(no English text on this page)

(no Hindi text on this page)

(no Urdu text on this page)

"A single jurist is more severe against Satan than a thousand worshippers." (Hadith)

Fatawa Alamgiri (New Urdu Edition)

Volume Two

Translator: Maulana Syed Amir Ali (Mercy of Allah be upon him) Author of Tafsir Mawahib-ur-Rahman, Ain-ul-Hidaya, etc.

Simplification and Headings: Maulana Abu Ubaidullah Khateeb of Jamia Masjid Tauheed lil Aalameen, Defense Road, Lahore

---

- The Book of Fasting
- The Book of Hajj (Pilgrimage)
- The Book of Marriage
- The Book of Suckling (Fosterage)
- The Book of Divorce

Maktaba Rahmaniya Iqra Center, Ghazni Street - Urdu Bazar, Lahore

एक फ़क़ीह (धर्मशास्त्री) शैतान पर हज़ार इबादत करने वालों से ज़्यादा भारी है। (अरबी हदीस)

फ़तावा-ए-आलमगीरी (जदीद उर्दू)

जिल्द दोयम (दूसरा भाग)

अनुवादक: मौलाना सैयद अमीर अली (रहमतुल्लाह अलैहि) लेखक: तफ़सीर मवाहिबुर रहमान और ऐनुल हिदाया आदि।

सरलीकरण और शीर्षक: मौलाना अबू उबैदुल्लाह खतीब जामा मस्जिद तौहीद लिल आलमीन, डिफेंस रोड लाहौर

- किताबुस सौम (रोज़ों की किताब)
- किताबुल हज्ज (हज की किताब)
- किताबुन निकाह (निकाह की किताब)
- किताबुर रज़ाअ (स्तनपान/दूध पिलाने की किताब)
- किताबुत तलाक़ (तलाक़ की किताब)

मकतबा रहमानिया इक़रा सेंटर, ग़ज़नी स्ट्रीट - उर्दू बाज़ार, लाहौर

فَقِيْهٌ وَّاحِدٌ اَشَدُّ عَلَى الشَّيْطَانِ مِنْ اَلْفِ عَابِدٍ

فتاویٰ عالمگیری جدید اردو

جلد دوم

مترجم: مولانا سید امیر علیؒ مصنف تفسیر مواہب الرحمن وعین الہدایہ وغیرہ

تسہیل و عنوانات: مولانا ابو عبید اللہ خطیب جامع مسجد توحید للعالمین ڈیفنس روڈ لاہور

- کتاب الصوم
- کتاب الحج
- کتاب النکاح
- کتاب الرضاع
- کتاب الطلاق

مکتبہ رحمانیہ اقراء سنٹر غزنی سٹریٹ - اردو بازار لاہور

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

All rights are reserved for the publisher.

Book Name:— Fatawa-e-Alamgiri Jadeed (Modern) Urdu Translator:— Maulana Syed Amir Ali (Mercy of Allah be upon him) Facilitation and Headings:— Maulana Abu Ubaidullah Correction/Proofreading:— Tariq Ismail Sahib, M.A. Islamic Studies Press:— Ali Ejaz Printers Publisher:— Maktaba Rahmaniya

Appeal By the grace and mercy of Allah, every possible care has been taken in the calligraphy, printing, proofreading, and binding, according to human strength and capacity. If any error is noticed due to human fallibility, or if the pages are not in order, please kindly inform us. Insha'Allah (if God wills), it will be rectified. We will be extremely grateful for your feedback and for pointing out any errors.

(Management)

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम

सर्वाधिकार प्रकाशक के पास सुरक्षित हैं।

पुस्तक का नाम:— फतावा-ए-आलमगिरी जदीद उर्दू अनुवादक:— मौलाना सैयद अमीर अली (रह.) सरलीकरण और शीर्षक:— मौलाना अबू उबैदुल्लाह संपादन (प्रूफरीडिंग):— तारिक इस्माइल साहब, एम.ए. इस्लामिक स्टडीज प्रेस:— अली एजाज प्रिंटर्स प्रकाशक:— मकतबा रहमानिया

निवेदन अल्लाह तआला के अनुग्रह और दया से, मानवीय शक्ति और क्षमता के अनुसार सुलेख, मुद्रण, संपादन और जिल्दसाजी (बाइंडिंग) में पूरी सावधानी बरती गई है। मानवीय स्वभाव के कारण यदि कोई त्रुटि दिखाई दे या पृष्ठ सही न हों तो कृपया सूचित करने का कष्ट करें। इंशाअल्लाह उसे सुधार दिया जाएगा। त्रुटियों की पहचान कराने के लिए हम आपके अत्यंत आभारी होंगे।

(प्रबंधन)

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں۔

نام کتاب:— فتاویٰ عالمگیری جدید اردو مترجم:— مولانا سید امیر علی رحمۃ اللہ علیہ تسہیل و عنوانات:— مولانا ابو عبید اللہ تصحیح:— طارق اسمٰعیل صاحب ایم اے اسلامیات مطبع:— علی اعجاز پرنٹرز ناشر:— مکتبہ رحمانیہ

استدعا اللہ تعالیٰ کے فضل و کرم سے انسانی طاقت اور بساط کے مطابق کتابت، طباعت، تصحیح اور جلد سازی میں پوری پوری احتیاط کی گئی ہے۔ بشری تقاضے سے اگر کوئی غلطی نظر آئے یا صفحات درست نہ ہوں تو ازراہِ کرم مطلع فرما دیں۔ ان شاء اللہ ازالہ کیا جائے گا۔ نشاندہی کے لئے ہم بے حد شکر گزار ہوں گے۔

(ادارہ)

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 3 Index

Page	Subject
7	**Book of Fasting (Kitab al-Sawm)**
	Chapter 1: On the definition, classification, causes for obligation, timing, and conditions of fasting
12	Chapter 2: On sighting the moon
15	Chapter 3: On things that are disliked (makruh) for the fasting person and things that are not
19	Chapter 4: On things that invalidate the fast and things that do not
26	Chapter 5: On excuses due to which not fasting is permissible
28	Chapter 6: On vows (nazr)
32	Chapter 7: On retreat (i'tikaf)
41	**Book of Hajj (Kitab al-Hajj)**
	Chapter 1: On the explanation of Hajj, its obligation, timing, and conditions
48	Chapter 2: On the prescribed locations (miqats)
49	Chapter 3: On Entering the State of Ihram
53	Chapter 4: On actions performed after entering Ihram
54	Chapter 5: On the method of performing Hajj
	Section: On miscellaneous matters
71	Chapter 6: On Umrah
72	Chapter 7: On Qiran and Tamattu' (types of Hajj)
76	Chapter 8: On violations (sins) during Hajj
	Section 1: On the penalties incurred for applying scented oil
78	Section 2: On clothing regulations
79	Section 3: On shaving the head and trimming nails
81	Section 4: On sexual relations
83	Section 5: On Tawaf, Sa'i, and the manner of walking with a firm gait
86	Chapter 9: On hunting regulations
95	

Page	Subject
96	Chapter 10: On passing the miqat without entering Ihram
	Chapter 11: On joining one Ihram with another

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द २ ३ सूची (फेहरिस्त)

पृष्ठ विषय

७ **किताब अल-सौम (रोज़ा की किताब)**

अध्याय १: रोज़ा की परिभाषा, वर्गीकरण, अनिवार्यता के कारण, समय और शर्तों के वर्णन में

१२ अध्याय २: चाँद देखने के वर्णन में

१५ अध्याय ३: उन चीजों के वर्णन में जो रोज़ेदार के लिए मकरूह (नापसंद) हैं और जो मकरूह नहीं हैं

१९ अध्याय ४: उन चीजों के वर्णन में जिनसे रोज़ा टूट जाता है और जिनसे नहीं टूटता

२६ अध्याय ५: उन बहानों के वर्णन में जिनसे रोज़ा न रखना जायज़ होता है

२८ अध्याय ६: मन्नत (नज़्र) के वर्णन में

३२ अध्याय ७: एतिकाफ के वर्णन में

४१ **किताब अल-हज (हज की किताब)**

अध्याय १: हज की व्याख्या, इसकी अनिवार्यता, समय और शर्तों के वर्णन में

४८ अध्याय २: मीकात के वर्णन में

पृष्ठ विषय

४९ अध्याय ३: एहराम के वर्णन में

५३ अध्याय ४: उन कार्यों के वर्णन में जो एहराम के बाद होते हैं

५४ अध्याय ५: हज करने की विधि के वर्णन में

अनुभाग: विविध विषयों के वर्णन में

७१ अध्याय ६: उमराह के वर्णन में

७२ अध्याय ७: किरॉन और तमत्तु (हज के प्रकार) के वर्णन में

७६ अध्याय ८: हज के दौरान होने वाले गुनाहों (उल्लंघनों) के वर्णन में

अनुभाग १: उस चीज़ के वर्णन में जो सुगंधित तेल लगाने से अनिवार्य हो जाती है

७८ अनुभाग २: कपड़ों के वर्णन में

७९ अनुभाग ३: सिर मुंडवाने और नाखून कटवाने के वर्णन में

८१ अनुभाग ४: संभोग के वर्णन में

८३ अनुभाग ५: तवाफ़, सई और अकड़कर चलने (रमल) के वर्णन में

पृष्ठ	विषय
८६	अध्याय ९: शिकार के वर्णन में
९५	अध्याय १०: मीकात से बिना एहराम के गुजरने के वर्णन में
९६	अध्याय ११: एक एहराम के साथ दूसरा एहराम जोड़ने के वर्णन में

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ ۳ فہرست

صفحہ	مضمون
۷	**کتاب الصوم**
۱۲	باب: ۱ روزہ کی تعریف، تقسیم و سببِ وجوب اور وقت و شرائط کے بیان میں
۱۵	باب: ۲ چاند دیکھنے کے بیان میں
۱۹	باب: ۳ اُن چیزوں کے بیان میں جو روزہ دار کو مکروہ ہیں اور جو مکروہ نہیں
۲۶	باب: ۴ اُن چیزوں کے بیان میں جن سے روزہ فاسد ہوتا ہے اور جن سے فاسد نہیں ہوتا
۲۸	باب: ۵ اُن عذروں کے بیان میں جن سے روزہ نہ رکھنا مباح ہوتا ہے
۳۲	باب: ۶ نذر کے بیان میں
۴۱	باب: ۷ اعتکاف کے بیان میں
۴۹	**کتاب الحج**
۵۳	باب: ۱ احرام کے بیان میں
۵۴	باب: ۲ اُن افعال کے بیان میں جو بعد احرام کے ہوتے ہیں
۷۱	باب: ۳ ادائے حج کی کیفیت میں
۷۲	فصل: متفرقات کے بیان میں
۷۶	باب: ۴ عمرہ کے بیان میں
۷۸	باب: ۵ قران اور تمتع کے بیان میں
	باب: ۶ حج کے گناہوں کے بیان میں
	فصل: ۱ اُس چیز کے بیان میں جو خوشبودار تیل لگانے سے واجب ہوتی ہے
	فصل: ۲ لباس کے بیان میں

صفحہ	مضمون
	باب: ۱ حج کی تفسیر اور اُس کی فرضیت اور وقت و شرائط کے بیان میں
۴۸	باب: ۲ میقات کے بیان میں
۷۹	فصل: ۳ سر منڈانے اور ناخن ترشوانے کے بیان میں
۸۱	فصل: ۴ جماع کے بیان میں
۸۳	فصل: ۵ طواف و سعی و اکڑ کر چلنے کے بیان میں
۸۶	باب: ۹ شکار کے بیان میں
۹۵	باب: ۱۰ میقات سے بغیر احرام کے گذرنے کے بیان میں
۹۶	باب: ۱۱ ایک احرام سے دوسرا احرام ملانے کے بیان میں

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 Index

Page | Subject 97 | Chapter (12): On Ihsar (being prevented from completing Hajj) 100 | Chapter (13): On missing the Hajj 103 | Chapter (14): On performing Hajj on behalf of another 107 | Chapter (15): On making a will for Hajj 110 | Chapter (16): On the Hadi (sacrificial animal) 117 | Chapter (17): On a vow for Hajj | Conclusion: On visiting the grave of the Prophet (Peace Be Upon Him) | **Book of Marriage (Kitab al-Nikah)** 123 | Chapter (1): On the legal definition of marriage, its description, pillars, conditions, and rulings 129 | Chapter (2): On the words by which marriage is contracted and those by which it is not 148 | Chapter (3): On prohibited degrees of marriage (Muharramat) 159 | Chapter (4): On guardians (Awliya) 166 | Chapter (5): On suitability (Kufw) | Chapter (6): On agency (Wikalat) in marriage etc.

Subject | Page Chapter (7): On the dower (Mahr) | 179 Section 1: On the minimum amount of Mahr Section 2: On matters that confirm the Mahr | 182 Section 3: On cases where property is named for Mahr along with something that is not property | 187 Section 4: On the conditions of Mahr | 189 Section 5: On Mahr in which there is uncertainty (Jahalat) | 192 Section 6: On Mahr that is found to be different from what was specified | 196 Section 7: On decreasing and increasing the Mahr | 198 Section 8: On publicizing the marriage (Sum'at) | 203 Section 9: On the loss of Mahr or it being taken as a legal right | 203 Section 10: On gifting the Mahr | 204 Section 11: On a woman withholding herself because of Mahr and setting a timeframe for Mahr | 205 Section 12: On disagreements between spouses concerning Mahr | 209 Section 13: On the repetition of Mahr | 215 Section 14: On the guarantee of Mahr | 219 Section 15: On the Mahr of Dhimmi (non-Muslim subjects) and Harbi | 221 Section 16: On the daughter's dowry/trousseau | 222 Section 17: On disagreements between husband and wife regarding household goods | 224

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ② फ़ेहरिस्त (विषय सूची)

पृष्ठ | विषय ९७ | अध्याय : (12) इहसार के बारे में (हज से रोके जाने पर) १०० | अध्याय : (13) हज छूट जाने के वर्णन में १०३ | अध्याय : (14) दूसरे की ओर से हज करने के वर्णन में १०७ | अध्याय : (15) हज की वसीयत के वर्णन में ११० | अध्याय : (16) हदी (क़ुर्बानी के जानवर) के वर्णन में ११७ | अध्याय : (17) हज की मन्नत के वर्णन में | समापन : नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के रौज़े की ज़ियारत के वर्णन में | **किताबुल निकाह (निकाह की किताब)** १२३ | अध्याय : (1) निकाह की शरीयत में परिभाषा, उसकी सिफ़त, रुक्न, शर्तें और हुक्म के वर्णन में १२९ | अध्याय : (2) उन शब्दों के बारे में जिनसे निकाह हो जाता है और जिनसे नहीं होता १४८ | अध्याय : (3) मुहर्रमात (जिनसे निकाह हराम है) के वर्णन में १५९ | अध्याय : (4) औलिया (अभिभावकों) के वर्णन में १६६ | अध्याय : (5) अक़्फ़ा (निकाह के लिए बराबरी/योग्यता) के वर्णन में | अध्याय : (6) निकाह आदि में वकालत (प्रतिनिधित्व) के वर्णन में

विषय | पृष्ठ अध्याय : (7) महर (स्त्री-धन) के वर्णन में | १७९ अनुभाग : 1 महर की न्यूनतम मात्रा के वर्णन में अनुभाग : 2 उन बातों के वर्णन में जिनसे महर पक्का (अनिवार्य) हो जाता है | १८२ अनुभाग : 3 उन स्थितियों के वर्णन में जहाँ महर में माल बताया गया और माल के साथ ऐसी चीज़ मिलाई जो माल नहीं है | १८७ अनुभाग : 4 महर की शर्तों के वर्णन में | १८९ अनुभाग : 5 ऐसे महर के वर्णन में जिसमें अनिश्चितता हो | १९२ अनुभाग : 6 ऐसे महर के बारे में जो तय किए गए (मुसम्मा) के विपरीत पाया जाए | १९६ अनुभाग : 7 महर घटाने और बढ़ाने के वर्णन में | १९८ अनुभाग : 8 निकाह में सुम्अत (प्रसिद्धि/दिखावे) के वर्णन में | २०३ अनुभाग : 9 महर के नष्ट हो जाने और हकदारी में लिए जाने के वर्णन में | २०३ अनुभाग : 10 महर दान (हिबा) करने के वर्णन में | २०४ अनुभाग : 11 स्त्री के महर की वजह से खुद को रोकने और महर में अवधि तय करने के वर्णन में | २०५ अनुभाग : 12 महर में पति-पत्नी के विवाद के वर्णन में | २०९ अनुभाग : 13 महर के दोहराव के वर्णन में | २१५ अनुभाग : 14 महर की गारंटी के वर्णन में | २१९ अनुभाग : 15 ज़िम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) और हर्बी के महर के वर्णन में | २२१ अनुभाग : 16 बेटी के दहेज के वर्णन में | २२२ अनुभाग : 17 घर के सामान के बारे में पति-पत्नी के विवाद के वर्णन में | २२४

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ② فہرست

صفحہ | مضمون ۹۷ | باب : (12) احصار میں ۱۰۰ | باب : (13) حج فوت ہو جانے کے بیان میں ۱۰۳ | باب : (14) غیر کی طرف سے حج کرنے کے بیان میں ۱۰۷ | باب : (15) حج کی وصیت کے بیان میں ۱۱۰ | باب : (16) ہدی کے بیان میں ۱۱۷ | باب : (17) حج کی نذر کے بیان میں | خاتمہ : قبر نبوی صلی اللہ علیہ وسلم کی زیارت کے بیان میں | **کتاب النکاح** ۱۲۳ | باب : (1) نکاح کی تفسیر شرعی و اس کی صفت و رکن و شروط و حکم کے بیان میں ۱۲۹ | باب : (2) جن الفاظ سے نکاح منعقد ہوتا ہے اور جن سے نہیں ہوتا ۱۴۸ | باب : (3) محرمات کے بیان میں ۱۵۹ | باب : (4) اولیاء کے بیان میں ۱۶۶ | باب : (5) اکفاء کے بیان میں | باب : (6) وکالت بنکاح وغیرہ کے بیان میں

مضمون | صفحہ باب : (7) مہر کے بیان میں | ۱۷۹ فصل : 1 ادنی مقدار مہر کے بیان میں فصل : 2 ان امور کے بیان میں جن سے مہر موکد ہو جاتا ہے | ۱۸۲ فصل : 3 ان صورتوں کے بیان میں کہ مہر میں مال بیان کیا اور مال کے ساتھ ایسی چیز ملائی جو مال نہیں | ۱۸۷ فصل : 4 مہر کی شرطوں کے بیان میں | ۱۸۹ فصل : 5 ایسے مہر کے بیان میں جس میں جہالت ہے | ۱۹۲ فصل : 6 ایسے مہر میں جو مسمی سے خلاف پایا جائے | ۱۹۶ فصل : 7 مہر گھٹانے اور بڑھا دینے کے بیان میں | ۱۹۸ فصل : 8 نکاح میں سمعت کے بیان میں | ۲۰۳ فصل : 9 مہر کے تلف ہو جانے اور استحقاق میں لئے جانے کے بیان میں | ۲۰۳ فصل : 10 مہر ہبہ کرنے کے بیان میں | ۲۰۴ فصل : 11 عورت کو اپنے آپ کو بوجہ مہر کے روکنے اور مہر میں میعاد مقرر کرنے کے بیان میں | ۲۰۵ فصل : 12 مہر میں زوجین کے اختلاف کرنے کے بیان میں | ۲۰۹ فصل : 13 تکرار مہر کے بیان میں | ۲۱۵ فصل : 14 ضمانتِ مہر کے بیان میں | ۲۱۹ فصل :

15 ذمی و حربی کے مہر کے بیان میں | ۲۲۱ فصل : 16 جہیز دختر کے بیان میں | ۲۲۲
فصل : 17 متاع خانہ کی نسبت شوہر و زوجہ کے اختلاف کرنے کے بیان میں | ۲۲۴

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 5 | Table of Contents

Subject	Page	Subject	Page
Chapter 8: On invalid marriage (Nikah-e-Fasid) and its rulings	216	Section 1: Regarding 'Ikhtiyar' (Choice given to the wife)	325
Chapter 9: Regarding the marriage of slaves	228	Section 2: Regarding 'Amr bi al-Yad' (Empowering the wife to divorce)	329
Chapter 10: Regarding the marriage of non-believers	239	Section 3: Regarding 'Mashi'at' (Will/Choice regarding divorce)	352
Chapter 11: Regarding oaths/swearing (Qasam)	242	Chapter 4: Regarding conditional divorce (Talaq-bi-al-Shart)	373
Book of Suckling (Kitab al-Rada'): Meaning and duration of suckling	250	Section 1: Statement on the words of conditions	
Book of Divorce (Kitab al-Talaq): Chapter 1: Legal definition, pillars, and conditions of divorce	260	Section 2: Suspending divorce with the words 'Kull' and 'Kullama'	375
Section 1: On those whose divorce becomes effective and those whose does not	268	Section 3: Suspending divorce with the words 'In' and 'Idh'	382
Chapter 2: On the issuance of divorce	271	Section 4: Regarding exceptions (Istithna) in divorce	433
Section 1: Regarding explicit divorce (Talaq-e-Sareeh)		Chapter 5: Regarding the divorce of a sick person	444
Section 2: Regarding attributing divorce to a specific time	293	Chapter 6: Regarding taking back the wife (Ruju') and Halala	453
Section 3: Regarding metaphors of divorce and its descriptions	300	Section: On matters that make a divorcee lawful (for remarriage)	459
Section 4: Regarding divorce before consummation	305	Chapter 7: Regarding 'Ila' (A vow of continence)	463
Section 5: Regarding metaphors/indirect expressions (Kinayat) of divorce	307		481

Subject	Page	Subject	Page
		Chapter 8: Regarding 'Khula' (Wife-initiated divorce) and its rulings	
Section 6: Regarding divorce through writing	313	Section 1: Conditions of Khula' and its ruling	
Section 7: Regarding divorce using Persian words	315	Section 2: On what is valid as compensation for Khula'	
Chapter 3: On delegation of the right to divorce (Tafweez-e-Talaq)	325	Section 3: Regarding divorce in exchange for property	491
		Chapter 9: Regarding 'Zihar' (Prohibited comparison of a wife)	506

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ② | ५ | फेहरिस्त (सूचकांक)

विषय	पृष्ठ
बाब: ८ ۞ निकाह-ए-फ़ासिद और उसके अहकाम के बयान में	२१६
बाब: ९ ۞ रक़ीक़ (ग़ुलाम) के निकाह के बयान में	२२८
बाब: १० ۞ कुफ़्फ़ार के निकाह के बयान में	२३९
बाब: ११ ۞ क़सम के बयान में	२४२
किताबुर-रज़ाअ ۞ रज़ाअत के मानी और मुद्दत-ए-रज़ाअत	२५०
किताबुत-तलाक़ ۞ बाब: १ ۞ तलाक़ की शरई तफ़्सीर, रुकन और शरायत के बयान में	२६०
फ़स्ल: १ ۞ उन लोगों के बयान में जिनकी तलाक़ वाक़े होती है और जिनकी नहीं होती	२६८
बाब: २ ۞ ईक़ाअ-ए-तलाक़ के बयान में	२७१
फ़स्ल: १ ۞ तलाक़-ए-सरीह (स्पष्ट तलाक़) के बयान में	
फ़स्ल: २ ۞ समय की ओर तलाक़ का संबंध जोड़ने के बयान में	२९३
फ़स्ल: ३ ۞ तलाक़ की उपमा और उसकी सिफ़त के बयान में	३००
फ़स्ल: ४ ۞ निकाह के बाद मिलन से पहले तलाक़ के बयान में	३०५
	३०७
फ़स्ल: १ ۞ इख़्तियार के बयान में	३२५
फ़स्ल: २ ۞ अम्र-ब-यद् के बयान में	३२९
फ़स्ल: ३ ۞ मशियत के बयान में	३५२
बाब: ४ ۞ तलाक़-ब-शर्त के बयान में	३७३
फ़स्ल: १ ۞ शर्त के अल्फ़ाज़ का बयान	
फ़स्ल: २ ۞ कलिमा 'कुल' और 'कुलमा' से तालीक़-ए-तलाक़ के बयान में	३७५
फ़स्ल: ३ ۞ कलिमा 'इन' और 'इज़' से तालीक़-ए-तलाक़ के बयान में	३८२
फ़स्ल: ४ ۞ इस्तस्ना (अपवाद) के बयान में	४३३
बाब: ५ ۞ मरीज़ की तलाक़ के बयान में	४४४
बाब: ६ ۞ रुजूअ और जिससे मुतल्लक़ा हलाल हो जाती है, उसके बयान में	४५३
फ़स्ल ۞ उन बातों के बयान में जिनसे मुतल्लक़ा हलाल हो जाती है	४५९
बाब: ७ ۞ ईला के बयान में	४६३
	४८१

विषय	पृष्ठ
फ़स्ल: ५ ۞ किनायात (इशारों में तलाक़) के बयान में	
फ़स्ल: ६ ۞ लिखकर तलाक़ देने के बयान में	३१३
फ़स्ल: ७ ۞ फ़ारसी शब्दों से तलाक़ के बयान में	३१५
बाब: ३ ۞ तफ़वीज़-ए-तलाक़ (तलाक़ का अधिकार सौंपना) के बयान में	३२५
बाब: ८ ۞ खुलअ और जो उसके हुक्म में है, उसके बयान में	
फ़स्ल: १ ۞ खुलअ की शर्तों और उसके हुक्म के बयान में	
फ़स्ल: २ ۞ जिस चीज़ का खुलअ का बदला होना जाइज़ है और जिसका नहीं	
फ़स्ल: ३ ۞ धन के बदले तलाक़ के बयान में	४९१
बाब: ९ ۞ ज़िहार के बयान में	५०६

مضمون	صفحہ
باب: ۸ ۞ نکاح فاسد و اس کے احکام میں	۲۱۶
باب: ۹ ۞ رقیق کے نکاح کے بیان میں	۲۲۸
باب: ۱۰ ۞ نکاح کفار کے بیان میں	۲۳۹
باب: ۱۱ ۞ قسم کے بیان میں	۲۴۲
کتاب الرضاع ۞ رضاعت کے معنی اور مدت رضاعت	۲۵۰
کتاب الطلاق ۞ باب: ۱ ۞ طلاق کی تفسیر شرعی و رکن و شروط کے بیان میں	۲۶۰
فصل: ۱ ۞ اُن لوگوں کے بیان میں جن کی طلاق واقع ہوتی ہے اور جن کی نہیں واقع ہوتی	۲۶۸
باب: ۲ ۞ ایقاع طلاق کے بیان میں	۲۷۱
فصل: ۱ ۞ طلاق صریح کے بیان میں	۲۹۳
فصل: ۱ ۞ اختیار کے بیان میں	۳۲۵
فصل: ۲ ۞ امر بالید کے بیان میں	۳۲۹
فصل: ۳ ۞ مشیت کے بیان میں	۳۵۲
باب: ۴ ۞ طلاق بالشرط کے بیان میں	۳۷۳
فصل: ۱ ۞ بیان الفاظ شرط	۳۷۵
فصل: ۲ ۞ کلمہ کل وکلما سے تعلیق طلاق کے بیان میں	۳۸۲
فصل: ۳ ۞ کلمہ ان واذ سے تعلیق طلاق کے بیان میں	۴۳۳
فصل: ۴ ۞ استثناء کے بیان میں	۴۴۴
باب: ۵ ۞ طلاق مریض کے بیان میں	۴۵۳

مضمون	صفحہ
فصل: ۲ ۞ زمانہ کی طرف طلاق کی اضافت کرنے کے بیان میں	۳۰۰
فصل: ۳ ۞ تشبیہ طلاق و اُس کے وصف کے بیان میں	۳۰۵
فصل: ۴ ۞ طلاق قبل الدخول کے بیان میں	۳۰۷
فصل: ۵ ۞ کنایات کے بیان میں	۳۱۳
فصل: ۶ ۞ طلاق بکتابت کے بیان میں	۳۱۵
فصل: ۷ ۞ الفاظ فارسیہ سے طلاق کے بیان میں	۳۲۵
باب: ۳ ۞ تفویض طلاق کے بیان میں	

مضمون	صفحہ
باب: ۶ ۞ رجعت اور جس سے مطلقہ حلال ہو جاتی ہے اُس کے بیان میں	۴۵۹
فصل ۞ اُن اُمور کے بیان میں جن سے مطلقہ حلال ہو جاتی ہے	۴۶۳
باب: ۷ ۞ ایلاء کے بیان میں	۴۸۱
باب: ۸ ۞ خلع اور جو اس کے حکم میں ہے اُس کے بیان میں	۴۹۱
فصل: ۱ ۞ شرائط خلع اور اس کے حکم کے بیان میں	۵۰۶
فصل: ۲ ۞ جس چیز کا بدل خلع ہونا جائز ہے اور جس کا جائز نہیں	
فصل: ۳ ۞ طلاق بر مال کے بیان میں	
باب: ۹ ۞ ظہار کے بیان میں	

(no English text on this page)

(no Hindi text on this page)

(no Urdu text on this page)

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② | Kitab al-Sawm

Kitab al-Sawm (The Book of Fasting)

Chapter: ①

In the description of the definition of fasting, its division, the cause of its obligation, its time, and conditions.

Fasting means that a person who possesses the capacity for it refrains, with the intention of worship, from eating, drinking, and sexual intercourse from dawn until sunset. This is recorded in *al-Kafi*. Fasting is of several types: Fard (Obligatory), Wajib (Necessary), and Nafl (Voluntary). There are two types of Fard: one is *Fard-e-Mu'ayyan* (specified obligatory), such as Ramadan, and the other is *Ghayr-Mu'ayyan* (unspecified obligatory), such as expiation (*kaffara*) and the makeup fasts (*qaza*) (1) of Ramadan. Wajib fasting also has two types: one is specified, such as a person making a vow (*nadhr*) to fast on a specific day, and the other is unspecified, such as a general vow to fast. There is only one type of Nafl, as written in *Tabayin*. The causes for fasting becoming obligatory vary. In the case of a vow, the cause of obligation is the vow itself. In expiation fasts, the causes of obligation are the same matters that make expiation mandatory, such as a false oath or homicide. The cause for a makeup fast becoming obligatory is the same as the cause for the original performed fast, as stated in *Fath al-Qadir*. Regarding the cause of obligation for Ramadan fasts, Qadi Imam Abu Zayd, Fakhr al-Islam, and Sadr al-Islam Abu al-Yasar have said that the cause of its obligation is the first part of each day that cannot be further subdivided. This is written in *Kashf al-Kabir*. In *Ghâyat al-Bayan*, it is stated: "This is the truth in my view," and Imam Hindi has also affirmed this as correct; this is recorded in *Nahr al-Faiq*.

Recovery from Insanity (Afaqa):

If a person was lucid on the first night of Ramadan but was in a state of insanity by morning and remained insane throughout the month, Shams al-A'imma al-Halwani stated that performing makeup fasts (*qaza*) is not obligatory for him. This is the correct view according to *Bahr al-Ra'iq*, and the legal ruling (*fatwa*) is based on this, as mentioned in *Mi'raj al-Dirayah*. Similarly, if he became lucid during a night in the middle of the month and was insane again by morning, making up those fasts is not obligatory; this is recorded in *al-Muhit* and *Bahr al-Ra'iq*. Recovery (*afaqa*) is only

recognized when the symptoms of insanity are completely resolved; if he merely begins to speak rationally about some matters, it is not considered recovery (3). This is written in *Zahidi*. The time for fasting begins from dawn, at the moment its light spreads across the edge of the sky, until sunset. There is a difference of opinion as to whether the start is at the exact beginning of true dawn (*Subh-e-Sadiq*) or when its light has brightened and spread. Shams al-A'imma al-Halwani said that the first opinion is more cautious, while the second is easier. This is written in *al-Muhit* and is mostly considered correct.

1. That its expiation (*kaffara*) is three days of fasting.
2. That its expiation is two months of fasting.
3. The ruling is that complete understanding is mandatory for faith and religious commandments.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ② | किताब-अस-सौम

किताब-अस-सौम (रोज़े की किताब)

अध्याय: ①

रोज़े की परिभाषा, वर्गीकरण, अनिवार्यता के कारण, समय और शर्तों के वर्णन में

रोज़े का अर्थ यह है कि जो व्यक्ति रोज़ा रखने की योग्यता रखता हो, वह इबादत (उपासना) की नीयत से सुबह से सूरज डूबने तक खाने-पीने और संभोग को त्याग दे। यह 'अल-काफ़ी' में लिखा है। रोज़े कई प्रकार के होते हैं: फ़र्ज़, वाजिब और नफ़्ल। फ़र्ज़ की दो किस्में हैं: एक फ़र्ज़-ए-मुअय्यन (निश्चित फ़र्ज़) जैसे रमज़ान, और एक ग़ैर-मुअय्यन (अनिश्चित फ़र्ज़) जैसे कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) और रमज़ान की क़ज़ा (1) के रोज़े। वाजिब रोज़े की भी दो किस्में हैं: एक मुअय्यन, जैसे किसी विशेष दिन रोज़ा रखने की मन्नत (नज़्र) मानना, और एक ग़ैर-मुअय्यन, जैसे सामान्य रूप से रोज़ा रखने की मन्नत मानना। नफ़्ल (स्वैच्छिक) की एक ही किस्म है, जैसा कि 'तबीन' में लिखा है। रोज़े के वाजिब होने के कारण अलग-अलग होते हैं। मन्नत के रोज़े में अनिवार्यता का कारण मन्नत होती है। कफ़्फ़ारा के रोज़े में अनिवार्यता का कारण वे मामले होते हैं जिनकी वजह से कफ़्फ़ारा अनिवार्य होता है, जैसे झूठी कसम खाना या हत्या। क़ज़ा रोज़े के अनिवार्य होने का कारण वही होता है जो अदा रोज़े (समय पर रखे गए रोज़े) के अनिवार्य होने का कारण होता है, जैसा कि 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। रमज़ान के रोज़े के अनिवार्य होने के कारण के बारे में क़ाज़ी इमाम अबू ज़ैद, फ़ख़्र अल-इस्लाम और सद्र अल-इस्लाम अबू अल-यसर ने कहा है कि इसके अनिवार्य होने का कारण हर दिन का वह पहला भाग होता है जिसे और विभाजित नहीं किया जा सकता। यह 'कश्फ़ अल-कबीर' में लिखा है। 'ग़ायत अल-बयान' में कहा गया है कि मेरे विचार में यही सत्य है और इमाम हिंदी ने भी इसी को सही कहा है; यह 'नहर अल-फ़ाएक' में दर्ज है।

पागलपन से स्वास्थ्य लाभ (अफ़ाक़ा):

यदि किसी व्यक्ति को रमज़ान की पहली रात में होश आया (पागलपन से आराम मिला) और सुबह वह पुनः पागलपन की स्थिति में हो गया और पूरे महीने लगातार पागल ही रहा, तो शम्स अल-अइम्मा हलवानी ने कहा है कि उस पर क़ज़ा (छूटे हुए रोज़ों को पूरा करना) अनिवार्य नहीं होगी। यही सही मत है और 'बहर अल-राइक' में लिखा है। इसी पर फ़तवा है जैसा कि 'मेराज अल-दराया' में

उल्लेखित है। इसी प्रकार, यदि महीने के बीच की किसी रात में होश आया और सुबह वह पुनः पागलपन की स्थिति में हो गया, तो उस पर भी क़ज़ा अनिवार्य नहीं होगी; यह 'मुहीत' और 'बहर अल-राइक' में लिखा है। होश आना (अफ़ाक़ा) तभी माना जाएगा जब पागलपन के लक्षण पूरी तरह समाप्त हो जाएं यदि वह केवल कुछ बातें ठीक करने लगे, तो उसे स्वास्थ्य लाभ (3) नहीं माना जाएगा। यह 'ज़ाहेदी' में लिखा है। रोज़े का समय सुबह के उदय होने से शुरू होता है, उस समय से जब इसकी रोशनी आसमान के क्षितिज पर फैलती है, और सूरज डूबने तक रहता है। इसमें विद्वानों के बीच मतभेद है कि रोज़े की शुरुआत 'सुबह-ए-सादिक' (सच्ची सुबह) के ठीक शुरू होने से मानी जाए या उसके प्रकाश के पूरी तरह फैल जाने से। शम्स अल-अइम्मा हलवानी ने कहा है कि पहले मत में अधिक सावधानी है और दूसरे मत में अधिक सुगमता है। यह 'मुहीत' में लिखा है और अधिकतर विद्वान इसी को सही मानते हैं।

1. कि इसका कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) तीन रोज़े हैं।
2. कि इसका कफ़्फ़ारा दो महीने के रोज़े हैं।
3. मसला (नियम) यह है कि ईमान और धार्मिक आदेशों के पालन के लिए पूरी समझ होना अनिवार्य है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ② | کتاب الصوم

کتاب الصوم

باب : ①

روزہ کی تعریف، تقسیم، سببِ وجوب، وقت اور شرائط کے بیان میں

روزے کے معنی یہ ہیں کہ جو شخص اہلیت روزہ کی رکھتا ہو وہ بہ نیت عبادت صبح سے سورج کے غروب ہونے تک کھانا پینا اور جماع چھوڑ دے یہ کافی میں لکھا ہے اور وہ کئی قسم کی ہیں فرض اور واجب اور نفل فرض کی دو اقسام ہے ایک فرض معین جیسے رمضان اور ایک غیر معین جیسے کفارہ اور رمضان کی قضا (۱) کے روزے واجب روزہ کی دو اقسام ہے ایک معین جیسے کہ خاص کسی دن روزہ رکھنے کی کوئی شخص نذر کرے اور ایک غیر معین مثلاً روزہ رکھنے کی کوئی شخص نذر کرے اور نفل کی ایک ہی قسم ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور سبب روزہ کے اسباب واجب ہونے کے مختلف ہوتے ہیں نذر کے روزہ میں سبب وجوب کا نذر ہوتی ہے اور کفارہ کے روزہ میں مسبب وجوب کا وہی امور ہوتے ہیں جن کے سبب سے کفارہ لازم ہو جیسے جھوٹی قسم ہے قتل ہے اور قضا روزہ کے واجب ہونے کا سبب وہی امور ہوتے ہیں جن کے سبب سے کفارہ لازم ہو جیسے جھوٹی قسم اور قتل قضا روزہ کے واجب ہونے کا سبب وہی ہوتا ہے جو ادا روزے کے واجب ہونے کا سبب ہوتا ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور رمضان کے روزہ کے واجب ہونے کے سبب کی نسبت قاضی امام ابوزید اور فخرالاسلام اور صدر الاسلام ابوالیسر نے یہ کہا ہے کہ سبب اس کے واجب ہونے کا ہر دن کا وہ پہلا جزو ہوتا ہے جس کے اور

جزو نہیں نکل سکتے یہ کشف الکبیر میں لکھا ہے اور غایۃ البیان میں کہا ہے کہ میرے نزدیک یہی حق ہے اور امام ہندی نے اسی کو صحیح کہا ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

جنون سے افاقہ:

اگر کسی شخص کو رمضان کی پہلی شب میں افاقہ تھا اور صبح اس کو جنون کی حالت میں ہوئی اور مہینہ بھر تک برابر جنون رہا تو شمس الائمہ حلوانی نے کہا ہے کہ اس پر قضا واجب نہ ہو گی یہی صحیح ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ معراج الدرایہ میں لکھا ہے اور اس طرح اگر مہینہ کے درمیان کی رات میں افاقہ ہو گیا اور صبح اس کو جنون کی حالت میں ہوئی تو اس پر قضا واجب نہ ہو گی یہ محیط اور بحر الرائق میں لکھا ہے اور افاقہ اس وقت سمجھا جائے گا کہ جب بالکل جنون کی علامتیں دفع ہو جائیں اور اگر بعض باتیں ٹھیک کرنے لگا تو افاقہ ۳ــہ نہیں ہے۔ یہ زاہدی میں لکھا ہے روزہ کا وقت صبح طلوع ہونے سے ہے جس وقت کہ اس کی روشنی آسمان کے کنارہ پر پھیلتی ہے سورج کے ڈوبنے تک اور اس میں اختلاف ہے کہ اعتبار صبح صادق کے شروع ہونے کا ہے یا اس کے روشن ہونے اور پھیل جانے کا ہے شمس الائمہ حلوانی نے کہا ہے کہ پہلے قول میں احتیاط زیادہ ہے اور دوسرے قول میں آسانی زیادہ ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اکثر یہی صحیح ہے۔

۱ــہ کہ اس کا کفارہ تین روزے ہیں۔ ۲ــہ کہ اس کا کفارہ دو ماہ کے روزے ہیں۔ ۳ــہ مسئلہ دلیل ہے کہ ایمان و احکام کے واسطے پوری سمجھ واجب ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ... Volume 2 | Page 8 | Kitab al-Sawm (Book of Fasting)

Scholars incline towards this view; it is written in 'Kitab al-Salat' of 'Khizana al-Fatawa'.

Doubtful Sahur (Pre-dawn Meal): If a person ate Sahur thinking that dawn (Fajr) had not yet broken, while in reality it had, or if they broke their fast (Iftar) thinking that the sun had set, while in reality it had not, then they must perform *Qada* (make up the fast later), but *Kaffara* (expiation) will not be mandatory because they did not break the fast intentionally. This is stated in 'Muheet-e-Sarkhi'. If there is doubt regarding the break of dawn, it is better to stop eating. However, if they eat, their fast remains valid as long as it is not certain that they ate after dawn. Once it becomes certain, they should perform *Qada* of the fast; this is mentioned in 'Fath al-Qadir'. If there is a strong presumption (*Ghalib Guman*) that they ate Sahur at a time when *Subh Sadiq* (true dawn) had begun, then according to that strong presumption, *Qada* will be mandatory, and this is the cautious approach. However, according to the *Zahir Riwayah* (manifest report), *Qada* is not mandatory; this is written in 'Hidayah', and this is the correct view according to 'Siraj al-Wahaj'. This ruling applies when nothing further becomes clear. If it later becomes clear that the meal was consumed after the start of Fajr, then *Qada* is mandatory, but *Kaffara* is not; this is stated in 'Tabyin'. If two people testify that dawn has broken and two others testify that it has not, and the person eats and it later appears that dawn had indeed broken, then by consensus, both *Qada* and *Kaffara* are mandatory. Positive testimony (of something happening) is accepted, and negative testimony does not contradict it, similar to the ruling regarding the rights of people. If one person testifies that dawn has broken and another testifies that it has not, and the person eats and it later becomes clear that dawn had broken, then *Kaffara* is not mandatory because the testimony of a single person regarding the break of dawn is not complete proof; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

Consideration of the Time of Sahur: If a person was eating Sahur and a group of people came and told them that dawn had broken, and the person said, "In this case, I am no longer fasting and have become a non-faster," and then continued to eat, and it later became clear that the first meal was before dawn and the second meal was after dawn—Hakim Abu Muhammad (RA) stated that if a group told them and they believed them, then *Kaffara* is not mandatory. But if only one person told them, then *Kaffara* is mandatory, whether that person is upright or not, because the testimony of a single person is not accepted in such matters; this is mentioned in 'Khulasa'. If a man asked his wife to check if dawn had broken, she checked and said

"No," so the husband had intercourse with her, and it later became clear that dawn had broken—some jurists have said that if he believed her and she was trustworthy, *Kaffara* is not mandatory. The correct view is that *Kaffara* is not mandatory in any case. However, if the woman knew that dawn had broken and induced the breaking of the fast, then *Kaffara* will be mandatory upon her; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

Eating and Drinking in a State of Doubt: If there is doubt about whether the sun has set, it is not permissible to break the fast; this is written in 'Kafi'. If someone eats while in a state of doubt and it never becomes clear whether the sun had actually set or not, then *Qada* is mandatory, and there are two reports regarding whether *Kaffara* is mandatory; this is mentioned in 'Tabyin'. Faqih Abu Jafar opted for the view that *Kaffara* is mandatory; this is written in 'Fath al-Qadir'. And if it later becomes clear that they ate after sunset, then even *Qada* is not mandatory; this is written in 'Tabyin'.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ... खंड २ | पृष्ठ ८ | किताब अल-सौम (रोज़े की किताब)

विद्वान इसी ओर झुके हुए हैं, यह 'ख़ज़ाना अल-फ़तावा' की 'किताब अल-सलात' में लिखा है।

संदिग्ध सहरी (Doubtful Sahur): यदि किसी व्यक्ति ने सहरी खाई और उसे लगा कि अभी फज्र (भोर) नहीं हुई है, जबकि वास्तव में फज्र हो चुकी थी, या उसने रोज़ा इफ्तार किया और उसे लगा कि सूरज डूब गया है, जबकि वास्तव में नहीं डूबा था, तो उस पर कज़ा (छूटे हुए रोज़े को बाद में रखना) अनिवार्य होगा, कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य नहीं होगा, क्योंकि उसने जानबूझकर रोज़ा नहीं तोड़ा। यह 'मुहीत-ए-सर्खी' में लिखा है। यदि फज्र होने में संदेह हो, तो बेहतर है कि खाना छोड़ दे, लेकिन यदि उसने खा लिया, तो उसका रोज़ा पूरा हो जाएगा जब तक कि उसे यह निश्चित न हो जाए कि उसने फज्र के बाद खाया है। जब यह निश्चित हो जाए, तो रोज़े की कज़ा करे, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। यदि प्रबल संभावना (ग़ालिब गुमान) यह है कि उसने सहरी ऐसे समय में खाई है जब सुब्ह सादिक़ (सच्ची सुबह) शुरू हो चुकी थी, तो उसके प्रबल अनुमान के अनुसार कज़ा अनिवार्य होगी और इसी में सावधानी है। हालांकि ज़ाहिर रिवायत के अनुसार कज़ा अनिवार्य नहीं होगी, यह 'हिदाया' में लिखा है और यही सही है, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। यह नियम उस समय के लिए है जब बाद में कुछ स्पष्ट न हो। यदि यह स्पष्ट हो जाए कि फज्र शुरू होने के बाद खाना खाया गया है, तो कज़ा अनिवार्य होगी, कफ़्फ़ारा अनिवार्य नहीं होगा, यह 'तबीयत' में लिखा है। यदि दो व्यक्ति गवाही दें कि फज्र शुरू हो चुकी है और दो अन्य गवाही दें कि फज्र शुरू नहीं हुई है, और फिर उसने खाना खा लिया और बाद में पता चला कि फज्र हो चुकी थी, तो सर्वसम्मति से कज़ा और कफ़्फ़ारा दोनों अनिवार्य होंगे। सकारात्मक गवाही स्वीकार की जाती है, नकारात्मक गवाही उसका विरोध नहीं करती, जैसा कि बंदों के अधिकारों का नियम है। यदि एक व्यक्ति ने गवाही दी कि फज्र हो गई है और दूसरे ने गवाही दी कि फज्र नहीं हुई है, और उसने खाना खा लिया और फिर स्पष्ट हुआ कि फज्र हो चुकी थी, तो कफ़्फ़ारा अनिवार्य नहीं होगा, क्योंकि फज्र के समय पर एक व्यक्ति की गवाही पूर्ण प्रमाण नहीं है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

सहरी के समय का विचार: यदि कोई व्यक्ति सहरी खा रहा था और उसके पास एक समूह ने आकर कहा कि फज्र हो चुकी है, तो उस व्यक्ति ने कहा कि "इस स्थिति में मैं रोज़ेदार नहीं रहा और मैं बे-रोज़ेदार बन गया" और इसके बाद उसने (और अधिक) खाना खा लिया। फिर स्पष्ट हुआ कि पहली बार खाना फज्र से पहले था और दूसरी बार फज्र के बाद था, तो हाकिम अबू मुहम्मद (रह.) ने कहा है कि यदि समूह ने आकर उससे कहा था और उसने उनकी पुष्टि की थी, तो उस पर कफ़्फ़ारा

अनिवार्य नहीं होगा। और यदि केवल एक व्यक्ति ने कहा था, तो कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा, चाहे वह व्यक्ति न्यायप्रिय हो या न हो, क्योंकि ऐसी बातों में एक व्यक्ति की गवाही स्वीकार नहीं की जाती, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि देखो फज्र हुई या नहीं? उसने देखा और कहा कि नहीं हुई, फिर पति ने उससे संभोग किया, बाद में स्पष्ट हुआ कि फज्र हो चुकी थी। कुछ न्यायविदों ने कहा है कि यदि पति ने उसकी बात को सच माना था और वह विश्वसनीय थी, तो कफ़्फ़ारा अनिवार्य नहीं होगा। और सही बात यह है कि किसी भी स्थिति में कफ़्फ़ारा अनिवार्य नहीं होगा। लेकिन यदि स्त्री को पता था कि फज्र हो चुकी है और उसने रोज़ा तुड़वाया, तो उस पर कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

संदेह की स्थिति में खाना-पीना: यदि सूर्यास्त होने में संदेह है, तो रोज़ा इफ्तार करना हलाल नहीं है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। और यदि संदेह की स्थिति में खा लिया और फिर यह स्पष्ट नहीं हुआ कि वास्तव में सूरज डूबा था या नहीं, तो कज़ा अनिवार्य होगी और कफ़्फ़ारा अनिवार्य होने के संबंध में दो वृत्तांत (रिवायतें) हैं, यह 'तबीयत' में लिखा है। फ़क़ीह अबू जाफ़र ने चुना है कि कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। और यदि बाद में स्पष्ट हो जाए कि उसने सूर्यास्त के बाद ही खाया था, तो उस पर कज़ा भी अनिवार्य नहीं होगी, यह 'तबीयत' में लिखा है।

علماء اسی طرف مائل ہیں یہ خزانہ الفتاویٰ کی کتاب الصلوٰۃ میں لکھا ہے۔

مشتبہ سحری: اگر کسی شخص نے سحری کھائی اور اس کو گمان تھا کہ ابھی فجر طلوع نہیں ہوئی اور اصل میں فجر طلوع ہو چکی تھی یا روزہ افطار کیا اور اس کو یہ گمان تھا کہ سورج ڈوب گیا اور حقیقت میں نہیں ڈوبا تھا تو اس پر قضا لازم ہو گی کفارہ واجب نہ ہو گا اس لئے کہ اس نے عمداً روزہ نہیں توڑا یہ محیطِ سرخی میں لکھا ہے اگر فجر کے طلوع میں شک ہو تو افضل یہ ہے کہ کھانا چھوڑ دے اور اگر کھا لیا تو روزہ اس کا پورا ہو جائے گا جب تک یہ یقین نہ ہو کہ اس نے فجر کے بعد کھایا ہے اور جب یہ یقین ہو گیا تو روزہ کو قضا کرے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر غالب گمان یہ ہے کہ اس نے سحری ایسے وقت میں کھائی ہے کہ صبح صادق شروع ہو چکی تھی تو بموجب اس کے گمان غالب کے قضا لازم آئے گی اور اسی میں احتیاط ہے اور ظاہر روایت کے بموجب قضا لازم نہ آئے گی یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور یہی صحیح ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے یہ حکم اس وقت ہے کہ جب پھر کچھ ظاہر نہ ہو اور اگر ظاہر ہو گیا کہ فجر کے شروع ہونے کے بعد کھانا کھایا ہے تو قضا واجب ہو گی کفارہ لازم نہ ہو گا یہ تبیین میں لکھا ہے اگر دو آدمی اس بات کی گواہی دیں کہ فجر شروع ہو چکی ہے اور دو آدمی اس بات کی گواہی دیں کہ فجر شروع نہیں ہوئی پھر اس نے کھانا کھا لیا پھر ظاہر ہوا کہ فجر طلوع ہو گئی تھی تو بالاتفاق قضا اور کفارہ لازم ہو گا اثبات کی شہادت قبول کی جاتی ہے نفی کی شہادت اس کے معارض نہیں ہوتی جیسے کہ بندوں کے حقوق کا حکم ہے اگر ایک شخص نے گواہی دی کہ فجر طلوع ہو گئی اور دوسرے نے یہ گواہی دی کہ فجر طلوع نہیں ہوئی اور اس نے کھانا کھا لیا پھر

ظاہر ہوا کہ فجر طلوع ہو چکی تھی تو کفارہ واجب نہ ہو گا اس واسطے کہ طلوع فجر پر ایک شخص کی شہادت پوری حجت نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

وقتِ سحر کا اعتبار: اگر کوئی شخص سحری کھاتا تھا اور اس کے پاس ایک جماعت نے آ کر کہا کہ فجر طلوع ہو گئی تو اس شخص نے کہا کہ اس صورت میں میں روزہ دار نہیں رہا اور میں بے روزہ دار بن گیا اور اس کے بعد اس نے کھانا کھا لیا پھر ظاہر ہوا کہ پہلی بار کھانا طلوعِ فجر سے پہلے تھا اور دوسری بار کھانا طلوع فجر کے بعد تھا تو حاکم ابو محمدؒ نے کہا ہے کہ اگر ایک جماعت نے اس سے آکر کہا اور ان کی تصدیق کی تو اس پر کفارہ واجب نہ ہو گا اور اگر ایک شخص نے کہا تھا تو کفارہ واجب ہو گا خواہ وہ شخص عادل ہو یا غیر عادل اس واسطے کہ ایک شخص کی شہادت اس قسم کی باتوں میں قبول نہیں ہوتی یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی شخص نے اپنی عورت سے کہا کہ دیکھ فجر طلوع ہوئی یا نہیں؟ اور اس نے دیکھا اور کہا کہ نہیں طلوع ہوئی پھر اس کے شوہر نے اس سے مجامعت کی پھر ظاہر ہوا کہ فجر طلوع ہو چکی تھی تو بعض فقہا نے کہا ہے کہ اگر اس کے قول کو سچ جانا تھا اور وہ ثقہ تھی تو کفارہ واجب نہ ہو گا اور صحیح یہ ہے کہ کسی صورت میں کفارہ واجب نہ ہو گا اور اگر عورت کو معلوم تھا کہ فجر طلوع ہو گئی ہے اور اس نے روزہ توڑواتو اس پر کفارہ واجب ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

حالتِ شک میں کھانا پینا: اگر سورج کے غروب ہونے میں شک ہے تو روزہ کا افطار کرنا حلال نہیں یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر شک کی حالت میں کھا لیا اور پھر ظاہر نہیں ہوا کہ حقیقت میں سورج ڈوب گیا تھا یا نہیں تو اس پر قضا لازم ہو گی اور کفارہ کے لازم ہونے میں دو روایتیں ہیں یہ تبیین میں لکھا ہے۔ فقیہ ابو جعفر نے یہ اختیار کیا ہے کہ کفارہ لازم ہو گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر پھر ظاہر ہو گیا کہ اس نے غروبِ آفتاب کے بعد کھانا کھایا ہے تو اس پر قضا بھی لازم نہ ہو گی یہ تبیین میں لکھا ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume ②, Page 9, Kitab al-Sawm (The Book of Fasting)

...if someone has eaten before the proper time, then expiation (kaffarah) becomes mandatory upon him, as mentioned in 'Tabyin'. And if someone broke their fast (iftar) while their strong assumption (ghalib guman) was that the sun had not yet set, then both makeup (qada) and expiation (kaffarah) are mandatory. This is because the condition of it being daytime was previously established, and when joined with a strong assumption, it reaches the level of certainty. This is written in 'Fatawa Qadi Khan'. Whether it later became clear that he ate before sunset or nothing became clear, this is stated in 'Tabyin'. If two people testified that the sun had set, and two other people testified that it had not set, and he broke his fast, but it later became clear that the sun had not set, then qada (making up the fast) is mandatory, but by consensus, kaffarah (expiation) is not mandatory. This is written in 'Fatawa Qadi Khan'.

Relying on the Assumption of the Person Addressed regarding Sahur or Iftar: If a person estimates the time for Sahur (pre-dawn meal) based on their own judgment ('angal'), it is permissible if they cannot see the dawn themselves nor can anyone else see it and inform them. Shams al-A'imma Halwani stated that if a person eats Sahur based on a strong assumption and they are someone whose estimates are usually accurate in such matters, then there is no harm. However, if their estimates are often wrong, the best course of action is for them to stop eating. If someone intends to eat Sahur based on the sound of the Sahur drum, and that drum sound is heard from all directions of the city, there is no harm. If only one sound is heard and they know that the drummer is a reliable ('adil') person, they may rely on it. But if the drummer's status is unknown, they should exercise caution and not eat. If someone wishes to rely on the crowing of a rooster, some of our scholars have rejected this, while others say that if repeated experience shows that the rooster crows at the correct time, then there is no harm. Shams al-A'imma Halwani mentioned that according to the manifest reports (zahir al-riwayah), the position of our companions is that it is permissible to break the fast based on a strong assumption. This is written in 'Muhit'.

Conditions for Fasting: There are three types of conditions for fasting: First, the conditions for it being mandatory (wajib), which are being a Muslim, sane, and an adult. Second, the conditions for its performance (ada) being mandatory, which are being healthy and not being a traveler (muqim). Third, the conditions for the validity of its performance, which are having intention (niyyah) and being clean from menstruation or post-natal bleeding (hayd and nifas). This is written in 'Kafi' and

'Nihayah'. Intention means that one knows in their heart that they are fasting; this is written in 'Khulasah' and 'Muhit Sarkhasi'. The sunnah (recommended practice) is to also state it verbally; this is mentioned in 'Nahr al-Faiq'. According to us, it is necessary to make an intention for each day of fasting in Ramadan. This is written in 'Fatawa Qadi Khan'.

The Intention for Sahur: Eating Sahur in Ramadan constitutes an intention; this was mentioned by Najm al-Din al-Nasafi. Similarly, if one eats Sahur for any other fast, it also constitutes an intention. However, if at the time of eating Sahur one intends not to fast in the morning, then the intention is not valid. If someone makes an intention for fasting from the night and then changes their mind before dawn breaks, then changing the intention is valid for all types of fasts; this is written in 'Siraj al-Wahhaj'. If someone says "If God wills (Insha'Allah), I will fast tomorrow," the intention is valid, and this is the correct view as stated in 'Zahiriyyah'. If one makes an intention that "If I am invited to a feast tomorrow, I will not fast, but if I am not invited, I will," then with such an intention, they are not considered to be fasting. If during a day of Ramadan, someone neither intends to fast nor intends not to fast, while knowing it is a day of Ramadan, Shams al-A'imma Halwani mentioned, via Faqih Abu Ja'far from our companions, that there are two reports regarding them being a faster, but the more apparent (azhar) view is that they are not a faster. This is written in 'Muhit'. If a faster intended to break the fast...

...से पहले खाया है तो उस पर कफ़्फ़ारा वाजिब होगा, यह 'तबीयत' में लिखा है। और अगर किसी ने रोज़ा इफ़्तार किया और उसका ग़ालिब गुमान (मज़बूत संभावना) यह था कि सूरज अभी डूबा नहीं है, तो उस पर क़ज़ा और कफ़्फ़ारा दोनों लाज़िम होंगे। इसलिए कि दिन का होना पहले से साबित था और इसके साथ उसका ग़ालिब गुमान भी मिल गया, तो यह यक़ीन के दर्जे में हो गया, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। ख्वाह फिर यह ज़ाहिर हुआ हो कि उसने ग़ुरूब (सूर्यास्त) से पहले खाया है या कुछ भी ज़ाहिर न हुआ हो, यह 'तबीईन' में लिखा है। अगर दो व्यक्तियों ने यह गवाही दी कि सूरज छिप गया और दो अन्य व्यक्तियों ने यह गवाही दी कि नहीं छिपा, और उसने रोज़ा इफ़्तार कर लिया, फिर ज़ाहिर हुआ कि सूरज नहीं छिपा था, तो उस पर क़ज़ा लाज़िम होगी, लेकिन सर्वसम्मति से कफ़्फ़ारा लाज़िम नहीं होगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

सहरी या इफ़्तार में मुख़ातब (सम्बोधित व्यक्ति) के गुमान का ऐतबार करना: अगर अपनी 'अंगल' (अंदाज़े) से वक़्त का अंदाज़ा करके सहरी खाए तो उस सूरत में जाइज़ है जब न वह ख़ुद फ़ज्र को देख सकता हो और न कोई दूसरा शख़्स उसे देख कर बता सकता हो। शम्स-उल-आइम्मा हलवानी ने कहा है कि जो शख़्स ग़ालिब गुमान पर सहरी खाए और वह ऐसा व्यक्ति हो जिसकी इस तरह की बातों में अंदाज़ा (अंगल) सही होता है, तो कोई हर्ज नहीं। और अगर उसका अंदाज़ा ग़लत होता है, तो तदबीर यह है कि खाना छोड़ दे। अगर सहरी के नक़ारे की आवाज़ पर सहरी खाने का इरादा किया, तो अगर नक़ारे की आवाज़ शहर के सब तरफ़ों से आई हो तो कोई हर्ज नहीं है। और अगर एक ही आवाज़ आती हो और वह जानता हो कि नक़ारा बजाने वाला 'आदिल' (न्यायप्रिय/सच्चा) है, तो उस पर भरोसा कर ले। और अगर उसकी स्थिति के बारे में मालूम न हो, तो एहतियात (सावधानी) बरते और खाना न खाए। और अगर मुर्गे की आवाज़ पर भरोसा करना चाहे, तो हमारे कुछ मशाइख़ ने इसका इंकार किया है और कुछ मशाइख़ का यह कहना है कि अगर बार-बार के अनुभव से यह ज़ाहिर हो गया हो कि वह मुर्गा ठीक वक़्त पर बोलता है, तो कोई हर्ज नहीं। शम्स-उल-आइम्मा हलवानी ने ज़िक्र किया है कि ज़ाहिर रिवायत के अनुसार हमारे असहाब (साथियों) का 'ज़ाहिर मज़हब' यह है कि ग़ालिब गुमान पर इफ़्तार कर लेना जाइज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

रोज़ा की शरायत (शर्तें): रोज़ा की तीन क़िस्में हैं: पहली इसके वाजिब (अनिवार्य) होने की शर्त, और वह मुसलमान, अक़्लमंद और बालिग़ होना है। दूसरी इसके अदा (पूर्ण) करने के वाजिब होने की शर्त, और वह तंदुरुस्त और मुक़ीम (एक जगह ठहरा हुआ) होना है। तीसरी अदा के सही होने की

शर्त, और वह नीयत (इरादा) करना और हैज़ व निफ़ास (मासिक धर्म आदि) से पाक होना है, यह 'काफ़ी' और 'निहाया' में लिखा है। नीयत से मुराद यह है कि दिल में जानता हो कि रोज़ा रख रहा है, यह 'ख़ुलासा' और 'मुहीत सुर्खसी' में लिखा है। और सुन्नत यह है कि ज़बान से भी कहे, यह 'नहरुल फ़ाएक' में लिखा है। हमारे नज़दीक रमज़ान में हर दिन के रोज़े के लिए नीयत करना ज़रूरी है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

नीयत-ए-सहर (सहरी की नीयत): रमज़ान में सहरी खाने से नीयत हो जाती है, यह नजमुद्दीन नफ़ी ने ज़िक्र किया है। इसी तरह अगर किसी और रोज़े के लिए सहरी खाए तो भी नीयत हो जाती है। और अगर सहरी खाते वक़्त यह इरादा किया कि सुबह रोज़ा नहीं रखूँगा, तो नीयत नहीं होगी। अगर रात से रोज़े की नीयत की और फ़ज्र के निकलने से पहले नीयत बदल दी, तो सब रोज़ों में नीयत बदल देना सही है, यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है। और अगर यह कहा कि 'इंशाअल्लाह' (अगर अल्लाह ने चाहा) कल रोज़ा रखूँगा, तो नीयत सही होगी, यही सही है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। और अगर यह नीयत की कि अगर कल कहीं दावत में बुलाया गया तो रोज़ा नहीं रखूँगा और अगर नहीं बुलाया गया तो रोज़ा रखूँगा, तो इस नीयत से वह रोज़ेदार नहीं होगा। अगर रमज़ान के दिन में न रोज़े की नीयत की और न ही रोज़ा न रहने की, और वह जानता है कि आज रमज़ान का दिन है, तो शम्स-उल-आइम्मा हलवानी ने बवास्ता (के माध्यम से) फ़क़ीह अबू जाफ़र के हमारे साथियों से ज़िक्र किया है कि उसके रोज़ेदार होने में दो रिवायतें हैं, और 'अज़हर' (अधिक स्पष्ट बात) यह है कि वह रोज़ेदार नहीं होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर रोज़ेदार ने रोज़ा तोड़ने की...

سے پہلے کھایا ہے تو اس پر کفارہ واجب ہو گا یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر کسی نے روزہ افطار کیا اور غالب گمان اس کا یہ تھا کہ سورج غروب نہیں ہوا تو اس پر قضا اور کفارہ دونوں لازم ہوں گے اس واسطے کہ دن کا ہونا پہلے سے ثابت تھا اور اس کے ساتھ اس کا گمان غالب بھی مل گیا تو بمنزلہ یقین کے ہو گیا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ خواہ پھر یہ ظاہر ہوا کہ اس نے غروب سے پہلے کھایا ہے خواہ کچھ ظاہر نہ ہوا یہ تبیین میں لکھا ہے اگر دو شخصوں نے یہ گواہی دی کہ سورج چھپ گیا اور دوسرے دو شخصوں نے یہ گواہی دی کہ نہیں چھپا اور اس نے روزہ افطار کر لیا پھر ظاہر ہوا کہ سورج نہیں چھپا تو اس پر قضا لازم ہو گی بالاتفاق کفارہ لازم نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان لکھا ہے۔ **سحر یا افطار میں گمانِ مخاطب کا اعتبار کرنا:** اگر اپنی انگل (اندازے) سے وقت کا اندازہ کر کے سحری کھائے تو اس صورت میں جائز ہے کہ نہ خود فجر کو دیکھ سکتا ہے نہ اور کوئی شخص دیکھ کر اس کو بتا سکتا ہے اور شمس الائمہ حلوانی نے کہا ہے کہ جو شخص گمانِ غالب پر سحری کھائے اور وہ شخص ایسا ہو کہ اس قسم کی باتوں میں اس کی انگل صحیح ہوتی ہے تو مضائقہ نہیں اور اگر اس کی انگل غلط ہوتی ہے تو تدبیر اس کی یہ ہے کہ کھانا چھوڑ دے اگر سحر کے نقارہ کی آواز پر سحری کھانے کا ارادہ کیا تو اگر نقارہ کی آواز شہر کی سب طرفوں سے آئی ہو تو مضائقہ نہیں ہے اور ایک ہی آواز آتی ہو اور یہ جانتا ہو کہ وہ نقارہ بجانے والا عادل ہے تو اس پر اعتماد کر لے اور اگر اس کا کچھ حال معلوم نہ ہو تو احتیاط کرے اور کھانا نہ کھائے اور اگر مرغ کی آواز پر اعتماد کرنا چاہے تو ہمارے بعض مشائخ نے اس کا انکار کیا ہے اور بعض مشائخ کا یہ قول ہے کہ اگر بہت بار کے تجربہ سے ظاہر ہو گیا ہو کہ وہ مرغ ٹھیک وقت پر بولتا ہے تو مضائقہ نہیں اور شمس الائمہ حلوانی نے ذکر کیا ہے کہ ظاہر

روایت کے بموجب ہمارے اصحاب کا ظاہر مذہب یہ ہے کہ گمانِ غالب پر افطار کر لینا جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ **روزہ کی شرائط:** روزہ کی تین اقسام ہیں اوّل اس کے واجب ہونے کی شرط اور وہ مسلمان اور عاقل اور بالغ ہونا ہے۔ دوسرے اس کے ادا کے واجب ہونے کی شرط اور وہ تندرست اور مقیم ہونا تیسرے ادا کے صحیح ہونے کی شرط اور وہ نیت اور حیض و نفاس سے پاک ہونا ہے یہ کافی اور نہایہ میں لکھا ہے۔ نیت سے مراد یہ ہے کہ دل میں جانتا ہو کہ روزہ رکھتا ہے یہ خلاصہ اور محیط سرخسی میں لکھا ہے اور وہ سنت یہ ہے کہ زبان سے بھی کہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے ہمارے نزدیک رمضان میں ہر دن کے روزہ کے واسطے نیت کرنا ضروری ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ **نیت سحر:** رمضان میں سحری کھانے سے نیت ہو جاتی ہے یہ نجم الدین نسفی نے ذکر کیا ہے اسی طرح اگر اور روزہ کے لئے سحری کھائے تو بھی نیت ہو جاتی ہے اور اگر سحری کھاتے وقت یہ اراہ کیا کہ صبح کو روزہ نہ رکھوں گا تو نیت نہ ہوگی اگر رات سے روزہ کی نیت کی اور فجر کے طلوع ہونے سے پہلے نیت بدل دی تو سب روزوں میں نیت بدل دینا صحیح ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر یہ کہا کہ خدا چاہے تو کل روزہ رکھوں گا تو نیت صحیح ہو گی یہی صحیح ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور اگر یہ نیت کی کہ اگر کل کہیں دعوت میں بلایا گیا تو روزہ نہ رکھوں گا اور اگر نہ بلایا گیا تو روزہ رکھوں گا تو اس نیت سے وہ روزہ دار نہ ہو گا اگر رمضان کے دن میں نہ روزہ کی نیت کی نہ بے روزہ رہنے کی اور وہ جانتا ہے کہ یہ دن رمضان کا ہے تو شمس الائمہ حلوانی نے بواسطہ فقیہ ابو جعفر کے ہمارے اصحاب سے ذکر کیا ہے کہ اس کے روزہ دار ہو جانے میں دو روایتیں ہیں اور اظہر یہ ہے کہ وہ روزہ دار نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر روزہ دار نے روزہ توڑنے کی

Fatawa Alamgiri ..... Vol 2 [Page 10] Kitab as-Sawm (The Book of Fasting)

...the intention had been made, but apart from this intention, no other optional (Nafl) fast was found to have been broken by him, therefore his fast will be complete. This is written in "Al-Idah", which is a composition by Al-Kirmani.

Time of Intention (Waqt al-Niyat): The time for making the intention is after sunset every day; making the intention before that is not permissible. This is written in "Al-Muhit al-Sarakhsi". If, before sunset, one made the intention that "I will fast tomorrow" and then fell asleep, or became unconscious, or was heedless until the sun declined (Zawal) the next day, then that intention will not be valid. However, if the intention was made after sunset, it will be valid. This is written in "Al-Khulasah". For the fast of Ramadan, specified vows (Nadhr Mu'ayyan), and optional (Nafl) fasts, if one makes the intention at any time from the night until before mid-day—whether with the specific intention for that day's fast, or a general fast, or an optional fast—it is permissible. This is written in "Al-Jami' al-Saghir". Al-Quduri stated that the time for intention is between the night and the decline of the sun (Zawal), and the first opinion is the correct one. There is no difference between a traveler and a resident, or a healthy person and a sick person; this is written in "Al-Tabyin". The intention before Zawal is valid only if no act contrary to fasting has occurred after the break of dawn (Fajr). If any act contrary to fasting occurred before that—such as eating, drinking, or sexual intercourse, whether intentionally or forgetfully—then making the intention after that will not be valid. This is written in "Sharh al-Tahawi". If one makes the intention during the day, they should intend as follows: "I have been fasting since the day began." If they intend: "I am fasting from the moment I make this intention," they will not be considered a faster. This is written in "Al-Jawharah al-Nayyirah" and "Siraj al-Wahhaj". If one becomes unconscious during any night or day of Ramadan, then if they regain consciousness before Zawal and make the intention to fast, it is permissible. The same rule applies to an insane person; this is written in "Al-Muhit al-Sarakhsi". If someone apostatizes at the beginning of the day in Ramadan, then becomes Muslim again and makes the intention to fast before Zawal, they are considered a faster. This is written in "Fatawa Qadi Khan".

What if the Traveler and the Sick person do not Specify? It is preferable that for anything for which intention during the day is permissible, one should make the intention from the night; this is written in "Al-Khulasah". Furthermore, it is preferable to specify the intention; this is written in "Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar". If, during Ramadan, one makes an intention for another obligatory (Wajib) fast, the fast will be

for Ramadan. According to Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA), travelers and residents are equal in this rule. According to Imam Abu Hanifa (RA), if a traveler fasts in Ramadan with the intention of another obligatory act, it will count for that obligatory act. If they make an intention for an optional fast, there are two narrations about it; this is written in "Al-Kafi". The most correct view is that it will be a fast of Ramadan; this is written in "Al-Muhit al-Sarakhsi". For a sick person, the correct view is that it will be a fast of Ramadan; this is written in "Al-Kafi". If a traveler and a sick person do not specify whether the fast is for Ramadan or something else, it will count as a fast of Ramadan; this is written in "Al-Muhit al-Sarakhsi". If someone had made a vow (Nadhr) to fast on a specific day but fasted on that day with the intention of another obligatory act—for example, making up (Qada) for Ramadan or an expiation (Kaffarah)—then the fast will be for that obligatory act, and making up for the vow will be necessary. This is written in "Siraj al-Wahhaj", and this is the most correct view, as written in "Al-Bahr al-Ra'iq".

Intention for Qada (Make-up) and Kaffarah (Expiation): A condition for Qada and Kaffarah fasts is that one must make the intention during the night and specify the intention; this is written in "Al-Nuqayah". The same rule applies to those vows (Nadhr) where a specific day was not designated; this is written in "Siraj al-Wahhaj". If someone is imprisoned by non-believers and the month of Ramadan becomes unclear to them, and they fast based on their best estimation: if that period is after Ramadan and does not coincide with the days of Tashreeq or Eid, and the intention was made from the night before, then it will be established with the specification of the fast, date, and month. This is because fasting on those (prohibited) days is forbidden.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 [पृष्ठ 10] किताब-उस-सौम (रोज़ों की किताब)

...नियत कर ली थी लेकिन इस नियत के सिवा और कोई नफ़ल रोज़ा तोड़ने का उस से पाया नहीं गया तो रोज़ा उसका पूरा होगा, यह "ईज़ाह़" में लिखा है जो किरमानी की तसनीफ़ (रचना) है।

नियत का वक़्त: नियत करने का वक़्त हर रोज़ सूरज डूबने के बाद है, इससे पहले नियत जायज़ नहीं। यह "मुहीत-ए-सरख़सी" में लिखा है। अगर सूरज डूबने से पहले यह नियत की कि कल रोज़ा रखूँगा फिर सो गया या बेहोश हो गया या ग़ाफ़िल (असावधान) हो गया यहाँ तक कि सूरज दूसरे दिन ढल गया तो वह नियत जायज़ न होगी और अगर सूरज डूबने के बाद नियत की थी तो जायज़ होगी। यह "ख़ुलासा" में लिखा है। रमज़ान और नज़्र-ए-मुअय्यन (मन्नत का निश्चित दिन) और नफ़ल का रोज़ा उस दिन के रोज़े की नियत या मुतलक़ (सामान्य) रोज़ा या नफ़ल के रोज़े की नियत से अगर रात से लेकर आधे दिन से पहले तक किसी वक़्त नियत कर ले तो जायज़ है। यह "जामे-अस्-सगीर" में लिखा है और क़ुदूरी ने यह कहा है कि रात और ज़वाल (दोपहर का ढलना) के दरमियान में नियत का वक़्त है और सही पहला क़ौल है। मुसाफ़िर और मुक़ीम (स्थानीय निवासी) और तन्दुरुस्त और बीमार में कुछ फ़र्क़ नहीं, यह "तबीन" में लिखा है। ज़वाल से पहले नियत इसी वक़्त सही होती है जबकि फ़ज्र (भोर) के तुलू (निकलने) होने के बाद कोई फ़ेल (कार्य) रोज़े के मुख़ालिफ़ (विपरीत) उससे ज़ाहिर न हुआ हो। और अगर इससे पहले रोज़े के ख़िलाफ़ कोई फ़ेल उससे ज़ाहिर हुआ मसलन खाना और पीना और सोहबत (संभोग) करना ख़्वाह जान-बूझकर हो या भूल कर, तो उसके बाद नियत जायज़ न होगी। यह "शरह-ए-तहावी" में लिखा है। अगर दिन में नियत करे तो यूँ नियत करे कि मैं जब से दिन शुरू हुआ है तब से रोज़ेदार हूँ और अगर यह नियत की कि जब से नियत करता हूँ तब से रोज़ा है तो रोज़ेदार न होगा। यह "जौहरा-तुन-नीयरा" और "सिराज-उल-वहाज" में लिखा है। और अगर रमज़ान की किसी रात में या दिन में बेहोश हो गया तो अगर ज़वाल से पहले इफ़ाक़ा (होश) हो गया और रोज़े की नियत कर ली तो जायज़ है। मजनून (पागल) का भी यही हुक्म है, यह "मुहीत-ए-सरख़सी" में लिखा है। और अगर रमज़ान में दिन के शुरू होने के वक़्त कोई शख़्स मुर्तद (धर्म त्यागने वाला) हो गया और फिर मुसलमान हुआ और ज़वाल से पहले रोज़े की नियत कर ली तो वह रोज़ेदार है। यह "फ़तावा क़ाज़ी ख़ान" में लिखा है।

मुसाफ़िर और मरीज़ ने तख़सीस (विशिष्टता) न की तो? अफ़ज़ल (बेहतर) यह है कि जिस चीज़ की नियत दिन में करना जायज़ है तो उसकी नियत रात से करे, यह "ख़ुलासा" में लिखा है। और नीज़ (साथ ही) अफ़ज़ल यह है कि नियत को मुअय्यन (निश्चित) कर ले, यह "इख़्तियार शरह-ए-मुख़्तार" में

लिखा है। अगर रमज़ान में किसी और वाजिब रोज़े की नियत की तो रोज़ा रमज़ान का होगा। इमाम अबू यूसुफ़ रह. और इमाम मुहम्मद रह. के नज़दीक इस हुक्म में मुसाफ़िर और मुक़ीम बराबर हैं और इमाम अबू हनीफ़ा रह. के नज़दीक अगर मुसाफ़िर रमज़ान में दूसरे वाजिब की नियत से रोज़ा रखे तो उसी वाजिब का रोज़ा होगा और अगर नफ़ल की नियत करे तो उसमें दो रिवायतें हैं। यह "काफ़ी" में लिखा है। असह् (अधिक सही) यह है कि वह रमज़ान का रोज़ा होगा, यह "मुहीत-ए-सरख़सी" में लिखा है। और मरीज़ का रोज़ा सही यह है कि रमज़ान का रोज़ा होगा, यह "काफ़ी" में लिखा है। और अगर मुसाफ़िर और मरीज़ रोज़े में यह तख़सीस न करें कि रोज़ा रमज़ान का है या किसी और तरह का तो रोज़ा रमज़ान का होगा। यह "मुहीत-ए-सरख़सी" में लिखा है। अगर ख़ास किसी दिन रोज़ा रखने की नज़्र की थी और उस दिन किसी और वाजिब की नियत से रोज़ा रखा मसलन रमज़ान की क़ज़ा या कफ़्फ़ारा का तो रोज़ा उस वाजिब का होगा और नज़्र की क़ज़ा लाज़िम होगी। यह "सिराज-उल-वहाज" में लिखा है और यही असह् है, यह "बह्र-उर-राइक़" में लिखा है।

क़ज़ा और कफ़्फ़ारा में नियत: क़ज़ा और कफ़्फ़ारा में शर्त यह है कि रात से नियत करे और नियत को मुअय्यन करे, यह "निकाया" में लिखा है। और उस नज़्र के रोज़े का भी यही हुक्म है जिसमें ख़ास दिन की तख़सीस नहीं की, यह "सिराज-उल-वहाज" में लिखा है। जिसको काफ़िर क़ैद कर लें उस पर अगर रमज़ान का महीना मुश्तबह (संदेहास्पद) हो जाए और वह अपनी अटकल (अनुमान) से रोज़ा रखे तो अगर वह ज़माना रमज़ान के बाद हो और अय्याम-ए-तश्रीक़ व ईद न हों और नियत रोज़े की रात से की हो तो अपने तअय्युन (निर्धारण) रोज़ा व तारीख़ व माह के साथ मुक़र्रर होगी। क्योंकि उन दिनों में रोज़ा रखना हराम है।

نیت کر لی تھی لیکن اس نیت کے سوا اور کوئی نفل روزہ توڑنے کا اس سے پایا نہیں گیا تو روزہ اس کا پورا ہو گا یہ ایضاح میں لکھا ہے جو کرمانی کی تصنیف ہے۔

وقت نیت: نیت کرنے کا وقت ہر روز سورج ڈوبنے کے بعد ہے اس سے پہلے نیت جائز نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر سورج ڈوبنے سے پہلے یہ نیت کی کہ کل روزہ رکھوں گا پھر سو گیا یا بے ہوش ہو گیا یا غافل ہو گیا یہاں تک کہ سورج دوسرے دن ڈھل گیا تو وہ نیت جائز نہ ہو گی اور اگر سورج ڈوبنے کے بعد نیت کی تھی تو جائز ہو گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے رمضان اور نذر معین اور نفل کا روزہ اس دن کے روزہ کی نیت یا مطلق روزہ یا نفل کے روزہ کی نیت سے اگر رات سے لے کر آدھے دن سے پہلے تک کسی وقت نیت کر لے تو جائز ہے یہ جامع صغیر میں لکھا ہے اور قدوری نے یہ کہا ہے کہ رات اور زوال کے درمیان میں نیت کا وقت ہے اور صحیح پہلا قول ہے مسافر اور مقیم اور تندرست اور بیمار میں کچھ فرق نہیں یہ تبیین میں لکھا ہے زوال سے پہلے نیت اسی وقت صحیح ہوتی ہے جبکہ فجر کے طلوع ہونے کے بعد کوئی فعل روزہ کے مخالف اس سے ظاہر نہ ہوا اور اگر اس سے پہلے روزہ کے خلاف کوئی فعل اس سے ظاہر ہوا مثلاً کھانا اور پینا اور جماع کرنا خواہ عمداً ہو یا بھول کر ہو تو اس کے بعد نیت جائز نہ ہو گی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اگر دن میں نیت کرے تو یوں نیت کرے کہ میں جب سے دن شروع ہوا ہے تب سے روزہ دار ہوں اور اگر یہ نیت کی کہ جب سے نیت کرتا ہوں تب سے روزہ ہے تو روزہ دار نہ ہو گا یہ جو ہرۃ النیرہ اور سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر رمضان کی کسی رات میں یا دن میں بے ہوش ہو گیا تو اگر زوال سے پہلے افاقہ ہو گیا اور روزہ کی نیت کر لی تو جائز ہے مجنون کا بھی یہی حکم ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر رمضان میں دن کے شروع

ہونے کے وقت کوئی شخص مرتد ہو گیا اور پھر مسلمان ہوا اور زوال سے پہلے روزہ کی نیت کر لی تو وہ روزہ دار ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

مسافر اور مریض نے تخصیص نہ کی تو؟ افضل یہ ہے کہ جس چیز کی نیت دن میں کرنا جائز ہے تو اس کی نیت رات سے کرے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور نیز افضل یہ ہے کہ نیت کو معین کر لے یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے اگر رمضان میں کسی اور واجب روزہ کی نیت کی تو روزہ رمضان کا ہو گا امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک اس حکم میں مسافر اور مقیم برابر ہیں اور امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک اگر مسافر رمضان میں دوسرے واجب کی نیت سے روزہ رکھے تو اسی واجب کا روزہ ہو گا اور اگر نفل کی نیت کرے تو اس میں دو روایتیں ہیں یہ کافی میں لکھا ہے اصح یہ ہے کہ وہ رمضان کا روزہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور مریض کا روزہ صحیح یہ ہے کہ رمضان کا روزہ ہو گا یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر مسافر اور مریض روزہ میں یہ تخصیص نہ کریں کہ روزہ رمضان کا ہے یا کسی اور طرح کا تو روزہ رمضان کا ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر خاص کسی دن روزہ رکھنے کی نذر کی تھی اور اس دن کسی اور واجب کی نیت سے روزہ رکھا مثلاً رمضان کی قضا یا کفارہ کا تو روزہ اس واجب کا ہو گا اور نذر کی قضا لازم ہو گی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور یہی اصح ہے یہ بحرالرائق میں لکھا ہے۔

قضا اور کفارہ میں نیت: قضا اور کفارہ میں شرط یہ ہے کہ رات سے نیت کرے اور نیت کو معین کرے یہ نقایہ میں لکھا ہے اور اس نذر کے روزہ کا بھی یہی حکم ہے جس میں خاص دن کی تخصیص نہیں کی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ جس کو کافر قید کرلیں اس پر اگر رمضان کا مہینہ مشتبہ ہو جائے اور وہ اپنی اٹکل سے روزہ رکھے تو اگر وہ زمانہ بعد رمضان کے ہو اور ایام تشریق و عید نہ ہوں اور نیت روزہ کی رات سے کی ہو تو اپنے تعین روزہ و تاریخ و ماہ کے ساتھ مقرر ہو گی ۔ کیونکہ ان دنوں میں روزہ رکھنا حرام ہے۔

(Fatawa-e-Alamgiri..... Volume 1) (Book of Fasting)

The fasts will be considered validly performed. If fasts are observed before Ramadan, the obligatory (fard) fasts of Ramadan will not be fulfilled; this is recorded in 'Muheet-e-Sarakhsi'. It is not a condition to have the specific intention (niyyat) of compensation (qada) for these fasts, and this is the correct view because the person intended to fulfill whatever Ramadan fasts were obligatory upon them; this is recorded in 'Badai'. Thus, if those fasts occurred in Shawwal: if in that year both Ramadan and Shawwal were 30-day months or both were 29-day months, (1) one day of compensatory fast (qada) becomes mandatory. If Ramadan was 30 days and Shawwal was 29 days, then two days of qada are mandatory. If Ramadan was 29 days and Shawwal was 30 days, no qada is mandatory. If the fasts occurred in the month of Dhu al-Hijjah: if both Ramadan and Dhu al-Hijjah were 30-day or both 29-day months, then four days of qada will be mandatory. If Ramadan was 29 days (2) and Dhu al-Hijjah was 30 days, three days of qada are mandatory. If Ramadan was 30 days and Dhu al-Hijjah was 29 days, five days of qada are mandatory. If those fasts occurred in Dhu al-Qi'dah or any other month: if both Ramadan and that month were 30 days or both were 29 days, or if that month was a full 30 days, then no qada is mandatory. If the month of Ramadan was 30 days and the other month was 29 days, then only one day of qada is mandatory; this is recorded in 'Siraj-ul-Wahaj'.

Fasting in Dar al-Harb (Non-Islamic Territory):

If a person was in Dar al-Harb and, due to ignorance, observed several years' worth of fasts before Ramadan, the first year's fasts will not be fulfilled by consensus. Now, there is a discussion regarding whether the second year's fasts will count as qada for the first year, and the third year's as qada for the second year. Jurist (Faqih) Abu Jafar (RA) stated that if the person intended in both years to "observe the fasts of Ramadan," they would be valid. However, if they intended to "observe the fasts of the second year," they would not be valid; this is the sounder view and is recorded in 'Muheet-e-Sarakhsi'. If two days of qada for Ramadan are mandatory, one should intend: "I am fasting for the first day of this Ramadan that is due upon me." Even if the specific day is not specified, it is permissible. The same rule applies if two days of qada from two different Ramadans are due; this is the chosen (mukhtar) view. If one only intends 'qada' without further specification, it is still permissible, even without determining the specific day; this is recorded in 'Khulasa'. If someone intentionally breaks a fast in Ramadan and is poor, and consequently observes sixty-one days of fasts for both qada and expiation (kaffara) without specifying the day of qada, it is

permissible. Faqih Abu Layth has mentioned this, and it is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

If intentions are made for two different things that are equal in importance and obligation, and neither is preferred over the other, both intentions become void. If one is preferred over the other, then the preferred one will be established; this is recorded in 'Muheet-e-Sarakhsi'. Therefore, if someone intends both qada for Ramadan and a vow (nazr) in a single fast, based on juristic preference (istihsan), that fast will count as qada for Ramadan. If an intention for a specific vow (nazr-e-mu'ayyan) and a voluntary (nafl) fast is made by night or during the day, or an intention for a specific vow and expiation (kaffara) is made at night, then by consensus (ijma), that fast will count as the specific vow; this is recorded in 'Siraj-ul-Wahaj'. If one intends qada for Ramadan and expiation for zihar (kaffara-e-zihar), it will count as qada based on istihsan; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

Statement of Imam-e-Azam Abu Hanifa (RA):

If an intention is made for some qada of Ramadan and a voluntary (nafl) fast, according to the statement of Imam Abu Yusuf (RA), the qada of Ramadan will be fulfilled; this is also the narration from Imam Abu Hanifa (RA), as recorded in 'Zakhira'. If one intends expiation for zihar and expiation for homicide (kaffara-e-qatl), or qada of Ramadan and expiation for homicide, then by consensus, the fast...

(फतावा-ए-आलमगीरी..... जिल्द 1) (किताब-उस-सौम)

रोज़े अदा हो जाएंगे और अगर रमजान से पहले रोज़े रखे हैं तो फर्ज रोज़े अदा न होंगे, यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है। और इन रोज़ों में कज़ा की नियत शर्त नहीं है, यही सही है क्योंकि उसने यह नियत की है कि जो रमजान के रोज़े मुझ पर फर्ज हैं उन्हें अदा करता हूँ, यह 'बदाइ' में लिखा है। फिर अगर वे रोज़े उसके शव्वाल में वाके हुए, तो अगर उस साल में रमजान और शव्वाल दोनों तीस दिन के महीने थे या दोनों उनतीस दिन के थे, (1) उस पर एक दिन की कज़ा लाज़िम होगी। और अगर रमजान तीस दिन का था और शव्वाल उनतीस दिन का, तो दो दिन की कज़ा लाज़िम होगी। और अगर रमजान उनतीस दिन का था और शव्वाल तीस दिन का, तो किसी दिन की कज़ा लाज़िम न होगी। और अगर उसके रोज़े ज़िल-हिज्जा के महीने में वाके हुए, तो अगर उस साल में रमजान और ज़िल-हिज्जा दोनों तीस दिन के या दोनों उनतीस दिन के महीने थे, तो उस पर चार दिन की कज़ा लाज़िम आएगी। और अगर रमजान उनतीस दिन का था (2) और ज़िल-हिज्जा तीस दिन का, तो तीन दिन की कज़ा लाज़िम होगी। और अगर रमजान तीस दिन का था और ज़िल-हिज्जा उनतीस दिन का, तो पांच दिन की कज़ा लाज़िम होगी। और अगर वे रोज़े उसके ज़िल-कादा या किसी और महीने में वाके हुए, तो अगर रमजान और वह महीना तीस दिन का या दोनों उनतीस दिन के थे या वह महीना पूरे तीस दिन का था, तो कोई कज़ा लाज़िम न होगी। और अगर रमजान का महीना तीस दिन का और दूसरा महीना उनतीस दिन का हो, तो सिर्फ एक दिन की कज़ा लाज़िम होगी, यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है।

दार-उल-हर्ब में रोज़े:

अगर कोई शख्स दार-उल-हर्ब (युद्ध क्षेत्र/गैर-इस्लामी क्षेत्र) में था और वहां उसने (ज्ञान न होने के कारण) कई साल के रोज़े रमजान से पहले रखे, तो पहले साल के रोज़े सर्वसम्मति (बिला-इत्तेफाक) से अदा न होंगे। अब इस बात पर बहस है कि दूसरे साल के रोज़े पहले साल की कज़ा और तीसरे साल के रोज़े दूसरे साल की कज़ा हो जाएंगे या नहीं? तो फकीह अबू जाफर रह. ने कहा है कि अगर उसने इन दोनों सालों में यह नियत की कि मैं रमजान के रोज़े रखता हूँ, तो अदा हो जाएंगे; और अगर इस तरह नियत की कि दूसरे साल के रोज़े रखता हूँ, तो अदा न होंगे, और यही अधिक सही है, यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है। अगर रमजान के दो दिन की कज़ा वाजिब हो, तो यूँ नियत करे कि "मैं इस रमजान के उस पहले दिन का रोज़ा रखता हूँ जिसकी कज़ा मुझ पर वाजिब है", और अगर पहले दिन का निर्धारण (तईन) न किया तो भी जायज़ है। और यही हुक्म उस स्थिति में है जब उस पर दो

रमजानों के दो दिन की कज़ा वाजिब हो, यही मुख्तार (पसंदीदा) है। और अगर उसने सिर्फ कज़ा की नियत की और कुछ नियत न की तो भी जायज़ है, चाहे उसने दिन का निर्धारण न किया हो, यह 'खुलासा' में लिखा है। अगर रमजान में किसी ने जानबूझकर (अमदन) रोज़ा तोड़ दिया और वह गरीब (फकीर) है, इस कारण उसने इकसठ दिन के रोज़े कज़ा और कफ्फारे के तौर पर रखे और कज़ा के दिन का निर्धारण नहीं किया, तो जायज़ है। फकीह अबुल लैथ ने इसी तरह उल्लेख किया है, यह 'फतावा काजी खान' में लिखा है।

अगर दो अलग-अलग चीज़ों की नियत की जो अनिवार्यता और फर्ज होने में बराबर हैं और एक को दूसरे पर कोई प्राथमिकता (तरजीह) नहीं है, तो वे दोनों बातिल (अमान्य) हो जाएंगे। और अगर एक को दूसरे पर प्राथमिकता है, तो जिसे प्राथमिकता है वही साबित होगा, यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है। अत; यदि किसी ने एक ही रोज़े में रमजान की कज़ा और नज़्र (मन्नत) की नियत की, तो इस्तेहसान (बेहतर नियम) के तौर पर वह रोज़ा रमजान की कज़ा का होगा। और अगर नज़्र-ए-मुअय्यन (निश्चित मन्नत) और नफ्ल (ऐच्छिक) की नियत रात से की या दिन में की, या नज़्र-ए-मुअय्यन और कफ्फारे की नियत रात में की, तो इज्मा (सर्वसम्मति) के अनुसार वह रोज़ा नज़्र-ए-मुअय्यन का माना जाएगा, यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है। और अगर रमजान की कज़ा और कफ्फारा-ए-ज़िहार की नियत की, तो वह इस्तेहसान के तौर पर कज़ा का माना जाएगा, यह 'फतावा काजी खान' में लिखा है।

इमाम-ए-आज़म अबू हनीफा रह. का कौल:

अगर रमजान के कुछ हिस्से की कज़ा और नफ्ल की नियत की, तो इमाम अबू यूसुफ रह. के कौल के अनुसार रमजान की कज़ा अदा होगी; इमाम अबू हनीफा रह. से यही रिवायत है, यह 'जखीरा' में लिखा है। और अगर कफ्फारा-ए-ज़िहार और कफ्फारा-ए-कत्ल की नियत की या रमजान की कज़ा और कफ्फारा-ए-कत्ल की नियत की, तो सर्वसम्मति (बिला-इत्तेफाक) से रोज़ा...

روزے ادا ہوجائیں گے اور اگر رمضان سے پہلے روزے رکھے ہیں تو فرض روزے ادا نہ ہوں گے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور ان روزوں میں قضا کی نیت شرط نہیں یہی صحیح ہے اس لئے کہ اس نے یہ نیت کی ہے کہ جو رمضان کے روزے مجھ پر فرض ہیں ان کو ادا کرتا ہوں یہ بدائع میں لکھا ہے پس اگر وہ روزے اس کے شوال میں واقع ہوئے تو اگر اس سال میں رمضان اور شوال دونوں تیس دن کے مہینے تھے یا دونوں انتیس دن کے تھے (۱) اس پر ایک دن کی قضاء لازم ہوگی اور اگر رمضان تیس دن کا تھا اور شوال انتیس دن کا تو دو دن کی قضاء لازم ہوگی اور اگر رمضان انتیس دن کا تھا اور شوال تیس دن کا تو کسی دن کی قضا لازم نہ ہوگی اور اگر اس کے روزے ذی الحجہ کے مہینہ میں واقع ہوئے تو اگر اس سال میں رمضان اور ذی الحجہ دونوں تیس دن کے یا دونوں انتیس دن کے مہینے تھے تو اس پر چار دن کی قضا لازم آئے گی اور اگر رمضان انتیس دن کا تھا (۲) اور ذی الحجہ تیس دن کا تو تین دن کی قضا لازم ہوگی اور اگر رمضان تیس دن کا تھا اور ذی الحجہ انتیس دن کا تو پانچ دن کی قضا لازم ہوگی اور اگر وہ روزے اس کے ذیقعدہ یا کسی اور مہینہ میں واقع ہوئے تو اگر رمضان اور وہ مہینہ تیس دن کا یا دونوں انتیس دن کے تھے یا وہ مہینہ پورے تیس دن کا تھا تو کوئی قضا لازم نہ ہوگی اور اگر رمضان کا مہینہ تیس دن کا اور دوسرا مہینہ انتیس دن کا ہو تو صرف ایک دن کی قضا لازم ہوگی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

دار الحرب میں روزے:

اگر کوئی شخص دارالحرب میں تھا اور وہاں اس نے معلوم نہ ہونے کی وجہ سے کئی سال کے روزے رمضان سے پہلے رکھے تو پہلے سال کے روزے بالاتفاق ادا نہ ہوں گے اب اس امر میں

بحث ہے کہ دوسرے سال کے روزے پہلے سال کی قضا اور تیسرے سال کے روزے دوسرے سال کی قضا ہو جائیں گے یا نہیں؟ تو فقیہ ابوجعفرؒ نے کہا ہے کہ اگر اس نے ان دونوں سالوں میں یہ نیت کی کہ میں رمضان کے روزے رکھتا ہوں تو ادا ہو جائیں گے اور اگر اس طرح نیت کی کہ دوسرے سال کے روزے رکھتا ہوں تو ادا نہ ہوں گے اور یہ اصح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر رمضان کے دو دن کی قضا واجب ہو تو یوں نیت کرے کہ میں اس رمضان کے اس پہلے دن کا روزہ رکھتا ہوں جس کی قضا مجھ پر واجب ہے اور اگر پہلے دن کا تعین نہ کیا تو بھی جائز ہے اور یہی حکم ہے اس صورت میں جب اس پر دو رمضانوں کے دو دن کی قضا واجب ہو یہی مختار ہے اور اگر اس نے صرف قضا کی نیت کی اور کچھ نیت نہ کی تو بھی جائز ہے اگرچہ اس نے دن کا تعین نہ کیا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر رمضان میں کسی نے عمدًا روزہ توڑ دیا اور وہ فقیر ہے اس سبب سے اس نے اکسٹھ دن کے روزے قضا اور کفارہ کے رکھے اور قضا کے دن کی تخصیص نہیں کی تو جائز ہے فقیہ ابواللیث نے اسی طرح ذکر کیا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر دو مختلف چیزوں کی نیت کی جو تاکیداً اور فرض ہونے میں برابر ہیں اور ایک کو دوسرے پر کچھ ترجیح نہیں تو وہ دونوں باطل ہوجائیں گے اور اگر ایک کو دوسرے پر ترجیح ہے تو جس کو ترجیح ہے وہی ثابت ہوگا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ پس اگر کسی نے ایک روزہ میں قضائے رمضان اور نذر کی نیت کی تو بطور استحسان کے وہ روزہ رمضان کی قضا کا ہوگا اور اگر نذر معین اور نفل کی نیت رات سے کی یا دن میں کی یا نذر معین اور کفارہ کی نیت رات میں کی تو بالاجماع وہ روزہ نذر معین سے واقع ہوگا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر قضائے رمضان اور کفارہ ظہار کی نیت کی تو وہ بطور استحسان کے قضا سے واقع ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

امام اعظم ابوحنیفہؒ کا قول:

اگر قضائے بعض رمضان اور نفل کی نیت کی تو امام ابو یوسفؒ کے قول کے بموجب رمضان کی قضا واقع ہوگی یہی روایت ہے امام ابوحنیفہؒ سے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر کفارہ ظہار اور کفارہ قتل کی نیت کی یا قضائے رمضان اور کفارہ قتل کی نیت کی تو بالاتفاق روزہ

It will be considered Nafl (voluntary); this is written in 'Muheet'. If the intention was made for both expiation (Kaffarah) and Nafl, then out of preference (istihsan), that fast will fulfill the obligatory expiation; this is written in 'Zakheerah'. If a woman made the intention for fasting during menstruation (menses) and then became pure before dawn (Fajr), her fast is valid; this is written in 'Siraj al-Wahaj'. If the intention for compensatory fast (Qada) and the expiation for an oath were combined in one fast, neither will be valid—according to Imam Abu Yusuf due to conflict, and according to Imam Muhammad due to delay—but it will count as Nafl; this is written in 'Muheet'. If the intention for a Qada fast is made after dawn, the Qada will not be valid, but a Nafl fast will commence; if one breaks it, Qada will then become mandatory; this is written in 'Zakheerah'.

Chapter 2: Regarding Sighting the Moon

Sighting the Moon for Ramadan: It is mandatory (Wajib) for people to search for the moon at sunset on the 29th of Shaban. If the moon is sighted, they should fast, and if it is cloudy, they should complete thirty days for the month of Shaban; this option is mentioned in 'Sharh Mukhtar'. Similarly, to know the full count of the month of Shaban, the moon of Shaban should be sought. Is the statement of astronomers (astrologers) relied upon if they are wise and upright (Adil)? The correct view is that their statement is not accepted; this is written in 'Siraj al-Wahaj'. Even the astronomer himself should not act upon his own calculations; this is written in 'Mi'raj al-Dirayah'. Pointing at the moon while sighting it is disliked (Makruh); this is written in 'Zahiriyyah'. If the moon is seen before or after noon (Zawal), one should neither start nor break the fast because of it; it will be considered the moon for the coming night—this is the preferred view—as written in 'Khulasah'. If the sky is clear, the testimony of a single person for sighting the Ramadan moon will be accepted, provided they are upright, Muslim, sane, and adult, whether they are free or a slave, male or female. Similarly, if someone testifies to the testimony of another person, that too is acceptable. If someone was punished for accusing another of adultery (Qadhf) but has since repented (Tawbah), their testimony will be accepted according to the manifest narrations; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

For a person whose inner state is hidden, the manifest view is that their testimony is not accepted. It is narrated from Hasan and Imam Abu Hanifa that their testimony will be accepted, and this is the correct view; this is written in 'Muheet'. Halwani also

adopted this; it is written in 'Sharh Niqayah', authored by Abu al-Makarim. The testimony of a slave regarding another slave's testimony and the testimony of a woman regarding another woman's testimony for the Ramadan moon will be accepted. The testimony of a boy near the age of puberty will not be accepted. In this testimony, the specific word 'Shahadat', a formal claim, and a judge's ruling are not conditions. If a person gave testimony before a judge and another person heard it, and the witness was upright in appearance, it is mandatory for the listener to fast; there is no need for the judge's decree. In the matter of moon sighting, it is necessary to ask for detailed circumstances. Abu Bakr al-Iskaf stated that if someone says they saw the moon in a forest outside the city or in a settlement amidst clouds, that testimony will be accepted. If an Imam or Qazi (judge) sees the moon alone, they have the option to seek someone else to testify or to personally command the people to fast. The ruling for the moons of Eid-ul-Fitr and Eid-ul-Adha is contrary to this (i.e., they require two witnesses); this is written in 'Siraj al-Wahaj'.

1. This means it is not known whether the person is wicked or righteous in their inner self, but they appear righteous outwardly. Such a person is called 'Mastur-ul-Hal' (one whose state is hidden). Therefore, a judgment will be made based on the person's outward state, even if they are wicked internally.

उपवास की किताब | १२ | फ़तावा आलमगीरी ..... खंड २

यह 'मुहीत' (एक किताब) में लिखा है कि यह नफ़्ल (स्वैच्छिक) होगा। और अगर कफ़्फ़ारा और नफ़्ल दोनों की नीयत की, तो बेहतर यही है कि वह वाजिब कफ़्फ़ारा रोज़ा ही माना जाएगा, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अगर किसी औरत ने मासिक धर्म (हैज़) के दौरान रोज़े की नीयत की और फिर फ़ज्र (भोर) से पहले पाक हो गई, तो उसका रोज़ा सही है, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। अगर रोज़े में क़ज़ा और क़सम के कफ़्फ़ारे की नीयत की, तो उन दोनों में से कोई भी रोज़ा नहीं होगा - इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार अंतर्विरोध के कारण और इमाम मुहम्मद के अनुसार देरी के कारण - लेकिन वह नफ़्ल हो जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर सुबह की रोशनी के बाद क़ज़ा रोज़े की नीयत की, तो क़ज़ा सही नहीं होगी, लेकिन नफ़्ल रोज़ा शुरू हो जाएगा; अगर वह इसे तोड़ता है, तो क़ज़ा अनिवार्य होगी, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

अध्याय २: चाँद देखने के वर्णन में

रमज़ान का चाँद देखना: शबान (इस्लामी महीना) की २९ तारीख को सूर्यास्त के समय लोगों के लिए चाँद की तलाश करना अनिवार्य (वाजिब) है। अगर चाँद दिखाई दे जाए, तो रोज़ा रखें और अगर बादल हों, तो शबान के महीने के ३० दिन पूरे करें, यह 'शरह मुख्तार' में लिखा है। इसी तरह शबान के महीने की पूरी गिनती जानने के लिए शबान का चाँद ढूँढना चाहिए। क्या उन ज्योतिषियों (नजुमियों) की बात मानी जाती है जो बुद्धिमान और न्यायप्रिय (आदिल) हों? सही यह है कि उनकी बात स्वीकार नहीं की जाती, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है और ज्योतिषी को स्वयं भी अपने हिसाब पर अमल नहीं करना चाहिए, यह 'मेराज अल-दराया' में लिखा है। चाँद देखते समय उसकी ओर इशारा करना मकरूह (नापसंद) है, यह 'ज़हीरया' में लिखा है। अगर दोपहर से पहले या बाद में चाँद देखा जाए, तो न तो उसकी वजह से रोज़ा रखें और न ही रोज़ा तोड़ें, वह आने वाली रात का चाँद माना जाएगा, यही पसंदीदा राय है, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। अगर आसमान साफ हो, तो रमज़ान का चाँद देखने के लिए एक व्यक्ति की गवाही स्वीकार की जाएगी, बशर्ते वह न्यायप्रिय, मुसलमान, बुद्धिमान और वयस्क हो, चाहे वह स्वतंत्र हो या गुलाम, पुरुष हो या महिला। इसी तरह, अगर एक व्यक्ति की गवाही पर दूसरा गवाही दे, तो वह भी स्वीकार्य है। अगर किसी व्यक्ति को व्यभिचार (ज़िना) के आरोप के कारण सजा मिली हो और फिर उसने पश्चाताप (तौबा) कर लिया हो, तो स्पष्ट रिवायतों के अनुसार उसकी गवाही स्वीकार की जाएगी, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

जिस व्यक्ति के चरित्र का हाल छिपा हुआ है, ज़ाहिर में उसकी गवाही स्वीकार नहीं है। हसन ने इमाम अबू हनीफा से रिवायत की है कि उसकी गवाही स्वीकार की जाएगी और यही सही है, यह 'मुहीत' में लिखा है। हलवानी ने भी इसी को अपनाया है, यह 'शरह निक़ाया' में लिखा है जो अबू अल-मकारिम की रचना है। गुलाम की गवाही पर गुलाम की गवाही और महिला की गवाही पर महिला की गवाही रमज़ान के चाँद के लिए स्वीकार की जाएगी। युवा होने के करीब वाले लड़के की गवाही स्वीकार नहीं होगी। इस गवाही में 'शहादत' शब्द, दावा और न्यायाधीश का आदेश अनिवार्य नहीं है। अगर किसी व्यक्ति ने न्यायाधीश के सामने गवाही दी और दूसरे ने उसे सुना और गवाह ज़ाहिर में न्यायप्रिय था, तो सुनने वाले पर रोज़ा रखना अनिवार्य है, उसे न्यायाधीश के आदेश की प्रतीक्षा करने की आवश्यकता नहीं है। चाँद की गवाही में विस्तृत विवरण पूछने की आवश्यकता है। अबुबक्र इस्काफ ने कहा है कि यदि कोई व्यक्ति यह कहे कि उसने शहर के बाहर जंगल या किसी बस्ती में बादलों के बीच चाँद देखा है, तो वह गवाही स्वीकार की जाएगी। और अगर इमाम या काज़ी स्वयं चाँद देख ले, तो उसे अधिकार है कि वह किसी और व्यक्ति को गवाही के लिए ढूँढे या स्वयं ही लोगों को रोज़े का आदेश दे दे। ईद-उल-फ़ित्र और ईद-उल-अज़हा के चाँद का आदेश इसके विपरीत है (यानी वहां दो गवाहों की आवश्यकता होती है), यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है।

१ यानी यह ज्ञात नहीं है कि वह आंतरिक रूप से बुरा है या नेक, लेकिन बाहरी तौर पर वह नेक दिखता है, ऐसे व्यक्ति को 'मस्तूर-उल-हाल' कहते हैं। अतः ऐसे व्यक्ति के बाहरी आचरण के आधार पर ही निर्णय लिया जाएगा, भले ही वह आंतरिक रूप से बुरा क्यों न हो।

نفل ہو گا یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور اگر کفارہ اور نفل کی نیت کی تو بطور استحسان کے وہ روزہ کفارہ واجب سے ادا ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر عورت نے حیض میں روزہ کی نیت کی پھر فجر سے پہلے پاک ہو گئی تو اس کا روزہ صحیح ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر روزہ میں قضا اور قسم کے کفارہ کی نیت کی تو ان دونوں میں سے کوئی روزہ نہیں ہو گا امام ابو یوسف کے نزدیک تعارض کی وجہ سے اور امام محمد کے نزدیک تانی کی وجہ سے لیکن نفل ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر طلوع فجر کے بعد قضا کے روزہ کی نیت کی تو قضا صحیح نہ ہو گی لیکن نفل روزہ شروع ہو جائے گا اگر اس کو توڑے گا تو قضا لازم آئے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

باب: ۲ چاند دیکھنے کے بیان میں

رمضان کا چاند دیکھنا: شعبان کی انیسویں تاریخ غروب کے وقت لوگوں پر چاند کا تلاش کرنا واجب ہے اگر چاند نظر آگیا تو روزہ رکھیں اور اگر بادل ہو تو شعبان کے مہینے کے تہیں دن پورے کریں یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے اسی طرح شعبان کے مہینہ کی پوری گنتی معلوم ہونے کے لئے شعبان کا چاند ڈھونڈ نا چاہئے نجومیوں سے جو لوگ سمجھ والے اور عادل ہوں کیا ان کے قول کا اعتبار کیا جاتا ہے؟ صحیح یہ ہے کہ ان کا قول قبول نہیں کیا جاتا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور منجم کو خود بھی اپنے حساب پر عمل کرنا نہیں چاہئے یہ معراج الدرایہ میں لکھا ہے چاند دیکھتے وقت اشارہ کرنا مکروہ ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر زوال سے پہلے یا زوال کے بعد چاند دیکھا تو نہ اس کی وجہ سے روزہ رکھیں نہ روزہ توڑیں اور وہ آنے والی رات کا

چاند ہے یہی مختار ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر آسمان پر برابر ہو تو ایک شخص کی گواہی رمضان کا چاند دیکھنے میں قبول ہو گی بشرطیکہ وہ عادل اور مسلمان اور عاقل اور بالغ ہو خواہ آزاد ہو یا غلام مرد ہو یا عورت اور اسی طرح اگر ایک شخص کی گواہی دینے کی ایک شخص گواہی دے تو بھی مقبول ہو گی اگر کسی شخص کو کسی پر زنا کی تہمت لگانے سے حد لگی ہو اور پھر اس نے توبہ کی ہو تو اس کی گواہی ظاہر روایت کے بموجب مقبول ہو گی یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے۔

جس شخص کا حال پوشیدہ ہے ظاہر یہ ہے کہ اس کی شہادت مقبول نہیں حسن اور امام ابو حنیفہ سے یہ روایت کی ہے کہ اس کی شہادت مقبول ہوگی یہی صحیح ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور حلوانی نے اسی کو اختیار کیا ہے یہ شرح نقایہ میں لکھا ہے جو ابوالمکارم کی تصنیف ہے غلام کی گواہی پر غلام کی گواہی رمضان کے چاند پر قبول کی جائے گی اور اسی طرح عورت کی گواہی عورت کی گواہی پر قبول کی جائے گی قریب بلوغ کے لڑکے کی گواہی قبول نہ ہوگی اور اس گواہی میں شہادت کا لفظ اور دعوے اور حاکم کا حکم شرط نہیں ہے اگر کسی شخص نے حاکم کے پاس گواہی دی اور دوسرے شخص نے گواہی سنی اور ظاہر میں وہ گواہ عادل تھا تو سامع پر واجب ہے کہ روزہ رکھے حاکم کے حکم کی احتیاج نہیں چاند کی گواہی میں کیا مفصل کیفیت پوچھنا چاہئے ابوبکر اسکاف نے کہا ہے کہ اگر کوئی شخص یوں بیان کرے کہ میں نے شہر سے باہر جنگل یا کسی بستی میں پھنسے ہوئے بادل میں چاند دیکھا تو وہ گواہی قبول کی جائے گی اور اگر امام یا قاضی تنہا چاند دیکھے تو اس کو اختیار ہے کہ کسی اور شخص کو گواہی دینے کے واسطے تلاش کرے یا خود ہی لوگوں کو روزہ کا حکم کر دے عید الفطر اور عید الاضحیٰ کے چاند کا حکم اس کے برخلاف ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

ے یعنی یہ نہیں معلوم کہ یہ باطن میں بدکار یا نیکو کار ہے لیکن ظاہر میں نیکو کار ہوتا ہے اس کو مستور الحال کہتے ہیں پس ایسے شخص کے ظاہر حال پر حکم کیا جائے گا اگرچہ باطن میں بدکاری کیوں نہ ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 13 | Kitab al-Soum (The Book of Fasting)

Whether Free or Enslaved, One Must Testify to the Moon Sighting in Any Case: If a just (Adil) person sightings the Ramadan moon, it is mandatory for them to testify to it that night, whether they are free, a slave, male, or female. Even a secluded female slave may go out and testify without her master's permission. If a sinner (Fasiq) sightings the moon alone, they should still testify because sometimes a judge (Qazi) accepts their testimony, though the judge should ideally reject it; this is mentioned in 'Wajeez Kurdari'. This ruling applies to sightings within the city. If a person sightings the Ramadan moon outside the city, they should testify in the village mosque. If they are just and there is no authority present to receive the testimony, the people should fast based on their word; this is mentioned in 'Muheet'. If an individual sightings the Ramadan moon alone and their testimony is not accepted, it is obligatory for them to fast. If they do not fast, they must perform a compensatory fast (Qada), but no expiation (Kaffarah) is required. If they break their fast before the judge rejects their testimony, the correct view is that no expiation is due upon them; this is stated in 'Fatawa Qazi Khan'.

If a sinner gives testimony and the Imam accepts it and commands people to fast, and if that individual or anyone from the city breaks their fast that day, the general body of scholars (Mashaikh) states that expiation (Kaffarah) will be mandatory for them; this is mentioned in 'Khulasa'. If that person completes their fasts, they must not break their fast (Iftar) until the Imam does so; this is mentioned in 'Kaani'. If the sky is clear, the testimony of a large group is required such that their report provides certainty. This depends on the Imam's discretion, as no specific number is fixed; this is the correct view. This is mentioned in 'Ikhtiyar Sharah Mukhtar'. The moons of Ramadan, Shawwal, and Dhul-Hijjah are equal in this ruling; this is mentioned in 'Siraj al-Wahhaj'.

Tahawi mentioned that a single person's testimony is accepted when they come from outside the city or from a high place; this is mentioned in 'Hidaya'. Imam Marghinani, the author of 'Al-Quniya', and the author of 'Fatawa Sughra' have relied on Tahawi's statement. However, according to the 'Zahir Riwayat' (apparent narration), there is no difference between those coming from outside the city and those sighting within; this is mentioned in 'Mi'raj ad-Daraya'. The Shawwal moon should be sought on the 29th of Ramadan. If only one person sees it, they should not break their fast, as caution is exercised in matters of worship. If they do break it, a compensatory fast (Qada) is mandatory, but not expiation (Kaffarah); this is mentioned in 'Ikhtiyar

Sharah Mukhtar'. If a person sightings the Eid moon and testifies, but their testimony is not accepted, it remains obligatory for them to fast. If they break their fast on that day, Qada is mandatory, but not Kaffarah; this is mentioned in 'Fatawa Qazi Khan'.

If they testified before a friend who then ate something, and that friend believed their word to be true, even then expiation is not mandatory; this is mentioned in 'Fath al-Qadeer'. If the Imam alone or the Qazi alone sightings the Shawwal moon, he should not go to the Eidgah (prayer ground), nor command the people to go, nor break his fast, neither secretly nor publicly; this is mentioned in 'Siraj al-Wahhaj'. If the sky is clear, testimony from fewer than two men or one man and two women will not be accepted. It is also a condition that they be free and use the specific word 'Shahadat' (testimony); this is mentioned in 'Khazanat al-Muftin'. If two people outside the city report the Shawwal moon when the sky is clear and there is no administrator or judge present, there is no harm if people break their fast; this is mentioned in 'Zahedi'. However, it is a condition that both be just; this is mentioned in 'Niqaya'. A formal claim is not a condition. Also, a person who has been punished for 'Qadhf' (slander) [1], even if...

---

1. Meaning, whoever accuses a chaste person (Muhsan/Muhsana) of adultery (Zina) and cannot provide complete testimony, will be subject to the prescribed punishment (Hadd) for this reason.

आज़ाद हो या गुलाम, हर हाल में चाँद की गवाही दे: यदि एक न्यायप्रिय (आदिल) व्यक्ति रमज़ान का चाँद देखे, तो उस पर अनिवार्य है कि उसी रात उसकी गवाही दे, चाहे वह आज़ाद हो या गुलाम, पुरुष हो या महिला। यहाँ तक कि परदानशीं दासी भी अपने मालिक की अनुमति के बिना निकलकर गवाही दे सकती है। यदि कोई पापी (फ़ासिक) अकेला चाँद देखे, तो वह भी गवाही दे क्योंकि कभी-कभी काज़ी उसकी गवाही स्वीकार कर लेता है, लेकिन काज़ी को चाहिए कि उसकी गवाही अस्वीकार कर दे। यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। यह नियम शहर के भीतर के लिए है। यदि कोई व्यक्ति शहर से बाहर रमज़ान का चाँद देखे, तो वह उस गाँव की मस्जिद में गवाही दे। यदि वह न्यायप्रिय हो और वहाँ कोई शासक न हो जिसके सामने गवाही दी जा सके, तो लोगों को चाहिए कि उसके कथन पर रोज़ा रखें, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने अकेले रमज़ान का चाँद देखा और गवाही दी, लेकिन गवाही स्वीकार नहीं हुई, तो उस पर रोज़ा रखना अनिवार्य है। यदि उसने रोज़ा नहीं रखा, तो क़ज़ा (बाद में रोज़ा रखना) अनिवार्य होगा, कफ़्फ़ारा (जुर्माना) अनिवार्य नहीं होगा। और यदि काज़ी द्वारा गवाही अस्वीकार करने से पहले उसने रोज़ा तोड़ दिया, तो सही बात यह है कि उस पर कफ़्फ़ारा वाजिब नहीं होगा, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि किसी पापी ने गवाही दी और इमाम ने उसे स्वीकार कर लिया और लोगों को रोज़ा रखने का आदेश दिया, और उस व्यक्ति ने या शहर के लोगों में से किसी ने उस दिन रोज़ा तोड़ दिया, तो अधिकांश विद्वानों (मशाइख़) का कहना है कि उस व्यक्ति पर कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा, यह 'खुलासा' में लिखा है। और यदि उस व्यक्ति के रोज़े पूरे हो गए हों, तो जब तक इमाम रोज़ा इफ्तार (खोलना) न करे, वह भी इफ्तार नहीं करेगा, यह 'कानी' में लिखा है। यदि आसमान साफ़ हो, तो एक बड़ी जमात की गवाही स्वीकार की जाएगी, जिनकी सूचना से पूर्ण विश्वास प्राप्त हो जाए। यह इमाम की राय पर निर्भर है क्योंकि कोई निश्चित संख्या तय नहीं है; यही सही बात है। यह 'इख़्तियार शरह मुख्तार' में लिखा है। रमज़ान, शव्वाल और ज़ुल-हिज्जा का चाँद इस नियम में समान है, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है।

तहावी ने उल्लेख किया है कि एक व्यक्ति की गवाही तभी स्वीकार होती है जब वह शहर के बाहर से आए या किसी ऊँचे स्थान पर हो, यह 'हिदाया' में लिखा है। तहावी के इस कथन पर इमाम मरग़ीनानी, साहिब-अल-कुनिया और साहिब-ए-फ़तावा सुग़रा ने भरोसा किया है, लेकिन ज़ाहिर रिवायत के अनुसार शहर के बाहर से आने वाले और शहर के भीतर चाँद देखने वाले में कोई अंतर

नहीं है, यह 'मेराज अद-दराया' में लिखा है। शव्वाल का चाँद रमज़ान की उनतीसवीं तारीख को ढूँढा जाए। यदि केवल एक व्यक्ति इसे देखे, तो वह रोज़ा न तोड़े क्योंकि इबादत में सावधानी बरती जाती है। यदि उसने तोड़ दिया, तो क़ज़ा वाजिब होगी, कफ़्फ़ारा नहीं, यह 'इख़्तियार शरह मुख्तार' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने ईद का चाँद देखा और गवाही दी, लेकिन उसकी गवाही स्वीकार नहीं हुई, तो उस पर रोज़ा रखना अनिवार्य है। और यदि उसने उस दिन रोज़ा तोड़ दिया, तो उस पर क़ज़ा अनिवार्य होगी, कफ़्फ़ारा नहीं, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि उसने अपने किसी मित्र के सामने गवाही दी और मित्र ने कुछ खा लिया, तो यदि वह उसके कथन को सच मानता था, तब भी कफ़्फ़ारा अनिवार्य नहीं होगा, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। यदि अकेले इमाम या अकेले काज़ी ने शव्वाल का चाँद देखा, तो वह ईदगाह की ओर न जाए और न ही लोगों को जाने का आदेश दे, और न ही रोज़ा तोड़े, न गुप्त रूप से और न ही प्रकट रूप से, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। यदि आसमान साफ़ हो, तो दो पुरुषों या एक पुरुष और दो महिलाओं से कम की गवाही स्वीकार नहीं होगी, और उनका आज़ाद होना और 'शहादत' के शब्द का उपयोग करना भी शर्त है, यह 'ख़ज़ाना अल-मुफ़्तीन' में लिखा है। यदि शहर के बाहर दो व्यक्तियों ने शव्वाल के चाँद की सूचना दी और आसमान साफ़ है, और वहाँ कोई प्रशासक या काज़ी नहीं है, तो यदि लोग रोज़ा तोड़ दें तो कोई हर्ज नहीं है, यह 'ज़ाहेदी' में लिखा है। लेकिन उन दोनों का न्यायप्रिय होना शर्त है, यह 'निक़ाया' में लिखा है। दावा शर्त नहीं है। और जिस व्यक्ति को क़ज़्फ़ (झूठा आरोप) की सज़ा (हद) मिली हो, भले ही...

---

1. अर्थात् जिस किसी ने किसी पाकीज़ा (मोहसिन/मोहसिना) व्यक्ति पर व्यभिचार (ज़िना) का आरोप लगाया और उस पर पूर्ण गवाही पेश नहीं कर सका, उसे इस कारण सज़ा (हद) दी जाएगी।

آزاد ہو یا غلام بہر صورت چاند کی گواہی دے: اگر ایک عادل شخص رمضان کا چاند دیکھے تو اس پر لازم ہے کہ اس رات میں اس کی گواہی دے آزاد ہو یا غلام مرد ہو یا عورت یہاں تک کہ پردہ نشین باندی بغیر اجازت اپنے مالک کے نکل کر گواہی دے فاسق اگر اکیلا چاند دیکھے تو گواہی دے اس واسطے کہ قاضی کبھی اس کی گواہی قبول کر لیتا ہے لیکن قاضی کو چاہئے کہ اس کی گواہی رد کرے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے یہ حکم شہر کے اندر کا ہے اور شہر سے باہر اگر ایک آدمی رمضان کا چاند دیکھے تو اس گاؤں کی مسجد میں گواہی دے اور اگر وہ عادل ہو اور وہاں کوئی حاکم نہ ہو جس کے سامنے گواہی دی جائے تو لوگوں کو چاہئے کہ اس کے قول پر روزہ رکھیں یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی شخص نے تنہا رمضان کا چاند دیکھا اور اسے گواہی دی اور گواہی مقبول نہ ہوئی تو اس پر واجب ہے کہ روزہ رکھے اور اگر روزہ نہ رکھا تو قضا لازم آئے گی کفارہ لازم نہ ہوگا اور اگر قاضی کی گواہی رد کرنے سے پہلے اس نے روزہ توڑ دیا تو صحیح یہ ہے کہ اس پر کفارہ واجب نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر فاسق نے گواہی دی اور امام نے اس کو قبول کر لیا اور آدمیوں کو روزہ کا حکم کیا اور اس شخص نے یا شہر کے لوگوں میں سے کسی نے اس روز روزہ توڑ دیا تو عامہ مشائخ نے کہا ہے کہ اس شخص پر کفارہ لازم آئے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر اس شخص کے تئیں روزے پورے ہو گئے تو جب تک امام روزہ افطار نہ کرے گا یہ بھی افطار نہ کرے گا یہ کانی میں لکھا ہے اور اگر آسمان صاف ہو تو ایسی جماعت کثیر کی گواہی قبول ہوگی جن کے خبر دینے سے یقین حاصل ہو جائے اور وہ امام کی رائے پر موقوف ہے کہ کچھ مقدار مقرر نہیں ہے یہی صحیح

ہے یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے رمضان اور شوال اور ذی الحجہ کا چاند اس حکم میں برابر ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

طحاوی نے ذکر کیا ہے کہ ایک شخص کی گواہی اس وقت مقبول ہوتی ہے جب وہ شہر کے باہر سے آئے یا وہ کسی بلند جگہ پر ہو یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور طحاوی کے قول پر امام مرغینانی اور صاحب القنیہ اور صاحب فتاویٰ صغریٰ نے اعتماد کیا ہے لیکن ظاہر روایت کے بموجب شہر کے باہر سے آنے والے اور شہر کے اندر چاند دیکھنے والے میں کچھ فرق نہیں یہ معراج الدرایہ میں لکھا ہے شوال کا چاند رمضان کی انتیسویں تاریخ کو ڈھونڈھے اور اگر صرف ایک شخص دیکھے تو وہ روزہ نہ توڑے اس لئے کہ عبادت میں احتیاط پر عمل ہوتا ہے اور اگر توڑ دیا تو قضا لازم آئے گی کفارہ واجب نہ ہوگا یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے کسی شخص نے عید کا چاند دیکھا اور گواہی دی لیکن اس کی گواہی مقبول نہیں ہوئی تو اس پر واجب ہے کہ روزہ رکھے اور اگر اس دن روزہ توڑا تو اس پر قضا لازم آئے گی کفارہ نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر اس نے اپنے کسی دوست کے سامنے گواہی دی اور اس نے کچھ کھا لیا تو اگر اس کے قول کو سچ جانتا تھا تو بھی کفارہ لازم نہ ہوگا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر اکیلے امام نے یا اکیلے قاضی نے شوال کا چاند دیکھا تو عید گاہ کی طرف نہ نکلے اور نہ لوگوں کو نکلنے کا حکم دے اور نہ روزہ توڑے نہ پوشیدہ نہ ظاہر یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر آسمان برابر ہو تو دو مردوں یا ایک مرد اور دو عورتوں سے کم کی گواہی مقبول نہ ہوگی اور ان کا آزاد ہونا اور شہادت کے لفظ ادا کرنا بھی شرط ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اگر شوال کے چاند کی شہر سے باہر دو شخصوں نے خبر دی اور آسمان برابر ہے اور وہاں کوئی والی اور قاضی نہیں ہے اگر لوگ روزہ توڑ دیں تو کچھ مضائقہ نہیں ہے یہ زاہدی میں لکھا ہے لیکن ان دونوں کا عادل ہونا شرط ہے یہ نقایہ میں لکھا ہے دعوے شرط نہیں اور جس شخص کو قذف ۱ میں حد لگی ہو اگر چہ

ا یعنی جس کسی نے کسی شخص محصن یا محصنہ پر زنا کی تہمت لگائی اور اس پر شہادت کاملہ نہ پہنچا سکا اس سبب سے اس کو حد لگائی جائے گی۔

Fatawa 'Alamgiri..... Volume (4) [14] Kitab al-Sawm (The Book of Fasting)

If he has repented, his testimony is not accepted. If the sky is clear, testimony is not accepted unless given by a large group, as is the rule for the Ramadan moon; this is stated in *Khizanat al-Muftin* and similarly in *al-Kafi*. Shaykh al-Islam mentioned that if witnesses arrive from another location, the testimony of two men is accepted; this is recorded in *al-Zakharah*. The rule for Dhul-Hijjah, according to the manifest narration (Zahir al-Riwayah), is like that of Eid al-Fitr, and this is the most correct (Asahh) opinion; this is stated in *al-Hidayah*. The same rule applies to the moon of other months: testimony is not accepted unless provided by two men, or one man and two women, who are just ('Adil), free, and have never been subjected to a prescribed punishment (Hadd); this is written in *al-Bahr al-Ra'iq*. Hasan narrated from Imam Abu Hanifah (may Allah have mercy on him) that if one fasted based on a single witness's testimony and completed thirty days, but the Shawwal moon was not sighted, one should not break the fast as a precaution. However, it is narrated from Imam Muhammad that one should break the fast; this is in *Tabyin*. *Ghayat al-Bayan* states that Imam Muhammad's view is the most correct. This is also written in *al-Nahr al-Fai'q*. Shams al-A'immah al-Halwa'i stated that this disagreement exists when the moon is not sighted and the sky is clear; if there are clouds, the fast should be broken without any disagreement. This is in *al-Zakharah* and is the most appropriate (Ashbah) view, as noted in *Tabyin*.

What if, despite cloudy weather, two just individuals gave testimony?

If two individuals testified to sighting the Ramadan moon under cloudy conditions, and the Qazi accepted their testimony, and thirty fasts were observed, but then the Shawwal moon was not seen: if the sky is cloudy, they shall break the fast (celebrate Eid) the next day by consensus. If the sky is clear, they shall still break the fast according to the correct opinion; this is in *al-Muhit*. If witnesses testified on the 31st of Ramadan saying, "We saw the moon one day before you began fasting," then if they are from the same city, the Imam should not accept their testimony because they neglected an obligatory act. However, if they came from afar, their testimony is valid because they are not under suspicion; this is in *al-Khulasah*. According to the manifest narration, the difference in horizons (sighting locations) is not taken into account; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

Faqih Abu al-Layth issued a fatwa on this, and Shams al-A'immah al-Halwa'i also used to give fatwas accordingly. He stated that the sighting of the Ramadan moon by

people in the West makes fasting obligatory for people in the East. Something similar is written in *al-Khulasah*. For those who saw the moon later, fasting becomes obligatory only when their sighting is proven with certainty. To the extent that if a group testifies that "people of another city saw the moon one day before you and fasted, and according to that calculation, today is the 30th," and the local people did not see the moon, it is not permissible to break the fast the next day, nor should Tarawih be skipped that night. This is because that group did not testify to seeing the moon themselves, nor did they provide "testimony upon testimony"; rather, they merely narrated the account of others' sighting. However, if they testified that "two men gave testimony of sighting the moon before the Qazi of such-and-all city on such-and-all night, and the Qazi ruled based on their testimony," then it is permissible for the local Qazi to rule based on their testimony. This is because a Qazi's ruling is a binding proof (hujjat), and these people testified to the Qazi's ruling. This is in *Fath al-Qadir*. If the people of a city did not see the Ramadan moon and began fasting (by estimation), and they saw the Shawwal moon on the 28th fast: if they had counted thirty days of Sha'ban and did not see the Ramadan moon, they shall make up (qada) for one day. If they saw the Shawwal moon on the 29th fast, no qada is required. If they counted thirty days of Sha'ban but did not see the Sha'ban moon, and fasted Ramadan after that, they shall make up for two days; this is in *al-Khulasah*. If the people of a city fasted twenty-nine days after sighting the Ramadan moon, and some among them were sick and did not fast, then for them, twenty-nine days...

उसने तौबा कर ली हो, उसकी गवाही स्वीकार्य (मक़बूल) नहीं है। और यदि आकाश साफ़ हो, तो जब तक एक बड़ी जमात गवाही न दे, तब तक उसे स्वीकार नहीं किया जाएगा, जैसा कि रमज़ान के चाँद का नियम है। यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है और यही 'अल-काफ़ी' में भी दर्ज है। शैखुल इस्लाम ने उल्लेख किया है कि यदि गवाह किसी दूसरी जगह से आए हों, तो दो आदमियों की गवाही स्वीकार्य होगी; यह 'अल-ज़खीरा' में लिखा है। ज़ुल-हिज्जा का हुक्म ज़ाहिर रिवायत के अनुसार ईदुल फ़ित्र के समान है, और यही सबसे सही (असह) मत है; यह 'हिदाया' में लिखा है। यही हुक्म अन्य महीनों के चाँद के लिए भी है कि जब तक दो मर्द या एक मर्द और दो औरतें जो आदिल (सच्चे/न्यायप्रिय) और आज़ाद हों और जिन्हें कभी 'हद्द' (शराई सज़ा) न लगी हो, गवाही न दें, तब तक वह स्वीकार्य नहीं होगी; यह 'अल-बहरुल राइक़' में लिखा है। हसन ने इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) से रिवायत की है कि यदि एक व्यक्ति की गवाही पर रोज़ा रख लिया गया और तीस दिन पूरे हो गए लेकिन शव्वाल का चाँद नहीं दिखा, तो एहतियातन (सावधानीवश) रोज़ा न छोड़ें। जबकि इमाम मुहम्मद से रिवायत है कि रोज़ा तोड़ दें; यह 'तबयीन' में लिखा है। 'ग़ायतुल बयान' में है कि इमाम मुहम्मद का कथन ही सबसे सही है। यह 'अन-नहरुल फ़ाइक़' में लिखा है। शम्सुल अइम्मा हलवाई ने कहा है कि यह मतभेद उस स्थिति में है जब चाँद न दिखे और आकाश साफ़ हो; यदि आकाश में बादल हों, तो बिना किसी मतभेद के रोज़ा तोड़ दें। यह 'अल-ज़खीरा' में लिखा है और यही अधिक उचित (अशबह) है, जैसा कि 'तबयीन' में वर्णित है।

यदि बादल छाए रहने के बावजूद दो आदिल व्यक्तियों ने गवाही दी?

यदि रमज़ान के चाँद के लिए दो व्यक्तियों ने गवाही दी और आकाश में बादल थे, और क़ाज़ी ने उनकी गवाही स्वीकार कर ली और लोगों ने तीस रोज़े रखे, फिर भी शव्वाल का चाँद नज़र नहीं आया: तो यदि आकाश में बादल हों, तो अगले दिन सर्वसम्मति (बिला इख्तिलाफ़) से रोज़ा इफ़्तार करेंगे (ईद मनाएंगे)। और यदि आकाश साफ़ हो, तब भी सही मत के अनुसार रोज़ा इफ़्तार करेंगे; यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। यदि गवाहों ने रमज़ान की इकतीसवीं (31) तारीख को यह गवाही दी कि "हमने तुम्हारे रोज़ा शुरू करने से एक दिन पहले चाँद देखा था," तो यदि वे उसी शहर के निवासी हों, तो इमाम उनकी गवाही स्वीकार न करे क्योंकि उन्होंने वाजिब (ज़रूरी कार्य) को छोड़ दिया था। लेकिन यदि वे कहीं दूर से आए हों, तो उनकी गवाही मान्य होगी क्योंकि उन पर शक की गुंजाइश

नहीं है; यह 'अल-ख़ुलासा' में लिखा है। ज़ाहिर रिवायत के अनुसार मतलों (क्षितिज) के अंतर का कोई विचार नहीं किया जाएगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

फ़क़ीह अबुल लैस का इसी पर फ़तवा है और शम्सुल अइम्मा हलवाई भी इसी पर फ़तवा देते थे। उन्होंने कहा है कि पश्चिम (मग़रिब) के लोगों के रमज़ान का चाँद देख लेने से पूर्व (मशरिक) के लोगों पर रोज़ा वाजिब हो जाता है। 'अल-ख़ुलासा' में भी ऐसा ही लिखा है। और जिन लोगों ने बाद में चाँद देखा है, उन पर रोज़ा उस स्थिति में वाजिब होगा जब उन लोगों का चाँद देखना यक़ीन के साथ साबित हो जाए। यहाँ तक कि यदि एक जमात गवाही दे कि "किसी (दूसरे) शहर के लोगों ने तुमसे एक दिन पहले चाँद देखा था और रोज़ा रखा था, और यह दिन इस हिसाब से तीसवीं तारीख है," और इन (स्थानीय) लोगों को चाँद नज़र नहीं आया, तो अगले दिन रोज़ा तोड़ना जायज़ नहीं है और न ही उस रात तरावीह छोड़ें। क्योंकि इस जमात ने स्वयं चाँद देखने की गवाही नहीं दी और न ही दूसरों की गवाही पर गवाही दी, बल्कि केवल दूसरों के देखने का किस्सा (हिकायत) बयान किया है। लेकिन यदि उन्होंने यह गवाही दी कि "फ़लां शहर के क़ाज़ी के पास फ़लां रात में चाँद देखने की दो आदमियों ने गवाही दी और क़ाज़ी ने उनकी गवाही के अनुसार फैसला सुनाया," तो स्थानीय क़ाज़ी के लिए उनकी गवाही पर फैसला करना जायज़ है, क्योंकि क़ाज़ी का फैसला हुज्जत (प्रमाण) होता है और इन लोगों ने क़ाज़ी के फैसले की गवाही दी है। यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है। यदि किसी शहर के लोगों ने रमज़ान का चाँद नहीं देखा था और (अंदाज़न) रोज़े रखना शुरू किए और अट्ठाइसवें (28) रोज़े को शव्वाल का चाँद देख लिया: तो यदि उन्होंने शाबान का चाँद देखकर तीस दिन पूरे गिने थे और रमज़ान का चाँद नहीं देखा था, तो वे एक रोज़े की क़ज़ा करेंगे। और यदि उनतीसवें (29) रोज़े को शव्वाल का चाँद देखा, तो उन पर कोई क़ज़ा लाज़िम नहीं होगी। और यदि शाबान के चाँद के तीस दिन पूरे गिने थे और शाबान का चाँद नहीं देखा था और उसके बाद रमज़ान के रोज़े रखे, तो दो दिन की क़ज़ा करेंगे; यह 'अल-ख़ुलासा' में लिखा है। यदि किसी शहर के लोगों ने रमज़ान का चाँद देखकर उनतीस रोज़े रखे और उनमें से कुछ बीमार थे जिन्होंने रोज़े नहीं रखे, तो उन पर उनतीस दिन की...

اس نے توبہ کر لی ہو اس کی گواہی مقبول نہیں اور اگر آسمان صاف ہو تو جب تک جماعت گواہی نہ دے تب تک مقبول نہیں جیسے کہ رمضان کے چاند کا حکم ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اور یہی کافی میں لکھا ہے شیخ الاسلام نے ذکر کیا ہے کہ اگر دوسری جگہ سے آئیں تو دو آدمیوں کی گواہی مقبول ہوگی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور ذوالحجہ کا حکم ظاہر روایت کے بموجب مثل عید الفطر کے ہے یہی اصح ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور یہی حکم اور مہینہ کے چاند دن کا ہے کہ جب تک دوسرا یا ایک مرد اور دو عورتیں عادل اور آزاد جن کو حد نہ لگی ہو گواہی نہ دیں تب تک مقبول نہ ہوگی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے حسن نے امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ سے یہ روایت کی ہے کہ اگر ایک شخص کی گواہی پر روزہ رکھ لیا اور تیس پورے کر لئے اور شوال کا چاند نہ دیکھا تو احتیاطاً روزہ نہ چھوڑے اور امام محمدؒ سے یہ روایت ہے کہ روزہ توڑ دیں یہ تبیین میں لکھا ہے غایۃ البیان میں ہے کہ قول امام محمدؒ کا اصح ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے شمس الائمہ حلوائی نے کہا ہے کہ یہ اختلاف اس وقت ہے کہ چاند نہ دیکھیں اور آسمان صاف ہو اور اگر آسمان پر ابر ہو تو بلا خلاف روزہ توڑ دیں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے یہی اشبہ ہے یہ تبیین میں لکھا ہے۔

اگر باوجود ابر آلود موسم کے دو عادل اشخاص نے گواہی دی؟

اگر رمضان کے چاند پر دو شخصوں نے گواہی دی اور آسمان پر بادل ہے اور قاضی نے ان کی گواہی قبول کر لی اور تیس روزے رکھے پھر شوال کا چاند نظر آیا تو اگر آسمان پر بادل ہے تو دوسرے دن بالاتفاق روزہ افطار کریں گے اور اگر آسمان صاف ہے تو بھی صحیح قول کے

بموجب روزہ افطار کریں گے یہ محیط میں لکھا ہے اگر گواہوں نے رمضان کی اکتیسویں تاریخ یہ گواہی دی کہ ہم نے تمہارے روزہ رکھنے سے ایک دن پہلے چاند دیکھا تھا تو اگر وہ اسی شہر کے لوگ ہیں تو امام ان کی گواہی قبول نہ کرے کیونکہ انہوں نے واجب کو ترک کیا اور اگر کہیں دور سے آئے ہیں تو ان کی گواہی جائز ہوگی اس لئے کہ ان کے ذمہ تہمت نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے ظاہر روایت کے بموجب مطلعوں کے اختلاف کا اعتبار نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

فقیہ ابواللیث کا اسی پر فتویٰ ہے اور شمس الائمہ حلوائی بھی اسی پر فتویٰ دیتے تھے اور انہوں نے کہا ہے کہ اہل مغرب کے رمضان کا چاند دیکھنے سے اہل مشرق پر روزہ واجب ہو جاتا ہے یہ خلاصہ مثل لکھا ہے اور جن لوگوں نے بعد کو چاند دیکھا ہے ان پر روزہ اس صورت میں واجب ہو گا جب ان لوگوں کا چاند دیکھنا بطریق یقین ثابت ہو جائے یہاں تک کہ اگر ایک جماعت گواہی دے کہ کسی شہر کے لوگوں نے تم سے ایک دن پہلے چاند دیکھا ہے اور روزہ رکھا ہے اور یہ دن اس حساب سے تیسویں تاریخ ہے اور ان لوگوں کو چاند نظر نہیں آیا تو دوسرے دن روزہ کا توڑنا مباح نہیں ہے اور نہ اس رات میں تراویح کو چھوڑیں اس لئے کہ اس جماعت نے چاند دیکھنے کی گواہی نہیں دی اور نہ غیروں کی گواہی پر گواہی دی بلکہ غیروں کے دیکھنے کی حکایت بیان کی ہے اور اگر انہوں نے یہ گواہی دی کہ فلاں نے شہر کے قاضی کے پاس فلاں شب میں چاند دیکھنے کی دو آدمیوں نے گواہی دی اور قاضی نے ان کی گواہی کے بموجب حکم کیا تو اس قاضی کا جائز ہے کہ ان کی گواہی پر حکم کرے اس لئے کہ قاضی کی قضا حجت ہوتی ہے اور ان لوگوں نے قاضی کی قضا کی گواہی دی یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر کسی شہر کے لوگوں نے رمضان کا چاند نہیں دیکھا اور روزے رکھنا شروع کئے تھے اور اٹھائیسویں روزہ کو شوال کا چاند دیکھا تو اگر انہوں نے شعبان کا چاند دیکھ کر تیس دن پورے گن لئے تھے اور

رمضان کا چاند نہیں دیکھا تھا تو ایک کی قضا کریں گے اور اگر انتیسویں روزہ کو شوال کا چاند دیکھتا تھا تو کچھ قضا ان پر لازم نہ آئے گی اور اگر شعبان کے چاند کے تیس دن پورے گنے تھے اور شعبان کا چاند نہیں دیکھا تھا اور اس کے بعد رمضان کے روزے رکھے تو دو دن کی قضا کریں گے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کسی شہر کے لوگوں نے رمضان کا چاند دیکھ کر انتیس روزے رکھے اور ان میں بعض مریض تھے انہوں نے روزہ نہیں رکھا تو ان پر انتیس دن کی

...qada (making up the fast) will be mandatory. If a sick person does not know the state of her husband's family, she shall make up fasts for thirty days so that the obligation is certainly fulfilled. This is written in Al-Muheet.

Chapter: (3) Concerning those things which are Makruh (disliked) for a fasting person and those which are not Makruh.

Chewing gum is Makruh for a fasting person; this is stated in Fatawa Qazi and the same is mentioned in the Matn (original texts). Our scholars have said regarding this issue that the detail is as follows: if the gum is not a solid lump, the fast will be broken. If it is a solid lump, then if it is black, the fast will be broken by it, and if it is white, it will not be broken. However, this detail is not in the book; it is written in Al-Muheet. To taste or chew anything without necessity is Makruh; this is written in Al-Kanz. Among the excuses for tasting is when a woman's husband is ill-tempered, and for this reason, she tastes the broth. Among the excuses for chewing is when a woman does not have another woman who is menstruating (Hayd), in postpartum (Nifas), or any other non-fasting person available who could chew food for her child, and she cannot find soft cooked food or medicine, etc.; this is written in Nahr al-Faiq. It is mentioned in Tajnees that tasting in an obligatory fast is Makruh, but there is no harm in a voluntary (Nafl) fast; this is written in Nihaya. It is Makruh for a fasting person to taste honey or oil while purchasing it to check its quality; this is written in Fatawa Qazi Khan.

Some have said that if purchasing it is necessary and there is a fear of being deceived, then there is no harm; this is written in Zahedi. It is Makruh for a fasting person to be excessive (exaggerate) while performing Istinja (cleaning after relief); this is written in Siraj al-Wahhaj. The same ruling applies to exaggeration in rinsing the nose and mouth. Shams al-A'immah al-Halwai stated that exaggeration means taking plenty of water in the mouth and keeping it full, not performing gargling (ghargara); this is written in Al-Muheet. If flatulence occurs while the fasting person is in water, whether with sound or without sound, the fast will not be invalidated, but it is Makruh; this is written in Mi'raj al-Dirayah. It is narrated from Imam Abu Hanifah that apart from Wudu, rinsing the mouth and putting water in the nose is Makruh for a fasting person, as is starting a bath, pouring water over the head, sitting in water, and wrapping a wet cloth around the body. Imam Abu Yusuf stated that it is not Makruh, and this is the more apparent (Azhar) view; this is written in Muheet-e-

Sarkhasi. It is Makruh for a fasting person to collect saliva in the mouth and swallow it; this is written in Zahiriyyah. Using a Miswak, whether wet or dry, in the morning and evening, is not Makruh according to us. Imam Abu Yusuf said that if the Miswak is soaked in water, it is Makruh, but according to the Zahir al-Riwayah (manifest narration), there is no harm in it. If the Miswak is fresh and green, no one considers it to be of any harm; this is written in Fatawa Qazi Khan.

Applying Kohl (Surma) or oil to the mustache etc. without the intention of adornment is not Makruh:

Applying Surma and oiling the mustache is not Makruh; this is written in Al-Kanz. This ruling applies when the intention is not adornment (Zinat), but if the intention is adornment, it is Makruh; this is written in Nahr al-Faiq. There is no difference whether the person is fasting or not; this is written in Tabyeen. If there is no fear of weakness (du'f), there is no harm in cupping (hijama), but if there is fear of weakness, it is Makruh, and one should delay it until sunset. Sheikh-ul-Islam mentioned that it will be Makruh in such fear of weakness that might lead to a necessity of breaking the fast, and the same ruling applies to intention; this is written in Al-Muheet. For a person who does not fear engaging in intercourse (jima) or ejaculation (inzal), there is no harm in kissing, but if there is fear, it is Makruh, and those...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २ | १५ | किताब-उस-सौम (रोज़ों की किताब)

...क़ज़ा लाज़िम आएगी और अगर मरीज़ को शौहर वालों का हाल मालूम न हुआ तो वह तीस दिन के रोज़े क़ज़ा करेगा ताकि यक़ीनन वाजिब अदा हो जाए। यह मुहीत में लिखा है।

अध्याय: (३) उन चीज़ों के बयान में जो रोज़ेदार के लिए मकरूह (नापसंद) हैं और जो मकरूह नहीं हैं।

गोंद चबाना रोज़ेदार के लिए मकरूह है, यह फ़तावा क़ाज़ी में लिखा है और यही मतून (मुख्य पाठ) में लिखा है। हमारे मशाइख़ (विद्वानों) ने कहा है कि इस मसले में इस तरह तफ़सील (विवरण) है कि अगर बने हुए गोंद की डली न हो तो रोज़ा टूट जाएगा और अगर बने हुए गोंद की डली हो, तो अगर वह काली है तो उससे रोज़ा टूट जाएगा और अगर सफ़ेद है तो नहीं टूटेगा, लेकिन किताब में इसकी तफ़सील नहीं है, यह मुहीत में लिखा है। बिना ज़रूरत किसी चीज़ को चखना और चबाना मकरूह है, यह कंज़ में लिखा है। चखने के लिए माकूल उज़्र (उचित कारण) में यह भी शामिल है कि किसी औरत का शौहर बदमिज़ाज हो और इस कारण वह शोरबा चखे। चबाने के उज़्र में यह भी है कि किसी औरत के पास कोई हैज़ (मासिक धर्म) या निफ़ास वाली औरत या कोई अन्य बिना रोज़े वाला व्यक्ति ऐसा न हो जो उसके बच्चे को खाना चबाकर खिला सके और उसे नरम पका हुआ खाना या दवा आदि भी न मिलती हो, यह नह्र-उल-फ़ाइक़ में लिखा है। तजनीस में ज़िक्र है कि फ़र्ज़ रोज़े में चखना मकरूह है, नफ़्ल रोज़े में कोई हर्ज नहीं, यह निहाया में लिखा है। रोज़ेदार के लिए यह मकरूह है कि वह शहद या तेल खरीदते समय उसकी गुणवत्ता पहचानने के लिए उसे चखे, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है।

कुछ विद्वानों ने कहा है कि अगर उसे खरीदना ज़रूरी हो और धोखा होने का डर हो तो कोई हर्ज नहीं, यह ज़ाहेदी में लिखा है। रोज़ेदार के लिए इस्तंजा (शौच के बाद सफाई) में मुबालग़ा (अति/गहराई तक सफाई) करना मकरूह है, यह सिराज-उल-वहाज में लिखा है। नाक में पानी डालने और कुल्ली करने में मुबालग़ा करने का भी यही हुक्म है। शम्स-उल-आइम्मा हलवाई ने कहा है कि मुबालग़ा से मुराद यह है कि मुँह में ज़्यादा पानी ले और मुँह भरे रहे, न कि ग़रारा (ग़रग़रा) करे, यह मुहीत में लिखा है। अगर पानी में रोज़ेदार की रीह (हवा) निकल जाए, चाहे आवाज़ के साथ या बिना आवाज़ के, तो रोज़ा फ़ासिद (टूटना) नहीं होगा लेकिन मकरूह है, यह मेराज-उद-दराया में लिखा है। इमाम अबू हनीफ़ा से रिवायत है कि वज़ू के अलावा रोज़ेदार को कुल्ली करना और नाक में पानी

डालना मकरूह है, और नहाना शुरू करना, सर पर पानी डालना, पानी के अंदर बैठना और गीला कपड़ा बदन पर लपेटना मकरूह है। इमाम अबू यूसुफ़ ने फ़रमाया कि मकरूह नहीं है और यही ज़्यादा स्पष्ट (अज़हर) है, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। रोज़ेदार के लिए मकरूह है कि वह मुँह में अपना थूक इकट्ठा करके उसे निगल जाए, यह ज़हीरिया में लिखा है। मिस्वाक करना, चाहे गीली हो या सूखी, सुबह और शाम के समय हमारे नज़दीक मकरूह नहीं है। इमाम अबू यूसुफ़ ने कहा है कि अगर मिस्वाक पानी में भीगी हुई हो तो मकरूह है, लेकिन ज़ाहिर रिवायत के अनुसार इसमें कोई हर्ज नहीं है। अगर मिस्वाक गीली और हरी हो तो किसी के नज़दीक कोई हर्ज नहीं है, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है।

सजावट के इरादे के बिना सुरमा लगाना या मूँछों आदि में तेल लगाना मकरूह नहीं है:

सुरमा लगाना और मूँछों में तेल लगाना मकरूह नहीं है, यह कंज़ में लिखा है। यह हुक्म उस समय है जब सजावट (ज़ीनत) का इरादा न हो, और अगर सजावट का इरादा हो तो मकरूह है, यह नह्र-उल-फ़ाइक़ में लिखा है। इसमें कोई फ़र्क़ नहीं है कि वह रोज़ेदार हो या बिना रोज़े के हो, यह तब्यीन में लिखा है। अगर कमज़ोरी (ज़ुफ़) का डर न हो तो पछने लगवाने (hijama) में कोई हर्ज नहीं है, लेकिन अगर कमज़ोरी का डर हो तो मकरूह है और उसे चाहिए कि ग़ुरूब (सूर्यास्त) तक की देरी करे। शेख़-उल-इस्लाम ने ज़िक्र किया है कि कमज़ोरी के ऐसे डर की स्थिति में मकरूह होगा जिसमें रोज़ा तोड़ने की ज़रूरत पड़ जाए, और (सजावट के) इरादे का भी यही हुक्म है, यह मुहीत में लिखा है। जिस व्यक्ति को संभोग (जिमा) करने या वीर्यपात (इन्ज़ाल) का डर न हो, उसे चुंबन (बोसा) लेने में कोई हर्ज नहीं है, और अगर डर हो तो मकरूह है और उन...

...قضا لازم آئے گی اور اگر مریض کو شوہر والوں کا حال معلوم نہ ہوا تو وہ تیس دن کے روزے قضا کرے گا تاکہ یقیناً واجب ادا ہو جائے۔ یہ محیط میں لکھا ہے۔

باب : (۳) اُن چیزوں کے بیان میں جو روزہ دار کو مکروہ ہیں اور جو مکروہ نہیں

گوند چبانا روزہ دار کو مکروہ ہے یہ فتاویٰ قاضی میں لکھا ہے اور یہی متون میں لکھا ہے ہمارے مشائخ نے کہا ہے کہ اس مسئلے میں یوں تفصیل ہے کہ اگر بنے ہوئے گوند کی ڈلی نہ ہو تو روزہ ٹوٹ جائے گا اور اگر بنے ہوئے گوند کی ڈلی ہو تو اگر وہ سیاہ ہے تو اس سے روزہ ٹوٹ جائے گا اور اگر سفید ہے تو نہ ٹوٹے گا لیکن کتاب میں اس کی تفصیل نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے بلا ضرورت کسی چیز کو چکھنا اور چبانا مکروہ ہے یہ کنز میں لکھا ہے اور چکھنے میں منجملہ عذر کے یہ بھی ہے کہ کسی عورت کا شوہر بدمزاج ہو اور اس سبب سے وہ شوربا چکھے اور چبانے کے عذر میں سے یہ بھی ہے کہ کسی عورت کے پاس کوئی حیض والی یا نفاس والی عورت یا اور کوئی بے روزہ دار ایسا نہ ہو کہ جو اس کے بیٹے کو کھانا چبا کر کھلائے اور اس کو نرم پکا ہوا کھانا اور دوا بہا دوادھ بھی نہیں ملتا یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور تجنیس میں مذکور ہے کہ چکھنا فرض روزہ میں مکروہ ہے نفل روزہ میں کچھ مضائقہ نہیں یہ نہایہ میں لکھا ہے اور روزہ دار کو مکروہ ہے کہ شہد یا تیل کو خریدتے وقت اچھایا برا پہچاننے کے واسطے چکھے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

بعضوں نے کہا ہے کہ اگر اس کا خریدنا ضروری ہو اور دھوکے کا خوف ہو تو مضائقہ نہیں یہ زاہدی میں لکھا ہے روزہ دار کو استنجا کرنے میں مبالغہ مکروہ ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے

ناک میں پانی ڈالنے اور کلی کرنے کے مبالغہ کا بھی یہی حکم ہے شمس الائمہ حلوائی نے کہا ہے مبالغہ سے یہ مراد ہے کہ منہ میں اکثر پانی لے اور منہ بھرے رہے اور یہ نہیں کہ غررہ کرے یہ محیط میں لکھا ہے اگر پانی میں روزہ دار کی ریح صادر ہو آواز سے یا بغیر آواز کے تو روزہ فاسد نہ ہو گا مگر مکروہ ہے یہ معراج الدرایہ میں لکھا ہے امام ابوحنیفہ سے روایت ہے کہ وضو کے سوا روزہ دار کو کلی کرنا اور ناک میں پانی ڈالنا مکروہ ہے اور نہانا شروع کرنا اور سر پر پانی ڈالنا اور پانی کے اندر بیٹھنا اور تر کپڑے کو بدن پر لپیٹنا مکروہ ہے اور امام ابو یوسف نے فرمایا کہ نہیں مکروہ ہے اور یہی اظہر ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور روزہ دار کے حق میں مکروہ ہے کہ منہ میں اپنا تھوک جمع کر کے اس کو نگل جائے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے مسواک کرنا خواہ تر ہو خواہ خشک صبح اور شام کے وقت ہمارے نزدیک مکروہ نہیں امام ابو یوسف نے یہ کہا ہے کہ اگر مسواک پانی میں بھیگی ہوئی ہو تو مکروہ ہے اور ظاہر روایت کے بموجب اس میں کچھ مضائقہ نہیں اور اگر مسواک تر اور سبز ہو تو کسی کے نزدیک کچھ مضائقہ نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

بغیر قصد زینت سرمہ لگانا یا مونچھوں وغیرہ میں تیل لگانا مکروہ نہیں:

سرمہ لگانا اور مونچھوں میں تیل لگانا مکروہ نہیں یہ کنز میں لکھا ہے یہ حکم اس وقت ہے جب زینت کا قصد نہ ہو اور اگر زینت کا قصد ہو تو مکروہ ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اس میں فرق نہیں ہے کہ روزہ دار ہو یا بے روزہ دار ہو یہ تبیین میں لکھا ہے اگر ضعف کا خوف نہ ہو تو پچھنے لگانے میں مضائقہ نہیں لیکن ضعف کا خوف ہو تو مکروہ ہے اور اس کو چاہئے کہ غروب کے وقت تک تاخیر کرے اور شیخ الاسلام نے ذکر کیا ہے کہ ایسے ضعف کے خوف میں مکروہ ہو گا جس میں روزہ توڑنے کی ضرورت پڑے اور قصد کا بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں لکھا

ہے جس شخص کو جماع کر لینے یا انزال کا خوف نہ ہو تو اس کو بوسہ لینے میں کچھ مضائقہ نہیں اور اگر خوف ہو تو مکروہ ہے اور ان...

Fatawa Alamgiri ..... Volume 1 (16) Kitab-us-Saum (The Book of Fasting)

In all cases, the ruling regarding touching (physical contact) is like that of kissing; this is stated in *Al-Tabyin*. Sucking the lips is disliked (*makruh*) in all circumstances. Touching other than the private parts, or engaging in sexual intimacy or contact, is, according to the apparent narration, like kissing. Some have stated that *mubasharat-e-fahisha* (excessive physical contact) is also *makruh*, even if there is no fear (of ejaculation), and this is the correct view as stated in *Siraj al-Wahhaj*. *Mubasharat-e-fahisha* [1] refers to when both parties are naked and clinging to each other, and the male organ touches the female private part; this is *makruh* even without fear, as written in *Al-Muhit*. However, if there is no fear and one merely embraces, there is no harm; even for an elderly person, the ruling remains the same, as stated in *Siraj al-Wahhaj*. If a fasting person wakes up in a state of ritual impurity (*janabat*) or has a nocturnal emission (*ihtilam*) during the day, it does not invalidate the fast; this is written in *Al-Muhit*. Eating the pre-dawn meal (*sehri*) is recommended (*mustahabb*), and its time is at the end of the night. Faqih Abu al-Layth stated that it is the final sixth part of the night, as written in *Siraj al-Wahhaj*. Delaying the *sehri* is recommended, as stated in *Al-Nihaya*. Delaying it to the point where there is doubt about the time is *makruh*, as per *Siraj al-Wahhaj*. Hastening the breaking of the fast (*iftar*) is superior; hence, it is recommended to break the fast before prayer. The Sunnah is to recite at the time of *iftar*: "O Allah, for You I have fasted, in You I have believed, upon You I have relied, and with Your provision I have broken my fast. I have intended to fast tomorrow for the month of Ramadan, so forgive my past and future sins." [2] This is recorded in the miscellaneous section of *Ma'arij al-Diraya*. Fasting on the "Day of Doubt"—meaning the day when it is uncertain whether it is the start of Ramadan or the end of Sha'ban—is *makruh* if one intends it as a Ramadan fast or another obligatory fast; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*.

Intending an obligatory fast is less disliked than specifically intending Ramadan (on the Day of Doubt), as stated in *Al-Hidaya*. If it later becomes apparent that the day was indeed Ramadan, in both cases it will count as a Ramadan fast. If it turns out to be Sha'ban, in the first case it will be a voluntary (*nafl*) fast, and if broken, no makeup (*qada*) is required; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*.

In the second case, if it remains unclear whether the day was Sha'ban or Ramadan, the consensus is that it will not count as the intended obligatory fast; this is stated in *Al-Muhit*. If one intended a voluntary (*nafl*) fast, the correct view is that there is no harm. Then, if it transpires that the day was Ramadan, it will count as a Ramadan

fast, and if it was Sha'ban, it remains a voluntary fast. If that fast is broken, makeup (*qada*) becomes mandatory because it was started with a commitment; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*.

Doubting the Primary Intention or the Description of the Intention:

If no specific determination was made in the intention, it is *makruh*. Then, if it turns out the day was Sha'ban, it will be a voluntary fast, and if it was Ramadan, the Ramadan fast is fulfilled, as per *Al-Muhit*. If there was doubt in the primary intention—for instance, intending "If tomorrow is Ramadan, I will fast, and if it is Sha'ban, I will not"—then in this case, the fast is invalid. If there was doubt in the description of the intention—for example, intending "If tomorrow is Ramadan, it is for Ramadan, and if it is Sha'ban, it is for another obligatory fast," or "If tomorrow is Ramadan, it is for Ramadan, and if it is Sha'ban, it is a voluntary fast"—this is also *makruh*. If it then becomes apparent the day was Ramadan, in both cases it counts as Ramadan. If it was Sha'ban, the obligatory fast is not fulfilled in the first instance, and in both cases it remains a voluntary fast, the breaking of which does not necessitate a makeup; this is written in *Al-Tabyin*. The "Day of Doubt" is when the moon is not sighted on the 30th night despite clear skies; this is stated in *Al-Tabyin*.

---

[1] Meaning skin-to-skin contact without penetration. [2] O Lord! I fasted for You alone, believed in You, relied upon You, and broke my fast with Your provision. I intended the fast for tomorrow's Ramadan, so forgive my past and future sins.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द १ (१६) किताब-उस-सौम (रोज़े की किताब)

सभी स्थितियों में स्पर्श (छूने) का हुक्म चुंबन (बोसे) के समान है, यह 'तबीन' में लिखा है और होठों को चूसना हर स्थिति में मकरूह (नापसंद) है। शर्मगाह के अलावा छूना, संभोग या शारीरिक संपर्क करना ज़ाहिर रिवायत में चुंबन के समान है। कुछ ने कहा है कि 'मुबाशरत-ए-फ़ाहिशा' (अत्यधिक शारीरिक संपर्क) भी मकरूह है, भले ही (वीर्यपात का) डर न हो, यही सही है, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। मुबाशरत-ए-फ़ाहिशा १ उसे कहते हैं जब दोनों (स्त्री-पुरुष) नग्न हों और एक-दूसरे से चिपके हों और पुरुष का अंग स्त्री की शर्मगाह को लगे, यह बिना डर के भी मकरूह है, यह 'मुहीत' में लिखा है। और अगर अपने ऊपर (वीर्यपात का) डर न हो और गले लगाए, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है, और अगर बहुत बूढ़ा हो तब भी यही हुक्म है, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। अगर रोज़ेदार को जनाबत (अशुद्धता) की स्थिति में सुबह हुई या दिन में स्वप्नदोष (एहतलाम) हुआ तो रोज़े में कोई नुकसान नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। सहरी खाना मुस्तहब (पसंदीदा) है और इसका समय रात का आखिरी हिस्सा है। फकीह अबू लैथ ने कहा है कि यह रात का आखिरी छठा हिस्सा है, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। सहरी खाने में देरी करना मुस्तहब है, यह 'निहाया' में लिखा है। इतनी देरी कि समय के बारे में संदेह हो जाए, मकरूह है, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। इफ्तार में जल्दी करना अफ़ज़ल (बेहतर) है, अतः मुस्तहब यह है कि नमाज़ से पहले इफ्तार करे और सुन्नत यह है कि इफ्तार के समय यह दुआ पढ़े: "ऐ अल्लाह, मैंने तेरे लिए रोज़ा रखा, तुझ पर ईमान लाया, तुझ पर भरोसा किया और तेरे दिए रिज़्क़ से इफ्तार किया। और कल के रमज़ान के रोज़े की नीयत की, अतः मेरे अगले और पिछले गुनाह माफ़ कर दे।" २। यह 'मेराज अल-दराया' के विविध अध्याय में लिखा है। 'शक के दिन' का रोज़ा, यानी वह दिन जिसमें यह संदेह हो कि वह रमज़ान का दिन है या शाबान का, यदि उसमें रमज़ान की या किसी अन्य अनिवार्य (वाजिब) रोज़े की नीयत की जाए तो वह मकरूह है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

अनिवार्य (वाजिब) की नीयत करने में रमज़ान की नीयत करने से कराहत कम है, यह 'हिदाया' में लिखा है। फिर यदि यह स्पष्ट हो जाए कि वह दिन रमज़ान का था, तो दोनों स्थितियों में वह रमज़ान का रोज़ा माना जाएगा। और यदि स्पष्ट हो कि वह दिन शाबान का था, तो पहली स्थिति में वह नफ़्ल (स्वैच्छिक) रोज़ा होगा, और यदि उसे तोड़ दिया जाए तो कज़ा (भरपाई) अनिवार्य नहीं होगी, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

दूसरी स्थिति में, यदि यह स्पष्ट न हो कि वह दिन शाबान का था या रमज़ान का, तो बिना किसी मतभेद के यह हुक्म है कि जिस वाजिब की नीयत की गई थी, उसका रोज़ा नहीं होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि नफ़्ल की नीयत की, तो सही यह है कि इसमें कोई हर्ज नहीं है। फिर यदि स्पष्ट हुआ कि वह दिन रमज़ान का था, तो वह रमज़ान का रोज़ा होगा, और यदि स्पष्ट हुआ कि शाबान का दिन था, तो वह नफ़्ल होगा। और यदि वह रोज़ा तोड़ दिया गया, तो उस पर कज़ा अनिवार्य होगी क्योंकि उसने इसे प्रतिबद्धता (इल्तिज़ाम) के साथ शुरू किया था, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

मूल नीयत या नीयत की विशेषता में संदेह करना:

यदि नीयत में कुछ भी निश्चित नहीं किया गया था तो वह मकरूह है। फिर यदि स्पष्ट हुआ कि वह दिन शाबान का था तो वह नफ़्ल रोज़ा होगा और यदि रमज़ान का था तो रमज़ान का रोज़ा अदा होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि मूल नीयत में संदेह किया, यानी इस तरह नीयत की कि "यदि कल रमज़ान होगा तो रोज़ा रखूँगा और यदि शाबान होगा तो रोज़ा नहीं रखूँगा", तो इस स्थिति में रोज़ा नहीं होगा। और यदि नीयत की विशेषता में संदेह किया, जैसे इस तरह नीयत की कि "यदि कल रमज़ान है तो रमज़ान का रोज़ा है और यदि शाबान है तो किसी अन्य वाजिब का रोज़ा है", या इस तरह नीयत की कि "यदि कल रमज़ान का दिन है तो रमज़ान का रोज़ा है और यदि शाबान का दिन है तो नफ़्ल रोज़ा है", तो यह भी मकरूह है। फिर यदि स्पष्ट हुआ कि वह दिन रमज़ान का था तो दोनों स्थितियों में वह रमज़ान का रोज़ा होगा, और यदि स्पष्ट हुआ कि शाबान का दिन था तो पहली स्थिति में वाजिब अदा नहीं होगा और दोनों स्थितियों में वह नफ़्ल रोज़ा होगा जिसे तोड़ने से कज़ा अनिवार्य नहीं होगी, यह 'तबीन' में लिखा है। शक का दिन वह है जब तीसवीं रात को चाँद न दिखे और आसमान साफ हो, यह 'तबीन' में लिखा है।

---

1. यानी बिना संभोग के केवल शरीर से शरीर का मिलना।
2. ऐ अल्लाह! मैंने तेरे ही लिए रोज़ा रखा और तुझ पर ही ईमान लाया और तुझ ही पर भरोसा किया और तेरे ही दिए रिज़्क़ पर इफ्तार किया और कल के रमज़ान के रोज़े की नीयत की, अतः मेरे अगले-पिछले गुनाह माफ़ कर दे।

سب صورتوں میں مساس کا حکم مثل بوسہ کے ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور ہونٹوں کا چوسنا ہر صورت میں مکروہ ہے اور فرج کے سوا چھونا جماع اور مباشرت کرنا ظاہر روایت میں مثل بوسہ کے ہے بعضوں نے کہا ہے کہ مباشرت فاحشہ بھی مکروہ ہے اگر چہ خوف نہ ہو یہی صحیح ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور مباشرت فاحشہ ۱ اس کو کہتے ہیں کہ دونوں چمٹے ہوئے ہوں اور ننگے ہوں اور مرد کا ذکر عورت کی فرج کو لگے اور وہ بلا خوف مکروہ ہے یہ محیط میں لکھا اور اگر اپنے اوپر خوف نہ ہو تو گلے لگائے پس میں مضائقہ نہیں اور اگر بہت بوڑھا ہو تو بھی یہی حکم ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر روزہ دار کو جنابت کی حالت میں صبح ہوئی یا دن میں احتلام ہوا تو روزہ میں مضرت نہیں یہ محیط میں لکھا ہے سحری کھانا مستحب ہے اور وقت اس کا آخر شب ہے فقیہ ابواللیث نے کہا ہے کہ وہ اخیر کا چھٹا حصہ ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے سحری کھانے میں تاخیر مستحب ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے اس قدر تاخیر کہ وقت میں شک ہو مکروہ ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے افطار میں جلدی کرنا افضل ہے پس مستحب یہ ہے کہ نماز سے پہلے افطار کرے اور سنت یہ ہے کہ افطار کے وقت یہ کہے: اَللّٰهُمَّ لَكَ صُمْتُ وَبِكَ اٰمَنْتُ وَعَلَيْكَ تَوَكَّلْتُ وَعَلٰى رِزْقِكَ اَفْطَرْتُ وصوم غد من شهر رمضان نويت فاغفر لي ما قدمت وما اخرت ۲۔ یہ معراج الدرایہ کی فصل متفرقات میں لکھا ہے شک کے دن کا روزہ یعنی جس دن میں یہ شک ہو کہ وہ رمضان کا دن ہے یا شعبان کا اگر اس میں رمضان کی یا کسی اور واجب کی نیت کرے تو مکروہ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

واجب کی نیت کرنے میں رمضان کی نیت کرنے سے کراہت کم ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے پھر اگر ظاہر ہوا کہ وہ دن رمضان کا تھا تو دونوں صورتوں میں وہ رمضان کا روزہ ہوگا اور اگر ظاہر ہوا

کہ وہ دن شعبان کا تھا تو پہلی صورت میں روزہ نفل ہوگا اور اگر اس کو توڑ دے تو قضا واجب نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

دوسری صورت میں اگر یہ ظاہر نہ ہوا کہ وہ دن شعبان کا تھا یا رمضان کا تھا تو بلا خلاف یہ حکم ہے کہ جس واجب کی نیت کی ہے اس کا وہ روزہ نہ ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر نفل کی نیت کی تو صحیح یہ ہے کہ کچھ مضائقہ نہیں پھر اگر ظاہر ہوا کہ وہ دن رمضان کا تھا تو وہ روزہ رمضان کا ہوگا اور اگر ظاہر ہوا کہ شعبان کا دن تھا تو وہ نفل ہوگا اور اگر وہ روزہ توڑ دیا تو اس پر قضا لازم ہوگی اس لئے کہ اس نے التزام کے ساتھ شروع کیا تھا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اصل نیت یا وصف نیت میں شک کرنا:

اگر نیت میں بھی کوئی تعیین نہیں کیا تھا تو مکروہ ہے پھر اگر ظاہر ہوا کہ وہ دن شعبان کا تھا تو روزہ نفل ہوگا اور اگر رمضان کا تھا تو رمضان کا روزہ ادا ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر اصل نیت میں شک کیا یعنی یوں نیت کی کہ اگر کل رمضان ہوگا تو روزہ رکھوں گا اور شعبان ہوگا روزہ نہیں رکھوں گا تو اس صورت میں روزہ نہ ہوگا اور اگر وصف نیت میں شک کیا مثال یوں نیت کی کہ اگر کل رمضان ہے تو رمضان کا روزہ ہے اور اگر شعبان ہے تو دوسرے کسی واجب کا روزہ ہے یا یوں نیت کی کہ اگر کل دن رمضان کا ہے تو رمضان کا روزہ ہے اور اگر شعبان کا دن ہے تو نفل روزہ ہے تو بھی مکروہ ہے پھر اگر ظاہر ہوا کہ وہ دن رمضان کا تھا تو دونوں صورتوں میں وہ رمضان کا ہوگا اور اگر ظاہر ہوا کہ دن شعبان کا تھا تو پہلی صورت میں واجب ادا نہ ہوگا اور دونوں صورتوں میں روزہ نفل ہوگا جس کے توڑنے سے قضا لازم نہ آئے

گی یہ تبیین میں لکھا ہے شک کا دن وہ ہے کہ تیسویں شب میں چاند نہ دیکھیں اور آسمان برابر ہو یہ تبیین میں لکھا ہے یا

۱۔ یعنی بغیر دخول کے صرف بدن سے بدن مل جائے۔ ۲۔ الہی میں نے تیرے ہی لئے روزہ رکھا اور تیرے ہی اوپر ایمان لایا اور تجھی پر توکل کیا اور تیرے ہی رزق پر افطار کیا اور کل رمضان کے روزے کی نیت کی پس میرے اگلے پچھلے گناہ بخش دے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2, Book of Fasting, Page 17

If a person testifies to the sighting of the moon and their testimony is not accepted, or if sinful persons (fasiq) testify and their testimony is rejected, but the sky is clear and no one else sees the moon, then that day is not considered a "Day of Doubt" (Yaum al-Shakk); this is recorded in *Zahidi*. There is a difference of opinion among scholars as to whether it is superior to fast on the Day of Doubt or not. Jurists have stated that if one has fasted the entire month of Sha'ban, or if by chance the Day of Doubt falls on a day when one customarily fasts, then fasting is superior; this choice is mentioned in *Sharh al-Mukhtar*. Similarly, if one fasts the last three days of Sha'ban, then keeping this fast is also superior, as stated in *Tabyeen*. If these conditions are not met, there is disagreement; the preferred view (mukhtar) is that a fatwa should be given for the "elite" (khawas) to observe a supererogatory (nafl) fast, as recorded in *Tahdhib*. The common people ('awam) should be restrained from eating, drinking, and sexual intercourse until midday (zawal), as there is a possibility that the day might later be proven to be part of Ramadan, after which a valid fast cannot be initiated; this is mentioned in *Sharh al-Mukhtar* and is the correct view, as stated in *Fatawa Qadi*.

Distinction Between the Elite and Commoners Regarding Intention:

The difference between the elite and commoners is that one who knows how to make the intention for fasting on the Day of Doubt belongs to the elite, and not the commoners. The method of intention is that a person who does not habitually fast on that day should intend it as a nafl (voluntary) fast, and should not think that if tomorrow is Ramadan, then this fast will count for Ramadan; this is recorded in *Mi'raj al-Dirayah*. If someone intended on the Day of Doubt not to perform any act contrary to fasting until midday, then forgetfully ate something, and it later became clear that the day was indeed Ramadan, and they then made the intention for the fast, it is mentioned in the Fatawa that this is not valid; this is stated in the Chapter on Intention in *Zahiriyyah*. Fasting on the two Eids and the Days of Tashriq is disliked (makruh), though if one does fast on those days, they will be considered a faster according to us; this is written in *Fatawa Qadi Khan*.

According to Imam-e-Azam Abu Hanifa (RA), Keeping the Six Fasts of Shawwal is Disliked:

If someone fasts during these days and breaks it, making it up (qada) becomes obligatory; this is recorded in *Kanz*. This ruling is narrated in the "Zahir al-Riwayah"

from all three Imams. It is also narrated from Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA) that qada is necessary; this is stated in *Nahr al-Faiq*. Keeping the six fasts of Shawwal is disliked according to Imam Abu Hanifa (RA), whether kept separately or consecutively. It is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that keeping them consecutively is disliked, while keeping them separately is not. However, the majority of later scholars (muta'akhirin) hold the view that there is no harm even in keeping them consecutively; this is stated in *Bahr al-Raiq*. The most correct view is that there is no harm in it; this is recorded in *Muhit al-Sarakhsi*. It is commendable (mustahabb) to keep the six fasts separately, two days each week; this is mentioned in the section of *Zahiriyyah* that explains the times when fasting is disliked or commendable. The "Wisal" fast (continuous fasting without breaking it) is disliked, which means fasting all year round without breaking the fast even on prohibited days; but if one breaks the fast on those days, the preferred view is that there is no harm, as stated in *Khulasa*. It is also disliked to fast continuously for several days and nights without eating during the day or night; this is mentioned in *Siraj al-Wahaj*. The most superior way is to fast one day and break the fast the next; this is recorded in *Khulasa*. Regarding fasting on Saturdays and Sundays, if it is done without the belief of religiously venerating those days, Shams al-Aimma al-Halwani (RA) said there is no harm; this is mentioned in *Dhakirah*. Fasting intentionally on the days of Nowruz and Mihragan^1 is disliked if it is not one's usual habit to fast on those days, and regarding the superiority of fasting on those days...

---

^1 Nowruz and Mihragan are both festival days of the Magians (Zoroastrians).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 किताब-उल-सौम (रोज़े की किताब) 17

एक व्यक्ति चाँद की गवाही दे और उसकी गवाही स्वीकार न की जाए, या वह फ़ासिक़ (पापी) गवाही दे और उसकी गवाही रद्द कर दी जाए, लेकिन अगर आसमान साफ़ हो और कोई व्यक्ति चाँद न देखे तो वह दिन शक का नहीं है, यह 'ज़ाहेदी' में लिखा है। विद्वानों में मतभेद है कि शक के दिन रोज़ा रखना बेहतर (अफ़ज़ल) है या न रखना। फ़क़ीहों (धर्मशास्त्रियों) ने कहा है कि अगर पूरे शाबान के रोज़े रखे हों या इत्तेफ़ाक़ से वह शक का दिन उसी दिन पड़ा जिस दिन उसे रोज़ा रखने की आदत थी, तो रोज़ा रखना बेहतर है; यह 'इख्तियार शरह मुख्तार' में लिखा है। इसी प्रकार यदि शाबान के अंत में तीन रोज़े रखे जाएँ तो भी इस रोज़े का रखना बेहतर है, यह 'तबीन' में लिखा है। यदि ये स्थितियाँ न हों तो मतभेद है; पसंदीदा (मुख्तार) राय यह है कि खास लोगों के लिए नफ़्ल (स्वैच्छिक) रोज़ा रखने का फ़तवा दिया जाए, यह 'तहज़ीब' में लिखा है। और आम लोगों को दोपहर (ज़वाल) तक खाने-पीने और संभोग आदि से मना किया जाए क्योंकि संभावना है कि शायद यह दिन रमज़ान का साबित हो जाए, और इसके बाद रोज़ा नहीं होता; यह 'इख्तियार शरह मुख्तार' में लिखा है और यही सही है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी' में लिखा है।

नीयत के संबंध में आम और खास का अंतर:

आम और खास में अंतर यह है कि जो व्यक्ति शक के दिन रोज़ा रखने की नीयत (इरादा) जानता हो, वह खास लोगों में से है, न कि आम लोगों में से। नीयत का तरीका यह है कि जिस व्यक्ति को उस दिन रोज़ा रखने की आदत न हो, वह नफ़्ल की नीयत करे और उसके दिल में यह विचार न आए कि यदि कल रमज़ान का दिन हुआ तो यह रोज़ा रमज़ान का होगा; यह 'मेराज अल-दराया' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने शक के दिन यह इरादा किया था कि दोपहर तक रोज़े के खिलाफ कोई काम नहीं करेगा, फिर भूलकर कुछ खा लिया, फिर स्पष्ट हुआ कि वह दिन रमज़ान का था और रोज़े की नीयत की, तो फ़तावा में उल्लेख है कि यह जायज़ नहीं है; यह 'ज़हीरिया' के नीयत के अध्याय में लिखा है। ईदैन (दोनों ईद) और अय्याम-ए-तश्रीक़ में रोज़ा रखना मकरूह (नापसंद) है, और यदि उस दिन रोज़ा रख लिया, तो हमारे निकट वह रोज़ेदार होगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

इमाम-ए-आज़म अबू हनीफ़ा रह. के निकट शव्वाल के छह रोज़े रखना मकरूह है:

यदि इन दिनों में रोज़ा रखा और तोड़ दिया, तो क़ज़ा (भरपाई) वाजिब होगी; यह 'कन्ज़' में लिखा है। यह हुक्म तीनों इमामों से ज़ाहिर रिवायत (प्रसिद्ध वर्णन) में उद्धृत है। इमाम अबू हनीफ़ा रह. और

इमाम मुहम्मद रह. से यह भी उद्धृत है कि क़ज़ा वाजिब होगी; यह 'नहरुल फ़ाएक़' में लिखा है। शव्वाल के छह रोज़े रखना इमाम अबू हनीफ़ा रह. के निकट मकरूह है, चाहे वे अलग-अलग रखे जाएँ या लगातार। इमाम अबू यूसुफ़ रह. से यह रिवायत है कि लगातार रखना मकरूह है, अलग-अलग रखना मकरूह नहीं। लेकिन बाद के अधिकांश विद्वानों (मुताअख़्ख़िरीन) का कहना है कि लगातार रखने में भी कोई हर्ज नहीं है; यह 'बहरुल राइक़' में लिखा है। और सबसे सही बात यह है कि इसमें कोई हर्ज नहीं है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। हर हफ़्ते में दो दिन करके अलग-अलग छह रोज़े रखना मुस्तहब (पसंदीदा) है; यह 'ज़हीरिया' के उस अध्याय में लिखा है जहाँ रोज़े के मकरूह और मुस्तहब समय का वर्णन है। 'विसाल' का रोज़ा (बिना इफ़्तार किए लगातार रोज़ा) मकरूह है, जिसका अर्थ है पूरे साल रोज़े रखना और जिन दिनों में रोज़ा मना है उनमें भी इफ़्तार न करना; और यदि उन दिनों में इफ़्तार कर लिया तो पसंदीदा राय यह है कि कोई हर्ज नहीं, यह 'खुलासा' में लिखा है। यह भी मकरूह है कि कई दिनों तक रात-दिन बराबर रोज़े रखे जाएँ, न दिन में इफ़्तार हो न रात में; यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। सबसे बेहतर यह है कि एक दिन रोज़ा रखे और एक दिन इफ़्तार करे; यह 'खुलासा' में लिखा है। शनिवार और रविवार के दिन रोज़ा रखने के बारे में यदि उन दिनों के प्रति धार्मिक सम्मान का विचार न हो, तो शम्स-उल-आइम्मा हलवानी रह. ने कहा कि इसमें कोई हर्ज नहीं है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। नौरोज़ और महरगान^1 के दिन यदि जानबूझकर रोज़ा रखा जाए और वह दिन उसके रोज़ा रखने की सामान्य आदत का न हो, तो मकरूह है, और उस दिन रोज़ा रखने की श्रेष्ठता के बारे में...

---

^1 नौरोज़ और महरगान दोनों पारसियों (मजूसी) के त्यौहार के दिन हैं।

ایک شخص چاند کی گواہی دے اور اس کی گواہی قبول نہ کی جائے یا وہ فاسق گواہی دیں اور ان کی گواہی رد کر دی جائے لیکن اگر آسمان صاف ہو اور کوئی شخص چاند نہ دیکھے تو وہ دن شک کا نہیں ہے یہ زاہدی میں لکھا ہے علماء کا اختلاف ہے کہ شک کے روز روزہ رکھنا افضل ہے یا نہ رکھنا افضل ہے فقہاء نے کہا ہے کہ اگر پورے شعبان کے روزے رکھے ہیں یا اتفاقاً وہ شک کا روز اس دن واقع ہوا جس دن اس کا روزہ رکھنے کی عادت تھی تو روزہ رکھنا افضل ہے یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر شعبان کے آخر میں تین روزے رکھے تو بھی اس روزہ کا رکھنا افضل ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر یہ صورتیں نہ ہوں تو اختلاف ہے مختار یہ ہے کہ خاص لوگوں کے واسطے نفل روزہ رکھنے کا فتویٰ دیا جائے یہ تہذیب میں لکھا ہے اور عوام کو زوال سے پہلے تک کھانے اور پینے اور جماع وغیرہ سے منع کیا جائے اس لئے کہ احتمال ہے کہ شاید یہ دن رمضان کا ثابت ہو اور اس کے بعد روزہ نہیں ہوتا یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے اور یہ صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی میں لکھا ہے۔

نیت کی بابت عام و خاص کی تخصیص:

عام و خاص میں فرق یہ ہے کہ جو شخص شک کے دن روزہ رکھنے کی نیت جانتا ہو وہ خواص میں سے ہے اور نہ عوام میں سے اور نیت کا طریقہ یہ ہے کہ جس شخص کو اس دن روزہ رکھنے کی عادت نہ ہو وہ نفل کی نیت کرے اور اس کے دل میں یہ خیال نہ آئے کہ اگر کل کا دن رمضان کا ہوگا تو یہ روزہ رمضان کا ہے یہ معراج الدرایہ میں لکھا ہے کسی شخص نے شک کے روز یہ قصد کیا تھا کہ زوال تک کوئی فعل منافی روزہ کے نہ کرے گا پھر بھول کر کچھ کھا لیا

پھر ظاہر ہوا کہ وہ دن رمضان کا تھا اور روزہ کی نیت کی تو فتاویٰ میں مذکور ہے کہ یہ جائز نہیں یہ ظہیر یہ کے باب النیت میں لکھا ہے عیدین اور ایام تشریق میں روزہ رکھنا مکروہ ہے اور اگر اس دن روزہ رکھ لیا تو ہمارے نزدیک روزہ دار ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

امام اعظم ابوحنیفہؒ کے نزدیک شوال کے چھ روزے رکھنا مکروہ ہے:

اگر ان دنوں میں روزہ رکھا اور توڑ دیا تو قضا لازم آئے گی یہ کنز میں لکھا ہوا ہے یہ حکم تینوں اماموں سے ظاہر روایت میں منقول ہے اور امام ابوحنیفہؒ اور امام محمدؒ سے یہ بھی منقول ہے کہ قضا لازم آئے گی یہ نہر الفائق میں لکھا ہے شوال کے چھ روزے رکھنا امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک مکروہ ہے خواہ جدا جدا رکھے یا پے در پے رکھے اور امام ابو یوسفؒ سے یہ روایت ہے کہ پے در پے رکھنا مکروہ ہے متفرق رکھنا مکروہ نہیں لیکن عامہ متاخرین کا یہ قول ہے کہ پے در پے رکھنے میں بھی مضائقہ نہیں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اصح یہ ہے کہ اس میں کچھ مضائقہ نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور چھ روزے جدا جدا ہر ہفتہ میں دو دن مستحب ہے یہ ظہیر یہ کی اس فصل میں لکھا ہے جس میں روزہ کے مکروہ اور مستحب ہونے کے وقتوں کا بیان ہے وصال کا روزہ مکروہ ہے اور وہ یہ ہے کہ تمام سال کے روزے رکھے اور جن دنوں میں روزہ منع ہے اس میں بھی افطار نہ کرے اور اگر ان دنوں میں افطار کر لیا تو مختار یہ ہے کہ کچھ مضائقہ نہیں یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور یہ بھی مکروہ ہے کہ کئی روز تک رات دن برابر روزے رکھے نہ دن میں افطار کرے نہ رات میں یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور افضل یہ ہے کہ ایک دن روزہ رکھے اور ایک دن افطار کرے یہ خلاصہ میں لکھا ہے سنیچر (ہفتہ) اور اتوار کے دن روزہ رکھنے کی نسبت اگر اس دن کی تعظیم کا اعتقاد نہ کرے تو شمس الائمہ حلوانیؒ نے کہا کہ کچھ مضائقہ نہیں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے نوروز اور مہرگان۱۸ کے دن اگر عمداً روزہ رکھا اور وہ

دن اس کے روزہ رکھنے کی عادت کا نہ ہو تو مکروہ ہے اور اس دن کے روزہ رکھنے کی افضلیت میں یہ

---

[18] نوروز اور مہرگان دونوں مجوسیوں کی عید کے دن ہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② 18 Kitab al-Sawm (The Book of Fasting)

The discussion is that if a person has been habitually fasting on that day, then it is better to fast; otherwise, it is better not to fast, because doing so resembles the veneration of that day [in a prohibited way], which is forbidden. This is stated in 'Zahiriyya' and is the preferred view. It is written in 'Muhit al-Sarakhsi' that the fast of silence is disliked (makruh), which consists of fasting and not speaking to anyone. This is recorded in 'Fatawa Qadi Khan'.

बात यह है कि अगर वह पहले से उस दिन रोज़ा रखता आ रहा है, तो बेहतर यह है कि रोज़ा रखे, वरना बेहतर यह है कि रोज़ा न रखे, क्योंकि इसमें उस दिन کی ताज़ीम (सम्मान) की समानता है और वह हराम है। यह 'ज़हीरिया' में है और यही पसंदीदा राय है। 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है कि ख़ामोशी का रोज़ा मकरूह (नापसंदीदा) है, और वह यह है कि रोज़ा रखे और किसी से बात न करे। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

گفتگو ہے کہ اگر پہلے سے اس دن روزہ رکھتا کرتا ہے تو افضل یہ ہے کہ روزہ رکھے ورنہ افضل یہ ہے کہ روزہ نہ رکھے اس لئے کہ اس میں اس دن کی تعظیم کی مشابہت ہے اور وہ حرام ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور یہی مختار ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے خاموشی کا روزہ مکروہ ہے اور وہ یہ ہے کہ روزہ رکھے اور کسی سے کلام نہ کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 19 | Kitab al-Sawm (The Book of Fasting)

...fasts, the fasts of second Rajab, and the fast on the day of Ashura, i.e., the tenth of Muharram, according to the majority of scholars and companions. This is stated in *az-Zahiriyya*. The Sunnah is to observe the Ashura fast along with the ninth [of Muharram]. This is stated in *Fath al-Qadir*. Observing the fast on the day of Ashura alone is disliked (*Makruh*). This is stated in *Muheet al-Sarakhsi*. Fasting in the summer despite the long days and the heat is considered an act of proper etiquette (*adab*); this is stated in *az-Zahiriyya*.

Chapter: 4 Regarding those things that invalidate the fast and those that do not.

Things that break the fast are of two types: **First Type** ☆ Those acts that necessitate a makeup fast (*Qadha*) but do not necessitate expiation (*Kaffarah*). If a fasting person forgetfully eats, drinks, or has sexual intercourse, the fast is not broken. There is no difference between obligatory (*Fardh*) and voluntary (*Nafl*) fasts in this ruling; this is stated in *al-Hidayah*. If a person is eating something and someone tells him, "You are fasting," but he does not recall it, the correct position is that his fast becomes invalid; this is stated in *az-Zahiriyya*. If a person sees a fasting individual eating forgetfully, and judges that the individual has enough strength to complete the fast until sunset, the preferred (*Mukhtar*) opinion is that not reminding him is disliked (*Makruh*). However, if the person would become excessively weak due to the fast, such as a very elderly person, then not informing him is permissible; this is stated in the section on 'permitted foods' (*aghziya mubahja*) in *az-Zahiriyya*. If someone eats something due to coercion or by mistake (*khata*), a makeup fast becomes necessary, but expiation is not required; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*.

Precaution in rinsing the mouth or putting water in the nose: A mistake (*khata*) occurs when one is conscious of the fast but has no intention of breaking it, yet still consumes something; this is distinct from forgetfulness (*nisyan*). This is stated in *al-Nihayah* and *al-Bahr al-Raiq*. If one rinses the mouth or puts water in the nose and the water enters the throat, the fast is invalidated if the person was aware he was fasting, and a makeup fast (*Qadha*) is required. If he was unaware, the fast is not invalidated; this is stated in *al-Khulasa* and is the relied-upon position. If someone throws something toward a fasting person and it happens to go down his throat, the fast is invalidated because he is considered like someone who made a mistake. Similarly, if one bathes and water enters the throat, the same ruling applies; this is

stated in *Siraj al-Wahaj*. If someone drinks water while asleep, the fast becomes invalid, and he does not fall under the category of a forgetful person. This is because if a person in an unconscious state of sleep slaughters an animal, the consumption of that meat is not permissible, whereas if a conscious person forgets to say "Bismillah Allahu Akbar" during slaughter, it remains valid; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*.

Rulings on swallowing stones, mud, pebbles, seeds, or cotton etc.: If a person swallows something that is not customarily used as medicine or nourishment, such as a stone or mud, then expiation (*Kaffarah*) is not mandatory; this is stated in *at-Tabyeen*. If he swallows a pebble, a seed, a leaf, a clod of earth, cotton, a straw, or paper, then a makeup fast (*Qadha*) is necessary, but not expiation. This is stated in *al-Khulasa*. If he swallows barley that is still raw and not cooked as a vegetable, no expiation is required. If he swallows a fresh walnut [whole], the same ruling applies; this is stated in *Nahr al-Faiq*. If he swallows a dry walnut or a dry almond, there is also no expiation. Furthermore, if he swallows an egg with its shell or a pomegranate with its shell, then also the expiation... [text ends]

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 | 19 | किताबुस सौम (रोज़ा की किताब)

...के रोज़े, दूसरे रजब के रोज़े और आशूरा के दिन का रोज़ा यानी मुहर्रम की दसवीं तारीख़ का रोज़ा, आम उलमा और सहाबा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) के नज़दीक (पसंदिदा है), यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। और सुन्नत यह है कि आशूरा का रोज़ा नवीं तारीख़ के साथ रखे। यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है। सिर्फ़ आशूरा के दिन का रोज़ा रखना मकरूह है, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। गर्मियों में दिन लंबा होने और गर्मी के कारण रोज़ा रखना अदब है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

बाब: 4 उन चीज़ों के बयान में जिनसे रोज़ा फ़ासिद (अमान्य) होता है और जिनसे फ़ासिद नहीं होता

रोज़ा तोड़ने वाली चीज़ें दो प्रकार की हैं: **पहली क़िस्म** ☆ वे चीज़ें जिनसे क़ज़ा (बदले में एक रोज़ा) लाज़िम आती है लेकिन कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) लाज़िम नहीं आता। यदि रोज़ेदार भूलकर कुछ खा ले, पी ले या संभोग (मुजामअत) कर ले, तो रोज़ा नहीं टूटता। इस नियम में फ़र्ज़ और नफ़्ल रोज़ों के बीच कोई अंतर नहीं है, यह 'हिदाया' में लिखा है। यदि कोई व्यक्ति कुछ खा रहा है और किसी ने कहा कि तुम रोज़े से हो, पर उसे याद नहीं आता, तो सही बात यह है कि उसका रोज़ा फ़ासिद हो जाएगा, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि कोई व्यक्ति किसी रोज़ेदार को भूलकर कुछ खाते हुए देखे, और देखे कि उसमें इतनी शक्ति है कि वह रात तक रोज़ा पूरा कर लेगा, तो चुनींदा (मुख़्तार) राय यह है कि उसे याद न दिलाना मकरूह है। और यदि रोज़े की वजह से वह कमज़ोर हो जाएगा, जैसे कि बहुत बूढ़ा व्यक्ति, तो उसे सूचित न करना जायज़ है; यह 'ज़हीरिया' के'फ़स्ल अग़ज़िया मुबज्जा' में लिखा है। और यदि कोई ज़बरदस्ती करने या ग़लती (ख़ता) के कारण कुछ खा ले, तो क़ज़ा लाज़िम होगी, कफ़्फ़ारा लाज़िम नहीं होगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

कुल्ली करने या नाक में पानी डालने में सावधानी: ग़लती (ख़ता) उसे कहते हैं कि रोज़ा तो याद हो पर उसे तोड़ने का इरादा न हो, फिर भी कुछ खा-पी ले; भूलने वाला (निसयान) इससे अलग है। यह 'निहाया' और 'बहरुर्राइक़' में लिखा है। यदि कुल्ली की या नाक में पानी डाला और पानी अंदर चला गया, तो यदि रोज़ा याद था तो फ़ासिद हो गया और उस पर क़ज़ा लाज़िम आएगी। और यदि रोज़ा याद न था, तो फ़ासिद नहीं होगा; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है और इसी पर भरोसा (एतमाद) है। यदि किसी ने रोज़ेदार की ओर कुछ फेंका और वह उसके गले (हलक़) में चला गया, तो उसका रोज़ा फ़ासिद हो गया क्योंकि वह ग़लती करने वाले के समान है। इसी तरह यदि नहाया और गले में पानी

चला गया तो भी यही नियम है, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। नींद में यदि कोई पानी पी ले तो उसका रोज़ा फ़ासिद हो जाएगा और वह भूलने वाले के नियम में नहीं आता। इसका कारण यह है कि यदि कोई नींद की बेहोशी में किसी जानवर को ज़बह करे, तो उस ज़बीहे का मांस हलाल नहीं, जबकि जो व्यक्ति ज़बह करते समय 'बिस्मिल्लाह अल्लाहु अकबर' पढ़ना भूल जाए, उसका ज़बीहा जायज़ है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

पत्थर, मिट्टी, कंकड़, गुठली या कपास आदि निगलने की स्थिति में नियम: यदि कोई व्यक्ति ऐसी चीज़ निगल ले जो आदतन दवा या भोजन नहीं है, जैसे पत्थर या मिट्टी, तो कफ़्फ़ारा वाजिब नहीं होता; यह 'तबीन' में लिखा है। और यदि कंकड़, गुठली, पत्ता, मिट्टी का ढेला, कपास, तिनका या काग़ज़ निगल गया तो उस पर क़ज़ा लाज़िम आएगी, कफ़्फ़ारा नहीं होगा; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि यही जौ (Barley) जो अभी कच्ची हो और न ही सब्ज़ी के रूप में पकाई गई हो, उसे निगल लिया तो कफ़्फ़ारा नहीं है। और यदि ताज़ा अख़रोट निगल जाए तो भी यही नियम है, यह 'नह्रुल फ़ाइक़' में लिखा है। और यदि सूखा अख़रोट या सूखा बादाम निगल लिया तो भी कफ़्फ़ारा नहीं। और यदि अंडा छिलके समेत या अनार छिलके समेत निगल गया तो भी कफ़्फ़ारा...

کے روزے دوسرے رجب کے روزے اور عاشورہ کے دن کا روزہ یعنی دسویں تاریخ محرم کا نزدیک عامہ علماء اور صحابہؓ کے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور سنت یہ ہے کہ عاشورہ کا روزہ نویں تاریخ کے ساتھ رکھے۔ یہ فتح القدیر میں لکھا ہے صرف عاشورہ کے دن کا روزہ رکھنا مکروہ ہے۔ یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے گرمیوں میں دن بڑا ہونے اور گرمی کی وجہ سے روزہ رکھنا ادب ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔

باب: ٤ اُن چیزوں کے بیان میں جن سے روزہ فاسد ہوتا ہے اور جن سے فاسد نہیں ہوتا

روزہ توڑنے والی چیزیں دو قسم کی ہیں: **پہلی قسم** ☆ وہ جن سے قضا لازم آتی ہے کفارہ لازم نہیں آتا اگر روزہ دار کچھ بھول کر کھا لے یا پی لے یا مجامعت کر لے تو روزہ نہیں ٹوٹتا اس حکم میں فرض و نفل میں کچھ فرق نہیں ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے کوئی شخص کچھ کھا رہا ہے اور کسی نے کہا کہ تو روزہ دار ہے اور اسے یاد نہیں آتا تو صحیح یہ ہے کہ روزہ اس کا فاسد ہو جائے گا یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اگر کوئی شخص کسی روزہ دار کو کچھ بھول کر کھاتے ہوئے دیکھے تو اگر اس میں اتنی قوت دیکھے کہ رات تک روزہ تمام کر لے گا تو مختار یہ ہے کہ یاد نہ دلانا اس کو مکروہ ہے اور اگر روزہ سے ضعیف ہو جائے گا مثلاً بہت بوڑھا ہو تو اگر خبر نہ کرے تو جائز ہے یہ ظہیر یہ کے فصل اغذیہ مبجہ میں لکھا ہے اور اگر کوئی زبردستی کرنے سے یا خطا کرنے سے کچھ کھا لے تو قضا لازم آئے گی کفارہ لازم نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کلی کرنا یا ناک میں پانی ڈالنے میں احتیاط: خطا اس کو کہتے ہیں کہ روزہ یاد ہو اس کے توڑنے کا قصد نہ ہو اور پھر وہ کچھ کھا پی لے اور بھولنے والا اس کے خلاف ہے یہ نہایہ اور بحر الرائق میں لکھا ہے اگر کلی کی یا ناک میں پانی ڈالا اور پانی اندر چلا گیا تو اگر روزہ اس کو یاد تھا تو فاسد ہو گیا اور اس پر قضا لازم آئے گی اور جو یاد نہ تھا تو فاسد نہ ہو گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اسی پر اعتماد ہے اگر کسی نے روزہ دار کی طرف کو کچھ پھینکا اور وہ اس کے حلق میں جا پڑا تو اس کا روزہ فاسد ہو گیا اس لئے کہ وہ بمنزلہ خاطی کے ہے اور اسی طرح اگر نہایا اور اس کے حلق میں پانی چلا گیا تو بھی یہی حکم ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے سوتے میں اگر کوئی پانی پی لے تو اس کا روزہ فاسد ہو جائے گا اور وہ بھولنے والے کے حکم میں نہیں ہے اس واسطے کہ سوتا ہوا بے ہوش اگر کسی جانور کو ذبح کرے تو اس ذبیحہ کا کھانا حلال نہیں اور جو شخص ذبح کرتے وقت بسم اللہ اللہ اکبر پڑھنا بھول جائے تو اس کا ذبیحہ جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

پتھر، مٹی، سنگریزہ، گٹھلی یا روئی وغیرہ نگلنے کی صورت میں مسئلہ: اگر کوئی شخص ایسی چیز نگل گیا جو بموجب عادت کے دوا یا غذا نہیں ہے جیسے کہ پتھر یا مٹی تو کفارہ واجب نہیں ہوتا یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر سنگریزہ یا گٹھلی یا پتا یا ڈھیلا یا روئی یا تنکا یا کاغذ نگل گیا تو اس پر قضا لازم آئے گی کفارہ نہ ہوگا۔ یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر یہی جو ابھی کچی ہو اور نہ بطور ترکاری کے پکائی ہو اس کا نگل گیا تو کفارہ نہیں ہے اور اگر تازہ اخروٹ نگل جائے تو بھی یہی حکم ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اگر خشک اخروٹ یا خشک بادام نگلا تو بھی کفارہ نہیں اور اگر انڈا مع چھلکے یا انار مع چھلکے کے نگل گیا تو بھی کفارہ

...is not. It is written in *al-Khulasa* that if a pistachio is fresh, it is treated like a walnut. If it is dry and one chews it and it contains a kernel, then *kaffarah* (expiation) will be necessary. If one swallows it without chewing, then according to all scholars, *kaffarah* is not necessary. Even if its shell is cracked at the end, according to the majority of jurists, *kaffarah* is not necessary. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

If something wet or dry from fruits or vegetables goes down the throat?

If a person swallows melon skin, if it is dry and in a state where it causes repulsion, *kaffarah* will not be required. If it is fresh and such that it is not repulsive, then *kaffarah* will be required; this is written in *az-Zahiriyya*. If rice or millet is eaten, *kaffarah* will not be obligatory; this is written in *adh-Dhakheera*. Eating lentils or mung beans also does not make *kaffarah* obligatory; this is written in *az-Zahidi*. If one eats the type of clay used for washing hair, the fast will be invalidated (fasid), and if the person has a habit of eating that clay, both *qada* (make-up fast) and *kaffarah* will be obligatory; this is written in *az-Zahiriyya*.

Regarding what remains between the teeth: if it is a small amount, eating it does not invalidate the fast; if it is a large amount, it does. An amount equal to or larger than a chickpea is considered 'much', and less than that is 'little'. If one takes it out of the mouth into the hand and then eats it, the fast should be invalidated; this is written in *al-Kafi*, and there are many opinions on whether *kaffarah* becomes obligatory. A jurist said the correct view is that *kaffarah* will not be obligatory; this is written in *al-Khulasa*. If a sesame seed remains between the teeth and one swallows it, the fast is not invalidated. If one takes a sesame seed from outside the mouth and swallows it, the fast is invalidated. There is a difference of opinion on whether *kaffarah* is obligatory; the preferred (mukhtar) view is that if swallowed without chewing, *kaffarah* is obligatory. This is written in *al-Ghiyathiyya* and *Fatawa Qazi Khan*, and it is the most correct view; this is written in *Muheet as-Sarakhsi*.

If one chews it, the fast will not be invalidated unless its taste is felt in the throat, in which case the fast will be invalidated; this is the correct view. This is the general rule for chewing any small thing; this is written in *Fath al-Qadir*. Swallowing a chewed grain of wheat does not invalidate the fast because it dissolves within the mouth; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If a morsel is chewed to feed someone else and then swallowed, the apparent ruling is that there is no *kaffarah*; this is written in *Wajeez al-Kardari*. If a morsel of *suhoor* remained in the mouth when dawn broke and was then

swallowed, or if one took a piece of bread to eat forgetfully and remembered while chewing it that they were fasting, and then swallowed it despite remembering, some have said that if it was swallowed before being taken out of the mouth, *kaffarah* is necessary. If it was taken out of the mouth and then swallowed, *kaffarah* is not necessary; this is correct and is written in *Fatawa Qazi Khan*.

Swallowing one's own or another's saliva:

If someone swallows another person's saliva, the fast is invalidated, but *kaffarah* is not necessary. However, if it is the saliva of a beloved person, then *kaffarah* becomes necessary. If one takes their own saliva in their hand and then swallows it, the fast is invalidated, but *kaffarah* is not necessary; this is written in *Wajeez al-Kardari*. If someone's lips become wet with saliva while talking or at other times and they swallow it, the fast is not invalidated due to necessity; this is written in *az-Zahidi*. If saliva trails down from the mouth to the chin but is still connected to the saliva inside the mouth, and then it is pulled back in and swallowed, the fast does not break because it never fully exited. If the trail was broken, the ruling is the opposite; this is written in *az-Zahiriyya*. In *al-Jubba*, it is stated that if someone has a condition where saliva flows out of their mouth and then re-enters and goes down the throat, their fast is not invalidated; this is written in *at-Tatar-Khaniya*. If some moisture remains after rinsing the mouth (*mazmaza*) and it is swallowed with saliva, the fast does not break. And if...

1. There is pleasure in a beloved's saliva and repulsion from others', therefore *kaffarah* is only mandatory for the beloved's saliva.

(पिछले पृष्ठ का शेष) नहीं है, यह ख़ुलासा में लिखा है। पिस्ता अगर ताज़ा है तो वह अखरोट के समान है और अगर सूखा हो और उसे चबा ले और उसमें गिरी (मींगी) हो, तो कफ़्फ़ारा लाज़िम आएगा। और अगर बिना चबाए निगल गया, तो सबके नज़दीक कफ़्फ़ारा लाज़िम नहीं आता। और अगर उसका सिरा फटा हुआ है, तो भी आम फ़ुक़हा के नज़दीक कफ़्फ़ारा लाज़िम नहीं आता; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

अगर फलों या सब्ज़ी में से कोई चीज़ गीली या सूखी हलक में उतर गई?

अगर खरबूजे का छिलका निगल गया, तो अगर वह सूखा है और ऐसी स्थिति में है कि उससे घृणा महसूस होती है, तो कफ़्फ़ारा लाज़िम नहीं आएगा। और अगर ताज़ा है और ऐसा है कि उससे घृणा नहीं होती, तो कफ़्फ़ारा लाज़िम आएगा; यह ज़हीरिया में लिखा है। और अगर चावल या बाजरा खा लिया, तो कफ़्फ़ारा वाजिब न होगा; यह ज़ख़ीरा में लिखा है। मसूर और माश (उड़द) खाने से भी कफ़्फ़ारा वाजिब नहीं होता; यह ज़ाहिदी में लिखा है। अगर ऐसी मिट्टी खा ली जिससे सिर धोया करते हैं, तो रोज़ा फ़ासिद (टूट) हो जाएगा और अगर उस मिट्टी के खाने की इस व्यक्ति को आदत है, तो क़ज़ा और कफ़्फ़ारा वाजिब होगा; यह ज़हीरिया में लिखा है।

दांतों के बीच जो कुछ रह गया है, अगर वह थोड़ा है, तो उसके खाने से रोज़ा फ़ासिद नहीं होता और अगर बहुत है, तो फ़ासिद हो जाता है। चने के बराबर या उससे ज़्यादा हो तो 'बहुत' है और अगर कम हो तो 'थोड़ा' है। और अगर उसे मुंह से हाथ में लेकर फिर खाया, तो चाहिए कि रोज़ा फ़ासिद हो जाए; यह 'काफ़ी' में लिखा है और इस पर कफ़्फ़ारा वाजिब होने में बहुत से कथन हैं। फ़क़ीह ने कहा है कि सही बात यह है कि कफ़्फ़ारा वाजिब न होगा; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। अगर उसके दांतों में कोई तिल रह गया और उसे निगल गया, तो रोज़ा फ़ासिद न होगा, और अगर बाहर से लेकर तिल निगला, तो रोज़ा फ़ासिद होगा। कफ़्फ़ारा वाजिब होने में मतभेद है, मुख़्तार (पसंदीदा) राय यह है कि अगर उसे बिना चबाए निगला है, तो कफ़्फ़ारा वाजिब होगा; यह 'ग़ियासिया' और 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है और यही ज़्यादा सही है; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है।

अगर उसे चबाया तो रोज़ा फ़ासिद नहीं होगा, लेकिन अगर उसका स्वाद हलक में महसूस हुआ, तो रोज़ा फ़ासिद हो जाएगा और यही सही है। और हर थोड़ी सी चीज़ चबाने में यही सामान्य नियम (क़ायदा-ए-कुल्लिया) है; यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में लिखा है। अगर गेहूँ का दाना चबाया तो रोज़ा

फ़ासिद न होगा क्योंकि वह मुंह में ही नष्ट (घुल) हो जाता है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर कोई निवाला दूसरे को खिलाने के लिए चबाया और फिर उसे निगल गया, तो ज़ाहिर यही है कि कफ़्फ़ारा न होगा; यह 'वजीज़-ए-करदरी' में लिखा है। अगर सहरी का कोई निवाला उसके मुंह में बचा था और सुब्ह सादिक़ हो गई, फिर उसे निगल गया या भूलकर रोटी का टुकड़ा खाने के लिए लिया और जब उसे चबा लिया तो याद आया कि वह रोज़े से है, फिर याद आने के बावजूद उसे निगल गया, तो कुछ लोगों ने कहा है कि अगर मुंह से बाहर निकालने से पहले निगल गया तो उस पर कफ़्फ़ारा लाज़िम आएगा, और अगर मुंह से बाहर निकाला और फिर (दोबारा) निगल गया तो कफ़्फ़ारा लाज़िम न होगा; यही सही है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

अपना या दूसरे का थूक निगल जाना:

अगर दूसरे का थूक निगल गया, तो रोज़ा फ़ासिद हो गया लेकिन कफ़्फ़ारा लाज़िम न होगा, लेकिन अगर वह उसके प्रिय (महबूब) का थूक है, तो कफ़्फ़ारा लाज़िम होगा। अगर अपना थूक हाथ में लेकर निगल गया, तो रोज़ा फ़ासिद होगा और कफ़्फ़ारा लाज़िम न होगा; यह 'वजीज़-ए-करदरी' में लिखा है। अगर किसी के होंठ बातें करते समय या किसी और समय थूक से गीले हो जाएं और फिर उसे निगल जाए, तो ज़रूरत (मजबूरी) के कारण रोज़ा फ़ासिद न होगा; यह 'ज़ाहिदी' में लिखा है। अगर उसके मुंह में लार ठुड्डी (चीबुक) तक लटक रही है और उसका तार मुंह के अंदर के थूक से जुड़ा हुआ था, फिर उसने उसे मुंह के अंदर खींचकर निगल लिया, तो रोज़ा नहीं टूटेगा, क्योंकि उसका बाहर निकलना पूरा नहीं हुआ था। और अगर उसका तार टूट गया था, तो उसका नियम इसके विपरीत है; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। 'जुब्बा' में है कि अगर किसी व्यक्ति को यह बीमारी है कि उसके मुंह से पानी निकलता है और फिर मुंह में वापस चला जाता है और हलक में उतर जाता है, तो उसका रोज़ा फ़ासिद न होगा; यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। और अगर कुल्ली (मज़मज़ा) करने के बाद कुछ गीलापन रह गया और उसे थूक के साथ निगल लिया, तो रोज़ा न टूटेगा। और अगर...

1. प्रिय के थूक में आनंद है और दूसरों के थूक से घृणा, इसलिए कफ़्फ़ारा केवल प्रिय के थूक में है।

نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے پستہ اگر تازہ ہے تو بمنزلہ اخروٹ کے ہے اور اگر خشک ہو اور اس کو چبا دے اور اس میں مینگ ہے تو کفارہ لازم آئے گا اور اگر بغیر چبائے نگل گیا تو سب کے نزدیک کفارہ لازم نہیں آتا اور اگر اس کا سر پھٹا ہوا ہے تو بھی عامہ فقہا کے نزدیک کفارہ لازم نہیں آتا یہ فتاوٰی قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر پھلوں یا ترکاری میں سے کوئی چیز تر یا خشک حلق میں اُتر گئی؟

اگر خربوزہ کا چھلکا نگل گیا تو اگر وہ خشک ہے اور ایسی حالت میں ہے کہ اس سے نفرت معلوم ہوتی ہے تو کفارہ لازم نہیں آئے گا اور اگر تازہ ہے اور ایسا ہے کہ اس سے نفرت نہیں ہوتی تو کفارہ لازم آئے گا یہ ظہریہ میں لکھا ہے اور اگر چاول یا باجرہ کھا لیا تو کفارہ واجب نہ ہوگا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے مسور اور ماش کے کھانے سے بھی کفارہ واجب نہیں ہوتا یہ زاہدی میں لکھا ہے اگر ایسی مٹی کھا لی جس سے سر دھویا کرتے ہیں تو روزہ فاسد ہو جائے گا اور اگر اس مٹی کے کھانے کی اس شخص کو عادت ہے تو قضا و کفارہ واجب ہوگا یہ ظہریہ میں لکھا ہے دانتوں کے درمیان میں جو کچھ رہ گیا ہے اگر وہ تھوڑا ہے تو اس کے کھانے سے روزہ فاسد نہیں ہوتا اور اگر بہت ہے تو فاسد ہو جاتا ہے چنے کے برابر یا اس سے زیادہ ہو تو بہت ہے اور اگر کم ہو تو تھوڑا ہے اور اگر اس کو منہ میں سے ہاتھ میں لے کر پھر کھایا تو چاہیے کہ روزہ فاسد ہو جائے یہ کافی میں لکھا ہے اور اس پر کفارہ واجب ہونے میں بہت سے قول ہیں فقیہ نے یہ کہا ہے کہ اصح یہ ہے کہ کفارہ واجب نہ ہوگا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر اس کے دانتوں میں کوئی تل رہ گیا اور اس کو نگل گیا تو روزہ فاسد نہ ہوگا اور اگر باہر سے لے کر تل نگلا تو روزہ فاسد ہوگا

کفارہ کے واجب ہونے میں اختلاف ہے مختار یہ ہے کہ اگر اس کو بغیر چبائے نگلا ہے تو کفارہ واجب ہوگا یہ غیاثیہ اور فتاوٰی قاضی خان میں لکھا ہے اور یہی اصح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر اس کو چبایا تو روزہ فاسد نہیں ہوگا لیکن اگر اس کا مزہ حلق میں معلوم ہوا تو روزہ فاسد ہو جائے گا اور یہی ٹھیک ہے اور ہر تھوڑے سی چیز چبانے میں یہی قاعدہ کلیہ ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر گیہوں کا دانہ چبایا تو روزہ فاسد نہ ہوگا اس لئے کہ وہ منہ میں ہی فنا ہو جاتا ہے یہ فتاوٰی قاضی خان میں لکھا ہے اگر کوئی لقمہ دوسرے کے کھلانے کے لئے چبایا پھر اس کو نگل گیا تو ظاہر یہ ہے کہ کفارہ نہ ہو گا یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اگر سحری کا کوئی لقمہ اس کے منہ میں باقی تھا اور سحر طلوع ہو گئی پھر اس کو نگل گیا یا بھول کر روٹی کا ٹکڑا کھانے کے واسطے لیا اور جب اس کو چبا لیا تو یاد ہوا کہ روزہ دار ہے پھر باوجود یاد آنے کے وہ نگل گیا تو بعضوں نے کہا ہے کہ اگر منہ سے باہر نکالنے سے پہلے نگل گیا تو اس پر کفارہ لازم آئے گا اور اگر منہ سے باہر نکالا اور پھر نگل گیا تو کفارہ لازم نہ ہو گا یہی صحیح ہے یہ فتاوٰی قاضی خان میں لکھا ہے۔

اپنا یا دوسرے کا تھوک نگل جانا:

اگر دوسرے کا تھوک نگل گیا تو روزہ فاسد ہو گیا کفارہ لازم نہ ہو گا لیکن اگر اس کے محبوب کا تھوک ہے تو کفارہ لازم ہو گا اگر اپنا تھوک ہاتھ میں لے کر نگل گیا تو روزہ فاسد ہو گا اور کفارہ لازم نہ ہو گا یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اگر کسی کے ہونٹ باتیں کرتے وقت یا اور وقت تھوک میں تر ہو جائیں پھر اس کو نگل جائے تو ضرورت کی وجہ سے روزہ فاسد نہ ہو گا یہ زاہدی میں لکھا ہے اگر اس کے منہ میں رال ٹھوڑی تک ہے اور اس کا تار منہ کے اندر کے لعاب سے ملا

ہوا تھا پھر وہ اس کو منہ کے اندر لے جا کر نگل گیا تو روزہ نہیں ٹوٹے گا اس لئے کہ اس کا باہر نکلنا پورا نہیں ہوا تھا اور اگر اس کا تار ٹوٹ گیا تھا تو اس کا حکم بر خلاف ہے یہ ظہریہ میں لکھا ہے جبہ میں ہے کہ کسی شخص کو یہ بیماری ہے کہ اس کے منہ سے پانی نکلتا ہے اور پھر منہ میں داخل ہوتا ہے اور حلق میں چلا جاتا ہے تو اس کا روزہ فاسد نہ ہو گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور اگر مضمضہ یعنی کلی کے بعد کچھ تری باقی رہی اور اس کو تھوک کے ساتھ نگل گیا تو روزہ نہ ٹوٹے گا اور اگر اس

1. محبوب کے تھوک میں لذت ہے اور ماسوائے اس کے نفرت تو کفارہ فقط محبوب کے تھوک میں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2), Page 21, Book of Fasting

...came from the brain to the nose and was then sniffed up and intentionally brought into the throat, the fast will not break because it is treated as saliva; this is written in *Muheet al-Sarakhsi*. If someone consumes blood, according to the apparent narration, only a makeup fast (*qada*) is mandatory, not an expiation (*kaffara*), because human nature finds it repulsive. It is stated in *Zahiriyyah* that if blood comes out of the teeth and enters the throat: if saliva is predominant, there is no harm, but if the blood is predominant, the fast becomes invalid (*fasid*). If both are equal, the fast is also invalidated out of caution (*istihsan*). If a fasting person works with silk and some of it enters the mouth, and its green, yellow, or red dye dissolves into the saliva, coloring it, and he swallows it while being aware of his fast, then the fast is invalidated; this is written in *Khulasah*. If one sucks on a myrobalan (*halila*) and its juice enters the throat, the fast is not invalidated unless the actual piece of myrobalan enters; this is written in *Zahiriyyah*. If sugar, wood dust, or water enters the throat, expiation (*kaffara*) becomes mandatory; this is written in *Muheet al-Sarakhsi*. Anything that is not intended to be eaten and cannot be avoided, such as a fly, if it enters the stomach of a fasting person, the fast is not invalidated; this is written in *Idah al-Kirmani*. If someone catches a fly and eats it, a makeup fast becomes mandatory but not expiation; this is written in *Sharh al-Tahawi*. If someone yawns and lifts their head, and a drop of water from a spout drips into their throat, the fast is invalidated; this is written in *Siraj al-Wahaj*.

What if sweat, coal dust, or the taste of medicine enters the throat? If water from the mouth or ice enters someone's mouth, the fast is invalidated; this is correct and written in *Zahiriyyah*. If sweat, coal dust, the taste of medicine, smoke, or dust blown by the wind or by the hooves of animals enters the throat, the fast does not break; this is written in *Siraj al-Wahaj*. If tears enter a fasting person's mouth: if they are few, like a drop or two, the fast is not invalidated. If they are many, such that their saltiness is felt in the mouth and they collect and are swallowed, then the fast is invalidated. Similarly, if sweat from the face enters the fasting person's mouth, the same ruling applies; this is written in *Khulasah*. Oil that enters the body through the pores does not break the fast; this is written in *Sharh al-Majma'*.

What if the color or effect of kohl (*surma*) appears in the saliva? If a person bathes and feels the coolness of the water inside the body, the fast is not invalidated; this is written in *Nahr al-Faiq*. If eye drops are used, according to us, the fast is not invalidated even if the taste is felt in the throat. If the color or effect of kohl appears

in someone's saliva, the general opinion of the scholars is that the fast is not invalidated; this is written in *Zakheerah*, and this is the most correct view as written in *Tabyeen*. If someone vomits, whether involuntarily or intentionally, a mouthful or less, and it returns by itself or is forced back, or it comes out; then if one forced it back or intentionally vomited a mouthful, the fast breaks. In any other case, it does not break; this is written in *Nahr al-Faiq*. This entire ruling applies when the vomit contains food, water, or bile. If it is phlegm, then according to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, the fast does not break. If it is a mouthful, there is a difference of opinion with Imam Abu Yusuf, and his view is considered better than theirs; this is written in *Fath al-Qadeer*.

Taking an oil enema or putting oil in the nose: If a person takes an oil enema, puts oil in their nose, or drops oil into their ear, the fast breaks and expiation (*kaffara*) is not required; this is written in *Hidayah*. Even if oil enters the body without an intentional act, the fast is still invalidated; this is written in *Muheet al-Sarakhsi*. If someone...

1. *Sukkar*: spelled with an undotted 'seen', is the thickened juice of dates, etc.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) 21 किताबुस-सौम (रोज़े का अध्याय)

...दिमाग से नाक पर आ गया और फिर उसने उसे ऊपर खींच लिया और जानबूझकर हलक में ले गया, तो रोज़ा नहीं टूटेगा क्योंकि वह थूक के समान है, यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। अगर किसी ने खून पी लिया, तो ज़ाहिर रिवायत के अनुसार उस पर कज़ा लाज़िम होगी, कफ़्फ़ारा नहीं होगा, क्योंकि इससे प्रकृति को घृणा होती है। ज़हीरिया में लिखा है कि अगर खून दांतों से निकलकर हलक में चला जाए, तो अगर थूक की मात्रा अधिक है तो कोई हर्ज नहीं, और अगर खून अधिक है तो रोज़ा फासिद (टूट) हो जाएगा। और अगर दोनों बराबर हैं, तो भी एहतियातन रोज़ा फासिद हो जाएगा। किसी रोज़ेदार ने रेशम का काम किया और रेशम उसके मुँह में चला गया और उसका हरा, पीला या लाल रंग घुलकर थूक में मिल गया और थूक रंगीन हो गया और उसने उसे निगल लिया और उसे अपना रोज़ा याद है, तो रोज़ा फासिद हो जाएगा, यह खुलासः में लिखा है। अगर हलीला यानी हड़ को चूसा और उसका रस (थूक) हलक में चला गया, तो रोज़ा फासिद नहीं होगा जब तक कि असल हड़ हलक में न चली जाए, यह ज़हीरिया में लिखा है। अगर शक्कर, लकड़ी या पानी उसके हलक में दाखिल हुआ तो उस पर कफ़्फ़ारा लाज़िम आएगा, यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। जिस चीज़ को खाना उद्देश्य नहीं होता और उससे बचा भी नहीं जा सकता, जैसे मक्खी, तो जब वह रोज़ेदार के पेट में पहुँच जाए तो रोज़ा फासिद नहीं होगा, यह ईज़ाह-ए-किरमानी में लिखा है। अगर किसी ने मक्खी पकड़ी और उसे खा गया, तो उस पर कज़ा लाज़िम होगी, कफ़्फ़ारा नहीं होगा, यह शरह तहावी में लिखा है। अगर किसी को जम्हाई आई और उसने अपना सिर उठाया और किसी परनाले से पानी की एक बूंद उसके हलक में टपक गई, तो उसका रोज़ा फासिद हो जाएगा, यह सिराजुल वहाज में लिखा है।

अगर हलक में पसीना या कोयले की धूल या दवा का स्वाद उतरा तो? अगर मुँह का पानी या बर्फ किसी के मुँह में दाखिल हो गया तो उसका रोज़ा फासिद हो जाएगा, यह सही है और ज़हीरिया में लिखा है। अगर किसी के हलक में पसीना, कोयले की धूल, दवा का स्वाद, धुआँ, या धूल जो हवा से या जानवरों के खुरों से उड़ती है, दाखिल हो जाए तो उसका रोज़ा नहीं टूटेगा, यह सिराजुल वहाज में लिखा है। अगर रोज़ेदार के मुँह में आँसू दाखिल हों, तो अगर वे थोड़े हों जैसे एक-दो बूंद, तो रोज़ा फासिद नहीं होगा। और अगर बहुत अधिक हों यहाँ तक कि उनकी नमकीनी महसूस हो और वे इकट्ठा होकर निगल लिए जाएँ तो रोज़ा फासिद हो जाएगा। इसी तरह अगर चेहरे का पसीना

रोज़ेदार के मुँह में चला जाए तो भी यही नियम है, यह खुलासः में लिखा है। शरीर के रोमछिद्रों से जो तेल अंदर चला जाता है, उससे रोज़ा नहीं टूटता, यह शरह मजमा में लिखा है।

अगर थूक में सुरमे का रंग या प्रभाव दिखाई दे? जो व्यक्ति पानी से नहाया और उसे शरीर के अंदर ठंडक महसूस हुई, तो उससे रोज़ा फासिद नहीं होगा, यह नहरुल फ़ाइक में लिखा है। अगर आँख में कोई दवा डाली तो हमारे अनुसार इससे रोज़ा फासिद नहीं होगा, भले ही उसका स्वाद हलक में महसूस हो। अगर किसी के थूक में सुरमे का प्रभाव या रंग दिखाई दे, तो आम मशायख का यह कहना है कि रोज़ा फासिद नहीं होगा, यह ज़खीरा में लिखा है और यही सबसे सही (असह) बात है, जो तबयीन में लिखी है। अगर किसी को उल्टी हो गई या उसने स्वयं जानबूझकर मुँह भरकर या उससे कम उल्टी की और वह खुद ही वापस लौट गई या उसने वापस लौटा दी या बाहर निकल गई; तो अगर जानबूझकर उल्टी वापस लौटाई या अपनी इच्छा से मुँह भरकर उल्टी की तो रोज़ा टूट जाएगा। इसके अलावा किसी और स्थिति में नहीं टूटेगा, यह नहरुल फ़ाइक में लिखा है। और यह सारा नियम तब है जब उल्टी में खाना, पानी या पित्त (bile) हो। अगर बलगम है, तो इमाम अबू हनीफा और इमाम मुहम्मद के अनुसार रोज़ा नहीं टूटता, और यदि मुँह भरकर हो तो इमाम अबू यूसुफ का इसमें मतभेद है। इमाम अबू यूसुफ का कहना उन दोनों के कहने से बेहतर है, यह फ़तहुल क़दीर में लिखा है।

तेल का हक़ना (एनिमा) लेना या नाक में तेल चढ़ाना: जिस व्यक्ति ने तेल का हक़ना लिया या नाक में तेल चढ़ाया या कान में टपक़ाया, तो उसका रोज़ा टूट जाएगा और उस पर कफ़्फ़ारा वाजिब नहीं होगा, यह हिदाया में लिखा है। और अगर बिना किसी क्रिया के तेल स्वयं अंदर चला गया, तो भी रोज़ा टूट जाएगा, यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। अगर किसी ने...

1. शक्कर (Sukkar): बिना बिंदु वाले 'सीन' के साथ, खजूर आदि का जमा हुआ रस होता है।

کے دماغ سے ناک پر بیٹھ آئی اور پھر اس کو چڑھا گیا اور عمداً حلق میں لایا تو روزہ نہ ٹوٹے گا اس لئے کہ وہ بمنزلہ تھوک کے ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر کسی نے خون کھا لیا تو ظاہر روایت کے بموجب اس پر قضا لازم ہوگی کفارہ نہ ہوگا اس لئے کہ اس سے طبیعت کو نفرت ہوتی ہے ظہیریہ میں لکھا ہے خون اگر دانتوں سے نکل کر حلق میں داخل ہو جائے تو اگر تھوک غالب ہے تو کچھ حرج نہیں اور اگر خون غالب ہے تو روزہ فاسد ہو جائے گا اور اگر دونوں برابر ہیں تو بھی بطور استحسان روزہ فاسد ہو جائے گا کسی روزہ دار نے ابریشم کا کام کیا اور ریشم اس کے منہ میں چلا گیا اور اس کا سبز یا زرد یا سرخ رنگ کٹ کر تھوک میں مل گیا اور تھوک رنگین ہو گیا اور وہ اس کو نگل گیا اور روزہ اس کا یاد ہے تو روزہ فاسد ہو جائے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر ہلیلہ یعنی ہڑ کو چوسا اور تھوک اس کے حلق میں داخل ہو گیا تو روزہ فاسد نہ ہوگا جب تک اصل ہڑ داخل نہ ہو جائے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر سکرّ، چوبی اور پانی اس کے حلق میں داخل ہوا تو اس پر کفارہ لازم آئے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے جس چیز کا کھانا مقصد نہیں ہوتا اور اس سے بچ بھی نہیں سکتا جیسے مکھی تو جب روزہ دار کے پیٹ میں پہنچ جائے تو روزہ فاسد نہ ہوگا یہ ایضاح کرمانی میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے مکھی پکڑی اور اس کو کھا گیا تو اس پر قضا لازم ہو گی کفارہ نہ ہو گا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اگر کسی کو جمائی آئی اور اس نے اپنا سر اٹھایا اور اس کے حلق میں پانی کا قطرہ کسی پرنالہ سے ٹپک گیا تو اس کا روزہ فاسد ہو جائے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

اگر حلق میں پسینے یا کوئلے کا غبار یا دوا کا ذائقہ اترا تو؟ اگر منہ کا پانی یا برف کسی کے منہ میں داخل ہو گیا تو اس کا روزہ فاسد ہو جائے گا یہ صحیح ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر کسی

کے حلق میں پسینے یا کوئلے کا غبار یا دوا کا مزا یا دھواں یا خاک کا غبار جو ہوا یا جانوروں کے سم سے اڑتا ہے داخل ہوا تو اس کا روزہ نہیں ٹوٹے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر روزہ دار کے منہ میں آنسو داخل ہوں تو اگر تھوڑے ہوں جیسے کہ ایک دو قطرے یا مثل اس کے تو اس کا روزہ فاسد نہ ہوگا اور اگر بہت ہوں یہاں تک کہ ان کی نمکینی اپنے منہ میں پائے اور بہت سے جمع ہو جائیں پھر ان کو نگل جائے تو اس کا روزہ فاسد ہو جائے گا اور اسی طرح اگر چہرے کا پسینہ روزہ دار کے منہ میں داخل ہوا تو بھی یہی حکم ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے بدن کے مساموں سے جو تیل اندر داخل ہو جاتا ہے اس سے روزہ نہیں ٹوٹتا یہ شرح مجمع میں لکھا ہے۔

اگر تھوک میں سرمہ کا رنگ یا اثر برآمد ہو؟ جو شخص پانی سے نہایا اور اس کی سردی جسم کے اندر محسوس ہوئی تو اس سے روزہ فاسد نہ ہو گا یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اگر آنکھ میں کچھ دوا ٹپکائی تو ہمارے نزدیک اس سے روزہ فاسد نہ ہو گا اگر چہ اس کا مزا حلق میں محسوس ہو اگر کسی کے تھوک میں سرمہ کا اثر یا رنگ ظاہر ہوا تو عامہ مشائخ کا یہ قول ہے کہ اس کا روزہ فاسد نہ ہوگا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے یہی اصح ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اگر کسی کو قے ہو گئی یا اس نے از خود منہ بھر کر یا اس سے کم قے کی اور وہ آپ سے لوٹ گئی یا اس نے لوٹائی یا باہر نکلی تو اگر آپ سے قے لوٹائی یا اپنے ارادہ سے منہ بھر کر قے کی تو روزہ ٹوٹ جائے گا اس کے سوا اور کسی صورت میں نہیں ٹوٹے گا یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور یہ سب حکم اس وقت ہے کہ جب قے میں کھانا یا پانی یا پت ہوں اور اگر بلغم ہے تو امام ابوحنیفہؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک روزہ نہیں ٹوٹتا اور منہ بھر کر ہو تو امام ابو یوسفؒ کا اس میں اختلاف ہے اور یہ قول امام ابو یوسفؒ کا ان دونوں کے قول سے احسن ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

تیل کا حقنہ لینا یا ناک میں تیل چڑھانا: جس شخص نے تیل کا حقنہ لیا یا ناک میں تیل چڑھایا یا کان میں ٹپکایا تو اس کا روزہ ٹوٹ جائے گا اور اس پر کفارہ واجب نہ ہو گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور

اگر اس کے بغیر فعل کے تیل اندر داخل ہو گیا تو بھی روزہ ٹوٹ جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر کسی نے

۱۔ سکرّ بسین مہملہ خرمہ وغیرہ کا شیرہ جما ہوا ہوتا ہے۔

If water is dripped into the ear, the fast is not broken. This is stated in *Al-Hidayah* and is correct, and it is also mentioned in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If something is dripped into one's urethra, according to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, the fast is not broken. This is written in *Al-Muhit*. It makes no difference whether it is water or oil. This disagreement pertains to if it reaches the bladder. If it does not reach the bladder and remains in the urethral duct, then by consensus (*Ijma*), the fast is not broken; this is in *Al-Tabyin*. If women drip something into their urethra, the fast is broken without disagreement; this is the correct view, as stated in *Al-Zahiriyyah*.

If medicine is administered during surgery on the stomach or head and it reaches the stomach or brain? If there is a deep wound in the stomach or head and medicine is applied, most scholars (*Mashaikh*) say that if the medicine reaches the inside of the stomach or the brain, the fast is invalidated (*fasid*). What matters is the reaching of the medicine inside, regardless of whether it is wet or dry. To the extent that if it is known that dry medicine reached inside, the fast is invalidated. If it is known that wet medicine did not reach inside, the fast is not invalidated; this is written in *Al-'Itabiyyah*. If neither is known and the medicine was wet, according to Imam Abu Hanifa, the fast is broken because the norm is that wet medicine reaches inside. According to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it is not broken because reaching inside is not certain, and a fast is not broken due to doubt. If the medicine is dry, by consensus, the fast is not broken; this is in *Fath al-Qadir*. If someone is struck by a spear or arrow and it breaks inside the stomach, the fast is invalidated. If one end remains outside, the fast is not invalidated; this is in *Al-Tabyin*.

If someone swallows a piece of meat tied to a string and pulls it out immediately, the fast is not broken. If they let go, it is broken; this is in *Al-Bada'i*. If someone swallows a stick while holding one end and then pulls it out, the fast is not broken. If the entire stick is swallowed, the fast is broken; this is in *Al-Khulasah*. If someone inserts a finger into their rectum or a woman inserts her finger into her vagina, the fast is not broken; this is the chosen (*mukhtar*) view. However, if the finger is soaked in water or oil, the fast will be broken due to the water or oil reaching inside; this is in *Al-Zahiriyyah*. This ruling applies when the person remembers they are fasting. This warning is beneficial and it is necessary to remember it because in all these issues, the fast is only broken if one is conscious of it; otherwise, it is not, as stated in *Al-Zahidi*. If someone suffers from rectal prolapse while fasting, they should not stand up until they have wiped it with a cloth so that water does not enter inside and break

the fast. For this reason, jurists have said that a fasting person should not breathe deeply while performing *istinja* (cleansing after excretion); this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a fasting person takes a long time in *istinja* such that water reaches the site of an enema, the fast is invalidated; this is in *Al-Bahr al-Raiq*. If intercourse is forced upon someone during a day of Ramadan, only a makeup fast (*qada*) is necessary, not expiation (*kaffarah*); this is in *Fatawa Qadi Khan*.

The issue of kissing and embracing during fasting: The fatwa is based on this, and similarly, if a woman forces [the act], the ruling is the same; this is in *Al-Khulasah*. If from the rising of dawn...

---

1. Meaning reaching the body cavity (*jauf*) in the stomach and the brain in the head.
2. Footnote discussing the legal nuances of "compulsion" (*ikrah*) in the context of a woman and intercourse, suggesting that physical compulsion for a woman in the act of intercourse is logically complex and might refer to other forms of forced violation of the fast. And Allah knows best.

कान में पानी डाला तो रोज़ा नहीं टूटेगा, यह हिदाया में लिखा है और यही सही है, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। और अगर अपने पेशाब के स्थान (मूत्रमार्ग) में कुछ डाला तो इमाम अबू हनीफ़ा रह. और इमाम मुहम्मद रह. के निकट रोज़ा नहीं टूटता, यह मुहीत में लिखा है। बराबर है कि पानी डाला हो या तेल, और यह मतभेद उस स्थिति में है जब वह मूत्राशय (Bladder) तक पहुँच जाए, और अगर मूत्राशय तक न पहुँचा हो और केवल लिंग की नली में हो तो सर्वसम्मति (इज्मा) से रोज़ा नहीं टूटेगा, यह तबीईन में लिखा है। अगर औरतें अपने पेशाब के स्थान में कुछ डालें तो बिना किसी मतभेद के रोज़ा टूट जाएगा, यही सही है, यह ज़हीरिया में लिखा है।

अगर पेट या सिर में सर्जरी के दौरान दवा डाली और वह पेट (मदा) या मस्तिष्क (मग़ज़) तक पहुँच गई? अगर पेट या सिर में गहरा घाव हो और उसमें दवा डालें तो अधिकांश विद्वानों (मशाइख़) का यह मत है कि यदि दवा पेट या मस्तिष्क के अंदर पहुँच गई तो रोज़ा टूट (फासिद) जाएगा। दवा के अंदर पहुँचने का विचार है, उसके गीले या सूखे होने का नहीं। यहाँ तक कि अगर यह मालूम हो कि सूखी दवा अंदर पहुँच गई तो रोज़ा फासिद हो जाएगा, और अगर मालूम हो कि गीली दवा अंदर नहीं पहुँची तो रोज़ा फासिद नहीं होगा, यह अताबिया में लिखा है। और अगर इन दोनों में से कुछ मालूम न हो और दवा गीली थी, तो इमाम अबू हनीफ़ा रह. के निकट रोज़ा टूट जाएगा क्योंकि आदत यही है कि गीली दवा अंदर पहुँच जाती है, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के निकट नहीं टूटेगा क्योंकि अंदर पहुँचना निश्चित नहीं हुआ और संदेह में रोज़ा नहीं टूटता। और अगर दवा सूखी हो तो सर्वसम्मति से रोज़ा नहीं टूटेगा, यह फ़तहुल क़दीर में लिखा है। और अगर किसी को भाला या तीर लगा और उसका हिस्सा पेट के अंदर रह गया तो रोज़ा फासिद हो जाएगा, और अगर उसका एक सिरा बाहर रहा तो रोज़ा फासिद नहीं होगा, यह तबीईन में लिखा है।

अगर किसी ने मांस के टुकड़े को धागे से बाँधकर निगला फिर उसी समय निकाल लिया तो रोज़ा नहीं टूटेगा, और यदि छोड़ दिया तो टूट जाएगा, यह बदाए में लिखा है। अगर कोई लकड़ी निगल गया और उसका सिरा उसके हाथ में है और फिर बाहर निकाल लिया तो रोज़ा नहीं टूटेगा, और अगर पूरी लकड़ी निगल गया तो रोज़ा टूट जाएगा, यह खुलासः में लिखा है। अगर किसी ने अपने मलद्वार (Guda) में उंगली डाली या औरत ने अपनी योनि में उंगली डाली तो रोज़ा नहीं टूटेगा, यही पसंदीदा मत (मुख्तार) है; लेकिन अगर वह उंगली पानी या तेल में भीगी हुई हो तो पानी या तेल के अंदर पहुँचने के कारण रोज़ा टूट जाएगा, यह ज़हीरिया में लिखा है। यह नियम तब है जब रोज़ा याद हो,

और यह चेतावनी बेहतर है और ज़रूरी है कि इसे याद रखे क्योंकि इन सभी मामलों में रोज़ा तभी टूटता है जब रोज़ा याद हो, अन्यथा नहीं, यह ज़ाहिदी में लिखा है। अगर किसी का मलद्वार बाहर निकल आए (Prolapse) और वह रोज़ेदार हो तो उसे चाहिए कि जब तक उसे कपड़े से न पोंछ ले तब तक न उठे ताकि उसके अंदर पानी दाखिल होने से रोज़ा न टूट जाए। इसीलिए फ़ुक़हा (विधिज्ञों) ने कहा है कि रोज़ेदार शौच (इस्तिन्जा) करते समय गहरी साँस न ले, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। अगर रोज़ेदार देर तक इस्तिन्जा करे यहाँ तक कि पानी एनिमा (حقنہ) के स्थान तक पहुँच जाए तो रोज़ा फासिद हो जाएगा, यह बहरुर राइक़ में लिखा है। अगर किसी के साथ ज़बरदस्ती की वजह से रमज़ान के दिन में संभोग किया गया तो क़ज़ा अनिवार्य होगी, कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) नहीं, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है।

रोज़े के दौरान चूमने और आलिंगन करने का मसला: इसी पर फ़तवा है और इसी तरह अगर औरत ने ज़बरदस्ती की तो भी यही हुक्म है, यह खुलासः में लिखा है। अगर फ़ज्र के उदय होने से...

---

१ ــہ पेट में 'जौफ़' (खोह) तक और सिर में मस्तिष्क तक हो। २ ــہ यहाँ एक बारीक कानूनी और भाषाई चर्चा है कि क्या औरत पर 'ज़बरदस्ती' (इकराह) का वही हुक्म लागू होता है जो मर्दों पर है। लेखक का मानना है कि औरत द्वारा संभोग में शारीरिक ज़बरदस्ती मुमकिन नहीं है, शायद यहाँ ज़बरदस्ती से मुराद मुँह में पानी डालना जैसा कुछ हो। अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

کان میں پانی ٹپکایا تو روزہ نہیں ٹوٹے گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر اپنے پیشاب کے مقام میں کچھ ٹپکایا تو امام ابوحنیفہؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک روزہ نہیں ٹوٹتا یہ محیط میں لکھا ہے برابر ہے کہ پانی ٹپکایا ہو یا تیل اور یہ اختلاف اس صورت میں ہے کہ وہ مثانہ تک پہنچ جائے اور اگر مثانہ تک نہ پہنچا ہو اور ذکر کی ڈنڈی میں ہو تو بالاجماع روزہ نہیں ٹوٹے گا یہ تبیین میں لکھا ہے اگر عورتیں اپنے پیشاب کے مقام میں کچھ ٹپکائیں تو بلاخلاف روزہ ٹوٹ جائے گا یہی صحیح ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

اگر پیٹ یا سر میں جراحی کے دوران دوا ڈالی اور وہ معدہ یا مغز تک پہنچ گئی؟ اگر پیٹ یا سر میں اندر تک زخم ہو اور اس میں دوا ڈالیں تو اکثر مشائخ کا یہ قول ہے کہ اگر دوا پیٹ یا دماغ کے اندر تک پہنچ گئی تو روزہ فاسد ہو جائے گا دوا کے اندر پہنچنے کا اعتبار ہے اس کے تر یا خشک ہونے کا اعتبار نہیں یہاں تک کہ اگر یہ معلوم ہوا کہ خشک دوا اندر پہنچ گئی تو روزہ فاسد ہو جائے گا اور اگر یہ معلوم ہوا کہ تر دوا اندر نہیں پہنچی تو روزہ فاسد نہیں ہوگا یہ عتابیہ میں لکھا ہے اور اگر ان دونوں میں سے کچھ نہ معلوم ہوا اور دوا تر تھی تو امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک روزہ ٹوٹ جائے گا اس لئے کہ عادت یہی ہے کہ تر دوا اندر پہنچ جاتی ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک نہیں ٹوٹے گا اس لئے کہ اندر پہنچنا معلوم نہیں ہوا اور شک میں روزہ نہیں ٹوٹتا اور اگر دوا خشک ہو تو بالاتفاق روزہ نہیں ٹوٹے گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر کسی کے نیزہ یا تیر لگا اور اس کے پیٹ کے اندر ٹوٹ رہا تو روزہ فاسد ہو جائے گا اور اگر ایک کنارہ اس کا باہر رہا تو روزہ فاسد نہ ہوگا یہ تبیین میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے گوشت کی بوٹی کو ڈورے میں باندھ کر نگلا پھر اسی وقت نکال لیا تو روزہ نہیں ٹوٹے گا اور جو چھوڑ دیا تو ٹوٹ جائے گا یہ بدائع میں لکھا ہے اگر کسی کو لکڑی کو نگل گیا اور سرا اس کا ہاتھ میں ہے اور پھر باہر نکال لیا تو روزہ نہیں ٹوٹے گا اور اگر کل لکڑی کو نگل گیا تو روزہ ٹوٹ جائے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کسی نے اپنے پاخانہ کے مقام میں انگلی داخل کی یا عورت نے اپنی فرج میں انگلی داخل کی تو روزہ نہیں ٹوٹے گا یہی مختار ہے لیکن اگر وہ پانی یا تیل میں بھیگی ہوئی ہو تو پانی یا تیل کے اندر پہنچنے کی وجہ سے روزہ ٹوٹ جائے گا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے یہ حکم اس وقت ہے کہ جب روزہ یاد ہو اور یہ تنبیہ بہتر ہے اور ضرور ہے کہ اس کو یاد رکھے اس واسطے کہ ان سب مسئلوں میں روزہ اسی وقت ٹوٹتا ہے کہ جب روزہ یاد ہو ورنہ نہیں ٹوٹتا یہ زاہدی میں لکھا ہے اگر کسی کی کانچ باہر نکل آئے اور وہ روزہ دار ہو تو اس کو چاہئے کہ جب تک اس کو کپڑے سے نہ پونچھ لے تب تک جگہ سے نہ اٹھے تاکہ اس کے اندر پانی داخل ہونے سے روزہ نہ ٹوٹ جائے اور اسی واسطے فقہاء نے کہا ہے کہ اگر روزہ دار ہو تو استنجاء کرنے میں سانس نہ لے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر روزہ دار استنجاء دیر تک کرے یہاں تک کہ پانی حقنہ کے مقام تک پہنچ جائے تو روزہ فاسد ہو جائے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگر کسی کی زبردستی کی وجہ سے رمضان کے دن میں مجامعت کی تو قضاء لازم آئے گی کفارہ لازم نہ آئے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

دوران روزہ بوس وکنار کا مسئلہ: اسی پر فتویٰ ہے اور اسی طرح اگر عورت نے زبردستی کی تو بھی یہی حکم ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر فجر کے طلوع ہونے سے

---

۱ ؎ پیٹ میں جوف تک اور سر میں مغز تک ہو۔ ۲ ؎ اگر عورت نے یہ ترجمہ قولہ و کذا لو کواھتہ المراۃ یعنی نسخہ موجودہ میں ہے اور مخفی نہیں ہے کہ عورت سے اکراہ بقول امام بخلاف

صائمین نہیں ہوتا کیونکہ سلطنت و قوت چاہئے پھر میرے نزدیک اصل میں سہو ہے اور کاتب سے غلطی ہوئی عبارت یہ ہے کہ و کذا لو کرھت المراۃ علی بناء المفعول فافہم واضح رہے کہ زبردستی سے یہ مراد ہے کہ بے قابو کر دے جیسے بجبر ہوتا ہے لیس کسی ایذاء پہنچانے کا خوف دلانے مثلاً مارنا یا قید کرنا یا چھین لینا وغیرہ وہ یہاں تعین مراد میں تامل ہے اور شاید کہ عورت کی زبردستی صرف فساد صوم میں بطور منہ میں پانی ڈالنے وغیرہ کے ہو ورنہ جماع میں زبردستی ممکن بھی نہیں ہے کذا قال مولانا السید صاحب ترجمۃ المجلدات الباقیہ واللہ تعالیٰ اعلم۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 23 The Book of Fasting (Kitab al-Sawm)

If one engaged in penetration and, fearing the onset of dawn, withdrew, and ejaculation occurred but dawn had already arrived, then making up the fast (qaza) is not necessary. If one began intercourse forgetfully or entered before dawn and then dawn broke, or the forgetful person remembered, and they withdrew immediately, then according to the authentic narration, the fast is not invalidated; this is written in Fatawa Qazi Khan. However, if one remained in that state, then according to the apparent narration, both qaza and kaffarah (expiation) become mandatory; this is mentioned in Badai. If someone looked repeatedly or once with lust at a woman's mouth or private parts and ejaculation occurred, the fast is not broken. Similarly, if ejaculation occurred due to mere thoughts or imagination, the fast is not broken; this is written in Siraj al-Wahaj. If one kissed their wife and ejaculation occurred, the fast is broken, but expiation is not required; this is written in al-Muhit. The same ruling applies to kissing a slave girl or young boys. If a woman kisses her husband and sees wetness, the fast is not broken. If she does not see wetness but feels pleasure, then according to Imam Abu Yusuf, the fast is broken, though Imam Muhammad disagrees on this; this is written in Zahidi. If someone kissed an animal and ejaculation occurred, the fast is not invalidated; this is written in al-Muhit.

Ruling on Touching, Physical Intimacy, Handshaking, and Embracing: The ruling on touching, physical intimacy, handshaking, and embracing is the same as that for kissing; this is written in al-Bahr al-Raiq. If one touched a woman over her clothes and ejaculation occurred, the fast is invalidated if the warmth of her body was felt; otherwise, it is not invalidated; this is written in Mi'raj al-Dirayah. If a woman touched her husband and he ejaculated, the fast is not invalidated. If the husband compelled the woman to do so, there is a difference of opinion among the scholars; this is written in al-Muhit. If one touched the private parts of an animal and ejaculation occurred, the fast is not invalidated; this is written in Siraj al-Wahaj. If one engaged in intercourse with an animal or a deceased person, or engaged in intercourse outside the private parts and ejaculation did not occur, the fast is not invalidated. If ejaculation occurred in all these cases, qaza becomes mandatory, but kaffarah is not required; this is written in Fatawa Qazi.

The Fast Must Be Made Up for Obscene Acts Like Masturbation or Touching During Fasting: If a fasting person masturbates and ejaculation occurs, making up the fast (qaza) is mandatory; this is the preferred view and the opinion of most scholars; this is written in al-Bahr al-Raiq. If one has their wife stimulate their

member by hand and ejaculation occurs, the fast is invalidated; this is written in Siraj al-Wahaj. If intercourse is performed with a sleeping woman or an insane woman—whose insanity is temporary and who had made the intention to fast while sane—then according to the three Imams, her fast is broken; this is written in al-Khulasa. If two women engage in mutual stimulation (musahaqah/tribadism) and both ejaculate, the fast of both is broken; otherwise, it is not broken; this is written in Siraj al-Wahaj. In the case of ejaculation, expiation is not required; this is written in Fath al-Qadir.

Second Section: Description of things that necessitate both qaza and kaffarah
Whoever intentionally engages in intercourse through either of the two passages (front or back), then both qaza and kaffarah become mandatory for them. Ejaculation is not a condition for the invalidation of the fast in intercourse via these two passages; this is written in Hidaya. If the woman was consensual, the same ruling applies to her. If she was coerced, then qaza is mandatory for her, but kaffarah is not required. If she was initially coerced and then became consensual, the same ruling still applies; this is Fatawa Qazi...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 23 किताब अल-सौम (रोज़े की किताब)

पहले प्रवेश किया और जब सुबह होने का डर हुआ तो बाहर निकाल लिया और वीर्यपात हो गया लेकिन उस समय सुबह हो चुकी थी तो उस पर कज़ा लाज़िम नहीं होगी और अगर भूल कर संभोग शुरू किया या फज्र की अज़ान से पहले प्रवेश किया फिर फज्र हो गई या भूलने वाले को याद आ गया तो अगर फ़ौरन बाहर निकाल लिया तो सही रिवायत के अनुसार रोज़ा फासिद नहीं होगा, यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है और अगर इसी हालत पर कायम रहा तो ज़ाहिर रिवायत के अनुसार उस पर कज़ा और कफ़्फ़ारा दोनों लाज़िम होंगे, यह बदाए में लिखा है। अगर किसी औरत के मुँह या योनि को वासना के साथ बार-बार देखा या एक बार देखा और वीर्यपात हो गया तो रोज़ा नहीं टूटेगा और इसी तरह अगर ख्याल बांधने से वीर्यपात हो गया तो भी रोज़ा नहीं टूटा, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। अगर अपनी औरत को चूमा और वीर्यपात हो गया तो रोज़ा टूट जाता है, कफ़्फ़ारा लाज़िम नहीं आता, यह मुहीत में लिखा है और दासी और लड़कों के चूमने में भी यही हुक्म है और औरत अगर अपने शौहर को चूमे और तरी देखे तो रोज़ा नहीं टूटा और अगर तरी न देखे और आनंद पाए तो इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक रोज़ा टूट जाता है और इमाम मुहम्मद का इसमें मतभेद है, यह ज़ाहिदी में लिखा है। अगर किसी जानवर को चूमा और वीर्यपात हो गया तो रोज़ा फासिद नहीं होगा, यह मुहीत में लिखा है।

छूने, शारीरिक संबंध, हाथ मिलाने और गले मिलने का हुक्म: छूने, शारीरिक संबंध, हाथ मिलाने और गले मिलने का हुक्म चूमने जैसा ही है, यह बहर अल-रैक में लिखा है। अगर औरत को कपड़े के ऊपर से छुआ और वीर्यपात हो गया, तो अगर उसके शरीर की गर्मी महसूस हुई तो रोज़ा फासिद हो जाएगा वर्ना फासिद न होगा, यह मेराज अल-दराया में लिखा है। अगर औरत ने शौहर को छुआ और शौहर को वीर्यपात हो गया तो रोज़ा फासिद न होगा और अगर शौहर ने औरत को खुद इस काम की तकलीफ दी थी तो इसमें उलेमा का मतभेद है, यह मुहीत में लिखा है। अगर किसी जानवर की योनि को छुआ और वीर्यपात हो गया तो रोज़ा फासिद न होगा, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। और अगर जानवर या मुर्दे से संभोग किया या योनि के बाहर संभोग किया और वीर्यपात नहीं हुआ तो रोज़ा फासिद न होगा और अगर इन सब सूरतों में वीर्यपात हो गया तो कज़ा लाज़िम होगी, कफ़्फ़ारा लाज़िम न होगा, यह फ़तावा काज़ी में लिखा है।

रोज़े के दौरान हस्तमैथुन या छूने जैसी बुरी हरकतों पर कज़ा लाज़िम होगी: रोज़ेदार अगर अपने अंग को हिलाए और वीर्यपात हो जाए तो कज़ा लाज़िम होगी, यही पसंदीदह राय है और आम तौर पर उलेमा का यही कहना है, यह बहर अल-रैक में लिखा है। और अगर अपने अंग को अपनी औरत के हाथ से हिलवाए और वीर्यपात हो जाए तो रोज़ा फासिद होगा, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। अगर सोई हुई औरत या विक्षिप्त औरत से, जिसका पागलपन अस्थायी हो और वह होश की हालत में रोज़े की नीयत कर चुकी हो, संभोग किया जाए तो तीनों इमामों के नज़दीक उसका रोज़ा टूट जाएगा, यह खुलासा में लिखा है। अगर दो औरतें आपस में लिपटें (मसाहका) यानी आपस में मसरूफ़ हों और उन दोनों को वीर्यपात हो जाए तो उन दोनों का रोज़ा टूट जाएगा, वर्ना नहीं टूटेगा, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। और वीर्यपात की सूरत में कफ़्फ़ारा नहीं आएगा, यह फ़तह अल-क़दीर में लिखा है।

दूसरा अध्याय: उन चीज़ों के वर्णन में जिनसे कज़ा और कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा जिस व्यक्ति ने दोनों रास्तों में से किसी रास्ते में जानबूझकर संभोग किया तो उस पर कज़ा और कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा। इन दोनों जगहों के संभोग में वीर्यपात शर्त नहीं है, यह हिदाया में लिखा है। और अगर औरत आज्ञाकारी हो गई तो उसका भी वही हुक्म है और अगर ज़बरदस्ती से मजबूर थी तो कज़ा वाजिब होगी, कफ़्फ़ारा लाज़िम न होगा और अगर शुरुआत में ज़बरदस्ती से मजबूर थी फिर सहमत हो गई तो भी यही हुक्म है, यह फ़तावा काज़ी...

پہلے دخول کیا اور جب صبح کے طلوع ہونے کا خوف ہوا تو باہر نکال لیا اور انزال ہو گیا لیکن اس وقت صبح ہو چکی تھی تو اس پر قضا لازم نہ ہوگی اور اگر بھول کر جماع شروع کیا یا طلوع فجر سے پہلے دخول کیا پھر فجر طلوع ہوگئی یا بھولنے والے کو یاد آگیا تو اگر فورا باہر نکال لیا تو صحیح روایت کے بموجب روزہ فاسد نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر اسی حالت پر قائم رہا تو ظاہر روایت کے بموجب اس پر قضا اور کفارہ دونوں لازم آئیں گے یہ بدائع میں لکھا ہے اگر کسی عورت کے منہ یا فرج کو شہوت سے بار بار دیکھا یا ایک مرتبہ دیکھا اور انزال ہو گیا تو روزہ نہیں ٹوٹے گا اور اسی طرح اگر خیال باندھنے سے انزال ہو گیا تو بھی روزہ نہیں ٹوٹا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر اپنی عورت کے بوسے لئے اور انزال ہو گیا تو روزہ ٹوٹ جاتا ہے کفارہ لازم نہیں آتا یہ محیط میں لکھا ہے اور باندی اور لونڈوں کے بوسے لینے میں بھی یہی حکم ہے اور عورت اگر اپنے شوہر کے بوسے لے اور تری دیکھے تو روزہ نہیں ٹوٹا اور اگر تری نہ دیکھے اور لذت پائے تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک روزہ ٹوٹ جاتا ہے اور امام محمدؒ کا اس میں خلاف ہے یہ زاہدی میں لکھا ہے اگر کسی جانور کے بوسے لئے اور انزال ہو گیا تو روزہ فاسد نہ ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔

مساس ، مباشرت ، مصافحہ اور معانقہ کا حکم: مساس ، مباشرت ، مصافحہ اور معانقہ کا حکم مثل بوسے کے ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگر عورت کو کپڑے کے اوپر سے مساس کیا اور انزال ہو گیا تو اگر اس کے بدن کی حرارت معلوم ہوئی روزہ فاسد ہو جائے گا ورنہ فاسد نہ ہوگا یہ معراج الدرایہ میں لکھا ہے اگر عورت نے شوہر کے مساس کیا اور شوہر کو انزال ہو گیا تو روزہ فاسد نہ ہوگا اور اگر شوہر نے عورت کو خود اس امر کی تکلیف دی تھی تو اس میں مشائخ کا

اختلاف ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی جانور کی فرج کو مساس کیا اور انزال ہو گیا تو روزہ فاسد نہ ہوگا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر جانور یا مردہ سے مجامعت کی یا فرج کے باہر مجامعت کی اور انزال نہیں ہوا تو روزہ فاسد نہ ہوگا اور اگر ان سب صورتوں میں انزال ہو گیا تو قضا لازم ہوگی کفارہ لازم نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی میں لکھا ہے۔

دورانِ روزہ مشت زنی یا مساس وغیرہ جیسی قبیح حرکات کی تو قضا لازم ہوگی: روزہ دار اگر اپنے ذکر کو ہلا دے اور انزال ہو جائے تو قضا لازم ہوگی یہی مختار ہے اور عامہ مشائخ کا یہی قول ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر اپنے ذکر کو اپنی عورت کے ہاتھ سے ہلوادے اور انزال ہو جائے تو روزہ فاسد ہوگا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر سوئی ہوئی عورت یا مجنونہ عورت سے جس کا جنون عارضی ہو اور وہ حالت افاقہ میں روزہ کی نیت کر چکی ہو مجامعت کی جائے تو تینوں اماموں کے نزدیک اس کا روزہ ٹوٹ جائے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر دو عورتیں باہم مساحقہ کریں یعنی آپس میں مشغول ہوں اور ان دونوں کو انزال ہو جائے تو ان دونوں کا روزہ ٹوٹ جائے گا ورنہ نہیں ٹوٹے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور انزال کی صورت میں کفارہ نہ آئے گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

دوسری فصل: ان چیزوں کے بیان میں جن سے قضا اور کفارہ لازم ہوگا جس شخص نے دونوں راستوں میں سے کسی راستہ میں عمداً مجامعت کی تو اس پر قضا اور کفارہ لازم ہوگا۔ ان دونوں مقاموں کی مجامعت میں انزال شرط نہیں ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر عورت تابعدار ہوگئی تو اس کا بھی وہی حکم ہے اور اگر زبردستی سے مجبور تھی تو قضا واجب ہوگی کفارہ لازم نہ ہوگا اور اگر ابتدا میں زبردستی سے مجبور تھی پھر رضامند ہوگئی تو بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی...

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 23 Kitab al-Sawm (The Book of Fasting)

It is written in 'Khan' that if a woman allows a boy or an insane person to overpower her, or if he commits adultery with her, by consensus (*ittifaq*), *kaffarah* (expiation) becomes mandatory for that woman. This is stated in 'Zahidi'. If someone intentionally eats something that serves as food or medicine, *kaffarah* becomes necessary. The same rule applies if it is consumed with the intent of it being food or medicine. However, if neither intent was present, *kaffarah* is not mandatory, but *qaza* (making up the fast) is required; this is mentioned in 'Khazanat al-Muftin'. Thus, if a fasting person eats or drinks bread, food, beverages, oil, or milk, or consumes chebulic myrobalan (*harad*), musk, saffron, camphor, or *ghaliyah* (a type of perfume), then according to us, both *qaza* and *kaffarah* become mandatory for them. This is stated in 'Fatawa Qazi Khan'.

Eating Armenian Clay (Gul-e-Armani) etc., as Medicine or Eating Roasted Earth, etc.: Similarly, if one intentionally drinks vinegar, sour water, saffron water, or consumes broad beans (*baqla*), melon, wood, rice pudding (*kheer*), or drinks water from grapevine, rain, snow, or hail, the same ruling applies. Likewise, if one eats earth that is consumed as medicine, such as *Gul-e-Armani* (Armenian Bole/Clay), or earth that is eaten after being roasted, or consumes sorghum (*jowar*) mixed with butter (*maska*), or swallows a small melon, the same ruling applies. Furthermore, eating raw meat or cooked fat also carries the same ruling according to the 'Mukhtar' (selected) opinion; this is written in 'Khazanat al-Muftin'. Regarding swallowing barley: if it was roasted, *kaffarah* is mandatory, but if it was unroasted, *kaffarah* is not mandatory because eating roasted barley is customary, whereas eating it unroasted is not. This is mentioned in 'Muheet Sarakhsi'. If sorghum flour is mixed with butter or yogurt, its consumption necessitates *kaffarah*. The same rule applies if one eats wheat; this is stated in 'Khulasa'. Regarding eating the sorghum plant, Zindawesi has stated his opinion that *kaffarah* would be mandatory because it contains sweetness and provides pleasure. This is written in 'Siraj al-Wahaj'. Concerning eating leaves: if they are of the kind that are commonly eaten, such as large grapevine leaves, then *qaza* is mandatory but not *kaffarah*; this is stated in 'Bahr al-Ra'iq'. The same ruling applies to all vegetation. Regarding eating a grape: if it is chewed, both *qaza* and *kaffarah* are mandatory. If swallowed whole: if it was skinless, then *qaza* and *kaffarah* are mandatory. If it had skin, the majority of scholars (*Aamma-e-Ulama*) hold that both *qaza* and *kaffarah* are mandatory. Abu Sahl stated that *kaffarah* is not required, and this is the correct view; this is mentioned in 'Zahiriyah'.

Eating, Drinking, or Having Intercourse out of Forgetfulness and Assuming the Fast is Broken, Then Acting Intentionally: If one swallows a fresh almond, *kaffarah* is mandatory; this is in 'Muheet Sarakhsi'. If one chews and swallows fresh or dry almonds or walnuts, *kaffarah* is mandatory; this is in 'Mi'raj al-Dirayah'. Consuming salt does not necessitate *kaffarah*, unless one has a habit of eating salt alone, in which case *kaffarah* becomes mandatory; this is in 'Tabyeen'. If one eats salt, *kaffarah* will be mandatory; this is the 'Mukhtar' opinion as per 'Khulasa'. Sadr al-Shaheed said this is correct, as stated in 'Sharh Niqayah' by Sheikh Abu al-Karam. Similar issues include: if someone eats, drinks, or has intercourse out of forgetfulness and assumes that their fast has broken, and then proceeds to eat intentionally, *kaffarah* is not mandatory. However, if they knew that forgetfulness does not break the fast, then according to Imam Abu Hanifa (RA), *kaffarah* is mandatory; this is correct and stated in 'Khulasa'. If someone vomits and mistakenly assumes the fast is broken, then proceeds to eat, *kaffarah* is not mandatory. But if they knew that vomiting (involuntarily) does not break the fast, yet they still ate, then *kaffarah* is mandatory; this is in 'Bahr al-Ra'iq'. If someone experiences a nocturnal emission (*ihtilam*) and assumes the fast is broken, then intentionally eats, *kaffarah* is not mandatory; this is in 'Muheet'. If they were aware of the ruling on *ihtilam* (that it doesn't break the fast) but still ate, then *kaffarah* is mandatory; this is in 'Zahiriyah'. If someone undergoes cupping (*hijamah*) and assumes the fast is broken, then proceeds to eat intentionally, both *qaza* and *kaffarah* become mandatory. However, if a jurist (*faqih*) gave them a fatwa that the fast was broken, or if a hadith reached them stating so...

(Footnote) 1. "A hadith reached him" - This issue is evidence that acting upon a hadith is acceptable and, according to 'Shami' and others, it is verified as it is the source (*asl*).

'खान' में लिखा है कि यदि किसी लड़के या पागल के साथ किसी स्त्री ने उसे अपने ऊपर क़ाबू में कर लिया या उसने उस स्त्री के साथ ज़िना किया, तो आम सहमति (इत्तेफ़ाक़) के अनुसार उस स्त्री पर कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य होगा। यह 'ज़ाहिदी' में लिखा है। यदि किसी ने जानबूझकर कोई ऐसी चीज़ खाई जो भोजन या औषधि होती है, तो कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा, और यही नियम तब भी है जब वह उसे भोजन या औषधि के रूप में खाए। और यदि इन दोनों का इरादा नहीं किया, तो कफ़्फ़ारा अनिवार्य नहीं होगा, केवल क़ज़ा (बाद में रोज़ा रखना) अनिवार्य होगी। यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। अत; यदि रोज़ेदार रोटी या खाने-पीने की चीज़ें, या तेल या दूध खाए-पिए, या हरड़, कस्तूरी (मुश्क), केसर (ज़ाफ़रान), कपूर या गालिया (सुगंधित तेल) खाए, तो हमारे अनुसार उस पर क़ज़ा और कफ़्फ़ारा दोनों अनिवार्य होंगे। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

दवा के तौर पर 'गुल-ए-अरमनी' आदि या भुनी हुई मिट्टी आदि खाना: इसी प्रकार यदि जानबूझकर सिरका, खट्टा पानी, केसर, बाकला (लोबिया), खरबूज़ा, लकड़ी, खीर, अंगूर की बेल, वर्षा का जल, बर्फ या ओले का पानी पिया, तो भी यही नियम है। इसी प्रकार यदि वह मिट्टी खाई जो औषधि के रूप में खाई जाती है जैसे 'गुल-ए-अरमनी' (आर्मेनियाई मिट्टी), या वह मिट्टी जिसे लोग भूनकर खाते हैं, या ज्वार का आम्ला (आंवला) मक्खन (मस्का) में मिलाकर खाया, या छोटा सा खरबूज़ा निगल लिया, तो भी यही नियम है। इसी प्रकार कच्चा मांस या पकी हुई चर्बी खाई तो भी 'मख़्तार' (चयनित मत) के अनुसार यही नियम है। यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। यदि 'जौ' निगल गया: यदि वह भुना हुआ था तो कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा, और यदि बिना भुना हुआ था तो कफ़्फ़ारा अनिवार्य नहीं होगा, क्योंकि भुना हुआ जौ खाने का रिवाज है और बिना भुना हुआ खाने की आदत नहीं है। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। ज्वार के आटे में यदि मक्खन या दही मिला हो, तो उसे खाने से कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा। यदि गेहूँ खाए तो भी यही नियम है। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि ज्वार का पेड़ (पौधा) खाए तो 'ज़िंदवेसी' ने कहा है कि मेरी राय में उस पर कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा क्योंकि उसमें मिठास होती है और उससे आनंद प्राप्त होता है। यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। यदि पेड़ के पत्ते खाए: यदि वे उन पत्तों में से हैं जिन्हें सामान्यतः खाया जाता है जैसे अंगूर के वे पत्ते जो बड़े हो गए हों, तो उस पर क़ज़ा अनिवार्य होगी कफ़्फ़ारा नहीं। यह 'बह्र राइक़' में लिखा है। समस्त वनस्पतियों का यही नियम है। यदि अंगूर का दाना खाया: यदि उसे चबाया तो क़ज़ा और कफ़्फ़ारा दोनों अनिवार्य होंगे। यदि उसे वैसे ही निगल लिया: यदि उस पर छिलका (पोस्त) नहीं था,

तो क़ज़ा और कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा। और यदि छिलका था, तो अधिकांश उलेमा (विद्वानों) का मत है कि उस पर क़ज़ा और कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा। अबू सहल ने कहा है कि कफ़्फ़ारा अनिवार्य नहीं होगा, और यही सही है। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

भूलकर खाने-पीने या सहवास करने और यह समझने पर कि रोज़ा टूट गया है, फिर कुछ करने का मसला: यदि ताज़ा बादाम निगल लिया तो कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा, यह 'मुहीत सरख़सी' में है। और यदि बादाम या अखरोट ताज़ा या सूखा बादाम या अखरोट चबाकर निगल गया तो कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा, यह 'मेराजुल दराया' में लिखा है। नमक खाने से कफ़्फ़ारा अनिवार्य नहीं होगा, लेकिन यदि केवल नमक खाने की आदत हो तो कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा, यह 'तबीईन' में लिखा है। यदि नमक खाएगा तो कफ़्फ़ारा वाजिब (अनिवार्य) होगा, यही 'मख़्तार' है। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। 'सद्रुश शहीद' ने कहा है कि यही सही है। यह 'शरह निक़ाया' में लिखा है जो शेख अबुल कारम की रचना है। इससे मिलते-जुलते अन्य मसले ये हैं: यदि किसी ने भूलकर खा-पी लिया या सहवास (जमा) कर लिया और उसे यह भ्रम हुआ कि इससे मेरा रोज़ा टूट गया है, फिर उसने जानबूझकर खा लिया, तो उस पर कफ़्फ़ारा अनिवार्य नहीं होगा। लेकिन यदि वह जानता है कि भूलने से रोज़ा नहीं टूटता, तो भी इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) के अनुसार कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा, यही सही है। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि किसी को उल्टी (क़ै) आई और उसे यह गुमान (भ्रम) हुआ कि रोज़ा टूट गया, फिर उसने कुछ खा लिया, तो उस पर कफ़्फ़ारा अनिवार्य नहीं होगा। और यदि वह जानता है कि इससे रोज़ा नहीं टूटता (यानी उल्टी से अपने आप), फिर उसने खाया तो कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा। यह 'बह्रुर राइक़' में लिखा है। यदि किसी को स्वप्नदोष (एहतिलाम) हुआ और उसे भ्रम हुआ कि रोज़ा टूट गया और उसने उसके बाद जानबूझकर खा लिया, तो उस पर कफ़्फ़ारा अनिवार्य नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि उसे एहतिलाम का हुक्म (नियम) मालूम है (कि रोज़ा नहीं टूटता) फिर भी खा लिया, तो कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि किसी ने पछने लगवाए (हिजामा कराया) और उसे भ्रम हुआ कि इससे रोज़ा टूट जाता है, फिर जानबूझकर खा लिया, तो उस पर क़ज़ा और कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा। लेकिन यदि किसी फ़क़ीह (धर्मशास्त्री) ने उसे यह फ़तवा दिया कि (हिजामा से) रोज़ा टूट गया या उसे हदीस 1 पहुँची और...

(फुटनोट) 1. "हदीस पहुँची" - यह मसला इस बात का प्रमाण है कि हदीस पर अमल करना स्वीकार्य है और 'शामी' आदि के अनुसार यह प्रमाणित है क्योंकि वह मूल (अस्ल) है।

خان میں لکھا ہے اگر کسی لڑکے یا مجنون کو عورت نے اپنے اوپر قادر کرلیا یا اس نے اس عورت کے ساتھ زنا کیا تو بالاتفاق اس عورت پر کفارہ واجب ہوگا یہ زاہدی میں لکھا ہے اگر کسی نے عمداً کوئی ایسی چیز کھائی جو غذا یا دوا ہوتی ہے تو کفارہ لازم ہوگا اور یہی حکم اس وقت ہے جب وہ غذا یا دوا کے واسطے کھائے اور اگر ان دونوں کا ارادہ نہیں کیا تو کفارہ لازم نہ ہوگا قضا واجب ہوگی یہ خزانتہ المفتیین میں لکھا ہے پس روزہ دار اگر روٹی یا کھانے یا پینے کی چیزیں یا تیل یا دودھ کھائے پئے یا ہڑ یا مشک یا زعفران یا کافور یا غالیہ کھائے تو ہمارے نزدیک اس پر قضا اور کفارہ لازم آئے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

بطور دواگل ارمنی وغیرہ یا بھونی ہوئی مٹی وغیرہ کھانا: اسی طرح اگر سرکہ یا کھٹا پانی یا کسی یا زعفران یا باقلہ یا خربوزہ یا لکڑی یا کھیر یا درخت انگور یا بارش یا برف یا اولہ کا عمداً پانی پیا تو بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر وہ مٹی کھائی جو دوا کے واسطے کھائی جاتی ہے جیسے گل ارمنی یا وہ مٹی جس کو بھون کر کھاتے ہیں یا جوار کا آملہ مسکہ میں ملا کر کھایا یا چھوٹا سا خربزہ نگلا تو بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح کچا گوشت یا پکی چربی کھائی تو بھی قول مختار کے بموجب یہی حکم ہے یہ خزانتہ المفتیین میں لکھا ہے اگر جو نگل گیا تو اگر بھونا ہوا تھا تو کفارہ لازم ہوگا اور جو بغیر بھونا تھا تو کفارہ لازم نہ ہوگا اس واسطے کہ بھونا ہوا کھانے کا دستور ہے اور بغیر بھونا ہوا کھانے کی عادت نہیں یہ محیط سرخی میں لکھا ہے جوار کے آٹے میں اگر مسکہ یا دہی ملا ہوا ہو تو اس کے کھانے سے کفارہ واجب ہوگا اگر گیہوں کھائے تو بھی یہی حکم ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر جوار کا درخت کھائے تو زند ویسی نے کہا ہے کہ میری رائے یہ ہے کہ اس پر کفارہ لازم ہوگا اس لئے کہ اس میں شیرینی ہوتی ہے اور اس سے لذت

حاصل ہوتی ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر درخت کے پتے کھائے تو اگر وہ اس قسم کے ہیں جن کو کھایا کرتے ہیں جیسے انگور کے پتے جو بڑے ہوگئے ہوں تو اس پر قضا لازم ہوگی کفارہ لازم نہ ہو گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے سارے نباتات کا یہی حکم ہے اگر انگور کا دانہ کھایا اگر اس کو چبایا تو قضا اور کفارہ لازم آئے گا اور اگر اس کو اسی طرح نگل گیا تو اگر اس پر پوست نہ تھا تو اس پر قضا اور کفارہ لازم ہوگا اور اگر پوست تھا تو عامہ علماء کا یہ مذہب ہے کہ اس پر قضا اور کفارہ لازم ہوگا ابوسہل نے کہا ہے کہ کفارہ لازم نہ ہوگا یہی صحیح ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

بھول کر کھانا پینا یا مجامعت کرنا اور گمان کرنا کہ میرا روزہ ٹوٹ گیا تو اس صورت میں مسئلہ:

اگر تازہ بادام نگل لیا تو کفارہ لازم ہوگا یہ محیط سرخی میں ہے اور اگر بادام یا اخروٹ تازہ یا خشک چبا کر نگل گیا تو کفارہ لازم ہوگا یہ معراج الدرایہ میں لکھا ہے نمک کھانے سے کفارہ لازم نہ ہوگا لیکن اگر خالی نمک کھانے کی عادت ہو تو کفارہ لازم ہوگا یہ تبیین میں لکھا ہے اگر نمک کھا لے گا تو کفارہ واجب ہوگا یہی مختار ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے صدر الشہید نے کہا ہے کہ یہی صحیح ہے یہ شرح نقایہ میں لکھا ہے جو شیخ ابوالکارم کی تصنیف ہے اور اسی سے ملتے ہوئے ہیں یہ مسئلے اگر کسی نے بھول کر کھایا پایا یا مجامعت کی اور اس کو یہ گمان ہوا کہ اس سے میرا روزہ ٹوٹ گیا پھر اس نے عمداً کھالیا تو اس پر کفارہ واجب نہ ہوگا اور اگر جانتا ہے کہ روزہ بھولنے سے نہیں ٹوٹا تو بھی امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک کفارہ لازم ہوگا یہی صحیح ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کسی کو قے آئی اور اس کو یہ گمان ہوا کہ روزہ ٹوٹ گیا پھر اس نے کچھ کھایا تو اس پر کفارہ واجب نہ ہوگا اور اگر وہ یہ جانتا ہے کہ اس سے روزہ نہیں ٹوٹا تو اس پر کفارہ واجب ہوگا یہ بحرالرائق میں لکھا ہے اگر کسی کو احتلام ہوا اور اس کو گمان ہوا کہ روزہ ٹوٹ گیا اور اس کے بعد عمداً کھا لیا تو اس پر کفارہ واجب نہیں یہ محیط میں لکھا ہے اور

اگر احتلام کا حکم معلوم ہے تو کفارہ واجب ہوگا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر کسی نے پچھنے لگائے اور اس کو گمان ہوا کہ اس سے روزہ ٹوٹ جاتا ہے پھر عمداً کھالیا تو اس پر قضا اور کفارہ لازم ہوگا لیکن اگر کسی فقیہ نے اُس کو یہ فتویٰ دیا کہ روزہ ٹوٹ گیا یا اس کو حدیث ۱ پہنچی اور

(حاشیہ) ۱ قولہ حدیث پہنچی۔ یہ مسئلہ دلیل ہے کہ حدیث پر عمل کر لینا مقبول ہے اور یہ شامی وغیرہ کے نزدیک محقق ہے کیونکہ وہ اصل ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 [Page] 25 Kitab al-Sawm (Book of Fasting)

If one relied on this [ruling], then Kaffara (atonement) will not be mandatory. This is the ruling according to Imam Muhammad (RA), while the opinion of Imam Abu Yusuf (RA) is contrary to this. And if the interpretation of the Hadith is known, then Kaffara will be mandatory; this is written in 'Hidaya'. If someone applied kohl (surma) or rubbed oil on their body or mustache and thought that the fast had broken, then intentionally ate something, Kaffara becomes mandatory for them. However, if they were ignorant and someone had given them a fatwa (ruling) that the fast had broken, then Kaffara would not be mandatory; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

What if a traveler returns to his city before noon?

If a traveler enters his city before noon (Zawal) and has not eaten anything there, and makes the intention to fast, then intentionally has sexual intercourse, Kaffara will not be mandatory for him. Similarly, if a person suffering from insanity recovers before noon and intends to fast and then has intercourse, the same ruling applies. This is written in 'Siraj al-Wahhaj'. If someone had intended the fast since morning, then before noon changed their intention and ate something, Kaffara will not be mandatory; this is written in 'Kashf al-Kabir'. The correct view is that if someone breaks their fast and then falls so ill that they cannot keep the fast, then according to us, the Kaffara is waived; this is written in 'Fatawa Qazi Khan' and 'Zahira'.

Therefore, the principle according to us is that if a person's condition at the end of the day is such that if that condition had existed in the morning, breaking the fast would have been permissible for them, then Kaffara is waived; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If someone used a miswak and thought the fast had broken, then intentionally ate, both Qaza (making up the fast) and Kaffara are mandatory; this is written in 'Khulasa'. If someone committed backbiting and thought that this breaks the fast, then intentionally ate something afterwards, Kaffara is mandatory, even if they had taken a fatwa from a jurist or interpreted a Hadith; this is written in 'Bada'i' and is the opinion of the majority of scholars. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If a woman intentionally broke her fast and then on the same day started menstruating (haydh) or became ill, she shall make up the fast (Qaza), but Kaffara is not mandatory. If someone broke their fast and then fainted, the same ruling applies; this is written in 'Muheet Surkhi'. If someone injured themselves and reached a state where they were unable to fast, some have said that Kaffara is not waived, and this is correct; this is written in 'Zahira'. If someone had intercourse with an animal or a corpse and

thought the fast had broken, then intentionally ate something, Kaffara is due provided they knew the ruling; if they were ignorant, only Qaza will be necessary, not Kaffara. If someone inserted their finger into their rectum or swallowed a string that remained in their hand and thought the fast had broken, then intentionally ate something after that, the same ruling applies. If someone looked at the beauty of a woman and thought the fast had broken, and then intentionally ate something, the ruling is the same as that for vomiting. If someone ate carrion infested with worms, the fast is invalidated but Kaffara is not necessary; however, if there were no worms, both Qaza and Kaffara are mandatory; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

If a person is brought to be executed on a day of Ramadan and asks someone for water (while fasting) and is given it, and subsequently his life is spared (blood forgiven), Sheikh Imam Zahir-ud-Din said that Kaffara is mandatory for him. If someone intentionally and voluntarily had anal intercourse with a woman and was then forcibly sent on a journey by the king, according to the apparent principles, Kaffara is not waived; this is written in 'Zahira'.

---

1. The mention of killing refers to, for example, Qisas (retribution) or oppression. And it means that he was fasting.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 [पृष्ठ] 25 किताब-उस-सौम (रोज़े की किताब)

इस पर भरोसा किया तो कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) वाजिब नहीं होगा, यही हुक्म इमाम मुहम्मद के नज़दीक है और इमाम अबू यूसुफ़ का कौल (कथन) इसके ख़िलाफ़ है। और अगर हदीस की तावील (व्याख्या) मालूम है तो कफ़्फ़ारा वाजिब होगा, यह 'हिदाया' में लिखा है। अगर किसी ने सुरमा लगाया या बदन पर या मूँछों पर तेल मला और उसे यह गुमान (भ्रम) हुआ कि रोज़ा टूट गया, फिर जानबूझकर कुछ खा लिया तो उस पर कफ़्फ़ारा वाजिब होगा। लेकिन अगर वह अनभिज्ञ था और किसी ने उसे रोज़ा टूटने का फ़तवा दे दिया था तो कफ़्फ़ारा वाजिब नहीं होगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

मुसाफ़िर (यात्री) ज़वाल (दोपहर) से पहले अपने शहर वापस लौटा तो?

अगर मुसाफ़िर अपने शहर में ज़वाल से पहले दाख़िल हुआ और वहाँ कुछ नहीं खाया था और रोज़े की नियत कर ली, फिर जानबूझकर संभोग किया तो उस पर कफ़्फ़ारा वाजिब नहीं होगा। इसी तरह अगर किसी विक्षिप्त (पागल) को ज़वाल से पहले होश आया और उसने रोज़े की नियत की फिर संभोग किया तो भी यही हुक्म है। यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। अगर किसी ने सुबह के रोज़े की नियत की थी, फिर ज़वाल से पहले नियत की फिर कुछ खा लिया तो उस पर कफ़्फ़ारा वाजिब न होगा, यह 'कश्फ़ुल कबीर' में लिखा है। और सही यह है कि अगर किसी ने रोज़ा तोड़ दिया, फिर ऐसा बीमार हुआ कि रोज़ा नहीं रख सकता तो हमारे नज़दीक कफ़्फ़ारा साकित (समाप्त) हो जाएगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' और 'ज़हीरा' में लिखा है।

پس (अतः) असल हमारे नज़दीक यह है कि अगर किसी व्यक्ति की दिन के आख़िरी समय में यह स्थिति हो कि यदि वह स्थिति सुबह को होती तो रोज़ा तोड़ना उस पर मुबाह (अनुमति प्राप्त) होता, तो उससे कफ़्फ़ारा साकित हो जाएगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर मिस्वाक करके यह गुमान किया कि रोज़ा टूट गया फिर जानबूझकर खा लिया तो उस पर कज़ा और कफ़्फ़ारा वाजिब होगा, यह 'खुलासा' में लिखा है। अगर किसी की ग़ीबत (चुगली) की और उसे यह गुमान हुआ कि इससे रोज़ा टूट जाता है, फिर उसके बाद जानबूझकर कुछ खा लिया तो कफ़्फ़ारा वाजिब होगा, चाहे किसी फ़कीह (धर्मशास्त्री) से फ़तवा लिया हो या किसी हदीस की तावील की हो। यह 'बदाए' में लिखा है और आम विद्वानों का यही कथन है। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर किसी औरत ने जानबूझकर रोज़ा तोड़ दिया, फिर उसी दिन उसे मासिक धर्म (हैज़) हुआ या बीमारी हुई, तो रोज़ा कज़ा करेगी, कफ़्फ़ारा वाजिब न होगा। अगर किसी ने रोज़ा तोड़ा और फिर बेहोश हो गया तो

भी यही हुक्म है, यह 'मुहीत सुर्ख़ी' में लिखा है। अगर किसी ने अपने आप को ज़ख़्मी किया और ऐसी स्थिति हो गई कि रोज़े पर समर्थ नहीं रहा, तो कुछ विद्वानों ने कहा है कि कफ़्फ़ारा साकित न होगा, यही सही है, यह 'ज़हीरा' में लिखा है। अगर किसी जानवर या मृत से संभोग किया और उसे यह गुमान हुआ कि रोज़ा टूट गया, फिर उसने जानबूझकर कुछ खा लिया, तो उस पर कफ़्फ़ारा आएगा, बशर्ते कि वह इस मसले को जानता हो; और अगर अनभिज्ञ होगा तो कज़ा लाज़िम आएगी, कफ़्फ़ारा लाज़िम न होगा। अगर किसी ने अपनी उँगली मलाशय (दुबर) में डाली या कोई डोरी निगल गया जो हाथ से नहीं छूटी और यह समझा कि रोज़ा टूट गया, फिर उसके बाद जानबूझकर कुछ खा लिया तो भी यही हुक्म है। अगर किसी औरत के सौंदर्य को देखा और उसे गुमान हुआ कि रोज़ा टूट गया, उसके बाद जानबूझकर कुछ खा लिया तो उसका हुक्म वमन (क़ै) की तरह है। अगर ऐसे मुर्दार (सड़ा हुआ मांस) को खाया जिसमें कीड़े पड़े थे तो रोज़ा फ़ासिद (भंग) हो जाएगा और कफ़्फ़ारा लाज़िम नहीं आएगा, और अगर कीड़े न पड़े हों तो कज़ा और कफ़्फ़ारा दोनों लाज़िम होंगे, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

अगर किसी व्यक्ति को रमज़ान के दिन में वध (क़त्ल) करने के लिए लाए और उसने किसी व्यक्ति से (रोज़े के दौरान) पानी माँगा और उसने थमा दिया, फिर बाद में उसका खून माफ़ हो गया, तो शेख इमाम ज़हीर उद्दीन ने कहा है कि उस पर कफ़्फ़ारा वाजिब होगा। अगर किसी ने अपनी इच्छा से जानबूझकर अप्राकृतिक रूप से स्त्री के साथ संभोग किया, फिर उसे ज़बरदस्ती बादशाह ने सफ़र पर भेज दिया तो ज़ाहिर उसूलों के अनुसार कफ़्फ़ारा साकित न होगा, यह 'ज़हीरा' में लिखा है।

---

1. क़त्ल का कथन, उदाहरण के लिए किसास (बदला) या ज़ुल्म से। और अर्थ यह है कि वह रोज़े से था।

اس پر اعتماد کیا تو کفارہ واجب نہ ہوگا یہی حکم ہے امام محمدؒ کے نزدیک اور امام ابو یوسفؒ کا قول اس کے خلاف ہے اور اگر حدیث کی تاویل معلوم ہے تو کفارہ واجب ہوگا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اگر کسی نے سرمہ لگایا یا بدن پر یا مونچھوں پر تیل ملا اور اس کو گمان ہوا کہ روزہ ٹوٹ گیا پھر عمداً کچھ کھا لیا تو اس پر کفارہ واجب ہوگا لیکن اگر وہ جاہل تھا اور کسی نے اس کو روزہ ٹوٹنے کا فتویٰ دے دیا تھا تو کفارہ واجب نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

مسافر قبل از زوال اپنے شہر میں واپس لوٹاتو؟

اگر مسافر اپنے شہر میں زوال سے پہلے داخل ہوا اور وہاں کچھ نہ کھایا اور روزہ کی نیت کر لی پھر عمداً مجامعت کی تو اس پر کفارہ واجب نہ ہوگا اسی طرح اگر مجنون کو زوال سے پہلے افاقہ ہوا اور اس نے روزہ کی نیت کی پھر مجامعت کی تو بھی یہی حکم ہے۔ یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے صبح کے روزہ کی نیت کی تھی تھی پھر زوال سے پہلے نیت کی پھر کچھ کھا لیا تو اس پر کفارہ واجب نہ ہوگا یہ کشف الکبیر میں لکھا ہے اور صحیح یہ ہے کہ اگر کسی نے روزہ توڑ [دیا] پھر ایسا بیمار ہوا کہ روزہ نہیں رکھ سکتا تو ہمارے نزدیک کفارہ ساقط ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے یہ ظہیرہ میں لکھا ہے۔

پس اصل ہمارے نزدیک یہ ہے کہ اگر کسی شخص کی دن کے آخر وقت میں یہ حالت ہو کہ اگر وہ حالت صبح کو ہوتی تو روزہ توڑنا اس پر مباح ہوتا تو اس سے کفارہ ساقط ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر مسواک کر کے یہ گمان کیا کہ روزہ ٹوٹ گیا پھر عمداً کھا لیا تو اس پر قضا و کفارہ واجب ہوگا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کسی کی غیبت کی اور اس کو یہ گمان ہوا

کہ اس سے روزہ ٹوٹ جاتا ہے پھر اس کے بعد عمداً کچھ کھا لیا تو کفارہ واجب ہوگا اگرچہ کسی فقیہ سے فتویٰ لیا ہو یا کسی حدیث کی تاویل کی یہ بدائع میں لکھا ہے عامہ علماء کا یہی قول ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر کسی عورت نے عمداً روزہ توڑ دیا پھر اس کو اسی روز حیض ہوا یا بیماری ہوئی تو روزہ قضا کرے گی کفارہ واجب نہ ہوگا اگر کسی نے روزہ توڑا اور پھر بے ہوش ہو گیا تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اگر کسی نے اپنے آپ کو زخمی کیا اور ایسا حال ہو گیا کہ روزہ پر قادر نہیں ہے تو بعضوں نے کہا ہے کہ کفارہ ساقط نہ ہوگا یہی صحیح ہے یہ ظہیرہ میں لکھا ہے اگر کسی جانور یا مردہ سے مجامعت کی اور اس کو یہ گمان ہوا کہ روزہ ٹوٹ گیا پھر اس نے عمداً کچھ کھا لیا تو اس پر کفارہ آئے گا بشرطیکہ اس مسئلہ کو جانتا ہو اور اگر جاہل ہو گا تو قضا لازم آئے گی کفارہ لازم نہ ہو گا اگر کسی نے اپنی انگلی دبر میں داخل کی یا کوئی لڑی نگل گیا اور اس کے ہاتھ سے نہیں چھوٹی اور یہ سمجھا کہ روزہ ٹوٹ گیا پھر اس کے بعد عمداً کچھ کھا لیا تو بھی یہی حکم ہے اگر کسی عورت کے حسن کو دیکھا اور اسے گمان ہوا کہ روزہ ٹوٹ گیا اس کے بعد عمداً کچھ کھا لیا تو اس کا حکم مثل قے کے ہے اگر ایسے مردار کو کھایا جس میں کیڑے پڑے تھے تو روزہ فاسد ہو جائے گا اور کفارہ لازم نہیں آئے گا اور اگر کیڑے نہ پڑے ہوں تو قضا کفارہ دونوں لازم ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص کو رمضان کے دن میں قتل کرنے کے واسطے لائے اور اس نے کسی شخص سے (دورانِ روزہ ہی) پانی مانگا اور اس نے پکڑا دیا پھر (معابعد) اُس کا خون معاف ہو گیا تو شیخ امام ظہیر الدین نے کہا ہے کہ اس پر کفارہ واجب ہوگا اگر کسی نے اپنی خوشی سے عمدًا دبر میں عورت سے مجامعت کی پھر اس کو زبردستی بادشاہ نے سفر کو بھیجا تو ظاہر اصول کے بموجب کفارہ ساقط نہ ہوگا یہ ظہیرہ میں لکھا ہے۔

۱۔ قولِ قتل مثلاً قصاص یا ظلم سے۔ اور مراد یہ کہ وہ روزے سے تھا۔

Fatawa-e-Alamgiri..... Volume ② (26) Kitab-us-Sawm (Book of Fasting)

Chapter: 5 On the description of valid excuses due to which it is permissible not to fast.

Description of Travel: Among these is travel, which makes it permissible not to fast. The day one begins a journey is not considered a valid excuse for breaking a fast already started; this is recorded in 'Ghiyathiya'. Therefore, if someone begins a journey during the day, it is not permissible to break the fast that day, and if they do break it, kaffara (expiation) will not be mandatory. However, if they break the fast and then set out on a journey, kaffara will be mandatory; this is written in 'Muhit-e-Sarkhasi'. If a person intentionally eats something in the morning and then the ruler forcibly makes them travel, according to the apparent narration, kaffara is not waived. If they travel of their own volition, by consensus of narrations, kaffara is not waived; this is stated in 'Khulasa'. If someone traveling during Ramadan forgets something and returns home to retrieve it, eats something while at home, and then resumes the journey, the legal reasoning (qiyas) is that kaffara would be obligatory because their journey had been suspended; the jurists have stated that we adopt this view, as recorded in 'Ghiyathiya'. Among the valid excuses is also illness. If a sick person fears for their life or the loss of a limb, there is a consensus (ijma) that they should break the fast. If they fear an increase in the severity of the illness or its duration, the same ruling applies according to us, and they must make up the fast (qaza) later; this is in 'Muhit'. The patient should determine this through their own judgment (ijtihad), and ijtihad is not merely based on a whim but must be based on a strong probability, whether through symptoms, experience, or the advice of a Muslim physician who is not an open sinner; this is recorded in 'Fath-ul-Qadir'. If a healthy person fears that fasting will make them ill, they are treated under the same ruling as a sick person; this is stated in 'Tabyin'.

Ruling regarding periodic fever or constant fever: If it is the day of a person's recurring fever and they eat something before the fever appears, there is no harm; this is in 'Fath-ul-Qadir'. If someone gets a fever every third day and breaks the fast on that day based on the assumption that the fever will come and cause weakness, but the fever does not occur, then kaffara is mandatory; this is recorded in 'Khulasa'. Among the excuses are pregnancy and breastfeeding. If a pregnant or breastfeeding woman fears for her own life or that of the child, she should break the fast and make it up later; kaffara is not mandatory for them, as per 'Khulasa'. Among the excuses are menstruation (haidh) and post-natal bleeding (nifas). If a woman is in

menstruation or post-natal bleeding, she should not fast; this is in 'Hidaya'. If a woman thought her period was starting and broke her fast for that reason, but it did not start that day, the clearer view is that kaffara will be mandatory; this is in 'Zahiriyya'. If she becomes pure from menstruation during the night and the period lasted a full ten days, she should fast the next morning. If it lasted less than ten days, then if she found enough time at night to perform a ritual bath (ghusl) with even a small portion of the night remaining, she should fast. If dawn (fajr) breaks exactly as she finishes the bath, she should not fast, because when the period is less than ten days, the duration of the bath is counted as part of the menstruation period; this is written in 'Muhit-e-Sarkhasi'. Among the excuses are extreme thirst and hunger. If someone fears death or loss of mental faculty due to hunger or thirst while fasting—such as a maidservant who exhausts herself working and fears death; similarly, a person taken by the ruler's agent to court during the summer heat who fears death or loss of reason—it is permissible to break the fast; this is recorded in 'Fath-ul-Qadir'. Among the excuses is also old age.

अध्याय : ५ उन उज़्रों (कारणों) के बयान में जिनसे रोज़ा न रखना मुबाह (अनुमेय) होता है

सफ़र का बयान: इनमें से एक सफ़र (यात्रा) है जो रोज़ा न रखने की अनुमति देता है। जिस दिन सफ़र शुरू किया गया हो, वह दिन रोज़ा तोड़ने के लिए मान्य उज़्र नहीं है, यह 'ग़ियाथिया' में लिखा है। अतः यदि किसी ने दिन में सफ़र शुरू किया, तो उस दिन रोज़ा तोड़ना जायज़ नहीं है, और यदि तोड़ दिया तो कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य नहीं होगा। लेकिन यदि रोज़ा तोड़कर सफ़र पर निकला, तो कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने सुबह के समय जानबूझकर कुछ खा लिया और फिर बादशाह ने उसे ज़बरदस्ती सफ़र पर भेज दिया, तो ज़ाहिर रिवायत के अनुसार कफ़्फ़ारा साक़ित (माफ़) नहीं होगा। और यदि अपनी इच्छा से सफ़र किया, तो सर्वसम्मति के अनुसार कफ़्फ़ारा साक़ित नहीं होगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि रमज़ान में किसी ने सफ़र किया, फिर कोई चीज़ भूल गया था और उसे लेने के लिए वापस घर आया और घर में कुछ खाया, फिर सफ़र पर चला गया, तो कयास (तर्क) यह है कि उस पर कफ़्फ़ारा वाजिब होगा क्योंकि उसका सफ़र रुक गया था; फ़कीह ने कहा है कि हम इसी को अपनाते हैं, यह 'ग़ियाथिया' में लिखा है। और इनमें से एक बीमारी है। यदि मरीज़ को अपनी जान जाने या किसी अंग के बेकार होने का डर हो, तो इज्मा (सर्वसम्मति) से यह हुक्म है कि वह रोज़ा तोड़ दे। और यदि बीमारी बढ़ने या देर तक रहने का डर हो, तब भी हमारे नज़दीक यही हुक्म है, और रोज़ा तोड़ने के बाद उस पर कज़ा (बाद में रोज़ा रखना) अनिवार्य होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। इस बात को मरीज़ अपने इज्तिहाद (स्व-विवेक) से पहचाने, और इज्तिहाद केवल वहम (भ्रम) का नाम नहीं है बल्कि प्रबल संभावना (ग़ालिब गुमान) होनी चाहिए, चाहे वह किसी लक्षण से हो, अनुभव से हो या किसी ऐसे मुस्लिम चिकित्सक के बताने से हो जो स्पष्ट रूप से फ़ासिक (पापी) न हो, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में लिखा है। यदि किसी स्वस्थ व्यक्ति को यह डर हो कि रोज़ा रखने से वह बीमार हो जाएगा, तो वह भी बीमार के ही हुक्म में है, यह 'तबीईन' में लिखा है।

मियादी बुख़ार या निरंतर बुख़ार वाले के संबंध में हुक्म: यदि किसी को बुख़ार आने की बारी का दिन हो और बुख़ार प्रकट होने से पहले उसने कुछ खा लिया, तो कोई हर्ज़ नहीं है, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में लिखा है। यदि किसी को तीसरे दिन बुख़ार आता है और उसने दौरे वाले दिन इस वहम पर रोज़ा तोड़ दिया कि बुख़ार आएगा तो कमज़ोरी हो जाएगी, और उसे बुख़ार नहीं आया, तो कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। और इनमें से एक गर्भावस्था और स्तनपान है। यदि गर्भवती

या दूध पिलाने वाली स्त्री को अपनी जान या बच्चे की जान का डर हो, तो वे रोज़ा तोड़ दें और कज़ा करें, उन पर कफ़्फ़ारा अनिवार्य नहीं होगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। और इनमें से एक हैज़ (मासिक धर्म) और निफ़ास (प्रसव के बाद का रक्तस्राव) है। यदि किसी महिला को हैज़ या निफ़ास हो, तो वह रोज़ा न रखे, यह 'हिदाया' में लिखा है। यदि किसी स्त्री को हैज़ आने की संभावना थी और इस वजह से उसने रोज़ा तोड़ दिया, लेकिन उस दिन हैज़ नहीं आया, तो अज़हर (स्पष्ट मत) यह है कि उस पर कफ़्फ़ारा अनिवार्य होगा, यह 'ज़हीरया' में लिखा है। यदि रात में हैज़ से पाक (शुद्ध) हो जाए और हैज़ पूरे दस दिन आया हो, तो सुबह को रोज़ा रखे। और यदि दस दिन से कम आया हो, तो यदि उसने रात में इतना समय पाया कि ग़ुस्ल (स्नान) करने के बाद भी रात का थोड़ा सा समय शेष रहा, तो भी रोज़ा रखे। और यदि ग़ुस्ल से फ़ारिग होने के साथ ही फ़ज्र (भोर) उदय हो गई, तो रोज़ा न रखे, क्योंकि जब हैज़ दस दिन से कम हो, तो नहाने की अवधि भी हैज़ में ही गिनी जाती है, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। और इनमें से एक प्यास और भूख है। यदि किसी को रोज़ा में भूख या प्यास के कारण मृत्यु या मानसिक क्षति का डर हो, जैसे कोई दासी काम करते-करते थक जाए और उसे मृत्यु का भय हो; इसी प्रकार वह व्यक्ति जिसे बादशाह का कारिंदा गर्मी के मौसम में दरबार ले जाए और उसे मृत्यु या मानसिक क्षति का डर हो, तो रोज़ा तोड़ना जायज़ है, यह 'फ़तह-उJ-क़दीर' में लिखा है। और इनमें से एक बुढ़ापा भी है।

باب : ۵ ان عذروں کے بیان میں جن سے روزہ نہ رکھنا مباح ہوتا ہے

سفر کا بیان: منجملہ ان کے سفر ہے جو روزہ نہ رکھنے کو مباح کرتا ہے جس دن سفر شروع کر دیا وہ دن روزہ توڑنے کا عذر نہیں ہے یہ غیاثیہ میں لکھا ہے پس اگر کسی نے دن میں سفر کیا تو اس دن روزہ توڑنا جائز نہیں اور اگر روزہ توڑ دیا تو کفارہ لازم نہ ہوگا اور اگر روزہ توڑ کر سفر کیا تو کفارہ لازم آئے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر کسی شخص نے صبح کے وقت عمداً کچھ کھا لیا پھر بادشاہ نے زبردستی اس سے سفر کرایا تو ظاہر روایت کے بموجب کفارہ ساقط نہ ہوگا اور اگر اپنے اختیار سے سفر کیا تو باتفاق روایات کفارہ ساقط نہ ہوگا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر رمضان میں کسی نے سفر کیا پھر کوئی چیز بھول گیا تھا اس کے لینے کو اپنے گھر کی طرف لوٹا اور اپنے گھر میں کچھ کھایا پھر سفر کو چلا گیا تو قیاس یہ ہے کہ اس پر کفارہ واجب ہوگا اس لئے کہ اس کا سفر موقوف ہو گیا تھا فقیہ نے کہا ہے کہ ہم اسی کو اختیار کرتے ہیں یہ غیاثیہ میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے مرض ہے مریض کو اگر اپنی جان کے تلف ہونے یا کسی عضو کے بیکار ہونے کا خوف ہو تو بالاجماع یہ حکم ہے کہ روزہ توڑ دے اور اگر مرض کی زیادتی کا یا اس کے دیر تک رہنے کا خوف ہو تو بھی ہمارے نزدیک یہی حکم ہے اور روزہ توڑنے کے بعد اس پر قضا لازم ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اس بات کو مریض اپنے اجتہاد سے پہچانے اور اجتہاد محض وہم کا نام نہیں بلکہ غالب گمان حاصل ہو خواہ کسی علامت سے یا تجربہ سے یا ایسے مسلمان طبیب کے آگاہ کرنے سے جو کھلا ہوا فاسق نہ ہو یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر تندرست کو یہ خوف ہے کہ وہ روزہ رکھنے سے بیمار ہو جائے گا تو وہ مریض کے حکم میں ہے یہ تبیین میں لکھا ہے۔

معیادی بخار یا مستقل بخار والے کی بابت حکم: اگر کسی کو بخار کی باری کا دن ہو اور بخار کے ظاہر ہونے سے پہلے اس نے کچھ کھا لیا تو کچھ مضائقہ نہیں یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر کسی کو تیسرے دن بخار آتا ہے اور اس نے دورہ کے دن اس وہم پر روزہ توڑ ڈالا کہ بخار آئے گا تو ضعف ہو جائے گا اور اس کو بخار نہ آیا تو کفارہ لازم ہوگا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے حاملہ ہونا اور بچہ کو دودھ پلانا ہے حاملہ اور دودھ پلانے والی عورت کو اگر اپنی جان یا بچہ کا خوف ہو تو روزہ توڑیں اور قضا کریں کفارہ ان پر لازم نہ ہوگا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے حیض اور نفاس ہے اگر کسی عورت کو حیض یا نفاس ہو تو روزہ نہ رکھے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اگر کسی عورت کو حیض آنے کا گمان تھا اس وجہ سے اس نے روزہ توڑ دیا اور اس روز حیض نہ آیا تو اظہر یہ ہے کہ اس پر کفارہ لازم آئے گا یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اگر رات میں حیض سے پاک ہو جائے اور حیض پورے دس دن آیا ہے تو صبح کو روزہ رکھے اور اگر دس دن سے کم آیا ہے پس اگر اس نے رات میں سے اتنا وقت پایا کہ غسل کرنے کے بعد بھی ہلکی سی ایک ساعت رات رہی تو بھی روزہ رکھے اور اگر نہانے سے فارغ ہونے کے ساتھ ہی فجر طلوع ہوئی تو روزہ نہ رکھے اس لئے کہ جب حیض دس دن سے کم ہو تو نہانے کی مدت منجملہ حیض کے ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے پیاس اور بھوک ہے اگر کسی کو روزہ میں بھوک یا پیاس کے سبب سے ہلاک ہو جانے یا عقل کے نقصان کا خوف ہو جیسے کہ باندی کام کرتے کرتے تھک کر روزے سے ہلاکت کا خوف کرے اور اسی طرح سے وہ شخص جس کو بادشاہ کا موکل گرمی کے موسم میں دربار کو لے جائے اور اسے ہلاک ہونے یا عقل کے نقصان کا خوف ہو تو روزہ توڑنا جائز ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے بڑھاپا ہے۔

Fatawa 'Alamgiri..... Vol. ② Kitab al-Sawm (The Book of Fasting) 27

Issue Regarding the Shaikh Fani (An Extremely Elderly Person):

If a Shaikh Fani (an elderly person) is not capable of fasting, they should not fast and should feed a needy person (miskeen) in exchange for every fast; this is written in *Al-Hidayah*. The same ruling applies to an elderly woman; this is written in *Siraj al-Wahaj*. A Shaikh Fani is a person who becomes weaker every day until they pass away; this is written in *Bahr al-Ra'iq*. It is optional whether one gives the fidyah (compensation) all at once at the beginning of Ramadan or for all fasts at the end of Ramadan; this is written in *Nahr al-Fa'iq*. If, after giving the fidyah, one becomes capable of fasting, the ruling for fidyah becomes void, and fasting becomes obligatory upon them; this is written in *An-Nihayah*. If the fasts were for the expiation (kaffarah) of an oath or murder, and the person becomes unable to perform them due to being a Shaikh Fani, then feeding is not permissible in their place. The general principle is that for a fast that is fundamentally obligatory and not a substitute for something else, one can give food when there is no hope of being able to fast in the future. However, for a fast that is a substitute for something else and not the fundamental obligation itself, one cannot give food in its stead, even if there is no hope of fasting in the future. For example, it is not permissible to give food in exchange for the fast of expiation for an oath because that fast itself is a substitute for something else. In the cases of expiation for *zihar* (a form of divorce statement) or the expiation for breaking a fast in Ramadan, if one is unable to free a slave due to poverty or unable to fast due to old age, one can feed sixty needy people in its stead because this fidyah for fasting is established by a clear text (nass); this is written in *Sharh al-Tahawi*. If a fast of Ramadan is missed due to the excuse of illness or travel, and the illness or travel persisted until the person died, then making up the fasts (qada) is not obligatory. However, if they had made a will (wasiyah) that food should be provided in exchange for the fasts, the will is valid, though not mandatory, and the food should be provided from one-third of their estate. If the sick person recovered or the traveler returned and had enough time equal to the number of fasts missed to make them up, then the qada for all of them is obligatory. If they did not observe those fasts and died, it is mandatory for them to make a will for fidyah; this is written in *Al-Bada'i'*. On their behalf, their guardian (wali) should give half a *sa'* (approx. 2kg) of wheat or one *sa'* of dates or barley for each fast; this is written in *Al-Hidayah*. If they did not make a will and the heirs gave the fidyah on their behalf as an act of kindness, it is permissible, but it is not mandatory upon them without a will; this is written in *Fatawa Qadi Khan*.

The guardian cannot fast on their behalf; this is written in *At-Tabyin*. If a sick person becomes healthy or a traveler becomes a resident and then they both die, they are obligated to make up for the number of days they were healthy and resident by consensus of all jurists; this is the correct view, as written in *Siraj al-Wahaj*. If another Ramadan arrived and the person had not made up the fasts of the previous Ramadan, they should prioritize these (current) fasts over the makeup ones; this is written in *Nahr al-Fa'iq*. Among our associates, Al-Razi stated that breaking a voluntary (nafl) fast without a valid excuse is not permissible; this is written in *Al-Kafi* and is the most correct view, as stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*, and is the manifest narration (zahir al-riwayah), as written in *Nahr al-Fa'iq*. It is narrated from Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad that hospitality (ziyafah) is also an excuse; this is written in *Al-Kafi*. The jurists have said that the correct position is that if the host is someone who would be pleased just by the person's presence and would not be grieved by them not eating, then the person should not break their fast. If they know that the host will be grieved by them not eating, then they should break the fast and make it up later. Shams al-A'immah al-Halwani said that the best view in this matter is that if one does not have confidence in their ability to perform the qada, they should not break the fast even if it grieves a Muslim. This ruling applies when breaking the fast is before *zawal* (noon); after *zawal*, the fast should not be broken under any circumstances unless it leads to disobedience to parents, in which case one may break it; this is written in *Al-Muhit*. Hospitality is an excuse for both the host and the guest.

1- Grief is not a condition; rather, if there is a personal desire to eat, breaking it is sufficient. This is what Al-Hakim stated, and Ibn Humam and others considered it preferred.

फ़तावा आलमगिरी..... जिल्द ② किताब अस-सौम २७

शैख़ फ़ानी (अत्यधिक वृद्ध) से संबंधित मसला:

शैख़ फ़ानी अगर रोज़ा रखने पर समर्थ न हो, तो रोज़ा न रखे और हर रोज़े के बदले एक मिस्कीन (ग़रीब) को खाना खिला दे, यह हिदाया में लिखा है। बूढ़ी औरत के लिए भी यही हुक्म है, यह सिराजुल वहाज में लिखा है। शैख़ फ़ानी वह व्यक्ति है जो हर दिन अधिक कमज़ोर होता जाए यहाँ तक कि मर जाए, यह बहुरुल रईक़ में लिखा है। और यह विकल्प है कि चाहे फ़िदया रमज़ान की शुरुआत में एक साथ दे दे या रमज़ान के अंत में दे, यह नहरुल्फ़ाइक़ में लिखा है। अगर फ़िदया देने के बाद वह रोज़ा रखने पर समर्थ हो जाए, तो फ़िदया का हुक्म रद्द हो जाएगा और रोज़े उस पर वाजिब होंगे, यह निहाया में लिखा है। और अगर क़सम या क़त्ल के कफ़्फ़ारे के रोज़े थे और शैख़ फ़ानी होने के कारण उनसे लाचार हो गया, तो उनके बदले खाना खिलाना जायज़ नहीं है। सामान्य नियम यह है कि जो रोज़ा मूल रूप से फ़र्ज़ हो और किसी दूसरे का विकल्प न हो, उसके लिए रोज़ा रखने से निराश होने पर खाना दिया जा सकता है। और जो रोज़ा दूसरे का विकल्प हो और स्वयं मूल न हो, उसके बदले खाना नहीं दिया जा सकता, भले ही भविष्य में रोज़ा रखने से निराश हो गया हो। उदाहरण के लिए, क़सम के कफ़्फ़ारे के रोज़े के बदले खाना देना जायज़ नहीं है क्योंकि वे स्वयं दूसरे का विकल्प हैं। और कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार और कफ़्फ़ारा-ए-रमज़ान में अगर अपनी ग़रीबी के कारण गुलाम आज़ाद करने और बुढ़ापे के कारण रोज़ा रखने से लाचार हो, तो उसके बदले साठ मिस्कीनों को खाना खिला सकता है, क्योंकि यह फ़िदया रोज़े के बदले में शरीयत के साफ़ हुक्म (नस) से साबित है, यह शर्ह-ए-तहावी में लिखा है। अगर रमज़ान का रोज़ा बीमारी या यात्रा के कारण छूट गया और वह बीमारी या यात्रा अभी जारी थी कि वह मर गया, तो उस पर क़ज़ा वाजिब नहीं है। लेकिन अगर उसने वसीयत की हो कि रोज़े के बदले खाना खिलाया जाए, तो वसीयत सही है, वाजिब नहीं, और उसके तिहाई माल में से खाना खिलाया जाए। और अगर मरीज़ ठीक हो गया या यात्री यात्रा से लौट आया और उसे इतना समय मिला कि जितने रोज़े छूटे थे उनकी क़ज़ा कर सकता था, तो उस पर उन सबकी क़ज़ा वाजिब है। फिर अगर रोज़े नहीं रखे और मौत आ गई, तो उस पर वाजिब है कि फ़िदया की वसीयत करे, यह बदाइ' में लिखा है। और उसकी ओर से उसका वली हर रोज़े के बदले एक मिस्कीन को आधा सा' (लगभग २ किलो) गेहूं या एक सा' खजूर या जौ दे दे, यह हिदाया में लिखा है। और अगर उसने वसीयत नहीं की और वारिसों ने उस पर अहसान करते हुए अपनी ओर से

फ़िदया दिया, तो भी जायज़ है, लेकिन वसीयत के बिना उन पर वाजिब नहीं है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

वली उसकी ओर से रोज़ा नहीं रख सकता, यह तबीन में लिखा है। अगर मरीज़ स्वस्थ हो गया या मुसाफ़िर मुक़ीम (ठहर गया) हो गया, फिर वे दोनों मर गए, तो स्वास्थ्य और ठहराव की अवधि के अनुसार उन पर क़ज़ा वाजिब होगी, यह सर्वसम्मति से सभी फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) का मत है और यही सही है, यह सिराजुल वहाज में लिखा है। अगर दूसरा रमज़ान आ गया और उसने पिछले रमज़ान के रोज़ों की क़ज़ा नहीं की है, तो वह इन रोज़ों को (वर्तमान रमज़ान के) क़ज़ा पर प्राथमिकता दे, यह नहरुल्फ़ाइक़ में लिखा है। हमारे साथियों में से राज़ी ने कहा है कि नफ़्ल रोज़े में बिना किसी बहाने के इफ़्तार (रोज़ा तोड़ना) जायज़ नहीं है, यह काफ़ी में लिखा है और यही सबसे सही (अस़ह) है, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है और यही ज़ाहिर रिवायत है, यह नहरुल्फ़ाइक़ में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद से वर्णित है कि मेहमाननवाज़ी (ज़ियाफ़त) भी एक बहाना (उज़्र) है, यह काफ़ी में लिखा है। फ़ुक़हा ने कहा है कि सही मत यह है कि अगर दावत देने वाला ऐसा व्यक्ति हो जो केवल उसके आने से प्रसन्न हो जाए और खाना न खाने के कारण उसे दुःख न हो, तो रोज़ा न तोड़े। और अगर वह जानता है कि खाना न खाने से उसे दुःख होगा, तो रोज़ा तोड़ दे और बाद में उसकी क़ज़ा करे। शम्सुल अइम्मा हलवानी ने कहा है कि इस मसले में सबसे अच्छी बात यह है कि अगर स्वयं पर क़ज़ा रखने का भरोसा न हो तो रोज़ा न तोड़े, भले ही रोज़ा न तोड़ने से मुसलमान को दुःख पहुँचे। और यह हुक्म उस समय के लिए है जब रोज़ा तोड़ना ज़वाल (दोपहर) से पहले हो, ज़वाल के बाद किसी भी स्थिति में रोज़ा न तोड़े, लेकिन अगर इसमें माता-पिता की अवज्ञा होती हो तो तोड़ दे, यह मुहीत में लिखा है। ज़ियाफ़त मेज़बान और मेहमान दोनों के हक़ में एक उज़्र (बहाना/कारण) है।

१- दुःख होना शर्त नहीं है, बल्कि अगर स्वयं खाने की इच्छा हो तो तोड़ना पर्याप्त है और यही हाकिम ने कहा है और इब्न हुमाम आदि ने इसे प्राथमिकता दी है।

شیخ فانی (پیرانہ سالی والا) کی بابت مسئلہ:

شیخ فانی اگر روزہ پر قادر نہ ہو تو روزہ نہ رکھے اور ہر روزے کے بدلے ایک مسکین کو کھانا کھلا دے یہ ہدایہ میں لکھا ہے بوڑھی عورت کا بھی یہی حکم ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے شیخ فانی وہ شخص ہے جو ہر روز زیادہ ضعیف ہوتا جائے یہاں تک کہ مر جائے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور یہ اختیار ہے کہ چاہے فدیہ اول رمضان میں ایک بار دے اور چاہے کل فدیہ آخر رمضان میں دے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اگر فدیہ دینے کے بعد روزہ پر قادر ہو گیا تو فدیہ کا حکم باطل ہوگا اور روزے اس پر واجب ہوں گے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور اگر قسم یا قتل کے کفارہ کے روزے تھے اور شیخ فانی ہونے کی وجہ سے ان سے عاجز ہو گیا تو ان کے بدلے کھانا کھلانا جائز نہیں اور قاعدہ کلیہ اس کا یہ ہے کہ جو روزہ کہ خود اصل ہو اور کسی دوسرے کو عوض نہ ہو اس کے عوض میں جب روزہ رکھنے سے مایوس ہو تو کھانا دے سکتا ہے اور جو روزہ کہ دوسرے کا بدل ہو اور خود اصل نہ ہو اس کی عوض میں کھانا نہیں دے سکتا اگرچہ آئندہ روزہ رکھنے سے مایوس ہو گیا ہو مثلاً قسم کے کفارہ کے روزہ کے بدلے میں کھانا دینا جائز نہیں اس لئے کہ وہ خود دوسرے کے بدل میں اور کفارہ ظہار اور کفارہ رمضان میں اگر اپنی فقیری کی وجہ سے غلام آزاد کرنے اور بڑھاپے کی وجہ سے روزہ رکھنے سے عاجز ہو تو اس کے عوض میں ساٹھ مسکینوں کو کھانا کھلا سکتا ہے اس واسطے کہ یہ فدیہ روزہ کے عوض میں نص سے ثابت ہوا ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اگر رمضان کا روزہ مرض یا سفر کے عذر سے فوت ہو گیا اور وہ مرض یا سفر ابھی باقی تھا کہ وہ مر گیا تو اس پر قضا واجب نہیں لیکن اگر اس نے یہ وصیت کی ہو کہ روزہ کے عوض میں کھانا کھلایا جائے تو وصیت صحیح ہے واجب نہیں اور

اس کے تہائی مال میں سے کھانا کھلایا جائے اور اگر مریض اچھا ہو گیا یا مسافر سفر سے واپس آیا اور اس قدر وقت اس کو ملا کہ جس قدر روزے فوت ہوئے تھے ان کی قضا کر سکتا تھا تو اس پر ان سب کی قضا لازم ہے پس اگر روزے نہیں رکھے اور موت آ گئی تو اس پر واجب ہے کہ فدیہ کی وصیت کرے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اس کی طرف سے اس کا ولی ہر روزہ کے عوض میں ایک مسکین کو نصف صاع گیہوں یا ایک صاع چھوہارے یا جو دے دے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر اس نے وصیت نہیں کی اور وارثوں نے اس پر احسان کر کے اپنی طرف سے فدیہ دیا تو بھی جائز ہے لیکن بغیر وصیت کے ان پر واجب نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ولی اس کی طرف سے روزہ نہیں رکھ سکتا یہ تبیین میں لکھا ہے اگر مریض صحیح یا مسافر مقیم ہوا پھر وہ دونوں مر گئے تو بقدر صحت اور اقامت ان پر قضا لازم ہوگی بالاتفاق سب فقہاء کا یہی قول ہے یہی صحیح ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر دوسرا رمضان آیا اور اس نے پہلے رمضان کے روزہ قضا نہیں کئے تو ان روزوں کو قضا پر مقدم کرے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے ہمارے اصحاب میں سے رازی نے کہا ہے کہ نفل روزہ میں بغیر عذر افطار جائز نہیں یہ کافی میں لکھا ہے یہی اصح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے یہی ظاہر روایت ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ سے مروی ہے کہ ضیافت بھی عذر ہے یہ کافی میں لکھا ہے فقہاء نے کہا ہے کہ مذہب صحیح یہ ہے کہ اگر دعوت کرنے والا ایسا شخص ہو کہ صرف اس کے حاضر ہونے سے راضی ہو جائے گا اور کھانا نہ کھانے کی وجہ سے اس کو رنج نہ ہو گا تو روزہ نہ توڑے اور اگر جانتا ہے کہ اس کو کھانا نہ کھانے کی وجہ سے رنج ہوگا تو روزہ توڑ دے اور پھر قضا کرے شمس الائمہ حلوانی نے کہا ہے کہ اس مسئلہ میں سب سے بہتر قول یہ ہے کہ اگر اپنے اوپر قضا رکھنے کا اعتماد نہیں ہے تو روزہ نہ توڑے اگر چہ روزہ نہ توڑنے میں مسلمان کو رنج ہوتا ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب روزہ توڑنا زوال سے پہلے ہو اور زوال کے بعد

کسی صورت میں روزہ نہ توڑے لیکن اگر اس میں والدین کی نافرمانی ہوتی ہو تو توڑ دے یہ محیط میں لکھا ہے ضیافت میزبان اور مہمان دونوں کے حق میں عذر ہے یہ

1- رنج کا ہونا شرط نہیں ہے بلکہ اگر خود کھانے کی طرف رغبت ہو تو توڑنا کافی ہے اور یہی حاکم نے کہا ہے اور ابن ہمام وغیرہ نے مرجح جانا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 28 | Kitab al-Sawm (Book of Fasting)

It is stated in *Sharh Wiqayah* that hospitality is not a valid excuse for missing a mandatory fast; this is mentioned in *An-Nihayah*. If a person suffering from insanity recovers during any part of Ramadan, they must perform compensatory fasts (qada) for the previous missed days. If the insanity lasted the entire month, qada is not mandatory. According to the manifest report (*zahir al-riwayah*), there is no difference between insanity occurring after reaching adulthood and before it; this is documented in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

If recovery from insanity occurs after the decline of the sun (*zawal*) on the last day of Ramadan, qada is not mandatory, as stated in *Al-Kifayah* and *An-Nihayah*. If one remains unconscious for the entire month of Ramadan, they shall perform qada for those fasts; this is a consensus ruling (*ijma'i*), as mentioned in *Mi'raj al-Dirayah*. If someone becomes unconscious or insane after sunset and this state continues for several days, they must perform qada for the fast of the day following that night. This is because if it is known that they had made the intention for that day's fast, then apparently the fast was valid. If this is not known, the apparent state is that they would have made the intention, and acting upon the apparent state is mandatory. However, if the person is a traveler or someone accustomed (1) to breaking (i.e., not keeping) fasts in Ramadan, then qada is mandatory for them because their apparent state does not indicate intention; this is stated in *Al-Zahidi*. A warrior (*ghazi*), if he knows he will fight the enemy during Ramadan and fears that fasting will cause weakness, is permitted to break the fast; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If the battle does not occur, no expiation (*kaffarah*) is due, as the need to eat was to gain strength for the battle. This is not the case for illness, as stated in *Al-Zahiriyyah*. If a tradesman who depends on his earnings knows that working will cause him such harm that breaking the fast becomes permissible, then it is forbidden for him to break the fast before becoming ill; this is stated in *Al-Qunyah*.

Chapter: 6 Regarding Vows (Nadr)

Conditions of a Vow: The fundamental principle is that a vow is not valid without its conditions. The first condition is that the thing vowed must be of a genus that is religiously mandatory (*wajib*). For this reason, a vow to visit the sick is not valid. The second is that it must be intended for its own sake (*maqsud bi-dhatih*) and not be a means (*wasilah*); hence, vows for ablution (*wudu*) or the prostration of recitation (*sajdah al-tilawah*) are not valid. The third is that the thing vowed must not already be

mandatory at present or at any other time. Thus, if someone vows to pray the Dhuhr prayer or any other prescribed prayer, it is not valid; this is stated in *An-Nihayah*. The fourth is that the thing vowed must not be a sinful act in itself; this is written in *Al-Bahr al-Ra'iq*. Therefore, if someone says, 'For the sake of Allah, I vow to fast on the day of Sacrifice (Eid al-Adha),' they should not fast on that day but perform qada later. This vow is valid because fasting is fundamentally prescribed, and the prohibition is due to another reason, which is not accepting Allah's invitation. If they fast on that day, the obligation of the vow is fulfilled, as stated in *Al-Hidayah*. Another essential condition is that what is vowed must not be impossible (*muhal*). Thus, if someone vows to fast on a day that has already passed, the vow is not valid; this is stated in *Al-Bahr al-Ra'iq*. If someone says, 'For the sake of Allah, I am obliged to fast on the day so-and-so person arrives,' and that person arrives at a time when the vower has already eaten, or if the vower was a woman who had started her menstruation, then according to Imam Muhammad, nothing is mandatory for them; this is written in *Fatawa Qadi Khan*.

---

(1) By "breaking" is meant the habit of not fasting, as practiced by the profligate. The translator has loosely translated "iftar" as "breaking the fast" (*roza todna*); one should be cautious of this interpretation.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द २ | २८ | किताब अल-सौम (रोज़े का अध्याय)

शर्ह विकाया में लिखा है कि दावत अनिवार्य (वाजिब) रोज़े को न रखने का बहाना (उज़्र) नहीं है, यह निहाया में लिखा है। अगर किसी पागल (मजनून) को रमज़ान के कुछ हिस्से में होश (अफ़ाक़ा) आ जाए, तो पिछले दोनों दिनों की क़ज़ा अनिवार्य होगी। और अगर पूरे महीने पागलपन रहा, तो क़ज़ा लाज़िम नहीं होगी। ज़ाहिर रिवायत में इस पागलपन में जो बालिग होने के बाद हो और जो बालिग होने से पहले हो, कोई अंतर नहीं है, यह मुहीत सर्खसी में लिखा है।

अगर रमज़ान के आखिरी दिन में ज़वाल (दोपहर के बाद सूरज ढलने का समय) के बाद होश आए तो क़ज़ा वाजिब नहीं होगी, यह किफ़ाया और निहाया में लिखा है। अगर कोई पूरे रमज़ान बेहोश रहा तो उन रोज़ों की क़ज़ा करेगा, यह इजमाई (सर्वसम्मत) हुक्म है, यह मेराज उद-दराया में लिखा है। अगर किसी को सूर्यास्त के बाद बेहोशी या पागलपन हुआ और कई दिनों तक यह स्थिति रही, तो उस रात के बाद आने वाले दिन का रोज़ा क़ज़ा करे क्योंकि अगर उसे मालूम है कि उसने उस दिन के रोज़े की नियत कर ली थी, तो ज़ाहिर है कि वह रोज़ा हो गया। और अगर यह नहीं मालूम, तो ज़ाहिर हाल यही है कि नियत की होगी और ज़ाहिर हाल पर अमल करना वाजिब है। लेकिन अगर यात्री (मुसाफिर) हो या ऐसा व्यक्ति हो जिसे रमज़ान में रोज़े तोड़ने (यानी न रखने) की आदत (1) है, तो उस पर क़ज़ा वाजिब होगी क्योंकि ज़ाहिर हाल उसकी नियत पर दलालत नहीं करता, यह ज़ाहिदी में लिखा है। गाजी (योद्धा) अगर जानता है कि वह रमज़ान में दुश्मन से लड़ेगा और रोज़ा रखने से कमज़ोरी का डर हो, तो उसके लिए रोज़ा तोड़ना जायज़ है, यह मुहीत सर्खसी में लिखा है। फिर अगर लड़ाई न हो, तो उस पर कफ़्फ़ारा वाजिब न होगा क्योंकि लड़ाई में शक्ति प्राप्त करने के लिए पहले खाना खाने की ज़रूरत है। बीमारी का यह हाल नहीं है, यह ज़हीरिया में लिखा है। अगर कोई कामकाजी व्यक्ति अपने खर्च का मोहताज हो और उसे पता हो कि काम में मशगूल होने से उसे इतना नुकसान (ज़रर) होगा कि रोज़ा तोड़ना जायज़ हो जाए, तो बीमार होने से पहले रोज़ा तोड़ना हराम है, यह कुनिया में लिखा है।

अध्याय: 6 मन्नत (नज़्र) के बयान में

नज़्र की शर्तें: मूल बात यह है कि नज़्र बिना उसकी शर्तों के सही नहीं होती। पहली शर्त यह है कि जिस चीज़ की नज़्र करे, उसकी श्रेणी (जिंस) से शरीयत में कोई चीज़ वाजिब हो, इसलिए बीमार की मिज़ाजपुर्सी (अयादत) की नज़्र सही नहीं है। दूसरी यह कि वह स्वयं में उद्देश्य (मक़सूद बिज़-ज़ात)

हो, साधन (वसीला) न हो, अतः वज़ू और सज्दा-ए-तिलावत की नज़्र सही नहीं होगी। तीसरी यह कि जिस चीज़ की नज़्र करे वह अभी या किसी और समय में पहले से वाजिब न हो। अतः अगर कोई ज़ुहर की नमाज़ या किसी और वक़्त की नमाज़ की नज़्र करे तो वह सही नहीं है, यह निहाया में लिखा है। चौथी यह कि जिस चीज़ की नज़्र करे वह अपने आप में गुनाह का काम न हो, यह बहरुल राइक़ में लिखा है। अतः अगर कोई कहे कि अल्लाह के लिए मैंने क़ुरबानी के दिन के रोज़े की मन्नत मानी, तो उस दिन रोज़ा न रखे और बाद में क़ज़ा करे। यह नज़्र सही है क्योंकि रोज़ा रखना मूल रूप से वैध (मशरू) है और मनाही दूसरे कारण से हुई है, वह यह कि अल्लाह की दावत स्वीकार नहीं की। और अगर उसी दिन रोज़ा रख लिया तो नज़्र का वाजिब अदा हो गया, यह हिदाया में लिखा है। एक और शर्त भी ज़रूरी है और वह यह कि जिसकी नज़्र करे उसका होना असंभव (मुहाल) न हो। अतः अगर किसी ने बीते हुए कल में रोज़ा रखने की नज़्र की तो नज़्र सही नहीं होगी, यह बहरुल राइक़ में लिखा है। और अगर किसी ने कहा कि अल्लाह के लिए मुझ पर वाजिब है कि जिस दिन फ़लां व्यक्ति आएगा उस दिन रोज़ा रखूँगा, फिर वह व्यक्ति ऐसे समय आया जब वह खाना खा चुका था, या नज़्र करने वाली औरत थी और उसे मासिक धर्म (हैज़) आ गया, तो इमाम मोहम्मद के अनुसार उस पर कुछ वाजिब नहीं है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

---

(1) तोड़ने से तात्पर्य रोज़ा न रखने की आदत है जैसा कि अवज्ञाकारी लोग करते हैं। अनुवादक ने 'इफ़्तार' का अनुवाद सरसरी तौर पर 'रोज़ा तोड़ना' लिख दिया है, इससे सावधान रहना चाहिए।

شرح وقایہ میں لکھا ہے ضیافت واجب روزہ میں عذر نہیں یہ نہایہ میں لکھا ہے۔ مجنون کو اگر رمضان کے کچھ حصہ میں افاقہ ہو گیا تو گذشتہ دونوں کی قضا لازم آئے گی اور اگر پورے مہینہ جنون رہا تو قضا لازم نہ آئے گی اور ظاہر روایت میں اس جنون میں جو بالغ کے بعد ہو اور اس میں جو بلوغ سے پہلے ہو کچھ فرق نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر رمضان کے آخر روز میں زوال کے بعد افاقہ ہو تو قضا واجب نہ ہو گی یہ کفایہ اور نہایہ میں لکھا ہے اگر تمام رمضان بے ہوش رہا تو اس کے روزے قضا کرے گا یہ حکم اجماعی ہے یہ معراج الدرایہ میں لکھا ہے اگر کسی کو سورج ڈوبنے کے بعد بے ہوشی یا جنون ہو گیا اور کئی روز تک یہ حال رہا تو اس شب کے بعد جو دن آئے گا اس دن کا روزہ قضا کرے اس لئے کہ اگر اس کو معلوم ہے کہ اس دن کے روزہ کی نیت کر لی تھی تو ظاہر ہے کہ وہ روزہ ہو گیا اور اگر یہ بات نہیں معلوم تو ظاہر حال یہی ہے کہ نیت کی ہو گی اور عمل ظاہر حال پر واجب ہے لیکن اگر مسافر ہو یا ایسا شخص ہو جس کو رمضان میں روزے توڑنے (یعنی چھوڑنے) کی عادت (1) ہے تو اس پر قضا واجب ہو گی اس لئے کہ ظاہر حال اس کا نیت پر دلالت نہیں کرتا یہ زاہدی میں لکھا ہے غازی اگر جانتا ہو کہ وہ رمضان میں دشمن سے لڑے گا اور روزہ رکھنے میں اس کو ضعف کا خوف ہو تو اس کو روزہ توڑنا جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے پھر اگر لڑائی کا اتفاق نہ ہو تو اس پر کفارہ واجب نہ ہو گا اس لئے کہ لڑائی میں قوت حاصل کرنے کے واسطے اول کھانا کھانے کی حاجت ہے مرض کا یہ حال نہیں یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اگر کوئی پیشہ اور اپنے خرچ کا محتاج ہو اور وہ یہ جانتا ہو کہ وہ اپنے پیشہ میں مشغول ہو گا تو اس کو ایسا ضرر

ہے کہ روزہ توڑنا جائز ہو جائے گا تو بیمار ہونے سے پہلے اس کو روزہ توڑنا حرام ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔

باب: ۶ نذر کے بیان میں

نذر کی شروط: اصل یہ ہے کہ نذر بغیر اس کی شرطوں کے صحیح نہیں ہوتی پہلی شرط یہ ہے کہ جس چیز کی نذر کرے اس کی جنس سے شرعاً کوئی واجب ہو اسی واسطے عیادت مریض کی نذر صحیح نہیں دوسری یہ کہ وہ مقصود بالذات ہو وسیلہ نہ ہو پس وضو اور سجدہ تلاوت کی نذر صحیح نہ ہو گی تیسری یہ کہ جس چیز کی نذر کرے وہ فی الحال یا کسی اور وقت میں واجب نہ ہو پس اگر کوئی ظہر کی نماز یا اور کسی وقت کی نماز کی نذر کرے تو صحیح نہیں یہ نہایہ میں لکھا ہے چوتھی یہ کہ جس چیز کی نذر کرے وہ اپنی ذات میں گناہ کا کام نہ ہو یہ بحر الرائق میں لکھا ہے پس اگر کوئی یوں کہے کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میں نے قربانی کے دن کے روزہ کی نذر کی تو اس دن روزہ نہ رکھے اور پھر قضا کرے اور یہ نذر صحیح ہے اس لئے کہ روزہ رکھنا بالذات مشروع ہے اور منع دوسری وجہ سے ہو گیا اور وہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ کی دعوت قبول نہ کی اور اگر اسی دن روزہ رکھ لیا تو نذر کا واجب ادا ہو گیا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور ایک شرط اور بھی ضرور ہے اور وہ یہ ہے کہ جس کی نذر کرے اس کام کا ہونا محال نہ ہو پس اگر کسی نے روز گذشتہ میں روزہ رکھنے کی نذر کی تو نذر صحیح نہ ہو گی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر کسی نے یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ جس روز فلاں شخص آئے گا اس روز روزہ رکھوں گا پھر وہ شخص ایسے وقت میں آیا کہ جب وہ کھانا کھا چکا تھا یا نذر کرنے والی عورت تھی کہ اس کو حیض آ گیا تھا تو امام محمدؒ کے قول کے بموجب اس پر کچھ واجب نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

(1) توڑنے سے یہ مراد کہ روزہ نہ رکھنے کی عادت ہے جیسے فاسق و فاجر لوگ ہوتے ہیں اور مترجم نے افطار کا ترجمہ سرسری زبان سے روزہ توڑنا لکھا ہے اس سے ہوشیار رہنا چاہئے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol 2 | 29 | Kitab as-Sawm (The Book of Fasting)

...and this is the preferred view, as stated in *Sirajiyah*. If the person arrived after *zawal* (midday), then according to the opinion of Imam Muhammad (RA), nothing is obligatory, and there is no narration regarding this issue from any other Imam; this is mentioned in *Khulasah*. If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast on the day so-and-so arrives," and that person arrives at night, nothing becomes mandatory for the vower. If the person arrives before midday and the vower has not yet eaten anything, then he should fast; this is recorded in *Muhit Sarkhi*. If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast perpetually on the day so-and-so arrives," and that person arrives on a day the vower has already eaten, the fast for that specific day is not mandatory, but the fast of every subsequent anniversary of that day will be obligatory; this is stated in *Siraj al-Wahhaj* and *Muhit*. If a person makes it mandatory upon himself that "on the day so-and-so arrives, I will fast perpetually," and then makes another vow saying "on the day so-and-so's fault^1 is forgiven, I will fast perpetually," and then the person for whose arrival he vowed arrives on the same day his fault is forgiven, then it is only obligatory to fast forever on that specific calendar day, and nothing more; this is written in *Muhit*.

Regarding Vows of Fasting without Specifying Particular Days:

If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast one day," then a single day's fast is mandatory, and he has the choice to specify any day for its fulfillment; by consensus (*ijma*), he is granted leeway in this. If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast for two, three, or ten days," then that specific number becomes mandatory, and he may specify any time for their fulfillment. He may choose to keep them separately or consecutively, but if he intended for them to be consecutive in his vow, then keeping them consecutively is necessary. If he intended consecutive fasts and missed one in between, or if a woman menstruated during that period, the fasts must be started anew; this is mentioned in *Siraj al-Wahhaj*. If one intended to keep non-consecutive fasts but kept them consecutively, it is permissible; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*. If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast for ten consecutive days," but then fasts for fifteen days and misses one day in between, and it is unknown whether the required fast was within those five or ten days, he should fast for five consecutive days so that a full decade of consecutive fasts is completed; this is mentioned in *Zahiriyyah*. If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast for one day and one day,"^2 then a single day's fast is mandatory, but if by this statement he

intended to fast perpetually, then that becomes mandatory. If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah that I fast," then a single day's fast becomes mandatory. If one says, "Fasting of 'days' (*ayyam*) is obligatory upon me for the sake of Allah," then three days of fasting become mandatory, though if more were intended, then that amount is mandatory. If one says, "Fasting of 'many days' (*ayyam kathirah*) is obligatory upon me for the sake of Allah" without further intention, then according to Imam Abu Hanifah (RA), ten days of fasting are mandatory, while according to the *Sahibayn* (his two disciples), seven days are mandatory; this is in *Siraj al-Wahhaj*. And if one says, "Fasting of 'the days' (*al-ayyam*) is obligatory upon me for the sake of Allah" without specific intention, then according to Imam Abu Hanifah...

---

^1 In the original [Arabic], it means "so-and-so became healthy," referring to the day a patient recovers. The translator interpreted it as "fault being forgiven." This is a mistake, but the legal ruling remains unchanged. ^2 This is the translation of the phrase "*sawma yawmihi wa yawmihi*." This ruling is specific to the Arabic language; in Urdu (or other languages), a phrase like "day-day" might potentially be used to intend perpetual fasting.

है और यही मुख्तार (पसंदीदा) है, यह सिराजिया में लिखा है। अगर वह ज़वाल (दोपहर) के बाद आया तो भी इमाम मुहम्मद (रह.) के कौल के मुताबिक कुछ वाजिब नहीं और किसी और इमाम से इस मसले में कुछ रिवायत नहीं, यह खुलासा में लिखा है। और अगर यूँ कहा कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे वाजिब है कि जिस दिन फुलाँ (अमुक) शख्स आएगा उस दिन रोज़ा रखूँगा और वह रात में आया तो उस पर कुछ लाज़िम न होगा, और अगर दिन में ज़वाल से पहले आया और अभी तक उसने कुछ नहीं खाया तो रोज़ा रखे, यह मुहीत सरखी में लिखा है। और अगर यूँ कहा कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे वाजिब है कि जिस दिन फुलाँ शख्स आएगा उस दिन हमेशा रोज़ा रखूँगा, फिर वह शख्स ऐसे दिन आया कि उसने खाना खा लिया था तो उस दिन का रोज़ा उस पर वाजिब न होगा, आइंदा उसके मिस्ल (जैसे) हर रोज़ा का रोज़ा उसके ज़िम्मे वाजिब होगा, यह सिराजुल वहाज और मुहीत में लिखा है। और अगर किसी शख्स ने अपने ऊपर यह वाजिब कर लिया कि जिस रोज़ फुलाँ शख्स आएगा उस रोज़ हमेशा रोज़ा रखा करूँगा, फिर दूसरी नज़्र उसने यह की कि जिस रोज़ फुलाँ शख्स का कुसूर^1 माफ होगा उस दिन हमेशा-हमेशा रखा करूँगा, फिर जिस दिन वह शख्स जिसके आने की नज़्र की थी आया, उसी दिन उसका कुसूर माफ हुआ जिसके कुसूर के माफ होने की नज़्र की थी, तो उस पर हमेशा सिर्फ इसी एक दिन का रोज़ा रखना वाजिब होगा, इससे ज़्यादा और कुछ न होगा, यह मुहीत में लिखा है।

नज़्र के रोज़े की बाबत मुअय्यन (निश्चित) अल्फाज़ न कहना:

अगर यूँ कहा कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे वाजिब है कि एक दिन रोज़ा रखूँ तो उस पर एक दिन का रोज़ा वाजिब है और उसके अदा करने के वास्ते दिन मुअय्यन करने का उसको इख्तियार है, इस रोज़े में बिल-इज्मा (सर्वसम्मति से) उसको मोहलत है। और अगर यूँ कहा कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे वाजिब है कि दो दिन या तीन दिन या दस दिन के रोज़े रखूँ तो उसी कदर उस पर वाजिब होंगे और उनके अदा करने का कोई वक़्त मुअय्यन कर ले, और अगर चाहे जुदा-जुदा रखे चाहे बराबर (लगातार) रखे, लेकिन अगर नज़्र में बराबर रखने की नियत की थी तो बराबर रखना लाज़िम होगा। पस अगर नज़्र में बराबर रोज़ा रखने की नियत की थी और एक दरमियान में रोज़ा न रखा या उन रोज़ों की मुद्दत में औरत को हैज़ (मासिक धर्म) हो गया तो अज़ सरे-नौ (सिर से) रोज़े शुरू करे, यह सिराजुल वहाज में लिखा है। अगर नज़्र में मुतफ़र्रिक (अलग-अलग) रोज़े रखने की नियत की थी और बराबर रोज़े रख लिए तो जायज़ है, यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा

है। अगर यूँ कहा कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे वाजिब है कि बराबर दस दिन के रोज़े रखूँ, फिर पंद्रह दिन के रोज़े रखे और दरमियान में एक दिन रोज़ा न रखा और यह मालूम नहीं कि रोज़ा रखने का दिन इन पाँच में है या दस में, तो उसको चाहिए कि पाँच दिन बराबर रोज़े रखे ताकि एक दहाई बराबर रोज़ों की हो जाए, यह ज़हीरिया में लिखा है। और अगर यूँ कहा कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे वाजिब है कि एक दिन और एक दिन^2 रोज़ा रखूँ तो उस पर एक दिन का रोज़ा वाजिब है, लेकिन अगर वह इस कौल से हमेशा रोज़ा रखने की नियत करे तो वही वाजिब होगा। और अगर यूँ कहा कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे वाजिब है कि रोज़ा रखूँ तो एक दिन का रोज़ा वाजिब होगा। और अगर यूँ कहा कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे सौम अयाम (दिनों के रोज़े) वाजिब हैं तो तीन दिन के रोज़े वाजिब होंगे, लेकिन अगर ज़्यादा की नियत की तो उसी कदर वाजिब होंगे। और अगर यूँ कहा कि अल्लाह तआला के वास्ते सौम अयाम कसीरा (बहुत दिनों के रोज़े) मेरे ज़िम्मे वाजिब हैं और कुछ नियत नहीं की, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) के नज़दीक उस पर दस दिन के रोज़े वाजिब होंगे और साहिबैन के नज़दीक सात दिन के रोज़े वाजिब होंगे, यह सिराजुल वहाज में लिखा है। और अगर यूँ कहे कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे सौमुल अयाम (दिनों का रोज़ा) वाजिब हैं और कुछ नियत नहीं की तो इमाम अबू हनीफा के..

---

^1 असल में यानी 'सहा फुलाँ' (अमुक स्वस्थ हुआ) मुराद है कि जिस दिन फुलाँ मरीज़ अच्छा होगा, मुतरज्जिम (अनुवादक) ने कुसूर माफ़ होने के मायने लिए, यह सहव (चूक) है लेकिन हुक्म नहीं बदलता। ^2 इबारत 'सौम यौमिहि व यौमिहि' का तर्जुमा लिखा गया है और यह हुक्म फ़क़त अरबी ज़बान से खास है, उर्दू में शायद 'दिन-दिन' कहने से हमेशा की नियत हो सके।

ہے اور یہی مختار ہے یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔ اگر وہ زوال کے بعد آیا تو بھی امام محمدؒ کے قول کے بموجب کچھ واجب نہیں اور کسی اور امام سے اس مسئلہ میں کچھ روایت نہیں یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ جس دن فلاں شخص آئے گا اس دن روزہ رکھوں گا اور وہ رات میں آیا تو اس پر کچھ لازم نہ ہوگا اور اگر دن میں زوال سے پہلے آیا اور ابھی تک اس نے کچھ نہیں کھایا تو روزہ رکھے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ جس دن فلاں شخص آئے گا اس دن ہمیشہ روزہ رکھوں گا پھر وہ شخص ایسے دن آیا کہ اس نے کھانا کھا لیا تھا تو اس دن کا روزہ اس پر واجب نہ ہوگا آئندہ اس کے مثل کے ہر روزہ کا روزہ اس کے ذمہ واجب ہوگا یہ سراج الوہاج اور محیط میں لکھا ہے اور اگر کسی شخص نے اپنے اوپر یہ واجب کر لیا کہ جس روز فلاں شخص آئے گا اس روز ہمیشہ روزہ رکھا کروں گا پھر دوسری نذر اس نے یہ کی کہ جس روز فلاں شخص کا قصور ۱۸ معاف ہوگا اس دن ہمیشہ ہمیشہ رکھا کروں گا پھر جس دن وہ شخص جس کے آنے کی نذر کی تھی آیا اُس دن اُس کا قصور معاف ہو جس کے قصور کے معاف ہونے کی نذر کی تھی تو اس پر ہمیشہ صرف اسی ایک دن کا روزہ رکھنا واجب ہوگا اس سے زیادہ اور کچھ نہ ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔

نذر کے روزے کی بابت معین الفاظ نہ کہنا:

اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ ایک دن روزہ رکھوں تو اس پر ایک دن کا روزہ واجب ہے اور اس کے ادا کرنے کے واسطے دن معین کرنے کا اس کو اختیار ہے اس

روزہ میں بالا جماع اس کو مہلت ہے اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ دو دن یا تین دن یا دس دن کے روزے رکھوں تو اسی قدر اس پر واجب ہوں گے اور ان کے ادا کرنے کا کوئی وقت معین کرلے اور اگر چاہے جدا جدا رکھے چاہے برابر رکھے لیکن اگر نذر میں برابر رکھنے کی نیت کی تھی تو برابر رکھنا لازم ہوگا پس اگر نذر میں برابر روزہ رکھنے کی نیت کی تھی اور ایک درمیان میں روزہ نہ رکھا یا ان روزوں کی مدت میں عورت کو حیض ہو گیا تو از سر نو روزے شروع کرے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر نذر میں متفرق روزے رکھنے کی نیت کی تھی اور برابر روزے رکھ لئے تو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ برابر دس دن کے روزے رکھوں پھر پندرہ دن کے روزے رکھے اور درمیان میں ایک دن روزہ نہ رکھا اور یہ معلوم نہیں کہ روزہ رکھنے کا دن ان پانچ میں ہے یا دس میں تو اس کو چاہئے کہ پانچ دن برابر روزے رکھے تاکہ ایک دہائی برابر روزوں کی ہو جائے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ ایک دن اور ایک دن ۲۸ روزہ رکھوں تو اس پر ایک دن کا روزہ واجب ہے لیکن اگر وہ اس قول سے ہمیشہ روزہ رکھنے کی نیت کرے تو وہی واجب ہوگا اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ روزہ رکھوں تو ایک دن کا روزہ واجب ہوگا اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ صوم ایام واجب ہیں تو تین دن کے روزے واجب ہوں گے لیکن اگر زیادہ کی نیت کی تو اسی قدر واجب ہوں گے اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے صوم ایام کثیرہ میرے ذمہ واجب ہیں اور کچھ نیت نہیں کی تو امام ابو حنیفہؒ کے نزدیک اس پر دس دن کے روزے واجب ہوں گے اور صاحبین کے نزدیک سات دن کے روزے واجب ہوں گے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر یوں کہے کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ صوم الایام واجب ہیں اور کچھ نیت نہیں کی تو امام ابو حنیفہؒ کے

۱۸ فی الاصل یعنی صح فلاں ظاہر میں مراد یہ کہ جس دن فلاں مریض اچھا ہوگا مترجم نے قصور معاف ہونے کے معنی لئے یہ سہو ہے لیکن حکم نہیں بدلتا ہے۔ ۲۸ قولہ صوم یومہ و یومہ کا ترجمہ لکھا اور یہ حکم فقط عربی زبان سے خاص ہے اردو میں شاید دن دوں کہنے سے ہمیشہ کی نیت ہو سکے۔

(Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2) (30) (Kitab-us-Saum)

...according to him, ten days of fasting are obligatory, while according to the *Sahibayn* (the two companions, Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), sixty days are obligatory; this is mentioned in *Al-Sirajiyyah*. If one says, "Ten and several days of fasting are obligatory," then thirteen days of fasting are required, as written in *Fath al-Qadir*. If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast so many [itne itne] days," then eleven days of fasting are obligatory. And if one says "so many and so many [itne aur itne] days," then twenty-one days are obligatory, as stated in *Fatawa Qazi Khan*. If someone says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast a Friday," then seven days of fasting are obligatory, but if he specifically intended a particular Friday, then fasting only that one day is required, and the determination follows his intent; this is written in *Siraj al-Wahhaj*. If one says "I will fast on Fridays," then according to Imam Abu Hanifa, fasting on ten Fridays is obligatory, while according to the *Sahibayn*, fasting on all Fridays for the rest of his life is obligatory. If he says "I will fast the Fridays of this month," then fasting on all the Fridays occurring in that month becomes obligatory.

Benefits ⋆ It should be clarified that 'Al-Jumu'a' (the plural) is a plural; the minimum plural of abundance is ten, or the known Fridays of that month should be understood, because the definite article 'Al' should denote something known, as established in the Principles of Jurisprudence (*Usul al-Fiqh*). This is more correct. Maulana Shams al-A'imma al-Sarakhsi stated that this is the most authentic view, as written in *Al-Zahiriyyah*. If someone says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast on Thursday," then only the very first Thursday that arrives is obligatory; fasting on every Thursday is not required. However, if he intends so, it becomes obligatory. If he says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast on Saturday for eight days," he must fast on two Saturdays. If he says, "to fast on Saturday for seven days," then fasting on seven Saturdays is obligatory because Saturday does not repeat within seven days, so his statement is interpreted as a numerical count, unlike the first case; this is written in *Siraj al-Wahhaj*. If one makes a vow: "I will fast on this coming Thursday," and fails to fast on that Thursday, then a compensatory fast (*qaza*) is mandatory, as stated in *Al-Muhit*. If he delays the makeup fast until he becomes extremely old (*Sheikh Faani*), or if he had vowed to fast daily forever and then became unable due to old age or exhaustion from hard manual labor in his profession, then it is permissible for him not to fast. Instead, he should feed one poor person for every day, as previously mentioned. If he is unable to do so

due to poverty, he should seek forgiveness from Allah, for He is the Most Forgiving, Most Merciful. If he is unable to fast due to extreme weather, such as heat, it is permissible not to fast and wait for the winter season to complete the compensatory fasts; this is written in *Fath al-Qadir*. This applies when a vow for perpetual daily fasting was made, as mentioned in *Al-Khulasah*.

Ruling on Intent and Unintentional Words in Oaths: If one intended to say, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast for one day," but his tongue said...

---

1. The original Arabic uses "bid'ata 'ashara yawman" (thirteen to nineteen days). This ruling is specific to the Arabic language; this translation is excellent. 12.
2. 'Kaza kaza' i.e., without the conjunction 'vav'.
3. Regarding the term "Fridays" (Jumu'on), I state that the translator made an oversight. This ruling also pertains to linguistic principles in Arabic; therefore, the ruling should be based on the original Arabic phrasing...

(फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २) (३०) (किताब-उस-सौम)

...उनके नज़दीक दस दिन और साहिबैन के नज़दीक साठ दिन के रोज़े वाजिब होंगे, यह सिराजिया में लिखा है। अगर कोई कहे कि 'दस और कई दिन के रोज़े वाजिब हैं', तो तेरह दिन के रोज़े वाजिब होंगे, यह फ़तह-उल-क़दीर में लिखा है। और अगर कहे कि 'अल्लाह के लिए मुझ पर इतने-इतने [कज़ा-कज़ा] दिन के रोज़े वाजिब हैं', तो ग्यारह दिन के रोज़े वाजिब होंगे। और अगर कहे कि 'इतने और इतने [कज़ा व कज़ा] दिन के रोज़े रखूँ', तो इक्कीस दिन के रोज़े वाजिब होंगे, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। किसी व्यक्ति ने कहा कि 'अल्लाह के लिए मुझ पर एक जुमा का रोज़ा वाजिब है', तो सात दिन के रोज़े वाजिब होंगे, लेकिन अगर उसने किसी ख़ास जुमा (शुक्रवार) के दिन की नीयत की थी, तो उसी एक दिन का रोज़ा वाजिब होगा और निर्धारण उसकी राय पर है, यह सिराज-उल-वहाज में लिखा है। अगर कहा कि 'जुमों (शुक्रवारों) के रोज़े रखूँ', तो इमाम अबू हनीफ़ा के नज़दीक दस जुमों के रोज़े वाजिब होंगे और साहिबैन के नज़दीक उम्र भर के जुमों के रोज़े वाजिब होंगे। और अगर कहा कि 'इस महीने के जुमों के रोज़े रखूँगा', तो उस महीने में जितने जुमे होंगे, उनके रोज़े वाजिब होंगे।

फ़ायदे ⋆ स्पष्ट हो कि 'अल-जुमा' बहुवचन है, तो कम से कम बहुवचन की अधिक संख्या दस है, या उस महीने के परिचित जुमे लिए जाएँ क्योंकि 'अल' से परिचित या विशेष अर्थ लेना चाहिए जैसा कि उसूल-ए-फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र के सिद्धांतों) में तय हुआ है। यही अधिक मान्य है। मौलाना शम्स-उल-आइम्मा सरख़सी ने कहा है कि यही सबसे प्रामाणिक है, यह ज़हीरिया में लिखा है। अगर कहा कि 'अल्लाह के लिए मुझ पर वाजिब है कि गुरुवार (पंज-शंबा) के दिन रोज़ा रखूँगा', तो अब जो सबसे पहला गुरुवार आएगा, सिर्फ़ उसी गुरुवार का रोज़ा वाजिब होगा, हर गुरुवार का नहीं। लेकिन अगर वह इसी प्रकार नीयत कर ले, तो वाजिब होगा। अगर यह कहा कि 'अल्लाह के लिए मुझ पर वाजिब है कि शनिवार (सनीचर) के दिन आठ दिन रोज़ा रखूँ, तो उस पर दो शनिवार के रोज़े वाजिब होंगे। अगर कहे कि 'शनिवार के दिन सात दिन रोज़ा रखूँ, तो सात शनिवार के रोज़े वाजिब होंगे क्योंकि शनिवार सात दिनों में दोबारा नहीं आता, इसलिए उसका कथन संख्या पर आधारित माना जाएगा, पहली सूरत के विपरीत, यह सिराज-उल-वहाज में लिखा है। अगर मन्नत मानी कि 'यह आने वाला गुरुवार जो है रोज़ा रखूँगा' और रोज़ा नहीं रखा, तो क़ज़ा वाजिब होगी, यह मुहीत में लिखा है। और अगर क़ज़ा में इतनी देरी की कि वह अत्यंत वृद्ध (शेख़-ए-फ़ानी) हो गया या हमेशा रोज़ाना रोज़ा रखने की मन्नत मानी थी फिर बुढ़ापे या मेहनत-मज़दूरी वाले काम की वजह से मजबूर हो गया, तो

उसके लिए जायज़ है कि रोज़ा न रखे और हर रोज़े के बदले एक ग़रीब को खाना खिलाए जैसा पहले उल्लेख हो चुका है। अगर ग़रीबी की वजह से इस पर सक्षम न हो, तो अल्लाह से माफ़ी माँगे क्योंकि वह बख़्शने वाला मेहरबान है। अगर मौसम की सख़्ती जैसे गर्मी की वजह से रोज़ा रखने में असमर्थ हुआ, तो जायज़ है कि रोज़ा न रखे और सर्दी के मौसम का इंतज़ार करे और उस समय क़ज़ा रोज़े रखे, यह फ़तह-उल-क़दीर में लिखा है। यह तब है जब हमेशा के रोज़े की मन्नत मानी हो, यह ख़ुलासा में लिखा है।

मन्नत के हुक्म में इरादे और बिना इरादे के शब्दों का हुक्म: अगर किसी ने कहने का इरादा किया कि 'अल्लाह के लिए मुझ पर एक दिन का रोज़ा वाजिब है' और उसकी ज़बान से यूँ निकला...

---

1. मूल अरबी में "बज़अता अशुरा यौमन" (तेरह से उन्नीस दिन) है, तो यह हुक्म अरबी भाषा के लिए विशिष्ट है; यह अनुवाद अच्छा है। १२.
2. 'कज़ा कज़ा' यानी बिना 'वाव' (संयोजक) के।
3. "जुमों" शब्द के संबंध में, मैं कहता हूँ कि अनुवादक से चूक हुई है, यह हुक्म भी अरबी भाषा के नियमों से संबंधित है, इसलिए मूल पाठ पर आधारित फ़ैसला करना चाहिए...

نزدیک اس پر دس دن کے اور صاحبینؒ کے نزدیک ساٹھ دن کے روزے واجب ہوں گے یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔ اگر یوں کہا کہ دس اور کئی دن کے روزے واجب ہیں تو تیرہ دن کے روزے واجب ہوں گے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ اتنے اتنے دن روزے رکھوں تو گیارہ دن کے روزے واجب ہوں گے اور اگر یوں کہا کہ اتنے اور اتنے دن کے روزے رکھوں تو اکیس دن کے روزے واجب ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے کسی شخص نے کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ ایک جمعہ کا روزہ واجب ہے تو سات دن کے روزے واجب ہوں گے لیکن اگر اس سے اس نے خاص جمعہ کے دن کی نیت کی تھی تو اسی ایک دن کا روزہ واجب ہوگا اور تعین اسی کی رائے ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر یوں کہا کہ جمعوں کے روزے رکھوں تو امام ابو حنیفہؒ کے نزدیک دس جمعہ کے روزے واجب ہوں گے اور صاحبینؒ کے نزدیک تمام عمر کے جمعوں کے روزے واجب ہوں گے اور اگر یوں کہا کہ اس مہینہ کے جمعوں کے روزے رکھوں گا تو اس پر اس مہینہ میں جتنے جمعہ ہوں گے ان کے روزے واجب ہوں گے۔

فوائد * واضح ہو کہ الجمع جمع ہے تو کمتر جمع کثرت دس ہے یا معہود اس مہینہ کے جمعہ لئے جائیں کیونکہ اول الف لام سے معہود لینا چاہئے جیسا کہ اصول الفقہ میں مقرر ہوا ہے۔ یہی ارجح ہے مولانا شمس الائمہ سرخسیؒ نے کہا ہے کہ یہی اصح ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ اگر یوں کہا کہ اللہ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ پنجشنبہ کے دن روزہ رکھوں گا تو اب جو سب سے پہلے پنجشنبہ آئے صرف اس پنجشنبہ کا روزہ واجب ہوگا ہر پنجشنبہ کا روزہ واجب نہ ہوگا لیکن اگر وہ اسی طرح نیت کر لے تو واجب ہوگا اور اگر یہ کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ

واجب ہے کہ روزہ رکھوں سنیچر کے دن آٹھ روز تو اس پر واجب ہوگا کہ دو سنیچر کو روزے رکھے اور اگر یوں کہے کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ روزہ رکھوں سنیچر کے دن ساتھ روز تو سات سنیچروں کے روزے واجب ہوں گے اس لئے کہ سنیچر سات دن میں مکرر نہیں ہوتا پس اس کا کلام عدد پر محمول ہوگا بر خلاف پہلی صورت کے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر یوں نذر کی کہ یہ پنجشنبہ جو آئے گا روزہ رکھوں گا اور ایک پنجشنبہ کو روزہ نہ رکھا تو اس پر قضا لازم ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر قضا میں تاخیر کی یہاں تک کہ شیخ فانی ہو گیا یا ہمیشہ کے روز دن کی نذر کی تھی پھر اس سبب سے عاجز ہو گیا یا اپنی معاش میں مشغول ہوا اور اپنے پیشہ میں بہت محنت ہونے کی وجہ سے عاجز ہو گیا تو اس کو جائز ہے کہ روزہ نہ رکھے اور ہر روزے کے بدلے ایک مسکین کو کھلا دے جیسا کہ اول مذکور ہو چکا ہے اور اگر اپنی تنگدستی کی وجہ سے اس پر قادر نہ ہو تو اللہ سے مغفرت مانگے کیونکہ وہ غفور رحیم ہے اور اگر موسم کی شدت مثلاً گرمی کی وجہ سے روزہ رکھنے سے عاجز ہوا تو جائز ہے کہ روزہ نہ رکھے اور سردی کے موسم کا منتظر رہے اور اس وقت قضا روزے رکھے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے یہ اس وقت ہے کہ ہمیشہ کے روز دن کی نذر کی ہو یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

نذر کے حکم میں قصد و غیر قصد کا حکم: اگر یوں کہنے کا ارادہ کیا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ ایک دن کا روزہ رکھوں اور اس کی زبان سے یوں

---

۱ اصل میں بضعته عشر یوماً ہے تو یہ حکم بھی عربی زبان میں خاص ہے یہ ترجمہ خوب ہے ۔ ۱۲ ۲ کذا کذا ای بدون واؤ ۔ ۳ قولہ جمعوں میں کہتا ہوں کہ مترجم نے تسامح کیا یہ حکم بھی زبان عربی کے ساتھ اصول بحث سے متعلق ہے لہٰذا اصل کی عبارت پر حکم کرنا چاہئے یعنی و قال اللہ علی صوم الجمع اور آئندہ ہر جگہ ذیل میں فقرہ عربی لکھ دیا جائے گا اور ہوشیار رہنا چاہئے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 1 Book of Fasting 31

...if it is meant to signify that "I will fast for a month," then fasting for an entire month becomes obligatory, because in the ruling of a vow (*nazr*), intentional and unintentional statements are treated equally. If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast for a month," then fasting for thirty days becomes obligatory, and he may specify whichever month he wishes to fulfill them. It is not obligatory to fulfill the vow immediately after making it; thus, he does not become a sinner due to delay, as stated in *Siraj al-Wahhaj*. If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast during this month," then fasting for the remaining days of that month becomes obligatory. If his intention was to fast the entire month, then what he intended becomes obligatory, as recorded in *Al-Muhit*. If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah that I shall fast for one month consecutively," then consecutive fasting becomes obligatory upon him. If he did not specify whether the fasts should be consecutive or non-consecutive, he has the choice. If he specified a particular month and failed to fast on one day during it, he must make it up (*qaza*) but does not need to start the entire month's fasting anew. If he did not fast at all during the specified month, he has the choice in making them up to fast either separately or consecutively, as mentioned in *Zahidi*. If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast in Shawwal, Dhul-Qi'dah, and Dhul-Hijjah," and then observes them according to the lunar calendar, and if Dhul-Qi'dah and Dhul-Hijjah were thirty days each and Shawwal was twenty-nine days, then five additional days of fasting become obligatory: two for the two Eids and (three) for the Days of Tashreeq (*Ayyam al-Tashreeq*). This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast for three months," and specifies Shawwal, Dhul-Qi'dah, and Dhul-Hijjah for these fasts, and if Dhul-Qi'dah and Dhul-Hijjah were thirty days each and Shawwal was twenty-nine days, then six days of compensatory fasts (*qaza*) become obligatory, as stated in *Al-Khulasa*. If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast for one month like the month of Ramadan," then if the comparison to Ramadan was regarding consecutive fasting, then fasting consecutively for one month is obligatory. If the comparison was regarding the number of days or if there was no specific intention, then thirty days of fasting are obligatory, whether fulfilled separately or consecutively, as recorded in *Al-Muhit*. It is stated in *An-Nawazil* that we adopt this view, as mentioned in *Tatarkhania*. Even if the comparison was only regarding the

obligatoriness, fasting separately is permissible for him, as recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast for this year," he should not fast on Eid al-Fitr, Eid al-Adha, and the Days of Tashreeq, but must make them up later, as in *Al-Hidayah*. This ruling applies if the statement was made before Eid al-Fitr; if made in Shawwal, making up for Eid al-Fitr is not necessary for him. Similarly, if said after the Days of Tashreeq, making up for the two Eids and the Days of Tashreeq is not obligatory; this is cited in *Fath al-Qadir* from *Ghayat al-Bayan*. If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast for one year" without specifying the year, he should fast for one lunar year and then make up thirty-five days: thirty for Ramadan, two for the Eids, and three for the Days of Tashreeq. If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to fast specifically this year," then making up for Ramadan will not be obligatory because Ramadan is included within the entire year, as stated in *Al-Khulasa*. If a woman makes it obligatory upon herself to fast for a specified year, then after fasting that year, she must make up for the days of menstruation (*hayd*), because a year is never free from days of menstruation; thus, the obligation for the entire year is validly established. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

---

1. His statement "If one says"... I say that the translator has written this issue for the sake of ease. In reality, if someone says in Arabic, "Lillahi 'alayya an asuma-sh-shahr" (For Allah's sake, it is upon me to fast the month), then the current month in which he said this is intended. Consequently, it is obligatory for him to fast the remaining days of that month. If by the word "Al-Shahr" (the month) he intended a specific known month, then it will be according to his intention, as in *Al-Muhit*.

निकल गया कि महीने के रोज़े रखूँ तो महीने भर के रोज़े वाजिब (अनिवार्य) होंगे, इसलिए कि नज़्र (मन्नत) के हुक्म में इरादा और बिना इरादा बराबर है। और अगर यूँ कहा कि "अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे महीने भर के रोज़े वाजिब हैं," तो तीस दिन के रोज़े वाजिब होंगे और जो सा महीना चाहे उनके अदा करने के वास्ते मुअय्यन (निर्धारित) कर ले। नज़्र के बाद ही फ़ौरन अदा करना वाजिब नहीं, यहाँ तक कि देरी की वजह से गुनाहगार नहीं होता, यह सिराजुल वहाज में लिखा है। और अगर यूँ कहा, "अल्लाह के वास्ते मेरे ज़िम्मे वाजिब है कि इस महीने के रोज़े रखूँ," तो इस महीने के जितने दिन बाकी हैं उनके रोज़े वाजिब होंगे। और अगर पूरे महीने के रोज़े रखने की नियत की थी, तो जो उसने नियत की थी वह वाजिब होगा, यह मुहीत में लिखा है। और अगर यूँ कहा कि "अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे वाजिब है कि लगातार एक महीने के रोज़े रखूँगा," तो लगातार रोज़े रखना उस पर वाजिब होगा। अगर लगातार या गैर-लगातार रोज़े रखने की तफ़सील (विवरण) नहीं की तो उसे अख्तियार है। और अगर एक महीना मुअय्यन किया और उसमें एक दिन रोज़ा न रखा तो उसकी कज़ा करे और नए सिरे से रोज़े रखना शुरू न करे। और अगर उस महीने के कुल दिनों में रोज़ा न रखा तो कज़ा में उसे अख्तियार है कि अलग-अलग रोज़े रखे या लगातार रखे, यह ज़ाहिदी में लिखा है। और अगर यूँ कहा कि "अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे वाजिब है कि शव्वाल और ज़िलक़ादा और ज़िलहिज्जा के रोज़े रखूँ," फिर चाँद के हिसाब से उनके रोज़े रखे और ज़िलक़ादा और ज़िलहिज्जा हर एक तीस-तीस दिन का महीना हुआ और शव्वाल उनतीस दिन का, तो उस पर पाँच दिन के रोज़े और वाजिब होंगे: दो रोज़े दोनों ईदों के और (तीन दिन) अयाम-ए-तशरीक़ के, यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है।

अगर यूँ कहा कि "अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे वाजिब है कि तीन महीने के रोज़े रखूँ" और शव्वाल और ज़िलक़ादा और ज़िलहिज्जा को इन रोज़ों के वास्ते मुअय्यन किया और ज़िलक़ादा और ज़िलहिज्जा तीस-तीस दिन के महीने थे और शव्वाल उनतीस दिन का, तो उस पर छह दिन के रोज़े कज़ा वाजिब होंगे, यह खुलासा में लिखा है। और अगर यूँ कहा कि "अल्लाह के वास्ते मेरे ज़िम्मे वाजिब है कि माहे-रमज़ान की तरह एक महीने के रोज़े रखूँ," तो अगर लगातार रोज़ा रखने में रमज़ान की मिसाल दी है तो एक महीने के लगातार रोज़े रखना वाजिब है। और अगर संख्या में मिसाल दी है या कुछ नियत नहीं की तो तीस दिन के रोज़े वाजिब हैं, चाहे उन्हें अलग-अलग अदा करे चाहे लगातार अदा करे, यह मुहीत में लिखा है। और नवाज़िल में है कि हम इसी को पसंद करते हैं,

यह तातारखानिया में लिखा है। और अगर सिर्फ वाजिब होने में मिसाल दी तब भी अलग-अलग रोज़े रखना उसे जायज़ है, यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है।

अगर यूँ कहा कि "अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे इस साल के रोज़े वाजिब हैं," तो ईदुल फ़ित्र और ईदुल अज़हा और अयाम-ए-तशरीक़ के रोज़े न रखे और फिर उनकी कज़ा करे, जैसा कि हिदाया में है। और यह हुक्म उस वक्त है जब ईदुल फ़ित्र से पहले यह कहा हो, और अगर शव्वाल में कहा तो ईदुल फ़ित्र की कज़ा उस पर लाज़िम नहीं। इसी तरह अगर अयाम-ए-तशरीक़ के बाद कहा तो दोनों ईदों और अयाम-ए-तशरीक़ की कज़ा वाजिब नहीं, यह फ़तह अल-क़दीर में गायत अल-बयान से नक़ल किया गया है। और अगर यूँ कहा कि "अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे एक साल के रोज़े वाजिब हैं" और साल मुअय्यन नहीं किया, तो चाँद के हिसाब से एक साल के रोज़े रखे और उसके बाद पैंतीस रोज़े और कज़ा रखे: तीस रमज़ान के और दो दोनों ईदों के और तीन अयाम-ए-तशरीक़ के। और अगर यूँ कहा कि "अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे ख़ास इसी साल के रोज़े वाजिब हैं," तो उस पर रमज़ान की कज़ा वाजिब न होगी, क्योंकि पूरे साल में रमज़ान भी शामिल है, यह खुलासा में लिखा है। और अगर औरत अपने ऊपर एक मुअय्यन साल के रोज़े वाजिब कर ले, तो उस साल के रोज़े रखने के बाद अयाम-ए-हैज़ (मासिक धर्म के दिन) के रोज़ों की कज़ा करे, क्योंकि साल कभी अयाम-ए-हैज़ से खाली नहीं होता, इसलिए पूरे साल का वजूब सही हो गया, यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है।

---

1. उनका कहना "अगर यूँ कहा"... मैं कहता हूँ कि अनुवादक ने यह मसला सुगमता के लिए लिखा है। असल में यह है कि अगर किसी ने अरबी भाषा में यूँ कहा कि "लिल्लाहि अलैया अन असूमश-शहर," तो यही महीना जिसमें उसने ऐसा कहा है मुराद लिया जाएगा। फिर उस पर वाजिब है कि उसी के बाकी दिनों के रोज़े रखे। और अगर शब्द "अल-शहर" (महीना) से उसने कोई जाना-पहचाना (विशिष्ट) महीना मुराद लिया हो, तो उसकी नियत के अनुसार होगा, जैसा कि मुहीत में है।

نکل گیا کہ مہینہ کے روزے رکھوں تو مہینہ بھر کے روزے واجب ہوں گے اس لئے کہ نذر کے حکم میں قصد اور غیر قصد برابر ہے اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ مہینہ بھر کے روزے واجب ہیں تو تیس دن کے روزے واجب ہوں گے اور جو سا مہینہ چاہے ان کے ادا کرنے کے واسطے معین کر لے نذر کے بعد ہی فوراً ادا کرنا واجب نہیں یہاں تک کہ تاخیر کی وجہ سے گنہگار نہیں ہوتا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر یوں ۱کہا اللہ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ اس مہینہ کے روزے رکھوں تو اس مہینہ کے جتنے دن باقی ہیں ان کے روزے واجب ہوں گے اور اگر پورے مہینے کے روزے رکھنے کی نیت کی تھی تو جو اس نے نیت کی تھی واجب ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ برابر ایک مہینہ کے روزے رکھوں گا تو برابر روزے رکھنا اس پر واجب ہوں گے اگر برابر یا غیر برابر روزے رکھنے کی تفصیل نہیں کی تو اس کو اختیار ہے اور اگر ایک مہینہ معین کیا اور اس میں ایک دن روزہ نہ رکھا تو اس کی قضا کرے اور از سر نو روزے رکھنا نہ شروع کرے اور اگر اس مہینہ کے کل دنوں میں روزہ نہ رکھا تو قضا میں اس کو اختیار ہے کہ جدا جدا روزے رکھے یا برابر رکھے یہ زاہدی میں لکھا ہے اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ شوال اور ذیقعدہ اور ذی الحجہ کے روزے رکھوں پھر چاند دن کے حساب سے ان کے روزے رکھے اور ذیقعدہ اور ذی الحجہ ہر ایک تیس تیس دن کا مہینہ ہوا اور شوال انتیس دن کا تو اس پر پانچ دن کے روزے اور واجب ہوں گے دو روزے دونوں عیدوں کے اور ایام تشریق کے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ تین مہینے کے روزے رکھوں اور شوال اور ذیقعدہ اور ذی الحجہ کو ان روزوں کے واسطے معین کیا اور ذیقعدہ اور ذی الحجہ تیس تیس دن کے مہینے تھے اور شوال انتیس دن کا تو اس پر چھ دن کے روزے قضا واجب ہوں گے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر یوں کہا کہ اللہ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ مثل ماہ رمضان کے ایک مہینہ کے روزے رکھوں تو اگر برابر برابر روزہ رکھنے میں رمضان کی مثال دی ہے تو ایک مہینے کے برابر روزے رکھنا واجب ہے اور اگر عدد میں مثال دی ہے یا کچھ نیت نہیں کی تو تیس دن کے روزے واجب چاہے ان کو جدا جدا ادا کرے چاہے پیہم ادا کرے یہ محیط میں لکھا ہے اور نواز میں ہے کہ ہم اسی کو اختیار کرتے ہیں یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور اگر صرف واجب ہونے میں مثال دی بھی تو جدا جدا روزے رکھنا اس کو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ اس سال کے روزے واجب ہیں تو عید الفطر اور عید الاضحٰی اور ایام تشریق کے روزے نہ رکھے اور پھر ان کی گذارکھے کذا فی الہدایہ اور یہ حکم اس وقت ہے کہ عید الفطر سے پہلے یہ کہا ہے اور اگر شوال میں کہا تو عید الفطر کی قضا اس پر لازم نہیں اور اسی طرح اگر بعد ایام تشریق کے کہا تو عیدین اور ایام تشریق کی قضا واجب نہیں یہ فتح القدیر میں غایۃ البیان سے نقل کیا ہے اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ ایک سال کے روزے واجب ہیں اور سال معین نہ کیا تو چاند کے حساب سے ایک سال کے روزے رکھے اور اس کے بعد پینتیس روزے اور قضا رکھے تیس رمضان کے اور دو عیدین اور تین ایام تشریق کے اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ خاص اس سال کے روزے واجب ہیں تو اس پر رمضان کی قضا واجب نہ ہوگی اس واسطے کہ پورے سال میں رمضان بھی شامل ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر عورت اپنے اوپر ایک سال معین کے

روزے واجب کرلے تو اس سال کے روزے رکھنے کے بعد ایام حیض کے روزے قضا کرے اس واسطے کہ سال کبھی ایام حیض سے خالی نہیں ہوتا ہے پس پورے سال کا وجوب صحیح ہو گیا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

---

۱ قولہ اگر یوں کہا... میں کہتا ہوں کہ مترجم نے یہ مسئلہ تسہیلاً لکھا ہے دراصل میں یوں ہے کہ اگر کسی نے عربی زبان میں یوں کہا کہ للہ علیٰ ان اصوم الشہر تو یہی مہینہ جس میں اس نے ایسا کہا ہے لیا جائے گا پس اس پر واجب ہے کہ اسی کے باقی دنوں کے روزے رکھے اور اگر لفظ الشہر سے اس نے کوئی معہود مہینہ مراد لیا ہو تو اس کی نیت کے موافق ہو گا کذا فی المحیط۔

(Fatawa Alamgiri ..... Volume ① [32] Kitab-us-Sawm)

What if the intention is for 'Sawm Dahr' (Perpetual Fasting)?

If one says, "It is obligatory upon me for the sake of Allah to observe 'Sawm Dahr'," then fasting for six months becomes obligatory. If one says, "The 'as-Sawm ad-Dahr' is obligatory," then fasting for the entire lifetime becomes obligatory. This is recorded in *Fatawa Qadhi Khan*. When a vow (*Nadhr*) for fasting is made conditional upon a specific event, fulfilling that vow before the condition is met is not permissible by consensus (*Ijma*). If a specific month was designated for the vowed fasts but they were observed before that time—for example, if one said, "It is obligatory upon me for Allah's sake to fast in Rajab," but fasted in Rabi-ul-Awwal instead—this is permissible according to Imam Abu Yusuf (RA), and this is also the opinion of Imam Abu Hanifa (RA). However, according to Imam Muhammad (RA), it is not permissible. This is written in *Al-Muhit*.

If one says, "If my debt is forgiven, I will fast for such an amount," then as long as they do not explicitly state, "I make this obligatory upon myself for the sake of Allah," those fasts do not become obligatory. This ruling is based on *Qiyas* (analogy), but *Istihsan* (juristic preference) suggests they would be obligatory. If the vow was not made conditional on anything, it would not be obligatory by either *Qiyas* or *Istihsan*. This is written in *Al-Zahiriyya*.

If someone made a vow to fast for a month and died before the month passed, the obligation for the entire month remains. It is necessary for them to leave a will (*Wasiyyat*) that half a *Sa'* (approx. 2kg) of wheat be given for each fast, whether a specific month was designated for those fasts or not. This issue is mentioned in the Chapter of I'tikaf. If a sick person said, "It is obligatory upon me for Allah's sake to fast for one month," and died before recovering, nothing is required of them. However, if they recovered even for a single day, it becomes obligatory for them to bequeath the *Fidya* (expiation) for the entire month's fasts. Imam Muhammad (RA) stated that the obligation to bequeath *Fidya* applies only to the number of days the person remained healthy. This is recorded in *Al-Khulasa*. If one said, "It is obligatory upon me for Allah's sake to fast two consecutive days at the beginning and end of the month," then it is obligatory for them to fast consecutively on the 15th and 16th of the month. This is written in *Fatawa Qadhi Khan*.

If one said, "It is obligatory upon me for Allah's sake to fast during the month of Rajab," and then fasted for two months as expiation for *Zihar*, including the month of

Rajab, it is valid; however, they must still make up for (*Qadha*) the specific fasts of Rajab. This is the most correct (*Asah*) opinion. This is written in *Al-Zahiriyya*.

Chapter: 7 Description of I'tikaf

The definition, types, pillars, conditions, manners, merits, invalidators, and disliked acts of I'tikaf

Definition of I'tikaf: The definition of I'tikaf is to remain in a mosque with the intention of I'tikaf. This is recorded in *Al-Nihaya*.

Types of I'tikaf: There are three types: The first is *Wajib* (obligatory), which is the I'tikaf of a vow (*Nadhr*), whether the vow was conditional or unconditional. The second is *Sunnah*...

---

1. This means the term 'Sawm Dahr' (without the definite article 'al') and 'as-Sawm ad-Dahr' (with 'al') carry different legal rulings.

(फतावा आलमगीरी ..... जिल्द ① [32] किताबुस-सौम)

यदि 'सोम दहर' (सदैव उपवास) के बारे में नियत (इरादा) की तो?

यदि किसी ने कहा कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे 'सोम दहर' वाजिब है, तो छह महीने के रोज़े वाजिब होंगे। और यदि इस तरह कहा कि 'अस-सौम अद-दहर' वाजिब है, तो पूरी उम्र के रोज़े वाजिब होंगे। यह फतावा क़ाज़ी खान में लिखा है। जब रोज़ा रखने की मन्नत (नज़्र) किसी शर्त पर निर्भर की गई हो, तो उस शर्त के पूरा होने से पहले उस मन्नत को पूरा करना सर्वसम्मति (इज्मा) से जायज़ नहीं है। और यदि मन्नत के रोज़ों के लिए कोई महीना तय किया और उस समय से पहले उन्हें रख लिया, जैसे कि कहा कि 'अल्लाह के वास्ते मुझ पर वाजिब है कि रजब के रोज़े रखूँ' और उसके बदले रबी-उल-अव्वल में रोज़े रख लिए, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक यह जायज़ है और यही इमाम अबू हनीफा (रह.) का भी मत है, परन्तु इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार यह जायज़ नहीं है। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने कहा कि 'अगर मेरा क़र्ज़ माफ़ हो जाए, तो मैं इतने रोज़े रखूँगा', तो जब तक वह यह न कहे कि 'मैं इसे अल्लाह के लिए अपने ऊपर वाजिब करता हूँ', तब तक वे रोज़े वाजिब नहीं होंगे। यह आदेश क़ियास (तर्क) के अनुसार है, किन्तु 'इस्तिहसान' (जुरिस्टिक प्रेफरेंस) यह है कि वे वाजिब होंगे। और यदि मन्नत को किसी शर्त पर निर्भर नहीं किया, तो वे किसी भी तरह वाजिब नहीं होंगे, न क़ियास के अनुसार और न ही इस्तिहसान के। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

यदि किसी ने अपने ऊपर महीने भर के रोज़े वाजिब किए और महीना गुज़रने से पहले उसकी मृत्यु हो गई, तो उस पर महीने भर के रोज़े वाजिब रहेंगे और उस पर अनिवार्य है कि वह वसीयत करे कि प्रत्येक रोज़े के बदले आधा साअ (लगभग 2 किलो) गेहूँ दिया जाए, चाहे उन रोज़ों के लिए महीना तय किया गया हो या नहीं। यह मसला 'बाब-ए-एतिकाफ़' में वर्णित है। यदि किसी बीमार व्यक्ति ने कहा कि 'अल्लाह के वास्ते मुझ पर एक महीने के रोज़े वाजिब हैं' और स्वस्थ होने से पहले ही मर गया, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है। लेकिन यदि वह एक दिन के लिए भी स्वस्थ हुआ, तो उस पर वाजिब हो गया कि वह पूरे महीने के रोज़ों के फिदया (प्रायश्चित) की वसीयत करे। इमाम मुहम्मद (रह.) ने कहा है कि उस पर केवल उतने ही दिनों के फिदया की वसीयत वाजिब होगी जितने दिन वह स्वस्थ रहा। यह 'खुलासा' में लिखा है। और यदि किसी ने कहा कि 'अल्लाह के वास्ते मुझ पर वाजिब

है कि महीने के शुरू और अंत में बराबर दो-दो दिन के रोज़े रखूँ, तो उस पर वाजिब है कि वह महीने की 15वीं और 16वीं तारीख को लगातार रोज़े रखे। यह फतावा क़ाज़ी खान में लिखा है।

यदि किसी ने कहा कि 'अल्लाह के वास्ते मुझ पर वाजिब है कि रजब के महीने के रोज़े रखूँ', फिर उसने 'कफ्फारा-ए-ज़िहार' (एक विशेष दंड) के तौर पर दो महीने लगातार रोज़े रखे जिनमें रजब भी शामिल था, तो यह जायज़ है, लेकिन रजब के महीने की कज़ा (बदले का रोज़ा) उस पर वाजिब होगी। यही अधिक सही (असह) मत है। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

अध्याय: 7 एतिकाफ़ का वर्णन

एतिकाफ़ की व्याख्या, वर्गीकरण, स्तंभ (अरकान), शर्तें, शिष्टाचार (आदाब), गुण, और इसे बिगाड़ने वाली व मकरूह बातें

एतिकाफ़ की व्याख्या: एतिकाफ़ की परिभाषा यह है कि एतिकाफ़ की नियत के साथ मस्जिद में ठहरना। यह 'निहाया' में लिखा है।

एतिकाफ़ के प्रकार: इसके तीन प्रकार हैं: पहला वाजिब है, और वह मन्नत (नज़्र) का एतिकाफ़ है, चाहे वह मन्नत किसी शर्त पर निर्भर हो या न हो। दूसरा सुन्नत है...

---

1. यानी शब्द 'सोम दहर' (बिना 'अल' के) और 'अस-सौम अद-दहर' (अलिफ़-लाम के साथ) दोनों के आदेश अलग-अलग हैं।

اگر صوم دہر کی بابت نیت کی تو؟

اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ صوم دہر واجب ہے تو چھ مہینے کے روزے واجب ہوں گے اور اگر یوں کہا کہ صوم الدہر واجب ہیں تو تمام عمر کے روزے واجب ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے جب روزہ کی نذر کسی شرط پر موقوف کیا تو اس شرط کے موجود ہونے سے پہلے اس نذر کا ادا کرنا بالاجماع جائز نہیں اور اگر نذر کے روزوں کے لئے کوئی مہینہ معین کیا اور اس وقت سے پہلے ان کو ادا کر دیا مثلاً یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ رجب کے روزے رکھوں اور اس کے عوض میں ربیع الاول کے روزے رکھ لئے تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز ہے اور یہی قول امام ابو حنیفہؒ کا ہے اور امام محمدؒ کے قول کے بموجب جائز نہیں یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر یوں کہا کہ اگر میرا قرض معاف ہو جائے گا تو میں اس قدر روزے رکھوں گا تو جب تک یوں نہ کہے کہ یہ اللہ کے واسطے میں اپنے اوپر واجب کرتا ہوں تب تک وہ روزے واجب نہ ہوں گے یہ حکم بموجب قیاس کے ہے اور استحسان یہ ہے کہ واجب ہوں گے اور اگر نذر کو کسی چیز پر موقوف نہیں کیا تو کسی طرح واجب نہ ہوں گے نہ بموجب قیاس کے نہ بموجب استحسان کے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر کسی نے اپنے اوپر مہینہ بھر کے روزے واجب کر لئے پھر وہ مہینہ کے گزرنے سے پہلے مر گیا تو اس پر مہینہ بھر کے روزے واجب ہوں گے اور اس پر لازم ہے کہ اس کی وصیت کرے اور ہر روزے کے بدلے نصف صاع گیہوں دیئے جائیں خواہ ان روزوں کے لئے مہینہ معین کیا ہو یا نہ کیا ہو یہ مسئلہ باب اعتکاف میں مذکور ہے مریض نے اگر یوں کہا کہ اللہ کے واسطے میرے اوپر واجب ہے کہ ایک مہینہ کے روزے رکھوں اور تندرست ہونے سے پہلے مر گیا تو اس پر کچھ

لازم نہیں ہے اور اگر ایک دن کے واسطے تندرست ہو گیا تو اس پر واجب ہو گیا تو اس پر واجب ہے کہ مہینہ بھر کے روزوں کے فدیہ کی وصیت کرے امام محمدؒ نے کہا ہے کہ اس پر اتنے دنوں کے فدیہ کی وصیت واجب ہوگی جتنے دنوں تندرست رہا ہے یہ خلاصہ لکھا ہے اور اگر یوں کہا کہ اللہ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ برابر دو دن کے روزے مہینہ کے اول اور آخر رکھوں تو اس پر واجب ہے کہ پندرہویں اور سولہویں تاریخ کے روزے پے در پے رکھے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اور اگر یوں کہا کہ اللہ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ رجب کے مہینے کے روزے رکھوں پھر اس نے کفارہ ظہار کے واسطے دو مہینے کے برابر روزے رکھے جن میں سے ایک رجب بھی تھا تو جائز ہے اور رجب کے مہینہ کی قضا اس پر واجب ہوگی یہی اصح ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

باب : 7 اعتکاف کا بیان

اعتکاف کی تفسیر، تقسیم، ارکان، شروط و آداب، خوبیاں اور مفسدات ومکروہات

اعتکاف کی تفسیر: تفسیر اعتکاف کی یہ ہے کہ وہ نیت اعتکاف کے ساتھ مسجد میں ٹھہرنا ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے۔

اعتکاف کی اقسام: اور اس کی تین قسمیں ہیں ایک واجب ہے اور وہ نذر کا اعتکاف ہے خواہ وہ نذر کسی شرط پر موقوف ہو یا نہ ہو اور دوسری سنت

---

1 یعنی لفظ صوم دہر جو بغیر الف ولام ہے اور صوم الدہر جو مع الالف ولام ہے ان دونوں کے حکم جدا جدا ہیں۔

(Header) Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (Page 33) Kitab al-Saum (The Book of Fasting)

...is Mu'akkadah (emphasized Sunnah), which is the I'tikaf of the last ten days of Ramadan. The third is Mustahabb (recommended), which is besides these two types; this is mentioned in Fath al-Qadir.

Conditions of I'tikaf: Its conditions are many; among them is intention (niyyah). If one performs I'tikaf without intention, it is not valid by consensus; this is mentioned in Mi'raj al-Dirayah. Another condition is the Masjid-e-Jama'at (a mosque where congregational prayers are held). Therefore, I'tikaf is permissible in any mosque where the Adhan and Iqamah take place; this is the correct view as mentioned in al-Khulasah. The most virtuous is to perform I'tikaf in al-Masjid al-Haram, then in al-Masjid al-Nabawi (peace be upon him), then in Bayt al-Maqdis, then in the Jami' Masjid (Central Mosque), then in the mosque where the congregation is larger; this is mentioned in al-Tabyin. A woman should perform I'tikaf in her home at the place designated for her prayers, and performing I'tikaf there for her is like a man performing I'tikaf in a congregational mosque. She should not leave that place except for essential needs; this is mentioned in Sharh al-Mabsut, authored by Imam Sarakhsi. If she performs I'tikaf in a congregational mosque, it is permissible but Makruh (disliked); this is mentioned in al-Muhit al-Sarakhsi. The first option is more virtuous, and for her, the local neighborhood mosque is better than a larger mosque. It is also permissible for a woman to perform I'tikaf in a place in her house other than the regular prayer area; this is mentioned in al-Tabyin.

If there is no designated prayer area in her home, she should designate a place for prayer and perform I'tikaf there; this is mentioned in al-Zahidi. Among the conditions is fasting, which is a condition for obligatory (Wajib) I'tikaf according to a single narration without disagreement. The apparent view of Imam Abu Hanifa (Zahir al-Riwayah) is that fasting is not a condition for voluntary (Nafl) I'tikaf, and this is also the opinion of the Sahibayn (his two disciples). According to the apparent school of thought, there is no fixed minimum duration for I'tikaf. For example, if someone enters the mosque with the intention of remaining in I'tikaf as long as they are there, it is valid; this is mentioned in al-Tabyin. If someone vows to perform I'tikaf for one night, or vows to perform I'tikaf on a day in which they have already eaten, the vow (Nadhr) is not valid. If one says, "It is incumbent upon me for the sake of Allah to perform I'tikaf for a month without fasting," it is still obligatory for them to perform I'tikaf and fast; this is mentioned in al-Zahirah. The condition for the vow is that there

must be a fast of some kind; it is not a condition that the fast be specifically for the I'tikaf. For instance, if someone vows to perform I'tikaf during Ramadan, the vow is valid; this is mentioned in al-Dhakirah. If that person kept the Ramadan fasts but did not perform I'tikaf, they must make it up (Qada) by performing I'tikaf for another month and fasting consecutively during it; this is mentioned in al-Muhit. If they did not make up this I'tikaf in another month until the next Ramadan arrived and they performed I'tikaf then, the vow is not fulfilled. This is because the fasts missed at their original time became an independent obligation upon them, and an independent obligation is not fulfilled by another action. Hence, if someone vows I'tikaf for a certain month and performs it in Ramadan, it is not valid. If one breaks the fast during I'tikaf and then makes up a month's fast along with I'tikaf, it is permissible because the makeup (Qada) stands in the place of the original performance (Ada); this is mentioned in al-Muhit al-Sarakhsi and al-Khulasah.

Permission is necessary for the I'tikaf of a woman and a slave: If a person was observing a voluntary (Nafl) fast in the morning, and after some time said, "It is incumbent upon me for the sake of Allah to perform I'tikaf of today's fast," then according to the reasoning (qiyas) based on Imam Abu Hanifa's statement, the I'tikaf would not be valid. This is because an obligatory I'tikaf is not valid without an obligatory fast, and since the morning fast was voluntary, it cannot now become obligatory; this is mentioned in al-Muhit. And among them...

1- Meaning that place which they specially designate for prayer in their home and keep it clean and pure from all kinds of impurities.

(शीर्षक) फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 (33) किताब-उस-सौम

...मुअक्कदा है और वह रमज़ान के आख़िरी अशरे का एतिकाफ़ है, तीसरी मुस्तहब है और वह इन दोनों किस्मों के सिवा है, यह फ़तह-उल-क़दीर में लिखा है।

एतिकाफ़ की शर्तें: इसकी शर्तें बहुत हैं, जिनमें से एक नियत है। पस अगर बिना नियत के एतिकाफ़ करेगा तो बिल-इजा़मा' (सर्वसम्मति से) जायज़ नहीं है, यह मेराज-उद-दराया में लिखा है। और उनमें से एक 'मस्जिद-ए-जमात' है। पस जिस मस्जिद में अज़ान और इक़ामत होती हो, वहां एतिकाफ़ जायज़ है, यही सही है, यह ख़ुलासा में लिखा है। और सबसे अफ़ज़ल यह है कि मस्जिद-ए-हराम में एतिकाफ़ करे, फिर मस्जिद-ए-नबवी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम में, फिर बैत-उल-मक़दिस में, फिर जामा मस्जिद में, फिर उस मस्जिद में जहां जमात बड़ी होती हो, यह तबीईन में लिखा है। और औरत अपने घर में जहां नमाज़ पढ़ने की जगह है, वहीं एतिकाफ़ करे और उसी जगह एतिकाफ़ करना उसके हक़ में ऐसा है जैसे मर्द के लिए मस्जिद-ए-जमात में एतिकाफ़ करना है। वहां से ज़रूरी हाजत (ज़रूरतों) के सिवा और वक़्त में न निकले, यह शरह मबसूत में लिखा है जो इमाम सरख़सी की तस्नीफ़ (रचना) है। और अगर मस्जिद-ए-जमात में एतिकाफ़ करेगी तो भी जायज़ है लेकिन मकरूह है, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। और पहली सूरत अफ़ज़ल है और उसके लिए मोहल्ले की मस्जिद बड़ी मस्जिद की तुलना में अफ़ज़ल है। और यह भी जायज़ है कि औरत अपने घर में नमाज़ की जगह के अलावा और जगह एतिकाफ़ करे, यह तबीईन में लिखा है।

अगर उसके घर में कोई जगह नमाज़ के लिए मुक़र्रर न हो तो किसी जगह को नमाज़ के वास्ते मुक़र्रर कर ले और वहीं एतिकाफ़ कर ले, यह ज़ाहिदी में लिखा है। और उनमें से एक रोज़ा है और वह वाजिब एतिकाफ़ में बिना किसी इख़्तिलाफ़ (मतभेद) के एक रिवायत के अनुसार शर्त है। और इमाम अबू हनीफ़ा का ज़ाहिर-उर-रिवायत यह है कि नफ़्ल एतिकाफ़ में रोज़ा शर्त नहीं है और यही साहिबैन का क़ौल है। ज़ाहिर मज़हब के मुताबिक़ एतिकाफ़ की कम से कम मुद्दत (अवधि) मुक़र्रर नहीं है, यहाँ तक कि अगर कोई मस्जिद में दाख़िल हुआ और यह नियत कर ली कि जब तक मस्जिद से बाहर न निकलूँ तब तक एतिकाफ़ हो, तो सही है, यह तबीईन में लिखा है। और अगर एक रात के एतिकाफ़ की नज़्र की या उसने किसी ऐसे दिन के एतिकाफ़ की नज़्र की जिसमें कुछ खा चुका हो, तो नज़्र सही न होगी। और अगर यूँ कहा कि "अल्लाह के वास्ते मुझ पर वाजिब है कि महीना भर तक बिना रोज़े के एतिकाफ़ करूँ, तो उस पर वाजिब है कि एतिकाफ़ करे और रोज़ा रखे, यह ज़हीरा में लिखा है। और नज़्र के लिए शर्त यह है कि किसी भी तरह का रोज़ा हो, यह शर्त नहीं कि सिर्फ़

एतिकाफ़ के लिए ही रोज़ा रखे, यहाँ तक कि अगर किसी ने रमज़ान के एतिकाफ़ की नज़्र की तो नज़्र सही होगी, यह ज़ख़ीरा में लिखा है। पस अगर उस शख़्स ने रमज़ान के रोज़े रखे और एतिकाफ़ नहीं किया, तो उस पर वाजिब है कि उसकी क़ज़ा के लिए एक और महीने का एतिकाफ़ करे और उसमें मुसलसल (लगातार) रोज़े रखे, यह मुहीत में लिखा है। और अगर उसने किसी दूसरे महीने में इस एतिकाफ़ की क़ज़ा नहीं की यहाँ तक कि दूसरा रमज़ान आ गया और उसमें एतिकाफ़ किया, तो वह नज़्र अदा नहीं होगी क्योंकि जो रोज़े अपने वक़्त से फ़ौत (छूट) हो गए तो वह उसके ज़िम्मे वाजिब और बिल-ज़ात (स्वयं में) मक़सूद हो गए और जो चीज़ बिल-ज़ात मक़सूद होती है वह दूसरे से अदा नहीं होती। यहाँ तक कि अगर किसी महीने के एतिकाफ़ की नज़्र की और रमज़ान में एतिकाफ़ किया तो जायज़ नहीं। अगर एतिकाफ़ में रोज़ा तोड़ दिया फिर एक महीने के रोज़े मय एतिकाफ़ के क़ज़ा किए तो जायज़ है क्योंकि क़ज़ा अदा की तरह ही वाक़े हुई, यह मुहीत सरख़सी और ख़ुलासा में लिखा है।

औरत और गुलाम के एतिकाफ़ की बाबत इजाज़त ज़रूरी है: अगर सुबह के वक़्त किसी शख़्स का नफ़्ल रोज़ा था फिर कुछ वक़्त गुज़र जाने के बाद उसने यह कहा कि "अल्लाह के वास्ते मेरे ज़िम्मे वाजिब है कि आज के रोज़े का एतिकाफ़ करूँ, तो इमाम अबू हनीफ़ा के क़ौल के मुताबिक़ क़यास यह है कि एतिकाफ़ सही नहीं होगा क्योंकि वाजिब एतिकाफ़ बिना वाजिब रोज़े के सही नहीं होता और सुबह के वक़्त रोज़ा नफ़्ल था इसलिए अब वाजिब नहीं हो सकता, यह मुहीत में लिखा है और उनमें से...

1- यानी वह जगह जो अपने घर में ख़ास नमाज़ ही के लिए मुक़र्रर कर लेते हैं और उसको हर तरह की गंदगी से पाक और साफ़ रखते हैं।

مؤکدہ اور وہ رمضان کے اخیر عشرہ کا اعتکاف ہے تیسری مستحب اور وہ ان دونوں قسموں کے سوا ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

اعتکاف کی شروط: شرطیں اس کی بہت ہیں منجملہ ان کے نیت ہے پس اگر بغیر نیت کے اعتکاف کرے گا تو بالاجماع جائز نہیں یہ معراج الدرایہ میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے مسجد جماعت ہے پس جس مسجد میں اذان اور اقامت ہوتی ہو وہاں اعتکاف جائز ہے یہی صحیح ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور سب سے افضل یہ ہے کہ مسجد الحرام میں اعتکاف کرے پھر مسجد نبوی صلی اللہ علیہ وسلم میں پھر بیت المقدس پھر جامع مسجد پھر اس مسجد میں جہاں جماعت بڑی ہوتی ہو یہ تبیین میں لکھا ہے اور عورت اپنے گھر میں جہاں نماز پڑھنے کی جگہ ہے وہیں اعتکاف کرے اور اسی جگہ اعتکاف کرنا اس کے حق میں ایسا ہے جیسے مرد کے واسطے مسجد جماعت میں اعتکاف کرنا ہے وہاں سے ضروری حاجات کے سوا اور وقت میں نہ نکلے یہ شرح مبسوط میں لکھا ہے جو امام سرخسی کی تصنیف ہے اور اگر مسجد جماعت میں اعتکاف کرے گی تو بھی جائز ہے اور مکروہ ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور پہلی صورت افضل ہے اور اس کے واسطے محلہ کی مسجد میں بہ نسبت بڑی مسجد کے افضل ہے اور یہ بھی جائز ہے کہ عورت اپنے گھر میں نماز کی جگہ کے سوا اور جگہ اعتکاف کرے یہ تبیین میں لکھا ہے۔

اگر اس کے گھر میں کوئی جگہ نماز کی مقرر نہ ہو تو کسی جگہ کو نماز کے واسطے مقرر کر لے اور وہیں اعتکاف کر لے یہ زاہدی میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے روزہ ہے اور وہ اعتکاف واجب میں بلا اختلاف بروایت واحدہ شرط ہے اور ظاہر الروایہ امام ابو حنیفہ یہ ہے کہ اعتکاف

نفل میں روزہ شرط نہیں ہے اور یہی قول صاحبین کا ہے ظاہر مذہب کے بموجب کم سے کم مدت اعتکاف کی کوئی مقدار مقرر نہیں یہاں تک کہ اگر مسجد میں داخل ہوا اور یہ نیت کر لی کہ جب تک مسجد سے باہر نکلوں تب تک اعتکاف ہو تو صحیح ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر ایک رات کے اعتکاف کی نذر کی یا اس نے کسی ایسے دن کے اعتکاف کی نذر کی جس میں کچھ کھا چکا تو نذر صحیح نہ ہو گی اور اگر یوں کہا کہ اللہ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ مہینہ بھر تک بغیر روزہ کے اعتکاف کروں تو اس پر واجب ہے کہ اعتکاف کرے اور روزہ رکھے یہ ظہیرہ میں لکھا ہے اور نذر کے واسطے شرط یہ ہے کہ کسی طرح کا روزہ ہو یہ شرط نہیں کہ اعتکاف کے واسطے ہی روزہ رکھے یہاں تک کہ اگر کسی نے رمضان کے اعتکاف کی نذر کی تو نذر صحیح ہی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے پس اگر اس شخص نے رمضان کے روزے رکھے اور اعتکاف نہ کیا تو اس پر واجب ہے کہ اس کی قضا کے واسطے ایک اور مہینہ کا اعتکاف کرے اور اس میں برابر روزے رکھے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر اس نے کسی دوسرے مہینہ میں اس اعتکاف کو قضا نہ کیا یہاں تک کہ دوسرا رمضان آگیا اور اس میں اعتکاف کیا تو وہ نذر ادا نہ ہو گی اس واسطے کہ روزے جو اپنے وقت سے فوت ہوئے تو اس کے ذمہ واجب اور بالذات مقصود ہو گئے اور جو چیز بالذات مقصود ہوتی ہے وہ غیر سے ادا نہیں ہوتی یہاں تک اگر کسی مہینہ کے اعتکاف کی نذر کی اور رمضان میں اعتکاف کیا تو جائز نہیں اگر اعتکاف میں روزہ توڑ دیا پھر ایک مہینہ کے روزے مع اعتکاف کے قضا کئے تو جائز ہے اس لئے کہ قضا مثل ادا کے واقع ہوئی یہ محیط سرخسی اور خلاصہ میں لکھا ہے۔

عورت اور غلام کے اعتکاف کی بابت اجازت ضروری ہے: اگر صبح کے وقت کسی شخص کا نفل روزہ تھا پھر کچھ وقت گزر جانے کے بعد اس نے یہ کہا کہ اللہ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ آج کے روزہ کا اعتکاف کروں تو امام ابو حنیفہ کے قول کے بموجب قیاس یہ ہے کہ اعتکاف

صحیح نہیں ہو گا اس واسطے کہ اعتکاف واجب بغیر روزہ واجب کے صحیح نہیں ہوتا اور صبح کے وقت روزہ نفل تھا پس اب واجب نہیں ہو سکتا یہ محیط میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے

۱- یعنی وہ جگہ جو اپنے گھر میں خاص نماز ہی کے واسطے مقرر کر لیتے ہیں اور اس کو ہر طرح کی آلائش سے پاک و ستھری رکھتے ہیں۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (2) (33) Book of Fasting

...to be a Muslim, sane, and pure from major ritual impurity (janabat), menstruation (haid), and post-natal bleeding (nifas). This is because a non-believer (kafir) is not eligible for worship, an insane person (majnun) is not capable of forming a valid intention (niyyah), and entering the mosque is forbidden during menstruation and post-natal bleeding. Being an adult is not a mandatory condition for the validity of Itikaf; therefore, the Itikaf of a discerning boy is valid. Furthermore, being male and being free are also not conditions. Thus, a woman's Itikaf is valid with her husband's permission (if she is married), and a slave's Itikaf is valid with the owner's permission. This is stated in 'Badai'. If a husband has already granted his wife permission for Itikaf, he no longer has the right to prevent her thereafter; if he tries to forbid her, the prohibition is not legally valid. However, if an owner prevents a slave from Itikaf after initially giving permission, the prohibition is valid, though the owner will be sinful for it. A Mukatab (a slave who has contracted for their freedom) has the right to perform Itikaf without the owner's permission, and the owner cannot legally stop them. This is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

If a woman vows (nadhr) to perform Itikaf, the husband has the right to forbid her. Similarly, if a male or female slave vows Itikaf, the owner has the right to forbid them. This is found in 'Muheet'. When a woman is no longer in the bond of marriage or a slave becomes free, they must make up (qada) for the vowed Itikaf at that time. This is stated in 'Fath al-Qadir'. It is mentioned in 'Muntaqa' that if a husband allowed his wife to perform Itikaf for a month and she intended to do it continuously, the husband has the right to command her to perform it in short intervals of a few days. However, if he granted permission for a specific month and she performed it continuously for that month, he no longer has the right to stop her. This is recorded in 'Muheet Sarakhsi'.

Etiquette of Itikaf:

One should not engage in speech except for virtuous talk, and should commit to the Itikaf of the last ten days of Ramadan. For Itikaf, the most virtuous mosque should be chosen, such as Masjid al-Haram or a Jami mosque. This is mentioned in 'Siraj al-Wahhaj'. During Itikaf, one should occupy oneself with the recitation of the Quran, studying Hadith, seeking and imparting knowledge, reading the biography of the Prophet Muhammad (SAW), the stories of the Prophets (AS), the mention of the righteous, and writing on religious matters. This is recorded in 'Fath al-Qadir'. There

is no harm in engaging in ordinary conversation as long as it does not involve sin. This is stated in 'Sharh Tahawi'. The merits of Itikaf are manifest, as the one in seclusion surrenders themselves completely to the service of God in search of divine proximity, distancing themselves from worldly affairs that separate a servant from their Lord. All the time of the Mu'takif (person in Itikaf) is spent in prayer, for they are either actively praying or in a state of waiting for prayer. A primary objective of Itikaf's legislation is to await congregational prayers. The person in Itikaf likens themselves to those of whom Allah Almighty said: "They do not disobey Allah in what He commands them and they do what they are commanded." [66:6]. And they are like those about whom it is said: "They exalt [Him] night and day and do not slacken." [21:20]. Among the virtues of Itikaf is that fasting is a prerequisite, and the fasting person is a guest of Allah. This is recorded in 'Nihayah'.

---

1. However, a woman is not to perform Itikaf in the mosque; she should perform it at home as previously mentioned.
2. Because the person waiting for prayer receives the reward of one who is praying.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) (33) किताबुल सोम (रोज़े की किताब)

...मुसलमान और आकिल होना और जनाबत और हैज़ व निफ़ास से पाक होना है क्योंकि काफिर इबादत की अहलियत नहीं रखता और मजनून नियत की अहलियत नहीं रखता और हैज़ व निफ़ास की हालत में मस्जिद में आना मना है। बालिग होना एतिकाफ के सही होने के लिए शर्त नहीं है, अतः समझदार लड़के का एतिकाफ सही होगा। और पुरुष होना और स्वतंत्र होना भी शर्त नहीं है, अतः महिला का एतिकाफ, यदि उसका पति हो, तो पति की अनुमति से, और गुलाम का एतिकाफ मालिक की अनुमति से सही है। यह 'बदाये' में लिखा है। यदि पति महिला को एतिकाफ की अनुमति दे चुका हो, तो उसे फिर से मना करने का अधिकार नहीं है, और यदि वह मना करे तो यह मनाही मान्य नहीं होगी। और यदि मालिक अनुमति देने के बाद गुलाम को एतिकाफ से मना कर दे, तो मना करना सही है, लेकिन मालिक इसमें गुनहगार होगा। मुकातब (वह गुलाम जिसने अपनी आजादी की कीमत तय कर ली हो) को अधिकार है कि वह मालिक की अनुमति के बिना एतिकाफ करे, और मालिक को उसे रोकने का अधिकार नहीं है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि महिला ने एतिकाफ की मन्नत मानी हो, तो पति को उसे रोकने का अधिकार है। इसी तरह यदि गुलाम या दासी ने एतिकाफ की मन्नत मानी हो, तो मालिक को उसे रोकने का अधिकार है। यह 'मुहीत' में लिखा है। और जब महिला पुरुष के निकाह से बाहर हो जाए और गुलाम आज़ाद हो जाए, तो उस समय वे इसकी कज़ा करेंगे। यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। 'मुनतका' में उल्लेख है कि यदि पति ने अपनी पत्नी को एक महीने के एतिकाफ की अनुमति दी और महिला ने इरादा किया कि लगातार एक महीने का एतिकाफ करे, तो पुरुष को अधिकार है कि उसे आदेश दे कि रुक-रुक कर कुछ-कुछ दिनों का एतिकाफ करे। और यदि एक निश्चित महीने के एतिकाफ की अनुमति दी और महिला ने लगातार एक महीने का एतिकाफ किया, तो अब उसे रोकने का अधिकार नहीं है। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

एतिकाफ के आदाब (शिष्टाचार):

नेक बातों के अलावा कोई अन्य बातचीत न करे, और रमज़ान के अंतिम दस दिनों के एतिकाफ का पालन करे। एतिकाफ के लिए सबसे उत्तम मस्जिद का चयन करे, जैसे मस्जिद-ए-हराम और मस्जिद-ए-जामे। यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। एतिकाफ के दौरान कुरान की तिलावत, हदीस, ज्ञान प्राप्त करना, सिखाना, पैगंबर मुहम्मद (صلی اللہ علیہ وسلم) की जीवनी, पैगंबरों

(علیہم السلام) का ज़िक्र, नेक लोगों का ज़िक्र और धार्मिक कार्यों के लेखन में व्यस्त रहे। यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। और यदि ऐसी बातें करे जिनमें कोई गुनाह न हो, तो कोई हर्ज नहीं। यह 'शराह तहावी' में लिखा है। एतिकाफ की खूबियाँ स्पष्ट हैं, क्योंकि एतिकाफ करने वाला अल्लाह की निकटता की तलाश में खुद को पूरी तरह अल्लाह की बंदगी में सौंप देता है, और दुनिया के उन कार्यों से खुद को दूर कर लेता है जो बंदे को अल्लाह की निकटता से दूर करते हैं। मोतकिफ (एतिकाफ करने वाला) का सारा समय नमाज़ में ही व्यतीत होता है, क्योंकि वह या तो वास्तव में नमाज़ में होता है या नमाज़ के इंतज़ार में होता है। एतिकाफ को लागू करने का मुख्य उद्देश्य यह है कि वह जमातों की नमाज़ का इंतज़ार करे। एतिकाफ करने वाला खुद को उन लोगों के समान बनाता है जिनके बारे में अल्लाह तआला ने फरमाया: ﴿ला यअसुन अल्लाह मा अमरहुम व यफ़अलून मा यु'मरून﴾ यानी "वे अल्लाह की अवज्ञा नहीं करते जो वह उन्हें आदेश देता है और वे वही करते हैं जो उन्हें आदेश दिया जाता है।" और उन लोगों के समान (होता है) जिनके बारे में फरमाया: ﴿युसब्बिहूनल लैला वन नहारा वहुम ला यस'अमून﴾ यानी "वे रात-दिन तस्बीह पढ़ते हैं और थकते नहीं।" एतिकाफ की खूबियों में से एक यह भी है कि उसके लिए रोज़ा रखना शर्त है, और रोज़ेदार अल्लाह का मेहमान होता है। यह 'निहाया' में लिखा है।

---

1. लेकिन औरत के लिए मस्जिद में एतिकाफ करना नहीं है बल्कि वह अपने घर में ही अदा करे जैसा कि उल्लेख किया गया है।
2. क्योंकि नमाज़ का इंतज़ार करने वाले को नमाज़ पढ़ने वाले का सवाब मिलता है।

مسلمان اور عاقل ہونا اور جنابت اور حیض و نفاس سے پاک ہونا ہے اس لئے کہ کافر عبادت کی اہلیت نہیں رکھتا اور مجنون نیت کی اہلیت نہیں رکھتا اور حیض و نفاس کی حالت میں مسجد میں آنا منع ہے بالغ ہونا اعتکاف صحیح کے واسطے شرط نہیں ہے پس سمجھ والے لڑکے کا اعتکاف صحیح ہو گا اور مرد ہونا اور آزاد ہونا بھی شرط نہیں ہے پس عورت کا اعتکاف اگر اس کا شوہر ہو تو باجازت شوہر اور غلام کا اعتکاف باجازت مالک صحیح ہے یہ بدائع میں لکھا ہے پس اگر شوہر عورت کو اعتکاف کی اجازت دے چکا تو پھر اس کے بعد اس کو منع کرنے کا اختیار نہیں اور اگر منع کرے تو ممانعت صحیح نہیں اور مالک اگر اجازت دینے کے بعد پھر غلام کو اعتکاف سے منع کر دے تو وہ منع کرنا صحیح ہے اور مالک اس میں گنہگار ہوگا مکاتب کو اختیار ہے کہ بغیر اجازت مالک کے اعتکاف کرے اور مالک کو اختیار نہیں کہ اس کو منع کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر عورت نے اعتکاف کی نذر کی تو شوہر کو اختیار ہے کہ اس کو منع کرے اسی طرح اگر غلام اور باندی نے اعتکاف کی نذر کی تو مالک کو اختیار ہے کہ منع کرے یہ محیط میں لکھا ہے اور جب عورت مرد کے نکاح سے باہر اور غلام آزاد ہو جائے تو اس وقت اس کی قضا کریں یہ فتح القدیر میں لکھا ہے منتقی میں مذکور ہے کہ اگر شوہر نے اپنی عورت کو ایک مہینہ کے اعتکاف کی اجازت دی اور عورت نے یہ ارادہ کیا کہ برابر ایک مہینہ کا اعتکاف کرے تو مرد کو اختیار ہے کہ اس کو یوں حکم کرے کہ تھوڑے تھوڑے دنوں کا اعتکاف کر اور اگر ایک معین مہینہ کے اعتکاف کی اجازت دی اور اس نے برابر ایک مہینہ کا اعتکاف کیا تو اب اس کو منع کرنے کا اختیار نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

آدابِ اعتکاف:

نیک باتوں کے سوا اور کلام نہ کرے اور رمضان کے اخیر عشرہ کے اعتکاف کا التزام کرے اور اعتکاف کے واسطے افضل مسجد اختیار کرے جیسے مسجد حرام اور مسجد جامع یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اعتکاف میں قرآن کی تلاوت اور حدیث اور علم اور تعلیم اور سیرتِ نبی صلی اللہ علیہ وسلم اور ذکر انبیاء علیہم السلام اور تذکرہ صالحین اور امورِ دین کے لکھنے کا شغل رکھے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر ایسی باتیں کرے کہ جن میں کچھ گناہ نہ ہو تو کچھ مضائقہ نہیں یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے خوبیاں اعتکاف کی بس ظاہر ہیں اسی لئے کہ اعتکاف کرنے والا قربِ الٰہی کی طلب میں اپنے آپ کو بالکل اللہ کی بندگی کے سپرد کر دیتا ہے اور دنیا کے اشغال سے جو بندہ کو اللہ کے قرب سے دور کرتے ہیں اپنے آپ کو دور کر دیتا ہے اور بالکل اوقات معتکف کے نماز میں صرف ہوتے ہیں اس لئے کہ یا تو حقیقتاً نماز میں ہوتا ہے یا نماز کے انتظار میں ہوتا ہے اس لئے کہ مقصدِ اصلی اعتکاف کے مشروع ہونے سے یہ ہے کہ جماعتوں کی نماز کا انتظار کرے اور اعتکاف کرنے والا اپنے آپ کو ان لوگوں کے مشابہ کرتا ہے جن کے حق میں خدا تعالیٰ نے یہ فرمایا: ﴿لا یعصون اللہ ما امرھم ویفعلون ما یؤمرون﴾ یعنی نافرمانی نہیں کرتے ہیں اللہ کی جس چیز میں حکم کیا ہے ان کو اللہ نے اور کرتے ہیں وہی جو حکم کئے جاتے ہیں اور ان لوگوں سے جن کے حق میں یہ ہے ﴿یسبحون اللیل والنہار وہم لا یسأمون﴾ یعنی تسبیح پڑھتے ہیں رات اور دن اور وہ نہیں تھکتے ہیں اور منجملہ اعتکاف کی خوبیوں کے یہ ہے کہ اس کے حق میں روزہ شرط ہے اور وہ روزہ دار اللہ کا مہمان ہوتا ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے۔

---

1. مگر عورت کے واسطے مسجد میں اعتکاف کرنا نہیں ہے بلکہ گھر ہی میں ادا کرے جیسے مذکور ہوا۔

2. کیونکہ نماز کے انتظار کرنے والے کو نمازی کا ثواب ملتا ہے۔

Fatawa Alamgiri..... Volume ② (35) Kitab-us-Saum (The Book of Fasting)

Things that Invalidate I'tikaf (Mufsidat-e-I'tikaf):

Among the acts that invalidate I'tikaf is leaving the mosque. Therefore, the person in I'tikaf (Mu'takif) should not leave the mosque, neither by day nor by night, except for a valid legal excuse (Udhr). If they leave for a valid reason, there is no harm. However, if they leave for even a single moment (sa'at) without a valid excuse, according to Imam Abu Hanifa, the I'tikaf is invalidated; this is mentioned in Al-Muheet. Whether they left intentionally or forgetfully, this is recorded in Fatawa Qazi Khan.

A woman should not move from her designated place of I'tikaf in her home to another place; this is recorded in Muheet-e-Sarakhsi. If a woman is in I'tikaf in a mosque and is divorced during this period, she should go to her house and continue her I'tikaf there. Among valid excuses is leaving for urination, defecation, and to perform Friday (Jumu'ah) prayer. Thus, if one goes out for urination or defecation and enters a house for this necessity, there is no harm, but they must return to the mosque as soon as they finish ablution (wudu). If they stay in the house for even a moment longer, then according to Imam Abu Hanifa, the I'tikaf will be invalidated; this is mentioned in Al-Muheet. If there is a friend's house near the mosque, it is not mandatory to go there for the call of nature; they can go home. If they have two houses, one near and one far, some jurists say that going to the distant one is not permissible; if they go there, the I'tikaf will be void; this is recorded in Siraj-ul-Wahhaj. When leaving for a necessity, it is permissible to walk slowly; this is mentioned in Nihayah and Inayah. Eating, drinking, and sleeping should take place within the place of I'tikaf because these activities can be done in the mosque, so there is no need to go out; this is recorded in Hidayah. For Friday prayer, one should leave at the time of the sun's decline (Zawal) so as not to miss the sermon and Jumu'ah prayer. If they fear missing it, they should wait for Zawal but leave at such a time that they arrive at the congregational mosque and pray four rak'ats before the call for the sermon. After Jumu'ah, they should stay for a duration of four or six rak'ats; this is recorded in Al-Kafi. If they stay there for a day and night or complete the I'tikaf there, it will not be invalidated but is disliked (Makruh); this is mentioned in Siraj-ul-Wahhaj. If one leaves the mosque due to an unavoidable excuse, such as the mosque collapsing or being forcibly removed, and they immediately enter another mosque, then according to juristic preference (Istihsan), the I'tikaf will not be invalidated; this is recorded in Bada'i.

Similarly, if one leaves due to fear for their life or property, the same ruling applies; this is mentioned in Tabyin. If one went out for urination or defecation and a creditor stopped them for a moment, then according to Imam Abu Hanifa, the I'tikaf is invalidated, but according to the Sahihain (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it is not invalidated (1). Imam Sarakhsi states that the Sahihain's opinion is more accommodating for Muslims; this is mentioned in Al-Khulasah. One should also not leave to visit the sick; this is recorded in Bahr-ur-Ra'iq. If one leaves for a funeral procession, the I'tikaf will be invalidated, and if they leave for the funeral prayer, it will also be invalidated even if there is no one else to lead the prayer. If one leaves to save someone from drowning or burning, the I'tikaf will also be invalidated; this is mentioned in Tabyin. If one leaves for a moment due to illness, the I'tikaf is invalidated; this is recorded in Zahiriyyah. If at the time of making the vow (nazr), they stipulated a condition that they would leave to visit the sick, attend funeral prayers, or attend a gathering of knowledge, then it is permissible; this is quoted from Hujjah in Tatarkhaniyah. If one climbs the minaret for the call to prayer (Adhan), the ruling by consensus is that the I'tikaf is not invalidated, even if the door is outside the mosque; this is mentioned in Bada'i. The Mu'azzin and others are equal in this ruling; this is correct and recorded in Al-Khulasah and Fatawa Qazi Khan.

If one puts their head out towards a family member so they can wash it, there is no harm; this is recorded in Tatarkhaniyah. All these rulings...

(1) Because this was not intended to evade debt, but rather another person forcibly stopped them as a creditor.

फतावा-ए-आलमगीरी..... जिल्द ② (३५) किताबुस-सौम (रोज़ों की किताब)

एतिकाफ को तोड़ने वाली चीजें (मुफसिदात-ए-एतिकाफ):

एतिकाफ को तोड़ने वाली चीजों में से एक मस्जिद से बाहर निकलना है। इसलिए एतिकाफ करने वाले (मोतकिफ) को चाहिए कि वह मस्जिद से बाहर न निकले, न रात में और न दिन में, सिवाय किसी वाजिब उज्र (कारण) के। यदि वह किसी उज्र की वजह से निकलता है, तो कोई हर्ज नहीं। और अगर बिना किसी उज्र के एक पल (साअत) के लिए भी निकला, तो इमाम अबू हनीफा के अनुसार एतिकाफ फासिद (अमान्य) हो गया; यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। चाहे वह जानबूझकर निकला हो या भूलकर, यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है।

औरत को अपने घर की एतिकाफ की जगह से दूसरी जगह नहीं हटना चाहिए; यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है। अगर कोई औरत मस्जिद में एतिकाफ कर रही थी और उसी हालत में उसे तलाक दे दी गई, तो उसे अपने घर चले जाना चाहिए और वहीं अपना एतिकाफ जारी रखना चाहिए। और वाजिब उज़्रों में पेशाब, पाखाना और जुमा की नमाज के लिए निकलना शामिल है। अतः यदि कोई पेशाब-पाखाने के लिए निकले और इस जरूरत के लिए घर में दाखिल हो, तो कोई हर्ज नहीं, और वज़ू से फारिग होते ही मस्जिद आ जाए। और अगर घर में एक साअत (पल) के लिए ठहरा, तो इमाम अबू हनीफा के अनुसार एतिकाफ फासिद हो जाएगा; यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। अगर मस्जिद के पास किसी दोस्त का घर हो, तो यह जरूरी नहीं कि हाजत पूरी करने के लिए वहां जाए; वह अपने घर जा सकता है। अगर उसके दो घर हों, एक पास और एक दूर, तो कुछ फकीहों का कहना है कि दूर वाले घर जाना जायज नहीं; अगर वहां गया तो एतिकाफ बातिल (अमान्य) हो जाएगा; यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है। जब किसी जरूरत के लिए निकले तो उसे धीरे-धीरे चलना चाहिए; यह 'निहाया' और 'इनाया' में लिखा है। खाना-पीना और सोना एतिकाफ की जगह पर ही होना चाहिए क्योंकि ये काम मस्जिद में हो सकते हैं, इसलिए बाहर निकलने की जरूरत नहीं; यह 'हिदाया' में लिखा है। जुमा की नमाज के लिए सूरज ढलने (जवाल) के वक्त निकले ताकि खुतबा और जुमा की नमाज न छूटे। अगर छूटने का डर हो, तो जवाल का इंतजार करे लेकिन ऐसे समय निकले कि जामा मस्जिद पहुँचकर खुतबे की अज़ान से पहले चार रकात पढ़ ले। और जुमा के बाद चार या छह रकात की मात्रा तक वहां ठहरे; यह 'अल-काफी' में लिखा है। यदि वहां एक दिन-रात ठहरा या वहीं एतिकाफ पूरा किया, तो एतिकाफ फासिद नहीं होगा लेकिन यह मकरूह (नापसंद) है; यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है। अगर मस्जिद से किसी उज्र की वजह से निकला, जैसे मस्जिद गिर

गई या किसी ने जबरन निकाल दिया, और उसी वक्त दूसरी मस्जिद में दाखिल हो गया, तो इस्तिहसान (श्रेष्ठ मत) यह है कि एतिकाफ फासिद न होगा; यह 'बदाइ' में लिखा है।

इसी तरह अगर अपनी जान या माल के डर से निकले, तो भी यही हुक्म है; यह 'तबईन' में लिखा है। अगर पेशाब-पाखाने के लिए निकला था और किसी कर्जदार ने उसे एक साअत (पल) के लिए रोक लिया, तो इमाम अबू हनीफा के अनुसार एतिकाफ फासिद हो गया, लेकिन साहिबैन के अनुसार फासिद १ــ नहीं हुआ। इमाम सरखसी ने कहा है कि साहिबैन का कॉल (मत) मुसलमानों पर ज्यादा आसान है; यह 'अल-खुलासा' में लिखा है। बीमार की अयादत (देखभाल) के लिए भी न निकले; यह 'बह्र-उर-रैक' में लिखा है। अगर जनाजे के लिए निकला, तो एतिकाफ फासिद हो जाएगा, और अगर जनाजे की नमाज के लिए निकला, तो भी एतिकाफ फासिद हो जाएगा, चाहे उसके सिवा कोई और नमाज पढ़ाने वाला न हो। अगर डूबते या जलते हुए को बचाने के लिए निकला, तो भी एतिकाफ फासिद होगा; यह 'तबईन' में लिखा है। अगर बीमारी की वजह से एक साअत के लिए बाहर निकला, तो एतिकाफ फासिद हो गया; यह 'जहीरिया' में लिखा है। अगर मन्नत मानते समय यह शर्त लगा ली थी कि बीमार की अयादत, जनाजे की नमाज या इल्म की महफिल में शामिल होने के लिए निकलेगा, तो जायज है; यह 'ततारखनिया' में 'हुज्जाह' से उद्धृत है। अगर अज़ान के मीनार पर चढ़े, तो इसके विरुद्ध यह हुक्म है कि एतिकाफ फासिद नहीं होता, चाहे उसका दरवाजा मस्जिद से बाहर हो; यह 'बदाइ' में लिखा है। मुअज्जिन और गैर-मुअज्जिन इस हुक्म में बराबर हैं; यही सही है और 'अल-खुलासा' व 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है।

अगर अपना सिर किसी घर वाले की तरफ निकाल दे ताकि वह सिर धो दे, तो कोई हर्ज नहीं; यह 'ततारखनिया' में लिखा है। यह सब हुक्म...

१ــ क्योंकि यह बाहर रहने (कर्ज से बचने) के इरादे से नहीं था, बल्कि दूसरे व्यक्ति ने उसे कर्जदार के रूप में रोका था।

مفسداتِ اعتکاف:

مفسدات اعتکاف کا بیان منجملہ ان کے مسجد سے باہر نکلنا ہے پس معتکف کو چاہئے کہ مسجد سے باہر نکلے نہ رات میں نہ دن میں مگر عذر سے نکلے تو مضائقہ نہیں اور اگر بغیر عذر ایک ساعت کے واسطے نکلا تو امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک اعتکاف فاسد ہو گیا یہ محیط میں لکھا ہے خواہ عمداً نکلا ہو خواہ بھول کر یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

عورت اپنے گھر کی مسجد اعتکاف سے دوسری جگہ نہ اٹھ جائے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر عورت مسجد میں معتکف تھی اور اسی حالت میں اس کو طلاق دی گئی تو اس کو چاہئے کہ اپنے گھر میں چلی جائے اور اسی اعتکاف پر بنا کر کے اپنے گھر میں معتکف ہو جائے اور منجملہ عذروں کے پاخانہ اور پیشاب کے لئے اور جمعہ پڑھنے کے واسطے نکلنا ہے پس اگر پیشاب پاخانہ کے واسطے نکلے تو قضا حاجت کے واسطے گھر میں داخل ہو تو مضائقہ نہیں اور وضو سے فارغ ہوتے ہی مسجد میں آجائے اور اگر گھر میں ایک ساعت ٹھہر ا تو امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک اعتکاف فاسد ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر مسجد کے قرب میں کسی دوست کا گھر ہو تو اس پر یہ ضرور نہیں کہ قضا حاجت کے واسطے وہاں جائے گھر کو نہ آئے اور اگر اس کے دو گھر ہوں ایک قریب اور ایک بعید تو بعض فقہا کا یہ قول ہے کہ بعید مکان کا جانا جائز نہیں اگر وہاں جائے گی تو اعتکاف باطل ہو جائے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور جب کسی حاجت کے واسطے نکلے تو اس کو جائز ہے کہ آہستہ آہستہ چلے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور یہی عنایہ میں لکھا ہے کھانا اور پینا اور سونا اپنے اعتکاف کے مقام میں چاہئے اس لئے کہ یہ

کام مسجد میں ہو سکتے ہیں پس باہر نکلنے کی ضرورت نہیں یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور جمعہ کی نماز کے واسطے سورج کے زوال کے وقت نکلے تو خطبہ اور جمعہ فوت نہ ہو اور اگر فوت ہونے کا خوف ہو تو زوال کا انتظار کرے لیکن ایسے وقت نکلے کہ جامع مسجد میں پہنچ کر چار رکعتیں خطبہ کی اذان سے پہلے پڑھ لے اور جمعہ کے بعد بقدر چار یا چھ رکعتوں کے وہاں ٹھہرے یہ کافی میں لکھا ہے پس اگر ایک دن رات وہاں ٹھہرا یا پھر وہیں اعتکاف پورا کیا تو اعتکاف فاسد نہ ہوگا مگر مکروہ ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر مسجد سے کسی عذر کی وجہ سے نکلا مثلاً مسجد گر گئی یا زبردستی کسی نے نکال دیا اور اسی وقت دوسری مسجد میں داخل ہو گیا تو استحسان یہ ہے کہ اعتکاف فاسد نہ ہوگا یہ بدائع میں لکھا ہے۔

اسی طرح اگر اپنی جان یا مال کے خوف سے نکلے تو بھی یہی حکم ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اگر پیشاب یا پاخانہ کے واسطے نکلا تھا اور قرض خواہ نے اس کو ایک ساعت روک لیا تو امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک اعتکاف فاسد ہو گیا صاحبینؒ کے نزدیک فاسد ۱ـہ نہیں ہوا امام سرخسی نے کہا ہے کہ صاحبینؒ کا قول مسلمانوں پر زیادہ آسان ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے عیادت مریض کے واسطے بھی نہ نکلے یہ بحرالرائق میں لکھا ہے اگر جنازہ کے واسطے نکلا تو اعتکاف فاسد ہو جائے گا اور اگر جنازہ کی نماز کے واسطے نکلا تو بھی اعتکاف فاسد ہو جائے گا اگر چہ اس کے سوا اور کوئی نماز پڑھانے والا نہ ہو اور اگر ڈوبتے یا جلتے کو بچانے کے واسطے نکلا تو بھی اعتکاف فاسد ہوگا تبیین میں لکھا ہے اور اگر بیماری کے عذر سے ایک ساعت باہر نکلا تو اعتکاف فاسد ہو گیا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اگر نذر اور التزام کے وقت یہ شرط کرلی تھی کہ عیادت مریض یا نماز جنازہ یا مجلس علم میں حاضر ہونے کے واسطے نکلے گا تو جائز ہے یہ تاتارخانیہ میں حجہ سے نقل کیا ہے اگر اذان کے منارہ کے اوپر چڑھے تو بالخلاف یہ حکم ہے کہ

اعتکاف فاسد نہیں ہوتا اگرچہ اس کا دروازہ مسجد سے باہر ہو یہ بدائع میں لکھا ہے موذن اور غیر موذن اس حکم میں برابر ہیں یہی صحیح ہے یہ خلاصہ اور فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر سر اپنا کسی اپنے گھر والے کی طرف کو نکال دے تاکہ وہ سر دھوئے تو کچھ مضائقہ نہیں یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے یہ سب حکم

۱؎ کیونکہ یہ اکتساب کے قصد سے نہیں ہوا بلکہ دوسرے شخص نے بطور قرض خواہ اس کو روکا ہے۔

Fatawa Alamgiri..... Volume (2) (36) Kitab al-Sawm (The Book of Fasting)

These rulings apply to obligatory (Wajib) Itikaf; however, in voluntary (Nafil) Itikaf, there is no harm in leaving the mosque, whether for a valid reason or without one, according to the apparent narration. It is stated in 'Tuhfa' that if one goes to visit a sick person or attend a funeral, there is no objection; this is mentioned in 'Sharh Nuqaya', authored by Sheikh Abul Akaram. Among the prohibitions, sexual intercourse (Jama') and its prerequisites are forbidden for the person in Itikaf (Mu'takif). Acts like embracing (mubasharat)[1], kissing, touching with desire, and hugging are also forbidden. Intercourse outside the vagina, whether during the night or day, equally invalidates the Itikaf, regardless of whether ejaculation (inzal) occurs. If ejaculation occurs due to these preliminary acts, the Itikaf is invalidated, but it is not invalidated if no ejaculation occurs, as stated in 'Bada'i'. If ejaculation occurs merely through thought or by looking at someone, the Itikaf is not invalidated; this is mentioned in 'Tabyin'. The same ruling applies to nocturnal emissions (ehtelam), according to 'Fath al-Qadir'. Furthermore, if performing a ritual bath (ghusl) in the mosque is possible without dirtying it, there is no harm; otherwise, one should leave the mosque to bathe and then return. The same ruling applies if one performs ablution (wudu) in a vessel inside the mosque. These points are recorded in 'Bada'i' and 'Fatawa Qazi Khan'.

Also included are unconsciousness and insanity. Unconsciousness or insanity alone does not unanimously invalidate Itikaf unless it becomes continuous and uninterrupted. If one remains unconscious or insane for several days, the Itikaf becomes void. Upon recovery, it is obligatory (Wajib) to start the Itikaf anew. If insanity lasts for several years and then the person recovers, they must make up (qada) for the Itikaf; this is in 'Bada'i'. Similarly, if one becomes 'ma'tuh' (mentally confused/delirious)[2] and recovers after years, making up for the period is obligatory, as stated in 'Fatawa Qazi Khan'.

Prohibitions of Itikaf: There are several prohibitions during Itikaf. One of them is remaining silent while considering it an act of worship; this is disliked (makruh), as stated in 'Tabyin'. If it is not considered worship, it is not disliked, as per 'Bahr al-Ra'iq'. However, keeping silent to avoid sins of the tongue is a great form of worship, according to 'Jawahir al-Nayyirah'. Itikaf is not invalidated by swearing or fighting, as mentioned in 'Khulasa'. Eating by mistake during Itikaf does not harm it because eating is forbidden due to the fast, not due to the Itikaf itself; this is stated in 'Nihaya'. The general rule is that acts forbidden because of the Itikaf (not the fast) are

the same whether done intentionally, unintentionally, at night, or during the day—such as sexual intercourse or leaving the mosque. Conversely, for things forbidden because of the fast, the rulings for intentional acts, forgetfulness, day, and night vary, such as for eating and drinking; this is in 'Bada'i'. If a person in Itikaf buys or sells food or other necessities, there is no harm, but doing so for the purpose of trade is disliked, as stated in 'Fatawa Qazi Khan' and 'Zakheera'.

This is the correct view according to 'Tabyin'. It is permissible for a person in Itikaf to enter into a marriage contract (nikah) or to take back a wife after a revocable divorce (ruju'), as stated in 'Jawahir al-Nayyirah'. The person in Itikaf can wear clothes, use perfume, and apply oil to their hair, according to 'Khulasa'. If a person in Itikaf consumes an intoxicant at night, the Itikaf is not invalidated because it is a religious prohibition in general, not specifically an Itikaf prohibition; much like eating someone else's property does not invalidate Itikaf, as noted in 'Fatawa Qazi Khan'. When an obligatory (Wajib) Itikaf is invalidated, its compensation (qada) becomes mandatory. If the Itikaf was for a specific month and one breaks a single day's fast, they must make up for that day. If a specific month was not specified, the Itikaf must be started anew. This applies whether the Itikaf was invalidated by one's own action without an excuse (like leaving the mosque, intercourse, or eating during the day), or due to a valid excuse (like needing to leave due to illness), or if it became void without one's direct action (such as menstruation, insanity, or several days of unconsciousness). This is recorded in 'Fath al-Qadir'.

---

1. Touching each other neck-to-neck and chest-to-chest.
2. Meaning one who is mentally confused or out of their senses.

फ़तावा आलमगीरी..... जिल्द (२) (३६) किताबुल सौम (रोजे की किताब)

ये हुक्म वाजिब एतिकाफ़ के लिए हैं, लेकिन नफ़्ली एतिकाफ़ में अगर कोई व्यक्ति किसी उज्र (कारण) या बिना किसी उज्र के मस्जिद से बाहर निकले, तो ज़ाहिर रिवायत के अनुसार इसमें कोई हर्ज नहीं है। 'तोहफ़ा' में लिखा है कि यदि वह किसी बीमार की मिज़ाजपुर्सी (हाल-चाल पूछने) के लिए जाए या जनाज़े में शामिल हो, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है। यह 'शराह निक़ाया' में वर्णित है, जो शेख अबुल अकारम की रचना है। एतिकाफ़ करने वाले (मोतकिफ़) के लिए जमाअ (संभोग) हराम है और इसके सहायक कार्य (लवाज़िम) भी हराम हैं, जैसे मुबाशरत[1] (आलिंगन), चुंबन (बोसा), स्पर्श और गले मिलना (मुआनक़ा)। चाहे जमाअ जननांगों के बाहर हो, रात में हो या दिन में, यह एतिकाफ़ को फ़ासिद (भंग) कर देता है, चाहे स्खलन (इंजाल) हो या न हो। जमाअ के सहायक कार्यों से यदि स्खलन हो जाए, तो एतिकाफ़ फ़ासिद हो जाता है, और यदि स्खलन न हो, तो फ़ासिद नहीं होता। यह 'बदाये' में लिखा है। यदि केवल विचार करने या किसी की सूरत देखने से स्खलन हो जाए, तो एतिकाफ़ फ़ासिद नहीं होता, जैसा कि 'तबईन' में वर्णित है। एहतलाम (स्वप्नदोष) का भी यही हुक्म है, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। यदि मस्जिद में इस तरह ग़ुस्ल (स्नान) करना संभव हो कि मस्जिद गंदी न हो, तो कोई हर्ज नहीं है; अन्यथा ग़ुस्ल के लिए मस्जिद से बाहर निकले और फिर वापस आ जाए। यदि मस्जिद के अंदर किसी बर्तन में वुज़ू किया, तो उसका भी यही हुक्म है। यह 'बदाये' और 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

इन्हीं में बेहोशी और पागलपन (जनून) भी शामिल हैं। केवल बेहोशी या पागलपन से सर्वसम्मति से एतिकाफ़ फ़ासिद नहीं होता, जब तक कि वह लगातार न रहे और उसका सिलसिला न टूटे। यदि वह कई दिनों तक बेहोश या पागल रहा, तो एतिकाफ़ फ़ासिद हो जाएगा। उस पर वाजिब है कि ठीक होने पर नए सिरे से एतिकाफ़ करे। यदि पागलपन कई वर्षों तक रहा और फिर वह ठीक हुआ, तो उस पर एतिकाफ़ की कज़ा (भरपाई) करना वाजिब है, यह 'बदाये' में लिखा है। और यदि कोई मअतूह[2] (मतिभ्रम वाला) हो गया और कई वर्षों बाद ठीक हुआ, तो उस पर भी कज़ा वाजिब है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

एतिकाफ़ की ममनूआत (वर्जित चीज़ें): एतिकाफ़ में कुछ चीज़ें वर्जित हैं, जिनमें से एक ऐसी चुप्पी साधना है जिसे इबादत समझा जाए; ऐसी चुप्पी मकरूह (नापसंद) है, यह 'तबईन' में लिखा है। यदि उसे इबादत न समझा जाए, तो मकरूह नहीं है, यह 'बहरुल राइक़' में लिखा है। ज़बान के गुनाहों से चुप रहना बहुत बड़ी इबादत है, यह 'जवाहरतुन नीरा' में लिखा है। गाली देने या लड़ने से एतिकाफ़

फ़ासिद नहीं होता, यह 'खुलासा' में लिखा है। एतिकाफ़ में यदि कोई भूलकर कुछ खा ले, तो कोई हर्ज नहीं है, क्योंकि खाना रोज़े के कारण हराम है, न कि एतिकाफ़ के कारण; यह 'निहाया' में लिखा है। मूल सिद्धांत यह है कि जो चीज़ एतिकाफ़ के कारण वर्जित है (न कि रोज़े के कारण), उसे जानबूझकर या अनजाने में, रात में या दिन में करना बराबर है (जैसे जमाअ या मस्जिद से बाहर निकलना)। और जो चीज़ें रोज़े के कारण वर्जित हैं, उनमें जानबूझकर या अनजाने में और रात व दिन का हुक्म अलग-अलग है, जैसे खाना और पीना; यह 'बदाये' में लिखा है। यदि मोतकिफ़ खाने-पीने की या अन्य ज़रूरत की चीज़ें बेचे या खरीदे, तो कोई हर्ज नहीं है, लेकिन व्यापार के इरादे से करना मकरूह है; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' और 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

यही सही मत है, यह 'तबईन' में लिखा है। मोतकिफ़ के लिए निकाह करना या तलाक से रुजू (वापसी) करना जायज़ है, यह 'जवाहरतुन नीरा' में लिखा है। मोतकिफ़ कपड़े पहन सकता है, खुशबू लगा सकता है और सिर में तेल लगा सकता है, यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि मोतकिफ़ रात में कोई नशीली चीज़ खा ले, तो एतिकाफ़ फ़ासिद नहीं होगा क्योंकि वह दीन की ममनूआत में से है, न कि एतिकाफ़ की ममनूआत में से; जैसे कि पराया माल खाने से एतिकाफ़ फ़ासिद नहीं होता, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। जब वाजिब एतिकाफ़ फ़ासिद हो जाए, तो उसकी कज़ा वाजिब होगी। यदि एतिकाफ़ किसी निश्चित महीने का था और एक दिन का रोज़ा तोड़ दिया, तो वह उस दिन की कज़ा करेगा। यदि महीने का निर्धारण नहीं किया था, तो नए सिरे से एतिकाफ़ करेगा। चाहे एतिकाफ़ अपने किसी कृत्य से बिना किसी कारण के फ़ासिद किया हो (जैसे मस्जिद से बाहर निकलना, जमाअ करना या दिन में कुछ खाना), या किसी कारण (उज़्र) से फ़ासिद हुआ हो (जैसे बीमारी के कारण मस्जिद से बाहर निकलने की ज़रूरत पड़ी), या उसके किसी कृत्य के बिना फ़ासिद हुआ हो (जैसे मासिक धर्म, पागलपन या कई दिनों की बेहोशी); इन सभी स्थितियों में कज़ा का यही हुक्म है, जैसा कि 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है।

---

1. परस्पर गर्दन से गर्दन और सीने से सीना लगाकर एक-दूसरे से मिलना।
2. यानी जिसकी अक्ल मारी गई हो या जो अपने होश में न हो।

اعتکاف واجب کے ہیں لیکن اعتکاف نفل میں اگر عذر یا بغیر عذر سے نکلے تو ظاہر روایت کے بموجب کچھ مضائقہ نہیں تحفہ میں ہے کہ اگر مریض کی عیادت کو جائے یا جنازہ میں حاضر ہو تو کچھ مضائقہ نہیں یہ شرح نقایہ میں ہے جو شیخ ابوالاکارم کی تصنیف ہے اور منجملہ ان کے جماع اور اس کے لوازم میں معتکف پر جماع حرام ہے اور اس کے لوازم بھی حرام ہیں جیسے مباشرت ۱۔ اور بوسہ اور مساس اور معانقہ اور وہ جماع جو فرج سے باہر باہر رات دن اس حکم میں برابر ہیں اور جماع عمداً ہو یا بھول کر ہو رات میں ہو یا دن میں ہو اعتکاف کو فاسد کر دیتا ہے خواہ انزال ہو یا نہ ہو اور لوازم جماع سے اگر انزال ہو تو اعتکاف فاسد ہو جاتا ہے اور اگر انزال نہ ہو تو فاسد نہیں ہوتا یہ بدائع میں لکھا ہے اگر خیال باندھنے یا صورت دیکھنے سے انزال ہو گیا تو اعتکاف فاسد نہیں ہوتا یہ تبیین میں ہے احتلام میں بھی یہی حکم ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے پھر اگر اس کو مسجد میں غسل اس طرح ممکن ہو کہ مسجد خراب نہ ہو گی تو مضائقہ نہیں ورنہ غسل کے واسطے مسجد سے باہر نکلے اور پھر مسجد میں آ جائے اگر مسجد کے اندر کسی برتن میں وضو کیا تو اس کا بھی اسی طرح حکم ہے یہ بدائع اور فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

منجملہ ان کے بے ہوشی اور جنون ہے صرف بے ہوشی اور جنون سے بالاتفاق اعتکاف فاسد نہیں ہوتا جب تک کہ اس کا پیہم ہونا منقطع نہ ہو جائے اور اگر کئی روز تک بے ہوش رہا یا کئی روز تک جنون رہا تو اعتکاف فاسد ہو جائے گا اور اس پر واجب ہے کہ جب اچھا ہو تو از سر نو اعتکاف کرے اور اگر جنون کئی برس تک رہا پھر افاقہ ہوا تو اس پر واجب ہے کہ اعتکاف کی قضا کرے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر معتوہ ۲۔ ہو گیا پھر کئی برس بعد اس کو افاقہ ہوا تو اس پر قضا واجب ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ممنوعاتِ اعتکاف: ممنوعات اعتکاف کے چند ہیں ان میں سے وہ خاموشی ہے جس کو عبادت سمجھے وہ مکروہ ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر اس کو عبادت نہ سمجھتا ہو تو مکروہ نہیں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور زبان کے گناہوں سے خاموش رہنا بہت بڑی عبادت ہے یہ جواہرۃ النیرہ میں لکھا ہے گالی دینے اور لڑنے سے اعتکاف فاسد نہیں ہوتا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اعتکاف میں اگر کوئی بھول کر کھائے تو کچھ حرج نہیں اس واسطے کہ کھانا روزہ کی وجہ سے حرام ہے اعتکاف کی وجہ سے نہیں یہ نہایہ میں لکھا ہے اور اصل اس میں یہ ہے کہ جو چیز اعتکاف کی وجہ سے منع ہو نہ روزہ کی وجہ سے تو اس کو عمداً یا سہواً یا رات میں یا دن میں کرنا برابر ہے جیسے جماع اور مسجد سے باہر نکلنا اور جو چیزیں روزہ کی وجہ سے منع ہیں ان میں عمد اور سہو اور رات اور دن کا حکم مختلف ہے جیسے کہ کھانا اور پینا یہ بدائع میں لکھا ہے اور معتکف اگر کھانا یا اور ضرور چیزیں بیچے اور مول لے تو مضائقہ نہیں اور اگر تجارت کا ارادہ کرے تو مکروہ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں اور ذخیرہ میں لکھا ہے۔

یہی صحیح ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور معتکف کو جائز ہے کہ نکاح کرے اور طلاق سے رجعت کرے یہ جواہرۃ النیرہ میں لکھا ہے اور معتکف لباس پہنے اور خوشبو اور سر میں تیل لگا دے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر معتکف رات میں کوئی نشہ کی چیز کھالے تو اعتکاف فاسد نہ ہوگا اس لئے کہ وہ ممنوعاتِ دین میں سے ہے نہ ممنوعاتِ اعتکاف میں سے جیسے کہ غیر مال کھانے سے اعتکاف فاسد نہیں ہوتا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور جب اعتکافِ واجب فاسد ہو جائے تو اس کی قضا واجب ہوگی اور اگر اعتکاف معین مہینہ کا تھا اور ایک دن کا روزہ توڑ دیا تو اس دن کی قضا کرے گا اور اگر مہینہ نہیں کیا تھا تو از سر نو اعتکاف کرے برابر ہے کہ اعتکاف کو اپنے فعل سے بغیر عذر فاسد کیا ہو جیسے مسجد سے باہر ہو گیا یا جماع کیا یا دن میں کچھ کھا لیا یا عذر سے فاسد کیا ہو جیسے کہ مرض کی وجہ سے مسجد سے باہر نکلنے کی حاجت ہوئی یا

بغیر اس کے فعل کے اعتکاف فاسد ہو گیا جیسے کہ حیض اور جنون اور کئی دن کی بے ہوشی یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

۱۔ باہم گردن سے گردن وسینہ سے سینہ لگا کر دوسرے سے ملنا۔ ۲۔ یعنی خبط الحواس واز خود رفتہ۔

Fatawa Alamgiri..... Volume 7 37 Kitab-us-Saum (Book of Fasting) **Miscellaneous Matters of Itikaf** These issues are related to the scenario when a person intends to make Itikaf obligatory (Wajib) upon themselves. It is necessary for them to also express it verbally; merely intending in the heart is not sufficient for making Itikaf Wajib. This was mentioned by Shams al-A'immah al-Halwani and is recorded in 'An-Nihayah' and 'Al-Khulasah'. There are two general principles here: First, when days (ayyam) are mentioned using the plural or dual form, nights will also be included. Similarly, mentioning nights (layali) will include the days as well. This applies when no specific intention was made. If a person intended specific days or specific nights, the intention is valid, and Itikaf for both will become mandatory based on the intention for both, not just the nights, and nothing will be Wajib during the nights alone. This is recorded in 'Badai'. If one vows (Nazr) to perform Itikaf for a single day, the night will not be included. This is recorded in 'Fath al-Qadir'. The second general principle is that when the night is not included in the obligation of Itikaf, the person has the choice to divide the Itikaf into several parts. However, when both night and day are included, a continuous (paihum) Itikaf becomes Wajib. This is written in 'Badai'. Thus, if someone vows to perform Itikaf for a specific or non-specific month, or for thirty days, a continuous Itikaf becomes mandatory. When the month is not specified, they may perform Itikaf in whichever month they choose. This is recorded in 'Zahiriyyah'. When both day and night are included in Itikaf, it begins with the night because, fundamentally, every night follows the day that comes after it. This is recorded in 'Kafi'. Therefore, if someone says, "It is mandatory upon me for the sake of Allah to perform Itikaf for two days," they should enter the mosque before sunset. They must remain in the mosque during that night and its following day, and the second night and its following day, leaving the mosque only after sunset on the second day. Similarly, if one vows many days, they should still enter before sunset. This is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

If a person vows to perform Itikaf on the day of Eid, they should perform it (as Qaza) at another time [1]. If they intended it as an oath (Qasam), they must pay the expiation (Kaffarah) for the oath. If they perform Itikaf on that day itself, the Itikaf will be fulfilled, but they will be sinful. This is recorded in 'Al-Khulasah'. If a person performs Itikaf without making it Wajib upon themselves and then leaves the mosque, nothing is mandatory upon them. This is recorded in 'Zahiriyyah'. If one vows to perform Itikaf for a specific day or month and performs it beforehand, or vows to perform Itikaf in Al-Masjid al-Haram but performs it elsewhere, it is

permissible. This is recorded in 'Bahr al-Raiq'. If one vows for an Itikaf of a past month, the vow will not be valid. This is recorded in the chapter 'Vows for Fasting' in 'Bahr al-Raiq'. If someone vows to perform Itikaf for a whole month and then becomes an apostate (Murtad), then re-enters Islam, nothing will be mandatory upon them. This is recorded in 'Muheet al-Sarakhsi'. If someone vows to perform Itikaf for a month and then dies, half a Sa' of wheat or one Sa' of dates or barley should be given (as charity/compensation) for each day, provided they had made a will (Wasiyyat). This is recorded in 'Sirajiyyah'. It is mandatory upon such a person to make a will, as recorded in 'Badai'. If they did not make a will but the heirs gave permission, it is permissible. If a person vows a month's Itikaf during an illness and does not recover before dying, nothing is mandatory upon them. However, if they recovered for even one day and then died, Fidya (compensation) should be given for the entire month. This is recorded in 'Sirajiyyah'.

If a person did not keep the fasts of Ramadan in the year 590 AH and subsequently kept a month's worth of fasts with the intention of making them up (Qaza), while believing they had missed the fasts of 591 AH, Imam Abu Hanifa (RA) said it is permissible. If, while keeping that month's Qaza fasts, they intended specifically, "I am making up the fasts of Ramadan 591 AH," believing them to be from that year [Text cut off].

---

[1] Because fasting is necessary alongside Itikaf, and fasting on the day of Eid is forbidden (Haram), hence it would not be valid on that day.

फ़तावा आलमगीरी..... जिल्द 7 37 किताब-उस-सौम (रोज़ों की किताब) **ऐतिकाफ़ के विविध मसले** इन्हीं से संबंधित ये मसले हैं कि जब कोई व्यक्ति अपने ऊपर ऐतिकाफ़ को वाजिब (अनिवार्य) करने का इरादा करे, तो उसे चाहिए कि ज़बान से भी कहे। केवल दिल में नियत करना ऐतिकाफ़ वाजिब करने के लिए पर्याप्त नहीं है। यह शम्स-उल-आइम्मा हलवाई ने ज़िक्र किया है। यह निहाया और ख़ुलासा में लिखा है। और यहाँ दो मुख्य नियम (क़ायदे कुलिया) हैं: एक यह कि जब दिनों (अय्याम) का ज़िक्र बहुवचन (जमा) या द्विवचन (तस्निया) के साथ करेगा, तो उसमें रातें भी शामिल होंगी और इसी तरह रातों (लयाली) के ज़िक्र में दिन भी शामिल हो जाएंगे। यह तब है जब कोई विशेष नियत न की हो। और यदि विशेष दिनों या विशेष रातों की नियत की हो, तो नियत सही है और दोनों की नियत में दोनों का ऐतिकाफ़ अनिवार्य होगा, केवल दिन का नहीं, और रात में उस पर कुछ अनिवार्य नहीं होगा। यह बदाइ (Badai) में लिखा है। और यदि एक दिन के ऐतिकाफ़ की मन्नत (नज़्र) की, तो उसमें रात शामिल नहीं होगी। यह फ़तह-उल-क़दीर में लिखा है। दूसरा मुख्य नियम यह है कि जब ऐतिकाफ़ के अनिवार्य होने में रात शामिल नहीं है, तो ऐतिकाफ़ करने वाले को अधिकार है कि ऐतिकाफ़ के कई हिस्से कर दे। और जब रात और दिन दोनों शामिल हैं, तो निरंतर (पैहम) ऐतिकाफ़ अनिवार्य होगा। यह बदाइ में लिखा है। अतः यदि किसी ने एक निश्चित या अनिश्चित महीने या तीस दिन के ऐतिकाफ़ की मन्नत की, तो निरंतर ऐतिकाफ़ अनिवार्य होगा। और जब महीना निश्चित नहीं है, तो जिस महीने में चाहे ऐतिकाफ़ करे। यह ज़हीरिया (Zahiriyya) में लिखा है। और जब ऐतिकाफ़ में रात और दिन दोनों शामिल हों, तो ऐतिकाफ़ का प्रारंभ रात से होगा, क्योंकि मूल नियम यह है कि प्रत्येक रात उस दिन के अधीन होती है जो उसके बाद आता है। यह काफ़ी (Kafi) में लिखा है। अतः यदि किसी ने कहा कि अल्लाह के वास्ते मुझ पर अनिवार्य है कि मैं दो दिन का ऐतिकाफ़ करूँ्तो उसे सूरज छिपने से पहले मस्जिद में प्रवेश करना चाहिए और उस रात और उसके दिन, और दूसरी रात और उसके दिन मस्जिद में रहे और दूसरे दिन सूरज डूबने के बाद मस्जिद से निकले। इसी तरह यदि बहुत दिनों की मन्नत की, तो भी सूरज डूबने से पहले प्रवेश करे। यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है।

यदि ईद के दिन के ऐतिकाफ़ की मन्नत की, तो किसी दूसरे समय में उसकी क़ज़ा (भरपाई) करे[१]। और यदि कसम की नियत की थी, तो कसम का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य होगा। और यदि उसी दिन ऐतिकाफ़ किया, तो ऐतिकाफ़ पूरा हो जाएगा लेकिन वह गुनाहगार होगा। यह ख़ुलासा में लिखा है। यदि कोई व्यक्ति ऐतिकाफ़ करे और उसे अपने ऊपर अनिवार्य न करे, फिर मस्जिद से बाहर आ

जाए, तो उस पर कुछ अनिवार्य नहीं होता। यह ज़हीरिया में लिखा है। और यदि एक निश्चित दिन या महीने के ऐतिकाफ़ की मन्नत की और उससे पहले ऐतिकाफ़ कर लिया, या मस्जिदे हराम में ऐतिकाफ़ की मन्नत की और कहीं और कर लिया, तो यह जायज़ है। यह बहर-उर-रैक़ (Bahr-ur-Raiq) में लिखा है। और यदि पिछले महीने के ऐतिकाफ़ की मन्नत की, तो उसकी मन्नत सही नहीं होगी। यह बहर-उर-रैक़ के'बाबन-नज़्र-बिस-सौम' में लिखा है। यदि किसी ने पूरे महीने के ऐतिकाफ़ की मन्नत की और फिर वह धर्म-त्यागी (मुरतद) हो गया, फिर दोबारा मुसलमान हुआ, तो उस पर कुछ अनिवार्य नहीं होगा। यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। यदि किसी ने एक महीने के ऐतिकाफ़ की मन्नत की और फिर वह मर गया, तो प्रत्येक दिन के बदले में आधा सा' (Sa') गेहूँ या एक सा' खजूर या जौ दिए जाएं, यदि उसने वसीयत की हो। यह सिराजिया (Sirajiyya) में लिखा है। और उस पर अनिवार्य है कि वह वसीयत करे, यह बदाइ में लिखा है। यदि उसने वसीयत नहीं की और वारिसों ने अनुमति दे दी, तो यह जायज़ है। यदि एक महीने के ऐतिकाफ़ की मन्नत बीमारी की अवस्था में की और वह ठीक नहीं हुआ यहाँ तक कि मर गया, तो उस पर कुछ अनिवार्य नहीं होगा। और यदि एक दिन के लिए ठीक हुआ और फिर मर गया, तो पूरे महीने के बदले फ़िदया (Fidya) दिया जाएगा। यह सिराजिया में लिखा है।

किसी व्यक्ति ने 590 (पांच सौ नब्बे) में रमज़ान के रोज़े नहीं रखे और उसकी क़ज़ा की नियत से एक महीने के रोज़े रखे, और वह समझता था कि उससे 591 के रोज़े छूटे हैं, तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) ने कहा है कि यह जायज़ है। और यदि उस एक महीने के क़ज़ा रोज़े रखने में इस प्रकार नियत की कि "मैं रमज़ान 591 (पांच सौ इकानवे) के रोज़ों की क़ज़ा करता हूँ" और वह यह समझता है कि इसी साल के[अधूरा]

---

[१] क्योंकि ऐतिकाफ़ के साथ रोज़ा रखना भी अनिवार्य है और ईद के दिन रोज़ा रखना हराम (वर्जित) है, इसलिए उस दिन यह सही नहीं होगा।

فتاوی عالمگیری..... جلد ۷ ۳۷ کتاب الصوم **اعتکاف کے متفرق مسائل** اسی سے ملتے ہوئے ہیں یہ مسائل جب کوئی شخص اپنے اوپر اعتکاف کے واجب کرنے کا ارادہ کرے تو اس کو چاہئے کہ زبان سے بھی کہے صرف دل سے نیت کرنا اعتکاف کے واجب کرنے کو کافی نہیں یہ شمس الائمہ حلوائی نے ذکر کیا ہے یہ نہایہ اور خلاصہ میں لکھا ہے اور اس جگہ دو قاعدے کلیہ ہیں ایک یہ کہ جب ایام کو لفظ جمع یا تثنیہ کے ساتھ ذکر کرے گا تو اس میں راتیں بھی شامل ہوں گی اور اسی طرح لیالی یعنی راتوں میں دن بھی شامل ہو جائیں گے یہ جب ہے کہ کچھ نیت نہ کی ہو اور اگر خاص دنوں یا خاص راتوں کی نیت کی ہو تو نیت صحیح ہے اور دونوں کی نیت میں دونوں کا اعتکاف لازم ہو گا نہ رات کا اور رات میں کچھ اس پر واجب نہ ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر ایک دن کے اعتکاف کی نذر کی تو اس میں رات داخل نہ ہو گی یہ فتح القدیر میں لکھا ہے دوسرا قاعدہ کلیہ یہ ہے کہ جب اعتکاف کے واجب ہونے میں رات داخل نہیں ہے تو اعتکاف کرنے والے کو اختیار ہے کہ اعتکاف کے کئی حصہ کر دے اور جب رات اور دن دونوں شامل ہیں تو پیہم اعتکاف واجب ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے پس اگر کسی نے ایک معین یا غیر معین مہینے یا تیس دن کے اعتکاف کی نذر کی تو پیہم اعتکاف واجب ہو گا اور جب مہینہ معین نہیں ہے تو جس مہینے میں چاہے اعتکاف کرے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور جب اعتکاف میں رات دن دونوں شامل ہیں تو ابتدا اعتکاف کی رات سے ہو گی اس لئے کہ اصل یہ ہے کہ ہر رات اس دن کی تابع ہوتی ہے جو اس کے بعد ہوتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے پس اگر کسی نے یوں کہا کہ اللہ کے واسطے میرے اوپر واجب ہے کہ دو دن کا اعتکاف کروں تو مسجد میں سورج کے چھپنے سے پہلے داخل ہو اور اس رات اور اس کے دن اور دوسری رات اور اس کے دن میں مسجد میں

ٹھہرا رہے اور بعد سورج ڈوبنے کے مسجد سے نکلے اسی طرح اگر بہت دنوں کی نذر کی تو بھی سورج ڈوبنے سے پہلے داخل ہو یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر عید کے دن کے اعتکاف کی نذر کی تو کسی دوسرے وقت میں قضا کرے [۱] اور اگر قسم کی نیت کی تھی تو قسم کا کفارہ واجب ہوگا اور اگر اسی دن اعتکاف کیا تو اعتکاف ادا ہو جائے گا لیکن گنہگار ہو گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کوئی شخص اعتکاف کرے اور اس کو اپنے اوپر واجب نہ کرے پھر مسجد سے نکل آئے تو کچھ اس پر لازم نہیں ہوتا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اگر ایک دن یا ایک مہینہ معین کے اعتکاف کی نذر کی اور اس سے پہلے اعتکاف کر لیا یا مسجد حرام میں اعتکاف کی نذر کی اور کہیں اور کر لیا تو جائز ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر گذشتہ مہینہ کے اعتکاف کی نذر کی تو اس کی نذر صحیح نہ ہو گی یہ بحر الرائق کے باب النذر بالصوم میں لکھا ہے اگر کسی نے مہینہ بھر کے اعتکاف کی نذر کی پھر مرتد ہو گیا پھر مسلمان ہوا تو اس پر کچھ لازم نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر کسی نے ایک مہینہ کے اعتکاف کی نذر کی پھر مر گیا تو ہر دن کے عوض میں نصف صاع گیہوں یا ایک صاع چھوارے یا جو اگر اس نے وصیت کی ہو تو دیئے جائیں یہ سراجیہ میں لکھا ہے اور اس پر واجب ہے کہ وصیت کرے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اس نے وصیت نہیں کی اور وارثوں نے اجازت دے دی تو جائز ہے اگر ایک مہینہ کے اعتکاف کی حالت مرض میں نذر کی اور وہ اچھا نہ ہوا یہاں تک کہ مر گیا تو اس پر کچھ واجب نہ ہو گا اور اگر ایک دن کے واسطے اچھا ہوا پھر مر گیا تو سارے مہینے کے عوض فدیہ دیا جائے گا یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔

کسی شخص نے ۵۹۰ پانچ سو نوے میں رمضان کے روزے نہ رکھے اور اس کی قضا کی نیت سے ایک مہینہ کے روزے رکھے اور وہ سمجھتا تھا کہ مجھ سے ۵۹۱ کے روزے چھوٹے ہیں تو امام ابو حنیفہؒ نے کہا ہے کہ جائز ہے اور اگر اس ایک مہینہ کے قضا روزے رکھنے میں یوں نیت

کی کہ میں رمضان ۵۹۱ پانچ سو اکیانوے کے روزے قضا کرتا ہوں اور وہ یہ سمجھتا ہے کہ اسی سال کے [قطع]

---

۱ کیونکہ اعتکاف کے ساتھ روزہ رکھنا بھی ضروری ہے اور عید کے روز روزہ حرام ہے تو اس روز صحیح نہ ہو گا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume ② [38] Kitab as-Sawm (Book of Fasting)

...if the fasts are short, Imam Abu Hanifa (RA) said it will not be permissible; this is written in the chapter 'al-Lihyah' of 'Zahiriyyah' and the same is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

The Obligation of Ramadan Fasts if a Non-Muslim Accepts Islam in Dar al-Harb:

If a non-believer becomes a Muslim in Dar al-Harb and learns about the obligation of Ramadan fasts only after Ramadan, he is not required to make up (qada) for the missed fasts. However, if he learns about it during Ramadan, his ruling is the same as that of a person with mental illness (majnun); this is recorded in 'Zahidi'. If he becomes a Muslim in Dar al-Islam, he must perform qada for whatever portion of Ramadan has passed after his conversion, whether or not he knew of the obligation; this is stated in the section on Sighting of the Moon in 'Fatawa Qazi Khan'. If a person converts before the decline of the sun (zawal) and has not eaten anything yet, and makes the intention for a voluntary (nafl) fast, according to the apparent narration, the fast will not be valid because at dawn, he did not possess the capacity for fasting, and a fast is for the whole day and cannot be divided into parts; this is written in 'Muhit al-Sarakhsi'. If a boy reaches puberty before zawal and hasn't eaten anything yet, and intends to fast nafl, according to the correct opinion, the fast is permissible; this is stated in 'al-Jawharah al-Nayyirah'. Al-Razi said that when a child has the strength to fast, they should be commanded to do so. Abu Ja'far mentioned a difference of opinion among scholars, but the most correct view is that the child should be commanded, provided it does not harm their body; if it causes harm, they should not be commanded. If commanded and they do not fast, no qada is required. Abu Hafs was asked if a ten-year-old child should be beaten for not fasting; he replied that there is a difference of opinion, but the correct view is that it is like the ruling for prayer; this is recorded in 'Zahidi'.

If a person had a valid excuse at dawn during Ramadan that prevented the obligation of fasting or made not fasting permissible, and then that excuse was removed such that if it had happened at dawn, fasting would have been mandatory—for example, a boy reaching puberty during the day, a non-believer converting, a person recovering from insanity, a menstruating woman becoming pure, or a traveler returning home and being capable of fasting—it is mandatory for them to abstain from everything prohibited during a fast for the remainder of the day. Similarly, for someone on whom fasting was obligatory at dawn because the cause of obligation and the

capacity to fast existed, but they could not remain fasting—for instance, someone who intentionally broke their fast, or ate in the morning on a doubtful day only to find out it was Ramadan, or ate suhoor thinking dawn hadn't broken but later found out it had—they must adopt the appearance of those fasting and refrain from things prohibited during a fast; this is written in 'Bada'i'. If someone thought the sun had set and ate, but it later appeared that it hadn't, or someone who broke their fast mistakenly or under duress, the same ruling applies; this is recorded in 'Khulasah'. Some have said that 'imsak' (abstaining like those fasting) is recommended but not obligatory, but the correct view is that it is obligatory; this is stated in 'Fath al-Qadir'. There is a consensus among jurists that a menstruating woman, a woman in postpartum bleeding, a sick person, and a traveler are not required to adopt the appearance of those fasting; this is written in 'Khulasah'. Regarding a menstruating woman, there is a difference of opinion on whether she should eat in secret or openly; some say secretly and some say openly. For a traveler and a sick person, it is unanimously permissible to eat openly; this is recorded in 'Siraj al-Wahhaj'. A person who starts a nafl fast and then breaks it must perform qada; this is stated in 'Hidayah', whether it was broken by their own action or not. Even if a woman was observing a nafl fast and then began her period, there are two narrations; the more correct one is that qada is obligatory; this is stated in 'Nihayah'.

---

1 That is, it is necessary for him to refrain from things forbidden for those fasting from that moment until sunset.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ② [38] किताब-उस-सौम (रोज़े की किताब)

...रोज़े छोटे हैं तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) ने कहा है कि जायज़ न होगा, यह 'ज़हीरिया' के बाब 'अल-लहिया' में लिखा है और यही 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि कोई गैर-मुस्लिम दारुल-हर्ब में इस्लाम स्वीकार करता है, तो उस पर रमज़ान के रोज़ों की अनिवार्यता:

यदि कोई काफ़िर दारुल-हर्ब में मुसलमान हो गया और रमज़ान के रोज़ों की अनिवार्यता का हुक्म उसे रमज़ान के बाद पता चला, तो उस पर क़ज़ा (छूटे हुए रोज़ों को बाद में पूरा करना) अनिवार्य नहीं है। और यदि रमज़ान के बीच में पता चला, तो वही हुक्म है जो एक पागल (मजनून) का होता है, यह 'ज़ाहेदी' में लिखा है। यदि दारुल-इस्लाम में मुसलमान हुआ, तो उसके इस्लाम स्वीकार करने के बाद जितना रमज़ान बीता है, उसकी क़ज़ा अनिवार्य होगी, चाहे रोज़ों की अनिवार्यता का हुक्म मालूम हो या न हो; यह 'फ़तावा काज़ी खान' के बाब 'रूयते हिलाल' में लिखा है। यदि कोई व्यक्ति ज़वाल (दोपहर) से पहले मुसलमान हुआ और अभी तक कुछ नहीं खाया है और नफ़्ल रोज़े की नीयत कर ली, तो ज़ाहिर रिवायत के अनुसार रोज़ा सही नहीं होगा, क्योंकि सुबह के समय उसमें रोज़ा रखने की योग्यता (अहलियत) नहीं थी, और रोज़ा पूरे दिन का एक ही होता है, उसके अलग-अलग टुकड़े नहीं होते; यह 'मुहीते सरखसी' में लिखा है। यदि कोई लड़का ज़वाल से पहले बालिग हुआ और अभी तक कुछ नहीं खाया है और नफ़्ल रोज़े की नीयत की, तो सही कौल के अनुसार रोज़ा जायज़ होगा; यह 'जौहरत-उन्नैयिरा' में लिखा है। राजी ने कहा है कि जब बच्चे में रोज़ा रखने की शक्ति हो, तो उसे रोज़ा रखने का हुक्म दिया जाए। अबू जाफ़र ने उलेमाओं के मतभेद का ज़िक्र किया है और अधिक सही यह है कि उसे हुक्म दिया जाए, और यह उस स्थिति में है जब रोज़ा रखने से उसके शरीर को नुकसान न हो, और यदि नुकसान हो तो हुक्म न दिया जाए। और जब हुक्म दिया गया और उसने रोज़ा नहीं रखा, तो उस पर क़ज़ा वाजिब नहीं है। अबू हफ़्स से पूछा गया कि क्या दस साल के बच्चे को रोज़ा न रखने पर मारना चाहिए? उन्होंने उत्तर दिया कि इसमें मतभेद है, और सही यह है कि यह नमाज़ के समान है; यह 'ज़ाहेदी' में लिखा है।

जिस व्यक्ति को रमज़ान के रोज़े में सुबह के समय कोई ऐसा बहाना (उज़्र) था जो रोज़े की अनिवार्यता में बाधक था या जिसकी वजह से रोज़ा न रखना जायज़ था, फिर वह बहाना समाप्त हो गया और स्थिति ऐसी हो गई कि यदि वह स्थिति सुबह होती तो रोज़ा अनिवार्य होता—जैसे कि कोई लड़का दिन

में किसी समय बालिग हुआ, या काफ़िर मुसलमान हुआ, या पागल ठीक हो गया, या मासिक धर्म (हैज़) वाली महिला पवित्र हो गई, या मुसाफ़िर (यात्री) अपने घर लौट आया और रोज़ा रखने के योग्य है—तो उस पर अनिवार्य है कि दिन का जितना भाग शेष है, तब तक उन सभी चीज़ों से दूर रहे जो रोज़े में वर्जित हैं। इसी तरह, जिस व्यक्ति पर सुबह के समय रोज़ा अनिवार्य था क्योंकि अनिवार्यता का कारण और रोज़े की योग्यता मौजूद थी, लेकिन वह रोज़ा नहीं रख सका—जैसे जानबूझकर रोज़ा तोड़ दिया, या शक के दिन सुबह कुछ खा लिया फिर पता चला कि वह रमज़ान का दिन था, या सहरी खाते समय यह सोचा कि फ़ज्र (भोर) नहीं हुई है फिर पता चला कि फ़ज्र हो चुकी है—तो उस पर वाजिब है कि वह रोज़ेदारों के समान व्यवहार करे और उन चीज़ों से परहेज करे जो रोज़े में मना हैं; यह 'बदाए' में लिखा है। यदि किसी ने सोचा कि सूरज डूब गया और उसने कुछ खा लिया, फिर पता चला कि सूरज नहीं डूबा था, और इसी तरह जिसने गलती से या किसी के दबाव में रोज़ा तोड़ दिया, तो उसके लिए भी यही हुक्म है; यह 'खुलासा' में लिखा है। कुछ ने कहा कि 'इमसाक' (रोज़ेदारों की तरह रहना) मुस्तहब है, वाजिब नहीं; लेकिन सही यह है कि वाजिब है; यह 'फ़त्हुल् कदीर' में लिखा है। और फकीहों की आम सहमति है कि मासिक धर्म और निफास वाली महिला, बीमार और मुसाफ़िर पर रोज़ेदारों के समान व्यवहार करना वाजिब नहीं है; यह 'खुलासा' में लिखा है। मासिक धर्म वाली महिला के बारे में इस बात पर मतभेद है कि वह छुपकर खाए या ज़ाहिर तौर पर; कुछ ने कहा है कि छुपकर खाए और कुछ ने कहा है ज़ाहिर तौर पर खाए। मुसाफ़िर और बीमार के लिए सर्वसम्मति से ज़ाहिर तौर पर खाना जायज़ है; यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है। जिस व्यक्ति ने नफ़्ल रोज़ा शुरू करके तोड़ दिया, वह उसकी क़ज़ा करे; यह 'हिदाया' में लिखा है, चाहे रोज़ा उसके अपने कार्य से टूटा हो या नहीं। यहाँ तक कि यदि किसी महिला ने नफ़्ल रोज़ा रखा था और उसे मासिक धर्म हो गया, तो दो रिवायतें हैं; अधिक सही यह है कि क़ज़ा वाजिब होगी; यह 'निहाया' में लिखा है।

---

1 यानी उस पर अनिवार्य है कि उस समय से सूर्यास्त तक उन चीज़ों से दूर रहे जो रोज़ेदारों के लिए मना हैं।

روزے چھوٹے ہیں تو امام ابوحنیفہؒ نے کہا ہے کہ جائز نہ ہوگا یہ ظہیریہ کے باب اللحیۃ میں لکھا ہے اور یہی فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر غیر مسلم دارالحرب میں اسلام قبول کرے تو اس پر رمضان کے روزوں کا واجب ہونا:

اگر کافر دارالحرب میں مسلمان ہوا اور رمضان کے روزوں کے واجب ہونے کا حکم اس کو رمضان کے بعد معلوم ہوا تو اس پر قضا واجب نہیں اور اگر رمضان کے درمیان میں معلوم ہوا تو جو مجنون کا حکم ہے وہی اس کا حکم ہے یہ زاہدی میں لکھا ہے۔ اگر دارالاسلام میں مسلمان ہوا تو اس کے اسلام کے بعد جس قدر رمضان گزرا ہے اس کی قضا واجب ہوگی خواہ روزوں کے واجب ہونے کا حکم معلوم ہو یا نہ ہو یہ فتاویٰ قاضی خان کی فصل رویت الہلال میں لکھا ہے اگر کوئی شخص زوال سے پہلے مسلمان ہوا اور ابھی تک کچھ نہیں کھایا ہے اور نفل روزہ رکھ لیا تو ظاہر روایت کے بموجب روزہ صحیح نہ ہوگا اس لئے کہ صبح کے وقت اس میں روزہ کی اہمیت نہ تھی اور روزہ تمام دن کا ایک ہوتا ہے اس کے جدا جدا ٹکڑے نہیں ہوتے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر لڑکا زوال سے پہلے بالغ ہوا اور ابھی تک کچھ کھایا نہیں ہے اور نفل روزہ کی نیت کی تو صحیح قول کے بموجب روزہ جائز ہوگا یہ جوہرۃ النیرہ میں لکھا ہے رازی نے کہا ہے کہ جب بچے میں روزہ رکھنے کی طاقت ہو تو اس کو روزہ کا حکم کیا جائے ابوجعفر نے مشائخ کا اختلاف ذکر کیا ہے اور اصح یہ ہے کہ اس کو حکم کیا جائے اور یہ اس صورت میں ہے کہ جب روزہ رکھنے سے اس کے بدن کا ضرر نہ ہو اور اگر ضرر ہو تو حکم نہ کیا جائے اور جب حکم کیا اور اس نے روزہ نہ رکھا تو اس پر قضا واجب نہیں ہے ابو حفص سے پوچھا گیا کہ دس برس

کے بچے کو روزہ نہ رکھنے پر ماریں تو انہوں نے جواب دیا کہ اس میں اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ وہ بمنزلہ نماز کے ہے یہ زاہدی میں لکھا ہے۔

جس شخص کو رمضان کے روزہ میں صبح کے وقت کوئی ایسا عذر تھا جو روزہ کے وجوب کا مانع تھا یا اس کی وجہ سے روزہ نہ رکھنا مباح تھا پھر وہ عذر زائل ہو گیا اور ایسا ہو گیا کہ اگر وہ حالت صبح کے وقت ہوتی تو روزہ واجب ہوتا مثلاً لڑکا جو دن میں کسی وقت بالغ ہوا یا کافر مسلمان ہوا یا مجنون کو افاقہ ہوا یا حیض والی عورت کو طہر ہوا یا مسافر اپنے گھر آیا اور روزہ رکھنے کے لائق ہے تو اس پر واجب ہے کہ جس قدر دن باقی ہے تب تک ان سب باتوں سے باز رہے جو روزہ میں منع ہیں اور اسی طرح جس پر روزہ صبح کے وقت واجب ہوا اس لئے کہ وجوب کا سبب اور روزہ کی اہلیت موجود تھی لیکن وہ روزہ دار نہیں رہ سکتا مثلاً جان کر روزہ توڑ دیا یا شک کے روز صبح کو کچھ کھا لیا پھر ظاہر ہوا کہ وہ رمضان کا دن تھا یا سحری کھاتے وقت یہ گمان تھا کہ فجر طلوع نہیں ہوئی پھر ظاہر ہوا کہ فجر طلوع ہو چکی تو اس پر واجب ہے کہ روزہ داروں کی مشابہت اختیار کرے اور جو چیزیں روزہ میں منع ہیں ان سے پر ہیز کرے یہ بدائع میں لکھا ہے اگر کوئی شخص یہ سمجھتا تھا کہ سورج چھپ گیا اور اس نے کچھ کھا لیا پھر ظاہر ہوا کہ سورج نہیں چھپا اور اسی طرح وہ جس نے بطور خطا کسی کی زبردستی سے روزہ توڑ دیا تو اس کا بھی یہی حکم ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے بعض نے کہا کہ امساک یعنی جو چیزیں روزہ میں منع ہیں ان کا چھوڑنا مستحب ہے واجب نہیں اور صحیح یہ ہے کہ واجب ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور فقہا کا اجماع ہے کہ حیض اور نفاس والی عورت اور مریض اور مسافر پر روزہ داروں کی مشابہت واجب نہیں یہ خلاصہ میں لکھا ہے حیض والی عورت کے لئے اس باب میں اختلاف ہے کہ وہ پوشیدہ کھائے یا ظاہر کھائے بعضوں نے کہا ہے پوشیدہ کھائے اور بعضوں نے کہا ہے ظاہر کھائے اور مسافر و مریض کے واسطے بالاتفاق ظاہر کھانا جائز ہے یہ

سراج الوہاج میں لکھا ہے جس شخص نے نفل روزہ شروع کر کے توڑ دیا تو اس کو قضا کرے یہ ہدایہ میں لکھا ہے خواہ اسکے فعل سے روزہ ٹوٹا ہو یا اسکے فعل سے نہ ٹوٹا ہو یہاں تک کہ اگر عورت نے نفل روزہ رکھا تھا پھر حیض ہو گیا تو دو روایتیں ہیں اصح یہ ہے کہ قضا واجب ہوگی یہ نہایہ میں لکھا ہے۔

۱؎ یعنی اس کو لازم ہے کہ اس وقت سے آفتاب چھپنے تک ان باتوں سے باز رہے جو روزہ دار کے واسطے منع ہیں۔

Disagreement Among Scholars Regarding Breaking a Presumed (Maznoon) Fast: If someone breaks a 'Maznoon' fast, there is a difference of opinion among our associates regarding its 'qadha' (compensation). 'Maznoon' refers to a person who started a fast or prayer under the presumption that it was obligatory for them, but later it became clear that it was not mandatory, and they broke it knowingly. Our three scholars (Imams) state that makeup (qadha) is not obligatory upon such a person, though it is better to complete the fast. This is contrary to a case where someone started an expiation (kaffarah) fast and became wealthy during its course and then broke it intentionally; this is recorded in *Badai*. If a person intends for a qadha fast after dawn, it will not be valid as qadha. There is a debate whether it becomes a 'nafl' (voluntary) fast or not; Imam Nasafi (RA) stated that it becomes nafl, and if broken, its qadha becomes mandatory; this is in *Khulasa*. For one who intended to fast the whole of Ramadan but did not explicitly intend for each day, the qadha of Ramadan is mandatory; this is in *Hidaya*. If a fast other than Ramadan is broken, kaffarah (expiation) is not mandatory; this is in *Kanz*.

The expiation for breaking a fast and for *Zihar* is the same: freeing a slave, whether the slave is a Muslim or a non-believer. If unable to free a slave, one must fast for two consecutive months. If unable to do that, one must feed sixty needy people; giving each person one 'Sa' (approx. 3.5kg) of dates or barley, or half a Sa' of wheat. In all forms of expiation, the current state of the person at the time of performing the expiation is considered, not their state when the expiation first became mandatory. Therefore, if a person is poor at the time of fulfilling the expiation, fasting is permissible for them, even if they were wealthy when the obligation first arose; this is mentioned in *Khulasa*.

If someone committed sexual intercourse multiple times during the days of a single Ramadan and has not yet given expiation, only one kaffarah is mandatory; this is in *Fath al-Qadeer*. (The text continues with complex legal scenarios regarding multiple instances of breaking fasts and issues of slave ownership for kaffarah). However, if intercourse occurred in two different Ramadans and the first expiation was not paid, then according to the prominent narration, an expiation is required for each act; this is in *Badai*.

If an expiation becomes mandatory for a ruler who possesses lawful wealth and has no debts, the verdict (fatwa) will be to free a slave; this is in *Bahr al-Ra'iq*. If the month

of Ramadan starts on a Thursday and the Day of Arafah also falls on a Thursday, then that day will be considered Arafah, not the day of sacrifice (Qurbani). If someone offers sacrifice on that day, it will not be valid. Regarding the narration from Hazrat Ali (RA) stating "Your day of sacrifice is the same as your day of fasting," it is suggested this was meant for that specific year only, not for all times; this is recorded in the section on Sighting in *Fatawa Qazi Khan*.

Types of Obligatory (Fardh) Fasts and Vow (Nazar) Fasts: Obligatory fasts are of thirteen types. Seven of these must be observed consecutively: Ramadan, expiation for killing (Kaffarah-e-Qatl), expiation for Zihar, expiation for an oath, expiation for breaking a Ramadan fast, a specified vow (Nazar-e-Mu'ayyan), and an unspecified vow (Nazar-e-Ghayr Mu'ayyan). There are six other types...

मज़नून (संदेहास्पद) रोज़ा तोड़ने में उलेमा-ए-किराम का इख्तिलाफ़ (मतभेद): अगर कोई मज़नून रोज़ा तोड़ दे, तो उसकी कज़ा (भरपाई) के बारे में हमारे साथियों (विद्वानों) में मतभेद है। मज़नून से मुराद यह है कि किसी ने रोज़ा या नमाज़ इस गुमान (भ्रम) पर शुरू की कि वह उस पर वाजिब (अनिवार्य) है, फिर ज़ाहिर हुआ कि वह उस पर वाजिब नहीं था और उसने जानबूझकर उसे तोड़ दिया। हमारे असहाब-ए-सलासा (तीन विद्वानों) का यह कहना है कि उस पर कज़ा वाजिब नहीं होगी, लेकिन अफ़ज़ल (बेहतर) यह है कि रोज़ा पूरा करे। यह उस स्थिति के विपरीत है जब किसी ने कफ़्फ़ारे का रोज़ा शुरू किया और उस रोज़े के दौरान वह मालदार हो गया और उसने जानबूझकर रोज़ा तोड़ दिया; यह 'बदाए' में लिखा है। अगर तुलू-ए-फ़ज्र (भोर) के बाद कज़ा की नियत की, तो वह रोज़ा कज़ा की तरफ से सही नहीं होगा। अब इसमें बहस है कि वह नफ़्ल (स्वैच्छिक) हो जाता है या नहीं; इमाम नसफ़ी रह. ने कहा है कि वह नफ़्ल हो जाता है और अगर तोड़ेगा तो कज़ा लाज़िम आएगी; यह 'खुलासा' में लिखा है। जिस व्यक्ति ने पूरे रमज़ान में रोज़ा रखने की नियत की, न कि बे-रोज़ा रहने की, तो उस पर रमज़ान की कज़ा लाज़िम होगी; यह 'हिदाया' में लिखा है। अगर रमज़ान के अलावा कोई और रोज़ा तोड़ दिया, तो उसमें कफ़्फ़ारा लाज़िम नहीं आता; यह 'कन्ज़' में लिखा है।

रोज़ा तोड़ने और ज़िहार का कफ़्फ़ारा एक जैसा है, और वह यह है कि गुलाम आज़ाद करे, चाहे गुलाम मुसलमान हो या काफ़िर। अगर गुलाम आज़ाद करने पर समर्थ न हो, तो लगातार दो महीने के रोज़े रखे। अगर इस पर भी समर्थ न हो, तो साठ मिस्कीनों (गरीबों) को खाना खिलाए; हर मिस्कीन को एक साअ (लगभग 3.5 किलो) खजूर या जौ, या आधा साअ गेहूं दे। सभी कफ़्फ़ारों में कफ़्फ़ारा देने वाले की उस स्थिति का एतबार (विचार) किया जाता है जो कफ़्फ़ारा अदा करने के समय हो, न कि उस स्थिति का जब कफ़्फ़ारा वाजिब हुआ था। इसलिए यदि कफ़्फ़ारा अदा करते समय कोई मुफ़लिस (गरीब) है, तो उसे रोज़े रखना जायज़ है, चाहे कफ़्फ़ारा वाजिब होने के समय वह मालदार था; यह 'खुलासा' में लिखा है।

अगर किसी ने एक साल के रमज़ान में कई बार मुजामअत (संभोग) की और कफ़्फ़ारा नहीं दिया, तो उस पर एक ही कफ़्फ़ारा वाजिब होगा; यह 'फ़तह अल-कदीर' में लिखा है। (आगे जटिल स्थितियों का वर्णन है जिसमें कई बार रोज़ा तोड़ने और गुलामों की मिल्कियत के मुद्दों पर कफ़्फ़ारे के नियम बताए गए हैं)। अगर दो रमज़ानों में मुजामअत की और पहले का कफ़्फ़ारा नहीं दिया है, तो ज़ाहिर रिवायत के अनुसार हर मुजामअत के बदले कफ़्फ़ारा लाज़िम होगा; यह 'बदाए' में लिखा है।

अगर बादशाह पर कफ़्फ़ारा लाज़िम हुआ और उसके पास हलाल माल है और किसी का कर्ज़ नहीं है, तो उसे गुलाम आज़ाद करने का फ़तवा दिया जाएगा; यह 'बहर-उर-राइक' में लिखा है। यदि रमज़ान गुरुवार को शुरू हुआ और अराफ़ा का दिन भी गुरुवार को पड़े, तो वह अराफ़ा का दिन होगा, कुर्बानी का नहीं। हज़रत अली (रज़ि.) से एक रिवायत का ज़िक्र है कि कुर्बानी का दिन वही है जो रोज़े का दिन है, लेकिन संभवतः उन्होंने यह उसी साल के लिए फ़रमाया था; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

फ़र्ज़ रोज़ों और नज़्र (मन्नत) के रोज़ों की किस्में: जो रोज़े फ़र्ज़ लाज़िम होते हैं वे तेरह किस्मों के हैं। उनमें से सात किस्में ऐसी हैं जिन्हें लगातार (बराबर) रखना वाजिब है: रमज़ान, कफ़्फ़ारा-ए-क़त्ल (हत्या का प्रायश्चित), कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार, कफ़्फ़ारा-ए-क़सम (शपथ का प्रायश्चित), रमज़ान के रोज़े का कफ़्फ़ारा, नज़्र-ए-मुअय्यन (निश्चित मन्नत) और नज़्र-ए-ग़ैर मुअय्यन (अनिश्चित मन्नत)। और छह रोज़े ऐसे हैं...

مظنون کا روزہ توڑنے میں علماء کرام کا اختلاف: اگر کوئی مظنون روزہ توڑ دے تو اس کی قضا میں ہمارے اصحاب کا اختلاف ہے اور مظنون سے یہ مراد ہے کہ کسی نے روزہ یا نماز اس گمان پر شروع کی کہ اس پر واجب ہے پھر ظاہر ہوا کہ وہ اس پر واجب نہیں اور اس نے اس کا جان کر توڑ دیا تو ہمارے اصحاب ثلاثہ کا یہ قول ہے کہ اس پر قضا واجب نہ ہو گی لیکن افضل یہ ہے کہ روزہ کو تمام کرے اور یہی خلاف ہے اس صورت میں کہ کسی نے کفارہ کا روزہ شروع کیا پھر اس روزہ کے درمیان میں ہی وہ مالدار ہو گیا اور اس نے اس روزہ کو عمداً توڑ دیا یہ بدائع میں لکھا ہے اگر طلوع فجر کے بعد قضا کی نیت کی تو وہ روزہ قضا کی طرف سے صحیح نہ ہو گا اب اس میں کلام ہے کہ وہ نفل بھی ہو جاتا ہے یا نہیں امام نسفیؒ نے کہا ہے کہ وہ نفل ہو جاتا ہے اور اگر توڑ دے گا تو قضا لازم آئے گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور جس شخص نے تمام رمضان میں روزہ رکھنے کی نیت کی نہ بے روزہ رہنے کی تو اس پر رمضان کی قضا لازم ہو گی یہ ہدایہ میں لکھا ہے اگر رمضان کے سوا اور کوئی روزہ توڑ دیا تو اس میں کفارہ لازم نہیں آتا یہ کنز میں لکھا ہے روزہ توڑنے اور ظہار کا کفارہ ایک سا ہے اور وہ یہ ہے کہ غلام آزاد کرے خواہ غلام مسلمان ہو یا کافر اور اگر غلام آزاد کرنے پر قادر نہ ہو تو برابر دو مہینے کے روزے رکھے اور اگر اس پر بھی قادر نہ ہو تو ساٹھ مسکین کو کھانے دے ہر مسکین کو ایک صاع کھجور یا جو یا نصف صاع گیہوں سب کفاروں میں کفارہ دینے والے کے اس حال کا اعتبار کیا جاتا ہے جو کفارہ کے ادا کرنے کے وقت ہو نہ اس حال کا جو کفارہ واجب ہونے کے وقت تھا پس اگر کفارہ ادا کرتے وقت کوئی مفلس ہے تو اس کو روزے رکھنا جائز ہیں اگرچہ کفارہ واجب ہونے کے وقت وہ مالدار تھا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کسی نے ایک سال کے رمضان کے دنوں میں

کئی بار مجامعت کی اور کفارہ نہ دیا تو اس پر ایک کفارہ واجب ہو گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر ایک دن کا روزہ توڑا اور وہ غلام آزاد کر دیا پھر دوسرے دن کا روزہ توڑ اور غلام آزاد کر دیا پھر تیسرے دن کا روزہ توڑ اور غلام آزاد کر دیا پھر پہلا غلام کسی اور کی ملک ثابت ہوا تو اس پر کچھ واجب نہیں اور اگر دوسرے سے غلام کا یہ حال ہوا تو بھی کچھ واجب نہیں اور اگر تیسرا غلام کسی اور کی ملک ثابت ہوا تو ایک غلام آزاد کرنا واجب ہوگا اس واسطے کہ جو کفارہ پہلے دیا تھا وہ مابعد کا عوض نہیں ہو سکتا اور اگر تیسرے غلام آزاد شدہ کے ساتھ دوسرا غلام بھی کسی اور کی ملک ثابت ہوا تو بھی دونوں روزوں کے عوض ایک ہی غلام آزاد کرے گا اور ان دونوں کے ساتھ پہلا غلام بھی کسی اور کی ملک ثابت ہو تو بھی ایک ہی کفارہ واجب ہے اور اگر پہلا غلام اور تیسرا غلام کسی اور ملک ثابت ہو تو صرف تیسرے دن کے عوض ایک غلام آزاد کرے گا اور اگر دو رمضانوں میں مجامعت کی اور پہلے کا کفارہ نہیں دیا ہے تو ظاہر روایت کے بموجب ہر جماع کے عوض کفارہ لازم ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔ اگر بادشاہ پر کفارہ لازم ہوا اور اس کے پاس مال حلال ہے اور کسی کا قرض نہیں ہے تو غلام آزاد کرنے کا فتویٰ دیا جائے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگر رمضان کا مہینہ پنجشنبہ کے دن کے دن شروع ہوا اور عرفہ بھی پنجشنبہ کے دن ہو تو وہ دن عرفہ کا ہو گا قربانی کا نہ ہو گا اور اگر اس دن قربانی کرے گا تو جائز نہ ہوگی اور اگر اس کو کوئی قربانی کا دن سمجھے اور اس پر اعتماد کرے کہ حضرت علیؓ نے یہ فرمایا ہے کہ تمہاری قربانی کا دن وہی ہے جو تمہارے روزے کا دن سمجھے اور اس پر اعتماد کرے کہ حضرت علیؓ نے یہ امر شاید اسی سال کے واسطے فرمایا ہو ہمیشہ کے واسطے نہ فرمایا ہو یہ فتاویٰ قاضی خان کی فصل رویت میں لکھا ہے۔

فرض روزوں اور نذر کے روزوں کی اقسام: جو روزے کہ فرض لازم ہوتے ہیں وہ تیرہ اقسام کے ہیں سات قسم ان میں سے ایسے ہیں جن کو برابر رکھنا واجب ہے اور وہ یہ ہیں رمضان اور کفارہ

قتل اور کفارہ ظہار اور کفارہ قسم اور کفارہ روزہ رمضان اور نذر معین اور نذر غیر معین اور چھ روزے ایسے ہیں

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) ... 40 ... Kitab al-Sawm (The Book of Fasting)

Fasts that are not mandatory to be observed consecutively include: compensation (Qadha) for missed Ramadan fasts, fasts for Hajj al-Tamattu', fasts as expiation (Kaffara) for shaving the head while in Ihram, fasts as a penalty (Jaza) for hunting while in Ihram, vows (Nazr) for which no specific days were fixed, and fasts based on an oath, such as if one swore, "By Allah, I will fast for a month." This is recorded in *Bahr al-Ra'iq*. Although one has the choice to observe missed Ramadan fasts consecutively or separately, keeping them consecutively is recommended (Mustahabb) so that the obligation is fulfilled quickly; this is stated in *Siraj al-Wahaj*. It should be noted that seeking Lailat-ul-Qadr (the Night of Power) is recommended, and it is the most virtuous of all nights throughout the year; this is recorded in *Meraj al-Diraya*. It is narrated from Imam Abu Hanifa that Lailat-ul-Qadr occurs within Ramadan, but it is not known which specific night it is as it shifts from year to year. The *Sahibain* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) also share this view, though they believe it is a fixed night that does not shift; this is cited in *Manzuma* and its commentary. This is also written in the chapter on I'tikaf in *Fath al-Qadir*. For instance, if someone told his slave, "You are free on the night of Lailat-ul-Qadr," and said this before the start of Ramadan, the slave would be freed once the moon of Shawwal is sighted after Ramadan. However, if he said it after one night of Ramadan had already passed, the slave would not be free until the following year's Ramadan passes and the Shawwal moon is sighted. This is because of the possibility that Lailat-ul-Qadr might have occurred on the very first night of the first Ramadan and toward the end of the second year. According to the *Sahibain*, the slave would be freed after one night of the next year's Ramadan has passed; this is stated in *Al-Kafi*. In *Multaqa al-Bihar*, it is mentioned that Imam Abu Hanifa's view is the most preponderant (Rajih); this is recorded in *Meraj al-Diraya*, and the fatwa is based on this; it is also stated in *Muheet al-Sarakhsi*.

Which Vows Fall into the Category of Shirk?

The type of vow (Nazr) commonly practiced by the masses, where they visit the graves of pious individuals, lift the shroud, and say, "O my Master (Sayyid) so-and-so, if you fulfill my need, I vow this much gold for you," is void (Batil) by consensus (Ijma'). However, if one says, "O Allah, I vow to You that if my sick relative recovers, or if such-and-such task is completed, I will feed the poor who reside at the shrine of Sayyida Nafisa or similar shrines, or I will buy mats for the mosque there, or buy oil for its lighting, or give silver coins to its servants," such things are permissible

provided they benefit the poor and the vow is intended for Allah's sake. In this case, mentioning the saint (Sheikh) is only to identify the place where the needy recipients of the vow are located. It is not permissible to give these things to anyone other than the poor; even scholars and the servants of the shrine are not permitted to accept them unless they are genuinely poor. Having understood this, one must know that money and goods taken to the graves of saints with the intention of attaining proximity (Taqarrub) to them are forbidden (Haram) by consensus, unless the intention is to spend them on living poor people. This ruling is unanimous, yet many people are afflicted by this trial. This is recorded in *Nahr al-Fa'iq* and *Bahr al-Ra'iq*. Mujahid stated that it is disliked (Makruh) for a person to say, "Ramadan came and Ramadan went." He explained that he did not know if "Ramadan" might be one of the names of Allah; instead, one should say "the Month of Ramadan." It has been said this is disliked because Imam Muhammad did not reject Mujahid's statement, but the more correct (Asahh) view is that it is not disliked; this is stated in *Muheet al-Sarakhsi*.

---

1. *Tamattu'* refers to performing Hajj and Umrah separately, donning a distinct Ihram for each; see the *Book of Hajj* for further details.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) ... 40 ... किताब-उल-सौम (रोज़े की किताब)

जिन रोज़ों को लगातार (बिना नागा) रखना वाजिब नहीं है, वे ये हैं: रमज़ान की क़ज़ा, तमतु' (Tamattu') के रोज़े, एहराम में सिर मुंडाने के कफ़्फ़ारे के रोज़े, एहराम में शिकार करने की जज़ा के रोज़े, और ऐसी नज़्र (मन्नत) के रोज़े जिसमें कोई दिन तय न किया गया हो, और क़सम के रोज़े यदि इस तरह क़सम खाई हो कि 'वल्लाह! मैं महीने भर के रोज़े रखूँगा'। यह 'बहर-उर-राइक़' में लिखा है। हालाँकि रमज़ान की क़ज़ा में रोज़े लगातार रखने या न रखने का विकल्प है, लेकिन लगातार रखना मुस्तहब (पसंदीदा) है ताकि जल्द ही वे रोज़े ज़िम्मेदारी से उतर जाएँ यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है। यह जानना चाहिए कि लैलत-उल-क़द्र की तलाश करना मुस्तहब है और वह रात पूरे साल की रातों में सबसे अफ़ज़ल (बेहतर) है; यह 'मेराज-उद-दिरया' में लिखा है। इमाम अबू हनीफ़ा से यह रिवायत है कि लैलत-उल-क़द्र रमज़ान में होती है, पर यह नहीं मालूम कि वह कौन सी रात है और वह आगे-पीछे होती रहती है। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद) का भी यही कहना है, लेकिन उनके नज़दीक वह एक निश्चित रात है जो आगे-पीछे नहीं होती; 'मंज़ूमा' और उसकी शरह में यही वर्णित है। और यह 'फ़तह-उल-क़दीर' के बाब-उल-एतिकाफ़ में लिखा है। यहाँ तक कि यदि किसी ने अपने गुलाम से कहा कि 'तू लैलत-उल-क़द्र की रात को आज़ाद है', तो यदि रमज़ान शुरू होने से पहले कहा है, तो रमज़ान के बाद जब शव्वाल का चाँद दिखेगा तो वह आज़ाद हो जाएगा। और यदि रमज़ान की एक रात बीतने के बाद कहा है, तो वह तब तक आज़ाद नहीं होगा जब तक अगले साल का रमज़ान बीतकर शव्वाल का चाँद न दिख जाए, क्योंकि यह संभावना है कि शायद पहले रमज़ान की पहली ही रात लैलत-उल-क़द्र हो चुकी हो और दूसरे साल आखिरी तारीखों में हो। साहिबैन के नज़दीक, जब अगले साल के रमज़ान की एक रात बीत जाएगी, तो वह आज़ाद हो जाएगा; यह 'काफ़ी' में लिखा है। 'मुल्तक़-उल-बिहार' में है कि इमाम अबू हनीफ़ा का कथन ही अधिक मान्य (राजिह) है; यह 'मेराज-उद-दिरया' में लिखा है और इसी पर फ़तवा है; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है।

कौन सी नज़्र (मन्नत) शिर्क के दायरे में आती है?

नज़्र जो अक्सर आम लोगों द्वारा इस प्रकार की जाती है कि वे कुछ नेक लोगों (बुज़ुर्गों) की क़ब्रों पर जाते हैं और वहाँ का परदा उठाकर कहते हैं कि 'ऐ मेरे फ़लाँ सैयद! अगर मेरी ज़रूरत पूरी कर दोगे, तो आपके लिए इतना सोना है', तो यह नज़्र इज्मा (सर्वसम्मति) से बातिल (अमान्य) है। हाँ, अगर कोई इस तरह कहे कि 'या अल्लाह! मैं तेरे लिए नज़्र करता हूँ कि अगर मेरा बीमार ठीक हो जाए या

ऐसा ही कोई और काम हो जाए, तो मैं उन फ़कीरों को खाना खिलाऊँगा जो सैयदा नफ़ीसा की दरगाह या उसके जैसी किसी दरगाह पर हैं, या वहाँ की मस्जिद के लिए चटाई ख़रीदूँगा, या वहाँ की रोशनी के लिए तेल ख़रीदूँगा, या वहाँ के खादिमों को दरहम दूँगा', और इस तरह की चीज़ें जिनमें फ़कीरों को फ़ायदा हो और नज़्र अल्लाह के लिए हो, और बुज़ुर्ग (शेख़) का ज़िक्र केवल इसलिए हो कि वे हक़दारों तक नज़्र पहुँचाने का माध्यम हैं, तो यह जायज़ है। लेकिन फ़कीरों के अलावा दूसरों को इसे देना हलाल नहीं है, और विद्वानों (अहले-इल्म) और शेख़ के खादिमों के लिए भी इसे लेना जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि अगर कोई फ़कीर (ज़रूरतमंद) हो तो ले सकता है। जब यह मालूम हो चुका, तो जानना चाहिए कि जो रुपये-पैसे आदि औलिया की क़ब्रों पर उनसे निकटता (तक़र्रुब) प्राप्त करने के लिए ले जाए जाते हैं, वे सर्वसम्मति से हराम हैं, जब तक कि उन्हें जीवित फ़कीरों पर खर्च करने का इरादा न हो। यह हुक्म सर्वसम्मति से है और बहुत से लोग इस मुसीबत में मुब्तला (फँसे हुए) हैं। यह 'नहर-उल-फ़ाइक़' और 'बहर-उर-राइक़' में लिखा है। मुजाहिद ने इस बात को मकरूह (नापसंद) कहा है कि कोई व्यक्ति यह कहे कि 'रमज़ान आया और रमज़ान गया'। उन्होंने कहा कि मुझे नहीं मालूम, शायद रमज़ान अल्लाह के नामों में से कोई नाम हो, बल्कि यह कहना चाहिए कि 'माह-ए-रमज़ान (रमज़ान का महीना) आया'। कहा गया है कि यह मकरूह है क्योंकि इमाम मोहम्मद ने मुजाहिद के कथन का खंडन नहीं किया, लेकिन सही बात यह है कि मकरूह नहीं है; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है।

---

1. तमतु' का अर्थ है: हज और उमराह अलग-अलग अदा करना और हर एक के लिए अलग-अलग एहराम बाँधना। इसका विस्तार 'किताब-उल-हज' में देखें।

جن کو برابر رکھنا واجب نہیں اور وہ یہ ہیں رمضان کی قضاء تمتع کے روزے احرام میں سر منڈانے کے کفارہ کے روزے احرام میں شکار کر لینے کی جزا کے روزے اور ایسی نذر کے روزے جس میں کوئی تعیین نہ کی ہو اور قسم کے روزے اگر اس طرح قسم کھائی ہو کہ واللہ میں مہینہ بھر کے روزے رکھوں گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگرچہ رمضان کی قضا میں برابر رکھنے اور نہ رکھنے کا اختیار ہے مگر برابر رکھنا ان کا مستحب ہے تا کہ جلد وہ روزے اس کے ذمہ سے ساقط ہو جائیں یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے معلوم کرنا چاہئے کہ لیلتہ القدر کو تلاش کرنا مستحب ہے اور وہ رات تمام سال کی راتوں میں افضل ہے یہ معراج الدرایہ میں لکھا ہے امام ابو حنیفہ سے یہ روایت ہے کہ لیلتہ القدر رمضان میں ہوتی ہے اور یہ نہیں معلوم کہ وہ کونسی رات ہے اور آگے پیچھے ہوتی رہتی ہے اور صاحبین کا بھی یہی قول ہے مگر ان کے نزدیک وہ ایک معین رات ہے آگے پیچھے نہیں ہوتی منظومہ اور اس کی شروع میں یہی منقول ہے اور یہ فتح القدیر کے باب الاعتکاف میں لکھا ہے یہاں تک کہ اگر کسی نے اپنے غلام سے کہا کہ تو لیلتہ القدر کی رات میں آزاد ہے تو اگر رمضان کے داخل ہونے سے پہلے کہا ہے تو جب رمضان کے بعد شوال کا چاند آئے گا وہ آزاد ہو جائے گا اور اگر رمضان کی ایک رات گزرنے کے بعد کہا ہے تو وہ اس وقت تک آزاد نہ ہو گا جب تک سال آئندہ کا رمضان گزر کر شوال کا چاند نظر نہ آجائے اس لئے کہ یہ احتمال ہے کہ شاید پہلے رمضان کی پہلی ہی رات میں لیلتہ القدر ہو چکی ہو اور دوسرے سال کی اخیر تاریخ میں ہو اور صاحبین کے نزدیک جب سال آئندہ کے رمضان کی ایک رات گزرے گی تو وہ آزاد ہو جائے گا یہ کافی میں لکھا ہے ملتقی البحار میں ہے کہ امام ابو حنیفہ

کا قول راجح ہے یہ معراج الدرایہ میں لکھا ہے اور اسی پر فتوی ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

کونسی نذر شرک کے زمرے میں داخل کر دیتی ہے؟

نذر جو اکثر عوام سے اس طرح واقع ہوتی ہے کہ بعض صالحین کی قبروں پر جاتے ہیں اور وہاں کا پردہ اٹھا کر یہ کہتے ہیں کہ اے میرے فلانے سید اگر میری حاجت پوری کردو گے تو تمہارے واسطے مثلاً اس قدر سونا ہے تو یہ نذر بالا جماع باطل ہے ہاں اگر یوں کہے یا اللہ میں تیرے واسطے نذر کرتا ہوں کہ اگر میرے بیمار کو شفا ہو جائے یا مثل اس کے کوئی اور کام ہو جائے تو میں ان فقیروں کو کھانا کھلاؤں گا جو سیدہ نفیسہ یا مثل اس کے کسی اور درگاہ پر ہیں یا وہاں کی مسجد کے واسطے بوریا خریدوں گا وہاں کی روشنی کے واسطے تیل خریدوں گا یا وہاں کے خادموں کو درہم دوں گا اور اس قسم کی چیزیں جن میں فقیروں کو نفع اور اللہ کے واسطے نذر ہو اور شیخ کا ذکر صرف اس واسطے ہو کہ وہ مستحقوں پر نذر کے صرف کرنے کا محل ہے تو جائز ہے لیکن فقیروں کے سوا اوروں کو ان کا دینا حلال نہیں اور اہل علم کو اور شیخ کے خادموں کو بھی اس کا لینا جائز نہیں لیکن اگر کوئی فقیر ہو تو لے لے اور جب یہ معلوم ہو چکا تو جاننا چاہئے کہ دراہم وغیرہ جو اولیا کی قبروں پر ان سے تقرب حاصل کرنے کے واسطے لے جاتے ہیں وہ بالا جماع حرام ہے جب تک زندہ فقیروں پر ان کے صرف کا ارادہ نہ کیا جائے یہ حکم بالاتفاق ہے اور اس میں بلا میں بہت لوگ مبتلا ہیں یہ نہر الفائق اور بحر الرائق میں لکھا ہے مجاہد نے اس بات کو مکروہ کہا ہے کہ کوئی شخص یوں کہے کہ رمضان آیا اور رمضان گیا اور کہا ہے کہ مجھ کو معلوم نہیں شاید رمضان اللہ کے ناموں میں سے کوئی نام ہو لیکن یوں کہنا چاہئے کہ ماہ رمضان آیا اور کہا گیا ہے کہ یہ مکروہ ہے اس لئے کہ امام محمد نے مجاہد کے قول کو رد نہیں کیا اور اصح یہ ہے کہ مکروہ نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

۱- تمتع یعنی جدا جدا حج وعمرہ بجالانا اور ہر ایک کا جدا گانہ احرام باندھنا اور اس کی تفصیل کتاب الحج میں دیکھو۔

Kitab al-Hajj (The Book of Hajj)

There are seventeen chapters in this book.

किताबुल हज (हज की किताब)

इस किताब में सत्रह अध्याय हैं।

کتاب الحج

اِس کتاب میں سترہ ابواب ہیں

Header: Fatawa Alamgiri …….. Volume 1 | 42 | Kitab al-Hajj

It is written in *Fath al-Qadir* that if a person performed Hajj, then apostatized, then became a Muslim again, and if he acquires the means, it will be obligatory (wajib) for him to perform Hajj again. This is written in *Sirajiyyah*. Among these (conditions for Hajj) is sanity; hence, Hajj is not obligatory for an insane person. There is a difference of opinion regarding a person with weak intellect; this is written in *Bahr al-Raiq*. Among these is puberty; hence, Hajj is not obligatory for a minor boy. This is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If a boy performed Hajj before reaching puberty, the obligatory (Fard) Hajj will not be fulfilled; it will be a voluntary (Nafl) Hajj. If he reached puberty after donning the Ihram but before the standing (wuquf) at Arafat and maintained the same Ihram, it will be a voluntary Hajj. However, if he renewed the Talbiyah or donned a new Ihram after reaching puberty and then performed the standing at Arafat, then by consensus (ijma), the obligatory Hajj will be fulfilled. This is written in *Sharh al-Tahawi*. Similarly, if an insane person recovers his sanity or a disbeliever becomes a Muslim before the standing at Arafat, he should don the Ihram anew. This is written in *Badai'*. If a boy passed the Miqat without Ihram, then had a nocturnal emission in Makkah and donned Ihram from Makkah, then his obligatory Hajj will be fulfilled, and nothing will be due from him for passing the Miqat without Ihram. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. Among these conditions is being free; hence, Hajj is not obligatory for a slave, whether he is a *mudabbar*, *umm al-walad*, *mukatab*, or partially free, or even if he has been given permission for Hajj, even if he is in Makkah, because he owns nothing. This is written in *Bahr al-Raiq*. If a slave performed Hajj with his master before being freed, his obligatory Hajj will not be fulfilled, and Hajj will become obligatory upon him again after being freed. If he was freed on the way to Hajj before donning Ihram and then donned Ihram and performed Hajj, the obligatory Hajj will be fulfilled. If he donned Ihram before being freed and then renewed the Ihram after being freed, the obligatory Hajj will be fulfilled. This is written in *Fatawa Qazi Khan*.

Among these conditions is that he should have provision and a means of transport in such a way that he is the owner of it or possesses it by way of renting. If he has the means through begging or because it has been made permissible (mubah) for him to use, then Hajj does not become obligatory for him, whether it was made permissible by someone whose favor is not taken into account, such as parents and children, or by others and strangers. This is written in *Siraj al-Wahhaj*. If someone gave money for

performing Hajj, it is not obligatory to accept it, whether the giver is someone whose favor is taken into account, such as strangers, or someone whose favor is not taken into account, such as parents and children. This is written in *Fath al-Qadir*. Owning provision and a means of transport means that he possesses wealth beyond his basic needs—that is, beyond his residential house, clothing, servant, and household furniture—such that he has enough capital to go to Makkah on a transport and return. Travelling on foot is not considered. This wealth must be besides his debts, and besides the maintenance of his dependents and expenses for house repairs etc., until the time of his return. This is written in *Muhit al-Sarakhsi*. In the maintenance (nafaqah) for himself and his dependents, an average expenditure will be considered; neither less nor more will be considered. This is written in *Tabyin*. "Dependents" refers to those whose maintenance is his obligatory responsibility. This is written in *Bahr al-Raiq*. According to the manifest report (*Zahir al-Riwayah*), maintenance after his return is not considered. This is written in *Tabyin*. For every person, the transport that can carry him is considered. Therefore, if a person can afford a camel on which he can travel, Hajj is obligatory for him. If he is wealthy, Hajj will be obligatory when he can afford one side of a litter (*mahmal*). If two people can afford a camel together such that each rides by turns—i.e., one rides for one stage and the other for the next, or one rides for one league (*farsakh*) and the other for the next—then the capability for Hajj is not established. If he has enough money to rent a camel for one stage and walk for the next, he will be considered wealthy. This is written in *Fatawa Qazi Khan*.

---

1 Because his previous deeds were nullified due to apostasy, they are not considered.

शीर्षक: फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 1 | 42 | किताब-अल-हज

यह फ़तह अल-क़दीर में लिखा है कि अगर किसी व्यक्ति ने हज किया, फिर वह मुरतद (धर्मत्यागी) हो गया, फिर दोबारा मुसलमान हुआ, तो अगर उसे सामर्थ्य प्राप्त होगी तो दोबारा हज करना अनिवार्य (वाजिब) होगा। यह सिराजिया में लिखा है। और इनमें से एक शर्त अक्ल (बुद्धि) है, अतः पागल पर हज वाजिब नहीं है और अल्पबुद्धि वाले के बारे में मतभेद है, यह बहर-उर-रायक़ में लिखा है। इनमें से एक शर्त बालिग (वयस्क) होना है, अतः बच्चे पर हज वाजिब नहीं है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

यदि किसी बच्चे ने बालिग होने से पहले हज किया, तो फ़र्ज़ हज अदा नहीं होगा, वह नफ़्ल हज होगा। और यदि वह एहराम बाँधने के बाद और वुक़ूफ़-ए-अराफ़ा से पहले बालिग हो गया और वही एहराम जारी रखा, तो वह नफ़्ल हज होगा। लेकिन यदि उसने लब्बैक का नवीनीकरण किया या बालिग होने के बाद नए सिरे से एहराम बाँधा और फिर अराफ़ा में वुक़ूफ़ किया, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से फ़र्ज़ हज अदा हो जाएगा, यह शरह तहावी में लिखा है। इसी प्रकार, यदि वुक़ूफ़-ए-अराफ़ा से पहले किसी पागल को होश आ जाए या कोई काफ़िर मुसलमान हो जाए, तो वह नए सिरे से एहराम बाँधे, यह बदाए में लिखा है। और यदि कोई लड़का मीक़ात से बिना एहराम के गुज़र गया, फिर मक्का में उसे एहतलाम (स्वप्नदोष) हुआ और उसने मक्का से एहराम बाँधा, तो इससे फ़र्ज़ हज अदा हो जाएगा और बिना एहराम के मीक़ात पार करने के कारण उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। और इन शर्तों में आज़ाद (स्वतंत्र) होना भी है, अतः गुलाम पर हज वाजिब नहीं है, चाहे वह मुद़ब्बर हो, उम्म-उल-वलद हो, मुकातब हो या उसका कुछ हिस्सा आज़ाद हो गया हो, या उसे हज की अनुमति मिल गई हो, भले ही वह मक्का में हो, क्योंकि उसका अपना कोई स्वामित्व नहीं होता, यह बहर-उर-रायक़ में लिखा है। यदि आज़ाद होने से पहले किसी गुलाम ने अपने मालिक के साथ हज किया, तो उसका फ़र्ज़ हज अदा नहीं होगा और आज़ाद होने के बाद उस पर फिर से हज वाजिब होगा। और यदि हज के रास्ते में एहराम से पहले वह आज़ाद हो गया, फिर उसने एहराम बाँधा और हज किया, तो फ़र्ज़ हज अदा हो जाएगा। और यदि आज़ाद होने से पहले एहराम बाँधा, फिर आज़ाद होने के बाद एहराम का नवीनीकरण किया, तो फ़र्ज़ हज अदा होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

इनमें से यह भी है कि वह पाथेय (तौशा) और सवारी पर इस तरह समर्थ हो कि वह उसका स्वामी हो या किराये पर लेकर उसका कब्ज़ा रखता हो। और यदि वह माँगने या किसी के मुबाह (उपयोग की

अनुमति) करने की वजह से समर्थ है, तो उस पर हज वाजिब नहीं होता, चाहे वह अनुमति उस व्यक्ति ने दी हो जिसके एहसान का विचार नहीं किया जाता जैसे माता-पिता और संतान, या उनके अलावा अन्य अजनबियों ने अनुमति दी हो, यह सिराज-उल-वहाज में लिखा है। यदि किसी ने हज करने के लिए धन दिया, तो उसे स्वीकार करना वाजिब नहीं है, चाहे देने वाला वह हो जिसके एहसान का विचार किया जाता है जैसे अजनबी लोग, या वह हो जिसके एहसान का विचार नहीं किया जाता जैसे माता-पिता और संतान, यह फ़तह अल-क़दीर में लिखा है। पाथेय और सवारी का स्वामी होने का अर्थ यह है कि उसके पास अपनी मूलभूत आवश्यकताओं से अधिक धन हो, यानी रहने का मकान, वस्त्र, सेवक और घर के सामान के अलावा इतनी पूँजी हो कि वह सवारी पर मक्का जाए और वापस आए। पैदल चलने का विचार नहीं किया जाएगा। और वह धन उसके ऋण (कर्ज़) के अलावा हो, और वह अपने लौटने के समय तक इस पूँजी के अलावा अपने आश्रितों के खर्च और मकान की मरम्मत आदि का खर्च वहन कर सके यह मुहीत सरखसी में लिखा है। उसके और उसके आश्रितों के निर्वाह व्यय (नफ़क़ा) में औसत खर्च का विचार किया जाएगा, न कम और न ही अधिक का विचार होगा, यह तब्यीन में लिखा है। आश्रितों से तात्पर्य वे लोग हैं जिनका खर्च उसके जिम्मे अनिवार्य है, यह बहर-उर-रायक़ में लिखा है। ज़ाहिर रिवायत के अनुसार, उसके लौटने के बाद के खर्च का विचार नहीं किया जाता, यह तब्यीन में लिखा है। प्रत्येक व्यक्ति के हक़ में वैसी ही सवारी का विचार किया जाता है जो उसे पहुँचा सके। अतः यदि कोई व्यक्ति ऐसी ऊँटनी पर समर्थ हो जिस पर वह यात्रा कर सकता है, तो उस पर हज वाजिब है। और यदि वह संपन्न है, तो हज तब वाजिब होगा जब वह महमिल (पालकी) के एक हिस्से पर समर्थ हो। यदि दो व्यक्ति एक ऊँट पर इस तरह समर्थ हों कि प्रत्येक बारी-बारी से सवारी करे, यानी एक मंज़िल एक व्यक्ति सवारी करे और दूसरी मंज़िल दूसरा, या एक फ़रसंख (दूरी की इकाई) एक सवारी करे और एक फ़रसंख दूसरा, तो इससे हज की सामर्थ्य सिद्ध नहीं होती। और यदि उसे इतना धन मिला कि वह एक मंज़िल ऊँट किराये पर ले और एक मंज़िल पैदल चले, तो उसे संपन्न माना जाएगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

---

1 क्योंकि उसके पूर्व के कर्म इर्तिदाद (धर्मत्याग) के कारण निष्फल हो गए, अतः उनका विचार नहीं किया जाएगा।

یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر کسی شخص نے حج کیا پھر مرتد ہو گیا پھر مسلمان ہوا تو اگر اس کو استطاعت حاصل ہو گی تو دوبارہ حج کرنا لازم ہو گا۔ یہ سراجیہ میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے عقل ہے پس مجنون پر حج واجب نہیں اور خفیف العقل میں اختلاف ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے منجملہ ان کے بلوغ ہے پس لڑکے پر حج واجب نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر لڑکے نے بلوغ سے پہلے حج کیا تو حج فرض ادا نہ ہو گا حج نفل ہو گا اور اگر احرام باندھنے کے بعد اور وقوف عرفہ سے پہلے بالغ ہو گیا اور وہی احرام باقی رکھا تو حج نفل ہوگا اور اگر لبیک کی تجدید کی یا بالغ ہونے کے بعد از سر نو احرام باندھا پھر عرفہ میں وقوف کیا تو بالاجماع حج فرض ادا ہو گا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔ اسی طرح اگر وقوف عرفہ سے پہلے مجنون کو افاقہ ہو گیا یا کافر مسلمان ہو تو از سر نو احرام باندھے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر لڑکا میقات سے بغیر احرام گزر گیا پھر مکہ میں اس کو احتلام ہوا اور مکہ سے اس نے احرام باندھا تو اس سے حج فرض ادا ہو جائے گا اور بغیر احرام میقات سے گزر جانے کی وجہ سے اس پر کچھ واجب نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے آزاد ہونا ہے پس غلام پر حج واجب نہیں ہے اگر چہ مدبر ہو یا ام ولد ہو یا مکاتب ہو یا کچھ حصہ اس کا آزاد ہو گیا ہو یا اس کو حج کی اجازت مل گئی ہو اگر چہ مکہ میں ہو اس لئے کہ اس کی کچھ ملک نہیں ہوتی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر آزاد ہونے سے پہلے غلام نے اپنے مالک کے ساتھ حج کیا تو اس کا حج فرض ادا نہ ہو گا اور اس کو آزاد ہونے کے بعد پھر حج واجب ہو گا اور اگر حج کے راستہ میں احرام سے پہلے آزاد ہو گیا پھر اس نے احرام باندھا اور حج کیا تو حج فرض ادا ہو جائے گا

اور اگر آزاد ہونے سے پہلے احرام باندھا پھر آزاد ہونے کے بعد احرام کی تجدید کی تو حج فرض ادا ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

منجملہ ان کے یہ ہے کہ توشہ اور سواری پر اس طرح قادر ہو کہ اس کا مالک ہو یا بطور کرایہ لینے کے قابض ہو اور اگر مانگنے یا اس کے مباح ہونے کی وجہ سے قادر ہے تو اس سے حج واجب نہیں ہوتا خواہ وہ اس شخص نے مباح کی ہو جس کے احسان کا اعتبار نہیں ہوتا جیسے ماں باپ اور اولاد یا ان کے سوا اور اجنبی لوگوں نے مباح کی ہو یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر کسی نے حج کرنے کے واسطے مال دیا تو اس کا قبول کرنا واجب نہیں خواہ وہ دینے والا ان لوگوں میں سے ہو جن کے احسان کا اعتبار ہوتا ہے جیسے کہ اجنبی لوگ یا ان لوگوں میں سے ہو جن کے احسان کا اعتبار نہیں ہوتا جیسے کہ ماں باپ اور اولاد یہ فتح القدیر میں لکھا ہے توشہ اور سواری کے مالک ہونے سے مراد یہ ہے کہ اس کے پاس اپنی حاجت سے زیادہ مال ہو یعنی رہنے کے مکان اور لباس اور خادم اور گھر کے اسباب کے سوا اس قدر سرمایہ ہو کہ سواری پر مکہ کو جائے اور آئے پیادہ چلنے کا اعتبار نہیں اور وہ اس کے قرض کے سوا ہو اور اپنے لوٹ کر آنے کے وقت تک اس سرمایہ کے علاوہ اپنے عیال کا خرچ اور مرمت مکان وغیرہ کا صرف دے سکے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اس کے اور اس کے عیال کے نفقہ میں اوسط خرچ کا اعتبار کیا جائے گا کمی اور زیادتی کا اعتبار نہ ہو گا یہ تبیین میں لکھا ہے عیال سے مراد وہ لوگ ہیں جن کا نفقہ اس کے ذمہ لازم ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے ظاہر روایت کے بموجب اس کے لوٹ کر آنے کے بعد کے نفقہ کا اعتبار نہیں کیا جاتا یہ تبیین میں لکھا ہے ہر شخص کے حق میں ایسی سواری کا اعتبار کیا جاتا ہے جو اس کو پہنچا سکے پس کوئی شخص ایسی اونٹنی پر قادر ہو جس پر وہ سفر کر سکتا ہے تو اس پر حج واجب ہے اور اگر وہ اچھا مالدار ہے تو حج اس وقت واجب ہو گا جب یہ محمل کی ایک شق پر قادر ہو اگر دوسرا شخص ایک اونٹ پر اس طرح قادر ہوئے کہ

ہر ایک باری باری سے سوار ہو یعنی ایک منزل ایک سوار ہوا ایک منزل دوسرا یا ایک فرسخ ایک سوار ہوا اور ایک فرسخ دوسرا تو اس سے حج کی استطاعت ثابت نہیں ہوتی اور اگر اس قدر مال ملا کہ ایک منزل اونٹ کرایہ کرے اور ایک منزل پیادہ چلے تو وہ مالدار سمجھا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

---

۱ کیونکہ اس کے اعمال سابقہ بوجہ ارتداد کے خبط ہو گئے پس ان کا اعتبار نہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) | 43 | Kitab al-Hajj (The Book of Pilgrimage)

It is stated in **Yanabi'** that for the residents of Makkah and its surroundings, if the distance from their home to Makkah is less than a three-day journey and they are capable of walking, then Hajj is obligatory (Wajib) upon them, even if they do not have a mount for travel. However, they must possess enough funds to cover the expenses of food for themselves and their dependents until their return. This is recorded in 'Siraj al-Wahhaj'. If a poor person performs Hajj on foot and subsequently becomes wealthy, Hajj does not become obligatory upon him again. This is mentioned in 'Fatawa Qadi Khan'.

If a person acquires enough wealth to perform Hajj and also intends to get married, he should perform Hajj first and not get married, because Hajj is an obligation (Fard) that Allah has enjoined upon His servants. This is stated in 'Tabyin'. If someone possesses a residential house, a domestic servant, clothes to wear, and necessary household goods, the financial capacity (Istita'ah) for Hajj is not established by these items. It is stated in **Tajrid** that if someone has a house in which he does not reside, or a servant whose services he does not utilize, it is mandatory for him to sell them and perform Hajj. If someone does not have a residential house or similar assets but possesses enough dirhams to perform Hajj while also being able to afford a house, a servant, and provide for his maintenance, then Hajj is obligatory upon him. If he spends that wealth on anything other than Hajj, he will be a sinner; this is noted in 'Khulasah'. If someone has clothes that he does not use, and selling them would provide enough funds for Hajj, it is mandatory for him to sell them and perform Hajj. If someone has a house so large that a small portion of it suffices for his living, it is not mandatory for him to sell the excess portion for the sake of Hajj. This is recorded in 'Fatawa Qadi Khan'.

If someone possesses a house and it is possible to sell it, buy a smaller house with the proceeds, and also perform Hajj, this is not mandatory upon him. This is stated in 'Muhit'. However, doing so is considered superior (Afdal), as mentioned in 'Idah'. By consensus, it is also not obligatory to sell one's residential house to perform Hajj and then live in a rented house thereafter. This is stated in 'Bahr al-Ra'iq'. Jurists have said that if someone possesses books of Fiqh (Islamic jurisprudence), and that person is a jurist (Faqih) who needs them for use, then his financial capacity for Hajj will not be established because of them. However, if he is unlearned, his financial capacity for Hajj will be established. Books on medicine or astrology will establish financial capacity for Hajj regardless of whether he needs to use or study them or not; this is

in 'Muhit'. Some scholars have said that if a person is a merchant whose livelihood depends solely on trade, and he becomes the owner of enough wealth to cover the travel expenses and the maintenance of his family from his departure until his return, while his core business capital remains intact, then Hajj is obligatory upon him; otherwise, it is not. If he is a craftsman, the condition for Hajj being obligatory is that he owns enough wealth to cover travel and family maintenance while retaining his professional tools. If someone owns agricultural land, and he has enough land such that selling a small portion covers his travel expenses and family maintenance, while the remaining land yields enough income to sustain him and his family, then Hajj is obligatory (Fard) upon him; otherwise, it is not. If a farmer who plows land becomes the owner of wealth that suffices for travel, food, and family maintenance during his absence, and then...

---

1. Because it is obligatory only once in a lifetime, and he has already performed it.

यनाबी' में उल्लेख है कि मक्का के निवासियों और उसके आसपास के लोगों के लिए, यदि उनके घर से मक्का तक का रास्ता तीन दिन से कम हो और वे पैदल चलने में सक्षम हों, तो उन पर हज अनिवार्य होगा, भले ही वे सवारी का साधन न रखते हों। हालाँकि, उनके पास इतना खर्च होना ज़रूरी है जो उनके और उनके परिवार के भोजन के लिए उनकी वापसी तक पर्याप्त हो। यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है। यदि कोई गरीब व्यक्ति पैदल चलकर हज कर ले और बाद में धनी हो जाए, तो उस पर फिर से हज अनिवार्य नहीं होगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि किसी को इतना धन प्राप्त हो जिससे वह हज कर सके और उसका विवाह करने का भी इरादा हो, तो उसे पहले हज करना चाहिए, विवाह नहीं, क्योंकि हज एक फ़र्ज़ है जिसे अल्लाह ने अपने बंदों पर अनिवार्य किया है। यह 'तब्ईन' में लिखा है। यदि किसी के पास रहने का घर, सेवा के लिए दास, पहनने के कपड़े और आवश्यक घरेलू सामान हो, तो इनसे हज की सामर्थ्य (इस्तिता'अत) साबित नहीं होती। **तजरीद** में लिखा है कि यदि किसी के पास ऐसा घर हो जिसमें वह नहीं रहता या ऐसा दास हो जिससे वह सेवा नहीं लेता, तो उस पर अनिवार्य है कि उन्हें बेचकर हज करे। यदि किसी के पास रहने का घर या इस तरह की कोई चीज़ न हो, लेकिन उसके पास इतने दिरहम हों कि वह हज कर सके और साथ ही अपने रहने का घर, सेवक और अपने गुज़ारे का प्रबंध भी कर सके, तो उस पर हज अनिवार्य है। यदि वह उसे हज के अलावा किसी और काम में खर्च करेगा, तो वह गुनहगार होगा। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि किसी के पास ऐसे कपड़े हों जिनका वह उपयोग नहीं करता और उन्हें बेचकर उनकी कीमत से हज कर सकता है, तो उस पर अनिवार्य है कि उन्हें बेचे और हज करे। यदि किसी के पास इतना बड़ा मकान है कि उसका एक छोटा हिस्सा ही उसके रहने के लिए पर्याप्त है, तो हज के लिए शेष हिस्से को बेचना अनिवार्य नहीं है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि किसी के पास रहने का मकान है और यह संभव है कि वह उसे बेचकर उस कीमत में एक छोटा मकान ले ले और हज भी कर ले, तो ऐसा करना उस पर अनिवार्य नहीं है। यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि वह ऐसा करता है तो यह उत्तम है, यह 'इज़ा'ह' में लिखा है। और सर्वसम्मति से यह भी अनिवार्य नहीं है कि वह हज करने के लिए अपना रहने का घर बेच दे और बाद में किराए के मकान में रहे। यह 'बहर-उर-राइक' में लिखा है। फ़ुकहा (धर्मशास्त्रियों) ने कहा है कि यदि किसी के पास फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) की पुस्तकें हों, तो यदि वह व्यक्ति फ़क़ीह है और उसे उनके उपयोग

की आवश्यकता है, तो उनकी वजह से हज की सामर्थ्य साबित नहीं होगी। लेकिन यदि वह अज्ञानी है, तो हज की सामर्थ्य साबित हो जाएगी। और यदि चिकित्सा या ज्योतिष की पुस्तकें हैं, तो हज की सामर्थ्य साबित होगी, चाहे उसे उनके उपयोग और अध्ययन की आवश्यकता हो या न हो। यह 'मुहीत' में लिखा है। कुछ विद्वानों ने कहा है कि यदि कोई व्यक्ति व्यापारी है और उसका गुज़ारा व्यापार पर ही है, और वह इतने धन का स्वामी हो जाए कि हज के आने-जाने का खर्च और घर से निकलने से लेकर वापस लौटने तक बच्चों और परिवार का खर्च निकालने के बाद उसकी मूल व्यापारिक पूंजी (जिससे वह व्यापार करता था) बच जाए, तो उस पर हज अनिवार्य होगा, अन्यथा नहीं। और यदि वह कोई पेशेवर (कारीगर) है, तो हज अनिवार्य होने के लिए शर्त यह है कि वह इतने धन का स्वामी हो कि आने-जाने का खर्च और परिवार का भरण-पोषण करने के बाद उसके पेशे के औज़ार उसके पास बचे रहें। यदि कोई व्यक्ति कृषि भूमि का स्वामी है, तो यदि उसके पास इतनी भूमि है कि उसमें से थोड़ी सी भूमि बेचने पर उसके आने-जाने का खर्च और परिवार का भरण-पोषण पूरा हो जाए और शेष भूमि इतनी बच जाए जिसकी आय से वह और उसके परिवार का गुज़ारा हो सके तो उस पर हज फ़र्ज़ होगा, अन्यथा नहीं। और यदि कोई किसान हल जोतने वाला है और वह इतने धन का स्वामी हो जाए कि जाने-आने की सवारी, भोजन और उसकी अनुपस्थिति में परिवार का खर्च पर्याप्त हो जाए, और फिर...

---

१ क्योंकि जीवन में एक ही बार अनिवार्य होता है और वह उसे अदा कर चुका है।

ینابیع میں ہے کہ اہل مکہ اور اس کے گردونواح کے لوگوں پر اگر ان کے گھر سے مکہ تک تین دن سے کم کی راہ ہو تو اگر وہ پاؤں چلنے پر قادر ہیں تو ان پر حج واجب ہوگا اگرچہ سواری پر قادر نہ ہوں لیکن اس قدر خرچ کہ ان کے اور ان کے عیال کے کھانے کو ان کے لوٹنے تک کافی ہو ضرور ہوتا چاہئے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے فقیر اگر پیادہ چل کر حج کر لے پھر مالدار ہو جائے تو دوبارہ اس پر حج واجب نہ ہوگا یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر اس قدر مال ملے جس سے حج کر سکتا ہے اور نکاح کرنے کا بھی ارادہ ہو تو حج کرے نکاح نہ کرے اس لئے کہ حج ایک فرض ہے کہ اللہ نے اپنے بندوں پر اس کو لازم کیا ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اگر کسی کے پاس رہنے کا گھر اور خدمت کا غلام اور پہننے کے کپڑے اور حاجت کا اسباب ہو تو اس سے حج کی استطاعت ثابت نہیں ہوتی تجرید میں ہے کہ اگر کسی کے پاس ایسا گھر ہے جس میں وہ نہیں رہتا اور ایسا غلام ہے جس سے وہ خدمت نہیں لیتا تو اس پر واجب ہے کہ ان کو بیچے اور حج کرے اگر کسی نے پاس رہنے کا گھر اور کوئی اس قسم کی چیز نہ ہو لیکن اس کے پاس اتنے درہم ہیں کہ حج کر سکتا ہے اور رہنے کا گھر اور خادم اپنے نفقہ کا سامان بھی کر سکتا ہے تو اس پر حج واجب ہے اگر اس کو حج کے سوا کسی اور کام میں خرچ کرے گا تو گنہگار ہو گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کسی کے پاس ایسے کپڑے ہوں جن کا استعمال نہیں کرتا اور ان کو بیچ کر ان کی قیمت میں حج کر سکتا ہے تو اس پر واجب ہے کہ ان کو بیچے اور حج کرے اگر کسی کے پاس اتنا بڑا مکان ہے کہ اس میں سے تھوڑا اس کے رہنے کو کافی ہے تو اس کو حج کے واسطے اس سے زیادہ کا بیچنا لازم نہیں یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کسی کے پاس رہنے کا مکان ہے اور یہ ہو سکتا ہے کہ اس کو بیچ کر اس کی قیمت میں ایک چھوٹا مکان بھی

لے لے اور حج بھی کر لے تو اس پر یہ لازم نہیں یہ محیط میں لکھا ہے اور ایسا کرے تو افضل ہے یہ ایضاح میں لکھا ہے اور بالاتفاق یہ بھی واجب نہیں کہ حج کرنے کے واسطے اپنے رہنے کے مکان کو بیچ ڈالے اور آئندہ کرایہ کے مکان میں رہا کرے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے فقہاء نے کہا ہے کہ اگر کسی کے پاس فقہ کی کتابیں ہوں تو اگر وہ شخص فقیہ ہے اور ان کے استعمال کی اس کو حاجت ہے تو ان کی وجہ سے حج کی استطاعت ثابت نہ ہوگی اور اگر وہ جاہل ہے تو حج کی استطاعت ثابت ہوگی اور اگر طب اور نجوم کی کتابیں ہیں تو حج کی استطاعت ثابت ہوگی خواہ اس کو ان کے استعمال اور مطالعہ کی حاجت ہو یا نہ ہو یہ محیط میں لکھا ہے بعض علماء نے کہا ہے کہ اگر کوئی شخص تاجر ہو اور تجارت پر ہی اس کی گزر ہو اور وہ اس قدر مال کا مالک ہو جائے کہ حج کو جانے اور آنے میں کھانے اور سواری کا خرچ اور نکلنے کے وقت سے لوٹنے کے وقت تک اولاد اور عیال کا خرچ دے کر اصل مال تجارت کا جس سے تجارت کرتا تھا باقی رہے تو اس پر حج واجب ہوگا ورنہ واجب نہ ہوگا اور اگر وہ پیشہ ور ہے تو حج کے واجب ہونے کے واسطے یہ شرط ہے کہ اس قدر مال کا مالک ہو کہ آنے جانے میں کھانے اور سواری کا خرچ اور نکلنے کے وقت سے لوٹنے کے وقت تک عیال کا نفقہ دے کر اس کے پیشہ کے اوزار اس کے پاس باقی رہیں تو حج واجب ہوگا اور اگر کوئی شخص مزروعہ زمین کا مالک ہے تو اگر اس کے پاس اس قدر زمین ہے کہ اگر اس میں سے تھوڑی سی زمین بیچ ڈالے جو اس کے جانے آنے میں کھانے اور سواری کا خرچ اور اس کے عیال و اولاد کے نفقہ کو کافی ہو اور باقی زمین اس کے پاس اتنی بچ رہے جس کی آمدنی سے وہ اپنی گزر کر سکے عیال و اولاد کے نفقہ کو کافی ہو اور باقی زمین اس کے پاس اتنی بچ رہے جس کی آمدنی سے وہ اپنی گزر کر سکے تو اس پر حج فرض ہوگا ورنہ فرض نہ ہوگا اور اگر کوئی کسان ہل جوتنے والا ہے اور وہ ایسے مال کا مالک

ہو جائے کہ جانے اور آنے کی سواری اور خوراک اور اس کے جانے کے وقت سے لوٹنے کے وقت تک عیال اور اولاد کے خرچ کو کافی ہو اور پھر

۱؎ کیونکہ عمر بھر میں ایک ہی بار واجب ہوتا ہے اور وہ اس کو ادا کر چکا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5, Page 44, Book of Hajj

...if the agricultural tools such as oxen, etc., remain with him, then Hajj will be obligatory (Wajib) for him, otherwise it will not be obligatory; this is written in Fatawa Qazi Khan.

Among these conditions is the knowledge of the obligation of Hajj. For a person residing in Dar al-Islam (Islamic territory), their mere presence there shall be the basis for considering[1] them knowledgeable of it, whether they actually know the obligation of Hajj or not. There is no difference whether they were raised as a Muslim or not; thus, legally, they are deemed knowledgeable of the obligation of Hajj. For a person in Dar al-Harb (land at war or non-Islamic territory), if two men or one man and two women inform them of the obligation of Hajj—even if their status as just or unjust witnesses is unknown—or if one just person informs them, then Hajj becomes obligatory for them. According to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), the informant being just, an adult, or free is not a condition in this matter; this is written in *Bahr al-Raiq*. Another condition is physical health; thus, Hajj is not obligatory for the lame, the crippled, the paralyzed, or a person whose feet have been amputated. Furthermore, it is not required of them that if they possess the means, they must have Hajj performed on their behalf, nor are they required to make a will to have Hajj performed for them during illness. Similarly, Hajj is not obligatory for an elderly person who cannot sit upon a mount, and the same rule applies to the sick; this is written in *Fath al-Qadir*. This is the apparent position of the school of Imam Abu Hanifa, and there is a similar narration from the *Sahibayn*. Another apparent narration from the *Sahibayn* is that Hajj is obligatory for them; therefore, if they have Hajj performed by someone else while their disability exists, it is sufficient. However, if the disability is removed, it is obligatory for them to perform Hajj themselves. This is also apparent from *Tuhfa*, as the author opted for this view and only described it, and the same applies to *Asbijabi*. Al-Muhaqqiq Ibn al-Humam strengthened this view in *Fath al-Qadir*; this is written in *Bahr al-Raiq*.

Prisoners and those fearing a monarch who prevents people from going for Hajj are categorized with these people (the exempt), and likewise, it is not obligatory for them to have Hajj performed by others on their behalf; this is written in *Nahr al-Faiq*. If a blind person is capable of meeting the expenses for travel and food but cannot find a guide to lead them by hand, then according to the jurists, performing Hajj personally is not mandatory for them. There is a difference of opinion regarding having Hajj performed using their wealth: according to Imam Abu Hanifa, it is not obligatory,

while according to the *Sahibayn*, it is obligatory. Even if a guide is available, according to Imam Abu Hanifa, performing Hajj personally is not obligatory, while for the *Sahibayn*, there are two narrations on this. This is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If a person possessed the means for travel and food and was healthy but did not perform Hajj until they became crippled or paralyzed[2], then without any disagreement, the ruling is that it is mandatory for them to have Hajj performed using their wealth; this is written in *Muheet*. If such people perform Hajj personally despite the hardship, the obligation will be discharged, and if they regain health later, it will not be obligatory for them to perform Hajj again; this is written in *Fath al-Qadir*. Among these conditions is the safety of the route. Abu al-Layth stated that if safety is prevalent on the route, Hajj is obligatory, and if safety is not present, Hajj is not obligatory. And...

---

1. **Consideration (I'tibar)**... Meaning a person present in a Muslim country cannot use the excuse that they were unaware of the obligation of Hajj, as every Muslim there knows, and it was very easy to learn every obligation. However, if one became a Muslim in *Dar al-Kufr* (non-Islamic land), they are indeed excused for their lack of knowledge.
2. **By another**... Meaning to send another healthy person in one's place. This is not mandatory if the person was disabled from the start, unlike the case where Hajj had already become obligatory but the person did not go (e.g., they were previously healthy and wealthy, delayed it, and then became disabled).
3. **Paralyzed (Falej-zada)** - *Falej* refers to a disease in which half of a person's body becomes useless on one side.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 44 किताब अल-हज्ज

...यदि उसके पास खेती के औज़ार जैसे बैल वग़ैरह बाकी रह जाएँ तो उस पर हज्ज वाजिब होगा वरना वाजिब न होगा, यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है।

इनमें से एक यह है कि हज्ज की फ़र्ज़ियत का ज्ञान हो। जो व्यक्ति दार-उल-इस्लाम (इस्लामी देश) में है, उसके वहाँ मौजूद होने को ही उसके ज्ञान का आधार[1] माना जाएगा, चाहे वह हज्ज की फ़र्ज़ियत जानता हो या न जानता हो। इसमें कोई अंतर नहीं है कि उसने इस्लाम की स्थिति में ही परवरिश पाई हो या न पाई हो; अतः कानूनी तौर पर उसे हज्ज की फ़र्ज़ियत का जानकार समझा जाएगा। जो व्यक्ति दार-उल-हरब (युद्धग्रस्त या गैर-इस्लामी देश) में है, उसे अगर दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाएँ हज्ज की फ़र्ज़ियत की सूचना दें, भले ही उनके न्यायप्रिय (आदिल) होने या न होने की स्थिति छिपी हो, या एक न्यायप्रिय व्यक्ति सूचना दे, तो उस पर हज्ज वाजिब होगा। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार, इस मामले में सूचना देने वाले का न्यायप्रिय, वयस्क और स्वतंत्र होना शर्त नहीं है। यह 'बहर-उर-रैक' में लिखा है। एक अन्य शर्त शरीर का स्वास्थ्य है; यहाँ तक कि लंगड़े, अपाहिज, लकवाग्रस्त[2] और उस व्यक्ति पर जिसके पैर कटे हों, हज्ज वाजिब नहीं है। बल्कि उन पर यह भी नहीं है कि यदि उनके पास पूंजी हो तो वे अपनी ओर से किसी और से हज्ज करा दें, और न ही उन पर बीमारी की स्थिति में हज्ज कराने की वसीयत करना आवश्यक है। इसी तरह वह वृद्ध व्यक्ति जो सवारी पर बैठ नहीं सकता, उस पर भी हज्ज वाजिब नहीं है, और बीमार के लिए भी यही नियम है। यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में लिखा है। इमाम अबू हनीफ़ा का स्पष्ट मत यही है और साहिबैन से भी यही रिवायत (वर्णन) है। साहिबैन की एक स्पष्ट रिवायत यह है कि उन पर हज्ज वाजिब है; अतः यदि वे किसी और से हज्ज करा दें, तो जब तक उनमें वह मजबूरी (उज़र) मौजूद है तब तक वह पर्याप्त है, और जब वह मजबूरी दूर हो जाए, तो उन्हें स्वयं हज्ज दोहराना वाजिब है। 'तोहफ़ा' से भी यही स्पष्ट है कि उन्होंने इसी को अपनाया है क्योंकि उन्होंने केवल इसी का वर्णन किया है, और 'असबीजाबी' का भी यही हाल है। मुहाक्क़िक़ इब्न हम्माम ने 'फ़तह-उल-क़दीर' में इसी को पुख्ता किया है। यह 'बहर-उर-रैक' में लिखा है।

कैदी और वह व्यक्ति जिसे ऐसे राजा का भय हो जो लोगों को हज्ज पर जाने से रोकता हो, वे इन्हीं लोगों (असमर्थों) के साथ श्रेणीबद्ध हैं, और इसी तरह उन पर भी अपनी ओर से लोगों को हज्ज कराना वाजिब नहीं है। यह 'नहर-उल-फ़ैक' में लिखा है। यदि कोई अंधा व्यक्ति सवारी और भोजन के खर्च में समर्थ हो, लेकिन उसे कोई हाथ पकड़कर चलाने वाला न मिले, तो फ़क़ीहों (इस्लामी न्यायविदों) के

अनुसार उस पर स्वयं हज्ज करना लाज़िम नहीं है। अपने धन से हज्ज कराने के मामले में मतभेद है: इमाम अबू हनीफ़ा के निकट यह वाजिब नहीं है और साहिबैन के निकट वाजिब है। यदि हाथ पकड़कर ले जाने वाला मिल जाए, तो भी इमाम अबू हनीफ़ा के निकट स्वयं हज्ज वाजिब नहीं है, जबकि साहिबैन के निकट इस बारे में दो रिवायतें हैं। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि कोई व्यक्ति सवारी और भोजन के खर्च का मालिक था और स्वस्थ था, लेकिन उसने हज्ज नहीं किया यहाँ तक कि अपाहिज या लकवाग्रस्त[2] हो गया, तो बिना किसी मतभेद के यह नियम है कि उसे अपने धन से हज्ज कराना लाज़िम है। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि ये लोग कठिनाई उठाकर स्वयं हज्ज कर लें, तो हज्ज का दायित्व समाप्त हो जाएगा और यदि वे स्वस्थ हो जाएँगे, तो उन पर दोबारा हज्ज वाजिब नहीं होगा। यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में लिखा है। एक अन्य शर्त मार्ग की शांति (सुरक्षा) है। अबुल लैथ ने कहा है कि यदि मार्ग में सुरक्षा की संभावना अधिक हो तो हज्ज वाजिब है, और यदि सुरक्षा न हो तो हज्ज वाजिब नहीं। और...

---

1. **आधार (एतबार)**... अर्थात जो व्यक्ति इस्लाम के देश में मौजूद है, उसका यह बहाना स्वीकार नहीं किया जाएगा कि उसे हज्ज के फ़र्ज़ होने का पता नहीं था, क्योंकि यहाँ हर मुसलमान जानता है और हर फ़र्ज़ को जानना बहुत आसान था। हाँ, यदि कोई दार-उल-कुफ़्र (गैर-इस्लामी देश) में मुसलमान हुआ, तो वह न जानने के लिए क्षमा योग्य है।
2. **और से** अर्थात दूसरे स्वस्थ व्यक्ति को अपनी जगह भेजें। यह तब अनिवार्य नहीं है जब वह शुरू से ही असमर्थ रहा हो, इसके विपरीत यदि हज्ज पहले फ़र्ज़ हो चुका था और वह नहीं गया (जैसे पहले स्वस्थ और धनवान था, फिर नहीं गया और बाद में अपाहिज हो गया), तो उसे किसी को भेजना अनिवार्य होगा।
3. **फ़ालिजज़दा (लकवाग्रस्त)** - फ़ालिज उस बीमारी को कहते हैं जिसमें मनुष्य का आधा शरीर एक तरफ़ से बेकार हो जाता है।

س کے پاس کھیتی کے آلات مثل بیل وغیرہ کے باقی رہ جائیں تو اس پر حج واجب ہو گا ورنہ واجب نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

منجملہ ان کے یہ ہے کہ حج کی فرضیت کا علم ہو جو شخص کہ دارالاسلام میں ہے اس کو صرف وہاں کے موجود ہونے سے اس کے علم کا اعتبار ۱ کیا جائے گا خواہ وہ حج کی فرضیت جانتا ہو یا نہ جانتا ہو اور اس میں کچھ فرق نہیں ہے کہ اس نے حالت اسلام میں ہی پرورش پائی ہو یا نہ پائی ہو پس حکماً وہ حج کی فرضیت کا عالم سمجھا جائے گا اور جو شخص دارالحرب میں ہے اس کو اگر دو مرد یا ایک مرد اور دو عورتیں حج کی فرضیت کی خبر دیں اگرچہ ان کے عادل یا غیر عادل ہونے کا حال پوشیدہ ہو یا ایک عادل شخص خبر دے تو اس پر حج واجب ہوگا اور صاحبین کے نزدیک خبر دینے والے کا عادل اور بالغ اور آزاد ہونا اس باب میں شرط نہیں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے بدن کی سلامتی ہے یہاں تک کہ لنگڑے اور اپاہج اور مفلوج اور اس شخص پر جس کے پاؤں کٹے ہوئے ہوں حج واجب نہیں بلکہ ان پر یہ بھی نہیں کہ اگر ان کو سرمایہ حاصل ہو تو اپنی طرف سے حج کرا دیں اور نہ ان پر بیماری میں حج کرانے کی وصیت لازم ہے اور اسی طرح وہ بوڑھا جو سواری پر بیٹھ نہیں سکتا اس پر بھی حج واجب نہیں ہے اور مریض کا بھی یہی حکم ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے ظاہر مذہب امام ابو حنیفہ کا یہی ہے اور صاحبین سے بھی یہی روایت ہے اور ظاہر روایت صاحبین سے یہ ہے کہ ان پر حج واجب ہے پس اگر کسی اور سے حج کرا دیں تو جب تک ان میں وہ عذر موجود ہے تب تک کافی ہے اور جب وہ عذر زائل ہو جائے تو ان کو اپنی ذات سے حج کا اعادہ واجب ہے اور تحفہ سے بھی یہی ظاہر ہے کہ اس نے اسی کو اختیار کیا ہے اس لئے کہ اس نے صرف اسی کو بیان کیا ہے اور اسبیجابی کا

بھی یہی حال ہے اور محقق ابن ہمام نے فتح القدیر میں اسی کو تقویت دی ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

قیدی اور وہ شخص جو ایسے بادشاہ سے خائف ہو جو لوگوں کو حج کے جانے سے منع کرتا ہے انہیں لوگوں سے ملحق ہے اور اس طرح ان کو بھی اپنی طرف سے لوگوں کو حج کرانا واجب نہیں یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اندھا اگر سواری اور اپنی خوراک کے خرچ پر قادر ہو تو اگر کوئی اس کا ہاتھ پکڑ لے چلنے والا اس کو نہ ملے تو فقہا کے قول کے بموجب اس پر اپنی ذات سے حج کرنا لازم نہیں اپنے مال سے حج کرانے میں اختلاف ہے امام ابو حنیفہ کے نزدیک واجب نہیں اور صاحبین کے نزدیک واجب ہے اور اگر کوئی ہاتھ پکڑ کر لے جانے والا ملے تو بھی امام ابو حنیفہ کے نزدیک اپنی ذات سے حج واجب نہیں اور صاحبین کے نزدیک اس میں دو روایتیں ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کوئی شخص سواری اور خوراک کے خرچ کا مالک تھا اور تندرست تھا اور اس نے حج نہیں کیا یہاں تک کہ اپاہج یا مفلوج ۲ ہو گیا تو بلا اختلاف یہ حکم ہے کہ اس کو اپنے مال سے حج کرانا لازم ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور یہ لوگ اگر تکلیف اٹھا کر اپنی ذات سے حج کریں تو حج ان سے ساقط ہو جائے گا اور اگر تندرست ہو جائیں گے تو دوبارہ حج ان پر واجب نہ ہو گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے راستہ کا امن ہے ابواللیث نے کہا ہے کہ اگر راستے میں سلامتی اکثر ہو تو حج واجب ہے اور اگر سلامتی نہ ہو تو حج واجب نہیں اور

---

۱ اعتبار ..... یعنی جو شخص اسلام کے ملک میں موجود ہے تو اس کا یہ عذر قبول نہ ہو گا کہ مجھے حج کا فرض ہونا معلوم نہ ہوا اس لئے کہ یہاں ہر مسلمان جانتا ہے اس کو ہر فرض کا جاننا بہت آسان تھا ہاں اگر دار الکفر میں مسلمان ہوا تو البتہ نہ جاننے میں معذور ہے۔ ۲ اور سے یعنی

دوسرے تندرست کو اپنی جگہ بھیجیں یہ لازم نہیں کیونکہ خود اس پر فرض ہی نہیں ہوا بخلاف اس کے اگر فرض ہوا پھر نہ گیا ہو جیسے پہلے تندرست مالدار تھا پھر نہ گیا پھر اپاہج ہو گیا۔ ۳ فالج زدہ ۔ فالج اس بیماری کو کہتے ہیں جس میں آدمی کا نصف بدن ایک جانب سے بیکار ہو جاتا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② (45) Book of Hajj

Reliance is placed upon this, as stated in *At-Tabyin*. Al-Kirmani mentioned that on a sea route, where it is customary to embark, if safety is generally assured, then it [Hajj] is obligatory; otherwise, it is not. This is the most correct view. The Sihon, Jihon, Euphrates, and Nile are rivers, not seas, as written in *Fath al-Qadir*, and the same ruling applies to the Tigris, as stated in *Fatawa Qazi Khan*.

Among these [conditions] is that if the journey to Makkah is three days long, it is necessary for a woman to have a *Mahram* (unmarriageable male kin) with her, whether she is young or old. This is written in *Al-Muhit*. If the journey is less than three days, she may go for Hajj without a Mahram, as stated in *Al-Bada'i*. A Mahram can be her husband or a person with whom marriage is permanently prohibited due to blood relation, fosterage, or in-law relationship; this is written in *Al-Khulasah*. It is also a condition that the Mahram be trustworthy, sane, and mature, whether free or a slave, a non-believer or a Muslim, as written in *Fatawa Qazi Khan*.

If the Mahram is a Magian (fire-worshiper) and according to his belief, he considers marriage with her permissible, then she should not travel with him; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. A boy near the age of puberty is treated like an adult. A woman's slave is not a Mahram for her, as written in *Al-Jawharah an-Nayyirah*. A boy who has not yet reached puberty (no nocturnal emissions) and an insane person who does not have periods of lucidity are not considered; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. It is obligatory for a woman to provide travel expenses and food for the Mahram from her own wealth so that he may perform Hajj with her. When a Mahram is present, it is mandatory for the woman to depart for the obligatory Hajj, even if her husband does not grant permission. However, she should not leave for a voluntary (Nafl) Hajj without the husband's permission. If a woman has no Mahram, it is not obligatory for her to marry just for the sake of Hajj; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. There is disagreement regarding whether, according to the school of Imam Abu Hanifah (RA), the safety of the path, physical health, and the presence of a Mahram for a woman are conditions for the obligation (*Wujub*) of Hajj or for its performance (*Ada*). Some jurists say it is a condition of obligation, while others say it is a condition of performance, and the latter is the correct view. The benefit of this distinction becomes apparent if one dies before performing Hajj; according to the first view, a bequest for Hajj is not mandatory, whereas according to the second view, it is mandatory, as written in *Al-Nihayah*. Among the conditions is that the woman must not be in her waiting period (*Iddah*), whether it is for the death of her husband,

an irrevocable divorce (*Bain*), or a revocable divorce (*Raj'i*); this is written in *Sharh at-Tahawi*. Thus, a woman should not depart for Hajj during the Iddah following a divorce or death. Similarly, if the Iddah begins while on the way in a city, and the distance from there to Makkah is three days, she should not leave that city until the Iddah is completed; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

Conditions of Obligation:

If the Iddah period begins after departing for Hajj and the woman is a traveler: if it is the Iddah of a revocable divorce (*Raj'i*), the woman should not separate from her husband, and it is preferable for the husband to take her back (*Ruju*). If it is the Iddah of an irrevocable divorce (*Bain*), she is treated as a stranger [to him]; this is written in *Siraj al-Wahhaj*. The conditions for the obligation of Hajj, such as the cost of food and transportation, are considered only if they are available at the time when people of that city depart for Makkah for Hajj. Thus, if someone possesses wealth for travel and food at the beginning of the year, before the Hajj months, and the people of their city have not yet left for Makkah, they have the choice to spend that wealth as they wish. If they have spent it and then the people of their city depart for Hajj, it is not obligatory upon them. However, if the wealth is present at the time when the townspeople depart for Hajj, it is not permissible to spend it on anything other than Hajj. If they do spend it elsewhere, they will be sinful, and Hajj remains obligatory upon them; this is written in *Al-Bada'i*. For this Hajj to be valid, there are three conditions: Ihram, the Kaaba, and the prescribed time for Hajj, as written in *Siraj al-Wahhaj*.

इसी पर भरोसा है, यह 'तबीईन' में लिखा है। किरमानी ने कहा है कि समुद्र के रास्ते में जहाँ से सवार होने की आदत हो, अगर अधिकतर सुरक्षा हो तो वाजिब है, अन्यथा वाजिब नहीं। और यही सबसे सही (असह) राय है। सीहून, जीहून, फ़ुरात और नील ये नदियाँ हैं, समुद्र नहीं, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में लिखा है, और दजला का भी यही हुक्म है, यह 'फ़तवा काज़ी खान' में लिखा है।

इनमें से एक यह है कि यदि मक्का तक तीन दिन का रास्ता हो, तो महिला के लिए किसी 'महरम' (निकट संबंधी पुरुष) का होना ज़रूरी है, चाहे वह जवान हो या बूढ़ी। यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि रास्ता तीन दिन से कम का हो, तो वह महरम के बिना हज पर जा सकती है, यह 'बदाई' में लिखा है। महरम पति हो सकता है या वह व्यक्ति जिससे रिश्तेदारी, दूध का साझापन या ससुराल के रिश्ते के कारण हमेशा के लिए निकाह वर्जित हो, यह 'खुलासा' में लिखा है। यह भी शर्त है कि महरम अमानतदार, समझदार और बालिग हो, चाहे वह स्वतंत्र हो या गुलाम, काफिर हो या मुसलमान, यह 'फतवा काजी खान' में लिखा है।

यदि महरम मजूसी (अग्निपूजक) हो और वह अपने विश्वास के अनुसार उसके साथ निकाह करना जायज़ समझता हो, तो उसके साथ सफर न करे, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। बालिग होने के करीब लड़के का हुक्म बालिग की तरह है। महिला का गुलाम उसके लिए महरम नहीं है, यह 'जौहरातुन नायरा' में लिखा है। जिस लड़के को अभी स्वप्नदोष (एहतिलाम) नहीं होता और जिस पागल को मानसिक स्थिरता (अफ़ाक़ा) नहीं होती, उसका ऐतबार नहीं किया जाएगा, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। महिला के लिए अपने माल में से महरम को सवारी और भोजन देना वाजिब है ताकि वह भी उसके साथ हज कर सके। जब महरम मौजूद हो, तो महिला के लिए फर्ज़ हज के लिए निकलना ज़रूरी है, चाहे पति अनुमति न दे। लेकिन नफ़्ल (ऐच्छिक) हज के लिए पति की अनुमति के बिना न निकले। यदि महिला का कोई महरम न हो, तो उस पर हज के लिए निकाह करना वाजिब नहीं है, यह 'फ़तवा काज़ी खान' में लिखा है। फिर इसमें मतभेद है कि इमाम अबू हनीफा (रह.) के मज़हब के अनुसार रास्ते की शांति, शारीरिक सुरक्षा और महिला के लिए महरम की मौजूदगी हज के वाजिब होने की शर्त है या अदायगी की। कुछ फ़कीहों ने कहा है कि यह 'वजुब' (अनिवार्यता) की शर्त है और कुछ ने कहा है कि यह 'अदा' (पूर्ति) की शर्त है, और यही सही है। इसके अंतर का लाभ उस स्थिति में स्पष्ट होता है जब कोई हज से पहले मर जाए; पहली राय के अनुसार हज कराने की वसीयत ज़रूरी नहीं है, जबकि दूसरी राय के अनुसार ज़रूरी है, यह 'निहाया' में लिखा है। इनमें से एक यह

भी है कि महिला इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में न हो, चाहे वह पति की मृत्यु की हो या तलाक-ए-बाइन (अंतिम तलाक) या तलाक-ए-रजई (प्रतिसंहरणीय तलाक) की, यह 'शराह तहावी' में लिखा है। अतः महिला तलाक या मृत्यु की इद्दत के दौरान हज के लिए न निकले। इसी तरह यदि रास्ते में किसी शहर में इद्दत की स्थिति पैदा हो जाए और वहाँ से मक्का तक तीन दिन की दूरी हो, तो जब तक इद्दत पूरी न हो जाए, उस शहर से न निकले, यह 'फ़तवा काज़ी खान' में लिखा है।

वजुब (अनिवार्यता) की शर्तें:

यदि हज के लिए निकलने के बाद इद्दत की स्थिति पैदा हो जाए और महिला यात्री हो, तो यदि तलाक-ए-रजई की इद्दत है, तो वह अपने पति से अलग न हो, और पति के लिए बेहतर है कि वह रुजू (वापसी) कर ले। और यदि तलाक-ए-बाइन की इद्दत है, तो वह अजनबी के हुक्म में है, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। हज के वाजिब होने की जो शर्तें बताई गई हैं, जैसे भोजन और सवारी का खर्च, उनका ऐतबार उसी स्थिति में है जब वे उस समय उपलब्ध हों जब उस शहर के लोग हज के लिए मक्का जाते हों। यहाँ तक कि यदि वर्ष की शुरुआत में, हज के महीनों से पहले, कोई सवारी और भोजन के खर्च का मालिक बन गया हो और अभी उसके शहर के लोग मक्का नहीं जा रहे हों, तो उसे अधिकार है कि वह उस धन को जहाँ चाहे खर्च करे। और जब वह धन खर्च कर चुका हो और फिर उसके शहर के लोग हज के लिए निकलें, तो उस पर हज वाजिब नहीं है। लेकिन यदि उस समय धन मौजूद हो जब शहर के लोग हज के लिए निकलते हों, तो उसे हज के अलावा किसी और काम में खर्च करना जायज़ नहीं है। यदि वह खर्च करेगा, तो वह गुनहगार होगा और उस पर हज वाजिब होगा, यह 'बदाई' में लिखा है। इस हज के सही होने के लिए तीन शर्तें हैं: एहराम, खाना काबा और हज का समय, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है।

اسی پر اعتماد ہے یہ تبیین میں لکھا ہے کرمانی نے کہا ہے کہ دریا کے راستہ میں جہاں سے سوار ہونے کی عادت ہو اگر اکثر سلامتی ہو تو واجب ہے ورنہ واجب نہیں اور یہی اصح ہے اور سیحون اور جیحون اور فرات اور نیل یہ نہریں ہیں دریا نہیں ہیں یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور دجلہ کا بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

منجملہ ان کے یہ ہے کہ اگر مکہ تک تین دن کا راستہ ہو تو عورت کے واسطے کوئی محرم ہونا ضروری ہے خواہ جوان عورت ہو خواہ بوڑھی عورت ہو یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر تین دن سے کم کا راستہ ہو تو بغیر محرم کے حج کو جاسکتی ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور محرم شوہر ہو یا وہ شخص ہو جس سے قرابت یا دودھ کی شراکت یا دامادی کے رشتہ کی وجہ سے ہمیشہ کے واسطے نکاح جائز نہ ہو یہ خلاصہ میں لکھا اور یہ بھی شرط ہے کہ محرم امین اور عاقل اور بالغ ہو آزاد ہو یا غلام کافر ہو یا مسلمان یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر محرم مجوسی ہو اور وہ اپنے اعتقاد میں اس کے ساتھ نکاح کرنا جائز سمجھتا ہو تو اس کے ساتھ سفر نہ کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے قریب بلوغ لڑکے کا حکم مثل بالغ کے ہے عورت کا غلام اس کے واسطے محرم نہیں یہ جوہرۃ المنیرہ میں لکھا ہے جس لڑکے کو ابھی احتلام نہیں ہوتا اور جس مجنون کو افاقہ نہیں ہوتا اس کا اعتبار نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے عورت کو اپنے مال میں سے محرم کو بھی سواری اور خوراک دینا واجب ہے تاکہ وہ بھی اس کے ساتھ حج کرے اور جب محرم موجود ہو تو عورت کو حج واجب کے واسطے نکلنا ضروری ہے اگر چہ شوہر اجازت نہ دے اور حج نفل کے واسطے بغیر اجازت شوہر کے نہ نکلے اور اگر

عورت کا کوئی محرم نہ ہو تو اس کو حج کے واسطے نکاح کرنا واجب نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے پھر اس میں اختلاف ہے کہ امام ابو حنیفہؒ کے مذہب کے بموجب راستے کی امن اور بدن کی سلامتی اور عورت کے واسطے محرم کا موجود ہونا حج کے واجب ہونے کی شرط ہے یا ادا کی بعض فقہاء نے کہا ہے کہ وجوب کی شرط ہے اور بعض نے کہا ہے کہ ادا کی اور یہی صحیح ہے اور خلاف کا فائدہ اس صورت میں ظاہر ہوتا ہے کہ حج سے پہلے مر جائے تو پہلے قول کے بموجب حج کرانے کی وصیت لازم نہیں اور دوسرے قول کے بموجب لازم ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے یہ ہے کہ عورت عدت میں نہ ہو خواہ عدت شوہر کے مرنے کی ہو یا طلاق بائن کی یا طلاق رجعی کی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے پس عورت طلاق یا موت کی عدت کے درمیان میں حج کے واسطے نہ نکلے اور اسی طرح اگر عدت راستہ میں کسی شہر کے اندر واقع ہوئی اور وہاں سے مکہ تک تین دن کی مسافت ہے تو جب تک عدت پوری نہ ہو جائے تب تک اس شہر سے نہ نکلے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

وجوب کی شرائط :

اگر حج کو نکلنے کے بعد عدت واقع ہوئی اور عورت مسافر ہے تو اگر طلاق رجعی کی عدت ہے تو عورت اپنے شوہر سے جدا نہ ہو اور شوہر کے واسطے افضل یہ ہے کہ رجعت کر لے اور اگر طلاق بائن کی عدت ہے تو اجنبی کے حکم میں ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے وجوب حج کی جو شرطیں مذکور ہوئیں جیسے خوراک اور سواری کا خرچ ان کا اسی حالت میں اعتبار ہے جب اس وقت موجود ہوں جس وقت اس شہر کے آدمی مکہ کو حج کرنے کے واسطے جاتے ہوں یہاں تک کہ اگر شروع سال میں حج کے مہینوں سے پہلے سواری اور خوراک کے خرچ کا مالک ہوا اور ابھی اس کے شہر کے لوگ مکہ کو نہیں جاتے تو اس کو اختیار ہے اس مال کو جہاں چاہے صرف کرے اور جب وہ مال صرف کر چکا پھر اس شہر کے لوگ حج کے واسطے نکلے تو اس پر حج

واجب نہیں لیکن اگر جس وقت شہر کے لوگ حج کو نکلتے ہوں اس وقت مال موجود ہو تو اس کو حج کے سوا اور کام میں صرف کرنا جائز نہیں اور اگر صرف کرے گا تو گنہگار ہوگا اور اس پر حج واجب ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اس حج کے صحیح ہونے کے لئے تین شرطیں ہیں احرام اور خانہ کعبہ اور وقت حج یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 46 | Kitab al-Hajj (The Book of Pilgrimage)

Description of the Pillars and Obligations of Hajj:

There are two pillars (Rukn) of Hajj: standing at Arafat (Wuquf) and the Tawaf al-Ziyarah. However, standing at Arafat is considered stronger than the Tawaf, as stated in *Al-Nihayah*. To the extent that if sexual intercourse is committed before the standing at Arafat, the Hajj becomes invalid (Fasid), but if it occurs before Tawaf al-Ziyarah, the Hajj is not invalidated. This is mentioned in the commentary of *Jami' al-Saghir* authored by Qazi Khan. There are five obligations (Wajib) of Hajj: performing Sa'e (walking briskly) between Safa and Marwa, staying at Muzdalifah, stoning the three pillars (Jamarat), shaving the head or clipping the hair, and performing Tawaf al-Sadr (the farewell circumambulation), as stated in the commentary of *Al-Tahawi*. The Sunnah acts of Hajj include the Tawaf al-Qudum, walking briskly during it or the obligatory Tawaf, and running between the two green pillars. Staying in Mina during any night of the days of sacrifice, going to Arafat from Mina after sunrise, and arriving at Mina from Muzdalifah before sunrise are also mentioned in *Fath al-Qadir*. Staying overnight in Muzdalifah is a Sunnah, and the sequence of stoning the three Jamarat is also a Sunnah according to *Bahr al-Ra'iq*. The etiquettes (Adab) of Hajj are as follows: when one intends to set out for Hajj, the jurists say they should first pay off any debts, as written in *Al-Zahiriyyah*. One should consult a wise person regarding the journey itself, but not about performing Hajj, as its goodness is already established. Similarly, one should seek guidance from Allah (Istikhara). The Sunnah way is to pray two units (Rak'at) reciting Surah al-Ikhlas and the proven supplications from the Prophet (peace be upon him). After this, one should repent, ensure pure intentions, return anything taken unjustly, and seek forgiveness from its owners. Likewise, if one has wronged someone, they should seek pardon, as per *Fath al-Qadir*. Any deficiencies in previous worship should be rectified, and one should feel remorse for past sins, vowing not to repeat them, as per *Bahr al-Ra'iq*. One should avoid ostentation, arrogance, and pride. For this reason, some scholars considered riding in a litter (palanquin) disliked (Makruh), while others said it is not disliked if one is free from such vanity. One should strive to use lawful (Halal) wealth, as Hajj is not accepted without Halal means, though the obligation of Hajj is technically fulfilled even if performed with usurped wealth, as stated in *Fath al-Qadir*. If someone has doubtful wealth, they should take a loan for Hajj and repay it from their wealth, as per *Fatawa Qazi Khan*.

It is also necessary to have a pious companion so that if one forgets, they may be reminded; if one is distressed by calamity, they may be comforted; and if one is incapable, they may be assisted. It is better to have an outsider as a companion rather than a relative to avoid the risk of damaging familial bonds, according to *Fath al-Qadir*. *Niyaj* states that one should leave provisions for their family, purify themselves before leaving, and adopt piety (Taqwa) on the way. One should remember Allah frequently, avoid anger, and exercise great patience (1) with people's talk. Avoiding useless talk brings tranquility and dignity. According to *Tatarkhaniyya*, one must consider how much weight a hired mount can carry and not overload it. One should not reduce the animal's regular fodder unnecessarily, even if the animal is owned. It is better to keep the Hajj journey free from trade, though trading does not reduce the spiritual reward, according to *Bahr al-Ra'iq*. One should not haggle aggressively for travel supplies nor share expenses in a way that causes conflict. It is more wholesome and recommended that each companion takes turns providing food for everyone.

1. Pillar (Rukn): An essential act without which Hajj is void and cannot be rectified by any compensation. (1) Endurance, self-control, and forbearance.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 | 46 | किताबुल हज

हज के अरकान (स्तंभ) और वाजिबात (अनिवार्य कार्य) का वर्णन:

हज के दो प्रमुख अरकान हैं: वुक़ूफ़-ए-अरफ़ात (अरफ़ात में रुकना) और तवाफ़-ए-ज़ियारत। लेकिन तवाफ़ के मुक़ाबले में वुक़ूफ़ अधिक प्रबल है, जैसा कि 'निहाया' में लिखा है। यहाँ तक कि यदि वुक़ूफ़ से पहले संभोग किया जाए तो हज फासिद (रद्द) हो जाएगा, लेकिन यदि तवाफ़-ए-ज़ियारत से पहले किया जाए तो हज फासिद नहीं होगा; यह 'शराह जामे सगीर' में लिखा है जो क़ाज़ी खान की रचना है। हज के पाँच वाजिबात हैं: सफ़ा और मरवा के बीच सई करना (तेज़ चलना), मुज़दलिफ़ा में ठहरना, तीनों जमरात (शैतानों) पर कंकड़ फेंकना, सिर मुंडवाना या बाल कटवाना, और तवाफ़-उल-सद्र (विदाई तवाफ़)। यह 'शराह तहावी' में वर्णित है। हज की सुन्नतों में तवाफ़-ए-कुदूम है, और इसमें या फ़र्ज़ तवाफ़ में अकड़ कर चलना, और दोनों हरे मीनारों के बीच तेज़ चलना। कुर्बानी के दिनों की रातों में से किसी रात मिना में रहना, मिना से सूर्योदय के बाद अरफ़ा जाना, और मुज़दलिफ़ा से सूर्य निकलने से पहले मिना वापस आना। यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में लिखा है। मुज़दलिफ़ा में रात बिताना सुन्नत है, और तीनों जमरात की कंकड़ फेंकने की तरतीब (क्रम) भी सुन्नत है, यह 'बहर-उर-रैक' में लिखा है। हज के आदाब (शिष्टाचार) यह हैं कि जब हज के लिए निकलने का इरादा करे, तो फ़ुक़हा (विद्वानों) ने कहा है कि पहले अपना ऋण चुकाए, जैसा 'ज़हीरिया' में लिखा है। यात्रा के विषय में किसी बुद्धिमान व्यक्ति से मशविरा (परामर्श) करे, लेकिन स्वयं हज करने के बारे में मशविरा न करे क्योंकि इसका नेक होना ज्ञात है। इसी तरह अल्लाह से इस्तिखारा करे। सुन्नत तरीक़ा यह है कि सूरह इखलास के साथ दो रकात पढ़े और नबी (स.अ.व.) से प्रमाणित दुआ पढ़े। इसके बाद तौबा करे, नीयत साफ़ रखे और यदि किसी के साथ अन्याय किया हो या किसी की चीज़ ली हो, तो उसे लौटाए और मालिकों से माफ़ी माँगे। यदि किसी से भूल हुई हो तो उसे भी माफ़ कराए। यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में लिखा है। इबादत में जो कमी रही हो उसकी कज़ा करे, अपनी गलतियों पर शर्मिंदा हो और भविष्य में ऐसा न करने का संकल्प ले। 'बहर-उर-रैक' में लिखा है कि दिखावा, अहंकार और गर्व से दूर रहे। इसीलिए कुछ विद्वानों ने पालकी (महमल) में सवार होना मकरूह लिखा है, जबकि दूसरों ने कहा कि यदि मन इन विचारों से मुक्त है तो मकरूह नहीं। हलाल धन प्राप्त करने का प्रयास करे, क्योंकि हलाल माल के बिना हज स्वीकार नहीं होता, हालांकि फ़र्ज़ हज अदा हो जाता है भले ही माल संदिग्ध या छीना हुआ हो। यदि किसी के पास संदिग्ध धन हो, तो उसे चाहिए कि ऋण लेकर हज करे और अपने धन से ऋण चुकाए, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

यह भी आवश्यक है कि एक नेक साथी साथ हो ताकि यदि वह कुछ भूल जाए तो याद दिलाए, विपत्ति में धैर्य बँधाए और असमर्थ होने पर सहायता करे। रिश्तेदारों के बजाय अजनबी साथी होना बेहतर है ताकि संबंधों में दरार आने का भय न रहे। 'नेयाज' में लिखा है कि अपने परिवार के लिए भरण-पोषण छोड़ कर निकले, स्वयं को शुद्ध करे और रास्ते में तक़वा (ईश-भय) अपनाए। अल्लाह का ज़िक्र कसरत से करे, क्रोध से बचे और लोगों की बातों को सहन (1) करे। व्यर्थ बातों से बचकर शांति और प्रतिष्ठा प्राप्त करे। 'तातार्खानिया' में लिखा है कि सवारी के जानवर का ध्यान रखे कि वह कितना बोझ उठा सकता है, उस पर क्षमता से अधिक बोझ न लादे। जानवर के चारे में अनावश्यक कमी न करे, भले ही वह निजी स्वामित्व का हो। हज की यात्रा को व्यापार से मुक्त रखना उत्तम है, हालांकि व्यापार करने से सवाब (पुण्य) में कमी नहीं आती। सफ़र का सामान बहुत अधिक मोल-भाव या झगड़ कर न खरीदे और रास्ते के खर्च में किसी का साझेदार न बने। बल्कि यह बेहतर है कि बारी-बारी से एक साथी सबको भोजन कराए।

1. रुकन: वह कार्य जिसके न होने से हज अमान्य हो जाए और उसकी कोई क्षतिपूर्ति न हो सके। (1) सहनशक्ति और धैर्य।

حج کے رکن و واجبات کا بیان:

رکن حج کے دو ہیں وقوف عرفات اور طواف زیارت لیکن طواف کے مقابلہ میں وقوف زیادہ قوی ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے یہاں تک کہ اگر وقوف سے پہلے جماع کیا تو حج فاسد ہو جائے گا اور طواف زیارت سے پہلے جماع کیا تو حج فاسد نہ ہو گا یہ شرح جامع صغیر میں لکھا ہے جو قاضی خان کی تصنیف ہے واجب حج میں پانچ ہیں صفا و مروہ کے درمیان میں سعی کرنا یعنی جلد چلنا اور مزدلفہ میں ٹھہرنا اور تینوں جمروں میں کنکریاں پھینکنا اور سر منڈوانا یا بال کترانا اور طواف الصدر یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے حج کی سنتوں میں طواف قدوم ہے اور اس میں یا طواف فرض میں اکڑ کر چلنا اور دونوں سبز مناروں کے درمیان میں جلد چلنا ایام قربانی کی راتوں میں سے کسی رات کو منیٰ میں رہنا اور منیٰ سے سورج کے طلوع ہونے کے بعد عرفہ کو جانا اور مزدلفہ سے سورج کے نکلنے سے پہلے منیٰ کو آنا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے مزدلفہ میں رات کو رہنا سنت ہے اور تینوں جمروں میں ترتیب سنت ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے آداب حج کے یہ ہیں کہ جب حج کے واسطے نکلنے کا ارادہ کرے تو فقہا نے کہا ہے کہ اول اپنا قرض ادا کرے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور کسی سمجھ والے آدمی سے اس وقت میں سفر کرنے کا مشورہ کرے اصل حج میں مشورہ نہ کرے اس لئے کہ اس کا خیر ہونا معلوم ہے اور اسی طرح اللہ سے بھی استخارہ کرے اور استخارہ سنت یہ ہے کہ دو رکعتیں سورہ قل ہو اللہ کے ساتھ پڑھے اور جو دعا استخارہ کی نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے ثابت ہوئی ہے اس کو پڑھے اس کے بعد توبہ کرے اور نیت خالص کرے اور جو چیز ظلم سے کسی کی لی ہو اس کو پھیرے اور اس کے مالکوں سے معاف کرائے اسی طرح اگر کسی کی خطا کی ہو معاف کرائے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے عبادت

میں جو کمی ہو اس کی بھی قضا پھیرے اور اس قصور پر نادم ہو اور آئندہ ایسا نہ کرنے کا ارادہ کرے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور ریا اور غرور اور فخر کو دور کرے اسی واسطے بعض علماء نے محمل میں سوار ہونا مکروہ لکھا ہے اور بعض نے کہا ہے کہ جب ان خیالات سے دور ہو تو مکروہ نہیں اور مال حلال کے حاصل کرنے میں کوشش کرے اس لئے کہ حج بغیر مال حلال کے قبول نہیں ہوتا لیکن فرض حج ادا ہو جاتا ہے اگرچہ مال غصب کا ہو یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر کوئی شخص حج کا ارادہ کرے اور اس کے پاس مال مشتبہ ہو تو اس کو چاہئے کہ قرض لے کر حج کرے اور اپنے مال سے قرض ادا کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

یہ بھی ضرور ہے کہ رفیق صالح اس کے ساتھ ہو تا کہ اگر وہ کچھ بھول جائے تو وہ اس کو یاد دلائے اور جب وہ کسی مصیبت سے بے قرار ہو تو اس کو صبر دلائے اور جب وہ عاجز ہو تو اس کی مدد کرے رفیق اقربا کی بہ نسبت اجنبی ہونا اولیٰ ہے تا کہ یگانگی کے قطع ہو جانے کا خوف نہ ہو یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور نیا چ میں ہے کہ اپنے عیال کے واسطے نفقہ چھوڑے اور اپنے نفس کو پاک کر کے نکلے اور راستہ میں تقویٰ اختیار کرے اور اللہ کا ذکر بہت کرے غصہ سے بچے اور لوگوں کی بات پر تحمل (۱) بہت کرے اور بے فائدہ باتوں کو چھوڑنے سے اطمینان اور وقار حاصل کرے یا تا تارخانیہ میں تعلیم اعمال حج کے بیان میں لکھا ہے کرایہ کی سواری کا یہ لحاظ کرے کہ کس قدر بوجھ اٹھا سکتی ہے اس سے زیادہ بوجھ اس پر نہ رکھے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اس پر طاقت سے زیادہ لادنے سے پرہیز کرے اور جو معمولی اس کا چارہ ہے بلا ضرورت اس میں کمی نہ کرے اگر چہ سواری اس کی ملک ہو حج کے سفر کو تجارت سے خالی کرنا احسن ہے اور اگر تجارت کرے تو صواب میں کمی نہیں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے سامان سفر کو بہت جھگڑ جھگڑ کر نہ خریدے اور راستہ کے خرچ میں کسی کے ساتھ شریک نہ

ہو اور اس طرح کرنا کہ ایک ایک روز ایک ایک رفیق سب کو کھانا کھلا دے زیادہ حلال ہے اور مستحب یہ ہے کہ

۱۔ رکن جس کے نہ ہونے سے حج ندارد ہو جائے اور کچھ تدارک نہ ہو سکے۔ (۱) برداشت و ضبط و بردباری۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 Book of Hajj 47

In accordance with the practice of the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him), one should depart from home on a Thursday; otherwise, depart on the first Monday of the month. One should bid farewell to family and brothers, seek forgiveness for any shortcomings, and request their prayers. One should visit them upon returning from Hajj, as recorded in *Fath al-Qadeer*.

Performing Two Rak'ats Upon Returning from Hajj: Travel in a manner as if one is departing from this world. Perform two rak'ats of prayer before leaving home, and similarly, perform two rak'ats upon returning and entering the house. After the two units of prayer at departure, recite the following supplication: [Arabic Prayer: O Allah, through You I depart and towards You I turn...]. When exiting, say: [Arabic Prayer: In the name of Allah, there is no power nor might except with Allah...]. Recite Ayatul Kursi, Surah al-Ikhlas, Surah al-Falaq, and Surah an-Naas once each; this is mentioned in *Zahiriyya*. It is superior to go for Hajj mounted, and this is the formal legal verdict, as stated in *Mutafarriqat-e-Sirajiyya*. *Nawazil* states that if the distance is short, walking is better, but if it is long, riding is superior; this is found in *Mutafarriqat-e-Tatarkhaniyya*. Going for Hajj on a donkey is discouraged (makruh); a she-camel is better, as noted in the miscellaneous rulings of *Fatawa Qazi Khan*.

When mounting the animal, recite: [Arabic Prayer: In the name of Allah, and praise be to Allah who guided us to Islam...]. This is written in *Zahiriyya*. It is preferable for the pilgrim to perform Hajj first and then visit Madinah. *Kubra* mentions that if Hajj is not obligatory (nafl), one may choose the order. However, even if Hajj is obligatory and one visits Madinah first, it is permissible according to the third chapter on Hajj in *Tatarkhaniyya*. The essential pillars (Arkan) of Hajj have no substitute and one cannot be absolved of them even by offering a sacrifice; they must be performed. However, for the mandatory acts (Wajibat), a substitute is possible if they are missed.

1. O Allah, for Your sake I have separated (from home) and towards You I have turned, and in You I have placed my trust. O Allah, You are my reliance and You are my hope. O Allah, suffice for me in what concerns me and what does not, and in those things You know better than I. The one who seeks Your protection is triumphant, and there is no deity except You. O Allah, make piety my provision, forgive my sins, and direct me towards good wherever I turn. O Allah, I seek refuge in You from the hardships of travel, an ill return, loss after gain, and an evil gaze upon family and wealth.

2. I depart in the name of Allah; there is no power or might except with Allah, the Most High, the Great. I have placed my trust in Allah. O Allah, grant me the success to do what You love and are pleased with, and protect me from the accursed Satan.
3. I mount in the name of Allah, and all praise is for Allah, who guided us to Islam, taught us the Quran, and bestowed His favor upon us through Muhammad (peace and blessings be upon him). Praise be to Allah, who placed me among the best nation brought forth for mankind. Glory be to Him who has subjected this animal for us, whereas we were not able to subdue it, and to our Lord we shall surely return. And all praise is for Allah, the Lord of the Worlds.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 किताब-उल-हज्ज 47

सुन्नत के मुताबिक रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जुमेरात के दिन घर से निकले, वरना महीने के पहले सोमवार को घर से निकले और अपने अहल-ओ-अयाल (परिवार) और भाइयों को रुख़सत करे और उनसे अपनी ख़ताएं माफ़ कराए और उनसे अपने लिए दुआ तलब करे। और इस काम के वास्ते उनके पास जाए जब यह हज्ज से लौट कर आए तो वह इसके पास आएं यह फ़तहुल क़दीर में लिखा है।

हज्ज से लौट कर दो रकअत अदा करना: इस तरह सफ़र करे जैसे कोई दुनिया से सफ़र करता है और घर से निकलने से पहले दो रकअतें पढ़े और इसी तरह जब हज्ज से लौट कर आए तो घर पहुँचने के बाद दो रकअतें पढ़े और निकलते वक़्त जो दुगाना (दो रकअत) पढ़े इसके बाद यह दुआ पढ़े: (यहाँ अरबी दुआ है)। और जिस वक़्त निकले तो यह कहे: (यहाँ अरबी दुआ है)। और आयतुल कुर्सी और क़ुल हुवल्लाहु अहद और क़ुल अऊज़ु बिरब्बिल फलक़ और क़ुल अऊज़ु बिरब्बिन्नास एक बार पढ़े यह ज़हीरिया में लिखा है। सवार होकर हज्ज को जाना अफ़ज़ल है और इसी पर फ़तवा है, यह मुतफ़र्रिक़ात-ए-सिराजिया में है। नवाज़िल में है कि अगर क़रीब हो तो पैदल जाना अफ़ज़ल है और दूर हो तो सवार जाना अफ़ज़ल है, यह मुतफ़र्रिक़ात-ए-तातारख़ानिया में है। गधे पर सवार होकर हज्ज को जाना मकरूह है, ऊँटनी अफ़ज़ल है और फ़तावा क़ाज़ी ख़ान के मुतफ़र्रिक़ात में लिखा है।

जब जानवर पर सवार हो तो यह पढ़े: (यहाँ अरबी दुआ है)। यह ज़हीरिया में लिखा है और बेहतर यह है कि जो हज्ज को जाए वह पहले हज्ज करे फिर मदीना को जाए। और कुबरा में है कि अगर हज्ज फ़र्ज़ न हो तो जिसे चाहे पहले करे और बावजूद इसके अगर हज्ज फ़र्ज़ में पहले मदीना को चला जाए तो जाइज़ है, यह तातारख़ानिया में हज्ज की तीसरी फ़स्ल में लिखा है। जो चीज़ें हज्ज में रुक्न (अनिवार्य अंग) हैं उनका कोई बदल नहीं हो सकता और क़ुर्बानी देकर भी उनसे ख़लासी नहीं हो सकती, लेकिन जब उन्हें अदा करे तो ही अदा होते हैं। और जो चीज़ें वाजिब हैं, अगर वे छूट जाएँ तो उनका बदल हो सकता है।

1. ऐ अल्लाह! तेरे लिए जुदा हुआ मैं और तेरी तरफ़ मुतवज्जेह हुआ मैं और तुझ पर तवक्कुल किया मैंने। ऐ अल्लाह! तू मेरा भरोसा है और तू मेरी उम्मीद है। ऐ अल्लाह! मेरी किफायत कर उन चीज़ों में जो मुझे मुश्किल में डालें और जो न डालें, और उन चीज़ों में जिन्हें तू मुझसे बेहतर जानता है। तेरी पनाह लेने वाला ग़ालिब है और तेरे सिवा कोई इबादत के लायक नहीं। ऐ

अल्लाह! तक़वा को मेरा तोशा बना, मेरे गुनाह माफ़ कर और मुझे भलाई की तरफ़ मोड़ जहाँ भी मैं जाऊँ। ऐ अल्लाह! मैं सफ़र की सख़्ती, वापसी की बुराई, ज़्यादती के बाद कमी, और घर-माल में बुरी नज़र से तेरी पनाह माँगता हूँ।

2. मैं अल्लाह के नाम से निकलता हूँ, अल्लाह की मदद के बिना न फिरने की ताक़त है न हिम्मत, जो बहुत बड़ा और अज़मत वाला है। मैंने अल्लाह पर भरोसा किया। ऐ अल्लाह! मुझे उन कामों की तौफ़ीक़ दे जो तुझे पसंद हैं और मुझे शैतान मरदूद से बचा।
3. मैं अल्लाह के नाम से सवार होता हूँ और तमाम तारीफ़ें अल्लाह के लिए हैं जिसने हमें इस्लाम की हिदायत दी और हमें क़ुरआन सिखाया और मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के ज़रिए हम पर एहसान किया। तमाम तारीफ़ें अल्लाह के लिए हैं जिसने मुझे बेहतरीन उम्मत में पैदा किया जो लोगों के लिए निकाली गई है। पाक है वह अल्लाह जिसने हमारे लिए इस जानवर को वश में किया जबकि हम इसे वश में करने की ताक़त नहीं रखते थे और हम अपने रब की तरफ़ लौटने वाले हैं। और तमाम तारीफ़ें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है।

بمتابعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پنجشنبہ کے روز گھر سے نکلے ورنہ مہینہ کے پہلے دوشنبہ کو گھر سے نکلے اور اپنے اہل وعیال اور بھائیوں کو رخصت کرے اور ان سے اپنی خطائیں معاف کرائے اور ان سے اپنے واسطے دعا طلب کرے اور اس کام کے واسطے ان کے پاس جائے جب یہ حج سے لوٹ کر آئے تو وہ اس کے پاس آئیں یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

حج سے لوٹ کر دو رکعت ادا کرنا: اس طرح سفر کرے جیسے کوئی دنیا سے سفر کرتا ہے اور گھر سے نکلنے سے پہلے دو رکعتیں پڑھے اور اسی طرح جب حج سے لوٹ کر آئے تو گھر پہنچنے کے بعد دو رکعتیں پڑھے اور نکلتے وقت جو دوگانہ پڑھے اس کے بعد یہ دعا پڑھے: **اللّٰھم بک انتشرت والیک توجھت وبک اعتصمت وعلیك توکلت اللّٰھم انت ثقتی و انت رجائی اللّٰھم اکفنی ما اھمنی ومالا اھتم بہ وما انت اعلم بہ منی عز جانك ولا الہ غیرک اللّٰھم رودنی التقویٰ واغفرلی ذنوبی ووجھنی الی الخیر اینما توجھت اللّٰھم انی اعوذبک من وعثا السفر وکابۃ المنقلب والحور بعد الکور وسوء المنظر فی الاھل والمال** اور جس وقت نکلے تو یہ کہے: **بسم اللہ ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم توکلت علی اللہ اللّٰھم وفقنی لما تحب وترضی واحفظنی من الشیطان الرجیم** اور آیۃ الکرسی اور قل ھو اللہ احد اور قل اعوذ برب الفلق اور قل اعوذ برب الناس ایک بار پڑھے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے سوار ہو کر حج کو جانا افضل ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ متفرقات سراجیہ میں ہے نواز ل میں ہے کہ اگر قریب ہو تو پیدل جانا افضل ہے اور دور ہو تو سوار جانا افضل ہے یہ متفرقات تاتارخانیہ میں ہے گدھے پر سوار ہو کر حج کو جانا مکروہ ہے اونٹنی افضل ہے اور فتاویٰ قاضی خان کے متفرقات میں لکھا ہے۔

جب جانور پر سوار ہو تو یہ پڑھے: **بسم الله والحمد لله الذي هدانا للاسلام وعلمنا القرآن ومن علينا بمحمد صلى الله عليہ وسلم الحمد لله الذي جعلني في خير أمة اخرجت للناس سبحان الذي سخر لنا هذا وما كنا لہ مقرنين وانا الى ربنا لمنقلبون والحمد لله رب العالمين**۔ یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور بہتر یہ ہے کہ جو حج کو جائے وہ اول حج کرے پھر مدینہ کو جائے اور کبریٰ میں ہے کہ اگر حج فرض نہ ہو تو جس کو چاہے اول کرے اور باوجود اس کے اگر حج فرض میں اول مدینہ کو چلا جائے تو جائز ہے یہ تاتارخانیہ میں حج کی تیسری فصل میں لکھا ہے جو چیزیں حج میں رکن ہیں ان کا کوئی بدل نہیں ہوسکتا اور قربانی دے کر بھی ان سے خلاصی نہیں ہو سکتی لیکن جب انہیں کو ادا کرے تو ادا ہوتے ہیں اور جو چیزیں کہ واجب ہیں اگر وہ چھوٹ جائیں تو ان کا بدل ہوسکتا ہے

۱۔ اے اللہ تیرے لئے جدا ہوا میں اور تیری طرف متوجہ ہوا میں اور تجھ پر توکل کیا میں نے اے اللہ تو اعتماد میرا ہے اور تو امید میری ہے اے اللہ کفایت کر مجھ کو جو مشکل میں ڈالے اور جو مشکل میں نہ ڈالے مجھ کو اور جو چیز کہ تو زیادہ جاننے والا ہے مجھ پر غالب ہے پناہ مانگنے والا تیرا اور نہیں ہے کوئی معبود سوا تیرے اے اللہ تو شہ کر میرا تقویٰ اور بخش میرے لئے گناہ میرے اور متوجہ کر مجھ کو طرف خیر کے جدھر متوجہ ہونے میں اے اللہ پناہ مانگتا ہوں تجھ سے سختی سفر اور برائی لوٹنے کی سے اور نقصان سے بعد زیادتی کے اور برائی نظر کی۔ سے بیچ اہل اور مال کے۔ ۲۔ نکلتا ہوں میں ساتھ نام اللہ کے نہیں ہے بازگشت اور نہیں قوت مگر اللہ میں جو بڑا ہے اور عظمت والا ہے تو کل کیا میں نے اللہ پر اے اللہ تو توفیق دے مجھ کو واسطے اس چیز کے کہ دوست رکھتا ہے تو اور بچا مجھ کو شیطان مردود سے۔ ۳۔ سوار ہوتا ہوں میں ساتھ نام اللہ کے اور حمد ہی واسطے اللہ کے جس نے ہدایت کی ہم کو واسطے اسلام کے اور سکھایا ہم کو قرآن اور احسان کیا ہم پر ساتھ محمد صلی اللہ علیہ وسلم کے حمد ہے واسطے اللہ کے ایسا اللہ کہ

کیا اس نے مجھ کو بیچ بہتر امت کے جو نکالی گئی ہے واسطے آدمیوں کے پاک ہے وہ اللہ جس نے مسخر کیا واسطے ہمارے یہ جانور اور نہیں تھے ہم واسطے اس کے طاقت رکھنے والے اور ہم طرف رب اپنے کے لوٹنے والے ہیں اور حمد ہے واسطے اللہ کے جو رب العالمین ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 1 (48) Kitab al-Hajj (The Book of Hajj)

Regarding things that are Sunnah and etiquettes, failing to perform them does not result in anything obligatory (Wajib), but it is considered undesirable. This is stated in Sharh al-Tahawi. The things to abstain from during Hajj are of two types: First, those related to one's own self, which are six: sexual intercourse, applying kohl, cutting nails, wearing fragrance, covering the head and face, and wearing stitched clothes. The second type consists of things involving other objects, which are: hunting in the Hill (outside sanctuary) or Haram (sanctuary) areas, and cutting the trees of the Haram. This is mentioned in Jami' al-Saghir, written by Qazi Khan, and the same is found in Tuhfa and other books. It is also documented in al-Nihayah.

Circumstances in which going for Hajj is Makruh (Undesirable):

Related to this is the issue that if any of the parents are displeased, going for Hajj is Makruh. However, this ruling applies when the father is dependent on the son's service. If he is not dependent on his service, there is no harm in going for Hajj. If the parents are deceased, the same ruling applies to grandfathers and grandmothers. This is written in the Muqatta'at of Fatawa Qazi Khan. It is mentioned in Siyar al-Kabir that if there is no fear of the father's demise (due to absence), there is no harm in leaving for Hajj. Similarly, if his wife, children, and others whose maintenance is his obligatory responsibility are displeased with his departure for Hajj, but there is no fear of their destruction/perishing, then there is no harm in leaving for Hajj. As for those whose maintenance is not obligatory upon him even if he were present, if they are displeased—even if there is fear of their ruin—there is still no harm in leaving for Hajj. This is written in al-Muhit. In Fatawa Sheikh Abul Layth, it is stated that if someone has a handsome young son (Amrad), the father has the right to prevent him from going to Hajj until he grows a beard. It is mentioned in al-Multaqat that performing an obligatory (Fard) Hajj is superior to obeying parents, whereas obeying parents is superior to performing a voluntary (Nafil) Hajj. In al-Kubra, it says that if the journey is dangerous, such as a sea journey, one should not leave for Hajj without parental permission. This is written in Tatar Khaniyah. For a person in debt, going for Jihad or Hajj is Makruh, even if he does not possess enough wealth to pay off the debt. However, it is permissible to go after obtaining permission from the creditors. If there is a guarantor (Kafeel) for the debt, and he became a guarantor with the debtor's permission, the debtor should not leave without the permission of both. If he became a guarantor without the debtor's permission, the debtor should not leave

without the permission of the person demanding the debt, but leaving without the guarantor's permission is permissible. This is written in Fatawa Qazi Khan.

Chapter 2 Regarding Miqat (Prescribed Boundaries)

The Miqats beyond which it is not permissible to proceed without Ihram are five: Dhu al-Hulayfah for the people of Medina, Dhat Irq for the people of Iraq, al-Juhfah for the people of Syria, Qarn al-Manazil for the people of Najd, and Yalamlam for the people of Yemen. The benefit of establishing these Miqats is that delaying the wearing of Ihram beyond them is prohibited; this is mentioned in al-Hidayah. If one dons the Ihram before reaching them, it is permissible, and if there is no fear of committing prohibited acts of Ihram, then doing so earlier is superior; otherwise, delaying Ihram until the Miqat is better. This is stated in al-Jawharah al-Nayyirah. These Miqats are specifically for the residents of those regions, and for anyone else who passes through those routes, they serve as the time (place) for entering Ihram. It is written in al-Tabyin that if a person passes a Miqat without Ihram and then goes to another Miqat and enters Ihram from there, it is permissible, but it is better to enter Ihram from one's own designated Miqat. This is written in al-Jawharah al-Nayyirah, and here it ends.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 1 (48) किताबुल हज

जो चीज़ें सुन्नत और आदाब (शिष्टाचार) हैं, उनके छोड़ने में कुछ वाजिब (अनिवार्य) नहीं होता, लेकिन यह बुराई है। यह शरह तहावी में लिखा है। जिन चीज़ों से हज में परहेज किया जाता है, वे दो प्रकार की हैं: एक वे जो स्वयं के व्यक्तित्व से संबंधित हैं और वे छह हैं: संभोग, सुरमा डालना, नाखून काटना, खुशबू लगाना, सिर और मुँह ढकना और सिले हुए कपड़े पहनना। दूसरी श्रेणी वह है जो अन्य चीजों से संबंधित है और वे ये हैं: हराम और हलाल की सीमा में शिकार करना और हरम के पेड़ों को काटना। यह जामे सगीर में लिखा है, जो काज़ी खान की रचना है, और तोहफ़ा तथा अन्य किताबों में भी यही है। यह निहाया में लिखा है।

वे स्थितियाँ जिनमें हज पर जाना मकरूह (नापसंद) है:

इसी से संबंधित मसला है कि यदि माता-पिता में से कोई नाराज हो, तो हज पर जाना मकरूह है, लेकिन यह हुक्म उस समय है जब पिता बेटे की सेवा का मोहताज हो। और यदि वह उसकी सेवा का मोहताज नहीं है, तो हज पर जाने में कोई हर्ज नहीं है। और यदि माता-पिता न हों, तो दादा-दादी के लिए भी यही हुक्म है। यह फ़तावा काज़ी खान के मुक़त्तआत में लिखा है। सैर-ए-कबीर में उल्लेख है कि यदि पिता के विनाश (मृत्यु) का भय न हो, तो हज के लिए निकलने में कोई बुराई नहीं है। इसी तरह यदि उसकी पत्नी, संतान और अन्य लोग जिनका भरण-पोषण उसकी जिम्मेदारी है, उसके हज पर जाने से नाराज हों, लेकिन उनके विनाश का भय न हो, तो हज के लिए निकलने में कोई हर्ज नहीं है। और जो लोग ऐसे हैं जिनका भरण-पोषण उसके उपस्थित रहने पर भी उस पर अनिवार्य नहीं होता, यदि वे नाराज हों, चाहे उनकी बर्बादी का डर ही क्यों न हो, तब भी हज के लिए निकलने में कोई हर्ज नहीं है। यह मुहीत में लिखा है। फ़तावा शेख अबुल लैस में लिखा है कि यदि किसी का बेटा खूबसूरत नवयुवक (अमराद) हो, तो पिता को अधिकार है कि वह दाढ़ी आने तक उसे हज पर जाने से मना करे। मुल्तकृत में है कि फर्ज हज माता-पिता की आज्ञा मानने से श्रेष्ठ है, और माता-पिता की आज्ञा मानना नफिल हज से श्रेष्ठ है। और कुबरा में है कि यदि यात्रा खतरनाक हो, जैसे समुद्री यात्रा, तो माता-पिता की अनुमति के बिना हज के लिए न निकले। यह तातार खानिया में लिखा है। जिस व्यक्ति पर कर्ज है, उसके लिए जिहाद और हज पर जाना मकरूह है, भले ही उसके पास कर्ज चुकाने के लिए पर्याप्त धन न हो, लेकिन कर्जदाताओं से अनुमति लेकर जाना जायज है। यदि कर्ज का कोई जामिन (कफ़ील) हो, तो यदि वह कर्जदार की अनुमति से जामिन बना है, तो दोनों की अनुमति के बिना न निकले। और यदि वह कर्जदार की अनुमति के बिना जामिन बना है, तो जो

व्यक्ति कर्ज का दावा करता है उसकी अनुमति के बिना न निकले, जामिन की अनुमति के बिना निकलना जायज है। यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है।

अध्याय: 2 मीकात के वर्णन में

वे मीकात (निर्धारित स्थान) जिनसे बिना एहराम के आगे बढ़ना जायज नहीं है, पाँच हैं: मदीना वालों के लिए 'ज़ुल हुलैफ़ा', इराक वालों के लिए 'ज़ात-ए-इराक़', सीरिया वालों के लिए 'जुहफ़ा', नज्द वालों के लिए 'क़र्न' और यमन वालों के लिए 'यलमलम'। मीकात निर्धारित करने का लाभ यह है कि इसके आगे एहराम में देरी करना मना है, यह हिदाया में लिखा है। और यदि इससे पहले एहराम बाँध ले तो जायज है, और यदि एहराम के दौरान निषिद्ध कार्यों के होने का डर न हो तो वही बेहतर है, अन्यथा मीकात तक एहराम में देरी करना बेहतर है। यह जहरातुन नैय्यरा में लिखा है। और ये मीकात उन देशों के लोगों के लिए हैं जिनके लिए वे निर्धारित हैं, और उनके अलावा जो लोग उधर से गुजरें, उनके लिए भी एहराम बाँधने का यही समय (स्थान) है। यह तब्यीन में लिखा है कि जो व्यक्ति बिना एहराम के मीकात से आगे बढ़ जाए और फिर दूसरे मीकात में चला जाए और वहाँ से एहराम बाँध ले तो जायज है, लेकिन अपने निर्धारित मीकात से एहराम बाँधना बेहतर है। यह जहरातुन नैय्यरा में लिखा है और यह समाप्त।

در جو چیزیں کہ سنت اور آداب ہیں ان کے چھوڑنے میں کچھ واجب نہیں ہوتا لیکن برائی ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے جن چیزوں سے حج میں پر ہیز کرتے ہیں وہ دو قسم ہیں ایک تو وہ کہ اپنی ذات میں کرے اور وہ چھ ہیں جماع سرمہ ڈالنا' ناخن تراشنے' خوشبو لگانا اور سر اور منہ ڈھکنا اور سلے ہوئے کپڑے پہننا اور دوسری قسم وہ ہے کہ دوسری چیزوں سے کرے اور وہ یہ ہیں حل و حرم میں شکار کو چھیڑنا اور حرم کے درخت کاٹنا یہ جامع صغیر میں لکھا ہے جو قاضی خان کی تصنیف ہے اور تحفہ میں اور سوا اس کے اور کتابوں میں بھی یہی ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے ۔

وہ صورتیں جن میں حج پر جانا مکروہ ہے:

اسی سے ملتے ہوئے مسئلے اگر والدین میں کوئی ناراض ہوں تو حج کو جانا مکروہ ہے لیکن یہ حکم اس وقت ہے کہ باپ بیٹے کی خدمت کا محتاج ہو اور اگر وہ اس کی خدمت کا محتاج نہیں ہے تو حج کے جانے میں مضائقہ نہیں اور اگر ماں باپ نہ ہوں تو دادوں اور دادیوں کا بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان کے مقطعات میں لکھا ہے سیر الکبیر میں مذکور ہے کہ اگر باپ کے ہلاک ہو جانے کا خوف نہ ہو تو حج کے واسطے نکلنے میں مضائقہ نہیں اور اسی طرح اگر اس کی بی بی اور اولاد اور ان کے سوا وہ لوگ جن کا نفقہ اس کے ذمہ واجب ہے اس کے حج کے جانے سے ناراض ہوں اور ان کے ہلاک ہونے کا خوف نہیں ہے تو حج کے واسطے نکلنے میں مضائقہ نہیں ہے اور جو لوگ ایسے ہیں کہ بر تقدیر اس کے حاضر رہنے کے بھی اس پر ان کا نفقہ لازم نہیں ہوتا وہ اگر ناراض ہوں تو اگر چہ ان کی ہلاکی کا خوف ہو تو بھی حج کے واسطے

نکلنے میں مضائقہ نہیں یہ محیط میں لکھا ہے فتاویٰ شیخ ابو الیث میں لکھا ہے کہ اگر کسی کا لڑکا امر د خوبصورت ہو تو باپ کو اختیار ہے داڑھی نکلنے کے وقت تک اس کو حج کے جانے سے منع کرے ملتقط میں ہے کہ حج فرض ماں باپ کی اطاعت سے اولیٰ ہے اور ماں باپ کی اطاعت حج نفل سے اولیٰ ہے اور کبریٰ میں ہے اگر سفر خوفناک ہو جیسے دریا کا سفر تو بغیر اجازت ماں باپ کے حج کو نہ نکلے یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے جس شخص پر قرض ہے اس کو جہاد اور حج کو جانا مکروہ ہے اگر چہ اس کے پاس اس قدر مال نہ ہو کہ اپنے قرض کو ادا کرے لیکن قرض خواہوں سے اجازت حاصل کر کے جاتا جائز ہے اگر قرض کا کوئی کفیل ہو تو اگر وہ قرضدار کی اجازت سے کفیل ہوا ہے تو بغیر دونوں کی اجازت کے نہ نکلے اور اگر بغیر اجازت قرضدار کے کفیل ہوا ہے تو جو شخص قرض کا مطالبہ کرتا ہے اس کی بے اجازت نہ نکلے کفیل کی بے اجازت نکلنا جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

باب: ۲ میقات کے بیان میں

وہ میقات جن سے بغیر احرام کے آگے بڑھنا جائز نہیں پانچ ہیں اہل مدینہ کے واسطے ذو الحلیفہ اور اہل عراق کے واسطے ذات عراق اور اہل شام کے واسطے جحفہ اور اہل نجد کے واسطے قرن اور اہل یمن کے واسطے یلملم میقات مقرر کرنے سے فائدہ یہ ہے کہ اس کے آگے احرام میں تاخیر کرنا منع ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر اس سے پہلے احرام باندھ لے تو جائز ہے اور اگر احرام کے ممنوعات کے صادر ہونے کا خوف نہ ہو تو وہی افضل ہے ورنہ میقات تک احرام میں تاخیر کرنا افضل ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں لکھا ہے اور یہ نسب میقات ان ملک والوں کے واسطے ہیں جن کی وہ میقات ہیں اور ان کے سوا اور لوگ جو اس طرف سے گذریں ان کے واسطے احرام باندھنے کے وقت ہیں یہ تبیین میں لکھا ہے جو شخص بغیر احرام کے میقات سے آگے بڑھ جائے

پھر دوسرے میقات میں چلا جائے اور وہاں سے احرام باندھ لے تو جائز ہے لیکن اپنے میقات سے اس کا احرام باندھنا افضل ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں لکھا اور یہ ختم

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 49 Kitab al-Hajj (Book of Pilgrimage)

...is for those who are not residents of Medina, because the residents of Medina have a more specific relationship with their Miqat (designated boundary for Ihram). This is written in Siraj al-Wahhaj. A person who travels to Mecca via a route that is not a commonly used path should enter into Ihram when they are parallel to any of these Miqats. This is written in Muhit al-Sarakhsi. For a person traveling by sea, the time for entering Ihram is when they are parallel to a Miqat; they should not proceed beyond that point without Ihram. This is written in Siraj al-Wahhaj. If the sea or land route passes between two Miqats, they may enter Ihram whenever they are parallel to either one. However, entering Ihram when parallel to the more distant Miqat is preferable. This is written in Tabyin. If the route is such that it does not align with any Miqat, then when Mecca is two stages (manzil) away, one should enter into Ihram. This is written in Bahr al-Raiq. For a person whose family resides at the Miqat or between the Miqat and the Haram (sacred boundary), their Miqat for Hajj and Umrah is the place in 'Hill' (the area outside the Haram but inside the Miqat) situated between the Miqat and the Haram. Delaying the Ihram until reaching the Haram is permissible, as stated in Muhit. Residents of Mecca should enter Ihram for Hajj from within the Haram, and for Umrah from the Hill. This is written in al-Kafi. Therefore, whoever intends to perform Umrah should go towards the Hill from any direction to enter into Ihram, and entering Ihram from Tan'im is most virtuous. This is written in Hidayah.

An Afaqi (outsider) should not enter Mecca without Ihram: It is not permissible for an Afaqi to enter Mecca without Ihram, whether they intend to perform Hajj or not. If they do enter, then Hajj or Umrah becomes obligatory upon them. This is written in Muhit al-Sarakhsi. As for a person residing between the Miqat and Mecca, such as a Bustani (resident of the orchards), it is permissible for them to enter Mecca without Ihram for their needs. However, when they intend to perform Hajj, it will not be valid without Ihram, and there is no harm in this. This is written in al-Kafi. Similarly, if a resident of Mecca goes towards the Hill to collect wood or grass and then re-enters Mecca, it is permissible for them to enter without Ihram. If an Afaqi becomes a resident of the Bustan area, the same rule applies to them. This is written in Muhit al-Sarakhsi.

Chapter: 3 Regarding the Description of Ihram Pillars (Arkan) and Conditions (Shara'it) of Ihram: There are both pillars and conditions for Ihram. The pillar is that an action should be performed which is among the specific characteristics of Hajj.

This is of two types: the first type is verbal (qawl), i.e., saying: "Labbayk Allahumma Labbayk, la sharika lak..." Saying this once is a condition, and saying it more than that is Sunnah.

1. The Haram extends three miles from Mecca towards Medina, seven miles towards Iraq and Taif, ten miles towards Jeddah, and seven miles towards Ji'ranah. It is written in Shami that Prophet Ibrahim set up markers on all sides to define the boundaries of the Haram. Archangel Jibra'il (Gabriel) showed all those places to the Messenger of Allah (peace be upon him), and then the Messenger of Allah (peace be upon him) had the boundaries constructed. After him, Hazrat Umar, then Hazrat Uthman, and then Amir Mu'awiyah had those boundaries constructed, and their markers still exist on all sides. However, no marker is installed towards Jeddah and Ji'ranah.
2. Tan'im: A location near Mecca, close to Masjid Aisha, and among the locations of the Hill, it is the closest to Mecca.
3. Afaqi: A person who resides outside the Miqat boundaries.

उन लोगों के लिए है जो मदीना के निवासी नहीं हैं, क्योंकि मदीना के निवासियों को अपने मीक़ात (सीमा) से अधिक विशेषता प्राप्त है, यह सिराजुल वहाज में लिखा है। जो व्यक्ति किसी ऐसे रास्ते से मक्का जाए जो आम रास्ता नहीं है, तो जब वह इन मीक़ातों में से किसी मीक़ात के बराबर पहुँचे तो एहराम बाँध ले, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। जो व्यक्ति समुद्र से यात्रा करे, उसके एहराम बाँधने का समय वह है जब वह किसी मीक़ात के बराबर हो, वहाँ से बिना एहराम के आगे न बढ़े, यह सिराजुल वहाज में लिखा है। और अगर समुद्री या ज़मीनी रास्ता ऐसा हो कि वह दो मीक़ातों के बीच से गुज़रे, तो उनमें से जिसके भी बराबर होने के समय चाहे एहराम बाँध ले, और जो मीक़ात और हो उसके मुक़ाबले से एहराम बाँधना बेहतर है, यह तबयीन में लिखा है। और अगर रास्ता ऐसा हो कि किसी मीक़ात का सामना न होता हो, तो जब मक्का दो मंज़िल की दूरी पर रह जाए, तो वहाँ से एहराम बाँध ले, यह बहरुर राइक़ में लिखा है। जिस व्यक्ति के परिवार वाले मीक़ात में हों या मीक़ात और हरम के बीच हों, उनका मीक़ात हज और उमराह के लिए वह 'हिल' का स्थान है जो मीक़ात और हरम के बीच में है। और अगर हरम तक एहराम में देरी करें तो जायज़ है, यह मुहीत में लिखा है। मक्का निवासी हज के लिए एहराम हरम से बाँधें और उमराह के लिए हिल से बाँधें, यह काफ़ी में लिखा है। अतः जो व्यक्ति उमराह का इरादा करे, वह एहराम बाँधने के लिए किसी भी तरफ से 'हिल' की ओर जाए और तन'ईम से एहराम बाँधना सबसे उत्तम है, यह हिदाया में लिखा है।

आफ़ाक़ी बिना एहराम के मक्का में प्रवेश न करे: आफ़ाक़ी (बाहरी निवासी) के लिए जायज़ नहीं है कि वह बिना एहराम के मक्का में प्रवेश करे, चाहे वह हज की नीयत करे या न करे। और अगर प्रवेश कर गया तो उस पर हज या उमराह अनिवार्य (लाज़िम) हो जाएगा, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। और जो व्यक्ति मीक़ात और मक्का के बीच रहने वाला है, जैसे बुस्तानी, तो उसके लिए जायज़ है कि अपनी ज़रूरतों के लिए मक्का में बिना एहराम के प्रवेश करे, लेकिन जब वह हज का इरादा करेगा, तो बिना एहराम के(हज) अदा नहीं होगा और इसमें कोई हर्ज नहीं है, यह काफ़ी में लिखा है। इसी तरह अगर मक्का का निवासी लकड़ी या घास लेने के लिए हिल की ओर जाए और फिर मक्का में प्रवेश करे, तो उसे बिना एहराम के मक्का में प्रवेश करना जायज़ है। और आफ़ाक़ी अगर अहल-ए-बुस्तान में शामिल हो जाए, तो उसके लिए भी यही हुक्म है, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है।

अध्याय: ३ एहराम के बयान में एहराम के अरकान और शर्तें: एहराम के लिए अरकान भी हैं और शर्तें भी। रुकन यह है कि उससे कोई ऐसा कार्य किया जाए जो हज की विशेषताओं में से हो, और

वह दो प्रकार का है: पहला प्रकार 'कौल' (शब्द) है, यानी यूँ कहे: 'लब्बैक अल्लाहुम्मा लब्बैक ला शरीका लक...' और इसे एक बार कहना शर्त है और इससे अधिक कहना सुन्नत है।

1. हरम मदीना की दिशा में मक्का से तीन मील तक है, इराक़ और ताइफ़ की दिशा से सात मील तक है, जेद्दा की दिशा से दस मील तक है और जे'अराना की दिशा में सात मील तक है। शामी में लिखा है कि हरम की सीमाएँ निर्धारित करने के लिए हज़रत इब्राहिम ने हर तरफ निशानियाँ स्थापित की थीं। वह सभी स्थान जिब्रील अलैहिस्सलाम ने रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम को बताए, फिर रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने उनकी सीमाएँ बनवाईं। उनके बाद हज़रत उमर ने, उनके बाद हज़रत उस्मान ने, और उनके बाद अमीर मुआविया ने वे सीमाएँ बनवाईं और उनकी निशानियाँ अभी तक हर तरफ मौजूद हैं, लेकिन जेद्दा और जे'अराना की तरफ कोई निशानी स्थापित नहीं है।
2. तन'ईम: मक्का के पास एक स्थान है, मस्जिद-ए-आयशा के पास और हिल के स्थानों में वह मक्का से सबसे करीब है।
3. आफ़ाक़ी: वह व्यक्ति जो मीक़ात की सीमाओं से बाहर रहने वाला हो।

ان لوگوں کے واسطے ہے جو اہل مدینہ نہیں ہیں اسلئے کہ اہل مدینہ کو اپنے میقات سے خصوصیت زیادہ ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ جو شخص مکہ کو کسی ایسے راستہ سے جائے جو عام راستہ نہیں ہے تو وہ جب ان میقاتوں میں سے کسی میقات کے مقابل ہو تو احرام باندھے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے جو شخص دریا میں سفر کرے اس کے احرام باندھنے کا وقت وہ ہے کہ جب کسی میقات کے مقابل ہو وہاں سے بغیر احرام کے آگے نہ بڑھے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر دریا یا خشکی کا راستہ ایسا ہو جائے کہ وہ دونوں میقاتوں میں ہو کر گزرے تو ان میں سے جس کے مقابل ہونے کے وقت چاہے احرام باندھے اور جو میقات اور ہو اس کے مقابلہ سے احرام باندھنا اولیٰ ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر راستہ اس طرح ہو کہ کسی میقات کا مقابلہ نہ ہوتا ہو تو جب مکہ دو منزل رہے تو وہاں سے احرام باندھے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے جس شخص کے اہل و عیال میقات میں ہوں یا میقات اور حرم کے درمیان میں ہوں ان کا میقات حج اور عمرہ کے واسطے وہ مقام حل کا ہے جو میقات و حرم کے درمیان میں ہے اور اگر حرم تک احرام میں تاخیر کریں تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے مکہ والے حج کے واسطے احرام حرم سے باندھیں اور عمرہ کے واسطے حل سے باندھیں یہ کافی میں لکھا ہے پس جو شخص عمرہ کا ارادہ کرے وہ کسی جانب سے احرام باندھنے کے واسطے حل کو جائے اور تنعیم سے احرام باندھنا افضل ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے۔

آفاقی بغیر احرام کے مکہ میں داخل نہ ہو: آفاقی کو جائز نہیں کہ بغیر احرام کے مکہ میں داخل ہو خواہ حج کی نیت کرے یا نہ کرے اور اگر داخل ہو گیا تو اس پر حج یا عمرہ لازم ہوگا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور جو شخص کہ میقات اور مکہ کے درمیان میں رہنے والا ہے جیسے

بستانی تو اس کو جائز ہے کہ اپنی ضرورتوں کے واسطے مکہ میں بغیر احرام کے داخل ہو لیکن جب حج کا ارادہ کرے گا تو بغیر احرام کے ادا نہ ہوگا اور اس میں کچھ حرج نہیں یہ کافی میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر مکہ کا رہنے والا لکڑیاں یا گھاس لینے کو حل کی طرف جائے پھر مکہ میں داخل ہو تو اس کو بغیر احرام کے مکہ میں داخل ہونا جائز ہے اور آفاقی اگر اہل بستان میں شامل ہو جائے تو اس کا بھی یہی حکم ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

باب : ۳ احرام کے بیان میں احرام کے ارکان وشرائط: احرام کے واسطے ارکان بھی ہیں اور شرطیں ہیں رکن یہ ہے کہ اس سے کوئی ایسا فعل پایا جائے جو حج کے خصائص میں سے ہو اور وہ دو قسم ہے پہلے قسم قول ہے یعنی یوں کہے : لبیک اللّٰھم لبیک لا شریک لک اور یہ ایک بار کہنا شرط ہے اور اس سے زیادہ سنت۔

۱ حرم مدینہ کی جانب مکہ سے تین میل تک ہے اور عراق اور طائف کی جانب سے سات میل تک ہے اور جدہ کی جانب دس میل تک اور جعرانہ کی جانب میں سات میل تک شامی میں لکھا ہے کہ حرم کے حدود مقرر کرنے کے لئے سب طرف علامتیں حضرت ابراہیم نے نصب کی تھیں وہ سب مقامات جبرائیل علیہ السلام نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو بتلائے پھر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے اس کی حدیں بنوائیں ان کے بعد حضرت عمر نے ان کے بعد حضرت عثمان نے ان کے بعد امیر معاویہ نے وہ حدیں بنوائیں اور ان کی علامتیں سب طرف ابھی تک موجود ہیں مگر جدہ اور جعرانہ کی طرف کوئی علامت منصوب نہیں ہے۔ ۲ تنعیم: مکہ کے قریب ایک موضع مسجد عائشہ کے پاس ہے اور حل کے مواضعات میں وہ سب سے زیادہ مکہ سے قریب ہے۔ ۳ آفاقی وہ شخص ہے جو میقات سے باہر رہنے والا ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 1 (50) Kitab al-Hajj

...is, and if he abandons it, he will be a sinner. This is stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If instead of *Talbiyah*, one utters phrases of *Tasbih*, *Tahmid*, *Tahlil*, or *Tamjid*, or similar words of *Dhikr* (remembrance) of Allah and intends to enter *Ihram* thereby, the *Ihram* will be valid by consensus (*Ijma*). This ruling applies whether the person is capable of reciting the *Talbiyah* correctly or not. Similarly, if one says the *Talbiyah* in another language, the *Ihram* is valid, regardless of whether they can read Arabic well or not. This is mentioned in *Sharh al-Tahawi*, though reciting it in Arabic is superior. If one only says "*Allahumma*" (O Allah) and nothing more, then according to those who hold that prayer (*Salah*) begins with saying "*Allahumma*", *Ihram* also begins. According to those who hold that prayer does not begin with it, *Ihram* also does not begin. This is recorded in *Fatawa Qadi Khan*.

The second category among the specifics of Hajj is an action, which is: placing a collar (*Quladah*) around the neck of the sacrificial camel or cow (*Hadiy*) and driving it forward with the intention of Hajj; this validates the *Ihram*, even if *Talbiyah* was not uttered. This applies whether the sacrifice is voluntary (*Nafl*), a vow (*Nazr*), or a compensation for hunting, etc. If the sacrificial animal was sent with someone else and the person did not accompany it initially but later set out in that direction, he will not be in *Ihram* until he joins the animal. However, if the sacrifice is for *Hajj al-Tamattu* or *Hajj al-Qiran*, then simply setting out in that direction before joining the animal establishes *Ihram*; this is stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. Once he joins the animal and drives it, his intention becomes coupled with this action, which is among the specifics of *Ihram*; thus, he enters *Ihram* just as if he had driven the animal from the start. This is mentioned in *Al-Hidayah*. If several people share a sacrificial camel or cow and all are heading towards the Kaaba, and one of them, with their permission, places the collar on the animal, they all enter *Ihram*. If he does so without their permission, only he enters *Ihram*. The method of collaring is to tie a shoe, a piece of leather, or tree bark around the neck of the camel or cow; this is stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a covering (*Jhul*) is placed on the animal or a collar on a goat, and one sets out with the intention of *Ihram*, he does not enter *Ihram* through these acts alone. Similarly, if one performs *Ish'ar* (marking) on a camel or cow with the intention of *Ihram*, the ruling is the same according to all; this is stated in *Al-Mudmarat*. *Tajlil*, which is placing a covering on the animal and then giving it in charity (*Sadaqah*), is recommended (*Mustahabb*), but collaring is better than covering; this is stated in *Fath al-Qadir*.

Issues of Sacrifice in Hajj: *Budnah* refers to the sacrifice of a camel or a cow, as stated in *Al-Hidayah*. *Ish'ar* refers to wounding the hump of the camel or cow on the left side so that blood flows. According to Imam Abu Hanifah, it is disliked (*Makruh*), but according to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), it is better; this is in *Al-Mudmarat*. *Tajlil* is placing a covering on the animal, as in *Sharh al-Tahawi*. A condition for *Ihram* is the intention (*Niyyah*). If *Talbiyah* is uttered without the intention of *Ihram*, the *Ihram* is not established, as per *Al-Muhit al-Sarakhsi*. Intention alone also does not start *Ihram* until *Talbiyah* or a substitute *Dhikr* is performed, or the sacrificial animal is driven, or a collar is placed on it; this is in *Al-Mudmarat*. When one intends *Ihram*, he should perform *Ghusl* (ritual bath) or *Wudu* (ablution), though *Ghusl* is superior. This *Ghusl* is for cleanliness; even a woman in menstruation is commanded to perform it, as per *Al-Hidayah*. It is also recommended for women in postnatal bleeding and for boys. One should clean their body thoroughly, trim nails and mustaches, and shave armpit and pubic hair. If men are accustomed to shaving their heads or intend to do so that day, they may shave...

1. *Tasbih*: Saying *Subhan-Allah*. *Tahmid*: Saying *Alhamdulillah*. *Tahlil*: Saying *La ilaha illallah*. *Tamjid*: Describing the greatness of Allah Almighty.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द १ (५०) किताबुल हज्ज

...है और अगर उसको छोड़ेगा तो गुनहगार होगा यह मुहीत सरख्सी में लिखा है और अगर लब्बैक की जगह तस्बीह या तहमीद या तहलील या तमजीद के कलमे कहे या इसके मिस्ल और ज़िक्रुल्लाह का किया और इससे एहराम की नियत की तो एहराम सही हो जाएगा बिल इज्मा यही हुक्म है, ख्वाह वह लब्बैक अच्छी तरह कह सकता हो या न कह सकता हो। इसी तरह अगर लब्बैक दूसरी ज़बान में कहे तो भी एहराम हो जाएगा ख्वाह वह अरबी में अच्छी तरह पढ़ सकता हो या न पढ़ सकता हो। यह शरह तहावी में लिखा है और अरबी में कहना अफ़ज़ल है। और अगर सिर्फ'अल्लाहुम्मा' कहा और उस पर कुछ ज़्यादा नहीं किया, तो जिस शख्स का यह कौल है कि 'अल्लाहुम्मा' कहने से नमाज़ शुरू हो जाती है उसके नज़दीक एहराम भी शुरू हो जाता है, और जिस शख्स का यह कौल है कि इससे नमाज़ नहीं शुरू होती तो उसके नज़दीक एहराम भी नहीं शुरू होता, यह फतावा काज़ी खान में लिखा है।

दूसरी किस्म खुसूसियत-ए-हज्ज में से फेल (कार्य) है और वह यह है कि हदिया यानी कुर्बानी के ऊंट या गाय के गले में पट्टा (पट्टा) डाले और उसको हांकता हुआ हज्ज के इरादे पर ले चले तो एहराम सही हो जाता है, चाहे लब्बैक न कही हो, चाहे वह कुर्बानी नफ़्ल की हो या मन्नत (नज़्र) की हो या शिकार वगैरह के बदले की हो। और अगर कुर्बानी किसी शख्स के साथ भेजी और खुद उसके साथ न गया, उसके बाद फिर उस तरफ को चला, तो जब तक कुर्बानी से मिल न जाएगा तब तक साहिब-ए-एहराम न होगा। लेकिन अगर कुर्बानी मुतअ या किरॉन की है तो कुर्बानी के साथ मिलने से पहले सिर्फ उस तरफ मुतवज्जह होने से साहिब-ए-एहराम हो जाता है, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। पस जिस वक्त उसके साथ मिल जाएगा और उसको हांकेगा, तो नियत इस अमल से मिल गई जो एहराम की खुसूसियत में से है, पस इसी तरह साहिब-ए-एहराम हो गया जैसे इब्तिदा में कुर्बानी के हांकने से होता है, यह हिदाया में लिखा है। अगर कई लोग कुर्बानी के एक ऊंट या गाय में शरीक हों और वह सब खाना-ए-काबा की तरफ जाते हों और एक शख्स ने उन सब के हुक्म से उस कुर्बानी के गले में पट्टा डाला तो सबका एहराम हो गया, और अगर उनके हुक्म के बिना डाला तो सिर्फ उस शख्स का एहराम हुआ दूसरों का नहीं हुआ। पट्टा डालने की सूरत यह है कि कुर्बानी के ऊंट या गाय की गर्दन में जूता या चमड़े का टुकड़ा या दरख्त की छाल बांध दे, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। अगर कुर्बानी के ऊंट या गाय पर झूल डाली या बकरी के गले में पट्टा डाला और इन दोनों से एहराम की नियत करके उनको ले चला, तो साहिब-ए-एहराम न होगा। और इसी तरह अगर ऊंट या गाय को

'इशआर' (चिह्नित) किया और उससे एहराम की नियत की तो भी सब के नज़दीक यही हुक्म है, यह मुज़मरात में लिखा है। और तजलील यानी कुर्बानी पर झूल डालना और फिर झूल खैरात (सदका) कर देना मुस्तहब है, और पट्टा डालना झूल डालने से ज़्यादा बेहतर है, यह फतह अल-क़दीर में लिखा है।

हज्ज में कुर्बानी के मसाइल: बदना ऊंट और गाय की कुर्बानी को कहते हैं यह हिदाया में लिखा है। और 'इशआर' यह है कि ऊंट या गाय के कूबड़ में बाईं ओर ज़ख्म लगा दे जिससे खून बहे, इमाम अबू हनीफ़ा के नज़दीक वह मकरूह है और साहिबैन के नज़दीक वह बेहतर है, यह मुज़मरात में लिखा है। और 'तजलील' यह है कि ऊंट या गाय पर झूल डाले यह शरह तहावी में लिखा है। एहराम की शर्त नियत है, अगर लब्बैक बिना एहराम की नियत के कहेगा तो एहराम नहीं बंधेगा, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। और सिर्फ नियत से भी एहराम शुरू न होगा जब तक लब्बैक या इसके बदले कोई और ज़िक्र न करे या कुर्बानी को न हांके या कुर्बानी के ऊंट या गाय के गले में पट्टा न डाले, यह मुज़मरात में लिखा है। और जब एहराम का इरादा कर ले तो गुस्ल करे या वज़ू करे लेकिन गुस्ल करना अफ़ज़ल है, और यह गुस्ल पाकी के लिए है, यहाँ तक कि हैज़ वाली औरत को भी इस गुस्ल का हुक्म है यह हिदाया में लिखा है। और वह गुस्ल निफ़ास वाली औरत और लड़के के हक़ में भी मुस्तहब है कि अपने बदन की पूरी सफाई करे, नाख़ून और मूंछें तराशे और बगल और ज़ेर-ए-नाफ के बाल मूंढे और अगर मर्दों को सर मुंडवाने की आदत हो या उस दिन सर मुंडवाने का इरादा करे तो मुंडवा...

१ तस्बीह 'सुब्हानअल्लाह' कहना, तहमीद 'अलहम्दुलिल्लाह' कहना, तहलील 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कहना, तमजीद अल्लाह तआला की बुज़ुर्गी बयान करना।

ہے اور اگر اس کو چھوڑے گا تو گنہگار ہوگا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر لبیک کی جگہ تسبیح یا تحمید یا تہلیل یا تمجید کے کلمے کہے یا اس کے مثل اور ذکر اللہ کا کیا اور اس سے احرام کی نیت کی تو احرام صحیح ہو جائے گا بالا جماع یہی حکم ہے خواہ وہ لبیک اچھی طرح کہہ سکتا ہو یا نہ کہہ سکتا ہو اسی طرح اگر لبیک دوسری زبان میں کہے تو بھی احرام ہو جائے گا خواہ وہ عربی میں اچھی طرح پڑھ سکتا ہو یا نہ پڑھ سکتا ہو یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور عربی میں کہنا افضل ہے اور اگر صرف اللھم کہا اور اس پر کچھ زیادہ نہیں کیا تو جس شخص کا یہ قول ہے کہ اللھم کہنے سے نماز شروع ہو جاتی ہے اس کے نزدیک احرام بھی شروع ہو جاتا ہے اور جس شخص کا یہ قول ہے کہ اس سے نماز نہیں شروع ہوتی تو اس کے نزدیک احرام بھی نہیں شروع ہوتا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

دوسری قسم خصائص حج میں سے فعل ہے اور وہ یہ ہے کہ ہدیہ یعنی قربانی کے اونٹ یا گائے کے گلے میں پٹہ ڈالے اور اس کو ہانکتا ہوا حج کے ارادہ پر لے چلے تو احرام صحیح ہو جاتا ہے اگر چہ لبیک نہ کہی ہو خواہ وہ قربانی نفل کی ہو یا نذر کی ہو یا شکار وغیرہ کے عوض کی ہو اور اگر قربانی کسی شخص کے ساتھ بھیجی اور خود اس کے ساتھ نہ گیا اس کے بعد پھر اس طرف کو چلا تو جب تک قربانی سے مل نہ جائے گا تب تک صاحب احرام نہ ہوگا لیکن اگر قربانی متعہ یا قران کی ہے تو قربانی کے ساتھ ملنے سے پہلے صرف اس طرف کو متوجہ ہونے سے صاحب احرام ہو جاتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے پس جس وقت اس کے ساتھ مل جائے گا اور اس کو ہانکے گا تو نیت اس عمل سے قرین ہوگئی جو احرام کے خصائص میں سے ہے پس اسی طرح صاحب احرام ہو گیا جیسے ابتدا میں قربانی کے ہانکنے سے ہوتا ہے یہ ہدایہ میں لکھا

ہے اگر چند لوگ قربانی کے ایک اونٹ یا گائے میں شریک ہوں اور وہ سب خانہ کعبہ کی طرف جاتے ہیں اور ایک شخص نے ان سب کے حکم سے اس قربانی کے گلے میں پٹہ ڈالا تو سب کا احرام ہو گیا اور اگر ان کے بغیر حکم ڈالا تو صرف اس شخص کا احرام ہو گیا اوروں کا نہ ہوا پٹہ ڈالنے کی صورت یہ ہے کہ قربانی کے اونٹ یا گائے کی گردن میں نعل یا چڑے کا ٹکڑا یا درخت کی چھال باندھ دے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر قربانی کے اونٹ یا گائے پر جھول ڈالی یا بکری کے گلے میں پٹہ ڈالا اور ان دونوں سے احرام کی نیت کر کے ان کو لے چلا تو صاحب احرام نہ ہوگا اور اسی طرح اگر اونٹ یا گائے کو اشعار کیا اور اس سے احرام کی نیت کی تو بھی سب کے نزدیک یہی حکم ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے اور تجلیل یعنی قربانی پر جھول ڈالنا اور پھر جھول تصدق کر دینا مستحب ہے اور پٹہ ڈالنا جھول ڈالنے سے زیادہ بہتر ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

حج میں قربانی کے مسائل: بد نہ اونٹ اور گائے کی قربانی کو کہتے ہیں یہ ہدایہ میں لکھا اور اشعار یہ ہے کہ اونٹ یا گائے کی کوہان میں بائیں جانب زخم لگا دے جس سے خون بہے امام ابوحنیفہ کے نزدیک وہ مکروہ ہے اور صاحبین کے نزدیک وہ بہتر ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے اور تجلیل یہ ہے کہ اونٹ یا گائے پر جھول ڈالے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے شرط احرام کی نیت ہے اگر لبیک بغیر احرام کی نیت سے کہے گا تو احرام نہ بندھے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور صرف نیت سے بھی احرام شروع نہ ہوگا جب تک لبیک یا اس کے قائم مقام کوئی اور ذکر نہ کرے یا قربانی کو نہ ہانکے یا قربانی کے اونٹ یا گائے کے گلے میں پٹہ نہ ڈالے یہ مضمرات میں لکھا ہے اور جب احرام کا ارادہ کر لے تو غسل کرے یا وضو کرے لیکن غسل کرنا افضل ہے اور یہ غسل ستھرائی کے واسطے ہے یہاں تک کہ حیض والی عورت کو بھی اس غسل کا حکم ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور وہ غسل نفاس والی عورت اور لڑکے کے حق میں بھی مستحب ہے کہ اپنے

بدن کی پوری صفائی کرے ناخن اور مونچھیں تراشے اور بغل اور زیر ناف کے بال مونڈے اور اگر مردوں کو سر منڈوانے کی عادت ہو یا اس دن سر منڈوانے کا ارادہ کرے تو منڈوا...

۱ تسبیح سبحان اللہ کہنا تحمید الحمد اللہ کہنا تہلیل لا الہ الا اللہ کہنا تمجید اللہ تعالیٰ کی بزرگی بیان کرنا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 51 | Kitab-ul-Hajj (Book of Pilgrimage)

... Otherwise, one should comb their hair and wash it with mallow (*khatmi*) and soapwort (*ashnan*), etc., to remove dust and dirt from the hair and body. It is recommended (*Mustahabb*) that when intending to enter *Ihram*, if one's wife or bondwoman is present and there is no obstacle, one should engage in sexual intercourse, as this is also a Sunnah; this is mentioned in *Al-Bahr al-Ra'iq*. One should then remove stitched clothes and socks and put on two unstitched sheets: a lower garment (*izar*) and an upper cloak (*rida*). It is preferable for both to be new, though washed ones are also acceptable; this is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*.

The Issue of Perfume: It is permissible to wear a single garment if it covers the *satr* (private areas); this choice is mentioned in *Sharh al-Mukhtar*. This covering is from the navel to the knees. The cloak should be wrapped over the back, shoulders, and chest, and tied above the navel. There is no harm if one tucks both corners into the lower garment. However, pinning it with a needle, sewing it, or tying a rope over oneself is disliked, though it does not necessitate any penalty (*Wajib*); this is mentioned in *Al-Bahr al-Ra'iq*. The cloak should be passed under the (right) arm and thrown over the left shoulder, leaving the right shoulder exposed (*idtiba*); this is mentioned in *Khizanat al-Muftin*. One may apply oil, whether scented or unscented. The jurists have a consensus (*Ijma*) that it is permissible before entering *Ihram* to apply perfume whose essence remains after entering *Ihram*. Such thick fragrances like musk and *ghaliya* are not disliked according to the manifest narration; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan* and is the correct view.

It is mentioned in *Al-Muhit* that applying a fragrance to clothes that persists after *Ihram* is not permissible according to some, but jurists have adopted the view that it is allowed. Afterwards, one should pray two *rak'ahs*. It is preferable to recite Surah Al-Kafirun in the first and Surah Al-Ikhlas in the second, following the practice of the Prophet (PBUH). Many scholars, after completing Surah Al-Kafirun, recite the verse (1) "Our Lord, let not our hearts deviate...", and after Surah Al-Ikhlas, they recite "Our Lord, grant us from Yourself mercy...". This prayer should not be performed during disliked (*Makruh*) times. If one only performs the obligatory (*Fard*) prayer, that is sufficient. After the prayer, one should supplicate for ease, saying: "O Allah, I intend the Hajj, so make it easy for me and accept it from me." After the prayer or upon mounting the ride, one should recite the *Talbiyah*. Reciting it after the prayer is superior in our view. The wording is: "Labbayk Allahumma Labbayk, Labbayk la sharika laka Labbayk, innal-hamda wan-ni'mata laka wal-mulk, la sharika lak." It is

better to add more words, such as "Labbayk, O God of all creation, Labbayk, O Forgiver of sins."

1. O Allah, I intend the Hajj, so make it easy for me and accept it from me. 2. I am at Your service, O Allah, I am at Your service. You have no partner. Indeed, all praise, grace, and sovereignty belong to You. You have no partner. 3. I am at Your service, O God of the creation. I am at Your service, O Forgiver of sins. I am at Your service, and I have found the success to obey You; all good is in Your hand, and Paradise is towards You.

(1) The full verse is: "Our Lord, let not our hearts deviate after You have guided us and grant us from Yourself mercy. Indeed, You are the Bestower."

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 | 51 | किताब-उल-हज

... ले, वरना बालों में कंघी कर ले और ख़तमी और अश्नान वग़ैरह से धोकर ग़ुबार और मैल को बालों से और जिस्म से दूर करे। और मुस्तहब (पसंदीदा) है कि जब एहराम का इरादा करे और पत्नी साथ हो और संभोग का कोई प्रतिबंध न हो, तो संभोग करे, क्योंकि यह भी सुन्नत है; यह 'बहर-उर-रैक़' में लिखा है। और सिले हुए कपड़े और मोज़े उतार दे और दो कपड़े पहन ले: एक तहबंद (लुंगी) और एक चादर। दोनों नए हों या धुले हुए हों, और नया होना बेहतर है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

ख़ुशबू का मसला: अगर सिर्फ़ एक कपड़ा पहन ले जिससे उसका सतर (गुप्तांग) ढंक जाए, तो जाइज़ है; यह इख़्तियार 'शरह मुख़्तार' में लिखा है। यह नाभि से घुटनों तक है। और चादर पीठ, कंधों और सीने पर ओढ़कर नाभि के ऊपर बाँधे। और अगर दोनों कोने तहबंद में ठूँस ले तो कोई हर्ज नहीं। और अगर उसे काटने या सुई से अटका दे या अपने ऊपर रस्सी बाँध ले, तो यह बुरा है, लेकिन कुछ वाजिब (अनिवार्य दंड) नहीं होता; यह 'बहर-उर-रैक़' में लिखा है। और चादर को अपने (दाएं) हाथ के नीचे से निकालकर बाएं कंधे पर डाले और दाएं कंधे को खुला छोड़ दे; यह 'ख़ज़ाना-उल-मुफ़्तीन' में लिखा है। और तेल लगाए, चाहे वह ख़ुशबू वाला हो या बिना ख़ुशबू वाला। और फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) का इस बात पर इज्मा (सहमति) है कि एहराम से पहले ऐसी ख़ुशबू लगाना जाइज़ है जिसका प्रभाव एहराम के बाद तक रहे। वह गाढ़ी ख़ुशबूदार चीज़ जैसे मुश्क और ग़ालिया, हमारे नज़दीक मकरूह नहीं है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है और यही सही है।

'मुहीत' में लिखा है कि कपड़े पर ऐसी ख़ुशबू लगाना जो एहराम के बाद तक रहे, कुछ लोगों के अनुसार जाइज़ नहीं है, लेकिन फ़ुक़हा ने इसी को अख़्तियार किया है। फिर दो रकात नमाज़ पढ़े। पहली रकात में सूरह फ़ातिहा और 'क़ुल या अय्युहल काफ़िरून' और दूसरी रकात में सूरह फ़ातिहा और 'क़ुल हुवल्लाहु अहद' पढ़ना सुन्नत के अनुसार बेहतर है। ज़्यादातर उलेमा 'क़ुल या अय्युहल काफ़िरून' के बाद 'रब्बना ला तुज़िग़ क़ुलूबना...' अंत तक पढ़ते हैं और सूरह इख़लास के बाद 'रब्बना आतिना मिल्लदुनका रहमतन...' पढ़ते हैं। यह नमाज़ मकरूह समय में न पढ़े। अगर सिर्फ़ फ़र्ज़ नमाज़ पढ़ ली, तो वह भी काफ़ी है। नमाज़ के बाद अल्लाह से आसानी की दुआ माँगे: 'ऐ अल्लाह, मैं हज का इरादा करता हूँ, इसे मेरे लिए आसान कर और क़ुबूल फ़रमा।' नमाज़ के बाद या सवारी पर बैठने के बाद 'लब्बैक' कहे। हमारे नज़दीक नमाज़ के बाद कहना बेहतर है। 'लब्बैक' के शब्द इस प्रकार कहें: 'लब्बैक अल्लाहुम्मा लब्बैक, लब्बैक ला शरीका लका लब्बैक, इन्नल हम्दा वन-

निअमता लका वल-मुल्का, ला शरीका लका।' इसमें और इज़ाफ़ा करना भी बेहतर है जैसे 'लब्बैक इलाहल ख़ल्क़, लब्बैक ग़फ़्फ़ारज़-ज़ुनूब'।

1. ऐ अल्लाह! मैं हज का इरादा करता हूँ, पस इसे मेरे लिए आसान कर और इसे मुझसे क़ुबूल फ़रमा। २. मैं हाज़िर हूँ तेरी सेवा में ऐ अल्लाह, मैं हाज़िर हूँ। तेरा कोई शरीक नहीं। बेशक सारी प्रशंसा, नेमत और राजपाट तेरा ही है। तेरा कोई शरीक नहीं। ३. मैं हाज़िर हूँ ऐ अल्लाह, मख़लूक़ के इलाह। मैं हाज़िर हूँ ऐ गुनाहों को बख़्शने वाले।

(१) पूरी आयत है: "रब्बना ला तुज़िग़ क़ुलूबना बअदा इध हदैतना वहब लना मिल-लदुनका रहमतन इन्नका अंतल वहाब।"

... لے ورنہ بالوں میں کنگھی کرلے اور خطمی اور اشنان وغیرہ سے دھو کر غبار اور میل کو بالوں سے اور جسم سے دور کرے اور مستحب ہے کہ جب احرام کا ارادہ کرے اور بی بی یا باندی ساتھ ہو اور کوئی مانع جماع کا نہ ہو تو جماع کرے اس لئے کہ یہ بھی سنت ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور سلے ہوئے کپڑے اور موزے کو اتارے اور دو کپڑے پہن لے ایک تہ بند اور ایک چادر دونوں نئے ہوں یا دھلے ہوئے ہوں اور نئے ہونا افضل ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

خوشبو کا مسئلہ: اگر صرف ایک کپڑا پہن لے جس سے اس کا ستر ڈھک جائے تو جائز ہے یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے یہ بند ناف سے گھٹنوں تک ہے اور چادر پیٹھ اور کاندھوں اور سینہ پر اوڑھ کر ناف سے اوپر باندھے اور اگر دونوں کونے اس کے تہ بند میں ٹھونس لے تو مضائقہ نہیں اور اگر اس کو کاٹنے یا سوئی سے اٹکا دے یا اپنے اوپر ایک رسی باندھ لے تو برائی ہے اور کچھ واجب نہیں ہوتا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور چادر کو اپنے ہاتھ کے نیچے سے داخل کرے اور بائیں کاندھے پر ڈالے اور داہنے کاندھے کو کھلا ہوا چھوڑے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اور تیل لگائے اور جو تیل چاہے لگائے خوشبو کا ہو یا بے خوشبو اور فقہا کا اجماع اس بات پر ہے کہ احرام سے پہلے ایسی خوشبو کی چیز لگانا جائز ہے جس کا جرم احرام کے بعد تک لگا رہے اگرچہ خوشبو اس کی احرام کے بعد تک باقی رہے اور ایسے ہی وہ گاڑھی خوشبو دار چیز جو احرام کے بعد تک لگی رہے جیسے کہ مشک اور غالیہ ہمارے نزدیک ظاہر روایت کے بموجب مکروہ نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے یہی صحیح ہے۔

یہ محیط میں ہے کپڑے میں ایسی چیز خوشبو دار لگانا جو احرام کے بعد تک لگی رہے کل کے قول کے بموجب جائز نہیں یہ قول صاحبین کی ایک روایت کے بموجب ہے فقہا نے کہا ہے کہ ہم اسی کو اختیار کرتے ہیں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے پھر دو رکعتیں پڑھے اور دونوں میں جو چاہے پڑھے اور اگر پہلی رکعت میں الحمد اور قل یا ایہا الکافرون اور دوسری رکعت میں الحمد اور قل ہو اللہ احد تبرکا بفعل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پڑھے تو افضل ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اکثر علماء قل یا ایہا الکافرون کو سورہ سے فارغ ہو کر آیت (۱) ربنا لا تزغ قلوبنا آخر تک پڑھتے ہیں اور قل ہو اللہ سے فارغ ہو کر ربنا اتنا من لدنک رحمۃ وھیء لنا من امرنا رشدا پڑھتے ہیں یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اس نماز کو وقتِ مکروہ میں نہ پڑھے اور اگر صرف فرض نماز پڑھ لی تو بھی کافی ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے پھر جب نماز سے فارغ ہو تو اللہ سے آسانی کی دعا مانگے اور یہ دعا پڑھے: اللّٰھم انی ارید الحج فیسرہ لی و تقبلہ منی یہ محیط میں لکھا ہے پھر نماز کے بعد یا سوار ہونے کے بعد لبیک کہے اور ہمارے نزدیک لبیک نماز کے بعد افضل ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اس طرح کہے :لبیک اللّٰھم لبیک لبیک لا شریک لک لبیک ان الحمد للہ والنعمۃ لک والملک لک لا شریک لک ان النعمۃ کے الف کے زبر سے بھی روایت ہے اور زیر سے بھی پڑھنا صحیح ہے کرخی نے کہا ہے کہ سب کلمات پڑھے اور ان سے کم نہ کرے۔ یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر ان سے اور زیادہ کرے تو بہتر ہے یعنی یوں کہے :لبیک الہ الخلق لبیک غفار الذنوب لبیک وسعدیک۔

۱۔ اے اللہ ارادہ کرتا ہوں میں حج کا پس آسان کر اس کو واسطے میرے اور قبول کر اس کو مجھ سے۔ ۲۔ میں حاضر ہوں تیری خدمت میں اے اللہ میں حاضر ہوں تیری خدمت میں نہیں ہے کوئی شریک واسطے تیرے میں حاضر ہوں تیری خدمت میں تحقیق حمد و نعمت واسطے تیرے ہے اور ملک واسطے تیرے ہے نہیں ہے اور کوئی شریک واسطے تیرے۔ ۳۔ حاضر ہوں میں تیری خدمت

میں اے اللہ مخلوق کے حاضر ہوں میں تیری خدمت میں اے بخشنے والے گناہوں کے حاضر ہوں میں تیری خدمت میں اور توفیق پائی میں نے تیری اطاعت کی اور بھلائی سب تیرے ہاتھ میں ہے اور جنت تیرے طرف ہے۔

(۱) پوری آیت یہ ہے: ربنا لا تزغ قلوبنا بعد اذ ھدیتنا وھب لنا من لدنك رحمة انك انت الوھاب۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 52 | Kitab al-Hajj (Book of Pilgrimage)

The phrase "Wal khayru kulluhu biyadika war raghba'u ilayk" (And all good is in Your hand and longing is towards You) is mentioned in *Muhit al-Sarakhsi*. It is unanimously considered disliked (Makruh) to shorten the Talbiyah; this is mentioned in *Bahr al-Ra'iq*. After reciting the Talbiyah (Labaik), one should send blessings (Durood) upon the Prophet (peace be upon him), who is the teacher of all virtues, and then recite any prayer (dua) one wishes. However, one should lower their voice while reciting Durood, as stated in *Fath al-Qadir*. After the obligatory prayers, one should recite Labaik as much as possible; this is recorded in *Muhit* and is the apparent (Zahir) narration. Tahawi stated that Labaik should be said after obligatory prayers and not after missed (Qaza) or supererogatory (Nafl) prayers; this is in *Sharh al-Tahawi*. Similarly, Labaik should be said when meeting a rider, ascending an elevation, descending a slope, in the morning, and upon waking from sleep; this is in *Muhit*. Furthermore, it should be said during circuits of the mount, when mounting, and when dismounting; this is in *Tabyin*. One should always raise their voice during Labaik, but not so much as to cause hardship; this is mentioned in *Fath al-Qadir*.

To Intend for Qiran or Ifrad:

Related to this are these issues: If after saying Labaik, one intends for Qiran or Ifrad, the Ihram will be for whatever was intended, even if neither was specifically mentioned while entering Ihram; this is recorded in *Idah*. It is narrated from Imam Muhammad that when someone sets out on a journey with the intention of Hajj and their specific intention is not present at the time of donning Ihram, it will be considered Ihram for Hajj. He was then asked about a person who set out on a journey without any specific intention, donned Ihram, and made no intention at all; he replied that as long as they have not performed the Tawaf of the Kaaba, they may make an intention for whichever they wish; this is written in *Fatawa Qadi Khan*.

Once they perform Tawaf even once, their Ihram will become that of Umrah; this is mentioned in *Muhit al-Sarakhsi*. If they have not performed Tawaf and intercourse occurs or an impediment arises, the Ihram will be considered for Umrah because its compensation (Qaza) will be mandatory. Thus, we consider that which is lesser and certain to be mandatory, and that is Umrah; this is stated in *Idah*. If someone donned Ihram for Hajj when Hajj was obligatory upon them and they intended neither the obligatory (Fard) nor the supererogatory (Nafl), it will be an Ihram for the obligatory Hajj, which is fulfilled simply by the essence of the intention; this is in *Zahiriyya*. If one

dons Ihram for two Hajj at the Miqat or outside the Miqat, both Hajj become mandatory according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf. Similarly, if one dons Ihram for two Umrahs at or outside the Miqat, both become mandatory; this is in *Fatawa Qadi Khan*.

If someone donned Ihram without intending Hajj or Umrah, then donned Ihram again with the intention of Hajj, the first Ihram will be for Umrah. If the second was intended for Umrah, then the first will be for Hajj. If no intention was made in the second Ihram, it will be Qiran. If one says the Labaik for Hajj but intends Umrah, or says the Labaik for Umrah but intends Hajj, the Ihram will be for whatever they intended. If one says the Labaik for Hajj and intends both Umrah and Hajj, it will be Qiran; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. If someone donned Ihram for something and forgot what it was, then both Hajj and Umrah become mandatory. If they donned Ihram for two things and forgot both, then by way of preference (Istihsan), Hajj and Umrah as Qiran become mandatory; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If one donned Ihram for Hajj only, it will be the Ihram for that year's Hajj; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. If one donned Ihram for a vow (Nazr) or Nafl, it will be for Nafl. If one donned Ihram for both Fard and Nafl, according to Imam Abu Hanifa, it will be for Nafl, and according to the most correct opinion, Imam Abu Yusuf holds the same view; this is mentioned in *Fath al-Qadir*.

---

1. Qiran: To intend both Umrah and Hajj together. Ifrad: To intend Hajj alone.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 | 52 | किताब-अल-हज

"वल् खैरु कुल्लुहु बियदिक वर रग़बाऊ इलैक" यह 'मुहित-ए-सरख़सी' में लिखा है और (तल्बिया को) कम करना सर्वसम्मति से मकरूह है, यह 'बह्र रायिक' में है। फिर जब 'लब्बैक' कह चुके तो नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम पर दरूद पढ़े जो अच्छाइयों के सिखाने वाले हैं और जो दुआ चाहे पढ़े लेकिन दरूद पढ़ते समय आवाज़ धीमी रखे, यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है। और नमाज़ों के बाद जितनी हो सके लब्बैक की अधिकता करे, यह 'मुहित' में लिखा है और यही ज़ाहिर रिवायत है। तहावी ने कहा है कि फ़र्ज़ नमाज़ों के बाद लब्बैक कहे, क़ज़ा और नफ़ल के बाद न कहे, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। और इसी प्रकार जब किसी सवार से मिले या ऊंचाई पर चढ़े या ढलान में उतरे और सुबह के समय और सोने से जागने के समय लब्बैक कहे, यह 'मुहित' में लिखा है। और जब सवारी के फेरे हों और सवार हो और सवारी से उतरे लब्बैक कहे, यह 'तब्ईन' में लिखा है। और हमेशा लब्बैक में आवाज़ बुलंद करे लेकिन इतनी तेज़ न करे कि कष्ट हो, यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है।

क़िरान या इफ़राद की नियत करना:

इसी से मिलते-जुलते ये मसले हैं कि अगर 'लब्बैक' कहकर क़िरान या इफ़राद की नियत करे तो जिस चीज़ की नियत की है, उसी का एहराम होगा, चाहे उन दोनों में से किसी का ज़िक्र एहराम (बाँधते समय ज़ुबान) से न किया हो, यह 'इज़ाह' में लिखा है। इमाम मोहम्मद से वर्णित है कि जब कोई व्यक्ति हज के इरादे से यात्रा पर निकले और एहराम बांधते समय उसकी नियत हाज़िर (स्पष्ट) न हो, तो वह एहराम हज का माना जाएगा। फिर उनसे पूछा गया कि कोई व्यक्ति यात्रा पर निकला और उसकी कोई विशेष नियत न थी और उसने एहराम बांधा और कोई नियत नहीं की, तो उन्होंने उत्तर दिया कि जब तक खाना-ए-काबा का तवाफ़ नहीं किया है, तब तक जिसकी चाहे उसकी नियत कर ले, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

जब वह एक बार तवाफ़ कर लेगा, तो उसका एहराम उमराह का हो जाएगा, यह 'मुहित-ए-सरख़सी' में लिखा है। और अगर तवाफ़ नहीं किया यहाँ तक कि सहवास कर लिया या कोई बाधा आ गई, तो एहराम उसके उमराह का समझा जाएगा, क्योंकि इस पर क़ज़ा वाजिब होगी। इसलिए हम उस चीज़ को वाजिब समझेंगे जो कम हो और निश्चित हो, और वह उमराह है, यह 'इज़ाह' में लिखा है। यदि किसी ने हज का एहराम बांधा और उस पर हज फ़र्ज़ था और उसने न फ़र्ज़ की नियत की और न ही

नफ़ल की, तो वह फ़र्ज़ हज का एहराम होगा और वह केवल नियत की नीयत से अदा हो जाता है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि मीक़ात या ग़ैर-मीक़ात में दो हजों का एहराम बांधा तो इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार दोनों हज लाज़िम (अनिवार्य) हो जाते हैं। और इसी प्रकार यदि मीक़ात या ग़ैर-मीक़ात में दो उमराह का एहराम बांधा तो दोनों लाज़िम हो जाएंगे, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

किसी ने एहराम बांधा और न हज की नियत की न उमराह की, फिर दोबारा हज की नियत से एहराम बांधा तो पहला एहराम उमराह का होगा। और यदि दूसरा उमराह की नियत से बांधा तो पहला एहराम हज का होगा। और यदि दूसरे एहराम में कोई नियत नहीं की तो वह 'क़िरान' होगा। और अगर लब्बैक हज का कहा और नियत उमराह की है, या लब्बैक उमराह का कहता है और नियत हज की करता है, तो जिसकी नियत करता है उसी का एहराम होगा। और अगर लब्बैक हज का कहता है और नियत उमराह और हज दोनों की करता है, तो वह 'क़िरान' होगा, यह 'मुहित-ए-सरख़सी' में लिखा है। अगर किसी ने किसी चीज़ का एहराम बांधा और उसे भूल गया, तो उस पर हज और उमराह (दोनों) लाज़िम होंगे। और अगर दो चीज़ों का एहराम बांधा था और उन दोनों को भूल गया तो भी 'इस्तेहसान' के अनुसार हज और उमराह बतौर 'क़िरान' लाज़िम होगा, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर केवल हज का एहराम बांधा तो उसी साल के हज का एहराम होगा, यह 'मुहित-ए-सरख़सी' में लिखा है। अगर मन्नत (नज़्र) और नफ़ल का एहराम बांधा तो नफ़ल का एहराम होगा, और अगर फ़र्ज़ और नफ़ल का एहराम बांधा तो इमाम अबू हनीफ़ा के अनुसार नफ़ल का एहराम होगा, और सबसे सही कथन के अनुसार इमाम अबू यूसुफ़ का भी यही विचार है, यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है।

---

1. क़िरान यानी उमराह और हज की एक साथ नियत करना और इफ़राद यानी केवल हज की नियत करना।

والخیر کله بیدیک والرغباء الیک یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور کم کرنا بالاتفاق مکروہ ہے یہ بحر الرائق میں ہے پھر جب لبیک کہہ چکے تو نبی صلی اللہ علیہ وسلم پر درود پڑھے جو نیکیوں کے سکھانے والے ہیں اور جو دعا چاہے پڑھے لیکن درود پڑھتے وقت آواز پست کرے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور نمازوں کے بعد جس قدر ہو سکے لبیک کی کثرت کرے یہ محیط میں لکھا ہے اور یہی ظاہر روایت ہے طحاوی نے کہا ہے کہ فرض نمازوں کے بعد لبیک کہے قضا اور نفل کے بعد نہ کہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اسی طرح جب کسی سوار سے ملے یا بلندی پر چڑھے یا پستی میں اترے اور صبح کے وقت اور سونے سے جاگنے کے وقت لبیک کہے یہ محیط میں لکھا ہے اور جب سواری کے پھیرے اور سوار ہو اور سواری سے اترے لبیک کہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور ہمیشہ لبیک میں آواز بلند کرے مگر اتنی بلند نہ کرے کہ مشقت حاصل ہو یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

قرآن یا افراد کی نیت کرنا:

اسی سے ملتے ہوئے ہیں یہ مسئلے اگر لبیک کہہ کر قرآن یا افراد کی نیت کرے تو جو نیت کی ہے اس کا احرام ہوگا اگر چہ ان دونوں میں سے کسی کا ذکر احرام میں نہیں کیا یہ ایضاح میں لکھا ہے امام محمد سے مروی ہے کہ جب کوئی شخص حج کے ارادہ پر سفر کو نکلے اور احرام باندھتے وقت اس کی نیت حاضر نہ ہو تو وہ احرام حج کا ہے پھر ان سے پوچھا گیا کہ کوئی شخص سفر کو نکلا اور کچھ اس کی نیت نہ تھی اور اس نے احرام باندھا اور کچھ نیت نہیں کی تو انہوں نے

جواب دیا کہ جب تک خانہ کعبہ کا طواف نہیں کیا ہے تب تک جس کی چاہے اس کی نیت کرلے یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے۔

جب ایک مرتبہ طواف کرلے گا تو احرام اس کا عمرہ کا ہو جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر طواف نہیں کیا یہاں تک کہ مجامعت کر لی یا کوئی مانع پیش آگیا تو احرام اس کے عمرہ کا سمجھا جائے گا اس واسطے کہ قضا واجب ہوگی پس ہم اس چیز کو واجب سمجھیں گے جو کم ہو اور یقینی ہو اور وہ عمرہ ہے یہ ایضاح میں لکھا ہے اگر کسی نے حج کا احرام باندھا اور اس پر حج فرض تھا اور اس نے نہ فرض کی نیت کی نہ نفل کی تو وہ حج فرض کا احرام ہوگا اور وہ فقط نیت کی نیت سے ادا ہو جاتا ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر میقات میں غیر میقات میں دو حجوں کا احرام باندھا تو امام ابو حنیفہ اور امام ابو یوسف کے نزدیک دونوں حج لازم ہو جاتے ہیں اور اسی طرح اگر میقات میں یا غیر میقات میں دو عمروں کا احرام باندھا تو دونوں لازم ہو جائیں گے یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے احرام باندھا اور نہ حج کی نیت کی نہ عمرہ کی پھر دوبارہ حج کی نیت سے احرام باندھا تو پہلا احرام عمرہ کا ہوگا اور اگر دوسرا عمرہ کی نیت سے باندھا تو پہلا احرام حج کا ہو گا اور دوسرے احرام میں کچھ نیت نہیں کی تو قرآن ہوگا اور اگر لبیک حج کی کہی اور نیت عمرہ کی ہے یا لبیک عمرہ کی کہتا ہے اور نیت حج کی کرتا ہے تو جس کی نیت کرتا ہے اس کا احرام ہوگا اور اگر لبیک حج کی کہتا ہے اور نیت عمرہ اور حج کی کرتا ہے وہ قرآن ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر کسی نے کسی چیز کا احرام باندھا اور اس کو بھول گیا تو اس پر حج اور عمرہ لازم ہوگا اور اگر دو چیزوں کا احرام باندھا تھا اور ان دونوں کو بھول گیا تو بھی استحسان کے بموجب حج و عمرہ بطور قرآن لازم ہوگا یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر صرف حج کا احرام باندھا تو اسی سال کے حج کا احرام ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر نذر اور نفل کا

احرام باندھا تو نفل کا احرام ہو گا اور اگر فرض و نفل کا احرام باندھا تو امام ابو حنیفہ کے نزدیک نفل کا احرام ہوگا اور اصح قول کے بموجب امام ابو یوسف کا بھی یہی قول ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

۱۔ قرآن یعنی عمرہ و حج کی ایک ساتھ نیت کرنا اور افراد تنہا حج کی نیت کرنا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 53 | Kitab al-Hajj (The Book of Hajj)

Chapter: 4 Concerning the actions that take place after (entering) Ihram

Explanation of Rafath, Fusuq, and Jadal: Once a person has entered into Ihram, he should avoid forbidden things such as Rafath, Fusuq, and Jadal. 'Rafath' refers to sexual intercourse (or obscene talk), 'Fusuq' refers to acts of disobedience and straying from the worship of Allah, and 'Jadal' refers to quarreling with one's companions; this is stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. He should not kill any game (hunted animal), as stated in *Al-Hidayah*. He should not interfere with the game in any way, neither catch it, nor point towards it, nor inform anyone about it, nor assist in hunting it. He should not wear sewn clothing such as a shirt, tunic (qaba), trousers, turban, or cap, nor should he wear leather socks (khuff), but if he cuts the socks below the ankles (ka'bayn), it is permissible; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*. By 'Ka'b' (ankle) here is meant the joint in the middle of the foot at the point where the knot of the lace/strap is tied, as stated in *Al-Tabyin*. He should not cover his head or face, nor cover his mouth, chin, or cheeks; however, there is no harm if he places his hand over his nose, as stated in *Al-Bahr al-Raiq*. Just as he does not wear leather socks, he should also not wear cloth socks, as stated in *Al-Muhit*. Wearing sewn clothing is only forbidden if worn in the customary manner; for instance, if he ties a shirt or trousers like a waist-wrap (tahband) or drapes a tunic over his shoulders and places his shoulders inside it but does not put his arms through the sleeves, there is no harm, as stated in *Fatawa Qazi Khan*.

There is no harm for the person in Ihram to tie a money belt (hamiyani) or a sash (patka), whether the money belt contains his own expenses or someone else's, and whether the sash is made of silk or sinur; this is stated in *Al-Badai'* and *Siraj al-Wahaj*. He should not fasten a cloak (tailasan) with buttons or pins, as it would then resemble sewn clothing. Wearing fine cloth made of khuz[1] or linen (kattan) is not disliked, provided they are not sewn, as stated in *Fatawa Qazi Khan*. He should not wear dyed clothing, whether dyed with safflower (kusum), saffron, or anything else; however, if the cloth is washed such that it no longer 'bleeds' (nafadh), there is no harm. Some have said that 'nafadh' means the color stains the body, while others have said it means the smell of the dye remains; the latter is more correct, as stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. He should not shave the hair of his head or body, and in this ruling, shaving with a razor, removing hair with a depilatory agent (noorah), or plucking hair with teeth or any other means are all equal. He should not trim his beard, as stated in *Siraj al-Wahaj*. He should not clip his nails at all, as stated in *Al-*

Muhit al-Sarakhsi. He should not even touch perfume with his hand, even if he does not intend to apply it, as stated in *Fatawa Qazi Khan*.

He should not apply oil, as stated in *Al-Hidayah*. He should not use henna as a dye because it contains fragrance, as stated in *Al-Jawharat al-Nayyirah*. There is no harm in applying kohl (surma) that does not contain fragrance. While in Ihram, he should not kiss his wife nor touch her with desire; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*. He should not wash his head or beard due to itching, nor should he scratch his head; if scratching is necessary, he should do it very gently so that no hair falls out and no lice are killed, as both these actions are prohibited. If there is no hair on his head or there are sores, etc., there is no harm in scratching vigorously, as stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. There is no harm in seeking shade under a house or the litter (kajawah) of a camel, as stated in *Al-Kafi*. If he uses a tent for shade, there is also no harm, as stated in *Fatawa Qazi Khan*. And if he enters under the curtain of the Kaaba and...

1: It is a type of shawl/sheet. 2: For details, see 'Kitab al-Libas' (The Book of Clothing).

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २ | ५३ | किताब अल-हज्ज

अध्याय: ४ उन कार्यों के वर्णन में जो एहराम बाँधने के बाद होते हैं

रफस, फुसूक और जिदाल का वर्णन: जब कोई एहराम बाँध ले, तो उसे उन चीज़ों से बचना चाहिए जो मना हैं, जैसे रफस, फुसूक और जिदाल। 'रफस' संभोग (स्त्री-प्रसंग) को कहते हैं, 'फुसूक' अवज्ञा और अल्लाह की इबादत से बाहर निकलने को कहते हैं, और 'जिदाल' अपने साथियों से झगड़ा करने को कहते हैं; यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। किसी शिकार को न मारे, यह हिदाया में लिखा है। शिकार के साथ किसी प्रकार का हस्तक्षेप न करे, न उसे पकड़े, न उसकी ओर इशारा करे, न किसी को बताए, और न ही शिकार करने में किसी की मदद करे। सिला हुआ कपड़ा न पहने जैसे कुरता, कबा (चोगा), पाजामा, अमामा (पगड़ी), टोपी, और न ही मोज़े पहने; लेकिन यदि मोज़े को टखनों (क'बैन) के नीचे से काट ले तो जायज़ है, यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। यहाँ 'क'ब' से तात्पर्य वह जोड़ है जो पैर के बीच में उस स्थान पर होता है जहाँ तस्मे (फीते) की गाँठ लगाई जाती है, यह तबीय्यीन में लिखा है। सिर और चेहरे को न ढके, और मुँह, ठुड्डी और गालों को भी न ढके, यदि अपनी नाक पर हाथ रख ले तो कोई हर्ज नहीं, यह बहर-उर-राइक़ में लिखा है। जिस तरह मोज़े नहीं पहनता, उसी तरह जुराबें भी न पहने, यह मुहीत में लिखा है। सिला हुआ कपड़ा पहनना उसी समय हराम है जब वह सामान्य आदत के अनुसार पहना जाए; यहाँ तक कि यदि कुरते या पाजामे को तहबंद (लुंगी) की तरह बाँध ले या कबा को कंधों पर डाल ले और उसमें दोनों कंधे डाल ले लेकिन हाथ न डाले, तो कोई हर्ज नहीं, यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

एहराम बाँधने वाले के लिए हमयानी (पैसे रखने का बेल्ट) या पटका बाँधने में कोई हर्ज नहीं है, चाहे हमयानी में अपना खर्च हो या किसी और का, और चाहे पटका रेशम का हो या सीनूर (एक प्रकार का चमड़ा/कपड़ा) का; यह बदाइ और सिराज-उल-वहाज में लिखा है। तयलसान (एक प्रकार का चोगा) को बटन (गुंडी) या काँटे से न अटकाए, क्योंकि वह सिले हुए कपड़े के समान हो जाएगा। खुज़[1] और कतान का बारीक कपड़ा पहनना मकरूह नहीं है, बशर्ते कि वे सिले हुए न हों, यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। रंगीन कपड़ा न पहने, चाहे वह कुसुम के रंग का हो या ज़ाफ़रान (केसर) का या किसी और चीज़ का; लेकिन यदि ऐसा धुला हुआ कपड़ा हो जिसमें 'नफ़ज़' (रंग छूटने का गुण) न हो तो कोई हर्ज नहीं है। कुछ लोगों ने कहा है कि नफ़ज़ का अर्थ है कि उसका रंग शरीर पर छूटता हो, और कुछ ने कहा है कि नफ़ज़ का अर्थ है कि उसमें रंग की गंध आती हो; यही अधिक सही है, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। सिर और शरीर के बाल न मूँडे, और इस नियम में उस्तरे से बाल मूँडना,

या नूरा (बाल हटाने वाला चूर्ण) से बाल गिराना, या दाँतों से या किसी अन्य तरीके से बाल उखाड़ना बराबर है। अपनी दाढ़ी न कतरवाए, यह सिराज-उल-वहाज में लिखा है। अपने नाखून ज़रा भी न कटवाए, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। सुगंध को हाथ से भी न छुए, भले ही लगाने का इरादा न हो, यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

तेल न लगाए, यह हिदाया में लिखा है। मेहंदी से खज़ाब (रंग) न करे, क्योंकि उसमें सुगंध होती है, यह जवहरा-तुन-नय्यिरा में लिखा है। जिस सुरमे में सुगंध न हो, उसके लगाने में कोई हर्ज नहीं है। एहराम की स्थिति में अपनी पत्नी का चुंबन न ले और न ही कामुकता (शहवत) के साथ स्पर्श करे, यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। खुजली होने पर अपना सिर और दाढ़ी (साबुन आदि से) न धोए, और न ही अपना सिर खुजलाए; यदि खुजलाने की आवश्यकता हो तो बहुत धीरे से खुजलाए ताकि कोई बाल न गिरे और कोई जूँ न मरे, ये दोनों बातें वर्जित हैं। यदि उसके सिर पर बाल न हों या घाव आदि न हों, तो ज़ोर से खुजलाने में कोई हर्ज नहीं है, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। मकान या ऊँट के कजावा (हौदा) की छाया के नीचे आने में कोई हर्ज नहीं है, यह काफी में लिखा है। यदि खेमे (तंबू) की छाया कर ले तो भी कोई हर्ज नहीं है, यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। और यदि काबा के पर्दे के नीचे प्रवेश कर जाए और...

१: यह एक प्रकार की चादर होती है। २: इसका विवरण 'किताब अल-लिबास' (वस्त्रों का अध्याय) में देखें।

باب: ۴ ان افعال کے بیان میں جو بعد احرام کے ہوتے ہیں

رفث، فسوق اور جدال کا بیان: جب احرام باندھ لے تو جو چیزیں منع ہیں ان سے بچے جیسے رفث اور فسوق اور جدال۔ رفث جامع کو کہتے ہیں اور فسوق نافرمانیوں کو اور اللہ کی بندگی سے باہر نکلنے کو کہتے ہیں اور جدال اپنے رفیقوں سے جھگڑا کرنے کو کہتے ہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور کسی شکار کو نہ مارے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور شکار سے کچھ تعرض نہ کرے نہ اس کو پکڑے نہ اس کی طرف اشارہ کرے نہ کسی کو نہ بتائے اور نہ شکار کرنے میں کسی کی مدد کرے اور نہ سلا ہوا کپڑا پہنے کرتا، قبا، پاجامہ، عمامہ، ٹوپی نہ موزہ لیکن اگر موزہ کو کعبین سے نیچے کاٹ لے تو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور کعب سے مراد یہاں وہ جوڑ ہے جو پاؤں کے وسط میں تسمہ کی گرہ لگانے کے مقام پر ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور سر اور چہرہ کو نہ ڈھکے اور منہ اور ٹھوڑی اور رخسار کو بھی نہ ڈھکے اگر اپنی ناک پر ہاتھ رکھ لے تو مضائقہ نہیں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور جس طرح موزے نہیں پہنتا اسی طرح جرابیں بھی نہ پہنے یہ محیط میں لکھا ہے سلے ہوئے کپڑے کو پہننا اسی وقت حرام ہے جس موافقِ عادت کے پہنے یہاں تک کہ اگر کرتا یا پاجامہ کو بطور تہہ بند باندھ لے یا قبا کو کاندھوں پر ڈال کر اس میں دونوں مونڈھے داخل کرلے ہاتھ نہ داخل کرے تو مضائقہ نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

صاحبِ احرام کو ہمیانی یا پٹکہ باندھنے میں کچھ مضائقہ نہیں خواہ ہمیانی میں اس کا خرچ ہو یا غیر کا ہو اور خواہ پٹکہ ریشم سے باندھے یا سینور سے یہ بدائع اور سراج الوہاج میں لکھا ہے

طیلسان کو گنڈی یا کانٹے سے نہ اٹکادے اس واسطے کہ وہ سلے ہوئے کے مشابہ ہو جائے گی خُز ۱ اور کتان کا باریک کپڑا پہننا مکروہ نہیں بشرطیکہ سلے ہوئے نہ ہوں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے رنگین کپڑا نہ پہنے خواہ کسم کا رنگ ہو یا زعفران کا یا اور کسی چیز کا لیکن اگر ایسا دھلا ہوا کپڑا ہو کہ اس میں نفض نہ ہو تو مضائقہ نہیں ہے بعضوں نے کہا ہے کہ نفض کے معنی یہ ہیں کہ رنگ اس کا بدن پر چھوٹتا ہو اور بعضوں نے کہا ہے کہ نفض کے معنی یہ ہیں کہ اس میں رنگ کی بو آتی ہو یہی اصح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور سر اور بدن کے بال نہ مونڈے اور اس حکم میں استرہ سے بال مونڈنا یا نورہ سے بال گرانا یا دانتوں سے یا اور کسی طرح بال اکھاڑنا برابر ہے اور اپنی داڑھی نہ کترائے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اپنے ناخن ذرا بھی نہ ترشوائے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے خوشبو کو ہاتھ سے بھی نہ چھوئے اگر چہ لگانے کا ارادہ نہ کرتا ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

تیل نہ لگائے یہ ہدایہ میں لکھا ہے مہندی سے خضاب نہ کرے اس واسطے کہ اس میں خوشبو ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں لکھا ہے جس سرمہ میں خوشبو نہ ہو اس کے لگانے میں مضائقہ نہیں ہے حالتِ احرام میں اپنی عورت کا بوسہ نہ لے اور شہوت سے مساس کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور کھجلی سے اپنا سر اور داڑھی نہ دھوئے اور نہ اپنا سر کھجلائے اور اگر کھجلانے کی ضرورت ہو تو بہت آہستہ کھجلا دے تاکہ کوئی بال نہ گرے اور کوئی جوں نہ مرے یہ دونوں باتیں ممنوع ہیں اور اگر اس کے سر پر بال نہ ہوں یا بھوڑے وغیرہ نہ ہوں تو زور سے کھجلانے میں مضائقہ نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے مکان یا اونٹ کے کجاوہ کے سایہ تلے آجانے میں مضائقہ نہیں یہ کافی میں لکھا ہے اگر خیمہ کا سایہ کرلے تو بھی مضائقہ نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر کعبہ کے پردہ کے نیچے داخل ہو جائے اور

۱: ایک قسم کی چادر ہوتی ہے۔ ۲: اس کی تفصیل کتاب اللباس میں دیکھیں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) (54) Book of Hajj

... it is not problematic if the veil is separate from one's head and face, but if the veil touches the head or face, it is disliked (Makruh) because it would cover the head and face; this is written in al-Muhit al-Sarakhsi. There is no harm for the person in Ihram to undergo cupping, bloodletting, binding a broken joint, or undergoing circumcision; this is written in Fatawa Qadi Khan. Do not cut trees of the Haram except for Idhkhir (lemon grass), and this rule also applies to those who are not in the state of Ihram; this is written in Sharh al-Tahawi.

Chapter: 5 Recommended Actions in the Manner of Hajj

Perform a ritual bath (Ghusl) to enter Makkah; this is recommended even for a woman in her menstrual period or post-natal bleeding. Enter Makkah from the elevated path called 'Kada', which is the high road towards the upper lands of Makkah. There is no harm in entering for Hajj during the night or day, and the same applies to Umrah; this is written in al-Tabyeen. However, it is recommended to enter during the day; this is written in Fatawa Qadi Khan. Upon entering Makkah and putting away one's belongings, first go to the Mosque; this is written in al-Jawhara al-Nayyirah. It is recommended to proceed while reciting the Talbiyah (Labbayk) and to enter through the gate called Bab Bani Shaybah. Enter the Masjid al-Haram from there with humility and devotion, reciting the Talbiyah and showing regard for the greatness and majesty of this place. If someone is in a crowd, treat them with gentleness; this is written in al-Bahr al-Ra'iq. Enter the mosque barefoot, but if walking barefoot is harmful, then wear shoes (Jooti); this is written in al-Ikhtiyar. When entering, step with the right foot first and recite this prayer: **"In the name of Allah, all praise be to Allah, and peace and blessings be upon the Messenger of Allah. O Allah, open for me the gates of Your mercy and admit me into it. O Allah, I ask You at this place of mine to send blessings upon our master Muhammad, Your servant and messenger, to have mercy on me, accept my failings, forgive my sins, and remove my burden."** This is written in al-Tabyeen. When you see the Kaaba, say "Allahu Akbar" (Allah is the Greatest) and "La ilaha illallah" (There is no god but Allah), and recite: **"There is no god but Allah, Allah is the Greatest. O Allah, You are Peace, from You is peace, and to You peace returns. Our Lord, keep us alive with peace. O Allah, increase this House of Yours in honor, nobility, and awe, and increase whoever honors and ennobles it among those who perform Hajj or Umrah in honor, nobility, and awe."** This is written in Siraj al-Wahhaj. One may recite any other prayers as desired. Then start

from the Hajar al-Aswad (Black Stone) and do not start from anywhere else. However, if people are performing prayer, join the prayer; this is written in al-Zahiriyyah. Face the Black Stone, say the Takbir (Allahu Akbar), and raise both hands as one does for the opening Takbir of prayer, then let them drop; this is written in Fatawa Qadi Khan, Bada'i, and other books. The correct view is that the hands should be raised to the level of the shoulders; this is written in Nahr al-Fa'iq.

1- I enter with the name of Allah, and all praise is for Allah, and blessings be upon the Messenger of Allah (peace be upon him). O Allah, open for me the gates of Your mercy and admit me into it. O Allah, I ask You in this place of mine to send mercy upon our leader Muhammad (peace be upon him), who is Your servant and messenger, and have mercy on me, accept my mistakes, forgive my sins, and lift my burdens.

2- There is no deity but Allah, and Allah is Greatest. O Allah, You are Peace, peace is from You, and peace returns to You. O our Lord, keep us alive with peace. O Allah, increase the honor, nobility, and awe of this House of Yours, and increase in honor, nobility, and awe those who perform its Hajj or Umrah.

इसमें छिप जाए लेकिन वह पर्दा उसके सिर और मुँह से अलग हो तो कोई हर्ज नहीं और अगर पर्दा सिर और मुँह पर पहुँचे तो मकरूह (नापसंद) है क्योंकि इससे सिर और मुँह ढक जाएगा, यह मुहीत सुरख़सी में लिखा है। एहराम की हालत में पछाने (cupping) लगवाने, फ़स्द (bloodletting) खुलवाने, टूटे हुए जोड़ को बाँधने और खतना करने में कोई हर्ज नहीं है, यह फतावा क़ाज़ी खान में लिखा है। इज़ख़र (एक घास) के अलावा हरम के दरख़्त (पेड़) न काटे और जो व्यक्ति एहराम से बाहर हो उसके लिए भी यही हुक्म है, यह शरह तहावी में लिखा है।

अध्याय: ५ हज के तरीके में मुस्तहब (पसंदीदा) बातें

मक्का में दाखिल होने के लिए ग़ुस्ल (स्नान) करे और यह हैज़ (मासिक धर्म) और निफ़ास (प्रसव के बाद का रक्तस्राव) वाली औरत के लिए भी मुस्तहब है। मक्का में ऊँचे रास्ते से दाखिल हो जिसे कदा' (Kada) कहते हैं और वह मक्का की ऊँची ज़मीन की तरफ ऊँची सड़क है। हज के लिए रात में दाखिल हो या दिन में, कोई हर्ज नहीं है; उमराह के लिए भी यही हुक्म है, यह तबीईन (Tabyeen) में लिखा है। लेकिन मुस्तहब यह है कि दिन में दाखिल हो, यह फतावा क़ाज़ी खान में लिखा है। जब मक्का में दाखिल हो तो सामान रखने के बाद सबसे पहले मस्जिद में जाए, यह जौहरा-तुन-नीयरा (Jawhara-tun-Nayyirah) में लिखा है। मुस्तहब यह है कि वहाँ लब्बैक कहता हुआ जाए और उस दरवाज़े से जाए जिसे बाब बनी शैबा (Bab Bani Shaybah) कहते हैं। वहाँ से मस्जिद-ए-हराम में आजिज़ी और ख़ुशूअ (विनम्रता और एकाग्रता) के साथ लब्बैक कहता हुआ और इस स्थान की महानता और जलाल का लिहाज़ करते हुए दाखिल हो। जो व्यक्ति भीड़ में हो, उसके साथ नरमी से पेश आए, यह बहर-उर-राईक़ (Bahr-ur-Ra'iq) में लिखा है। मस्जिद में नंगे पैर दाखिल हो, लेकिन अगर नंगे पैर चलना नुकसान पहुँचाता हो तो जूती (जूता) पहन ले, यह इख्तियार (Ikhtiyar) में लिखा है। दाखिल होते समय पहले दाहिना पैर आगे बढ़ाए और यह दुआ पढ़े: **"बिस्मिल्लाह वल-हम्दु लिल्लाह वस-सलातु अला रसूलिल्लाह अल्लाह हुम्मफ़्तह ली अबवाबा रहमतिक व अदख़िलनी फीहा अल्लाहहुम्मा इन्नी असअलुका फ़ी मक़ामी हाज़ा अन तुसल्लिया अला सय्यिदिना मुहम्मदिन अब्दुका व रसूलुका व अन तरहमनी व तक़ब्बल अस्सरती व तग़फ़िर ज़ुनूबी व तज़ा इन्नी विज़री"**। यह तबीईन में लिखा है। जिस समय खाना काबा को देखे तो अल्लाहू अकबर कहे और ला इलाहा इल्लल्लाह कहे और इस तरह पढ़े: **"ला इलाहा इल्लल्लाह अल्लाहू अकबर अल्लाहहुम्मा अन्तस-सलाम व मिन्कस-सलाम व इलैका यरजि'उस-सलाम हययिना रब्बना**

बिस-सलाम अल्लाहहुम्मा ज़िद्द बैतका हाज़ा ताज़ीमन व तशरीफ़न व महाबा व ज़िद्द मन अज़महु व शर्रफहु मिम्मन हजहु व'त-मरा ताज़ीमन व तशरीफ़न व महाबा"। यह सिराज-उल-वहहाज (Siraj-ul-Wahhaj) में लिखा है। इसके अलावा जो चाहे दुआ पढ़े। फिर हजर-ए-अस्वद से शुरुआत करे और कहीं और से शुरुआत न करे, लेकिन अगर लोग नमाज़ पढ़ रहे हों तो नमाज़ में शामिल हो जाए, यह ज़हीरिया (Zaheeriya) में लिखा है। हजर-ए-अस्वद की तरफ रुख करके तकबीर कहे और दोनों हाथ उठाए जैसे नमाज़ की तकबीर में उठाता है, फिर दोनों हाथ छोड़ दे, यह फतावा क़ाज़ी खान, बदाइ (Badai) और दूसरी किताबों में लिखा है। और सही बात यह है कि हाथ दोनों कंधों तक उठाए, यह नह्र-उल-फ़ाइक़ (Nahr-ul-Faiq) में लिखा है।

१- दाखिल होता हूँ मैं अल्लाह के नाम के साथ और सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है और दुरूद हो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर। ऐ अल्लाह! मेरे लिए अपनी रहमत के दरवाज़े खोल दे और मुझे उसमें दाखिल कर दे। ऐ अल्लाह! मैं तुझसे अपने इस मकाम (जगह) पर सवाल करता हूँ कि तू रहमत भेज हमारे सरदार मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर जो तेरे बंदे और रसूल हैं, और मुझ पर रहमत कर और मेरी भूल-चूक स्वीकार कर और मेरे गुनाह बख्श दे और मेरा बोझ उतार दे।

२- अल्लाह के सिवा कोई माबूद (पूज्य) नहीं और अल्लाह सबसे बड़ा है। ऐ अल्लाह! तू सलामत है और सलामती तेरी ही तरफ से है और तेरी ही तरफ सलामती लौटती है। ऐ हमारे रब! हमें सलामती के साथ जीवित रख। ऐ अल्लाह! अपने इस घर की इज़्ज़त, महानता और रुतबे को और बढ़ा दे, और जो कोई इसका हज या उमराह करे, उसकी इज़्ज़त, महानता और रुतबे को और ज़्यादा बढ़ा दे।

اس میں چھپ جائے لیکن وہ پردہ اس کے سر اور منہ سے جدا ہو تو مضائقہ نہیں اور اگر پردہ سر اور منہ پر پہنچے تو مکروہ ہے اس لئے کہ اس میں سر اور منہ ڈھک جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور صاحبِ احرام کو پچھنے لگانے اور فصد لینے اور ٹوٹے ہوئے جوڑ کو باندھنے اور ختنہ کرنے میں مضائقہ نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اذخر کے سوا اور درخت حرم کے نہ کاٹے اور جو شخص احرام سے باہر ہو اس کے لئے بھی یہی حکم ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

باب: ۵ حج کی کیفیت میں مستحب اُمور

مکہ میں داخل ہونے کے واسطے غسل کرے اور وہ حیض و نفاس والی کو مستحب ہے اور مکہ میں بلند راستہ کی طرف سے داخل ہو جس کو کداء کہتے ہیں اور وہ مکہ کی بلند زمین کی طرف اونچی سڑک ہے اور حج کے واسطے رات میں داخل ہو یا دن میں کچھ حرج نہیں عمرہ کے واسطے بھی یہی حکم ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور مستحب یہ ہے کہ دن میں داخل ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے جب مکہ میں داخل ہو تو اسباب رکھنے کے بعد اول مسجد میں جائے یہ جوہرۃ النیر ہ میں لکھا ہے اور مستحب یہ ہے کہ وہاں کو لبیک کہتا ہوا جائے اور اس دروازہ سے جائے جس کو باب بنی شیبہ کہتے ہیں اور ادھر سے مسجدِ حرام میں عاجزی اور خشوع کے ساتھ لبیک کہتا ہوا اور اس مقام کی عظمت اور جلال کا لحاظ کرتا ہوا داخل ہو اور جو شخص مزاحم ہو اس کے ساتھ نرمی سے پیش آئے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور مسجد میں ننگے پاؤں داخل ہو لیکن اگر اس کو ننگے پاؤں چلنا نقصان کرتا ہو تو جوتی پہن لے یہ اختیار میں لکھا ہے اور داخل

ہوتے وقت اول داہنا پاؤں بڑھائے اور یہ دعا پڑھے **بسم اللہ والحمد للہ والصلاۃ علی رسول اللہ اللھم افتح لی ابواب رحمتک و ادخلني فيها اللهم انی اسئلك في مقامی هذا ان تصلی علی سیدنا محمد عبدك ورسولك وان ترحمنی وتقبل عثرتی و تغفر ذنوبی وتضع عنی وزری** یہ تبیین میں لکھا ہے اور جس وقت خانہ کعبہ کو دیکھے اللہ اکبر کہے اور لا الہ الا اللہ کہے اور یوں پڑھے **لا الہ الا اللہ اللہ اکبر اللھم انت السلام ومنك السلام واليك يرجع السلام حينا ربنا بالسلام اللهم زد بيتك هذا تعظيما و تشريفاً ومهابة وزد من تعظيمه و تشريفه من حجة واعتمر تعظيما و تشريفا و مهابة** یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اس کے سوا جو چاہے دعا پڑھے پھر حجر اسود سے ابتدا کرے اور کہیں سے ابتدا نہ کرے لیکن اگر قوم نماز میں ہو تو نماز میں داخل ہو جائے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور حجر اسود کی طرف کو رخ کر کے تکبیر کہے اور دونوں ہاتھ اٹھائے جیسے نماز کی تکبیر کہتا ہے پھر دونوں ہاتھ چھوڑ دے یہ فتاویٰ قاضی خان اور بدائع اور دوسری کتابوں میں لکھا ہے اور صحیح یہ ہے کہ ہاتھ دونوں مونڈھوں تک اٹھائے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

۱- داخل ہوتا ہوں میں ساتھ نام اللہ کے اور حمد واسطے اللہ کے ہے اور درود اوپر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے اے اللہ کھول واسطے میرے دروازے رحمت اپنی کے اور داخل کر مجھ کو اُس میں اے اللہ سوال کرتا ہوں میں تجھ سے بیچ اس مقام اپنے کے یہ کہ رحمت بھیجے تو اوپر سردار ہمارے محمد صلی اللہ علیہ وسلم کے جو بندے تیرے ہیں اور رسول تیرے اور رحمت کر اور مجھ پر اور قبول کر لغزش میری اور بخش گناہ میرے اور اتار بوجھ میرا۔

۲- نہیں ہے کوئی معبود مگر اللہ اور اللہ بڑا ہے اے اللہ تو سلامت ہے اور تیری طرف سے سلامتی ہے اور تیری طرف لوٹتی ہے سلامتی زندہ رکھ ہم کو اے رب ہمارے ساتھ سلامتی کے اے اللہ زیادہ کر اپنے اس گھر کی تعظیم اور شرافت اور مہابت اور زیادہ کر اس کی تعظیم اور شرافت

سے اس کے لئے جو حج کرے اس کا اور عمرہ کرے اور روز سے تعظیم اور شرافت اور مہابت کے۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume ② [55] Kitab al-Hajj (Book of Hajj)

Kissing the Hajar al-Aswad (Black Stone): One should kiss the Hajar al-Aswad. The procedure for kissing it is to place both hands on the Hajar al-Aswad and kiss it, if this is possible without causing harm to anyone. While kissing it, one should recite: [1]"Bismillahi ar-Rahman ar-Rahim, Allahummagh-firli zunubi wa tahhir li qalbi washrah li sadri wa yassirli amri wa 'afini fi man 'afayat." This is written in 'Al-Muhit'. If it is not possible to kiss it without causing harm to others, then one should touch it with the hand and kiss the hand. If even this is not possible, one should take a branch or something similar in hand, touch the stone with it, and then kiss that object. This is written in 'Al-Kafi'. If even this cannot be done, one should face towards it and raise both hands in such a way that the inner palms are towards the Hajar al-Aswad, say "Allahu Akbar", and recite "La ilaha illallah", "Alhamdulillah", and Durood (blessings upon the Prophet). This is written in 'Fath al-Qadir'. Facing the Hajar al-Aswad is Mustahabb (recommended), not Wajib (obligatory); this is written in 'Siraj al-Wahhaj'. And one should not turn the inner palms towards the sky as is done in other supplications; this is written in 'An-Nihayah'. And one should recite this prayer: [2]"Allahu Akbar, Allahu Akbar, Allahumma 'atini imanan wa tasdiqan bi-kitabika wa wafa-an bi-'ahdika wattiba-'an li-nabiyyika wa sunnati nabiyyika, ash-hadu al-la ilaha illallahu wahdahu la sharika lahu wa ash-hadu anna Muhammadan 'abduhu wa rasuluhu, amantu billahi wa kafartu bil-jibti wat-taghut." This is written in 'Al-Muhit'. Then, start from the right side where the door of the Kaaba is, and perform tawaf (circumambulation) seven times. Before this, perform 'Idtiba' (اضطباع), which means taking one's shawl (ihram) from under the right arm and placing it over the left shoulder; this is written in 'Al-Kafi'. It is preferable to start the tawaf from that corner of the Hajar al-Aswad which is towards the Rukn al-Yamani, so that the entire body passes in front of the Hajar al-Aswad. For those who consider passing the entire body a condition, this avoids contravention. The explanation for this is to stand facing the Hajar al-Aswad such that the entire Hajar al-Aswad is on the right side, then move while facing it until one has passed it. Once past it, turn so that the Kaaba is on one's left side. This command is only for when starting the tawaf, not thereafter. If one starts the tawaf from the left side, it is permissible but with disapproval (karahah); this is written in 'Siraj al-Wahhaj'.

Method of Idtiba (اضطباع): Idtiba means placing one end of the shawl over the left shoulder and then passing the other end from under the right armpit and placing it over the left shoulder. The right shoulder remains bare, and the left shoulder is

covered by both ends of the shawl. A single circuit of tawaf is from starting at the Hajar al-Aswad until returning to it; this is written in 'Al-Kafi'. Starting the tawaf from the Hajar al-Aswad is a Sunnah according to our general scholars. If one starts the tawaf from elsewhere, it is permissible but disliked (makruh); this is written in 'Muhit al-Sarakhsi'. And the tawaf should be performed outside the 'Hatim[3]', such that if one enters the empty space between the Hatim and the Kaaba, the tawaf will not be valid; this is written in 'Al-Hidayah'. And then...

1. I kiss with the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. O Allah, forgive my sins, purify my heart, open my chest, make my tasks easy for me, and grant me well-being among those to whom You have granted well-being.
2. Allah is the Greatest, Allah is the Greatest. O Allah, grant me faith and belief in Your Book, the strength to fulfill Your covenant, and the following of Your Prophet and his Sunnah. I bear witness that there is no god but Allah, alone without partner, and I bear witness that Muhammad ﷺ is His servant and messenger. I believe in Allah and reject idols and the devil.
3. The outer wall of the Kaaba on the western side.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ② [55] किताब-उल-हज

हजरे अस्वद को बोसा देना: हजरे अस्वद को बोसा दे और बोसा देने का नियम यह है कि दोनों हाथ हजरे अस्वद पर रखे और उसे चूमे, यदि बिना किसी को कष्ट दिए ऐसा हो सके तो करे। और उसे बोसा देते समय यह पढ़े: [1]"बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम, अल्लाहुम-मग्फिरली ज़ुनूबी व ताहिर ली क़ल्बी वशरह ली सदरी व यस्सिरली अमरी व आफिनी फ़ी मन आफयत"। यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि बिना किसी को कष्ट दिए उसे बोसा न दे सके तो उसे हाथ से छू ले और अपने हाथ को चूम ले। और यदि यह भी न कर सके तो कोई शाखा आदि हाथ में लेकर उसे उस पत्थर पर लगा दे, फिर उसे चूम ले। यह 'काफी' में लिखा है। और यदि यह भी न कर सके तो उसकी ओर रुख करे और दोनों हाथ इस तरह उठाए कि हथेलियों का अंदरूनी भाग हजरे अस्वद की ओर हो और "अल्लाहु अकबर" कहे और "ला इलाहा इल्लल्लाह" और "अल्हम्दुलिल्लाह" और दरूद पढ़े। यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। हजरे अस्वद की ओर मुँह करना मुस्तहब (पसंदीदा) है, वाजिब नहीं; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। और हथेलियों के अंदरूनी भाग को आसमान की ओर न करे जैसे अन्य दुआओं में करते हैं; यह 'निहाया' में लिखा है। और यह दुआ पढ़े: [2]"अल्लाहु अकबर, अल्लाहु अकबर, अल्लाहुम्म अतिनी ईमानन व तस्दीकन बि-किताबिका व वफ़ा-अन बि-अहदिका वत्तिबा-अन लि-नबीयिका व सुन्नति नबीयिका, अशहदु अल-ला इलाहा इल्लल्लाहु वहदहु ला शरीका लहू व अशहदु अन्ना मुहम्मदन अब्दुहू व रसूलुहु, आमन्तु बिल्लाहि व कफर्तु बिल-जिब्ति वत्तगुत"। यह 'मुहीत' में लिखा है। फिर अपनी दाहिनी ओर जहाँ काबा का दरवाजा है, वहाँ से शुरू करे और सात बार तवाफ़ करे। और इससे पहले 'इज़तिबा' (اضطباع) कर ले, यानी अपनी चादर को दाहिने हाथ के नीचे से निकालकर बाएँ कंधे पर डाल ले; यह 'काफी' में लिखा है। और चाहिए कि तवाफ़ हजरे अस्वद के उस किनारे से शुरू करे जो 'रुकन-ए-यमनी' की ओर है, ताकि उसका पूरा शरीर हजरे अस्वद के सामने से गुज़रे। और जो व्यक्ति पूरे शरीर के गुज़रने की शर्त करता है, वह इसके विपरीत से बच जाए। और इसकी व्याख्या यह है कि हजरे अस्वद की ओर रुख करके इस तरह खड़ा हो कि पूरा हजरे अस्वद दाहिनी ओर रहे, फिर उसी की ओर रुख किए हुए चले यहाँ तक कि हजरे अस्वद से आगे बढ़ जाए। और जब उससे गुज़र जाए, तो मुड़ जाए और खाना-ए-काबा को अपने बाएँ हाथ की ओर कर ले। और यह हुक्म सिर्फ तवाफ़ शुरू करते समय है, फिर नहीं। और यदि बायीं ओर से तवाफ़ शुरू करे तो बुराई के साथ जायज़ है; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है।

इज़तिबा (اضطباع) का तरीका: इज़तिबा का अर्थ यह है कि चादर का एक किनारा बाएँ कंधे पर डाले और फिर चादर को दाहिनी बगल के नीचे से निकालकर दूसरा किनारा भी बाएँ कंधे पर डाले। दाहिना कंधा खुला रहे और बायाँ कंधा चादर के दोनों किनारों से ढका हो। हजरे अस्वद से शुरू करके फिर हजरे अस्वद तक एक चक्कर तवाफ़ होता है; यह 'काफी' में लिखा है। हजरे अस्वद से तवाफ़ शुरू करना हमारे आम विद्वानों के अनुसार सुन्नत है। और यदि कहीं और से तवाफ़ शुरू करे तो जायज़ है परंतु मकरूह (नापसंद) है; यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है। और तवाफ़ 'हतीम[3]' के बाहर से करे, यहाँ तक कि यदि उस खाली जगह में दाखिल हुआ जो हतीम और बैतुल्लाह के बीच है, तो तवाफ़ जायज़ नहीं होगा; यह 'हिदाया' में लिखा है। और फिर...

1. मैं अल्लाह के नाम के साथ बोसा देता हूँ जो बड़ा मेहरबान और निहायत रहम वाला है। ऐ अल्लाह! मेरे गुनाह माफ कर दे, मेरे दिल को पाक कर दे, मेरे सीने को खोल दे, मेरे काम को आसान कर दे और मुझे उन लोगों में शामिल कर जिन्हें तूने आफियत दी।
2. अल्लाह सबसे बड़ा है, अल्लाह सबसे बड़ा है। ऐ अल्लाह! मुझे ईमान और तेरी किताब पर विश्वास प्रदान कर, अपने वादे को पूरा करने की शक्ति दे और अपने नबी और उनकी सुन्नत का पालन करने की तौफीक दे। मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं, वह अकेला है और उसका कोई शरीक नहीं। और मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद ﷺ उसके बंदे और रसूल हैं। मैं अल्लाह पर ईमान लाया और बुत और शैतान का इनकार किया।
3. काबा की बाहरी दीवार, पश्चिम की ओर।

حجر اسود کو بوسہ دینا: حجر اسود کو بوسہ دے اور بوسہ دینے کا قاعدہ یہ ہے کہ دونوں ہاتھ حجر اسود پر رکھے اور اس کو چومے اگر بغیر کسی کے ایذا دیئے کے ایسا ہو سکے تو کرے اور اس کو بوسہ دیتے وقت یہ پڑھے [1]بسم الله الرحمن الرحيم الله اغفرلي ذنوبی وطهر لی قلبی واشرح لی صدری ویسرلی امری وعافني في من عافيت یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر بغیر کسی کی ایذا کے اس کو بوسہ نہیں دے سکتا تو اس کو ہاتھ سے چھو لے اور اپنے ہاتھ کو چوم لے اور اگر یہ بھی نہ کر سکے تو کوئی شاخ وغیرہ ہاتھ میں لے کر اس پتھر کو لگا دے پھر اس کو چوم لے یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر یہ کچھ نہ کر سکے تو اس کی طرف کو رخ کرے اور دونوں ہاتھ اس طرح اٹھائے کہ اندر کی جانب ہاتھ حجر اسود کی طرف کو ہو اور الله اکبر کہے اور لا الہ الا الله اور الحمد لله اور درود پڑھے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے حجر اسود کی طرف کو منہ کرنا مستحب ہے واجب نہیں یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور ہتھیلیوں کی اندر کی جانب آسمان کی طرف کو نہ کرے جیسے اور دعاؤں میں کرتے ہیں یہ نہایہ میں لکھا ہے اور یہ دعا پڑھے [2]الله اکبر الله اکبر اللهم اعطنی ایمانا و تصدیقاً بکتابک و وفاءً بعهدک واتباعاً لنبیك وسنت نبیک اشهد ان لا الہ الا الله وحده لا شریک لہ واشهد ان محمد عبده ورسوله آمنت بالله و کفرت بالجبت والطاغوت یہ محیط میں لکھا ہے پھر اپنے داہنی طرف جدھر کعبہ کا دروازہ ہے وہاں سے شروع کرے اور سات مرتبہ طواف کرے اور اس سے پہلے اضطباع کر لے یعنی اپنی چادر کو داہنے ہاتھ کے نیچے سے نکال کر بائیں کاندھے پر ڈال لے یہ کافی میں لکھا ہے اور چاہئے کہ طواف حجر اسود کے اس کنارہ سے شروع کرے جو رکن یمانی کی طرف ہے تاکہ تمام بدن اس کا حجر اسود کے سامنے کو گزر جائے اور جو شخص کہ تمام بدن کے گزرنے کو شرط کرتا ہے اس کے خلاف

سے بچ جائے اور شرح اس کی یہ ہے کہ حجر اسود کی طرف کو رخ کر کے اس طرح کھڑا ہو کہ تمام حجر اسود داہنی طرف رہے پھر اسی کی طرف کو رخ کئے ہوئے چلے یہاں تک کہ حجر اسود سے آگے بڑھ جائے اور جب اس سے گزر جائے تو پھر جائے اور خانہ کعبہ کو اپنے بائیں ہاتھ کی طرف کر لے اور یہ حکم صرف طواف شروع کرتے وقت ہے پھر نہیں اور اگر بائیں طرف سے طواف شروع کرے تو برائی کے ساتھ جائز ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

اضطباع کا طریقہ: اضطباع کے معنی یہ ہیں کہ چادر کا ایک کنارہ بائیں کاندھے پر ڈالے اور پھر چادر کو داہنی بغل کے نیچے سے نکال کر دوسرا کنارہ بھی بائیں کاندھے پر ڈالے داہنا کاندھا کھلا ہوا ہو اور بایاں کاندھا چادر کے دونوں کناروں سے ڈھکا ہوا ہو حجر اسود سے شروع کر کے پھر حجر اسود تک ایک مرتبہ طواف ہوتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے حجر اسود سے طواف شروع کرنا ہمارے عامہ مشائخ کے نزدیک سنت ہے اور اگر اور کہیں سے طواف شروع کرے تو جائز ہے اور مکروہ ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور طواف حطیم[3] کے باہر سے کرے یہاں تک کہ اگر اس خالی جگہ میں داخل ہوا جو حطیم اور بیت اللہ کے درمیان ہے تو طواف جائز نہ ہو گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور پھر

۱۔ بوسہ دیتا ہوں میں ساتھ نام اللہ رحمن رحیم کے اے اللہ بخش میرے لئے گناہ میرے اور پاک کر میرے لئے دل میرا اور کھول میرے لئے سینہ میرا اور آسان کر میرے لئے کام میرا اور عافیت دے مجھ کو منجملہ ان کے جن کو تو نے عافیت دی۔ ۲۔ اللہ بڑا ہے اللہ بڑا ہے اے اللہ عطا کر مجھ کو ایمان اور تصدیق اپنی کتاب کی اور وفا اپنے عہد کی اور اتباع اپنے نبی اور سنت نبی کی شہادت دیتا ہوں میں کہ نہیں کوئی معبود مگر اللہ واحد ہے اور نہیں ہے کوئی شریک واسطے اس کے اور شہادت دیتا ہوں میں کہ محمد ﷺ بندہ اس کے ہیں اور رسول اس کے ایمان لایا میں اللہ پر اور منکر ہوا میں بت اور شیطان کا۔ ۳۔ دیوار بیرون کعبہ از جانب مغرب۔

One should repeat the Tawaf, and if one only circumambulates the Hatim afterwards, it is also permissible; this option is mentioned in *Sharh Mukhtar*. When passing in front of the Hajr-e-Aswad (Black Stone) during Tawaf, if one can kiss it without causing distress to anyone, one should do so. If it is not possible, one should face the Black Stone and recite the Takbeer and Tahleel; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*. The Tawaf should be concluded by kissing the Black Stone, as written in *Al-Hidaya*. If one started the Tawaf by kissing the Black Stone and ended it with the same, but omitted kissing it in the intervening rounds, it is permissible. However, if it was omitted in all rounds, it is considered undesirable, as stated in *Sharh Tahawi*. According to the apparent narration, it is better to kiss the Rukn Yamani (Yemeni Corner) as well; this is mentioned in *Al-Kafi*, though there is no harm if it is not kissed. One should not kiss the Iraqi or Shami corners, as noted in *Muhit al-Sarakhsi*. In the first three rounds of Tawaf, one should walk with an energetic, brisk gait (*Raml*), and in the remaining rounds, one should walk normally; this is mentioned in *Al-Kafi*. For any Tawaf followed by *Sa'ee*, walking with *Raml* is commanded, as per *Fatawa Qazi Khan*. By *Raml*, it is meant to walk quickly while moving both shoulders, much like a proud warrior swaying between two battle lines to display his pride. This *Raml* should ideally begin from the Black Stone and continue back to it, as written in *Al-Muhit*. If the crowd makes it impossible to perform this, one should pause and do so when a path clears, according to *Muhit al-Sarakhsi*. If one fails to perform *Raml* in the first round, one should do so in the next two, but not in the subsequent rounds. If one forgets to perform *Raml* in the first three rounds, it should not be done in the remaining rounds. If one performs *Raml* in all rounds, no penalty is incurred, as stated in *Bahr-ur-Raiq*. If there is no intention to perform *Sa'ee* after this Tawaf and it is intended to delay it until *Tawaf-al-Ziyarah*, then *Raml* should not be performed in this Tawaf; this is stated in *At-Tabyin*. This Tawaf is known as *Tawaf-al-Qudum* (Arrival), *Tawaf-at-Tahiyyah* (Greeting), and *Tawaf-al-Liqa* (Meeting). This particular Tawaf is not required for the residents of Makkah, according to *Al-Kafi*. If a person in the state of *Ihram* does not enter Makkah first but goes directly to Arafat and performs the *Wuquf* (standing) there, then *Tawaf-al-Qudum* is waived for him, as per *Al-Hidaya*. Upon finishing the Tawaf, one should go to *Maqam-e-Ibrahim* and pray two rak'ahs. If the crowd prevents praying there, one may pray wherever space is available in the mosque, according to *Al-Zahiriyya*. It is also permissible to pray outside the mosque, as stated in *Fatawa Qazi Khan*. These two rak'ahs are considered *Wajib* (obligatory) by us. In the first

rak'ah, recite *Surah Al-Kafirun*, and in the second, *Surah Al-Ikhlas*. If one performs a mandatory prayer instead of these two rak'ahs, it is not considered valid by us. After the prayer, stand behind *Maqam-e-Ibrahim* and pray for whatever is needed in this world and the hereafter, as mentioned in *At-Tabyin*. These two rak'ahs of Tawaf should be performed at a time when offering optional prayers is permissible, as per *Sharh Tahawi*. It is recommended that after the two rak'ahs and before heading to Safa, one should go to the well of Zamzam, drink its water until full, pour the remaining water back into the well, and recite the following prayer: **"Allahumma inni as’aluka rizqan wasi’an wa ‘ilman nafi’an wa shifa’an min kulli da’in"** (O Allah, I ask You for abundant sustenance, beneficial knowledge, and healing from every disease). Then, before exiting from the Safa side, one should approach the *Multazam*, as stated in *Fath-ul-Qadir*. When intending to perform *Sa'ee* between Safa and Marwa, return to the Black Stone and kiss it, according to *At-Tabyin*. If kissing is possible, do so; otherwise, face the Black Stone and recite Takbeer and Tahleel. If there is no intention to perform *Sa'ee* between Safa and Marwa after this Tawaf, then...

1. To perform *Sa'ee* means to run between the hills of Safa and Marwa.
2. Meaning: O Lord, I seek from You abundant sustenance, beneficial knowledge, and healing from every illness.

तवाफ़ को दोहराए और अगर फिर केवल हतीम का तवाफ़ करे तो भी जायज़ है, यह विकल्प शरह मुख्तार में लिखा है। और जब तवाफ़ करते हुए हजर-ए-अस्वद के सामने आए, तो अगर किसी को कष्ट दिए बिना उसे चूम सके तो चूमे, और अगर ऐसा न हो सके तो हजर-ए-अस्वद की ओर रुख करके तकबीर और तहलील कहे, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। हजर-ए-अस्वद को चूमने पर ही तवाफ़ समाप्त करे, यह हिदाया में लिखा है। और अगर हजर-ए-अस्वद के चुंबन से तवाफ़ शुरू किया और उसी पर समाप्त किया, और उसके बीच के फेरों में हजर-ए-अस्वद का चुंबन छोड़ दिया तो जायज़ है, और अगर सभी फेरों में छोड़ दिया तो बुरा किया, यह शरह तहावी में लिखा है। ज़ाहिर रिवायत के अनुसार रुकन-ए-यमानी को भी चूमना बेहतर है, यह काफ़ी में लिखा है, और यदि इसे न चूमे तो कोई हर्ज नहीं। और रुकन-ए-इराक़ी और रुकन-ए-शामी को न चूमे, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। पहले तीन फेरों के तवाफ़ में अकड़ कर (रमल) चले और बाकी फेरों में अपनी सामान्य गति से चले, यह काफ़ी में लिखा है। जिस तवाफ़ के बाद सई (सफ़ा-मरवा के बीच दौड़ना) है, उसमें अकड़ कर चलने का आदेश है, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। अकड़ कर चलने से तात्पर्य यह है कि तेज़-तेज़ चले और अपने दोनों कंधों को इस तरह हिलाए जैसे कोई लड़ने वाला सैनिक युद्ध की दो पंक्तियों के बीच अपना गर्व प्रकट करने के लिए झूमता है। और यह रमल हजर-ए-अस्वद से शुरू होकर पुनः हजर-ए-अस्वद तक होना चाहिए, यह मुहीत में लिखा है। और अगर लोगों की भीड़ के कारण यह न कर सके तो ठहर जाए और जब रास्ता मिले तब इसे पूरा करे, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। और अगर पहले फेरे में रमल नहीं किया तो उसके बाद के दो फेरों में रमल करे। और अगर पहले तीन फेरों में रमल करना भूल गया तो बाकी फेरों में रमल न करे। और अगर पूरे तवाफ़ में रमल किया तो उस पर कुछ अनिवार्य (लाज़िम) नहीं है, यह बहर-उर-राईक़ में लिखा है। और अगर इस तवाफ़ के बाद सई करने का इरादा नहीं है और तवाफ़-ए-ज़ियारत तक इसे टालने का विचार है, तो इस तवाफ़ में रमल न करे, यह तबीन में लिखा है। और इस तवाफ़ का नाम तवाफ़-ए-क़ुदूम, तवाफ़-ए-तहीया और तवाफ़-ए-लिका है, और यह तवाफ़ मक्का निवासियों के लिए नहीं है, यह काफ़ी में लिखा है। और अगर एहराम वाला व्यक्ति पहले मक्का में प्रवेश नहीं किया और पहले अरफ़ात चला गया और वहां वुक़ूफ (ठहराव) किया तो तवाफ़-ए-क़ुदूम उससे साक़ित (समाप्त) हो गया, यह हिदाया में लिखा है। जब तवाफ़ से फारिग (निवृत्त) हो जाए तो मक़ाम-ए-इब्राहीम में आए और वहां दो रकअत नमाज़ पढ़े, और अगर लोगों की भीड़ के कारण वहां न पढ़ सके तो मस्जिद में

जहां जगह मिले वहां पढ़े, यह ज़हीरिया में लिखा है। और अगर मस्जिद से बाहर पढ़े तो भी जायज़ है, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। ये दोनों रकअतें हमारे नज़दीक वाजिब हैं। पहली रकअत में 'कुल या अय्युहल काफ़िरून' और दूसरी रकअत में 'कुल हुवल्लाहु अहद' पढ़े। अगर इन दो रकअतों के बदले फ़र्ज़ नमाज़ पढ़ ले तो हमारे नज़दीक जायज़ नहीं है। नमाज़ के बाद मक़ाम-ए-इब्राहीम के पीछे खड़ा होकर दुनिया और दीन के कार्यों में से जिसकी ज़रूरत हो उसकी दुआ मांगे, यह तबीन में लिखा है। तवाफ़ की दोनों रकअतें ऐसे समय में पढ़े जब नफ़ल नमाज़ पढ़ना जायज़ हो, यह शरह तहावी में लिखा है। और यह मुस्तहब (पसंदीदा) है कि दो रकअत पढ़ने के बाद सफ़ा जाने से पहले ज़मज़म के पास आए और उसका पानी खूब पेट भरकर पिए और शेष पानी कुएं में डाल दे और यह दुआ पढ़े: **اللهم انی اسئلک رزقا واسعاً وعلماً نافعاً وشفاء من کل داء** (ऐ अल्लाह! मैं तुझसे व्यापक जीविका, लाभकारी ज्ञान और हर बीमारी से शिफ़ा मांगता हूँ)। फिर सफ़ा की ओर से निकलने से पहले मुल्तज़म की ओर आए, यह फ़तह-उल-क़दीर में लिखा है। और जब सफ़ा और मरवा में सई करने का इरादा करे तो फिर हजर-ए-अस्वद के पास आए और उसे चूमे, यह तबीन में लिखा है। यदि संभव हो तो चूमे और यदि न हो सके तो हजर-ए-अस्वद की ओर मुख करके तकबीर और तहलील कहे। और अगर इस तवाफ़ के बाद सफ़ा और मरवा के बीच सई करने का इरादा नहीं है तो...

1. सई करना अर्थात् सफ़ा और मरवा के बीच दौड़ना।
2. अर्थात् ऐ मेरे रब! मैं तुझसे विशाल जीविका, लाभप्रद ज्ञान और प्रत्येक बीमारी से स्वास्थ्य चाहता हूँ।

طواف کا اعادہ کرے اور اگر پھر صرف حطیم کا طواف کرے تو بھی جائز ہے یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے اور جب طواف کرتا ہوا حجر اسود کے سامنے آئے تو اگر بغیر کسی کو ایذا دیئے ہوئے اس کو چوم سکے تو چومے اور اگر نہیں ہو سکتا تو حجر اسود کی طرف رخ کر کے تکبیر اور تہلیل کہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ حجر اسود کے بوسہ دینے پر ہی طواف ختم کرے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر حجر اسود کے بوسے سے طواف شروع کیا اور اسی پر ختم کیا اور اس کے درمیان کے طوافوں میں حجر اسود کو بوسہ چھوڑ دیا تو جائز ہے اور اگر سب طوافوں میں چھوڑ دیا تو برا کیا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے ظاہر روایت کے بموجب رکن یمانی کو بھی بوسہ دینا بہتر ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور اس کو بوسہ نہ دے تو کچھ حرج نہیں اور رکن عراقی اور رکن شامی کو بوسہ نہ دے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ پہلے تین دفعہ کے طواف میں اکڑ کر چلے اور باقی طوافوں میں اپنی ہیئت اصلی کے موافق چلے یہ کافی میں لکھا ہے جس طواف کے بعد سعی ہے اس میں اکڑ کر چلنے کا حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اکڑ کر چلنے سے مراد یہ ہے کہ جلد جلد چلے اور اپنے دونوں کاندھوں کو اس طرح ہلائے جس طرح لڑنے والا سپاہی لڑائی کی دو صفوں کے درمیان میں اپنا فخر ظاہر کرنے کے واسطے جھومتا ہے اور یہ اکثر نا حجر اسود سے شروع کر کے پھر حجر اسود تک چاہئے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر لوگوں کے ازدحام کی وجہ سے یہ کیفیت ادا نہ کر سکے تو ٹھہر جائے اور جب راستہ پائے اس کو ادا کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر پہلی مرتبہ کے طواف میں اکڑ کر نہ چلا تو پھر اس کے بعد دو طوافوں میں اکڑ کر چلے اور طواف میں اکڑ کر نہ چلے اور اگر پہلے تین طوافوں میں اکڑ کر چلنا بھول گیا تو باقی طوافوں میں اکڑ کر نہ چلے اور اگر کل

طوافوں میں اکڑ کر چلا تو اس پر کچھ لازم نہیں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر اس طواف کے بعد سعی کرنا منظور نہیں ہے اور طواف زیارت تک اس کی تاخیر کرنا منظور ہے تو اس طواف میں اکڑ کر نہ چلے یہ تبیین میں لکھا ہے اور اس طواف کا نام طواف قدوم اور طواف تحیت اور طواف لقا ہے اور یہ طواف اہل مکہ کے واسطے نہیں یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر صاحب احرام اول مکہ میں داخل نہ ہوا اور اول عرفات کو چلا گیا اور وہاں وقوف کیا تو طواف قدوم اس سے ساقط ہو گیا یہ ہدایہ میں لکھا ہے جب طواف سے فارغ ہو تو مقام ابراہیم میں آئے اور وہاں دو رکعتیں پڑھے اور اگر لوگوں کے ازدحام کی وجہ سے وہاں نہ پڑھ سکے تو مسجد میں جہاں جگہ پائے وہاں پڑھے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اگر مسجد سے باہر پڑھے تو بھی جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ یہ دونوں رکعتیں ہمارے نزدیک واجب ہیں پہلی رکعت میں قل یا ایہا الکافرون اور دوسری رکعت میں قل ہو اللہ احد پڑھے اگر ان دونوں رکعتوں کے بدلے فرض نماز پڑھ لے تو ہمارے نزدیک جائز نہیں نماز کے بعد مقام ابراہیم کے پیچھے کھڑا ہو کر دنیا اور دین کے کاموں میں سے جس کی حاجت ہو اس کی دعا مانگے یہ تبیین میں لکھا ہے طواف کی دونوں رکعتیں ایسے وقت میں پڑھے جس وقت میں نفل کا ادا کرنا مباح ہو یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور یہ مستحب ہے کہ دو رکعت پڑھنے کے بعد صفا کے جانے سے پہلے زمزم کے پاس آئے اور اس کا پانی خوب پیٹ بھر کر پیئے اور باقی پانی کنویں میں ڈال دے اور یہ دعا پڑھے: **اللھم انی اسئلک رزقا واسعاً وعلماً نافعاً وشفاء من کل داء** پھر صفا کی طرف سے نکلنے سے پہلے ملتزم کی طرف آئے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور جب صفا و مروہ میں سعی کرنے کا ارادہ کرے تو پھر حجر اسود کے پاس آئے اور اس کو بوسہ دے یہ تبیین میں لکھا ہے اگر ممکن ہو تو بوسہ دے اور اگر نہ ہو سکے تو حجر اسود کی طرف رخ کر کے تکبیر و تہلیل کہے اور اگر اس طواف کے بعد صفا و مروہ کے درمیان میں سعی کرنے کا ارادہ نہیں ہے تو

۱۔ سعی کرنا یعنی صفا و مروہ کے درمیان دوڑنا۔ ۲۔ یعنی بار خدایا میں تجھ سے رزق فراخ اور علم نافع اور ہر بیماری سے شفا طلب کرتا ہوں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 57 | Book of Hajj

One should not return to the Black Stone (Hajr-e-Aswad) after the prayer of Tawaf; this is recorded in Fatawa Qazi Khan. The fundamental rule here is that if a person is to perform Sa'i after a particular Tawaf, they should repeat the kissing of the Black Stone after the Tawaf prayer. However, if there is no Sa'i following the Tawaf, then the kissing of the Black Stone should not be repeated; this is mentioned in Al-Zaheeriyah. Thereafter, one should proceed towards Safa. It is preferable (Afdal) to exit through Bab al-Safa, which is also known as the Gate of Bani Makhzum, though exiting from there is not considered a Sunnah according to us; exiting from any other side is permissible, as stated in Al-Jawharat al-Nayyirah. When exiting, one should step out with the left foot first. It is mentioned in Al-Tabyin that one should first go to Safa and ascend it. Ascending Safa and Marwa is a Sunnah; omitting to ascend either of them is disliked (Makruh), as recorded in Al-Muhit al-Sarkhasi. One should ascend until the House of Allah (Kaaba) becomes visible, then face the House of Allah, raise both hands, and say "Allahu Akbar" three times; this is in Al-Zaheeriyah. Then one should recite "La ilaha illallah", "Alhamdulillah", praises (Thana), and blessings upon the Prophet (Durood), and supplicate to Allah for one's needs; this is mentioned in Al-Muhit al-Sarkhasi. While supplicating, both hands should be raised towards the sky, according to Siraj al-Wahhaj. From there, one should descend towards Marwa, walking at a normal pace. When reaching the low ground between the green pillars (Sabz Minar), one should walk briskly (Ramal/Harwala) until passing the green pillars. After passing them, one should resume a normal pace until reaching Marwa. One should then ascend Marwa, stand facing the Qibla, recite "Alhamdulillah", "Allahu Akbar", "La ilaha illallah", praises, and Durood, and perform all the actions done at Safa. In this manner, one should travel between Safa and Marwa seven times, starting at Safa and ending at Marwa. In the low-lying area, one should walk briskly every time, as stated in Al-Muhit al-Sarkhasi. One trip from Safa to Marwa counts as one lap, and similarly from Marwa to Safa counts as another; this is the preferred (Mukhtar) view in Sirajiyah and is the correct one, also mentioned in Sharh al-Tahawi. If one performs Sa'i in reverse order, starting from Marwa, some of our scholars have said it will be considered valid but is Makruh. The correct view is that the first lap (from Marwa) will not be counted; this is in Al-Dhakhirah. A condition for Sa'i is that it must follow a Tawaf. Thus, if Sa'i is performed before Tawaf, then as long as the person is in Makkah, the Sa'i must be repeated. However, if Sa'i is performed after exiting the state of Ihram, it is permissible by consensus (Ijma'). Similarly, it is

permissible after the months of Hajj. Menstruation (Hayd) or ritual impurity (Janabah) do not invalidate Sa'i, as per Al-Muhit al-Sarkhasi. The underlying principle is that Hajj rituals performed outside the mosque do not require ritual purity (Tahara), such as Sa'i, staying at Arafah and Muzdalifah, and the stoning of the pillars (Jamarat). Conversely, acts performed within the mosque, like Tawaf, require ritual purity; this is in Sharh al-Tahawi. For one performing Hajj al-Ifrad, it is better not to perform Sa'i after the Tawaf al-Qudum but rather after the Tawaf al-Ziyarah. It is narrated from Imam Abu Hanifah (RA) that if one enters the state of Ihram for Hajj on or before the 8th of Dhu al-Hijjah, it is better to perform Tawaf and Sa'i before going to Mina. However, if the Ihram is worn after the sun's decline (Zawal) on the 8th, this rule does not apply, as noted in Al-Muhit al-Sarkhasi. If a person is performing Tawaf or Sa'i and the call to prayer (Iqamah) is given, they should stop, join the prayer, and complete the remaining laps after the prayer is finished. If a funeral (Janazah) prayer is ready, one should stop the Sa'i to join it and then complete the rest; this is in Fath al-Qadir. Engaging in talk regarding buying and selling during Tawaf and Sa'i is Makruh, as stated in Tatarkhaniyah. Upon completing the Sa'i, one should enter the mosque and perform two units (Rak'at) of prayer. Then, while in the state of Ihram in Makkah, one should stay until the 8th, adhering to all Ihram prohibitions. While in Makkah, one may perform Tawaf of the Kaaba whenever desired, with each Tawaf consisting of seven circuits, as recorded in Fatawa Qazi Khan.

तवाफ़ की नमाज़ के बाद फिर हजर-ए-अस्वद के पास न जाए, यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। असल इसमें यह है कि जिस तवाफ़ के बाद सई (Safa-Marwa के बीच दौड़ना) करनी हो, उसमें तवाफ़ की नमाज़ के बाद हजर-ए-अस्वद को चूमने का दोहराव (اعادہ) करे, और जिस तवाफ़ के बाद सई नहीं है, उसमें हजर-ए-अस्वद के बोसे का दोहराव न करे, यह ज़हीरिया में लिखा है। फिर सफा की तरफ़ निकले और अफ़ज़ल (बेहतर) यह है कि बाब-उस-सफा से निकले, और बाब-उस-सफा 'बाब बनी मख़ज़ूम' को कहते हैं, और उधर से निकलना हमारे नज़दीक सुन्नत नहीं है; अगर किसी और तरफ़ से निकले तो जायज़ है, यह जोहरतुल निय्यरा में लिखा है। बाहर निकलते समय पहले बायां पैर आगे बढ़ाए। तबयीन में लिखा है कि पहले सफा की तरफ़ जाए और उस पर चढ़े, और सफा व मरवा पर चढ़ना सुन्नत है; अगर दोनों पर न चढ़े तो मकरूह है, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। और इतना चढ़े कि बैतुल्लाह (काबा) सामने नज़र आने लगे, फिर बैतुल्लाह की तरफ़ रुख करे और दोनों हाथ उठाए और तीन बार तकबीर कहे, यह ज़हीरिया में लिखा है। और 'ला इलाहा इल्लल्लाह', 'अल्हम्दु', 'सना' और 'दुरूद' पढ़े और अल्लाह से अपनी ज़रूरतें मांगे, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। दुआ के समय दोनों हाथ आसमान की तरफ़ उठाए, यह सिराजुल वहाज में लिखा है। फिर वहाँ से मरवा की तरफ़ उतरे और अपनी सामान्य चाल से चले। जब नीचे की ज़मीन में आए, तो जब हरे मीनारों के पास पहुँचे, तो उसके नीचे की ज़मीन में झपट कर (तेज़) चले यहाँ तक कि उस हरे मीनार से आगे बढ़ जाए, और जब उससे आगे बढ़ जाए तो अपनी सामान्य चाल चले यहाँ तक कि मरवा तक आए। फिर उस पर चढ़े और क़िबला की ओर मुँह करके खड़ा हो और 'अल्हम्दुलिल्लाह', 'अल्लाहु अकबर' और 'ला इलाहा इल्लल्लाह' और सना व दुरूद पढ़े और वे सब कार्य जो सफा पर किए थे, यहाँ भी करे। इसी तरह सफा और मरवा के बीच सात बार आए-जाए। सफा से शुरू करे और मरवा पर खत्म करे। और नीचे की ज़मीन में हर बार सई करे यानी झपट कर चले, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। सफा से मरवा तक सई एक बार और इसी तरह मरवा से सफा तक एक बार होती है, यही मुख़्तार (पसंदीदा राय) है जो सिराजिया में लिखा है और यही सही है, और यह शरह तहावी में भी लिखा है। और अगर सई इसके विपरीत करे यानी मरवा से शुरू करे, तो हमारे कुछ साथियों ने कहा है कि इसे मान लिया जाएगा लेकिन यह मकरूह है, और सही यह है कि पहली बार का हिसाब नहीं किया जाएगा, यह ज़ख़ीरा में लिखा है। सई के लिए शर्त यह है कि वह तवाफ़ के बाद हो, यहाँ तक कि अगर सई के बाद तवाफ़ किया तो अगर मक्का में है तो सई को

दोहराए। और अगर एहराम से बाहर हो जाने के बाद सई की तो इज्मा (आम सहमति) के अनुसार जायज़ है। इसी तरह हज के महीनों के बाद भी जायज़ है, और हैज़ (मासिक धर्म) व जनावत (अशुद्धता) सई के सही होने में बाधा नहीं हैं, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। इसका मूल नियम यह है कि हज के आदेशों में से जो इबादत मस्जिद से बाहर अदा होती है, उसमें तहारत (पवित्रता/वज़ू) शर्त नहीं है, जैसे सई, अरफ़ा और मुज़दलिफ़ा का वुक़ूफ़ (ठहरना), और जमरतों पर कंकड़ मारना आदि। और जो इबादत मस्जिद के अंदर होती है, उसमें तहारत शर्त है और तवाफ़ मस्जिद में अदा होता है, यह शरह तहावी में लिखा है। जो व्यक्ति 'हज-ए-इफराद' (केवल हज) करे, वह जब तवाफ़-ए-क़ुदूम करे तो बेहतर यह है कि उसके बाद सई न करे, बल्कि तवाफ़-ए-ज़ियारत के बाद सई करे। इमाम अबू हनीफ़ा रह. से यह रिवायत है कि अगर आठवीं तारीख या उससे पहले हज का एहराम बाँधे तो बेहतर यह है कि मिना जाने से पहले तवाफ़ और सई कर ले, लेकिन अगर आठवीं तारीख के ढलने (ज़वाल) के बाद एहराम बाँधा तो यह हुक्म नहीं है, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। अगर कोई व्यक्ति तवाफ़ या सई कर रहा हो और उस समय नमाज़ की इक़ामत (जमात शुरू) हो जाए, तो तवाफ़ और सई छोड़ दे और नमाज़ पढ़े, और नमाज़ से फ़ारिग होने के बाद जितना तवाफ़ या सई बाकी है उसे पूरा करे। और अगर जनाज़े की नमाज़ तैयार हो जाए तो सई छोड़कर नमाज़ में शामिल हो और फ़ारिग होकर बाकी हिस्सा पूरा करे, यह फतहुल क़दीर में है। तवाफ़ और सई के दौरान खरीद-फ़रोख्त की बातें करना मकरूह है, यह ततारखानिया में लिखा है। जब सई से फ़ारिग हो जाए तो मस्जिद में दाखिल हो और दो रकअत नमाज़ पढ़े। फिर मक्का में एहराम की हालत में आठवीं तारीख तक ठहरे, और इस हालत में जो चीज़ें एहराम में मना हैं वे उसके लिए जायज़ नहीं हैं। जब तक मक्का में है, जब चाहे खाना काबा का तवाफ़ करे और हर तवाफ़ सात फेरों का करे, यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है।

طواف کی نماز کے بعد پھر حجر اسود کے پاس نہ جائے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اصل اس میں یہ ہے کہ جس طواف کے بعد سعی کرے اس میں طواف کی نماز کے بعد حجر اسود کے بوسہ دینے کا اعادہ کرے اور جس طواف کے بعد سعی نہیں ہے اس میں حجر اسود کے بوسہ کا اعادہ نہ کرے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے پھر صفا کی طرف کو نکلے اور افضل یہ ہے کہ باب الصفا سے نکلے اور باب الصفا باب بنی مخزوم کو کہتے ہیں اور ادھر سے نکلنا ہمارے نزدیک سنت نہیں ہے اگر اور طرف سے نکلے تو جائز ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں لکھا ہے باہر نکلتے وقت اول بایاں پاؤں بڑھائے اور تبیین میں لکھا ہے اول صفا کی طرف جائے اور اس پر چڑھے اور صفا و مروہ پر چڑھنا سنت ہے اگر دونوں پر نہ چڑھے تو مکروہ ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اس قدر چڑھے کہ بیت اللہ سامنے نظر آنے لگے اور بیت اللہ کی طرف رخ کرے اور دونوں ہاتھ اٹھائے اور تین مرتبہ تکبیر کہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور لا الہ الا اللہ اور الحمد اور ثنا اور درود پڑھے اور اللہ سے اپنی حاجتیں مانگے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے دعا کے وقت دونوں ہاتھ آسمان کی طرف کو اٹھائے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے پھر وہاں سے مروہ کی طرف کو اترے اور اپنی معمولی چال سے چلے جب نیچے کی زمین میں آئے تو جب سبز مینار کے پاس پہنچے تو اس کے نیچے کی زمین میں جھپٹ کر چلے یہاں تک کہ اس سبز مینار سے آگے بڑھ جائے اور جب اس سے آگے بڑھ جائے تو اپنی چال چلے یہاں تک کہ مروہ تک آئے پھر اس پر چڑھے اور قبلہ رخ کھڑا ہوا اور الحمد للہ اور اللہ اکبر اور لا الہ الا اللہ اور ثنا اور درود پڑھے اور سب افعال جو صفا پر کئے تھے یہاں بھی کرے اور اسی طرح صفا و مروہ کے درمیان میں سات مرتبہ آئے جائے صفا سے شروع کرے اور مروہ پر ختم کرے اور نیچے کی زمین میں ہر مرتبہ

سعی کرے یعنی جھپٹ کر چلے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے صفا سے مروہ تک سعی ایک بار اور اسی طرح مروہ سے صفا تک ایک بار ہوتی ہے یہی مختار ہے سراجیہ میں لکھا ہے اور یہی صحیح ہے اور یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر سعی اس کے برعکس کرے یعنی مروہ سے شروع کرے تو ہمارے بعض اصحاب نے کہا ہے کہ اس کا اعتبار کیا جائے گا لیکن مکروہ ہے اور صحیح یہ ہے کہ پہلی مرتبہ کا اعتبار نہ کیا جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور سعی میں شرط یہ ہے کہ طواف کے بعد ہو یہاں تک کہ اگر سعی کے بعد طواف کیا تو اگر مکہ میں ہے تو سعی کا اعادہ کرے اور اگر احرام سے باہر ہو جانے کے بعد سعی کی تو بالاجماع جائز ہے اور اسی طرح حج کے مہینوں کے بعد بھی جائز ہے اور حیض و جنابت صحت سعی کی مانع نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اصل اس میں یہ ہے کہ حج کے احکام میں سے جو عبادت مسجد سے باہر ادا ہوتی ہے اس میں طہارت شرط نہیں ہے جیسے کہ سعی اور عرفہ اور مزدلفہ کا وقوف اور جمروں میں کنکریاں مارنا اور مثل اس کے اور جو عبادت مسجد میں ہوتی ہے اس میں طہارت شرط ہے اور طواف مسجد میں ادا ہوتا ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے جو شخص حج جدا کرے وہ جب طواف قدوم کرے تو افضل یہ ہے کہ اس کے بعد سعی نہ کرے اور طواف زیارت کے بعد سعی کرے اور امام ابو حنیفہؒ سے یہ روایت ہے کہ اگر آٹھویں تاریخ یا اس سے پہلے حج کا احرام باندھے تو افضل یہ ہے کہ منیٰ کے آنے سے پہلے طواف اور سعی کر لے لیکن اگر آٹھویں تاریخ کے زوال کے بعد احرام باندھا تو یہ حکم نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر کوئی شخص طواف یا سعی کرتا ہے اور اس وقت نماز کی اقامت ہوئی تو طواف اور سعی کو چھوڑ دے اور نماز پڑھے اور نماز سے فارغ ہونے کے بعد جس قدر طواف یا سعی باقی ہے وہ ادا کرے اور اگر جنازہ کی نماز تیار ہوئی تو سعی کو چھوڑ کر نماز میں شریک ہو اور جب فارغ ہو تو جس قدر سعی باقی ہے اس کو ادا کرے یہ فتح القدیر میں ہے طواف اور سعی میں خرید و فروخت کی باتیں

کرنا مکروہ ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور جب سعی سے فارغ ہو تو مسجد میں داخل ہو اور دو رکعت نماز پڑھے پھر مکہ میں احرام کی حالت میں آٹھویں تاریخ تک ٹھہرے اور اس حالت میں بھی جو چیزیں احرام میں منع ہیں وہ اس کو جائز نہیں پس جب تک مکہ میں ہے جب چاہے خانہ کعبہ کا طواف کرے اور ہر طواف سات مرتبہ کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 1 [Page 58] Kitab-ul-Hajj

When to depart for Mina?

During these days, whoever performs Tawaf should not perform Sa'i after it. One should always pray two Rak'ats after a Tawaf of seven circuits at a time when voluntary (nafl) prayers are permissible; this is mentioned in *Sharh Tahawi*. According to Imam Abu Hanifa, after performing seven circuits once, one should not start another seven circuits without first praying the Tawaf prayer, whether the circuits completed were even or odd; this is written in *Siraj-ul-Wahhaj*. For travelers, performing voluntary Tawaf is superior to voluntary prayer, whereas for the residents of Makkah, prayer is better; this is documented in *Sharh Tahawi* and *Bahr-ur-Raiq*. During Tawaf, engaging in the remembrance (dhikr) of Allah is superior to reciting the Quran, as stated in *Al-Sirajiyyah*. One day before the 8th of Zil-Hijjah, a sermon (Khutbah) should be delivered to teach the people the rituals of going to Mina, praying in Arafat, and the stay (Wuquf). There are a total of three sermons during Hajj: the first is the one just mentioned, the second is on the Day of Arafah in Arafat, and the third is on the 11th of Zil-Hijjah in Mina. There should be a gap of one day between each sermon; this is stated in *Al-Hidayah*. For the two sermons other than the one at Arafah, the Imam should not sit between them, but the sermon of Arafah consists of two parts with a sitting in between. Generally, all sermons are after Zawal (midday) and after the Zuhr prayer, but the Arafah sermon is after Zawal and before the Zuhr prayer; this is noted in *Tabyeen*. Then, on the 8th of Zil-Hijjah, after the Fajr prayer and sunrise, one should proceed to Mina with the congregation; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan* and is considered correct.

Leaving before sunrise is permissible, but leaving after is better, as per *Bada'i*. In all these states—whether in Makkah, Masjid al-Haram, or elsewhere—one should not stop reciting the Talbiyah (Labbayk). Upon leaving Makkah, one should recite Talbiyah, any desired supplications, and "La ilaha illallah," as mentioned in *Tabyeen*. One should spend the night in Mina and pray Fajr there on the Day of Arafah at the earliest time while it is still dark, then proceed toward Arafat. If one prays Zuhr in Makkah on the 8th and then leaves, staying the night in Mina, there is no harm. If one stays the night in Makkah, prays Fajr there on the Day of Arafah, and then heads toward Arafat via Mina, it is also permissible but disliked (Makruh) because it deviates from following the Sunnah of the Prophet (peace be upon him). If the 8th falls on a Friday, it is permissible to leave for Mina before Zawal because Friday prayer is not obligatory at that time; however, after Zawal it becomes obligatory, so one should

not leave until the Friday prayer is performed, according to *Tabyeen*. Upon reaching Arafat, one may stay wherever they wish, as stated in *Fatawa Qazi Khan*, though staying near the mountain is superior, per *Tabyeen*. One should not set up camp on the road to avoid obstructing travelers, as noted in *Al-Muhit*. After Zawal, one may perform a ritual bath (ghusl) if desired, and at that time the Imam should ascend the pulpit (minbar). The Mu'adhin should call the Adhan while the Imam is on the pulpit; this is stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi* and is the apparent position of the school and is correct, according to *Bahr-ur-Raiq*.

Then, after the Adhan, the Imam should stand and deliver two sermons, sitting briefly between them just as in the Friday sermon, as mentioned in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. Delivering the sermon while sitting is permissible, but standing is superior. If the sermon is omitted or delivered before Zawal, it is valid but disliked; this is written in *Al-Jawharat-un-Nayyirah*. In this sermon, the people should be taught the rituals of Wuquf at Arafah, Wuquf at Muzdalifah, the journey from Arafat to Muzdalifah, stoning the Jamrat-ul-Aqaba (1) on the day of sacrifice, the sacrifice (qurbani), shaving the head, Tawaf-ul-Ziyarah, and all rulings until the second day of sacrifice; this is recorded in *Ghayat-ul-Saruji Sharh Hidayah*. After the sermon, the Imam should descend and lead the Zuhr and Asr prayers combined at the time of Zuhr with one Adhan and two Iqamahs, without reciting aloud; this is stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

1. The name of a place.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द १ [पृष्ठ ५८] किताबुल हज

मिना की तरफ कब रवाना हों?

लेकिन इन दिनों में जो तवाफ़ करे उनके बाद सई न करे और हमेशा सात बार के तवाफ़ के बाद दो रकअतें ऐसे वक्त में पढ़े जिसमें नफ़्ल जायज़ हों, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। और एक बार सात तवाफ़ करके बिना तवाफ़ की नमाज़ के इमाम अबू हनीफा के कौल के मुताबिक, दूसरा सात बार का तवाफ़ न करे, चाहे सम (even) बार तवाफ़ करके छोड़ दिया हो या विषम (odd) बार, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। मुसाफिरों के लिए नफ़्ल तवाफ़ नफ़्ल नमाज़ से अफ़ज़ल है और मक्का वालों के लिए नमाज़ बेहतर है, यह 'शरह तहावी' और 'बहुर रायक' में लिखा है। तवाफ़ के समय अल्लाह का ज़िक्र करना कुरान पढ़ने से अफ़ज़ल है, यह 'सिराजिया' में लिखा है। और जब आठवीं तारीख से एक दिन पहले हो, तो उस दिन एक खुतबा पढ़ना चाहिए जिसमें लोगों को मिना जाने, अराफ़ात में नमाज़ पढ़ने और वुकूफ़ के अहकाम सिखाए जाएँ। हज में कुल तीन खुतबे हैं: पहला खुतबा वही है जिसका हमने ज़िक्र किया, दूसरा खुतबा अरफ़ा के दिन अराफ़ात में और तीसरा खुतबा ग्यारहवीं तारीख को मिना में है। अतः तीनों खुतबों के बीच एक-एक दिन का अंतर रखना है, यह 'हिदाया' में लिखा है। अरफ़ा के खुतबे के अलावा जो दो खुतबे हैं, उनके बीच में न बैठे, लेकिन अरफ़ा के दिन का खुतबा दो हिस्सों में है जिनके बीच में बैठे। सभी खुतबे ज़वाल के बाद और ज़ुहर की नमाज़ के बाद हैं, लेकिन अरफ़ा के दिन का खुतबा ज़वाल के बाद और ज़ुहर की नमाज़ से पहले है, यह 'तबीन' में लिखा है। फिर आठवीं तारीख को सुबह की नमाज़ और सूरज निकलने के बाद सब लोगों के साथ मिना जाए, यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है और यही सही है।

अगर सूरज निकलने से पहले गया तो जायज़ है और बाद में जाना बेहतर है, यह 'बदाइ' में लिखा है। इन सभी स्थितियों में चाहे मक्का में हो, मस्जिद-ए-हराम में हो या कहीं और, लब्बैक कहना न छोड़े और मक्का से निकलते समय लब्बैक कहे और जो दुआ चाहे पढ़े और 'ला इलाहा इल्लल्लाह' पढ़े, यह 'तबीन' में लिखा है। रात को मिना में रहे और वहीं अरफ़ा के दिन सुबह की नमाज़ सबसे पहले वक़्त में अंधेरे में पढ़े, फिर अराफ़ात की तरफ बढ़े। अगर आठवीं तारीख को ज़ुहर की नमाज़ मक्का में पढ़ी और फिर वहाँ से निकला और रात को मिना में रहा तो कोई हर्ज नहीं। और अगर रात को मक्का में रहा और वहीं अरफ़ा के दिन सुबह की नमाज़ पढ़ी, फिर मिना होते हुए अराफ़ात की तरफ गया तो भी जायज़ है, लेकिन बुरा है क्योंकि इसमें रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पैरवी छूटती है। अगर आठवीं तारीख को जुमा हो, तो ज़वाल से पहले मिना जाना जायज़ है क्योंकि उस

समय जुमा वाजिब नहीं है, और ज़वाल के बाद जुमा वाजिब है, इसलिए जब तक जुमा न पढ़ ले तब तक न निकले, यह 'तबीन' में लिखा है। जब अराफ़ात पहुँचे तो जहाँ चाहे वहाँ उतरे, यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है और पहाड़ के करीब उतरना अफ़ज़ल है, यह 'तबीन' में लिखा है। रास्ते में न उतरे ताकि चलने वालों को तकलीफ न हो, यह 'मुहीत' में लिखा है। जब सूरज ढल जाए (ज़वाल), तो अगर चाहे तो गुस्ल करे और उस समय इमाम मिंबर पर चढ़े, फिर मोअज़्ज़िन ऐसी हालत में अज़ान दे कि इमाम मिंबर पर हो, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है और यही ज़ाहिर मज़हब है और यही सही है, यह 'बहुर रायक' में लिखा है।

फिर अज़ान के बाद खड़े होकर दो खुतबे पढ़े और उन दोनों के बीच बैठे जैसे जुमे के खुतबे में होता है, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है। अगर बैठकर खुतबा पढ़ा तो जायज़ है लेकिन खड़े होकर पढ़ना अफ़ज़ल है। अगर खुतबा न पढ़ा या ज़वाल से पहले पढ़ा तो जायज़ है लेकिन बुरा किया, यह 'जौहरतुन नय्यिरा' में लिखा है। इस खुतबे में लोगों को वुकूफ़-ए-अरफ़ा, वुकूफ़-ए-मुज़दलिफ़ा, अराफ़ात से मुज़दलिफ़ा जाने, कुर्बानी के दिन जम्रतुल अक़बा (१) में कंकड़ियाँ मारने, कुर्बानी करने, सिर मुंडवाने, तवाफ़-ए-ज़ियारत और कुर्बानी के दूसरे दिन तक के सारे अहकाम सिखाए जाएँ, यह 'ग़ायतुल सरूजी शरह हिदाया' में लिखा है। फिर खुतबे के बाद इमाम उतरे और ज़ुहर तथा असर की नमाज़ ज़ुहर के वक्त में एक अज़ान और दो इकामतों के साथ पढ़े और उन दोनों में ज़ोर से (जह्र) किरात न करे, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है।

1. एक स्थान का नाम।

فتاوی عالمگیری ..... جلد ۱ [صفحہ ۵۸] کتاب الحج

منی کی طرف کب روانہ ہو؟

لیکن ان دنوں میں جو طواف کرے ان کے بعد سعی نہ کرے اور ہمیشہ سات مرتبہ کے طواف کے بعد دو رکعتیں ایسے وقت میں پڑھے جس میں نفل جائز ہوں یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور ایک مرتبہ سات طواف کر کے بغیر طواف کی نماز کے امام ابو حنیفہ کے قول کے بموجب دوسرا سات مرتبہ کا طواف نہ کرے خواہ جفت مرتبہ طواف کر کے چھوڑ دیا ہو خواہ طاق مرتبہ یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے نفل طواف مسافروں کے واسطے نفل نماز سے افضل ہے اور اہل مکہ کے واسطے نماز اولیٰ ہے یہ شرح طحاوی اور بحر الرائق میں لکھا ہے طواف کے وقت اللہ کا ذکر کرنا قرآن پڑھنے سے افضل ہے یہ سراجیہ میں لکھا ہے اور جب آٹھویں تاریخ سے ایک دن پہلے ہو تو اس روز ایک خطبہ پڑھنا چاہئے جس میں لوگوں کو منی کی طرف جانے اور عرفات میں نماز پڑھنے اور وقوف کے احکام سکھانے اور حج میں کل تین خطبہ ہیں پہلا خطبہ یہی ہے جس کا ہم نے ذکر کیا اور دوسرا خطبہ عرفہ کے دن عرفات میں اور تیسرا خطبہ گیارھویں تاریخ منی میں ہے پس ایک ایک دن کا فصل تینوں خطبوں میں کرنا ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے عرفہ کے خطبہ کے سوا جو دو خطبے ہیں وہ ایک ہی اس کے درمیان میں نہ بیٹھے لیکن عرفہ کے دن کا خطبہ دو خطبہ ہیں ان کے درمیان میں بیٹھے اور کل خطبہ زوال کے بعد اور ظہر کی نماز کے بعد ہیں لیکن عرفہ کے دن کا خطبہ زوال کے بعد اور ظہر کی نماز سے پہلے ہے یہ تبیین میں لکھا ہے پھر آٹھویں تاریخ صبح کی نماز اور سورج کے نکلنے کے بعد سب لوگوں کے ساتھ منی کو جائے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور یہ صحیح ہے۔

اگر سورج کے نکلنے سے پہلے گیا تو جائز ہے اور بعد کو جانا اولیٰ ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور ان سب حالتوں میں مکہ میں ہو یا مسجد الحرام میں ہو یا اور کہیں ہو لبیک نہ چھوڑے اور مکہ سے نکلتے وقت لبیک کہے اور جو دعا چاہے پڑھے اور لا الہ الا اللہ پڑھے یہ تبیین میں لکھا ہے رات کو منی میں رہے اور وہیں صبح کی نماز عرفہ کے روز اول وقت اندھیرے میں پڑھے پھر عرفات کی طرف متوجہ ہو اور اگر آٹھویں تاریخ ظہر کی نماز مکہ میں پڑھی پھر وہاں سے نکلا تو رات کو منی میں رہا تو کچھ مضائقہ نہیں اور رات کو مکہ میں رہا اور وہیں عرفہ کے روز صبح کی نماز پڑھی پھر منی میں ہوتا ہوا عرفات کی طرف متوجہ ہوا تو بھی جائز ہے لیکن برا ہے اس لئے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی پیروی چھوتی ہے اور اگر آٹھویں تاریخ جمعہ ہو تو زوال سے پہلے منی کو جانا جائز ہے اس لئے کہ اس وقت میں جمعہ واجب نہیں اور زوال کے بعد جمعہ واجب ہے اس لئے کہ جب تک جمعہ نہ پڑھ لے تب تک نہ نکلے یہ تبیین میں لکھا ہے جب عرفات میں پہنچے تو جہاں چاہے وہاں اترے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور پہاڑ کے قریب اترنا افضل ہے یہ تبیین میں لکھا ہے راستہ میں نہ اترے تاکہ چلنے والوں کو تکلیف نہ ہو یہ محیط میں لکھا ہے اور جب سورج کو زوال ہو تو اگر چاہے غسل کرے اور اس وقت امام منبر پر چڑھے پھر موذن ایسی حالت میں اذان دے کہ امام منبر پر ہو یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور یہ ظاہر مذہب ہے اور یہی صحیح ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

پھر اذان کے بعد کھڑے ہو کر دو خطبہ پڑھے اور ان دونوں کے درمیان جلسہ کرے جیسے کہ جمعہ کے خطبہ میں ہوتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر بیٹھ کر خطبہ پڑھا تو جائز ہے لیکن کھڑے ہو کر پڑھنا افضل ہے اور اگر خطبہ نہ پڑھا یا زوال سے پہلے پڑھا تو جائز ہے اور برا کیا یہ جوہرۃ النیرہ میں لکھا ہے اس خطبہ میں لوگوں کو وقوف عرفہ اور وقوف مزدلفہ اور عرفات سے مزدلفہ کو جانے اور قربانی کے دن جمرۃ العقبہ ۱ میں کنکریاں مارنے اور قربانی

اور سر منڈوانے اور طواف زیارت اور قربانی کے دوسرے دن تک کے سارے احکام سکھاوے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے پھر خطبہ کے بعد امام اترے اور امام ظہر اور عصر کی نماز ظہر کے وقت میں ایک اذان اور اقامتوں سے پڑھے اور ان دونوں میں جہر نہ کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے ان دونوں نمازوں کے درمیان میں

۱۔ ایک مقام کا نام ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (Page 59) Book of Hajj

One should not perform any voluntary (Nafl) prayers except the Sunnah prayers of Zuhr; if one performs voluntary prayers, it is disliked (Makruh). According to the apparent narration, the Adhan for Asr should be repeated; this is stated in *Al-Kafi*. Similarly, if one becomes occupied with any other activity such as eating or drinking, the same ruling applies; this is stated in *Siraj al-Wahhaj*. There are many conditions for combining the two prayers, i.e., performing Asr in the time of Zuhr. Among them is that Asr must be prayed after a valid Zuhr prayer; this is stated in *Al-Bada'i*. Thus, if someone prayed Zuhr before the sun crossed the meridian (Zawal) thinking that the time had begun, and then prayed Asr, then by way of juridical preference (Istihsan), the ruling is to repeat the sermon (Khutbah) and both prayers; this is stated in *Muhit al-Sarakhsi*. Another condition is the time, which is the day of Arafah[1], and the place, which is Arafat; this is stated in *Al-Kifayah*. Another condition is to be in the state of Ihram for Hajj. Jurists have stated that Ihram for Hajj is required during the performance of both prayers, such that if one was in Ihram for Umrah during Zuhr and in Ihram for Hajj during Asr, combining them is not permissible; this is written in *Fatawa Qadhi Khan*. According to one narration, it is necessary to enter Ihram for Hajj before the sun's decline (Zawal) so that the Ihram precedes the time of combining. However, another narration states that entering Ihram before the prayer is sufficient because the prayer itself is the objective; this is stated in *Al-Hidayah* and it is the correct view, as noted in *Al-Bahr al-Ra'iq*.

Among the conditions, according to Imam Abu Hanifa (RA), is the congregation (Jama'at), whereas according to the two disciples (Sahibayn - Imams Abu Yusuf and Muhammad), the congregation is not a condition. Therefore, if a person prays Zuhr alone by their belongings, then according to Imam Abu Hanifa (RA), they should pray Asr at its proper time, while according to the Sahibayn, even a person praying alone should combine the prayers; this is stated in *Al-Hidayah*. The correct view is that of Imam Abu Hanifa (RA), as written in *Al-Zad*. If both prayers with the Imam are missed, or if one of them is missed, then according to the view of Imam Abu Hanifa (RA), Asr should be prayed at its proper time and praying it before that time is not permissible; this is stated in *Sharh al-Tahawi*. It is not mandatory to have caught the entire Zuhr prayer with the congregation; this is written in *Al-Bahr al-Ra'iq*. Thus, if one caught even a single Rak'ah or a small part of either prayer with the Imam, then by consensus (Ijma'), combining them is permissible; this is stated in *Al-Jawharat al-Nayyirah*. If the followers flee from behind the Imam and he prays both prayers

alone, it is permissible; this ruling is mentioned without restriction, although the preferred (Afdal) ruling is that if they flee after the prayer has started, combining is permissible by consensus, but if they flee before the prayer begins, there is a difference of opinion. Some jurists say it is permissible according to the Sahibayn but not according to Imam Abu Hanifa (RA), while others say it is permissible according to everyone; this is written in *Muhit al-Sarakhsi*. If the Imam experiences a minor ritual impurity (Hadath) during the Zuhr prayer and appoints a deputy (Khalifa), the deputy shall combine both prayers. However, if the Imam returns after the deputy has finished Asr, the Imam should pray Asr at its proper time, and for him, combining the two prayers is not permissible; this is stated in *Tabyin*. If the Imam experiences impurity after the sermon and orders someone who was not present during the sermon to lead the prayer, it is permissible for that person to act as Imam for combining the prayers. But if the Imam did not order anyone and someone stood up on their own and led both prayers, it is not permissible according to the view of Imam Abu Hanifa (RA), because for him, the Imam or his appointed deputy is a condition for the permissibility of combining two prayers (Jam' bayn al-Salatayn). However, if the person who stepped forward was a government official, such as a Qazi (judge) or a chief of police (Sahib al-Shurta), or similar, it is permissible by consensus; this is stated in *Sharh al-Tahawi*. Another condition is that the person leading the prayer must be the greatest leader (Sardar) present or his deputy; this is a condition according to Imam Abu Hanifa (RA), as written in *Al-Jawharat al-Nayyirah*. Thus, if Zuhr was prayed in congregation but it was not the Grand Imam or his deputy leading it, and then Asr was prayed with the Grand Imam, then according to Imam Abu Hanifa (RA), the Asr prayer is valid...

[1] Meaning the 9th day of the month of Dhu al-Hijjah.

ज़ुहर की सुन्नतों के अलावा और कोई नफ़्ल न पढ़े और अगर नफ़्ल पढ़े तो मकरूह है और ज़ाहिर रिवायत के अनुसार असर की अज़ान का इआदा (दोहराना) करे, यह 'काफ़ी' में लिखा है। इसी तरह अगर किसी और काम में मशगूल हुआ जैसे खाने और पीने में तो भी यही हुक्म है, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। दोनों नमाज़ों को जमा करने यानी असर को उसके वक्त से पहले ज़ुहर के वक्त में अदा करने के लिए बहुत सी शर्तें हैं। उनमें से एक यह है कि असर, जायज़ ज़ुहर के बाद पढ़ी जाए, यह 'बदाइ' में लिखा है। पस अगर किसी ने ज़ुहर ज़वाल (दोपहर ढलने) से पहले पढ़ ली और उस वक्त उसे यह गुमान था कि सूरज ढल गया है और उसके बाद असर पढ़ ली, तो इस्तिहसानन (उचित रूप में) यह हुक्म है कि खुत्बा और दोनों नमाज़ों का इआदा करे, यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। और शर्तों में से वक्त है और वह यह है कि अरफ़ा का दिन हो[1], और स्थान है और वह यह है कि अरफ़ात हो, यह 'किफ़ाया' में लिखा है। और शर्तों में से यह है कि हज का एहराम हो, फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) ने कहा है कि दोनों नमाज़ों की अदायगी के समय हज का एहराम होना चाहिए, यहाँ तक कि अगर ज़ुहर के वक्त उमराह का एहराम था और असर के वक्त हज का एहराम हुआ तो दोनों नमाज़ों का जमा करना जायज़ नहीं, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। और एक रिवायत के अनुसार यह ज़रूरी है कि हज का एहराम ज़वाल से पहले बाँध लिया हो ताकि एहराम जमा करने के वक्त से मुक़द्दम (पहले) हो, और दूसरी रिवायत में है कि नमाज़ से पहले एहराम बाँधना काफ़ी है क्योंकि नमाज़ ही मक़सद है, यह 'हिदाया' में लिखा है और यही सही है, यह 'बहुल राइक़' में लिखा है।

उनमें से इमाम अबू हनीफ़ा रह. के नज़दीक जमाअत शर्त है, साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक जमाअत शर्त नहीं। पस जिस व्यक्ति ने अकेले अपने सामान के पास ज़ुहर की नमाज़ पढ़ ली, तो इमाम अबू हनीफ़ा रह. के नज़दीक वह असर की नमाज़ असर के वक्त में पढ़े और साहिबैन के नज़दीक अकेला नमाज़ पढ़ने वाला भी जमा करे, यह 'हिदाया' में लिखा है। इमाम अबू हनीफ़ा रह. का कौल ही सही है, यह 'ज़ाद' में लिखा है। और अगर दोनों नमाज़ें इमाम के साथ छूट गईं या उनमें से एक छूट गई तो इमाम अबू हनीफ़ा रह. के कौल के अनुसार असर को उसके अपने वक्त में पढ़े और वक्त से पहले पढ़ना जायज़ नहीं, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। और यह कुछ ज़रूरी नहीं कि ज़ुहर की पूरी नमाज़ जमाअत के साथ मिली हो, यह 'बहुल राइक़' में लिखा है। पस अगर इमाम के साथ दोनों नमाज़ों में से एक-एक रकात या थोड़ी नमाज़ मिल गई तो बिल-इज्मा

(सर्वसम्मति से) जमा करना जायज़ है, यह 'जौहरा नय्यिरा' में लिखा है। अगर मुक़्तदी इमाम के पीछे से भाग गए और उसने दोनों नमाज़ें अकेले पढ़ीं तो जायज़ है, इस हुक्म को बिना किसी क़ैद के ज़िक्र किया गया है, हालाँकि अफ़ज़ल (बेहतर) मसला यह है कि अगर मुक़्तदी नमाज़ शुरू करने के बाद भागे तो बिल-इज्मा जमा करना जायज़ है और अगर नमाज़ शुरू करने से पहले भाग गए तो इसमें मतभेद है। कुछ फ़ुक़हा ने कहा है कि साहिबैन के नज़दीक जायज़ है और इमाम अबू हनीफ़ा रह. के नज़दीक जायज़ नहीं है, और कुछ फ़ुक़हा ने कहा है कि सबके नज़दीक जायज़ है, यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। अगर इमाम को ज़ुहर की नमाज़ में हदथ (अशुद्धि) हो गई और उसने किसी और को ख़लीफ़ा (प्रतिनिधि) बना दिया, तो ख़लीफ़ा दोनों नमाज़ों को जमा करे। और अगर इमाम उस वक्त आया जब ख़लीफ़ा असर से फ़ारिग हो चुका था, तो इमाम असर की नमाज़ असर के वक्त में पढ़े और उसके लिए दोनों नमाज़ों का जमा करना जायज़ नहीं, यह 'तबीन' में लिखा है। अगर इमाम को खुत्बे के बाद हदथ हुआ और उसने किसी व्यक्ति को नमाज़ पढ़ाने का हुक्म दिया और वह व्यक्ति खुत्बे में मौजूद नहीं था, तो उसके लिए जायज़ है कि दोनों नमाज़ों के जमा करने में इमाम बने। और अगर इमाम ने किसी को हुक्म नहीं दिया लेकिन कोई व्यक्ति खुद आगे बढ़कर पढ़ा गया और उसने दोनों नमाज़ें पढ़ाईं, तो इमाम अबू हनीफ़ा रह. के कौल के अनुसार जायज़ नहीं क्योंकि उनके नज़दीक इमाम या इमाम का प्रतिनिधि 'जमा बैनस सलातैन' (दो नमाज़ों को जमा करने) के जायज़ होने के लिए शर्त है। और अगर वह आगे बढ़ने वाला साहब-ए-हकूमत (सरकारी अधिकारी) था जैसे काज़ी या पुलिस प्रमुख (साहिब-ए-शुर्ता) या उनके समान, तो बिल-इज्मा जायज़ है, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। और शर्तों में से यह है कि नमाज़ पढ़ाने वाला वह व्यक्ति हो जो वहाँ सबसे बड़ा सरदार हो या उसका नायब (उप) हो, इमाम अबू हनीफ़ा रह. के नज़दीक यह शर्त है, यह 'जवाहरा नय्यिरा' में लिखा है। पस अगर ज़ुहर की नमाज़ जमाअत से पढ़ी लेकिन इमाम-ए-आज़म या उसका नायब नहीं था और असर की नमाज़ इमाम-ए-आज़म के साथ पढ़ी तो इमाम अबू हनीफ़ा रह. के नज़दीक असर की नमाज़ जायज़...

१ अर्थात ज़िल-हिज्जा महीने की नौवीं तारीख।

ظہر کی سنتوں کے سوا اور نفل نہ پڑھے اور اگر نفل پڑھے تو مکروہ ہے اور ظاہر روایت کے بموجب عصر کی اذان کا اعادہ کرے یہ کافی میں لکھا ہے اسی طرح اگر کسی اور عمل میں مشغول ہوا جیسے کھانے اور پینے میں تو بھی یہی حکم ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے دونوں نمازوں کے جمع کرنے یعنی عصر کو اپنے وقت سے ظہر کے وقت میں ادا کرنے کے واسطے بہت سی شرطیں ہیں منجملہ ان کے یہ ہے کہ عصر ظہر جائز کے بعد پڑھی جائے یہ بدائع میں لکھا ہے پس اگر کسی نے ظہر زوال سے پہلے پڑھ لی اور اس وقت اس کو یہ گمان تھا کہ سورج ڈھل گیا اور اس کے بعد عصر پڑھ لی تو استحساناً یہ حکم ہے کہ خطبہ اور دونوں نمازوں کا اعادہ کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے وقت ہے اور وہ یہ ہے کہ عرفہ کا دن ہو اور مکان ہے اور وہ یہ ہے کہ عرفات ہو یہ کفایہ میں لکھا ہے اور منجملہ ان کے یہ ہے کہ حج کا احرام ہو فقہا نے کہا ہے کہ دونوں نمازوں کے ادا کرنے کے وقت حج کا احرام چاہئے یہاں تک کہ اگر ظہر کے ادا کرنے کے وقت عمرہ کا احرام ہوا اور عصر کے ادا کرنے کے وقت حج کا احرام ہو تو دونوں نمازوں کا جمع کرنا جائز نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان لکھا ہے اور ایک روایت کے بموجب یہ ضرور ہے کہ حج کا احرام زوال سے پہلے باندھ لیا ہوتا کہ احرام جمع کرنے کے وقت سے مقدم ہو اور دوسری روایت میں یہ ہے کہ نماز سے پہلے احرام باندھنا کافی ہے اس لئے کہ مقصد نماز ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور یہی صحیح ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

منجملہ ان کے امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک جماعت ہے صاحبین کے نزدیک جماعت شرط نہیں پس جس شخص نے تنہا اپنے سامان کے پاس ظہر کی نماز پڑھ لی تو امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک وہ عصر کی نماز عصر کے وقت میں پڑھے اور صاحبین کے نزدیک اکیلا نماز پڑھنے والا بھی

جمع کرے یہ ہدایہ میں لکھا ہے صحیح امام ابوحنیفہؒ کا قول ہے یہ زاد میں لکھا ہے اور اگر دونوں نمازیں امام کے ساتھ فوت ہو گئیں یا دونوں میں سے ایک فوت ہوئی تو امام ابوحنیفہؒ کے قول کے بموجب عصر کو اپنے وقت میں پڑھے اور وقت سے پہلے پڑھنا جائز نہیں یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور یہ کچھ ضرور نہیں کہ ظہر کی ساری نماز جماعت سے ملی ہو یہ بحر الرائق میں لکھا ہے پس اگر امام کے ساتھ دونوں نمازوں میں سے ایک ایک رکعت یا تھوڑی نماز مل گئی تو بالاجماع جمع کرنا جائز ہے یہ جوہرہ النیرہ میں لکھا ہے اگر مقتدی امام کے پیچھے سے بھاگ گئے اور اس نے دونوں نمازیں تنہا پڑھیں تو جائز ہے اس حکم کے بغیر قید ذکر کر دیا ہے حالانکہ افضل مسئلہ یوں ہے کہ اگر مقتدی نماز شروع کرنے کے بعد بھاگ گئے تو بالاجماع جمع کرنا جائز ہے اور اگر نماز شروع کرنے سے پہلے بھاگ گئے تو اس میں اختلاف ہے بعض فقہا نے کہا ہے کہ صاحبین کے نزدیک جائز ہے اور امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے اور بعض فقہا نے کہا ہے کہ سب کے نزدیک جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر امام کو ظہر کی نماز میں حدث ہو گیا اور اس نے کسی اور کو خلیفہ کر دیا تو خلیفہ دونوں نمازوں کو جمع کرے اور اگر امام اس وقت آیا کہ خلیفہ عصر سے فارغ ہو چکا تو امام عصر کی نماز عصر کے وقت میں پڑھے اور اس کو دونوں نمازوں کا جمع کرنا جائز نہیں یہ تبیین میں لکھا ہے اگر امام کو خطبہ کے بعد حدث ہوا اور کسی شخص کو نماز پڑھانے کا حکم کیا اور وہ شخص خطبہ میں حاضر نہ تھا تو اس کو جائز ہے کہ دونوں نمازوں کے جمع کرنے میں امام بنے اور اگر امام نے کسی کو حکم نہیں کیا لیکن کوئی شخص اپنے آپ پڑھا گیا اور اس نے دونوں نمازوں میں پڑھائیں تو امام ابوحنیفہؒ کے قول کے بموجب جائز نہیں اس لئے کہ ان کے نزدیک امام یا امام کا قائم مقام جمع بین صلوتین کے جائز ہونے کے لئے شرط ہے اور اگر وہ آگے بڑھنے والا صاحب حکومت تھا جیسے قاضی یا صاحب شرط یا سو ان کے تو بالاجماع جائز ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے

اور منجملہ ان کے یہ ہے کہ نماز پڑھانے والا وہ شخص ہو جو وہاں سب میں بڑا سردار ہو یا اس کا نائب ہو امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک یہ شرط ہے یہ جواہرۃ النیرہ میں لکھا ہے پس اگر ظہر کی نماز جماعت سے پڑھی لیکن امام اعظم یا اس کا نائب نہ تھا اور عصر کی نماز امام اعظم کے ساتھ پڑھی تو امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک عصر کی نماز جائز

۱ یعنی نویں تاریخ ماہ ذی الحجہ کی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 1 - Book of Hajj

...will not be valid; this is the correct opinion, as stated in *Bada'i*. **In what situations can two prayers be combined?** If the Grand Imam, i.e., the Caliph, dies, then his deputy or the authorized official should combine both prayers. If there is no deputy or authorized official, then each prayer should be performed at its respective time; this is written in *Tabyin*. When the Imam finishes the Asr prayer, he should proceed towards the place of stay (*Mawqif*); this is written in *Muheet*. The entire plain of Arafat, except for the low-lying ground, is a place of stay; this is written in *Kanz*. One may stay wherever they wish; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. **Description of the Stay (Wuquf) at Arafat:** Two things are essential conditions (*shart*) for the stay: first, being on the ground of Arafat; second, it must be the Day of Arafah. Standing during the stay is neither a condition nor obligatory; even if one sits, it is permissible. Likewise, the intention (*niyyah*) is not a condition for it; this is written in *Bahr-ul-Ra'iq*. It is preferable (*afzal*) to stand facing the Qibla; this is written in *Muheet*. It is obligatory (*wajib*) to stay until sunset. Recommended (*Sunnah*) acts include: performing Ghusl (ritual bath) for the stay, the delivery of both sermons, combining both prayers, proceeding to the place of stay immediately after them, not fasting on that day, being in a state of Wudu (ablution), staying while mounted, staying near the Imam, being present-hearted (focused), and avoiding distractions that divert attention from supplication. One should not stay in the paths of caravans to avoid causing congestion for others. It is recommended to stay near the black stones (*Sakhraat*), which was the place of the Prophet's (peace be upon him) stay. If staying there is not possible, one should get as close as possible; this is written in *Bahr-ul-Ra'iq*. The stay of a menstruating woman, a person in a state of major ritual impurity (*junub*), or someone who has not combined the two prayers is valid, and no penalty is incurred; this is written in *Muheet Sarakhsi*. One should raise their hands widely and face the Qibla, much like someone calling out for attention; this is written in *Bada'i*. One should say "Alhamdulillah", "La ilaha illallah", and "Allahu Akbar", recite Salawat (*Durud*), and supplicate. One should also teach the rulings of Hajj to people and strive in making supplications, repeatedly saying "Labbaik"; this is written in *Kafi*. One should seek forgiveness (*istighfar*) extensively for themselves, their parents, and all Muslim men and women; this is written in *Zaheeriyyah*. Similarly, until sunset, one should continue reciting "Labbaik", "La ilaha illallah", "SubhanAllah", praises, and Salawat with devotion and humility, and supplicate for their needs; this is written in *Muzmirat*. According to our scholars, there is no fixed supplication for that place; one

may supplicate as they wish; this is written in *Bada'i*. One should frequently recite this supplication: "There is no god but Allah, alone, He has no partner, to Him belongs the kingdom and to Him is all praise, He gives life and causes death, and He is ever-living and never dies, in His hand is all good, and He has power over everything. We worship none but Him and we know no Lord besides Him. O Allah! Put light in my heart, light in my hearing, and light in my sight. O Allah! Expand my chest for me and ease my task for me. O Allah! This is the place of the seeker of refuge, the one who seeks protection from the Fire; protect me from the Fire with Your forgiveness and enter me into Paradise by Your mercy, O Most Merciful of those who show mercy! O Allah! Since You have guided me to Islam, do not let it be taken away from me nor take me away from it until You cause me to die while I am on it."

...नहीं होगी, यही कौल (कथन) सही है, यह 'बदाइअ' में लिखा है। **दो नमाज़ों को किन सूरतों (स्थितियों) में जमा (इकट्ठा) किया जा सकता है?** अगर बड़ा इमाम यानी ख़लीफ़ा मर गया तो उसका नाएब (उप) या साहब-ए-शर्त दोनों नमाज़ों को जमा करे और अगर उसका नाएब या साहब-ए-शर्त न हो तो हर एक नमाज़ को उनके वक़्तों में पढ़ें, यह 'तबीईन' में लिखा है। जब इमाम अस्र की नमाज़ से फ़ारिग़ (मुक्त) हो तो मौक़िफ़ (ठहरने की जगह) की तरफ़ जाए, यह 'मुहीत' में लिखा है। अरफ़ा की नीची ज़मीन के अलावा तमाम अरफ़ात का मैदान मौक़िफ़ है, यह 'कंज़' में लिखा है। जहाँ चाहे वुकूफ़ (ठहराव) करे, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। **वुकूफ़-ए-अरफ़ात का बयान:** वुकूफ़ में दो चीज़ें शर्त हैं: एक यह कि अरफ़ात की ज़मीन हो, दूसरे यह कि अरफ़ा का दिन हो। खड़ा होना इसमें न शर्त है न वाजिब है, यहाँ तक कि अगर बैठा हो तो जायज़ है, और इसी तरह नियत भी इसमें शर्त नहीं है, यह 'बहर-उर-राईक़' में लिखा है। और अफ़ज़ल (बेहतर) यह है कि क़िबला की तरफ़ मुँह करके खड़ा हो, यह 'मुहीत' में लिखा है। और वाजिब यह है कि ग़ुरूब (सूर्यास्त) तक वुकूफ़ करे। सुन्नत बातें ये हैं: वुकूफ़ के लिए ग़ुस्ल (स्नान) करना, दोनों ख़ुत्बे और दोनों नमाज़ों को जमा करना, और इन दोनों के बाद बहुत जल्द मौक़िफ़ को जाना, और उस रोज़ रोज़ा न रखना, और उस वक़्त बा-वज़ू होना, और सवारी के ऊपर वुकूफ़ करना, और इमाम के क़रीब वुकूफ़ करना, और दिल का हाज़िर होना, और जिन बातों से दुआ में दिल बँटता है उन बातों से खाली होना सुन्नत है। और चाहिए कि काफ़िलों के रास्तों में वुकूफ़ न करे ताकि लोगों से कशमकश न हो, और चाहिए कि सियाह पत्थरों (काले पत्थरों) के पास वुकूफ़ करे जो रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के वुकूफ़ का मक़ाम है। और अगर वहाँ वुकूफ़ न कर सके तो हत्तल-इमकान (जहाँ तक मुमकिन हो) उसके क़रीब हो, यह 'बहर-उर-राईक़' में लिखा है। और हैज़ (मासिक धर्म) वाली औरत और जुनब (अपवित्र व्यक्ति) और उस शख़्स का वुकूफ़ जिसने दोनों नमाज़ें जमा नहीं की हैं, जायज़ है और उस पर कुछ लाज़िम (जुर्माना आदि) नहीं आता, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। और हाथ फैला कर उठाए और क़िबला की तरफ़ रुख़ करे जैसे कि किसी को पुकारने वाला उसकी तरफ़ हाथ और मुँह से मुतवज्जा होता है, यह 'बदाइअ' में लिखा है। और अलहम्दुलिल्लाह और ला इलाहा इल्लल्लाह और अल्लाहु अकबर कहे और दरूद पढ़े और दुआ माँगे और लोगों को हज के अहकाम (नियम) सिखाए और दुआ माँगने में कोशिश करे और बार-बार लब्बैक कहे, यह 'काफ़ी' में लिखा है। और अपने लिए और माँ-बाप और सब मुसलमान मर्दों और औरतों के लिए बहुत सी इस्तिग़फ़ार

(क्षमा प्रार्थना) पढ़े, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। और इसी तरह सूरज के डूबने तक हुज़ूर-ए-क़ल्ब (एकाग्रता) और आजिज़ी के साथ लब्बैक और ला इलाहा इल्लल्लाह और सुब्हानअल्लाह और सना और दरूद पढ़ता रहे और अपनी हाज़तों (ज़रूरतों) के लिए दुआ माँगे, यह 'मुज़मरात' में लिखा है। हमारे असहाब (विद्वानों) के नज़दीक वहाँ के लिए कोई दुआ मुक़र्रर (निर्धारित) नहीं है, जो चाहे दुआ माँगे, यह 'बदाइअ' में लिखा है। चाहिए कि अक्सर यह दुआ पढ़ता रहे: अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं, वह अकेला है, उसका कोई शरीक नहीं, उसी की बादशाहत है और उसी के लिए सब तारीफ़ें हैं, वही ज़िंदा करता है और मारता है, और वह हमेशा ज़िंदा है उसे मौत नहीं, भलाई उसी के हाथ में है और वह हर चीज़ पर क़ादिर (शक्तिशाली) है। हम उसके सिवा किसी की इबादत नहीं करते और न उसके सिवा किसी को रब जानते हैं। ऐ अल्लाह! मेरे दिल में नूर कर दे, मेरे कानों में नूर कर दे, और मेरी आँखों में नूर कर दे। ऐ अल्लाह! मेरा सीना खोल दे और मेरे लिए मेरा काम आसान कर दे। ऐ अल्लाह! यह मक़ाम पनाह चाहने वाले और आग से बचने वाले का है, मुझे अपने अफ़ू (क्षमा) से आग से बचा ले और अपनी रहमत से मुझे जन्नत में दाख़िल कर दे, ऐ सब रहम करने वालों से बढ़कर रहम करने वाले! ऐ अल्लाह! जब तूने मुझे इस्लाम की हिदायत दी तो उसे मुझसे मत छीन और न मुझे उससे अलग कर यहाँ तक कि तू मेरी रूह क़ब्ज़ करे और मैं उसी पर रहूँ।

نہ ہوگی یہی قول صحیح ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔ **دونمازوں کو کن صورتوں میں جمع کیا جاسکتا ہے؟** اگر بڑا امام یعنی خلیفہ مرگیا تو اس کا نائب یا صاحب شرط دونوں نمازوں کو جمع کرے اور اگر اس کا نائب یا صاحب شرط نہ ہو تو ہر ایک نماز کو ان کے وقتوں میں پڑھیں یہ تبیین میں لکھا ہے جب امام عصر کی نماز سے فارغ ہو تو موقف کی طرف جائے یہ محیط میں لکھا ہے عرفہ کی نیچی زمین کے سوا تمام عرفات کا میدان موقف ہے یہ کنز میں لکھا ہے جہاں چاہے وقوف کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ **وقوف عرفات کا بیان:** وقوف میں دو چیزیں شرط ہیں ایک یہ کہ عرفات کی زمین ہو دوسرے یہ کہ عرفہ کا دن ہو کھڑا ہونا اس میں نہ شرط ہے نہ واجب ہے یہاں تک کہ اگر بیٹھا ہو تو جائز ہے اور اسی طرح نیت بھی اس میں شرط نہیں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور افضل یہ ہے کہ قبلہ رو کھڑا ہو یہ محیط میں لکھا ہے اور واجب یہ ہے کہ غروب تک وقوف کرے اور اس کے لئے غسل کرنا اور دونوں خطبہ اور دونوں نمازوں کو جمع کرنا اور ان دونوں کے بعد بہت جلد موقف کو جانا اور اس روز روزہ نہ رکھنا اور اس وقت باوضو ہونا اور سواری کے اوپر وقوف کرنا اور امام کے قریب وقوف کرنا اور دل کا حاضر ہونا اور جن باتوں سے دعا میں جی بٹتا ہے ان باتوں سے خالی ہونا سنت ہے اور چاہئے کہ قافلوں کے راستوں میں وقوف نہ کرے تا کہ لوگوں سے کشمکش نہ ہو اور چاہئے کہ سیاہ پتھروں کے پاس وقوف کرے جو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے وقوف کا مقام ہے اور اگر وہاں وقوف نہ کر سکے تو حتی الامکان اس کے قریب ہو یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور حیض والی عورت اور جنب اور اس شخص کا وقوف جس نے دونوں نمازیں جمع نہیں کیں جائز ہے اور اس پر کچھ لازم نہیں آتا یہ محیط سرخسی میں لکھا اور ہاتھ کشادہ کر کے اٹھائے اور قبلہ کی طرف رخ کرے جیسے کہ کسی

کو پکارنے والا اس کی طرف ہاتھ اور منہ سے متوجہ ہوتا ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور الحمد للہ اور لا الہ الا اللہ اور اللہ اکبر کہے اور درود پڑھے اور دعا مانگے اور لوگوں کو حج کے احکام سکھائے اور دعا مانگنے میں کوشش کرے اور بار بار لبیک کہے یہ کافی میں لکھا ہے اور اپنے واسطے اور ماں باپ اور سب مسلمان مردوں اور عورتوں کے واسطے بہت سی استغفار پڑھے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اسی طرح سورج کے غروب تک حضور قلب اور عاجزی کے ساتھ لبیک اور لا الہ الا اللہ اور سبحان اللہ اور ثناء اور درود پڑھتا رہے اور اپنی حاجتوں کے واسطے دعا مانگے یہ مضمرات میں لکھا ہے ہمارے اصحاب کے نزدیک وہاں کے واسطے کوئی دعا مقرر نہیں ہے جو چاہے دعا مانگے یہ بدائع میں لکھا ہے۔ چاہئے کہ اکثر یہ دعا پڑھتا رہے : **لا اله الا الله وحده لاشريك له له الملك وله الحمد يحيى ويميت وهو حى لا يموت بيده الخير وهو على كل شيء قدير لا نعبد الا اياه ولا نعرف ربا سواه اللهم اجعل في قلبي نورا وفى سمعى نورا وفى بصرى نورا اللهم اشرح لى صدرى و يسر لى امرى اللهم هذا مقام المستجير العائذ من النار اجرنى من النار بعفوك و ادخلنى الجنة برحمتک يا ارحم الراحمين اللهم اذا هديتنى الاسلام فلا تزعه عنى ولا تنزعنى عنه حتى تقبضنى و ان عليه !** نہیں ہے کوئی معبود مگر اللہ اکیلا ہے اور نہیں ہے کوئی شریک اس کا اور واسطے اس کے ملک اور حمد ہے وہ زندہ رکھتا ہے اور مارتا ہے اور وہ زندہ ہے مرتا نہیں اور اسی کے ہاتھ خیر ہے اور وہ ہر چیز پر قادر ہے نہیں عبادت کرتے ہیں ہم مگر اسی کی اور نہیں جانتے ہم رب کسی کو سوا اس کے اے اللہ کر دے دل میرے کے نور اور سمع کان میرے کے نور اور بینائی میری کے نور اے اللہ کھول واسطے میرے سینہ میرا اور آسان کر واسطے میرے کام میرا اے اللہ یہ مقام فریاد کرنے والے اور پناہ مانگنے والے کا ہے آگ سے بچا مجھ کو آگ سے ساتھ عفو اپنے کے اور داخل کر مجھ کو جنت میں ساتھ رحمت اپنی کے اے ارحم

الراحمین اے اللہ جب ہدایت کی تو نے مجھ کو اسلام کی پس مت نکال تو اس کو مجھ سے اور مت نکال مجھ کو اس سے یہاں تک کہ قبض کرے تو اور میں اسی پر ہوں۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 1, Book of Hajj

It is written in 'Al-Muhit' that the Sunnah is to keep the voice low during supplication (dua). It is written in 'Jawharat al-Nayyira' that the time for staying (Wuquf) in Arafat is from the decline of the sun on the day of Arafah until the dawn of the first day of sacrifice (Eid al-Adha). Therefore, whoever is present there during this period, whether they know it or not, whether sleeping or awake, conscious, in a state of insanity, or unconscious, and whether they stay there or just pass through without staying, they have attained the Hajj. After that, it does not become invalid (fasid). This is written in 'Sharh Tahawi'. Anyone who performs Wuquf at any time other than this period does not attain Hajj. However, if there was doubt about the moon of Dhu al-Hijjah and people completed the month of Dhu al-Qa'dah as thirty days, and then it became apparent that the day Wuquf was performed was actually the day of sacrifice (10th Dhu al-Hijjah), then according to 'Istihsan' (juristic preference), it is valid, though according to 'Qiyas' (analogy), it is not. And if it became apparent that the day Wuquf was performed was the 8th, the ruling remains the same. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

Under what circumstances will the acts of Hajj be nullified?

If one does not reach Arafat by the dawn of the first day of sacrifice, the Hajj is missed, and the acts of Hajj are dropped from them. The Ihram for Hajj that they had donned will become an Ihram for Umrah. They should complete the acts of Umrah and exit the state of Ihram, and it is obligatory for them to perform the makeup (qada) of Hajj the following year. This is written in 'Sharh Tahawi'. All nights follow the succeeding day, not the preceding one. However, the nights of Hajj follow the ruling of the preceding day, not the succeeding day. The night of Arafah falls under the ruling of the 8th date because Wuquf in Arafat is not permissible on that night, just as it is not permissible on the 8th. The night of the first day of sacrifice, i.e., the 10th, follows the day of Arafah because Wuquf in Arafat is permissible on that night just as it is on the day of Arafah. Similarly, sacrifice is not permissible on that night just as it is not permissible on the day of Arafah. This is written in 'Muhit Sarakhsi'. And when the sun sets, the Imam and all the people with him should proceed to Muzdalifah in the same manner. This is written in 'Al-Hidaya'. It is better (afdal) to proceed in the same manner as they were standing at the Mauqif[1]. If they find an empty space, they may move forward. This is written in 'Tabyeen'. They should walk along with the Imam and not go before him. However, if the Imam delays after sunset, people should proceed before him because the time has started. This is written in 'Ikhtiyar

Sharh Mukhtar'. Along the way, they should keep reciting 'Allahu Akbar', 'La ilaha illallah', and 'Alhamdulillah', repeatedly say 'Labbayk', and seek much forgiveness (istighfar). This is written in 'Tabyeen'. If someone leaves the place of Wuquf before sunset out of fear of the crowd but does not exit the boundaries of Arafat before sunset, there is no harm. This is written in 'Al-Muhit'. It is better to stay in the same place so that the 'Afadhah' (departure) from the place of Wuquf to Muzdalifah does not occur before the prescribed time, as this would be contrary to the Sunnah. This is written in 'Tabyeen'. If one stays for a short while after sunset and after the Imam has left due to fear of the crowd, there is no harm. This is written in 'Al-Hidaya'. If the Maghrib prayer is performed after sunset but before reaching Muzdalifah, then according to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA), it must be repeated upon reaching Muzdalifah. Similarly, if the time for Isha begins on the way and the Isha prayer is performed on the way, it must also be repeated upon reaching Muzdalifah. If one performs the Fajr prayer before repeating these two prayers, then according to everyone's opinion, those two prayers become valid. This is written in 'Sharh Tahawi'. If there was fear of dawn before reaching Muzdalifah, and therefore Maghrib and Isha prayers were performed on the way, it is permissible. This is written in 'Tabyeen'.

---

[1] Mauqif: The place of staying or standing.

यह 'मुहीत' में लिखा है कि सुन्नत यह है कि दुआ में आवाज़ धीमी रखे। 'जौहरतुल नय्यरह' में लिखा है कि अरफ़ा में वुक़ूफ़ का वक़्त अरफ़ा के दिन सूरज ढलने से लेकर कुर्बानी के पहले दिन की फज्र (भोर) होने तक है। अतः जो व्यक्ति इतने समय में वहाँ मौजूद हो गया, चाहे वह इसे जानता हो या न जानता हो, सोता हो या जागता हो, होश में हो या उन्माद में हो या बेहोश हो, चाहे वहाँ वुक़ूफ़ करे या गुज़रता हुआ चला जाए और वुक़ूफ़ न करे, उसे हज मिल गया। फिर उसके बाद वह फ़ासिद (व्यर्थ) नहीं होता। यह 'शरह तहावी' में लिखा है। और जिसने इस समय के अलावा किसी और समय वुक़ूफ़ किया, उसे हज नहीं मिला। लेकिन अगर ज़ुल-हिज्जा के चाँद के बारे में संदेह हो गया था और लोगों ने ज़ुल-क़ादा का महीना पूरा तीस दिन का किया था, फिर ज़ाहिर हुआ कि जिस दिन वुक़ूफ़ किया था वह कुर्बानी का दिन (10 ज़ुल-हिज्जा) था, तो 'इस्तेहसान' (प्राथमिकता) यह है कि यह जायज़ है और क़यास (तर्क) के अनुसार जायज़ नहीं है। और अगर यह ज़ाहिर हुआ कि जिस दिन वुक़ूफ़ किया है वह आठवीं तारीख थी, तो भी यही हुक्म है। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

किस स्थिति में हज के कार्य समाप्त (साक़ित) हो जाएंगे?

अगर कुर्बानी के पहले दिन की फज्र होने तक अरफ़ात में नहीं पहुँचा, तो हज फ़ौत (छूट) हो गया और हज के कार्य उससे साक़ित हो जाएंगे। और हज का एहराम जो उसने बाँधा था, वह उमराह का एहराम हो जाएगा। उसे चाहिए कि उमराह के कार्य पूरे करके एहराम से बाहर हो जाए और अगले साल हज की क़ज़ा करना उस पर वाजिब है। यह 'शरह तहावी' में लिखा है। सभी रातें अगले दिन के अधीन होती हैं, बीते हुए दिन के नहीं। लेकिन हज की रातें बीते हुए दिन के हुक्म में हैं, अगले दिन के नहीं। अरफ़ा की रात आठवीं तारीख के हुक्म में है क्योंकि उस रात अरफ़ात में वुक़ूफ़ जायज़ नहीं है, जैसे कि आठवीं तारीख को जायज़ नहीं है। और कुर्बानी के पहले दिन यानी दसवीं तारीख की रात अरफ़ा के दिन के अधीन है क्योंकि उस रात अरफ़ात में वुक़ूफ़ जायज़ है जैसे अरफ़ा के दिन में जायज़ है। और इसी तरह उस रात कुर्बानी जायज़ नहीं है जैसे अरफ़ा के दिन में जायज़ नहीं है। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और जब सूरज डूब जाए तो इमाम और उसके साथ के सभी लोग उसी अवस्था में मुज़दलिफ़ा आएँ। यह 'हिदाया' में लिखा है। अफ़ज़ल यह है कि जिस तरह मौक़िफ़[1] में खड़े थे, उसी अवस्था में चले आएँ और अगर कोई जगह खाली पाएँ तो आगे बढ़ जाएँ। यह 'तबीन' में लिखा है। और चाहिए कि इमाम के साथ-साथ चलें, उससे पहले न जाएँ। लेकिन अगर इमाम सूरज डूबने के बाद देरी करे, तो लोगों को चाहिए कि उससे पहले चल दें क्योंकि वक़्त शुरू हो गया है। यह

'इख़्तियार शरह मुख़्तार' में लिखा है। और रास्ते में 'अल्लाहू अकबर' और 'ला इलाहा इल्लल्लाहु' और 'अलहम्दुलिल्लाह' पढ़ते जाएँ और बार-बार लब्बैक कहें और इस्तग़फ़ार बहुत पढ़ें। यह 'तबीन' में लिखा है। और अगर लोगों की भीड़ के डर से वुक़ूफ़ के स्थान से सूरज छिपने से पहले चल दिया, लेकिन अरफ़ा की सीमा से सूरज छिपने से पहले नहीं निकला तो कोई हर्ज नहीं। यह 'मुहीत' में लिखा है। और अफ़ज़ल यह है कि उसी जगह ठहरा रहे ताकि 'अफ़ाज़ा' यानी वुक़ूफ़ के स्थान से मुज़दलिफ़ा को चलना समय से पहले न हो जाए, क्योंकि इसमें सुन्नत का विरोध है। यह 'तबीन' में लिखा है। और अगर सूरज छिपने और इमाम के चलने के बाद भीड़ के डर से थोड़ी देर ठहरा तो कोई हर्ज नहीं। यह 'हिदाया' में लिखा है। और अगर मग़रिब की नमाज़ सूरज छिपने के बाद और मुज़दलिफ़ा आने से पहले पढ़ ली, तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) के नज़दीक मुज़दलिफ़ा आकर उसे फिर से पढ़े (एआदा करे)। और इसी तरह अगर इशा का वक़्त रास्ते में शुरू हो गया और इशा की नमाज़ रास्ते में पढ़ ली, तो मुज़दलिफ़ा पहुँचकर उसे भी फिर से पढ़े। और अगर इन दोनों नमाज़ों को फिर से पढ़ने से पहले फज्र की नमाज़ पढ़ ली, तो सबके कथनानुसार वे दोनों नमाज़ें जायज़ हो गईं। यह 'शरह तहावी' में लिखा है। और अगर मुज़दलिफ़ा पहुँचने से पहले फज्र होने का डर था, इसलिए मग़रिब और इशा की नमाज़ रास्ते में पढ़ ली, तो जायज़ है। यह 'तबीन' में लिखा है।

---

[1] मौक़िफ़: रुकने या खड़े होने की जगह।

یہ محیط میں لکھا ہے سنت یہ ہے کہ دعا میں آواز پست کرے یہ جوہرۃ النیرہ میں لکھا ہے عرفہ میں وقوف کا وقت عرفہ کے دن کے سورج ڈھلنے سے قربانی کے پہلے دن کی فجر طلوع ہونے تک ہے پس جو شخص اتنے وقت میں وہاں موجود ہو گیا خواہ اس کو جانتا ہو یہ نہ جانتا ہو سوتا ہو یا جاگتا ہو یا افاقہ میں ہو یا جنون میں ہو یا بے ہوش ہو خواہ وہاں وقوف کرے یا گزرتا ہوا چلا جائے وقوف نہ کرے اس کو حج مل گیا پھر اس کے بعد وہ فاسد نہیں ہوتا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور جسے اس وقت کے سوا اور وقت میں وقوف کیا اس کو حج نہیں ملا لیکن اگر ذی الحجہ کے چاند میں شبہ ہو گیا تھا اور لوگوں نے ذیقعدہ کا مہینہ پورا تیس دن کا کیا تھا پھر ظاہر ہوا کہ جس روز وقوف کیا تھا وہ قربانی کا دن تھا تو استحسان یہ ہے کہ جائز ہے اور قیاسًا جائز نہیں اور اگر یہ ظاہر ہوا کہ جس دن وقوف کیا ہے وہ آٹھویں تاریخ تھی تو بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کس صورت میں حج کے افعال ساقط ہو جائیں گے؟

اگر قربانی کے پہلے دن کی فجر طلوع ہونے تک عرفات میں نہ پہنچا تو حج فوت ہو گیا اور حج کے افعال اس سے ساقط ہو جائیں گے اور حج کا احرام جو اس نے باندھا تھا وہ عمرہ کا احرام ہو جائے گا اس کو چاہئے کہ عمرہ کے افعال پورے کر کے احرام سے باہر ہو جائے اور سال آئندہ میں حج کو قضا کرنا اس پر واجب ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے سب راتیں اگلے دن کی تابع ہوتی ہیں گزرے ہوئے دن کی تابع نہیں ہوتیں لیکن حج کی راتیں گزرے ہوئے دن کے حکم میں ہیں اگلے دن میں نہیں عرفہ کی رات آٹھویں تاریخ کے حکم میں اس لئے کہ اس رات میں عرفات میں

وقوف جائز نہیں جیسے کہ آٹھویں تاریخ جائز نہیں اور قربانی کے پہلے دن یعنی دسویں تاریخ کی رات عرفہ کے دن کی تابع ہے اس لئے کہ اس شب میں وقوف عرفات میں جائز ہے جیسے کہ عرفہ کے دن میں جائز ہے اور اسی طرح اس شب میں قربانی جائز نہیں جیسے کہ عرفہ کے دن میں جائز نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور جب سورج غروب ہو جائے تو امام اور اس کے ساتھ کے سب آدمی اسی ہیئت سے مزدلفہ میں آئیں یہ ہدایہ میں لکھا ہے افضل یہ ہے کہ جس طرح موقف[1] میں کھڑے تھے اسی ہیئت پر چلے آئیں اور اگر کوئی جگہ خالی پائے تو آگے بڑھ جائے یہ تبیین میں لکھا ہے اور چاہئے کہ امام کے ساتھ ساتھ چلے اس سے پہلے نہ جائے لیکن اگر امام سورج کے غروب ہونے کے بعد تاخیر کرے تو لوگوں کو چاہئے کہ اس سے پہلے چل دیں اس لئے کہ وقت داخل ہو گیا یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے اور اس راستہ میں اللہ اکبر اور لا الہ الا اللہ اور الحمد للہ پڑھتے جائیں اور بار بار لبیک کہیں اور استغفار بہت پڑھیں یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر لوگوں کی کشمکش کے خوف سے وقوف کے مقام سے سورج کے چھپنے سے پہلے چل دیا لیکن عرفہ کی حد سے سورج چھپنے سے پہلے نہ نکلا تو مضائقہ نہیں یہ محیط میں لکھا ہے اور افضل یہ ہے کہ اسی جگہ ٹھہرا رہے تا کہ افاضہ یعنی وقوف کے مقام سے مزدلفہ کو چلنا وقت سے پہلے ادا نہ ہو اس لئے کہ اس میں سنت کی مخالفت ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر سورج کے چھپنے اور امام کے چل دینے کے بعد ازدحام کے خوف سے تھوڑی دیر ٹھہرا تو مضائقہ نہیں یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر مغرب کی نماز سورج کے چھپنے کے بعد اور مزدلفہ میں آنے سے پہلے پڑھ لی تو امام ابوحنیفہؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک مزدلفہ میں آکر اس کا اعادہ کرے اور اسی طرح اگر عشاء کا وقت راستہ میں شروع ہو گیا اور عشاء کی نماز راستہ میں پڑھ لی تو مزدلفہ میں پہنچ کر اس کا بھی اعادہ کرے اور اگر ان دونوں نمازوں کے اعادہ کرنے سے پہلے فجر کی نماز پڑھ لی تو سب کے قول کے بموجب وہ دونوں نمازیں جائز ہو گئیں یہ شرح

طحاوی میں لکھا ہے اور اگر مزدلفہ میں پہنچنے سے پہلے فجر کے طلوع ہونے کا خوف تھا اس لئے مغرب اور عشاء کی نماز راستہ میں پڑھ لی تو جائز ہے یہ تبیین میں لکھا ہے۔

---

[1] موقف: جائے وقوف یعنی کھڑے ہونے کی جگہ۔

Fatawa Alamgiri Volume (2) 62 Kitab al-Hajj

If, upon reaching Muzdalifah, one performs the Isha prayer before the Maghrib prayer, then perform the Maghrib prayer and then repeat the Isha prayer. If the Isha prayer is not repeated and morning dawns, the Isha prayer remains valid; this is recorded in Zahiriya. It is considered etiquette (Adab) to travel to Muzdalifah on foot; this is recorded in Tabyin. Upon reaching Muzdalifah, one may stay wherever they wish but should avoid staying on the path; this is mentioned in Muhit al-Sarakhsi. Staying near the mountain known as 'Qazah' is most virtuous (Afdhal); this is written in Fatawa Qazi Khan.

Then, when the time for Isha enters, the Muezzin should call the Adhan and Iqamah, and the Imam should lead the Maghrib prayer during the Isha time, followed by the Isha prayer with the same Adhan and Iqamah, according to the consensus of our three companions (Imams); this is recorded in Badai'. One should not perform any voluntary (Nafl) prayers between these two prayers. If one performs Nafl or occupies themselves with other matters, they must repeat the Iqamah. For combining these two prayers, according to Imam Abu Hanifa, a congregation (Jama'at) is not a mandatory condition; this is mentioned in Kafi. It is permissible for an individual to perform Maghrib and Isha prayers alone. This is unlike the combining of Zuhr and Asr prayers at Arafat, which, according to Imam Abu Hanifa, is not permissible without a congregation. It is more virtuous, however, for the Imam to lead the congregation at Muzdalifah as well; this is recorded in Idah. Imam Mahbubi has mentioned that for combining prayers in Muzdalifah, the Khutbah (sermon), the presence of the ruler (Sultan), the congregation, and being in Ihram are not mandatory conditions; this is recorded in Kifayah. Once finished with Isha, one should stay the night there; this is mentioned in Muhit. It is appropriate to spend this entire night awake in prayer, reciting the Quran, in remembrance (Dhikr), supplication (Dua), and humility; this is recorded in Tabyin.

If one does not stay the night in Muzdalifah but passes through after dawn (Fajr), nothing becomes mandatory (Wajib) upon them, though abandoning the Sunnah is disliked; this is mentioned in Badai'. When Fajr dawns, the Imam should lead the Fajr prayer at its earliest time in the darkness, then perform the stay (Wuquf), and the people should perform Wuquf with him; this is mentioned in Quduri. Individuals may perform Wuquf wherever they wish behind the Imam; this is recorded in Muhit al-Sarakhsi. It is more virtuous for the people to perform Wuquf behind the Imam on the mountain called 'Qazah'; this is written in Sharh al-Tahawi. One should recite

'Alhamdulillah', praises (Thana), 'La ilaha illallah', 'Allahu Akbar', 'Labbayk', and send blessings (Durud); this is mentioned in Zad. Raising both hands toward the sky, one should supplicate to Allah for their needs; this is recorded in Muhit. Except for the lower ground of Muhassir, the entirety of Muzdalifah is a place for Wuquf; this is written in Fatawa Qazi Khan.

When reaching the depression of Muhassir, if on foot, one should walk quickly, and if mounted, one should speed up the animal for the distance of a bowshot; this was mentioned by Kirmani and there is consensus (Ijma) on this; it is recorded in Ghayat al-Suruji Sharh Hidaya. The time for Wuquf in Muzdalifah is from the break of Fajr dawn until it becomes quite bright. When the sun rises, the time for it has passed. If one performed Wuquf or passed through during this time, it is valid, similar to the ruling for the stay at Arafat. If one performed Wuquf before or after this time, it is not permissible; this is recorded in Tabyin. If one leaves the boundaries of Muzdalifah before the break of dawn, a sacrifice (Qurbani) becomes mandatory due to missing the Wuquf. However, if there is a valid reason, illness, or weakness, and one leaves during the night out of fear of crowds (1), then there is no harm; this is recorded in Siraj al-Wahhaj. When it becomes very bright, depart from there before sunrise and go to Mina; this is written in Zad. Imam Muhammad narrated from Imam Abu Hanifa that 'becoming very bright' means that only enough time remains before sunrise to perform two cycles (Rakat) of prayer; depart at that time; this is recorded in Muhit. If the Imam departs after sunrise or before the people have prayed Fajr, it is considered improper, though nothing becomes mandatory upon them; this is recorded in Badai'. Then, arrive at Jamrah al-Aqaba before the sun reaches its zenith (Zawal), and upon reaching the lower ground, cast seven pebbles like small stone fragments from below...

---

1 - Izdiham: Crowds and throngs, referred to in local dialect as 'Thappat' and 'Theemba'. (Meaning: excessive crowding or "rush") (Hafiz)

फ़तावा आलमगीरी जिल्द (2) 62 किताब अल-हज्ज

यदि मुज़दलिफ़ा पहुँचकर ईशा की नमाज़ मग़रिब से पहले पढ़ ली, तो मग़रिब की नमाज़ पढ़े फिर ईशा को दोहराए (इआदा करे)। और यदि ईशा की नमाज़ को नहीं दोहराया और सुबह हो गई, तो ईशा की नमाज़ जायज़ हो गई; यह ज़हीरिया में लिखा है। और शिष्टाचार (अदब) यह है कि मुज़दलिफ़ा पैदल जाए; यह तबयीन में लिखा है। जब मुज़दलिफ़ा पहुँचें, तो जहाँ चाहें वहाँ ठहरें, रास्ते में न ठहरें; यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। और उस पहाड़ के पास ठहरना जिसे 'क़ज़ह' कहते हैं, श्रेष्ठ (अफ़ज़ल) है; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

फिर जब ईशा का समय हो जाए, तो मुअज़्ज़िन अज़ान और इक़ामत कहे, और इमाम मग़रिब की नमाज़ ईशा के समय में पढ़ाए, फिर ईशा की नमाज़ उसी अज़ान और इक़ामत के साथ हमारे तीनों साथियों (इमामों) के मत के अनुसार पढ़ाए; यह बदाइ में लिखा है। इन दोनों नमाज़ों के बीच नफ़्ल न पढ़े, और यदि नफ़्ल पढ़ लिए या किसी अन्य काम में व्यस्त हो गया, तो इक़ामत को दोहराए। इन दोनों नमाज़ों को एकत्र करने (जमा करने) के लिए इमाम अबू हनीफ़ा के अनुसार जमाअत शर्त नहीं है; यह काफ़ी में लिखा है। जो व्यक्ति मग़रिब और ईशा की नमाज़ अकेले पढ़ता है, उसके लिए यह जायज़ है; इसके विपरीत अराफ़ात में ज़ुहर और अस्र की नमाज़ को एकत्र करना इमाम अबू हनीफ़ा के अनुसार बिना जमाअत के जायज़ नहीं है। और श्रेष्ठ यह है कि मुज़दलिफ़ा में भी इमाम जमाअत के साथ नमाज़ पढ़ाए; यह ईज़ाह में लिखा है। इमाम महबूबी ने उल्लेख किया है कि मुज़दलिफ़ा में नमाज़ों को एकत्र करने में ख़ुत्बा, सुल्तान, जमाअत और एहराम शर्त नहीं हैं; यह किफ़ाया में लिखा है। और जब ईशा से फ़ारिग हो जाए, तो रात वहीं रहे; यह मुहीत में लिखा है। और उचित है कि इस पूरी रात नमाज़, कुरान की तिलावत, ज़िक्र, दुआ और विनम्रता के साथ जागता रहे; यह तबयीन में लिखा है।

और यदि मुज़दलिफ़ा में रात को नहीं रहा और सुबह सादिक़ (फ़ज्र) के बाद वहाँ से गुज़रता हुआ चला गया, तो उस पर कुछ अनिवार्य नहीं होगा, लेकिन सुन्नत छोड़ने की बुराई होगी; यह बदाइ में लिखा है। फिर जब फ़ज्र का समय हो जाए, तो इमाम फ़ज्र की नमाज़ प्रथम समय में अंधेरे में पढ़ाए, फिर वुक़ूफ़ (ठहराव) करे और लोग उसके साथ वुक़ूफ़ करें; यह क़ुदूरी में लिखा है। और व्यक्ति इमाम के पीछे जहाँ चाहे वुक़ूफ़ करे; यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। और श्रेष्ठ यह है कि लोगों का वुक़ूफ़ इमाम के पीछे उस पहाड़ पर हो जिसे 'क़ज़ह' कहते हैं; यह शरह तहावी में लिखा है। और 'अल्हम्दुलिल्लाह', 'सना', 'ला इलाहा इल्लल्लाह', 'अल्लाहु अकबर', 'लब्बैक' और 'दुरूद' पढ़े; यह

ज़ाद में लिखा है। और दोनों हाथ आसमान की ओर उठाकर अल्लाह से अपनी आवश्यकताओं के लिए दुआ करे; यह मुहीत में लिखा है। महसर की निचली ज़मीन के अलावा पूरा मुज़दलिफ़ा वुक़ूफ़ की जगह है; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

और जब महसर की ढलान पर पहुँचे, तो यदि पैदल है तो तेज़ चले, और यदि सवार है तो एक तीर की दूरी तक सवारी को तेज़ करे; यह किरमानी ने उल्लेख किया है और इस पर आम सहमति (इजमा) है; यह ग़ायतुल सरूजी शरह हिदाया में लिखा है। मुज़दलिफ़ा में वुक़ूफ़ का समय फ़ज्र के उदय होने से लेकर खूब रोशनी हो जाने तक है, और जब सूरज निकल गया तो इसका समय समाप्त हो गया। यदि इस समय के दौरान मुज़दलिफ़ा में वुक़ूफ़ किया या गुज़रते हुए निकला तो जायज़ है, जैसे कि अराफ़ात के वुक़ूफ़ का हुक्म था। और यदि इस समय से पहले या बाद में वुक़ूफ़ किया तो जायज़ नहीं है; यह तबयीन में लिखा है। और यदि फ़ज्र के उदय होने से पहले मुज़दलिफ़ा की सीमा से निकल गया, तो वुक़ूफ़ छोड़ने के कारण उस पर क़ुर्बानी अनिवार्य होगी। लेकिन यदि इसमें कोई कारण, बीमारी या कमज़ोरी है और भीड़ (1) के डर से रात में ही वहाँ से चला गया, तो कोई हर्ज नहीं; यह सिराजुल वहाज में लिखा है। जब बहुत रोशनी हो जाए, तो सूरज निकलने से पहले वहाँ से चल दें और मिना आ जाएँ; यह ज़ाद में लिखा है। इमाम मुहम्मद ने इमाम अबू हनीफ़ा से रिवायत की है कि 'खूब रोशनी हो जाने' का अर्थ यह है कि सूरज निकलने में केवल इतना समय शेष हो कि दो रकात पढ़ी जा सकें; उस समय वहाँ से चलें; यह मुहीत में लिखा है। और यदि इमाम सूरज निकलने के बाद चला या लोगों के फ़ज्र की नमाज़ पढ़ने से पहले चला तो उसने बुरा किया, परंतु उस पर कुछ अनिवार्य नहीं होगा; यह बदाइ में लिखा है। और फिर जमरा अक़बा में ज़वाल से पहले आए और वहाँ निचली ज़मीन में पहुँचकर सात कंकड़ जैसे कि ठिकरी के टुकड़े होते हैं नीचे से...

---

1 - इज़दहाम: भीड़ और जमघट जिसे हमारी बोलचाल में 'थप्पत' और 'थीम्बा' कहते हैं। (अत्यधिक भीड़ होना) (हाफ़िज़)

اگر مزدلفہ میں پہنچ کر عشا کی نماز مغرب سے پہلے پڑھ لی تو مغرب کی نماز پڑھے پھر عشا کا اعادہ کرے اور اگر عشا کی نماز کا اعادہ نہیں کیا اور صبح طلوع ہوگئی تو عشا کی نماز جائز ہو گئی یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور ادب یہ ہے کہ مزدلفہ کو پیادہ جائے یہ تبیین میں لکھا ہے جب مزدلفہ میں پہنچیں تو جہاں چاہیں وہاں اتریں راستے میں نہ اتریں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اس پہاڑ کے قریب اترنا جس کو قزح کہتے ہیں افضل ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

پھر جب عشا کا وقت داخل ہو تو موذن اذان اور اقامت کہے اور امام مغرب کی نماز عشا کے وقت میں پڑھائے پھر عشا کی نماز اسی اذان واقامت سے ہمارے تینوں اصحاب کے قول کے بموجب پڑھائے یہ بدائع میں لکھا ہے ان دونوں نمازوں کے درمیان میں نفل نہ پڑھے اور اگر نفل پڑھ لئے یا اور کسی کام میں مشغول ہوا تو اقامت کا اعادہ کرے ان دونوں نمازوں کے جمع کرنے کے لئے امام ابو حنیفہ کے نزدیک جماعت شرط نہیں ہے یہ کافی میں لکھا ہے جو شخص مغرب اور عشا کی نماز تنہا پڑھے اس کو جائز ہے برخلاف اس کے عرفہ میں ظہر اور عصر کی نماز کا جمع کرنا امام ابو حنیفہ کے نزدیک بغیر جماعت کے جائز نہیں اور افضل یہ ہے کہ مزدلفہ میں بھی امام جماعت پڑھائے یہ ایضاح میں لکھا ہے امام محبوبی نے ذکر کیا ہے کہ مزدلفہ میں نمازوں کے جمع کرنے میں خطبہ اور سلطان اور جماعت اور احرام شرط نہیں یہ کفایہ میں لکھا ہے اور جب عشا سے فارغ ہو تو رات کو وہیں رہے یہ محیط میں لکھا ہے اور چاہئے کہ اس تمام رات میں نماز اور تلاوت قرآن اور ذکر اور دعا اور عاجزی کے ساتھ جاگتا رہے یہ تبیین میں لکھا ہے۔

اور اگر مزدلفہ میں رات کو نہ رہا اور طلوع فجر کے بعد وہاں سے گزرتا ہوا چلا گیا تو اس پر کچھ واجب نہ ہو گا لیکن ترکِ سنت کی قباحت ہوگی یہ بدائع میں لکھا ہے پھر جب فجر طلوع ہو جائے تو امام فجر کی نماز اول وقت اندھیرے میں پڑھائے پھر وقوف کرے اور لوگ اس کے ساتھ وقوف کریں یہ قدوری میں لکھا ہے اور آدمی امام کے پیچھے جہاں چاہیں وقوف کریں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور افضل یہ ہے کہ لوگوں کا وقوف امام کے پیچھے اس پہاڑ پر ہو جس کو قزح کہتے ہیں یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور الحمد للہ اور ثناء اور لا الہ الا اللہ اور اللہ اکبر اور لبیک اور درود پڑھے یہ زاد میں لکھا ہے اور دونوں ہاتھ آسمان کی طرف کو اٹھا کر اللہ سے اپنی حاجتوں کی دعا کرے یہ محیط میں لکھا ہے محسر کی نیچی زمین کے سوا کل مزدلفہ وقوف کی جگہ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اور جب محسر کے نشیب میں پہنچے تو اگر پیادہ ہے تو جلد چلے اور اگر سوار ہے تو ایک تیر بھر تک سواری کو تیز کرے یہ کرمانی نے ذکر کیا ہے اور اس پر اجماع ہے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے مزدلفہ میں وقوف کا وقت فجر کے طلوع ہونے سے خوب روشنی ہو جانے تک ہے اور جب سورج طلوع ہو گیا تو اس کا وقت نکل گیا اگر اس وقت میں مزدلفہ میں وقوف کیا یا گزرتا ہوا نکل گیا تو جائز ہے جیسے کہ عرفہ کے وقوف کا حکم تھا اور اگر اس وقت سے پہلے یا بعد وقوف کیا تو جائز نہیں یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر فجر کے طلوع ہونے سے پہلے مزدلفہ کی حد سے نکل گیا تو وقوف کے چھوڑنے کی وجہ سے اس پر قربانی لازم ہوگی لیکن اگر اس میں کوئی علت یا مرض یا ضعف ہے اور ازدحام (1) کے خوف سے رات میں ہی وہاں سے چلا گیا تو مضائقہ نہیں یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے جب بہت روشنی ہو جائے تو سورج نکلنے سے پہلے وہاں سے چل دیں اور منی میں آئیں یہ زاد میں لکھا ہے امام محمد نے امام ابو حنیفہ سے روایت کی ہے کہ روشنی خوب ہو جانے سے مراد یہ ہے کہ سورج کے نکلنے میں صرف اتنی

دیر ہو کہ دو رکعت پڑھ سکے اس وقت وہاں سے چلے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر امام سورج کے نکلنے کے بعد چلا یا لوگوں کے فجر کی نماز پڑھنے سے پہلے چلا تو برا کیا اور اس پر کچھ واجب نہ ہوگا یہ بدائع میں لکھا ہے اور پھر جمرہ عقبہ میں زوال سے پہلے آئے اور وہاں نیچی زمین میں پہنچ کر سات کنکریاں جیسے کہ ٹھیکریوں کے ٹکڑے ہوتے ہیں نیچے سے

---

1 - ازدحام ہجوم اور انبوہ جس کو ہمارے عرف میں ٹھپت و تھیمبا بولتے ہیں۔ (بہت زیادہ رش ''بھیڑ'' ہونا) (حافظ)

Fatawa Alamgiri ..... Volume 1 [Page 63] Kitab al-Hajj

While throwing the pebbles upwards and with each throw, one should recite 'Takbir' (Allahu Akbar). On that day, one should not stone any Jamrah other than Jamrat al-Aqaba, nor should one stay (wuquf) there; this is mentioned in Sharh al-Tahawi. If one recites 'Tasbih' (SubhanAllah) or 'Tahlil' (La ilaha illAllah) instead of 'Takbir', it is permissible and there is no harm in it, as stated in al-Badai'. According to the authentic narration, one should cease reciting 'Talbiyah' (Labbayk) upon throwing the first pebble; this is recorded in Fatawa Qazi Khan.

Explanation of Hajj al-Mufrid, Tamattu', and Qiran: There is no difference regarding the cessation of Talbiyah among those performing Hajj al-Mufrid, Tamattu', or Qiran, as written in Bahr al-Raiq. A person performing Umrah should stop reciting Talbiyah after kissing the Black Stone (Hajr-e-Aswad). One who has missed Hajj should stop reciting Talbiyah when they exit the Ihram of Umrah, specifically when starting the Tawaf. If the person was a Qarin (performing Hajj al-Qiran), they stop Talbiyah upon starting the second Tawaf. A person who is prevented from performing Hajj due to some obstacle should stop Talbiyah when they sacrifice their animal. If the pilgrim shaves their head before stoning Jamrat al-Aqaba, they should stop Talbiyah at that moment. According to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA), if a pilgrim performs Tawaf al-Ziyarah before stoning, shaving, and sacrificing, they should cease Talbiyah at that point; this is mentioned in Muhit al-Sarakhsi. They should then return to Mina. If they have a sacrificial animal, they must sacrifice it. For one performing only Hajj (Mufrid), there is no sacrifice required. For those performing Qiran or Tamattu', sacrifice is mandatory. Thereafter, they should shave the head (Halq) or trim the hair (Taqsir), and shaving is more meritorious (afdal), as stated in Sharh al-Tahawi. This ruling applies to those whose Hajj was not delayed by an obstacle; one who faced an obstacle is not required to shave their head, as mentioned in Nahr al-Faiq. The choice between shaving and trimming applies when there is no excuse. If there is a valid reason preventing shaving, then trimming is mandated. Similarly, if trimming is not possible, shaving becomes the requirement. For example, if hair is glued together such that scissors do not work, and removing the glue would cause hair to break irregularly, then since a person in Ihram is only permitted to remove hair through these two prescribed methods, they must opt for shaving; this is mentioned in Bahr al-Raiq.

How Much Hair Should Be Shaved or Trimmed? The ruling for trimming hair is that both men and women should trim from the ends of their hair an amount equal to

one-fourth of the head, or the length of one finger joint; this is stated in al-Tabyeen. Al-Badai' mentions that jurists have said it is mandatory (wajib) to trim slightly more than the length of one finger joint because hair ends are typically uneven. Thus, one should trim more to ensure at least one finger joint's length has been cut from all hair; this is written in Ghayat al-Saruji Sharh al-Hidaya. Shaving the entire head is better (afdal) because it follows the practice (Sunnah) of the Messenger of Allah (peace be upon him), as mentioned in al-Kafi. Specific days are designated for shaving after the sacrifice, and the first of these days is the best, as stated in Ghayat al-Saruji Sharh al-Hidaya. If a person has no hair at the time of shaving—for instance, if they were already bald or had shaved previously—the original texts state that they should still have a razor passed over their head. This is because, had there been hair, two acts would have occurred: passing the razor and removing hair. Since they are unable to perform the latter, it is waived, but the former remains mandatory as it is still possible. There is a difference of opinion among scholars as to whether passing the razor is mandatory (wajib) or recommended (mustahab), but the most correct view is that it is wajib; this is recorded in al-Muhit. Imam Muhammad (RA) stated that if there are wounds on the head preventing the use of a razor, then trimming...

---

1. Meaning the 10th, 11th, and 12th of Dhu al-Hijjah.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द १ [पृष्ठ ६३] किताब अल-हज

ऊपर की ओर फेंकने और हर कंकरी फेंकने पर तकबीर (अल्लाहु अकबर) कहे और उस दिन जमरा अक़बा के सिवा और किसी जमरा पर कंकरियां न मारे और वहां वक़ूफ़ (रुकना) न करे, यह शरह तहावी में लिखा है। और अगर तकबीर के बदले तस्बीह (सुब्हानल्लाह) या तहलील (ला इलाहा इल्लल्लाह) कही तो जायज़ है और इसमें कोई बुराई नहीं, यह बदाइ' में लिखा है। सही रिवायत के अनुसार पहली कंकरी फेंकने से लब्बैक (तल्बिया) बंद कर दे, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

मुफ़्रिद, हज्ज-ए-तमत्तु और किरॉन का बयान: मुफ़्रिद हज करने वाले, तमत्तु करने वाले और किरॉन करने वाले में (तल्बिया रोकने के मामले में) कोई अंतर नहीं है, यह बहरुल राइक़ में लिखा है। और उमराह करने वाला हज्रे अस्वद को चूमने के बाद लब्बैक बंद कर दे। और जिस व्यक्ति का हज फ़ौत (छूट) हो गया हो, वह जब उमराह के अहराम से बाहर हो उस समय लब्बैक बंद करे, यानी जिस समय तवाफ़ शुरू करता है। और अगर वह क़ारिन (किरॉन हज करने वाला) था, तो जब दूसरा तवाफ़ शुरू करे उस समय से लब्बैक बंद करे। और जो किसी रुकावट के कारण हज न कर सका, वह जब कुर्बानी ज़िबह करे उस समय से लब्बैक बंद करे। और अगर हज करने वाले ने जमरा अक़बा पर कंकरियां फेंकने से पहले सर मुंडवा लिया, तो उसी समय लब्बैक बंद कर दे। और अगर कंकरियां फेंकने और सर मुंडवाने और ज़िबह से पहले ख़ाना काबा की ज़ियारत (तवाफ़-ए-ज़ियारत) कर ली, तो इमाम अबू हनीफ़ा रह. और इमाम मुहम्मद रह. के अनुसार उसी समय से लब्बैक बंद कर दे, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। फिर मिना को लौटे और अगर उसके पास कुर्बानी हो तो उसे ज़िबह करे, और अगर न हो तो केवल हज करने वाले (मुफ़्रिद) के लिए कोई हर्ज नहीं है। किरॉन और तमत्तु करने वाले के लिए कुर्बानी ज़िबह करना ज़रूरी है, फिर सर मुंडवाए या बाल कतरवाए और सर मुंडवाना अफ़ज़ल (बेहतर) है, यह शरह तहावी में लिखा है। और यह हुक्म उसके लिए है जिसका हज किसी रुकावट की वजह से मुल्तवी (टला) न हुआ हो, और जिस पर कोई रुकावट पेश आई हो उस पर सर मुंडवाना नहीं है, यह नहरुल फ़ाइक़ में लिखा है। और सर मुंडवाने और बाल कतरवाने में जो विकल्प है, वह उस स्थिति में है जब कोई उज़्र (बहाना/मजबूरी) न हो, और अगर सर मुंडवाने में किसी कारणवश कोई उज़्र है तो उस समय बाल कतरवाने का ही हुक्म है। और अगर बाल कतरवाने में कोई उज़्र है, तो यही हुक्म है कि सर मुंडवाए। उदाहरण के लिए, सर पर गोंद लगाया हो और इस कारण कैंची काम न करती हो, और अगर गोंद छुड़ाएगा तो बाल इस तरह टूट जाएंगे कि न

मुंडवाना होगा न कतरना, और अहराम वाले के लिए इन दोनों स्थितियों के अलावा बाल अलग करना जायज़ नहीं, तो ऐसी स्थिति में यही हुक्म है कि सर मुंडवाए, यह बहरुल राइक़ में लिखा है।

कितने बाल मुंडवाने चाहिए? बाल कतरवाने का हुक्म यह है कि स्त्री और पुरुष अपने बालों के सिरों से सर के एक चौथाई हिस्से के बराबर, यानी एक उंगली की लंबाई के बराबर बाल कतरवाएं यह तबईन में लिखा है। और बदाइ' में है कि फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) ने कहा है कि वाजिब है कि बाल कतरवाने में एक उंगली की मात्रा से कुछ अधिक कतरे, क्योंकि अक्सर सभी बालों के सिरे बराबर नहीं होते, अतः वाजिब है कि एक उंगली की मात्रा से अधिक कतरे ताकि यकीन हो जाए कि कतरने में एक उंगली की पूरी लंबाई हो गई है, यह ग़ायत-उस-सरूजी शरह हिदाया में लिखा है। और पूरा सर मुंडवाना अफ़ज़ल है क्योंकि इसमें रसूलुल्लाह ﷺ की पैरवी (अनुसरण) है, यह काफ़ी में लिखा है। सर मुंडवाने के लिए क़ुर्बानी के दिन निर्धारित हैं और उनमें से पहला दिन सबसे बेहतर है, यह ग़ायत-उस-सरूजी शरह हिदाया में लिखा है। और अगर सर मुंडवाने के समय उसके सर पर बाल न हों, उदाहरण के लिए वह पहले ही मुंडवा चुका हो या किसी अन्य कारण से, तो असल (मूल ग्रन्थ) में उल्लेख है कि उस्तरा अपने सर पर फिरवा ले, क्योंकि यदि उसके सर पर बाल होते तो उस स्थिति में दो काम होते: उस्तरा फिराना और बालों को हटाना। अतः जिस चीज़ (बाल हटाने) में वह असमर्थ हो गया, वह उसके ज़िम्मे से साक़ित (ख़त्म) हो गई, और जिस चीज़ (उस्तरा फिराने) में वह असमर्थ नहीं हुआ, वह उसके ज़िम्मे लाज़िम (अनिवार्य) है। फिर मशायख़ (विद्वानों) में उस्तरा फिराने के बारे में मतभेद है कि वह वाजिब है या मुस्तहब है, और सबसे सही बात यह है कि वह वाजिब है, यह मुहीत में लिखा है। इमाम मुहम्मद रह. ने कहा है कि यदि उसके सर पर ज़ख़्म हों जिसके कारण उस्तरा नहीं फिरवा सकता और कतरवाने...

---

१ यानी १०वीं, ११वीं और १२वीं ज़ुल-हिज्जा को।

اوپر کو پھینکنے اور ہر کنکری کے پھینکنے پر تکبیر کہے اور اس روز جمرہ عقبہ کے سوا اور کسی جمرہ پر کنکریاں نہ مارے اور وہاں وقوف نہ کرے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر تکبیر کے بدلے تسبیح یا تحلیل کہی تو جائز ہے اور اس میں برائی نہیں یہ بدائع میں لکھا ہے صحیح روایت کے بموجب پہلی کنکری پھینکنے سے لبیک موقوف کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

مفرد، حج تمتع و قران کا بیان: مفرد حج کرنے والے و تمتع کرنے والے و قران کرنے والے میں کچھ فرق نہیں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور عمرہ کرنے والا حجر اسود کو بوسہ دینے کے بعد لبیک موقوف کرے اور جس شخص سے حج فوت ہو گیا وہ جب عمرہ کے احرام سے باہر ہو اس وقت لبیک موقوف کرے یعنی جس وقت طواف شروع کرتا ہے اور اگر وہ قارن تھا تو جب طواف ثانی شروع کرے اس وقت سے لبیک موقوف کرے اور جو کسی مانع کی وجہ سے حج نہ کر سکا وہ جب قربانی ذبح کرے اس وقت سے لبیک موقوف کرے اور اگر حج کرنے والے نے جمرہ عقبہ پر کنکریاں پھینکنے سے پہلے سر منڈوالیا تو اسی وقت لبیک موقوف کرے اور اگر کنکریاں پھینکنے اور سر منڈوانے اور ذبح سے پہلے خانہ کعبہ کی زیارت کر لی تو امام ابوحنیفہؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک اس وقت سے لبیک موقوف کر دے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے پھر منیٰ کو لوٹے اور اگر اس کے ساتھ قربانی ہو تو اس کو ذبح کرے اور اگر نہ ہو تو فقط حج کرنے والے کو کچھ مضائقہ نہیں ہے اور قرآن اور تمتع کرنے والے کو قربانی ذبح کرنا ضرور ہے پھر سر منڈوائے یا بال کتروائے اور سر منڈوانا افضل ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور حکم اس کے واسطے ہے جس کا کسی مانع کی وجہ سے حج ملتوی نہیں ہو گیا اور جس پر کوئی مانع پیش آیا

اس پر سر منڈوانا نہیں ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور سر منڈوانے اور بال کتروانے میں جو اختیار ہے یہ اس صورت میں ہے جب کوئی عذر نہ ہو اور اگر سر منڈوانے میں کسی عارضہ کی وجہ سے کوئی عذر ہے تو اس وقت بال ہی کتروانے کا حکم ہے اور اگر بال کتروانے میں کوئی عذر ہے تو یہی حکم ہے کہ سر منڈوائے مثلاً سر پر گوند لگایا ہو اور اس وجہ سے قینچی کام نہ دیتی ہو اور اگر گوند چھڑا دے گا تو بال اس طرح ٹوٹ جائیں گے کہ منڈوانا ہو گا نہ کترنا اور صاحب احرام کو ان دونوں صورتوں کے سوا بال جدا کرنا جائز نہیں تو ایسی صورت میں یہی حکم ہے کہ بال منڈوائے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

کتنے بال منڈوانے چاہئے؟ بال کتروانے کا یہ حکم ہے کہ عورت اور مرد اپنے بالوں کے سروں سے بقدر چوتھائی سر کے یعنی بمقدار ایک انگلی کی درازی کے بال کتروائے یہ تبیین میں لکھا ہے اور بدائع میں ہے کہ فقہانے کہا ہے کہ واجب ہے کہ بال کتروانے میں ایک انگلی کی مقدار سے کچھ زیادتی کرے اس لئے کہ عادت یوں ہے کہ سب بالوں کے سرے برابر نہیں ہوتے پس واجب ہے کہ ایک انگلی کی مقدار سے زیادتی کرے کہ یقیناً کترنے میں ایک انگلی کی مقدار پوری ہو جائے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور سب سر منڈوانا افضل ہے کیونکہ اس میں پیروی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی ہے یہ کافی میں لکھا ہے سر منڈوانے کے لئے قربانی کے دن مقرر ہیں اور افضل ان دونوں میں پہلا دن ہے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر سر منڈوانے کے وقت اس کے سر پر بال نہ ہوں مثلاً اس سے پہلے سر منڈوا چکا ہے یا اور کوئی سبب ہوا تو اصل میں مذکور ہے کہ استرہ اپنے سر پر پھیروالے اس لئے کہ اگر اس کے سر پر بال ہوتے تو اس حالت میں دو کام ہوتے استرہ پھیرنا اور بالوں کا دور کرنا پس جس چیز سے عاجز ہو گیا وہ اس کے ذمہ سے ساقط ہو گی اور جس چیز سے عاجز نہیں ہوا وہ اس کے ذمہ لازم ہے پھر مشائخ کا استرہ پھیروانے میں اختلاف ہے کہ وہ واجب ہے یا مستحب ہے اور اصح یہ

ہے کہ واجب ہے یہ محیط میں لکھا ہے امام محمدؒ نے کہا ہے کہ اگر اس کے سر پر زخم ہوں جس کی وجہ سے استرہ نہیں پھیروا سکتا اور کتروانے

---

۱ یعنی دسویں، گیارہویں و بارہویں ذی الحجہ کی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 Book of Hajj

...does not have suitable hair, then he exits the state of Ihram just as those who shave their heads do, because he is unable to shave or trim his hair, so these requirements are waived for him. It is better for him to delay exiting Ihram until the last part of the days of sacrifice; however, if he does not delay it, nothing is mandatory upon him. If there are no wounds on his head but he goes into a wilderness where there is no razor or barber, this is not a valid excuse, and there is no choice but to shave or trim the hair. This is recorded in Al-Muhit al-Sarakhsi. If one clears the hair with Nura[1], it is permissible, as stated in Siraj al-Wahaj. Regarding head shaving, it is Sunnah to begin from the right side of the person performing the shave, not the person being shaved; thus, one should start from the left side of the head. This is mentioned in Fath al-Qadir. It is recommended (Mustahabb) to bury the hair. It is recommended to recite prayers with Takbir while shaving and after it. There is no harm if the hair is thrown away, but it is Makruh (disliked) to throw it in a stable or a place of bathing. This is recorded in Bahr al-Raiq. It is also recommended to trim nails and the mustache after shaving the head and to shave pubic hair, as stated in Ghayat al-Saruji Sharh al-Hidaya. One should not trim the beard at all, but if they do, nothing is mandatory upon them, as per Al-Tabyin. After shaving or trimming hair, everything that was prohibited due to Ihram becomes permissible, except sexual intercourse (Waty) with a woman. This is recorded in Fatawa Qazi Khan.

Similarly, the precursors to intercourse, such as touching and kissing, will become permissible, as stated in Siraj al-Wahaj. Intercourse outside the private part (farj) is also not permissible according to us, as per Al-Hidaya. If one does not shave their head until they have performed Tawaaf of the Kaaba, then nothing will be permissible for them until they shave, as mentioned in Al-Tabyin. Then, if possible, one should perform Tawaaf of the Kaaba on the same day; this is called Tawaaf az-Ziyarah. Alternatively, it can be done on the second or third day; it should not be delayed beyond this. One must perform Tawaaf outside the Hatim[2] seven times and offer two units (rak'ahs) of prayer after the Tawaaf, as recorded in Fatawa Qazi Khan. A woman becomes permissible (exits Ihram) simply by trimming her hair, not by performing Tawaaf. Once four circuits of Tawaaf are completed, the woman becomes permissible because the obligatory (fard) part is that much, and what exceeds it is mandatory (wajib) which is fulfilled by sacrifice; this is the correct view according to Al-Tabyin. If no Tawaaf is performed at all, the woman will not become permissible even if many years pass; this ruling is by consensus (Ijma). If Tawaaf az-Ziyarah is

performed in a state of minor impurity (without Wudu) or major impurity (Janabat), the person has exited Ihram and the woman becomes permissible, to the extent that if they have intercourse, the Hajj will not be invalidated. This is recorded in Fatawa Qazi Khan.

Explanation of Tawaaf az-Ziyarah, Tawaaf al-Rukn, or Tawaaf on the Day of Sacrifice:

If the Tawaaf of the Kaaba was performed in the opposite direction, i.e., starting from the left side of the Kaaba and completing seven circuits, it will be considered for exiting Ihram, but as long as the person is in Makkah, it is mandatory to repeat it. If Tawaaf was performed while the 'awrah (parts of the body that must be covered) was exposed to an extent that prayer would not be valid, the Tawaaf is still technically performed. If Tawaaf az-Ziyarah was performed while all clothes were impure (Najis), then performing such a Tawaaf is equivalent to performing it naked. If enough clothing is pure to cover the 'awrah and the rest is impure, the Tawaaf is valid and nothing is mandatory upon the person, as mentioned in Al-Zahira. In a mandatory Tawaaf, if it was not performed outside the Hatim but rather inside it, then if the person is still in Makkah, they must repeat the entire Tawaaf so that it is performed in the correct order. If the entire Tawaaf is not repeated and only...

1. Nura: A compound medicinal substance whose use removes hair without shaving. (i.e., hair removal powder or dry cream). (Hafiz)
2. Hatim: The wall on the western side of the Kaaba which the Arabs left out when reducing the original structure due to lack of funds.

...के लायक बाल नहीं हैं तो वह उसी तरह एहराम से बाहर हो गया जैसे सिर मुंडवाने वाले बाहर होते हैं क्योंकि वह सिर मुंडवाने और बाल कटवाने से मजबूर है, इसलिए वे उससे साक़ित (समाप्त) हो जाएंगे और बेहतर यह है कि वह एहराम से बाहर होने में क़ुर्बानी के दिनों में आखिरी वक्त तक देरी करे और अगर देरी नहीं करेगा तो उस पर कुछ वाजिब नहीं है और अगर उसके सिर पर जख्म न हों लेकिन वह किसी जंगल में चला गया और वहां न उस्तरा है न कोई सिर मुंडने वाला, तो यह उज़्र (बहाना) मान्य नहीं है और सिवाय सिर मुंडवाने या बाल काटने के और कोई चारा नहीं है, यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। और अगर नूरा[1] से साफ़ कर लिया तो जायज़ है, यह सिराजुल वहाज में लिखा है। सिर मुंडवाने में सुन्नत यह है कि मुंडने वाले के दाहिनी तरफ से शुरुआत हो न कि मुंडवाने वाले की, इसलिए सिर के बाईं तरफ से शुरुआत करनी चाहिए, यह फतह-उल-कदीर में लिखा है। और मुस्तहब (पसंदीदा) है कि बालों को दफन कर दे और सिर मुंडवाते समय और सिर मुंडवाने के बाद तकबीर के साथ दुआ मांगे और अगर बाल फेंक दे तो कोई हर्ज नहीं है और घोड़े पर और नहाने की जगह में उन्हें डालना मकरूह है, यह बहर-उर-रैक में लिखा है। और मुस्तहब है कि सिर मुंडवाने के बाद नाखून और मूंछें तराशे और जेर-ए-नाफ (नाभि के नीचे) के बाल मूंढे, यह गयातुस सरूजी शरह हिदाया में लिखा है और दाढ़ी थोड़ी भी न काटे और अगर काटे तो उस पर कुछ वाजिब नहीं होता, यह तबयीन में लिखा है। सिर मुंडवाने या बाल कटवाने के बाद जो चीज़ें एहराम की वजह से हराम हुई थीं, वे सब हलाल हो जाएंगी मगर औरत से संभोग (वती) हलाल न होगी, यह फतावा काज़ी खान में लिखा है।

इसी तरह संभोग के अन्य आवश्यक अंग जैसे स्पर्श और चुंबन भी हलाल होंगे, यह सिराजुल वहाज में लिखा है और योनि (फ़र्ज) के बाहर भी संभोग हमारे निकट हलाल नहीं है, यह हिदाया में लिखा है। और अगर सिर नहीं मुंडवाया यहाँ तक कि खाना काबा का तवाफ़ कर लिया तो जब तक सिर नहीं मुंडवाएगा कोई चीज़ उस पर हलाल न होगी, यह तबयीन में लिखा है। फिर अगर हो सके तो उसी दिन खाना काबा का तवाफ़ करे, इसे तवाफ़-ए-ज़ियारत कहते हैं या दूसरे दिन करे या तीसरे दिन करे, इससे अधिक देरी न करे और सात बार हतीम[2] के बाहर-बाहर तवाफ़ करे और तवाफ़ के बाद दो रकात नमाज़ पढ़े, यह फतावा काज़ी खान में लिखा है। और औरत पहले ही सिर मुंडवाने (या बाल कतरने) की वजह से हलाल होती है न कि तवाफ़ करने की वजह से। और जब चार बार तवाफ़ कर चुके तो औरत हलाल हो जाएगी क्योंकि फर्ज़ इतना ही है और जो इससे अधिक है वह वाजिब है जो

कुर्बानी देने से पूरा हो जाता है, यही सही है, यह तबयीन में लिखा है। और अगर कुछ भी तवाफ़ नहीं किया तो औरत हलाल न होगी चाहे कई साल गुज़र जाएँ यह हुक्म सर्वसम्मति (इज्मा) से है। और अगर बिना वज़ू या जनाबत (अशुद्धि) की स्थिति में तवाफ़-ए-ज़ियारत किया तो एहराम से बाहर हो गया और औरत हलाल हो गई यहाँ तक कि अगर उसके साथ संभोग करे तो हज फासिद (रद्द) न होगा, यह फतावा काज़ी खान में लिखा है।

तवाफ़-ए-ज़ियारत, तवाफ़-उर-रुकन या तवाफ़-ए-यौमुन नहर का बयान:

अगर खाना काबा का उलटी तरफ से तवाफ़ किया यानी खाना काबा के बाईं ओर से शुरू करके सात बार तवाफ़ किया तो एहराम से बाहर हो जाने में इस तवाफ़ का श्रेय दिया जाएगा और जब तक वह मक्का में है, उस पर इसे दोहराना (इआदा) वाजिब है। और अगर ऐसी स्थिति में तवाफ़ किया कि उसका सतर (गुप्तांग या ढकने योग्य अंग) इतना खुला हुआ था जिससे नमाज़ जायज़ नहीं होती, तो तवाफ़ अदा हो जाएगा। और अगर ज़ियारत का तवाफ़ ऐसी स्थिति में किया कि सारे कपड़े नापाक (अपवित्र) थे, तो ऐसा तवाफ़ करना और नग्न तवाफ़ करना बराबर है। और अगर इतना कपड़ा पाक हो जिससे सतर छुप जाए और बाकी नापाक हो, तो तवाफ़ जायज़ होगा और उस पर कुछ वाजिब न होगा, यह ज़हीरा में लिखा है। और वाजिब तवाफ़ में अगर हतीम के बाहर से तवाफ़ नहीं किया बल्कि अंदर से किया, तो अगर मक्का में मौजूद है, तो पूरे तवाफ़ को दोहराए ताकि क्रम (तरतीब) के अनुसार अदा हो, और अगर पूरे तवाफ़ को नहीं दोहराया और सिर्फ..

1. नूरा: ऐसी चीज़ों से बना मिश्रण जिसके उपयोग से बाल बिना मुंडवाए झड़ जाते हैं। (यानी हेयर रिमूवल पाउडर या क्रीम)। (हाफ़िज़)
2. हतीम: खाना काबा के पश्चिम की ओर की वह दीवार जिसे अरबों ने खर्च की कमी के कारण मूल निर्माण से कम करते समय छोड़ दिया था।

کے لائق بال نہیں ہیں تو وہ اسی طرح احرام سے باہر ہو گیا جیسے سرمنڈوانے والے باہر ہوتے ہیں اس لئے کہ وہ سرمنڈوانے اور بال کتروانے سے عاجز ہے پس وہ اس سے ساقط ہو جائیں گے اور بہتر یہ ہے کہ وہ احرام سے باہر ہونے میں قربانی کے دنوں میں آخر وقت تک تاخیر کرے اور اگر تاخیر نہ کرے گا تو کچھ اس پر واجب نہیں ہے اور اگر اس کے سر پر زخم نہ ہوں لیکن وہ کسی جنگل میں چلا گیا اور وہاں نہ استرہ ہے نہ کوئی سرمونڈنے والا ہے تو یہ عذر معتبر نہیں اور بجز سرمونڈنے یا بال کترنے کے اور کوئی چارہ نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر نورہ۱۸ سے صاف کر لیا تو جائز ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے سرمونڈوانے میں سنت یہ ہے کہ مونڈنے والے کی داہنی طرف سے ابتدا ہو نہ منڈوانے والے کی پس سر کے بائیں طرف سے ابتدا کرنا چاہئے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور مستحب ہے کہ بالوں کو دفن کر دے اور سرمونڈواتے وقت اور سرمونڈوانے کے بعد تکبیر کے ساتھ دعا مانگے اور اگر بال پھینک دے تو مضائقہ نہیں اور گھوڑے پر اور نہانے کی جگہ میں ان کا ڈال دینا مکروہ ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور مستحب ہے کہ سرمونڈوانے کے بعد ناخن اور مونچھیں تراشے اور زیر ناف کے بال مونڈے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور داڑھی ذرا نہ کترے اور اگر کترے تو کچھ اس پر واجب نہیں ہوتا یہ تبیین میں لکھا ہے سرمونڈوانے یا بال کترانے کے بعد جو چیزیں احرام کی وجہ سے حرام ہوئی تھیں وہ سب حلال ہو جائیں گی مگر عورت سے وطی حلال نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اسی طرح وطی کے اور لوازم ہیں جیسے کہ مساس اور بوسہ وہ حلال ہوں گے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور فرج سے باہر بھی جماع ہمارے نزدیک حلال نہیں ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور

اگر سر نہ منڈوایا یہاں تک کہ خانہ کعبہ کا طواف کر لیا تو جب تک سر نہ منڈوائے گا کوئی چیز اس پر حلال نہ ہو گی یہ تبیین میں لکھا ہے پھر اگر ہو سکے تو اسی روز خانہ کعبہ کا طواف کرے اس کو طواف زیارت کہتے ہیں یا دوسرے روز کرے یا تیسرے روز کرے اس سے زیادہ تاخیر نہ کرے اور سات مرتبہ حطیم۲۸ سے باہر باہر طواف کرے اور طواف کے بعد دو رکعت نماز پڑھے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور عورت پہلے ہی سرمنڈوانے کی وجہ سے حلال ہوتی ہے نہ طواف کرنے کی وجہ سے اور جب چار مرتبہ طواف کر چکے تو عورت حلال ہو جائے گی اس واسطے کہ فرض اسی قدر ہے اور جو اس سے زیادہ ہے وہ واجب ہے کہ قربانی دینے سے پورا ہو جاتا ہے یہی صحیح ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر کچھ طواف نہ کیا تو عورت حلال نہ ہو گی اگرچہ بہت برس گزر جائیں یہ حکم بالا جماع ہے اور اگر بے وضو یا جنابت کی حالت میں طواف زیارت کیا تو احرام سے باہر ہو گیا اور عورت حلال ہو گئی یہاں تک کہ اگر اس کے ساتھ مجامعت کرے تو حج فاسد نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

طواف الزیارۃ، طواف الرکن یا طواف یوم النحر کا بیان:

اگر خانہ کعبہ کا الٹی طرف سے طواف کیا یعنی خانہ کعبہ کی بائیں طرف سے شروع کر کے سات مرتبہ طواف کیا تو احرام سے باہر ہو جانے میں اس طواف کا اعتبار ہو گا اور جب تک وہ مکہ میں ہے اس پر اعادہ واجب ہے اور اگر ایسی حالت میں طواف کیا کہ اس کا ستر اس قدر کھلا ہوا تھا جس سے نماز جائز نہیں ہوتی تو طواف ادا ہو جائے گا اور اگر زیارت کا طواف ایسی حالت میں کیا کہ کل کپڑے نجس تھے تو ایسا طواف کرنا اور ننگے طواف کرنا برابر ہے اور اگر اس قدر کپڑا پاک ہو جس میں ستر چھپ جائے اور باقی نجس ہو تو طواف جائز ہو گا اور کچھ اس پر واجب نہ ہو گا یہ ظہیرہ میں لکھا ہے اور طواف واجب میں اگر حطیم کے باہر سے طواف نہیں کیا

بلکہ اندر سے کیا تو اگر مکہ میں موجود ہے تو سارے طواف کا اعادہ کرے تاکہ بموجب ترتیب کے ادا ہو اور اگر سارے طواف کا اعادہ نہیں کیا اور صرف...

۱۔ نورہ ایسی چیزوں سے مرکب دوا جس کے استعمال سے بال بغیر منڈوانے کے زائل ہو جاتے ہیں۔ (نورہ یعنی بال صفاء پاؤڈر یا خشک کریم)..... (حافظ) ۲۔ دیوار خانہ کعبہ جانب مغرب جس کو اہل عرب نے بوجہ قلت خرچ کے اصل سے کم کرتے وقت اس کو چھوڑ دیا۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 2 | 65 | Book of Hajj

If the Tawaf around the Hatim is repeated, it is permissible according to us; this is written in *Siraj al-Wahhaj*. This Tawaf is named Tawaf al-Ziyarah, Tawaf al-Rukn, and Tawaf Yawm al-Nahr, as recorded in *Fatawa Qadi Khan*. It is stated in *Hujjah* that it is also called Tawaf al-Wajib, as noted in *Tatatkhaniyah*. If one has already performed Sa'i between Safa and Marwa after Tawaf al-Qudum, then they should not walk briskly (Ramal) or perform Sa'i in this Tawaf; otherwise, they should walk briskly and perform Sa'i. This is written in *Al-Kafi*. It is preferable to walk briskly and delay Sa'i until this Tawaf so that they are performed with the obligatory (Fard) acts rather than the Sunnah; this is in *Bahr al-Ra'iq*. Then one should go to Mina and reside there during the remaining days to throw pebbles at the Jamarat. One should not stay overnight in Makkah or on the road; this is written in *Ghayat al-Saruji*, a commentary on *Al-Hidayah*. Staying anywhere other than Mina during the days of Mina is disliked (Makruh), as stated in the commentary of *Al-Tahawi*. Thus, if one intentionally stays elsewhere, nothing becomes obligatory (Wajib) upon them according to us, as written in *Al-Hidayah*, whether they are among the providers of water (Siqayat) or not, as per *Siraj al-Wahhaj*. According to us, there is no sermon (Khutbah) on the day of sacrifice (Eid), as noted in *Ghayat al-Saruji*, the commentary on *Al-Hidayah*. When the sun declines (Zawal) on the second day of sacrifice, one should throw pebbles at the three Jamarat, starting with the one towards Masjid al-Khayf, throwing seven pebbles and saying 'Allahu Akbar' with each pebble. Then one should throw seven pebbles at the nearby Jamrah, which is the middle one, in the same manner. Then come to Jamrat al-Aqaba and throw seven pebbles from the lower ground, saying 'Allahu Akbar' with each. One should not stand (Waquf) at Jamrat al-Aqaba, but should stand at the first and middle Jamrah where people usually stand; this is written in *Al-Kafi*. The standing place is on the upper side of the low ground, as written in *Al-Muhit*. If more pebbles are to be thrown after a session, then stand for supplication; if no more pebbles are to be thrown, do not stand, as the worship is completed; this is in *Jawharat al-Nayyirah*. One should stand for a long time in humility, as written in *Al-Tabyeen*, praising Allah, saying 'La ilaha illallah' and 'Allahu Akbar', reciting Salawat, and supplicating for one's needs, raising hands to shoulder level with palms towards the sky as is the Sunnah in supplication. The pilgrim should seek forgiveness for all Muslims at the places of standing, as written in *Al-Kafi*. On the third day of sacrifice, at the time of Zawal, throw pebbles at the three Jamarat in the same way. Then, if one wishes, they may leave that day, and the throwing of pebbles on the fourth day will

be waived. However, if one remains there until dawn (Fajr) of that day, it is not permissible to leave until throwing pebbles at the three Jamarat after Zawal, as written in *Fatawa Qadi Khan*.

What things are essential to consider while throwing pebbles?☆

Regarding the rules of throwing pebbles, several points are necessary to explain. First, what are the times for throwing pebbles? There are three times: the day of sacrifice and the three days of Tashreeq. For throwing pebbles on the first day of sacrifice, there are three categories: first Makruh (disliked), second Masnoon (Sunnah), and third Mubah (permissible). The time from the break of dawn (Fajr) until sunrise is Makruh. From sunrise until Zawal is Masnoon. From Zawal until sunset is Mubah, and the night is also Makruh; this is written in *Muhit al-Sarakhsi*. Throwing pebbles before dawn is unanimously incorrect, as written in *Bahr al-Ra'iq*. On the second and third days, the time for throwing pebbles is from Zawal until sunrise of the next day. It is not permissible before Zawal, and after Zawal...

---

1. *Siqayat* refers to the act of providing water. ☆ In the present era, when crowds have increased greatly, understanding these issues provides much ease.... (Hafiz)

यदि हतीम का तवाफ़ दोबारा कर लिया जाए तो हमारे निकट यह जायज़ है, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। इस तवाफ़ का नाम तवाफ़-ए-ज़ियारत, तवाफ़-ए-रुक्न और तवाफ़-ए-यौम-अल-नह्र है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। हुज्जत में है कि इसे तवाफ़-ए-वाजिब भी कहते हैं, यह तातारखानिआ में लिखा है। अतः यदि तवाफ़-ए-क़ुद्दूम के बाद सफा और मरवा के बीच सई (Saee) कर चुका है, तो इस तवाफ़ में शान से (अकड़कर) न चले और न ही सई करे, अन्यथा शान से चले और सई करे, यह 'काफ़ी' में लिखा है। बेहतर यह है कि शान से चले और सई को इसी तवाफ़ तक विलंबित करे ताकि वे फ़र्ज़ के साथ हों न कि सुन्नत के साथ, यह 'बहरुल राइक' में है। फिर मिना की ओर जाए और शेष दिनों में जमरतों पर कंकड़ फेंकने के लिए वहीं ठहरे। रात में मक्का में न रहे और न ही रास्ते में, यह 'ग़ायतुल सरूजी शरह हिदाया' में लिखा है। मिना के दिनों में मिना के अलावा किसी अन्य स्थान पर रात बिताना मकरूह है, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। अतः यदि जानबूझकर रात कहीं और बिताई, तो हमारे निकट उस पर कुछ अनिवार्य (वाजिब) नहीं होता, यह 'हिदाया' में लिखा है, चाहे वह 'सकायत' (पानी पिलाने वाले) से हो या न हो, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। हमारे निकट कुर्बानी के दिन खुतबा नहीं है, यह 'ग़ायतुल सरूजी शरह हिदाया' में लिखा है। जब कुर्बानी के दूसरे दिन सूरज ढल जाए (ज़वाल), तो तीनों जमरतों पर कंकड़ फेंके और उस जमरा से शुरुआत करे जो मस्जिद-ए-ख़ेफ की ओर है और वहाँ सात कंकड़ फेंके और प्रत्येक कंकड़ पर तकबीर कहे। फिर उस जमरा पर कंकड़ फेंके जो उसके निकट है और वह मध्य (दरमियानी) जमरा है, उस पर भी इसी तरह सात कंकड़ फेंके। फिर जमरा-ए-अ़क़बा के पास आए और वहाँ नीची ज़मीन से सात कंकड़ फेंके और प्रत्येक कंकड़ पर तकबीर कहे। जमरा-ए-अ़क़बा के पास न ठहरे (वक़ूफ़ न करे), और पहले और दूसरे जमरा के पास जहाँ लोग वक़ूफ़ किया करते हैं, वहाँ वक़ूफ़ करे, यह 'काफ़ी' में लिखा है। वक़ूफ़ का स्थान नीची ज़मीन के ऊपर की ओर है, यह 'मुहित' में लिखा है। जब कंकड़ मारने के बाद फिर कंकड़ मारने हों, तो उसके बाद वक़ूफ़ करे, और जिन कंकड़ मारने के बाद फिर कंकड़ नहीं मारने हों, तो उनके बाद वक़ूफ़ न करे क्योंकि इबादत समाप्त हो चुकी है, यह 'जौहरतुल नियरा' में लिखा है। और देर तक खड़ा रहे और विनीत भाव (अाजिजी) प्रकट करे, यह 'तब्ईन' में लिखा है। अल्लाह की हम्द और सना (प्रशंसा) करे, 'ला इलाहा इल्लल्लाह' और 'अल्लाहु अकबर' कहे और दरूद पढ़े, अपनी ज़रूरतों के लिए दुआ माँगे और दोनों कंधों तक हाथ उठाए और दोनों हथेलियों को आसमान की ओर करे जैसा कि दुआ में सुन्नत है। हज करने वाले

को चाहिए कि वक़ूफ़ के स्थानों पर सभी मुसलमानों के लिए माफ़ी (मग़फ़िरत) की दुआ माँगे, यह 'काफ़ी' में लिखा है। जब दूसरा दिन हो जो कुर्बानी का तीसरा दिन है, तो ज़वाल के समय इसी तरह तीनों जमरतों पर कंकड़ मारे। फिर यदि चाहे तो उसी दिन चला जाए और चौथे दिन कंकड़ मारना उस पर से समाप्त (साकित) हो जाएगा। और यदि उस दिन रात में फ़ज्र (भोर) तक वहीं रहा, तो जब तक ज़वाल के बाद तीनों जमरतों पर कंकड़ न मार ले, तब तक वहाँ से निकलना जायज़ नहीं है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

कंकड़ मारते समय किन बातों का ध्यान रखना ज़रूरी है?☆

कंकड़ मारने के मसलों में कई बातों का उल्लेख आवश्यक है। पहली यह कि कंकड़ मारने के समय कौन से हैं? इसके तीन समय हैं: एक कुर्बानी का दिन और तीन दिन अय्याम-ए-तशरीक़ के। कुर्बानी के पहले दिन कंकड़ मारने के समय की तीन श्रेणियाँ हैं: पहली मकरूह, दूसरी मसनून और तीसरी मुबाह। फ़ज्र के उदय होने से सूरज के निकलने तक मकरूह समय है। सूरज निकलने से ज़वाल तक मसनून समय है। ज़वाल के बाद से सूर्यास्त तक मुबाह समय है, और रात भी मकरूह समय है, यह 'मुहित सरखसी' में लिखा है। और फ़ज्र से पहले कंकड़ मारना सर्वसम्मति से सही नहीं है, यह 'बहरुल राइक' में लिखा है। दूसरे और तीसरे दिन कंकड़ मारने का समय ज़वाल के बाद से अगले दिन सूरज निकलने तक है। ज़वाल से पहले जायज़ नहीं है और ज़वाल के बाद...

---

1. सकायत का अर्थ पानी पिलाना है। ☆ वर्तमान युग में जब भीड़ बहुत बढ़ गई है, इन मसलों को समझने से बहुत सुविधा हो जाती है.... (हाफ़िज़)

حطیم کا طواف دوبارہ کر لیا تو ہمارے نزدیک جائز ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اس طواف کا نام طواف الزیارۃ اور طواف الرکن اور طواف یوم النحر ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

حجتہ میں ہے کہ اس کو طواف الواجب بھی کہتے ہیں یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے پس اگر طواف قدوم کے بعد صفا مروہ کے درمیان میں سعی کر چکا ہے تو اس طواف میں اکڑ کر نہ چلے اور سعی نہ کرے ورنہ اکڑ کر چلے اور سعی کرے یہ کافی میں لکھا ہے اور افضل یہ ہے کہ اکڑ کر چلے اور سعی کی اسی طواف تک تاخیر کرے تاکہ وہ فرض کے ساتھ ہوں نہ سنت کے ساتھ یہ بحر الرائق میں ہے پھر منیٰ کی طرف جائے اور باقی ایام جمروں پر کنکریاں پھینکنے کے واسطے وہاں مقیم ہو رات کو مکہ میں نہ رہے اور نہ راستہ میں یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے ایام منیٰ میں منیٰ کے سوا اور جگہ رات کو رہنا مکروہ ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے پس اگر عمداً رات کو کہیں اور رہا تو ہمارے نزدیک اس پر کچھ واجب نہیں ہوتا یہ ہدایہ میں لکھا ہے خواہ وہ اہل سقایت ہے یعنی حج والوں کو پانی پلانے والا ہو یا نہ ہو یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے ہمارے نزدیک قربانی کے دن خطبہ نہیں ہے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے جب قربانی کے دوسرے دن سورج کا زوال ہو تو تینوں جمروں پر کنکریاں پھینکے اور اس جمرہ سے ابتدا کرے جو مسجد خیف کی طرف ہے اور وہاں سات کنکریاں پھینکے اور ہر کنکری پر تکبیر کہے پھر اس جمرہ پر کنکریاں پھینکے جو اس کے قریب ہے اور وہ درمیان کا جمرہ ہے اس پر بھی سات کنکریاں اسی طرح پھینکے پھر جمرہ عقبہ کے پاس آئے اور وہاں نیچی زمین سے سات کنکریاں پھینکے اور ہر کنکری پر تکبیر کہے جمرہ عقبہ کے پاس وقوف نہ کرے اور پہلے جمرہ اور درمیانی جمرہ کے پاس جہاں لوگ وقوف کیا کرتے ہیں وہاں وقوف کرے یہ کافی میں لکھا ہے

اور وقوف کی جگہ نیچی زمین کے اوپر کی جانب ہے یہ محیط میں لکھا ہے جب کنکریاں مارنے کے بعد پھر کنکریاں مارنا ہو تو اس کے بعد وقوف کرے اور جن کنکریوں کے مارنے کے بعد پھر کنکریاں مارنا نہ ہو تو ان کے بعد وقوف نہ کرے اس لئے کہ عبادت ختم ہو چکی یہ جوہرۃ النیرہ میں لکھا ہے اور دیر تک قیام اور عاجزی کرے یہ تبیین میں لکھا ہے اور اللہ کی حمد اور ثنا اور لا الہ الا اللہ اور اللہ اکبر اور درود پڑھے اور اپنی حاجتوں کے واسطے دعا مانگے اور دونوں مونڈھوں تک ہاتھ اٹھائے اور دونوں ہتھیلیوں کی جانب آسمان کی طرف کو کرے جیسے کہ دعا میں سنت ہے اور حج کرنے والے کو چاہئے کہ وقوف کے مقاموں میں سب مسلمانوں کے واسطے مغفرت کی دعا مانگے یہ کافی میں لکھا ہے۔ جب اس کا دوسرا دن ہو جو قربانی کا تیسرا دن ہے تو سورج کے زوال کے وقت اسی طرح تینوں جمروں پر کنکریاں مارے پھر اگر چاہے تو اسی دن سے چلا جائے اور چوتھے دن ان کی کنکریاں مارنا اس سے ساقط ہو جائیں گی اور اگر اس روز رات میں طلوع فجر تک وہیں رہا تو جب تک زوال کے بعد تینوں جمروں پر کنکریاں نہ مارے تب تک وہاں سے نکلنا جائز نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کنکریاں مارتے وقت کن باتوں کا خیال رکھنا ضروری ہے؟☆

کنکریاں مارنے کے مسئلوں میں بہت سی باتوں کا بیان ضروری ہے اول یہ ہے کہ کنکریاں مارنے کے اوقات کون سے ہیں اور اس کے اوقات تین ہیں ایک دن قربانی کا اور تین دن ایام تشریق کے قربانی کے پہلے دن میں کنکریاں مارنے کے وقت تین قسم ہیں اول مکروہ دوسرے مسنون تیسرے مباح۔ فجر کے طلوع ہونے سے سورج کے طلوع ہونے تک مکروہ وقت ہے اور سورج کے طلوع ہونے سے زوال تک مسنون وقت ہے اور زوال کے بعد سے سورج کے چھپنے تک مباح وقت ہے اور رات بھی مکروہ وقت ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور طلوع فجر سے پہلے کنکریوں کا پھینکنا بالاتفاق صحیح نہیں ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور دوسرے اور تیسرے دن کنکریاں

پھینکنے کا وقت زوال کے بعد سے دوسرے دن سورج کے طلوع ہونے تک ہے زوال سے پہلے جائز نہیں اور زوال کے بعد

۱۔ سقایت پانی پلانے کو کہتے ہیں۔ ☆ دور حاضر میں جب کہ ازدحام بہت بڑھ گیا ہے یہ مسائل سمجھنے سے بہت سہولت ہو جاتی ہے .... (حافظ)

(Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2) (66) (The Book of Hajj)

...until the sun disappears is the *Masnun* (prophetic tradition) time, and the period from sunset until dawn is *Makruh* (disliked). This is how it is narrated in the manifest reports. On the fourth day, the time for pelting the pebbles, according to Imam Abu Hanifa (RA), is from dawn until sunset; however, the time before the sun reaches its zenith (*zawal*) is *Makruh*, and after that, it is *Masnun*. This is recorded in *Muheet al-Sarakhsi*.

Secondly, it is permissible to pelt anything that is of the genus of the earth, provided they are of humble or low value. Therefore, pelting with turquoise or rubies is not permissible. This is stated in *Siraj al-Wahhaj*, *al-Nihayah*, *al-Inayah*, and *Mir'at al-Dirayah*. It is permissible to pelt stones, clods of dry clay, soil, red ochre, lime, sulfur, mountain salt, antimony, or a handful of sand. However, pelting with wood, amber, pearls, gold, or silver is not permissible, as mentioned in *Ghayat al-Sarooji Sharh al-Hidayah*. Thirdly, what should be the size of the objects pelted? Our opinion is that small pebbles should be used, like fragments of broken pottery. This is written in *al-Muheet*. There is disagreement regarding the exact size; the preferred (*mukhtar*) view is that they should be the size of a chickpea. If one pelts a larger or smaller stone, it is permissible according to *Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar*, but it is not *Mustahabb* (desirable), as noted in *al-Tatarkhaniyah*. Fourthly, our position is that the pebbles being pelted should be washed, as written in *Siraj al-Wahhaj*. If one pelts pebbles that are certainly impure (*najis*), it is *Makruh*, though technically permissible, according to *Fath al-Qadeer*.

It is *Mustahabb* to collect pebbles from Muzdalifah or along the path. One should not pick up and throw pebbles from near the Jamrah site itself; however, if one does so, it is permissible but considered poor practice, as stated in *Siraj al-Wahhaj*. Taking one large stone and breaking it into seventy pieces is *Makruh*, as many people do nowadays. Fifthly, regarding the manner of throwing the pebbles, there is a difference of opinion among the scholars. Some hold the view that the pebble should be held between the tips of the thumb and the forefinger, in a manner similar to forming the sign for the number ninety in 'Aqd al-Anamil' (1), and then thrown. This is written in *al-Muheet*, and *al-Wajeeh* states this is the most correct view, as cited in *al-Tatarkhaniyah*. Jurists have said there should be a distance of five yards or more between the person pelting and the spot where the pebbles fall. It is originally mentioned that if someone stands next to the Jamrah and simply places the pebble there, it is not permissible. If they drop it there, it is permissible but considered bad

practice because it goes against the practice of the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him). Sixthly, if more pebbles are to be pelted after the current set, it is better for the person to be on foot; if no further pelting is required afterward, it is better to be mounted, as mentioned in the primary texts (*Mutun*). Seventhly, what is the location for pelting? Our view is that the locations are the three Jamarat: the first Jamrah is the one near Masjid al-Khayf, the one after it is the Middle Jamrah, and the final one is Jamrah al-Aqaba, as stated in *al-Muheet*. Eighthly, from where should one pelt? Our opinion is to pelt from the lower ground, i.e., throwing upwards from below. This is mentioned in *Siraj al-Wahhaj*. One should pelt from the right side of the area, according to *Sharh al-Tahawi*. If one pelts from an elevated position, it is permissible, but if there is no valid excuse, the previously mentioned method is the Sunnah, as per *Ghayat al-Sarooji Sharh al-Hidayah*. While pelting Jamrah al-Aqaba, one should stand in a way that the landing spot of the pebbles is visible, according to *Fatawa Qazi Khan*.

Ninthly, where must the pebbles land? Our opinion is that they must land on or near the Jamrah; if they land far away, it is not permissible. This is written in *al-Muheet*. If the pebbles land on a person's back or on a camel's saddle and stay there, the act must be repeated. However, if they fall down from that person's back or that spot within the same year, it is permissible, according to *al-Zaheeriyah*. Tenthly, how many pebbles should be pelted? Our opinion is that seven pebbles should be pelted at each Jamrah, and one must be certain of the count. The pebble should be thrown with the right hand, as per *al-Tatarkhaniyah*. And if someone throws all seven pebbles at once...

---

(1) 'Aqd al-Anamil: An ancient method of counting numbers using the joints of the fingers.

(फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2) (66) (किताब अल-हज्ज)

...से सूरज के छिपने तक का समय मसनून (सुन्नत के अनुसार) है और सूर्यास्त के बाद से फ़ज्र (भोर) के उदय होने तक का समय मकरूह है। ज़ाहिर रिवायत में इसी प्रकार वर्णित है। चौथे दिन कंकड़ियाँ फेंकने का समय इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) के अनुसार फ़ज्र के उदय होने से सूरज के छिपने तक है, लेकिन ज़वाल (दोपहर के ढलने) से पहले का समय मकरूह है और उसके बाद मसनून है, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। दूसरा यह है कि जो चीज़ें ज़मीन की श्रेणी से हैं, उन्हें फेंकना जायज़ है, लेकिन यह भी शर्त है कि वे साधारण चीज़ें हों। इसीलिये फ़िरोज़ा और याकूत को फेंकना जायज़ नहीं है। यह सिराज अल-वहाज में और निहाया, इनाया और मेराज अद-दिराया में लिखा है। पत्थर, ढेला, मिट्टी, गेरू, चूना, गंधक, पहाड़ी नमक, सुरमा और मुट्ठी भर रेत फेंक देना जायज़ है। लकड़ी, अम्बर, मोती, सोने और चाँदी को फेंकना जायज़ नहीं है। यह गायतुल सरूजी शरह हिदाया में लिखा है। तीसरा, जो चीज़ें फेंकते हैं उनकी मात्रा कितनी होनी चाहिए? हमारा कहना यह है कि छोटी कंकड़ियाँ फेंकें जैसे ठीकरी (मिट्टी के बर्तन के टुकड़े) के टुकड़े होते हैं, यह मुहीत में लिखा है। उनकी मात्रा में मतभेद है, चुना हुआ (मुख्तार) मत यह है कि वे बाक़ला (सेम) के दाने के बराबर हों। और अगर कोई बड़ा या छोटा पत्थर फेंक दे तो जायज़ है, यह इख्तियार शरह मुख्तार में लिखा है, लेकिन मुस्तहब नहीं है, यह तातारख़ानिया में लिखा है। चौथा यह कि हमारा मत यह है कि जो कंकड़ियाँ फेंकी जाएँ वे धुली हुई होनी चाहिए, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। और अगर ऐसी कंकड़ियाँ फेंकी जाएँ जो निश्चित रूप से नापाक हैं तो मकरूह है, हालाँकि जायज़ है, यह फ़तह अल-क़दीर में लिखा है।

मुस्तहब यह है कि कंकड़ियाँ मुज़दलिफ़ा या रास्ते से उठाएँ। जमराह के पास से कंकड़ियाँ उठाकर न फेंकें, और अगर उन्हीं को फेंक दिया तो जायज़ है लेकिन बुरा है, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। और एक पत्थर लेकर उसके सत्तर टुकड़े करना मकरूह है जैसा कि आजकल अक्सर लोग करते हैं। पाँचवाँ यह कि कंकड़ियाँ फेंकने के तरीके में उलेमा का मतभेद है। कुछ का यह मत है कि अंगूठे और तर्जनी उँगली के पोरों से कंकड़ी उठाए जैसे 'अक्दे-अनामिल' (1) में नब्बे (90) की गिनती का संकेत करते हैं और फिर उसे फेंके। यह मुहीत में लिखा है और अल-वजीह में लिखा है कि यही अधिक सही है। यह तातारख़ानिया में लिखा है। फ़ुक़हा (धार्मिक न्यायविदों) ने कहा है कि कंकड़ियाँ फेंकने वाले और कंकड़ियाँ गिरने के स्थान के बीच पाँच गज़ या उससे अधिक की दूरी होनी चाहिए। असल में उल्लेख है कि यदि कोई जमराह के पास खड़ा होकर वहीं कंकड़ी रख दे तो यह जायज़

नहीं है, और यदि वहाँ डाल दे तो जायज़ है लेकिन बुरी बात है क्योंकि यह रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के कार्य के विरुद्ध है। छठा यह कि जब कंकड़ियाँ फेंकने के बाद फिर से कंकड़ियाँ फेंकनी हों, तो उत्तम है कि फेंकने वाला पैदल हो, और यदि उसके बाद फिर से कंकड़ियाँ न फेंकनी हों, तो वह सवार हो, यह मतून में लिखा है। सातवाँ यह कि कंकड़ियाँ फेंकने का स्थान क्या है? हमारा मत यह है कि इसके स्थान तीनों जमरात हैं। पहला जमराह वह है जो मस्जिद-ए-खैफ़ के पास है, उसके बाद वाला मध्य जमराह है और अंत वाला जमराह-ए-अक़बा है, यह मुहीत में लिखा है। आठवाँ यह कि कहाँ से फेंके? हमारा मत यह है कि ढलान वाली ज़मीन से फेंके, यानी नीचे से ऊपर की ओर फेंके, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। और उस स्थान के दाईं ओर से फेंके, यह शरह तहावी में लिखा है। और यदि ऊँचाई से फेंके तो जायज़ है, लेकिन यदि कोई मजबूरी न हो तो जो पहले बताया गया वही सुन्नत है, यह गायतुल सरूजी शरह हिदाया में लिखा है। और कंकड़ियाँ फेंकने के दौरान जमराह-ए-अक़बा की ओर इस तरह खड़ा हो कि कंकड़ियाँ गिरने का स्थान दिखाई दे, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है।

नौवाँ यह कि कंकड़ियाँ कहाँ गिरनी चाहिए? हमारा मत यह है कि वे जमराह पर या उसके समीप गिरनी चाहिए। उससे दूर गिरने पर जायज़ नहीं है, यह मुहीत में लिखा है। यदि कंकड़ियाँ किसी व्यक्ति की पीठ पर या ऊँट के होदे पर गिरें और वहीं ठहर जाएँ तो उन्हें दोबारा फेंकना होगा। और यदि उस स्थान से या व्यक्ति की पीठ से उसी वर्ष में नीचे गिर जाएँ तो जायज़ है, यह ज़हीरिया में लिखा है। दसवाँ यह कि कितनी कंकड़ियाँ मारें? हमारा मत यह है कि प्रत्येक जमराह पर सात कंकड़ियाँ मारें और निश्चित रूप से बीच में हो। कंकड़ी दाएँ हाथ से मारें, यह तातारख़ानिया में लिखा है। और यदि किसी ने सातों कंकड़ियाँ एक...

---

(1) अक्दे-अनामिल: उँगलियों के पोरों पर गिनती गिनने का एक प्राचीन तरीका।

سے سورج کے چھپنے تک وقت مسنون ہے اور غروب کے بعد طلوع فجر تک وقت مکروہ ہے ظاہر روایت میں اسی طرح مروی ہے چوتھے روز کنکریاں پھینکنے کا وقت امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک فجر کے طلوع ہونے سے سورج کے چھپنے تک ہے لیکن زوال سے پہلے وقت مکروہ ہے اور اس کے بعد مسنون ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ دوسرے یہ ہے کہ جو چیزیں جنس زمین سے ہیں ان کو پھینکنا جائز ہے لیکن یہ بھی شرط ہے کہ وہ ذلیل چیزیں ہوں اسی لئے فیروزہ اور یاقوت کو پھینکنا جائز نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں اور نہایہ اور عنایہ اور معراج الدرایہ میں لکھا ہے پتھر، ڈھیلا، مٹی، گیروار چونہ گندھک، پہاڑی نمک سرمہ اور مٹھی بھر کر ریتا پھینک دینا جائز ہے لکڑی اور عنبر اور موتی اور سونے اور چاندی کا پھینکنا جائز نہیں ہے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے تیسرے جو چیزیں پھینکتے ہیں ان کی مقدار کیا ہونی چاہئے ہمارا قول یہ ہے کہ چھوٹی کنکریاں پھینکئے جیسے ٹھیکری کے ٹکڑے ہوتے ہیں یہ محیط میں لکھا ہے ان کی مقدار میں اختلاف ہے مختار یہ ہے کہ باقلہ کے دانہ کے برابر ہوں اور اگر بڑا یا چھوٹا پتھر پھینک دے تو جائز ہے یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے لیکن مستحب نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے چوتھے یہ کہ ہمارا قول یہ ہے کہ جو کنکریاں پھینکئے وہ دھلی ہوئی ہونی چاہئیں یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر ایسی کنکریاں پھینکیں جو بالیقین نجس ہیں تو مکروہ ہے اور جائز ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

مستحب یہ ہے کہ کنکریاں مزدلفہ یا راستہ سے اٹھائے جمرہ کے پاس سے کنکریاں اٹھا کر نہ پھینکئے اور اگر انہیں کو پھینک دیا تو جائز ہے لیکن برائی ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور ایک پتھر کو لے کر اس کے ستر ٹکڑے توڑنا مکروہ ہے جیسے کہ آج کل اکثر لوگ کرتے ہیں

پانچویں یہ کہ کنکریاں پھینکنے کی کیفیت میں مشائخ کا اختلاف ہے بعضوں کا یہ قول ہے کہ انگوٹھے اور کلمہ کی انگلی کی پوروں سے کنکری اٹھائے جیسے کہ عقد انامل ۱ میں نمیں کا عقد کرتے ہیں اور پھر اس کو پھینکئے یہ محیط میں لکھا ہے اور والوجیہ میں لکھا ہے کہ یہی اصح ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے فقہا نے کہا ہے کہ چاہئے کہ کنکریاں پھینکنے والے سے کنکریاں گرنے کی جگہ تک پانچ گز یا زیادہ کا فاصلہ ہو اور اصل میں مذکور ہے کہ اگر جمرہ کے پاس کھڑا ہو کر وہیں کنکری رکھ دی تو یہ جائز نہیں اور اگر وہاں ڈال دے تو جائز ہے لیکن بری بات ہے اس لئے کہ فعل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے خلاف ہے چھٹے یہ کہ جب کنکریاں پھینکنے کے بعد پھر کنکریاں پھینکنا ہو تو افضل ہے کہ کنکریاں پھینکنے والا پیادہ ہو اور اگر اس کے بعد پھر کنکریاں پھینکنا نہ ہو تو سوار ہو تو یہ متون میں لکھا ہے ساتویں یہ کنکریاں پھینکنے کا محل کیا ہے؟ ہمارا قول یہ ہے کہ محل اس کا تینوں جمرے ہیں پہلا جمرہ وہ ہے جو مسجد خیف کے پاس ہے اور جو اس کے بعد ہے وہ درمیانی جمرہ ہے اور سب سے آخر جمرہ عقبہ ہے یہ محیط میں لکھا ہے آٹھویں یہ کہ کہاں سے پھینکئے ہمارا قول یہ ہے کہ نشیب کی زمین سے پھینکئے یعنی نیچے سے اوپر پھینکئے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اس زمین کی داہنی طرف کو پھینکئے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر اس کی بلندی پر سے پھینکئے تو جائز ہے لیکن اگر کوئی عذر نہ ہو تو جو اول مذکور ہوا وہ سنت ہے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور کنکریاں پھینکنے میں جمرۃ العقبہ کی طرف اور اس طرح کھڑا ہو کہ کنکریوں کے گرنے کی جگہ نظر آتی ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

نویں یہ کہ کنکریاں کہاں گرنا چاہئیں؟ ہمارا قول یہ ہے کہ جمرہ پر یا اس کے قریب گرنا چاہئیں اور اس سے دور گریں تو جائز نہیں یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر کنکریاں کسی آدمی کی پیٹھ یا کسی اونٹ کے کجاوہ پر گریں اور وہیں ٹھہر گئیں تو ان کا اعادہ کرے اور اگر اس محل سے یا اس

آدمی کی پیٹھ سے اسی سال میں گر گئیں تو جائز ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے دسویں یہ کہ کتنی کنکریاں مارے ہمارا قول یہ ہے کہ ہر جمرہ پر سات کنکریاں مارے اور تیقن بیچ میں ہے کنکری داہنے ہاتھ سے مارے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور اگر کسی نے ساتوں کنکریاں ایک

۱ عقد انامل یعنی شمارِ اعداد کا طریقہ انگلیوں کی پوروں پر۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume ② (67) Book of Hajj

...thrown at once, it is considered as throwing a single pebble. It is obligatory for him to throw six more pebbles, throwing each pebble individually. If someone throws more than seven, there is no harm; this is mentioned in *al-Muhit al-Sarkhasi*. Eleventh: to say Takbir upon throwing each pebble, i.e., to recite: "*Bismillah Allahu Akbar, raghman lish-shaytan*" (In the name of Allah, Allah is the Greatest, in defiance of Satan) and ... and to recite: "*Allahummaj'al hajjiyan mabruran wa sa'yiyan mashkuran wa dhanban maghfuran*" (O Allah, make [my] Hajj accepted, [my] effort appreciated, and [my] sins forgiven). This is written in *al-Muhit*. Twelfth: on the first day [of Tashriq], pebbles should only be thrown at Jamrat al-Aqaba and not at any other Jamrat. On the remaining days, pebbles should be thrown first at the first Jamrat, then at the middle one, and then at Jamrat al-Aqaba; this is written in *al-Muhit*. If on the second day one starts with Jamrat al-Aqaba and throws pebbles at it first, then at the middle one, and after that at the Jamrat near the mosque, then if he repeats the throwing at the middle and final Jamrat, it is better; this is written in *al-Muhit al-Sarkhasi*. If someone throws pebbles at the middle and third Jamrat on the second day but not at the first, if he then throws pebbles at the first Jamrat and repeats the throwing at the second and third, it is better so that the order is maintained. If he only throws at the first Jamrat, it is permissible according to us; this is written in *Tatarkhania*. If he throws three pebbles at each Jamrat, he should complete the first Jamrat by throwing four more pebbles and then throw seven pebbles each at the remaining two Jamrats. If he throws four pebbles at each Jamrat, he should then throw three more pebbles at each one. Starting over is more virtuous. It is mentioned in *Manasik al-Ahsan* that if one pebble is thrown at the first Jamrat, then one at the middle, then one at the last, and this sequence is repeated until seven pebbles are thrown at each, the first Jamrat's pebbles are complete, the middle one has four pebbles (so three more are needed), and Jamrat al-Aqaba has one pebble (so six more are needed); this is written in *al-Muhit*.

It is narrated from Imam Muhammad (RA) that if someone finished throwing at all three Jamrats and then found four pebbles in his hand without knowing which Jamrat they belonged to, he should consider them for the first Jamrat and throw them, then repeat the throwing for the other two from the beginning. If three pebbles remain, throw one at each. Similarly, if one or two remain, repeat one pebble for each. It is disliked (Makruh) to send one's belongings to Mecca first and then stay back to throw pebbles; this is written in *al-Hidayah*. Then one should go to al-Muhassab, which is al-

Ablah, and stay there for a short while. The correct view is that staying there is Sunnah according to us, and abandoning it is undesirable. Then enter Mecca and perform Tawaf al-Sadar seven times. In this Tawaf, one should not walk arrogantly; this is written in *al-Kafi*. This Tawaf is called Tawaf al-Sadar, Tawaf al-Wada' (Farewell), Tawaf al-Ifadah (sometimes used synonymously here), Tawaf Akhir al-Ahd bil-Bayt, and Tawaf al-Wajib; this is written in *al-Tabyin*. There are two times for this Tawaf: the time of permissibility (Jawaz) and the time of recommendation (Istihbab). The time of permissibility begins after Tawaf al-Ziyarah, provided one intends to travel, even if one performs this Tawaf and then stays in Mecca for a year but does not intend permanent residency (Iqamah) or make Mecca his home; the Tawaf remains valid. There is no fixed end for the time of permissibility; as long as he resides in Mecca, it is its time. Even if he stays for a year without intending residency, the Tawaf is still valid and counts as performance ('ada') rather than makeup ('qada'). The recommended time is to perform it when intending to depart for travel. It is narrated from Imam Abu Hanifa (RA) that if someone stays until Isha after the Tawaf, it is better according to him to repeat the Tawaf so that he departs the House of Allah at the time of leaving; this is written in *Bahr al-Ra'iq*.

If this Tawaf is delayed past the days of sacrifice (Nahr), according to consensus (Ijma'), nothing is mandatory upon him as a penalty; this is written in *al-Bada'i*. Tawaf al-Sadar for Hajj.

L Tawaf al-Wada', meaning the farewell Tawaf.

...एक बार फेंक दें तो वह एक कंकड़ी फेंकने के बराबर है और उस पर वाजिब है कि छह कंकड़ियां और फेंके और हर कंकड़ी अलग-अलग फेंके। और अगर किसी ने सात से ज़्यादा फेंके तो कोई हर्ज नहीं है, यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। ग्यारहवां (मस्अला) यह कि हर कंकड़ी फेंकने पर तकबीर कहे यानी यह पढ़े: "बिस्मिल्लाहि अल्लाहु अकबर रग़मन लिश-शैतान" और ... और यह पढ़े: "अल्लाहुम्मज'अल हज्जी मबरूरन व स'यी मशकूरन व ज़म्बी मग़फ़ूरन"। यह मुहीत में लिखा है। बारहवां यह कि पहले दिन सिर्फ़ जमरा-ए-उक़्बा पर कंकड़ियां मारे और किसी जमरा पर न मारे, और बाक़ी दिनों में पहले पहल जमरा पर फिर दरमियानी जमरा पर फिर जमरा-ए-उक़्बा पर कंकड़ियां मारे, यह मुहीत में लिखा है। और अगर दूसरे दिन जमरा-ए-उक़्बा से शुरुआत की और पहले उस पर कंकड़ियां फेंकीं, फिर दरमियानी जमरा पर और उसके बाद उस जमरा पर जो मस्जिद के पास है फेंकीं, तो अगर दरमियानी और आख़िरी जमरा का इआदा (दोहराना) करे तो बेहतर है, यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। अगर किसी ने दूसरे दिन दरमियानी और तीसरे जमरा पर कंकड़ियां फेंकीं और पहले पर न फेंकीं, तो अगर उसके बाद पहले जमरा पर कंकड़ियां फेंके और दूसरे और तीसरे जमरा पर कंकड़ियां फेंकने का इआदा करे तो बेहतर है ताकि तरतीब (क्रम) बाक़ी रहे। और अगर सिर्फ़ पहले ही जमरा पर कंकड़ियां फेंके तो हमारे नज़दीक जायज़ है, यह तातारखानिया में लिखा है। और अगर हर जमरा पर तीन-तीन कंकड़ियां मारीं तो पहले जमरा पर चार कंकड़ियां और मार कर पूरा करे और बाक़ी दोनों जमरों पर फिर सात-सात कंकड़ियां मारे। और अगर हर जमरा पर चार कंकड़ियां मारीं तो उसके बाद हर एक जमरा पर तीन-तीन कंकड़ियां और फेंके और अगर शुरू से कंकड़ियां फेंके तो अफ़ज़ल (बेहतर) है। और मनासिक-ए-अहसन में है कि अगर पहले जमरा पर एक कंकड़ी मारी, फिर दरमियान के जमरा पर एक कंकड़ी मारी, फिर आख़िर के जमरा पर एक कंकड़ी मारी, फिर लौट कर हर जमरा पर एक-एक कंकड़ी इसी तरह सात कंकड़ियों तक मारे, तो पहले जमरा की कंकड़ियां पूरी हो गईं और दरमियानी जमरा की चार कंकड़ियां हुईं, तो उसे चाहिए कि तीन कंकड़ियां और मारे, और जमरा-ए-उक़्बा की एक कंकड़ी हुई उस पर छह और मारे, यह मुहीत में लिखा है।

इमाम मुहम्मद (रह.) से यह रिवायत है कि जिन तीनों जमरों पर कंकड़ियां मार चुका उसके बाद उसके हाथ में चार कंकड़ियां मौजूद थीं और यह मालूम नहीं कि ये कौन से जमरा की बाक़ी रह गईं, तो उन्हें पहले जमरा की समझ कर फेंके और बाक़ी दो जमरों पर नए सिरे से कंकड़ियां फेंके। और

अगर तीन कंकड़ियां उसके हाथ में बाक़ी हों तो हर जमरा पर एक-एक कंकड़ी फेंके और इसी तरह अगर एक या दो कंकड़ी बाक़ी हो तो हर जमरा की एक-एक कंकड़ी का इआदा करे। और यह मकरूह है कि पहले अपना सामान मक्का भेज दे और ख़ुद कंकड़ियां फेंकने के वास्ते ठहर जाए, यह हिदाया में लिखा है। फिर मुहस्सब में जाए और वह अब्लह है, वहां थोड़ी देर ठहरे और सबसे सही बात यह है कि वहां ठहरना हमारे नज़दीक सुन्नत है और इसे छोड़ना बुराई है। फिर मक्का में दाख़िल हो और सात बार तवाफ़-ए-सदर करे, इस तवाफ़ में अकड़ कर न चले, यह काफ़ी में लिखा है। इस तवाफ़ का नाम तवाफ़-ए-सदर, तवाफ़-ए-विदा, तवाफ़-अल-इफ़ाज़ा, तवाफ़-ए-आख़िर-अहद-बिल-बेत और तवाफ़-ए-वाजिब है, यह तबीन में लिखा है। इस तवाफ़ के दो वक़्त हैं, एक वक़्त-ए-जवाज़ और दूसरा इस्तिहबाब। जवाज़ का वक़्त तवाफ़-ए-ज़ियारत के बाद से शुरू होता है बशर्ते कि सफ़र का इरादा रखता हो, यहां तक कि अगर यह तवाफ़ किया और फिर साल भर तक मक्का में रहा लेकिन इक़ामत (स्थायी निवास) की नियत नहीं की और न मक्का को घर बनाया, तो तवाफ़ जायज़ होगा। जवाज़ का आख़िरी वक़्त कुछ तय नहीं है, जब तक मक्का में मुक़ीम है तब तक उसका वक़्त है, यहां तक कि अगर एक साल मक्का में ठहरा रहा और इक़ामत की नियत नहीं की तो फिर भी तवाफ़ करना जायज़ है और इस सूरत में भी तवाफ़ 'अदा' वाक़े होगा न कि 'क़ज़ा'। और इस्तिहबाब यह है कि जब सफ़र का इरादा करे उस वक़्त तवाफ़ करे। यहां तक कि इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) से यह रिवायत है कि अगर तवाफ़ के बाद इशा तक ठहरा तो मेरे नज़दीक बेहतर यह है कि दोबारा तवाफ़ करे ताकि चलते वक़्त ख़ाना-ए-काबा से विदा हो, यह बहर-उर-रायक़ में लिखा है।

अगर इस तवाफ़ में क़ुरबानी के दिनों से देरी की तो इज्मा (आम सहमति) के अनुसार उस पर कुछ वाजिब नहीं होता, यह बदाइ'अ में लिखा है। तवाफ़-ए-सदर हज्ज।

L तवाफ़-अल-विदा यानी रुख़सत (विदाई) का तवाफ़।

مرتبہ پھینک دیں تو وہ بمنزلہ ایک کنکری پھینکنے کے ہے اور اس پر واجب ہے کہ چھ کنکریاں اور پھینکے اور ہر کنکری جدا جدا پھینکے اور اگر کسی نے سات سے زیادتی کی تو کچھ حرج نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے گیارہویں یہ کہ ہر کنکری پھینکنے پر تکبیر کہے یعنی یہ پڑھے بسم اللہ اللہ اکبر رغماً للشیطان اور جزیہ اور یہ پڑھے اللھم اجعل جھی مبرو رادعیی مشکورا و ذنبی مغفورا یہ محیط میں لکھا ہے بارہویں یہ کہ پہلے دن صرف جمرہ عقبہ پر کنکریاں مارے اور کسی جمرہ پر نہ مارے اور باقی دنوں میں اول پہلے جمرہ پر پھر درمیانی جمرہ پر پھر جمرہ عقبہ پر کنکریاں مارے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر دوسرے دن جمرہ عقبہ سے ابتدا کی اور اول اس پر کنکریاں پھینکیں پھر درمیانی جمرہ پر اور اس کے بعد اس جمرہ پر جو مسجد کے پاس ہے پھینکیں تو اگر درمیانی اور آخر کے جمرہ کا اعادہ کرے تو بہتر ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر کسی نے دوسرے دن درمیانی اور تیسرے جمرہ پر کنکریاں پھینکیں اور پہلے پر نہ پھینکیں تو اگر اس کے بعد پہلے جمرہ پر کنکریاں پھینکے اور دوسرے اور تیسرے جمرہ پر کنکریاں پھینکنے کا اعادہ کرے تو بہتر ہے تاکہ ترتیب باقی رہے اور اگر صرف پہلے ہی جمرہ پر کنکریاں پھینکے تو ہمارے نزدیک جائز ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور اگر ہر جمرہ پر تین تین کنکریاں ماریں تو پہلے جمرہ پر چار کنکریاں اور مار کر پورا کرے اور باقی دونوں جمروں پر پھر سات سات کنکریاں مارے اور اگر ہر جمرہ پر چار کنکریاں ماریں تو اس کے بعد ہر ایک جمرہ پر تین تین کنکریاں اور پھینکے اور اگر از سر نو کنکریاں پھینکے تو افضل ہے اور مناسک احسن میں ہے کہ اگر پہلے جمرہ پر ایک کنکری ماری پھر درمیان کے جمرہ پر ایک کنکری ماری پھر آخر کے جمرہ پر ایک کنکری ماری پھر لوٹنا اور ہر جمرہ پر ایک ایک کنکری اسی

طرح سات کنکریاں تک مارے تو پہلے جمرہ کی کنکریاں پوری ہوگئیں اور درمیانی جمرہ کی چار کنکریاں ہوئیں تو اس کو چاہئے کہ تین کنکریاں اور مارے اور جمرہ عقبہ کی ایک کنکری ہوئی اس پر چھ اور مارے یہ محیط میں لکھا ہے۔

امام محمدؒ سے یہ روایت ہے کہ جن تینوں جمروں پر کنکریاں مار چکا اس کے بعد اس کے ہاتھ میں چار کنکریاں موجود تھیں اور یہ معلوم نہیں کہ یہ کون سے جمرہ کی باقی رہ گئیں تو ان کو پہلے جمرہ کی ٹھہرا کر پھینکے اور باقی دو جمروں پر از سر نو کنکریاں پھینکے اور اگر تین کنکریاں اس کے ہاتھ میں باقی ہوں تو ہر جمرہ پر ایک ایک کنکری پھینکے اور اسی طرح اگر ایک یا دو کنکری باقی ہو تو ہر جمرہ کی ایک ایک کنکری کا اعادہ کرے اور یہ مکروہ ہے کہ اول اپنا اسباب مکہ کو بھیج دے اور خود کنکریاں پھینکنے کے واسطے اقامت کرے یہ ہدایہ میں لکھا ہے پھر محصب میں جائے اور وہ ابلح ہے وہاں تھوڑی دیر اترے اور اصح یہ ہے کہ وہاں اترنا ہمارے نزدیک سنت ہے اور اس کا چھوڑنا برائی ہے پھر مکہ میں داخل ہو اور سات مرتبہ طواف صدر کرے اس طواف میں اکڑ کر نہ چلے یہ کافی میں لکھا ہے اس طواف کا نام طواف صدر اور طواف الوداع اور طواف الافاضہ اور طواف آخر عہد بالبیت اور طواف الواجب ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اس طواف کے دو وقت ہیں ایک وقت جواز اور دوسرا استحباب جواز کا وقت طواف زیارت کے بعد سے شروع ہوتا ہے بشرطیکہ سفر کا ارادہ رکھتا ہو یہاں تک کہ اگر یہ طواف کیا اور پھر برس روز تک مکہ میں رہا لیکن اقامت کی نیت نہیں کی اور نہ مکہ کو گھر بنایا تو طواف جائز ہوگا آخر وقت جواز کا کچھ مقرر نہیں ہے جب تک مکہ میں مقیم ہے تب تک اس کا وقت ہے یہاں تک کہ اگر ایک سال مکہ میں ٹھہرا رہا اور اقامت کی نیت نہیں کی تو پھر بھی طواف کرنا جائز ہے اور اس صورت میں بھی طواف ادا واقع ہوگا نہ قضا اور اقامت استحباب یہ ہے کہ جب سفر کا ارادہ کرے اس وقت طواف کرے یہاں تک کہ امام ابوحنیفہؒ سے یہ روایت ہے کہ اگر طواف

کے بعد عشا تک ٹھہرا تو میرے نزدیک بہتر یہ ہے کہ دوبارہ طواف کرے تاکہ چلتے وقت خانہ کعبہ سے رخصت ہو یہ بحرالرائق میں لکھا ہے۔

اگر اس طواف میں قربانی کے دنوں سے تاخیر کی تو بالاجماع اس پر کچھ واجب نہیں ہوتا یہ بدائع میں لکھا ہے طواف صدر حج

L طواف الوداع یعنی رخصت کا طواف۔

When a pilgrim intends to leave Mecca after completing Hajj, the Farewell Circumambulation (Tawaf al-Sadr/Wida) becomes obligatory for them. It is not obligatory for those performing Umrah, the residents of Mecca, those living within the Miqat, or those residing beyond it [who do not intend to leave the sacred precincts permanently], as recorded in 'Al-Idah'. It is also not obligatory for women in a state of menstruation or postnatal bleeding, or for a person whose Hajj was missed (Fawt), as stated in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. If a resident of Kufa settles in Mecca after completing Hajj, the Farewell Tawaf is not obligatory for them because it is mandatory for those departing, not for those intending to reside there. This rule applies if the intention to reside is formed before the end of 'Nafar al-Awwal' (the first departure, which lasts up to two days after the day of sacrifice). If the intention to reside is formed after that, then Tawaf al-Sadr remains obligatory according to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA), as mentioned in the commentary of 'Jami' al-Saghir'.

If a menstruating woman becomes pure before leaving the city limits of Mecca, Tawaf al-Sadr is obligatory for her. However, if she has already traveled a distance equivalent to a Sharia travel distance (Safar) before becoming pure, returning for the Tawaf is not mandatory. If the bleeding stopped but she had not yet performed a ritual bath (Ghusl) nor had the time for any prayer passed before she left Mecca, returning is not mandatory. If she left while menstruating but returned and became pure before crossing the Miqat, the Tawaf is obligatory. Anyone who leaves Mecca without performing the Farewell Tawaf should return as long as they have not crossed the Miqat. If they remember after crossing the Miqat, they should not return unless they do so with the intention of performing an Umrah.

Etiquettes after Tawaf al-Sadr: One should offer two rak'ahs of prayer at Maqam Ibrahim, then proceed to the well of Zamzam, drink its water while facing the Qibla, gaze at the Kaaba, and apply the water to one's face and body. It is recommended to kiss the threshold of the Kaaba and enter barefoot if possible. Then, come to the 'Multazam' (the area between the Black Stone and the door), press one's chest and face against it, raise the right hand towards the doorframe, and supplicate: **"The seeker is at Your door, asking for Your grace and kindness, and hoping for Your mercy."** One should weep there, hold the curtains of the Kaaba, recite Takbir, Tahleel, Hamd, and Durood, and ask for one's needs. Finally, kiss the Black Stone again. It is said that Zamzam water serves the purpose for which it is drunk.

हज करने वाले पर जब वह मक्का से निकलने का इरादा करे तो विदाई तवाफ़ (तवाफ़ अल-विदाई/सद्र) अनिवार्य हो जाता है। यह उमराह करने वालों, मक्का के निवासियों, मीक़ात के भीतर रहने वालों और उसके बाहर के निवासियों पर अनिवार्य नहीं है, जैसा कि 'एज़ाह' में लिखा है। मासिक धर्म (हैज़) और प्रसवोत्तर रक्तस्राव (निफ़ास) वाली महिला पर और उस व्यक्ति पर जिसका हज छूट गया हो, यह अनिवार्य नहीं है, यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। यदि कूफ़ा का कोई निवासी हज के कार्यों से मुक्त होने के बाद मक्का में अपना घर बना ले, तो उस पर तवाफ़-ए-सद्र अनिवार्य नहीं है क्योंकि यह उस पर अनिवार्य है जो वहाँ से प्रस्थान करे, न कि उस पर जो वहाँ रहने का इरादा रखता हो। यह नियम तब लागू होता है जब वह 'नफ़र-ए-अव्वल' (मक्का से पहली रवानगी) के समाप्त होने से पहले वहाँ निवास करने का इरादा कर ले। नफ़र-ए-अव्वल क़ुरबानी के दिन के दो दिन बाद तक रहता है। और यदि उसने उसके बाद वहाँ रहने का इरादा किया, तो तवाफ़-ए-सद्र अनिवार्य होगा और निवास करने से यह अनिवार्यता समाप्त नहीं होगी। यह इमाम अबू हनीफ़ा रह. और इमाम मुहम्मद रह. का कथन है, जो 'शरह जामे सगीर' में लिखा है। यदि कूफ़ा के किसी निवासी ने हज के बाद मक्का में अपना घर बना लिया और फिर वहाँ से निकला, तो उस पर तवाफ़-ए-सद्र अनिवार्य नहीं होगा क्योंकि वह मक्का का निवासी बन गया।

यदि कोई मासिक धर्म वाली महिला मक्का से बाहर निकलने से पहले पवित्र हो गई, तो उस पर तवाफ़-ए-सद्र अनिवार्य होगा। यदि वह मक्का की आबादी से इतनी दूर निकल गई जितनी दूरी पर शरीयत में यात्रा (सफ़र) का विचार होता है और फिर पवित्र हुई, तो तवाफ़-ए-सद्र के लिए लौटना अनिवार्य नहीं है। यदि रक्त रुकने के बाद उसने अभी स्नान नहीं किया और किसी नमाज़ का समय भी नहीं बीता और वह मक्का से निकल गई, तो लौटना अनिवार्य नहीं है। यदि वह हैज़ की स्थिति में निकली और मीक़ात से बाहर होने से पहले पवित्र होकर लौटी, तो तवाफ़ अनिवार्य होगा। जो व्यक्ति बिना तवाफ़ किए मक्का से चला गया, उसे मीक़ात पार करने से पहले लौट आना चाहिए। यदि मीक़ात पार करने के बाद याद आया, तो न लौटे, और यदि लौटे तो उमराह के इरादे से लौटे।

विदाई तवाफ़ के बाद के शिष्टाचार: मक़ाम-ए-इब्राहिम में दो रकअत नमाज़ पढ़े, फिर ज़मज़म का पानी क़िब्ला की ओर मुँह करके पिए, काबा को देखे और पानी अपने चेहरे और शरीर पर लगाए। मुस्तहब है कि काबा की चौखट को चूमे और नंगे पाँव बैतुल्लाह में प्रवेश करे। फिर 'मुल्तज़म' (हज्र-ए-अस्वद और दरवाज़े के बीच की जगह) पर आए, अपना सीना और चेहरा उससे लगाए, दायां हाथ

दरवाज़े की चौखट की ओर उठाए और यह दुआ पढ़े: **"अस-साइलु बि-बाबिका यस्अलुका मिन फ़ज़्लिका व मारूफ़िका व यर्जू रहमतका"** (मांगने वाला तेरे दरवाज़े पर है, तेरे फ़ज़्ल और एहसान की भीख मांगता है और तेरी रहमत की उम्मीद रखता है)। वहाँ रोए, काबा के पर्दों को पकड़े, और अल्लाह की बड़ाई व प्रशंसा (तक्बीर, तहलील, हम्द व दरूद) बयान करे और दुआ माँगे। अंत में हज्र-ए-अस्वद को फिर से चूमे। ज़मज़म के बारे में कहा गया है कि यह जिस नियत से पिया जाए, अल्लाह वही अता फ़रमाता है।

کرنے والے پر جب وہ مکہ سے نکلنے کا ارادہ کرے واجب ہوتا ہے عمرہ کرنے والے اور اہل مکہ اور اہل میقات اور اس کے بعد کے رہنے والوں پر واجب نہیں یہ ایضاح میں لکھا ہے۔ اور حیض والی اور نفاس والی عورت اور اس شخص پر جس کا حج فوت ہو گیا ہے واجب نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر کوئی کوفہ کا رہنے والا افعال حج سے فارغ ہو کر مکہ میں اپنا گھر بنا لے تو اس پر طواف صدر واجب نہیں کیونکہ یہ اس پر واجب ہے جو وہاں سے چلا جائے نہ اس پر جو وہاں کے رہنے کا ارادہ کرے یہ حکم اس وقت ہے کہ جب وہ نفر اول کے تمام ہونے سے پہلے وہاں سکونت کا ارادہ کر لے اور نفر اول قربانی کے دن سے دو دن کے بعد تک ہے اور اگر اس کے بعد وہاں رہنے کا ارادہ کیا تو طواف الصدر اس پر واجب ہوگا اور سکونت اختیار کرنے سے باطل نہ ہو گا یہ قول امام ابوحنیفہؒ اور امام محمدؒ کا ہے یہ شرح جامع صغیر میں لکھا ہے جو صدر الشہید حسام الدین کی تصنیف ہے کسی کوفہ کے رہنے والے نے حج کے بعد مکہ میں اپنا گھر بنا لیا پھر وہاں سے نکلا تو اس پر طواف الصدر واجب نہ ہو گا اس واسطے کہ جب اس کا وہاں وطن ہو گیا تو وہ مکہ والوں میں شامل ہو گیا اور مکہ کا آدمی جب مکہ سے نکلے تو اس پر طواف الصدر واجب نہیں ہوتا پس یہی حکم اس شخص کا ہو گا اگر کوئی حیض والی عورت مکہ سے باہر نکلنے سے پہلے حیض سے پاک ہو گئی تو اس پر طواف صدر واجب ہو گا اور اگر مکہ کی آبادی سے اتنی دور نکل گئی جتنی دوری پر سفر کا اعتبار ہوتا ہے پھر پاک ہوئی تو طواف الصدر کے واسطے اس کو لوٹنا واجب نہیں ہے۔

اگر خون بند ہونے کے بعد ابھی اس نے غسل نہیں کیا اور کسی نماز کا وقت بھی نہیں گزر گیا اور اس وقت وہ مکہ سے نکل گئی تو اس کو لوٹنا واجب نہیں اور اگر حیض کی حالت میں مکہ سے

نکلی پھر اس نے غسل کیا پھر میقات سے باہر ہونے سے پہلے مکہ کی طرف کو لوٹی تو اس پر طواف واجب ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے جو شخص مکہ سے بغیر طواف کے چلا گیا تو جب تک وہ میقات سے باہر نہیں ہوا ہے طواف الصدر کے واسطے اس کو لوٹنا چاہئے اور اگر میقات سے گزر جانے کے بعد یاد آیا تو نہ لوٹے اور اگر لوٹے تو عمرہ کے ساتھ لوٹے اور اگر عمرہ کے ساتھ لوٹا تو اول عمرہ کا طواف کرے اور جب عمرہ سے فارغ ہو تو طواف الصدر کرے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے شیخ امام کرخی نے امام ابوحنیفہؒ سے یہ روایت کی ہے کہ جب طواف الصدر سے فارغ ہو تو مقام ابراہیم میں آئے اور وہاں دو رکعتیں پڑھے پھر زمزم پر آئے اور اس کا پانی پئے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور طریقہ اس کا یہ ہے کہ زمزم کا پانی اپنے ہاتھ سے نکالے اور اس کو قبلہ رو سیراب ہو کر کئی سانسوں میں پئے اور ہر سانس پر نگاہ اٹھائے اور خانہ کعبہ کو دیکھے اور اپنے منہ اور سر اور جسم پر لگائے اور اگر ہو سکے تو اپنے اوپر بہا دے اور مستحب یہ ہے کہ جب خانہ کعبہ میں آئے تو اول چوکھٹ کو بوسہ دے اور برہنہ پاپیت اللہ میں داخل ہو پھر ملتزم میں آئے یہ تبیین میں لکھا ہے ملتزم سے مراد وہ جگہ ہے جو حجر اسود سے دروازہ تک ہے اس پر اپنا سینہ اور منہ رکھے اور داہنا ہاتھ دروازہ کی چوکھٹ کی طرف کو اٹھائے اور یوں کہے: **السائل ببابک یسئلک من فضلك ومعروفك ویرجو رحمتك** ۱۔ یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور ٹھوڑی دیوار سے لپٹا رہے اور روتا رہے یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر وہاں سے قریب ہو اور ہو سکے تو کعبہ کے پردوں کو پکڑ لے ورنہ دونوں ہاتھ اپنے سر پر رکھ کر دیوار کو لگائے اس طرح کہ دونوں ہاتھ کھڑے ہوں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور ہو سکے تو اپنا رخسارہ دیوار سے لگا دے یہ کافی میں لکھا ہے اور اللہ اکبر کہے اور لا الہ الا اللہ پڑھے اور حمد اور درود پڑھے اور اپنی حاجت کے واسطے دعا مانگے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

پھر حجر اسود کو بوسہ دے اور اللہ اکبر پڑھے اور اگر بیت اللہ کے اندر داخل ہو سکے تو بہتر ہے ورنہ کچھ حرج نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور منجملہ برکات آبِ زمزم کے یہ ہے کہ جس نیت سے پئے اللہ تعالیٰ وہی عطا فرماتا ہے چنانچہ اکثر بزرگوں نے اس پر عمل کیا ہے۔

۱۔ تیرے دروازے پر مانگنے والا تیرے فضل و احسان سے مانگتا اور تیری رحمت کا امیدوار ہے۔

It is written: Then, while facing the Kaaba, one should return backwards, weeping and feeling regret over the parting from the Kaaba. Similarly, one should exit Masjid al-Haram. This is mentioned in 'al-Kafi'. When leaving Makkah, one should exit from the lower road located in the low-lying land of Makkah; this is mentioned in 'Fath al-Qadir'. In all these rulings, a woman is like a man, with the difference being that a woman should not uncover her head but should keep her face uncovered. If she places a cloth over her face such that it remains separate from the skin, it is permissible. She should not raise her voice during the Talbiyah; this is mentioned in 'al-Hidayah'. Rather, she should recite the Talbiyah such that she can hear herself but others cannot; there is a consensus (Ijma) among all scholars on this, as mentioned in 'at-Tabyin'. A woman should not walk with a proud gait (strutting) and should not perform Sa'ee (running) between the two pillars, but she should have her hair trimmed; this is mentioned in 'al-Hidayah'. She may wear any sewn garment she wishes, whether it be a tunic or a shirt, as well as socks and gloves. However, she should not wear clothes dyed with waras, saffron, or safflower, unless the color has faded significantly, in which case she may wear them; this is mentioned in 'al-Kifayah'. If a woman in Ihram wears sewn garments, silk, or jewelry, there is no harm. If there is a crowd of men near the Black Stone (Hajr al-Aswad), she should not kiss it; if the area is vacant, she may kiss it, as stated in 'al-Hidayah'. It is mentioned in 'al-Janiyyah' that it is not obligatory for a woman to climb Mount Safa and Mount Marwa, except when the area is vacant; this is mentioned in 'at-Tatarkhaniyyah'. Precautionary, a 'Khuntha Mushkil' (an intersex person) is treated like a woman in all these matters, as mentioned in 'at-Tabyin'.

Section ☆ On Miscellaneous Matters

If a person becomes unconscious and his companions put on the Ihram on his behalf, it is permissible according to Imam Abu Hanifa, but not according to the 'Sahibayn' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad). However, if someone instructs another person to put on the Ihram for him should he become unconscious or fall asleep, and that person does so, it is correct by consensus. If the person then recovers from unconsciousness or wakes up and performs the rites of Hajj, it is valid; this is mentioned in 'al-Hidayah'. If a representative (Nayb) puts on Ihram on behalf of an unconscious person, it is not obligatory for that unconscious person to avoid sewn clothes while in Ihram; this is mentioned in 'al-Bahr al-Ra’iq'. There is a difference of opinion regarding whether, if a person remains unconscious until the

completion of Hajj rites, the companions are obligated to take him to all the sites and perform Ramy (stoning) and Wuquf (standing) for him, or whether they should not take him and instead perform these acts on his behalf. A group of jurists followed the first view, while others followed the second; in 'al-Mabsut', the second view is considered most correct, as mentioned in 'Fath al-Qadir'. If someone who is not a companion performs the Ihram, Tawaf, and stoning on behalf of an unconscious person, the jurists differ; some say it is not permissible according to Imam Abu Hanifa, while others say it is permissible; this is mentioned under a heading in 'al-Muhit'. In 'al-Muntaqa', it is narrated from Isa ibn Aban from Imam Muhammad that a healthy person put on the Ihram for Hajj but then became 'Khafif al-Aql' (mentally unsound). His companions performed the pillars of Hajj and the Wuquf for him. This state continued for years, after which he recovered; his obligatory Hajj was considered fulfilled. Similarly, if a person comes to Makkah and is either healthy or sick but mentally sound, then becomes unconscious for a short duration during the day, and in that state, his companions carry him to perform Tawaf, and he recovers after completing some or all of it, and the unconsciousness did not last the entire day, then his Tawaf is valid; this is mentioned in 'al-Muhit'. Al-Isbijabi stated that if someone is carried to perform Tawaf, the Tawaf is valid for both the carrier and the person being carried. ! Note: Meaning a person who has lost their senses, such as someone suffering from mental illnesses like Melancholy.

में लिखा है: फिर काबा की ओर मुँह किए हुए पीछे की तरफ लौटे, रोता हुआ और काबा की जुदाई पर हसरत करता हुआ और इसी तरह मस्जिद-अल-हराम से बाहर निकले। यह 'काफ़ी' में लिखा है। और जब मक्का से निकले, तो नीची सड़क की तरफ से निकले जो मक्का की नीची ज़मीन में है, यह 'फ़तह-अल-क़दीर' में लिखा है। औरत इन सब हुक्मों में मर्द की तरह है, इतना फर्क है कि औरत अपना सर न खोले और मुँह खोले (खुला रखे), और अगर अपने मुँह पर कपड़ा इस तरह डाले कि मुँह से अलग रहे (सटे नहीं), तो जायज़ है। और लब्बैक (तलबीया) में अपनी आवाज़ बुलंद न करे, यह 'हिदाया' में लिखा है। बल्कि लब्बैक इस तरह कहे कि वह खुद सुने, दूसरा न सुने; तमाम उलेमा का इसी पर इज्मा (सहमति) है, यह 'तबीन' में लिखा है। और औरत अकड़ कर न चले और दोनों खंभों (सतूनों) के बीच में सई न करे, लेकिन बाल कटवाए, यह 'हिदाया' में लिखा है। और सिला हुआ कपड़ा जो चाहे पहने, चाहे कुरती हो या कमीज़, और मोज़े और दस्ताने भी; लेकिन वर्स, ज़ाफ़रान और कुसुम से रंगा हुआ कपड़ा न पहने। लेकिन अगर उस रंग का असर कम (फीका) हो चुका हो, तो पहन सकती है, यह 'किफ़ाया' में लिखा है। और अगर एहराम वाली औरत सिला हुआ कपड़ा, रेशम वगैरह और ज़ेवर पहने, तो कोई हर्ज नहीं। और अगर हजरे अस्वद के पास मर्दों की भीड़ हो, तो बोसा (चूमना) न दे, और अगर जगह खाली हो, तो बोसा दे, यह 'हिदाया' में लिखा है। 'जनीया' में है कि औरत पर सफ़ा व मरवा पर चढ़ना वाजिब नहीं है, लेकिन उस सूरत में जब जगह खाली हो, यह 'तातारखानिआ' में लिखा है। और खुन्सा मुश्किल (उभयलिंगी) एहतियातन इन सब बातों में औरत की तरह है, यह 'तबीन' में लिखा है।

फ़स्ल ☆ मुतफ़र्रिक़ात (विविध मसायल) के बयान में

जो व्यक्ति बेहोश हो जाए और उसकी तरफ से उसके साथी एहराम बांध लें, तो इमाम अबू हनीफ़ा के नज़दीक यह जायज़ है, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक जायज़ नहीं है। और अगर कोई किसी आदमी को यह हुक्म दे कि अगर वह बेहोश हो जाए या सो जाए, तो उसकी तरफ से एहराम बांध ले, फिर जिसे हुक्म दिया गया था उसने एहराम बांध दिया, तो इज्मा के साथ यह सही है। और अगर उस व्यक्ति को बेहोशी से आराम मिला या वह नींद से जागा और हज के काम अदा किए, तो जायज़ है, यह 'हिदाया' में लिखा है। और अगर कोई नायब (प्रतिनिधि) किसी बेहोश की तरफ से एहराम बांधे, तो उसे एहराम की हालत में सिले हुए कपड़ों से बचना वाजिब नहीं है, यह 'बहर-उर-रायिक' में लिखा है। इस बारे में मतभेद है कि अगर कोई हज के काम अदा करने

के समय तक बेहोश रहे, तो क्या साथियों पर यह अनिवार्य है कि उसे सब जगहों पर ले जाएं और रमी (कंकड़ी मारना) और वुक़ूफ़ (ठहरना) करा दें, या उसे न ले जाएं बल्कि ये सब साथी ही उसकी तरफ से कर लें। फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) की एक जमात ने पहले मत को अपनाया है और एक ने दूसरे को; और 'मबसूत' में दूसरे मत को सबसे सही कहा गया है, यह 'फ़तह-अल-क़दीर' में लिखा है। और अगर उसकी तरफ से उस व्यक्ति ने, जो उसके साथियों में से नहीं है, एहराम और तवाफ़ किया और कंकड़ियाँ फेंकी, तो फ़ुक़हा का इसमें मतभेद है; कुछ ने कहा है कि इमाम अबू हनीफ़ा के नज़दीक यह जायज़ नहीं है और कुछ ने कहा है कि जायज़ है, यह 'मुहीत' की सुर्खी (शीर्षक) में लिखा है। 'मुनतक़ी' में है कि ईसा इब्न अबान ने इमाम मुहम्मद से यह रिवायत की है कि किसी व्यक्ति ने हज का एहराम बांधा और वह स्वस्थ था, फिर वह खफ़ीफ़-उल-अक़्ल (मानसिक रूप से कमजोर) हो गया और उसके साथियों ने उसकी तरफ से हज के अरकान (नियम) अदा किए और उसे वुक़ूफ़ कराया और सालों तक यही हाल रहा, फिर उसे होश आया तो उसका फर्ज़ हज अदा हो गया। इसी तरह अगर कोई व्यक्ति मक्का आया और वह स्वस्थ या बीमार था लेकिन उसकी अक़्ल ठीक थी, फिर दिन में थोड़ी देर के लिए बेहोश हो गया और इसी हालत में उसके साथियों ने उसे उठाकर तवाफ़ कराया और जब पूरा या थोड़ा तवाफ़ कर चुके तब उसे होश आ गया और बेहोशी पूरे दिन नहीं रही थी, तो उसका वह तवाफ़ जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है। असबीजाबी ने कहा है कि अगर किसी को उठाकर तवाफ़ करा दें, तो उठाने वाले और जिसे उठाया गया है, दोनों का तवाफ़ हो जाएगा। ! यानी जिसकी बुद्धि चली गई हो, जैसे मेलंकली (मालीखोलिया) आदि बीमारी वाले की हालत हो जाती है।

میں لکھا ہے پھر کعبہ کو منہ کئے ہوئے پیچھے کو لوٹے روتا ہوا اور کعبہ کی جدائی پر حسرت کرتا ہوا اور اسی طرح مسجد الحرام سے باہر نکلے یہ کافی میں لکھا ہے اور جب مکہ سے نکلے تو نیچی سڑک کی طرف سے نکلے جو مکہ کی نیچی زمین میں ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے عورت ان سب حکموں میں مثل مرد کے ہے اتنا فرق ہے کہ عورت اپنا سر نہ کھولے اور منہ کھولے اور اگر اپنے منہ پر کپڑا اس طرح ڈالے کہ منہ سے جدا ہو تو جائز ہے اور لبیک میں اپنی آواز بلند نہ کرے یہ ہدایہ میں لکھا ہے بلکہ لبیک اس طرح کہے کہ وہ خود سنے غیر نہ سنے تمام علماء کا اسی پر اجماع ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور عورت اکڑ کر نہ چلے اور دونوں ستونوں کے درمیان میں سعی نہ کرے لیکن بال کتروائے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور سلا ہوا کپڑا جو جی چاہے پہنے خواہ کرتی ہو قمیص اور حنفی موزے دستانے لیکن ورس اور زعفران اور کسم کا رنگا ہوا کپڑا نہ پہنے لیکن وہ رنگت کا کپڑا اضمحل چکا ہو تو پہنے یہ کفایہ میں لکھا ہے اور اگر احرام والی عورت سلا ہوا کپڑا حریر وغیرہ اور زیور پہنے تو مضائقہ نہیں اور اگر حجر اسود کے پاس مردوں کا ہجوم ہو تو بوسہ نہ دے اور اگر جگہ خالی ہو تو بوسہ دے یہ ہدایہ میں لکھا ہے جنیہ میں ہے کہ عورت پر صفا و مروہ پر چڑھنا واجب نہیں لیکن اس صورت میں جب جگہ خالی ہو یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور خنثی مشکل احتیاطاً ان سب باتوں میں مثل عورت کے ہے یہ تبیین میں لکھا ہے۔

فصل ☆ متفرقات کے بیان میں

جو شخص بے ہوش ہو جائے اور اس کی طرف سے اس کے رفیق احرام باندھ لیں تو امام ابو حنیفہ کے نزدیک جائز ہے اور صاحبین کے نزدیک جائز نہیں اور اگر کوئی کسی آدمی کو یہ حکم کرے کہ اگر وہ بے ہوش ہو جائے یا سو جائے تو اس کی طرف سے احرام باندھ لے پس جس کو حکم کیا تھا اس نے احرام باندھ دیا تو بالاجماع صحیح ہے اور اگر اس شخص کو بے ہوشی سے افاقہ ہوا یا نیند سے جاگے اور افعال حج کے ادا کرے تو جائز ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر نائب جو کسی بے ہوش کی طرف سے احرام باندھے تو اس کو احرام کی حالت میں سلے ہوئے کپڑوں سے بچنا واجب نہیں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اس میں اختلاف ہے کہ اگر کسی کو افعال حج کے ادا کرنے کے وقت تک بے ہوشی رہی تو کیا رفیقوں پر یہ واجب ہے کہ اس کو سب مقاموں میں لے جائیں اور رمی اور وقوف کرا دیں یا اس کو نہ لے جائیں بلکہ یہ سب رفیق ہی اس کی طرف سے کر لیں فقہا کی ایک جماعت نے پہلے قول کو اختیار کیا ہے اور ایک نے دوسرے کو اور مبسوط میں دوسرے قول کو اصح کہا ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر اس کی طرف سے اس شخص نے جو اس کے رفیقوں میں سے نہیں ہے احرام اور طواف کیا اور کنکریاں پھینکیں تو فقہا کا اس میں اختلاف ہے بعضوں نے کہا ہے کہ امام ابو حنیفہ کے نزدیک جائز نہیں اور بعضوں نے کہا ہے کہ جائز ہے یہ محیط میں سرخی میں لکھا ہے اور منتقٰی میں ہے کہ عیسیٰ ابن ابان نے امام محمد سے یہ روایت کی ہے کہ کسی شخص نے حج کا احرام باندھا اور وہ تندرست تھا پھر وہ خفیف العقل ہو گیا اور اس کے ساتھیوں نے اس کی طرف سے حج کے ارکان ادا کئے اور اس کو وقوف کرایا اور برسوں تک یہی حال رہا پھر اس کو افاقہ ہوا تو حج فرض اس کا ادا ہو گیا اور اسی طرح اگر کوئی شخص مکہ میں آیا اور وہ تندرست یا مریض تھا لیکن عقل درست تھی پھر دن میں تھوڑی دیر بے ہوش ہو گیا اور اسی حالت میں اس کے ساتھیوں نے اس کو اٹھا کر طواف کرایا اور جب پورا یا تھوڑا طواف کر چکے تو اس وقت اس کو افاقہ ہو گیا اور بے ہوشی اس کو پورے دن نہیں رہی

تھی تو وہ طواف اس کا جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اسبیجابی نے کہا ہے کہ اگر کسی کو اٹھا کر طواف کرا دیں تو اٹھانے والے کا اور جس کو اٹھایا ہے دونوں کا طواف ہو جائے گا ! یعنی مسلوب الحواس جیسے مالیخولیا وغیرہ بیماری والے کی حالت ہو جاتی ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 Book of Hajj

Whether the person carrying has intended the Tawaaf for themselves or for the person being carried, or has made no intention at all, or the carrier is performing the Tawaaf for Umrah while the one being carried is performing it for Hajj, or vice versa; and if the carrier is not in a state of Ihram, the Tawaaf of the person being carried will be valid according to the Ihram they had entered. This is mentioned in Bahr al-Ra'iq and Sharh al-Tahawi. If a sick person lacks the strength for Tawaaf and was asleep, and in this state, their companions performed Tawaaf for them, if the sick person had not instructed them to do so, their Tawaaf will not be valid. However, if they had instructed them and then fell asleep, it will be valid. Similarly, if they were led into Tawaaf or directed towards it and then fell asleep, after which the Tawaaf was completed, it is valid; this is recorded in Al-Muhit. If a sick person cannot throw the pebbles (Rami), the pebbles should be placed in their hand, and then they should throw them personally or instruct someone else to throw them; this is in Muhit al-Sarakhsi. If someone told their companion to hire people to carry them for Tawaaf, and then fell asleep, and the person instructed did not execute the command immediately but remained busy with other tasks, later bringing hired people who carried the sleeping person for Tawaaf; Hasan stated that if the Tawaaf had been performed immediately, it would have been valid. However, since there was a long delay during which the person remained asleep while being carried for Tawaaf, it is not valid, though the wages must be paid; this is in Al-Muhit.

If some people were hired and, intending their own Tawaaf, they carried a woman for Tawaaf, then their own Tawaaf is performed, their wages become due, and the woman's Tawaaf is also valid. If the carrier intended to catch a debtor, and the person being carried was conscious and intended Tawaaf, then their Tawaaf is valid while the carriers' is not. If the person being carried is unconscious, their Tawaaf is not valid; this is written in Fath al-Qadir. Any Tawaaf performed at the time of an obligatory Tawaaf will count as such, even if the intention was for a voluntary (nafl) act or something else. Thus, if a person in the Ihram of Hajj comes to Makkah and performs Tawaaf with the intention of nafl, it will be 'Tawaaf al-Qudum'. If someone in the Ihram of Umrah performs Tawaaf, it is Umrah Tawaaf. For a person performing 'Qiran' (combined Hajj and Umrah), the first Tawaaf is for Umrah and the second for Hajj. If at the time of 'Tawaaf al-Ziyarah', one performs Tawaaf with any other intention, the 'Tawaaf al-Ziyarah' is fulfilled, but the intention for Tawaaf is necessary; merely circumambulating is not sufficient. To the extent that if one circumambulated

the Kaaba for the purpose of catching a debtor or fleeing from an enemy, it would not count. However, the ruling for the stay at Arafat is different because going there with any intention fulfills the requirement of the stay; this is stated in Fatawa Qazi Khan.

If a boy enters Ihram himself or someone else enters it on his behalf, the Ihram is valid; this is in Al-Tabyin. The basic principle is that if a father has his son perform Hajj, he should perform the rites on his behalf and throw pebbles at the Jamarat. This ruling applies when the boy lacks the discernment to perform these rites himself; this is in Al-Muhit. If the boy omits throwing pebbles and the stay at Muzdalifah, nothing becomes mandatory upon him; this is in Muhit al-Sarakhsi. If the boy knows how to perform the Hajj rites himself, he should do so personally. If some Hajj acts are omitted, like throwing pebbles or the like, nothing becomes obligatory upon him. If a father enters Ihram on behalf of his young son and the son commits acts forbidden in Ihram, nothing becomes mandatory upon him; this is in the chapter 'Hajj on behalf of others' in Al-Muhit. A person who enters Ihram on behalf of boys should remove their ordinary clothes and clothe them in two pieces of cloth, i.e., a waist-wrap (izar) and a sheet (rida), and protect them from things forbidden in Ihram. Even if the boy does something forbidden, nothing is mandatory upon the boy or anyone else.

चाहे उठाने वाले ने अपनी ओर से तवाफ़ की नीयत की हो या जिसे उठाया गया है उसकी ओर से, या कोई नीयत न की हो, या उठाने वाला उमराह का तवाफ़ कर रहा हो और जिसे उठाया गया है वह हज्ज के तवाफ़ में हो, या इसके विपरीत हो, और यदि उठाने वाला एहराम वाला नहीं है, तो जिसे उठाया गया है उसका तवाफ़ उसी का माना जाएगा जिसका उसने एहराम बाँधा था। बहर-उर-राइक और शरह-ए-तहावी में यही लिखा है। यदि कोई बीमार तवाफ़ की शक्ति नहीं रखता था और वह सो रहा था और इसी अवस्था में उसके साथियों ने उसे तवाफ़ कराया, तो यदि उसने अपने साथियों को ऐसा करने का आदेश नहीं दिया था, तो उसका तवाफ़ मान्य नहीं होगा। लेकिन यदि उसने आदेश दिया था और फिर सो गया, तो मान्य होगा। इसी प्रकार यदि उसे तवाफ़ में दाख़िल किया गया या उस ओर उन्मुख किया गया और वह सो गया, फिर उसे तवाफ़ कराया गया, तो यह मान्य है, यह अल-मुहीत में लिखा है। यदि किसी बीमार में कंकड़ मारने (रमी) की शक्ति नहीं है, तो कंकड़ उसके हाथ पर रख दिए जाएँ और फिर वह स्वयं उन्हें फेंक दे या किसी और को फेंकने का आदेश दे, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। यदि किसी ने अपने साथी से कहा कि मेरे लिए लोगों को मजदूरी पर तय कर दो ताकि वे मुझे उठाकर तवाफ़ करा दें, फिर वह सो गया और जिसे आदेश दिया गया था उसने तुरंत पालन नहीं किया बल्कि दूसरे कामों में व्यस्त रहा, फिर कुछ समय बाद मजदूरों को लाया और उन्होंने उस सोते हुए व्यक्ति को उठाकर तवाफ़ कराया, तो हसन ने कहा है कि यदि वह तुरंत कराता तो मान्य होता, लेकिन लंबी देरी के बाद जब वह सोता ही रहा और तवाफ़ कराया गया, तो मान्य नहीं होगा, हालाँकि मजदूरी देनी होगी, यह अल-मुहीत में लिखा है।

यदि कुछ लोगों को मजदूरी दी गई और उन्होंने तवाफ़ की नीयत से एक महिला को उठाकर तवाफ़ कराया, तो उनका अपना तवाफ़ भी हो गया, उनकी मजदूरी भी अनिवार्य हो गई और महिला का तवाफ़ भी हो गया। यदि उठाने वाले ने किसी कर्जदार को पकड़ने की नीयत की थी और जिसे उठाया गया वह होश में था और उसने तवाफ़ की नीयत की, तो उसका तवाफ़ हो जाएगा लेकिन उठाने वालों का तवाफ़ नहीं होगा। यदि वह बेहोश है, तो उसका तवाफ़ भी नहीं हुआ, यह फ़तह-उल-क़दीर में लिखा है। जो तवाफ़ वाजिब के समय में किया जाए, वह वही माना जाएगा चाहे उसमें नफ़्ल या किसी और चीज़ की नीयत की गई हो। अतः हज्ज का एहराम बाँधने वाला यदि मक्का आकर नफ़्ल की नीयत से तवाफ़ करे, तो वह 'तवाफ़-ए-कुदूम' माना जाएगा। उमराह का एहराम बाँधने वाले का तवाफ़ उमराह का होगा। 'किरान' करने वाले का पहला तवाफ़ उमराह का और

दूसरा हज्ज का होगा। 'तवाफ़-ए-ज़ियारत' के समय यदि किसी और नीयत से तवाफ़ किया जाए, तब भी वह 'तवाफ़-ए-ज़ियारत' ही होगा, लेकिन तवाफ़ की नीयत अनिवार्य है, केवल चक्कर लगाने का कोई अर्थ नहीं है। यहाँ तक कि यदि काबा का तवाफ़ इस उद्देश्य से किया गया कि किसी कर्जदार को पकड़ना है या दुश्मन से भागना है, तो वह तवाफ़ मान्य नहीं होगा। लेकिन वकूफ़-ए-अरफ़ा का नियम इसके विपरीत है, क्योंकि वहाँ जिस नीयत से भी जाया जाए, वकूफ़ हो जाता है, यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है।

बालक यदि स्वयं एहराम बाँध ले या उसकी ओर से कोई और बाँध दे, तो एहराम सही होगा, यह तबीईन में लिखा है। और असल बात यह है कि यदि पिता बालक को हज्ज कराए, तो उसकी ओर से अरकान (क्रियाएँ) पूरे करे और जमरतों पर कंकड़ मारे। यह उस स्थिति में है जब बालक स्वयं इन कार्यों को करने की समझ न रखता हो, यह अल-मुहीत में लिखा है। यदि बालक कंकड़ मारना और मुज़दलिफ़ा में ठहरना छोड़ दे, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। यदि बालक स्वयं अरकान अदा करना जानता है, तो वह स्वयं उन्हें पूरा करे। यदि हज्ज के कुछ कार्य छूट जाएँ जैसे कंकड़ मारना आदि, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। यदि पिता अपने छोटे पुत्र की ओर से एहराम बाँध दे और पुत्र से ऐसी बातें हो जाएँ जो एहराम में वर्जित हैं, तो उस पर कोई जुर्माना नहीं होगा, यह मुहीत के'हज्ज-अनिल-ग़ैर' अध्याय में लिखा है। जो व्यक्ति बालकों की ओर से एहराम बाँध दे, उसे चाहिए कि उनके कपड़े उतारकर दो कपड़े यानी तहबंद और चादर पहनाए और उन्हें उन चीज़ों से बचाए जो एहराम में मना हैं। फिर भी यदि बालक ने कोई मना किया हुआ कार्य कर लिया, तो न बालक पर कुछ अनिवार्य होगा और न ही किसी और पर।

خواہ اٹھانے والے نے اپنی طرف سے طواف کی نیت کی ہو یا جس کو اٹھایا ہے اس کی طرف سے یا کچھ نیت نہ کی ہو یا اٹھانے والا طواف عمرہ کا کرتا ہو اور جس کو اٹھایا ہے وہ حج کے طواف میں ہو یا اس کے برعکس ہو اور اگر اٹھانے والا صاحبِ احرام نہیں ہے تو جس کو اٹھایا ہے اس کا طواف اسی چیز کی طرف سے ادا ہو جائے گا جس کا احرام باندھا تھا۔ بحرالرائق میں لکھا ہے اور یہی شرح طحاوی میں لکھا ہے اگر کوئی مریض طواف کی طاقت نہیں رکھتا تھا اور وہ سوتا تھا اور اسی حالت میں اس کے ساتھیوں نے اس کو طواف کرایا تو اگر اس نے اپنے ساتھیوں کو یہ حکم نہیں کیا تھا تو طواف اس کا جائز نہ ہو گا اور اگر ان کو حکم کیا تھا اور پھر سو گیا تھا تو جائز ہو گا اور اسی طرح اگر اس کو طواف میں داخل کرایا یا ادھر کو متوجہ کرایا یا اس وقت وہ سو گیا پھر اس کو طواف کرایا تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے کسی بیمار کو کنکریاں پھینکنے کی طاقت نہیں تو کنکریاں اس کے ہاتھ پر رکھ دیں اور اس کے بعد وہ خود انہیں پھینک دے یا کسی اور کو پھینکنے کا حکم کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر کسی نے اپنے ساتھی سے کہا کہ میرے واسطے لوگوں کو اجرت پر مقرر کرتا کہ مجھ کو اٹھا کر طواف کرا دیں پھر وہ سو گیا اور جس کو حکم کیا تھا اس نے فوراً حکم کو ادا نہ کیا بلکہ اور کام میں دیر تک مشغول رہا پھر اس کے بعد کچھ لوگوں کو اجرت پر مقرر کر کے لایا اور انہوں نے اس سوتے ہوئے کو اٹھا کر طواف کرایا تو حسن نے کہا ہے کہ اگر وہ فوراً طواف کراتا تو جائز ہوتا لیکن جب بہت دیر کے بعد وہ سو گیا پھر اس کو اٹھا کر طواف کرایا اور وہ ویسے ہی سوتا رہا تو طواف جائز نہ ہوگا لیکن اجرت لازم ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کچھ لوگوں کو اجرت دی اور انہوں نے طواف کی نیت کر کے ایک عورت کو اٹھا کر طواف کرایا تو ان کا اپنا طواف ادا ہو گیا اور ان کی اجرت بھی لازم ہو گئی اور عورت کا طواف بھی ادا ہو گیا اور اگر اٹھانے والے نے قرضدار کے پکڑنے کی نیت کی تھی اور جس کو اٹھایا وہ ہوشیار تھا اور اس نے طواف کی نیت کی تو اس کا طواف ادا ہو جائے گا اور اٹھانے والوں کا طواف نہ ہو گا اور اگر وہ بے ہوش ہے تو اس کا طواف بھی ادا نہ ہوا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے جو طواف کہ طواف واجب کے وقت میں ادا ہو تو وہ اسی کا طواف ہوگا اگرچہ اس میں نفل کی یا کچھ اور نیت کی ہو پس حج کا احرام باندھنے والا اگر مکہ میں آکر نفل کی نیت سے طواف کرے تو طواف قدوم ادا ہو گا اور اگر عمرہ کا احرام باندھنے والا طواف کرے تو طواف عمرہ ہو گا اور اگر قران کرنے والا طواف کرے تو پہلا طواف اس کا عمرہ کا اور دوسرا طواف حج کا ہو گا اور اگر طواف زیارت کے وقت کسی اور نیت سے طواف کرے تو طواف زیارت ادا ہو گا لیکن طواف کی نیت ضرور ہے صرف پھر لینے کا اعتبار نہیں یہاں تک کہ اگر خانہ کعبہ کا طواف اس غرض سے کیا کہ کسی قرض دار کو پکڑنا تھا یا دشمن سے بھاگنا تھا تو اس کا اعتبار نہیں لیکن وقوف عرفہ کا حکم اس کے خلاف ہے اس لئے کہ وہاں کسی نیت سے جائے وقوف ادا ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خاں میں لکھا ہے۔

لڑکا اگر خود احرام باندھ لے یا اس کی طرف سے کوئی اور باندھ دے تو احرام صحیح ہو گا یہ تبیین میں لکھا ہے اور اصل میں ہے کہ لڑکے کو اگر باپ حج کرادے تو اس کی طرف سے ارکان ادا کرے اور جمروں پر کنکریاں مارے یہ حکم اس صورت میں ہے کہ جب لڑکے کو خود ان ارکان کے ادا کرنے کی تمیز نہ ہو یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر جمروں پر کنکریاں مارتا اور مزدلفہ کا وقوف چھوڑ دے تو اس پر کچھ لازم نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر لڑکا حج کے ارکان کو خود ادا کرنا جانتا ہے تو خود تمام ارکان بالخصوص کی طرف ادا کرے اور اگر

حج کے بعض اعمال ترک کر دیئے جیسے جمروں پر کنکریاں مارنا یا مثل اس کے تو اس پر کچھ واجب نہ ہو گا باپ اگر اپنے چھوٹے لڑکے کی طرف سے احرام باندھ دے اور اس سے وہ امور صادر ہوں جو احرام میں منع ہیں تو اس پر کچھ لازم نہ ہو گا یہ محیط کے باب حج عن الغیر میں لکھا ہے جو شخص لڑکوں کی طرف سے احرام باندھ دے اس کو چاہئے کہ ان لڑکوں کے کپڑے اتار کر دو کپڑے یعنی تہ بند اور چادر ان کو پہنائے اور جو چیزیں احرام میں منع ہیں ان سے اس کو بچائے پھر اگر اس نے کوئی ممنوع کام کر لیا تو نہ کچھ اس لڑکے پر واجب ہو گا نہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② 71 Kitab al-Hajj (Book of Hajj) ...upon his guardian (wali). And if he renders the Hajj invalid (fasid), then making it up (qada) will not be mandatory for him. If he catches any game (hunted animal) in the Haram, nothing will be mandatory for him either; this is written in Sharh Tahawi. If a person performs Hajj with his family and small child, it is mandatory that the person closest to the child in kinship ties the Ihram on behalf of the child. Even if the child's father and brother are both present, the father should tie the Ihram on his behalf; this is written in Fatawa Qazi Khan.

Chapter: 9 Regarding the Description of Umrah In Sharia, Umrah refers to visiting the House of Kaaba and performing Sa'i (running) between Safa and Marwa, performed while in the state of Ihram. This is written in Al-Muheet al-Sarakhsi. According to us, Umrah is Sunnah (tradition of the Prophet), not Wajib (obligatory). It is permissible to perform multiple Umrahs in a year. Umrah is permissible throughout the year, but for individuals other than a Qarin[1], it is disliked (Makruh) during five days of the year: the Day of Arafah, the Day of Sacrifice (Eid al-Adha), and the Days of Tashreeq (the three days following Eid). This is the most manifest opinion mentioned. However, despite it being disliked, if one performs Umrah during these days, it will be valid and his Ihram will remain; this is written in Al-Hidayah. In Al-Muntaqi, it is narrated by Bishr from Abu Yusuf that if a person ties the Ihram for Umrah during the first ten days [of Dhu al-Hijjah] and arrives in Makkah during the Days of Tashreeq, it is better in my view to delay the Tawaf until the Days of Tashreeq have passed, then perform Tawaf; it is not mandatory for him to break the Ihram. If he performs Tawaf during those days, it is permissible and no sacrifice (Qurbani) is mandatory[2] upon him; this is written in Al-Muheet.

Pillars (Arkan), Conditions (Shara'it), Sunnahs, Etiquettes (Adab), and Prohibitions of Umrah: The pillar (Rukn) of Umrah is Tawaf, and the obligatory (Wajib) acts in Umrah are Sa'i between Safa and Marwa, and shaving the head or trimming the hair; this is written in Al-Muheet al-Sarakhsi. Except for the time of Hajj, its conditions are the same as the conditions for Hajj; this is written in Bada'i. The Sunnahs and etiquettes of Umrah are the same as those of Hajj until the completion of Sa'i. Among these, if one engages in sexual intercourse before completing the majority of the seven circuits of Tawaf, it invalidates the Umrah. This is cited from Bada'i in the chapter on missed Hajj in Bahr al-Ra'iq. A person who ties the Ihram for Umrah alone should do so from the Miqat (prescribed boundary) or before the Miqat, whether during the months of Hajj or other months. At the time of reciting Talbiyah,

he should make the intention for Umrah from the heart and also mention it with the tongue, saying 'Labbayka bil-Umrah' (Here I am for Umrah). Alternatively, he may intend only in his heart without speaking it, though mentioning it with the tongue is superior (afdal); this is written in Al-Muheet. Whatever is prohibited during the Ihram of Hajj is also prohibited during the Ihram of Umrah. During the Ihram of Umrah, one should perform Tawaf and Sa'i between Safa and Marwa in the same manner as done in Hajj. Once Tawaf and Sa'i are completed and the head is shaved, he has exited the state of Ihram for Umrah. According to the most authentic narration, he should kiss the Black Stone (Hajar al-Aswad) and stop reciting the Talbiyah; this is written in Al-Zahiriyyah.

---

[1] Qarin: One who performs Hajj and Umrah together with a single Ihram; its description follows. [2] Note: In the original text at this point, a ruling is mentioned which the translator omitted. It is that if someone ties the Ihram for Umrah during the Days of Tashreeq, he will be ordered to break it. If he does not break it nor performs Tawaf until the Days of Tashreeq have passed, then performs the Tawaf of Umrah, it is sufficient and no sacrifice (penalty) is required for doing so, as stated in Al-Muheet. Amir Ali (may Allah forgive him).

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ② ७१ किताब अल-हज्ज ...उसके वली (संरक्षक) पर। और अगर उसने हज को फासिद (रद्द) कर दिया तो उस पर कज़ा लाज़िम न होगी और अगर उसने हरम में कोई शिकार पकड़ लिया तो भी कुछ लाज़िम न होगा, यह शरह तहावी में लिखा है। और अगर कोई व्यक्ति अपने परिवार और छोटे बच्चे के साथ हज करे तो लाज़िम है कि छोटे बच्चे की तरफ से वह व्यक्ति एहराम बांधे जो रिश्ते में उसके सबसे करीब हो, यहाँ तक कि अगर बच्चे का बाप और भाई दोनों साथ हैं तो बाप उसकी तरफ से एहराम बांधे, यह फतावा क़ाज़ी खान में लिखा है।

अध्याय: 9 उमराह के विवरण में उमराह शरीअत में खाना काबा की ज़ियारत और सफ़ा व मरवा के बीच सई (दौड़ने) को कहते हैं जो एहराम के साथ होती है, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। उमराह हमारे नज़दीक सुन्नत है, वाजिब नहीं है। एक साल में कई उमराह करना जायज़ है। उमराह पूरे साल में जायज़ है लेकिन क़ारिन १ــ के सिवा अन्य व्यक्तियों के लिए साल के पांच दिनों में मकरूह (नापसंद) है और वे दिन अरफ़ा, कुर्बानी का दिन और अयामे तशरीक (कुर्बानी के बाद के तीन दिन) हैं। सबसे स्पष्ट मत यही है जिसका उल्लेख हुआ, लेकिन मकरूह होने के बावजूद अगर इन दिनों में उमराह कर लिया गया तो वह सही होगा और उसका एहराम बना रहेगा, यह हिदाया में लिखा है। मुन्तकी में है कि अमाली में बिश्र ने अबू यूसुफ से रिवायत की है कि जिस व्यक्ति ने उमराह का एहराम ज़िलहिज्ज के पहले दस दिनों में बांधा और मक्का में अयामे तशरीक में आया, तो मेरे नज़दीक बेहतर यह है कि तवाफ में इतनी देरी करे कि तशरीक के दिन बीत जाएं फिर तवाफ करे और उसके लिए एहराम को तोड़ना वाजिब नहीं है। और अगर उन्हीं दिनों में तवाफ कर लिया तो जायज़ है और उस पर कुर्बानी वाजिब २ــ नहीं है, यह मुहीत में लिखा है।

उमराह के रुकन, शर्तें, सुन्नतें, आदाब और निषेध: उमराह का रुकन तवाफ है और उमराह में वाजिब सफ़ा और मरवा के बीच सई करना और सिर मुंडवाना या बाल कटवाना है, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। हज के समय के अलावा, इसकी शर्तें वही हैं जो हज की शर्तें हैं, यह बदैअ में लिखा है। उमराह की सुन्नतें और आदाब वही हैं जो सई से फारिग होने तक हज की सुन्नतें और आदाब हैं, और कुल सात तवाफों में से अधिकांश तवाफों से पहले अगर संभोग कर लिया तो यह उमराह को फासिद (भ्रष्ट) करने वाला है, यह बहरुल रैक के'हज के छूटने के अध्याय' में बदैअ से उद्धृत है। जो व्यक्ति केवल उमराह का एहराम बांधे, वह मीकात से या मीकात से पहले हज के महीनों में या उनके अलावा महीनों में एहराम बांधे और लब्बैक के समय दिल से उमराह की नीयत करके जुबान से भी ज़िक्र करे और कहे 'लब्बैक बिल-उमराह' या केवल दिल से इरादा करे जुबान से

न कहे, और जुबान से ज़िक्र करना अफज़ल (बेहतर) है, यह मुहीत में लिखा है। और जो चीजें हज के एहराम में मना हैं, वे उमराह के एहराम में भी मना हैं। उमराह के एहराम में तवाफ और सफ़ा व मरवा के बीच सई उसी तरह करे जैसे हज में करते हैं और जब तवाफ और सई कर चुके और सिर मुंडवा ले तो उमराह के एहराम से बाहर हो गया और सबसे सही रिवायत के अनुसार हजरे अस्वद को चूमे और लब्बैक कहना बंद कर दे, यह ज़हीरिया में लिखा है।

१ــ क़ारिन (Qarin) वह है जो हज और उमराह का एहराम एक साथ बांधता है, इसका विवरण आगे आएगा। २ــ स्पष्ट हो कि मूल प्रति में इस स्थान पर एक समस्या का उल्लेख है जिसका अनुवाद अनुवादक से रह गया है। उसकी सूरत यह है कि यदि किसी ने अयामे तशरीक में उमराह का एहराम बांधा तो उसे तोड़ने का आदेश दिया जाएगा, लेकिन यदि उसने नहीं तोड़ा और न ही तवाफ किया जब तक कि तशरीक के दिन बीत गए, फिर उमराह का तवाफ किया तो यह काफी है और ऐसा करने पर जुर्माने की कोई कुर्बानी नहीं होगी, जैसा कि मुहीत में है। अमीर अली (अल्लाह उन्हें माफ करे)।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ② ۷۱ کتاب الحج اس کے ولی پر اور اگر حج کو فاسد کر دیا تو اس پر قضا لازم نہ ہوگی اور اگر اس نے حرم میں کوئی شکار پکڑ لیا تو بھی کچھ لازم نہ ہو گا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر کوئی شخص اپنے اہل و عیال اور چھوٹے بچہ کے ساتھ میں حج کرے تو لازم ہے کہ چھوٹے بچہ کی طرف سے وہ شخص احرام باندھے جو قرابت میں اس سے قریب ہو یہاں تک کہ اگر بچہ کا باپ اور بھائی دونوں ساتھ ہیں تو باپ اس کی طرف سے احرام باندھے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

باب: 9 عمرہ کے بیان میں عمرہ شرع میں خانہ کعبہ کی زیارت اور صفا و مروہ کے درمیان سعی کرنے کو کہتے ہیں جو احرام کے ساتھ ہوتی ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے عمرہ ہمارے نزدیک سنت ہے واجب نہیں ایک سال میں کئی عمرے کرنا جائز ہے عمرہ تمام سال میں جائز ہے لیکن وہ قارن ۱؎ کے سوا اور شخص پر سال کے پانچ دنوں میں مکروہ ہے اور وہ عرفہ اور قربانی کا دن اور ایام تشریق ہیں اظہر مذہب یہی ہے جو مذکور ہوا لیکن باوجود کراہت کے بھی اگر ان دنوں میں عمرہ کر لیا تو صحیح ہو گا اور اس کا احرام باقی رہے گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے منتقی میں ہے کہ امالی میں بشر نے ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ جس شخص نے عمرہ کا احرام اول عشرہ میں باندھا اور مکہ میں ایام تشریق میں آیا تو میرے نزدیک بہتر یہ ہے کہ طواف میں اس قدر تاخیر کرے کہ تشریق کے دن گزر جائیں پھر طواف کرے اور اس کو احرام کا توڑنا واجب نہیں ہے اور اگر انہیں دنوں میں طواف کر لیا تو جائز ہے اور اس پر قربانی واجب ۲؎ نہیں یہ محیط میں لکھا ہے۔

عمرہ کے رکن شرائط سنتیں آداب اور ممنوعات: عمرہ کا رکن طواف ہے اور واجب عمرہ میں صفا و مروہ کے درمیان سعی کرنا اور سر منڈوانا یا بال کتروانا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے

وقت حج کے سوا شرطیں اس کی وہی ہیں جو حج کی شرطیں ہیں یہ بدائع میں لکھا ہے سنتیں اور آداب عمرہ کے وہی ہیں جو سعی سے فارغ ہونے تک حج کی سنتیں اور آداب ہیں اور منجملہ سات طوافوں کے اکثر طواف سے پہلے اگر جماع کر لیا تو یہ عمرہ کا مفسد ہے یہ بحر الرائق باب فوات الحج میں بدائع سے نقل کیا ہے جو شخص فقط عمرہ کا احرام باندھے وہ میقات سے یا میقات کے قبل سے حج کے مہینوں میں یا ان کے سوا اور مہینوں میں احرام باندھے اور لبیک کے وقت دل سے عمرہ کی نیت کر کے زبان سے بھی ذکر کرے اور یوں کہے لبیک بالعمرۃ یا فقط دل سے قصد کرے زبان سے نہ کہے اور زبان سے ذکر کرنا افضل ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور جو چیزیں حج کے احرام میں منع ہیں وہ عمرہ کے احرام میں بھی منع ہیں اور عمرہ کے احرام میں طواف اور صفا و مروہ کے درمیان میں سعی اسی طرح کرے جیسے کہ حج میں کرتے ہیں اور جب طواف اور سعی کر چکے اور سر منڈوا لے تو عمرہ کے احرام سے باہر ہو گیا اور اصح روایت کے بموجب حجر اسود کو بوسہ دے کر لبیک موقوف کر دے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

۱ـہ قارن قرآن کرنے والا اور اس کا بیان آئندہ آتا ہے وہاں دیکھنا چاہئے۔ ۲ـہ واضح ہو کہ اصل نسخہ میں اس مقام پر ایک مسئلہ مذکور ہے جس کا ترجمہ مترجم سے رہ گیا ہے اور اس کی صورت یہ ہے کہ اگر کسی نے ایام تشریق میں عمرہ کا احرام باندھا تو اس کو حکم دیا جائے گا کہ اسے توڑ دے پھر اگر اس نے نہ توڑا اور نہ طواف کیا یہاں تک کہ تشریق کے دن گزر گئے پھر عمرہ کا طواف ادا کیا تو کافی ہے اور اس پر ایسا کرنے سے جرمانہ کی کچھ قربانی نہ ہوگی کذا فی المحیط امیر علی عفا اللہ عنہ۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 2 (Page 72) Kitab al-Hajj (Book of Pilgrimage)

Chapter: 7

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द २ (पृष्ठ ७२) किताबुल हज

अध्याय: ७

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ (صفحہ ۷۲) کتاب الحج

باب: ۷

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume ②, Page 73, Book of Hajj

He is a 'Mutamatti' (one performing Hajj-e-Tamattu); this is written in 'Fath al-Qadir'. If a Mutamatti performs the majority of the Umrah circuits before the months of Hajj and then performs Hajj in the same year, he will not be considered a Mutamatti. Instead, he is considered to have performed Umrah and Hajj separately, and no sacrificial offering (Qurbani) will be obligatory upon him; this is recorded in 'Zahiriyah'. For Tamattu, it is not a prerequisite to perform Hajj in the same year that the Ihram for Umrah was donned. Rather, the condition is that Hajj be performed in the same year that the Umrah itself was performed. This extends to the point where if one donned the Ihram in Ramadan and remained in that state until Shawwal of the following year, then performed the Tawaf of Umrah in that following year and subsequently performed Hajj in that same year, that person would be a Mutamatti; this is stated in 'Bahr al-Ra'iq'. 'Al-Ilmam as-Sahih' (correct returning) is defined as returning to one's family such that returning to Makkah is no longer mandatory; this is mentioned in 'Al-Muhit'. 'Al-Ilmam as-Sahih' can occur for a Mutamatti who does not drive a sacrificial animal along. However, if he drives the animal himself, his returning (Ilmam) is considered invalid, though it does not invalidate the Tamattu itself; this is written in 'Siraj al-Wahhaj'. If one performs Umrah during the months of Hajj, then leaves [the Miqat area] and returns to his family, and then performs Hajj in the same year, he will not be a Mutamatti. Similarly, if one performs Umrah during the months of Hajj, completes three circuits, exits the Ihram, and returns to his family.

Then he returns to Makkah, makes up for the remaining Umrah circuits, exits Ihram, and performs Hajj in the same year, he is considered a Mutamatti. However, if he had already completed four circuits and then the same scenarios of returning occurred as mentioned in the previous case, he would not be a Mutamatti; this is written in 'Muhit Sarakhsi'. If one performs Umrah during the months of Hajj and returns to his family before exiting the state of Ihram, and his Ihram remains intact, then he returns to Makkah in that same Ihram, completes the Umrah, and performs Hajj in the same year, he will be a Mutamatti by consensus. This situation arises if someone performs three or fewer circuits of the Umrah Tawaf and then visits his family while still in Ihram. If he completed more than half or all of the Umrah Tawaf but had not yet exited Ihram when he visited his family, and his Ihram remained intact, then he returned to Makkah and completed the Umrah and performed Hajj in the same year, he will be a Mutamatti according to the rulings of Imam Abu Hanifa (RA) and Imam

Abu Yusuf (RA), but according to Imam Muhammad (RA), he would not be a Mutamatti; this is in 'Zahiriyah'. There are two types of Tamattu: one who drives the sacrificial animal and another who does not. For the Mutamatti who does not drive the animal, the procedure is to begin from the Miqat by donning the Ihram for Umrah, enter Makkah, perform Tawaf and Sa'i for Umrah, and then shave or trim the hair; thus, he exits the state of Umrah; this is written in 'Siraj al-Wahhaj'. Wearing Ihram from the Miqat is not a strict condition for Umrah and Tamattu, meaning if one dons Ihram from home or elsewhere, it is valid and he becomes a Mutamatti. Similarly, it is not mandatory to shave the head immediately after completing Umrah; he may exit Ihram if he wishes, or he can remain in that same Ihram until he dons the Hajj Ihram; this is recorded in 'Tabyeen'. When starting the Tawaf and kissing the Black Stone (Hajar al-Aswad), he should cease reciting the Talbiyah; this is written in 'Siraj al-Wahhaj'. He may then stay in Makkah without Ihram; 'Hidayah' states that staying in Makkah is not a condition, but rather it means that if he intends to stay for Hajj that same year, he should remain without Ihram until the Hajj Ihram time. If he remains in Ihram in Makkah, it is also permissible; this is written in 'Siraj al-Wahhaj'. On the 8th date [of Dhul-Hijjah], he should don the Hajj Ihram from the Mosque (Masjid al-Haram), and the condition is that it must be from within the Haram; donning it from the Mosque itself is not mandatory according to 'Hidayah'. However, doing so from the Mosque is superior, and donning it from within Makkah is superior compared to other places in the Haram; this is written in 'Fath al-Qadir'. Also, donning Ihram on the 8th is not mandatory; if he dons it on the day of Arafah, it is permissible; this is stated in 'Jawharat an-Nayyira'.

If he dons the Ihram before the 8th, it is permissible and is considered superior according to 'Tabyeen'. The earlier he does it, the better it is; this is recorded in 'Jawharat an-Nayyira'. He should perform all the rituals that a person performing Hajj does, but he should not perform Tawaf al-Tahiyyah, and Tawaf al-Ziyarah...

ममतअ (تمتع) है, यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है और अगर ममतअ ने उमराह के ज़्यादातर तवाफ़ हज्ज के महीनों से पहले अदा कर लिए और उसी साल में हज्ज किया तो ममतअ न होगा बल्कि उसने उमराह और हज्ज अलग-अलग किया और उस पर क़ुर्बानी वाजिब न होगी, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है और तमत्तु में यह शर्त नहीं कि जिस साल में उमराह का एहराम बांधे उसी साल में हज्ज भी करे, बल्कि यह शर्त है कि जिस साल में उमराह किया है उसी साल में हज्ज करे यहाँ तक कि अगर रमज़ान में एहराम बांधा और अगले साल के शव्वाल तक इसी तरह एहराम बाक़ी रखा फिर उमराह का तवाफ़ अगले साल किया और फिर उसी साल में हज्ज किया तो वह शख़्स ममतअ होगा, यह 'बहरुल राइक' में लिखा है और 'इल्माम-ए-सहीह' (सही लौटना) उसको कहते हैं कि अपने अहल-ओ-अयाल (परिवार) में लौट कर आए और मक्का को लौटना उस पर वाजिब न हो, यह 'मुहीत' में लिखा है और 'इल्माम-ए-सहीह' उस ममतअ से हो सकता है जो क़ुर्बानी के जानवर को हाँक कर न ले जाए लेकिन अगर क़ुर्बानी को खुद हाँक कर ले गया तो उसका इल्माम फ़ासिद (बेकार) है और वह तमत्तु के सही होने के लिए रुकावट नहीं है, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। अगर हज्ज के महीनों में उमराह किया फिर उससे बाहर हो गया और अपने अहल-ओ-अयाल में लौट कर आया फिर उसी साल में हज्ज किया तो तमत्तु न होगा और अगर हज्ज के महीनों में उमराह किया और उसके तीन फेरे कर लिए और एहराम से बाहर हो गया और अपने अहल-ओ-अयाल में लौट कर आया।

फिर मक्का को गया और जिस क़दर उमराह बाक़ी है उसको क़ज़ा किया और एहराम से बाहर हो गया और उसी साल में हज्ज किया तो वह ममतअ है और अगर चार मर्तबा तवाफ़ कर लिया था फिर लौटना बाक़ी वही सूरतें हैं जो पहले मसले में ज़िक्र हुईं तो ममतअ न होगा, यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है। अगर हज्ज के महीनों में उमराह किया और एहराम से बाहर होने से पहले अपने अहल-ओ-अयाल में लौट कर आया और एहराम उसका इसी तरह बाक़ी था फिर उसी एहराम से मक्का को गया और उमराह को तमाम (पूरा) किया फिर उसी साल में हज्ज किया तो बिल-इजमा (सर्वसम्मति से) ममतअ होगा और यह सूरत यूँ हो सकती है कि किसी ने उमराह का तीन बार या उससे कम तवाफ़ किया फिर एहराम की हालत में अपने अहल-ओ-अयाल में आया और अगर उमराह का तवाफ़ आधे से ज़्यादा या पूरा कर चुका और एहराम से बाहर नहीं हुआ और अपने अहल-ओ-अयाल में आ गया और एहराम इसी तरह बाक़ी था फिर लौटा और मक्का को गया और बाक़ी उमराह पूरा

किया और उसी साल में हज्ज किया तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के क़ौल के मुताबिक़ ममतअ होगा और इमाम मोहम्मद (रह.) के नज़दीक ममतअ न होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। तमत्तु दो क़िस्म के हैं: एक वो जो क़ुर्बानी को हाँकता चले और दूसरे वो जो क़ुर्बानी को न हाँके। जो ममतअ कि क़ुर्बानी को नहीं हाँकता उसकी सिफ़त यह है कि मीक़ात से शुरुआत करके उमराह का एहराम बांधे और मक्का में दाख़िल हो और उमराह के लिए तवाफ़ और सई करे और सर मुँडवाए या बाल कटवाए, पस वह उमराह से बाहर हो जाएगा, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। मीक़ात से एहराम बांधना उमराह और तमत्तु के लिए शर्त नहीं है, यहाँ तक कि अगर अपने घर से या और कहीं से एहराम बांधे तो सही है और ममतअ हो जाएगा और इसी तरह उमराह से फ़ारिग़ होने के बाद सर मुँडवाना ज़रूरी नहीं है बल्कि अगर चाहे एहराम से बाहर हो और अगर चाहे इसी तरह एहराम में बाक़ी रहे यहाँ तक कि हज्ज का एहराम बांध ले, यह 'तबीन' में लिखा है और जब तवाफ़ शुरू करे और हजर-ए-अस्वद को बोसा दे (चूमे) उस वक़्त लब्बैक कहना छोड़ दे, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। फिर बग़ैर एहराम के मक्का में रहे, यह 'हिदाया' में लिखा है कि मक्का में रहना शर्त नहीं है बल्कि मुराद यह है कि अगर उसी साल में हज्ज के वास्ते रहना मंज़ूर है तो हज्ज के एहराम के वक़्त तक बग़ैर एहराम के रहे और अगर मक्का में एहराम की हालत में रहा तो जायज़ है, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। जब आठवीं तारीख़ हो तो हज्ज का एहराम मस्जिद से बांधे और शर्त यह है कि हरम की सीमाओं से बांधे, मस्जिद से ही बांधना लाज़िम नहीं है, यह 'हिदाया' में लिखा है और मस्जिद से बांधना अफ़ज़ल है और मक्का से बांधना अफ़ज़ल है ब-निस्बत हरम के उन मक़ामों के जो मक्का के सिवा हैं, यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है और आठवीं तारीख़ को एहराम बांधना भी लाज़िम नहीं बल्कि अगर अरफ़ा के दिन एहराम बांधे तो जायज़ है, यह 'जौहरतुल नय्यरा' में लिखा है।

अगर आठवीं तारीख़ से पहले एहराम बांधे तो जायज़ है और वह अफ़ज़ल है, यह 'तबीन' में लिखा है और जिस क़दर जल्दी करे वह अफ़ज़ल है, यह 'जौहरतुल नय्यरा' में लिखा है और वह सब आमाल (काम) अदा करे जो हज्ज करने वाला करता है मगर तवाफ़-ए-तहीया न करे और तवाफ़-ए-ज़ियारत...

متمتع ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر متمتع نے عمرہ کے اکثر طواف حج کے مہینوں سے پہلے ادا کر لئے اور اسی سال میں حج کیا تو متمتع نہ ہو گا بلکہ اس نے عمرہ اور حج جدا جدا کیا اور اس پر قربانی واجب نہ ہو گی یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور تمتع میں یہ شرط نہیں کہ جس سال میں عمرہ کا احرام باندھے اسی سال میں حج بھی کرے بلکہ یہ شرط ہے کہ جس سال میں عمرہ کیا ہے اس سال میں حج کرے یہاں تک کہ اگر رمضان میں احرام باندھا اور سال آئندہ کے شوال تک اسی طرح احرام باقی رکھا پھر عمرہ کا طواف سال آئندہ کیا اور پھر اسی سال میں حج کیا تو وہ شخص متمتع ہو گا یہ بحرالرائق میں لکھا ہے اور المام صحیح اس کو کہتے ہیں کہ اپنے اہل و عیال میں لوٹ کر آئے اور مکہ کو لوٹنا اس پر واجب نہ ہو یہ محیط میں لکھا ہے اور المام صحیح اس متمتع سے ہو سکتا ہے جو قربانی کو ہانک کر نہ لے جائے لیکن اگر قربانی کو خود ہانک کر لے گیا تو المام اس کا فاسد ہے اور وہ تمتع کے صحیح ہونے کا مانع نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر حج کے مہینوں میں عمرہ کیا پھر اس سے باہر ہو گیا اور اپنے اہل و عیال میں لوٹ کر آیا پھر اسی سال میں حج کیا تو تمتع نہ ہو گا اور اگر حج کے مہینوں میں عمرہ کیا اور اس کے تین پھیرے کر لئے اور احرام سے باہر ہو گیا اور اپنے اہل و عیال میں لوٹ کر آیا۔

پھر مکہ کو گیا اور جس قدر عمرہ باقی ہے اس کو قضا کیا اور احرام سے باہر ہو گیا اور اسی سال میں حج کیا تو وہ متمتع ہے اور اگر چار مرتبہ طواف کر لیا تھا پھر لوٹنا باقی وہی صورتیں ہیں جو پہلے مسئلہ میں مذکور ہوئیں تو متمتع نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر حج کے مہینوں میں عمرہ کیا اور احرام سے باہر ہونے سے پہلے اپنے اہل و عیال میں لوٹ کر آیا اور احرام اس کا اسی طرح باقی تھا پھر اسی احرام سے مکہ کو گیا اور عمرہ کو تمام کیا پھر اسی سال میں حج

کیا تو بالاجماع متمتع ہو گا اور یہ صورت یوں ہو سکتی ہے کہ کسی نے عمرہ کا تین بار یا اس سے کم طواف کیا پھر احرام کی حالت میں اپنے اہل و عیال میں آیا اور اگر عمرہ کا طواف نصف سے زیادہ یا کل کر چکا اور احرام سے باہر نہیں ہوا اور اپنے اہل و عیال میں آگیا اور احرام اسی طرح باقی تھا پھر لوٹا اور مکہ کو گیا اور باقی عمرہ پورا کیا اور اسی سال میں حج کیا تو امام ابو حنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ کے قول کے بموجب متمتع ہو گا اور امام محمدؒ کے نزدیک متمتع نہ ہو گا یہ ظہیریہ میں ہے تمتع دو قسم کے ہیں ایک وہ جو قربانی کا ہانکتا چلے دوسرے وہ جو قربانی کو نہ ہانکے جو متمتع کہ قربانی کو نہیں ہانکتا اس کی صفت یہ ہے کہ میقات سے ابتدا کر کے عمرہ کا احرام باندھے اور مکہ میں داخل ہو اور عمرہ کے لئے طواف اور سعی کرے اور سر منڈوائے یا بال کترائے پس وہ عمرہ سے باہر ہو جائے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے میقات سے احرام باندھنا عمرہ اور تمتع کے لئے شرط نہیں ہے یہاں تک کہ اگر اپنے گھر سے یا اور کہیں سے احرام باندھے تو صحیح ہے اور متمتع ہو جائے گا اور اسی طرح عمرہ سے فارغ ہونے کے بعد سر منڈوانا ضروری نہیں ہے بلکہ اگر چاہے احرام سے باہر ہو اور اگر چاہے اسی طرح احرام میں باقی رہے یہاں تک کہ حج کا احرام باندھ لے یہ تبیین میں لکھا ہے اور جب طواف شروع کرے اور حجر اسود کو بوسہ دے اس وقت لبیک چھوڑ دے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ پھر بغیر احرام کے مکہ میں رہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے کہ مکہ میں رہنا شرط نہیں ہے بلکہ مراد یہ ہے کہ اگر اسی سال میں حج کے واسطے رہنا منظور ہے تو حج کے احرام کے وقت تک بغیر احرام کے رہے اور اگر مکہ میں احرام کی حالت میں رہا تو جائز ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے جب آٹھویں تاریخ ہو حج کا احرام مسجد سے باندھے اور شرط یہ ہے کہ حرم سے باندھے مسجد سے باندھنا لازم نہیں ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور مسجد سے باندھنا افضل ہے اور مکہ سے باندھنا افضل ہے بہ نسبت حرم کے اور مقاموں کے جو مکہ کے سوا ہیں یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور آٹھویں تاریخ احرام

باندھنا بھی لازم نہیں بلکہ اگر عرفہ کے دن احرام باندھے تو جائز ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں لکھا ہے۔

اگر آٹھویں تاریخ سے پہلے احرام باندھے تو جائز ہے اور وہ افضل ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور جس قدر جلدی کرے وہ افضل ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں لکھا ہے اور وہ سب افعال ادا کرے کہ جو فتاق حج کرنے والا کرتا ہے مگر طواف تحیہ نہ کرے اور طواف زیارت

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 74 | Kitab al-Hajj

...proceed mostly [in the brisk walking style called *Ramal*] and then perform Sa'i. And if this *Mutamatti'* performed *Tawaf al-Qudum* after the *Ihram* of Hajj and performed Sa'i, then he should not walk [briskly] during *Tawaf al-Ziyarah*, whether he had done so during *Tawaf al-Qudum* or not. And he should not perform Sa'i after it. This is written in *al-Nihayah* and *Fath al-Qadir*. And for the blessing Allah has bestowed upon the *Mutamatti'* in that both his Hajj and Umrah were combined, a sacrifice (*Qurbani*) is obligatory upon him as a gesture of gratitude. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. He should not shave his head until he performs the sacrifice. If he is healthy but cannot afford the price of the sacrifice, he should fast for three days during the days of Hajj. It is permissible to observe these three fasts after the *Ihram* of Umrah until the Day of Arafah; it is not permissible before that nor after Arafah. It is preferable to fast on the 7th, 8th, and 9th of Dhu al-Hijjah so that the last fast falls on the Day of Arafah. This is mentioned in *al-Zahiriyyah*.

If he makes the intention from the night, the fast will not be valid, just as is the ruling for all other expiatory fasts. He has the choice to fast consecutively or separately; this is written in *al-Jawharah al-Nayyirah*. When he finishes it and the day of shaving arrives, he should shave or trim his hair. Then, according to us, after the days of *Tashreeq* (1) have passed, he should observe seven fasts. This is written in *al-Zahiriyyah*. If he stays in Makkah after completing Hajj and keeps these fasts there, it is permissible according to us, as stated in *al-Quduri*. Imam Abu Hanifa said that for one who did not keep the three fasts, keeping seven fasts is not obligatory. This is written in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If, before completing the three fasts or after them but before shaving the head or exiting *Ihram* during the days of sacrifice, he becomes capable of performing the sacrifice, his fasts will become void, and he will not exit *Ihram* without the sacrifice. If he becomes able to afford the sacrifice after shaving and exiting *Ihram* but before keeping the seven fasts, his [previous] fasts are valid, and he is not required to perform the sacrifice. If he completed the three fasts but did not exit *Ihram* until the days of sacrifice passed, and then a sacrifice became available, his fasts are valid and nothing else is obligatory upon him. Hasan narrated this from Imam Abu Hanifa. If he did not observe the three fasts, it is not permissible for him to fast after that, and there is no alternative for him except sacrifice. If he could not find a sacrifice and exited *Ihram*, then two sacrifices are obligatory upon him: one for *Tamattu'* and one for exiting *Ihram* before the sacrifice. No sacrifice will be obligatory due to missing the fasts; this is written in *al-Zahiriyyah*. If he is unable

to fulfill this or dies after leaving a will, *Fidya* will not be permissible; only the sacrifice will be required on his behalf. This is mentioned in *al-Tatarkhaniyyah*. If the sacrifice is available but he still fasts, it will be observed whether the sacrifice remained with him until the morning [of the day of sacrifice]. If so, those fasts will not be valid. But if it perished before that, they will be valid. This is written in *al-Tabyin*. The ruling for a *Qarin* (2) regarding the necessity of sacrifice is the same as for a *Mutamatti'*. That is, if a sacrifice is available, it is obligatory; otherwise, he must fast. This is written in *al-Zahiriyyah*. If a *Mutamatti'* intends to drive the sacrificial animal with him, he should don the *Ihram* and then drive it. This is written in *al-Quduri*. One who drives the sacrificial animal is superior to one who does not. This is written in *al-Jawharah al-Nayyirah*. If he drove the animal with the intention of *Tamattu'*, and after finishing Umrah he changed his mind and decided not to perform *Tamattu'*, he has the choice and can do what he wishes with his sacrifice. This is written in *Ghayat al-Saruji*, a commentary on *al-Hidayah*.

For those living outside the *Miqat*, *Qiran* is superior to *Tamattu'* and *Ifrad* (performing only Hajj). For them, *Tamattu'* is superior to performing Hajj alone. This is mentioned in the apparent narrations, as stated in *al-Muhit*. For the people of Makkah, there is no *Tamattu'* or *Qiran*. For them...

1. The explanation will be mentioned in its proper place; it should be looked for there.
2. The translator made an error; the detail did not pass but is recorded a few pages later in the section on *Tawaf al-Ziyarah*. (Hafiz)
3. The explanation of *Qarin* and *Mutamatti'* has already passed.

...में अक्सर कर चले (तेज़ चाल चलें) और उसके बाद सई करे और अगर इस मुतमत्ती ने हज के एहराम के बाद तवाफ़-ए-क़ुदूम किया और सई की तो तवाफ़-ए-ज़ियारत में अक्सर कर न चले, चाहे तवाफ़-ए-क़ुदूम में अक्सर कर चला हो या न चला हो और उसके बाद सई भी न करे, यह निहाया और फ़तह अल-क़दीर में लिखा है। और मुतमत्ती पर जो अल्लाह ने यह इनाम किया है कि उसका हज और उमरा दोनों जमा हुए, उसके शुक्र में उस पर क़ुरबानी वाजिब है, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। और जब तक क़ुरबानी ज़िबाह न करे तब तक सर न मुंडवाए। और अगर तन्दुरुस्त हो और क़ुरबानी की क़ीमत उपलब्ध न हो, तो अयाम-ए-हज (हज के दिनों) में तीन दिन के रोज़े रखे। और ये तीनों रोज़े उमरा के एहराम के बाद अरफ़ा के दिन तक रखना जायज़ हैं, उससे पहले और अरफ़ा के बाद जायज़ नहीं। और अफ़ज़ल यह है कि सातवीं, आठवीं और नौवीं तारीख को रोज़ा रखे ताकि आख़िरी रोज़ा अरफ़ा के दिन हो, यह ज़हीरिया में लिखा है।

अगर रात से नियत करेगा तो यह रोज़ा जायज़ न होगा जैसे कि और सब कफ़्फ़ारों के रोज़ों का हुक्म है। और यह इख़्तियार है कि अगर चाहे बराबर रोज़ा रखे या अलग-अलग रखे, यह जौहरा अन-नय्यारा में लिखा है। और जब इससे फ़ारिग हुआ और सर मुंडवाने का दिन आया तब सर मुंडवाए या बाल कटवाए, फिर हमारे नज़दीक अयाम-ए-तशरीक़ १ गुज़र जाने के बाद सात रोज़े रखे, यह ज़हीरिया में लिखा है। और अगर यह रोज़ा हज से फ़ारिग होने के बाद मक्का में रहे तो हमारे नज़दीक जायज़ है, यह क़ुदूरी में लिखा है। इमाम अबू हनीफ़ा ने कहा है कि जिसने तीन रोज़े नहीं रखे उस पर सात रोज़े रखना वाजिब नहीं, यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। और अगर तीन दिन के रोज़े पूरे होने से पहले या उसके बाद अयाम-ए-ज़िबाह में सर मुंडवाने या एहराम से बाहर होने से पहले क़ुरबानी पर क़ादिर हो गया तो उसके रोज़े बातिल हो जाएंगे और बग़ैर क़ुरबानी के एहराम से बाहर न होगा। और अगर सर मुंडवाने और एहराम से बाहर होने के बाद और सात रोज़े रखने से पहले क़ुरबानी मयस्सर (उपलब्ध) हुई तो उसके रोज़े सही हो गए और क़ुरबानी का ज़िबाह करना उस पर लाज़िम नहीं है। और अगर तीन दिन के रोज़े रख लिए और एहराम से बाहर नहीं हुआ यहाँ तक कि ज़िबाह के दिन गुज़र गए, फिर क़ुरबानी मयस्सर हुई तो रोज़े उसके जायज़ हैं और कुछ उस पर वाजिब नहीं, हसन ने इमाम अबू हनीफ़ा से यही रिवायत की है। और अगर तीन दिन के रोज़े नहीं रखे तो उसके बाद उसको रोज़ा रखना जायज़ नहीं और क़ुरबानी के सिवा और कुछ उसको चारा नहीं। और अगर क़ुरबानी न पाई और एहराम से बाहर हो गया तो उस पर दो क़ुरबानियाँ वाजिब हैं:

एक मुत्आ की और एक क़ुरबानी से पहले एहराम से बाहर हो जाने की, रोज़े छोड़ने की वजह से क़ुरबानी लाज़िम न होगी, यह ज़हीरिया में लिखा है। और अगर इसके अदा से आजिज़ हुआ या मर गया और वसीयत कर गया तो फ़िदया जायज़ न होगा, क़ुरबानी ही उसकी तरफ़ से लाज़िम होगी, यह तातारखनिया में लिखा है। और अगर क़ुरबानी मौजूद है और फिर भी उसने रोज़े रखे तो इस बात को देखेंगे कि अगर क़ुरबानी उसके पास फ़ज्र के दिन तक बाक़ी रही तो वे रोज़े जायज़ न होंगे और अगर उससे पहले हलाक हो गई तो जायज़ होंगे, यह तबीन में लिखा है। क़ुरबानी के वजूब में क़ारिन २ का भी वही हुक्म है जो मुतमत्ती का है यानी अगर क़ुरबानी मयस्सर हो तो क़ुरबानी वाजिब है और अगर उस पर क़ादिर न हो तो रोज़े रखे, यह ज़हीरिया में लिखा है। मुतमत्ती अगर क़ुरबानी हांक कर ले चलने का इरादा करे तो एहराम बांधे फिर क़ुरबानी को हांके यह क़ुदूरी में लिखा है। क़ुरबानी हांक कर ले चलने वाला उस शख़्स से अफ़ज़ल है जो क़ुरबानी हांक कर न ले चले, यह जौहरा अन-नय्यारा में लिखा है। और अगर क़ुरबानी हांक कर ले चला और उसकी नियत तमत्तु की थी और जब उमरा से फ़ारिग हुआ तो उसका यह क़सद हुआ कि तमत्तु न करे तो उसको यह इख़्तियार है और अपनी क़ुरबानी को जो चाहे करे, यह ग़ायत अल-सरूजी शरह हिदाया में लिखा है।

क़िरान उन लोगों के वास्ते जो मीक़ात के बाहर रहने वाले हैं तमत्तु से और मुफ़रद हज करने से अफ़ज़ल है और तमत्तु उनके हक़ में अकेला हज करने से अफ़ज़ल है, ज़ाहिर रिवायत में यही मज़कूर है, यह मुहीत में लिखा है। अहल-ए-मक्का के वास्ते तमत्तु और क़िरान नहीं, उनके वास्ते...

1. तशरीह अपने मक़ाम पर मज़कूर होगी वहाँ देखना चाहिए।
2. मुतर्जिम (अनुवादक) को सहू (चूक) हुआ, तफ़सील गुज़री नहीं बल्कि चंद सफ़हात बाद तवाफ़-ए-ज़ियारत के बयान में दर्ज की है। (हाफ़िज़)
3. क़ारिन व मुतमत्ती की तौज़ीह (स्पष्टीकरण) गुज़र चुकी।

میں اکثر کر چلے اور اس کے بعد سعی کرے اور اگر اس متمتع نے حج کے احرام کے بعد طواف قدوم کیا اور سعی کی تو طواف زیارت میں اکثر کر نہ چلے خواہ طواف قدوم میں اکثر کر چلا ہو یا نہ چلا ہو اور اس کے بعد سعی بھی نہ کرے یہ نہایہ اور فتح القدیر میں لکھا ہے اور متمتع پر جو اللہ نے یہ انعام کیا ہے کہ اس کا حج اور عمرہ دونوں جمع ہوئے اس کے شکر میں اس پر قربانی واجب ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور جب تک قربانی ذبح نہ کرے تب تک سر نہ منڈوائے اور اگر تندرست ہو اور قربانی کی قیمت میسر نہ ہو تو ایام حج میں تین دن کے روزے رکھے اور یہ تینوں روزے عمرہ کے احرام کے بعد عرفہ کے دن تک رکھنا جائز ہیں اس سے پہلے اور عرفہ کے بعد جائز نہیں اور افضل یہ ہے کہ ساتویں اور آٹھویں اور نویں تاریخ روزہ رکھے تاکہ آخر روزہ عرفہ کے دن ہو یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔

اگر رات سے نیت کرے گا تو یہ روزہ جائز نہ ہو گا جیسے کہ اور سب کفاروں کے روزوں کا حکم ہے اور یہ اختیار ہے کہ اگر چاہے برابر روزہ رکھے چاہے جدا جدا رکھے یہ جوہرۃ النیرہ میں لکھا ہے اور جب اس سے فارغ ہوا اور سر منڈوانے کا دن آیا تب سر منڈوائے یا بال کتروائے پھر ہمارے نزدیک ایام تشریق ۱ گزر جانے کے بعد سات روزے رکھے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور اگر یہ روزہ حج سے فارغ ہونے کے بعد مکہ میں رہے تو ہمارے نزدیک جائز ہے یہ قدوری میں لکھا ہے امام ابوحنیفہ نے کہا ہے جس نے تین روزے نہیں رکھے اس پر سات روزے رکھنا واجب نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر تین دن کے روزے پورے ہونے سے پہلے یا اس کے بعد ایام ذبح میں سر منڈوانے یا احرام سے باہر ہونے سے پہلے قربانی پر قادر ہو گیا تو اس کے روزے باطل ہو جائیں گے اور بغیر قربانی کے احرام سے باہر نہ ہو گا اور اگر سر

منڈوانے اور احرام سے باہر ہونے کے بعد اور سات روزے رکھنے سے پہلے قربانی میسر ہوئی تو اس کے روزے صحیح ہو گئے اور قربانی کا ذبح کرنا اس پر لازم نہیں ہے اور اگر تین دن کے روزے رکھ لئے اور احرام سے باہر نہیں ہوا یہاں تک کہ ذبح کے دن گزر گئے پھر قربانی میسر ہوئی تو روزے اس کے جائز ہیں اور کچھ اس پر واجب نہیں حسن نے امام ابوحنیفہ سے یہی روایت کی ہے اور اگر تین دن کے روزے نہیں رکھے تو اس کے بعد اس کو روزہ رکھنا جائز نہیں اور قربانی کے سوا اور کچھ اس کو چارہ نہیں اور اگر قربانی نہ پائی اور احرام سے باہر ہو گیا تو اس پر دو قربانیاں واجب ہیں ایک متعہ کی اور ایک قربانی سے پہلے احرام سے باہر ہو جانے کی روزے چھوڑنے کی وجہ سے قربانی لازم نہ ہوگی یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور اس کے ادا سے عاجز ہوا یا مر گیا اور وصیت کر گیا تو فدیہ جائز نہ ہو گا قربانی ہی اس کی طرف لازم ہوگی یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور اگر قربانی موجود ہے اور پھر بھی اس نے روزے رکھے تو اس بات کو دیکھیں گے کہ اگر قربانی اس کے پاس فجر کے دن تک باقی رہی تو وہ روزے جائز نہ ہوں گے اور اگر اس سے پہلے ہلاک ہو گئی تو جائز ہوں گے یہ تبیین میں لکھا ہے قربانی کے وجوب میں قارن ۲ کا بھی وہی حکم ہے جو متمتع کا ہے یعنی اگر قربانی میسر ہو تو قربانی واجب ہے اور اگر اس پر قادر نہ ہو تو روزے رکھے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔ متمتع اگر قربانی ہانک کر لے چلنے کا ارادہ کرے تو احرام باندھے پھر قربانی کو ہانکے یہ قدوری میں لکھا ہے قربانی ہانک کر لے چلنے والا اس شخص سے افضل ہے جو قربانی ہانک کر نہ لے چلے یہ جوہرۃ النیرہ میں لکھا ہے اور اگر قربانی ہانک کر لے چلا اور اس کی نیت تمتع کی تھی اور جب عمرہ سے فارغ ہوا تو اس کا یہ مقصد ہوا کہ تمتع نہ کرے تو اس کو یہ اختیار ہے اور اپنی قربانی کو جو چاہے کرے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے۔

قرآن ان لوگوں کے واسطے جو میقات کے باہر رہنے والے ہیں تمتع سے اور مفرد حج کرنے سے افضل ہے اور تمتع ان کے حق میں اکیلا حج کرنے سے افضل ہے ظاہر روایت میں یہی مذکور ہے یہ محیط میں لکھا ہے اہل مکہ کے واسطے تمتع اور قرآن نہیں ان کے واسطے...

۱۔ تشریح اپنے مقام پر مذکور ہوگی وہاں دیکھنا چاہئے۔ ۲۔ مترجم کو سہو ہوا تفصیل گزری نہیں بلکہ چند صفحات بعد طواف زیارت کے بیان میں درج کی ہے۔ (حافظ) ۳۔ قارن و متمتع کی توضیح گزر چکی۔

(Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 2) (75) (Book of Hajj)

It is only Hajj; this is written in *Al-Hidayah*. Similarly, the ruling for those living at the Miqat or between the Miqat and Makkah is the same as for the people of Makkah, as stated in *Siraj al-Wahhaj*. If a resident of Makkah goes to Kufa and, upon returning, performs *Qiran* (combining Umrah and Hajj), his *Qiran* will be valid. However, if he goes to Kufa, dons the Ihram for Umrah, performs Umrah, and then performs Hajj, he will not be a *Mutamatti'* (one who performs Hajj al-Tamattu'). If a Makkan goes to Kufa, dons the Ihram for Umrah, and takes the sacrificial animal with him, he will not be a *Mutamatti'*, and by driving the animal, his *Almam* (return) will be valid. The ruling for a resident of Kufa is contrary to this; this is written in *Al-Muhit*. If someone donned the Ihram for Umrah before the months of Hajj, performed Umrah, exited Ihram, and resided in Makkah, then donned the Ihram for Umrah again and performed Hajj in the same year, he will not be a *Mutamatti'*. Thus, if he finished the first Umrah, left Makkah, and exited the Miqat before the months of Hajj, then donned the Ihram for Umrah during the months of Hajj and performed Hajj the same year, he will be a *Mutamatti'*. If he goes outside the Miqat during the months of Hajj, he will not be a *Mutamatti'*; however, if he returns to his family (home), then performs Umrah and performs Hajj in the same year, he will become a *Mutamatti'*. This is the view of Imam Abu Hanifa (RA). According to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), he will be a *Mutamatti'* in both cases, whether he left the Miqat before or after the months of Hajj; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a resident of Kufa performed Umrah during the months of Hajj and stayed in Makkah or Basra, then performed Hajj in the same year, he will be a *Mutamatti'*; this is mentioned in the *Mutoon* (core texts). If one performs Umrah during the months of Hajj, invalidates it (*fasid*), completes it in that state of invalidation, and also performs Hajj in the same year, he will not be a *Mutamatti'*. If he performs the *Qada* (makeup) of the invalidated Umrah and performs Hajj the same year: if he makes it up before returning to the Miqat, then according to the jurists, he is not a *Mutamatti'*; if he makes it up after returning to the Miqat, he is a *Mutamatti'*. If he makes up the invalidated Umrah and goes to a place where people can perform *Mut'ah* (Tamattu') and *Qiran*, then returns to Makkah, completes the *Qada* of the invalidated Umrah, and performs Hajj in the same year, Imam Abu Hanifa (RA) stated he will not be a *Mutamatti'*. However, if he returns to his family and then returns with a new Ihram for Umrah, he will be a *Mutamatti'*; this is written in *Fatawa Qadi Khan*.

This ruling applies when one performs Umrah during the months of Hajj and invalidates it. If he performed Umrah before the months of Hajj, invalidated it, completed it in that state, and did not leave the Miqat until the months of Hajj arrived, then performed the *Qada* of the Umrah during the months of Hajj and performed Hajj the same year, he will be a *Mutamatti'* by consensus (*Ijma*). If he traveled somewhere other than to his family, to a place where residents are allowed *Qiran* and *Tamattu'*, then came to Makkah, made up the Umrah during the months of Hajj and performed Hajj the same year: according to the view of Imam Abu Hanifa (RA), if he saw the moon of Shawwal outside the Miqat and was eligible for *Tamattu'* when the Hajj months began, then came to Makkah, made up the Umrah and performed Hajj in the same year, he will be a *Mutamatti'*. If he saw the moon of Shawwal within the Miqat and was not eligible for *Tamattu'* when the Hajj months began, the ruling of not being a *Mutamatti'* will not be lifted until he returns to his family. According to the *Sahibayn*, he will be a *Mutamatti'* in both cases; this is written in *Sharh al-Tahawi*. If someone performed Umrah in the months of Hajj and performed Hajj in the same year, but invalidated one of them, he should continue performing the rituals, and the sacrifice of *Mut'ah* (Tamattu') will be waived for him; this is written in *Al-Hidayah*. If he performs *Tamattu'* and offers a sacrifice, it will not be considered the sacrifice of *Mut'ah*; this is written in *Al-Kanz*.

Footnote: That is, the sacrifice for Tamattu', which would have been obligatory upon him, is waived in this case because in this scenario he is [not] a Mutamatti'...

यह केवल हज है, यह हिदाया में लिखा है और इसी प्रकार मीक़ात वालों और मीक़ात से मक्का की ओर रहने वालों के लिए भी वही हुक्म है जो मक्का वालों का है, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। यदि कोई मक्का का निवासी कूफ़ा जाए और वहां से आकर क़िरान (उमरा और हज एक साथ) करे तो उसका क़िरान सही होगा। और यदि वह कूफ़ा जाए और उमरा का एहराम बांधे और उमरा करे, फिर हज करे तो वह मुतमत्ती (तमत्तु करने वाला) नहीं होगा। और यदि मक्का का निवासी कूफ़ा जाए और उमरा का एहराम बांधे और कुर्बानी का जानवर साथ लेकर चले तो वह मुतमत्ती नहीं होगा और कुर्बानी ले जाने के कारण उसका 'इमाम' (वापसी का संकल्प) सही हो जाएगा। कूफ़ा में रहने वाले का हुक्म इसके विपरीत है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि हज के महीनों से पहले उमरा का एहराम बांधा और उमरा अदा किया और एहराम से बाहर हो गया और मक्का में ही ठहर गया, फिर दोबारा उमरा का एहराम बांधा और उसी साल हज किया तो वह मुतमत्ती नहीं होगा। अतः यदि पहले उमरा से फारिग होकर मक्का से चला गया और हज के महीनों से पहले मीक़ात से बाहर निकल गया और वहां से हज के महीनों में उमरा का एहराम बांधा और उसी साल हज किया तो वह मुतमत्ती होगा। और यदि हज के महीनों में मीक़ात से बाहर हो गया तो वह मुतमत्ती नहीं होगा, लेकिन यदि वह अपने बाल-बच्चों (घर) चला गया फिर उमरा किया और उसी साल हज किया तो वह मुतमत्ती हो जाएगा, यह इमाम अबू हनीफा (रह.) का कथन है। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के निकट वह दोनों ही स्थितियों में मुतमत्ती होगा, चाहे वह हज के महीनों में मीक़ात से पहले बाहर हुआ हो या बाद में, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। और यदि किसी कूफ़ा निवासी ने हज के महीनों में उमरा किया और मक्का या बसरा में रुका और उसी साल हज किया तो वह मुतमत्ती हो जाएगा, यह मतून में लिखा है। और यदि हज के महीनों में उमरा किया फिर उसे फासिद (त्रुटिपूर्ण/अमान्य) कर दिया और उसी फासिद अवस्था में उसे पूरा किया और उसी वर्ष हज भी किया तो वह मुतमत्ती नहीं होगा। और यदि फासिद उमरा की क़ज़ा (भरपाई) की और उसी वर्ष हज किया, तो यदि मीक़ात की ओर लौटने से पहले उसकी क़ज़ा की तो फ़ुक़्हा (धर्मशास्त्रियों) के कथन के अनुसार वह मुतमत्ती नहीं होगा, और यदि मीक़ात की ओर लौटने के बाद उसकी क़ज़ा की तो मुतमत्ती होगा। और यदि फासिद उमरा की क़ज़ा की और किसी ऐसे स्थान पर चला गया जहाँ के लोग मुतअ (तमत्तु) और क़िरान कर सकते हैं, फिर मक्का लौटा और फासिद उमरा की क़ज़ा की और उसी साल हज किया, तो इमाम

अबू हनीफा (रह.) ने कहा है कि वह मुतमत्ती नहीं होगा, लेकिन यदि वह अपने घर चला जाए और फिर उमरा का एहराम बांधकर लौटे तो मुतमत्ती होगा, यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

यह हुक्म उस स्थिति में है कि हज के महीनों में उमरा करे और उसे फासिद कर दे। और यदि उसने हज के महीनों से पहले उमरा किया और फिर उसे फासिद कर दिया, फिर उसी खराबी की हालत में पूरा किया और मीक़ात से बाहर नहीं निकला यहाँ तक कि हज के महीने आ गए, और हज के महीने में उमरा की क़ज़ा की और उसी साल हज किया तो सर्वसम्मति (इज्मा) से मुतमत्ती होगा। और यदि वह अपने घर वालों के अलावा कहीं और ऐसे स्थान पर गया जहाँ के लोगों के लिए क़िरान और तमत्तु जायज़ है, फिर मक्का आया और हज के महीनों में उमरा की क़ज़ा की और उसी साल हज किया, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) के अनुसार यदि शव्वाल का चाँद मीक़ात के बाहर देखा था और जब हज के महीने शुरू हुए तो वह तमत्तु की योग्यता रखता था, फिर मक्का आया और हज के महीनों में उमरा की क़ज़ा की और उसी साल हज किया तो मुतमत्ती होगा। और यदि शव्वाल का चाँद मीक़ात के अंदर देखा और हज के महीने जब शुरू हुए तो वह तमत्तु की योग्यता नहीं रखता था और (उस समय) ध्यान देना उसके लिए जायज़ नहीं था, तो मुतमत्ती न होने का हुक्म उस समय तक नहीं हटेगा जब तक वह अपने घर न पहुँच जाए। साहिबैन के अनुसार दोनों स्थितियों में वह मुतमत्ती होगा, यह शराह तहावी में लिखा है। और जिसने हज के महीनों में उमरा किया और उसी साल हज किया और उनमें से किसी एक को फासिद कर दिया तो वह उसके अरकान (नियमों) को वैसे ही पूरा करता रहे, और मुतअ की कुर्बानी उससे साक़ित (माफ़) हो जाएगी, यह हिदाया में लिखा है। और यदि तमत्तु किया और कुर्बानी की, तो वह मुतअ की कुर्बानी नहीं कहलाएगी, यह कंज़ में लिखा है।

यानी तमत्तु की कुर्बानी जो उसके जिम्मे वाजिब होती है, वह इस सूरत में साक़ित हो जाएगी क्योंकि वह इस सूरत में मुतमत्ती...

صرف حج ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اسی طرح میقات والوں اور میقات سے مکہ کی طرف رہنے والوں کا بھی وہی حکم ہے جو اہل مکہ کا ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر مکی کوفہ کو جائے اور وہاں سے آکر قرآن کرے تو اس کا قرآن صحیح ہوگا اور اگر کوفہ کو جائے اور عمرہ کا احرام باندھے اور عمرہ کرے پھر حج کرے تو متمتع نہ ہو گا اور اگر مکی کوفہ کو جائے اور عمرہ کا احرام باندھے اور قربانی ہانک کر لے چلے تو متمتع نہ ہوگا اور قربانی ہانکنے کے ساتھ المام اس کا صحیح ہو جائے گا کوفہ میں رہنے والے کا حکم اس کے خلاف ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر حج کے مہینوں سے پہلے عمرہ کا احرام باندھا اور عمرہ کو ادا کیا اور احرام سے باہر ہو گیا اور مکہ میں مقیم ہوا پھر عمرہ کا احرام باندھا پھر اسی سال میں حج کیا تو متمتع نہ ہوگا پس اگر پہلے عمرہ سے فارغ ہو کر مکہ سے چلا گیا اور حج کے مہینوں سے پہلے میقات سے باہر ہو گیا اور وہاں سے عمرہ کا احرام حج کے مہینوں میں باندھا اور اسی سال میں حج کیا تو متمتع ہوگا اور اگر حج کے مہینوں میں میقات سے باہر ہو گیا تو متمتع نہ ہوگا لیکن اگر اپنے اہل و عیال میں چلا گیا پھر عمرہ کیا پھر اسی سال میں حج کیا تو متمتع ہو جائے گا یہ قول امام ابوحنیفہؒ کا ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک وہ دونوں صورتوں میں متمتع ہوگا خواہ حج کے مہینوں میں پہلے میقات سے باہر ہو یا بعد یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر کسی کوفی نے حج کے مہینوں میں عمرہ کیا اور مکہ یا بصرہ میں ٹھہرا اور اسی سال میں حج کیا تو متمتع ہو جائے گا یہ متون میں لکھا ہے اور اگر حج کے مہینوں میں عمرہ کیا پھر اس کو فاسد کر دیا اور اسی فساد کی حالت میں پورا کیا اور اسی سال میں حج بھی کیا تو متمتع نہ ہوگا اور اگر فاسد عمرہ کی قضا کی اور اسی سال میں حج کیا تو اگر میقات کی طرف لوٹنے سے پہلے اس کی قضا کی تو فقہا کے قول کے بموجب متمتع

نہ ہوگا اور اگر میقات کی طرف لوٹنے کے بعد اس کی قضا کی تو متمتع ہوگا اور اگر فاسد عمرہ کی قضا کی اور کسی ایسے موقع میں چلا گیا جہاں کے لوگ متعہ اور قرآن کر سکتے ہیں پھر مکہ کو لوٹا اور فاسد عمرہ کو قضا کیا اور اسی سال میں حج کیا تو امام ابوحنیفہؒ نے کہا ہے کہ وہ متمتع نہ ہو گا لیکن اگر وہ اپنے اہل و عیال میں چلا جائے پھر عمرہ کا احرام باندھ کر لوٹے تو متمتع ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

یہ حکم اس صورت میں ہے کہ حج کے مہینوں میں عمرہ کرے اور اس کو فاسد کر دے اور اگر اس نے حج کے مہینوں سے پہلے عمرہ کیا اور پھر اس کو فاسد کر دیا پھر اسی فساد کی حالت میں پورا کیا اور میقات سے باہر نہیں نکلا یہاں تک کہ حج کے مہینے آگئے اور حج کے مہینہ میں عمرہ کو قضا کیا اور اسی سال میں حج کیا تو بالا جماع متمتع ہوگا اور اگر اپنے اہل و عیال کے سوا کہیں اور ایسے مقام میں گیا جہاں کے لوگوں کو قرآن اور تمتع جائز ہے پھر مکہ کو آیا اور حج کے مہینوں میں عمرہ کو قضا کیا اور اسی سال میں حج کیا تو امام ابوحنیفہؒ کے قول کے بموجب اگر شوال کا چاند میقات سے باہر دیکھا تھا اور جب حج کے مہینے شروع ہوئے تو وہ تمتع کی اہلیت رکھتا تھا پھر مکہ کو آیا اور حج کے مہینوں میں عمرہ کو قضا کیا اور اسی سال میں حج کیا تو متمتع ہوگا اور اگر شوال کا چاند میقات کے اندر دیکھا اور حج کے مہینے جب شروع ہوئے تو وہ تمتع کی اہلیت نہیں رکھتا تھا اور توجہ کرنا اس کو جائز نہیں تو متمتع نہ ہونے کا حکم اس وقت تک نہ اٹھے گا جب تک وہ اپنے اہل و عیال میں نہ آ جائے گا اور صاحبینؒ کے نزدیک دونوں صورتوں میں متمتع ہو گا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔ اور جس نے حج کے مہینوں میں عمرہ کیا اور اسی سال میں حج کیا اور ان دونوں میں کسی کو فاسد کر دیا تو اس کے ارکان اسی طرح ادا کرتا رہے اور متعہ کی قربانی اس سے ساقط ہو جائے گی یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر تمتع کیا اور قربانی کی تو وہ متعہ کی قربانی نہ ہوگی یہ کنز میں لکھا ہے۔

یعنی تمتع کی قربانی جو اس کے ذمہ واجب ہوتی وہ اس صورت میں ساقط ہو جائے گی کیونکہ وہ اس صورت میں متمتع

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) Kitab al-Hajj

Chapter (8): Regarding the Violations (Sins) of Hajj

This chapter consists of five sections: **Section: (1)**

Concerning the use of fragrance and oils and the penalties they incur. "Fragrance" refers to any substance that possesses a pleasant scent and is commonly recognized as such. This is mentioned in *Siraj al-Wahaj*. Our scholars have stated that substances applied to the body are of three types: 1. The first type includes substances that are inherently fragrant and are classified as pure perfumes, such as musk, camphor, and amber. Their use in any manner necessitates expiation (*Kaffarah*). Jurists have stated that even if used as medicine in the eyes, expiation remains mandatory. 2. The second type includes substances that are neither fragrant in essence nor treated as such, nor do they ever become fragrance, such as animal fat. Whether consumed, rubbed on the skin, or applied to cracked heels, no expiation is required. 3. The third type includes substances that are not fragrances themselves but serve as a base for fragrance and are used both as oils and as medicine, such as olive oil and sesame oil. The ruling depends on their usage: if used as a topical oil (like perfume or for grooming), the rules of fragrance apply; if used for eating or as medicine for cracked heels, the rules of fragrance do not apply. This is recorded in *Bada'i*.

The prohibition of fragrance applies equally to the body, clothing (Loincloth/Izar), and bedding, as stated in *Fath al-Qadir*. If a large amount of fragrance is used, a sacrifice (*Qurbani/Dam*) becomes mandatory; if a small amount is used, charity (*Sadaqah*) is required, according to *Al-Muhit*. Scholars differ on the definition of "little" (*Qalil*) and "much" (*Kathir*). Some scholars consider it "much" if applied to a major limb (like the thigh or shin), while others consider it "much" if it covers one-fourth of a major limb. Imam Abu Ja'far bases it on the quantity of the fragrance itself. The preferred view is to combine these opinions: if the fragrance is weak, the area of the limb is considered; if the fragrance is strong, its inherent intensity is considered (even a small area may require a sacrifice). This is mentioned in *Muhit Sarkhasi* and *Tabyeen*. These rules apply to the body; similar distinctions between little and much apply to clothing and bedding based on common custom (*Urf*). The penalty applies regardless of whether the act was intentional, accidental, voluntary, or forced. Men and women are equal under this ruling. If fragrance is applied to all limbs in one sitting, one sacrifice is due. If applied to different limbs in separate sittings, then according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, expiation is due for each limb...

Footnote: Ghaliya is a type of compound fragrance used by women on the face; in Hindi, it is known as "Ubtan".

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) किताबुल हज

अध्याय (8): हज के दौरान होने वाले गुनाहों (उल्लंघनों) के बयान में

इसमें पाँच अध्याय (फस्लें) हैं: **अध्याय: (1)**

उस चीज़ के बयान में जो खुशबू और तेल लगाने से वाजिब होती है। खुशबू से मुराद वह चीज़ है जिसमें अच्छी महक आती है और लोग उसे खुशबू में शुमार करते हैं। यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। हमारे उलेमा ने कहा है कि जो चीज़ें बदन पर लगाई जाती हैं वे तीन तरह की हैं: 1. पहली किस्म वह है जो असल खुशबू है और खुशबू में ही गिनी जाती है जैसे कस्तूरी (मुश्क), कपूर और अम्बर। इनका इस्तेमाल किसी भी तरह से कर लिया जाए, कफ्फारा वाजिब होगा, यहाँ तक कि फकीहों ने कहा है कि अगर इन चीज़ों को दवा के तौर पर आँख में लगाया जाए तो भी कफ्फारा वाजिब होगा। 2. दूसरी किस्म वह है जिसकी जात में खुशबू नहीं है, न वह खुशबू के हुक्म में है और न ही खुशबू बनती है, जैसे चर्बी। चाहे इसे खाया जाए, मला जाए या फटी एड़ियों में भरा जाए, कफ्फारा वाजिब नहीं होगा। 3. तीसरी किस्म वह है जो खुद तो खुशबू नहीं है लेकिन वह खुशबू की जड़ है और खुशबू व दवा दोनों तौर पर इस्तेमाल होती है, जैसे जैतून और तिल का तेल। यहाँ इस्तेमाल के तरीके को देखा जाएगा। अगर तेल के तौर पर (मालिश आदि) इस्तेमाल किया तो खुशबू का हुक्म होगा, और अगर खाने में या ज़ख्म/फटी एड़ियों में भरा तो खुशबू का हुक्म नहीं होगा। यह 'बदाए' में लिखा है।

खुशबू की मनाही का हुक्म बदन, लुंगी (इज़ार) और बिछौने पर बराबर लागू होता है, यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है। अगर बहुत ज़्यादा खुशबू का इस्तेमाल किया तो कुर्बानी (दम) वाजिब होगी और अगर थोड़ी खुशबू इस्तेमाल की तो सदका वाजिब होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। 'थोड़ी' (क़लील) और 'ज़्यादा' (कसीर) की सीमा पर विद्वानों में मतभेद है। कुछ के अनुसार ज़्यादा का मतलब पूरे बड़े अंग (जैसे जांघ या पिंडली) पर लगाना है, कुछ के अनुसार बड़े अंग के एक-चौथाई हिस्से पर लगाना 'ज़्यादा' है। इमाम अबू जाफ़र के अनुसार यह खुशबू की मात्रा पर निर्भर है। सही बात यह है कि अगर खुशबू हल्की है तो अंग को देखा जाएगा (पूरे अंग पर लगाया तो कुर्बानी, थोड़े पर तो सदका), और अगर खुशबू तेज़ है तो मात्रा को देखा जाएगा (चौथाई अंग पर भी कुर्बानी वाजिब होगी)। यह 'मुहीत सरखसी' और 'तबीन' में लिखा है। यह हुक्म बदन के लिए था। कपड़ों और बिछौने पर भी 'कम और ज़्यादा' का यही नियम लागू होगा। 'कम और ज़्यादा' का फैसला आम रिवाज (उर्फ़) से होगा। अगर रिवाज न हो, तो लगाने वाले की समझ पर निर्भर है। खुशबू लगाने का हुक्म हर हाल में

बराबर है, चाहे जानबूझकर लगाई हो, भूलकर, अपनी खुशी से या दबाव में। मर्द और औरत दोनों के लिए यह हुक्म समान है। अगर एक ही बार में पूरे शरीर पर खुशबू लगाई तो एक कुर्बानी वाजिब होगी, और अगर अलग-अलग बैठकों (मजलिसों) में अलग-अलग अंगों पर लगाई तो इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार हर अंग के बदले कफ्फारा...

'गालिया' एक प्रकार की सुगंधित मिश्रित वस्तु है जिसे महिलाएँ चेहरे पर मलती हैं, जिसे हिंदी में 'उबटन' कहते हैं।

باب (۸) حج کے گناہوں کے بیان میں

اس میں پانچ فصلیں ہیں: **فصل: (۱)**

اس چیز کے بیان میں جو خوشبو اور تیل لگانے سے واجب ہوتی ہے خوشبو سے مراد وہ چیز ہے جس میں اچھی بو آتی ہے اور مخلص اس کو خوش بو میں شمار کرتے ہیں یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے ہمارے اصحاب نے کہا ہے کہ جو چیزیں بدن پر لگائی جاتی ہیں وہ تین قسم کی ہیں ایک قسم وہ ہے جو جزوی خوشبو ہے اور خوشبو میں ہی گنی جاتی ہے جیسے کہ مشک اور کافور اور عنبر اور اسی طرح کی اور چیزیں ان کا استعمال کسی طرح سے کر لے کفارہ واجب ہو گا یہاں تک کہ فقہا نے کہا ہے کہ اگر ان چیزوں کو بطور دوا کے آنکھ میں لگایا تو کفارہ واجب ہو گا دوسری قسم وہ ہے جس کی ذات میں خوشبو نہیں اور نہ خوشبو کے حکم میں ہے اور نہ کسی طرح خوشبو بنتی ہے جیسے چربی پس خواہ اس کو کھائے یا ملے یا پاؤں کی بوائی میں بھرے تو کفارہ واجب نہ ہو گا ایک قسم وہ ہے جو اپنی ذات سے خوشبو نہیں ہے لیکن وہ خوشبو کی اصل ہے اور خوشبو کے طور پر بھی کام میں آتی ہے اور دوا کے طور پر بھی استعمال کی جاتی ہے جیسے زیتون اور تل کا تیل تو استعمال کا اعتبار ہو گا اگر اس کو تیل لگانے کے طور پر استعمال کیا ہے تو خوشبو کا حکم ہو گا اور اگر کھانے میں یا بوائی کے اندر بھرنے میں استعمال کیا ہے تو اس کے واسطے خوشبو کا حکم نہ ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔

خوشبو کے منع ہونے کا حکم بدن اور ازار اور بچھونے میں برابر ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر بہت سی خوشبو کا استعمال کیا تو قربانی واجب ہو گی اور اگر تھوڑی خوشبو کا استعمال کیا تو

صدقہ واجب ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے قلیل اور کثیر کی حد میں مشائخ کا اختلاف ہے بعض مشائخ نے کثرت کا اعتبار بڑے عضو سے کیا ہے جیسے ران اور پنڈلی اور بعض مشائخ نے کثرت کا اعتبار بڑے عضو کی چوتھائی سے کیا ہے اور شیخ امام ابو جعفر نے قلت اور کثرت کا اعتبار اصل خوشبو سے کیا ہے یعنی اگر اصل میں خوشبو اس قدر ہو جس کو لوگ بہت سمجھتے ہیں جیسے دو چلو گلاب اور ایک چلو غالیہ اور مشک تو وہ کثیر ہے اور جس کو لوگ کثیر نہیں سمجھتے وہ قلیل ہے اور صحیح یہ ہے کہ ان دونوں قولوں میں موافقت کی جائے اور یوں کہا جائے کہ اگر خوشبو تھوڑی ہو تو عضو سے اس کا اعتبار کیا جائے گا خوشبو کی ذات کا اعتبار نہ کیا جائے گا پس اگر اس کو سارے عضو پر لگا دے گا تو کثیر ہو گی اور قربانی لازم ہو گی اور تھوڑے عضو پر لگا دے گا تو صدقہ واجب ہو گا اور اگر اس میں خوشبو بہت آتی ہو تو خوشبو کی ذات کا اعتبار ہے عضو کا اعتبار نہیں پس اگر چوتھائی عضو پر لگا دے گا تو قربانی واجب ہو گی یہ محیط سرخسی اور تبیین میں لکھا ہے یہ حکم بدن پر خوشبو لگانے کا تھا اور اگر کپڑے اور بچھونے پر خوشبو لگائی تو اس میں بھی ہر حال میں قلت اور کثرت کا اعتبار ہو گا اور قلیل اور کثیر میں فرق یہ ہے کہ جس کو عرف میں کثیر سمجھتے ہوں وہ کثیر ہے جس کو قلیل سمجھتے ہوں وہ قلیل ہے اور اگر عرف مقرر نہ ہو تو خوشبو لگانے والا جس کو کثیر سمجھے وہ کثیر ہے اور جس کو قلیل سمجھے وہ قلیل ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور خوشبو کے اجزا سب صورتوں میں برابر ہیں خواہ عمداً لگائی ہو خواہ بھول کر لگائی ہو یا اپنی خوشی سے لگائی ہو یا کسی کی زبردستی سے لگائی ہو اور عورت اور مرد اس حکم میں برابر ہیں یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر تمام اعضا پر خوشبو لگائی تو ایک ہی قربانی واجب ہو گی اس لئے کہ جنس ایک ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر ہر عضو پر جدا جدا مجلس میں خوشبو لگائی تو امام ابو حنیفہ اور امام ابو یوسف کے نزدیک ہر عضو کے عوض کفارہ...

غالیہ ایک قسم کی خوشبودار مرکب چیز ہے جس کو عورتیں چہرہ پر ملتی ہیں ہندی میں ابٹن بولتے ہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 77 Kitab al-Hajj

...will be mandatory. According to Imam Muhammad (RA), if a person has already paid the expiation (Kaffarah) for the first limb, a sacrifice (Qurbani) will be mandatory for the second limb. If the expiation for the first limb has not been given, then one sacrifice is sufficient. This is written in Siraj al-Wahaj.

If a person dyes their head with henna, a sacrifice becomes mandatory. This ruling applies if the henna is thin and runny. If thick henna is applied to the head, two sacrifices become mandatory: one for using perfume and the other for covering the head. This is stated in 'Al-Kafi'. If the head is dyed with Wasma (indigo dye), nothing becomes mandatory. It is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that if Wasma dye is applied to the head for the treatment of a headache, a penalty (Jaza) will be mandatory because it covers the head; this is the correct view, as written in Hidaya. One should not comb the head and beard with a comb. If done, a sacrifice will be mandatory according to Imam Abu Hanifa (RA). If a person in the state of Ihram bathes with *Ashnan* (a cleaning herb/soap) and it contains no perfume, and if it is such that an observer would call it *Ashnan*, then charity (Sadaqah) is mandatory. If an observer would call it perfume, then a sacrifice is mandatory. This is written in Fatawa Qazi Khan.

If perfume is applied to an entire limb, a sacrifice is mandatory whether the intention was to apply perfume or not. If less than that is applied, Sadaqah is mandatory. If the perfume was touched but did not stick, nothing is mandatory. It is narrated from Imam Muhammad (RA) that if a person applies perfumed kohl once or twice, Sadaqah is mandatory, and if applied many times, a sacrifice is mandatory. This is written in Siraj al-Wahaj. If perfume is applied to different parts of limbs, they shall all be added up. If the total is equal to one full limb, a sacrifice is mandatory; otherwise, Sadaqah is mandatory. If medicine containing perfume is applied to a wound, and then another wound occurs and medicine is applied to both together, the expiation for the second wound will not be mandatory until the first wound heals. This is written in Bahr al-Raiq. If a perfumed substance is cooked in food and its nature changes, nothing is mandatory for the person in Ihram upon eating it, whether it smells of perfume or not. This is written in Bada'i. If a perfumed substance is mixed into food without cooking, and the perfume is the minor component (subordinate), nothing is mandatory; however, if the smell remains, it is disliked (Makruh). If the perfume is the dominant component, a penalty is mandatory. If a perfumed substance is mixed into a drink and the perfume is dominant, a sacrifice is

mandatory; otherwise, Sadaqah is mandatory. However, if drunk many times, a sacrifice becomes mandatory. This is written in Nahr al-Faiq. If pure perfume is consumed without being mixed into food, and if the amount is large, a sacrifice is mandatory. This is written in Bada'i. If a person enters a house that has been perfumed and their clothes start smelling of it, nothing is mandatory because they did not derive benefit themselves. However, if they intentionally scented their clothes and they began to smell strongly, a sacrifice is mandatory; if the smell is faint, Sadaqah is mandatory because benefit was derived. If no scent remained in the clothes, nothing is mandatory. This is written in Muheet-e-Sarkhasi. If oil is applied to the body, and it is perfumed oil like violet oil or any scented oil, and it covers an entire limb, a sacrifice is mandatory. Even if the oil is not scented, such as olive or sesame oil, a sacrifice is still mandatory according to the saying of Imam Abu Hanifa (RA). This is written in Bada'i. When a penalty becomes mandatory due to applying perfume, it is also mandatory to remove it from the body or clothes. If it is not removed after paying the expiation, there is a difference of opinion regarding a second sacrifice being mandatory. The clearer view (Azhar) is that a second sacrifice becomes mandatory due to its persistence. This is written in Bahr al-Raiq. Smelling flowers, perfumed items, or fragrant flowers does not make anything mandatory, but smelling them is disliked (Makruh). This is written in Ghayat al-Saruji Sharh Hidaya.

If musk, camphor, or amber is tied into the corner of one's waist-wrap (Izar), a ransom (Fidya) becomes mandatory. If aloe wood ('Oud) is tied, nothing is mandatory, even if...

---

1. As is the custom of drinking rose water, kewra, etc., mixed with water.

वाजिब होगा और इमाम मुहम्मद के नज़दीक अगर पहले अंग का कफ़्फ़ारा दे चुका था तो दूसरे अंग के बदले कुर्बानी वाजिब होगी और अगर पहले अंग का कफ़्फ़ारा नहीं दिया है तो एक ही कुर्बानी काफी है, यह सिराजुल वहाज में लिखा है।

अगर सिर पर मेहंदी से खिज़ाब किया तो कुर्बानी वाजिब होगी, यह हुक्म उस सूरत में है कि वह मेहंदी पतली बहती हुई हो और अगर गाढ़ी सिर पर लगाई तो दो कुर्बानियां वाजिब होंगी, एक खुशबू मिलने की दूसरी सिर ढकने की, यह 'काफी' में लिखा है और अगर सिर पर वस्मा (एक प्रकार का रंग) से खिज़ाब किया तो कुछ वाजिब न होगा और इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि अगर सिर पर वस्मा का खिज़ाब सिरदर्द के इलाज के लिए लगाया तो उस पर जज़ा (जुर्माना) लाज़िम होगी क्योंकि इससे सिर ढक जाता है, यही सही है, यह हिदाया में लिखा है। सिर और दाढ़ी को कंघी से न धोए और अगर धोया तो इमाम अबू हनीफा के नज़दीक कुर्बानी लाज़िम होगी और अगर एहराम वाला अश्नान (एक प्रकार की जड़ी-बूटी या साबुन) से नहाया और उसमें खुशबू न हो तो अगर वह ऐसी हो कि देखने वाला उसे अश्नान कहे तो उस पर सदक़ा लाज़िम होगा और अगर देखने वाला उसे खुशबू कहे तो कुर्बानी लाज़िम होगी, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

और खुशबू एक पूरे अंग पर लगाए तो कुर्बानी लाज़िम होगी चाहे खुशबू लगाने का इरादा करे या न करे और अगर इससे कम लगाए तो सदक़ा वाजिब होगा और अगर खुशबू को छुआ और वह लगी नहीं तो कुछ वाजिब न होगा और इमाम मुहम्मद से यह रिवायत है कि अगर किसी व्यक्ति ने खुशबू का सुरमा एक या दो बार लगाया तो उस पर सदक़ा वाजिब होगा और अगर बहुत बार लगाया तो कुर्बानी वाजिब होगी, यह सिराजुल वहाज में लिखा है और अगर खुशबू अंगों पर अलग-अलग लगाई तो वह सब जमा की जाएगी, फिर अगर वह सब एक पूर्ण अंग के बराबर हो तो उस पर कुर्बानी वाजिब होगी अन्यथा सदक़ा वाजिब होगा। और अगर ज़ख्म में ऐसी दवा लगाई जिसमें खुशबू थी फिर एक दूसरा ज़ख्म पैदा हुआ और उन दोनों ज़ख्मों में साथ दवा लगाई, तो जब तक पहला ज़ख्म अच्छा न हो जाएगा दूसरे ज़ख्म का कफ़्फ़ारा उस पर वाजिब न होगा, यह बहरुल राइक़ में लिखा है। अगर खुशबू की चीज़ किसी खाने में पक गई और बदल गई तो एहराम वाले पर उसके खाने से कुछ वाजिब न होगा चाहे उसमें खुशबू आती हो या न आती हो, यह बदाइअ में लिखा है। और अगर खुशबू की चीज़ को किसी खाने की चीज़ में बिना पकाए मिला दिया तो अगर खुशबू की चीज़ कम (मगलूब)

है तो कुछ वाजिब न होगा लेकिन अगर खुशबू आती होगी तो मकरूह है और अगर खुशबू ज़्यादा (ग़ालिब) हो तो जज़ा वाजिब होगी और अगर खुशबू की चीज़ को पीने की चीज़ में मिलाया तो अगर खुशबू ग़ालिब होगी तो कुर्बानी लाज़िम होगी अन्यथा सदक़ा लाज़िम होगा, लेकिन अगर बहुत बार पियेगा तो कुर्बानी लाज़िम होगी, यह नहरुल फ़ाइक़ में लिखा है। और अगर शुद्ध खुशबू की चीज़ बिना किसी खाने में मिलाए खाए तो अगर बहुत है तो कुर्बानी लाज़िम होगी, यह बदाइअ में लिखा है। अगर किसी ऐसे घर में दाखिल हुआ जो खुशबू से महकाया गया था और उसके कपड़ों में खुशबू आने लगी तो उस पर कुछ वाजिब न होगा क्योंकि उसने खुद इसका फायदा नहीं लिया, लेकिन अगर कपड़ों को महकाया और उसमें खुशबू आने लगी तो अगर बहुत खुशबू आने लगी तो कुर्बानी वाजिब होगी और अगर थोड़ी है तो सदक़ा वाजिब होगा क्योंकि खुद उससे फायदा लिया और अगर कपड़ों में कुछ खुशबू न बसी तो कुछ वाजिब न होगा, यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। अगर बदन पर तेल लगाया तो अगर खुशबू का तेल है जैसे रोगन-ए-बनफशा और खुशबूदार तेल तो अगर पूरे अंग को लगा देगा तो कुर्बानी वाजिब होगी और अगर वह तेल खुशबूदार नहीं है जैसे जैतून और तिल का तेल तो भी इमाम अबू हनीफा के कौल के अनुसार कुर्बानी लाज़िम होगी, यह बदाइअ में लिखा है। जब खुशबू लगाने की वजह से जज़ा लाज़िम हो तो उसे बदन या कपड़े से दूर करना भी लाज़िम है और अगर कफ़्फ़ारा देने के बाद उसे दूर न किया तो दूसरी कुर्बानी के वाजिब होने में मतभेद है, अधिक स्पष्ट (अज़हर) यह है कि उसके बाकी रहने की वजह से दूसरी कुर्बानी वाजिब होगी, यह बहरुल राइक़ में लिखा है। और फूलों और खुशबू की चीज़ों और खुशबूदार फूलों के सूंघने से कुछ लाज़िम नहीं होता लेकिन उनका सूंघना मकरूह है, यह ग़ायत-उस-सरूजी शरह हिदाया में लिखा है।

अगर मुश्क या काफ़ूर या अम्बर अपनी लुंगी (अज़ार) के किनारे में बांध लिया तो फ़िद्या लाज़िम होगा और अगर ऊद बांधा तो कुछ लाज़िम न होगा चाहे...

---

1. जैसा कि दस्तूर है कि गुलाब जल और केवड़ा वगैरह पानी मिलाकर पीते हैं।

واجب ہوگا اور امام محمدؒ کے نزدیک اگر اول عضو کا کفارہ دے چکا تھا تو دوسرے عضو کے بدلے قربانی واجب ہوگی اور اگر اول عضو کا کفارہ نہیں دیا ہے تو ایک ہی قربانی کافی ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

اگر سر مہندی سے خضاب کیا تو قربانی واجب ہوگی یہ حکم اس صورت میں ہے کہ وہ مہندی پتلی بہتی ہوئی ہو اور اگر گاڑھی سر پر لگائی تو دو قربانیاں واجب ہوں گی ایک خوشبو ملنے کی دوسری سر ڈھکنے کی یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر سر پر دسمہ سے خضاب کیا تو کچھ واجب نہ ہوگا اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ اگر سر پر دسمہ کا خضاب درد سر کے علاج کے واسطے لگایا تو اس پر جزا لازم ہوگی اس لئے کہ اس سے سر ڈھک جاتا ہے یہی صحیح ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے سر اور داڑھی کو کنگھی سے نہ دھوئے اور اگر دھویا تو امام ابو حنیفہؒ کے نزدیک قربانی لازم ہوگی اور اگر صاحبِ احرام اشنان سے نہائے اور اس میں خوشبو نہ ہو تو اگر وہ ایسی ہو کہ دیکھنے والا اس کو اشنان کہے تو اس پر صدقہ لازم ہوگا اور اگر دیکھنے والا اس کو خوشبو کہے تو قربانی لازم ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اور خوشبو ایک پورے عضو پر لگائے تو قربانی لازم ہوگی خواہ خوشبو لگانے کا قصد کرے یا نہ کرے اور اگر اس سے کم لگائے تو صدقہ واجب ہوگا اور اگر خوشبو کو چھوا اور وہ لگی نہیں تو کچھ واجب نہ ہوگا اور امام محمدؒ سے یہ روایت ہے کہ اگر کسی شخص نے خوشبو کا سرمہ ایک یا دو بار لگایا تو اس پر صدقہ واجب ہوگا اور اگر بہت بار لگایا تو قربانی واجب ہوگی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر خوشبو اعضا پر جدا جدا لگائی تو وہ سب جمع کی جائے گی پس اگر

وہ سب ایک عضو کامل کے برابر ہو تو اس پر قربانی واجب ہوگی ورنہ صدقہ واجب ہوگا اور اگر زخم میں ایسی دوا لگائی جس میں خوشبو تھی پھر ایک دوسرا زخم پیدا ہوا اور ان دونوں زخموں میں ساتھ دوا لگائی پس جب تک پہلا زخم اچھا نہ ہو جائے گا دوسرے زخم کا کفارہ اس پر واجب نہ ہوگا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگر خوشبو کی چیز کسی کھانے میں پک گئی اور متغیر ہوگئی تو صاحبِ احرام پر اس کے کھانے سے کچھ واجب نہ ہوگا خواہ اس میں خوشبو آتی ہو یا نہ آتی ہو یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر خوشبو کی چیز کو کسی کھانے کی چیز میں بغیر پکائے ملا دیا تو اگر خوشبو کی چیز مغلوب ہے تو کچھ واجب نہ ہو گا لیکن اگر خوشبو آتی ہو گی تو مکروہ ہے اور اگر خوشبو غالب ہو تو جزا واجب ہوگی اور اگر خوشبو کی چیز کو پینے کی چیز میں ملایا تو اگر خوشبو غالب ہو گی تو قربانی لازم ہوگی ورنہ صدقہ لازم ہوگا لیکن اگر بہت بار پئے گا تو قربانی لازم ہوگی یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اگر اصل خوشبو کی چیز بغیر کسی کھانے میں ملائے کھائے تو اگر بہت ہے تو قربانی لازم ہوگی یہ بدائع میں لکھا ہے اگر کسی ایسے گھر میں داخل ہوا جو خوشبو میں بسایا گیا تھا اور اس کے کپڑوں میں خوشبو آنے لگی تو اس پر کچھ واجب نہ ہوگا اس لئے کہ خود اس نے کوئی نفع نہیں لیا لیکن اگر کپڑوں کو بسایا اور اس میں خوشبو آنے لگی تو اگر بہت خوشبو آنے لگی تو قربانی واجب ہوگی اور اگر تھوڑی ہے تو صدقہ واجب ہوگا اس لئے کہ خود اس سے نفع لیا اور اگر کپڑوں میں کچھ خوشبو نہ بسی تو کچھ واجب نہ ہوگا یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے اگر بدن پر تیل لگایا تو اگر خوشبو کا تیل ہے جیسے روغنِ بنفشہ اور خوشبو دار تیل تو اگر پورے عضو کو لگادے گا تو قربانی واجب ہوگی اور اگر وہ تیل خوشبو دار نہیں ہے جیسے زیتون اور تل کا تیل تو بھی امام ابو حنیفہؒ کے قول کے بموجب قربانی لازم ہوگی یہ بدائع میں لکھا ہے جب خوشبو لگانے کی وجہ سے جزا لازم ہو تو اس کا بدن یا کپڑے سے دور کرنا بھی لازم ہے اور اگر کفارہ دینے کے بعد اس کو دور نہ کیا تو دوسری قربانی کے واجب

ہونے میں اختلاف ہے اظہر یہ ہے کہ اس کے باقی رہنے کی وجہ سے دوسری قربانی واجب ہوگی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور پھول اور خوشبو کی چیزیں اور خوشبو دار پھولوں کے سونگھنے سے کچھ لازم نہیں ہوتا لیکن ان کا سونگھنا مکروہ ہے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے

اگر مشک یا کافور یا عنبر اپنی اپنی ازار کے کنارے میں باندھ لیا تو فدیہ لازم ہوگا اور اگر عود باندھا تو کچھ لازم نہ ہو گا اگر چہ اس

---

۱ جیسے دستور ہے کہ عرقِ گلاب و کیوڑہ وغیرہ پانی ملا کر پیتے ہیں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) 78 Kitab-ul-Hajj (Book of Pilgrimage)

...aroma comes. If one sits in a perfumer's shop or a place where incense is burnt, there is no harm, but sitting there specifically to smell the perfume is Makruh (disliked). There is no harm for a Muhrim (a person in the state of Ihram) to eat 'Khabis'. Khabis is a type of halwa in which saffron is added; this is mentioned in 'Siraj-ul-Wahaj'. If perfume was applied before Ihram and then after entering Ihram, it moved from one part of the body to another, by consensus, nothing becomes obligatory (as a penalty); this is mentioned in 'Bahr-ul-Raiq'.

Section: (2) Regarding Clothing.

If a Muhrim wears sewn clothes according to habit for a full day and night, a sacrifice (Qurbani/Dam) becomes obligatory. If worn for less than that, charity (Sadaqah) is mandatory. This is mentioned in 'Al-Muhit'. It is the same whether worn out of forgetfulness or intentionally, and whether one knows the ruling on this matter or not. Whether worn by choice or under compulsion, this is mentioned in 'Bahr-ul-Raiq'. If one places a Qaba (cloak) over both shoulders without putting hands into the sleeves, nothing is obligatory. Similarly, if one wears a Taylasan (wrap) and does not fasten its buttons, the same ruling applies. However, if the buttons of the Qaba or Taylasan are fastened for an entire day, a sacrifice becomes mandatory. If a sheet or lower garment (Izar) is tied with a rope for a full day, nothing is obligatory, but it is Makruh; this is mentioned in 'Fath-al-Qadir'.

If a Muhrim wears sewn clothing for several days and does not remove it at all during the day or night, by consensus (Ijma'), one sacrifice is sufficient. But if, after performing the sacrifice, one wears it again for another full day, another sacrifice becomes obligatory by consensus, because continuing to wear it is treated as wearing a new garment. Thus, if someone puts on Ihram while wearing sewn clothes and continues wearing them for a full day after entering Ihram, a sacrifice becomes mandatory. If they take it off with the intention of leaving it and then wear it again, if they have already paid the first expiation (Kaffarah), a second one becomes mandatory by consensus. If they haven't paid the first expiation, then according to the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf (RA), two expiations are mandatory.

If one wears it during the day and takes it off at night, but without the intention of abandoning it, by consensus only one sacrifice is mandatory; this is mentioned in 'Sharh-e-Tahawi'. If one wears a shirt[1] for part of the day, then trousers, then socks,

and then a cap on the same day, one expiation is mandatory; this is mentioned in 'Al-Muhit-us-Sarkhi'. If a Muhrim covers their head or face for a full day, a sacrifice is mandatory, and if for less than a day, Sadaqah is mandatory; this is mentioned in 'Al-Khulasah'. Similarly, if the head or face is covered for a whole night, the same ruling applies, whether done intentionally, out of forgetfulness, or while asleep; this is mentioned in 'Siraj-ul-Wahaj'. If a quarter of the head or more is covered for a day, sacrifice is mandatory, and if less than that is covered, Sadaqah is mandatory; this is the famous narration mentioned in 'Al-Muhit'.

Tying a bandage or strip on the head without illness is Makruh. If a bandage is tied for a whole day, Sadaqah is mandatory; this is mentioned in 'Sharh-e-Tahawi'. If a bandage is tied elsewhere on the body, even if it is a lot, nothing is mandatory, but doing so without an excuse is Makruh; this is mentioned in 'Fath-al-Qadir'. If a Muhrim places something on their head, if it is something that does not typically cover the head like a tray, a vessel, or a grain measure, nothing is mandatory. But if it belongs to the category of cloth items that cover the head, a penalty (Jaza) becomes mandatory; this is mentioned in 'Al-Muhit'. If someone else, whether a Muhrim or non-Muhrim, dresses a Muhrim in sewn or perfumed clothes, by consensus nothing is mandatory upon...

[1]- In Arabic, 'Qamis' refers to a kurta (tunic/shirt).

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (2) 78 किताबुल हज

...की खुशबू आती हो। अगर अत्तार की दुकान या ऐसी जगह बैठे जहाँ खुशबू की धूनी दी गई हो तो कोई हर्ज नहीं, लेकिन खुशबू सूंघने के लिए वहाँ बैठना मकरूह (नापसंद) है। मोहरिम (एहराम की हालत में व्यक्ति) के लिए 'खबीस' खाने में कोई हर्ज नहीं। खबीस एक हलवा होता है जिसमें ज़ाफ़रान डाली जाती है, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। अगर एहराम से पहले खुशबू लगाई और फिर एहराम के बाद वह शरीर के एक हिस्से से दूसरे हिस्से में चली गई, तो सर्वसम्मति से कुछ भी वाजिब (अनिवार्य) नहीं होगा, यह 'बहरुल रैक़' में लिखा है।

अध्याय: (2) कपड़ों के बयान में।

अगर मोहरिम आदत के मुताबिक एक दिन और रात तक सिले हुए कपड़े पहने, तो कुर्बानी (दम) वाजिब होगी। और अगर इससे कम समय के लिए पहने, तो सदक़ा लाज़िम होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। यह बराबर है कि उसने भूलकर पहना हो या जानबूझकर, और चाहे वह इस मसले का हुक्म जानता हो या न जानता हो। अपनी इच्छा से पहना हो या किसी की ज़बरदस्ती से, यह 'बहरुल रैक़' में लिखा है। अगर उसने अपने दोनों कंधों पर क़बा (एक प्रकार का चोगा) डाल ली और दोनों हाथ आस्तीन में नहीं डाले, तो उस पर कुछ वाजिब नहीं होगा। इसी तरह अगर 'तयलसान' (एक प्रकार की चादर) पहनी और उसके बटन नहीं लगाए, तो भी यही हुक्म है। और अगर क़बा या तयलसान के बटन एक पूरे दिन लगाए रखे, तो कुर्बानी लाज़िम होगी। और अगर चादर या लुंगी (इज़ार) को एक पूरे दिन किसी रस्सी से बांधा, तो कुछ वाजिब नहीं होगा लेकिन मकरूह है, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है।

अगर मोहरिम ने सिले हुए कपड़े कई दिन पहने, और अगर उसने दिन-रात में उन्हें कभी नहीं निकाला, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से एक ही कुर्बानी काफ़ी है। और अगर कुर्बानी करने के बाद फिर एक पूरे दिन तक पहना, तो सर्वसम्मति से दूसरी कुर्बानी वाजिब होगी क्योंकि इसे जारी रखना दूसरे लिबास के हुक्म में है। इसी तरह अगर कोई सिले हुए कपड़े पहनकर एहराम बांधे और एहराम के बाद पूरे एक दिन उसी को पहने रहे, तो उस पर कुर्बानी लाज़िम होती है। और अगर उसे उतार दिया और उसे छोड़ने का इरादा किया, फिर दोबारा पहना, तो अगर पहले का कफ़्फ़ारा दे चुका है, तो सर्वसम्मति से दूसरा कफ़्फ़ारा लाज़िम होगा। और अगर पहले का कफ़्फ़ारा नहीं दिया है, तो इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार उस पर दो कफ़्फ़ारे लाज़िम होंगे।

और अगर वह दिन में पहनता हो और रात को उतार देता हो लेकिन छोड़ने के इरादे से नहीं उतारता हो, तो सर्वसम्मति से एक ही कुर्बानी लाज़िम होगी, यह 'शराह तहावी' में लिखा है। और अगर दिन के किसी हिस्से में कमीज़[1] पहनी, फिर उसी दिन पायजामा पहना, फिर उसी दिन मोज़े पहने और टोपी पहनी, तो एक कफ़्फ़ारा वाजिब होगा, यह 'मुहीत सरखी' में लिखा है। अगर मोहरिम एक पूरे दिन अपना सिर या चेहरा ढके तो उस पर कुर्बानी लाज़िम होगी और एक दिन से कम ढके तो सदक़ा लाज़िम होगा, यह 'खुलासा' में लिखा है। इसी तरह अगर पूरी रात सिर या चेहरा ढका रहे तो भी यही हुक्म है, चाहे जानबूझकर ढका हो या भूलकर या नींद में, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। और अगर सिर का एक चौथाई हिस्सा या उससे ज़्यादा एक दिन तक ढका रहा, तो उस पर कुर्बानी वाजिब होगी, और अगर इससे कम ढका रहा तो सदक़ा वाजिब होगा, मशहूर रिवायत में यही ज़िक्र है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

बिना बीमारी के सिर पर पट्टी बांधना मकरूह है। अगर पूरे दिन पट्टी बांधी तो सदक़ा वाजिब होगा, यह 'शराह तहावी' में लिखा है। और अगर शरीर के किसी दूसरे स्थान पर पट्टी बांधी तो चाहे वह ज़्यादा ही क्यों न हो, कुछ वाजिब नहीं होगा लेकिन बिना किसी बहाने के ऐसा करना मकरूह है, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। अगर मोहरिम ने अपने सिर पर कोई चीज़ रखी, तो अगर वह ऐसी चीज़ है जिससे सिर नहीं ढका जाता जैसे परात या बर्तन या अनाज नापने का पैमाना, तो उस पर कुछ वाजिब नहीं होगा। और अगर वे कपड़े की श्रेणी की चीज़ें हैं जिनसे सिर ढका जाता है, तो जज़ा (जुर्माना) लाज़िम होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर किसी मोहरिम या गैर-मोहरिम ने उसे सिला हुआ या खुशबू लगा हुआ कपड़ा पहना दिया, तो सर्वसम्मति से उस पर कुछ वाजिब नहीं...

[1]- अरबी में कमीज़ कुर्ते को कहते हैं।

کی خوشبو آتی ہو اگر عطار کی دکان یا ایسی جگہ بیٹھے جہاں خوشبو کی دھونی دی گئی ہو کچھ مضائقہ نہیں لیکن خوشبو سونگھنے کے واسطے وہاں بیٹھنا مکروہ ہے صاحب احرام کو خبیص کھانے میں مضائقہ نہیں خبیص ایک حلوا ہوتا ہے جس میں زعفران ڈالی جاتی ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر احرام سے پہلے خوشبو لگائی پھر وہ احرام کے بعد اس کے بدن سے دوسری جگہ منتقل ہو گئی تو بالاتفاق کچھ واجب نہ ہو گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

فصل: (2) لباس کے بیان میں .

اگر صاحب احرام سلے ہوئے کپڑے عادت کے بموجب ایک دن رات تک پہنے تو قربانی واجب ہو گی اور اگر اس سے کم پہنے تو صدقہ لازم ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے برابر ہے کہ بھول کر پہنے یا جان کر پہنے اور اس مسئلہ کا حکم جانتا ہو یا نہ جانتا ہو اور اپنے اختیار سے پہنے یا کسی کی زبردستی سے پہنے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگر اپنے دونوں مونڈھوں میں قبا داخل کی اور دونوں ہاتھ آستینوں میں نہ ڈالے تو اس پر کچھ واجب نہ ہو گا اسی طرح اگر طیلسان پہنی اور اس کی گھنڈیاں نہ لگائیں تو بھی یہی حکم ہے اور اگر قبا یا طیلسان کی گھنڈیاں ایک دن بھر لگائیں تو قربانی لازم ہوگی اور اگر چادر یا ازار کو ایک دن بھر کسی رسی سے باندھا تو کچھ واجب نہ ہو گا لیکن مکروہ ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر صاحب احرام سلا ہوا کپڑا کئی دن پہنے پس اگر اس نے رات دن میں کبھی نہ نکالا تو بالا جماع ایک قربانی کافی ہے اور اگر قربانی کرنے کے بعد پھر ایک پورے دن بھر پہنا تو بالا جماع دوسری قربانی واجب ہو گی اس لئے کہ اس پر مداومت کرنا دوسرے لباس کے حکم میں ہے چنانچہ اگر کوئی سلے ہوئے کپڑے پہن کر

احرام باندھے اور احرام کے بعد پورے ایک دن اسی کو پہنے رہے تو اس پر قربانی لازم ہوتی ہے اور اگر اس کو نکال لیا اور اس کے چھوڑنے کا ارادہ کیا پھر پہنا تو اگر اول کا کفارہ دے چکا ہے تو اس پر بالاجماع دوسرا کفارہ لازم ہو گا اور اگر اول کا کفارہ نہیں دیا ہے تو امام ابو حنیفہ اور امام ابو یوسفؒ کے قول کے بموجب اس پر دو کفارے لازم ہوں گے اور اگر اس کو دن میں پہنتا ہوا اور رات کو نکال لیتا ہو لیکن چھوڑنے کے ارادہ سے نہ نکالتا ہو تو بالاجماع ایک ہی قربانی لازم ہو گی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر ایک دن کے کچھ حصہ میں قمیص[1] پہنی پھر اسی دن پائجامہ پہنا پھر اسی دن موزے پہنے اور ٹوپی اوڑھی تو ایک کفارہ واجب ہو گا یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اگر ایک دن بھر صاحب احرام اپنا سر یا منہ ڈھکے تو اس پر قربانی لازم ہو گی اور ایک دن سے کم ڈھکے تو صدقہ لازم ہو گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اسی طرح اگر پوری رات سر یا منہ ڈھکا تو بھی یہی حکم ہے خواہ جان کر ڈھکا ہو یا بھول کر یا سوتے میں ڈھکا ہو یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر چوتھائی سر یا اس سے زیادہ ایک دن ڈھکا تو اس پر قربانی واجب ہو گی اور اگر اس سے کم ڈھکا تو صدقہ واجب ہو گا روایت مشہور میں یہی مذکور ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور بغیر بیماری کے سر پر پٹہ یا پٹی باندھنا مکروہ ہے اور اگر پورے دن بھر پٹی باندھی تو صدقہ واجب ہو گا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر اپنے بدن پر دوسری جگہ پٹی باندھی تو اگرچہ بہت ہو کچھ واجب نہ ہو گا لیکن بغیر عذر ایسا کرنا مکروہ ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر صاحب احرام نے کوئی چیز اپنے سر پر رکھی تو اگر وہ ایسی چیز ہے جس سے سر نہیں ڈھکتا کرتے جیسے طشت اور برتن اور گیہوں کے ٹاپنے کا پیانہ اور مثل اس کے اور چیزیں تو اس پر کچھ واجب نہ ہو گا اور اگر کپڑے کی قسم سے ایسی چیزیں ہیں جن سے سر ڈھکتے ہیں تو جزا لازم ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے اگر صاحب احرام والے یا بے احرام والے کو سلا ہوا یا خوشبو لگا ہوا کپڑا پہنا دے تو بالاجماع اس پر کچھ واجب نہ۔۔۔

[1]- قمیص عربی میں کرتہ کو کہتے ہیں۔

...will be; this is written in *Zahiriyah*. **If a person in Ihram knowingly wears extra garments?** If a person in *Ihram* was compelled by necessity to wear stitched clothing and, where wearing one garment was sufficient, he wore two, then only one *kaffarah* (expiation) will be obligatory, and that is the expiation for necessity. For example, if he was forced to wear a shirt and he wore two shirts, or a shirt and a cloak, or if a cap was necessary and he wore a turban along with the cap, only one *kaffarah* will be obligatory. However, if he wore two garments on two different occasions, where one was a site of necessity and the other was not—for instance, if he needed a turban or a cap but wore a shirt with both, or did something similar—then two expiations will be mandatory: one for necessity and one for choice. If he was wearing clothing due to necessity, then that necessity ceased, yet he continued to wear it for a day or two; as long as there is doubt about the cessation of necessity, only the expiation for necessity remains obligatory. But once he is certain that the necessity has ended, two expiations become mandatory: one for necessity and one for choice. This is stated in *Badai'*. The underlying principle in these matters is that any excess in the site of necessity is considered a sin, or rather, it is deemed part of the overall necessity. But if there is excess anywhere other than the site of necessity, it is considered a new sin. This is written in *Muheet* and *Zakhira*. If a person in *Ihram* falls ill or develops a fever, and requires clothing at some times but not others, only one *kaffarah* will be mandatory until that illness subsides. If the fever subsides and then returns, or if that illness ends and another one begins, then according to the views of Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), two expiations will be mandatory. This is stated in *Sharh Tahawi*. Furthermore, if one faces an enemy and needs to wear clothing, and does so, then the enemy leaves and he removes the clothes, but the enemy returns—provided the enemy had not left their position and he was fighting them with weapons by day and resting by night—then only one *kaffarah* remains obligatory until the excuse is removed. The core principle in these issues is to determine whether the necessity for wearing clothing is singular or multiple; the form of the dress itself is not the deciding factor. This is written in *Badai'*.

Section: (3) Regarding Shaving the Head and Trimming Nails If one shaves the head without necessity, a sacrifice (*Qurbani*) becomes obligatory; nothing other than sacrifice can serve as expiation. This is mentioned in *Sharh Tahawi*. According to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA), shaving the head is the same whether within the *Haram* (sanctuary) or outside it. However, Imam Abu Yusuf (RA)

stated that if one shaves outside the *Haram*, nothing becomes obligatory. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. If one shaves a quarter or a third of the head, a sacrifice is still mandatory, but if less than a quarter is shaved, *Sadaqah* (charity) is mandatory. This is in *Sharh Tahawi*. If a quarter of the beard or more is shaved, a sacrifice is mandatory; if less than a quarter, *Sadaqah* is mandatory. This is in *Siraj al-Wahhaj*. If the entire neck is shaved, a sacrifice is mandatory, as stated in *Hidaya*. If one shaves the pubic hair or underarm hair, or plucks the hair from either or both areas, a sacrifice is mandatory. This is in *Siraj al-Wahhaj*. And if more than half of one underarm is shaved, then...

1. Meaning, only the necessity will be taken into account.

होगा, यह ज़हीरिया में लिखा है। **यदि एहराम की स्थिति में कोई व्यक्ति जानबूझकर अतिरिक्त कपड़े पहने?** यदि एहराम वाला व्यक्ति सिला हुआ कपड़ा पहनने के लिए मजबूर (मुज़्तर) था और जहाँ एक कपड़ा पहनने की ज़रूरत थी, वहाँ उसने दो कपड़े पहने, तो उस पर एक ही कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) वाजिब होगा और वह ज़रूरत का कफ़्फ़ारा है। उदाहरण के लिए, एक कमीज़ पहनने पर मजबूर था और उसने दो कमीज़ें पहनीं, या एक कमीज़ और एक जुब्बा पहना, या एक टोपी की ज़रूरत थी और उसने टोपी के साथ इमामा (पगड़ी) भी बाँधा, तो एक ही कफ़्फ़ारा वाजिब होगा। और यदि दो कपड़े दो अलग-अलग मौकों पर पहने जिनमें से एक ज़रूरत की जगह थी और एक नहीं, जैसे उसे इमामे या टोपी की ज़रूरत थी और उसने दोनों के साथ कमीज़ पहनी या इसी तरह कुछ और किया, तो उस पर दो कफ़्फ़ारे लाज़िम होंगे—एक ज़रूरत का और एक पसंद (इख्तियार) का। और यदि ज़रूरत की वजह से कपड़ा पहनता था, फिर वह ज़रूरत खत्म हो गई और वह उसी तरह एक या दो दिन पहनता रहा, तो जब तक ज़रूरत के खत्म होने में शक है, तब तक केवल ज़रूरत का कफ़्फ़ारा वाजिब होगा। और जब ज़रूरत खत्म हो जाने का यक़ीन हो गया, तो उस पर दो कफ़्फ़ारे लाज़िम होंगे—एक ज़रूरत का और एक पसंद का। यह 'बदाए' में लिखा है। और इन मसलों की असल बात यह है कि ज़रूरत की जगह में यदि अधिकता करे, तो वह भी गुनाह माना जाता है, बल्कि उसे पूरी ज़रूरत ही समझा जाता है। और यदि ज़रूरत की जगह के अलावा कहीं और अधिकता करे, तो उसे नया गुनाह समझा जाता है। यह 'मुहीत' और 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि एहराम वाला व्यक्ति बीमार हो या उसे बुखार आए और उसे कुछ समय कपड़े पहनने की ज़रूरत हो और कुछ समय न हो, तो जब तक वह बीमारी खत्म होगी, तब तक एक ही कफ़्फ़ारा लाज़िम होगा। और यदि वह बुखार उतर गया और दोबारा बुखार आया, या वह बीमारी खत्म हो गई और दूसरी बीमारी आ गई, तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के कौल (कथन) के अनुसार उस पर दो कफ़्फ़ारे लाज़िम होंगे। यह 'शरह तहावी' में लिखा है। और यदि दुश्मन का सामना हुआ और कपड़े पहनने की ज़रूरत पड़ी और उसने कपड़े पहने, फिर दुश्मन चला गया और उसने कपड़े उतारे, फिर दुश्मन वापस आ गया—दुश्मन अपनी जगह से नहीं गया था और दिन में हथियार बाँधकर उससे लड़ता था और रात को आराम करता था—तो उस पर एक ही कफ़्फ़ारा वाजिब होगा जब तक यह उज़्र (कारण) खत्म न होगा। इन मसलों में असल यह है कि देखा जाता है

कि कपड़े पहनने की ज़रूरत एक है या अलग-अलग; लिबास की सूरत का एतबार नहीं होता। यह 'बदाए' में लिखा है।

अध्याय: (3) सिर मुँडवाने और नाखून कटवाने के बयान में और बिना ज़रूरत सिर मुँडवाया तो उस पर कुर्बानी वाजिब होगी; कुर्बानी के अलावा और किसी चीज़ से उसका कफ़्फ़ारा नहीं हो सकता। यह 'शरह तहावी' में लिखा है। इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) के कौल के अनुसार हरम और गैर-हरम में सिर मुँडवाना बराबर है, और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने कहा है कि यदि गैर-हरम में सिर मुँडवाएगा तो उस पर कुछ वाजिब न होगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। और यदि चौथाई या तिहाई सिर मुँडवाया तो भी कुर्बानी वाजिब होगी, और यदि चौथाई से कम सिर मुँडवाया तो सदक़ा वाजिब होगा। यह 'शरह तहावी' में लिखा है। और यदि चौथाई दाढ़ी या उससे ज़्यादा मुँडवाई तो कुर्बानी वाजिब होगी, और यदि चौथाई से कम मुँडवाई तो सदक़ा वाजिब होगा। यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। और यदि पूरी गर्दन मुँडवाई तो उस पर कुर्बानी वाजिब होगी, यह 'हिदाया' में लिखा है। और यदि नाफ़ (नाभि) के नीचे के बाल मुँडवाए या बगलों के बाल मुँडवाए या इन दोनों जगहों या इनमें से एक के बाल उखाड़े, तो कुर्बानी वाजिब होगी। यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। और यदि एक बगल आधे से ज़्यादा मुँडवाई तो...

1. यानी ज़रूरत ही का एतबार होगा।

ہو گا یہ ظہریہ میں لکھا ہے۔ **اگر صاحب احرام جانتے بوجھتے زائد کپڑے زیب تن کرے؟** اگر صاحب احرام سلا ہوا کپڑا پہننے پر مضطر تھا اور جہاں ایک کپڑا پہننے کی ضرورت ہے وہاں دو کپڑے پہنے تو اس پر ایک ہی کفارہ واجب ہوگا اور وہ ضرورت کا کفارہ ہے مثلاً ایک قمیص کے پہننے پر مجبور تھا اور اس نے دو قمیصیں پہنیں یا ایک قمیص اور ایک جبہ پہنا یا ایک ٹوپی کی ضرورت تھی اور اس نے ٹوپی کے ساتھ عمامہ بھی باندھا تو ایک ہی کفارہ واجب ہوگا اور اگر دو کپڑے دو مختلف موقعوں پر پہنے جن میں سے ایک موضع ضرورت تھا اور ایک نہ تھا مثلاً اس کو عمامہ یا ٹوپی کی ضرورت تھی اور اس نے دونوں کے ساتھ قمیص پہنی یا اور کسی طرح ایسا ہی کیا تو اس پر دو کفارے لازم ہوں گے ایک کفارہ ضرورت کا اور ایک اختیار کا اور اگر ضرورت کی وجہ سے کپڑا پہنتا تھا پھر وہ ضرورت جاتی رہی اور وہ اسی طرح ایک یا دو دن پہنتا رہا پس جب تک ضرورت کے زائل ہونے میں شک ہے تب تک فقط کفارہ ضرورت کا واجب ہوگا اور جب ضرورت کے زائل ہو جانے کا یقین ہو گیا تو اس پر دو کفارے لازم ہوں گے ایک کفارہ ضرورت کا اور ایک کفارہ اختیار کا یہ بدائع میں لکھا ہے اور اصل ان مسائل کے جنس میں یہ ہے کہ موضع ضرورت میں اگر زیادتی کرے تو وہ بھی گناہ سمجھا جاتا ہے بلکہ کل کی ضرورت سمجھی جاتی ہے اور اگر موضع ضرورت کے سوا اور کہیں زیادتی کرے تو وہ نیا گناہ سمجھا جاتا ہے یہ محیط اور ذخیرہ میں لکھا ہے صاحب احرام اگر بیمار ہو یا اس کو بخار آئے اور اگر اس کو بعض وقت میں کپڑا پہننے کی ضرورت ہو اور بعض وقت نہ ہو تو جب تک وہ بیماری زائل ہوگی تب تک ایک ہی کفارہ لازم ہوگا اور اس سے وہ بخار دفع ہو گیا اور دوبارہ بخار آیا یا وہ بیماری اس سے زائل ہوگئی اور دوسری بیماری آگئی تو امام ابوحنیفہؒ اور امام ابویوسفؒ کے

قول کے بموجب اس پر دو کفارے لازم ہوں گے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر دشمن کا سامنا ہوا اور کپڑے پہننے کی حاجت ہوئی اور اس نے کپڑے پہنے پھر دشمن چلا گیا اور اس نے کپڑے اتارے پھر دشمن لوٹ آیا دشمن اپنی جگہ سے نہیں گیا تھا اور دن میں ہتھیار باندھ کر اس سے لڑتا تھا اور رات کو آرام کرتا تھا تو اس پر ایک ہی کفارہ واجب ہوگا جب تک یہ عذر زائل نہ ہوگا اور ان مسائل میں اصل یہ ہے کہ دیکھا جاتا ہے کہ ضرورت کپڑا پہننے کی ایک ہے یا مختلف ہیں صورت لباس کا اعتبار نہیں ہوتا۔ یہ بدائع میں لکھا ہے۔

فصل: (۳) سرمنڈوانے اور ناخن ترشوانے کے بیان میں اور بغیر ضرورت سرمنڈوایا تو اس پر قربانی واجب ہوگی قربانی کے سوا اور کسی چیز سے اس کا کفارہ نہیں ہو سکتا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے امام ابوحنیفہؒ اور امام محمدؒ کے قول کے بموجب حرم اور غیر حرم میں سرمنڈوانا برابر ہے اور امام ابویوسفؒ نے یہ کہا ہے کہ اگر غیر حرم سرمنڈوائے گا تو اس پر کچھ واجب نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر چوتھائی یا تہائی سرمنڈوایا تو بھی قربانی واجب ہوگی اور اگر چوتھائی سے کم سر منڈوایا تو صدقہ واجب ہوگا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر چوتھائی داڑھی یا اس سے زیادہ منڈوائی تو قربانی واجب ہوگی اور اگر چوتھائی سے کم منڈوائی تو صدقہ واجب ہوگا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر ساری گردن منڈوائی تو اس پر قربانی واجب ہوگی یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر ناف کے نیچے کے بال منڈوائے یا بغلوں کے بال منڈوائے یا ان دونوں مقاموں یا ان میں سے ایک کے بال اکھاڑے تو قربانی واجب ہوگی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر ایک بغل نصف سے زیادہ منڈوائی تو

۱ یعنی ضرورت ہی کا اعتبار ہوگا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 Kitab al-Hajj (The Book of Pilgrimage) 80

Sadaqah (charity) will be obligatory; this is mentioned in *Sharh Tahawi*. And if one shaves the area where cupping was performed, then according to the opinion of Imam Abu Hanifa (RA), an animal sacrifice (Qurbani) will be mandatory; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If someone trims their mustache, they shall calculate what portion of one-quarter of a beard the trimmed hair represents. Accordingly, providing food becomes mandatory. For example, if it was equivalent to one-fourth of a quarter-beard, then one-fourth of the price of a goat is due; this is written in *Hidaya*. If hair from an entire limb is shaved, Qurbani is mandatory. If hair from less than an entire limb is shaved, Sadaqah is mandatory. By 'limb', it means the thigh, shin, and armpit; it does not refer to the head or beard, as stated in *Al-Muhit*. If a few hairs are plucked from the head, nose, or beard, then for each hair, one handful (*kaff*) of food must be given; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If a person is 'Aslah' (1) and his hair is less than a quarter of the head, then for shaving it, Sadaqah is mandatory. If it equals a quarter of the head, Qurbani is mandatory; this is written in *Ghayat al-Saruji Sharh Hidaya*. If a person in the state of Ihram was baking bread and some of his hair got burnt, he should give Sadaqah. If a person in Ihram scratched his head or beard and a single hair fell out, Sadaqah is mandatory; this is written in *Siraj al-Wahhaj*. If one shaves the head, beard, armpits, and the entire body: if all are shaved in one place, one Qurbani is mandatory. If the hair of each area is shaved in different locations, then a separate Qurbani is mandatory for each. This is the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf. If one shaves the head and performs the sacrifice for it, and while still at that same location, subsequently shaves the beard, then a second sacrifice becomes necessary. If one shaves a quarter of the head in one sitting, another quarter in a second sitting, and continues thus in different sittings until the whole head is shaved, then as long as the expiation (*kaffara*) for the first has not been paid, by consensus, only one sacrifice is required; this is written in *Fath al-Qadir*.

If someone, whether in Ihram or not, shaves the head of a person who is in Ihram, then Sadaqah is mandatory upon the one whose head was shaved, whether it was done by his order or without it, willingly or by force; this is written in *Ghayat al-Saruji Sharh Hidaya*. If a person not in Ihram shaves the head of a person in Ihram, with or without his order, the person in Ihram must pay the expiation and shall take nothing from the one who shaved him; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. And the person who shaves the head, if he himself is not in Ihram, then Sadaqah is mandatory upon

him; this is written in *Ghayat al-Saruji Sharh Hidaya*. If a person in Ihram trims the mustache or cuts the nails of someone not in Ihram, he should feed some food; this is written in *Hidaya*. Whoever delays shaving the head until the days of sacrifice have passed must perform a sacrifice. Similarly, if a *Qarin* or *Mutamatti* pilgrim delays the animal sacrifice until the days of sacrifice have passed, the same rule applies; this is written in *Al-Muhit*. If a *Qarin* shaves his head before performing the sacrifice, then according to Imam Abu Hanifa, two sacrifices become mandatory: one for shaving before the slaughter and the other for the *Qiran* pilgrimage itself; this is written in *Tabyin*. It is not permissible for a person in Ihram to clip his nails. If he clips the nails of one hand or one foot without necessity, a Qurbani is mandatory. If he clips the nails of both hands and both feet in a single sitting, one Qurbani suffices. If he clips three nails of one hand or one foot, Sadaqah is mandatory. For each nail, he should give half a *sa'a* (a volume measure) of wheat. However, if the total cost of all the Sadaqahs equals the cost of one sacrifice, he should reduce it slightly. And if he clips five nails of one hand and has not yet paid the expiation, then if he clips the nails of the other hand...

---

1. *Aslah* refers to a person who naturally lacks hair on the front part of their head or has lost it due to some ailment.
2. Refer to the explanation at its appropriate place.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 किताब अल-हज्ज (हज्ज का बयान) 80

सदक़ा वाजिब होगा, यह 'शरह तहावी' में है। और यदि पछने (cupping) लगाने की जगह को मुंडवाया, तो इमाम अबू हनीफ़ा रहमतुल्लाहि अलैहि के क़ौल के अनुसार क़ुर्बानी वाजिब होगी, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि मूँछों के बाल कटवाए, तो यह हिसाब करेंगे कि जितने बाल कटवाए हैं वे दाढ़ी के एक चौथाई का कितना हिस्सा हैं, फिर उसी हिसाब से उस पर खाना खिलाना वाजिब होगा। उदाहरण के लिए, यदि वे एक चौथाई दाढ़ी के चौथे हिस्से के बराबर थे, तो उस पर एक बकरी की कीमत का एक चौथाई हिस्सा वाजिब होगा, यह 'हिदाया' में लिखा है। और यदि किसी पूरे अंग के बाल मुंडवाए, तो क़ुर्बानी वाजिब होगी और यदि अंग से कम के बाल मुंडवाए, तो सदक़ा वाजिब होगा। अंग से तात्पर्य जांघ, पिंडली और बगल है; सिर और दाढ़ी मुराद नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि सिर, नाक या दाढ़ी के कुछ बाल उखाड़े, तो हर बाल के बदले एक मुट्ठी खाना देना वाजिब होगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। कोई व्यक्ति 'अस्लाह' (1) है और उसके बाल सिर के एक चौथाई से कम हैं, तो उनके मुंडवाने पर उस पर सदक़ा वाजिब होगा, और यदि बाल एक चौथाई सिर के बराबर हुए तो क़ुर्बानी वाजिब होगी, यह 'ग़ायत अल-सरूजी शरह हिदाया' में लिखा है। यदि एहराम वाला व्यक्ति रोटी पका रहा था और उसके कुछ बाल जल गए, तो सदक़ा दे दे। और यदि एहराम वाले ने सिर या दाढ़ी खुजलाई और उससे एक बाल टूट गया, तो सदक़ा वाजिब होगा, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। यदि सिर, दाढ़ी, बगल और पूरे शरीर के बाल मुंडवाए, तो यदि ये सब एक ही जगह मुंडवाए तो एक क़ुर्बानी वाजिब होगी, और यदि हर जगह के बाल अलग-अलग जगहों पर मुंडवाए तो हर एक के बदले क़ुर्बानी वाजिब होगी, यह इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़ का क़ौल है। यदि सिर के बाल मुंडवाए और उसके बदले क़ुर्बानी ज़बह की और वह अभी उसी स्थान पर है, फिर दाढ़ी मुंडवाई, तो उस पर दूसरी क़ुर्बानी लाज़िम होगी। और यदि एक चौथाई सिर एक बैठक में, और दूसरा चौथाई सिर दूसरी बैठक में, और फिर इसी तरह अलग-अलग बैठकों में चौथाई-चौथाई करके पूरा सिर मुंडवाया, तो जब तक पहले का कफ़्फ़ारा नहीं दिया है, सर्वसम्मति से एक ही क़ुर्बानी लाज़िम होगी, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है।

यदि किसी एहराम वाले या बिना एहराम वाले का सिर मुंडवाया और वह स्वयं भी एहराम वाला था, तो उस पर सदक़ा वाजिब है, चाहे उसके आदेश से मुंडवाया हो या बिना आदेश के और उसने स्वेच्छा से मुंडवाया हो या किसी की ज़बरदस्ती से, यह 'ग़ायत अल-सरूजी शरह हिदाया' में लिखा है। और

यदि बिना एहराम वाले ने किसी एहराम वाले का सिर उसके आदेश से या बिना आदेश के मूँडा, तो एहराम वाले पर कफ़्फ़ारा वाजिब होगा और वह मुंडवाने वाले से कुछ नहीं लेगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। और सिर मुंडवाने वाला जो एहराम वाला नहीं है, उस पर सदक़ा वाजिब होगा, यह 'ग़ायत अल-सरूजी शरह हिदाया' में लिखा है। और यदि एहराम वाले ने किसी बिना एहराम वाले की मूँछें कतरीं या नाखून काटे, तो कुछ खाना खिला दे, यह 'हिदाया' में लिखा है। जिस व्यक्ति ने सिर मुंडवाने में देरी की यहाँ तक कि क़ुर्बानी के दिन बीत गए, तो उस पर क़ुर्बानी लाज़िम होगी। इसी तरह यदि 'क़ारिन' और 'मुतमत्ते' ने ज़बह करने में देरी की यहाँ तक कि क़ुर्बानी के दिन बीत गए, तो भी यही हुक्म है, यह 'मुहीत' में लिखा है। क़ारिन ने यदि क़ुर्बानी करने से पहले सिर मुंडवाया, तो इमाम अबू हनीफ़ा के नज़दीक उस पर दो क़ुर्बानियाँ वाजिब होंगी: एक ज़बह से पहले सिर मुंडवाने की और दूसरी 'क़िरान' (हज्ज) की, यह 'तबीन' में लिखा है। एहराम वाले के लिए अपने नाखून काटना जायज़ नहीं है। और यदि एक हाथ या एक पैर के नाखून बिना ज़रूरत के काटे, तो उस पर क़ुर्बानी वाजिब होगी। और यदि दोनों हाथों और दोनों पैरों के नाखून एक ही बैठक में काटे, तो एक क़ुर्बानी काफ़ी है। और यदि एक हाथ या एक पैर के तीन नाखून काटे, तो सदक़ा वाजिब होगा। हर नाखून के बदले आधा 'सा'अ' (एक माप) गेहूँ दे, लेकिन यदि सभी सदक़ों की क़ीमत एक क़ुर्बानी के बराबर हो जाए, तो कुछ कम कर दे। और यदि पाँच नाखून एक हाथ के काटे और कफ़्फ़ारा नहीं दिया, फिर दूसरे हाथ के..

---

1. 'अस्लाह' वह व्यक्ति है जिसके सिर के अगले भाग में जन्मजात बाल न हों या किसी बीमारी आदि के कारण चले गए हों।
2. इसकी व्याख्या उचित स्थान पर देखें।

صدقہ واجب ہوگا یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر پچھنے لگانے کے مقام کو منڈوایا تو امام ابو حنیفہؒ کے قول کے بموجب قربانی واجب ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر مونچھوں کے بال کتروائے تو یہ حساب کریں گے کہ جس قدر بال کتروائے ہیں وہ چوتھائی داڑھی کا کون سا حصہ ہے پس اسی حساب کے بموجب اس پر کھانا دینا واجب ہوگا مثلاً وہ چوتھائی داڑھی کے چہارم حصہ کے برابر تھے تو اس پر بکری کی چوتھائی قیمت واجب ہوگی یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر ایک پورے عضو کے بال منڈوائے تو قربانی واجب ہوگی اور اگر عضو سے کم کے بال منڈوائے تو صدقہ واجب ہوگا عضو سے مراد ران اور پنڈلی اور بغل ہے سر اور داڑھی مراد نہیں یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر سر یا ناک یا داڑھی کے چند بال اکھاڑے تو ہر بال کے عوض ایک کف کھانا واجب ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے کوئی شخص اصلح (۱) ہے اور اس کے بال چوتھائی سر سے کم ہیں تو ان کے منڈوانے میں اس پر صدقہ واجب ہوگا اور اگر چوتھائی سر کے برابر ہوئے تو قربانی واجب ہوگی یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اگر صاحب احرام روٹی پکاتا تھا اور اس کے کچھ بال جل گئے تو صدقہ دے دے اور اگر صاحب احرام نے سر یا داڑھی کو کھجایا اور اس سے ایک بال ٹوٹ گیا تو صدقہ واجب ہوگا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر سر اور داڑھی اور بغلوں اور کل بدن کے بال منڈوائے پس اگر یہ سب ایک جگہ منڈوائے تو ایک قربانی واجب ہوگی اور ہر جگہ کے بال جدا جدا مقاموں میں منڈوائے تو ہر ایک کے عوض قربانی واجب ہوگی یہ قول امام ابو حنیفہؒ اور امام ابو یوسف کا ہے اگر سر کے بال منڈوائے اور اس کے عوض قربانی ذبح کی اور وہ ابھی تک اسی مقام میں ہے پھر داڑھی منڈوائی تو اس پر دوسری قربانی لازم ہوگی اور اگر چوتھائی سر ایک مجلس میں اور چوتھائی سر دوسری مجلس

میں اور پھر اسی طرح سے دوسری مجلسوں میں چوتھائی چوتھائی سر منڈوا کر کل سر چار مجلسوں میں منڈوایا تو جب تک اول کا کفارہ نہیں دیا ہے بالاتفاق ایک ہی قربانی لازم ہوگی یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ اگر کسی احرام والے یا بے احرام والے کا سر منڈوایا اور وہ خود بھی صاحب احرام تھا اس پر صدقہ واجب ہے خواہ اس کے حکم سے منڈوایا ہو یا بغیر حکم اور اس نے خوشی سے سر منڈوایا ہو یا کسی کی زبردستی سے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر بے احرام والے نے کسی احرام والے کا سر اس کے حکم سے یا بغیر حکم کے مونڈا تو احرام والے پر کفارہ واجب ہو گا اور وہ منڈوانے والے سے کچھ نہ لے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور سر منڈوانے والا جو صاحب احرام نہیں ہے اس پر صدقہ واجب ہوگا یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر احرام والے نے کسی بے احرام والے کی مونچھیں کتریں یا ناخن تراشے تو کچھ کھانا کھلا دے یہ ہدایہ میں لکھا ہے جس شخص نے سر منڈوانے میں تاخیر کی یہاں تک کہ قربانی کے دن گزر گئے تو اس پر قربانی لازم ہوگی اسی طرح اگر قارن اور متمتع نے اگر ذبح میں تاخیر کی یہاں تک کہ قربانی کے دن گزر گئے تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں لکھا ہے قارن نے اگر قربانی ذبح کرنے سے پہلے سر منڈوایا تو امام ابو حنیفہؒ کے نزدیک اس پر قربانیاں واجب ہوں گی ایک ذبح سے پہلے سر منڈوانے کی اور دوسری قران کی یہ تبیین میں لکھا ہے صاحب احرام پر اپنے ناخن تراشنے جائز نہیں اور اگر ایک ہاتھ یا ایک پاؤں کے ناخن بغیر ضرورت تراشے تو اس پر قربانی واجب ہوگی اور اگر دونوں ہاتھوں اور دونوں پاؤں کے ایک مجلس میں تراشے تو ایک قربانی کافی ہے اور اگر ایک ہاتھ یا ایک پاؤں کے تین ناخن تراشے تو صدقہ واجب ہوگا ہر ناخن کے بدلے نصف صاع گیہوں دے لیکن اگر سب صدقوں کی قیمت ایک ایک قربانی کے برابر ہو جائے تو کچھ کم کرے اور اگر پانچ ناخن ایک ہاتھ کے تراشے اور کفارہ نہ دیا پھر دوسرے ہاتھ کے

۱۔ اصلح وہ شخص جس کے سر کے بال مقدم سر میں پیدائشی نہ ہوں یا کسی عارضہ سے جاتے رہے ہوں۔ ۲۔ اس کی توضیح اپنے موقع پر دیکھو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (1) : Book of Hajj Page 81

If nails are clipped, if nails of both hands are clipped in one sitting, one animal sacrifice (Qurbani) is mandatory. If clipped in two different sittings, two sacrifices are mandatory. And if five nails of one hand are clipped in one sitting, and a quarter of the head is shaved, and perfume is applied to any limb, whether in one sitting or different sittings, then a separate sacrifice is mandatory for each act. And if five nails each are clipped separately from all four hands and feet, then according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, half a sa' (a measure) of wheat should be given in charity for each nail. Similarly, if nails are clipped from any of the four hands and feet, charity will be mandatory in the same way. If there are sixteen nails in total, half a sa' of wheat should be given for each nail, but when their total value equals the price of a sacrifice, one may reduce the amount as much as one wishes; this is written in Sharh-e-Tahawi.

Description of acts that make animal sacrifice mandatory:

If a person in the state of Ihram has a broken nail still attached and then removes it, nothing is mandatory; this is written in Al-Kafi. The ruling for plucking, cutting, removing hair with depilatory cream, or pulling them out with teeth is the same as shaving; this is written in Siraj al-Wahhaj. These few issues relate to previous sections. Acts done voluntarily that make sacrifice mandatory, such as wearing sewn clothes, shaving hair, applying perfume, and clipping nails; if these acts are done due to illness or necessity, then atonement (Kaffarah) is mandatory. One may choose whichever atonement they wish; this is written in Sharh-e-Tahawi. The atonements are: sacrifice, charity, or fasting. If sacrifice is chosen, it must be performed within the Haram (sacred precinct); this is written in Al-Muhit. If sacrificed outside the Haram, it will not be valid, but if the meat is given as charity to six poor people, and each poor person is given an amount equivalent to the value of half a sa' of wheat, then the atonement will be fulfilled; this is written in Sharh-e-Tahawi. If fasting is chosen, one may fast for three days anywhere they wish; this is written in Al-Muhit. Whether the fasts are kept consecutively or separately; this is written in Sharh-e-Tahawi. If charity is chosen, give three sa' of wheat to six poor people, giving half a sa' to each. It is better to give charity to the poor of Makkah, but if given to poor people outside, it is permissible. Making someone else the owner of this charity or making it permissible for them is valid according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf. According to Imam Muhammad, nothing is permissible except making them the owner; this is written in Al-Zahiriyyah and Sharh-e-Tahawi.

Section: (4) Regarding Sexual Intercourse

Intercourse that occurs outside the private parts, and touching or kissing with desire does not invalidate Hajj or Umrah, whether ejaculation occurs or not, but a sacrifice will be mandatory; this is written in Al-Muhit al-Sarakhsi. Similarly, if one embraces with desire or performs an act with an animal, nothing is mandatory unless ejaculation occurs, in which case a sacrifice becomes mandatory, but the Hajj or Umrah will not be invalidated; this is written in Sharh-e-Tahawi, the chapter on Hajj and Umrah. If one looks at a woman's private parts with desire and ejaculation occurs, nothing is mandatory, just as nothing is mandatory if ejaculation occurs due to imagination; this is written in Al-Hidayah. Similarly, if one looks for a long time or repeatedly, nothing is mandatory; this is written in Ghayat al-Saruji, a commentary on Al-Hidayah. Similarly, nothing is mandatory due to a wet dream except a ritual bath (Ghusl). If one intends to ejaculate through manual stimulation and succeeds, sacrifice becomes mandatory according to Imam Abu Hanifa; this is written in Siraj al-Wahhaj. If one had performed only Hajj and had sexual intercourse with a woman before the stay at Arafah, both the man and the woman...

---

(1) That medicine which causes hair to fall out when applied. Details were provided a few pages earlier. (Hafiz)

फतावा आलमगीरी ..... खंड (1) : किताब अल-हज पृष्ठ 81

नाखून तराशने के संबंध में: यदि दोनों हाथों के नाखून एक ही बैठक में तराशे जाएँ, तो एक कुर्बानी (बलि) अनिवार्य होगी। यदि दो अलग-अलग बैठकों में तराशे जाएँ, तो दो कुर्बानियाँ अनिवार्य होंगी। और यदि एक हाथ के पाँच नाखून एक ही बैठक में तराशे जाएँ, और चौथाई सिर मुंडवाया जाए, और किसी अंग पर खुशबू लगाई जाए, चाहे एक ही बैठक में या अलग-अलग बैठकों में, तो प्रत्येक कार्य के लिए अलग कुर्बानी अनिवार्य होगी। और यदि चारों हाथ-पैरों से पाँच-पाँच नाखून अलग-अलग तराशे जाएँ, तो इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार प्रत्येक नाखून के बदले आधा 'सा' (एक माप) गेहूँ दान में देना चाहिए। इसी प्रकार चारों हाथ-पैरों में से जिसके भी नाखून तराशे जाएँ, उसी प्रकार सदका (दान) अनिवार्य होगा। यदि कुल सोलह नाखून हों, तो प्रत्येक नाखून के बदले आधा सा गेहूँ देना होगा, लेकिन जब उनकी कुल कीमत एक कुर्बानी के बराबर हो जाए, तो जितना चाहे कम कर सकता है; यह शराह तहावी में लिखा है।

उन कार्यों का वर्णन जिनसे कुर्बानी अनिवार्य हो जाती है:

एहराम की स्थिति में व्यक्ति का नाखून टूट कर अलग हो रहा हो और फिर वह उसे अलग कर ले, तो कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा; यह अल-काफी में लिखा है। बालों को उखाड़ने, काटने, बालों को हटाने वाली क्रीम (नूरा) से साफ करने या दांतों से उखाड़ने का नियम मुंडवाने के समान ही है; यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। ये कुछ मसले पिछले अनुभागों से संबंधित हैं। स्वेच्छा से किए गए कार्य जिनसे कुर्बानी अनिवार्य होती है, जैसे सिले हुए कपड़े पहनना, बाल मुंडवाना, खुशबू लगाना और नाखून तराशना; यदि ये कार्य किसी बीमारी या आवश्यकता के कारण किए जाएँ, तो कफारा (प्रायश्चित) अनिवार्य होगा। व्यक्ति जो भी कफारा चाहे चुन सकता है; यह शराह तहावी में लिखा है। कफारा ये हैं: कुर्बानी या सदका या रोज़ा। यदि कुर्बानी चुनी जाए, तो उसे हरम (पवित्र सीमा) के भीतर ही करना होगा; यह अल-मुहीत में लिखा है। यदि हरम के बाहर कुर्बानी दी जाएगी, तो वह मान्य नहीं होगी, लेकिन यदि मांस छह गरीबों को दान कर दिया जाए और प्रत्येक गरीब को आधा सा गेहूँ की कीमत के बराबर दिया जाए, तो कफारा अदा हो जाएगा; यह शराह तहावी में लिखा है। यदि रोज़ा चुना जाए, तो जहाँ चाहे वहाँ तीन दिन के रोज़े रखे; यह अल-मुहीत में लिखा है। चाहे रोज़े लगातार रखे या अलग-अलग; यह शराह तहावी में लिखा है। यदि सदका चुना जाए, तो छह गरीबों को तीन सा गेहूँ दे, प्रत्येक को आधा सा दे। बेहतर यह है कि मक्का के गरीबों को सदका दिया जाए, लेकिन यदि बाहर के गरीबों को दिया जाए तो भी जायज़ है। इस सदके का किसी दूसरे को मालिक

बना देना या उसे उनके लिए वैध (मुबाह) कर देना इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार जायज़ है। इमाम मुहम्मद के अनुसार मालिक बनाने के अलावा और कुछ जायज़ नहीं है; यह ज़हीरिया और शराह तहावी में लिखा है।

अनुभाग: (4) संभोग के वर्णन में

संभोग जो जननांग से बाहर हो, और स्पर्श या कामुकता के साथ चुंबन हज और उमराह को अमान्य नहीं करता, चाहे वीर्यपात हो या न हो, लेकिन कुर्बानी अनिवार्य होगी; यह मुहीत सरखसी में लिखा है। इसी तरह यदि कामुकता के साथ चिपक जाए या किसी चौपाये जानवर के साथ ऐसा करे, तो कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा जब तक कि वीर्यपात न हो जाए, वीर्यपात होने पर कुर्बानी अनिवार्य होगी, लेकिन हज और उमराह अमान्य नहीं होगा; यह शराह तहावी के'बाबुल् हज वल उमराह' में लिखा है। यदि कोई कामुकता के साथ महिला के जननांग को देखे और वीर्यपात हो जाए, तो कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा, जैसे कल्पना करने से वीर्यपात होने पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होता; यह हिदाया में लिखा है। इसी प्रकार यदि लंबे समय तक देखता रहे या बार-बार देखे, तो भी कुछ अनिवार्य नहीं होता; यह ग़ायत अल-सरूजी शराह हिदाया में लिखा है। इसी प्रकार स्वप्नदोष से स्नान (ग़ुस्ल) के अलावा कुछ अनिवार्य नहीं होता। यदि हाथ के कार्य (हस्तमैथुन) से वीर्य निकालने का इरादा किया और वीर्यपात हो गया, तो इमाम अबू हनीफा के अनुसार कुर्बानी अनिवार्य होगी; यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। यदि केवल हज किया था और वुकूफ-ए-अराफा से पहले महिला के साथ संभोग किया, तो पुरुष और महिला दोनों...

---

(1) वह दवा जिसे लगाने से बाल गिर जाते हैं। इसका विवरण कुछ पृष्ठों पहले दिया गया है। (हाफिज़)

ناخن تراشے تو اگر دونوں ہاتھوں کے ناخن ایک مجلس میں تراشے تو ایک قربانی واجب ہو گی اور اگر دو مجلسوں میں تراشے تو دو قربانیاں واجب ہوں گی اور اگر پانچ ناخن ایک ہاتھ کے ایک مجلس میں تراشے اور چوتھائی سر منڈ وایا اور کسی عضو پر خوشبو لگائی خواہ ایک مجلس میں خواہ مختلف مجلسوں میں تو ہر ایک جنس کے بدلے علیحدہ قربانی واجب ہو گی اور اگر چاروں ہاتھ پاؤں میں پانچ پانچ ناخن متفرق تراشے تو امام ابو حنیفہ اور امام ابو یوسف کے نزدیک ہر ناخن کے عوض نصف صاع گیہوں دے اور اسی طرح چارون ہاتھ پاؤں میں سے جس کے ناخن تراشے تو اسی طرح صدقہ واجب ہو گا اور اگر سب ناخن سولہ ہوں گے تو ہر ناخن کے عوض نصف صاع گیہوں دے گا لیکن جب ان کی قیمت قربانی کے برابر ہو جائے تو جس قدر چاہے کم کرے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

اُن افعال کا بیان جن کے کرنے سے قربانی لازم آتی ہے:

صاحب احرام کا ناخن ٹوٹ کر الگ رہا پھر اس کو جدا کر لیا تو کچھ واجب نہ ہو گا یہ کافی میں لکھا ہے بالوں کے اکھاڑنے اور کاٹنے اور نورے سے صاف کرنے اور دانتوں سے اکھاڑنے کا حکم مثل منڈوانے کے ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے یہ چند مسائل پہلی فصلوں سے متعلق ہیں جو افعال ایسے ہیں کہ ان کو اپنے اختیار سے کرنے میں قربانی لازم آتی ہے جیسے سلے ہوئے کپڑے پہننا اور بال منڈوانا اور خوشبو لگانا اور ناخن تراشنا تو ایسے افعال کو کسی بیماری یا ضرورت کی وجہ سے کرے گا تو کفارہ لازم ہو گا جو کفارہ چاہے اختیار کرے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور کفارے یہ ہیں قربانی یا صدقہ یا روزہ اگر قربانی اختیار کرے تو حرم میں ذبح

کرے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر حرم سے باہر ذبح کرے گا تو قربانی ادا نہ ہو گی لیکن اگر چھ مسکینوں کو اس کا گوشت صدقہ کر دے اور ہر مسکین کو اس قدر دے جس کی قیمت نصف صاع گیہوں ہو تو کفارہ ادا ہو جائے گا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر روزے اختیار کرے تو جہاں چاہے وہاں تین دن کے روزے رکھے یہ محیط میں لکھا ہے چاہے برابر برابر روزے رکھے چاہے جدا جدا رکھے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر صدقہ اختیار کرنے تو تین صاع گیہوں چھ مسکینوں کو دے ہر مسکین کو نصف صاع دے اور افضل یہ ہے کہ مکہ کے فقیروں کو صدقہ دے اور اگر باہر کے فقیروں کو دیا تو جائز ہے اس صدقہ کا دوسرے کو مالک کر دینا یا اس کو مباح کر دینا امام ابو حنیفہ اور امام ابو یوسف کے نزدیک جائز ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک مالک کر دینے کے سوا اور کچھ جائز نہیں یہ ظہیر یہ اور شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

فصل: (۴) جماع کے بیان میں

جماع جو فرج سے باہر ہو اور مساس اور شہوت سے بوسہ حج اور عمرہ کو فاسد نہیں کرتا انزال ہو یا نہ ہو اس پر قربانی واجب ہو گی یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر شہوت سے چمٹ جائے یا کسی چوپائے جانور کے دخول کر دے تو کچھ واجب نہ ہو گا لیکن انزال ہو گیا تو قربانی واجب ہو گی اور اس کا حج اور عمرہ فاسد نہ ہو گا یہ شرح طحاوی کے باب الحج والعمرۃ میں لکھا ہے اگر عورت کی فرج کو شہوت سے دیکھا اور انزال ہو گیا تو کچھ واجب نہ ہو گا جیسے تصور کرنے میں انزال ہونے میں کچھ واجب نہیں ہوتا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر بہت دیر تک دیکھتا رہا بار بار دیکھا تو کچھ واجب نہیں ہوتا یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور اسی طرح احتلام سے غسل کے سوا کچھ واجب نہیں ہوتا اور اگر ہاتھ کے عمل سے منی نکالنے کا ارادہ کیا اور انزال ہو گیا تو امام ابو حنیفہ کے نزدیک قربانی لازم ہو گی یہ سراج

الوہاج میں لکھا ہے اگر فقط حج کیا تھا اور وقوف عرفہ سے پہلے عورت سے مجامعت کی اور مرد اور عورت دونوں

---

(۱) وہ دوا جس کے لگانے سے بال گر جاتے ہیں۔ تفصیل چند صفحات قبل درج کر دی گئی (حافظ)

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) [Page 82] Book of Hajj

If they were in the state of Ihram, then at the time when their private parts met and the glans was concealed, the Hajj of both will become invalid (fasid). It is incumbent upon both of them to complete all the rituals of Hajj in this manner and finish this invalid Hajj. A separate sacrifice (qurbani) is obligatory for each of them; for this sacrifice, a sheep or goat is sufficient. It is also mandatory for both to make up for (qaza) this Hajj in the coming year, but an Umrah is not obligatory upon them; this is recorded in Sharh al-Tahawi. If intercourse occurred through forgetfulness, intentionally, by compulsion, or during sleep, the ruling is the same for all. The ruling is also the same for intercourse involving a child or a person lacking mental capacity (majnun); this is mentioned in al-Muhit al-Sarakhsi. If the husband was a boy capable of intercourse, the woman's Hajj becomes invalid, but the boy's Hajj does not. If the woman was a young girl or mentally incapacitated, the ruling is reversed; this is written in Fath al-Qadir. If intercourse occurred before the standing at Arafah (Wuquf-e-Arafat) and then again later, if both acts took place in a single session (majlis), only one sacrifice is required. If they occurred in two different sessions, then according to the opinions of Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), two sacrifices would be obligatory for each. If repeated intercourse was done as a means of breaking the Ihram, then even so, no more than one sacrifice is required, whether it happens in one session or several; this is stated in Sharh al-Tahawi. If intercourse occurs after the standing at Arafah, whether out of forgetfulness or intentionally, the Hajj will not become invalid; this is recorded in Fatawa Qazi Khan.

Performing Intercourse Multiple Times in a Single Session:

For each of these cases, a 'badna' (sacrifice of a camel or cow) is obligatory. If intercourse is repeated and the session is one, then nothing besides one badna is required. If there are two sessions, then according to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), a badna is due for the first and a sheep/goat for the second; this is stated in Sharh al-Tahawi. If the second act of intercourse was intended to break the Ihram, then no sacrifice is due for it; this is mentioned in al-Muhit. If intercourse occurs after shaving the head (halq), the sacrifice of one goat/sheep is obligatory; this is recorded in al-Kafi. If it occurs after the complete Tawaaf al-Ziyarah or more than half of it, nothing is obligatory. If intercourse occurs after three circuits of Tawaaf, a badna is obligatory, and the Hajj remains valid; this is stated in Sharh al-Tahawi. If someone shaved their head for Tawaaf al-Ziyarah but had intercourse before doing so, a sheep/goat sacrifice is required; this is in Tabyin al-Haqa'iq. In

Umrah, if intercourse occurs before completing four circuits of Tawaaf, the Umrah becomes invalid; it must be completed and then repeated (qaza), and a sheep/goat sacrifice is obligatory. If intercourse happens after four or more circuits, a goat/sheep sacrifice is required, but the Umrah is not invalid; this is written in al-Hidayah. If a person performing Umrah has intercourse several times between two Umrahs, a goat/sheep sacrifice is required for the second session. The same ruling applies if intercourse occurs after finishing the Sa'i between Safa and Marwa; this is mentioned in al-Idah. This ruling applies if it occurs before shaving; if it occurs after shaving, nothing is obligatory; this is stated in Sharh al-Tahawi. If a person is a 'Qarin' (performing Hajj and Umrah together) and has intercourse before the Umrah Tawaaf, both Umrah and Hajj become invalid; they must continue performing the rituals, and qaza for both Hajj and Umrah is required next year, and the sacrifice for Qiran (combined Hajj and Umrah) is waived; this is in al-Muhit. Two goat/sheep sacrifices are obligatory; this is in al-Muhit al-Sarakhsi. If the Qarin had intercourse after the Umrah Tawaaf but before the standing at Arafah, the Hajj becomes invalid, but the Umrah does not; sacrifices are required, and Hajj must be made up next year, and the Qiran sacrifice is waived. Similarly, if intercourse occurs after four circuits of the Umrah Tawaaf, the same ruling applies. If intercourse occurs after the standing at Arafah, neither Umrah nor Hajj becomes invalid; a camel is required for Hajj and a goat/sheep for Umrah, and the Qiran sacrifice remains mandatory; this is recorded in al-Muhit. If intercourse occurs after the whole or most of Tawaaf al-Ziyarah, then nothing is obligatory...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) [82] किताबुल हज

यदि वे एहराम की स्थिति में थे, और जिस समय दोनों के अंग मिले और हशफ़ा (लिंग का अग्र भाग) छिप गया, तो दोनों का हज फासिद (अमान्य) हो जाएगा। उन दोनों पर अनिवार्य (वाजिब) है कि वे हज के सभी कार्यों को इसी तरह पूरा करें और इस फासिद हज को संपन्न करें। उन दोनों पर अलग-अलग कुर्बानी अनिवार्य है; इस कुर्बानी के लिए एक बकरी पर्याप्त है। उन दोनों पर यह भी वाजिब है कि वे अगले वर्ष इस हज की कज़ा (पुनरावृत्ति) करें, और उन पर उमराह वाजिब नहीं है, यह शरह तहावी में लिखा है। यदि संभोग भूलवश, जानबूझकर, जबरदस्ती या नींद में किया गया हो, तो सभी का हुक्म बराबर है। बालक और पागल व्यक्ति के संभोग का भी यही हुक्म है, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। यदि पति ऐसा बालक था जिसके समान बालक संभोग कर सकते हों, तो स्त्री का हज फासिद हो जाएगा और उस बालक का हज फासिद नहीं होगा। यदि स्त्री बच्ची या पागल थी, तो हुक्म इसके विपरीत होगा, यह फतह अल-कदीर में लिखा है। यदि वुकूफ़-ए-अराफ़ा से पहले संभोग किया और उसके बाद फिर संभोग किया, तो यदि वे दोनों कृत्य एक ही मजलिस (बैठक) में हुए, तो केवल एक ही कुर्बानी वाजिब होगी। यदि वे दो अलग-अलग मजलिसों में हुए, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के कथनानुसार, उनमें से प्रत्येक पर दो कुर्बानियां वाजिब होंगी। यदि बार-बार संभोग एहराम तोड़ने के इरादे से किया गया हो, तब भी एक से अधिक कुर्बानी वाजिब नहीं होगी, चाहे वह एक मजलिस में हो या कई मजलिसों में, यह शरह तहावी में लिखा है। यदि वुकूफ़-ए-अराफ़ा के बाद संभोग किया, चाहे भूल से या जानबूझकर, तो हज फासिद नहीं होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

एक ही मजलिस में कई बार संभोग करना:

इनमें से प्रत्येक पर बदना यानी ऊंट या गाय की कुर्बानी वाजिब होगी। यदि बार-बार संभोग किया गया हो और मजलिस एक ही हो, तो एक बदना के अतिरिक्त कुछ और वाजिब नहीं होगा। यदि मजलिसें दो हों, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के कथनानुसार, पहले के बदले बदना और दूसरे के बदले बकरी वाजिब होगी, यह शरह तहावी में लिखा है। यदि दूसरा संभोग एहराम तोड़ने के तौर पर था, तो उसकी कुर्बानी वाजिब नहीं होगी, यह मुहीत में लिखा है। यदि सिर मुंडवाने के बाद संभोग किया, तो एक बकरी की कुर्बानी वाजिब होगी, यह अल-काफी में लिखा है। यदि पूरे तवाफ़-ए-ज़ियारत या आधे से अधिक के बाद संभोग किया, तो कुछ भी वाजिब नहीं होगा। यदि तीन बार तवाफ के बाद संभोग किया, तो बदना वाजिब होगा और हज पूरा हो जाएगा, यह शरह

तहावी में लिखा है। यदि तवाफ़-ए-ज़ियारत के लिए सिर मुंडवाया और मुंडवाने से पहले संभोग किया, तो बकरी की कुर्बानी वाजिब होगी, यह तबय्यीन में है। उमराह में चार बार तवाफ करने से पहले संभोग करने पर उमराह फासिद हो जाता है; इसे पूरा करना होगा और कज़ा करनी होगी, और बकरी की कुर्बानी वाजिब होगी। यदि चार तवाफ या उससे अधिक के बाद संभोग किया, तो बकरी की कुर्बानी वाजिब होगी लेकिन उमराह फासिद नहीं होगा, यह हिदाया में लिखा है। यदि उमराह करने वाला दो उमराहों के बीच कई बार संभोग करे, तो दूसरी मजलिस के बदले बकरी की कुर्बानी वाजिब होगी। सफा और मरवा के बीच सई से फारिग होने के बाद संभोग करने पर भी यही हुक्म है, यह ईज़ाह में लिखा है। यह हुक्म तब है जब सिर मुंडवाने से पहले हो; मुंडवाने के बाद कुछ भी वाजिब नहीं होगा, यह शरह तहावी में लिखा है। यदि 'कारिन' (हज और उमराह साथ करने वाला) हो और उमराह के तवाफ से पहले संभोग करे, तो उमराह और हज दोनों फासिद हो जाएंगे; वह उनके कार्यों को पूरा करता रहेगा और अगले वर्ष हज और उमराह की कज़ा करेगा, और किरॉन की कुर्बानी साक़ित (समाप्त) हो जाएगी, यह मुहीत में लिखा है। उस पर दो बकरियों की कुर्बानी वाजिब होगी, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। यदि कारिन ने उमराह का तवाफ करने के बाद और वुकूफ़-ए-अराफ़ा से पहले संभोग किया, तो उसका हज फासिद हो जाएगा लेकिन उमराह फासिद नहीं होगा; उस पर कुर्बानियां वाजिब होंगी, अगले वर्ष हज की कज़ा करेगा और किरॉन की कुर्बानी साक़ित हो जाएगी। इसी तरह यदि उमराह के चार तवाफ के बाद संभोग किया, तब भी यही हुक्म है। यदि वुकूफ़-ए-अराफ़ा के बाद संभोग किया, तो उमराह और हज फासिद नहीं होंगे; हज के बदले ऊंटनी और उमराह के बदले बकरी की कुर्बानी वाजिब होगी, और किरॉन की कुर्बानी भी अनिवार्य होगी, यह मुहीत में लिखा है। यदि पूर्ण या अधिकांश तवाफ़-ए-ज़ियारत के बाद संभोग किया, तो कुछ वाजिब...

صاحبِ احرام تھے تو جس وقت دونوں کے عضو ملے اور حشفہ چھپا تو دونوں کا حج فاسد ہو جائے گا اور ان دونوں پر واجب ہے کہ اسی طرح سب حج کے افعال ادا کریں اور اس فاسد حج کو تمام کریں اور ان دونوں پر علیحدہ علیحدہ قربانی واجب ہے اس قربانی میں بکری کافی ہوتی ہے اور ان دونوں پر واجب ہے کہ سال آئندہ میں حج کو قضا کریں اور ان دونوں پر عمرہ واجب نہیں یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر وطی بھولے سے یا جان کر یا کسی کی زبردستی سے یا سوتے میں کی ہو تو سب کا حکم برابر ہے اور لڑکے اور مجنون کی وطی کا بھی یہی حکم ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر شوہر ایسا لڑکا تھا کہ اس کی طرح کے لڑکے مجامعت کر سکتے ہیں تو عورت کا حج فاسد ہو گا اور اس لڑکے کا حج فاسد نہ ہو گا اور عورت لڑکی یا مجنونہ تھی تو حکم برعکس ہو گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر وقوف عرفہ سے پہلے مجامعت کی اور اس کے بعد پھر مجامعت کی تو اگر وہ دونوں فعل ایک مجلس میں ہوئے تو ایک ہی قربانی واجب ہو گی اور اگر دو مختلف مجلسوں میں ہوئے تو امام ابوحنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ کے قول کے بموجب ان میں سے ہر ایک پر دو قربانیاں واجب ہوں گی اور اگر بار بار مجامعت احرام کے توڑ دینے کے طور پر کی تو تب بھی ایک قربانی سے زیادہ واجب نہ ہو گا خواہ ایک مجلس میں ہو یا کئی مجلسوں میں ہو یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر وقوف عرفہ کے بعد مجامعت کی خواہ بھول کر کی ہو یا جان کر تو حج فاسد نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک ہی مجلس میں کئی بار مجامعت کرنا :

ان میں سے ہر ایک پر بدنہ یعنی اونٹ یا گائے کی قربانی واجب ہو گی اور اگر بار بار مجامعت کی تو اگر مجلس ایک ہے تو ایک بدنہ کے سوا اور کچھ واجب نہ ہو گا اور اگر مجلسیں دو ہیں تو امام ابوحنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ کے قول کے بموجب اول کے عوض بدنہ اور دوسری کے عوض بکری واجب ہو گی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر دوسرا جماع احرام توڑنے کے طور پر تھا تو اس کی قربانی واجب نہ ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر سر منڈوانے کے بعد مجامعت کی تو ایک بکری کی قربانی واجب ہو گی یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر پورے طوافِ زیارت یا نصف سے زیادہ کے بعد مجامعت کی تو کچھ واجب نہ ہو گا اور اگر تین مرتبہ طواف کے بعد مجامعت کی تو بدنہ واجب ہو گا اور حج پورا ہو جائے گا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر طوافِ زیارت کے لئے سر منڈوایا اور سر منڈوانے سے پہلے مجامعت کی تو بکری کی قربانی واجب ہو گی یہ تبیین میں ہے اور اگر عمرہ میں چار مرتبہ طواف کرنے سے پہلے مجامعت کی تو عمرہ فاسد ہو گیا اور اسی طرح اس کو تمام کرے اور دوبارہ قضا کرے اور بکری کی قربانی اس پر واجب ہو گی اور اگر چار طوافوں یا اس سے زیادہ کے بعد مجامعت کی تو اس پر بکری کی قربانی واجب ہو گی اور عمرہ فاسد نہ ہو گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر عمرہ کرنے والا دو عمروں میں کئی بار مجامعت کرے تو دوسری مجلس کے عوض بکری کی قربانی واجب ہو گی اور اسی طرح اگر صفا و مروہ کے درمیان میں سعی سے فارغ ہونے کے بعد مجامعت کی تو تب بھی یہی حکم ہے یہ ایضاح میں لکھا ہے یہ حکم اس وقت ہے کہ جب سر منڈوانے سے پہلے ہو اور اگر سر منڈوانے کے بعد ہو تو کچھ واجب نہ ہو گا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر قارن ہو اور عمرہ کے طواف سے پہلے مجامعت کرے تو عمرہ اور حج فاسد ہو جائے گا اور ان دونوں کے افعال اسی طرح ادا کرتا رہے اور سال آئندہ میں اس پر حج اور عمرہ واجب ہو گا اور قرآن کی قربانی اس سے ساقط ہو جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے اور اس پر دو بکریوں کی قربانی واجب

ہو گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر قارن نے عمرہ کا طواف کرنے کے بعد اور وقوفِ عرفہ سے پہلے مجامعت کی تو حج اس کا فاسد ہو جائے گا اور عمرہ فاسد نہ ہو گا اور اس پر قربانیاں واجب ہوں گی اور سال آئندہ میں حج کی قضا کرے اور قرآن کی قربانی اس سے ساقط ہو جائے گی اور اسی طرح اگر عمرہ کے چار مرتبہ طواف کرنے کے بعد مجامعت کی تو تب بھی یہی حکم ہے اور اگر وقوفِ عرفہ کے بعد مجامعت کی تو عمرہ اور حج فاسد نہ ہو گا بعوض حج کے اونٹنی و عمرہ کے بکری کی قربانی واجب ہو گی اور قرآن کی قربانی بھی لازم ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر پورے یا اکثر طوافِ زیارت کے بعد مجامعت کی تو کچھ واجب

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 83 | Kitab al-Hajj

...will not be [the case], but if Tawaf-e-Ziyarat was performed before shaving the head or trimming the hair, then the sacrifice of two goats will be obligatory because the Ihram of both Hajj and Umrah still remains. If intercourse was repeated in the same sitting, nothing besides one sacrifice is obligatory. However, if intercourse occurred in a second sitting, then two sacrifices will be obligatory, and two goats are sufficient for this sacrifice; this is written in Sharh al-Tahawi. If one was a Mutamatti (performer of Tamattu), and if he did not drive the sacrificial animal himself, then the ruling is the same as that explained for those performing only Hajj or only Umrah. But if he had driven the sacrificial animal himself, then the ruling for the Mutamatti and the Qarin (performer of Qiran) is the same in certain aspects, which are: if intercourse occurred before the Tawaf of Umrah or before the stay at Arafat, the sacrifice for Tamattu becomes void. If intercourse occurred after the stay at Arafat, sacrifices will be obligatory; this is written in al-Muhit. Men and women are equal in this ruling. If intercourse occurred with a woman while she was asleep, or by force, or if a boy or an insane person had intercourse with a woman, the ruling remains the same; this is written in Fatawa Qazi Khan.

Section 5 In the description of sins related to Tawaf, Sa'i, walking arrogantly, and stoning the Jamarat (throwing pebbles)

If Tawaf-e-Ziyarat was performed without Wudu (ablution), the sacrifice of one goat will be obligatory, and the same ruling applies if it was performed in a state of Janabat (major ritual impurity). If more than half of the Tawaf was performed in a state of Janabat or without Wudu, the ruling is the same as for the whole Tawaf. It is preferable (Afdal) that as long as one is in Mecca, he should repeat the Tawaf, and in that case, the sacrifice will not be obligatory. The more correct (Asahh) view is that repetition is recommended (Mustahabb) in the case of performing it without Wudu, and obligatory (Wajib) in the case of Janabat. If one performed Tawaf without Wudu and then repeated it, the sacrifice will not be obligatory, even if the repetition was done after the Days of Sacrifice (Ayyam al-Nahr). If Tawaf was performed in a state of Janabat and repeated during the Days of Sacrifice, nothing will be obligatory. However, if it was repeated after the Days of Sacrifice, then according to Imam Abu Hanifa (RA), a sacrifice will be obligatory due to the delay; this is written in al-Kafi, and the Badanah^1 will be waived; this is written in Siraj al-Wahaj. If one performed Tawaf in a state of Janabat and returned to his family, it is obligatory to return, enter into a new Ihram, and repeat it. If he does not return but sends a Badanah, it is sufficient,

though returning is better. If Tawaf was performed without Wudu and he returned to his family, returning to repeat the Tawaf is permissible, but sending a goat for sacrifice is better; this is written in al-Tabyin. If someone omitted three circuits or fewer from Tawaf-e-Ziyarat, the sacrifice of one goat is obligatory. If he returned to his family and did not come back for Tawaf, but sent a goat for sacrifice, it is permissible; this is written in al-Hidayah. If less than half of Tawaf-e-Ziyarat was performed without Wudu and he returned to his family, charity (Sadaqah) will be obligatory—half a Sa' (measure) of wheat for each omitted circuit. However, if the cost equals the price of a sacrifice, he may reduce it as much as necessary. If less than half of Tawaf-e-Ziyarat was performed in a state of Janabat and he returned to his family, a sacrifice is obligatory, and a goat is sufficient. If he is still in Mecca and repeats it in a state of purity, the sacrifice that was obligatory will be waived. According to Imam Abu Hanifa (RA), if it is repeated during the Days of Sacrifice, the sacrifice is waived, but if repeated after that, then Sadaqah of half a Sa' of wheat for each circuit is obligatory; this is written in the Chapter of Hajj and Umrah in Sharh al-Tahawi. If there was impurity (Najasat) on the clothes exceeding the size of a dirham during Tawaf-e-Ziyarat, it is permissible though disliked (Makruh), and nothing further will be required; this is written in al-Muhit.

---

^1 Meaning the sacrifice of a camel or a cow.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 | 83 | किताब-अल-हज्ज

...नहीं होगा लेकिन अगर सर मुंडवाने या बाल कटवाने से पहले तवाफ़-ए-ज़ियारत किया था तो दो बकरियों की कुर्बानी वाजिब होगी क्योंकि हज और उमराह दोनों का एहराम अभी बाकी है और अगर एक ही मज्लिस में दोबारा मुजामअत (सहवास) की तो उस पर कुर्बानी के सिवा और कुछ वाजिब नहीं और अगर दूसरी मज्लिस में मुजामअत की तो दो कुर्बानियां और वाजिब होंगी और इस कुर्बानी में दो बकरियां काफी हैं, यह शरह-ए-तहावी में लिखा है और अगर मुतमत्ते (Tamattu करने वाला) था, सो अगर कुर्बानी को खुद हांक कर नहीं ले चला था तो वही हुक्म है जो सिर्फ हज करने वाले और सिर्फ उमराह करने वाले का हुक्म बयान हुआ और अगर कुर्बानी खुद हांक कर ले चुका था तो मुतमत्ते और कारन का हुक्म कुछ अहकाम में बराबर है और वे ये हैं: अगर उमराह के तवाफ़ से या वुक़ूफ़-ए-अरफ़ा से पहले मुजामअत की तो तमत्तू की कुर्बानी उससे साकित (समाप्त) हो जाएगी और अगर वुक़ूफ़-ए-अरफ़ा के बाद मुजामअत की तो कुर्बानियां वाजिब होंगी, यह मुहीत में लिखा है। औरत और मर्द इस हुक्म में बराबर हैं। अगर औरत से सोते में या ज़बरदस्ती मुजामअत की या औरत से लड़के या मजनून (विक्षिप्त) ने मुजामअत की तो भी यही हुक्म है, यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है।

फ़स्ल : 5 तवाफ़, सई, अकड़ कर चलने और जमरों पर कंकड़ियाँ मारने के गुनाहों के बयान में

अगर बिना वज़ू तवाफ़-ए-ज़ियारत किया तो एक बकरी की कुर्बानी वाजिब होगी और जनाबत (अपवित्रता) की हालत में किया तो भी यही हुक्म है और अगर आधे से ज़्यादा तवाफ़ जनाबत या बिना वज़ू होने की हालत में किया तो भी वही हुक्म है जो पूरे (कुल) का है और अफ़ज़ल (बेहतर) यह है कि जब तक मक्का में है तवाफ़ का एआदा (दोहराना) करे और कुर्बानी उस पर वाजिब न होगी और असह् (अधिक सही) यह है कि बिना वज़ू होने की सूरत में एआदा मुस्तहब (पसंदीदा) है और जनाबत की हालत में वाजिब है और अगर बिना वज़ू तवाफ़ किया था और फिर उसका एआदा किया तो उस पर कुर्बानी वाजिब न होगी चाहे अय्याम-ए-नहर (कुर्बानी के दिन) के बाद एआदा किया हो और अगर जनाबत की हालत में तवाफ़ किया और अय्याम-ए-नहर में उसका एआदा किया तो उस पर कुछ वाजिब न होगा और अगर अय्याम-ए-नहर के बाद एआदा किया तो देरी की वजह से इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) के नज़दीक कुर्बानी वाजिब होगी, यह काफ़ी में लिखा है और बदना^1 उससे साकित हो जाएगा, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है और अगर जनाबत में तवाफ़ किया और अपने अहल-

ओ-अयाल (परिवार) में चला आया तो वाजिब है कि नया एहराम बांधकर फिर लौटे और अगर न लौटना और बदना भेज दिया तो काफी है लेकिन लौटना अफ़ज़ल है और अगर बिना वज़ू तवाफ़ किया और अपने अहल-ओ-अयाल में चला गया तो अगर लौटा और तवाफ़ किया तो जायज़ है और बकरी की कुर्बानी भेज दी तो अफ़ज़ल है, यह तबीईन में लिखा है और जिस शख्स ने तवाफ़-ए-ज़ियारत में से तीन बार या उससे कम तवाफ़ छोड़ दिया तो उस पर बकरी की कुर्बानी वाजिब है और अगर अपने अहल-ओ-अयाल में चला आया और फिर तवाफ़ के वास्ते न लौटा और कुर्बानी के वास्ते एक बकरी भेज दी तो जायज़ है, यह हिदाया में लिखा है और अगर तवाफ़-ए-ज़ियारत आधे से कम बिना वज़ू किया तो अगर अपने अहल-ओ-अयाल में चला आया तो उस पर सदक़ा वाजिब होगा, हर बार के तवाफ़ के बदले आधा साअ (एक नाप) गेहूं दे लेकिन अगर इसकी कीमत कुर्बानी के बराबर हो जाए तो जिस कदर चाहे कम करे और अगर तवाफ़-ए-ज़ियारत आधे से कम जनाबत की हालत में किया और अपने अहल-ओ-अयाल की तरफ को लौटा तो उस पर कुर्बानी वाजिब है और बकरी की कुर्बानी काफी है और अगर अभी मक्का में है और पाकी (शुद्धता) की हालत में उसका एआदा कर लिया तो जो कुर्बानी वाजिब हुई थी साकित हो जाएगी और इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) के नज़दीक अगर अय्याम-ए-नहर में उसका एआदा किया तो कुर्बानी साकित होगी और अगर उसके बाद एआदा किया तो हर बार के तवाफ़ के बदले आधा साअ गेहूं का सदक़ा वाजिब होगा, यह शरह-ए-तहावी के बाब अल-हज्ज वल-उमराह में लिखा है और अगर तवाफ़-ए-ज़ियारत में कपड़े पर दिरहम की मात्रा से ज़्यादा नजासत (गंदगी) लगी थी तो कराहत (नापसंदगी) के साथ जायज़ है और उस पर कुछ लाज़िम न होगा, यह मुहीत में लिखा है।

---

^1 यानी ऊंट या गाय की कुर्बानी।

نہ ہوگا لیکن اگر سر منڈوانے یا بال کتروانے سے پہلے طواف زیارت کیا تھا تو دو بکریوں کی قربانی واجب ہوگی اس لئے کہ حج اور عمرہ دونوں کا احرام ابھی باقی ہے اور اگر ایک ہی مجلس میں دوبارہ مجامعت کی تو اس پر قربانی کے سوا اور کچھ واجب نہیں اور اگر دوسری مجلس میں مجامعت کی تو دو قربانیاں اور واجب ہوں گی اور اس قربانی میں دو بکریاں کافی ہیں یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر متمتع تھا پس اگر قربانی کو خود ہانک کر نہیں لے چلا تھا تو وہی حکم ہے جو صرف حج کرنے والے اور صرف عمرہ کرنے والے کا حکم بیان ہوا اور اگر قربانی خود ہانک کر لے چکا تھا تو متمتع اور قارن کا حکم بعض احکام میں برابر ہے اور وہ یہ ہیں اگر عمرہ کے طواف سے یا وقوف عرفہ سے پہلے مجامعت کی تو تمتع کی قربانی اس سے ساقط ہو جائے گی اور اگر وقوف عرفہ کے بعد مجامعت کی تو قربانیاں واجب ہوں گی یہ محیط میں لکھا ہے عورت اور مرد اس حکم میں برابر ہیں اگر عورت سے سوتے میں یا زبردستی مجامعت کی یا عورت سے لڑکے یا مجنون نے مجامعت کی تو بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

فصل : ۵ طواف، سعی، اکڑ کر چلنے اور جمروں پر کنکریاں مارنے کے گناہوں کے بیان میں

اگر بے وضو طواف زیارت کیا تو ایک بکری کی قربانی واجب ہوگی اور جنابت کی حالت میں کیا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر نصف سے زیادہ طواف جنابت یا بے وضو ہونے کی حالت میں کیا تو بھی وہی حکم ہے جو کل کا ہے اور افضل یہ ہے کہ جب تک مکہ میں ہے طواف کا اعادہ کرے اور قربانی اس پر واجب نہ ہوگی اور اصح یہ ہے کہ بے وضو ہونے کی صورت میں اعادہ

مستحب ہے اور جنابت کی حالت میں واجب ہے اور اگر بے وضو طواف کیا تھا اور پھر اس کا اعادہ کیا تو اس پر قربانی واجب نہ ہوگی اگر چہ ایام نحر کے بعد اعادہ کیا ہو اور اگر جنابت کی حالت میں طواف کیا اور ایام نحر میں اس کا اعادہ کیا تو اس پر کچھ واجب نہ ہوگا اور اگر ایام نحر کے بعد اعادہ کیا تو تاخیر کی وجہ سے امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک قربانی واجب ہوگی یہ کافی میں لکھا ہے اور بدنہ۱۸ اس سے ساقط ہو جائے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر جنابت میں طواف کیا اور اپنے اہل و عیال میں چلا آیا تو واجب ہے کہ نیا احرام باندھ کر پھر لوٹے اور اگر نہ لوٹنا اور بدنہ بھیج دیا تو کافی ہے لیکن لوٹنا افضل ہے اور اگر بے وضو طواف کیا اور اپنے اہل و عیال میں چلا گیا تو اگر لوٹا اور طواف کیا تو جائز ہے اور بکری کی قربانی بھیج دی تو افضل ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور جس شخص نے طواف زیارت میں سے تین بار یا اس سے کم طواف چھوڑ دیا تو اس پر بکری کی قربانی واجب ہے اور اگر اپنے اہل و عیال میں چلا آیا اور پھر طواف کے واسطے نہ لوٹا اور قربانی کے واسطے ایک بکری بھیج دی تو جائز ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر طواف زیارت نصف سے کم بے وضو کیا تو اگر اپنے اہل و عیال میں چلا آیا تو اس پر صدقہ واجب ہوگا ہر بار کے طواف کے عوض نصف صاع گیہوں دے لیکن اگر اس کی قیمت قربانی کے برابر ہو جائے تو جس قدر چاہئے کم کرے اور اگر طواف زیارت نصف سے کم جنابت کی حالت میں کیا اور اپنے اہل و عیال کی طرف کو لوٹا تو اس پر قربانی واجب ہے اور بکری کی قربانی کافی ہے اور اگر ابھی مکہ میں ہے اور طہارت کی حالت میں اس کا اعادہ کر لیا تو جو قربانی واجب ہوئی تھی ساقط ہو جائے گی اور امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک اگر ایام نحر میں اس کا اعادہ کیا تو قربانی ساقط ہوگی اور اگر اس کے بعد اعادہ کیا تو ہر بار کے طواف کے عوض نصف صاع گیہوں کا صدقہ واجب ہو گا یہ شرح طحاوی کے باب الحج والعمرہ میں لکھا ہے اور اگر

طواف زیارت میں کپڑے پر قدرِ درہم سے زیادہ نجاست لگی تھی تو کراہت کے ساتھ جائز ہے اور اس پر کچھ لازم نہ ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔

---

۱۸ یعنی اونٹ یا گائے کی قربانی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) 84 Kitab-ul-Hajj

Chapter on Tawaf-e-Sadar (Farewell Tawaf) and Tawaf-e-Ziyarat (Mandatory Tawaf): If Tawaf-e-Sadar is performed without wudu (ablution), then charity (Sadaqah) becomes mandatory (Wajib); this is the most correct view. If less than half of Tawaf-e-Ziyarat is performed without wudu, Sadaqah is mandatory according to all narrations, and the requirement to repeat it is waived by consensus; this is mentioned in 'Siraj al-Wahhaj'. If the entirety or most of Tawaf-e-Sadar is performed in a state of major ritual impurity (Janabat), an animal sacrifice (Qurbani) is mandatory. If the person has already returned home, sacrificing a goat is sufficient; if they are still in Mecca and repeat it, the sacrifice is waived, and no penalty is due for the delay by consensus. If less than half of the circuits were done in Janabat and the person returned home, half a Sa’ of wheat (approx. 2kg) must be given in charity for each circuit. If the entire or majority of Tawaf-e-Sadar is omitted, one goat sacrifice is mandatory. Omitting three circuits requires feeding three poor people half a Sa’ of wheat each.

If Tawaf-e-Ziyarat was performed in a state of Janabat and then Tawaf-e-Sadar was performed in a state of purity at the end of the days of Tashreeq, the Tawaf-e-Sadar will fulfill the obligation of Tawaf-e-Ziyarat, and a sacrifice becomes mandatory for omitting Tawaf-e-Sadar. According to Imam Abu Hanifa (RA), an additional sacrifice is required for delaying Tawaf-e-Ziyarat. If both Tawaf-e-Ziyarat and Tawaf-e-Sadar are omitted, the person’s wife remains prohibited to him until he returns and performs both. A sacrifice is due for delaying Tawaf-e-Ziyarat, but not for Tawaf-e-Sadar as its timeframe is not strictly fixed. If only four circuits of Tawaf-e-Ziyarat were performed and Tawaf-e-Sadar was omitted entirely, the Hajj is valid, but two goat sacrifices are mandatory.

1- Referring to the 11th, 12th, and 13th dates of the month of Dhu al-Hijjah.

तवाफ़-ए-सदर और तवाफ़-ए-ज़ियारत का वर्णन: अगर तवाफ़-ए-सदर बिना वज़ू की स्थिति में किया तो उस पर सदक़ा वाजिब होगा, यही सबसे सही बात है। और अगर तवाफ़-ए-ज़ियारत आधे से कम बिना वज़ू किया तो भी सभी रिवायतों के अनुसार सदक़ा वाजिब होगा और पुनः करना (इआदा) सर्वसम्मति से माफ़ हो जाएगा, यह 'सिराज-उल-वह्हाज' में लिखा है। और अगर पूरा या अधिकतर तवाफ़-ए-सदर जनाबत (अशुद्धि) की स्थिति में किया तो क़ुर्बानी वाजिब होगी, और अगर व्यक्ति अपने घर लौट आया है तो बकरी की क़ुर्बानी पर्याप्त है। यदि वह मक्का में है और उसे दोहरा लिया तो क़ुर्बानी माफ़ हो जाएगी और देरी के कारण कुछ भी वाजिब न होगा। यदि आधे से कम तवाफ़ जनाबत की स्थिति में किया और घर लौट गया, तो प्रत्येक फेरे के बदले आधा साअ (लगभग 2 किलो) गेहूं का सदक़ा वाजिब होगा। यदि मक्का में दोहरा लिया, तो यह माफ़ है। यदि तवाफ़-ए-सदर पूरी तरह या अधिकांश छोड़ दिया, तो बकरी की क़ुर्बानी वाजिब होगी। तीन फेरे छोड़ने पर तीन गरीबों को आधा-आधा साअ गेहूं देना होगा।

यदि जनाबत में तवाफ़-ए-ज़ियारत किया और अय्याम-ए-तशरीक़ (हज के अंतिम दिन) के अंत में पाकी की स्थिति में तवाफ़-ए-सदर किया, तो तवाफ़-ए-सदर, तवाफ़-ए-ज़ियारत के स्थान पर माना जाएगा और तवाफ़-ए-सदर के छोड़ने पर क़ुर्बानी वाजिब होगी। इमाम अबू हनीफा (रह.) के अनुसार देरी के कारण एक अतिरिक्त क़ुर्बानी वाजिब होगी। यदि तवाफ़-ए-ज़ियारत और तवाफ़-ए-सदर दोनों छोड़ दिए, तो पत्नी पति के लिए हमेशा के लिए वर्जित हो जाएगी जब तक कि वह वापस लौटकर इन्हें अदा न कर ले। तवाफ़-ए-ज़ियारत की देरी पर इमाम साहब के अनुसार क़ुर्बानी वाजिब है, पर तवाफ़-ए-सदर की देरी पर नहीं क्योंकि इसका समय निश्चित नहीं है। यदि तवाफ़-ए-ज़ियारत चार बार किया और तवाफ़-ए-सदर नहीं किया, तो हज मान्य है पर दो बकरियों की क़ुर्बानी वाजिब होगी।

1- अर्थात् ज़ुल-हज्जा महीने की 11वीं, 12वीं और 13वीं तारीख।

طوافِ صدر و طوافِ زیارت کا بیان: اگر طوافِ صدر بے وضو ہونے کی حالت میں کیا تو اس پر صدقہ واجب ہوگا یہی اصح ہے اور اگر طوافِ زیارت نصف سے کم بے وضو کیا تو بھی سب روایتوں کے بموجب صدقہ واجب ہوگا اور اعادہ سے بالاجماع ساقط ہو جائے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر کل یا اکثر طوافِ صدر جنابت کی حالت میں کیا تو قربانی واجب ہوگی اور اگر اپنے اہل وعیال میں چلا آیا ہے تو بکری کی قربانی کافی ہے اور اگر مکہ میں ہے اور اس کا اعادہ کیا تو وہ قربانی ساقط ہو جائے گی اور تاخیر کی وجہ سے بالاتفاق کچھ اس پر واجب نہ ہوگا اور اگر نصف سے کم یہ طواف جنابت کی حالت میں کیا اور اپنے اہل وعیال میں چلا آیا تو ہر بار کے طواف کی عوض نصف صاع گیہوں کا صدقہ اس پر واجب ہوگا اور اگر وہ مکہ میں ہے اور اس کا اعادہ کر لیا تو بالاجماع ساقط ہو جائے گا یہ شرح طحاوی کے باب الحج والعمرہ میں لکھا ہے اور اگر پورا یا اکثر طوافِ صدر چھوڑ دیا تو ایک بکری کی قربانی واجب ہوگی اور اگر طوافِ صدر میں تین بار کا طواف چھوڑ دیا تو تین مسکینوں کو کھانا دینا اس پر واجب ہے ہر مسکین کو نصف صاع گیہوں دے یہ کافی میں لکھا ہے اگر جنابت کی حالت میں طوافِ زیارت کیا اور اس کا اعادہ اس پر واجب ہوا تو اگر آخر ایام تشریق میں طہارت کی حالت میں طوافِ الصدر کیا تو طوافِ الصدر طوافِ الزیارت کے عوض میں واقع ہوگا اور طوافِ الصدر اس کے ذمہ باقی رہے گا اور اس کے چھوڑنے کی وجہ سے قربانی واجب ہوگی یہ حکم بلا خلاف ہے اور امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک طوافِ الزیارت میں تاخیر کرنے کی وجہ سے ایک قربانی اور واجب ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر بے وضو طوافِ الزیارت کیا اور آخر ایام تشریق میں طوافِ الصدر باوضو کیا تو اس پر قربانی واجب ہوگی یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر طوافِ الزیارت بے وضو کیا

اور طوافِ الصدر جنابت کی حالت میں تو بالاتفاق اس پر دو قربانیاں واجب ہوں گی ایک قربانی طوافِ الزیارت کی اور قربانی طوافِ الصدر کی اور اگر طوافِ الزیارت اور طوافِ الصدر دونوں کو چھوڑ دیا تو اس پر عورت ہمیشہ کے واسطے حرام ہوگی اور اس پر واجب ہے کہ پھر لوٹے اور دونوں طوافوں کو ادا کرے اور طواف الزیارت کی تاخیر کی وجہ سے امام ابوحنیفہؒ کے قول کے بموجب قربانی واجب ہوگی طوافِ الصدر کی تاخیر کی وجہ سے کچھ واجب نہ ہوگا اس لئے کہ اس کا وقت مقرر نہیں ہے اور اگر خاص طوافِ الزیارت کو چھوڑ دیا اور طوافِ الصدر کیا تو طوافِ الصدر بعض طوافِ الزیارت کے واقع ہوگا اور طوافِ الصدر کے چھوڑنے کی وجہ سے اس پر قربانی واجب ہوگی اور اگر طوافِ زیارت میں سے نصف سے زیادہ چھوڑ دیا مثلاً فقط تین طواف کئے اور طوافِ الصدر پورا کیا اور سعی کی پھر اکثر چلا تو اس میں سے چار مرتبہ کا طواف طوافِ زیارت میں شامل ہوگا اور امام ابوحنیفہؒ کے قول کے بموجب ایک قربانی طوافِ الزیارت کی تاخیر کی وجہ سے واجب ہوگی اور سب فقہا کے قول کے بموجب ایک قربانی طوافِ الصدر کے چار مرتبہ چھوڑنے کی وجہ سے واجب ہوگی اور اگر طوافِ الزیارت میں سے تین مرتبہ کا طواف چھوڑ دیا تو ایک صدقہ خیر کی وجہ سے واجب ہوگا ایک طواف الزیارت میں سے تین بار طواف چھوڑنے کی وجہ سے واجب ہوگا اور اگر طوافِ الزیارت اور طوافِ الصدر دونوں میں سے چار چار مرتبہ کا طواف چھوڑ دیا تو کل طوافِ زیارت کا ہوگا اور وہ کل چھ مرتبہ طواف ہے اور ایک مرتبہ کا طوافِ الزیارت جو باقی رہا اس کی وجہ سے قربانی لازم آئے گی اور طوافِ الصدر کے چھوڑنے کی وجہ سے بھی قربانی لازم ہوگی اور اگر ان دونوں میں سے ہر ایک مرتبہ چار بار طواف کیا تو طوافِ الزیارت کی جو کمی ہے وہ طوافِ الصدر میں سے پوری کی جائے گی اور ایک صدقہ طوافِ الزیارت کی تاخیر کی وجہ سے اور ایک صدقہ طوافِ الصدر کی کمی کی وجہ سے واجب ہوگا اور اگر طوافِ الزیارت چار مرتبہ کیا اور طوافِ الصدر نہ کیا تو

ہمارے نزدیک حج اس کا جائز ہوگا اور اس پر دو بکریوں کی قربانی واجب ہوگی ایک بکری طوافِ الزیارت کی کمی کی وجہ سے اور دوسری بکری۔

1- یعنی گیارہویں، بارہویں اور تیرہویں تاریخ ماہِ ذی الحجہ کی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) (85) Kitab al-Hajj (The Book of Hajj)

...due to omitting Tawaf al-Sadr; both these sacrifices should be sent in the following year and slaughtered in Mina, as recorded in Fatawa Qazi Khan.

Performing Tawaf Without Ablution (Wudu):

If one performs Tawaf al-Qudum without ablution (wudu), then charity (Sadaqah) becomes obligatory (wajib). If one performs Tawaf al-Qudum in a state of ritual impurity (Janabah), then the sacrifice of a goat becomes obligatory. This is written in Siraj al-Wahaj. It is mentioned in Ghayat al-Bayan that if one performs Tawaf al-Qudum without wudu and completes most of it and then performs Sa'ee, it is permissible. However, it is better to repeat (i'adah) the Sa'ee and the majority of the circuits after performing Tawaf al-Ziyarah. If one performs Tawaf al-Qudum in a state of Janabah and then performs Sa'ee, it is not considered valid; it is obligatory to perform Sa'ee after Tawaf al-Ziyarah and complete most of its circuits. This is stated in Bahr al-Ra'iq. If one performs the Tawaf of Umrah without wudu or in a state of Janabah, they should repeat the Tawaf as long as they are in Makkah. If they return to their family without repeating it, a sacrifice becomes necessary for performing it without wudu. Even in the state of Janabah, a sacrifice of one goat is sufficient as a matter of preference (Istihsan), as mentioned in al-Muhit.

A person who performs the Tawaf and Sa'ee of Umrah without wudu must repeat both as long as they are in Makkah. Once both are repeated, nothing further is obligatory. If they leave for home before repeating, a sacrifice becomes obligatory due to the omission of purification, and they will not be commanded to return to Makkah because they have exited the state of Ihram by performing the essential pillar (rukn). No penalty is due specifically for the Sa'ee. If they repeat the Tawaf but not the Sa'ee, the ruling remains the same according to the correct opinion, as stated in al-Hidayah. If one's private parts (satr) were exposed during Tawaf al-Ziyarah, they must repeat it while in Makkah. Failure to repeat necessitates a sacrifice, as noted in al-Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar.

Whoever omits the Sa'ee between Safa and Marwa must offer a sacrifice, though their Hajj is completed, as per al-Quduri. If Sa'ee is performed in a state of Janabah, menstruation (Hayd), or post-natal bleeding (Nifas), it is valid. The same ruling applies if Sa'ee is performed after exiting Ihram and engaging in sexual intercourse, or after the month of Hajj has passed, as mentioned in Siraj al-Wahaj. If Tawaf was performed on a mount or while being carried by someone, and Sa'ee was also

performed in either manner, it is permissible and no penalty is due if there was a valid excuse ('udhr). If there was no excuse, it should be repeated while in Makkah; if they have already left for home, they must offer a sacrifice according to our school, as per al-Muhit.

Whoever leaves Arafat before the Imam's departure and before sunset, a sacrifice becomes obligatory upon them. If they leave after sunset, nothing is due. If they return before sunset, the obligation of sacrifice is dropped according to the correct view. If they return after sunset, it is not dropped according to the manifest narration (Zahir al-Riwayah). There is no difference whether they left by choice or because of an unruly camel, as stated in Siraj al-Wahaj. Whoever omits the stay (wuquf) at Muzdalifah must offer a sacrifice, as per al-Hidayah. If one omits stoning (rami) at all the Jamarat, or stones only one Jamrat, or stones only Jamrat al-Aqaba on the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr), then one sacrifice is obligatory. If only a few pebbles were missed, they should give half a Sa' (approx. 2kg) of wheat in charity for each pebble; however, when the total value reaches the cost of a goat, they may reduce it as they wish, as noted in al-Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar. For any act of Hajj delayed beyond its designated time, the sacrifice of a goat becomes obligatory. For example, if a person leaves the Haram and shaves their head, whether for Hajj or Umrah, then according to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, a sacrifice is obligatory. If a Qarin or Mutamatti (types of pilgrims) shaves their head before slaughtering, two sacrifices are obligatory according to Imam Abu Hanifa, and one according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), as recorded in Bahr al-Ra'iq.

1- Refer to the detailed explanations for Tawaf al-Qudum, Tawaf al-Sadr, and Tawaf al-Ziyarah in their respective sections.

...तवाफ़-ए-सदर छोड़ने की वजह से; और ये दोनों कुर्बानियाँ साल-ए-आयन्दा (अगले साल) में भेजे और मिना में ज़बह की जाएँ यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है।

बिना वज़ू के तवाफ़ करना:

अगर बिना वज़ू के तवाफ़-ए-क़ुदूम किया तो उस पर सदक़ा वाजिब होगा और अगर जनाबत (नापाकी) की हालत में तवाफ़-ए-क़ुदूम किया तो उस पर एक बकरी की कुर्बानी वाजिब होगी, यह सिराजुल वहाज में लिखा है। ग़ायतुल बयान में उल्लेख है कि अगर बिना वज़ू तवाफ़-ए-क़ुदूम किया और अधिकतर हिस्सा पूरा कर लिया और उसके बाद सई (Saee) की, तो यह जायज़ है। लेकिन बेहतर यह है कि तवाफ़-ए-ज़ियारत के बाद सई और अधिकतर हिस्से का इआदा (दोहराना) करे। अगर जनाबत की हालत में तवाफ़-ए-क़ुदूम किया और उसके बाद सई की और अधिकांश हिस्सा पूरा किया, तो उनका एतबार नहीं होगा; अनिवार्य है कि वह तवाफ़-ए-ज़ियारत के बाद सई करे और उसका अधिकांश हिस्सा पूरा करे, यह बहुर्राइक़ में लिखा है। अगर बिना वज़ू या जनाबत की हालत में उमरा का तवाफ़ किया, तो जब तक मक्का में है, तवाफ़ का इआदा करे। यदि वह अपने घर-परिवार में वापस आ गया और तवाफ़ का इआदा नहीं किया, तो बिना वज़ू तवाफ़ करने की स्थिति में कुर्बानी लाजिम होगी, और जनाबत की स्थिति में भी इस्तेहसान (बेहतर राय) के तौर पर एक बकरी पर्याप्त है, यह मुहीत में लिखा है।

जिस व्यक्ति ने उमरा का तवाफ़ और सई बिना वज़ू की, वह जब तक मक्का में है, उन दोनों का इआदा करे। जब वह दोनों का इआदा कर लेगा, तो उस पर कुछ वाजिब न होगा। यदि इआदा करने से पहले ही वह अपने घर चला गया, तो पाकी (शुद्धता) छोड़ने के कारण उस पर कुर्बानी वाजिब होगी, और फिर उसे मक्का वापस लौटने का हुक्म नहीं दिया जाएगा, क्योंकि रुक्न अदा करने से वह एहराम से बाहर हो गया है। सई के कारण उस पर कुछ वाजिब न होगा। यदि उसने तवाफ़ का इआदा किया लेकिन सई का इआदा नहीं किया, तो सही कथन के अनुसार यही नियम है, यह हिदाया में लिखा है। यदि तवाफ़-ए-ज़ियारत के समय उसका सतर (शरीर का ढंकने वाला हिस्सा) खुला था, तो जब तक मक्का में है, उसका इआदा करे। यदि इआदा नहीं करेगा, तो कुर्बानी वाजिब होगी, यह इख्तियार शरह मुख्तार में लिखा है।

जो व्यक्ति सफ़ा और मरवा के बीच सई छोड़ दे, उस पर क़ुर्बानी वाजिब होगी और उसका हज पूरा हो गया, यह क़ुदूरी में लिखा है। यदि जनाबत, हैज़ (मासिक धर्म) या निफ़ास की स्थिति में सई की, तो उसकी सई सही है। यदि एहराम से बाहर होने और संभोग के बाद या हज के महीने के बाद सई करे, तो भी यही नियम है, यह सिराजुल वहाज में लिखा है। यदि सवारी पर तवाफ़ किया या इस तरह किया कि कोई उसे उठाए हुए था, और सई भी इन्ही दो स्थितियों में से किसी तरह की, तो यदि यह कार्य किसी मजबूरी (उज़्र) के कारण था, तो जायज़ है और कुछ लाजिम न होगा। यदि बिना मजबूरी के था, तो जब तक मक्का में है, उसका इआदा करे; और जब अपने घर चला गया, तो हमारे अनुसार उसे क़ुर्बानी देनी होगी, यह मुहीत में लिखा है।

जो व्यक्ति अराफ़ात से इमाम के जाने से पहले और सूर्यास्त (गुरूब) से पहले चला गया, उस पर क़ुर्बानी वाजिब होगी। यदि सूर्यास्त के बाद गया, तो कुछ वाजिब न होगा। यदि सूर्यास्त से पहले लौट आया, तो सही कथन के अनुसार क़ुर्बानी माफ़ हो जाएगी। यदि सूर्यास्त के बाद लौटा, तो स्पष्ट रिवायत के अनुसार क़ुर्बानी माफ़ नहीं होगी। इसमें कोई फर्क नहीं पड़ता कि वह अपनी मर्जी से गया या ऊंट की तेज़ी के कारण चला गया, यह सिराजुल वहाज में लिखा है। जो व्यक्ति मुज़दलिफ़ा में वुक़ूफ़ (ठहराव) छोड़ दे, उस पर क़ुर्बानी वाजिब होगी, यह हिदाया में लिखा है। यदि सभी जमरात पर कंकड़ मारना (रमी) छोड़ दे या केवल एक जमरा पर कंकड़ मारे या नह्र के दिन केवल जमरा अक़बा पर कंकड़ मारे, तो उस पर एक क़ुर्बानी वाजिब होगी। यदि कुछ कंकड़ मारना छोड़ दे, तो हर कंकड़ के बदले आधा साअ (लगभग 2 किलो) गेहूं सदक़ा दे; लेकिन जब इसकी कीमत एक बकरी के बराबर हो जाए, तो जितना चाहे कम कर दे, यह इख्तियार शरह मुख्तार में लिखा है। हज के कार्यों में से जिस कार्य को उसके उचित समय से विलंबित करेगा, उस पर बकरी की क़ुर्बानी वाजिब होगी। जैसे कोई व्यक्ति हरम से निकला और अपना सिर मुंडवाया, चाहे वह हज के लिए हो या उमरा के लिए, तो इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद के अनुसार क़ुर्बानी वाजिब होगी। यदि क़ारिन और मुतमत्ते (हज के प्रकार) ज़बह करने से पहले सिर मुंडवा लें, तो इमाम अबू हनीफ़ा के अनुसार दो क़ुर्बानियां और साहिबैन के अनुसार एक क़ुर्बानी वाजिब होगी, यह बहुर्राइक़ में लिखा है।

1- तवाफ़-ए-क़ुदूम, तवाफ़-ए-सदर और तवाफ़-ए-ज़ियारत का विवरण उनके अपने-अपने स्थान पर देखें।

طواف الصدر چھوڑنے کی وجہ سے اور یہ دونوں قربانیاں سال آئندہ میں بھیجے اور منیٰ میں ذبح کی جائیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

بے وضو طواف کرنا:

اگر بے وضو طوافِ قدوم کیا تو اس پر صدقہ واجب ہوگا اور اگر جنابت کی حالت میں طوافِ قدوم کیا تو اس پر ایک بکری قربانی واجب ہوگی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور غایۃ البیان میں مذکور ہے کہ اگر بے وضو طوافِ قدوم کیا اور اکثر کر چلا اور اس کے بعد سعی کی تو جائز ہے اور افضل یہ ہے کہ طوافِ زیارت کے بعد سعی اور اکثر کر چلنے کا اعادہ کرے اور اگر جنابت کی حالت میں طوافِ قدوم کیا اور اس کے بعد سعی کی اور اکثر کر چلا تو ان کا اعتبار نہیں ہے اور واجب ہے کہ طوافِ زیارت کے بعد سعی کرلے اور اس میں اکثر کر چلے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگر بے وضو یا جنابت کی حالت میں عمرہ کا طواف کیا پس جب تک مکہ میں طواف کا اعادہ کرے اور اگر اپنے اہل و عیال میں آگیا اور طواف کا اعادہ نہ کیا تو بے وضو طواف کرنے کی صورت میں قربانی لازم ہوگی اور جنابت کی حالت میں بھی بطور استحسان کے ایک بکری کافی ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور جس شخص نے عمرہ کا طواف اور سعی بے وضو کی پس جب تک مکہ میں ہے ان دونوں کا اعادہ کرے اور جب ان دونوں کا اعادہ کرلے گا تو کچھ اس پر واجب نہ ہوگا اور اگر اعادہ سے پہلے اپنے اہل و عیال میں چلا گیا تو طہارت کے چھوڑنے کی وجہ سے اس پر قربانی واجب ہوگی اور پھر مکہ کو لوٹنے کا حکم نہ کیا جائے گا اس لئے کہ رکن کے ادا کرنے سے وہ احرام سے باہر ہو گیا اور سعی کی وجہ سے کچھ اس پر واجب نہ ہوگا اور

اگر طواف کا اعادہ کیا اور سعی کا اعادہ نہ کیا تو بھی صحیح قول کے بموجب یہی حکم ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر طوافِ زیارت کی حالت میں اس کا ستر کھلا ہوا تھا تو جب تک مکہ میں ہے اس کا اعادہ کرے اور اگر اعادہ نہ کرے گا تو قربانی واجب ہوگی یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے جو شخص صفا و مروہ کے درمیان میں سعی چھوڑ دے اس پر قربانی واجب ہوگی اور حج اس کا پورا ہو گیا یہ قدوری میں لکھا ہے اور اگر جنابت یا حیض یا نفاس کی حالت میں سعی کی تو سعی اس کی صحیح ہے اور اگر احرام سے باہر ہونے اور مجامعت کرنے کے بعد یا حج کے مہینہ کے بعد سعی کرے تو بھی یہی حکم ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر سواری پر طواف کیا یا اس طرح طواف کیا کہ کوئی اس کو اٹھائے ہوئے تھا اور صفا و مروہ کے درمیان میں سعی بھی انہیں دونوں صورتوں میں سے کسی طرح کی تو اگر یہ فعل عذر سے تھا تو جائز ہے اور کچھ لازم نہ ہوگا اور اگر بغیر عذر تھا تو جب تک مکہ میں ہے اس کا اعادہ کرے اور جب اپنے اہل و عیال میں چلا گیا تو ہمارے نزدیک وہ اس کے واسطے قربانی کرے یہ محیط میں لکھا ہے جو شخص عرفات سے امام کے جانے سے پہلے اور غروب سے قبل چلا گیا تو اس پر قربانی واجب ہوگی اگر غروب کے بعد چلا گیا تو کچھ واجب نہ ہوگا اور اگر غروب سے پہلے لوٹ آیا تو صحیح قول کے بموجب قربانی اس سے ساقط ہو جائے گی اور اگر غروب کے بعد لوٹا تو ظاہر روایت کے بموجب ساقط نہ ہوگی اس میں فرق نہیں ہے کہ اپنے اختیار سے جائے یا اونٹ کی شوخی کی وجہ سے چلا جائے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے جو شخص مزدلفہ میں وقوف چھوڑ دے اس پر قربانی واجب ہوگی یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر کل جمروں پر کنکریاں مارنا چھوڑ دے یا صرف ایک جمرہ پر کنکریاں مارے یا یومِ نحر کو صرف جمرہ عقبہ پر کنکریاں مارے تو اس پر ایک قربانی واجب ہوگی اور اگر کچھ دیر تھوڑی سی مارنا چھوڑ دے تو ہر کنکری کے عوض نصف صاع گیہوں صدقہ دے لیکن جب اس کی قیمت ایک بکری کے برابر ہو جائے تو جس

قدر چاہے کم کر دے یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے حج کے افعال میں سے جس فعل کو اس کے موقع سے تاخیر کرے گا تو بکری کی قربانی واجب ہوگی جیسے کہ کوئی شخص حرم سے نکلا اور اس نے اپنا سر منڈوایا خواہ حج کے واسطے سر منڈوایا ہو یا عمرہ کے واسطے تو امام ابو حنیفہ اور امام محمد کے نزدیک قربانی واجب ہوگی اور اگر قارن اور متمتع ذبح سے پہلے سر منڈوالیں تو امام ابو حنیفہ کے نزدیک دو قربانیاں واجب ہوں گی اور صاحبین کے نزدیک ایک قربانی واجب ہو گی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

1- طوافِ قدوم و طواف الصدر و طواف الزیارت کی تصریح اپنے اپنے موقع پر دیکھو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② 86 Kitab al-Hajj

Chapter: (9) Regarding Hunting

Hunting refers to an animal that is wild in its original creation. These are of two types: first, land animals (barri), meaning those whose origin is on land; and second, aquatic animals (bahri), whose origin is in water. This is because the place of original creation is what matters, and subsequent living on land or in water is temporary; thus, the original nature does not change due to this residence. Hunting land animals is forbidden (haram) for a person in the state of Ihram, while hunting aquatic animals is not forbidden. This is written in *Al-Tabyin*. If a person in Ihram kills a hunted animal, a penalty (jaza) will be mandatory. This is written in the *Mutun* (canonical texts). In this regard, killing intentionally, forgetfully, or by mistake is the same, whether it is the first time or a subsequent time, as written in *Siraj al-Wahhaj*. Also, whether a person is performing Hajj for the first time or repeating it, the ruling is the same, as written in *Al-Tabyin*. It makes no difference whether the hunted animal is someone's property or is unowned (mubah), as written in *Al-Muhit*. The penalty for hunting it will be its value as determined by two just persons at the same place and time where it was killed. This is because values change with location and time. If it is in a wilderness where hunted animals cannot be sold, then the price at the nearest place where they can be sold should be considered, as written in *Al-Tabyin*. Regarding the value, the person has a choice: they may buy a sacrificial animal (qurbani) with it and slaughter it, provided the value is sufficient. Or, if they wish, they may buy food and give it as charity (tasadduq), giving every needy person (miskin) half a 'sa' (a unit of measure) of wheat or one 'sa' of dates or barley. Or, if they wish, they may fast; this is written in *Al-Kafi*. If the person chooses to fast, the value of the killed animal is estimated in terms of grain, and the person fasts one day for every half-sa of grain. If a remaining amount of grain is less than half a sa, the person has the choice to fast for it or buy that much food and give it as charity (sadaqah); this is written in *Al-Idah*. If the value is less than the food for one needy person, they should either give that amount of food or fast for one day; this is written in *Al-Kafi*.

If the person chooses to slaughter a sacrifice, it must be done within the boundaries of the Haram (holy sanctuary), and its meat should be distributed as charity to the poor. If they choose to give food, they may do so anywhere, and the same applies to fasting; this is written in *Al-Tabyin*. If a sacrifice is slaughtered outside the Haram, it will not be valid. However, if every poor person is given as much meat as is equal to the value of half a sa of wheat, the charity for food will be fulfilled. If the value is less

than that, the person should provide more meat or other food to complete it. If the meat is stolen after the sacrifice was slaughtered within the Haram, a replacement is not mandatory. But if it was slaughtered outside the Haram, a replacement is mandatory; this is written in *Al-Muhit*. If the person chooses sacrifice and some amount remains from the mandatory value which is not equal to the price of a full sacrifice, they have the choice to either fast one day for every half-sa's worth of wheat from the remainder or give it as food to the poor, giving every needy person half a sa of wheat. Or, they may fast for a portion and give charity for a portion. If the value is equal to two sacrifices, the person has the choice to either slaughter two sacrifices, or give charity equivalent to both, or fast for both, or slaughter one sacrifice and give the rest as expiation (kaffara), or slaughter one sacrifice and fulfill the rest with some fasting and some charity; this is written in *Al-Tabyin*. If a person in Ihram kills a hunted animal within the Haram, the same penalty will be mandatory as for killing a hunted animal outside the Haram; this is written in *Al-Tabyin*.

1. A measurement scale is customary in Arabia, where grain is sold by volume measure.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड ② ८६ किताब उल-हज

अध्याय: (९) शिकार के वर्णन में

शिकार से तात्पर्य वह जानवर है जो अपनी मूल उत्पत्ति में जंगली हो और वे दो प्रकार के हैं: एक 'बरी' यानी ज़मीन का, और उससे तात्पर्य वह जानवर है जिसकी उत्पत्ति ज़मीन पर हो, और दूसरा 'बहरी' (समुद्री) जिसकी उत्पत्ति पानी में हो, क्योंकि इसमें मूल उत्पत्ति का स्थान ही मुख्य है और उसके बाद ज़मीन या पानी में रहना अस्थायी है, अतः इस निवास से मूल प्रकृति नहीं बदलती। 'बरी' (ज़मीनी) शिकार 'एहराम' की स्थिति में व्यक्ति पर हराम है, 'बहरी' (समुद्री) हराम नहीं है। यह 'तबीईन' में लिखा है। यदि 'एहराम' की स्थिति वाला व्यक्ति शिकार को मार दे तो उस पर 'जज़ा' (दंड) अनिवार्य होगा। यह 'मुतून' में लिखा है। इसमें जानबूझकर, भूलवश या गलती से मारने वाला बराबर है, चाहे वह पहली बार शिकार करने वाला हो या दूसरी बार, यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है। और पहली बार हज करने वाला और दोबारा हज करने वाला भी बराबर हैं, यह 'तबीईन' में लिखा है। यह शिकार किसी की मिल्कियत हो या सार्वजनिक (मुबाह) हो, दोनों बराबर हैं, यह 'मुहीत' में लिखा है। और उस शिकार के लिए दंड (जज़ा) वह कीमत होगी जो उसी स्थान और उसी समय में जहाँ वह मारा गया है, दो न्यायप्रिय व्यक्ति निर्धारित करें, क्योंकि स्थान और समय बदलने से कीमत बदल जाती है। और यदि वह ऐसा जंगल हो जहाँ शिकार नहीं बिक सकता, तो जो सबसे निकटतम ऐसा स्थान हो जहाँ शिकार बिक सकता हो, वहाँ की कीमत मानी जाएगी, यह 'तबीईन' में लिखा है। उसे दंड स्वरूप कीमत में यह विकल्प है कि चाहे तो उससे कोई कुर्बानी खरीदकर ज़बह करे यदि कीमत पर्याप्त हो, और यदि चाहे तो भोजन खरीदकर दान (तसद्दुक) करे, हर मिस्कीन (गरीब) को आधा 'साअ' गेहूँ या एक 'साअ' खजूर या जौ दे, और यदि चाहे तो रोज़े रखे, यह 'काफी' में लिखा है। फिर यदि उसने रोज़ा रखना चुना, तो मारे गए शिकार की कीमत का अनाज से अनुमान लगाया जाए और व्यक्ति हर आधे 'साअ' अनाज के बदले एक दिन का रोज़ा रखे। और यदि अनाज आधा 'साअ' से कम बचता है, तो उसे विकल्प है कि चाहे उसके बदले रोज़ा रख ले या उतना भोजन खरीदकर सदक़ा कर दे, यह 'इज़ाह' में लिखा है। और यदि उसकी कीमत मिस्कीन के खाने से कम हो, तो या तो उतना खिला दे या एक दिन का रोज़ा रखे, यह 'काफी' में लिखा है।

और यदि वह कुर्बानी ज़बह करना चुनता है, तो 'हरम' की सीमाओं के भीतर ज़बह करे और उसका मांस गरीबों को दान कर दे। और यदि भोजन देना चाहे तो जहाँ चाहे दे सकता है, और यही नियम रोज़े के लिए भी है, यह 'तबीईन' में लिखा है। और यदि 'हरम' से बाहर कुर्बानी ज़बह की गई, तो वह

कुर्बानी मान्य नहीं होगी, लेकिन यदि हर गरीब को उतना मांस दिया गया है जिसकी कीमत आधा 'साअ' गेहूँ के बराबर हो, तो भोजन का सदक़ा अदा हो जाएगा। और यदि कीमत उससे कम है, तो उसे पूरा करने के लिए और मांस दे। और यदि कुर्बानी ज़बह करने के बाद मांस चोरी हो गया और कुर्बानी 'हरम' में ही की गई थी, तो उसका विकल्प (बदल) अनिवार्य नहीं है। लेकिन यदि 'हरम' से बाहर ज़बह की गई, तो उसका विकल्प अनिवार्य है, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि उसने कुर्बानी चुनी और जो कीमत उस पर अनिवार्य हुई थी उसमें से कुछ बच गया, और जो बचा है वह कुर्बानी की पूरी कीमत के बराबर नहीं है, तो उसे विकल्प है कि चाहे तो उस बचे हुए के बदले हर आधे 'साअ' गेहूँ की कीमत के बराबर रोज़े रखे, या गरीबों को भोजन दान कर दे और हर मिस्कीन को आधा 'साअ' गेहूँ दे। और यदि चाहे तो थोड़े हिस्से के बदले रोज़ा रखे और थोड़े के बदले सदक़ा दे। और यदि उसकी कीमत दो कुर्बानियों के बराबर हो, तो उसे विकल्प है कि चाहे दो कुर्बानियाँ ज़बह करे, या दोनों के बदले सदक़ा दे, या दोनों के बदले रोज़े रखे, या एक कुर्बानी ज़बह करे और शेष के बदले कफ़्फ़ारा अदा करे, या एक कुर्बानी ज़बह करे और बाकी के बदले कुछ रोज़े रखे और कुछ सदक़ा दे, यह 'तबीईन' में लिखा है। यदि 'एहराम' की स्थिति वाला व्यक्ति 'हरम' (पवित्र क्षेत्र) के भीतर शिकार को मार दे, तो उस पर वही अनिवार्य होगा जो 'हरम' के बाहर शिकार मारने पर अनिवार्य होता है, यह 'तबीईन' में लिखा है।

1. अरब में यह पैमाना प्रचलित है कि वहाँ अनाज नाप (पैमाने) के हिसाब से बेचा जाता है।

باب : (۹) شکار کے بیان میں

شکار سے مراد وہ جانور ہے جو اصلی پیدائش میں وحشی ہو اور وہ دو قسم کے ہیں ایک بری یعنی خشکی کے اور اس سے مراد وہ جانور ہے جس کی پیدائش خشکی میں ہو اور دوسرے بحری جس کی پیدائش پانی میں ہو اس واسطے کہ اصل اس میں پیدائش کی جگہ ہے اور اس کے بعد خشکی یا پانی میں رہنا عارضی ہے پس اس سکونت سے اصل متغیر نہیں ہوتی بری شکار صاحب احرام پر حرام ہے بحری حرام نہیں یہ تبیین میں لکھا ہے اگر صاحب احرام شکار کو قتل کرے تو اس پر جزا واجب ہو گی یہ متون میں لکھا ہے اور اس میں جان کر اور بھول کر اور خطا سے مارنے والا برابر ہے خواہ یہ اول بار شکار کرنے والا ہو یا دوسری بار یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور ابتدا حج کرنے والا اور اس کا اعادہ کرنے والا برابر ہے یہ تبیین میں لکھا ہے یہ شکار کسی کی ملک ہو یا مباح ہو دونوں برابر ہیں یہ محیط میں لکھا ہے اور جزا اس کے شکار کی وہ قیمت ہوگی جو دو عادل شخص اسی مکان میں اور اسی زمانہ میں جس میں وہ قتل ہوا ہے تجویز کریں اس واسطے کہ مکان اور زمانہ کے بدلنے سے قیمت بدل جاتی ہے اور اگر ایسا جنگل ہو جہاں شکار نہ بک سکتا ہو تو جو سب سے زیادہ قریب ایسا موضع ہو جہاں شکار بک سکتا ہے وہاں کی قیمت کا اعتبار کریں گے یہ تبیین میں لکھا ہے اور قیمت میں اس کو اختیار ہے چاہے اس سے کوئی قربانی خرید کر ذبح کرے اگر قیمت اس قدر ہو اور اگر چاہے کھانا خرید کر تصدق کرے ہر مسکین کو نصف صاع گیہوں یا ایک صاع چھوارے یا جو دے اور اگر چاہے روزہ رکھے یہ کافی میں لکھا ہے پھر اگر اس نے روزہ رکھنا اختیار کیا تو مارے ہوئے شکار کی قیمت اناج سے اندازہ کی جائے اور شخص ہر آدھے صاع اناج کے عوض ایک روز روزہ رکھے اور

اگر اناج میں سے نصف صاع سے کم بڑھا تو اس کو اختیار ہے چاہے اس کے عوض روزہ رکھ لے یا اتنا طعام خرید کر صدقہ کر دے یہ ایضاح میں لکھا ہے اور اگر اس کی قیمت مسکین کے کھانے سے کم ہو تو یا اس قدر کھلانے دے یا ایک دن کا روزہ رکھے یہ کافی میں لکھا ہے۔

اور اگر قربانی کا ذبح کرنا اختیار کرے تو حرم میں ذبح کرے اور اس کا گوشت فقیروں کو تصدق کر دے اور اگر کھانا دینا چاہے تو جہاں چاہے دے اور یہی حکم روزہ کا ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر حرم سے باہر قربانی ذبح کی تو قربانی ادا نہ ہو گی لیکن اگر ہر فقیر کو اس قدر گوشت دیا ہے جس کی قیمت نصف صاع گیہوں کے برابر ہو تو کھانے کا صدقہ ادا ہو جائے گا اور اگر قیمت اس سے کم ہے تو اس قدر اور دیگر اس کو پورا کرے اور اگر قربانی کے ذبح کرنے کے بعد گوشت چوری گیا تو قربانی حرم میں ذبح کی تھی تو اس پر بدل اس کا واجب نہیں اور اگر حرم سے باہر ذبح کی تو اس کا بدل اس پر واجب ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر قربانی اختیار کی اور جو قیمت اس پر واجب ہوئی تھی وہ کچھ بچ رہی اور جس قدر بچ رہی ہے وہ قربانی کی قیمت کے برابر نہیں ہے تو اس کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو اس میں سے ہر نصف صاع گیہوں کی قیمت کے عوض میں روزہ رکھے اور اگر چاہے تو اس کا کھانا فقیروں کو تصدق کر دے اور ہر مسکین کو نصف صاع گیہوں دے اور اگر چاہے تھوڑے کے عوض روزہ رکھے اور تھوڑے کے عوض صدقہ دے اور اگر قیمت اس کی دو قربانیوں کے برابر ہو تو اس کو اختیار ہے چاہے دو قربانیاں ذبح کرے یا دونوں کے عوض صدقہ دے یا دونوں کے عوض روزے رکھے یا ایک قربانی ذبح کرے اور باقی کے عوض کفارہ چاہے ادا کرے یا ایک قربانی ذبح کرے اور باقی کے عوض کچھ روزے رکھے کچھ صدقہ دے یہ تبیین میں لکھا ہے اگر صاحب احرام میں شکار کو قتل کرے تو اس پر وہی واجب ہو گا جو حرم سے باہر شکار کرنے سے واجب ہوتا ہے یہ تبیین میں لکھا ہے۔

۱۔ عرب میں پیمانہ متعارف ہے کہ وہاں غلہ پیمانہ کی ناپ سے فروخت ہوتا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 87 Book of Hajj

And nothing else will be obligatory due to the Haram; this is written in *Al-Nihaya*. For a person who is outside of the state of Ihram, if they kill game within the Haram, the ruling is the same as for a person in Ihram (Muhrim), except that fasting is not sufficient for them as compensation. If a *Qarin* (one performing Hajj and Umrah together) kills game, a double penalty (*jaza*) is mandatory upon them; this is stated in *Sharh Tahawi*. Anyone who kills game whose meat is not eaten, such as a predatory beast and its like (1), then a penalty is mandatory upon them, and that penalty shall not exceed the value of one goat. If a predatory beast attacks a Muhrim and they kill it, nothing is mandatory. Similarly, if game attacks, the ruling is the same; this is written in *Siraj-ul-Wahaj*.

Hunting with Trained or Untrained Animals:

If a Muhrim kills someone's trained hawk, they must pay the price of the trained hawk to its owner, and the price of an untrained hawk will be obligatory upon them as a right of Allah (*Haqq-ullah*). If the hunted animal belongs to someone, is domesticated, and trained, then its killing likewise necessitates paying the price of a trained animal to Allah; this is written in *Sharh Tahawi*. If a person outside of Ihram kills someone's owned trained game within the Haram, the ruling remains the same; this is stated in the chapter on 'Killing of Game' in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a Muhrim wounds game, then if it dies, they shall be liable for its full value. If it recovers and no trace of the injury remains, they shall not be liable. If some trace remains, they shall be liable for the amount by which its value decreased. If it is unknown whether it died or recovered, the preferable ruling (*istihsan*) is that the full price is mandatory; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If it was found dead after being wounded and it became known that it died due to another cause, then they shall be liable for what was mandatory due to the wounding; this is written in *Nahr-ul-Faiq*. If one wounds game, pulls its hair, or cuts a limb, and its value decreases as a result, they shall be liable for that loss. If one plucks the wing of a bird or cuts the legs of an animal such that it cannot defend itself, the full price is mandatory; this is written in *Al-Hidayah*. If a Muhrim breaks a game's egg, if it is rotten, nothing is mandatory; but if it is a sound egg, then according to us, they are liable for its price; this is written in *Al-Nihaya*. If the game's egg is roasted, the ruling is the same; this is stated in *Al-Muhit* and *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If someone wounds game and pays the expiation (*kaffara*), then kills it, they must pay a second expiation. If they did not pay the expiation before killing it, then the expiation for killing and the penalty for the loss caused by

wounding are both mandatory; this is written in *Al-Muhit*. If they first wounded the game such that it was no longer saleable and then killed it, a second penalty is mandatory. It is written in *Al-Wajiz* that if it was killed before the penalty was paid, a second penalty is not mandatory; this is written in *Siraj-ul-Wahaj*. If a person not in Ihram wounds game of the Haram, then its value increases due to its hair or body, and it dies from the wound, they shall be liable for the loss due to wounding and the price on the day of death will be mandatory. If after wounding, its value decreases due to its hair or body and it dies from the same wound, then its value on the day it was wounded will be mandatory. If after paying the penalty, its value increases in the Haram due to its hair or body and then it dies from that wound, they will be liable for the excess, just as the ruling was before paying expiation. If a Muhrim wounds game outside the Haram, then completes their Ihram, and the value of the game increases due to hair or body, then the loss caused by wounding and the price on the day of death besides that will be mandatory. If they paid the ransom (*fidya*) before the price increased, they will not be liable for the excess. If they are still in Ihram, they will be liable for the excess even after paying the ransom. If the game is in their possession and by wounding it...

---

1. Such as a wolf, leopard, lion, or dog.

और हरम की वजह से कुछ और वाजिब न होगा, यह 'निहाया' में लिखा है। जो व्यक्ति एहराम से बाहर हो, यदि वह हरम में शिकार को मारे, तो उसका आदेश भी वही है जो एहराम वाले (मुहरिम) का है, लेकिन रोज़े उसके लिए पर्याप्त नहीं हैं। 'क़ारिन' (हज और उमराह साथ करने वाला) यदि शिकार को मारे, तो उस पर दोहरी सज़ा (जज़ा) अनिवार्य होगी, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। जो व्यक्ति किसी ऐसे शिकार को मारे जिसका मांस नहीं खाया जाता, जैसे हिंसक जानवर और उनके समान (१), तो उस पर जज़ा अनिवार्य होगी, और वह जज़ा एक बकरी की कीमत से अधिक नहीं होगी। और यदि कोई हिंसक जानवर मुहरिम पर हमला करे और वह उसे मार डाले, तो कुछ अनिवार्य न होगा। इसी तरह यदि शिकार हमला करे, तो भी यही आदेश है, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है।

प्रशिक्षित या बिना प्रशिक्षित जानवर का शिकार करना:

मुहरिम यदि किसी के प्रशिक्षित बाज़ को मार डाले, तो वह उस प्रशिक्षित बाज़ की कीमत उसके मालिक को दे दे, और बिना प्रशिक्षित बाज़ की कीमत 'हक़ुल्लाह' (अल्लाह का हक़) के रूप में उस पर अनिवार्य होगी। जो शिकार किसी की मिल्कियत हो और वह पालतू और प्रशिक्षित हो, तो उसे मारने में इसी प्रकार प्रशिक्षित की कीमत अल्लाह के लिए अनिवार्य होगी, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। और यदि एहराम से बाहर कोई व्यक्ति किसी के पालतू प्रशिक्षित शिकार को हरम में मार डाले, तो भी यही आदेश है, यह 'मुहीत सरख़्सी' के'बाब क़त्ल अस-सैद' में लिखा है। यदि मुहरिम शिकार को घायल कर दे, तो यदि वह मर जाए तो वह उसकी पूरी कीमत का उत्तरदायी होगा। और यदि वह ठीक हो गया और कोई निशान शेष न रहा, तो वह उत्तरदायी नहीं होगा। और यदि कुछ प्रभाव बाकी रहा, तो उसकी कीमत में जितनी कमी आई है, उसका वह उत्तरदायी होगा। और यदि यह ज्ञात न हो कि वह मर गया या ठीक हो गया, तो बेहतर (इस्तिहसान) यही है कि पूरी कीमत अनिवार्य होगी, यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। और यदि घायल करने के बाद उसे मृत पाया गया और यह पता चला कि वह किसी अन्य कारण से मरा है, तो घायल करने के कारण जो अनिवार्य हुआ था, उसका वह उत्तरदायी होगा, यह 'नहरुल फ़ाइक़' में लिखा है। और यदि किसी शिकार को घायल किया या उसके बाल उखाड़े या उसका कोई अंग काट दिया, तो इस कारण उसकी कीमत में जो कमी आई है, उसका वह उत्तरदायी होगा। और यदि पक्षी का पंख उखाड़ दिया या किसी जानवर के पैर काट दिए जिससे वह अपनी रक्षा न कर सके तो पूरी कीमत अनिवार्य होगी, यह 'हिदाया' में लिखा है। यदि

मुहरिम किसी शिकार का अंडा तोड़ दे, तो यदि वह सड़ा हुआ है तो कुछ अनिवार्य नहीं होगा, और यदि सही अंडा है तो हमारे निकट वह उसकी कीमत का उत्तरदायी होगा, यह 'निहाया' में लिखा है। यदि शिकार का अंडा भूना गया हो, तब भी यही आदेश है, यह 'मुहीत' और 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। यदि किसी शिकार को घायल किया और उसका कफ़्फ़ारा दिया, फिर उसे मार डाला, तो दूसरा कफ़्फ़ारा दे। और यदि मारने से पहले कफ़्फ़ारा नहीं दिया था, तो मारने का कफ़्फ़ारा और घायल करने से होने वाले नुकसान की जज़ा अनिवार्य होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि पहले शिकार को घायल करके उसे बेचने के योग्य न छोड़ा और फिर मार डाला, तो उस पर दूसरी जज़ा अनिवार्य होगी। 'वजीज़' में लिखा है कि यदि जज़ा देने से पहले उसे मार डाला, तो दूसरी जज़ा अनिवार्य न होगी, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। बिना एहराम वाले ने हरम के शिकार को घायल किया, फिर उसके बालों या शरीर के कारण उसकी कीमत बढ़ गई और वह घाव के कारण मर गया, तो घायल होने से जो नुकसान हुआ उसका वह उत्तरदायी होगा और मरने के दिन जो उसकी कीमत थी, वह अनिवार्य होगी। और यदि घायल करने के बाद उसकी कीमत बालों या शरीर के कारण कम हो गई और वह उसी घाव से मर गया, तो घायल करने के दिन जो उसकी कीमत थी, वह अनिवार्य होगी। और यदि जज़ा देने के बाद उसकी कीमत हरम में बालों या शरीर के कारण बढ़ गई, फिर वह उसी घाव से मर गया, तो वह उस बढ़ी हुई कीमत का भी उत्तरदायी होगा, जैसा कि कफ़्फ़ारा देने से पहले का आदेश था। यदि मुहरिम ने हरम से बाहर किसी शिकार को घायल किया, फिर वह एहराम से बाहर हो गया और शिकार की कीमत बालों या शरीर के कारण बढ़ गई, तो घायल करने की वजह से जो नुकसान हुआ था और उसके अलावा मरने के दिन जो उसकी कीमत थी, वह अनिवार्य होगी। और यदि कीमत बढ़ने से पहले फ़िदया दे दिया, तो बढ़ी हुई कीमत का उत्तरदायी न होगा। और यदि वह अभी तक एहराम में है, तो फ़िदया देने के बाद भी बढ़ी हुई कीमत का उत्तरदायी होगा। और यदि शिकार उसके अधिकार में है और उसे घायल करने...

---

1. जैसे भेड़िया या चीता और शेर और कुत्ता।

اور حرم کی وجہ سے کچھ اور واجب نہ ہوگا یہ نہایہ میں لکھا ہے جو شخص احرام سے باہر ہو اگر وہ حرم میں شکار کو قتل کرے تو اس کا حکم بھی وہی ہے جو صاحب احرام کا ہے لیکن روزے اس کو کافی نہیں ہیں قارن اگر شکار کو قتل کرے تو اس پر دو چند جزا لازم ہو گی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے جو شخص کسی ایسے شکار کو قتل کرے جس کا گوشت نہیں کھایا جاتا جیسے درندہ جانور اور مثل ان کے ۱ تو اس پر جزا لازم ہو گی اور وہ جزا ایک بکری کی قیمت سے زیادہ نہ ہو گی اور اگر درندہ جانور صاحب احرام پر حملہ کرے اور وہ اس کو قتل کرے تو کچھ لازم نہ ہو گا اور اسی طرح اگر شکار حملہ کرے تو بھی یہی حکم ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

سدھائے ہوئے یا بغیر سدھائے ہوئے جانور کو شکار کرنا:

صاحب احرام اگر کسی کے تعلیم یافتہ باز کو قتل کرے تو تعلیم یافتہ باز کی قیمت اس کے مالک کو دے دے اور غیر تعلیم یافتہ باز کی قیمت حق اللہ اس پر واجب ہو گی جو شکار کسی کی ملک ہو اور ہلا ہوا اور تعلیم یافتہ ہو تو اس کے قتل کرنے میں اسی طرح تعلیم یافتہ کی قیمت للہ واجب ہو گی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر احرام سے باہر کوئی شخص کسی کے مملوک تعلیم یافتہ شکار کو حرم میں قتل کرے تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط سرخسی کے باب قتل الصید میں لکھا ہے اگر صاحب احرام شکار کو زخمی کرے تو اگر وہ مر جائے تو اس کی قیمت کا ضامن ہو گا اور اگر وہ اچھا ہو گیا اور کچھ اثر باقی نہ رہا تو ضامن نہ ہو گا اور اگر کچھ اثر باقی رہا تو جس قدر اس کی قیمت میں نقصان آگیا ہے اس کا ضامن ہو گا اور اگر یہ نہ معلوم ہو کہ وہ مر گیا یا اچھا

ہو گیا تو اس استحسان یہ ہے کہ تمام قیمت لازم ہو گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر زخمی کرنے کے بعد اس کو مردہ پایا اور یہ معلوم ہوا کہ وہ کسی اور سبب سے مرا ہے تو زخمی کرنے سے جو واجب ہوا تھا اس کا ضامن ہو گا یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اگر کسی شکار کو زخمی کیا یا اس کے بال اکھاڑے یا کوئی عضو اس کا کاٹا تو اس وجہ سے جو اس کی قیمت میں نقصان ہو گیا ہے اس کا ضامن ہو گا اور اگر پرندہ جانور کا بازو اکھاڑا یا کسی جانور کے پاؤں کاٹ ڈالے جس کی وجہ سے وہ اپنے آپ کو بچا نہیں سکتا تو پوری قیمت لازم ہو گی یہ ہدایہ میں لکھا ہے اگر صاحب احرام کسی شکار کا انڈا توڑ دے تو اگر وہ گندہ ہے تو کچھ واجب نہ ہو گا اور اگر صحیح انڈا ہے تو ہمارے نزدیک اس کی قیمت کا ضامن ہو گا یہ نہایہ میں لکھا ہے اگر شکار کا انڈا بھونا تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط اور محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر کسی شکار کو زخمی کیا اور اس کا کفارہ دیا پھر اس کو قتل کیا تو دوسرا کفارہ دے اور اگر قتل کرنے سے پہلے کفارہ نہیں دیا تھا تو قتل کا کفارہ اور زخمی کرنے کی وجہ سے جو نقصان آیا تھا وہ واجب ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر اول شکار کو زخمی کر کے اس کو بیچنے کے قابل نہ رکھا اور پھر قتل کیا تو دوسری جزا اس پر واجب ہو گی وجیز میں لکھا ہے کہ اگر جزا کے ادا کرنے سے پہلے اس کو قتل کیا تو دوسری جزا واجب نہ ہو گی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے بے احرام والے نے حرم کے شکار کو زخمی کیا پھر اس کے بالوں یا بدن کی وجہ سے اس کی قیمت بڑھ گئی اور وہ زخم کی وجہ سے مر گیا تو اس زخمی ہونے کی وجہ سے جو نقصان ہوا ہے اس کا ضامن ہو گا اور مرنے کے دن جو اس کی قیمت تھی وہ واجب ہو گی اور اگر زخمی کرنے کے بعد اس کی قیمت بالوں یا بدن کی وجہ سے گھٹ گئی اور وہ اسی زخم کی وجہ سے مر گیا تو جو اس کے زخمی ہونے کے دن اس کی قیمت تھی وہ واجب ہو گی اور اگر جزا ادا کرنے کے بعد اس کی قیمت حرم میں بالوں یا بدن کی وجہ سے بڑھ گئی پھر اس زخم کی وجہ سے مر گیا تو اس زیادتی

کا ضامن ہو گا جیسے کفارہ دینے سے پہلے حکم تھا اگر صاحب احرام نے حرم سے باہر کسی شکار کو زخمی کیا پھر وہ احرام سے باہر ہو گیا اور شکار کی قیمت بالوں یا بدن کی وجہ سے زیادہ ہو گئی تو زخمی کرنے کی وجہ سے جو نقصان ہوا تھا اور اس کے علاوہ مرنے کے دن جو اس کی قیمت تھی وہ واجب ہو گی اور اگر قیمت زیادہ ہونے سے پہلے فدیہ دے دیا تو زیادتی کا ضامن نہ ہو گا اور اگر ابھی تک وہ صاحب احرام ہے تو فدیہ دینے کے بعد بھی زیادتی کا ضامن ہو گا اور اگر شکار اس کے قبضہ میں ہے اور اس کے زخمی کرنے

---

۱ جیسے بھیڑیا یا چیتا و شیر اور کتا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | Book of Hajj | 88

...paid the compensation (fidya), and then it died, he will be responsible anew for the price as it was on the day it died. If a person not in the state of Ihram wounds a game animal of the Haram, but it still has the strength to survive, and then another person not in the state of Ihram wounds it in the same manner, and it dies from both these wounds, then the first person is liable for the loss in value caused by wounding a healthy animal, and the second person is liable for the loss in value caused by re-wounding an already wounded animal. Then, for the remaining value, both will be liable for half each. If the first person cut off its hand or foot, rendering it unable to survive, and then the second person cut off its hand or foot, the first person will be liable for its full price whether it dies or not, and the second person will be liable for the loss in value caused by his cutting. And if it dies, the second person will be liable for half of its value as it was in the state of having two wounds. If there was an increase in value between the first wounding and the second, and then it died, the first person is liable for the reduction in value due to his wound, and will not be responsible for the increase in value. The price on the day of its death, calculated according to its increased value and the wounding by the second person, will be due upon him. The second person will be responsible for the loss in value caused by his wound, and the increase in value in that compensation (fidya) will be accounted for. Additionally, half of its value as it was on the day of its death with two wounds will be mandatory for him. If the second person killed it or blinded its eye, he will be responsible for its value as it was after the first wound. If the first person caused a wound that wouldn't have been fatal, and the second person cut its hand or foot, and it died because of both, then the first person is liable for the loss in value caused by wounding a healthy animal, plus half of its value as it was with two wounds. The second person will be liable for its value as it was after the first wound, whether it dies or not. If both persons were in the state of Ihram, the ruling is the same, but the full price is mandatory for both; this is written in 'Al-Kafi'.

If two people in Ihram kill a game animal outside or inside the Haram, then a full penalty (jaza) is mandatory for each individual. Similarly, if twenty people in Ihram participate in killing one game animal, a full penalty is mandatory for each; this is written in 'Sharh al-Tahawi'. If a boy or a non-believer was a partner in the killing with a person in Ihram, nothing is mandatory for the boy or non-believer, but the person in Ihram must pay the full penalty. If two people not in Ihram kill a game animal in the Haram with a single blow, then half the price is mandatory for each person. If a

group kills with a single blow, the price is divided by the number of people, and each person is liable for one share. If one person struck a blow and then another struck a second blow, each is liable for the reduction in value caused by their respective blow. Then, each person is liable for half of its value as it was in the state of having two blows. If a person in Ihram was a partner in killing with a person not in Ihram, then the person in Ihram is liable for the full price and the one not in Ihram for half the price as it was after the two blows. If a person not in Ihram caught a game animal in the Haram and another person not in Ihram killed it while it was in his hand, then a full penalty is mandatory for each, and the one who caught the animal can recover what he had to pay from the killer; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

---

1. This does not refer to a specific number, but rather it means that if a single Muhrim (person in Ihram) kills, he alone is liable for the full penalty, and if several Muhrims jointly kill one game animal, each of them is liable for a full penalty, regardless of how many people they are.

का फ़िदया दे दिया फिर वह मर गया तो नए सिरे से उस कीमत का ज़ामिन (ज़िम्मेदार) होगा जो मरने के दिन थी। बे-एहराम वाले ने हरम के शिकार को ज़ख़्मी किया लेकिन उसमें बचने की कुव्वत बाकी है, फिर किसी दूसरे बे-एहराम वाले ने इसी तरह उसको ज़ख़्मी किया और इन दोनों ज़ख़्मों से वह मर गया, तो पहले शख्स पर कीमत का वह नुक़सान वाजिब होगा जो तंदुरुस्त शिकार को ज़ख़्मी करने से कीमत में कमी हुई और दूसरे शख्स पर वह नुक़सान वाजिब होगा जो ज़ख़्मी शिकार को फिर ज़ख़्मी करने से कीमत में कमी हुई और फिर जो उसकी कीमत बाकी रहेगी तो उन दोनों पर आधा-आधा वाजिब होगा। और अगर पहले शख्स ने उसका हाथ या पाँव काटा और उसको बचने की कुव्वत से बाहर कर दिया, फिर दूसरे शख्स ने उसका हाथ या पाँव काटा तो पहला शख्स उसकी पूरी कीमत का ज़ामिन होगा चाहे वह मरे या न मरे और दूसरा शख्स उस नुक़सान का ज़ामिन होगा जो उसके काटने की वजह से उसकी कीमत में कमी हुई। और अगर वह मर गया तो दूसरे शख्स पर उसकी ऐसी आधी कीमत वाजिब होगी जो दो ज़ख़्मों की हालत में थी। और अगर पहले शख्स के ज़ख़्मी करने के बाद और दूसरे शख्स के ज़ख़्मी करने के बीच में उसमें ज़्यादती (मूल्य में वृद्धि) हो गई फिर मरा तो पहला शख्स उस नुक़सान का ज़ामिन होगा जो उसके ज़ख़्मी करने की वजह से उसकी कीमत में कमी हुई और कीमत की ज़्यादती उसके ज़िम्मे न होगी और उसके मरने के दिन की कीमत भी उसके बढ़ने के हिसाब से और दूसरे के ज़ख़्म से ज़ख़्मी होने के उस पर वाजिब होगी और दूसरा शख्स उस नुक़सान का ज़ामिन होगा जो उसके ज़ख़्मी करने की वजह से उसकी कीमत में कमी हुई और उस फ़िदये में जो उसकी कीमत ज़्यादा हो गई है उसका हिसाब किया जाएगा और इसके अलावा उसकी ऐसी आधी कीमत भी उस पर लाज़िम होगी जो उसके मरने के दिन दो ज़ख़्मों की हालत में थी। और अगर दूसरे शख्स ने उसको कत्ल किया या उसकी आँख फोड़ी तो पहले ज़ख़्म की हालत में जो उसकी कीमत थी उसका ज़ामिन होगा। और अगर पहले शख्स ने ऐसा ज़ख़्मी किया था जिससे वह हलाक न होता और दूसरे शख्स ने उसके हाथ या पाँव काटे और इन दोनों की वजह से वह मर गया तो पहला शख्स उस नुक़सान का ज़ामिन होगा जो तंदुरुस्त शिकार को ज़ख़्मी करने की वजह से उसकी कीमत में कमी हुई और इसके अलावा ऐसी आधी कीमत का ज़ामिन होगा जो दो ज़ख़्मों की हालत में उसकी कीमत थी और दूसरा शख्स उस कीमत का ज़ामिन होगा जो पहले ज़ख़्म की हालत में उसकी कीमत थी चाहे वह मरे या न मरे। और अगर वह दोनों शख्स साहिब-ए-

एहराम (एहराम वाले) थे तो भी यही हुक्म है लेकिन कीमत दोनों पर पूरी-पूरी वाजिब होगी, यह 'काफी' में लिखा है।

अगर दो साहिब-ए-एहराम हरम से बाहर या हरम के अंदर शिकार को कत्ल करें तो हर एक शख्स पर पूरी जज़ा लाज़िम होगी। इसी तरह अगर एक शिकार कत्ल करने में बीस एहराम वाले शरीक हों तो हर एक पर पूरी जज़ा लाज़िम होगी, यह 'शरह तहवी' में लिखा है। और अगर साहिब-ए-एहराम के साथ कत्ल करने में कोई लड़का या काफ़िर शरीक था तो लड़के और काफ़िर पर कुछ वाजिब न होगा और साहिब-ए-एहराम पर पूरी जज़ा लाज़िम होगी। अगर दो बे-एहराम वाले शख्स हरम में किसी शिकार को एक ज़रब (चोट) से कत्ल करें तो हर शख्स पर आधी कीमत वाजिब होगी और अगर एक जमात (समूह) एक ज़रब से कत्ल करे तो जितने आदमी हैं उसी कदर उसकी कीमत के हिस्से होकर हर शख्स पर एक-एक हिस्सा वाजिब होगा। और अगर एक शख्स ने एक ज़रब लगाई उसके बाद दूसरे शख्स ने दूसरी ज़रब लगाई तो हर शख्स पर वह वाजिब होगा जो उसकी ज़रब की वजह से उसकी कीमत में कमी हुई फिर हर एक शख्स पर दो ज़रबों की हालत में जो उसकी कीमत थी उसका आधा वाजिब होगा। और अगर बे-एहराम शख्स के साथ कत्ल करने में एक एहराम वाला शरीक था तो साहिब-ए-एहराम पर पूरी कीमत और बे-एहराम पर आधी कीमत जो उसकी दो ज़रबें लगने की हालत में थी वाजिब होगी। अगर बे-एहराम शख्स ने हरम में एक शिकार पकड़ा और दूसरे बे-एहराम ने उसके हाथ में उसको कत्ल कर दिया तो हर शख्स पर पूरी जज़ा लाज़िम होगी और शिकार पकड़ने वाले को जो देना पड़ा है वह कातिल से वापस ले लेगा, यह 'फ़तावा काजी खाँ' में लिखा है।

---

1. इससे कोई विशेष संख्या मुराद नहीं है बल्कि मुराद यह है कि अगर अकेले एक मुहरिम ने कत्ल किया तो उसी पर पूरी जज़ा लाज़िम होगी और अगर कई मुहरिमों ने मिल कर एक शिकार को कत्ल किया तो हर एक पर एक-एक जज़ा पूरी लाज़िम आएगी चाहे वह कितने ही शख्स क्यों न हों।

کا فدیہ دے دیا پھر وہ مر گیا تو ازسر نو اس قیمت کا ضامن ہو گا جو مرنے کے دن تھی بے احرام والے نے حرم کے شکار کو زخمی کیا لیکن اس میں بچنے کی قوت باقی ہے پھر کسی دوسرے بے احرام والے نے اسی طرح اس کو زخمی کیا اور ان دونوں زخموں سے وہ مر گیا تو اول شخص پر قیمت کا وہ نقصان واجب ہو گا جو تندرست شکار کو زخمی کرنے سے قیمت کی کمی ہو گی اور دوسرے شخص پر وہ نقصان واجب ہو گا جو زخمی شکار کو پھر زخمی کرنے سے قیمت میں کمی ہو گی اور پھر جو اس کی قیمت باقی رہے گی تو ان دونوں پر نصف نصف واجب ہو گی اور اگر اول شخص نے اس کا ہاتھ یا پاؤں کاٹا اور اس کو بچنے کی قوت سے باہر کر دیا پھر دوسرے شخص نے اس کا ہاتھ یا پاؤں کاٹا تو پہلا شخص اس کی پوری قیمت کا ضامن ہو گا خواہ وہ مرے یا نہ مرے اور دوسرا شخص اس نقصان کا ضامن ہو گا جو اس کے کاٹنے کی وجہ سے اس کی قیمت میں کمی ہوئی اور اگر وہ مر گیا تو دوسرے شخص پر اس کی ایسی نصف قیمت واجب ہو گی جو دو زخموں کی حالت میں تھی اور اگر پہلے شخص کے زخمی کرنے کے بعد اور دوسرے شخص کے زخمی کرنے کے بیچ میں اس میں زیادتی ہو گئی پھر مرا تو پہلا شخص اس نقصان کا ضامن ہو گا جو اس کے زخمی کرنے کی وجہ سے اس کی قیمت میں کمی ہو گئی اور قیمت کی زیادتی اس کے ذمہ نہ ہو گی اور اس کے مرنے کے روز کی قیمت بھی بحساب اس کے زیادہ ہونے اور دوسرے کے زخم سے زخمی ہونے کے اس پر واجب ہو گی اور دوسرا شخص اس نقصان کا ضامن ہو گا جو اس کے زخمی کرنے کی وجہ سے اس کی قیمت میں کمی ہوئی اور اس فدیہ میں جو اس کی قیمت زیادہ ہو گئی ہے اس کا حساب کیا جائے گا اور اس کے علاوہ اس کی ایسی نصف قیمت بھی اس پر لازم ہو گی جو اس کے مرنے کے دن دو زخموں کی حالت میں ہوا

اور اگر دوسرے شخص نے اس کو قتل کیا یا اس کی آنکھ پھوڑی تو پہلے زخم کی حالت میں جو اس کی قیمت تھی اس کا ضامن ہو گا اور اگر پہلے شخص نے ایسا زخمی کیا تھا جس سے وہ ہلاک نہ ہوتا اور دوسرے شخص نے اس کے ہاتھ یا پاؤں کاٹے اور ان دونوں کی وجہ سے وہ مر گیا تو پہلا شخص اس نقصان کا ضامن ہو گا جو تندرست شکار کو زخمی کرنے کی وجہ سے اس کی قیمت میں کمی ہوئی اور اس کے علاوہ ایسی نصف قیمت کا ضامن ہو گا جو دو زخموں کی حالت میں اس کی قیمت ہوا اور دوسرا شخص اس قیمت کا ضامن ہو گا جو پہلے زخم کی حالت میں اس کی قیمت تھی خواہ وہ مرے یا نہ مرے اور اگر وہ دونوں شخص صاحبِ احرام تھے تو بھی یہی حکم ہے لیکن قیمت دونوں پر پوری پوری واجب ہو گی یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر دو صاحبِ احرام حرم سے باہر یا حرم کے اندر شکار کو قتل کریں تو ہر ایک شخص پر پوری جزا لازم ہو گی اسی طرح اگر ایک شکار قتل کرنے میں بیس احرام والے شریک ہوں تو ہر ایک پر پوری جزا لازم ہو گی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر صاحبِ احرام کے ساتھ قتل کرنے میں کوئی لڑکا یا کافر شریک تھا تو لڑکے اور کافر پر کچھ واجب نہ ہو گا اور صاحبِ احرام پر پوری جزا لازم ہو گی اگر دو بے احرام والے شخص حرم میں کسی شکار کو ایک ضرب سے قتل کریں تو ہر شخص پر نصف قیمت واجب ہو گی اور اگر ایک جماعت ایک ضرب سے قتل کرے تو جس قدر آدمی ہیں اسی قدر اس کی قیمت کے حصے ہو کر ہر شخص پر ایک ایک حصہ واجب ہو گا اور اگر ایک شخص نے ایک ضرب لگائی اس کے بعد دوسرے شخص نے دوسری ضرب لگائی تو ہر شخص پر وہ واجب ہو گا جو اس کی ضرب کی وجہ سے اس کی قیمت میں کمی ہوئی پھر ہر ایک شخص پر دو ضربوں کی حالت میں جو اس کی قیمت تھی اس کا نصف واجب ہو گا اور اگر بے احرام شخص کے ساتھ قتل کرنے میں ایک احرام والا شریک تھا تو صاحبِ احرام پوری قیمت اور بے احرام پر نصف قیمت جو اس کی دو ضربیں لگنے کی حالت میں تھی واجب ہو

گی اگر بے احرام شخص نے حرم میں ایک شکار پکڑا اور دوسرے بے احرام نے اس کے ہاتھ میں اس کو قتل کر دیا تو ہر شخص پر پوری جزا لازم ہو گی اور شکار کے پکڑنے والے کو جو دینا پڑا ہے وہ قاتل سے پھیر لے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

لے اس سے کچھ خاص عدد مراد نہیں ہے بلکہ مراد یہ ہے کہ اگر اکیلا ایک محرم نے قتل کیا تو اسی پر پوری جزا لازم ہو گی اور اگر چند محرموں نے مل کر ایک شکار کو قتل کیا تو ہر ایک پر ایک ایک جزا پوری لازم آئے گی خواہ وہ کتنے ہی شخص کیوں نہ ہوں۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 4 (Page 89) Kitab al-Hajj (The Book of Pilgrimage)

If a person not in the state of ihram and a *Qarin* (one performing Hajj and Umrah combined) together kill game in the *Haram* (sacred precinct), half the value is obligatory upon the person without ihram, and double the value is obligatory upon the *Qarin*. If a person without ihram, a *Mufrid* (performing only Hajj), and a *Qarin* jointly kill game in the *Haram*, then one-third of the value is due from the person without ihram, the full value from the *Mufrid*, and double the value from the *Qarin*. This same reasoning applies to these issues as stated in *Sharh al-Tahawi*.

If the person without ihram struck first, then the *Mufrid*, followed by the *Qarin*, and the animal died: the person without ihram is liable for the loss in value caused by wounding a healthy animal, plus one-third of what the animal's value would be in the presence of three wounds. The *Mufrid* is liable for the decrease in value caused by the second wound after the first, plus the value in the state of three wounds. The *Qarin* is liable for the loss caused by inflicting the third wound on top of two existing ones, plus twice the value of the animal in the state of three wounds.

If the first person severed or broke the leg or hand of the prey and the second person blinded both its eyes, the first is liable for the value of a healthy animal, and the second is liable for the value the animal had in its wounded state after the first injury. The *Qarin* would be liable for double the value it had after two injuries. This is mentioned in *Ghayat al-Sarami Sharh al-Hidaya*.

If someone wounds an animal while in the ihram of Umrah such that it does not die, then adds the ihram of Hajj to it and wounds it again, and the animal dies from the cumulative wounds: the value of a healthy animal is due because of the Umrah, and the value it had at the time of the first wound is due because of the Hajj. If he completes his Umrah, then enters the ihram of Hajj and wounds it again, he is liable for the value at the time of the second wound for Umrah, and the value at the time of the first wound for Hajj.

If after completing Umrah he enters the ihram of *Qiran* (combined Hajj and Umrah) and then wounds the animal and it dies: for the Umrah, he is liable for the value at the state of the second wound, and for the *Qiran*, he is liable for double the value at the state of the first wound. If the first wound was fatal, such as severing a limb, the value of a healthy animal is due for Umrah and double the value at the first wound for *Qiran*. This is from *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

If an Umrah pilgrim wounds prey, then a person without ihram wounds it, then the Umrah pilgrim adds the ihram of Hajj and wounds it again, and it dies: for Umrah, he is liable for the value it had when the person without ihram wounded it, and for Hajj, he is liable for the value it had considering all wounds. The person without ihram is liable for the loss in value his wounding caused, and half the resulting price is obligatory upon him.

1. Because the *Qarin* committed this transgression while in two states of ihram, a penalty (*jaza*) is mandatory for the violation of each ihram. The essence is that in this case, the number of ihrams is considered, not the number of animals hunted.

और अगर एक बिना एहराम वाला व्यक्ति और एक क़ारिन (हज और उमराह दोनों का एहराम बांधने वाला) दोनों मिलकर हरम में किसी शिकार को मार डालें, तो बिना एहराम वाले पर आधी कीमत और क़ारिन पर दोगुनी कीमत अनिवार्य (वाजिब) होगी। और यदि एक बिना एहराम वाला, एक मुफ़रिद (केवल हज का एहराम बांधने वाला) और एक क़ारिन, इन तीनों ने मिलकर हरम के शिकार को मारा, तो बिना एहराम वाले पर एक तिहाई कीमत, मुफ़रिद पर पूरी कीमत और क़ारिन पर दोगुनी कीमत अनिवार्य होगी। यही नियम इन मामलों में लागू होता है, जैसा कि शरह तहावी में लिखा है।

यदि पहले बिना एहराम वाले ने प्रहार शुरू किया, फिर मुफ़रिद ने और उसके बाद क़ारिन ने उसे मारा और जानवर मर गया, तो बिना एहराम वाले पर वह नुकसान अनिवार्य होगा जो स्वस्थ शिकार को घायल करने के कारण उसकी कीमत में कमी आई, और इसके अतिरिक्त तीन घावों की स्थिति में जो उसकी कीमत होगी, उसका एक तिहाई उस पर अनिवार्य होगा। मुफ़रिद पर वह नुकसान अनिवार्य होगा जो पहले घाव के बाद दूसरे घाव के कारण कीमत में कमी आई, साथ ही तीन घावों की स्थिति में जो कीमत थी वह भी अनिवार्य होगी। क़ारिन पर वह नुकसान अनिवार्य होगा जो दो घावों के बाद तीसरे घाव के कारण कीमत में आई कमी के बराबर हो, और इसके अलावा तीन घावों वाली स्थिति की कीमत का दोगुना उस पर अनिवार्य होगा।

यदि पहले व्यक्ति ने शिकार का हाथ या पैर काट दिया या तोड़ दिया और दूसरे ने दोनों आँखें फोड़ दीं, तो पहले व्यक्ति पर स्वस्थ शिकार की कीमत अनिवार्य होगी और दूसरे पर पहले घाव की स्थिति वाली कीमत अनिवार्य होगी, और क़ारिन पर दो घावों वाली स्थिति की कीमत का दोगुना अनिवार्य होगा। यह ग़ायतुल सरमी शरह हिदाया में उल्लेखित है।

यदि उमराह के एहराम में किसी शिकार को घायल किया जिससे वह मरा नहीं, फिर उसी एहराम के साथ हज का एहराम भी मिला लिया (क़ारिन बन गया) और फिर उसे घायल किया और इन सभी घावों से वह मर गया, तो उमराह के कारण स्वस्थ जानवर की कीमत और हज के कारण वह कीमत अनिवार्य होगी जो पहले घाव के समय थी। यदि वह उमराह से फारिग होकर फिर हज का एहराम बांधे और फिर उसे घायल करे, तो उमराह के कारण वह कीमत अनिवार्य होगी जो दूसरे घाव के समय थी और हज के कारण वह कीमत अनिवार्य होगी जो पहले घाव के समय थी।

यदि उमराह से फारिग होकर हज्ज-ए-क़िरान (हज और उमराह का एक साथ एहराम) बांधा और फिर शिकार को घायल किया और वह मर गया, तो उमराह के कारण उस कीमत का ज़िम्मेदार होगा जो दूसरे घाव के समय थी, और क़िरान के कारण पहले घाव वाली कीमत का दोगुना अनिवार्य होगा। यदि पहला घाव ही घातक था, जैसे हाथ काट दिया गया हो, तो उमराह के लिए स्वस्थ जानवर की कीमत और क़िरान के लिए पहले घाव वाली कीमत का दोगुना देना होगा। यह मुहीत सरखसी में वर्णित है।

यदि किसी उमराह करने वाले ने शिकार को घायल किया, फिर किसी बिना एहराम वाले ने घायल किया, फिर उमराह करने वाले ने हज का एहराम भी मिला लिया और फिर से घायल किया और शिकार मर गया, तो उमराह के कारण वह उस कीमत का ज़िम्मेदार होगा जो बिना एहराम वाले के घायल करने के समय थी, और हज के कारण वह उस कीमत का ज़िम्मेदार होगा जो सभी घावों के बाद थी। बिना एहराम वाला उस कमी का ज़िम्मेदार होगा जो उसके प्रहार से आई और कुल कीमत का आधा उस पर होगा।

१. चूँकि क़ारिन ने दो एहरामों की स्थिति में यह अपराध किया, इसलिए प्रत्येक एहराम के अपराध के बदले एक-एक दंड (जज़ा) अनिवार्य होगा। निष्कर्ष यह है कि इस स्थिति में एहरामों की संख्या का महत्व है, न कि शिकार किए गए जानवरों की संख्या का।

اور اگر ایک بے احرام شخص اور ایک قارن دونوں کسی شکار کو حرم میں قتل کریں تو بے احرام شخص پر نصف قیمت اور قارن پر دو چند قیمت واجب ہوگی اور اگر ایک بے احرام شخص اور ایک مفرد حج کرنے والا اور ایک قارن تینوں شخصوں نے شریک ہو کر حرم کے شکار کو قتل کیا تو بے احرام شخص پر تہائی قیمت واجب ہوگی اور فقط حج کرنے والے پر پوری قیمت اور قارن پر دو چند قیمت واجب ہوگی اور یہی قیاس ان مسائل میں جاری ہوتا ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر اول بے احرام نے اس کے مارنے میں ابتدا کی پھر مفرد حج کرنے والے نے اور اس کے بعد قارن نے اس کو مارا اور وہ جانور مر گیا تو بے احرام شخص پر وہ نقصان واجب ہوگا جو تندرست شکار کے زخمی کرنے کی وجہ سے اس کی قیمت میں کمی ہو گئی اور اس کے علاوہ تین زخموں کی حالت میں جو اس کی قیمت ہو گی اس کی تہائی اس پر واجب ہو گی اور فقط حج کرنے والے پر جو پہلے زخم کی حالت میں اس کے دوسرے زخم لگانے سے قیمت میں کمی ہو گئی وہ واجب ہو گی اس کے علاوہ تین زخموں کی حالت میں جو اس کی قیمت تھی وہ واجب ہو گی اور قارن پر وہ نقصان واجب ہوگا جو دو زخموں کی حالت میں اس کے تیسرے زخم لگانے سے اس کی قیمت میں کمی ہوئی اور اس کے علاوہ جو تینوں زخموں کی حالت میں اس کی قیمت تھی وہ دو چند واجب ہو گی اور اگر پہلے شخص نے شکار کا ہاتھ یا پاؤں کاٹ دیا یا توڑ دیا اور دوسرے شخص نے دونوں آنکھیں پھوڑ دیں تو اول شخص پر تندرست شکار کی قیمت واجب ہو گی اور دوسرے شخص پر پہلے زخم کی حالت میں جو اس کی قیمت تھی واجب ہو گی اور قارن پر دو زخموں کی حالت میں جو اس کی قیمت تھی دو چند واجب ہوگی یہ غایۃ السرامی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اگر عمرہ کے احرام میں کسی شکار کو ایسا زخمی کیا جس سے وہ ہلاک نہ ہو گا پھر اس

عمرہ کے احرام کے ساتھ حج کا احرام بھی ملا لیا اور دوبارہ اس کو زخمی کیا اور ان سب زخموں کی وجہ سے وہ مر گیا تو عمرہ کی وجہ سے اس تندرست جانور کی قیمت اس پر واجب ہوگی اور حج کی وجہ سے وہ قیمت واجب ہو گی جو پہلے زخم کی حالت میں تھی اور اگر وہ عمرہ کے احرام سے باہر ہو گیا اور پھر حج کا احرام باندھا اور پھر دوبارہ اس شکار کو زخمی کیا تو عمرہ کی وجہ سے وہ قیمت لازم ہو گی جو دوسرے زخم کی حالت میں اور حج کی وجہ سے وہ قیمت لازم ہو گی جو پہلے زخم کی حالت میں تھی اور اگر عمرہ کے احرام سے باہر ہو کر حج اور عمرہ کے قرآن کا احرام باندھا اور پھر شکار کو زخمی کیا اور وہ مر گیا تو عمرہ کی وجہ سے اس قیمت کا ضامن ہو گا جو دوسرے زخم کی حالت میں اس کی قیمت تھی اور قرآن کی وجہ سے پہلے زخم کی حالت میں جو اس کی قیمت تھی وہ دو چند واجب ہو گی اور اگر پہلا زخم ہلاک کرنے والا تھا مثلاً اس کا ہاتھ کاٹ ڈالا اور باقی سب صورتیں اسی طرح ہیں تو عمرہ کی وجہ سے تندرست جانور کی قیمت لازم ہو گی اور قرآن کی وجہ سے پہلے زخم کی حالت میں جو اس کی قیمت تھی وہ دو چند واجب ہو گی اور اگر دوبارہ بھی اس کا ہاتھ کاٹا تھا تو پہلے زخم کی حالت میں جو واجب ہوا تھا وہی اس مرتبہ واجب ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر فقط عمرہ کرنے والے نے کسی شکار کو زخمی کیا اور پھر کسی بے احرام شخص نے بھی اس شکار کو زخمی کیا پھر فقط عمرہ کرنے والے نے اپنے عمرہ کے احرام میں حج کا احرام بھی ملا لیا اور پھر اس کو زخمی کیا اور ان سب زخموں سے وہ شکار مر گیا تو عمرہ کی وجہ سے اس قیمت کا ضامن ہو گا جو بے احرام شخص کے زخمی کرنے کی حالت میں اس کی قیمت تھی اور حج کی وجہ سے اس قیمت کا ضامن ہو گا جو سب زخموں کی حالت میں اس کی قیمت تھی اور بے احرام شخص اس نقصان کا ضامن ہو گا جو پہلے زخم کی حالت میں دوبارہ زخمی کرنے سے اس کی قیمت کم ہو گئی اور اس کے علاوہ تینوں زخموں کی حالت میں جو قیمت ہے وہ نصف اس پر

واجب ہو گی اور اگر اس کے زخمی کرنے کے بعد عمرہ کے احرام سے باہر ہو گیا پھر بے احرام شخص نے اس کو زخمی کیا پھر پہلے شخص نے قرآن کیا اور اس حالت میں اس کو دوبارہ زخمی کیا اور وہ جانور مر گیا تو عمرہ کی وجہ سے اس قیمت کا ضامن ہو گا۔

۱۔ کیونکہ قارن نے دو احراموں کی حالت میں یہ جنایت کی تو بعوض ہر احرام کی جنایت کے ایک ایک جزا لازم ہو گی حاصل یہ کہ اس صورت میں اعتبار احرام کا کیا جاتا ہے نہ عدد صید کا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) Kitab al-Haj (The Book of Pilgrimage)

The price that was applicable during the state of the final two wounds, and the price applicable during the first wound due to the state of *Qiran* (combining Hajj and Umrah), shall be mandatory as double. Similarly, the ruling for a person not in *Ihram* (non-Muhrim) will also change. If all these wounds were fatal, such as severing hands or feet or gouging out eyes, then due to the *Umrah* obligation, the price of a healthy animal shall be mandatory. And due to *Qiran*, the price applicable during the state of the first two wounds shall be mandatory as double. For a non-Muhrim, the loss in value caused by wounding the animal again after it was already wounded shall be mandatory to compensate. In addition, the price for all three wounds shall be mandatory as half. This is recorded in *Al-Kafi*.

If someone kills animals, several penalties (*Jaza*) will be mandatory accordingly. However, if the intention behind killing the animal was to exit *Ihram* or to break *Ihram*, then this ruling does not apply as mentioned in the original texts. If a person in *Ihram* (Muhrim) hunts several animals with the intention of exiting or breaking *Ihram*, then for each one, a separate sacrifice (*Qurbani*) becomes mandatory because his intention is to exit *Ihram* rather than to sin within the state of *Ihram*. One sacrifice is mandatory for exiting *Ihram* prematurely. This is recorded in *Al-Bahr al-Raiq*.

If someone is held responsible for killing a prey by creating a cause, then if they exceeded Sharia limits in creating that cause, they shall be liable for its value; otherwise, they shall not. For instance, if someone set a net and an animal died after being trapped, or dug a pit for water and a prey fell in and died, nothing shall be mandatory upon them. If a Muhrim assists another person, whether a Muhrim or non-Muhrim, in killing a prey, they shall be liable for its value. This is recorded in *Al-Badai'*. Just as it is forbidden (*Haram*) for a Muhrim to kill prey, it is also forbidden to point out or show prey to others. Providing information about prey attracts the same penalty as killing it. This is recorded in *Al-Muheet*. The guidance that leads to a penalty is when the person informed was previously unaware of the prey and accepts the informant's word as true. If the person considered the informant a liar but then another person pointed out the same prey and they believed them, nothing is mandatory on the first informant whose word was doubted. It is also a condition that the informant remains in *Ihram* until the prey is killed. If the informant exits *Ihram* and then the person informed kills the prey, nothing is mandatory on the informant, though they remain sinful. Another condition is that the informed person catches the prey where it was pointed out. If the prey moved from that spot and was caught

elsewhere, nothing is mandatory on the informant. This is recorded in *Siraj al-Wahaj*. If one Muhrim points out prey to another Muhrim, the full penalty is mandatory on both. If a Muhrim points out prey to a non-Muhrim who then kills it, the value is mandatory on the Muhrim informant, while nothing is mandatory on the non-Muhrim. This is in *Al-Muheet*.

If a non-Muhrim points out prey within the *Haram* (Sacred Precinct) to either a Muhrim or non-Muhrim, nothing is mandatory on the informant, but the penalty is mandatory on the killer. This is recorded in *Al-Muheet al-Sarkhasi*. If someone points toward prey, but the person pointed to already knew of or saw the prey beforehand, nothing is mandatory on the person who pointed, though it is disliked (*Makruh*). This is recorded in *Al-Badai'*. If one Muhrim informs another of prey and commands its killing, and the second commands a third, and the third kills it, the full penalty is mandatory on each one. If one Muhrim informs another of prey but the prey is not seen, and then another person informs them, and they neither believe nor disbelieve the first person but then search for and kill the prey, then every person...

Guidance means to act as a guide for someone who is unaware toward something unknown.

अंतिम दो ज़ख्मों की स्थिति में जो उसकी क़ीमत थी, और क़िरान की वजह से पहले ज़ख्म की स्थिति में जो उसकी क़ीमत थी, वह दोगुना अनिवार्य (वाजिब) होगी। इसी तरह, बिना एहराम वाले व्यक्ति के लिए भी नियम बदल जाएगा। और अगर ये सभी ज़ख्म घातक थे, जैसे हाथ-पांव काटना या आंखें फोड़ना, तो उमरा की वजह से एक स्वस्थ जानवर की क़ीमत अनिवार्य होगी, और क़िरान की वजह से पहले दो ज़ख्मों की स्थिति में जो उसकी क़ीमत थी, वह दोगुना अनिवार्य होगी। बिना एहराम वाले व्यक्ति पर, पहले ज़ख्मी होने की स्थिति में, उसके दोबारा ज़ख्मी करने से उसकी क़ीमत में जो कमी हुई, वह नुक़सान अनिवार्य होगा। इसके अलावा, जो तीनों ज़ख्मों की स्थिति में क़ीमत है, वह आधी अनिवार्य होगी। यह 'अल-काफ़ी' में लिखा है।

यदि कोई जानवरों को मारता है, तो इसी तरह कई दंड (जज़ाएं) अनिवार्य होंगे। लेकिन यदि उस जानवर को मारने में एहराम से बाहर होने या एहराम तोड़ने का इरादा किया गया है, तो यह नियम लागू नहीं होता, जैसा कि मूल ग्रंथों में उल्लेख है। यदि एहराम वाला व्यक्ति एहराम से बाहर होने या एहराम तोड़ने के इरादे से बहुत से शिकार करता है, तो उन सब के लिए एक-एक क़ुर्बानी अनिवार्य होगी, क्योंकि वह एहराम से बाहर होने का इरादा कर रहा है, एहराम की स्थिति में पाप का इरादा नहीं कर रहा है। शीघ्र ही एहराम से बाहर हो जाने पर एक क़ुर्बानी अनिवार्य होती है। यह 'बहरुर-रायिक' में लिखा है।

यदि कोई कारण (सबब) पैदा करने से शिकार का हत्यारा ठहराया गया, तो यदि कारण पैदा करने में उसने शरीयत की सीमा पार की है, तो वह क़ीमत का ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा, अन्यथा नहीं। यदि किसी ने जाल बिछाया और उसमें कोई जानवर फंसकर मर गया, या पानी के लिए गड्ढा खोदा और उसमें कोई शिकार गिरकर मर गया, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। यदि किसी एहराम वाले ने दूसरे व्यक्ति की, चाहे वह एहराम वाला हो या बिना एहराम वाला, शिकार मारने में मदद की, तो वह उसकी क़ीमत का ज़िम्मेदार होगा। यह 'बदाये' में लिखा है। जिस प्रकार एहराम वाले के लिए शिकार करना हराम (वर्जित) है, उसी प्रकार शिकार की ओर इशारा करना या बताना भी हराम है। शिकार बताने पर भी वही दंड अनिवार्य होगा जो शिकार करने पर होता है। यह 'मुहीत' में लिखा है। जिस मार्गदर्शन (दलालत) की वजह से दंड अनिवार्य होता है, वह यह है कि जिस व्यक्ति को बताया गया वह पहले से उस शिकार से परिचित न हो और बताने वाले की बात को सच मान ले। यदि उसने बताने वाले को झूठा समझा और फिर वही शिकार किसी दूसरे ने बताया और उसने उसे सच माना,

तो जिस व्यक्ति की बात को उसने झूठ माना था, उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। यह भी शर्त है कि जिसे शिकार बताया गया है, जब वह शिकार करे तो बताने वाला उस समय तक एहराम में हो। लेकिन यदि बताने वाला एहराम से बाहर हो गया और फिर उस व्यक्ति ने शिकार किया जिसे उसने बताया था, तो बताने वाले पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा, लेकिन वह गुनहगार होगा। यह भी शर्त है कि जिसे शिकार बताया गया है, वह उसे वहीं पकड़े जहाँ बताया गया था। यदि शिकार उस स्थान से चला गया और फिर दूसरी जगह पकड़ा गया, तो बताने वाले पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। यदि एक एहराम वाले ने दूसरे एहराम वाले को शिकार बताया, तो दोनों पर पूरा दंड अनिवार्य होगा। यदि एहराम वाले ने बिना एहराम वाले को शिकार बताया और उसने शिकार कर लिया, तो बताने वाले पर उसकी क़ीमत अनिवार्य होगी और बिना एहराम वाले पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। यह 'मुहीत' में है।

यदि किसी बिना एहराम वाले व्यक्ति ने एहराम वाले या बिना एहराम वाले व्यक्ति को हरम के शिकार के बारे में बताया, तो बताने वाले पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा, लेकिन शिकारी पर दंड अनिवार्य होगा। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि किसी शिकार की ओर इशारा किया, तो जिसे इशारा किया गया है, यदि वह इशारा करने से पहले उस शिकार को जानता या देखता था, तो इशारा करने वाले पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा, लेकिन यह मकरूह (नापसंद) है। यह 'बदाये' में लिखा है। यदि किसी एहराम वाले ने दूसरे एहराम वाले को शिकार बताया और उसे मारने का आदेश दिया, और दूसरे ने तीसरे को आदेश दिया और तीसरे ने शिकार किया, तो उन सब पर पूरा दंड अनिवार्य होगा। और यदि किसी एहराम वाले ने दूसरे एहराम वाले को शिकार की सूचना दी लेकिन उसे शिकार दिखाई नहीं दिया, फिर किसी और ने सूचना दी और उसने पहले की बात को न सच माना न झूठ, फिर शिकार ढूँढकर उसे मार दिया, तो हर व्यक्ति...

रहबरी करना अर्थात अनभिज्ञ व्यक्ति को किसी अज्ञात बात की ओर निर्देशित करना।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (2) کتاب الحج اخیر کے دوزخموں کی حالت میں اس کی قیمت تھی اور قرآن کی وجہ سے پہلے زخم کی حالت میں جو اس کی قیمت تھی وہ دو چند واجب ہوگی اور اسی طرح بے احرام شخص کا بھی حکم بدل جائے گا اور اگر یہ سب زخم ہلاک کرنے والے تھے جیسے ہاتھ پاؤں کاٹنا اور آنکھیں پھوڑنا تو عمرہ کی وجہ سے تندرست جانور کی قیمت لازم ہو گی اور قرآن کی وجہ سے پہلے دو زخموں کی حالت میں جو اس کی قیمت تھی وہ دو چند واجب ہو گی اور بے احرام شخص پر پہلے زخمی ہونے کی حالت میں جو اس کے دوبارہ زخمی کرنے سے اس کی قیمت میں کمی ہوئی وہ نقصان واجب ہو گا اور اس کے علاوہ جو تینوں زخموں کی حالت میں قیمت ہے وہ نصف واجب ہوگی یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر کوئی جانوروں کو مارے تو اسی طرح کئی جزائیں واجب ہوں گی لیکن اگر اس جانور کے مارنے میں احرام سے باہر ہونے یا احرام توڑنے کا ارادہ کیا ہے تو یہ حکم نہیں ہے جیسا کہ اصل میں مذکور ہے صاحب احرام اگر بہت سے شکار احرام سے باہر ہونے یا احرام توڑنے کے ارادہ پر کرے تو ان سب کی وجہ سے ایک ایک قربانی واجب ہوگی اس لئے کہ وہ احرام سے باہر ہونے کا ارادہ کرتا ہے احرام کی حالت میں گناہ کا ارادہ نہیں کرتا اور جلد احرام سے باہر ہو جانے میں ایک قربانی واجب ہوتی ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

اگر کوئی سبب پیدا کرنے سے شکار قتل کرنے والا قرار پایا پس اگر سبب پیدا کرنے میں حکم شرع سے تجاوز کرنے والا ہو تو قیمت کا ضامن ہوگا ورنہ نہ ہو گا پس اگر کسی نے کوئی جال لگایا اور اس میں کوئی جانور پھنس کر مر گیا یا پانی کے واسطے گڑھا کھودا اور اس میں کوئی شکار گر کر مر گیا تو کچھ اس پر واجب نہ ہو گا اگر کسی صاحب احرام نے دوسرے شخص کی خواہ وہ احرام والا ہو یا بے احرام شخص ہو کسی شکار کے مارنے میں مدد کی تو اس کی قیمت کا

ضامن ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے جس طرح صاحب احرام پر شکار کا قتل کرنا حرام ہے اسی طرح شکار کو بتانا بھی حرام ہے اور شکار کے بتانے سے بھی اسی قدر جزا لازم ہو گی جو قتل کرنے سے لازم ہوتی ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور جس دلالت کی وجہ سے جزا لازم ہوتی ہے وہ یہ ہے کہ جس شخص کو بتایا وہ پہلے سے اس شکار سے واقف نہ ہو اور اس کے بتانے کو سچ جان لے اور اگر اس کے بتانے کو جھوٹ جانتا اور پھر وہی شکار دوسرے شخص نے بتایا اور اس کو سچ جانا تو جس شخص کے قول کو جھوٹ جانا ہے اس پر کچھ واجب نہ ہو گا اور یہ بھی شرط ہے کہ جس شخص کو شکار بتایا ہے جب وہ شکار کو قتل کرے تو بتانے والا اس وقت تک احرام میں ہو لیکن اگر بتانے والا احرام سے باہر ہو گیا پھر اس شخص نے جس کو بتایا تھا قتل کیا تو بتانے والے پر کچھ واجب نہ ہو گا مگر گنہگار ہو گا اور یہ بھی شرط ہے کہ جس شخص کو شکار بتایا ہے وہ اس شکار کو وہیں پکڑے جہاں اس نے بتایا تھا اور اگر وہ شکار اس جگہ سے چلا گیا پھر دوسری جگہ اس نے پکڑ کر قتل کیا تو بتانے والے پر کچھ واجب نہ ہو گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر کسی صاحب احرام نے کسی صاحب احرام کو شکار بتایا تو دونوں شخصوں پر پوری جزا لازم ہو گی اگر احرام والے نے کسی بے احرام شخص کو شکار بتایا اور اس نے شکار کو قتل کیا تو بتانے والے پر اس کی قیمت لازم ہو گی اور بے احرام شخص پر کچھ لازم نہ ہو گا یہ محیط میں ہے۔

کسی بے احرام شخص نے احرام والے یا بے احرام شخص کو حرم کا شکار بتایا تو بتانے والے پر کچھ واجب نہ ہو گا اور قاتل پر جزا لازم ہوگی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر کسی شکار کی طرف کو اشارہ کیا تو جس شخص کو اس نے اشارہ سے بتایا ہے اگر وہ اس کے اشارہ کرنے سے پہلے اس شکار کو جانتا یا دیکھتا تھا تو اشارہ کرنے والے پر کچھ واجب نہ ہو گا مگر مکروہ ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اگر کوئی احرام والا شخص دوسرے احرام والے کو کوئی شکار بتا دے اور

اس کے قتل کا حکم کرے اور دوسرا شخص تیسرے کو حکم کرے اور تیسرا شخص قتل کرے تو ان میں سے ہر شخص پر پوری جزا لازم ہو گی اور اگر احرام والے نے کسی احرام والے کو شکار کی خبر دی لیکن اس کو وہ شکار نظر نہ آیا پھر دوسرے احرام والے نے اس شکار کی خبر دی اس نے پہلے شخص کی بات کو نہ سچ جانا نہ جھوٹ پھر شکار کو تلاش کر کے اس کو قتل کیا تو ہر شخص...

رہبری کرنا یعنی ناواقف کو کسی امر نا معلوم کی طرف رہبر ہونا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 91 | Book of Hajj

A penalty (jaza) becomes mandatory if a person in the state of Ihram sends word to another person in Ihram, asking the messenger to tell him that a certain person says there is prey at a specific spot. If the second person then goes and kills it, then the messenger, the sender, and the killer—all three—will each be liable for the value of the prey. However, if the person to whom the message was sent already saw and knew about the prey beforehand, no penalty is due from anyone except the killer, upon whom the penalty will be mandatory. If a person in Ihram points towards a prey and asks someone to catch it from its nest, and the one pointing saw only one prey, but the person caught that prey along with another one from the same nest, then the one who gave the order is liable only for the penalty of the prey he ordered to be caught, and nothing is due from him for the second prey. If a person in Ihram sees a prey in a situation where it cannot be controlled except by shooting an arrow, and another person in Ihram points out a bow and arrow to him and gives it to him, and he kills it with the arrow, then the penalty is mandatory for each person; this is recorded in *Al-Muhit*. If someone borrows a knife from a person in Ihram and kills a prey, the penalty is not mandatory for the person in Ihram, though this act is disliked (Makruh) for him. This ruling applies if the killer was capable of slaughtering the animal even without the knife being given; but if he was not capable without it, then the person in Ihram is liable for its value; this is recorded in *Muhit al-Sarakhsi*.

Several persons in Ihram stayed in a house in Mecca where there were sparrows and pigeons. Three of them ordered the fourth to close the door, and he did so, after which they all left for Mina. Upon their return, they found that some of the birds had died of thirst; in this case, a penalty is mandatory for each person. This is recorded in *Ghayat al-Saruji Sharh al-Hidayah*. If a person in Ihram catches any prey, it is mandatory for him to release it, whether it is in his hand, in a cage with him, or in his house. If another person in Ihram releases it from his hand, nothing is mandatory for the one who released it because the hunter had not become the owner of the prey. However, if another person kills it while it is in the hunter's hand, a penalty is mandatory for both of them. According to our three companions (the leading jurists), the one who caught the animal has the right to recover from the killer whatever amount he had to pay as expiation (kaffarah). If a person not in Ihram catches a prey and while holding it enters the state of Ihram, it becomes mandatory for him to release it. If he does not release it and it dies in his hand, he is liable for its value; this is recorded in *Al-Bada'i*. Releasing it does not remove the prey from his ownership, to

the extent that if someone else catches it after its release, he can reclaim it after exiting Ihram; this is recorded in *Sharh al-Majma'*, authored by Ibn Malik. If another person releases it from his hand, according to Imam Abu Hanifa, the one who released it must pay the value to the owner, whereas according to Imam Abu Yusuf, he is not liable for the value. If the prey is in a cage at his home, then according to our view, it is not mandatory to release it; this is recorded in *Al-Bada'i*. If a person enters the Haram (the sacred precinct) with prey, it is mandatory to release it if it is physically in his hand. If it is not physically in his hand—for example, it is in his luggage or in a cage—it is not mandatory to release it; this is recorded in *Al-Kifayah*. If a person enters Ihram while having a prey inside a cage, but does not bring it into the Haram, then according to our view, its release is not mandatory; this is recorded in *Sharh al-Tahawi*.

1. In this case, guidance and indication were found from both the sender and the messenger.

दंड (जज़ा) अनिवार्य होगा यदि एहराम की स्थिति में किसी व्यक्ति ने दूसरे एहराम वाले के पास यह संदेश भेजा कि फलां व्यक्ति कहता है कि इस स्थान पर शिकार है, फिर उस व्यक्ति ने जाकर उसे मार दिया, तो उस संदेशवाहक, भेजने वाले और मारने वाले तीनों में से प्रत्येक पर शिकार की कीमत वाजिब होगी। और जिस व्यक्ति के पास संदेश भेजा गया है, यदि वह पहले से उस शिकार को देख रहा था और जानता था, तो हत्यारे के अतिरिक्त किसी और पर कुछ भी वाजिब न होगा और हत्यारे पर दंड अनिवार्य होगा। यदि एहराम वाले ने शिकार की ओर इशारा करके किसी व्यक्ति से कहा कि इस शिकार को घोंसले में से पकड़ ले, और इशारा करने वाले को केवल एक ही शिकार दिखाई दे रहा था, फिर वह व्यक्ति गया और उसने उस शिकार को पकड़ा और उसके साथ एक और शिकार उसी घोंसले में से पकड़ लिया, तो आदेश देने वाले पर केवल उसी शिकार का दंड अनिवार्य होगा जिसका उसने आदेश दिया था, और दूसरे शिकार के कारण उस पर कुछ भी अनिवार्य न होगा। यदि किसी एहराम वाले ने शिकार को ऐसे स्थान पर देखा जहाँ तीर मारने के अतिरिक्त उस पर नियंत्रण नहीं किया जा सकता था, और दूसरे एहराम वाले ने उसे तीर-कमान बताया और उसे दिया, और उसने तीर से उसे मार दिया, तो प्रत्येक व्यक्ति पर दंड अनिवार्य होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने एहराम वाले से चाकू मांगकर शिकार किया, तो एहराम वाले पर दंड अनिवार्य न होगा, लेकिन यह उसके लिए मकरूह (नापसंद) है। यह नियम तब है जब वह व्यक्ति चाकू दिए बिना भी उसे ज़िब्ह करने (काटने) में सक्षम हो, और यदि चाकू दिए बिना वह सक्षम नहीं था, तो एहराम वाला उसकी कीमत का उत्तरदायी होगा, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

कई एहराम वाले मक्का में किसी घर में रुके और उस घर में चिड़ियाँ और कबूतर थे। उनमें से तीन व्यक्तियों ने चौथे व्यक्ति को दरवाज़ा बंद करने का आदेश दिया और उसने दरवाज़ा बंद कर दिया, और वे सब मिना चले गए। जब वे लौटे तो उन्होंने देखा कि कुछ पक्षी प्यास के कारण मर गए हैं, तो प्रत्येक व्यक्ति पर दंड अनिवार्य होगा, यह 'ग़ायत अल-सरूजी शरह हिदाया' में लिखा है। यदि किसी एहराम वाले ने कोई शिकार पकड़ा, तो उस पर अनिवार्य है कि उसे छोड़ दे, चाहे वह उसके हाथ में हो, पिंजरे में हो या उसके घर में हो। और यदि किसी दूसरे एहराम वाले ने उसके हाथ से उसे छुड़ाकर छोड़ दिया, तो छोड़ने वाले पर कुछ भी वाजिब न होगा क्योंकि शिकारी शिकार का मालिक नहीं बना था। और यदि दूसरे व्यक्ति ने उसके हाथ में रहते हुए उसे मार दिया, तो उन दोनों में से प्रत्येक पर दंड अनिवार्य होगा, और हमारे तीनों विद्वानों (इमामों) के अनुसार पकड़ने वाले को

अधिकार है कि वह हत्यारे से वह राशि वापस ले ले जो उसे कफ़्फ़ारे (प्रायश्चित) में देनी पड़ी है। यदि किसी बिना एहराम वाले व्यक्ति ने शिकार पकड़ा और उसे हाथ में लिए हुए एहराम बाँध लिया, तो उस शिकार को छोड़ देना उस पर अनिवार्य है, और यदि उसने नहीं छोड़ा और वह उसके हाथ में मर गया, तो वह उसकी कीमत का ज़िम्मेदार होगा, यह 'बदाइअ' में लिखा है। और छोड़ने मात्र से वह शिकार उसके स्वामित्व से बाहर नहीं होता, यहाँ तक कि यदि उसे छोड़ने के बाद किसी दूसरे व्यक्ति ने पकड़ लिया, तो एहराम से बाहर होने के बाद वह उसे वापस मांग सकता है, यह 'शरह मजमा' में लिखा है जो इब्न मलिक की रचना है। और यदि किसी दूसरे व्यक्ति ने उसके हाथ से उसे छोड़ दिया, तो इमाम अबू हनीफ़ा के अनुसार छोड़ने वाला मालिक को कीमत देगा, और इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार वह कीमत का ज़िम्मेदार न होगा। यदि शिकार पिंजरे में उसके घर में है, तो हमारे अनुसार उसे छोड़ना अनिवार्य नहीं है, यह 'बदाइअ' में लिखा है। जो व्यक्ति शिकार लेकर हरम में प्रवेश करे, यदि वह वास्तव में उसके हाथ में है, तो उसे हरम में छोड़ देना अनिवार्य है। यदि वह वास्तव में उसके हाथ में नहीं है, जैसे सामान में या पिंजरे में, तो उसे छोड़ना अनिवार्य नहीं है, यह 'किफ़ाया' में लिखा है। और यदि एहराम बाँधा और उसके पास पिंजरे में शिकार है और उसे हरम में प्रवेश नहीं कराया, तो हमारे अनुसार उसे छोड़ना अनिवार्य नहीं है, यह 'शरह तहावी' में लिखा है।

1. इसमें भेजने वाले और संदेशवाहक दोनों का मार्गदर्शन और संकेत पाया गया।

پر جزا لازم ہو گی اگر کسی احرام والے نے کسی احرام والے کے پاس اس واسطے بھیجا کہ اس سے کہہ کہ فلاں شخص یہ کہتا ہے کہ اس جگہ شکار ہے پس اس شخص نے جا کر اس کو قتل کیا تو اس قاصد اور بھیجنے والے اور قاتل تینوں میں سے ہر شخص پر شکار کی قیمت واجب ہو گی اور جس شخص کے پاس پیغام بھیجا ہے اگر وہ پہلے سے اس شکار کو دیکھتا اور جانتا تھا تو قاتل کے سوا کسی پر کچھ واجب نہ ہو گا اور قاتل پر جزا لازم ہو گی اگر احرام والے نے شکار کی طرف اشارہ کر کے کسی شخص سے کہا کہ اس شکار کو گھونسلے میں سے پکڑ لے اور اشارہ کرنے والے کو ایک ہی شکار نظر آتا تھا پس وہ شخص گیا اور اس نے اس شکار کو پکڑا اور اس کے ساتھ اور ایک شکار کو اسی گھونسلے میں سے پکڑا تو حکم کرنے والے پر اس شکار کی جزا لازم ہو گی جس کا اس نے حکم کیا ہے اور دوسرے شکار کی وجہ سے اس پر کچھ لازم نہ ہو گا اگر کسی احرام والے نے شکار کو کسی ایسے موقع پر دیکھا کہ تیر مارنے کے سوا اور کسی طرح اس پر قابو نہیں ہو سکتا اور ایک دوسرے احرام والے نے اس کو تیر کمان بتائی اور اس کو دی اور اس نے تیر سے اس کو قتل کیا تو ہر شخص پر جزا لازم ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی نے ایک احرام والے سے چھری مانگ کر ایک شکار کو قتل کیا تو احرام والے پر جزا لازم نہ ہو گی لیکن یہ اس کے واسطے مکروہ ہے یہ حکم اس وقت ہے کہ جب وہ شخص بغیر اس کے چھری دینے کے بھی اس کے ذبح پر قادر ہو اور اگر بغیر اس کے چھری دینے کے اس کے ذبح پر قادر نہ تھا تو احرام والا قیمت کا ضامن ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

کئی احرام والے مکہ میں کسی گھر میں اترے اور اس گھر میں چڑیاں اور کبوتر تھے اور ان میں سے تین شخصوں نے چوتھے شخص کو دروازہ بند کرنے کا حکم کیا اور اس نے دروازہ بند کر

دیا اور وہ سب منیٰ کو چلے گئے اور جب وہ لوٹ کر آئے تو انہوں نے دیکھا کہ کچھ جانور پیاس کی وجہ سے مر گئے تو ہر شخص پر جزا لازم ہو گی یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اگر کسی صاحب احرام نے کوئی شکار پکڑا تو اس پر واجب ہے کہ اس کو چھوڑ دے خواہ اس کے ہاتھ میں ہو یا پنجرہ میں اس کے ساتھ ہو یا اس کے گھر میں ہو اور اگر کسی دوسرے احرام والے نے اس کے ہاتھ سے چھوڑ دیا تو چھوڑنے والے پر کچھ واجب نہ ہو گا اس لئے کہ شکار کرنے والا شکار کا مالک نہیں ہوا تھا اور اگر دوسرے شخص نے اس کے ہاتھ میں قتل کر دیا تو ان دونوں میں سے ہر شخص پر جزا لازم ہو گی اور ہمارے تینوں اصحاب کے نزدیک پکڑنے والے کو اختیار ہے کہ قاتل سے وہ پھیر لے جو اس کو کفارہ میں دینا پڑا ہے اگر بے احرام شخص نے کوئی شکار پکڑا پھر اس شکار کو ہاتھ میں پکڑے ہوئے تھا اور اسی حالت میں اس نے احرام باندھا تو اس شکار کو چھوڑ دینا اس پر واجب ہے اور اگر اس نے نہ چھوڑا اور وہ اس کے ہاتھ میں مر گیا تو اس کی قیمت کا ضامن ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے اور اس چھوڑ دینے کی وجہ سے وہ شکار اس کی ملک سے باہر نہیں ہوتا یہاں تک کہ اگر اس کو چھوڑنے کے بعد دوسرے شخص نے اس کو پکڑ لیا تو یہ احرام سے باہر ہونے کے بعد اس کو پھیر سکتا ہے یہ شرح مجمع میں لکھا ہے جو ابن ملک کی تصنیف ہے اور اگر کسی دوسرے شخص نے اس کے ہاتھ میں چھوڑ دیا تو امام ابو حنیفہ کے نزدیک چھوڑنے والے مالک کو قیمت دے گا اور امام ابو یوسف کے نزدیک قیمت کا ضامن نہ ہو گا اور اگر شکار پنجرہ میں اس کے ہاتھ میں اس کے گھر میں ہے تو ہمارے نزدیک اس کا چھوڑنا واجب نہیں ہے یہ بدائع میں لکھا ہے جو شخص شکار لے کر حرم میں داخل ہو تو وہ اگر در حقیقت اس کے ہاتھ میں ہے تو حرم میں اس کو چھوڑ دینا اس پر واجب ہے اگر در حقیقت اس کے ہاتھ میں نہیں مثلاً سامان میں ہے یا پنجرہ میں ہے تو اس پر چھوڑنا واجب نہیں یہ کفایہ میں لکھا ہے اور اگر احرام باندھا اور اس کے ہاتھ میں پنجرہ کے اندر شکار ہے یا احرام

باندھا اور پنجرہ میں شکار ہے اور حرم میں اس کو داخل نہیں کیا تو ہمارے نزدیک اس کو چھوڑنا واجب نہیں ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

۱ اس میں بھیجنے والے اور قاصد دونوں کی رہبری و دلالت پائی گئی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 1 (92) Kitab al-Hajj

If a person enters the Haram carrying a hawk and releases it, and it kills a pigeon of the Haram, nothing shall be due upon him; this is stated in the chapter on 'Killing Game' in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a person not in the state of Ihram (ritual consecration) usurps a catch from another person not in Ihram, and then the usurper enters Ihram while the catch is still in his possession, it becomes mandatory for him to release it and pay its value to the owner. If he returns it to the owner, he is cleared of responsibility, though he acted wrongly, and a penalty (*jaza*) becomes mandatory; this is written in the section 'Removing Security from Game' in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If one sells game after entering the Haram, and if the game is still with the buyer, the sale must be annulled. If it dies, its price becomes due. The same ruling applies if a person in Ihram sells game; there is no difference whether he sells it inside the Haram or after leaving it. If two people not in Ihram trade game inside the Haram, but the game is located outside the Haram, it is permissible according to Imam Abu Hanifa (R.A.) but not according to Imam Muhammad (R.A.). If a person not in Ihram slaughters game of the Haram, he must give its value in charity; fasting is not sufficient. There is a disagreement regarding offering a sacrifice as its penalty; some say it is not permissible, while according to the manifest tradition (*Zahir al-Riwayah*), it is permissible, as stated in *Al-Tabyin*. If a person not in Ihram slaughters game of the Haram, eating it is not permissible. If a person in Ihram slaughters it, whether inside or outside the Haram, it becomes carrion (*maytah*), and a penalty is due upon the person in Ihram, as stated in *Al-Sirajiyyah*. If a person in Ihram kills game with an arrow or releases a hunting dog or a trained hawk that kills it, eating it is not lawful, and a penalty is due. If the person in Ihram eats from game he himself slaughtered, if he eats before paying the penalty, the expiation for what he ate is included in that same penalty, and only one penalty is required. If he eats after paying the penalty, then according to Imam Abu Hanifa (R.A.), the value of what he ate is due. According to Imam Abu Yusuf (R.A.) and Imam Muhammad (R.A.), nothing is due except repentance and seeking forgiveness. If a person not in Ihram or another person in Ihram eats from that meat, by consensus (*ijma*), nothing is due upon them except repentance and seeking forgiveness, as stated in the *Commentary of Al-Tahawi*. There is no harm if a person in Ihram eats game that was caught and slaughtered by a person not in Ihram, provided the person in Ihram did not point out the game to him and did not command its slaughter or hunting, as stated in *Al-Hidayah*.

And if a person in Ihram breaks the egg of any game bird and pays its penalty, and then roasts and eats it, nothing further is due upon him, as written in *Ghayat al-Saruji*. If an arrow is shot at game that is partly inside the Haram and partly outside, the position of its feet is considered, as stated in *Al-Muhit*. If the feet of the game are inside the Haram and the head is outside, it is considered game of the Haram. If the feet are outside and the head is inside, it is considered outside the Haram. If some feet are inside and some are outside, it shall be considered game of the Haram as a precaution. This ruling applies when the animal is standing. If it is lying on the ground, the position of the head is considered, not the feet; thus, if its head is in the Haram and feet are outside, it is game of the Haram, and if the head is outside and feet are inside, it is game outside the Haram. If the game is on a tree whose roots are in the Haram but branches are outside, and the game is on the branches, the tree is not considered; rather, the actual location of the game is considered, as stated in *Siraj al-Wahhaj*. If either the shooter or the game being shot is inside the Haram, a penalty is mandatory for the shooter. If both are outside the Haram and the arrow does not pass through the Haram, and the shooter is not in Ihram, then nothing is due. The same ruling applies to releasing a hawk or a dog. It is stated in *Al-Wajih* that if a person outside the Haram shots an arrow at game that...

...because a Muhrim (one in Ihram), due to his Ihram, is not eligible for it.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 1 (92) किताब-उल-हज्ज

अगर कोई व्यक्ति हरम में बाज़ लेकर दाखिल हुआ और उसे छोड़ दिया और उसने हरम के किसी कबूतर को मार दिया तो उस पर कुछ वाजिब न होगा, यह 'मुहीत सरखसी' के शिकार के वध के अध्याय में लिखा है। अगर किसी बिना एहराम वाले व्यक्ति ने किसी दूसरे बिना एहराम वाले व्यक्ति का शिकार छीन लिया, फिर छीनने वाले ने एहराम बांध लिया और शिकार उसके हाथ में था, तो उसे छोड़ देना उस पर लाज़िम है और वह उसकी कीमत मालिक को देगा; और अगर मालिक के हवाले कर दिया तो वह अपनी ज़िम्मेदारी से मुक्त हो गया, मगर बुरा किया और उस पर जज़ा (जुर्माना) वाजिब होगी। यह 'मुहीत सरखसी' के'इज़ालतुल अमन अनिस सैद' अनुभाग में लिखा है। अगर हरम में दाखिल होने के बाद शिकार बेचा, तो अगर वह शिकार अभी खरीदार के पास मौजूद है, तो उस बिक्री को रद्द करना वाजिब होगा और अगर वह मर गया तो उसकी कीमत वाजिब होगी। इसी तरह एहराम वाले व्यक्ति के शिकार बेचने का भी यही हुक्म है और इसमें कोई अंतर नहीं है कि वह हरम के अंदर बेचे या वहां से निकलने के बाद हरम के बाहर बेचे। और अगर दो व्यक्ति जो बिना एहराम के हों, हरम के अंदर शिकार की खरीद-फरोख्त करें और वह शिकार हरम से बाहर हो, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) के नज़दीक यह जायज़ है, इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक जायज़ नहीं है। अगर बिना एहराम वाला व्यक्ति हरम के शिकार को ज़िबह करे तो उसकी कीमत का सदका करे, रोज़ा रखना काफी नहीं है, और उसकी जज़ा में कुर्बानी करने के बारे में मतभेद है, कुछ ने कहा है कि जायज़ नहीं और ज़ाहिर रिवायत के अनुसार जायज़ है, यह 'तबीन' में लिखा है। बिना एहराम वाला व्यक्ति अगर हरम का शिकार ज़िबह करे तो उसका खाना जायज़ नहीं है। एहराम वाला व्यक्ति अगर हरम से बाहर या हरम के अंदर ज़िबह करे तो वह मुर्दार (मरा हुआ जानवर) होगा और एहराम वाले पर जज़ा वाजिब होगी, यह 'सिराजिया' में लिखा है। अगर एहराम वाले ने तीर से किसी शिकार को मार दिया या शिकारी कुत्ते या प्रशिक्षित बाज़ को छोड़ा और उसने मार दिया, तो उसका खाना हलाल नहीं है और उस पर जज़ा वाजिब होगी। और अगर एहराम वाले ने उस शिकार में से खाया जिसे उसने खुद ज़िबह किया है, तो अगर जज़ा अदा करने से पहले खाया है, तो जो कुछ खाया है उसका कफ़्फ़ारा भी उसी (जज़ा) में शामिल हो जाएगा और उस पर एक ही जज़ा लाज़िम होगी। और अगर जज़ा अदा करने के बाद खाया है, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) के नज़दीक जो खाया है उसकी कीमत वाजिब होगी और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक तौबा और इस्तिग़फ़ार के सिवा और कुछ वाजिब नहीं है। और अगर उस मांस में से किसी बिना एहराम वाले

व्यक्ति या किसी दूसरे एहराम वाले व्यक्ति ने कुछ खाया, तो तौबा और इस्तिग़फ़ार के सिवा सर्वसम्मति (इज्मा) से उस पर और कुछ वाजिब नहीं है, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। इसमें कोई हर्ज नहीं है कि एहराम वाला व्यक्ति उस शिकार का मांस खाए जिसे किसी बिना एहराम वाले व्यक्ति ने शिकार करके ज़िबह किया हो, यह हुक्म उस समय है जब एहराम वाले ने उसे उस शिकार के बारे में न बताया हो और न ही उसे ज़िबह करने या शिकार करने का हुक्म दिया हो, यह 'हिदाया' में लिखा है।

और अगर एहराम वाले व्यक्ति ने किसी शिकार का अंडा तोड़ा और उसकी जज़ा अदा कर दी, फिर उसे भून कर खा लिया तो उस पर कुछ लाज़िम नहीं है, यह 'ग़ायतुल सरूजी' में लिखा है। अगर ऐसे शिकार को तीर मारा जिसका कुछ हिस्सा हरम के अंदर है और कुछ बाहर, तो शिकार के पैरों का ऐतबार (विचार) किया जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर शिकार के पैर हरम में हैं और सिर हरम से बाहर है, तो वह हरम का शिकार है; और अगर शिकार के पैर हरम से बाहर हैं और सिर हरम के अंदर है, तो वह हरम से बाहर का शिकार है; और अगर कुछ पैर हरम के अंदर हैं और कुछ बाहर तो सावधानी के तौर पर उसे हरम का शिकार समझा जाएगा। यह हुक्म उस समय है जब शिकार खड़ा हो। और अगर वह ज़मीन पर लेटा हो तो उसके सिर का ऐतबार किया जाएगा, पैरों का नहीं; अतः अगर उसका सिर हरम में हो और पैर हरम से बाहर हों तो वह हरम का शिकार है, और अगर सिर हरम से बाहर हो और पैर हरम में हों तो वह हरम से बाहर का शिकार है। और अगर शिकार ऐसे पेड़ पर हो जिसकी जड़ हरम में हो और टहनियां हरम से बाहर हों और शिकार टहनियों के ऊपर हो, तो पेड़ का ऐतबार नहीं किया जाएगा बल्कि शिकार के स्थान का ऐतबार किया जाएगा, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। अगर तीर चलाने वाला और वह शिकार जिसे तीर मारा गया है, उन दोनों में से एक हरम के अंदर हो, तो तीर चलाने वाले पर जज़ा लाज़िम है। और यदि दोनों हरम से बाहर हैं और तीर हरम से होकर नहीं गुज़रता, और फिर तीर चलाने वाला एहराम की स्थिति में नहीं है, तो कुछ भी वाजिब नहीं है; और बाज़ या कुत्ते को छोड़ने का भी यही हुक्म है। 'अल-वजीह' में है कि यदि हरम से बाहर किसी व्यक्ति ने ऐसे शिकार को तीर मारा जो...

...क्योंकि मुहरिम (एहराम वाला) अपने एहराम की वजह से इसका हकदार नहीं है।

اگر کوئی شخص حرم میں باز لے کر داخل ہوا اور اس کو چھوڑ دیا اور اس نے حرم کے کسی کبوتر کو قتل کیا تو اس پر کچھ واجب نہ ہو گا یہ محیط سرخسی کے باب قتل الصید میں لکھا ہے اگر کسی بے احرام شخص نے کسی بے احرام شخص کا شکار غصب کر لیا پھر غاصب نے احرام باندھا اور شکار اس کے ہاتھ میں تھا تو اس کو چھوڑ دینا اس کو لازم ہے اور اس کی قیمت مالک کو دے گا اور اگر مالک کے حوالہ کر دیا تو اس کے ذمہ سے بری ہو گیا مگر برا کیا اور اس پر جزا واجب ہو گی یہ محیط سرخسی میں ازالۃ الامن عن الصید میں فصل میں لکھا ہے اگر حرم میں داخل ہونے کے بعد شکار بیچا تو اگر وہ شکار ابھی مشتری کے پاس باقی ہے تو اس بیع کا رد کرنا واجب ہو گا اور اگر مر گیا تو اس کی قیمت واجب ہو گی اسی طرح صاحب احرام شکار بیچے تو بھی یہی حکم ہے اور اس میں فرق نہیں ہے کہ حرم کے اندر بیچے یا وہاں سے نکلنے کے بعد حرم کے باہر بیچے اور اگر دو شخص جو بے احرام ہوں حرم کے اندر شکار کی خرید و فروخت کریں اور وہ شکار حرم سے باہر ہو تو امام ابو حنیفہؒ کے نزدیک جائز ہے امام محمدؒ کے نزدیک جائز نہیں اگر بے احرام شخص حرم کے شکار کو ذبح کرے تو اس کی قیمت کا صدقہ کرے روزہ رکھنا کافی نہیں ہے اور اس کی جزا میں قربانی کرنے میں اختلاف ہے بعضوں نے کہا ہے کہ جائز نہیں اور ظاہر روایت کے بموجب جائز ہے یہ تبیین میں لکھا ہے بے احرام شخص اگر حرم کا شکار ذبح کرے تو اس کا کھانا جائز نہیں صاحب احرام اگر حرم سے باہر یا حرم کے اندر ذبح کرے تو وہ مردار ہو گا اور صاحب احرام پر جزا واجب ہو گی یہ سراجیہ میں لکھا ہے اگر صاحب احرام نے تیر سے کسی شکار کو قتل کیا یا کتے یا باز تعلیم یافتہ کو چھوڑا اور اس نے قتل کیا تو اس کا کھانا حلال نہیں ہے اور اس پر جزا واجب ہو گی اور اگر صاحب احرام نے ایسے شکار میں

سے کھایا جس کو خود ذبح کیا ہے تو اگر اس کی جزا کے ادا کرنے سے پہلے کھایا ہے تو جو کچھ کھایا ہے اس کا کفارہ بھی اسی میں داخل ہو جائے گا اور اس پر ایک ہی جزا لازم ہو گی اور اگر جزا کے ادا کرنے کے بعد کھایا ہے تو امام ابو حنیفہؒ کے نزدیک جو کھایا ہے اس کی قیمت واجب ہو گی اور امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک توبہ اور استغفار کے سوا اور کچھ واجب نہیں ہے اور اگر اس گوشت میں سے کسی بے احرام شخص یا کسی اور صاحب احرام نے کچھ کھایا تو توبہ اور استغفار کے سوا بالاجماع اس پر اور کچھ واجب نہیں ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اس میں مضائقہ نہیں ہے کہ صاحب احرام اس شکار کا گوشت کھائے جس کو کسی بے احرام شخص نے شکار کر کے ذبح کیا ہو یہ حکم اس وقت ہے کہ صاحب احرام نے وہ شکار اس کو نہ بتایا ہو اور اس کے ذبح کرنے یا شکار کرنے کا حکم نہ دیا ہو یہ ہدایہ میں لکھا ہے۔

اور اگر صاحب احرام نے کسی شکار کا انڈا توڑا اور اس کی جزا ادا کر دی پھر اس کو بھون کر کھا لیا تو اس پر کچھ لازم نہیں ہے یہ غایۃ السروجی میں لکھا ہے اگر ایسے شکار کے تیر مارا جو کچھ حرم کے اندر ہے اور کچھ باہر تو شکار کے پاؤں کا اعتبار ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر شکار کے پاؤں حرم میں ہیں اور سر حرم سے باہر ہے تو وہ حرم کا شکار ہے اور اگر اس شکار کے پاؤں حرم سے باہر ہیں اور سر حرم کے اندر ہے تو وہ شکار حرم سے خارج ہے اور اگر کچھ پاؤں حرم کے اندر ہیں اور کچھ باہر تو وہ احتیاطاً حرم کا شکار سمجھا جائے گا یہ حکم اس وقت ہے کہ جب وہ شکار کھڑا ہوا ہو اور اگر زمین پر لیٹا ہوا ہو تو اس کے سر کا اعتبار ہے پاؤں کا اعتبار نہیں پس اگر اس کا سر حرم میں ہو اور پاؤں حرم سے باہر ہوں تو وہ حرم کا شکار ہے اور اگر سر حرم سے باہر ہو اور پاؤں حرم میں ہوں تو خارج حرم کا شکار ہے اور اگر شکار ایسے درخت پر ہو جس کی جڑ حرم میں ہو اور شاخیں حرم سے باہر ہوں اور شکار شاخوں کے اوپر ہے تو درخت کا اعتبار نہیں ہے شکار کی جگہ کا اعتبار کرے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے

اگر تیر مارنے والا اور وہ شکار جس کے تیر مارتا ہے ان دونوں میں سے ایک حرم کے اندر ہو تو تیر مارنے والے پر جزا لازم ہے اور دونوں حرم سے باہر ہیں اور تیر حرم میں ہو کر نہیں جاتا اور پھر تیر پھینکنے والا صاحب احرام نہیں تو کچھ واجب نہیں ہے اور باز یا کتے کو اگر چھوڑے تو بھی یہی حکم ہے والوجیہ میں ہے کہ اگر حرم سے باہر کسی شخص نے ایسے شکار کے تیر مارا جو

اس لئے کہ محرم بوجہ احرام کے اس کا اہل نہیں ہے۔

If the game animal was outside the Haram and entered the Haram after being wounded and died there, no penalty (Jaza) shall be mandatory upon him, though eating it is disliked (Makruh). This is stated in Tatarkhaniya. If a person not in the state of Ihram releases a dog on a game animal outside the Haram, and the dog pursues it and catches it inside the Haram, nothing shall be mandatory upon the one who released it, but the meat of that animal should not be consumed. If a person not in Ihram shoots an arrow at a game animal outside the Haram, and it then enters the Haram and the arrow strikes it there, no penalty shall be mandatory. This is written in Al-Muhit. In Al-Khaniya, it is stated that according to the opinion of Imam Abu Hanifa (RA), a penalty becomes mandatory; this is written in Tatarkhaniya. If one sets a dog on a wolf inside the Haram and it kills some game animal, or if a net is set for a wolf and a game animal is caught in it, nothing shall be mandatory; this is recorded in Fatawa Qazi Khan.

Death of an animal due to scaring, hiding, or threatening (etc.): If an animal runs away due to someone scaring it and falls into a well or collides with something (and dies), a penalty (Jaza) shall be mandatory. If a person was riding or driving an animal or pulling it from the front, and that animal kills some game with its hand, foot, or mouth, a penalty becomes mandatory; this is written in Mi'raj al-Dirayah. If a person takes a doe of the Haram outside the Haram and it gives birth to young, and then both the doe and the young die, the penalty for all of them becomes mandatory. If a person not in Ihram removes a doe from the Haram, it is mandatory upon him to release it back, and until it reaches the Haram, he is its guarantor (liable). If it gives birth before reaching the Haram or if its body mass or hair increases, and it dies before he gives the expiation (Kaffarah), he is liable for the whole. If it dies after the expiation, he is liable for the original animal and not the increase. If he sells it and it gives birth while with the buyer or its body or hair increases, and then the doe and its young all die: if the seller has not yet paid the penalty, he is liable for the whole; if the children were born or increase occurred after the penalty was paid, he is liable for the original, not the young or the increase. This is recorded in Ghayat al-Saruji.

If one kills a louse, he should give charity (Sadaqah), for example, a handful of grain. This ruling applies when the louse is caught from one's body, head, or clothes. If it is caught from the ground and killed, nothing is mandatory. Killing a louse and throwing it on the ground are considered the same. If one kills two or three lice, he should give a handful of grain; if more than that, he should give half a 'Sa' (measure)

of wheat. Just as it is not permissible to kill a louse, it is also not permissible to give it to someone else to kill; if one does so, he is liable. Similarly, it is not permissible to point it out with a gesture. It is also not permissible to put one's clothes in the sun for the purpose of killing lice; if they die (as a result of this intention, a penalty applies). Washing clothes with the intention of killing lice is also not permissible. If clothes are put in the sun and lice die: if they were many, half a 'Sa' of wheat is mandatory. If clothes are put in the sun to dry and some lice etc. die without such intention, nothing is mandatory. If a person in Ihram gives his clothes to someone not in Ihram to kill lice and he kills them, the penalty is mandatory on the one who gave the order. If one points out a louse to someone and they kill it, the penalty becomes mandatory.

There is no penalty for killing crows, dogs, wolves, kites, and animals that eat filth. Those crows known as 'Ghurab al-Zar'^1 (crows that eat crops) are included as game animals (hunting them is restricted). There shall be no penalty for killing snakes, scorpions, rats, wasps, ants, earthworms, flies, moths, mosquitoes, fleas, ticks, and beetles, and of the earth...

---

1. In both cases, charity must be given.

शिकार हरम से बाहर था और वह घायल होने के बाद हरम में दाखिल हुआ और वहाँ मर गया, तो उस पर जज़ा (जुर्माना) वाजिब नहीं होगी, लेकिन उसे खाना मकरूह (नापसंद) है। यह तातारख़ानिया में लिखा है। यदि किसी ऐसे व्यक्ति ने, जो एहराम में नहीं है, किसी शिकार पर कुत्ता छोड़ा जो हरम से बाहर है और कुत्ता उसके पीछे गया और हरम के अंदर उसे पकड़ा, तो छोड़ने वाले पर कुछ वाजिब नहीं होगा, लेकिन उस शिकार को खाना नहीं चाहिए। और यदि बिना एहराम वाले व्यक्ति ने ऐसे शिकार पर तीर चलाया जो हरम से बाहर था, फिर शिकार हरम में दाखिल हो गया और तीर उसे हरम में लगा, तो उस पर जज़ा वाजिब नहीं होगी; यह 'मुहीत' में लिखा है। 'ख़ानिया' में है कि इमाम अबू हनीफ़ा रह. के अनुसार जज़ा वाजिब होगी, यह तातारख़ानिया में लिखा है। यदि हरम के अंदर भेड़िये पर कुत्ता छोड़ा और उसने कोई शिकार मार लिया, या भेड़िये के लिए जाल बिछाया और उसमें कोई शिकार फंस गया, तो उस पर कुछ वाजिब नहीं होगा; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

भगाने, डराने या धमकाने (इत्यादि) से जानवर का मरना: यदि किसी के भगाने से कोई जानवर भागकर कुएं में गिर गया या किसी और चीज़ से टकरा गया (और मर गया), तो उस पर जज़ा वाजिब होगी। यदि कोई व्यक्ति सवार था या जानवर को हांककर या आगे से खींचकर ले जा रहा था और उस जानवर ने अपने हाथ, पैर या मुँह से किसी शिकार को मार दिया, तो उस पर जज़ा वाजिब होगी; यह 'मेराज-उद-दराया' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने हरम की हिरणी को हरम से बाहर निकाला और उसके बच्चे पैदा हुए, फिर वह हिरणी और बच्चे मर गए, तो उस पर उन सबकी जज़ा वाजिब होगी। यदि किसी बिना एहराम वाले व्यक्ति ने हिरणी को हरम से बाहर निकाल लिया, तो उसे छोड़ देना उस पर वाजिब है, और जब तक वह हरम में न पहुँच जाए, वह उसका ज़िम्मेदार (ज़ामिन) है। यदि हरम पहुँचने से पहले उसका बच्चा पैदा हुआ या उसके शरीर या बालों में वृद्धि हुई और कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) देने से पहले वह मर गई, तो वह पूरे का ज़िम्मेदार होगा; और यदि कफ़्फ़ारा देने के बाद मरी, तो वह मूल जानवर का ज़िम्मेदार होगा, वृद्धि का नहीं। यदि उसे बेच दिया और खरीदार के पास उसके बच्चे पैदा हुए या उसके शरीर या बालों में वृद्धि हुई, फिर वह हिरणी और उसके बच्चे सब मर गए, तो यदि बेचने वाले ने अभी उसकी जज़ा अदा नहीं की है, तो वह पूरे का ज़िम्मेदार होगा; और यदि जज़ा अदा करने के बाद बच्चे पैदा हुए या वृद्धि हुई, तो वह मूल का ज़िम्मेदार होगा, बच्चे और वृद्धि का ज़िम्मेदार नहीं होगा। यह 'ग़ायतुस-सरूजी' में लिखा है।

यदि किसी ने जू (louse) को मारा, तो चाहे तो सदक़ा कर दे, उदाहरण के लिए मुट्ठी भर अनाज दे दे। यह नियम तब है जब जू को अपने शरीर, सिर या कपड़ों से पकड़ा हो। यदि ज़मीन से पकड़कर मारा, तो कुछ वाजिब नहीं। जू को मारना और ज़मीन पर डाल देना बराबर है। यदि दो या तीन जुएँ मारीं, तो एक मुट्ठी भर अनाज दे दे, और यदि इससे ज़्यादा मारीं, तो आधा 'साअ' (एक माप) गेहूँ दे। जिस तरह जू का मारना जायज़ नहीं, उसी तरह मारने के लिए किसी और को देना भी जायज़ नहीं है; यदि ऐसा करेगा तो ज़िम्मेदार होगा। इसी तरह जू की तरफ इशारा करके बताना भी जायज़ नहीं है। यह भी जायज़ नहीं है कि अपने कपड़े धूप में इस उद्देश्य से डाले कि जुएँ मर जाएँ और जो मर जाएँ (उनके लिए जुर्माना होगा)। जुएँ मारने की नीयत से कपड़े धोना भी जायज़ नहीं है। यदि कपड़े धूप में डाले और उससे जुएँ मरीं, तो यदि वे बहुत थीं तो आधा 'साअ' गेहूँ वाजिब होगा। यदि कपड़े सुखाने के लिए धूप में डाले और उससे कुछ जुएँ आदि मर गईं, लेकिन उसकी यह नीयत नहीं थी, तो कुछ वाजिब नहीं होगा। यदि एहराम वाले ने अपने कपड़े किसी बिना एहराम वाले व्यक्ति को जुएँ मारने के लिए दिए और उसने जुएँ मार दीं, तो आदेश देने वाले पर जज़ा वाजिब होगी। यदि इशारा करके किसी को जू बताई और उसने उसे मार दिया, तो जज़ा वाजिब हुई।

कौआ, कुत्ता, भेड़िया, चील और गंदगी खाने वाले जानवरों को मारने में कुछ वाजिब नहीं होता। जो कौवे 'ग़ुराब-उज़-ज़रअ'^1 (खेत खाने वाले कौवे) कहलाते हैं, वे शिकार में शामिल हैं। साँप, बिच्छू, चूहा, भिड़ (ततैया), चींटी, केंचुआ, मक्खी, कीट, मच्छर, पिस्सू, टिक्स (चिचड़ी), और पतंगे मारने में कुछ वाजिब नहीं होगा, और ज़मीन के..

---

1. दोनों स्थितियों में सदक़ा देना होगा।

حرم سے باہر تھا اور وہ شکار زخمی ہونے کے بعد حرم میں داخل ہوا اور وہاں مر گیا تو اس پر جزا واجب نہ ہو گی اور اس کا کھانا مکروہ ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر بے احرام شخص نے کسی شکار پر کتا چھوڑا جو حرم سے باہر ہے اور کتا اس کے پیچھے گیا اور حرم کے اندر اس کو پکڑا تو چھوڑنے والے پر کچھ واجب نہ ہو گا لیکن اس شکار کو کھانا نہ چاہئے اور اگر بے احرام شخص نے ایسے شکار پر تیر مارا جو حرم سے باہر تھا پھر شکار حرم میں داخل ہو گیا اور تیر اس کے حرم میں لگا تو اس پر جزا واجب نہ ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے خانیہ میں ہے کہ امام ابوحنیفہؒ کے قول کے بموجب جزا لازم ہو گی یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے اگر حرم کے اندر بھیڑیئے پر کتا چھوڑا اور اس نے کوئی شکار مار لیا یا بھیڑیئے کے واسطے جال لگایا اور اس میں کوئی شکار پھنس گیا تو اس پر کچھ واجب نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

بھگانے، دبکانے یا دھمکانے (وغیرہ) سے جانور کا ہلاک ہونا: اگر کسی کے بھگانے سے کوئی جانور بھاگ کر کنویں میں گر گیا یا کسی اور چیز کی ٹکر لگی تو اس پر جزا واجب ہو گی اگر کوئی شخص سوار تھا یا جانور کو ہانک کر یا آگے سے کھینچ کر لئے جاتا تھا اور اس جانور نے اپنے ہاتھ یا پاؤں یا منہ سے کسی شکار کو مارا تو اس پر جزا واجب ہو گی یہ معراج الدرایہ میں لکھا ہے اگر کسی شخص نے حرم کی ہرنی کو حرم سے باہر نکالا اور اس کے بچے پیدا ہوئے پھر وہ ہرنی اور بچے مر گئے تو اس پر ان سب کی جزا واجب ہو گی اگر کوئی بے احرام شخص ہرنی کو حرم سے باہر نکال لے گیا تو اس پر اس کا چھوڑ دینا واجب ہے اور جب تک وہ حرم میں نہ پہنچ جائے وہ اس کا ضامن ہے اور اگر حرم میں پہنچنے سے پہلے اس کے بچہ پیدا ہوا یا اس کے بدن یا بالوں میں زیادتی ہوئی اور اس کے کفارہ دینے سے پہلے وہ مر گئی تو کل کا ضامن ہو

گا اور اگر کفارہ دینے کے بعد مری تو اصل کا ضامن ہوگا زیادتی کا ضامن نہ ہو گا اور اگر اس کو بیچ ڈالا اور مشتری کے پاس اس کے بچے پیدا ہوئے یا اس کے بدن یا بالوں میں زیادتی ہوئی پھر وہ ہرنی اور اس کے بچے سب مر گئے تو اگر بائع نے اس کی جزا ابھی ادا نہیں کی ہے تو کل کا ضامن ہو گا اور اگر جزا ادا کرنے کے بعد بچے پیدا ہوئے یا زیادتی ہوئی تو اصل کا ضامن ہو گا بچہ اور زیادتی کا ضامن نہ ہو گا یہ غایۃ السروجی میں لکھا ہے اگر کسی جوں کو مارا تو چاہے صدقہ کر دے مثلاً ایک چنگل بھر اناج دے دے یہ حکم اس وقت ہے کہ جوں کو اپنے بدن یا سر یا کپڑے سے پکڑا ہو اور اگر زمین سے پکڑ کر مارا تو کچھ واجب نہیں اور جوں کا مارنا اور زمین پر ڈال دینا برابر ہے اور اگر دو یا تین جوئیں ماریں تو ایک چنگل بھر اناج دے دے اور اگر اس سے زیادتی کی تو نصف صاع گیہوں دے اور جس طرح جوں کا مارنا جائز نہیں اسی طرح مارنے کے واسطے غیر کو دینا بھی جائز نہیں اور اگر ایسا کرے گا تو ضامن ہوگا اور اسی طرح یہ جائز نہیں ہے کہ جوں کو اشارہ سے بتا دے اور یہ بھی جائز نہیں ہے کہ اپنے کپڑے دھوپ میں اس غرض سے ڈالے کہ جوئیں مر جائیں اور جو مر جائیں اور جوؤں کے مارنے کی نیت سے کپڑوں کو دھونا بھی جائز نہیں ہے اگر کپڑے دھوپ میں ڈالے اور اس سے جوئیں مریں تو اگر بہت تھیں تو نصف صاع گیہوں واجب ہوں گے اور اگر کپڑے خشک کرنے کے واسطے دھوپ میں ڈالے اور اس سے کچھ جوئیں وغیرہ مر گئیں لیکن یہ اس کی نیت نہ تھی تو کچھ واجب نہ ہوگا اور اگر صاحبِ احرام نے اپنے کپڑے کسی بے احرام شخص کو جوئیں مارنے کو دیئے اور اس نے جوئیں ماریں تو حکم کرنے والے پر جزا واجب ہو گی اور اگر اشارہ سے کسی کو جوں بتلائی اور اس نے اس کو مارا تو جزا واجب ہوئی کوے کتے اور بھیڑیئے اور چیل اور کوے اور نجاست کھانے والے جانوروں کے مارنے میں کچھ واجب نہیں ہوتا اور جو کوے غراب الزرع۱۸ کہلاتے

ہیں یعنی کھیتی کھاتے ہیں وہ شکار میں داخل ہیں اور سانپ بچھو چوہے بھڑ چیونٹی کینچوا مکھی بھنگا مچھر پسو چچڑی پکھوے کے مارنے میں کچھ واجب نہ ہوگا اور زمین کے

---

۱ دونوں صورتوں میں صدقہ دینا ہو گا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (94) Kitab al-Hajj

No penalty (wajib) shall be due for killing insects, as is written in Fatawa Qazi Khan concerning them and the 'hanfasa' (scarab beetle)[1]. The same ruling applies to the monitor lizard, chameleon, and common lizard, as stated in Siraj al-Wahaj. Regarding the hyena[2] and the fox, which usually do not initiate harm, it is permissible for a person in the state of Ihram to kill them, and nothing becomes obligatory as a penalty; this is written in Ghayat al-Saruji. Killing any land game is forbidden for a person in Ihram, but it is permissible to kill animals that initiate harm; this is recorded in Jami' al-Saghir, a work by Qazi Khan. It is permissible for a person in Ihram to slaughter sheep, cattle, camels, chickens, and domesticated ducks; this is stated in Kanz. The trees of the Haram are of four types. For three types, it is permissible to cut them and benefit from them, and no penalty (jaza) is incurred: First, trees planted by humans that are of the kind humans typically plant. Second, trees planted by humans but of a species that humans do not typically plant. Third, trees that grow naturally but are of the kind humans typically plant. The fourth type consists of trees whose cutting and benefitting from is not lawful (halal). If someone cuts them, a penalty (jaza) becomes mandatory. These are trees that grow naturally and are not of the kind humans typically plant. The ruling for this fourth type is the same whether the tree is on someone's private property or not. Legal scholars (Fuqaha) have even stated that if a person owns land containing 'Umm Ghaylan'[3] trees and someone cuts them, the cutter must pay the owner the value, and it is also obligatory to pay a similar value as the right of Allah (Haqq Allah); this is written in al-Muhit. If someone cuts a green tree of the Haram that is in a state of growth, and if the cutter is subject to Sharia rulings, he should buy food with the tree's value and distribute it as charity to the poor. He should give half a 'sa' of wheat to each poor person wherever he wishes, or if he prefers, he may buy a sacrificial animal with the value and slaughter it within the Haram. Fasting is not a permissible alternative in this case. The ruling is identical whether the person who cuts the tree is in Ihram, not in Ihram, or a 'Qarin' (performing Hajj and Umrah together). Once the value has been paid, it is disliked (makruh) to benefit from the cut tree. However, if it is sold, the sale is valid, and its proceeds should be given in charity (tasadduq). There is no harm in uprooting or benefiting from trees in the Haram that have dried up and ceased to grow; this is written in Sharh-e-Tahawi. When trees are cut, the root is the determining factor, not the branches. Thus, if a tree's root is within the Haram and its branches are outside, it is considered a tree of the Haram. If part of the root is inside

and part outside, it is cautiously considered a tree of the Haram. Taking leaves from trees of the Haram is permissible provided it does not harm the tree, and no penalty is required for doing so; this is written in Siraj al-Wahaj. If a tree of the Haram is uprooted and its value paid, and then it is replanted in the same spot and takes root again, uprooting it a second time incurs no penalty because the person became its owner by paying the initial penalty; this is written in Bahr al-Ra'iq. If two people in Ihram, or two not in Ihram, or one in Ihram and one not in Ihram, participate in cutting a tree of the Haram, the value is obligatory upon both; this is written in Ghayat al-Saruji Sharh al-Hidayah. Taking green grass from the Haram makes its value mandatory as a penalty, but there is no harm in taking dry grass; this is written in Sharh-e-Tahawi. Livestock should not be grazed on the grass of the Haram, nor should it be cut, except for 'idhkhir' (lemon grass), the cutting of which is permissible. There is no harm in picking 'kumat' (mushrooms/truffles)[4] found within the Haram; this is written in al-Kafi.

---

1. In 'Surah' it is mentioned that 'hanfasa' is a foul-smelling creature. 2. 'Gaftar', which is called 'Hundar' (hyena) in Hindi. 3. This is a wild thorny tree; according to some, it is the Babul (Acacia) tree from which Gum Arabic is obtained. Allah knows best. 4. 'Kumat' (with a fatha) refers to the white thing that grows in an umbrella shape during the rainy season. Common people call it 'chhatri' (umbrella); it is also known as the flower of the earth (mushroom).

कीड़ों को मारने में भी कुछ वाजिब (अनिवार्य दंड) न होगा, जैसा कि यही बात और 'हनफसा' (भृंग) के लिए फ़तावा काज़ी खान में लिखी है। गोह (मॉनिटर लिज़र्ड), गिरगिट और छिपकली का भी यही हुक्म है, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। और 'गुफ्तार' (लकड़बग्घा) और लोमड़ी, जो अक्सर तकलीफ़ देने में पहल नहीं करते, एहराम की स्थिति वाले व्यक्ति के लिए उन्हें मारना जायज़ है, इससे कुछ वाजिब नहीं होता, यह गायत अल-सरूजी में लिखा है। ज़मीन के तमाम शिकार को मारना एहराम वाले के लिए मना है, लेकिन जो जानवर नुकसान पहुँचाने में पहल करते हों, उनका मारना जायज़ है, यह जामे' सगीर में लिखा है जो काज़ी खान की रचना है। एहराम वाले के लिए बकरी, गाय, ऊँट, मुर्गी और पाली हुई बत्तख को ज़बह करना जायज़ है, यह कंज़ में लिखा है। हरम के पेड़ चार प्रकार के होते हैं, तीन प्रकार के ऐसे हैं जिन्हें काटना और उनसे लाभ लेना जायज़ है और उनसे कोई जुर्माना (जज़ा) अनिवार्य नहीं होता: पहले वे पेड़ हैं जिन्हें इंसानों ने बोया हो और वे उस प्रकार के हों जिन्हें इंसान बोया करते हैं; दूसरे वे पेड़ जिन्हें इंसानों ने बोया हो लेकिन वे उस प्रजाति के न हों जिन्हें इंसान आम तौर पर बोया करते हैं; तीसरे वे पेड़ जो खुद उग आए हों लेकिन उस प्रकार के हों जिन्हें इंसान बोया करते हैं। चौथी किस्म ऐसी है जिसका काटना और उससे लाभ लेना हलाल नहीं है, अगर इसे कोई काटेगा तो उस पर जज़ा (जुर्माना) वाजिब होगा, ये वे सभी पेड़ हैं जो खुद उगते हों और उस प्रजाति के न हों जिन्हें इंसान बोया करते हैं। इस प्रकार के पेड़ चाहे किसी के स्वामित्व वाले हों या न हों, सबका नियम समान है। यहाँ तक कि फ़कीह (धर्मशास्त्री) कहते हैं कि अगर किसी व्यक्ति के स्वामित्व वाली ज़मीन में 'उम्मे ग़ैलान' (एक काँटेदार पेड़) उगा हो और उसे कोई काटे, तो वह मालिक को उसकी कीमत देगा और अल्लाह का हक भी कीमत के बराबर देना वाजिब है, यह अल-मुहीत में लिखा है। अगर कोई व्यक्ति हरम का ऐसा पेड़ काटे जो हरा हो और बढ़ रहा हो, और यदि वह काटने वाला शरीयत के हुक्म का पाबंद है, तो उस पेड़ की कीमत से खाना खरीदकर गरीबों में दान कर दे, और हर गरीब को जहाँ चाहे आधा साअ (एक नाप) गेहूँ दे, और अगर चाहे तो उससे कुर्बानी खरीदकर हरम में ज़बह करे, इसमें रोज़ा रखना जायज़ नहीं है। काटने वाला चाहे एहराम में हो या बिना एहराम के, या कारिन (हज और उमराह का एहराम साथ करने वाला) हो, सबका नियम बराबर है। जब वह उसकी कीमत अदा कर दे, तो उस कटे हुए पेड़ से लाभ लेना मकरूह (नापसंद) है, और अगर उसे बेचा तो बिक्री जायज़ है और उसकी कीमत का सदका (दान) करे। हरम के जो पेड़ सूख गए हों और विकास की सीमा से बाहर हो चुके हों, उन्हें उखाड़ने और उनसे लाभ उठाने में

कोई हर्ज नहीं है, यह शर्ह-ए-तहावी में लिखा है। अगर पेड़ काटे जाएँ तो उनकी जड़ का विचार किया जाएगा, शाखाओं का नहीं। यदि पेड़ की जड़ हरम में हो और शाखाएँ हरम से बाहर हों, तो वह हरम का पेड़ कहलाएगा, और यदि कुछ जड़ हरम में और कुछ बाहर हो, तो एहतियातन (सावधानीवश) वह हरम का पेड़ होगा। हरम के पेड़ के पत्ते तोड़ना उस समय जायज़ है जब पेड़ को नुकसान न हो, और इसमें कोई जज़ा अनिवार्य नहीं है, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। अगर हरम का कोई पेड़ उखाड़ा और उसकी कीमत दे दी, फिर उसे वहीं बो दिया और वह दोबारा जम गया, फिर उसे उखाड़ा तो उस पर कुछ वाजिब न होगा क्योंकि जज़ा देने से वह उसका मालिक हो गया, यह बहरुल रैक में लिखा है। अगर हरम का पेड़ काटने में दो एहराम वाले या दो बिना एहराम वाले, या एक एहराम वाला और एक बिना एहराम वाला व्यक्ति शामिल हों, तो उन दोनों पर कीमत वाजिब होगी, यह गायत अल-सरूजी शर्ह-ए-हिदाया में लिखा है। अगर हरम की हरी घास ली तो उस पर कीमत वाजिब होगी, सूखी घास लेने में कोई हर्ज नहीं, यह शर्ह-ए-तहावी में लिखा है। हरम की घास को न चरवाएं और न काटें, लेकिन 'इज़खिर' (एक प्रकार की सुगंधित घास) का काटना जायज़ है। हरम के अंदर 'कुमात' (खूंभी/मशरूम) तोड़ लेने में कोई हर्ज नहीं, यह अल-काफी में लिखा है।

---

1. सुराह में उल्लेख है कि हनफसा एक दुर्गंधयुक्त जीव होता है। 2. 'गुफ्तार' जिसे हिंदी में 'हंडार' (लकड़बग्घा) कहते हैं। 3. एक जंगली पेड़ होता है जिसमें काँटे होते हैं, कुछ के अनुसार यह बबूल का पेड़ है जिसकी गोंद को अरबी गोंद कहते हैं, अल्लाह बेहतर जानता है। 4. 'कुमात' (ज़बर के साथ) उस सफेद वस्तु को कहते हैं जो बरसात में छतरी के आकार में उगती है, आम लोग इसे 'छतरी' कहते हैं और इसे 'धरती का फूल' (मशरूम) भी कहा जाता है।

کیڑوں کے مارنے میں بھی کچھ واجب نہ ہوگا جیسے کہ یہی اور حنفساء[1] کے لیے فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ گوہ اور گرگٹ اور چھپکلی کا بھی یہی حکم ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور گفتار[2] اور لومڑی جو اکثر ایذا دینے میں ابتدا نہیں کرتی ہے صاحب احرام کو اس کا قتل جائز ہے اس سے کچھ واجب نہیں ہوتا یہ غایۃ السروجی میں لکھا ہے خشکی کے تمام شکار کو مارنا صاحب احرام کو منع ہے لیکن جو جانور ایذا دینے میں ابتدا کرتے ہوں ان کا مارنا جائز ہے یہ جامع صغیر میں لکھا ہے جو قاضی خان کی تصنیف ہے صاحب احرام کو بکری اور گائے اور اونٹ اور مرغی اور پالی ہوئی بط کا ذبح کرنا جائز ہے یہ کنز میں لکھا ہے حرم کے درخت چار قسم کے ہوتے ہیں تین قسمیں ایسی ہیں کہ ان کو کاٹنا اور ان سے نفع لینا جائز ہے اور ان سے جزا لازم نہیں آتی اول وہ درخت وہ ہیں جن کو آدمیوں نے بویا ہو اور وہ اس قسم سے ہوں جن کو آدمی بویا کرتے ہوں دوسرے ہر وہ درخت کہ جس کو آدمی نے بویا ہو اور وہ اس جنس سے نہ ہوں جس کو آدمی بویا کرتے ہیں تیسرے وہ درخت خود اگے ہوں اور وہ اس قسم سے ہوں جن کو آدمی بویا کرتے ہوں اور چوتھی قسم ایسی ہے جس کا کاٹنا اور اس سے نفع لینا حلال نہیں اگر اس کو کوئی شخص کاٹے گا تو اس پر جزا لازم ہوگی وہ سب ایسے درخت ہیں جو خود اگتے ہوں اور اس جنس سے نہ ہوں جن کو آدمی بویا کرتے ہیں اور اس قسم کے درخت خواہ کسی کے مملوک ہوں یا نہ ہوں سب کا حکم برابر ہے یہاں تک کہ فقہاء نے کہا ہے کہ اگر کسی شخص کی ملکیت زمین میں ام غیلان[3] سمجھی اور اس کو کوئی شخص کاٹے تو وہ مالک کو قیمت دے گا اور حق اللہ بھی بقدر قیمت اس کو دینا واجب ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کوئی شخص حرم کا ایسا درخت کاٹے جو سبز ہو اور نشو نما کی حالت میں ہو پس اگر وہ کاٹنے والا شریعت کے خطاب کے لائق ہو تو اس

درخت کی قیمت سے کھانا خرید کر فقیروں پر صدقہ کردے اور ہر مسکین کو جہاں چاہے نصف صاع گیہوں دے اور اگر چاہے اس سے قربانی خرید کر حرم میں ذبح کرے روزے اس میں جائز نہیں ہیں کاٹنے والا خواہ صاحب احرام ہو یا بے احرام یا قارن سب کا حکم برابر ہے پس جب اس کی قیمت ادا کر دے تو اس کٹے ہوئے درخت سے نفع لینا مکروہ ہے اور اگر اس کو بیچا تو بیع جائز ہے اور اس کی قیمت تصدق کرے اور حرم کے جو درخت خشک ہو گئے ہوں اور نشو نما کی حد سے نکل گئے ہوں ان کے اکھاڑنے میں اور ان سے نفع حاصل کرنے میں مضائقہ نہیں یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اگر درخت کاٹے تو ان کی جڑ کا اعتبار ہے شاخوں کا اعتبار نہیں پس اگر درخت کی جڑ حرم میں ہو اور شاخیں حرم سے باہر ہوں تو وہ حرم کا درخت ہے اور اگر کچھ جڑ حرم میں اور کچھ حرم سے باہر ہو تو احتیاطاً حرم کا درخت ہوگا حرم کے درخت کے پتے لینے اس وقت جائز ہوں گے کہ اس سے درخت کا نقصان نہ ہو اور اس میں کچھ جزا لازم نہیں ہے۔ یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ اگر حرم کا کوئی درخت اکھاڑا اور اس کی قیمت دے دی پھر اس کو وہیں بودیا اور وہ جم گیا پھر دوبارہ اکھاڑا تو اس پر کچھ واجب نہ ہوگا اس لئے کہ وہ جزا دینے سے اس کا مالک ہو گیا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگر حرم کا درخت کاٹنے میں دو احرام والے یا دو بے احرام والے یا ایک احرام والا اور ایک بے احرام شخص شریک ہوں تو ان دونوں پر قیمت واجب ہوگی یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اگر حرم کی ہری گھاس لی تو اس پر قیمت واجب ہوگی سوکھی گھاس لینے میں کچھ مضائقہ نہیں یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے جو حرم کی گھاس نہ چرادیں نہ کاٹیں مگر اذخر کا کاٹنا جائز ہے حرم کے اندر کمات[4] گلے کے توڑ لینے میں کچھ مضائقہ نہیں یہ کافی میں لکھا ہے۔

---

۱ صراح میں ہے کہ حنفساء ایک جانور گندہ ہوتا ہے۔ ۲ گفتار جس کو ہندی میں ہنڈاڑ کہتے ہیں۔ ۳ ایک جنگلی درخت ہوتا ہے جس میں کانٹے ہوتے ہیں اور بعض کے نزدیک درخت ببول ہے جس

کے گوند کو صمغ عربی کہتے ہیں واللہ اعلم۔ ٤ کمات بالفتح اس سفید چیز کو کہتے ہیں جو برسات کے موسم میں چھتری کی صورت میں اگتی ہے عوام الناس اسی مناسبت سے چھتری کہتے ہیں اسی کو دھرتی کا پھول بھی بولتے ہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② [95] Kitab al-Hajj

Chapter : 10

Regarding passing the Miqat without Ihram

When a person residing outside the Miqat enters Makkah without Ihram, and he does not have the intention of Hajj or Umrah, then Hajj and Umrah become obligatory upon him due to his entry into Makkah. Then, if he does not return to the Miqat to tie the Ihram for Hajj or Umrah, a sacrifice (dam) becomes obligatory upon him because of abandoning the right of the Miqat. If he returns to the Miqat and ties the Ihram there, there are two scenarios: if he tied the Ihram for the Hajj or Umrah that had become obligatory upon him (due to entering Makkah), then he is absolved of responsibility. If he tied the Ihram for an obligatory Hajj or for an Umrah that was already due upon him, and he tied it in the same year, then by way of *istihsan* (juristic preference), that which became obligatory due to his entering Makkah without Ihram will also be fulfilled. This is recorded in *Al-Muheet*. Similarly, if he performed the Hajj that he had vowed to do in that same year, the ruling remains the same; this is recorded in *An-Nihayah*. However, if the year has changed and the rest of the situation is as mentioned, then that which became obligatory due to entering Makkah without Ihram will not be fulfilled. This is in the chapter of *Al-Miqat* in *Al-Muheet*.

If someone was traveling with the intention of Hajj and Umrah and passed the Miqat without Ihram, then either he tied the Ihram within the Miqat limits (after crossing) or he returned to the Miqat and tied the Ihram there. If he tied the Ihram within the Miqat (past the boundary), we will consider: if there was fear of missing the Hajj by returning to the Miqat, then the ruling is that he should not return to the Miqat and should perform all rituals with that same Ihram, and a sacrifice will be mandatory upon him. If there is no fear of missing the Hajj, then he should return to the Miqat. There are two ways to return to the Miqat: one is to come back without Ihram and the other is to come back having tied the Ihram. If he came back without Ihram and then tied the Ihram from the Miqat, the sacrifice is waived for him. If he came back to the Miqat having already tied the Ihram, Imam Abu Hanifa (RA) said that if he has already recited the 'Talbiyah' (*Labbayk*), the sacrifice is waived, and if he hasn't recited it, it won't be waived. According to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), it is waived in both cases.

If a person passes his own Miqat without Ihram and then goes to another Miqat that is closer to where he is and ties the Ihram there, it is permissible, and nothing will be obligatory upon him. If a person passes the Miqat with the intention of going to Bustan Bani Aamir and does not intend to go to Makkah, then nothing is obligatory upon him. If a person passed the Miqat of Kufa without Ihram and tied the Ihram for Umrah then for Hajj, there are several scenarios: either he tied the Ihram for Umrah first then for Hajj, or he tied the Ihram for Hajj first then for Umrah from the Haram, or he performed *Qiran* (combining both). If he tied the Ihram for Umrah first then for Hajj or performed *Qiran*, then by *istihsan*, one sacrifice will be obligatory upon him. If he tied the Ihram for Hajj first and then tied the Ihram for Umrah from within the Haram, two sacrifices will be obligatory upon him: one for leaving the Ihram of Hajj from the Miqat, and the second for leaving the Ihram of Umrah from outside the Haram boundary (not starting from Miqat). If someone passed the Miqat, tied the Ihram for Hajj, then invalidated that Hajj or the Hajj was missed, and then he performed its make-up (*qada*), the sacrifice that was mandatory because of the Miqat will be waived. If a slave passed the Miqat without Ihram, then his master gave him permission to tie the Ihram and he did so, the sacrifice for passing the Miqat without Ihram will become obligatory upon him when he is free. If a non-believer entered Makkah, then became a Muslim and then tied the Ihram, nothing is obligatory upon him. Similarly, if a minor boy passed the Miqat without Ihram, then reached puberty (experienced a wet dream) and then tied the Ihram, the ruling for him is the same. This is written in *Al-Muheet al-Sarakhsi*.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ② [९५] किताब अल-हज

बाब : १०

मीक़ात से बग़ैर एहराम के गुज़र जाने के बयान में

जब मीक़ात से बाहर रहने वाला व्यक्ति बग़ैर एहराम के मक्का में दाखिल हो जाए और उसका इरादा हज और उमरा का नहीं है, तो मक्का में दाखिल होने की वजह से उस पर हज और उमरा वाजिब है। फिर अगर वह हज या उमरा का एहराम बाँधने के लिए मीक़ात की तरफ नहीं लौटता है, तो मीक़ात का हक छोड़ने की वजह से उस पर क़ुरबानी (दम) वाजिब है। और अगर वह मीक़ात की तरफ लौट जाए और वहाँ से एहराम बाँध ले, तो इसकी दो सूरतें हैं: अगर उसने उस हज या उमरा का एहराम बाँधा जो उस पर लाज़िम हुआ था, तो वह ज़िम्मेवारी से मुक्त हो गया। और अगर उसने फ़र्ज़ हज या ऐसे उमरा का एहराम बाँधा जो उस पर पहले से वाजिब था, तो अगर उसने उसी साल एहराम बाँधा, तो मक्का में बग़ैर एहराम दाखिल होने की वजह से जो उस पर वाजिब हुआ था, इस्तेहसान (बेहतर नियम) के अनुसार वह भी अदा हो जाएगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। इसी तरह अगर उस साल में उसने वह हज किया जिसकी उसने मन्नत मानी थी, तो भी यही हुक्म है। यह 'निहाया' में लिखा है। और अगर साल बदल गया और बाकी मसले की वही सूरत है जो ज़िक्र हुई, तो मक्का में बग़ैर एहराम के दाखिल होने की वजह से जो उस पर वाजिब हुआ था वह अदा न होगा। यह 'मुहीत' के बाब अल-मीक़ात में है।

अगर कोई व्यक्ति हज और उमरा के इरादे से जा रहा था और वह मीक़ात से बग़ैर एहराम के गुज़र गया, तो फिर या तो उसने मीक़ात की सीमाओं के अंदर ही एहराम बाँध लिया या फिर वह मीक़ात की तरफ लौट आया और वहाँ से एहराम बाँधा। तो अगर उसने मीक़ात के अंदर (सीमा पार करने के बाद) एहराम बाँधा है, तो इस बात पर गौर करेंगे कि अगर मीक़ात लौटने में हज छूट जाने का डर था, तो हुक्म यह है कि उसे मीक़ात नहीं आना चाहिए और उसी एहराम से सारे अरकान (क्रियाएँ) पूरे करे, और उस पर क़ुरबानी लाज़िम होगी। और अगर हज छूटने का डर नहीं है, तो उसे चाहिए कि मीक़ात तक आए। मीक़ात तक आने की भी दो सूरतें हैं: एक यह कि वह बिना एहराम के वापस आए और एक यह कि एहराम बाँध कर आए। तो अगर वह बिना एहराम के आया और मीक़ात से एहराम बाँधा, तो क़ुरबानी उससे साक़ित (माफ़) हो गई। और अगर वह मीक़ात तक एहराम बाँध कर आया, तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) ने कहा है कि अगर वह 'लब्बैक' कह चुका है तो क़ुरबानी उससे साक़ित

हो गई, और अगर 'लब्बैक' नहीं कही है तो साक़ित नहीं होगी। और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक दोनों सूरतों में साक़ित हो जाती है।

और जो व्यक्ति अपने मीक़ात से बग़ैर एहराम के गुज़र जाए, फिर किसी दूसरे मीक़ात पर चला जाए जो वहाँ से ज़्यादा करीब है और वहाँ से एहराम बाँध ले, तो यह जाइज़ है और उस पर कुछ वाजिब नहीं होगा। और अगर कोई व्यक्ति मीक़ात से गुज़रा और उसका इरादा 'बस्तान बनी आमिर' जाने का है, मक्का जाने का इरादा नहीं रखता, तो उस पर कुछ वाजिब न होगा। अगर कोई व्यक्ति कूफ़ा के मीक़ात से बग़ैर एहराम के गुज़र गया और उसने उमरा का एहराम बाँधा फिर हज का एहराम बाँधा, तो इसकी बहुत सी सूरतें हैं। या तो पहले उमरा का एहराम बाँधा फिर हज का, या पहले हज का एहराम बाँधा फिर उमरा का एहराम हरम से बाँधा, या दोनों का 'किरान' (एक साथ एहराम) किया। तो अगर पहले उमरा का एहराम बाँधा फिर हज का बाँधा या दोनों में किरान किया, तो इस्तेहसानन उस पर एक क़ुरबानी वाजिब होगी। और अगर पहले हज का एहराम बाँधा फिर उमरा का एहराम हरम से बाँधा, तो उस पर दो क़ुरबानियाँ वाजिब होंगी: एक हज का एहराम मीक़ात से छोड़ने की वजह से, और दूसरी उमरा का एहराम हुदूद-ए-हरम से बाहर से (मीक़ात से) न बाँधने की वजह से। कोई आदमी मीक़ात से गुज़रा और उसने हज का एहराम बाँधा, फिर उस हज को फ़ासिद (ख़राब) कर दिया या हज फ़ौत (छूट) हो गया, फिर उसने उसकी क़ज़ा की, तो जो क़ुरबानी मीक़ात की वजह से वाजिब हुई थी, वह साक़ित हो जाएगी। अगर कोई गुलाम मीक़ात से बग़ैर एहराम के गुज़रा, फिर उसके मालिक ने उसे एहराम बाँधने की इजाज़त दी और उसने एहराम बाँधा, तो मीक़ात से बग़ैर एहराम गुज़रने की क़ुरबानी उस पर उस वक्त वाजिब होगी जब वह आज़ाद होगा। अगर कोई काफ़िर मक्का में दाखिल हुआ, फिर वह मुसलमान हुआ और फिर एहराम बाँधा, तो उस पर कुछ वाजिब नहीं है। और इसी तरह से अगर कोई ना-बालिग लड़का बग़ैर एहराम के मीक़ात से गुज़रा, फिर उसे एहतलाम (बालिग होना) हुआ और उसने एहराम बाँधा, तो उसका भी यही हुक्म है। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

باب : ۱۰

میقات سے بغیر احرام کے گزر جانے کے بیان میں

جب میقات سے باہر رہنے والا شخص بغیر احرام کے مکہ میں داخل ہو جائے اور اس کا ارادہ حج اور عمرہ کا نہیں ہے تو مکہ میں داخل ہونے کی وجہ سے اس پر حج اور عمرہ واجب ہے پس اگر حج یا عمرہ کا احرام باندھنے کے واسطے میقات کو نہ لوٹے تو حق میقات ترک ہونے کی وجہ سے اس پر قربانی واجب ہے اور اگر میقات کو لوٹے اور وہاں سے احرام باندھے تو اس کی دو صورتیں ہیں کہ اگر اس حج یا عمرہ کا احرام باندھا جو اس پر لازم ہوا ہے تو بری الذمہ ہو گیا اور اگر حج فرض یا ایسے عمرہ کا احرام باندھا جو اس پر واجب تھا تو اگر وہ اسی سال باندھا تو مکہ میں بغیر احرام داخل ہونے کی وجہ سے جو اس پر واجب ہوا تھا بحکم استحسان وہ بھی ادا ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اسی طرح اگر اس سال میں وہ حج کیا جس کی نذر کی ہے تو بھی یہی حکم ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور اگر سال بدل گیا اور باقی مسئلہ کی وہی صورت ہے جو مذکور ہوئی تو مکہ میں بغیر احرام کے داخل ہونے کی وجہ سے جو اس پر ہوا تھا ادا نہ ہوگا یہ محیط کے باب المیقات میں ہے

اگر کوئی شخص حج اور عمرہ کے ارادہ پر جاتا تھا اور وہ میقات سے بغیر احرام کے گزر گیا تو پھر یا تو اس نے میقات کے اندر اندر احرام باندھا یا پھر میقات کو لوٹ کر آیا اور وہاں سے احرام باندھا تو اگر میقات کے اندر احرام باندھا ہے تو اس بات پر غور کریں گے کہ اگر میقات کے آنے میں حج کے فوت ہونے کا خوف تھا تو حکم یہ ہے کہ اس کو میقات کو آنا نہ چاہئے اور اسی احرام

سے سب ارکان ادا کرے اور اس پر قربانی لازم ہوگی اور اگر حج کے فوت ہونے کا خوف نہیں ہے تو اس کو چاہئے کہ میقات تک آئے اور میقات تک آنے کی بھی دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ بے احرام آئے اور ایک یہ کہ احرام باندھ کر آئے پس اگر بے احرام آیا اور میقات سے احرام باندھا تو قربانی اس سے ساقط ہو گئی اور اگر میقات تک احرام باندھ کر آیا تو امام ابوحنیفہؒ نے کہا ہے کہ اگر وہ لبیک کہہ چکا ہے تو قربانی اس سے ساقط ہو گئی اور اگر لبیک نہیں کہی ہے تو ساقط نہ ہوگی اور صاحبین کے نزدیک دونوں صورتوں میں ساقط ہو جاتی ہے

اور جو شخص اپنے میقات سے بغیر احرام کے گزر جائے پھر ایک دوسرے میقات میں جو وہاں سے زیادہ قریب ہے جا کر احرام باندھے تو جائز ہے اور کچھ اس پر واجب نہ ہوگا اور اگر کوئی شخص میقات سے گزرا اور وہ بستان بنی عامر کو جانے کا ارادہ کرتا ہے مکہ کو جانے کا ارادہ نہیں رکھتا تو اس پر کچھ واجب نہ ہوگا اگر کوئی شخص کوفہ کا میقات سے بغیر احرام کے گزر گیا اور اس نے عمرہ کا احرام باندھا پھر حج کا احرام باندھا تو اس کی بہت سی صورتیں ہیں یا یہ کہ اول عمرہ کا احرام باندھا پھر حج کا احرام باندھا یا یہ کہ اول حج کا احرام باندھا پھر عمرہ کا احرام حرم سے باندھا یا دونوں کا قرآن کیا پس اگر اول عمرہ کا احرام باندھا پھر حج کا احرام باندھا یا دونوں میں قرن کیا تو استحساناً اس پر ایک قربانی واجب ہو گی اور اگر اول حج کا احرام باندھا پھر عمرہ کا احرام حرم سے باندھا تو اس پر دو قربانیاں واجب ہوں گی ایک حج کا احرام میقات سے چھوڑ دینے کی وجہ سے دوسرے عمرہ کا احرام خارج حرم سے چھوڑ دینے کی وجہ سے کوئی آدمی میقات سے گزرا اور اس نے حج کا احرام باندھا پھر اس حج کو فاسد کر دیا یا حج فوت ہو گیا پھر اس کو قضا کیا تو جو قربانی میقات کی وجہ سے واجب ہوئی تھی وہ ساقط ہو جائے گی اگر غلام میقات سے بغیر احرام کے گزرا پھر اس کے مالک نے اس کو احرام باندھنے کی اجازت دی اور اس نے احرام باندھا تو میقات سے بغیر احرام گزرنے کی قربانی اس پر اس وقت واجب ہو

گی جب وہ آزاد ہو گا کافر مکہ میں داخل ہوا پھر وہ مسلمان ہوا پھر احرام باندھا تو اس پر کچھ واجب نہیں ہے اور اسی طرح سے نا بالغ لڑکا بغیر احرام کے میقات سے گزرا پھر اس کو احتلام ہوا اور اس نے احرام باندھا تو اس کا بھی یہی حکم ہے یہ محیط مرخصی میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri..... Vol. 2, Page 96, Kitab al-Hajj (The Book of Hajj)

If a person passes the Miqat multiple times with the intention of going to Makkah without Ihram, a Hajj or Umrah becomes obligatory (Wajib) for each crossing. If in the same year, he comes to the Miqat and dons Ihram with the intention of the obligatory Hajj or another Hajj, the obligation incurred from the last crossing will be waived (Saqit). However, the obligations incurred from previous crossings will not be waived, because what became obligatory before the last crossing remains a debt upon him. Until he specifies the intention for those, they will not be waived. It is written in Sharh Tahawi, in the chapter 'Mention of Hajj and Umrah', that if a resident of Makkah leaves the Haram with the intention of Hajj and dons Ihram but does not return to the Haram until he performs the standing at Arafah (Wuquf), a goat sacrifice (Damm) becomes obligatory for him. If he does not engage in Hajj rituals until returning to the Haram, and he returns while reciting 'Labbayk', the sacrifice is waived without dispute. If he returns without 'Labbayk', the sacrifice is not waived according to Imam Abu Hanifa, whereas the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) differ on this. This is recorded in Al-Tatar-khaniya. If a resident of Makkah goes outside the Haram for some need and then dons the Ihram for Hajj outside the Haram and performs Wuquf at Arafah, nothing further is obligatory upon him. If a Mutamatti' (one performing Hajj al-Tamattu), after completing Umrah, leaves the Haram and then dons Ihram for Hajj from outside the Haram and performs Wuquf at Arafah, a sacrifice becomes obligatory. According to the Sahibayn, if he returns to the Haram while in the state of Ihram, and according to Imam Abu Hanifa, if he returns while in Ihram reciting 'Labbayk', the sacrifice is waived. If he returns to the Haram and dons Ihram again from there, then by consensus, nothing further is obligatory upon him. This is recorded in Ghayat al-Suruji Sharh al-Hidayah.

Section: 11 **Regarding Joining One Ihram with Another Combining two Ihrams for Hajj or Umrah is a Bid'ah (Innovation):** It is essential to know that combining two Ihrams for Hajj or Umrah is an innovation. However, if one combines them, then according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, both become binding (Lazim), whereas according to Imam Muhammad, only one becomes binding. Yet, even according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, it is necessary to break one of the two Ihrams. Thus, if one combines two Ihrams for Hajj, after finishing the first, he must perform the Qada (makeup) of the second in the following year. If he combines two Ihrams for Umrah, he should perform the second in the same year, as repeating Umrah within a year is permissible, unlike Hajj, which does not follow this rule.

Similarly, building the actions of Umrah upon the actions of Hajj is an innovation, but building the actions of Hajj upon the Ihram of Umrah is not an innovation. Therefore, if someone dons Ihram for Hajj and performs Tawaf once, then dons Ihram for Umrah, he should break the Umrah Ihram; this is recorded in Al-Muhit. Breaking it necessitates a sacrifice and a subsequent Qada for the Umrah; this is recorded in Al-Nihaya. If someone dons Ihram for Hajj and then, before performing any Hajj Tawaf, dons Ihram for Umrah, he should not break the Umrah Ihram; this is in Al-Muhit. Imam Abu Hanifa stated that if a resident of Makkah dons Ihram for Umrah and performs Tawaf once, then dons Ihram for Hajj, he should break the Hajj Ihram, and due to breaking it, a sacrifice becomes obligatory, and both Hajj and Umrah remain binding; this is in Al-Hidayah. If one dons Ihram for Umrah, then for Hajj, and has performed no acts of Umrah, the consensus ruling is that he should break the Umrah Ihram; this is in Al-Kafi.

1. Because he did not possess the eligibility for Ihram at the Miqat, which would make him a sinner for passing without Ihram.

फतावा आलमगीरी..... जिल्द 2, पृष्ठ 96, किताब-उल-हज्ज

यदि कोई व्यक्ति मक्का जाने के इरादे से बिना एहराम के कई बार मीक़ात से गुज़रा, तो हर बार गुज़रने के कारण उस पर एक हज्ज या उमरा वाजिब होगा। फिर यदि उसी वर्ष उसने मीक़ात तक आकर फ़र्ज़ हज्ज या किसी अन्य हज्ज की नीयत से एहराम बाँधा, तो आख़िरी बार गुज़रने के कारण जो वाजिब हुआ था, वह साक़ित (समाप्त) हो जाएगा। लेकिन उससे पहले गुज़रने के कारण जो वाजिब हुआ था, वह साक़ित नहीं होगा, क्योंकि आख़िरी बार गुज़रने से पहले जो वाजिब हुआ है, वह उसके ज़िम्मे फ़र्ज़ हो चुका है। अतः जब तक वह उसकी विशेष नीयत नहीं करेगा, तब तक वह साक़ित नहीं होगा। शरह तहावी के'हज्ज और उमरा के ज़िक्र' के अध्याय में लिखा है कि मक्का का निवासी यदि हज्ज के इरादे से हरम से निकला और उसने एहराम बाँधा और हरम वापस नहीं लौटा यहाँ तक कि अरफ़ा में वुक़ूफ़ (ठहरना) किया, तो उस पर बकरी की क़ुर्बानी (दम) वाजिब होगी। और यदि हरम लौटने तक वह हज्ज के कार्यों में व्यस्त नहीं हुआ, तो यदि वह लब्बैक कहता हुआ हरम लौटा तो बिना किसी मतभेद के क़ुर्बानी साक़ित हो जाएगी। और यदि बिना लब्बैक कहे लौटा तो इमाम अबू हनीफ़ा के अनुसार क़ुर्बानी साक़ित नहीं होगी, जबकि साहबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) का इसमें मतभेद है। यह तातारख़ानिया में लिखा है। यदि मक्का का निवासी किसी ज़रूरत से हरम के बाहर गया, फिर उसने हरम के बाहर ही हज्ज का एहराम बाँध लिया और अरफ़ा में वुक़ूफ़ किया, तो उस पर कुछ वाजिब नहीं होगा। और मुतमत्ते' (हज्ज-ए-तमत्तो करने वाला) यदि उमरा से फ़ारिग होकर हरम से निकला, फिर उसने हरम के बाहर से हज्ज का एहराम बाँधा और अरफ़ा में वुक़ूफ़ किया, तो उस पर क़ुर्बानी वाजिब होगी। साहबैन के अनुसार यदि वह एहराम की हालत में हरम लौटा, और इमाम अबू हनीफ़ा के अनुसार यदि वह एहराम की हालत में लब्बैक कहता हुआ हरम लौटा, तो क़ुर्बानी साक़ित हो जाएगी। और यदि हरम लौटकर उसने वहाँ से फिर एहराम बाँधा, तो सर्वसम्मति से उस पर कुछ वाजिब नहीं होगा। यह 'ग़ायत-उस-सरुजी' शरह हिदाया में लिखा है।

फ़स्ल: 11 **एक एहराम के साथ दूसरा एहराम मिलाने के बयान में हज्ज या उमरा के दो एहरामों को जमा करना बिदअत है:** यह जानना आवश्यक है कि हज्ज या उमरा के दो एहरामों को एक साथ जमा करना बिदअत है। लेकिन यदि कोई इन दोनों को जमा करता है, तो इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार दोनों वाजिब (लाज़िम) हो जाएँगे, और इमाम मुहम्मद के अनुसार एक लाज़िम होगा। परंतु इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़ के निकट भी इन दोनों में से एक का

एहराम तोड़ देना ज़रूरी है। अतः यदि हज्ज के दो एहराम जमा किए, तो पहले से फ़ारिग होने के बाद दूसरे की क़ज़ा अगले वर्ष करे। और यदि उमरा के दो एहराम जमा किए, तो दूसरे की अदायगी उसी वर्ष करे, क्योंकि एक वर्ष में उमरा को दोहराना जायज़ है, हज्ज के विपरीत जिसका यह नियम नहीं है। इसी तरह हज्ज के कार्यों पर उमरा के कार्यों की बुनियाद रखना बिदअत है, लेकिन उमरा के एहराम पर हज्ज के एहराम की बुनियाद रखना बिदअत नहीं है। अतः यदि किसी ने हज्ज का एहराम बाँधा और एक बार उसका तवाफ़ किया, फिर उमरा का एहराम बाँधा, तो उमरा को तोड़ दे, यह 'मुहीत' में लिखा है, और इसे तोड़ने के कारण क़ुर्बानी वाजिब होगी और उमरा की क़ज़ा भी लाज़िम होगी, यह 'निहाया' में लिखा है। और यदि किसी ने हज्ज का एहराम बाँधा फिर हज्ज का तवाफ़ शुरू करने से पहले उमरा का एहराम बाँधा, तो उमरा को न तोड़े, यह 'मुहीत' में लिखा है। इमाम अबू हनीफ़ा ने कहा है कि यदि मक्का का निवासी उमरा का एहराम बाँधे और उसके लिए एक बार तवाफ़ करे, फिर हज्ज का एहराम बाँधे, तो हज्ज के एहराम को तोड़ दे, और तोड़ने के कारण क़ुर्बानी वाजिब होगी और हज्ज व उमरा दोनों लाज़िम होंगे, यह 'हिदाया' में लिखा है। और यदि किसी ने उमरा का एहराम बाँधा फिर हज्ज का एहराम बाँधा और उमरा का कोई कार्य नहीं किया, तो सर्वसम्मति से यह हुक्म है कि उमरा का एहराम तोड़ दे, यह 'काफ़ी' में लिखा है।

1. क्योंकि वह मीक़ात पर एहराम की योग्यता नहीं रखता था, जो बिना एहराम के गुज़र जाने पर गुनहगार होता।

اگر میقات سے بغیر احرام کے مکہ کے جانے کے ارادہ پر کئی بار گزرا تو ہر بار کے گزرنے کی وجہ سے اس پر حج یا عمرہ واجب ہوگا پس اگر اسی سال میں اس نے میقات تک آ کر حج فرض یا اور حج کی نیت سے احرام باندھا تو آخر مرتبہ کے گزرنے کی وجہ سے جو واجب ہوا تھا وہ ساقط ہو جائے گا اور اس سے پہلے گزرنے کی وجہ سے جو واجب ہوا تھا وہ ساقط نہ ہوگا اس واسطے کہ آخر مرتبہ کے گزرنے سے جو پہلے گزرنے سے واجب ہوا ہے وہ اس کے ذمہ فرض ہو گیا پس جب تک اس کی نیت معین نہ کرے گا تب تک وہ ساقط نہ ہوگا شرح طحاوی کے باب ذکر الحج والعمرہ میں لکھا ہے مکہ کا رہنے والا حرم سے حج کے ارادہ پر نکلا اور اس نے احرام باندھا اور حرم کو نہ لوٹا یہاں تک کہ عرفہ میں وقوف کیا تو اس پر بکری کی قربانی واجب ہوگی اور اگر حرم کے لوٹنے تک اعمال حج میں مشغول نہیں ہوا تو اگر وہ لبیک کہتا ہوا حرم کو لوٹا تو بلا خلاف قربانی اس سے ساقط ہو جائے گی اور اگر بغیر لبیک کے لوٹا تو امام ابو حنیفہؒ کے نزدیک قربانی اس سے ساقط نہ ہوگی صاحبین کا اس میں اختلاف ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر مکہ والا حرم سے باہر کسی حاجت کو گیا پھر اس نے حرم سے باہر حج کا احرام بھی باندھ لیا اور عرفہ میں وقوف کیا تو اس پر کچھ واجب نہ ہوگا اور متمتع اگر عمرہ سے فارغ ہو کر حرم سے نکلا پھر اس نے خارج حرم سے حج کا احرام باندھا اور عرفہ میں وقوف کیا تو اس پر قربانی واجب ہوگی اور صاحبین کے نزدیک اگر وہ احرام کی حالت میں حرم کو لوٹا اور امام ابو حنیفہؒ کے نزدیک اگر وہ احرام کی حالت میں لبیک کہتا ہوا حرم کو لوٹا تو اس سے قربانی ساقط ہو جائے گی اور اگر حرم کو لوٹ کر وہاں سے اس نے پھر احرام باندھا تو بالاتفاق اس پر کچھ واجب نہ ہوگا یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے۔

فصل : ۱۱ **ایک احرام سے دوسرا احرام ملانے کے بیان میں حج یا عمرہ کے دو احراموں کو جمع کرنا بدعت ہے:** اس بات کا جاننا ضروری ہے کہ حج یا عمرہ کے دو احراموں کو جمع کرنا بدعت ہے لیکن اگر ان دونوں کو جمع کرے تو امام ابو حنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک دونوں لازم ہو جائیں گے اور امام محمدؒ کے نزدیک ایک لازم ہوگا لیکن امام ابو حنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک بھی ان دونوں میں سے ایک کا احرام توڑ دینا ضروری ہے پس اگر حج کے دو احراموں کو جمع کیا تو جب پہلے سے فارغ ہو تو دوسرے کو دوسرے سال میں قضا کرے اور اگر عمرہ کے دو احراموں کو جمع کیا تو دوسرے کو اسی سال میں ادا کرے اس واسطے کہ عمرہ کی تکرار ایک سال میں جائز ہے برخلاف حج کے کہ اس کا یہ حکم نہیں اور اسی طرح حج کے اعمال پر عمرہ کے اعمال کی بنا کرنا بدعت ہے لیکن عمرہ کے احرام پر حج کے احرام کی بنا کرنا بدعت نہیں پس اگر کسی نے حج کا احرام باندھا اور ایک بار اس کا طواف کیا پھر عمرہ کا احرام باندھا تو عمرہ کو توڑ دے یہ محیط میں لکھا ہے اور اس کے توڑنے کی وجہ سے قربانی لازم ہوگی اور پھر عمرہ کی قضا لازم ہوگی یہ نہایہ میں لکھا ہے اور اگر کسی نے حج کا احرام باندھا پھر ایک بار حج کا طواف کرنے سے پہلے عمرہ کا احرام باندھا تو عمرہ کو نہ توڑے یہ محیط میں لکھا ہے امام ابو حنیفہؒ نے کہا ہے کہ اگر مکہ کا رہنے والا عمرہ کا احرام باندھے اور اس کے واسطے ایک بار طواف کرے پھر حج کا احرام باندھے تو حج کے احرام کو توڑ دے اور اس کے توڑنے کی وجہ سے قربانی لازم ہوگی اور اس پر حج اور عمرہ لازم ہو گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر عمرہ کا احرام باندھا پھر حج کا احرام باندھا اور عمرہ کے افعال میں سے کچھ ادا نہ کیا تو بالاتفاق یہ حکم ہے کہ عمرہ کے احرام کو توڑ دے یہ کافی میں لکھا ہے۔

۱ اس لئے کہ وہ میقات پر احرام کی اہلیت نہیں رکھتا تھا جو بے احرام گزر جانے پر گنہگار ہوتا۔

If one performs the tawaf of Umrah four times and then enters the state of Ihram for Hajj, it is the ruling, without disagreement, that he should break the Ihram of Hajj. A sacrifice (qurbani) will be mandatory for breaking the Ihram of Hajj and Umrah. However, breaking the Ihram of Umrah requires making up (qada) only for the Umrah, whereas breaking the Ihram of Hajj requires making up both Hajj and Umrah. If he does not break the Ihram and performs both in this manner, it is permissible, and a sacrifice for combining the two (Qiran) will be mandatory upon him; this is mentioned in *Al-Hidayah*. If a resident of Kufa enters Ihram for Hajj and then enters Ihram for Umrah, both will be mandatory, and he will become a *Qarin* (one performing Hajj and Umrah together) because of them, but he has done something undesirable. If he stands (wuquf) at Arafat and the Ihram of Umrah is broken due to not performing the acts of Umrah—and if he sets out towards Arafat—the Umrah will not be broken until he performs the standing there. If he performs the Tawaf al-Tahiyyah for Hajj and then enters Ihram for Umrah, both will be mandatory. If he performs both in this manner, it is permissible, and a sacrifice will be mandatory for combining them; this sacrifice is not for the Hajj itself but as an expiation (kaffarah), and it is recommended to break the Umrah; this is mentioned in *Al-Kafi*. If one enters Ihram for Hajj and finishes it, then enters Ihram for a second Hajj on the 10th of Dhul-Hijjah, the second Hajj becomes mandatory. Then, if he had shaved his head for the first Hajj before entering the second Ihram, nothing further is mandatory. But if he had not yet shaved his head, a sacrifice is mandatory, whether he shaves his head after the second Ihram or not; this is mentioned in *Al-Tabyin*.

Entering Ihram for a second Umrah before Shaving the Head:

A person who has finished the acts of Umrah but has not yet cut/shaved his hair, and then enters Ihram for a second Umrah, must offer a sacrifice for entering Ihram before the proper time, and this sacrifice is an expiation (kaffarah); this is mentioned in *Al-Hidayah*. If a pilgrim enters Ihram for Umrah on the 10th of Dhul-Hijjah or during the days of Tashreeq, it becomes mandatory upon him, but in this state, it is mandatory to break it. If he breaks it, a sacrifice is mandatory due to the breaking, and he must also make up the Umrah. If he does not break it and performs it as is, it is permissible, but an expiation sacrifice is mandatory. If he shaves his head during Hajj and then enters another Ihram, he should not break it; this is the original mention, but our scholars have said he should break it. If someone's Hajj is missed and he then enters Ihram for Umrah, he should break it; and if he enters Ihram for

Hajj, he should also break it, and he must make up both Hajj and Umrah due to the breaking; this is mentioned in *Al-Kafi*.

Chapter: (13) Ihsar (Regarding being prevented from Hajj)

In the explanation of being prevented from Hajj, a '*Muhsar*' is a person who has entered the state of Ihram and is then prevented from performing the acts for which he entered Ihram, whether the prevention is due to an enemy, illness, imprisonment, a broken limb, injury, or any other cause that physically or legally prevents the completion of the pilgrimage. This is the view of our companions, as mentioned in *Al-Bada'i*. The degree of illness that establishes *Ihsar* is when one lacks the strength to walk or ride. However, if one currently has the strength but fears that walking or riding will worsen the illness, the same ruling applies. The term 'enemy' includes Muslims, non-believers, and predatory animals; this is mentioned in *Siraj al-Wahaj*. If someone's travel funds are stolen or his riding animal dies and he is unable to walk, he is a '*Muhsar*'. And if on foot...

Meaning: prevented from Hajj.

तो अगर उमराह का चार बार तवाफ़ कर लिया फिर हज का एहराम बांधा तो बिना किसी मतभेद के यह हुक्म है कि हज के एहराम को तोड़ दे और हज और उमराह जिसके एहराम को वह तोड़ेगा, उस पर कुर्बानी वाजिब होगी, लेकिन उमराह का एहराम तोड़ने में सिर्फ उमराह की क़ज़ा लाज़िम होगी और हज के एहराम तोड़ने में हज की क़ज़ा और उमराह लाज़िम होगा। और अगर एहराम नहीं तोड़ा और इन दोनों को इसी तरह अदा किया तो जायज़ है और इन दोनों को जमा करने की कुर्बानी उस पर लाज़िम होगी, यह हिदाया में लिखा है। कूफ़ा वाले ने हज का एहराम बांधा फिर उमराह का एहराम बांधा तो दोनों लाज़िम होंगे और उनकी वजह से वह 'क़ारिन' हो जाएगा, लेकिन उसने बुरा किया। फिर अगर अरफ़ात में वुक़ूफ़ किया और उमराह के कार्यों को पूरा न करने के कारण उमराह का एहराम टूट गया, और अगर अरफ़ात की तरफ़ बढ़ा तो जब तक वहां वुक़ूफ़ न करेगा, उमराह नहीं टूटेगा। फिर अगर हज का तवाफ़-ए-तहिया किया फिर उमराह का एहराम बांधा तो दोनों लाज़िम होंगे और अगर इन दोनों को इसी तरह अदा किया तो जायज़ है और इन दोनों को जमा करने की वजह से उस पर कुर्बानी लाज़िम होगी और यह कुर्बानी हज की नहीं है बल्कि कफ़्फ़ारा की है और मुस्तहब यह है कि उमराह को तोड़ दे, यह 'काफ़ी' में लिखा है। अगर हज का एहराम बांधा और उससे फ़ारिग़ हुआ फिर दूसरे हज का एहराम दसवीं तारीख को बांधा तो दूसरा हज लाज़िम होगा, फिर अगर दूसरे हज के एहराम बांधने से पहले हज-ए-अव्वल में सर मुंडवा लिया था तो कुछ वाजिब न होगा और अगर अभी तक सर नहीं मुंडवाया था तो उस पर कुर्बानी वाजिब होगी चाहे दूसरे एहराम के बाद सर मुंडवाए, यह 'तबीन' में लिखा है।

सर मुंडवाने से पहले ही दूसरे उमराह का एहराम बांधना:

जो व्यक्ति उमराह से फ़ारिग़ हुआ लेकिन अभी तक उसने बाल नहीं कटवाए, फिर उसने दूसरे उमराह का एहराम बांध लिया तो उस पर वक़्त से पहले एहराम बांधने की वजह से कुर्बानी लाज़िम होगी और यह कुर्बानी कफ़्फ़ारा की है, यह 'हिदाया' में लिखा है। हज करने वाला अगर दसवीं तारीख या अयाम-ए-तशरीक़ में उमराह का एहराम बांधे तो वह उसके ज़िम्मे लाज़िम होगा लेकिन इस हालत में उसका तोड़ना वाजिब है, फिर अगर उसको तोड़ दिया तो तोड़ने की वजह से कुर्बानी लाज़िम होगी और उमराह भी लाज़िम होगा और अगर न तोड़ा और इसी तरह अदा किया तो जायज़ है और कफ़्फ़ारा की कुर्बानी वाजिब होगी। और अगर हज में सर मुंडवा लिया फिर दूसरा एहराम बांधा तो

उसको न तोड़े, असल में यही ज़िक्र है और हमारे मशायख़ ने कहा है कि उसको तोड़ दे, और अगर किसी का हज फ़ौत (छूट) हो गया फिर उमराह का एहराम बांधा तो उसको तोड़ दे और अगर हज का एहराम बांधा तो उसको भी तोड़ दे और तोड़ने की वजह से हज और उमराह की क़ज़ा लाज़िम होगी, यह 'काफ़ी' में लिखा है।

अध्याय: (13) इहसार (हज से रोके जाने का बयान)

यानी हज से रोके जाने के बयान में 'मुहसर' वह व्यक्ति है जिसने एहराम बांधा फिर जिसके लिए एहराम बांधा था उसे पूरा करने से रोक दिया गया, चाहे वह रुकावट दुश्मन या बीमारी या जेल जाने या किसी अंग के टूट जाने या घायल हो जाने की वजह से हो या कोई और ऐसा कारण हो जो उस चीज़ को पूरा करने से, जिसका एहराम बांधा है, शारीरिक या शरीयत के अनुसार रुकावट बने। यह हमारे साथियों का कथन है, यह 'बदाये' में लिखा है। बीमारी की वह सीमा जिससे इहसार साबित होता है यह है कि उसमें चलने और सवारी करने की शक्ति न रहे, लेकिन अगर वर्तमान में शक्ति हो और पैदल चलने या सवारी पर चलने से बीमारी बढ़ने का डर हो तो भी यही हुक्म है। और दुश्मन में मुसलमान, काफ़िर और दरिंदा (जंगली जानवर) सब शामिल हैं, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। अगर किसी के खर्च के पैसे चोरी हो गए या सवारी का जानवर मर गया और वह पैदल चलने में समर्थ नहीं है, तो वह 'मुहसर' है। और अगर पैदल...

यानी हज से रोका गया।

پس اگر عمرہ کا چار مرتبہ طواف کر لیا پھر حج کا احرام باندھا تو بلا خلاف یہ حکم ہے کہ حج کے احرام کو توڑ دے اور حج اور عمرہ جس کے احرام کو توڑ دے گا اس پر قربانی واجب ہوگی لیکن عمرہ کا احرام توڑنے میں صرف عمرہ کی قضا لازم ہوگی اور حج کے احرام توڑنے میں حج کی قضا اور عمرہ لازم ہوگا اور اگر احرام نہ توڑا اور ان دونوں کو اسی طرح ادا کیا تو جائز ہے اور ان دونوں کے جمع کرنے کی قربانی اس پر لازم ہوگی یہ ہدایہ میں لکھا ہے کوفہ والے نے حج کا احرام باندھا پھر عمرہ کا احرام باندھا تو دونوں لازم ہوں گے اور ان کی وجہ سے وہ قارن ہو جائے گا لیکن اس نے برا کیا پس اگر عرفات میں وقوف کیا اور افعال عمرہ کے ادا نہ کرنے کو عمرہ کا احرام ٹوٹ گیا اور اگر عرفات کی طرف متوجہ ہوا تو جب تک وہاں وقوف نہ کرے گا عمرہ نہ ٹوٹے گا پس اگر حج کا طواف تحیہ کیا پھر عمرہ کا احرام باندھا تو دونوں لازم ہوں گے اور اگر ان دونوں کو اسی طرح ادا کیا تو جائز ہے اور ان دونوں کو جمع کرنے کی وجہ سے اس پر قربانی لازم ہوگی اور یہ قربانی حج کی نہیں ہے بلکہ کفارہ کی ہے اور مستحب یہ ہے کہ عمرہ کو توڑ دے یہ کافی میں لکھا ہے اگر حج کا احرام باندھا اور اس سے فارغ ہوا پھر دوسرے حج کا احرام دسویں تاریخ باندھا تو دوسرا حج لازم ہوگا پھر اگر دوسرے حج کے احرام باندھنے سے پہلے حج اول میں سر منڈوالیا تھا تو کچھ واجب نہ ہوگا اور اگر ابھی تک سر نہیں منڈوایا تھا تو اس پر قربانی واجب ہوگی خواہ دوسرے احرام کے بعد سر منڈوائے یہ تبیین میں لکھا ہے۔

سر منڈوانے سے قبل ہی دوسرے عمرہ کا احرام باندھنا:

جو شخص عمرہ سے فارغ ہوا لیکن ابھی تک اس نے بال نہیں کٹوائے پھر اس نے دوسرے عمرہ کا احرام باندھ لیا تو اس پر وقت سے پہلے احرام باندھنے کی وجہ سے قربانی لازم ہوگی اور یہ قربانی کفارہ کی ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے حج کرنے والا اگر دسویں تاریخ یا ایام تشریق میں عمرہ کا احرام باندھے تو وہ اس کے ذمہ لازم ہوگا لیکن اس حالت میں اس کا توڑنا واجب ہے پس اگر اس کو توڑ دیا تو توڑنے کی وجہ سے قربانی لازم ہوگی اور عمرہ بھی لازم ہوگا اور اگر نہ توڑا اور اسی طرح ادا کیا تو جائز ہے اور کفارہ کی قربانی واجب ہوگی اور اگر حج میں سرمنڈوا لیا پھر دوسرا احرام باندھا تو اس کو نہ توڑے اصل میں یہی مذکور ہے اور ہمارے مشائخ نے کہا ہے کہ اس کو توڑ دے اور اگر کسی کا حج فوت ہو گیا پھر عمرہ کا احرام باندھا تو اس کو توڑ دے اور اگر حج کا احرام باندھا تو اس کو بھی توڑ دے اور توڑنے کی وجہ سے حج اور عمرہ کی قضا لازم ہوگی یہ کافی میں لکھا ہے۔

باب: (۱۳) احصار (حج سے روکے جانے کا بیان)

یعنی حج سے روکے جانے کے بیان میں محصر وہ شخص ہے جس نے احرام باندھا پھر جس کا احرام باندھا تھا اس کے ادا کرنے سے روکا گیا خواہ وہ رکنا دشمن یا مرض یا قید ہو جانے یا کسی عضو کے ٹوٹ جانے یا زخمی ہو جانے کی وجہ سے ہو یا اور کوئی ایسا سبب ہو جو اس چیز کے پورا کرنے سے جس کا احرام باندھا ہے ہئیۃً یا شرعاً مانع ہو یہ ہمارے اصحاب کا قول ہے یہ بدائع میں لکھا ہے مرض کی حد جس سے کہ احصار ثابت ہوتا ہے یہ ہے کہ اس کو چلنے اور سوار ہونے کی طاقت نہ رہے لیکن اگر فی الحال قدرت ہو اور پیادہ چلنے یا سواری پر چلنے سے مرض کی زیادتی کا خوف ہو تو بھی یہی حکم ہے اور دشمن میں مسلمان اور کافر اور درندہ سب شامل ہیں یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر کسی کے خرچ کے دام چوری گئے یا سواری کا جانور ہلاک ہو گیا اور وہ پیادہ چلنے پر قادر نہیں ہے تو وہ محصر ہے اور اگر پیادہ

یعنی حج سے روکا گیا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 [98] Kitab al-Hajj (The Book of Pilgrimage)

...if one is capable of walking, they are not 'muhsar' (restricted). If a woman dons the ihram for Hajj and does not have a husband but has a mahram with her, and then her mahram dies; or if a woman dons the ihram for Hajj and does not have a mahram with her but has her husband, and then her husband dies, she is considered 'muhsarah' (a restricted woman). This is written in Al-Badai'. If a woman's mahram dies on the way and from that place it is a journey of three days or more to Makkah, she is in the position of a 'muhsar'. Similarly, if a woman dons the ihram for a voluntary (nafl) Hajj without her husband's permission, and then her husband forbids her from going for Hajj, she is in the position of a 'muhsar'. In the same way, if a male or female slave dons the ihram for Hajj, it is permissible for their owners to have them exit the ihram, and both will be considered 'muhsar'. This is written in Siraj al-Wahhaj.

In what circumstances will a woman be considered 'muhsarah'?

If a woman dons the ihram for the obligatory (fard) Hajj and does not have a husband or mahram with her, she is 'muhsarah'. If she has a mahram or husband and at the time when the city's caravan departs for Hajj, she also has the means for Hajj, then she is not 'muhsarah'. If she has her husband but no other mahram is with her, and the husband forbids her, she is 'muhsarah'. Does the husband have the authority to make the woman exit the ihram? It is narrated from Imam Abu Hanifa that the husband has this authority. According to the majority of scholars, just as 'ihsar' (restriction) occurs in Hajj, it also occurs in Umrah. The rule in a state of 'ihsar' is to send a sacrifice or send its price so that the sacrifice can be purchased and slaughtered. Until it is slaughtered, one does not exit the ihram; this is the opinion of the majority of scholars. Even if at the time of ihram a condition was made that if restriction occurs, no sacrifice will be offered, or if no such condition was made, the rule for both is the same. It is obligatory to fix a day and make a promise with the person to whom the sacrifice is sent for slaughtering it. Then, after that sacrifice is slaughtered, one shall exit the ihram; one should not exit the ihram before that. If before the slaughter of the sacrifice, an act is committed that is not permissible in ihram, then 'dam' (expiatory sacrifice) will be obligatory, just as it is obligatory for a person in ihram who is not restricted. According to the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, shaving the head is not a condition for exiting the ihram, though it is better if one shaves the head. This is written in Al-Badai'.

If a 'Qarin' (one performing Hajj and Umrah together) sends one sacrifice to exit the ihram of Hajj but keeps the ihram of Umrah intact, he will not exit from either of the two ihrams:

If a 'muhsar' cannot afford a sacrifice nor its price, according to us, he cannot exit the ihram by fasting for two days. This is written in Siraj al-Wahhaj. If on the promised day of the sacrifice's slaughter, he exits the ihram under the assumption that the sacrifice must have been slaughtered, and then it is learned that the sacrifice was not slaughtered on that day, he will remain as a person in ihram. Due to exiting the ihram before the time, a sacrifice will become obligatory upon him. If the sacrifice was indeed slaughtered on that promised day, it is permissible as an act of 'istihsan' (juristic preference). This is written in Ghayat al-Saruji Sharh Hidaya. When a 'muhsar' exits the ihram after giving a sacrifice, if he had only donned the ihram for Hajj, then Hajj and Umrah will be obligatory upon him in the following year. If he had only donned the ihram for Umrah, then an Umrah will be obligatory in its place. If he was a 'Qarin', he will exit the ihram after two sacrifices are slaughtered, and in the following year, two Umrahs and one Hajj will be obligatory upon him; this is written in Al-Muhit. If he had only donned the ihram for Hajj and sent two sacrifices, he will exit the ihram at the time the first sacrifice is slaughtered, and the second sacrifice will be voluntary. A 'Qarin' [exits ihram] after the slaughter of two sacrifices...

L Meaning power over provisions and the way.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ② [98] किताब अल-हज (हज की किताब)

...चलने पर क़ादिर हो तो मुहसर (प्रतिबंधित) नहीं है। अगर किसी औरत ने हज का एहराम बाँधा और उसका शौहर नहीं है और कोई महरम उसके साथ है फिर उसका महरम मर गया, या किसी औरत ने हज का एहराम बाँधा और उसके साथ महरम नहीं है लेकिन उसके साथ उसका शौहर है फिर उसका शौहर मर गया, तो वह औरत मुहसरा (प्रतिबंधित औरत) है, यह 'बदाइ' में लिखा है। और अगर औरत का महरम रास्ते में मर जाए और वहाँ से मक्का तक तीन दिन या उससे ज़्यादा का रास्ता है, तो वह बमन्ज़ला-ए-मुहसर (मुहसर के समान) है। और इसी तरह अगर किसी औरत ने बिना इजाज़त शौहर के नफ़्ल (ऐच्छिक) हज का एहराम बाँधा, फिर उसके शौहर ने उसको हज जाने से मना कर दिया, तो वह बमन्ज़ला-ए-मुहसर है। और इसी तरह ग़ुलाम और बाँदी अगर हज का एहराम बाँधें तो उनके मालिकों को जाइज़ है कि उनका एहराम खुलवा दें और वह दोनों मुहसर होंगे, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है।

औरत किन सूरतों में मुहसरा तसव्वुर होगी?

अगर औरत ने हज फ़र्ज़ (अनिवार्य) का एहराम बाँधा और उसके साथ शौहर या महरम नहीं है तो वह मुहसरा है। और अगर उसका महरम या शौहर है और जिस वक़्त उस शहर का क़ाफ़िला हज को जाता है उस वक़्त उस औरत को इस्तिताअत-ए-हज (हज की सामर्थ्य) भी है, तो वह मुहसरा नहीं है। और अगर उसका शौहर है और कोई और महरम उसके साथ नहीं है और शौहर ने उसको मना किया तो वह मुहसरा है। क्या शौहर को यह इख़्तियार (अधिकार) है कि औरत को एहराम से बाहर करा दे? इमाम अबू हनीफ़ा से यह रिवायत है कि शौहर को यह इख़्तियार है। आम उलमा के नज़दीक जिस तरह हज से एहसार (प्रतिबंध) होता है, उसी तरह उमरह से भी एहसार होता है। एहसार की हालत में हुक्म यह है कि क़ुरबानी को भेज दे या उसकी क़ीमत को भेज दे कि उसकी क़ुरबानी ख़रीद कर ज़बह की जाए, और जब तक वह ज़बह न हो एहराम से बाहर न हो, आम उलमा का यही क़ौल है। और अगर एहराम के वक़्त यह शर्त की हो कि अगर एहसार हुआ तो क़ुरबानी न करेगा, या यह शर्त न की हो, दोनों का हुक्म बराबर है। और वाजिब है कि जिसके हाथ क़ुरबानी भेजे उससे उस क़ुरबानी के ज़बह करने का एक रोज़ मुअय्यन (निश्चित दिन) करके वादा ले, पस वह उस क़ुरबानी के ज़बह होने के बाद एहराम से बाहर हो जाए, उससे पहले एहराम से बाहर न हो। और अगर क़ुरबानी के ज़बह होने से पहले कोई ऐसा फ़ेल (कार्य) किया जो एहराम में जाइज़ नहीं, तो उस पर दम (प्रायश्चित क़ुरबानी) वाजिब होगा जो साहिब-ए-एहराम पर मुहसर न होने की सूरत में वाजिब

होता है। और इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद के क़ौल के बमूजिब एहराम से बाहर होने के लिए सर मुँडवाना शर्त नहीं है, और अगर सर मुँडवा ले तो बेहतर है, यह 'बदाइ' में लिखा है।

अगर क़ारिन (हज और उमरह साथ करने वाला) हज के एहराम से बाहर होने के वास्ते एक क़ुरबानी भेजे और उमरह का एहराम इसी तरह बाक़ी रखे तो इन दोनों एहरामों में से एक एहराम से भी बाहर न होगा:

मुहसर को अगर क़ुरबानी मयस्सर (उपलब्ध) न हो और न उसकी क़ीमत मयस्सर हो, तो हमारे नज़दीक दो रोज़े रखकर एहराम से बाहर नहीं हो सकता, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। अगर क़ुरबानी ज़बह करने के वादे के रोज़ इस गुमान पर एहराम से बाहर हो गया कि क़ुरबानी ज़बह हो चुकी होगी, फिर मालूम हुआ कि क़ुरबानी उस रोज़ ज़बह नहीं हुई, तो वह इसी तरह साहिब-ए-एहराम रहेगा और क़ब्ल-वक़्त (समय से पूर्व) एहराम से बाहर होने की वजह से उस पर क़ुरबानी वाजिब होगी। और अगर उसी वादे के रोज़ क़ुरबानी ज़बह हो गई तो बतौरे इस्तिहसान (जुरास्टिक प्रेफरेंस) के जाइज़ है, यह 'ग़ायत अल-सरूजी शरह हिदाया' में लिखा है। जब मुहसर क़ुरबानी देकर एहराम से बाहर हो गया, तो अगर फ़क़त (केवल) हज का उसने एहराम बाँधा था तो साल आइंदा (आने वाले साल) में उस पर हज और उमरह लाज़िम होगा। और अगर फ़क़त उमरह का एहराम बाँधा था तो उसके एवज़ (बदले) में उमरह लाज़िम होगा। और अगर क़ारिन था तो वह दो क़ुरबानियों के ज़बह होने के बाद एहराम से बाहर होगा और साल आइंदा में उस पर दो उमरे और एक हज वाजिब होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और अगर फ़क़त हज का एहराम बाँधा था और उसने दो क़ुरबानियाँ भेजीं, तो वह पहली क़ुरबानी ज़बह होने के वक़्त एहराम से बाहर हो जाएगा और दूसरी क़ुरबानी नफ़्ल होगी। और क़ारिन दो क़ुरबानियों के ज़बह होने के बाद...

L यानी ज़ाद और राह (रास्ते और रसद) की कुदरत।

جلنے پر قادر ہو تو محصر نہیں اگر کسی عورت نے حج کا احرام باندھا اور اس کا شوہر نہیں ہے اور کوئی محرم اس کے ساتھ ہے پھر اس کا محرم مر گیا یا کسی عورت نے حج کا احرام باندھا اور اس کے ساتھ محرم نہیں ہے لیکن اس کے ساتھ اس کا شوہر ہے پھر اس کا شوہر مر گیا تو وہ عورت محصرہ ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر عورت کا محرم راستہ میں مر جائے اور وہاں سے مکہ تک تین دن یا اس سے زیادہ کا راستہ ہے تو وہ بمنزلہ محصر کے ہے اور اسی طرح اگر کسی عورت نے بغیر اجازت شوہر کے نفل حج کا احرام باندھا پھر اس کے شوہر نے اس کو حج کے جانے سے منع کر دیا تو وہ بمنزلہ محصر کے ہے اور اسی طرح غلام اور باندی اگر حج کا احرام باندھیں تو ان کے مالکوں کو جائز ہے کہ ان کا احرام کھلوا دیں اور وہ دونوں محصر ہوں گے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

عورت کن صورتوں میں محصرہ تصور ہو گی؟

اگر عورت نے حج فرض کا احرام باندھا اور اس کے ساتھ شوہر یا محرم نہیں ہے تو وہ محصرہ ہے اور اگر اس کا محرم یا شوہر ہے اور جس وقت اس شہر کا قافلہ حج کو جاتا ہے اس وقت اس عورت کو استطاعت حج کی بھی ہے تو وہ محصرہ نہیں ہے اور اگر اس کا شوہر ہے اور کوئی اور محرم اس کے ساتھ نہیں ہے اور شوہر نے اس کو منع کیا تو وہ محصرہ ہے کیا شوہر کو یہ اختیار ہے کہ عورت کو احرام سے باہر کرادے امام ابو حنیفہ سے یہ روایت ہے کہ شوہر کو یہ اختیار ہے عامہ علماء کے نزدیک جس طرح حج سے احصار ہوتا ہے اسی طرح عمرہ سے بھی احصار ہوتا ہے احصار کی حالت میں حکم یہ ہے کہ قربانی کو بھیج دے یا اس کی قیمت کو بھیج

دے کہ اس کی قربانی خرید کر ذبح کی جائے اور جب تک وہ ذبح نہ ہو احرام سے باہر نہ ہو عامہ علماء کا یہی قول ہے اور اگر احرام کے وقت یہ شرط کی ہو کہ اگر احصار ہوا تو قربانی نہ کرے گا یہ شرط نہ کی ہو دونوں کا حکم برابر ہے اور واجب ہے کہ جس کے ہاتھ قربانی بھیجے اس سے اس قربانی کے ذبح کرنے کا ایک روز معین کر کے وعدہ لے پس وہ اس قربانی کے ذبح ہونے کے بعد احرام سے باہر ہو جائے اس سے پہلے احرام سے باہر نہ ہو اور اگر قربانی کے ذبح ہونے سے پہلے کوئی ایسا فعل کیا جو احرام میں جائز نہیں تو اس پر دم واجب ہو گا جو صاحب احرام پر محصر نہ ہونے کی صورت میں واجب ہوتا ہے اور امام ابو حنیفہ اور امام محمد کے قول کے بموجب احرام سے باہر ہونے کے لئے سرمونڈوانا شرط نہیں اور اگر سرمونڈ والے تو بہتر ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔

اگر قارن حج کے احرام سے باہر ہونے کے واسطے ایک قربانی بھیجے اور عمرہ کا احرام اسی طرح باقی رکھے تو ان دونوں احراموں میں سے ایک احرام سے بھی باہر نہ ہو گا:

محصر کو اگر قربانی میسر نہ ہو اور نہ اس کی قیمت میسر ہو تو ہمارے نزدیک دو روزے رکھ کر احرام سے باہر نہیں ہو سکتا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر قربانی ذبح کرنے کے وعدہ کے روز اس گمان پر احرام سے باہر ہو گیا کہ قربانی ذبح ہو چکی ہو گی پھر معلوم ہوا کہ قربانی اس روز ذبح نہیں ہوئی تو وہ اسی طرح صاحب احرام رہے گا اور قبل وقت احرام سے باہر ہونے کی وجہ سے اس پر قربانی واجب ہو گی اور اگر اسی وعدہ کے روز قربانی ذبح ہو گئی تو بطور استحسان کے جائز ہے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے جب محصر قربانی دے کر احرام سے باہر ہو گیا تو اگر فقط حج کا اس نے احرام باندھا تھا تو سال آئندہ میں اس پر حج اور عمرہ لازم ہو گا اور اگر فقط عمرہ کا احرام باندھا تھا تو اس کے عوض میں عمرہ لازم ہو گا اور اگر قارن تھا تو وہ دو قربانیوں کے ذبح ہونے کے بعد احرام سے باہر ہو گا اور سال آئندہ میں اس پر دو

عمرے اور ایک حج واجب ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر فقط حج کا احرام باندھا تھا اور اس نے دو قربانیاں بھیجیں تو وہ پہلی قربانی ذبح ہونے کے وقت احرام سے باہر ہو جائے گا اور دوسری قربانی نفل ہو گی اور قارن دو قربانیوں کے ذبح ہونے کے بعد

L یعنی زاد اور راہ کی قدرت۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 99 | Book of Hajj

...released from the state of Ihram, as stated in *Bada'i*. If a *Qarin* (one performing Hajj and Umrah together) sends one sacrifice to exit the Hajj Ihram but maintains the Umrah Ihram as it is, they will not be released from either Ihram; this is mentioned in *Tabyin*. If a *Qarin* sends two sacrifices without specifying them separately for Hajj and Umrah, there is no harm in it, as written in *Muheet Sarakhsi*.

If a *Qarin* enters Mecca, completes the Tawaf for Umrah and Hajj, then leaves and becomes *Muhsar* (prevented/constrained) before the standing (*Wuquf*) at Arafat, they may exit Ihram by sending a sacrifice. In place of the Hajj, both Hajj and Umrah will be mandatory (*lazim*) in the following year, while Umrah will not be mandatory in place of the Umrah. According to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA), a sacrifice is mandatory (*wajib*) for cutting hair outside the Haram. If the *Muhsar* performs their Hajj within the same year, Umrah is not mandatory for them, as stated in *Ghayat al-Sarunji Sharh Hidayah*. If someone donned Ihram without intending either Hajj or Umrah and then became *Muhsar*, they should send one sacrifice to exit Ihram, and by way of *Istihsan* (juristic preference), an Umrah will be mandatory for them the following year. If one donned Ihram for something and specified it but then forgot and became *Muhsar*, they should exit Ihram by sending one sacrifice, and both Hajj and Umrah will be mandatory the following year, as written in *Bada'i*. If someone intended two Hajj or two Umrahs and became *Muhsar*, then according to Imam Abu Hanifa (RA), they exit Ihram by sending two sacrifices, while according to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), sending one sacrifice is sufficient; this is recorded in *Ghayat al-Sarunji Sharh Hidayah*. If a person intended two Umrahs and set off towards Mecca to perform them but became *Muhsar*, one sacrifice is mandatory in place of one Umrah. If they had not yet set out and became *Muhsar*, then according to Imam Abu Hanifa (RA), two sacrifices are mandatory, and according to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), two Umrahs become mandatory; Imam Muhammad (RA) differs on this point. If a *Muhsar* sent a sacrifice and the obstruction was then removed, if they know they can reach the sacrifice and the Hajj, proceeding becomes mandatory. If they know they can reach both, proceeding is not mandatory. If they know the sacrifice is reachable but not the Hajj, proceeding is still not mandatory. If they know the Hajj is reachable but not the sacrifice, then by *Qiyas* (analogy), proceeding is mandatory, but not by *Istihsan*; this is stated in *Muheet Sarakhsi*. If the sacrifice reaches them, they should perform it, as written in *Muheet*.

If a person performed the standing (Wuquf) at Arafat and then faced an obstruction, they are not considered a Muhsar:

If a *Muhsar* intended only Hajj Ihram and then exited it, but the obstruction was later removed and they donned Hajj Ihram again in the same year, the intention for *Qada* (makeup) is not mandatory, nor is Umrah mandatory, as stated in *Ghayat al-Sarunji Sharh Hidayah*. If a person had donned Ihram for Hajj or Umrah and became *Muhsar*, then sent a sacrifice for the constraint, and that constraint was removed only for a second one to arise: if they know they can reach the sacrifice and they intend that sacrifice for the second constraint, it is permissible and they will be released from Ihram. However, if they did not make that intention before the sacrifice was slaughtered, it is not permissible; this is written in *Muheet Sarakhsi*. A person who performed the standing at Arafat and then faced an obstruction is not considered a *Muhsar*. Anyone who faced an obstruction in Mecca and cannot perform Tawaf and Wuquf is a *Muhsar*, as stated in *Tabyin*. Al-Jassas (RA) stated that this is correct, as noted in *Bada'i*. If one is capable of performing only one of Tawaf or Wuquf, they are not a *Muhsar*, because if they can perform Wuquf, the Hajj is complete, and if they can perform Tawaf, a person whose Hajj is missed exits Ihram through Tawaf alone; this is mentioned in *Tabyin*. If someone faced an obstruction after the Wuquf of Arafat and the days of *Tashriq* passed while they were still incapacitated, they must offer one sacrifice for missing the stay at Muzdalifah and one sacrifice for missing the pelting of the *Jamarat* (stoning of the devil), and they...

---

1. That is, some matter occurred that hindered them.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २ | ९९ | किताब अल-हज

...इहराम से बाहर हो गया, यह 'बदाइ' में लिखा है। और अगर 'कारिन' (जो हज और उमरा दोनों का इहराम बाँधे) हज के इहराम से बाहर होने के लिए एक कुर्बानी भेजे और उमरा का इहराम वैसे ही रहने दे, तो वह इन दोनों इहरामों में से किसी एक से भी बाहर नहीं होगा, यह 'तबीन' में लिखा है। यदि कारिन ने दो कुर्बानियाँ भेजीं और हज तथा उमरा के लिए अलग-अलग कुर्बानी निर्धारित नहीं की, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है।

अगर कारिन मक्का में दाखिल हुआ और उसने उमरा और हज का तवाफ पूरा किया, फिर वहाँ से निकलकर और अर्फा के वक़ूफ़ (ठहरने) से पहले 'मुहसर' (बाधित) हो गया, तो वह एक कुर्बानी भेजकर इहराम से बाहर हो जाए। और हज के बदले आने वाले साल में हज और उमरा लाज़िम (अनिवार्य) होगा, तथा उमरा के बदले उमरा लाज़िम नहीं होगा। और हरम से बाहर बाल कटवाने के बदले इमाम अबू हनीफा रह. और इमाम मुहम्मद रह. के अनुसार उस पर कुर्बानी वाजिब है। और अगर मुहसर उसी साल अपना हज पूरा कर ले, तो उस पर उमरा वाजिब नहीं है, यह 'गायतुल सुरूजी शरह हिदाया' में लिखा है। और अगर किसी ने इहराम बाँधा और न हज की नियत की न उमरा की, फिर वह मुहसर हो गया, तो एक कुर्बानी भेजकर इहराम से बाहर हो जाए और अगले साल 'इस्तेहसानन' (वरीयता के आधार पर) उमरा लाज़िम होगा। और अगर किसी चीज़ का इहराम बाँधा और उसे तय किया, फिर उसे भूल गया और फिर मुहसर हो गया, तो एक कुर्बानी भेजकर इहराम से बाहर हो जाए और अगले साल उस पर हज और उमरा लाज़िम होगा, यह 'बदाइ' में लिखा है। यदि किसी ने दो हज या दो उमरों का इहराम बाँधा फिर मुहसर हो गया, तो इमाम अबू हनीफा रह. के अनुसार दो कुर्बानियाँ भेजने से और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार एक कुर्बानी भेजकर इहराम से बाहर हो जाएगा, यह 'गायतुल सुरूजी शरह हिदाया' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने दो उमरों का इहराम बाँधा और उन्हें पूरा करने के लिए मक्का की ओर चल पड़ा, फिर यदि मुहसर हो गया तो एक उमरा के बदले उस पर एक कुर्बानी वाजिब होगी। और अगर अभी नहीं चला था और मुहसर हो गया तो इमाम अबू हनीफा रह. के अनुसार दो कुर्बानियाँ वाजिब होंगी, और इमाम अबू हनीफा रह. तथा इमाम अबू यूसुफ रह. के अनुसार उस पर दो उमरे वाजिब होंगे, इमाम मुहम्मद रह. का इसमें मतभेद है। किसी मुहसर ने कुर्बानी भेजी फिर बाधा हट गई, अब यदि वह जानता है कि कुर्बानी और हज उसे मिल जाएगा, तो उसका चलना वाजिब है। और अगर वह जानता है कि दोनों मिलेंगे, तो चलना वाजिब नहीं है। और अगर वह जानता

है कि कुर्बानी मिल जाएगी हज नहीं मिलेगा, तो भी चलना वाजिब नहीं है। और अगर वह जानता है कि हज मिल जाएगा कुर्बानी नहीं मिलेगी, तो 'कियासन' (तर्कानुसार) चलना वाजिब है, 'इस्तेहसानन' वाजिब नहीं है, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। यदि कुर्बानी उसे मिल गई तो उसे चाहिए कि वह कर ले, यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी व्यक्ति ने अर्फा में वक़ूफ़ किया फिर उसे कोई बाधा आई तो वह मुहसर नहीं होगा:

मुहसर ने अगर केवल हज का इहराम बाँधा फिर वह इहराम से बाहर हो गया, फिर उसकी बाधा दूर हो गई और उसी साल उसने फिर से हज का इहराम बाँधा, तो उस पर कज़ा की नियत वाजिब नहीं है और न ही उमरा वाजिब है, यह 'गायतुल सुरूंजी शरह हिदाया' में लिखा है। किसी व्यक्ति ने हज या उमरा का इहराम बाँधा था और मुहसर हो गया, फिर उसने बाधा दूर करने की कुर्बानी भेजी, फिर बाधा दूर हो गई और दूसरी बाधा उत्पन्न हो गई, तो यदि वह जानता है कि वह कुर्बानी तक पहुँच सकता है और उसने उस कुर्बानी की दूसरी बाधा के लिए नियत कर ली तो जायज़ है, और इसके कारण वह इहराम से बाहर हो जाएगा। और अगर नियत नहीं की यहाँ तक कि वह कुर्बानी ज़बह हो गई तो जायज़ नहीं है, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। किसी व्यक्ति ने अर्फा में वक़ूफ़ किया फिर उसे कोई बाधा आई तो वह मुहसर नहीं होगा। और जिसे मक्का में कोई बाधा आई और वह तवाफ और वक़ूफ़ नहीं कर सकता तो वह मुहसर है, यह 'तबीन' में लिखा है। जस्सास रह. ने कहा है कि यही सही है, यह 'बदाइ' में लिखा है। अगर तवाफ और वक़ूफ़ में से सिर्फ एक पर सक्षम है तो मुहसर नहीं है, क्योंकि अगर वह वक़ूफ़ पर सक्षम है तो हज पूरा होगा, और अगर तवाफ पर सक्षम है तो जिस व्यक्ति का हज छूट जाता है वह सिर्फ तवाफ से इहराम से बाहर हो जाता है, यह 'तबीन' में लिखा है। और जिस व्यक्ति को वक़ूफ़-ए-अर्फा के बाद कोई बाधा आई और 'अय्याम-ए-तशरीक' उसी विवशता की हालत में गुज़र गए, तो उस पर मुज़दलिफ़ा का वक़ूफ़ छोड़ने के कारण एक कुर्बानी और जमरों पर कंकड़ न मारने के कारण एक कुर्बानी वाजिब होगी और उसे...

---

1. यानी कोई ऐसी बात पेश आई जिससे वह रुक गया।

احرام سے باہر ہو گیا یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر قارن حج کے احرام سے باہر ہونے کے واسطے ایک قربانی بھیجے اور عمرہ کا احرام اسی طرح باقی رکھے تو ان دونوں احراموں میں سے ایک احرام سے بھی باہر نہ ہوگا یہ تبیین میں لکھا ہے اگر قارن نے دو قربانیاں بھیجیں اور حج اور عمرہ کے واسطے جدا جدا قربانی معین نہ کی تو اس میں کچھ حرج نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر قارن مکہ میں داخل ہوا اور اس نے عمرہ اور حج کا طواف پورا کیا پھر وہاں سے نکل کر اور عرفہ کے وقوف سے پہلے محصر ہو گیا تو وہ ایک قربانی بھیج کر احرام سے باہر ہو جائے اور حج کے عوض سالِ آئندہ میں حج اور عمرہ لازم ہوگا اور عمرہ کے عوض عمرہ لازم نہ ہوگا اور حرم سے باہر بال کتروانے کے عوض امام ابوحنیفہؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک اس پر قربانی واجب ہے اور اگر محصر اسی سال میں اپنا حج ادا کر لے تو اس پر عمرہ واجب نہیں یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر کسی نے احرام باندھا اور نہ حج کی نیت کی نہ عمرہ کی پھر وہ محصر ہو گیا تو ایک قربانی بھیج کر احرام سے باہر ہو جائے اور سالِ آئندہ میں استحساناً عمرہ لازم ہوگا اور اگر کسی چیز کا احرام باندھا اور اس کو معین کیا پھر اس کو بھول گیا اور پھر محصر ہو گیا تو ایک قربانی بھیج کر احرام سے باہر ہو جائے اور سالِ آئندہ میں اس پر حج اور عمرہ لازم ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے اگر کسی نے دو حج یا دو عمروں کا احرام باندھا پھر محصر ہو گیا تو امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک دو قربانیوں کے بھیجنے سے اور صاحبینؒ کے نزدیک ایک قربانی بھیج کر احرام سے باہر ہو جائے گا یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اگر کسی شخص نے دو عمروں کا احرام باندھا اور ان کے ادا کرنے کے واسطے مکہ کی طرف چلا پھر

اگر محصر ہو گیا تو ایک عمرہ کے عوض اس پر ایک قربانی واجب ہو گی اور اگر ابھی نہیں چلا تھا اور محصر ہو گیا تو امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک دو قربانیاں واجب ہوں گی اور امام ابوحنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اس پر دو عمرے واجب ہوں گے امام محمدؒ کا اس میں خلاف ہے کسی محصر نے قربانی بھیجی پھر احصار اس سے رد ہو گیا پس اگر وہ یہ جانتا ہے کہ قربانی اور حج اس کو مل جائے گا تو اس کو چلنا واجب ہے اور اگر یہ جانتا ہے کہ دونوں ملیں گے تو چلنا واجب نہیں اور اگر یہ جانتا ہے کہ قربانی مل جائے گی حج نہ ملے گا تو بھی چلنا واجب نہیں اور اگر وہ یہ جانتا ہے کہ حج ملے گا قربانی نہ ملے گی تو قیاساً چلنا واجب ہے استحساناً واجب نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر قربانی اس کو مل گئی تو اس کو چاہیے کہ کر لے یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی شخص نے عرفہ میں وقوف کیا پھر اس کو کوئی امرِ مانع ہوا تو وہ محصر نہ ہو گا :

محصر نے اگر صرف حج کا احرام باندھا پھر وہ احرام سے باہر ہو گیا پھر اس سے احصار زائل ہو گیا پھر اسی سال میں اس نے حج کا احرام باندھا تو اس پر نیت قضا کی واجب نہیں اور نہ عمرہ واجب ہے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے کسی شخص نے حج یا عمرہ کا احرام باندھا تھا اور محصر ہو گیا پھر اس نے احصار کی قربانی بھیجی پھر احصار زائل ہو گیا اور دوسرا احصار پیدا ہوا پس اگر وہ یہ جانتا ہے کہ قربانی تک پہنچ سکتا ہے اور اس نے اس قربانی کی دوسرے احصار کے واسطے نیت کر لی تو جائز ہے اور اس کے سبب سے وہ احرام سے باہر ہو جائے گا اور اگر نیت نہ کی یہاں تک کہ وہ قربانی ذبح ہو گئی تو جائز نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے کسی شخص نے عرفہ میں وقوف کیا پھر اس کو کوئی امرِ مانع ہوا تو وہ محصر نہ ہوگا اور جس کو مکہ میں کوئی امرِ مانع پیش آیا اور وہ طواف اور وقوف نہیں کر سکتا تو وہ محصر ہے یہ تبیین میں لکھا ہے جصاصؒ نے کہا ہے کہ یہی صحیح ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اگر طواف اور وقوف میں سے صرف ایک پر قادر ہے تو محصر نہیں اس لئے کہ اگر وہ وقوف پر قادر ہے

تو حج پورا ہو گا اور اگر طواف پر قادر ہے تو جس شخص کا حج فوت ہو جاتا ہے وہ صرف طواف سے احرام سے باہر ہو جاتا ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور جس شخص کو وقوفِ عرفہ کے بعد کوئی امرِ مانع پیش آیا اور ایامِ تشریق اسی عذر کی حالت میں گزر گئے تو اس پر مزدلفہ کا وقوف چھوڑنے کی وجہ سے ایک قربانی اور جمروں پر کنکریاں نہ مارنے کی وجہ سے ایک قربانی واجب ہو گی اور اس کو

۱؎ یعنی کوئی ایسا امر پیش آیا جس سے وہ رکا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2, Book of Hajj, Page 100

One should perform Tawaf-e-Ziyarat, and due to the delay in this Tawaf, a sacrifice (qurbani) will become obligatory. According to the opinion of Imam Abu Hanifah (RA), a sacrifice will also be necessary due to the delay in shaving the head (Halq). However, according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), nothing is obligatory for the delay in shaving the head or the delay in Tawaf; this is stated in *Al-Muheet*. Regarding the sacrifice for Ihsar (being prevented from Hajj), it is not permissible according to us to slaughter it anywhere other than the Haram. According to Imam Abu Hanifah, it is permissible to slaughter it before or after the days of sacrifice, whereas according to the Sahibayn, it is not permissible to slaughter it after the days of sacrifice. There is a consensus (ijma) that if the prevention (Ihsar) was from Umrah, then its sacrifice is permissible in the Haram at any time; this is written in *Siraj al-Wahhaj*.

Chapter (13) Regarding the Missing of Hajj (Fawt al-Hajj)

When a person has entered the state of Ihram for Hajj—whether it be an obligatory (Fard), vowed (Nazr), or voluntary (Nafl) Hajj, and whether the Hajj was initially valid (Sahih) or invalid (Fasid), or whether the corruption occurred during the Hajj or it was invalid from the beginning (e.g., if Ihram was donned in a state of sexual intercourse)—and he misses the standing at Arafat, and dawn breaks on the day of sacrifice (Eid day), then his Hajj has been missed (fawt). It is obligatory upon such a person to perform Tawaf and Sa'i, exit the state of Ihram, and make up (qaza) for the Hajj in a subsequent year. A sacrifice will not be obligatory on him; this is stated in *Al-Hidayah*. If the person whose Hajj was missed was a Qarin (one performing Hajj and Umrah together), he should first perform the Tawaf and Sa'i for Umrah, then perform Tawaf and Sa'i in lieu of the missed Hajj, and then shave or trim his hair. The sacrifice for Qiran will be waived from his responsibility. When he begins the Tawaf by which he will exit Ihram, he should stop reciting the Talbiyah (Labbayk); this is written in *Bada'i*. If the Hajj of a Mutamatti (one performing Hajj and Umrah separately) is missed and he was driving a sacrificial animal, his Tamattu becomes void and he may do whatever he wishes with the sacrifice; this is stated in *Al-Muheet*. There is a difference of opinion among our scholars as to whether the Tawaf by which the person who missed Hajj exits Ihram is obligatory upon him due to the Ihram of Hajj or the Ihram of Umrah. Imam Abu Hanifah and Imam Muhammad hold that it is obligatory from the Ihram of Hajj. Imam Abu Yusuf holds that it is obligatory from the Ihram of Umrah, and the Ihram of Hajj changes into the Ihram of Umrah; this is written in

Bada'i. The practical benefit of this difference of opinion is seen in a situation where a person assumes a second Ihram for another Hajj; according to Imam Abu Hanifah, it is obligatory for him to break the second Ihram so that two Hajj Ihrams are not combined, while according to Imam Abu Yusuf, he should maintain the Ihram in this manner; this is stated in *Al-Muheet*. For a person whose Hajj is missed, Tawaf-ul-Sadr (the farewell Tawaf) is not obligatory; this is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*.

Chapter (14) Regarding Performing Hajj on Behalf of Another

Description of Hajj-e-Badal:

The fundamental principle in this chapter is that it is permissible for a person to dedicate the reward (thawab) of their deeds to another person, whether it be prayer (Salah), fasting (Sawm), charity (Sadaqah), or any other deed such as Hajj, recitation of the Quran, the remembrance of the Prophets (peace be upon them), martyrs, saints, and visiting the graves of the righteous, or providing shrouds (kafan) for the deceased. Similarly, the same ruling applies to all other virtuous deeds. This is stated in *Ghayat al-Saruji*, a commentary on *Al-Hidayah*. Worships are of three types...

(Footnote) 1. i.e., an excuse (legal impediment) because of which a pilgrim (Muhrim) has to stop on the way and performing Hajj becomes impossible.

चाहिए कि तवाफ़-ए-ज़ियारत करे और इस तवाफ़ की देरी की वजह से भी क़ुर्बानी वाजिब होगी और इमाम अबू हनीफ़ा रहमतुल्लाह अलैहि के कौल के मुताबिक सर मुंडवाने की देरी की वजह से भी एक क़ुर्बानी लाज़िम होगी और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक सर मुंडवाने की देरी और तवाफ़ की देरी की वजह से कुछ वाजिब न होगा, यह मुहीत में लिखा है। एहसार (रुकावट) की क़ुर्बानी को हमारे नज़दीक हरम के सिवा और कहीं ज़ब्ह करना जायज़ नहीं और इमाम अबू हनीफ़ा के नज़दीक क़ुर्बानी के दिन से पहले और बाद इसको ज़ब्ह करना जायज़ है और साहिबैन के नज़दीक क़ुर्बानी के दिन के बाद ज़ब्ह करना जायज़ नहीं है और इस बात पर इज्मा (आम सहमति) है कि अगर उमराह से एहसार हुआ तो हरम में उसकी क़ुर्बानी हर वक्त जायज़ है, यह सिराज-उल-वहाज में लिखा है।

अध्याय : (13) हज छूट जाने के बयान में

जिस व्यक्ति ने हज का एहराम बांधा चाहे वह फ़र्ज़ हो या नज़्र या नफ़्ल हो, और चाहे वह हज सही हो या फ़ासिद (विफल) हो, और चाहे वह फ़साद हज के बीच में आ गया हो या शुरू से ही फ़ासिद हो जैसे कि सहवास की हालत में एहराम बांधा था, या अरफ़ा का वुकूफ़ (ठहरना) उससे छूट गया और क़ुर्बानी के दिन फज्र का उदय हो गया, तो इस तरह उसका हज फ़ौत (छूट) हो गया। ऐसे व्यक्ति पर वाजिब है कि वह तवाफ़ करे और सई करे और एहराम से बाहर हो जाए और अगले साल हज की क़ज़ा करे। उस पर क़ुर्बानी वाजिब न होगी, यह हिदाया में लिखा है। और अगर जिस व्यक्ति का हज फ़ौत हुआ वह कारिन (हज और उमराह साथ करने वाला) था, तो उसे चाहिए कि पहले उमराह का तवाफ़ और सई करे, फिर हज के फ़ौत हो जाने के बदले में तवाफ़ और सई करे और सर मुंडवाए या बाल कटवाए। किरान की क़ुर्बानी उसके ज़िम्मे से साक़ित (ख़त्म) हो जाएगी और जब वह तवाफ़ शुरू करे जिससे एहराम से बाहर होगा, तो लब्बैक कहना बंद कर दे, यह बदाइअ में लिखा है। अगर मुतमत्ते का हज फ़ौत हुआ और वह क़ुर्बानी को साथ लेकर चला था, तो उसका तमत्तो बातिल हो गया और क़ुर्बानी का जो चाहे करे, यह मुहीत में लिखा है। हमारे साथियों का इसमें मतभेद है कि जिस तवाफ़ से हज छूटने वाला एहराम से बाहर होता है, वह हज के एहराम से उस पर वाजिब होता है या उमराह के एहराम से। इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद का यह कौल है कि हज के एहराम से वाजिब होता है, और इमाम अबू यूसुफ़ का यह कौल है कि उमराह के एहराम से वाजिब होता है और हज का एहराम उमराह के एहराम से बदल जाता है, यह बदाइअ में लिखा है। और इस मतभेद का

फ़ायदा इस सूरत में ज़ाहिर होता है कि अगर किसी व्यक्ति ने दूसरे हज का एहराम बांधा, तो इमाम अबू हनीफ़ा के नज़दीक वाजिब है कि वह दूसरे हज के एहराम को तोड़ दे ताकि दो हजों का एहराम जमा न हो, और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक इसी तरह एहराम को बाक़ी रखे, यह मुहीत में लिखा है। जिस व्यक्ति का हज फ़ौत हो जाए उस पर तवाफ़-उल-सद्र (विदाई तवाफ़) वाजिब नहीं, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

अध्याय : (14) किसी दूसरे की ओर से हज करने के बयान में

हज-ए-बदल का बयान:

इस अध्याय में मूल सिद्धांत यह है कि मनुष्य के लिए जायज़ है कि वह अपने कर्म का सवाब (पुण्य) दूसरे व्यक्ति के लिए समर्पित कर दे, चाहे वह नमाज़ हो या रोज़ा हो या सदक़ा हो या इसके सिवा कोई और कर्म हो जैसे हज और कुरआन की तिलावत और अंबिया अलैहिमुस्सलाम, शहीदों, औलिया और नेक लोगों की क़ब्रों की ज़ियारत और मुर्दों को कफ़न देना, और इसी तरह अन्य सभी नेक कामों का यही हुक्म है। यह गयात-उल-सरूजी शरह हिदाया में लिखा है। और इबादतें तीन प्रकार की हैं...

(पाद-टिप्पणी) 1 अर्थात वह उज़्र (कारण) जिसके कारण रास्ते में एहराम बांधने वाले को रुकना पड़े और हज करना असंभव हो जाए।

چاہئے کہ طواف زیارت کرے اور اس طواف کی تاخیر کی وجہ سے بھی قربانی واجب ہوگی اور امام ابو حنیفہؒ کے قول کے بموجب سر منڈوانے کی تاخیر کی وجہ سے بھی ایک قربانی لازم ہوگی اور صاحبینؒ کے نزدیک سر منڈوانے کی تاخیر اور طواف کی تاخیر کی وجہ سے کچھ واجب نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے احصار کی قربانی کو ہمارے نزدیک حرم کے سوا اور کہیں ذبح کرنا جائز نہیں اور امام ابو حنیفہؒ کے نزدیک قربانی کے دن سے پہلے اور بعد اس کو ذبح کرنا جائز ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک قربانی کے دن کے بعد ذبح کرنا جائز نہیں ہے اور اس بات پر اجماع ہے کہ اگر عمرہ سے احصار ہوا تو حرم میں اس کی قربانی ہر وقت جائز ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

باب : (۱۳) حج فوت ہو جانے کے بیان میں

جس شخص نے حج کا احرام باندھا خواہ وہ فرض ہو یا نذر یا نفل ہو اور خواہ وہ حج صحیح ہو یا فاسد ہو اور خواہ وہ فساد حج کے درمیان میں آگیا ہو یا ابتدا سے ہی فاسد ہو جیسے کہ مجامعت کی حالت میں احرام باندھا تھا یا عرفہ کا وقوف اس سے چھوٹ گیا اور قربانی کے دن فجر طلوع ہوگئی پس اس سے حج فوت ہو گیا تو ایسے شخص پر واجب ہے کہ طواف کرے اور سعی کرے اور احرام سے باہر ہو جائے اور سال آئندہ میں حج کو قضا کرے قربانی اس پر واجب نہ ہوگی یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر جس شخص کا حج فوت ہوا وہ قارن تھا تو اس کو چاہئے کہ اول عمرہ کا طواف اور سعی کرے پھر حج کے فوت ہو جانے کے عوض میں طواف وسعی کرے اور سر منڈوائے اور بال کتروائے قرآن کی قربانی اس کے ذمہ سے ساقط ہو جائے گی اور جب وہ طواف

شروع کرے جس سے احرام سے باہر ہوگا تو لبیک کو قطع کرے یہ بدائع میں لکھا ہے اگر متمتع کا حج فوت ہوا اور وہ قربانی کو ہانک کر لے چلا تھا تو اس کا تمتع باطل ہو گیا اور قربانی کو جو چاہے کرے یہ محیط میں لکھا ہے ہمارے اصحاب کا اس میں اختلاف ہے کہ جس طواف سے حج کا فوت کرنے والا احرام سے باہر ہوتا ہے وہ حج کے احرام سے اس پر واجب ہوتا ہے یا عمرہ کے احرام سے امام ابو حنیفہؒ اور امام محمدؒ کا یہ قول ہے کہ حج کے احرام سے واجب ہوتا ہے اور امام ابو یوسفؒ کا یہ قول ہے کہ عمرہ کے احرام سے واجب ہوتا ہے اور حج کا احرام عمرہ کے احرام سے بدل جاتا ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اس اختلاف کا فائدہ اس صورت میں ظاہر ہوتا ہے کہ اگر کسی شخص نے دوسرے حج کا احرام باندھا تو امام ابو حنیفہؒ کے نزدیک واجب ہے کہ وہ دوسرے حج کے احرام کو توڑ دے تاکہ دو حجوں کا احرام جمع نہ ہو اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اسی طرح احرام کو باقی رکھے یہ محیط میں لکھا ہے جس شخص کا حج فوت ہو جائے اس پر طواف الصدر واجب نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

باب : (۱۴) غیر کی طرف سے حج کرنے کے بیان میں

حج بدل کا بیان:

اصل اس باب میں یہ ہے کہ انسان کو جائز ہے کہ اپنے عمل کا ثواب دوسرے شخص کے واسطے کر دے خواہ نماز ہو یا روزہ ہو یا صدقہ ہو یا سوا اس کے کوئی اور عمل ہو جیسے حج اور قرآن کی قرأت اور ذکر انبیاء علیہم السلام اور شہداء اور اولیاء اور صالحین کے قبور کی زیارت اور مردوں کو کفن دینا اور اسی طرح اور سارے نیک کاموں کا یہ حکم ہے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور عبادتیں تین

(حاشیہ) ۱ یعنی وہ عذر جس کے سبب سے راہ میں محرم کو رکنا پڑے اور حج ادا کرنا غیر ممکن ہے۔

Worship is of three kinds: First, that which is purely financial (mali), such as Zakat and Sadaqat al-Fitr. Second, that which is purely physical (badani), such as Prayer (Salah) and Fasting (Sawm). Third, that which is a composite of both, such as Hajj. In the first case, delegation (niyabat/proxy) is applicable in both states, whether it be a state of choice (ikhtiyar) or a state of necessity/compulsion (iztirar). In the second case, delegation is not applicable. In the third case, delegation is applicable at the time of inability ('ajz); this is recorded in 'Al-Kafi'.

There are many conditions for the validity of delegation in Hajj. Among them is that the person on whose behalf the Hajj is being performed must be personally unable to perform it and must possess wealth. Thus, if a person is capable of performing it personally—for example, a healthy person with wealth or a healthy poor person—it is not permissible for another to perform Hajj on their behalf. Another condition is that the inability must persist from the time the Hajj is commissioned until death; this is written in 'Al-Bada'i'. Therefore, if a sick person commissions Hajj on their behalf and dies from that same illness, it is valid. However, if they recover, that Hajj becomes void (batil). The same ruling applies to a prisoner who commissioned Hajj on their behalf; this is mentioned in 'Al-Tabyin'. If a healthy person commissions Hajj on their behalf and subsequently becomes disabled, it is not valid on their behalf; this is recorded in 'Siraj al-Wahaj'.

The inability of the person on whose behalf Hajj is performed is a condition for the obligatory (fard) Hajj, but it is not a condition for the voluntary (nafl) Hajj; this is written in 'Al-Kanz'. Therefore, delegation is permissible for nafl Hajj even if the person is capable, as ease is granted in voluntary acts; this is recorded in 'Siraj al-Wahaj'. Another condition is that the person on whose behalf the Hajj is being performed must have commanded/authorized it. Hajj by another without such authorization is not valid, though an heir's Hajj on behalf of a deceased relative is valid even without an explicit command.

Another condition is to formulate the intention (niyyah) for the Hajj of the specific person at the time of entering Ihram, and it is better to say, "Labbayk 'an fulan" (I am here on behalf of so-and-so). Another condition is that the person commissioned must perform the Hajj using the funds of the one who commissioned it. If the performer spends their own money as a favor, it will not be valid on behalf of the principal unless they spend from the principal's wealth. The same ruling applies if a

person made a will (wasiyyat) for Hajj to be performed from their estate, but after death, the heirs performed Hajj on their behalf using their own personal funds; this is written in 'Al-Bada'i'.

If a person gives money to someone to perform Hajj on behalf of a deceased person, and that individual also spends some of their own money during the Hajj, then if the provided money was sufficient for the Hajj expenses, there is no violation. Regarding the amount spent from their own pocket, the preferred juristic view (istihsan) is that they may reimburse themselves from the deceased's estate, though strict legal analogy (qiyas) suggests they should not. If the deceased's wealth was insufficient to cover the expenses and the performer spent from their own wealth, it must be determined whether the majority of the expenses were met from the deceased's wealth; if so, it is valid and counts as performed for the deceased; otherwise, it is not. This ruling is based on 'istihsan', while 'qiyas' suggests it should not be valid in either case.

Another condition is that the Hajj be performed while mounted. Thus, if someone was commissioned to perform Hajj but performed it on foot, they shall be liable (zamin) for the expenses and should perform it while mounted; this is written in 'Al-Bada'i'. The correct school of thought (madhhab) is that for one who performs Hajj on behalf of another, the actual Hajj is credited to that other person, and the performer's own obligatory Hajj is not fulfilled through this act; this is recorded in 'Al-Tabyin'. It is preferable that when a person intends to appoint someone to perform Hajj on their behalf, they should appoint someone who has already performed their own obligatory Hajj. Nevertheless, if someone is appointed who has not yet fulfilled their own obligatory Hajj, it is permissible in our view, and the obligation will be discharged from the principal; this is written in 'Al-Muhit'. In 'Al-Kirmani', it is stated that it is better that for such a person to...

---

1. i.e., delegation is applicable in those acts of worship that are financial. A 'state of choice' (ikhtiyar) is when one has no excuse preventing personal performance, and a 'state of necessity' (iztirar) is when an excuse exists that renders one unable to perform it personally.

(इबादतें तीन) किस्म की होती हैं: एक वह जो केवल वित्तीय (माली) इबादत हो जैसे कि ज़कात और सदका-ए-फ़ित्र; दूसरी यह कि केवल शारीरिक (बदनी) हो जैसे कि नमाज़ और रोज़ा; और तीसरी यह कि दोनों का मिश्रण हो जैसे कि हज्ज। पहली स्थिति में दोनों हालतों में 'नियाबत' (प्रतिनिधित्व/Proxy) मान्य है, चाहे वह स्वेच्छा (इख्तियार) की स्थिति हो या विवशता (इज़तिरार) की। दूसरी स्थिति में नियाबत मान्य नहीं है। और तीसरी स्थिति में, असमर्थ होने के समय नियाबत मान्य होती है; यह 'काफ़ी' में लिखा है। हज्ज में नियाबत मान्य होने की बहुत सी शर्तें हैं, जिनमें से एक यह है कि जिस व्यक्ति की ओर से हज्ज किया जाए, वह स्वयं इसे पूरा करने में असमर्थ हो और उसके पास धन हो। अतः यदि वह स्वयं करने में सक्षम हो, उदाहरण के लिए स्वस्थ और धनवान हो या स्वस्थ निर्धन हो, तो उसकी ओर से किसी दूसरे का हज्ज करना जायज़ नहीं है।

एक अन्य शर्त यह है कि हज्ज कराने के समय से मृत्यु तक वह असमर्थता बनी रहे; यह 'बदाइ' में लिखा है। अतः यदि किसी बीमार व्यक्ति ने अपनी ओर से हज्ज कराया और वह उसी बीमारी में मर गया, तो वह जायज़ है। और यदि वह स्वस्थ हो गया, तो वह हज्ज अमान्य (बातिल) हो गया। यही नियम कैदी के लिए भी है जिसने अपनी ओर से हज्ज कराया हो; यह 'तब्ईन' में लिखा है। यदि किसी स्वस्थ व्यक्ति ने अपनी ओर से हज्ज कराया और उसके बाद वह असमर्थ हो गया, तो उसकी ओर से वह हज्ज जायज़ नहीं है; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। फर्ज़ (अनिवार्य) हज्ज में उस व्यक्ति का असमर्थ होना शर्त है जिसकी ओर से हज्ज किया जा रहा है, लेकिन नफ़्ल (स्वैच्छिक) हज्ज में यह शर्त नहीं है; यह 'कंज़' में लिखा है। अतः नफ़्ल हज्ज में सक्षम होने की स्थिति में भी नियाबत जायज़ है क्योंकि नफ़्ल में सुगमता दी गई है; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है।

एक शर्त यह भी है कि जिसकी ओर से हज्ज किया जाए उसने हज्ज का आदेश दिया हो। बिना आदेश के किसी दूसरे का हज्ज उसकी ओर से जायज़ नहीं है, लेकिन वारिस (उत्तराधिकारी) का हज्ज अपने पूर्वज (मौरिस) की ओर से बिना आदेश के भी जायज़ है। एक शर्त यह भी है कि एहराम के समय उस व्यक्ति के हज्ज की नियत (इरादा) करना जिसकी ओर से हज्ज किया जा रहा है, और बेहतर यह है कि वह कहे: 'लब्बैक अन फुलां' (मैं अमुक की ओर से उपस्थित हूँ)।

एक शर्त यह भी है कि जिसे हज्ज का आदेश दिया गया है, वह हज्ज कराने वाले के धन से हज्ज करे। यदि हज्ज करने वाला व्यक्ति एहसान के तौर पर अपनी ओर से खर्च करता है, तो वह जायज़ नहीं

होगा जब तक कि वह उसके धन से हज्ज न करे। यही नियम उस स्थिति में भी है जहाँ किसी व्यक्ति ने वसीयत की थी कि उसके धन से हज्ज कराया जाए, फिर वह मर गया और उसके वारिसों ने अपने धन से उसकी ओर से हज्ज किया; यह 'बदाइ' में लिखा है। यदि किसी ने किसी को धन दिया कि किसी मृतक की ओर से हज्ज करे और उस व्यक्ति ने उस हज्ज में कुछ अपना धन भी खर्च किया, तो यदि दिया गया धन हज्ज के खर्च के लिए पर्याप्त था, तो इसे उल्लंघन नहीं माना जाएगा। जितना उसने अपनी जेब से खर्च किया, उसके बारे में बेहतर (इस्तेहसान) यही है कि वह उसे मृतक के धन से वापस ले ले, हालाँकि तर्क(कियास) यह है कि वापस न ले।

यदि मृतक का धन हज्ज के खर्च के लिए पर्याप्त नहीं था और उसने अपने धन से खर्च किया, तो यह देखा जाएगा कि क्या खर्च का अधिकांश हिस्सा मृतक के धन से था; यदि हाँ, तो वह जायज़ है और मृतक की ओर से हज्ज अदा हो गया, अन्यथा जायज़ नहीं है। यह नियम 'इस्तेहसान' (न्यायोचित प्राथमिकता) पर आधारित है, जबकि 'कियास' (तर्क) यह है कि दोनों ही स्थितियों में जायज़ न हो। एक शर्त यह भी है कि वह सवारी पर हज्ज करे। यहाँ तक कि यदि किसी को हज्ज का आदेश दिया गया और उसने पैदल हज्ज किया, तो वह उस खर्च का ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा और उसकी ओर से सवारी पर हज्ज करे; यह 'बदाइ' में लिखा है।

सही मत यह है कि जो व्यक्ति किसी अन्य की ओर से हज्ज करता है, उसका वास्तविक हज्ज उस दूसरे व्यक्ति की ओर से ही अदा होता है और स्वयं हज्ज करने वाले का अपना फर्ज़ इससे पूरा नहीं होता; यह 'तब्ईन' में लिखा है। बेहतर यह है कि जब कोई व्यक्ति किसी को अपनी ओर से हज्ज करने के लिए नियुक्त करने का इरादा करे, तो उसे नियुक्त करे जिसने पहले ही अपना हज्ज कर लिया हो। इसके बावजूद, यदि ऐसे व्यक्ति को नियुक्त किया जिसने अपना फर्ज़ हज्ज अभी तक अदा नहीं किया है, तो हमारे निकट यह जायज़ है और आदेश देने वाले की ज़िम्मेदारी से हज्ज उतर जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। 'किर्मानी' में है कि बेहतर यह है कि ऐसे व्यक्ति को हज्ज के लिए अपनी...

---

1. अर्थात, उन इबादतों में नियाबत मान्य होती है जो वित्तीय (माली) हों। 'हालत-ए-इख्तियार' वह है जिसमें व्यक्ति को स्वयं कार्य करने में कोई बाधा न हो, और 'हालत-ए-इज़तिरार' वह है जिसमें कोई बाधा उसे स्वयं कार्य करने में असमर्थ बना दे।

قسم کی ہوتی ہیں ایک وہ کہ فقط مالی عبادت ہو جیسے کہ زکوۃ اور صدقہ فطر اور دوسری یہ ہے کہ صرف بدنی ہو جیسے کہ نماز اور روزہ تیسری یہ کہ دونوں سے مرکب ہو جیسے کہ حج اور پہلی صورت میں دونوں حالتوں میں نیابت جاری ہوتی ہے خواہ حالت اختیار ہو یا اضطرار ہو اور دوسری صورت میں نیابت جاری نہیں ہوتی اور تیسری صورت میں عاجز ہونے کے وقت نیابت جاری ہوتی ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور حج میں نیابت جاری ہونے کی بہت سی شرطیں ہیں منجملہ ان کے یہ ہے کہ جس شخص کی طرف سے حج کیا جائے وہ بذات خود ادا کرنے سے عاجز ہو اور اس کے پاس مال ہو پس اگر خود ادا کرنے پر قادر ہو مثلاً تندرست صاحب مال ہو یا فقیر تندرست تو اس کی طرف سے دوسرے کو حج کرنا جائز نہیں ہے اور منجملہ ان کے یہ ہے کہ حج کرنے کے وقت سے مرنے تک وہ عجز باقی رہے یہ بدائع میں لکھا ہے پس اگر کسی مریض نے اپنی طرف سے حج کرایا تو اگر وہ اسی مرض میں مرگیا تو جائز ہے اور اگر اچھا ہو گیا تو حج باطل ہو گیا اور اگر قیدی نے اپنی طرف سے حج کرایا تو بھی یہی حکم ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اگر کسی تندرست شخص نے اپنی طرف سے حج کرایا اس کے بعد وہ عاجز ہو گیا تو حج اس کی طرف سے جائز نہیں یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے جس شخص کی طرف سے حج کیا جائے اس کا عاجز ہونا حج فرض میں شرط ہے حج نفل میں شرط نہیں یہ کنز میں لکھا ہے پس حج نفل میں قادر ہونے کی صورت میں بھی نیابت جائز ہے اس لئے کہ نفل میں آسانی کی گئی ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ منجملہ ان کے یہ ہے کہ جس کی طرف سے حج کیا جائے اس نے حج کا حکم کیا ہو پس بغیر اس کے حکم کے دوسرے کا حج اس کی طرف سے جائز نہیں لیکن وارث کا حج مورث کی طرف سے بغیر حکم کے بھی جائز ہے اور منجملہ ان کے احرام کے وقت اس

شخص کے حج کی نیت کرنا جس کی طرف سے حج کرتا ہے اور افضل یہ ہے کہ یوں کہے کہ لبیک عن فلاں اور منجملہ ان کے یہ ہے کہ جس کو حج کا حکم کیا ہے وہ شخص حج کرانے والے کے مال سے حج کرے پس اگر حج کرنے والا اپنے کو بطور احسان کے اس کی طرف سے خرچ کرے تو اس کی طرف سے جائز نہ ہو گا جب تک اس کے مال سے حج نہ کرے اور یہی حکم اس صورت میں ہے کہ اگر کسی شخص نے وصیت کی کہ اس کے مال سے حج کرایا جائے پھر وہ شخص مر گیا اور اس کے وارثوں نے اپنے مال سے اس کی طرف سے حج کیا یہ بدائع میں لکھا ہے اگر کسی شخص نے کسی شخص کو اس واسطے مال دیا کہ کسی میت کی طرف سے حج کرے اور اس شخص نے اس حج میں کچھ مال اپنی طرف سے بھی صرف کیا پس جو مال اس کو دیا تھا اگر حج کے خرچ کے واسطے کافی تھا تو مخالفت نہ ہو گی اور جس قدر اس نے اپنے پاس سے خرچ کیا اس میں استحسان یہ ہے کہ میت کے مال سے پھر لے اور قیاس یہ ہے کہ نہ پھیرے اور اگر میت کا مال اس قدر نہ تھا کہ خرچ کو پورا ہوتا اور اس نے اپنے مال میں سے خرچ کیا تو اس بات پر غور کریں گے کہ اگر اکثر خرچ میت کے مال سے ہوا ہے تو جائز ہے اور وہ حج میت کی طرف سے ادا ہوا اور نہ جائز نہیں یہ حکم استحساناً ہے اور قیاس یہ ہے کہ دونوں صورتوں میں جائز نہ ہو اور منجملہ ان کے یہ ہے کہ سوار ہو کر حج کرے یہاں تک کہ اگر کسی کو حج کا حکم کیا اور اس نے پیادہ پا چل کر حج کیا تو وہ اس خرچ کا ضامن ہو گا اور اس کی طرف سے سوار ہو کر حج کرے یہ بدائع میں لکھا ہے اور صحیح مذہب یہ ہے کہ جو شخص غیر کی طرف سے حج کرتا ہے اس شخص کا اصل حج غیر کی ہی طرف سے ادا ہوتا ہے اور اس حج کرنے والے کا فرض اس حج سے ادا نہیں ہوتا یہ تبیین میں لکھا ہے افضل یہ ہے کہ جب کوئی شخص یہ قصد کرے کہ کسی شخص کو اپنی طرف سے حج کرنے کے واسطے مقرر کرے تو ایسے شخص کو مقرر کرے جو اپنی طرف سے حج کر چکا ہو اور بایں ہمہ اگر ایسے شخص کو مقرر کیا جس

نے اپنی طرف سے حج فرض ادا نہیں کیا ہے تو ہمارے نزدیک جائز ہے اور حکم کرنے والے کے ذمہ سے حج ساقط ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور کرمانی میں ہے افضل یہ ہے کہ ایسے شخص کو حج کرنے کے واسطے اپنی

ا یعنی ان عبادات میں نیابت جاری ہوتی ہے جو مالی ہوں اور حالت اختیار وہ کہ بذات خود ادا کرنے میں کوئی عذر اس کو نہ ہو اور حالت اضطرار وہ کہ کوئی عذر مانع ہو جس کے سبب سے وہ خود ادا کرنے سے عاجز ہو۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | (102) | Book of Hajj

...appoint someone on his behalf who is familiar with the routes and rituals of that place, and who is free, sane, and an adult; this is written in *Ghayat al-Surooji Sharh al-Hidaya*. If a woman performs Hajj on behalf of someone, or if a male or female slave performs Hajj with their master's permission, it is permissible but disliked (makruh); this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a person is appointed by two individuals to perform Hajj on behalf of each of them, and he enters Ihram for one Hajj on behalf of both, this Hajj will count for the performer himself and not for either of the two, and he shall be liable (guarantor) for the expenses taken from them. Furthermore, he cannot subsequently assign this Hajj to either one of them. In contrast, if someone performs Hajj on behalf of his parents, he has the choice to assign the Hajj to whichever one he wishes. If the performer did not specify either of the two persons in his Ihram and performed the Hajj on behalf of one without specification, and completed the Hajj with such an intention, he has violated the instructions of the appointers. If he specified one before completion, Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) holds that even in this case, he is a violator of the appointer's command, and the Hajj will count for his own person. However, Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) and Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) hold that the Hajj will count for the person who was specified. Conversely, if the intention of Ihram was kept vague—meaning it was not specified whether the Ihram was for Hajj or Umrah—then he has the choice to specify as he wishes; this is written in *Sharh al-Majma'*. If someone made no mention at all in his Ihram of whose behalf he was performing Hajj, neither specifically nor vaguely, then it is written in *al-Kafi* that there is no explicit statement from the Mujtahids on this issue, and it is appropriate that in this case, by consensus (ijma'), his specification should be valid because it does not constitute a violation of the appointer's command; this is written in *al-Tabyeen*. If a person instructs another to perform Hajj or Umrah separately on his behalf, but that person combines both as Qiran, then according to the view of Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him), he has violated the instructions and is liable for the expenses. According to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) and Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), by way of juristic preference (Istihsan), the Qiran will be fulfilled on behalf of the appointer. This is the case when he performs Qiran on behalf of the appointer. However, if he intended either the Hajj or the Umrah of the Qiran for someone else or for himself, then without dispute he is a violator and liable for the expenses. If someone was

instructed to perform Hajj and he performed Umrah first and then entered Ihram from Mecca for Hajj, he is a violator according to the consensus of all; this is written in *al-Muhit*. It is stated in *al-Khaniya* that through this Hajj, the performer's own obligatory Hajj will also not be fulfilled; this is written in *Tatar Khaniya*. If someone was instructed to perform Umrah, and he performed Umrah first and then performed Hajj for himself, he is not a violator of the appointer's instructions. If he performed Hajj first and then Umrah, he is a violator according to all; this is written in *al-Muhit*. If one person ordered Hajj and another ordered Umrah, and neither had ordered combining Hajj and Umrah, but the person combined them, he shall return the money of both. If they had both ordered the combination, it would be permissible; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. A person appointed for Hajj should spend from the appointer's money for traveling to and from Mecca; this is written in *al-Sirajia*. If someone is appointed for Hajj on the condition that he remains in Mecca after performing it, it is permissible, though it is better to return after Hajj. If, after finishing Hajj, he intends to stay for fifteen days or more, he must spend from his own money. If he spends from the appointer's money, he will be liable. If he stayed there for a few days without the intention of residency (iqamat), our scholars have said that if he stayed for the number of days that is customary for people there, he may spend from the money of the one on whose behalf he performed Hajj, because the expenses incurred during those days were due to that (mission). However, if he has obtained permission from the appointer, there is no harm.

अपनी ओर से ऐसे व्यक्ति को नियुक्त करे जो वहाँ के रास्ते और कार्यों (हज के अरकान) से परिचित हो और स्वतंत्र, बुद्धिमान एवं वयस्क हो; यह 'ग़ायतुल सुरोजी शरह हिदाया' में लिखा है। यदि किसी की ओर से किसी महिला ने हज किया, या किसी दास या दासी ने अपने स्वामी की अनुमति से हज किया, तो यह जायज़ है, लेकिन मकरूह है; यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। और यदि किसी व्यक्ति को दो लोगों ने अपनी-अपनी ओर से हज के लिए नियुक्त किया और उसने उन दोनों की ओर से एक ही हज का एहराम बाँध लिया, तो यह हज उस हज करने वाले (एजेंट) के लिए होगा और उन दोनों में से किसी की ओर से नहीं होगा, और उसने उनसे जो खर्च लिया है, उसका वह उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा। इसके बाद वह उस हज को उन दोनों में से किसी एक के नाम भी नहीं कर सकता। इसके विपरीत, यदि किसी ने अपने माता-पिता की ओर से हज किया, तो उसे अधिकार है कि उनमें से जिसकी ओर से चाहे उस हज को निर्दिष्ट (मुकर्रर) कर दे। और यदि हज करने वाले ने एहराम में दो व्यक्तियों में से किसी को भी निर्दिष्ट नहीं किया और बिना निर्दिष्ट किए एक की ओर से हज किया, फिर यदि इसी नीयत से हज पूरा किया, तो उसने हज कराने वालों के आदेश का उल्लंघन किया। और यदि पूरा होने से पहले किसी एक को निर्दिष्ट कर दिया, तो इमाम अबू यूसुफ़ का कथन यह है कि इस स्थिति में भी वह आदेश का उल्लंघन करने वाला है और हज उसकी अपनी ज़ात की ओर से होगा। जबकि इमाम अबू हनीफ़ा रह. और इमाम मुहम्मद रह. का कथन यह है कि हज उसी की ओर से होगा जिसे उसने निर्दिष्ट किया है। इसके विपरीत, यदि एहराम की नीयत को संदिग्ध (मुबहम) रखा, यानी यह तय नहीं किया कि हज का एहराम है या उमराह का, तो उसे अधिकार है कि जिसे चाहे निर्दिष्ट कर दे; यह 'शरह मजमा' में लिखा है। और यदि किसी ने एहराम में यह ज़िक्र ही नहीं किया कि वह किसकी ओर से हज कर रहा है, न स्पष्ट रूप से न ही संदिग्ध रूप से, तो 'काफी' में लिखा है कि इस मसले में मुजतहिदीन से कोई स्पष्ट उल्लेख नहीं है, और उचित यह है कि इस स्थिति में सर्वसम्मति (इज्मा) से उसका निर्दिष्ट करना सही हो क्योंकि इसमें आदेश का उल्लंघन नहीं है; यह 'तबीन' में लिखा है। यदि कोई व्यक्ति किसी को अपनी ओर से अलग-अलग हज या उमराह का आदेश दे और वह व्यक्ति दोनों को मिलाकर 'किरान' (हज और उमराह साथ) कर ले, तो इमाम अबू हनीफ़ा रह. के अनुसार वह आदेश का उल्लंघन करने वाला है और खर्च का उत्तरदायी होगा, और इमाम अबू यूसुफ़ रह. तथा इमाम मुहम्मद रह. के अनुसार 'इस्तेहसान' (न्यायिक वरीयता) के तौर पर वह आदेश देने वाले की ओर से अदा हो जाएगा। यह उस स्थिति में है जब वह आदेश देने वाले की

ओर से ही किरान करे। यदि उसने किरान के हज या उमराह में से किसी एक में किसी और की ओर से या अपनी ओर से नीयत की, तो बिना किसी विवाद के वह उल्लंघनकर्ता है और खर्च का उत्तरदायी होगा। यदि किसी ने किसी को हज का आदेश दिया था और उसने पहले उमराह किया, फिर मक्का से एहराम बाँधकर हज किया, तो वह सभी के कथन के अनुसार उल्लंघनकर्ता है; यह 'मुहीत' में लिखा है। 'खनिया' में है कि इस हज से उस हज करने वाले का अपना फ़र्ज़ हज भी अदा नहीं होगा; यह 'तातार खनिया' में लिखा है। यदि किसी ने किसी को उमराह का आदेश दिया, उसने पहले उमराह किया और फिर अपनी ओर से हज किया, तो वह आदेश देने वाले का उल्लंघनकर्ता नहीं है। और यदि पहले हज किया फिर उमराह किया, तो वह सभी के अनुसार उल्लंघनकर्ता है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि एक व्यक्ति ने हज का और दूसरे ने उमराह का आदेश दिया और उन दोनों ने हज और उमराह को साथ करने का आदेश नहीं दिया था, और उस व्यक्ति ने उन्हें साथ कर लिया, तो वह दोनों का धन लौटाएगा। यदि उन दोनों ने साथ करने का आदेश दिया था, तो यह जायज़ होगा; यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। जिस व्यक्ति को किसी ने हज के लिए नियुक्त किया है, वह मक्का जाने और आने में आदेश देने वाले के धन से खर्च करे; यह 'सिराजिया' में लिखा है। यदि किसी को इस तरह नियुक्त किया गया कि वह हज के बाद मक्का में रुक जाए, तो यह जायज़ है, लेकिन उत्तम यही है कि हज के बाद लौट आए। यदि उसने हज से फारिग होकर 15 दिन या उससे अधिक रुकने की नीयत की, तो वह अपने स्वयं के धन से खर्च करे। यदि आदेश देने वाले के धन से खर्च करेगा, तो उत्तरदायी होगा। और यदि बिना रुकने की नीयत के कुछ दिन वहाँ रहा, तो हमारे विद्वानों ने कहा है कि यदि वह उतने ही दिन रहा जितने दिन वहाँ लोगों की रुकने की आदत (प्रथा) है, तो जिसकी ओर से हज किया है उसी के धन से खर्च होगा, क्योंकि जो खर्च उसने उन दिनों में किया वह उसी (हज) के कारण था। हाँ, यदि आदेश देने वाले से अनुमति ले ली हो, तो कोई हर्ज नहीं।

طرف سے مقرر کرے جو وہاں کے راستہ اور افعال سے واقف ہو اور آزاد اور عاقل اور بالغ ہو یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں ہے لکھا ہے۔ اگر کسی کی طرف سے عورت نے حج کیا یا غلام یا باندی نے اپنے مالک کی اجازت سے حج کیا تو جائز ہے اور مکروہ ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر کسی شخص کو دو شخصوں نے اپنی اپنی طرف سے حج کے واسطے مقرر کیا اور اس نے ان دونوں کی طرف سے ایک حج کا احرام باندھا پس یہ حج اس حج کرنے والے کے واسطے ہو گا اور ان دونوں میں سے کسی کی طرف سے نہ ہو گا اور جو خرچ ان سے کیا ہے اس کا ضامن ہو گا اور اس کے بعد وہ اس حج کو ان دونوں میں سے کسی ایک کی طرف سے نہیں کر سکتا اور برخلاف اس کے اگر کسی نے اپنے ماں باپ کی طرف سے حج کیا تو اس کو اختیار ہے کہ ان میں سے جس کی طرف سے چاہے اس حج کو مقرر کر دے اور اگر حج کرنے والے نے احرام میں دو شخصوں میں سے کسی کو معین نہیں کیا اور بلا معین کے حج ایک کی طرف سے کیا پس اگر اسی طرح کی نیت سے اس نے حج تمام کیا تو حج کرنے والوں کے حکم کی مخالفت کی اور اگر تمام ہونے سے پہلے ایک کو معین کیا تو امام ابو یوسف کا یہ قول ہے کہ اس صورت میں بھی وہ حج کرانے والے کے حکم کا مخالف ہے اور حج اس کی ذات کی طرف سے واقع ہو گا اور امام ابوحنیفہؒ اور امام محمدؒ کا یہ قول ہے کہ حج اس کی طرف سے واقع ہو گا جس کو معین کیا ہے اور برخلاف اس کے اگر احرام کی نیت کو مبہم کیا یعنی یہ نہ معین کیا کہ حج کا احرام باندھنا ہے یا عمرہ کا تو پھر اس کو اختیار ہے جس کو چاہے معین کر دے یہ شرح مجمع میں لکھا ہے جو صاحب مجمع کی تصنیف ہے اور اگر کسی نے احرام میں جس کی طرف سے حج کرتا ہے اس کا کچھ ذکر ہی نہ کیا نہ معین ذکر کیا نہ مبہم تو کافی میں لکھا ہے کہ اس مسئلہ میں مجتہدین

سے کوئی تصریح نہیں ہے اور چاہیے کہ اس صورت میں بالا جماع اس کا معین کرنا صحیح ہو اس لئے کہ حج کرنے والے کے حکم کی مخالفت نہیں یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر کوئی شخص کسی کو اپنی طرف سے جدا جدا حج یا عمرہ کا حکم کرے اور وہ شخص دونوں کو ملا کر قرآن کرے تو امام ابوحنیفہؒ کے قول کے بموجب وہ شخص اس کے حکم کا مخالف ہے خرچ کا ضامن ہو گا اور امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کے قول کے بموجب بطور استحسان وہ قرآن حکم کرنے والے کی طرف سے ادا ہو جائے گا اور یہ خلاف اس صورت میں ہے کہ جب وہ حکم کرنے والے کی طرف سے قران کرے اور اگر قرآن کے حج یا عمرہ میں سے کسی ایک میں کسی اور شخص کی طرف سے یا اپنی طرف سے نیت کی تو بلا خلاف وہ مخالف ہے اور خرچ کا ضامن ہوگا اور اگر کسی شخص نے کسی کو حج کا حکم کیا تھا اور اس نے اول عمرہ کیا پھر مکہ سے احرام باندھ کر حج کیا تو وہ سب کے قول کے بموجب مخالف ہے یہ محیط میں لکھا ہے خانیہ میں ہے کہ اس حج سے اس حج کرنے والے کا حج فرض بھی ادا نہ ہو گا یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے کسی کو عمرہ کا حکم کیا پھر اس نے اول عمرہ کیا پھر اپنی طرف سے حج کیا تو وہ حکم کرنے والے کا مخالف نہیں ہے اور اگر اول حج کیا پھر عمرہ کیا تو وہ سب کے قول کے بموجب مخالف ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر کسی کو ایک شخص نے حج کا حکم اور دوسرے نے عمرہ کا حکم کیا اور ان دونوں نے حج اور عمرہ کو جمع کرنے کا حکم نہیں کیا اور اس شخص نے حج اور عمرہ کو جمع کیا تو ان دونوں کا مال پھیرے گا اور اگر ان دونوں نے جمع کرنے کا حکم کیا تھا تو جائز ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے جس شخص کو کسی شخص نے حج کے واسطے مقرر کیا ہے وہ مکہ کو جانے اور آنے میں حکم کرنے والے کے مال سے خرچ کرے یہ سراجیہ میں لکھا ہے اور اگر کسی شخص کو حج کے واسطے اس طرح مقرر کیا کہ وہ حج ادا کر کے مکہ میں مقیم ہو تو جائز ہے اور افضل یہ ہے کہ حج کر کے لوٹے جس شخص کو حج کا حکم کیا

تھا اگر وہ حج سے فارغ ہو کر پندرہ دن یا زیادہ ٹھہرنے کی نیت کرے تو اپنے مال سے خرچ کرے اور اگر حکم کرنے والے کے مال میں سے خرچ کرے گا تو ضامن ہو گا اور اگر بغیر نیت اقامت کے وہاں چند روز تک مقیم رہا تو ہمارے اصحاب نے کہا ہے کہ اگر اتنے دنوں اقامت کی جتنے دنوں وہاں لوگوں کو اقامت کی عادت ہے تو جس کی طرف سے حج کیا ہے اس کے مال میں سے خرچ کیونکہ یہ خرچ جو اس نے ان ایام میں اٹھایا وہ اسی کی وجہ سے ہے ہاں اگر حکم کرنے والے سے اجازت حاصل کر لی ہو تو مضائقہ نہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) 103 Kitab-ul-Hajj (The Book of Hajj)

...he shall do so, and if he stays longer than that, he shall spend from his own wealth. This ruling was for earlier times; in our time, it is impossible for a person, or even a small group, to leave Makkah without a caravan. Therefore, as long as he is waiting for the caravan to depart, his expenses shall be covered from the wealth of the one who commissioned the Hajj. Similarly, for as long as he stays in Baghdad, his expenses shall also be from the wealth of the commissioner. The duration spent in traveling back and forth will depend on the caravan's movement. If someone intends to stay for fifteen days or more, his claim for expenses from the commissioner's wealth ceases. If he returns after that, will he again spend from the commissioner's wealth? Al-Quduri mentioned in the commentary of Mukhtasar al-Tahawi that according to Imam Muhammad, he shall again spend from the commissioner's wealth, and this is the apparent report. According to Imam Abu Yusuf, he no longer has the right to spend from the commissioner's wealth in this case. This ruling applies if he has not made a home in Makkah; if he did and then returned, the ruling without dispute is that his expenses are not from the commissioner's wealth, as stated in al-Bada'i. A person commissioned for Hajj who leaves before the Hajj days should spend from the commissioner's wealth until reaching Baghdad or Kufa, then spend from his own wealth for as long as he stays until the Hajj season begins. When he departs from there, he should spend from the deceased's wealth so that the condition of spending from the deceased's wealth for the journey is fulfilled; this is written in al-Muhit. If the person performing Hajj on behalf of another becomes so occupied with his own affairs that the Hajj is missed, he shall be liable for the funds. If he performs the Hajj in the following year using his own money on behalf of the deceased, it is permissible. If Hajj is missed due to a natural calamity, for example, falling from a camel, then Imam Muhammad's view is that he shall not be liable for the expenses incurred before that, and for the return journey, he must spend specifically from his own wealth; this is recorded in Siraj al-Wahaj. If a person commissioned for Hajj takes a different route and the cost is higher, but people also use that route for Hajj, he has the choice to do so; this is in al-Muhit al-Sarakhsi.

Chapter: 15 Regarding the Will (Wasiyyah) for Hajj

If Hajj was obligatory upon someone and he died before performing it without making a will, the ruling without dispute is that he will be considered a sinner. If an heir wishes to perform Hajj on his behalf, he may do so. Imam Abu Hanifa has mentioned, "I hope that, if Allah wills, that Hajj will be accepted on behalf of the

deceased." If someone dies after making a will for Hajj, the obligation is not dropped from his responsibility. When Hajj is performed on his behalf, in our view, it is permissible if all conditions for performing Hajj for another are met. Those conditions are: the one performing Hajj must intend it on behalf of the deceased, must spend all or most of it from the deceased's wealth, no other person should contribute funds as a favor, and he must go for Hajj riding, not on foot. The expenditure should be from one-third of his estate, whether he specified the one-third in the will (i.e., said "let Hajj be performed using one-third of my wealth") or did not specify it (e.g., simply willed "let Hajj be performed on my behalf"); this is stated in al-Bada'i. If the testator did not specify the place from where Hajj should be performed, then according to our scholars, it should be performed from his homeland...

1. Because in a will, more than one-third of the deceased's wealth is not permissible if heirs are present. Therefore, whether the one-third limit was specified or not, no more than that shall be spent from the estate for the will.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) 103 किताबुल हज

...करेगा और अगर इससे ज़्यादा इक़ामत (ठहराव) की तो अपने माल में से खर्च करेगा और ये हुक्म पहले ज़माने का था और हमारे ज़माने में एक शख्स को बल्कि छोटी जमात को भी बग़ैर क़ाफ़िले के मक्का से निकलना मुमकिन नहीं, पस जब तक क़ाफ़िले के निकलने का मुंतज़िर (प्रतीक्षा में) होगा तो खर्च उसका हज करने वाले के माल से होगा और इसी तरह जिस क़दर बग़दाद में मुक़ीम होगा उसका खर्च भी हज करने वाले के माल से होगा और आने-जाने में जो मुद्दत गुज़रेगी उसमें एतमाद (भरोसा) क़ाफ़िले के आने-जाने पर होगा और अगर किसी ने पन्द्रह दिन या ज़्यादा ठहरने की नियत की और खर्च उसका हुक्म करने वाले के माल से साक़ित (ख़त्म) हो गया, फिर उसके बाद लौटा तो अब फिर हुक्म करने वाले के माल में से खर्च करेगा या नहीं, तो कुदूरी ने मुख्तसरुल तहावी की शरह (व्याख्या) में ज़िक्र किया है कि इमाम मुहम्मद के क़ौल के मुताबिक फिर वो हुक्म करने वाले के माल से खर्च करेगा और ज़ाहिर रिवायत यही है और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक अब फिर उसको हुक्म करने वाले के माल में से खर्च करने का इख़्तियार नहीं है, ये हुक्म उस सूरत में है कि जब मक्का में घर न बना लिया हो और अगर मक्का में घर बना लिया फिर लौटा तो बिला ख़िलाफ़ ये हुक्म है कि उसका खर्च हुक्म करने वाले के माल में नहीं, ये बदाइअ में लिखा है। जिस शख्स को हज करने का हुक्म किया गया है अगर वो अयाम-ए-हज से पहले चला तो चाहिए कि बग़दाद या कूफ़ा पहुँचने तक हुक्म करने वाले के माल में से खर्च करे फिर हज के ज़माने तक जिस क़दर ठहरे उसमें अपने माल से खर्च करे फिर जब वहाँ से चले तो मय्यत के माल में से खर्च करे ताकि रास्ते में मय्यत के माल में से खर्च करना जो शर्त है वो अदा हो जाए ये मुहीत-ए-सुरख़ी में लिखा है और अगर ग़ैर की तरफ़ से हज करने वाला अपने कामों में ऐसा मसरूफ़ (व्यस्त) हुआ कि हज फ़ौत (छूट) हो गया तो माल का ज़ामिन होगा और अगर उसने मय्यत की तरफ़ से आने वाले साल में अपना माल खर्च करके हज किया तो जायज़ है और अगर किसी आसमानी आफ़त से हज फ़ौत हो गया मसलन ऊँट से गिर गया तो इमाम मुहम्मद का ये क़ौल है कि उससे पहले जो खर्च है उसका ज़ामिन न होगा और लौटने में वो खास अपने माल में से सर्फ़(खर्च) करे ये सिराजुल वहाज में लिखा है जिस शख्स को हज का हुक्म किया गया है अगर वो किसी दूसरे रास्ते को जाए और उसमें खर्च ज़्यादा हो तो अगर उस तरफ़ से भी हज करने वाले जाते हैं तो उसको इख़्तियार है ये मुहीत-ए-सरख़सी में है।

बाब: 15 हज की वसीयत के बयान में

जिस पर हज फ़र्ज़ हो तो अगर वो हज के अदा करने से पहले बग़ैर वसीयत के मर गया तो बिला ख़िलाफ़ ये हुक्म है कि गुनहगार होगा और अगर वारिस उसकी तरफ़ से हज करना चाहे तो हज कर सकता है और इमाम अबू हनीफ़ा ने ये ज़िक्र किया है कि मुझको उम्मीद है कि इंशा अल्लाह तआला वो हज उस मय्यत की तरफ़ से अदा हो जाएगा और अगर हज की वसीयत करके मरा तो हज उसके ज़िम्मे से साक़ित न होगा और जब उसकी तरफ़ से हज किया जाएगा तो हमारे नज़दीक अगर दूसरे की तरफ़ से हज करने की सब शर्तें जमा होंगी तो जायज़ है और वो शर्तें ये हैं कि हज करने वाला उसकी तरफ़ से हज की नियत करे और वसीयत करने वाले के माल में से कुल या अक्सर खर्च करे और कोई और ग़ैर शख्स बतौर-ए-एहसान अपनी तरफ़ से माल न दे और सवार होकर हज को जाए पियादा (पैदल) न जाए और उसके तिहाई (एक-तिहाई) माल में से सर्फ़ करे ख़्वाह उसने वसीयत में तिहाई की क़ैद लगाई हो यानी यूँ कहा हो कि मेरे तिहाई माल में से खर्च करके हज कराया जाए या कोई क़ैद न लगाई हो मसलन ये वसीयत की हो कि मेरी तरफ़ से हज कराया जाए ये बदाइअ में लिखा है और अगर वसीयत करने वाले ने कोई मकाम नहीं बयान किया जहाँ से हज कराया जाए तो हमारे उलेमा के नज़दीक उसके वतन से हज कराया जाए ये...

१ क्योंकि वसीयत में माल-ए-मय्यत से तिहाई से ज़ायद (ज़्यादा) इस सूरत में जायज़ नहीं है जबकि उसके वारिस मौजूद हों पस तिहाई की ख़्वाह क़ैद लगाई या न लगाई इससे ज़ायद वसीयत में से खर्च न किया जाएगा।

کرے گا اور اگر اس سے زیادہ اقامت کی تو اپنے مال میں سے خرچ کرے گا اور یہ حکم پہلے زمانہ کا تھا اور ہمارے زمانہ میں ایک شخص کو بلکہ چھوٹی جماعت کو بھی بغیر قافلہ کے مکہ سے نکلنا ممکن نہیں پس جب تک قافلہ کے نکلنے کا منتظر ہوگا تو خرچ اس کا حج کرنے والے کا مال سے ہوگا اور اسی طرح جس قدر بغداد میں مقیم ہوگا اس کا خرچ بھی حج کرنے والے کے مال سے ہوگا اور آنے جانے میں جو مدت گزرے گی اس میں اعتماد قافلہ کے آنے جانے پر ہوگا اور اگر کسی نے پندرہ دن یا زیادہ ٹھہرنے کی نیت کی اور خرچ اس کا حکم کرنے والے کے مال سے ساقط ہو گیا پھر اس کے بعد لوٹا تو اب پھر حکم کرنے والے کے مال میں سے خرچ کرے گا یا نہیں تو قدوری نے مختصر الطحاوی کی شرح میں ذکر کیا ہے کہ امام محمدؒ کے قول کے بموجب پھر وہ حکم کرنے والے کے مال سے خرچ کرے گا اور ظاہر روایت یہی ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اب پھر اس کو حکم کرنے والے کے مال میں سے خرچ کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ حکم اس صورت میں ہے کہ جب مکہ میں گھر نہ بنا لیا ہو اور اگر مکہ میں گھر بنا لیا پھر لوٹا تو بلا خلاف یہ حکم ہے کہ اس کا خرچ حکم کرنے والے کے مال میں نہیں یہ بدائع میں لکھا ہے۔

جس شخص کو حج کرنے کا حکم کیا گیا ہے اگر وہ ایام حج سے پہلے چلا تو چاہئے کہ بغداد یا کوفہ کے پہنچنے تک حکم کرنے والے کے مال میں سے خرچ کرے پھر حج کے زمانہ تک جس قدر ٹھہرے اس میں اپنے مال سے خرچ کرے پھر جب وہاں سے چلے تو میت کے مال میں سے خرچ کرے تاکہ راستہ میں میت کے مال میں سے خرچ کرنا جو شرط ہے وہ ادا ہو جائے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور اگر غیر کی طرف سے حج کرنے والا اپنے کاموں میں ایسا مشغول ہوا کہ حج فوت ہو گیا تو مال کا ضامن ہوگا اور اگر اس نے میت کی طرف سے سال آئندہ میں اپنا مال

خرچ کر کے حج کیا تو جائز ہے اور اگر کسی آسمانی آفت سے حج فوت ہو گیا مثلاً اونٹ سے گر گیا تو امام محمدؒ کا یہ قول ہے کہ اس سے پہلے جو خرچ ہے اس کا ضامن نہ ہوگا اور لوٹنے میں وہ خاص اپنے مال میں سے صرف کرے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے جس شخص کو حج کا حکم کیا گیا ہے اگر وہ کسی دوسرے راستہ کو جائے اور اس میں خرچ زیادہ ہو تو اگر اس طرف سے بھی حج کرنے والے جاتے ہیں تو اس کو اختیار ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

باب: ۱۵ حج کی وصیت کے بیان میں

جس پر حج فرض ہو تو اگر وہ حج کے ادا کرنے سے پہلے بغیر وصیت کے مر گیا تو بلا خلاف یہ حکم ہے کہ گنہگار ہوگا اور اگر وارث اس کی طرف سے حج کرنا چاہے تو حج کر سکتا ہے اور امام ابو حنیفہؒ نے یہ ذکر کیا ہے کہ مجھ کو امید ہے کہ انشاء اللہ تعالیٰ وہ حج اس میت کی طرف سے ادا ہو جائے گا اور اگر حج کی وصیت کر کے مرا تو حج اس کے ذمہ سے ساقط نہ ہوگا اور جب اس کی طرف سے حج کیا جائے گا تو ہمارے نزدیک اگر دوسرے کی طرف سے حج کرنے کی سب شرطیں جمع ہوں گی تو جائز ہے اور وہ شرطیں یہ ہیں کہ حج کرنے والا اس کی طرف سے حج کی نیت کرے اور وصیت کرنے والے کے مال میں سے کل یا اکثر خرچ کرے اور کوئی اور غیر شخص بطور احسان اپنی طرف سے مال نہ دے اور سوار ہو کر حج کو جائے پیادہ نہ جائے اور اس کے تہائی مال میں سے صرف کرے خواہ اس نے وصیت میں تہائی کی قید لگائی ہو یعنی یوں کہا ہو کہ میرے تہائی مال میں سے خرچ کر کے حج کرایا جائے یا کوئی قید نہ لگائی ہو مثلاً یہ وصیت کی ہو کہ میری طرف سے حج کرایا جائے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر وصیت کرنے والے نے کوئی مقام نہیں بیان کیا جہاں سے حج کرایا جائے تو ہمارے علما کے نزدیک اس کے وطن سے حج کرایا جائے یہ

۱ کیونکہ وصیت میں مال میت سے تہائی سے زائد اس صورت میں جائز نہیں ہے جبکہ اس کے وارث موجود ہوں پس تہائی کی خواہ قید لگائی یا نہ لگائی اس سے زائد وصیت میں سے خرچ نہ کیا جائے گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2, Page 104, Book of Hajj

The ruling applies when one-third of his estate is sufficient to perform Hajj from his homeland. If one-third of his estate is not sufficient to perform Hajj from his homeland, then the Hajj should be performed from a location from which the available funds are sufficient; this is recorded in 'Al-Muhit'. If he has no homeland, then the Hajj should be performed from the place where he died; this is recorded in 'Sharh al-Tahawi'. If he has multiple homelands, then without dispute, the ruling is that the Hajj should be performed from the homeland closest to Makkah, not from a distant homeland; this is recorded in 'Al-Tatarkhaniyya'.

If he stated in the will that Hajj should be performed from a certain place which was not his homeland, it should be performed from that place using one-third of his estate:

If he specified in his will that Hajj be performed from a particular place, and that place was not his homeland, then the Hajj should be performed from the specified location using one-third of his estate, whether that place is near to or far from Makkah. If, after the expenses of the person performing the Hajj for traveling to and from the destination, some funds remain from the deceased's estate, the performer must return them to the heirs; it is not permissible for him to take anything from it. This is recorded in 'Al-Bada'i'. If Hajj can be performed from the deceased's homeland using one-third of the estate, but the executor (wasi) arranges it from another place that is not his homeland, the executor shall be liable for that wealth, and that Hajj will be counted on behalf of the executor, and he must arrange another Hajj on behalf of the deceased. However, if the location from which the Hajj was performed is so close to the deceased's homeland that one could go there and return before nightfall, then in this case, the executor shall not be held liable. If Hajj was performed on behalf of the deceased from a certain location and funds remained from the one-third of the estate after expenses, and it became clear that with that amount Hajj could have been performed from a more distant place, then the executor shall be liable for the funds and should arrange for Hajj from a place where it is possible with that amount. However, if a very small amount remains, insufficient for food and clothing, there is no violation of the will, and the surplus wealth should be returned to the heirs; this is recorded in 'Al-Zahiriyya'. If a person left his home and went to a city closer to Makkah and died there, if he did not go for Hajj but for some other work, then according to the consensus of all jurists (fuqaha), Hajj shall be performed on his behalf from his homeland. If he went for Hajj and died on the way, having left a will

for Hajj to be performed on his behalf, then according to the opinion of Imam Abu Hanifa (RA), the same ruling applies. According to Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA), Hajj should be performed from the place he had reached; this is recorded in 'Al-Bada'i'.

It is stated in 'Zad' that the correct opinion is that of Imam Abu Hanifa (RA); this is recorded in 'Al-Mudmarat'. If someone set out for Hajj and stayed in a city on the way until the Hajj season passed and the next year arrived, and then he died there having left a will for Hajj, then according to the consensus of all jurists, Hajj should be performed from his homeland; this is recorded in 'Ghayat al-Suruji Sharh al-Hidaya'. If a person made a will for Hajj on his behalf, and the person who set out to perform Hajj on his behalf died on the way, Hajj should be performed from his home (place of residence) using the remaining one-third of the deceased's estate. This is the opinion of Imam Abu Hanifa (RA), recorded in 'Al-Tabyin'. This ruling applies when one-third of his estate is sufficient for Hajj from his home. If it is not sufficient, then by way of 'istihsan' (juridical preference), the ruling is that Hajj be performed on behalf of the deceased from the point he had reached; this is recorded in 'Nahr al-Faiq'. If a person made a will for Hajj on his behalf and the executor appointed someone for the Hajj, and the funds allocated for that Hajj were lost or stolen from the executor before or after the person set out on the journey, then according to Imam Abu Hanifa (RA), the Hajj should be performed from the one-third of the remaining estate of the deceased; this is recorded in 'Tatar Tashi' and 'Al-Tatarkhaniyya'. If a person willed for several Hajjs and his estate is sufficient for only one Hajj and not for another, then one Hajj...

फतावा आलमगिरी ..... जिल्द २, १०४, किताब अल-हज्ज

हुक्म उस समय है जब उसका तिहाई माल वतन से हज कराने के लिए पर्याप्त हो और यदि उसका तिहाई माल वतन से हज कराने के लिए पर्याप्त न हो तो उतनी राशि जहाँ से हज कराने के लिए पर्याप्त हो, वहाँ से हज कराया जाए, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि उसका कोई वतन न हो तो जहाँ वह मरा है वहीं से हज कराया जाए, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। और यदि उसके कई वतन हों तो बिना किसी विवाद के यह हुक्म है कि जो वतन मक्का के अधिक निकट हो, वहाँ से हज कराया जाए, दूर के वतन से हज न कराया जाए, यह 'तातारखानिआ' में लिखा है।

वसीयत में बयान किया कि फलां स्थान से हज कराया जाए जो कि उसका वतन नहीं था, तो उसके तिहाई माल में से वहीं से हज कराया जाए:

यदि उसने वसीयत में यह उल्लेख कर दिया कि अमुक स्थान से हज कराया जाए और वह उसका वतन नहीं था, तो उसके तिहाई माल में से वहीं से हज कराया जाए जिसका उसने उल्लेख किया है, चाहे वह स्थान मक्का से निकट हो या दूर। हज करने वाले के पास यदि मृतक के धन में से हज की यात्रा और वापसी के खर्च के बाद कुछ बच जाए, तो वह वारिसों को लौटा दे; उसके लिए उसमें से कुछ भी लेना जायज नहीं है, यह 'बदाइ' में लिखा है। और यदि मृतक के तिहाई माल में से उसके वतन से हज हो सकता है और वसीय (वसीयत लागू करने वाला) ने किसी और जगह से हज कराया जो उसका वतन नहीं है, तो वह उस धन का जामिन (जिम्मेदार) होगा और वह हज वसीय की ओर से माना जाएगा और उसे मृतक की ओर से दोबारा हज कराना होगा। लेकिन यदि वह स्थान जहाँ से हज कराया गया है, मृतक के वतन से इतना निकट हो कि रात होने से पहले वहाँ जाकर वापस आ सकें, तो ऐसी स्थिति में वसीय जामिन नहीं होगा। और यदि किसी स्थान से मृतक की ओर से हज कराया गया और वहाँ से हज कराने के खर्च के बाद उसके तिहाई माल में से कुछ बच रहा है और यह स्पष्ट हुआ कि उस राशि में उससे अधिक दूर से हज कराया जा सकता था, तो वसीय धन का जामिन होगा और जहाँ से उतनी राशि में हज संभव हो, वहाँ से हज करा दे। लेकिन यदि बहुत थोड़ा बचा जो भोजन और वस्त्र के लिए पर्याप्त न हो, तो वसीयत का उल्लंघन नहीं माना जाएगा और जो अतिरिक्त धन है वह वारिसों को लौटा दे, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि कोई व्यक्ति अपने घर से निकलकर किसी ऐसे शहर गया जो मक्का के अधिक निकट था और वहाँ मर गया, तो यदि वह हज के लिए नहीं गया था बल्कि किसी अन्य कार्य से गया था, तो सभी फकीहों (धर्मशास्त्रियों) के मत के अनुसार

उसकी ओर से हज उसके वतन से कराया जाएगा। और यदि वह हज के लिए गया था और रास्ते में मर गया और उसने वसीयत की थी कि मेरी ओर से हज कराया जाए, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) के मत के अनुसार भी यही हुक्म है। जबकि इमाम अबू यूसुफ (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) के अनुसार, जहाँ तक वह पहुँच चुका है वहाँ से हज कराया जाए, यह 'बदाइ' में लिखा है।

'ज़ाद' में है कि इमाम अबू हनीफा (रह.) का यह मत सही है, यह 'मुज़मरात' में लिखा है। और यदि कोई हज के लिए निकला और रास्ते में किसी शहर में ठहर गया यहाँ तक कि हज का मौसम बीत गया और दूसरा वर्ष आ गया, फिर वह वहाँ मर गया और उसने वसीयत की थी कि मेरी ओर से हज कराया जाए, तो सभी फकीहों के मत के अनुसार उसके वतन से हज करा देंगे, यह 'गायतुल सुरौजी शरह हिदाया' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने वसीयत की कि मेरी ओर से हज कराया जाए और जो व्यक्ति उसकी ओर से हज के लिए चला वह रास्ते में मर गया, तो मृतक के शेष माल के तिहाई हिस्से से उसके घर (मूल निवास) से हज कराया जाए। यह इमाम अबू हनीफा (रह.) का मत है, यह 'तब्बीन' में लिखा है। यह हुक्म उस समय है जब उसका तिहाई माल उसके घर से हज कराने के लिए पर्याप्त हो। और यदि पर्याप्त न हो, तो 'इस्तेहसानन' (वरीयता के आधार पर) यह हुक्म है कि जहाँ तक वह पहुँच चुका है, वहाँ से मृतक की ओर से हज कराया जाए, यह 'नहरुल फइक' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने अपनी ओर से हज की वसीयत की थी और वसीय ने उसकी ओर से किसी व्यक्ति को हज के लिए नियुक्त किया और जो खर्च उस हज के लिए निर्धारित किया था, वह उसके सफर पर निकलने से पहले या सफर के दौरान रास्ते में नष्ट हो गया या चोरी हो गया, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) का मत है कि मृतक के शेष माल के तिहाई हिस्से से हज कराया जाए, यह 'ततर ताशी' और 'तातारखानिआ' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने कई हजों की वसीयत की और उसका माल केवल एक हज के लिए पर्याप्त है, दूसरे के लिए नहीं, तो उसकी ओर से एक...

حکم اس وقت ہے جب اس کا تہائی مال وطن سے حج کرانے کو کافی ہو اور اگر اس کا تہائی مال وطن سے حج کرانے کو کافی نہ ہو تو اس قدر مال جہاں سے حج کرانے کو کافی ہو وہاں سے حج کرایا جائے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر اس کا کوئی وطن نہ ہو تو جہاں وہ مرا ہے وہاں سے حج کرایا جائے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر اس کے کئی وطن ہوں تو بلا خلاف یہ حکم ہے کہ جو وطن اس کا مکہ سے زیادہ قریب ہو وہاں سے حج کرایا جائے دور کے وطن سے حج نہ کرایا جائے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

وصیت میں بیان کیا کہ فلاں موضع سے حج کرایا جائے جو کہ اس کا وطن نہیں تھا تو اس کے تہائی مال میں سے وہیں سے حج کرایا جائے:

اگر اس نے وصیت میں بیان کر دیا کہ فلاں موضع سے حج کرایا جائے اور وہ اس کا وطن نہیں تھا تو اس کے تہائی مال میں سے وہیں سے حج کرایا جائے جہاں سے اس نے بیان کیا ہے خواہ وہ موضع مکہ سے قریب ہو یا بعید ہو حج کرنے والے کے پاس اگر میت کے مال میں سے حج کو جانے اور آنے کے صرف کے بعد کچھ بچ رہے تو وارثوں کو پھیر دے اس کو اس میں سے کچھ لینا جائز نہیں ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر میت کے تہائی مال میں سے اس کے وطن سے حج ہو سکتا ہے اور وصی نے کسی اور جگہ سے حج کرایا جو اس کا وطن نہیں ہے تو اس مال کا ضامن ہوگا اور وہ حج وصی کی طرف سے ہو گا اور میت کی طرف سے دوبارہ حج کرائے لیکن اگر وہ مقام جہاں سے حج کرایا ہے میت کے وطن سے اس قدر قریب ہو کہ رات سے پہلے وہاں جا کر واپس آ سکیں تو اس صورت میں وصی ضامن نہ ہو گا اور اگر کسی مقام سے میت کی

طرف سے حج کرایا اور وہاں سے حج کرانے کے صرف کے بعد اس کے تہائی مال میں سے کچھ بچ رہا اور یہ ظاہر ہوا کہ اس قدر مال میں اس سے زیادہ دور سے حج کرا سکتے تھے تو وصی مال کا ضامن ہوگا اور جہاں سے اتنے مال میں حج ہو سکتا ہے وہاں سے حج کرا دے لیکن اگر بہت تھوڑا بچا جو خوراک اور لباس کو کافی نہ ہو تو وصیت کی مخالفت نہ ہو گی اور جو مال فاضل ہے وہ وارثوں کو پھیر دے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر کوئی شخص اپنی دھن سے نکل کر کسی ایسے شہر کو گیا جو مکہ سے زیادہ قریب تھا اور وہاں مر گیا تو اگر وہ حج کے واسطے نہیں گیا تھا کسی اور کام سے گیا تھا تو سب فقہا کے قول کے بموجب اس کی طرف سے حج اس کے وطن سے کرایا جائے گا اور اگر حج کے واسطے گیا تھا اور راستہ میں مر گیا اور اس نے وصیت کی کہ میری طرف سے حج کرایا جائے تو بھی امام ابوحنیفہؒ کے قول کے بموجب یہی حکم ہے اور امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک جہاں تک وہ پہنچ چکا ہے وہاں سے حج کرایا جائے یہ بدائع میں لکھا ہے۔ زاد میں ہے کہ صحیح امام ابو حنیفہؒ کا قول ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے اور اگر کوئی حج کے واسطے نکلا اور راستہ میں کسی شہر میں ٹھہر گیا یہاں تک کہ حج کا موسم گزر گیا اور دوسرا سال آگیا پھر وہ وہاں مر گیا اور اس نے وصیت کی کہ میری طرف سے حج کرایا جائے تو سب فقہا کے قول کے بموجب اس کے وطن سے حج کرا دیں گے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے کسی شخص نے وصیت کی کہ میری طرف سے حج کرایا جائے اور جو شخص اس کی طرف سے حج کے واسطے چلا وہ راستہ میں مر گیا تو اس میت کا جو باقی مال ہے اس کے تہائی میں سے اس کے گھر سے حج کرایا جائے یہ قول امام ابو حنیفہؒ کا ہے یہ تبیین میں لکھا ہے یہ حکم اس وقت ہے کہ جب اس کا تہائی مال اس کے گھر سے حج کرنے کو کافی ہو اور اگر کافی نہ ہو تو استحساناً یہ حکم ہے کہ جہاں تک وہ پہنچ چکا ہے کسی وارث کو میت کی طرف سے حج کرایا جائے یہ نہرالفائق میں لکھا ہے کسی شخص نے اپنی طرف سے حج

کی وصیت کی تھی اور وصی نے اس کی طرف سے کسی شخص کو حج کے واسطے مقرر کیا اور جو خرچ اس حج کے لئے مقرر کیا تھا وہ اس کے سفر کو نکلنے سے پہلے یا سفر کو نکلنے کے بعد راستہ میں یا اس کو اپنے سے پہلے وصی کے پاس سے تلف ہو گیا یا چوری گیا تو امام ابو حنیفہؒ کا یہ قول ہے کہ میت کے باقی مال کی تہائی سے حج کرایا جائے یہ تتر تاشی اور تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر کسی شخص نے کئی حجوں کی وصیت کی اور مال اس کا صرف ایک حج کو کافی ہے دوسرے کو کافی نہیں تو اس کی طرف سے ایک

The Book of Hajj | 105 | Fatawa Alamgiri ..... Volume 2

Hajj will be performed [on behalf of the deceased], and any remainder will be returned to the heirs. This is stated in *Ghâyat al-Sarûjî Sharh al-Hidâyah*. If a person bequeathed that Hajj should be performed on his behalf from one-third of his estate, and the one-third amount is sufficient for multiple Hajj pilgrimages, then if he specified: "*Ahijjû ‘annî bi-thuluthi mâlî hajjatan wâhidatan*" (Perform a single Hajj for me from one-third of my wealth), or if he said "*hajjatan*" (a Hajj) without saying "*wâhidatan*" (one), then only one Hajj should be performed on his behalf. However, if he said: "*Ahijjû ‘annî thulutha mâlî*" (Perform Hajj for me from one-third of my wealth) and said nothing more, then as many Hajj pilgrimages as the one-third of his estate can afford should be performed. The executor (Wasi) has the discretion to either perform multiple Hajj pilgrimages on his behalf in a single year or to appoint one person each year for Hajj; the former option is superior.^1 If the executor performed multiple Hajj pilgrimages from one-third of the estate and a small amount remains that is insufficient for Hajj from the deceased's hometown, but is sufficient from the Miqat closest to Makkah, or from Makkah itself, or from any other nearby place, then the Hajj should be performed from there, and the remaining amount should not be returned to the heirs. This is recorded in *al-Muhît*.

If he bequeathed: "Let one Hajj be performed every year from one-third of my estate,"^2 then fundamentally this specific issue is not mentioned [in the core texts], but it is narrated from Imam Muhammad (RA) that it is similar to the second scenario. This is stated in *Ghâyat al-Sarûjî Sharh al-Hidâyah*. If the deceased had told the executor: "Give the money to whoever performs Hajj on my behalf," it is not permissible for the executor to perform the Hajj himself. However, if the deceased bequeathed: "Let Hajj be performed on my behalf," and said nothing further, then the executor has the discretion to perform the Hajj himself. If the executor is an heir to the deceased, or if he has given the money to the heirs for performing the Hajj, and all the heirs have given permission and are of legal age, it is permissible; otherwise, it is not. If he bequeathed: "Perform Hajj from my wealth," and an heir or another person performed Hajj voluntarily (*Tabarru*) on his behalf, it is not permissible [to claim from the estate]. If a person bequeathed: "Perform Hajj on my behalf," and an heir performed Hajj using his own money with the intention of being reimbursed from the deceased's estate, then it is permissible, and he has the right to take reimbursement from the deceased's wealth. The same rule applies to Zakat and Kaffarah (expiation). If a stranger did this, it is not permissible. If one bequeathed:

"Perform Hajj on my behalf," and the heir performed it using his own wealth without the intention of reimbursement, the Hajj is valid on behalf of the deceased for fulfilling the obligation. This is recorded in *Fatawa Qadi Khan*.

If the deceased bequeathed: "Whatever remains with the person performing Hajj on my behalf after his return belongs to him," then this bequest is valid, and it is lawful for the pilgrim to keep the surplus because of the bequest; this is the most correct (*Asah*) view. If the deceased bequeathed that Hajj be performed on his behalf for one hundred dirhams, it should be performed from wherever Hajj is possible for that amount. If one hundred dirhams cannot be spared from the one-third of his estate, then Hajj should be performed from wherever possible within the limits of the one-third, and the bequest will not become void. If the deceased specified one hundred dirhams in his bequest for Hajj, and one dirham or more was lost or destroyed, Hajj should be performed with the remaining amount, and the bequest will not be void. This is recorded in *Sharh al-Tahawi*. If the deceased bequeathed one thousand dirhams for a specific person, one thousand dirhams for the needy (*Masakin*), and bequeathed that the obligatory Hajj be performed on his behalf for one thousand dirhams, and the one-third...

---

1. Meaning, let multiple Hajj pilgrimages be performed in a single year because hastening in good deeds is better, and the sooner the deceased receives the spiritual reward, the more beneficial it is for them.
2. Meaning, perform one Hajj every year.

हज कराया जाएगा और जो बचेगा वह वारिसों को लौटा देंगे। यह 'गायत अल-सरूजी' शरह 'हिदाया' में लिखा है। अगर किसी व्यक्ति ने यह वसीयत की कि उसके तिहाई माल (one-third property) में से उसकी ओर से हज कराया जाए और उसके तिहाई माल में कई हज हो सकते हैं, तो अगर उसने यह कहा है कि "अहिज्जू अन्नी बि-थुलुथि माली हज्जतन वाहिदतन" (मेरे तिहाई माल में से एक हज करा दीजिये) या "हज्जतन" (एक हज) कहा और "वाहिदतन" (एक) नहीं कहा, तो उसकी ओर से एक ही हज करा दें। और अगर यूँ कहा कि "अहिज्जू अन्नी थुलुथ माली" (मेरे तिहाई माल में हज कराइए) और इससे अधिक कुछ न कहा, तो जितने के लिए उसका तिहाई माल पर्याप्त होगा उतने हज करा देंगे। और वसी (executor) को यह अधिकार है कि यदि वह चाहे तो उसकी ओर से एक ही साल में कई हज करा दे और यदि चाहे तो हर साल में एक बार एक व्यक्ति को हज के लिए नियत करे, और पहली सूरत अधिक उत्तम है।^१ फिर यदि वसी ने उसके तिहाई माल में से कई हज कराए और उसके तिहाई माल में से थोड़ा शेष रह गया जो उसके वतन (मूल स्थान) से हज कराने के लिए पर्याप्त नहीं है, और जो 'मीक़ात' मक्का से सबसे अधिक निकट है या स्वयं मक्का से या इसी प्रकार किसी निकट स्थान से हज कराने के लिए पर्याप्त है, तो वहीं से हज करा दे और शेष धन वारिसों को न लौटाए। यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर उसने यह वसीयत की कि "मेरे तिहाई माल में से हर साल एक हज कराया जाए"^२, तो मूल रूप से यह मसला उल्लेखित नहीं है, और इमाम मोहम्मद (रह.) से यह रिवायत है कि यह दूसरी सूरत के समान है। यह 'गायत अल-सरूजी' शरह 'हिदाया' में लिखा है। यदि मृतक ने वसी से यह कहा था कि "जो व्यक्ति मेरी ओर से हज करे उसे माल दीजिए", तो वसी के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह स्वयं उसकी ओर से हज करे। और यदि मृतक ने यह वसीयत की थी कि "मेरी ओर से हज किया जाए" और इससे अधिक कुछ नहीं कहा था, तो वसी को स्वयं हज करने का अधिकार है। फिर यदि वसी स्वयं मृतक का वारिस है या उसने वारिसों को हज कराने के लिए माल दे दिया है, तो यदि सभी वारिसों ने अनुमति दे दी और वे सभी वयस्क (बालिग) हैं तो जायज़ है, और यदि उन्होंने अनुमति नहीं दी तो जायज़ नहीं है। यदि उसने यह वसीयत की थी कि "मेरे माल में से हज कराया जाए" और वारिस या किसी अन्य व्यक्ति ने दान (तबर्रु) के तौर पर अपनी ओर से हज कराया तो जायज़ नहीं। और यदि किसी व्यक्ति ने वसीयत की थी कि "मेरी ओर से हज कराया जाए" और वारिस ने अपने माल से इस उद्देश्य से हज कराया कि वह मृतक के माल में से उसका हर्जाना (एवज़) ले लेगा, तो

जायज़ है और उसे अधिकार है कि मृतक के माल में से वापस ले ले। ज़कात और कफ़्फ़ारा का भी यही हुक्म है। और यदि किसी अजनबी ने ऐसा किया तो जायज़ नहीं। यदि किसी ने वसीयत की कि "मेरी ओर से हज कराया जाए", फिर वारिस ने अपने माल से हज कराया और यह नीयत (इरादा) नहीं की कि मृतक के माल में से हर्जाना लेगा, तो मृतक की ओर से फर्ज़ हज के लिए जायज़ है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

अगर मृतक ने यह वसीयत की कि "उसकी ओर से हज करने वाले के पास लौटने के बाद जो कुछ मृतक का माल शेष रहे वह उसी का है", तो यह वसीयत जायज़ है और हज करने वाले को वह अतिरिक्त माल वसीयत के कारण लेना हलाल है, यही सबसे सही (असह) बात है। अगर मृतक ने यह वसीयत की कि "सौ दिरहम में उसकी ओर से हज कराया जाए", तो जहाँ से सौ दिरहम में हज हो सकता है वहाँ से हज कराया जाए। और यदि उसके माल के तिहाई भाग में सौ दिरहम नहीं निकलते, तो उसके तिहाई माल से जहाँ से भी हज हो सकता है वहाँ से हज कराया जाए और वसीयत बातिल (अमान्य) न होगी। और यदि मृतक ने वसीयत में सौ दिरहम निश्चित कर दिए कि "इनसे हज कराया जाए" और उनमें से एक दिरहम या कुछ अधिक नष्ट हो गया, तो जो शेष है उससे हज कराया जाए और वसीयत बातिल न होगी। यह 'शरह तहावी' में लिखा है। और यदि मृतक ने एक हज़ार दिरहम की एक व्यक्ति के लिए और एक हज़ार दिरहम की गरीबों (मसकीन) के लिए वसीयत की, और यह वसीयत की कि "मेरी ओर से एक हज़ार दिरहम में फर्ज़ हज कराया जाए" और उसका तिहाई...

---

1. यानी एक ही साल में कई हज करा दे क्योंकि नेक काम में जल्दी करना बेहतर है और मृतक को जितनी जल्दी सवाब (पुण्य) पहुँचे वह उसके हक में लाभदायक है।
2. यानी हर साल एक हज कराए।

حج کرایا جائے گا اور جو بچے گا وہ وارثوں کو پھیر دیں گے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اگر کسی شخص نے یہ وصیت کی کہ اس کے تہائی مال میں سے اس کی طرف سے حج کرایا جائے اور اس کے تہائی مال میں کئی حج ہو سکتے ہیں پس اگر اس نے یہ کہا ہے کہ احجوا عنی بثلث مالی حجۃ واحدۃ یعنی میرے تہائی مال میں سے ایک حج کرا دیجئے یا حجۃ کہا اور واحدۃ نہ کہا تو اس کی طرف سے ایک ہی حج کرا دیں اور اگر یوں کہا کہ احجوا عنی ثلث مالی یعنی میرے تہائی مال میں حج کرائیے اور اس سے اور کچھ زیادہ نہ کہا تو جس قدر کو اس کا تہائی مال کافی ہوگا اس قدر حج کرا دیں گے اور وصی کو یہ اختیار ہے کہ اگر چاہے تو اس کی طرف سے ایک سال میں کئی حج کرا دے اور اگر چاہے تو ہر سال میں ایک بار ایک شخص کو حج کے واسطے معین کرے اور پہلی صورت افضل ہے۱۸ پس اگر وصی نے اس کے تہائی مال میں سے کئی حج کرائے اور اس کے تہائی مال میں سے تھوڑا باقی رہ گیا جو اس کے وطن سے حج کرانے کو کافی نہیں ہے اور جو میقات سب سے زیادہ مکہ سے قریب ہے یا خاص مکہ سے یا اور اسی طرح کسی قریب جگہ سے حج کرانے کو کافی ہے تو وہیں سے حج کرا دے اور باقی وارثوں کو نہ پھیرے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر اس نے یہ وصیت کی کہ میرے تہائی مال میں سے ہر سال ایک حج کرایا جائے۲۸ تو اصل میں یہ مسئلہ مذکور نہیں اور امام محمدؒ سے یہ روایت ہے کہ یہ دوسری صورت کے مانند ہے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اگر میت نے وصی سے یہ کہا تھا کہ جو شخص میری طرف سے حج کرے اس کو مال دیجئے تو وصی کو یہ جائز نہیں ہے کہ خود اس کی طرف سے حج کرے اور اگر میت نے یہ وصیت کی تھی کہ میری طرف سے حج کیا جائے اور اس سے زیادہ

اور کچھ نہیں کہا تھا تو وصی کو خود حج کرنے کا اختیار ہے پس اگر وصی خود میت کا وارث ہے یا اس نے وارثوں کو حج کرانے کے واسطے مال دے دیا ہے پس اگر سب وارثوں نے اجازت دے دی اور وہ سب بالغ ہیں تو جائز ہے اور اگر انہوں نے اجازت نہ دی تو جائز نہیں اگر اس نے یہ وصیت کی تھی کہ میرے مال میں سے حج کرایا جائے اور وارث یا کسی اور شخص نے بطور تبرع اپنی طرف سے حج کرایا تو جائز نہیں اور اگر کسی شخص نے وصیت کی تھی کہ میری طرف سے حج کرایا جائے پس اگر وارث نے اپنے مال سے اس غرض سے حج کرایا کہ میت کے مال سے اس کے عوض میں پھیر لے گا تو جائز ہے اور اس کو اختیار ہے کہ میت کے مال میں سے پھیر لے زکوٰۃ اور کفارہ کا بھی یہی حکم ہے اور اگر کسی اجنبی نے ایسا کیا تو جائز نہیں اگر کسی نے وصیت کی کہ میری طرف سے حج کرایا جائے پس وارث نے اپنے مال سے حج کرایا اور یہ نیت نہ کی کہ میت کے مال میں سے پھیر لے گا تو میت کے واسطے حج فرض سے جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر میت نے یہ وصیت کی کہ اس کی طرف سے حج کرنے والے کے پاس لوٹنے کے بعد جو کچھ مال میت کا بچ رہے وہ اسی کا ہے تو یہ وصیت جائز ہے اور حج کرنے والے کو وہ فاضل مال وصیت کے سبب سے لینا حلال ہے یہی اصح ہے اگر میت نے یہ وصیت کی کہ سو درہم میں اس کی طرف سے حج کرایا جائے پس جہاں سے سو درہم میں حج ہو سکتا ہے وہاں سے حج کرایا جائے اور اگر اس کے مال کی تہائی میں سو درہم نہیں نکلتے تو اس کے تہائی مال سے جہاں سے حج ہو سکتا ہے وہاں سے حج کرایا جائے اور وصیت باطل نہ ہو گی اور اگر میت نے وصیت میں سو درہم معین کر دیئے کہ ان سے حج کرایا جائے اور ان میں سے ایک درہم یا کچھ زیادہ تلف ہو گیا تو جو باقی ہے اس سے حج کرایا جائے اور وصیت باطل نہ ہو گی اور یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر میت نے ہزار درہم کی ایک شخص کے واسطے اور ہزار درہم کی مساکین کے

واسطے وصیت کی اور یہ وصیت کی کہ میری طرف سے ہزار درہم میں حج فرض کرایا جائے اور اس کا تہائی

۱۔ یعنی ایک ہی سال میں کئی حج کرا دے کیونکہ کارِ خیر میں تعجیل بہتر ہے اور میت کو جس قدر جلد ثواب پہنچے وہ اس کے حق میں مفید ہے۔ ۲۔ یعنی ہر سال ایک حج کرائے۔

(Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2) (106) (Kitab al-Hajj)

If the wealth amounts to two thousand dirhams, one-third of the deceased's estate will be divided into three parts. If there is a shortage in the Hajj expenses, it will be taken from the share of the poor (Masakeen). If any surplus remains, it will be given to the poor. If someone specified one thousand dirhams in their will for performing Hajj, which are not currently in circulation, the executor (Wasi) has the authority to substitute them with dirhams that are prevalent in Hajj, or if they wish, they may give dinars equivalent to their value. If the executor ordered someone to perform Hajj on behalf of the deceased this year and provided the expenses, but the person did not perform Hajj that year and the year passed, but they performed Hajj in the following year, it is valid and the executor shall not be liable for the maintenance expenses, as recorded in Muhit al-Sarkhasi. If the person performing Hajj on behalf of the deceased dies after the stay at Arafat (Wuquf-e-Arafat), the Hajj is considered valid on behalf of the deceased. If they do not die and return before the Tawaf al-Ziyarah, marital relations are forbidden for that person; they must go to Mecca at their own expense without Ihram and complete what remains, as written in Zakhira. If the person performing Hajj on behalf of the deceased invalidates (fasid) the Hajj by having intercourse before the Wuquf, they must return whatever wealth remains with them and shall be liable for what was spent on the way. They shall perform Hajj and Umrah the following year from their own wealth. If intercourse occurs after the Wuquf, the Hajj is not invalidated and they will not be liable for the expenses, but a sacrifice (Qurbani) from their own wealth becomes mandatory upon them, as written in Siraj al-Wahaj. If someone willed that a specific person perform Hajj on my behalf and that person died, it is narrated from Imam Muhammad that someone else may perform Hajj on their behalf. However, if the will specified that no one other than that specific person should perform Hajj, then no one else shall perform Hajj. If the person ordered to perform Hajj fell ill on the way and appointed someone else to perform Hajj on behalf of the deceased, it is not valid unless the person who gave the order had granted them permission. The executor should give permission to whomever they appoint for the deceased's Hajj that if they fall ill, they may have someone else perform the Hajj, as written in 'Fazl al-Hajj an al-Ghair' of Siraj al-Wahaj. If the person performing Hajj on behalf of the deceased fell ill and spent all the money, it is not obligatory upon the executor to send more money for their return. If the executor had told the Hajj performer, "If the money runs out, take a loan on my behalf, and the repayment of that loan is my responsibility," then it is

valid, as written in Muhit. If the performer donned the Ihram at the Miqat or after it and the wealth was lost, then they fulfilled the Hajj rituals using their own funds and returned to their family, they cannot claim those expenses from the executor unless a Qazi (judge) orders it, as written in Ghaya al-Sarji Sharah al-Hidaya.

If the executor gave dirhams to a person to perform Hajj on behalf of the deceased and then intended to take that wealth back, they can take it back as long as the person has not donned the Ihram:

If the Hajj wealth was lost in Mecca or near it, or nothing remained of it, and the Hajj performer spent from their own wealth, they have the right to claim that amount from the deceased's estate, as written in Tatarkhania. Regarding the person ordered to perform Hajj, if they hired a servant for their service, if people of their status usually do their own work, they shall pay the servant's wages from their own wealth. But if people of their status do not do their own work, they shall pay from the deceased's estate. The one ordered to perform Hajj should enter the Hamam (bathhouse) and give fees etc. to the guardians there as other Hajj pilgrims do. If the executor gave money to someone for Hajj and then intended to take it back, they may do so before the Ihram is donned. The same rule applies to other matters necessary for the person in Ihram.

यदि धन दो हजार दिरहम है, तो मृतक की संपत्ति के एक तिहाई को तीन भागों में विभाजित किया जाएगा। यदि हज के खर्च में कोई कमी होती है, तो उसे गरीबों के हिस्से से पूरा किया जाएगा। यदि कुछ शेष बचता है, तो वह गरीबों को दिया जाएगा। यदि किसी ने अपनी वसीयत में हज कराने के लिए एक हजार दिरहम निर्दिष्ट किए हैं जो वर्तमान में चलन में नहीं हैं, तो वसीयत के निष्पादक (वसी) को अधिकार है कि वह उन्हें उन दिरहमों से बदल ले जो हज में प्रचलित हैं, या यदि वह चाहे तो उनके मूल्य के बराबर दीनार दे सकता है। यदि निष्पादक ने किसी को इस वर्ष मृतक की ओर से हज करने का आदेश दिया और उसे खर्च दिया, लेकिन उसने उस वर्ष हज नहीं किया और साल बीत गया और उसने अगले वर्ष हज किया, तो यह वैध है और निष्पादक खर्चों के लिए उत्तरदायी नहीं होगा, जैसा कि मुहीत अल-सरख्सी में लिखा है। यदि मृतक की ओर से हज करने वाला व्यक्ति अराफात के ठहरने (वुकूफ़-ए-अरफ़ा) के बाद मर जाता है, तो मृतक की ओर से हज वैध माना जाएगा। यदि वह नहीं मरता है और तवाफ़-ए-ज़ियारत से पहले लौट आता है, तो उस व्यक्ति के लिए (अपनी पत्नी के साथ) संबंध वर्जित हैं; उसे अपने खर्च पर बिना एहराम के मक्का जाना चाहिए और जो कुछ शेष रह गया है उसे पूरा करना चाहिए, जैसा कि ज़खीरा में लिखा है। यदि मृतक की ओर से हज करने वाले व्यक्ति ने वुकूफ़ से पहले संभोग करके हज को अमान्य (फ़ासिद) कर दिया है, तो उसके पास जो भी शेष धन है उसे वह वापस कर दे और जो रास्ते में खर्च हो चुका है उसका वह उत्तरदायी होगा। वह अगले वर्ष अपने स्वयं के धन से हज और उमराह करेगा। यदि वुकूफ़ के बाद संभोग किया जाता है, तो हज अमान्य नहीं होगा और वह खर्च के लिए उत्तरदायी नहीं होगा, लेकिन उसे अपने स्वयं के धन से कुर्बानी (बलिदान) देनी होगी, जैसा कि सिराज अल-वहाज में लिखा है। यदि किसी ने वसीयत की कि अमुक व्यक्ति मेरी ओर से हज करे और वह व्यक्ति मर गया, तो इमाम मुहम्मद से यह उल्लेख है कि कोई अन्य व्यक्ति उसकी ओर से हज कर सकता है। लेकिन यदि वसीयत में यह विशेष रूप से कहा गया था कि उस विशिष्ट व्यक्ति के अलावा कोई और हज न करे, तो कोई और हज नहीं करेगा। यदि वह व्यक्ति जिसे हज का आदेश दिया गया था, रास्ते में बीमार हो गया और उसने मृतक की ओर से हज करने के लिए किसी अन्य व्यक्ति को नियुक्त किया, तो यह वैध नहीं है, जब तक कि आदेश देने वाले ने उसे इसकी अनुमति न दी हो। वसीयत के निष्पादक को चाहिए कि वह जिस किसी को मृतक की ओर से हज के लिए नियुक्त करे, उसे यह अनुमति भी दे दे कि यदि वह बीमार हो जाए तो किसी और से हज करा ले, जैसा कि सिराज अल-वहाज की 'फजल

अल-हज्ज अन अल-गैर' में लिखा है। यदि मृतक की ओर से हज करने वाला व्यक्ति बीमार हो गया और सारा पैसा खर्च कर दिया, तो निष्पादक के लिए यह अनिवार्य नहीं है कि वह उसकी वापसी के लिए और पैसा भेजे। यदि निष्पादक ने हज करने वाले से कहा था कि "यदि पैसा खत्म हो जाए तो मेरी ओर से ऋण ले लें, उस ऋण का भुगतान करना मेरी जिम्मेदारी है", तो यह वैध है, जैसा कि मुहीत में लिखा है। यदि हज करने वाले ने मीक़ात से या उसके बाद एहराम बांधा और धन नष्ट हो गया, फिर उसने अपने खर्च पर हज के अनुष्ठान पूरे किए और अपने परिवार के पास लौट आया, तो वह निष्पादक से उस खर्च का दावा नहीं कर सकता, जब तक कि काजी (न्यायाधीश) ऐसा आदेश न दे, जैसा कि गया अल-सरजी शराह अल-हिदाया में लिखा है।

यदि वसीयत के निष्पादक ने किसी व्यक्ति को मृतक की ओर से हज करने के लिए दिरहम दिए और फिर उसने वह धन वापस लेने का इरादा किया, तो जब तक उस व्यक्ति ने एहराम नहीं बांधा है, वह धन वापस ले सकता है:

यदि हज का धन मक्का में या उसके पास नष्ट हो गया या उसमें से कुछ शेष नहीं रहा, और हज करने वाले ने अपने स्वयं के धन से खर्च किया, तो उसे मृतक की संपत्ति से वह राशि वापस लेने का अधिकार है, जैसा कि तातारखनिया में लिखा है। जिस व्यक्ति को हज का आदेश दिया गया था, यदि उसने अपनी सेवा के लिए कोई सेवक नियुक्त किया है, तो यदि उसके स्तर के लोग अपना काम स्वयं कर लेते हैं, तो वह सेवक का वेतन अपने धन से देगा। और यदि उसके स्तर के लोग अपना काम स्वयं नहीं करते हैं, तो वह मृतक की संपत्ति से देगा। जिसे हज का आदेश दिया गया है, उसे हमाम (स्नानघर) में जाना चाहिए और वहां के संरक्षकों को शुल्क आदि देना चाहिए जैसे अन्य हज यात्री करते हैं। यदि निष्पादक ने किसी को हज के लिए धन दिया और फिर उसे वापस लेने का इरादा किया, तो वह एहराम बांधने से पहले ऐसा कर सकता है। एहराम बांधने वाले व्यक्ति के लिए आवश्यक अन्य मामलों में भी यही नियम लागू होगा।

مال دو ہزار درہم ہوتے ہیں تو اس کے تہائی مال کے تین حصہ کر کے ان تینوں پر تقسیم کریں گے اور اگر حج کے خرچ میں کچھ کمی ہو گی تو مساکین کے حصہ میں سے لیں گے اور اگر کچھ بچ رہے گا تو وہ مساکین کو دیں گے اور اگر کسی نے وصیت میں حج کرانے کے لئے ہزار درہم معین کر دئیے جو حج مروج نہیں ہیں تو وصی کو اختیار ہے کہ ان کے عوض میں وہ درہم بدل لے جو حج میں مروج ہوں اور اگر چاہے تو ان کی قیمت میں دینار دے دے اور اگر وصی نے کسی کو یہ حکم کیا کہ میت کی طرف سے اس سال میں حج کرے اور اس کو خرچ دے دیا اور اس نے حج نہ کیا اور وہ سال گزر گیا اور سال آئندہ میں حج کیا تو جائز ہے اور نفقہ کا وہ ضامن نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے میت کی طرف سے حج کرنے والا اگر وقوفِ عرفہ کے بعد مر گیا تو میت کی طرف سے حج جائز ہو گیا اور اگر نہ مرا اور طوافِ زیارت سے پہلے لوٹ آیا تو اس شخص کو عورت حرام ہے اس کو چاہئے کہ بغیر احرام اپنے خرچ سے مکہ کو جائے اور جو کچھ باقی رہ گیا ہے اس کو قضا کرے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر میت کی طرف سے حج کرنے والے نے وقوف سے پہلے جماع کر کے حج کو فاسد کر دیا تو جو کچھ اس کے پاس مال باقی ہے اس کو پھیر دے اور جو کچھ راستہ میں خرچ ہو چکا ہے اس کا ضامن ہو گا اور وہ آئندہ سال میں اپنے مال سے حج اور عمرہ کرے اور اگر وقوف کے بعد مجامعت کی تو حج فاسد نہ ہو گا اور خرچ کا ضامن نہ ہو گا اور اس کے اوپر اپنے مال میں سے قربانی واجب ہوگی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ کسی نے یہ وصیت کی کہ فلاں شخص میری طرف سے حج کرے اور وہ مر گیا تو امام محمدؒ سے یہ روایت ہے کہ کوئی اور شخص اس کی طرف سے حج کرے لیکن اگر یوں وصیت کی تھی کہ فلاں شخص کے سوا اور کوئی حج نہ کرے تو اور کوئی حج نہ کرے اگر وہ

شخص جس کو حج کا حکم کیا گیا تھا راستہ میں بیمار ہو گیا اور میت کی طرف سے حج کرنے کے واسطے کسی اور شخص کو معین کیا تو یہ جائز نہیں لیکن اگر حکم کرنے والے نے اس کو یہ اجازت دی تھی تو جائز ہے اور وصی کو چاہئے کہ جس کو میت کی طرف سے حج کرنے کے واسطے مقرر کرے اس کو یہ اجازت دے دے کہ اگر بیمار ہو جائے تو کسی اور سے حج کرائے یہ سراج الوہاج کی فضل الحج عن الغیر میں لکھا ہے میت کی طرف سے حج کرنے والا اگر بیمار ہو گیا اور کل مال خرچ کر دیا تو وصی پر یہ واجب نہیں ہے کہ اس کے لوٹنے کے واسطے اور مال بھیجے اگر وصی نے حج کرنے والے سے یہ کہہ دیا تھا کہ اگر مال تمام ہو جائے تو میری طرف سے قرض لے لیجئے اس قرض کا ادا کرنا میرے ذمہ ہے تو یہ جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر میت کی طرف سے حج کرنے والے نے میقات سے یا اس کے بعد سے احرام باندھا اور مال ضائع ہو گیا پھر اپنے پاس سے خرچ کر کے حج کے ارکان ادا کئے اور لوٹ کر اپنے اہل و عیال میں آیا تو وصی سے وہ خرچ نہ لے گا لیکن اگر قاضی حکم کرے گا تو لے گا یہ غایۃ السرجی شرح میں ہدایہ میں لکھا ہے۔

وصی نے اگر کسی شخص کو درہم دئیے کہ میت کی طرف سے حج کرے پھر اس نے ارادہ کیا کہ وہ مال پھیر لے تو جب تک اس نے احرام نہیں باندھا ہے وہ مال پھیر سکتا ہے:

اگر حج کا مال مکہ میں یا اس کے قریب ضائع ہو گیا یا اس میں سے کچھ باقی نہ رہا اور حج کرنے والے نے اپنے مال میں سے صرف کیا تو میت کے مال میں سے وہ دام لے لینے کا اس کو اختیار ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے جس شخص کو حج کا حکم کیا گیا تھا اگر اس نے کوئی خادم اپنی خدمت کے لئے اجرت پر مقرر کیا تو اگر اس کے مثل کے شخص اپنا کام خود کر لیتے ہیں تو اس کی اجرت اپنے مال میں سے دے گا اور اگر اس کے مثل کے لوگ اپنا کام خود نہیں کرتے تو میت کے مال میں سے دے گا اور جس شخص کو حج کا حکم کیا گیا ہے اس کو چاہئے کہ حمام

میں داخل ہو اور وہاں کے محافظوں کو اجرت وغیرہ دے جس طرح حج کے جانے والے کرتے ہیں وصی نے اگر کسی شخص کو درہم دئیے کہ میت کی طرف سے حج کرے پھر اس نے ارادہ کیا کہ وہ مال پھیر لے تو جب تک اس نے احرام نہیں باندھا اسی کے مثل دوسرے امور ہیں جن کی ضرورت محرم کو پڑتی ہے پس ان میں بھی یہی حکم ہوگا۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume ② | 107 | Kitab al-Hajj (The Book of Pilgrimage)

...he can return that wealth. So, when the wealth has been retrieved from him and the person asks for expenses to return to his homeland, it will be considered: if any breach of trust (dishonesty) was evident on his part and the wealth was returned for that reason, then he must spend specifically from his own wealth. If the wealth was returned due to his weak judgment or ignorance of the rules of Hajj, then the expenses shall be paid from the deceased's estate. If no breach of trust was evident and there was no fault of any kind, then the expenses shall be from the executor's (Wasi) wealth; this is recorded in *Al-Muhit*. If the person performing Hajj on behalf of the deceased performs Umrah on his own behalf after completing the Hajj, he will not be entitled to expenses (from the deceased's estate); as long as he is occupied with Umrah, he shall spend from his own pocket, and once free from Umrah, he shall spend from the deceased's estate; this is recorded in *Ghayat al-Saruji* and *Al-Hidayah*.

Chapter: (16) Regarding the 'Hadi' (Sacrificial Animal) This chapter contains descriptions of several matters: **{1}: First ☆ Recognition of the Hadi** The 'Hadi' refers to the lawful animals that are taken as an offering to the Haram (Mecca); this is written in *Tabyin*. They become 'Hadi' at the time when they are explicitly designated as such, or through indication or intention, or by way of 'Istihsan' (juristic preference) by driving a 'Badanah' (large animal) towards Mecca, even if an explicit intention was not made; this is written in *Bahr al-Ra'iq*. There are three types of Hadi: camel, cow/bull, and sheep/goat; this is written in *Al-Hidayah*. According to us, the camel is the most superior, followed by the cow/bull, and then the sheep/goat; this is written in *Fath al-Qadir*. 'Badanah' specifically refers to camels and cattle; this is written in *Muhit Sarakhsi*.

{2}: Second ☆ What is permissible in Hadi and what is not? In Hadi, the same things are permissible as are permissible in 'Qurbani' (regular sacrifice). A goat is permissible for everything except in two instances: a person who performed *Tawaf al-Ziyarah* in a state of *Janabat* (major ritual impurity), and one who had sexual intercourse after the *Wuquf* (standing at Arafat); for such persons, the sacrifice of a goat as Hadi is not permissible; this is in *Al-Hidayah*.

{3}: Third ☆ What is Sunnah in Hadi and what is Makruh (disliked)? Putting a 'Pinda' (a collar or garland to mark the animal) on the Hadi is Sunnah; this is written in *Muhit Sarakhsi*. One should put collars on the Hadi for *Nafl* (voluntary), *Mut'ah* (Tamattu'), and *Qiran* Hajj. Similarly, put collars on the Hadi that has been made

obligatory upon oneself through a vow (*Nazr*). For Hadi that became obligatory due to being prevented (*Ihsar*) or due to a sin, do not put a collar; however, if a collar is put on the Hadi for prevention or sins, it is permissible and there is no harm in it; this is written in *Siraj al-Wahhaj*. Putting a collar on a goat is not Sunnah according to us; this is written in *Al-Hidayah*.

वह माल वापस ले सकता है। अतः जब उसने वह माल वापस ले लिया और उस व्यक्ति ने अपने वतन लौटने का खर्च मांगा, तो इस बात पर विचार करेंगे कि यदि उससे कोई खयानत (बेईमानी) ज़ाहिर हुई थी और इस कारण माल वापस लिया गया, तो वह विशेष रूप से अपने स्वयं के धन से खर्च करे। और यदि उसकी राय कमज़ोर होने या हज के नियमों से अनभिज्ञ होने के कारण माल वापस लिया गया, तो खर्च मृतक के धन से होगा। और यदि न कोई खयानत ज़ाहिर हुई और न ही किसी प्रकार का दोष था, तो खर्च वसी (कार्यकारी) के धन से होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि मृतक की ओर से हज करने वाले ने हज से फारिग (मुक्त) होने के बाद अपनी ओर से उमरा किया, तो वह (मृतक का धन) खर्च का ज़िम्मेदार न होगा; जब तक वह उमरा में व्यस्त है, वह अपने पास से खर्च करेगा और जब उमरा से फारिग हो जाएगा, तो मृतक के माल से खर्च करेगा, यह 'ग़ायत-उस-सरूजी' और 'हिदाया' में लिखा है।

अध्याय: (16) हदी के विवरण में इस अध्याय में कई बातों का वर्णन है: **{1} : प्रथम ☆ हदी की पहचान** हदी वह चीज़ है जो हलाल जानवर हरम (मक्का) को भेंट (हदिया) के रूप में ले जाए जाते हैं, यह 'तबीन' में लिखा है। वे हदी उसी समय बनते हैं जब उन्हें स्पष्ट रूप से हदी नियुक्त किया जाए, या यह संकेत अथवा नीयत (इरादे) से होता है, या 'इस्तेहसान' के तौर पर मक्का की ओर 'बदना' (बड़ा जानवर) को हांक कर ले चलने से होता है, भले ही नीयत न की हो, यह 'बहर-उर-रईक' में लिखा है। हदी तीन प्रकार की होती है: ऊंट, गाय/बैल, और भेड़/बकरी, यह 'हिदाया' में लिखा है। हमारे अनुसार सबसे उत्तम ऊंट है, फिर गाय/बैल, फिर भेड़/बकरी, यह 'फतह-उल-क़दीर' में लिखा है। 'बदना' विशेष रूप से ऊंट और गाय-बैल को कहा जाता है, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है।

{2} : द्वितीय ☆ हदी में क्या चीज़ जायज़ है और क्या चीज़ जायज़ नहीं? हदी में वही चीज़ें जायज़ हैं जो कुर्बानी में जायज़ हैं। बकरी हर चीज़ के लिए जायज़ है सिवाय दो स्थितियों के जिस व्यक्ति ने 'तवाफ़-ए-ज़ियारत' जनाबत (अपवित्रता) की स्थिति में किया हो, और जिसने 'वुकूफ़' (अराफात में ठहरने) के बाद संभोग किया हो, उसके लिए बकरी की हदी जायज़ नहीं है, यह 'हिदाया' में है।

{3} : तृतीय ☆ हदी में क्या चीज़ सुन्नत है और क्या चीज़ मकरूह है? हदी को 'पिंड' (गले में हार या पट्टा) डालना सुन्नत है, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। नफ़्ल, मुतअ (हज-ए-तमत्तु) और क़िरान की हदी के लिए पिंड डालें। इसी प्रकार जो हदी मन्नत (नज़्र) के कारण अपने ऊपर अनिवार्य कर ली

हो, उसके लिए भी पिंड डालें। रुकावट (एहसार) या गुनाह के कारण जो हदी अनिवार्य हुई हो, उसके लिए पिंड न डालें; और यदि रुकावट या गुनाह की हदी को पिंड डाला तो वह जायज़ है, इसमें कोई हर्ज नहीं है, यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है। बकरी को पिंड डालना हमारे अनुसार सुन्नत नहीं है, यह 'हिदाया' में लिखा है।

ہے وہ مال پھیر سکتا ہے پس جب اس سے وہ مال پھیر لیا اور اس شخص نے اپنے وطن کو لوٹنے کا خرچ مانگا تو اس بات پر غور کریں گے کہ اگر اس سے کوئی خیانت ظاہر ہوئی تھی اس وجہ سے مال پھیرا تو وہ خاص اپنے مال میں سے خرچ کرے اور اگر اس کی رائے کے ضعیف ہونے یا احکامِ حج کے ناواقف ہونے کی وجہ سے مال پھیرا تو خرچ میت کے مال سے ہوگا اور اگر نہ کوئی خیانت ظاہر ہوئی اور نہ کسی قسم کا عیب تھا تو خرچ وصی کے مال میں سے ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے اگر میت کی طرف سے حج کرنے والے سے حج سے فارغ ہونے کے بعد اپنی طرف سے عمرہ کیا تو خرچ کا ضامن نہ ہوگا اور جب تک عمرہ میں مشغول ہے اپنی طرف سے خرچ کرے گا اور جب عمرہ سے فارغ ہوگا تو میت کے مال میں سے خرچ کرے گا یہ غایۃ السروجی ہدایہ میں لکھا ہے۔

باب : (۱۶) ہدی کے بیان میں اس باب میں کئی امور کا بیان ہے: **{۱} : اول ☆ ہدی کی پہچان** ہدی وہ چیز ہے کہ جو حلال جانور حرم کو ہدیہ لے جاتے ہیں یہ تبیین میں لکھا ہے اور وہ ہدی اسی وقت میں ہوتے ہیں کہ جب بطور صراحت کے ان کو ہدی مقرر کریں یا بطور دلالت یا نیت سے ہوتی ہے یا مکہ کی طرف بدنہ کو ہانک کر لے چلنے سے بطور استحسان ہوتی ہے اگر چہ نیت نہ کی ہو یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور ہدی تین قسم کی ہے اونٹ، گائے، بیل، بھیڑ، بکری یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور ہمارے نزدیک سب سے افضل اونٹ ہے پھر گائے، بیل، بھیڑ، بکری یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور بدنہ خاص اونٹ اور گائے و بیل سے ہوتے ہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

{۲} : دوم ☆ ہدی میں کیا چیز جائز ہے اور کیا چیز جائز نہیں؟ ہدی میں وہی چیزیں جائز ہیں جو قربانی میں جائز ہیں اور بکری ہر چیز میں جائز ہے مگر دو مقاموں میں جائز نہیں جس شخص نے زیارت کا طواف جنابت کی حالت میں کیا ہو اور جس نے وقوف کے بعد مجامعت کی ہو اس کو بکری کی ہدی جائز نہیں یہ ہدایہ میں ہے۔

{۳} : سوم ☆ ہدی میں کیا چیز سنت ہے اور کیا چیز مکروہ ہے؟ ہدی کے پنڈ ڈالنا سنت ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے نفل اور متعہ اور قران کی ہدی کے پنڈ ڈالیں اور اسی طرح جو ہدی نذر سے اپنے اوپر واجب کر لی ہو اس کے پنڈ ڈالیں احصار یا گناہ ہونے کی وجہ سے جو ہدی واجب ہوئی اس کے پنڈ نہ ڈالیں اور اگر حصار یا گناہوں کی ہدی کے پنڈ ڈالا تو جائز ہے اس میں کچھ مضائقہ نہیں یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے بکری کے پنڈ ڈالنا ہمارے نزدیک سنت نہیں یہ ہدایہ میں لکھا ہے۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 2 (108) Kitab al-Hajj (Book of Pilgrimage)

4: Fourth ☆

What is Permissible and What is Not Permissible to do with the Hady (Sacrificial Animal)?

One should not ride the Hady animal, though it is permissible in cases of necessity. One should also not load weight upon it, because honoring the Hady is obligatory (Wajib), and loading weight or riding it constitutes its degradation, which is contrary to honoring it and is therefore prohibited (Haram); this is stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If one rides the Hady or loads weight upon it, and due to this, some loss or damage occurs to the animal, then the person is liable for the amount of that loss. This compensation should be given as charity (Sadaqah) to the poor and not to the wealthy; this is stated in *Al-Bahr al-Raiq*. One should not milk it; instead, cold water should be sprinkled on its udders so that the milk supply stops. This ruling applies when the place of slaughter is nearby. If the place of slaughter is far and not milking causes harm to the animal, then it may be milked and the milk given in charity. If one uses the milk for personal needs, then an equivalent amount of milk or its value must be given in charity; this is stated in *Al-Kafi*. Similarly, if given to a wealthy person, the same rule applies; this is stated in *Al-Bahr al-Raiq*. If the Hady gives birth, the offspring should also be given in charity or slaughtered along with it. If the offspring is sold, its price must be given in charity; this is stated in *Al-Tabyin*. If the offspring is killed, its value must be paid. If another Hady is purchased in its place, it is better; this is stated in *Al-Bahr al-Raiq*.

If a person was leading a Hady and it died; if it was voluntary (Nafl), nothing further is obligatory upon him. If it was mandatory (Wajib), he must replace it. If it develops a major defect, he must also replace the Hady and may do as he wishes with the defective animal; this is stated in *Al-Kafi*. This ruling applies to a wealthy person; for a poor person, the defective animal is permissible; this is stated in *Siraj al-Wahaj*. If a camel (Badanah) becomes incapacitated on the way, it should be slaughtered, its hump marked with its blood on one side, and the owner should not eat from it, nor should any wealthy person; instead, it should be given in charity. This is better than leaving the meat for wild beasts. If that Badanah was mandatory, it must be replaced; this is stated in *Al-Kafi*. When a voluntary (Nafl) Hady reaches the Haram and becomes incapacitated before the day of sacrifice: if the damage prevents the obligation from being fulfilled, it should be slaughtered and the meat given in

charity, and the owner should not eat from it. If the damage was minor and does not prevent the fulfillment of the obligation, it should be slaughtered and the meat given in charity, and the owner may also eat from it. The ruling for Hady of Tamattu' is contrary to this; if it becomes incapacitated in the Haram before the day of sacrifice and is slaughtered, it will not suffice. If someone's Hady is stolen and they buy another in its place, collar it, and head towards the Haram, and then the first one is found; it is better to slaughter both. If the first is slaughtered and the second is sold, it is permissible. If the second is slaughtered and the first is sold, then if the value of the second is equal to or greater than the first, nothing further is due; if it is less, the difference must be given in charity; this is stated in *Al-Muhit*. Slaughtering a voluntary (Nafl) Hady before the day of sacrifice is permissible according to the correct opinion; this is stated in *Al-Kafi*.

The Hady of Tamattu' and Qiran cannot be slaughtered on any day other than the days of sacrifice:

Slaughtering it on the day of sacrifice (Eid) is superior, as stated in *Al-Tabyin*, and the Hady of Tamattu' and Qiran cannot be slaughtered on any day besides the day of sacrifice...

(Footnote): "Incapacitated" (Ma'tub) refers to an animal that is exhausted, unable to walk due to long distances, or unable to walk due to illness.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (108) किताब अल-हज

4: चौथा ☆

हद्य (क़ुर्बानी के जानवर) के साथ क्या करना जायज़ है और क्या करना जायज़ नहीं?

हद्य पर सवारी न करें, लेकिन ज़रूरत की स्थिति में यह जायज़ है। इस पर बोझ भी न लादें, क्योंकि हद्य का सम्मान करना अनिवार्य (वाजिब) है और बोझ लादने या सवारी करने में उसका अपमान है, जो सम्मान के विरुद्ध है, इसलिए यह हराम है; यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। यदि हद्य पर सवारी की या बोझ लाद दिया और इस कारण उसमें कोई कमी या नुक़सान हो गया, तो जितनी कमी हुई है, उसकी भरपाई करना अनिवार्य है। इस कमी के बदले की रक़म फ़कीरों को दान (तसद्दुक़) कर दी जाए और धनवानों को न दी जाए; यह 'बहरुल राइक़' में लिखा है। इसका दूध न दुहें और इसके थनों पर ठंडा पानी छिड़क दें ताकि दूध उतरना बंद हो जाए। यह नियम तब है जब ज़बह (बलि) का स्थान पास हो। यदि ज़बह का स्थान दूर हो और दूध न दुहने से नुक़सान होता हो, तो दूध दुह लें और उसे दान कर दें। यदि उसे अपनी ज़रूरत में इस्तेमाल किया, तो उतना ही दूध या उसकी क़ीमत दान करें; यह 'काफ़ी' में लिखा है। इसी तरह यदि किसी अमीर को दे दिया, तो भी यही नियम है; यह 'बहरुल राइक़' में लिखा है। यदि हद्य का बच्चा पैदा हो, तो उसे भी दान करें या उसे साथ में ज़बह करें। यदि उसे बेच दिया, तो उसकी क़ीमत दान करें; यह 'तबीईन' में लिखा है। यदि बच्चे को मार दिया, तो उसकी क़ीमत देनी होगी और यदि उसके बदले कोई और हद्य ख़रीद ली, तो बेहतर है; यह 'बहरुल राइक़' में लिखा है।

यदि कोई व्यक्ति हद्य हांक कर ले चला और वह मर गई; तो यदि वह नफ़्ल (स्वैच्छिक) थी, तो उस पर और कुछ अनिवार्य नहीं है। यदि वह अनिवार्य (वाजिब) थी, तो उसकी जगह दूसरी लानी होगी। यदि उसमें बड़ा दोष (ऐब) आ गया, तब भी दूसरी हद्य लानी होगी और उस दोषपूर्ण जानवर का जो चाहे करें; यह 'काफ़ी' में लिखा है। यह नियम तब है जब व्यक्ति धनवान हो, और यदि वह निर्धन है, तो वही दोषपूर्ण जानवर जायज़ है; यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। यदि ऊंट (बदना) रास्ते में अशक्त (ला-तअत्तुल) हो गया, तो उसे वहीं ज़बह कर दे और उसकी गर्दन के पास के खून से उसके कूबड़ के एक तरफ़ निशान लगा दे, और स्वयं उसमें से कुछ न खाए और न ही कोई अमीर खाए, बल्कि सब दान कर दे; और यही सबसे अच्छा है कि मांस को जानवरों के लिए छोड़ने के बजाय दान कर दिया जाए। यदि वह अनिवार्य था, तो उसकी जगह दूसरा लाना होगा; यह 'काफ़ी' में लिखा है।

जब नफ़्ल की हद्य हरम पहुँच जाए और वहाँ क़ुर्बानी के दिन से पहले अशक्त (मअतूब/मातूब) हो जाए: यदि उसमें ऐसा नुक़सान आया जिससे वाजिब अदा नहीं हो सकता, तो उसे ज़बह कर मांस दान कर दें और खुद न खाएं। यदि नुक़सान कम था जो अदायगी में बाधा नहीं है, तो ज़बह कर मांस दान करें और खुद भी खा सकते हैं। 'तमत्तु' की हद्य का नियम इसके विपरीत है, क्योंकि यदि वह हरम में क़ुर्बानी के दिन से पहले अशक्त हो जाए और उसे ज़बह कर दिया जाए, तो वह काफ़ी नहीं होगी। यदि किसी की हद्य चोरी हो गई और उसने दूसरी ख़रीद ली, उसे पट्टा पहनाया और हरम की ओर रुख़ किया, फिर पहली मिल गई, तो दोनों को ज़बह करना बेहतर है। यदि पहली को ज़बह किया और दूसरी को बेच दिया, तो जायज़ है। यदि दूसरी को ज़बह किया और पहली को बेच दिया, तो यदि दूसरी की क़ीमत पहली के बराबर या ज़्यादा है, तो कुछ अनिवार्य नहीं, और यदि कम है, तो कमी के बराबर दान करें; यह 'मुहीत' में लिखा है। नफ़्ल हद्य को क़ुर्बानी के दिन से पहले ज़बह करना सही कथन के अनुसार जायज़ है; यह 'काफ़ी' में लिखा है।

तमत्तु और क़िरान की हद्य को क़ुर्बानी के दिनों के अलावा किसी और दिन ज़बह करना जायज़ नहीं:

क़ुर्बानी के दिन (ईद के दिन) इसे ज़बह करना उत्तम है, यह 'तबीईन' में लिखा है, और तमत्तु तथा क़िरान की हद्य को क़ुर्बानी के दिन के अलावा और किसी दिन...

(पाद-टिप्पणी): "अशक्त" (मअतूब) से तात्पर्य थका हुआ और लंबी दूरी के कारण चलने से लाचार या बीमारी के कारण न चल पाने वाला है।

۴: چہارم ☆

ہدی کے ساتھ کیا کرنا جائز ہے اور کیا کرنا جائز نہیں؟

ہدی پر سواری نہ کریں لیکن یہ ضرورت کی حالت میں جائز ہے اور اس پر بوجھ بھی نہ لادیں اس واسطے کہ ہدی کی تعظیم واجب ہے اور بوجھ لادنے اور سواری کرنے میں اس کی ذلت ہے اور یہ امر تعظیم کے خلاف ہے اس لئے حرام ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر ہدی پر سواری کی یا اس پر بوجھ لاد دیا اور اس وجہ سے اس میں کچھ نقصان ہو گیا تو جس قدر کمی ہو گئی ہے وہ اس کے ذمہ واجب ہے اور اس کمی کے عوض کو فقیروں پر تصدق کر دے اور اغنیا کو نہ دے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اس کا دودھ نہ دوہے اور اس کے تھنوں پر سرد پانی چھڑک دے تاکہ دودھ اترنا موقوف ہو جائے یہ حکم اس وقت ہے کہ ذبح کا مقام قریب ہو اور اگر ذبح کا مقام دور ہو اور دودھ نہ دوہنا نقصان کرتا ہو تو اس کا دودھ دوہے اور اس کو صدقہ کر دے اور اگر اس کو اپنی حاجت میں صرف کیا تو ویسا ہی دودھ یا اس کی قیمت تصدق کرے یہ کافی میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر اس کو غنی کو دے دیا تو بھی یہی حکم ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر ہدی کے بچہ پیدا ہوا تو اس کو بھی تصدق کرے یا اس کے ساتھ ذبح کرے اور اس کو بیچ ڈالا تو اس کی قیمت تصدق کرے یہ تبیین میں لکھا ہے اگر بچہ کو ہلاک کر دیا تو اس کی قیمت دینا پڑے گی اور اگر اس کے عوض میں کوئی اور ہدی مول لے لی تو بہتر ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

اگر کوئی شخص ہدی ہانک کر لے چلا اور وہ ہلاک ہو گئی پس اگر وہ نفل تھی تو اس کے اوپر اور واجب نہیں اور اگر واجب تھی تو اور اس کی جگہ قائم کرے اور اگر اس میں بہت عیب آگیا تو

بھی اور ہدی قائم کرے اور اس عیب والی کو جو چاہے کر لے یہ کافی میں لکھا ہے یہ حکم اس وقت ہے کہ جب وہ مالدار ہو اور اگر تنگدست ہے تو وہی عیب والی جائز ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر بدنہ راستہ میں ہلاک ہو گیا پس (لا تعطل) تھا تو اس کو ذبح کرے اور اس کے بغل کے خون میں رنگ کر اس کے کوہان کے ایک جانب ہٹا دیں اور خود اس میں سے کچھ نہ کھائے اور نہ کوئی غنی شخص کھائے بلکہ تصدق کر دے اور یہی افضل ہے اس بات سے کہ اس کا گوشت درندوں کے لئے چھوڑ دے اور اگر بدنہ واجب تھا تو اور اس کی جگہ قائم کرے اور اس کو چاہے جو کرے یہ کافی میں لکھا ہے جب نفل کی ہدی حرم میں پہنچ جائے اور وہاں قربانی کے دن سے پہلے معتوبؔ ہو جائے تو اگر اس میں کوئی نقصان آگیا ہو جس کی وجہ سے واجب ادا نہیں ہو سکتا تو اس کو ذبح کرے اور اس کا گوشت تصدق کر لے اور اس میں سے خود نہ کھائے اور اگر نقصان تھوڑا تھا اور واجب ہے کے ادا ہونے کا مانع نہیں تو اس کو ذبح کرے اور اس کے گوشت کو تصدق کرے اور خود بھی کھائے تمتع کی ہدی کا حکم اس کے خلاف ہے اس لئے کہ وہ اگر حرم میں قربانی کے دن سے پہلے معتوب ہو جائے اور اس کو ذبح کرے تو کافی نہ ہو گی اور اگر کسی کی ہدی چوری گئی اور اس نے اسی جگہ دوسری ہدی خریدی اور اس کے پٹہ ڈالا اور حرم کی طرف کو متوجہ کیا پھر پہلی ہدی مل گئی تو اگر ان دونوں کو ذبح کرے تو افضل ہے اور اگر اول کو ذبح کیا اور دوسری کو بیچ ڈالا تو جائز ہے اور اگر دوسری کو ذبح کیا اور پہلی کو بیچ ڈالا تو اگر دوسری کی قیمت اول کے برابر ہے یا کچھ زیادہ ہے تو کچھ اس پر واجب نہیں اور اگر کم ہے تو جس قدر کمی ہے اس کو بھی صدقہ کرے یہ محیط میں لکھا ہے نفل ہدی کو قربانی کے دن سے پہلے ذبح کرنا صحیح قول کے بموجب جائز ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔

تمتع اور قرآن کی ہدی کو قربانی کے ماسوا کسی دن ذبح کرنا جائز نہیں:

قربانی کے دن میں اس کو ذبح کرنا افضل ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور تمتع اور قرآن کی ہدی کو قربانی کے دن کے سوا اور کسی روز...

ل کوفت خوردہ اور لمبی مسافت سے تھک کر چلنے سے عاجز ہو یا بیماری کی وجہ سے نہ چل سکے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② 109 Kitab al-Hajj

Slaughtering is not permissible [at that time], as stated in Hidayah. Thus, if one slaughters before the appointed time, it is not permissible by consensus (ijma). If one slaughters after it, then according to Imam Abu Hanifa (RA), he will be considered as one who neglected an obligation (tarik al-wajib), and therefore, a sacrifice (qurbani) will become mandatory upon him; this is mentioned in Bahr al-Raiq. Regarding other types of Hadi (sacrificial animals), they may be slaughtered at any time. Slaughtering the Hadi anywhere outside the Haram (the sacred sanctuary of Mecca) is not permissible, as written in Hidayah. It is permissible to give it as charity (tasadduq) to the needy within or outside the Haram, but it is better (afdal) to give it to the needy of the Haram. However, if the needy outside the Haram are more in want, it is better to give it to them, as written in al-Jawharat al-Nayyirah. For a Hadi whose meat the owner is permitted to eat, it is not mandatory to distribute it in charity after slaughter; rather, giving one-third in charity is recommended (mustahab). For those whose meat is not permissible for the owner to eat, distributing it all in charity is mandatory (wajib). If the animal is lost or perishes after slaughter, no compensation is due in any type of Hadi. But if the owner himself destroys it after slaughter, and if it was of the type for which charity is mandatory, its value remains a debt upon him to be given in charity. If it was of the type for which charity is not mandatory, then nothing is due. The sale of the meat of the Hadi is permissible, whether it is from a type whose meat is permissible to eat or not; however, it is mandatory to give the proceeds in charity (sadaqah), as stated in Siraj al-Wahaj. It is recommended (mustahab) for the person offering the Hadi that if it is a voluntary (nafl) Hadi and has reached the Haram, he should eat its meat. The same rule applies to the Hadi of Tamattu' and Qiran (types of Hajj), as stated in Tabyin, and it is also permissible to feed its meat to a wealthy person. As for other types of Hadi, such as those for atonement (kaffarah), vows (nadhar), or being prevented from finishing Hajj (ihsar), and voluntary Hadi that did not reach its destination, eating their meat is not permissible, as written in Siraj al-Wahaj.

It is not mandatory (wajib) to take the Hadi to Arafat, but if a person performing Tamattu' or Qiran takes the Hadi to Arafat, it is better. For camels, 'nahr' (slaughtering while standing) is superior, while for cows, bulls, sheep, and goats, 'dhabh' (slaughtering while lying down) is superior. One should perform 'nahr' on a camel while it is standing, though it is permissible to do so while it is lying down, but the former is better. Cows, bulls, sheep, and goats should be slaughtered while lying

down and not while standing. According to the majority of scholars (jamhur), it is recommended (mustahab) to face the animal towards the Qibla at the time of slaughter. Ideally, if the person offering the sacrifice can slaughter it well himself, he should do so; this is written in Tabyin. Its covering (jhul) and halter should be given in charity, and the wages for preparing the meat should not be given from the sacrifice itself, as stated in Kanz. If, in addition to wages, something is given to the butcher as charity, it is permissible according to most scholars. If something is given as part of the wages, the owner will be liable (damin), as written in Ghayat al-Suruji Sharh Hidayah.

﴾5﴿: Section ☆

Description of Vows (Nadhar) for the Hadi

If someone said, "For the sake of Allah, a Hadi is mandatory upon me," and if he specified any of the three types of Hadi, then that specific one becomes mandatory. If he did not specify, then in our view, a goat becomes mandatory. If he said, "For the sake of Allah, a Badana (large animal) is mandatory upon me," then if he specified one of the two types, that one becomes mandatory. If he did not specify, he has the choice between the two types, as stated in al-Muhit. If a Badana was made mandatory due to a vow, he may slaughter it wherever he wishes, but if he intended to slaughter it in Mecca, then it is not permissible to slaughter it anywhere else. This is the opinion of Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA), while Imam Abu Yusuf (RA) said that my opinion is...

---

1. Assuming the Ihram for both Hajj and Umrah together and becoming halal (exiting Ihram) after performing both.

ज़बह करना जायज़ नहीं है, हिदाया में लिखा है। पस अगर इससे पहले ज़बह करे तो बिल-इज्मा (सर्वसम्मति से) जायज़ नहीं है और अगर इसके बाद ज़बह करे तो इमाम अबू हनीफा (रह.) के नज़दीक तारिक-ए-वाजिब (वाजिब को छोड़ने वाला) होगा, पस उस पर कुर्बानी लाज़िम होगी, यह 'बहरुर-रायिक' में लिखा है। बाकी अन्य प्रकार की 'हदी' (बलि का जानवर) को वह जिस वक्त चाहे ज़बह करे, और हदी को हरम के अलावा और कहीं ज़बह करना जायज़ नहीं है, यह 'हिदाया' में लिखा है। हरम और गैर-हरम के मिस्कीनों (गरीबों) पर उसे तसद्दुक (दान) करना जायज़ है, लेकिन हरम के मिस्कीनों पर तसद्दुक करना अफ़ज़ल (बेहतर) है। लेकिन यदि गैर-हरम के मिस्कीन अधिक ज़रूरतमंद हों तो उन्हें देना अफ़ज़ल है, यह 'जौहरतुन नैयिरा' में लिखा है। जिस हदी का मांस खाना मालिक के लिए जायज़ है, उसे ज़बह करने के बाद तसद्दुक करना वाजिब नहीं है बल्कि एक तिहाई का तसद्दुक करना मुस्तहब (पसंदीदा) है। और जिसका खाना जायज़ नहीं है, उसे तसद्दुक करना वाजिब है। और अगर ज़बह के बाद वह नष्ट हो जाए, तो हर तरह की हदी में उसके बदले में कुछ देना वाजिब नहीं है। और अगर ज़बह के बाद वह स्वयं उसे नष्ट कर दे, तो अगर वह उस किस्म की थी जिसका तसद्दुक करना वाजिब है, तो उसकी कीमत उसके जिम्मे वाजिब होगी जिसे वह तसद्दुक करे। और अगर वह उस किस्म की है जिसका तसद्दुक वाजिब नहीं, तो उसके बदले में कुछ वाजिब न होगा। हदी के मांस की बिक्री जायज़ है, चाहे वह उस किस्म से हो जिसका मांस खाना जायज़ है या उस किस्म से जिसका खाना जायज़ नहीं, बल्कि उसका मांस सदका (दान) कर देना वाजिब है, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। हदी करने वाले के लिए मुस्तहब है कि नफ़्ल (स्वैच्छिक) की हदी अगर हरम में पहुँच गई हो, तो उसका मांस खाए। और तमत्तुअ और किरॉन की हदी का भी यही हुक्म है, यह 'तबीईन' में लिखा है। और किसी धनी व्यक्ति को भी इसका मांस खिलाना जायज़ है। बाकी जो अन्य प्रकार की हदी हो, उसका मांस खाना जायज़ नहीं है, जैसे कफ़्फ़ारा, नज़्र (मन्नत) और एहसार (बाधा) की हदी और नफ़्ल की वह हदी जो अपने स्थान पर नहीं पहुँची, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है।

हदी को अराफात में ले जाना वाजिब नहीं है, और अगर मुतमत्तुअ और किरॉन करने वाला हदी को अराफात ले जाए तो बेहतर है। ऊँट में 'नहर' (खड़े रखकर गले में वार करना) अफ़ज़ल है और गाय, बैल, भेड़ और बकरी में 'ज़बह' (लिटाकर गला काटना) अफ़ज़ल है। ऊँट को खड़ा करके नहर करें और अगर लिटाकर नहर करें तो जायज़ है लेकिन पहली सूरत अफ़ज़ल है। गाय, बैल, भेड़ और

बकरी को लिटाकर ज़बह करे, खड़ा करके ज़बह न करे। और जमूहर (बहुमत) के नज़दीक मुस्तहब यह है कि ज़बह के समय उसे क़िब्ला की तरफ़ रुख़ करवाएं। और बेहतर यह है कि हदी करने वाला यदि स्वयं अच्छी तरह ज़बह कर सकता हो, तो स्वयं ज़बह करे, यह 'तबीईन' में लिखा है। और उसकी झूल (कपड़ा) और लगाम को तसद्दुक कर दें और मांस बनाने वाले की मज़दूरी इसमें से न दें, यह 'कन्ज़' में लिखा है। यदि मज़दूरी के अलावा मांस बनाने वाले को इसमें से कुछ तसद्दुक के तौर पर दे, तो अधिकांश के नज़दीक जायज़ है। और यदि मांस बनाने की मज़दूरी के तौर पर कुछ देगा, तो वह उसका उत्तरदायी होगा, यह 'ग़ायतुल सरूजी' शरह हिदाया में लिखा है।

﴾५﴿: रुजूअ ☆

हदी की नज़्र (मन्नत) का बयान

अगर किसी ने यों कहा कि अल्लाह के वास्ते मेरे ज़िम्मे हदी वाजिब है, तो अगर उसने हदी की तीनों किस्मों में से किसी को मुअय्यन (निर्दिष्ट) किया है तो वही वाजिब होगी, और यदि किसी को निर्दिष्ट नहीं किया तो हमारे नज़दीक बकरी वाजिब होगी। और अगर यों कहा कि अल्लाह के वास्ते मेरे ज़िम्मे 'बदना' (बड़ा जानवर) वाजिब है, तो यदि उसकी दोनों किस्मों में से किसी को निर्दिष्ट किया है तो वही वाजिब होगा, और यदि किसी को निर्दिष्ट नहीं किया तो दोनों किस्मों में से जिसे चाहे चुन ले, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि मन्नत के कारण 'बदना' वाजिब किया, तो उसे जहाँ चाहे ज़बह करे, लेकिन यदि मक्का में ज़बह करने की नियत की तो मक्का के अलावा और कहीं ज़बह करना जायज़ नहीं। यह इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) का कथन है, और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने कहा है कि मेरी राय यह है...

---

1. हज और उमरा दोनों का एहराम एक साथ बाँधना और दोनों को पूरा करके हलाल (एहराम से बाहर) होना।

ذبح کرنا جائز نہیں ہے ہدایہ میں لکھا ہے پس اگر اس سے پہلے ذبح کرے تو بالاجماع جائز نہیں اور اگر اس کے بعد ذبح کرے تو امام ابو حنیفہؒ کے نزدیک تارکِ واجب ہو گا پس قربانی اس پر لازم ہو گی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے باقی اور قسموں کی ہدی جس وقت چاہے ذبح کرے اور ہدی کا ذبح کرنا حرم کے سوا اور کہیں جائز نہیں یہ ہدایہ میں لکھا ہے حرم اور غیر حرم کے مسکینوں پر اس کو تصدق کرنا جائز ہے لیکن حرم کے مسکینوں پر تصدق کرنا افضل ہے لیکن غیر حرم کے اور مسکین اگر زیادہ محتاج ہوں تو ان کو دینا افضل ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں لکھا ہے جس ہدی کا کھانا مالک کو جائز ہے اس کو ذبح کے بعد تصدق کر دینا واجب نہیں بلکہ تہائی کا تصدق کرنا مستحب ہے اور جس کا کھانا جائز نہیں ہے اس کا تصدق کر دینا واجب ہے اور اگر ذبح کے بعد تلف ہو جائے تو ہر طرح کی ہدی میں عوض اس کے اوپر واجب نہیں ہے اور اگر ذبح کے بعد وہ خود اس کو تلف کر دے تو اگر اس قسم سے تھی جس کا تصدق کرنا واجب ہے تو اس کی قیمت اس کے ذمہ واجب ہو گی اس کو تصدق کرے اور اگر اس قسم سے ہے جس کا تصدق کرنا واجب نہیں تو اس کے عوض میں کچھ واجب نہ ہو گا ہدی کے گوشت کی بیع جائز ہے خواہ وہ اس قسم سے ہو جس کا گوشت کھانا اس کو جائز ہے خواہ اس قسم سے ہو جس کا گوشت کھانا اس کو جائز نہیں بلکہ اس کا گوشت صدقہ کر دینا واجب ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے ہدی کرنے والے کو مستحب ہے کہ نفل کی ہدی اگر حرم میں پہنچ گئی ہو تو اس کا گوشت کھائے اور تمتع اور قران کی ہدی کا یہی حکم ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور غنی کو بھی اس کا گوشت کھلانا جائز ہے باقی جو اور قسم کی ہدی ہو اس کا گوشت کھانا جائز نہیں جیسے کفارہ اور نذر اور احصار کی ہدی اور نفل کی وہ ہدی جو اپنے محل میں نہ پہنچی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

ہدی کو عرفات میں لے جانا واجب نہیں ہے اور اگر متمع اور قران کی ہدی کو عرفات میں لے جائے تو بہتر ہے اونٹ میں نحر افضل ہے اور گائے و بیل، بھیڑ و بکری میں ذبح افضل ہے اونٹ کو کھڑا کر کے نحر کریں اور اگر لٹا کر نحر کریں تو جائز ہے اور پہلی صورت افضل ہے اور گائے و بیل اور بھیڑ بکری کو لٹا کر ذبح کرے کھڑا کر کے ذبح نہ کرے اور جمہور کے نزدیک مستحب یہ ہے کہ ذبح کے وقت اس کو قبلہ کی طرف متوجہ کریں اور اولیٰ یہ ہے کہ ہدی کرنے والا اگر خود اچھی طرح ذبح کر سکتا ہو تو خود ذبح کرے یہ تبیین میں لکھا ہے اور اس کی جھول اور مہار تصدق کر دیں اور گوشت بنانے والے کی اجرت اس میں سے نہ دیں یہ کنز میں لکھا ہے اگر اجرت کے علاوہ گوشت بنانے والے کو اس میں سے کچھ بطور تصدق کے دے تو اکثر کے نزدیک جائز ہے اور اگر گوشت بنانے کی اجرت میں کچھ دے گا تو اس کا ضامن ہو گا یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا۔

﴿۵﴾: رجوع ☆

ہدی کی نذر کا بیان

اگر کسی نے یوں کہا کہ اللہ کے واسطے میرے ذمہ ہدی واجب ہے تو اگر اس نے ہدی کی تینوں قسموں میں سے کسی کو معین کیا ہے تو وہی واجب ہو گی اور اگر کسی کو معین نہیں کیا تو ہمارے نزدیک بکری واجب ہو گی اور اگر یوں کہا کہ اللہ کے واسطے میرے ذمہ بدنہ واجب ہے تو اگر اس کی دونوں قسموں میں سے کسی کو معین کیا ہے تو وہی واجب ہو گا اور اگر کسی کو معین نہیں کیا تو دونوں قسموں میں سے جس کو چاہے اختیار کرے یہ محیط میں لکھا ہے اگر بدنہ کو نذر سے واجب کیا تو اس کو جہاں چاہے ذبح کرے لیکن اگر مکہ میں ذبح کرنے کی نیت کی تو

مکہ کے سوا اور کہیں ذبح کرنا جائز نہیں یہ قول امام ابوحنیفہؒ اور امام محمدؒ کا ہے اور امام ابو یوسفؒ نے یہ کہا ہے کہ میری رائے یہ...

---

۱ حج و عمرہ دونوں کا احرام ساتھ باندھنا اور دونوں کو ادا کر کے حلال ہونا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 1 (110) Book of Hajj

...it is necessary that the 'badanah' (sacrificial camel) be slaughtered in Makkah. If a 'jazur' (camel) was made obligatory in a vow, then it is mandatory to slaughter camels; this is stated in 'Badai'. If a vow was made for 'hady' (sacrificial animal), its slaughter is exclusively specified for the 'Haram' (sacred precincts) by consensus. However, if a vow was made for a 'jazur', its slaughter is permissible outside the Haram by consensus; this is recorded in 'Sharh Majma' al-Bahrayn', authored by Ibn Malik. And if someone says, 'For the sake of Allah, it is mandatory upon me to offer a goat as 'hady',' and instead offers a camel, it is valid. If the specific 'hady' designated in the vow was replaced by something equivalent or better, or its value was given as charity, it is permissible; this is stated in 'Mabsut', authored by Imam Sarakhsi.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द १ (११०) किताब अल-हज

...कि 'बदना' (बड़ा ऊँट) मक्का में ही ज़िबह करे। अगर मन्नत में 'जज़ूर' (ऊँट) वाजिब किया है, तो ऊँटों को ज़िबह करना वाजिब होगा, यह 'बदाइ' में लिखा है। अगर 'हद्य' (कुर्बानी का जानवर) की मन्नत की, तो सर्वसम्मति से उसका ज़िबह करना 'हरम' के साथ विशिष्ट है, और अगर 'जज़ूर' की मन्नत की, तो सर्वसम्मति से हरम के बाहर भी जायज़ है। यह 'शरह मजमा-उल-बहरैन' में लिखा है जो इब्ने मलिक की रचना है। और अगर किसी ने इस तरह कहा कि 'अल्लाह के लिए मेरे ज़िम्मे वाजिब है कि मैं बकरी की हद्य करूँऔर फिर ऊँट की हद्य कर दी, तो जायज़ है। मन्नत में जो हद्य निर्धारित की थी, अगर उसके समान या उससे बेहतर दे दी, या उसकी कीमत सदक़ा कर दी, तो जायज़ है; यह 'मब्सूत' में लिखा है जो इमाम सरख़सी की रचना है।

ہے کہ بدنہ مکہ ہی میں ذبح کرے اگر جزور کو نذر میں واجب کیا ہے تو اونٹوں کو ذبح کرنا واجب ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے اگر ہدی کی نذر کی تو بالاتفاق اس کا ذبح کرنا حرم سے مختص ہے اور اگر جزور کی نذر کی تو بالاتفاق غیر حرم میں جائز ہے یہ شرح مجمع البحرین میں لکھا ہے جو ابن ملک کی تصنیف ہے اور اگر کسی نے یوں کہا کہ اللہ کے واسطے میرے ذمہ واجب ہے کہ میں بکری کی ہدی کروں اور اونٹ کی ہدی کی تو جائز ہے جو ہدی نذر میں معین کی تھی اگر اس کے مثل یا اس سے افضل دے دی یا اس کی قیمت تصدق کردی تو جائز ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے جو امام سرخسیؒ کی تصنیف ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 111 | Book of Hajj

If [a vow is made to offer] a sacrificial animal (Hadi) to the Kaaba, Makkah, the Haram, Masjid al-Haram, or Safa and Marwa, the ruling will be the same as mentioned regarding the statement: "For the sake of Allah, it is obligatory upon me to walk to the House of Allah (Baitullah), etc." The same points of agreement and disagreement mentioned there will apply here; this is written in *Bada'i*. If one says, "For the sake of Allah, the obligatory (Fard) Hajj is mandatory upon me again," nothing becomes binding; this is written in *Muhit*. If one says, "For the sake of Allah, two Hajj are obligatory upon me this year," then two Hajj become obligatory. Or if one says, "For the sake of Allah, ten Hajj are obligatory upon me this year," then ten Hajj become mandatory. If one vows a hundred Hajj upon themselves, they become binding in the same manner. If one says, "For the sake of Allah, half a Hajj is obligatory upon me," then according to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), a full Hajj becomes mandatory upon him. If someone, during the Talbiyah (Labbaik) of Hajj, sets a condition like "I will perform Hajj such that I will neither perform Tawaf al-Ziyarah nor the stay (Wuquf) at Arafat," then a full Hajj still becomes mandatory; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If someone says, "For the sake of Allah, Hajj is mandatory upon me," and has thirty people perform Hajj on his behalf in one year: if he dies before the time of Hajj arrives, all are valid. But if he is alive and capable of performing Hajj when the time comes, then one of those [on his behalf] becomes void, and similarly, as each year arrives, one Hajj will become void; this is written in *Muhit*. If a sick person says, "If Allah heals me from this illness, Hajj is mandatory upon me," and then recovers, Hajj becomes mandatory upon him even if he did not say "for the sake of Allah," because Hajj is solely for Allah. If one says, "If I recover, Hajj is mandatory upon me," and upon recovery performs Hajj, the obligation of Fard Hajj will be fulfilled through it; and if he intends something other than the Fard Hajj, his intention is valid; this is written in *Khulasa*.

Miscellaneous Matters

If the people of Arafah performed the stay (Wuquf) and a group testifies that they stayed before the actual day of Wuquf (i.e., on the 8th of Dhu al-Hijjah), their testimony will be accepted, and repeating the Wuquf will be mandatory. However, if the group testifies that they stayed after the day of Wuquf (i.e., on the 10th), it will not be accepted; but through Istihsan (juridical preference), the Hajj will be

considered valid. If testimony is given on the 8th that "today is the day of Arafah," then if the Imam can perform Wuquf with all or most of the people during the day, their testimony will be accepted based on Qiyas (analogy) and Istihsan. If they do not perform Wuquf by the end of the day, their Hajj will be missed. Even if the Imam can only perform Wuquf with the people at night and not during the day, the ruling remains the same through Istihsan; if they do not stay, the Hajj is missed. If Wuquf cannot be performed even at night with most people, their testimony will not be accepted; however, through Istihsan, the Imam should order Wuquf on the second day. The situation of the witnesses will be the same as other people; if they stay based on their own opinion and not with the people, their Hajj will be missed; this is written in *Tabyin*. In such a case, it is mandatory for them to perform Umrah, exit the state of Ihram, and perform Hajj the following year. If witnesses testify at a time when Wuquf at Arafah is still possible during the day, the testimony of two upright witnesses will be accepted. But if they testify at a time when daytime Wuquf is no longer possible and must be done at night, then even upright witnesses are not sufficient. This is because their testimony would cause the daytime stay to be replaced by a nighttime one; therefore, only that which is firmly established will be accepted; this is written in *Muhit*.

Since halving it is impossible, the whole necessarily becomes binding.

या काबा या मक्का या हरम या मस्जिद-अल-हराम या सफ़ा और मर्वा तक हदिया (भेंट) है तो वही हुक्म होगा जो इस कहने की स्थिति में वर्णित हुआ कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे बैतुल्लाह वग़ैरह तक पैदल चलना वाजिब है। और जो सहमति या असहमति वहाँ थी, यहाँ भी जारी होगी, यह 'बदाइ' में लिखा है। और अगर इस प्रकार कहा कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ऊपर हज फ़र्ज़ दोबारा वाजिब है तो कुछ लाज़िम न होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर इस प्रकार कहा कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे इस साल में दो हज वाजिब हैं, तो उस पर दो हज वाजिब होंगे, या यूँ कहा कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे इस साल में दस हज वाजिब हैं, तो उस पर दस हज वाजिब होंगे। और अगर किसी ने अपने ऊपर सौ हज वाजिब किए तो इसी तरह लाज़िम होंगे। और अगर यूँ कहा कि अल्लाह तआला के वास्ते मेरे ज़िम्मे आधा हज है, तो इमाम मुहम्मद (रह.) का यह कथन है कि उस पर पूरा हज लाज़िम होगा। और अगर किसी ने हज की लब्बैक में यह शर्त लगाई कि मैं ऐसा हज करूँगा कि न तवाफ़-ए-ज़ियारत करूँगा न वुक़ूफ़-ए-अराफ़ात करूँगा, तो उस पर पूरा हज लाज़िम होगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

अगर किसी ने यूँ कहा कि अल्लाह के वास्ते मेरे ज़िम्मे हज वाजिब हैं और एक साल में तीस आदमियों से हज कराया, फिर यदि वह हज का समय आने से पहले मर गया तो सब जायज़ हुए और अगर हज के समय में वह जीवित है और हज पर सक्षम है, तो उनमें से एक बातिल (अमान्य) हो गया और इसी तरह जब एक साल आएगा एक हज बातिल हो जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर मरीज़ ने यह कहा कि यदि अल्लाह तआला मुझे इस बीमारी से अच्छा करे तो मेरे ज़िम्मे हज वाजिब है, फिर वह अच्छा हो गया तो उसके ज़िम्मे हज लाज़िम है, चाहे उसने यह न कहा हो कि 'अल्लाह तआला के वास्ते', क्योंकि हज तो अल्लाह ही के लिए होता है। और अगर यूँ कहा कि अगर मैं अच्छा हो जाऊँ तो मेरे ज़िम्मे हज है, फिर अच्छा हुआ और हज किया, तो उसी हज में फ़र्ज़ अदा होगा और हज फ़र्ज़ के अलावा और कुछ नियत की तो उसकी नियत सही है, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है।

विविध मसले (متفرق مسائل)

अहल-ए-अराफ़ा ने किसी दिन वुक़ूफ़ किया और एक समूह ने यह गवाही दी कि उन्होंने वुक़ूफ़ के दिन से पहले वुक़ूफ़ किया है यानी आठवीं तारीख को वुक़ूफ़ किया है, तो उनका कथन स्वीकार किया जाएगा और वुक़ूफ़ को दोबारा करना वाजिब होगा। और अगर समूह ने यह गवाही दी कि

उन्होंने वुक़ूफ़ के दिन के बाद वुक़ूफ़ किया है यानी दसवीं तारीख को वुक़ूफ़ किया है, तो स्वीकार नहीं किया जाएगा और इस्तिहसान (प्राथमिकता) यह है कि वह हज जायज़ होगा। और अगर आठवीं तारीख को यह गवाही दी कि आज अराफ़ा का दिन है, फिर यदि इमाम यह कर सकता है कि सब लोगों के साथ या अधिकांश के साथ दिन में वुक़ूफ़ करे तो उनकी गवाही क़यास और इस्तिहसान के अनुसार स्वीकार की जाएगी। और यदि अंतिम दिन तक वुक़ूफ़ नहीं करेंगे तो उनका हज छूट जाएगा। और अगर इमाम लोगों के साथ रात में वुक़ूफ़ कर सकता है, दिन में नहीं कर सकता, तो भी इस्तिहसान के अनुसार यही हुक्म है; फिर यदि वुक़ूफ़ नहीं किया तो हज छूट जाएगा। और अगर अधिकांश लोगों के साथ रात में भी वुक़ूफ़ नहीं कर सकता है, तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं होगी और इस्तिहसान यह है कि दूसरे दिन वुक़ूफ़ करने का हुक्म दे, और गवाहों का भी वही हाल होगा जो अन्य लोगों का है। यदि वे अपनी राय से वुक़ूफ़ करेंगे और लोगों के साथ वुक़ूफ़ नहीं करेंगे तो उनका हज छूट जाएगा, यह 'तबीन' में लिखा है। और इस स्थिति में उन पर वाजिब होगा कि उमराह करके एहराम से बाहर हों और अगले साल हज करें। गवाहों ने यदि ऐसे समय में गवाही दी कि वुक़ूफ़-ए-अराफ़ा दिन में संभव है, तो दो विश्वसनीय गवाहों की गवाही स्वीकार की जाएगी। और अगर ऐसे समय में गवाही दी कि वुक़ूफ़-ए-अराफ़ा दिन में संभव नहीं है, रात में करना पड़ेगा, तो उसमें विश्वसनीय गवाह भी पर्याप्त नहीं, क्योंकि उनकी गवाही की वजह से वुक़ूफ़ दिन के बदले रात में बदलना है, इसलिए इसमें वही बात स्वीकार की जाएगी जो पूरी तरह सिद्ध हो, यह 'मुहीत' में लिखा है।

क्योंकि इसका आधा होना असंभव है, इसलिए अनिवार्य रूप से पूरा लाज़िम होगा।

یا کعبہ یا مکہ یا حرم یا مسجد الحرام یا صفا و مروہ تک ہدی ہے تو وہی حکم ہو گا جو اس کہنے کی صورت میں مذکور ہوا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ بیت اللہ وغیرہ تک پیادہ پا چلنا واجب ہے اور جو اتفاق و اختلاف وہاں تھا یہاں بھی جاری ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے اوپر حج فرض دوبارہ واجب ہے تو کچھ لازم نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ اس سال میں دو حج واجب ہیں تو اس پر دو حج واجب ہوں گے یا یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ اس سال میں دس حج واجب ہیں تو اس پر دس حج میں واجب ہوں گے اور اگر کسی نے اپنے اوپر سوچ حج واجب کئے تو اسی طرح لازم ہوں گے اور اگر یوں کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے میرے ذمہ آدھا حج ہے تو امام محمدؒ کا یہ قول ہے کہ اس پر پورا حج لازم ہو گا اور اگر کسی نے حج کی لبیک میں یہ شرط لگائی کہ میں ایسا حج کروں گا کہ نہ طواف زیارت کروں گا نہ وقوف عرفات کروں گا تو اس پر پورا حج لازم ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے یوں کہا کہ اللہ کے واسطے میرے ذمہ میں حج واجب ہیں اور ایک سال میں تیس آدمیوں سے حج کرایا پس اگر وہ حج کا وقت آنے سے پہلے مر گیا تو کل جائز ہوئے اور اگر حج کے وقت میں وہ زندہ ہے اور حج پر قادر ہے تو ان میں سے ایک باطل ہو گیا اور اسی طرح جب ایک سال آئے گا ایک حج باطل ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر مریض نے یہ کہا کہ اگر اللہ تعالیٰ مجھے اس مرض سے اچھا کرے تو میرے ذمہ حج واجب ہے پس اچھا ہو گیا تو اس کے ذمہ حج لازم ہے اگرچہ اس نے یہ نہ کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے کیونکہ حج تو اللہ تعالیٰ ہی کے واسطے ہوتا ہے اور اگر یوں کہا کہ اگر میں اچھا ہو جاؤں تو میرے ذمہ حج ہے پس اچھا ہوا اور

حج کیا تو اسی حج میں فرض ادا ہو گا اور حج فرض کے سوا اور کچھ نیت کی تو نیت اس کی صحیح ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

متفرق مسائل

اہلِ عرفہ نے کسی روز وقوف کیا اور ایک قوم نے یہ گواہی دی کہ انہوں نے وقوف کے دن سے پہلے وقوف کیا ہے یعنی آٹھویں تاریخ وقوف کیا ہے تو ان کا قول قبول ہو گا اور وقوف کا اعادہ واجب ہو گا اور اگر قوم نے یہ گواہی دی کہ انہوں نے روزِ وقوف کے بعد وقوف کیا ہے یعنی دسویں تاریخ وقوف کیا ہے تو قبول نہ کیا جائے گا اور استحسان یہ ہے کہ وہ حج جائز ہو گا اور اگر آٹھویں تاریخ یہ گواہی دی کہ آج عرفہ کا دن ہے پس اگر امام یہ کر سکتا ہے کہ سب لوگوں کے ساتھ یا اکثر کے ساتھ دن میں وقوف کرے تو ان کی شہادت قیاسًا اور استحسانًا قبول ہو گی اور اگر آخر دن سے لے کر وقوف نہ کریں گے تو ان کا حج فوت ہو جائے گا اور اگر امام لوگوں کے ساتھ رات میں وقوف کر سکتا ہے دن میں نہیں کر سکتا تو بھی استحسانًا یہی حکم ہے پس اگر وقوف نہ کیا تو حج فوت ہو جائے گا اور اگر اکثر لوگوں کے ساتھ رات میں بھی وقوف نہیں کر سکتا ہے تو ان کی شہادت مقبول نہ ہو گی اور استحسان یہ ہے کہ دوسرے دن وقوف کرنے کا حکم دے اور گواہوں کا بھی وہی حال ہو گا جو اور لوگوں کا ہے لیس اگر اپنی رائے سے وقوف کریں گے اور لوگوں کے ساتھ وقوف نہ کریں گے تو ان کا حج فوت ہو جائے گا یہ تبیین میں لکھا ہے اور اس صورت میں ان پر واجب ہو گا کہ عمرہ کر کے احرام سے باہر ہوں اور سالِ آئندہ میں حج کریں گواہوں نے اگر ایسے وقت میں شہادت دی کہ وقوف عرفہ دن میں ممکن ہے تو دو عادل گواہوں کی گواہی مقبول ہو گی اور اگر ایسے وقت میں گواہی دی کہ وقوف عرفہ دن میں ممکن نہیں رات میں کرنا پڑے گا تو اس میں عادل گواہ بھی کافی نہیں اس لئے کہ ان کی گواہی کی وجہ

سے وقوف دن کے عوض رات میں بدلنا ہے پس اس میں وہی امر قبول کیا جائے گا جو خوب ثابت ہو یہ محیط میں لکھا ہے۔

کیونکہ اس کی تنصیف غیر ممکن ہے لامحالہ پورا لازم ہو گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② 114 The Book of Hajj

The summary is that if a situation arises where, if testimony is accepted, everyone's Hajj would be missed, then the Imam should not accept the testimony, even if there are many witnesses. However, if it's a situation where accepting testimony causes some to miss Hajj but not others, then the testimony shall be accepted. This is stated in *Ghayat al-Saruji*, a commentary on *Al-Hidayah*. If a woman enters the state of Ihram for any Hajj other than the obligatory (Fard) one, and she has a Mahram with her, then if she has no husband, she should perform that Hajj. This is recorded in the 'Chapter of Fidyah' in *Sharh al-Tahawi*. If she has a husband and he gave her permission for Hajj, but she entered Ihram before the months of Hajj began, the husband has the right to release her from Ihram (make her *halal*). But if she entered Ihram during the months of Hajj, he does not have this right. Furthermore, if her city is so distant that people there depart before the Hajj months, and she entered Ihram at the time of their departure, the husband cannot remove her from Ihram. However, if she entered Ihram before that time, he can, unless she entered Ihram only a few days before departure, in which case he cannot; this is written in *Al-Muhit*.

If a woman enters Ihram without her husband's permission, he has the right to forbid her and remove her from Ihram without a sacrificial animal (*hady*). Release from Ihram is not established merely by the husband saying, "I have removed you from Ihram." Rather, he must perform at least one act with her that is prohibited during Ihram, such as clipping her nails, cutting hair, applying perfume, kissing, or embracing. Through such an act, she leaves the state of Ihram, and she becomes liable for an *ihsar* sacrifice and must make up (*qada*) for the Hajj and Umrah in the following year. Subsequently, if the husband grants her permission for Ihram within that same year and she enters Ihram—whether she intends it as a makeup (*qada*) or not—that Hajj will not count as the makeup, the accountability for that Hajj will be lifted, and Umrah will not be mandatory for her. However, a sacrifice will be mandatory due to breaking the first Ihram. If the year passes, that Hajj will not be waived without intention; Hajj, Umrah, and sacrifice will remain mandatory. This is detailed in the 'Chapter of Fidyah' in *Sharh al-Tahawi*.

If a woman enters Ihram for a voluntary (*nafl*) Hajj and then gets married, in our view, the husband has the right to remove her from Ihram. But if she entered Ihram for the obligatory Hajj, the husband has no right to remove her. This ruling applies if she has a Mahram with her; if not, he has the right to forbid her, as stated in *Bahr al-Ra'iq*. If someone has intercourse with his wife or slave-girl who was in the state of

Ihram, and he was unaware of her state, he is not considered to have released her from Ihram, but their Hajj is invalidated (*fasid*). If he was aware, he has effectively removed her from Ihram. If a husband removes a woman from Ihram and then grants permission after a year has passed, Hajj and Umrah become mandatory upon her. If a man removes her from Ihram, she re-enters it, he removes her again, and this happens multiple times, if she performs Hajj in that same year, one Hajj suffices for all instances of being removed from Ihram. However, if she performs Hajj the following year, one Umrah is mandatory for each time she was removed from Ihram; this is stated in *Fath al-Qadir*.

If a male or female slave enters Ihram without the master's permission, the master has the right to forbid them and remove them from Ihram without a sacrifice. Each of them will be liable for an *ihsar* sacrifice and must make up for the Hajj and Umrah after gaining freedom. If a male or female slave becomes prevented (*muhsir*) after the master has given permission, the master should send a sacrificial animal on their behalf to be slaughtered in the Haram so they may leave Ihram; this is recorded in the 'Chapter of Fidyah' in *Sharh al-Tahawi*. Even if he has already given permission for Ihram to the male or female slave, the master still retains the right to [remove] them [from] Ihram...

---

1. Being prevented from Hajj due to some excuse.

निष्कर्ष यह है कि यदि ऐसी स्थिति हो कि गवाही स्वीकार करने से सभी का हज छूट जाता हो, तो वहाँ इमाम गवाही स्वीकार न करे, भले ही गवाह बहुत हों। और यदि ऐसी स्थिति हो कि गवाही स्वीकार करने से कुछ का हज छूट जाता हो और कुछ का नहीं, तो गवाही स्वीकार की जाएगी। यह 'ग़ायत अल-सरुजी' शरह 'हिदाया' में लिखा है। यदि किसी महिला ने फ़र्ज़ हज के अलावा किसी और हज का एहराम बाँधा और उसके साथ महरम था, तो यदि उसका पति नहीं है, तो वह उस हज को पूरा करे। यह 'शरह तह़ावी' के'बाब अल-फ़िदया' में लिखा है। यदि उसका पति है और पति ने उसे हज की अनुमति दी थी, और महिला ने हज का एहराम हज के महीनों से पहले बाँधा, तो पति को अधिकार है कि वह उसे हलाल करवा दे यानी एहराम से बाहर कर दे। और यदि उसने हज के महीनों में एहराम बाँधा है, तो पति को यह अधिकार नहीं है। और यदि उसका शहर इतनी दूर है कि वहाँ के लोग हज के महीनों से पहले निकलते हैं, और उनके निकलने के समय उस महिला ने एहराम बाँधा, तो पति उस महिला को एहराम से बाहर नहीं कर सकता। और यदि महिला ने उससे पहले एहराम बाँधा है, तो वह बाहर कर सकता है, लेकिन यदि उसने एहराम बहुत थोड़े दिन पहले बाँधा था, तो बाहर नहीं कर सकता; यह 'मुहीत' में लिखा है।

और यदि पति की अनुमति के बिना महिला ने एहराम बाँधा, तो पति को अधिकार है कि उसे रोके और बिना 'ह़दी' (कुर्बानी के जानवर) के उसे एहराम से बाहर कर दे। एहराम से बाहर होना केवल पति के यह कहने से सिद्ध नहीं होता कि "मैंने तुझे एहराम से बाहर कर दिया", बल्कि कम से कम कोई ऐसा कार्य जो एहराम में वर्जित है, वह उसके साथ करे, जैसे उसके नाखून काटे या बाल कतरे या खुशबू लगाए या चुंबन ले या आलिंगन करे। ऐसे कार्य से वह एहराम से बाहर हो जाएगी, और 'इह़सार' की ह़दी तथा आगामी वर्ष में हज और उमराह की कज़ा उस पर अनिवार्य होगी। फिर यदि उसके बाद उसी वर्ष में पति ने उसे एहराम की अनुमति दे दी और उसने एहराम बाँध लिया, और कज़ा की नीयत की या नहीं, तो वह हज कज़ा नहीं होगा और उस हज की पकड़ खत्म हो जाएगी, और उस पर उमराह अनिवार्य नहीं होगा, लेकिन पहले एहराम को तोड़ने के कारण उस पर कुर्बानी अनिवार्य होगी। और यदि साल बदल गया, तो बिना नीयत के वह हज साकित (समाप्त) नहीं होगा, उस पर हज, उमराह और कुर्बानी अनिवार्य होगी। यह 'शरह तह़ावी' के'बाब अल-फ़िदया' में लिखा है।

यदि किसी महिला ने नफ़्ल हज का एहराम बाँधा और उसके बाद निकाह कर लिया, तो हमारे निकट पति को अधिकार है कि उसे एहराम से बाहर कर दे। और यदि उसने फ़र्ज़ हज का एहराम बाँधा है, तो पति को उसे एहराम से बाहर करने का अधिकार नहीं है। यह नियम उस स्थिति में है जब उसके साथ महरम हो, और यदि उसके साथ महरम न हो, तो उसे रोकने का अधिकार है; यह 'बह़र अल-ऱाएक़' में लिखा है। यदि किसी ने अपनी पत्नी या दासी से, जो एहराम की स्थिति में थी, संभोग किया और उसे एहराम की स्थिति का ज्ञान नहीं था, तो वह हलाल कराने वाला नहीं कहलाएगा, लेकिन उनका हज फासिद (रद्द) हो गया। और यदि उसे ज्ञान था, तो उसने उसे एहराम से बाहर कर दिया। और यदि पति ने महिला को एहराम से बाहर कराया और फिर साल बीत जाने के बाद अनुमति दी, तो महिला पर हज और उमराह अनिवार्य है। और यदि पुरुष ने उसे एहराम से बाहर कराया, फिर उसने एहराम बाँध लिया, फिर पति ने बाहर कर दिया और उसने फिर बाँध लिया, और इसी तरह कई बार हुआ, फिर उसने उसी वर्ष हज किया, तो सभी बार एहराम से बाहर होने के बदले एक हज पर्याप्त है। और यदि अगले वर्ष हज किया, तो हर बार एहराम से बाहर होने के बदले एक उमराह अनिवार्य होगा; यह 'फ़तह़ अल-क़दीर' में लिखा है।

ग़ुलाम और दासी यदि मालिक की अनुमति के बिना एहराम बाँध लें, तो मालिक को अधिकार है कि उन्हें रोके और बिना ह़दी के उन्हें एहराम से बाहर कर दे। और उनमें से प्रत्येक पर इह़सार की ह़दी और हज व उमराह की कज़ा स्वतंत्र होने के बाद अनिवार्य होगी। और यदि ग़ुलाम और दासी मालिक की अनुमति देने के बाद 'मुह़सर' (रुकावट के कारण मजबूर) हो गए, तो मालिक को चाहिए कि उनकी ओर से ह़दी भेजे ताकि उसे हरम में ज़िबह किया जाए और वे एहराम से बाहर हो सकें; यह 'शरह तह़ावी' के'बाब अल-फ़िदया' में लिखा है। यदि वह ग़ुलाम या दासी को एहराम की अनुमति दे चुका है, तो फिर भी मालिक को अधिकार है कि उन्हें एहराम...

---

१ किसी बाधा के कारण हज से रोका जाना।

حاصل یہ ہے کہ جو ایسا موقع ہو کہ اگر گواہی قبول کریں تو سب کا حج فوت ہوتا ہے تو وہاں امام گواہی قبول نہ کرے اگرچہ گواہ بہت سے ہوں اور جو ایسا موقع ہو کہ شہادت کے قبول کرنے سے بعض کا حج فوت ہوتا ہے بعض کا فوت نہیں ہوتا تو شہادت قبول کی جائے گی یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اگر عورت نے حج فرض کے سوا کسی اور حج کا احرام باندھا اور اس کے ساتھ محرم تھا پس اگر اس کا شوہر نہیں ہے تو اس حج کو ادا کرے یہ شرح طحاوی کے باب الفدیہ میں لکھا ہے اگر اس کا شوہر ہے اور شوہر نے اس کو حج کی اجازت دی اور عورت نے حج کا احرام حج کے مہینوں سے پہلے باندھا تو شوہر کو احرام سے حلال کرا لینے کا اختیار ہے کہ اس کو احرام سے باہر کرا دے اور اگر حج کے مہینوں میں احرام باندھا ہے تو اس کو اختیار نہیں اور اگر اس کا شہر اتنی دور ہے کہ وہاں کے لوگ حج کے مہینوں سے پہلے نکلتے ہیں اور ان کے نکلنے کے وقت اس عورت نے احرام باندھا تو شوہر اس عورت کو احرام سے باہر نہیں کرا سکتا اور اگر اس سے پہلے عورت نے احرام باندھا ہے تو باہر کرا سکتا ہے لیکن اگر اس نے احرام بہت تھوڑے دن پہلے باندھا تھا تو باہر نہیں کرا سکتا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر بغیر اجازت شوہر کے عورت نے احرام باندھا تو شوہر کو اختیار ہے کہ اس کو منع کرے اور بغیر ہدی کے اس کو احرام سے باہر کرا دے اور احرام سے باہر ہونا صرف اسی سے ثابت نہیں ہو جاتا کہ شوہر یوں کہہ دے کہ میں نے تجھ کو احرام سے باہر کر دیا بلکہ کم سے کم کوئی فعل جو احرام میں منع ہے وہ اس کے ساتھ کرے مثلاً اس کے ناخن تراشے یا بال کترے یا خوشبو لگائے یا بوسہ لے یا معانقہ کرے پس ایسے فعل سے وہ احرام سے باہر ہو جائے گی اور احصار کی ہدی اور سالِ آئندہ میں حج اور عمرہ کی قضا اس پر لازم ہوگی پس اگر اس کے بعد اسی سال میں شوہر نے اس

کو احرام کی اجازت دے دی اور اس نے احرام باندھا اور قضا کی نیت کی یا نہ کی تو وہ حج قضا نہ ہو گا اور اس حج کا مواخذہ جاتا رہے گا اور عمرہ اس پر واجب نہ ہو گا اور پہلے احرام کے توڑنے کی وجہ سے اس پر قربانی لازم ہو گی اور اگر سال بدل گیا تو بغیر نیت کے وہ حج ساقط نہ ہو گا اس پر حج اور عمرہ اور قربانی لازم ہو گی یہ شرح طحاوی کے باب الفدیہ میں لکھا ہے۔

اگر عورت نے حج نفل کا احرام باندھا اس کے بعد نکاح کر لیا تو ہمارے نزدیک شوہر کو اختیار ہے کہ اس کو احرام سے باہر کرا دے اور اگر حج فرض کا احرام باندھا تو شوہر کو احرام سے باہر کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ حکم اس صورت میں ہے کہ اس کے ساتھ محرم ہو اور اگر اس کے ساتھ محرم نہ ہو تو اس کو منع کرنے کا اختیار ہے یہ بحرالرائق میں لکھا ہے اگر کسی نے اپنی زوجہ یا باندی سے جو حالتِ احرام میں تھی مجامعت کی اور اس کو احرام کا حال معلوم نہیں تھا تو وہ حلال کرانے والا نہ ہو گا مگر ان کا حج فاسد ہو گیا اور اگر اس کو معلوم تھا تو اس نے احرام سے باہر کرایا اور اگر شوہر نے عورت کو احرام سے باہر کرایا پھر سال گزر جانے کے بعد اجازت دی تو عورت پر حج اور عمرہ واجب ہے اور اگر مرد نے اس کو احرام سے باہر کرایا اور پھر اس نے احرام باندھ لیا پھر شوہر نے احرام سے باہر کرا دیا اور اس نے احرام باندھ لیا اور اسی طرح کئی بار ہوا پھر اس نے اسی سال میں حج کیا تو سب مرتبہ احرام سے باہر ہونے کے بدلے وہ ایک حج کافی ہے اور اگر سالِ آئندہ میں حج کیا تو ہر مرتبہ احرام سے باہر ہونے کے بدلے ایک عمرہ واجب ہو گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے غلام اور باندی اگر بغیر اجازتِ مالک کے احرام باندھیں تو مالک کو اختیار ہے کہ ان کو منع کرے اور بغیر ہدی کے ان کو احرام سے باہر کرا دے اور ان میں سے ہر ایک پر احصار کی ہدی اور حج اور عمرہ کی قضا آزاد ہونے کے بعد واجب ہو گی اور اگر غلام اور باندی مالک کی اجازت دینے کے بعد محصر ہو گئے تو مالک کو چاہئے کہ ان کی طرف سے ہدی بھیجے تا کہ وہ حرم میں ذبح کی جائے اور وہ احرام سے باہر

ہوں یہ شرح طحاوی کے باب الفدیہ میں لکھا ہے۔ اگر غلام یا باندی کو احرام کی اجازت دے چکا ہے تو پھر بھی مالک کو اختیار ہے کہ ان کو احرام

---

۱ روکا جانا حج سے بوجہ کسی عذر۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 113 | Kitab al-Hajj (Book of Pilgrimage)

...and bringing [a slave] out of Ihram is disliked (Makruh). When a master intends to bring his slave out of Ihram, he should have them perform at least one act that is prohibited during Ihram, such as trimming nails, cutting hair, applying perfume, or any other such act. Merely forbidding it or saying "I have brought you out of Ihram" will not suffice to remove them from Ihram; this is recorded in *Siraj al-Wahhaj*. If a male or female slave enters Ihram by the master's command and then the master sells them, the sale is valid. According to our view, the buyer has the right to forbid them from Hajj and bring them out of Ihram; this is mentioned in the chapter on Fidyah in *Sharh al-Tahawi*. It is also mentioned therein that taking payment (wages) for performing Hajj or other acts of worship is not permissible. However, if someone was hired for Hajj and the person commissioning the Hajj paid the fee, and he performed Hajj on behalf of the deceased, it will be valid on behalf of the deceased. He is only permitted an amount equivalent to his average expenses for the round trip, including food, drink, clothing, transportation, and other necessities, without extravagance (1) or deficiency. Whatever remains with him upon his return must be given back to the heirs. It is not permissible for him to keep the surplus himself, unless the heirs graciously leave it in his possession; in that case, it becomes permissible for him. This is recorded in the beginning of the Book of Hajj in *Sharh al-Tahawi*. If a person was ordered to perform Hajj on behalf of a deceased person and returns halfway, claiming that some obstacle arose and the deceased's money was spent in the return, his claim will not be accepted, and he will be liable for the entire amount. However, if there is apparent evidence confirming his claim, it shall be accepted. If the person commissioned for Hajj claims, "I have performed Hajj on behalf of the deceased," and the heirs or the executor (wasi) deny it, his statement will be accepted upon taking an oath. But if the person commissioned owed a debt to the deceased and the deceased had said, "Perform Hajj for me from this wealth (the debt)," and he performed Hajj after the person's death, then he is required to provide witnesses for his Hajj; this is written in *al-Muhit*. According to us, there is no harm in taking stones or soil from the Haram out of the Haram area, nor is there any harm in bringing soil from outside into the Haram. There is a consensus (Ijma) among jurists that taking Zamzam water out of the Haram is permissible. One should not take anything from the coverings of the Kaaba, and whatever falls from them should be given to the poor; if one then buys it from them, there is no harm; this is mentioned in *Ghayat al-Suruji Sharh al-Hidayah*.

It is not permissible to make toothbrushes (Miswak) from the Arak trees or other trees of the Haram. It is not permissible to take the perfume of the Kaaba for blessings (Tabarruk) or any other purpose. If anyone takes any of it, it is mandatory (Wajib) to return it. If someone desires blessings, they should bring their own perfume, apply it to the Kaaba, and then take it back; this is recorded in *Siraj al-Wahhaj*.

Conclusion: Concerning the Visitation of the Prophet's ﷺ Grave

Our elders (Mashaikh) have said that visiting the grave of the Messenger of Allah ﷺ is among the most meritorious of recommended acts. In *Manasik-e-Farsi* and *Sharh al-Mukhtar*, it is stated that for one who has the means, it is nearly obligatory. If the Hajj is an obligatory one (Fard), it is better to perform Hajj first and then visit. If it is a supererogatory Hajj (Nafl), he has the choice (1). When intending to visit the Prophet's grave, one should also intend to visit the Prophet's Mosque, as it is one of the three mosques for which travel is specifically undertaken. It is mentioned in the Hadith: "Do not undertake a journey [for worship] except to three mosques."

(1) Referring to spending inappropriately or unnecessarily. (1) Meaning whether one visits before or after the Hajj.

...से बाहर करा दे लेकिन मकरूह (नापसंदीदा) है। और जब मालिक अपने गुलाम को एहराम से बाहर करने का इरादा करे, तो उसके साथ कम से कम कोई ऐसा काम कर ले जो एहराम की हालत में मना है, मसलन नाखून तराशना, बाल काटना, खुशबू लगाना या कोई और ऐसा काम। सिर्फ मना करने या यह कह देने से कि "मैंने तुझे एहराम से बाहर कर दिया", वह एहराम से बाहर नहीं होगा; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। अगर गुलाम या दासी मालिक के हुक्म से एहराम बांधे, फिर मालिक उन्हें बेच दे, तो बिक्री जायज़ है, और हमारे नज़दीक खरीदार को यह अधिकार है कि वह उन्हें हज से मना करे और एहराम से बाहर करा दे; यह 'शराह तहावी' के बाबुल फिदिया में लिखा है। उसी जगह ज़िक्र किया गया है कि हज करने या अन्य इबादतों पर उजरत (मज़दूरी/किराया) लेना जायज़ नहीं है। और अगर हज के लिए उजरत पर मुक़र्रर किया और हज कराने वाले ने उजरत दे दी और उसने मय्यित (मृतक) की तरफ़ से हज किया, तो वह मय्यित की तरफ़ से जायज़ होगा। उसे उजरत सिर्फ उतनी ही जायज़ होगी जितनी रास्ते के आने-जाने, खाने-पीने, कपड़े, सवारी और अन्य ज़रूरी खर्चों में औसतन बिना इसराफ़ (फ़िज़ूलखर्ची)(1) और कमी के खर्च हुई हो। और जो कुछ उसके पास बच जाए, वह लौटने के बाद वारिसों को लौटा दे। जो अतिरिक्त बचे उसे खुद लेना जायज़ नहीं है, लेकिन अगर वारिस एहसान के तौर पर हज करने वाले के अधिकार में छोड़ दें, तो वारिसों के मालिक बना देने से वह जायज़ हो जाएगा। यह 'शराह तहावी' के इब्तिदा में हज की किताब में लिखा है। जिस शख्स को मय्यित की तरफ़ से हज करने का हुक्म दिया गया हो, अगर वह रास्ते से लौट आए और कहे कि हज से कोई रुकावट पेश आ गई और मय्यित का माल लौटने में खर्च हो गया, तो उसकी बात की तस्दीक (पुष्टि) नहीं करेंगे और वह पूरे खर्च का ज़िम्मेदार होगा। लेकिन अगर कोई ज़ाहिरी बात उसकी बात की तस्दीक करती हो, तो उसकी तस्दीक करेंगे। जिस शख्स को हज का हुक्म दिया गया था, अगर उसने कहा कि "मैंने मय्यित की तरफ़ से हज किया" और वारिसों या वसी (वसीयतदार) ने इनकार किया, तो उसकी बात कसम के साथ कबूल की जाएगी। लेकिन अगर उस शख्स पर मय्यित का कुछ कर्ज था और मय्यित ने कहा था कि "मेरी तरफ़ से इस माल से हज कीजिए", और उसने उसकी मौत के बाद हज किया, तो उस पर वाजिब है कि अपने हज करने के गवाह पेश करे; यह 'मुहीत' में लिखा है। हरम के पत्थरों और मिट्टी को हरम से बाहर ले जाने में हमारे नज़दीक कोई हर्ज नहीं है, और इसी तरह हरम के बाहर की मिट्टी हरम में ले जाने में कोई हर्ज नहीं है। फुकहा (धर्मशास्त्रियों) का इज्मा (आम सहमति) है कि ज़मज़म का पानी हरम से बाहर ले जाना

मुबाह (जायज़) है। काबा के पर्दों में से कुछ न ले, और जो उनमें से गिर जाए उसे फकीरों पर खर्च कर दे, फिर अगर उनसे खरीद ले तो कोई हर्ज नहीं; यह 'गायतुल सुरूजी शराह हिदाया' में लिखा है।

हरम के अराक के पेड़ों और दूसरे पेड़ों से मिसवाक बनाना जायज़ नहीं है। काबा की खुशबू तबर्रुक (बरकत) के लिए या किसी और मक़सद से लेना जायज़ नहीं है। अगर कोई उसमें से कुछ ले ले, तो उसे वापस करना वाजिब है। और अगर कोई तबर्रुक का इरादा रखे, तो अपने पास से खुशबू लाकर काबा पर लगाए, फिर उसे वापस ले ले; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है।

खातिमा (निष्कर्ष): नबी ﷺ की कब्र की ज़ियारत के बयान में

हमारे मशाइख (बुज़ुर्गों) ने कहा है कि रसूलुल्लाह ﷺ की कब्र की ज़ियारत करना बेहतरीन पसंदीदा (नफ़्ल) इबादतों में से है। 'मनासिके फ़ारसी' और 'शराह मुख्तार' में लिखा है कि जिस शख्स में सामर्थ्य हो, उसके लिए यह वाजिब के करीब है। अगर हज फ़र्ज़ है, तो बेहतर यह है कि पहले हज करे फिर ज़ियारत को जाए, और अगर नफ़्ल (स्वैच्छिक) है तो उसे इख्तियार (विकल्प)(1) है। जब नबी की कब्र की ज़ियारत की नीयत करे, तो चाहिए कि उसके साथ मस्जिद-ए-नबवी की ज़ियारत की भी नीयत करे, क्योंकि वह उन तीन मस्जिदों में से एक है जिनके सिवा और कहीं के लिए (सिर्फ इबादत की नीयत से) सफर नहीं किया जाता। हदीस में आया है कि: "ला तुशद्दुर् रिहालु इल्ला लि सलासतिन" (तीन मस्जिदों के अलावा सफर न बांधा जाए)।

(1) बेजा और गलत जगह खर्च करने को कहते हैं। (1) यानी चाहे पहले ज़ियारत को जाए या हज के बाद।

سے باہر کرا دے مگر مکروہ ہے اور جب مالک اپنے غلام کو احرام سے باہر کرنے کا ارادہ کرے تو اس کے ساتھ کم سے کم کوئی ایسا فعل کر لے جو احرام میں منع ہے مثلاً ناخن تراشے یا بال کترے یا خوشبو لگائے یا اور کوئی ایسا فعل کرے صرف منع کرنے یا یہ کہہ دینے سے کہ میں نے تجھ کو احرام سے باہر کر دیا وہ احرام سے باہر نہ ہوں گے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر غلام یا باندی مالک کے حکم سے احرام باندھے پھر مالک ان کو بیچے تو بیع جائز ہے اور ہمارے نزدیک مشتری کو یہ اختیار ہے کہ ان کو حج سے منع کرے اور احرام سے باہر کرا دے یہ شرح طحاوی کے باب الفدیہ میں لکھا ہے اس بیچانی نے ذکر کیا ہے کہ حج کرنے پر یا اور عبادتوں پر اجارہ لینا جائز نہیں اور اگر حج کے لئے اجرت پر مقرر کیا اور حج کرانے والے نے اجرت دے دی اور اس نے میت کی طرف سے حج کیا تو میت کی طرف سے جائز ہوگا اور اس کو اجرت اسی قدر جائز ہوگی جو راستہ کے جانے آنے میں اس کے کھانے اور پینے اور کپڑے اور سواری اور دیگر ضروری اخراجات میں اوسط طور پر بغیر اسراف(۱) اور کمی کے صرف ہوا اور جو کچھ اس کے پاس بچے وہ لوٹنے کے بعد وارثوں کو پھیر دے اور جو فاضل بچے اس کو خود لے لینا جائز نہیں ہے لیکن اگر وارث بطور احسان کے حج کرنے والے کے ملک میں چھوڑ دیں تو وارثوں کے مالک کر دینے سے اس کو جائز ہو جائے گا یہ شرح طحاوی کے ابتدا کتاب میں حج میں لکھا ہے جس شخص کو میت کی طرف سے حج کرنے کا حکم کیا گیا ہو اگر وہ راستہ میں لوٹ آئے اور یوں کہے کہ حج سے کوئی مانع پیش آگیا اور میت کا مال لوٹنے میں خرچ ہو گیا تو اس کے قول کی تصدیق نہ کریں گے اور وہ تمام خرچ کا ضامن ہوگا لیکن اگر کوئی امر ظاہر اس کے قول کی تصدیق کرتا ہو تو اس کی تصدیق کریں گے جس شخص کو حج کا حکم کیا گیا تھا

اگر اس نے کہا کہ میں نے میت کی طرف سے حج کیا اور وارثوں نے یا وصی نے انکار کیا تو اس کا قول قسم کے ساتھ قبول کیا جائے گا لیکن اگر اس شخص پر جس کو حکم کیا گیا تھا میت کا کچھ قرض تھا اور میت نے یوں کہا تھا کہ میری طرف سے اس مال میں حج کیجئے پس اس نے اس کی موت کے بعد حج کیا تو اس پر واجب ہے کہ اپنے حج کرنے کے گواہ پیش کرے یہ محیط میں لکھا ہے حرم کے پتھروں اور مٹی کو حرم سے باہر لے جانے میں ہمارے نزدیک کچھ مضائقہ نہیں اور اسی طرح خارج حرم کی مٹی حرم میں لے جانے میں کچھ مضائقہ نہیں فقہا کا اجماع ہے کہ زمزم کا پانی حرم سے باہر لے جانا مباح ہے کعبہ کے پردوں سے کچھ نہ لے اور جو اس میں سے گر جائے وہ فقیروں پر صرف کر دے پھر اگر ان سے خرید لے تو مضائقہ نہیں یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے۔

حرم کے درخت اراک اور دوسرے درختوں کی مسواک بنانا جائز نہیں اور کعبہ کی خوشبو تبرک کے لئے یا کسی اور غرض سے لینا جائز نہیں اور اگر کوئی اس میں سے کچھ لے تو اس کو اس کا پھیر دینا واجب ہے اور اگر کوئی تبرک کا ارادہ کرے تو اپنے پاس سے خوشبو لا کر کعبہ کو لگائے پھر اس کو لے لے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

خاتمہ: قبر نبی ﷺ کی زیارت کے بیان میں

ہمارے مشائخ نے کہا ہے کہ زیارت قبر رسول اللہ ﷺ افضل مندوبات سے ہے اور مناسک فارسی اور شرح مختار میں ہے کہ جس شخص کو استطاعت ہو اس کے لئے قریب بواجب ہے اور حج اگر فرض ہے تو احسن یہ ہے کہ اول حج کرے پھر زیارت کو جائے اور اگر نفل ہے تو اس کو اختیار(۱) ہے پس جب زیارت قبر نبی کی نیت کرے تو چاہئے کہ اس کے ساتھ زیارت مسجد نبوی کی بھی نیت کرے اس لئے کہ وہ ایک ان تین مسجدوں میں سے ہے کہ جن کے سوا اور کہیں کو سفر نہیں کیا جاتا اور حدیث میں ہے آیا ہے کہ: لا تشد الرحال الا لثلثۃ

(۱) بے جا وبے محل خرچ کرنے کو کہتے ہیں۔ (۱) یعنی چاہے پہلے زیارت کو جائے یا بعد حج کے جائے۔

(Fatawa Alamgiri ..... Volume 2) 114 Kitab al-Hajj

"Do not undertake a journey [for the purpose of visiting mosques] except to three mosques: Al-Masjid al-Haram, this mosque of mine [Al-Masjid an-Nabawi], and Al-Masjid al-Aqsa." When turning towards the journey for visitation, one should recite Salawat (blessings) and Salam (salutations) abundantly while on the way. This is mentioned in *Fath al-Qadir*. One should offer prayers in the mosques along the way to Mecca and Medina; there are twenty such mosques, as mentioned by Kirmani in his *Manasik*. When the trees of Medina begin to appear, one should increase the recitation of Salawat and Salam; this is recorded in *Ghunyat al-Mustamli Sharh Hidaya*. Upon seeing the walls of Medina, one should recite Salawat and the following prayer: "**O Allah, this is the sanctuary of Your Prophet, so make it a protection for me from the fire, and a security from punishment and an evil account.**" If possible, one should perform Ghusl (ritual bath) before entering Medina and again after, apply perfume, wear fine clothes, and enter with humility, tranquility, and dignity. This is stated in *Ikhtiyar Sharh Mukhtar*. The practice of some people to dismount near Medina and enter on foot is preferable, as whatever increases respect and veneration is better, as noted in *Fath al-Qadir*. Upon entering Medina, one should recite: "**O Allah, Lord of the heavens and what they shade, Lord of the earths and what they carry, and Lord of the winds and what they scatter; I ask You for the good of this city, the good of its people, and the good of what is in it. And I seek refuge in You from its evil, the evil of what is in it, and the evil of its people. O Allah, this is the sanctuary of Your Messenger, so make my entry into it a protection for me from the fire and a security from punishment and an evil account.**" This is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*.

Upon entering the mosque, perform the same actions that are Sunnah for entering mosques, such as stepping in with the right foot first. This is stated in *Fath al-Qadir*. Recite this prayer: "**O Allah, bless Muhammad and the family of Muhammad. O Allah, forgive me my sins and open for me the gates of Your mercy. O Allah, make me today among those who turn to You most, those closest to You, most successful among those who supplicate to You, and most desirous of Your pleasure.**" This is in *Fatawa Qazi Khan*. One should enter through Bab Jibril or any other gate, as stated in *Ghayat al-Saruji Sharh Hidaya*. Perform two units of prayer near the pulpit (Minbar), standing such that the pulpit's pillar is in front of one's shoulder, as this was the standing place of the Messenger of Allah (peace be upon him). That spot is between the grave and the pulpit of the Messenger of Allah (peace

be upon him). In gratitude for being granted this opportunity by Allah, perform a prostration (Sajdah) for His sake, and recite whatever prayer one deems best. Then stand up and turn towards the blessed grave of the Messenger of Allah (peace be upon him) and stand facing the direction of the Qiblah(1) near the blessed head. Stay about three or four yards away, not closer than that, and keep one's gaze on the walls of the tomb because it is a place of immense awe and great majesty. Stand as one stands in prayer and visualize the noble form of the Messenger of Allah (peace be upon him) as if he is resting in his grave and is aware of one's state and...

---

1. O Allah, this is the sanctuary of Your Prophet, so make it a shield for me from the fire and grant it safety from punishment and from the evil of accounting.
2. O Allah, Lord of the heavens and what they shade, Lord of the earths and what they carry, Lord of the winds and what they scatter; I ask You for the good of this city, the good of its people, and the good of what it contains. I seek refuge in You from the evil of this city, what it contains, and the evil of its inhabitants. O my Allah, this is the sanctuary of Your Messenger; let my entrance be a protection from hellfire and security from an evil account and punishment.
3. O Allah, send blessings upon Muhammad and the family of Muhammad, forgive my sins, and open for me the doors of Your mercy. O Allah, make me today more esteemed than those who turned towards You, and closer than those who sought proximity to Your presence, and the most hopeful among the supplicants, and the greatest seeker of Your pleasure.

(1) The statement 'facing Qiblah'... Faqih Abu al-Laith derived this against the Sunnah based on his own opinion. Therefore, it is stated in *Fath al-Qadir* that this view is rejected. The correct practice is to face the blessed shrine and have one's back towards the Qiblah. (*Ain al-Hidaya*, Urdu commentary of *Hidaya*)

(फ़तावा आलमगिरी ..... जिल्द 2) 114 किताबुल हज्ज

मसाजिद अल-हराम और मेरी यह मस्जिद और मस्जिद अल-अक्सा यानी सफ़र का सामान न बांधा जाए मगर तीन मस्जिदों के लिए: मस्जिद अल-हराम, मेरी यह मस्जिद, और मस्जिद अल-अक्सा। जब ज़ियारत के लिए रुख करे तो जब तक रास्ते में रहे, दुरूद और सलाम कसरत से पढ़े। यह फ़तहुल क़दीर में है। और मक्का व मदीना के रास्ते में जो मस्जिदें हैं उनमें नमाज़ पढ़े, और वे बीस मस्जिदें हैं। किरमानी ने अपनी मनासिक में इसका ज़िक्र किया है। जब मदीना के पेड़ नज़र आने लगें, तो दुरूद व सलाम ज़्यादा पढ़े। यह ग़ुनियतुल मुस्तमली शरह हिदाया में लिखा है। और जब मदीना की दीवारों को देखे तो दुरूद पढ़े और यह दुआ पढ़े: "ऐ अल्लाह! यह तेरे नबी का हरम (पवित्र स्थान) है, तो इसे मेरे लिए आग से बचाव का ज़रिया और अज़ाब व हिसाब की बुराई से अमन का कारण बना दे।" और अगर मुमकिन हो तो मदीना में दाखिल होने से पहले ग़ुस्ल करे और बाद में भी, ख़ुशबू लगाए और अच्छे कपड़े पहने। फिर आज़िज़ी, सुकून और वक़ार के साथ दाखिल हो। यह इख़्तियार शरह मुख़्तार में लिखा है। और कुछ लोगों का जो तरीक़ा है कि मदीना के पास उतरकर वहां से पैदल चलकर मदीना में दाखिल होते हैं, यह बेहतर है। जिस चीज़ में अदब और ताज़ीम ज़्यादा हो, वही बेहतर है, यह फ़तहुल क़दीर में लिखा है। जब मदीना में दाखिल हो तो यह पढ़े: "ऐ अल्लाह! आसमानों के रब और उन चीज़ों के जिन पर वे साया डालते हैं, और ज़मीनों के रब और उन चीज़ों के जिन्हें वे उठाए हुए हैं, और हवाओं के परवरदिगार और उन चीज़ों के जिन्हें वे उड़ाती हैं; मैं तुझसे इस शहर की भलाई, इसके रहने वालों की भलाई और इसमें जो कुछ है उसकी भलाई मांगता हूँ। और मैं तुझसे इस शहर की बुराई, इसमें जो कुछ है उसकी बुराई और इसके बाशिंदों की बुराई से पनाह मांगता हूँ। ऐ अल्लाह! यह तेरे रसूल का हरम है, तो इसमें मेरा दाख़िल होना मेरे लिए दोज़ख की आग से हिफाज़त और अज़ाब व हिसाब की बुराई से अमन का ज़रिया बना दे।" यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

जब मस्जिद में दाखिल हो तो वही कार्य करे जो मस्जिदों में दाखिल होते समय सुन्नत हैं, यानी पहले दाहिना पैर आगे रखे। यह फ़तहुल क़दीर में लिखा है। और यह दुआ पढ़े: "ऐ अल्लाह! मुहम्मद (स.अ.व.) और उनकी आल पर रहमतें नाज़िल फ़रमा। ऐ अल्लाह! मेरे गुनाहों को माफ़ कर दे और मेरे लिए अपनी रहमत के दरवाज़े खोल दे। ऐ अल्लाह! आज मुझे उनकी तरह बना दे जो तेरी ओर सबसे ज़्यादा रुजू करने वाले, तेरे सबसे क़रीब होने वाले और तुझसे दुआ मांगने वालों में सबसे सफल और तेरी रज़ा के तलबगार हों।" यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। मस्जिद में बाबे जिब्रील

या किसी और दरवाज़े से दाखिल हो, जैसा कि ग़ायतुल सरूजी शरह हिदाया में लिखा है। मिम्बर के पास दो रकअत नमाज़ पढ़े और इस तरह खड़ा हो कि मिम्बर का सुतून उसके कंधे के सामने हो, क्योंकि यही रसूल अल्लाह (स.अ.व.) के खड़े होने की जगह थी। वह जगह क़ब्र और मिम्बर-ए-रसूल (स.अ.व.) के दरमियान है। अल्लाह ने जो यह तौफीक दी, उसके शुक्र में अल्लाह के लिए सज्दा करे और जो दुआ बेहतर समझे, वह पढ़े। फिर खड़ा हो और रसूल अल्लाह (स.अ.व.) की मुक़द्दस क़ब्र की ओर रुख करे और सिर के पास क़िबला-रू (1) होकर खड़ा हो जाए। फिर क़ब्र से तीन या चार गज़ की दूरी पर रहे, इससे ज़्यादा नज़दीक न जाए। रौज़ा-ए-अकबर की दीवारों पर नज़र रखे क्योंकि यह बहुत ही रोब वाली जगह है और इसकी अज़मत बहुत बड़ी है। वहां ऐसे खड़ा हो जैसे नमाज़ में खड़ा होता है और रसूल अल्लाह (स.अ.व.) की पाक सूरत का ऐसा तसव्वुर करे कि मानों आप (स.अ.व.) अपनी लहद (क़ब्र) में आराम फ़रमा रहे हैं और उसके हाल से वाक़िफ़ हैं और...

---

1. ऐ अल्लाह! यह हरम तेरे नबी का है, तो इसे मेरे लिए आग से बचाव का ज़रिया बना दे और अज़ाब व हिसाब की बुराई से अमन अता फ़रमा।
2. ऐ अल्लाह! आसमानों के रब और उन चीज़ों के जिन पर वे साया डालते हैं, ज़मीनों के रब और उन चीज़ों के जिन्हें वे उठाए हुए हैं, और हवाओं के रब और उन चीज़ों के जिन्हें वे उड़ाती हैं; मैं तुझसे इस शहर की भलाई, इसके लोगों की भलाई और इसमें मौजूद चीज़ों की भलाई मांगता हूँ। मैं तुझसे इस शहर की बुराई, इसमें मौजूद चीज़ों और इसके बाशिंदों की बुराई से पनाह मांगता हूँ। ऐ मेरे अल्लाह! यह तेरे रसूल का हरम है, मेरा इसमें दाख़िला जहन्नुम से बचाव और बुरे हिसाब से अमन का सबब बने।
3. ऐ अल्लाह! मुहम्मद और उनकी आल पर दुरूद भेज और मेरे गुनाह बख्श दे और मेरे लिए अपनी रहमत के दरवाज़े खोल दे। ऐ अल्लाह! आज मुझे उन लोगों में बना दे जो तेरी ओर रुजू करते हैं, जो तेरी दरगाह के क़रीब हैं, और दुआ करने वालों में सबसे ज़्यादा उम्मीदें पूरी होने वाला और तेरी रज़ा का सबसे बड़ा चाहने वाला बना।

(1) 'क़िबला-रू' का कहना... फ़क़ीह अबुल लैस ने अपनी राय से सुन्नत के खिलाफ कहा है। इसीलिए फ़तहुल क़दीर में कहा गया है कि यह बात रद्द की गई है। सही यह है कि आप (स.अ.व.) के मज़ार-ए-मुबारक की ओर रुख करे और क़िबला की ओर पीठ कर ले। (ऐनुल हिदाया, उर्दू शरह हिदाया)

مساجد الحرام و مسجدی ہذا والمسجد الاقصیٰ یعنی سفر کا سامان نہ باندھا جائے مگر تین مسجدوں کے لئے مسجد الحرام اور یہ میری مسجد اور مسجد اقصیٰ جب زیارت کے واسطے متوجہ ہو تو جب تک راستہ میں رہے درود اور سلام بہت پڑھے یہ فتح القدیر میں ہے اور مکہ اور مدینہ کے راستہ میں جو مسجدیں ہیں ان میں نماز پڑھے اور وہ بیس مسجدیں ہیں یہ کرمانی نے اپنی مناسک میں ذکر کیا ہے جب مدینہ کے درخت نظر آنے لگیں تو درود و سلام میں اور زیادتی کرے یہ غنیۃ المستملی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور جب مدینہ کی دیواروں کو دیکھے تو درود پڑھے اور یہ دعا پڑھے: **اَللّٰھُمَّ ھٰذَا حَرَمُ نَبِیِّكَ فَاجْعَلْهُ وَقَایَةً لِی مِنَ النَّارِ وَاَمَانًا مِنَ الْعَذَابِ وَسُوْءِ الْحِسَابِ** اور اگر ہو سکے تو مدینہ میں داخل ہونے سے پہلے بھی غسل کرے اور بعد کو بھی غسل کرے اور خوشبو لگائے اور اچھے کپڑے پہنے اور عاجزی کرتا ہوا تسلی اور وقار کے ساتھ داخل ہو یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے اور یہ جو بعض آدمیوں کا دستور ہے کہ مدینہ کے قریب اترتے ہیں اور وہاں سے پیادہ پا چل کر مدینہ میں داخل ہوتے ہیں یہ بہتر ہے اور جس چیز میں ادب اور تعظیم زیادہ ہو وہ بہتر ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور جب مدینہ میں داخل ہو تو یہ پڑھے: **اَللّٰھُمَّ رَبَّ السَّمٰوَاتِ وَمَا اَظْلَلْنَ وَرَبَّ الْاَرْضِیْنَ وَمَا اَقْلَلْنَ وَرَبَّ الرِّیَاحِ وَمَا ذَرَیْنَ اَسْاَلُكَ خَیْرَ ھٰذِهِ الْبَلْدَةِ وَخَیْرَ اَھْلِھَا وَخَیْرَ فِیْھَا وَاَعُوْذُ بِكَ مِنْ شَرِّھَا وَمَنْ شَرِّ مَا فِیْھَا وَشَرِّ اَھْلِھَا اَللّٰھُمَّ ھٰذَا حَرَمُ رَسُوْلِكَ فَاجْعَلْ دُخُوْلِی فِیْهِ وَقَایَةً لِی مِنَ النَّارِ وَاَمَانًا مِنَ الْعَذَابِ وَسُوْءِ الْحِسَابِ**۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

جب مسجد میں داخل ہو تو وہی افعال کرے جو مسجدوں کے داخل ہونے کے وقت سنت ہیں یعنی اول داہنا پاؤں بڑھائے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور یہ دعا پڑھے: **اَللّٰھُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَّعَلٰی اٰلِ مُحَمَّدٍ اَللّٰھُمَّ اغْفِرْلِی ذُنُوْبِی وَافْتَحْ لِی اَبْوَابَ رَحْمَتِكَ اَللّٰھُمَّ اجْعَلْنِی الْیَوْمَ مَنْ اَوْجَهَ مَنْ تَوَجَّهَ اِلَیْكَ وَ اَقْرَبَ**

مَنْ تَقَرَّبَ اِلَيْكَ وَاَنْجَحَ مَنْ دَعَاكَ وَابْتَغٰى مَرْضَاتِكَ یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور چاہئے کہ مسجد میں باب جبریل یا اور کسی دروازہ سے داخل ہو یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور منبر کے پاس دو رکعتیں پڑھے اور اس طرح کھڑا ہو کہ منبر کا عمود اپنے مونڈھے کے سامنے ہو یہی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے کھڑے ہونے کی جگہ ہے اور وہ مقام درمیان قبر اور منبر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے ہے اور اللہ تعالیٰ نے جو یہ توفیق دی ہے اس کے شکر میں اللہ تعالیٰ کے واسطے سجدہ کرے اور جس دعا کو بہتر سمجھے پڑھے پھر کھڑا ہوئے اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی قبر مبارک کی طرف متوجہ ہو اور سر مبارک کے قریب قبلہ رو(1) کھڑا ہو جائے پھر اس سے تین یا چار گز قریب ہو اس سے اور زیادہ قریب نہ ہو اور تربت کی دیواروں پر نظر رکھے اس واسطے کہ بہت ہیبت کی جگہ ہے اور عظمت اس کی اعظم ہے اور اس طرح کھڑا ہو جیسے نماز میں کھڑا ہوتا ہے اور رسول اللہ کی صورت کریم کا یوں تصور کرے کہ گویا آپ لحد میں سوتے ہیں اور اس کے حال سے واقف ہیں اور

---

1. اے اللہ یہ حرم تیرے نبی کا ہے تو اس کو بچانے والا واسطے میرے نار سے اور کر اس کو امن عذاب سے اور حساب کی برائی سے۔
2. اے اللہ رب آسمانوں کے اور ان چیزوں کے جن پر وہ سایہ ڈالتے ہیں اور رب زمینوں کے اور ان چیزوں کے جن کو وہ اٹھائے ہوئے ہیں اور پروردگار ہواؤں کے اور ان چیزوں کے جن کو وہ اڑاتی ہیں میں سوال کرتا ہوں میں تجھ سے بھلائی اس شہر کی اور بھلائی اس شہر والوں کی اور بھلائی اس کی جو اس میں ہے اور پناہ مانگتا ہوں تجھ سے اس شہر کی اور جو چیز اس میں ہے اس کی اور اس کے لوگوں کی برائی سے اے میرے اللہ یہ تیرے رسول کا حرم

ہے اس میں میرا داخل ہونا میرے لئے دوزخ سے بچانے والا اور عذاب و حساب کی برائی سے امان کر دے۔

3. اے اللہ درود بھیج محمد پر اور آل محمد پر اور بخش میرے لئے گناہ میرے اور کشادہ کر میرے لئے دروازے رحمت کے اے اللہ تعالیٰ کر مجھ کو آج کے دن زیادہ وجیہ ان لوگوں کا جنہوں نے توجہ کی تیری طرف اور قریب زیادہ ان لوگوں کا جنہوں نے نزدیکی چاہی تیری درگاہ میں اور دعا کرنے والوں میں سے زیادہ امید پوری ہونے والا اور زیادہ تیری مرضی چاہنے والا۔

(۱) قولہ قبلہ رو.. یہ فقیہ ابواللیث نے اپنی رائے سے خلاف سنت نکالا ہے اسی واسطے فتح القدیر میں کہا کہ یہ قول مردود ہے اور صحیح یہ کہ آپ کے مزار مبارک کی طرف متوجہ ہو اور قبلہ کی طرف پیٹھ کرلے۔ عین الہدایہ اردو شرح ہدایہ۔

Fatawa Alamgiri..... Volume 1 | 115 | Kitab al-Hajj (Book of Hajj)

His words are heard; this choice is written in 'Sharh Mukhtar'. Then one should say: "Peace be upon you, O Prophet of Allah, and the mercy of Allah and His blessings. I bear witness that you are indeed the Messenger of Allah, you have delivered the message, fulfilled the trust, counseled the community, and strove in the cause of Allah until your soul was taken while you were praised and commendable. May Allah reward you on behalf of our young and old with the best reward, and send upon you the most excellent blessings and the purest and most complete salutations. O Allah, make our Prophet on the Day of Resurrection the closest of Prophets to You, quench our thirst from his fountain (Kawsar), grant us his intercession, and make us among his companions on the Day of Judgment. O Allah, let not this be my last visit to the grave of our Prophet (peace be upon him), and grant us the return to it, O Lord of Majesty and Honor." This is written in 'Al-Muhit'. One should neither raise their voice nor lower it too much, but keep it moderate; this is written in 'Ghayat al-Surunji Sharh al-Hidayah'.

If someone has requested to convey their salutations, one should do so and say: "Peace be upon you, O Messenger of Allah; so-and-so, son of so-and-so, seeks your intercession with your Lord, so intercede for him and for all Muslims." Then, standing before the blessed grave of the Messenger of Allah (peace be upon him), near his blessed face with one's back towards the Qibla, recite as many blessings (durood) as desired. Then move a step aside to stand before the blessed head of Hazrat Siddiq (Abu Bakr, may Allah be pleased with him) and say: "Peace be upon you, O Successor of the Messenger of Allah; peace be upon you, O companion of the Messenger of Allah in the cave; peace be upon you, O his companion in travels; peace be upon you, O his confidant of secrets. May Allah Almighty reward you on our behalf with the best reward any leader has been given for a Prophet's nation. You succeeded him in the best manner, followed his path and methodology—the best of paths. You fought the apostates and innovators, aided Islam, maintained family ties, and remained a fighter for truth and a helper to its people until certainty (death) came to you. Peace be upon you, and the mercy of Allah and His blessings. O Allah, let us die upon his love and do not let our quest in his visitation be in vain, O Most Generous."

Then move from there to stand before the blessed grave of Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) and say: "Peace be upon you, O Commander of the Faithful; peace be upon you, O manifestor of Islam; peace be upon you, O breaker of idols. May Allah reward you on our behalf with the best reward and be pleased with those

whom you appointed. You looked after the interests of Islam and Muslims during life and death. You cared for orphans and maintained family ties. Islam was strengthened through you. You were a pleasing, guiding, and rightly-guided leader for Muslims. You united their ranks, enriched their poor, and mended their broken state. So, peace be upon you, and the mercy of Allah and His blessings."

Then return about half a yard from there and say: "Peace be upon you both, O those who rest beside the Messenger of Allah (peace be upon him), his two companions, his two viziers, his two advisors, his helpers in establishing the religion, and those who stood for the welfare of Muslims after him. May Allah reward you both with the best reward. O Messenger of Allah, we seek intercession through these two so that you may intercede for us and ask our Lord to accept our efforts, keep us alive upon your religion, grant us death upon it, and resurrect us among your followers." Then supplicate for oneself, one's parents, the person who requested salutations, and for all Muslims. Then return as before to stand before the blessed head of the Messenger of Allah (peace be upon him).

उनके वचन सुने जाते हैं, यह अख्तियार 'शरह मुख़्तार' में लिखा है। फिर इस प्रकार कहे: "अस्सलामु अलैका या नबीअल्लाह व रहमतुल्लाहि व बरकातुहू..." (ऐ अल्लाह के नबी, आप पर सलामती हो, अल्लाह की रहमत और उसकी बरकतें हों। मैं गवाही देता हूँ कि निस्संदेह आप अल्लाह के रसूल हैं, आपने रिसालत पहुँचा दी, अमानत अदा की, उम्मत की खैरख्वाही की और अल्लाह की राह में जिहाद किया यहाँ तक कि आपकी रूह कब्ज़ की गई ऐसी हालत में कि आप काबिले तारीफ और सराहे गए हैं। पस अल्लाह ताला हमारी तरफ से, हमारे छोटों और बड़ों की तरफ से आपको बेहतरीन जज़ा दे, और आप पर अफ़ज़ल तरीन दुरूद और सबसे पाकीज़ा और कामिल सलाम भेजे। ऐ अल्लाह, हमारे नबी को कयामत के दिन सब नबियों से ज़्यादा करीब वाला बना और हमें उनके हौज़-ए-कौसर से सैराब कर और हमें उनकी शफ़ाअत नसीब फरमा और हमें कयामत में उनके साथियों में से कर दे। ऐ अल्लाह, इसे हमारे नबी (स.अ.व.) के रौज़ा-ए-अकदस की हाज़िरी का आख़िरी मौका न बना और हमें यहाँ दोबारा आना नसीब फरमा, ऐ ज़ुल जलाल वल इकराम)। यह 'मुहीत' में लिखा है। और न अपनी आवाज़ बहुत ऊँची करे और न बहुत धीमी, बल्कि मध्यम रखे, यह 'गायतुल सुरूंजी शरह हिदाया' में लिखा है।

जिस व्यक्ति ने सलाम पहुँचाने की वसीयत की हो, उसका भी सलाम पहुँचाए और यूँ कहे: "अस्सलामु अलैका या रसूलल्लाह, फलां बिन फलां (नाम लें) आपसे अपने रब के पास शफ़ाअत की दरख्वास्त करता है, पस आप उसके लिए और तमाम मुसलमानों के लिए शफ़ाअत फरमाएं।" फिर रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की कब्र मुबारक़ के सामने, चेहरे मुबारक के पास, किबला की तरफ पीठ करके खड़ा हो और जितना चाहे दुरूद पढ़े। फिर एक हाथ की जगह हटकर हज़रत सिद्दीक (अबू बक्र रज़ि.) के सर मुबारक के सामने आए और यूँ कहे: "अस्सलामु अलैका या खलीफ़ता रसूलिल्लाह... (ऐ अल्लाह के रसूल के खलीफा आप पर सलाम हो, ऐ गार में रसूलुल्लाह के साथी आप पर सलाम हो, ऐ सफरों में उनके रफीक आप पर सलाम हो, ऐ उनके राज़दारों आप पर सलाम हो। अल्लाह ताला आपको हमारी तरफ से बेहतरीन जज़ा दे, जैसा कि उसने किसी नबी की उम्मत की तरफ से किसी इमाम को दिया। आपने बेहतरीन तरीके से उनके बाद खिलाफत संभाली, उनके रास्ते और तरीके पर चले जो कि सबसे बेहतरीन रास्ता है। आपने मुर्तदों (धर्म त्यागने वालों) और बिदअतियों को कत्ल किया, इस्लाम की मदद की, रिश्तों को जोड़ा और हमेशा हक के लिए लड़ते रहे यहाँ तक कि आपको मौत आई। आप पर सलाम और अल्लाह की रहमत और बरकतें हों। ऐ

अल्लाह, हमें उनकी मुहब्बत पर मौत देना और उनकी ज़ियारत में हमारे सफीने को नाकाम न करना, ऐ करीम)।"

फिर वहाँ से हटकर हज़रत उमर (रज़ि.) की कब्र मुबारक़ के सामने हो और यूँ कहे: "अस्सलामु अलैका या अमीरुल मोमिनीन... (ऐ मोमिनों के अमीर आप पर सलाम हो, ऐ मज़हरे इस्लाम (इस्लाम को ज़ाहिर करने वाले) आप पर सलाम हो, ऐ बुत-शिकन आप पर सलाम हो। अल्लाह आपको हमारी तरफ से बेहतरीन बदला दे और उनसे राजी हो जिन्हें आपने खलीफा बनाया। आपने इस्लाम और मुसलमानों का उनकी ज़िंदगी और मौत में ख्याल रखा। आपने यतीमों की परवरिश की और रिश्तों को जोड़ा। इस्लाम आपके ज़रिए मज़बूत हुआ। आप मुसलमानों के एक पसंदीदा, हिदायत देने वाले और हिदायत पाए हुए इमाम थे। आपने उनकी तितर-बितर हालत को जमा किया, उनकी गरीबी दूर की और उनकी टूटी हुई हालत को सुधारा। पस आप पर सलाम और अल्लाह की रहमत और बरकतें हों)।"

फिर वहाँ से करीब आधा गज़ पीछे लौटे और यूँ कहे: "अस्सलामु अलैकुमा या ज़जी-ए-रसूलिल्लाह... (ऐ अल्लाह के रसूल के साथ लेटने वालों (दफन होने वालों) आप दोनों पर सलाम हो, उनके दोनों साथियों, वज़ीरों, सलाहकारों, और दीन को कायम करने में उनके मददगारों और उनके बाद मुसलमानों की भलाई के कामों को करने वालों। अल्लाह ताला आप दोनों को बेहतरीन बदला दे। ऐ अल्लाह के रसूल, हम इन दोनों का वसीला लेकर आपसे शफ़ाअत मांगते हैं कि हमारे रब से दुआ करें कि वह हमारी कोशिश को कबूल फरमाए, हमें आपके दीन पर ज़िंदा रखे और उसी पर मौत दे और हमें आपके गिरोह में उठावे)।" फिर अपने लिए, अपने माता-पिता के लिए और उस व्यक्ति के लिए जिसने वसीयत की हो और तमाम मुसलमानों के लिए दुआ मांगे। फिर पहली तरह रसूलुल्लाह (स.अ.व.) के सर मुबारक के सामने आए।

اسکا کلام سنتے ہیں یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے پھر یوں کہے: السلام علیک یا نبی اللہ ورحمة اللہ وبرکاته واشهد انك رسول اللہ قد بلغت الرسالة وادیت الا مانته ونصحت الامة وجاهدت و فی امر اللہ حتی بض روحك حمیدا محمودا فجزاك اللہ عن صغیرنا و کبرنا خیراجزاء وصل علیك افضل الصلوة وازکاہا واتم التحیة وانما اللهم اجعل نبینا یوم القیامة اقرب النبیین واقنا من کاسه وارزقنا من شفاعته واجعلنا من رفقائه یوم القیامة اللهم لا تجعل هذا آخر العهد بقبر نبینا علیه السلام وارزقنا العود الیه یا ذوالجلال والاکرام یہ محیط میں لکھا ہے اور نہ اپنی آواز بلند کرے اور نہ بہت پست بلکہ درمیان کرے یہ غایۃ السروجی شرح ہدایہ میں لکھا ہے۔

جس شخص نے وصیت کی ہو اس کا بھی سلام پہنچائے اور یوں کہے: السلام علیک یا رسول اللہ فلان بن فلان یستشفع بك لی ربك فاشفع له والجمیع المسلمین پھر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی قبر مبارک کے سامنے چہرہ مبارک کے پاس قبلہ کو پیٹھ کر کے کھڑا ہو کر جتنا چاہے درود پڑھے پھر ایک ہاتھ جگہ سے ہٹ کر حضرت صدیق کے سرمبارک کے سامنے آئے اور یوں کہے: السلام علیک یا خلیفة رسول اللہ السلام علیک یا صاحب رسول اللہ في الغار السلام علیك یا رفیقه في الاسفار السلام علیك یا امینه علی الاسرار جزاك اللہ تعالی عنا افضل ماجزا اماما عن امة نبیه ولقد خلفة باحسن خلف وسلکت طریقہ ومنہاجہ خیر مسلک وقالت اهل الردة والبدع ومدت الاسلام ووصلت الارحام ولم تزل قاتلا للحق ناصرالاهله حتی اتاك الیقین والسلام علیك رحمته اللہ وبرکاته اللهم امتنا علی حبه ولا تخیب سفینا في زیادته برحمتک یا کریم پھر وہاں سے ہٹ کر حضرت عمر کی قبر مبارک کے سامنے ہو اور یوں کہے: السلام علیک یا امیرالمومنین السلام علیك یا مظهر الاسلام السلام علیك یا کسر الاصنام جزاك اللہ عنا افضل الجزا ورضی عمن استخلف فقد نظر الاسلام

والمسلمين حيا وميتا فقلت الايتام ووصلت الارحام اقوىٰ بك الاسلام وكنت المسلمين اماما مرضيا وہاديا مہديا جمعت شملهم واغنيت فقرهم وجبرت كسرهم فالسلام عليك ورحمة الله وبركاته۔

پھر وہاں سے بقدر آدھ گز کے لوٹے اور یوں کہے: السلام علیهما یا ضحیعی رسول الله صلی الله علیہ وسلم ورفیقیه ووزیریه ومشیریه والمعاونین له علی قیام الدین والقائمین بعده بمصالح المسلمین جزاکم الله احسن جزا جتنا کما نتوسل بکما اے رسول الله لیستفع لنا ویسائل ربنا ان یتقبل سعینا وتحییٰنا علی ملته ویمیتنا علیها ویحشرنا فی زمرته پھر اپنے اور اپنے والدین کے واسطے اور جس شخص نے وصیت کی ہو اس کے واسطے اور سب مسلمانوں کے واسطے دعا مانگے پھر پہلی طرح رسول الله صلی الله علیہ وسلم کے سرمبارک کے سامنے۔

ا۔ سلامتی ہو جیو اوپر تیرے یا نبی الله کے اور رحمت الله کی اور برکت اس کی گواہی دیتا ہوں میں کہ البتہ تو رسول الله کا ہے اور البتہ پہنچائی تو نے رسالت اور ادا کر دی امانت اور نصیحت کی تو نے امت کو اور کوشش کی تو نے الله کے کام میں یہاں تک کہ قبض کی گئی روح تیری در حالیکہ حمید اور محمود ہے اے الله پس جزا دے تجھ کو الله تعالیٰ چھوٹوں ہمارے اور بڑوں ہمارے سے اچھی جزا اور درود بھیجے تجھ پر افضل درود اور پاک زیادہ پوری تحیہ اور بڑھتی ہوئی اے الله میرے کر ہمارے نبی کو قیامت کے روز سب نبیوں سے زیادہ قرب والا اور سیراب کر ہم کو ان کے جام کوثر سے اور نصیب کر ہم کو ان کی شفاعت اور ہم کو قیامت میں ان کے ساتھوں میں سے کر دے اور اے الله میرے یہ میرا آخری عہد ہمارے نبی ﷺ کی قبر کے ساتھ مت کیجئے اے ذوالجلال والاکرام ہم کو پھر آنا یہاں نصیب فرمائیے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) | 116 | Kitab al-Hajj (Book of Pilgrimage)

The pilgrim should stand and say: **"O Allah, Verily You have said, and Your word is the truth: 'And if when they had wronged themselves, they had come to you and asked forgiveness of Allah and the Messenger had asked forgiveness for them, they would have found Allah Accepting of repentance and Merciful.' We have come to You, having heard Your word, obeying Your command, seeking the intercession of Your Prophet through You. O Allah, our Lord, forgive us and our brothers who preceded us in faith. Our Lord, grant us good in this world and good in the Hereafter, and protect us from the punishment of the Fire. Exalted is your Lord, the Lord of Might, above what they describe, and peace be upon the messengers, and praise be to Allah, the Lord of all the worlds."** One may add to or subtract from this as desired, and pray any other supplications they remember as Allah enables them. Then, come to the Pillar of Abu Lubaba (Ustuwanah Abi Lubaba), where Abu Lubaba tied himself and Allah accepted his repentance. It is located between the Grave and the Pulpit. Perform two cycles (Rak'ahs) of prayer there, repent to Allah, and supplicate as desired. Then, proceed to the Rawdah, which is like a square basin; the Imam of that time used to lead prayers there.

Perform as many prayers as possible there, supplicate, and engage heavily in Glorification (Tasbih), Praise (Thana), and seeking forgiveness (Istighfar). Then, go near the Pulpit (Minbar) and place your hand on the wood resembling the original on which the Messenger of Allah ﷺ used to place his blessed hand while delivering the sermon, to attain the blessings of the Prophet ﷺ. Send blessings (Salawat) upon him, supplicate to Allah for whatever is desired, and seek refuge from His wrath through His mercy. Then, come to the Moaning Pillar (Ustuwanah Hannana), which contains the remains of the wood that cried out when the Prophet ﷺ left it to deliver the sermon from the pulpit. The Prophet ﷺ descended from the pulpit and embraced it until it was comforted. While in Medina, strive to keep vigils at night, reciting the Quran and engaging in the remembrance of Allah (Dhikr). Supplicate both silently and audibly near the Pulpit and the Grave and between them; this is mentioned in *Sharh Mukhtar*. Recite many blessings (Salawat) while in Medina, as mentioned in *Al-Muhit*. It is recommended (Mustahabb) to visit Jannat al-Baqi after visiting the Prophet ﷺ, especially the graves of the martyrs, including Sayyid al-Shuhada Hamza (RA). Visit the grave of Abbas (RA) in Al-Baqi, where Hasan ibn Ali (RA), Zayn al-Abidin (RA), his son Muhammad al-Baqir, and his son Ja'far al-Sadiq are also buried. The grave of the Commander of the Faithful Uthman (RA) is there, as is the grave of

Ibrahim, the son of the Prophet ﷺ. Several wives of the Prophet ﷺ and his paternal aunt Safiyya (RA) are also buried there, along with many Companions (Sahaba) and Successors (Tabi'un). Pray in the Mosque of Fatima in Al-Baqi. It is recommended to visit the martyrs of Uhud on Thursday and say:

"Peace be upon you for what you patiently endured, and how excellent is the final home. Peace be upon you, O abode of a believing people, and we shall, if Allah wills, join you." Recite Ayat al-Kursi and Surah al-Ikhlas. It is recommended to visit the Quba Mosque on Saturday, as narrated from the Prophet ﷺ. Supplicate there: **"O Succour of those who seek help, O Helper of the distressed, O Reliever of the sorrow of the grieved, O Answerer of the prayer of the desperate, send blessings upon Muhammad and his family and remove my sorrow and grief just as You removed the distress and grief of Your Messenger at this place. O Most Gracious, O Bestower of Favors, O Most Merciful of the merciful."** This is mentioned in *Sharh Mukhtar*. Jurists have stated that no specific supplication is fixed for these places; any prayer is permissible, as noted in *Fatawa Qazi Khan*. It is recommended to perform all prayers in the Prophet's Mosque while in Medina. When intending to return to one's home city, perform two Rak'ahs in the mosque as a farewell, recite any suitable prayer, come to the blessed grave of the Prophet ﷺ, and repeat the greeting (Salam), as stated in *Siraj al-Wahaj*.

---

1. Peace be upon you for your patience; how excellent is the home of the Hereafter. Peace be upon you, O people of the believers' abode, and we, if Allah wills, shall join you.
2. O Helper of those who call for help, O Succourer of the seekers of aid, O Remover of hardships for those in difficulty, and O Responder to the prayers of the distressed, send mercy upon Muhammad ﷺ and his family, and remove my hardship and sorrow just as You removed the distress and sorrow of Your Messenger at this place.

खड़ा हो और इस तरह कहे: "ऐ अल्लाह! बेशक तूने कहा और तेरा कहना हक़ है: 'और अगर जब वे अपनी जानों पर ज़ुल्म कर बैठते, तेरे पास आते और अल्लाह से माफ़ी माँगते और रसूल भी उनके लिए माफ़ी माँगते, तो वे ज़रूर अल्लाह को बहुत तौबा क़ुबूल करने वाला, निहायत रहम करने वाला पाते।' और हम तेरे पास आए हैं, तेरे कॉल को सुनकर, तेरे हुक्म को मानते हुए और तेरे नबी को तेरे पास शफ़ीअ (सिफारिशी) बनाते हुए। ऐ अल्लाह! हमारे रब, हमें और हमारे उन भाइयों को माफ़ फ़रमा जिन्होंने हमसे पहले ईमान लाया। ऐ हमारे रब! हमें दुनिया में भी भलाई दे और आख़िरत में भी भलाई दे और हमें आग के अज़ाब से बचा। तेरा रब, जो इज़्ज़त का मालिक है, उन बातों से पाक है जो ये बयान करते हैं, और पैग़म्बरों पर सलाम हो, और तमाम तारीफ़ें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है।" इसमें जो चाहे ज़्यादा करे और जो चाहे कम करे, और इसके अलावा जो दुआ याद आए और अल्लाह तौफ़ीक़ दे, पढ़े। फिर उस्तुआना-ए-अबी लुबाबा (अबू लुबाबा का खंभा) पर आए जहाँ अबू लुबाबा रज़ियल्लाहु अन्हु ने खुद को बाँधा था और अल्लाह ने उनकी दुआ क़ुबूल की थी। यह जगह क़ब्र और मिम्बर के बीच है, वहाँ दो रकअत नमाज़ पढ़े और अल्लाह के सामने तौबा करे और जो चाहे दुआ माँगे। फिर रौज़ा में आए जो कि एक चौकोर हौज़ की तरह है और इमाम उस ज़माने में वहीं नमाज़ पढ़ता है।

वहाँ जितना हो सके नमाज़ पढ़े और दुआ माँगे और तस्बीह, सना और इस्तिग़फ़ार बहुत पढ़े। फिर मिम्बर के पास आए और अपना हाथ उस पुरानी लकड़ी पर रखे जिस पर ख़ुतबा पढ़ते वक़्त रसूलुल्लाह ﷺ अपना मुबारक हाथ रखते थे, ताकि रसूलुल्लाह ﷺ की बरकत हासिल हो। दरूद पढ़े और अल्लाह से जो चाहे दुआ माँगे और उसकी रहमत के सदक़े में उसके ग़ज़ब से पनाह माँगे। फिर उस्तुआना-ए-हन्नाना पर आए, यह वह सुतून (खंभा) है जिसमें उस लकड़ी का हिस्सा लगा हुआ है जिससे रोने की आवाज़ आई थी जब रसूलुल्लाह ﷺ ने उसे छोड़कर मिम्बर पर ख़ुतबा पढ़ा था। फिर रसूलुल्लाह ﷺ ने मिम्बर से उतरकर उसे गले लगाया तब उसे सुकून हुआ। कोशिश करे कि जब तक मदीना में रहे, रातों को इबादत करे, क़ुरआन की तिलावत और अल्लाह के ज़िक्र में मसरूफ़ रहे। मिम्बर और क़ब्र के पास और उनके बीच धीरे और ज़ोर से दुआ माँगता रहे, जैसा कि 'शराह मुख़्तार' में लिखा है। जब तक मदीना में रहे, दरूद शरीफ़ कसरत से पढ़े, यह 'मुहीत' में लिखा है। मुस्तहब है कि रसूलुल्लाह ﷺ की ज़ियारत के बाद जन्नतुल बक़ी की तरफ़ जाए और वहाँ के मज़ारत, ख़ासकर सैयदुश शुहदा हमज़ा रज़ियल्लाहु अन्हु की ज़ियारत करे। बक़ी में हज़रत अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हु

की क़ब्र की ज़ियारत करे। यहीं हज़रत हसन इब्ने अली रज़ियल्लाहु अन्हु, ज़ैनुल आबेदीन रज़ियल्लाहु अन्हु, उनके बेटे मुहम्मद बाक़िर और उनके बेटे जाफ़र सादिक़ दफ़्न हैं। वहीं अमीरुल मोमिनीन उस्मान रज़ियल्लाहु अन्हु की क़ब्र है, और रसूलुल्लाह ﷺ के साहबज़ादे इब्राहिम की क़ब्र है। रसूलुल्लाह ﷺ की कई पत्नियाँ और आपकी फूफी हज़रत सफ़िया रज़ियल्लाहु अन्हा भी यहीं हैं। बहुत से सहाबा और ताबेईन यहाँ दफ़्न हैं। बक़ी में मस्जिद-ए-फ़ातिमा में नमाज़ पढ़े। मुस्तहब है कि जुमेरात के दिन शुहदा-ए-उहुद की ज़ियारत करे और कहे:

"सलाम हो तुम पर तुम्हारे सब्र के कारण, तो क्या ही अच्छा है आख़िरत का घर। तुम पर सलाम हो ऐ मोमिनों की बस्ती, और हम भी इंशाअल्लाह तुमसे मिलने वाले हैं।" आयतल कुर्सी और सूरह इख़लास पढ़े। मुस्तहब है कि सनीचर (शनिवार) के दिन मस्जिद-ए-क़ुबा आए, रसूलुल्लाह ﷺ से ऐसा ही मन्क़ूल (वर्णित) है। वहाँ यह दुआ माँगे: "ऐ फरियाद सुनने वाले, ऐ मदद चाहने वालों की मदद करने वाले, ऐ तकलीफों को दूर करने वाले, ऐ बेबसों की दुआ क़ुबूल करने वाले, मुहम्मद और उनकी आल पर रहमत नाज़िल फ़रमा और मेरी परेशानी और दुख को दूर कर दे, जैसा कि तूने अपने रसूल की परेशानी और दुख को दूर किया था। ऐ निहायत मेहरबान, ऐ अहसान करने वाले, ऐ रहम करने वालों में सबसे बड़े रहम दिल।" यह 'शराह मुख़्तार' में है। फ़ुक़हा (कानूनविदों) ने कहा है कि इन जगहों पर कोई दुआ तय नहीं है, जो चाहे दुआ माँगना जायज़ है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। मुस्तहब है कि जब तक मदीना में रहे, सारी नमाज़ें मस्जिद-ए-नबवी में पढ़े। जब वतन लौटने का इरादा करे, तो मस्जिद में दो रकअत नमाज़ पढ़ कर विदा हो, जो दुआ बेहतर समझे पढ़े, और रसूलुल्लाह ﷺ की क़ब्र मुबारक पर आकर सलाम दोहराए, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है।

---

1. तुम पर सलामती हो तुम्हारे सब्र के बदले, पस आख़िरत का घर क्या ही खूब है। ऐ मोमिनों के घर वालों, तुम पर सलामती हो, और हम इंशाअल्लाह तुमसे मिलने वाले हैं।
2. ऐ फरियाद सुनने वाले फरियाद करने वालों के, ऐ मदद करने वाले मदद चाहने वालों के, ऐ सख़्ती दूर करने वाले मुसीबतज़दों के, और दुआ क़ुबूल करने वाले बेचारों के, मुहम्मद ﷺ और उनकी आल पर रहमत भेज और मेरी सख़्ती और ग़म को दूर कर दे जैसे तूने अपने रसूल से दुख और ग़म इस मक़ाम पर दूर किया था।

کھڑا ہوا اور یوں کہے: **اللَّهُمَّ إِنَّكَ قُلْتَ وَقَوْلُكَ الْحَقُّ وَلَوْ أَنَّهُمْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ جَاؤُكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا وقد جئناك سامعين قولك طائعين امرك مستشفعين نبيك اليك اللهم ربنا اغفرلنا ولاخواننا الذين سبقونا بالايمان ربنا آتنا في الدنيا حسنة وفى الآخرة حسنة وقنا عذاب النار سبحان ربك رب العزة عزة عما يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين** جو چاہے اس میں زیادہ کرے اور جو چاہے کم کر دے ہے اور اس کے سوا جو دعا یاد آئے اور توفیق الہی ہو پڑھے پھر اسطوانہ ابی لبابہ پر آئے جہاں ابی لبابہ نے اپنے آپ کو باندھا تھا اور اللہ نے ان کی دعا قبول کر لی تھی اور وہ درمیان قبر اور منبر کے ہے وہاں دو رکعتیں پڑھے اور اللہ کے سامنے توبہ کرے اور جو چاہے دعا مانگے پھر روضہ میں آئے اور وہ مثل حوض کے مربع ہے اور امام موضع اس زمانہ میں وہیں نماز پڑھتا ہے۔

وہاں جس قدر ہو سکے نماز پڑھے اور دعا مانگے اور تسبیح اور ثنا اور استغفار بہت پڑھے پھر منبر کے پاس آئے اور اپنا ہاتھ اس آثار کے مشابہ لکڑی پر رکھے جس پر خطبہ پڑھتے وقت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اپنا مبارک ہاتھ رکھتے تھے تاکہ برکت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حاصل ہو اور درود پڑھے اور اللہ سے جو چاہے دعا مانگے اور اس کی رحمت کے طفیل میں اس کے غضب سے پناہ مانگے پھر استوانہ حنانہ پر آئے اور وہ وہ ستون ہے جس میں اس لکڑی کا بقیہ لگا ہوا ہے کہ جب رسول اللہؐ نے اس کو چھوڑ کر منبر پر خطبہ پڑھا تو اس میں سے رونے کی آواز نکلی تھی پھر رسول اللہ ﷺ نے منبر سے اتر کر اس کو بغل میں لیا تب اس کو تسکین ہوئی اور اس بات میں کوشش کرے کہ جب تک مدینہ میں رہے شب بیداری کرے اور تلاوت قرآن اور ذکر اللہ میں مشغول رہے اور منبر اور قبر کے پاس اور ان دونوں کے درمیان میں آہستہ اور جہر

سے دعا مانگتا رہے یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے اور جب تک مدینہ میں رہے درود بہت پڑھے یہ محیط میں لکھا ہے اور مستحب ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی زیارت کے بعد بقیع کی طرف جائے اور وہاں کے مزارات خصوصاً قبر سید الشہدا حمزہؓ کی زیارت کرے اور بقیع میں حضرت عباسؓ کے قبر کی زیارت کرے اور اسی میں حسن بن علیؓ اور زین العابدینؒ اور ان کے بیٹے محمد باقر اور ان کے بیٹے جعفر صادق مدفون ہیں اور وہیں قبر امیر المومنین عثمانؓ کی اور قبر ابراہیم ولد رسول اللہ ﷺ کی ہے اور کئی بیبیاں ﷺ کی اور آپ ﷺ کی پھوپھی صفیہؓ بھی ہیں اور بہت سے صحابہ ﷺ اور تابعین یہاں مدفون ہیں اور بقیع میں مسجد فاطمہؓ میں نماز پڑھے اور مستحب ہے کہ پنجشنبہ کے روز شہداء احد کی زیارت کرے اور یوں کہے:

سَلَامٌ عَلَيْكُم بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ سلام علیکم دار قوم مومنین وانا انشاء اللہ بکم لاحقوں اور آیت الکرسی اور سورہ اخلاص پڑھے اور مستحب ہے کہ ہفتہ کے روز مسجد قبا میں آئے رسول اللہ سے اسی طرح وارد ہے اور اسی طرح دعا مانگے : **یا صریخ المستصرخین ویا غیاث المستغیثین ویا مفرج کرب المکر و بین یا مجیب دعوۃ المضطرین صلی علی محمد والہ واکشف کربی و حزنی کما کشفت عن رسولك کریہ وحزنہ فبھذا المقام یا حنان یامنان یا کثیر المعروف ویادائم الاحسان ویا ارحم الراحمین** ۔ یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے فقہا نے کہا ہے کہ ان مقامات میں کوئی دعا معین نہیں ہے جو چاہے دعا مانگے جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور مستحب ہے کہ جب تک مدینہ میں رہے سب نمازیں مسجد نبوی میں پڑھے اور جب اپنے شہر کو لوٹنے کا ارادہ کرے تو مستحب ہے کہ مسجد سے دو رکعتیں پڑھے اور جو دعا بہتر سمجھے وہ پڑھے اور رسول اللہ کی قبر مبارک پر آئے اور سلام کا اعادہ کرے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

1. سلامتی اوپر تمہارے بسبب اس کے کہ تم نے صبر کیا پس اچھا ہوا آخرت کا گھر سلامتی اوپر تمہارے ہی قوم مومنین اور ہم انشاء اللہ تم سے ملنے والے ہیں۔
2. اے فریاد رس فریاد کرنے والوں کے اور اے غیاث مستغیثوں کے اور سختی کھولنے والے بختی والوں کے اور دعا قبول کرنے والے مضطر لوگوں کے رحمت بھیج اوپر محمد ﷺ کے اور اس کی آل کے اور کھول سختی میری اور حزن میرا جیسا کہ کھولا تو نے رسول اپنے سے کرب اور حزن ان کا اس مقام پر۔

(Header section) Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume ② | 117 | Kitab al-Nikah

Kitab al-Nikah (The Book of Marriage) There are eleven chapters in this book.

Chapter: 1 In the explanation of the Shari'i definition of marriage, its attributes, pillars, conditions, and rulings.

Shari'i Definition of Marriage: Let it be clear that in the legal commentary (Sharh), marriage refers to a contract ('aqd) that is intentionally entered into for the right of enjoyment (milk al-mut'ah); this is recorded in 'Kanz'. The attribute of marriage is that in a state of moderation, performing marriage is a confirmed Sunnah (Sunnat-e-Muakkada), and in a state of intense carnal desire, it is obligatory (Wajib). If a person fears that by fulfilling the requirements of marriage, injustice would be committed on their part, then marriage is disliked (Makruh) for them; this is written in 'Ikhtiyar Sharh Mukhtar'. The pillar (rukn) of marriage is proposal and acceptance (Ijab-o-Qabul), as stated in 'al-Kafi'. Proposal is the statement made first, whether from the man's side or the woman's side, and the response to it is called acceptance; this is in 'Inaya'. There are many conditions for marriage, and among them, it is required that the person entering into the contract be sane (Aaqil), mature (Baligh), and free (Azad). However, it should be noted that the first condition, i.e., being sane, is necessary for the marriage to be contracted (munaqid). Therefore, if an insane person enters into a contract, or a boy who does not understand the purpose of a marriage contract, it will not be valid. The latter two points, i.e., being mature and free, are conditions for the marriage to be enforceable (nafiz). Thus, if a sane but minor child enters into a contract, its enforcement will depend on the permission of their guardian (Wali); this is in 'Badai'. Among the conditions is that the subject must be eligible for marriage, meaning a woman whom Sharia has permitted for marriage; this is in 'Nihaya'. Among the two contract parties...

(Footnotes) 1- The word "Intentionally" (qasdan) means to provide the benefit of enjoyment by intent. If it provides a benefit incidentally, like a female slave purchased for cohabitation, although purchased for that purpose, the primary intent of the purchase is ownership, and cohabitation is proven incidentally. Therefore, this incidental reason is not called marriage. 2- His saying "Intensity of desire": meaning when without it, there is a dominant fear of falling into adultery (zina). It is stated in 'Nihaya' that if one cannot avoid adultery without marriage, then marriage is obligatory (Fard), and if in such a case one has the means for dowry (Mahr) and maintenance (Nafaqah), then one would be sinful for omitting it, 'al-Badai' 12. 3- His

saying "Fear" (khauf): meaning it is a strong suspicion, without it necessarily being firmly established in the heart. 4- His saying "Sane" (aaqil): this means that he understands the benefit of the contract and its ruling. 5- His saying: Marriage is sometimes void (batil), sometimes contracted (munaqid), then contracted binding (lazim) and non-binding (ghair lazim), then binding enforceable (nafiz) and non-enforceable (ghair nafiz). For example, if a Muslim marries a Hindu woman, this marriage is void even if proposal and acceptance exist. Or an insane person entering a contract themselves is "contracted non-binding", like a discerning minor child who performed their own marriage; the marriage will be contracted but its binding nature depends on the guardian's permission. Then if permission for marriage was given such that it became binding, i.e., it cannot be broken, but half the dowry or advance is not there, then it will not be enforceable yet until dowry and maintenance are paid. Thus it is "binding non-enforceable". (1) i.e., the boy who understands the contracted agreement. (2) although the contracting of the marriage will occur without them.

(Header section) फ़तावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द ② | ११७ | किताब अल-निकाह

किताब अल-निकाह (निकाह की किताब) इस किताब में ग्यारह अध्याय हैं।

अध्याय: १ निकाह की शरी'ई व्याख्या, इसके गुण, स्तंभ, शर्तें और निर्णयों के वर्णन में।

निकाह की शरी'ई व्याख्या: स्पष्ट हो कि व्याख्या (शराह) में निकाह उस अनुबंध (अक़्द) को कहते हैं जो जानबूझकर 'मिल्क-ए-मुता' (भोग के अधिकार) पर लागू होता है, यह 'कन्ज़' में लिखा है। निकाह का गुण यह है कि सामान्य स्थिति में निकाह करना सुन्नत-ए-मुअक्कदा है, और कामवासना की तीव्रता की स्थिति में यह वाजिब है। यदि किसी व्यक्ति को निकाह करने में यह भय हो कि निकाह के नियमों का पालन करने में उसकी ओर से अत्याचार होगा, तो उसके लिए निकाह करना मकरूह है, यह 'इख़्तियार शरह मुख्तार' में लिखा है। निकाह का स्तंभ (रुकन) ईजाब और क़बूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) है, जैसा कि 'अल-काफी' में है। ईजाब वह कथन है जो पहले बोला जाता है, चाहे वह पुरुष की ओर से हो या स्त्री की ओर से, और उसके उत्तर को क़बूल कहते हैं, यह 'इनाया' में है। निकाह की शर्तें बहुत हैं, और उनमें से जो व्यक्ति इस अनुबंध को करने वाला है, उसका बुद्धिमान (आक़िल), वयस्क (बालिग) और स्वतंत्र (आज़ाद) होना शर्त है। लेकिन यह जानना चाहिए कि पहली बात यानी बुद्धिमान होना, निकाह के संपन्न होने (मुनअक़िद) के लिए शर्त है। अतः यदि कोई पागल व्यक्ति अनुबंध करे या ऐसा लड़का जो निकाह के अनुबंध के अर्थ को नहीं समझता, तो वह (निकाह) नहीं होगा। और पिछली दोनों बातें यानी वयस्क और स्वतंत्र होना, निकाह के लागू होने (नाफ़िज़) के लिए शर्तें हैं। अतः यदि किसी समझदार (आक़िल) लेकिन अवयस्क (नाबालिग) बच्चे ने अनुबंध किया, तो उसका लागू होना उसके संरक्षक (वली) की अनुमति पर निर्भर होगा, यह 'बदाइ' में है। उनमें से एक शर्त निकाह के लिए योग्य पात्र (महल) होना भी है, यानी ऐसी महिला हो जिसे शरीयत ने निकाह के लिए वैध रखा हो, यह 'निहाया' में है। उनमें से दोनों अनुबंध करने वालों...

(Footnotes) १- शब्द 'क़स्दन' यानी जानबूझकर भोग का लाभ प्रदान करना। अतः यदि यह परोक्ष रूप से (ज़िम्मन) लाभ दे, जैसे कि संभोग के लिए खरीदी गई दासी, तो भले ही वह संभोग के उद्देश्य से खरीदी गई हो, लेकिन खरीद का मुख्य उद्देश्य स्वामित्व है और संभोग करना परोक्ष रूप से सिद्ध होता है, तो इस परोक्ष कारण का नाम निकाह नहीं है। २- शब्द 'शिद्दत-ए-शहवत'। यानी जब इसके बिना व्यभिचार (ज़िना) में पड़ जाने का भय प्रबल हो। 'निहाया' में है कि यदि निकाह के बिना व्यभिचार से बचना संभव न हो तो निकाह फ़र्ज़ है, और यदि इस स्थिति में मेहर और भरण-पोषण

(नफ़क़ा) की सामर्थ्य हो तो इसे छोड़ने पर वह पापी होगा, 'अल-बदाइ' १२। ३- शब्द 'ख़ौफ़' यानी इसका प्रबल अनुमान हो, बिना इसके कि यह दिल में बैठ जाए। ४- शब्द 'आक़िल' से तात्पर्य यह है कि वह अनुबंध के लाभ को समझता हो कि इसका यह हुक्म है। ५- निकाह कभी बातिल (अमान्य) होता है, कभी मुनअक़िद (संपन्न), फिर मुनअक़िद लाज़िम और ग़ैर-लाज़िम, फिर लाज़िम नाफ़िज़ और ग़ैर-नाफ़िज़ होता है। उदाहरण के लिए, एक मुसलमान ने हिंदू महिला से निकाह किया तो यह निकाह बातिल है, भले ही ईजाब और क़बूल पाया जाए। या पागल व्यक्ति का स्वयं अनुबंध करना मुनअक़िद ग़ैर-लाज़िम है, जैसे समझदार नाबालिग बच्चे ने अपना निकाह किया, तो निकाह तो संपन्न हो जाएगा लेकिन इसका लाज़िम होना वली की अनुमति पर निर्भर है। फिर यदि निकाह की अनुमति दे दी गई यहाँ तक कि वह लाज़िम हो गया यानी टूट नहीं सकता, लेकिन आधा मेहर और अग्रिम नहीं है, तो यह अभी नाफ़िज़ (प्रभावी) नहीं होगा जब तक कि मेहर और नफ़क़ा न दे दे, अतः यह लाज़िम ग़ैर-नाफ़िज़ है। (१) यानी वह लड़का जो संपन्न हुए अनुबंध को समझता है। (२) हालाँकि निकाह का संपन्न होना उनके बिना भी हो जाएगा।

کتاب النکاح اس کتاب میں گیارہ ابواب ہیں

باب: ۱ نکاح کی تفسیر شرعی' اس کی صفت' رکن' شرط و حکم کے بیان میں

نکاح کی شرعی تفسیر: واضح ہو کہ شرح میں نکاح ایسے عقد کو کہتے ہیں جو قصداً مِلکِ متعہ پر وارد ہوتا ہے یہ کنز میں لکھا ہے اور نکاح کی صفت یہ ہے کہ حالت اعتدال میں نکاح کرنا سنت موکدہ ہے اور شدت شہوت کی حالت میں واجب ہے اور اگر آدمی کو نکاح کرنے میں یہ خوف ہو کہ احکام نکاح کی پابندی کرنے میں اس کی طرف سے ظلم صادر ہو گا تو اس کو نکاح کرنا مکروہ ہے یہ اختیار شرح مختار میں لکھا ہے اور نکاح کا رکن ایجاب و قبول ہے کذا فی الکافی اور ایجاب وہ کلام ہے جو پہلے بولا جاتا ہے خواہ مرد کی طرف سے ہو یا عورت کی طرف سے ہو اور اس کے جواب کو قبول کہتے ہیں یہ عنایہ میں ہے نکاح کی شرطیں بہت ہیں اور منجملہ جو شخص اس عقد کا باندھنے والا ہے اس کا عاقل و بالغ و آزاد ہونا شرط ہے مگر جاننا چاہئے کہ امر اول یعنی عاقل ہونا سو نکاح منعقد ہونے کے واسطے شرط ہے پس اگر مجنون عقد باندھے یا ایسا لڑکا جو مفاد عقد نکاح کو نہیں سمجھتا نہ ہوگا اور پچھلی دونوں باتیں یعنی بالغ و آزاد ہونا نکاح نافذ ہونے کے واسطے شرط ہیں پس اگر طفل (۱) عاقل نابالغ نے عقد باندھا تو اس کا نافذ ہونا اس کے ولی کی اجازت (۲) پر موقوف ہو گا یہ بدائع میں ہے از منجملہ محل قابل نکاح ہونا شرط ہے یعنی ایسی عورت ہو جس کو شرع نے بہ نکاح حلال رکھا ہے یہ نہایہ میں ہے از منجملہ دونوں عقد باندھنے والوں

(Footnotes) ۱- قول قصداً یعنی بالقصّد تمتع کا فائدہ بخشے پس اگر ضمناً علت کا فائدہ بخشے جیسے لونڈی وطی کرنے کے لئے خریدی تو اگر چہ بغرض وطی خریدی ہے مگر خرید سے اصلی مقصود ملکیت ہے اور وطی کرنا ضمناً ثابت ہے تو اس علت ضمنی کا نام نکاح نہیں ہے۔ ۲- قولہ شدت شہوت۔ یعنی جبکہ بدوں اس کے زنا میں پڑ جانے کا خوف غالب ہو نہایہ میں ہے کہ اگر بدوں نکاح کے زنا سے بچا نہ ہو تو نکاح فرض ہے اور اگر اس صورت میں مہر و نفقہ پر قدرت ہو تو ترک میں گنہگار ہو گا البدائع ۱۲۔ ۳- قولہ خوف یعنی زیادہ تر گمان اس کا یہی ہو بغیر اس کے کہ دل میں جم جائے۔ ۴- قولہ عاقل اس سے یہ مراد ہے کہ وہ عقد کا فائدہ سمجھتا ہو کہ اس کا یہ حکم ہے۔ ۵- قولہ نکاح کبھی باطل ہوتا ہے کبھی منعقد پھر منعقد لازم و غیر لازم پھر لازم نافذ و غیر نافذ ہوتا ہے مثلاً مسلمان نے ہندو عورت سے نکاح کیا تو یہ نکاح باطل ہے اگرچہ ایجاب و قبول پایا جائے یا مجنون کا خود عقد کرنا منعقد غیر لازم جیسے طفل سمجھدار نا بالغ نے اپنا نکاح کیا پس نکاح تو منعقد ہو جائے گا مگر اس کے ولی کی اجازت پر لازم ہونا موقوف ہے پھر اگر نکاح کی اجازت دی گئی حتی کہ لازم ہو گیا یعنی ٹوٹ نہیں سکتا مگر نصف مہر و پیشگی نہرا ہے تو یہ ابھی نافذ نہ ہو گا جب تک کہ مہر نفقہ نہ دے دے پس یہ لازم غیر نافذ ہے۔ (۱) یعنی لڑکا جو منعقد عقد کو سمجھتا ہے۔ (۲) اگر چہ نکاح کا انعقاد بدوں ان کے ہو جائے گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (118) Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

It is a condition that each of them hears the speech of the other, as stated in Fatawa Qadi Khan. And if both performed the marriage with words whose meaning they do not understand as constituting a marriage, the marriage will still be valid. This is the preferred (mukhtar) view, as mentioned in Mukhtar al-Fatawa.

Conditions of Marriage: Among these is the presence of witnesses. The majority of scholars have stated that this is a condition for the validity of the marriage, as in al-Bada'i. Four things are conditional for a witness: being free (not a slave), sane, mature (pubescent), and Muslim. Therefore, a marriage will not be contracted based on the testimony of slaves, whether they are slave-jinns, mudabbars, or mukatabs; there is no difference. Likewise, it will not be contracted with the testimony of an insane person or minor boys. In the marriage of two (1) Muslims, the testimony of non-believers (kafirs) will not effect a contract, as in al-Bahr al-Ra'iq. If the husband is a Muslim man and the wife is a Dhimmi (3) woman, the marriage will be contracted with the testimony of two Dhimmis, whether both witnesses are of the same faith (2) as the Dhimmi woman or of a different faith. This is in Siraj al-Wahhaj. For the marriage of two non-believers, it is not a condition for the witnesses to be Muslim. Thus, the marriage of a non-believer man and woman will be contracted with the testimony of two non-believer witnesses, whether the witnesses are of their same faith (3) or of an opposing (4) faith. This is in al-Bada'i. A marriage is valid with the testimony of two transgressors (fasiqs) or two blind persons; this is in Fatawa Qadi Khan. Similarly, a marriage is valid with the testimony of two individuals punished for slander (Qadhf) (5), even if both (6) have not repented, as in al-Bahr al-Ra'iq. Likewise, the testimony of one who has been punished for adultery (zina) also makes the marriage valid; this is in al-Khulasa. A marriage will also be contracted with the testimony of people whose testimony is generally not accepted in favor of the contracting party (the 'aqid). For example, Zaid has two sons from Hinda's womb; then Zaid, after divorcing her, marries the said Hinda based on the testimony of those two adult sons—the marriage will be contracted. Similarly, if these two boys are not from Hinda's womb, or if they are from Hinda's womb but not from Zaid's seed, the ruling remains the same. This is in al-Bada'i, and the principle in this chapter...

Footnotes:

1. **"The marriage will be contracted":** Al-Muharjim said: They said this is the marriage contract even if they don't know its meaning. He said this is the legal ruling, though there is disagreement regarding its spiritual/religious reality. The most correct view is that if they understand it to be marriage, it is contracted. In 'Imadi, it is said this is the ruling for all transactions. Some said all contracts are valid without knowing the meaning. Some said those in which seriousness and jest are equal, like marriage, are valid, otherwise not, as in Jami' al-Rumuz.
2. **"Is preferred (mukhtar)":** This alludes to the disagreement. The translator says it is the practiced view. Therefore, it is necessary to repeat in case of ignorance of the meaning.
3. **"Dhimmi woman":** This means a woman who follows a revealed scripture, like a Jew or a Christian.
4. **"It will be contracted":** Al-Muharjim said there is no doubt the marriage is contracted, but if the woman later denies it and the Muslim man claims it, the testimony of these witnesses will establish the marriage. If the reverse happens, proof will not be established through such witnesses: "For the testimony of a non-believer is not accepted against a Muslim." This is an additional point for reflection.

(1) i.e., both the wife and man are Muslim. (2) i.e., both husband and wife. (3) e.g., all are Christians. (4) e.g., the contracting party is Jewish and the witnesses are Christian. (5) One who was punished for leveling an accusation (slander). (6) i.e., two or more.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (118) किताब-उन-निकाह

उनमें से प्रत्येक का दूसरे की बात सुनना शर्त है, जैसा कि फतावा काजी खान में है। और यदि दोनों ने निकाह ऐसे शब्दों में बांधा जिनका अर्थ वे निकाह का संपन्न होना नहीं समझते, तो भी निकाह संपन्न हो जाएगा। यही पसंदीदा मत है, यह मुख्तारुल फतावा में है।

निकाह की शर्तें: इनमें गवाही का होना शर्त है और सामान्य विद्वानों ने कहा है कि यह निकाह की वैधता के लिए शर्त है, जैसा कि बदाइ में है। गवाहों में चार बातें शर्त हैं: स्वतंत्रता, विवेक, परिपक्वता (बुलुग), और इस्लाम। अतः दासों (गुलामों) की गवाही से निकाह संपन्न नहीं होगा, चाहे वह गुलाम-ए-जिन् हो, मुदब्बर हो या मुकातब, कोई फर्क नहीं पड़ता। इसी प्रकार पागल और नाबालिग लड़कों की गवाही से भी निकाह संपन्न नहीं होगा। दो (1) मुसलमानों के निकाह में काफिरों की गवाही से भी निकाह संपन्न नहीं होगा, जैसा कि अल-बहरुर रैक में है। और यदि पति मुस्लिम पुरुष हो और पत्नी ज़िम्मी (3) महिला हो, तो दो ज़िम्मियों की गवाही से निकाह संपन्न हो जाएगा, चाहे दोनों गवाह उस ज़िम्मी महिला के ही धर्म (2) के हों या किसी अन्य धर्म के। यह सिराज-उल-वहाज में है। और दो काफिरों के निकाह में गवाहों का मुस्लिम होना शर्त नहीं है। अतः काफिर पुरुष और महिला का निकाह दो काफिर गवाहों की गवाही से संपन्न हो जाएगा, चाहे दोनों गवाह उनके ही धर्म (3) के हों या उनके विरुद्ध (4) धर्म के। यह बदाइ में है। दो पापी (फासिक) या दो नेत्रहीन गवाहों की गवाही से निकाह सही हो जाता है, यह फतावा काजी खान में है। इसी प्रकार दो ऐसे लोगों की गवाही से भी निकाह सही हो जाता है जिन पर कज़्फ़ (पवित्रता पर आरोप) की सज़ा (5) दी गई हो, भले ही उन दोनों (6) ने तौबा न की हो, जैसा कि अल-बहरुर रैक में है। और इसी प्रकार जिसे व्यभिचार (ज़िना) की सज़ा दी गई हो, उसकी गवाही से भी निकाह सही होता है, यह खुलासा में है। और जिन लोगों की गवाही कर्ता (अक़िद) के पक्ष में मूल रूप से स्वीकार नहीं की जाती, उनके गवाह होने से भी निकाह संपन्न हो जाएगा। उदाहरण के लिए, ज़ैद के दो लड़के हिंदा के गर्भ से हैं, फिर ज़ैद ने तलाक के बाद उसी हिंदा से उन दोनों वयस्क लड़कों की गवाही पर निकाह किया, तो निकाह संपन्न हो जाएगा। इसी तरह अगर ये दोनों लड़के इस हिंदा के गर्भ से न हों, या हिंदा के गर्भ से हों लेकिन ज़ैद के अंश (नूतफा) से न हों, तो भी यही आदेश है। यह बदाइ में है और इस अध्याय का मूल...

फुटनोट्स:

1. **'निकाह संपन्न होगा':** अल-मुहरजिम ने कहा: उन्होंने कहा कि यह निकाह का अनुबंध है भले ही उन्हें अर्थ न पता हो। कहा कि यह कानूनी (हुक्मन) तौर पर है, धार्मिकता (दियानतन) के रूप में इसके होने में मतभेद है। सही यह है कि यदि वे इतना समझें कि यह निकाह है, तो संपन्न हो जाएगा। इमादी में कहा गया है कि सभी लेन-देन में यही आदेश है। कुछ ने कहा कि बिना अर्थ समझे सभी अनुबंध सही हैं। कुछ ने कहा कि जिनमें मज़ाक और गंभीरता समान है (जैसे निकाह), वे सही हैं, अन्यथा नहीं, जैसा कि जामे-उर-रुमूज़ में है।
2. **'मुख्तार है':** इसमें मतभेद का संकेत है। अनुवादक कहता है कि इसी पर अमल है। इसलिए आवश्यक है कि ज्ञान न होने की स्थिति में दोहराया जाए।
3. **'ज़िम्मी':** इससे अभिप्राय ऐसी महिला है जो किसी आसमानी किताब को मानती हो, जैसे यहूदी या ईसाई।
4. **'संपन्न हो जाएगा':** अल-मुहरजिम ने कहा कि निकाह संपन्न होने में कोई संदेह नहीं है, लेकिन यदि बाद में महिला ने निकाह से इनकार किया और मुस्लिम पुरुष ने दावा किया, तो इन गवाहों की गवाही से निकाह सिद्ध होगा। और यदि इसके विपरीत हुआ, तो ऐसे गवाहों से प्रमाण नहीं होगा: क्योंकि मुस्लिम के विरुद्ध काफिर की गवाही स्वीकार नहीं की जाती। यह एक अतिरिक्त लाभ है, तो चिंतन करें।

(1) अर्थात पत्नी और पुरुष मुस्लिम हों। (2) अर्थात पुरुष और महिला। (3) उदाहरण के लिए सभी ईसाई हों। (4) उदाहरण के लिए विवाह करने वाला यहूदी और गवाह ईसाई हों। (5) जिसे आरोप लगाने के कारण सजा दी गई हो। (6) अर्थात दो या दो से अधिक हों।

میں سے ہر ایک کو دوسرے کا کلام سننا شرط ہے کذافی فتاویٰ قاضی خان اور اگر دونوں نے ایسے لفظ کے ساتھ نکاح باندھا جس سے نکاح منعقد ہونا نہیں سمجھتے ہیں تو بھی نکاح منعقد ہو گا یہی مختار ہے یہ مختار الفتاویٰ میں ہے۔

شروطِ نکاح: از انجملہ گواہی ہونا شرط ہے اور عامہ علماء نے فرمایا کہ یہ امر جوازِ نکاح کے واسطے شرط ہے کذا فی البدائع اور گواہ میں چار باتیں شرط ہیں یعنی آزادی و عقل و بلوغ و اسلام پس غلاموں کی گواہی سے نکاح منعقد نہ ہو گا خواہ غلامِ جن ہو یا مدبر یا مکاتب ہو کچھ فرق نہیں ہے اور مجنون اور نابالغ لڑکوں کی گواہی سے بھی منعقد نہ ہو گا اور دونوں (۱) مسلمانوں کے نکاح میں کافروں کی گواہی سے بھی انعقاد نہ ہو گا کذا فی البحر الرائق اور اگر شوہر مرد مسلمان ہو اور بیوی عورت ذمیہ (۳) ہو تو دو ذمیوں کی گواہی سے نکاح منعقد ہو جائے گا خواہ دونوں گواہ اس عورت ذمیہ کے ہم ملت (۲) ہوں یا مخالف ملت ہوں یہ سراج الوہاج میں ہے اور ہر دو کافروں کے نکاح میں گواہوں کا مسلمان ہونا شرط نہیں ہے پس کافر مرد و عورت کا نکاح دو کافر گواہوں کی گواہی سے منعقد ہو گا خواہ دونوں گواہ ان کے ہم ملت (۳) ہوں یا ان کے خلاف (۴) ملت ہوں یہ بدائع میں ہے اور دو فاسق دو اندھوں کی گواہی سے نکاح صحیح ہو جاتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اسی طرح دو محدود (۵) القذف کی گواہی سے بھی نکاح صحیح ہو جاتا ہے اگرچہ دونوں (۶) نے توبہ نہ کی ہو کذافی البحر الرائق اور اسی طرح جس کو زنا کاری کی حد ماری گئی ہو اس کی گواہی سے بھی نکاح صحیح ہوتا ہے یہ خلاصہ میں ہے اور جن لوگوں کی گواہی عاقد کے حق میں اصلاً قبول نہیں ہوتی ہے ان کے شاہد ہونے سے بھی نکاح منعقد ہو گا مثلاً زید کے دو لڑکے ہندہ کے پیٹ سے ہیں پھر زید نے بعد طلاق کے ہندہ مذکورہ سے انہیں دونوں

بالغ لڑکوں کی گواہی پر نکاح کیا تو منعقد ہو گا اور اسی طرح اگر یہ دونوں لڑکے اس ہندہ کے پیٹ سے نہ ہوں یا اس ہندہ کے پیٹ سے ہوں مگر زید کے نطفہ سے نہ ہوں تو بھی یہی حکم ہے یہ بدائع میں ہے اور اصل اس باب

حواشی:

۱۔ قولہ منعقد ہو گا قال المحرجم : قالو ایں عقد النکاح و ان لم یعلما معناہ قال یہ حکماً ہے اور دیانۃً واقع ہونے میں اختلاف ہے اصح یہ کہ اگر اتنا سمجھیں کہ یہ نکاح ہے تو منعقد ہو گا عمادی میں کہا کہ جمیع معاملات میں یہی حکم ہے اور بعض نے کہا کہ سب عقد بغیر معنی جانے صحیح ہیں بعض نے کہا کہ جن میں نکاح کی طرح جد و ہزل یکساں ہے وہ صحیح ہے ورنہ نہیں کما فی جامع الرموز۔

۲۔ قولہ مختار ہے اس میں اختلاف کا اشارہ ہے اور مترجم کہتا ہے کہ معمول بہ ۱۔ اسلئے لازم ہے کہ عدم علم کی صورت میں اعادہ کریں۔

۳۔ قولہ ذمیہ یہ مراد ہے کہ ایسی عورت ہو جو کسی آسمانی کتاب کی معتقد ہے جیسے یہودی و نصرانیہ۔

۴۔ قولہ منعقد ہو جائے گا قال المخرجم نکاح منعقد ہونے میں تو شک نہیں ہے لیکن اگر پیچھے عورت نے وقوع نکاح سے انکار کیا اور مرد مسلمان مدعی ہوا تو ان گواہوں کی گواہی سے نکاح ثابت ہو گا اور اگر اس کے برعکس واقع ہوا تو ایسے گواہوں سے ثبوت نہ ہو گا : لانه لا یقبل شهادة الکافر علی مسلم و هذه فائدة مزیدة فتدبر -

(۱) یعنی بیوی مرد مسلمان ہوں۔ (۲) یعنی مرد اور عورت۔ (۳) مثلاً سب نصرانی ہوں۔ (۴) مثلاً عقد کرنے والا یہودی اور گواہ نصرانی ہوں۔ (۵) تہمت لگانے سے جس کو حد ماری گئی ہو۔ (۶) یعنی دو یا زیادہ ہوں۔

Fatawa Alamgiri..... Volume 1 | 119 | Kitab-un-Nikah (The Book of Marriage)

It is stated that a person who possesses the capacity to be a guardian (*wali*) in marriage by virtue of their personal authority also possesses the capacity to be a witness. One who does not have such capacity cannot be a witness; this is mentioned in *Al-Khulasa*. A minimum number$^{(1)}$ of witnesses is a condition; thus, a marriage will not be concluded based solely on the testimony of a single witness; this is in *Al-Bada'i*. It is a condition that all witnesses be male, to the extent that a marriage is concluded with the testimony of one man and two women; as stated in *Al-Hidayah*. However, a marriage will not be concluded with the testimony of only two women without any man. Similarly, a marriage will not be concluded with the testimony of only hermaphrodites (*khunsa*) without any man; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

It is mandatory for both witnesses to hear the speech of the parties contracting the marriage:

Among the conditions is that both witnesses hear the speech of both contracting parties simultaneously; as in *Fath al-Qadir*. Therefore, a marriage will not be concluded with the testimony of two sleeping witnesses when they have not heard the speech of the contracting parties; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If there are two people who are congenitally deaf and cannot hear, the scholars (*Mashaikh*) have differed on this, and the correct view is that the marriage will not be concluded; as in *Sharh al-Jami' al-Saghir* by Qazi Khan. A marriage will be concluded with the testimony of a stutterer or a mute person provided they can hear; as in *Al-Khulasa*. If both witnesses heard only one party's speech and not the other's, or if one witness heard one party and the other witness heard the other, the marriage will not be valid; this is in *Al-Bada'i*. If two witnesses are present at the contract but one is deaf, and the hearing witness or someone else shouts into the deaf person's ear what was said, the marriage is not valid until both hear it together; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

It is mentioned in *Nazm al-Zandwaysi* that if one witness heard only the man's speech and the other heard only the woman's, and then they repeated the contract, and this time the witness who previously heard the man heard only the woman, and the one who previously heard the woman heard only the man, and heard nothing further; if these two contracts occurred in two separate sessions (*majalis*), the marriage is invalid by consensus. If they occurred in the same session, the majority of scholars stated that the marriage is not concluded, while some, like Shaykh Abu Sahl, stated it

is. Shaykh Zandwaysi says we do not follow the opinion of Shaykh Abu Sahl. It is mentioned in *Al-Dhakhirah* that if both heard the speech of both contracting parties but did not understand its$^{(2)}$ meaning, some said the marriage is valid, but the apparent rule is to the contrary. It is narrated from Imam Muhammad (RA) that if a man marries a woman in front of "Dootri" or Indian witnesses, Imam Muhammad says that if both witnesses can interpret$^{(3)}$ what they heard from the parties, the marriage is valid, otherwise not; as in *Fatawa Qazi Khan*. The translator says that this narration shows it is a condition for Imam Muhammad that the witnesses understand the meaning of the contract, although scholars have differed. It is further mentioned whether understanding the meaning is a condition or not; it is mentioned in the *Fatawa* that only the hearing of witnesses is reliable and understanding is not a condition, even if an Arab man and woman contract marriage before two non-Arab (*Ajami*) witnesses$^{(4)}$, it is valid. Imam Zahir-ud-Din Marghinani stated that the apparent view is that understanding by the witnesses is also a condition; as in *Siraj al-Wahhaj*, and this is correct; this is written in *Jawahir al-Munira*.

---

(1) Whether they are two or four. \ (2) Meaning what is the intent and purpose behind it. (3) Meaning they can explain its meaning. \ (4) Those who do not know the Arabic language.

फ़तावा आलमगीरी..... जिल्द 1 | 119 | किताब-उन-निकाह

इसमें यह है कि जो व्यक्ति अपनी व्यक्तिगत विलायत (अधिकार) से निकाह में वली (संरक्षक) होने की योग्यता रखता है, वह साक्षी होने की भी योग्यता रखता है और जो ऐसा नहीं है, वह गवाह भी नहीं हो सकता; यह 'ख़ुलासा' में है। और गवाहों में संख्या$^{(1)}$ शर्त है, अतः केवल एक गवाह की गवाही पर निकाह संपन्न नहीं होगा; यह 'बदाइ' में है। और सभी गवाहों का पुरुष होना शर्त है, यहाँ तक कि एक पुरुष और दो स्त्रियों की गवाही से निकाह संपन्न हो जाता है; जैसा कि 'हिदाया' में है। लेकिन केवल दो स्त्रियों की गवाही से बिना किसी पुरुष के निकाह संपन्न नहीं होगा। इसी तरह केवल उभयलिंगी (खुनसा) की गवाही से भी बिना किसी पुरुष के निकाह संपन्न नहीं होगा; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

दोनों गवाहों का निकाह करने वालों की बात सुनना अनिवार्य है:

उन शर्तों में से यह है कि दोनों गवाह निकाह करने वाले दोनों पक्षों की बात एक साथ सुनें; जैसा कि 'फ़तह अल-क़दीर' में है। अतः सोते हुए दो गवाहों की गवाही से, जबकि दोनों ने निकाह करने वालों की बात नहीं सुनी है, निकाह संपन्न नहीं होगा; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। और यदि दो ऐसे व्यक्ति हों जो जन्मजात बहरे हों कि नहीं सुनते हों, तो इसमें विद्वानों (मशाइख़) में मतभेद है, और सही यह है कि निकाह संपन्न नहीं होगा; जैसा कि काज़ी ख़ान की 'शरह अल-जामी अल-सगीर' में है। और हकलाने वाले की गवाही से और गूंगे की गवाही से, इस शर्त पर कि वह सुनता हो, निकाह संपन्न होगा; जैसा कि 'ख़ुलासा' में है। यदि इन दोनों गवाहों ने केवल एक पक्ष की बात सुनी और दूसरे की नहीं सुनी, या एक गवाह ने एक पक्ष की बात सुनी और दूसरे गवाह ने दूसरे पक्ष की, तो निकाह वैध नहीं होगा; यह 'बदाइ' में है। और यदि निकाह में दो गवाह उपस्थित हों लेकिन उनमें से एक गवाह बहरा हो, फिर सुनने वाले गवाह ने या किसी अन्य ने बहरे के कान में पुकार कर कह दिया, तो निकाह वैध नहीं होगा जब तक कि दोनों एक साथ न सुनें; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

'नज़्म ज़न्दवैसी' में उल्लेख है कि यदि एक गवाह ने केवल पुरुष की बात सुनी और दूसरे ने केवल स्त्री की बात सुनी, फिर दोनों ने निकाह को दोहराया और इस बार जिस गवाह ने पहले पुरुष की बात सुनी थी उसने केवल स्त्री की बात सुनी और जिसने पहले स्त्री की बात सुनी थी उसने केवल पुरुष की बात सुनी, और इससे अधिक कुछ नहीं सुना; तो यदि ये दोनों निकाह दो अलग-अलग सभाओं (मजालिस) में हुए हों, तो सर्वसम्मति से निकाह वैध नहीं होगा। और यदि एक ही सभा में हुए हों, तो

अधिकांश विद्वानों ने कहा कि निकाह संपन्न नहीं होगा, और कुछ ने शेख़ अबू सहल की तरह कहा कि संपन्न हो जाएगा। शेख़ ज़न्दवैसी फरमाते हैं कि हम शेख़ अबू सहल के कथन को नहीं मानते। 'ज़ख़ीरा' में है कि यदि दोनों ने दोनों पक्षों की बात सुनी लेकिन उसका$^{(2)}$ अर्थ न समझे, तो कुछ ने कहा कि निकाह सही होगा लेकिन स्पष्ट नियम इसके विपरीत है। और इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है कि यदि किसी पुरुष ने किसी स्त्री से 'दूतरी' या हिंदुस्तानी गवाहों के सामने निकाह किया, तो इमाम मुहम्मद फरमाते हैं कि यदि दोनों गवाह उस बात को, जो उन्होंने निकाह करने वालों से सुनी है, स्पष्ट कर सकते हैं$^{(3)}$, तो निकाह वैध होगा अन्यथा नहीं; जैसा कि 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। अनुवादक कहता है कि इस वर्णन से स्पष्ट है कि इमाम मुहम्मद के अनुसार यह शर्त है कि गवाह निकाह के अर्थ को समझें, यद्यपि विद्वानों में मतभेद है। अतः पुस्तक में आगे उल्लेख है कि क्या यह शर्त है कि गवाह निकाह का अर्थ समझें या नहीं; 'फ़तावा' में उल्लेख है कि गवाहों का केवल सुनना ही मान्य है, समझना शर्त नहीं है, यहाँ तक कि यदि अरबी पुरुष और स्त्री ने अजमी (ग़ैर-अरबी) दो गवाहों$^{(4)}$ के सामने निकाह किया तो वैध है। और इमाम जहीर-उद-दीन मर्गीनानी ने फरमाया कि स्पष्ट नियम यह है कि गवाहों का समझना भी शर्त है; जैसा कि 'सिराज अल-वहाज' में है, और यही सही है; यह 'जवाहिर अल-मुनीरा' में लिखा है।

---

(1) चाहे दो हों या चार। \ (2) यानी इससे क्या उद्देश्य और मतलब है। (3) यानी उसके अर्थ को व्यक्त कर सकते हैं। \ (4) जो अरबी भाषा नहीं जानते।

میں یہ ہے کہ جو شخص اپنی ذاتی ولایت سے نکاح میں ولی ہونے کی صلاحیت رکھتا ہے وہ شاہد ہونے کی بھی صلاحیت رکھتا ہے اور جو ایسا نہیں ہے وہ گواہ بھی نہیں ہو سکتا ہے یہ خلاصہ میں ہے اور گواہوں میں عدد$^{(1)}$ شرط ہے پس خالی ایک گواہ کی گواہی پر نکاح منعقد نہ ہوگا یہ بدائع میں ہے اور سب گواہوں کا مذکر ہونا شرط ہے تا آنکہ ایک مرد اور دو عورتوں کی گواہی سے نکاح منعقد ہو جاتا ہے کذا فی الہدایہ مگر خالی دو عورتوں کی گواہی سے بدون کسی مرد کے منعقد نہ ہو گا اسی طرح خالی دوشتی کی گواہی سے بھی بدون کسی مرد کے نکاح منعقد نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

دونوں گواہوں کا عقد باندھنے والے کا کلام سننا لازم ہے:

از انجملہ یہ شرط ہے کہ دونوں گواہ دونوں عقد باندھنے والوں کا کلام معاً سنیں کذا فی فتح القدیر پس سوتے ہوئے دو گواہوں کی گواہی سے درحالیکہ دونوں نے عقد باندھنے والوں کا کلام نہیں سنا ہے نکاح منعقد نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر ایسے دو آدمی ہوں جو بہرے مادر زاد ہیں کہ نہیں سنتے ہیں تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ نکاح منعقد نہ ہو گا کذا فی شرح الجامع الصغیر لقاضی خان۔ اور ہکلے کے گواہی سے اور گونگے کی گواہی سے بشرطیکہ سنتا ہو نکاح منعقد ہو گا کذا فی الخلاصہ۔ اور ان دونوں گواہوں نے فقط ایک کا کلام سنا اور دوسرے کا نہیں سنا یا ایک گواہ نے ایک عاقد کا کلام سنا اور دوسرے گواہ نے دوسرے کا کلام سنا تو نکاح جائز نہ ہو گا یہ بدائع میں ہے اور اگر عقد میں دو گواہ حاضر ہوں مگر دونوں میں سے ایک گواہ بہرا ہے پھر سننے والے گواہ نے یا کسی دوسرے نے بہرے کے

کان میں پکار کر کہہ دیا تو نکاح جائز نہیں ہوگا جب تک کہ دونوں ایک ساتھ نہ سنیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

نظم زندویسی میں مذکور ہے کہ اگر ایک گواہ نے فقط مرد کا کلام سنا اور دوسرے نے فقط عورت کا کلام سنا پھر دونوں نے عقد کو دہرایا اور اس مرتبہ جس گواہ نے پہلے مرد کا کلام سنا تھا اس عقد میں فقط عورت کا کلام سنا اور جس نے پہلے عقد میں عورت کا کلام سنا تھا اس مرتبہ فقط مرد کا کلام سنا اور اس سے زیادہ کچھ نہیں سنا پس اگر یہ دونوں عقد دو مجلسوں میں واقع ہوئے تو بالاتفاق عقد جائز نہ ہو گا اور اگر ایک ہی مجلس میں واقع ہوئے تو عامہ علماء نے فرمایا کہ عقد منعقد نہ ہو گا اور بعض نے مثل شیخ ابی سہل کے فرمایا کہ منعقد ہوگا اور شیخ زندویسی فرماتے ہیں کہ ہم قول شیخ ابی سہل کو نہیں لیتے ہیں ذخیرہ میں ہے اور اگر دونوں نے ہر دو عقد باندھنے والوں کا کلام سنا مگر اس کی $^{(2)}$تفسیر نہ سمجھے تو بعض نے کہا کہ عقد صحیح ہو گا مگر ظاہر اس کے برخلاف ہے اور امام محمدؒ سے مروی ہے کہ اگر کسی مرد نے کسی عورت سے دوتری یا ہندوستانی گواہوں کے سامنے نکاح کیا تو امام محمدؒ فرماتے ہیں کہ اگر دونوں گواہ اس کلام کو جو انہوں نے عاقدین سے سنا ہے تعبیر کر سکتے ہیں $^{(3)}$ تو نکاح جائز ہو گا ورنہ نہیں کذا فی فتاویٰ قاضی خان قال المترجم اس روایت سے ظاہر ہے کہ امام محمدؒ کے نزدیک یہ شرط ہے کہ گواہ لوگ مفہوم عقد کو سمجھیں اگر چہ علما نے اختلاف کیا ہے چنانچہ پھر کتاب میں فرمایا اور آیا یہ شرط ہے کہ گواہ لوگ مفہوم عقد کو سمجھیں یا نہیں شرط ہے تو فتاویٰ میں مذکور ہے کہ گواہوں کا فقط سننا معتبر ہے سمجھنا شرط نہیں ہے حتی کہ اگر عربی مرد و عورت نے عجمی دو گواہوں $^{(4)}$ کے سامنے عقد باندھا تو جائز ہے اور امام ظہیر الدین مرغینانی نے فرمایا کہ ظاہر یہ ہے کہ گواہوں کا سمجھنا بھی شرط ہے کذا فی سراج الوہاج اور یہی صحیح ہے یہ جواہر المنیرہ میں لکھا ہے۔

(۱) خواہ دو ہوں یا چار ہوں۔ \ (۲) یعنی کیا غرض و مراد اس سے ہے۔ (۳) یعنی اس کے معنی بیان کر سکتے ہیں۔ \ (۴) جو عربی زبان نہیں جانتے ہیں۔

Fatwa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (140) The Book of Marriage

If a marriage contract is made with a woman in the presence of witnesses who are intoxicated, and those intoxicated people recognize the marriage, but when they regain consciousness and the intoxication wears off, they no longer remember the contract, then the marriage will still be considered valid. This is stated in *Khizana al-Muftin*. In *Fatawa Abu al-Layth*, it is mentioned that a man said to a group of people, "Be witnesses that I have married this woman who is in this room." Then the woman said, "I have accepted." The aforementioned witnesses heard the woman's speech but did not see the woman with their eyes. If she is alone in that room, the marriage will be valid. However, if there is another woman (1) with her, the marriage will not be valid. A man married off his daughter to another man, and they both were in one room, while several men sat in another room hearing the event, but the person performing the contract (the father) did not appoint them as witnesses. If there is a window or opening between the two rooms through which those men saw the girl's father, then their testimony will be accepted; if they did not see him, it will not be accepted. This is in *Al-Dhakhirah*. A man sent several men to a woman's father to request the woman on behalf of the sender. The father said, "I have married her to the sender," and one of those men accepted on behalf of the sender. The marriage will not be valid. However, some have said that the marriage will be valid, and this is the correct view and the one upon which the legal ruling (fatwa) is based. This is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi* and *Al-Tajnis*. If a man marries a woman based on the witness of Allah Almighty and His Messenger (peace and blessings of Allah be upon him), the marriage will not be valid; this is in *Al-Tajnis*. A woman appointed a man as her agent (wakil) to marry her to himself. The agent said in front of witnesses, "I have married such-and-such woman," but the witnesses did not recognize that woman. The marriage will not be valid until the aforementioned agent states the woman's name and her father's and grandfather's names, because the mentioned woman is absent (i.e., hidden from sight), and the identification of an absent woman is done by mentioning names. This is mentioned in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. Qazi Imam Rukn al-Islam Ali Sa'di initially did not consider mentioning the grandfather's name a condition.

फतावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द 2 (140) निकाह की किताब

अगर किसी औरत से ऐसे गवाहों के सामने जो नशे में हैं निकाह का अनुबंध (अक़्द) किया और उन नशे के मतवालों ने निकाह को पहचान लिया, लेकिन बात इतनी है कि जब वे होश में आए और नशा उतर गया तो अब उन्हें वह अनुबंध याद नहीं है, तो निकाह संपन्न हो जाएगा। यह 'खजाना अल-मुफ्तीन' में है। 'फतावा अबू अल-लैथ' में है कि एक आदमी ने एक कौम से कहा कि तुम गवाह रहो कि मैंने इस औरत से जो इस कोठरी में है निकाह किया, फिर औरत ने कहा कि मैंने स्वीकार किया और गवाहों ने औरत की बात सुनी मगर उस औरत को आँखों से नहीं देखा। तो अगर वह उस कोठरी में अकेली हो तो निकाह जायज़ होगा और अगर उसके साथ कोई और औरत (1) हो तो निकाह जायज़ न होगा। एक आदमी ने अपनी लड़की को दूसरे मर्द के साथ ब्याह दिया और ये दोनों एक कोठरी में हैं और दूसरी कोठरी में चंद मर्द बैठे हैं जो इस घटना को सुनते हैं मगर निकाह करने वाले (पिता) ने उन्हें गवाह नहीं बनाया। तो अगर दोनों कोठरियों के बीच में कोई ऐसा झरोखा (मोखला) हो जिससे उन मर्दों ने लड़की के पिता को देखा हो तो उनकी गवाही स्वीकार्य होगी और अगर न देखा हो तो स्वीकार्य नहीं होगी। यह 'ज़खीरा' में है। एक आदमी ने चंद मर्दों को एक औरत के पिता के पास भेजा कि वे भेजने वाले के लिए उस औरत का प्रस्ताव करें। तो पिता ने कहा कि मैंने भेजने वाले के साथ निकाह कर दिया और भेजने वाले की तरफ से उन मर्दों में से एक आदमी ने स्वीकार कर लिया, तो निकाह सही नहीं होगा। और कुछ ने कहा कि निकाह सही हो जाएगा और यही सही है और इसी पर फतवा है। यह 'मुहीत सरखसी' और 'तजनीस' में लिखा है। अगर किसी मर्द ने एक औरत से अल्लाह ताला और उसके रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की गवाही पर निकाह किया तो निकाह जायज़ न होगा; यह 'तजनीस' में है। एक औरत ने एक मर्द को वकील (एजेंट) बनाया कि वह मेरे साथ अपना निकाह करे। तो वकील ने गवाहों के सामने कहा कि मैंने फलां औरत से निकाह कर लिया मगर गवाहों ने उस औरत को नहीं पहचाना, तो निकाह जायज़ न होगा जब तक कि उक्त वकील उस औरत का नाम और उसके बाप व दादा का नाम बयान न करे, क्योंकि उक्त औरत गायब है यानी आँखों से ओझल है और गायब औरत की पहचान इसी तरह नाम बयान करने से होती है। जैसा कि 'मुहीत सरखसी' में है। काजी इमाम रुकन अल-इस्लाम अली सादी प्रारंभ में दादा का नाम बयान करना शर्त नहीं मानते थे।

اگر کسی عورت سے ایسے گواہوں کے سامنے جو نشہ میں ہیں نکاح کا عقد کیا اور ان نشہ کے مستوں نے نکاح کو پہچان لیا مگر بات اتنی ہے کہ جب وہ ہوش میں آئے اور نشہ اتر گیا تو اب ان کو عقد یاد نہیں ہے تو نکاح منعقد ہو جائے گا یہ خزانہ المفتین میں ہے فتاویٰ ابواللیث میں ہے کہ ایک مرد نے ایک قوم سے کہا کہ تم گواہ رہو کہ میں نے اس عورت سے جو اس کوٹھری میں ہے نکاح کیا پس عورت نے کہا کہ میں نے قبول کیا اور گواہان مذکور نے عورت کا کلام سنا مگر اس عورت کو آنکھوں سے نہیں دیکھا پس اگر اس کوٹھری میں وہ اکیلی ہو تو نکاح جائز ہوگا اور اگر اس کے ساتھ کوئی اور عورت (1) ہو تو نکاح جائز نہ ہوگا ایک مرد نے اپنی لڑکی کو دوسرے مرد کے ساتھ بیاہ دیا اور یہ دونوں ایک کوٹھری میں ہیں اور دوسری کوٹھری میں چند مرد بیٹھے ہیں کہ وہ اس واقعہ کو سنتے ہیں مگر عاقد نے ان کو گواہ نہیں کیا پس اگر دونوں کوٹھریوں کے بیچ میں کوئی موکھلا ایسا ہو کہ جس سے ان مردوں نے دختر کے باپ کو دیکھا ہو تو ان کی گواہی مقبول ہوگی اور اگر نہ دیکھا ہو تو مقبول نہ ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے ایک مرد نے چند مردوں کو ایک عورت کے باپ کے پاس بھیجا کہ اس سے بھیجنے والے کے واسطے اس عورت کی درخواست کریں پس باپ نے کہا کہ میں نے بھیجنے والے کے ساتھ نکاح کر دیا اور بھیجنے والے کی طرف سے ان مردوں میں سے ایک مرد نے قبول کیا تو نکاح صحیح نہ ہوگا اور بعض نے فرمایا کہ نکاح صحیح ہو جائے گا اور یہی صحیح ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ محیط سرخسی و تجنیس میں لکھا ہے اگر کسی مرد نے ایک عورت سے اللہ تعالیٰ واس کے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی گواہی پر نکاح کیا تو نکاح جائز نہ ہوگا یہ تجنیس میں ہے ایک عورت نے ایک مرد کو وکیل کیا کہ اپنے ساتھ میرا نکاح کرے پس وکیل نے گواہوں کے سامنے کہا کہ میں نے فلاں

عورت سے نکاح کر لیا مگر گواہوں نے اس عورت کو نہ پہچانا تو نکاح جائز نہ ہوگا جب تک کہ وکیل مذکور اس عورت کا نام اور اس کے باپ و دادا کا نام بیان کرے اس وجہ سے کہ عورت مذکورہ غائب ہے یعنی آنکھوں سے اوٹ ہے اور غائبہ کی شناخت اسی طرح نام بیان کرنے سے ہوتی ہے کذا فی محیط السرخسی اور قاضی امام رکن الاسلام علی سعدیٰ ابتداء میں دادا کا نام بیان کرنا شرط نہیں کرتے تھے۔

If the marriage of a woman is performed with a slave in the presence of two women, it will not be valid; this is stated in 'Tabyin'. If a person grants permission to his slave to marry, and then the slave marries in the presence of his master and another male witness, the correct view according to our scholars is that it is valid; this is mentioned in 'Tajnis'. If a master performs the marriage of his adult male slave to a woman in the presence of only one male witness while the said slave is present, it is valid. However, if the slave is not present, it will not be valid, and the same rule applies to a female slave. Imam Marghinani stated that it is not valid, as mentioned in 'Tabyin'. A similar case is mentioned in 'Majmu al-Nawazil' stating that a woman appointed a man as her agent (wakil) to marry her to someone; then the agent married her to a man in the presence of two women while the female principal (muwakkilah) was also present. Imam Najmuddin ruled that the marriage would be valid; this is mentioned in 'Zakhirah'.

Solemnization of Proposal (Ijab) and Acceptance (Qubool) in a Single Session (Majlis):

It should be clear that the required time for the presence of witnesses is when the proposal and acceptance take place; their presence at the time of permission **(1)** is of no consequence. Thus, if a marriage contract is contingent upon permission and witnesses were not present at the time of proposal and acceptance, the marriage will not be valid; this is in 'Bada'i'. Among the rules, if a woman is an adult virgin (bakirah baligha) or a non-virgin (thayyibah), her consent is a prerequisite; therefore, according to us, her guardian (wali) cannot compel her into marriage; this is stated in 'Fatawa Qazi Khan'. Another condition is that both the proposal and acceptance must occur in the same session (majlis). If the session changes—for example, if both are in one session, one makes a proposal, but before the other can accept, the proposer stands up or becomes engaged in another activity that terminates the session—then the marriage will not be concluded upon acceptance. Similarly, if one of the parties is absent, the marriage will not be concluded. For instance, if a woman says before two witnesses, "I give myself in marriage to so-and-so," while the said man is absent, and later he receives the news and says, "I accept," or if a man says before two witnesses, "I have married so-and-so," while the woman is absent, and later she receives news and says, "I give myself in marriage to him," the contract will not be valid even if this acceptance occurs in the presence of those same two witnesses. This is the opinion of Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA).

However, if a messenger was sent to the woman or a letter was written to her, and the said woman accepted in the presence of two witnesses who heard the messenger's message or the text of the letter, the contract would be valid because, in terms of meaning, the session is considered unified. But if the witnesses did not hear the messenger's speech or the text of the letter, it would not be valid according to Imam Azam (RA) and Imam Muhammad (RA), though it would be valid according to Imam Abu Yusuf (RA); this is mentioned in 'Bada'i'. Furthermore, if a woman receives a letter and reads it, and does not give herself in marriage in that same session but does so in another session in front of witnesses who have heard the woman's statement and the text of the letter, the marriage will be valid; this is mentioned in 'Khulasah'.

If a woman says to witnesses, "So-and-so has written me a letter stating that he wishes to marry me, so bear witness that I give myself in his marriage," the marriage will be valid because the witnesses heard the woman's statement as her proposal/acceptance.

---

1. Because for marriage, there must be two male witnesses or one male and two female witnesses, and in this case, there is only one male or only two females. Note: It is not a condition that he must make the proposal in that same session; rather, he has the choice, but whenever he does propose/accept, it is necessary to have witnesses at that time. (1) Even if witnesses are present at the time of permission.

दो औरतों की मौजूदगी में गुलाम के साथ एक औरत का निकाह कर दिया गया तो वह जायज़ नहीं होगा, यह 'तबीन' में वर्णित है। और यदि किसी व्यक्ति ने अपने गुलाम को निकाह करने की अनुमति दे दी, फिर गुलाम ने अपने मालिक की मौजूदगी में किसी दूसरे पुरुष गवाह के साथ निकाह किया, तो सही यह है कि हमारे उलेमा के निकट यह जायज़ है, यह 'तजनीस' में है। और यदि मालिक ने अपने वयस्क गुलाम का निकाह केवल एक पुरुष गवाह की मौजूदगी में, जबकि वह गुलाम वहां उपस्थित हो, किसी महिला से कर दिया, तो यह सही है। और यदि गुलाम उपस्थित न हो तो यह जायज़ नहीं होगा, और यही नियम लौंडी (महिला गुलाम) का भी है। और इमाम मरग़ीनानी ने फरमाया है कि यह जायज़ नहीं है, ऐसा ही 'तबीन' में है। और इसी प्रकार का एक मसला 'मजमू-उल-नवाज़िल' में वर्णित है कि एक महिला ने एक पुरुष को वकील नियुक्त किया कि वह उसका निकाह किसी पुरुष से कर दे; फिर वकील ने दो महिलाओं की उपस्थिति में, जबकि मुवक्किला (महिला प्रधान) भी वहां उपस्थित थी, एक पुरुष से उसका निकाह कर दिया, तो इमाम नजमुद्दीन ने फरमाया कि निकाह जायज़ होगा, यह 'ज़ख़ीरा' में वर्णित है।

ईजाब और क़ुबूल का एक ही मजलिस (सभा) में संपन्न होना:

यह स्पष्ट रहे कि गवाहों की उपस्थिति का वह समय है जब ईजाब और क़ुबूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) होते हैं, और अनुमति के समय गवाहों की उपस्थिति **(1)** का कोई महत्व नहीं है। इसलिए यदि निकाह का अनुबंध अनुमति पर टिका हो और ईजाब-ओ-क़ुबूल के समय गवाह मौजूद न हों, तो निकाह जायज़ नहीं होगा, यह 'बदा-ए' में है। इसी प्रकार, यदि महिला बाकिराह बालिगा (वयस्क कुंवारी) हो या थय्यिबह (विधवा या तलाकशुदा) हो, तो उसकी सहमति अनिवार्य है; अतः हमारे अनुसार उसका वली (अभिभावक) उसे निकाह के लिए मजबूर नहीं कर सकता, यह 'फतावा क़ाज़ी खान' में है। एक शर्त यह भी है कि ईजाब और क़ुबूल दोनों एक ही मजलिस (बैठक) में होने चाहिए। यदि मजलिस बदल जाए, उदाहरण के तौर पर, दोनों एक सभा में हों, फिर एक ने प्रस्ताव दिया लेकिन दूसरे के स्वीकार करने से पहले वह खड़ा हो गया या किसी अन्य कार्य में व्यस्त हो गया जिससे मजलिस बदल गई, तो स्वीकार करने से निकाह संपन्न नहीं होगा। इसी प्रकार, यदि दोनों में से एक अनुपस्थित हो, तो भी निकाह संपन्न नहीं होगा। यदि एक महिला ने दो गवाहों के सामने कहा कि "मैंने स्वयं को अमुक पुरुष के निकाह में दिया", जबकि वह पुरुष अनुपस्थित है, फिर उसे सूचना मिली और उसने कहा "मैंने स्वीकार किया", या पुरुष ने दो गवाहों के सामने कहा कि "मैंने अमुक महिला से निकाह

किया", जबकि महिला अनुपस्थित है, फिर उसे खबर मिली और उसने कहा "मैंने स्वयं को उसके निकाह में दिया", तो यह अनुबंध जायज़ नहीं होगा, भले ही यह स्वीकृति उन्हीं दो गवाहों की मौजूदगी में हो। यह इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) का मत है।

परंतु यदि महिला के पास कोई दूत भेजा गया या उसे पत्र लिखा गया, और उस महिला ने दो ऐसे गवाहों के सामने, जिन्होंने दूत की बात सुनी या पत्र की इबारत सुनी, स्वीकृति दे दी, तो अनुबंध जायज़ होगा, क्योंकि अर्थ के दृष्टिकोण से मजलिस एक ही मानी जाएगी। और यदि दोनों गवाहों ने दूत की बात या पत्र की इबारत न सुनी हो, तो इमाम आज़म (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) के निकट यह जायज़ नहीं होगा, जबकि इमाम अबू यूसुफ (रह.) के निकट जायज़ होगा, यह 'बदा-ए' में है। और यदि महिला को पत्र मिला और उसने पत्र पढ़ा, फिर उस मजलिस में निकाह स्वीकार नहीं किया बल्कि दूसरी मजलिस में गवाहों के सामने स्वीकृति दी, जबकि गवाहों ने महिला की बात और पत्र की इबारत सुनी है, तो निकाह जायज़ होगा, यह 'खुलासा' में वर्णित है।

यदि महिला ने गवाहों से कहा कि "अमुक व्यक्ति ने मुझे पत्र लिखा है जिसमें लिखा है कि वह मुझसे निकाह करना चाहता है, अतः तुम लोग गवाह रहो कि मैंने स्वयं को उसके निकाह में दिया", तो निकाह सही होगा क्योंकि गवाहों ने महिला के प्रस्ताव या स्वीकृति के शब्दों को सुना है।

---

1. क्योंकि निकाह के लिए दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाओं का गवाह होना अनिवार्य है, और यहाँ इस स्थिति में केवल एक पुरुष है या मात्र दो महिलाएँ ही हैं। अ. अर्थात, यह शर्त नहीं है कि वह उसी मजलिस में ईजाब करे बल्कि उसे अधिकार है, लेकिन जब वह ईजाब (प्रस्ताव/स्वीकृति) करे, तो उस समय गवाह बनाना आवश्यक है। (1) भले ही अनुमति के समय गवाह उपस्थित हों।

دو عورت کے حضور میں غلام کے ساتھ ایک عورت کا نکاح کر دیا تو جائز نہ ہوگا یہ تبیین میں ہے اور اگر کسی شخص نے اپنے غلام کو نکاح کر لینے کی اجازت دے دی پھر غلام نے مولیٰ کی موجودگی میں دوسرے ایک مرد کی گواہی پر نکاح کیا تو ٹھیک یہ ہے کہ یہ ہمارے اصحاب کے نزدیک جائز ہے یہ تجنیس میں ہے اور اگر مولیٰ نے اپنے غلام بالغ کا نکاح فقط ایک مرد گواہ کی موجودگی میں در حالیکہ غلام مذکور حاضر ہے کسی عورت سے کر دیا تو صحیح ہے اور اگر غلام حاضر نہ ہو تو جائز نہ ہوگا اور یہی حکم باندی کا ہے اور امام مرغینانی نے فرمایا کہ نہیں جائز ہے کذانی التبیین اور اسی جنس کا ایک مسئلہ مجموع النوازل میں مذکور ہے کہ ایک عورت نے ایک مرد کو وکیل کیا کہ کسی مرد سے اس کا نکاح کر دے پس وکیل نے دو عورتوں کی موجودگی میں در حالیکہ موکلہ حاضر تھی ایک مرد سے اس کا نکاح کر دیا تو امام نجم الدین نے فرمایا کہ نکاح جائز ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے۔

ایجاب و قبول کا ایک ہی مجلس میں منعقد ہونا:

واضح ہو کہ گواہوں کے حاضر ہونے کا وہ وقت ہے جس وقت ایجاب و قبول واقع ہوتا ہے اور اجازت کے وقت گواہوں کی موجودگی **(1)** بیکار ہے چنانچہ اگر عقد نکاح موقوف با اجازت ہوا اور گواہ لوگ وقت ایجاب و قبول کے حاضر نہ تھے تو نکاح جائز نہ ہو گا یہ بدائع میں ہے از جملہ اگر عورت باکرہ بالغہ ہو یا ثیبہ ہو تو اس کی رضامندی شرط ہے پس ہمارے نزدیک اس کا ولی اس کو نکاح پر مجبور نہیں کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے از جملہ شرط ہے کہ ایجاب و قبول دونوں ایک ہی مجلس میں ہوں حتی کہ اگر مجلس بدل جائے مثلاً دونوں ایک مجلس

میں ہوں پھر ایک نے ایجاب کیا پھر قبول کرنے سے پہلے دوسرا اٹھ کھڑا ہوا یا کسی ایسے کام میں مشغول ہو گیا جو مجلس بدل جانے کا موجب ہے تو پھر قبول کرنے سے نکاح منعقد نہ ہو گا اسی طرح اگر دونوں میں سے ایک غائب ہو تو بھی یہی ہو گا کہ نکاح منعقد نہ ہو گا چنانچہ اگر ایک عورت نے دو گواہوں کے سامنے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو فلاں مرد کے نکاح میں دیا حالانکہ مرد مذکور غائب ہے پھر اس کو خبر پہنچی اور اس نے کہا کہ میں نے قبول کیا یا مرد نے دو گواہوں کے سامنے کہا کہ میں نے فلاں عورت سے نکاح کیا حالانکہ عورت مذکورہ غائب ہے پھر اس کو خبر پہنچی اور اس نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اس کے نکاح میں دیا تو عقد جائز نہ ہوگا اگرچہ یہ قبول بموجودگی انہیں دونوں گواہوں کے ہو اور یہ امام ابوحنیفہؒ اور امام محمدؒ کا قول ہے اور اگر عورت کے پاس ایلچی بھیجا یا اس کو خط لکھا پس عورت مذکورہ نے ایسے دو گواہوں کے سامنے جنہوں نے ایلچی کا کلام سنا یا عبارت خط سنی ہے قبول کیا تو عقد جائز ہو گا اس وجہ سے کہ مجلس میں حیث المعنیٰ متحد ہے اور اگر دونوں گواہوں نے ایلچی کا کلام یا عبارت خط نہ سنی ہو تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک جائز نہ ہوگا اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز ہوگا یہ بدائع میں ہے اور اگر عورت کو خط پہنچا اور اس نے خط کو پڑھا پھر اس خط پہنچنے کی مجلس میں اس نے اپنے نفس کو خط بھیجنے والے کے نکاح میں نہ دیا بلکہ دوسری مجلس میں گواہوں کے سامنے اپنے نفس کو اس کے نکاح میں دیا حالانکہ گواہوں نے اس عورت کا کلام اور عبارت خط سنی ہے تو نکاح جائز ہو گا یہ خلاصہ میں ہے۔

اگر عورت نے گواہوں سے کہا کہ فلاں مرد نے مجھے خط لکھا ہے اس میں یہ مضمون ہے کہ وہ مجھ سے نکاح کرتا ہے پس تم لوگ گواہ رہو کہ میں نے اپنے نفس کو اس کے نکاح میں دیا تو نکاح صحیح ہو گا کیونکہ گواہوں نے عورت کا کلام اس کے ایجاب کرنے سے سنا ہے۔

۱۔ کیونکہ نکاح کے واسطے دو مرد یا ایک مرد اور دو عورتوں کا گواہ ہونا چاہئے اور یہاں اس صورت میں ایک ہی مرد ہے یا فقط دو عورتیں ہی ہیں۔ ع۔ یعنی کچھ یہ شرط نہیں ہے کہ اسی مجلس میں وہ ایجاب کرے بلکہ اس کو اختیار ہے لیکن جب ایجاب کرے تو اس وقت گواہ کرنا ضروری ہے۔ (1) اگرچہ اجازت کے وقت گواہ موجود ہوں۔

Fatawa Alamgiri..... Volume (2) 124 Kitab an-Nikah (Book of Marriage)

...heard, and heard the man's speech in such a way that the mentioned woman conveyed his words to those witnesses; this is in 'Zakhira'. And a free slave, minor or major, just or unjust, are all equal in conveying a message (envoyship), because envoyship means to deliver the wording of the sender; this is in 'Khulasa'. And if both entered into a contract while they were walking on a path or riding on animals, the contract will not be valid. However, if both are on a moving boat, it is valid; this is in 'Bahr ar-Ra'iq'. And immediate acceptance upon offer is not a condition according to us; this is written in 'Sharh Hidaya'. Among the conditions is that the acceptance should not contradict the offer. For instance, if it contradicts, such as one says to the other, "I have given my daughter in marriage to you for a mahr (dowry) of one thousand dirhams," and the husband replies, "I accepted the marriage but I do not accept the mahr (1)," then the contract will be void. But if he accepted the marriage and remained silent about the mahr, the marriage will be established between them; this is mentioned in 'Fatawa Abu al-Layth'. And it is written in 'Majmu' al-Nawazil' that a slave married a woman without his master's permission, setting his own neck (1) (meaning himself) as mahr; then his master said, "I have given permission for the marriage but I do not give permission for this slave's neck to be the mahr (2)," then the marriage will be valid, and the mentioned woman will receive whichever is less between her 'mahr-e-misl' (standard dowry) and the price of the slave, for which that slave will be sold (3). This is in 'Zakhira'. And if a woman offered herself in marriage to a man for a mahr of one thousand dirhams, and the man accepted her for two thousand dirhams or five hundred dirhams, it is correct. According to the Mufti's view, the obligation of the excess amount will depend on the woman's acceptance of that excess in the same assembly; this is in 'Nahr al-Faiq'. Among the conditions is that the attribution of the marriage should be towards the whole body of the woman or towards such a limb that represents the whole, such as the head and neck, as opposed to the hand and foot. The translator notes: This is an Arabic idiom where saying head and neck is intended to represent the whole person; as for our language (Urdu), there is room for consideration. And Allah knows best.

Will marriage be established through words with double meanings or not? If the attribution was made to the woman's back or stomach, Shams al-Aimma al-Halwani mentioned that our scholars said that the view most consistent with our companions' school of thought is that the marriage will be established; this is in 'Bahr ar-Ra'iq'. If the marriage was attributed to half of the woman, there are two narrations, and the

correct view is that the marriage will not be valid; this is in 'Fatawa Qadi Khan' and 'Zahiriyya'. And it is written in 'Tafariq' that if one married half of a woman, some have mentioned it is valid and this is the chosen view; this is in 'Mukhtar al-Fatawa'. Among the conditions is that both the husband and wife must be known. Thus, if a person married off his daughter when he has two daughters, merely saying "my daughter" will not make the marriage valid. However, in this case, if one daughter is already married, then saying so will refer to the remaining daughter who is not married; this is in 'Nahr al-Faiq'. If a girl was given a certain name in childhood, and then when she grew up, she was named with another name, it was said that if the second name has become famous, the marriage should be performed using that name. And according to me, the most correct is to combine (2) both names; this is in 'Zahiriyya'. A person has one daughter named Fatima; then this person said to another man, "I have married my daughter Aisha to you," while his intention was towards the essence (self) of the mentioned daughter...

1 Or did not accept. 2 Or did not give. 3 That is, if the master does not pay, he can be sold. (1) Meaning one's own self. (2) For example, saying Salma known as Zeenat.

सुना और मर्द का कलाम (बात) इस तरह सुना कि उक्त महिला ने उसकी बात उन गवाहों को सुनाई है, यह 'ज़ख़ीरा' में है। और आज़ाद गुलाम, छोटे-बड़े, और आदिल (न्यायप्रिय) व फासिक (अधर्मी), एलचीगिरी (संदेशवाहक का कार्य) में एक जैसे हैं, क्योंकि एलचीगिरी का मतलब है भेजने वाले की इबारत (कथन) पहुँचा देना; यह 'खुलासा' में है। और अगर दोनों ने ऐसी हालत में निकाह (विवाह अनुबंध) किया कि दोनों रास्ते में चल रहे हैं या सवारी के जानवरों पर सवार हैं, तो निकाह जायज़ न होगा, और अगर दोनों चलती हुई कश्ती (नाव) में सवार हों तो जायज़ है, यह 'बह्र-उर-रईक़' में है। और ईजाब (प्रस्ताव) के साथ ही कुबूल (स्वीकृति) का होना हमारे नज़दीक शर्त नहीं है, यह 'शरह हिदाया' में लिखा है। और शर्तों में से यह भी है कि कुबूल, ईजाब के विपरीत न हो; उदाहरण के तौर पर, यदि विपरीत हो, जैसे एक ने दूसरे से कहा कि मैंने अपनी बेटी का निकाह तुमसे एक हज़ार दिरहम महर (स्त्रीधन) पर किया और शौहर (पति) ने कहा कि मैंने निकाह कुबूल किया लेकिन महर कुबूल नहीं करता हूँ (१), तो निकाह बातिल (अमान्य) होगा। और अगर उसने निकाह कुबूल किया और महर के विषय में मौन रहा, तो दोनों के बीच निकाह सम्पन्न हो जाएगा, यह 'फ़तावा अबुल लैथ' में वर्णित है। और 'मज्मू-उन-नवाज़िल' में लिखा है कि एक गुलाम ने किसी औरत से अपने स्वामी (मौली) की अनुमति के बिना अपनी गर्दन (१) (अर्थात स्वयं को) महर तय करके निकाह किया, फिर उसके स्वामी ने कहा कि मैंने निकाह की अनुमति दी लेकिन इस गुलाम की गर्दन के महर होने की अनुमति नहीं देता हूँ (२), तो निकाह जायज़ होगा और उक्त औरत को उसके'महर-ए-मिस्ल' (समान महर) और गुलाम की कीमत में से जो कम मात्रा हो, वह मिलेगी, जिसके बदले वह गुलाम बेचा जाएगा (३), यह 'ज़ख़ीरा' में है। और अगर औरत ने स्वयं को पुरुष के निकाह में एक हज़ार दिरहम महर के बदले दिया और पुरुष ने उसे दो हज़ार दिरहम या पाँच सौ दिरहम के बदले कुबूल किया, तो यह सही है। और मुफ्ती के कथनानुसार यह है कि बढ़ोतरी का अनिवार्य होना, उक्त औरत द्वारा उसी सभा में उस बढ़ोतरी को स्वीकार करने पर निर्भर होगा, यह 'नहर-उल-फ़ाइक़' में है। शर्तों में से यह भी है कि निकाह का संबंध उस औरत के पूरे शरीर से हो या ऐसे अंग से हो जिससे पूरे शरीर को संबोधित किया जाता हो, जैसे सिर या गर्दन, इसके विपरीत हाथ या पैर। अनुवादक कहता है कि यह अरबी मुहावरा है कि सिर और गर्दन कहकर पूरे अस्तित्व को दर्शाना उद्देश्य होता है, और जहाँ तक हमारी भाषा (उर्दू) का प्रश्न है, तो इसमें विचार की आवश्यकता है। अल्लाह बेहतर जानता है।

क्या द्विअर्थी शब्दों से निकाह सम्पन्न हो जाएगा या नहीं? अगर औरत की पीठ या पेट से निकाह का संबंध जोड़ा गया, तो शम्स-उल-अइम्मा हलवानी ने उल्लेख किया कि हमारे विद्वानों ने फ़रमाया कि हमारे साथियों के पंथ के अनुसार अधिक संभावना इसी की है कि निकाह सम्पन्न हो जाएगा, यह 'बह्र-उर-रईक़' में है। और अगर औरत के आधे हिस्से की तरफ निकाह का संबंध जोड़ा गया, तो इसमें दो विवरण हैं और सही यह है कि निकाह जायज़ न होगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' और 'ज़हीरिया' में है। और 'तफ़ारीक़' में लिखा है कि अगर आधी औरत से निकाह किया, तो कुछ ने उल्लेख किया कि यह जायज़ है और यही पसंदीदा मत है, यह 'मुख्तार-उल-फ़तावा' में है। और शर्तों में से यह भी है कि शौहर और बीवी दोनों ज्ञात हों। अतः यदि किसी व्यक्ति ने अपनी बेटी का निकाह किया जबकि उसकी दो बेटियाँ हैं, तो केवल 'अपनी बेटी' कहने से निकाह सही न होगा, लेकिन यदि उस स्थिति में एक बेटी की शादी हो चुकी हो, तो यह कहना शेष बेटी की ओर संकेत करेगा जिसकी शादी नहीं हुई है, यह 'नहर-उल-फ़ाइक़' में है। बचपन में एक लड़की का कुछ नाम रखा गया, फिर जब वह बड़ी हुई तो उसे दूसरे नाम से पुकारा जाने लगा, तो फ़रमाया कि अगर दूसरा नाम प्रसिद्ध हो गया हो तो उसी नाम से उसका निकाह किया जाए, और मेरे नज़दीक अधिक सही यह है कि दोनों नामों को मिला (२) दे, यह 'ज़हीरिया' में है। एक व्यक्ति की एक बेटी है जिसका नाम फातिमा है, उस व्यक्ति ने दूसरे पुरुष से कहा कि मैंने अपनी बेटी आयशा का निकाह तुमसे कर दिया, जबकि उसका संकेत उक्त बेटी के अस्तित्व की ओर था...

१ या कुबूल नहीं किया। २ या नहीं दी। ३ यानी अगर स्वामी ने भुगतान नहीं किया तो उसे बेचा जा सकता है। (१) यानी अपनी जात (स्वयं) को। (२) जैसे कहे सलमा जो ज़ीनत के नाम से जानी जाती है।

سنا اور مرد کا کلام بدین طور سنا کہ عورت مذکورہ نے اس کا کلام ان گواہوں کو سنایا ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور آزاد غلام اور صغیر و کبیر اور عادل و فاسق ایلچی گری میں یکساں ہیں اس واسطے کہ ایلچی گری یہ ہے کہ بھیجنے والے کی عبارت پہنچا دے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر دونوں نے ایسی حالت میں عقد باندھا کہ دونوں راہ چلے جاتے ہیں یا سواری کے جانوروں پر سوار ہیں تو عقد جائز نہ ہوگا اور اگر دونوں رواں کشتی میں سوار ہوں تو جائز ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور بغور ایجاب کے قبول واقع ہونا ہمارے نزدیک شرط نہیں ہے یہ یعنی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور از انجملہ یہ شرط ہے کہ ایجاب سے قبول مخالف نہ ہو چنانچہ اگر مخالف ہو مثلاً ایک نے دوسرے سے کہا کہ میں نے اپنی دختر ہزار درہم مہر پر تیرے نکاح میں دی اور شوہر نے کہا کہ میں نے نکاح قبول کیا مگر مہر نہیں قبول کرتا ہوں۱ تو عقد باطل ہوگا اور اگر اس نے نکاح قبول کیا اور مہر سے سکوت کیا تو دونوں میں نکاح منعقد ہو جائے گا یہ فتاویٰ ابواللیث میں مذکور ہے اور مجموع النوازل میں لکھا ہے کہ ایک غلام نے کسی عورت سے اپنے مولیٰ کی بلا اجازت اپنے(۱) رقبہ کو مہر قرار دے کر نکاح کیا پھر اس کے مولیٰ نے کہا کہ میں نے نکاح کی اجازت دی مگر اس غلام کے رقبہ کے مہر ہونے پر اجازت نہیں دیتا ہوں۲ تو نکاح جائز ہوگا اور عورت مذکورہ کو اس کے مہر مثل اور غلام کی قیمت سے جو کم مقدار ہو وہ ملے گی جس کے واسطے وہ غلام فروخت کیا جائے گا۳ یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر عورت نے اپنے نفس کو مرد کے نکاح میں بعوض ہزار درہم مہر کے دیا اور مرد نے اس کو بعوض دو ہزار درہم کے یا بعوض پانچ سو درہم کے قبول کیا تو صحیح ہے اور موافق قول مفتی یہ ہے کہ زیادتی کا لازم ہونا عورت مذکورہ کے اس مجلس زیادتی میں قبول کرنے پر موقوف ہوگا یہ نہر الفائق میں ہے از انجملہ یہ

شرط ہے کہ نکاح کی اضافت اس عورت کے کل کی جانب ہو یا ایسے عضو کی جانب ہو جس سے کل سے تعبیر کی جاتی ہے جیسے راس و رقبہ بخلاف ہاتھ و پاؤں کے قال المترجم یہ محاورہ عربی ہے کہ راس و رقبہ کہہ کر کل کی تعبیر مقصود ہوتی ہے اور رہا ہماری زبان میں سو اس میں تامل ہے واللہ اعلم۔

ذو معنی کلمات سے نکاح منعقد ہو جائے گا یا نہیں؟ اگر عورت کی پیٹھ یا پیٹ کی طرف اضافت کی تو شمس الائمہ حلوانی نے ذکر کیا کہ ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ ہمارے اصحاب کے مذہب کے ساتھ اشبہ یہ ہے کہ نکاح منعقد ہو جائے گا یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر نصف عورت کی طرف نکاح کی اضافت کی تو اس میں دو روایتیں ہیں اور صحیح یہ ہے کہ نکاح جائز نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان و ظہیریہ میں ہے اور تفاریق میں لکھا ہے کہ اگر نصف عورت سے نکاح کیا تو بعض نے ذکر کیا کہ یہ جائز ہے اور یہی مختار ہے یہ مختار الفتاویٰ میں ہے اور از انجملہ یہ ہے کہ شوہر و زوجہ ہر دو معلوم ہوں پس اگر کسی شخص نے اپنی دختر کا نکاح کیا حالانکہ اس کی دختر دو ہیں تو خالی اپنی دختر کہنے سے نکاح صحیح نہ ہو گا لیکن اگر اس صورت میں ایک دختر کا بیاہ ہو چکا ہو تو یہ کہنا باقی دختر کی طرف راجع ہوگا جس کا بیاہ نہیں ہوا ہے یہ نہر الفائق میں ہے بچپن میں ایک لڑکی کا کچھ نام رکھا گیا پھر جب وہ بڑی ہوئی تو دوسرے نام سے نام رکھا گیا تو فرمایا کہ اگر دوسرا نام مشہور ہو گیا ہو تو اسی نام سے اس کا نکاح کیا جائے اور میرے نزدیک اصح یہ ہے کہ دونوں نام جمع(۲) کر دے یہ ظہیریہ میں ہے ایک شخص کی ایک لڑکی ہے جس کا نام فاطمہ ہے پس اس شخص نے دوسرے مرد سے کہا کہ میں نے تیرے ساتھ اپنی دختر عائشہ کا نکاح کر دیا حالانکہ اسے دختر مذکورہ کی ذات کی طرف اشارہ

۱ یا نہیں قبول کیا۔ ۲ یا نہیں دی۔ ۳ یعنی اگر مولیٰ نے ادا نہ کیا تو فروخت کیا جاسکتا ہے۔ (۱) یعنی اپنی ذات کو۔ (۲) مثلاً کہے سلمیٰ معروف بزینت۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (1) [123] Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

...if he did not, it is mentioned in Fatawa Fazli that the marriage will not be concluded. And if he said, "I have given my daughter to you in marriage," and said nothing more, while that person has only one daughter, then the marriage will be valid; this is in al-Muhit. And if a person has two daughters, the elder named Aisha and the younger named Sughra, and the person intended to marry off the elder but named the younger daughter Sughra in the marriage contract, the marriage contract will take place with the younger daughter Sughra. And if he said, "I have married my elder daughter Sughra to you," the marriage will not be concluded with either of the two daughters; this is in al-Zahiriyya.

If the father of a minor girl said, "I have given my daughter [so-and-so] in marriage to the minor son of [so-and-so]," and the father of the minor son said, "I have accepted her for my son," but did not name the son, then if he has two sons, the marriage will not be valid. However, if there is only one boy, it will be valid. And if the girl's father stated the son's name, for example, saying, "I have given my daughter [so-and-so] in marriage to your son named [so-and-so]," and the son's father said, "I have accepted,"(1) then it is correct. It is in Dhu'al-Thanni that one's father said, "I have given this daughter of mine in marriage to this son of yours before these witnesses," and the other's father accepted; later, the one designated as a girl turned out to be a boy and the one designated as a boy turned out to be a girl, the marriage will be valid; this is in al-Zahiriyya and Fatawa Qadi Khan. And if the father of a minor daughter said to the father of a minor son, "I have given my daughter in marriage," and said nothing more, and the father of the minor son said, "I have accepted her," then the marriage will take place with the father(2) and this is the preferred view as stated in Mukhtar al-Fatawa and this is correct; this is in al-Zahiriyya. The rulings of marriage are that each of the woman and man has the right to enjoy the other in every such way permitted by Sharia, as in Fath al-Qadir. The man has the right to keep the woman confined, i.e., to forbid her from going out and being unveiled. For the woman, dower (mahr), maintenance (nafaqah), and clothing are obligatory upon the man. Prohibited degree of affinity (hurmat musaharah) and inheritance rights are established from both sides. It is obligatory to treat equally(3) between wives up to four, and to observe their rights with Sharia-mandated fairness. Whenever a husband calls his wife to his bed, obedience is obligatory upon her. If the woman is recalcitrant (nushuz) and rebellious, the man has the right to discipline his wife when she turns away from obedience. It is commendable (mustahabb) for a man to live with his wife

in a Sharia-compliant social manner, as in al-Bahr al-Raiq. It is forbidden (haram) for a man to combine his wife's biological sister or anyone who holds the same status(4) [in marriage at the same time]. This is in Siraj al-Wahaj. The translator said: Out of religious piety, it is obligatory for the woman to do household chores, cook bread, and breastfeed children and similar tasks. Regarding the man's right, it is disliked (makruh) to divorce her without a reason; this is what they said.

---

l The translator says: By this restriction, acts like sodomy with a woman, intercourse during menstruation, or anal entry etc., all blameworthy acts are excluded. (1) That is, for his son. (2) That is, with the father of the minor son. (3) That is, appointing turns. (4) That is, for example, marrying her biological sister or her maternal aunt.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (1) [123] किताबुन निकाह (विवाह की पुस्तक)

...नहीं किया तो फ़तावा फ़ज़ली में उल्लेख है कि निकाह संपन्न नहीं होगा। और यदि उसने कहा कि "मैंने अपनी पुत्री तुम्हारे निकाह में दी" और इससे अधिक कुछ नहीं कहा, जबकि उस व्यक्ति की केवल एक ही पुत्री है, तो निकाह वैध होगा; यह अल-मुहीत में है। और यदि किसी व्यक्ति की दो पुत्रियां हों, बड़ी का नाम आयशा और छोटी का नाम सुघरा हो, और व्यक्ति बड़ी का निकाह करना चाहता था लेकिन निकाह के अनुबंध (अक़्द) में छोटी पुत्री सुघरा का नाम लिया, तो निकाह छोटी पुत्री सुघरा के साथ संपन्न होगा। और यदि उसने कहा कि "मैंने अपनी बड़ी पुत्री सुघरा का तुम्हारे साथ निकाह किया", तो दोनों पुत्रियों में से किसी के साथ भी निकाह संपन्न नहीं होगा; यह ज़हीरिय्यह में है।

यदि एक नाबालिग लड़की के पिता ने कहा कि "मैंने अपनी पुत्री (फलां) को (फलां) के नाबालिग बेटे के निकाह में दिया", और नाबालिग लड़के के पिता ने कहा कि "मैंने अपने बेटे के लिए इसे स्वीकार किया" लेकिन बेटे का नाम नहीं लिया, तो यदि उसके दो बेटे हों तो निकाह वैध नहीं होगा। यदि केवल एक ही लड़का हो तो वैध होगा। और यदि लड़की के पिता ने लड़के का नाम स्पष्ट कर दिया हो, उदाहरण के लिए कहा हो कि "मैंने अपनी पुत्री (फलां) को तुम्हारे बेटे (फलां) के निकाह में दिया", और लड़के के पिता ने कहा "मैंने स्वीकार किया"(1), तो यह सही है। ज़ुअस-सन्नी में है कि एक के पिता ने कहा कि "मैंने अपनी इस पुत्री को इन गवाहों के सामने तुम्हारे इस बेटे के निकाह में दिया" और दूसरे के पिता ने स्वीकार किया, फिर बाद में जिसे लड़की बताया गया था वह लड़का निकला और जिसे लड़का बताया गया था वह लड़की निकली, तो निकाह वैध होगा; यह ज़हीरिय्यह और फ़तावा क़ाज़ी खान में है। और यदि नाबालिग पुत्री के पिता ने नाबालिग पुत्र के पिता से कहा कि "मैंने अपनी पुत्री निकाह में दी" और इससे अधिक कुछ नहीं कहा, और नाबालिग पुत्र के पिता ने कहा कि "मैंने स्वीकार की", तो पिता के साथ(2) निकाह संपन्न होगा और यही पसंदीदा मत है जैसा कि मुख़्तार अल-फ़तावा में है और यही सही है; यह ज़हीरिय्यह में है। और निकाह के नियम यह हैं कि स्त्री और पुरुष दोनों में से प्रत्येक को दूसरे के साथ हर ऐसे आनंद (इस्तम्ता) का अधिकार प्राप्त होता है जिसकी शरीयत ने अनुमति दी है, जैसा कि फ़तह अल-क़दीर में है। और पुरुष को अधिकार होता है कि वह स्त्री को रोक कर रखे यानी उसे बाहर निकलने और बे-पर्दा होने से मना करे। स्त्री के लिए पुरुष पर मेहर, भरण-पोषण (नफ़क़ा) और कपड़ा अनिवार्य (वाजिब) होता है। वैवाहिक निषेध (हुरमत-ए-मुसाहरह) और विरासत का अधिकार दोनों ओर से सिद्ध होता है। चार पत्नियों तक जितनी भी पत्नियां हों, उनके बीच न्याय (अदल) करना(3) और शरीयत के अनुसार उनके अधिकारों का

ध्यान रखना अनिवार्य है। और जब भी पति अपनी पत्नी को अपने बिस्तर पर बुलाए, तो उसका कहना मानना अनिवार्य है। यदि स्त्री अवज्ञा (नुशूज़) और विद्रोह करे, तो पुरुष को अधिकार है कि वह अपनी पत्नी को अनुशासित करे जब वह आज्ञापालन से मुँह मोड़ ले। और यह मुस्तहब (सराहनीय) है कि पुरुष अपनी पत्नी के साथ शरीयत के अनुसार सामाजिक व्यवहार रखे, जैसा कि अल-बहर अर-राइक़ में है। और यह हराम है कि पुरुष अपनी पत्नी की सगी बहन को या जो उसके समान स्थिति(4) में है, दोनों को एक साथ (निकाह में) जमा करे। यह सिराज अल-वहाज में है। अनुवादक ने कहा: धार्मिक निष्ठा के तौर पर अनिवार्य है कि स्त्री घर के काम-काज करे, रोटी पकाए, बच्चों को दूध पिलाए और इसी प्रकार के अन्य काम करे। और पुरुष के अधिकार में यह मकरूह (नापसंद) है कि वह बिना किसी कारण के उसे तलाक़ दे दे; ऐसा उन्होंने कहा है।

। अनुवादक कहते हैं: इस शर्त से स्त्री के साथ अप्राकृतिक कृत्य (अग़लाम), मासिक धर्म के दौरान संभोग, या गुदा मैथुन (दबर में दुखूल) आदि जैसे सभी निंदनीय कार्य बाहर हो गए। (1) यानी अपने बेटे के लिए। (2) यानी नाबालिग बेटे के पिता के साथ। (3) यानी बारी (समय) तय करना। (4) यानी उदाहरण के तौर पर उसकी सगी बहन से निकाह करना या उसकी मौसी से।

نہ کیا تو فتاویٰ فضلی میں مذکور ہے کہ نکاح منعقد نہ ہوگا اور اگر اس نے کہا کہ میں نے اپنی دختر تیرے نکاح میں دی اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا حالانکہ اس شخص کے فقط ایک دختر ہے تو نکاح جائز ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر ایک شخص کے دو دختر ہوں کہ بڑی کا نام عائشہ اور چھوٹی کا نام صغریٰ ہے اور شخص نے بڑی کا نکاح کرنا چاہا مگر عقدِ نکاح میں چھوٹی دختر صغریٰ کا نام لیا تو عقدِ نکاح چھوٹی دختر صغریٰ کے ساتھ واقع ہوگا اور اگر کہا کہ میں نے اپنی بڑی دختر صغریٰ کا تیرے ساتھ نکاح کیا تو دونوں دختر میں سے کسی کے ساتھ نکاح منعقد نہ ہو گا یہ ظہیریہ میں ہے۔ اگر نا بالغ لڑکی کے باپ نے کہا کہ میں نے اپنی دختر فلاں کو فلاں کے نا بالغ پسر کے نکاح میں دیا اور نا بالغ پسر کے باپ نے کہا کہ میں نے اپنے پسر کے واسطے اس کو قبول کیا مگر پسر کا نام نہ لیا پس اگر اس کے دو پسر ہوں تو نکاح جائز نہ ہوگا اور اگر ایک ہی لڑکا ہو تو جائز ہوگا اور اگر لڑکی کے باپ نے پسر کا نام بیان کر دیا ہو مثلاً کہا کہ میں نے اپنی دختر فلاں کو تیرے پسر مسمیٰ فلاں کے نکاح میں دیا اور پسر کے باپ نے کہا میں نے قبول کیا[1] تو صحیح ہے دو ظنی میں ہے کہ ایک کے والد نے کہا کہ میں نے اپنی اس دختر کو ان گواہوں کے سامنے تیرے اس پسر کے نکاح میں دیا اور دوسرے کے والد نے قبول کیا پھر بعد کو جس کو لڑکی قرار دیا تھا وہ لڑکا نکلا اور جس کو لڑکا قرار دیا تھا وہ لڑکی نکلی تو نکاح جائز ہوگا یہ ظہیریہ و فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر دختر صغیرہ کے والد نے پسر صغیر کے والد سے کہا کہ میں نے اپنی دختر نکاح میں دی اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا پس پسر صغیر کے والد نے کہا کہ میں نے قبول کی تو باپ کے ساتھ[2] نکاح واقع ہوگا اور یہی مختار ہے کذا فی مختار الفتاویٰ اور یہی صحیح ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور احکام نکاح یہ ہیں کہ عورت و مرد دونوں میں

سے ہر ایک کو دوسرے کے ساتھ ہر ایسے استمتاع کا اختیار حاصل ہوتا ہے جس کی شرع نے اجازت دی ہے کذا فی فتح القدیر اور مرد کو اختیار ہوتا ہے کہ عورت کو محبوس رکھے یعنی اس کو باہر نکلنے اور بے پردہ ہونے سے ممانعت کرے اور عورت کے واسطے مرد پر مہر اور نفقہ اور کپڑا واجب ہوتا ہے اور حرمت مصاہرہ اور استحقاق میراث دونوں طرف سے متحقق ہوتی ہے اور چار زوجہ تک جتنی بیویاں ہوں ان کے درمیان عدل کرنا[3] اور ان کے حقوق بانصاف شرعی ملحوظ رکھنا واجب ہوتا ہے اور ہر گاہ کہ شوہر اپنی زوجہ کو اپنے بستر پر بلائے تو اس پر اطاعت کرنی واجب ہوتی ہے اور اگر عورت نشوز و سرکشی کرے تو مرد کو اختیار ہوتا ہے کہ بیوی کی تادیب کرے جبکہ وہ اطاعت سے منہ پھیر لے اور مستحب ہے کہ مرد اپنی بیوی کی ساتھ بطور شرعی معاشرت رکھے کذا فی البحر الرائق اور حرام ہو جاتا ہے کہ مرد اپنی بیوی کی حقیقی بہن کو یا جو اس کے حکم[4] میں ہے دونوں کو جمع کرے یہ سراج الوہاج میں ہے قال المترجم از راہِ دیانت واجب ہے کہ عورت گھر کا دھندا کرے اور روٹی پکائے اور اولاد کو دودھ پلائے اور مثل اس کے جو کام ہیں اور مرد کے حق میں مکروہ ہے کہ بے وجہ اس کو طلاق دے دے کذا قالوا۔

ا قال المترجم اس قید سے عورت کے ساتھ اغلام کرنا یا حیض میں جماع کرنا یا دبر میں دخول کرنا وغیرہ افعالِ ذمیمہ سب خارج ہو گئے۔ (1) یعنی اپنے پسر کے واسطے۔ (2) یعنی پسر نا بالغ کے باپ کے ساتھ۔ (3) یعنی باری مقرر کرنا۔ (4) یعنی مثلاً اس کی حقیقی بہن سے نکاح کرے یا اس کی خالہ سے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② | 123 | Kitab-un-Nikah (Book of Marriage)

Chapter: ② Description of words and forms through which marriage is contracted and those through which it is not.

What if offer (Ijab) and acceptance (Qabul) are done using past and non-past forms? If offer and acceptance are expressed in two forms meant for the past tense, or if one form is past tense and the other is non-past—whether it be imperative (future/command) or aorist (present/future)—then the marriage contract is validly concluded. This is mentioned in *Nahr al-Fa'iq*. Thus, if a man says to a woman, "I marry you in exchange for this much dower (mahr)," and the woman says, "I have accepted," the marriage is complete, even if the husband does not subsequently say, "I have accepted"; this is in *Al-Dhakhirah*. If a man says, "Give yourself to me in marriage," and the woman accepts, the marriage is contracted, provided the man did not intend a future meaning (i.e., to give at a later time) by the said form; this is in *Nahr al-Fa'iq*. Just as marriage is contracted through verbal expression, it is also contracted through the signs of a mute person, provided their signs are known and understood; this is in *Al-Bada'i*. However, it is not contracted through *ta'ati* (mutual conduct without verbalization), as stated in *Al-Nihayah*. If both a man and woman are present and both communicate in writing, the contract is not valid; for example, if the man writes, "I have married you," and the woman writes back, "I have accepted," the marriage is not contracted; this is in *Nahr al-Fa'iq*. The words through which marriage is contracted are of two types: explicit (*sarih*) and implicit (*kinayah*). Explicit words are "Nikah" and "Tazwij." Apart from these two, words that convey an immediate transfer of ownership of the essence (of the person) are implicit; this is cited in *Nahr al-Fa'iq* from *Al-Mabsut*. Therefore, marriage is contracted using the word *hibah* (gift), as in *Al-Hidayah*. It is written in *Fatawa Qazi Khan* that if a woman says, "I have gifted myself to you," and the man says, "I have taken (accepted)," the scholars have stated that this will not constitute marriage.

If one says, "I have given my daughter for your service," and the addressee says, "I have accepted," the marriage is not valid; this is in *Al-Dhakhirah*. If a man requests a woman for fornication (zina), and she says, "I have gifted myself to you," and the man says, "I have accepted," this will not be a marriage; this is in *Fatawa Qazi Khan*. Marriage is validly contracted using the word *tamlik* (transfer of ownership), *sadaqah* (alms), and *bai'* (sale), and this is the correct view; as in *Al-Hidayah*. Similarly, it is contracted using the word "purchase" according to the correct opinion; as in *Fatawa Qazi Khan*. Likewise, using the word *ja'ala* (to make) also concludes the contract

according to the correct view; this is in *Sharh Kanz al-Daqaiq*. If it is said to a woman, "You have become mine" (*ja'alti li*) or "You have become for me" (*sirat li*), and the woman replies "Yes" or says "I have become for you," then the marriage is valid; this is in *Al-Dhakhirah*. Similarly, if a man says, "Become my wife for a hundred dirhams," and she accepts, or says, "I gave you a hundred dirhams on the condition that you become my wife," and she accepts, the marriage is valid; this is in *Wajiz al-Kardari*.

Footnotes: 1. Meaning there is no verbal offer and acceptance, but the man places the dower before the woman, she picks it up, and the man takes her with him. 2. The honorable scholar stated that contracting marriage with the word "gift" is for specific cases and not for the general public. (1) For example, the woman says, "I have made you the owner of myself," or "I gave as alms," or "I sold to you." (2) "I have made my self for you" means "I have dedicated/given myself to you."

अध्याय: ② उन शब्दों और सूत्रों का वर्णन जिनसे निकाह संपन्न होता है और जिनसे नहीं होता

यदि ईजाब (प्रस्ताव) और क़बूल (स्वीकृति) भूतकाल और गैर-भूतकाल के सूत्रों से किया गया हो? यदि ईजाब और क़बूल ऐसे दो सूत्रों (शब्द रूपों) से घटित हों जो भूतकाल के लिए निर्धारित हैं, या एक सूत्र भूतकाल का हो और दूसरा गैर-भूतकाल का, चाहे वह भविष्यकाल (आदेशात्मक) हो या वर्तमान काल (मुज़ारि), तो निकाह संपन्न हो जाता है; यह 'नहरुल फ़ाइक़' में है। अतः यदि पुरुष ने स्त्री से कहा कि "मैं तुझसे इतने महर के बदले निकाह करता हूँ" और स्त्री ने कहा कि "मैंने स्वीकार किया", तो निकाह पूरा हो जाएगा, भले ही पति ने फिर यह न कहा हो कि "मैंने स्वीकार किया"; यह 'ज़खीरा' में है। और यदि पुरुष ने कहा कि "तू अपने आप को मेरे निकाह में दे दे" और स्त्री ने स्वीकार किया, तो निकाह संपन्न होगा बशर्ते कि पुरुष ने उक्त शब्द से भविष्य का अर्थ (अर्थात बाद में देना) न लिया हो; यह 'नहरुल फ़ाइक़' में है। निकाह का होना जिस प्रकार शब्दों (कथन) से होता है, उसी प्रकार गूंगे की ओर से इशारे से भी होता है, बशर्ते उसका इशारा स्पष्ट और समझने योग्य हो; यह 'बदा'इ' में है। और 'तआती' (बिना बोले लेनदेन) से निकाह संपन्न नहीं होता, जैसा कि 'निहाया' में है। यदि पुरुष और स्त्री उपस्थित हों और दोनों ने लिख दिया, तो निकाह नहीं होगा; उदाहरण के लिए, पुरुष ने लिखा कि "मैंने तेरे साथ निकाह किया" और स्त्री ने लिख दिया कि "मैंने स्वीकार किया", तो निकाह संपन्न नहीं होगा; यह 'नहरुल फ़ाइक़' में है। जिन शब्दों से निकाह होता है उनकी दो किस्में हैं: एक स्पष्ट (सरह) और दूसरी अप्रत्यक्ष (किनाया)। स्पष्ट शब्द 'निकाह' और 'तज़्वीज' हैं। इन दोनों के अलावा जो शब्द वर्तमान स्वामित्व का लाभ देते हैं, वे अप्रत्यक्ष (किनाया) हैं; यह 'नहरुल फ़ाइक़' में 'मबसूत' से उद्धृत है। अतः'हिबा' (उपहार) शब्द से निकाह संपन्न होगा, जैसा कि 'हिदाया' में है। 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है कि यदि स्त्री ने कहा, "मैंने स्वयं को तुझे हिबा (भेंट) किया" और पुरुष ने कहा, "मैंने ले लिया", तो आचार्यों ने कहा है कि यह निकाह नहीं होगा; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है।

यदि कहा कि "मैंने अपनी पुत्री तेरी सेवा के लिए दी" और सामने वाले ने कहा "मैंने स्वीकार की", तो निकाह नहीं होगा; यह 'ज़खीरा' में है। यदि किसी पुरुष ने स्त्री से व्यभिचार (ज़िना) का प्रस्ताव किया और उसने कहा "मैंने स्वयं को तुझे हिबा कर दिया" और पुरुष ने कहा "मैंने स्वीकार किया", तो यह निकाह नहीं होगा; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। 'तमलीक' (स्वामित्व सौंपना), 'सदक़ा' (दान) और 'बै' (बिक्री) के शब्दों से निकाह संपन्न हो जाता है और यही सही है; जैसा कि 'हिदाया' में है। इसी

प्रकार 'खरीद' शब्द से भी सही मत के अनुसार निकाह हो जाता है; जैसा कि 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। 'जअल' (बनाना) शब्द से भी सही मत के आधार पर निकाह संपन्न होता है; यह 'शराह कंज़ुद दक़ाईक़' में है। यदि किसी स्त्री से कहा गया "तू मेरे लिए हो जा" (जअल्त ली) या "तू मेरी हो गई" (सरत ली) और स्त्री ने जवाब दिया "हाँ" या कहा "मैं तेरे लिए हो गई", तो निकाह हो जाएगा; यह 'ज़खीरा' में है। इसी प्रकार यदि पुरुष ने कहा "सौ दरहम के बदले मेरी पत्नी बन जा" और उसने स्वीकार किया, या कहा "मैंने तुझे सौ दरहम इस शर्त पर दिए कि तू मेरी पत्नी बन जा" और उसने स्वीकार किया, तो निकाह हो जाएगा; यह 'वजीज़ करदरी' में है।

पाद-टिप्पणी: 1. अर्थात मौखिक ईजाब व क़बूल न हो, बल्कि पुरुष स्त्री के सामने महर रख दे और स्त्री उसे उठा ले और पुरुष स्त्री को अपने साथ ले जाए। 2. कुछ विद्वानों ने कहा है कि हिबा के साथ निकाह का होना विशिष्ट परिस्थितियों के लिए है, सामान्य जनता के लिए नहीं। (1) उदाहरण के लिए स्त्री ने कहा, "मैंने तुझे स्वयं का स्वामी बना दिया" या "दान दे दिया" या "तेरे हाथ बेच दिया"। (2) 'जअल्त लका नफ़्सी' का अर्थ है: "मैंने स्वयं को तेरे लिए कर दिया (सौंप दिया)"।

باب : ② جن الفاظ و صیغوں سے نکاح منعقد ہوتا ہے اور جن سے منعقد نہیں ہوتا اُن کا بیان

اگر ماضی و غیر ماضی کے صیغوں سے ایجاب و قبول کیا؟ اگر ایجاب و قبول ایسے دو صیغوں سے واقع ہوں جو زمانہ ماضی کے واسطے موضوع ہیں یا ایک صیغہ زمانہ ماضی کے واسطے ہو اور دوسرا غیر ماضی کے واسطے خواہ استقبال کے واسطے ہو جیسے امر یا حال کے واسطے ہو جیسے مضارع تو نکاح منعقد ہو جاتا ہے یہ نہر الفائق میں ہے پس اگر مرد نے عورت سے کہا کہ میں تجھ سے بعوض اس قدر مہر کے نکاح کرتا ہوں پس عورت نے کہا کہ میں نے قبول کیا ہے تو نکاح پورا ہو جائے گا اگرچہ شوہر نے پھر یہ نہ کہا ہو کہ میں نے قبول کیا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر مرد نے کہا کہ تو اپنے نفس کو میرے نکاح میں دے دے پس عورت نے قبول کیا تو نکاح منعقد ہو گا بشرطیکہ مرد نے صیغہ مذکور سے معنی مستقبل مراد نہ لیے ہوں (یعنی آئندہ دے دے) یہ نہر الفائق میں ہے اور نکاح کا انعقاد جس طرح عبارت سے ہوتا ہے اسی طرح گونگے کی طرف سے اشارہ سے بھی ہوتا ہے بشرطیکہ اس کا اشارہ معلوم و مفہوم ہوتا ہو یہ بدائع میں ہے اور تعاطی[1] سے منعقد نہیں ہوتا کذا فی النہایہ اور اگر مرد و عورت حاضر ہوں اور دونوں نے تحریر کر دیا تو انعقاد نہ ہو گا مثلاً مرد نے لکھا کہ میں نے تیرے ساتھ نکاح کیا پس عورت نے لکھ دیا کہ میں نے قبول کیا تو نکاح منعقد نہ ہو گا یہ نہر الفائق میں ہے اور جس سے نکاح منعقد ہوتا ہے اس کی دو قسمیں ہیں ایک صریح اور دوسری کنایہ پس صریح تو لفظ نکاح و تزویج ہے اور ان دونوں لفظوں کے سوائے جو الفاظ ایسے ہیں کہ فی الحال ملکِ عین کا فائدہ دیتے ہیں وہ کنایہ ہیں یہ نہر الفائق میں مبسوط سے منقول ہے پس بلفظِ ہبہ نکاح منعقد ہو گا کذا فی الہدایہ اور فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے کہ اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تجھے ہبہ کیا

پھر مرد نے کہا کہ میں نے لیا تو مشائخ نے فرمایا کہ یہ نکاح نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے قال المحترم[2] جب وہ لفظاً ہو۔

اگر کہا کہ میں نے اپنی دختر تیری خدمت کے واسطے دی اور مخاطب نے کہا کہ میں نے قبول کی تو نکاح نہ ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر ایک مرد نے کسی عورت سے زنا کرنے کی درخواست کی پس اس نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تجھے ہبہ کر دیا پس مرد نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو یہ نکاح نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور بلفظِ تملیک[1] و بلفظِ صدقہ و بلفظِ بیع نکاح منعقد ہو جاتا ہے اور یہی صحیح ہے کذا فی الہدایہ اور اسی طرح بلفظِ خرید بھی صحیح قول کے موافق منعقد ہو جاتا ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور اسی طرح بلفظِ جعل[2] بھی بنا بر قولِ صحیح کے منعقد ہوتا ہے یہ یعنی شرح کنز الدقائق میں ہے اور اگر کسی عورت سے کہا کہ جعلت لی یعنی تو میرے واسطے ہوئی یا صرت لی یعنی میرے واسطے ہو گئی پس عورت نے جواب دیا کہ ہاں یا کہا کہ صرت لک یعنی میں تیرے واسطے ہو گئی ہوں تو یہ نکاح ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے اسی طرح اگر مرد نے کہا کہ کونی امرأتی بمائۃ فقبلت یعنی تو بعوض سو درہم کے میری بیوی ہو جا پس عورت نے قبول کیا یا کہا کہ میں نے تجھ کو سو درہم اس شرط پر دیئے کہ تو میری بیوی ہو جا پس عورت نے قبول کیا تو نکاح ہو جائے گا یہ وجیز کردری میں ہے۔

---

[1] یعنی زبانی ایجاب و قبول نہ ہو بلکہ مرد عورت کے روبرو مہر رکھ دے اور عورت اس کو اٹھا لے اور مرد اپنے ساتھ عورت کو لے جائے۔ [2] قال المحترم بعض نے فرمایا ہے کہ ہبہ کے ساتھ انعقاد مخصوصات سے ہے پس عمومِ امت کے واسطے انعقاد نہ ہو گا اور ظاہر مراد صاحبِ ہدایہ کی اس سے یہ ہے کہ بلا مہر ہونے سے ہبہ بدوں معاوضہ اور اسی امر پر محمول کیا جائے گا قول امام حسن بن منصور قاضی خان کا واللہ اعلم۔ [1] مثلاً عورت نے کہا کہ میں نے تجھے اپنے

نفس کا مالک کر دیا یا صدقہ دے دیا یا تیرے ہاتھ بیع کیا یا مرد نے کہا کہ میں نے۔ (2) قال جعلت لک نفسی یعنی میں نے اپنے نفس کو تیرے واسطے گردانا۔

It is stated (in Al-Zakhira) that if a man says: "My right to derive benefit from your bud'h (consorting) is established in exchange for one thousand Dirhams," and the woman replies: "I accept," then the marriage (Nikah) shall be valid. If a woman says: "I have given myself to you in marriage," and the man says: "I accept," the marriage will be contracted—this is in Fatawa Qazi Khan. Furthermore, if a woman who was irrevocably divorced (Ba'ina) from her husband and was eligible to remarry, returns to that same husband and says: "I have returned myself to you," and the husband replies: "I accept," and this occurs in the presence of two witnesses, the marriage will be valid; this is recorded in Al-Muhit al-Sarakhsi. In Al-Ajnas al-Natifi, it is mentioned that if a man gives his wife three divorces or one irrevocable (Ba'ina) divorce, and then tells her: "I have returned to you (Ruju') for such an amount of wealth," and the woman agrees (1) and this event occurs before witnesses, the marriage will be valid. If the mahr (dowry) was not mentioned, but both (2) agreed that the husband's intent with these words was marriage, then the marriage will be contracted, otherwise not —this is in Al-Zakhira. However, if such words are spoken to a stranger woman with whom marriage had never occurred, and she responds, "I agree," the marriage will not be contracted—this is in Fatawa Qazi Khan.

If one says 'ONLY' "Give your daughter to me", the marriage will not be contracted:

A man said to a woman (in Persian): "Mura bashidi" (Be mine/You were mine), to which she replied: "Bashidam" (I became yours); the marriage will not be contracted. But if he says to her "Mura bashidah," meaning "Be mine in the right of becoming my wife," and she replies "Bashidam," the marriage will be contracted. Some scholars have opined that even in the first instance, the marriage is valid as per customary practice and tradition—this is in Al-Khulasa. If a man says to another: "Give your daughter to me," and he responds, "I have given her," the marriage is contracted, even if the suitor does not explicitly say "I accept." However, if the suitor asks: "Mura dadi" (Did you give her to me?) and he responds "I gave her," the marriage is not contracted until the suitor explicitly says "I accept." But if the intent behind "Mura dadi" was not an inquiry but a statement of fact, the marriage will be contracted even without the follow-up acceptance. It is narrated from Sheikh Imam Najm al-Din al-Nasafi in Majmu' al-Nawazil that with the words "Give your daughter to me," it is necessary to specify "for the purpose of being my wife," and the father must also say "I have given her to be your wife." If these specificities are omitted, some scholars

hold the marriage as not contracted, while others deem it contracted. Regardless, explicit wording should be added so that the matter is universally valid among all scholars—this is in Al-Muhit. If a woman is asked: "Have you given yourself to be the wife of so-and-so?" and she replies "Dadam" (I gave), and the husband is then asked "Did you accept?" and he says "Paziruft" (I accepted), the marriage will be contracted even if the woman...

---

1. The word 'Budh' literally refers to a piece of flesh, used here as a metaphor for the private parts/consorting.
2. This is Turkestani Persian, which is considered unusual/disapproved in the language of Iran.
3. Sarakhsi said: Marriage in this regard is akin to a sale according to our school. (1) And she became lawful (to him). (2) Man and woman. (3) Meaning: "I have returned (resumed marriage) with you."

(किताब-उज़-ज़खीरा) में दर्ज है कि अगर किसी मर्द ने कहा: "मेरा हक तेरी 'बज़' (स्त्री-अंग) से सुख प्राप्त करने का एक हज़ार दिरहम के बदले में साबित हो गया है" और औरत ने कहा: "मैंने स्वीकार किया", तो निकाह सही हो जाएगा। और अगर औरत ने कहा: "मैंने स्वयं को तेरी शादी के लिए दिया" और मर्द ने कहा: "मैंने स्वीकार किया", तो निकाह हो जाएगा—यह फ़तावा काज़ी खान में है। और अगर एक औरत, जो अपने शौहर से तलाक-ए-बायन (अपरिवर्तनीय तलाक) पा चुकी थी और निकाह के योग्य थी, अपने उसी शौहर के पास वापस जाना चाहे, और औरत कहे: "मैंने खुद को तेरी तरफ़ वापस कर दिया" और शौहर कहे: "मैंने स्वीकार किया", और यह दो गवाहों की मौजूदगी में हो, तो यह निकाह हो जाएगा। यह 'मुहित-ए-सरखसी' में लिखा है। 'अजनास-ए-नातीफी' में है कि अगर अपनी बीवी को तीन तलाक या एक तलाक-ए-बायन दी, फिर उससे कहा: "मैंने तुझसे इतने माल (धन) पर रुजू (वापसी) की" और औरत राज़ी हो गई (1) और यह गवाहों की उपस्थिति में हुआ, तो निकाह सही होगा। और अगर मेहर का ज़िक्र नहीं किया, फिर अगर दोनों (2) इस बात पर सहमत हुए कि शौहर का इरादा निकाह का था, तो निकाह हो जाएगा, अन्यथा नहीं—यह ज़खीरा में है। और अगर ऐसा कलाम (बात) किसी अजनबियह औरत (गैर-मेहरम) से की जिससे कभी निकाह नहीं हुआ था, और औरत ने जवाब दिया: "मैं राज़ी हुई", तो यह निकाह नहीं होगा—यह फ़तावा काज़ी खान में है।

अगर 'सिर्फ यह कहा कि "अपनी बेटी मुझे दे" तो निकाह संपन्न नहीं होगा:

एक मर्द ने एक औरत से (फ़ारसी में) कहा: "मरा बाशीदी" (तू मेरी हुई), और उसने जवाब दिया: "बाशीदम" (मैं हो गई), तो निकाह संपन्न नहीं होगा। लेकिन अगर औरत से इस तरह कहा कि "मरा बाशीदह" यानी "मेरी बीवी होने के नाते मेरी हुई" और उसने जवाब दिया "बाशीदम", तो निकाह संपन्न हो जाएगा। कुछ विद्वानों ने कहा है कि पहली स्थिति में भी निकाह हो जाएगा, क्योंकि परंपरा और रिवाज से यही ज़ाहिर होता है—यह 'खुलासा' में है। अगर एक मर्द ने दूसरे से कहा: "अपनी बेटी मुझे दे", और उसने कहा: "मैंने दी", तो निकाह संपन्न हो जाएगा, भले ही मांगने वाले ने फिर यह न कहा हो कि "मैंने स्वीकार की"। लेकिन अगर मांगने वाले ने इस तरह पूछा: "मुरा दादी" (क्या तूने मुझे दी?) और उसने जवाब दिया "मैंने दी", तो जब तक मांगने वाला फिर यह न कहे कि "मैंने स्वीकार की", निकाह संपन्न नहीं होगा। लेकिन अगर उसने अपने शब्द "मुरा दादी" से सवाल नहीं बल्कि हकीकत (तथ्य) मुराद ली हो, तो निकाह संपन्न हो जाएगा भले ही वह दोबारा "मैंने स्वीकार

की" न कहे। 'मजमऊल नवाज़िल' में शेख इमाम नजमुद्दीन नसफी से रिवायत है कि "अपनी बेटी मुझे दे" शब्दों के साथ यह कहना ज़रूरी है कि "मेरी बीवी बनने के लिए दे', और पिता के लिए भी ज़रूरी है कि कहे "मैंने तेरी बीवी बनने के लिए दी"। यदि ऐसा नहीं कहा गया, तो कुछ विद्वानों के अनुसार निकाह संपन्न नहीं होगा, हालांकि कुछ के अनुसार हो जाएगा। बहरहाल, शब्द स्पष्ट होने चाहिए ताकि निकाह सर्वसम्मति से सही हो—यह 'मुहित' में है। अगर एक औरत से कहा गया: "क्या तूने खुद को फ़लां मर्द की बीवी बनने के लिए दिया?" और उसने जवाब दिया: "दादम" (मैंने दिया), और फिर शौहर से कहा गया: "क्या तूने स्वीकार किया?" और उसने कहा: "पज़ीरफ्त" (मैंने स्वीकार किया), तो निकाह संपन्न हो जाएगा, भले ही औरत...

---

1. 'बज़' (Budh) का शाब्दिक अर्थ है मांस का टुकड़ा, जो यहाँ निजी अंगों का प्रतीक है।
2. यह तुर्कस्तान की फ़ारसी है जो ईरान में नापसंद की जाती है।
3. सरखसी ने कहा कि निकाह हमारे नज़दीक खरीद-बिक्री के समान है। (1) और वह हलाल हो गई। (2) मर्द और औरत। (3) यानी मैंने तुझसे वापसी (रुजू) की।

میں ہے اور اگر مرد نے کہا کہ میرا حق تیری بضع سے نفع حاصل کرنے میں بعوض ہزار درہم کے ثابت ہو گیا پس عورت نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو نکاح صحیح ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تیری عروسی میں دیا پس مرد نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو نکاح ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اور اگر ایک عورت نے جو اپنے شوہر سے بائنہ ہو کر اس لائق تھی کہ نکاح کر کے اپنے اس شوہر کے پاس جس نے اس کو بائنہ کیا تھا چلی جائے پس اس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تیری طرف واپس کیا پس شوہر نے کہا کہ میں نے قبول کیا اور یہ دو گواہوں کے سامنے واقع ہوا تو یہ نکاح ہو جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اجناس ناطفی میں ہے کہ اگر اپنی بیوی کو تین طلاق یا ایک طلاق بائنہ دی پھر اس سے کہا کہ میں نے تجھ سے اس قدر مال پر رجوع کیا اور عورت اس سے راضی ہوگئی(۱) اور یہ واقعہ گواہوں کے حضور میں واقع ہوا تو نکاح صحیح ہوگا اور اگر مال مہر کا ذکر نہ کیا پس اگر دونوں (۲) نے اس امر پر اتفاق کیا کہ شوہر کی مراد اس کلام سے نکاح تھا تو نکاح ہو جائے گا ورنہ نہیں یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر ایسا کلام کسی اجنبیہ عورت سے جس کے ساتھ کبھی نکاح واقع نہ ہوا تھا گواہوں کے حضور میں کہا پس عورت نے جواب دیا کہ میں راضی ہوئی تو یہ نکاح نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر 'فقط' یہ کہا کہ اپنی دختر مجھے دے تو نکاح منعقد نہ ہو گا:

ایک مرد نے ایک عورت سے کہا کہ مرا باشیدی میری ہوئی تو پس اس نے کہا کہ باشیدم ہوئی میں تو نکاح منعقد نہ ہو گا لیکن اگر عورت سے یوں کہا کہ مرا باشیدہ یعنی میری بیوی ہو جانے کے حق میں تو میری ہوئی اور اس نے جواب دیا کہ باشیدم تو نکاح منعقد ہو جائے گا اور بعض نے

فرمایا ہے کہ صورت اولیٰ میں بھی نکاح منعقد ہو جائے گا اور عزت و رواج کی راہ سے بھی ظاہر ہے یہ خلاصہ میں ہے اگر ایک مرد نے دوسرے سے کہا کہ اپنی دختر مجھے دے پس اس نے کہا کہ میں نے دی تو نکاح منعقد ہو جائے گا اگر چہ منگنی والے نے پھر یہ نہ کہا ہو کہ میں نے قبول کی اور اگر مانگنے والے نے یوں کہا کہ مراددی یعنی آیا تو نے مجھے دی پس اس نے جواب دیا کہ میں نے دی تو جب تک مانگنے والا پھر یہ نہ کہے کہ میں نے قبول کی تب تک نکاح منعقد نہ ہو گا لیکن اگر اس نے اپنے کلام مراددی سے استفہام و چکوی مراد نہیں لی بلکہ یہ مراد لی کہ دے دی یعنی بر سبیل تحقیق و واقع تو البتہ منعقد ہو جائے گا اگر چہ وہ پھر یہ نہ کہے کہ میں نے قبول کی اور مجموع النوازل میں شیخ امام نجم الدین نسفی سے مروی ہے کہ دختر خویش مراد یعنی اپنی دختر مجھے دے اس کلام کے ساتھ یہ کہنا ضرور ہے کہ میری بیوی ہونے کے واسطے دے یعنی اپنی دختر مجھے میری بیوی ہونے کے واسطے دے اور ضرور ہے کہ دوسرا بھی یوں کہے کہ میں نے تیری بیوی ہونے کے واسطے دی اور اگر بدون اس کے ہو گا تو بعض مشائخ کے نزدیک نکاح منعقد نہ ہو گا مگر بعضوں کے نزدیک منعقد ہو جائے گا بہر حال اس قدر لفظ بڑھا دینا چاہئے تاکہ یہ مسئلہ سب کے نزدیک بالاتفاق صحیح ہو جائے یہ محیط میں ہے۔ ایک عورت سے کہا گیا کہ تو نے اپنے آپ کو فلاں مرد کی بیوی ہونے کے واسطے دیا پس اس نے جواب دیا کہ دادم یعنی دیا پھر شوہر سے کہا گیا کہ تو نے قبول کیا اس نے کہا کہ پذیرفت یعنی قبول کیا تو نکاح منعقد ہو جائے گا اگر چہ عورت

---

1. قولہ بضع در اصل لغت یعنی پارہ گوشت روزہ کنایہ فرج ہے۔
2. این فارسی ترکستان است کہ بزبان ایران خیلی مستنکر است فافہم۔

3. قال السرحم والنكاح فی ذلک نظیر البیع عندنا۔ (۱) اور حلال ہو گیا۔ (۲) مرد و عورت۔ (۳) یعنی میں نے تجھ سے رجوع کیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 7 | 126 | Kitab-un-Nikah (The Book of Marriage)

...did not say *'dadam'* (I have given) and the husband did not say *'pazireftam'* (I have accepted). If a woman is asked, "Have you made yourself my wife?" and she replies, "I have," the marriage is concluded. Similarly, if she is asked, "Have you constituted yourself my wife?" and she says, "I have," the same ruling applies. This is mentioned in *Al-Dhakirah*. If a woman is asked, "Did you give yourself in marriage to such-and-such man?" and she says "No," but then during the conversation she says, *'man dera khwastam'* (meaning, I sought that man), and the man says, "I have accepted," then the marriage is valid. This is in *Al-Khulasah*.

When a man, while giving the amount (dower), says, "This is the dower for being my wife," and the woman uses metaphorical/allusive words, an explanation of such cases follows:

Sheikh Najmuddin was asked about a man who said to a woman, "Have you given yourself to be my wife for a dower of one thousand dirhams?" She replied, *'Bi'l-sam'i wa'l-ta'ah'* (I hear and obey, i.e., most willingly). The Sheikh said the marriage is concluded. However, if she said, "I am indebted (or grateful)," it is not concluded, because the former speech is an acceptance while the latter is a promise. This is in *Al-Muhit*. If a woman says to a man, "I have given myself into your marriage," and the man says, "By God's lordship, I have accepted" (meaning, I accepted to make you my master; the translator adds: or to make you my crown/sovereign), the marriage is valid. If he doesn't say that but says "Bravo" or "Well done," and it was not meant sarcastically, the marriage is valid. This is in *Al-Khulasah*. Marriage is not concluded with the word *'ijara'* (1) (lease/hiring), and this is the correct view. Similarly, it is not concluded with words like *'i'arah'* (2) (lending), *'ibahah'* (3) (permission), *'ihlal'* (4) (making lawful), *'tamattu'* (5) (usufruct/enjoyment), or *'ijazah'* (permission) and *'rida'* (consent), etc. This is in *Al-Tabyin*. Furthermore, it is not concluded with the words *'iqalah'* (rescission), *'khul'* (divorce at woman's request), *'sulh'* (reconciliation), and *'bara'at'* (absolution/exemption). This is in *Fatawa Qazi Khan*.

Bequest, although a cause for ownership, only causes ownership after death:

It is also not concluded with the words *'shirkat'* (partnership) and *'kitabat'* (6) (manumission contract), as mentioned in *Muhit al-Sarakhsi*. Nor with the words *'itq'* (7) (manumission), *'wala'* (8) (clientage), and *'ibda'* (9) (consignment/deposit), as mentioned in *Ghayat al-Saruji*. Nor with the word *'fida'* (10) (ransom), as in *Bahr al-Ra'iq*. It is also not concluded with the word *'wasiyyat'* (bequest) because, although a

bequest is a cause for ownership, it only takes effect after death. This is in *Al-Hidayah* and *Al-Kafi*. But if a man says, "I have bequeathed the use (of the private parts) of my female slave for one thousand dirhams for the present moment," and the woman accepts, the marriage is concluded. This is in *Al-Nihayah*.

- The translator says: In our language, a "promise" (*wa'da*) is also not an explicit term [for marriage], understand this.
- (1) To give on lease/rent. (2) To lend (without charge).
- (3) To make permissible. (4) To make lawful.
- (5) To derive benefit/enjoyment. (6) i.e., to make a contract for freedom (manumission).
- (7) To set free. (8) To establish clientage/loyalty.
- (9) To place in trust/deposit. (10) To give ransom/redemption.

...ने यूँ न कहा कि 'दादम' यानी मैंने दिया और शौहर ने यूँ न कहा 'पज़ीरफ़्तम' यानी मैंने क़बूल किया। अगर एक औरत से कहा गया कि "तूने अपने आप को मेरी बीवी कर दिया?", फिर उसने कहा कि "मैंने कर दिया", तो निकाह मुनअक़िद (संपन्न) हो जाएगा। इसी तरह अगर औरत से कहा गया कि "तूने अपने आप को मेरी बीवी बना दिया?", फिर उसने कहा कि "मैंने बना दिया", तो भी यही हुक्म है। यह 'ज़खीरा' में है। एक औरत से कहा गया कि "तूने अपने नफ़्स (स्वयं) को फ़लां मर्द के निकाह में दिया?", उसने कहा "नहीं", फिर बातचीत के दौरान कहा कि 'मन देरा ख़्वास्तम' यानी "मैंने उस मर्द को माँगा", और मर्द ने कहा कि "मैंने क़बूल किया", तो निकाह सही होगा। यह 'खुलासा' में है।

अगर मर्द ने रक़म (मेहर) देते वक़्त कहा कि 'यह मेहर है मेरी बीवी होने के वास्ते', और औरत ने कनाया (इशारे/परोक्ष) के शब्द बोले, उनकी सूरत का बयान:

शेख़ नजमुद्दीन से पूछा गया कि एक शख़्स ने एक औरत से कहा कि "तूने अपने आप को एक हज़ार दिरहम मेहर के बदले मेरी बीवी होने के वास्ते दिया?", उसने कहा 'बिस्सम-ए-वत्ताअत' यानी "सर-ओ-चश्म" (सहर्ष/मंजूर है), तो शेख़ ने फ़रमाया कि निकाह मुनअक़िद हो जाएगा। और अगर कहा कि "मैं एहसानमंद हुई", तो मुनअक़िद न होगा, क्योंकि पहली बात इज़ाबत (स्वीकृति) है और दूसरी बात वादा है। यह 'मुहीत' में है। एक औरत ने एक मर्द से कहा कि "मैंने अपने नफ़्स को तेरे निकाह में दिया", मर्द ने कहा 'ब-ख़ुदावंदगारी पज़ीरफ़्तम' यानी "मैंने आका बनाने के लिए क़बूल किया" (अनुवादक ने कहा: या सरताज बनाने के लिए क़बूल किया), तो निकाह सही होगा। और अगर यह न कहा बल्कि उससे कहा "शाबाश", तो अगर तंज़ (व्यंग्य) के तौर पर न कहा हो तो निकाह सही हो जाएगा। यह 'खुलासा' में है। और शब्द 'इजा़रा' (1) के साथ निकाह मुनअक़िद नहीं होता है और यही सही कौल है। और इसी तरह 'एआरा' (2), 'इबाहत' (3), 'इहलाल' (4), 'तमत्तो' (5), 'इजा़ज़त' और 'रज़ा' वग़ैरह शब्दों से भी मुनअक़िद नहीं होता है। यह 'तबीईन' में है। और लफ़्ज़ 'इकाला', 'ख़ुला', 'सुलह' और 'बरात' से भी मुनअक़िद नहीं होता है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

वसीयत हालाँकि मिल्कियत का कारण है, लेकिन मौत के बाद मिल्कियत का कारण होती है:

यह शब्द 'शिरकत' और 'किताबत' (6) से भी मुनअक़िद नहीं होता, जैसा कि 'मुहीत अल-सरख़सी' में है। और लफ़्ज़ 'एताक़' (7), 'वला' (8) और 'इबदा' (9) से भी मुनअक़िद नहीं होता, जैसा कि 'ग़ायत

अल-सरूजी' में है। और लफ़्ज़ 'फ़िदा' (10) से भी मुनअक़िद नहीं होता, जैसा कि 'बहर-उर-रायिक़' में है। और लफ़्ज़ 'वसीयत' से भी मुनअक़िद नहीं होता, क्योंकि वसीयत हालाँकि मिल्कियत का कारण है, लेकिन मौत के बाद मिल्कियत का कारण होती है। यह 'हिदाया' और 'काफ़ी' में है। और अगर एक शख़्स ने कहा कि "मैंने अपनी बाँदी की बुज़-अ (यौन संबंध का अधिकार) की एक हज़ार दिरहम के बदले फ़ौरन के लिए वसीयत की" और दूसरी (औरत) ने क़बूल किया, तो निकाह मुनअक़िद होगा। यह 'निहाया' में है।

- अनुवादक ने कहा: हमारी भाषा में वादा भी साफ़ ज़ाहिर नहीं है, इसे समझें।
- (1) किराए पर देना। (2) मुफ़्त उधार देना।
- (3) जायज़ करना। (4) हलाल करना।
- (5) फ़ायदा उठाना। (6) यानी मुक़ातब किया (ग़ुलाम से आज़ादी का अनुबंध)।
- (7) आज़ाद करना। (8) दोस्ती या संरक्षण का रिश्ता (मुवालात)।
- (9) अमानत रखना। (10) बदले में कुछ देना/फ़िदिया देना।

نے یوں نہ کہا کہ دادم یعنی میں نے دیا اور شوہر نے یوں نہ کہا پذیرفتم یعنی میں نے قبول کیا اگر ایک عورت سے کہا گیا کہ تو نے اپنے آپ کو میری بیوی کر دیا پس اس نے کہا کہ میں نے کر دیا تو نکاح منعقد ہو جائے گا اسی طرح اگر عورت سے کہا گیا کہ تو نے اپنے آپ کو میری بیوی بنا دیا پس اس نے کہا کہ میں نے بنا دیا تو بھی یہی حکم ہے یہ ذخیرہ میں ہے ایک عورت سے کہا گیا کہ تو نے اپنے نفس کو فلاں مرد کے نکاح میں دیا پس اس نے کہا کہ نہیں پھر اثنائے گفتگو میں کہا کہ من دیر ا خواستم یعنی میں نے اس مرد کو مانگا اور مرد نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو نکاح صحیح ہو گا یہ خلاصہ میں ہے۔

اگر مرد نے رقم دیتے وقت کہا کہ یہ مہر ہے میری بیوی ہونے کے واسطے تو عورت نے کنایہ کے الفاظ بولے ان کی صورت کا بیان:

شیخ نجم الدین سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے ایک عورت سے کہا کہ تو نے اپنے آپ کو بعوض ہزار درہم مہر کے میری بیوی ہونے کے واسطے دیا پس اس نے کہا کہ بالسمع والطاعۃ یعنی بسر و چشم تو شیخ نے فرمایا کہ نکاح منعقد ہو جائے گا اور اگر کہا کہ میں احسان مند ہوئی تو منعقد نہ ہو گا اس واسطے کہ پہلا کلام تو اجابت ہے اور دوسرا کلام وعدہ ہے یہ محیط میں ہے ایک عورت نے ایک مرد سے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تیرے نکاح میں دیا پس مرد نے کہا کہ بخداوندگاری پذیرفتم یعنی میں نے آقا بنانے کے واسطے قبول کیا (قال المترجم کہا یا سرتاج بنانے کے واسطے قبول کیا) تو نکاح صحیح ہو گا اور اگر اس سے یہ نہ کہا بلکہ اس سے کہا کہ شاباش پس اگر بطور طنز کے نہ کہا ہو تو نکاح صحیح ہو جائے گا یہ خلاصہ میں ہے اور لفظ اجارہ (۱) کے ساتھ نکاح منعقد نہیں ہوتا ہے اور یہی صحیح قول ہے اور نیز مثلاً اعارہ (۲) واباحت (۳)

واحلال (۴) و تمتع (۵) و اجازت و رضا وغیرہ الفاظ سے بھی منعقد نہیں ہوتا ہے یہ تبیین میں ہے اور نیز لفظ اقالہ ضلع و صلح و برات سے بھی منعقد نہیں ہوتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

وصیت اگرچہ موجب ملک ہے مگر موت کے بعد ملکیت کی موجب ہوتی ہے:

نیز یہ لفظ شرکت و کتابت (۶) بھی منعقد نہیں ہوتا کذا فی محیط السرخسی اور نیز بلفظ اعتاق (۷) وولا (۸) و بداع (۹) بھی منعقد نہیں ہوتا ہے کذا فی غایۃ السروجی اور نیز بلفظ فدا (۱۰) بھی منعقد نہیں ہوتا کذا فی البحر الرائق اور بلفظ وصیت بھی منعقد نہیں ہوتا ہے اس واسطے کہ وصیت اگر چہ موجب ملک ہے مگر موت کے بعد ملکیت کی موجب ہوتی ہے یہ ہدایہ و کافی میں ہے اور اگر ایک شخص نے کہا کہ میں نے اپنی باندی کی بضع کی بعوض ہزار درہم کے فی الحال کے واسطے وصیت کی اور دوسری نے قبول کیا تو نکاح منعقد ہو گا یہ نہایہ میں ہے۔

- قال المترجم ہماری زبان میں وعدہ بھی صریح نہیں ہے فافہم۔
- (۱) اجارہ دینا۔ (۲) عاریت دینا۔
- (۳) مباح کرنا۔ (۴) حلال کر دینا۔
- (۵) فائدہ اٹھانا۔ (۶) یعنی مکاتب کیا۔
- (۷) آزاد کرنا۔ (۸) موالات کرنا۔
- (۹) ودیعت رکھنا۔ (۱۰) فدیہ دینا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 127 | Kitab-un-Nikah (The Book of Marriage)

It is stated that if a man says to another, "Marry your daughter [name] to me in exchange for this much property," and the minor girl's father replies, "Take her wherever you wish," the marriage will not be contracted. This is in *Al-Khulasa*. If a woman begins an offer of marriage to a man by saying, "I have married myself to you," intending to add "for a hundred dinars," but before she can say those words, the man says, "I accept," the marriage will not be contracted. This is in *Az-Zakhira*. A man sent a group of people to another person to ask for his daughter's hand in marriage on his behalf. Those people went and said to him, "You have given your daughter [name] to us," and he replied, "I have." The group then said, "We accept." The marriage will not be contracted because they did not attribute the acceptance to the sender. If a man and a woman say in Persian before witnesses, "Mazan va Shavyam," meaning "We both are wife and husband," the marriage will not be contracted between them, and this is the preferred ruling. This is in *Al-Khulasa*. If a man says, "This is my wife," and the woman says, "This is my husband," and this acknowledgment takes place before witnesses even though no marriage existed between them previously, the scholars have differed. The correct view is that the marriage will not be contracted, as stated in *Az-Zahiriyya*. However, in *Sharh Jassas*, it is stated that in such a case, if a judge (Qazi) has decreed the marriage as having occurred, or if witnesses asked both of them, "Do you consider this conversation a marriage?" and both replied, "Yes," then the preferred ruling is that the marriage will be validly contracted. This is in *Mukhtar-ul-Fatawa*.

It is written in *Mutmiyya* that Sheikh Ali Saadi was asked about a man who greeted a woman saying, "Assalamu Alaikum, O my wife," and she replied, "Wa Alaikum Assalam, O my husband," and this was heard by witnesses. The Sheikh said that marriage is not contracted by this. This is in *Tatarkhaniyya*. A man was asked, "Dukhtar-e-khweshtan ra ba pisar-e-man arzani dashti" meaning "You have bestowed your daughter upon my son," and he replied, "Dashtam lahu" (1). Marriage will not be contracted between the two. This is in *Az-Zakhira*. The father of a young boy said to witnesses, "Bear witness that I have married the minor daughter of [name] to my son [name] for such and such dowry (mahr)," then the father of the minor girl was asked, "Is this not so?" He replied, "It is so," and said nothing further. The better course is to renew the marriage (tajdid), but if they do not renew it, it is still valid. This is in *Fatawa Qazi Khan* and *Az-Zahiriyya*.

In which cases will marriage be contracted if ambiguous words are used?

If in Persian a man says, "Khweshtan ra ba zane dadam ba-to ba-hazar dirham," meaning "I have given myself for a thousand dirhams of dowry to be your wife," and the woman replies, "Paziraf-tam," meaning "I accept," the marriage will not be contracted because the word 'zani' (being a wife) cannot be applied to a man in Persian (2). This is in *At-Tajnis*. And if the father of a girl is asked, "Did you give your daughter in marriage to me?" and he replies, "I gave her in marriage" or says "Yes," then until the said man says, "I have accepted her," the marriage...

A - Meaning he bestowed. 2 - This is contrary to the word 'Zawj' in Arabic, which is applicable to both male and female. (1) Meaning 'I have kept/bestowed'. (2) And similarly, the word 'Biwi' (wife) in our language.

इसमें है कि एक पुरुष ने दूसरे से कहा कि अपनी फ़लां पुत्री का निकाह मेरे साथ इतने माल के बदले कर दे, फिर उस नाबालिग लड़की के पिता ने कहा कि उसे जहाँ तुम्हारा जी चाहे उठा ले जाओ, तो निकाह संपन्न नहीं होगा। यह 'खुलासा' में है। एक स्त्री ने एक पुरुष से अपने निकाह की बात कहनी शुरू की कि 'मैंने स्वयं को तुम्हारे साथ निकाह कर दिया' और वह चाहती थी कि 'सौ दीनार के बदले' कहे, परन्तु अभी उक्त स्त्री यह शब्द नहीं कह पाई थी कि पुरुष ने कहा 'मैंने स्वीकार किया', तो निकाह संपन्न नहीं होगा। यह 'ज़खीरा' में है। एक पुरुष ने एक समूह को एक व्यक्ति के पास इस उद्देश्य से भेजा कि उसके लिए उक्त व्यक्ति की पुत्री का हाथ मांगें। उन लोगों ने जाकर उससे कहा कि तुमने अपनी फ़लां पुत्री हमें दी, और उसने उत्तर दिया कि 'दी'। बस उन लोगों ने कहा कि हमने स्वीकार किया, तो निकाह संपन्न नहीं होगा क्योंकि उन लोगों ने भेजने वाले की ओर संदर्भ नहीं दिया। एक पुरुष और एक स्त्री दोनों ने गवाहों के सामने फ़ारसी में कहा कि 'माज़न व शवयम' अर्थात् 'हम दोनों पति-पत्नी हैं', तो दोनों में निकाह संपन्न नहीं होगा और यही मान्य मत है। यह 'खुलासा' में है। और यदि पुरुष ने कहा कि 'यह मेरी पत्नी है' और स्त्री ने कहा कि 'यह मेरा पति है' और यह स्वीकारोक्ति गवाहों की उपस्थिति में हुई, जबकि पहले से उनके बीच निकाह नहीं था, तो इसमें विद्वानों का मतभेद है और सही बात यह है कि निकाह नहीं होगा, जैसा कि 'ज़हीरिया' में है। और 'शराह जस्सास' में है कि ऐसी स्थिति में यदि काज़ी ने निकाह होने का आदेश दिया हो, या गवाहों ने दोनों से कहा हो कि क्या तुमने इस बातचीत को निकाह माना है और दोनों ने उत्तर दिया कि हाँ, तो मान्य मत यह है कि निकाह संपन्न हो जाएगा। यह 'मुख्तार-उल-फ़तावा' में है।

'मुतमिया' में लिखा है कि शेख अली सादी से पूछा गया कि एक पुरुष ने एक स्त्री को इस तरह सलाम किया: "अस्सलाम-ओ-अलैकुम ऐ मेरी पत्नी", उसने उत्तर दिया "वा-अलैकुम अस्सलाम ऐ मेरे पति", और इस बातचीत को गवाहों ने सुना। तो शेख ने फ़रमाया कि इससे निकाह संपन्न नहीं होगा। यह 'तातारख़ानिया' में है। एक पुरुष से कहा गया कि "दुख्तर-ए-ख्वेशतन रा बा पिसर-ए-मन अरज़ानी दाश्ती" अर्थात् 'तुमने अपनी पुत्री मेरे पुत्र के लिए अर्पण की', तो उसने उत्तर दिया "दाश्तम लहु" (१)। दोनों में निकाह संपन्न नहीं होगा। यह 'ज़खीरा' में है। एक छोटे बालक के पिता ने गवाहों से कहा कि "तुम लोग गवाह रहो कि मैंने फ़लां की छोटी पुत्री को अपने फ़लां पुत्र के निकाह में इतने महर के बदले दे दिया", फिर उस छोटी पुत्री के पिता से पूछा गया कि "क्या ऐसा नहीं है?" उसने उत्तर दिया कि "ऐसा ही है" और इसके अतिरिक्त कुछ नहीं कहा। तो बेहतर यह है कि निकाह का नवीनीकरण

(तजदीद) कर लें, और यदि नवीनीकरण न किया तो भी जायज़ है। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' और 'ज़हीरिया' में है।

यदि द्विअर्थी (अस्पष्ट) शब्दों का प्रयोग किया जाए तो किन स्थितियों में निकाह संपन्न हो जाएगा?

यदि फ़ारसी में पुरुष ने कहा कि "ख्वेशतन रा बा ज़ने दादम बा-तो बा-हज़ार दिरहम" अर्थात् 'मैंने स्वयं को हज़ार दिरहम महर के बदले तुम्हारी पत्नी होने के लिए दिया', फिर स्त्री ने उत्तर दिया कि "पज़ीरफ़्तम" अर्थात् 'मैंने स्वीकार किया', तो निकाह संपन्न नहीं होगा क्योंकि 'ज़नी' (पत्नी होने) का शब्द फ़ारसी (२) में पुरुष पर लागू नहीं हो सकता। यह 'तजनीस' में है। और यदि कन्या के पिता से कहा गया कि "क्या तुमने अपनी पुत्री मेरे निकाह में दी?" और उसने उत्तर दिया कि "निकाह में दी" या कहा कि "हाँ", तो जब तक उसके बाद उक्त पुरुष यह न कहे कि "मैंने स्वीकार की", तब तक निकाह...

अ - अर्थात् उसने प्रदान किया। २ - यह बात अरबी शब्द 'ज़ौज' के विपरीत है, जो पुरुष और स्त्री दोनों के लिए प्रयुक्त होता है। (१) अर्थात् 'मैंने रखा'। (२) और ऐसा ही हमारी भाषा में 'बीवी' (पत्नी) शब्द है।

میں ہے ایک مرد نے دوسرے سے کہا کہ اپنی دختر فلا نہ کا میرے ساتھ بعض اس قدر مال کے نکاح کر دے پس اس دختر نابالغہ کے والد نے کہا کہ اس کو جہاں تیرا جی چاہے اٹھالے جا تو نکاح منعقد نہ ہو گا یہ خلاصہ میں ہے ایک عورت نے ایک مرد سے اپنے نکاح کا کلام کہنا شروع کیا کہ نکاح کر دیا میں نے اپنے نفس کو تیرے ساتھ اور چاہتی تھی کہ کہے بعض سو دینار کے پس ہنوز عورت مذکورہ یہ لفظ نہ کہنے پائی تھی کہ مرد نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو نکاح منعقد نہ ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے ایک مرد نے ایک جماعت کو ایک شخص کے پاس بدین غرض بھیجا کہ اس کے واسطے شخص مذکور کی دختر کی درخواست کریں پس ان لوگوں نے جا کر اس سے کہا کہ تو نے اپنی دختر فلان ہم کو دی اور اس نے جواب دیا کہ دی بس ان لوگوں نے کہا کہ ہم نے قبول کیا تو نکاح منعقد نہ ہو گا اس واسطے کہ ان لوگوں نے بھیجنے والے کی جانب اضافت نہیں کی ہے ایک مرد اور ایک عورت دونوں نے گواہوں کے سامنے فارسی میں کہا کہ مازن دشویم یعنی ہم دونوں جورو مرد ہیں تو دونوں میں نکاح کا انعقاد نہ ہو جائے گا اور یہی مختار ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر مرد نے کہا کہ یہ میری بیوی ہے اور عورت نے کہا کہ یہ میرا شوہر ہے اور یہ اقرار گواہوں کے حضور میں ہوا حالانکہ پیشتر سے ان دونوں کے درمیان نکاح نہ تھا تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ نکاح نہ ہو گا کذا فی الظہیر یہ اور شرح جصاص میں ہے کہ ایسی صورت میں اگر قاضی نے نکاح واقع ہونے کا حکم دیا ہے یا گواہوں نے دونوں سے کہا کہ آیا تم نے اس گفتگو کو نکاح قرار دیا ہے اور دونوں نے جواب دیا کہ ہاں تو مختار یہ ہے کہ نکاح منعقد ہو جائے گا یہ مختار الفتاویٰ میں ہے۔ متمیہ میں لکھا ہے کہ شیخ علی سعدی سے دریافت کیا گیا کہ ایک مرد نے ایک عورت کو سلام کیا بایں طور کہ السلام علیکم اے

میری بیوی اس نے جواب دیا کہ وعلیکم السلام اے میرے خاوند اور اس کلام کو گواہوں نے سنا تو شیخ نے فرمایا کہ اس سے نکاح منعقد نہ ہو گا یہ تاتار خانیہ میں ہے ایک مرد سے کہا گیا کہ دختر خویشتن را بہ پسر من ارزانی داشتی یعنی تو نے اپنی دختر کو میرے پسر کے واسطے ارزانی رکھا پس اس نے جواب دیا کہ داشتم لہو (۱) دونوں میں نکاح منعقد نہ ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے طفل صغیر کے والد نے گواہوں سے کہا کہ تم لوگ گواہ رہو کہ میں نے فلاں کی دختر صغیرہ کو اپنے پسر فلاں کے نکاح میں بعض اتنے مہر کے کر دیا پھر دختر صغیرہ کے باپ سے پوچھا گیا کہ کیا ایسا نہیں ہے اس نے جواب دیا کہ ایسا ہی ہے اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا تو اولی یہ ہے کہ نکاح کی تجدید کر لیں اور اگر تجدید نہ کی تو بھی جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان وظہیر یہ میں ہے۔

اگر ذومعنی الفاظ استعمال کیے تو نکاح کن صورتوں میں منعقد ہو جائے گا ؟

اگر فارسی میں مرد نے کہا کہ خویشتن را بز نے دادم بتو بہزار درم یعنی میں نے اپنے آپ کو بعض ہزار درم مہر کے تیری بیوی ہونے کے واسطے دیا پس عورت نے جواب دیا کہ پذ برفتم یعنی میں نے قبول کیا تو نکاح منعقد نہ ہو گا اس واسطے کہ زنی یعنی بیوی ہونے کا لفظ فارسی (۲) میں مرد پر اطلاق نہیں ہو سکتا ہے یہ تجنیس میں ہے اور اگر دختر کے باپ سے کہا کہ آیا تو نے اپنی دختر میرے نکاح میں دی اور اس نے جواب دیا کہ نکاح میں دی یا کہا کہ ہاں تو جب تک اس کے بعد مرد مذکور یہ نہ کہے کہ میں نے قبول کی تب تک نکاح

ا یعنی اس نے عطا کیا۔ ۲ قول بخلاف لفظ زوج کے عربی میں کہ وہ مرد و عورت دونوں پر اطلاق ہوتا ہے۔ (۱) یعنی رکھا میں نے۔ (۲) اور ایسا ہی ہماری زبان میں بیوی کا لفظ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (128) Kitab-un-Nikah (Book of Marriage)

The marriage will not be contracted because if someone says, "Did you give your daughter in marriage to me?" it is an inquiry (istifham); this is mentioned in Fatawa Qazi Khan. There is a difference of opinion among the scholars regarding the validity of a marriage contracted using the words 'loan' (qarz) or 'pledge' (rehan). The correct view is that marriage is not contracted with these words, as per Fatawa Qazi Khan. Some scholars have stated that based on the reasoning (qiyas) of Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, marriage would be contracted with the word 'loan' because, according to these two Imams, a loan essentially constitutes 'tamlik' (transfer of ownership) (1), and this is the preferred (mukhtar) view according to Mukhtar al-Fatawa. Regarding the word 'salam' (advance payment), some say it is valid while others say it is not. Similarly, regarding the term 'bay' sarf' (currency exchange), there are two opinions on whether marriage is contracted with it; some say it is, others say not; this is in Aini Sharh Kanz. A marriage that is deferred to the future, such as a father saying, "I have given my daughter to so-and-so in marriage for tomorrow" (meaning the upcoming tomorrow), will not be valid. However, a marriage that is made conditional (mu'allaq) upon something that has already occurred will be valid because its state is known. For example, if Zaid's daughter received a marriage proposal and Zaid informed the suitor, "I have already married her to so-and-so," and the suitor denied it, then Zaid said, "If I have not married her to so-and-so, then I have married her to your son," and the suitor's father accepted, and it later became clear that Zaid had not married her to anyone else, the marriage is valid; this is from Nahr al-Faiq. If in the presence of witnesses, a man says to a woman, "I have married you for such-and-such dower provided my father permits or agrees," and the woman accepts, the marriage will not be valid. If a man marries a woman on the condition that she is 'taliqa' (2) (divorced), or on the condition that the power of divorce (3) remains with her, Imam Muhammad mentions in 'Al-Jami' that the marriage is valid but the condition of divorce is void (batil), and the power will not remain with her. Faqih Abul Laith stated that this ruling applies when the man initiates and says, "I married you on the condition that you are taliqa (4)." However, if the woman initiates and says, "I give myself to you in marriage on the condition that I am divorced, or on the condition that the matter of divorce is in my power, and I can divorce myself whenever I wish," and the husband accepts, then the marriage is valid, the divorce takes effect (5), and the power of divorce remains with her. Similarly, if a master (mawla) marries his female slave (bandi) to his male slave (ghulam), and if the male

slave initiates by saying, "Marry your female slave to me for a dower of one thousand dirhams on the condition that the power of her divorce remains in your hand to exercise whenever you wish," and the master marries her off, the marriage is valid, but the master will not retain the power of divorce. Conversely, if the master initiates and says, "I have given my female slave to you in marriage on the condition that the power of her divorce is in my possession, and I will divorce her whenever I wish," and the slave accepts, the marriage is valid and the master retains the power of divorce. And if the slave...

Note: The term 'Taliqa' refers to a divorced woman. The translator chose this specific term to maintain linguistic nuances. (1) Marriage is contracted with words that signify 'tamlik' (transfer of ownership/possession). (2) Divorce occurred. (3) Meaning the woman has the choice/discretion whenever she wants. (4) Refers to the first scenario mentioned. (5) Refers to the second scenario mentioned.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (128) किताब-उन-निकाह

निकाह मुनअक़िद (संपन्न) नहीं होगा, क्योंकि यदि कोई कहे 'क्या तुमने अपनी बेटी मेरे निकाह में दी?' तो यह एक प्रश्न (इस्तफ़हाम) है; यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है। और शब्द 'क़र्ज़' (ऋण) और 'रहन' (बंधक) से निकाह संपन्न होने के बारे में उलेमाओं में मतभेद है, और सही यह है कि इन शब्दों से निकाह संपन्न नहीं होता; यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है। और कुछ ने कहा कि इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद के दृष्टिकोण के अनुसार शब्द 'क़र्ज़' से निकाह संपन्न हो जाएगा, क्योंकि इन दोनों इमामों के निकट क़र्ज़ वास्तव में 'तमलीक' (स्वामित्व का हस्तांतरण) है (1), और यही पसंदीदा विचार है, यह मुख़्तार अल-फ़तावा में है। शब्द 'सलाम' के बारे में कुछ ने कहा कि संपन्न होता है और कुछ ने कहा नहीं होता। इसी प्रकार शब्द 'बय सरफ़' (मुद्रा विनिमय) से निकाह संपन्न होने के बारे में दो मत हैं, कुछ के निकट होता है और कुछ के निकट नहीं; यह ऐनी शरह कंज़ में है। और वह निकाह जो किसी भविष्य के समय से संबंधित हो, जैसे किसी लड़की के पिता ने कहा 'मैंने अपनी बेटी फ़लां व्यक्ति को कल तुम्हारे निकाह में दी' (अर्थात आने वाला कल), तो यह निकाह सही नहीं होगा। और जो निकाह किसी शर्त पर निर्भर हो, यदि वह ऐसी चीज़ पर निर्भर है जो घट चुकी है, तो निकाह सही होगा क्योंकि उसकी स्थिति स्पष्ट है। उदाहरण के लिए, यदि ज़ैद की बेटी के लिए निकाह का प्रस्ताव आया और उसने सूचित किया कि 'मैंने फ़लां आदमी से उसका निकाह कर दिया है', सुझाई गई बात को सुटोर (ख़ातिब) ने झुठलाया, तो ज़ैद ने कहा 'यदि मैंने फ़लां आदमी से उसका निकाह न किया हो, तो मैंने तुम्हारे बेटे के साथ उसका निकाह कर दिया', फिर सुटोर के पिता ने इसे स्वीकार कर लिया, और बाद में पता चला कि ज़ैद ने किसी और से निकाह नहीं किया था, तो निकाह सही होगा; यह 'नहरुल फ़ाएक़' में है। और यदि गवाहों की उपस्थिति में एक महिला से कहा गया कि 'मैंने तुमसे इतने मेहर पर निकाह किया, बशर्ते कि मेरे पिता अनुमति दे दें या राज़ी हो जाएं, और महिला ने स्वीकार कर लिया, तो निकाह सही नहीं होगा। एक आदमी ने एक महिला से इस शर्त पर निकाह किया कि वह महिला 'तालिक़ा' (2) (तलाकशुदा) है, या इस शर्त पर कि तलाक का अधिकार (3) उस महिला के पास रहेगा, तो इमाम मुहम्मद ने 'जामि' में उल्लेख किया है कि निकाह जायज़ है लेकिन तलाक बातिल (अमान्य) है, और तलाक का अधिकार महिला के पास नहीं होगा। फ़क़ीह अबुल लैस ने कहा कि यह हुक्म उस समय है जब पुरुष ने पहल करते हुए कहा 'मैंने तुमसे इस शर्त पर निकाह किया कि तुम तालिक़ा (4) हो'। लेकिन यदि महिला ने पहल की और कहा 'मैंने खुद को तुम्हारे निकाह में इस शर्त पर दिया कि मैं तालिक़ा हूँ, या इस शर्त पर कि तलाक का मामला मेरे

अधिकार में हो, जब चाहूँगी खुद को तलाक दे दूँगी', और पति ने इसे स्वीकार कर लिया, तो निकाह जायज़ होगा और तलाक वाक़े(घटित) (5) होगा, और तलाक का मामला महिला के अधिकार में रहेगा। इसी प्रकार, यदि एक स्वामी (मौला) ने अपनी दासी (बांदी) का निकाह अपने दास (ग़ुलाम) से किया, और यदि दास ने पहल की और कहा 'अपनी इस दासी का निकाह मेरे साथ हज़ार दिरहम मेहर के बदले इस शर्त पर कर दो कि उसकी तलाक का अधिकार तुम्हारे हाथ में होगा, जब चाहो तलाक दे देना', और स्वामी ने दासी का निकाह कर दिया, तो निकाह सही होगा लेकिन तलाक का अधिकार स्वामी के पास नहीं रहेगा। और यदि स्वामी ने पहल की और कहा 'मैंने अपनी यह दासी तुम्हारे निकाह में इस शर्त पर दी कि उसकी तलाक का अधिकार मेरे अधिकार में है, जब चाहूँगा तलाक दे दूँगा', और दास ने इसे स्वीकार कर लिया, तो निकाह जायज़ होगा और स्वामी को तलाक का अधिकार प्राप्त होगा। और यदि दास ने...

नोट: शब्द 'तालिक़ा' का अर्थ तलाकशुदा है। अनुवादक ने स्पष्टता के लिए 'तालिक़ा' शब्द का प्रयोग किया है, यद्यपि अरबी में इसके सूक्ष्म भाषाई अर्थ हैं। (1) और निकाह उन शब्दों से संपन्न होता है जिनका अर्थ 'तमलीक' (स्वामित्व देना) हो। (2) तलाक हो गई। (3) अर्थात महिला को अधिकार है जब चाहे। (4) यह पहली स्थिति के मामले में है। (5) यह दूसरी स्थिति के मामले में है।

منعقد نہ ہو گا اس واسطے کہ قولہ آیا تو نے اپنی دختر میرے نکاح میں دی یہ استفہام ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور لفظ قرض ورہن سے نکاح منعقد ہونے میں مشائخ کا اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ ان لفظوں سے منعقد نہیں ہوتا ہے یہ فتاویٰ قاضیخان میں ہے اور بعض نے فرمایا کہ بنا بر قیاس قول امام ابو حنیفہ اور امام محمد کے لفظ قرض سے منعقد ہو گا اس واسطے کہ نفس قرض ان دونوں اماموں کے نزدیک تملیک (۱) ہے اور یہی مختار ہے یہ مختار الفتاویٰ میں ہے اور لفظ سلم سے بعضوں نے کہا کہ منعقد ہوتا ہے اور بعضوں نے کہا کہ نہیں منعقد ہوتا ہے اور اس طرح بیع صرف کی لفظ سے بھی نکاح منعقد ہونے میں دو قول ہیں یعنی بعض کے نزدیک منعقد ہوتا ہے اور بعض کے نزدیک نہیں یہ عینی شرح کنز میں ہے اور جو نکاح کہ مضاف ہو مثلاً دختر کے باپ نے کہا کہ میں نے اپنی دختر فلاں کو کل کے روز تیرے نکاح میں دی یعنی آئندہ جو کل ہو گا تو یہ صحیح نہ ہو گا اور جو نکاح کہ معلق ہو پس اگر ایسی چیز پر معلق ہو جو گزر چکی ہے تو نکاح صحیح ہو گا اس واسطے کہ اس کا حال معلوم ہے چنانچہ اگر زید کی دختر کا خطبہ کیا گیا اور اس نے خبر دی کہ میں نے فلاں مرد سے اس کا نکاح کر دیا ہے پس خاطب نے اس قول کی تکذیب کی پس زید نے کہا کہ اگر میں نے فلاں مرد سے اس کا نکاح نہ کیا ہو تو میں نے تیرے پسر کے ساتھ اس کا نکاح کر دیا پس پسر کے باپ نے اس کو قبول کیا پھر ظاہر ہوا کہ زید نے کسی کے ساتھ اس کا نکاح نہیں کیا تھا تو نکاح صحیح ہو گا یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر گواہوں کے حضور میں ایک عورت سے کہا کہ میں نے تجھ سے اس قدر مہر پر نکاح کیا بشرطیکہ میرا باپ اجازت دے دے یا راضی ہو جائے پس عورت نے قبول کیا تو نکاح صحیح نہ ہو گا ایک مرد نے ایک عورت سے بدیں شرط نکاح کیا کہ وہ عورت طالقہ (۲) ہے یا بدین شرط

کہ معاملہ طلاق میں عورت مذکورہ کا اختیار (۳) اس کے قبضہ میں ہے تو امام محمد نے جامع میں ذکر فرمایا کہ نکاح جائز ہے اور طلاق باطل ہے اور عورت کا اختیار عورت کے قبضہ میں نہ ہو گا اور فقیہ ابواللیث نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ جب مرد نے پہل کر کے یوں کہا کہ میں نے تجھ سے اس شرط پر نکاح کیا کہ تو طالقہ (۴) ہے اور اگر عورت نے پہل کی اور کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تیرے نکاح میں بدین شرط دیا کہ میں طالقہ ہوں یا بدین شرط کہ امر طلاق میرے اختیار میں ہے جب چاہوں گی اپنے آپ کو طلاق دے دوں گی پس شوہر نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو نکاح جائز ہو گا اور طلاق واقع (۵) ہو گی اور امر طلاق اس عورت کے اختیار (۶) ہو گا اسی طرح اگر مولیٰ نے اپنی باندی کا نکاح اپنے غلام کے ساتھ کیا پس اگر غلام نے پہل کی اور کہا کہ میرے ساتھ اپنی اس باندی کا نکاح بعوض ہزار درہم مہر کے اس شرط پر کر دے کہ اس باندی کی طلاق کا اختیار تیرے ہاتھ میں ہو گا جب چاہے طلاق دے دینا پس مولیٰ نے باندی مذکورہ اس غلام کے نکاح میں دی تو نکاح صحیح ہو گا مگر امر طلاق کا اختیار مولیٰ کے قبضہ میں نہ ہو گا اور اگر مولیٰ نے ابتدا کی اور کہا کہ میں نے اپنی یہ باندی تیرے نکاح میں بدین شرط دی کہ اس کے طلاق کا اختیار میرے قبضہ میں ہے جب چاہوں گا طلاق دے دوں گا پس غلام نے اس کو قبول کیا تو نکاح جائز ہو گا اور مولیٰ کو امر طلاق کا اختیار حاصل ہو گا اور اگر غلام نے...

قولہ طالقہ یعنی مطلقہ ہے یعنی طلاق دی ہوئی ہے پس اس طول عبارت کو چھوڑ کر مترجم نے بجائے طالقہ کے طالقہ اختیار کیا ہر چند کہ طالقہ کا اطلاق صحیح ہے اور ٹھیک یہی ہے مگر یہ صفت مشبہ اطلاق عرب ہے لہذا اردو میں ایک گونہ اس پر ان کی لپیٹ آنی چاہئے جیسے حائض وحائضہ فتدبر۔ (۱) اور نکاح ایسے لفظ سے منعقد ہوتا ہے جو بمعنیٰ تملیک ہو۔ (۲) طلاق ہوئی۔ (۳) یعنی عورت مختار ہے جب چاہے۔ (۴) در صورت اولیٰ ہے۔ (۵) در صورت ثانیہ۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 129 | Book of Marriage

A slave said to his master, "If I take her into my marriage, the power of her divorce is always with you." If he then marries her, the master shall always retain the power of her divorce, and the said slave can never revoke this power from the master. This is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*. Shams al-A'imma al-Sarakhsi mentioned that if one marries a woman for a thousand dirhams with a promise of payment at the time of harvest (Hasad)[1] or threshing (Diyan), our masters have differed on this. In my view, the preferred opinion (mukhtar) is that the marriage will be validly contracted, and this duration will be established as the term for the mahr (dowry). This is in *Mukhtar al-Fatawa*. In marriage, 'Khiyar al-Ru'yat' (option of inspection) and 'Khiyar al-Shart al-Ayb' (option based on condition of defect) are not established, whether the option is stipulated for the man, the woman, or both, and whether the option is for three days, less, or more. If a marriage is contracted with such a condition, the marriage will be valid, but the said condition will be void. However, if the defect is 'Jabb' (mutilation), 'Khassi' (castration), or 'Unnah' (impotence), the woman obtains the 'Khiyar' (option to annul). The author stated: 'Jabb' refers to the cutting of the male organ from the root, and a 'Majbub' is a person whose organ has been severed from the root. 'Khassi' means one whose testicles have been removed or crushed (emasculated). 'Unnah' is well-known impotence, and 'Unnin' refers to an impotent man. This is the opinion of Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, as stated in *Sharh al-Tahawi*. If one of the parties sets a condition on the other—such as not being one-eyed, not being a stranger, being beautiful, or if the husband stipulates that the woman be a virgin—and then finds the condition unmet, they shall not have the option to annul. This is in *Tatarkhaniya*. If a man marries a woman on the condition that he is a city-dweller and it later appears he is a villager, the marriage is valid provided the man is a suitable match (kufu), and the woman shall have no option. This is in *Fatawa Qazi Khan*. *Fatawa Abu al-Layth* states that if a man marries a woman on the condition that his father has the option (to annul), the marriage is valid, but the husband's father shall have no such option. This is in *Al-Zakhiro*.

Chapter: 3 Regarding Prohibited Degrees (Mahramat) The author states: We are discussing Mahramat, meaning those women who are permanently forbidden. There are nine categories of Mahramat: **First Category: Regarding Prohibitions by Lineage (Nasab) Women who are eternally forbidden due to kinship of the womb:** That is, women who are permanently forbidden due to blood relations. These prohibited women are 'Ummahat' (mothers), daughters, sisters, paternal aunts,

maternal aunts, brother's daughters, and sister's daughters. These aforementioned women are eternally forbidden for marriage, and sexual intercourse or acts leading to it are also permanently forbidden with them. It should be clear that 'Ummahat' (mothers) includes the person's biological mother, paternal grandmother, maternal grandmother, and so on, no matter how high the lineage goes.

1. *Hasad* is the time of harvesting crops, and *Diyan* is the time of threshing them.
2. The author states: Although a stepmother (one married to the father) is also forbidden in the same way, she is not mentioned here because there is no lineage-based (blood) kinship with her.

अपने मौला (स्वामी) से कहा कि अगर मैंने इसको अपने निकाह में लिया तो इसके तलाक़ का इख़्तियार हमेशा तुझ को है, फिर उसको अपने निकाह में लिया तो इसके तलाक़ का इख़्तियार हमेशा मौला को हासिल रहेगा और गुलाम उक्त मौला को इस इख़्तियार से कभी ख़ारिज नहीं कर सकता, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। शम्सुल अइम्मा सरख़सी ने ज़िक्र फ़रमाया कि अगर किसी औरत से हज़ार दरहम पर फसल की कटाई (हसाद) १ या गहाई (दियां) के वादे पर निकाह किया, तो हमारे मशाईख़ ने इसमें इख़्तलाफ़ किया है और मेरे नज़दीक मुख़्तार यह है कि निकाह मुनअक़िद हो जाएगा और मेहर में यह मुद्दत मियाद साबित होगी, यह मुख़्तारुल फ़तावा में है। और निकाह में 'ख़ियार-ए-रुय्यत' (देखने का विकल्प) व 'ख़ियार-ए-शर्त-ए-ऐब' (दोष की शर्त का विकल्प) साबित नहीं होता है, चाहे ख़ियार मर्द के वास्ते तय किया जाए या औरत के वास्ते या दोनों के वास्ते; चाहे तीन रोज़ का ख़ियार हो या कम या ज़्यादा का। और अगर ऐसी शर्त के साथ निकाह किया तो निकाह जाइज़ होगा मगर शर्त उक्त बातिल होगी। लेकिन ऐब 'जब' या 'ख़स्सी' या 'अन्नह' हो तो औरत को ख़ियार हासिल होता है। मुहर्रिर ने कहा कि 'जब' से मुराद मर्द के अंग का जड़ से कटा होना है और 'मजबूब' वह शख़्स है जिसका अंग जड़ से कट गया हो। और 'ख़स्सी' से मुराद यह है कि जिसके अंडकोष निकाल दिए गए हों या कुचले हुए हों जिसे बधिया कहते हैं। और 'अन्नह' प्रसिद्ध नामर्दी है और 'अन्नीन' नामर्द को कहते हैं। और यह इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ का क़ौल है, यह शरह तहावी में है। और अगर दोनों में से एक ने दूसरे पर शर्त लगाई कि आँख से काना न हो या अनजाना न हो या ख़ूबसूरत होने की शर्त लगाई या शौहर ने यह शर्त लगाई कि औरत बाकिरा (कुंवारी) हो, फिर इस शर्त के ख़िलाफ़ पाया तो उसको ख़ियार हासिल न होगा, यह तातारख़ानिया में है। अगर एक मर्द ने एक औरत से इस शर्त पर निकाह किया कि यह मर्द उक्त शहर का है, फिर ज़ाहिर हुआ कि वह देहाती है, तो निकाह जाइज़ होगा बशर्ते कि मर्द उक्त उसका कुफ़ू (बराबर का) हो और औरत को कोई ख़ियार हासिल न होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और फ़तावा अबुल लैथ में है कि एक मर्द ने एक औरत से इस शर्त पर निकाह किया कि मेरे बाप को ख़ियार हासिल है, तो निकाह सही होगा और शौहर के बाप को ख़ियार हासिल न होगा, यह ज़ख़ीरा में है।

बाब: ३ मुहर्रमात (वर्जित स्त्रियों) के बयान में मुहर्रिर ने कहा कि हम मुहर्रमात यानी ऐसी औरतों के बयान में हैं जो हमेशा के लिए हराम (वर्जित) हैं। मुहर्रमात की नौ क़िस्में हैं: **क़िस्म अव्वल: मुहर्रमात-ब-नसब (रक्त संबंध से वर्जित) के बयान में ऐसी औरतें जो गर्भाशय की निकटता**

(रक्त संबंध) के कारण स्थाई रूप से हराम हैं: अर्थात् कोख की निकटता के कारण जो औरतें हमेशा के लिए हराम हैं, उनमें मुहर्रमात औरतें 'उम्महात' यानी माताएँ हैं, और बेटियाँ, बहनें, बुआएँ ख़ालाएँ भाई की बेटियाँ और बहन की बेटियाँ। अतः ये औरतें जो ज़िक्र हुई हैं, निकाह के मार्ग से भी हमेशा के लिए हराम हैं और उनसे सहवास करना और जो बातें सहवास की ओर ले जाती हैं, वह भी इन औरतों से हमेशा के लिए हराम हैं। और यह स्पष्ट रहे कि 'उम्महात' यानी माताओं से मुराद यह है कि उस व्यक्ति की माँ हो या उसकी सगी दादी या सगी नानी आदि, चाहे वे कितनी भी ऊपर (पीढ़ी) की हों।

१ हसाद: फ़सल काटने का समय, और दियां: उसे रौंदे जाने (गहाई) का समय। २ मुहर्रिर ने कहा कि यद्यपि सौतेली माँ यानी जो बाप के अधीन (निकाह में) हो, वह भी इसी तरह हराम है, लेकिन चूँकि उससे नसब (रक्त) की निकटता नहीं थी, इसलिए इस स्थान पर उसका वर्णन नहीं किया गया।

اپنے مولیٰ سے کہا کہ اگر میں نے اس کو اپنے نکاح میں لیا تو اس کے طلاق کا اختیار ہمیشہ تجھ کو ہے پھر اس کو اپنے نکاح میں لیا تو اس کے طلاق کا اختیار ہمیشہ مولیٰ کو حاصل رہے گا اور غلام مذکور مولیٰ کو اس اختیار سے کبھی خارج نہیں کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

شمس الائمہ سرخسی نے ذکر فرمایا کہ اگر کسی عورت سے ہزار درہم پر بوعدہ حصاد ۱ـہ یا دیاں نکاح کیا تو ہمارے مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے اور میرے نزدیک مختار یہ ہے کہ نکاح منعقد ہو جائے گا اور مہر میں یہ مدت میعاد ثابت ہوگی یہ مختار الفتاویٰ میں ہے اور نکاح میں خیار رویت و خیار شرط عیب ثابت نہیں ہوتا ہے خواہ خیار مرد کے واسطے قرار دیا جائے یا عورت کے واسطے یا دونوں کے واسطے قرار دیا جائے خواہ تین روز کا خیار ہو یا کم یا زیادہ کا اور اگر ایسی شرط کے ساتھ نکاح کیا تو نکاح جائز ہوگا مگر شرط مذکور باطل ہوگی لیکن عیب جب یا خصی یا عنّہ ہو تو عورت کو خیار حاصل ہوتا ہے قال المحرر جب جب ذکر مرد کا جڑ سے قطع ہونا اور مجبوب وہ شخص ہے جس کا ذکر جڑ سے کٹ گیا ہو اور خصی سے مراد یہ ہے کہ اس کے خصے نکالے یا کوفتہ ہوں جسے بدھیا کہتے ہیں اور عنّہ نامردی معروف و عنین نامرد اور یہ امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کا قول ہے یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے دوسرے پر شرط لگائی کہ آنکھ سے کانا نہ ہو یا انجانہ ہو یا خوبصورت ہونے کی شرط لگائی یا شوہر نے یہ شرط لگائی کہ عورت باکرہ ہو پھر اس شرط کے برخلاف پایا تو اس کو خیار حاصل نہ ہوگا یہ تاتارخانیہ میں ہے اگر ایک مرد نے ایک عورت سے بدین شرط نکاح کیا کہ یہ مرد مذکور شہر کا ہے پھر ظاہر ہوا کہ وہ دیہاتی ہے تو نکاح جائز ہوگا بشرطیکہ مرد مذکور اس کا کفو ہو اور عورت مذکورہ کو کچھ خیار حاصل نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور فتاویٰ

ابواللیث میں ہے کہ ایک مرد نے ایک عورت کے بدین شرط نکاح کیا کہ میرے باپ کو خیار حاصل ہے تو نکاح صحیح ہوگا اور شوہر کے باپ کو خیار حاصل نہ ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے۔

باب: ۳ محرمات کے بیان میں قال المحرر ہم محرمات یعنی ایسی عورتوں کے بیان میں جو ہمیشہ فی الحال کے واسطے حرام ہیں قال اور محرمات کی نو قسمیں ہیں: **قسم اول: محرمات بہ نسب کے بیان میں ایسی عورتیں جو قرابتِ رحم کی وجہ سے ابدی طور پر حرام ہیں:** یعنی رحم کی قرابت کی وجہ سے جو عورتیں ہمیشہ کے واسطے حرام ہیں چنانچہ ایسی محرمات عورتیں امہات یعنی مائیں ہیں اور بیٹیاں اور بہنیں اور پھوپھیاں اور خالائیں اور بھائی کی بیٹیاں اور بہن کی بیٹیاں پس یہ عورتیں جو مذکور ہوئی ہیں نکاح کی راہ سے بھی ہمیشہ کے واسطے حرام ہیں اور ان سے وطی کرنا اور جو امور مقتضی بجانب وطی ہوتے ہیں وہ بھی سب ان عورتوں سے ہمیشہ کے واسطے حرام ہیں اور واضح ہو کہ امہات یعنی ماؤں سے یہ مراد ہے کہ اس شخص کی ماں ہو یا اس کی سگی دادی یا سگی نانی وغیرہ چاہے جتنے اوپر ہوں۔

۱ـہ حصاد کھیتی کاٹنے کا وقت اور دیاں اس کے روندے جانے کا وقت۔ ۲ـہ قال المحرر ہم اگر چہ سوتیلی ماں یعنی جو باپ کی تحت میں ہو وہ بھی اسی طرح حرام ہے لیکن چونکہ اس سے نسب کی قرابت نہ تھی اس واسطے اس مقام پر بیان نہیں کیا۔

Those of high (1) status are all definitively and permanently prohibited (mahram). By "daughters," it is meant a man's biological daughter, or the daughter of his son, or the daughter of his daughter; however low the generation may be, they are permanently prohibited in all circumstances. By "sisters," it is meant a full sister (from the same mother and father), or a consanguine sister (from the father's side only), or a uterine sister (from the mother's side only); thus, these sisters are definitively prohibited. The translator states that in India, cousins such as daughters of paternal uncles (chacha-zad) or paternal aunts (phuphi-zad) etc., are not prohibited solely by lineage; it is permissible to marry them if there is no other hindering cause. For example, if a man was breastfed by his paternal aunt, her daughter—who was his paternal cousin—becomes his milk-sister (radha'i sister), and therefore becomes prohibited due to this cause; otherwise, it would have been permissible.

It should be clear that brothers are also of three types: (2) a full brother, second (3) from the father's side only, and third (4) from the mother's side only. Thus, it should be known that from the daughters of brothers and the daughters of sisters, those daughters of brothers and sisters—whether of the first degree or granddaughters, great-granddaughters, etc., however low in generation—are definitively and permanently prohibited. Paternal aunts (Phuphis) are also of three types: one who is the father's full sister (from the same mother and father), second from the father's side only, and third from the mother's side only. All these are paternal aunts. Similarly, the father's paternal aunts are also of these three types, as are the mother's paternal aunts, the paternal aunts of ancestors, and the paternal aunts of grandmothers; however high their status, the ruling is the same: they are all definitively and permanently prohibited. It should be clear that in the case of a "paternal aunt's paternal aunt," it will be seen: if the paternal aunt is the full sister of the man's father (from the same mother and father) or from the father's side only, then the paternal aunt's paternal aunt will also be prohibited. But if the paternal aunt is only his paternal aunt from his mother's side, then the paternal aunt's paternal aunt will not be prohibited.

By "maternal aunts" (Khalas), it is meant those who are his mother's full sisters (from the same mother and father), or from the father's side only, or from the mother's side only; all are prohibited. Also, the maternal aunts of his ancestors and grandmothers carry the same ruling: they are definitively and permanently prohibited. The same applies to a "maternal aunt's maternal aunt." Thus, if the

maternal aunt is the person's full maternal aunt (the mother's sister from both parents) or her sister from the mother's side only, then her maternal aunt will be prohibited for him. But if the maternal aunt is only his mother's sister from the father's side, then her maternal aunt will not be prohibited. This is stated in Al-Muhit as-Sarakhsi.

Footnote marker i.e., can be permissible through marriage. (1) i.e., great-grandmother on the mother's side, great-grandmother on the father's side, etc. (2) i.e., from his seed. (3) Grandfather and also maternal grandfather. (4) Grandmother and also maternal grandmother.

ऊँचे (1) दर्जे की हों, वे सभी निश्चित और स्थायी रूप से वर्जित (हराम) हैं। बेटियों से तात्पर्य है कि वह पुरुष की अपनी सगी बेटी हो, या उसके बेटे की बेटी हो, या उसकी बेटी की बेटी हो, और चाहे पीढ़ी में कितनी भी नीचे हो, वे हर हाल में स्थायी रूप से वर्जित हैं। बहनों से तात्पर्य है कि सगी बहन (एक ही माता-पिता से), या केवल पिता की ओर से बहन हो, या केवल माता की ओर से बहन हो; ये बहनें निश्चित रूप से वर्जित हैं। अनुवादक का कहना है कि भारत में जो चचेरी और फुफेरी बहनें आदि होती हैं, वे केवल वंश के रिश्ते से वर्जित नहीं हैं; उनसे निकाह करना जायज़ है यदि कोई अन्य बाधा न हो। उदाहरण के तौर पर, यदि किसी पुरुष ने अपनी बुआ का दूध पिया, तो उनकी बेटी, जो उसकी फुफेरी बहन थी, अब रज़ाई (दूध शरीक) बहन हो गई, इसलिए इस कारण से वह नाजायज़ हो गई, अन्यथा जायज़ थी।

यह स्पष्ट रहे कि भाई भी तीन प्रकार के होते हैं: (2) सगा भाई, दूसरा (3) केवल पिता की ओर से, और तीसरा (4) केवल माता की ओर से। अतः अब यह जानना चाहिए कि भाइयों की बेटियों और बहनों की बेटियों से मुराद उन्हीं भाइयों और बहनों की बेटियाँ हैं, चाहे वे एक पीढ़ी नीचे हों या पोतियां, परपोतियां, नवाकियां, परनवाकियां आदि, चाहे वे कितनी भी नीचे की पीढ़ी में हों, वे निश्चित और स्थायी रूप से वर्जित हैं। बुआ (फूफी) भी तीन प्रकार की होती हैं: एक तो पिता की सगी यानी एक ही माता-पिता की बहन, दूसरी केवल पिता की ओर से बहन, और तीसरी केवल माता की ओर से बहन। ये सभी बुआएँ हैं। इसी प्रकार पिता की बुआएँ भी इन्हीं तीन प्रकार की होती हैं, और माता की बुआएँ भी, और इसी प्रकार पूर्वजों की बुआएँ और उनकी पत्नियों की बुआएँ भी इसी तरह होती हैं; और चाहे वे कितने ही ऊँचे दर्जे पर हों, सबका नियम एक ही है कि वे सब निश्चित और स्थायी रूप से वर्जित हैं। यह स्पष्ट रहे कि "बुआ की बुआ" की स्थिति में देखा जाएगा कि यदि वह बुआ उस पुरुष के पिता की सगी बहन है (एक ही माता-पिता से) या केवल पिता की ओर से बहन है, तो बुआ की बुआ भी वर्जित होगी। लेकिन यदि वह बुआ उसकी केवल माता की ओर से बुआ है, तो बुआ की बुआ वर्जित नहीं होगी।

"खालाओं" (मौसी) से तात्पर्य है कि सगी माता-पिता से उसकी मौसी हो, यानी उसकी माँ की सगी बहन हो, या केवल पिता की ओर से हो, या केवल माता की ओर से मौसी हो, वे सभी वर्जित हैं। साथ ही, उसके पूर्वजों और नानी-दादी की मौसियाँ भी यही नियम रखती हैं कि वे निश्चित और स्थायी रूप से वर्जित हैं। यही नियम मौसी की मौसी पर लागू होता है। अतः यदि मौसी उस व्यक्ति की सगी यानी

माता-पिता की ओर से उसकी माँ की बहन हो, या केवल माता की ओर से बहन होने के कारण उसकी मौसी हो, तो उसकी मौसी की मौसी उस पर वर्जित होगी। और यदि उसकी मौसी केवल पिता की ओर से उसकी माँ की बहन होने के कारण उसकी मौसी हो, तो मौसी की मौसी उस पर वर्जित नहीं होगी। यह 'मुहीत सरख़सी' में वर्णित है।

---

1. यानी निकाह के माध्यम से जायज़ हो सकती है। (1) यानी पर-नानी और पर-दादी आदि। (2) यानी उसके वीर्य से। (3) दादा और नाना भी। (4) दादी और नानी भी।

اونچے (۱) مرتبہ کی ہو سب قطعی ودائمی حرام ہیں اور بیٹیوں سے یہ مراد ہے کہ اس مرد کی صلبی دختر ہو یا اس کے پسر کی دختر ہو یا اس کی دختر کی دختر ہو اور چاہے جتنے نیچے مرتبہ پر ہو بہر صورت دائمی حرام ہیں اور بہنوں سے یہ مراد ہے کہ سگی ایک ماں و باپ سے ، بہن ہو یا فقط باپ کی طرف سے بہن ہو یا فقط ماں کی طرف سے بہن ہو پس یہ بہنیں قطعی حرام ہیں قال المحترجم اور ہندوستان میں جو چچا زاد ، بہن اور پھوپھی زاد، بہن وغیرہ ہوتی ہیں وہ فقط نسب کے رشتہ سے حرام نہیں ہیں ان سے نکاح کرنا جائز ہے اگر کوئی وجہ دیگر مانع نہ ہو مثلاً اس مرد نے اپنی پھوپھی کا دودھ پیا تو اس کی دختر سے جو اس کی پھوپھی زاد بہن تھی اب رضاعی بہن ہوگئی لہٰذا بوجہ سبب کے ناجائز ہو گئی اور ورنہ جائز تھی اور واضح ہو کہ بھائی بھی تین طرح کے ہوتے ہیں ایک (۲) سگا بھائی دوسرا (۳) فقط باپ کی طرف سے اور تیسرا (۴) فقط ماں کی طرف سے پس اب جاننا چاہئے کہ بھائیوں کی بیٹیوں اور بہنوں کی بیٹیوں سے انہیں بھائیوں اور انہیں بہنوں کی بیٹیاں خواہ ایک درجہ کی ہوں یا پوتیاں و پڑوتیاں ونواسیاں و پڑنواسیاں وغیرہ چاہے کتنے ہی نیچے درجے پر ہوں قطعی دائمی حرام ہیں اور پھوپھیاں بھی تین طرح کی ہوتی ہیں ایک تو باپ کی سگی یعنی ایک ماں و باپ کی بہن اور دوسری فقط باپ کی طرف سے بہن اور تیسری فقط ماں کی طرف سے بہن یہ سب پھوپھیاں ہیں اور اسی طرح باپ کی پھوپھیاں بھی انہیں تین طرح کی ہوتی ہیں اور اسی طرح ماں کی پھوپھیاں بھی اور اسی طرح اجداد کی پھوپھیاں اور اسی طرح جدات کی پھوپھیاں بھی اسی طرح ہوتی ہیں اور چاہے جس قدر اونچے مرتبہ پر ہوں سب کا یکساں حکم ہے کہ سب قطعی دائمی حرام ہیں اور واضح رہے کہ پھوپھی کی پھوپھی کی صورت میں دیکھا جائے گا کہ اگر پھوپھی اس مرد کے باپ کی ایک ماں و باپ کی

طرف سے سگی بہن ہو یا فقط باپ کی طرف سے بہن ہو تو پھوپھی کی پھوپھی بھی حرام ہوگی اور اگر پھوپھی اس کی فقط ماں کی طرف سے پھوپھی ہو تو پھوپھی کی پھوپھی حرام نہ ہوگا اور خالات سے یہ مراد ہے کہ سگی ایک ماں و باپ سے اس کی خالہ ہو یعنی اس کی ماں کی سگی بہن ہو یا فقط باپ کی طرف سے یا فقط ماں کی طرف سے خالہ ہو سب حرام ہیں و نیز اس کے آباء واجداد و ماں وجدات کی خالائیں بھی یہی حکم رکھتی ہیں کہ قطعاً دائمی حرام ہیں اور یہی خالہ کی خالہ پس اگر خالہ اس شخص کی سگی یعنی ماں و باپ کی طرف سے اس کی ماں کی بہن ہو یا فقط ماں کی طرف سے بہن ہونے سے اس کی خالہ ہو تو اس کی خالہ کی خالہ اس پر حرام ہوگی اور اگر اس کی خالہ فقط باپ کی طرف سے اس کی ماں کی بہن ہونے سے اس کی خالہ ہو تو خالہ کی خالہ اس پر حرام نہ ہو گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

لے یعنی نکاح سے جائز ہو سکتی ہے۔ (۱) یعنی پر نانی و پر دادی وغیرہ۔ (۲) یعنی اس کے نطفہ سے۔ (۳) دادا و نیز نانا۔ (۴) دادی و نیز نانی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 ..... 131 ..... Kitab al-Nikah

Section (9): Regarding Prohibitions due to Affinity (Sihriyat) A description of women who become prohibited (Haram) due to the establishment of marital ties: That is, the women who become prohibited through the relationship of father-in-law and son-in-law. These women fall into four categories. First category: The mothers (1) and grandmothers of one's wives, from both paternal and maternal sides, no matter how high their lineage ascends. Second category: The daughters of one's wife and the daughters of her children, no matter how many generations they descend, become prohibited to the man, provided that he has consummated (Dukhul) the marriage with his wife. This is as stated in 'al-Imadi', whether his wife's daughter is in his care or not. This is also stated in the commentary of 'al-Jami' al-Saghir' by Qadi Khan. The translator says that the condition of actual consummation has been placed for the prohibition of the wife's offspring; if intercourse has not taken place, they will not be prohibited. Therefore, before consummation, it is permissible for a man to divorce his wife and marry her daughter. In contrast, regarding the wife's mother, grandmother, etc., once the marriage with the wife is contracted, the man cannot marry her mother etc., whether he has intercourse with the wife or not. Concerning 'Hafizah' and intercourse with the wife, we have explained that it must be actual intercourse. Thus, it is stated in the book that our companions (scholars) have not placed valid seclusion (Khalwat) in the stead of intercourse in this regard—meaning that mere seclusion does not make the wife's offspring prohibited. This is mentioned in 'al-Dhakhira' under the section on what entitles a woman to her full dowry (Mahr). Third category: The wife of one's son, grandson, or great-grandson, no matter how many generations lower she may be; it will never be permissible to marry her, whether the son had consummated the marriage with her or not. However, if the son is adopted, it is not prohibited (1) to marry his wife, as stated in 'Muhit al-Sarakhsi'. Fourth category: The widows of one's fathers and grandfathers (paternal or maternal), no matter how high the generation; all of them are permanently prohibited for both marriage and intercourse. This is mentioned in 'Hawi al-Qudsi'. Let it be clear that the prohibition of affinity (Hurmat al-Musaharah) is established by a marriage that is valid (Sahih) and is not established by an invalid (Fasid) marriage. This is according to 'Muhit al-Sarakhsi'. Therefore, if a marriage contract was made with a woman in an invalid marriage, her mother will not become prohibited to that man merely by the contract; however, she will become prohibited after consummation with that woman. This is found in 'Bahr al-Ra'iq'. The prohibition of

affinity is definitely established by the act of intercourse, whether it is lawful, occurs under a semblance of right (shubha), or is an act of adultery (zina). This is as stated in 'Fatawa Qadi Khan'.

Whether the Relationship is Apparent or Hidden? If a person commits adultery (zina) with a woman, then that woman's mother becomes prohibited to the adulterer; likewise her grandmothers etc., no matter how high the degree. Similarly, the woman's daughter and granddaughters etc., no matter how many generations lower they are, all become prohibited. In the same way, the woman with whom adultery was committed becomes prohibited to the ancestors of the adulterer, no matter how high the degree, and to the sons, grandsons, and great-grandsons of that man, no matter how many generations lower they are. This is mentioned in 'Fath al-Qadir', and if intercourse took place with a woman and this situation occurred...

(Footnotes) L Although 'Khalwat-e-Sahiha' (valid seclusion) stands in place of intercourse in the sense that the woman will be entitled to her full dowry and must observe the 'Iddah' (waiting period). (1) Paternal or maternal grandmother. (2) Mothers. (3) Maternal and paternal grandmothers, etc. (4) Provided that he has divorced her.

अध्याय (९): ससुराली रिश्तों (मुहर्रमात-ए-मुसाहहरत) के बयान में ऐसी महिलाओं का विवरण जो वैवाहिक संबंध के कारण वर्जित (हराम) हो जाती हैं: यानी ससुर और दामाद के रिश्ते के कारण जो महिलाएँ हराम हो जाती हैं, और ये महिलाएँ चार श्रेणियों में हैं। पहली श्रेणी: अपनी पत्नियों की माताएँ (१) और नानी-दादी, चाहे वे कितने ही ऊँचे स्तर की हों। दूसरी श्रेणी: पत्नी की बेटियाँ और उसकी संतानों की बेटियाँ, चाहे वे कितने ही निचले स्तर की हों, पुरुष के लिए हराम हो जाती हैं, बशर्ते कि उसने अपनी पत्नी के साथ संभोग (दखुल) किया हो। जैसा कि 'इमादी' में है, चाहे उसकी पत्नी की पुत्री उसके पालन-पोषण में हो या न हो। जैसा कि 'शह्र-ए-जामे अल-सगीर' काजी खान में है। अनुवादक कहते हैं कि पत्नी की संतानों की वर्जना के लिए यह शर्त लगाई गई है कि पत्नी के साथ वास्तविक संभोग हुआ हो, और यदि संभोग नहीं हुआ है तो वे हराम नहीं होंगी। अतः संभोग से पहले पत्नी को तलाक देकर उसकी बेटी से निकाह करना संभव है, जबकि पत्नी की माँ, नानी, दादी आदि के मामले में पत्नी से निकाह के बाद संभोग हो या न हो, उनकी माताओं आदि से निकाह नहीं किया जा सकता है। हाफिज़ा और पत्नी के साथ संभोग के विषय में हमने स्पष्ट कर दिया है कि यह वास्तविक संभोग होना चाहिए, जैसा कि किताब में कहा गया है कि हमारे साथियों ने एकांत (खलवत) को इस मामले में संभोग के बराबर नहीं माना है कि एकांत मात्र से पत्नी की संतानें हराम हो जाएँ। जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में उस प्रकार के विवरण में है जिसमें पूर्ण महर देय होता है। तीसरी श्रेणी: बेटे, पोते या नवासे की पत्नी, चाहे वह कितनी ही नीची पीढ़ी की हो, उससे निकाह करना कभी भी जायज नहीं होगा, चाहे पुत्र ने अपनी पत्नी के साथ संभोग किया हो या न किया हो। लेकिन यदि पुत्र दत्तक (गोद लिया हुआ) हो, तो उसकी पत्नी से निकाह करना हराम नहीं (१) है, यह 'मुहित-ए-सरखसी' में है। चौथी श्रेणी: पिता और दादा (चाहे माता पक्ष से हों या पिता पक्ष से) की विधवाएँ चाहे वे किसी भी पीढ़ी की हों, ये सभी निकाह और संभोग दोनों रूपों में हमेशा के लिए हराम हैं, यह 'हावी कुदसी' में है। यह स्पष्ट रहे कि ससुराल का रिश्ता (हुरमत-ए-मुसाहहरत) ऐसे निकाह से साबित होता है जो वैध (सही) हो, और अवैध (फासिद) निकाह के कारण यह स्थापित नहीं होता है, यह 'मुहित-ए-सरखसी' में है। अतः यदि किसी स्त्री से अवैध निकाह किया गया हो, तो केवल निकाह से उस स्त्री की माँ उस पुरुष के लिए हराम नहीं होगी, अपितु उस स्त्री के साथ संभोग करने के बाद ही हराम होगी, यह 'बहर अल-रैक' में है। और ससुराल के रिश्ते की वर्जना संभोग करने से निश्चित रूप से स्थापित हो जाती है, चाहे संभोग वैध हो, संदेहास्पद (शुबा) हो या व्यभिचार (ज़िना) के रूप में हो, जैसा कि 'फ़तावा काजी खान' में है।

रिश्तेदारी चाहे प्रकट हो या गुप्त? यदि किसी व्यक्ति ने किसी स्त्री से व्यभिचार (ज़िना) किया, तो उस स्त्री की माँ उस व्यभिचारी पर हराम हो जाएगी, इसी प्रकार उसकी नानी-दादी आदि चाहे कितने ही ऊँचे स्तर की हों, सब हराम होंगी। और उस स्त्री की बेटी और उसकी पोती-नातिनी आदि चाहे कितनी ही निचली पीढ़ी की हों, सब हराम होंगी। इसी प्रकार वह स्त्री जिसके साथ व्यभिचार किया गया है, उस व्यभिचारी पुरुष के पिता-दादाओं पर चाहे वे कितने ही ऊँचे स्तर के हों, और उस पुरुष के बेटों, पोतों और परपोतों पर चाहे वे कितनी ही निचली पीढ़ी के हों, हराम होगी। यह 'फतह अल-कदीर' में है और यदि किसी महिला से संभोग किया गया और यह स्थिति हुई...

(पाद टिप्पणियाँ) L यद्यपि 'खलवत-ए-सहीहा' (एकांत) इस मामले में संभोग के स्थान पर है कि स्त्री को उसका पूरा महर दिलाया जाएगा और उसे इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) बितानी होगी। (१) दादी या नानी। (२) माताएँ। (३) नानी और दादी आदि। (४) जबकि वह तलाक दे दे।

فصل (۹): محرمات بہ صہریت کے بیان میں ایسی عورتوں کا بیان جو رشتہ داری میں جڑنے کی وجہ سے حرام قرار پاتی ہیں: یعنی خسر و دامادی کے رشتہ سے جو عورتیں حرام ہو جاتی ہیں اور یہ عورتیں چار فرقہ ہیں فرقہ اول اپنی بیویوں کی امہات (1) وا جدات از جانب مادر و پدر اگر چہ کتنے ہی اونچے مرتبہ پر ہوں فرقہ دوم زوجہ کی بیٹیاں اور اس کی اولاد کی بیٹیاں چاہے جتنے نیچے درجہ پر ہوں مرد پر حرام ہو جاتی ہیں بشرطیکہ اپنی زوجہ کے ساتھ دخول کیا ہو کذا فی العمادی خواہ اس کی زوجہ کی دختر اس کی پرورش میں ہو یا نہ ہو کذا فی شرح الجامع الصغیر قاضی خان قال المترجم زوجہ کی اولاد کی حرمت کے واسطے یہ قید لگائی گئی ہے کہ زوجہ کے ساتھ دخول تحقیقی کیا ہو اور اگر وطی نہ کی ہو تو حرام نہ ہو گی پس چاہے قبل دخول کے زوجہ کو طلاق دے کر اس کی دختر سے نکاح کر لے بخلاف زوجہ کی ماں و نانی و دادی وغیرہ کے بعد نکاح زوجہ کے چاہے زوجہ سے وطی کرے یا نہ کرے اس کی ماں وغیرہ سے نکاح نہیں کر سکتا ہے حافظہ اور زوجہ سے وطی کرنے میں ہم نے بیان کر دیا کہ حقیقی وطی ہو چنانچہ کتاب میں فرمایا کہ اور ہمارے اصحاب نے خلوت کو وطی کے قائم مقام اس بات کے حق میں نہیں رکھا کہ خلوت واقع ہونے سے زوجہ کی اولاد حرام ہو جائے کذا فی الذخیرہ فی نوع ما یستحق بہ جمیع المہر لفرقہ سوم بیٹے یا پوتے یا نواسے کی بیوی سے چاہے کتنے ہی نیچے درجہ کی ہو کبھی نکاح کرنا جائز نہ رہے گا خواہ پسر نے اپنی زوجہ کے ساتھ دخول کیا ہو یا نہ کیا ہو لیکن اگر بیٹا متبنی ہو تو اس کی بیوی سے نکاح کر لینا حرام نہیں (1) ہے یہ محیط سرخسی میں ہے فرقہ چہارم آباء اجداد از جانب مادر یا پدر کی بیوائیں اگرچہ کتنے ہی درجہ پر ہوں یہ سب نکاح و وطی دونوں طرح سے ہمیشہ کے واسطے حرام ہیں یہ حاوی قدسی میں ہے اور واضح رہے کہ حرمت

مصاہرہ ایسے نکاح سے ثابت ہوتی ہے جو صحیح ہو اور نکاح فاسد کی وجہ سے ثابت نہیں ہوتی ہے یہ محیط سرخسی میں ہے پس اگر کسی عورت سے بہ نکاح فاسد عقد کیا تو فقط نکاح سے اس عورت کی ماں اس مرد پر حرام نہ ہو گی بلکہ اس عورت سے دخول کرنے کے بعد البتہ حرام ہو جائے گی یہ بحر الرائق میں ہے اور حرمت مصاہرہ وطی کرنے سے ضرور ثابت ہو جاتی ہے خواہ وطی بطور حلال ہو یا بطریق شبہ ہو یا بطور زنا ہو کذا فی فتاوی قاضی خان۔

رشتہ داری چاہے ظاہری ہو یا مخفی ؟ پس اگر کسی شخص نے ایک عورت سے زنا کیا تو اس عورت کی ماں اس زانی پر حرام ہو جائے گی اسی طرح اس کی ماں کی ماں وغیرہ چاہے کتنے ہی اونچے درجہ کی ہو سب حرام ہوں گی اور اس عورت کی دختر اور دختر کی دختر وغیرہ کتنے ہی نیچے درجہ پر ہوں سب حرام ہوں گی اسی طرح یہ عورت جس سے زنا کیا ہے اس مرد زانی کے آباء و اجداد پر چاہے کتنے ہی اونچے درجہ پر ہوں اور اس مرد کے بیٹوں اور پوتوں و پڑ پوتوں پر چاہے کتنے ہی نیچے درجہ پر ہوں حرام ہو گی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کسی عورت سے وطی کی اور یہ صورت ہوئی

L (Footnotes) اگرچہ خلوت صحیحہ اس بات میں بجائے وطی کے ہے کہ عورت کو اس کا پورا مہر دلایا جائے گا اور عدت ہو گی۔ (۱) دادی یا نانی۔ (۲) مائیں۔ (۳) نانی و دادی وغیرہ۔ (۴) جبکہ وہ طلاق دے دے۔

...that if a woman's urinary passage and rectal passage are torn into one, then her mother shall not become forbidden (Haram) for the man, because there is no certainty that intercourse occurred in the vaginal passage. However, if the aforementioned woman becomes pregnant and it is known that the intercourse occurred in the vagina, then her mother shall indeed become forbidden for the man. This is mentioned in *Bahr-ur-Raiq*. It should be noted that just as this prohibition due to affinity (*Hurmat-e-Musaharat*) is established by intercourse, it is similarly established by touching with desire (*Shahwat*), kissing, or looking at the private parts. This is stated in *Zakhirah*. In our view, it makes no difference whether these acts occur through marriage, as a slave-girl (ownership), or through illicit means (sin). This is mentioned in *Munttaqa*. Our scholars have stated that it makes no difference whether this woman is a stepdaughter (*Rabiba*) (1) or anyone else. This is in *Zakhirah*. Direct skin-to-skin contact (*Mubashirat*) (2) with desire is equivalent to kissing, and the same ruling applies to embracing; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

Similarly, if he presses the woman with his teeth out of desire, the ruling is the same; this is in *Khulasa*. If a woman looks at a man's penis, or touches the man with desire, or kisses him with desire, then *Hurmat-e-Musaharat* is established; this is in *Jauharat-un-Nayyarah*. Looking at other body parts (3) does not establish *Hurmat-e-Musaharat* unless it is with desire. Similarly, touching other parts of the body does not establish it unless there is desire, and there is no disagreement on this; this is in *Badai'*. The sight that counts is looking at the internal part of the vagina; this is in *Hidayah* and the fatwa is based on this. This is also in *Zahiriyyah* and *Jawahir al-Ikhlati*. The elders (*Mashayikh*) have said that if a man looks at the genitals of a woman who is standing, *Hurmat-e-Musaharat* is not established, as the internal vagina can only be seen when the woman is reclining with her legs apart. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

Looking at a Woman's Genitals with Desire... : If someone looks at a woman's genitals with desire through a thin veil or glass through which the genitals are visible, *Hurmat-e-Musaharat* is established. If he looks into a mirror and sees a woman's genitals in it and then looks with desire, the mother and daughter of that woman do not become forbidden for the viewer, because he did not see the actual genitals but rather their reflection. If a woman is sitting by a pool or on a river bridge and a man looks into the water and sees the woman's genitals in the water with desire, *Hurmat-e-Musaharat* is not established. This is according to *Fatawa Qazi Khan* and this is correct. This is also in *Khulasa*. However, if the woman is inside the water and a man

from the outside sees her genitals in the water and looks with desire, *Hurmat-e-Musaharat* is established. This is in *Fatawa Qazi Khan*. If a man looks at his daughter's private parts without desire and then wishes, "I wish I had such a slave-girl," and desire is subsequently felt during that look, the elders have stated that if this desire was directed toward his daughter, his wife becomes forbidden for him. But if the desire was due to the thought of the slave-girl he wished for, then his wife does not become forbidden.

[Footnotes] (1) Meaning, if he did this with a stepdaughter (*Rabiba*), her mother (who is the man's wife) becomes forbidden for the man. (2) *Mubashirat*: Physical body-to-body contact. (3) Meaning, if there is disagreement regarding the mentioned organs, then for the rest of the body parts, desire is a condition without any disagreement.

कि उस औरत का पेशाब का स्थान और मल का स्थान फाड़कर एक कर दिया गया, तो उस औरत की माँ उस मर्द पर हराम (वर्जित) नहीं होगी, क्योंकि यह निश्चित नहीं है कि संभोग योनि (फ़र्ज) में हुआ है। लेकिन यदि उस औरत को गर्भ ठहर जाए और पता चल जाए कि संभोग योनि में हुआ है, तो निश्चित रूप से उसकी माँ उस मर्द पर हराम हो जाएगी। यह 'बहर-उर-राइक़' में है। और यह स्पष्ट रहे कि जिस प्रकार यह 'हुर्मत-ए-मुसाहरत' (निकाह का निषेध) संभोग के कारण साबित होती है, उसी तरह कामुकता (शहवत) के साथ छूने, चूमने और योनि को देखने से भी साबित होती है। यह 'ज़ख़ीरा' में है। और हमारे नज़दीक ये मामले चाहे निकाह के माध्यम से हों या दासी के रूप में हों या पाप (ज़िना) के कारण हों, कोई अंतर नहीं है। यह 'मुन्तक़ा' में है। और हमारे साथियों ने फ़रमाया कि चाहे यह औरत रबीबा (सौतेली बेटी) (१) हो या कोई और हो, कोई अंतर नहीं है। यह 'ज़ख़ीरा' में है। और जो कामुकतापूर्ण शारीरिक स्पर्श (२) हो, वह चूमने के समान है और आलिंगन (गले मिलना) का भी यही आदेश है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है।

इसी तरह यदि औरत को कामुकता से दांतों से दबाया गया, तो भी यही हुक्म है। यह 'ख़ुलासा' में है। और यदि औरत ने किसी मर्द के गुप्तांग को देखा या उस मर्द को कामुकता से छुआ या कामुकता से उसे चूमा, तो हुर्मत-ए-मुसाहरत साबित हो जाएगी। यह 'जौहरत-उन-नय्यरा' में है। और शरीर के अन्य अंगों (३) को देखने से हुर्मत-ए-मुसाहरत साबित नहीं होती, सिवाय इसके कि कामुकता हो। और शरीर के अन्य अंगों को छूने से भी साबित नहीं होती, सिवाय इसके कि कामुकता हो, और इसमें कोई मतभेद नहीं है। यह 'बदाइ' में है। और देखना वह विश्वसनीय है जो योनि के आंतरिक भाग का हो। यह 'हिदाया' में है और इसी पर फ़तवा है। यह 'ज़हीरिया' और 'जवाहर-ए-अख़्लाती' में है। और मशाइख़ (विद्वानों) ने फ़रमाया कि यदि मर्द ने खड़ी हुई औरत की योनि को देखा तो हुर्मत-ए-मुसाहरत साबित नहीं होगी, और आंतरिक योनि पर नज़र तब पड़ेगी जब वह औरत सहारा लेकर बैठी हो यानी दोनों टांगें खुली हों। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है।

कामुकता की दृष्टि से औरत के गुप्तांग को देखना ..... : यदि किसी औरत की योनि को कामुकता के साथ बारीक पर्दे या कांच की आड़ से देखा जिससे योनि नज़र आती है, तो हुर्मत-ए-मुसाहरत साबित हो जाएगी। और यदि दर्पण (आईने) में देखा और उसमें किसी औरत की योनि नज़र आई, फिर उसे कामुकता से देखा, तो उस औरत की माँ और बेटी उस दर्पण देखने वाले पर हराम नहीं होगी, क्योंकि उसने योनि को नहीं देखा बल्कि उसका प्रतिबिंब (अक्स) देखा है। और यदि कोई

औरत किसी हौज (तालाब) के किनारे बैठी हो या नदी के पुल पर हो और एक मर्द ने पानी में देखा और पानी में उस औरत की योनि देखी, फिर कामुकता के साथ देखा, तो हुर्मत-ए-मुसाहरत साबित नहीं होगी। ऐसा ही 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है और यही सही है। यह 'ख़ुलासा' में है। और यदि औरत पानी के भीतर है और बाहर से किसी मर्द ने पानी में उसकी योनि को देखा और कामुकता से देखा, तो हुर्मत-ए-मुसाहरत साबित हो जाएगी। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है। और यदि किसी मर्द ने अपनी बेटी के गुप्तांग को बिना कामुकता के देखा और उसे इच्छा हुई कि 'काश मेरे पास ऐसी कोई दासी होती', और इस दृष्टि के साथ उसमें कामुकता भी पाई गई, तो मशाइख़ ने फ़रमाया है कि यदि यह कामुकता उसे अपनी बेटी पर हुई है, तो उसकी पत्नी उस पर हराम हो जाएगी। और यदि यह कामुकता उसे उस दासी के विचार पर आई है जिसकी उसने इच्छा की थी, तो उसकी पत्नी उस पर हराम नहीं होगी।

[फ़ुटनोट] (१) यानी यदि रबीबा (सौतेली बेटी) के साथ ऐसा किया तो उसकी माँ जो मर्द की पत्नी है, मर्द पर हराम हो जाएगी। (२) मुबाशरत: शरीर से शरीर का मिलना। (३) यानी यदि उल्लिखित अंगों के मामले में मतभेद है, तो शेष अंगों में बिना किसी मतभेद के कामुकता की शर्त अनिवार्य है।

کہ اس عورت کا پیشاب کا مقام اور پاخانہ کا مقام پھاڑ کر ایک کر دیا تو اس عورت کی ماں اس مرد پر حرام نہ ہوگی کیونکہ اس امر کا تیقن نہیں ہے کہ یہ وطی فرج میں واقع ہوئی لیکن اگر عورت مذکورہ کو حمل رہ جائے اور معلوم ہو جائے کہ وطی فرج میں واقع ہوئی ہے تو البتہ اس کی ماں اس مرد پر حرام ہو جائے گی یہ بحرالرائق میں ہے اور واضح رہے کہ جس طرح یہ حرمت مصاہرہ بوجہ وطی کے ثابت ہوتی ہے اسی طرح شہوت سے مماس کرنے اور بوسہ لینے اور فرج پر نظر کرنے سے ثابت ہوتی ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور نزدیک ایک یہ امور خواہ بطریق نکاح واقع ہوں یا بطور داخلی ملک ہوں یا بوجہ فسق و فجور ہوں کچھ فرق نہیں یہ منتقیٰ میں ہے اور ہمارے اصحاب نے فرمایا کہ خواہ یہ عورت ربیبہ (۱) ہو یا کوئی اور ہو کچھ فرق نہیں ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور جو مباشرت (۲) بشہوت ہو وہ بمنزلہ بوسہ لینے کے ہے اور اسی طرح معانقہ کا بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اسی طرح اگر عورت کو شہوت سے دانتوں سے داب کرنا تو بھی یہی حکم ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت نے کسی مرد کے ذکر کو دیکھا یا مرد مذکور کو بشہوت مماس کیا یا اس کا شہوت سے بوسہ لیا تو حرمت مصاہرہ ثابت ہو جائے گی یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور باقی اعضاء (۳) کی طرف نظر کرنے سے حرمت مصاہرہ ثابت نہیں ہوتی ہے الا جبکہ شہوت ہو اور تیز باقی اعضاء کے مماس کرنے سے بھی ثابت نہیں ہوتی ہے الا جبکہ شہوت ہو اور اس میں کچھ اختلاف نہیں ہے یہ بدائع میں ہے اور نظر وہ معتبر ہے جو داخلی فرج میں ہو یہ ہدایہ میں ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ ظہیر یہ و جواہر اخلاطی میں ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ اگر مرد نے کھڑی ہوئی عورت کی فرج کو دیکھا تو حرمت مصاہرہ ثابت نہ

ہوگی اور داخلی فرج میں جب نظر پڑے گی کہ جب وہ عورت تکیہ لگائے بیٹھی ہو یعنی دونوں ٹانگیں کشادہ ہوں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

بنظرِ شہوت عورت کی فرج کو دیکھنا ..... : اگر کسی عورت کی فرج کو شہوت سے باریک پردہ یا شیشہ کی آڑ سے جس سے فرج نظر آتی ہے دیکھا تو حرمت مصاہرہ ثابت ہو جائے گی اور اگر آئینہ دیکھا اور اس میں کسی عورت کی فرج نظر آئی پھر اس کو شہوت سے دیکھا تو اس عورت کی ماں و بیٹی اس آئینہ دیکھنے والے پر حرام نہ ہوگی اس واسطے کہ اس نے اس کی فرج نہیں دیکھی بلکہ اس کی فرج کا عکس دیکھا ہے اور اگر کوئی عورت کسی حوض کے کنارہ پر بیٹھی ہو یا ندی کے پل پر ہو اور ایک مرد نے پانی میں نگاہ کی اور پانی میں اس عورت کی فرج دیکھی پھر نظر شہوت دیکھی تو حرمت مصاہرہ ثابت نہ ہوگی کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور یہی صحیح ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت پانی میں ہے اور باہر سے کسی مرد نے پانی میں اس کی فرج کو دیکھا اور شہوت سے نگاہ کی تو حرمت مصاہرہ ثابت ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کسی مرد نے اپنی دختر کی فرج کو بغیر شہوت دیکھا اور اس کو تمنا ہوئی کہ کاش میرے پاس ایسی کوئی باندی ہوتی پس اس نگاہ کے ساتھ اس میں شہوت بھی پائی گئی تو مشائخ نے فرمایا ہے کہ اگر یہ شہوت اس کو اپنی دختر پر واقعہ ہوئی ہے تو اس کی بیوی اس پر حرام ہو جائے گی اور اگر یہ شہوت اس کو اس باندی کے خیال پر آئی ہے جس کی اس نے تمنا کی تھی تو اس کی بیوی اس پر حرام نہ ہوگی اس واسطے کہ ایسی صورت میں

ل قال المترجم اس مقام سے ظاہر ہے کہ اگر کسی عورت سے لواطت کی تو حرمت مصاہرہ ثابت نہیں ہوتی ہے اور واضح رہے کہ فرج و دبر کے درمیان ایک جھلی سخت گندہ و عارض ہوتی ہے جب وہ چاک ہو جاتی ہے تو دونوں سوراخ ایک ہو جاتے ہیں پس عبارت مذکورہ محتمل ہے کہ عدم تحقیق انزال بمقر بم ہے دنبہ بعد اور سندل اول ایسی آخر تک ایک ہو گیا تو ادخال فرج میں شک

ہے۔ (۱) یعنی اگر ربیبہ سے ایسا کیا تو اس کی ماں جو مرد کی بیوی ہے مرد پر حرام ہو جائے گی۔ (۲) مباشرت بدن سے بدن ملانا۔ (۳) یعنی اعضائے مذکورہ میں اگر اختلاف ہے تو باقی اعضا میں بلا خلاف شہوت شرط ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 1 (133) Kitab an-Nikah (The Book of Marriage)

His gaze fell upon his daughter's private parts not out of lust; this is mentioned in Fatawa Qazi Zakhira. **Mutual contact between women ('Mass') has no bearing on this prohibition:** The prohibition established by touching (mass) is the same whether it is done intentionally, forgetfully, under compulsion, or by mistake; there is no difference, as stated in Fath al-Qadir. Even if it occurs while sleeping, as per Meraj al-Diraya. If a man wakes his wife at night with the intention of intercourse, but his hand accidentally falls upon his daughter (who is from the womb of that same wife) and he grips her body with his finger believing her to be her mother (his wife), and if that girl is of an age that incites lust, then the mother of that girl (the man's wife) becomes permanently forbidden (haram) to him. This is in Fath al-Qadir. If a woman's hair is touched with lust, then if the hair near the scalp is touched, the prohibition of affinity (hurmat-e-musaharat) is established. If the long, hanging ends are touched, it is not established. However, Imam Natifi did not make this distinction and ruled that touching hair in general establishes the prohibition; this is in Zahiriya, Jawharat an-Nayyira, and Siraj al-Wahaj. If her nails are touched with lust, the prohibition is established, as per al-Khulasa. However, it should be clear that the prohibition of affinity through touching is only established when there is no clothing intervening between the man and the woman's body. If there is clothing, it must be determined: if the clothing is so thick that the heat of the woman's body cannot be felt, the prohibition is not established even if an erection occurs. If the clothing is thin enough for the woman's body heat to reach the man's hand, the prohibition is established; this is in al-Zakhira. Similarly, if a man touches the sole of a woman's sock with lust, the same ruling applies. However, if the sock is thick-soled such that the softness of the foot is not felt, this ruling will not apply; this is in Fatawa Qazi Khan.

If a man kisses a woman while there is clothing between them, and he feels the coldness of her front teeth or lips, it is categorized as kissing and touching; this is in al-Muheet. For the prohibition of affinity to be established, it is not a condition that the contact be prolonged. It is even said that if a man stretches his hand toward a woman with lust and his hand accidentally falls on the nose of her daughter (1) causing his lust to increase, then his wife (the daughter's mother) becomes forbidden to him, even if he withdrew his hand immediately, as per al-Zakhira. However, the condition is that the female must be 'Mushtaha' (one who incites sexual desire), i.e., of an age where a man would feel lust toward her; this is in al-Tabyeen (2). A nine-year-old girl is considered a site of lust; one younger than that is generally not

considered 'Mushtaha,' and the legal ruling (fatwa) is based on this, as per Meraj al-Diraya. Faqih Abu al-Layth stated that a girl under nine years of age is not 'Mushtaha,' and the fatwa is according to this in Fatawa Qazi Khan.

It is narrated from Sheikh Imam Abu Bakr that he used to say a Mufti should give a fatwa in the case of a seven or eight-year-old girl that she is not 'Mushtaha,' and thus the prohibition of affinity would not be established. However, if the questioner emphasizes that the girl is physically well-developed and mature-bodied, then a fatwa of prohibition would be given even for a seven or eight-year-old; this is in al-Zakhira and al-Mudmarat. Therefore, if intercourse is had with a girl who is not 'Mushtaha,' the prohibition of affinity is not established; this is in Bahr al-Raiq. This ruling applies only to minors (saghira). If an adult woman becomes very old and falls outside the limit of being 'Mushtaha,' the prohibition of affinity still applies because she once entered the state of being prohibited; thus, she does not exit it due to old age, unlike a minor (3) in whom this state was never present. This is in al-Tabyeen. Similarly, it is a condition that the daughter must be of an age where a man feels lust toward her.

---

(1) Meaning she is an adult or near puberty. (2) Meaning she has not yet regressed from the stage of inciting desire.

उनकी नज़र अपनी बेटी के गुप्तांग पर कामुकता (शहवत) के कारण नहीं पड़ी है, यह फ़तावा क़ाज़ी ज़खीरा में है। **महिलाओं का आपसी संबंध 'मसास' (स्पर्श) इस हुरमत (प्रतिबंध) में कोई संबंध नहीं रखता:** स्पर्श करने से जो हुरमत (वैवाहिक निषेध) साबित होती है, चाहे वह जानबूझकर किया गया हो, भूलवश हो, ज़बरदस्ती हो या गलती से, इसमें कोई अंतर नहीं है, जैसा कि फतह अल-क़दीर में है। या सोते हुए ऐसा हो, यह मेराज अद-दिराया में है। और अगर किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी को संभोग के इरादे से रात में जगाया, लेकिन उसका हाथ अपनी बेटी पर जा पड़ा (जो उसी पत्नी की संतान है) और उसने उसकी उंगली से उसके शरीर को इस सोच में पकड़ा कि यह उसकी माँ (पत्नी) है, जबकि वह लड़की ऐसी थी कि उससे कामुकता जागृत हो, तो उस लड़की की माँ यानी उक्त व्यक्ति की पत्नी, उस व्यक्ति पर हमेशा के लिए हराम (निषिद्ध) हो जाएगी। यह फतह अल-क़दीर में है। और अगर महिला के बाल कामुकता के साथ छुए गए, तो यदि वे बाल छुए गए जो सिर से जुड़े हैं, तो हुरमत-ए-मुसाहारत (ससुराली हरामियत) साबित होगी, लेकिन अगर लटकते हुए सिरों को छुआ गया, तो हुरमत साबित नहीं होगी। हालांकि, इमाम नातिफी ने यह विवरण नहीं दिया है बल्कि सामान्य रूप से बाल छूने से हुरमत का हुक्म दिया है, यह ज़हीरिया, जौहरा अन-नेयरा और सिराज अल-वहाज में है। और अगर कामुकता के साथ उसके नाखून छुए गए, तो हुरमत साबित हो जाएगी, यह खुलासा में है। लेकिन यह स्पष्ट रहे कि स्पर्श से हुरमत तभी साबित होती है जब छूने वाले पुरुष और महिला के शरीर के बीच कोई कपड़ा न हो। यदि कोई कपड़ा बीच में है, तो देखना होगा कि यदि कपड़ा इतना मोटा है कि छूने वाले को शरीर की गर्मी महसूस नहीं होती, तो हुरमत साबित नहीं होगी, चाहे उत्तेजना ही क्यों न हो गई हो। और अगर कपड़ा इतना बारीक है कि महिला के शरीर की गर्मी छूने वाले के हाथ तक पहुँचे, तो हुरमत साबित होगी, यह ज़खीरा में है। इसी तरह यदि पुरुष ने महिला के मोज़े का तला छुआ, तो कामुकता के साथ छूने में यही हुक्म है, लेकिन अगर मोज़ा तलवे वाला (कठोर) हो जिससे पैर की कोमलता महसूस न हो, तो यह हुक्म साबित नहीं होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है।

अगर पुरुष ने महिला का चुंबन लिया जबकि दोनों के बीच कपड़ा है, तो यदि उसने उक्त महिला के अगले दांतों या होंठों की ठंडक महसूस की, तो यह चुंबन और स्पर्श में शामिल माना जाएगा, यह मुहीत में है। हुरमत साबित होने के लिए यह शर्त नहीं है कि स्पर्श लंबे समय तक रहे, यहाँ तक कि कहा गया है कि यदि किसी पुरुष ने किसी महिला की ओर कामुकता से हाथ बढ़ाया और अचानक

उसका हाथ उसकी बेटी (१) की नाक पर जा पड़ा जिससे उसकी कामुकता बढ़ गई, तो उस पुरुष पर उसकी पत्नी यानी बेटी की माँ हराम हो जाएगी, चाहे उसने तुरंत हाथ हटा लिया हो, जैसा कि ज़खीरा में है। मगर शर्त यह है कि महिला 'मुश्तहा' (कामुक रूप से आकर्षक) हो, यानी ऐसी आयु की हो कि पुरुष को उससे कामुकता महसूस हो, यह तबयीन (२) में है। नौ वर्ष की लड़की कामुकता का स्थल है, उससे कम आयु की लड़की मुश्तहा नहीं मानी जाती, और इसी पर फ़तवा है, यह मेराज अद-दिराया में है। फ़क़ीह अबुल लैस ने कहा कि नौ वर्ष से कम की लड़की मुश्तहा नहीं होती, और इसी पर फ़तवा है, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है।

शेख इमाम अबूबक्र से वर्णित है कि वे कहते थे कि मुफ्ती को सात-आठ वर्ष की लड़की के मामले में यह फ़तवा देना चाहिए कि वह मुश्तहा नहीं है, इसलिए उससे हुरमत साबित नहीं होगी। लेकिन यदि पूछने वाला कहे कि लड़की बहुत तंदुरुस्त और विकसित शरीर वाली है, तो ऐसी स्थिति में सात-आठ वर्ष की आयु में भी हुरमत का फ़तवा दिया जाएगा, यह ज़खीरा और मुज़मरात में है। अतः यदि ऐसी लड़की से संभोग किया गया जो मुश्तहा नहीं है, तो हुरमत साबित नहीं होगी, यह बहर-उर-रायिक में है। यह नियम केवल छोटी आयु (सगीरा) के लिए है, यदि वयस्क महिला बहुत बूढ़ी हो जाए और कामुकता की सीमा से बाहर हो जाए, तब भी उससे हुरमत साबित होगी क्योंकि वह एक बार उस सीमा में प्रवेश कर चुकी थी, अतः वृद्धावस्था के कारण वह उस हुक्म से बाहर नहीं होगी, छोटी लड़की के विपरीत (३) जिसमें यह स्थिति नहीं पाई गई। यह तबयीन में है, और इसी तरह यह भी शर्त है कि बेटी उस उम्र की हो कि पुरुष को कामुकता महसूस हो।

---

(१) यानी वह वयस्क हो या वयस्कता के करीब हो। (२) यानी कामुकता की सीमा से अभी बाहर नहीं हुई है।

اس کی نظر اپنی دختر کی فرج پر بسبب شہوت نہیں ہوئی ہے یہ فتاویٰ قاضی ذخیرہ میں ہے۔

عورتوں کا آپسی تعلق 'مساس' اس حرمت میں کچھ تعلق خاطر نہیں: مساس کرنے سے جو حرمت ثابت ہوتی ہے چاہے عمداً مساس کیا ہو یا بھول کر یا باکراہ و خطا ہو کچھ فرق نہیں ہے کذا فی فتح القدیر یا سوتے میں ہو یہ معراج الدرایہ میں ہے اور اگر کسی مرد نے اپنی بیوی کو جماع کرنے کی غرض سے رات کو جگایا مگر اس کا ہاتھ اپنی دختر پر جو اسی بیوی کے پیٹ سے ہے جا پہنچا اور اس کے بدن کو اپنی انگلی سے گرفت کر کے مساس کیا بدین گمان کہ یہ اس کی ماں ہے یعنی میری بیوی ہے حالانکہ یہ لڑکی ایسی تھی کہ اس سے شہوت اٹھتی تو اس لڑکی کی ماں یعنی مرد مذکور کی بیوی مرد مذکور پر ہمیشہ کے واسطے حرام ہو جائے گی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر عورت کے بال شہوت کے ساتھ چھوئے پس اگر وہ بال چھوئے جو اس کے سر کے متصل ہیں تو حرمت مصاہرت ثابت ہوگی اور اگر لٹکے ہوئے سرے چھوئے تو حرمت مصاہرت ثابت نہ ہوگی مگر امام ناطفی نے یہ تفصیل نہیں فرمائی بلکہ مطلق بال کے چھونے سے حرمت مصاہرت کا حکم دیا ہے یہ ظہیریہ و جوہرۃ النیرہ و سراج الوہاج میں ہے اور اگر شہوت سے اس کے ناخن چھوئے تو حرمت مصاہرت ثابت ہو جائے گی یہ خلاصہ میں ہے لیکن واضح رہے کہ مساس سے حرمت مصاہرت جب ہی ثابت ہوتی ہے جب چھونے والے مرد اور بدن عورت کے درمیان کوئی کپڑا حائل نہ ہو اور اگر کوئی کپڑا حائل ہو گا تو دیکھنا چاہئے کہ اگر کپڑا اس قدر گندہ (موٹا) ہو کہ چھونے والے کو بدن عورت کی حرارت محسوس نہیں ہوتی تو بھی حرمت مصاہرت ثابت نہ ہو گی اس فعل سے اس کے آلہ تناسل کو انتشار ہوا ہو اور اگر کپڑا باریک ہو کہ جس سے تن عورت کی حرارت چھونے والے کے ہاتھ کو پہنچے تو حرمت مصاہرت ثابت ہوگی

یہ ذخیرہ میں ہے اور اسی طرح اگر مرد نے عورت کے موزہ کا تلا چھوا تو بھی شہوت ہے چھونے میں یہی حکم ہے لیکن اگر موزہ مذکورہ معل یعنی نعلدار ہو کہ جس سے قدم کی نرمی معلوم و محسوس نہ ہوتی ہو تو یہ حکم ثابت نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر مرد نے عورت کا بوسہ لیا حالانکہ دونوں کے درمیان کپڑا حائل ہے پس اگر عورت مذکورہ کے اگلے دانتوں کی ٹھنڈک یا ہونٹوں کی ٹھنڈک پائی تو یہ بوسہ لینے اور مس کرنے میں داخل ہے یہ محیط میں ہے اور حرمت مصاہرت ثابت ہونے کے واسطے یہ شرط نہیں ہے کہ مساس پر دوام پایا جائے حتیٰ کہ کہا گیا ہے کہ اگر مرد نے کسی عورت کی جانب شہوت سے اپنا ہاتھ دراز کیا اور ناگاہ اس کا ہاتھ اس کی دختر (۱) کی ناک پر جاپڑا کہ اس کی شہوت زیادہ ہوگئی تو اس مرد پر اس کی بیوی یعنی دختر کی ماں حرام ہو جائے گی اگرچہ اسی وقت اپنا ہاتھ ہٹالیا ہو کذا فی الذخیرہ مگر یہ شرط ہے کہ عورت مشتہاۃ ہو یعنی ایسی ہو کہ مرد کو اس سے شہوت ہوتی ہو یہ تبیین (۲) میں ہے اور نو برس کی لڑکی محل شہوت ہے اس سے کم کی مشتہاۃ نہیں ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ معراج الدرایہ میں ہے اور فقیہ ابواللیث نے فرمایا کہ نو برس سے کم سن کی لڑکی مشتہاۃ نہیں ہوتی ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

شیخ امام ابوبکر سے منقول ہے کہ فرماتے تھے کہ مفتی کو چاہئے کہ سات وآٹھ برس کی لڑکی کی صورت میں یوں فتویٰ دے کہ وہ مشتہاۃ نہیں ہے پس اس سے حرمت مصاہرت ثابت نہ ہوگی لیکن اگر سائل مبالغہ کرے کہ یہ لڑکی موٹی تازی تن وار ہے تو ایسی صورت میں سات وآٹھ برس کی صورت میں بھی حرمت کا فتویٰ دے گا یہ ذخیرہ و مضمرات میں ہے پس اگر ایسی لڑکی سے جماع کیا جو مشتہاۃ نہیں ہے تو حرمت مصاہرت ثابت نہ ہو گی۔ یہ بحر الرائق میں ہے اور یہ حکم فقط صغیرہ میں ہے اور کبیرہ عورت اگر بہت بوڑھی ہو جائے کہ وہ مشتہاۃ کی حد سے باہر ہو جائے تو بھی اس سے حرمت مصاہرت ثابت ہو گی اس واسطے کہ وہ حد حرمت میں داخل ہو

چکی ہے پس بسبب بوڑھی ہو جانے کے خارج نہ ہو گی بخلاف صغیرہ (۳) کے کہ اس میں یہ بات نہیں پائی گئی ہے یہ تبیین میں ہے اور اسی طرح یہ بھی شرط ہے مگر ضرور ہے کہ دختر ایسی عمر کی ہو کہ مرد کو اس سے شہوت ہوتی ہے۔

---

(۱) یعنی وہ بالغہ یا قریب بہ بلوغ ہو۔ (۲) یعنی حد اشتہا میں ہنوز واپس نہیں ہوئی ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume ② [133] Kitab-un-Nikah (Book of Marriage)

...that lust (Shahwat) was also found on the part of the aforementioned person; for if a four-year-old boy had intercourse with his father's wife, prohibition of affinity (Hurmat-e-Musahara) would not be established through it. This is stated in *Fath al-Qadir*. For this ruling to be established, it is necessary that the boy be of such a type that boys like him are capable of intercourse. His intercourse will be considered equivalent to the intercourse of an adult male. The scholars (Mashayikh) have said that such a boy who is capable of intercourse is every boy who engages in intercourse and feels lust, and women feel modesty before him; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

In which cases will the prohibition of affinity (Hurmat-e-Musahara) be obligatory?

Lust (Shahwat) is considered valid at the time he touched and looked, such that if a man touched and looked at a woman while he did not have lust, but then felt lust after letting go, prohibition of affinity would not be established by it. It should be clear that the limit of lust for a man is that there be an erection (intishar) of the male organ, or if it is already erect, then there be an increase in the erection; this is mentioned in *Tabyin* and this is the correct view. This is also in *Jawahir al-Ikhlati* and the fatwa is given based on this; this is found in *Khulasa*. Thus, if a man's organ was erect and he desired his wife out of lust, and in the meantime, he inserted his organ between the thighs of her daughter, the mother of the said daughter would not become prohibited (haram) for him unless this movement caused an increase in the already existing erection due to lust; this is in *Tabyin*. This limit which has been mentioned is set for those who are young men capable of intercourse. If someone is old or impotent (innin), the limit of lust for him is that there be a stirring in his heart due to desire, provided his heart was not stirred before that, and if it was stirred before, then there should be an increase in the stirring of the heart; this is in *Muhit*. And for women and those men who are desired (mahboob), the limit of lust is that there be stirring and desire in the heart and pleasure is felt, provided the heart was not stirring beforehand, and if it was, then there is an increase in it; this is in *Sharh Nuqaya* by Sheikh Abu al-Makarim. It should be clear that finding lust on the part of either the man or the woman is sufficient to establish prohibition, but the condition is that ejaculation (inzal) does not occur. So much so that if ejaculation occurred along with touching or looking, prohibition of affinity would not be established; this is in *Tabyin* and Allama Sadr al-Shaheed said that the fatwa is based on this. This is in

Sharh Nuqaya of Allama Shamni. If there was touching and then ejaculation occurred, prohibition of affinity will not be established according to the correct opinion, because ejaculation proves that this act was not truly towards intercourse; this is in *Kafi*. And if one looked at a woman's anus, prohibition of affinity is not established from that; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

Prohibition of affinity is not established by anal penetration:

Similarly, if one followed Satan and entered a woman's anus, prohibition of affinity would not be established by it; this is in *Tabyin* and this is the most correct (asah) view. This is in *Muhit* and the fatwa is based on this. This is in *Jawahir al-Ikhlati*. And if intercourse was performed with a dead woman, prohibition of affinity would not be established; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

---

1. I say: it does not mean that, God forbid, he had intercourse with her daughter, rather it means that due to the dominance of Satanism, he only placed (his organ) between the thighs of his wife's daughter. I seek refuge in Allah from Satan the accursed.
2. Al-Sarji said: According to us, the punishment for sodomy (liwatat) is that a wall be collapsed upon the perpetrator or he be thrown from a mountain, and punishments like these. And the punishment for adultery (zina) should be given near water and rivers, and this applies to a stranger man, woman, and child; and with one's wife, (such an act) is prohibited and abominable.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ② [133] किताब-उन-निकाह

...कि ज़िक्र किए गए (बच्चे) की ओर से भी शहवत (कामोत्तेजना) पाई गई होती। यदि चार वर्ष के लड़के ने अपने पिता की पत्नी से संभोग किया, तो उससे हुरमत-ए-मुसाहरा (वैवाहिक प्रतिबंध) साबित नहीं होगा, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है। और इस हुक्म के साबित होने के लिए लड़के की स्थिति ऐसी होनी चाहिए कि उस जैसे लड़के संभोग कर सकें; उसका संभोग एक वयस्क पुरुष के संभोग के समान माना जाएगा। और विद्वानों (मशायिख) ने कहा है कि ऐसा लड़का जो संभोग करने के योग्य होता है, वह हर वह लड़का है जो संभोग करे और उसे शहवत हो, और महिलाएँ उससे लज्जा (हया) करें; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

हुरमत-ए-मुसाहरा किन सूरतों में वाजिब होगी?

शहवत (कामोत्तेजना) उस समय की मान्य है जब उसने छुआ और देखा है, यहाँ तक कि यदि पुरुष ने स्त्री को छुआ और देखा जबकि उसे शहवत नहीं थी, फिर जब छोड़ दिया तब उसे शहवत हुई, तो उससे हुरमत-ए-मुसाहरा साबित नहीं होगी। और यह स्पष्ट हो कि पुरुष के लिए शहवत की सीमा यह है कि पुरुष के जननांग (आला-ए-तनासुल) में उत्तेजना (इंतिशार) हो, या यदि पहले से उत्तेजित है तो उत्तेजना में वृद्धि हो जाए; यह 'तब्बीन' में है और यही सही है। यह 'जवाहर अल-इख़्लाती' में है और इसी पर फ़तवा दिया जाए, यह 'ख़ुलासा' में है। अतः यदि किसी पुरुष के जननांग में उत्तेजना हुई और उसने शहवत में अपनी पत्नी की इच्छा की और इस बीच उसने अपने जननांग को उसकी पुत्री की जाँघों के बीच डाल दिया, तो उक्त पुत्री की माँ उस पर हराम नहीं होगी जब तक कि इस क्रिया से उसकी शहवत में उस उत्तेजना के साथ और वृद्धि न हुई हो; यह 'तब्बीन' में है। और यह सीमा जो बताई गई है, उन लोगों के लिए निर्धारित है जो संभोग करने में सक्षम युवा पुरुष हैं। और यदि वृद्ध या नपुंसक (इन्नीन) हो, तो उसके मामले में शहवत की सीमा यह है कि इच्छा के कारण उसके हृदय में हलचल हो, यदि इससे पहले उसका हृदय उत्तेजित नहीं था, और यदि पहले से उत्तेजित था तो हृदय की हलचल में वृद्धि हो जाए; यह 'मुहीत' में है। और महिलाओं और उन पुरुषों के लिए जिन्हें पसंद किया जाता है (महबूब), शहवत की सीमा यह है कि हृदय में हलचल और इच्छा हो और उसमें आनंद उत्पन्न हो, बशर्ते कि पहले से हृदय में हलचल न हो, और यदि पहले से हो तो उसमें वृद्धि हो जाए; यह 'शरह नुक़ाया शेख़ अबू अल-मकारिम' में है। और यह स्पष्ट रहे कि पुरुष और महिला दोनों में से किसी एक की ओर से शहवत का पाया जाना हुरमत साबित होने के लिए पर्याप्त है, लेकिन शर्त यह है कि उसे वीर्यपात (इन्ज़ाल) न हो जाए। यहाँ तक कि यदि छूने या देखने के साथ वीर्यपात हो गया,

तो हुरमत-ए-मुसाहरा साबित नहीं होगी, यह 'तब्बीन' में है और अल्लामा सदर शहीद ने कहा कि इसी पर फ़तवा है। यह अल्लामा शम्नी की 'शरह नुक़ाया' में है। और यदि स्पर्श किया और फिर वीर्यपात हो गया, तो सही कथन के अनुसार हुरमत-ए-मुसाहरा साबित नहीं होगी, क्योंकि वीर्यपात से यह बात साबित हो गई कि यह कार्य वास्तव में संभोग की दिशा में नहीं है; यह 'काफ़ी' में है। और यदि महिला के गुदा (पाख़ाना के स्थान) को देखा, तो उससे हुरमत-ए-मुसाहरा साबित नहीं होती; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

हुरमत-ए-मुसाहरा गुदा प्रवेश से साबित नहीं होती:

इसी प्रकार यदि शैतान के प्रभाव में किसी महिला के गुदा में प्रवेश किया, तो उससे हुरमत-ए-मुसाहरा साबित नहीं होगी; यह 'तब्बीन' में है और यही सबसे सही (अस़ह) है। यह 'मुहीत' में है और इसी पर फ़तवा है। यह 'जवाहर अल-इख़्लाती' में है। और यदि किसी मृत महिला के साथ संभोग किया, तो हुरमत-ए-मुसाहरा साबित नहीं होगी; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

---

1. मैं कहता हूँ कि इसका यह अर्थ नहीं है कि, अल्लाह की पनाह, उसने अपनी पुत्री के साथ संभोग किया, बल्कि इसका अर्थ यह है कि शैतानी प्रबलता के कारण उसने केवल अपनी पत्नी की पुत्री की जाँघों के बीच (अंग) रखा, मैं शैतान मर्दूद से अल्लाह की पनाह माँगता हूँ।
2. अल-सरजी ने कहा है कि हमारे निकट समलैंगिकता (लवातत) की सजा यह है कि अपराधी पर दीवार गिरा दी जाए या उसे पहाड़ से गिरा दिया जाए, और इसके जैसी सजाएँ हैं। और पानी और नहर के पास व्यभिचार (ज़िना) की सजा दी जाए, और यह अजनबी पुरुष, महिला और बालक के मामले में है, और पत्नी के साथ (ऐसा कार्य) हराम और घृणित है।

کہ مذکور کی طرف سے بھی شہوت پائی گئی ہوتی کہ اگر چار برس کے لڑکے نے اپنے باپ کی بیوی سے جماع کیا تو اس سے حرمت مصاہرہ ثابت نہ ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے اور اس حکم کے ثابت ہونے کے واسطے جوڑا کا ایسا ہے کہ اس کے مثل لڑکے جماع کر سکتے ہیں اس کی وطی بمنزلہ مرد بالغ کی وطی کے قرار دی جائے گی اور مشایخ نے فرمایا کہ ایسا لڑکا جس کے مثل جماع کرنے کے لائق ہوتا ہے وہ ہرا ایسا لڑکا ہوتا ہے جو جماع کرے اور اس کو شہوت ہو اور عورتیں اس سے حیا کریں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

حرمت مصاہرہ کن صورتوں میں واجب ہوگی؟

شہوت اس وقت کی معتبر ہے کہ جس وقت اس نے چھوا اور دیکھا ہے حتیٰ کہ اگر مرد نے عورت کو چھوا اور دیکھا اور حالانکہ اس کو شہوت نہ تھی پھر جب چھوڑ دیا تب اس کو شہوت ہوئی تو اس سے حرمت مصاہرہ ثابت نہ ہوگی اور واضح ہو کہ شہوت مرد کی حد یہ ہے کہ مرد کے آلہ تناسل کو انتشار ہو یا اگر منتشر ہو تو انتشار میں زیادتی ہو جائے یہ تبیین میں ہے اور یہی صحیح ہے یہ جواہر اخلاطی میں ہے اور اسی پر فتویٰ دیا جائے یہ خلاصہ میں ہے پس اگر کسی مرد کا آلہ تناسل منتشر ہوا اور اس نے شہوت میں اپنی بیوی کو طلب کیا اور اس درمیان میں اس نے اپنے آلہ تناسل کو اس کی دختر کی ٹانگوں کے درمیان داخل کر دیا تو دختر مذکورہ کی ماں اس پر حرام نہ ہو جائے گی تاوقتیکہ اس حرکت سے اس کی شہوت میں اس انتشار کے ساتھ انتشار میں زیادتی نہ ہوئی ہو یہ تبیین میں ہے اور یہ حد جو مذکور ہوئی ایسے لوگوں کے واسطے مقرر ہے جو مرد جوان جماع کرنے پر قادر ہو اور اگر بوڑھا یا عنین ہو تو اس کے حق میں شہوت کی حد یہ ہے کہ

خواہش کے لئے اس کے قلب کو حرکت ہو اگر قبل اس کے اس کا قلب متحرک نہ ہو اور اگر پہلے سے متحرک ہو تو حرکت قلبی میں زیادتی ہو جائے یہ محیط میں ہے اور عورتوں اور مرد محبوب کے حق میں شہوت کی حد یہ ہے کہ قلب کو حرکت و خواہش ہو اور اس میں لذت پیدا ہو بشرطیکہ پہلے سے قلب کو حرکت نہ ہو اور اگر پہلے سے ہو تو اس میں زیادتی ہو جائے یہ شرح نقایہ شیخ ابوالمکارم میں ہے اور واضح رہے کہ مرد و عورت دونوں میں سے ایک کی طرف سے شہوت کا پایا جانا حرمت ثابت ہونے کے واسطے کافی ہے مگر شرط یہ ہے کہ اس کو انزال نہ ہو جائے حتیٰ کہ اگر چھونے یاد دیکھنے کے ساتھ انزال ہو گیا تو حرمت مصاہرہ ثابت نہ ہوگی یہ تبیین میں ہے اور علامہ صدر شہید نے فرمایا کہ اسی پر فتویٰ ہے یہ شرح نقایہ علامہ شمنی میں ہے اور اگر مساس کیا پس انزال ہو گیا تو حرمت مصاہرہ بنا بر قول صحیح کے ثابت نہ ہو گی اس واسطے کہ انزال سے یہ بات ثابت ہوگئی کہ یہ فعل واقعی بجانب وطی نہیں ہے یہ کافی میں ہے اور اگر عورت کی دبر یعنی پاخانہ کے مقام کو دیکھا تو اس سے حرمت مصاہرہ ثابت نہیں ہوتی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

حرمت مصاہرہ دبر میں دخول سے ثابت نہیں ہوتی:

اسی طرح اگر باتباع شیطان کسی عورت کی دبر میں دخول کیا تو اس سے حرمت مصاہرہ ثابت نہ ہو گی یہ تبیین میں ہے اور یہی اصح ہے یہ محیط میں ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ جواہر اخلاطی میں ہے اور اگر مردہ سے جماع کیا تو حرمت مصاہرہ ثابت نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

۱۔ اقول یہ مراد نہیں ہے کہ نعوذ باللہ اس نے اس کی دختر سے وطی کر لی بلکہ یہ مراد ہے کہ بسبب غلبہ شیطانیت کے اس نے فقط بیوی کی دختر کی رانوں کے بیچ میں رکھا اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم۔ ۲۔ قال السرجی ہمارے نزدیک لواطت کی سزا یہ ہے کہ لوطی پر دیوار گرا دی

جائے یا پہاڑ پر سے گرا دیا جائے اور مثل اس کے سزائیں ہیں اور پانی اور نہر کے نزدیک زنا کی سزا دی جائے اور یہ اجنبی مرد و عورت و طفل میں ہے اور زوجہ سے حرام قبیح ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 145 Kitab al-Nikah (Book of Marriage)

Related Issues: If either the husband or the wife confesses to an act that establishes 'Hurmat-e-Musaharah' (prohibition of marriage due to affinity), their confession shall be held against them, and a separation between the two shall be mandated. Similarly, if one confesses to such an act occurring before the marriage—for example, if a man says to his wife, "I had intercourse with your mother before marrying you"—this confession shall be acted upon, and separation shall be enforced. However, regarding the right to Mahr (dower), the said man's statement shall not be corroborated; instead, the agreed-upon Mahr must be paid. It will not be considered that the marriage contract itself was invalidated in a way that waives the Mahr, as Mahr is not conditional upon such a confession. Therefore, if he retracts this confession and claims, "I lied," the Qazi (judge) shall not accept his retraction. Nonetheless, if he was truly lying in his initial confession, then in his relationship before Allah, his wife remains lawful for him. The translator notes that in this worldly legal sense, however, separation must be enforced. Imam Muhammad (RA) mentioned in 'Kitab al-Nikah' that if a man told a woman, "This woman is my foster-mother," and later wished to marry her, claiming he had made a mistake, he would legally be allowed to marry her. The distinction between these two cases is that in the first instance (intercourse with the mother-in-law), he reported his own physical action, and making a mistake about such an act is rare; hence, his denial is not accepted. In the case of fosterage (Raza'at), he was not reporting an action from a time he could clearly remember; rather, he likely heard it from someone else, and errors in such reports are not uncommon. This is mentioned in 'Tajnis wa Mazeed'. If a man kisses a woman and then claims it was without lust, or touches her or looks at her private parts and claims it was without lust, Sadru’sh-Shaheed (RA) stated that regarding kissing, the ruling of Hurmat-e-Musaharah shall be established unless it is proven that the act was devoid of lust. In cases of touching or looking at private parts, Hurmat-e-Musaharah will not be established unless it is proven that the act was done with lust, because the inherent nature of a kiss is that it stems from lust, unlike touching or looking (as per 'al-Muhit'). This applies if he touched any part of the body other than the private parts. If he touched the private parts, his claim of no lust will not be corroborated; this is in 'Zahiriyyah'. Sheikh Imam Zahiruddin Marghinani used to issue fatwas that kissing the mouth, cheek, or head—even over a veil—establishes Hurmat-e-Musaharah, and he stated that if the man claimed it was without lust, his word would not be accepted. It is written in 'Baqali' that if he denied

lust in the case of touching, his word would be accepted, but if he had an erection and embraced the woman in that state, his denial would not be accepted (this is in 'al-Muhit').

In which cases is a statement contradicting an action not acceptable? If a man grabs a woman's breast and claims the act was without lust, his statement will not be accepted because such an act is typically driven by lust. Similarly, if he rode an animal together with a woman, the same ruling applies. In contrast, if he carried her on his back to cross water, this ruling does not apply; this is in 'Wajeez Kardari'. If witnesses testify that he confessed, "I touched or kissed with lust," the testimony shall be accepted (as per 'Jawahir Akhlati'). Whether testimony regarding touching or kissing with lust alone—without a confession—is acceptable is a matter of discussion (1).

---

(1) Pure lust; meaning if witnesses testified that he did so with lust, there is a difference of opinion; according to some, it is not acceptable. For this reason, if witnesses testify that he himself confessed to acting with lust, it is accepted by consensus.

सम्बद्ध मसले (जुड़े हुए मुद्दे): यदि पति या पत्नी में से किसी ने 'हुरमत-ए-मुसाहरह' (वैवाहिक संबंधों के कारण निषेध) होने का इकरार (स्वीकार) किया, तो उसका इकरार माना जाएगा और दोनों के बीच अलगाव (जुदाई) करा दी जाएगी। इसी तरह, यदि निकाह से पहले ऐसा होने का इकरार किया, जैसे अपनी पत्नी से कहा कि 'मैंने तुमसे निकाह करने से पहले तुम्हारी माँ के साथ संभोग किया है', तो इस इकरार पर कार्रवाई करते हुए दोनों में जुदाई करा दी जाएगी। लेकिन मेहर के मामले में उक्त पुरुष के कथन की पुष्टि नहीं की जाएगी, यहाँ तक कि जो मेहर तय हुआ है वह दिलाया जाएगा। ऐसा नहीं होगा कि उस पर निकाह अनिवार्य हो गया और ऐसे इकरार पर मेहर का रहना शर्त नहीं है। अतः यदि उसने इस इकरार से हाथ खींच लिया और कहा कि 'मैंने झूठ बोला है', तो काज़ी उसके कथन की पुष्टि नहीं करेगा। लेकिन यदि वह अपने इकरार में वास्तव में झूठा था, तो उसके और अल्लाह के बीच उसकी पत्नी उस पर हराम (वर्जित) नहीं होगी। अनुवादक का कथन है कि फिर भी दुनिया में दोनों के बीच जुदाई ज़रूर कराई जाएगी। इमाम मोहम्मद रह. ने किताब-उन-निकाह में उल्लेख किया है कि यदि एक पुरुष ने किसी महिला से कहा कि 'यह महिला मेरी रज़ाई माँ (दूध पिलाने वाली माँ) है' और फिर उसके बाद उससे निकाह करना चाहा और कहा कि 'मुझसे इसमें गलती हुई है', तो बेहतर (इस्तेहसानन) यही होगा कि उसे अधिकार होगा कि वह उक्त महिला से निकाह कर ले। इन दोनों स्थितियों में अंतर इस तरह किया गया है कि पहली स्थिति में जब उसने अपनी पत्नी की माँ के साथ संभोग की सूचना दी, तो उसने अपने कृत्य की सूचना दी, और जो कृत्य उसने किया, उसमें ऐसी गलती होना दुर्लभ बात है; इसलिए उसके खंडन की पुष्टि नहीं की जाएगी। जबकि रज़ाअत (दूध पिलाने) के मामले में उसने अपने उस समय के कृत्य की सूचना नहीं दी जिसे वह याद रख सके, बल्कि इसके अलावा क्या हो सकता है कि उसने किसी और से सुना हो, और ऐसी सूचना में गलती होना दुर्लभ नहीं है। यह 'तजनीस व मज़ीद' में है। और यदि पुरुष ने किसी महिला को चूमा और फिर कहा कि यह वासना (शहवत) से नहीं था, या उसे छुआ या उसके गुप्तांग की ओर देखा और फिर कहा कि यह वासना से नहीं था, तो सद्रुश शहीद रह. ने चूमने की स्थिति में उल्लेख किया कि 'हुरमत-ए-मुसाहरह' सिद्ध होने का आदेश दिया जाएगा जब तक कि यह सिद्ध न हो जाए कि यह कृत्य वासना के बिना था। और छूने या गुप्तांग देखने की स्थिति में हुरमत-ए-मुसाहरह सिद्ध होने का आदेश तब तक नहीं दिया जाएगा जब तक कि यह सिद्ध न हो जाए कि यह कृत्य वासना के साथ था, क्योंकि चूमने में मूल आधार यह है कि वह वासना से ही होता है, जबकि छूने और देखने के

मामले में ऐसा नहीं है (जैसा कि 'मुहीत' में है)। और यह तब है जब उसने गुप्तांग के अलावा शरीर के किसी अन्य हिस्से को छुआ हो। यदि उसने गुप्तांग को छुआ है, तो इसमें भी उसके कथन की पुष्टि नहीं की जाएगी, यह 'ज़हीरियह' में है। और शेख इमाम ज़हीरुद्दीन मरग़ीनानी मुँह, गाल और सिर को चूमने के मामले में, भले ही वह नकाब के ऊपर से हो, हुरमत-ए-मुसाहरह सिद्ध होने का फतवा देते थे और कहते थे कि यदि उसने बिना वासना के होने का दावा किया तो उसके कथन की पुष्टि नहीं की जाएगी। 'बक़ाली' में लिखा है कि यदि उसने छूने की स्थिति में वासना होने से इनकार किया, तो उसके कथन की पुष्टि की जाएगी, लेकिन यदि ऐसा हुआ कि उसका लिंग उत्तेजित था और उसने महिला को ऐसी स्थिति में पकड़ लिया, तो पुष्टि नहीं की जाएगी (यह 'मुहीत' में है)।

किन स्थितियों में कृत्य के विरुद्ध दिया गया बयान स्वीकार्य नहीं है? यदि किसी ने महिला के स्तन पकड़ लिए और कहा कि यह कृत्य वासना से नहीं था, तो उसकी पुष्टि नहीं की जाएगी क्योंकि अक्सर ऐसी घटना वासना के कारण ही होती है। इसी तरह यदि महिला के साथ जानवर पर सवार हुआ, तब भी यही आदेश है। इसके विपरीत यदि उसकी पीठ पर सवार होकर उसके साथ पानी पार किया, तो ऐसा आदेश नहीं है, यह 'वजीज़ करदरी' में है। और यदि गवाहों ने गवाही दी कि उसने इकरार किया कि 'मैंने वासना से छुआ या चूमा है', तो गवाही स्वीकार्य होगी (यह 'जवाहर अख़लाती' में है)। और क्या केवल वासना के साथ छूने या चूमने पर गवाही स्वीकार्य होगी या नहीं (१)।

---

(१) केवल वासना, अर्थात यदि गवाहों ने कहा कि उसने वासना से ऐसा किया, तो इसमें मतभेद है। कुछ के अनुसार यह स्वीकार्य नहीं है, और यही कारण है कि यदि गवाहों ने कहा कि उसने इकरार किया कि 'मैंने वासना से ऐसा किया है', तो यह सर्वसम्मति से स्वीकार्य है।

مسائل متصلہ: اگر بیوی مرد میں سے کسی نے حرمت مصاہرہ واقع ہونے کا اقرار کیا تو اس کا اقرار ماخوذ کیا جائے گا اور دونوں میں جدائی کرا دی جائے گی اور اسی طرح اگر نکاح سے پہلے ایسا واقع ہونے کا اقرار کیا مثلاً اپنی بیوی سے کہا کہ میں نے تیرے ساتھ نکاح کرنے سے پہلے تیری ماں سے جماع کیا ہے تو اس اقرار پر مواخذہ کر کے دونوں میں تفریق کرا دی جائے گی لیکن مہر کے حق میں مرد مذکور کے قول کی تصدیق نہ کی جائے گی حتی کہ جو مہر قرار پایا ہے وہ دلایا جائے گا اور یہ نہ ہوگا کہ اس پر عقد واجب ہوا اور ایسے اقرار پر مہر رہنا شرط نہیں ہے چنانچہ اگر اس نے اس اقرار سے رجوع کیا اور کہا کہ میں نے جھوٹ بولا ہے تو قاضی اس کے قول کی تصدیق نہ کرے گا لیکن اگر وہ اپنے اقرار میں درواقع جھوٹا ہو گا تو فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ اس کی عورت اس پر حرام نہ ہوگی قال المترجم مگر دنیا میں دونوں میں جدائی ضرور کرائی جائے گی اور امام محمدؒ نے کتاب النکاح میں ذکر فرمایا کہ اگر ایک مرد نے کسی عورت سے کہا کہ یہ عورت میری رضاعی ماں ہے پھر اس کے بعد اس سے نکاح کرنا چاہا اور کہا کہ مجھ سے اس میں خطا ہوئی ہے تو استحساناً اس کو اختیار ہوگا کہ عورت مذکورہ سے نکاح کر لے اور ان دونوں صورتوں میں فرق اس طور سے کیا گیا ہے کہ اس صورت میں کہ جب اس نے اپنی بیوی کی ماں سے وطی کرنے کی خبر دی تو اس نے اپنے فعل کی خبر دی ہے اور جو فعل اس نے کیا ہے اس کے اوپر ایسی خطا و غلطی واقع ہونا ایک نادر بات ہے پس اس کی تکذیب کی تصدیق نہ کی جائے گی اور رضاعت میں اس نے اپنے ایسے زمانہ کے فعل کی خبر نہیں دی کہ جس کو وہ یاد رکھتا ہو بلکہ سوائے اس کے کیا ہو سکتا ہے کہ اس نے کسی دوسرے سے سنا ہے اور ایسی خبر میں خطا واقع ہونا کچھ نادر بات نہیں ہے یہ تجنیس و مزید میں ہے اور اگر مرد

نے کسی عورت کا بوسہ لیا پھر کہا کہ یہ شہوت سے نہ تھا یا اس کا مساس کیا یا اس کی فرج کی طرف دیکھا پھر کہا کہ شہوت سے نہ تھا تو صدر الشہیدؒ نے بوسہ لینے کی صورت میں ذکر فرمایا کہ حرمت مصاہرہ ثابت ہونے کا حکم دیا جائے گا تا وقتیکہ یہ امر ثابت نہ ہو کہ یہ فعل بدون شہوت کے تھا اور چھونے اور فرج کے دیکھنے کی صورت میں ثبوت حرمت مصاہرہ کا حکم نہ دیا جائے گا تا وقتیکہ یہ ثابت نہ ہو جائے کہ یہ فعل بشہوت تھا اس واسطے کہ بوسہ لینے میں اصل یہ ہے کہ شہوت سے ہوتا ہے بخلاف چھونے اور نظر کرنے کے کذا فی المحیط اور یہ اس وقت ہے کہ اس نے فرج کے سوائے کسی جزو بدن کو چھوا ہو اور اگر فرج کو چھوا ہے تو اس میں بھی اس کے قول کی تصدیق نہ کی جائے گی یہ ظہیر یہ میں ہے اور شیخ امام ظہیر الدین مرغینانی منہ اور گال و سر کے بوسہ میں اگر چہ مقنعہ کے اوپر سے ہو حرمت مصاہرہ ثابت ہونے کا فتویٰ دیتے تھے اور فرماتے تھے کہ اگر اس نے بدون شہوت ہونے کا دعویٰ کیا تو اس کے قول کی تصدیق نہ کی جائے گی اور بقالی میں لکھا ہے کہ اگر اس نے چھونے کی صورت میں ثبوت ہونے سے انکار کیا تو اس کے قول کی تصدیق کی جائے گی لیکن اگر ایسا ہوا کہ اس کا آلہ تناسل کھڑا تھا اور اس نے عورت کو ایسی حالت میں چمٹا لیا ہے تو تصدیق نہ کی جائے گی یہ محیط میں ہے۔

عمل کے خلاف قول کن صورتوں میں قابل قبول نہیں؟ اگر عورت کی چھاتی پکڑ لی اور کہا کہ یہ فعل بشہوت نہ تھا تو تصدیق نہ کی جائے گی اس واسطے کہ اکثر یہ واقعہ بشہوت ہوتا ہے اسی طرح اگر عورت کے ساتھ جانور کی سواری پر سوار ہوا تو بھی یہی حکم ہے بخلاف اس کے اگر اس کی پیٹھ پر سوار ہو کر اس کے ساتھ پانی سے عبور کیا تو ایسا حکم نہیں ہے یہ وجیز کردری میں ہے اور اگر گواہوں نے یوں گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا کہ میں نے شہوت سے چھوا یا

بوسہ لیا ہے تو گواہی مقبول ہوگی یہ جواہر اخلاطی میں ہے اور خالی شہوت سے چھونے اور بوسہ لینے پر گواہی آیا مقبول ہوگی یا نہ ہو (۱)۔

---

(۱) خالی شہوت یعنی اگر گواہوں نے کہا کہ اس نے شہوت سے ایسا کیا تو اختلاف ہے بعض کے نزدیک مقبول نہیں اور یہی وجہ ہے کہ اگر گواہوں نے کہا کہ اس نے اقرار کیا کہ میں نے شہوت سے ایسا کیا ہے تو بالاتفاق مقبول ہے۔

Fatawa al-Alamgiri ..... Volume 2 [142] Book of Marriage (Kitab an-Nikah)

...then there is a difference of opinion regarding this, and the preferred view (mukhtar) is that it will be accepted. This is the school of thought of Fakhr al-Islam Ali Bazdawi, as stated in *al-Tajnis* and *al-Muhit*. Imam Muhammad (RA) has mentioned similarly in *Nikah al-Jami'*, because lust (shahwat) is something that can generally be ascertained. Thus, for one whose organ is capable of erection, it is known by its movement, and for one whose organ does not move, it is known by other signs, as stated in *al-Dhakhira*, and this is the practiced rule (1). It is mentioned in *Jawahir al-Akhlati* that Qadi Ali Sughdi was asked about a man who, in a state of intoxication, grabbed his daughter, kissed her, and intended to have intercourse with her. The daughter said, "I am your daughter," and he then released her. Does the mother of this girl become forbidden (haram) for this man? He replied, "Yes." In *Tatarkhaniya*, it is mentioned that a man was asked, "What did you do with your wife's mother?" He replied, "I had intercourse with her." It was ruled that the prohibition of affinity (hurmat al-musaharah) is established. Then it was asked, "What if both the questioner and the respondent were jesters or jokers?" He replied, "It would make no difference." If he claimed that he spoke falsely, his confirmation will not be accepted. It is in *al-Muhit* that if a man has a slave girl and says, "I have had intercourse with this slave girl," then this slave girl will not be lawful (halal) for his son.

If this slave girl is not in that person's ownership and he says, "I have had intercourse with her," then his son has the right to deny his father's claim and have intercourse with the slave girl, because the apparent situation supports the son's right. If a slave girl is found in a father's inheritance, the son may have intercourse with her until it is known that the father had intercourse with her. This is in *Muhit al-Sarakhsi*. A man married a woman on the condition that she is a virgin with her hymen intact. When he intended to have intercourse, he found her non-virgin. He asked her, "Who did this to you?" She replied, "Your father." If the husband confirmed this statement, she becomes irrevocably separated (ba'ina) and will receive no dower (mahr). If he denied it, she remains his wife; this is in *Zahiriyya*. If Zaid's wife claimed that Zaid's son touched her with lust, her statement will not be confirmed, and the statement of Zaid's son will be accepted; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If a person kissed his father's wife with lust, or a father kissed his son's wife with lust, while the woman was forced (though she was a virgin), and her husband denied that the act was lustful, the husband's word will be accepted. But if the husband confirmed the statement of the one who forced her, separation will occur and the dower will be mandatory upon the

husband. Then, whatever he gives, he shall recover from the perpetrator of that act, provided that the person intended to cause corruption (fasad) deliberately. If it was not done intentionally, he cannot recover it. In the case where intercourse (wati) has occurred, he cannot recover it, even if the intercourse was intended to cause corruption, because in this case, the legal punishment (hadd) becomes mandatory upon him.

Legal punishment (hadd) and financial penalty (mal) are not combined. A man married another's slave girl, and before he had entered into her, the slave girl kissed her husband's son with lust. The husband claimed that she kissed his son with lust, and the slave girl's master denied it. In this case, the slave girl will be separated (ba'ina) from her husband because the husband admitted she kissed his son with lust, and half the dower will be due from the husband because the master denied it (meaning he denied it was a lustful kiss). If in this matter the slave girl herself says, "I kissed with lust," her statement will not be accepted. This is in *al-Muhit*.

1. i.e., his wife will be separated from him. 2. i.e., he said he used force but it was not with lust. (1) i.e., this is what is acted upon.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 [142] किताबुन निकाह

(अगर कोई स्त्री गवाही दे) तो इस मामले में मतभेद है और चुना हुआ मत यह है कि वह स्वीकार की जाएगी। फ़ख्रुल इस्लाम अली बज़दवी का यही पंथ है जैसा कि 'अल-तजनीस' और 'अल-मुहीत' में है। ऐसा ही इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'निकाह अल-जामे' में उल्लेख किया है, क्योंकि वासना (शहवत) ऐसी चीज़ है जिसका सामान्यतः बोध हो जाता है। अतः जिसका जननांग उत्तेजित होता है, उसकी उत्तेजना से और जिसका अंग हरकत नहीं करता, उसके अन्य लक्षणों से पता चल जाता है जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में है और यही व्यवहार में है। (1) 'जवाहर अल-अख्लाती' में है कि काज़ी अली सुग़दी से पूछा गया कि एक नशे में धुत्त व्यक्ति ने अपनी बेटी को पकड़ लिया, उसे चूमा और उसके साथ संभोग का इरादा किया। बेटी ने कहा, "मैं तुम्हारी बेटी हूँ," तब उसने उसे छोड़ दिया। क्या उस बेटी की माँ उस व्यक्ति पर हराम (वर्जित) हो जाएगी? उन्होंने उत्तर दिया, "हाँ"। 'ततारखनिया' में है कि एक व्यक्ति से पूछा गया, "तूने अपनी पत्नी की माँ के साथ क्या किया?" उसने उत्तर दिया, "मैंने उसके साथ संभोग किया।" निर्णय दिया गया कि 'हुर्मत-ए-मुसाहरह' (रिश्तेदारी की वर्जना) सिद्ध हो जाएगी। फिर पूछा गया कि यदि पूछने वाला और उत्तर देने वाला दोनों मसखरे या मज़ाकिया हों, तो क्या होगा? उत्तर मिला कि कोई अंतर नहीं होगा। यदि उसने दावा किया कि उसने झूठ बोला था, तो उसकी पुष्टि नहीं की जाएगी। 'मुहीत' में है कि एक व्यक्ति के पास एक दासी है, उसने कहा, "मैंने इस दासी से संभोग किया है," तो वह दासी उसके बेटे के लिए हलाल (वैध) नहीं होगी।

यदि वह दासी उस व्यक्ति के स्वामित्व में न हो और उसने कहा कि उसने उससे संभोग किया है, तो उसके पुत्र को अधिकार है कि वह पिता को झुठलाए और उस दासी से संभोग करे, क्योंकि प्रत्यक्ष रूप से पुत्र का पक्ष मान्य है। यदि पिता की विरासत में कोई दासी मिली, तो बेटा उससे संभोग कर सकता है जब तक कि यह ज्ञात न हो जाए कि पिता ने उससे संभोग किया था। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। एक व्यक्ति ने एक स्त्री से इस शर्त पर विवाह किया कि वह कुंवारी है और उसका कौमार्य (बकारत) अक्षुण्ण है। जब उसने संभोग करना चाहा तो उसे कुंवारी नहीं पाया। उसने पूछा, "किस व्यक्ति ने तेरे साथ यह किया है?" उसने उत्तर दिया, "तेरे पिता ने।" यदि पति ने इस बात की पुष्टि कर दी, तो वह पत्नी अलग (बाइना) हो जाएगी और उसे कोई महर (स्त्रीधन) नहीं मिलेगा। यदि उसने झुठलाया, तो वह उसकी पत्नी बनी रहेगी, यह 'ज़हीरिया' में है। यदि ज़ैद की पत्नी ने दावा किया कि ज़ैद के बेटे ने मुझे कामुकता (शहवत) के साथ छुआ है, तो उसकी बात की पुष्टि नहीं की जाएगी और ज़ैद के बेटे का कथन स्वीकार किया जाएगा, यह 'सिराज अल-वहाज' में है। यदि किसी व्यक्ति ने

अपने पिता की पत्नी को कामुकता से चूमा या पिता ने बेटे की पत्नी को कामुकता से चूमा, जबकि वह स्त्री कुंवारी थी और उस पर ज़बरदस्ती की गई थी, और उसके पति ने इस कृत्य के कामुक होने से इनकार किया, तो पति का कथन स्वीकार किया जाएगा। और यदि पति ने उस ज़बरदस्ती करने वाले के कथन की पुष्टि की, तो अलगाव हो जाएगा और पति पर महर अनिवार्य होगा। फिर पति जो कुछ महर देगा, वह उस कृत्य को करने वाले से वापस वसूल करेगा, बशर्ते कि उस व्यक्ति का इरादा जानबूझकर बिगाड़ पैदा करने का रहा हो। यदि अनजाने में ऐसा हुआ तो वह वापस नहीं ले सकता। संभोग (वती) की स्थिति में वह वापस नहीं ले सकता, भले ही उसने जानबूझकर बिगाड़ के लिए संभोग किया हो, क्योंकि इस स्थिति में उस पर शरीयत की सजा (हद) अनिवार्य हो गई।

'हद' और धन दोनों एक साथ जमा नहीं होते। एक व्यक्ति ने दूसरे की दासी से विवाह किया, अभी उसने उसके साथ संभोग नहीं किया था कि दासी ने अपने पति के बेटे को कामुकता से चूम लिया। पति ने दावा किया कि उसने मेरे बेटे को कामुकता से चूमा है और दासी के स्वामी (मौला) ने इसका खंडन किया। ऐसी स्थिति में दासी अपने पति से अलग (बाइना) हो जाएगी क्योंकि पति ने स्वीकार किया है कि उसने बेटे को कामुकता से चूमा है, और पति पर आधा महर अनिवार्य होगा क्योंकि स्वामी ने इसे झुठलाया है (अर्थात उसके अनुसार वह कामुकता वाला चुंबन नहीं था)। यदि इस मामले में दासी ने स्वयं कहा कि मैंने कामुकता से चूमा है, तो उसका कथन स्वीकार नहीं किया जाएगा, यह 'मुहीत' में है।

1. अर्थात उसकी पत्नी को उससे अलग कर दिया जाएगा। 2. अर्थात कहा कि उसने ज़बरदस्ती की लेकिन कामुकता के कारण ऐसा नहीं किया। (1) अर्थात इसी पर अमल है।

گی تو اس میں اختلاف ہے اور مختار یہ ہے کہ مقبول ہوگی اور فخر الاسلام علی بزدوی کا یہی مذہب ہے کذا فی التجنیس والمحیط اور ایسا ہی امام محمدؒ نے نکاح الجامع میں ذکر فرمایا ہے اس واسطے کہ شہوت ایسی چیز ہے کہ فی الجملہ اس پر وقوف حاصل ہو جاتا ہے پس جس کا آلہ تناسل جنبش کرتا ہے اس کی جنبش آلہ سے اور جس کا آلہ نہیں حرکت کرتا ہے اس کے دوسرے آثار سے معلوم ہو جاتا ہے کذا فی الذخیرہ اور یہی معمول ہے۔ (۱) یہ جواہر اخلاطی میں ہے قاضی علی سغدی سے دریافت کیا گیا کہ ایک مرد نشہ کے مدہوش نے اپنی دختر کو پکڑ لیا اور اس کا بوسہ لیا اور اس کے ساتھ جماع کرنے کا قصد کیا پس اس کی دختر نے کہا کہ میں تیری بیٹی ہوں پس اس کو چھوڑ دیا پس آیا اس دختر کی ماں اس مرد پر حرام ہو جائے گی تو فرمایا کہ ہاں یہ تاتارخانیہ میں ہے ایک شخص سے دریافت کیا گیا کہ تو نے اپنی بیوی کی ماں کے ساتھ کیا کیا اس نے جواب دیا کہ میں نے اس کے ساتھ جماع کیا تو فرمایا کہ حرمت مصاہرہ ثابت ہو جائے گی پھر پوچھا گیا کہ اگر پوچھنے والا اور جواب دینے والا دونوں آدمی مسخرے مضحکے باز ہوں تو فرمایا کہ کچھ فرق نہ ہو گا اور اگر اس نے دعویٰ کیا کہ میں نے جھوٹ طور سے کہا ہے تو اس کی تصدیق نہ کی جائے گی محیط میں ہے ایک مرد کے پاس ایک باندی ہے اس نے کہا کہ میں نے اس باندی سے وطی کی ہے تو یہ باندی اس کے بیٹے کے واسطے حلال نہ ہوگی۔

اگر اس شخص کی ملک میں یہ باندی نہ ہو اور اس نے کہا کہ میں نے اس سے وطی کی ہے تو اس کے پسر کو اختیار ہے کہ اس کی تکذیب کرے اور باندی سے وطی کرے اس واسطے کہ ظاہر حال اس کے پسر کے واسطے شاہد ہے اور اگر باپ کی میراث میں باندی پائی تو بیٹا اس سے وطی کر سکتا ہے تا وقتیکہ یہ معلوم نہ ہو کہ باپ نے اس سے وطی کی ہے یہ محیط سرخسی میں

ہے ایک مرد نے ایک عورت سے بدین شرط نکاح کیا کہ وہ باکرہ ایسی ہے کہ اس کا پردہ بکارت موجود ہے پھر جب اس کے ساتھ وطی کرنی چاہی تو اس کو پردہ دریدہ پایا پس اس سے پوچھا کہ تجھ سے کس شخص نے یہ حرکت کی ہے تیرا پردہ جاتا رہا پس اس نے جواب دیا کہ تیرے باپ نے پس اگر شوہر نے اس قول کی تصدیق کی تو وہ بائنہ ہو گئی اور اس کو کچھ مہر نہ ملے گا اور اگر تکذیب کی تو وہ اسکی بیوی رہے گی یہ ظہریہ میں ہے اور اگر زید کی بیوی نے دعویٰ کیا کہ زید کے پسر نے مجھ کو شہوت چھوا ہے تو اس کے قول کی تصدیق نہ کی جائے گی اور زید کے بیٹے کا قول قبول ہو گا یہ سراج الوہاج میں ہے ایک شخص نے اپنے باپ کی بیوی کا شہوت سے بوسہ لیا یا باپ نے بیٹے کی بیوی کا شہوت سے بوسہ لیا حالانکہ عورت مذکورہ باکرہ مجبور کی گئی تھی اور اس کے شوہر نے اس فعل کے شہوت ہونے سے انکار کیا تو شوہر کا قول قبول ہوگا اور اگر شوہر نے اس زبردستی کرنے والے کے قول کی تصدیق کی تو جدائی واقع ہو جائے گی اور شوہر پر مہر واجب ہوگا پھر جو کچھ وہ دے گا اس کے اس فعل کے کرنے والے سے واپس لے گا بشرطیکہ اس نے عمدًا فساد ڈالنے کا قصد کیا ہو اور اگر عمدا ایسا نہیں کیا ہے تو واپس نہیں لے سکتا ہے اور وطی کر لینے کی صورت میں واپس نہیں لے سکتا اگر چہ اس نے عمدًا فساد ڈالنے کے واسطے وطی کی ہو اس واسطے کہ اس صورت میں اس پر حد شرعی واجب ہو گئی۔

حد کے ساتھ مال دونوں جمع نہیں ہوتے ہیں ایک شخص نے دوسرے کی باندی سے نکاح کیا پھر ہنوز اس مرد نے اس کے ساتھ دخول نہ کیا تھا کہ باندی نے اپنے شوہر کے پسر کا شہوت سے بوسہ لیا پس شوہر نے دعویٰ کیا کہ اس نے میرے پسر کا شہوت سے بوسہ لیا ہے اور باندی کے مولیٰ نے اس کی تکذیب کی تو باندی مذکورہ اپنے شوہر سے بائنہ ہو جائے گی کیونکہ شوہر نے اقرار کیا کہ اس نے شہوت سے میرے بیٹے کا بوسہ لیا ہے اور شوہر پر نصف مہر واجب ہوگا

کیونکہ مولیٰ نے اس کی تکذیب کی ہے یعنی اس نے شہوت سے بوسہ نہیں لیا ہے اور اگر اس معاملہ میں باندی نے خود کہا کہ میں نے شہوت سے بوسہ لیا ہے تو اس کا قول قبول نہ ہوگا یہ محیط میں ہے

ا۔ یعنی اس کی بیوی اس سے جدا کرا دی جائے گی۔ ۲۔ یعنی کہا کہ اس نے زبردستی کی لیکن شہوت سے ایسا نہیں کیا۔ (۱) یعنی اس پر عمل ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 137 | Kitab an-Nikah (The Book of Marriage)

If a mother-in-law, during a fight, grabbed her son-in-law's private parts and then claimed it was not out of lust, the statement of the said woman will be accepted. This is mentioned in *Khazanat al-Fatawa*.

Imam Muhammad (R.A.) mentioned in *Nikah al-Asl* that the prohibition arising from affinity (Musaharah) does not immediately dissolve a marriage like the prohibition of suckling (Rada'at), but rather renders it invalid (*fasid*). Thus, if the husband has intercourse with the woman before separation occurs, the legal punishment (*hadd*) will not be mandatory for the husband, whether this matter was ambiguous (1) to him or not. This is in *Az-Zakhirah*. Furthermore, if someone commits adultery (*zina*) with a woman and then repents, her daughter still remains forbidden (*haram*) to that man because her daughter has become permanently prohibited for him, such that he can never marry her. This serves as evidence that mahramiyat (1) (prohibition) is established due to illicit intercourse. Whatever establishes prohibition by affinity also establishes this. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

If a person marries a woman, there is no harm if his son (2) marries that woman's daughter or mother. This is in *Muheet-e-Sarkhasi*. It is stated in *Fatawa Sughra* that if a person performs intercourse with his wedded wife with a cloth wrapped around his organ, then if the cloth is not so thick as to prevent the warmth of the vagina from being felt by his organ, the woman will become lawful (*halal*) for her first husband (who had given her three divorces) after this intercourse and subsequent divorce. However, if the cloth is thick enough to prevent the transmission of warmth, such as a thick towel, the woman will not become lawful for the first husband. As stated in *Al-Khulasah*.

Sub-section (3): Women who are prohibited due to suckling (Rada'at)? Thus, every woman who is prohibited due to kinship (lineage) or affinity (Musaharah) also becomes prohibited due to suckling, as mentioned in the *Book of Suckling*. This is in *Muheet-e-Sarkhasi*.

Sub-section (Fourth): Prohibited Gatherings (Mahramat Majma') This refers to those who are prohibited to be gathered together (in marriage at the same time). They are of two types: first, gathering strangers (non-relatives), and second, gathering close blood relatives (*Dawat-ul-Arham*). Regarding strangers, the ruling is that it is not lawful for a man to gather more than four women in marriage at one time. This is in *Muheet-e-Sarkhasi*. For a slave, it is not lawful to gather more than two

women in marriage. This is in *Badai*. And *Mukatab*, *Mudabbar*, and *Pisram-e-Wald* (categories of slaves) are like slaves in this ruling. This is in *Kifayah*. And it is permissible for a free man to have as many concubines (3)...

1. Ambiguous, meaning he says he did not know about the prohibition or he had a doubt.
2. His son... meaning a son born to a woman other than the one mentioned.
3. The translator clarifies: It should be clear that by "concubines" (bondwomen), it is meant those who were captured during Jihad or their offspring who are not from their master's sperm. Applying the term "bondwomen" to others by custom is not correct according to the most sound opinion, and keeping them under one's control without marriage is forbidden (*haram*). (1) Being forbidden.

और अगर सास ने लड़ाई में अपने दामाद के जननांग को पकड़ लिया और फिर कहा कि यह कामुकता (شهوت) से नहीं था, तो उक्त महिला की बात की पुष्टि की जाएगी। यह 'ख़ज़ानत अल-फ़तावा' में है।

इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'निकाह अल-असल' में उल्लेख किया है कि 'मुसाहरत' (निकाह द्वारा स्थापित रिश्तेदारी) के कारण लगने वाली पाबंदी, दूध पिलाने (रज़ाअत) की पाबंदी की तरह निकाह को समाप्त नहीं करती, बल्कि उसे फ़ासिद (अवैध) बना देती है, यहाँ तक कि यदि अलगाव होने से पहले पति ने उस महिला के साथ सहवास किया, तो पति पर 'हद' (इस्लामी दंड) अनिवार्य नहीं होगा, चाहे यह मामला उसके लिए संदिग्ध (१) हो या न हो। यह 'ज़ख़ीरा' में है। और यदि किसी व्यक्ति ने किसी महिला के साथ व्यभिचार (ज़िना) किया और फिर तौबा कर ली, तो भी उस महिला की बेटी उस पुरुष के लिए हराम (निषिद्ध) रहेगी, क्योंकि उसकी बेटी उस पुरुष के लिए हमेशा के लिए हराम हो गई है कि वह कभी उससे निकाह नहीं कर सकता। और यह इस बात का प्रमाण है कि अवैध सहवास के कारण भी महरमीयत (१) (निषिद्धता) स्थापित होती है। और जिस चीज़ से मुसाहरत की पाबंदी स्थापित होती है, उससे भी यह साबित होती है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

यदि एक व्यक्ति ने एक महिला से निकाह किया, तो इसमें कोई हर्ज़ नहीं है कि उसका बेटा (२) उस महिला की बेटी या माँ से निकाह करे। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। और 'फ़तावा सुग़रा' में है कि यदि किसी व्यक्ति ने अपने अंग पर कपड़ा लपेटकर अपनी निकाह की हुई पत्नी से संभोग किया, तो यदि वह कपड़ा इतना मोटा (गंदा) न हो कि योनि की गर्माहट उसके अंग द्वारा महसूस होने से न रोके तो यह महिला इस संभोग और तलाक़ के बाद अपने उस पहले पति के लिए हलाल (वैध) हो जाएगी जिसने उसे तीन तलाक़ दिए थे। और यदि कपड़ा मोटा हो कि गर्माहट पहुँचने से रोके जैसे मोटा तौलिया, तो उक्त महिला पहले पति के लिए हलाल नहीं होगी। जैसा कि 'अल-ख़ुलासा' में है।

शाखा (३): वे महिलाएँ जो दूध पिलाने (रज़ाअत) के कारण हराम होती हैं? अत: हर वह महिला जो वंश (नसब) या मुसाहरत के कारण हराम होती है, वह दूध पिलाने (रज़ाअत) से भी हराम हो जाती है, जैसा कि 'किताब अर-रज़ाअत' में वर्णित है। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है।

शाखा (चौथी): महरमात-ए-मजमअ (एक साथ निकाह में रखने वाली निषिद्ध महिलाएँ) यानी उन्हें एक साथ इकट्ठा करने के संदर्भ में वे हराम हैं और वे दो प्रकार की हैं: पहला 'अजनबी'

महिलाओं को इकट्ठा करना और दूसरा 'ज़वातुल अरहाम' (रक्त संबंधियों) को इकट्ठा करना। अजनबी महिलाओं के संबंध में यह नियम है कि पुरुष के लिए यह हलाल नहीं है कि वह एक समय में चार से अधिक महिलाओं को अपने निकाह में इकट्ठा करे। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। और ग़ुलाम (दास) के लिए यह हलाल नहीं है कि वह दो से अधिक महिलाओं को अपने निकाह में इकट्ठा करे। यह 'बदाए' में है। और 'मुकातब', 'मुदब्बर' और 'पिुसराम-ए-वल्द' (दासों की श्रेणियाँ) इस नियम में ग़ुलाम के समान हैं। यह 'किफ़ाया' में है। और स्वतंत्र पुरुष के लिए जायज़ है कि वह जितनी चाहे अपनी दासियाँ (३)...

1. संदिग्ध यानी कहे कि मैं पाबंदी (हुरमत) को नहीं जानता था या मुझे संदेह था।
2. उसका बेटा... यानी ऐसा बेटा जो उस महिला के अतिरिक्त किसी दूसरी महिला से पैदा हुआ हो।
3. अनुवादक ने कहा: स्पष्ट हो कि दासियों से तात्पर्य उन महिलाओं से है जो जिहाद में पकड़ी गई हों या उनकी संतानें ऐसी हों जो उनके स्वामी के वीर्य से न हों, और उनके अतिरिक्त 'दासियों' का प्रयोग प्रचलित रूप से सही नहीं है और उन्हें निकाह के बिना अपने अधीन रखना हराम है। (१) हराम होना (निषिद्ध होना)।

فرع (۳): وہ عورتیں جو بسبب رضاعت کے حرام ہوتی ہیں؟ پس ہر وہ عورت جو بسبب قرابت نسب یا مصاہریت کے حرام ہوتی ہے وہ رضاعت سے بھی حرام ہو جاتی ہے جیسا کہ کتاب الرضاعۃ میں مذکور ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

فرع (چہارم): محرمات مجمع یعنی ان کے جمع کرنے کی حیثیت سے حرام ہیں اور وہ دو قسم کی ہیں اول اجنبیات کا جمع کرنا اور دوم ذوات ارحام کا جمع کرنا یعنی جن عورتوں میں رحم و نسب کی قرابت ہے پس اجنبیات میں یہ حکم ہے کہ مرد کو یہ حلال نہیں ہے کہ چار عورتوں سے زیادہ ایک وقت میں اپنے نکاح میں جمع کرے یہ محیط سرخسی میں ہے اور غلام کو یہ حلال نہیں ہے کہ دو عورتوں سے زیادہ اپنے نکاح میں جمع کرے یہ بدائع میں ہے اور مکاتب و مدبر و پسرام ولد اس حکم میں مثل غلام کے ہیں یہ کفایہ میں ہے اور مرد آزاد کو روا ہے کہ جتنی اپنی باندیاں ۳ے

۱۔ مشتبہ یعنی کہے کہ میں نے حرمت کو نہیں جانا تھا یا مجھے شبہ تھا۔ ۲۔ اس کا بیٹا ..... یعنی ایسا بیٹا جو اس عورت کے سوائے دوسری عورت سے پیدا ہوا ہے۔ ۳۔ قال المترجم واضح ہو کہ باندیوں سے یہ مراد ہے کہ وہ جہاد میں گرفتار ہو کر آئی ہوں یا ان کی اولاد ایسی ہو جو ان کے مولیٰ کے نطفہ سے نہ ہو اور سوائے ان کے باندیوں کا اطلاق بطور عرف حال بقول اصح جائز نہیں ہے اور ان کو بلا نکاح اپنے تحت میں رکھنا حرام ہے۔ (۱) حرام ہونا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) 128 Kitab al-Nikah (Book of Marriage)

...even if he keeps them under his authority, regardless of their large number. It is not permissible for a slave to keep female bondservants even if his master has granted him permission; this is stated in *Al-Hadi*. It is permissible for a free man to bring four women into marriage, whether they are free or bondservants, as mentioned in *Al-Hidayah*. For a slave, it is permissible to marry two women, whether free or bondservants, as stated in *Bahr al-Ra'iq*. If a free man marries five women one after another, the marriage with the first four is valid, and the marriage with the fifth is invalid. If he marries five women in a single contract, the marriages of all five are fasid (void/irregular). The same rule applies to a slave if he marries three women. If a non-Muslim in a state of war (*Harbi*) marries five women consecutively and then all become Muslims at once, by consensus, the first four remain valid for him, and he must separate from the fifth. According to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, if the said individual married all of them simultaneously, all women must be separated from him. If he married one woman and then subsequently married four others simultaneously, only the marriage with the first woman is valid; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

A man cannot combine his wife with her paternal or maternal aunt (whether by lineage or fosterage) in marriage:

If a man marries one woman in one contract, two in another, and three in a third, and the sequence of these contracts is unknown, the marriage with the woman from the first group is valid in any case, and she is entitled to her specified dower (*Mahr Musamma*). Regarding the other two groups, the ruling depends on the husband's declaration or actions, whether the women are alive or deceased. After the declaration, those whose marriage is proven void are entitled to neither dower nor inheritance; this is in *Tatarkhaniyah*. If a woman marries two husbands in a single contract, it is void.

Regarding women related by blood or lineage: It is not lawful for a man to combine two biological sisters in marriage. It is also not lawful to have sexual relations with two bondservants who are biological sisters, although there is no harm in owning them simultaneously. The same rule applies to foster sisters; this is in *Siraj al-Wahaj*. The fundamental principle is: if any two women are such that if one of them were assumed to be male, their marriage to the other would be prohibited due to lineage

or fosterage, then combining these two women (as wives) is not permissible, as stated in *Al-Muhit*.

Thus, it is not permissible for a man to combine a woman with her paternal or maternal aunt, whether by lineage or fosterage. If Zaid marries Hind, and also marries a daughter of Hind's previous husband from another woman, it is permissible. This is because if Hind were assumed to be male, that daughter would be lawful (halal) for marriage. In contrast, if a man combines two sisters in one marriage, they must be separated. If consummation has not occurred, they receive nothing; if it has occurred after consummation, each receives the lesser of the specified dower (*Mahr Musamma*) and the customary dower (*Mahr Mithl*).

! Note: If the opposite is assumed, i.e., if the daughter were male, then this woman would be his stepmother. However, the reasoning is completed by the first sentence. !! "Non-permissibility" (Adm-e-Jawaz) does not mean it's prohibited due to kinship or fosterage, but rather due to another reason. The intent is that there is no defect in validity here due to any specific reason.

चाहे अपने अधीन रखे भले ही उनकी संख्या अधिक हो, और गुलाम के लिए लौंडियाँ (बौंदियाँ) रखना जायज़ नहीं है भले ही उसके स्वामी ने उसे अनुमति दे दी हो, यह 'हादी' में है। और स्वतंत्र पुरुष के लिए वैध है कि वह चार महिलाओं को, चाहे वे स्वतंत्र हों या लौंडियाँ, अपने निकाह में लाए, जैसा कि 'हिदाया' में वर्णित है। और गुलाम के लिए दो महिलाओं को, चाहे वे स्वतंत्र हों या लौंडियाँ, अपने निकाह में लाना वैध है, यह 'बह्र-उर-राइक' में है। यदि किसी स्वतंत्र पुरुष ने एक के बाद एक पांच महिलाओं से निकाह किया, तो पहली चार के साथ निकाह जायज़ होगा और पांचवीं का निकाह जायज़ नहीं होगा। यदि एक ही अनुबंध (अक़्द) में पांच महिलाओं से निकाह किया, तो पांचों का निकाह फासिद (अमान्य) होगा। इसी प्रकार यदि गुलाम ने तीन महिलाओं से निकाह किया, तो यही नियम है। यदि किसी युद्धरत काफ़िर (हरबी) ने एक के बाद एक पांच महिलाओं से निकाह किया और फिर सभी एक साथ मुसलमान हो गए, तो सर्वसम्मति से पहली चार उसके लिए जायज़ रहेंगी और पांचवीं से अलग कर दिया जाएगा। और यदि उक्त व्यक्ति ने सभी से एक साथ निकाह किया था, तो इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार सभी महिलाओं को उससे अलग कर दिया जाएगा। यदि एक महिला से निकाह किया फिर चार महिलाओं से एक साथ निकाह किया, तो केवल पहली महिला का निकाह जायज़ होगा, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

पुरुष अपनी पत्नी की सगी या दूध-शरीक (रिज़ाई) बुआ या मौसी को (निकाह में) जमा नहीं कर सकता:

यदि एक पुरुष ने एक महिला से एक अनुबंध में, और दो महिलाओं से दूसरे अनुबंध में, और तीन से तीसरे में निकाह किया और यह पता न चले कि पहले कौन सा निकाह हुआ, तो पहले समूह वाली महिला का निकाह हर हाल में जायज़ होगा और उसे उसका तयशुदा महर (महर-ए-मुसम्मा) मिलेगा। बाकी दो समूहों के लिए नियम यह है कि इसका स्पष्टीकरण पति के बयान या कर्म पर निर्भर है, चाहे वे महिलाएं जीवित हों या मृत। स्पष्टीकरण के बाद जिनका निकाह बातिल (अवैध) सिद्ध हो, उन्हें न महर मिलेगा न विरासत, यह 'तातारख़ानिया' में है। यदि एक महिला ने एक ही अनुबंध में दो पुरुषों से निकाह किया तो वह बातिल है।

जिन महिलाओं के बीच रक्त या वंश का संबंध हो, उनके बारे में नियम यह है कि पुरुष के लिए दो सगी बहनों को निकाह में जमा करना हलाल नहीं है। इसी प्रकार दो लौंडियाँ जो सगी बहनें हों, उन्हें

अपने अधिकार में लाकर दोनों से शारीरिक संबंध बनाना हलाल नहीं है, हालांकि उन्हें साथ रखने में कोई आपत्ति नहीं है। यही नियम दूध-शरीक (रिज़ाई) बहनों के लिए है, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। मूल सिद्धांत यह है कि कोई भी ऐसी दो महिलाएं जिनमें से यदि किसी एक को पुरुष मान लिया जाए और उनका आपसी निकाह वंश या दूध के रिश्ते (रिज़ात) के कारण वर्जित हो, तो ऐसी दो महिलाओं को एक साथ निकाह में रखना जायज़ नहीं है, जैसा कि 'मुहीत' में है।

इसलिए यह जायज़ नहीं है कि एक पुरुष एक महिला और उसकी सगी या रिज़ाई बुआ या मौसी को एक साथ निकाह में रखे। यदि ज़ैद ने हिंदा से निकाह किया और हिंदा के पहले पति की बेटी जो किसी दूसरी महिला से है, उससे भी निकाह किया, तो यह जायज़ है। क्योंकि यदि हिंदा को पुरुष मान लिया जाए, तो उसके लिए वह बेटी हलाल (विवाह योग्य) होगी। यदि किसी व्यक्ति ने दो बहनों को एक निकाह में जमा किया, तो उनके बीच अलगाव करा दिया जाएगा। यदि अभी तक शारीरिक संबंध (दुखूल) न हुआ हो, तो उन्हें कुछ नहीं मिलेगा, और यदि संबंध के बाद ऐसा हुआ, तो प्रत्येक को तयशुदा महर और महर-ए-मिसल में से जो कम हो, वह मिलेगा।

! विपरीत स्थिति यानी यदि उस पुत्री को पुरुष माना जाए तो यह महिला उसकी सौतेली माँ होगी, लेकिन प्रमाण पहले वाक्य से ही पूर्ण हो चुका है। !! "अदम-ए-जवाज़" (अवैधता) से तात्पर्य यह नहीं कि रिश्तेदारी या रिज़ात के कारण अवैध है, बल्कि यह किसी अन्य कारण से है। यहाँ इसका अर्थ है कि किसी कारण से वैधता में कोई बाधा नहीं है।

چاہے اپنے تحت میں رکھے اگر چہ ان کی تعداد کثیر ہو اور غلام کو باندیاں رکھنا جائز نہیں ہے اگر چہ اس کے مولیٰ نے اس کو اجازت دے دی ہو یہ حادی میں ہے اور مرد آزاد کو روا ہے کہ چار عورتیں آزاد ہوں یا باندیاں اپنے نکاح میں لائے کذا فی الہدایہ اور غلام کو روا ہے کہ دو عورتیں خواہ آزاد ہوں یا باندیاں اپنے نکاح میں لائے یہ بحرالرائق میں ہے اور اگر مرد آزاد نے آگے پیچھے پانچ عورتوں سے نکاح کیا تو پہلی چار عورتوں سے نکاح جائز ہوگا اور پانچویں کا نکاح جائز نہ ہوگا اور اگر ایک ہی عقد میں پانچ عورتوں سے نکاح کیا تو پانچوں کا نکاح فاسد ہوگا یعنی باطل ہوگا اسی طرح اگر تین عورتوں سے غلام نے نکاح کیا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر حربی کافر نے پانچ عورتوں سے آگے پیچھے نکاح کیا پھر یکبارگی سب مسلمان ہو گئے تو بالاتفاق کل چار عورتیں اس کے واسطے جائز رہیں گی اور پانچویں سے جدائی کر دی جائے گی اور اگر حربی مذکور نے سب سے یکبارگی نکاح کیا ہو تو امام ابو حنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اس کے ساتھ سے اس کی سب عورتیں جدا کر دی جائیں گی اور اگر ایک عورت سے نکاح کیا پھر چار عورتوں سے یکبارگی نکاح کیا تو فقط پہلی عورت کا نکاح جائز ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

مرد اپنی زوجہ کی نسبی یا رضاعی پھوپھی یا نسبی یا رضاعی خالہ کو جمع نہیں کر سکتا:

ایک مرد نے ایک عورت سے ایک عقد میں نکاح کیا اور دو عورتوں سے ایک عقد میں اور تین عورتوں سے ایک عقد میں نکاح کیا اور تقدیم و تاخیر معلوم نہیں ہے تو پہلے فریق والی عورت کا نکاح بہر حال جائز ہو گا اور اس کو اس کا مہر مسمی ملے گا اور باقی دو فریق کا یہ حکم ہے کہ

اس کا بیان بقول یا بفعل بذمہ شوہر ہے خواہ ہر دو فریق کی عورتیں زندہ ہوں یا مرگئی ہوں پس بعد بیان کے جس کے نکاح کا باطل ہونا ظاہر ہوا اس کو نہ مہر ملے گا ورنہ میراث یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر ایک عورت نے دو شوہروں سے ایک ہی عقد میں نکاح کیا تو باطل ہے لیکن اگر ان دونوں میں سے کسی کے پاس چار عورتیں نکاحی موجود ہوں تو دوسرے کے ساتھ عقد جائز ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور وہ عورتیں جن کے درمیان رحم ونسب کی قرابت ہے سو یہ حکم ہے کہ مرد کو یہ حلال نہیں ہے کہ سگی دو بہنوں کو نکاح کر کے جمع کرے اور یہ حلال نہیں ہے کہ دو باندیاں جو سگی بہنیں ہیں اپنی ملک میں لا کر دونوں سے وطی کرے اگر چہ جمع کرنے کا مضائقہ نہیں ہے اور یہی حکم دورضاعی بہنوں کا ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اصل یہ ہے کہ ہر ایسی دو عورتیں کہ اگر دونوں میں سے کسی ایک جانب سے ہم ایک مذکر فرض کریں تو دونوں میں بسبب رضاعت یا نسب کے ان کا نکاح جائز نہ ہو تو ایسی دو عورتوں کا جمع کرنا بھی جائز نہیں ہے کذا فی المحیط پس یہ جائز نہیں ہے کہ مرد ایک عورت اور اس کی نسبی یا رضاعی پھوپھی یا نسبی یا رضاعی خالہ کو جمع کرے اور مثل اس کے اور عورتیں جن میں قاعدہ مذکور جاری ہو جمع نہیں کر سکتا ہے اور اگر زید نے ہندہ سے نکاح کیا اور ہندہ کے پہلے شوہر کی ایک دختر کسی دوسری عورت کے پیٹ سے ہے اس سے بھی نکاح کیا تو جائز ہے کیونکہ اگر ہندہ کو مذکر فرض کیا جائے تو اس کو یہ دختر مذکورہ حلال ہوتی ہے بخلاف اس کے عکس کے کہ اسی طرح ہندہ اور اس کی باندی کا نکاح میں جمع کرنا بھی جائز ہے اس واسطے کہ اس صورت میں بقاعدہ مذکورہ فرض کرنے سے عدم جوازِ نکاح بوجہ قرابت نسبی کے یا علاقہ رضاعت کے نہیں ہے یہ شرح نقایہ شیخ ابوالمکارم میں ہے پس اگر ایک شخص نے دو بہنوں کو ایک نکاح میں جمع کیا تو اس کے اور دونوں کے درمیان جدائی کرا دی جائے گی پس اگر ہنوز

اس نے دخول و وطی نہ کی ہو تو دونوں کو کچھ نہ ملے گا اور اگر بعد دخول کے ایسا ہوا تو ہر ایک کو اس کے مہر مسمی اور مہر مثل میں سے جو کم مقدار ہو وہ ملے گی یہ

! عکس یعنی اس دختر کا ذکا فرض کریں تو یہ عورت اس کی سوتیلی ماں ہے لیکن دلیل تو فقط اول جملہ سے تمام ہو چکی ہے۔ !! قولہ عدم جواز... یہ مراد نہیں کہ قرابت یا رضاعت سے عدم جواز نہیں بلکہ دوسری علت سے ہے بلکہ مراد یہ کہ یہاں کسی وجہ سے جواز میں خلل نہیں ہے۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume ② | 139 | Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

It is stated in *Muzmarat* that if a man marries two women in two separate contracts, the latter marriage is invalid (*fasid*). It is obligatory for the man to leave her. If the judge (*Qadi*) becomes aware of this, he shall effect a separation between them. If the man leaves her before consummation (*dukhul*), no legal rulings (such as dower or waiting period) are established. However, if he leaves her after consummation, she is entitled to a dower, receiving the lesser amount between the specified dower (*mahr al-musamma*) and the customary dower (*mahr al-mithl*). The woman must observe the waiting period (*'iddah*). If she is pregnant, the child's lineage is established. The man must remain separate from his (lawful) wife until the 'iddah of his wife's sister (the woman from the invalid marriage) is completed. This is mentioned in *Muhit al-Sarakhsi*.

If he marries two women at once, the husband's word regarding who was first and who was second shall be relied upon:

If he marries both in two contracts but it is unknown which woman was first, the husband will be ordered to clarify it himself. If he specifies, his statement will be acted upon. If he does not specify, investigation (*taharri*)^1 will be carried out; rather, a separation will be mandated between the man and both women. This is in *Sharh al-Tahawi*. Both women will receive half of the dower, provided their dowers are equal, were specified in the contract, and the separation occurs before consummation. If their dowers differ, each is ordered a quarter of her respective dower. If no dower was specified in the contract, a gift (*mut'ah*)^2 is obligatory for both, representing half a dower. If the separation occurs after consummation, the full dower is obligatory for each, as stated in *al-Tabyin*. Shaykh Abu Ja'far Hinduwani stated that the meaning of this ruling applies when both women claim to have been married first and neither has proof. If they both say they do not know who was first, no ruling will be given until they reconcile (*sulh*), as in *Ghayat al-Saruji*. Mutual reconciliation means the women tell the judge: "We have a claim for dower against this man, and this right is exclusive to us; therefore, we agree to take half dower." Then the judge orders half dower; this is in *Nihayah*. If both present witnesses for being married first, half dower is jointly obligatory for both. This is an agreed-upon ruling as narrated in *Kitab al-Nikah* and is the *Zahir al-Riwayah* in *Kafi*. These rulings for combining two sisters apply to any two women whose simultaneous marriage is forbidden (*haram*), as in *Fath al-Qadir*. After separation, if he wishes to marry one of them, he may, provided the separation was before consummation. If it was after, he cannot marry

either until both their waiting periods (*'iddah*) have passed. If one's 'iddah has ended and the other's is ongoing, he may marry the former but not the latter until her 'iddah ends. If he had consummated with one, he can marry her but not the other until her 'iddah is complete. Once the 'iddah of the woman with whom he had consummated is finished, he has the choice to marry whichever one he wishes, as in *al-Tabyin*. It is also impermissible to combine two slave sisters for intimacy, just as it is impermissible to combine two sisters in marriage. If he becomes the owner of two sisters, he has the choice of whichever one...

---

1. *Taharri*: Focusing the heart with full concentration to determine which woman it is. While *taharri* is permissible in scenarios like finding one carcass among several slaughtered animals, it is not applicable here.
2. *Mut'ah*: Property or wealth given for the comfort of such a divorced woman; its detailed explanation appears in the *Book of Divorce*.

मुज़मरात में है कि यदि दो अलग अनुबंधों (निकाह के अक़्द) में दो महिलाओं से निकाह किया गया, तो बाद वाला निकाह फासिद (अमान्य) होगा और उक्त पुरुष के लिए उसे छोड़ना अनिवार्य होगा। यदि काज़ी (न्यायाधीश) को इसका पता चलता है, तो वह उनके बीच अलगाव करा देगा। यदि पुरुष ने संभोग (दखुल) से पहले उसे छोड़ दिया, तो कोई आदेश लागू नहीं होगा। यदि संभोग के बाद छोड़ा, तो उसे महर मिलेगा, लेकिन तयशुदा महर (महरे मुसम्मा) और प्रथागत महर (महरे मिस्ल) में से जो भी कम हो, वही दिया जाएगा। उक्त महिला पर इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) अनिवार्य होगी। यदि गर्भ ठहर गया हो, तो बच्चे का वंश सिद्ध माना जाएगा। वह पुरुष अपनी (वैध) पत्नी से तब तक अलग रहेगा जब तक कि उसकी पत्नी की बहन (वह महिला जिससे फासिद निकाह हुआ) की इद्दत पूरी न हो जाए। यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में दर्ज है।

यदि दो महिलाओं से एक साथ निकाह किया गया, तो पति के कथन के अनुसार पहले और दूसरे का निर्धारण किया जाएगा:

यदि दो अलग अनुबंधों में निकाह हुआ लेकिन यह ज्ञात नहीं है कि कौन सी महिला पहली है, तो पति को आदेश दिया जाएगा कि वह स्वयं बताए। यदि वह स्पष्ट करता है, तो उसके कथन पर अमल किया जाएगा। यदि वह नहीं बताता, तो इसमें 'तहरी'^१ (गहन विचार) की जाएगी, बल्कि पुरुष और दोनों महिलाओं के बीच अलगाव करा दिया जाएगा। यह 'शर्ह-ए-तहावी' में है। दोनों को आधा महर मिलेगा, बशर्ते कि दोनों का महर बराबर हो, अनुबंध में निर्धारित हो और अलगाव संभोग से पहले हुआ हो। यदि महर अलग-अलग हो, तो प्रत्येक को उसके महर का चौथाई हिस्सा देने का आदेश दिया जाएगा। यदि अनुबंध में महर तय न हो, तो दोनों के लिए एक 'मुत्'आ'^२ अनिवार्य होगा, जो आधे महर के बदले में होगा। यदि अलगाव संभोग के बाद हुआ, तो प्रत्येक के लिए पूरा महर अनिवार्य होगा, जैसा कि 'अत-तब्ईन' में है। शेख अबू जाफ़र हिंदुवानी ने कहा कि इस मसले का अर्थ यह है कि यह आदेश तब है जब दोनों महिलाएँ दावा करें कि मेरा निकाह पहले हुआ है और किसी के पास प्रमाण न हो। यदि वे कहें कि हमें नहीं पता कि किसका निकाह पहले हुआ, तो जब तक वे आपस में सुलह न करें, कोई आदेश नहीं दिया जाएगा, जैसा कि 'ग़ायत-उस-सरूजी' में है। आपसी सुलह का अर्थ यह है कि दोनों महिलाएँ काज़ी के सामने कहें कि हमारा इस पुरुष पर महर का दावा है और यह अधिकार हम दोनों तक ही सीमित है, अतः हम आपस में सुलह करती हैं कि आधा महर ले लें; तब काज़ी आधे महर का आदेश देगा, यह 'निहाया' में है। यदि दोनों ने अपने

निकाह के पहले होने पर गवाह पेश किए, तो पुरुष पर दोनों के लिए आधा महर संयुक्त रूप से अनिवार्य होगा। यह आदेश सर्वसम्मत है और 'किताबुन निकाह' में वर्णित है। यही 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' काफी में भी है। ये नियम, जो दो बहनों को एक साथ निकाह में रखने की स्थिति में बताए गए हैं, हर उन दो महिलाओं पर लागू होते हैं जिन्हें एक साथ रखना हराम (वर्जित) है, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है। अलगाव के बाद, यदि पुरुष चाहे कि दोनों में से किसी एक से निकाह कर ले, तो उसे अधिकार है, बशर्ते अलगाव संभोग से पहले हुआ हो। यदि संभोग के बाद हुआ हो, तो जब तक दोनों की इद्दत समाप्त न हो जाए, वह किसी से निकाह नहीं कर सकता। यदि एक की इद्दत बीत गई और दूसरी की चल रही है, तो वह पहली से निकाह कर सकता है, दूसरी से नहीं। यदि उसने एक के साथ संभोग किया हो, तो वह केवल उसी से निकाह कर सकता है, दूसरी से तब तक नहीं जब तक उसकी इद्दत पूरी न हो जाए। संभोग की गई महिला की इद्दत पूरी होने पर उसे अधिकार है कि वह दोनों में से जिससे चाहे निकाह कर ले, यह 'तब्ईन' में है। दो दासी बहनों को भी शारीरिक सुख के लिए एक साथ रखना जायज़ नहीं है, जैसे दो बहनों का निकाह में एक साथ होना जायज़ नहीं है। यदि वह दो बहनों का मालिक बना, तो उसे अधिकार होगा कि दोनों में से जिससे चाहे...

---

1. तहरी: मन को पूरी एकाग्रता के साथ इस बात पर जमाना कि उन दोनों में से कौन सी महिला (पहली) है। जैसे कई ज़िबह किए हुए जानवरों में एक मुर्दार मिल जाए तो वहाँ तहरी जायज़ है, लेकिन यहाँ नहीं।
2. मुत्'आ: वह धन या संपत्ति जो तलाकशुदा महिला को राहत के लिए दी जाती है, इसका विवरण 'किताबुत तलाक' में आता है।

مضمرات میں ہے اور اگر دونوں کے ساتھ دو عقدوں میں نکاح کیا تو اخیر والی کا نکاح فاسد ہو گا اور مردِ مذکور پر اس کا چھوڑنا واجب ہو گا اور اگر قاضی کو معلوم ہو گیا تو دونوں میں تفریق کرا دے گا پس اگر مردِ مذکور نے اس کو قبلِ دخول کے چھوڑا تو کوئی حکم ثابت نہ ہو گا اور اگر دخول کے بعد چھوڑا تو اس کو مہر ملے گا مگر مہرِ مسمّٰی اور مہرِ مِثل میں سے کم مقدار ملے گی اور عورتِ مذکورہ پر عدت واجب ہو گی اور اگر حمل رہ گیا ہو تو بچہ کا نسب ثابت ہو گا اور مردِ مذکور اپنی بیوی سے جدا رہے گا یہاں تک کہ اس کی بیوی کی بہن کی عدت گزر جائے یہ محیطِ سرخسی میں ہے۔

دو عورتوں سے بیک وقت نکاح کیا تو شوہر کے قول پہ اول ودوم کا اعتبار کیا جائے گا:

اور اگر دونوں سے دو عقدوں میں نکاح کیا مگر یہ معلوم نہیں ہوتا ہے کہ دونوں میں سے کون عورت پہلی ہے تو شوہر کو حکم دیا جائے گا کہ خود بیان کرے پس اگر اس نے بیان کیا تو اس کے بیان پر عمل درآمد ہو گا اور اگر بیان نہ کیا تو اس میں تحری۱۸ کی جائے گی بلکہ مردِ مذکور اور دونوں عورتوں میں جدائی کرا دی جائے گی یہ شرح طحاوی میں ہے اور دونوں کو نصف مہر ملے گا بشرطیکہ دونوں کا مہر برابر ہو اور عقد میں بیان و مقرر کر دیا گیا ہو اور طلاق واقع ہونا دخول سے پہلے ہو اور اگر دونوں کا مہر مختلف ہو تو ہر ایک کے واسطے اس کے چوتھائی مہر کا حکم دیا جائے گا اور اگر عقد میں مہر مسمّٰی نہ ہو تو دونوں کے واسطے ایک متعہ۲۸ واجب ہو گا جو نصف مہر کے بدلے میں ہو گا اور اگر جدائی بعدِ دخول کے واقع ہو تو ہر ایک کے واسطے اس کا پورا مہر واجب ہو گا کذا فی التبیین اور شیخ ابو جعفر ہندوانی نے فرمایا کہ اس مسئلہ کے معنی یہ ہیں کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ دونوں میں سے ہر ایک عورت دعویٰ

کرے کہ میرے ساتھ پہلے نکاح ہوا ہے اور کسی کے پاس حجت نہ ہو تو دونوں کے واسطے نصف مہر کا حکم دیا جائے گا اور دونوں نے کہا کہ ہم انہیں جانتے ہیں کہ پہلے کون عقد واقع ہو تو جب تک دونوں باہم صلح نہ کریں کسی امر کا حکم نہ دیا جائے گا کذا فی غایۃ السروجی اور صلحِ باہمی کی صورت یہ ہے کہ دونوں عورتیں قاضی کے حضور میں کہیں کہ ہمارا اس مرد پر مہر ہے اور یہ حق ایسا ہے کہ ہم دونوں سے متجاوز نہیں ہے پس ہم باہم صلح کرتے ہیں کہ نصف مہر لے لیں پس قاضی نصف مہر کا حکم دے دے گا یہ نہایہ میں ہے اور اگر دونوں میں سے ہر ایک نے اپنے نکاح کے مقدم ہونے پر گواہ پیش کئے تو مردِ مذکور پر نصف مہر دونوں کے واسطے برابر مشترک واجب ہو گا اور یہ حکم اتفاقی ہے بنا بر آنکہ روایت کتاب النکاح میں مذکور ہے اور یہی ظاہر الروایہ کافی میں ہے اور یہ احکام جو دو بہنوں کے جمع کرنے کی صورت میں مذکور ہوئے ہیں ہر ایسی دو عورتوں کے حق میں جاری ہیں جن کا جمع کرنا حرام ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور جدائی کے بعد اگر اس نے چاہا کہ دونوں میں سے کسی ایک سے نکاح کر لے تو اس کو اختیار ہے بشرطیکہ قبلِ دخول کے تفریق واقع ہوئی ہو اور اگر بعدِ دخول کے واقع ہو تو جب تک دونوں کی عدت نہ گزر جائے تب تک کسی سے نکاح نہیں کر سکتا ہے اور اگر ایک کی عدت گزر گئی اور دوسری عدت میں ہے اس سے نکاح کر سکتا ہے دوسری سے نہیں کر سکتا ہے تاوقتیکہ اس کی عدت نہ گزر جائے اور اگر ایک کے ساتھ دخول کیا ہو تو اسی کے ساتھ نکاح کر سکتا ہے نہ دوسری کی ساتھ تاوقتیکہ اس کی عدت پوری نہ ہو جائے اور جب مدخولہ کی عدت پوری ہو گئی تو پھر اس کو اختیار ہے کہ دونوں میں کسی ایک سے جس سے چاہے نکاح کر سکتا ہے یہ تبیین میں ہے اور مملوکہ دو بہنوں کو بھی وطی کا نفع حاصل کرنے کے واسطے جمع کرنا نہیں جائز ہے جیسے دو بہنوں کا نکاح جمع کرنا نہیں جائز ہے اور اگر دو بہنوں کا مالک ہوا تو اس کو اختیار رہے گا کہ دونوں میں سے جس سے چاہے...

۱؎ تحری یہ کہ دل کو کامل توجہ سے جما دے کہ ان دونوں میں کون عورت ہے جیسے چند ذبیحہ میں ایک مردار مل جائے تو تحری کرنا جائز ہے لیکن یہاں نہیں ہے۔ ۲؎ متعہ وہ مال جو متمتع بہ راحت کے لئے ایسی مطلقہ کو دیا جائے اور اس کا بیان کتاب الطلاق میں آتا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (140) Kitab-un-Nikah (The Book of Marriage)

...may derive benefit (tamattu). Once he has derived benefit from one of the two slave girls, he cannot derive benefit from the other thereafter. Similarly, if he bought a slave girl and had sexual intercourse (watti) with her, and then bought another slave girl who is her sister, he may continue to have intercourse with the first but not with the second, until he makes the first prohibited (haram) for himself. The meaning of making her prohibited is to marry her off to another man, or to remove her from his ownership, whether by manumitting (freeing) her, gifting her (hiba), selling her, giving her in charity (sadqa), or making her a mukatib (granting freedom upon payment). This is mentioned in Sharh al-Tahawi. Manumitting a part of a slave girl is equivalent to manumitting her entirely. Similarly, giving ownership of a part is like giving ownership of the whole; this is in al-Tabyin. If he merely says verbally, "She is prohibited for me," then the other sister does not become lawful for him, just as she does not become lawful during menstruation, post-natal bleeding, ihram, or fasting. This is in Ghayat al-Saruji. If he has had intercourse with both, he does not have the right to have intercourse with either until he makes one of them prohibited for himself as described above. If he made one prohibited by selling, marrying off, or gifting her, and then the sold item (slave girl) was returned due to a defect, or he revoked the gift, or her husband divorced her and her iddah passed, he still cannot have intercourse with either until he renders one prohibited for himself in the aforementioned manner. This is in Fatawa Qazi Khan.

Consummation rights are established by the act of marriage (Nikah) itself:

If a man marries a slave girl but has not yet cohabited with her, and then he purchases her sister, he cannot cohabit with the purchased ^(1) slave girl. This is because, for the married slave girl, the right to cohabit is established by the marriage itself; therefore, if he has intercourse with the purchased one, he would be combining two sisters in one bed. This is in Sharh al-Tahawi. If he marries the sister of a slave girl with whom he has already had intercourse, the marriage is valid. Once the marriage is valid, he must not have intercourse with the said slave girl (in ownership), even if he has not yet had intercourse with the wedded wife. Furthermore, he cannot have intercourse with the wedded wife until he makes the slave girl prohibited for himself through any of the aforementioned means ^(2). Thereafter, he may have intercourse with the wedded wife. If he had not had intercourse with the slave girl in ownership, he may have intercourse with the wedded wife; this is in al-Hidayah. If he marries the sister of his slave girl through an

irregular marriage (nikah fasid) ^(3), the slave girl with whom he has had intercourse does not become prohibited for him. However, if he has intercourse with the woman from the irregular marriage, then his owned slave girl certainly becomes prohibited for him. This is in al-Bahr al-Ra'iq. If two sisters each say to the same man, "I have given myself to you in marriage for such-and-such dower (mahr)," and their words are spoken simultaneously, but the man accepts the marriage of only one, it is valid. If the husband initiates and says, "I have married each of you for a thousand dirhams dower," and one says "I agree" while the other refuses, the marriage for both is void (batil). This is in al-Zakhirah. Imam Muhammad (R.A.) stated in al-Jami' that if a person appoints someone as a representative (wakil) to marry him to a woman, and appoints another person as a representative for the same task, and then each of the two representatives marries him to a woman without the command of that woman, while both...

---

1. Intercourse with both, meaning with each in a state where they are not combined.
2. The aforementioned means, such as selling, gifting, giving in charity, or marrying her off.
3. Fasid (Irregular) means that intercourse is not prohibited by a mere irregular marriage, rather it becomes prohibited only when he has intercourse with the woman of the irregular marriage, at which point he must not have intercourse with the owned slave girl. (1) And this is forbidden.

उपभोग (तमत्तु) प्राप्त करे और जब उसने दोनों में से एक दासी से उपभोग प्राप्त कर लिया, तो उसके बाद वह दूसरी से उपभोग प्राप्त नहीं कर सकता। इसी प्रकार, यदि उसने एक दासी खरीदी और उससे संभोग (वती) कर लिया, फिर दूसरी दासी खरीदी जो उसकी बहन है, तो वह पहली दासी से संभोग कर सकता है लेकिन दूसरी से नहीं, जब तक कि वह पहली दासी को अपने ऊपर हराम (वर्जित) न कर ले। हराम करने का अर्थ यह है कि किसी पुरुष से उसका निकाह कर दे, या उसे अपने स्वामित्व से निकाल दे, चाहे उसे स्वतंत्र कर दे, दान (हिबा) कर दे, बेच दे, सदका (परोपकार) में दे दे, या उसे मुकातिब बना दे (स्वतंत्रता के लिए समझौता कर ले)। यह शरह तहावी में है। दासी के किसी हिस्से को स्वतंत्र करना पूरे शरीर को स्वतंत्र करने के समान है। इसी तरह किसी हिस्से का मालिक बनाना पूरे का मालिक बनाने जैसा है, यह तबयीन में है। यदि जुबान से कह दिया कि "यह मुझ पर हराम है", तो ऐसी स्थिति में उसकी दूसरी बहन उस पर हलाल नहीं होगी, जैसे माहवारी, प्रसवोत्तर रक्तस्त्राव, एहराम या रोजे की स्थिति में हलाल नहीं हो जाती। यह ग़ायत-उस-सरूजी में है। और यदि उसने दोनों से संभोग कर लिया हो, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा कि दोनों में से किसी से भी संभोग करे जब तक कि दोनों में से एक को ऊपर बताए गए तरीके से अपने ऊपर हराम न कर ले। और यदि उसने इस तरह हराम किया कि एक को बेच दिया या निकाह कर दिया या दान कर दिया, फिर वह वस्तु (दासी) किसी दोष के कारण उसे वापस मिल गई, या उसने दान वापस ले लिया, या उसके पति ने उसे तलाक दे दिया और उसकी इद्दत बीत गई, तब भी वह दोनों में से किसी से संभोग नहीं कर सकेगा जब तक कि दोनों में से एक को दोबारा ऊपर बताए गए तरीके से हराम न कर ले। यह फ़तावा काज़ी खान में है।

निकाह मात्र से बिस्तर (सहवास का अधिकार) सिद्ध हो जाता है:

यदि एक दासी से निकाह किया और अभी उसके साथ सहवास नहीं किया था कि उसकी बहन को खुद ही खरीद लिया, तो खरीदी हुई ^(१) दासी से सहवास नहीं कर सकता। क्योंकि निकाह वाली दासी के लिए निकाह मात्र से सहवास का अधिकार सिद्ध हो गया है; अतः यदि वह खरीदी हुई से संभोग करेगा, तो वह एक ही बिस्तर में दो बहनों को एकत्र करने वाला हो जाएगा। यह शरह तहावी में है। और यदि दासी की बहन से निकाह किया जबकि वह दासी से संभोग कर चुका है, तो निकाह सही होगा। और जब निकाह सही हो गया, तो वह उस दासी (स्वामित्व वाली) से संभोग न करे, भले ही उसने विवाहित पत्नी (निकाह वाली) से अभी संभोग न किया हो। साथ ही वह विवाहित पत्नी से भी

तब तक संभोग नहीं कर सकता जब तक कि वह स्वामित्व वाली दासी को ऊपर बताए गए कारणों ^(२) में से किसी कारण से अपने ऊपर हराम न कर ले। उसके बाद वह विवाहित पत्नी से संभोग कर सकता है। और यदि स्वामित्व वाली दासी से संभोग न किया हो, तो विवाहित पत्नी से संभोग कर सकता है, यह हिदाया में है। और यदि अपनी दासी की बहन से निकाह-ए-फ़ासिद ^(३) (अमान्य निकाह) किया, तो उसकी वह दासी जिससे उसने संभोग कर लिया है, उस पर हराम नहीं होगी। लेकिन यदि उसने निकाह-ए-फ़ासिद वाली स्त्री से संभोग कर लिया, तो निश्चित रूप से उसकी स्वामित्व वाली दासी उस पर हराम हो जाएगी। यह बहर-उर-रायिक में है। यदि दो बहनों में से प्रत्येक ने एक ही पुरुष से कहा, "मैंने इतने मेहर के बदले स्वयं को तुम्हारे निकाह में दिया" और दोनों की बातें एक साथ उनके मुँह से निकलीं, लेकिन पुरुष ने उनमें से केवल एक का निकाह स्वीकार किया, तो यह जायज़ है। और यदि पति ने पहल की और कहा, "मैंने तुम दोनों में से प्रत्येक से एक हजार दिरहम मेहर के बदले निकाह किया", फिर उनमें से एक ने कहा, "मैं राजी हूँ" और दूसरी ने इनकार कर दिया, तो दोनों का निकाह बातिल (शून्य) होगा। यह ज़ख़ीरा में है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने जामे में फ़रमाया कि यदि एक व्यक्ति ने एक व्यक्ति को वकील बनाया कि किसी स्त्री से उसका विवाह करा दे, और दूसरे व्यक्ति को भी इसी काम के लिए वकील बनाया, फिर दोनों वकीलों में से प्रत्येक ने बिना उस स्त्री के आदेश के एक-एक स्त्री से उसका निकाह कर दिया, जबकि दोनों...

---

1. दोनों से वती (संभोग) यानी प्रत्येक से ऐसी स्थिति में कि वे एकत्र न हों।
2. उपरोक्त कारण यानी बेच देना, दान या सदका कर देना या निकाह कर देना आदि।
3. फासिद यानी केवल निकाह-ए-फासिद से संभोग हराम नहीं होता, बल्कि जब फासिद विवाहिता से संभोग कर ले तब हराम होगा कि स्वामित्व वाली से संभोग न करे। (१) और यह हराम है।

تمتع حاصل کرے اور جب اس نے دونوں میں سے ایک باندی سے تمتع حاصل کیا تو پھر اس کے بعد دوسری سے تمتع نہیں حاصل کر سکتا ہے اسی طرح اگر ایک باندی خریدی اور اس سے وطی کر لی پھر دوسری باندی جو اس کی بہن ہے خریدی تو وہ پہلی باندی سے وطی کر سکتا اور دوسری سے نہیں کر سکتا ہے تا وقتیکہ پہلی باندی کو اپنے اوپر حرام نہ کر لے اور احرام کر لینے کے یہ معنی ہیں کہ کسی مرد سے اس کا نکاح کر دے یا اپنی ملک سے نکال دے خواہ بایں طور کہ اس کو آزاد کر دے یا ہبہ کر دے یا فروخت کر دے یا کسی کو صدقہ دے دے یا اس کو مکاتب کر دے یہ شرح طحاوی میں ہے اور باندی کا کوئی حصہ آزاد کر دینا بمنزلہ کل کے آزاد کر دینے کے ہے اسی طرح بعض حصہ کا مالک کرنا گویا بمنزلہ کل کے مالک کر دینے کے ہی یہ تبیین میں ہے۔ اگر زبان سے کہہ دیا کہ یہ مجھ پر حرام ہے تو ایسی حالت میں اس کی دوسری بہن اس پر حلال نہ ہوگی جیسے حالت حیض و نفاس و احرام و صیام میں حلال نہیں ہو جاتی ہے یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر اس نے دونوں سے وطی کر لی ہو تو اس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ دونوں میں سے کسی سے وطی کرے تا وقتیکہ دونوں میں سے ایک کو اپنے اوپر جس طرح ہم نے بیان کیا ہے حرام نہ کر لے اور اگر اس نے اس طرح حرام کر لیا کہ دونوں میں سے ایک کو فروخت کر دیا یا کسی سے اس کا نکاح کر دیا یا ہبہ کر دی پھر مبیعہ بسبب عیب کے اس کو واپس دی گئی یا اس نے ہبہ سے رجوع کیا یا اس کے شوہر نے اس کو طلاق دے دی اور اس کی عدت گزر گئی تو پھر دونوں میں سے کسی سے وطی نہ کر سکے گا جب تک کہ دونوں میں سے ایک کو اپنے اوپر بطریق مذکور بالا حرام نہ کر لے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

نفس نکاح سے بستر ثابت ہو جاتا ہے:

اگر ایک باندی سے نکاح کیا اور ہنوز اس کے ساتھ ہم بستر نہ ہوا تھا کہ اس کی بہن کو خود خرید لیا تو خریدی ہوئی ۸(۱) باندی سے ہم بستر نہیں ہو سکتا ہے اس واسطے کہ منکوحہ باندی کے واسطے نفس نکاح سے بستر ثابت ہو گیا ہے پس اگر خریدی ہوئی سے وطی کرے گا تو ایک بستر میں دونوں کو جمع کرنے والا ہو جائے گا یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر باندی کی بہن سے نکاح کیا حالانکہ باندی سے وطی کر چکا ہے تو نکاح صحیح ہوگا اور جب نکاح صحیح ہوا تو پھر باندی مذکورہ مملوکہ سے وطی نہ کرے اگرچہ اس نے منکوحہ سے ہنوز وطی نہ کی ہو اور نیز منکوحہ سے بھی وطی نہیں کر سکتا ہے جب تک کہ مملوکہ کو اپنے اوپر اسباب مذکورہ ۸(۲) میں سے کسی سبب سے حرام نہ کر لے پھر البتہ منکوحہ سے وطی کر سکتا ہے اور اگر مملوکہ سے وطی نہ کی ہو تو منکوحہ سے وطی کر سکتا ہے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر اپنی باندی کی بہن سے بنکاح فاسد ۸(۳) نکاح کیا تو اس کی باندی جس سے اس نے وطی کر لی ہے اس پر حرام نہ ہوگی لیکن اگر اس نے منکوحہ سے وطی کر لی تو البتہ اس کی مملوکہ باندی اس پر حرام ہو جائے گی یہ بحر الرائق میں ہے دو بہنوں نے ہر ایک نے ایک ہی مرد سے کہا کہ میں نے بعوض اس قدر مہر کے اپنے آپ کو تیرے نکاح میں دیا اور دونوں کا کلام دونوں کے منہ سے ایک ساتھ نکلا مگر مرد نے دونوں میں سے ایک کا نکاح قبول کیا تو یہ جائز ہے اور اگر شوہر نے ابتدا کی اور کہا کہ میں نے تم دونوں سے ہر ایک سے بعوض ہزار درہم مہر کے نکاح کیا پس دونوں میں سے ایک نے کہا کہ میں راضی ہوئی اور دوسری نے راضی ہونے سے انکار کیا تو دونوں کا نکاح باطل ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا کہ ایک شخص نے ایک شخص کو وکیل کیا کہ کسی عورت سے اس کی شادی کر دے اور دوسرے شخص کو بھی اسی کام کے واسطے وکیل کیا پس دونوں وکیلوں میں سے ہر ایک نے ایک ایک عورت سے بدون حکم اس عورت کے اس کے ساتھ نکاح کر دیا حالانکہ دونوں

۱۔ دونوں سے وطی یعنی ہر ایک سے ایسی حالت میں کہ جمع نہ تھیں۔ ۲۔ اسباب مذکورہ یعنی بیچ کر دے یا کسی کو ہبہ یا صدقہ دے یا نکاح کر دے و مانند اس کے جو مذکور ہوئے۔ ۳۔ فاسد یعنی خالی نکاح فاسد سے وطی کرنا حرام نہیں ہوتا بلکہ جب فاسد منکوحہ سے وطی کر لے تب حرام ہو گیا کہ مملوکہ سے وطی نہ کرے۔ (۱) اور یہ حرام ہے۔

Fatawa al-Alamgiri ..... Volume ② [141] Kitab-un-Nikah

If women are foster sisters (related by nursing) and the words of marriage are spoken simultaneously for both, then both marriages are void (*batil*). Similarly, if one of the marriages is with the woman's consent or both are with their consent, the ruling remains the same; this is mentioned in *Al-Muheet*. Imam Muhammad (RA) stated that if two individuals who were not appointed as legal agents (*wakil*) but acted as unauthorized agents (*fuduli*) contracted the marriage of two sisters to one man in two separate contracts with their permission, and there was one suitor for each woman, and both contracts occurred simultaneously, and then this news reached the man designated as the husband; if he authorized one of the two marriages, it shall be valid. However, if both marriages were conducted in a single contract—for example, each of the two unauthorized agents said "I have married so-and-so and so-and-so woman [to you]" and two men were addressed on their behalf—then neither marriage shall be valid; this is in *Az-Zakheera*. If a person marries two sisters while one sister is in the waiting period (*iddat*) of another man or is his wife, then the marriage to the sister who is free [of such constraints] shall be valid; this is in *Muheet as-Sarakhsi*. Regarding a wife who has been divorced and is in the state of *iddat*, it is not permissible to marry her sister during that *iddat*, whether it is the *iddat* of a revocable divorce (*raj'i*), an irrevocable one (*ba'in*), triple divorce, an irregular marriage (*fasid*), or intercourse by doubt (*wati bi shubha*). Just as it is impermissible to marry her sister during *iddat*, it is also impermissible to marry any woman who cannot be combined with her (1); such a marriage shall not be valid. Similarly, it is not permissible for him to marry four other women in addition to the one currently in *iddat*; this is in *Al-Kafi*.

Despite liberating an 'Umm-ul-Walad', he cannot marry her sister during her Iddat period:

If a man liberates his *Umm-ul-Walad* (a slave-mother of his child), he cannot marry her sister until her *iddat* has expired. According to Imam Azam (Abu Hanifa RA), marriage to four women other than the *Umm-ul-Walad* in *iddat* is permissible, and according to the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad), marriage to her sister is also permissible; this is in *Fath al-Qadir*. If a husband claims that his divorced wife informed him that her *iddat* had passed, then if the time elapsed is so short that the *iddat* could not naturally have ended, the man's word shall not be accepted, nor shall the woman's, unless she cites a plausible event, such as a miscarriage where the fetus's limbs had formed. If enough time has passed for the *iddat* to have concluded,

and the woman confirms the man's statement, remains silent, or is absent, the man has the right to marry her sister or another woman. If the woman denies his claim, according to our scholars, the ruling remains the same; this is in *Al-Mabsut*. If a woman becomes an apostate and goes to *Dar-al-Harb* (hostile territory), it is permissible for her husband to marry her sister before her *iddat* is complete, just as in the case of the woman's death. If she then returns as a Muslim, two scenarios exist: she returns either before he marries the sister or after. If she returns after he has married the sister, the marriage to the sister shall not be irregular (*fasid*) because the *iddat* does not resume. In the second case as well, according to Imam Azam, the ruling is the same because once *iddat* is dropped, it does not resume without a new cause. According to the *Sahibayn*, it is not permissible for the man to marry her sister, and her return as a Muslim after going to *Dar-al-Harb* is legally treated like a return from absence. Do you not see that her property is returned to her and she would be in a state of *iddat* upon return? This is in *Fath al-Qadir*.

1. A *fuduli* (unauthorized agent), although not a formal agent (*wakil*) or guardian (*wali*), can initiate a contract in marriage etc., as its validity depends on the authorization of the principal. There is no harm in this, only benefit.
2. She is in the marriage of another. 3. "Returning," meaning coming back from *Dar-al-Harb* after the *iddat* period has seemingly passed. (1) Such as a maternal aunt, etc.

महिलाएं आपस में रज़ाई (दुधमुँही) बहनें हैं और दोनों निकाह के शब्द एक साथ मुँह से निकलें तो दोनों निकाह बातिल (अमान्य) हैं। इसी तरह यदि दोनों में से एक निकाह महिला की सहमति से हो या दोनों महिलाओं की सहमति से हों, तब भी यही हुक्म है। यह 'मुहीत' में है। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि दो व्यक्ति ऐसे हैं जो वकील नियुक्त नहीं किए गए बल्कि 'फ़ुज़ूली' (अनाधिकृत एजेंट) हैं, और दोनों ने दो बहनों का निकाह दोनों की अनुमति से दो अलग-अलग अनुबंधों में एक ही पुरुष के साथ बांध दिया, और प्रत्येक महिला की ओर से एक-एक प्रस्तावक (ख़ातिब) हुआ और दोनों अनुबंध एक साथ हुए। फिर यह समाचार उस पुरुष को पहुँचा जिसे पति माना गया था। यदि उसने दोनों में से किसी एक निकाह की अनुमति दे दी, तो वह निकाह जायज़ होगा। और यदि उन दोनों ने एक ही अनुबंध में दोनों का निकाह कर दिया, जैसे कि दोनों वकीलों में से प्रत्येक ने कहा कि मैंने फलां और फलां महिला का निकाह कर दिया और दोनों की ओर से दो पुरुष संबोधित हुए, तो उनमें से कोई भी निकाह जायज़ न होगा। यह 'ज़खीरा' में है। एक व्यक्ति ने दो बहनों से निकाह किया, जबकि एक बहन किसी अन्य पुरुष की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में है या उसकी पत्नी है, तो जो बहन मुक्त है उसका निकाह सही हो जाएगा। यह 'मुहीत सरख़सी' में है। और जिस पत्नी को तलाक़ दी गई है और वह इद्दत में है, तो इद्दत की स्थिति में उसकी बहन से निकाह जायज़ नहीं है, चाहे वह तलाक़-ए-रजई की इद्दत हो या बाइन की, या तीन तलाक़ की, या निकाह-ए-फासिद की, या वती-ब-शुबा (संदेह में सहवास) की इद्दत हो। और जैसे इद्दत में उसकी बहन से निकाह जायज़ नहीं है, वैसे ही हर ऐसी महिला से जिसे उसके साथ जमा (एकत्र) करना जायज़ नहीं (१), निकाह जायज़ न होगा। और इसी तरह यह भी जायज़ नहीं है कि उस इद्दत वाली महिला के अतिरिक्त चार और महिलाओं से निकाह करे। यह 'काफ़ी' में है।

बावजूद इसके कि 'उम्म-उल-वलद' को आज़ाद कर देने के दौरान-ए-इद्दत उसकी बहन से निकाह नहीं कर सकता:

यदि उसने अपनी 'उम्म-उल-वलद' (दासी जिसने मालिक के बच्चे को जन्म दिया हो) को आज़ाद कर दिया, तो जब तक उसकी इद्दत पूरी न हो जाए, तब तक उसकी बहन से निकाह नहीं कर सकता। इमाम आज़म (रह.) के अनुसार, इद्दत वाली उम्म-उल-वलद के अलावा चार महिलाओं से निकाह जायज़ है, और साहिबैन (रह.) के अनुसार उसकी बहन से भी निकाह जायज़ है। यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है। और यदि पति ने कहा कि इस तलाक़शुदा ने मुझे बताया था कि मेरी इद्दत गुज़र गई है,

तो यदि इतना समय बीता है कि इतने कम समय में इद्दत पूरी नहीं हो सकती, तो पुरुष की बात स्वीकार नहीं होगी और न ही महिला की बात मानी जाएगी, सिवाय उस स्थिति के जब वह ऐसा मामला बताए जो संभव हो, जैसे कहे कि गर्भपात हो गया जिसके अंग बन चुके थे। और यदि इतना समय बीत गया है कि इद्दत पूरी हो सकती है, तो यदि महिला ने पुरुष की बात की पुष्टि की या चुप रही या अनुपस्थित थी, तो पुरुष को उसकी बहन या दूसरी महिला से निकाह करने का अधिकार होगा। और यदि महिला ने उसे झुठलाया, तब भी हमारे विद्वानों के अनुसार यही हुक्म है। यह 'मबसूत' में है। और जो महिला धर्मत्यागी (मुरतद) होकर दार-अल-हरब चली गई, तो उसके पति के लिए उसकी इद्दत पूरी होने से पहले उसकी बहन से निकाह करना जायज़ है, जैसा कि महिला की मृत्यु की स्थिति में होता है। फिर यदि वह मुस्लिम होकर वापस आई, तो दो स्थितियां हैं: या तो वह बहन से निकाह करने से पहले वापस आई या उसके बाद। यदि वह बहन से निकाह करने के बाद वापस आई, तो बहन का निकाह फासिद (अमान्य) न होगा क्योंकि इद्दत वापस नहीं आएगी। दूसरी स्थिति में भी इमाम आज़म (रह.) के अनुसार यही हुक्म है क्योंकि इद्दत समाप्त होने के बाद नए कारण के बिना वापस नहीं आती। साहिबैन के अनुसार पुरुष के लिए उसकी बहन से निकाह करना जायज़ नहीं है। और मुस्लिम होकर उसके लौटने की स्थिति में, उसका दार-अल-हरब जाना शरीअत में उसकी अनुपस्थिति की तरह माना जाएगा। क्या आप नहीं देखते कि उसका धन उसे वापस कर दिया जाता है और वह लौटकर इद्दत की स्थिति में होगी। यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है।

1. 'फ़ुज़ूली' यद्यपि वकील या वली नहीं होता, लेकिन निकाह आदि में उसका कार्य मान्य हो जाता है क्योंकि यह उस व्यक्ति की अनुमति पर निर्भर करता है जिसकी ओर से वह कार्य कर रहा है। इसमें किसी का कोई नुकसान नहीं, केवल लाभ है।
2. उसके लिए गैर के निकाह में है। ३. लौटकर यानी दार-अल-हरब से वापस आकर जबकि इद्दत गुज़र चुकी हो। (१) जैसे सगी खाला (मौसी) आदि।

عورتیں باہم رضاعی بہنیں ہیں اور دونوں کلام ایک ساتھ ہی منہ سے نکلے تو دونوں نکاح باطل ہیں اسی طرح اگر دونوں میں سے ایک نکاح برضامندی عورت ہو یا دونوں برضامندی عورت کے ہوں تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ دو شخص ایسے ہیں کہ وہ وکیل نہیں کئے گئے ہیں بلکہ فضولی ہیں اور دونوں نے دو بہنوں کا نکاح ہر دونوں کی اجازت سے دو عقد متفرق میں ایک مرد کے ساتھ باندھا اور ہر دو عورت میں سے ہر ایک کی طرف سے ایک ایک خاطب ہوا اور ہر دو عقد معاً واقع ہوئے پھر یہ خبر مرد کو پہنچی جو شوہر قرار دیا گیا ہے پس اس نے ہر دو میں سے ایک نکاح کی اجازت دی تو وہ نکاح جائز ہوگا اور اگر ان دونوں نے ایک ہی عقد میں دونوں کا نکاح کر دیا مثلاً بایں طور کہ ہر دو وکیل میں سے ہر ایک نے کہا کہ میں فلاں وفلاں عورت کا نکاح کر دیا اور ہر دونوں کی طرف سے دو مرد مخاطب ہوئے تو ان میں سے کوئی نکاح جائز نہ ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے ایک شخص نے دو بہنوں سے نکاح کیا حالانکہ ایک بہن کسی شخص غیر کی عدت میں ہے یا اس کی منکوحہ ہے تو جو بہن خالی ہے اس کا نکاح صحیح ہو جائے گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور جس بیوی کو طلاق دی ہے اور وہ حالت عدت میں ہے پس حالت عدت میں اس کی بہن سے نکاح نہیں جائز ہے خواہ طلاق رجعی کی عدت میں ہو یا بائن کی یا تین طلاق کی یا نکاح فاسد کی یا وطی بشبہ کی عدت میں ہو اور جیسے کہ عدت میں اس کی بہن سے نکاح نہیں جائز ہے اسی طرح ہر ایسی عورت سے جس کا اس کے ساتھ جمع کرنا نہیں(۱) جائز ہے نکاح جائز نہ ہوگا اور اسی طرح یہ بھی جائز نہیں ہے کہ اس عدت والی عورت کے علاوہ چار عورتوں سے نکاح کرے یہ کافی میں ہے۔

باوجودیکہ اُم ولد کو آزاد کر دینے کے دورانِ عدت اُس کی ہمشیرہ سے نکاح نہیں کر سکتا:

اگر اس نے اپنی اُم ولد کو آزاد کر دیا تو جب تک اس کی عدت نہ گزر جائے تب تک اس کی بہن سے نکاح نہیں کر سکتا اور امام اعظمؒ کے نزدیک ام ولد معتدہ کے سوائے چار عورتوں سے نکاح جائز ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک اس کی بہن سے بھی نکاح جائز ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر شوہر نے کہا کہ اس مطلقہ نے مجھے خبر دی تھی کہ میری عدت گزر گئی پس اگر اتنی مدت گزر گئی ہے کہ ایسی کم مدت میں عدت نہیں پوری ہو جاتی ہے تو مرد کا قول قبول نہ ہوگا اور نیز عورت کا بھی قول نہ ہوگا الّا اس صورت میں کہ ایسے امر کو بیان کرے جو محتمل ہے مثلاً کہے کہ ایسا حمل جس کی خلقت و اعضا ظاہر ہو گئی تھی ساقط ہو گیا ہے اور مثل اس کے اور اگر اتنی مدت گزر گئی ہے کہ ایسی مدت میں عدت گزر جاتی ہے پس اگر عورت مذکورہ نے مرد کے قول کی تصدیق کی یا خاموش رہی یا غائب تھی تو مرد مذکور کو اس کی بہن سے یا دوسری عورت سے نکاح کرنے کا اختیار ہوگا اور اسی طرح اگر عورت نے اس کی تکذیب کی تو بھی ہمارے علماء کے نزدیک یہی حکم ہے یہ مبسوط میں ہے اور جو عورت مرتدہ ہو گئی جب وہ دارالحرب میں جاتی تو اس کے مرد کو اس کی عدت پوری ہو جانے سے پہلے اس کی بہن کے ساتھ نکاح کر لینا جائز ہے جیسا کہ عورت مذکورہ کے مر جانے کی صورت میں ہے پھر اگر وہ مسلمان ہو کر واپس آئی تو دو حال سے خالی نہیں یا تو بہن کے ساتھ نکاح کر لینے سے پہلے واپس آئی یا اس کے بعد واپس آئی پس اگر بہن سے نکاح کر لینے کے بعد واپس آئی تو بہن کا نکاح فاسد نہ ہوگا کیونکہ عدت عود نہ کرے گی اور دوسری صورت میں بھی امام اعظمؒ کے نزدیک یہی حکم ہے کیونکہ عدت بعد ساقط ہونے کے بجز سبب جدید عود نہ کرے گی اور صاحبینؒ کے نزدیک مرد کو اس کی بہن سے نکاح کرنا جائز نہیں ہے اور مسلمان ہو کر اس کے واپس آنے کی صورت میں اس کا دارالحرب میں جانا شرعاً مثل اس کے غائب ہو جانے کے قرار دیا جائے گا آیا

اس کو نہیں دیکھتے ہو کہ اس کو اس کا مال واپس دیا جاتا ہے اور وہ عود ۲ کر کے حالت عدت میں ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے اور ایسی دو

۱۔ فضولی اگرچہ وکیل نہیں ہوتا اور نہ ولی ہے لیکن نکاح وغیرہ میں اس کا کام منعقد ہوتا ہے کیونکہ وہ جس کی طرف سے فضولی ہے خواہ مرد ہو یا عورت ہو اس کی اجازت پر موقوف ہے تو کسی کا کچھ ضرر نہیں سوائے نفع کے۔ ۲۔ اس کے لئے غیر کے نکاح میں ہے۔ ۳۔ عود کر کے یعنی دارالحرب سے لوٹ کر جبکہ عدت گزری ہو۔ (۱) جیسے سگی خالہ وغیرہ۔

It is not permissible to bring together two women in marriage if each of them is the paternal aunt of the other. Similarly, it is not permissible to combine two women where each is the maternal aunt of the other. The scenario for this is: two men each marry the other's mother and each has a daughter from them; then each daughter will be the paternal aunt of the other. If two men each marry the other's daughter and each has a daughter, then each daughter will be the maternal aunt of the other. This is in 'Hidaya'. A man entered into a marriage contract with two women, while one of them is such that it is not lawful to marry her—for example, she is one of his mahrams (unmarriageable kin) like a paternal or maternal aunt, etc., or she is already married, or she is an idolater—and it is lawful to marry the other one. In this case, the marriage with the woman who is lawful to marry will be valid, and the marriage with the other will be invalid (fasid). Whatever dower (mahr) was fixed will be entirely for the one whose marriage was valid. This is the opinion of Imam-e-Azam (Abu Hanifa), as mentioned in 'Tabyeen'. And if he has consummated the marriage with the woman who was not lawful, it is mentioned in the original texts that she will receive mahr-ul-misl (fair dower) regardless of the amount, and the fixed dower will entirely belong to the woman who was lawful. It is stated in 'Mabsut' that according to the opinion of Imam-e-Azam, this view is the most correct. This is in 'Sheikh-ul-Qadir'.

Section Five: Slave girls who are brought into marriage with a free woman (hurra) or over a free woman.

It is not permissible to bring a slave girl into marriage along with a free woman or over her. This is in 'Muhit-e-Sarkhasi'. The same ruling applies to a 'mudabbira' (a slave girl promised freedom) and 'umm-e-walad' (a slave girl who has borne her master's child). This is in 'Fath-ul-Qadir'. If a man joins a free woman and a slave girl in a single marriage contract, the marriage of the free woman will be valid, while the marriage of the slave girl will be void (batil). This applies when it is permissible to marry the free woman individually. However, if marrying the free woman is not lawful, then combining her with a slave girl will not invalidate the slave girl's marriage. This is in 'Khulasa'. If he married a slave girl first and then a free woman, both marriages will be valid. This is in 'Fatawa Qadi Khan'. If he gave a free woman an irrevocable divorce (bain) or three divorces, and then married a slave girl during her waiting period (iddah), it is not permissible according to Imam-e-Azam but permissible according to the Sahibain (his two disciples, Abu Yusuf and Muhammad).

If the aforementioned free woman is in her iddah for a revocable divorce (raj'i), it is unanimously not permissible to marry a slave girl. This is in 'Kafi'. If he married a slave girl and a free woman while the free woman was in the iddah of an invalid marriage (fasid) or the iddah of doubtful intercourse (wati-bi-shubha), Hasb bin Ziyad mentioned that this case is also a matter of disagreement between Imam-e-Azam and the Sahibain. Other scholars (mashayikh) have stated that in this case, the marriage of the slave girl would be unanimously valid, and this is the clearer and more preferred view. If a man gave a slave girl a revocable divorce and then married a free woman, and then took the slave girl back (ruju'), it is permissible. This is in 'Zakhira'. A slave man married a free woman and consummated it without his master's permission, and then without his master's permission, he married a slave girl. Subsequently, the master gave permission for both marriages. The marriage with the free woman will be valid, but the marriage with the slave girl will not be valid. This is in 'Muhit-e-Sarkhasi'. If he married a slave girl without the permission of her master and did not consummate it, then married a free woman, and later the master gave permission for the slave girl, the marriage will not be valid. If he married the daughter of the said slave girl, who is a free woman, before the slave girl's master gave permission, and then the master gave permission for the slave girl, the marriage will be valid. This is in 'Muhit-e-Sarkhasi'. A man has a daughter who is an adult and a slave girl who is an adult. He says to another man, "I give these two women to you in marriage for this amount of dower." If the man accepts the marriage with the slave girl, it will be void. If he then accepts the marriage with the free woman, it will be valid. This is in 'Muhit'. Marrying a slave girl, whether she is a Muslim or a Kitabiyya (follower of a revealed book), is permissible even if he has the means to marry a free woman. This is in 'Kafi'. However, despite having access to a free woman, a slave girl...

ऐसी दो औरतों को निकाह में जमा करना जिनमें से हर एक औरत दूसरी की बुआ हो जायज़ नहीं है, और ऐसी दो औरतों को जमा करना जिनमें से हर एक दूसरी की मौसी हो भी जायज़ नहीं है। इसकी सूरत ये है कि दो मर्दों में से हर एक दूसरे मर्द की माँ से निकाह करे और दोनों से बेटियाँ पैदा हों, तो हर एक लड़की दूसरी लड़की की बुआ होगी। और अगर दो मर्दों में से हर एक दूसरे मर्द की बेटी से निकाह करे और उनसे बेटियाँ पैदा हों तो हर एक लड़की दूसरी लड़की की मौसी होगी। ये 'हिदाया' में है। एक मर्द ने दो औरतों से निकट का अक़्द (अनुबंध) किया, जबकि उनमें से एक औरत ऐसी है जिससे निकाह करना हलाल नहीं है, मिसाल के तौर पर वो मर्द की महरम है जैसे बुआ, मौसी वगैरह, या वो शादीशुदा है, या बुतपरस्त है; और दूसरी से निकाह करना हलाल है। तो जिससे निकाह हलाल है उसके साथ निकाह सही होगा और दूसरी का निकाह फ़ासिद (अमान्य) हो जाएगा। और जो मेहर तय हुआ है वो सब उसी के लिए होगा जिसका निकाह सही हुआ है। ये इमाम-ए-आज़म का कौल (कथन) है। ये 'तब्बीन' में है। और अगर उस औरत के साथ जो हलाल नहीं है निकाह के बाद संभोग कर लिया, तो असल किताबों में ज़िक्र है कि उसे मेहर-उल-मिसल मिलेगा चाहे वो जितना भी हो, और जो मेहर तय हुआ था वो सब हलाल औरत को मिलेगा। 'मबसूत' में कहा गया है कि इमाम-ए-आज़म के कौल के मुताबिक़ यही कौल सबसे सही है। ये 'शेख़ुल कदीर' में है।

क़िस्म पंचम: बांदियाँ जो हुर्रा (स्वतंत्र स्त्री) के साथ या हुर्रा के ऊपर निकाह में लाई जाएँ

हुर्रा के साथ या हुर्रा के ऊपर बांदी का निकाह करना जायज़ नहीं है, ये 'मुहीत सरख़सी' में है। और मुदब्बिरह (ऐसी दासी जिसे स्वामी ने आज़ाद करने का वादा किया हो) और उम्म-ए-वलद (ऐसी दासी जो अपने स्वामी के बच्चे की माँ हो) का भी यही हुक्म है, ये 'फ़तह-उल-कदीर' में है। और अगर हुर्रा और बांदी को एक ही अक़्द में जमा किया, तो हुर्रा का निकाह सही होगा और बांदी का निकाह बातिल (शून्य) हो जाएगा। ये उस वक्त है जब उस हुर्रा से अकेले निकाह कर लेना जायज़ हो, और अगर हुर्रा से निकाह हलाल न हो, तो बांदी को साथ मिलाने से बांदी का निकाह बातिल नहीं होगा। ये 'ख़ुलासा' में है। और अगर पहले बांदी से निकाह किया फिर हुर्रा से, तो दोनों का निकाह सही होगा, ये 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और अगर हुर्रा को तलाक़-ए-बाइन (अटल तलाक़) या तीन तलाक़ दे दीं और उसकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में बांदी से निकाह किया, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक जायज़ नहीं है, और साहिबैन के नज़दीक जायज़ है। और अगर हुर्रा तलाक़-ए-रजई (प्रतिसंहरणीय तलाक़) की इद्दत में हो, तो सर्वसम्मति से बांदी से निकाह जायज़ नहीं है, ये 'काफ़ी' में है। और अगर

बांदी और हुर्रा से निकाह किया जबकि वो हुर्रा किसी के निकाह-ए-फ़ासिद की इद्दत में है या वती-ब-शुबह (संदेहपूर्ण संभोग) की इद्दत में है, तो हसब बिन ज़ियाद ने ज़िक्र किया कि ये सूरत भी इमाम-ए-आज़म और साहिबैन के मतभेद की है। और उनके अलावा अन्य विद्वानों (मशाइख़) ने फ़रमाया कि इस सूरत में बांदी का निकाह सर्वसम्मति से जायज़ होगा और यही अधिक स्पष्ट और समानता वाला है। और अगर बांदी को तलाक़-ए-रजई देकर हुर्रा से निकाह किया, फिर बांदी से रुजू (पुनर्मिलन) कर लिया, तो जायज़ है, ये 'ज़ख़ीरा' में है। एक गुलाम ने एक आज़ाद औरत (हुर्रा) से निकाह किया और उसके साथ संभोग कर लिया, जबकि उसने अपने मालिक की अनुमति के बिना ऐसा किया था। फिर मालिक की इजाज़त के बिना एक बांदी से निकाह किया। इसके बाद मालिक ने दोनों निकाहों की अनुमति दे दी, तो हुर्रा का निकाह जायज़ होगा और बांदी का निकाह जायज़ नहीं होगा, ये 'मुहीत सरख़सी' में है। और अगर बांदी के मालिक की इजाज़त के बिना बांदी से निकाह किया और उसके साथ संभोग नहीं किया, फिर एक आज़ाद औरत से निकाह किया। फिर बाद में बांदी के मालिक ने इजाज़त दी, तो बांदी का निकाह जायज़ नहीं होगा। और अगर बांदी की बेटी से, जो आज़ाद है, बांदी के मालिक की अनुमति मिलने से पहले निकाह कर लिया, फिर मालिक ने बांदी को इजाज़त दे दी, तो निकाह जायज़ होगा, ये 'मुहीत सरख़सी' में है। एक व्यक्ति की एक बालिग़ बेटी है और एक बालिग़ बांदी है। उसने एक आदमी से कहा, "मैंने ये दोनों औरतें इतने मेहर के बदले तुम्हारे निकाह में दीं।" अगर उस आदमी ने केवल बांदी का निकाह स्वीकार किया, तो वो बातिल होगा। फिर अगर उसने हुर्रा का निकाह स्वीकार किया तो जायज़ है। ये 'मुहीत' में है। बांदी के साथ निकाह करना, चाहे वो बांदी मुस्लिम हो या किताबिया (ईसाई/यहूदी), जायज़ है, चाहे उसे आज़ाद औरत (हुर्रा) से निकाह करने की सामर्थ्य हो। ये 'काफ़ी' में है। लेकिन आज़ाद औरत तक पहुँच होने के बावजूद बांदी...

عورتوں کو جمع کرنا کہ دونوں میں سے ہر ایک عورت دوسری عورت کی پھوپھی ہے جائز نہیں ہے اور نیز ایسی دو عورتوں کا جمع کرنا جن میں سے ہر ایک دوسری کی خالہ ہے جائز نہیں ہے اور اس کی صورت یہ ہے کہ دو مردوں میں سے ہر ایک دوسرے مرد کی ماں کے ساتھ نکاح کرے اور دونوں سے لڑکی پیدا ہو پس ہر ایک لڑکی دوسری لڑکی کی پھوپھی ہو گی اور اگر دونوں مردوں میں سے ہر ایک دوسرے کی دختر سے نکاح کرے اور دونوں کی لڑکیاں پیدا ہوں تو ہر ایک لڑکی دوسری لڑکی کی خالہ ہوگی یہ ہدایہ میں ہے ایک مرد نے دو عورتوں سے نکاح کا عقد باندھا حالانکہ دونوں میں سے ایک عورت ایسی ہے کہ اس سے نکاح کرنا حلال نہیں ہے مثلاً اس مرد کی ذوات محارم مثل پھوپھی و خالہ وغیرہ ہے یا شوہر والی ہے یا بت پرست ہے اور دوسری سے نکاح کرنا حلال ہے تو جس سے نکاح حلال ہے اس کے ساتھ نکاح صحیح ہوگا اور دوسری کا نکاح فاسد ہو جائے گا اور جو مہر قرار پایا ہے وہ سب اسی کے واسطے ہوگا جس سے نکاح صحیح ہوا ہے اور یہ امام اعظم کا قول ہے یہ تبیین میں ہے اور اگر اس عورت کے ساتھ جو حلال نہیں ہے اس نے دخول کر لیا تو اصل میں مذکور ہے کہ اس کو مہر المثل ملے گا چاہے جس قدر ہو اور جو مہر قرار پایا ہے وہ سب اسی کو ملے گا جو حلال ہے اور مبسوط میں فرمایا کہ بنا بر قول امام اعظم کے یہی قول اصح ہے یہ شیخ القدیر میں ہے۔

قسم پنجم : باندیاں جو حرہ کے ساتھ یا حرہ کے اوپر نکاح میں لائی جائیں

پس حرہ کے ساتھ یا حرہ کے اوپر باندی کا نکاح میں لانا جائز نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور مدبرہ وام ولد کا بھی یہی حکم ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر حرہ و باندی کو ایک ہی عقد

میں جمع کیا تو حرہ کا نکاح صحیح ہوگا اور باندی کا نکاح باطل ہو جائے گا اور یہ اس وقت ہے کہ جب اس حرہ سے تنہا نکاح کر لینا جائز ہو اور اگر اس حرہ سے نکاح حلال نہ ہو تو باندی کے ساتھ اس کو ملانے سے باندی کا نکاح باطل نہ ہو گا یہ خلاصہ میں ہے اور اگر پہلے باندی سے نکاح کیا پھر حرہ سے تو دونوں کا نکاح صحیح ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر حرہ کو طلاق بائن یا تین طلاق دے کر اس کی عدت میں باندی سے نکاح کیا تو امام اعظم کے نزدیک نہیں جائز ہے اور صاحبین کے نزدیک جائز ہے اور اگر حرہ مذکورہ طلاق رجعی کی عدت میں ہو تو بالا تفاق باندی سے نکاح نہیں جائز ہے یہ کافی میں ہے اور اگر باندی و حرہ سے نکاح کیا حالانکہ حرہ مذکورہ کسی کے نکاح فاسد کی عدت میں ہے یا وطی بشبہ کی عدت میں ہے تو حسب بن زیادہ نے ذکر کیا کہ یہ صورت بھی امام اعظم و صاحبین کے اختلاف کی ہے اور ان کے سوائے مشائخ نے فرمایا کہ اس صورت میں باندی کا نکاح بالا تفاق جائز ہوگا اور یہی اظہر واشبہ ہے اور اگر باندی کو رجعی طلاق دے کر حرہ سے نکاح کیا پھر باندی سے رجوع کر لیا تو جائز ہے یہ ذخیرہ میں ہے غلام نے ایک حرہ عورت سے نکاح کیا اور اس کے ساتھ دخول کر لیا حالانکہ بدون اجازت اپنے مولیٰ کے ایسا کیا پھر بدون اجازت اپنے مولیٰ کے باندی سے نکاح کیا پھر مولیٰ نے دونوں کے نکاح کی اجازت دے دی تو حرہ کا نکاح جائز ہوگا اور باندی کا نکاح جائز نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر بدون اجازت باندی کے مولیٰ کے باندی سے نکاح کیا اور اس کے ساتھ دخول نہ کیا پھر آزاد عورت سے نکاح کیا پھر مولیٰ نے باندی کو اجازت دی تو نکاح جائز نہ ہوگا اور اگر باندی مذکورہ کی دختر سے جو حرہ ہے قبل اجازت کے نکاح کر لیا پھر باندی کے مولیٰ نے اجازت دی تو نکاح جائز ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے ایک شخص کی ایک دختر بالغہ اور ایک باندی بالغہ ہے پس اس نے ایک مرد سے کہا کہ میں نے یہ دونوں عورتیں ہر ایک ان میں سے بعوض اس قدر مہر کے تیرے نکاح میں دیں اور اس مرد نے باندی کا نکاح قبول

کیا تو باطل ہوگا پھر اگر اس کے بعد حرہ کا نکاح قبول کر لیا تو جائز ہے یہ محیط میں ہے باندی کے ساتھ نکاح کرنا خواہ باندی مسلمہ ہو یا کتابیہ ہو جائز ہے اگر چہ اس کو حرہ عورت سے نکاح کرنے کی دسترس ہو یہ کافی میں ہے مگر باوجود دسترسی حرہ کے باندی

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) (133) Kitab an-Nikah (The Book of Marriage)

...To marry [in such a state] is disliked (makruh); this is mentioned in *Bada'i*. If one marries four slave girls and five free women in a single contract, the marriage with the slave girls will be valid; this is stated in *Muhit Sarakhsi*.

Section Nine: Regarding prohibited women to whom the rights of another are attached

It is not permissible for any man to marry the wife of another or a woman who is in her waiting period (*iddat*) following marriage to another, as mentioned in *Siraj al-Wahaj*. This applies whether the *iddat* is due to divorce, the death of the husband, or follows consummation in a void marriage (*nikah-e-fasid*), or an *iddat* due to intercourse by mistake (*wati-bi-shubha*); this is in *Bada'i*. If someone marries another man's wife without knowing she is married and then has intercourse with her, an *iddat* becomes obligatory. However, if he knew she was another's wife, the *iddat* [due to this invalid marriage] is not obligatory, to the extent that it remains lawful for her original husband to have intercourse with her; this is in *Fatawa Qazi Khan*. It is permissible for the person in whose *iddat* she is to marry her; this is in *Muhit Sarakhsi*. This ruling applies when there is no impediment other than the *iddat*; this is in *Bada'i*. Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad stated that it is permissible to marry a woman who is pregnant through fornication (*zina*), but he should not have intercourse with her until she gives birth. Imam Abu Yusuf stated that it is not valid, but the fatwa is based on the opinion of the *Tarafayn* (the two sides: Abu Hanifa and Muhammad); this is in *Al-Muhit*.

Just as intercourse with her is not lawful, so too are the acts that lead to intercourse not lawful; this is in *Fath al-Qadir*. It is stated in *Majmu' al-Nawazil* that if a man marries a woman with whom he himself had committed *zina* and the pregnancy from that *zina* is evident, the marriage is valid by consensus, and by consensus, he has the right to have intercourse with her, and by consensus, she is entitled to maintenance (*nafaqa*); this is in *Al-Dhakhira*. If a man marries a woman and she then miscarries a fetus whose physical features and limbs were apparent; if it was at four months, the marriage is valid, but if it was less than that period, it is not valid, because the appearance of limbs and features does not occur in less than 120 days; this is in *Al-Zahiriyya*. Marriage is not permissible by consensus with a pregnant woman whose pregnancy is of established lineage (*thabit al-nasab*). It is narrated from Imam Abu Hanifa that if the pregnancy is from a *Harbi* man (a non-Muslim from a hostile state),

such as a pregnant woman migrating to *Dar al-Islam* or being brought as a captive from *Dar al-Harb*, it is permissible to marry her, but intercourse should not occur until she gives birth. This ruling was narrated by Imam Abu Yusuf from Imam Abu Hanifa, and Imam Tahawi relied upon it. The ruling of prohibition was narrated by Imam Muhammad from Imam Azam, and al-Karkhi relied upon it, and this is the most correct and reliable opinion. In *Al-Tabyin*, it is stated that if a person gives his *Umm al-Walad* (a slave woman who has borne him a child) in marriage while she is pregnant from him, the marriage is void; if she is not pregnant, the marriage is valid; this is in *Sharh Jami' al-Saghir Qazi Khan*.

It is necessary to perform *Istibra* (clearing the womb) of a slave girl so that the semen does not mix:

If a person has intercourse with his slave girl and then gives her in marriage, the marriage is valid, but it is obligatory for the master to perform *istibra* of her womb so that his semen is not mixed [with the future husband's]; this is in *Al-Hidayah*. For the master, this *istibra* is recommended (*mustahabb*) and not strictly obligatory (*wajib*). This is in *Sharh*...

Established lineage (*thabit al-nasab*) means the pregnancy is from her husband or her owner in a manner through which lineage is legally established, as opposed to *zina*, for lineage is not established through the fornicator (*zani*).

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) (133) किताबुन निकाह

...से निकाह करना मकरूह है, यह 'बदाए' में है। और यदि चार दासियों और पांच स्वतंत्र महिलाओं से एक ही अनुबंध में निकाह किया, तो दासियों का निकाह सही हो जाएगा, यह 'मुहीत सरख़सी' में है।

अध्याय नौ: उन वर्जित महिलाओं के वर्णन में जिनसे दूसरों के अधिकार जुड़े हुए हैं

किसी पुरुष के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह किसी दूसरे की विवाहित महिला (मंकूहा) या दूसरे की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) वाली महिला (मोअत्तदा) से निकाह करे, जैसा कि 'सिराजुल वहाज' में है। चाहे वह तलाक की इद्दत हो, पति की मृत्यु की इद्दत हो, अवैध निकाह (निकाह-ए-फासिद) में संभोग के बाद की इद्दत हो या संदेहपूर्ण संभोग (वती-ब-शुबा) की इद्दत हो, यह 'बदाए' में है। यदि किसी ने किसी की पत्नी से निकाह किया जबकि वह नहीं जानता था कि वह किसी और की पत्नी है, और फिर उससे संभोग किया, तो इद्दत अनिवार्य होगी। और यदि वह जानता था कि वह किसी और की पत्नी है, तो (निकाह के कारण) इद्दत अनिवार्य नहीं होगी, यहाँ तक कि उसके मूल पति के लिए उससे संभोग करना हराम नहीं होगा, यह 'फतावा काज़ी खान' में है। जिस व्यक्ति की इद्दत में महिला हो, उसी के लिए उससे निकाह करना जायज़ है, यह 'मुहीत सरख़सी' में है। यह हुक्म उस समय है जब इद्दत के अलावा कोई और बाधा न हो, यह 'बदाए' में है। इमाम अबू हनीफा और इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि जो महिला ज़िना (व्यभिचार) से गर्भवती हो, उससे निकाह करना जायज़ है, लेकिन उसके साथ संभोग न करे जब तक कि प्रसव (बच्चा पैदा होना) न हो जाए। इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि यह सही नहीं है, लेकिन फतवा 'तरफ़ैन' (इमाम अबू हनीफा और इमाम मुहम्मद) के कथन पर है, यह 'मुहीत' में है।

जिस तरह उसके साथ संभोग वैध नहीं है, उसी तरह संभोग के लिए उकसाने वाले कार्य भी वैध नहीं हैं, यह 'फतहुल कदीर' में है। 'मजमूअ अल-नवाज़िल' में है कि यदि किसी ऐसी महिला से निकाह किया जिसके साथ उसी पुरुष ने ज़िना किया था और ज़िना से गर्भ स्पष्ट हो गया था, तो सर्वसम्मति से निकाह जायज़ है और उसे संभोग करने का अधिकार होगा और वह भरण-पोषण (नफ़क़ा) की हकदार होगी, यह 'ज़खीरा' में है। यदि किसी पुरुष ने एक महिला से निकाह किया, फिर उसका गर्भ गिर गया जिसमें शरीर के अंग स्पष्ट थे; यदि चार महीने पर गर्भ गिरा है, तो निकाह जायज़ होगा, और यदि इससे कम समय में गिरा है, तो जायज़ नहीं होगा, क्योंकि शरीर के अंगों का प्रकट होना 120

दिनों से कम में नहीं होता, यह 'ज़हीरिया' में है। जिस गर्भवती महिला का गर्भ वैध वंश (साबितुल नसब) से हो, उसके साथ निकाह सर्वसम्मति से जायज़ नहीं है। इमाम अबू हनीफा से रिवायत है कि यदि गर्भ किसी 'हरबी' (शत्रु देश का निवासी) पुरुष का हो, जैसे कोई गर्भवती महिला हिजरत करके दारुल इस्लाम आ गई हो या दारुल हर्ब से कैद करके लाई गई हो, तो उससे निकाह करना जायज़ है, लेकिन संभोग न करे जब तक प्रसव न हो जाए। यह हुक्म इमाम अबू यूसुफ ने इमाम अबू हनीफा से रिवायत किया है और इमाम तहावी ने इसी पर भरोसा किया है। प्रतिबंध का हुक्म इमाम मुहम्मद ने इमाम आज़म से रिवायत किया है और इसी पर करख़ी ने भरोसा किया है, और यही अधिक सही और विश्वसनीय है। 'तबीन' में है कि यदि किसी व्यक्ति ने अपनी 'उम्मे वलद' (वह दासी जिससे उसका बच्चा हो) का निकाह कर दिया जबकि वह उससे गर्भवती है, तो निकाह बातिल (अवैध) होगा, और यदि गर्भवती न हो तो निकाह सही होगा, यह 'शरह जामे सगीर काज़ी खान' में है।

दासी के गर्भाशय की शुद्धि (इस्तिबरा) करना आवश्यक है ताकि वीर्य का मिश्रण न हो:

यदि किसी व्यक्ति ने अपनी दासी से संभोग किया, फिर उसका निकाह कर दिया, तो निकाह जायज़ होगा, लेकिन स्वामी (मौला) पर अनिवार्य होगा कि वह उसके गर्भाशय का इस्तिबरा (शुद्धि) कर ले ताकि वीर्य का मिश्रण न हो, यह 'हिदाया' में है। स्वामी पर यह इस्तिबरा मुस्तहब (पसंदीदा) है, न कि वाजिब (अनिवार्य), यह शरह...

साबितुल नसब का अर्थ है कि गर्भ उसके पति से या उसके स्वामी से इस प्रकार हो जिससे वंश स्थापित होता है, ज़िना के विपरीत, क्योंकि व्यभिचारी (ज़ानी) से वंश स्थापित नहीं होता।

...سے نکاح کرنا مکروہ ہے یہ بدائع میں ہے اور چار باندیوں اور پانچ آزاد عورتوں سے ایک ہی عقد میں نکاح کیا تو باندیوں کا نکاح صحیح ہو جائے گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔

فصل نہم: ان محرمات کے بیان میں جن سے غیر کا حق متعلق ہے

کسی مرد کو روا نہیں ہے کہ دوسرے کی منکوحہ سے یا دوسرے کی معتدہ سے نکاح کرے کذا فی سراج الوہاج خواہ عدت بطلاق ہو یا عدت بوفات شوہر یا نکاح فاسد میں دخول کرنے کی عدت ہو یا وطی بشبہ کی عدت میں ہو یہ بدائع میں ہے اور اگر کسی نے غیر کی منکوحہ سے نکاح کیا حالانکہ وہ نہیں جانتا ہے کہ غیر کی منکوحہ ہے پھر اس سے وطی کر لی تو عدت واجب ہو گی اور اگر جانتا ہے کہ یہ غیر کی منکوحہ ہے تو واجب نہ ہو گی حتیٰ کہ اس کے شوہر کو اس سے وطی کرنا حرام نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور جس شخص کی عدت میں ہے اس کو اس کے ساتھ نکاح کر لینا جائز ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب اس صورت میں سوائے عدت کے اور کوئی امر مانع نہ ہو یہ بدائع میں ہے اور امام ابوحنیفہؒ و امام محمدؒ نے فرمایا کہ زنا سے جو عورت حاملہ ہو اس سے نکاح کرنا جائز ہے لیکن اس کے ساتھ وطی نہ کرے یہاں تک کہ وضع حمل ہو اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ نہیں صحیح ہے مگر فتویٰ طرفین کے قول پر ہے یہ محیط میں ہے۔

جس طرح اس کے ساتھ وطی مباح نہیں ہے اسی طرح جو امور داعی وطی ہیں وہ بھی مباح نہیں ہیں یہ فتح القدیر میں ہے۔ اور مجموع النوازل میں ہے کہ اگر کسی ایسی عورت سے نکاح کیا جس کے ساتھ اسی مرد نے زنا کیا تھا اور زنا سے پیٹ ظاہر ہو گیا تھا تو بالاتفاق نکاح جائز ہے اور

بالاتفاق اس کو اختیار ہو گا کہ اس کے ساتھ وطی کرے اور بالاتفاق وہ مستحق نفقہ ہو گی یہ ذخیرہ میں ہے ایک مرد نے ایک عورت سے نکاح کیا پھر اس کا پیٹ گرا جس کی خلقت و اعضا ظاہر تھے پس اگر چار مہینے پر پیٹ گرا ہے تو نکاح جائز ہو گا اور اگر اس سے کم مدت پر گرا ہے تو جائز نہ ہو گا اس واسطے کہ خلقت و اعضا کا اظہار ایک سو بیس روز سے کم میں نہیں ہوتا ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور جو عورت حاملہ ثابت النسب ہو اس کے ساتھ بالاجماع نکاح نہیں جائز ہے اور امام ابوحنیفہؒ سے روایت ہے کہ اگر حمل کسی مرد حربی کا ہو مثلاً عورت حاملہ ہجرت کر کے دارالاسلام میں چلی آئی ہے یا دارالحرب سے قید کر لائی گئی ہے تو اس سے نکاح کر لینا جائز ہے مگر اس سے وطی نہ کرے یہاں تک کہ وضع حمل ہو جائے یہ حکم امام ابو یوسفؒ نے امام ابوحنیفہؒ سے روایت کیا ہے اور اسی پر امام طحاویؒ نے اعتماد کیا ہے اور ممانعت کا حکم امام محمدؒ نے امام اعظمؒ سے روایت کیا ہے اور اسی پر کرخیؒ نے اعتماد کیا ہے اور یہی اصح و معتمد علیہ ہے تبیین میں ہے ایک شخص نے اپنی ام ولد کا نکاح کر دیا حالانکہ اس کی ام ولد اس سے حاملہ ہے تو نکاح باطل ہو گا اور اگر حاملہ نہ ہو تو نکاح صحیح ہو گا یہ شرح جامع صغیر قاضی خان میں ہے۔

باندی کے رحم کا استبراء کرنا ضروری ہے تاکہ نطفہ خلط سے محفوظ رہے:

اگر کسی شخص نے اپنی باندی سے وطی کی پھر اس کا نکاح کر دیا تو نکاح جائز ہو گا لیکن مولیٰ پر واجب ہو گا کہ اس کے رحم کا استبراء کر لے تاکہ اس کا نطفہ خلط سے محفوظ رہے یہ ہدایہ میں ہے اور مولیٰ پر یہ استبراء بطریق استحباب ہے نہ بطریق وجوب یہ شرح...

ثابت النسب یعنی حمل اس کے شوہر سے یا اس کے مالک سے ایسے طور پر ہے کہ جس سے نسب ثابت ہے بخلاف زنا کہ زانی سے نسب ثابت نہیں ہوتا۔

It is stated in al-Hidayah: Since marriage is valid in this scenario, the husband has the right to have sexual intercourse (wati) with her before her purification period (istibra). This is the opinion of Imam al-Azam [Abu Hanifa] and Imam Abu Yusuf. Imam Muhammad stated, "I do not prefer that he has intercourse with her before istibra." This is in al-Hidayah. Faqih Abu al-Layth said that Imam Muhammad's view is closer to precaution, and we adopt it; this is mentioned in al-Nihayah. This disagreement exists in a situation where the master of a slave girl has given her in marriage before istibra. If the marriage took place after istibra, then it is unanimously permissible for the husband to have intercourse without further istibra; this is in Fath al-Qadir. If a man sees a woman committing adultery and then marries her, according to the two Shaykhs [Abu Hanifa and Abu Yusuf], intercourse with her is lawful before istibra. Imam Muhammad said, "I do not prefer intercourse until she has observed istibra," which is in al-Hidayah. If a father marries his son's slave girl, it is permissible according to our school, as noted in Tatarkhaniyah. Regarding a woman captured from Dar al-Harb (the land of war), it is permissible for someone other than the captor to marry her, provided she was captured alone without her husband and brought into Dar al-Islam (the land of Islam); there is consensus on this. Such a woman is not required to observe iddah (waiting period). Similarly, a woman who migrates from Dar al-Kufr (the land of disbelief) to Dar al-Islam is permissible for marriage. According to Imam al-Azam, iddah is not mandatory for her, whereas according to the Sahibayn [Abu Yusuf and Muhammad], she must observe iddah and marriage is not valid [immediately]. However, it is agreed that intercourse is not lawful until istibra is completed by one menstrual cycle; this is in Bada'i al-Sana'i.

Chapter Seven: Regarding Prohibitions Due to Shirk (Polytheism)

Marriage is not permissible with Mu'attala, Zanadiqa, Batiniyya, Ibahiyya, etc., and Fire-worshiping women: Marriage is not permissible with fire-worshiping (Majusi) women or light-worshiping women, whether they are free or slaves; there is no difference, as stated in al-Siraj al-Wahaj. Light-worshipers also include those women who worship the sun and stars and bow down to images they revere. Mu'attala, Zanadiqa, Batiniyya, Ibahiyya, and women of any such religion whose belief constitutes disbelief (kufr) are included; this is in Fath al-Qadir. If a person owns a polytheist (mushrika) or Majusi slave girl, he cannot have intercourse with her. It is permissible for a Muslim man to marry a Kitabiyah (Woman of the Book), whether she is a Harbiya (from enemy territory) or a Dhimmiya (a protected non-Muslim

citizen), and whether she is free or a slave, as per Muhit al-Sarakhsi. However, it is better not to do so, and animals slaughtered by them should not be eaten without necessity; this is in Fath al-Qadir. If a Muslim marries a Kitabiyah, he has the right to forbid her from going to churches or synagogues, as per al-Siraj al-Wahaj. He may also prohibit her from making wine in his house, as per al-Nahr al-Faiq. However, he shall not compel her to perform a bath (ghusl) after menstruation, postnatal bleeding, or sexual intercourse; this is in Siraj al-Wahaj. If a Muslim marries a Kitabiyah in Dar al-Harb, it is permissible but discouraged (makruh). And if he...

---

1. The translator notes: Some scholars interpreted the word "does not prefer" as "obligation" (wujub), meaning istibra is mandatory for the husband; however, this interpretation is subject to debate.
2. Mu'attala: Those who believe God is "inactive" based on Greek philosophical views. Zanadiqa: Atheists/Materialists and Naturalists. Batiniyya: A sect believing in the esoteric/hidden meanings of the Quran, present in the Egyptian courts from 300 AH to 630 AH; Qaan [Hulagu Khan], son of Genghis Khan, destroyed them. Ibahiyya: Those who consider all forms of sin as lawful (mubah); this was also a belief of the Batiniyya, and there is a specific sub-sect called Ibahiyya.
3. Harbiya: Independent disbelievers not under Muslim rule. Dhimmiya: Those living under Muslim protection/authority.

हिदाया में है कि जब इस स्थिति में निकाह जायज़ हुआ, तो पति को अधिकार होगा कि वह इस्तिबरा (शुद्धि अवधि) से पहले उससे सहवास (वती) करे। यह इमाम-ए-आज़म और अबू यूसुफ़ का मत है। इमाम मुहम्मद ने कहा कि मैं पसंद नहीं करता कि इस्तिबरा से पहले उससे सहवास किया जाए, यह हिदाया में है। फ़क़ीह अबुल लैस ने कहा कि इमाम मुहम्मद का मत एहतियात (सावधानी) के अधिक निकट है और हम इसी को लेते हैं, यह निहाया में है। यह मतभेद उस स्थिति में है जब दासी के मालिक ने इस्तिबरा से पहले उसका निकाह कर दिया हो। यदि इस्तिबरा के बाद निकाह किया, तो पति के लिए उसके साथ बिना इस्तिबरा के सहवास करना सर्वसम्मति से जायज़ है, यह फ़तह अल-क़दीर में है। यदि किसी ने ऐसी स्त्री को देखा जो व्यभिचार (ज़िना) करती थी, फिर उससे निकाह किया, तो शैखैन के अनुसार इस्तिबरा से पहले सहवास हलाल है, और इमाम मुहम्मद ने कहा कि जब तक वह इस्तिबरा न कर ले, मैं सहवास पसंद नहीं करता, यह हिदाया में है। यदि पिता ने अपने पुत्र की दासी से निकाह किया, तो हमारे निकट जायज़ है, यह तातारखानिया में है। दारुल हर्ब (युद्ध क्षेत्र) से पकड़ी गई स्त्री से, पकड़ने वाले के अतिरिक्त दूसरे के लिए निकाह करना जायज़ है, बशर्ते वह स्त्री अकेली अपने पति के बिना पकड़ी गई हो और दारुल इस्लाम लाई गई हो, और इस पर इज्मा (सर्वसम्मति) है; ऐसी स्त्री पर इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) नहीं होगी। इसी प्रकार जो स्त्री दारुल कुफ्र से हिजरत करके दारुल इस्लाम आई, उसके साथ भी निकाह जायज़ है। इमाम-ए-आज़म के अनुसार उस पर इद्दत वाजिब नहीं होगी, जबकि साहिबैन के अनुसार उस पर इद्दत है और निकाह जायज़ नहीं है। इस पर इत्तेफाक (सहमति) है कि एक माहवारी (हैज़) के साथ इस्तिबरा कराने से पहले उसके साथ सहवास हलाल नहीं है, यह बदाइ' में है।

अध्याय सात: शिर्क(बहुदेववाद) के कारण निषिद्ध संबंधों के वर्णन में

मुअत्तला, ज़नादक़ा, बातिनिया, इबाहिया आदि और अग्निपूजक महिलाओं से निकाह जायज़ नहीं: अग्निपूजक स्त्रियों और ज्योति-पूजक (रौशन परस्त) स्त्रियों के साथ निकाह जायज़ नहीं है, चाहे वे स्वतंत्र हों या दासी, इसमें कोई अंतर नहीं है, जैसा कि सिराज अल-वहाज में है। रौशन परस्तों में वे स्त्रियां भी शामिल हैं जो सूर्य और तारों की पूजा करती हैं और अपने द्वारा मानी गई छवियों (तस्वीरों) की पूजा करती हैं। मुअत्तला, ज़नादक़ा, बातिनिया, इबाहिया और हर ऐसे पंथ की स्त्रियां जिनका विश्वास कुफ्र (नास्तिकता/अविश्वास) है, इसमें शामिल हैं, यह फ़तह अल-क़दीर में है। यदि कोई व्यक्ति किसी मुशरिका (बहुदेववादी) या मजूसिया (पारसी) स्त्री का मालिक हो, तो वह उससे सहवास

नहीं कर सकता। एक मुस्लिम पुरुष के लिए किताबिया (अहले किताब) स्त्री से निकाह करना जायज़ है, चाहे वह हरबिया (शत्रु क्षेत्र की) हो या ज़िमिया (इस्लामी राज्य की नागरिक), स्वतंत्र हो या दासी, जैसा कि मुहीत अल-सरख़सी में है। परंतु उत्तम यह है कि ऐसा न करे, और बिना आवश्यकता के उनके द्वारा ज़बह किए गए जानवर का मांस न खाया जाए, यह फ़तह अल-क़दीर में है। यदि एक मुस्लिम ने किताबिया से निकाह किया, तो मुस्लिम पति को अधिकार है कि वह उसे गिरजाघर (बीया व कनीसा) जाने से मना करे, जैसा कि सिराज अल-वहाज में है। वह उसे अपने घर में शराब बनाने से मना कर सकता है, जैसा कि नहर अल-फ़ाइक़ में है। परंतु वह उसे माहवारी, प्रसवोपरांत रक्तस्राव (निफास) या संभोग के बाद स्नान (गुस्ल) करने के लिए विवश नहीं करेगा, यह सिराज अल-वहाज में है। यदि एक मुस्लिम ने दारुल हर्ब में किताबिया स्त्री से निकाह किया, तो जायज़ है परंतु मकरूह (नापसंद) है, और यदि उसे...

---

1. अनुवादक ने कहा: 'नापसंद करे' शब्द को कुछ विद्वानों ने 'अनिवार्यता' (वजूब) पर आधारित किया है, जिसका अर्थ यह हुआ कि पति पर इस्तिबरा कराना अनिवार्य है, परंतु इसमें विचार की गुंजाइश है।
2. मुअत्तला: यूनानी दार्शनिकों के मत पर ईश्वर को निष्क्रिय (अकार्यरत) मानने वाले। ज़नादक़ा: नास्तिक और प्रकृतिवादी। बातिनिया: कुरान के केवल गुप्त अर्थों को मानने वाला पंथ, जो ३०० हिजरी से ६३० हिजरी तक मिस्र के दरबार में प्रभावी थे, जिन्हें चंगेज खान के पौत्र क़ान (हलाकू खान) ने नष्ट किया। इबाहिया: हर प्रकार के पाप को वैध (मुबाह) मानने वाले, यह बातिनिया का भी अकीदा था; इबाहिया भी उन्हीं का एक गुट है।
3. हरबिया: स्वतंत्र काफिर जो मुस्लिमों के अधीन नहीं हैं। ज़िमिया: वे जो (इस्लामी शासन के) अधीन हैं।

ہدایہ میں ہے اور جبکہ اس صورت میں نکاح جائز ہوا تو شوہر کو اختیار ہو گا کہ اس سے قبل استبراء کے وطی کرے یہ امام اعظمؒ و ابویوسفؒ کا قول ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ میں نہیں پسند کرتا ہوں کہ قبل استبراء کے اس سے وطی کرے یہ ہدایہ میں ہے اور فقیہ ابواللیث نے فرمایا کہ امام محمدؒ کا قول اقرب باحتیاط ہے اور ہم اسی کو لیتے ہیں یہ نہایہ میں ہے اور یہ اختلاف ایسی صورت میں ہے کہ باندی کے مولیٰ نے قبل استبراء کے نکاح کر دیا ہو اور اگر بعد استبراء کے نکاح کر دیا تو شوہر کو اس کے ساتھ بلا استبراء اور وطی کرنا بالاتفاق جائز ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر ایک عورت کو دیکھا کہ وہ زنا کیا کرتی ہے پھر اس سے نکاح کیا تو شیخین کے نزدیک قبل استبراء کے اس سے وطی کرنا حلال ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ جب تک اس کا استبراء کرالے مجھے پسند نہیں ہے کہ اس سے وطی کرے یہ ہدایہ میں ہے باپ نے اگر اپنے پسر کی باندی سے نکاح کیا تو ہمارے نزدیک جائز ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور جو عورت دار الحرب سے پکڑ آئی ہے سوائے پکڑ لانے والے کے دوسرے کو اس سے نکاح کر لینا جائز ہے جبکہ عورت مذکورہ تنہا بدون اپنے خاوند کے گرفتار ہوئی اور دارالاسلام میں لائی گئی ہو اور اس پر اجماع ہے اور عورت مذکورہ پر عدت نہ ہوگی اور اسی طرح جو عورت دارالکفر سے ہجرت کر کے دارالاسلام میں آئی اس کے ساتھ بھی نکاح جائز ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک اس پر عدت واجب نہ ہوگی اور صاحبین کے نزدیک اس پر عدت ہے اور اس کا نکاح جائز نہیں ہے اور اس پر اتفاق ہے کہ ایک حیض سے استبراء کرانے سے پہلے اس کے ساتھ وطی کرنا حلال نہیں ہے یہ بدائع میں ہے۔

فصل ہفتم: محرماتِ بشرک کے بیان میں

معطلہ، زنادقہ، باطنیہ، اباحیہ وغیرہ اور آتش پرست خواتین سے نکاح جائز نہیں: آتش پرست عورتوں اور روشن پرست عورتوں کے ساتھ نکاح جائز نہیں ہے خواہ آزاد ہوں یا باندی ہوں کچھ فرق نہیں ہے کذا فی السراج الوہاج اور روشن پرستوں میں وہ عورتیں بھی داخل ہیں جو آفتاب و ستاروں کی پرستش کرتی ہیں اور اپنی معتقد تصویروں کو پوجتی ہیں اور معطلہ و زنادقہ و باطنیہ و اباحیہ اور ہر ایسے مذہب کی عورتیں جن کا معتقد کافر ہوتا ہے داخل ہیں یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کوئی شخص مشرکہ و مجوسیہ عورت کا مالک ہو تو اس سے وطی نہیں کر سکتا ہے اور کتابیہ عورت سے خواہ حربیہ ہو یا ذمیہ خواہ آزاد ہو یا باندی ہو مسلمان کو نکاح کر لینا جائز ہے کذا فی محیط السرخسی مگر اولیٰ یہ ہے کہ ایسا نہ کرے اور بدون ضرورت کے ان کا ذبیحہ نہ کھایا جائے گا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر مسلمان نے کتابیہ سے نکاح کیا تو مسلمان کو اختیار ہے کہ اس کو بیعہ و کنیسہ جانے سے منع کرے کذا فی السراج الوہاج اور اپنے گھر میں شراب بنانے سے منع کرے کذا فی النہر الفائق اور خون حیض و نفاس و جنابت سے غسل کرنے پر مجبور نہ کرے گا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر مسلمان نے دار الحرب میں کتابیہ عورت سے نکاح کیا تو جائز ہے مگر مکروہ ہے اور اگر اس کو

---

1. قال المترجم ناپسند کرے کے لفظ کو بعض علماء نے وجوب پر محمول کیا ہے بنابریں یہ معنی ہوئے کہ استبراء کرنا شوہر پر واجب ہے و فیہ نظر۔
2. معطلہ یونانی حکماء کے مذہب پر خدا کو معطل مانے زنادقہ دہر یہ و نیچر باطنیہ قرآن کے باطنی معنی لینے والا فرقہ ۳۰۰ھ سے ۶۳۰ھ تک مصر دربار میں تھے قاآن بن چنگیز خان نے ان کو تباہ کیا اباحیہ ہر طرح کے فسق کو مباح ٹھہراتے ہیں اور یہ باطنیہ کا بھی عقیدہ تھا نیز ایک فرقہ اباحیہ میں سے ہے۔

3. حربیہ کافر خود مختار جو مسلمانوں کے ماتحت نہیں ہیں اور ذمیہ ماتحت ہیں۔

If he brought her into Dar al-Islam (Land of Islam), both will remain in their original marriage; this is stated in Fatawa Qazi Khan. If the Muslim (husband) came out himself and left her in Dar al-Harb (Land of War), separation will occur due to the difference of territories (tabayun al-darayn); this is in Sharh al-Mabsut by al-Sarakhsi. And if a man (Mubayyiz) married a woman (Mubayyiza) with witnesses and a guardian (wali), then both became Muslims and discarded the hypocrisy they harbored in their hearts towards Islam, i.e., they became Muslims from their hearts, although the husband had shared privacy (khalwah) with her but had not engaged in intercourse (wat'i); then after becoming Muslims, the aforementioned woman, before the separation from the first husband occurred, married another husband, Sheikh Imam Abu Bakr Muhammad bin al-Fadl said that if both expressed Islam but in their hearts remained adherents of disbelief (kufr), their first marriage would be valid and the woman's marriage to the second husband would not be valid. And if both or one of them expresses disbelief, they would be considered as two apostates (murtads) such that their first marriage would not be valid and the woman's marriage to the second would be valid; this is in Fatawa Qazi Khan. And every person who is a believer in a celestial religion and has a heavenly book for it, such as the Scrolls (Suhuf) of Ibrahim and Seth, and the Psalms (Zabur) of David, he will be counted among the People of the Book (Ahl al-Kitab). Therefore, it is permissible to marry women from this sect and it is also permissible to eat their slaughtered meat; this is in Tabayin. Marrying women of the Sabaean sect by a Muslim is permissible but disliked (makruh) according to Imam al-Azam (Abu Hanifa), but not permissible according to the Sahihain (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad); the same applies to their slaughtered meat. This disagreement is based on the fact that according to Imam al-Azam, a Sabaean is a Christian people who read the Psalms and honor certain stars in the same way we honor the Qibla; whereas the Sahihain categorized their honoring of stars as star-worship, thus they are like idolaters; this is in al-Kafi and most commentaries of al-Hidayah. For any daughter whose one parent is from the People of the Book and the other is a Magian (Majusi), she will fall under the ruling of the People of the Book; this is in Bada'i'. If a Muslim man married a woman from the People of the Book and she subsequently became a Magian, the marriage will be dissolved. If he married a Jewish woman and she became a Christian, or a Christian woman and she became Jewish, the marriage will not be invalidated (fasid). If she became a Sabaean, it will not be invalidated according to

Imam al-Azam, but will be invalidated according to the Sahihain; this is in al-Jawhara al-Nayyirah.

The marriage of a Muslim woman to a non-Muslim is not permissible under any circumstances:

Sheikh Najdi said that the principle is that if one of the spouses reaches a state where, if they were to marry anew, it would be impermissible, then in such a state, even a valid marriage becomes void (batil). Thus, when a marriage becomes invalidated due to adopting Magianism, if this act is from the woman's side, separation will occur and the aforementioned woman will receive nothing of her dower (mahr) nor a share if she became a Magian before consummation. If this act was committed by the man, and it occurred before consummation, the woman will receive half of the mahr, provided that a specified dower (mahr-e-musamma) was fixed; if it was not specified in the contract, a gift (mut'ah) will be obligatory. If the man becomes a Magian after consummation, the full mahr will be obligatory; this is in Siraj al-Wahaj. It is not permissible for an apostate (murtad) man to marry an apostate woman, a Muslim woman, or an original disbelieving woman; similarly, an apostate woman's marriage to anyone is not permissible; this is in al-Mabsut. The marriage of a Muslim woman to any polytheist (mushrik) or a member of the People of the Book is not permissible; this is in Siraj al-Wahaj. An idolater or a Magian woman is permissible for

every disbeliever except for an apostate; this is in Fatawa Qazi Khan. Dhimmi (non-Muslim subjects) people can marry among themselves, even if their religious laws differ; this is in Bada'i'. After marrying a Muslim woman, a man can marry a free woman from the People of the Book on top of her, and similarly, he can marry a Muslim woman over a woman from the People of the Book; both will be equal in the turn (of spending time), because both are equal in the capacity of being a subject of marriage; this is in Qazi Khan's commentary on Jami' al-Saghir.

1. It will be counted; it is not exclusive to Jews and Christians. 2. Its detailed research is in the translator's Ayn al-Hidayah, translation of Hidayah.

(यदि वह उसे) दारुल-इस्लाम में ले आया, तो दोनों अपने पुराने निकाह पर बने रहेंगे; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। यदि मुसलमान स्वयं निकल आया और उसे दारुल-हर्ब में छोड़ आया, तो दोनों स्थानों के अंतर (तबायुन-ए-दारैन) के कारण अलगाव (फ़ुरक़त) हो जाएगा; यह शरह मबसूत सरख़सी में है। और मुबय्यिज़ ने यदि मुबय्यिज़ा से गवाहों और वली के साथ निकाह किया, फिर दोनों मुसलमान हो गए और मन में जो इस्लाम के प्रति कपट (निफ़ाक़) था उसे छोड़ दिया, यानी दिल से मुसलमान हो गए, जबकि पति ने उसके साथ एकांत (ख़लवत) कर ली थी लेकिन संभोग (वती) नहीं किया था; फिर मुसलमान होने के बाद उक्त स्त्री ने इससे पहले कि पहले पति से अलगाव घटित हो, दूसरे पति से निकाह कर लिया, तो शेख इमाम अबू बक्र मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल ने फ़रमाया कि यदि दोनों इस्लाम का प्रदर्शन करते थे लेकिन दिल से कुफ़्र के कायल थे, तो दोनों का पहला निकाह जायज़ होगा और दूसरे पति से स्त्री का निकाह जायज़ न होगा। और यदि दोनों या एक कुफ़्र का प्रदर्शन करते हों, तो दोनों दो मुर्तद (धर्मत्यागी) के समान होंगे कि उनका पहला निकाह सही न होगा और स्त्री का दूसरे से निकाह सही होगा; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और हर वह व्यक्ति जो आसमानी धर्म का अनुयायी है और उसके लिए कोई आसमानी किताब है जैसे सुहुफ़-ए-इब्राहीम व शीश और ज़बूर व दाऊद, वह अहल-ए-किताब में गिना जाएगा; अतः इस संप्रदाय की स्त्रियों से निकाह करना जायज़ होगा और उनका ज़बीहा (वध किया हुआ मांस) खाना भी जायज़ होगा; यह तबीयन में है। और साबिई संप्रदाय की स्त्रियों से मुसलमान का निकाह करना इमाम-ए-आज़म के निकट जायज़ मगर मकरूह (नापसंद) है, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट जायज़ नहीं है; और यही हाल उनके ज़बीहा का है। और यह मतभेद इस आधार पर है कि इमाम-ए-आज़म के निकट साबिई एक ईसाई कौम है जो ज़बूर पढ़ते हैं और कुछ नक्षत्रों का इस प्रकार सम्मान करते हैं जैसे हम क़िब्ला का सम्मान करते हैं; और साहिबैन ने उनके नक्षत्रों के सम्मान को तारा-पूजा करार दिया, अतः वे बुत-परस्तों (मूर्ति-पूजकों) के समान हुए; यह काफ़ी और हिदाया की अधिकांश व्याख्याओं में है। और जिस कन्या के माता-पिता में से एक अहल-ए-किताब हो और दूसरा मजूसी (अग्नि-पूजक) हो, तो वह अहल-ए-किताब के हुक्म में होगी; यह बदाए में है। और यदि मुसलमान ने किताबी स्त्री से निकाह किया फिर वह मजूसी हो गई, तो निकाह टूट जाएगा; और यदि यहूदिया से निकाह किया फिर वह नसरानिया (ईसाई) हो गई या नसरानिया से फिर वह यहूदिया हो

गई, तो निकाह फ़ासिद (अमान्य) न होगा; और यदि साबिई हो गई तो इमाम-ए-आज़म के निकट फ़ासिद न होगा और साहिबैन के निकट फ़ासिद हो जाएगा; यह जौहर-तुन-नय्यरह में है।

मुसलमान महिला का निकाह गैर-मुस्लिम से किसी भी सूरत में जायज़ नहीं:

शेख नजदी ने फ़रमाया कि मूल नियम यह है कि पति-पत्नी में से यदि एक ऐसी स्थिति में हो जाए कि यदि नए सिरे से निकाह किया जाए तो नाजायज़ हो, तो ऐसी स्थिति में वैध निकाह भी बातिल (शून्य) हो जाएगा। फिर जब मजूसी धर्म अपनाने से निकाह फ़ासिद हो गया, तो यदि यह कार्य स्त्री की ओर से हो तो अलगाव हो जाएगा और उक्त स्त्री को उसके महर में से कुछ नहीं मिलेगा और न ही हिस्सा मिलेगा यदि संभोग से पहले वह मजूसी हो गई है। और यदि पुरुष की ओर से यह कार्य हुआ, तो यदि संभोग से पहले हुआ हो तो स्त्री को आधा महर मिलेगा, बशर्ते कि महर-ए-मुसम्मा (तय महर) हो और निकाह के अनुबंध में तय न हो और हो तो मुत्आ (मुआवज़ा) वाजिब होगा। और यदि संभोग के बाद पुरुष मजूसी हो गया, तो पूरा महर वाजिब होगा; यह सिराज-उल-वहाज में है। और मुर्तद के लिए यह उचित नहीं है कि वह मुर्तदा या मुस्लिमा या मूल काफ़िरा स्त्री से निकाह करे; इसी तरह मुर्तदा स्त्री का निकाह भी किसी के साथ जायज़ नहीं है; यह मबसूत में है। और मुसलमान स्त्री का निकाह किसी मुशरिक पुरुष या किताबी से जायज़ नहीं है; यह सिराज-उल-वहाज में है। और बुत-परस्त और मजूसी स्त्री मुर्तद के अलावा हर काफ़िर के

लिए जायज़ है; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। ज़िम्मी लोग आपस में एक पुरुष दूसरी स्त्री से निकाह कर सकते हैं, चाहे उनकी शरीअतें (धार्मिक कानून) अलग-अलग हों; यह बदाए में है। और मुसलमान स्त्री से निकाह करने के बाद वह उसके ऊपर किताबी स्वतंत्र स्त्री से निकाह कर सकता है, और इसी तरह किताबी स्त्री पर मुस्लिमा स्त्री को विवाह कर ला सकता है; और पारी (समय बिताने) में दोनों बराबर होंगी क्योंकि दोनों निकाह की योग्यता (महल्लियत) में बराबर हैं; यह क़ाज़ी ख़ान की व्याख्या जामे-ए-सगीर में है।

१- गिना जाएगा, यह यहूदियों और ईसाइयों की विशिष्टता नहीं है। २- इसकी जाँच अनुवादक के ऐन-उल-हिदाया (हिदाया का अनुवाद) में है।

دارالاسلام میں لے آیا تو دونوں اپنے نکاح قدیم پر باقی رہیں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر مسلمان خود نکل آیا اور اس کو دارالحرب میں چھوڑ آیا تو بسبب تباین دارین کے فرقت واقع ہو جائے گی یہ شرح مبسوط سرخسی میں ہے اور مبیض نے اگر مبیضہ سے گواہوں و ولی کے ساتھ نکاح کیا پھر دونوں مسلمان ہو گئے اور باطن میں جو نفاق دین اسلام رکھتے تھے وہ چھوڑ دیا یعنی دل سے مسلمان ہو گئے حالانکہ شوہر نے اس کے ساتھ خلوت کر لی تھی مگر وطی نہیں کی تھی پھر مسلمان ہونے کے بعد عورت مذکورہ نے قبل اس کے کہ پہلے شوہر سے جدائی واقع ہو دوسرے شوہر سے نکاح کر لیا تو شیخ امام ابو بکر محمد بن الفضل نے فرمایا کہ اگر دونوں اسلام کا اظہار کرتے تھے مگر دل سے کفر کے معتقد تھے تو دونوں کا نکاح اول جائز ہوگا اور دوسرے شوہر سے عورت کا نکاح جائز نہ ہوگا اور اگر دونوں یا ایک کفر کا اظہار کرتے ہوں تو دونوں بمنزلہ دو مرتدوں کے ہوں گے کہ ان کا نکاح اول صحیح نہ ہوگا اور عورت کا دوسرے سے نکاح صحیح ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور ہر وہ آدمی جو دین آسمانی کا معتقد ہے اور اس کے لئے کوئی کتاب آسمانی ہے جیسے صحف ابراہیم و شیث و زبور و داؤد وہ اہل کتاب میں شمار ہوگا پس اس فرقہ کی عورتوں سے نکاح کر لینا جائز ہوگا اور ان کا ذبیحہ کھانا بھی جائز ہوگا یہ تبیین میں ہے اور صابیہ فرقہ کی عورتوں سے مسلمان کو نکاح کرنا امام اعظم کے نزدیک جائز مگر مکروہ ہے اور صاحبین کے نزدیک نہیں جائز ہے اور یہی حال ان کے ذبیحہ کا ہے اور یہ اختلاف اس بناء پر ہے کہ امام اعظم کے نزدیک صابی ایک نصرانی قوم ہے کہ زبور پڑھتے ہیں اور بعضے کواکب کی اس طرح تعظیم کرتے ہیں جیسے ہم لوگ قبلہ کی تعظیم کرتے ہیں اور صاحبین نے ان کا کواکب کی تعظیم کرنا ستارہ پرستی قرار دیا پس مثل بت پرستوں کے ہوئے یہ

کافی و اکثر شروح ہدایہ میں ہے اور جس دختر کے مادر و پدر میں سے ایک کتابی ہو اور دوسرا مجوسی ہو تو وہ اہل کتاب کے حکم میں ہوگی یہ بدائع میں ہے اور اگر مسلمان نے کتابیہ عورت سے نکاح کیا پھر وہ مجوسیہ ہو گئی تو نکاح ٹوٹ جائے گا اور اگر یہودیہ سے نکاح کیا پھر وہ نصرانیہ ہوگئی یا نصرانیہ سے پھر وہ یہودیہ ہوگئی تو نکاح فاسد نہ ہوگا اور اگر صابیہ ہوگئی تو امام اعظم کے نزدیک فاسد نہ ہوگا اور صاحبین کے نزدیک فاسد ہو جائے گا یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے۔

مسلمان خاتون کا نکاح غیر مسلم سے کسی صورت جائز نہیں:

شیخ نجدی نے فرمایا کہ اصل یہ ہے کہ بیوی و مرد میں سے اگر ایک ایسے حال پر ہو گیا کہ اگر از سر نو نکاح کیا جائے تو نا جائز ہو تو ایسی حالت میں جائز نکاح بھی باطل ہو جائے گا پھر جب مجوسیت اختیار کرنے سے نکاح فاسد ہو گیا پس اگر یہ فعل اس عورت کی طرف سے ہو تو جدائی ہو جائے گی اور عورت مذکورہ کو اس کے مہر سے سے کچھ نہ ملے گا اور نہ حصہ ملے گا اگر قبل دخول کے مجوسیہ ہوگئی ہے اور اگر مرد کی طرف سے یہ فعل صادر ہوا پس اگر دخول سے پہلے پایا گیا تو عورت کو نصف مہر ملے گا بشرطیکہ مہر مسمی و مقرر ہو گیا ہو اور عقد میں مسمی نہ ہو اور ہو تو متعہ واجب ہوگا اور اگر بعد دخول کے مرد مجوسی ہو گیا تو پورا مہر واجب ہو گا یہ سراج الوہاج میں ہے اور مرتد کو روا نہیں ہے کہ مرتدہ یا مسلمہ یا اصلی کافرہ عورت سے نکاح کرے اسی طرح مرتدہ عورت کا نکاح بھی کسی کے ساتھ نہیں جائز ہے یہ مبسوط میں ہے اور مسلمان عورت کا نکاح کسی مرد مشرک یا کتابی سے نہیں جائز ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور بت پرست اور مجوسیہ عورت سوائے مرتد کے ہر کافر کے واسطے جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ذمی لوگ آپس میں ایک مرد دوسری عورت سے نکاح کر سکتے ہیں اگرچہ باہم ان کی شریعتیں مختلف ہوں یہ بدائع میں ہے اور مسلمان عورت سے نکاح کرنے کے

بعد اس کے اوپر کتابیہ آزاد عورت سے نکاح کر سکتا ہے اور اسی طرح کتابیہ عورت پر مسلمہ عورت کو بیاہ لا سکتا ہے اور باری میں دونوں برابر ہوں گی کیونکہ دونوں محلیت نکاح میں برابر ہیں یہ قاضی خان کی شرح جامع صغیر میں ہے۔

_____ ۱- شمار ہو گا کچھ یہود و نصاری کی خصوصیت نہیں ہے۔ ۲- تحقیق اس کی مترجم کے عین الہدایہ ترجمہ ہدایہ میں ہے۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume ② [146] Kitab un-Nikah (Book of Marriage)

Section Seven: Prohibitions Due to Ownership (Milk)

Description of prohibited individuals among those owned: It is not permissible for a woman to be in the marriage of her own slave, nor is it permissible for her to be in the marriage of a slave held in joint ownership between her and someone else. When ownership (*Milk al-Yamin*) applies to a marriage, the marriage becomes void (*Batil*). For instance, if either the husband or wife becomes the owner of the entirety or a part of the other spouse, the marriage becomes void. This is stated in *Bada'i*. If a man marries his own female slave, a *Mukataba* (slave with a manumission contract), a *Mudabbara* (slave to be freed upon master's death), or an *Umm al-Walad* (slave who has borne the master's child), or marries a slave of whom he owns a part, the marriage is not valid. This is found in *Fatawa Qazi Khan*. Similarly, it is not permissible to marry a female slave in whom one has some right of ownership, such as a slave bought by one's *Mukatab* slave with his earnings, or one bought by one's *Ma'zoon* (authorized) slave who is in debt. This is recorded in *Muhit al-Sarakhsi*. The scholars (*Mashayikh*) have stated that in this era, it is preferable to marry one's slave so that if she becomes free, intimacy remains lawful under the decree of marriage. This is in *Sirajiyya*. If a *Ma'zoon* or *Mudabbar* slave purchases his own wife, the marriage is not void. Similarly, if a *Mukatab* purchases his wife, the marriage does not become irregular (*Fasid*). However, if a *Mukatab* buys a female slave and marries her, it is not correct. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

A slave who is partially free is treated as a *Mukatab* according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa). Therefore, if he purchases his wife, the marriage is not irregular. According to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), he is like a free person in debt, so the marriage becomes irregular. This is in *Siraj al-Wahaj*. If a free man buys his slave-wife with a condition of option (*Khiyar*), then according to Imam al-A'zam, his marriage is not voided. If a *Mukatab* marries a woman whose slave he is (i.e., his mistress), it is not valid; if intercourse occurs, *uqr* (compensation/dowry) is mandatory. Similarly, if a man marries his own *Mukataba*, it is not valid, and if intercourse occurs, *uqr* must be paid. If a *Mukatab* becomes free after marrying his mistress, the marriage becomes valid. This is in *Fatawa Qazi Khan*. If a *Mukatab* or a slave marries the daughter of his master with the master’s permission, it is valid. However, if the master dies, the slave's marriage becomes irregular. According to us, the *Mukatab*'s marriage is not invalidated by the master's death. This is in *Mabsut*. If the *Mukatab* subsequently becomes free, the marriage remains intact. But if he fails

his contract (*ajiz*) and returns to full slavery, the marriage to the daughter becomes void. If this occurs before consummation, the entire dowry (*Mahr*) is waived. If it occurs after consummation, the portion of the dowry corresponding to the daughter's share in the slave's ownership is waived, while the portion belonging to the other heirs remains. If a *Mukatab* marries the master's daughter after the master's death, the marriage is not contracted. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

---

1. *Milk al-Yamin*: Meaning that after marriage, one of the spouses becomes the owner of the other.
2. Al-Muharram says: If a man marries a slave and then buys her, the marriage is voided, and he shall keep her under the right of ownership. If a woman buys her husband-slave, the marriage is voided, and she can neither have intimacy nor re-marry him.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ② [146] किताबुन-निकाह

अध्याय सात: स्वामित्व के कारण वर्जित (निकाह)

गुलामों में से जो वर्जित हैं उनका वर्णन: एक महिला के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह अपने गुलाम के निकाह में आए, और न ही उस गुलाम के निकाह में आना जायज़ है जो उसके और किसी अन्य के बीच साझा स्वामित्व में हो। जब निकाह पर 'मिल्क-ए-यमीन' (स्वामित्व) लागू होता है, तो निकाह बातिल (अमान्य) हो जाता है। उदाहरण के तौर पर, यदि पति या पत्नी में से कोई भी दूसरे का पूर्ण रूप से या उसके किसी हिस्से का मालिक बन जाए, तो निकाह बातिल हो जाएगा। यह 'बदाए' में दर्ज है। यदि किसी पुरुष ने अपनी दासी, मुकातबा, मुदब्बराह, या उम्म-ए-वल्द से निकाह किया, या ऐसी दासी से निकाह किया जिसके किसी हिस्से का वह मालिक है, तो यह निकाह मान्य नहीं होगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। इसी प्रकार, ऐसी दासी से भी निकाह जायज़ नहीं है जिसमें उसका कुछ मिल्कियत का हक़ हो, जैसे वह दासी जिसे उसके मुकातब गुलाम ने अपनी कमाई से खरीदा हो या उसके'माज़ून' (अनुमति प्राप्त) कर्जदार गुलाम ने खरीदा हो। यह 'मुहीत सरखसी' में है। उलमा ने फरमाया है कि इस ज़माने में बेहतर यह है कि अपनी दासी से भी निकाह कर ले ताकि यदि वह 'हुर्रह' (स्वतंत्र) हो जाए, तो निकाह के हुक्म से संभोग हलाल रहे। यह 'सराजिया' में है। यदि माज़ून और मुदब्बर गुलाम ने अपनी विवाहित पत्नी को खरीद लिया, तो निकाह बातिल नहीं होगा। इसी तरह यदि मुकातब ने अपनी विवाहित पत्नी को खरीद लिया, तो निकाह फासिद नहीं होगा। लेकिन यदि मुकातब ने किसी अन्य दासी को खरीदा और उससे निकाह किया, तो वह सही नहीं होगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

वह गुलाम जिसका कुछ हिस्सा आज़ाद हो गया हो, इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा) के अनुसार मुकातब के हुक्म में है। अतः यदि उसने अपनी पत्नी को खरीदा, तो निकाह फासिद नहीं होगा। लेकिन साहिबैन (इमाम युसूफ और इमाम मोहम्मद) के अनुसार, वह एक स्वतंत्र कर्जदार की तरह है, इसलिए निकाह फासिद हो जाएगा। यह 'सराज अल-वहाज' में है। यदि किसी स्वतंत्र व्यक्ति ने अपनी दासी पत्नी को 'खयार' (विकल्प) की शर्त पर खरीदा, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार निकाह बातिल नहीं होगा। यदि मुकातब ने उस महिला से निकाह किया जिसका वह गुलाम था (अर्थात अपनी स्वामिनी से), तो यह सही नहीं होगा; और यदि संभोग किया, तो 'अक्र' (जुर्माना/महर) देना अनिवार्य होगा। इसी प्रकार, यदि किसी पुरुष ने अपनी मुकातबा दासी से निकाह किया, तो यह सही नहीं होगा और संभोग की स्थिति में अक्र देना होगा। यदि मुकातब अपनी स्वामिनी से निकाह करने के बाद

आज़ाद हो गया, तो उक्त निकाह जायज़ हो जाएगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। यदि मुकातब या गुलाम ने अपने मालिक की अनुमति से मालिक की बेटी से निकाह किया, तो यह जायज़ है। फिर यदि मालिक मर जाए, तो गुलाम का निकाह फासिद हो जाएगा, लेकिन हमारे अनुसार मुकातब का निकाह मालिक की मृत्यु से फासिद नहीं होगा। यह 'मबसूत' में है। इसके बाद यदि मुकातब आज़ाद हो गया, तो निकाह बना रहेगा, लेकिन यदि वह असमर्थ (आजिज़) होकर पुनः गुलाम बना दिया गया, तो बेटी का निकाह बातिल हो जाएगा। यदि संभोग से पहले ऐसा हुआ, तो पूरा महर समाप्त हो जाएगा। यदि संभोग के बाद हुआ, तो बेटी का जितना हिस्सा विरासत में उस गुलाम की कीमत के बराबर है, उतना महर समाप्त होगा और शेष वारिसों के हिस्से के बराबर रहेगा। यदि मालिक की मृत्यु के बाद मुकातब ने मालिक की बेटी से निकाह किया, तो वह संपन्न नहीं होगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

---

1. मिल्क-ए-यमीन: अर्थात् निकाह के बाद पति या पत्नी में से कोई एक दूसरे का मालिक बन जाए।
2. मुहर्रजम के अनुसार: यदि किसी पुरुष ने दासी से निकाह किया और फिर उसे खरीद लिया, तो निकाह बातिल हो गया और अब वह उसे 'मिल्क-ए-यमीन' (स्वामित्व) के तहत रखेगा। यदि महिला ने अपने पति गुलाम को खरीद लिया, तो निकाह बातिल हो गया, और अब वह उससे न निकट। कर सकती है और न संभोग।

فصل ہفتم: محرمات بملک

مملوک میں سے جو حرام ہیں اُن کا بیان: پس عورت کے واسطے یہ جائز نہیں ہے کہ اپنے غلام کے نکاح میں آئے اور نہیں جائز ہے کہ ایسے غلام کے نکاح میں آئے جو اس کے وغیرہ کے درمیان مشترک ہے اور جب نکاح پر ملکِ یمین وارد ہو تو نکاح باطل ہو جاتا ہے چنانچہ اگر بیوی مرد میں سے کوئی دوسرے تمام کا یا اس کے کسی حصہ کا مالک ہوا تو نکاح باطل ہو جائے گا یہ بدائع میں ہے اور اگر کسی مرد نے اپنی باندی یا مکاتبہ یا مدبرہ یا ام ولد سے نکاح کیا یا ایسی باندی سے نکاح کیا جس کے کسی حصہ کا مالک ہے تو یہ نکاح نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اسی طرح ایسی باندی سے بھی نکاح نہیں جائز ہے جس میں اس کا کچھ حقِ ملک ہے مثلاً ایسی باندی جس کو اس کے مکاتب نے اپنی کمائی سے خریدا یا اس کے ماذون غلام قرضدار نے خریدا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ اس زمانہ میں اولیٰ یہ ہے کہ اپنی باندی سے بھی نکاح کر لے حتیٰ کہ اگر وہ حرہ ہو گی تو وطی بحکم نکاح حلال ہو گی یہ سراجیہ میں ہے غلام ماذون و مدبر نے اگر اپنی اپنی منکوحہ کو خرید تو نکاح باطل نہ ہو گا اسی طرح اگر مکاتب نے اپنی منکوحہ کو خرید تو نکاح فاسد نہ ہو گا اور اگر مکاتب نے کوئی باندی خریدی اور اس سے نکاح کیا تو صحیح نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

جس میں سے بعض حصہ آزاد ہو گیا ہے وہ امامِ اعظم کے نزدیک مکاتب کے حکم میں ہے پس اگر اس نے اپنی زوجہ کو خرید تو نکاح فاسد نہ ہوگا اور صاحبین کے نزدیک وہ مثل آزاد قرض دار کے ہے پس نکاح فاسد ہو جائے گا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر آزاد مرد نے اپنی بیوی

باندی کو بشرطِ خیار خریدا تو امامِ اعظم کے نزدیک اس کا نکاح باطل نہ ہوگا اور مکاتب نے اگر ایسی عورت سے نکاح کیا جس کا وہ مملوک تھا یعنی اپنی مولاۃ سے تو صحیح نہ ہوگا اور اگر اس سے وطی کی تو عقر واجب ہوگا اس طرح اگر مرد نے اپنی مکاتبہ سے نکاح کیا تو صحیح نہ ہوگا اور اگر اس سے وطی کر لی تو عقر دینا پڑے گا اور اگر مکاتب اپنی مکاتب کرنے والی سے نکاح کرنے کے بعد آزاد ہو گیا تو نکاح مذکور جائز ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر مکاتب یا غلام نے اپنے مولیٰ کی لڑکی سے باجازت اپنے مولیٰ کے نکاح کیا تو جائز ہے پھر اگر مولیٰ مر گیا تو غلام کا نکاح فاسد ہو جائے گا اور مکاتب کا نکاح ہمارے نزدیک مولیٰ کے مرنے سے فاسد نہ ہوگا یہ مبسوط میں ہے پھر اس کے بعد اگر مکاتب مذکور آزاد ہو گیا تو نکاح برقرار رہے گا اور اگر عاجز ہو کر پھر رقیق کر دیا گیا تو دختر کا نکاح باطل ہو جائے گا پس اگر قبل دخول کے ایسا ہوا تو پورا مہر ساقط ہو جائے گا اور اگر بعد دخول کے ایسا ہوا ہے تو رتبہ غلام مکاتب مذکور سے جس قدر حصہ دختر ہے اس قدر ساقط ہوگا اور باقی وارثوں کے حصہ کے قدر رہے گا اور اگر مولیٰ کے مرنے کے بعد مکاتب نے دخترِ مولیٰ سے نکاح کیا تو منعقد نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

۱۔ ملکِ یمین یعنی بعد نکاح کے شوہر و زوجہ میں سے کوئی دوسرے کا مالک ہو جائے۔ ۲۔ قال المحرجم پس اگر مرد نے ایک باندی سے نکاح کیا پھر اس کو خرید لیا تو نکاح باطل ہوا اور ملکِ یمین اس کو اپنے تحت میں رکھے اور اگر عورت نے غلام کو جو اس کا شوہر ہے خرید لیا تو نکاح باطل ہوا اور پھر اس سے وطی نہیں کر سکتی اور نہ ہی نکاح کر سکتی ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② | 147 | Kitab-un-Nikah (Book of Marriage)

Section Nine: Prohibitions Resulting from Divorce

Explanation of Halala: If a free man divorces a free woman with three divorces, removing her from the bond of marriage, it is not lawful for the first husband to remarry her until she marries another husband and they both enjoy the pleasure of sexual intercourse (Wati). Similarly, a slave woman who has been given two divorces cannot be remarried by her master until Halala is performed through another husband. Just as marriage with her is not lawful, it is also not lawful to have intercourse with her under the right of ownership (Milk-e-Yamin); this is stated in Fatawa Qazi Khan. If one marries a slave woman, gives her two divorces, then purchases and sets her free, it is not lawful to marry her after manumission until the said slave woman marries another man, he has intercourse with her, then divorces her, and her waiting period (Iddat) expires; this is in Siraj al-Wahhaj.

Miscellaneous Issues: Be it known that Nikah al-Mut'ah (temporary marriage) is void (Batil); lawfulness (Hiliyat) is not attained through it. Since Nikah al-Mut'ah is void, therefore, divorce (Talaq), Ila, and Zihar do not apply to it, nor does either party inherit from the other; this is in Fatawa Qazi Khan. The form of Mut'ah is when a man says to a woman who is free from marital impediments, "I will seek enjoyment (Tamattu) from you for such a duration, for example, ten days, or some days, in exchange for this amount of wealth," or says, "Allow me to benefit from your person for some days or ten days, or without mentioning the days, in exchange for this amount of wealth"; this is in Fath al-Qadir. And Nikah al-Muwaqqat[1] (timed marriage) is void, as stated in al-Hidayah, whether the duration is long or short, it makes no difference; this is the most correct view. Whether the duration is known or unknown, it is in Nahr al-Faiq. Sheikh Imam Shams al-Aimma al-Halwani stated that many of our scholars said if both parties specify such a long duration that it is certain they will not remain alive for that long, such as a thousand years, then the marriage contract is concluded and the conditions are void. Similarly, the same ruling applies to setting the duration until the Day of Judgment, the emergence of the Dajjal, or the descent of Jesus (peace be upon him); such was narrated by Hasan from Imam Abu Hanifa, and this is in al-Muhit.

Is it permissible to marry for a fixed duration? If a marriage is performed absolutely without a time constraint, but one intends in his heart to keep her for a certain period, the marriage is valid (Sahih); this is in al-Tabyin. And if one marries her

with the verbal intent that "I will divorce her after one month,"[3] then it is permissible; this is in al-Bahr al-Raiq...

---

[1] A marriage in which a time limit is mentioned. [2] The length of these durations is such that both will not remain alive, perhaps based on the evidence that signs are not found, but there is no doubt that there is no definitive proof, especially when hadiths and verses exist regarding the proximity of the Day of Judgment... [Summary of the rest of footnote 2 regarding durations and religious events]. [3] It is permissible because the promise of divorce occurs after the marriage contract.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ② | १४७ | किताब-उन-निकाह (निकाह की किताब)

अध्याय नौ: तलाक़ के कारण हराम (निषिद्ध) होने वाली स्त्रियाँ

हलाला का बयान: यदि एक स्वतंत्र पुरुष ने एक स्वतंत्र स्त्री को तीन तलाक़ देकर निकाह से बाहर कर दिया, तो जब तक वह स्त्री किसी दूसरे पति से निकाह करके आपस में संभोग (वती) का सुख न ले ले, तब तक पहले पति के लिए उससे निकाह करना हलाल (वैध) नहीं है। इसी प्रकार ऐसी दासी जिसे दो तलाक़ दे दिए गए हों, दूसरे पति से हलाला कराए बिना उससे निकाह नहीं किया जा सकता। और जिस प्रकार उससे निकाह करना हलाल नहीं है, उसी प्रकार यह भी हलाल नहीं है कि मालिकाना अधिकार (मिल्क-ए-यमीन) के तहत उससे संभोग करे, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और यदि किसी दासी से निकाह किया, फिर उसे दो तलाक़ दे दिए, फिर उसे खरीदकर आज़ाद कर दिया, तो आज़ाद करने के बाद भी उससे निकाह करना हलाल नहीं है जब तक कि उक्त दासी किसी दूसरे पुरुष से निकाह न कर ले और वह उससे संभोग करे, फिर उसे तलाक़ दे दे और उसकी इद्दत बीत जाए, यह सिराजुल वहाज में है।

विविध मसले (विषय): स्पष्ट हो कि निकाह-ए-मुतअ (अस्थायी विवाह) बातिल (अमान्य) है, इससे वैधता (हिलियत) प्राप्त नहीं होती। और चूंकि निकाह-ए-मुतअ बातिल है, इसलिए इस पर तलाक़, ईला और ज़िहार का कोई प्रभाव नहीं पड़ता, और न ही दोनों में से कोई एक-दूसरे का उत्तराधिकारी होता है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। मुतअ का स्वरूप यह है कि ऐसी स्त्री से, जो विवाह की बाधाओं से मुक्त हो, यह कहे कि "मैं तुझसे इतनी अवधि, जैसे दस दिन, या कुछ दिन के लिए इतने धन के बदले लाभ (तमुत्तअ) प्राप्त करूँगा," या कहे कि "मुझे अपने प्राणों से कुछ दिन या दस दिन के लिए, या दिनों का उल्लेख किए बिना इतने धन के बदले लाभ प्राप्त करने दे," यह फ़तहुल क़दीर में है। और निकाह-ए-मुअक्कत[1] (समय-बद्ध विवाह) बातिल है, जैसा कि हिदाया में वर्णित है, चाहे अवधि लंबी हो या कम, इसमें कोई अंतर नहीं है, यही सबसे सही मत है। चाहे अवधि ज्ञात हो या अज्ञात, यह नहरुल फ़ाएक़ में है। शेख इमाम शम्सुल अइम्मा हलवानी ने कहा कि हमारे कई बुज़ुर्गों ने फ़रमाया कि यदि दोनों ऐसी लंबी अवधि बताएँ कि यह निश्चित हो जाए कि दोनों इतनी अवधि तक जीवित नहीं रहेंगे, जैसे कि एक हज़ार वर्ष, तो निकाह संपन्न हो जाएगा और शर्तें बातिल हो जाएँगी। इसी प्रकार कयामत के आने या दज्जाल के निकलने या ईसा अलैहिस्सलाम के अवतरण की अवधि लगाने में भी यही नियम है, और ऐसा ही हसन (रह.) ने इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) से वर्णन किया है, यह मुहीत में है।

क्या समय निर्धारित करके निकाह करना जायज़ है? यदि निकाह बिना किसी समय की शर्त के (निरपेक्ष रूप से) किया गया, लेकिन मन में यह नीयत (इरादा) कर ली कि इसे इतनी अवधि तक साथ रखूँगा, तो निकाह सही (वैध) होगा, यह तब्यीन में है। और यदि इस शर्त पर निकाह किया कि एक माह बाद उसे तलाक़ दे दूँगा[3], तो यह जायज़ है, यह बहरुर राएक़ में है...

---

[1] जिसमें समय का वर्णन हो। [2] इन चीज़ों की अवधि की लंबाई इस हद तक है कि दोनों जीवित नहीं रहेंगे, शायद इस प्रमाण से कि लक्षण नहीं पाए जाते, लेकिन इसमें कोई संदेह नहीं कि निश्चित प्रमाण नहीं है, विशेष रूप से जब कयामत के करीब होने के संबंध में हदीसें और आयतें मौजूद हैं... (शेष फुटनोट का सार: समय की अधिकता और धार्मिक प्रतीकों के आधार पर व्याख्या)। [3] जायज़ है क्योंकि तलाक़ का वादा निकाह के बाद प्रभावी होगा।

فصل نہم: محرمات بطلاق

حلالہ کا بیان: اگر مرد آزاد نے عورت آزاد کو تین طلاق دے کر نکاح سے خارج کیا تو جب تک یہ عورت کسی دوسرے شوہر سے نکاح کر کے باہم دونوں وطی سے حظ نہ اٹھائیں تب تک شوہر اول کو اس سے نکاح کر لینا حلال نہیں ہے اور نیز ایسی باندی سے جس کو دو طلاق دے دی ہیں قبل دوسرے خاوند سے حلالہ کرانے کے نکاح نہیں کر سکتا ہے اور جس طرح اس سے نکاح کرنا حلال نہیں اسی طرح یہ بھی حلال نہیں ہے کہ بملک یمین اس سے وطی کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کسی باندی سے نکاح کیا پھر اس کو دو طلاق دے دیں پھر اس کو خرید کر کے آزاد کر دیا تو حلال نہیں ہے کہ بعد آزاد کرنے کے اس سے نکاح کرے یہاں تک کہ باندی مذکور کسی دوسرے مرد سے نکاح کرے اور وہ اس سے وطی کرے پھر اس کو طلاق دے دے پھر اس کی عدت گزر جائے یہ سراج الوہاج میں ہے۔

مسائل متفرقہ: واضح ہو کہ نکاح متعہ باطل ہے اس سے حلیت نہیں حاصل ہوتی ہے اور چونکہ نکاح متعہ باطل ہے لہذا اس پر طلاق وایلاء و ظہار کچھ نہیں پڑتا ہے اور دونوں میں سے کوئی دوسرے کا وارث بھی نہیں ہوتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور متعہ کی صورت یہ ہے کہ ایسی عورت سے جو موانع سے خالی ہو یوں کہے کہ میں تجھ سے اتنی مدت مثلاً دس روز یا کہے کہ چند روز بعوض اس قدر مال کے تمتع حاصل کروں گا یا یوں کہے کہ مجھے اپنے نفس سے چند روز یا دس روز یا روز کا ذکر نہ کرے بعوض اس قدر مال کے نفع حاصل کرنے دے یہ فتح القدیر میں ہے اور نکاح موقت[1] باطل ہے کذا فی الہدایہ خواہ مدت دراز ہو یا کم ہو کچھ فرق نہیں

ہے یہی اصح ہے اور خواہ مدت معلوم ہو یا مجہول ہو نہر الفائق میں ہے شیخ امام شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ ہمارے بہت سے مشائخ نے فرمایا کہ اگر دونوں ایسی کثیر مدت بیان کریں کہ یہ یقین یہ بات معلوم ہو کہ یہ دونوں اتنی مدت زندہ نہ رہیں گے جیسے ہزار برس مثلاً تو نکاح منعقد ہو گا اور شروط باطل ہو گی چنانچہ قیام قیامت یا خروج دجال یا نزول عیسیٰ علیہ السلام کی مدت لگانے میں بھی یہی حکم ہے اور ایسا ہی حسنؒ نے امام ابو حنیفہؒ سے روایت کی ہے یہ محیط میں ہے۔

کیا موقت کر کے نکاح کرنا جائز ہے؟ اگر نکاح مطلقاً بلا قید مدت کیا لیکن اپنے دل میں کچھ نیت کر لی کہ اتنی مدت تک اس کو اپنے ساتھ رکھوں گا تو نکاح صحیح ہو گا تبیین میں ہے اور اگر اس سے نکاح کیا بریں کہ بعد ایک ماہ کے اس کو طلاق دے دوں گا[3] تو یہ جائز ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور تزویج...

---

[1] جس میں وقت کا بیان ہو۔ [2] ان چیزوں کی درازی مدت اس قدر کہ دونوں زندہ نہ رہیں گے شاید اس دلیل سے کہ آثار پائے نہیں جاتے لیکن شک نہیں کہ یقینی ثبوت نہیں ہے خصوصاً جبکہ قرب قیامت کے واسطے احادیث وآیات موجود ہیں جو زائیں کہ تا قیامت روا ہونا اس وجہ سے کہ اس وقت بقائے زوجیت کی حاجت نہیں اور سوائے اس کے خروج دجال ونزول عیسیٰ علیہ السلام میں مترجم کو سخت تامل ہے اگر چہ ہزار برس کے مانند موقت کرنے میں اتفاق ہے فابیم واللہ اعلم۔ [3] جائز ہے کیونکہ وعدہ طلاق بعد نکاح ہوگا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 138 | Kitab un-Nikah (Book of Marriage)

There is no harm in "Nahariyat," which refers to marrying a woman on the condition that the husband will only stay with her during the day and not during the night. This is stated in 'Tabyin.' If a man is in the state of Ihram and a woman is also in the state of Ihram, it is permissible for both to marry while in Ihram. Similarly, if a guardian (Wali) who is in the state of Ihram marries off the person under his guardianship, it is valid. If a woman claims against a man that he has married her and provides witnesses, and the judge (Qadi) decrees that she is indeed the man's wife, even if the man had not actually married her, it is permissible for that man to live with her. If he so desires, he may have intercourse with her. This is the view according to the Great Imam (Abu Hanifa), and it was the initial opinion of Imam Abu Yusuf. However, according to Imam Abu Yusuf's second opinion and the opinion of Imam Muhammad, the ruling is that the man cannot have intercourse with her. This is mentioned in 'Hidaya.' It should further be understood that the judge's decree is considered the initiation (Insha) of a new marriage contract. Therefore, a condition for this is that the woman must be eligible for such a new contract. For example, if she is already married, or is in the waiting period ('Iddah) of another man, or has been divorced three times by the same man, then the judge's decree will not be effective. According to the majority of scholars (Mashaykh), the presence of witnesses at the time of the judge's decree is mandatory. This is in 'Tabyin.' Likewise, if a man claims marriage against a woman, the same ruling applies. Furthermore, if a divorce is decreed based on false witnesses while the woman knows it is contrary to reality, it is lawful (halal) for her to marry another man after completing her waiting period, and it is also lawful for the witness to marry her, though she becomes unlawful (haram) for the first man. According to Imam Abu Yusuf, she will not be lawful for either the first or the second man. According to Imam Muhammad, she remains lawful for the first husband until the second husband consummates the marriage. Once consummated, she becomes unlawful for the first as 'Iddah' becomes mandatory, and she will never be lawful for the second man. This is in 'Bahr al-Raiq.'

Zaid claimed marriage to a woman, and she denied it. Zaid then settled with her for one hundred dirhams on the condition that she acknowledges the marriage. Once she acknowledged it, Zaid became liable for this amount, and the acknowledgment is treated as the initiation of marriage. Thus, if the acknowledgment is made before witnesses, the marriage is valid, and their living together is permissible in the eyes of

Allah. Otherwise, the marriage is not solemnized, and living together is not permissible. This is the correct view according to 'Muheet.'

Chapter 4 Regarding Guardians (Awliya) On what basis is guardianship established?

'Awliya' is the plural of 'Wali,' who is legally the trustee of another's affairs. Guardianship is established by four causes: kinship (qarabah), patronage (wala), leadership (imamah), and ownership (milk). This is in 'Bahr al-Raiq.' For a woman, the closest guardian is her son, then the grandson, and then the great-grandson, regardless of how far down the line. Then comes the father, then the paternal grandfather, then the great-grandfather, regardless of how far up. This is in 'Muheet.' Thus, if a mentally incapacitated woman has both a son and a father, or a son and a grandfather, then according to the 'Shaikhayn' (Imams Abu Hanifa and Abu Yusuf), her son is the guardian. According to Imam Muhammad, the father is the guardian. This is stated in 'Siraj al-Wahhaj.' In such cases, it is preferable for the father to authorize the son to conduct the marriage so it remains valid without dispute. ...otherwise, meaning if not done in the presence of witnesses.

नहारियात (वह स्त्रियाँ जिनसे केवल दिन में रहने की शर्त हो) में कोई हर्ज नहीं है, यानी किसी स्त्री से इस शर्त पर निकाह कर लेना कि वह उसके साथ केवल दिन में रहेगा, रात में नहीं रहेगा, तो कोई हर्ज नहीं है। यह 'तब्बीन' में है। और यदि एक पुरुष एहराम में हो और एक स्त्री एहराम में हो, तो एहराम की स्थिति में दोनों का निकाह करना जायज़ है। इसी प्रकार यदि मुहर्रिम (एहराम में व्यक्ति) वली ने, जिसका वह वली है, उसका निकाह कर दिया तो जायज़ है। और यदि किसी स्त्री ने एक पुरुष पर दावा किया कि उसने मेरे साथ निकाह किया है और गवाह पेश किए और काज़ी ने फैसला सुना दिया कि यह इस पुरुष की पत्नी है, हालाँकि उक्त पुरुष ने उससे निकाह नहीं किया था, तो उस पुरुष के लिए उस स्त्री के साथ रहना जायज़ है और यदि वह उससे इच्छा करे तो उससे संभोग कर सकता है। यह इमाम-ए-आज़म के निकट है और यही इमाम अबू यूसुफ़ का पहला विचार है। इमाम अबू यूसुफ़ के दूसरे विचार और इमाम मुहम्मद के विचार के अनुसार हुक्म यह है कि उक्त पुरुष उससे संभोग नहीं कर सकता। यह 'हिदाया' में है। फिर स्पष्ट हो कि काज़ी का फैसला नए निकाह की स्थापना (इन्शा) माना जाएगा। इसी कारण यह शर्त है कि उक्त स्त्री इस नए निकाह के लिए पात्र होनी चाहिए; जैसे कि यदि वह स्त्री पहले से विवाहित हो, या किसी अन्य की इद्दत में हो, या उसी पुरुष की ओर से तीन बार तलाकशुदा हो, तो उक्त फैसला प्रभावी नहीं होगा। और अधिकांश मशायख़ के निकट फैसले के समय गवाहों की उपस्थिति अनिवार्य है। यह 'तब्बीन' में है। और इसी प्रकार यदि पुरुष ने स्त्री पर निकाह का दावा किया, तो उसका भी यही हुक्म है। और इसी प्रकार यदि झूठे गवाहों के आधार पर तलाक का फैसला दे दिया गया, जबकि स्त्री जानती है कि यह वास्तविकता के विपरीत है, तो उक्त स्त्री के लिए इद्दत के बाद दूसरे पुरुष से निकाह करना हलाल है, और गवाह के लिए भी उसके साथ निकाह करना हलाल है, और वह पहले पुरुष पर हराम हो जाएगी। इमाम अबू यूसुफ़ के निकट उक्त स्त्री न पहले के लिए हलाल होगी और न दूसरे के लिए। इमाम मुहम्मद के निकट जब तक दूसरे पति ने उसके साथ संभोग नहीं किया है, तब तक वह पहले पति के लिए हलाल होगी, और जब दूसरे पति ने उसके साथ संभोग कर लिया, तो वह पहले पर हराम हो जाएगी क्योंकि इद्दत अनिवार्य हो गई और दूसरे पुरुष के लिए कभी हलाल न होगी। यह 'बहरुर-रायिक' में है।

ज़ैद ने एक स्त्री पर निकाह का दावा किया और उसने इनकार किया। फिर ज़ैद ने उससे सौ दिरहम पर इस शर्त के साथ सुलह की कि उक्त स्त्री इसका इकरार (स्वीकार) कर ले। जब स्त्री ने इकरार

कर लिया, तो यह राशि ज़ैद पर देना अनिवार्य होगा और यह इकरार निकाह की स्थापना के समान माना जाएगा। अतः यदि उक्त इकरार गवाहों के सामने हो तो निकाह सही होगा और स्त्री का उसके साथ रहना उनके और अल्लाह ताला के बीच जायज़ होगा, अन्यथा निकाह संपन्न नहीं होगा और उक्त स्त्री का ज़ैद के साथ रहना जायज़ नहीं होगा। यही सही है। यह 'मुहीत' में है।

अध्याय : 4 वली (संरक्षक) के वर्णन में विलायत (संरक्षण) किन आधारों पर सिद्ध होती है?

औलिया, 'वली' का बहुवचन है, जो शरीयत के अनुसार दूसरे के मामलों का संचालक हो। विलायत चार कारणों से सिद्ध होती है: रिश्तेदारी (कराबत), वला (आज़ाद किए गए गुलाम का संबंध), इमामत (नेतृत्व) और मिल्क (स्वामित्व)। यह 'बहरुर-रायिक' में है। स्त्री के लिए सबसे करीबी वली उसका बेटा है, फिर पोता, फिर परपोता चाहे वह कितनी ही निचली पीढ़ी का हो। फिर पिता है, फिर पिता का पिता यानी दादा, फिर परदादा, इसी प्रकार चाहे जितना ऊपर का दर्जा हो। यह 'मुहीत' में है। अतः यदि किसी मानसिक रूप से विक्षिप्त स्त्री का बेटा और पिता दोनों हों, या बेटा और दादा हों, तो शैखैन (इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़) के निकट उसका वली उसका बेटा होगा, और इमाम मुहम्मद के निकट पिता होगा। ऐसा 'सिराजुल वहाज' में है। ऐसी स्थिति में सबसे अच्छा यह है कि पिता अपने बेटे को आदेश दे कि वह निकाह करा दे ताकि बिना किसी विवाद के निकाह जायज़ हो जाए। ...अन्यथा यानी यदि गवाहों के सामने न हो।

نہاریات میں کچھ مضائقہ نہیں ہے یعنی عورت سے اس شرط پر نکاح کر لے کہ اس کے ساتھ فقط دن میں رہے گا رات میں نہ رہے گا تو مضائقہ نہیں ہے یہ تبیین میں ہے اور اگر ایک مرد احرام میں ہو اور ایک عورت احرام میں ہو تو حالتِ احرام میں دونوں کا نکاح کرنا جائز ہے اسی طرح اگر ولیِ محرم نے جس کا ولی ہے اس کا نکاح کر دیا تو جائز ہے اور اگر کسی عورت نے ایک مرد پر دعویٰ کیا کہ اس نے میرے ساتھ نکاح کیا ہے اور گواہ قائم کئے اور قاضی نے حکم دے دیا کہ یہ اس مرد کی بیوی ہے حالانکہ مرد مذکور نے اس سے نکاح نہیں کیا تھا تو اس مرد کو اس عورت کے ساتھ رہنا جائز ہے اور اگر وہ اس سے خواہش کرے تو اس سے جماع کر سکتا ہے اور یہ امامِ اعظم کے نزدیک ہے اور یہی امام ابو یوسف کا پہلا قول ہے اور امام ابو یوسف کے دوسرے قول کے موافق اور وہی امام محمد کا قول ہے یہ حکم ہے کہ مرد مذکور اس سے وطی نہیں کر سکتا ہے یہ ہدایہ میں ہے پھر واضح ہو کہ قضائے قاضی انشاءِ عقدِ جدید قرار دی جائے گی اسی واسطے یہ شرط ہے کہ عورت مذکورہ اس انشاءِ عقد کے واسطے محلِ قابل ہوتی کہ اگر یہ عورت مثلاً شوہر والی ہوگی یا کسی دوسرے کی عدت میں ہو یا اسی مرد کی طرف سے تین طلاق یافتہ ہو تو قضائے مذکور نافذ نہ ہوگی اور عامہ مشائخ کے نزدیک قضائے مذکور کے وقت گواہوں کا حاضر ہونا شرط ہے یہ تبیین میں ہے اور اسی طرح اگر مرد نے عورت پر نکاح کا دعویٰ کیا تو اس کا بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر جھوٹے گواہوں پر طلاق واقع ہونے کا حکم دے دیا گیا باوجود اس کے کہ عورت جانتی ہے کہ یہ خلافِ واقع ہے تو عورت مذکورہ کو بعد عدت کے دوسرے مرد سے نکاح کر لینا حلال ہے اور گواہ کو بھی اس کے ساتھ نکاح کر لینا حلال ہے اور مردِ اول پر حرام ہو جائے گی اور امام ابو یوسف کے نزدیک عورت مذکورہ نہ اول

کے واسطے حلال ہوگی اور نہ دوسرے کے واسطے امام محمد کے نزدیک جب تک دوسرے شوہر نے اس کے ساتھ دخول نہیں کیا ہے تب تک پہلے خاوند کے واسطے حلال ہو گی اور جب دوسرے خاوند نے اس کے ساتھ دخول کر لیا تو اول پر حرام ہو جائے گی کیونکہ عدت واجب ہوگئی اور دوسرے مرد کے واسطے کبھی حلال نہ ہو گی۔ بحرالرائق میں ہے۔

زید نے ایک عورت پر نکاح کا دعویٰ کیا اور اس نے انکار کیا پس زید نے اس سے سو درہم پر بدینِ شرط صلح کی کہ عورتِ مذکورہ اس کا اقرار کر دے پس عورتِ مذکورہ نے اقرار کیا تو یہ مال بذمہ زید لازم ہو گا اور یہ اقرار بمنزلہ انشاءِ نکاح کے قرار دیا جائے گا پس اگر اقرارِ مذکور گواہوں کے سامنے ہو تو نکاح صحیح ہو گا اور عورت کو اس کے ساتھ رہنا فیما بینہما وبین اللہ تعالیٰ روا ہو گا ورنہ نکاح منعقد نہ ہو گا اور عورت مذکورہ کو زید کے ساتھ رہنا روا نہ ہو گا اور یہی صحیح ہے۔ یہ محیط میں ہے۔

باب : ۴ اولیاء کے بیان میں ولایت کن اعتبار سے ثابت ہوتی ہے؟

اولیاء ، جمع ولی کی جو شرعاً دوسرے کے امور کا متولی ہو قال ولایت چار سببوں سے ثابت ہوتی ہے قرابت و ولا و امامت و ملک یہ بحرالرائق میں ہے اور عورت کے واسطے اقرب ولی یعنی سب سے قریب ولی اس کا بیٹا ہے پھر پوتا پھر اسی طرح پر پوتا چاہے جتنے اونچے درجہ پر ہو پھر باپ ہو پھر باپ کا باپ یعنی دادا پھر پردادا علیٰ ہذا چاہے جتنے اونچے درجہ پر ہو یہ محیط میں ہے پس اگر مجنونہ عورت کا بیٹا ہو اور باپ ہو یا بیٹا اور دادا تو شیخین کے نزدیک اس کا ولی اس کا بیٹا ہو گا اور امام محمد کے نزدیک باپ ہو گا کذا فی السراج الوہاج اور افضل ایسی صورت میں یہ ہے کہ اس کا باپ اس کے بیٹے کو حکم دے دے کہ تو اس کا نکاح کر دے تاکہ بلا خلاف جائز ہو یہ ورنہ یعنی اگر گواہوں کے سامنے نہ ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) (149) Kitab al-Nikah (Book of Marriage)

It is stated in Sharh al-Tahawi: The priority for guardianship (wilayah) of a woman starts with the full brother (from the same mother and father), then the consanguine brother (from the father's side only), then the full brother's son, then the consanguine brother's son, even if they are in a lower generation like grandsons. In the same rank is the woman's full paternal uncle (the father's full brother), then the consanguine paternal uncle, then the full paternal uncle's son, and then the consanguine paternal uncle's son, even if they are grandsons further down the line. Following them is the father's full paternal uncle, then the father's consanguine paternal uncle, and their descendants in the same order. Then the grandfather's full paternal uncle, the grandfather's consanguine paternal uncle, and their descendants. Finally, the furthest male agnate (*asaba*), such as a distant paternal cousin. This is mentioned in Tatarkhaniya. All these relatives, in this order, have the right of compulsion (*jabr*) over a minor girl and a minor boy (1) regarding marriage. This right remains even if they reach adulthood but are mentally incapacitated, as per Bahr al-Ra'iq. After these mentioned guardians, the patron of a manumitted slave (*mawla al-itaqa*) (2) holds guardianship, whether male or female. Following them, the agnates of the patron hold the right, according to al-Tabyin. If no agnates exist, then every relative among the distant kindred (*dhul-arham*) who can inherit from the minor has the authority to arrange their marriage. This is the prominent view (Zahir al-Riwayah) from Imam Abu Hanifa (Imam-e-Azam). Imam Muhammad stated that the distant kindred have no right to guardianship, and Imam Abu Yusuf's opinion is inconsistent. According to Imam Abu Hanifa, there are ranks among them: the closest is the mother, then the daughter, then the son's daughter, then the grandson's daughter (3), then the daughter's daughter's daughter, then the full sister, then the consanguine sister, then uterine (mother's side only) brothers and sisters, and their children in the same order, as stated in Fatawa Qazi Khan. After the sisters' children come the paternal aunts, then maternal uncles, then maternal aunts, then paternal uncles' daughters, and paternal aunts' daughters. Note that according to Imam Abu Hanifa, a 'false grandfather' (*jadd-e-fasid*) takes precedence over a sister, as mentioned in Fath al-Qadir. After them, the *Mawla al-Muwalat* holds guardianship, then the Sultan, then the Judge (Qadi), or anyone appointed by the Qadi, according to al-Muhit. It should be clear that the Qadi only has the authority to arrange a marriage if this power is explicitly stated in his appointment decree. If it is not, he cannot act as a guardian. However, if a Qadi performed a marriage without prior

permission from the Sultan, but permission was granted later and the Qadi then ratified it, the marriage becomes valid by way of *istihsan* (juridical preference), as noted in Fatawa Qazi Khan and Muhit al-Sarakhsi.

If a Qadi marries a minor ward himself, the marriage is void (*batil*), because in personal matters, the Qadi is considered a subject (*ra'iyat*), and the authority over him rests with a higher power, i.e., the ruler of the state. Even the ruler or the Caliph of Islam is considered a subject in their own personal matters, as per al-Muhit. A paternal cousin has the right to marry his uncle's daughter himself, as per al-Hawi. However, if a Qadi marries a minor girl (ward) to his own son (4), it is not permissible, unlike other guardians.

|_ Relatives in whose lineage a female intervenes. And Allah knows best. (1) For the purpose of marriage. (2) The one who set (a slave) free. (3) Meaning the daughter of the son's son. (4) Meaning the orphan for whom he is the executor (*wasi*).

शर्ह तहावी में है, फिर औरत का सगा भाई (एक ही माँ-बाप का), फिर अल्लाती भाई (यानी केवल पिता की ओर से), फिर सगे भाई का बेटा, फिर अल्लाती भाई का बेटा, चाहे वे निचले दर्जे में पोते आदि ही क्यों न हों। इसी श्रेणी में फिर औरत का सगा चाचा (यानी उसके पिता का सगा भाई), फिर अल्लाती चाचा, फिर सगे चाचा का बेटा, फिर अल्लाती चाचा का बेटा, चाहे वे नीचे तक पोते आदि हों, वे इसी दर्जे में हैं। फिर पिता का सगा चाचा, फिर पिता का अल्लाती चाचा, फिर उन दोनों की संतान इसी क्रम से। फिर दादा का सगा चाचा, फिर दादा का अल्लाती चाचा और फिर उनकी संतान इसी क्रम से। फिर वह पुरुष जो औरत का सबसे दूर का 'असब' (पितृवंशज) होता है और वह दूर के चाचा का बेटा है। यह तातारखानिया में है। इन सभी को इसी क्रम से नाबालिग लड़की और नाबालिग लड़के(1) के निकाह पर 'जबर' (अनिवार्य अधिकार) का अधिकार है। और यदि वे बालिग होने पर पागल हो जाएं तो भी 'जबर' का अधिकार रहता है, यह बहरुल राइक में है। फिर इन उल्लेखित वलियों (संरक्षकों) के बाद 'मौला-ए-इताका' (2) को विलायत (संरक्षण) प्राप्त है, चाहे वह पुरुष हो या स्त्री। उसके बाद मौला-ए-इताका के'असब' को विलायत मिलती है, यह तबयीन में है। और यदि कोई 'असब' न हो, तो 'ज़वी-अल-अर्हाम' (दूर के रिश्तेदारों) में से प्रत्येक वह रिश्तेदार जो नाबालिग का वारिस हो सकता है, उनके निकाह का अधिकार रखता है। यही इमाम-ए-आज़म से ज़ाहिर-उर-रवाया में वर्णित है। इमाम मुहम्मद ने कहा कि ज़वी-अल-अर्हाम के लिए विलायत का कोई अधिकार नहीं है, और इमाम अबू यूसुफ का कथन अस्थिर है। इमाम-ए-आज़म के अनुसार इनमें भी स्तर हैं: सबसे करीब माँ है, फिर बेटी, फिर पोती (3), फिर परपोती, फिर सगी बहन, फिर अल्लाती बहन, फिर अख़याफ़ी (केवल माँ की ओर से) भाई और बहन, फिर इसी क्रम में उनकी संतान, जैसा कि फ़तावा काज़ी खान में है। बहनों की संतान के बाद बुआएँ फिर मामा, फिर मौसियाँ, फिर चाचाओं की बेटियाँ, फिर बुआओं की बेटियाँ। यह स्पष्ट रहे कि 'जद्द-ए-फ़ासिद' इमाम-ए-आज़म के निकट बहन की तुलना में अधिक प्राथमिकता रखता है, यह फ़तह-उल-क़दीर में है। फिर उनके बाद 'मौली अल-मुवालात' को विलायत मिलती है, फिर सुल्तान को, फिर काज़ी को और जिसे काज़ी ने नियुक्त किया हो, यह मुहीत में है। यह भी स्पष्ट हो कि काज़ी को निकाह कराने का अधिकार तभी होगा जब उसके नियुक्ति पत्र (मंशूर) में यह बात शामिल हो। यदि नियुक्ति पत्र में यह अधिकार न हो, तो वह वली नहीं हो सकता। यदि काज़ी ने निकाह कर दिया जबकि सुल्तान ने उसे ऐसी अनुमति नहीं दी थी, और बाद में अनुमति मिल गई और काज़ी ने निकाह को स्वीकृत कर दिया, तो इस्तेहसानन (कानूनी

औचित्य के आधार पर) निकाह जायज़ हो जाएगा, जैसा कि फ़तावा काज़ी खान और मुहीत सरख़सी में है।

यदि काज़ी ने किसी नाबालिग लड़की से स्वयं निकाह कर लिया, तो वह निकाह बातिल (अमान्य) होगा, क्योंकि काज़ी स्वयं के मामले में प्रजा के समान है और उसके ऊपर का अधिकार शासक (वाली-ए-मुल्क) के पास है। शासक और यहाँ तक कि खलीफा-ए-इस्लाम भी अपने व्यक्तिगत मामलों में प्रजा ही माने जाते हैं, यह मुहीत में है। चाचा के बेटे को यह अधिकार है कि वह अपने चाचा की बेटी से स्वयं निकाह कर ले, यह हावी में है। परन्तु यदि काज़ी ने किसी नाबालिग लड़की का निकाह अपने बेटे से कर दिया (4), तो यह जायज़ नहीं है, जबकि अन्य वलियों के मामले में यह जायज़ है।

|_ जिसके वंश क्रम में स्त्री बीच में आती हो, वल्लाह आलम। (1) निकाह के लिए। (2) जिसने स्वतंत्र (आज़ाद) किया हो। (3) यानी पोते की बेटी। (4) यानी वह यतीम जिसका वह वसीय (संरक्षक) है।

شرح طحاوی میں ہے پھر عورت کا سگا بھائی ایک ماں باپ کا پھر علاتی بھائی یعنی فقط باپ کی طرف سے پھر سگے بھائی کا بیٹا پھر علاتی بھائی کا بیٹا اگرچہ نیچے درجہ میں پوتا وغیرہ ہوں اسی مرتبہ میں پھر عورت کا سگا چچا یعنی اس کے باپ کا ایک ماں باپ سے سگا بھائی پھر علاتی چچا پھر سگے چچا کا بیٹا پھر علاتی چچا کا بیٹا اگرچہ نیچے تک پوتا وغیرہ ہوں اسی درجہ میں ہیں پھر باپ کا سگا چچا از بک مادر و پدر پھر باپ کا علاتی چچا از جانب پدر فقط پھر ان دونوں کی اولا اسی ترتیب سے پھر سگے دادا کا سگا چچا از مادر و پدر پھر دادا کا علاتی چچا از جانب پدر فقط پھر ان دونوں کی اولاد اسی ترتیب سے پھر وہ مرد جو عورت کا سب سے بعید عصبہ ہوتا ہے اور وہ دور کے چچا کا بیٹا ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور ان ہیں اور ان سب کو اسی ترتیب سے دختر صغیرہ و پسر صغیر (1) پر جبر کرنے کا بھی اختیار ہے اور بالغ ہو جانے کی حالت میں اگر مجنون ہو جائیں تو بھی جبر کا اختیار ہے یہ بحر الرائق میں ہے پھر ان اولیاء مذکورین کے بعد مولائے عتاقہ (2) کو ولایت حاصل ہے خواہ مذکر ہو یا مونث ہو پھر اس کے بعد مولائے عتاقہ کے عصبہ کو ولایت ملتی ہے یہ تبیین میں ہے اور اگر عصبہ نہ ہو تو ذوی الارحام میں سے ہر قرابت دار جو صغیر و صغیرہ کا وارث ہو سکتا ہے وہ ان دونوں کی تزویج کا مختار ہوتا ہے یہی امام اعظم سے ظاہر الروایۃ میں ہے اور امام محمد نے فرمایا کہ ذوی الارحام کے واسطے ولایت کا کچھ استحقاق نہیں ہے اور امام ابو یوسف کا قول مضطرب ہے اور امام اعظم کے نزدیک ان میں بھی مرتبہ ہیں چنانچہ سب سے قریب یعنی اقرب ماں ہے پھر دختر پھر پسر کی دختر پھر پوتے (3) کی دختر پھر دختر کی دختر کی دختر پھر ایک ماں باپ سے سگی بہن پھر فقط باپ کی طرف سے علاتی بہن پھر فقط ماں کی طرف سے اخیافی بھائی و بہن پھر اسی ترتیب

سے ان کی اولاد ہیں کذا فی فتاویٰ قاضی خان پھر بہنوں کی اولاد کے بعد پھوپھیاں پھر ماموں پھر خالائیں پھر چچاؤں کی بیٹیاں پھر پھوپھیوں کی بیٹیاں اور واضح رہے کہ جد فاسد امام اعظم کے نزدیک بہن کے بہ نسبت اولیٰ واقدم ہوتا ہے یہ فتح القدیر میں ہے پھر ان کے بعد مولی الموالات کو ولایت حاصل ہوتی ہے پھر سلطان کو پھر قاضی کو اور جس کو قاضی نے مقرر کیا ہے یہ محیط میں ہے اور واضح ہو کہ جس کے نکاح میں ولی کی ضرورت ہے اس کے نکاح کرا دینے کا قاضی کو جب ہی اختیار ہوگا کہ جب قاضی کے منشور میں اور عہد میں یہ امر درج ہو اور اگر قاضی کے عہد و منشور میں یہ امر درج نہ ہو تو وہ ولی نہیں ہو سکتا ہے پس اگر قاضی نے عورت کا نکاح کر دیا حالانکہ سلطان نے اس کو اس طرح ولی ہونے کی اجازت نہیں دی تھی پھر اس کو اس امر کی اجازت دی پھر قاضی نے اس نکاح کی اجازت دے دی تو استحساناً نکاح جائز ہو جائے گا کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور یہی صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

قاضی نے اگر صغیرہ کو اپنے ساتھ بیاہ لیا تو یہ نکاح باطل ہو گا اس واسطے کہ قاضی اپنی ذات کے حق میں رعیت ہے اور اس کا حق اسی کو حاصل ہے جو اس سے اوپر ہے یعنی والی ملک اور واضح رہے کہ والی ملک بھی اپنی ذات کے حق میں رعیت ہے اور اسی طرح خلیفہ اسلام بھی اپنی ذات کے حق میں رعیت ہے یہ محیط میں ہے اور چچا کے پسر کو اختیار ہے کہ اپنے چچا کی دختر کا نکاح اپنے ساتھ کر لے یہ حاوی میں ہے اور قاضی نے اگر دختر صغیرہ کا نکاح اپنے پسر کے ساتھ کر دیا (4) تو نہیں جائز ہے بخلاف باقی اولیاء کے یہ تبیین د

| _ جس کی نسبت میں مونث بیچ میں داخل ہو واللہ اعلم۔ (1) نکاح کے واسطے۔ (2) جس نے آزاد کیا ہے۔ (3) یعنی پسر کے پسر کی دختر۔ (4) یعنی یتیم جن کا وصی ہے۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 7 | 150 | Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

In *Al-Mazid*, it is stated that an executor (*Wasi*) does not have the authority (*Wilayat*) to contract the marriage of a minor boy or girl, whether the father of the said minor appointed the executor for this purpose or not. However, if the executor is a person who inherently holds the right of guardianship (*Wilayat*) over them, then in such a case, he may contract their marriage by virtue of his guardianship, but not because he is the executor. This is mentioned in *Al-Muhit*. If a minor boy or girl is being raised in the care of a man, such as a foundling (*Multaqit*) (1) etc., that man shall not have the authority to contract their marriage. This is mentioned in *Fatawa Qadi Khan*.

Being a Profligate (*Fasiq*) is Not an Impediment to Guardianship:

A slave has no right of guardianship over anyone, nor does a *Mukatib* (a slave with a contract of manumission) have guardianship over his son; this is in *Muhit Surkhi*. A minor, an insane person, or a non-believer (*Kafir*) has no guardianship over a Muslim man or woman, as stated in *Al-Hawi*. Likewise, a non-believer man or woman has no guardianship over a Muslim; this is in *Al-Mudmarat*. However, the scholars (*Mashaikh*) have stated that it should be noted here that if a Muslim is the master of a non-believer slave girl or is a sovereign (*Sultan*), then he shall possess guardianship; this is in *Bahr al-Ra'iq*. A non-believer possesses guardianship over another like himself; this is in *Al-Tabyin*. An apostate (*Murtad*) has no guardianship over anyone, neither a Muslim nor a non-believer, nor over another apostate like himself; this is in *Al-Bada'i*. Being a profligate (*Fasiq*) does not prevent one from being a guardian; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If a guardian becomes continuously insane (*Junun Mutbaq*), his guardianship shall lapse. However, if he is intermittently insane and has lucid intervals (*Afaqa*), then his actions during the lucid intervals shall be valid; this is in *Al-Dhakhira*. According to one report, the Imam has fixed the duration for continuous insanity as one full month, and fatwas are issued upon this; this is in *Wajiz Kardari* and *Bahr al-Ra'iq*. If a son is mentally disabled (*Ma'tuwa*) or insane upon reaching adulthood, his father's guardianship over his life and property shall continue; this is in *Fatawa Qadi Khan*.

In *Fatawa Abu al-Layth*, it is mentioned that a father contracted a marriage for his adult son who had not yet given his consent when he became continuously insane. If the father then gave consent to the marriage, it would become valid. Jurist Abu Bakr has mentioned a difference of opinion in cases other than this, stating that if a son was sane upon reaching adulthood and then became insane or disabled, then

according to the view of Imam Abu Yusuf based on analogy (*Qiyas*), the father's guardianship would not return. Thus, if the father managed his property or married him to a woman, it would not be valid; instead, this guardianship would revert to the judge (*Qadi*). According to Imam Muhammad, based on juristic preference (*Istihsan*), the guardianship would revert to the father. Jurist Abu Bakr Maidali stated that according to our three masters (*A'imma Thalatha*), the guardianship reverts to the father; this is in *Al-Dhakhira*. If a father becomes insane or disabled, the son shall not have guardianship over the management of the father's property, but according to Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, the son will have guardianship in contracting marriage; as in *Wajiz Kardari*, and this is the correct view; this is in *Al-Ghiyathiya*. If two guardians of equal rank for a minor are present, such as two full brothers or two uncles, then according to us, the marriage contracted by either of them is valid, as in *Fatawa Qadi Khan*, whether the other guardian permits it or annuls it; it shall be valid in any case. In contrast, if a slave girl is shared between two men and one contracts her marriage, it will not be valid without the other partner's permission. It is mentioned in the *Fatawa* that if a slave girl shared between two men gives birth and both claim paternity simultaneously such that lineage is proven from both, each of them shall have individual authority to contract her marriage; this is in *Siraj al-Wahaj*. If both contract her marriage sequentially, the first marriage shall be valid, and the second shall not.

Note: I say, in reality, this is not a conflict; rather, Imam Abu Yusuf adopted analogy (*Qiyas*) while Imam Muhammad chose juristic preference (*Istihsan*). (1) *Multaqit*: One who finds and takes in a foundling (abandoned child).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 7 | 150 | किताब-उन-निकाह (विवाह की पुस्तक)

अल-मज़ीद में लिखा है कि वसी (वसीयत द्वारा नियुक्त संरक्षक) को नाबालिग लड़के या लड़की के निकाह का अधिकार (विलायत) नहीं है, चाहे नाबालिग के पिता ने उस वसी को इस मामले की वसीयत की हो या न की हो। लेकिन यदि वसी ऐसा व्यक्ति है जिसे उन दोनों की विलायत (स्वाभाविक संरक्षकता) प्राप्त है, तो ऐसी स्थिति में वह विलायत के अधिकार से उनका निकाह कर देगा, न कि वसी होने के कारण। यह अल-मुहीत में है। और यदि नाबालिग लड़का या लड़की किसी व्यक्ति की गोद में पल रहे हों, जैसे मुल्तक़ित (१) (लावारिस पाया गया बच्चा) आदि, तो वह व्यक्ति उनका निकाह कराने का अधिकारी नहीं होगा। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

फासिक़ (दुराचारी) होना वली (संरक्षक) होने से बाधक नहीं है:

ग़ुलाम को किसी पर विलायत का अधिकार नहीं है, और मुक़ातब (वह ग़ुलाम जिसने अपनी आज़ादी के लिए समझौता किया हो) की विलायत उसके बेटे पर नहीं है; यह मुहीत सुरख़ी में है। मुसलमान पुरुष या स्त्री पर नाबालिग, पागल या काफ़िर (अविश्वासी) की विलायत नहीं है, जैसा कि अल-हावी में है। इसी प्रकार, काफ़िर पुरुष या स्त्री की मुसलमान पर विलायत नहीं है, यह मुज़मरात में है। लेकिन मशाइख़ (विद्वानों) ने फ़रमाया है कि इस स्थान पर यह कहना चाहिए कि यदि कोई मुसलमान किसी काफ़िर दासी का स्वामी (मौली) हो या शासक (सुल्तान) हो, तो उसे विलायत प्राप्त होगी; यह बहर-उर-रैक़ में है। काफ़िर को अपने जैसे काफ़िर पर विलायत प्राप्त होती है, यह तबीईन में है। मुर्तद (धर्मत्यागी) की विलायत किसी पर नहीं होती, न मुसलमान पर, न काफ़िर पर, और न ही अपने जैसे मुर्तद पर; यह बदा'इ में है। फासिक़ (दुराचारी) होना वली होने से बाधक नहीं होता, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। यदि वली पागल हो जाए और पागलपन स्थायी (मुतबक़) हो, तो उसकी विलायत समाप्त हो जाएगी, लेकिन यदि वह कभी पागल रहता है और कभी ठीक हो जाता है (अफ़ाक़ा), तो ठीक होने की स्थिति में उसके कार्य प्रभावी होंगे; यह ज़खीरा में है। इमाम ने एक रिवायत के अनुसार स्थायी पागलपन की अवधि एक पूरा महीना निर्धारित की है और इसी पर फ़तवा दिया जाता है; यह वजीज़ करदरी और बहर-उर-रैक़ में है। यदि कोई बेटा वयस्क होने पर पागल या विक्षिप्त हो, तो उसके प्राण और संपत्ति पर उसके पिता की विलायत बनी रहेगी; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

फ़तावा अबुल लैस में है कि एक पिता ने अपने वयस्क पुत्र का निकाह किसी स्त्री से कर दिया और उस वयस्क पुत्र ने अभी अनुमति नहीं दी थी कि वह स्थायी रूप से पागल हो गया। फिर पिता ने उस

निकाह की अनुमति दे दी, तो वह वैध हो जाएगा। फ़क़ीह अबू बक्र ने इस स्थिति के अलावा दूसरी स्थिति में मतभेद का उल्लेख किया है और फ़रमाया कि यदि पुत्र वयस्क होने पर स्वस्थ दिमाग का था और फिर पागल या विक्षिप्त हो गया, तो इमाम अबू यूसुफ़ के कथन के अनुसार क़ियास (तर्क) के आधार पर पिता की विलायत वापस नहीं आएगी, यहाँ तक कि यदि पिता ने उसकी संपत्ति का उपयोग किया या उसका निकाह किसी स्त्री से किया, तो वह वैध नहीं होगा। इसके बजाय, यह विलायत काज़ी (न्यायाधीश) की ओर लौट जाएगी। इमाम मुहम्मद के अनुसार इस्तिहसान (वरीयता) के आधार पर विलायत पिता की ओर लौटेगी। फ़क़ीह अबू बक्र मैदाली ने फ़रमाया कि हमारे तीनों प्रमुख विद्वानों (ऐमा सलासा) के अनुसार विलायत पिता की ओर लौटेगी; यह ज़खीरा में है। यदि पिता पागल या विक्षिप्त हो जाए, तो पुत्र को पिता की संपत्ति के प्रबंधन की विलायत नहीं होगी, लेकिन निकाह कराने के मामले में इमाम आज़म (अबू हनीफ़ा) और इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार विलायत प्राप्त होगी; जैसा कि वजीज़ करदरी में है और यही सही है; यह ग़ियासिया में है। यदि किसी नाबालिग के एक ही दर्जे के दो वली जमा हों, जैसे दो सगे भाई या दो चाचा, तो हमारे निकट उनमें से जिसने भी निकाह कर दिया, वह वैध है; जैसा कि फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है, चाहे दूसरा वली उसकी अनुमति दे या उसे रद्द करे, वह हर हाल में वैध होगा। इसके विपरीत, यदि एक दासी दो व्यक्तियों की साझी हो और एक ने उसका निकाह कर दिया, तो दूसरे साथी की अनुमति के बिना वह वैध नहीं होगा। फ़तावा में उल्लेख है कि यदि दो व्यक्तियों की साझी दासी के बच्चा पैदा हुआ और दोनों ने एक साथ पितृत्व का दावा किया, यहाँ तक कि दोनों से उसका वंश सिद्ध हो गया, तो उनमें से प्रत्येक को अकेले उसका निकाह कराने का अधिकार होगा; यह सिराज-उल-वहाज में है। और यदि दोनों ने एक के बाद एक निकाह किया, तो पहला निकाह वैध होगा और दूसरा नहीं।

नोट: मैं कहता हूँ कि वास्तव में यह मतभेद नहीं है, बल्कि इमाम अबू यूसुफ़ ने क़ियास (तर्क) को अपनाया और इमाम मुहम्मद ने इस्तिहसान (वरीयता) को चुना। (१) मुल्तक़ित: लावारिस पड़ा हुआ बच्चा उठाने वाला।

مزید میں ہے اور وصی کو صغیر یا صغیرہ کے نکاح کر دینے کی ولایت نہیں ہے خواہ صغیر یا صغیرہ مذکور کے باپ نے اس وصی کو اس امر کی وصیت کی ہو یا نہ کی ہو لیکن اگر وصی ایسا شخص ہو جس کو ان دونوں کی ولایت پہنچتی ہے تو ایسی حالت میں وہ بحکم ولایت ان کا نکاح کر دے گا مگر وصی ہونے کی وجہ سے نہیں کر سکتا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر صغیر یا صغیرہ کسی مرد کی گود میں پرورش پاتے ہوں جیسے ملتقط (۱) وغیرہ تو یہ مرد ان کا نکاح کر دینے کا مختار نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

فاسق ہونا ولی ہونے سے مانع نہیں:

مملوک کا استحقاق ولایت کسی پر نہیں ہے اور نیز مکاتب کی ولایت اس کے فرزند پر نہیں ہے یہ محیط سرخی میں ہے اور مسلمان مرد یا عورت پر نابالغ و مجنون اور کافر کی ولایت نہیں ہے کذا فی الحاوی اور نیز کافر مرد یا عورت پر مسلمان کی ولایت نہیں ہے یہ مضمرات میں ہے مگر مشائخ نے فرمایا کہ اس مقام پر یوں کہنا چاہئے کہ لیکن اگر مسلمان کسی کافرہ باندی کا مولیٰ ہو یا سلطان ہو تو اس کو ولایت حاصل ہو گی یہ بحر الرائق میں ہے اور کافر کو اپنے مثل کافر پر ولایت حاصل ہوتی ہے یہ تبیین میں ہے اور مرتد کی ولایت کسی پر نہیں ہوتی ہے نہ مسلمان پر اور نہ کافر پر اور نہ اپنے مثل مرتد پر یہ بدائع میں ہے اور فاسق ہونا ولی ہونے سے مانع نہیں ہوتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر ولی کو جنون ہو گیا کہ برابر رہتا ہے اور جنون مطبق ہے تو اس کی ولایت جاتی رہے گی اور اگر کبھی مجنون رہتا ہے اور کبھی اس کو افاقہ ہو جاتا ہے تو حالت افاقہ میں اس کے تصرفات نافذ ہوں گے یہ ذخیرہ میں ہے اور جنون مطبق کی

مقدار امام نے ایک روایت کے موافق ایک مہینہ کامل مقدر فرمائی ہے اور اسی پر فتویٰ دیا جاتا ہے اور یہ وجیز کردری و بحر الرائق میں ہے اور اگر بیٹا جب بالغ ہوا تو معتوہ یا مجنون بالغ ہوا تو اس کی جان و مال پر اس کے باپ کی ولایت باقی رہے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

فتاویٰ ابواللیث میں ہے کہ باپ نے اپنے پسر بالغ کے ساتھ کسی عورت کا نکاح کر دیا اور ہنوز اس کے پسر بالغ مذکور نے اجازت نہ دی تھی کہ اس کو جنون مطبق ہو گیا پس باپ نے اس نکاح کی اجازت دے دی تو جائز ہو جائے گا اور فقیہ ابو بکر نے اس صورت کے سوائے دوسری صورت میں اختلاف ذکر کیا ہے اور فرمایا کہ اگر پسر جب بالغ ہوا تو عاقل تھا پھر مجنون یا معتوہ ہو گیا تو بنا بر قول امام ابو یوسف کے قیاساً باپ کی ولایت عود نہ کرے گی حتیٰ کہ اگر باپ نے اس کے مال میں تصرف کیا یا کسی عورت کو اس کے نکاح میں کر دیا تو جائز نہیں ہے بلکہ یہ ولایت قاضی کی طرف عود کرے گی اور امام محمدؒ کے نزدیک استحساناً ولایت باپ کی طرف عود کرے گی اور فقیہ ابو بکر میدانی نے فرمایا کہ ہمارے علماء ثلاثہ کے نزدیک ولایت باپ کی طرف عود کرے گی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر باپ مجنون یا معتوہ ہو گیا تو پسر کو اس کے مال میں تصرف کرنے کی ولایت حاصل نہ ہوگی اور نکاح کرا دینے میں امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ولایت حاصل ہو گی کذا فی الوجیز کردری اور یہی صحیح ہے یہ غیاثیہ میں ہے اور اگر صغیر یا صغیرہ کے دو ولی برابر رتبہ کے جمع ہوئے جیسے سگے دو بھائی یا دو چچا تو ہمارے نزدیک دونوں میں سے جس نے نکاح کر دیا جائز ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان خواہ دوسرا ولی اس کی اجازت دے یا فسخ کرے بہر حال جائز ہو گا بخلاف اس کے اگر ایک باندی دو آدمیوں میں مشترک ہو اور ایک نے اس کا نکاح کر دیا تو بدون اجازت دوسرے شریک کے جائز نہ ہو گا اور فتاویٰ میں مذکور ہے کہ اگر ایک باندی کے جو دو آدمیوں میں مشترک ہے بچہ پیدا ہوا اور دونوں نے معا اس کے نسب کا دعویٰ کیا حتیٰ کہ ہر ایک دونوں سے اس کا نسب ثابت ہو گیا تو ہر

ایک دونوں میں سے اس کے نکاح کر دینے کا تنہا مختار ہو گا سراج الوہاج میں ہے اور اگر دونوں نے آگے پیچھے اس کا نکاح کیا تو پہلا نکاح جائز ہوگا اور دوسرا جائز نہ۔

ل اقول در حقیقت یہ اختلاف نہیں ہے بلکہ امام ابو یوسفؒ نے قیاس کو لیا اور امام محمدؒ نے استحسان کو اختیار کیا۔ (۱) پڑا اٹھا لینے والا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 151 | The Book of Marriage

...it will be. And if each of the aforementioned guardians performed the marriage of the said daughter with a different man at the exact same time, or one after the other but it is not known which occurred first, then both marriage contracts (nikah) will be void (baatil). This is stated in *Fatawa Qazi Khan*. And if a distant guardian (wali ab'ad) performs the marriage of a minor boy or girl while a closer guardian (wali aqrab) is present and possesses the eligibility for guardianship, then the marriage performed by the distant guardian will remain suspended (mawquf) upon the permission of the closer guardian. If the closer guardian does not possess the eligibility for guardianship—for instance, if he is a minor or a mentally incapacitated adult—then the marriage performed by the distant guardian shall be valid. If the closer guardian is absent, and his absence is such that communication is severed (ghaybat munqati'ah), then it is permissible for the distant guardian to perform the marriage; this is stated in *Al-Muheet*. If the owner of a slave-girl is absent, the relatives do not have the authority to perform her marriage; this is in *Siraj al-Wahaj*. It should be clarified that the extent of 'ghaybat munqati'ah' (severed absence) is defined as being at such a distance where a traveler shortens the prayer (qasr), and this is the view adopted by most later scholars and is the basis for the fatwa. Shams al-A’imma al-Sarakhsi and Imam Muhammad bin al-Fadl stated that the most correct view is that the guardian is in such a state that by the time his opinion is sought, the suitor who proposed and is compatible (kufu) in all respects would be lost; this is considered the better opinion as mentioned in *Al-Tabyin* and the fatwa is based on this, as in *Jawahir al-Akhlati*. Even if the guardian is hidden somewhere within the same city such that his status is unknown, it will be considered 'ghaybat munqati'ah'; this is in the commentary of *Majma' al-Bahrayn*. If a distant guardian performed a marriage while a closer guardian was present, such that the marriage was suspended upon the closer guardian's permission, and then the closer guardian went absent and the authority transferred to the distant guardian, the said marriage will not be valid until the distant guardian gives permission anew after the authority has transferred to him; this is in *Zahiriyya*.

Regarding the absence of the nearest guardian (Wali Aqrab), there is a difference of opinion among the scholars (Mashaikh):

Our scholars have differed on whether the authority (wilayah) of the nearest guardian ceases or remains upon his absence. Some have stated that the authority of the closer guardian remains, but a new right of guardianship arises for the distant

guardian due to the closer one's absence; thus, it becomes as if the woman has two guardians of equal rank, like two brothers or two uncles. Others have stated that the authority of the closer guardian is extinguished and transfers to the distant guardian, and this is the more correct view; this is in *Al-Bada'i*. Therefore, if the closer guardian performed the woman's marriage from wherever he is, there is no report regarding it, and it ought to be invalid because his authority has ceased; as in *Muheet al-Sarakhsi*. In *Fatawa Qazi Khan* and *Zahiriyya*, it is stated that if the closer guardian performed the marriage from where he is, there is a difference of opinion, and the apparent view is that it would be valid. If the closer guardian and the distant guardian both performed the contract simultaneously, both contracts would be invalid. Similarly, if the two contracts occurred sequentially but it is not known which was first, the same ruling applies; this is in the commentary of *Al-Tahawi*. Upon the return of the closer guardian, the authority of the distant guardian becomes void, but any contract he established (during the absence) will not be void because he performed that act while possessing full authority; this is in *Al-Tabyin*. There is a consensus (ijma') that if the closer guardian begins to cause hardship or intends oppression, authority transfers to the distant guardian; this is in *Al-Khulasa*. If the guardian went absent, or began to cause hardship, or if the father and grandfather are sinful men (fasiq), the Judge (Qazi) shall have the authority to marry the woman to her compatible match (kufu); this is in *Wajiz Kardari*. The guardian of a minor boy or girl has the authority to marry them off even if both are not consenting; this is in *Al-Burjandi*, whether the woman is a virgin (bikra) or previously married (sayyiba); this is in the Ayni commentary of *Kanz*. The mentally deficient (ma'too) and the insane (majnoon) are like the minor boy and girl in that their...

होगा और अगर उपरोक्त लड़की का निकाह उनमें से प्रत्येक ने एक-एक पुरुष के साथ एक ही समय में एक साथ कर दिया या आगे-पीछे किया, लेकिन यह ज्ञात नहीं है कि पहला निकाह कौन सा है, तो दोनों निकाह (अक़्द) अमान्य (बातिल) हो जाएंगे। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और अगर किसी नाबालिग लड़की या लड़के का निकाह ऐसे वली (संरक्षक) ने कर दिया जो दूर का (अब्अद) है, तो यदि निकटतम (अक़्रब) वली मौजूद हो और वह वली होने की योग्यता भी रखता हो, तो दूर के वली द्वारा किया गया निकाह निकटतम वली की अनुमति पर निर्भर (मौक़ूफ़) रहेगा। और अगर निकटतम वली योग्यता न रखता हो, उदाहरण के लिए नाबालिग हो या विक्षिप्त हो, तो दूर वाले का निकाह कर देना जायज़ होगा। और यदि निकटतम वली अनुपस्थित हो, और अनुपस्थिति ऐसी हो कि संपर्क कट गया हो (ग़ैबत-ए-मुन्क़तिआ), तो दूर के वली का निकाह कर देना जायज़ होगा, यह 'मुहीत' में है। दासी का मालिक यदि अनुपस्थित हो, तो रिश्तेदारों को उसके निकाह का अधिकार नहीं है, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। स्पष्ट हो कि 'ग़ैबत-ए-मुन्क़तिआ' की परिभाषा यह है कि वह इतनी दूर हो जितनी दूरी पर यात्री नमाज़ को संक्षिप्त (क़सर) करता है, और इसी को अधिकांश विद्वानों ने अपनाया है और इसी पर फ़तवा है। शम्स-उल-आइम्मा सरख़्सी और इमाम मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल ने कहा कि सही यह है कि वह ऐसी स्थिति में हो कि उसकी राय लेने तक उपयुक्त वर (कुफ़ू) हाथ से निकल जाए, और यह श्रेष्ठ मत है, जैसा कि 'तबयीन' में है और इसी पर फ़तवा है, जैसा कि 'जवाहर-ए-अख़्लाती' में है। यहाँ तक कि यदि वह शहर में ही कहीं इस तरह छिपा हो कि उसकी स्थिति का पता न चले, तो यह भी 'ग़ैबत-ए-मुन्क़तिआ' माना जाएगा, यह 'शराह मजमा-उल-बहरीन' में है। और यदि दूर के वली ने निकटतम वली की उपस्थिति में निकाह कर दिया, यहाँ तक कि निकाह निकटतम वली की अनुमति पर निर्भर था, फिर निकटतम वली अनुपस्थित हो गया और संरक्षता दूर के वली की ओर स्थानांतरित हो गई, तो जब तक वह दूर का वली संरक्षता प्राप्त करने के बाद नए सिरे से उस निकाह की अनुमति न दे दे, तब तक वह निकाह जायज़ नहीं होगा, यह 'ज़हीरिया' में है।

निकटतम संरक्षक (वली अक़्रब) के अनुपस्थित होने के बारे में मशाइख़ (विद्वानों) के बीच मतभेद पाया जाता है:

हमारे मशाइख़ ने इस मामले में मतभेद किया है कि निकटतम वली के अनुपस्थित होने से उसकी संरक्षता (विलायत) समाप्त हो जाती है या बनी रहती है। कुछ ने कहा कि निकटतम वली की संरक्षता बनी रहती है, लेकिन दूर के वली के लिए निकटतम वली की अनुपस्थिति में संरक्षता का नया

अधिकार उत्पन्न होता है, जिससे ऐसा हो जाता है जैसे स्त्री के पास समान दर्जे के दो वली मौजूद हों, जैसे दो भाई या दो चाचा। और कुछ ने कहा कि निकटतम वली की संरक्षता समाप्त होकर दूर के वली की ओर स्थानांतरित हो जाती है और यही अधिक सही है, यह 'बदाइ' में है। अतः यदि निकटतम वली ने जहाँ वह है वहीं से स्त्री का निकाह कर दिया, तो इसके बारे में कोई स्पष्ट विवरण नहीं है, और उचित यह है कि यह जायज़ न हो क्योंकि उसकी संरक्षता समाप्त हो गई है, जैसा कि 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में है। 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' और 'ज़हीरिया' में है कि यदि निकटतम वली ने जहाँ वह है वहीं से स्त्री का निकाह कर दिया, तो इसमें मतभेद है और स्पष्ट मत यह है कि यह जायज़ होगा। यदि निकटतम वली और दूर के वली दोनों का निकाह करना एक साथ हुआ, तो दोनों निकाह जायज़ नहीं होंगे। इसी तरह यदि निकाह आगे-पीछे हुए हों लेकिन यह ज्ञात न हो कि पहले कौन सा हुआ, तो भी यही आदेश होगा, यह 'शराह तहावी' में है। निकटतम वली के वापस आने पर दूर के वली की संरक्षता अमान्य हो जाएगी, लेकिन जो निकाह उसने (अनुपस्थिति के दौरान) किया था वह अमान्य नहीं होगा क्योंकि उसने वह अनुबंध पूर्ण अधिकार की स्थिति में किया था, यह 'तबयीन' में है। इस बात पर आम सहमति (इज्मा) है कि यदि निकटतम वली तंग करना शुरू कर दे और ज़ुल्म करना चाहे, तो संरक्षता दूर के वली की ओर स्थानांतरित हो जाएगी, यह 'ख़ुलासा' में है। और यदि वली अनुपस्थित हो गया या उसने तंग करना शुरू किया, या पिता और दादा दुराचारी (फ़ासिक़) हैं, तो न्यायाधीश (क़ाज़ी) को अधिकार होगा कि वह स्त्री का निकाह उसके उपयुक्त वर (कुफ़ू) के साथ कर दे, यह 'वजीज़ कर्दरी' में है। नाबालिग लड़के और लड़की के वली को अधिकार है कि वह दोनों का निकाह कर दे भले ही वे दोनों सहमत न हों, यह 'बुरजंदी' में है, चाहे स्त्री कुँवारी (बाकिरा) हो या विवाहित (सय्यिबा), यह 'अैनी शराह कंज़' में है। मन्दबुद्धि और विक्षिप्त व्यक्ति नाबालिग लड़के और लड़की की तरह ही हैं कि उन...

ہوگا اور اگر دختر مذکورہ کا نکاح دونوں میں سے ہر ایک نے ایک ایک مرد کے ساتھ ایک ہی وقت میں معا کر دیا یا آگے پیچھے کیا مگر یہ معلوم نہیں ہوتا ہے کہ اول کون نکاح ہے تو دونوں عقد باطل ہو جائیں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر صغیرہ یا صغیرہ کا نکاح ایسے ولی نے کر دیا جو ابعد ہے پس اگر اقرب یعنی سب سے قریب مرتبہ کا ولی حاضر ہو اور وہ ولی ہونے کی اہلیت بھی رکھتا ہے تو دور والے ولی کا نکاح اقرب ولی کی اجازت پر موقوف رہے گا اور اگر اقرب ولی اہلیت ولایت نہ رکھتا ہو مثلاً نا بالغ ہو یا بالغ مجنون ہو تو دور والے کا نکاح کر دینا جائز ہوگا اور اگر اقرب ولی غائب ہو پس اگر اس طرح غائب ہو کہ اس کی غیبت منقطع ہو تو دور والے ولی کا نکاح کر دینا جائز ہو گا یہ محیط میں ہے اور باندی کا مولیٰ اگر غائب ہو تو اقارب کو اس کے نکاح کر دینے کا اختیار نہیں ہے سراج الوہاج میں ہے اور واضح ہو کہ غیبت منقطعہ کی تقدیر یوں بیان کی گئی ہے کہ اتنی دور ہو کہ جتنی دوری پر مسافر نماز کو قصر کرتا ہے اور اسی کو اکثر متاخرین نے اختیار کیا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اور شمس الائمہ سرخسی اور امام محمد بن الفضل نے فرمایا کہ اصح یہ ہے کہ ایسی حالت میں ہو کہ اس کی رائے لینے کے وقت تک جس مرد نے خطبہ کیا ہے اور وہ ہر طرح سے کفو سے ہے ہاتھ سے جاتا ہے اور یہ احسن قول ہے کذا فی التبیین اور اسی پر فتویٰ ہے کذا فی جواہر اخلاطی حتی کہ اگر وہ شہر ہی میں کسی جگہ اس طرح چھپا ہو کہ اس کے حال پر وقوف نہیں ہوتا ہے تو یہ بھی غیبت منقطعہ ہوگی یہ شرح مجمع البحرین میں ہے اور اگر دور کے ولی نے نزدیک کے ولی کے موجود ہونے کی صورت میں نکاح کر دیا حتیٰ کہ نزدیک والے ولی کی اجازت پر نکاح موقوف ہوا پھر نزدیک کا ولی غائب ہو گیا اور ولایت بجانب ولی بعید منتقل ہوئی تو جب تک کہ ولی بعد از سر نو اس نکاح

کی اجازت اس کی جانب ولایت منتقل ہو جانے کے بعد نہ دے تب تک نکاح مذکور جائز نہ ہو گا یہ ظہیریہ میں ہے۔

ولی اقرب کے غائب ہونے میں مشائخ رحمہم اللہ میں اختلاف پایا جاتا ہے:

ہمارے مشائخ نے اس امر میں اختلاف کیا ہے کہ ولی اقرب غائب ہو جانے سے اس کی ولایت جاتی رہتی ہے یا باقی رہتی ہے تو بعض نے فرمایا کہ ولی اقرب کی ولایت باقی رہتی ہے لیکن ولی بعید کے واسطے ولی قریب کے غائب ہو جانے کی حالت میں استحقاق ولایت جدید پیدا ہوتا ہے پس ایسا ہو جاتا ہے کہ گویا عورت کے واسطے مساوی درجہ کے دو ولی مثل دو بھائی یا دو چچا کے موجود ہیں اور بعضوں نے فرمایا کہ ولی قریب کی ولایت زائل ہو کر ولی بعید کی جانب منتقل ہو جاتی ہے اور یہی اصح ہے یہ بدائع میں ہے پس اگر ولی اقرب نے جہاں ہے وہیں سے عورت کا نکاح کر دیا تو اس میں کوئی روایت نہیں ہے اور چاہئے کہ یہ جائز نہ ہو اس واسطے کہ اس کی ولایت زائل ہوگئی ہے کذا فی محیط السرخسی اور فتاویٰ قاضی خان وظہیریہ میں ہے کہ اگر ولی اقرب نے جہاں ہے وہیں سے عورت کا نکاح کر دیا تو اس میں اختلاف ہے اور ظاہر یہ ہے کہ جائز ہوگا اتقٰی پس اگر ولی قریب اور ولی بعید دونوں کا عقد کرنا معا واقع ہوا تو دونوں عقد جائز نہ ہوں گے اسی طرح اگر ایسی صورت واقع ہو کہ ہر دو عقد آگے پیچھے واقع ہوئے ہوں مگر یہ معلوم نہ ہوا کہ اول کون واقع ہوا ہے تو بھی یہی حکم ہوگا یہ شرح طحاوی میں ہے اور ولی قریب کے آجانے پر ولی بعید کی ولایت باطل ہو جائے گی مگر جو عقد اس نے قرار دیا ہے وہ باطل نہ ہوگا کیونکہ یہ تصرف وعقد اس نے پوری ولایت حاصل ہونے کی حالت میں کیا ہے یہ تبیین میں ہے اور اس امر پر اجماع ہے کہ اگر ولی اقرب نے تنگ کرنا شروع کیا اور ظلم کرنا چاہا تو ولی بعید کی جانب ولایت منتقل ہو جائے گی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر ولی غائب ہو گیا یا اس نے تنگ کرنا شروع کیا یا باپ و دادا مرد فاسق ہیں تو قاضی کو اختیار ہوگا کہ عورت کا نکاح

اس کے کفو کے ساتھ کر دے یہ وجیز کردری میں ہے اور صغیرہ و صغیرہ کے ولی کو اختیار ہے کہ دونوں کا نکاح کر دے اگر چہ دونوں اس پر راضی نہ ہوں یہ برجندی میں ہے خواہ عورت باکرہ ہو یا ثیبہ ہو یہ عینی شرح کنز میں ہے اور معتوہ اور مجنون و مجنونہ مثل صغیرہ و صغیرہ کے ہیں کہ ان...

Fatawa Alamgiri ..... Volume (1) - 152 - Book of Marriage

...the guardian (wali) has the authority to perform their marriage provided that the person suffers from continuous insanity (junoon-e-mutabiq); this is mentioned in 'Nahr al-Faiq'. If the marriage of a minor daughter was contracted by a guardian other than the father or grandfather, then precaution dictates that the contract be performed twice: once for a specified dower (Mahr Musamma), where it is explicitly defined, and a second time without specifying a dower. Performing it in these two ways is beneficial for two reasons: firstly, if there is any deficiency in the specified dower, the first marriage will not be valid, and in such a case, the second marriage contracted for the customary dower (Mahr Misal) will be valid. Secondly, perhaps if the husband has taken an oath saying, "If I marry any woman" or using words like "Every woman I marry stands divorced," then the oath will be fulfilled by the first contract, and the second contract will be concluded for Mahr Misal. Even if the person performing the marriage is the father or grandfather, according to the 'Sahibain' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), they should do so for both reasons; however, according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), it should be done only for the latter reason, as stated in 'Tajnees-o-Mazeed'.

If a guardian other than the father or grandfather performs the marriage of a minor, there will be an option upon reaching puberty: If the marriage of a minor was performed by their father or grandfather, neither party will have an option after reaching puberty. However, if the marriage was performed by a guardian other than the father or grandfather, then upon reaching puberty, each party will have the option to either maintain the marriage or annul (faskh) it. This is the opinion of Imam-e-Azam and Imam Muhammad, and obtaining a judge's (Qazi) decree (1) is a condition for it. This is unlike a slave girl married to a slave who is then set free; she obtains the 'option of freedom' (Khiyar-e-Azaadi) to either stay with her husband or annul the marriage, and in that case, a judge's decree is not required for annulment, as stated in 'Hidaya'. Therefore, if after reaching puberty the minor male or female chooses separation and the judge does not effect a legal separation between them, and one of them dies, they will inherit from each other. As long as the judge has not decreed a separation, sexual intercourse remains lawful for the husband, as stated in 'Mabsut'. If the judge or the 'Imam-ul-Muslimeen' performed the marriage, the 'option of puberty' (Khiyar-e-Buloogh) will still be established; this is the correct view upon which the fatwa is given, as in 'Kafi'.

Qazi Badi-ud-din was asked about a minor girl who gave herself in marriage to a man of compatible status (Kufu) in a place where she had no guardian and there was no judge. He replied that the marriage would be concluded but would remain dependent on her consent after reaching puberty; this is in 'Tatar Khaniya'. If a minor girl gave herself in marriage and her brother, who is her guardian, then gave permission, the marriage would be valid and the said minor would have the 'option of puberty', as stated in 'Muheet-e-Sarakhsi'. The option (khiyar) that a minor girl has will be invalidated (2) by her silence after reaching puberty if she is a virgin (Bakira), and the duration of this option lasts until the end of the session (majlis) in which she received news of the marriage. Thus, if she remained silent upon reaching puberty while being a virgin, the option would be void. However, if the woman is actually a non-virgin (Sayyiba) or a virgin with whom the husband has already had intercourse, and she reaches puberty while with her husband, her silence will not invalidate her option, nor will standing up from the session. Instead, it will only be invalidated if she explicitly agrees to the marriage or performs an action indicating consent, such as allowing the man to have intercourse, demanding maintenance (nafaqa), or similar acts. If she ate the husband's food or continued to serve him as usual, her option remains. If upon reaching puberty she learned of the marriage to a certain man but was unaware that she possessed a legal option (to annul) and remained silent, her option would be void. And if at her reaching puberty...

(1) That is, for the purpose of annulling the marriage. (2) That is, upon receiving the news of the marriage.

...के वली को उनके निकाह कर देने का इख़्तियार है बशर्ते कि जुनून-ए-मुतबिक हो, यह 'नहरुल फ़ाइक' में है। और अगर नाबालिग लड़की का निकाह बाप और दादा के अलावा किसी दूसरे वली ने बाँधा हो, तो एहतियात यह है कि अक़्द (अनुबंध) दो मर्तबा बाँधे, एक मर्तबा 'महर मुसम्मा' (तयशुदा महर) के एवज़ में, यानी महर मुक़र्रर करके उसको बयान कर दे, और दूसरी बार बग़ैर महर मुसम्मा के। और यह दो बातों के वास्ते करना अच्छा है: एक बात तो यह है कि अगर महर मुसम्मा में कुछ कमी होगी तो निकाह अव्वल सही नहीं होगा, पस ऐसी सूरत में दूसरा निकाह 'महर मिसल' के एवज़ में सही हो जाएगा। और दूसरी बात यह है कि शायद अगर शौहर ने इस लफ़्ज़ से क़सम खाई हो कि "अगर मैं किसी औरत से निकाह करूँया इस लफ़्ज़ के साथ कि "हर औरत जिससे मैं निकाह करूँ उस पर तलाक़ है", तो पहले अक़्द से क़सम पूरी हो जाएगी और दूसरा अक़्द महर मिसल के एवज़ में मुनअक़िद (सम्पन्न) होगा। और अगर निकाह बाँधने वाला बाप या दादा हो तो भी 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक उन्हें दोनों वजहों से ऐसा करना चाहिए, और इमाम-ए-आज़म के नज़दीक फ़क़त वजहे अखीर (अंतिम कारण) के लिहाज़ से ऐसा करना चाहिए, यह 'तजनीस-ओ-मज़ीद' में है।

सग़ीरा (नाबालिग) का निकाह बाप दादा के सिवा वली ने किया तो बालिग होने पर इख़्तियार होगा: अगर सग़ीरा का निकाह उनके बाप दादा ने कर दिया हो तो बालिग होने के बाद दोनों को इख़्तियार नहीं होगा। और अगर बाप दादा के अलावा किसी दूसरे वली ने निकाह कर दिया हो, तो बालिग होते वक़्त दोनों में से हर एक को इख़्तियार होगा, चाहे निकाह पर क़ायम रहे और चाहे फ़स्ख़ (रद्द) कर दे। और यह इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद का क़ौल है और इसमें क़ाज़ी (न्यायाधीश) का हुक्म ले लेना (1) शर्त है। इसके बर-ख़िलाफ़ वह बाँदी (दासी) जो किसी गुलाम के निकाह में है और आज़ाद की गई, उसको 'ख़ियार-ए-आज़ादी' हासिल हुआ कि चाहे अपने शौहर के साथ रहे या न रहे, बल्कि फ़स्ख़ कर दे, तो उसमें फ़स्ख़ के लिए क़ाज़ी का हुक्म शर्त नहीं है, यह 'हिदाया' में है। पस अगर बुलूग़ (वयस्कता) के बाद सग़ीर (नाबालिग लड़का) या सग़ीरा ने जुदाई इख़्तियार की और क़ाज़ी ने दोनों में तफ़रीक़ (अलगाव) न कराई, यहाँ तक कि दोनों में से एक मर गया तो वे एक-दूसरे के वारिस होंगे। और जब तक क़ाज़ी दोनों में तफ़रीक़ न कराए तब तक शौहर को उसके साथ वती (सहवास) करना हलाल है, यह 'मबसूत' में है। और अगर क़ाज़ी ने या इमाम-

उल-मुस्लिमीन ने निकाह कर दिया तो 'ख़ियार-ए-बुलूग़' (बालिग होने पर चुनाव का अधिकार) साबित होगा और यही सही है और इसी पर फ़तवा है, यह 'काफ़ी' में है।

क़ाज़ी बदी-उद-दीन से दरयाफ़्त किया गया कि एक सग़ीरा ने अपने आप को अपने कुफ़ू (बराबरी वाले) मर्द के निकाह में दिया और उस सग़ीरा का कोई वली नहीं है और उस मौज़े (स्थान) में कोई क़ाज़ी नहीं है, तो फ़रमाया कि निकाह मुनअक़िद होगा लेकिन उस सग़ीरा के बालिग होने के बाद की इजाज़त पर मौक़ूफ़ (निर्भर) रहेगा, यह 'ताता़र ख़ानिया' में है। और अगर सग़ीरा लड़की ने अपने आप को निकाह में दे दिया फिर उसके भाई ने, जो उसका वली है, इजाज़त दे दी तो निकाह जाइज़ होगा और मजकूरा सग़ीरा को ख़ियार-ए-बुलूग़ हासिल होगा, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। और जो ख़ियार सग़ीरा को हासिल है वह बाद बुलूग़ के उसकी ख़ामोशी से बातिल (2) हो जाएगा बशर्ते कि वह बाकिरा (कुंवारी) हो, और इस ख़ियार का विस्तार मजलिस के अंत तक होगा जिसमें उसे निकाह की ख़बर मिली है। चुनाँचे अगर उसने बालिग होने पर सुकूत (चुप्पी) किया हालाँकि वह बाकिरा है, तो ख़ियार बातिल हो जाएगा। और अगर यह औरत दर-असल सय्यिबा (विधवा या तलाक़शुदा) हो या बाकिरा हो लेकिन उसके ख़ाविंद ने उसके साथ वती कर ली हो, फिर वह शौहर के पास बालिग हुई, तो सुकूत से उसका ख़ियार बातिल न होगा और न ही मजलिस से खड़े हो जाने से बातिल होगा, बल्कि तभी बातिल होगा जब वह साफ़ तौर पर निकाह पर राज़ी हो जाए या उसकी तरफ़ से ऐसा कोई काम हो जो रजामंदी को ज़ाहिर करता हो जैसे जिमा (संभोग) के लिए मर्द को मौक़ा देना या नफ़क़ा (खर्च) माँगना या इसी तरह का कोई काम करना। और अगर उसने शौहर का खाना खा लिया या बदस्तूर उसकी ख़िदमत की तो अपने ख़ियार पर क़ायम रहेगी। और अगर बालिग होते ही उसे निकाह का हाल मालूम हुआ कि फ़लाँ मर्द के साथ उसका निकाह किया गया है लेकिन उसे अपने लिए ख़ियार साबित होने का पता नहीं था, पस वह ख़ामोश रही, तो उसका ख़ियार बातिल हो जाएगा। और अगर उसके बालिग होते...

(1) यानी निकाह फ़स्ख़ करने के लिए। (2) यानी ख़बर मिलने पर।

کے ولی کو ان کے نکاح کر دینے کا اختیار ہے بشرطیکہ جنون مطبق ہو یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر دختر صغیرہ کا نکاح باپ و دادا کے سوائے دوسرے ولی نے باندھا تو احتیاط یہ ہے کہ عقد دو مرتبہ باندھے ایک مرتبہ بعوض مہر مسمی کے یعنی مہر مقرر کر کے اس کو بیان کر دے اور دوسری بار بغیر مہر مسمی کے اور یہ دو باتوں کے واسطے کرنا اچھا ہے ایک بات تو یہ ہے کہ اگر مہر مسمی میں کچھ کمی ہوگی تو نکاح اول صحیح نہ ہوگا پس ایسی صورت میں دوسرا نکاح بعوض مہر مثل کے صحیح ہو جائے گا اور دوسری بات یہ ہے کہ شاید اگر شوہر نے اس لفظ سے قسم کھائی ہو کہ اگر میں کسی عورت سے نکاح کروں یا بایں لفظ کہ ہر عورت جس سے میں نکاح کروں اس کو طلاق ہے تو عقد اول سے قسم پوری ہو جائے گی اور دوسرا عقد بعوض مہر مثل کے منعقد ہو گا اور اگر نکاح باندھنے والا باپ یا دادا ہو تو بھی صاحبین کے نزدیک انہیں دونوں وجہوں سے ایسا کرنا چاہئے اور امام اعظم کے نزدیک فقط وجہ اخیر کے لحاظ سے ایسا کرنا چاہئے یہ تجنیس و مزید میں ہے۔

صغیرہ کا نکاح باپ دادا کے ماسوا ولی نے کیا تو بالغ ہونے پر اختیار ہوگا: اگر صغیرہ کا نکاح ان کے باپ دادا نے کر دیا ہو تو بعد بالغ ہونے کے دونوں کو اختیار نہ ہوگا اور اگر سوائے باپ دادا کے دوسرے ولی نے نکاح کر دیا ہو تو وقت بالغ ہونے کے دونوں میں سے ہر ایک کو اختیار ہوگا چاہے نکاح پر قائم رہے اور چاہے فسخ کر دے اور یہ امام اعظم و امام محمد کا قول ہے اور اس میں حکم قاضی لے لینا (۱) شرط ہے بخلاف اس کے جو باندی کہ کسی غلام کے نکاح میں ہے اور آزاد کی گئی اور اس کو خیار حاصل ہوا کہ چاہے اپنے شوہر کے ساتھ رہے یا نہ رہے بلکہ فسخ کر دے تو اس میں فسخ کے واسطے حکم قاضی شرط نہیں ہے یہ ہدایہ میں ہے پس اگر

بلوغ کے بعد صغیر یا صغیرہ نے جدائی اختیار کی اور قاضی نے دونوں میں تفریق نہ کرائی یہاں تک کہ دونوں میں سے ایک مر گیا تو باہم ایک دوسرے کے وارث ہوں گے اور جب تک قاضی دونوں میں تفریق نہ کرائے تب تک شوہر کو اس کے ساتھ وطی کرنا حلال ہے یہ مبسوط میں ہے اور اگر قاضی نے یا امام المسلمین نے نکاح کر دیا تو خیار بلوغ ثابت ہوگا اور یہی صحیح ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ کافی میں ہے۔

قاضی بدیع الدین سے دریافت کیا گیا کہ ایک صغیرہ نے اپنے آپ کو اپنے کفو مرد کے نکاح میں دیا اور اس صغیرہ کا کوئی ولی نہیں ہے اور اس موضع میں کوئی قاضی نہیں ہے تو فرمایا کہ نکاح منعقد ہوگا لیکن اس صغیرہ کے بالغ ہونے کے بعد کی اجازت پر موقوف رہے گا یہ تاتار خانیہ میں ہے اور اگر صغیرہ لڑکی نے اپنے تئیں نکاح میں دیا پھر اس کے بھائی جو اس کا ولی ہے اجازت دے دی تو نکاح جائز ہوگا اور صغیرہ مذکورہ کو خیار بلوغ حاصل ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے اور جو خیار صغیرہ کو حاصل ہے وہ بعد بلوغ کے اس کی خاموشی سے باطل (۲) ہو جائے گا در حالیکہ وہ باکرہ ہو اور اس خیار کا امتداد آخر مجلس تک کہ جس میں اس کو خبر نکاح پہنچی ہے نہ ہوگا چنانچہ اگر اس نے بالغ ہونے پر سکوت کیا حالانکہ وہ باکرہ ہے تو خیار باطل ہو جائے گا اور اگر یہ عورت دراصل ثیبہ ہو یا باکرہ ہو لیکن اس کے خاوند نے اس کے ساتھ وطی کر لی ہو پھر وہ شوہر کے پاس بالغ ہوئی تو سکوت سے اس کا خیار باطل نہ ہوگا اور نہ مجلس سے کھڑے ہو جانے سے باطل ہو گا بلکہ جب ہی باطل ہو گا کہ وہ صریحاً نکاح پر راضی ہو جائے یا اس کی طرف سے ایسا فعل پایا جائے جو رضامندی پر دلالت کرتا ہو جیسے جماع کرنے پر مرد کو قابو دے دے یا نفقہ طلب کرے یا اس کے مثل کوئی فعل کرے اور اگر اس نے شوہر کا کھانا کھا لیا یا بدستور اس کی خدمت کی تو اپنے خیار پر رہے گی اور اگر بالغ ہوتے ہی اس کو نکاح کا حال معلوم ہوا کہ فلاں مرد کے ساتھ اس کا نکاح کیا گیا ہو لیکن اس کو اپنے

واسطے خیار ثابت ہونے سے جہل طاری ہوا پس خاموش رہی تو اس کا خیار باطل ہو جائے گا اور اگر اس کے بالغ ہوتے...

(۱) یعنی فسخ نکاح کے واسطے۔ (۲) یعنی خبر پہنچنے پر۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 153 | Book of Marriage

If the knowledge of one's marriage was not known, the right of choice (Khiyar) will be available at the moment it becomes known. If, upon reaching puberty, she asked the husband's name, enquired about the specified dower (Mahr), or offered salutations (Salam) to the witnesses (1), the Option of Puberty (Khiyar-al-Bulugh) will become void. This is mentioned in *Al-Muheet*. If two rights converge for a woman upon reaching puberty—the right of pre-emption (Shufa') and the right of option of puberty—she should say, "I claim both rights joined together," then in explaining both, she should first state the choice of self (Khiyar-e-Nafs), i.e., say, "I have annulled the marriage." This is stated in *Siraj-ul-Wahaj*. The option of puberty for a male child does not become void until he says, "I am pleased/agree," or performs an act that signifies consent. The option of a child does not expire by simply standing up from a gathering (Majlis) but expires through consent. This is in *Al-Hidayah*.

If a girl reaches puberty through menstruation (Haiz), and chooses her own right upon seeing the blood, there is no harm. If she saw the blood at night, she should say, "I have annulled the marriage," and upon reaching morning, she should take witnesses. She should say, "I have just seen the blood," because according to Shariah principles, if she says she saw the blood at night and annulled the marriage then, her statement will not be accepted in a court of law. This is mentioned in *Majma-ul-Nawazil*. The Sheikh stated that the woman's claim of "having just seen the blood," even if it is a lie (Kazib), is permissible (Mubah) in some circumstances. This is in *Al-Khulasah*.

Hisham stated: I asked Imam Muhammad (R.A.) about a minor girl whose uncle gave her in marriage. Then she reached puberty through menstruation and said, "Alhamdulillah, I have chosen my own self (right)." Thus, she remains on her option. Upon the onset of menstruation, she sent her servant to bring witnesses so she could have them witness her choice, but she found no witnesses. She was residing in a place where people were not easily found, and she remained in this state for several days without witnesses. Imam Muhammad (R.A.) said, "I will make the marriage binding upon her," as Imam Muhammad did not consider the lack of witnesses a valid excuse. This is in *Al-Muheet*. Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad (R.A.) that if a minor girl chose her own right upon reaching puberty and took witnesses but did not go before the Qazi (Judge) for two months, she remains on her option as long as she has not permitted the husband to have intercourse (Jima') with her. This is in *Al-Zakhirah*. If there is a dispute regarding the option of

puberty, where the woman says, "I chose my own right and rejected the marriage as soon as I became an adult," and the husband says, "No, rather you remained silent and your option expired," then the husband's word will be considered reliable. This is in *Al-Muheet*. If a minor slave girl and a minor slave boy were married by their master, and then both were manumitted (freed) and then reached puberty, there is no need for them to have the option of puberty, because both have the option of manumission (Khiyar-al-Itq), which is sufficient. If a master freed a minor slave girl and then married her off, and she then reached puberty, she will have the option of puberty, as mentioned by Imam Asbijani in *Bahr-ur-Raiq*.

The marriage of an apostate is annulled from a Muslim woman:

A Muslim man became an apostate (Murtad) and joined the Dar-al-Harb (Abode of War), leaving his wife and minor daughter in the Dar-al-Islam (Abode of Islam). And the uncle of the said minor...

---

1. Both rights: One should know that the right of pre-emption (Shufa') must be claimed immediately after gaining knowledge, otherwise it becomes void. Similarly, in the option of puberty, one must immediately say, "I annulled the marriage," otherwise the option is void. If a situation arises where she claims the self-option first, the Shufa' is lost; if she claims Shufa' first, the option is lost. Therefore, this method was explained so that neither right is lost and the objective is achieved.
2. Lie (Kazib): Apparently, lying has been made permissible at this point, but this requires further consideration.
3. The husband's word: However, it is mentioned in *Al-Hidayah* etc., that the woman's word will be reliable, and it is mandatory for the husband to bring witnesses. The investigation is in *Ayn-ul-Hidayah*. (1) Shuhood: Plural of 'Shahid' (witness).

निकाह की जानकारी न होने की स्थिति में, जानकारी मिलने के समय उसे 'खियार' (चुनाव का अधिकार) प्राप्त होगा। यदि बालिग होने पर उसने पति का नाम पूछा, तयशुदा मेहर के बारे में जानकारी ली या गवाहों (शहूद) को सलाम (१) किया, तो बालिग होने का खियार बातिल (अमान्य) हो जाएगा। यह 'मुहीत' में है। यदि किसी महिला के लिए बालिग होने पर दो अधिकार एक साथ हों - एक शुफ़ा का अधिकार और दूसरा बालिग होने का खियार - तो उसे कहना चाहिए कि मैं दोनों अधिकारों की मांग करती हूँ, फिर दोनों की व्याख्या करते हुए पहले 'खियार-ए-नफ़्स' (स्वयं के चुनाव का अधिकार) व्यक्त करे, यानी कहे कि मैंने निकाह रद्द किया। यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। किसी बालक का बालिग होने का खियार तब तक बातिल नहीं होता जब तक वह यह न कह दे कि 'मैं राजी हूँ' या कोई ऐसा कार्य न करे जो उसकी सहमति दर्शाता हो। मजलिस (सभा) से उठ जाने से बालक का खियार खत्म नहीं होता, बल्कि रजामंदी से खत्म होता है। यह 'हिदाया' में है।

यदि कोई लड़की मासिक धर्म (हैज़) आने से बालिग हुई, तो खून देखते ही यदि वह स्वयं के अधिकार का चुनाव कर ले तो कोई हर्ज नहीं है। यदि उसने रात में खून देखा तो उसे कहना चाहिए कि मैंने निकाह रद्द किया, और सुबह होने पर गवाह बना ले। उसे यही कहना चाहिए कि मैंने अभी (इसी समय) खून देखा है, क्योंकि शरीयत के नियम के अनुसार यदि वह यह कहेगी कि मैंने रात में खून देखकर निकाह रद्द किया था, तो अदालत में उसकी बात स्वीकार नहीं की जाएगी। यह 'मजमा-उल-नवाज़िल' में वर्णित है। शेख ने कहा कि महिला का यह कहना कि 'मैंने अभी खून देखा है' यद्यपि झूठ (कज़ब) है, लेकिन कुछ स्थितियों में झूठ बोलना जायज़ (मुबाह) है। यह 'खुलासा' में है।

हिशाम ने कहा कि मैंने इमाम मुहम्मद (रह.) से पूछा कि एक छोटी बच्ची (सगीरा) का विवाह उसके चाचा ने कर दिया, फिर उसे मासिक धर्म आया और उसने कहा कि 'अल्हम्दुलिल्लाह, मैंने स्वयं के अधिकार को चुना है'। अतः वह अपने खियार पर कायम है। उसने मासिक धर्म आने पर अपने सेवक को गवाह बुलाने भेजा ताकि वह अपने फैसले पर गवाह बना सके, लेकिन उसे गवाह नहीं मिले। वह ऐसी जगह रह रही थी जहाँ लोग आसानी से नहीं मिलते थे, और वह कई दिनों तक इसी स्थिति में रही। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि मैं उसके हक में निकाह अनिवार्य कर दूँगा, क्योंकि इमाम मुहम्मद ने गवाह न मिलने को वैध बहाना (उज़्र) नहीं माना। यह 'मुहीत' में है। इब्न समाअह ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि यदि छोटी बच्ची ने बालिग होने पर स्वयं के अधिकार का चुनाव किया और गवाह बना लिए, लेकिन दो महीने तक काज़ी (न्यायाधीश) के सामने नहीं गई, तो वह

अपने खियार पर रहेगी, बशर्ते उसने पति को संभोग (जमाअ) न करने दिया हो। यह 'ज़खीरा' में है। यदि बालिग होने के खियार में विवाद हो जाए, जहाँ महिला कहे कि मैंने बालिग होते ही अपने अधिकार का चुनाव किया और निकाह रद्द कर दिया, और पति कहे कि नहीं बल्कि तुम खामोश रही और तुम्हारा खियार खत्म हो गया, तो पति की बात मान्य होगी। यह 'मुहीत' में है। यदि दासी और दास दोनों छोटे हैं और उनके मालिक ने उनका निकाह कर दिया, फिर उन्हें आज़ाद कर दिया और वे बालिग हुए, तो उन्हें 'खियार-ए-बुलूग' (बालिग होने का अधिकार) प्राप्त करने की आवश्यकता नहीं है, क्योंकि उन्हें 'खियार-ए-इतक़' (आज़ाद होने का अधिकार) प्राप्त है, जो काफी है। यदि मालिक ने छोटी बांदी (दासी) को आज़ाद कर उसका निकाह किया और फिर वह बालिग हुई, तो उसे खियार-ए-बुलूग प्राप्त होगा, जैसा कि इमाम अस्बिजानी ने 'बहर-उर-रायिक' में ज़िक्र किया है।

मुर्तद (धर्मत्यागी) का निकाह मुसलमान महिला से रद्द हो जाता है:

एक मुसलमान मुर्तद हो गया और दारुल-हरब (शत्रु देश) में चला गया, और अपनी पत्नी और छोटी बेटी को दारुल-इस्लाम में छोड़ गया। उस छोटी बेटी के चाचा ने...

---

1. दोनों अधिकारों के बारे में जानना चाहिए कि शुफ़ा का अधिकार जानकारी मिलने के तुरंत बाद मांगना चाहिए वरना बातिल हो जाएगा। इसी तरह खियार-ए-बुलूग में भी तुरंत कहना चाहिए कि 'मैंने निकाह रद्द किया' वरना अधिकार खत्म हो जाएगा। यदि ऐसी स्थिति आए कि वह केवल स्वयं का अधिकार मांगती है तो शुफ़ा जाता रहेगा, और शुफ़ा मांगती है तो खियार जाता रहेगा। इसलिए यह तरीका बताया गया है ताकि दोनों अधिकार सुरक्षित रहें।
2. 'कज़ब' (झूठ): यहाँ झूठ बोलना मुबाह (जायज़) ठहराया गया है, लेकिन इसमें विचार की आवश्यकता है।
3. पति का कथन: लेकिन 'हिदाया' आदि में आया है कि महिला का कथन विश्वसनीय होगा और पति पर गवाह लाना अनिवार्य होगा। इसकी विस्तृत जाँच 'ऐन-उल-हिदाया' में है। (१) शहूद: 'शाहिद' (गवाह) का बहुवचन।

ہی اپنے نکاح ہو جانے کا حال معلوم نہ ہوا تو بروقت معلوم ہونے کے اس کو خیار حاصل ہوگا اور اگر بالغ ہونے پر اس نے شوہر کا نام پوچھا مہر مسمیٰ دریافت کیا یا شہود کو سلام (۱) کیا تو خیار بلوغ باطل ہو جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر عورت کے واسطے بالغ ہونے پر دو حق مجتمع ہوں ایک حق شفعہ اور دوسرا خیار بلوغ تو یوں کہے کہ میں دونوں ملحق طلب کرتی ہوں پھر دونوں کی تفسیر بیان کرنے میں پہلے خیار نفس بیان کرے یعنی مثلاً کہے کہ میں نے نکاح فسخ کیا یہ سراج الوہاج میں ہے اور طفل کا خیار بلوغ باطل نہیں ہوتا ہے جب تک کہ نہ کہے کہ میں راضی ہوا یا ایسا فعل نہ کرے جو رضامندی پر دلالت کرتا ہے اور مجلس سے کھڑے ہو جانے سے طفل کا خیار نہیں جاتا ہے بلکہ رضامند ہونے سے جاتا رہتا ہے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر دختر حیض آنے سے بالغ ہوئی تو خون دیکھنے کے ساتھ اگر وہ اپنے نفس کو اختیار کرے تو کچھ مضائقہ نہیں ہے اور اگر اس نے رات میں خون دیکھا تو کہے کہ میں نے نکاح فسخ کیا اور جب صبح ہو تو گواہ کر لے اور اس کو یہی کہنا چاہئے کہ میں نے اس وقت خون دیکھا ہے اس وجہ سے کہ اصل شرعی کے موافق اس کا یہ قول کہ میں نے رات کو خون دیکھ کر نکاح فسخ کیا ہے محکمہ قضا میں قبول نہ ہوگا یہ مجمع النوازل میں مذکور ہے اور شیخ نے فرمایا کہ عورت کا یہ کہنا کہ میں نے اسی وقت خون دیکھا ہے اگرچہ کذب ہے لیکن بعض جگہ کذب مُباح ہے یہ خلاصہ میں ہے۔

ہشام نے فرمایا کہ میں نے امام محمدؒ سے دریافت کیا کہ ایک صغیرہ کو اس کے چچا نے بیاہ دیا پھر اس کو حیض آیا پس اس نے کہا کہ الحمدللہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا پس وہ اپنے خیار پر ہے پس اس نے وقت حیض آنے کے اپنے خادم کو بھیجا کہ گواہ بلا لائے تاکہ ان کو اپنے

اختیار پر گواہ کر لے پس اس کو گواہ نہ ملے اور وہ ایسی جگہ پر مقیم تھی کہ لوگ وہاں ملتے نہ تھے تا آنکہ چند روز تک وہ اسی حال پر رہی کہ اس کو گواہ نہ ملے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ میں نکاح اس کے حق میں لازم کر دوں گا پس امام محمدؒ نے اس امر کو عذر نہیں ٹھہرایا یہ محیط میں ہے ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ اگر صغیرہ نے بالغ ہونے پر اپنے نفس کو اختیار کیا اور اس پر گواہ کر لئے مگر دو مہینہ تک قاضی کے حضور میں نہ گئی تو وہ اپنے خیار پر رہے گی تا وقتیکہ اس نے شوہر کو اپنے ساتھ جماع نہ کرنے دیا ہو یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر خیار بلوغ میں اختلاف ہوا کہ عورت نے کہا کہ میں نے بالغ ہوتے ہی اپنے نفس کو اختیار کیا اور نکاح رد کر دیا ہے اور شوہر نے کہا کہ نہیں بلکہ خاموش رہی اور تیرا خیار ساقط ہو گیا ہے تو قول شوہر کا معتبر ہوگا یہ محیط میں ہے اگر لونڈی صغیرہ اور غلام صغیر ہے کہ مولیٰ نے ان دونوں کا نکاح کر دیا پھر ان دونوں کو آزاد کر دیا پھر دونوں بالغ ہوئے تو دونوں کو خیار بلوغ حاصل ہونے کی کوئی ضرورت نہیں ہے اس واسطے کہ خیار عتق دونوں کو حاصل ہوا ہے یہی کافی ہے حتیٰ کہ اگر مولیٰ نے صغیرہ باندی کو آزاد کر کے اس کا نکاح کیا پھر وہ بالغ ہوئی تو اس کو خیار بلوغ حاصل ہو گا جیسا کہ امام اسبیجابی نے ذکر کیا یہ بحرالرائق میں ہے۔

مرتد کا نکاح مسلمان خاتون سے فسخ ہو جاتا ہے:

ایک مسلمان مرتد ہو گیا اور دارالحرب میں جا ملا اور اپنی بیوی و صغیرہ دختر دارالاسلام میں چھوڑ گیا اور صغیرہ مذکور کے چچا نے

۱۔ دونوں حق آہ جاننا چاہئے کہ حق شفعہ بعد علم کے فوراً طلب کرنا چاہئے ورنہ باطل ہو جائے گا اور اسی طرح خیار بلوغ میں بھی فی الفور کہ میں نے نکاح فسخ کیا ورنہ خیار باطل ہو گا پس وقت پیش آئی کہ اگر خیار نفس طلب کرتی ہے تو شفعہ جاتا ہے اور اگر شفعہ طلب کرتی ہے تو

خیار جاتا ہے اس واسطے اس کی صورت بیان کر دی تا کہ دونوں میں سے کوئی ہاتھ سے نہ جائے اور مطلب حاصل ہو ۲۔ کذب اقول بظاہر اس مقام پر بھی کذب مباح ٹھہرایا اور اس میں تامل ہے۔ ۳۔ قول شوہر لیکن ہدایہ وغیرہ میں آیا کہ قول عورت کا معتبر ہوگا اور شوہر پر گواہ لانے واجب ہیں اور تحقیق عین الہدایہ میں ہے۔ (۱) شہود جمع شاہد۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 1 (154) Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

If a Muslim performs her marriage, the marriage shall be valid, and the aforementioned minor girl (saghira) shall have the 'option' (khiyar) upon reaching puberty. If she had not yet reached puberty and she, her husband, and her mother all unfortunately became apostates and migrated to Dar al-Harb (land of war), the marriage would remain intact. If they were all captured and then re-entered Islam, the daughter and her mother would both become slaves (mamluk), while the father and husband would both be free. Subsequently, if the enslaved minor girl reaches puberty, she shall have no option (khiyar); however, if she is manumitted (freed), she shall have the option of manumission (khiyar al-itq). This is stated in 'Muheet Sarkhasi'. It should be clarified that the separation that occurs due to the option of puberty (khiyar al-bulugh) is not a divorce (talaq), because the cause of this separation does not lie solely in the hands of the man; rather, both the man and the woman are involved in it. Similarly, the separation arising from the option of manumission (khiyar al-itq) is also not a divorce. This is contrary to the woman given the choice (mukhtayara), i.e., one to whom her husband has given the authority to divorce herself whenever she wishes; that is considered talaq, as mentioned in 'Siraj al-Wahaj'. The established rule is that any separation initiated from the woman's side but not caused by the husband is an annulment of marriage (faskh-e-nikah), such as the option of manumission and the option of puberty. Any separation arising from the husband's side is a divorce (talaq), such as performing Ila (vow of continence), or cases of impotence like being 'mahboob' or 'innin'. This is stated in 'Nahr al-Faiq'. When separation occurs due to the option of puberty, if the husband has not consummated the marriage with her, the woman shall receive no dower (mahr), regardless of whether the man or the woman chose the annulment. If the husband has consummated the marriage with her, she shall receive the full dower, regardless of whether the separation occurred through her choice or his; this is in 'Muheet'. If a sensible minor girl is married off by someone other than her father or grandfather, she shall have the option (khiyar) upon becoming an adult (aqila). However, if she was married off by her father or grandfather, she shall not have the option upon becoming an adult; this is in 'Muheet Sarkhasi'. If a son performs her marriage, it is akin to the guardianship (wilayat) of a father, or rather, even superior to it; this is in 'Khulasa'. It should also be noted that there is a difference of opinion regarding the time for consummating marriage with a minor; some have stated that one should

not consummate until she reaches puberty, while others have said that intercourse is permissible when she reaches nine years of age; this is in 'Bahr al-Ra'iq'.

Not only age, but physical health and well-being shall also be considered:

Most scholars (mashayikh) are of the opinion that age is of little account in this matter; rather, strength is what matters. Therefore, if she is physically robust and healthy such that she has the strength for intercourse with a man and there is no fear of her falling ill from this act, the husband may consummate with her, even if she is not yet nine years old. Conversely, if she is thin and frail such that she lacks the strength for intercourse and there is fear of her falling ill from this act, it is not lawful (halal) for the husband to consummate with her, even if her age is more than fifteen years. This is the correct view. If the husband has paid the dower and requested the judge (qazi) to order the woman's father to hand her over, and her father claimed she is a minor unfit for a man and cannot bear intercourse, while the husband claimed she is capable, then it should be seen: if the woman goes out, she should be brought before the court (mahkama-e-qaza) to be examined. If she is found fit for a man, the father shall be ordered to hand her over to the husband. If she does not appear fit for a man, such an order shall not be given. If the woman does not go out, trustworthy women should be sent to investigate. If they say she can bear the weight of a man and has the strength for intercourse, the father shall be ordered to hand her over. If the trustworthy women say she cannot bear it, the father shall not be ordered to hand her over to the husband; this is in 'Muheet'. According to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, following the 'Zahir al-Riwayah', the marriage of a free, sensible, adult woman without a guardian (wali) is valid; this is in 'Tabyeen'. Sheikh al-Islam Ata bin Hamza was asked about a Shafi'i woman, who is a virgin and an adult, who married a Hanafi man without her father's permission, and the father agrees to it...

---

1. "More than age" here refers to being more than nine years old.
2. The translator says that perhaps the questioner's intent is to ask what the ruling is according to the Hanafi school of thought; otherwise, according to the Shafi'i school, the marriage would not be valid.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 1 (154) किताब अल-निकाह

यदि किसी मुसलमान ने उससे निकाह कर दिया, तो निकाह जायज़ होगा और उल्लेखित छोटी लड़की (सगीरा) को बालिग होने के समय 'खियार' (विकल्प) प्राप्त होगा। और यदि वह अभी बालिग नहीं हुई थी कि वह कन्या, उसका पति और उसकी माँ सभी दुर्भाग्यवश मुर्तद (धर्मत्यागी) होकर दारुल-हर्ब चले गए, तो निकाह यथावत रहेगा। फिर यदि वे सभी बंदी बनाकर इस्लाम में वापस आए, तो कन्या और उसकी माँ दोनों दासियाँ (ममलूक) होंगी और पिता व पति दोनों स्वतंत्र होंगे। फिर यदि वह दासी कन्या बालिग हुई, तो उसे कोई अधिकार प्राप्त नहीं होगा; हाँ, यदि उसे स्वतंत्र कर दिया जाए, तो उसे 'खियार-ए-इत्क' (स्वतंत्रता का विकल्प) प्राप्त होगा। यह 'मुहीत सरखसी' में वर्णित है। यह स्पष्ट रहे कि बालिग होने के कारण (खियार-ए-बुलूग) जो अलगाव होता है, वह तलाक़ नहीं है, क्योंकि इस अलगाव का कारण केवल पुरुष के हाथ में नहीं है, बल्कि इसमें पुरुष और स्त्री दोनों शामिल हैं। इसी प्रकार, स्वतंत्रता के विकल्प (खियार-ए-इत्क) से जो अलगाव उत्पन्न होता है, वह भी तलाक़ नहीं है। इसके विपरीत, वह स्त्री जिसे उसके पति ने अधिकार दिया हो कि जब चाहे स्वयं को तलाक़ दे दे (तफ़वीज़), वह तलाक़ है, जैसा कि 'सिराजुल वहाज' में है। यह नियम निर्धारित हुआ है कि जो अलगाव स्त्री की ओर से हो लेकिन पति के कारण न हो, वह निकाह का निरसन (फ़स्ख़-ए-निकाह) है, जैसे खियार-ए-इत्क और खियार-ए-बुलूग। और जो अलगाव पति की ओर से उत्पन्न हो, वह तलाक़ है, जैसे ईला करना, महबूब होना (नपुंसकता के विशेष मामले), या इन्निन (नपुंसक) होना, यह 'नहरुल फइक' में है। जब खियार-ए-बुलूग के कारण अलगाव हो गया, तो यदि पति ने उसके साथ संभोग (दुखुल) न किया हो, तो स्त्री को कोई मेहर नहीं मिलेगा, चाहे पुरुष ने निरसन चुना हो या स्त्री ने। और यदि पुरुष ने उसके साथ संभोग कर लिया हो, तो उसे पूरा मेहर मिलेगा, चाहे अलगाव स्त्री के विकल्प से हुआ हो या पुरुष के विकल्प से, यह 'मुहीत' में है। यदि किसी समझदार स्त्री का विवाह उसके पिता या दादा के अलावा किसी अन्य ने कर दिया, और फिर वह बालिग (आकिला) हो गई, तो उसे खियार प्राप्त होगा। लेकिन यदि पिता या दादा द्वारा विवाह किए जाने के बाद वह बालिग हुई, तो उसे खियार प्राप्त नहीं होगा, यह 'मुहीत सरखसी' में है। और यदि पुत्र ने उसका विवाह कर दिया, तो यह पिता के अधिकार (विलायत) के समान है, बल्कि उससे भी बेहतर है, यह 'खुलासा' में है। यह भी स्पष्ट हो कि नाबालिग लड़की के साथ संभोग करने के समय के बारे में मतभेद है; कुछ ने कहा है कि जब तक वह बालिग न हो जाए, तब तक संभोग न करे, और कुछ ने कहा है कि जब वह नौ वर्ष की हो जाए, तो उसके साथ संभोग किया जा सकता है, यह 'बहुर-रैक' में है।

सिर्फ उम्र ही का नहीं बल्कि शारीरिक स्वास्थ्य और तंदुरुस्ती का भी विचार किया जाएगा:

अधिकांश विद्वानों का मत है कि इस मामले में आयु का उतना महत्व नहीं है जितना शारीरिक शक्ति का। अतः यदि वह भारी-भरकम और तंदुरुस्त हो कि पति के साथ संभोग की शक्ति रखती हो और इस क्रिया से उसके बीमार होने का भय न हो, तो पति उसके साथ संभोग कर सकता है, भले ही वह नौ वर्ष की भी न हो। और यदि वह दुबली-पतली हो कि संभोग की शक्ति न रखती हो और इस क्रिया से उसके बीमार होने का भय हो, तो पति के लिए उसके साथ संभोग करना हलाल (वैध) नहीं है, भले ही उसकी आयु पंद्रह वर्ष से अधिक हो। और यही सही बात है। यदि पति ने मेहर अदा कर दिया और काजी से प्रार्थना की कि स्त्री के पिता को आदेश दिया जाए कि वह स्त्री को सौंप दे, और उसके पिता ने कहा कि वह नाबालिग है और पुरुष के योग्य नहीं हुई है तथा संभोग का बोझ नहीं उठा सकती, और पति ने कहा कि नहीं बल्कि वह बोझ उठा सकती है, तो यह देखना चाहिए कि यदि वह स्त्री बाहर निकलती है, तो उसे न्यायालय (महकमा-ए-कज़ा) में उपस्थित किया जाए और जांच की जाए। यदि वह पुरुष के योग्य पाई गई, तो पिता को आदेश दिया जाएगा कि उसे पति के सुपुर्द करे। और यदि वह पुरुष के योग्य नज़र न आए, तो यह आदेश नहीं दिया जाएगा। और यदि उक्त स्त्री बाहर नहीं निकलती है, तो विश्वसनीय महिलाओं को भेजकर पता लगवाया जाए। यदि उन्होंने कहा कि वह पुरुष का बोझ उठा सकती है और संभोग की शक्ति रखती है, तो पिता को उसे सौंपने का आदेश दिया जाएगा। और यदि विश्वसनीय महिलाओं ने कहा कि वह सहन नहीं कर सकती, तो पिता को उसे पति के सुपुर्द करने का आदेश नहीं दिया जाएगा, यह 'मुहीत' में है। इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार, ज़ाहिर-उर-रवाया के अनुरूप, एक स्वतंत्र, बुद्धिमान और वयस्क स्त्री का निकाह बिना वली (संरक्षक) के भी प्रभावी हो जाता है, यह 'तबीन' में है। शेख-उल-इस्लाम अता बिन हमज़ा से पूछा गया कि एक शाफ़ई स्त्री ने, जो कुंवारी और वयस्क है, अपने पिता की अनुमति के बिना किसी हनफी पुरुष से निकाह कर लिया और पिता इस पर सहमत है...

---

1. अधिक आयु से तात्पर्य नौ वर्ष से अधिक है।
2. अनुवादक ने कहा है कि शायद पूछने वाले का उद्देश्य यह है कि हनफी मत के अनुसार क्या आदेश है, अन्यथा शाफ़ई मत के अनुसार निकाह संपन्न नहीं होगा।

کسی مسلمان سے اس کا نکاح کر دیا تو نکاح جائز ہوگا اور صغیرہ مذکورہ کو بروقتِ بلوغ کے خیار حاصل ہوگا اور اگر ہنوز بالغ نہ ہوئی تھی کہ یہ دختر اور اس کا شوہر اور اس کی ماں سب کمبخت مرتد ہو کر دارالحرب میں چلے گئے تو نکاح بحالہ رہے گا پھر اگر سب قید ہو کر اسلام میں داخل ہوئے تو دختر اور اس کی ماں دونوں مملوک ہوں گی اور باپ و شوہر دونوں آزاد ہوں گے پھر اگر باندی صغیرہ بالغ ہوئی تو اس کو کچھ اختیار حاصل نہ ہو گا ہاں اگر آزاد کر دی جائے تو اس کو خیار عتق حاصل ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے اور واضح رہے کہ خیار بلوغ کی وجہ سے جو فرقت و جدائی ہو جاتی ہے وہ طلاق نہیں ہے کیونکہ اس فرقت کا سبب فقط مرد کے ہاتھ میں نہیں ہے بلکہ اس میں مرد و عورت دونوں مشترک ہیں اور اسی طرح خیار عتق سے جو فرقت پیدا ہوتی ہے وہ بھی طلاق نہیں ہے بخلاف عورت مختیرہ کے یعنی جس کو اس کے خاوند نے اختیار دیا ہے جب چاہے اپنے کو طلاق دے لے یہ سراج الوہاج میں ہے اور ضابطہ یہ مقرر ہوا ہے کہ جو فرقت از جانبِ عورت حاصل ہو مگر شوہر کے سبب سے نہ ہو تو وہ فسخِ نکاح ہے جیسے خیارِ عتق و خیارِ بلوغ اور جو فرقت از جانبِ شوہر پیدا ہو وہ طلاق ہے جیسے ایلاء کرنا و محبوب ہونا اور عِنّین ہونا یہ نہر الفائق میں ہے اور جب بسببِ خیارِ بلوغ کے فرقت ہو گئی پس اگر شوہر نے اس کے ساتھ دخول نہ کیا ہو تو عورت کو کچھ مہر نہ ملے گا خواہ مرد نے فسخ اختیار کیا ہو یا عورت نے اور اگر مرد نے اس کے ساتھ دخول کر لیا ہو تو اس کو پورا مہر ملے گا خواہ عورت کے اختیار سے فرقت واقع ہوئی ہو یا مرد کے اختیار سے پیدا ہوئی ہو یہ محیط میں ہے معتبہ عورت کو اگر اس کے باپ یا دادا کے سوائے دوسرے نے بیاہ دیا پھر وہ عاقلہ ہو گئی تو اس کو خیار حاصل ہوگا اور اگر باپ یا دادا کے بیاہ کر دینے کے بعد وہ عاقلہ ہوئی تو اس کو خیار

حاصل نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر پسر نے اس کا نکاح کر دیا تو یہ مثل ولایتِ باپ کے ہے بلکہ اس سے بھی اولیٰ ہے یہ خلاصہ میں ہے اور واضح ہو کہ صغیرہ کے ساتھ دخول کرنے کے وقت میں اختلاف ہے پس بعض نے فرمایا کہ جب تک بالغہ نہ ہو جائے تب تک اس کے ساتھ دخول نہ کرے اور بعض نے کہا کہ جب نو برس کی ہو جائے تو اس کے ساتھ وطی کر سکتا ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔

صرف عمر ہی کا نہیں بلکہ جسمانی صحت و تندرستی کا بھی اعتبار کیا جائے گا:

اکثر مشائخ کا یہ قول ہے کہ اس باب میں سن کا کچھ اعتبار نہیں ہے بلکہ طاقت کا اعتبار ہے پس اگر بھاری بھرکم موٹی تازی ہو کہ مرد کے ہم بستری کی طاقت رکھتی ہو اور اس فعل سے اس کے مریض ہو جانے کا خوف نہ ہو تو شوہر اس کے ساتھ دخول کر سکتا ہے اگر چہ وہ نویں برس کی بھی نہ ہو اور اگر پتلی دبلی ہو کہ جماع کی طاقت نہ رکھتی ہو اور اس فعل سے اس کے بیمار ہو جانے کا خوف ہو تو شوہر کو اس کے ساتھ دخول کرنا حلال نہیں ہے اگر چہ اس کا سن پندرہ برس سے زیادہ ہو اور یہی صحیح ہے اور اگر شوہر نے مہر ادا کیا اور قاضی سے درخواست کی کہ عورت کے باپ کو حکم دیا جائے کہ عورت کو سپرد کرے پس اس کے باپ نے کہا کہ وہ صغیرہ ہے کہ مرد کے لائق نہیں ہوئی ہے اور جماع کی متحمل نہیں ہو سکتی ہے اور شوہر نے کہا کہ نہیں بلکہ وہ متحمل ہو سکتی ہے تو دیکھنا چاہئے کہ اگر عورت مذکورہ باہر نکلتی ہو تو محکمہ قضا میں حاضر کرائی جائے اور دیکھا جائے پس اگر مرد کے لائق ہو تو اس کے باپ کو حکم دیا جائے گا کہ شوہر کے سپرد کرے اور اگر مرد کے لائق نظر نہ آئے تو یہ حکم نہ دیا جائے گا اور اگر عورت مذکورہ باہر نہ نکلتی ہو تو معتمد عورتوں کو بھیج کر دریافت کرادے پس اگر انہوں نے کہا کہ مرد کا بوجھ اٹھا سکتی ہے اور جماع کی طاقت رکھتی ہے تو باپ کو اس کی سپردگی کا حکم دیا جائے گا اور اگر ثقہ عورتوں نے کہا کہ وہ برداشت نہیں کر سکتی ہے تو باپ

کو شوہر کے سپرد کرنے کا حکم نہ دیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور امام ابو حنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ظاہر الروایہ کے موافق عورت آزاد عاقلہ بالغہ کا نکاح بدونِ ولی کے نافذ ہو جاتا ہے یہ تبیین میں ہے۔ شیخ الاسلام عطا بن حمزہ سے دریافت کیا گیا کہ شافعیہ عورت نے جو باکرہ بالغہ ہے کسی مرد حنفی سے بدونِ اجازتِ اپنے باپ کے نکاح کر لیا اور باپ اس پر راضی

---

۱ زیادہ سن سے یہ مراد ہے کہ نو برس سے زیادہ ہو۔ ۲ قال المترجم شاید پوچھنے والے کی غرض یہ ہے کہ موافق مذہب حنفی کے کیا حکم ہے ورنہ شافعی مذہب کے موافق نکاح منعقد نہ ہو گا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) 155 Book of Marriage (Kitab-un-Nikah)

...did not happen and she rejected the said marriage. Would this marriage then be valid? It was stated: Yes. Similarly, if she married a Shafi'i man, the ruling remains the same; this is mentioned in *Al-Zahiriyya*. For a sane, adult woman (*Aaqila Baaligha*), if someone performs her marriage without her permission—be it her father or the ruler—the marriage shall not be binding upon her, regardless of whether she is a virgin (*Bakira*) or non-virgin (*Thayyiba*). Thus, if a guardian (*Wali*) does so, the marriage remains suspended (*Mauqoof*) pending her consent. If she grants permission, it becomes valid; if she rejects it, it becomes void (*Baatil*). This is in *Siraj-ul-Wahaj*. If at the time of seeking permission, an adult virgin laughs, or laughs after hearing the news of the marriage, it is considered consent (*Razamandi*). This has been mentioned by Sheikh Quduri and Sheikh-ul-Islam, as found in *Al-Muheet* and *Al-Kafi*. However, some scholars (*Mashaikh*) have said that if she laughs in a way that mocks what she heard, it is not considered consent; this is in *Al-Mabsut* and *Al-Kafi*, and the fatwa is based on this, as mentioned in *Bahr-ur-Ra'iq*. If she smiles (*Tabassum*), it is consent, and this is the correct legal position (*Madhab*). Shams-ul-Aimma Al-Halwani mentioned this in *Al-Muheet*. If she starts weeping, there is a difference of opinion; the correct view is that if she weeps with silent tears, it is consent, but if she wails loudly, it is not. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

The Silence of a Virgin is Considered Affirmation:

This is the reason and the basis of the fatwa in *Al-Dhakhira*. If a guardian seeks permission from an adult virgin and she remains silent, it constitutes permission. Similarly, if after the guardian has performed the marriage, she allows the husband physical access, it is consent. Likewise, if after becoming aware of the marriage, she demands her prompt dower (*Mahr-e-Mu'ajjal*), it is consent; this is in *Siraj-ul-Wahaj*. If a guardian seeks her permission, stating, "I intend to marry you to such a man for a dower of one thousand dirhams," and she remains silent, after which the guardian performs the marriage, and she then says, "I do not agree," or if the guardian performs her marriage and news reaches her and she remains silent—in both cases, her silence is considered consent, provided the one performing the marriage is her rightful guardian (*Wali*). If there is a closer relative (*Wali Aqrab*) than the person who performed the marriage, her silence will not count as consent; rather, she will have the choice to accept or reject. If the news was brought by only one man: if he is the guardian’s envoy, her silence is consent, whether the envoy is trustworthy/pious or not; this is in *Al-Mudmarat*. If the informant is an unauthorized person (*Fazooli*), then

according to Imam Azam (Abu Hanifa), the number of witnesses [1] and their uprightness (*'Adalat*) are mandatory conditions, though the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani) differ; this is in *Al-Kafi*. Some of our scholars state that if the informant is a stranger (neither the guardian's envoy nor the guardian himself), and if the woman believes the word of an untrustworthy man, the marriage is established. If she denies it, it is not established, even if the truth of the report (*Sadaq-e-Mukhbir*) later becomes evident. This is the view of Imam Azam. According to the *Sahibayn*, if the truth of the report later becomes evident, the marriage is established; this is in *Al-Dhakhira*. If a woman receives the news and starts discussing unrelated matters, it is treated as silence, and consent is established on her part; this is in *Bahr-ur-Ra'iq*. If an adult virgin hears news of the marriage and starts sneezing or coughing, and once she stops, she says, "I do not agree," her rejection is valid provided it follows immediately without interruption. Similarly, if her mouth was covered and then she said, "I do not agree," her rejection is valid; this is in *Al-Dhakhira*. In seeking permission, it is necessary to name the husband such that she can identify him; this is in *Al-Hidaya*. Even if she is told, "I am marrying you to a man..."

---

[1] *Sadaq-e-Mukhbir* means it becomes apparent later that the news provided was true. *Fazooli* refers to a person who is not an official envoy. (1) Meaning two men, or at least [one man and two women].

...नहीं हुआ और उसने उक्त निकाह को रद्द कर दिया। फिर क्या यह निकाह सही होगा? तो फ़रमाया कि हाँ, और इसी तरह अगर उसने शाफ़ई पुरुष से निकाह कर लिया, तो भी यही हुक्म है। यह 'ज़हीरिया' में है। और जो स्त्री बुद्धिमान और वयस्क (आक़िला बालिग़ा) है, अगर उसकी बिना अनुमति के किसी ने उसका निकाह कर दिया, चाहे वह पिता हो या सुल्तान, तो यह निकाह उस स्त्री पर लागू नहीं होगा, चाहे वह स्त्री कुँवारी (बाकिरा) हो या विवाहिता (सय्येबा)। अतः यदि वली (अभिभावक) ने ऐसा किया, तो यह निकाह उस स्त्री की अनुमति पर निर्भर करेगा। यदि उसने अनुमति दे दी तो जायज़ हो जाएगा और यदि रद्द कर दिया तो बातिल (अमान्य) हो जाएगा। यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। और यदि अनुमति माँगते समय वयस्क कुँवारी हँस दी या निकाह की खबर मिलने के बाद हँसी, तो यह रजामंदी (सहमति) है। ऐसा शेख़ क़ुदूरी और शेख़-उल-इस्लाम ने उल्लेख किया है। यह 'मुहीत' और 'काफ़ी' में है। और उलेमा (मशाइख़) ने फ़रमाया कि अगर वह इस तरह हँसी कि मानो उसने जो कुछ सुना है उसका उपहास किया हो, तो यह रजामंदी नहीं है। यह 'मबसूत' और 'काफ़ी' में है और इसी पर फ़तवा है। यह 'बहर-उर-राइक़' में है। और अगर उसने केवल मुस्कराया (तबस्सुम किया), तो यह रजामंदी है और यही सही धर्म (मज़हब) है। इसे शम्स-उल-अइम्मा हलवाई ने ज़िक्र किया है, यह 'मुहीत' में है। और अगर वह रोने लगी तो इसमें मतभेद है। सही बात यह है कि अगर वह बिना आवाज़ के आँसुओं से रोई तो यह रजामंदी है, और यदि चीखकर आवाज़ के साथ रोई तो यह रजामंदी नहीं है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

कुँवारी की चुप्पी को ही स्वीकृति माना जाता है:

यही कारण है और इसी पर फ़तवा है, यह 'ज़ख़ीरा' में है। और यदि वली ने वयस्क कुँवारी से अनुमति माँगी और वह चुप रही, तो यह अनुमति है। इसी प्रकार यदि वली द्वारा निकाह कर देने के बाद उसने पति को अपने ऊपर नियंत्रण दे दिया (संभोग की अनुमति दी), तो यह रजामंदी है। और इसी प्रकार यदि निकाह की जानकारी होने के बाद उसने अपने मेहर-ए-मुअज्जल (तत्काल देय मेहर) की माँग की, तो यह रजामंदी है, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। और यदि वली ने उससे अनुमति माँगी कि मेरा इरादा है कि फ़लाँ पुरुष के साथ एक हज़ार दिरहम मेहर के बदले तेरा निकाह कर दूँ, और वह चुप रही, फिर वली ने उसका निकाह कर दिया, तब उसने कहा कि मैं सहमत नहीं हूँ, या वली ने उसका निकाह कर दिया और फिर उसे ख़बर मिली और वह चुप रही, तो दोनों ही स्थितियों में उसका चुप रहना रजामंदी है, बशर्ते कि निकाह करने वाला पूर्ण वली हो। और यदि निकाह करने वाले की तुलना

में कोई और वली अधिक निकट (अक़रब) हो, तो उसकी चुप्पी रजामंदी में नहीं गिनी जाएगी, बल्कि उसे अधिकार होगा कि वह चाहे तो स्वीकार करे या रद्द कर दे। और यदि उसे केवल एक पुरुष ने ख़बर पहुँचाई, तो यदि यह व्यक्ति वली का दूत (एलची) हो, तो उसकी चुप्पी रजामंदी होगी, चाहे वह दूत विश्वसनीय और परहेज़गार हो या अविश्वसनीय। यह 'मुज़मरात' में है। और यदि ख़बर देने वाला कोई बाहरी व्यक्ति (फ़ज़ूली) हो, तो इमाम-ए-आज़म के निकट उसमें संख्या [1] और निष्पक्षता (अदालत) यानी आदिल होना शर्त है, और इसमें साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) का मतभेद है, यह 'काफ़ी' में है। और हमारे कुछ मशाइख़ ने फ़रमाया कि यदि ख़बर देने वाला अजनबी हो जो न वली का दूत हो और न स्वयं वली, तो यदि ख़बर देने वाला एक पुरुष अविश्वसनीय हो और स्त्री ने उसकी बात की पुष्टि की हो, तो निकाह साबित हो जाएगा। और यदि उसने झुठलाया हो तो साबित नहीं होगा, भले ही बाद में ख़बर देने वाले की सच्चाई (सदक़-ए-मुख़बिर) ज़ाहिर हो जाए। यह इमाम-ए-आज़म का कथन है, जबकि साहिबैन के अनुसार यदि ख़बर की सच्चाई ज़ाहिर हो जाती है, तो निकाह साबित हो जाएगा। यह 'ज़ख़ीरा' में है। और यदि किसी महिला को ख़बर मिली और उसने किसी अन्य विषय में बातें शुरू कर दीं, तो इस स्थान पर यह चुप्पी के समान ही है, अतः उसकी ओर से रजामंदी साबित होगी। यह 'बहर-उर-राइक़' में है। वयस्क कुँवारी को निकाह की ख़बर मिली और उसे छींक या खाँसी आने लगी, फिर जब वह रुकी तो उसने कहा कि मैं सहमत नहीं हूँ, तो यह रद्द करना जायज़ होगा बशर्ते कि यह तुरंत (बिना किसी अंतराल के) हो। इसी तरह यदि उसका मुँह बंद कर दिया गया और तभी उसने कहा कि मैं सहमत नहीं हूँ, तो भी इस स्थान पर यह रद्द करना सही होगा। यह 'ज़ख़ीरा' में है। और अनुमति लेने में स्त्री को पति का नाम इस तरह बताना आवश्यक है कि वह उसे पहचान जाए। यह 'हेदाया' में है। यहाँ तक कि यदि स्त्री से यह कहा गया कि मैं एक पुरुष से तुम्हारा निकाह...

---

[1] 'सदक़-ए-मुख़बिर' का अर्थ है कि बाद में स्पष्ट हो जाए कि उसने जो ख़बर दी थी वह सच थी। 'फ़ज़ूली' वह व्यक्ति है जो आधिकारिक दूत आदि न हो। (1) अर्थात दो पुरुष हों या कम से कम।

نہ ہوا اور اس نے نکاح مذکور رد کر دیا پس آیا یہ نکاح صحیح ہوگا تو فرمایا کہ ہاں اور اسی طرح اگر اس نے مرد شافعی سے نکاح کر لیا تو بھی یہی حکم ہے یہ ظہریہ میں ہے اور جو عورت عاقلہ بالغہ ہے اگر اس کی بلا اجازت کسی نے اس کا نکاح خواہ باپ ہو یا سلطان ہو کر دیا تو یہ نکاح اس عورت پر نافذ نہ ہوگا خواہ یہ عورت باکرہ ہو یا ثیبہ ہو پس اگر ولی نے ایسا کیا تو یہ نکاح اس عورت کی اجازت پر موقوف ہوگا پس اگر اس نے اجازت دے دی تو جائز ہو جائے گا اور اگر رد کر دیا تو باطل ہو جائے گا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر اجازت لینے کے وقت باکرہ بالغہ ہنسی یا خبر نکاح پہنچنے کے بعد ہنسی تو یہ رضا مندی ہے ایسا ہے شیخ قدوری و شیخ الاسلام نے ذکر کیا ہے یہ محیط و کافی میں ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ اگر وہ اسی طرح ہنسی کہ گویا جو کچھ اس نے سنا ہے اس پر استہزاء کیا تو یہ رضامندی نہیں ہے یہ مبسوط و کافی میں ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ بحرالرائق میں ہے اور اگر اس نے تبسم کیا یعنی مسکرائی تو یہ رضامندی ہے اور یہی صحیح مذہب ہے اس کو شمس الائمہ حلوائی نے ذکر کیا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر وہ رونے لگی تو اس میں اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ اگر بدون آواز کے آنسوؤں سے روئی تو یہ رضامندی ہے اور اگر چیخ کر آواز سے روئی تو یہ رضامندی نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

آنسہ کا سکوت ہی اثبات پر محمول کیا جاتا ہے :

یہی وجہ ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر ولی نے باکرہ بالغہ سے اجازت طلب کی اور وہ خاموش رہی تو یہ اجازت ہے اسی طرح اگر ولی کے نکاح کر دینے کے بعد اس نے

شوہر کو اپنے اوپر قابو دے دیا تو یہ رضامندی ہے اور اس طرح اگر آگاہ ہونے کے بعد اپنے مہر معجل کا مطالبہ کیا تو یہ رضامندی ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر ولی نے اس سے اجازت طلب کی کہ میرا قصد ہے کہ فلاں مرد کے ساتھ بعوض ہزار درہم مہر کے تیرا نکاح کردوں پس وہ خاموش ہو رہی پھر ولی نے اس کا نکاح کر دیا تب اس نے کہا کہ میں راضی نہیں ہوتی ہوں یا ولی نے اس کی تزویج کر دی پھر اس کو خبر پہنچی اور اس نے سکوت کیا تو دونوں صورتوں میں اس کا سکوت کرنا رضامندی ہے بشرطیکہ نکاح کر دینے والا پورا ولی ہو اور اگر نکاح کنندہ کی بہ نسبت کوئی اور ولی اقرب ہو تو اس کا سکوت رضامندی میں شمار نہ ہوگا بلکہ اس کو اختیار ہوگا چاہے راضی ہو چاہے رد کر دے اور اگر اس کو فقط ایک مرد نے خبر پہنچائی پس اگر یہ شخص ولی کا ایلچی ہو تو اس کا سکوت کرنا رضا مندی ہو گا خواہ یہ مرد ایلچی ثقہ پر ہیز گار ہو یا غیر ثقہ ہو یہ مضمرات میں ہے اور اگر خبر دینے والا کوئی شخص فضولی ہو تو امام اعظم کے نزدیک اس میں عدد [1] اور عدالت یعنی عادل ہونا شرط ہے اور اس میں صاحبین کا خلاف ہے یہ کافی میں ہے اور ہمارے بعض مشائخ نے فرمایا کہ اگر خبر دینے والا اجنبی ہو کہ ولی کا ایلچی یا خود ولی نہ ہو پس اگر خبر دینے والا ایک مرد غیر ثقہ ہو پس اگر عورت نے اس کے قول کی تصدیق کی ہو تو نکاح ثابت ہو جائے گا اور اگر تکذیب کی ہو تو ثابت نہ ہو گا اگرچہ صدق مخبر پیچھے ظاہر ہو جائے یہ امام اعظم کا قول ہے اور صاحبین کے نزدیک اگر صدق مخبر ظاہر ہو جائے گا تو نکاح ثابت ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر کسی عورت کو خبر پہنچی پس اس نے کسی غیر معاملہ میں کچھ باتیں شروع کردیں تو اس مقام پر یہ بمنزلہ سکوت کے ہے پس اس کی طرف سے رضامندی ثابت ہوگی یہ بحرالرائق میں ہے باکرہ بالغہ کو نکاح کی خبر پہنچی پس اس کو چھینک آنے لگی یا کھانسی آنے لگی پھر جب ٹھہری تو اس نے کہا کہ میں نہیں راضی ہوتی ہوں تو یہ رد کرنا جائز ہو گا بشرطیکہ علی الاتصال ہو اسی طرح اگر اس کا منہ

بند کر لیا گیا تب ہی اس نے کہا کہ میں راضی نہیں ہوتی ہوں تو بھی اس مقام پر یہ رد صحیح ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے اور عورت نے اجازت لینے میں شوہر کا نام اس طرح بیان کرنا کہ وہ پہچان جائے ضرور معتبر ہے یہ ہدایہ میں ہے حتیٰ کہ اگر عورت سے یوں کہا کہ میں ایک مرد سے تیرا نکاح کر دینا

---

[1]ـہ صدق مخبر یعنی بعد کو ظاہر ہو کہ جو کچھ اس نے خبر دی تھی وہ سچی تھی اور فضولی وہ شخص کہ ایلچی وغیرہ نہ ہو۔ (۱) یعنی دو مرد ہو یا کم سے کم۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) 156 Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

...I want [to marry you], and if she remains silent, this will not be considered consent. And if it is said to the woman, "I want to marry you to one of such-and-such group," and she remains silent, then this is considered consent, meaning the guardian (*wali*) has the authority to marry her to whoever he chooses from them. And if he says, "I want to marry you to one of your neighbors or one of your uncle's sons," and she remains silent; if these individuals are limited in number so that they are known to her, then this is consent; otherwise, it is not. This is mentioned in *At-Tabyin*. All this applies when the aforementioned woman has not delegated the matter of marriage to the guardian. But if it was said, "Several people are proposing to you," and the woman replied, "Whatever you do is acceptable to me," or "Marry me to whomever you like," or similar words, then this is valid permission. Some have said that specifying the dower (*mahr*) is a condition, which is the opinion of the later scholars, and it is in *Fath al-Qadir* that this is the reasoning; this is also in *Bahr al-Raiq*.

If the father requested permission from her before the marriage and said, "I want to marry you off," but did not mention the dower or the husband, and she remained silent, then her silence will not be considered consent, and the woman will have the right to reject the marriage afterward. If he mentioned the name and details of the husband and the dower, then her silence would be considered consent. If he mentioned the husband but not the dower and the woman remained silent, the scholars (*Mashaikh*) have stated that if the father gifted the aforementioned woman to a man, the marriage would be effective because the aforementioned woman agreed to a marriage where the dower was not specified. It is understood that it will be in exchange for a 'proper dower' (*mahr al-mithl*). The use of the word "gift" (*hiba*) to effect a marriage entails a proper dower. If the guardian specified a certain dower in the marriage contract, the guardian's contract will not be effective because the aforementioned woman did not agree to the guardian's specification (*tasmiyah*) (1). Therefore, the guardian's marriage in this manner will not be effective, and in this case, new permission must be obtained. If the guardian performed the marriage without obtaining permission and then informed her afterward, and she remained silent; if he only informed her of the marriage without mentioning the dower and the husband, the scholars have differed on this. The correct view is that this will not be considered consent. If the guardian explained the details of both the husband and the dower and she remained silent, then this would be consent and permission. If he mentioned the husband's name but not the dower, the ruling is the same as what we

mentioned regarding obtaining permission before the marriage. If he mentioned the dower but not the husband and she remained silent, her silence will not be evidence of consent, whether permission was sought before the marriage or information was given after it. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

If the guardian performed her marriage and she said, "I do not agree," but then agreed in the same assembly, the marriage would not be valid. This is in *Muhit Surkhi*. If the guardian performed her marriage and she rejected it, then in another assembly it was said, "Several people are proposing to you," and she said, "I agree with whatever you do," and the guardian married her to that same first person, but she then refused to give permission for the marriage, she would have the right [to reject]. This is in *Fatawa Qazi Khan*. Sheikh Imam Faqih Abu Nasr was asked about a man who married off a woman for whom he is the guardian. When the news reached the woman, she said, "The man he married me to is ugly, I am not satisfied," or "He is a cobbler, I am not satisfied." The Sheikh said that this is a single statement; therefore, the first (2) phrase will not be detrimental to her case, and the marriage will be void. This is in *al-Muhit*. If the guardian sought permission from the woman to marry her to a certain man, but she refused, then the guardian married her to him anyway and she remained silent, then this is considered consent. This is in the commentary on *Jami' al-Saghir* by Qazi Khan. And if the guardian...

---

1. *Tasmiyah* means the specification or mention of the dower (*mahr*).
2. Meaning "he is ugly" or "he is a cobbler"; this phrase will not be detrimental to her right; rather, it constitutes a rejection of the marriage and nothing else.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) 156 किताबुन निकाह (निकाह की किताब)

...चाहता हूँ और वह खामोश रही तो यह रजामंदी न होगी। और अगर औरत से कहा कि मैं तुझे फ़लाँ या फ़लाँ एक जमात को बयान किया कि उन में से किसी मर्द से तेरा ब्याह कर देना चाहता हूँ और वह खामोश रही तो यह रजामंदी है कि वली (संरक्षक) को इख़्तियार होगा कि जिस से चाहे निकाह कर दे। और अगर कहा कि अपने पड़ोसियों या चाचा की औलाद से तेरा निकाह करना चाहता हूँ और वह खामोश रही, पस अगर ये लोग महदूद हों कि उसकी शिनाख़्त में हों तो यह रजामंदी है वर्ना नहीं; यह 'तबीय्यीन' में है। और वह सब इस वक़्त है कि औरत मज़कूरा ने अम्र-ए-निकाह वली को न सौंपा हो। और अगर यह कह दिया कि चंद लोग तुझे खुतबा (निकाह का प्रस्ताव) करते हैं, पस औरत ने कहा कि जो तू करे मुझे मंज़ूर है या जिस को तू पसंद करे उसके साथ मेरा निकाह कर दे या मिस्ल इसके और अल्फ़ाज़ कहे तो यह इजाज़त सही है। और बाज़ ने फ़रमाया कि महर का बयान करना शर्त है और यह मुताअख्खिरीन (बाद के विद्वानों) का क़ौल है और 'फ़तह-उल-क़दीर' में है कि यह वजह है; यह 'बहर-उर-रायिक़' में है।

अगर बाप ने क़ब्ल-ए-निकाह (निकाह से पहले) उससे इजाज़त तलब की और कहा कि मैं तेरा निकाह कर देना चाहता हूँ और इजाज़त लेने में महर का और शौहर का ज़िक्र न किया, पस उसने सुकूत (खामोशी) किया तो उसका साकित होना रजामंदी न होगी हत्ता कि बाद निकाह के औरत को रद्द कर देने का इख़्तियार होगा। और अगर उसने शौहर का नाम-ओ-निशान व महर का ज़िक्र किया हो तो उसका साकित होना रजामंदी होगी। और अगर शौहर का ज़िक्र किया और महर का ज़िक्र न किया और औरत ने सुकूत किया तो मशाइख (विद्वानों) ने फ़रमाया कि अगर बाप ने औरत मज़कूरा को किसी मर्द को हिबा (भेंट) किया तो उसका निकाह नाफ़िज़ (प्रभावी) हो जाएगा, इस वास्ते कि औरत मज़कूरा ऐसे निकाह पर राजी हुई है कि जिसमें बयान-ए-महर नहीं है और ज़ाहिर यह है कि कुल ब-इवज़ महर-ए-मिस्ल (उचित महर) के होगा और लफ़्ज़ हिबा जो निकाह होता है वह मौजिब महर-ए-मिस्ल होता है। और अगर वली ने निकाह में कुछ महर बयान किया हो तो वली का निकाह करना नाफ़िज़ न होगा इस वास्ते कि औरत मज़कूरा वली के तस्मीया (1) पर राजी नहीं हुई है। पस वली का इस तरह का निकाह नाफ़िज़ न होगा और इस सूरत में कि जदीद (नयी) इजाज़त हासिल करे। और अगर वली ने बदून (बिना) इजाज़त हासिल करने के उसका निकाह कर दिया फिर बाद निकाह के उसको ख़बर दी और वह खामोश हो रही; पस अगर खाली निकाह की ख़बर दी और महर और शौहर का बयान न किया तो इसमें मशाइख़ ने इख़्तेलाफ़ (मतभेद) किया है और सही यह

है कि यह रजामंदी न होगी। और अगर वली ने शौहर व महर का भी हाल बयान कर दिया हो, पस उसने सुकूत किया तो यह रजामंदी व इजाज़त होगी। और अगर शौहर का नाम बयान कर दिया और महर बयान न किया तो इसमें वही तफ़सील है जो हमने क़ब्ल निकाह के इजाज़त हासिल करने की सूरत में बयान कर दी है। और अगर महर का ज़िक्र किया और शौहर को बयान न किया, पस वह खामोश रही तो उसका सुकूत दलील-ए-रजामंदी न होगी, ख़्वाह क़ब्ल निकाह के इजाज़त चाही हो या बाद निकाह ख़बर दी हो; यह 'फ़तावा क़ाजी खाँ' में है।

अगर वली ने उसका निकाह कर दिया पस उसने कहा कि मैं राजी नहीं होती हूँ, फिर उसी मजलिस में राजी हो गई तो निकाह जायज़ न होगा; यह 'मुहीत सुरखी' में है। और अगर वली ने उसका निकाह कर दिया पस उसने रद्द कर दिया, फिर दूसरी मजलिस में कि चंद लोग तुझे खुतबा करते हैं, पस उसने कहा कि जो कुछ तू करे मैं उस पर राजी हूँ, पस वली ने उसी पहले के साथ उसका निकाह कर दिया, पस उसने निकाह की इजाज़त देने से इंकार किया तो उसको इख़्तियार होगा; यह 'फ़तावा क़ाजी खाँ' में है। और शेख़ इमाम फ़क़ीह अबू नसर से दरियाफ़्त किया गया कि एक शख़्स ने उस औरत को जिसका वली है ब्याह दिया है और जब उस औरत को ख़बर पहुँची तो उसने कहा कि जिस मर्द से निकाह किया है वह बदशक्ल है मैं राजी नहीं हूँ या कहा कि वह मोची है मैं राजी नहीं हूँ, तो शेख़ ने फ़रमाया कि यह एक ही कलाम है; पस पहला (2) फ़िक़रा उसके हक़ में मुज़िर (हानिकारक) न होगा और निकाह बातिल हो जाएगा; यह 'मुहीत' में है। और अगर वली ने किसी मर्द के साथ निकाह करने के वास्ते औरत से इजाज़त चाही मगर उसने इंकार किया, फिर वली ने उसके साथ निकाह किया और वह खामोश रही तो यह रजामंदी है; यह 'शरह जाम-ए-सग़ीर क़ाजी खाँ' में है। और अगर वली ने...

---

1. तस्मीया यानी बयान-ए-महर (महर का निर्धारण)।
2. यानी वह बदशक्ल है या वह मोची है; यह फ़िक़रा मुज़िर न होगा बल्कि यह भी रद्द-ए-निकाह है न कि अन्य कोई बात।

چاہتا ہوں اور وہ خاموش رہی تو یہ رضامندی نہ ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ میں تجھے فلاں یا فلاں ایک جماعت کو بیان کیا کہ ان میں سے کسی مرد سے تیرا بیاہ کر دینا چاہتا ہوں اور وہ خاموش رہی تو یہ رضامندی ہے کہ ولی کو اختیار ہوگا کہ جس سے چاہے نکاح کر دے اور اگر کہا کہ اپنے پڑوسیوں یا چچا کی اولاد سے تیرا نکاح کرنا چاہتا ہوں اور وہ خاموش رہی پس اگر یہ لوگ معدود ہوں کہ اس کی شناخت میں ہوں تو یہ رضامندی ہے ورنہ نہیں یہ تبیین میں ہے اور وہ سب اس وقت ہے کہ عورت مذکورہ نے امر نکاح ولی کو نہ سونپا ہو اور اگر یہ کہہ دیا کہ چند لوگ تجھے خطبہ کرتے ہیں پس عورت نے کہا کہ جو تو کرے مجھے منظور ہے یا جس کو تو پسند کرے اس کے ساتھ میرا نکاح کر دے یا مثل اس کے اور الفاظ کہے تو یہ اجازت صحیح ہے اور بعض نے فرمایا کہ مہر کا بیان کرنا شرط ہے اور یہ متاخرین کا قول ہے اور فتح القدیر میں ہے کہ یہ وجہ ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔

اگر باپ نے قبل نکاح کے اس سے اجازت طلب کی اور کہا کہ میں تیرا نکاح کر دینا چاہتا ہوں اور اجازت لینے میں مہر کا اور شوہر کا ذکر نہ کیا پس اس نے سکوت کیا تو اس کا ساکت ہونا رضامندی نہ ہو گی حتی کہ بعد نکاح کے عورت کو رد کر دینے کا اختیار ہو گا اور اگر اس نے شوہر کا نام و نشان و مہر کا ذکر کیا ہو تو اس کا ساکت ہونا رضامندی ہوگی اور اگر شوہر کا ذکر کیا اور مہر کا ذکر نہ کیا اور عورت نے سکوت کیا تو مشائخ نے فرمایا کہ اگر باپ نے عورت مذکورہ کو کسی مرد کو ہبہ کیا تو اس کا نکاح نافذ ہو جائے گا اس واسطے کہ عورت مذکورہ ایسے نکاح پر راضی ہوئی ہے کہ جس میں بیان مہر نہیں ہے اور ظاہر یہ ہے کہ کل بعوض مہر مثل کے ہو گا اور لفظ ہبہ جو نکاح ہوتا ہے وہ موجب مہر مثل ہوتا ہے اور اگر ولی نے نکاح میں

کچھ مہر بیان کیا ہو تو ولی کا نکاح کرنا نافذ نہ ہو گا اس واسطے کہ عورت مذکورہ ولی کے تسمیہ (۱) پر راضی نہیں ہوئی ہے پس ولی کا اس طرح کا نکاح نافذ نہ ہو گا اور اس صورت میں کہ جدید اجازت حاصل کرے اور اگر ولی نے بدون اجازت حاصل کرنے کے اس کا نکاح کر دیا پھر بعد نکاح کے اس کو خبر دی اور وہ خاموش ہورہی پس اگر خالی نکاح کی خبر دی اور مہر اور شوہر کا بیان نہ کیا تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ یہ رضامندی نہ ہو گی اور اگر ولی نے شوہر و مہر کا بھی حال بیان کر دیا ہو پس اس نے سکوت کیا تو یہ رضامندی و اجازت ہوگی اور اگر شوہر کا نام بیان کر دیا اور مہر بیان نہ کیا تو اس میں وہی تفصیل ہے جو ہم نے قبل نکاح کے اجازت حاصل کرنے کی صورت میں بیان کر دی ہے اور اگر مہر کا ذکر کیا اور شوہر کو بیان نہ کیا پس وہ خاموش رہی تو اس کا سکوت دلیل رضامندی نہ ہو گی خواہ قبل نکاح کے اجازت چاہی ہو یا بعد نکاح خبر دی ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر ولی نے اس کا نکاح کر دیا پس اس نے کہا کہ میں راضی نہیں ہوتی ہوں پھر اسی مجلس میں راضی ہو گئی تو نکاح جائز نہ ہو گا یہ محیط سرخی میں ہے اور اگر ولی نے اس کا نکاح کر دیا پس اس نے رد کر دیا پھر دوسری مجلس میں کہ کہ چند لوگ تجھے خطبہ کرتے ہیں پس اس نے کہا کہ جو کچھ تو کرے میں اس پر راضی ہوں پس ولی نے اسی پہلے کے ساتھ اس کا نکاح کر دیا پس اس نے نکاح کی اجازت دینے سے انکار کیا تو اس کو اختیار ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور شیخ امام فقیہ ابو نصر سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اس عورت کو جس کا ولی ہے بیاہ دیا ہے اور جب اس عورت کو خبر پہنچی تو اس نے کہا کہ جس مرد سے نکاح کیا ہے وہ بدشکل ہے میں راضی نہیں ہوں یا کہا کہ وہ موچی ہے میں راضی نہیں ہوں تو شیخ نے فرمایا کہ یہ ایک ہی کلام ہے پس پہلا (۲) فقرہ اس کے حق میں مضر نہ ہوگا اور نکاح باطل ہو جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر ولی نے کسی مرد کے ساتھ نکاح کرنے کے واسطے عورت سے اجازت

چاہی مگر اس نے انکار کیا پھر ولی نے اس کے ساتھ نکاح کیا اور وہ خاموش رہی تو یہ رضامندی ہے یہ شرح جامع صغیر قاضی خان میں ہے اور اگر ولی نے...

---

۱ تسمیہ یعنی بیان مہر۔ ۲ یعنی وہ بد شکل ہے یا وہ موچی ہے یہ فقرہ مضر نہ ہوگا بلکہ یہ بھی رد نکاح ہے نہ کلام دیگر۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume ② 157 Book of Marriage

If a woman's marriage (Nikah) was performed in her presence and she remained silent, the scholars differ on this. The most correct opinion is that this constitutes consent. If two guardians (Walis) of equal status each married her to a different man, and the woman gave permission for both marriages simultaneously, both marriages would be void because neither has priority. If she remained silent, both marriages would remain suspended until she grants permission to one of them; as stated in 'Al-Tabyin,' and this is the apparent answer (Zahir al-Jawab), as found in 'Al-Bahr al-Raiq.' If a guardian sought permission from an adult virgin (bakira baligha) to marry her to a man, and she said, "Someone else is better than him," this would not be considered permission. If the guardian informed her after the marriage and she said, "The other one was better," this constitutes permission; this is in 'Al-Zakhira.' If the father of an adult virgin married her off, then she was informed and she said, "I do not want to," or "I do not want to marry such-and-such person," the preferred view is that the marriage is rejected in both cases; this is quoted in 'Tatarkhania' from 'Atabiyya.' If a guardian said to her, "I want to marry you to such-and-such man," and she replied, "He is capable" (meaning he is good), then after the guardian left, she said, "I am not pleased," and the guardian did not know about this statement until after he had performed the marriage, the marriage would be valid. If the guardian performed the marriage and she said, "The guardian did a good thing," the correct view is that this is permission. If she said to the guardian "Ahsanta" (well done), or "Asabta" (you found the right way), or said "May Allah bless you" or "May He bless us," or if she accepted congratulations, all of these are included in consent. Sheikh Ibn al-Islam said that if a guardian said to her, "I shall marry you to such-and-such man," and she replied, "There is no fear in it," then this is consent. If she said, "I have no need for marriage," or "I had already told you that I don't want to," this is a rejection of the marriage performed by the guardian. Similarly, if she said, "I am not pleased," or "I will not have patience," or "I consider it bad," it is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that this is a rejection of the marriage. However, if she said, "It did not please me," or "I do not want marriage (at all)," this would not be a rejection, to the extent that if she later agrees, the marriage would become valid. If she specifically said, "I do not want such-and-such man," it is a rejection; as in 'Al-Zahiriyya,' and this is the most apparent and closest to the truth, according to 'Al-Muhit.'

If she said "Anta A'lam" (You know better) or said in Persian "Tu be-dani" (You know best), this is not consent. But if she said, "It is left to your opinion," then this is

consent; this is in 'Al-Zahiriyya.' A cousin (uncle's son) married an adult virgin to himself while she was an adult. When the news reached her, she remained silent, but later said, "I am not pleased." She will have the choice because her cousin was the principal party (Aseel) in his own right and an unauthorized agent (Fuzuli) on her behalf. According to the opinion of Imam Azam (RA) and Imam Muhammad (RA), the marriage contract would not be complete, thus the woman's initial silence would be of no effect. However, if the said man first sought permission to marry her and she remained silent, and then he married her, it would be valid by consensus; this is in 'Fatawa Qazi Khan.'

If a father said to an adult virgin that such-and-such man seeks you in marriage for a certain dower, and the girl stood up or moved from her place twice while remaining silent, and the father then married her, it is valid; this is in 'Ghayat al-Sarouji.' If a guardian married her without seeking her permission, and then the two disagreed—the husband claiming, "You were informed of the marriage and remained silent," and the woman claiming, "No, rather I rejected it"—the woman's statement will be accepted; this is in the 'Sharh Jami' al-Saghir' of Qazi Khan. Furthermore, if the husband claimed that the woman...

---

1. Aseel: One who acts on their own behalf.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... भाग ② १५७ किताबुन निकाह

एक महिला की उपस्थिति में उसका निकाह किया गया और वह चुप रही, तो इसमें उलेमाओं के बीच मतभेद है। सबसे सही राय यह है कि यह मौन सहमति (रजामंदी) है। और यदि समान स्तर के दो वलियों (संरक्षकों) में से प्रत्येक ने एक-एक पुरुष से उसका निकाह कर दिया और महिला ने एक साथ दोनों निकाहों की अनुमति दे दी, तो दोनों निकाह शून्य हो जाएंगे क्योंकि दोनों में से कोई भी निकाह प्राथमिकता वाला नहीं है। यदि वह चुप रही, तो दोनों निकाह तब तक रुके रहेंगे जब तक कि वह उनमें से किसी एक की अनुमति न दे दे; जैसा कि 'तबीन' में वर्णित है और यही स्पष्ट उत्तर है, यह 'बह्र रायक' में है। यदि वली ने एक वयस्क कुंवारी (बाकिरा बालिगा) से किसी पुरुष के साथ निकाह की अनुमति मांगी और उसने कहा कि "कोई दूसरा व्यक्ति इससे बेहतर है", तो यह अनुमति नहीं मानी जाएगी। और यदि वली ने निकाह के बाद उसे सूचित किया और उसने ये शब्द कहे कि "दूसरा बेहतर था", तो यह अनुमति है; यह 'ज़खीरा' में है। वयस्क कुंवारी का निकाह उसके पिता ने कर दिया, फिर उसे इसकी सूचना मिली और उसने कहा "मैं नहीं चाहती" या "मैं फलां व्यक्ति से निकाह नहीं चाहती", तो पसंदीदा राय यह है कि दोनों स्थितियों में निकाह रद्द हो गया; यह 'तातारे खानिया' में 'अताबिया' से उद्धृत है। यदि वली ने उससे कहा कि "मैं चाहता हूँ कि तेरा निकाह फलां पुरुष से कर दूँ" और उसने कहा कि "वह सक्षम है" यानी अच्छा है, फिर जब वली वहाँ से चला गया तो उसने कहा कि "मैं राजी नहीं हूँ", और वली को इस बात का पता नहीं चला और उसने निकाह कर दिया, तो निकाह सही होगा। यदि वली ने निकाह कर दिया और महिला ने कहा "वली ने अच्छा काम किया", तो सही राय यह है कि यह अनुमति है। और यदि उसने वली से कहा "अहसंत" (अच्छा किया) या "असबता" (सही रास्ता पाया) या कहा "अल्लाह तुम्हें बरकत दे" या "हमें बरकत दे" या उसने बधाई स्वीकार की, तो ये सब सहमति में शामिल हैं। शेख इब्न अल-इस्लाम ने कहा कि यदि वली ने उससे कहा "मैं तुझे फलां पुरुष से ब्याह दूँ" और उसने जवाब दिया "कोई डर नहीं है", तो यह सहमति है। यदि उसने कहा "मुझे निकाह की आवश्यकता नहीं है" या "मैं तुमसे पहले ही कह चुकी थी कि मैं नहीं चाहती", तो यह निकाह का खंडन है जो वली ने किया है। इसी तरह यदि उसने कहा "मैं राजी नहीं हूँ" या "मुझसे सब्र नहीं होगा" या "मैं उसे बुरा मानती हूँ", तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) से वर्णित है कि यह निकाह का खंडन है। और यदि उसने कहा "मुझे यह पसंद नहीं आया" या "मैं शादी नहीं करना चाहती", तो यह खंडन नहीं होगा, यहाँ तक कि यदि वह बाद में राजी हो जाए तो

निकाह सही हो जाएगा। और यदि उसने कहा "मैं फलां पुरुष को नहीं चाहती", तो यह खंडन है; जैसा कि 'ज़हीरिया' में है और यही सत्य के अधिक निकट है, यह 'मुहीत' में है।

यदि उसने कहा "अंत आलम" यानी "तू बेहतर जानता है" या फारसी में कहा "तू बे दानी" जिसका अर्थ भी वही है, तो यह सहमति नहीं है। और यदि कहा "यह तुम्हारी राय पर निर्भर है", तो यह सहमति है; यह 'ज़हीरिया' में है। एक वयस्क कुंवारी का निकाह उसके चचेरे भाई ने उससे कर लिया, जबकि वह वयस्क थी। जब उसे इसकी सूचना मिली, तो वह चुप रही, फिर कहा "मैं राजी नहीं हूँ", तो उसे यह अधिकार होगा। इसका कारण यह है कि उसका चचेरा भाई अपने मामले में स्वयं कर्ता (असील) था और महिला की ओर से अनधिकृत (फुज़ूली) था। इमाम आज़म (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार निकाह पूर्ण नहीं होगा, इसलिए महिला की प्रारंभिक चुप्पी प्रभावी नहीं होगी। लेकिन यदि उक्त पुरुष ने पहले निकाह की अनुमति मांगी और वह चुप रही, फिर उसने निकाह कर लिया, तो सर्वसम्मति से यह जायज होगा; यह 'फतावा काजी खान' में है।

यदि पिता ने वयस्क कुंवारी से कहा कि फलां पुरुष इतने मेहर के बदले तुम्हें मांगता है, और वह कुंवारी अपनी जगह से दो बार उचकी (खड़ी हुई या हिली) जबकि वह चुप थी, और पिता ने निकाह कर दिया, तो यह जायज है; यह 'गायतुल सरौजी' में है। और यदि वली ने उसकी अनुमति लिए बिना निकाह कर दिया और फिर दोनों में विवाद हुआ, यानी पति ने कहा कि "तुझे निकाह की खबर मिली थी और तू चुप रही थी" और महिला ने कहा "नहीं, बल्कि मैंने मना कर दिया था", तो महिला की बात मानी जाएगी; यह 'शराह जामे सगीर काजी खान' में है। फिर यदि पति ने इस दावे पर कि महिला ...

---

१ असील: वह जो स्वयं के लिए कार्य करने वाला हो।

عورت کے حضور میں اس کا نکاح کیا وہ خاموش رہی تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور اصح یہ ہے کہ یہ رضامندی ہے اور اگر مساوی درجہ کے دو ولیوں میں سے ہر ایک نے ایک ایک مرد سے اس کا نکاح کیا پس عورت نے ایک ساتھ دونوں نکاحوں کی اجازت دے دی تو دونوں باطل ہوجائیں گے کیونکہ دونوں میں سے کوئی اولیٰ نہیں ہے اور اگر ساکت رہی تو دونوں نکاح موقوف رہیں گے یہاں تک کہ وہ دونوں میں سے کسی ایک کی اجازت دے دے کذا فی التبیین اور یہی ظاہر الجواب ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر ولی نے باکرہ بالغہ سے کسی مرد کے ساتھ اس کا نکاح کرنے کی اجازت چاہی اس نے کہا کہ اس کے سوا نے دوسرا بہتر ہے تو یہ اجازت نہ ہوگی اور اگر ولی نے بعد نکاح کرنے کے اس کو خبر دی پس اس نے یہ لفظ کہا کہ دوسرا بہتر تھا تو یہ اجازت ہے یہ ذخیرہ میں ہے باکرہ بالغہ کا نکاح اس کے باپ نے کر دیا پھر اس کو خبر پہنچی پس اس نے کہا کہ میں نہیں چاہتی ہوں یا کہاں کہ میں فلاں شخص سے نکاح نہیں چاہتی ہوں تو مختار یہ ہے کہ دونوں صورتوں میں نکاح رد ہو گیا یہ تاتارخانیہ میں عتابیہ سے منقول ہے اور اگر ولی نے اس سے کہا کہ میں چاہتا ہوں کہ فلاں مرد سے تیرا نکاح کر دوں پس اس نے کہا کہ صلاحیت رکھتا ہے یعنی اچھا ہے پھر جب ولی اس کے پاس سے باہر چلا گیا تو اس نے کہا کہ میں راضی نہیں ہوں اور ولی کو اس مقولہ کا حال معلوم نہ ہوا یہاں تک کہ اس نے فلاں مرد مذکور سے اس کا نکاح کر دیا تو صحیح ہوگا اور اگر ولی نے اس کا نکاح کر دیا پس اس نے کہا کہ ولی نے اچھا کام کیا تو اصح یہ ہے کہ اجازت ہے اور اگر اس نے ولی سے کہا کہ احسنت یعنی خوب کیا یا اصبت یعنی صواب کی راہ پائی یا کہا کہ اللہ اللہ تعالیٰ تجھے برکت دے یا ہم کو برکت دے یا اس نے مبارکباد قبول کی تو یہ سب رضامندی میں داخل ہے اور شیخ ابن

الاسلام نے فرمایا کہ اگر ولی نے اس سے کہا کہ میں تجھے فلاں مرد کے ساتھ بیاہ دوں اس نے جواب دیا کہ کچھ ڈر نہیں ہے تو یہ رضامندی ہے اور اگر یہ کہا کہ مجھے نکاح کی حاجت نہیں ہے یا کہا کہ میں تجھ سے کہہ چکی تھی کہ میں نہیں چاہتی ہوں تو یہ اس نکاح کا رد ہے جس کو ولی عمل میں لایا ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ میں نہیں راضی ہوں یا مجھ سے صبر نہ ہو گا یا میں اس کو برا جانتی ہوں تو امام ابو یوسفؒ سے مروی ہے کہ یہ رد نکاح ہے اور اگر یہ کہا کہ مجھے خوش نہیں آیا ہے یا میں ازدواج کو نہیں چاہتی ہوں تو یہ رد نہ ہو گا حتیٰ کہ اگر اس کے بعد راضی ہو جائے تو نکاح صحیح ہو جائے گا اور اگر اس نے یوں کہا کہ میں فلاں مرد کو نہیں چاہتی ہوں تو یہ رد ہے کذا فی الظہیر یہ اور یہی اظہر اقرب الی الصواب ہے یہ محیط میں ہے۔

اگر اس نے کہا کہ انت اعلم یعنی تو خوب جانتا ہے یا فارسی میں کہا کہ تو بہ دانی یعنی تو بہتر جانتا ہے تو یہ رضامندی نہیں ہے اور اگر کہا کہ یہ تیری رائے کے سپرد ہے تو یہ رضامندی ہے یہ ظہیریہ میں ہے ایک باکرہ سے اس کے چچا کے بیٹے نے اپنے ساتھ نکاح کر لیا حالانکہ باکرہ مذکورہ بالغہ ہے پھر اس کو خبر پہنچی پس وہ خاموش ہو رہی پھر کہا کہ میں راضی نہیں ہوں تو اس کو یہ اختیار ہو گا اس واسطے کہ اس کے چچا کا بیٹا اپنی ذات کے حق میں اصیل تھا اور عورت کی جانب سے فضولی تھا پس امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے قول کے موافق عقد نکاح تمام نہ ہو گا پس عورت کی اول رضامندی کچھ کار آمد نہ ہو گی اور اگر مرد مذکور نے پہلے اس سے اپنے ساتھ نکاح کی اجازت طلب کی اور وہ خاموش رہی پھر اس نے اپنے ساتھ اس کا نکاح کر لیا تو بالا جماع جائز ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر باپ نے باکرہ بالغہ سے کہا کہ فلاں مرد تجھے بعوض اس قدر مہر کے مانگتا ہے پس باکرہ مذکورہ دو مرتبہ اپنی جگہ سے اچکی حالانکہ وہ خاموش تھی پھر باپ نے اس کا نکاح کر دیا تو جائز ہے یہ غایۃ السر وجی میں ہے اور اگر ولی نے بدون اس کی اجازت لینے کے اس کا نکاح کر

دیا پھر دونوں نے اختلاف کیا یعنی شوہر نے کہا کہ تجھ کو نکاح کی خبر پہنچی تھی پس تو خاموش رہی تھی اور عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ میں نے رد کر دیا تھا تو عورت کا قول قبول ہو گا یہ شرح جامع صغیر قاضی خان میں ہے پھر اگر شوہر نے اس دعوے پر کہ عورت ---

---

۱ اصیل جو اپنے واسطے عامل ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol 2 (158) Kitab al-Nikah (Book of Marriage)

If she remained silent at the time the news reached her and witnesses were established, she would be his wife; otherwise, there would be no marriage between them. According to Imam-e-Azam (Abu Hanifa), an oath is not mandatory for the woman, while according to Sahiban (Abu Yusuf and Muhammad), an oath is mandatory. This is stated in Al-Muhit, and the fatwa is based on this. This is mentioned in Sharh Naqayah by Sheikh Abul Makarim. Thus, if the woman refuses the oath, a decree will be issued against her due to her refusal (nukul). If both establish witnesses—the husband provides witnesses that she remained silent when news reached her, and the woman provides witnesses that she rejected it—then the woman's witnesses will be accepted. This is in Al-Muhit. If the witnesses said, 'We were with her but did not hear her say anything,' then it will be established by such testimony that she remained silent. This is in Fath al-Qadir. If the husband provides witnesses that the woman gave permission for the marriage at the time of receiving the news, and the woman provides witnesses that she rejected it at the time of receiving news, then the husband's witnesses will be accepted. This is in Siraj al-Wahaj. And if the husband had intercourse with a virgin (bakira) and then the woman said, 'I was not willing,' her word will not be verified. Allowing the act of intercourse will be considered consent, except in a case where consent was not proven, such as if the act was done by force against her. Then if in such a case (1) she establishes witnesses for rejection, it is mentioned in Fatawa Fazli that the witnesses will be accepted. Some said the correct view is that they will not be accepted because allowing him to have intercourse is like a confession of consent from the woman's side. If someone claims rejection of marriage after confessing consent, the claim is not valid and witnesses are not accepted. Thus, it will be the same in this case; this is in Al-Muhit. And the statement of her guardian (wali) that she was consenting will not be accepted because he is confessing the establishment of the husband's ownership over the woman, and after the woman reaches puberty, the guardian's confession of marriage on her behalf is not valid. This is in Sharh Mabsoot by Imam Sarakhsi. A man married off his adult daughter and it was not known if she consented or rejected the marriage until the husband died. Then the husband's heirs said, 'This woman was married without her command, and the state of the marriage was unknown, nor was she consenting, so she shall not receive an inheritance.' The woman said, 'My father married me off by my command.' In this case, the woman's word will be accepted, she will receive the inheritance, and the waiting period (iddat)

will be obligatory for her. If the woman said, 'My father married me off without my command, then news reached me and I consented,' then the woman will receive neither dower (mahr) nor inheritance. This is in Fatawa Qazi Khan.

Silence of a non-virgin (thayiba) cannot be considered consent: If permission is sought from a non-virgin (thayiba) woman, her consent must be verbal. Similarly, if news of the marriage reaches her, verbal consent is necessary. This is in Al-Kafi. Verbal consent is established, for example, if she says, 'I have agreed,' or 'I have accepted,' or 'You have done a good thing,' or 'a virtuous act,' or 'May Allah bless you or us,' or similar words. Likewise, consent is established by indication, for example, if she asked for her dower, or asked for maintenance, or allowed the husband to have intercourse with her, or accepted congratulations, or laughed happily without it being a mocking laugh. This is in Al-Tabyin. And when a thayiba was married off, and after the marriage she accepted a gift from the husband, this (2) is not included in consent. Similarly, if she ate the husband's food or served him as she used to do before. And if the husband sat in seclusion (takhliya) with her with the woman's consent, there is no report on this issue, and the Sheikh said that in my opinion this matter...

---

(1) i.e., has had intercourse with her. (2) i.e., it is not consent.

फतावा आलमगीरी ..... खंड 2 (158) किताब अल-निकाह

उक्त समय जब खबर पहुंची वह खामोश रही थी, अगर गवाह कायम किए गए तो वह उसकी बीवी होगी, अन्यथा दोनों के बीच निकाह नहीं होगा। इमाम-ए-आज़म के निकट औरत पर कसम (शपथ) अनिवार्य नहीं है, जबकि साहिबैन के निकट औरत पर कसम अनिवार्य होगी, जैसा कि 'मुहीत' में है और इसी पर फतवा है। यह शेख अबुल मकारिम की 'शरह नकाया' में है। अतः यदि औरत ने कसम खाने से इनकार किया, तो इनकार (नुकूल) के कारण उस पर फैसला (डिक्री) कर दिया जाएगा। और यदि दोनों ने गवाह कायम किए—पति ने इस बात के गवाह दिए कि खबर मिलने के समय वह खामोश रही थी और औरत ने इस बात के गवाह दिए कि मैंने रद्द कर दिया था—तो औरत के गवाह स्वीकार किए जाएंगे, जैसा कि 'मुहीत' में है। और यदि गवाहों ने कहा कि हम उसके पास थे लेकिन हमने उसे कुछ बोलते नहीं सुना, तो ऐसी गवाही से यह साबित हो जाएगा कि वह चुप रही थी, यह 'फतहुल कदीर' में है। और यदि पति ने गवाह दिए कि औरत ने खबर मिलने के समय निकाह की अनुमति दे दी थी और औरत ने गवाह दिए कि उसने खबर मिलने के समय इसे रद्द कर दिया है, तो पति के गवाह स्वीकार किए जाएंगे, यह 'सिराजुल वहाज' में है। और यदि कुंवारी (बाकिरा) के साथ उसके पति ने सहवास (दखूल) कर लिया हो, फिर औरत ने कहा कि मैं सहमत नहीं थी, तो उसके कथन की पुष्टि नहीं की जाएगी और सहवास का अवसर देना सहमति माना जाएगा, सिवाय उस स्थिति के जब सहमति सिद्ध न हो जैसे कि उसके साथ यह कार्य जबरदस्ती किया गया हो। फिर यदि ऐसी स्थिति (1) में उसने रद्द करने के गवाह कायम किए, तो 'फतावा फज़्ली' में उल्लेख है कि गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और कुछ ने कहा कि सही यह है कि वे स्वीकार नहीं होंगे क्योंकि सहवास का अवसर देना औरत की ओर से सहमति के इकरार के समान है। और यदि सहमति का इकरार करने के बाद निकाह रद्द करने का दावा करे, तो दावा सही नहीं होता और गवाह स्वीकार नहीं होते, तो इस स्थिति में भी ऐसा ही होगा; यह 'मुहीत' में है। और उसके संरक्षक (वली) का यह कहना कि वह सहमत हो गई है, स्वीकार नहीं होगा क्योंकि वह औरत पर पति के स्वामित्व के सिद्ध होने का इकरार करता है, और औरत के बालिग होने के बाद संरक्षक का औरत की ओर से निकाह का इकरार सही नहीं है। यह इमाम सरखसी की 'शरह मबसूद' में है। एक व्यक्ति ने अपनी बालिग बेटी का निकाह किया और उसकी सहमति या निकाह रद्द करने का पता नहीं चला यहाँ तक कि पति मर गया। तो पति के उत्तराधिकारियों ने कहा कि यह औरत बिना अपने आदेश के ब्याही गई थी और उसे निकाह की स्थिति ज्ञात नहीं थी और न ही वह सहमत थी, इसलिए उसे विरासत नहीं मिलेगी। और औरत ने

कहा कि मेरे पिता ने मेरे आदेश से मुझे ब्याहा है, तो औरत का कथन स्वीकार किया जाएगा और औरत को विरासत मिलेगी और उस पर इद्दत अनिवार्य होगी। और यदि औरत ने कहा कि मेरे पिता ने मेरे आदेश के बिना मुझे ब्याह दिया, फिर मुझे खबर मिली और मैं सहमत हो गई, तो औरत को न मेहर मिलेगा और न विरासत। यह 'फतावा काज़ी खान' में है।

थय्यिबा (गैर-कुंवारी) की खामोशी को सहमति नहीं माना जा सकता: यदि थय्यिबा औरत से अनुमति मांगी जाए तो जुबान से उसकी सहमति आवश्यक है। इसी तरह यदि उसे निकाह की खबर पहुंचे तो भी जुबान से सहमति आवश्यक है। यह 'काफी' में है। और जिस तरह जुबान से उसकी सहमति सिद्ध होती है, जैसे उसने कहा कि 'मैं सहमत हुई' या 'मैंने स्वीकार किया' या 'तुमने अच्छा काम किया' या 'पुण्य का कार्य किया' या 'अल्लाह तुम्हें या हमें बरकत दे' या इसके समान अन्य शब्द कहे। इसी प्रकार सहमति संकेत से भी सिद्ध होती है, जैसे उसने अपना मेहर माँगा या गुजारा भत्ता माँगा या पति को अपने साथ सहवास करने दिया या बधाई स्वीकार की या बिना उपहास के खुशी से हँसना—यह 'तबीयन' में है। और जब थय्यिबा ब्याही गई, फिर निकाह के बाद उसने पति का उपहार स्वीकार किया, तो यह (2) सहमति में शामिल नहीं है। इसी तरह यदि पति का खाना खाया या उसकी सेवा की जैसे वह पहले किया करती थी। और यदि उक्त औरत की सहमति के साथ उसका पति उसके साथ एकांत (तखलिया) में बैठा, तो इस मसले की कोई रिवाहयत नहीं है, और शेख ने फरमाया कि मेरे निकट यह मामला...

---

(1) यानी उसके साथ सहवास (दखूल) कर लिया है। (2) यानी सहमति नहीं है।

مذکورہ وقت خبر پہنچنے کے خاموش رہی تھی گواہ قائم کئے تو وہ اس کی بیوی ہوگی ورنہ دونوں کے درمیان نکاح نہ ہوگا اور امام اعظمؒ کے نزدیک عورت پر قسم عائد نہیں ہوتی ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک عورت پر قسم عائد ہو گی کذا فی المحیط اور اسی پر فتویٰ ہے یہ شرح نقایہ شیخ ابوالمکارم میں ہے پس اگر عورت نے قسم سے انکار کیا تو بوجہ نکول کے اس پر ڈگری کی جائے گی اور اگر دونوں نے گواہ قائم کئے شوہر نے اس امر کے گواہ دئے کہ وقت خبر پہنچنے کے یہ خاموش رہی اور عورت نے اس امر کے گواہ دے کہ میں نے رد کر دیا تو عورت کے گواہ مقبول ہوں گے کذا فی المحیط اور اگر گواہوں نے کہا کہ ہم اس کے پاس تھے مگر ہم نے اس کو کچھ بولتے نہیں سنا تو ایسی گواہی سے ثابت ہو جائے گا کہ وہ ساکت رہی تھی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر شوہر نے گواہ دیئے کہ عورت نے بروقت خبر رسانی کے عقد کی اجازت دے دی اور عورت نے گواہ دیے کہ اس عورت نے خبر پہنچنے کے وقت رد کر دیا ہے تو شوہر کے گواہ مقبول ہوں گے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر باکرہ کے ساتھ اس کے شوہر نے دخول کر لیا ہو پھر عورت نے کہا کہ میں راضی نہیں ہوئی ہوں تو اس کے قول کی تصدیق نہ کی جائے گی اور دخول کرنے کا قابو دینا یہ رضامندی قرار دیا جائے گا الا اس صورت میں رضامندی ثابت نہ ہوگی کہ زبردستی اس کے ساتھ یہ فعل کیا ہو پھر اگر اس صورت (۱) میں اس نے رد کر دینے کے گواہ قائم کئے تو فتاویٰ فضلیؒ میں مذکور ہے کہ گواہ مقبول ہوں گے اور بعض نے فرمایا کہ صحیح یہ ہے کہ قبول نہ ہوں گے اس وجہ سے کہ اس کو وطی کر لینے کا قابو دینا عورت کی طرف سے بمنزلہ اقرار رضامندی کے ہے اور اگر رضامندی کا اقرار کر کے پھر رد نکاح کا دعویٰ کرے تو دعویٰ صحیح نہیں ہوتا ہے اور گواہ قبول نہیں ہوتے پس ایسا ہی اس صورت میں ہوگا یہ محیط میں

ہے اور اس کے ولی کا قول کہ وہ رضامند ہوگئی ہے مقبول نہ ہوگا اس واسطے کہ وہ عورت پر زوج کی ملک ثابت ہونے کا اقرار کرتا ہے اور بعد عورت کے بالغ ہونے کے ولی کا اقرار عورت پر نکاح کا صحیح نہیں ہے یہ شرح مبسوط امام سرخسی میں ہے ایک مرد نے اپنی دختر بالغہ کا نکاح کیا اور اس کا راضی ہونا یا نکاح رد کرنا معلوم نہ ہوا یہاں تک کہ شوہر مر گیا پس وارثان شوہر نے کہا کہ یہ عورت بدوں اپنے حکم کے بیاہ دی گئی ہے اور اس کو نکاح کا حال معلوم نہیں ہوا اور نہ یہ راضی ہوئی پس اس کو میراث نہ ملے گی اور عورت نے کہا کہ میرے باپ نے میرے حکم سے مجھ بیاہ دیا ہے تو عورت کا قول قبول ہوگا اور عورت کو میراث ملے گی اور اس پر عدت واجب ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ میرے باپ نے بغیر میرے حکم کے مجھے بیاہ دیا پھر مجھے خبر پہنچی اور میں راضی ہوگئی تو عورت کو مہر نہ ملے گا اور نہ میراث ملے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ثیبہ کا سکوت رضامندی تصور نہیں ہو سکتا: اگر ثیبہ عورت سے اجازت طلب کی جائے تو زبان سے اس کی رضامندی ضروری ہے اسی طرح اگر اس کو خبر نکاح پہنچے تو بھی زبان سے رضامندی ضروری ہے یہ کافی میں ہے اور جیسے زبان سے اس کی رضامندی متحقق ہوتی ہے مثلاً اس نے کہا کہ میں راضی ہوئی یا میں نے قبول کیا یا تو نے بھلا کام کیا یا کارِ صواب کیا یا اللہ تعالیٰ تجھ کو یا ہم کو برکت عطا فرمائے یا مثل اس کے اور الفاظ کہے اسی طرح رضامندی بدلالت متحقق ہوتی ہے مثلاً اس نے اپنا مہر طلب کیا یا نفقہ مانگا یا شوہر کو اپنے ساتھ وطی کرنے دی یا مبارکباد قبول کی یا خوشی کا ہنسنا ہنسی بدوں اس کے کہ ہاستہزاء ہنسی ہو یہ تبیین میں ہے اور ثیبہ جب بیاہ دی گئی پھر بعد نکاح کے اس نے شوہر کا ہدیہ قبول کیا تو یہ (۲) رضامندی میں داخل نہیں ہے اسی طرح اگر شوہر کا کھانا کھایا یا اس کی خدمت کی جیسے پہلے کیا کرتی تھی اور اگر

عورت مذکورہ کی رضامندی کے ساتھ اس کا شوہر اس کے ساتھ تخلیہ میں بیٹھا تو اس مسئلہ کی کوئی روایت نہیں ہے اور شیخ نے فرمایا کہ میرے نزدیک یہ امر

---

(۱) یعنی اس کے ساتھ دخول کر لیا ہے۔ (۲) یعنی رضامندی نہیں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 159 | Book of Marriage

This shall be counted as permission for marriage, as stated in *Al-Zahiriyyah*. If a girl's hymenal integrity is lost due to jumping, menstruation, an injury, or *Ta'nis* (1) [remaining unmarried for a long period], she is legally still considered a virgin (*Bakarah*). Even if it is lost due to fornication, the ruling remains the same according to Imam Azam [Abu Hanifa], while according to the *Sahibayn* [Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad], her silence [upon a marriage proposal] shall be considered sufficient consent. If she is brought out and a legal punishment (*Hadd*) is inflicted upon her, the correct view is that her silence is still sufficient. Similarly, if fornication becomes a habit for her, the same ruling applies; this is mentioned in *Al-Kafi*. If the husband of a virgin dies before consummating the marriage, even if they had been in seclusion (*Takhliyah*), she will still be married off again like virgin women. Similarly, if a separation occurs between an impotent man (*Innin*) and his virgin wife, the same ruling applies. Likewise, if the hymen is lost due to a piece of earthenware (*Khazaf*) used during ritual cleansing (*Istinja*), the ruling remains unchanged. However, if intercourse occurs in a void/invalid marriage (*Nikah-e-Fasid*) resulting in the loss of virginity, or if intercourse occurs due to doubt/mistake, she shall be married off like a *Thayyibah* [a non-virgin/previously married woman], meaning her explicit verbal consent must be obtained; this is found in *Al-Khulasah*.

Chapter 5 Regarding Parity (*Kafa'ah*)

Legal Interpretation of *Akfa*: The translator states: *Akfa* is the plural of *Kufu*, meaning peer or equal. Its legal interpretation is clarified by the following issues. It should be known that for a marriage to be binding, it is necessary for men to be a *Kufu* (equal in status) for women; this is stated in *Muhit al-Sarakhsi*. And it is considered for men from the side of women; this is in *Badai*. Thus, if a woman marries a man better than herself [of higher status], the *Wali* (guardian) has no right to seek separation between them, because if a man has a wife of lower status under him, it does not bring any disgrace or shame (*'Ar*) to the guardian; this is in *Sharh al-Mabsut* of Imam Sarakhsi. Compatibility (*Kafa'ah*) is considered in several aspects, one of which is lineage (*Nasab*). Among the Quraysh, some are peers of others regardless of their specific status; even a non-Hashimi Qurayshi is a peer for a Hashimi. Other Arabs besides the Quraysh are not peers to the tribe of Quraysh. However, among themselves, they are peers to each other, including the *Ansar* and *Muhajir* who are considered equal; this is in *Fatawa Qazi Khan*. The Banu Bahila are not peers to general Arabs, but the correct view is that all Arabs besides the Quraysh are peers to

each other. Abu al-Yasir has also written this in his *Mabsut*, as mentioned in *Al-Kafi*. The *Mawali* (non-Arabs) are not peers to the Arabs; however, among themselves, some *Mawali* are peers to others; this is in *Al-Inayah*. The scholars have stated that a person with noble character/achievements (*Hasab*) can be a peer to someone of noble lineage (*Nasab*). For example, a learned jurist (*Faqih*) can be a peer for a woman descended from Hazrat Ali (Karam Allah Wajhahu); Qazi Khan mentioned this in *Jawami al-Fiqh* via 'Utabi.

Certain Conditions of Parity (*Kufu*): It is written in *Yanabi'* that a peer for an Arab or Alawi woman is a scholar (*Alim*), but the more correct view is that a scholar is not necessarily a peer for an Alawi woman; this is in *Ghayat al-Saruji*. Among the conditions is (2) the Islam of the ancestors; for example, a person who embraced Islam himself but whose ancestors were not Muslim is not a peer for someone whose ancestors were Muslims.

- *Khazaf*: A piece of broken pottery or earthenware. Its mention here is to illustrate a scenario where such a sharp and hard object could cause the loss of hymenal integrity.
- *Ansar*: Those who helped Prophet Muhammad ﷺ and were mostly residents of Medina. Those who migrated with the Prophet are called *Muhajir*. The *Ansar* are peers among themselves, and besides the Qurayshi *Muhajirs*, others like Abu Hurairah (Dausi), etc., are also their peers.

(1) *Ta'nis*: A girl remaining unmarried for a long duration. (2) i.e., father, grandfather, great-grandfather, etc.

निकाह की इजाजत में इसे शुमार किया जाएगा, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर किसी लड़की का पर्दा-ए-बकारत (कौमार्य/virginity) ऊँचाई से कूदने, मासिक धर्म, चोट या 'ता'नीस' (१) की वजह से खत्म हो गया हो, तो वह औरत 'बाकिरा' (कुमारी) के हुक्म में ही रहेगी। और अगर ज़िना (व्यभिचार) की वजह से खत्म हुआ हो, तब भी इमाम-ए-आज़म के नज़दीक यही हुक्म है, और साहिबैन के नज़दीक उसकी खामोशी को काफी माना जाएगा। और अगर बाहर लाकर उस पर हद (सज़ा) जारी की गई, तो सही बात यह है कि उसकी खामोशी पर इक्तिफ़ा (सन्तोष) किया जाएगा। इसी तरह अगर ज़िना उसकी आदत बन गई हो, तब भी यही हुक्म है, यह 'काफ़ी' में है। और अगर किसी बाकिरा का शौहर उसके साथ सोहबत (सम्भोग) करने से पहले मर गया, जबकि उनके बीच 'तख़लिया' (एकांतवास) हो चुका था, तो उस औरत का निकाह दोबारा बाकिरा औरतों की तरह ही किया जाएगा। इसी तरह अगर किसी नपुंसक (इन्नीन) और उसकी बाकिरा बीवी के बीच अलगाव हो गया हो, तो उसका भी यही हुक्म है। इसी तरह अगर इस्तिंजा के मिट्टी के ठीकरी (खज़फ़) से बकारत खत्म हुई हो, तो भी यही हुक्म है। और अगर निकाह-ए-फासिद (अवैध विवाह) में उसके साथ सोहबत हुई और बकारत खत्म हुई या संदेह (शुबा) की स्थिति में सोहबत हुई और बकारत खत्म हुई, तो उसका निकाह 'सय्यिबा' (वह औरत जो पहले विवाहित हो चुकी हो) की तरह किया जाएगा, यानी साफ़ लफ्ज़ों में उसकी रजामंदी ली जाएगी, यह 'खुलासा' में है।

बाब: ५ अक्फ़ा (समानता/कफ़ू) के बयान में

अक्फ़ा की शरीअती व्याख्या: अनुवादक कहते हैं: 'अक्फ़ा' शब्द 'कफ़ू' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है 'बराबर' या 'हमसर'। शरीअत में इसकी व्याख्या उन मसाइल से स्पष्ट है जो नीचे दिए गए हैं। यह जानना चाहिए कि निकाह लाज़िम (अनिवार्य) होने के लिए पुरुषों का औरतों के लिए कफ़ू (समान पद वाला) होना ज़रूरी माना गया है, जैसा कि 'मुहीत अल-सरख़सी' में है। और पुरुषों के लिए औरतों की तरफ से कफ़ू होना ज़रूरी है, यह 'बदाइ' में है। इसलिए, अगर किसी औरत ने अपने से बेहतर पुरुष से निकाह कर लिया, तो वली (अभिभावक) को उन दोनों के बीच अलगाव (तफ़रीक़) कराने का अधिकार नहीं होगा, क्योंकि पुरुष के अधीन अगर ऐसी स्त्री हो जो उसके बराबर की नहीं है, तो वली को इसमें कोई शर्मिंदगी (आर) महसूस नहीं होगी, यह इमाम सरख़सी की 'शराह मबसूत' में है। कफ़ू का आधार कुछ चीज़ों पर है, जिनमें से एक वंश (नसब) है। कुरैश कबीले में लोग एक-दूसरे के कफ़ू हैं, चाहे वे जैसे भी हों। यहाँ तक कि जो कुरैशी हाशमी नहीं है, वह हाशमी का कफ़ू होगा। कुरैश के

अलावा बाकी अरब कुरैश कबीले के कफ़ू नहीं हैं। हाँ, वे आपस में एक-दूसरे के कफ़ू होंगे; इसमें अंसारी और मुहाजिर बराबर होंगे, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। बनू बाहिला आम अरबों के कफ़ू नहीं हैं, लेकिन सही राय यह है कि कुरैश के अलावा तमाम अरब आपस में कफ़ू हैं। अबू अल-यसीर ने भी अपनी 'मबसूत' में यही लिखा है और यही 'काफ़ी' में है। 'मवाली' (गैर-अरब) अरबों के कफ़ू नहीं होंगे, हाँ आपस में कुछ मवाली दूसरे मवालियों के कफ़ू हैं, यह 'इनाया' में है। और बुजुर्गों ने फरमाया कि जो व्यक्ति उच्च गुणों वाला (हसब वाला) हो, वह ऊँचे वंश (नसब) वाले का कफ़ू हो सकता है। जैसे कि एक विद्वान फकीह पुरुष, ऐसी स्त्री का कफ़ू हो सकता है जो हज़रत अली (करम अल्लाह वजहुहू) की संतान (सादात) से हो। काज़ी खान ने इसे 'जवामिउल फिक्ह' में उताबी के हवाले से ज़िक्र किया है।

कफ़ू की कुछ शर्तें: 'यनाबी' में लिखा है कि एक अरबी और अलवी (हज़रत अली की वंशज) औरत का कफ़ू एक विद्वान (आलिम) होता है, लेकिन सबसे सही राय यह है कि अलवी औरत का कफ़ू आलिम नहीं होगा, यह 'ग़ायात अल-सरूजी' में है। इसमें से (२) पूर्वजों का इस्लाम भी शामिल है; यानी जो व्यक्ति स्वयं मुसलमान हुआ है और उसके पूर्वजों में कोई मुसलमान नहीं था, वह ऐसे व्यक्ति का कफ़ू नहीं होगा [जिसके पूर्वज मुसलमान रहे हों]।

- खज़फ़ (خزف): मिट्टी के बर्तन का टुकड़ा। यहाँ इसका उल्लेख इसलिए है क्योंकि ऐसी कठोर और नुकीली चीज़ से ऐसी घटना (बकारत का खत्म होना) संभव है।
- अंसारी: वे लोग जिन्होंने हज़रत मुहम्मद ﷺ की सहायता की और जो मुख्य रूप से मदीना के निवासी थे। जो हज़रत के साथ हिजरत करके गए, वे मुहाजिर कहलाते हैं। अंसारी आपस में कफ़ू हैं, और कुरैशी मुहाजिरों के अलावा अन्य लोग, जैसे अबू हुरैरा (दौसी) आदि भी उनके कफ़ू हैं।

(१) ता'नीस: लड़की का लंबे समय तक अविवाहित रहना। (२) यानी पिता, दादा, परदादा आदि।

اجازتِ نکاح میں شمار ہو گا یہ ظہریہ میں ہے اور اگر کسی لڑکی کا پردہ بکارت بسبب اچک کر کودنے یا حیض یا زخم یا تعنیس (۱) کے زائل ہو گیا تو یہ عورت باکرہ کے حکم میں ہے اور اگر زنا کاری کی وجہ سے زائل ہو گیا تو بھی امام اعظم کے نزدیک یہی حکم ہے اور صاحبین کے نزدیک اس کے سکوت پر اکتفاء کیا جائے گا اور اگر باہر لا کر اس پر حد ماری گئی تو صحیح یہ ہے کہ اس کے سکوت پر اکتفاء کیا جائے گا اسی طرح اگر زنا کاری اس کی عادت ہو گئی تو بھی یہی حکم ہے یہ کافی میں ہے اور اگر باکرہ کا شوہر قبل اس کے کہ اس کے ساتھ وطی کرے مر گیا حالانکہ اس کے ساتھ تخلیہ ہو چکا ہے تو یہ عورت پھر مثل باکرہ عورتوں کے بیاہی جائے گی اسی طرح اگر عنین اور اس کی عورت باکرہ کے درمیان جدائی ہوئی تو اس کا بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر استنجے کے خزف سے اس کی بکارت زائل ہوئی تو بھی یہی حکم ہے اور اگر نکاحِ فاسد میں اس سے مجامعت کی گئی اور اس کی بکارت زائل ہوئی یا شبہ میں اس سے وطی کی گئی اور اس کی بکارت زائل ہوئی تو ثیبہ عورت کی طرح اس کا نکاح کیا جائے گا یعنی صریح قول سے اس کی رضا مندی لی جائے گی یہ خلاصہ میں ہے۔

باب: ۵ اکفاء کے بیان میں

اکفا کی شرعی تفسیر: قال المترجم: اکفاء جمع کفو بمعنی ہمسر اور شرع میں اس کی تفسیر یہ ہے جو ذیل کے مسائل سے واضح ہے جاننا چاہئے کہ نکاح لازم ہونے کے واسطے مردوں کا عورتوں کے لئے کفو ہونا معتبر ہے کذا فی محیط السرخسی اور مردوں کے واسطے عورتوں کی طرف سے کفو ہونا معتبر ہے یہ بدائع میں ہے پس اگر کسی عورت نے اپنے سے بہتر مرد سے نکاح کر

لیا تو ولی کو دونوں میں تفریق کرانے کا اختیار نہ ہو گا اس واسطے کہ مرد کے نیچے اگر ایسی عورت ہو جو اس کے ہمسر نہیں ہے تو ولی کو اس میں کوئی عار لاحق نہ ہو گا یہ شرح مبسوط امام سرخسی میں ہے اور کفاءت کا اعتبار چند چیزوں میں ہے اور ازانجلہ نسب ہے پس قریش میں بعض دوسرے بعض کے کفو ہیں چاہے جیسے ہوں حتیٰ کہ جو قریشی ہاشمی نہیں ہے وہ ہاشمی کا کفو ہو گا اور قریش کے سوائے باقی عرب اس قبیلہ قریش کے کفو نہیں ہیں ہاں آپس میں ایک دوسرے کے کفو ہوں گے اس میں انصاری و مہاجری برابر ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور بنو باہلہ عامہ عرب کے کفو نہیں ہیں مگر صحیح یہ ہے کہ سوائے قریش کے تمام عرب باہم کفو ہیں ایسا ہی ابوالیسیر نے اپنی مبسوط میں لکھا ہے یہ کافی میں ہے اور موالی کہ جو غیر عرب ہیں وہ عرب کے کفو نہ ہوں گے ہاں آپس میں بعض موالی دوسرے موالی کے کفو ہیں یہ عنایہ میں ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ جو شخص حسب والا ہے وہ نسب والے کا کفو ہو سکتا ہے چنانچہ مردِ عالم فقیہ ایسی عورت کا جو حضرت علی کرم اللہ وجہہ کی اولاد سے ہو کفو ہو گا یہ قاضی خان نے جوامع الفقہ میں عتابی نے ذکر کیا ہے۔

کفو کی چند شرائط: ینابیع میں لکھا ہے کہ عربیہ عورت اور علویہ عورت کا کفو عالم ہوتا ہے مگر اصح یہ ہے کہ علویہ عورت کا کفو عالم نہ ہو گا یہ غایۃ السروجی میں ہے ازانجلہ (۲) آباء کا اسلام چنانچہ جو شخص خود مسلمان ہوا ہے اور اس کے آباء میں کوئی مسلمان نہیں ہے وہ ایسے شخص کا کفو نہ ہو گا

- خزف بزائے معجمہ سفال ریزہ یعنی مٹی کے برتن کا ٹکڑا اور خزف کی قید تصویر مسئلہ کے واسطے ہے کہ اکثر ایسی سختی اور نوک سے ایسا وقوع میں آنا تصور ہے۔
- انصاری جنہوں نے حضرت محمد ﷺ کی مدد کی اور غالباً مدینہ کے رہنے والے ہیں وہ انصاری کہلاتے ہیں اور جو حضرت کے ساتھ ہجرت کر کے چلے گئے وہ مہاجر ہیں پس

انصاری باہم کفو ہیں اور سوائے مہاجرین قریش کے مثل ابوہریرہ دوسی وغیرہ بھی ان کے کفو ہیں۔

(۱) تعنیس لڑکی کا عرصہ تک بن بیاہی رہنا۔ (۲) یعنی باپ و دادا پر دادا وغیرہ۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 [160] Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

A man whose father has also been a Muslim—this is mentioned in Fatawa Qazi Khan—and one whose father has been a Muslim for some time, shall be considered a 'Kufu' (suitable match) for a woman whose two or more fathers (ancestors) have been Muslims; this is in al-Bada'i. A man who himself became a Muslim shall be a Kufu for a woman whose two or three ancestors have lived as Muslims. Yes, he shall be a Kufu for a woman like himself. This ruling applies to places where Islam has been established for a long time. However, if the duration of Islam is short (1) such that it is not considered a matter of shame or defect, then he shall be a Kufu; this is in Siraj al-Wahhaj. A man whose two ancestors entered Islam shall be a Kufu for a woman whose three generations or more have lived in Islam; this is in al-Muhit. And one who—Allah forbid—became an apostate (Murtad) and then returned to Islam, shall be a Kufu for a woman who has never been an apostate; this is in al-Qunyah. Among other criteria, Kafa'ah (compatibility) in status of freedom is also considered; therefore, a slave (Mamluk) 1, regardless of the type of slavery, is not a Kufu for a free woman. Similarly, one whose father was manumitted (freed) is not a Kufu for an originally free-born woman; this is in Fatawa Qazi Khan.

A manumitted man is a Kufu for a manumitted woman like himself, as stated in Sharh al-Tahawi. A man whose father was manumitted is not a Kufu for a woman whose two generations have lived in freedom; this is in Fatawa Qazi Khan. A man who is a free Muslim from his grandfather's time—meaning his grandfather was born a free Muslim—is a Kufu for a woman whose ancestors were free Muslims. If the man's grandfather was manumitted or was an infidel and then became a Muslim, he shall not be a Kufu for the said woman. A man who was himself manumitted shall not be a Kufu for a woman whose mother is originally free (Hurra) and father was manumitted. Some have stated that there is no specific narration on this issue; this is in al-Atabiyyah. A manumitted slave from a lowly tribe is not a Kufu for a manumitted bondwoman from a noble tribe, because 'Wala' (clientage/protection) is in the position of lineage (Nasab). For example, if a manumitted bondwoman of the Banu Hashim marries a manumitted slave of an Arab, her manumitter shall have the right of objection (2); this is in Sharh al-Tahawi. In fact, a manumitted bondwoman of the Banu Hashim is not a Kufu for a manumitted slave of the Quraysh; this is in al-Tabartashi. A manumitted or free woman from a noble tribe is a Kufu for non-Arab 'Mawali' (3); this is in al-Zakhiroh. Regarding non-Arabs (Ajamis), Kafa'ah is considered through freedom and Islam, for Ajamis take pride in these two things rather than

lineage; this is in al-Tabyin. Regarding Arabs, the Islam of the father is not a condition; this is in al-Muhit. Thus, if an Arab whose father is a non-believer marries an Arab woman whose ancestors are Muslims, he shall be a Kufu. As for freedom, it is mandatory for Arabs because enslaving them (Istirqaq) is not permissible; this is in Bahr al-Ra'iq. Furthermore, Kafa'ah in wealth is considered, which means the man should possess enough to pay the dower (Mahr) and maintenance (Nafaqah); this is the preferred view according to 'Zahir al-Riwayah'. Thus, a person who does not possess enough for both or even one shall not be a Kufu, as stated in al-Hidayah, whether the woman is wealthy or poor, as in al-Tajnis wal-Mazid. Being wealthier than this is not considered; as long as the man possesses the dower and maintenance, he shall be a Kufu for the woman even if she possesses great wealth, and this is the correct school of thought. If the man can provide maintenance by earning and [is capable] of the dower...

---

1. Mamluk ..... i.e., a pure slave, whether they are a 'Qinn', 'Mudabbar', 'Mukatab', or 'Mu'ataq al-Ba'dh' (partially freed).
2. The translator explains the reasoning as follows: Because non-Arabs lost their lineage records, those of weak lineage are considered such because they neglected lineage or held it in low regard, instead valuing freedom and Islam, taking pride in them. (1) Two generations of father and grandfather, or more. (2) Meaning he has the right to prevent or annul the marriage. (3) A term with dual meaning: one who has been manumitted, and one who manumits.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड २ [१६०] किताब-उल-निकाह (विवाह की पुस्तक)

जिस पुरुष का एक पिता भी मुसलमान हो चुका हो, यह फ़तावा काज़ी ख़ान में है, और जिसका एक पिता मुसलमान चला आ रहा हो, वह उस व्यक्ति का 'कुफ़ू' (योग्य जोड़ी) होगा जिसके दो या अधिक पिता मुसलमान रहे हों; यह बदाइ' में है। और जो पुरुष स्वयं मुसलमान हुआ है, वह ऐसी स्त्री का कुफ़ू होगा जिसके दो या तीन पिता इस्लाम में गुज़रे हों। हाँ, वह अपने जैसी स्त्री का कुफ़ू होगा, और यह आदेश ऐसी जगह के लिए है जहाँ इस्लाम का दौर लंबा रहा हो। और यदि समय कम बीता हो (१) ताकि इस बात को शर्म न माना जाए और इसे दोष न गिना जाए, तो वह कुफ़ू होगा; यह सिराजुल वहाज में है। और जिस पुरुष के दो पिता इस्लाम में आए हों, वह ऐसी स्त्री का कुफ़ू होगा जिसकी तीन पीढ़ियाँ या अधिक इस्लाम में गुज़री हों; यह मुहीत में है। और जो व्यक्ति—अल्लाह की पनाह—धर्मत्यागी (मुरतद) होकर फिर मुसलमान हो गया, वह ऐसी स्त्री का कुफ़ू होगा जो कभी मुरतद न हुई हो; यह कुनिया में है। और उनमें से स्वतंत्रता (आज़ादी) में भी 'कफ़ाअत' (अनुरूपता) मान्य है, अतः दास (ममलूक) १ चाहे वह किसी भी प्रकार का दास हो, आज़ाद स्त्री का कुफ़ू नहीं है। इसी तरह जिसका पिता आज़ाद हुआ हो, वह मूल रूप से स्वतंत्र (असली आज़ाद) स्त्री का कुफ़ू नहीं है; यह फ़तावा काज़ी ख़ान में है।

एक स्वतंत्र किया गया पुरुष अपने जैसी स्वतंत्र की गई स्त्री का कुफ़ू होता है, जैसा कि शरह-उत-तहावी में है। और जिसका पिता आज़ाद हुआ हो, वह ऐसी स्त्री का कुफ़ू नहीं है जिसकी दो पीढ़ियाँ स्वतंत्रता में गुज़री हों; यह फ़तावा काज़ी ख़ान में है। और जो पुरुष अपने दादा से स्वतंत्र मुसलमान है, यानी उसका दादा स्वतंत्र मुसलमान पैदा हुआ था, वह ऐसी स्त्री का कुफ़ू है जिसके पूर्वज स्वतंत्र मुसलमान हों। और यदि उस पुरुष का दादा स्वतंत्र किया गया था या काफ़िर था और फिर मुसलमान हो गया, तो वह उक्त स्त्री का कुफ़ू नहीं होगा। और जो पुरुष स्वयं स्वतंत्र किया गया है, वह ऐसी स्त्री का कुफ़ू नहीं होगा जिसकी माँ मूल रूप से स्वतंत्र (हुर्रा) है और पिता स्वतंत्र किया गया है। कुछ विद्वानों ने कहा कि इस विषय में कोई स्पष्ट हदीस नहीं है; यह अताबिया में है। और किसी निचली मानी जाने वाली कौम का स्वतंत्र किया गया दास ऐसी स्त्री का कुफ़ू नहीं है जो किसी कुलीन कौम की स्वतंत्र की गई दासी हो, क्योंकि 'वला' (संरक्षण) वंश (नसब) के समान है। उदाहरण के तौर पर, यदि बनी हाशिम की किसी स्वतंत्र की गई दासी ने किसी अरबी के स्वतंत्र किए गए दास से विवाह किया, तो उसे स्वतंत्र करने वाले को विरोध करने का अधिकार (२) प्राप्त होगा; यह शरह-तहावी में है। वास्तव में, बनी हाशिम की स्वतंत्र की गई दासी, कुरैशी के स्वतंत्र किए गए दास की कुफ़ू नहीं है; यह

तबरताशी में है। कुलीन कौम की स्वतंत्र स्त्री या दासी गैर-अरबी 'मवाली' (३) की कुफ़ू है; यह ज़ख़ीरा में है। और गैर-अरबियों (अजमी) के मामले में, कफ़ाअत का आधार स्वतंत्रता और इस्लाम के मार्ग से है, क्योंकि अजमी इन्हीं दो बातों पर गर्व करते हैं, वंश पर नहीं; यह तबयीन में है। और अरबों के मामले में पिता का मुसलमान होना शर्त नहीं है; यह मुहीत में है। अतः यदि ऐसे किसी अरबी ने, जिसका पिता काफ़िर है, किसी ऐसी अरबी महिला से विवाह किया जिसके पूर्वज मुसलमान हैं, तो वह कुफ़ू होगा। रही बात स्वतंत्रता की, तो वह अरबों के लिए अनिवार्य है क्योंकि उन्हें दास बनाना (इस्तरकाक) जायज़ नहीं है; यह बहर-उर-राईक में है। और उनमें से धन के मामले में भी कफ़ाअत मान्य है, जिसका अर्थ है कि वह मेहर (दहेज) और नफ़का (खर्चा) देने में समर्थ हो; और यही 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' के अनुसार मान्य है। यहाँ तक कि जो व्यक्ति मेहर और नफ़का दोनों या किसी एक का मालिक नहीं है, वह कुफ़ू नहीं होगा, जैसा कि हिदाया में है, चाहे स्त्री संपन्न हो या निर्धन, जैसा कि तजनीस-वुल-मज़ीद में है। इससे अधिक धनवान होना शर्त नहीं है, यहाँ तक कि जो पुरुष मेहर और नफ़का का मालिक है, वह स्त्री का कुफ़ू होगा भले ही उस स्त्री के पास बहुत धन हो, और यही सही मत है। और यदि पुरुष कमाकर स्त्री का नफ़का दे सकता है और मेहर पर...

---

१ ममलूक ..... अर्थात पूर्ण दास, चाहे वह किन हो, मुदब्बर हो, मुकातब हो या आंशिक रूप से स्वतंत्र (मुअतक-उल-बाज़) हो। २ अनुवादक ने तर्क का कारण यह बताया है कि अजनबियों ने वंश परंपरा को नष्ट कर दिया है, अतः इस पतन के कारण जो 'ज़ईफ़-उल-नसब' (कमज़ोर वंश वाले) कहलाए, इसका अर्थ यह है कि उन्होंने वंश को खो दिया या उसे निम्न माना और उसका सम्मान नहीं किया, बल्कि स्वतंत्रता और इस्लाम को महत्व दिया, अतः वे उन्हीं पर गर्व करते हैं। (१) पिता और दादा की दो पीढ़ियाँ या अधिक। (२) अर्थात मना और निरस्त कर सकता है। (३) एक शब्द जिसके दो अर्थ हैं: स्वतंत्र किया गया और स्वतंत्र करने वाला।

جس کا ایک باپ بھی مسلمان ہوا ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور جس کا ایک باپ مسلمان گزر رہا ہے وہ ایسے کا کفوہ ہوگا جس کے دو یا زیادہ باپ مسلمان گزر رہے ہیں یہ بدائع میں ہے اور جو مرد خود مسلمان ہوا ہے وہ ایسی عورت کا کفوہ ہوگا جس کے دو یا تین باپ اسلام میں گزر رہے ہیں ہاں اپنے مثل عورت کا کفو ہوگا اور یہ حکم ایسی جگہ کے واسطے ہے جہاں زمانہ اسلام دراز گز رہا ہے اور اگر زمانہ قریب ہو (۱) کہ اس بات کا عار نہ گنا جائے اور یہ امر عیب نہ شمار کیا جائے تو وہ کفو ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے اور جس مرد کے دو باپ اسلام میں آئے ہیں وہ ایسی عورت کا کفو ہوگا جس کی تین پشتیں یا زیادہ اسلام میں گزری ہیں یہ محیط میں ہے اور جو عیاذ باللہ تعالیٰ مرتد ہو کر پھر مسلمان ہو گیا وہ ایسی عورت کا کفو ہوگا جو کبھی مرتد نہیں ہوئی ہے یہ قنیہ میں ہے اور از آنجملہ حریت میں کفاءت معتبر ہے پس مملوک ۱ چاہے جیسا مملوک ہو آزاد عورت کا کفو نہیں ہے اور اسی طرح جس کا باپ آزاد ہوا ہو وہ اصلی آزاد عورت کا کفو نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

آزاد شدہ مرد اپنے مثل آزاد شدہ عورت کا کفو ہوتا ہے کذا فی شرح الطحاوی اور جس کا باپ آزاد ہوا ہے وہ ایسی عورت کا کفو نہیں ہے جس کی دو پشتیں آزادی میں گزری ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور جو مرد اپنے دادا سے آزاد مسلمان میں ہے یعنی اس کا دادا آزاد مسلمان پیدا ہوا ہے وہ ایسی عورت کا کفو ہے جس کے آباؤ اجداد آزاد مسلمان ہوں اور اگر اس مرد کا دادا آزاد کیا گیا ہو یا کافر ہو پھر مسلمان ہو گیا ہو تو عورت مذکورہ کا کفو نہ ہوگا اور جو مرد آزاد کیا گیا ہے وہ ایسی عورت کا کفو نہ ہوگا جس کی ماں اصلی حرہ ہے اور باپ آزاد شدہ ہے اور بعض نے فرمایا کہ اس مسئلہ میں کوئی روایت نہیں ہے یہ عتابیہ میں ہے اور ذلیل قوم کا آزاد شدہ غلام ایسی

عورت کا کفو نہیں ہے جو شریف قوم کی آزاد شدہ باندی ہو اس واسطے کہ ولاء بمنزلہ نسب کے ہے چنانچہ بنی ہاشم کی آزاد شدہ باندی نے اگر کسی عربی کے آزاد شدہ غلام سے نکاح کیا تو اس کے آزاد کرنے والے کو حق تعرض (۲) حاصل ہو گا یہ شرح طحاوی میں ہے بلکہ بنی ہاشم کی آزاد کردہ شدہ باندی قریش کے آزاد کردہ شدہ غلام کی کفو نہیں ہے یہ تبرتاشی میں ہے اور شریف قوم کی آزاد شدہ یا باندی موالی (۳) غیر عرب کی کفو ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور عجمیوں کے حق میں کفاءت کا اعتبار حریت و اسلام کی راہ سے ہے اس واسطے کہ عجمی انہیں دونوں باتوں سے فخر کرتے ہیں نہ نسب سے یہ تبیین میں ہے اور حق عرب میں باپ کا اسلام شرط نہیں ہے یہ محیط میں ہے پس اگر ایسے عربی نے جس کا باپ کافر ہے ایسی عربیہ عورت سے نکاح کیا جس کے آبا مسلمان ہیں تو وہ کفو ہوگا اور رہی آزادی سو وہ عرب کے حق میں لازم ہے اس واسطے کہ استرقاق کرنا جائز نہیں ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور از آنجملہ مال میں کفاءت معتبر ہے اور اس کے معنی یہ ہیں کہ مہر ونفقہ کا مالک ہو اور یہی ظاہر الروایہ کے موافق معتبر ہے حتی کہ جو شخص مہر و نفقہ دونوں کا یا ایک کا مالک نہیں ہے وہ کفو نہ ہو گا کذا فی الہدایہ چاہے عورت خوش حال ہو یا تنگدست ہو کذافی التجنیس والمزید اور اس سے زیادہ ہونا اعتبار نہیں کیا گیا ہے حتی کہ جو مرد مہر ونفقہ کا مالک ہے وہ عورت کا کفو ہوگا اگرچہ یہ عورت مال کثیر رکھتی ہو اور یہی صحیح مذہب ہے اور اگر مرد کمائی کر کے عورت کا نفقہ دے سکتا ہے اور مہر پر

---

۱ مملوک ..... یعنی محض مملوک کہ قن ہو یا مدبر یا مکاتب و معتق البعض ۔ ۲ قال المترجم بعضوں نے وجہ تعلیل یوں بیان کی ہے کہ عجم نے تضییع انساب کر دی ہے پس ظاہر ابناء اس تضییع کے ضعیف النسبہ کے یہ معنی ہوں گے کہ انساب کو کھو دیا یا پست رکھا ہے اور اس کی کچھ قدر نہ کی بلکہ حریت و اسلام کی قدر کی ہے لہذا انہیں کی ماہ سے افتخار کرتے ہیں۔ (۱) دو

پشت باپ و دادا یا زیادہ۔ (۲) یعنی منع و فسخ کر سکتا ہے۔ (۳) لفظ مشترک بمعنی آزاد کیا ہوا اور بمعنی آزاد کرنے والا۔

Book of Marriage — Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol 2 (161)

If a man does not possess the required capability, scholars (Mashaikh) have differed on this matter. The majority of scholars hold the opinion that he will not be considered a 'Kufu' (a suitable match); this is mentioned in 'Al-Muhit'. It should be clear that 'Mahr' (dowry) in this context refers to 'Mahr-e-Mu’ajjal' (prompt dowry), i.e., the amount customary to be paid immediately. The remaining portion of the dowry is not considered, even if it was stipulated as immediate; this is stated in 'Al-Tabyin'. Sheikh Abu Nasr stated that for maintenance (Nafqah), the capability to provide for one year is considered, while Sheikh Nasir stated that daily maintenance for one month is sufficient, and this is more correct; this is found in 'Al-Tajnis wal-Mazid'. It is narrated from Imam Abu Yusuf (R.A.) that if a man is capable of paying the Mahr and earns enough daily to cover the wife's maintenance, he shall be considered her Kufu, and this is correct; this is mentioned in Qazi Khan's commentary on 'Jami' al-Saghir'.

Compatibility in Profession is Not Required: Regarding artisans/professionals, the opinion of Imam Abu Yusuf is considered the most excellent; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. The requirement of being capable of providing maintenance is only considered when the woman is an adult or a minor who is fit for intimacy. If she is so young that she is not fit for intimacy, then the man's capability for maintenance is not a prerequisite, because in such a case, maintenance is not obligatory upon the husband. In this scenario, only the capability to pay the Mahr will be considered; this is in 'Al-Zakhira'. If a poor man marries a woman and she later waives his Mahr, he does not automatically become her Kufu, because the capability for Mahr is judged at the time the marriage contract is enacted; this is in 'Al-Tajnis wal-Mazid'. If a man marries off his minor sister to a minor boy who can provide maintenance but not Mahr, and the boy's father—who is wealthy—accepts the marriage, the contract is valid. This is because the boy is considered wealthy regarding the Mahr due to his father’s wealth, though not regarding maintenance; the custom is that people often bear the Mahr of their minor sons' wives but not the maintenance; this is in 'Al-Zakhira'. If a man has a debt equal to the Mahr but possesses assets of the same amount, he is considered a Kufu because he has the choice to pay either the Mahr debt or other debts; this is in 'Nahr al-Faiq'.

Furthermore, compatibility in piety (religiousness) is considered essential. This is the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, and it is correct; this is in 'Al-Hidaya'. Thus, a transgressor (Fasiq) is not a Kufu for a virtuous woman, as

mentioned in 'Al-Majma', whether his transgression is public or private; this is in 'Al-Muhit'. Al-Sarakhsi mentioned that Imam Abu Hanifa's correct position is that compatibility based on piety is not strictly required for the validity of marriage; this is in 'Siraj al-Wahhaj'. If a man marries his minor daughter to someone believing he is not an alcoholic, but later finds him to be a chronic alcoholic, and upon reaching adulthood the girl rejects the marriage: if the father was unaware of his alcoholism and his family members are generally pious, the marriage becomes void; this is a matter of consensus, as in 'Al-Zakhira'. The difference between Imam Abu Hanifa and his two disciples arises when a father marries his daughter to someone he knows is not a Kufu. According to Imam-e-Azam (Abu Hanifa), it is valid because a father is profoundly affectionate and possesses sound judgment; hence, it is assumed that after careful deliberation, he found the non-Kufu more suitable than a Kufu; this is in 'Al-Muhit'. It should also be clear that compatibility in piety is considered at the beginning of the marriage; its continuation after marriage is not a requirement.

(Footnote): The translator says that based on principles and evidence, those with knowledge are well aware that lineage (Nasab) is not a primary factor for compatibility in Sharia. Rather, authentic Hadith warns that if you do not marry off to a pious and desirable person, there will be much mischief in the land. It was also miraculously foretold that lineage-based pride would not leave my Ummah. Seeing this, the jurists observed that ignorance regarding lineage causes discord between husband and wife, which is forbidden; thus, they established 'Kufu' to remove such hardship. Therefore, when the family guardians object, the marriage is dissolved by annulment. Remember this; the full research is in 'Ayn al-Hidaya'.

किताब-उन-निकाह — फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 (161)

यदि वह सामर्थ्य न रखता हो, तो इस विषय में उलेमाओं (मशाइख) के बीच मतभेद है। अधिकांश उलेमाओं का यह विचार है कि वह 'कफ़ू (उपयुक्त जोड़) नहीं माना जाएगा, यह 'मुहित' में उल्लेखित है। यह स्पष्ट रहे कि यहाँ 'महर' से तात्पर्य 'महरे मुअज्जल' (तत्काल देय दहेज) है, अर्थात् वह राशि जो वर्तमान में देने का रिवाज हो। शेष महर का विचार नहीं किया जाएगा, भले ही वह तत्काल देय ही तय किया गया हो, यह 'तबीन' में लिखा है। शेख अबू नस्र ने कहा कि भरण-पोषण (नफ़का) के मामले में एक वर्ष का खर्च सक्षम होना मान्य है, जबकि शेख नसीर का कहना था कि एक माह का दैनिक खर्च सक्षम होना पर्याप्त है, और यही अधिक सही है, यह 'तजनीस व मज़ीद' में है। इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाह अलैह से रिवायत है कि यदि पुरुष महर देने में सक्षम हो और प्रतिदिन इतना कमाता हो कि पत्नी के भरण-पोषण के लिए पर्याप्त हो, तो वह उसका कफ़ू होगा, और यही सही है; यह काजी खान की 'शराह जामे सगीर' में वर्णित है।

पेशा (व्यवसाय) में समानता का विचार अनिवार्य नहीं है: व्यवसाय करने वालों (अहल-ए-हुर्फ़ा) के बारे में इमाम अबू यूसुफ का यह विचार सबसे उत्तम है, यह 'फतावा काजी खान' में दर्ज है। भरण-पोषण पर सक्षम होना तभी अनिवार्य है जब पत्नी वयस्क हो या ऐसी अवयस्क हो जो वैवाहिक संबंधों के योग्य हो। यदि लड़की इतनी छोटी है कि वह वैवाहिक संबंधों के योग्य नहीं है, तो पुरुष के लिए भरण-पोषण पर सक्षम होना अनिवार्य नहीं है, क्योंकि ऐसी स्थिति में पुरुष पर भरण-पोषण वाजिब नहीं होता। ऐसी स्थिति में केवल महर देने की क्षमता पर विचार किया जाएगा, यह 'ज़खीरा' में है। यदि एक निर्धन व्यक्ति ने किसी महिला से निकाह किया और फिर उस महिला ने उसका महर माफ कर दिया, तो वह व्यक्ति उसका कफ़ू नहीं बन जाएगा, क्योंकि महर पर सक्षम होने का विचार निकाह के समय की स्थिति पर निर्भर करता है, यह 'तजनीस व मज़ीद' में है। यदि किसी व्यक्ति ने अपनी छोटी बहन का निकाह ऐसे बालक से कर दिया जो भरण-पोषण देने में सक्षम है लेकिन महर देने में नहीं, और फिर उसके पिता ने इस निकाह को स्वीकार कर लिया जबकि पिता धनी है, तो यह निकाह वैध होगा। क्योंकि वह बालक अपने पिता के धनी होने के कारण महर के मामले में धनी माना जाएगा, न कि भरण-पोषण के मामले में; क्योंकि समाज में यह चलन है कि लोग अपने छोटे बेटों की पत्नियों का महर स्वयं वहन कर लेते हैं, लेकिन भरण-पोषण नहीं, यह 'ज़खीरा' में है। यदि पुरुष पर महर के बराबर ऋण (कर्ज) हो और उसके पास उतनी ही संपत्ति हो, तो वह कफ़ू माना जाएगा

क्योंकि उसे यह अधिकार है कि वह चाहे तो महर का कर्ज चुकाए या अन्य कोई कर्ज, यह 'नहरुल फ़ायिक' में है।

धार्मिकता (दयानत) में भी समानता (कफाअत) अनिवार्य है, और यही इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ का मत है और यही सही है, यह 'हिदाया' में है। अतः एक पापी (फ़ासिक) पुरुष एक नेक महिला का कफू नहीं हो सकता, जैसा कि 'मजमा' में है, चाहे वह पुरुष खुलेआम पाप करता हो या गुप्त रूप से, यह 'मुहित' में है। सरखसी ने उल्लेख किया है कि इमाम अबू हनीफा का सही मत यह है कि परहेजगारी (धार्मिकता) के आधार पर कफाअत का विचार अनिवार्य नहीं है, यह 'सिराज अल-वहाज' में है। यदि एक व्यक्ति ने अपनी छोटी बेटी का निकाह किसी व्यक्ति से इस सोच में कर दिया कि वह शराबी नहीं है, लेकिन बाद में वह शराबी निकला, और जब लड़की वयस्क हुई तो उसने निकाह को अस्वीकार कर दिया, तो यदि पिता को उसके शराबी होने का पता नहीं था और उसके परिवार के अन्य लोग नेक हैं, तो निकाह रद्द हो जाएगा और इस मसले पर सभी एकमत हैं, जैसा कि 'ज़खीरा' में है। इमाम अबू हनीफा और उनके शिष्यों के बीच मतभेद उस स्थिति में है जब पिता ने अपनी बेटी का निकाह ऐसे व्यक्ति से कर दिया जिसे वह 'गैर-कफू (अनुपयुक्त) जानता था। इमाम-ए-आज़म के अनुसार यह वैध है क्योंकि पिता अत्यंत स्नेही और बुद्धिमान होता है, अतः माना जाएगा कि उसने सोच-समझकर ही उसे कफू के मुकाबले अधिक योग्य पाया होगा, यह 'मुहित' में है। यह भी स्पष्ट रहे कि धार्मिकता की समानता निकाह के आरम्भ में अनिवार्य है, निकाह के बाद उसका बने रहना अनिवार्य नहीं है।

(फुटनोट): अनुवादक कहता है कि सिद्धांतों और प्रमाणों के अनुसार, जो सक्षम है वह भली-भांति जानता है कि शरिया में वंशवादी समानता (नसब) कोई बड़ी चीज नहीं है। बल्कि सही हदीस में चेतावनी दी गई है कि यदि तुम धार्मिक और पसंदीदा व्यक्ति से निकाह नहीं करोगे तो देश में फसाद होगा। फिर यह भी आगाह किया गया कि मेरी उम्मत से वंशवादी अहंकार नहीं जाएगा। जब यह ज्ञात हुआ तो न्यायविदों (फुकहा) ने देखा कि पति-पत्नी में वंशवादी अज्ञानता के कारण मतभेद रहता है जो वर्जित है, इसलिए उन्होंने कठिनाई दूर करने हेतु कफू का प्रावधान निकाला। इसीलिए जब परिवार के संरक्षक आपत्ति करते हैं, तभी निकाह निरस्त माना जाता है। इसे याद रखें, इसका पूरा विवरण 'ऐन-अल-हिदाया' में है।

قدرت نہ رکھتا ہو تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور عامہ مشائخ کا یہ قول ہے کہ وہ کفو نہ ہوگا یہ محیط میں ہے اور واضح ہو کہ مہر سے مراد اس مقام پر مہر معجل ہے یعنی اس قدر مہر جس کا فی الحال دینا رواج میں ہو اور باقی مہر کا اعتبار نہیں ہے اگرچہ وہ بھی فی الحال ٹھہرا ہو یہ تبیین میں ہے اور شیخ ابو نصر نے فرمایا کہ نفقہ میں ایک سال کا روزہ معتبر ہے اور شیخ نصیر فرماتے تھے کہ ایک مہینہ کا روزینہ معتبر ہے اور یہی اصح ہے یہ تجنیس ومزید میں ہے اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ اگر مہر دینے پر قادر ہو اور ہر روز اس قدر کماتا ہو کہ عورت کے نفقہ کے واسطے کفایت کرتا ہے تو اس کا کفو ہوگا اور یہی صحیح ہے یہ قاضی خان کی شرح جامع صغیر میں ہے۔

حرفہ میں کفاءت معتبر نہیں: اہلِ حرفہ کے حق میں یہ قول امام ابو یوسفؒ کا احسن ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور نفقہ پر قادر ہونا جب ہی معتبر ہے کہ جب عورت بالغہ ہو یا ایسی نابالغہ ہو کہ جماع کرنے کے لائق ہو اور اگر ایسی صغیرہ ہو کہ قابلِ جماع نہ ہو تو مرد کے حق میں نفقہ پر قادر ہونا معتبر نہیں ہے اس واسطے کہ ایسی صورت میں مرد پر نفقہ واجب نہیں ہوتا ہے پس خالی مہر پر قادر ہونے کا اعتبار ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے ایک مرد نے جو فقیر ہے ایک عورت سے نکاح کر لیا پھر اس عورت نے اسی کو مہر معاف کر دیا تو مرد مذکور اس کا کفو نہ ہو جائے گا اس واسطے کہ مہر پر قادر ہونے کا اعتبار عقد واقع ہونے کی حالت میں ہے یہ تجنیس ومزید میں ہے۔ ایک مرد نے اپنی صغیرہ بہن کا نکاح ایسے صغیر طفل سے کر دیا جو نفقہ دینے پر قادر اور مہر دینے پر قادر نہیں ہے پھر اس کے باپ نے اس نکاح کو قبول کیا حالانکہ باپ غنی ہے تو عقد جائز ہوگا اس واسطے کہ طفل مذکور اپنے باپ کے غنی ہونے سے حق مہر میں غنی قرار دیا

جائے گا نہ حق نفقہ میں اس واسطے کہ عادت یوں جاری ہے کہ لوگ اپنے صغیر لڑکوں کی بیویوں کا مہر اٹھا لیتے ہیں اور نفقہ اٹھاتے ہیں یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر مرد پر بقدر مہر کے قرضہ ہو اور اسی قدر مال اس کے پاس ہے تو وہ کفو ہوگا اس واسطے کہ اس کو اختیار ہے کہ دین مہر و دین دیگر دونوں سے جس کو چاہے ادا کرے یہ نہرالفائق میں ہے اور ازانجلہ یہ ہے کہ دیانت میں کفاءت معتبر ہے اور یہ امام ابو حنیفہؒ امام ابو یوسفؒ کا قول ہے اور یہی صحیح ہے یہ ہدایہ میں ہے پس مردِ فاسق عورت صالحہ کا کفو نہ ہوگا کذا فی المجمع خواہ مرد مذکور باعلان فسق کا مرتکب ہو یا ایمانہ ہو یہ محیط میں ہے اور سرخسی نے ذکر کیا کہ امام ابو حنیفہؒ کا صحیح مذہب یہ ہے کہ پرہیزگاری کی راہ سے کفات کا اعتبار نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں ہے ایک مرد نے اپنی دختر صغیرہ کا نکاح کسی مرد کے ساتھ بدیں گمان کہ وہ شراب خوار نہیں ہے کر دیا پھر باپ نے اس کو دائمی شراب خوار پایا پھر جب لڑکی بالغ ہوئی تو اس نے کہا کہ میں نکاح پر راضی نہیں ہوں پس اگر باپ کو اس کے شراب خوار ہونے کا حال معلوم نہ ہوا تھا اور عامہ اہل بیت اس کے پرہیزگار ہیں تو نکاح باطل ہو جائے گا اور مسئلہ یہ بالاتفاق ہے کذا فی الذخیرہ اور اختلاف درمیان امام ابو حنیفہؒ و ان کے دونوں شاگردوں کے ایسی صورت میں ہے کہ باپ نے دختر کا نکاح ایسے مرد سے کر دیا جس کو وہ غیر کفو جانتا ہے پس امام اعظمؒ کے نزدیک جائز ہے اس واسطے کہ باپ کامل الشفقۃ و افرالرائے ہے پس ظاہر یہ ہے کہ اس نے بخوبی فکر و تامل کے بعد غیر کفو کو بہ نسبت کفو کے زیادہ لائق پایا ہے یہ محیط میں ہے پھر واضح ہو کہ پرہیزگاری کی کفات ابتدائے نکاح میں معتبر ہے اور بعد نکاح کے اس کا استمرار معتبر نہیں ہے چنانچہ اگر مرد نے کسی

(حاشیہ): قولہ اعتبار نہیں..... مترجم کہتا ہے کہ بنظر اصول و دلائل کے جس کو لیاقت ہے بخوبی جانتا ہے کہ شرع میں نسبی کفو کچھ چیز نہیں ہے بلکہ حدیث صحیح میں تہدید و مذمت ہے کہ

دیندار پسندیدہ سے تزویج نہ کرو گے تو ملک میں بہت فساد ہوگا پھر معجزہ کے طور پر یہ بھی آگاہ فرمایا ہے کہ میری امت سے بھی نسبی فخر نہ جائے گا جب یہ معلوم ہوا تو فقہاء نے دیکھا کہ زوجہ و شوہر میں بوجہ جہل نسبی کے نفاق رہتا ہے اور وہ حرام ہے تو انہوں نے ربع حرج کے لئے کفو نکالا اسی واسطے جب اولیائے خاندان معترض ہوں تب نکاح فسخ کرنے سے فسخ ہوتا ہے فاحفظ اور تمام تحقیق عین الہدایہ میں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 / 162 / Kitab un-Nikah (The Book of Marriage)

If a woman is married and the man is her 'Kufu' (compatible in status) at the time of marriage, but later the said man becomes a transgressor, oppressor, or a highwayman, the marriage shall not be annulled (faskh). This is mentioned in 'Siraj al-Wahaj'. Among these rulings, according to the 'Zahir al-Riwayah' from Imam Abu Hanifa (RA), compatibility in profession is not considered essential. Thus, a 'Baitar' (1) (veterinarian) would be a match (Kufu) for a woman from the 'Attar' (perfumers/ pharmacists) community. However, according to one report from Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa) and the opinion of the 'Sahibayn' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), one whose profession is considered lowly or menial—such as a veterinarian, a cupper (Hajjam) (2), a weaver, a grain-parcher, or a cobbler—would not be a match for an Attar, a cloth merchant (Bazzar), or a money changer (Sarraf). This is the correct view as stated in 'Fatawa Qadhi Khan'.

Similarly, a barber would not be a match for these professionals; this is in 'Siraj al-Wahaj'. It is reported from Imam Abu Yusuf (RA) that when two professions are closely related, minor differences are not considered, and compatibility is established. For instance, a weaver is a match for a cupper, a cobbler is a match for a grain-parcher, a brass-worker is a match for a blacksmith, and an Attar is a match for a cloth merchant. Shams al-A'imma al-Halwani stated that the fatwa is based on this; this is in 'Al-Muhit'. The translator notes that this depends on the custom of each country; the principle is that those professions considered lowly in common custom ('Urf) are lowly, and those considered equal follow the prevailing custom. It is appropriate and better to issue fatwa based on this. Understand this well. Beauty and handsomeness are not considerations in compatibility; this is in 'Fatawa Qadhi Khan'. The author of 'Kitab al-Nasiha' stated that the woman’s guardians (Awliya) should also consider equality in beauty. This is reported from 'Jiha' in 'Tatarkhania'. The translator adds that this is more appropriate and suitable, especially in this corrupt age, where medical considerations such as physical compatibility (3) should also be visibly considered. Although this is recommended (mustahab) among the wealthy, such a preference is often based on the delusions of Satan, and in reality, it is more fitting for the people of this age.

"And in it is their reform from corruption and that which invites them to it... so remain steadfast." There is a difference of opinion regarding compatibility based on intellect. Some have said that intellect is not a criterion for compatibility; this is in 'Fatawa Qadhi Khan'. Furthermore, it should be clear that if a woman marries

someone who is not her match (Ghayr-Kufu), the marriage is valid according to 'Zahir al-Riwayah' from Imam al-A'zam. This was also the final opinion of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad. Until a separation (Tafriq) is initiated by a judge due to the guardians' dispute, all marriage rulings such as divorce, Zihar, Ila, mutual inheritance, etc., remain in effect. However, the guardians have the right to object. Imam Hasan reported from Imam al-A'zam that the marriage would not even be contracted, and many of our scholars have adopted this view, as mentioned in 'Al-Muhit'. In our times, this report from Hasan is preferred for issuing fatwas. Shams al-A'imma al-Sarakhsi stated that Hasan's report is closer to caution. This is in the conditions of marriage in 'Fatawa Qadhi Khan'. It is also mentioned in 'Bazzariyah' that Burhan al-A'imma noted that according to Imam al-A'zam, the fatwa is that the marriage is valid whether the woman is a virgin (Bakira) or previously married (Thayyiba). All this applies if the woman has a guardian; if she has none, the marriage is valid by consensus, as in 'Nahr al-Faiq'. In such a marriage, separation cannot occur without a judge's decree. If the judge does not annul it, the marriage remains valid. This separation occurs without formal divorce (4). Thus, if the husband has not consummated the marriage, the woman receives no dower (Mahr), as per 'Al-Muhit'. But if he has consummated it or there has been 'Khalwat-e-Sahihah' (valid seclusion), the full specified dower is obligatory on the husband, maintenance during 'Iddah' is required, and the woman must observe the 'Iddah' period.

---

1. Baitar: People who know how to treat animals (veterinarians).
2. Cupper (Hajjam): One who performs bloodletting/cupping.
3. This refers to the fact that among the faithful, there was much avoidance of second marriages; when compatibility failed between a man and a woman, each would seek another marriage. Then Satan caused them to feel shame regarding this, and now they spend their lives in sin and corruption. Therefore, necessary compatibility should be checked from the start.
4. Without divorce: meaning it is purely an annulment (Faskh) and not a formal divorce (Talaq).

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 2 / 162 / किताबुन-निकाह

एक महिला से निकाह किया गया और निकाह के समय वह उसका 'कफ़ू' (समान स्तर का) था, फिर यदि वह पुरुष दुराचारी, अत्याचारी या लुटेरा बन गया, तो निकाह रद्द (फ़स्ख़) नहीं होगा। यह 'सिराज अल-वहाज' में वर्णित है। इनमें से, इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) से 'ज़ाहिर अल-रिवायत' के अनुसार, पेशे में 'कफ़ाअत' (समानता) विश्वसनीय नहीं है। उदाहरण के लिए, एक बैतार (1) (पशु चिकित्सक) अत्तार (इत्र विक्रेता) समुदाय की महिला का 'कफ़ू' होगा। और इमाम-ए-आज़म (रह.) के एक रिवायत और साहिबैन (दोनों शिष्यों) के कथन के अनुसार, जिसका पेशा नीच और घटिया हो, जैसे बैतार, हज्जाम (2) (नाई/रक्तमोक्षण करने वाला), जुलाहा, भट्टीवाला और मोची, तो वह अत्तार, बज़ार (कपड़ा व्यापारी) और सर्राफ़ (मुद्रा परिवर्तक) का 'कफ़ू' नहीं होगा। और यही सही है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में दर्ज है।

इसी तरह, नाई भी इन पेशों वालों का 'कफ़ू' नहीं होगा, यह 'सिराज अल-वहाज' में है। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) का कथन वर्णित है कि जब दो पेशे एक-दूसरे के निकट हों, तो मामूली अंतर का कोई विचार नहीं किया जाएगा और 'कफ़ू' सिद्ध होगा। उदाहरण के लिए, जुलाहा रक्तमोक्षण (पछने लगाने) वाले का 'कफ़ू' होगा, मोची भट्टीवाले का 'कफ़ू' होगा, पीतल के बर्तन बनाने वाला लुहार का 'कफ़ू' होगा, और अत्तार बज़ार का 'कफ़ू' होगा। शम्स अल-आइम्मा हलवानी ने कहा है कि इसी पर फ़तवा है, यह 'मुहीत' में है। अनुवादक (मुतरज्जिम) का कहना है कि यह केवल अपने-अपने देश की बात है और असल यह है कि प्रथा (उर्फ़) में जिन्हें घटिया पेशा माना जाता है, वे घटिया हैं, और जिन्हें समान माना जाता है, वे रिवाज के अनुसार हैं; और इसी पर फ़तवा देना योग्य और बेहतर है। समझ लें। 'कफ़ू' होने में सौंदर्य का कोई विचार नहीं है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। 'किताबुन-नसीहा' के लेखक ने कहा है कि महिला के अभिभावकों (औलिया) को सुंदरता में भी समानता का ध्यान रखना चाहिए। यह 'तातारी-ख़ानिया' में जीहा से वर्णित है। अनुवादक कहता है कि यह अधिक उपयुक्त है, विशेष रूप से इस भ्रष्ट युग में, शारीरिक समानता (3) जैसे कुछ चिकित्सा संबंधी मामलों का भी ध्यान रखा जाना चाहिए। हालाँकि अमीरों के बीच यह वांछनीय (मुस्तहब) है, लेकिन यह पसंद शैतान के भ्रम पर आधारित है, और वास्तव में इस ज़माने के लोगों के हक में यही अधिक उचित है।

"और उनमें भ्रष्टाचार से सुधार है और उससे जो उन्हें उसकी ओर बुलाता है, और इसकी ओर कोई मार्ग नहीं पाता सिवाय उसके जिसे लोगों की पहचान दी गई हो और उन पर जो बीता हो... सो जमे रहो।" बुद्धि के आधार पर 'कफ़ू' होने में मतभेद है और कुछ ने कहा है कि बुद्धि के आधार पर 'कफ़ू'

होने का कोई विचार नहीं है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। फिर यह स्पष्ट हो कि यदि किसी महिला ने ग़ैर-कफ़ू (असमान स्तर वाले) से निकाह कर लिया, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) की 'ज़ाहिर अल-रिवायत' के अनुसार निकाह मान्य होगा। यही इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) का अंतिम कथन है। यहाँ तक कि जब तक क़ाज़ी की ओर से अभिभावकों के विरोध के कारण दोनों के बीच अलगाव (तफ़रीक़) न हो जाए, तब तक तलाक़, ज़िहार, ईला, आपसी उत्तराधिकार आदि निकाह के सभी प्रावधान प्रभावी रहेंगे। लेकिन महिला के अभिभावकों को आपत्ति करने का अधिकार है। इमाम हसन ने इमाम-ए-आज़म (रह.) से रिवायत की है कि निकाह संपन्न ही नहीं होगा, और इसे हमारे कई विद्वानों ने अपनाया है, जैसा कि 'मुहीत' में है। हमारे समय में फ़तवे के लिए हसन की यही रिवायत चुनी गई है। शम्स अल-आइम्मा सरख़सी ने कहा है कि हसन की रिवायत सावधानी के अधिक निकट है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' की निकाह की शर्तों में है और 'बज़ारीया' में उल्लेख है कि बुरहान अल-आइम्मा ने कहा कि इमाम-ए-आज़म (रह.) के कथन के अनुसार फ़तवा इस बात पर है कि निकाह जायज़ होगा, चाहे महिला कुंवारी (बाकिरा) हो या विवाहित (सय्यिबा)। यह सब उस स्थिति में है जब महिला का कोई अभिभावक (वली) हो, और यदि न हो, तो सर्वसम्मति से निकाह सही होगा, यह 'नहरुल-फ़ाइक' में है। ऐसे निकाह में दोनों के बीच अलगाव क़ाज़ी के आदेश के बिना नहीं होगा। यदि क़ाज़ी ने रद्द नहीं किया, तो निकाह इसी तरह चलता रहेगा। और यह पृथक्करण तलाक़ के बिना (4) होगा। अतः, यदि पति ने उसके साथ संभोग (दख़ूल) नहीं किया है, तो महिला को कोई मेहर नहीं मिलेगा, जैसा कि 'मुहीत' में है। और यदि पुरुष ने संभोग कर लिया है या एकांत (ख़लवत-ए-सहीहा) हो गई है, तो पति पर पूरा निर्धारित मेहर देना अनिवार्य होगा, इद्दत का खर्च (नफ़क़ा) देना होगा और महिला पर इद्दत अनिवार्य होगी।

---

1. बैतार: वे लोग जो जानवरों का इलाज करना जानते हैं।
2. पछने लगाने वाला (हज्जाम)।
3. अर्थात् ईमान वालों में दूसरे निकाह से बहुत बचाव था, जब पति-पत्नी में तालमेल नहीं होता था तो हर कोई दूसरा निकाह कर लेता था। फिर शैतान ने इसे लज्जा का विषय बना दिया और अब लोग जीवन भर बुराई और भ्रष्टाचार में डूबे रहते हैं। इसलिए शुरू से ही आवश्यक अनुकूलता देख लेनी चाहिए।
4. तलाक़ के बिना, यानी केवल रद्द (फ़स्ख़) है, तलाक़ नहीं।

عورت سے نکاح کیا اور حالتِ نکاح میں اس کا کفو ہے پھر مرد مذکور فاجر و ظالم و راہزن ہو گیا تو نکاح فسخ نہ ہو گا یہ سراج الوہاج میں ہے از انجملہ امام ابوحنیفہؒ سے ظاہر الروایہ کے موافق حرفہ میں کفاءت معتبر نہیں ہے چنانچہ بیطار ۱ مرد قوم عطار کی عورت کا کفو ہو گا اور امام اعظمؒ سے ایک روایت کے موافق اور صاحبینؒ کے قول کے موافق جس کا پیشہ دنی و ذلیل ہو جیسے بیطار و حجام ۲ و جولا ہ و بھٹی و موچی تو وہ عطار و بزار و صراف کا کفو نہ ہو گا اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اسی طرح نائی بھی ان پیشہ وروں کا کفو نہ ہو گا یہ سراج الوہاج میں ہے اور امام ابو یوسفؒ کا قول مروی ہے کہ جب دو پیشے باہم متقارب ہوں تو ادنیٰ تفاوت کا کچھ اعتبار نہ ہو گا اور کفو ثابت ہو گا چنانچہ جولا ہا پچھنے لگانے والے کا کفو ہو گا اور موچی بھی بھٹی کا کفو ہو گا اور پیتل کے برتن بنانے والو لوہار کا کفو ہو گا اور عطار بھی بزار کا کفو ہو گا اور شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ اسی پر فتویٰ ہے یہ محیط میں ہے قال المترجم یہ صرف اپنے اپنے ملک کا ہے اور اصل یہ ہے کہ عرف میں جن کو رذیل پیشہ جانتے ہوں وہ رذیل ہیں اور جن کو قریب قریب و مساوی جانتے ہوں وہ رواج پر ہیں اور اسی پر فتویٰ دینا لائق و اصلح ہے فافہم اور کفو ہونے میں جمال و خوبصورتی کا اعتبار نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور صاحب کتاب النصیحہ نے فرمایا کہ اولیائے عورت کو چاہئے کہ حسن و جمال میں بھی یکساں ہونا ملحوظ رکھیں یہ تاتارخانیہ میں جیہ سے منقول ہے قال المترجم یہ اصلح و اوفق ہے خصوصاً اس زمانۂ فاسد میں بمجانست بعض امور طبیہ مثل تناسب اجسد ۳ وغیرہ بھی ضرورت مرئی ہونی چاہئے ہیں اگرچہ یہ

امیر لوگوں کے نزدیک مستحب ہے مگر استحباب بر بنائے اوہام شیطان ہے اور در واقع اس زمانہ کے لوگوں کے حق میں اصلح و اوفق ہے۔

وفیہ اصلاحھم من الفساد وما یدعوھم الیہ ولا یھتدی الیہ الا من رزق المعرفۃ بالناس وما نزل بھم حد الموفق والھادی فاستقم۔ اور عقل کی راہ سے کفو ہونے میں اختلاف ہے اور بعض نے فرمایا کہ عقل کی راہ سے کفو ہونے کا اعتبار نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے پھر واضح ہو کہ اگر عورت نے غیر کفو سے اپنا نکاح کر لیا تو امام اعظمؒ سے ظاہر الروایہ کے موافق نکاح صحیح ہو گا اور پہلی آخر قول امام ابو یوسفؒ کا اور یہی آخر قول امام محمدؒ کا ہے حتیٰ کہ جب تک قاضی کی طرف سے بز بنائے خصومت اولیاء دونوں میں تفریق نہ واقع ہوئی ہو تب تک طلاق و ظہار و ایلاء باہمی وراثت وغیرہ احکامِ نکاح ثابت ہوں گے لیکن اولیاء عورت کو اعتراض کا استحقاق ہے اور حسن نے امام اعظمؒ سے روایت کی ہے کہ نکاح منعقد نہ ہو گا اور اسی کو ہمارے بہت سے مشائخ نے اختیار کیا ہے کذا فی المحیط اور ہمارے زمانہ میں فتویٰ کی واسطے یہی روایت حسن کی مختار ہے اور شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا کہ حسن کی روایت اقرب بالاحتیاط ہے یہ فتاویٰ قاضی خان کے شرائط نکاح میں ہے اور بزار یہ میں مذکور ہے کہ برہان الائمہ نے ذکر فرمایا کہ بنا بر قول امام اعظمؒ کے فتویٰ اس امر پر ہے کہ نکاح جائز ہو گا خواہ عورت باکرہ ہو یا ثیبہ ہو اور یہ سب ایسی صورت میں ہے کہ جب عورت کا کوئی ولی ہو اور اگر نہ ہو تو بالاتفاق نکاح صحیح ہو گا یہ نہر الفائق میں ہے اور ایسے نکاح میں دونوں میں تفریق کا وقوع بدوں حکمِ قاضی کے نہ ہو گا اور اگر قاضی نے فسخ نہ کیا تو دونوں میں سی طرح سے نکاح فسخ نہ ہو گا اور یہ جدائی بدوں ۴ طلاق ہوگی چنانچہ اگر شوہر نے اس کے ساتھ دخول نہ کیا ہو تو عورت مذکورہ کو کچھ مہر نہ ملے گا کذا فی المحیط اور اگر مرد نے اس کے ساتھ دخول کر لیا یا خلوتِ صحیحہ ہو گئی تو شوہر پر پورا مہر مسمی واجب ہو گا اور نفقہ عدت واجب ہو گا اور عورت پر عدت واجب۔

۱۔ بیطار، جو لوگ جانوروں کا علاج کرنا جانتے ہیں۔ ۲۔ پچھنے لگانے والا۔ ۳۔ یعنی اہل ایمان میں نکاح ثانی سے بہت بچاؤ تھا جب مرد و عورت میں موافقت نہ ہوتی تو ہر ایک اپنا دوسرا نکاح کر لیتا پھر شیطان نے اس سے عار دلایا اور اب عمر بھر فسق و فساد میں مبتلا ہوتے ہیں لہٰذا اول سے ضروری موافقت دیکھ لینا چاہئے۔ ۴۔ بدوں طلاق یعنی محض فسخ ہے اور طلاق نہیں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② 143 Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

...it will be so; this is mentioned in Siraj al-Wahaj. **In what situations will a marriage with a non-Kufu (unequal status) be valid?** Only those men from the woman's 'Mahrams' (unmarriageable kin) can bring an appeal of this case before the Qazi (judge). This is the opinion of some scholars, while according to others, Mahrams and non-Mahrams are equal in this regard; for example, a paternal cousin or anyone equivalent can bring the appeal, and this is the correct view as per 'Al-Muhit'. This right of guardianship (Wilayat) will not be established for 'Dhawi al-Arham' (distant kindred/maternal relatives) but only for 'Asabat' (agnates/paternal male relatives). This is mentioned in the section on 'Khiyar al-Buloogh' in 'Al-Khulasa'. If a woman marries a non-Kufu and consummation occurs, and then the Qazi decrees a separation (Tafriq) upon the Wali's (guardian) suit, the Mahr (dower) becomes obligatory on the man and Iddat (waiting period) on the woman. If the man subsequently remarries the woman during her Iddat without the Wali's consent and the Qazi again separates them before consummation, a second full Mahr becomes due from the man, and the woman must observe a fresh second Iddat. This is the opinion of Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, as stated in Imam Sarakhsi's 'Sharh Mabsut'. If a woman marries a non-Kufu without the Wali's consent, and later the Wali accepts the Mahr and sends her to her husband, this act shall be considered consent and acceptance of the contract by the Wali. If he takes possession of the Mahr but does not send the woman, scholars differ, but the correct view is that this also constitutes consent. If the Mahr was not received, but the Wali contested with the husband regarding the woman's maintenance (Nafaqa) or Mahr on her behalf, this shall also be deemed consent, provided the non-Kufu status was established before the Qazi prior to the contest. If the Wali remains silent regarding the demand for separation, his right to annul (Faskh) the marriage will not be forfeited, even if a long time passes. However, if a child is born to the said woman, the right is lost. This is mentioned in Qazi Khan's 'Sharh Jami' al-Saghir'.

Once a child is born from this non-Kufu marriage, the woman's guardians lose the right to annulment. However, it is mentioned in 'Mabsut Shaykh al-Islam' that if a woman marries a non-Kufu and the Wali is aware but remains silent until several children are born, he still retains the option to seek separation. This is in 'Al-Nihaya'. If any one Wali among the guardians consents, then that Wali, those of equal rank, and those of lower rank lose the right to annul, but guardians of a higher rank retain their right to annulment; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. Similarly, if a Wali himself gave the

woman in marriage with her consent, the same rule applies ('Al-Muhit'). If a Wali married her to a non-Kufu, consummation occurred, then the husband gave her an irrevocable divorce (Talaq-e-Bain), and the woman later remarried the same husband without the Wali's consent, the Wali will have the right to seek annulment; this is in 'Fatawa Qazi Khan'.

If the husband gives a revocable divorce (Talaq-e-Raj'i) and then reconciles (Ruju') without the Wali's consent, the Wali will not have the right to demand separation ('Al-Khulasa'). In 'Al-Muntaqa', it is narrated from Imam Muhammad that if a woman is married to a non-Kufu and her brother files a complaint while the father is in 'Ghaibat-e-Munqati'ah'[1] (absolute absence), or if another guardian files a complaint...

---

1. Ghaibat-e-Munqati'ah: Absence involving a month's journey or being in hiding.

...होगी, यह सिराज अल-वहाज में है। **गैर-कुफ़ू (असमान स्तर) में निकाह किन परिस्थितियों में मान्य होगा?** क़ाज़ी के सामने इस मामले की अपील वही पुरुष करेगा जो उस महिला के'महरम' (निकट संबंधी जिनसे निकाह वर्जित है) में से हो। कुछ विद्वानों का मत यही है, जबकि कुछ अन्य के अनुसार महरम और गैर-महरम दोनों समान हैं; जैसे चाचा का बेटा या उसके समान कोई भी अपील कर सकता है और यही सही मत है, जैसा 'मुहीत' में उल्लेखित है। यह अधिकार 'ज़वी अल-अर्हाम' (मातृपक्षीय संबंधी) को नहीं बल्कि केवल 'असबात' (पितृपक्षीय संबंधी) को होगा। 'ख़ुलासा' के 'ख़ियार अल-बुलूग' अध्याय में यही है। यदि किसी महिला ने गैर-कुफ़ू से निकाह किया और सहवास (दुख़ूल) हुआ, फिर वली (अभिभावक) की शिकायत पर क़ाज़ी ने विच्छेद करा दिया, तो पुरुष पर महर अनिवार्य होगा और महिला पर इद्दत। यदि फिर पुरुष ने इद्दत के दौरान वली के बिना उस महिला से दोबारा निकाह किया और सहवास से पहले क़ाज़ी ने फिर विच्छेद करा दिया, तो पुरुष पर महिला के लिए दूसरा पूरा महर अनिवार्य होगा और महिला को नए सिरे से दूसरी इद्दत बितानी होगी। यह इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ का मत है और इमाम सरख़सी की 'शरह मबसूत' में भी है। यदि महिला ने वली की सहमति के बिना गैर-कुफ़ू से निकाह किया और वली ने महर वसूल कर महिला को पति के पास भेज दिया, तो यह वली की ओर से मौन सहमति और अनुबंध की स्वीकृति मानी जाएगी। यदि केवल महर प्राप्त किया और महिला को नहीं भेजा, तो इसमें विद्वानों का मतभेद है, परंतु सही यह है कि यह भी सहमति है। यदि महर वसूल नहीं किया लेकिन महिला की ओर से उसके गुज़ारे (नफ़क़ा) या महर के लिए पति से वाद-विवाद किया, तो इसे भी सहमति माना जाएगा, बशर्ते कि क़ाज़ी के पास गैर-कुफ़ू होना पहले से सिद्ध हो। यदि वली अलगाव की मांग से चुप रहे, तो उसका निकाह रद्द (फ़स्ख़) कराने का अधिकार समाप्त नहीं होगा, चाहे कितना भी समय बीत जाए। लेकिन यदि उस महिला से बच्चा पैदा हो जाए, तो वली का रद्द कराने का अधिकार समाप्त हो जाएगा। यह 'क़ाज़ी ख़ान' की 'शरह जामे सगीर' में है।

जब गैर-कुफ़ू पति से बच्चा पैदा हो जाए, तो वली को फ़स्ख़ (रद्द करने) का अधिकार नहीं रहेगा। हालांकि 'मबसूत शेखुल इस्लाम' में उल्लेख है कि यदि वली को निकाह का पता था पर वह चुप रहा और कई बच्चे भी हो गए, तब भी वह बाद में विच्छेद की मांग कर सकता है (यह 'निहाया' में है)। यदि किसी एक वली ने सहमति दे दी, तो उस श्रेणी या उससे नीचे के वली को फ़स्ख़ का अधिकार नहीं होगा, लेकिन उच्च श्रेणी के वली का अधिकार बना रहेगा। 'फतावा क़ाज़ी ख़ान' में यही है। इसी

प्रकार यदि किसी वली ने महिला की सहमति से निकाह किया हो, तब भी यही नियम है ('मुहीत' के अनुसार)। यदि वली ने गैर-कुफ़ू से निकाह कराया, सहवास हुआ, फिर पति ने 'तलाक़-ए-बाइन' (अपरिवर्तनीय तलाक़) दे दिया, और महिला ने दोबारा उसी पुरुष से वली के बिना निकाह किया, तो वली को उसे रद्द कराने का अधिकार होगा।

यदि पति ने 'तलाक़-ए-रजई' (प्रतिसंहरणीय तलाक़) देकर वली की सहमति के बिना वापसी (रुजू) कर ली, तो वली को विच्छेद कराने का अधिकार नहीं होगा ('ख़ुलासा' के अनुसार)। 'मुंतक़ा' में इमाम मोहम्मद के हवाले से वर्णित है कि यदि एक महिला गैर-कुफ़ू पुरुष के साथ निकाह में है और उसके भाई ने शिकायत की, जबकि पिता 'ग़ैबत-ए-मुनक़तअह'[1] (पूर्ण अनुपस्थिति) में है, या किसी अन्य वली ने शिकायत की...

---

1. ग़ैबत-ए-मुनक़तअह: एक महीने की यात्रा की दूरी पर होना या गुप्त रूप से गायब होना।

ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے۔ **غیر کفو سے نکاح کن صورتوں میں معتبر ہوگا؟** قاضی کے سامنے اس مقدمہ کا مرافعہ وہی مرد کرے گا جو اس عورت کے محارم میں سے ہے یعنی جس کے ساتھ کبھی نکاح جائز نہیں ہوسکتا ہے یہ بعض مشائخ کا قول ہے اور بعض مشائخ کے نزدیک محارم وغیرہ محارم اس میں یکساں ہیں چنانچہ چچا کا بیٹا اور جو اس کے مثل ہو اس کا مرافعہ کرسکتا ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط میں ہے اور یہ ولایت ذوی الارحام کے واسطے ثابت نہ ہوگی بلکہ فقط عصبات کے واسطے ثابت ہوگی یہ خلاصہ کی جنس خیارالبلوغ میں ہے اور اگر کسی عورت نے غیر کفو سے نکاح کرلیا اور اس کے ساتھ دخول کیا اور پھر ولی کی نالش سے قاضی نے دونوں میں تفریق کرادی اور مرد پر مہر واجب کیا اور عورت پر عدت لازم کردی پھر مرد نے اس عورت سے عدت میں بدوں ولی کے نکاح کیا اور پھر قبل دخول کے قاضی نے دونوں میں تفریق کرادی تو مرد پر عورت کے واسطے دوسرا مہر پورا واجب ہوگا اور عورت پر از سر نو دوسری عدت واجب ہوگی یہ امام اعظم و امام ابو یوسف کا قول ہے یہ امام سرخسی کی شرح مبسوط میں ہے اور اگر عورت نے بدوں رضائے ولی کے غیر کفو سے نکاح کرلیا پھر ولی نے اس کا مہر وصول کیا اور اس کو شوہر کے پاس رخصت کر دیا تو یہ امر اس ولی کی جانب سے رضامندی و تسلیم عقد ہوگا اور اگر مہر پر قبضہ کیا اور عورت کو رخصت نہ کیا تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ یہ بھی رضامندی و تسلیم عقد ہے اور اگر مہر وصول نہیں کیا ہے لیکن عورت کی وکالت سے عورت کے نفقہ و نقد پر مہر میں اس کے شوہر سے مخاصمہ کیا تو استحسانا یہ امر اس کی طرف سے رضامندی و تسلیم عقد قرار دیا جائے گا اور یہ اس صورت میں ہے کہ ولی کے مہر و نفقہ میں شوہر سے مخاصمہ کرنے سے پہلے غیر

کفو ہونا قاضی کے نزدیک ثابت ہو اور اگر قبل اس کے قاضی کے نزدیک یہ امر ثابت نہ ہو تو قیاسا و استحسانا یہ امر اس کی طرف سے رضامندی و تسلیم نکاح نہ ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے اور ولی اگر جدائی کرانے کے مطالبہ سے خاموش رہے تو اس کا حق فسخ کرانے کا باطل نہ ہو جائے گا اگر چہ زمانہ دراز گزر جائے لیکن اگر عورت مذکورہ سے بچہ پیدا ہو جائے تو حق جاتا رہے گا یہ قاضی خان کی شرح جامع صغیر میں ہے۔ جب عورت کے اس غیر کفو سے بچہ پیدا ہو تو اولیائے عورت کو حق فسخ حاصل نہ رہے گا لیکن مبسوط شیخ الاسلام میں مذکور ہے کہ اگر عورت نے غیر کفو سے نکاح کر لیا اور ولی کو اس کا حال معلوم ہوا مگر وہ خاموش رہا یہاں تک کہ اس سے چند اولاد ہوئی پھر ولی کی رائے میں آیا کہ مخاصمہ کرے تو اس کو اختیار ہو گا کہ دونوں میں تفریق کرادے یہ نہایہ میں ہے اور اگر عورت نے غیر کفو سے نکاح کر لیا اور اولیاء میں سے کوئی ولی راضی ہوا تو پھر اس ولی کو یا جو اس کے مرتبہ میں ہیں اور جو اس سے نیچے درجے کے ہیں فسخ حق حاصل نہ ہو گا مگر جو اس سے اونچے درجہ کے ولی ہیں ان کو حق فسخ حاصل رہے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اسی طرح اگر کسی ولی نے اولیاء میں سے خود برضا مندی عورت اس کا نکاح کر دیا تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں ہے اور اگر ولی نے غیر کفو سے اس کا نکاح کر دیا اور مرد نے اس سے دخول کیا پھر شوہر نے اس کو طلاق بائن دے دی پھر عورت مذکورہ نے اسی شوہر سے بدوں ولی کے نکاح کیا تو ولی کو فسخ کرانے کا اختیار ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر شوہر نے اس کو طلاق رجعی دے کر بغیر رضامندی ولی کے اس سے مراجعت کر لی تو ولی کو جدائی کرانے کا استحقاق حاصل نہ ہوگا یہ خلاصہ میں ہے منتقیٰ میں بروایت ابن سماعہ کے امام محمدؒ سے مروی ہے کہ ایک عورت ایک مرد غیر کفو کے تحت میں ہے پس اس عورت کے بھائی نے اس معاملہ میں نالش کی اور اس عورت کا باپ بغیبت منقطعہ۱ غائب ہے یا کسی دوسرے ولی نے نالش کی

۱ غیبت منقطعہ ایک مہینہ یا قدر سفر یا مخفی رو پوش۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (164) Book of Marriage

Even though a guardian (Wali) of a higher rank is present, he is absent due to 'Ghaybat-e-Munqatia' (prolonged absence). If the husband claims that the absent higher-ranking guardian has married her to him, he shall be ordered to produce witnesses. If he produces witnesses, they shall be accepted, and proof will be established against the higher-ranking guardian. If he fails to produce witnesses, a separation shall be ordered between the two; this is mentioned in 'Al-Zakhirah'. In 'Al-Muntaqa', narrated by Bishr from Imam Abu Yusuf (RA), it is mentioned that if a person marries off his minor slave girl to a man and later claims she is his daughter, the lineage (Nasab) will be established and the marriage will remain intact, provided the husband is her equal (Kufu'). Even if he is not an equal, the marriage will technically remain binding because the one claiming the lineage is the same person who performed the marriage as a guardian. Similarly, if he sold her to someone and the buyer then claimed she is his daughter, the ruling remains the same: if the husband is an equal, the marriage stays; if he is not an equal, it still remains binding because the owner-guardian performed the marriage. It is mentioned in the chapters on marriage in 'Kitab al-Asl' that if a slave marries a woman with his master's permission but does not disclose whether he is a slave or free, and neither the woman nor her guardians were aware of his status, and later it is discovered he is a slave: if the woman herself conducted the marriage contract, she will not have the option to annul (Khiyar), but her guardians will. If the guardians conducted the marriage contract and the situation is otherwise the same, neither the woman nor the guardians will have the option to annul. However, if the slave had informed them beforehand that he was free and the rest of the facts are the same, the guardians will have the option. This ruling serves as evidence that if a woman marries a man without stipulating equality (Kafa'ah) and without knowing whether he is an equal or not, and later finds out he is not her equal, she will not have the option to annul, but her guardians will. If the guardians arranged the marriage with the woman's consent without knowing if the man is an equal, neither the woman nor the guardians will have the option. But if the man deceived them by claiming to be an equal or if equality was a condition of the marriage contract, and it later appears he is not an equal, both the guardians and the woman will have the option to annul. Sheikh-ul-Islam was asked if a man of unknown lineage^2 is an equal to a woman of known lineage; he replied "No"; this is in 'Al-Muhit'.

Marriage involving misrepresented lineage:

If a man states a lineage other than his own to a woman, and after marriage his true lineage is revealed to be such that he is not her equal, then the woman and all her guardians shall have the right to annul the marriage (Khiyar-e-Faskh). If he turns out to be an equal, the right to annul belongs only to the woman and not to her guardians. If the revealed lineage is even higher than the one stated, no one shall have the right to annul; this is in 'Al-Zahiriyyah'. If the woman deceives the man by stating a lineage other than her own, the husband shall not have the right to annul; she remains his wife, and he may keep her or divorce her; this is in 'Sharh Jami' al-Saghir Qazi Khan'. If Zaid marries a woman by declaring himself to be Zaid bin Khalid, and it later emerges he is actually Khalid's paternal brother or paternal uncle, the woman shall have the right to annul; this is in 'Fatawa Qazi Khan'.

If a man marries a woman of unknown lineage, and then a man from the descendants of the Quraish claims that this woman is his daughter, and the judge (Qazi) establishes her lineage from that claimant and declares her his daughter, while her husband is a barber (Hajjam), then her father...

---

1 There will be proof^1 that he has given her in marriage. 2 'Unknown lineage' (Majoohul Nasab) refers to a person whose father is unknown, and 'Known lineage' (Maroof Nasab) is its opposite.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (164) किताब अल-निकाह

हालांकि उससे उच्च श्रेणी का वली (अभिभावक) मौजूद है, लेकिन वह 'गैबत-ए-मुनक़तिआ' (लंबी अनुपस्थिति) की स्थिति में गायब है। फिर पति ने दावा किया कि उच्च श्रेणी के वली ने, जो गायब है, उसका निकाह मेरे साथ कर दिया है, तो उसे आदेश दिया जाएगा कि वह इस पर गवाह पेश करे। यदि उसने गवाह पेश कर दिए, तो गवाह स्वीकार किए जाएंगे और उनसे उच्च श्रेणी के वली पर प्रमाण (सबूत) स्थापित होगा। और यदि वह गवाह पेश न कर सका, तो दोनों के बीच जुदाई करा दी जाएगी; यह 'ज़ख़ीरा' में है। 'मुंतक़ा' में इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के हवाले से वर्णित है कि एक व्यक्ति ने अपनी छोटी (नाबालिग) दासी का निकाह एक पुरुष के साथ कर दिया, फिर दावा किया कि वह मेरी बेटी है, तो उसका वंश (नसब) सिद्ध हो जाएगा और निकाह अपनी स्थिति में बरकरार रहेगा, बशर्ते पति उसका 'कुफ़ू' (सामाजिक समानता वाला) हो। और यदि कुफ़ू न हो, तब भी तुलनात्मक रूप से (क़ियासन) निकाह अनिवार्य होगा क्योंकि स्वयं वंश का दावा करने वाले (नसब के मुद्दई) ने उसका निकाह किया है और वही वली है। और यदि उसने उसे किसी व्यक्ति के हाथ बेच दिया, फिर खरीदार ने दावा किया कि यह मेरी बेटी है, तब भी यही हुक्म है कि यदि पति कुफ़ू है तो निकाह रहेगा, और यदि गैर-कुफ़ू है तब भी तुलनात्मक रूप से अनिवार्य होगा क्योंकि उसे वली/मालिक ने ब्याह दिया है। 'किताबुल असल' के निकाह के अध्यायों में उल्लेख है कि एक गुलाम ने अपने मालिक की अनुमति से एक महिला से निकाह कर लिया और निकाह के समय यह नहीं बताया कि मैं गुलाम हूँ या स्वतंत्र हूँ, और महिला तथा उसके वलियों को भी उसके स्वतंत्र या गुलाम होने का पता नहीं चला। बाद में पता चला कि वह गुलाम है, तो यदि महिला ने स्वयं निकाह का कार्य किया हो, तो उसे विच्छेद का विकल्प (ख़ियार) प्राप्त नहीं होगा, लेकिन उसके वलियों को यह विकल्प प्राप्त होगा। और यदि उसके वली निकाह के कर्ता हों और शेष स्थिति वैसी ही हो, तो महिला और वली दोनों को विकल्प प्राप्त नहीं होगा। और यदि उक्त गुलाम ने पहले ही सूचित कर दिया हो कि मैं स्वतंत्र हूँ और शेष स्थिति वैसी ही हो, तो वलियों को विकल्प प्राप्त होगा। अतः यह मसला इस बात का प्रमाण है कि यदि किसी महिला ने स्वयं को किसी पुरुष के निकाह में दिया और अपने कुफ़ू होने की शर्त नहीं लगाई और यह नहीं जाना कि वह कुफ़ू है या गैर-कुफ़ू, फिर उसे पता चला कि पुरुष उसका कुफ़ू नहीं है, तो उस महिला को विकल्प नहीं होगा, लेकिन उसके वलियों को विकल्प प्राप्त होगा। और यदि वलियों ने निकाह तय किया और महिला की सहमति से निकाह हुआ और यह नहीं जाना कि यह पुरुष उसका कुफ़ू है या नहीं, तो महिला और वली दोनों में से किसी को भी विकल्प प्राप्त नहीं होगा।

लेकिन यदि उक्त पुरुष ने उन्हें धोखा दिया और बताया हो कि मैं उसका कुफ़ू हूँ या निकाह में कुफ़ू होने की शर्त रखी गई हो, फिर प्रकट हुआ कि वह कुफ़ू नहीं है, तो वलियों और महिला को विकल्प (ख़ियार) प्राप्त होगा। और शेखुल इस्लाम से पूछा गया कि क्या अज्ञात वंश (मजहूल-उन-नसब)^२ वाला पुरुष ज्ञात वंश (मारूफ़-उन-नसब) वाली महिला का कुफ़ू है? उन्होंने कहा कि नहीं; यह 'मुहीत' में है।

वंश (नसब) को मिलावट करके निकाह करना:

यदि पुरुष ने महिला को अपने वास्तविक वंश के अतिरिक्त कोई दूसरा वंश बताया, फिर निकाह के बाद उसका वास्तविक वंश प्रकट हुआ और वह ऐसा निकला कि वह महिला का कुफ़ू (समान) नहीं है, तो महिला और उसके सभी वलियों को निकाह रद्द करने का अधिकार (ख़ियार-ए-फ़स्ख़) प्राप्त होगा। और यदि वह कुफ़ू निकला, तो रद्द करने का अधिकार केवल महिला को प्राप्त होगा, उसके वलियों के लिए यह सिद्ध नहीं होगा। और यदि ऐसा वंश प्रकट हुआ जो बताए गए वंश से भी उच्च है, तो रद्द करने का अधिकार किसी को भी प्राप्त नहीं होगा; यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि महिला ने पुरुष को धोखा दिया कि अपने वंश के अतिरिक्त दूसरा वंश बताया, तो पति को निकाह रद्द करने का अधिकार प्राप्त नहीं होगा, बल्कि वह उसकी पत्नी ही रहेगी; चाहे वह उसे रखे या तलाक दे दे; यह 'शराह जामे सगीर क़ाज़ी खान' में है। और यदि ज़ैद ने किसी महिला से इस इकरार के साथ निकाह किया कि वह ज़ैद बिन खालिद है, फिर पता चला कि वह खालिद का पिता की ओर से भाई है या पिता की ओर से चाचा है, तो महिला को निकाह रद्द करने का अधिकार प्राप्त होगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है।

यदि किसी पुरुष ने एक अज्ञात वंश वाली महिला से निकाह किया, फिर कुरैशी वंश के एक पुरुष ने दावा किया कि यह महिला मेरी बेटी है और काजी (न्यायाधीश) ने उस महिला का वंश उस दावेदार से सिद्ध कर दिया और उसे उसकी बेटी करार दिया, जबकि उसका पति एक नाई (हज्जाम) है, तो उसके इस पिता...

---

१ सबूत^१ होगा कि उसने निकाह कर दिया है। २ अज्ञात वंश (मजहूल-उन-नसब) वह है जिसका वंश पता न हो कि वह किसका पुत्र है, और प्रसिद्ध वंश (मारूफ़-उन-नसब) इसके विपरीत है।

حالانکہ اس سے اونچے رتبہ کا ولی موجود ہے مگر وہ بغیبتِ منقطعہ غائب ہے پس شوہر نے دعویٰ کیا کہ اونچے درجہ کے ولی نے جو کہ غائب ہے اس کو میرے ساتھ بیاہ دیا ہے تو اس کو حکم دیا جائے گا کہ اس پر گواہ قائم کرے پس اگر اس نے گواہ قائم کئے تو گواہ قبول ہوں گے اور ان سے اونچے درجہ کے ولی پر ثبوت ہو گا اور اگر وہ گواہ قائم نہ کر سکا تو دونوں میں جدائی کرا دی جائے گی یہ ذخیرہ میں ہے منتقٰی میں بروایت بشر از امام ابو یوسفؒ مروی ہے کہ ایک شخص نے اپنی صغیرہ باندی کا نکاح ایک مرد کے ساتھ کر دیا پھر دعویٰ کیا کہ میری بیٹی ہے تو نسب ثابت ہو جائے گا اور نکاح بحال خود باقی رہے گا بشرطیکہ شوہر اس کا کفو ہو اور اگر کفو نہ ہو تو بھی قیاساً نکاح لازم ہوگا اس واسطے کہ خود ہی مدعی نسب نے اس کا نکاح کر دیا ہے اور وہی ولی ہے اور اگر اس نے کسی شخص کے ہاتھ اس کو فروخت کر دیا پھر مشتری نے دعویٰ کیا کہ یہ میری بیٹی ہے تو بھی یہی حکم ہے کہ اگر شوہر کفو ہے تو نکاح رہے گا اور اگر غیر کفو ہے تو بھی قیاساً لازم ہوگا کیونکہ اس کو ولی مالک نے بیاہ دیا ہے اور کتاب الاصل کے ابواب النکاح میں مذکور ہے کہ ایک غلام نے با اجازت اپنے مولیٰ کے ایک عورت سے نکاح کر لیا اور وقت عقد کے آگاہ نہ کیا کہ میں غلام ہوں یا آزاد ہوں اور عورت و اس کے اولیاء کو بھی اس کا آزاد یا غلام ہونا معلوم نہ ہوا پھر معلوم ہوا کہ وہ غلام ہے پس اگر عورت خود ہی مباشر نکاح ہو تو اس کو خیار حاصل نہ ہوگا لیکن اس کے اولیاء کو خیار حاصل ہوگا اور اگر اس کے اولیاء مباشر نکاح ہوں اور باقی مسئلہ بحالہا ہو تو عورت و اولیاء دونوں کو خیار حاصل نہ ہوگا اور اگر غلام مذکور نے خبر دی ہو کہ میں آزاد ہوں اور باقی مسئلہ بحالہا ہو تو اولیاء کو اختیار حاصل ہو گا پس یہ مسئلہ اس امر کی دلیل ہے کہ عورت نے اگر اپنے آپ کو کسی مرد کے نکاح

میں دیا اور اپنا کفو ہونے کی شرط نہ لگائی اور یہ نہ جانا کہ وہ کفو یا غیر کفو ہے پھر اس کو معلوم ہوا کہ مرد اس کا کفو نہیں ہے تو اس عورت کو خیار نہ ہوگا لیکن اس کے اولیاء کو خیار حاصل ہوگا اور اگر اولیاء نے عقد نکاح قرار کر دیا اور عورت کی رضامندی سے عقد باندھا اور یہ نہ جانا کہ یہ مرد اس کا کفو ہے یا نہیں ہے تو عورت و اولیاء دونوں میں سے کسی کو خیار حاصل نہ ہوگا لیکن اگر مرد مذکور نے ان کو دھوکا دیا اور آگاہ کیا ہو کہ میں اس کا کفو ہوں یا نکاح میں کفو ہونے کی شرط کی گئی ہو پھر ظاہر ہوا کہ وہ کفو نہیں ہے تو اولیاء و عورت کو خیار حاصل ہوگا اور شیخ الاسلام سے دریافت کیا گیا کہ مرد مجہول النسب۲۸ عورت معروف النسب کا کفو ہے فرمایا کہ نہیں ہے یہ محیط میں ہے۔

نسب کو خلط کر کے نکاح کرنا:

اگر مرد نے عورت سے اپنے نسب کے سوائے دوسرا نسب بیان کیا پھر اگر بعد نکاح کے اس کا نسب ظاہر ہوا اور وہ ایسا نکلا کہ عورت کا کفو نہیں ہے تو عورت و اس کے ولیوں سب کو خیارِ فسخ حاصل ہوگا اور اگر اس کا کفو نکلا تو حقِ فسخ فقط عورت کے واسطے حاصل ہو گا اس کے اولیاء کے واسطے ثابت نہ ہوگا اور اگر ایسا نسب ظاہر ہوا کہ وہ بیان کئے ہوئے نسب سے بھی بالا ہے تو حقِ فسخ کسی کے واسطے حاصل نہ ہو گا یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر عورت نے مرد کو دھوکا دیا کہ اپنے نسب کے سوائے دوسرا نسب بیان کیا تو شوہر کو خیارِ فسخ حاصل نہ ہو گا بلکہ وہ اس کی بیوی ہے چاہے رکھے اور چاہے طلاق دے دے یہ شرح جامع صغیر قاضی خان میں ہے اور اگر زید نے کسی عورت سے بدین اقرار نکاح کیا کہ وہ زید بن خالد ہے پھر معلوم ہوا کہ وہ خالد کا باپ کی طرف سے بھائی ہے یا باپ کی طرف سے چچا ہے تو عورت کو حق فسخ حاصل ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کسی مرد نے ایک عورت مجہول النسب سے بیاہ کیا پھر اولادِ قریش میں سے ایک مرد نے دعویٰ کیا کہ یہ عورت میری بیٹی ہے اور قاضی نے اس عورت کا نسب اس مدعی سے ثابت کر دیا اور اس کی دختر قرار دیا اور اس کا شوہر مردِ حجام ہے پس اس کے اس باپ...

---

۱ ثبوت۱۸ ہو گا کہ اس نے بیاہ دیا ہے۔ ۲ قول مجہول النسب جس کا نسب معلوم نہ ہوتا ہو کہ کس کا بیٹا ہے اور معروف النسب اس کے برخلاف ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) 165 Kitab al-Nikah (Book of Marriage)

...shall have the right to cause separation from her husband. If this did not occur, but instead, the aforementioned woman confessed, "I am the owned slave girl of such-and-such man," then her master shall not have the right to annul the marriage; this is mentioned in *Al-Dhakhira*. When a woman marries a non-equivalent (non-*Kufu*), does she have the right to refuse to place herself under the authority of the husband despite having given her consent to her guardians? Faqih Abu al-Layth issued a fatwa that the woman possesses such a right, although this is contrary to the *Zahir al-Riwaya* (Manifest Narrations). Many scholars have given fatwas according to the *Zahir al-Riwaya* stating that she does not possess such a right; this is in *Al-Khulasa*. If a woman conducts her own marriage and sets her dower (*Mahr*) lower than her customary dower (*Mahr al-Mithl*), her guardian (*Wali*) has the right to object until the husband completes the *Mahr al-Mithl* or separates from her. If he separates from her before consummation (*Dukhul*), the woman shall receive no dower. If he separates after consummation, she shall receive the specified dower (*Mahr al-Musamma*). Similarly, if one of them dies before separation, the ruling is the same according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa). The *Sahibain* (Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani) stated that the *Wali* does not have the right to object; this is in *Al-Tabyin*. Such separation and annulment cannot occur except in the presence of a *Qazi* (judge). Until the *Qazi* issues a decree of mutual separation, the rulings of marriage such as divorce, *Zihar*, *Ila*, and inheritance, etc., will continue to be established equally; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If a ruler (*Sultan*) forces a person to marry off a woman, of whom he is the *Wali*, for less than her *Mahr al-Mithl* to a man of equivalent status (*Kufu*), and the woman agrees to it, and then the coercion (*Ikrah*) from the Sultan's side is removed, the *Wali* shall have the right of legal contest (*Khusumat*) with the husband until the husband completes the *Mahr al-Mithl* or the *Qazi* separates them. According to the *Sahibain*, the *Wali* will not have this right. Similarly, if the woman herself was forced to marry for less than *Mahr al-Mithl* and then the coercion was removed, according to Imam-e-Azam, both the woman and her *Wali* shall have the right of legal contest regarding the dower. According to the *Sahibain*, only the woman will have the right of legal contest and the *Wali* will not. This is in the summaries of the section 'Recognition of Guardians' in *Al-Muhit*. If a woman is forced to marry her equivalent (*Kufu*) for her *Mahr al-Mithl*, and then the coercion is removed, she will have no special right of objection. But if she was forced to marry a non-equivalent (*non-Kufu*)

or for less than *Mahr al-Mithl*, then when the coercion is removed, the aforementioned woman shall have the right of choice (*Khiyar*); this is in *Al-Muhit*.

According to Imam-e-Azam, in which cases will the woman's guardians retain the right to object to a marriage conducted under duress (*Ikrah*)?

If someone forced a woman to marry and she did so, the contract shall be valid, and no liability (*Dhaman*) shall fall on the person who coerced her in any case. Then it will be examined: if her husband is her equivalent (*Kufu*) and the specified dower (*Mahr al-Musamma*) is greater than or equal to her customary dower (*Mahr al-Mithl*), the contract is valid. If it is less than the *Mahr al-Mithl* and the woman requests that her *Mahr al-Mithl* be completed, the husband will be told to either complete her *Mahr al-Mithl* or leave her. If the husband completes it, then it is well and good; otherwise, if he leaves her, it will be seen: if he leaves her before consummation, nothing is due from the man. If the man consummated the marriage while she was under duress and forced, this will be considered consent on the man's part to complete her *Mahr al-Mithl*. If consummation occurred with the woman's consent, it will be considered consent on her part to the specified dower. However, according to Imam-e-Azam, the woman's guardians still retain the right to object for her.

1. Duress (*Ikrah*) in reality is from someone like a ruler (*Sultan*) who is capable of taking life or cutting off a limb, and threatens to do so; as opposed to threats of whipping, etc. See the chapter on *Ikrah* for miscellaneous issues.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) 165 किताब-उन-निकाह

...उसका अधिकार होगा कि वह उसके पति से अलगाव करा दे। और यदि ऐसा न हुआ, बल्कि यह हुआ कि उक्त स्त्री ने स्वीकार किया कि "मैं अमुक पुरुष की दासी (ममलुका लौंडी) हूँ", तो उसके मालिक को निकाह बातिल कराने का अधिकार नहीं होगा, यह 'ज़ख़ीरा' में है। और जब किसी स्त्री ने किसी गैर-कुफ़ु (असमान स्तर वाले) से निकाह कर लिया, तो क्या उसे यह अधिकार है कि वह अपने संरक्षकों (औलिया) की रज़ामंदी के बिना स्वयं को पति के अधीन करने से मना कर दे? फकीह अबू लैथ ने फतवा दिया कि स्त्री को ऐसा अधिकार है, यद्यपि यह 'ज़ाहिर-उर-रवायाह' (प्रमाणित रिवायतों) के विरुद्ध है। कई उलेमाओं ने 'ज़ाहिर-उर-रवायाह' के अनुसार फतवा दिया है कि स्त्री को ऐसा अधिकार नहीं है, यह 'खुलासा' में है। यदि स्त्री ने स्वयं निकाह किया और अपना मेहर, 'मेहर-ए-मिस्ल' (उसके बराबर की औरतों का प्रचलित मेहर) से कम रखा, तो उसके संरक्षक (वली) को इस पर आपत्ति करने का अधिकार है, जब तक कि पति मेहर-ए-मिस्ल पूरा न कर दे या उसे अलग न कर दे। यदि पति ने सहवास (दुखूल) से पहले उसे अलग कर दिया, तो स्त्री को कोई मेहर नहीं मिलेगा। और यदि सहवास के बाद अलग किया, तो स्त्री को 'मेहर-ए-मुसम्मा' (तयशुदा मेहर) मिलेगा। इसी प्रकार यदि अलगाव से पहले दोनों में से किसी की मृत्यु हो जाए, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार यही नियम है। 'साहिबैन' (अबू यूसुफ़ और मुहम्मद अल-शयबानी) ने राय दी है कि वली को आपत्ति का अधिकार नहीं है, यह 'तयबीन' में है। ऐसा अलगाव और विच्छेद काज़ी की उपस्थिति के बिना नहीं हो सकता। जब तक काज़ी आपसी अलगाव का आदेश न दे, तब तक निकाह के नियम जैसे तलाक़, ज़िहार, ईला और विरासत आदि समान रूप से लागू रहेंगे, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और यदि सुल्तान ने किसी व्यक्ति को विवश किया कि वह उस स्त्री को, जिसका वह वली है, उसके मेहर-ए-मिस्ल से कम पर किसी कुफ़ु (समान स्तर वाले) पुरुष से विवाह करा दे और स्त्री इस पर राज़ी हो गई, फिर सुल्तान की ओर से वह ज़बरदस्ती (इकराह) समाप्त हो गई, तो वली को पति के साथ कानूनी विवाद (ख़ुसूमत) का अधिकार होगा, जब तक कि पति उसका मेहर-ए-मिस्ल पूरा न कर दे या काज़ी दोनों के बीच विच्छेद न करा दे। साहिबैन के अनुसार वली को यह अधिकार नहीं होगा। इसी प्रकार यदि स्त्री को भी कम मेहर पर निकाह के लिए विवश किया गया और बाद में ज़बरदस्ती समाप्त हो गई, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार स्त्री और उसके वली दोनों को मेहर के संबंध में विवाद का अधिकार होगा। साहिबैन के अनुसार यह अधिकार केवल स्त्री को होगा, वली को नहीं; यह 'मुहीत' के'मअरिफत-उल-औलिया' भाग के निष्कर्षों में है। यदि किसी स्त्री को

मेहर-ए-मिस्ल पर अपने कुफ़ु (बराबर) से निकाह के लिए विवश किया गया और बाद में इकराह समाप्त हो गया, तो स्त्री को कोई विशेष अधिकार प्राप्त नहीं होगा। लेकिन यदि उक्त स्त्री को गैर-कुफ़ु से या मेहर-ए-मिस्ल से कम पर निकाह के लिए विवश किया गया और बाद में इकराह समाप्त हुआ, तो उसे 'खियार' (विकल्प/अधिकार) प्राप्त होगा, यह 'मुहीत' में है।

इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार किन स्थितियों में स्त्री के संरक्षकों (औलिया) को ज़बरदस्ती (इकराह) कराए गए निकाह पर आपत्ति का अधिकार बना रहेगा?

यदि किसी व्यक्ति ने किसी स्त्री को निकाह के लिए विवश किया और स्त्री ने ऐसा किया, तो निकाह का अनुबंध (अक़्द) वैध होगा और विवश करने वाले पर किसी भी स्थिति में कोई मुआवज़ा (ज़मान) नहीं होगा। फिर देखा जाएगा कि यदि उसका पति उसका कुफ़ु (बराबर) है और तयशुदा मेहर (मेहर-ए-मुसम्मा) उसके प्रचलित मेहर (मेہر-ए-मिस्ल) के बराबर या उससे अधिक है, तो निकाह वैध है। यदि मेहर कम है और स्त्री ने अनुरोध किया कि उसका मेहर पूरा किया जाए, तो पति से कहा जाएगा कि या तो वह मेहर पूरा करे या उसे छोड़ दे। यदि पति ने मेहर पूरा कर दिया तो उत्तम है, अन्यथा यदि उसने छोड़ दिया तो देखा जाएगा: यदि सहवास से पहले छोड़ा है, तो पति पर कुछ अनिवार्य नहीं होगा। यदि पति ने ऐसी स्थिति में सहवास किया जब स्त्री विवश थी, तो यह पुरुष की ओर से रज़ामंदी मानी जाएगी कि वह मेहर-ए-मिस्ल पूरा करेगा। और यदि स्त्री की रज़ामंदी से सहवास हुआ है, तो यह स्त्री की ओर से तयशुदा मेहर पर सहमति मानी जाएगी। किंतु इमाम-ए-आज़म के अनुसार, स्त्री के संरक्षकों (औलिया) को आपत्ति का अधिकार प्राप्त है।

1. इकराह (ज़बरदस्ती) वास्तव में सुल्तान जैसे व्यक्ति की ओर से होती है जो जान लेने या अंग काटने आदि की शक्ति रखता हो और वैसी धमकी दे; कोड़े मारने आदि की धमकी इसके विपरीत है। 'बाब-उल-इकराह' और विविध मुद्दों को ध्यान से देखें।

کو اختیار ہو گا کہ اس کے شوہر سے جدائی کرا دے اور اگر ایسا نہ ہوا بلکہ یہ ہوا کہ اس عورت مذکورہ نے اقرار کیا کہ میں فلاں مرد کی مملوکہ لونڈی ہوں تو اس کے اس مولیٰ کو نکاح باطل کرانے کا اختیار نہ ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے اور جب عورت نے کسی غیر کفو سے نکاح کر لیا پس آیا اس کو یہ اختیار ہے کہ تراضامندی اپنے اولیاء کے اپنے آپ کو شوہر کے تحت میں دینے سے انکار کرے تو فقیہ ابو اللیث نے فتویٰ دیا کہ عورت کو ایسا اختیار ہے اگرچہ یہ خلاف ظاہر الروایہ ہے اور بہت سے مشائخ نے ظاہر الروایہ کے موافق فتویٰ دیا ہے کہ عورت کو ایسا اختیار نہیں ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت نے اپنا نکاح کر لیا اور مہر مثل سے اپنا مہر کم رکھا تو اس کے ولی کو اس پر اعتراض پہنچتا ہے یہاں تک کہ شوہر مہر مثل پورا کرے یا اس کو جدا کر دے پس اگر قبل دخول کے اس کو جدا کر دیا تو عورت مذکورہ کو کچھ مہر نہ ملے گا اور اگر بعد دخول کے جدا کیا تو عورت مذکورہ کو مہر مسمی ملے گا اور اسی طرح اگر جدائی سے پہلے دونوں میں سے کوئی مر گیا تو بھی امام اعظمؒ کے نزدیک یہی حکم ہے اور صاحبینؒ نے دیا کہ ولی کو اعتراض کا استحقاق نہیں ہے یہ تبیین میں ہے اور ایسی جدائی اور تفریق سوائے حضور قاضی کے نہیں ہو سکتی ہے اور جب تک قاضی باہمی تفریق کا حکم صادر نہ فرمائے تب تک احکام نکاح مثل طلاق و ظہار و ایلاء و میراث وغیرہ برابر ثابت ہوں گے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر سلطان نے کسی شخص کو مجبور کیا کہ وہ فلاں عورت کو جس کا وہ ولی ہے اس کے مہر مثل سے کم مقدار پر فلاں مرد کفو کے ساتھ بیاہ دے اور عورت مذکورہ اس پر راضی ہو گئی پھر یہ اکراہ و اجبار جو سلطان کی طرف سے تھا زائل ہو گیا تو ولی کو اس کے شوہر کے ساتھ خصومت کا اختیار ہو گا تا آنکہ اس کا شوہر اس کے مہر مثل کو پورا کرے یا قاضی دونوں میں

تفریق کرا دے گا اور صاحبینؒ کے نزدیک ولی کو یہ استحقاق نہ ہو گا اور اسی طرح اگر عورت بھی مہر مثل سے کم مقدار پر نکاح کرنے پر مجبور کی گئی پھر اکراہ و اجبار زائل ہو گیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک عورت کو مع اس کے ولی کے مہر کی بابت خصومت کا اختیار ہو گا اور صاحبینؒ کے نزدیک حق خصومت فقط عورت کو حاصل ہو گا اور ولی کو حاصل نہ ہو گا یہ محیط کی فصل معرفتہ الاولیاء کے محصلات میں ہے اور اگر کوئی عورت اس امر پر مجبور کی گئی کہ اپنے مہر مثل پر اپنے کفو کے ساتھ نکاح کرے پھر اکراہ زائل ہو گیا تو عورت کو اختیار حاصل نہ ہو گا اور اگر عورت مذکورہ غیر کفو سے یا مہر مثل سے کم مقدار پر نکاح کرنے پر مجبور کی گئی پھر اکراہ زائل ہوا تو عورت مذکورہ کو خیار حاصل ہو گا یہ محیط میں ہے۔

امام اعظمؒ کے نزدیک کن صورتوں میں عورت کے اولیاء کو بوجوہ اکراہ کیے گئے نکاح پر اعتراض کا حق باقی رہے گا؟

اگر کسی شخص نے کسی عورت کو نکاح کرنے پر مجبور کیا پس عورت نے ایسا کیا تو عقد جائز ہو گا اور اکراہ کرنے والے پر کسی حال میں ضمان عائد نہ ہو گی پھر دیکھا جائے گا کہ اگر اس کا شوہر اس کا کفو ہے اور مہر مسمیٰ اس کے مہر مثل سے زائد یا مساوی ہے تو عقد جائز ہو گا اور اگر مہر مثل سے کم ہو اور عورت نے درخواست کی کہ میرا مہر مثل پورا کرایا جائے تو اس کے شوہر سے کہا جائے گا کہ چاہے اس کا مہر مثل پورا کر دے یا اس کو چھوڑ دے پس اگر شوہر نے اس کا مہر مثل پورا کر دیا تو خیر بہتر ہے ورنہ اگر چھوڑا تو دیکھا جائے گا کہ اگر قبل دخول کے چھوڑا ہے تو مرد مذکور پر کچھ لازم نہ ہو گا اور اگر مرد مذکور نے اس کے ساتھ ایسی حالت میں دخول کر لیا ہے کہ وہ مکرہہ و مجبور تھی تو یہ امر اس مرد کی طرف سے اس کی رضامندی ہو گی کہ اس کا مہر مثل پورا کرے گا اور اگر عورت کی رضامندی سے اس کے

ساتھ دخول کیا ہے تو یہ امر عورت کی طرف سے مہر مسمیٰ پر رضامندی ہو گی لیکن امام اعظمؒ کے نزدیک عورت کے اولیاء کو عورت پر اعتراض کا حق ہے۔

۱۔ اکراہ در حقیقت ایسے شخص سلطان وغیرہ کی طرف سے جو جان مارنے یا ہاتھ کاٹنے وغیرہ پر قادر ہو اور دھمکائے برخلاف اس کے کوڑے مارنے وغیرہ پر دھمکی اور باب الاکراہ میں غور سے دیکھو مع مسائل متفرقہ۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 166 | Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

The entitlement remains, and according to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), the guardians will not have this discretion. This applies when the husband is a *Kufu* (suitable match) for her. However, if the husband is not a *Kufu*, then the woman's guardians have the right to cause a separation between them. If the husband has already consummated the marriage, and if the consummation occurred under duress for the woman, then the husband is liable for the *Mahr-e-Misl* (proper dower), and the guardians' objection due to the lack of *Kufu* will still remain. If the consummation occurred with her consent, then the *Mahr-e-Musamma* (specified dower) is mandatory, and no more shall be given. This act by the woman shall be counted as her consent to the marriage, because her allowing intimacy is permission for the contract, as if she said, "I have agreed." Both options (*Khiyar*) that were established for the woman—namely, the option to separate due to lack of *Kufu* and the option to demand full dower due to its inadequacy—will be forfeited. However, according to the Great Imam (Abu Hanifa), her guardians will still retain the option of separation due to inadequacy of dower or lack of *Kufu*, while according to the *Sahibayn*, only the option for lack of *Kufu* remains. If separation occurs before consummation, nothing is due from the husband; this is in *Kitab al-Ikrah* and *Siraj al-Wahaj*. If a man marries off his minor child to someone who is not a *Kufu*—for instance, marrying his son to a slave girl or his daughter to a slave, or marrying them with *Ghabn-e-Fahish* (gross inadequacy), such as marrying a daughter for less than her *Mahr-e-Misl* or fixing an excessive dower for a son's wife—it is permissible according to the Great Imam (as mentioned in *Al-Yatimeen*). According to the *Sahibayn*, excess or deficiency is only permissible to the extent that people usually tolerate as a loss. Some have said the original marriage remains valid, but the more correct view is that according to the *Sahibayn*, the marriage will be void (*Batil*), as mentioned in *Al-Kafi*. The opinion of Imam Abu Hanifa is correct as found in *Hazrat*, and there is consensus (*Ijma*) that such an act is not permissible for anyone other than the father or grandfather, nor is it permissible on behalf of a judge (*Qadi*); this is in *Fatawa Qadi Khan*.

This disagreement exists in cases where the father's action was not out of shamelessness or wickedness (*Fisq*). If it is known to be due to *Fisq* or shamelessness, then by consensus, the marriage will be void. Similarly, if he was in a state of intoxication, his marrying off his daughter will not be valid by consensus; this is in *Siraj al-Wahaj*. If the excess or deficiency is only to the extent that people typically

tolerate in such matters, the marriage will be valid by consensus. If in such a situation, a guardian other than the father or grandfather performed the marriage, the same ruling applies (1); this is in *Al-Muhit*.

Chapter: (6) Concerning Agency (Wakalat) in Marriage, etc. To what extent does an Agent (Wakeel) hold entitlement?

It is permissible to appoint an agent for marriage, even if not in the presence of witnesses; this is reported in *Tatarkhania* from *Tajnis Khwarizmzada*. If a woman says to a man, "Marry me to whomever you wish," he does not have the authority to marry her to himself; this is in *Tajnis wa Mazeed*. If a man appoints a woman as an agent to marry him off, and she marries herself to him, it is not permissible; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. If a person appoints another as an agent to marry him to a specific woman for a certain amount of dower, then if the agent...

---

a- *Ghabn-e-Fahish*: A gross loss that no wise estimator can estimate as normal; if experts can estimate it, it is *Ghabn-e-Yasir* (minor loss). The translator has included both terms for convenience as they appear. (1)- Meaning it is permissible by consensus.

हक होगा और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार अभिभावकों (वलियों) को यह अधिकार नहीं होगा। यह सब उस स्थिति में है जब शौहर उसका कुफ़ू (बराबर) हो, और यदि शौहर उसका कुफ़ू न हो तो स्त्री के अभिभावकों को अधिकार होगा कि दोनों में अलगाव (तफ़रीक) करा दें। फिर यदि शौहर उसके साथ संभोग (दखूल) कर चुका है, तो यदि स्त्री की मजबूरी की स्थिति में संभोग किया गया है, तो पुरुष पर 'महर-ए-मिस्ल' (उचित महर) अनिवार्य होगा और कुफ़ू न होने के कारण अभिभावकों का विरोध अभी भी बना रहेगा। और यदि स्त्री की सहमति के साथ संभोग किया गया है, तो 'महर-ए-मुसम्मा' (निर्धारित महर) अनिवार्य होगा और इससे अधिक नहीं दिया जाएगा। इस कृत्य को स्त्री की ओर से निकाह पर उसकी सहमति माना जाएगा, क्योंकि स्त्री का संभोग के लिए स्वयं को सौंपना अनुबंध की अनुमति है, जैसे कि उसने कहा हो कि मैं सहमत हूँ। और वे दोनों विकल्प (खियार) जो स्त्री के लिए सिद्ध थे, यानी कुफ़ू न होने के कारण अलगाव कराने का और महर कम होने के कारण उसे पूरा कराने का, ये दोनों विकल्प समाप्त हो जाएंगे। लेकिन इमाम-ए-आज़म के अनुसार, उसके अभिभावकों के लिए महर की कमी आदि और कुफ़ू न होने के कारण अलगाव का विकल्प बना रहेगा, जबकि साहिबैन के अनुसार केवल कुफ़ू न होने के कारण अलगाव का विकल्प शेष रहेगा। यदि संभोग से पहले अलगाव हो जाता है, तो शौहर पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा; यह 'किताब अल-इमराह' और 'सिराजुल वहाज' में उल्लेखित है। यदि किसी व्यक्ति ने अपनी नाबालिग संतान का निकाह कुफ़ू के बाहर कर दिया, उदाहरण के तौर पर अपने पुत्र का निकाह किसी दासी से या पुत्री का निकाह किसी गुलाम से, या 'ग़बन-ए-फ़ाहिश' (अत्यधिक हानि) के साथ निकाह कर दिया, जैसे कि पुत्री का निकाह उसके महर-ए-मिस्ल से बहुत कम पर कर दिया या पुत्र की पत्नी का महर बहुत अधिक तय कर दिया, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार यह वैध है (जैसा कि 'यतीमीन' में है)। साहिबैन के अनुसार, कमी या अधिकता केवल उसी सीमा तक मान्य होगी जितना लोग सामान्यतः सहन कर लेते हैं। कुछ ने कहा है कि मूल निकाह वैध होगा, परंतु सही मत यह है कि साहिबैन के अनुसार निकाह अमान्य होगा (जैसा कि 'अल-काफी' में है)। इमाम अबू हनीफा का मत सही है जैसा कि 'हज़रात' में है और इस पर आम सहमति (इज्मा) है कि पिता और दादा के अतिरिक्त कोई और ऐसा नहीं कर सकता, और न ही काजी (न्यायाधीश) की ओर से यह मान्य है; यह 'फ़तवा काजी खान' में है।

यह मतभेद उस स्थिति में है जब पिता का यह कार्य निर्लज्जता या अवज्ञा (फ़िस्क) के कारण न हो। यदि यह फ़िस्क और निर्लज्जता के कारण हो, तो सर्वसम्मति से निकाह अमान्य होगा। इसी प्रकार यदि वह नशे में धुत हो, तो भी पुत्री के पक्ष में उसका निकाह करना सर्वसम्मति से सही नहीं होगा; यह 'सिराजुल वहाज' में है। यदि कमी या अधिकता केवल उतनी ही हो जितनी सामान्यतः लोग सहन कर लेते हैं, तो सर्वसम्मति से निकाह वैध होगा। यदि ऐसी स्थिति में पिता और दादा के अलावा किसी अन्य अभिभावक ने निकाह कराया हो, तो भी यही आदेश है (1); यह 'मुहीत' में है।

अध्याय: (6) निकाह की वकालत आदि के वर्णन में वकील (प्रतिनिधि) को किस सीमा तक अधिकार प्राप्त होता है?

निकाह के लिए वकील बनाना वैध है, भले ही गवाहों की उपस्थिति में न हो। यह 'ततारखानिया' में 'तजनीस ख्वारज़मज़ादा' से उद्धृत है। यदि किसी स्त्री ने एक पुरुष से कहा कि "जिससे तुम्हारा जी चाहे मेरा निकाह कर दो", तो वह पुरुष स्वयं के साथ निकाह करने का अधिकार नहीं रखेगा; यह 'तजनीस व मज़ीद' में है। यदि किसी पुरुष ने एक स्त्री को वकील बनाया कि मेरा निकाह कर दे, और उस स्त्री ने स्वयं को उसके निकाह में दे दिया, तो यह वैध नहीं है; यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे को वकील बनाया कि अमुक स्त्री से इतने महर के बदले मेरा निकाह कर दो, फिर वकील ने...

अ- ग़बन-ए-फ़ाहिश: ऐसी अत्यधिक हानि जिसका कोई बुद्धिमान व्यक्ति अनुमान न लगा सके; यदि विशेषज्ञ उसका अनुमान लगा सकें तो वह 'ग़बन-ए-यसीर' (मामूली हानि) है। अनुवादक ने सुविधा की दृष्टि से हर स्थान पर दोनों शब्दों का उल्लेख किया है। (1)- अर्थात सर्वसम्मति से वैध है।

استحقاق ہوگا اور صاحبینؒ کے نزدیک اولیاء کو یہ اختیار نہ ہوگا یہ سب اس صورت میں ہے کہ شوہر اس کا کفو ہو اور اگر شوہر مذکور اس کا کفو نہ ہو تو عورت کے اولیاء کو اختیار ہوگا کہ دونوں میں تفریق کرا دیں پھر اگر شوہر اس کے ساتھ دخول کر چکا ہے پس اگر عورت کے اکراہ کی حالت میں دخول کر لیا ہے تو مرد مذکور پر مہر مثل لازم ہوگا اور بوجہ کفو نہ ہونے کے اولیاء کا اعتراض ہنوز باقی رہے گا اور اگر عورت سے اس کی رضامندی کے ساتھ وطی کی ہے تو مہر مسمی لازم ہوگا اور اس سے زیادہ نہ دلایا جائے گا اور یہ امر عورت کی طرف سے نکاح پر اس کی رضامندی شمار کیا جائے گا اس واسطے کہ عورت کا اپنے اوپر وطی کے واسطے قابو دینا عقد کی اجازت ہے جیسے اس نے یوں کہا کہ میں راضی ہوگئی اور ہر دو خیار جو عورت کے واسطے ثابت تھے یعنی بسبب عدم کفو ہونے کے تفریق کرانے کا اور مہر کم ہونے کی وجہ سے پورا کرانے کا یہ دونوں خیار ساقط ہو جائیں گے لیکن اس کے اولیاء کو امام اعظمؒ کے نزدیک نقصان مہر وغیرہ کفو ہونے کی وجہ سے تفریق کا خیار اور صاحبینؒ کے نزدیک فقط غیر کفو ہونے کی وجہ سے تفریق کا خیار باقی رہے گا اور اگر قبل دخول کے دونوں میں تفریق واقع ہوئی تو شوہر پر کچھ لازم نہ ہوگا یہ کتاب الاکراہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کسی مرد نے اپنی اولاد صغیر کو غیر کفو کے ساتھ بیاہ دیا مثلاً اپنے پسر کو کسی باندی کے ساتھ یا دختر کو کسی غلام کے ساتھ بیاہ دیا یا غبن فاحش یعنی خسارہ کثیر کے ساتھ بیاہ دیا مثلاً دختر کو اس کے مہر مثل سے کم پر بیاہ دیا یا پسر کی بیوی کا مہر زائد باندھا تو جائز ہے اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے یہ یتیمین میں ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک زیادتی یا نقصان صرف اسی قدر جائز ہوگا جس قدر لوگ خسارہ اٹھا لیتے ہیں اور بعض نے فرمایا کہ اصل نکاح صحیح ہوگا اور اصح یہ ہے کہ

صاحبینؒ کے نزدیک نکاح باطل ہوگا کذا فی الکافی اور امام ابو حنیفہؒ کا قول صحیح ہے یہ حضرات میں ہے اور اس امر پر اجماع ہے کہ ایسا کرنا سوائے باپ و دادا کے دوسرے کی طرف سے نہیں جائز ہے اور نیز قاضی کی طرف سے بھی نہیں جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ یہ اختلاف ایسی صورت میں ہے کہ باپ کا یہ فعل اختیار کرنا از راہ مجانت یا فسق نہ ہو اور اگر بوجہ فسق و مجانت اس کی طرف سے معلوم ہو تو بالاجماع نکاح باطل ہوگا اور اسی طرح اگر وہ نشہ میں مدہوش ہو تو بھی دختر کے حق میں اس کی تزویج بالاجماع صحیح نہ ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر زیادتی یا نقصان صرف اسی قدر ہو کہ جس قدر ایسے امور میں لوگ برداشت کر جاتے ہیں تو بالاتفاق نکاح جائز ہوگا اور اگر ایسی صورت میں سوائے باپ و دادا کے دوسرے کسی ولی نے کیا تو بھی یہی حکم ہے (۱) یہ محیط میں ہے۔

باب: (٦) وکالت بنکاح وغیرہ کے بیان میں وکیل کو کہاں تک استحقاق حاصل ہوتا ہے؟

نکاح کے واسطے وکیل کرنا جائز ہے اگر چہ بحضور گواہاں نہ ہو یہ تاتار خانیہ میں تجنیس خوارزمزادہ سے منقول ہے ایک عورت نے ایک مرد سے کہا کہ جس سے تیرا جی چاہے میرا نکاح کر دے تو اپنے ساتھ نکاح کر لینے کا مختار نہ ہوگا یہ تجنیس و مزید میں ہے ایک مرد نے ایک عورت کو وکیل کیا کہ میرا نکاح کر دے پس عورت مذکورہ نے اپنے آپ کو اس کے نکاح میں کر دیا تو نہیں جائز ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اگر کسی شخص نے دوسرے کو وکیل کیا کہ فلاں عورت سے بعوض اس قدر مہر کے میرا نکاح کر دے پس وکیل نے

ا- غبن فاحش جس کو کوئی اندازہ کرنے والا دانا نہ کا اندازہ نہ کرے اور اگر اندازہ کرنے والوں میں سے کوئی بھی اندازہ کرے تو غبن یسیر ہے اور مترجم کا ترجمہ بنظر سہولت ہر مقام پر ایسا ہی ہے جیسا یہاں دونوں الفاظ مذکور ہے۔ (۱)- یعنی بالاتفاق جائز ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 167 | Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

If a person appointed as an agent (Wakil) marries the woman to himself in exchange for the specified dower (Mahr), the marriage shall be valid for the agent; this is mentioned in *Al-Muhit*. If a woman appoints a man as her agent to manage her general affairs, and the man marries her to himself, and the woman subsequently claims that her intention was only management of trade and commerce, then the marriage shall not be valid. This is because even if she had specifically appointed him as an agent for her marriage, he would not have the authority to marry her to himself [unless explicitly stated]. This is stated in *Al-Tajnis wa al-Mazid*. If a woman appoints a man as an agent to marry her to himself, and the man says, "I have taken such-and-such woman into my marriage," the marriage is valid even if the woman does not repeat her acceptance; this is in *Al-Khulasa*.

If a person appoints another as an agent to arrange a marriage for him, and the agent marries his own minor daughter or his brother's minor daughter to the principal (being their legal guardian/Wali), this shall not be valid. Similarly, this rule applies to any guardian who marries off a minor under their charge without specific instruction. If the guardian marries his adult daughter to the principal with her consent, it is mentioned in *Al-Asl* that according to Imam Abu Hanifa (Imam-e-Azam), it is not valid unless the principal (the groom) agrees; however, according to the *Sahibain* (Abu Yusuf and Muhammad), it is valid. If the agent marries his adult sister to the principal with her consent, it is valid without disagreement; this is in *Al-Muhit*. If an agent representing a woman marries her to his own father or son, the marriage is not valid according to Imam Abu Hanifa; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If the son is a minor, it is unanimously invalid. Regarding an agent representing a woman, if he marries her to someone who is not a legal equal (*Ghair-Kufu*), some jurists state that the marriage is unanimously invalid, and this is the correct opinion. However, if the groom is a legal equal but possesses defects such as being blind, lame, a child, or mentally deficient, the marriage is valid. The same rule applies to individuals who are castrated or impotent. If someone appoints another to find a wife for him, and the agent marries him to a woman who is blind, crippled, has a vaginal obstruction (*Ratqa*), is insane, or a minor (regardless of her readiness for intimacy), or to a slave woman who is not an equal, whether Muslim or from the People of the Book (*Kitabiya*), then according to Imam Abu Hanifa, the marriage is valid; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

The Agent Marrying His Own Slave to the Principal:

If an agent marries his own slave woman to the principal, it is unanimously invalid; this is in *Al-Nihaya*. If the principal is someone who constantly drools, or is mentally deficient, or if the bride has facial paralysis (*Laqwa*) causing a facial slant, there is a similar disagreement (1). Similarly, there is disagreement regarding marriage to a woman whose hands are amputated or one who is paralyzed (*Maflooja*) (2); this is in *Al-Nihaya*. If the agent was instructed to marry the principal to a fair-skinned woman and he chose a dark-skinned woman instead, or vice versa, the marriage is not valid. However, if he was told to marry a blind woman and he married a sighted one, it is valid; this is in *Al-Wajeez al-Kardari*. If the agent was instructed to marry the principal to a slave woman and he married a free woman, it is not valid. If he married a *Mukataba*, *Mudabbara*, or *Umm al-Walad* (specific categories of slaves), it is valid; this is in *Al-Khulasa*. If he was appointed for an irregular marriage (*Nikah-e-Fasid*) but performed a valid marriage, it is not valid; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If he was appointed to find any wife, and he married him to a woman against whom the principal had previously made a conditional declaration of divorce... [The text continues]

- **Ratqa:** A woman with a vaginal obstruction making intercourse impossible.
- **Divorce Statement:** Meaning the principal had previously said, "If I marry you, you are divorced." (1) Meaning valid according to the Imam (Abu Hanifa) and invalid according to the *Sahibain*. (2) One who has suffered paralysis/a stroke.

फ़तावा आलमगिरी ..... जिल्द 2 | 167 | किताबुल निकाह (विवाह का अध्याय)

यदि किसी एजेंट (वकील) ने तय किए गए मेहर के बदले महिला का निकाह अपने साथ कर लिया, तो वकील के लिए यह निकाह जायज़ होगा; यह 'मुहीत' में है। यदि एक महिला ने एक पुरुष को अपना वकील नियुक्त किया कि वह उसके मामलों का प्रबंधन करे, और उस पुरुष ने उसका निकाह अपने साथ कर लिया, तो महिला ने कहा कि मेरा अर्थ केवल खरीद-फरोख्त के मामलों से था। ऐसी स्थिति में निकाह जायज़ नहीं होगा, क्योंकि यदि वह उसे केवल निकाह कराने का वकील बनाती, तब भी उसे अपने साथ निकाह करने का अधिकार नहीं था। यह 'तजनीस व मज़ीद' में है। यदि एक महिला ने किसी पुरुष को वकील बनाया कि वह उसका निकाह अपने साथ कर ले, और पुरुष ने कहा कि मैंने अमुक महिला को अपने निकाह में लिया, तो निकाह जायज़ होगा, चाहे वह महिला दोबारा यह न कहे कि मैंने स्वीकार किया; यह 'खुलासा' में है।

एक व्यक्ति ने दूसरे को वकील बनाया कि उसका विवाह (तज़वीज) करा दे। वकील ने अपनी छोटी (नाबालिग) बेटी या भाई की नाबालिग बेटी का निकाह उससे करा दिया, जबकि वही उसका वली (अभिभावक) है, तो यह जायज़ नहीं होगा। इसी तरह जो भी उस नाबालिग का वली हो, उसके आदेश के बिना यही नियम लागू होगा। यदि वली ने अपनी वयस्क बेटी की सहमति से उसका निकाह कराया, तो 'अस्ल' में उल्लेख है कि इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) के अनुसार यह जायज़ नहीं होगा, जब तक कि मुवक्किल (नियोक्ता) सहमत न हो जाए, जबकि साहबैन (दो शिष्यों) के अनुसार यह जायज़ होगा। यदि वकील ने अपनी वयस्क बहन की सहमति से उसका निकाह मुवक्किल से कराया, तो बिना किसी विवाद के यह जायज़ है; यह 'मुहीत' में है। यदि कोई महिला की ओर से निकाह का वकील बना और उसने उस महिला का निकाह अपने पिता या पुत्र से करा दिया, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार यह निकाह जायज़ नहीं होगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है। यदि पुत्र नाबालिग हो, तो सर्वसम्मति से जायज़ नहीं होगा। महिला की ओर से नियुक्त वकील ने यदि उसका निकाह किसी ऐसे व्यक्ति (ग़ैर-कुफ़ू) से करा दिया जो उसके बराबर का नहीं है, तो कुछ विद्वानों ने कहा कि सर्वसम्मति से निकाह सही नहीं होगा, और यही सही मत है। यदि वह बराबर (कुफ़ू) का हो लेकिन अंधा, लंगड़ा, बच्चा या मानसिक रूप से कमजोर हो, तो जायज़ होगा। नपुंसक या लिंगहीन व्यक्ति के मामले में भी यही नियम है। यदि किसी ने दूसरे को वकील बनाया कि किसी महिला से उसका निकाह करा दे, और वकील ने किसी अंधी, अपंग, योनि दोष (रत्क़ा) वाली, पागल, या नाबालिग (चाहे वह संभोग के योग्य हो या न हो) महिला से, या किसी ऐसी दासनी (बांदी) से निकाह करा दिया जो बराबर की नहीं

है, चाहे वह मुस्लिम हो या किताबिया, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार यह जायज़ है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है।

वकील का अपनी दासनी से मुवक्किल का निकाह कराना:

यदि वकील ने अपनी स्वयं की दासनी (बांदी) से मुवक्किल का निकाह करा दिया, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से यह जायज़ नहीं होगा; यह 'निहाया' में है। यदि वह व्यक्ति (मुवक्किल) ऐसा है जिसके मुँह से लार बहती रहती है, या बुद्धिहीन है, या ऐसी महिला है जिसे लकवा (लक़वा) मार गया हो जिससे उसका चेहरा एक तरफ झुक गया हो, तो इसमें भी वही मतभेद (1) है। इसी तरह, दोनों हाथ कटी हुई महिला या पक्षाघात (मफ़लूजा) वाली महिला से निकाह के मामले में भी मतभेद है; यह 'निहाया' में है। यदि वकील को गोरी महिला से निकाह कराने को कहा गया और उसने काली से करा दिया, या इसके विपरीत, तो यह सही नहीं होगा। यदि अंधी महिला से निकाह का आदेश दिया और उसने आँखों वाली (स्वस्थ) से करा दिया, तो यह सही है; यह 'वजीज़ करदरी' में है। यदि वकील को दासनी से शादी का आदेश दिया और उसने स्वतंत्र महिला (आज़ाद) से करा दी, तो जायज़ नहीं होगा। यदि मुकातबा, मुदब्बराह या उम्म-ए-वलद (दासियों की श्रेणियां) से निकाह कराया, तो जायज़ होगा; यह 'खुलासा' में है। यदि निकाह-ए-फासिद (दोषपूर्ण निकाह) के लिए वकील बनाया और उसने निकाह-ए-जायज़ करा दिया, तो जायज़ नहीं होगा; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। यदि वकील बनाया कि किसी भी महिला से निकाह करा दे, और उसने ऐसी महिला से करा दिया जिसे मुवक्किल पहले ही तलाक की धमकी दे चुका हो, तो निकाह जायज़ होगा और...

- **रत्क़ा:** वह स्त्री जिसकी योनि की हड्डियाँ इतनी समीप हों कि संभोग संभव न हो।
- **तलाक की धमकी:** अर्थात मुवक्किल पहले कह चुका हो कि "यदि मैं तुझसे निकाह करूँ तो तुझे तलाक है।" (1) अर्थात इमाम के अनुसार जायज़ और साहबैन के अनुसार नाजायज़ है। (2) जिसे लकवा (पक्षाघात) मार गया हो।

بعوض مہر مذکور کے اپنے ساتھ اس کا نکاح کرلیا تو وکیل کے واسطے نکاح جائز ہوگا یہ محیط میں ہے ایک عورت نے ایک مرد کو پاس بطور وکیل کیا کہ میرے امور میں تصرف کرے پس مرد مذکور نے اپنے ساتھ اس کا نکاح کرلیا پس عورت نے کہا کہ میری مراد یہ تھی کہ خرید وفروخت کے امور میں تصرف کرے تو یہ نکاح جائز نہ ہوگا اس واسطے کہ اگر عورت اس کو اپنا نکاح کردینے کا وکیل کرتی تو اپنے ساتھ نکاح کر لینے کا مختار نہ تھا تو ایسی صورت میں بدرجہ اولیٰ روانہ ہوگا یہ تجنیس ومزید میں ہے ایک عورت نے ایک مرد کو وکیل کیا کہ اپنے ساتھ میرا نکاح کرلے پس مرد نے کہا کہ میں نے فلاں عورت کو اپنے نکاح میں لیا تو نکاح جائز ہوگا اگر چہ عورت مذکور پھر یہ نہ کہے کہ میں نے قبول کیا یہ خلاصہ میں ہے۔

ایک شخص نے دوسرے کو وکیل کیا کہ میرے ساتھ تزویج کر دے پس وکیل نے اپنی دختر صغیرہ یا اپنے بھائی کی دختر صغیرہ اس کے نکاح میں کردی اور یہی اس کا ولی ہے تو یہ جائز نہ ہوگا اور اسی طرح جو شخص اس صغیرہ کا ولی ہو بدوں اس کے حکم کے اس کا یہی حکم ہے اور اگر ولی مذکور نے اپنی دختر کبیرہ برضامندی دختر مذکورہ اس کے نکاح میں دی تو اصل میں مذکور ہے کہ بنابر قول امام اعظم کے جائز نہ ہوگا الا اس صورت میں کہ موکل راضی ہو جائے اور صاحبین کے قول کے موافق جائز ہوگا اور اگر وکیل مذکور نے اپنی بہن بالغہ برضامند بہن کے اس کے نکاح میں کردی تو بلا خلاف جائز ہے یہ محیط میں ہے جو شخص کہ از جانب عورت وکیل نکاح ہوا اگر اس نے عورت مذکورہ کو اپنے باپ یا بیٹے کے نکاح میں کردیا تو بنابر قول امام اعظم کے نکاح جائز نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر بیٹا نابالغ ہو تو بلا خلاف جائز نہ ہوگا یہ محیط میں ہے از جانب عورت جو وکیل نکاح ہے اگر اس نے غیر کفو سے عورت

کا نکاح کردیا تو بعض نے فرمایا کہ بالاتفاق سب کے نزدیک نکاح صحیح نہ ہوگا یہی صحیح ہے اور اگر وہ کفو ہو لیکن اندھا یا لنگڑا یا طفل یا معتوہ ہو تو جائز ہوگا اور اسی طرح اگر خصی یا عنین ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کسی نے دوسرے کو وکیل کیا کہ میرے ساتھ کسی عورت کا نکاح کر دے پس اگر وکیل نے اندھی لنجی یا رتقا یا مجنونہ یا صغیرہ سے خوہ قابلِ جماع ہو یا نہ ہو آزاد ہ یا باندی سے جو غیر کفو ہے خواہ مسلمان ہو یا کتابیہ ہو نکاح کر دیا تو امام اعظم کے نزدیک جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

وکیل کا اپنی مملوکہ سے مؤکل کا نکاح کرانا:

اگر وکیل نے اپنی ذاتی باندی سے اس کا نکاح کردیا تو بالاجماع جائز نہ ہوگا یہ نہایہ میں ہے اور اگر شوہا یا تھاہ ہے جس کے منہ سے ہمیشہ لعاب بہا کرتا ہے یا زائل العقل سے یا ایسی عورت سے جس کو لقوہ ہو کر ایک جانب اس کی کج ہے نکاح کر دیا تو اس میں بھی ایسا ہی اختلاف (۱) ہے اور اسی طرح دونوں ہاتھ کٹی ہوئی عورت یا مفلوجہ (۲) عورت سے نکاح کر دیا تو بھی ایسا ہی اختلاف ہے یہ نہایہ میں ہے وکیل کیا کہ گوری عورت سے شادی کر دے اس نے کالی عورت سے کرادی یا اس کے برعکس ہوا تو صحیح نہ ہوگا اور اگر اندھی سے شادی کرانے کا حکم دیا اور اس نے آنکھوں والی سے شادی کرادی تو صحیح ہے یہ وجیز کردری میں ہے وکیل کو حکم کیا کہ باندی سے شادی کرا دے اس نے آزاد سے شادی کرادی تو جائز نہ ہوگا اور اگر مکاتبہ یا مدبرہ یا ام ولد سے نکاح کرا دیا تو جائز ہوگا یہ خلاصہ میں ہے اور اگر نکاحِ فاسد کے واسطے وکیل کیا اور اس نے بنکاح جائز نکاح کرا دیا تو جائز نہ ہوگا یہ محیطِ سرخسی میں ہے اور اگر وکیل کیا کہ کسی عورت سے بیاہ کرادے پس وکیل نے ایسی عورت سے جس کو موکل طلاقِ مکرر چکا ہے نکاح کرادیا پس اگر نکاح کرادیا تو نکاح جائز اور

- رتقا: جس کو رتق ہو یعنی فرج کی ہڈیاں ایسی قریب ہوں کہ دخول ممکن نہ ہو۔
- قولہ طلاقہ کر چکا ہے یعنی موکل یہ کہہ چکا ہے کہ اگر تجھ سے نکاح کروں تو تجھ کو طلاق ہے۔ (۱) یعنی امام کے نزدیک جائز اور صاحبین کے نزدیک ناجائز ہے۔ (۲) جس کو فالج نے مارا ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② 168 Kitab al-Nikah (Book of Marriage)

The divorce will take effect; this is mentioned in 'Al-Muhit'. If a person appoints an agent (Wakil) to marry him to a woman, and the agent marries him to a woman whom the principal (Mu'akkil) had already irrevocably divorced (Baina) before appointing the agent, the marriage will be valid, provided the principal had not complained to the agent about the woman's ugliness or any similar matter. However, if the agent marries him to a woman whom the principal separated from after appointing the agent, it will not be valid. This is found in the 'Kitab al-Wakalat' of Fatawa Qazi Khan. If someone appoints another as an agent to marry him to a woman and specifies that when the agent does so, the said woman will have the authority of her own divorce, and the agent performs the marriage but does not stipulate this condition, the authority of divorce will still transfer to the woman. If the principal asks to be married to a woman and stipulates that once married, the power of divorce will be in her hands, and the agent marries him to a woman, the woman will not have the power of divorce unless the said agent specifically stipulates this condition in the marriage contract. If a woman appoints an agent to marry her to a man and the agent stipulates to the husband that the power of divorce will remain with the woman upon marriage, and then performs the marriage, the marriage is valid, and the power of divorce will transfer to the woman at the time of marriage. If an agent marries the principal to a woman with whom the principal had performed 'Ila' (vow of continence) or who was in the waiting period ('Iddah) of the principal's own divorce, the agent's action is valid. But if the agent marries the principal to a woman who is already married to another or is in the 'Iddah' of another, whether the agent knows this or not, and the principal consummates the marriage while being unaware of this fact, they shall be separated. In such a case, the principal is liable for either the specified dower (Mahr-e-Musamma) or the customary dower (Mahr-e-Mithl), whichever is less, and the principal cannot recover this amount from the agent. Similarly, the same ruling applies if the agent marries him to his mother-in-law. If someone is appointed as an agent to marry the principal to either 'Hind' or 'Salma', marriage to either one is valid; such ambiguity does not invalidate the agency. However, if the agent marries both in a single contract, neither shall be valid; this is stated in Fatawa Qazi Khan.

An agent marrying the principal to two women in a single contract: If a person is appointed as an agent to marry him to one woman, but the agent marries him to two women in a single contract, then neither marriage shall be binding upon the

principal. This is the correct view as per 'Sharh al-Jami' al-Saghir' by Qazi Khan. Thereafter, if the principal ratifies both marriages or one of them, it shall become effective, as per 'Bahr al-Ra'iq'. If the agent marries him to both in two separate contracts, the first one shall be effective, and the marriage to the second woman shall remain suspended (Mawquf) upon the principal's permission; this is mentioned in 'Ayni Sharh Hidaya'. If an agent is appointed to marry the principal to a specific woman, and the agent marries him to that specific woman along with another woman, then the specific woman's marriage is binding on the principal. If the agent is instructed to marry the principal to two women in one contract, and he marries him to only one, it is valid. Similarly, if instructed to marry two specific women in one contract and he marries only one of them, it is valid; splitting the contract does not constitute a violation of instructions. However, if the principal said, "Do not marry me except to two women in one contract," and the agent marries him to only one, it shall not be binding upon the principal. Similarly, in the agency for two specific women, if the principal stated at the end of his instruction that marriage to one without the other should not...

तलाक वाक़े(प्रभावी) होगी, यह 'मुहीत' में है। यदि किसी ने वकील नियुक्त किया कि वह उसका निकाह किसी औरत से करा दे, और वकील ने ऐसी औरत से निकाह करा दिया जिसे मुअक्किल (नियोक्ता) पहले ही बाइन (अंतिम) तलाक दे चुका था, तो निकाह जायज़ होगा, बशर्ते कि मुअक्किल ने वकील से उस औरत की बदसूरती या ऐसी ही किसी अन्य बात की शिकायत न की हो। और अगर ऐसी औरत से निकाह करा दिया जिसे मुअक्किल ने वकालत सौंपने के बाद अलग किया है, तो यह जायज़ नहीं होगा। यह 'किताब-उल-वकाला' फतावा क़ाज़ी खान में है। और अगर किसी ने दूसरे को वकील बनाया कि किसी औरत से मेरा निकाह कर दे और शर्त रखी कि जब तुम ऐसा करोगे तो उस औरत को अपने तलाक का अधिकार स्वयं प्राप्त होगा, और वकील ने निकाह करा दिया लेकिन यह शर्त नहीं रखी, तो भी तलाक का अधिकार औरत के पास होगा। और अगर कहा कि मेरा निकाह किसी औरत से कर दो और यह शर्त रखी कि निकाह के बाद तलाक का अधिकार उसके हाथ में होगा, और वकील ने निकाह करा दिया, तो औरत को तलाक का अधिकार नहीं होगा, सिवाय उस स्थिति के जब वकील निकाह के समय यह शर्त रखे। और अगर औरत ने वकील नियुक्त किया कि किसी मर्द से उसका निकाह करा दे और वकील ने पति से शर्त लगाई कि निकाह के बाद तलाक का अधिकार औरत के पास होगा, फिर निकाह करा दिया, तो निकाह जायज़ होगा और निकाह के समय तलाक का अधिकार औरत को मिल जाएगा। यदि मुअक्किल का निकाह ऐसी औरत से करा दिया जिससे मुअक्किल ने 'ईला' (कसम खाना) किया था या जो मुअक्किल की ही तलाक की 'इद्दत' में थी, तो वकील का यह निकाह करना जायज़ होगा। और अगर वकील ने ऐसी औरत से निकाह करा दिया जो किसी और के निकाह में या किसी और की इद्दत में है, चाहे वकील को यह पता हो या नहीं, और मुअक्किल ने अज्ञानता में उसके साथ सहवास कर लिया, तो दोनों के बीच अलगाव (तफ़रीक़) करा दिया जाएगा। ऐसी स्थिति में मुअक्किल पर 'मह्र-ए-मुसम्मा' (तयशुदा मह्र) और 'मह्र-ए-मिस्ल' में से जो कम होगा, वह अनिवार्य होगा, और मुअक्किल यह राशि वकील से वापस नहीं ले सकता। इसी तरह, अगर उसकी सास के साथ निकाह करा दिया गया, तो भी यही हुक्म होगा। और अगर किसी को वकील बनाया कि 'हिन्दा' या 'सलमा' में से किसी एक से निकाह करा दे, तो दोनों में से जिससे भी निकाह करेगा, वह जायज़ होगा; ऐसी अनिश्चितता से वकालत रद्द नहीं होती। लेकिन अगर दोनों से एक ही अनुबंध (अक़्द) में निकाह करा दिया, तो दोनों में से कोई भी जायज़ नहीं होगा, यह फतावा क़ाज़ी खान में है।

वकील का एक ही अनुबंध में दो औरतों से मुअक्किल का निकाह कराना: एक व्यक्ति को वकील बनाया कि एक औरत से निकाह करा दे, उसने दो औरतों से एक ही अनुबंध में निकाह करा दिया, तो मुअक्किल पर दोनों में से कोई भी अनिवार्य नहीं होगा; यही सही मत है जैसा कि 'शरह अल-जामी अस-सगीर' क़ाज़ी खान में है। फिर यदि मुअक्किल ने दोनों के निकाह को या किसी एक के निकाह को स्वीकार कर लिया, तो वह लागू हो जाएगा, यह 'बहर-उर-रैक' में है। और अगर उसने दो अलग-अलग अनुबंधों में दोनों से निकाह कराया, तो पहला लागू हो जाएगा और दूसरी औरत का निकाह मुअक्किल की अनुमति पर निर्भर (मौक़ूफ) रहेगा, यह 'ऐनी शरह हिदाया' में है। अगर किसी को वकील बनाया कि फलां विशिष्ट औरत से उसका निकाह कर दे, और वकील ने उस विशिष्ट औरत और उसके साथ दूसरी औरत दोनों से निकाह करा दिया, तो मुअक्किल के लिए वह विशिष्ट औरत अनिवार्य होगी। और अगर वकील बनाया कि दो औरतों से एक ही अनुबंध में निकाह कर दे, और उसने केवल एक से निकाह कराया, तो यह जायज़ होगा। इसी तरह अगर वकील बनाया कि इन दोनों औरतों से एक अनुबंध में निकाह कराए, और उसने उनमें से एक से निकाह करा दिया, तो जायज़ होगा; अनुबंध को विभाजित करना निर्देशों के उल्लंघन में नहीं आता। और यदि उसने कहा, "मेरा निकाह दो औरतों के सिवाय एक अनुबंध में न करना," यानी मुअक्किल ने कहा कि केवल दो औरतों के साथ ही एक अनुबंध में निकाह हो, और वकील ने केवल एक से कराया, तो मुअक्किल पर यह अनिवार्य नहीं होगा। इसी प्रकार दो विशिष्ट औरतों की वकालत में, यदि उसने अंत में कह दिया हो कि एक के बिना दूसरी से निकाह न...

طلاق واقع ہو گی یہ محیط میں ہے۔ وکیل کیا کہ کسی عورت سے اس کا نکاح کرا دے پس وکیل نے ایسی عورت سے نکاح کرا دیا جس کو موکل قبل وکیل کرنے کے بائنہ کر چکا ہے تو نکاح جائز ہو گا بشرطیکہ موکل نے وکیل سے اس عورت کی بد شکلی کی شکایت نہ کی ہو یا اور مثل اس کے کسی امر کی شکایت وغیرہ نہ کی ہو اور اگر ایسی عورت سے نکاح کرا دیا جس کو موکل نے بعد توکیل کے جدا کیا ہے تو جائز نہ ہو گا یہ کتاب الوکالۃ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کسی نے دوسرے کو وکیل کیا کہ کسی عورت سے میرا نکاح کر دے اور جب تو ایسا کرے گا تو عورت مذکورہ کو اپنے امر طلاق کا اختیار اپنے ہاتھ میں ہو گا پس وکیل نے ایک عورت سے نکاح کرا دیا مگر یہ امر اس کے واسطے شرط نہ کیا تو امر طلاق کا اختیار اس عورت کے ہاتھ میں ہو جائے گا اور اگر کہا کہ میرے ساتھ کسی عورت کا بیاہ کر دے اور اس کے واسطے شرط کر دی کہ جب میں اس سے نکاح کر لوں گا تو اس کا امر طلاق اس کے ہاتھ میں ہو گا پس وکیل نے ایک عورت سے نکاح کر دیا تو عورت کے اختیار میں امر طلاق نہ ہو گا الا اس صورت میں کہ وکیل مذکور اس کے واسطے نکاح میں شرط کر دے اور اگر عورت نے وکیل کیا کہ کسی مرد سے اس کا نکاح کرا دے پس وکیل نے شوہر سے شرط لگائی کہ جب وہ اپنے نکاح میں لائے گا تو امر طلاق عورت مذکورہ کے اختیار میں ہو گا پھر اس کے ساتھ نکاح کر دیا تو نکاح جائز ہو گا اور بوقت تزوج کے امر طلاق عورت کے اختیار میں ہو جائے گا موکل کے ساتھ ایسی عورت کا نکاح کر دیا جس سے موکل نے ایلاء کیا تھا یا وہ موکل کے طلاق کی عدت میں تھی تو وکیل کا نکاح کرنا جائز ہو گا اور اگر وکیل نے ایسی عورت کا نکاح کر دیا جو غیر کے نکاح یا غیر کی عدت میں ہے خواہ وکیل اس امر کو جانتا ہو یا نہ جانتا ہو اور موکل نے اس عورت کے ساتھ دخول

کر لیا درحالیکہ اس کو اس امر سے آگاہی نہ ہوئی تو دونوں میں تفریق کرا دی جائے گی اور موکل پر مہر مسمی اور مہر مثل دونوں میں سے کم مقدار واجب ہو گی اور موکل اس مال کو وکیل سے واپس نہیں لے سکتا اسی طرح اگر اس کی بیوی کی ماں کے ساتھ نکاح کرا دیا تو بھی یہی حکم ہو گا اور اگر کسی کو وکیل کیا کہ ہندہ سے یا سلمیٰ سے اس کا نکاح کرا دے تو دونوں میں سے جس عورت سے نکاح کر دے گا جائز ہو گا اور ایسی جہالت کی وجہ سے توکیل باطل نہیں ہوتی ہے اور اگر دونوں سے ایک ہی عقد میں نکاح کرا دیا تو دونوں میں سے کوئی جائز نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

وکیل کا ایک ہی عقد میں دو عورتوں سے موکل کا نکاح کرانا: ایک شخص کو وکیل کیا کہ ایک عورت سے نکاح کرا دے اس نے دو عورتوں سے ایک ہی عقد میں نکاح کرا دیا تو دونوں میں سے کوئی موکل کے ذمہ لازم نہ ہو گی اور یہی صحیح ہے کذا فی شرح الجامع الصغیر القاضی خان پھر اگر موکل نے دونوں کا نکاح یا ایک کا نکاح جائز رکھا تو نافذ ہو جائے گا یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر اس نے دو عقدوں میں دونوں سے نکاح کرایا تو پہلا نافذ ہو جائے گا اور دوسری عورت کا نکاح موکل کی اجازت پر موقوف رہے گا یہ عینی شرح ہدایہ میں ہے اگر ایک شخص کو وکیل کیا کہ فلاں عورت معین سے اس کا نکاح کر دے پس وکیل نے اس عورت معین اور اس کے ساتھ دوسری ایک عورت دونوں سے نکاح کرا دیا تو موکل کے واسطے یہ عورت معین لازم ہو گی اور اگر وکیل کیا کہ دو عورتوں سے ایک عقد میں نکاح کر دے پس اس نے ایک عورت سے نکاح کرایا تو جائز ہو گا اسی طرح اگر وکیل کیا کہ ان دونوں عورتوں سے ایک عقد میں نکاح کرائے پس وکیل نے دونوں میں سے ایک عورت سے نکاح کرا دیا تو جائز ہو گا اور عقد میں تفریق کر دینا یہ مخالفت میں داخل نہیں ہے ولو قال لا تزوجنی الا اثنین فی عقدۃ یعنی موکل نے کہا کہ میرے ساتھ کسی کا نکاح نہ کرائے الا دو عورتوں کا ایک عقد میں پس وکیل نے ایک

عورت سے نکاح کرا دیا تو موکل کے ذمہ لازم نہ ہو گی اسی طرح دو معین عورتوں کے نکاح کی وکالت میں اگر اس نے اپنے آخر کلام میں کہہ دیا ہو کہ ایک کے ساتھ بدوں دوسرے کے نکاح نہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 (Page 169) Book of Marriage (Kitab al-Nikah)

(The top section discusses the rulings regarding a representative [Wakil] marrying a man to two sisters or to a woman who was previously married but is now free. It details scenarios where specified instructions must be followed, noting that marrying two sisters simultaneously in one contract is prohibited.)

Heading: What if the representative (Wakil) performs the marriage in a different clan/family despite specific instructions?

If a man appoints a representative saying, "Marry me to a woman from my own clan," but the representative marries him to a woman from a different clan, the marriage is not valid (according to *Al-Khulasa*). If a man appoints someone as his representative to marry him to a specific woman, but the representative marries her himself instead, that marriage is valid for the representative. If the representative later divorces her after a month, and after her waiting period (*Iddah*) concludes, he then marries her to his client (*Muwakkil*), the marriage is valid (according to *Fatawa Qazi Khan*).

Regarding the Dowry (*Mahr*): If a representative marries his client for an amount exceeding the customary dowry (*Mahr al-Mithl*), and this excess is within the range commonly tolerated by people, the marriage is valid without dispute. However, if the excess is substantial, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), the ruling remains the same (valid), while according to the *Sahibayn* (his two disciples), it would not be valid. If a client stipulates a limit of 1,000 dirhams and the representative exceeds it, the marriage is not binding until the client gives consent. If the client was unaware of the excess until after consummation, he still retains the option (*Khiyar*) to accept or reject the marriage terms. If he rejects, specific rules regarding the customary versus stipulated dowry apply.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 4 (169) किताब अल-निकाह

(पृष्ठ के ऊपरी भाग में दो बहनों से निकट। और पहले से विवाहित महिला के मामले में वकील (प्रतिनिधि) के अधिकार क्षेत्र पर चर्चा की गई है। यदि वकील ने निर्देशानुसार निकाह कराया तो वह वैध है, लेकिन विशिष्ट परिस्थितियों जैसे एक ही अनुबंध में दो बहनों का निकाह करना वर्जित है।)

मुख्य शीर्षक: यदि प्रतिनिधि (वकील) ने निर्देश के बावजूद दूसरे परिवार (कुनबा) में निकाह कर दिया तो?

यदि किसी ने वकील से कहा कि "मेरे ही कुनबे से किसी महिला से मेरा निकाह करा दो" और वकील ने दूसरे कुनबे की महिला से निकाह करा दिया, तो यह निकाह वैध नहीं होगा (खुलासा के अनुसार)। यदि किसी ने किसी को वकील बनाया कि "फलां महिला से मेरा निकाह करा दो," और वकील ने स्वयं उससे निकाह कर लिया, तो वकील का निकाह वैध होगा। फिर यदि वकील ने एक महीने बाद उसे तलाक दे दिया और उसकी इद्दत बीतने के बाद उसका निकाह अपने मोक्किल (प्रमुख) से करा दिया, तो यह निकाह वैध होगा (फ़तावा क़ाज़ी ख़ान)।

मेहर (दहेज) के मामले में: यदि वकील ने 'मेहर-ए-मिस्ल' (पारंपरिक मेहर) से अधिक पर निकाह कर दिया और यह अधिकता मामूली है जिसे लोग सामान्यतः सहन कर लेते हैं, तो निकाह निर्विवाद रूप से वैध है। यदि अधिकता बहुत ज़्यादा है, तो इमाम आज़म (अबू हनीफ़ा) के अनुसार तब भी यही नियम है (वैध होगा), लेकिन साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद) के अनुसार यह वैध नहीं होगा। यदि मोक्किल ने 1000 दिरहम की सीमा तय की थी और वकील ने उससे अधिक पर निकाह किया, तो मोक्किल की अनुमति अनिवार्य है। यदि मोक्किल को अधिकता का पता नहीं चला और उसने निकाह मुकम्मल (सुहागरात) कर लिया, तब भी उसके पास निकाह को स्वीकार या रद्द करने का विकल्प (ख़ियार) रहेगा।

کرانا تو بھی یہی حکم ہے کہ اگر اس نے ایک کے ساتھ کرا دیا تو جائز نہ ہو گا یہ محیط میں ہے اگر کہا کہ ان دونوں بہنوں کا میرے ساتھ نکاح کرادے پس اگر وکیل نے دونوں میں سے ایک کے ساتھ کرا دیا تو جائز ہو گا الا اس صورت میں یہ بھی جائز نہ ہو گا کہ جب اس نے وکالت میں یہ کہہ دیا ہو کہ ایک ہی عقد میں ایسا کرا دے یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ میرے ساتھ ان دونوں بہنوں کا نکاح کرائے پس اگر وکیل نے ایک کے ساتھ نکاح کرا دیا تو جائز ہو گا لیکن اگر اس نے کہہ دیا کہ ایک ہی عقد میں ایسا کرا دے تو نا جائز ہو گا اور کہا کہ ان دونوں سے ایک عقد میں نکاح کرا دے حالانکہ وہ دونوں بہنیں ہیں تو جدا جدا نکاح کر دینا جائز ہو گا اور اگر کہا کہ ان دونوں سے ایک عقد میں نکاح کرا دے حالانکہ وہ دونوں بہنیں ہیں تو جدا جدا نکاح کرادینا جائز ہوگا لیکن اگر اس نے تفریق سے منع کر دیا ہو تو جائز نہ ہو گا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر کسی کو وکیل کیا کہ فلاں عورت سے اس کا نکاح کرا دے پھر وہ عورت شوہر والی نکلی مگر اس کے بعد اس کا شوہر مر گیا یا اس کو طلاق دے دی اور اس کی عدت گزر گئی پھر وکیل نے اپنے موکل کے ساتھ اس کا نکاح کرا دیا تو نکاح جائز ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

وکیل نے با وجود نشاندہی کرنے کے غیر کنبے میں نکاح کر دیا تو؟

اگر وکیل کیا کہ میرے کنبے سے میرے ساتھ کسی عورت کا نکاح کرا دے پس وکیل نے دوسرے کنبے کی عورت سے اس کا نکاح کرا دیا تو جائز نہ ہو گا یہ خلاصہ میں ہے ایک شخص کو وکیل کیا کہ فلاں عورت سے اس کا نکاح کرا دے پس وکیل نے اس کے ساتھ نکاح کر لیا تو وکیل کا نکاح جائز ہو گا پھر اگر وکیل نے ایک مہینہ تک اس کو اپنے ساتھ رکھ کر طلاق دے دی اور اس

کی عدت منقضی ہونے کے بعد موکل کے ساتھ اس کا نکاح کر دیا تو موکل کا نکاح جائز ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر وکیل نے اس سے خود نکاح نہ کیا بلکہ خود موکل نے اپنے آپ اس سے نکاح کر لیا پھر طلاق دے کر اس کو با تبتہ کر دیا پھر وکیل نے موکل کے ساتھ اس کو بیاہ دیا تو نکاح جائز نہ ہو گا یہ خلاصہ میں ہے اگر ایک شخص کو وکیل کیا کہ فلاں عورت سے اس کا نکاح کرا دے پس وکیل نے اس کے مہر مثل سے زیادہ سے نکاح کر دیا پس اگر یہ زیادتی ایسی ہو کہ لوگ اتنا خسارہ برداشت کر لیتے ہیں تو بلا خلاف نکاح جائز ہو گا اور اگر اس قدر زیادہ ہو کہ لوگ اپنے اندازہ میں ایسا خسارہ نہیں اٹھاتے ہیں تو بھی امام اعظم کے نزدیک یہی حکم ہے اور صاحبین کے نزدیک جائز نہ ہو گا ایک شخص کو وکیل کیا کہ ہزار درہم مہر کے عوض کسی عورت کے ساتھ نکاح کر دے پس وکیل نے اس سے زائد کے عوض نکاح کرا دیا پس اگر زیادتی مجہول ہے تو دیکھا جائے گا کہ اگر اس کا مہر مثل ہزار درہم ہوں یا کم ہوں تو نکاح جائز ہو گا اور عورت مذکورہ کے واسطے یہی مقدار واجب ہو گی اور اگر اس کا مہر مثل ہزار سے زیادہ ہو تو نکاح جائز نہ ہو گا جب تک موکل اس کی اجازت نہ دے دے اور اگر وکیل نے کوئی چیز معلوم زائد کر دی ہو تو بھی جب تک موکل اس کی اجازت نہ دے جائز نہ ہو گا یہ محیط میں ہے اور اگر کسی کو وکیل کیا کہ فلاں عورت سے بعوض ہزار درہم سے نکاح کر دے پس وکیل نے دو ہزار درہم کے عوض نکاح کرا دیا پس اگر موکل نے اس کی اجازت دے دی تو نکاح جائز ہو جائے گا اور اگر رد کر دیا تو باطل ہو جائے گا اور اگر موکل کو یہ بات معلوم نہ ہوئی یہاں تک کہ عورت کے ساتھ دخول کر لیا تو بھی اس کا خیار باقی رہے گا کہ چاہے اجازت دے یا رد کر دے پس اگر اجازت دے دی تو نکاح جائز ہو گا اور موکل پر فقط مہر مسمی واجب ہو گا اور اگر رد کر دیا تو نکاح ہو جائے گا پس اگر مہر مسمی سے اس کا مہر المثل کم ہو تو مہر المثل واجب ہو گا ورنہ مہر مسمی واجب ہو گا اور اگر زیادہ مقدار پر موکل کی ناراض مندی کی صورت

میں وکیل نے کہا کہ یہ زیادتی میں تاوان دوں گا اور تم دونوں کا نکاح لازم کروں گا تو اس کو یہ اختیار نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر وکیل نے عورت کے واسطے مہر مسمی کی ضمانت کر لی اور عورت کو آگاہ کیا کہ موکل نے اس کو ایسا حکم دیا تھا پھر موکل نے انکار کیا کہ میں نے ہزار درہم سے زیادہ کرنے کی اجازت نہیں دی تھی

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 170 | Kitab-un-Nikah (Book of Marriage)

...Therefore, refusing to authorize the excess amount shall be a refusal to conclude the said marriage, and the *mahr* (dower) shall not be obligatory upon the principal (*muwakkil*). The woman shall have the right to demand the *mahr* from the agent (*wakil*). Furthermore, we state that based on the narration in *Kitab-un-Nikah* and some narrations regarding agency, the woman in such a case shall demand half (1) the *mahr* from the agent, while according to other narrations, she shall demand the full *mahr*. Scholars have differed on this. The correct position is that the difference in the rulings arises from a difference in the subject matter of the case. For instance, in *Kitab-un-Nikah*, the scenario involves a judge separating the couple at the woman's request so that she is no longer *mu'allaqah* (2) (in legal limbo). Consequently, from the woman's perspective, half the original (2) *mahr* is waived because the separation occurred from the husband's side prior to consummation. Conversely, some narrations in the Book of Agency involve a case where the woman did not seek separation but chose to wait until the husband acknowledged the marriage or witnesses were found. Thus, from the woman's perspective, the full original *mahr* remains due, and the guarantor (*kafeel*) remains liable for the full amount; this is mentioned in *Al-Muhit*. If a person is appointed as an agent to arrange a marriage for 100 dirhams, with 50 as prompt (*mu'ajjal*) and 50 as deferred (*mu'ajjal*), and the agent fixes only 30 dirhams as prompt, the contract is not binding and depends on the principal's ratification. If the principal consummates the marriage before knowing of the agent's deviation, the contract remains non-binding, giving the principal the option (*khyar*) to annul. Consummation after knowing constitutes consent. If a woman appoints an agent to arrange marriage for 2000 dirhams and he does so for 1000, and the husband consummates without her knowledge of the deviation, she has the option to reject the marriage. If rejected, she is entitled to her customary dower (*mahr-al-mithl*); this is in *Khazanat-ul-Muftin*. If an agent increases the dower by adding his own clothing because the woman refused a 1000-dirham offer, the marriage is subject to the principal's approval. This is because the agent acted against instructions in a way that could harm the husband (e.g., if someone else claims the clothing, the husband (3) must pay its value, not the agent, as the agent's act was voluntary/gratuitous). Even if the principal consummates without knowing of the addition, he retains the option. Consummation is not deemed consent to the agent's deviation. If he separates, he is liable for the lesser of the *mahr-al-mithl* or the amount fixed by the agent. This is in *At-Tajnis wal Mazid*.

In which cases will the agent not be a guarantor?

If a person is appointed to arrange a marriage and he performs it in exchange for his personal slave or goods, the marriage is valid and effective. The agent is then obligated to deliver the equivalent fixed *mahr* to the woman, and upon delivery, the husband...

Footnotes: ! Because the said marriage involves an excess (in *mahr*). 2 *Mu'allaqah*: "Hanging," referring to a woman in legal limbo, effectively neither married nor unmarried. (1) i.e., it is apparent. (2) i.e., the principal (*muwakkil*). (3) i.e., the husband will pay its price to the woman.

...तो ज़्यादती (बढ़ावे) की अनुमति से इंकार करना उक्त निकाह को संपन्न करने से इंकार होगा और मोवकिल (प्रधान) पर मेहर अनिवार्य नहीं होगा। महिला को यह अधिकार होगा कि वह वकील (एजेंट) से मेहर की मांग करे। फिर हम कहते हैं कि 'किताब-उन-निकाह' और 'वकालत' की कुछ रिवायतों के अनुसार, ऐसी स्थिति में उक्त महिला वकील से आधे (1) मेहर की मांग करेगी, जबकि वकालत की कुछ अन्य रिवायतों के अनुसार वह पूरे मेहर की मांग करेगी। उलेमाओं में इस पर मतभेद है। सही बात यह है कि उत्तर में यह अंतर समस्या के विषय में अंतर के कारण है। चुनांचे, 'किताब-उन-निकाह' में समस्या का विषय यह है कि महिला के अनुरोध पर काज़ी ने दोनों के बीच अलगाव करा दिया ताकि वह महिला 'मुअल्लका' (2) (अधर में लटकी हुई) न रहे। अतः महिला के दावे के अनुसार, उक्त आधा मेहर मूल (2) से समाप्त हो गया क्योंकि संभोग से पहले अलगाव पति की ओर से हुआ। वकालत की किताब की कुछ रिवायतों का विषय यह है कि उक्त महिला ने अलगाव का अनुरोध नहीं किया, बल्कि यह कहा कि मैं धैर्य रखूँगी जब तक कि पति निकाह स्वीकार न कर ले या मुझे गवाह मिल जाएँ कि उसने निकाह का आदेश दिया था। अतः महिला के दावे के अनुसार, पूरा मूल मेहर बाकी रहा, इसलिए पूरा मेहर ज़ामिन (कफ़ील) पर भी रहेगा; यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति को वकील बनाया गया कि वह 100 दिरहम मेहर के बदले किसी महिला से निकाह करा दे, इस शर्त पर कि 50 दिरहम नकद (मुअज्जिल) हों और 50 दिरहम उधार (मुअज्जल) हों। वकील ने नकद के रूप में 30 दिरहम तय किए, तो निकाह का अनुबंध सही नहीं होगा बल्कि मोवकिल की अनुमति पर निर्भर करेगा। यदि मोवकिल ने वकील के कृत्य को जानने से पहले संभोग किया, तो निकाह अनिवार्य नहीं होगा, यानी मोवकिल को विकल्प (ख़्यार) रहेगा। और यदि जानने के बाद ऐसा किया, तो उसे सहमति माना जाएगा। एक महिला ने वकील नियुक्त किया कि वह 2000 दिरहम पर उसका निकाह करा दे। वकील ने 1000 दिरहम पर निकाह करा दिया और पति ने संभोग कर लिया, जबकि महिला को वकील के इस कृत्य की जानकारी नहीं थी। तो उसे अधिकार होगा कि वह निकाह रद्द कर दे। रद्द करने की स्थिति में, महिला को उसका 'मेहर-ए-मिस्ल' मिलेगा, चाहे वह कितना भी हो। यह 'ख़ज़ाना अल-मुफ़्तीन' में है। एक व्यक्ति को वकील बनाया गया कि वह 1000 दिरहम के बदले निकाह करा दे। महिला ने इंकार किया, तो वकील ने अपने निजी कपड़ों में से कोई कपड़ा बढ़ा दिया (जोड़ दिया)। तो निकाह मोवकिल की अनुमति पर निर्भर होगा क्योंकि वकील ने आदेश के विरुद्ध कार्य किया है, जिससे पति को हानि हो सकती है। क्योंकि यदि कोई इस कपड़े पर हक जताकर उसे ले

ले, तो इसकी कीमत पति (3) को चुकानी होगी, वकील को नहीं, क्योंकि वकील ने यह दान (तबर्रुआ) के रूप में दिया था और दान पर कोई गारंटी नहीं होती। यदि मोवकिल को पता न हो कि वकील ने मेहर बढ़ाया है और उसने संभोग कर लिया, तब भी उसे विकल्प रहेगा। संभोग करना वकील के उल्लंघन पर सहमति नहीं माना जाएगा। वह चाहे तो महिला को रखे या अलग कर दे। अलग करने पर, महिला को 'मेहर-ए-मिस्ल' और वकील द्वारा तय मेहर में से जो कम हो, वह मोवकिल को देना होगा। यह 'तजनीस व मजीद' में है।

वकील किन स्थितियों में ज़ामिन (गारंटर) नहीं होगा?

एक व्यक्ति को वकील बनाया गया कि वह किसी महिला से उसका निकाह करा दे। वकील ने अपने किसी निजी गुलाम या किसी सामान के बदले निकाह करा दिया, तो निकाह सही होगा और प्रभावी हो जाएगा। वकील पर यह अनिवार्य होगा कि जो मेहर तय हुआ है वह महिला को सौंप दे, और जब सौंप दे तो पति...

पाद-टिप्पणियाँ: ! क्योंकि उक्त निकाह (मेहर) में वृद्धि है। 2 मुअल्लका: अधर में लटकी हुई, जो न पति वाली हो और न बे-पति वाली। (1) यानी स्पष्ट है। (2) यानी मोवकिल। (3) यानी पति इसकी कीमत महिला को देगा।

تو زیادتی کی اجازت سے انکار کرنا نکاحِ مذکور کے ختم کر دینے سے انکار ہو گا اور موکل پر مہر واجب نہ ہو گا اور عورت کو اختیار ہو گا کہ وکیل سے مہر کا مطالبہ کرے پھر ہم کہتے ہیں کہ بنا بر روایت کتاب النکاح و بعض روایاتِ وکالت کے عورت مذکورہ ایسی صورت میں وکیل سے نصف (۱) مہر کا مطالبہ کرے گی اور بعض روایاتِ وکالت کے موافق کل مہر کا مطالبہ کرے گی اور مشایخ نے اس میں اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ اختلافِ جواب بسببِ اختلافِ موضوعِ مسئلہ کے ہے چنانچہ کتاب النکاح کا موضوع مسئلہ یہ ہے کہ عورت کی درخواست سے قاضی نے دونوں میں تفریق کر دی تا آنکہ عورت مذکورہ معلقہ (۲) نہیں رہی پس بزعمِ عورت مذکورہ نصف مہر مذکورہ اصل (۲) سے ساقط ہو گیا کیونکہ فرقت قبل دخول کے از جانب زوج پائی گئی اور بعض روایات کتاب الوکالۃ کا موضوع یہ ہے کہ عورت مذکورہ نے تفریق کی درخواست نہیں کی بلکہ یہ کہا کہ میں صبر کرتی ہوں یہاں تک کہ شوہر نکاح کا اقرار کرے یا میں اس امر کے گواہ پاؤں کہ اس نے نکاح کا حکم دیا تھا پس بزعمِ عورت مذکورہ پورا مہر اصیل پر باقی رہا پس پورا مہر کفیل پر بھی رہے گا یہ محیط میں ہے ایک شخص کو وکیل کیا کہ سو درہم مہر کے عوض کسی عورت سے نکاح کر دے بدیں شرط کہ اس میں سے پچاس درہم معجل ہوں اور پچاس درہم موجل ہوں پس وکیل نے معجل تمیں درہم قرار دیے تو عقد صحیح نہ ہو گا بلکہ موکل کی اجازت پر موقوف رہے گا پس اگر موکل نے وکیل کی حرکت سے واقف ہونے سے پہلے وطی پر اقدام کیا تو عقد لازم نہ ہو گا یعنی موکل کو خیار رہے گا اور اگر بعد جاننے کے اقدام کیا تو موکل کا یہ فعل رضامندی قرار دیا جائے گا ایک عورت نے وکیل کیا کہ دو ہزار درہم پر اس کا نکاح کرا دے پس وکیل نے ہزار درہم پر نکاح کرا دیا اور اس کے شوہر نے اس کے ساتھ دخول

کر لیا حالانکہ عورت مذکورہ کو وکیل کی اس حرکت سے آگاہی نہ ہوئی تو اس کو اختیار رہے گا چاہے نکاح رد کر دے اور رد کرنے کی صورت میں عورت مذکورہ کو اس کا مہرِ مثل چاہے جس قدر ہو گا لے گا یہ خزانہ المفتین میں ہے ایک شخص کو وکیل کیا کہ کسی عورت سے بعوض ہزار درہم کے نکاح کرا دے پھر عورت نے قبول سے انکار کیا یہاں تک کہ وکیل نے اپنے ذاتی کپڑوں میں سے کوئی کپڑا بڑھا دیا تو نکاح مذکور موکل کی اجازت پر موقوف ہو گا کیونکہ وکیل نے موکل کے حکم کے خلاف کیا ہے اور ایسی مخالفت ہے جس میں شوہر کے حق میں مضرت ہے کیونکہ اگر یہ کپڑا کسی شخص نے استحقاق ثابت کر کے لے لیا تو اس کی قیمت شوہر (۳) پر واجب ہو گی وکیل پر واجب نہ ہو گی اس واسطے کہ وکیل نے تبرع کیا ہے اور تبرع پر ضمان نہ ہو گی اور اگر موکل کو معلوم نہ ہوا کہ وکیل نے مہر میں کچھ بڑھایا ہے یہاں تک کہ اس نے عورت سے وطی کر لی تو بھی موکل کو خیار رہے گا اور وطی کر لینا وکیل کے فعل خلاف پر رضامندی نہ ٹھہرے گا پس چاہے عورت مذکورہ کو اپنے ساتھ رکھے اور چاہے جدا کر دے پھر اگر جدا کیا تو عورت کے واسطے اس کے مہرِ مثل سے اور وکیل کے سمی مہر سے جو مقدار کم ہو موکل پر واجب ہو گی یہ تجنیس و مزید میں ہے۔

وکیل کن صورتوں میں ضامن نہ ہو گا؟

ایک شخص کو وکیل کیا کہ کسی عورت سے اس کا نکاح کرا دے پس وکیل نے اپنے ذاتی غلام یا کسی اسباب پر نکاح کرا دیا تو تزویج صحیح ہو گی اور نافذ ہو جائے گی اور وکیل پر لازم ہو گا کہ جو مہر میں قرار دیا ہے وہ عورت کو سپرد کرے اور جب سپرد کرے تو شوہر

حواشی: ! اس واسطے کہ نکاحِ مذکور زیادت ہے۔ ۲ معلقہ لٹکی ہوئی کہ نہ شوہر والی اور نہ بے شوہر والی اور نہ بے شوہر۔ (۱) یعنی ظاہر ہے۔ (۲) یعنی موکل۔ (۳) یعنی شوہر اس کی قیمت عورت کو دے گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② 171 Book of Marriage (Kitab-un-Nikah)

...he (the agent/proxy) cannot take anything back. If the woman did not take possession of the slave designated as mahr until he died, the proxy (wakil) will not be held liable; rather, the woman will collect his value from her husband. If the proxy performed the marriage for one thousand dirhams from his own wealth, saying, for example, "I have married this woman to you in exchange for one thousand dirhams of my property," the marriage will be valid, and the mahr will be obligatory upon the husband. The one thousand dirhams mentioned shall not be demanded from the proxy; this is stated in 'al-Dhakhirah'. If he married her on the basis of the principal's slave, the marriage is valid, and by way of preference (istihsan), the price of the slave becomes obligatory upon the husband; this is in 'al-Muhit al-Sarakhsi'.

The slave himself will not be the mahr until the husband agrees to it; this is in 'al-Muhit'. If someone appointed an agent to marry him to a woman, and the agent performed the marriage and personally guaranteed the mahr for the woman on behalf of the principal, it is valid, but the agent cannot recover that amount from the husband; this is in 'al-Mabsut'. If the agent was instructed to marry for one thousand dirhams and to increase it to two thousand if the woman did not agree, and the agent subsequently married her for two thousand dirhams after she refused the initial offer, the primary texts state that this is valid and binding upon the principal; this is in 'al-Muhit'. A woman appointed a proxy to marry her to a man for four hundred dirhams. The marriage was performed, and she lived with the husband for a year. Later, the husband claimed that the proxy had married them for only one dinar, and the proxy confirmed this. It will be seen: if the husband admits that the woman did not authorize the proxy to marry for one dinar, the woman has the choice to either maintain the marriage, in which case she receives only the one dinar, or to annul it. If annulled, the husband must pay the customary dower (mahr-ul-misl) regardless of the amount, but she will not be entitled to maintenance (nafaqa) during iddat. If the husband denies her claim, the same ruling applies; this is in 'al-Muhit al-Sarakhsi'. This ruling applies when the mahr has been specified. If not, for example, if someone appointed a proxy to marry him and the proxy agreed to an excessively high mahr that people would typically consider an unreasonable loss, or if a woman's proxy agreed to an unusually low mahr, this remains valid according to Imam Azam (r.a.), though the 'Sahibayn' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) disagreed; this is in 'al-Khulasah'. If a proxy was told to marry for one thousand dirhams but did so for fifty dinars with or without the woman's permission, and then renewed (tajdid)

the marriage for one thousand dirhams, the first marriage is voided by the second. If the first marriage for one thousand dirhams and the second for fifty dinars were both done without her permission, the first is not annulled. However, if the second contract was made with her permission, the first becomes void; this is in 'al-Kafi'.

If the proxy was informed and finds a person possessing the required qualities, there is no need for further consultation:

A man appointed a proxy to marry him to a woman tomorrow after the Zuhr prayer. If the proxy performed the marriage before Zuhr or on a day after tomorrow, it will not be valid. If a woman appointed a proxy on the condition that he must obtain a written dower agreement, and he performed the marriage without such a document, the marriage is still valid; this is in 'Wajiz al-Kardari'. A person appointed another as proxy to marry his daughter to someone who is knowledgeable (possessing 'ilm) and pious, following consultation with a specific person. If the proxy then married her to a laborer who was both knowledgeable and pious without consulting the specified person, the marriage is valid. This is because the purpose of the consultation was to ensure the person had those specific qualities; once the objective is met, consultation is no longer necessary.

1. Tajdid: Renewing the marriage contract anew.

वह (वकील) कुछ भी वापस नहीं ले सकता है। और अगर औरत ने मेहर के गुलाम पर कब्ज़ा नहीं किया था यहाँ तक कि वह मर गया, तो वकील उसका ज़िम्मेदार नहीं होगा, बल्कि वह औरत उसकी कीमत अपने शौहर से वसूल करेगी। और अगर वकील ने एक हज़ार दिरहम पर अपने माल से निकाह करा दिया, मिसाल के तौर पर उसने यूँ कहा कि "मैंने अपने एक हज़ार दिरहम के माल के बदले इस औरत का निकाह तुम्हारे साथ कर दिया" या कहा कि "मैंने अपने इन एक हज़ार दिरहम के बदले तुम्हारे साथ इस औरत का निकाह कर दिया", तो निकाह जायज़ होगा और मेहर की रकम शौहर पर वाजिब होगी। वकील से उन एक हज़ार दिरहम का मुतालबा (मांग) नहीं किया जाएगा, यह 'ज़खीरा' में है। और अगर मुअक्किल (प्रमुख) के गुलाम पर निकाह कर दिया, तो निकाह जायज़ होगा और बेहतर यही है (इस्तेहसानन) कि शौहर पर गुलाम की कीमत वाजिब होगी, यह 'मुहीत सरख़सी' में है।

वह गुलाम खुद मेहर नहीं होगा जब तक कि शौहर उस पर राज़ी न हो जाए, यह 'मुहीत' में है। अगर किसी ने वकील बनाया कि उसकी किसी औरत से शादी कर दे, और वकील ने मुअक्किल का निकाह कराकर औरत के लिए मेहर की ज़मानत खुद ले ली, तो यह जायज़ है, लेकिन वकील शौहर से वह रकम वापस नहीं ले सकता, यह 'मबसूद' में है। वकील से कहा गया कि एक हज़ार दिरहम पर निकाह करा दे, और अगर वह (औरत) न माने तो एक हज़ार से दो हज़ार के बीच बढ़ा दे। फिर ऐसा हुआ कि औरत ने इनकार किया और वकील ने दो हज़ार पर निकाह करा दिया, तो असल में ज़िक्र है कि यह जायज़ है और मुअक्किल पर लाज़िम होगा, यह 'मुहीत' में है। एक औरत ने किसी को वकील बनाया कि चार सौ दिरहम पर उसका निकाह किसी मर्द से कर दे। वकील ने निकाह कर दिया और वह औरत एक साल तक शौहर के साथ रही, फिर शौहर ने कहा कि वकील ने मेरा निकाह इसके साथ एक दीनार पर किया था, और वकील ने भी इसकी पुष्टि कर दी। अब देखा जाएगा कि अगर शौहर ने इकरार किया कि औरत ने उसे एक दीनार पर निकाह करने का वकील नहीं बनाया था, तो औरत को इख्तियार होगा, वह चाहे तो निकाह बरकरार रखे और उसे एक दीनार के अलावा कुछ नहीं मिलेगा, और अगर चाहे तो निकाह रद्द कर दे। रद्द करने की सूरत में शौहर पर 'मेहरे-मिस्ल' (रिवाजी मेहर) वाजिब होगा, चाहे वह कितना ही हो, और औरत को इद्दत का खर्च (नफ़क़ा) नहीं मिलेगा। और अगर शौहर ने यह इकरार नहीं किया बल्कि इनकार किया, तब भी यही हुक्म है, यह 'मुहीत सरख़सी' में है। और यह हुक्म उसी वक्त है जब मेहर साफ़ तौर पर बयान किया गया हो।

अगर ऐसा न हो, मिसाल के तौर पर एक शख्स ने दूसरे को वकील बनाया कि किसी औरत से उसका निकाह कर दे, और वकील ने बहुत ज़्यादा मेहर पर निकाह कर दिया जिसे लोग आम अंदाज़े में बर्दाश्त नहीं करते, या औरत ने वकील बनाया और वकील ने बहुत कम मेहर पर निकाह करा दिया, तो इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक यह जायज़ होगा, जबकि साहिबैन (रह.) ने इससे इख्तिलाफ (असहमत) किया है, यह 'खुलासा' में है। अगर वकील से कहा गया कि एक हज़ार दिरहम पर निकाह करा दे, फिर उसने औरत की इजाज़त से या बिना इजाज़त पचास दीनार पर निकाह करा दिया, फिर दोबारा एक हज़ार दिरहम के बदले औरत की इजाज़त या बिना इजाज़त निकाह की तजदीद (नया निकाह) कर ली, तो पहला निकाह दूसरे से बातिल (अमान्य) हो जाएगा। और अगर पहला निकाह बिना इजाज़त एक हज़ार दिरहम पर हुआ और दूसरा भी बिना इजाज़त पचास दीनार पर हुआ, तो पहला निकाह नहीं टूटेगा। लेकिन अगर दूसरा निकाह औरत की इजाज़त से हो, तो पहला बातिल हो जाएगा, यह 'काफ़ी' में है।

वकील को आगाह कर दिया और वकील को उक्त गुणों वाला व्यक्ति मिल गया, तो मशवरे (परामर्श) की ज़रूरत नहीं:

एक मर्द ने वकील बनाया कि कल ज़ोहर के बाद मेरा निकाह फलां औरत से करा देना। अगर वकील ने कल ज़ोहर से पहले या कल के बाद निकाह कराया, तो वह जायज़ नहीं होगा। और अगर औरत ने इस शर्त पर वकील बनाया कि निकाह करके मेहर का दस्तावेज़ ले ले, और वकील ने बिना दस्तावेज़ लिखाए निकाह कर दिया, तो निकाह सही होगा, यह 'वजीज़ करदरी' में है। एक व्यक्ति ने दूसरे को वकील बनाया कि "मेरी इस बेटी का निकाह ऐसे व्यक्ति से कर दो जो ज्ञानी (इल्म वाला) और दीनदार हो और इसमें फलां व्यक्ति से मशवरा (सलाह) कर लेना"। फिर वकील ने एक मजदूर से, जो ज्ञानी और दीनदार था, बिना मशवरे के निकाह कर दिया, तो यह जायज़ होगा। क्योंकि मशवरे का मकसद यह था कि निकाह ऐसे व्यक्ति से हो जिसमें ये गुण हों। जब मकसद पूरा हो गया, तो मशवरे की अब कोई ज़रूरत नहीं है।

1. तजदीद: नए सिरे से निकाह करना।

سے کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے اور اگر عورت نے مہر کے غلام پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ وہ مر گیا تو وکیل ضامن نہ ہو گا بلکہ عورت مذکورہ اس کی قیمت اپنے شوہر سے لے گی اور اگر وکیل نے ہزار درہم پر اپنے مال سے نکاح کرا دیا مثلاً یوں کہا کہ میں نے اپنے ہزار درہم مال کے عوض تیرے ساتھ اس عورت کا نکاح کر دیا یا کہا کہ میں نے اپنے ان ہزار درہم کے عوض تیرے ساتھ اس عورت کا نکاح کر دیا تو نکاح جائز ہو گا اور مال مہر شوہر پر واجب ہو گا چنانچہ ہزار درہم مشارالیہ کا وکیل سے مطالبہ نہ کیا جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر موکل کے غلام پر اس کے ساتھ نکاح کر دیا تو نکاح جائز اور استحساناً شوہر پر غلام کی قیمت واجب ہو گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

خود غلام مہر نہ ہو گا تاوقتیکہ شوہر اس پر راضی نہ ہو جائے یہ محیط میں ہے وکیل کیا کہ کسی عورت سے اس کا نکاح کر دے پس وکیل نے عورت سے موکل کا نکاح کر کے موکل کی طرف سے عورت کے واسطے مہر کی ضمانت کر لی تو جائز ہے مگر وکیل اس کو شوہر سے واپس نہیں لے سکتا ہے یہ مبسوط میں ہے وکیل کیا کہ ہزار درہم پر کسی عورت سے نکاح کر دے اور اگر اتنے پر نہ مانے تو ہزار سے دو ہزار تک کے درمیان بڑھا دے پس ایسا ہوا کہ عورت نے انکار کیا پس وکیل نے دو ہزار درہم پر نکاح کر دیا تو اصل میں مذکور ہے کہ یہ جائز اور موکل کے ذمہ لازم ہو گا یہ محیط میں ہے عورت نے ایک شخص کو وکیل کیا کہ کسی مرد سے چار سو درہم پر اس کا نکاح کر دے پس وکیل نے نکاح کر دیا اور یہ عورت اپنے شوہر کے ساتھ ایک سال تک رہی پھر شوہر نے کہا کہ وکیل نے میرے ساتھ اس کا نکاح ایک دینار پر کر دیا ہے اور وکیل نے اس کی تصدیق کی تو دیکھا جائے گا کہ اگر شوہر نے اقرار کیا کہ عورت مذکورہ نے اس کو

ایک دینار پر نکاح کرنے کا وکیل نہیں کیا تھا تو عورت مختار ہو گی چاہے نکاح کو باقی رکھے اور اس کو ایک دینار کے سوائے کچھ نہ ملے گا اور اگر چاہے رد کر دے تو شوہر پر اس کا مہر مثل واجب ہو گا چاہے جس قدر اور اس کو نفقہ عدت نہ ملے گا اور اگر شوہر نے یہ اقرار نہ کیا بلکہ انکار کیا تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور یہ حکم اسی وقت ہے کہ مہر بیان ہو گیا ہو اور اگر ایسا نہ ہو مثلاً ایک شخص نے دوسرے کو وکیل کیا کہ کسی عورت سے اس کا نکاح کر دے پس وکیل نے ایک عورت سے بعوض اس قدر مہر کثیر کے کہ لوگ اپنے اندازہ میں اتنا خسارہ زائد بہ نسبت مہر مثل کے نہیں اٹھاتے ہیں کر دیا یا عورت نے وکیل کیا کہ کسی مرد سے اس کا نکاح کر دے پس وکیل نے اس قدر قلیل مہر پر کہ لوگ اپنے اندازہ میں بہ نسبت مہر مثل کے اتنا خسارہ نہیں اٹھاتے ہیں کر دیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز ہو گا اور صاحبینؒ نے اس میں خلاف کیا ہے یہ خلاصہ میں ہے وکیل کیا کہ کسی عورت سے ہزار درہم مہر پر اس کے ساتھ نکاح کر دے پس اس نے پچاس دینار کے عوض عورت کی اجازت سے یا بلا اجازت نکاح کر دیا پھر ہزار درہم کے عوض عورت کی اجازت سے یا بلا اجازت نکاح کی تجدید ۱ـہ کر دی تو پہلا نکاح دوسرے سے باطل ہو جائے گا اور اگر پہلا نکاح بعوض ہزار درہم کے بلا اجازت عورت ہوا اور دوسرا بعوض پچاس دینار کے بلا اجازت عورت ہو تو پہلا نہ ٹوٹے گا اور اگر دوسرا عقد عورت کی اجازت سے ہو تو پہلا باطل ہو جائے گا یہ کافی میں ہے۔

وکیل کو آگاہ کر دیا اور وکیل کو مذکورہ صفات کا مالک شخص مل گیا تو مشورہ کی حاجت نہیں:

مرد نے وکیل کیا کہ کل بعد ظہر کے عورت سے میرا نکاح کر دے پس وکیل نے کل کے روز قبل ظہر کے یا کل کے بعد نکاح کیا تو جائز نہ ہو گا اور اگر عورت نے بدین شرط وکیل کیا کہ نکاح کر کے مہر کا نوشتہ لے لے پس وکیل نے بدوں مہر نامہ لکھانے کے نکاح کر دیا تو صحیح ہو گا یہ وجیز کردری میں ہے ایک شخص نے دوسرے کو وکیل کیا کہ میری اس دختر کا نکاح ایسے

شخص سے کر دے جو ذی علم و دیندار ہو بمشورہ فلاں شخص کے پھر وکیل نے ایک مزدور ذی علم و دیندار سے بدون مشورہ فلاں شخص کے نکاح کر دیا تو جائز ہو گا اس واسطے کہ مشورہ سے اس کی غرض یہ ہے کہ نکاح ایسے شخص کے ساتھ واقع ہو جو اس صفت کا ہے پس جب غرض حاصل ہو گئی تو مشورہ کی کچھ حاجت نہیں ہے۔

۱۔ تجدید نئے سرے سے نکاح کر لینا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 Page 174 Book of Marriage There is no further need; this is mentioned in Fatawa Qazi Khan. If a person sends another to propose to a certain person's daughter on his behalf, and that person marries the daughter to the sender, it is valid, whether the dower is the proper dower (Mahr-al-Mithl) or involves gross excessive loss (Ghabn-e-Fahish); this is in Al-Sirajiyyah. A man appointed an agent (wakil) to propose to a certain person's daughter for him. The agent went to the father of the daughter and said, "Gift (hiba) your daughter to me." The father replied, "I have gifted her." Later, the agent claimed his intent was marriage for his principal (muwakkil). It must be considered: if the agent's speech was in the nature of a proposal (khitbah) and the father's response was by way of acceptance/agreement (ijabat) and not as an actual contract (aqd), then essentially no marriage was contracted between the two. However, if it was by way of a contract, the marriage would be contracted for the agent, not for the principal. Similarly, if the agent said, "I have accepted for so-and-so," the ruling remains the same. Because when the agent said, "Gift your daughter to me," and the father said, "I have gifted her," the contract between the two was completed. If the agent said, "Gift your daughter to such-and-such man," and the father said, "I have gifted her," the marriage is not contracted until the agent says, "I have accepted." Thus, when the agent says, "I have accepted for so-and-so," or says, "I have accepted" (meaning absolutely), then in both cases, the marriage is contracted for the principal; this is in Al-Muhit. If the father of the girl and the agent were already in discussions regarding marriage matters for the principal, and then the father said to the agent, "I have given my daughter in marriage at this much dower," without specifying whether he gave her to the proposer (Khatib)(1) or to his principal, and the proposer said, "I have accepted," the marriage is contracted for the proposer; this is in Tatarkhaniyya. An agent for marriage (tazwij) does not have the authority to appoint another agent on his own behalf. However, if he does appoint another agent and the second agent performs the marriage in the presence of the first agent, it shall be valid; this is in Kitab al-Wakala of Qazi Khan. If a woman appoints someone as an agent to marry her off and says, "Whatever you do shall be valid," then the agent has the authority to appoint another agent for her marriage. If the first agent dies and leaves a will appointing another man as an agent for her marriage, and the second agent marries her off after the death of the first agent, it shall be valid; this is in Al-Muhit. If a woman or a man appoints two men as agents for their marriage, and one of them performs the marriage, the contract shall not be valid; this is in Fatawa Qazi Khan. **If two agents are appointed for the same marriage, whose right shall be**

considered prior? A man appointed a man as an agent to marry him to a specific woman, and also appointed a second agent for the same purpose. The said woman likewise appointed two agents for the same purpose. Then, the two agents of the man and the two agents of the woman met each other. One agent of the man contracted the marriage for one thousand dirhams, and one agent of the woman accepted it. The second agent of the man contracted the marriage for one hundred dinars, and the second agent of the woman accepted it. Both contracts occurred either simultaneously or one after the other, but a dispute arose as to which was first, and the situation remained unknown. In such a case, the marriage will be valid in exchange for the proper dower (Mahr-al-Mithl); this is in Al-Kafi. A man appointed another as an agent to marry him to a woman. He then married him to a woman. Later, a dispute arose between the agent and the husband. The husband said, "You married me to this woman," while the agent said, "No, I married you to that other woman." In this case, the husband's statement shall be verified, provided the woman...

---

1. Khatib: One who makes a marriage proposal. (1) i.e., for the agent.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड २ ١٧٣ किताबुन निकाह जरूरत नहीं रही, यह फ़तावा काज़ी ख़ान में है। एक व्यक्ति ने दूसरे को भेजा कि अमुक व्यक्ति से उसकी बेटी का मेरे लिए रिश्ता (खुतबा) मांगे। फिर उसने उक्त कन्या का विवाह भेजने वाले से कर दिया तो यह जायज़ है, चाहे मेहर-ए-मिस्ल (समान मेहर) हो या ग़बन-ए-फ़ाहिश (अत्यधिक कमी) हो, यह सरजिया में है। एक पुरुष ने एक वकील नियुक्त किया कि मेरे लिए अमुक की बेटी का रिश्ता मांगे। फिर उक्त वकील उक्त कन्या के पिता के पास आया और कहा कि अपनी बेटी मुझे हिबा (उपहार) कर दे। पिता ने जवाब दिया कि मैंने हिबा की। फिर वकील ने दावा किया कि मेरा मतलब इससे अपने मुवक्किल के साथ निकाह का था। तो देखना चाहिए कि यदि वकील की बात रिश्ते के तौर पर थी और पिता की ओर से उत्तर स्वीकार करने के तरीके पर था, न कि निकाह के अनुबंध (अक़्द) के तौर पर, तो दोनों के बीच मूलतः निकाह संपन्न नहीं होगा। और यदि निकाह के अनुबंध के तरीके पर था, तो वकील के लिए निकाह संपन्न हो जाएगा, मुवक्किल के लिए संपन्न नहीं होगा। और इसी तरह यदि वकील ने यह कहा हो कि मैंने अमुक के लिए स्वीकार किया, तो भी यही हुक्म है। क्योंकि जब वकील ने कहा कि अपनी कन्या मुझे हिबा कर दे और पिता ने कहा कि मैंने हिबा कर दी, तो दोनों के बीच अनुबंध पूरा हो गया। और यदि वकील ने कहा कि अपनी कन्या अमुक पुरुष को हिबा कर दे और पिता ने कहा मैंने हिबा कर दी, तो निकाह संपन्न नहीं होगा जब तक कि वकील यह न कहे कि मैंने स्वीकार किया। फिर जब वकील ने कह दिया कि मैंने अमुक के लिए स्वीकार किया या कहा कि मैंने स्वीकार किया (यानी सामान्य रूप से), तो दोनों स्थितियों में मुवक्किल के लिए निकाह संपन्न हो जाएगा, यह 'मुहीत' में है। यदि कन्या के पिता और वकील के बीच पहले से मुवक्किल के निकाह के बारे में बातचीत चल रही हो, फिर कन्या के पिता ने वकील से कहा कि मैंने इतने मेहर पर अपनी कन्या को निकाह में दिया और यह नहीं कहा कि ख़ातिब (१) को दिया या उसके मुवक्किल को दिया, फिर ख़ातिब ने कहा कि मैंने स्वीकार किया, तो ख़ातिब के लिए निकाह संपन्न हो जाएगा, यह तातार ख़ानिया में है। तज़वीज (विवाह कराने) के वकील को यह अधिकार नहीं है कि वह अपनी ओर से किसी दूसरे को वकील नियुक्त करे। और यदि उसने वकील नियुक्त किया और फिर दूसरे वकील ने पहले वकील की उपस्थिति में निकाह कर दिया, तो वह जायज़ होगा, यह 'किताबुल वकालाह' काज़ी ख़ान में है। और यदि किसी महिला ने किसी को वकील नियुक्त किया कि उसका निकाह कर दे और कह दिया कि तू जो भी करेगा वह जायज़ होगा, तो वकील को यह अधिकार होगा कि वह उसके विवाह के लिए किसी दूसरे को वकील नियुक्त करे। और यदि पहले वकील की मृत्यु हो गई और उसने दूसरे व्यक्ति को उसके विवाह के वकील के रूप में वसीयत की, फिर दूसरे वकील ने पहले वकील की मृत्यु के बाद

उसका निकाह कर दिया, तो वह जायज़ होगा, यह 'मुहीत' में है। यदि किसी स्त्री या पुरुष ने अपने विवाह के लिए दो व्यक्तियों को वकील नियुक्त किया, फिर उनमें से एक ने विवाह करा दिया, तो अनुबंध जायज़ नहीं होगा, यह फ़तावा काज़ी ख़ान में है। **यदि एक ही निकाह के लिए दो वकील नियुक्त किए जाएं तो किसका अधिकार पहले माना जाएगा?** एक व्यक्ति ने किसी व्यक्ति को वकील नियुक्त किया कि अमुक निर्दिष्ट महिला से उसका निकाह कर दे, और इसी उद्देश्य के लिए एक दूसरा वकील भी नियुक्त किया। उक्त महिला ने भी इसी तरह इसी उद्देश्य के लिए दो वकील नियुक्त किए। फिर पुरुष के दोनों वकील और महिला के दोनों वकील आपस में मिले। पुरुष के एक वकील ने हज़ार दिरहम पर निकाह किया और महिला की ओर से एक वकील ने उसे स्वीकार कर लिया। पुरुष के दूसरे वकील ने सौ दीनार पर निकाह किया और महिला के दूसरे वकील ने उसे स्वीकार किया। और दोनों अनुबंध एक ही साथ हुए या आगे-पीछे हुए, लेकिन इसमें झगड़ा हुआ कि पहले कौन सा है और स्थिति अज्ञात रही, तो मेहर-ए-मिस्ल के बदले में निकाह सही होगा, यह 'काफ़ी' में है। एक व्यक्ति ने दूसरे को वकील नियुक्त किया कि एक महिला से उसका निकाह कर दे, फिर उसने एक महिला से निकाह करा दिया। फिर वकील और पति के बीच विवाद हुआ। पति ने कहा कि तूने मुझसे इस महिला का निकाह कर दिया है और वकील ने कहा कि नहीं, बल्कि उस दूसरी महिला से निकाह किया है, तो पति के कथन की पुष्टि की जाएगी बशर्ते कि वह महिला...

---

1. ख़ातिब: विवाह का प्रस्ताव रखने वाला। (१) यानी वकील के लिए।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ ۱۷۴ کتاب النکاح حاجت نہ رہی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک شخص نے دوسرے کو بھیجا کہ فلاں شخص سے اس کی بیٹی میرے واسطے خطبہ کرے پس اس نے دختر مذکورہ سے بھیجنے والے کا نکاح کر دیا تو جائز ہے خواہ مہر مثل ہو یا غبن فاحش ہو یہ سرجیہ میں ہے ایک مرد کو وکیل کیا کہ میرے واسطے فلاں کی دختر کا خطبہ کرے پس وکیل مذکور دختر مذکورہ کے والد کے پاس آیا اور کہا کہ اپنی دختر مجھے ہبہ کر دے پس باپ نے جواب دیا کہ میں نے ہبہ کی پھر وکیل نے دعویٰ کیا کہ میری مراد اس سے اپنے موکل کے ساتھ نکاح کی تھی پس دیکھنا چاہئے کہ اگر وکیل کا کلام بطور خطبہ تھا اور باپ کی طرف سے جواب بطریق اجابت یعنی منظور کرنے کے تھا نہ بطور قبول عقد کے تو دونوں میں اصلاً نکاح منعقد نہ ہوگا اور اگر بطریق عقد تھا تو وکیل کے واسطے نکاح منعقد ہو گا موکل کے واسطے منعقد نہ ہوگا اور اسی طرح اگر وکیل نے یہ کہا ہو کہ میں نے فلاں کے واسطے قبول کیا تو بھی یہی حکم ہے کیونکہ ہرگاہ وکیل نے کہا کہ اپنی دختر مجھے ہبہ کر دے اور باپ نے کہا کہ میں نے ہبہ کر دی تو دونوں میں عقد پورا ہو گیا اور اگر وکیل نے کہا کہ اپنی دختر فلاں مرد کو ہبہ کر دے اور باپ نے کہا میں نے ہبہ کر دی تو نکاح منعقد نہ ہو گا جب تک وکیل یہ نہ کہے کہ میں نے قبول کی پس جب وکیل نے کہہ دیا کہ میں نے فلاں کے واسطے قبول کی یا کہا کہ میں نے قبول کی یعنی مطلقاً تو دونوں صورتوں میں موکل کے واسطے نکاح منعقد ہو گا یہ محیط میں ہے۔ اگر دختر کے باپ اور وکیل کے درمیان پیشتر سے مقدمات نکاح موکل کے واسطے گفتگو میں بیان ہو رہے ہوں پھر دختر کے باپ نے وکیل سے کہا کہ میں نے اس قدر مہر پر اپنی دختر کو نکاح میں دیا اور یہ نہ کہا کہ خاطب(۱) کو دیا یا اس کے موکل کو دیا پس خاطب نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو خاطب کے واسطے نکاح منعقد ہو یہ تاتار خانیہ میں ہے وکیل تزویج کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اپنی طرف

سے دوسرے کو وکیل کرے اور اگر اس نے وکیل کیا پس دوسرے وکیل نے پہلے وکیل کے حضور میں نکاح کر دیا تو جائز ہوگا یہ کتاب الوکالۃ قاضی خان میں ہے اور اگر عورت نے کسی کو وکیل کیا کہ اس کا نکاح کر دے اور کہہ دیا کہ جو کچھ تو کرے وہ جائز ہوگا تو وکیل کو اختیار ہو گا کہ اس کی تزویج کے واسطے دوسرے کو وکیل کرے اور اگر وکیل اول کو موت آئی اور اس نے دوسرے مرد کو اس کے تزویج کے وکالت کی وصیت کی پس دوسرے وکیل نے بعد موت وکیل اول کے اس کا نکاح کر دیا تو جائز ہو گا یہ محیط میں ہے اگر عورت یا مرد نے اپنی تزویج کے واسطے دو مردوں کو وکیل کیا پس ایک نے تزویج کی تو عقد جائز نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ **اگر ایک ہی نکاح کے لیے دو وکیل کیے تو کس کا حق مقدم تصور ہوگا ؟** ایک مرد نے کسی مرد کو وکیل کیا کہ فلاں عورت معینہ سے اس کا نکاح کر دے اور اسی مطلب کے واسطے ایک دوسرا بھی وکیل کیا اور عورت مذکورہ نے بھی اسی طرح دو وکیل اسی واسطے کئے پھر مرد کے دونوں وکیل اور عورت کے دونوں باہم ملاقاتی ہوئے پس مرد کے ایک وکیل نے ہزار درہم پر نکاح کیا اور عورت کی طرف کے ایک وکیل نے اس کو قبول کیا اور مرد کے دوسرے وکیل نے سو دینار پر نکاح کیا اور عورت کے دوسرے وکیل نے اس کو قبول کیا اور دونوں عقد ایک ہی ساتھ واقع ہوئے یا آگے پیچھے واقع ہوئے مگر اس میں جھگڑا ہوا کہ اول کون ہے اور حالت مجہول رہی تو بعوض مہر مثل کے نکاح صحیح ہوگا یہ کافی میں ہے ایک مرد نے دوسرے کو وکیل کیا کہ ایک عورت سے اس کا نکاح کر دے پس اس نے ایک عورت سے نکاح کر دیا پھر وکیل و شوہر میں اختلاف ہوا شوہر نے کہا کہ تو نے مجھ سے اس عورت کا نکاح کر دیا ہے اور وکیل نے کہا کہ نہیں بلکہ اس دوسری سے نکاح کر دیا ہے تو شوہر کے قول کی تصدیق ہوگی بشرطیکہ عورت ۱ خاطب خطبہ کرنے والا۔ (۱) یعنی وکیل کے واسطے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 (173) Kitab al-Nikah (Book of Marriage)

...[he/she] should confirm his statement, because both have confirmed each other regarding the marriage. Thus, through mutual confirmation (tasaduq), the marriage will be established. This ruling serves as evidence that marriage is attained through mutual confirmation (1); this is mentioned in Fatawa Qazi Khan. If a woman appoints an agent (wakil) for marriage and then performs the marriage herself, the said agent is removed from agency, whether he was aware of this fact or not. If the woman removes him (2) from agency while the agent is unaware of it, he will not be removed from agency; then if he performs a marriage, it will be valid. If someone is appointed as an agent to marry a specific woman on behalf of a man, and then the principal (muwakkil) marries that woman's mother or daughter, the agent is removed from agency; this is in 'Al-Muhit'. A woman appointed an agent to marry her to a certain man, then before the marriage, she entered into an invalid (fasid) marriage herself. Some scholars of Bukhara stated that the agent would be dismissed from agency, and this is the view chosen by Imam Burhan al-Marghinani; Qazi Burhan also used to give fatwas to this effect. However, some scholars of Bukhara issued a fatwa that he would not be dismissed; this is narrated in 'Tatarkhaniyah' from 'Fatawa Ahu'. If someone is appointed as an agent to marry a specific woman, and that woman (God forbid) apostatizes and goes to Dar al-Harb, then she is captured and returns as a Muslim, and the agent then performs her marriage with the principal, then according to Imam Azam (RA), the marriage will be valid. The translator notes that the disagreement of the 'Sahibayn' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) in this matter is based on known principles. A sick person lost his speech, so a man said to him, "I will be the agent for the marriage of your daughter so-and-so." He replied in Persian, "Aari Aari," meaning "Yes, Yes," and said nothing more. If the agent then performs the marriage, it will not be valid; this is in 'Al-Zahiriyya'. A man has a son, and that son has a daughter (the man's granddaughter). The man forced his son to appoint him as the agent for his daughter's marriage. The son said, "I am fed up with you and with being your son; do whatever you please." Then the father went and married off his granddaughter. Sheikh Abu Bakr Muhammad ibn al-Fadl stated that this marriage would not be valid; this is in Fatawa Qazi Khan.

What should an agent do knowing that the principal already has four wives?

If a person appoints another as an agent to marry him to any woman, while that man (the principal) already has four wives in marriage, such agency will be construed for a time when the principal becomes legally eligible to marry another woman; then he

may marry him to a woman, for instance, by divorcing one of the four with an irrevocable (ba'in) divorce and separating from her. This is in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. There is a consensus (ijma) among our companions (scholars) that a single man can act in a marriage as an agent for both sides, a guardian (wali) for both sides, a guardian for one side and the principal (asil) for the other, an agent for one side and the principal for the other, and a guardian for one side and an agent for the other. As for whether a single person can be an unauthorized agent (fuzuli) from both sides, or a guardian from one side and an unauthorized agent or principal from the other, or an unauthorized agent from one side and an agent from the other, such that the contract remains suspended (3) upon permission or not? According to Imam Azam and Imam Muhammad, this cannot happen. This is in Qazi Khan's commentary on 'Jami' al-Saghir'. If an unauthorized person (fuzuli) enters into a contract and another person accepts it, whether this other person is an unauthorized person, an agent, or the principal, the contract will be formed but will remain suspended upon the permission of the party on whose behalf the unauthorized person acted. This is in 'Al-Nihayah'. The condition of the contract remains suspended upon acceptance within that same sitting (majlis), and it does not remain suspended beyond that sitting.

(1) To confirm the other party's statement. (2) Even if she did not marry herself. (3) Meaning upon the permission of the party on whose behalf the unauthorized person (fuzuli) acted.

उसके कथन की पुष्टि करे क्योंकि दोनों ने निकाह पर एक-दूसरे की पुष्टि की है, अतः दोनों के तसादुक़ (पारस्परिक पुष्टि) से निकाह हो जाएगा और यह मसला इस बात का प्रमाण है कि तसादुक़ (1) से निकाह संपन्न हो जाता है, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है। और यदि किसी महिला ने विवाह के लिए वकील नियुक्त किया, फिर उसने स्वयं ही निकाह कर लिया, तो उक्त वकील वकालत से बाहर हो जाएगा, चाहे वकील को यह बात ज्ञात हुई हो या न हुई हो। और यदि महिला ने उसे (2) वकालत से हटा दिया जबकि वकील इससे अवगत न हो, तो वह वकालत से बाहर नहीं होगा; फिर यदि वह निकाह कर देता है तो निकाह वैध होगा। और यदि पुरुष की ओर से किसी विशिष्ट महिला के साथ निकाह करने का वकील नियुक्त हो, फिर मुवक्किल (नियोक्ता) ने उस महिला की माँ या बेटी से निकाह कर लिया, तो वकील वकालत से बाहर हो जाएगा, यह 'मुहीत' में है। एक महिला ने किसी पुरुष से विवाह के लिए वकील नियुक्त किया, फिर विवाह से पूर्व स्वयं (किसी अन्य से) निकाह-ए-फ़ासिद कर लिया, तो बुखारा के कुछ मशायख ने कहा कि वकील वकालत से बर्खास्त हो जाएगा, और यही इमाम बुरहान अल-मरगीनानी ने अपनाया है; और क़ाज़ी बुरहान भी यही फ़तवा देते थे। और बुखारा के कुछ मशायख ने फ़तवा दिया कि वह बर्खास्त नहीं होगा, यह 'तातारखानिह' में 'फ़तावा आहू' से उद्धृत है। और यदि किसी विशेष महिला से निकाह कराने के लिए वकील नियुक्त किया गया, फिर वह महिला (अल्लाह की पनाह) धर्मत्यागी होकर दारुल हर्ब चली गई, फिर वह बंदी बनाकर लाई गई और पुनः मुस्लिम हो गई, फिर वकील ने मुवक्किल के साथ उसका निकाह कर दिया, तो इमाम आज़म (रह.) के निकट निकाह वैध होगा। अनुवादक कहते हैं कि इसमें साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) का विरोध प्रसिद्ध सिद्धांतों पर आधारित है। एक बीमार व्यक्ति की ज़ुबान बंद हो गई, तो एक व्यक्ति ने उससे कहा कि "मैं तेरी फ़लां बेटी के विवाह का वकील हूँगा", उसने फ़ारसी में उत्तर दिया "आरी आरी" अर्थात "हाँ हाँ", इसके अतिरिक्त कुछ नहीं कहा; फिर वकील ने निकाह किया तो वह सही नहीं होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। एक व्यक्ति का एक बेटा है और उस बेटे की एक पुत्री (पोती) है, तो उस व्यक्ति ने अपने बेटे को मजबूर किया कि वह उसे अपनी पुत्री के विवाह का वकील बनाए। बेटे ने कहा, "मैं तुझसे और तेरी पुत्रवतता (बेटे होने) दोनों से विरक्त हूँ, जो तेरा मन चाहे वह कर।" फिर पिता ने जाकर अपनी पोती का विवाह कर दिया, तो शेख अबूबकर मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल ने फ़रमाया कि यह निकाह सही नहीं होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है।

वकील यह जानते हुए कि मुवक्किल की पहले से ही चार पत्नियाँ हैं, क्या करे?

यदि एक व्यक्ति ने दूसरे को वकील नियुक्त किया कि वह उसके लिए किसी महिला से निकाह कर दे, जबकि उस पुरुष (मुवक्किल) के निकाह में पहले से चार स्त्रियाँ हैं, तो ऐसी वकालत उस समय के लिए मानी जाएगी जब मुवक्किल शरीयत के अनुसार किसी और महिला से निकाह करने का पात्र हो जाए, तब वह किसी स्त्री से उसका निकाह कर दे; उदाहरण के तौर पर वह उन चारों में से किसी को तलाक़-ए-बाइन देकर अलग कर दे। यह 'मुहीत सरख्सी' में है। और इस विषय पर हमारे साथियों (उलेमा) का मतैक्य (इज्मा) है कि एक ही पुरुष निकाह में दोनों पक्षों का वकील, दोनों पक्षों का वली (अभिभावक), एक पक्ष से वली और दूसरे पक्ष से असील (स्वयं), एक पक्ष से वकील और दूसरे पक्ष से असील, और एक पक्ष से वली और दूसरे पक्ष से वकील हो सकता है। रही यह बात कि क्या एक ही व्यक्ति दोनों ओर से फुज़ूली (अनधिकृत व्यक्ति), या एक ओर से वली और दूसरी ओर से फुज़ूली या असील, या एक ओर से फुज़ूली और दूसरी ओर से वकील हो सकता है कि अनुबंध (निकाह) अनुमति पर निर्भर (3) रहे या नहीं? तो इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के निकट ऐसा नहीं हो सकता। यह क़ाज़ी खान की 'शराह जामे सग़ीर' में है। और यदि एक फुज़ूली ने अनुबंध किया और दूसरे व्यक्ति ने स्वीकार किया, चाहे वह दूसरा व्यक्ति फुज़ूली हो, वकील हो या असील हो, तो अनुबंध (निकाह) हो जाएगा, लेकिन जिसकी ओर से फुज़ूली ने कार्य किया है उसकी अनुमति पर निर्भर रहेगा। यह 'निहाया' में है। और अनुबंध की शर्त उसी सभा में स्वीकृति पर निर्भर रहती है, उस सभा के बाद (की स्वीकृति) पर नहीं।

(1) दूसरे की पुष्टि करना। (2) यद्यपि स्वयं निकाह नहीं किया। (3) अर्थात जिसकी ओर से फुज़ूली है उसकी अनुमति पर।

اس کے قول کی تصدیق کرے کیونکہ دونوں نے نکاح پر ایک دوسرے کی تصدیق کی پس دونوں کے تصادق سے نکاح ہو جائے گا اور یہ مسئلہ اس امر کی دلیل ہے کہ تصادق (۱) سے نکاح حاصل ہو جاتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر عورت نے تزویج کے واسطے وکیل کیا پھر اس نے خود ہی نکاح کر لیا تو وکیل مذکور وکالت سے خارج ہو جائے گا خواہ وکیل کو یہ بات معلوم ہوئی ہو یا نہ ہوئی ہو اور اگر عورت نے اس کو (۲) وکالت سے خارج کیا حالانکہ وکیل اس سے واقف نہ ہو تو وکالت سے خارج نہ ہوگا پھر اگر وہ نکاح کر دے گا تو نکاح جائز ہوگا اور اگر مرد کی طرف سے کسی خاص عورت کے ساتھ تزویج کرنے کا وکیل ہو پھر موکل نے اس عورت کی ماں یا بیٹی سے نکاح کر لیا تو وکیل وکالت سے خارج ہو جائے گا یہ محیط میں ہے ایک عورت نے کسی مرد سے تزویج کے واسطے وکیل کیا پھر قبل تزویج کے نکاح فاسد نکاح کر لیا تو بعض مشائخ بخارا نے فرمایا کہ وکیل وکالت سے معزول ہو جائے گا اور یہی امام برہان مرغینانی نے اختیار کیا ہے اور قاضی برہان بھی فتویٰ دیتے تھے اور بعض مشائخ بخارا نے فتویٰ دیا کہ معزول نہ ہوگا یہ تاتارخانیہ میں فتاویٰ آہو سے منقول ہے اور اگر معینہ عورت سے نکاح کر دینے کا وکیل کیا پھر وہ عورت نعوذ باللہ تعالیٰ مرتد ہو کر دار الحرب میں چلی پھر وہ گرفتار ہو کر آئی اور مسلمان ہوگئی پھر وکیل نے موکل کے ساتھ نکاح کر دیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک نکاح جائز ہوگا قال المترجم اور اس میں صاحبین کا خلاف بر بنائے اصل معروف ہے ایک مریض کی زبان بند ہوگئی پس اس سے ایک شخص نے کہا کہ میں تیری دختر فلاں کہ تزویج کا وکیل ہوں گا اس نے فارسی میں جواب دیا کہ آری آری یعنی ہاں ہاں اس سے زیادہ کچھ نہیں کہا پس وکیل نے نکاح کیا تو صحیح نہ ہوگا یہ ظہیرہ میں ہے ایک شخص کا ایک بیٹا ہے اور اس بیٹے کی

دختر ہے پس اس شخص نے اپنے بیٹے کو باکرہ مجبور کیا کہ مجھے اپنی دختر کی تزویج کا وکیل کرے پس بیٹے نے کہا کہ میں تجھ سے اور تیری فرزندی دونوں سے بیزار ہوں جو تیرا جی چاہے وہ کر پس باپ نے جا کر اپنی پوتی کو بیاہ دیا تو شیخ ابوبکر محمد بن الفضل نے فرمایا کہ یہ نکاح صحیح نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

وکیل یہ جانتے ہوئے کہ موکل کی پہلے ہی چار بیویاں ہیں کیا کرے؟

اگر ایک شخص نے دوسرے کو وکیل کیا کہ اس کے ساتھ کسی عورت کا نکاح کر دے حالانکہ اس مرد موکل کے نکاح میں چار عورتیں ہیں تو ایسی وکالت ایسے وقت کے واسطے محمول کی جائے گی کہ جب موکل کسی عورت سے نکاح کرنے کا شرعاً مختار ہو جائے تب وہ کسی عورت سے اس کا نکاح کر دے بایں طور کہ مثلاً وہ ان چاروں میں سے کسی کو بائن طلاق دے کر الگ کر دے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اس امر پر ہمارے اصحاب کا اجماع ہے کہ ایک ہی مرد نکاح میں طرفین کا وکیل اور جانبین کا ولی اور ولی ایک جانب سے اور اصیل دوسری جانب سے اور وکیل ایک جانب سے اور اصیل دوسری جانب سے اور ولی ایک جانب سے اور وکیل دوسری جانب سے ہو سکتا ہے اور رہا یہ امر کہ ایک ہی شخص دونوں جانب سے فضولی یا ایک جانب سے ولی اور دوسری جانب سے فضولی یا اصیل ایک جانب سے اور فضولی دوسری جانب سے یا فضولی ایک جانب سے اور وکیل دوسری جانب سے ہو سکتا ہے کہ عقد اجازت پر موقوف (۳) رہے یا نہیں تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک نہیں ہو سکتا ہے یہ قاضی خان کی شرح جامع صغیر میں ہے اور اگر ایک فضولی نے عقد باندھا اور دوسرے شخص نے قبول کیا خواہ یہ دوسرا شخص فضولی ہو یا وکیل ہو یا اصیل ہو تو عقد کا انعقاد ہوگا مگر جس کی طرف سے فضولی ہے اس کی اجازت پر موقوف رہے گا یہ نہایہ میں ہے اور شرطِ عقد اسی مجلس کے قبول پر موقوف رہتا ہے اور ماورائے اس مجلس کے موقوف نہیں ہوتا۔

(۱) دوسرے کی تصدیق کرنا۔ (۲) اگر چہ خود نکاح نہ کیا۔ (۳) یعنی جس کی طرف سے فضولی ہے اس کی اجازت پر۔

(Fatawa-e-Alamgiri..... Volume ②) (174) (Book of Marriage)

This is mentioned in Siraj-ul-Wahaj. A man said, "Bear witness that I have married such-and-such a woman." Later, when the woman was informed (1) and she gave her consent, it is void. Similarly, if a woman said, "Bear witness that I have given myself in marriage to such-and-such a man," while the man was absent, and later he was informed and gave his consent, the contract will not be valid. However, in both cases, if an unauthorized person (*fuzuli*) accepted on behalf of the absent woman or man, then according to our companions, it remains dependent (*mawquf*) on subsequent consent. This is in Qadi Khan's commentary on Jamia al-Saghir. Consent for a marriage by an unauthorized person is established by word and also by action; this is in Bahr-ur-Raiq. So, if an unauthorized person married off an absent man to a woman without his permission, and the man, upon being informed, said, "You did well," or "May Allah bless us in this," or "You have done a favor," or "You did this for reward (*thawab*)," then these words constitute consent, as stated in Fatawa Qadi Khan, and this is the preferred view. Sheikh Abu al-Laith adopted this view; it is in Al-Muhit. However, if it is known from the context of the speech that he said these words in jest, then in that case, they will not be considered consent. If people congratulated him and he accepted it, that will be considered consent; this is in Fatawa Qadi Khan.

It is stated in Al-Hujjah that the jurist said we choose one [opinion]; this is in Tatarkhaniya. A person married off a woman to a man without her permission. The woman said, "I did not like your action," or in Persian, "Mora khush nayamad een kar-e-to" (I did not like this deed of yours). In this case, there is no marriage, unless she agrees to it afterwards, then the marriage becomes effective. This is in Fusul-e-Imadiya. Accepting the dower (*mahr*) (2) is considered consent, but accepting a gift (*hadiya*) is not consent (3); this is in Fath-ul-Qadir. It is mentioned in Fawaid-e-Sahib al-Muhit that if the man said to the unauthorized person, "You did wrong," then this is considered consent to the marriage; such is narrated from Imam Muhammad. However, according to Zahir-ur-Riwayah, such speech constitutes a rejection of the marriage, and the fatwa is based on this. Consent by action is when the woman sends her dower to him. Is it a condition that the dower actually reaches the woman or not? Imam Zahir-ud-Din said it is a condition. Maulana and Qadi Imam Fakhr-ud-Din said it is not a condition. If privacy (*khalwat*) occurred with the woman, is that consent? Maulana said it is consent, while others said that mere privacy is not consent; this is in Fusul-e-Imadiya. A person married off a woman to a man without

her permission. When she was informed, she said, "Bak nest," meaning "There is no harm," then this is consent. Jurist Abu al-Laith mentioned this, and Jurist Abu Ja'far used to give fatwas based on this; it is in Al-Dhakhira. If an unauthorized person married off four women to Zaid in one contract and three women in another contract, and Zaid divorced one woman from one group, it would imply consent to the marriage of that group; this is in Fath-ul-Qadir.

---

1. This phrase refers to clarification (*tawdih*); otherwise, an unauthorized person (*fuzuli*) acts with permission and command.
2. Said that Imam Muhammad's view is apparent, although Zahir-ur-Riwayah is contrary to it. (1) That is, after that session. (2) That is, accepting it knowing it is the dower. (3) From the husband's side.

यह सिराज-उल-वहाज में है। एक आदमी ने कहा कि तुम लोग गवाह रहो कि मैंने फलां औरत से निकाह किया, फिर उस औरत को खबर (१) पहुँची और उसने इजाज़त दे दी तो यह बातिल (अमान्य) है। इसी तरह अगर औरत ने कहा कि तुम लोग गवाह रहो कि मैंने खुद को फलां मर्द के निकाह में दिया, हालांकि वह मर्द अनुपस्थित (ग़ायब) है, फिर उसे खबर पहुँची और उसने इजाज़त दे दी तो निकाह (अक़्द) जायज़ नहीं होगा। और अगर दोनों सूरतों में ग़ायब औरत या ग़ायब मर्द की तरफ़ से किसी फुज़ूली (अनधिकृत व्यक्ति) ने स्वीकार (क़बूल) कर लिया, तो हमारे साथियों के नज़दीक यह इजाज़त पर निर्भर (मौक़ूफ़) रहेगा। यह क़ाज़ी ख़ान की शरह जामे सगीर में है। और निकाह-ए-फुज़ूली की इजाज़त देना कहने से भी साबित होता है और अमल (कार्य) से भी साबित होता है, यह बहर-उर-राइक़ में है। तो अगर फुज़ूली ने एक मर्द का निकाह, जो ग़ायब है, एक औरत से कर दिया और यह मर्द की इजाज़त के बिना हुआ, फिर मर्द को खबर पहुँची तो उसने कहा कि "तूने बहुत अच्छा किया" या कहा कि "अल्लाह हमें इसमें बरकत दे" या कहा कि "तूने एहसान किया" या कहा कि "तूने यह सवाब के लिए किया", तो ये शब्द इजाज़त हैं, जैसा कि फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है और यही पसंदीदा (मुख़्तार) मत है। इसी को शेख़ अबु लैथ ने अपनाया है, यह मुहीत में है। और अगर बातचीत के संदर्भ (सियाक़) से यह पता चले कि उसने ये शब्द मज़ाक के तौर पर कहे हैं, तो ऐसी सूरत में ये शब्द इजाज़त नहीं होंगे। और अगर लोगों ने उसे मुबारकबाद दी और उसने उसे स्वीकार कर लिया, तो यह इजाज़त होगी, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

हुज्जा में है कि फ़क़ीह ने फ़रमाया कि हम एक (राय) को चुनते हैं, यह तातारख़ानिया में है। एक व्यक्ति ने एक मर्द के साथ एक औरत का निकाह उसकी इजाज़त के बिना कर दिया, फिर औरत ने कहा कि "मुझे तेरा काम पसंद नहीं आया" या फ़ारसी में कहा "मरा खुश नियामद ईं कार-ए-तो" (मुझे तेरा यह काम अच्छा नहीं लगा), तो यह निकाह नहीं होगा, यहाँ तक कि अगर वह इसके बाद राज़ी हो जाए तो यह निकाह लागू (नाफ़िज़) हो जाएगा। यह फ़सूल-ए-इमादिया में है। मेहर (२) को स्वीकार करना इजाज़त है, लेकिन उपहार (हदिया) स्वीकार करना इजाज़त (३) नहीं है, यह फ़तह-ुल-क़दीर में है। और फ़वाइद साहिब अल-मुहीत में है कि अगर मर्द ने फुज़ूली से कहा कि "तूने बुरा किया", तो यह निकाह की इजाज़त है, ऐसा ही इमाम मुहम्मद से रिवायत है और ज़ाहिर-उर-रिवाया के अनुसार यह शब्द निकाह को रद्द करने वाले हैं और इसी पर फ़तवा है। और अमल के साथ इजाज़त यह है कि औरत मेहर उसे भेज दे। और क्या यह शर्त है कि औरत को मेहर मिल जाए या

नहीं? इमाम ज़हीर-उद्दीन ने फ़रमाया कि शर्त है। और मौलाना और क़ाज़ी इमाम फ़ख़रुद्दीन ने फ़रमाया कि शर्त नहीं है। और अगर औरत के साथ ख़लवत (एकांत) की, तो क्या यह इजाज़त है? मौलाना ने फ़रमाया कि इजाज़त है और कुछ ने फ़रमाया कि केवल ख़लवत इजाज़त नहीं है, यह फ़सूल-ए-इमादिया में है। एक व्यक्ति ने एक औरत का विवाह एक मर्द के साथ उसकी इजाज़त के बिना कर दिया, फिर औरत को ख़बर पहुँची तो औरत ने कहा "बाक नीस्त" यानी "कोई डर नहीं है", तो यह इजाज़त है। ऐसा ही फ़क़ीह अबु लैथ ने ज़िक्र किया है और फ़क़ीह अबू जाफ़र इसी पर फ़तवा देते थे, यह ज़ख़ीरा में है। और अगर फुज़ूली ने ज़ैद के साथ एक ही निकाह में चार औरतों का और एक अन्य निकाह में तीन औरतों का विवाह कर दिया, फिर ज़ैद ने एक गुट में से एक औरत को तलाक़ दे दी, तो उसी गुट के निकाह की इजाज़त होगी, यह फ़तह-ुल-क़दीर में है।

---

१ इस वाक्य से स्पष्टीकरण (तौज़ीह) मुराद है, वर्ना फुज़ूली इजाज़त और हुक्म से होता है। २ कहा कि इमाम मुहम्मद का कथन स्पष्ट है, यद्यपि ज़ाहिर-उर-रिवाया इसके विरुद्ध है। (१) यानी उस बैठक (मजलिस) के बाद। (२) यानी मेرهر मानकर स्वीकार करना। (३) पति की ओर से।

ہے یہ سراج الوہاج میں ہے۔ ایک مرد نے کہا کہ تم لوگ گواہ رہو کہ میں نے فلاں عورت سے نکاح کیا پھر اس عورت کو خبر (۱) پہنچی اور اس نے اجازت دے دی تو یہ باطل ہے اسی طرح اگر عورت نے کہا کہ تم لوگ گواہ رہو کہ میں نے اپنے نفس کو فلاں مرد کے نکاح میں دیا حالانکہ یہ مرد غائب ہے پھر اس کو خبر پہنچی اور اس نے اجازت دے دی تو عقد جائز نہ ہو گا اور اگر دونوں صورتوں میں غائب عورت یا غائب مرد کی طرف سے کسی فضولی نے قبول کر لیا تو البتہ ہمارے اصحاب کے نزدیک اجازت پر موقوف رہے گا یہ قاضی خان کی شرح جامع صغیر میں ہے اور نکاح فضولی کی اجازت دینا بقول ثابت ہوتا ہے اور بفعل بھی ثابت ہوتا ہے یہ بحر الرائق میں ہے پس اگر فضولی نے ایک مرد کا نکاح جو غائب ہے ایک عورت سے کر دیا اور یہ بدون اجازت مرد کے ہوا پھر مرد کو خبر پہنچی تو اس نے کہا کہ تو نے خوب کیا یا کہا کہ ہم کو اللہ تعالیٰ اس میں برکت دے یا کہا کہ تو نے احسان کیا یا کہا کہ تو براہ ثواب کیا تو یہ الفاظ اجازت ہیں کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور یہی مختار ہے اور اسی کو شیخ ابو اللیث نے اختیار کیا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر سیاق کلام سے یہ معلوم ہو جائے کہ اس نے بطور استہزاء ایسے الفاظ کہے ہیں تو اس صورت میں یہ الفاظ اجازت نہ ہو گے اور اگر لوگوں نے اس کو مبارکباد دی اور اس نے اس کو قبول کی تو یہ اجازت ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

حجہ میں ہے کہ فقیہ نے فرمایا کہ ہم ایک کو اختیار کرتے ہیں یہ تاتارخانیہ میں ہے ایک شخص نے ایک مرد کے ساتھ ایک عورت کا بدون اجازت عورت کے نکاح کر دیا پس عورت نے کہا کہ مجھے تیرا فعل خوش نہ آیا یا فارسی میں کہا کہ مرا خوش نیامد این کار تو تو یہ نکاح نہیں حتیٰ کہ اگر اس کے بعد راضی ہو جائے تو یہ نکاح نافذ ہو جائے گا یہ فصول عمادیہ میں ہے مہر کا (۲)

قبول کرنا اجازت ہے ار ہدیہ کا قبول کرنا اجازت (۳) نہیں ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور فوائد صاحب المحیط میں ہے کہ اگر مرد نے فضولی سے کہا کہ تو نے برا کیا تو یہ نکاح کی اجازت ہے ایسا ہی امام محمد سے مروی ہے اور ظاہر الروایہ کے موافق یہ کلام رد نکاح ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اور فعل کے ساتھ اجازت یہ ہے کہ عورت کا مہر اس کو بھیج دے اور آیا شرط ہے کہ عورت کو مہر پہنچ جائے یا نہیں تو امام ظہیر الدین نے فرمایا کہ شرط ہے اور مولانا اور قاضی امام فخر الدین نے فرمایا کہ نہیں شرط ہے اور اگر عورت کے ساتھ خلوت کی پس آیا یہ اجازت ہے تو مولانا نے فرمایا کہ اجازت ہے اور بعض نے فرمایا کہ نفس خلوت اجازت نہیں ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے ایک شخص نے ایک عورت کو ایک مرد کے ساتھ بدون اجازت عورت کے بیاہ دیا پھر عورت کو خبر پہنچی پس عورت نے کہا کہ باک نیست یعنی کچھ ڈر نہیں ہے تو یہ اجازت ہے ایسا ہی فقیہ ابواللیث نے ذکر فرمایا ہے اور فقیہ ابو جعفر اسی پر فتویٰ دیتے تھے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر فضولی نے چار عورتیں ایک عقد میں اور تین عورتیں ایک عقد میں زید کے ساتھ بیاہ دیں پس زید نے ایک فریق میں سے ایک عورت کو طلاق دے دی تو اسی فریق کے نکاح کی اجازت ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے۔

---

۱ اس فقرہ سے توضیح مراد ہے ورنہ فضولی باجازت و حکم ہوتا ہے۔ ۲ قال انترجم قول امام محمد ظاہر ہے اگرچہ ظاہر الروایہ اس کے برخلاف ہے۔ (۱) یعنی بعد اس مجلس کے۔ (۲) یعنی مہر جان کر قبول کرنا۔ (۳) از جانب شوہر۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② Kitab al-Nikah (The Book of Marriage) If an unauthorized agent (*fuzuli*) marries a man to five women, the man has permission to keep any four in marriage:

If an unauthorized agent marries a man to ten women in separate contracts and the news reaches these ten women and they all grant their consent, then the marriages from the ninth and tenth contracts will be valid. Likewise, if ten men each marry off their respective adult daughters to one man and they all accept the marriage, then the ninth and tenth marriages will be valid. If there are eleven men, the marriages of the last three women will be valid. If there are twelve men, the marriages of four women will be valid. If there are thirteen men, only the marriage of the thirteenth woman will be valid. This is mentioned in 'Ghaya al-Suruji'. The translator states: This is because when a contract was made with the fifth woman after four women, the first four became void. Then, when a contract was made with the ninth woman after the sixth, seventh, and eighth, these four also became void. Now the ninth remained, then the tenth was married after it, so only these two remain. Therefore, consent will only be valid for these two. After this explanation, all scenarios are easy for you. Understand well.

If an unauthorized agent marries five women to a man in separate contracts, the husband has the choice to pick four of them and separate from whoever the fifth one may be. This is in 'Zahiriyyah'. And if an unauthorized agent marries four women without their permission, then another four women without their permission, then two women, the marriage of the last two women is suspended (*mutawaqqif*). This is in 'Ghaniya'. Imam Muhammad (RA) said that if a man married off a woman without her permission to another man and fixed a dower of one thousand dirhams, and from that man's side, another person proposed without his permission—thus both being unauthorized agents—then both performed a new marriage on fifty dinars without the permission of that man and that woman, until both marriages became dependent on their consent. Then the aforementioned woman gave consent to one of the two marriages, and the man also gave consent to one of the two. Now, if the husband consented to the same marriage that the woman consented to (e.g., the woman consented to the one-thousand-dirham marriage and the man also consented to the same), then the marriage with the one-thousand-dirham dower will be valid. But if the husband consented to a marriage other than the one the woman consented to (e.g., he consented to the fifty-dinar marriage), it will not be valid. If after this, both agree on consenting to the second marriage, it will not be valid. But if

they agree on the first marriage, it will be valid. Similarly, if the woman initially consented to the second marriage, this act from her side would be a rescission (*faskh*) of the first marriage. Then, if both agree on the second marriage, it will become valid, and if they agree on the first marriage, it will not be valid. Likewise, if the husband first consented to one of the two marriages, this act from his side would be a rescission of the other marriage, and thus it would become void. This all applies when the first given consent is known—that this was the first consent and this was the second. But if both forgot which one was consented to first, and then both agreed on one of the two marriages, meaning one confirmed the other's statement that "we remember this was the one consented to first," then the marriage would be valid. However, if they did not remember that this was the first consent, but both agreed on one marriage without remembering that this was the first one, then from those two contracts, neither...

---

1. The translator says: Imam Muhammad's (RA) statement is apparent, though 'Zahir al-Riwayah' is contrary to it.
2. It will remain suspended (*mutawaqqif*) until both approve it, then it will be enforced, and the parties of the previous two groups of four will be dropped because there is no preference among them.
3. Proposed; meaning made a request to that same woman.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ② किताबुन निकाह (विवाह की पुस्तक) यदि किसी फ़ुजुली (अनधिकृत व्यक्ति) ने किसी पुरुष का पांच महिलाओं से निकाह करा दिया, तो पुरुष को अनुमति होगी कि वह किन्हीं चार को निकाह में रखे:

यदि किसी फ़ुजुली ने एक पुरुष का निकाह अलग-अलग अनुबंधों (अक़्दों) में दस महिलाओं से कर दिया और उन दस महिलाओं को इसकी सूचना मिली और उन सभी ने अनुमति दे दी, तो नौवें और दसवें अनुबंध की दोनों महिलाएं(निकाह) वैध होंगी। इसी प्रकार, यदि दस पुरुषों में से प्रत्येक ने अपनी-अपनी बालिग पुत्री का निकाह एक ही पुरुष से किया और सभी ने निकाह को जायज़ माना, तो नौवें और दसवें का निकाह जायज़ होगा। यदि ग्यारह पुरुष हों, तो अंत की तीन महिलाओं का निकाह जायज़ होगा। यदि बारह पुरुष हों, तो चार महिलाओं का निकाह जायज़ होगा। यदि तेरह पुरुष हों, तो केवल तेरहवीं महिला का निकाह जायज़ होगा। यह 'गायतुस सुरुजी' में है। अनुवादक कहते हैं: क्योंकि जब चार महिलाओं के बाद पांचवीं से अनुबंध किया गया, तो पहले के सभी चार निकाह बातिल (अमान्य) हो गए। फिर जब छठे, सातवें और आठवें के बाद नौवें से अनुबंध किया गया, तो ये चार भी बातिल हो गए। अब नौवीं शेष रही, फिर उसके बाद दसवीं से निकाह किया, तो यही दोनों शेष रह गए हैं। अतः अनुमति इन्हीं दोनों की मान्य होगी। इस स्पष्टीकरण के बाद सभी स्थितियाँ तुम्हारे लिए सरल हैं। इसे समझो।

यदि एक फुजुली ने एक पुरुष से अलग-अलग अनुबंधों में पांच महिलाओं का निकाह कर दिया, तो पति को अधिकार होगा कि उनमें से चार को चुन ले और पांचवीं जो भी हो उसे अलग कर दे। यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि फुजुली ने चार महिलाओं से उनकी अनुमति के बिना, फिर चार महिलाओं से उनकी अनुमति के बिना, फिर दो महिलाओं से निकाह कर दिया, तो अंतिम दो महिलाओं का निकाह मुतवक्किफ़ (स्थगित/लंबित) रहेगा। यह 'ग़ानिया' में है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि यदि एक पुरुष ने एक महिला का विवाह उसकी अनुमति के बिना एक पुरुष से कर दिया और एक हजार दिरहम महर तय किया, और उसी पुरुष की ओर से किसी दूसरे पुरुष ने बिना उसकी अनुमति के निकाह का प्रस्ताव (ख़ुत्बा) दिया, इस प्रकार दोनों फुजुली हुए; फिर दोनों ने पचास दीनार पर उस पुरुष और उस महिला की अनुमति के बिना नया निकाह बांधा, यहाँ तक कि दोनों निकाह उन दोनों की अनुमति पर निर्भर हो गए। फिर उक्त महिला ने दोनों निकाहों में से एक की अनुमति दी और पुरुष ने भी दोनों में से किसी एक निकाह की अनुमति दी। अब यदि पति ने उसी निकाह की अनुमति दी जिसकी अनुमति महिला ने दी है (उदाहरण के लिए, महिला ने एक हजार दिरहम वाले निकाह की

अनुमति दी और पुरुष ने भी उसी की अनुमति दी), तो एक हजार दिरहम के महर वाला निकाह जायज़ होगा। और यदि पति ने उस निकाह के अलावा किसी दूसरे निकाह की अनुमति दी जिसकी अनुमति महिला ने दी है (उदाहरण के लिए, पचास दीनार वाले निकाह की अनुमति दी), तो वह जायज़ नहीं होगा। फिर यदि इसके बाद दोनों दूसरे निकाह की अनुमति पर सहमत हों, तो वह जायज़ नहीं होगा। लेकिन यदि पहले वाले निकाह की अनुमति पर सहमत हों, तो वह जायज़ होगा। इसी प्रकार, यदि महिला ने शुरू में दूसरे निकाह की अनुमति दी, तो यह उसकी ओर से पहले निकाह का निरस्तीकरण (फ़स्ख़) माना जाएगा। फिर यदि दोनों दूसरे निकाह पर सहमत होंगे, तो वह जायज़ हो जाएगा, और यदि पहले निकाह पर सहमत होंगे, तो वह जायज़ नहीं होगा। इसी तरह यदि पति ने पहले किसी एक निकाह की अनुमति दी, तो यह उसकी ओर से दूसरे निकाह का निरस्तीकरण माना जाएगा, और वह बातिल हो जाएगा। यह सब उस स्थिति में है जब पहले दी गई अनुमति का पता हो कि यह पहली अनुमति है और यह दूसरी। और यदि दोनों पहले दी गई अनुमति को भूल गए और फिर दोनों ने किसी एक निकाह पर सहमति जताई, इस अर्थ में कि एक ने दूसरे की पुष्टि की कि हमें याद है यही पहली अनुमति थी, तो निकाह जायज़ होगा। लेकिन यदि उन दोनों को याद न हो कि यही पहली अनुमति थी, किंतु दोनों किसी एक निकाह पर सहमत हुए बिना यह याद किए कि यही पहली अनुमति थी, तो उन दोनों अनुबंधों में से कोई भी...

---

1. अनुवादक कहते हैं: इमाम मुहम्मद (रह.) का कथन स्पष्ट है यद्यपि 'ज़ाहिरुर रिवायह' इसके विरुद्ध है।
2. मुतवक्किफ़ (लंबित) रहेगा जब तक कि दोनों इसे स्वीकार न कर लें, तब यह प्रभावी होगा और पहले के दोनों समूहों (चौकड़ियों) के पक्ष निरस्त हो जाएंगे क्योंकि उनमें कोई प्राथमिकता नहीं है।
3. ख़ुत्बा किया यानी उसी महिला से (निकाह का) अनुरोध किया।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ② کتاب النکاح فضولی نے پانچ عورتوں سے نکاح کروا دیا تو مرد کو اجازت ہوگی کہ کوئی سی چار نکاح میں رکھے:

اگر فضولی نے ایک مرد سے دس عورتوں کا نکاح مختلف عقدوں میں کیا اور ان دس عورتوں کو خبر پہنچی اور انہوں نے سب نے اجازت دی تو نویں دسویں عقد کی دونوں عورتیں جائز ہوں گی اور علیٰ ہذا دس مردوں میں سے ہر ایک نے اپنی اپنی دختر کا نکاح ایک مرد سے کیا اور یہ سب عورتیں بالغہ ہیں پس سبھوں نے نکاح جائز رکھا تو نویں و دسویں کا نکاح جائز ہوگا اور اگر گیارہ مرد ہوں تو آخر کی تین عورتوں کا جائز ہوگا اور اگر بارہ مرد ہوں تو چار عورتوں کا نکاح جائز ہوگا اور اگر تیرہ مرد ہوں تو اکیلی تیرہویں عورت کا نکاح جائز ہو گا یہ غایۃ السروجی میں ہے قال المترجم کیونکہ جب چار عورتوں کے بعد پانچویں سے عقد کیا تو پہلے سب چاروں باطل ہو گئے پھر جب چھٹے و ساتویں و آٹھویں کے بعد نویں سے عقد کیا تو یہ چاروں بھی باطل ہوئے اب رہی نویں پھر اس کے بعد دسویں سے نکاح کیا تو یہی دونوں باقی رہی ہیں پس اجازت انہیں دونوں کی معتبر ہوگی اور بعد اس بیان کے سب صورتیں تجھ پر آسان ہیں فافہم۔ ایک فضولی نے ایک مرد سے عقد متفرقہ میں پانچ عورتوں کا نکاح کر دیا تو شوہر کو اختیار ہوگا کہ ان میں سے چار اختیار کر کے پانچویں کوئی ہو اس کو جدا کر دے یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر فضولی نے چار عورتوں سے بدون ان کی اجازت کے پھر چار عورتوں سے بدون ان کی اجازت کے پھر دو عورتوں سے نکاح کر دیا تو اخیر کی دو عورتوں کا نکاح متوقف ۲ ہے یہ غانیہ میں ہے امام محمدؒ نے فرمایا کہ ایک مرد نے ایک عورت کو بدون اس کی اجازت کے ایک مرد سے بیاہ دیا اور ہزار درہم مہر ٹھہرایا اور اسی مرد کی طرف سے دوسرے مرد نے بدون اجازت اس مرد کے خطبہ کیا ۳ پس دونوں فضولی ہوئے پھر دونوں نے پچاس دینار پر بغیر اجازت اس مرد و اس عورت کے

جدید نکاح باندھا حتیٰ کہ دونوں نکاح ان دونوں کی اجازت پر موقوف ہوئے پھر عورت مذکورہ نے دونوں نکاحوں میں سے ایک کی اجازت دی اور مرد نے بھی دونوں میں سے ایک نکاح کی اجازت دی پس اگر شوہر نے اسی نکاح کی اجازت دی جس کی عورت نے اجازت دی ہے مثلاً عورت نے ہزار درہم والے نکاح کی اجازت دی اور مرد نے بھی اسی نکاح کی اجازت دی تو ہزار درہم کے مہر والا نکاح جائز ہوگا اور اگر شوہر نے سوائے اس نکاح کے جس کی عورت نے اجازت دی ہے دوسرے نکاح کی اجازت دی مثلاً پچاس دینار والے نکاح کی اجازت دی تو جائز نہ ہوگا پھر اگر اس کے بعد دونوں دوسرے نکاح کی اجازت پر اتفاق کریں تو وہ جائز نہ ہوگا اور اگر پہلے نکاح کی اجازت پر اتفاق کریں تو وہ جائز ہوگا اسی طرح اگر عورت نے ابتداً دوسرے نکاح کی اجازت دی تو یہ امر اس کی طرف سے نکاح اول کا فسخ ہوگا پس اگر دونوں دوسرے نکاح پر اتفاق کریں گے تو جائز ہو جائے گا اور اگر پہلے نکاح پر اتفاق کریں گے تو جائز نہ ہوگا اور اسی طرح اگر شوہر نے پہلے کر کے دونوں میں سے کسی ایک نکاح کی اجازت دی تو یہ امر اس کی طرف سے دوسرے نکاح کا فسخ ہوگا پس وہ باطل ہو جائے گا اور یہ سب اس صورت میں ہے کہ پہلا اجازت دیا ہوا معلوم ہو کہ یہ پہلا اجازت دیا ہوا ہے اور یہ دوسرا ہے اور اگر دونوں پہلے اجازت دیئے ہوئے کو بھول گئے پھر دونوں نے ان دونوں میں سے کسی ایک نکاح پر اتفاق کیا بمعنیٰ آنکہ ایک نے دوسرے کی تصدیق کی کہ ہم نے یاد کیا کہ یہی اجازت دیا ہوا ہے تو نکاح جائز ہوگا اور اگر ان دونوں نے یاد نہ کیا کہ یہی پہلا اجازت دیا ہوا ہے لیکن دونوں کسی ایک نکاح پر متفق ہوئے بدوں اس کے کہ یاد کریں کہ یہی پہلا اجازت دیا ہوا ہے تو ان دونوں عقدوں میں سے کوئی

ا قال المترجم قول امام محمدؒ ظاہر ہے اگر چہ ظاہر الروایہ اس کے برخلاف ہے۔ ۲ متوقف رہے گا حتیٰ کہ اگر دونوں منظور کرلیں تو نافذ ہو جائے گا اور پہلے دونوں چوکڑی کے فریق ساقط ہوں گے کیونکہ ان میں ترجیح ندارد ہے۔ ۳ خطبہ کیا یعنی اسی عورت سے درخواست کی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | Page 176 | Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

...will never be permissible. If the woman speaks first and says, "I have given permission for both contracts," then the man has the option to choose either the one with a thousand Dirhams or the one with fifty Dinars. Whichever one he grants permission for will be valid, and the dower (Mahr) settled therein will be binding upon him. If one person grants permission for the Dirham contract and the other for the Dinar contract, and the words of permission come from both of them simultaneously, then both marriages will be void. If both parties grant permission for both marriages and their statements are simultaneous, the ruling is the same as when the statements are not simultaneous—meaning as if each granted permission for both marriages one after the other. The ruling in this case is that one of the two marriages will necessarily come into effect. If each grants permission for an unspecified one of the two marriages, for example, if the man says, "I have permitted one of the two marriages" or "I have permitted this marriage or that other marriage," then the woman's permission involves four possibilities: First, the woman says, "I have permitted the marriage that the husband has permitted," while both statements were made simultaneously; in this case, one of the two marriages will be valid. Second, the woman says, "I have permitted the marriage other than the one the husband has permitted," and both statements were simultaneous; in this case, both marriages will be void. Third, the woman says, "I have permitted both marriages," then the ruling is the same as the first case mentioned above (i.e., "I have permitted the one the husband permitted"), meaning one of the two marriages will be valid. Fourth, the woman says, "I have permitted one of the two marriages" or "I have permitted this one or that one" just as the husband said, and both statements were simultaneous; it is mentioned that in this case, neither has effectively given permission yet, and both will have the option to agree on one marriage or annul both. This is mentioned in *Al-Dhakheerah*. If the woman, for example, says, "I have permitted one," and after that the other party says, "I have permitted one," then according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa), the marriage will be valid. This is in *Muheet al-Sarakhsi*.

Permission in the proper context is equivalent to initiating a contract:

A *Fazuli* (unauthorized agent) performed the marriage of a slave with two women in one contract, and then with another two women in another contract, all with the women's consent. Then the slave was manumitted (freed). He now has the choice to

grant permission for the marriage of two women: either both from the first group, or both from the second group, or one from each group. If he grants permission for three, all become void. If he grants permission for the fourth one, it will be valid. If all the marriages occurred in a single contract, permission for them can never be valid. This is in *Al-Kafi*. If a slave, without his master's permission, marries three women in three separate contracts, and then the master grants permission for all of them, the marriage with the woman in the third contract will be valid. This is in *Al-Ittabiya*. The principle is that in the appropriate context, granting permission is akin to initiating the contract (*Insha-e-Aqd*). Thus, if the context is such that combining them during the initiation of the contract would not be valid, then it will also not be valid during permission or confirmation. If it would be valid at initiation, then it will be valid with permission. If a man marries off two minor girls to another man in a single contract without the permission of their fathers... (continued)

---

1. *Imza-e-Aqd* (Confirmation of contract) means to fulfill or continue a contract that has been established. *Insha* means to create anew.

...भी कभी जायज़ न होगा। और अगर औरत ने पहले कह दिया कि "मैंने दोनों अक़दों (निकाहों) की इजाज़त दे दी" तो मर्द को इख़्तियार होगा कि चाहे हज़ार दिरहम वाले निकाह को या चाहे पचास दीनार वाले निकाह को, जिस किसी एक की इजाज़त दे दे, वही जायज़ होगा। और जो महर उसमें तय हुआ है, वह उसके ज़िम्मे लाज़िम होगा। और अगर एक ने दिरहम वाले और दूसरे ने दीनार वाले निकाह की इजाज़त दी और दोनों की इजाज़त के बोल एक साथ ही दोनों के मुँह से निकले, तो दोनों निकाह टूट जाएंगे। और अगर दोनों में से हर एक ने दोनों निकाहों की इजाज़त दी और दोनों के बोल एक साथ निकले, तो उसमें वही हुक्म है जो एक साथ इजाज़त न होने की हालत में होता है, यानी दोनों में से हर एक ने आगे-पीछे दोनों निकाहों की इजाज़त दे दी हो। इसका हुक्म यह है कि दोनों निकाहों में से एक निकाह लाज़मी तौर पर नाफ़िज़ (लागू) हो जाएगा। और अगर दोनों में से हर एक ने उन दोनों निकाहों में से किसी ग़ैर-मुअय्यन (अनिश्चित) एक निकाह की इजाज़त दी, मसलन मर्द ने कहा कि "मैंने दोनों में से एक निकाह की इजाज़त दी" या कहा कि "मैंने इस निकाह की या उस दूसरे निकाह की इजाज़त दी", तो इस मसले में औरत की इजाज़त चार सूरतों से खाली नहीं: अव्वल यह कि औरत ने कहा, "मैंने उस निकाह की इजाज़त दी जिसकी शौहर ने इजाज़त दी है", जबकि दोनों के बोल एक साथ निकले हों, तो इस सूरत में दोनों में से एक निकाह जायज़ होगा। दोयम यह कि औरत ने कहा, "मैंने उस निकाह के सिवा जिसकी शौहर ने इजाज़त दी है, दूसरे निकाह की इजाज़त दी" और दोनों के बोल एक साथ निकले हों, तो इस सूरत में दोनों निकाह टूट जाएंगे। सोयम यह कि औरत ने कहा, "मैंने दोनों निकाहों की इजाज़त दी", तो इसका वही हुक्म है जैसा ऊपर ज़िक्र हुआ कि "जिसकी शौहर ने इजाज़त दी उसकी मैंने इजाज़त दी", यानी दोनों में से एक निकाह जायज़ होगा। चहारुम यह कि औरत ने कहा, "मैंने दोनों में से एक निकाह की इजाज़त दी" या "मैंने इसकी या उसकी इजाज़त दी" जैसा कि शौहर ने कहा है, और दोनों के बोल एक साथ निकले हों, तो जैसा ज़िक्र हुआ कि दोनों में से किसी ने अभी तक मुकम्मल इजाज़त नहीं दी है और दोनों को इख़्तियार होगा कि दोनों में से जिस एक निकाह पर चाहें इत्तिफ़ाक़ (सहमति) कर लें और चाहें तो दोनों को मंसूख (रद्द) कर दें। ऐसा 'अल-ज़ख़ीरा' में है। और अगर औरत ने मसलन कहा कि "मैंने एक की इजाज़त दे दी" और दूसरे ने इसके बाद कहा कि "मैंने एक की इजाज़त दे दी" तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक निकाह जायज़ होगा। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है।

हक़ महल में इजाज़त ब-मंज़िला इंशा-ए-अक़्द के है:

एक फ़ुज़ूली (बिना अधिकार के काम करने वाला) ने एक ग़ुलाम का निकाह दो औरतों से एक अक़्द (अनुबंध) में किया, फिर दो और औरतों से एक अक़्द में किया और यह सब औरतों की रजामंदी से किया। फिर वह ग़ुलाम आज़ाद हो गया, तो उसे इख़्तियार होगा कि दो औरतों के निकाह की इजाज़त दे; चाहे पहले फ़रीक़ (समूह) की दोनों औरतों के निकाह की इजाज़त दे, चाहे दूसरे फ़रीक़ की दोनों औरतों की, या चाहे पहले फ़रीक़ की एक और दूसरे फ़रीक़ की एक औरत के निकाह की इजाज़त दे। और अगर तीन के निकाह की इजाज़त दी तो सब बातिल (अमान्य) हो गए, और अगर चौथी के निकाह की इजाज़त दी तो जायज़ होगा। और अगर सब निकाह एक ही अक़्द में हुए हों, तो उसकी इजाज़त कभी नहीं हो सकती। यह 'काफ़ी' में है। और अगर ग़ुलाम ने अपने मालिक की इजाज़त के बिना तीन औरतों से तीन अलग अक़्दों में निकाह किया, फिर मालिक ने सबकी इजाज़त दे दी, तो तीसरे अक़्द वाली औरत का निकाह जायज़ होगा। यह 'इताबिया' में है। और असल बात यह है कि हक़ महल में इजाज़त देना नया अक़्द (अनुबंध) शुरू करने के बराबर है। अतः अगर महल ऐसा हो कि अक़्द शुरू करते समय उनका इकट्ठा होना सही न हो, तो इजाज़त और संपुष्टि की स्थिति में भी सही नहीं होगा। और अगर अक़्द शुरू करने के लिहाज़ से सही हो, तो इजाज़त के साथ भी सही होगा। एक मर्द ने दूसरे मर्द के साथ बिना इजाज़त दो नाबालिग बच्चियों का निकाह एक ही अक़्द में दोनों के पिताओं की इजाज़त के बिना कर...

---

१ इमज़ा-ए-अक़्द यानी उस अक़्द को जो मुनअक़िद (स्थापित) है, पूरा करना या जारी करना। इंशा यानी नए सिरे से पैदा करना।

بھی کبھی جائز نہ ہوگا اور اگر عورت نے پہلے کر کے کہا کہ میں نے دونوں عقدوں کی اجازت دے دی تو مرد کو اختیار ہوگا کہ چاہے ہزار درہم والے کی اور چاہے پچاس دینار والے کی جس کی چاہے ان میں سے ایک کی اجازت دے دے اور وہی جائز ہوگا اور جو مہر اس میں ٹھہرا ہے وہ اس کے ذمہ لازم ہوگا اور اگر ایک نے درہم والے اور دوسرے نے دینار والے کی اجازت دی اور دونوں کی اجازت کا کلام ایک ساتھ ہی دونوں کے منہ سے نکلا تو دونوں نکاح ٹوٹ جائیں گے اور اگر دونوں میں سے ہر ایک نے دونوں نکاحوں کی اجازت دی اور دونوں کے کلام ایک ساتھ ہی نکلے تو اس میں وہی حکم ہے جو ایک ہی ساتھ اجازت کا کلام نہ نکلنے کی حالت میں ہر ایک کے دونوں نکاحوں کی اجازت دینے کا حکم ہے یعنی دونوں میں سے ہر ایک نے آگے پیچھے دونوں نکاحوں کی اجازت دے دی اور اس کا حکم یہ ہے کہ دونوں نکاحوں میں سے ایک نکاح لامحالہ نافذ ہو جائے گا اور اگر دونوں میں سے ہر ایک نے ان دونوں نکاحوں میں سے غیر معین ایک نکاح کی اجازت دی مثلاً مرد نے کہا کہ میں نے دونوں میں سے ایک نکاح کی اجازت دی یا کہا کہ میں نے اس نکاح کی یا اس دوسرے نکاح کی اجازت دی تو اس مسئلہ میں عورت کی اجازت چار صورتوں سے خالی نہیں اول آنکہ عورت نے کہا کہ میں نے اس نکاح کی اجازت دی جس کی شوہر نے اجازت دی ہے حالانکہ دونوں کے کلام ایک ہی ساتھ دونوں کے منہ سے نکلے تو اس صورت میں دونوں میں سے ایک نکاح جائز ہوگا دوم آنکہ عورت نے کہا کہ میں نے اس نکاح کے سوائے جس کی شوہر نے اجازت دی ہے دوسرے نکاح کی اجازت دی اور دونوں کے کلام ایک ہی ساتھ نکلے تو اس صورت میں دونوں نکاح ٹوٹ جائیں گے سوم آنکہ عورت نے کہا کہ میں نے دونوں نکاحوں کی اجازت دی تو اس کا وہی حکم ہے جو در صورتیکہ اس نے کہا کہ

جس کی شوہر نے اجازت دی ہے اس کی میں نے اجازت دی مذکور ہوا ہے یعنی دونوں میں سے ایک نکاح جائز ہوگا چہارم آنکہ عورت نے کہا میں نے دونوں میں سے ایک نکاح کی اجازت دی یا کہا کہ میں نے اس کی یا اس کی اجازت دی جیسے کہ شوہر نے کہا ہے اور دونوں کے کلام ایک ساتھ ہی نکلے تو مذکور ہے کہ دونوں میں سے کسی نے ابھی تک کچھ اجازت نہیں دی ہے اور دونوں کو اختیار ہوگا کہ دونوں میں سے ایک نکاح جس پر چاہیں اتفاق کرلیں اور چاہیں دونوں کو فسخ کر دیں کذا فی الذخیرہ اور اگر عورت نے مثلاً کہا کہ میں نے ایک کی اجازت دے دی اور دوسرے نے اس کے بعد کہا کہ میں نے ایک کی اجازت دے دی تو امام اعظمؒ کے نزدیک نکاح جائز ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے۔

حق محل میں اجازت بمنزلہ انشائے عقد کے ہے:

ایک فضولی نے ایک غلام سے دو عورتوں کا نکاح ایک عقد میں کیا پھر دو عورتوں کا نکاح ایک عقد میں کیا اور یہ سب عورتوں کی رضامندی سے کیا پھر وہ غلام آزاد ہو گیا تو اس کو اختیار ہوگا کہ دو عورتوں کے نکاح کی اجازت دے چاہے پہلے فریق کی دونوں عورتوں کے نکاح کی اجازت دے اور چاہے دوسرے فریق کی دونوں عورتوں کے نکاح کی اجازت دے اور چاہے پہلے فریق کی ایک کے نکاح کی اور دوسرے فریق کی ایک کے نکاح کی اجازت دے اور اگر تین کے نکاح کی اجازت دی تو سب باطل ہوئے اور اگر چوتھی کے نکاح کی اجازت دی تو جائز ہوگا اور اگر سب نکاح ایک ہی عقد میں واقع ہوئے ہوں تو اس کی اجازت کبھی نہیں ہو سکتی یہ کافی میں ہے اور اگر غلام نے بدون اجازت مولی کے تین عورتوں سے تین عقدوں میں نکاح کیا پھر مولی نے سب کی اجازت دے دی تو تیسرے عقد والی عورت جائز ہوگی یہ عتابیہ میں ہے اور اصل یہ ہے کہ حق محل میں اجازت بمنزلہ انشائے عقد کے ہے پس اگر محل ایسا ہو کہ انشائے عقد میں اس کا مجتمع کرنا صحیح نہ ہو تو بحالت اجازت و امضا لے بھی صحیح نہ ہوگا اور اگر بانشائے

عقد صحیح ہو تو باجازت بھی صحیح ہو گا ایک مرد نے دوسرے مرد کے ساتھ بدون اجازت کے دو صغیرہ کا نکاح ایک ہی عقد میں بدون دونوں کے باپوں کی اجازت کے کر...

---

۱ امضائے عقد یعنی اس عقد کو جو منعقد ہے پورا کرنا جاری کرنا انشاء از سر نو پیدا کرنا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) [177] Kitab an-Nikah (The Book of Marriage)

...and someone accepted [the proposal] on behalf of both minor girls (saghira). Then a woman breastfed both these minor girls. Later, when the news reached the husband, he gave permission for the marriage of one of them, and the father of that minor girl also gave permission, yet the marriage will not be valid. However, if the aforementioned woman breastfed one of them, then she died, and then she breastfed the other girl, and upon receiving the news, the husband permitted her marriage and her father also gave permission, then the marriage will be valid. If the marriage of both minor girls was performed by their respective guardians (walis) in separate contracts (aqd), and then they became foster (rada'i) sisters, and the husband later permitted the marriage of one of them, the marriage would be valid. Those minor girls are paternal cousins, and their uncle had performed their marriage to a man without his permission in separate contracts. Then a woman breastfed both of them. If the husband then permits the marriage of one of them, it will not be valid. But if each of them has a separate uncle⸗ as her guardian, and the rest of the situation remains as is, and the husband then permits the marriage of one, it will be valid. If someone married two slave girls (bandis) with their consent in a single contract without their master's (maula) permission, and the master later manumitted (freed) specifically one of them, and when the news of the marriage reached the master, he permitted the marriage of that slave girl, the marriage would not be valid.[2] Similarly, if an unauthorized person (fuzuli) married two slave girls to a man without their or their master's permission [initially], then the master freed one of them, and the husband, upon hearing the news, permitted the marriage of the remaining slave girl, it would not be valid. However, if he permitted the marriage of the manumitted one, the marriage would be valid. If the master freed both simultaneously, and then the husband permitted the marriage of both or one, it would be valid. If the master said, "Such-and-such slave girl is free, and such-and-such slave girl is free," or he freed one, remained silent, and then freed the other, and when news reached the husband, he permitted the marriage of both simultaneously or sequentially, the marriage of the first freed girl would be valid, but that of the second would not. If the marriages occurred in two separate contracts, and if both slave girls belonged to two different masters, and one of them freed his slave girl, the husband would have the choice to permit whichever marriage he wishes, and it would be valid. If both were owned by the same person, the marriage of the manumitted one would be valid, while that of the slave girl would not be. This

is mentioned in 'Al-Muhit' under a red heading. If a man is married to a free woman, and a fuzuli marries him to a slave girl, and then that slave girl becomes free, or a fuzuli marries him to his wife's sister and then his wife dies, the aforementioned man does not have the authority to grant permission for that marriage. Similarly, if he is married to four women and a fuzuli marries him to a fifth, and one of the four dies, the man cannot permit the marriage performed by the fuzuli. If a fuzuli marries him to five women simultaneously, he will not have the authority to permit the marriage of some of them; this is in 'Siraj al-Wahhaj'. If a man is married to one woman and a fuzuli marries him to four more women without permission in a single contract(1), and when the news reaches him, he permits the marriage of some, it will not be valid. However, if each of the four was married in separate contracts and the man permitted some, those for which he gave permission would be valid. But in this case, if he permits all of them, they will all be invalid and void; even if he subsequently permits some, those will not be valid. And if his wife dies before he gives permission, then if the man [seeks to permit] the marriage of the four...

ے. 'One uncle' means each has a separate guardian so that the contracting party is different, unlike the first case where it was as if one person combined two sisters, which is void without a specified preference. 2. Meaning, permission will not make the marriage valid; it is futile. (1) Meaning, in a single contract.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) [177] किताबुन निकाह (निकाह की पुस्तक)

...और उन दोनों नाबालिग बच्चियों (सगीरा) की तरफ से किसी ने निकाह स्वीकार कर लिया। फिर एक औरत ने उन दोनों नाबालिग बच्चियों को दूध पिलाया। फिर जब पति को खबर मिली, तो उसने उन दोनों में से एक के निकाह की अनुमति दी और उस नाबालिग बच्ची के पिता ने भी अनुमति दी, तो निकाह वैध नहीं होगा। और अगर उक्त महिला ने दोनों में से एक को दूध पिलाया, फिर वह मर गई, फिर दूसरी बच्ची को दूध पिलाया, फिर पति ने खबर मिलने पर उसके निकाह की अनुमति दी और उसके पिता ने भी अनुमति दी, तो निकाह वैध होगा। और अगर दोनों नाबालिग बच्चियों का निकाह उनके संबंधित अभिभावकों (वलियों) ने अलग-अलग अनुबंधों (अक़्द) में किया, फिर वे दोनों रज़ाई (दूध-शरीक) बहनें हो गईं, फिर पति ने एक के निकाह की अनुमति दी, तो निकाह वैध होगा। वे दोनों नाबालिग बच्चियाँ चचेरी बहनें हैं और दोनों का निकाह उनके चाचा ने एक पुरुष से उसकी अनुमति के बिना अलग-अलग अनुबंधों में कर दिया था। फिर एक महिला ने उन दोनों को दूध पिलाया, फिर पति ने दोनों में से एक के निकाह की अनुमति दी, तो यह वैध नहीं होगा। और अगर उन दोनों में से प्रत्येक का एक-एक चाचा⁓ उसका अभिभावक हो और बाकी मामला यथावत रहे, फिर पति ने एक के निकाह की अनुमति दी, तो यह वैध होगा। और अगर दो दासियों (बांदियों) की सहमति से उनके मालिक (मौली) की अनुमति के बिना एक ही अनुबंध में उनका निकाह कर लिया गया, फिर मालिक ने उन दोनों में से विशेष रूप से एक को आज़ाद कर दिया, फिर मालिक को निकाह की खबर मिली और उसने दासी के निकाह की अनुमति दे दी, तो निकाह वैध नहीं होगा।[२] इसी तरह, अगर किसी अनधिकृत व्यक्ति (फ़ुज़ूली) ने किसी पुरुष के साथ दो दासियों का निकाह उनकी और उनके मालिक की अनुमति के बिना कर दिया, फिर मालिक ने उन दोनों में से एक को आज़ाद कर दिया, फिर पति को खबर मिली और उसने शेष दासी के निकाह की अनुमति दी, तो यह वैध नहीं होगा। लेकिन अगर उसने आज़ाद की गई दासी के निकाह की अनुमति दी, तो निकाह वैध होगा। और अगर मालिक ने दोनों को एक ही साथ आज़ाद कर दिया, फिर पति ने दोनों या किसी एक के निकाह की अनुमति दी, तो यह वैध होगा। और अगर मालिक ने कहा कि 'फलां दासी आज़ाद है और फलां दासी आज़ाद है', या एक को आज़ाद किया और शांत रहा फिर दूसरी को आज़ाद किया, फिर पति को खबर मिली और उसने एक साथ या आगे-पीछे दोनों के निकाह की अनुमति दी, तो पहली आज़ाद की गई दासी का निकाह वैध होगा और दूसरी का वैध नहीं होगा। और अगर निकाह दो अलग अनुबंधों में हुआ हो, फिर अगर दोनों दासियां दो अलग मालिकों की हों यानी प्रत्येक

की एक-एक हो, और दोनों में से एक ने अपनी दासी को आज़ाद किया, तो पति को अधिकार होगा कि चाहे जिस किसी के निकाह की अनुमति दे, वह वैध होगा। और अगर दोनों एक ही व्यक्ति की मिल्कियत हों, तो आज़ाद की गई का निकाह सही होगा और दासी का सही नहीं होगा। यह 'मुहीत' में लाल शीर्षक के तहत वर्णित है। यदि किसी पुरुष के निकाह में एक स्वतंत्र स्त्री हो और किसी अनधिकृत व्यक्ति (फ़ुज़ूली) ने उसका निकाह एक दासी से कर दिया, फिर वह स्त्री आज़ाद हो गई, या फ़ुज़ूली ने उसकी पत्नी की बहन से उसका निकाह कर दिया, फिर उसकी पत्नी की मृत्यु हो गई, तो उक्त पुरुष को निकाह की अनुमति देने का अधिकार नहीं है। इसी प्रकार, यदि उसके अधीन चार पत्नियाँ हों और फ़ुज़ूली ने पाँचवीं महिला से उसका निकाह कर दिया, फिर उन चारों में से एक की मृत्यु हो गई, तो उक्त पुरुष उस फ़ुज़ूली द्वारा किए गए निकाह की अनुमति नहीं दे सकता। और अगर फ़ुज़ूली ने एक साथ पाँच महिलाओं से निकाह कर दिया, तो उसे उनमें से कुछ के निकाह की अनुमति देने का अधिकार नहीं होगा। यह 'सिराज अल-वहाज' में उल्लेखित है। एक स्वतंत्र पुरुष के अधीन एक पत्नी है, उस पुरुष के साथ एक फ़ुज़ूली ने बिना अनुमति चार और महिलाओं से निकाह कर दिया(१), फिर उसे इसकी सूचना मिली, तो उसने उनमें से कुछ के निकाह की अनुमति दी, तो यह वैध नहीं होगा। और अगर प्रत्येक का निकाह अलग-अलग अनुबंधों में किया गया और उक्त पुरुष ने कुछ की अनुमति दी, तो जिनकी अनुमति दी गई है वे निकाह वैध होंगे। लेकिन अगर उसने इस स्थिति में सभी के निकाह की अनुमति दी, तो वे सभी अवैध और शून्य हो जाएंगे; यहाँ तक कि यदि इसके बाद उसने कुछ के निकाह की अनुमति दी, तो वे भी वैध नहीं होंगे। और अगर अनुमति देने से पहले उसकी पत्नी की मृत्यु हो गई, फिर पुरुष ने चारों के निकाह की [अनुमति चाही]...

ے. 'एक चाचा' का अर्थ है कि प्रत्येक का वली अलग है, ताकि अनुबंधकर्ता बदल जाए, पहले मामले के विपरीत जहाँ मानो एक व्यक्ति ने दो बहनों को एकत्रित कर दिया, जो बिना किसी प्राथमिकता के शून्य है। २. अर्थात, अनुमति देने से निकाह वैध नहीं होगा, यह निरर्थक है। (१) अर्थात, एक ही अनुबंध (अक़्द) में।

دیا اور ان دونوں صغیرہ کی طرف سے کوئی قبول کرنے والا ہو گیا پھر ایک عورت نے ان دونوں صغیرہ کو دودھ پلایا پھر جب شوہر کو خبر پہنچی تو اس نے ان دونوں میں سے ایک کے نکاح کی اجازت دی اور اس صغیرہ کے باپ نے بھی اجازت دی تو نکاح جائز نہ ہوگا اور اگر ایک عورت مذکورہ نے دونوں میں سے ایک کو دودھ پلایا پھر وہ مرگئی پھر دوسری دختر کو دودھ پلایا پھر شوہر نے خبر پہنچنے پر اس کے نکاح کی اجازت دی اور اس کے باپ نے بھی اجازت دی تو نکاح جائز ہوگا اور اگر ہر دو صغیرہ کا نکاح دونوں کے ولیوں نے علیحدہ علیحدہ عقد میں کیا پھر دونوں رضاعی بہنیں ہو گئیں پھر شوہر نے ایک کے نکاح کی اجازت دی تو نکاح جائز ہوگا وہ صغیرہ دونوں چچا زاد بہنیں ہیں اور دونوں کا نکاح ان کے چچانے ایک مرد سے بدون اس کی اجازت کے کر دیا اور علیحدہ علیحدہ عقد میں کیا پھر ایک عورت نے ان دونوں کو دودھ پلایا پھر شوہر نے دونوں میں سے ایک کے نکاح کی اجازت دی تو جائز نہ ہوگا اور اگر دونوں میں سے ہر ایک کا ایک ایک چچا[۷] اس کا ولی ہو اور باقی موکلہ بحالہ رہے پھر شوہر نے ایک کے نکاح کی اجازت دی تو جائز ہوگا اور اگر دو باندیوں سے دونوں کی رضامندی سے ایک ہی عقد میں بدون اجازت ان کے مولیٰ کے نکاح کر لیا پھر مولیٰ نے ان دونوں میں سے خاص ایک کو آزاد کیا پھر مولیٰ کو نکاح کی خبر پہنچی پس اس نے باندی کے نکاح کی اجازت دے دی تو نکاح جائز نہ ہوگا[۲] اسی طرح اگر فضولی نے کسی مرد کے ساتھ دو باندیوں کا نکاح ان کی اور ان کے مولیٰ کی اجازت سے کر دیا پھر مولیٰ نے دونوں میں سے ایک کو آزاد کر دیا پھر شوہر کو خبر پہنچی اور اس نے باقی باندی کے نکاح کی اجازت دی تو جائز نہ ہوگا اور اگر آزاد شدہ باندی کے نکاح کی اجازت دی تو نکاح جائز ہوگا اور اگر مولیٰ نے دونوں کو ایک ہی ساتھ آزاد کر دیا پھر شوہر

نے دونوں یا ایک کے نکاح کی اجازت دی تو جائز ہوگا اور اگر مولیٰ نے یوں کہا کہ فلاں باندی آزاد ہے اور فلاں باندی آزاد ہے یا ایک کو آزاد کیا اور چپ رہا پھر دوسری کو آزاد کیا پھر شوہر کو خبر پہنچی اور اس نے ایک ساتھ یا آگے پیچھے دونوں کے نکاح کی اجازت دی تو پہلی آزاد شدہ کا نکاح جائز ہوگا دوسری کا جائز نہ ہوگا اور اگر نکاح دو عقد میں واقع ہوا ہو پس اگر دونوں باندیاں دو مولیٰ کی یعنی ہر ایک کی ایک ایک ہو اور دونوں میں سے ایک نے اپنی باندی کو آزاد کیا تو شوہر کو اختیار ہو گا کہ چاہے جس کے نکاح کی اجازت دے جائز ہوگا اور اگر دونوں ایک ہی شخص کی مملوکہ ہوں تو آزاد شدہ کا نکاح صحیح ہوگا باندی کا صحیح نہ ہو گا یہ محیط سرخی میں ہے اگر ایک مرد کے نیچے آزاد عورت ہو اور ایک فضولی نے ایک باندی سے اس کا نکاح کر دیا پھر عورت آزاد ہوگئی یا فضولی نے اس کی بیوی کی بہن سے نکاح کر دیا پھر اس کی بیوی مرگئی تو مرد مذکور کو اجازت نکاح کر دینے کا اختیار نہیں ہے اسی طرح اگر اس کے نیچے چار عورتیں ہوں اور فضولی نے پانچویں سے نکاح کر دیا پھر ان چاروں میں سے ایک مرگئی تو مرد مذکور کو فضولی والے نکاح کی اجازت نہیں دے سکتا ہے اور اگر فضولی نے ایک ساتھ ہی پانچ عورتوں سے نکاح کر دیا تو اس کو بعض کے نکاح کی اجازت دینے کا اختیار نہ ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے ایک آزاد مرد کے نیچے ایک عورت ہے اس مرد کے ساتھ ایک فضولی نے بلا اجازت چار عورتوں سے نکاح کر دیا[1] پھر اس کو یہ خبر پہنچی پس اس نے بعض کے نکاح کی اجازت دی تو جائز نہ ہوگا اور اگر علیحدہ علیحدہ عقد میں ہر ایک کا چاروں میں سے نکاح کیا اور مرد مذکور نے بعض کی اجازت دے دی تو جن کی اجازت دی ہے وہ نکاح جائز ہوں گے لیکن اگر اس نے اس صورت میں کل کے نکاح کی اجازت دی تو نا جائز اور سب کے نکاح باطل ہو جائیں گے حتیٰ کہ اگر اس کے بعد اس نے بعض کے نکاح کی اجازت دی تو

بعض بھی نا جائز نہ ہونگے اور اگر قبل اجازت کے اس کی بیوی مرگئی پھر مرد نے چاروں کے نکاح کی

ے. ایک چچامعنی ہر ایک کا ولی علیحدہ ہوتا کہ عاقد بد بجائے بخلاف اول کے کہ وہاں گویا ایک نے دو بہنوں کو جمع کر دیا تو بلا ترجیح باطل ہے۔ ۲. یعنی اجازت سے نکاح جائز نہ ہوگا بے فائدہ ہے۔ (۱) یعنی ایک ہی عقد میں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 178 | Kitab an-Nikah (Book of Marriage)

...gave permission, whether the marriage of the four was conducted in a single contract or in separate contracts. In any case, no contract shall be valid without permission; this is mentioned in *Al-Muhit*. If a person marries off his adult daughter to an absent man, and an unauthorized agent (*fuduli*) accepts on behalf of the absent man, and then the woman's father dies before the absent man grants permission, the marriage shall not become void (*batil*) due to his death. If a man contracts the marriage of his adult son to a woman without the said son's permission, and the son becomes insane before granting permission, the scholars (*Mashaikh*) have stated that the father should say, "I have conducted the marriage on behalf of my son and granted permission." This is in *Fatawa Qazi Khan*.

A man married off his brother's daughter to his own son, while both were minors and the brother's daughter's father was still alive. Before the marriage was permitted, her father died. Thereafter, the uncle granted permission for this marriage before the said girl reached puberty; in this case, the permission is valid and the marriage shall be enforced (*nafidh*). Similarly, if a man conducts the marriage of his minor son to a woman without his permission, and before the son reaches puberty, he becomes mentally incapacitated (*ma'tuh*), then the father grants permission for this marriage, it shall be valid. Likewise, if a slave marries without his master's (*mawla*) permission, and before permission is granted, he passes from that master's ownership into another's, and the second master grants permission for the marriage, the permission is valid and the marriage is enforced. Similarly, if a female slave (*bandi*) conducts her own marriage without the master's permission, then passes from that master's ownership into another's, whether through sale, gift (*hiba*), or inheritance. If she is not lawful for this second owner—for example, if a group inherited her or only a son inherited her but the father had already had intercourse (*wati*) with her, or if the first master sold or gifted her to a group, or to his son, but the father had already had intercourse with her—then in such cases, the marriage can become valid with the permission of the second master. However, if she is lawful for the second guardian—such as if the first master sold or gifted her to a stranger, or to his son but had not had intercourse with her himself, or if only the son inherited her and the deceased father had not had intercourse with her—then in this state, the second master's permission is invalid, and the marriage shall not become valid through this permission. This is in *Al-Muhit*.

Connected to this chapter: Issues of Annulment (*Faskh*):

It should be known that there are four types of people who can annul a marriage after it has been contracted. First: An executor of the contract who has no authority to annul, whether by word or action, and this is the unauthorized agent (*fuduli*). Thus, if a *fuduli* marries a man to a woman without his permission and then says, "I have annulled$^{(1)}$ the contract," the annulment shall not be valid. Similarly, $^{(2)}$ if he contracts a marriage for him with that woman's sister, the second marriage shall be dependent (*mawqūf*) upon the man's permission, and it shall not constitute an annulment of the first marriage. Second: An executor who can annul by word but not by action, and that is the proxy (*wakil*). For instance, if a person appoints someone as a proxy to "marry me to a specific woman," and the proxy conducts the marriage with her, and an unauthorized person accepts on the woman's behalf, then the proxy has the authority to annul the marriage by word, i.e., by saying, "I have annulled this marriage." However, if the said proxy also marries his principal to the woman's sister, the first contract shall not be annulled; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

---

1 Therefore, the annulment by a *fuduli* shall be void. (1) Example of annulment by word (*qawl*). (2) Example of annulment by action (*fi'l*).

अनुमति दी, चाहे चारों का निकाह एक ही अनुबंध (अक़्द) में किया गया हो या अलग-अलग अनुबंधों में। बहरहाल, अनुमति के बिना कोई भी अनुबंध मान्य नहीं होगा; यह 'मुहीत' में वर्णित है। और यदि किसी व्यक्ति ने अपनी वयस्क पुत्री का विवाह किसी अनुपस्थित पुरुष के साथ कर दिया और अनुपस्थित पुरुष की ओर से किसी 'फुदूरी' (बिना अधिकार वाले व्यक्ति) ने उसे स्वीकार कर लिया, फिर अनुपस्थित पुरुष की अनुमति से पहले ही लड़की का पिता मर गया, तो उसकी मृत्यु से निकाह बाटिल (शून्य) नहीं होगा। एक पुरुष ने अपने वयस्क पुत्र का निकाह एक स्त्री से पुत्र की अनुमति के बिना कर दिया, फिर अनुमति मिलने से पहले पुत्र पागल हो गया, तो विद्वानों (मशाइख) ने फरमाया कि पिता को इस प्रकार कहना चाहिए कि "मैंने अपने पुत्र की ओर से निकाह किया और अनुमति दी"; यह 'फतावा काज़ी खान' में है।

एक व्यक्ति ने अपने भाई की पुत्री का विवाह अपने पुत्र के साथ कर दिया, जबकि वे दोनों नाबालिग हैं और भाई की पुत्री का पिता जीवित है। फिर निकाह की अनुमति से पहले पिता की मृत्यु हो गई, तो चाचा ने उस कन्या के वयस्क होने से पहले उस निकाह को अनुमति दे दी; तो अनुमति सही होगी और निकाह प्रभावी (नाफ़िज़) होगा। इसी प्रकार, यदि किसी पुरुष ने अपने नाबालिग पुत्र का निकाह उसकी अनुमति के बिना एक स्त्री से कर दिया और अभी वह पुत्र वयस्क नहीं हुआ था कि वह 'मातूह' (मंदबुद्धि) हो गया, फिर पिता ने उस निकाह की अनुमति दी, तो यह जायज़ होगा। इसी प्रकार, यदि किसी दास ने स्वामी (मौला) की अनुमति के बिना निकाह किया, फिर अनुमति से पहले वह उस स्वामी के स्वामित्व से निकलकर दूसरे स्वामी के स्वामित्व में चला गया, और दूसरे स्वामी ने निकाह को अनुमति दे दी, तो अनुमति सही होगी और निकाह प्रभावी होगा। इसी प्रकार, यदि किसी दासी ने स्वामी की अनुमति के बिना स्वयं का निकाह कर लिया, फिर उस स्वामी के स्वामित्व से निकलकर दूसरे के स्वामित्व में चली गई, चाहे वह बिक्री, दान (हिबा) या विरासत के माध्यम से हो। अब यदि यह दासी उस दूसरे स्वामी के लिए हलाल न हो, उदाहरण के लिए ऐसी स्थितियां हों कि एक समूह उसका उत्तराधिकारी बना या केवल पुत्र उत्तराधिकारी बना लेकिन पिता ने उस दासी के साथ संभोग (वति) कर लिया था, अथवा पहले स्वामी ने उसे एक समूह के हाथों बेच दिया या दान कर दिया, अथवा अपने पुत्र के हाथों बेच दिया या दान कर दिया, किंतु पिता उससे संभोग कर चुका है; तो ऐसी स्थिति में दूसरे स्वामी की अनुमति से निकाह जायज़ हो सकता है। और यदि दूसरे वली (स्वामी) के लिए दासी हलाल हो, इस प्रकार कि पहले स्वामी ने उसे किसी अजनबी के हाथों बेचा या दान

किया, अथवा अपने पुत्र के हाथों बेचा या दान किया किंतु स्वयं उससे संभोग नहीं किया है, या केवल पुत्र ही उसका वारिस बना जबकि मृत पिता ने उससे संभोग नहीं किया था; तो ऐसी स्थिति में दूसरे स्वामी की अनुमति अमान्य होगी और इस अनुमति से निकाह जायज़ नहीं होगा; यह 'मुहीत' में है।

इस अध्याय से संबंधित: निरस्तीकरण (फ़स्ख़) के मसले:

यह जानना चाहिए कि निकाह होने के बाद उसे निरस्त (फ़स्ख़) करने वाले लोग चार प्रकार के होते हैं। प्रथम: वह अनुबंध करने वाला व्यक्ति जिसे वचन (क़ौल) या कर्म (फ़ैल) द्वारा किसी भी प्रकार से फ़स्ख़ का अधिकार नहीं है, और यह 'फुदूरी' है। अतः यदि किसी फुदूरी ने एक पुरुष का निकाह उसकी अनुमति के बिना किसी स्त्री से कर दिया, फिर कहा कि "मैंने अनुबंध$^{(1)}$ को फ़स्ख़ (निरस्त) किया", तो फ़स्ख़ नहीं होगा। इसी प्रकार $^{(2)}$ यदि उसी स्त्री की बहन से उसका निकाह कर दिया, तो दूसरा निकाह पुरुष की अनुमति पर निर्भर (मवक़ूफ़) होगा और यह पहले निकाह का फ़स्ख़ नहीं माना जाएगा। द्वितीय: वह अनुबंध करने वाला जो वचन (क़ौल) से फ़स्ख़ कर सकता है किंतु कर्म (फ़ैल) से नहीं, और वह 'वकील' (प्रतिनिधि) है। जैसे यदि किसी व्यक्ति ने किसी को वकील नियुक्त किया कि "मेरा निकाह अमुक स्त्री से कर दो", तो उसने उस स्त्री से निकाह कर दिया और स्त्री की ओर से किसी फुदूरी ने स्वीकार किया, तो उस वकील को यह अधिकार है कि वह वचन द्वारा निकाह को फ़स्ख़ कर दे, अर्थात यह कहे कि "मैंने यह निकाह फ़स्ख़ किया"। और यदि उक्त वकील ने उस स्त्री की बहन के साथ भी अपने मुवक्किल (नियोक्ता) का निकाह कर दिया, तो पहला अनुबंध फ़स्ख़ नहीं होगा; यह 'फतावा काज़ी खान' में है।

---

1 अतः फुदूरी द्वारा निरस्त करना अमान्य होगा। (1) वचन (क़ौल) द्वारा फ़स्ख़ का उदाहरण। (2) कर्म (फ़ैल) द्वारा फ़स्ख़ का उदाहरण।

اجازت دی خواہ چاروں کا عقد واحد میں نکاح کیا ہو یا عقود متفرقہ میں کیا ہو۔ بہر حال اجازت سے کوئی عقد جائز نہ ہو گا یہ محیط میں ہے اور اگر ایک شخص نے اپنی دختر بالغہ کو کسی مرد غائب کے ساتھ بیاہ دیا اور مرد غائب کی طرف سے ایک فضولی نے قبول کیا پھر قبل اجازت مرد غائب کے عورت کا باپ مر گیا تو اس کی موت سے نکاح باطل نہ ہو گا ایک مرد نے اپنے پسر بالغ کا نکاح ایک عورت سے بدون اجازت پسر مذکور کے باندھا پھر قبل اجازت کے بیٹا مجنون ہو گیا تو مشائخ نے فرمایا کہ باپ کو یوں کہنا چاہئے کہ میں نے اپنے بیٹے کی طرف سے نکاح کیا اجازت دی یہ فتاوی قاضی خان میں ہے۔

ایک شخص نے اپنے بھائی کی دختر اپنے پسر کے ساتھ بیاہ دی حالانکہ یہ دونوں صغیر ہیں اور بھائی کی دختر کا باپ موجود ہے پھر قبل اجازت نکاح کے اس کا باپ مر گیا پھر چچا نے قبل بلوغ دختر مذکورہ کے اس نکاح کے اجازت دے دی تو اجازت صحیح اور نکاح نافذ ہو گا اسی طرح اگر کسی مرد نے اپنے پسر نابالغ کا نکاح بدون اس کی اجازت کے ایک عورت سے کر دیا اور ہنوز پسر مذکور بالغ نہ ہوا تھا کہ وہ معتوہ ہو گیا پھر باپ نے اس نکاح کی اجازت دی تو جائز ہو گا اسی طرح اگر غلام نے بدون اجازت مولی کے نکاح کیا پھر قبل اجازت کے وہ اس مولی کی ملک سے نکل کر دوسرے مولی کی ملک میں داخل ہوا پھر دوسرے مولی نے نکاح کی اجازت دی تو اجازت صحیح اور نکاح نافذ ہو گا اور اسی طرح اگر باندی نے بدون اجازت مولی کے اپنا نکاح کر لیا پھر اس مولی کی ملک سے نکل کر دوسرے کی ملک میں داخل ہوئی خواہ بطریق بیع کے یا ہبہ یا ارث کے پس اگر یہ باندی اس دوسرے مالک کے واسطے حلال نہ ہو مثلاً یہ صورتیں ہوں کہ ایک جماعت اس کی وارث ہوئی یا فقط بیٹا وارث ہوا مگر باپ نے اس باندی سے وطی کر لی

تھی یا مولائے اول نے ایک جماعت کے ہاتھ بیچی یا ان کو ہبہ کر دی یا اپنے پسر کے ہاتھ بیچی یا ہبہ کی مگر باپ اس سے وطی کر چکا ہے تو ایسی صورت میں دوسرے مولی کی اجازت سے نکاح جائز ہو سکتا ہے اور اگر دوسرے ولی کے واسطے باندی حلال ہو بائیں طور کہ مولائے اول نے کسی اجنبی کے ہاتھ بیچی یا اس کو ہبہ کی یا اپنے پسر کے ہاتھ بیچی یا ہبہ کی مگر خود اس سے وطی نہیں کر چکا ہے یا فقط بیٹا اس کا وارث ہوا درآنحالیکہ باپ میت اس سے وطی نہیں کر چکا ہے تو ایسی حالت میں دوسرے مولی کی اجازت نا جائز اور اس اجازت سے نکاح جائز نہ ہو گا یہ محیط میں ہے۔

متصلات ایں باب مسائل الفسخ:

جاننا چاہئے کہ نکاح بندھ جانے کے بعد اسکے فسخ کرنے والے چار طرح کے لوگ ہوتے ہیں اول ایسا عقد باندھنے والا جو بقول یا فعل کسی طرح فسخ کا اختیار نہیں رکھتا ہے اور یہ فضولی ہے پس اگر فضولی نے ایک مرد کا نکاح بدون اس کی اجازت کے کسی عورت سے کر دیا پھر کہا کہ میں نے عقد$^${(1)}$ کو فسخ کیا تو فسخ نہ ہو گا اسی طرح $^${(2)}$ اگر اسی عورت کی بہن سے اس کا نکاح باندھا تو دوسرا نکاح مرد کی اجازت پر موقوف ہو گا اور یہ نکاح اول کا فسخ نہ ہو گا دوم وہ عاقد ہے جو قول سے فسخ کر سکتا ہے اور فعل سے فسخ نہیں کر سکتا ہے اور وہ وکیل ہے چنانچہ اگر ایک شخص نے کسی کو وکیل کیا کہ میرے ساتھ فلاں عورت معینہ کا نکاح کر دے پس اس نے اس عورت سے نکاح کر دیا اور عورت کی طرف سے کسی فضولی نے قبول کیا تو اس وکیل کو اختیار ہے کہ قول سے نکاح فسخ کر دے یعنی کہے کہ میں نے یہ نکاح فسخ کیا اور اگر وکیل مذکور نے اس عورت کی بہن کے ساتھ بھی موکل کا نکاح کر دیا تو عقد اول فسخ نہ ہو گا یہ فتاوی قاضی خان میں ہے۔

1 پس فضولی کا فسخ کرنا باطل ہو گا۔ (1) مثال فسخ بقول۔ (2) مثال فسخ بفعل۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (179) Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

If the aforementioned agent (Wakil) performed a second marriage with the exact same woman, the first contract shall be dissolved; this is mentioned in 'Muhit al-Sarakhsi'. The third is the contracting party who can practically annul (Faskh) but cannot annul by word alone. Its situation is that a man married a man to a woman without his permission, then the said husband married the sister of that woman; in this case, the first marriage will be annulled, although if he tried to annul that marriage by word alone, the annulment would not be valid. The fourth is the contracting party who can annul by both word and action. Its situation is that a man appointed another as an agent to marry him to an unspecified woman. The agent then performed the marriage with a woman, and on the woman's side, a 'Fuzuli' (an unauthorized person) accepted. Now, if the agent annuls this contract, the annulment is valid. And if the agent also married the client to the sister of that woman, the first contract will be dissolved; this is in 'Fatawa Qadi Khan'.

In the chapter of marriage, a 'Fuzuli' does not have the right of revocation (Ruju) before permission is granted, but an agent has the right of revocation by both word and action in the case of a suspended marriage (Nikah-e-Mawquf); this is in 'Zahiriyyah'. If a Fuzuli married Zaid to a woman, and then Zaid appointed someone as an agent to marry him to any woman, and the agent gave permission for that (first) marriage and then annulled it, then according to the narration of 'Jami', his annulment would not be valid. If he married the sister of that same woman to the client with the sister's permission, the first marriage would become void. If there are two agents for a general marriage, one agent cannot intentionally (1) invalidate a suspended contract made by the other. If an agent acts such that he marries the client to the sister of that woman, or renews (Tajdid) the first marriage with a different (2) dower (Mahr), then the first marriage will be annulled; this is in 'Itabiyyah'. If Zaid married a woman without the said woman's permission, then appointed someone as an agent to marry him to a woman, and the agent annulled Zaid's act by his word, it would not be valid. But if the agent married Zaid to the sister of that same woman (3), the first marriage would be dissolved. And if the agent performed the marriage of the client with (4) two women in a single contract, one of whom is the sister of Zaid's wife, or performed a marriage with four women in a single contract, the first marriage would not be annulled; this is in 'Muhit al-Sarakhsi'.

Chapter: 7 Concerning the Dower (Mahr)

It has several sections: **First Section: Concerning the minimum dower, and concerning things that can and cannot be dower.**

The minimum amount of dower is ten dirhams, whether they are coined or not. Thus, dower is permissible upon pure silver weighing ten dirhams, even if the value of that silver is less than ten dirhams; this is in 'Tabyeen'. Anything other than dirhams will be valued according to its price at the time (5) of the contract as a substitute for ten dirhams; this is according to 'Zahir al-Riwayah'. Thus, if marriage was performed upon clothes, or a measurable (kayli) or weighable (wazni) thing, and that thing's...

(1) Meaning by his own word. (2) Meaning with the woman's permission. (3) Before the first permission. (4) Because the agent's marriage is invalid. (5) What its price is at the time of the contract.

फ़तावा आलमगिरी ..... जिल्द 2 (179) किताबुन निकाह

यदि उक्त वकील ने ठीक उसी महिला के साथ दूसरा निकाह कर दिया, तो पहला अनुबंध टूट जाएगा। यह 'मुहीत सरख़्सी' में उल्लेखित है। तीसरा वह अनुबंधकर्ता (आकिद) जो वास्तव में रद्द (फस्ख) कर सकता है, लेकिन केवल कहने से रद्द नहीं कर सकता। इसकी स्थिति यह है कि एक व्यक्ति ने दूसरे व्यक्ति की अनुमति के बिना उसका निकाह एक महिला से कर दिया, फिर उक्त पति ने उस महिला की बहन से निकाह कर लिया, तो पहला निकाह रद्द हो जाएगा। हालाँकि, यदि वह उस निकाह को केवल मौखिक रूप से रद्द करना चाहे, तो वह रद्द करना सही नहीं होगा। चौथा वह अनुबंधकर्ता जो वचन और कर्म दोनों से रद्द कर सकता है। इसकी स्थिति यह है कि एक व्यक्ति ने दूसरे को किसी अनिश्चित महिला से निकाह करने के लिए अपना वकील बनाया। वकील ने एक महिला से निकाह कर लिया और महिला की ओर से एक 'फुज़ूली' (बिना अनुमति के काम करने वाला) ने इसे स्वीकार किया। अब यदि वकील इस अनुबंध को रद्द करता है, तो रद्द करना सही है। और यदि वकील ने उसी महिला की बहन से भी अपने मुवक्किल (जिसने वकील बनाया) का निकाह कर दिया, तो पहला अनुबंध रद्द हो जाएगा। यह 'फतावा क़ाज़ी खान' में है।

निकाह के मामले में 'फुज़ूली' को अनुमति मिलने से पहले पीछे हटने (रुजू) का अधिकार नहीं होता, लेकिन वकील को 'निकाह-ए-मौकूफ' (निलंबित निकाह) की स्थिति में वचन और कर्म दोनों से पीछे हटने का अधिकार होता है। यह 'ज़हीरिया' में है। यदि किसी फुज़ूली ने ज़ैद का निकाह एक महिला से कर दिया, फिर ज़ैद ने किसी व्यक्ति को वकील बनाया कि वह उसका निकाह किसी महिला से कर दे, और वकील ने उस (पहले) निकाह की अनुमति दे दी, फिर उसे रद्द किया, तो 'जामेअ' की रिवायत के अनुसार उसका रद्द करना सही नहीं होगा। और यदि वकील ने उसी महिला की बहन का निकाह, बहन की अनुमति के साथ मुवक्किल से कर दिया, तो पहला निकाह शून्य हो जाएगा। यदि निकाह के लिए दो वकील हों, तो एक वकील द्वारा किए गए निलंबित अनुबंध को दूसरा वकील जानबूझकर (1) रद्द नहीं कर सकता। यदि वकील ऐसा कार्य करे कि उस महिला की बहन से मुवक्किल का निकाह कर दे, या दूसरे (2) मेहर पर पहले निकाह का नवीनीकरण (तजदीद) करे, तो पहला निकाह रद्द हो जाएगा। यह 'इताबिया' में है। यदि ज़ैद ने एक महिला से उसकी अनुमति के बिना निकाह किया, फिर किसी को वकील बनाया कि उसका निकाह किसी महिला से कर दे, और वकील ने ज़ैद के कार्य को अपने वचन से रद्द करने की कोशिश की, तो यह सही नहीं होगा। लेकिन यदि वकील ने ज़ैद का निकाह उसी महिला की बहन से (3) कर दिया, तो पहला निकाह टूट जाएगा।

और यदि वकील ने मुवक्किल के लिए (4) एक ही अनुबंध में दो महिलाओं से निकाह कर दिया, जिनमें से एक ज़ैद की पत्नी की बहन है, या एक ही अनुबंध में चार महिलाओं से निकाह कर दिया, तो पहला निकाह रद्द नहीं होगा। यह 'मुहीत सरख़्सी' में है।

अध्याय: 7 मेहर (स्त्रीधन) के वर्णन में

इसकी कई धाराएं(फ़स्लें) हैं: **धारा एक: न्यूनतम मेहर के वर्णन में और उन चीज़ों के वर्णन में जो मेहर हो सकती हैं और जो नहीं हो सकतीं।**

मेहर की न्यूनतम राशि दस दिरहम है, चाहे वे सिक्के के रूप में हों या नहीं। उदाहरण के लिए, दस दिरहम वजन की शुद्ध चाँदी पर निकाह मेहर के रूप में जायज़ है, भले ही उस चाँदी का मूल्य दस दिरहम से कम हो। यह 'तब्बीन' में है। दिरहम के अलावा जो कुछ भी हो, उसे अनुबंध (अक़्द) के समय (5) की कीमत के हिसाब से दस दिरहम के बराबर माना जाएगा। यह 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' के अनुसार है। अतः यदि निकाह कपड़े, या नापी जाने वाली (कैली) या तोली जाने वाली (वज़नी) किसी वस्तु पर किया गया और उस चीज़ की...

(1) अर्थात अपने कथन से। (2) अर्थात महिला की अनुमति से। (3) पहली अनुमति से पहले। (4) क्योंकि वकील का निकाह अवैध है। (5) अनुबंध के समय जो उसका मूल्य है।

اگر وکیل مذکور نے بعینہ اسی عورت سے دوسرا نکاح کردیا تو عقد اول ٹوٹ جائے گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور سوم وہ عاقد جو بالفعل فسخ کرسکتا ہے اور بقول فسخ نہیں کرسکتا ہے اور اس کی صورت یہ ہے کہ ایک مرد نے ایک مرد کے ساتھ بدون اس کی اجازت کے ایک عورت کا نکاح کردیا پھر شوہر مذکور نے اس عورت کی بہن کے ساتھ اس کا نکاح کردیا تو پہلا نکاح فسخ ہو جائے گا حالانکہ اگر وہ اس نکاح کو بقول فسخ کرے تو فسخ صحیح نہیں ہے چہارم وہ عاقد جو قول و فعل دونوں طرح سے فسخ کرسکتا ہے اور اس کی صورت یہ ہے کہ ایک مرد نے دوسرے کو کسی عورت سے بطور غیر معین نکاح کرنے کا وکیل کیا پس وکیل نے ایک عورت سے نکاح کردیا اور عورت کی طرف سے ایک فضولی نے قبول کیا پس اگر وکیل اس عقد کو فسخ کرے تو فسخ صحیح ہے اور اگر وکیل نے اس عورت کی بہن سے بھی موکل کا نکاح کردیا تو عقد اول فسخ ہوجائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

پس باب نکاح میں فضولی کو قبل اجازت کے رجوع کا اختیار نہیں ہوتا ہے اور وکیل کو نکاح موقوف کی صورت میں قول و فعل دونوں سے رجوع کا اختیار ہوتا ہے یہ ظہریہ میں ہے اور اگر زید کے ساتھ فضولی نے ایک عورت کا نکاح کردیا پھر زید نے ایک شخص کو وکیل کیا کہ کسی عورت سے اس کا نکاح کردے پس وکیل نے اس نکاح کی اجازت دے دی پھر اس کو فسخ کیا تو بنا بر روایت جامع کے اس کا فسخ کرنا صحیح نہ ہوگا اور اگر اسی عورت کی بہن کا باجازت بہن کے موکل کے ساتھ نکاح کر دیا تو پہلا نکاح باطل ہوجائے گا اور اگر مطلق نکاح کے واسطے دو وکیل ہوں تو ایک وکیل کے باندھے عقد موقوف کو قصداً (۱) دوسرا باطل نہیں کرسکتا ہے وکیل اگر ایسا فعل کرے کہ اس عورت کی بہن سے موکل کا نکاح کردے یا دوسرے (۲) مہر پر پہلے

نکاح کی تجدید کرے تو پہلا نکاح فسخ ہو جائے گا یہ عتابیہ میں ہے اور اگر زید نے ایک عورت سے بدون اجازت عورت مذکورہ کے نکاح کیا پھر کسی کو وکیل کیا کہ کسی عورت سے اس کا نکاح کردے پس وکیل نے اپنے قول سے فعل زید کو فسخ کیا تو نہیں صحیح ہوگا اور اگر وکیل نے اسی عورت کی بہن سے زید کا نکاح (۳) کر دیا تو نکاح اول ٹوٹ جائے گا اور اگر وکیل نے موکل کے ساتھ (۴) ایک ہی عقد میں دو عورتوں کا نکاح کردیا کہ ان دونوں میں سے ایک عورت زید کی نکاح والی کی بہن ہے یا ایک ہی عقد میں چار عورتوں سے نکاح کردیا تو پہلا نکاح فسخ نہ ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے۔

باب: ۷ مہر کے بیان میں

اس کی چند فصلیں ہیں: **فصل اول: ادنیٰ مہر کے بیان میں اور جو چیزیں مہر ہوسکتی ہیں اور جو نہیں ہوسکتی اُن کے بیان میں**

کم سے کم مقدار مہر دس درہم ہے خواہ سکہ دار ہوں یا نہ ہوں چنانچہ دس درہم وزن کی خالی چاندی پر مہر جائز ہے اگر چہ اس قدر چاندی کی قیمت بہ نسبت دس درہم کے کم ہو یہ تبیین میں ہے اور سوائے درہم کے جو چیز ہے وہ وقت (۵) عقد کی قیمت کے حساب سے دس درہموں کی قائم مقام رکھی جائے گی یہ ظاہر الروایہ کے موافق ہے چنانچہ اگر کپڑے یا کیلی یا وزنی چیز پر نکاح کیا اور اس چیز کی...

(۱) یعنی بقول خود۔ (۲) یعنی عورت کی اجازت سے۔ (۳) قبل اجازت اول کے۔ (۴) اس واسطے کہ نکاح وکیل نا جائز ہے۔ (۵) عقد کے وقت جو اس کی قیمت ہے۔

If the price at the time of the contract (Nikah) is ten dirhams, the marriage will be valid even if its value decreases below ten dirhams on the day of taking possession. Thus, the woman will not have the option of demanding ten dirhams. Conversely, if at the time of the contract it was less than ten but the market rate increased by the time of possession such that the value became ten dirhams, the woman should be given the amount of deficiency that existed at the time of the contract, even though the full value is ten dirhams at the time of possession. This is stated in 'Nahr al-Faiq'. If there is a decrease in the value before taking possession due to damage to some part of a garment (given as Mahr), the woman has the choice to either take that defective item as it is or take its value of ten dirhams. This is mentioned in 'Muheet al-Sarakhsi'.

An example of the minimum dowry (Mahr) according to Imam Azam Abu Hanifa (RA): It should be clarified that anything that is considered 'Maal-e-Mutaqawwam' (valuable property) can be Mahr, and benefits/services can also be Mahr. However, the point is that if the husband is a free man and he marries a woman on the condition of providing service (1) to her, then according to Imam Azam and Imam Abu Yusuf, the ruling of 'Mahr-e-Mithl' (customary dowry) will be given, and the marriage will be valid. This is in 'Zahiriyyah'. If the marriage was based on the service of someone else other than himself, then if it was without that person's command and they subsequently gave permission, the price of that service will be mandatory. If it was by the command of the mentioned third party, and if the specific service is such that protection from immodesty and temptation (fitna) is not possible, then it is mandatory to forbid it, and the price of the mentioned service shall be given. If it is not such a service, then performing that service will be mandatory. If the service is undefined, but rather the marriage was based on the benefits of that third party, such that the mentioned woman became entitled to take service from that third party (as a 'special employee'), then it will be seen: if the woman began taking such service which resembles the first scenario, its ruling will be like the first, and if it resembles the second scenario, its ruling will be like the second. This is in 'Fath al-Qadir'.

Even if the dowry (Mahr) is the smallest and lowest, it must still be paid: If a man marries a woman based on the service of his male or female slave, it is valid; this is in 'Nahr al-Faiq'. If the husband is a slave, then his service is permissible by consensus (ijma), as in 'Muheet al-Sarakhsi'. If he marries a woman on the condition that he will

teach her the Holy Quran, then the woman will receive 'Mahr-e-Mithl'; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If he marries her on the condition that he will graze her goats or cultivate her land, then in one report it is not permissible and in another it is, as in 'Muheet al-Sarakhsi'. The first report is from 'Kitab al-Asl' and 'al-Jame', and it is the most correct, as in 'Nahr al-Faiq'. However, this is an error; the correct view is that by consensus, this service which was set as Mahr is valid, based on the story of Moses and Shu'ayb (peace be upon them). If someone says that was in the Sharia of Moses and Shu'ayb (AS) and we are the Ummah of Muhammad (SAW), the answer is that the Sharia of previous Prophets (AS) which Allah and His Messenger (SAW) narrated without any kind of rejection is binding upon us. This is in 'Kani'. If the teaching of permissible and prohibited rulings, or worship acts like Hajj or Umrah, were designated as Mahr, then according to us, this designation (Tasmiyah) is not correct. Furthermore, let it be clear that the fundamental principle in designation is that when a designation becomes valid and established, that specific designated amount (Musamma) becomes mandatory. Then it will be seen: if the designated Mahr is ten dirhams or more, the woman will receive only that, nothing else. If the designated Mahr is ten dirhams or more, the woman will receive only that, nothing else [repetition in original]. If it is less than ten, then according to our three companions (Ashab-e-Thalatha), it will be completed to ten dirhams. If the designation is void (fasid) or no Mahr was specified, then 'Mahr-e-Mithl' will be mandatory. And if the Mahr was set such that the mentioned woman...

1- Said, i.e., protection from immodesty and temptation cannot be achieved. (1) For example, one year.

अक़्द (निकाह के अनुबंध) के समय अगर क़ीमत दस दिरहम है, तो निकाह जायज़ होगा, भले ही क़ब्ज़े के दिन उसकी क़ीमत दस दिरहम से कम हो गई हो। अतः औरत को दस दिरहम लेने का अधिकार नहीं होगा। और अगर इसके विपरीत हो कि अक़्द के समय दस से कम हो और क़ब्ज़े के समय बाज़ार भाव बढ़ गया हो और क़ीमत दस दिरहम हो गई हो, तो अक़्द के समय जितनी कमी थी, वह औरत को दिलाई जाएगी, भले ही क़ब्ज़े के समय पूरी दस दिरहम क़ीमत हो। यह 'नहरुल फ़ायिक' में है। और अगर कपड़े के किसी हिस्से में नुक़सान हो जाने के कारण क़ब्ज़े से पहले उसकी क़ीमत कम हो गई, तो औरत को अधिकार होगा कि वह उसी दोषपूर्ण वस्तु को ले ले या उसकी क़ीमत दस दिरहम ले ले। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है।

इमाम आज़म अबू हनीफ़ा (रहमतुल्लाह अलैह) के नज़दीक अदना मेहर (न्यूनतम मेहर) का एक उदाहरण: यह स्पष्ट हो कि हर वह चीज़ जो 'माल-ए-मुतक़व्वम' (क़ीमती वस्तु) है, मेहर हो सकती है, और मुनाफ़ा (सेवा/लाभ) भी मेहर हो सकते हैं। लेकिन बात यह है कि अगर पति स्वतंत्र पुरुष हो और उसने औरत से इस मुनाफ़े पर निकाह किया कि मैं तुम्हारी खिदमत (१) करूँगा, तो इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक 'मेहर-ए-मिस्ल' (प्रचलित मेहर) का हुक्म दिया जाएगा और निकाह जायज़ होगा। यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर औरत से अपने अलावा किसी दूसरे स्वतंत्र व्यक्ति की खिदमत पर निकाह किया, तो अगर वह उस व्यक्ति के आदेश के बिना हो और उसने अनुमति दे दी, तो उसकी खिदमत की क़ीमत वाजिब होगी। और अगर उस व्यक्ति के आदेश से हो, तो अगर कोई ऐसी खिदमत तय की गई हो जिससे बे-पर्दगी और फ़ितना से बचाव संभव न हो, तो वह खिदमत मना की जाएगी और उस खिदमत की क़ीमत दी जाएगी। और अगर ऐसी स्थिति न हो, तो वह खिदमत अदा करना वाजिब होगा। और अगर खिदमत तय न हो, बल्कि उस व्यक्ति के मुनाफ़े पर निकाह किया यहाँ तक कि औरत उस व्यक्ति से खिदमत लेने की हक़दार हो गई, क्योंकि यह 'अजीर-ए-खास' (विशेष कर्मचारी) हुआ, तो देखा जाएगा कि अगर औरत ने वैसी ही खिदमत लेना शुरू की जो पहली सूरत जैसी है, तो उसका हुक्म पहली सूरत जैसा होगा और अगर दूसरी सूरत जैसी है, तो हुक्म दूसरी सूरत जैसा होगा। यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है।

मेहर चाहे अल्पतम और निम्नतम ही क्यों न हो, फिर भी अदा करना ज़रूरी है: अगर पुरुष ने औरत से अपने गुलाम या दासी की सेवा पर निकाह किया तो वह सही है, यह 'नहरुल फ़ायिक' में है। और अगर पति गुलाम हो तो उसकी सेवा जायज़ है, यह सर्वसम्मति (इज्मा) से है, जैसा कि 'मुहीत-ए-

सरखसी' में है। और अगर किसी औरत से इस मेहर पर निकाह किया कि वह उसे क़ुरान शरीफ़ की शिक्षा देगा, तो उस औरत को मेहर-ए-मिस्ल मिलेगा, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खाँ' में है। और अगर इस मेहर पर निकाह किया कि वह उसकी बकरियाँ चराएगा या उसकी ज़मीन में खेती करेगा, तो एक रिवायत में जायज़ नहीं है और एक में जायज़ है, जैसा कि 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और पहली रिवायत 'किताबुल असल' और 'अल-जामे' की है और वही अधिक सही है, जैसा कि 'नहरुल फ़ायिक' में है। और यह ग़लती है, सही यह है कि सर्वसम्मति से यह खिदमत मेहर हो सकती है जैसा कि हज़रत मूसा और हज़रत शुएब (अलैहिमुस्सलाम) के क़िस्से से प्रमाणित है। और अगर कोई कहे कि वह तो मूसा और शुएब (अलैहिमुस्सलाम) की शरीअत में था और हम मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की उम्मत हैं, तो जवाब यह है कि पिछले अंबिया (अलैहिमुस्सलाम) की शरीअत जिसे अल्लाह और उसके रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने बिना किसी इनकार के बयान किया हो, वह हम पर लागू है। यह 'कानी' में है। और अगर हलाल और हराम के अहकाम की तालीम, या हज या उमराह आदि इबादतों को मेहर बनाया, तो हमारे नज़दीक यह तय करना (तस्मिया) सही नहीं है। फिर स्पष्ट हो कि मेहर तय करने (तस्मिया) में नियम यह है कि जब वह सही और पुख्ता हो जाए, तो वही तयशुदा रक़म (मुसम्मा) वाजिब होगी। फिर देखा जाएगा कि अगर तयशुदा मेहर दस दिरहम या उससे ज़्यादा है, तो औरत को बस वही मिलेगा, उसके अलावा कुछ नहीं। और अगर तयशुदा मेहर दस दिरहम या उससे ज़्यादा है, तो औरत को बस वही मिलेगा, उसके अलावा कुछ नहीं। और अगर दस से कम हो, तो हमारे तीन इमामों (असहब-ए-सलासा) के नज़दीक दस पूरे कर दिए जाएँगे। और अगर तय करना (तस्मिया) फ़ासिद (दूषित) हो या मेहर तय न हो, तो मेहर-ए-मिस्ल वाजिब होगा। और अगर मेहर यह तय किया कि औरत को...

१- कहा यानी बे-पर्दगी और फ़ितने से बचाव नहीं हो सकता। (१) उदाहरण के लिए एक साल।

قیمت وقت عقد کے دس درہم ہے تو نکاح جائز ہوگا اگر چہ قبضہ کرنے کے دن اس کی قیمت دس درہم سے گھٹ گئی ہو پس عورت کو دس درہم دینے کا اختیار نہ ہوگا اور اگر اس کے برعکس ہو کہ وقت عقد کے دس سے کم ہو اور وقت قبضہ کے نرخ زیادہ ہو گیا کہ دس درہم قیمت ہو گئی تو وقت عقد کے جس قدر کمی تھی وہ عورت کو دلائی جائے گی اگر چہ وقت قبضہ کے پوری دس درہم قیمت ہے یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر کپڑے کا کسی جزو میں نقصان ہو جانے سے قبضہ سے پہلے اس کی قیمت میں نقصان آگیا تو عورت کو اختیار ہوگا چاہے اسی ناقص کو لے لے یا اس کی قیمت دس درہم لے لے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

امام اعظم ابوحنیفہؒ کے نزدیک ادنیٰ مہر کی ایک مثال: واضح ہو کہ ہر ایسی چیز جو مال متقوم ہے مہر ہو سکتی ہے اور منافع بھی مہر ہو سکتے ہیں مگر بات یہ ہے کہ اگر شوہر مرد آزاد ہو اور اس نے عورت سے اس منافع پر نکاح کیا کہ میں تیری خدمت (۱) کروں گا تو امام اعظم و امام ابویوسف کے نزدیک مہر مثل کا حکم دیا جائے گا اور نکاح جائز ہوگا یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر عورت سے اپنے سوائے کسی دوسرے آزاد کی خدمت پر نکاح کیا پس اگر اس غیر کے حکم سے نہ ہو اور اس نے اجازت دی تو اس کی خدمت کی قیمت واجب ہوگی اور اگر غیر مذکور کے حکم سے ہو پس اگر کوئی خدمت معین ایسی ہو کہ جس سے بے پردگی و فتنہ سے بچاؤ نہیں ہو سکتا ہے تو واجب ہے کہ منع کی جائے اس کو خدمت مذکورہ کی قیمت دی جائے اور اگر ایسی خدمت نہ ہو تو اس خدمت کا ادا کرنا واجب ہوگا اور اگر خدمت غیر معین ہو بلکہ اس غیر مذکور کے منافع پر نکاح کیا حتیٰ کہ عورت مذکورہ ہی اس غیر مذکور سے خدمت لینے کی مستحق ہوئی کیونکہ یہ اجیر خاص ہوا تو دیکھا جائے گا کہ اگر عورت مذکورہ نے ایسی خدمت لینی شروع کی

جس کی صورت مثل اول کے ہے تو اس کا حکم مثل حکم اول کے ہوگا اور اگر بطور صورت دوم ہے تو اس کا حکم مثل صورت دوم کے ہوگا یہ فتح القدیر میں ہے۔

مہر چاہے قلیل ترین و ادنیٰ ترین ہی کیوں نہ ہو پھر بھی ادا کرنا ضروری ہے: اگر مرد نے عورت سے اپنے غلام یا باندی کی خدمت پر نکاح کیا تو صحیح ہے یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر شوہر غلام ہو تو شوہر کو اس کی خدمت جائز ہے یہ بالا جماع ہے کذا فی محیط السرخی اور اگر کسی عورت سے اس مہر پر نکاح کیا کہ اس کو قرآن شریف کی تعلیم کر دے گا تو عورت مذکورہ کو اس کا مہر مثل ملے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر عورت سے اس مہر پر نکاح کیا کہ عورت مذکورہ کی بکریاں چرائے گا یا اس کی زمین میں زراعت کر دے گا تو ایک روایت میں نہیں جائز ہے اور ایک روایت میں جائز ہے کذا فی محیط السرخی اور روایت اول کتاب الاصل والجامع کی ہے اور وہی اصح ہے کذا فی النہر الفائق اور یہ خطا ہے صواب یہ ہے کہ الا جماع یہ خدمت جو مہر قرار دی ہے اوپر دے بدلیل قصہ موسیٰ و شعیب علیہما السلام کے اور اگر کوئی کہے کہ وہ موسیٰ و شعیب علیہما السلام کی شریعت میں تھا اور ہم امت محمد صلی اللہ علیہ وسلم ہیں تو جواب یہ ہے کہ پہلے انبیاء علیہم السلام کی شریعت جس کو اللہ تعالیٰ و اس کے رسول پاک صلی اللہ علیہ وسلم نے بغیر کسی نوع انکار کے بیان فرمایا ہو وہ ہم پر لازم ہے یہ کانی میں ہے اور اگر حلال و حرام احکام کی تعلیم یا حج یا عمرہ وغیرہ عبادات کو مہر قرار دیا تو ہمارے نزدیک تسمیہ نہیں صحیح ہے پھر واضح ہو کہ تسمیہ میں اصل یہ ہے کہ جب تسمیہ صحیح ہو جائے و مستقر ہو جائے تو وہی مسمیٰ واجب ہوگا پھر دیکھا جائے گا کہ اگر مہر مسمیٰ دس درہم یا زیادہ ہے تو عورت کو بس یہی ملے گا اس کے سوائے کچھ نہ ہوگا اور اگر مہر مسمیٰ دس درہم یا زیادہ ہے تو عورت کو بس یہی ملے گا اس کے سوائے کچھ نہ ہوگا اور اگر دس سے کم ہو تو

ہمارے اصحاب ثلاثہ کے نزدیک دس پورے کر دئیے جائیں گے اور اگر تسمیہ فاسد یا مہر نہ ہو تو مہر مثل واجب ہوگا اور اگر مہر یہ قرار دیا کہ عورت مذکورہ کو اس

۱- قال یعنی بے پردگی وفتنہ سے بچاؤ نہیں ہو سکتا ہے۔ (۱) مثلاً ایک سال۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 181 | Book of Marriage

...will not take her out of the city or will not marry another woman over her, then this specification (Tasmiya) is not correct because the mentioned matter is not property (Mal). Similarly, if a Muslim man married a Muslim woman in exchange for a carcass, or blood, or wine, or swine, then the specification is not correct. And if he contracted marriage for the benefits of specific assets for a known period, for example, settling for residence in his house, or riding/carrying loads on his animal, or giving agricultural land, etc., for a known period, then the specification (Tasmiya) is correct; this is mentioned in 'Bada'i'. And if a slave, with the permission of his master, married a female slave, a Mudabbara, or an Umm Walad on his 'Raqabah' (person/value), it is permissible. However, if he married a free woman or a Mukataba on his Raqabah, it is not permissible (1), and it will not be executed even on the price of the slave; this is in 'Ghayat al-Saruji'. And if he married a woman on the condition that he would divorce his other wife, or a man married a woman based on the right of retaliation (Qisas) for intentional murder belonging to that woman, or said, "I will take you for Hajj," then the mentioned woman will receive 'Mahr-ul-Mithl' (equivalent dowry); this is in 'Fatawa Qazi Khan'.

Can marriage be contracted in exchange for a delay in debt?

A man owes a woman one thousand dirhams for some purchased item. Then the said man married that woman with the dowry (Mahr) being that he would grant a delay in the demand of these dirhams. This delay is void (Batil), the marriage is contracted, and Mahr-ul-Mithl becomes obligatory; this is mentioned in 'Zahiriyya'. A man married a woman based on one thousand dirhams owed to her by such-and-such person; the marriage will be valid, but the woman will have the choice whether to demand them from the husband or hold the debtor responsible. Then she will hold the husband accountable so that the husband appoints her as his agent to collect this debt from the debtor. And if he married a woman based on a thousand dirhams of debt owed by Zaid to that man, and the woman agreed to it, she will have the choice whether to hold the husband accountable or take it from the debtor. If she chose to take it from the husband, she could take it from him on a promise of one year; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If he pointed to a specific slave and married, whereas the mentioned slave belongs to someone else, or pointed to a house whereas it is someone else's property, then the marriage is valid and the Tasmiya is correct. Then it will be seen: if the owner of the slave or the house gave permission, the woman will get the specific named thing (Ayn Musamma). And if the owner did

not give permission, the marriage will not be void, nor will the Tasmiya be void, such that Mahr-ul-Mithl is not obligatory, but rather the value of that named dowry (Mahr Musamma) will be obligatory; this is in 'Al-Muhit'. And if a man married a woman based on a defect (2) in a slave whom the man had purchased from that woman, it is permissible. Then if the value of the defect is one-third of a dirham, that is what the woman gets, and if it is less than ten dirhams, then completing it to ten dirhams is obligatory; this is in 'Zahiriyya'. Our scholars (Mashayikh) have said that 'Nikah al-Shighar' (exchange marriage) is contracted but the condition is void, and each of the two women will receive her Mahr-ul-Mithl. The meaning of Nikah al-Shighar is that Zaid, for example, married his daughter to Amr on the condition that Amr marries his sister or mother to Zaid, with the dowry being that the intimacy (Bud') of each woman is the dowry for the other; this is in 'Jawharat al-Nayyirah'. And if in the contract, a thing was kept as dowry which is currently non-existent, for example, from a woman...

Footnotes: 1) This means the woman had previously reduced the minimum dowry for some guardian (Wali) of this man, then the man married this woman based on her forgiveness. 2) Meaning that slave turned out to be defective, so there will be some value corresponding to the defect, and it is as if that portion of the price was declared as the dowry. 3) Regarding the statement: "price ten" - The editor said it is clear from this that in estimating the value of a defect, the market price will be considered, and not just the portion of the purchase price. Its explanation is that a slave with a value of 63 was purchased for 32 dirhams and such a defect was found in him which reduced the value by one-eighth. Thus, eight dirhams would be the value of the defect, whereas the portion of the purchase price is only four dirhams. Consider this. (1) Meaning the value of the slave's person (Raqabah).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द २ | १८१ | किताबुन निकाह (निकाह का अध्याय)

...शहर से बाहर नहीं ले जाएगा या उस पर दूसरा निकाह नहीं करेगा तो यह 'तस्मिया' (महर का निर्धारण) सही नहीं है क्योंकि यह उल्लेखित मामला माल (संपत्ति) नहीं है। इसी तरह अगर एक मुस्लिम पुरुष ने एक मुस्लिम महिला से मुर्दार, या खून या शराब या सुअर पर निकाह किया तो तस्मिया सही नहीं है। और अगर किसी संपत्ति के लाभ (उपयोग) पर एक निश्चित अवधि के लिए निकाह किया, उदाहरण के लिए अपने घर में रहने, या अपने जानवर की सवारी करने या बोझा ढोने या कृषि की भूमि देने आदि पर एक निश्चित अवधि के लिए निकाह तय किया तो तस्मिया सही है, यह 'बदाई' में है। और अगर एक गुलाम ने अपने मालिक की अनुमति से अपने 'रकबा' (शरीर/मूल्य) पर किसी दासी या मुदब्बरा या उम्मे वल्द से निकाह किया तो जायज़ है और अगर अपने रकबा पर किसी स्वतंत्र महिला या मुकातबा से निकाह किया तो जायज़ (1) नहीं है और गुलाम की कीमत पर भी प्रभावी नहीं होगा, यह 'ग़ायतुल सरुजी' में है। और अगर किसी महिला से इस महर पर निकाह किया कि वह अपनी दूसरी पत्नी को तलाक दे देगा या पुरुष का उस महिला की ओर से जो हत्या (कत्ले अमद) का प्रतिशोध लेने का अधिकार है उस पर निकाह किया या कहा कि मैं तुझे हज करा लाऊँगा, तो उक्त महिला को 'महर-ए-मिस्ल' (समान महर) मिलेगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

क्या कर्ज में मोहलत के बदले भी निकाह संपन्न हो जाता है?

एक पुरुष के एक महिला पर किसी खरीदी हुई चीज़ के एक हज़ार दिरहम बकाया हैं, तो उक्त पुरुष ने उस महिला से इस महर पर निकाह किया कि मैं इन दिरहमों की मांग में मोहलत (देरी) दूँगा, तो यह मोहलत बातिल (अमान्य) है और निकाह संपन्न हो जाएगा और महर-ए-मिस्ल वाजिब होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। एक पुरुष ने एक महिला से उन एक हज़ार दिरहम पर निकाह किया जो उसके किसी अन्य पुरुष पर बकाया हैं, तो निकाह जायज़ होगा लेकिन महिला को अधिकार होगा चाहे वह पति से उनकी मांग करे या कर्जदार से वसूल करे, फिर पति से हिसाब माँगेगी ताकि पति उस महिला को कर्जदार से यह कर्ज वसूल कर लेने का वकील (प्रतिनिधि) बनाएगा। और अगर किसी महिला से हज़ार दिरहम कर्ज पर जो उस पुरुष के ज़ैद पर बकाया हैं, निकाह किया और महिला उस पर सहमत हो गई, तो महिला को अधिकार होगा चाहे पति से मांग करे या कर्जदार से लेना चुने। फिर अगर पति से लेना चुना तो भी एक साल के वादे पर उससे ले सकती है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। अगर किसी निश्चित गुलाम की ओर इशारा करके निकाह किया जबकि उक्त गुलाम किसी और का है, या किसी घर की ओर इशारा करके निकाह किया जबकि वह किसी दूसरे की संपत्ति है, तो

निकाह जायज़ है और तस्मिया सही है। फिर उसके बाद देखा जाएगा कि यदि गुलाम और घर के मालिक ने उसकी अनुमति दे दी तो महिला को वही चीज़ (ऐन मुसम्मा) मिलेगी, और अगर मालिक ने अनुमति नहीं दी तो निकाह बातिल नहीं होगा, तस्मिया भी बातिल नहीं होगा यहाँ तक कि महर-ए-मिस्ल वाजिब नहीं होगा बल्कि उस महर-ए-मुसम्मा की कीमत वाजिब होगी, यह 'मुहित' में है। और अगर किसी पुरुष ने किसी महिला से किसी गुलाम के दोष (ऐब) (2) पर निकाह किया जिसे पुरुष ने उस महिला से खरीदा है, तो निकाह जायज़ है; फिर अगर दोष की कीमत तिहाई दिरहम हो तो महिला के लिए यही होगा, और अगर दस दिरहम से कम हो तो दस दिरहम का पूरा होना वाजिब होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। और हमारे बुजुर्गों (मशायख) ने फरमाया कि 'निकाह-ए-शिग़ार' (अदला-बदली का निकाह) संपन्न हो जाता है और शर्त बातिल होती है और दोनों महिलाओं में से प्रत्येक को उसका महर-ए-मिस्ल मिलेगा। और निकाह-ए-शिग़ार का अर्थ यह है कि उदाहरण के लिए ज़ैद ने अपनी बेटी का निकाह अम्र के साथ इस शर्त पर किया कि अम्र अपनी बहन या माँ का निकाह ज़ैद के साथ कर दे, इस मह॒ पर कि प्रत्येक महिला का निकाह (बज़ह/यौन सुख) दूसरी का महर है, यह 'जौहरा नय्यिरा' में है। और अगर निकाह के अनुबंध (अक़्द) में ऐसी चीज़ को महर रखा जो वर्तमान में मौजूद नहीं है, उदाहरण के लिए किसी महिला से...

पाद-टिप्पणियाँ (Footnotes): 1) यानी महिला ने पहले उस पुरुष के किसी वली (अभिभावक) को महर कम किया है, फिर पुरुष ने उस महिला से उसकी माफी पर निकाह किया। 2) यानी वह गुलाम दोषपूर्ण निकला, तो दोष के मुकाबले कुछ कीमत होगी, तो मानों उस कीमत के हिस्से को महर घोषित किया गया है। 3) कथन: 'कीमत दस' - संपादक ने कहा कि इससे स्पष्ट है कि दोष के मूल्य का अनुमान लगाने में मूल्य पर विचार किया जाएगा, न कि खरीद मूल्य के हिस्से पर। और इसका स्पष्टीकरण यह है कि 63 की वास्तविक कीमत वाला गुलाम 32 दिरहम में खरीदा गया और उसमें ऐसा दोष निकला जिससे मूल्य का आठवां हिस्सा कम हो गया, तो आठ दिरहम दोष का मूल्य होगा जबकि खरीद मूल्य का हिस्सा केवल चार ही दिरहम होता है। इस पर विचार करें। (1) अर्थात गुलाम के शरीर (रकबा) की कीमत।

کے شہر سے باہر نہ لے جائے گا یا اس کے اوپر دوسرا نکاح نہ کرے گا تو یہ تسمیہ صحیح نہیں ہے کیونکہ یہ امر مذکور مال نہیں ہے اور اسی طرح اگر مسلمان مرد نے مسلمان عورت سے مردار یا خون یا خمر یا سور پر نکاح کیا تو تسمیہ نہیں صحیح ہے اور اگر اعیان مال کے منافع پر مدت معلومہ تک کے واسطے نکاح کیا مثلاً اپنے دار کی سکونت و اپنے جانور سواری کی سواری و بار برداری و زراعت کی زمین دینے وغیرہ پر مدت معلومہ تک کے واسطے نکاح قرار دیا تو تسمیہ صحیح ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر غلام نے اپنے مولیٰ کی اجازت سے اپنے رقبہ پر کسی باندی یا مدبرہ یا ام ولد سے نکاح کیا تو جائز ہے اور اگر اپنے رقبہ پر کسی آزاد عورت یا مکاتبہ سے نکاح کیا تو نہیں جائز (1) ہے اور غلام کی قیمت پر بھی نافذ نہ ہو گا یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر کسی عورت سے اس مہر پر نکاح کیا کہ اپنی دوسری بیوی کو طلاق دے دے گا یا مرد کا بجانب اس عورت کے جو حق قتل عمد کا ہے اس پر نکاح کیا یا کہا کہ تجھ کو حج کرا لاؤں گا تو عورت مذکورہ کو مہر مثل ملے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

کیا قرضہ میں مہلت کے عوض بھی نکاح منعقد ہو جاتا ہے؟

ایک مرد کے ایک عورت پر ہزار درہم کسی خریدی ہوئی چیز کے واجب ہیں پس مرد مذکور نے اس عورت سے بدین مہر نکاح کیا کہ ان درہموں کے مطالبہ میں مہلت دوں گا تو یہ مہلت باطل ہے اور نکاح منعقد اور مہر مثل واجب ہو گا یہ ظہیریہ میں ہے ایک مرد نے ایک عورت سے اس ہزار درہم پر جو اس کے فلاں مرد پر آتے ہیں نکاح کیا تو نکاح جائز ہو گا مگر عورت کو اختیار ہو گا چاہے شوہر سے ان کا مطالبہ کرے اور چاہے قرضدار کی دامنگیر ہو پھر شوہر سے مواخذہ

کرے گی تاکہ شوہر اس عورت کو قرضدار سے یہ قرضہ وصول کر لینے کا وکیل کرے گا اور اگر کسی عورت سے ہزار درہم قرض پر جو اس مرد کے زید پر آتے ہیں نکاح کیا اور عورت اس پر راضی ہو گئی تو عورت کو اختیار ہو گا چاہے شوہر سے مواخذہ کرے یا قرضدار سے لینا اختیار کرے پس اگر شوہر سے لینا اختیار کیا تو بھی ایک سال کے وعدہ پر اس سے لے سکتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر کسی معین غلام پر اشارہ کر کے نکاح کیا حالانکہ غلام مذکور کسی غیر کا ہے یا کسی دار کی طرف اشارہ کر کے نکاح کیا حالانکہ وہ غیر کی ملک ہے تو نکاح جائز اور تسمیہ صحیح ہے پھر اس کے بعد دیکھا جائے گا کہ اگر مالک غلام و دار نے اس کی اجازت دے دی تو عورت کو عین مسمی ملے گا اور اگر مالک نے اجازت نہ دی تو نکاح باطل نہ ہو گا تسمیہ بھی باطل نہ ہو گا حتیٰ کہ مہر مثل واجب نہ ہو گا بلکہ اس مہر مسمیٰ کی قیمت واجب ہو گی یہ محیط میں ہے اور اگر کسی مرد نے کسی عورت سے کسی غلام کے عیب (2) پر جس کو مرد نے اس عورت سے خریدا ہے نکاح کیا تو جائز ہے پس اگر عیب کی قیمت تہائی درہم ہو تو عورت کے واسطے یہی ہو گا اور اگر دس درہم سے کم ہو تو دس درہم کی تکمیل واجب ہو گی یہ ظہیریہ میں ہے اور ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ نکاح شغار منعقد ہوتا ہے اور شرط باطل ہوتی ہے اور دونوں عورتوں میں سے ہر ایک کو اس کا مہر مثل ملے گا اور نکاح شغار کے یہ معنی ہیں کہ زید نے مثلاً اپنی دختر کا نکاح عمرو کے ساتھ اس شرط پر کیا کہ عمر و اپنی بہن یا ماں کا نکاح زید کے ساتھ کر دے بدین مہر کہ ہر ایک عورت کی بضع دوسری کا مہر ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور اگر عقد میں ایسی چیز کو مہر رکھا جو فی الحال معدوم ہے مثلاً کسی عورت سے

حاشیہ (Footnotes): 1) قال یعنی عورت نے پہلے اس مرد کے کسی ولی کو مہر اقل کیا ہے پس مرد نے اس عورت سے اس کی معافی پر نکاح کیا۔ ۲) یعنی وہ غلام عیب دار نکلا پس بمقابلہ عیب کے کچھ ثمن ہو گا پس گویا اس حصہ ثمن کو مہر قرار دیا ہے۔ ۳) قولہ قیمت دس قال المحرر

حجم اس سے ظاہر ہے کہ عیب کی مالیت اندازہ کرنے میں قیمت کا اعتبار ہو گا اور ثمن کے حصہ کا اعتبار نہ ہو گا اور اس کی توضیح یہ ہے کہ ۶۳ قیمت کا غلام ۳۲ درہم میں خریدا اور اس میں ایسا عیب نکلا جس سے آٹھواں حصہ قیمت کا نقصان ہو تو آٹھ درہم قیمت حصہ عیب ہو حالانکہ حصہ ثمن فقط چار ہی درہم ہوتے ہیں فلیتا مل فیہ۔ (۱) یعنی رقبہ کی قیمت۔

Fatawa-e-'Alamgiri ..... Volume 2 (182) The Book of Marriage

If a marriage was contracted with the dower (*mahr*) specified as the fruits that would grow on his date palm trees this year, or the crop that would grow on his land this year, or what his slave would earn, then the naming of the dower (*tasmiya*) would not be valid. Instead, the said woman would receive the standard dower (*mahr-e-misl*). Similarly, if something was specified that is not currently considered wealth (*mal*) in every sense, the same ruling applies. For example, if a marriage was performed by setting the dower as whatever is in the bellies of his goats (i.e., offspring), or what is in the belly of his female slave, the naming would not be valid, and the woman would receive the standard dower (*mahr-e-misl*). This is mentioned in *Al-Muhit*.

The ruling regarding an increase in the standard dower set by a stranger shall depend on the husband's consent:

If a marriage was contracted with a woman based on her command, or his own command, or the command of a certain stranger—meaning whatever that person specifies shall be the dower—then the naming (*tasmiya*) will be invalid (*fasid*). Then, if the decision was left to the husband, it will be seen that if the husband specified the standard dower (*mahr-e-misl*) or more for that woman, she would receive that amount. If he specified less than the standard dower, the woman would receive the standard dower, but if the woman agrees to that lesser amount, she shall take the lesser amount. If the decision was left to the woman's command, then if she specified the standard dower or less, she would receive that amount. If she set a dower higher than the standard dower, it would not be permissible to the extent of the excess, but if the husband agrees, she would receive it. If the decision was left to a stranger, then if he specified the standard dower, it is permissible. If he specified more than the standard dower, it would depend on the husband's consent. And if he specified less than the standard dower, it would depend on the woman's consent; meaning, if she agrees to it, it is valid. This is in *Al-Bada'i*.

Section: 2

Regarding matters by which the dower (*mahr*) and compensatory gift (*mut'ah*) become confirmed.

Three ways in which the dower becomes confirmed:

Let it be clear that the occurrence of any of three things confirms the dower: first, consummation (*dukhool*); second, valid privacy (*khalwat-e-sahiha*); and third, the

death of either spouse. Thus, when any of these occurs, the dower becomes confirmed, whether it was a specified dower (*mahr-e-musamma*) or the standard dower (*mahr-e-misl*). After this, nothing from the dower is waived, except if the rightful owner waives it. This is in *Al-Bada'i*. If someone married a woman without mentioning any dower, or married her on the condition that there is no dower for her, the woman will receive her standard dower, provided that he consummates the marriage with her (1), or the husband dies, or the woman herself dies. If he divorces her before consummation or valid privacy, the woman will receive a compensatory gift (*mut'ah*). If, after the marriage contract, the judge (*Qazi*) fixed a dower for her, or the husband fixed it, then in the case of confirmation, it will be confirmed like the standard dower. In the event of divorce before consummation, the *mut'ah* will be obligatory (*wajib*), and it will not be that half of the said fixed dower is obligatory. This is the view of Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, as mentioned in *Siraj al-Wahhaj*. Furthermore, *mut'ah* is only obligatory when the separation (*furqat*) originates from the husband's side. For instance, if the husband gave a divorce, or separated through *Ila*, or performed *Li'an*, or turned out to be impotent, or became an apostate by denying Islam, or kissed the woman's mother or daughter with lust, etc. If the separation originates from the woman's side, then *mut'ah* will not be obligatory. For example, if the woman became an apostate by denying Islam, or if she kissed the husband's son with lust, or breastfed her step-child, or chose to separate through the option of puberty (*khiyar al-bulugh*) or the option of manumission (*khiyar al-itq*), or...

! His statement 'breastfed' is on the condition that it was done at an age where breastfeeding (*radha'at*) is legally valid. At the time of reaching puberty, she has the option to maintain the marriage or break it; similarly, when a female slave is freed, she has the option to maintain the marriage or break it. (1) Or performs valid privacy (*khalwat-e-sahiha*).

निकाह किया इस मेहर पर कि इस साल जो फल उसके खजूर के पेड़ों में आयें या जो खेती इस साल उसकी ज़मीन में पैदा हो या जो उसका गुलाम कमाए वह मेहर है, तो मेहर का नाम लेना (तस्मिया) सही नहीं होगा और उक्त महिला को मेहर-ए-मिस्ल (समान मेहर) मिलेगा। इसी तरह अगर ऐसी चीज़ बताई गई जो अभी पूरी तरह से माल (संपत्ति) नहीं है, तो भी यही हुक्म है। मिसाल के तौर पर, उसकी बकरियों के पेट में जो कुछ है यानी बच्चा, या उसकी दासी के पेट में जो है, उसे मेहर तय करके निकाह किया तो तस्मिया सही नहीं है और महिला को मेहर-ए-मिस्ल मिलेगा, यह मुहीत में है।

किसी अजनबी की ओर से तय किए गए मेहर-ए-मिस्ल में इज़ाफे(बढ़ोतरी) का हुक्म पति की रज़ामंदी पर निर्भर होगा:

अगर किसी महिला से उसके हुक्म पर या अपने हुक्म पर या किसी अजनबी के हुक्म पर निकाह किया कि जो वह कहे वही मेहर है, तो मेहर का नाम लेना फासिद (गलत) होगा। फिर अगर फैसला पति पर छोड़ा गया हो, तो देखा जाएगा कि अगर पति ने उस महिला के मेहर-ए-मिस्ल या उससे ज़्यादा का हुक्म दिया, तो महिला को वही मिलेगा। और अगर मिस्ल से कम का हुक्म दिया, तो महिला को मेहर-ए-मिस्ल मिलेगा, लेकिन अगर महिला उसी कम पर राजी हो जाए, तो कम ही लेगी। और अगर फैसला महिला के हुक्म पर छोड़ा गया हो, तो अगर महिला ने मेहर-ए-मिस्ल या उससे कम का हुक्म दिया, तो महिला को वही मिलेगा। और अगर उसने मेहर-ए-मिस्ल से ज़्यादा का हुक्म लगाया, तो ज़्यादा की मात्रा में वह जायज़ न होगा, लेकिन अगर पति राजी हो जाए तो मिलेगा। और अगर फैसला किसी अजनबी पर छोड़ा गया हो, तो अगर उसने मेहर-ए-मिस्ल का हुक्म दिया तो जायज़ है, और अगर मेहर-ए-मिस्ल से ज़्यादा का हुक्म दिया तो वह पति की रज़ामंदी पर निर्भर होगा। और अगर मेहर-ए-मिस्ल से कम का हुक्म दिया तो महिला की रज़ामंदी पर निर्भर होगा, यानी अगर महिला उस पर राजी हो जाए तो सही है। यह 'बदाए' में है।

अध्याय: 2

उन मामलों के वर्णन में जिनसे मेहर और मुतआ (मुआवज़ा) पुख्ता हो जाता है

मेहर के पुख्ता (मतआकिद) होने की तीन स्थितियां:

स्पष्ट हो कि तीन बातों में से किसी एक के होने से मेहर पुख्ता हो जाता है: एक 'दुखुल' (संभोग), दूसरा 'खलवत-ए-सहीहा' (एकांत) और तीसरा पति-पत्नी में से किसी एक की मृत्यु। अतः जब इनमें से कोई बात पाई जाएगी, मेहर पुख्ता हो जाएगा, चाहे वह मेहर-ए-मुसम्मा (तयशुदा मेहर) हो या मेहर-ए-मिस्ल। यहाँ तक कि इसके बाद मेहर में से कुछ भी खत्म नहीं होता, सिवाय इसके कि हकदार उसे माफ कर दे। यह 'बदाए' में है। और अगर किसी महिला से निकाह किया और उसका कोई मेहर बयान नहीं किया या इस शर्त पर निकाह किया कि उसके लिए कोई मेहर नहीं है, तो उस महिला को मेहर-ए-मिस्ल मिलेगा, बशर्ते कि पति उसके साथ संभोग करे(1) या पति मर जाए या स्वयं महिला मर जाए। और अगर संभोग या खलवत-ए-सहीहा से पहले उसे तलाक दे दी गई, तो महिला को 'मुतआ' मिलेगा। और अगर निकाह के बाद काज़ी ने उसके लिए कुछ मेहर तय कर दिया या पति ने तय कर दिया, तो पुख्ता होने की स्थिति में यह मेहर-ए-मिस्ल की तरह पुख्ता होगा। और ऐसी स्थिति में जहाँ संभोग से पहले तलाक दे दी गई हो, तो मुतआ वाजिब (अनिवार्य) होगा और ऐसा नहीं होगा कि तय किए गए मेहर का आधा वाजिब हो। यह इमाम अबू हनीफा और इमाम मोहम्मद का मत है, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। और मुतआ भी तभी वाजिब होता है जब अलगाव (फरकत) पति की ओर से हो। मिसाल के तौर पर पति ने तलाक दे दी, या 'ईला' करके अलग किया, या 'लिआन' किया, या वह नपुंसक निकला या नामर्द जाहिर हुआ, या इस्लाम से इनकार करके धर्मत्यागी (मुरतद) हो गया, या महिला की माँ या बेटी को कामुकता से चूम लिया आदि। और अगर अलगाव महिला की तरफ से पैदा हो, तो मुतआ वाजिब नहीं होगा। मिसाल के तौर पर महिला इस्लाम से इनकार करके मुरतद हो गई, या उसने पति के बेटे को कामुकता से चूमा, या सौत (सौतेले बच्चे) को दूध पिला दिया, या बालिग होने के अधिकार (खियार-ए-बलूग) या गुलामी से आज़ादी के अधिकार (खियार-ए-अतक) के तहत उसने अलग होना चुना।

! उसका कथन 'पिला दिया' इस शर्त के साथ है कि ऐसी उम्र में पिलाया हो जिसमें दूध पीना (रज़आत) मान्य है। और बालिग होने के समय उसे अधिकार होता है कि निकाह रखे या तोड़ दे, या जब दासी आज़ाद की जाए तो उसे अधिकार होता है कि निकाह रखे या तोड़ दे। (1) या खलवत-ए-सहीहा करे।

نکاح کیا بدین مہر کہ امسال جو پھل اس کے درخت خرما میں آئیں یا جو کھیتی امسال اس کی زمین میں پیدا ہو یا جو کہ اس کا غلام کمائے وہ مہر ہے تو تسمیہ صحیح نہ ہو گا اور عورت مذکورہ کو مہر مثل ملے گا اسی طرح اگر ایسی چیز بیان کی جو سب طرح سے فی الحال مال نہیں ہے تو بھی یہی حکم ہے مثلاً جو کچھ اس کی بکریوں کے پیٹ میں ہے یعنی بچہ یا جو اس کی باندی کے پیٹ میں ہے اس کو مہر قرار دے کر نکاح کیا تو تسمیہ صحیح نہیں ہے اور عورت کو مہر مثل ملے گا یہ محیط میں ہے۔

اجنبی کی جانب سے مقرر کیے گئے مہر مثل میں زیادتی کا حکم شوہر کی رضا مندی پر موقوف ہو گا:

اگر کسی عورت سے اس کے حکم پر یا اپنے حکم پر یا فلاں اجنبی کے حکم پر نکاح کیا یعنی جو وہ کہہ دے وہی مہر ہے تو تسمیہ فاسد ہو گا پھر اگر حکم شوہر پر ٹھہرا ہو تو دیکھا جائے گا کہ اگر شوہر نے اس عورت کے مہر مثل یا زیادہ کا حکم دیا تو عورت کو وہی ملے گا اور اگر مثل سے کم کا حکم دیا تو عورت کو مہر مثل ملے گا لیکن اگر عورت اسی کم پر راضی ہو جائے تو کم ہی لے اور اگر عورت کے حکم پر ٹھہرا ہو پس اگر عورت نے مہر مثل یا کم کا حکم کیا تو عورت کو وہی ملے گا اور اگر مہر مثل سے زیادہ کا حکم لگایا تو بقدر زیادتی کے جائز نہ ہو گا لیکن اگر شوہر راضی ہو جائے تو ملے گا اور اگر اجنبی کا حکم ٹھہرا ہو پس اگر اس نے مہر مثل کا حکم دیا تو جائز ہے اور اگر مہر مثل سے زیادہ کا حکم دیا تو شوہر کی رضا مندی پر موقوف ہو گا اور

اگر مہر مثل سے کم کا حکم دیا تو عورت کی رضا مندی پر موقوف ہو گا یعنی عورت اگر اس کی پر راضی ہو جائے تو صحیح ہے یہ بدائع میں ہے۔

فصل: ۲

اُن امور کے بیان میں جن سے مہر و متعہ متأکد ہو جاتا ہے

مہر کے متأکد ہو جانے کی تین صورتیں:

واضح ہو کہ تین باتوں میں سے کسی بات کے پائے جانے سے مہر متأکد ہو جاتا ہے ایک دخول دوسری خلوت صحیحہ اور تیسری بیوی و مردان دونوں میں سے کسی کا مر جانا پس ان میں سے جب کوئی بات پائی جائے مہر متأکد ہو جائے گا خواہ مہر مسمیٰ ہو یا مہر مثل حتیٰ کہ بعد اس کے مہر میں سے کچھ ساقط نہیں ہوتا ہے الا بایں طور کہ جو حقدار ہے وہ بری کر دے یہ بدائع میں ہے اور اگر کسی عورت سے نکاح کیا اور اس کا کچھ مہر بیان نہ کیا یا بدین شرط نکاح کیا کہ اس کے واسطے کچھ مہر نہیں ہے تو اس عورت کو اس کا مہر مثل ملے گا بشرطیکہ اس کے ساتھ دخول کرے (۱) یا شوہر مر جائے یا خود عورت مر جائے اور اگر دخول یا خلوت صحیحہ سے پہلے اس کو طلاق دے دی تو عورت کو متعہ ملے گا اور اگر بعد عقد کے قاضی نے اس کے واسطے کچھ مہر مقرر کر دیا یا شوہر نے مقرر کر دیا پس درصورت متأکد ہو جانے کے مانند مہر مثل کے متأکد ہو گا اور درصورتیکہ دخول سے پہلے طلاق دے دی تو متعہ واجب ہو گا اور یہ نہ ہو گا کہ مہر مقررہ مذکور کا نصف واجب ہو یہ امام ابو حنیفہ و امام محمد کا قول ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور متعہ بھی جب ہی واجب ہوتا ہے کہ شوہر کی طرف سے فرقت پائی جائے مثلاً شوہر نے طلاق دے دی یا ایلاء کر کے الگ کیا یا لعان کیا یا محبوب نکلا یا عنین ظاہر ہوا یا اسلام سے منکر ہو کر مرتد ہو گیا یا عورت کی ماں یا بیٹی کا شہوت سے بوسہ لیا وغیرہ ذلک اور اگر

عورت کی طرف سے فرقت پیدا ہو تو متعہ واجب نہ ہو گا مثلاً عورت اسلام سے منکر ہو کر مرتد ہو گئی یا اس نے شوہر کے پسر کا شہوت سے بوسہ لیا یا سوک کو دودھ پلا دیا یا باخیار بلوغ بخیار عتق اس نے الگ ہو جانا اختیار کیا یا

! قولہ پلا دیا بشرطیکہ ایسی عمر میں پلایا ہو کہ جس میں رضاعت معتبر ہے اور بالغہ ہونے کے وقت اس کو اختیار ہوتا ہے کہ نکاح رکھے یا توڑ دے یا باندی جب آزاد کی جائے تو اس کو اختیار ہوتا ہے کہ نکاح رکھے یا توڑ دے۔ (۱) یا خلوت صحیحہ کرے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 183 | Kitab-un-Nikah (The Book of Marriage)

...separation due to lack of compatibility, etc. Similarly, if a husband purchases his wife, who is Zaid's slave-girl, from Zaid himself or from Zaid's representative, Mut'ah (consolatory gift) will not be obligatory. However, if the master sells the slave-girl to a stranger and the husband then purchases her from that stranger, Mut'ah will be obligatory. In cases where Mut'ah is not obligatory when no specified dower (*mahr musamma*) exists, half of the specified dower will not be obligatory when it does exist; this is mentioned in *At-Tabyin*. In cases where *Mahr al-Mithl* (customary dower) becomes obligatory by the nature of the contract, if divorce occurs before consummation, only Mut'ah will be obligatory; this is in *At-Tahdhib*. It should be clarified that "Mut'ah" here does not refer to the Shia practice of temporary marriage, but rather to what Allah Almighty has commanded in the Holy Quran, which consists of three items of clothing: a shirt (*qamis*), a wrap (*chadar*), and a head covering (*muqna'*). These clothes should be of average quality, neither excessively expensive nor overly cheap, as stated in *Al-Muhit*. This was the custom during the time of the Imams; in our country, our local custom (*urf*) will be considered; this is mentioned in *Al-Khulasa*. If the woman is offered the value of the clothes in dirhams, she will be compelled to accept; this is in *Al-Badai'*. However, it's clear that it's not necessary to exceed the value of half the dower, and it shouldn't be less than five dirhams; this is in *Al-Kafi*. Regarding these clothes, the woman's status will be considered because these clothes stand in place of *Mahr al-Mithl*. This is the opinion of Imam Karkhi, as stated in *At-Tabyin*. Thus, if she is a woman of lower status, she will be given clothes made of coarse cotton (*karbas*). If she is of middle status, she will be given clothes made of silk-floss (*qazz*). If she is of high status, she will be given clothes made of pure silk (*abrisham*); this is the more correct view according to *Al-Yanabi'*. However, the correct view is that the husband's status should be considered, as mentioned in *Al-Hidayah* and *Al-Kafi*. Some have said both statuses should be considered; the author of *Al-Badai'* has quoted this. This view is more akin to jurisprudence (*ashbah bi'l-fiqh*), as in *At-Tabyin*. Al-Walawaji said this is correct and the fatwa is based on it, as stated in *An-Nahr al-Faiq*. A woman whose husband has died is not entitled to Mut'ah, whether her dower was specified in the contract or not, and whether the marriage was consummated or not. Similarly, in a void marriage (*nikah fasid*) where the couple is separated by the judge after privacy (*khalwat*) following an invalid privacy (*khalwat-e-fasida*) and before consummation, even if the husband denies consummation, Mut'ah is not obligatory. Regarding the obligation of Mut'ah, a slave is like a free

man, provided he married with his master's permission; this is in *Al-Muhit*. According to us, Mut'ah is of three types: one is obligatory Mut'ah, which is for a woman divorced before consummation whose dower was not specified in the contract. The second is recommended (*mustahabb*) Mut'ah, which is for a woman divorced after consummation. The third is neither obligatory nor recommended, for a woman divorced before consummation whose dower was mentioned in the contract; this is in *Siraj al-Wahaj*.

Definition of Khalwat-e-Sahihah (Valid Privacy) and Khalwat-e-Fasidah (Invalid Privacy):

Valid privacy (*Khalwat-e-Sahihah*) means that a man and a woman meet alone in a place where there is no sexual, legal, or physical obstacle to intercourse. This is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*. Invalid privacy (*Khalwat-e-Fasidah*) is when one lacks the physical ability to have intercourse, such as an emaciated patient who cannot perform the act. In this case, whether the woman is ill or the man is ill, the ruling is the same, and this is correct according to *Al-Khulasa*. It should be clear that "illness" means a condition that prevents intercourse or where intercourse causes harm. The correct view is that a sick man is never free from obstruction and weakness (*sudd-o-futoor*), thus preventing intercourse regardless of whether harm is caused to him or not. The same detail applies to a woman's illness; this is in *Al-Kafi*. If a man has privacy with his wife while one of them is in *Ihram* for an obligatory or voluntary Hajj, or is observing an obligatory fast or prayer...

---

1. Slave... i.e., like a free man, Mut'ah will be obligatory on a slave as well, to the extent that if the master does not pay, the slave will be sold for it.
2. Even if in such a state intercourse did not actually take place. 3. But there will be a decrease and weakness in desire.

...कुफ़ू (बराबरी) न होने के कारण अलगाव आदि। इसी तरह, यदि कोई अपनी पत्नी को, जो ज़ैद की दासी है, ज़ैद से स्वयं या उसके वकील के माध्यम से खरीदता है, तो मुतआ (सांत्वना उपहार) अनिवार्य नहीं होगा। लेकिन अगर मालिक ने उस दासी को किसी अजनबी को बेच दिया और पति ने उसे उस अजनबी से खरीदा, तो मुतआ अनिवार्य होगा। जिन स्थितियों में महर मुसम्मा (निश्चित मेहर) न होने पर मुतआ भी अनिवार्य नहीं होता, वहाँ महर मुसम्मा होने पर आधा मेहर अनिवार्य नहीं होगा; यह 'तबीयिन' में है। और जिन स्थितियों में निकाह के अनुबंध के आधार पर 'महर अल-मिसल' (प्रचलित मेहर) अनिवार्य होता है, यदि संभोग से पहले तलाक हो जाए, तो केवल मुतआ अनिवार्य होगा; यह 'तहज़ीब' में है। اور یہ। स्पष्ट रहे कि यहाँ मुतआ से तात्पर्य शिया समुदाय का मुतआ नहीं है, बल्कि वह है जिसका आदेश अल्लाह तआला ने कुरान मजीद में दिया है, यानी तीन कपड़े: कमीज़, चादर और मक़ना (सिर ढकने का कपड़ा)। ये कपड़े औसत दर्जे के होने चाहिए, न बहुत महंगे और न ही बहुत सस्ते, जैसा कि 'मुहीत' में है। यह इमामों के समय का रिवाज था; हमारे देश में हमारा स्थानीय रिवाज (उर्फ़) मान्य होगा; यह 'ख़ुलासा' में है। यदि महिला को कपड़ों की कीमत के रूप में दिरहम दिए जाते हैं, तो उसे स्वीकार करने के लिए मजबूर किया जाएगा; यह 'बदाइ' में है। लेकिन यह स्पष्ट रहे कि मेहर के आधे से अधिक मूल्य बढ़ाना आवश्यक नहीं है, और वे पाँच दिरहम से कम नहीं होने चाहिए; यह 'काफ़ी' में है। इन कपड़ों के मामले में महिला की स्थिति देखी जाएगी क्योंकि ये कपड़े 'महर अल-मिसल' के स्थान पर हैं। यह इमाम करखी का कथन है, जैसा कि 'तबीयिन' में है। अतः यदि वह निम्न श्रेणी की महिला है, तो उसे मोटे सूती (करबास) के कपड़े दिए जाएंगे। यदि वह मध्यम श्रेणी की है, तो उसे रेशम के रेशों (क़ज़) के कपड़े दिए जाएंगे। और यदि वह उच्च श्रेणी की है, तो उसे शुद्ध रेशम (अबरेशम) के कपड़े दिए जाएंगे; और यही 'यनाबी' के अनुसार अधिक सही है। लेकिन सही यह है कि पुरुष की स्थिति का विचार किया जाए, जैसा कि 'हिदाया' और 'काफ़ी' में है। कुछ ने कहा है कि दोनों की स्थिति का विचार किया जाए; 'बदाइ' के लेखक ने इसे उद्धृत किया है। यह विचार फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) के अधिक निकट है, जैसा कि 'तबीयिन' में है। अल-वलवाजी ने कहा है कि यही सही है और इसी पर फतवा है, जैसा कि 'नहर अल-फ़ाइक़' में है। जिस महिला के पति की मृत्यु हो गई हो, उसके लिए मुतआ नहीं है, चाहे निकाह में उसका मेहर तय किया गया हो या नहीं, और चाहे उसके साथ संभोग हुआ हो या नहीं। इसी तरह 'निकाह-ए-फासिद' (अमान्य निकाह) में, जिसमें महिला के साथ संभोग से पहले और 'खलवत-ए-सहीहा' (वैध एकांत) के बाद, जबकि पति

संभोग से इनकार कर रहा हो, यदि काज़ी दोनों के बीच अलगाव करा दे, तो मुतआ अनिवार्य नहीं होगा। मुतआ के अनिवार्य होने के अधिकार में गुलाम एक आज़ाद व्यक्ति के समान है, बशर्ते गुलाम ने अपने मालिक की अनुमति से निकाह किया हो; यह 'मुहीत' में है। हमारे अनुसार मुतआ तीन प्रकार का होता है: एक अनिवार्य मुतआ, जो उस महिला के लिए है जिसे संभोग से पहले तलाक दे दिया गया हो और निकाह के समय उसका मेहर तय न किया गया हो। दूसरा मुस्तहब (सराहनीय) मुतआ, जो उस महिला के लिए है जिसे संभोग के बाद तलाक दिया गया हो। तीसरा वह जो न अनिवार्य है और न ही मुस्तहब, और वह उस महिला के लिए है जिसे संभोग से पहले तलाक दे दिया गया हो और अनुबंध में उसका मेहर बताया गया हो; यह 'सिराज अल-वहाज' में है।

खलवत-ए-सहीहा और खलवत-ए-फासिदा की परिभाषा:

'खलवत-ए-सहीहा' का अर्थ यह है कि स्त्री और पुरुष दोनों एक ऐसे स्थान पर अकेले मिलें जहाँ संभोग करने में कोई यौन, कानूनी या शारीरिक बाधा न हो। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। 'खलवत-ए-फासिदा' उसे कहते हैं जहाँ वास्तव में संभोग करने की शक्ति न हो, जैसे कि मरणासन्न रोगी जो संभोग करने की शक्ति नहीं रखता। इस स्थिति में चाहे महिला बीमार हो या पुरुष, नियम समान है और यही सही है, जैसा कि 'ख़ुलासा' में है। और यह स्पष्ट रहे कि बीमारी से तात्पर्य ऐसी बीमारी है जो संभोग में बाधा डाले या जिससे संभोग से हानि पहुँचने की आशंका हो। सही यह है कि एक बीमार पुरुष अवरोध और कमजोरी (सुद-ओ-फ़ुतूर) से मुक्त नहीं होता, अतः वह संभोग में बाधक होगा, चाहे उसे हानि पहुँचे या न पहुँचे। यही विवरण महिला की बीमारी के मामले में भी है; यह 'काफ़ी' में है। और यदि किसी पुरुष ने अपनी पत्नी के साथ एकांत किया जबकि उन दोनों में से कोई एक अनिवार्य या ऐच्छिक हज के एहराम में हो, या अनिवार्य रोज़ा या नमाज़ में हो...

---

1. गुलाम ... यानी एक आज़ाद व्यक्ति की तरह गुलाम पर भी मुतआ अनिवार्य होगा, यहाँ तक कि यदि मालिक न दे, तो गुलाम को इसके लिए बेच दिया जाएगा।
2. भले ही ऐसी स्थिति में वास्तव में संभोग न हुआ हो। ३. लेकिन कामेच्छा में कमी और शिथिलता होगी।

عدم کفو ہونے کی وجہ سے جدائی اختیار کی وغیرہ ذلک اور اسی طرح اگر اپنی زوجہ کو جو زید کی باندی ہے زید سے خرید کیا یا اس کے وکیل نے زید سے خرید تو بھی متعہ واجب نہ ہوگا اور اگر مولیٰ نے اس باندی کو کسی غیر کے ہاتھ فروخت کیا اور اس غیر سے شوہر نے خریدی تو متعہ واجب ہوگا جن صورتوں میں مہر مسمی نہ ہونے پر متعہ بھی واجب نہیں ہوتا ہے تو مہر مسمیٰ ہونے پر نصف مسمیٰ واجب نہ ہوگا یہ تبیین میں ہے اور جن صورتوں میں بمقتضائے عقد مہر المثل واجب ہوتا ہے اگر طلاق قبل دخول واقع ہو تو فقط متعہ واجب ہوگا یہ تہذیب میں ہے اور واضح ہو کہ متعہ سے اس مقام پر متعہ شیعہ مراد نہیں ہے بلکہ جس کا حکم اللہ تعالیٰ نے کلام مجید میں فرمایا ہے یعنی تین کپڑے ہیں قمیص و چادر و مقنعہ اور یہ کپڑے اوسط درجہ کے ہوں گے نہ بہت بڑھ کے نہ بہت گھٹ کے کذا فی المحیط اور یہ رواج اماموں کے زمانہ کا ہے اور ہمارے ملک میں ہمارا عرف معتبر ہوگا یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت کو کپڑوں کی قیمت میں درہم دینا ردیئے تو قبول کرنے پر مجبور کی جائے گی یہ بدائع میں ہے مگر واضح رہے کہ نصف مہر سے زیادہ قیمت بڑھانا لازم نہیں ہے اور پانچ درہم سے کم نہ ہوں گے یہ کافی میں ہے اور ان کپڑوں کے لحاظ کرنے میں عورت کا حال دیکھا جائے گا کیونکہ یہ کپڑے مہر المثل کے قائم مقام ہیں یہ امام کرخی کا قول ہے یہ تبیین میں ہے پس اگر ادنی درجہ کی عورت ہو یعنی سفلَہ لوگوں میں ہو تو اس کو کرباس کے کپڑے دے گا اور اگر اوسط درجہ میں ہو تو اس کو قز کے کپڑے دے گا اور اگر مرتفعہ الحال ہو تو اس کو ابریشم کا لباس دے گا اور یہی اصح ہے یہ ینابیع میں ہے اور صحیح یہ ہے کہ مرد کے حال کا اعتبار کیا جائے گا یہ ہدایہ و کافی میں ہے اور بعض نے فرمایا کہ دونوں کے حال کا اعتبار کیا جائے گا اس کو صاحب بدائع نے نقل کیا ہے اور یہ قول

اشبہ بالفقہ ہے کذا فی التبیین اور ولواجی نے فرمایا کہ یہی صحیح ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ نہر الفائق میں ہے اور جس عورت کا شوہر مر گیا اس کے واسطے متعہ نہیں ہے خواہ عقد میں اس کا مہر مقرر کیا ہو یا بیان نہ کیا ہو اور خواہ اس کے ساتھ دخول کر لیا ہو یا نہ کیا ہو اور اسی طرح پر نکاح فاسد جس میں قبل عورت کے ساتھ دخول کرنے اور قبل خلوت صحیحہ کے بعد خلوت کے درحالیکہ شوہر اس کے ساتھ دخول کرنے سے منکر ہو قاضی نے دونوں میں تفریق کرا دی تو متعہ واجب نہ ہوگا اور متعہ واجب ہونے کے حق میں غلام بمنزلہ آزاد ہے بشرطیکہ غلام نے باجازت مولیٰ کے نکاح کیا ہو یہ محیط میں ہے ہمارے نزدیک متعہ تین طرح کا ہوتا ہے ایک متعہ واجب اور وہ ایسی عورت کے واسطے ہوتا ہے جس کو قبل دخول کے طلاق دے دی ہو اور عقد میں اس کے واسطے مہر مسمیٰ نہ کیا ہو اور دوسرا متعہ مستحبہ اور وہ ایسی عورت کے واسطے ہے کہ جس کو بعد دخول کے طلاق دے دی اور تیسرا نہ واجب و مستحبہ اور وہ ایسی عورت کے واسطے ہے کہ جس کو قبل دخول کے طلاق دے دی اور عقد میں اس کا مہر بیان کیا ہے یہ سراج الوہاج میں ہے۔

خلوتِ صحیحہ و خلوتِ فاسدہ کی تعریف:

خلوتِ صحیحہ کے یہ معنی ہیں کہ مرد و عورت دونوں ایسے مکان میں تنہا جمع ہوں جہاں وطی کرنے سے کوئی جنسی یا شرعی یا طبعی مانع نہ ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور خلوتِ فاسدہ اس کو کہتے ہیں کہ حقیقۃً وطی کرنے پر قدرت نہ پائے جیسے مریض مدنف کہ وطی کرنے کی طاقت نہیں رکھتا ہے اور اس صورت میں چاہے عورت مریضہ ہو یا مرد مریض ہو حکم یکساں ہے اور یہی صحیح ہے یہ خلاصہ میں ہے اور واضح ہو کہ مرض سے ایسا مرض مراد ہے جو جماع سے مانع ہو یا جماع سے ضرر لاحق ہو اور صحیح یہ ہے کہ مرد کا مریض ہونا مگر سُدّ و فتور سے خالی نہیں ہوتا ہے پس جماع سے مانع ہوگا خواہ مرد کو ضرر لاحق ہو یا نہ ہو اور یہی

تفصیل عورت کے مرض میں ہے یہ کافی میں ہے اور اگر مرد نے اپنی عورت کے ساتھ خلوت کی حالانکہ دونوں میں سے ایک حج فرض یا نفل کے احرام میں ہے یا روزہ فرض یا نمازِ فرض

---

۱ غلام ... یعنی آزاد کی طرح غلام پر بھی متعہ واجب ہوگا حتی کہ مولیٰ نہ دے تو غلام اس کے لئے فروخت ہوگا۔ ۲ اگر چہ ایسی حالت میں فی الحقیقت وطی نہ کی ہو۔ ۳ مگر شہوت میں انکسار و فتور ہو گا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (184) Kitab-un-Nikah (The Book of Marriage)

...if [such a condition exists], then *Khalwat-e-Sahiha* (Valid Privacy) will not be established. Regarding fasts of makeup (*Qaza*), vows (*Nazr*), or expiation (*Kaffarah*), there are two reports, and the most correct view is that such a fast does not prevent valid privacy. Voluntary (*Nafl*) fasts and voluntary prayers, according to the 'Zahir-ur-Riwayah', are also not preventative factors for valid privacy. However, menstruation (*Hayd*) or postpartum bleeding (*Nifas*) are preventative. If another person is sleeping there or is blind while the couple is together, valid privacy will not be established. If a discerning minor is present with them—someone capable of describing what occurs between them—or if a deaf or mute person is present, the privacy (1) will not be valid; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*. The insane (*Majnun*) (2) and the simple-minded (*Ma'tooh*) are treated like children; thus, if they are aware enough to understand, valid privacy will not be established, but if they lack such awareness, it will be established; this is found in *Siraj-ul-Wahaj*. There is disagreement regarding the presence of the woman's slave-girl, but the *Fatwa* is that valid privacy will still be established; this is in *Al-Jawharat-un-Nayyirah*. If the man's slave-girl is present, valid privacy is established, as per *Mi'raj-ud-Dirayah*. Initially, Imam Muhammad (RA) stated that if the man's slave-girl is present, valid privacy occurs, unlike if the woman's slave-girl is present. Later, he retracted this and ruled that in neither case is valid privacy established, and this is also the position of Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu Yusuf (RA). This is documented in *Al-Muhit*, *Az-Zakhirah*, and *Fatawa Qazi Khan*. If the husband's other wife is present, valid privacy will not be established. If a dog is present, it prevents valid privacy; if it belongs to the woman, the same ruling applies, but if it belongs to the husband, valid privacy is established; this is in *At-Tabyin*. If a woman goes to her husband while he is sleeping alone, valid privacy is established, whether or not the man is aware of her arrival. This response is based on the ruling of Imam-e-Azam, for according to the Imam, a sleeping person is legally considered awake; this is in *Az-Zahiriyyah*. If a woman visits her husband while he is alone but he does not recognize her, and she sits for a while and leaves, or if the husband visits her but she does not recognize him, valid privacy will not be established until they recognize each other. This position was chosen by Sheikh Imam Faqih Abul Layth (RA), as in *Al-Muhit*, and it is written in *Al-Hujjah* that we adopt this view. It is similarly stated in *At-Tatarkhaniyah*. If the man claims he did not recognize the woman, his statement shall be accepted; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

Privacy with a child shall not be considered Valid Privacy (*Khalwat-e-Sahiha*):

If the woman did not recognize the man but the man recognized her as the one he is married to, valid privacy is established; this is in *At-Tabyin*. Being in privacy with a child with whom intercourse is not possible will not be considered valid privacy. Similarly, privacy with a girl with whom intercourse is typically not performed will not constitute valid privacy. If a non-believer (*Kafir*) has privacy with his wife after she has embraced Islam, it will be valid. However, if the husband converts to Islam while the wife remains a non-believer, sitting with her in privacy will not constitute valid privacy; this is in *Fatawa Qazi Khan*. Among the obstructions to valid privacy are physical conditions such as if the woman is *Ratqa*, *Qarna*, *Aqla*, or *Sha'ra* (medical conditions preventing intercourse); in such cases, valid privacy is not established; this is in *At-Tabyin*. If a man has performed *Zihar* (injurious assimilation) with his wife and has privacy with her before paying the expiation, it will not be valid because intercourse with her is forbidden for him at that stage; this is in *Al-Bahr-ur-Ra'iq*. And if a man has privacy with a woman but the said woman did not allow him access to herself, then regarding this, the later scholars (*Muta'akhirin*)...

(A) 'Whether or not the man [is aware]...' - because he is legally deemed to be awake. (H) Al-Harjam states: Apparently, it seems essential that actual intercourse occurs during privacy, but this is not the case; rather, the customary possibility of it suffices. (1) Meaning, *Khalwat-e-Sahiha* (Valid Privacy) will not be established. (2) Meaning, when an insane or simple-minded person is present during the couple's privacy.

...में है तो खलवत-ए-सहीहा (वैध एकांत) नहीं होगी और क़ज़ा रोज़ा, मन्नत का रोज़ा और कफ़्फ़ारे के रोज़े के बारे में दो रिवायतें हैं, और सबसे सही यह है कि ऐसा रोज़ा खलवत में बाधक नहीं होगा। नफ़्ली रोज़ा और नफ़्ली नमाज़ भी 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' के अनुसार खलवत में बाधक नहीं हैं। जबकि हैज़ (मासिक धर्म) या निफ़ास (प्रसवोत्तर रक्तस्राव) बाधक है। और यदि उन दोनों के साथ कोई व्यक्ति वहाँ सो रहा हो या अंधा हो, तो खलवत-ए-सहीहा नहीं होगी। यदि उन दोनों के साथ कोई समझदार नाबालिग बच्चा हो, जो उनके बीच होने वाली घटना को बयान कर सके या कोई बहरा या गूंगा हो, तो भी खलवत (1) सही नहीं होगी; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। मजनून (2) और मअतूह (मंदबुद्धि) बच्चे की तरह हैं, अतः यदि वे स्थिति को समझते हों तो खलवत-ए-सहीहा नहीं होगी, और यदि न समझते हों तो खलवत-ए-सहीहा होगी; यह सिराज-उल-वहाज में है। यदि दोनों के साथ औरत की बांदी (दासी) हो, तो इसमें मतभेद है और फ़तवा इस पर है कि खलवत-ए-सहीहा होगी; यह जौहर-उन-नय्यरा में है। यदि पुरुष की बांदी साथ हो तो खलवत-ए-सहीहा होगी, यह मेराज-उद-दराया में है। इमाम मोहम्मद (रह.) शुरुआत में फ़रमाते थे कि पुरुष की बांदी होने पर खलवत-ए-सहीहा होगी, इसके विपरीत औरत की बांदी होने पर सही नहीं होगी। फिर उन्होंने इससे रुजू किया (राय बदली) और फ़रमाया कि किसी भी हाल में खलवत-ए-सहीहा नहीं होगी, और यही इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) का मत है। यह मुहीत, ज़ख़ीरा और फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। यदि दोनों के साथ पुरुष की दूसरी पत्नी हो, तो खलवत सही नहीं होगी। और यदि दोनों के साथ कुत्ता हो तो वह खलवत में बाधक है, और यदि वह कुत्ता औरत का हो तो भी यही हुक्म है, लेकिन यदि शौहर का हो तो खलवत सही होगी; यह तबयीन में है। यदि पत्नी अपने शौहर के पास चली गई जबकि वह अकेला सो रहा था, तो खलवत सही होगी, चाहे पुरुष को उसके आने का पता हो या न हो। यह उत्तर इमाम-ए-आज़म के मत पर आधारित है, क्योंकि इमाम के निकट सोया हुआ व्यक्ति जागते हुए के हुक्म में है; यह ज़हीरिया में है। यदि औरत शौहर के पास गई जबकि वह अकेला था, लेकिन पुरुष ने उसे नहीं पहचाना और वह थोड़ी देर बैठकर चली आई, या शौहर अपनी औरत के पास गया लेकिन औरत ने उसे नहीं पहचाना, तो जब तक वे एक-दूसरे को न पहचान लें, तब तक खलवत-ए-सहीहा नहीं होगी। इसी मत को शेख इमाम फ़कीह अबुल लैस (रह.) ने चुना है, जैसा कि मुहीत में है, और हुज्जाह में लिखा है कि हम इसी को अपनाते हैं। ततारख़ानिया में भी ऐसा ही है।

यदि पुरुष दावा करे कि उसने औरत को नहीं पहचाना, तो उसकी बात मान ली जाएगी; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

बच्चे के साथ एकांत करना 'खलवत-ए-सहीहा' नहीं माना जाएगा:

यदि औरत ने पुरुष को नहीं पहचाना लेकिन पुरुष ने औरत को पहचान लिया कि यह वही है जिससे मेरा निकाह हुआ है, तो खलवत सही होगी; यह तबयीन में है। ऐसे बच्चे के साथ एकांत में होना जिससे संभोग संभव न हो, खलवत-ए-सहीहा नहीं माना जाएगा। इसी प्रकार ऐसी लड़की के साथ खलवत जिससे संभोग न किया जाता हो, खलवत-ए-सहीहा नहीं होगी। यदि किसी काफ़िर (अविश्वासी) ने अपनी पत्नी के साथ उसके मुसलमान होने के बाद एकांत बिताया, तो वह सही होगा। परंतु यदि काफ़िर स्वयं मुसलमान हो गया और पत्नी काफ़िरा ही रही, तो उसके साथ एकांत में बैठना खलवत-ए-सहीहा नहीं होगा; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। खलवत की शुद्धता में बाधाओं में से यह भी है कि यदि स्त्री 'रत्क़ा', 'क़र्ना', 'अक़्ला' या 'शअरा' (शारीरिक कमियां) हो, तो खलवत-ए-सहीहा नहीं होगी; यह तबयीन में है। यदि पुरुष ने पत्नी के साथ 'ज़िहार' (एक प्रकार की शपथ) किया और कफ़्फ़ारा देने से पहले उसके साथ एकांत में रहा, तो वह सही नहीं होगा क्योंकि पुरुष के लिए उस स्त्री से संभोग हराम है; यह बहर-उर-राइक़ में है। और यदि पुरुष ने औरत के साथ एकांत किया लेकिन उक्त महिला ने उसे स्वयं पर क़ाबू नहीं दिया, तो इसमें बाद के विद्वानों (मुतअख़िरीन) का मत...

(अ) 'चाहे पुरुष को...' - क्योंकि वह कानूनी रूप से जागता हुआ माना जाता है। (ह) अल-हरजम में कहा गया है कि ज़ाहिर तौर पर यह महत्वपूर्ण लगता है कि खलवत में संभोग घटित होना ज़रूरी है, लेकिन ऐसा नहीं है बल्कि सामान्यतः इसका संभव होना ही पर्याप्त है। (1) यानी खलवत-ए-सहीहा नहीं होगी। (2) यानी पुरुष और स्त्री के एकांत में पागल या मंदबुद्धि व्यक्ति साथ हो।

میں ہے تو خلوت صحیحہ نہ ہو گی اور روزہ قضا و روزہ نذر و روزہ کفارہ میں دو روایتیں ہیں اور اصح یہ ہے کہ ایسا روزہ مانع خلوت نہ ہو گا اور نفل روزہ ظاہر الروایہ میں مانع خلوت نہیں ہے اور نماز نفل مانع خلوت نہیں ہے اور حیض یا نفاس مانع ہے اور اگر دونوں کے ساتھ کوئی شخص وہاں سویا ہوا ہو یا اندھا ہو تو خلوت صحیحہ نہ ہو گی اور اگر دونوں کے ساتھ کوئی نابالغ سمجھدار ہو یعنی ایسا ہو کہ جو کچھ ان دونوں میں واقع ہو اس کو بیان کر دے یا ان دونوں کے ساتھ کوئی بہرا یا گونگا ہو تو خلوت (۱) صحیح نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ مجنون (۲) و معتوہ مثل بچے کے ہیں پس اگر دونوں سمجھتے ہوں تو خلوت صحیحہ نہ ہو گی اور اگر نہ سمجھتے ہوں تو خلوت صحیحہ ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر دونوں کے ساتھ عورت کی باندی ہو تو اس میں اختلاف ہے اور فتویٰ اس پر ہے کہ خلوت صحیحہ ہو گی یہ جوہرہ النیرہ میں ہے اور اگر مرد کی باندی ساتھ ہو تو خلوت صحیحہ ہو گی یہ معراج الدرایہ میں ہے اور امام محمدؒ ابتداء میں فرماتے تھے کہ اگر خلوت میں مرد کی باندی ہو تو خلوت صحیحہ ہو گی بخلاف اس کے اگر عورت کی باندی ساتھ ہو تو صحیح نہ ہو گی پھر اس سے رجوع کیا اور فرمایا کہ بہر حال خلوت صحیحہ نہ ہو گی اور یہی امام ابوحنیفہؒ و امام ابو یوسفؒ کا قول ہے یہ محیط و ذخیرہ و فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر دونوں کے ساتھ مرد کی دوسری بیوی ہو تو خلوت صحیح نہ ہو گی اور اگر دونوں کے ساتھ کتا ہو تو خلوت سے مانع ہے اور اگر کتا ہو پس اگر عورت کا ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر شوہر کا ہو تو خلوت صحیح ہو گی یہ تبیین میں ہے اور اگر عورت اپنے شوہر کے پاس چلی گئی حالانکہ وہ اکیلا سو رہا تھا تو خلوت صحیح ہو گی خواہ مرد کو اس کے آنے کا حال معلوم ہو یا نہ معلوم ہو اور یہ جواب امام اعظمؒ کے قول پر محمول ہے اس واسطے کہ

امام کے نزدیک سویا ہوا جاگتے ہوئے کے حکم میں ہے یہ ظہیریہ میں ہے۔ عورت اگر شوہر کے پاس گئی حالانکہ وہ تنہا تھا اور مرد نے اس کو نہیں پہچانا پس وہ ایک گھڑی بیٹھ کر چلی آئی یا شوہر اپنی عورت کے پاس چلا گیا مگر عورت کو نہیں پہچانا تو جب تک اس کو نہ پہچانے تب تک خلوت صحیحہ نہ ہو گی اسی کو شیخ امام فقیہ ابواللیثؒ نے اختیار کیا ہے کذا فی المحیط اور حجہ میں لکھا ہے کہ ہم اسی کو اختیار کرتے ہیں کذا فی التاتارخانیہ اور اگر مرد نے دعویٰ کیا کہ میں نے عورت کو نہیں پہچانا تو اس کے قول کی تصدیق کی جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

طفل کے ساتھ خلوت کرنا خلوت صحیحہ شمار نہ ہو گی:

اگر عورت نے مرد کو نہ پہچانا مگر مرد نے عورت کو پہچان لیا کہ یہ وہی ہے جس سے میرا نکاح ہوا ہے تو خلوت صحیح ہو گی یہ تبیین میں ہے اور ایسے طفل کے ساتھ خلوت کرنا کہ جیسے اطفال جماع نہیں کر سکتے ہیں خلوت صحیحہ نہ ہو گی اور نیز ایسی لڑکی ساتھ خلوت کہ ایسی لڑکیوں سے جماع نہیں کیا جاتا ہے خلوت صحیحہ نہ ہو گی اور اگر کافر نے اپنی بیوی کے ساتھ بعد بیوی کے مسلمان ہو جانے کے خلوت کی تو صحیح ہو گی اور اگر کافر مسلمان ہو گیا اور عورت کافرہ رہی پس اس کے ساتھ خلوت میں بیٹھا تو خلوت صحیحہ نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور صحت خلوت کے موانع میں سے یہ بھی ہے کہ عورت رتقاء یا قرناء یا عقلاء یا شعراء ہو تو خلوت صحیحہ نہ ہو گی یہ تبیین میں ہے اور اگر عورت کے ساتھ ظہار کیا پھر کفارہ دینے سے پہلے اس کے ساتھ خلوت کی تو صحیح نہ ہو گی کیونکہ مرد پر اس عورت سے وطی کرنا حرام ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر مرد نے عورت کے ساتھ خلوت کی مگر عورت مذکورہ نے اس کو اپنے اوپر قابو نہ دیا تو اس میں متاخرین

ا قولہ خواہ مرد کو ..... اس واسطے کہ وہ حکماً جاگتا ہے۔ ع قال الحرجم بظاہر مہم ہے کہ خلوت میں وقوع وطی ضرور ہو مگر یہ نہیں بلکہ عادتاً امکان ہو۔ (۱) یعنی خلوت صحیحہ نہ ہو گی۔ (۲) یعنی مرد و عورت کی خلوت میں مجنون یا معتوہ ساتھ ہو۔

...there is a difference of opinion; some have said that valid solitude (*Khalwat-e-Sahiha*) will not be established, while others have stated it will be established; this is mentioned in *Siraj al-Wahaj*. According to the Great Imam (Abu Hanifa), the solitude of a beloved (husband) is considered valid solitude, and the solitude of an impotent (*'Annin*) or castrated person (*Khasi*) is also valid; this is in *Al-Dhakhira*. A place where valid solitude is realized is any such place where both are free from the worry that someone might enter without their knowledge, such as a courtyard house or a room (*Dar o Bait*). This is in Qazi Khan's commentary on *Jami al-Saghir*. In a desert where no one is near them, valid solitude will not be established as long as they are not free from the fear of someone passing by. Similarly, if they are on a roof that has no surrounding screen, or if the screen is thin (transparent) or short such that a person standing up could see them, then valid solitude will not be established, provided there is a fear of a crowd of people; if there is no such fear, solitude will be valid; this is in *Al-Zahiriyya*. If he stays with her on a path, it is not valid if it is a trail (where people frequent), otherwise it is valid; this is in *Siraj al-Wahaj*.

Certain Scenarios of the Occurrence of Valid Solitude: Solitude is not valid in a mosque or a public bath (*Hammam*). If a man takes a woman towards the countryside a distance of one or two leagues (*Farsakh*) on a mount and turns away from the path to one side, it is considered solitude according to the authoritative (*Zahir*) opinion; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If he sits with her in solitude inside a tent in the middle of a forest, it is valid; this is in *Al-Zahiriyya*. If he performs Hajj with the woman and stops in a forest without a tent, valid solitude will not be established; the same ruling applies to a mountain; this is in *Al-Tabyin*. In a walled garden that does not have a door that can be closed, valid solitude will not be established; but if there is a door and it is closed, then it is valid solitude; this is in *Al-Khulasa*. If he sits in solitude in a domed palace during the day or night, and if intercourse (*Wati*) is possible therein, solitude will be valid. If he keeps the woman alone in a roofless room or in a walled vineyard, it is valid solitude according to *Zahir al-Riwayah*; similarly in *Fatawa Qazi Khan*. This is interpreted as a case where the vineyard is enclosed by walls and a gate; this is in *Al-Zahiriyya*. If he sits in solitude in a bridal chamber (*Hajla*) or a dome and draws the curtain, it is valid solitude; this is in *Al-Bada'i*. If in a house there is a curtain between him and the rest of the women, it is valid solitude; this is in *Al-Muntaqa* and *Al-Bada'i*. Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated that if this curtain is thin such that one can see through it, or

short such that a standing person can see both of them, then valid solitude will not be established; this is in *Al-Khulasa*. If there are three or four rooms one after another, and he sits alone with his wife in the innermost room, but the doors are open such that anyone who wishes to enter can reach them without permission, then valid solitude will not be established. Similarly, if the door of a room opens into the courtyard such that relatives and strangers can come to them at will without needing permission, valid solitude will not be established; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

In *Majmu' al-Nawazil*, it is recorded that Sheikh al-Islam was asked: A man married a woman, and the woman's mother brought her to the said man and went out, pulling the door to but not locking it. This room is in a caravanserai where many people reside, and the ventilators (skylights) of this room are open, and people are sitting in the courtyard of the caravanserai... [to be continued]

- The translator notes that in India, this ruling is subject to further deliberation. (1) Meaning, according to *Zahir al-Riwayah* (the primary authoritative texts of the school).

...ने मतभेद किया है, कुछ ने कहा है कि खलवत-ए-सहीहा (वैध एकांत) नहीं होगी और कुछ ने कहा है कि सही होगी, यह 'सिराजुल वहाज' में है। इमाम-ए-आज़म के निकट 'महबूब' (प्रेमी/पति) की खलवत सही है, और नपुंसक (अन्नीन) व खोजा (खस्सी) की खलवत भी सही होती है, यह 'ज़खीरा' में है। और जिस स्थान में खलवत-ए-सहीहा सिद्ध होती है, वह हर ऐसा स्थान है जिसमें दोनों इस बात से निश्चिंत हों कि उनकी सूचना के बिना कोई वहाँ नहीं आएगा, जैसे घर और कमरा। यह काज़ी खान की शरह 'जामे सगीर' में है। जंगल में जहाँ दोनों के पास कोई न हो, वहाँ खलवत-ए-सहीहा तब तक नहीं होगी जब तक किसी व्यक्ति के उधर से गुज़रने का डर खत्म न हो। इसी तरह यदि वे ऐसी छत पर हों जिसके चारों ओर परदा न हो या परदा झीना (बारीक) हो या छोटा हो कि यदि कोई व्यक्ति खड़ा हो तो उसकी नज़र उन दोनों पर पड़े, तो खलवत-ए-सहीहा नहीं होगी, बशर्ते कि लोगों की भीड़ का डर हो; और यदि डर न हो तो खलवत सही होगी, यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि रास्ते में उसके साथ खलवत की, तो यदि वह पगडंडी है तो सही नहीं है, अन्यथा सही है, यह 'सिराजुल वहाज' में है।

खलवत-ए-सहीहा घटित होने की कुछ स्थितियाँ: मस्जिद और हमाम (सार्वजनिक स्नानघर) में खलवत सही नहीं है। यदि वह महिला को देहात की ओर एक या दो फरसख (कोस) सवारी पर ले गया और रास्ते से मुड़कर एक तरफ हो गया, तो ज़ाहिर (स्पष्ट मत) के अनुसार यह खलवत है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और यदि जंगल के बीचों-बीच तंबू में उसके साथ खलवत में बैठा तो सही है, यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि महिला के साथ हज किया और जंगल में बिना तंबू के ठहरा, तो खलवत सही नहीं होगी; यही नियम पहाड़ के लिए भी है, यह 'तबीन' में है। चारदीवारी वाले बगीचे में, जिसमें ऐसा दरवाज़ा न हो जिसे बंद किया जा सके, वहाँ खलवत-ए-सहीहा नहीं होगी; और यदि दरवाज़ा हो और बंद कर दिया जाए, तो खलवत-ए-सहीहा है, यह 'खुलासा' में है। यदि गुंबददार महल में दिन या रात में खलवत में बैठा, और यदि उसमें संभोग (वती) संभव हो, तो खलवत सही होगी। यदि महिला को बिना छत वाली कोठरी में अकेला रखा या चारदीवारी वाले अंगूर के बाग में साथ रखा, तो 'ज़ाहिरुर रिवायत' के अनुसार खलवत-ए-सहीहा है; ऐसा 'फ़तावा काज़ी खान' में भी है। और इसे ऐसी स्थिति पर लागू किया जाएगा जब अंगूर का बाग चारदीवारी और दरवाज़े वाला हो, यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि सजे हुए कक्ष (हजला) या गुंबद में खलवत में बैठा और परदा डाल दिया, तो खलवत-ए-सहीहा है, यह 'बदाए' में है। और यदि कमरे में उसके और अन्य महिलाओं के बीच परदा पड़ा हो, तो खलवत-ए-सहीहा है, और 'मुनतका' में भी यही है। इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया

कि यदि यह परदा बारीक हो जिससे आर-पार दिखता हो, या छोटा हो कि खड़ा होने पर आदमी उन्हें देख सके तो खलवत-ए-सहीहा नहीं होगी, यह 'खुलासा' में है। और यदि तीन या चार कोठरियाँ एक के बाद एक हों और वह सबसे पिछली कोठरी में अपनी पत्नी के साथ अकेला बैठा हो, तो यदि दरवाज़े खुले हों कि कोई भी व्यक्ति बिना अनुमति के अंदर आ सके तो खलवत-ए-सहीहा नहीं होगी। इसी तरह यदि घर की कोठरी का दरवाज़ा आँगन की ओर खुलता हो, और नातेदार या अजनबी बिना अनुमति के आ-जा सकें तो खलवत-ए-सहीहा नहीं होगी, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

'मजमूअल नवाज़िल' में है कि शैखुल इस्लाम से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने एक महिला से निकाह किया, फिर महिला की माँ ने उसे पुरुष के पास पहुँचा दिया और स्वयं बाहर आकर दरवाज़ा भिड़ा दिया (भींच दिया), लेकिन उसे कुंडी लगाकर बंद नहीं किया। और यह कोठरी एक कारवां सराय में है जहाँ बहुत से लोग रहते हैं, और उस कोठरी में रोशनदान के झरोखे खुले हुए हैं और लोग सराय के आँगन में बैठे हैं... (क्रमशः)

- अनुवादक कहता है कि भारत में यह आदेश विचारणीय है। (१) अर्थात् 'ज़ाहिरुर रिवायत' के अनुसार।

نے اختلاف کیا ہے بعض نے کہا کہ خلوت صحیحہ نہ ہوگی اور بعضوں نے کہا کہ صحیح ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے اور محبوب کی خلوت امام اعظمؒ کے نزدیک خلوت صحیح ہے اور عنین و خصی کی خلوت صحیح ہوتی ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور جس مکان میں خلوت صحیحہ متحقق ہوتی ہے وہ ہر ایسا مکان ہے جس میں دونوں اس بات سے بے کھٹکے ہوں کہ بدون ان کی اطلاع کے کوئی وہاں نہ آئے گا جیسے دار وبیت یہ قاضی خان کی شرح جامع صغیر میں ہے اور صحراء میں جہاں دونوں کے قریب کوئی نہ ہو خلوت صحیحہ نہ ہو گی جبکہ کسی آدمی کے ادھر ہو کر گزرنے سے بے خوف نہ ہوں اور اسی طرح اگر ایسی چھت پر ہوں کہ اس کے چاروں طرف پردہ نہیں ہے یا پردہ باریک ہو یا چھوٹا ہو کہ اگر کوئی کھڑا ہو تو اس کی آنکھ ان دونوں پر پڑے تو خلوت صحیحہ نہ ہو گی جب کہ غیر کے ہجوم سے بے خوف نہ ہوں اور اگر بے خوف ہوں تو خلوت صحیح ہوگی یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر راستہ پر اس کے ساتھ خلوت کی پس اگر ڈنڈی ہو تو نہیں صحیح ہے ورنہ صحیح ہے یہ سراج الوہاج میں ہے۔

خلوت صحیحہ واقع ہونے کی چند صورتیں: مسجد و حمام میں خلوت نہیں صحیح ہے اور اگر عورت کو دیہات کی طرف ایک یا دو فرسخ سوار کر لے گیا اور راستہ سے مڑ کر ایک طرف ہو گیا تو موافق (۱) ظاہر کے خلوت ہے یہ فتاوی قاضی خان میں ہے اور اگر جنگل کے درمیان خیمہ میں اس کے ساتھ خلوت میں بیٹھا تو صحیح ہے یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر عورت کے ساتھ حج کیا اور جنگل میں بدوں خیمہ کے اترا تو خلوت صحیح نہ ہوگی اور یہی حکم پہاڑ میں ہے یہ تبیین میں ہے اور چہار دیواری کے باغ میں جس میں ایسا دروازہ نہیں ہے جو بند کر دیا جائے تو وہاں خلوت صحیحہ نہ ہو گی اور اگر دروازہ ہو اور بند کر دیا جائے تو خلوت صحیحہ ہے یہ خلاصہ

میں ہے اور اگر قبہ دار محل میں دن میں یارات میں خلوت میں بیٹھا پس اگر اس میں وطی کرنا ممکن ہو تو خلوت صحیح ہوگی اور اگر عورت کو بے چھت کی کوٹھری میں تنہا ساتھ رکھا یا چہار دیواری کے باغ انگور میں ساتھ رکھا تو ظاہر الروایہ میں خلوت صحیحہ ہے کذا فی فتاوی قاضی خان اور یہ ایسی صورت پر محمول ہے کہ جب باغ انگور چہار دیواری دار مع دروازہ ہو یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر حجلہ میں یا قبہ میں خلوت میں بیٹھا اور پردہ چھوڑ دیا تو خلوت صحیحہ ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر بیت میں اس کے اور باقی عورتوں کے درمیان پردہ پڑا ہو تو خلوت صحیحہ ہے اور منتقی میں ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر بیت میں اس کے اور باقی عورتوں کے درمیان پردہ پڑا ہو تو خلوت صحیحہ ہے اور منتقی میں ہے کہ امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر یہ پردہ باریک ہو کہ اس میں سے نظر آتا ہو یا چھوٹا ہو کہ اگر آدمی کھڑا ہو تو دونوں کو دیکھ لے تو خلوت صحیحہ نہ ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر تین یا یا چار کوٹھڑیاں ایک بعد دوسرے کے ہوں اور سب سے پچھلی کوٹھری میں اپنی بیوی کے ساتھ تنہا بیٹھا پس اگر دروازے کھلے ہوں کہ جو شخص داخل ہونا چاہے وہ بدون اجازت لینے کے دونوں کے پاس چلا آئے تو خلوت صحیحہ نہ ہو گی اسی طرح اگر دار کی کوٹھری میں جس کا دروازہ دار کی جانب کھلا ہوا ہے اس طرح کہ اس کے ناتے دار اور اجنبیوں میں سے جو چاہے دونوں کے پاس چلا آئے کچھ اجازت لینے کی ضرورت نہ پڑے تو خلوت صحیحہ نہ ہو گی یہ فتاوی قاضی خان میں ہے۔ مجموع النوازل میں ہے کہ شیخ الاسلام سے دریافت کیا گیا کہ ایک مرد نے ایک عورت سے نکاح کیا پس اس عورت کو اس کی ماں مرد مذکور کے پاس داخل کر کے خود باہر نکل آئی اور دروازہ بھیر دیا لیکن اس نے بند نہیں کیا اور یہ کوٹھری ایک کارواں سرائے میں ہے کہ اس میں بہت لوگ رہتے ہیں اور اس کوٹھری میں روشندان کے موکھلے کھلے ہوئے ہیں اور لوگ کارواں سرائے کے صحن میں بیٹھے

ل مترجم کہتا ہے کہ ہندوستان میں یہ حکم قابل تامل ہے۔ (۱) یعنی ظاہر الروایہ کے موافق۔

Book of Marriage (Kitab-un-Nikah) Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (186)

...[observing] from a distance. So, is this a valid seclusion (Khalwat-e-Sahiha)? The Sheikh stated that if people look through those openings and are watching them, and both are aware of this, then it will not be a valid seclusion. As for seeing from a distance or being seated in an open field, this does not prevent the seclusion from being valid, because both could go to a corner of the room so that people's gaze does not fall on them. This is mentioned in 'Az-Zakhirah'. And let it be clear that whether the seclusion is valid (Sahiha) or irregular (Fasidah), the waiting period (Iddah) becomes obligatory upon the woman as a matter of legal preference (Istihsanan), because there is a suspicion of conception (Tawahhum-e-Shugl). Sheikh Quduri mentioned that if the obstacle [to intercourse] is a Sharia-related matter, the Iddah will be obligatory; but if it is a physical obstacle like illness or minor age, the Iddah will not be obligatory. Our associates (scholars) have treated valid seclusion as a substitute for intercourse (Wati) in some rulings but not in others. Our scholars have deemed it equivalent to intercourse in terms of the dower (Mahr) becoming confirmed (Mutakid), the establishment of paternity (Nasab), the obligation of Iddah, maintenance (Nafaqah), and housing (Sukna) during that Iddah, the prohibition of marrying her sister, and the prohibition of marrying more than four wives or marrying a slave-girl, based on an analogy (Qiyas) with Imam Abu Hanifa's opinion. It is also held as a substitute for intercourse regarding the observation of the proper time for divorce. However, it is not considered a substitute for intercourse in terms of the right of Ihsan (1) (attaining the status of a married person for the punishment of stoning), the prohibition of marrying her daughters, the lawfulness (Halalah) of the woman for her first husband [who gave three divorces], the right of revocation (Ruj'at), or inheritance. As for the occurrence of a second divorce, there are two reports, the more correct one being that a second divorce will occur; this is in 'At-Tabyin'. Regarding the loss of virginity (Bakarat), seclusion (2) is not considered a substitute for intercourse. Hence, if a husband has valid seclusion with a virgin wife and then divorces her, she will be married off [subsequently] like other virgin women; this is in 'Wajiz al-Kardari'. Once the Mahr has become confirmed, it will not be forfeited even if the cause of separation arises from the woman's side—for instance, if she becomes an apostate (Murtaddah) or submits to the husband's son (3)—provided the husband has already had intercourse or valid seclusion with her. Some have stated that the entire Mahr would be forfeited because the cause of separation originated from the woman's side; this is in 'Al-Muhit'. There is no disagreement that

if either the husband or wife dies of natural causes before intercourse, provided the Mahr was specified in the marriage contract, the Mahr becomes confirmed, whether the woman is free or a slave-girl. Similarly, if one of them is killed, whether one killed the other, a stranger killed them, or the husband committed suicide, the ruling remains the same. If the woman commits suicide and is a free woman, none of the Mahr is forfeited from the husband's responsibility; rather, in our view, the full Mahr becomes confirmed; this is in 'Al-Bada'i'. If the woman is a slave-girl and she kills herself, Hasan reported from Imam Abu Hanifa that her Mahr will be forfeited. Another report from Imam Abu Hanifa states that it will not be forfeited, which is also the view of the 'Sahibayn' (the two companions, Abu Yusuf and Muhammad). If the master kills the slave-girl before consummation, according to Imam Azam, her Mahr is forfeited, while according to the Sahibayn, it is not. This disagreement exists when the master is sane and an adult; if he is a child or insane, then by consensus (Ijma), the Mahr is not forfeited. This is in 'Siraj al-Wahaj'. In a marriage where Mahr was not specified, if either spouse dies, according to our scholars, the 'proper dower' (Mahr-ul-Mithl) becomes confirmed, as mentioned in 'Al-Bada'i'.

---

1. Meaning, the suspicion that the woman's womb has been occupied by the man's seed, which she might hide for some reason.
2. Meaning, for the first husband who gave three divorces, for whom she is not lawful without [consummated] intercourse, this seclusion will not be like intercourse.
3. Mutakid means established with emphasis; i.e., after marriage it becomes mandatory, and after intercourse or valid seclusion it becomes confirmed. The phrase "compliance of the son" means being submissive and agreeing to the son's desire for intercourse. (1) Regarding the fulfillment of the conditions for stoning (Rajm).

किताबुन निकाह फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 (186)

...देख रहे हैं, तो क्या ऐसी ख़लवत-ए-सहीहा (वैध एकांत) है? तो शेख ने फ़रमाया कि अगर लोग उन रोशनदानों से देखते हैं और उनकी घात में हैं और ये दोनों इससे वाकिफ़ हैं, तो ख़लवत-ए-सहीहा नहीं होगी। और रहा दूर से देखना और मैदान में बैठा होना, तो यह ख़लवत के सही होने में बाधा नहीं है क्योंकि वे दोनों ऐसा कर सकते हैं कि कोठरी के किसी कोने में चले जाएँ जहाँ लोगों की नज़र उन पर न पड़े। यह 'ज़ख़ीरा' में है। और स्पष्ट रहे कि ख़लवत चाहे सहीहा हो या फ़ासिदा, औरत पर इस्तिहसानान (पसंदीदा तौर पर) इद्दत वाजिब होती है क्योंकि गर्भ का संदेह (तवहहुम-ए-शुग्ल) होता है। और शेख कुदूरी ने ज़िक्र किया कि अगर बाधा कोई शरीयत का मामला हो तो इद्दत वाजिब होगी, और अगर वास्तविक बाधा हो जैसे बीमारी या कमउम्री, तो इद्दत वाजिब नहीं होगी। और हमारे साथियों (विद्वानों) ने कुछ मामलों में ख़लवत-ए-सहीहा को हमबिस्तरी (वति) के समान माना है और कुछ में नहीं। हमारे विद्वानों ने मेहर के पक्का (मुताकिद) होने, नसब साबित होने, इद्दत, खाने-पीने और रहने के खर्च (नफ़क़ा व सुकना) के लिए, उसकी बहन से निकाह हराम होने के लिए, उसके अलावा चार औरतों से निकाह कर लेने और लौंडी से निकाह के हराम होने के मामले में इमाम अबू हनीफ़ा के कौल पर कियास करते हुए इसे हमबिस्तरी के बराबर माना है। तलाक के समय की रियायत में भी इसे हमबिस्तरी का स्थान दिया गया है। लेकिन 'एहसान' (विवाहित होने का दर्जा जिससे व्यभिचार की सजा रजम/पथराव होती है) के अधिकार (1) में, बेटियों के हराम होने में, पहले पति के लिए उस औरत की हलाली (हलाला) में, रुजू (तलाक के बाद वापसी) और विरासत में इसे हमबिस्तरी के बराबर नहीं माना गया है। दूसरी तलाक होने के बारे में इसमें दो रिवायतें हैं और अधिक सही यह है कि दूसरी तलाक हो जाएगी, यह 'तबीन' में है। कौमार्य (बकारत) खत्म होने के हक में ख़लवत (2) को हमबिस्तरी के बराबर नहीं रखा गया है। इसलिए अगर किसी कुंवारी लड़की के पति ने उसके साथ ख़लवत-ए-सहीहा की और फिर उसे तलाक दे दी, तो उस औरत की शादी कुंवारी लड़कियों की तरह ही की जाएगी, यह 'वजीज़ करदरी' में है। और जब मेहर पक्का (मुताकिद) हो गया, तो फिर वह ख़त्म (साकित) नहीं होगा, भले ही जुदाई की वजह औरत की तरफ से हो, जैसे वह धर्मत्यागी (मुरतद) हो जाए या पति के बेटे के साथ संबंध (मुताअत) बना ले, जबकि पति उस औरत के साथ हमबिस्तरी या ख़लवत-ए-सहीहा कर चुका हो। कुछ ने कहा है कि पूरा मेहर ख़त्म हो जाएगा क्योंकि जुदाई का कारण औरत की ओर से पैदा हुआ है, यह 'मुहीत' में है। इसमें कोई मतभेद नहीं है कि अगर पति-पत्नी में से कोई भी हमबिस्तरी से पहले मर जाए और निकाह में

मेहर तय था, तो मेहर पक्का हो जाएगा चाहे औरत आज़ाद हो या लौंडी। इसी तरह अगर दोनों में से कोई मारा जाए, चाहे एक ने दूसरे को मारा हो या किसी अजनबी ने या पति ने खुद को मार लिया हो, तो यही हुक्म है। और अगर औरत ने खुद को मार लिया और वह आज़ाद औरत है, तो पति के जिम्मे से मेहर कम नहीं होगा, बल्कि हमारे नज़दीक पूरा मेहर पक्का हो जाएगा, यह 'बदाइ' में है। अगर औरत लौंडी हो और उसने खुद को मार डाला, तो हसन ने इमाम अबू हनीफ़ा से रिवायत की है कि उसका मेहर ख़त्म हो जाएगा। इमाम अबू हनीफ़ा से दूसरी रिवायत है कि ख़त्म नहीं होगा और यही 'साहबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) का कौल है। अगर लौंडी को उसके मालिक ने हमबिस्तरी से पहले मार डाला, तो इमाम आज़म के नज़दीक उसका मेहर ख़त्म हो जाएगा और साहबैन के नज़दीक ख़त्म नहीं होगा। यह मतभेद तब है जब मालिक अकलमंद और बालिग हो, और अगर लड़का या पागल हो तो सर्वसम्मति (इज्मा) से मेहर ख़त्म नहीं होगा। यह 'सिराज अल-वहाज' में है। और ऐसे निकाह में जिसमें मेहर तय नहीं हुआ था, अगर पति-पत्नी में से कोई मर जाए, तो हमारे विद्वानों के नज़दीक 'मेहर-ए-मिस्ल' (उसके खानदान की औरतों के बराबर मेहर) पक्का हो जाएगा, जैसा कि 'बदाइ' में है।

---

1. यानी गर्भ के रुकने का भ्रम कि औरत की कोख पुरुष के वीर्य से भर गई हो जिसे वह किसी कारण से छिपाए।
2. यानी पहले पति के लिए जिसने तीन तलाक दी हों, जिसके लिए बिना हमबिस्तरी के हलाल नहीं होती, यह ख़लवत हमबिस्तरी के बराबर नहीं होगी।
3. मुताकिद यानी ताकीद के साथ तय हो चुका, यानी निकाह के बाद अनिवार्य होकर हमबिस्तरी या ख़लवत-ए-सहीहा के बाद पक्का हो गया। 'पुत्र की मुताअत' का अर्थ है पुत्र की हमबिस्तरी की इच्छा पर राजी होकर उसके अधीन हो जाना। (1) पत्थर मारकर मार डालने (संगसार) की शर्त पाए जाने में।

ہیں کہ دور سے دیکھتے ہیں پس آیا ایسی خلوت صحیحہ ہے تو شیخ نے فرمایا کہ اگر لوگ ان موکھلوں میں نظر ڈالتے اور ان کے مترصد ہیں اور یہ دونوں اس سے واقف ہیں تو خلوت صحیحہ نہ ہوگی اور رہا دور سے دیکھنا اور میدان میں بیٹھا ہونا تو یہ خلوت کے صحیح ہونے سے مانع نہیں ہے کیونکہ وہ دونوں ایسا کر سکتے ہیں کہ کوٹھری کے کسی کونے میں چلے جائیں کہ لوگوں کی نظر ان پر نہ پڑے یہ ذخیرہ میں ہے اور واضح رہے کہ خلوت خواہ صحیحہ ہو یا فاسدہ ہو عورت پر استحساناً عدت واجب ہوتی ہے کیونکہ توہم شغل ہے اور شیخ قدوری نے ذکر کیا کہ مانع اگر کوئی امر شرعی ہو تو عدت واجب ہوگی اور اگر مانع حقیقی ہو جیسے مرض یا صغر سنی تو عدت واجب نہ ہوگی اور ہمارے اصحاب نے بعض احکام میں خلوت صحیحہ کو بجائے وطی کے قرار دیا ہے اور بعض احکام میں نہیں پس ہمارے اصحاب نے مہر متاکد ہونے اور ثبوت نسب اور عدت و نفقہ و سکنیٰ اس عدت میں اور اس کی بہن کے ساتھ نکاح حرام ہونے اور اس کے سوائے چار عورتوں کے نکاح کر لینے میں اور نکاح باندی حرام ہونے میں بنابر قیاس قول امام ابو حنیفہؒ کے اور اس کے حق میں رعایت وقت طلاق میں وطی کا قائم مقام رکھا ہے اور حق احصان(۱) میں اور دختروں کے حرام ہونے میں اور اول کے واسطے اس عورت کی حلت میں ورجعت و میراث میں وطی کے قائم مقام نہیں رکھا ہے اور رہا دوسری طلاق واقع ہونے میں سوا اس میں دو روایتیں ہیں اور اقرب یہ ہے کہ دوسری طلاق واقع ہوگی یہ تبیین میں ہے اور بکارت زائل ہونے کے حق میں خلوت ۲ کو بجائے وطی کے قائم نہیں رکھا ہے چنانچہ اگر کسی باکرہ کے شوہر نے اس سے خلوت صحیحہ کی پھر اس کو طلاق دے دی تو یہ عورت مثل باکرہ عورتوں کے بیاہی جائے گی یہ وجیز کردری میں ہے اور جب مہر متاکد ہو گیا تو پھر ساقط نہ

ہوگا اگرچہ جدائی کا سبب عورت کی جانب سے پیدا ہو مثلاً مرتد ہو جائے یا شوہر کے پسر کی مطاوعت کرے حالانکہ شوہر اس عورت سے وطی کر چکا ہے یا اس کے ساتھ خلوت صحیحہ کر چکا ہے اور بعض نے فرمایا کہ تمام مہر ساقط ہو جائے گا کیونکہ فرقت کا باعث عورت کی طرف سے پیدا ہوا ہے یہ محیط میں ہے اور اس میں کچھ اختلاف نہیں کہ اگر بیوی و مرد میں سے کوئی قبل وطی واقع ہونے کے اپنی موت سے مر گیا حالانکہ نکاح ایسا تھا کہ اس میں مہر بیان کر دیا تھا تو مہر متاکد ہو جائے گا خواہ عورت آزاد ہو یا باندی ہو اور اسی طرح اگر دونوں میں سے ایک قتل کیا گیا خواہ آپس میں ایک نے دوسرے کو قتل کیا یا کسی اجنبی نے قتل کیا یا مرد نے خود اپنے آپ کو قتل کیا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر عورت نے اپنے آپ کو قتل کیا پس اگر عورت آزاد ہے تو شوہر کے ذمہ سے کچھ مہر ساقط نہ ہوگا بلکہ ہمارے نزدیک پورا مہر متاکد ہو جائے گا یہ بدائع میں ہے۔ اگر عورت باندی ہو اور اس نے اپنے آپ کو قتل کر ڈالا تو حسنؒ نے امام ابو حنیفہؒ سے روایت کی ہے کہ اس کا مہر ساقط ہو جائے گا اور امام ابو حنیفہؒ سے دیگر روایت ہے کہ ساقط نہ ہوگا اور یہی صاحبین کا قول ہے اور اگر باندی کو قبل دخول کے اس کے مولیٰ نے قتل کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس کا مہر ساقط ہو جائے گا اور صاحبین کے نزدیک ساقط نہ ہوگا اور یہ اختلاف اس وقت ہے کہ مولیٰ آدمی عاقل بالغ ہو اور اگر لڑکا یا مجنون ہو تو بالا جماع مہر ساقط نہ ہو گا یہ سراج الوہاج میں ہے اور ایسے نکاح میں جس میں مہر بیان نہیں ہوا ہے اگر بیوی مرد میں سے کوئی مر گیا تو ہمارے اصحاب کے نزدیک مہر مثل متاکد ہو جائے گا کذا فی البدائع اور مہر مثل کے یہ معنی ہیں

۱۔ یعنی دہم یہ کہ عورت کا رحم مشغول بنطفہ مرد ہو گیا ہو جس کو وہ کسی غرض سے پوشیدہ کرے۔ ۲۔ یعنی پہلے شوہر تین طلاق دینے والے کے لئے جو بدون جماع کے حلال نہیں ہوتی ہے یہ خلوت بمنزلہ وطی نہ ہو گی۔ ۳۔ متاکد یعنی تاکید سے مقرر ہو چکا ہے یعنی بعد نکاح کے لازم

ہو کر بعد وطی یا خلوت صحیحہ کے متاکد ہو گیا قولہ پسر کی مطاوعت یعنی پسر کی خواہش وطی پر راضی ہو کر تابع ہوگئی۔ (۱) سنگسار کرنے کی شرط پائی جانے میں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2, Page 187, Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

...that the dower (mahr) of a woman similar to her shall be fixed as her dower. To find a comparable example, a woman shall be chosen from the tribe of the father of this woman, who is equivalent to her in terms of beauty, dower, age, intellect, religiousness, and virginity. It is also a condition that both be equal in knowledge, etiquette, and perfection of character. Furthermore, it is a condition that she has not borne a child. It is mentioned in *Tabayin* that beauty shall be considered at the time the marriage was contracted with her; this is in *Al-Muhit*. The masters (mushaykh) have said that the husband's status shall also be taken into account—that her husband should be similar in wealth and lineage to the husbands of women similar to her; if not, the parity will not be complete. This is in *Fath al-Qadir*.

By women of the father's tribe, it is meant her full sisters (from the same mother and father), or paternal half-sisters, or her paternal aunts, or the daughters of her paternal uncles. Her dower shall not be estimated based on her mother's dower, unless her mother is from her father's tribe, in which case an analogy can be drawn —for example, if her mother is her father's paternal cousin. This is in *Al-Muhit*. If no such woman is found in her father's tribe, parity shall be sought from women of a different tribe that is similar to her father's tribe. This is in *Tabayin*. It is written in *Al-Muntaqa* that it is a condition for the informers of the proper dower (mahr al-mithl) to be two men or one man and two women. It is also a condition that they testify using the word 'testimony' (shahadat), stating: "We testify that the dower (1) of a woman similar to her is this much." Thus, it is required for these witnesses to be just (*'adil*). If just witnesses are not found, the statement of the husband under oath shall be accepted. This is in *Al-Khulasa*. If a woman marries based on the amount of her mother's dower, it is permissible, and it is written in *Al-Zakhira* that this is the correct view; this is in *Ghait al-Saruji*.

Section 4

Regarding cases where wealth was specified as dower and something that is not wealth was added to it

If a man marries a woman for a thousand dirhams and on the condition of divorcing another wife, the divorce upon the aforementioned wife becomes effective by the very act of contracting the marriage; this is in *Al-Muhit*. The woman will only receive the specified dower (*mahr musamma*); this is in *Al-Bahr al-Raiq*. On the contrary, if he marries for a thousand dirhams on the condition that he *will* divorce a certain

woman, the divorce will not take effect until he actually divorces her. Then, if the condition to divorce was made and he did not divorce, the woman married under this condition shall be entitled to her full proper dower (mahr al-mithl) (2). Similarly, if he marries a woman for a thousand dirhams and her 'honor' (*karamat*) (3), or...

---

1. *The Translator states*: Meaning a sister who is similar to her in the aforementioned matters; the dower fixed for her shall be the dower. If a sister is not similar, then a paternal aunt or paternal cousin etc. who is similar shall be the basis for fixing the proper dower.
2. Meaning, the dower of her mother shall be her dower.
3. Proper dower (mahr al-mithl): meaning the stated dower shall be void and proper dower shall be established, and the marriage is valid. This ruling of proper dower applies to every condition involving a benefit. It should be clarified that if a woman makes it a condition that her co-wife be divorced, giving such a divorce is forbidden (*haram*). (1) For example, a thousand dirhams. (2) Honor/Respect.

कि उसी के समान स्त्री का जो मेहर (दहेज) हो, वही उसका मेहर तय किया जाएगा और समानता खोजने के लिए उस स्त्री के पिता के वंश में से कोई स्त्री ली जाएगी जो सौंदर्य, मेहर, समय, बुद्धि, धर्म और कौमार्य (बकारत) के मामले में उसके बराबर हो। साथ ही ज्ञान, शिष्टाचार और उत्तम स्वभाव में भी दोनों का समान होना शर्त है। और यह भी शर्त है कि उसकी कोई संतान न हुई हो। 'तबीन' में उल्लेख है, मगर यह स्पष्ट रहे कि सौंदर्य का आकलन उसी समय का माना जाएगा जब उस स्त्री से विवाह हुआ हो। यह 'मुहीत' में है। विद्वानों (मशायख) ने कहा है कि पति की स्थिति पर भी विचार किया जाएगा कि उसका पति धन और कुलीनता में वैसा ही हो जैसे उस स्त्री के समान स्त्रियों के पति धन और कुलीनता में हैं; और यदि ऐसा नहीं हुआ तो समानता पूर्ण नहीं होगी, यह 'फ़तहुल क़दीर' में है।

स्त्री के पिता के वंश की स्त्रियों से तात्पर्य यह है कि उसकी सगी बहनें (जो एक ही माता-पिता से हों) हों या केवल पिता की ओर से बहनें हों, या उसकी बुआएँ हों या चाचा की बेटियाँ हों। यह नहीं होगा कि उसके मेहर का अनुमान उसकी माँ के मेहर से लगाया जाए, लेकिन यदि उसकी माँ उसके पिता के वंश से ही हो तो अनुमान लगाया जा सकता है, जैसे कि उसकी माँ उसके पिता की चचेरी बहन हो। यह 'मुहीत' में है। यदि उसके पिता के वंश में ऐसी कोई स्त्री न मिले, तो किसी अन्य कबीले की ऐसी स्त्रियों से समानता देखी जाएगी जो उसके पिता के कबीले के समान हों। यह 'तबीन' में है। 'मुन्तकी' में लिखा है कि यह शर्त है कि मेहर-ए-मिस्ल (समान मेहर) के बारे में सूचना देने वाले दो पुरुष हों या एक पुरुष और दो स्त्रियाँ हों। यह भी शर्त है कि वे गवाही के शब्दों में सूचित करें कि 'हम गवाही देते हैं कि उसके समान फलां स्त्री का मेहर (१) इतना है'। अतः इन गवाहों का न्यायप्रिय (आदिल) होना आवश्यक है। फिर यदि न्यायप्रिय गवाह न मिलें, तो शपथ के साथ पति की बात स्वीकार की जाएगी। यह 'ख़ुलासा' में है। एक स्त्री ने अपनी माता के मेहर पर निकाह किया तो वह वैध है, और 'ज़ख़ीरा' में लिखा है कि यही सही है, यह 'ग़ायतुल सरूजी' में है।

अध्याय : ४

उन स्थितियों के विवरण में जहाँ मेहर में धन (माल) बताया गया और साथ ही कोई ऐसी चीज़ मिलाई गई जो धन नहीं है

यदि किसी स्त्री से हज़ार दिरहम और किसी अन्य पत्नी के तलाक की शर्त पर निकाह किया गया, तो अनुबंध (निकाह) होते ही उस दूसरी पत्नी पर तलाक प्रभावी हो जाएगा, यह 'मुहीत' में है। और उस स्त्री को केवल निश्चित मेहर (मेहर मुसम्मा) मिलेगा, यह 'बहुरुल राइक़' में है। इसके विपरीत, यदि निकाह हज़ार दिरहम पर किया गया और इस शर्त पर कि वह फलां स्त्री को तलाक देगा, तो जब तक तलाक नहीं देगा तब तक तलाक प्रभावी नहीं होगा। फिर यदि तलाक देने की शर्त लगाई गई और तलाक नहीं दिया गया, तो जिस स्त्री से इस शर्त पर निकाह हुआ है उसे उसका पूरा मेहर-ए-मिस्ल (२) मिलेगा। जैसे स्त्री से हज़ार दिरहम और स्त्री के सम्मान (करामत) (३) पर निकाह किया गया हो या स्त्री...

---

1. अनुवादक का कथन है: अर्थात वह बहन जो उपरोक्त मामलों में उसके समान हो, जो उसका मेहर तय हुआ है वही उसका मेहर होगा। और यदि बहन समान न हो तो बुआ या चचेरी बहन आदि जो समान हो, उसके मेहर पर मेहर-ए-मिस्ल रखा जाएगा।
2. अर्थात जो उसकी माँ का मेहर है, वही उसका मेहर होगा।
3. मेहर-ए-मिस्ल अर्थात जो मेहर बताया गया वह समाप्त होकर मेहर-ए-मिस्ल माना जाएगा और निकाह वैध हो चुका है। यही नियम मेहर-ए-मिस्ल का हर लाभ की शर्त में है। और स्पष्ट हो कि यदि स्त्री ने शर्त लगाई कि उसकी सौतन को तलाक दिया जाए, तो ऐसा करना हराम (वर्जित) है। (१) उदाहरण के लिए, हज़ार दिरहम। (२) सम्मान/आदर।

کہ اسی کے مثل عورت کا جو مہر ہو وہی اس کا مہر قرار دیا جائے گا اور مثل ڈھونڈنے کے واسطے اس عورت کے باپ کی قوم میں سے کوئی عورت لی جائے گی جو حسن و جمال و مہر و زمانہ و عقل و دین و بکارت کی راہ سے اس کے برابر ہو اور تیز علم و ادب و کمال خلق میں بھی دونوں کا یکساں ہونا شرط ہے اور نیز یہ بھی شرط ہے کہ ان کے بچہ نہ ہوا ہو اور تبیین میں ہے مگر واضح رہے کہ حسن و جمال اس وقت کا اعتبار کیا جائے گا جس وقت اس عورت کے ساتھ نکاح کیا ہے یہ محیط میں ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ شوہر کا بھی اعتبار کیا جائے گا کہ اس کا شوہر مال و حسب میں ویسا ہی ہو جیسے اس کے مثل عورتوں کے شوہر مال و حسب میں ہیں اور اگر نہ ہوئے تو مماثلت پوری نہ ہو گی یہ فتح القدیر میں ہے۔

اس عورت کے باپ کی قوم کی عورتوں سے یہ مراد ہے کہ اس کی ایک ماں و باپ کی سگی بہنیں ہوں یا فقط باپ کی طرف سے ہوں یا اس کی پھوپھیاں ہوں یا چچا کی بیٹیاں ہوں اور یہ نہ ہو گا کہ اس کا مہر اس کی ماں کے مہر پر قیاس کیا جائے لیکن اگر اس کی ماں اس کے باپ کی قوم میں سے ہو تو قیاس کیا جا سکتا ہے مثلاً اس کی ماں اس کے باپ کی چچیری بہن ہو یہ محیط میں ہے اور اگر اس کے باپ کی قوم میں ایسی کوئی عورت نہ پائی جائے تو ایسی اجنبی قبیلہ کی عورتوں سے مماثلت لی جائے گی جو اس کے باپ کے قبیلہ کے مثل ہوں یہ تبیین میں ہے اور منتقی میں لکھا ہے کہ یہ شرط ہے کہ مہر مثل کے خبر دینے والے دو مرد ہوں یا ایک مرد اور دو عورتیں ہوں اور یہ بھی شرط ہے کہ بلفظ شہادت خبر دیں کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ اس کے مثل فلاں عورت کا مہر (۱) اس قدر ہے پس ان گواہوں کا عادل ہونا شرط ہو گا پھر اگر اس پر عادل گواہ نہ

پائے جائیں تو قسم سے شوہر کا قول قبول ہو گا یہ خلاصہ میں ہے ایک عورت نے اپنی ماں کے مہر پر نکاح کیا تو جائز ہے اور ذخیرہ میں لکھا ہے کہ یہی صحیح ہے یہ غایۃ السروجی میں ہے۔

فصل : ۴

ان صورتوں کے بیان میں کہ مہر میں مال بیان کیا اور مال کے ساتھ ایسی چیز ملائی جو مال نہیں ہے

اگر کسی عورت سے ہزار درہم و فلاں بیوی کی طلاق پر نکاح کیا تو نفس عقد سے فلاں مذکورہ پر طلاق واقع ہو جائے گی یہ محیط میں ہے اور عورت کو فقط مہر مسمی ملے گا یہ بحر الرائق میں ہے خلاف اس کے اگر ہزار درہم پر نکاح کیا اور بدین شرط کہ فلاں عورت کو طلاق دے گا تو جب تک طلاق نہ دے گا تب تک طلاق واقع نہ ہو گی پھر اگر طلاق دینے کی شرط لگائی اور طلاق نہ دی تو جس عورت سے اس شرط پر نکاح کیا ہے اس کو اس کا پورا مہر مثل (۲) ملے گا جیسے عورت سے ہزار درہم اور عورت کی کرامت (۳) پر نکاح کیا یا عورت

---

1. قال المترجم یعنی جو بہن اس کی اس کے ساتھ امور مذکورہ بالا میں مماثل ہو جو اس کا مہر بندھا ہے وہی اس کا مہر ہو گا اور اگر بہن مماثل نہ ہو تو پھوپھی یا چچا زاد بہن وغیرہ جو مماثل ہو اس کے مہر پر مہر مثل رکھا جائے گا۔
2. یعنی جو اس کی ماں کا مہر ہے وہی اس کا مہر ہو گا۔
3. مہر مثل یعنی جو مہر بیان ہوا وہ ساقط ہو کر مہر مثل قرار پائے گا اور نکاح صحیح ہو چکا اور یہی حکم مہر مثل کا ہر منفعت کی شرط میں ہے اور واضح ہو کہ اگر عورت نے شرط لگائی کہ اس کی سو تن کو طلاق دے تو دینا حرام ہے۔ (۱) مثلاً ہزار درہم۔ (۲) بزرگداشت۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 188 | Book of Marriage

...for one thousand dirhams and on the condition that he will give her a gift, and he did not fulfill the condition, then the same ruling applies. Similarly, in every such condition where there is some benefit for the woman, the same ruling applies if the husband does not fulfill it. This is in 'Al-Muhit'. This ruling applies when the woman's *Mahr al-Mithl* (equivalent dowry) is greater than the *Mahr al-Musamma* (specified amount). If the specified dowry is equal to or more than her equivalent dowry and the husband did not fulfill the promise, the woman will receive only the specified dowry. If he fulfills the condition, the woman will also receive the specified dowry. If a benefit was conditioned for a stranger (third party) and not fulfilled, the woman will receive only the specified dowry; this is in 'Al-Bahr al-Raiq'. If a Muslim man marries a Muslim woman and specifies two things in her dowry, one of which is permissible (halal) and the other forbidden (haram), for example, specifying four rotls of wine along with a valid dowry (1), then the woman's dowry is what was correctly specified (the halal part), provided it is ten dirhams or more. The part stated as forbidden will be void, and it will not be the case that the said woman is given her full equivalent dowry, because wine holds no benefit for a Muslim. This is in 'Siraj al-Wahaj'. If a man marries a woman for one thousand dirhams and the divorce of such-and-such wife, on the condition that the woman gives him a slave, then as soon as the contract is made, the divorce takes place. The one thousand dirhams and the act of divorce will be divided between the woman's *bidh'* (consortship/legal sexual intimacy) and the slave. If the value of the slave and the value of the *bidh'* are equal, then five hundred dirhams and half the divorce are in exchange for the slave's price, and the remaining five hundred dirhams and half the divorce are the dowry for the *bidh'*. The *bidh'* and the slave will also be divided against the thousand dirhams and the divorce. Thus, against the divorce will be half a slave and half *bidh'*, and against the thousand dirhams will be half a slave and half *bidh'*. In this case, the first wife's divorce will be 'Talaq-e-Bain' (irrevocable divorce). If the said slave dies or is legally claimed by someone else before being handed over to the husband, the husband will reclaim the five hundred dirhams share of the slave and also half the slave's value. If the marriage to the woman is for one thousand dirhams and on the agreement that he will divorce his such-and-such wife, on the condition that the said woman gives him a slave, then in such a case, the divorce will not occur until he divorces the first such-and-such wife. Five hundred dirhams will be the dowry of the wedded wife and five hundred dirhams will be the price of the slave, provided the value of the *bidh'* and the

slave are equal. After this, it will be seen that if the said man fulfilled the condition, i.e., he divorced the first such-and-such wife, then the woman will receive only five hundred dirhams. If he did not divorce her until death, the said woman will receive her full equivalent dowry. This is in 'Al-Muhit'.

When marriage is contracted for a specified sum and the divorce of a co-wife from the woman, there will be three types of contracts involved:

If a man marries a woman for one thousand dirhams and on the matter that he will divorce her co-wife, on the condition that the woman returns a slave to him, and then the man divorces this woman, it should be known that in this case, there are three types of contracts: Marriage (*Nikah*), Sale (*Bay'*), and Divorce for compensation (*Talaq bi'l-'iwad*). Therefore, whatever is from the husband's side, namely the divorce and the thousand dirhams, will be divided over what is from the woman's side (i.e., the *bidh'* and the slave). So, half of a thousand, which is five hundred dirhams, is against the slave, so these will be its price (*thaman*). The remaining five hundred dirhams are against the *bidh'*, so these will be the dowry. As for divorcing the co-wife, half the divorce will be against the slave, thus it will be considered *Khula'* (divorce at wife's request for compensation), and the remaining half divorce will be against the *bidh'*. Therefore, it cannot be dowry because it is not property (*mal*), but it will be established as the woman's right. Then it should be known that when the man divorces this woman, it is not free from two situations: either he divorced her before consummation (*qabl al-dukhul*) or after consummation (*ba'd al-dukhul*), and in each case...

Footnotes: 1: The word *Bidh'* refers to the female private parts, and by the 'price of *bidh*", *Mahr al-Mithl* (equivalent dowry) is meant. 2: That is, when the values of both are equal. (1): For example, Dirhams and Dinars etc.

...से एक हज़ार दिरहम पर और इस शर्त पर निकाह किया कि वह उसे उपहार (हदिया) देगा, और शर्त पूरी नहीं की, तो भी यही हुक्म है। इसी तरह हर ऐसी शर्त में जिसमें औरत के लिए कोई लाभ हो, यही हुक्म है जब पति उसे पूरा न करे। यह 'मुहीत' में है। और यह हुक्म उस स्थिति में है जब औरत का महर-ए-मिसल (उचित महर) उस तयशुदा मात्रा (महर-ए-मुसम्मा) से अधिक हो। और यदि महर-ए-मुसम्मा उसके महर-ए-मिसल के बराबर या अधिक हो और पति ने वादा पूरा न किया, तो औरत को केवल महर-ए-मुसम्मा मिलेगा। और यदि शर्त पूरी कर दी, तो भी औरत को महर-ए-मुसम्मा ही मिलेगा। और यदि किसी ने किसी अजनबी के लिए कोई लाभ शर्त में रखा और उसे पूरा नहीं किया, तो औरत को केवल महर-ए-मुसम्मा मिलेगा, यह 'बहर-उर-रैक' में है। और यदि किसी मुसलमान ने किसी मुसलमान औरत से निकाह किया और उसके महर में ऐसी दो चीज़ें तय कीं जिनमें से एक हलाल और दूसरी हराम है, उदाहरण के तौर पर सही महर (१) के साथ चार रतल शराब तय की, तो उस औरत का महर वही है जो सही (हलाल) बताया गया है, बशर्ते कि वह दस दिरहम या उससे अधिक हो। और जो हराम बताया गया है वह शून्य (बातिल) होगा, और ऐसा नहीं होगा कि उक्त महिला को उसका पूरा महर-ए-मिसल दिलाया जाए, क्योंकि शराब में किसी मुसलमान के लिए कोई लाभ नहीं है। यह 'सिराज अल-वहाज' में है। और यदि एक औरत से एक हज़ार दिरहम और फलां (दूसरी) पत्नी के तलाक की शर्त पर इस तरह निकाह किया कि औरत उसे एक गुलाम दे दे, तो निकाह होते ही तलाक प्रभावी हो जाएगा, और एक हज़ार दिरहम तथा तलाक उस औरत की बिज़' (वैवाहिक अधिकार) और गुलाम पर विभाजित होंगे। अतः यदि गुलाम की कीमत और बिज़' की कीमत बराबर हो, तो पाँच सौ दिरहम और आधी तलाक गुलाम की कीमत (थमन) के बदले में होंगे, और शेष पाँच सौ दिरहम और आधी तलाक बिज़' के बदले में महर होंगे। और बिज़' तथा गुलाम भी एक हज़ार दिरहम और तलाक पर विभाजित होंगे। अतः तलाक के बदले में आधा गुलाम और आधी बिज़' होगी, और एक हज़ार दिरहम के बदले में आधा गुलाम और आधी बिज़' होगी। और इस स्थिति में पहली पत्नी का तलाक 'तलाक-ए-बाइन' होगा। फिर यदि उक्त गुलाम पति को सौंपने से पहले मर गया या किसी और के अधिकार में चला गया, तो पति गुलाम के हिस्से के पाँच सौ दिरहम वापस लेगा और गुलाम की आधी कीमत भी वापस लेगा। और यदि औरत से निकाह एक हज़ार दिरहम पर और इस इकरार पर हो कि वह अपनी फलां पत्नी को तलाक दे देगा, इस शर्त पर कि उक्त औरत उसे एक गुलाम दे दे, तो ऐसी स्थिति में जब तक वह पहली पत्नी को तलाक नहीं देता, तब तक तलाक

प्रभावी नहीं होगा। और पाँच सौ दिरहम विवाहिता के महर के होंगे और पाँच सौ दिरहम गुलाम की कीमत होंगे, बशर्ते कि बिज़' और गुलाम की कीमत बराबर हो। इसके बाद यह देखा जाएगा कि यदि उक्त पुरुष ने शर्त पूरी की, यानी पहली फलां पत्नी को तलाक दे दिया, तो औरत को केवल पाँच सौ दिरहम मिलेंगे। और यदि उसकी मृत्यु तक तलाक नहीं दिया, तो उक्त औरत को उसका पूरा महर-ए-मिसल मिलेगा। यह 'मुहीत' में है।

औरत से तयशुदा रकम और सौतन के तलाक के बदले निकाह किया, तो इसमें तीन तरह के अनुबंध (अक्द) होंगे:

यदि किसी औरत से एक हज़ार दिरहम पर और इस बात पर निकाह किया कि वह उसकी सौतन को तलाक दे देगा, इस शर्त पर कि औरत उसे एक गुलाम वापस दे, फिर पुरुष ने उस औरत को तलाक दे दिया, तो यह जानना चाहिए कि इस स्थिति में तीन तरह के अनुबंध हैं: निकाह, खरीद-बिक्री (बैय), और बदले के साथ तलाक। अतः जो कुछ पुरुष की ओर से है यानी तलाक और एक हज़ार दिरहम, वह उस पर विभाजित होगा जो औरत की ओर से है (अर्थात बिज़' और गुलाम पर)। अतः एक हज़ार का आधा यानी पाँच सौ दिरहम गुलाम के बदले हुए, तो ये उसकी कीमत (थमन) होंगे। और शेष पाँच सौ दिरहम बिज़' के बदले हुए, तो ये महर होंगे। रही बात सौतन को तलाक देने की, तो आधा तलाक गुलाम के बदले होगा, अतः उसे 'खुलअ' माना जाएगा, और शेष आधा तलाक बिज़' के बदले होगा, अतः वह महर तो नहीं हो सकता क्योंकि वह धन (माल) नहीं है, लेकिन यह माना जाएगा कि वह औरत का अधिकार है। फिर यह जानना चाहिए कि जब पुरुष ने उस औरत को तलाक दे दिया, तो दो ही स्थितियां हो सकती हैं: या तो संभोग (दुखुल) से पहले तलाक दिया या संभोग के बाद तलाक दिया, और हर स्थिति में...

पाद-टिप्पणी: १: 'बिज़' से अभिप्राय गुप्त अंग है और 'बिज़' की कीमत से महर-ए-मिसल मुराद है। २: अर्थात जब दोनों की कीमत बराबर हो। (१): उदाहरण के तौर पर दिरहम और दीनार आदि।

سے ہزار درہم پر اور اس شرط پر کہ اس کو ہدیہ دے گا نکاح کیا اور شرط پوری نہ کی تو بھی یہی حکم ہے اسی طرح ہر ایسی شرط میں جس میں عورت کے واسطے کوئی منفعت ہو یہی حکم ہے جبکہ شوہر اس کو پورا نہ کرے یہ محیط میں ہے اور یہ حکم ایسی صورت میں ہے کہ جب عورت کا مہر مثل اس مقدار مسمی سے زائد ہو اور اگر مہر مسمی اس کے مہر مثل کے برابر یا زیادہ ہوا اور شوہر نے وعدہ پورا نہ کیا تو عورت کو خالی مہر مسمی ملے گا اور اگر شرط پوری کی تو بھی عورت کو مہر مسمی ملے گا اور اگر کسی کے ساتھ کسی اجنبی کے واسطے کوئی منفعت شرط کی اور پوری نہ کی تو عورت کو فقط مہر مسمی ملے گا یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر مسلمان نے کسی مسلمان عورت سے نکاح کیا اور اس کے مہر میں ایسی دو چیزیں ٹھہرائیں جس میں سے ایک حلال دوسری حرام ہے مثلاً مہر صحیح (۱) کے ساتھ چار رطل شراب مقرر کی تو اس عورت کا مہر وہی ہے جو صحیح بیان کیا ہے بشرطیکہ دس درہم یا اس سے زائد ہو اور جو حرام بیان کیا ہے وہ باطل ہوگا اور یہ نہ ہوگا کہ عورت مذکورہ کو اس کا پورا مہر مثل دلایا جائے اس واسطے کہ شراب میں کسی مسلمان کے واسطے منفعت نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت سے ہزار درہم اور فلاں بیوی کی طلاق پر بدین شرط نکاح کیا کہ عورت اس کو ایک غلام دے دے تو عقد ہوتے ہی طلاق واقع ہو جائے گی اور ہزار درہم و طلاق اس عورت کی بضع لے و غلام پر تقسیم ہوں گے پس اگر غلام کی قیمت اور بضع کی قیمت برابر ہو تو پانچ سو درہم و نصف طلاق بمقابلہ غلام کے ثمن میں اور باقی پانچ سو درہم و نصف طلاق بمقابلہ بضع کے مہر ہوں گے اور بضع و غلام بھی ہزار درہم و طلاق پر تقسیم ہوں گے پس بمقابلہ طلاق کے نصف غلام و نصف بضع ہوگی اور بمقابلہ ہزار درہم کے نصف غلام و نصف بضع ہوگی اور اس

صورت میں پہلی بیوی کی طلاق بائنہ پر ہوگی پھر اگر غلام مذکور قبل شوہر کے سپرد کرنے کے مرگیا یا استحقاق میں لے لیا گیا تو شوہر پانچ سو درہم حصہ غلام واپس لے گا اور غلام کی نصف قیمت بھی واپس لے گا اور اگر عورت سے نکاح کرنا ہزار درہم پر اور اس اقرار پر ہو کہ اپنی بیوی فلاں کو طلاق دے دے گا بدین شرط کہ عورت مذکورہ اس کو ایک غلام دے دے تو ایسی صورت میں جب تک پہلی بیوی فلاں مذکورہ کو طلاق نہ دے تب تک طلاق واقع نہ ہوگی اور پانچ سو درہم منکوحہ کے مہر کے اور پانچ سو درہم غلام کے ثمن ہوں گے بشرطیکہ بضع کی اور غلام کی قیمت برابر ہو بعد اس کے بعد دیکھا جائے گا کہ اگر مرد مذکور نے شرط پوری کی یعنی پہلی فلاں بیوی کو طلاق دے دی تو عورت کو فقط پانچ سو درہم ملیں گے اور اگر اس کی موت کو طلاق نہ دی تو عورت مذکورہ کو اس کا پورا مہر مثل ملے گا یہ محیط میں ہے۔

عورت سے متعین رقم اور سوکن کو طلاق کے عوض نکاح کیا تو اس میں تین طرح کے عقد ہوں گے:

اگر کسی عورت سے ہزار درہم پر اور اس امر پر کہ اس کی سوکن کو طلاق دے دے گا نکاح کیا بدین شرط کہ عورت اس کو ایک غلام واپس دے پھر مرد نے اس عورت کو طلاق دے دی تو آگاہ ہونا چاہئے کہ اس صورت میں تین طرح کے عقود ہیں نکاح و بیع و طلاق بعوض پس جو کچھ مرد کی طرف سے ہے یعنی طلاق و ہزار درہم وہ اس پر جو عورت کی طرف سے ہے (یعنی بضع و غلام پر) تقسیم ہوگا پس ہزار کا آدھا یعنی پانچ سو درہم بمقابلہ غلام کے ہوئے پس یہ اس کا ثمن ہوں گے اور باقی پانچ سو درہم بمقابلہ بضع کے ہوئے پس یہ مہر ہوں گے رہا سوکن کا طلاق دینا پس نصف طلاق بمقابلہ غلام کے ہوگی پس وہ خلع قرار دی جائے گی اور نصف طلاق باقی بمقابلہ بضع کے ہو گی پس وہ مہر تو نہیں ہو سکتی اس واسطے کہ وہ مال نہیں ہے لیکن یہ قرار دیا جائے گا کہ وہ عورت کا حق ہے پھر جاننا چاہئے کہ جب مرد نے اس عورت کو طلاق دے دی تو

دو حال سے خالی نہیں یا تو قبل دخول کے طلاق دے دی یا بعد دخول کے طلاق دی اور ہر صورت بھی

حواشی: لے: قولہ بضع یعنی فرج اور بضع کی قیمت سے مہر مثل مراد ہے۔ ئے: یعنی جبکہ دونوں کی قیمت مساوی ہے۔ (۱): مثلاً درہم و دینار وغیرہ۔

It is not free of two situations: either the man divorced the co-wife (saut) or he did not. If the man divorced her before consummation and did not divorce the co-wife, and the value of the slave and the 'Mahr-e-Misl' (customary dower) are both equal, then the said woman will return two hundred and fifty dirhams to the husband, and half of the slave will belong to the man. If in such a situation the husband divorced the co-wife, then the husband will receive two hundred and fifty dirhams and the entire slave will belong to the man. If the husband divorced this woman after consummation and also divorced the co-wife, then the woman will receive a thousand dirhams and the slave will go to the husband (1). If he did not divorce the co-wife, then the woman will receive her Mahr-e-Misl. Then if the husband divorced the co-wife and the slave who was settled was taken away by legal entitlement (istihqaq), the said husband will take back five hundred dirhams (the slave's portion from the thousand dirhams) from the woman and also half the price of the slave. If the husband had not divorced the co-wife and the said slave was taken away by legal entitlement, then he will take back five hundred dirhams which was the price of the slave, but cannot take half the price of the said slave. This is in Muhit Sarakhsi.

Section: (4) On the description of conditions of dowry (Mahr)

If a marriage (1) was contracted with a woman for a thousand dirhams, and it was stipulated in the marriage dower that the woman is responsible for giving a specific piece of clothing, then the said thousand dirhams will be divided based on the woman's Mahr-e-Misl and the price of the said clothing. Whatever portion falls to the clothing will be its price, and whatever falls against the 'Buz' (sexual intercourse/ marriage right) will be the woman's Mahr. This is in 'Inaya. And if a man married a woman on the condition that if he has no other wife, the Mahr will be one thousand dirhams, but if he has, it will be two thousand dirhams; or one thousand if he does not take her out of her city, and two thousand if he does; or one thousand dirhams if this woman is a 'Mawlata' (1) and two thousand dirhams if she is an 'Arabiya' (1); or similar such conditions were made, then there is no doubt that the marriage will be valid. As for the dower, it is clear that the first condition is valid without dispute. So if the man fulfilled the condition, the woman will receive exactly what was stated for that condition. But if the condition was not fulfilled, so if it turned out contrary (2) to it or an act was done contrary (3) to the condition, then the woman will receive her Mahr-e-Misl, which shall not be reduced below the 'Mahr-e-Musamma' (specified dower) nor increased above its maximum amount. This is the opinion of Imam Abu

Hanifa (RA). Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA) said that both conditions are valid; this is in 'Bada'i'. If he married a woman on the condition that if she is beautiful, the Mahr is two thousand dirhams, and if she is ugly, it is one thousand dirhams, it is valid and both conditions are valid without dispute; this is in 'Khulasa'. If he married on a Mahr more than the Mahr-e-Misl (4) on the condition that she is a virgin, then she turned out to be a non-virgin (thayyiba), then the excess will not be mandatory; this is in 'Qunyah'.

1- Mahr of marriage, meaning this Mahr is a thousand dirhams on the condition that the woman gives him a specific piece of clothing. 2- By 'Mawlata' is meant a woman from a non-Arab tribe who has formed an alliance (mawalat) with Arabs and is thus attributed to them, or it means a manumitted female slave. 3- Meaning, of the two, for example, if he doesn't take her out, the Mahr is one thousand; this first condition is valid without dispute. And the second condition, that if he takes her, it is two thousand; there is disagreement in this: according to the Sahibayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad) it is valid, and according to the Imam (Abu Hanifa) it is not valid. Understand it. 4- 'Zaid' (excess), meaning for example on two thousand dirhams while the Mahr-e-Misl is one thousand. (1) And the slave will go to the husband. (2) Meaning a free-born woman specifically from Arab lineage. (3) For example, the woman turned out to be a non-virgin (thayyiba). (4) For example, he took her out.

दो हाल से खाली नहीं है: या तो मर्द ने सौत (दूसरी पत्नी) को तलाक़ दी या नहीं दी। पस अगर मर्द ने उसे दुखूल (संभोग) से पहले तलाक़ दे दी और सौत को तलाक़ नहीं दी, और गुलाम की कीमत और महर-ए-मिस्ल दोनों बराबर हैं, तो मज़कूरा औरत शौहर को दो सौ पचास दिरहम वापस करेगी और आधा गुलाम मर्द का होगा। और अगर ऐसी सूरत में शौहर ने सौत को तलाक़ दे दी हो, तो शौहर को दो सौ पचास दिरहम मिलेंगे और पूरा गुलाम मर्द का होगा। और अगर शौहर ने इस औरत को दुखूल के बाद तलाक़ दी और सौत को भी तलाक़ दी, तो हज़ार दिरहम औरत को मिलेंगे और गुलाम शौहर को मिलेगा (१)। और अगर सौत को तलाक़ न दी, तो औरत को उसका महर-ए-मिस्ल मिलेगा। फिर अगर शौहर ने सौत को तलाक़ दे दी और जो गुलाम उसका ठहरा था वह कानूनी हक़ (इस्तिहक़ाक़) के तहत ले लिया गया, तो मज़कूरा शौहर औरत से हज़ार दिरहम में से गुलाम का हिस्सा पाँच सौ दिरहम वापस लेगा और गुलाम की आधी कीमत भी लेगा। और अगर शौहर ने सौत को तलाक़ न दी हो और मज़कूर गुलाम इस्तिहक़ाक़ में ले लिया गया हो, तो वह पाँच सौ दिरहम जो गुलाम की कीमत थी वापस लेगा, और मज़कूर गुलाम की आधी कीमत नहीं ले सकता। यह मुहीत सरख़सी में है।

फ़स्ल: (४) महर की शर्तों के बयान में

अगर किसी औरत से हज़ार दिरहम पर निकाह (१) किया और महर-ए-निकाह में औरत के ज़िम्मे एक मुअईयन (निश्चित) कपड़ा देना शर्त किया, तो मज़कूर हज़ार दिरहम उस औरत के महर-ए-मिस्ल और मज़कूर कपड़े की कीमत पर तक़सीम (विभाजित) होंगे। पस जितना कपड़े के हिस्से में पड़ेगा वह उसकी कीमत होगी, और जो 'बज़अ' (संभोग अधिकार) के मुक़ाबले में आएगा वह औरत का महर होगा; यह इनाया में है। और अगर किसी औरत से इस शर्त पर निकाह किया कि अगर मर्द की कोई दूसरी बीवी न हो तो हज़ार दिरहम महर होगा, और अगर हो तो दो हज़ार दिरहम; या हज़ार दिरहम अगर वह उसे उसके शहर से बाहर न ले जाए, और दो हज़ार अगर ले जाए; या हज़ार दिरहम अगर यह औरत मौलाता (१) हो और दो हज़ार दिरहम अगर वह अरबीया (१) हो; या ऐसी ही और शर्तें कीं, तो इसमें शक नहीं कि निकाह जाइज़ होगा। रहा महर, तो वाज़ेह हो कि पहली शर्त बिना किसी इख़्तिलाफ़ के जाइज़ है। पस अगर मर्द ने शर्त पूरी की, तो औरत को वही मिलेगा जो उस शर्त पर बयान किया गया है। और अगर शर्त पूरी नहीं की, यानी अगर वह इसके ख़िलाफ़ (२) निकली या शर्त के बर-ख़िलाफ़ (३) काम किया, तो औरत को उसका महर-ए-मिस्ल मिलेगा कि महर-ए-मुसम्मा (तयशुदा महर) की कम मिक़दार से घटाया नहीं जाएगा और उसकी ज़्यादा मिक़दार

से बढ़ाया नहीं जाएगा। यह इमाम अबू हनीफ़ा रह. का कौल है। और इमाम अबू यूसुफ़ रह. और इमाम मोहम्मद रह. ने फ़रमाया कि दोनों शर्तें जाइज़ हैं; यह बदाए में है। और अगर औरत से इस शर्त पर निकाह किया कि अगर वह खूबसूरत है तो दो हज़ार दिरहम और अगर बदसूरत है तो एक हज़ार दिरहम, तो निकाह सही है और दोनों शर्तें बिना इख़्तिलाफ़ के जाइज़ होंगी; यह खुलासा में है। और अगर महर-ए-मिस्ल से ज़ाइद (४) महर पर इस शर्त के साथ निकाह किया कि वह बाकिरा (कुंवारी) है, फिर वह सईयिबा (जो कुंवारी न हो) निकली, तो ज़्यादती वाजिब न होगी; यह क़ुन्या में है।

१- महर-ए-निकाह यानी यह महर हज़ार दिरहम इस शर्त पर है कि औरत उसे मुअईयन कपड़ा दे। २- मौलाता से मुराद यह है कि वह गैर-क़ौम की औरत है जो अरबों से मेल-जोल के कारण उनकी ओर मंसूब हो गई है, या इसका मतलब आज़ाद की हुई लौंडी है। ३- यानी दोनों में से पहली मिसाल के तौर पर बाहर न ले जाए तो हज़ार दिरहम महर है, पस यह पहली शर्त बिना इख़्तिलाफ़ के जाइज़ है। और दूसरी शर्त कि अगर ले जाए तो दो हज़ार दिरहम है, इसमें इख़्तिलाफ़ है; साहिबैन के नज़दीक जाइज़ है और इमाम के नज़दीक जाइज़ नहीं है। इसे समझें। ४- ज़ाइद यानी मिसाल के तौर पर दो हज़ार दिरहम जबकि महर-ए-मिस्ल एक हज़ार है। (१) और गुलाम शौहर को मिलेगा। (२) यानी ख़ास अरब की नस्ल की हुर्रा असलिया (स्वतंत्र कुलीन स्त्री)। (३) मिसाल के तौर पर औरत सईयिबा (अ-कुंवारी) निकली। (४) मिसाल के तौर पर बाहर ले गया।

دو حال سے خالی نہیں ہے یا تو مرد نے سوت کو طلاق دی یا نہیں دی پس اگر مرد نے اس کو قبل دخول کے طلاق دے دی اور سوت کو طلاق نہیں دی اور غلام کی قیمت اور مہر مثل دونوں برابر ہیں تو عورت مذکورہ شوہر کو دو سو پچاس درہم واپس دے گی اور آدھا غلام مرد کا ہو گا اور اگر ایسی صورت میں شوہر نے سوت کو طلاق دے دی ہو تو شوہر کو دو سو پچاس درہم ملیں گے اور پورا غلام مرد کا ہو گا اور اگر شوہر نے اس عورت کو بعد دخول کے طلاق دی اور سوت کو بھی طلاق دی تو ہزار درہم عورت کو ملیں گے اور غلام شوہر کو ملے گا (۱) اور اگر سوت کو طلاق نہ دی تو عورت کو اس کا مہر مثل ملے گا پھر اگر شوہر نے سوت کو طلاق دے دی اور غلام جو اپنا ٹھہرا ہے استحقاق میں لے لیا گیا تو شوہر مذکور عورت سے ہزار درہم میں سے غلام کا حصہ پانچ سو درہم واپس لے گا اور نیز غلام کی نصف قیمت بھی لے گا اور اگر شوہر نے سوت کو طلاق نہ دی ہو اور غلام مذکور استحقاق میں لے لیا گیا تو پانچ سو درہم جو غلام کا ثمن تھے واپس لے گا اور نصف قیمت غلام مذکور نہیں لے سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

فصل: (۴) مہر کی شرطوں کے بیان میں

اگر کسی عورت سے ہزار درہم پر نکاح (۱) کیا اور مہر نکاح میں عورت کے ذمہ ایک کپڑا معین دینا شرط کیا تو ہزار درہم مذکور اس عورت کے مہر مثل اور کپڑے مذکور کی قیمت پر تقسیم ہوں گے پس جس قدر کپڑے کے حصہ میں پڑے وہ اس کا ثمن ہوگا اور جو بضع کے مقابلہ میں آئے وہ عورت کا مہر ہو گا یہ عنایہ میں ہے اور اگر کسی عورت سے نکاح کیا بدین شرط کہ اگر مرد مذکور کی کوئی بیوی نہ ہو تو ہزار درہم مہر پر اور اگر ہو تو دو ہزار درہم مہر پر ہے یا ہزار درہم پر اگر اس کو اس کے شہر سے باہر نہ لے جائے اور دو ہزار پر اگر لے جائے یا ہزار درہم

پر اگر یہ عورت مولاۃ (۱) ہو اور دو ہزار درہم پر اگر عربیہ (۱) ہو یا ایسی ہی اور شرطیں کیں تو اس میں شک نہیں ہے کہ نکاح جائز ہو گا اور رہا مہر سو واضح ہو کہ پہلی شرط کے بلا خلاف جائز ہے پس اگر مرد نے شرط پوری کی تو عورت کے واسطے جو کچھ اس شرط پر بیان کیا گیا ہے وہی ملے گا اور اگر شرط پوری نہ کی پس اگر اس کے خلاف (۲) نکلا یا شرط کے برخلاف (۳) فعل کیا تو عورت کو اس کا مہر مثل ملے گا کہ مہر مسمی کی کم مقدار سے گھٹایا نہیں جائے گا اور اس کی زیادہ مقدار سے بڑھایا نہ جائے گا اور یہ امام ابوحنیفہؒ کا قول ہے اور امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ نے فرمایا کہ دونوں شرطیں جائز ہیں یہ بدائع میں ہے اور اگر عورت سے اگر خوبصورت ہے تو دو ہزار درہم پر اور اگر بدصورت ہے تو ایک ہزار درہم پر نکاح کیا تو صحیح ہے اور دونوں شرطیں بلا خلاف جائز ہوں گی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر مہر مثل سے زائد (۴) مہر پر بدین شرط نکاح کیا کہ یہ باکرہ ہے پھر وہ ثیبہ نکلی تو زیادتی واجب نہ ہو گی یہ قنیہ میں ہے۔

۱- مہر نکاح یعنی یہ مہر ہزار درہم اس شرط پر کہ عورت اس کو معین کپڑا دے۔ ۲- مولاۃ سے مراد یہ ہے کہ غیر قوم کی عورت ہے کہ عرب سے موالات کر کے ان کی طرف منسوب ہوگئی ہے یا یہ مراد ہے کہ آزاد کی ہوئی ہے۔ ۳- یعنی دونوں میں سے اول مثلاً باہر نہ لے جائے تو ہزار درہم مہر ہے پس یہ اول شرط تو بلا خلاف جائز ہے اور دوسری شرط کہ اگر لے جائے تو دو ہزار درہم ہے اس میں اختلاف ہے صاحبین کے نزدیک جائز اور امام کے نزدیک نہیں جائز ہے فافہم۔ ۴- زائد یعنی مثلاً دو ہزار درہم پر حالانکہ مہر مثل ایک ہزار ہے۔ (۱) اور غلام شوہر کو ملے گا۔ (۲) یعنی خاص عرب کے نسل کی حرہ اصلیہ۔ (۳) مثلاً عورت ثیبہ نکلی۔ (۴) مثلاً باہر لے گیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (190) Kitab al-Nikah

If a marriage was contracted believing the woman to be a virgin, but she was later found not to be, what is the ruling regarding the proper dower (Mahr al-Mithl)?

A man married a woman on the condition that she was a virgin and consummated the marriage. Upon finding that she was not a virgin, the full dower (Mahr) remains obligatory. This is mentioned in *al-Tajnîs wa al-Mazîd*.

If a marriage is contracted with a woman for a dower of one thousand Dirhams immediately, or one thousand Dirhams deferred for one year, then according to Imam Azam (r.a.), her dower will be evaluated based on the proper dower (Mahr al-Mithl) of women like her. If her proper dower is one thousand Dirhams or more, she shall receive one thousand Dirhams immediately. If it is less, she shall receive one thousand Dirhams after one year.

If a marriage is contracted for one thousand Dirhams immediately or two thousand Dirhams after one year, then according to Imam Azam (r.a.), if her proper dower is two thousand Dirhams or more, the woman has the choice to either take two thousand Dirhams after one year or one thousand Dirhams immediately. If the proper dower is less than one thousand Dirhams, the man has the choice to give either amount to the woman. If the proper dower is more than one thousand and less than two thousand, according to Imam Azam (r.a.), she will receive her proper dower. This is mentioned in *al-Kâfî*.

If a divorce occurs before consummation, then half of the lesser of the specified amounts is obligatory by consensus (*Ijma*). This is in *al-Atâbiyyah*. It is stated in *al-Muntanî* that if a man says to a woman, "I marry you for a dower of one thousand Dirhams on the condition that you marry me to such-and-such woman from your side by paying her dower yourself," and the marriage is contracted on this condition, then the one thousand Dirhams will be divided between their dowers. Whatever amount falls to the share of the aforementioned wife will be her dower, and it will not be obligatory for her to arrange the marriage with the other woman.

If he says to a woman, "I marry you for one thousand Dirhams on the condition that you arrange for such-and-such woman to marry me for one thousand Dirhams, i.e., you pay this dower yourself," and the woman accepts this and the marriage is performed, then she will be considered a woman married without a specified dower

(*Mahr Musamma*). She will be entitled to the proper dower of women like her. Similarly, if a man marries a woman for one thousand Dirhams on the condition that she returns the thousand Dirhams to him, the same ruling applies: she is considered married without a specified dower and will receive the proper dower.

If the woman for whose marriage(1) the condition was set accepts marriage for only five hundred Dirhams, it is permissible. The status of the first woman's marriage remains as described: it is without a specified dower.

If a marriage is contracted on the condition that the man gifts one thousand Dirhams to the woman's father, these thousand Dirhams will not be considered part of the dower, and the husband cannot be forced to give the gift. The woman will receive her proper dower. If the man gives the thousand Dirhams, he will be considered the donor(2) and will have the right to revoke(3) the gift.

If the condition was, "I will gift one thousand Dirhams to him on your behalf," then these thousand Dirhams will be considered part of the dower. If a divorce occurs before consummation and the gift has already been made, he shall take half of it back, and the woman will be considered the donor(2). This is in *al-Muhît*.

If he marries a woman for a slave girl on the condition that the man has the right to her service as long as he lives, or that whatever is in the slave girl's womb belongs to the man(3), then this is invalid. Rather, the slave girl and her... [text ends].

Footnotes: 1. Referring to the second woman whose marriage was arranged for one thousand Dirhams. 2. Revoking a gift is forbidden, as per the Hadith: "The person who takes back a gift is like a dog that swallows its own vomit." 3. In reality, the woman gifted her dower to her father, and the husband acted only as an agent. (1) i.e., he will not be the dower-giver. (2) i.e., the one who makes the gift. (3) i.e., it is the man's property.

बकरा (कुंवारी) समझ कर निकाह किया, बाद में गैर-बकरा होना मालूम हुआ तो महर-ए-मिस्ल का क्या हुक्म होगा?

एक पुरुष ने एक महिला से इस शर्त पर निकाह किया कि वह कुंवारी है, और उसके साथ संभोग (दख़ूल) किया। फिर उसे कुंवारी नहीं पाया, तो पूरा महर अनिवार्य (वाजिब) होगा। यह 'तजनीस व मज़ीद' में है। और यदि किसी महिला से एक हज़ार दिरहम तत्काल या एक हज़ार दिरहम एक साल की मियाद पर निकाह किया, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार उसका महर-ए-मिस्ल (समान महर) रखा जाएगा। फिर यदि उसका महर-ए-मिस्ल एक हज़ार दिरहम या उससे अधिक हो, तो उसे एक हज़ार दिरहम तत्काल मिलेंगे। और यदि कम हो, तो एक हज़ार दिरहम एक साल बाद मिलेंगे।

यदि महिला से एक हज़ार दिरहम तत्काल या दो हज़ार दिरहम एक साल बाद पर निकाह किया, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार यदि उसका महर-ए-मिस्ल दो हज़ार दिरहम या अधिक हो, तो महिला को अधिकार होगा कि चाहे तो दो हज़ार दिरहम एक साल बाद ले, या एक हज़ार दिरहम तत्काल ले ले। और यदि महर-ए-मिस्ल एक हज़ार दिरहम से कम हो, तो पुरुष को अधिकार होगा कि दोनों राशियों में से जो चाहे महिला को दे। और यदि महर-ए-मिस्ल एक हज़ार से ज़्यादा और दो हज़ार से कम हो, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार महिला को उसका महर-ए-मिस्ल मिलेगा; यह 'काफ़ी' में है।

यदि संभोग से पहले तलाक दे दिया, तो महर की मात्राओं में से जो सबसे कम मात्रा है, उसका आधा सर्वसम्मति (इज्मा) से अनिवार्य होगा; यह 'अताबिया' में है। 'मुंतकी' में है कि यदि किसी महिला से कहा, "मैं तुमसे एक हज़ार दिरहम महर पर इस शर्त पर निकाह करता हूँ कि तुम मुझे अमुक महिला से अपने पास से उसका महर देकर निकाह करा दो।" इस शर्त पर निकाह हुआ, तो एक हज़ार दिरहम उन दोनों के महर पर विभाजित किए जाएंगे। फिर जिस कदर उस उल्लेखित पत्नी के हिस्से में आए, वही उसका महर होगा, और उस पर यह अनिवार्य नहीं होगा कि अमुक महिला से निकाह कराए।

यदि महिला से कहा, "तुमसे एक हज़ार दिरहम पर इस शर्त पर निकाह करता हूँ कि तुम अमुक महिला का मेरे साथ एक हज़ार दिरहम पर निकाह कराओ, यानी यह महर अपने पास से दो।" महिला ने यह स्वीकार किया और निकाह कर लिया, तो वह ऐसी महिला होगी जिसका निकाह बिना

'महर-ए-मुसम्मा' (निर्धारित महर) के हुआ है। उसे उसके जैसी महिलाओं का महर (महर-ए-मिस्ल) मिलेगा। जैसे किसी पुरुष ने एक महिला से एक हज़ार दिरहम पर इस शर्त पर निकाह किया कि महिला उसे एक हज़ार दिरहम वापस दे दे, तो भी यही हुक्म है कि वह महिला बिना निर्धारित महर के विवाहित मानी जाएगी और उसे महर-ए-मिस्ल मिलेगा।

यदि उस महिला ने, जिसके निकाह(1) की शर्त लगाई गई थी, केवल पांच सौ दिरहम पर निकाह स्वीकार कर लिया, तो यह जायज़ है, और पहली महिला के निकाह का वही हाल रहेगा जैसा हमने बताया है कि उसका निकाह बिना निर्धारित महर के रहेगा। यदि किसी महिला से इस शर्त पर निकाह किया कि उल्लेखित पुरुष उस महिला के पिता को एक हज़ार दिरहम उपहार (हिबा) दे, तो ये एक हज़ार दिरहम महर नहीं होंगे और पति पर उपहार देने का दबाव नहीं डाला जाएगा; महिला को महर-ए-मिस्ल मिलेगा। यदि पुरुष ने एक हज़ार दिरहम दे दिए, तो भी उसे उपहार देने वाला(2) माना जाएगा और उसे अधिकार होगा कि चाहे तो उपहार वापस(3) ले ले।

यदि महिला से यह शर्त की कि "तुम्हारी ओर से उसे एक हज़ार दिरहम उपहार दूँ", तो ये एक हज़ार दिरहम महर होंगे। यदि संभोग से पहले तलाक दे दिया और उपहार दिया जा चुका हो, तो उसका आधा वापस लेगा और उल्लेखित महिला उपहार देने वाली(2) होगी; यह 'मुहीत' में है। यदि किसी महिला से एक दासी के बदले में निकाह किया इस शर्त पर कि पुरुष को तब तक सेवा लेने का अधिकार है जब तक वह जीवित है, या जो उस दासी के पेट में है वह पुरुष का(3) है, तो यह सब अमान्य होगा, बल्कि दासी और उसका...

पाद-टिप्पणियाँ: (१) जिसका निकाह यानी दूसरी महिला जिससे निकाह कराना एक हज़ार दिरहम पर तय हुआ था। (२) उपहार वापस लेना हराम है, जैसे कुत्ता अपनी उल्टी चाटने लगता है (हदीस के अनुसार)। (३) वास्तव में महिला ने अपने पिता को अपना महर उपहार में दिया और पति केवल प्रतिनिधि (वकील) हुआ। (१) यानी महर देने वाला नहीं होगा। (२) यानी उपहार देने वाली। (३) यानी पुरुष के स्वामित्व में है।

باکرہ سمجھ کر نکاح کیا بعد میں غیر باکرہ ہونا معلوم ہوا تو مہر مثل کا کیا حکم ہو گا؟

ایک مرد نے ایک عورت سے بدین شرط کہ باکرہ ہے نکاح کیا اور اس کے ساتھ دخول کیا پس اس کو غیر باکرہ پایا تو پورا مہر واجب ہو گا یہ تجنیس و مزید میں ہے اور اگر کسی عورت سے ہزار درہم فی الحال پر یا ہزار درہم میعادی ایک سال پر نکاح کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس کا مہر مثل رکھا جائے گا پس اگر اس کا مہر مثل ہزار درہم یا زیادہ ہو تو اس کو ہزار درہم فی الحال ملیں گے اور اگر کم ہو تو ہزار درہم بعدہ ایک سال کے ملیں گے اور اگر عورت سے ہزار درہم فی الحال یا دو ہزار درہم بعدہ ایک سال کے نکاح کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک اگر اس کا مہر مثل دو ہزار درہم یا زیادہ ہو تو عورت کو اختیار ہو گا چاہے دو ہزار درہم بعدہ ایک سال کے لے اور چاہے ہزار درہم فی الحال لے لے اور اگر اس کا مہر مثل ہزار درہم سے کم ہو تو مرد کو اختیار ہو گا کہ دونوں مالوں میں سے جو چاہے عورت کو دے اور اگر مہر مثل ہزار سے زیادہ ہو اور دو ہزار سے کم ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک عورت کو اس کا مہر مثل ملے گا یہ کافی میں ہے اور اگر دخول سے پہلے طلاق دے دی تو مقادیر مہر میں سے جو سب سے کم مقدار ہے اس کا نصف بالاجماع واجب ہو گا یہ عتابیہ میں ہے اور منتقی میں ہے کہ اگر کسی عورت سے کہا کہ میں تجھ سے ہزار درہم مہر پر بدین شرط نکاح کرتا ہوں کہ تو مجھے فلاں عورت اپنے پاس سے اس کا مہر دے کر بیاہ دے پس اس شرط پر اس سے نکاح کیا تو ہزار درہم ان دونوں کے مہر پر تقسیم کئے جائیں گے پھر جس قدر اس منکوحہ مذکورہ کے حصہ میں آئے وہی اس کا مہر ہو گا اور اس پر یہ واجب نہ ہو گا اور فلاں عورت سے نکاح کرائے اگر عورت سے کہا کہ تجھ سے ہزار درہم پر بدین شرط نکاح کرتا ہوں کہ تو فلاں عورت کا میرے ساتھ ہزار درہم پر نکاح کرائے یعنی یہ

مہر اپنے پاس سے دے پس عورت نے یہ امر قبول کیا اور اسی پر نکاح کر لیا تو یہ ایسی عورت ہو گی کہ بدوں مہر مسمی کے نکاح میں آئی ہے پس اس کو اس کے مثل عورتوں کا مہر ملے گا جیسے کسی مرد نے ایک عورت سے ہزار درہم پر بدین شرط کہ عورت اس کو ہزار درہم واپس دے نکاح کیا تو بھی یہی حکم ہے کہ یہ عورت بغیر مہر مسمی کے منکوحہ قرار دی جائے گی پس اس کو مہر مثل ملے گا اور اگر اس عورت نے جس کے نکاح ۱ کی شرط لگائی تھی فقط پانچ سو درہم پر نکاح منظور کر لیا تو جائز ہے اور پہلی عورت کے نکاح کا وہی حال رہے گا جو ہم نے بیان کر دیا ہے کہ اس کا نکاح بغیر مہر مسمی رہے گا اور اگر کسی عورت سے اس شرط پر نکاح کیا کہ مرد مذکور اس عورت کے باپ کو ہزار درہم ہبہ کرے تو یہ ہزار درہم مہر نہ ہوں گے اور شوہر پر جبر نہ کیا جائے گا کہ ہبہ کر لے پس عورت کو اس کا مہر مثل ملے گا اور اگر مرد نے ہزار درہم دے دیئے تو بھی ہبہ کرنے والا قرار ۲ دیا جائے گا اور اس کو اختیار ہو گا کہ چاہے ہبہ سے رجوع ۳ کرے اور اگر عورت سے یہ شرط کی کہ تیری طرف سے اس کو ہزار درہم ہبہ کروں تو یہ ہزار درہم مہر ہوں گے پس اگر عورت کو قبل دخول کے طلاق دے دی حالانکہ ہبہ مذکورہ وقوع میں آ چکا ہے تو اس سے اس کا نصف واپس لے گا اور عورت ۲ مذکورہ واہبہ ۳ ہو گی یہ محیط میں ہے اور اگر کسی عورت سے ایک باندی پر نکاح کیا بدیں شرط کہ مرد کو جب تک کہ خود زندہ ہے اس سے خدمت لینے کا اختیار ہے یا جو اس باندی کے پیٹ میں ہے وہ مرد کا ۳ ہے تو یہ کچھ نہ ہو گا بلکہ باندی و اس کی

حواشی: ۱ جس کے نکاح یعنی دوسری عورت جس سے نکاح کرانا ہزار درہم پر ٹھہرا تھا۔ ۲ رجوع کرلے اگرچہ حرام ہے جیسے کتا اپنی قے پھر کھانے لگتا ہے کما فی الحدیث۔ ۳ یعنی در حقیقت عورت نے اپنے باپ کو اپنا مہر ہبہ کیا اور شوہر فقط وکیل ہوا۔ (۱) یعنی مہر دینے والا نہ ہو گا۔ (۲) یعنی ہبہ کرنے والی۔ (۳) یعنی مرد کی ملک ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② [191] Book of Marriage

The service and whatever is in her womb shall all belong to the woman, provided that the woman’s 'Mahr-e-Misl' (proper dower) is equal to or greater than the value of this slave girl. If her Mahr-e-Misl is less than the value of the slave girl, the woman shall receive the Mahr-e-Misl. However, if the mentioned husband, of his own volition, hands over this slave girl to the mentioned woman without the condition of service, it is permissible; this is stated in Fatawa Qazi Khan.

If marriage was performed on a specific slave girl or clothes etc., and some items were excluded, what is the situation?

If a marriage was contracted with a woman for a specific slave girl, but whatever is in the slave girl's womb was excluded, the woman will receive both the slave girl and whatever is in her womb. This was stated by Imam Karkhi and Tahawi without disagreement; this is in 'Badai'. If marriage was contracted for a specific flock of sheep on the condition that "the wool on these sheep is mine," the man shall receive their wool based on 'Istihsan' (juristic preference); this is in 'Zaheeriya'. If it was said to the woman, "I have married you on the condition that you give me this cloth," the mentioned woman shall receive her Mahr-e-Misl, and she is not obliged to provide the cloth.

If a marriage was contracted with a woman for two thousand dirhams on the condition that one thousand dirhams are for the sake of Allah Almighty, or for relatives, or for the poor; or if the woman said, "I have waived one thousand dirhams for Allah Almighty, or for relatives, or for the poor, or for assemblies," then by 'Istihsan', her dower shall be one thousand dirhams, whether the mentioned condition was from the husband's side or the woman's side. If the man said, "On the condition that out of two thousand dirhams, one thousand dirhams be for this woman’s father or for a specific person," then this is of no consequence (invalid), because the man has placed a condition of 'Hibbah-e-Baatila' (void gift), and the man will be liable for her full Mahr-e-Misl, provided that the Mahr-e-Misl does not exceed one thousand; this is in 'Attabiya'. Ibn Sima'ah narrated from Imam Muhammad that a man married a woman for two thousand dirhams, provided that one thousand dirhams belong to the woman and one thousand dirhams belong to the woman's father; or if the woman said, "I give myself to you in marriage for two thousand dirhams, of which one thousand dirhams are for me and one thousand dirhams are

for my father," then this is permissible, and both thousand shall belong to the woman; this is in 'Muheet-e-Sarkhasi'.

If it was said to a woman, "I marry you on the condition that I will gift (Hibah) you one thousand dirhams," or on the condition that "I will gift you my slave," and the marriage was contracted on this agreement, Imam Abu Yusuf stated that if what was described was gifted and handed over, then that itself is her dower. If he refuses to give, he shall not be forced, but the woman's Mahr-e-Misl shall be due, which shall not exceed one thousand dirhams and shall not exceed the value of the slave; this is also the opinion of Imam Abu Hanifa. This is in Fatawa Qazi Khan. In 'Nawa' and 'Hisham', it is narrated from Imam Muhammad that if the woman's guardians said to the suitor, "We have married her to you for one thousand dirhams on the condition that one hundred dirhams are yours," then this is permissible, and the dower shall be nine hundred dirhams. And if they said, "We have married her to you for one thousand dirhams on the condition that fifty dinars shall be ours," then all the dirhams and dinars shall belong to the woman; this is in 'Muheet'. If the marriage was contracted for four hundred dinars on the condition that in exchange for every hundred dinars, he will give her a 'Khadim' (servant), i.e., an unspecified servant, then the condition is void, and the woman shall receive her Mahr-e-Misl, but it shall not exceed four hundred dinars nor be less than the value of four average servants. If the servants were specified, the condition is valid, and the woman shall receive those same four servants.

---

1. It is as if the wool exists specifically to be shorn, hence it was permissible.
2. Because this is such a gift that he cannot take back, so it becomes mandatory.
3. Meaning average grade male or female slaves, as the word 'Khadim' includes both.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड ② [191] निकाह की किताब

सेवा और जो कुछ उसके पेट (गर्भ) में है, वह सब स्त्री के लिए हो जाएगा, बशर्ते कि स्त्री का 'महर-ए-मिस्ल' (उचित मेहर) उस दासी के मूल्य के बराबर या उससे अधिक हो। और यदि उसका महर-ए-मिस्ल दासी के मूल्य से कम हो, तो स्त्री को महर-ए-मिस्ल मिलेगा। लेकिन यदि उक्त पति अपनी स्वेच्छा से यह दासी सेवा की शर्त के बिना उक्त स्त्री को सौंप दे, तो यह जायज़ है; यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है।

यदि किसी निश्चित दासी या कपड़ों आदि पर निकाह किया और कुछ वस्तुएं अलग कर लीं, तो उसकी क्या स्थिति होगी?

यदि किसी स्त्री से एक निश्चित दासी पर निकाह किया गया, लेकिन जो दासी के गर्भ में है उसे अपवाद (अलग) कर दिया गया, तो स्त्री को दासी और जो उसके गर्भ में है वह सब मिलेगा। इसे इमाम करखी और तहावी ने निर्विरोध व्यक्त किया है, यह 'बदाए' में है। और यदि भेड़ों के एक निश्चित झुंड पर इस शर्त के साथ निकाह किया कि "उन भेड़ों पर जो ऊन है वह मेरा है", तो पुरुष को 'इस्तिहसान' (न्यायसंगत वरीयता) के आधार पर उनका ऊन मिलेगा; यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि स्त्री से कहा कि "मैंने तुमसे इस शर्त पर निकाह किया कि तुम मुझे यह कपड़ा दो", तो उक्त स्त्री को उसका महर-ए-मिस्ल मिलेगा और कपड़ा देना उसके ज़िम्मे अनिवार्य नहीं होगा।

और यदि स्त्री से दो हज़ार दरहम पर इस शर्त के साथ निकाह किया कि इसमें से एक हज़ार दरहम अल्लाह तआला के वास्ते या रिश्तेदारों के वास्ते या निर्धनों के वास्ते हैं, या स्त्री ने कहा कि एक हज़ार दरहम अल्लाह तआला के लिए, या रिश्तेदारों के लिए, या निर्धनों के लिए, या महफ़िलों के लिए मैंने छोड़ दिए, तो 'इस्तिहसान' के आधार पर उसका मेहर एक हज़ार दरहम होगा, चाहे उक्त शर्त पति की ओर से हो या स्त्री की ओर से। और यदि पुरुष ने कहा कि "इस शर्त पर कि दो हज़ार दरहम में से एक हज़ार दरहम इस स्त्री के पिता के लिए या फ़लां व्यक्ति के लिए हों", तो यह कुछ नहीं है (निरर्थक है) क्योंकि पुरुष ने इसमें 'हिबा-ए-बातिला' (अमान्य दान) की शर्त लगाई है, और पुरुष पर उसका पूरा महर-ए-मिस्ल वाजिब होगा, बशर्ते कि महर-ए-मिस्ल एक हज़ार से अधिक हो; यह 'अताबिया' में है। इब्न समाआ ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है कि एक पुरुष ने एक स्त्री से दो हज़ार दरहम पर निकाह किया कि इसमें से एक हज़ार दरहम स्त्री के और एक हज़ार दरहम स्त्री के पिता के हों, या स्त्री ने कहा कि "मैंने स्वयं को तुम्हारे निकाह में दो हज़ार दरहम पर दिया जिसमें से

एक हज़ार दरहम मेरे लिए और एक हज़ार दरहम मेरे पिता के लिए हैं", तो यह जायज़ है और दोनों हज़ार स्त्री को ही मिलेंगे; यह 'मुहीत सरखसी' में है।

यदि किसी स्त्री से कहा कि "मैं तुमसे इस शर्त पर निकाह करता हूँ कि तुम्हें एक हज़ार दरहम उपहार (हिबा) दूँगा" या इस शर्त पर कि "तुम्हें अपना गुलाम उपहार दूँगा", और इसी समझौते पर उससे निकाह किया, तो इमाम अबू यूसुफ ने फ़रमाया कि जो बयान किया गया है, यदि वह उपहार दे दिया और सौंप दिया, तो यही उसका मेहर है। और यदि देने से इनकार किया, तो उस पर दबाव नहीं डाला जाएगा, बल्कि उस पर स्त्री का महर-ए-मिस्ल वाजिब होगा, जो एक हज़ार दरहम से अधिक नहीं बढ़ाया जाएगा और न ही गुलाम की कीमत से अधिक होगा; यही इमाम अबू हनीफा का भी मत है। यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है। 'नवा' और 'हिशाम' में इमाम मुहम्मद से वर्णित है कि यदि स्त्री के अभिभावकों ने रिश्ता माँगने वाले पुरुष से कहा कि "हमने तुम्हारे साथ एक हज़ार दरहम पर इस शर्त के साथ निकाह कर दिया कि इसमें से सौ दरहम तुम्हारे हैं", तो यह जायज़ है और मेहर नौ सौ दरहम होगा। और यदि कहा कि "हमने तुम्हारे साथ एक हज़ार दरहम पर इस शर्त के साथ निकाह कर दिया कि पचास दीनार हमारे होंगे", तो सभी दरहम और दीनार स्त्री के ही होंगे; यह 'मुहीत' में है। और यदि स्त्री से चार सौ दीनार पर इस शर्त के साथ निकाह किया कि प्रत्येक सौ दीनार के बदले वह उसे एक खादिम (सेवक), यानी अनिश्चित सेवक देगा, तो शर्त बातिल (अमान्य) है और स्त्री को उसका महर-ए-मिस्ल मिलेगा, लेकिन चार सौ दीनार से अधिक नहीं दिया जाएगा और न ही चार मध्यम दर्जे के सेवकों के मूल्य से कम होगा। और यदि सेवक निश्चित हों, तो शर्त जायज़ है और स्त्री को वही चार सेवक मिलेंगे।

---

1. मानो ऊन इसीलिए है कि काट लिया जाए, अतः यह जायज़ हुआ।
2. क्योंकि यह ऐसा उपहार है जिसे वह वापस नहीं ले सकता, इसलिए यह अनिवार्य होगा।
3. अर्थात् औसत दर्जे के गुलाम या दासियां, क्योंकि 'खादिम' शब्द में दोनों शामिल हैं।

خدمت اور جو کچھ اس کے پیٹ میں ہے سب عورت کے واسطے ہو جائے گا بشرطیکہ عورت کا مہر مثل اس باندی کی قیمت کے مساوی ہو یا زیادہ ہو اور اگر اس کا مہر مثل باندی کی قیمت سے کم ہو تو عورت کو مہر مثل ملے گا لیکن اگر شوہر مذکور اپنے اختیار پر یہ باندی بدوں شرط خدمت کے عورت مذکورہ کے سپرد کردے تو روا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

معین باندی یا کپڑے وغیرہ پر نکاح کیا اور کچھ اشیاء منقطع کر لیں تو اس کی صورت؟

اگر کسی عورت سے ایک معین باندی پر نکاح کیا مگر جو باندی کے پیٹ میں ہے اس کو مستثنیٰ کر لیا تو عورت کو باندی اور جو اس کے پیٹ میں ہے سب ملے گا اس کو امام کرخی و طحاوی نے بلا خلاف بیان کیا ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر بکری کے ایک معین گلہ پر نکاح کیا بدیں شرط کہ ان بکریوں پر جو صوف ہے وہ میرا ہے تو مرد کو استحساناً ان کا صوف ملے گا یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ میں نے تجھ سے اس شرط پر نکاح کر لیا کہ تو مجھے یہ کپڑا دے تو عورت مذکورہ کو اس کا مہر مثل ملے گا اور کپڑا دینا اس کے ذمہ لازم نہ ہوگا اور اگر دو ہزار درہم پر عورت سے بدیں شرط نکاح کیا کہ اس میں سے ایک ہزار درہم اللہ تعالیٰ کے واسطے یا اہل قرابت کے واسطے یا مسکینوں کے واسطے ہیں یا عورت نے کہا کہ ہزار درہم اللہ تعالیٰ کے یا اہل قرابت کے یا مسکینوں کے یا مجلسوں کے لئے میں نے چھوڑے تو استحساناً اس کا مہر ہزار درہم ہوگا خواہ شرط مذکور شوہر کی طرف سے ہو یا عورت کی طرف سے ہو اور اگر مرد نے کہا کہ بدیں شرط کہ دو ہزار درہم میں سے ایک ہزار درہم اس عورت کے باپ کے واسطے یا فلاں شخص معین کے واسطے ہوں تو یہ کچھ نہیں ہے کیوں کہ مرد نے اس میں ہبہ باطلہ کی شرط

لگائی ہے اور مرد پر اس کا پورا مہر مثل واجب ہو گا بشرطیکہ ہزار سے مہر مثل زائد ہو یہ عتابیہ میں ہے ابن سماعہ نے امام محمد سے روایت کی ہے کہ ایک مرد نے ایک عورت سے دو ہزار درہم پر نکاح کیا کہ اس میں سے ہزار درہم عورت کے اور ہزار درہم عورت کے باپ کے ہوں یا عورت نے کہا کہ میں نے اپنے تئیں تیرے نکاح میں دو ہزار درہم پر دیا کہ جس میں سے ایک ہزار درہم میرے واسطے اور ایک ہزار درہم میرے باپ کے واسطے ہیں تو یہ جائز ہے اور دونوں ہزار عورت ہی کو ملیں گے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر کسی عورت سے کہا کہ میں تجھ سے بدیں شرط نکاح کرتا ہوں کہ تجھے ہزار درہم ہبہ کروں گا یا بدیں شرط کہ تجھے اپنا غلام ہبہ کروں گا پس اسی قرارداد پر اس سے نکاح کیا تو امام ابو یوسف نے فرمایا کہ جو بیان کیا ہے وہ اگر ہبہ کر دیا اور دے دیا تو یہی اس کا مہر ہے اور اگر دینے سے انکار کیا تو اس پر جبر نہیں کیا جائے گا مگر اس پر عورت کا مہر مثل واجب ہو گا جو ہزار درہم سے بڑھایا نہ جائے گا اور غلام کی قیمت سے زائد نہ کیا جائے گا اور یہی امام ابوحنیفہ کا قول ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے نو اور ہشام میں امام محمد سے مروی ہے کہ اگر عورت کے ولیوں نے خطبہ کرنے والے مرد سے کہا کہ ہم نے تیرے ساتھ ہزار درہم پر بدیں شرط نکاح کر دیا کہ اس میں سے سو درہم تیرے ہیں تو یہ جائز ہے اور مہر نو سو درہم ہو گا اور اگر کہا کہ ہم نے تیرے ساتھ ہزار درہم پر بدیں شرط نکاح کر دیا کہ پچاس دینار ہمارے ہوں گے تو سب درہم و دینار عورت ہی کے ہوں گے یہ محیط میں ہے اور اگر عورت سے چار سو دینار پر بدیں شرط نکاح کیا کہ ہر سو دینار کے عوض اس کو خادم یعنی غیر معین دے گا تو شرط باطل ہے اور عورت کو اس کا مہر مثل ملے گا مگر چار سو دینار سے زائد نہ دیا جائے گا اور نیز چار درمیانی خادموں سے کم نہ کیا جائے گا اور اگر خادم معین ہوں تو شرط جائز ہے اور عورت کو وہی چار خادم ملیں گے گویا

1. گویا صوف اسی واسطے ہے کہ کاٹ لیا جائے لہٰذا جائز ہوا۔

2. اس واسطے کہ یہ ایسا ہبہ ہے جس کو وہ واپس نہیں لے سکتا ہے پس لازمی ہو گا۔

3. یعنی اوسط درجہ کے غلام یا باندیاں کیونکہ خادم کا لفظ دونوں کو شامل ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) (192) Book of Marriage

...married to her with those servants; this is mentioned in *Muheet al-Sarakhsi*. And if he married a woman for a hundred dirhams on the condition that in exchange for them, he would give her ten average camels, then by *Istihsan* (juristic preference) it is permissible; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

A woman gave herself in marriage to a man on the condition that he absolves her of the debt she owes him, and it is specified (known), then the discharge of debt is valid:

Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad (RA) that a woman married a man on the condition that he discharge so-and-so person from the debt he owes him; in this case, the mentioned person will be freed from the debt and the woman's customary dower (*Mahr-e-Mithl*) will be mandatory upon the husband. It is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) in *Amali* that a person gave his daughter in marriage to another on the condition that the husband discharge her of the debt she owes him, or a woman gave herself in marriage to a man on the condition that he absolve her of the debt she owes him, and its amount is stated(1), then the discharge is valid and the woman will receive her customary dower; this is in *Al-Muheet*. A man married a woman for a thousand dirhams on the condition that he would not provide her maintenance (*nafaqah*), whereas the woman's customary dower is one hundred dirhams; in this case, the woman will receive the thousand dirhams as dower and will also be entitled to maintenance; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If a man said to his slave-girl, "I have freed you on the condition that you marry me and your dower shall be your manumission itself," and the slave-girl accepted, she becomes free. Then if the mentioned slave-girl fulfills the condition and marries that man, nothing will be required of her; otherwise, she will be liable for the value of her own person. And if a woman said to her slave, "I have freed you on the condition that you marry me for a thousand dirhams or give me a thousand dirhams," and the slave accepted, he becomes free. Then if he refuses to marry the mentioned woman, the value of his person becomes mandatory upon him. And if he marries the mentioned woman for a thousand dirhams, then the thousand dirhams will be divided between the value of the slave and the customary dower of the woman. Thus, what falls to the share of the slave's neck (person)(2) will be the price of the slave, and what falls against the dower will be the woman's dower, of which half must be paid if divorce occurs before consummation; this is in *Al-'Attabiya*.

Section: (5) Regarding dower in which there is uncertainty (Jahalat)

Three forms of specified dower (Mahr-e-Musamma):

Let it be clear that specified dower is of three types. One type is where both the genus and quality of the specified dower are unknown (ambiguous), for example, if one marries for "clothes" or "a quadruped" or "a house". In such a case, the woman will receive her customary dower (*Mahr-e-Mithl*). Similarly, if marriage is contracted for what is in the womb of his slave-girl or sheep, or for the fruit that will grow on his date palm this year, the same ruling applies. The second type is where the genus is known but the quality is unknown, such as marrying for "a slave", "a horse", "an ox", "a goat", or "Herawi cloth". In such cases, an average specimen of that genus becomes mandatory; it will then be the husband's choice whether to give the specimen itself or its value; this is in *Al-Zahiriya*. And this ruling applies when "slave" or "cloth" is mentioned absolutely without qualification...

---

(1) That is, clearly stated. (2) That is, his person/essence.

...उसी खादिमों पर निकाह किया है, यह मुहीत सरख्सी में है। और उस औरत से सौ दिरहम पर इस शर्त पर निकाह किया कि उनके बदले में वह उसे दस औसत दर्जे के ऊँट देगा, तो इस्तिहसान (विवेक) के तौर पर यह जायज़ है; यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है।

स्त्री ने स्वयं को एक पुरुष के निकाह में इस शर्त पर दिया कि पुरुष का जो ऋण उस स्त्री पर है, उससे उसे मुक्त कर दे, और वह उस मात्रा (1) में है, तो ऋणमुक्ति जायज़ है:

इब्न समाअह ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि एक औरत ने एक मर्द से इस शर्त पर निकाह किया कि तू फ़लां व्यक्ति को उस कर्ज़ से मुक्त कर दे जो तेरा उस पर है, तो वह व्यक्ति कर्ज़ से मुक्त हो जाएगा और औरत का महर-ए-मिस्ल (प्रचलित मेहर) पति पर वाजिब होगा। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से 'अमाली' में रिवायत है कि एक व्यक्ति ने अपनी पुत्री का निकाह दूसरे से इस शर्त पर कर दिया कि पति उसे अपने उस कर्ज़ से मुक्त कर दे जो उसका उस पर है, या औरत ने स्वयं को एक मर्द के निकाह में इस शर्त पर दिया कि मर्द का जो कर्ज़ उस औरत पर है, उससे उसे मुक्त कर दे और वह उस मात्रा (1) में है, तो ऋणमुक्ति जायज़ है और औरत को उसका महर-ए-मिस्ल मिलेगा, यह 'मुहीत' में है। एक मर्द ने एक औरत से हज़ार दिरहम पर इस शर्त पर निकाह किया कि वह औरत को नफ़क़ा (खर्च) नहीं देगा, जबकि उस औरत का महर-ए-मिस्ल सौ दिरहम है, तो उक्त औरत को हज़ार दिरहम महर मिलेगा और नफ़क़ा भी मिलेगा, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है। और यदि किसी व्यक्ति ने अपनी दासी से कहा कि मैंने तुझे आज़ाद किया इस शर्त पर कि तू मुझसे निकाह कर ले और तेरा महर यही तेरा आज़ाद करना है, फिर दासी ने स्वीकार किया तो वह आज़ाद हो गई। फिर यदि उक्त दासी ने शर्त पूरी की और उस आज़ाद करने वाले मर्द से निकाह किया तो दासी पर कुछ लाज़िम न होगा, अन्यथा उक्त दासी पर अपनी ज़ात (स्वयं) की क़ीमत वाजिब होगी। और यदि औरत ने अपने ग़ुलाम से कहा कि मैंने तुझे आज़ाद किया इस शर्त पर कि तू मुझसे हज़ार दिरहम पर निकाह कर ले या मुझे हज़ार दिरहम दे, फिर ग़ुलाम ने स्वीकार किया तो वह आज़ाद हो जाएगा। फिर यदि उसने उक्त औरत से निकाह करने से इनकार किया तो ग़ुलाम पर अपनी ज़ात की क़ीमत वाजिब होगी। और यदि उक्त औरत से हज़ार दिरहम पर निकाह कर लिया, तो हज़ार दिरहम उस ग़ुलाम की क़ीमत और औरत के महर-ए-मिस्ल पर विभाजित होंगे। अतः जो ग़ुलाम की गर्दन (ज़ात)(2) के हिस्से में पड़ेगा वह ग़ुलाम का मूल्य होगा और जो महर के मुक़ाबले में पड़ेगा वह औरत

का महर होगा, कि निकाह की पूर्णाहुति (दख़ूल) से पहले तलाक़ होने पर उसका आधा देना पड़ेगा, यह 'अताबिया' में है।

फ़स्ल (अध्याय): (5) ऐसे महर के वर्णन में जिसमें जहालत (अस्पष्टता) है

महर-ए-मुसम्मा (निर्धारित महर) की तीन सूरतें:

स्पष्ट हो कि महर-ए-मुसम्मा तीन प्रकार का होता है। एक प्रकार यह है कि महर-ए-मुसम्मा की जिंस (श्रेणी) और वस्फ़ (गुण) दोनों अज्ञात हों, जैसे "कपड़े" या "चौपाया" या "घर" पर निकाह किया, तो ऐसी स्थिति में औरत को उसका महर-ए-मिस्ल मिलेगा। और इसी प्रकार यदि उस चीज़ पर निकाह किया जो उसकी दासी के गर्भ में है या बकरी के गर्भ में है, या उस चीज़ पर जो इस वर्ष उसके खजूर के पेड़ में फल आएंगे, तो भी यही नियम है। दूसरी प्रकार यह कि जिंस ज्ञात हो और वस्फ़ अज्ञात हो, जैसे "ग़ुलाम" या "घोड़े" या "बैल" या "बकरी" या "हेरवी कपड़े" पर निकाह किया, तो प्रत्येक जिंस में से औसत दर्जे का वाजिब होगा; फिर पति को विकल्प होगा चाहे वह वही वस्तु दे दे या उसकी क़ीमत दे दे, यह 'ज़हीरिया' में है। और यह नियम उस समय है जब ग़ुलाम या कपड़े को बिना किसी शर्त के सामान्य रूप से...

---

(1) यानी बयान कर दिया। (2) यानी ज़ात (स्वयं)।

عورت سے انہیں خادموں پر نکاح کیا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور وہ عورت سے سو درہم پر بدیں شرط نکاح کیا کہ ان کے عوض اس کو دس اوسط درجہ کے اونٹ دے گا تو استحساناً جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

عورت نے خود اپنے تئیں ایک مرد کے نکاح میں بدیں شرط دیا کہ مرد کا جو قرضہ اس عورت پر آتا ہے اس سے بری کردے اور وہ اس قدر ہے تو برأت جائز ہے:

ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک عورت نے ایک مرد سے بدیں شرط نکاح کیا کہ تو فلاں شخص کو اس قرضہ سے جو تیرا اس پر آتا ہے بری کر دے تو فلاں شخص مذکور اس کے قرض سے بری ہو جائے گا اور عورت کا مہر مثل اس پر واجب ہو گا اور امام ابو یوسفؒ سے امالی میں روایت ہے کہ ایک شخص نے اپنی دختر دوسرے کے نکاح میں بدیں شرط دی کہ شوہر اس کو اپنے قرضہ سے جو شوہر کا اس پر آتا ہے بری کر دے یا عورت نے خود اپنے تئیں ایک مرد کے نکاح میں بدیں شرط دیا کہ مرد کا جو قرضہ اس عورت پر آتا ہے اس سے بری کر دے اور وہ اس قدر (1) ہے تو برأت جائز ہے اور عورت کو اس کا مہر مثل ملے گا یہ محیط میں ہے ایک مرد نے ایک عورت سے ہزار درہم پر بدیں شرط نکاح کیا کہ عورت کو نفقہ نہ دے گا حالانکہ اس عورت کا مہر مثل سو درہم ہیں تو عورت مذکورہ کو ہزار درہم مہر ملیں گے اور نفقہ بھی ملے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں اور اگر ایک شخص نے اپنی باندی سے کہا کہ میں نے تجھے آزاد کیا بدیں شرط کہ تو مجھ سے نکاح کر لے اور تیرا مہر یہی تیرا آزاد کرنا ہو پس باندی نے قبول کیا تو آزاد ہو گئی پھر اگر باندی مذکورہ نے شرط پوری کی اور اس مرد آزاد کنندہ سے

نکاح کریں تو باندی پر کچھ لازم نہ ہو گا ورنہ باندی مذکورہ پر اپنی ذات کی قیمت واجب ہو گی اور اگر عورت نے اپنے غلام سے کہا کہ میں نے تجھے آزاد کیا بدیں شرط کہ تو مجھ سے ہزار درہم پر نکاح کر لے یا مجھے ہزار درہم دے پس غلام نے قبول کیا تو آزاد ہو جائے گا پھر اگر اس نے عورت مذکورہ سے نکاح کرنے سے انکار کیا تو غلام پر اپنی ذات کی قیمت واجب ہو گی اور اگر عورت مذکورہ سے ہزار درہم پر نکاح کر لیا تو ہزار درہم اس غلام کی قیمت اور عورت کے مہر مثل پر تقسیم ہوں گے پس جو غلام کے رقبہ (2) کے حصہ میں پڑے وہ غلام کا ثمن اور جو مہر کے مقابلہ میں پڑے وہ عورت کا مہر ہو گا کہ قبل دخول طلاق دینے سے اسی کا نصف دینا پڑے گا یہ عتابیہ میں ہے۔

فصل: (5) ایسے مہر کے بیان میں جس میں جہالت ہے

مہرِ مسمیٰ کی تین صورتیں:

واضح ہو کہ مہرِ مسمیٰ تین طرح کا ہوتا ہے۔ ایک نوع یہ ہے کہ مہر مسمیٰ کی جنس و وصف دونوں مجہول ہوں مثلاً کپڑے یا چوپایہ یا دار پر نکاح کیا تو ایسی صورت میں عورت کو اس کا مہر مثل ملے گا اور اسی طرح اگر اس چیز پر جو اس کی باندی کے پیٹ میں ہے یا بکری کے پیٹ میں ہے یا اس چیز پر جو امسال اس کے درخت خرما میں پھل آئیں نکاح کیا تو تب بھی یہی حکم ہے نوع دوم یہ کہ جنس معلوم اور وصف مجہول ہو جیسے غلام یا گھوڑے یا بیل یا بکری یا ہروی کپڑے پر نکاح کیا تو ہر جنس میں سے اوسط درجہ کا واجب ہو گا پس اختیار ہو گا چاہے بعینہ درجہ کا دے دے یا اس کی قیمت دے دے یہ ظہیریہ میں ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ غلام یا کپڑے کو مطلقاً بدونِ اضافت

---

(1) یعنی بیان کر دیا۔ (2) یعنی ذات۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 (Center) 193 (Center) Kitab an-Nikah (Left)

...has mentioned. If a person attributes clothes or a slave to himself, for instance, by saying, "I have married you for my slave or my clothes," he will have the choice of paying the price. This is because just as an object becomes known by pointing (ishara), it also becomes known by attribution (idafat), as stated in 'al-Muhit'. The price to be considered will be the average value based on the high and low market rates; this is the opinion of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, and it is correct as stated in 'al-Kafi' and the fatwa is based on this. This is in 'Ghayat al-Suruji'. If both parties agree on a settlement for more than the price of an average slave, the settlement will not be valid, but if it is for less, it will be valid, according to 'Atabiyya'. The third category is when both the genus and the quality are known. For example, if a marriage is contracted with a woman for a measured (kayli) or weighed (wazni) item whose quality has been specified and taken as a responsibility upon oneself, the naming (tasmiya) will be valid and the husband must deliver it, as per 'Zahiriyya'. If a marriage is contracted generally for one 'kur' (a measure) of wheat without specifying the quality, he may give one 'kur' of medium-quality wheat or its price, as per 'Muhit al-Sarakhsi'.

The ruling mentioned regarding wheat applies to all other measured and weighed items, as in 'al-Muhit'. If marriage is contracted for "this slave or those three thousand dirhams" (as alternatives), the ruling will be for 'Mahr al-Mithl' (the customary dower). Similarly, if the marriage is contracted for "this slave or that other slave" while one of them is worth less than the other, the ruling is for Mahr al-Mithl. The meaning of Mahr al-Mithl being the ruling is that if her Mahr al-Mithl is equal to or more than the higher-valued slave, she will get the higher-valued slave because the woman had agreed to it. If it is equal to or less than the lower-valued slave, she will get the lower-valued slave because the husband had agreed to it as dower. If the Mahr al-Mithl falls between the two, she will receive the Mahr al-Mithl. This is according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa). The 'Sahibayn' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that in all these cases, the woman will receive the lower-valued slave. Similarly, if marriage is contracted for "one thousand or two thousand dirhams," the same difference of opinion exists, as in 'Tabyin'. In such a case, if the husband divorces the woman before consummation, by consensus (ijma'), the woman will receive half of the lower-valued slave, as in 'Atabiyya'. If half of the lower-valued slave is less than the 'mut'ah' (consolatory gift), the woman will receive the mut'ah, according to 'Fatawa Qadi Khan'.

Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) said: If a man marries a woman for the right he possesses in this house (dar), I will fix Mahr al-Mithl for the woman, but I will not allow it to exceed the value of that house.

If the marriage is contracted for a "room" (kothri), it will be seen: if the man is a bedouin (badawi), the woman will receive a tent made of hair. If the man is a city-dweller, Imam Muhammad said the woman will receive 'bayt al-wasat' (a medium-standard house), meaning medium-quality household furniture/goods, but he used the word 'bayt' (house) figuratively to mean household goods because of the connection between them. The scholars (mashayikh) have said that this was the custom of that region; in our custom, 'bayt' is not taken to mean household goods because in our common parlance, speaking this way does not imply goods, but rather a house like a small room, and this is not suitable to be a dower unless it is specified (mu'ayyan) (1). This is in 'Muhit al-Sarakhsi', so Mahr al-Mithl...

Footnotes: 1. Average, meaning selling based on the average price. 2. Quality, for example, ten 'man' of excellent, pure chickpea, without mixture. 3. Meaning, by way of alternative, marrying for either of these two. 4. Those who live in the desert (badiya), i.e., in jungles and desolate villages. 5. A room-like tent made of hair. (1) And if it is specified, it can be a dower.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 4 (मध्य) 193 (मध्य) किताब-अन-निकाह (बाईं ओर)

का ज़िक्र किया हो और अगर कपड़े या गुलाम को अपनी ओर जोड़ते हुए कहा, उदाहरण के लिए: "मैंने तुमसे अपने गुलाम या अपने कपड़ों पर निकाह किया," तो वह कीमत देने का हकदार होगा क्योंकि जैसे इशारे से पहचान (मआरिफ़ा) होती है, वैसे ही संबंध जोड़ने से भी पहचान हो जाती है, जैसा कि 'मुहीत' में है। और भाव के ऊँचे और नीचे होने के हिसाब से औसत दर्जे की कीमत मान्य होगी। यह इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद का मत है और यही सही है, जैसा कि 'अल-काफी' में है और इसी पर फतवा है। यह 'गायतुल सुरोजी' में है। और अगर दोनों ने औसत गुलाम की कीमत से अधिक पर समझौता किया तो समझौता मान्य नहीं होगा, और यदि कम पर किया तो मान्य होगा, यह 'अताबिया' में है। तीसरी श्रेणी यह है कि जाति और गुण (सिफ़त) दोनों ज्ञात हों, उदाहरण के लिए किसी महिला से ऐसी चीज़ पर निकाह किया जिसे मापा (कैली) या तोला (वज़नी) जाता है, जिसका गुण बताकर अपने ज़िम्मे लिया है, तो उसका नामकरण (तस्मिया) सही होगा और पुरुष के लिए उसे सौंपना अनिवार्य होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि बिना गुण बताए स्पष्ट रूप से एक कुर (माप) गेहूँ पर निकाह किया तो चाहे वह मध्यम दर्जे का एक कुर गेहूँ दे या उसकी कीमत दे दे, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है।

जो नियम गेहूँ के मामले में बताया गया है वही अन्य मापने और तोलने वाली चीज़ों के लिए भी है, यह 'मुहीत' में है। और अगर इस गुलाम या उन तीन हज़ार दरहम पर निकाह किया (विकल्प के रूप में), तो महर-उल-मिस्ल (प्रचलित मेहर) का आदेश होगा। इसी प्रकार यदि इस गुलाम या उस दूसरे गुलाम पर निकाह किया जबकि उनमें से एक की कीमत दूसरे से कम है, तो भी महर-उल-मिस्ल का आदेश होगा। महर-उल-मिस्ल का आदेश होने का अर्थ यह है कि यदि उसका महर-उल-मिस्ल उच्च मूल्य वाले गुलाम के बराबर या उससे अधिक है, तो उसे उच्च मूल्य वाला गुलाम मिलेगा क्योंकि महिला उस पर सहमत हो चुकी है। और यदि यह कम मूल्य वाले गुलाम के बराबर या उससे कम है, तो उसे कम मूल्य वाला गुलाम मिलेगा क्योंकि पुरुष मेहर के रूप में उस पर सहमत हो चुका है। और यदि महर-उल-मिस्ल इन दोनों के बीच में है, तो महिला को महर-उल-मिस्ल मिलेगा। यह इमाम-ए-आज़म के अनुसार है। लेकिन 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद) ने कहा है कि महिला को हर स्थिति में कम मूल्य वाला गुलाम ही मिलेगा। इसी तरह, यदि एक हज़ार या दो हज़ार दरहम पर निकाह किया, तो वहाँ भी यही मतभेद है, यह 'तबीन' में है। और यदि ऐसी स्थिति में पुरुष ने संभोग से पूर्व महिला को तलाक दे दिया, तो सर्वसम्मति (इज़मा) से महिला को कम मूल्य

वाले गुलाम का आधा हिस्सा मिलेगा, यह 'अताबिया' में है। और यदि घटा हुआ आधा हिस्सा 'मुतआ' (उपहार) की तुलना में कम हो, तो महिला को मुतआ मिलेगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) ने फ़रमाया कि यदि किसी महिला से उस अधिकार पर निकाह किया जो पुरुष का उस घर (दार) में है, तो मैं महिला के लिए उसका महर-उल-मिस्ल निर्धारित करूँगा, लेकिन उसे उस घर की कीमत से अधिक नहीं होने दूँगा।

यदि एक कोठरी पर महिला से निकाह किया तो देखा जाएगा: यदि पुरुष 'बदवी' (मरुस्थली) है, तो महिला को बालों से बना हुआ तंबू (खेमा) मिलेगा। और यदि पुरुष शहरी है, तो इमाम मोहम्मद ने फ़रमाया कि महिला को 'बैत-ए-वसत' (मध्यम दर्जे का घर) मिलेगा और इससे तात्पर्य घर का मध्यम दर्जे का सामान है, लेकिन उन्होंने 'बैत' (घर) शब्द का उपयोग संकेत के रूप में किया है जिसका अर्थ घर का सामान है। और विद्वानों (मशायिख) ने कहा है कि यह उस क्षेत्र की प्रथा थी, और हमारी प्रथा में 'बैत' से आशय सामान नहीं लिया जाएगा, क्योंकि हमारी प्रथा में ऐसा बोलने से सामग्री का बोध नहीं होता है, बल्कि 'बैत' से तात्पर्य कुछ ऐसा घर है जो कोठरी के समान हो, और यह मेहर बनने की योग्यता नहीं रखता जब तक कि वह निश्चित (मईन) (1) न हो। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है, अतः महर-उल-मिस्ल...

पाद-टिप्पणी: 1. औसत यानी औसत मूल्य के आधार पर बेचना। 2. गुण यानी उदाहरण के लिए दस मन उत्तम, शुद्ध चना, जिसमें मिलावट न हो। 3. यानी विकल्प के रूप में इन दोनों में से किसी एक पर निकाह किया। 4. जो लोग मरुस्थल (बादिया) में रहते हैं यानी जंगलों और उजड़े गांवों में। 5. बालों का बना हुआ कोठरी जैसा तंबू। (1) और यदि निश्चित हो तो मेहर हो सकता है।

کے ذکر کیا ہو اور اگر کپڑے یا غلام کو اپنی طرف مضاف کیا مثلاً کہا کہ میں نے تجھ سے اپنے غلام یا اپنے کپڑے پر نکاح کیا تو قیمت دینے کا مختار ہوگا اس واسطے کہ جس طرح اشارہ سے معرفہ ہوتا ہے ویسے ہی اضافت سے بھی معرفہ ہو جاتا ہے کذا فی الحیط اور نرخ کے بھاری و ہلکے ہونے کے حساب سے اوسط الحرد کی قیمت معتبر ہوگی یہ امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کا قول ہے اور یہی صحیح ہے کذا فی الکافی اور اسی پر فتویٰ ہے یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر اوسط غلام کی قیمت سے زیادہ پر دونوں نے صلح کی تو صلح جائز نہ ہو گی اور کم پر صلح جائز ہوگی یہ عتابیہ میں ہے۔ نوع سوم یہ کہ جنس و صفت دونوں معلوم ہوں مثلاً کسی عورت سے کیلی یا وزنی چیز پر جس کا وصف بیان کر کے اپنے ذمہ لی ہے نکاح کیا تو تسمیہ صحیح ہو گا اور مرد پر اس کا سپرد کرنا لازم ہوگا یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر مطلق ایک ٹر گیہوں پر بدوں بیان وصف کے نکاح کیا تو چاہے درمیانی ایک ٹر گیہوں دے اور چاہے ان کی قیمت دے دے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

جو حکم گیہوں کی صورت میں بیان ہو رہی ہے وہی باقی کیلی وزنی چیزوں میں ہے یہ محیط میں ہے اور اگر اس غلام یا ان تین ہزار درہم پر نکاح کیا تو مہر المثل حکم ہو گا اور اسی طرح اگر اس غلام یا اس دوسرے غلام پر نکاح کیا حالانکہ ان دونوں میں سے ایک غلام بہ نسبت دوسرے کے کم قیمت ہے تو مہر مثل حکم ہو گا اور مہر المثل حکم ہونے کے یہ معنی ہیں کہ اگر اس کا مہر المثل اونچی قیمت والے غلام کے برابر یا زیادہ ہو تو اونچا غلام اس کو ملے گا کیونکہ عورت اس پر راضی ہو گئی ہے اور اگر گھٹے غلام کے برابر یا کم ہو تو گھٹا ہوا غلام ملے گا کیونکہ عورت کے مہر میں مرد اس پر راضی ہو چکا ہے اور اگر مہر مثل ان دونوں کے درمیان میں ہو تو

عورت کو مہر مثل ملے گا اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ عورت کو سب صورتوں میں گھٹا ہوا غلام ملے گا اور اسی طرح اگر ہزار درہم یا دو ہزار درہم پر نکاح کیا تو بھی ایسا ہی اختلاف ہے یہ تبیین میں ہے اور اگر ایسی صورت میں مرد نے قبل دخول کے عورت کو طلاق دے دی تو بالاجماع عورت کو گھٹے ہوئے غلام کا نصف ملے گا یہ عتابیہ میں ہے اور اگر گھٹے ہوئے نصف بہ نسبت متعہ کے کم ہو تو عورت کو متعہ ملے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ نے فرمایا کہ اگر کسی عورت سے اس حق پر جو مرد کا اس دار میں ہے نکاح کیا تو میں عورت کے واسطے اس کا مہر مثل مقرر کروں گا مگر اس دار کی قیمت سے زیادہ نہ ہونے دوں گا۔

اگر ایک کوٹھری پر عورت سے نکاح کیا تو دیکھا جائے گا کہ اگر مرد بدوی ہے تو عورت کو بالوں کے کسا بیت ملے گا اور اگر مرد شہری ہو تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ عورت کو بیت وسط ملے گا اور اس سے مراد یہ ہے کہ اثاث البیت درمیانی درجہ کا ملے گا لیکن بیت کے لفظ سے اس نے کنایہ مراد لیا ہے یعنی اثاث البیت کیونکہ دونوں میں اتصال اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ عرف اس دیار کا ہے اور ہمارے عرف میں بیت سے مراد اثاث نہ لی جائے گی کیونکہ ہمارے عرف میں اس طرح بولنے سے متاع مراد نہیں ہوتی ہے بلکہ بیت سے کچھ گھر جو بطور کوٹھری کے ہو مراد ہوتا ہے اور یہ مہر ہونے کی صلاحیت نہیں رکھتا ہے بشرطیکہ معین (۱) نہ ہو یہ محیط سرخسی میں ہے پس مہر مثل

حاشیہ: ۱۔ اوسط یعنی اوسط بیچنا نتا قیمت کی راہ سے ہے۔ ۲۔ وصف یعنی مثلاً دس من چنا عمدہ خالص بے مری ملا۔ ۳۔ یعنی بطور تردید کے ان دونوں میں سے کسی ایک پر نکاح کیا۔ ۴۔ جو

لوگ بادیہ میں رہتے ہیں یعنی جنگلوں اور اجاڑ گاؤں میں۔ ۵۔ بالوں کا بنا ہوا کوٹھری نما خیمہ۔

(۱) اور اگر معین ہو تو مہر ہو سکتا ہے۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume I [Page 194] Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

The dower (Mahr) will be mandatory, just as in the case of marrying based on an unspecified property (dar-e-ghair mu'ayyan), where the customary dower (mahr-e-mithl) becomes mandatory. If the marriage was contracted on a specified house (bait-e-mu'ayyan), the woman will receive that very house. This is mentioned in the commentary of Tahawi (Sharh-e-Tahawi). It is stated in al-Muntaqa that Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) narrated from Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) that if a man marries a woman based on his right in a particular house, the Imam said: "I will fix the customary dower (mahr-e-mithl) for the woman, but I will not allow it to exceed the value of that house." According to our view, the woman will receive exactly what the aforementioned man's right in that house is, and nothing more. However, the Imam also stated that the woman shall only receive the mahr-e-mithl, provided it reaches the value of ten dirhams. This is in al-Muhit.

If someone marries a woman based on his share in a particular house, Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) said that the woman has the choice: she may either take the specified share in the house or take her customary dower (mahr-e-mithl), which shall not exceed the value of the aforementioned share, even if her mahr-e-mithl is higher. According to the Sahibayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad), the woman will receive the share, provided it is worth ten dirhams. This is in Fatawa Qadi Khan. If a marriage is contracted by simply saying "one thousand" without specification, then whichever is closer to her mahr-e-mithl—whether silver dirhams or gold dinars—shall be designated. This is in al-'Attabiyya. If a marriage is contracted for one thousand dirhams in a city where different currencies (nuqud-e-mukhtalifa) are in circulation, the most prevalent one shall be understood. If none is clearly more prevalent, the woman's customary dower (mahr-e-mithl) will be examined to see which dirhams it is usually based upon. Then, among the various currencies, the coin that corresponds to her mahr-e-mithl will be intended, and the judgment will be for one thousand dirhams of that specific currency. This is in Tatarkhaniya. In Nikah al-Qattawi, it is mentioned that if a man marries a woman for one thousand dirhams and those dirhams subsequently become debased (kasad - out of circulation) and are replaced by another currency, then her due will be the value of those dirhams on the day they became debased. This is the preferred (mukhtar) opinion, as mentioned by Sadr al-Shahid. Being discontinued (munqata') is like being debased (kasad). 'Kasad' means that its circulation has ceased in all cities.

If it remains in circulation in some cities, it is not called 'kasad'. It is written in al-'Uyun that if they are neither debased nor discontinued but simply became cheaper or more expensive, no consideration will be given to that change. All this applies if the currency was in circulation at the time of the marriage contract ('aqd). If they were already debased at the time of the contract, the dirhams are still due, provided they reach the value of ten dirhams. This is in al-Khulasa. If a woman is married for one thousand 'Adali' dirhams while these dirhams have already gone out of circulation, the scholars (mashaikh) said that mahr-e-mithl will be mandatory for the woman, because since they are no longer in circulation, they are no longer considered currency but have become goods (asbab) or ornaments. Goods are identified by pointing (ishara) or by mention of weight, whereas the man did not mention the weight but stated a count (number). This is in al-Muhit.

If a man marries a woman for ten dirhams and a piece of clothing, and did not describe the quality (wasf) of the clothing, will the woman receive ten dirhams?

If someone marries a woman for a sack (zanil) full of wheat, or for gold equal to the weight of a certain stone, or for an amount equal to the dower of a certain woman, or for the price of a certain slave, or for the price of any slave, then mahr-e-mithl will be mandatory, but it shall not exceed the specified amount (miqdar-e-musamma). In cases where the specified item becomes non-existent (ma'dum), the husband's word regarding the specified amount will be accepted. And if he said, "on these dirhams," or "on one of these she-camels (naqah)," or "on a cloth worth ten dirhams," or if he said, "on all the property I own," or "on half of the customary dower," or "on the right to reside in an endowed house (waqf)," or on the condition that the woman's runaway...

---

1. To not remain in the market; 'kasad' meaning not in circulation.
2. 'All' meaning it is withdrawn from all cities of the sultanate.
3. Ten dirhams, meaning in value.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द अव्वल [पृष्ठ १९४] किताब-उन-निकाह

निकाह की स्थिति में मेहर वाजिब होगा जैसा कि किसी अनिर्दिष्ट घर (गैर-मुअइयन दार) पर निकाह करने की सूरत में मेहरे मिस्ल (उचित मेहर) वाजिब होता है। और अगर किसी निश्चित घर (बैत-ए-मुअइयन) पर निकाह किया हो, तो औरत को वही मिलेगा। यह शरह-ए-तहावी में है। मुंतकी में है कि इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) ने फ़रमाया कि अगर किसी औरत से उस हक़ पर निकाह किया जो मर्द का उस घर में है, तो इमाम ने फ़रमाया कि मैं औरत के लिए उसका मेहरे मिस्ल मुक़र्रर करूँगा, लेकिन उसे उस घर की क़ीमत से ज़्यादा नहीं होने दूँगा। और हमारे क़ौल में औरत को वही मिलेगा जो मर्द का उस घर में हक़ है और कुछ नहीं मिलेगा। और इमाम ने फ़रमाया कि औरत को केवल मेहरे मिस्ल मिलेगा, बशर्ते कि वह दस दिरहम तक पहुँच जाए; यह मुहीत में है।

अगर किसी औरत से उस घर के अपने हिस्से पर निकाह किया, तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) ने फ़रमाया कि औरत को इख्तियार है, चाहे वह घर में से उक्त हिस्सा ले ले या अपना मेहरे मिस्ल ले ले, जिसे उक्त घर की क़ीमत से अधिक नहीं किया जाएगा, भले ही उसका मेहरे मिस्ल ज़्यादा हो। और साहिबैन (रह.) के नज़दीक औरत को वह हिस्सा ही मिलेगा, बशर्ते वह दस दिरहम का हो; यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है। और अगर औरत से बिना किसी शर्त के(मुतलक) "हज़ार" कहकर निकाह किया, तो चाँदी के दिरहम या सोने के दीनार में से जो चीज़ उसके मेहरे मिस्ल के सबसे क़रीब होगी, वही तय की जाएगी; यह इताबिया में है। और अगर किसी औरत से एक हज़ार दिरहम पर निकाह किया और उस शहर में विभिन्न मुद्राएं(नुकूद-ए-मुख्तलिफ़ा) प्रचलित हैं, तो जो सबसे अधिक प्रचलित होगी उसे ही माना जाएगा। और अगर ऐसा न हो, तो उस औरत का मेहरे मिस्ल देखा जाएगा कि वह किन दिरहमों के हिसाब से है; फिर उन प्रचलित मुद्राओं में से जो सिक्का उसके मेहरे मिस्ल के अनुकूल होगा, वही मुराद (अर्थ) होगा और उसी मुद्रा के एक हज़ार दिरहम का औरत के हक़ में फ़ैसला किया जाएगा; यह तातारखानिया में है। और निकाह-अल-क़त्तावी में है कि एक मर्द ने एक औरत से एक हज़ार दिरहम पर निकाह किया, फिर वे दिरहम कासिद (प्रचलन से बाहर) हो गए और उनके स्थान पर दूसरी मुद्रा प्रचलित हो गई, तो जिस दिन वे दिरहम कासिद हुए, उस दिन उनकी जो क़ीमत थी, वही वाजिब होगी। और यही पसंदीदा (मुख्तार) राय है, जिसे सद्र-उश-शहीद ने ज़िक्र किया है। और 'मुनक़ता' (समाप्त) होना 'कासिद' होने के समान है। 'कासिद' का अर्थ यह है कि तमाम शहरों से उसका प्रचलन उठ जाए। और अगर कुछ शहरों में प्रचलन बना रहे, तो वे कासिद

नहीं कहलाएंगे। और 'अयून' में लिखा है कि अगर न तो कासिद हुए और न ही मुनक़ता, बल्कि सस्ते या महंगे हो गए, तो इसका कोई विचार नहीं किया जाएगा। और यह सब उस समय के लिए है जब वे निकाह के समय (अक़्द के वक़्त) प्रचलित हों। और अगर अक़्द के वक़्त ही कासिद हों, तब भी दिरहम वाजिब होंगे, बशर्ते कि वे दस दिरहम तक पहुँचते हों; यह 'खुलासा' में है। और अगर औरत से एक हज़ार 'अदाली' दिरहमों पर निकाह किया, जबकि ये दिरहम चलन से बाहर हो चुके हैं, तो मशाइख़ ने फ़रमाया कि औरत के लिए मेहरे मिस्ल वाजिब होगा, क्योंकि प्रचलित न रहने के कारण वे मुद्राओं की श्रेणी में नहीं रहे, बल्कि सामान (अस्बाब) और सजावट की चीज़ें बन गए; और सामान की पहचान इशारे से या वज़न के ज़िक्र से होती है, जबकि मर्द ने वज़न का ज़िक्र नहीं किया बल्कि संख्या (अदद) बताई है; यह मुहीत में है।

एक मर्द ने एक औरत से दस दिरहम और एक कपड़े पर निकाह किया और कपड़े का कोई गुण (वस्फ़) बयान नहीं किया, तो क्या औरत को दस दिरहम मिलेंगे?

अगर किसी औरत से एक बोरे (ज़नील) भर गेहूँ, या उस पत्थर के वज़न के बराबर सोने, या फ़लां औरत के मेहर की मात्रा पर, या किसी ग़ुलाम की क़ीमत पर निकाह किया, तो मेहरे मिस्ल वाजिब होगा, लेकिन तयशुदा रक़म (मिगदार-ए-मुसम्मा) से ज़्यादा नहीं दिया जाएगा। और जिस स्थिति का ज़िक्र हुआ है, अगर वह चीज़ ग़ायब (मादूम) हो जाए, तो तयशुदा मात्रा के मामले में पति की बात मानी जाएगी। और अगर कहा कि "इन दिरहमों पर", या "इन ऊँटों में से एक ऊँटनी (नाक़ा) पर", या "दस दिरहम की क़ीमत के कपड़े पर", या कहा कि "इस सारी संपत्ति पर जिसका मैं मालिक हूँ", या "आधे मेहरे मिस्ल पर", या "वक़्फ़ घर में रहने के अधिकार पर", या इस बात पर कि औरत का भागा हुआ...

---

1. बाज़ार में न रहना और कासिद होना, यानी प्रचलित न होना।
2. तमाम, यानी उस सल्तनत के सभी शहरों से प्रचलन ख़त्म हो जाना।
3. दस दिरहम, यानी मूल्य के रूप में।

واجب ہوگا جیسے دارِ غیر معین پر نکاح کرنے کی صورت میں مہر مثل واجب ہوتا ہے اور اگر کسی بیت معین پر نکاح کیا ہو تو عورت کو وہی ملے گا۔ یہ شرح طحاوی میں ہے منتقی میں ہے کہ امام محمدؒ نے فرمایا کہ امام ابوحنیفہؒ نے فرمایا کہ اگر کسی عورت سے اس حق پر جو مرد کا اس دار میں ہے نکاح کیا تو امام نے فرمایا کہ میں عورت کے واسطے اس کا مہر مثل مقرر کروں گا مگر اس دار کی قیمت سے زیادہ نہ ہونے دوں گا اور ہمارے قول میں عورت کو وہی ملے گا جو مرد مذکور کا اس دار میں حق ہے اور کچھ نہ ملے گا اور امام نے فرمایا کہ عورت کو مہر مثل فقط ملے گا جبکہ یہ دس درہم تک پہنچ جائے یہ محیط میں ہے۔

اگر کسی عورت سے اس دار کے اپنے حصہ پر نکاح کیا تو امام ابوحنیفہؒ نے فرمایا کہ عورت کو اختیار ہے چاہے دار میں سے حصہ مذکور لے اور چاہے اپنا مہر مثل لے جو قیمت دار مذکور سے زائد نہ کیا جائے گا اگرچہ اس کا مہر مثل زائد ہو اور صاحبینؒ کے نزدیک عورت کو حصہ داری ملے گا بشرطیکہ دس درہم کا ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر عورت سے مطلق ہزار کہہ کر نکاح کیا تو چاندی کے درہم یا سونے کے دینار میں سے جو چیز اس کے مہر مثل سے اقرب ہو وہ قرار دی جائے گی یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کسی عورت سے ہزار درہم پر نکاح کیا اور اس شہر میں نقود مختلفہ رائج ہیں تو جو زیادہ رائج ہو وہ مراد لیا جائے گا اور اگر ایسا نہ ہو تو اس عورت کا مہر مثل دیکھا جائے گا کہ کن درہموں سے ہے پس ان نقود مختلفہ میں سے جو سکہ اس کے مہر مثل سے موافق ہو وہ مراد ہوگا اور اسی نقد کے ہزار درہم کا عورت کے واسطے حکم کیا جائے گا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور نکاح القتاویٰ میں ہے کہ ایک مرد نے ایک ہزار درہم پر ایک عورت سے نکاح کیا پھر یہ درہم کاسد ہو گئے اور بجائے ان کے دوسرا نقد

رائج ہوا تو جس دن یہ درہم کاسد ہوئے اس دن جو ان کی قیمت تھی وہ واجب ہو گی اور یہی مختار ہے اس کو صدر الشہید نے ذکر فرمایا ہے اور منقطع ہو جانا مثل کاسد ہو جانے کے ہے اور کاسد کے یہ معنی ہیں کہ تمام شہروں سے رواج اٹھ جائے اور اگر بعض شہروں میں رواج رہے تو کاسد نہیں کہلاویں گے اور عیون میں لکھا ہے کہ اگر کاسد نہ ہوئے اور نہ منقطع ہوئے بلکہ سستے یا مہنگے ہو گئے تو اس کا کچھ اعتبار نہ ہوگا اور یہ سب اس وقت ہے کہ وقت عقد کے رائج ہوں اور اگر وقت عقد کا کاسد ہوں تو بھی درہم واجب ہوں گے بشرطیکہ دس درہم تک پہنچ جائیں یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت سے ہزار عدالی درہموں پر نکاح کیا حالانکہ یہ درہم چلن میں اٹھ گئے ہیں تو مشائخ نے فرمایا کہ عورت کے واسطے مہر مثل واجب ہو گا کیونکہ رائج نہ رہے تو نقود میں داخل نہ رہے بلکہ اسباب و زینت ہو گئے اور اسباب کی شناخت باشارہ یا بذکر وزن ہوتی ہے حالانکہ مرد نے وزن کا ذکر نہیں کیا بلکہ عدد بیان کئے ہیں یہ محیط میں ہے۔

ایک مرد نے ایک عورت سے دس درہم اور ایک کپڑے پر نکاح کیا اور کپڑے کا کوئی وصف بیان نہ کیا تو عورت کو دس درہم ملیں گے؟

اگر کسی عورت سے اس زنیل بھر گیہوں یا اس پتھر کے وزن بھر سونے یا فلاں عورت کی مقدار مہر پر یا اس غلام کی قیمت پر یا کسی غلام کی قیمت پر نکاح کیا تو مہر مثل واجب ہو گا مگر مقدار مسمی سے زیادہ نہ دیا جائے گا اور صورتیکہ جو مذکور ہوا ہے وہ معدوم ہو جائے تو مقدار مسمی کے باب میں شوہر کا قول قبول ہو گا اور اگر کہا کہ درہموں پر یا ان اونٹوں میں سے ایک ناقہ پر یا دس درہم قیمت کے کپڑے پر یا کہا کہ سب اس مال پر جس کا میں مالک ہوں یا نصف مہر مثل پر یا دار وقف کی سکونت پر یا اس بات پر کہ عورت کا بھاگا

---

1. بازار میں نہ رہنا اور کاسد ہونا یعنی رائج نہ ہونا۔

2. تمام یعنی اس سلطنت کے تمام شہروں سے اٹھ جائے۔

3. دس درہم یعنی قیمت میں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) 195 Kitab-an-Nikah (Book of Marriage)

...I will bring back the slave. If married, then Mahr al-Mithl (average/standard dowry) will be obligatory; this is in al-Atabiya. And if one marries for a thousand Ratls of vinegar, then if the majority in that city use date vinegar, it will be the man's responsibility to provide that. If the majority in that city use wine vinegar, it will be his responsibility to provide that. Similarly, if one marries for a thousand Ratls of milk, then whatever is predominant in that city will be taken. If none is predominant among them, the woman will receive her Mahr al-Mithl; this is in al-Muheet. And if a man marries a woman for one Dinar and something else, Mahr al-Mithl will be obligatory, and it shall not exceed one Dinar provided it is ten Dirhams; this is in Ghayat al-Saruji. A man married a woman for ten Dirhams and a piece of clothing but did not describe any characteristic of the clothing; the woman will receive ten Dirhams. If he divorces her before consummation, the woman will receive five Dirhams, except in the case where the woman's Mut'ah (consolatory gift) is more than that, in which case she will receive her Mut'ah; this is in Fatawa Qazi Khan.

If one marries a woman for a daughter's dowry, then the mentioned woman will receive an average dowry from among the dowries usually given to women:

If he marries a woman for five Dirhams and a piece of clothing, the woman will receive Mahr al-Mithl. If he divorces her before consummation, the woman will receive five Dirhams. If he says, "I marry for this thing in my hand," and there are ten Dirhams in his hand, the woman has the choice to either take them or take Mahr al-Mithl; this is in Ghayat al-Saruji. If he marries two women for a thousand Dirhams, the thousand Dirhams will be divided between both according to their Mahr al-Mithl; whatever falls into the share of each will be her dowry. If he divorces both before consummation, each of the two will receive a proportional share from half of the thousand according to her respective dowry share; this is in Muheet-e-Sarakhsi. If one of the two women accepts and the other does not, the marriage of the one who accepted will be valid for her share. That is, by dividing a thousand Dirhams based on the Mahr al-Mithl of both, whatever falls to the share of the accepting woman will be her dowry, and the rest will return to the husband; this is in al-Badai. If one of the two women is such that her marriage is not valid, the entire thousand Dirhams will go to the other; this is the opinion of Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him). If he consummates with the woman whose marriage was not valid, she will receive Mahr al-Mithl; this is also the opinion of Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him), and this is the correct view; this is in Muheet-e-Sarakhsi. If a brother and his sister

inherited a house (Dar) from their father's heritage, and the brother married a woman for a specific room of that house, then the brother died and the sister did not agree to this, the scholars (Mashaikh) said that the mentioned house will be divided between the brother's heirs and the sister. If the mentioned room falls into the brother's share, the mentioned woman will receive it as her dowry. If it falls into the sister's share, the woman will receive the price of that room from the husband's estate; this is in Fatawa Qazi Khan. And if one marries for one of his slaves, one of his shirts, or one of his turbans, it is valid, and an average one among them will be obligatory, or lots will be drawn; this is in Ghayat al-Saruji. And if he marries a woman for a daughter's dowry, then the mentioned woman will receive an average dowry from among those given to women; this is in Tatarkhaniya.

---

1 Predominant, for example, if buffalo milk is more common. 2 The limit of clothing according to established custom. 3 Not valid, for example, without the consent of the sister or similar.

...हुआ गुलाम वापस लाऊँगा निकाह किया तो मह्र-ए-मिस्ल वाजिब होगा यह अताबिया में है और अगर हज़ार रत्तल सिरका पर निकाह किया फिर अगर अक्सर उस शहर में छुहारे का सिरका हो तो यही मर्द के ज़िम्मे होगा और अगर अक्सर उस शहर में शराब का सिरका हो तो वह मर्द के ज़िम्मे होगा इसी तरह अगर हज़ार रत्तल दूध पर निकाह किया तो जो उस शहर में ग़ालिब (प्रचलित) हो वही लिया जाएगा और अगर सब में कोई ग़ालिब न हो तो औरत को उसका मह्र-ए-मिस्ल मिलेगा यह मुहीत में है और अगर औरत से एक दीनार और एक चीज़ पर निकाह किया तो मह्र-ए-मिस्ल वाजिब होगा और एक दीनार पर ज़्यादती न की जाएगी बशर्ते कि दस दिरहम हो यह ग़ायत-उस-सरूजी में है एक मर्द ने एक औरत से दस दिरहम और एक कपड़े पर निकाह किया और कपड़े का कोई वस्फ़ (गुण) बयान न किया तो औरत को दस दिरहम मिलेंगे और अगर औरत के साथ दुख़ूल (समागम) से पहले उसको तलाक़ दे दी तो औरत को पाँच दिरहम मिलेंगे सिवाय उस सूरत में कि औरत का मुतअ उससे ज़्यादा हो तो उसे उसका अपना मुतअ मिलेगा यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

औरत से बेटी के जहेज़ पर निकाह किया तो जहेज़ जो औरतों को दिया जाता है उसमें से दरमियानी जहेज़ जैसा औरत मजकूर (उक्त महिला) को मिलेगा:

अगर औरत से पाँच दिरहम व कपड़े पर निकाह किया तो औरत को मह्र-ए-मिस्ल मिलेगा और अगर क़ब्ल-ए-दुख़ूल (समागम से पहले) उसको तलाक़ दे दी तो औरत को पाँच दिरहम मिलेंगे और अगर कहा कि इस चीज़ पर जो मेरे हाथ में है निकाह किया और हाथ में दस दिरहम हैं तो औरत को इख़्तियार है चाहे उनको ले ले और चाहे मह्र-ए-मिस्ल ले यह ग़ायत-उस-सरूजी में है और अगर दो औरतों से हज़ार दिरहम पर निकाह किया तो हज़ार दिरहम दोनों के मह्र-ए-मिस्ल पर तक़्सीम (विभाजित) किए जाएँगे जो जिस के हिस्से में पड़े वही उसका मह्र होगा और अगर क़ब्ल-ए-दुख़ूल दोनों को तलाक़ दे दी तो हज़ार के निस्फ़ (आधे) से दोनों में से हर एक को अपने-अपने मह्र के हिस्से के अनुपात से मिलेगा यह मुहीत-ए-सरख़्सी में है और अगर दोनों में से एक औरत ने क़बूल किया और दूसरी ने क़बूल न किया तो जिसने क़बूल किया है उसका निकाह उसके हिस्से के बदले में जायज़ होगा यानी हज़ार दिरहम दोनों के मह्र-ए-मिस्ल पर तक़्सीम करके जो क़बूल करने वाली के हिस्से में पड़े वही उसका मह्र होगा और बाक़ी शौहर को वापस हो जाएगा यह बदाइअ में है और अगर उन दोनों में से एक औरत ऐसी हो कि उसका निकाह सही न हो तो पूरे हज़ार दिरहम दूसरी

को मिलेंगे यह इमाम-ए-आज़म रह. का क़ौल है और अगर उस औरत के साथ जिससे निकाह सही न था दुख़ूल कर लिया तो उसको मह्र-ए-मिस्ल मिलेगा और यह इमाम-ए-आज़म रह. का क़ौल है और यही सही है यह मुहीत-ए-सरख़्सी में है और अगर एक भाई और उसकी बहन ने एक दार (घर) अपने बाप की मीरास में पाया फिर भाई ने उस दार की एक कोठरी मुअ़य्यन (निश्चित) पर एक औरत से निकाह किया फिर भाई ने इंतक़ाल किया और बहन इस पर राज़ी नहीं हुई थी तो मशाइख़ ने फ़रमाया कि दार मजकूर भाई के वारिसों और बहन के दरमियान तक़्सीम होगा फिर अगर यह कोठरी मजकूर भाई के हिस्से में आई तो औरत मजकूरा को उसके मह्र में मिलेगी और अगर बहन के हिस्से में पड़ी तो औरत को उस कोठरी की क़ीमत शौहर के तरका (विरासत) से मिलेगी यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है और अगर अपने गुलामों में से एक गुलाम पर या अपने क़मीज़ों में से एक क़मीज़ पर या अमामों (पगड़ियों) से एक अमाम पर निकाह किया तो सही है और उनमें से दरमियानी वाजिब होगा या क़ुरआ (पर्ची) डाला जाएगा यह ग़ायत-उस-सरूजी में है और अगर औरत से बेटी के जहेज़ पर निकाह किया तो जहेज़ जो औरतों को दिया जाता है उसमें से दरमियानी जहेज़ जैसा दिया जाता है वह औरत मजकूरा को मिलेगा यह तातारख़ानिया में है।

---

1 ग़ालिब (प्रचलित) मसलन भैंस का दूध ज़्यादा हो। 2 लिबास की हद प्रचलित रीति के अनुसार। 3 सही न हो मसलन मर्द की रज़ामंदी बहन या उसके समान।

ہوا غلام واپس لاؤں گا نکاح کیا تو مہر مثل واجب ہوگا یہ عتابیہ میں ہے اور اگر ہزار رطل سرکہ پر نکاح کیا پس اگر اکثر اس شہر میں چھوہارے کا سرکہ ہو تو یہی مرد کے ذمہ ہوگا اور اگر اکثر اس شہر میں شراب کا سرکہ ہو تو وہ مرد کے ذمہ ہوگا اسی طرح اگر ہزار رطل دودھ پر نکاح کیا تو جو اس شہر میں غالب ہو وہی لیا جائے گا اور اگر سب میں کوئی غالب نہ ہو تو عورت کو اس کا مہر مثل ملے گا یہ محیط میں ہے اور اگر عورت سے ایک دینار اور ایک چیز پر نکاح کیا تو مہر مثل واجب ہوگا اور ایک دینار پر زیادہ نہ کیا جائے گا بشرطیکہ دس درہم ہو یہ غایتہ السروجی میں ہے ایک مرد نے ایک عورت سے دس درہم اور ایک کپڑے پر نکاح کیا اور کپڑے کا کوئی وصف بیان نہ کیا تو عورت کو دس درہم ملیں گے اور اگر عورت کے ساتھ دخول سے پہلے اس کو طلاق دے دی تو عورت کو پانچ درہم ملیں گے الا اس صورت میں کہ عورت کا متعہ اس سے زیادہ ہو تو اس کا پنا متعہ سے ملے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

عورت سے دختر کے جہیز پر نکاح کیا تو جہیز جو عورتوں کو دیا جاتا ہے اس میں سے درمیانی جہیز جیسا عورت مذکورہ کو ملے گا:

اگر عورت سے پانچ درہم و کپڑے پر نکاح کیا تو عورت کو مہر مثل ملے گا اور اگر قبل دخول کے اس کو طلاق دے دی تو عورت کو پانچ درہم ملیں گے اور اگر کہا کہ اس چیز پر جو میرے ہاتھ میں ہے نکاح کیا اور ہاتھ میں دس درہم ہیں تو عورت کو اختیار ہے چاہے ان کو لے لے اور چاہے مہر مثل لے یہ غایتہ السروجی میں ہے اور اگر دو عورتوں سے ہزار درہم پر نکاح کیا تو ہزار درہم دونوں کے مہر مثل پر تقسیم کئے جائیں جو جس کے حصہ میں پڑے وہی اس کا مہر

ہوگا اور اگر قبل دخول کے دونوں کو طلاق دے دی تو ہزار کے نصف سے دونوں میں سے ہر ایک کو بقد ر اپنے اپنے مہر کے حصہ رسد ملے گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک عورت نے قبول کیا اور دوسری نے قبول نہ کیا تو جس نے قبول کیا ہے اس کا نکاح بعوض اس کے حصہ کے جائز ہوگا یعنی ہزار درہم دونوں کے مہر مثل پر تقسیم کر کے جو قبول کرنے والی کے حصہ میں پڑے وہی اس کا مہر ہوگا اور باقی شوہر کو واپس ہو جائے گا یہ بدائع میں ہے اور اگر ان دونوں میں سے ایک عورت ایسی ہو کہ اس کا نکاح صحیح نہ ہو تو پورے ہزار درہم دوسری کو ملیں گے یہ امام اعظمؒ کا قول ہے اور اگر اس عورت کے ساتھ جس سے نکاح صحیح نہ تھا دخول کر لیا تو اس کو مہر مثل ملے گا اور یہ امام اعظمؒ کا قول ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر ایک بھائی اور اس کی بہن نے ایک دار اپنے باپ کی میراث میں پایا پھر بھائی نے اس دار کی ایک کوٹھری معین پر ایک عورت سے نکاح کیا پھر بھائی نے انتقال کیا اور بہن اس پر راضی نہیں ہوئی تھی تو مشائخ نے فرمایا کہ دار مذکور بھائی کے وارثوں اور بہن کے درمیانی تقسیم ہو گا پس اگر یہ کوٹھری مذکور بھائی کے حصہ میں آئی تو عورت مذکورہ کو اس کے مہر میں ملے گی اور اگر بہن کے حصہ میں پڑی تو عورت کو اس کوٹھری کی قیمت شوہر کے ترکہ سے ملے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر اپنے غلاموں میں سے ایک غلام پر یا اپنے قمیصوں میں سے ایک قمیص پر یا عماموں سے ایک عمامہ پر نکاح کیا تو صحیح ہے اور ان میں سے درمیانی واجب ہوگا یا قرعہ ڈالا جائے گا یہ غایتہ السروجی میں ہے اور اگر عورت سے دختر کے جہیز پر نکاح کیا تو جہیز جو عورتوں کو دیا جاتا ہے اس میں سے درمیانی جہیز جیسا دیا جاتا ہے وہ عورت مذکورہ کو ملے گا یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

---

۱ غالب مثلاً بھینس کا دودھ زیادہ ہو۔ ۲ حد لباس متبع معروف۔ ۳ صحیح نہ ہو مثلاً مرد کی رضا مندی بہن یا اس کے مانند۔

Kitab al-Nikah (The Book of Marriage) 167 Fatawa Alamgiri ..... Volume 2

Section: 6

किताब उन-निकाह १६७ फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द २

फ़स्ल: ६

فصل: ۶

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② (197) Kitab al-Nikah (Book of Marriage)

... if a marriage was contracted [with a promised container], but nothing was found in the container, the woman shall receive *Mahr-e-Mithl* (customary dower). Similarly, if something other than the specified item was found in the container, which is of a different genus/kind, the same ruling applies. This is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*. It is narrated from Imam Muhammad (RA) in *Al-Muntaqa* that if a woman is married with a piece of land fixed as dower, its boundaries are defined, and it is stipulated to be ten *jaribs* in size; then the woman takes possession of it and later it turns out to be six *jaribs*, and the woman had not measured it beforehand, she has the option: she may keep the land as it is and receive nothing further, or she may return the land and take the price of land in that area calculated for ten *jaribs*. However, if the woman has already sold the land or gifted and delivered it, then discovers it is only six *jaribs*, she shall receive nothing beyond the land itself. Similarly, if pearls were stipulated in the same manner and were found to be underweight in her possession, or cloth was found to be shorter in measurement, the ruling follows the same detail. If the woman had not gifted or sold the land, but a river like the Ganges overflowed and flowed over that land, destroying it, and she then discovered it was six *jaribs*, she would receive the price for the remaining *jaribs* up to the full ten. Likewise, if a marriage was contracted with a woman for ten specific *Heravi* cloths on the condition that each cloth is 'ten-tara' (a quality grade); then the woman found them all to be 'seven-tara', she has the option: she may keep the cloths, or return them and take the price of 'ten-tara' cloths based on their current condition. If she found all but one cloth to be 'ten-tara', and that one cloth turned out to be 'seven-tara', she has the option to keep all the cloths and receive nothing more, or she may keep the cloths and return the 'seven-tara' one and take the price difference that would have existed for it being 'ten-tara' due to its superior quality. This is in *Al-Muhit*. If the marriage was contracted for a specified grape syrup and it turned into wine before possession, it is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that the woman shall receive similar grape syrup for that vessel, provided it can be procured; if not, she shall receive its price. This is in *Muhit al-Sarakhsi*.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ② (197) किताब-अन-निकाह

...में कहीं से निकाह किया फिर कुब्बे (डिब्बे/पात्र) में कुछ न निकला तो औरत को 'महर-ए-मिस्ल' (प्रथागत महर) मिलेगा। और इसी तरह अगर कुब्बे में ज़िक्र की गई चीज़ के अलावा कोई दूसरी चीज़ निकली जो उसकी श्रेणी के विरुद्ध हो, तो भी यही हुक्म है। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ाँ' में है। और 'मुंतक़ी' में इमाम मोहम्मद रह. से रिवायत है कि अगर किसी औरत से एक ज़मीन को महर तय करके निकाह किया गया और ज़मीन की सीमाएं बता दी गईं और शर्त रखी गई कि यह दस 'जरीब' ज़मीन है; फिर औरत ने उस पर कब्ज़ा कर लिया और बाद में वह छह जरीब निकली, जबकि औरत ने उसे नापा नहीं था, तो औरत को अधिकार होगा कि चाहे तो उसी ज़मीन को ले ले और उसे इससे ज़्यादा कुछ न मिलेगा, और अगर चाहे तो ज़मीन वापस करके उस स्थान की दस जरीब ज़मीन के हिसाब से कीमत ले ले। और अगर औरत ने वह ज़मीन बेच दी या हिबा (उपहार) करके सौंप दी, फिर उसे पता चला कि ज़मीन छह जरीब है, तो औरत को उस ज़मीन के अलावा और कुछ नहीं मिलेगा। इसी तरह अगर मोती इसी प्रकार तय हुए थे और फिर वे औरत के पास वज़न में कम निकले, या कपड़ा इसी तरह औरत के पास नाप में कम निकला, तो भी इसी विवरण के साथ हुक्म लागू होगा। और अगर औरत ने ज़मीन को हिबा या बेचा नहीं था, लेकिन गंगा आदि जैसी कोई नदी चढ़ आई और उसी ज़मीन में बहने लगी और ज़मीन नष्ट हो गई, फिर औरत को पता चला कि वह छह जरीब थी, तो वह पूरी दस जरीब तक की कमी वाली जरीबों की कीमत ले लेगी। और इसी तरह अगर औरत से दस 'हरवी' कपड़ों पर, जो निश्चित हैं, इस शर्त पर निकाह किया गया कि उनमें से हर कपड़ा 'दस तारा' (बुनाई की एक गुणवत्ता) है; फिर औरत ने सबको 'सात तारा' पाया, तो औरत को अधिकार है कि चाहे तो उन कपड़ों को ले ले और चाहे तो उन्हें वापस करके उनकी वर्तमान स्थिति के अनुसार 'दस तारा' की कीमत ले ले। और अगर औरत ने एक कपड़े को छोड़कर सबको 'दस तारा' पाया, और वह एक कपड़ा 'सात तारा' निकला, तो औरत को अधिकार है कि चाहे तो सब कपड़े ले ले और औरत को इन कपड़ों के अलावा कुछ न मिलेगा, और अगर चाहे तो वह कपड़े ले ले और जो 'सात तारा' वाला है उसे वापस करके उसकी वह कीमत ले ले जो उसके'दस तारा' होने के कारण उसकी उत्तमता और श्रेष्ठता पर होती। यह 'मुहीत' में है। और अगर निश्चित अंगूर के रस (शीरा) पर निकाह किया और वह कब्ज़े से पहले शराब बन गया, तो इमाम अबू यूसुफ़ रह. से रिवायत है कि औरत को उस बर्तन के बराबर अंगूर का रस मिलेगा, बशर्ते कि वह मिल सके और अगर न मिल सका तो उसकी कीमत मिलेगी। यह 'मुहीत सरख़्सी' में है।

میں کہی سے ہے نکاح کیا پھر کبّے میں کچھ نہ نکلا تو عورت کو مہر مثل ملے گا اور اسی طرح اگر کبّے میں جنس مذکور کے سوائے دوسری چیز نکلی جو خلاف جنس ہو تو بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خاں میں ہے اور منتقی میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر کسی عورت سے ایک اراضی کو مہر قرار دے کر نکاح کیا اور زمین کے حدود بیان کر دیئے اور شرط کی کہ دس جریب زمین ہے پس عورت نے اس پر قبضہ کر لیا پھر وہ چھ جریب نکلی اور عورت نے اس کو ناپ نہیں لیا تھا تو عورت کو اختیار ہو گا چاہے اسی زمین کو لے لے اور اس کو زیادہ کچھ نہ ملے گا اور اگر چاہے تو زمین واپس کر کے اس موضوع کی قیمت زمین بحساب دس جریب کے لے لے اور اگر عورت نے یہ زمین فروخت کر دی یا ہبہ کر کے سپرد کر دی پھر اس کو معلوم ہوا کہ زمین چھ جریب ہے تو عورت کو سوائے زمین کے اور کچھ نہ ملے گا اسی طرح اگر موتی اسی طور سے قرار پایا پھر وہ عورت کے پاس وزن میں گھٹا نکلا یا کپڑا اسی طور سے عورت کے پاس ناپ میں گھٹا نکلا تو بھی اسی تفصیل سے حکم ہے اور اگر عورت نے زمین کو ہبہ یا فروخت نہ کیا لیکن مثل گنگا وغیرہ کے کوئی دریا چڑھ آیا اور اسی زمین میں بہنے لگا اور یہ زمین تباہ ہو گئی پھر عورت کو معلوم ہوا کہ وہ چھ جریب ہے تو پوری دس جریب تک باقی جریب کی قیمت لے لے گی اور اسی طرح اگر عورت سے دس ہروی کپڑوں پر جو معین ہیں بدیں شرط نکاح کیا کہ ان میں سے ہر کپڑا دس تارا ہے پس عورت نے سب کو سات تارا پایا تو عورت کو اختیار ہے چاہے ان کپڑوں کے لے اور چاہے ان کو واپس کر کے بحساب ان کی موجودہ حالت کے دس تارے کی قیمت لے لے اور اگر عورت نے سب کو دس تارا پایا سوائے ایک کپڑے کے کہ وہ سات تارا نکلا تو عورت کو اختیار ہے چاہے سب کپڑے لے لے اور عورت کو سوائے ان کپڑوں کے

اور کچھ نہ ملے گا اور اگر چاہے تو وہ سات تارے کپڑے لے لے اور جو سات تارا ہے اس کو واپس کر کے اس کی قیمت جو اس کے دس تارے ہونے سے عمدگی و بڑھیا ہونے پر ہوتی وہ لے لے یہ محیط میں ہے اور اگر معین شیرہ انگور پر نکاح کیا اور وہ قبضہ سے پہلے شراب ہوگئی تو امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ عورت کو اس عیر کے مثل شیرہ انگور ملے گا بشرطیکہ ہاتھ آ سکے اور اگر نہ مل سکا تو اس کی قیمت ملے گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) 198 Kitab-un-Nikah (Book of Marriage)

If a marriage was contracted with a woman upon land on the condition that there are a thousand date trees on that land, and its boundaries were specified; or upon a house on the condition that it is built of burnt bricks, plaster, and Sal (Sakhu) wood, and its boundaries were specified; then if it was discovered that there were no trees on the land or there was no building on the property, the woman has the choice: she may take the land or property as is, and she will receive nothing else; or if she wishes, she may take her 'Mahr-al-Mithl' (proper dower). If he divorces her before consummation, the mentioned woman will receive nothing more than half of the house and half of the land in whatever state it was found. However, if her 'Mut'ah' (provision gift) is more than this, she has the choice to either accept half the land and half the house and receive nothing more, or to take the Mut'ah. This is mentioned in 'Al-Muhit'.

Section: 5

यदि किसी महिला से ज़मीन पर इस शर्त पर निकाह किया गया कि उस ज़मीन में एक हज़ार खजूर के पेड़ हैं और उसकी सीमाएँ बता दी गईं, या किसी घर पर इस शर्त पर निकाह किया कि वह पक्की ईंट, चूना और साल (साखू) की लकड़ी का बना है और उसकी सीमाएँ बता दी गईं, फिर देखा तो ज़मीन में कोई पेड़ नहीं था या घर में कोई इमारत नहीं थी, तो महिला को यह अधिकार है कि वह चाहे तो वह ज़मीन या घर ले ले और इसके अलावा उसे कुछ नहीं मिलेगा, और यदि वह चाहे तो अपना 'मेहर-ए-मिस्ल' (उसके समकक्ष महिलाओं का मेहर) ले ले। और अगर उसे संभोग (दखुल) से पहले तलाक़ दे दी गई, तो उक्त महिला को उस घर के आधे हिस्से और ज़मीन के आधे हिस्से के अलावा, जिस हालत में उसे पाया गया है, और कुछ नहीं मिलेगा। लेकिन अगर उसका 'मुतआ' (मुआवज़ा उपहार) इससे ज़्यादा हो, तो महिला को अधिकार होगा कि चाहे तो आधा घर और आधी ज़मीन लेना स्वीकार कर ले और ज़्यादा कुछ न पाए, और चाहे तो मुतआ ले ले। यह 'मुहीत' में है।

अध्याय: ५

کسی عورت سے اراضی پر بدیں شرط نکاح کیا کہ اس اراضی میں ہزار درخت خرما ہیں اور اس کے حدود بیان کر دیئے یا ایک دار پر بدیں شرط نکاح کیا کہ وہ پختہ اینٹ و گچ و ساکھو کی لکڑی کا بنا ہوا ہے اور اس کے حدود بیان کر دیئے پھر دیکھا تو زمین میں کوئی درخت نہ تھا یا دار میں کچھ عمارت نہ تھی تو عورت کو یہ اختیار ہے چاہے یہ اراضی یا دار لے لے اور سوائے اس کے کچھ نہ ملے گا اور اگر چاہے اپنا مہر مثل لے لے اور اگر اس کو قبل دخول کے طلاق دے دی تو عورت مذکورہ کو سوائے نصف دار و نصف زمین کے جس حالت پر اس کو پایا ہے اور کچھ نہ ملے گا لیکن اگر اس کا متعہ اس سے زیادہ ہو تو عورت کو اختیار ہوگا چاہے نصف زمین و نصف دار لینا منظور کر لے اور زیادہ کچھ نہ پائے گی اور چاہے متعہ لے لے یہ محیط میں ہے۔

فصل: ۵

Fatawa-e-Alamgiri... Volume 2, (199) Kitab-un-Nikah (The Book of Marriage)

...was not valid and an increase shall not be established without the intention of increasing; this is stated in 'Wajeez al-Kardari'. If a marriage is contracted with a woman for one thousand dirhams and then the marriage is renewed for two thousand dirhams, there is a difference of opinion in this regard. Shaykh Imam Khwahar Zada mentioned in 'Kitab-un-Nikah' that according to the opinion of Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA), only one thousand dirhams will be obligatory on the husband, the remaining one thousand will not be obligatory, and the woman's dower (Mahr) will be one thousand dirhams. According to the opinion of Imam Abu Yusuf (RA), the second thousand dirhams will also be obligatory on the man. Some have mentioned the difference of opinion conversely. Some of our scholars have said that according to us, the preferred view is that the second thousand dirhams will not be obligatory on the man; this is in 'Zahiriyyah'. The fatwa of Qadi Imam is that nothing will be obligatory on the second contract, but if by the second contract he intends for the mahr, i.e., two thousand dirhams to be obligatory, then this is in 'Khulasa'. Some have said that if the woman gifted (hiba) her mahr and then the mahr was renewed, the second mahr would not be obligatory by consensus. Some have mentioned a difference of opinion in this same scenario; this is in 'Mi'raj al-Dirayah'. If the renewal of marriage is for the purpose of precaution, then the increase will not be obligatory without dispute; this is in 'Wajeez al-Kardari'.

Ibrahim (RA) narrated from Imam Muhammad (RA) that a person married his female slave to a man for a known mahr, then he set her free. The husband then increased the amount of her mahr by a known quantity. This increase will go to the former master (Maula). Ibn Sama'ah narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that this increase will go to the woman, and I will not compel the husband to give this increase to her master. If the first master had sold the slave girl, this increase would go to the buyer, and I will not compel the husband to give this increase to the master. Imam Muhammad (RA) stated in 'Jami' that a free man married a slave girl with her master's permission for a hundred dirhams. The husband then said to the master, "You gave permission for the marriage." He replied, "I gave permission on the condition that you increase the mahr by fifty dirhams." If the husband agreed to this, it is valid, and the increase will be established.

If the husband did not agree, the permission would not be established. Furthermore, it is in 'Jami' that a married slave girl was set free such that the 'option of manumission' (Khiyar-ul-Itq) (1) became established for her. The husband then said

to her, "I have increased your mahr by fifty dirhams on the condition that you choose to remain in marriage with me." She chose that, so this choice is valid, and the increase will be established, and this increase will go to her master. If it was said to the aforementioned slave girl, "One thousand dirhams are due to you from me on the condition that you choose me," and she did so, she will receive nothing and the option will become void. It is in 'Nikah-e-Kashi' that a man claimed a marriage with a woman while she denied it. The husband then made a settlement with the woman that if she gave permission for the marriage he claimed, the man would give her a thousand dirhams; this is permissible. Similarly, if it was said to the woman, "If you admit the marriage, I will increase it by a hundred dirhams for you," and the woman did so. If witnesses to the first marriage are present, the husband will not have the option to retract those hundred dirhams because this is equivalent to an increase in mahr; this is in 'Al-Muhit'.

Regarding the woman's mahr, if the woman herself reduced it, the reduction is valid; this is in 'Hidaya'. For the reduction, the woman's consent is necessary, such that if she reduced it under coercion or compulsion, it would not be valid. Also, it is necessary that the aforementioned woman is not suffering from a terminal illness (Marad-ul-Mawt); this is in 'Bahr al-Ra'iq'. If a man married a woman for a male slave, a female slave, or any specific property, and then an increase occurred in the mahr itself before consummation (Dukhul)...

(1) Whether she stays with this husband or not.

फतावा-ए-आलमगीरी... जिल्द 2, (199) किताब-उन-निकाह

सही न हुआ और बिना इरादे के बढ़ोतरी करार नहीं दी जाएगी, यह वजीज़ करदरी में है। अगर किसी औरत से एक हजार दिरहम पर निकाह किया फिर दो हजार दिरहम पर निकाह का नवीनीकरण (तजदीद) किया तो इसमें मतभेद है। शेख इमाम ख्वाहर ज़ादा ने किताब-उन-निकाह में उल्लेख किया है कि इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के कथन के अनुसार पति पर केवल एक हजार दिरहम अनिवार्य होंगे, बाकी एक हजार दिरहम अनिवार्य नहीं होंगे और महिला का महर एक हजार दिरहम होगा। और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के कथन के अनुसार पुरुष पर दूसरे एक हजार दिरहम भी अनिवार्य होंगे। और कुछ लोगों ने इसके विपरीत मतभेद का उल्लेख किया है। और हमारे कुछ उलेमा ने कहा है कि हमारे अनुसार चुनी हुई बात यह है कि पुरुष पर दूसरे एक हजार दिरहम अनिवार्य नहीं होंगे, यह जहीरिया में है। और काजी इमाम का फतवा यह है कि दूसरे अनुबंध (अक़्द) पर कुछ अनिवार्य नहीं होगा, लेकिन अगर दूसरे अनुबंध से उनका उद्देश्य महर यानी दो हजार दिरहम अनिवार्य करना है, तो यह खुलासा में है। और कुछ ने कहा कि यदि महिला ने अपना महर उपहार (हिबा) कर दिया फिर महर का नवीनीकरण किया, तो सर्वसम्मति से दूसरा महर अनिवार्य नहीं होगा। और कुछ ने इसी स्थिति में उल्लेख किया है कि इसमें मतभेद है, यह मेराज-उद-दराया में है। और अगर निकाह का नवीनीकरण सावधानी के उद्देश्य से हो, तो बिना किसी विवाद के बढ़ोतरी अनिवार्य नहीं होगी, यह वजीज़ करदरी में है।

इब्राहिम (रह.) ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि एक व्यक्ति ने अपनी दासी का निकाह एक पुरुष से एक ज्ञात महर पर किया, फिर उसे स्वतंत्र कर दिया, फिर पति ने उसके महर में कुछ ज्ञात राशि बढ़ा दी, तो यह बढ़ोतरी मालिक (मौला) को मिलेगी। और इब्न समाआ ने इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत की है कि यह बढ़ोतरी उस महिला को मिलेगी और मैं पति को मजबूर नहीं करूँगा कि वह यह बढ़ोतरी उसके मालिक को दे। और अगर पहले मालिक ने दासी को बेच दिया हो, तो यह बढ़ोतरी खरीदार को मिलेगी और मैं पति को मजबूर नहीं करूँगा कि वह यह बढ़ोतरी मालिक को दे। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामे' में फरमाया है कि एक स्वतंत्र पुरुष ने एक दासी से उसके मालिक की अनुमति से सौ दिरहम पर निकाह किया, फिर पति ने मालिक से कहा कि तूने निकाह की अनुमति दे दी, उसने कहा कि मैंने इस शर्त पर अनुमति दी कि तू महर में पचास दिरहम बढ़ा दे। यदि पति इस पर सहमत हो गया तो यह सही है और बढ़ोतरी सिद्ध हो जाएगी।

अगर पति सहमत नहीं हुआ तो अनुमति सिद्ध नहीं होगी। और जामे में यह भी है कि एक विवाहित दासी को स्वतंत्र किया गया यहाँ तक कि उसके लिए 'खियार-ए-इतक़' (स्वतंत्रता का विकल्प) (1) सिद्ध हो गया। फिर पति ने उस महिला से कहा कि मैंने तेरे महर में पचास दिरहम बढ़ा दिए हैं इस शर्त पर कि तू मेरे साथ मेरे निकाह में रहना चुन ले। तो उसने यही विकल्प चुना, तो यह विकल्प सही है और बढ़ोतरी सिद्ध हो जाएगी और यह बढ़ोतरी उसके मालिक को मिलेगी। और यदि दासी से कहा गया कि तेरे मुझ पर एक हजार दिरहम हैं इस शर्त पर कि तू मुझे (मेरे साथ रहना) चुने और उसने ऐसा ही किया, तो उसे कुछ नहीं मिलेगा और विकल्प शून्य हो जाएगा। और 'निकाह-ए-कशी' में है कि एक पुरुष ने एक महिला से निकाह का दावा किया जबकि वह इनकार करती है, फिर पति ने महिला से सुलह की कि यदि वह निकाह की अनुमति दे दे जिसका वह दावा करता है, तो पुरुष उसे एक हजार दिरहम देगा, तो यह जायज है। इसी तरह अगर महिला से कहा गया कि यदि तू निकाह स्वीकार (इक़रार) कर ले तो तेरे लिए सौ दिरहम बढ़ा दूँगा, महिला ने ऐसा किया। अब यदि निकाह-ए-अवल (पहले निकाह) के गवाह मौजूद हों, तो पति को यह अधिकार नहीं होगा कि वह उन सौ दिरहम से पीछे हटे क्योंकि यह महर में बढ़ोतरी के समान है, यह 'मुहित' में है।

यदि महर के मामले में महिला ने स्वयं इसे घटा दिया तो घटाना सही है, यह 'हिदाया' में है। और घटाने में महिला की सहमति अनिवार्य है, यहाँ तक कि यदि उसने मजबूरी या दबाव में घटाया तो सही नहीं होगा। और यह भी आवश्यक है कि महिला मृत्यु-रोग (मर्ज़-उल-मौत) से ग्रस्त न हो, यह 'बह्र-उर-रायिक' में है। यदि एक पुरुष ने एक महिला से एक गुलाम या दासी या किसी ठोस संपत्ति पर निकाह किया, फिर महर में स्वयं वृद्धि हो गई संभोग (दुखुल) से पहले...

(1) चाहे इस पति के साथ रहे या न रहे।

صحیح نہ ہوا اور بلا قصد زیادتی کے زیادتی قرار نہ دی جائے گی یہ وجیز کردری میں ہے۔ اگر کسی عورت سے ہزار درہم پر نکاح کیا پھر دو ہزار درہم پر نکاح کی تجدید کی تو اس میں اختلاف ہے شیخ امام خواہر زادہ نے کتاب النکاح میں ذکر فرمایا کہ بنا بر قول امام ابو حنیفہؒ و امام محمدؒ کے شوہر پر فقط ہزار درہم لازم ہوں گے باقی ہزار درہم لازم نہ ہوں گے اور عورت کا مہر ہزار درہم ہوگا اور بنا بر قول امام ابو یوسفؒ کے مرد پر باقی ہزار درہم دوسرے بھی واجب ہوں گے اور بعض نے اس کے برعکس اختلاف ذکر کیا ہے اور ہمارے بعض مشائخ نے فرمایا کہ ہمارے نزدیک مختار یہ ہے کہ مرد پر دوسرے ایک ہزار درہم لازم نہ ہوں گے یہ ظہیریہ میں ہے اور قاضی امام کا فتویٰ یہ ہے کہ دوسرے عقد پر کچھ واجب نہ ہو گا لیکن اگر دوسرے عقد سے اس کی مراد یہ ہے مہر یعنی دو ہزار درہم واجب ہوں گے یہ خلاصہ میں ہے اور بعض نے فرمایا کہ اگر عورت نے اپنا مہر ہبہ کر دیا پھر مہر کی تجدید کی تو بالاتفاق دوسرا مہر لازم نہ ہو گا اور بعض نے اسی صورت میں ذکر کیا ہے کہ اس میں اختلاف ہے یہ معراج الدرایہ میں ہے اور اگر نکاح کی تجدید بغرض احتیاط ہو تو زیادتی بلا خلاف لازم نہ ہوگی یہ وجیز کردری میں ہے۔

ابراہیمؒ نے امام محمدؒ سے روایت کی کہ ایک شخص نے اپنی باندی کسی مرد کے نکاح میں بمہر معلوم دی پھر اس کو آزاد کر دیا پھر شوہر نے اس کے مہر میں کوئی مقدار معلوم بڑھا دی تو یہ زیادتی مولیٰ کو ملے گی اور ابن سماعہ نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ یہ زیادتی اس عورت کو ملے گی اور میں شوہر پر جبر نہ کروں گا کہ یہ زیادتی اس کے مولیٰ کو دے دے اور اگر مولائے اول نے باندی کو فروخت کر دیا ہو تو یہ زیادتی مشتری کو ملے گی اور میں شوہر پر جبر نہ کروں گا کہ یہ زیادتی مولیٰ کو دے دے اور امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا کہ آزاد مرد نے

ایک باندی سے باجازت اس کے مولیٰ کے سو درہم پر نکاح کیا پس شوہر نے مولیٰ سے کہا کہ تو نے نکاح کی اجازت دے دی اس نے کہا کہ میں نے اس شرط پر اجازت دی کہ تو مہر میں پچاس درہم بڑھائے پس اگر شوہر اس پر راضی ہو گیا تو صحیح ہے اور زیادتی ثابت ہو جائے گی۔

اگر شوہر راضی نہ ہوا تو اجازت ثابت نہ ہو گی اور نیز جامع میں ہے کہ ایک منکوحہ باندی آزاد کی گئی حتیٰ کہ اس کے لئے خیار عتق (۱) ثابت ہوا پھر شوہر نے اس عورت سے کہا کہ میں نے تیرے مہر میں پچاس درہم بڑھا دیئے بدیں شرط کہ تو میرے ساتھ میرے نکاح میں رہنا اختیار کرے پس اس نے یہی اختیار کیا تو یہ اختیار صحیح ہے اور زیادتی ثابت ہو جائے گی اور یہ زیادتی اس کے مولیٰ کو ملے گی اور اگر باندی مذکورہ سے کہا کہ تیرے مجھ پر ہزار درہم ہیں بدیں شرط کہ تو مجھے اختیار کرے اور اس نے ایسا ہی کیا تو اس کو کچھ نہ ملے گا اور خیار باطل ہو جائے گا اور نکاح کشی میں ہے کہ ایک مرد نے ایک عورت کے نکاح کا دعویٰ کیا حالانکہ وہ انکار کرتی ہے پھر شوہر نے عورت سے صلح کی کہ اگر وہ اجازت نکاح دے دے جس کا وہ دعویٰ کرتا ہے تو مرد اس کو ہزار درہم دے گا تو یہ جائز ہے اسی طرح اگر عورت سے کہا کہ اگر تو اقرار نکاح کر دے تو تیرے واسطے سو درہم زیادہ کردوں گا پس عورت نے ایسا کیا پس اگر نکاح اول کے گواہ موجود ہوں تو شوہر کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ ان سو درہم سے رجوع کرے اس واسطے کہ یہ بمنزلہ مہر میں زیادہ کرنے کے ہے یہ محیط میں ہے۔

اگر عورت کے مہر میں ہے خود عورت نے گھٹا دیا تو گھٹانا صحیح ہے یہ ہدایہ میں ہے اور گھٹانے میں عورت کی رضامندی ضروری ہے حتیٰ کہ اگر اس نے باکراہ مجبوری کے ساتھ گھٹایا تو صحیح نہ ہوگا اور نیز ضروری ہے کہ عورت مذکورہ مریض بمرض الموت نہ ہو یہ بحر الرائق میں ہے اگر ایک مرد نے ایک عورت سے ایک غلام یا باندی یا کسی مال عین پر نکاح کیا پھر مہر میں خود زیادتی ہو گئی قبل دخول

(۱) کہ چاہے اس شوہر کے ساتھ رہے یا نہ رہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 200 | Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

...divorced her. If an increase (*ziyadati*) occurs in the dowry (*mahr*) item before the woman takes possession, and this increase is "mutasilah" (attached/inseparable) and originated from the original item—such as the dowry slave-girl or boy becoming healthy and robust, reaching maturity, an increase in beauty, a clouded eye becoming clear, a mute person beginning to speak, a deaf person beginning to hear, a date palm bearing fruit, or land being cultivated—or if the increase is "munfasilah" (separated/separable) but originated from the original, such as offspring, compensation (*uqr*), or milk if it has been drawn, or wool and hair when shorn, or dates plucked from the tree, or crops harvested from the land—then in such a case, by consensus (*ijma*), both the original and the increase shall be divided equally (half each). This is stated in *Sharh Tahawi*.

If the woman takes possession of the original along with the increase originated from it, and then the man divorces her before consummation (*dukhul*), then also both the original and the increase will be divided equally. This is in *Al-Mabsut*. If the increase is "mutasilah" but did not originate from the original—such as cloth being dyed or a building constructed—the woman will be considered in possession of it, so it will not be halved; instead, it will be mandatory for her to pay half the value as of the day possession was ordered. If the increase is "munfasilah" and did not originate from the original—for example, someone gifted something to the dowry slave, or the slave earned something, or rent was received for the dowry house—then according to Imam al-Azam (Abu Hanifa), the original item will be halved (1) and the entire increase will belong to the woman. According to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), both the original and the increase will be halved; this is in *Sharh Tahawi*. If the husband rented out the dowry slave, the wages belong to the husband, but he should give them in charity; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If it occurred after possession and the "mutasilah" increase originated from the original, it cannot be halved for the husband; rather, he will receive half (2) the value as of the day it was handed over to the woman. This is the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf. Imam Muhammad said that this does not prevent halving; this is in *Sharh Tahawi*.

If the "mutasilah" increase is such that it did not originate from the original, then it prevents halving, and half the value of the original is mandatory upon the woman; this is in *Bada'i*. If the "munfasilah" increase originates from the original, then by consensus it prevents halving. If the "munfasilah" increase does not originate from

the original, only the increase belongs to the woman, and the original remains shared equally between both. All this applies if the divorce occurs before consummation but after the increase appeared. If the divorce occurred first and then the increase appeared, then the decree (*qaza*) to return half to the husband will either be issued after or before, whether possession occurred or not. If it is before possession, both the original and the increase will be divided equally, regardless of whether a judicial decree was found or not. If it is after possession and the decree to return half to the husband has also been issued, then the ruling remains the same. And if...

Footnotes: 1. It is said that there are two types of increase: *mutasilah* (attached) and *munfasilah* (separated). *Mutasilah* has two types: that which originates from the original, like beauty etc., and that which does not, like dyeing etc. *Munfasilah* also has two types: originating from the original, like offspring, and not originating from it, like gifts etc. Then let it be clear that the statement "they will be halved by consensus" means if divorce is given before consummation, the woman is entitled to half the dowry; if an increase has occurred, the original together with the increase will be halved. 2. His statement: This is when the woman has not taken possession, because in a lease, the possession of the lessor (*mu'jir*) is also required in some manner. Thus, it is proven that the woman has not yet taken possession. (1) Provided the woman has taken possession. (2) Meaning half the value of the original.

...को तलाक़ दे दी, तो अगर औरत के कब्ज़े से पहले महर की चीज़ में बढ़ोतरी (ज़्यादती) हो गई है और यह बढ़ोतरी मुत्तसिला (जुड़ी हुई) है जो असल चीज़ से पैदा हुई है जैसे महर की बांदी या गुलाम मोटा-ताज़ा हो गया या बालिग हो गया या हुस्न व जमाल बढ़ गया या एक आँख में जाला था वह रौशन हो गई या गूँगा था वह बोलने लगा या बहरा था वह सुनने लगा या खजूर का पेड़ था कि उसमें फल आए या ज़मीन थी कि उसमें खेती की गई और या यह बढ़ोतरी मुनफ़सिला (अलग होने वाली) है जो असल से पैदा हुई है जैसे बच्चा, वारिस, उक़्र और दूध यदि वे काट लिए गए हों या ऊन और बाल जब अलग कर लिए जाएं या खजूर पेड़ से तोड़ लिए गए हों या खेती उस ज़मीन में से काट ली गई हो, तो ऐसी सूरत में असल और बढ़ोतरी दोनों इज्मा (सर्वसम्मति) के अनुसार आधी-आधी की जाएगी, यह शरह तहावी में है।

अगर औरत ने असल बढ़ोतरी के साथ जो मूल से पैदा हुई है, उसे अपने कब्ज़े में कर लिया, फिर मर्द ने औरत को दुख़ूल (सहवास) से पहले तलाक़ दी, तो भी असल बढ़ोतरी के साथ आधी-आधी की जाएगी, यह मबसूत में है। और अगर बढ़ोतरी मुत्तसिला (जुड़ी हुई) हो जो असल से पैदा नहीं हुई है जैसे कपड़े को रंगा गया या इमारत बनाई गई, तो औरत उससे काबिज़ (कब्ज़े वाली) शुमार होगी, अतः आधा नहीं किया जाएगा और जिस दिन कब्ज़े का हुक्म दिया गया है, उस दिन की आधी कीमत देना औरत पर वाजिब होगा। और अगर बढ़ोतरी मुनफ़सिला हो जो असल से पैदा न हो जैसे किसी मर्द ने महर के गुलाम को कुछ हिबा (दान) किया या उसने खुद कमाया या महर वाले घर का किराया आया, तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक असल चीज़ आधी (1) होगी और बढ़ोतरी पूरी औरत को मिलेगी और साहिबैन रह. के नज़दीक असल और बढ़ोतरी दोनों आधी-आधी होंगी, यह शरह तहावी में है। और अगर शौहर ने महर के गुलाम को किराये पर दिया हो तो मज़दूरी शौहर को मिलेगी मगर उसे वह सदक़ा कर दे, यह मुहीत सरख़सी में है। और अगर कब्ज़े के बाद हुआ और बढ़ोतरी मुत्तसिला मूल से पैदा हुई हो तो शौहर को आधा करके नहीं दिया जा सकता बल्कि जिस दिन औरत को सुपुर्द किया है उस दिन की आधी (2) कीमत मिलेगी और यह इमाम अबू हनीफ़ा रह. व इमाम अबू यूसुफ़ रह. का क़ौल है और इमाम मुहम्मद रह. ने फ़रमाया कि यह बात आधा करने में बाधा नहीं है, यह शरह तहावी में है।

अगर बढ़ोतरी मुत्तसिला ऐसी हो कि मूल से पैदा न हो तो वह आधा करने में बाधक है और औरत पर असल की आधी कीमत वाजिब होगी, यह बद्राए में है। और अगर बढ़ोतरी मुनफ़सिला मूल से पैदा हो

तो इज्मा के अनुसार आधा करने में बाधक है और अगर बढ़ोतरी मुनफ़सिला मूल से पैदा न हो तो सिर्फ़ बढ़ोतरी औरत को मिलेगी और असल दोनों में आधा-आधा साझा होगा और यह सब उस सूरत में है कि बढ़ोतरी पैदा होने के बाद दुख़ूल से पहले तलाक़ वाक़े हुई हो। और अगर तलाक़ पहले वाक़े हुई फिर बढ़ोतरी पैदा हुई तो या तो शौहर के लिए आधा वापस देने का हुक्म (क़ज़ा) जारी होने के बाद होगी या उसके पहले होगी, चाहे कब्ज़ा हो गया हो या न हुआ हो, फिर अगर कब्ज़े से पहले हो तो बढ़ोतरी और असल दोनों में आधा-आधा होगा चाहे अदालती फैसला (हुक्म-ए-क़ज़ा) मिला हो या न मिला हो और अगर कब्ज़े के बाद हो और शौहर के लिए आधा देने का हुक्म भी हो गया हो तो भी यही हुक्म है और अगर...

फुटनोट्स: 1. कहा गया है कि बढ़ोतरी की दो किस्में हैं: मुत्तसिला (जुड़ी हुई) और मुनफ़सिला (अलग)। फिर मुत्तसिला की दो किस्में हैं: मूल से पैदा होने वाली जैसे हुस्न व जमाल वगैरह और दूसरी मुत्तसिला जो मूल से पैदा न हुई हो जैसे रंग वगैरह। फिर मुनफ़सिला की दो किस्में हैं: मूल से पैदा होने वाली जैसे बच्चा, और जो मूल से पैदा न हो जैसे हिबा (उपहार) वगैरह। फिर स्पष्ट हो कि इज्मा के अनुसार आधी-आधी की जाएंगी यानी दुख़ूल से पहले तलाक़ दी तो औरत को आधा महर मिलना चाहिए और महर में बढ़ोतरी हो गई है तो असल को बढ़ोतरी के साथ मिलाकर आधा-आधा किया जाएगा। 2. यह उस समय है जब औरत ने कब्ज़ा न किया हो क्योंकि किराये के मामले में मालिक (मोजिर) का कब्ज़ा भी ज़रूरी है, चाहे किसी भी तरह से हो, अतः साबित हुआ कि औरत ने अभी तक कब्ज़ा नहीं किया है। (1) जबकि औरत का कब्ज़ा हो गया हो। (2) यानी असल की आधी कीमत।

کے طلاق دے دی پس اگر عورت کے قبضہ سے پہلے مہر کی چیز میں زیادتی ہو گئی ہے اور یہ زیادتی متصلہ ہے جو اصل چیز سے پیدا ہوئی ہے جیسے مہر کی باندی یا غلام موٹی تازی ہو گئی یا بالغ ہو گئی یا حسن و جمال بڑھ گیا یا ایک آنکھ میں جالا تھا وہ روشن ہو گئی یا گونگا تھا وہ بولنے لگا یا بہرا تھا وہ سننے لگا یا درخت خرما تھا کہ اس میں پھل آئے یا زمین تھی کہ اس میں زراعت کی گئی اور یا یہ زیادتی منفصلہ ہے جو اصل سے پیدا ہوئی ہے جیسے بچہ وارث و عقر و دور در صورتیکہ کاٹ لئے گئے ہوں یا پشم و بال جب الگ کر لئے جائیں یا چھوہارے درخت توڑ لئے گئے یا کھیتی اس زمین میں سے کاٹ لی گئی تو ایسی صورت میں اصل و زیادتی دونوں بالاجماع آدھی آدھی کی جائے گی یہ شرح طحاوی میں ہے۔

اگر عورت نے اصل مع زیادت متولدہ کے اپنے قبضہ میں کر لی پھر مرد نے عورت کو قبل دخول کے طلاق دی تو بھی اصل مع زیادتی کے آدھی آدھی کی جائے گی یہ مبسوط میں ہے اور اگر زیادتی متصلہ ہو جو اصل سے متولد نہیں ہے جیسے کپڑے کو رنگا یا عمارت بنائی تو عورت اس سے قابض شمار ہو گی پس تنصیف نہ کی جائے گی اور جس روز قبضہ کا حکم دیا گیا ہے اس روز کی نصف قیمت دینی عورت پر واجب ہوگی اور اگر زیادتی منفصلہ ہو جو اصل سے متولد نہ ہو جیسے کسی مرد نے مہر کے غلام کو کچھ ہبہ کیا یا اس نے خود کمایا یا دار مہر کا کرایہ آیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک اصل چیز کی تنصیف (۱) ہوگی اور زیادتی سب عورت کو ملے گی اور صاحبینؒ کے نزدیک اصل و زیادت دونوں کی تنصیف ہو گی یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر شوہر نے غلام مہر کو اجارہ پر دیا ہو تو مزدوری شوہر کو ملے گی مگر اس کو صدقہ کر دے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر قبضہ کے بعد ہوا اور زیادتی متصلہ متولدہ از اصل ہو تو شوہر کو

نصف کر کے نہیں دیا جا سکتا ہے بلکہ جس روز عورت کو سپرد کیا ہے اس روز کی نصف (۲) قیمت ملے گی اور یہ امام ابوحنیفہؒ و امام ابو یوسفؒ کا قول ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ یہ امر مانع تنصیف نہیں ہے یہ شرح طحاوی میں ہے۔

اگر زیادتی متصلہ ایسی ہو کہ اصل سے متولد نہ ہو تو وہ مانع تنصیف ہے اور عورت پر اصل کی نصف قیمت واجب ہوگی یہ بدائع میں ہے اور اگر زیادتی منفصلہ اصل سے متولد ہو تو بالاجماع مانع تنصیف ہے اور اگر زیادتی منفصلہ اصل سے متولد نہ ہو تو فقط زیادتی عورت کو ملے گی اور اصل دونوں میں نصفا نصف مشترک ہوگی اور یہ سب اس صورت میں ہے کہ زیادتی پیدا ہونے کے بعد طلاق قبل دخول کے واقع ہوئی ہو اور اگر طلاق پہلے واقع ہوئی پھر زیادتی پیدا ہوئی پس یا تو شوہر کے واسطے نصف واپس دینے کا حکم قضا جاری ہونے سے بعد ہو گی یا اس کے پہلے ہو گی خواہ قبضہ ہو گیا ہو یا نہ ہوا ہو پھر اگر قبل قبضہ کے ہو تو زیادتی و اصل دونوں میں نصفا نصف ہوگی خواہ حکم قضا پایا گیا ہو یا نہ پایا گیا ہو اور اگر بعد قبضہ کے ہو اور شوہر کے واسطے نصف دینے کا حکم بھی ہو گیا ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر ...

حواشی: ۱۔ قال المحرم زیادتی کی دو قسمیں ہیں زیادت متصلہ و منفصلہ پھر متصلہ کی دو قسمیں ہیں متولدہ از اصل جیسے کہ حسن و جمال وغیرہ و دوم زیادتی متصلہ غیر متولدہ از اصل جیسے رنگ وغیرہ پھر منفصلہ از اصل کی دو قسمیں ہیں متولدہ از اصل جیسے بچہ غیر متولدہ از اصل جیسے ہبہ وغیرہ پھر واضح ہو کہ قول بالاجماع آدھی آدھی کی جائیں گی یعنی قبل دخول کے طلاق دی تو عورت کو نصف مہر چاہئے اور مہر میں زیادتی ہو گئی ہے تو اصل مع زیادت ملا کر نصف نصف کی جائے گی۔ ۲۔ قولہ یہ اس وقت ہے کہ عورت نے قبضہ نہ کیا ہو اس واسطے کہ اجارہ میں موجر کا قبضہ بھی چاہئے ہے کسی طور سے ہو پس ثابت ہوا کہ عورت نے ہنوز قبضہ نہیں کیا ہے۔ (۱) جبکہ عورت قابض ہو گئی ہو۔ (۲) یعنی اصل کی نصف قیمت۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 1 / 301 / Kitab al-Nikah

If there is no ruling for the husband to provide half, then the dower (Mahr) in the woman's possession shall be treated as property held under an invalid contract (Aqd al-Fasid). This is mentioned in Sharh al-Tahawi. If an increase (in the Mahr property) occurs, but the woman apostatizes before consummation or kisses her husband's son (causing the marriage to dissolve), all such increase belongs to the woman, and she is obligated to return the original value as of the day she took possession; this is in al-Bada'i.

Scenarios regarding damage to the property in the husband's possession before consummation:

If damage occurs to the dower while in the husband's possession and he subsequently divorces her before consummation, several scenarios arise: 1. **Damage due to a natural calamity:** There are two cases. If the damage is minor (khafif), the woman receives half of the defective item without any compensation for the damage. If the damage is substantial (fahish), she has the option to leave the property with the husband and take half of its value as of the day of the contract, or take half of the defective item; the husband is not liable for the damage. 2. **Damage caused by the husband's act:** There are two cases. If the damage is minor, the woman takes half of the item, and the husband is liable for half the value of the damage; she cannot leave the item and demand its value. If the damage is substantial, she has the choice: either leave the item and take half its value as of the day of the contract, or take half the item and claim half the value of the damage from the husband. 3. **Damage caused by the woman's own act:** In this case, she receives nothing except the half-damaged item, with no further options, whether the damage was minor or major. 4. **Damage caused by the item itself:** If the designated dower item performs an act that causes its own damage, according to Zahir al-Riwayah, this is treated like a natural calamity. 5. **Damage caused by a stranger:** There are two cases. If the damage is minor, the woman takes half of the item and claims half the value of the damage from the stranger as compensation. If the damage is substantial, she can either take half of the item and claim half the damage value from the stranger, or leave the item with the husband and claim half its value as of the day of the contract. The husband will then claim the full damage from the stranger.

All the above applies if the damage occurred while the husband had possession. If the damage occurred while the woman had possession and then he divorced her

before consummation: If the damage was due to natural causes and was minor, the husband takes half of the defective item. If the damage was substantial, he can choose to take half of the defective item without compensation or take half of the value of a sound item as of the day she took possession. If such damage occurs in the woman's possession after divorce, according to the majority of scholars, the husband takes half of the item along with half of the damage value; Imam Quduri mentioned this in his commentary, and it is correct.

If the damage was caused by the woman's act, whether before or after divorce, it is treated the same as a natural calamity. If the dower item (like a slave) causes damage to itself, the same ruling applies. If a stranger causes damage before the divorce, the husband's right to the dower property is severed, and he is entitled to half its value as of the day of her possession because the stranger paid compensation (making it a separate increase). However, if she pardoned the stranger or the compensation was lost before the divorce, then because the obstacle is removed, the original property is halved.

शौहर (पति) के लिए आधा देने का हुक्म न हो, तो औरत के पास महर का माल 'अक़्द-ए-फ़ासिद' (अमान्य अनुबंध) के तहत प्राप्त माल के समान माना जाएगा। यह शरह-ए-तहावी में है। और अगर वृद्धि होने के बाद निकाह की पूर्णता (संभोग) से पहले औरत धर्मत्यागी (मुरतद) हो गई या उसने अपने पति के बेटे का चुम्बन ले लिया (जिससे निकाह टूट गया), तो यह सारी वृद्धि औरत को मिलेगी और औरत पर वाजिब होगा कि वह कब्ज़े के दिन की असल कीमत वापस करे; यह 'बदा'इ' में है।

निकाह की पूर्णता से पहले पति के कब्ज़े में मौजूद माल में कमी (नुकसान) आने की सूरतें:

यदि पति के कब्ज़े में महर के माल में कमी आ गई और फिर उसने निकाह की पूर्णता से पहले तलाक दे दिया, तो इसकी कई स्थितियाँ हैं: प्रथम कारण यह कि नुकसान किसी दैवीय आपदा (आफ़त-ए-आस्मानी) से हुआ हो। इसमें दो स्थितियाँ हैं: यदि नुकसान मामूली (खफ़ीफ़) है, तो औरत को आधा 'ख़ादिम' (सेवक/वस्तु) दोषपूर्ण अवस्था में मिलेगा और उसे नुकसान का कोई हर्जाना नहीं मिलेगा। यदि नुकसान गंभीर (फ़ाहिश) है, तो औरत को अधिकार है कि वह उस महर के माल को पति के पास छोड़ दे और निकाह के दिन की कीमत का आधा हिस्सा ले ले, या आधा दोषपूर्ण ख़ादिम ले ले; पति नुकसान के हर्जाने का बिल्कुल ज़िम्मेदार नहीं होगा। दूसरा कारण यह कि नुकसान पति के कृत्य से हुआ हो। इसमें भी दो स्थितियाँ हैं: यदि नुकसान मामूली है, तो औरत आधा ख़ादिम लेगी और पति नुकसान की आधी कीमत का ज़िम्मेदार होगा; औरत को यह अधिकार नहीं है कि ख़ादिम को पति के पास छोड़कर उसकी आधी कीमत माँगे। यदि नुकसान गंभीर है, तो औरत को विकल्प है: वह निकाह के दिन की आधी कीमत ले ले और ख़ादिम पति के पास छोड़ दे, या आधा ख़ादिम ले और पति से नुकसान की आधी कीमत वसूल करे। तीसरा कारण यह कि नुकसान स्वयं औरत के कृत्य से हुआ हो। इस स्थिति में औरत को आधे दोषपूर्ण ख़ादिम के अलावा कुछ नहीं मिलेगा और उसे कोई विकल्प नहीं होगा, चाहे नुकसान मामूली हो या गंभीर। चौथा कारण यह कि जो चीज़ महर के रूप में तय हुई थी, वह स्वयं ऐसा कृत्य करे जिससे उसमें नुकसान आए, तो 'ज़ाहिर-उर-रवाया' के अनुसार यह नुकसान दैवीय आपदा के समान माना जाएगा। पाँचवाँ कारण यह कि नुकसान किसी अजनबी (तीसरे व्यक्ति) के कृत्य से हुआ हो। इसमें दो स्थितियाँ हैं: यदि नुकसान मामूली है, तो औरत आधा ख़ादिम लेगी और अजनबी से नुकसान की आधी कीमत हर्जाने के रूप में लेगी। यदि नुकसान गंभीर है, तो उसे विकल्प है: या तो आधा ख़ादिम ले और अजनबी से नुकसान की आधी कीमत माँगे, या ख़ादिम को पति के ज़िम्मे छोड़कर निकाह के दिन की आधी कीमत माँगे; फिर पति उस अजनबी

से पूरे नुकसान का दावा करेगा। यह सब तब था जब नुकसान पति के कब्ज़े में हुआ हो। यदि नुकसान औरत के कब्ज़े में हुआ और फिर पति ने तलाक दे दिया: यदि नुकसान दैवीय आपदा से और मामूली हो, तो पति आधा दोषपूर्ण ख़ादिम ले लेगा। यदि नुकसान गंभीर हो, तो पति चाहे तो आधा दोषपूर्ण ख़ादिम ले (बिना हर्जाने के), या औरत के कब्ज़े के दिन की सही-सलामत वस्तु की आधी कीमत ले ले। यदि तलाक के बाद औरत के कब्ज़े में ऐसा नुकसान हो, तो अधिकांश विद्वानों (मशायिख) के अनुसार पति आधा ख़ादिम और नुकसान का आधा हिस्सा लेगा; इमाम क़ुदूरी ने भी ऐसा ही कहा है और यही सही है।

यदि नुकसान औरत के कृत्य से हुआ हो, चाहे तलाक से पहले या बाद में, तो यह दैवीय आपदा के समान है। यदि महर की वस्तु (जैसे गुलाम) स्वयं अपने कृत्य से नुकसान पहुँचाए, तो भी यही हुक्म है। यदि अजनबी के कृत्य से तलाक से पहले नुकसान हुआ, तो महर के माल से पति का हक खत्म हो जाएगा और उसे औरत के कब्ज़े के दिन की आधी कीमत मिलेगी, क्योंकि अजनबी ने हर्जाना दिया है। लेकिन यदि औरत ने अजनबी को माफ़ कर दिया हो या हर्जाना तलाक से पहले नष्ट हो गया हो, तो रुकावट दूर होने के कारण माल का आधा हिस्सा किया जाएगा।

شوہر کے واسطے نصف دینے کا حکم نہ ہو تو عورت کے پاس مال مہر مثل عقدِ فاسد کے مقبوضہ کے حکم میں ہو گا یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر زیادتی پیدا ہونے کے بعد دخول سے پہلے عورت مرتد ہو گئی یا اپنے شوہر کے پسر کا بوسہ لیا تو یہ سب زیادتی عورت کو ملے گی اور عورت پر واجب ہو گا کہ قبضہ کے روز کی اصل کی قیمت واپس کرے یہ بدائع میں ہے۔

قبل از دخول شوہر کے قبضہ میں موجود مال میں نقصان آ گیا تو اس کی ذکر کردہ صورتیں:

اگر شوہر کے قبضہ میں مہر میں نقصان آگیا پھر قبل دخول کے مرد نے اس کو طلاق دے دی تو اس میں چند صورتیں ہیں وجہ اول یہ کہ نقصان کسی آفت آسمانی سے ہو اور اس میں دو صورتیں ہیں کہ اگر نقصان خفیف ہو تو اس صورت میں عورت کو نصف خادم عیب دار ملے گا بدوں تاوانِ نقصان کے اور اس کے سوائے اس کو کچھ نہ ملے گا اور اگر نقصان فاحش ہو تو عورت کو اختیار ہے چاہے اس مال مہر کو شوہر کے پاس چھوڑ کر اس سے روزِ عقد کی قیمت کا نصف لے لے اور چاہے نصف خادم عیب دار لے لے اور اس کے ساتھ شوہر بالکل تاوانِ نقصان کا ضامن نہ ہو گا وجہ دوم یہ کہ نقصان بفعلِ زوج ہو اور اس میں بھی دو صورتیں ہیں کہ اگر نقصان خفیف ہو تو عورت نصف خادم لے گی اور شوہر نصف قیمتِ نقصان کا ضامن ہو گا اور عورت کو یہ اختیار نہیں ہے کہ خادم مذکور شوہر کے ذمہ چھوڑ کر نصف قیمت خادم لے لے اور اگر نقصان فاحش ہو تو عورت کو اختیار ہے چاہے روزِ عقد کی نصف قیمت خادم لے اور خادم شوہر کے پاس چھوڑ دے اور چاہے نصف خادم لے کر شوہر سے نصف قیمت نقصان لے اور وجہ سوم آنکہ نقصان خود عورت کے فعل سے ہو اور اس صورت میں عورت کو نصف خادم کے سوائے کچھ نہ ملے گا اور

عورت کو کچھ اختیار نہ ہو گا خواہ نقصان خفیف ہو یا شدید ہو اور وجہ چہارم آنکہ جو چیز مہر ٹھہری ہے وہ خود ایسا فعل کرے جس سے اس میں نقصان آجائے تو ظاہر الروایہ کے موافق یہ نقصان مثلِ آسمانی آفت کے نقصان کے ہے اور وجہ پنجم آنکہ نقصان کسی اجنبی کے فعل سے ہو تو اس میں دو صورتیں ہیں کہ اگر نقصان خفیف ہو تو عورت نصف خادم لے کر اجنبی سے نقصان کی نصف قیمت تاوان لے گی اور اس کے سوائے اس کو کچھ اختیار نہیں ہے اور اگر نقصان فاحش ہو تو اس کو اختیار ہے چاہے نصف خادم لے کر اجنبی سے نصف قیمت نقصان کا مواخذہ کرے اور چاہے خادم بذمہ شوہر چھوڑ کر اس سے روزِ عقد کی نصف قیمت خادم لے لے پھر شوہر اس اجنبی سے پورے نقصان کا مطالبہ کرے گا اور یہ سب ایسی صورت میں تھا کہ جب نقصان شوہر کے قبضہ میں ہونے کی حالت میں واقع ہوا اور اگر عورت کے قبضہ میں واقع ہوا پھر مرد نے قبل دخول کے عورت کو طلاق دی پس اگر نقصان بآفت آسمانی اور خفیف ہو تو شوہر نصف خادم عیب دار لے لے گا اس کے سوائے کچھ نہیں کر سکتا ہے اور اگر نقصان فاحش ہو تو چاہے نصف عیب دار لے اور اس کے سوائے اس کو کچھ تاوانِ نقصان نہ ملے گا اور اگر چاہے عورت کے ذمہ چھوڑ کر عورت کے قبضہ کے روز کی نصف قیمت بہ اعتبار صحیح و سالم کے لے لے اور اگر بعد طلاق کے ایسا نقصان عورت کے قبضہ میں واقع ہو تو عامہ مشائخ کے نزدیک یہ حکم ہے کہ شوہر اس کے نصف کو مع نصف نقصان کے لے لے گا اور ایسا ہی امام قدوری نے اپنی شرح میں ذکر فرمایا ہے اور یہ صحیح ہے۔

اگر عورت کے فعل سے نقصان ہوا خواہ قبل طلاق کے یا بعد طلاق کے تو یہ صورت اور آفت آسمانی سے نقصان ہونے کی صورت دونوں یکساں ہیں اور اگر جو چیز مہر کی ہے مثل غلام وغیرہ اس کے خود فعل سے نقصان ہوا ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اجنبی کے فعل سے قبل طلاق کے نقصان واقع ہوا تو مال مہر سے شوہر کا حق منقطع ہو جائے گا اور شوہر کے واسطے

عورت کے قبضہ کے روز کی نصف قیمت واجب ہو گی اس واسطے کہ اجنبی نے تاوان نقصان دیا پس یہ زیادت منفصلہ ہوگئی لیکن اگر عورت نے اس مجرم اجنبی کو بری کر دیا ہو یا تاوانِ نقصان قبل طلاق کے عورت کے پاس تلف ہو گیا ہو تو ایسی حالت میں بسبب زوالِ مانع کے مال مذکور کی تنصیف

Fatawa 'Alamgiri Volume 2 | 202 | Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

...shall be. And if this loss occurred after divorce, Hakim Shaheed mentioned that this case and the case of loss occurring before divorce are both identical. Al-Quduri mentioned in his commentary that the husband shall take half of the original [amount], and he shall have the option regarding the *Arsh* (compensation/fine), whether he seeks it from an unrelated stranger (who caused the loss) to take half the fine from him, or whether he takes it from the wife. If the loss occurred due to the husband's action before divorce, then this situation and the situation of loss occurring due to a stranger's action are identical. If the dower property (*maal-e-mahr*) was destroyed while in the husband's possession and he subsequently divorced the wife before consummation (*dukhul*), then half the value of the property as of the day of the contract (*aqd*) shall be obligatory upon the husband for the wife. If it was destroyed in the wife's hands before divorce, and then he divorced her before consummation, then half the value as of the day of possession shall be obligatory upon the wife for the husband. This is recorded in *Al-Muhit*.

If the Mahr is neither Measurable (*Kayli*) nor Weighable (*Wazni*), the Wife has no Option (*Khiyar*) regarding the Mahr property: The option of inspection (*Khiyar-e-Ru'yat*) is not established for the wife regarding the dower property, nor can she return it, except in the case of a gross defect (*ayb-e-fahish*). However, in the case of a minor defect (*ayb-e-khafif*), she cannot return it if the dower property is not measurable or weighable. If it is measurable or weighable, she may return it even due to a minor defect; this is mentioned in *Al-Zahiriyyah*. If a man marries a woman for a specific slave girl and that slave girl dies while in the wife's possession, and the wife later discovers she was blind, the aforementioned wife shall recover the loss due to blindness from the husband, as is the case in a sale (*bay*). If the slave girl was not specified, the wife shall be liable for the price of a blind slave girl and the husband shall be liable for the price of an average-quality maidservant. Thus, they shall offset the two prices against each other, and whatever surplus remains against the man, he shall return it to the woman. If the price of that specific slave girl is higher compared to an average maidservant, neither of them can recover anything from the other. This is in *Muhit al-Sarakhsi*.

Section: 8

होगी और अगर यह नुकसान तलाक के बाद हुआ, तो हाकिम शहीद ने उल्लेख किया है कि यह स्थिति और तलाक से पहले नुकसान होने की स्थिति दोनों समान हैं। कुदूरी ने अपनी व्याख्या में उल्लेख किया है कि पति मूल का आधा हिस्सा लेगा और उसे अर्श यानी जुर्माने में अधिकार होगा, चाहे वह किसी अजनबी (ग़ैर-महरम) को पकड़कर उससे आधा जुर्माना ले या पत्नी से ले। और यदि तलाक से पहले पति के कार्य से नुकसान हुआ हो, तो यह स्थिति और अजनबी के कार्य से नुकसान होने की स्थिति दोनों समान हैं। और यदि महर की वस्तु पति के कब्जे में नष्ट हो गई, फिर उसने संभोग (दखुल) से पहले पत्नी को तलाक दे दिया, तो पत्नी के लिए पति पर निकाह के दिन की आधी कीमत अनिवार्य होगी। और यदि तलाक से पहले पत्नी के हाथ में नष्ट हुई, फिर दखुल से पहले उसने उसे तलाक दे दिया, तो पति के लिए पत्नी पर कब्जे के दिन की आधी कीमत अनिवार्य होगी। यह 'मुहीत' में दर्ज है।

यदि महर 'कीली' (मापी जाने वाली) या 'वज़नी' (तोली जाने वाली) न हो, तो महर के माल में पत्नी के लिए 'खियार' (विकल्प) साबित नहीं है: महर के माल में पत्नी के लिए 'खियार-ए-रवायत' (देखने का विकल्प) साबित नहीं होता है, और न ही वह उसे वापस कर सकती है, सिवाय उस स्थिति के जब दोष (ऐब) बहुत बड़ा (फ़ाहिश) हो। लेकिन मामूली दोष (ऐब-ए-खफीफ) की स्थिति में वह तभी वापस नहीं कर सकती जब महर का माल 'कीली' या 'वज़नी' न हो। और यदि वह 'कीली' या 'वज़नी' है, तो मामूली दोष के कारण भी वह उसे वापस कर सकती है। यह 'ज़हीरा' में है। और यदि किसी विशिष्ट दासी पर एक महिला से निकाह किया गया और वह दासी महिला के कब्जे में मर गई, फिर महिला को पता चला कि वह अंधी थी, तो उक्त महिला अंधेपन के कारण होने वाले नुकसान की भरपाई पति से वापस लेगी, जैसा कि क्रय-विक्रय (बय) में होता है। और यदि दासी विशिष्ट न हो, तो महिला एक अंधी दासी की कीमत की ज़िम्मेदार होगी और पति एक औसत दर्जे की नौकरानी की कीमत का ज़िम्मेदार होगा। फिर दोनों एक-दूसरे की कीमतों का मिलान करेंगे और जितनी राशि पति पर अतिरिक्त निकलेगी, वह महिला को वापस कर देगा। यदि उस दासी की कीमत औसत दर्जे की नौकरानी की तुलना में अधिक हो, तो दोनों में से कोई भी दूसरे से कुछ वापस नहीं ले सकता। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है।

अध्याय: 8

ہوگی اور اگر یہ نقصان بعد طلاق کے واقع ہوا تو حاکم شہید نے ذکر فرمایا کہ یہ صورت اور قبل طلاق کے نقصان واقع ہونے کی صورت دونوں یکساں ہیں اور قدوری نے اپنی شرح میں ذکر فرمایا کہ شوہر نصف اصل لے لے گا اور ارش یعنی جرمانہ میں اس کو اختیار ہوگا چاہے محرم اجنبی کا دامن گیر ہو کر اس سے نصف جرمانہ لے لے اور چاہے عورت سے لے اور اگر قبل طلاق کے شوہر کے فعل سے نقصان ہوا تو یہ صورت اور اجنبی کے فعل سے نقصان ہونے کی صورت دونوں یکساں ہیں اور اگر مال مہر شوہر کے قبضہ میں تلف ہوا پھر عورت کو قبل دخول کے طلاق دے دی تو عورت کے واسطے شوہر پر روز عقد کی نصف قیمت واجب ہوگی اور اگر عورت کے ہاتھ میں قبل طلاق کے تلف ہوا پھر قبل دخول کے اس کو طلاق دے دی تو شوہر کے واسطے عورت پر روز قبضہ کی نصف قیمت واجب ہوگی یہ محیط میں ہے۔

مہر کیلی یا وزنی نہ ہو تو مہر کے مال میں عورت کے واسطے خیار ثابت نہیں: مہر کے مال میں عورت کے واسطے خیارِ روایت ثابت نہیں ہوتا ہے اور نیز اس کو واپس نہیں کر سکتی ہے الا اسی صورت میں کہ جب عیب فاحش ہو لیکن عیب خفیف کی صورت میں جب ہی واپس نہیں کر سکتی ہے کہ جب مال مہر کیلی یا وزنی نہ ہو اور اگر کیلی یا وزنی ہو تو عیب خفیف کی وجہ سے بھی واپس کر سکتی ہے یہ ظہیرہ میں ہے اور اگر معین باندی پر ایک عورت سے نکاح کیا اور وہ باندی عورت کے قبضہ میں مر گئی پھر عورت کو معلوم ہوا کہ وہ اندھی تھی تو عورت مذکورہ اندھی ہونے کا نقصان شوہر سے واپس لے گی جیسے بیع میں ہوتا ہے اور اگر باندی معینہ نہ ہو تو عورت ایک اندھی باندی کی قیمت کی ضامن اور شوہر ایک اوسط درجہ کی خادمہ کی قیمت کا ضامن ہوگا پس دونوں باہم ان دونوں قیمتوں میں بدلا اتار کر جس قدر مرد پر فاضل نکلے گا وہ

عورت کو واپس کر دے گا اگر اس باندی کی قیمت بہ نسبت اوسط درجہ کی خادمہ سے زیادہ ہو تو دونوں میں سے کوئی دوسرے سے کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

فصل: ۸

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | (204) | Kitab-un-Nikah (The Book of Marriage)

The dower (Mahr) of this woman shall not be in Dinars; if the marriage was conducted publicly but remained silent regarding the dower, then in both scenarios, the marriage will be valid based on 'Mahr-e-Mithl' (customary dower). The second reason is that if both parties privately contracted the marriage on a certain amount of dower and then publicly acknowledged a higher amount; if they both agree that they privately contracted on a specific amount and produced witnesses that the public increase was merely for show, then the dower shall be what was mentioned at the time of the private contract. However, if they did not produce witnesses to prove that the public increase was only for announcement, then it is stated in 'Sharh Mukhtasar al-Tahawi' that according to the opinions of Imam-e-Azam (RH) and Imam Muhammad (RH), the dower will be what was mentioned publicly. This increase will be counted as an addition to the first dower, whether it is of the same kind or a different kind. The difference is that if it is of a different kind, the entire amount mentioned publicly will be considered an addition to the first dower. If it is of the same kind, only the amount exceeding the first dower will be considered an addition. Sheikh-ul-Islam mentioned that if both parties privately contracted for a thousand dirhams and did the opposite publicly, and a dispute then arose where the husband claimed the public declaration was in jest (hazl) and not intended, while the woman claimed it was intentional and serious (jiddan), then the woman's statement will be accepted, and the dower will be what was fixed publicly. However, if the husband brings witnesses for his claim, the witnesses shall be accepted. This is recorded in 'al-Zakheerah'.

Section: 9 Regarding the destruction of dower (Mahr) and its being taken through a legal claim (Istihqaq).

If a marriage was contracted with a woman for a specific item as dower, and it was destroyed or taken through a legal claim (Istihqaq) before delivery; then if this item is a fungible (Mithli) item, its equivalent shall be taken from the husband; otherwise, its value shall be taken. This is in 'al-Muheet'. Similarly, if a specific property fixed as dower was gifted (Hiba) by the woman to the husband and then it was taken through a legal claim, she shall recover its value from the husband. This is in 'al-Zahiriyyah'. If someone proves their claim to half of what was fixed as dower and takes it, the woman has the choice to either take the remaining half plus half the value, or take the full value. If the man divorces her before consummation, the woman will only

receive the remaining half (1). This is in 'al-Muheet al-Surkhi'. If a marriage was contracted with a woman for her father who is the slave of the husband, then the said father shall become free. If someone proves a claim (Istihqaq) over the father and takes him, and later the husband becomes the owner of the father again; if the judge (Qazi) has not yet ordered the husband to pay the value of the father to the woman, then the woman shall receive nothing except her father, and he shall become free immediately upon being received. However, if the husband became the owner after the order to pay the value was issued, the woman cannot take her father. In the first case, when the husband becomes the owner, the woman cannot become the owner of her father without a judge's order or delivery by the husband, and the husband has the right to dispose of him as he wishes until the judge rules or he delivers him. This is in 'al-Zahiriyyah'. If a marriage was contracted for someone else's slave or his own slave, but the slave was taken through a legal claim; if the rightful claimant of the slave does not give permission, then the husband is liable for the slave's value. If for any reason the slave returns to the husband's ownership before the order to pay the value is issued, he shall be ordered to deliver that very same slave to the woman. This is in 'al-Atabiyyah'.

---

(1) If the woman revokes the gift (Hiba). And there will be no other choice.

उस औरत का महर दीनार नहीं होगा या सार्वजनिक रूप से केवल निकाह कर लिया और महर के बारे में चुप्पी साध ली, तो दोनों स्थितियों में 'महर-ए-मिस्ल' (प्रचलित महर) पर निकाह संपन्न माना जाएगा। दूसरा कारण यह है कि यदि दोनों ने गुप्त रूप से किसी निश्चित महर पर निकाह किया और फिर सार्वजनिक रूप से उससे अधिक महर स्वीकार किया; तो यदि दोनों इस बात पर सहमत हों कि हमने गुप्त रूप से इतने महर पर निकाह किया है और इस बात के गवाह बना लिए कि सार्वजनिक वृद्धि केवल सुनाने के लिए है, तो महर वही होगा जो गुप्त निकाह के समय तय हुआ था। लेकिन यदि दोनों ने इस बात के गवाह नहीं बनाए कि सार्वजनिक वृद्धि केवल दिखावे के लिए थी, तो 'शराह मुख़्तसर अल-तहावी' में वर्णित है कि इमाम-ए-आज़म (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) के अनुसार, महर वही होगा जो सार्वजनिक रूप से बताया गया है। यह वृद्धि पहले महर पर अतिरिक्त मानी जाएगी, चाहे वह उसी श्रेणी की वस्तु हो या भिन्न। अंतर यह होगा कि यदि वस्तु भिन्न है, तो जो सार्वजनिक रूप से बताया गया है वह सब पहले महर के अतिरिक्त माना जाएगा, और यदि वस्तु उसी श्रेणी की है, तो जितना वह पहले महर से अधिक है, उतना ही अतिरिक्त माना जाएगा। शेख़-उल-इस्लाम ने उल्लेख किया कि यदि दोनों ने गुप्त रूप से एक हज़ार दिरहम पर निकाह किया और सार्वजनिक रूप से इसके विपरीत किया, फिर दोनों में विवाद हुआ और पति ने कहा कि सार्वजनिक स्वीकारोक्ति केवल मज़ाक (हज़ल) थी, वास्तविक उद्देश्य नहीं था, जबकि पत्नी ने कहा कि नहीं बल्कि वह इरादतन और गंभीरता से था, तो स्त्री की बात मानी जाएगी और महर वही होगा जो सार्वजनिक रूप से तय हुआ है। लेकिन यदि पति अपने दावे के पक्ष में गवाह ले आए, तो गवाह स्वीकार किए जाएंगे। यह 'ज़ख़ीरा' में है।

अध्याय: 9 महर के नष्ट हो जाने और हक-ए-मिलकियत (इस्तहक़ाक़) के तहत वापस लिए जाने के विवरण में

यदि किसी स्त्री से किसी निश्चित वस्तु पर निकाह किया गया और वह वस्तु सुपुर्द करने से पहले नष्ट हो गई या किसी अन्य के अधिकार (इस्तहक़ाक़) में चली गई; तो यदि वह वस्तु 'मिस्ली' (ऐसी चीज़ जिसका विकल्प मौजूद हो) है, तो पति से वैसी ही वस्तु ली जाएगी, अन्यथा उसकी कीमत ली जाएगी। यह 'मुहीत' में है। इसी प्रकार, यदि निश्चित संपत्ति जो महर तय हुई थी, स्त्री ने पति को दान (हिबा) कर दी और फिर वह किसी और के अधिकार में चली गई, तो वह पति से उसकी कीमत वापस लेगी। यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि तय किए गए महर के आधे हिस्से पर किसी व्यक्ति ने अपना अधिकार

साबित करके ले लिया, तो स्त्री को विकल्प होगा कि चाहे तो शेष हिस्सा ले और आधे की कीमत ले, या फिर पूरी कीमत ले ले। और यदि पुरुष ने संभोग (दख़ूल) से पहले उसे तलाक़ दे दी, तो स्त्री को केवल शेष आधा हिस्सा मिलेगा (1)। यह 'मुहीत-ए-सुरख़ी' में है। यदि किसी स्त्री से उसके पिता के बदले निकाह किया गया जो पति का गुलाम है, तो उक्त पिता स्वतंत्र हो जाएगा। और यदि उस पिता पर किसी व्यक्ति ने अपना अधिकार सिद्ध कर लिया और फिर स्त्री का पति पुनः उसके पिता का मालिक बन गया; तो यदि अभी तक न्यायाधीश (काज़ी) की ओर से पति पर उस स्त्री के लिए उसके पिता की कीमत का आदेश जारी नहीं हुआ है, तो उक्त स्त्री को अपने पिता के अलावा और कुछ नहीं मिलेगा और पिता मिलते ही तुरंत स्वतंत्र हो जाएगा। लेकिन यदि पति पर कीमत अदा करने का आदेश होने के बाद पति उसका मालिक बना, तो स्त्री अपने पिता को (महर के रूप में) नहीं ले सकती। पहली स्थिति में, जब पति उसका मालिक बना, तो स्त्री न्यायाधीश के आदेश या पति द्वारा सुपुर्दगी के बिना उसकी मालिक नहीं बन सकती, और पति को अधिकार होगा कि जब तक न्यायाधीश का आदेश न हो या पति ने उसे सुपुर्द न किया हो, तब तक वह उसमें जैसा चाहे उपयोग (तसर्रुफ़) करे। यह 'ज़हीरिया' में है। यदि किसी स्त्री से किसी अन्य के गुलाम या अपने ही गुलाम के बदले निकाह किया गया, लेकिन वह गुलाम किसी और के अधिकार (इस्तहक़ाक़) में चला गया; तो यदि उस गुलाम के हकदार ने अनुमति नहीं दी, तो पति पर उस गुलाम की कीमत अनिवार्य होगी। और यदि कीमत के आदेश से पहले किसी कारण से वह गुलाम पुनः पति के स्वामित्व में आ गया, तो आदेश दिया जाएगा कि वह वही गुलाम स्त्री को सुपुर्द करे। यह 'अताबिया' में है।

---

(1) यदि स्त्री दान (हिबा) से मुकर जाए। और कोई विकल्प नहीं होगा।

اس عورت کا مہر دینار نہ ہوں گے یا علانیہ فقط نکاح کر لیا اور مہر سے سکوت کیا تو دونوں صورتوں میں مہر مثل پر نکاح منعقد ہوگا وجہ دوم آنکہ دونوں نے خفیہ کسی قدر مہر پر عقد کر لیا پھر علانیہ اس سے زیادہ مہر کا اقرار کیا پس اگر دونوں نے اتفاق کیا کہ ہم نے خفیہ اس قدر مہر پر عقد کیا ہے اور شاہد کر لئے کہ علانیہ زیادتی فقط سنانے کے واسطے ہے تو مہر وہی ہوگا جو خفیہ عقد کے وقت مذکور ہوا ہے اور اگر دونوں نے اس امر کے شاہد نہ کر لئے کہ علانیہ جو زیادتی ہے وہ سنانے کے واسطے تھی تو شرح مختصر الطحاوی میں ہے کہ بنا بر قول امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے مہر وہی ہوگا جو علانیہ مذکور ہوا ہے اور یہ زیادتی پہلے مہر پر زیادتی شمار ہوگی خواہ اول کی جنس سے ہو یا خلاف جنس ہو مگر فرق یہ ہوگا کہ اگر خلاف جنس ہو تو جس قدر علانیہ مذکور ہوا ہے وہ سب مہر اول پر زیادہ قرار دیا جائے گا اور اگر اول کی جنس سے ہے تو جس قدر مہر اول سے زائد ہے اسی قدر زیادہ زیادتی شمار کیا جائے گا اور شیخ الاسلام نے ذکر فرمایا کہ اگر دونوں نے خفیہ ہزار درہم پر عقد کیا اور ظاہر میں علانیہ اس کے خلاف کیا پھر دونوں میں جھگڑا ہوا اور شوہر نے کہا کہ ظاہر میں جو میں نے اس کے واسطے اقرار کیا وہ ہزل تھا مقصود نہ تھا اور عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ قصداً وجداً تھا تو عورت کا قول قبول ہوگا اور مہر وہی ہوگا جو علانیہ ٹھہرا ہے لیکن اگر شوہر اپنے دعوے کی گواہی لائے تو گواہ مقبول ہوں گے یہ ذخیرہ میں ہے۔

فصل: ۹ مہر کے تلف ہو جانے اور استحقاق میں لئے جانے کے بیان میں

اگر عورت سے کسی معین چیز پر نکاح کیا اور وہ سپرد کرنے سے پہلے تلف ہو گئی یا استحقاق میں لے لی گئی پس اگر یہ چیز مثلی چیزوں میں سے ہو تو شوہر سے اس کے مثل لے لی گی ورنہ اس کی قیمت لے گی یہ محیط میں ہے اور اسی طرح اگر مال معین جو مہر ٹھہرا ہے عورت نے شوہر کو ہبہ کر دیا پھر وہ استحقاق میں لیا گیا تو اس کی قیمت شوہر سے واپس لے گی یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر ایسا اور جو مہر قرار دیا گیا ہے اس میں سے نصف پر کسی شخص نے اپنا استحقاق ثابت کر کے لے لیا تو عورت کو اختیار ہوگا چاہے باقی کو لے اور نصف قیمت لے اور چاہے پوری قیمت لے لے اور اگر مرد نے قبل دخول کے اس کو طلاق دے دی تو عورت کو فقط باقی نصف ملے گا (۱) یہ محیط سرخی میں ہے اور اگر کسی عورت سے اس عورت کے باپ پر جو شوہر کا مملوک ہے نکاح کیا تو باپ مذکور آزاد ہو جائے گا اور اگر باپ پر کسی شخص نے استحقاق ثابت کر کے لے لیا پھر عورت کا شوہر اس کے باپ کا مالک ہو گیا پس اگر ہنوز مرد پر اس عورت کے واسطے اس کے باپ کی قیمت کا حکم قاضی کی طرف سے ثابت نہیں ہوا ہے تو عورت مذکورہ کو سوائے اپنے باپ کے اور کچھ نہ ملے گا اور وہ ملتے ہی فوراً آزاد ہو جائے گا اور اگر شوہر پر عورت کے واسطے قیمت کا حکم ہونے کے بعد شوہر اس کا مالک ہوا تو عورت مذکورہ اپنے باپ کو نہیں لے سکتی ہے اور صورت اول میں جب شوہر اس کا مالک ہوا ہے تو عورت مذکورہ بدوں حکم قاضی یا بدوں سپردگی شوہر کے اس کی مالک نہیں ہو سکتی ہے اور شوہر کو اختیار ہوگا کہ جب تک قاضی نے حکم نہیں کیا ہے یا مرد نے عورت کو سپرد نہیں کیا تب تک شوہر جو چاہے اس میں تصرف کر لے یہ ظہیریہ میں ہے اگر کسی عورت سے کسی غیر کے غلام پر نکاح کیا یا اپنے غلام پر نکاح کیا مگر یہ غلام استحقاق میں لے لیا گیا پس اگر وہ شخص جو اس غلام کا مستحق ہے اس نے اجازت نہ دی تو شوہر پر اس غلام کی قیمت واجب ہوگی اور اگر شوہر پر قیمت دینے کا حکم ہونے سے پہلے کسی سبب سے یہ غلام پھر شوہر کی

ملک میں آگیا تو اس کو حکم دیا جائے گا کہ بعینہ یہی غلام عورت کو سپرد کرے یہ عتابیہ میں ہے۔

---

(۱) اگر عورت ہبہ سے رجوع کرے۔ اور کچھ اختیار نہ ہو گا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 204 | Kitab-an-Nikah (The Book of Marriage)

Section: (10) Regarding the Gifting (Hiba) of Mahr (Dowry)

Guardians' objection to the gifting of Mahr done with the woman's consent holds no significance: A woman has the authority to gift back to her husband the Mahr (dowry) wealth that is owed to her by him, whether the husband has consummated the marriage with her or not. None of the woman's guardians (Walis), be it her father or anyone else, has the authority to object to her decision; this is stated in *Sharh al-Tahawi*. According to the majority of scholars, a father does not have the authority to gift away his daughter's Mahr; this is mentioned in *al-Hidayah*. A master has the authority to gift the Mahr of his slave girl to her husband, and similarly, he may gift the Mahr of his *Mudabbara* slave (one promised freedom after the master's death) or *Umm al-Walad* (a slave who has borne his child). If the slave girl is a *Mukataba* (one who has a contract for freedom), her Mahr belongs to her, and it would not be valid for the master to gift it. If the husband of a *Mukataba* gave her Mahr to her master, he would not be absolved of the debt; this is in *Sharh al-Tahawi*. If a man named Zaid dies and his wife gifts her Mahr to him (posthumously to his estate), it is permissible. If a woman gifts her Mahr to her husband while in labor (*Talq*), when her life is at risk, and she does not survive but dies, the gift is not valid; this is stated in *al-Sirajiyyah*. If a deceased man's wife gifts her Mahr to his heirs, that is also permissible. If a woman gifts her Mahr based on a condition, it is valid if the condition is met; if the condition is not met, the Mahr returns to its original status (i.e., remains a debt); this is in *Tatar-khaniyyah*. If a marriage was contracted for one thousand dirhams and the woman received the thousand dirhams, then gifted them back to the husband, and subsequently, the husband divorced her before consummation, the husband shall take back five hundred dirhams from that woman (1). Similarly, if the Mahr was a fungible item (measured or weighed) whose description was given and taken as a liability, the same ruling applies because it was not a specific, designated item. If a woman did not take possession of the thousand dirhams and gifted them to the husband without possession, and the man then divorced her before consummation, neither can take anything back from the other. If she received five hundred dirhams and then gifted the entire thousand dirhams (i.e., both the possessed and non-possessed portions, or just the remaining part), and then the husband divorced her before consummation, according to Imam al-Azam (Abu Hanifa), neither can take anything back from the other. If the woman gifted less than half of the thousand dirhams and received the rest, in such a case, according to

the Imam, the husband will take back from the woman whatever remains up to the half to complete it; this is in *al-Hidayah*.

In which cases is the full Mahr mandatory and in which cases is half? It is narrated from Imam Muhammad via Ibrahim in *al-Muntaqa* that if the entire thousand dirhams are given to the woman, and then she initiates *Khula* (divorce at her request) for the thousand dirhams before consummation has occurred, by analogy (*Qiyas*), the man should take back five hundred dirhams from her, but by juristic preference (*Istihsan*), he should take back nothing; this is in *al-Muheet*. If a marriage was contracted for commodities (*Arooz*) or similar items which become specified upon designation, and the woman, after taking possession or before it, gifted the whole or half of that item to the husband, and the husband then divorced her before consummation, he shall not take anything back from her. If the marriage was contracted for an animal or commodity whose description was given as a liability, the same ruling applies as mentioned in *al-Kafi*, whether the woman took possession of it or not; this is in *al-Kifayah*. And if the woman [gifts the mahr] to a stranger other than her husband...

- ! The time of childbirth (labor pains).
- (1) Meaning, he will take an additional five hundred dirhams.

अध्याय : (१०) महर हिबा (उपहार में देना) करने के बयान में

स्त्री की खुशी से किए गए महर को हिबा करने पर वलियों (अभिभावकों) की आपत्ति कोई अर्थ नहीं रखती: स्त्री को यह अधिकार प्राप्त है कि उसके महर की जो राशि पति पर देय है, चाहे पति ने उसके साथ सहवास (दख़ूल) किया हो या न किया हो, वह अपने पति को हिबा (उपहार/माफ़) कर दे। स्त्री के वलियों में से चाहे पिता हो या कोई और, किसी को भी स्त्री पर आपत्ति करने का अधिकार नहीं है; यह 'शरह तहावी' में वर्णित है। आम विद्वानों के अनुसार पिता को यह अधिकार नहीं है कि वह अपनी पुत्री का महर हिबा कर दे; यह 'हदाया' में है। मालिक को यह अधिकार है कि वह अपनी दासी का महर उसके पति को हिबा कर दे, और इसी तरह चाहे अपनी 'मुदब्बरा' दासी या 'उम्म-ए-वल्द' का महर हिबा कर दे। यदि दासी 'मुकातबा' (स्वतंत्रता के समझौते वाली) हो, तो उसका महर उसी का होगा, और यदि मालिक उसे हिबा करना चाहे तो यह सही नहीं होगा। यदि मुकातबा के पति ने उसका महर उसके मालिक को दे दिया, तो वह दायित्व से मुक्त नहीं होगा; यह 'शरह तहावी' में है। यदि जैद की मृत्यु हो गई और उसकी पत्नी ने अपना महर उसे हिबा किया तो यह जायज़ है। यदि स्त्री ने प्रसव पीड़ा (तल्क*) की स्थिति में, जब उसकी जान पर बनी हुई थी, पति को महर हिबा किया और फिर स्वस्थ न हुई और मर गई, तो वह हिबा सही नहीं है; यह 'सिराजिया' में है। यदि मृत व्यक्ति की पत्नी ने मृतक के उत्तराधिकारियों को अपना महर हिबा किया तो वह भी जायज़ है। यदि स्त्री ने किसी शर्त पर अपना महर हिबा किया, तो शर्त पूरी होने पर यह जायज़ होगा, और यदि शर्त पूरी न हुई तो महर अपनी पूर्व स्थिति में लौट आएगा (अर्थात देय होगा); यह 'तातारख़ानिया' में है। यदि स्त्री का विवाह एक हज़ार दिरहम पर हुआ और स्त्री ने हज़ार दिरहम प्राप्त कर लिए, फिर उन्हें पति को हिबा कर दिया, उसके बाद पति ने सहवास से पूर्व उसे तलाक़ दे दी, तो पति उस स्त्री से पाँच सौ दिरहम वापस (१) लेगा। इसी प्रकार यदि महर कोई ऐसी चीज़ (मापी या तोली जाने वाली) हो जिसका विवरण देकर ज़िम्मेदारी ली गई हो, तो भी यही नियम है क्योंकि वह वस्तु विशेष रूप से निर्धारित नहीं थी। यदि स्त्री ने हज़ार दिरहम पर अधिकार नहीं किया और बिना अधिकार के ही पति को हिबा कर दिए, फिर पति ने सहवास से पूर्व उसे तलाक़ दे दी, तो दोनों में से कोई एक दूसरे से कुछ वापस नहीं ले सकता। यदि उसने पाँच सौ दिरहम प्राप्त किए और फिर पूरे हज़ार दिरहम हिबा कर दिए (यानी प्राप्त और अप्राप्त दोनों, या केवल शेष राशि), फिर पति ने सहवास से पूर्व तलाक़ दे दी, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार दोनों में से कोई दूसरे से कुछ वापस

नहीं ले सकता। यदि स्त्री ने हज़ार दिरहम के आधे से कम हिबा किए और बाकी सब प्राप्त कर लिए, तो ऐसी स्थिति में इमाम के अनुसार पति स्त्री से आधे तक जितना बाकी रहता है, उतना लेकर उसे पूरा कर लेगा; यह 'हदाया' में है।

महर किन स्थितियों में पूर्ण देय होगा और किनमें आधा? 'मुनतका' में इब्राहिम की रिवायत से इमाम मोहम्मद से वर्णित है कि यदि पूरे हज़ार दिरहम स्त्री को दे दिए जाएँ फिर स्त्री ने सहवास से पूर्व हज़ार दिरहम के बदले 'ख़ुला' (विवाह विच्छेद) कर लिया, तो नियमतः (क़ियासन) वह स्त्री से पाँच सौ दिरहम वापस लेगा, लेकिन अनुकूलता (इस्तेहसानन) के आधार पर कुछ वापस नहीं लेगा; यह 'मुहीत' में है। यदि स्त्री के साथ सामान (अरूज़) आदि जैसी चीज़ों पर विवाह हुआ जो निर्धारित करने से निश्चित हो जाती हैं, फिर स्त्री ने उस चीज़ पर अधिकार करने के बाद या उससे पहले वह पूरी या आधी चीज़ पति को हिबा कर दी, फिर सहवास से पूर्व पति ने उसे तलाक़ दे दी, तो वह स्त्री से कुछ वापस नहीं लेगा। यदि स्त्री से किसी पशु या सामान पर, जिसका विवरण देकर ज़िम्मा लिया गया हो, विवाह किया गया, तो ऐसी स्थिति में भी यही नियम है जैसा कि 'काफ़ी' में है, चाहे स्त्री ने उस पर अधिकार किया हो या नहीं; यह 'किफ़ाया' में है। और यदि स्त्री ने पति के अतिरिक्त किसी अजनबी को...

- ! प्रसव पीड़ा का समय।
- (१) अर्थात और पाँच सौ दिरहम लेगा।

فصل : (۱۰) مہر ہبہ کرنے کے بیان میں

عورت کی خوشی سے کیے گئے مہر کو ہبہ کرنے پر اولیاء کا اعتراض کچھ معنی نہیں رکھتا:

عورت کو اختیار ہے کہ اس کے مہر کا جو مال شوہر پر آتا ہے خواہ مرد نے اس کے ساتھ دخول کیا ہو یا نہ کیا ہو وہ اپنے شوہر کو ہبہ کردے اور عورت کے اولیاء میں سے خواہ باپ ہو یا کوئی اور ہو کسی کو عورت پر اعتراض کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ شرح طحاوی میں ہے اور عامہ علماء کے نزدیک باپ کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اپنی دختر کی مہر ہبہ کر دے یہ ہدائع میں ہے اور مولیٰ کو یہ اختیار ہے کہ اپنی باندی کا مہر اس کے شوہر کو ہبہ کر دے اور اسی طرح چاہے اپنی مدبرہ باندی یا ام ولد کا مہر ہبہ کر دے اور اگر باندی مکاتبہ ہو تو اس کا مہر اسی کا ہو گا اور اگر مولیٰ اس کو ہبہ کرنا چاہے تو صحیح نہ ہو گا اور اگر مکاتبہ کے شوہر نے اس کا مہر اس کے مولیٰ کو دے دیا تو بری نہ ہو گا یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر زید مر گیا اور اس کی بیوی نے اس کا مہر اس کو ہبہ کیا تو جائز ہے اگر عورت نے طلق* کی حالت میں جب کہ اس کی جاں پر بن آئی تھی تو شوہر کو مہر ہبہ کیا پھر جانبر نہ ہوئی اور مرگئی تو ہبہ صحیح نہیں ہے یہ سراجیہ میں ہے اور اگر میت کی بیوی نے وارثان میت کو اپنا مہر ہبہ کیا تو بھی جائز ہے اور اگر عورت نے کسی شرط پر اپنا مہر ہبہ کیا پس اگر شرط پائی گئی تو جائز ہے اور اگر شرط نہ پائی گئی تو مہر جیسا تھا ویسا ہی عود کرے گا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر عورت سے ہزار درہم پر نکاح کیا اور عورت نے ہزار درہم وصول کر لئے پھر شوہر کو ہبہ کر دیئے پھر شوہر نے قبل دخول کے اس کو طلاق دی تو شوہر اس عورت سے پانچ سو درہم واپس (۱) لے گا اور اسی طرح اگر مہر کوئی کیلی یا وزنی چیز ہو جو وصف بیان کر کے ذمہ رکھ لی ہے تو بھی یہی حکم ہے کیونکہ

وہ متعین نہیں ہے اور اگر عورت نے ہزار درہم پر قبضہ نہ کیا اور بدوں قبضہ کے شوہر کو ہبہ کر دیئے پھر مرد نے قبل دخول کے اس کو طلاق دے دی تو دونوں میں سے کوئی دوسرے سے کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے اور اگر اس نے پانچ سو درہم وصول کر کے پھر پورے ہزار درہم ہبہ کئے یعنی مقبوضہ و غیر مقبوضہ یا فقط باقی ہبہ کئے پھر شوہر نے قبل دخول کے اس کو طلاق دے دی تو امام اعظم کے نزدیک دونوں میں سے کوئی دوسرے سے کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے اور اگر عورت نے ہزار درہم کے نصف سے کم ہبہ کئے اور باقی سب وصول کر لئے تو ایسی صورت میں امام کے نزدیک عورت سے نصف تک جس قدر رہا ہے وہ لے کر پورا کر لے گا یہ ہدایہ میں ہے۔

مہر کن صورتوں میں پورا واجب ہوگا اور کن میں نصف ؟ منتقٰی میں ابراہیم کی روایت سے امام محمد سے مروی ہے کہ اگر پورے ہزار درہم عورت کو دے دے پھر عورت نے ہزار درہم پر اس سے خلع کیا قبل اس کے کہ عورت کے ساتھ دخول واقع ہو تو قیاساً عورت سے پانچ سو درہم واپس لے گا اور استحساناً کچھ واپس نہ لے گا یہ محیط میں ہے اور اگر عورت سے مثل عروض وغیرہ ایسی چیز پر جو معین کرنے سے متعین ہو جاتی ہے نکاح کیا پھر عورت نے اس چیز پر قبضہ کرنے کے بعد یا اس سے پہلے یہ چیز تمام یا آدھی شوہر کو ہبہ کر دی پھر قبل دخول کے شوہر نے اس کو طلاق دے دی تو عورت سے کچھ واپس نہ لے گا اور اگر عورت سے کسی حیوان یا عروض پر جس کا وصف بیان کر کے اپنے ذمہ رکھا ہے نکاح کیا تو بھی ایسی صورت میں یہی حکم ہے کذا فی الکافی خواہ عورت نے اس پر قبضہ کر لیا ہو یا نہ کیا ہو یہ کفایہ میں ہے اور اگر عورت نے شوہر کے سوائے کسی اجنبی کو

- ! بچہ پیدا ہونے کا وقت (دردِ زہ)۔

- (۱) یعنی اور پانچ سو درہم لے گا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (Page 205) Kitab al-Nikah (Book of Marriage)

If a woman gifts her dower (Mahr) and grants control over its reception, and it is received, and subsequently, the husband divorces her before consummation, he shall take back half of the dower from the woman. If the woman, after taking possession of the dower, gifts it to a stranger, and then that stranger gifts it to the husband, and the husband divorces the woman before consummation, he shall still take back half of the dower from the woman. This applies whether the dower consists of fungible assets (Mal al-Dayn) that are not specified by mere designation, or contrary to that, it is a specific asset (Mal al-'Ayn). This is stated in *Al-Muhit*. If the woman sells the dower asset to the husband or gives it in exchange for a gift, and the husband then divorces her before consummation, the husband shall receive half of the like of said asset from her if it is fungible (mithli), or half of its value if it is not fungible but valuable. If the woman sells it before taking possession, half of the value on the day of sale shall be taken; if sold after taking possession, half of the value on the day of possession shall be taken. This is in *Bada'i*. A man said to his divorced wife, "I will not remarry you until you gift me your dower which is due upon me." She gifted her dower on the condition that the husband remarries her. If the husband then refuses to remarry her, the said dower remains due upon the husband, whether he remarries her or not. This is in *Al-Khulasa*.

If a dower was gifted upon a promise of something to the woman but the promise was later broken, the dower shall remain established as it was: Ash-Shaikh was asked about a man who said to his wife, "Absolve me from your dower so that I may gift you such-and-such." The woman said, "I have absolved you," but the husband then refused to give the gift; the dower remains due upon him. This is in *Al-Hawi*. A woman declared she was an adult (Baligha) and gifted her dower to her husband. The scholars (Mashayikh) stated that her stature should be observed; if she has the stature of adult women, her declaration is valid, such that if she later claims she was not an adult at that time, her word will not be accepted. However, if her stature is not that of adult women, her declaration is not valid. Ash-Shaikh said the judge (Qazi) must exercise caution in such matters, inquire about her age, and ask how she came to know this fact. Just as in the case of a child, the scholars said if he declares himself to be an adult, the judge should ask for the reason for the sake of caution. This is in *Fatawa Qazi Khan*. If a husband and wife dispute regarding the gift of dower, where the wife says, "I gifted it on the condition that you do not divorce me," and the

husband says, "You gifted it unconditionally," the wife's word shall be accepted. This is in *Al-Quniya*.

Section (Fasl) : (8) Regarding a woman withholding herself due to dower, specifying a term for dower, and related matters.

A woman may withhold herself from the husband for prompt dower (Mahr Mu'ajjal): In every case where the husband has consummated the marriage with the woman or valid seclusion (Khalwat al-Sahihah) has occurred and the entire dower has become confirmed, if the woman withholds herself from the husband to receive the prompt dower, according to Imam Azam (Abu Hanifa), she has such a right. The Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) differed in this. Similarly, according to Imam Azam, she shall not be prohibited from going out, traveling, or going for a voluntary (Nafl) Hajj, except in cases where going out is excessive and absurd. As long as the woman has not surrendered herself to the husband, there is a consensus (Ijma) that she has such a right. Similarly, if consummation took place with a minor (Saghira) or an insane woman (Majnuna), or if it was done by force or coercion (Ikrah), then also her father has...

अपना महर हिबा (उपहार) किया और उसे वसूल कर लेने पर मुसल्लत कर दिया (नियंत्रण दे दिया) फिर उसने वसूल कर लिया फिर शौहर ने दुख़ूल (सहवास) से पहले उसे तलाक़ दे दी तो आधा महर औरत से वापस लेगा। और अगर औरत ने महर पर कब्ज़ा करके किसी अजनबी को हिबा किया, फिर उस अजनबी ने शौहर को हिबा किया, फिर शौहर ने दुख़ूल से पहले औरत को तलाक़ दे दी, तो शौहर औरत से आधा महर वापस लेगा। चाहे महर 'माल-ए-दैन' (ऋण) हो जो निर्धारित करने से तय नहीं होता, या इसके विपरीत 'माल-ए-ऐन' (वस्तुगत संपत्ति) हो। यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत ने महर की संपत्ति शौहर के हाथ बेच दी या हिबा के बदले में दी, फिर शौहर ने दुख़ूल से पहले उसे तलाक़ दे दी, तो शौहर उससे उक्त माल के आधे के बराबर वापस लेगा यदि वह वस्तु 'मिस्ली' (समान प्रकार की) हो, या आधी कीमत वापस लेगा यदि वह 'मिस्ली' न हो बल्कि कीमती हो। फिर यदि औरत ने कब्ज़े से पहले बेचा हो, तो बिक्री के दिन की आधी कीमत लेगा, और यदि कब्ज़े के बाद बेचा है, तो कब्ज़े के दिन की आधी कीमत ले लेगा। यह 'बदाए' में है। एक पुरुष ने अपनी तलाक़शुदा पत्नी से कहा कि अब मैं तुमसे निकाह नहीं करूँगा जब तक कि तुम अपना महर, जो मुझ पर तुम्हारा बकाया है, मुझे हिबा न कर दो। उसने इस शर्त पर महर हिबा कर दिया कि शौहर उससे निकाह करे। फिर शौहर ने निकाह करने से इनकार कर दिया, तो उक्त महर शौहर के ज़िम्मे बकाया रहेगा, चाहे शौहर निकाह करे या न करे। यह 'ख़ुलासा' में है।

किसी चीज़ का वादा करके औरत से महर हिबा करवा लिया, लेकिन बाद में वादा खिलाफी की, तो महर ज्यों का त्यों बरकरार रहेगा: शेख़ से पूछा गया कि एक पुरुष ने अपनी पत्नी से कहा कि तुम मुझे अपने महर से बरी (मुक्त) कर दो ताकि मैं तुम्हें इतना हिबा करूँ। औरत ने कहा कि मैंने तुम्हें बरी किया, फिर शौहर ने उसे हिबा करने से इनकार कर दिया, तो महर उस पर बहाल रहेगा। यह 'हावी' में है। एक स्त्री ने स्वीकार किया कि वह बालिग (वयस्क) है और अपना महर अपने पति को हिबा कर दिया। विद्वानों (मशायख़) ने कहा कि उसका कद देखा जाए, यदि वह वयस्क स्त्रियों के कद की है तो उसका इक़रार सही होगा, यहाँ तक कि यदि बाद में वह कहे कि मैं उस समय वयस्क नहीं थी, तो उसकी बात नहीं मानी जाएगी। और यदि उसका कद वयस्क स्त्रियों जैसा न हो, तो उसका इक़रार सही नहीं होगा। शेख़ ने कहा कि काज़ी को ऐसे मामलों में सावधानी बरतनी चाहिए और औरत से उसकी उम्र पूछनी चाहिए और पूछना चाहिए कि उसने यह बात कैसे जानी। जैसा कि बच्चे के मामले में विद्वानों ने कहा है कि यदि वह वयस्क होने का इक़रार करे तो काज़ी सावधानी के लिए उससे

कारण पूछे। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है। पति और पत्नी में महर के हिबा के बारे में मतभेद हुआ, पत्नी ने कहा कि मैंने इस शर्त पर हिबा किया था कि तुम मुझे तलाक़ नहीं दोगे, और पति ने कहा कि तुमने बिना शर्त हिबा किया है, तो पत्नी की बात मानी जाएगी। यह 'कुनिया' में है।

फ़स्ल (अनुभाग) : (8) औरत द्वारा महर के कारण स्वयं को रोकने, महर की मियाद (अवधि) निर्धारित करने और उससे संबंधित मामलों के वर्णन में

महर-ए-मुअज्जल (तत्काल देय महर) के लिए औरत स्वयं को पुरुष से रोक सकती है: ऐसी हर स्थिति में जहाँ पुरुष ने स्त्री के साथ दुख़ूल कर लिया हो या ख़लवत-ए-सहीहा (एकांत) हो गई हो और पूरा महर अनिवार्य हो गया हो, यदि औरत महर-ए-मुअज्जल प्राप्त करने के लिए स्वयं को पुरुष से दूर रखे, तो इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा) के अनुसार औरत को ऐसा अधिकार है। इसमें साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने मतभेद किया है। इसी तरह, बाहर निकलने, यात्रा करने और नफ़्ल हज के लिए जाने से इमाम-ए-आज़म के अनुसार उसे रोका नहीं जाएगा, सिवाय उस स्थिति के जब बाहर निकलना सीमा से अधिक और निरर्थक हो। और जब तक औरत ने स्वयं को पति के सुपुर्द नहीं किया है, तब तक सर्वसम्मति (इज्मा) से उसे यह अधिकार प्राप्त है। इसी प्रकार, यदि किसी नाबालिग (सगीरा) या पागल (मजनूना) के साथ दुख़ूल कर लिया गया या ज़बरदस्ती या दबाव (इकराह) से ऐसा किया गया, तो भी उसके पिता को...

اپنا مہر ہبہ کیا اور اس کو وصول کر لینے پر مسلط کر دیا پھر اس نے وصول کر لیا پھر شوہر نے قبل دخول کے اس کو طلاق دے دی تو نصف مہر عورت سے واپس لے گا اور اگر عورت نے مہر پر قبضہ کر کے کسی کو جو اجنبی ہے ہبہ کیا پھر اس اجنبی نے شوہر کو ہبہ کیا پھر شوہر نے قبل دخول کے عورت کو طلاق دے دی تو نصف مہر عورت سے واپس لے گا خواہ مہر مال دین ہو جو معین کرنے سے متعین نہیں ہوتا ہے یا اس کے برعکس مال عین ہو یہ محیط میں ہے اور اگر عورت نے مال مہر شوہر کے ہاتھ فروخت کیا یا بعوض ہبہ کیا پھر شوہر نے قبل دخول کے اس کو طلاق دے دی تو شوہر اس سے نصف مال مذکور کے مثل واپس لے گا اگر مال مذکور مثلی ہو یا نصف قیمت واپس لے گا اگر مثلی نہ ہو بلکہ قیمتی ہو پھر اگر عورت نے قبل قبضہ کے فروخت کیا ہو تو روز بیع کی نصف قیمت لے گا اور اگر بعد قبضہ کے فروخت کیا ہے تو روز قبضہ کی نصف قیمت لے لے گا یہ بدائع میں ہے ایک مرد نے اپنی مطلقہ عورت سے کہا کہ اب میں تیرے ساتھ نکاح نہ کروں گا جب تک تو اپنا مہر جو تیرا مجھ پر ہے مجھے ہبہ نہ کر دے پس اس نے اپنا مہر ہبہ کر دیا بشرطہ یہ کہ شوہر اس سے نکاح کرے پھر شوہر نے اس سے نکاح کرنے سے انکار کیا تو مہر مذکور شوہر پر باقی رہے گا خواہ شوہر اس سے نکاح کرے یا نہ کرے یہ خلاصہ میں ہے۔

عورت سے کسی چیز کی بابت وعدہ کرنے پر مہر ہبہ کروا لیا لیکن بعد میں وعدہ خلافی کی تو مہر بعینہ برقرار رہے گا: شیخ سے دریافت کیا گیا کہ ایک مرد نے اپنی عورت سے کہا کہ تو مجھے اپنے مہر سے بری کر دے تا کہ میں تجھے اس قدر ہبہ کروں پس عورت نے کہا کہ میں نے تجھے بری کر دیا پھر شوہر نے اس کو ہبہ کر دینے سے انکار کیا تو مہر اس پر بحال باقی

رہے گا یہ حاوی میں ہے۔ ایک عورت نے اقرار کیا کہ وہ بالغہ ہے اور اپنا مہر اپنے شوہر کو ہبہ کر دیا تو مشائخ نے فرمایا کہ اس کا قد دیکھا جائے اگر بالغہ عورتوں کا قد ہو تو اس کا اقرار صحیح ہو گا حتیٰ کہ اگر اس کے بعد اس نے کہا کہ میں اس وقت بالغہ نہ تھی تو اس کا قول قبول نہ ہو گا اور اگر قد بالغہ عورتوں کا قد نہ ہو تو اس کا اقرار صحیح نہ ہو گا اور شیخ نے فرمایا کہ قاضی کو ایسے معاملہ میں احتیاط کرنی چاہئے اور عورت سے اس کا سن دریافت کرے اور پوچھے کہ تو نے کیوں کر یہ بات جانی ہے جیسے طفل کی صورت میں مشائخ نے فرمایا ہے کہ اگر وہ اپنے بالغ ہونے کا اقرار کرے تو قاضی احتیاط کے واسطے اس سے وجہ دریافت کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے بیوی و مرد نے ہبہ مہر میں اختلاف کیا کہ بیوی نے کہا کہ میں نے اس شرط سے ہبہ کیا تھا کہ تو مجھے طلاق نہ دے اور مرد نے کہا کہ تو نے بغیر شرط کے ہبہ کیا ہے تو قول عورت کا قبول ہو گا یہ قنیہ میں ہے۔

فصل : (۸) عورت کے اپنے آپ کو بوجہ مہر کے روکنے اور مہر میں میعاد مقرر کرنے اور اس کے متعلقات کے بیان میں

مہر معجل کے واسطے عورت اپنے آپ کو مرد سے روک سکتی ہے: ہر ایسی صورت میں کہ مرد نے عورت کے ساتھ دخول کر لیا ہو یا خلوت صحیحہ ہو گئی ہو اور تمام مہر متاکد ہو گیا ہو اگر مہر معجل وصول پانے کے واسطے عورت اپنے آپ کو مرد سے باز رہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک عورت کو ایسا اختیار ہے اور اس میں صاحبینؒ نے اختلاف کیا ہے اور اسی طرح باہر نکلنے اور سفر کرنے اور حج نفل کے واسطے جانے سے امام اعظمؒ کے نزدیک منع نہ کی جائے گی الا اس صورت میں کہ باہر نکلنا حد سے گزرا ہوا بیہودہ ہو اور جب تک عورت نے اپنے نفس کو شوہر کے سپرد نہیں کیا ہے تب تک بالا جماع اس کو ایسا اختیار ہے اور اسی طرح اگر صغیرہ یا مجنونہ کے ساتھ دخول کر لیا یا زبردستی یا اکراہ ایسا کر لیا تو بھی اس کے باپ کو

Fatawa Alamgiri..... Volume (2) | 206 | Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

The guardian has the right to detain her until the prompt dower (Mahr Mu'ajjal) is received on her behalf; this is mentioned in 'Itabiyya'. If the husband has consummated the marriage or had valid retirement (khalwat) with the woman's consent, then according to the opinion of Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him), the woman has the right to refuse to travel with her husband until she receives the full dower. This is based on the response in the 'Kitab' and according to the custom ('urf) of our lands, until the prompt dower is received. The 'Sahibayn' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that she does not have this right. Sheikh Imam Faqih Zahid Abu al-Qasim Saffar used to give fatwas according to the opinion of Imam-e-Azam regarding traveling, and according to the opinion of the Sahibayn regarding a woman withholding herself from the husband. Some of our scholars have preferred Imam Saffar's choice; this is in 'Al-Muhit'. Once the man has paid her dower, he can take her wherever he wishes. According to many scholars, the ruling is that in our times, the husband cannot take her on a journey even if he has paid the dower, but he can take her to a village (1), and the fatwa is based on this. He also has the right to take her from a village to a city or from one village to another; this is in 'Al-Kafi'.

If a person marries off his adult virgin daughter, and then the father wishes to leave that city and move to another city with his family, he has the right to take the aforementioned daughter with him, even if the husband does not agree, provided the husband has not yet paid her dower. If he has already paid the dower, the father does not have the right to take her without the husband's consent; this is in 'Al-Muhit'. If the husband has paid all the dower except for one dirham, the woman will have the right to withhold herself from the husband, and the husband will not have the right to take back what she has already received; this is in 'Siraj al-Wahhaj'. If a minor daughter was married and she went to the husband's place before receiving the dower, then the person who had the right to detain her before marriage still has the right to bring her from there and keep her in his house and prevent her from leaving until her husband gives her dower to the person authorized to receive it. This is in 'Fatawa Qazi Khan'. If an uncle marries off his minor niece for a specified dower and hands her over to the husband, but the full dower has not been received yet, the handing over is invalid (fasid), and she shall be returned to her home; this is in 'At-Tajnis wal Mazid'. If the father wishes to receive his daughter's dower, the presence of the said woman is not a condition. If the husband demands the father to hand

over the woman, then if she is present in his house, it is obligatory for the father to hand her over. If she is not present and the father is not capable of handing her over, then the father shall not have the right to receive the dower either. If the woman is in her father's house but the husband is not satisfied that he will hand her over and becomes suspicious of the father, the Qazi (judge) shall order the woman's father to provide a guarantor (kafeel) for the dower to the husband, and order the husband to hand over the dower to him. If the lawsuit for dower was filed in the city of Kufa and the woman is in the city of Basra, the father will not be inconvenienced to bring the daughter to Kufa; rather, the husband will be told to give the dower to the father and go to Basra to take the woman from there; this is in 'Al-Muhit as-Sarakhsi'.

In case the prompt dower (Mahr Mu'ajjal) is not specified: If the witnesses stated the amount of the prompt dower, then it shall be determined as such. If nothing was stated, then the specified dower in the marriage contract and the woman's status shall be considered to see how much prompt dower is customary for such a woman out of that total dower. Thus, whatever opinion is formed, that shall be fixed as the prompt dower. There will be no fixed limit like a fourth or a fifth part, but custom and tradition ('urf-o-riwaj) will be considered. If the woman's guardians stipulated in the contract that the entire dower be prompt, then the entire dower shall be fixed as prompt, and custom and tradition will be set aside. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

(1) i.e., in the outskirts of the city.

(पिता को) अधिकार है कि उसे रोक रखे जब तक कि उसके लिए उसका महर मुअज्जल (तुरंत देय मेहर) वसूल न कर ले। यह 'एताबिया' में है। और यदि पति ने स्त्री की सहमति के साथ उससे संभोग कर लिया या एकांत (खलवत) कर ली, तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह के कथन के अनुसार, स्त्री को अधिकार होगा कि अपने आप को पति के साथ सफ़र में जाने से रोके जब तक कि पूरा महर वसूल न कर ले। यह 'किताब' के उत्तर के अनुसार है, और हमारे देश के रीति-रिवाज़ (उर्फ़) के अनुसार जब तक महर मुअज्जल वसूल न कर ले। और 'साहबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) रहमतुल्लाह अलैहि ने फ़रमाया कि उसे यह अधिकार नहीं है। और शेख़ इमाम फ़क़ीह ज़ाहिद अबुल क़ासिम सफ़ार सफ़र करने के मामले में इमाम-ए-आज़म के फ़तवे के अनुसार फ़तवा देते थे, और अपने आप को पुरुष से रोकने के मामले में साहबैन के कथन पर फ़तवा देते थे। और हमारे कुछ मशाइख़ (विद्वानों) ने इमाम सफ़ार का विकल्प पसंद किया है, यह 'मुहीत' में है। और जब पुरुष ने उसे उसका महर अदा कर दिया, तो जहाँ चाहे ले जाए। और बहुत से मशाइख़ के नज़दीक यह हुक्म है कि हमारे ज़माने में पति उसे सफ़र पर नहीं ले जा सकता, भले ही उसने महर अदा कर दिया हो, लेकिन गाँव (1) में चाहे तो ले जा सकता है और इसी पर फ़तवा है। और उसे अधिकार है कि गाँव से शहर में ले जाए या एक गाँव से दूसरे गाँव में ले जाए, यह 'काफ़ी' में है।

यदि किसी व्यक्ति ने अपनी वयस्क कुंवारी पुत्री का निकाह कर दिया, फिर पिता ने चाहा कि इस शहर को छोड़कर अपने परिवार के साथ दूसरे शहर में चले जाएँ, तो उसे अधिकार होगा कि उक्त पुत्री को अपने साथ ले जाए, भले ही पति इस पर सहमत न हो, बशर्ते कि पति ने अभी तक उसका महर अदा न किया हो। और यदि महर अदा कर चुका हो, तो पति की सहमति के बिना पिता को उसे ले जाने का अधिकार नहीं है, यह 'मुहीत' में है। यदि पति ने सारा महर दे दिया हो लेकिन एक दिरहम शेष रह गया हो, तो स्त्री को अधिकार होगा कि स्वयं को पति से रोके, और पति को यह अधिकार नहीं होगा कि जो कुछ स्त्री ने वसूल कर लिया है, उसे वापस माँगे, यह 'सिराजुल वह्जाज' में है। एक छोटी लड़की (सग़ीरा) ब्याही गई और वह महर वसूल होने से पहले पति के यहाँ चली गई, तो जिसे निकाह से पहले उसे रोकने का अधिकार था, उसे अब भी अधिकार होगा कि वहाँ से लाकर अपने घर में रखे और बाहर निकलने से मना करे, जब तक कि उसका पति उसका महर उस व्यक्ति को न दे दे जो कब्ज़ा करने और वसूल करने का अधिकार रखता है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। और यदि चाचा ने अपनी नाबालिग भतीजी का निकाह किसी निश्चित मेहर पर कर दिया और उसे पति के

सुपुर्द कर दिया और अभी तक पूरा मेहर वसूल नहीं किया है, तो सुपुर्द करना अवैध (फ़ासिद) है और उसे अपने घर वापस लाया जाएगा। यह 'तजनीस व मज़ीद' में है। और पिता ने यदि अपनी पुत्री का महर वसूल करना चाहा, तो उक्त स्त्री का उपस्थित होना शर्त नहीं है। और यदि पति ने पिता से स्त्री को सुपुर्द करने की मांग की, तो यदि स्त्री उसके घर में मौजूद हो, तो पिता पर उसे सुपुर्द करना अनिवार्य है। और यदि वह मौजूद न हो और न ही पिता उसे सुपुर्द करने में सक्षम हो, तो पिता को महर वसूल करने का भी अधिकार नहीं होगा। और यदि स्त्री अपने पिता के घर में हो लेकिन पति को विश्वास न हो कि वह सुपुर्द कर देगा और पिता की ओर से संदिग्ध हो, तो काज़ी उस स्त्री के पिता को आदेश देगा कि पिता इस महर के बदले पति को ज़मानत (कफ़ील) दे और पति को आदेश देगा कि महर उसके सुपुर्द कर दे। और यदि महर का मुक़दमा कूफ़ा शहर में दायर हुआ और स्त्री बसरा शहर में है, तो पिता को यह कष्ट नहीं दिया जाएगा कि पुत्री को कूफ़ा लाए, बल्कि पति से कहा जाएगा कि महर उसे देकर उसके साथ बसरा जाए और वहाँ से स्त्री को ले आए, यह 'मुहीत सरख़सी' में है।

यदि महर मुअज्जल (शीघ्र देय) निर्धारित न किया गया हो तो उसकी स्थिति: यदि गवाहों ने महर मुअज्जल की मात्रा बताई है, तो उतनी ही मुअज्जल मानी जाएगी। और यदि कुछ बयान नहीं किया गया, तो निकाह में उल्लेखित महर और स्त्री (की स्थिति) को देखा जाएगा कि ऐसी स्त्री के लिए इस महर में से कितना हिस्सा आमतौर पर मुअज्जल होता है। अतः जो राय बनेगी वही मुअज्जल माना जाएगा। और चौथा हिस्सा या पाँचवाँ हिस्सा आदि की कोई निश्चित सीमा नहीं होगी, बल्कि रीति-रिवाज़ (उर्फ़ओ-रिवाज) पर नज़र रखी जाएगी। और यदि स्त्री के अभिभावकों (औलिया) ने निकाह में पूरे महर के मुअज्जल होने की शर्त रखी हो, तो पूरा महर मुअज्जल माना जाएगा और रीति-रिवाज़ को छोड़ दिया जाएगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

(1) अर्थात शहर के उपनगरों में।

اختیار ہے کہ اس کو روک رکھے یہاں تک کہ اس کے واسطے اس کا مہر معجل وصول کر لے یہ عتابیہ میں ہے اور اگر شوہر نے عورت کی رضا مندی کے ساتھ اس سے دخول کر لیا یا خلوت کی تو بنا بر قول امام اعظمؒ کے عورت کو اختیار ہوگا کہ اپنے آپ کو شوہر کے ساتھ سفر میں جانے سے روکے تا آنکہ پورا مہر وصول کر لے یہ بنابر جواب کتاب کے ہے اور ہمارے دیار کے عرف کے موافق تا آنکہ مہر معجل وصول کر لے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ اس کو یہ اختیار نہیں ہے اور شیخ امام فقیہ زاہد ابو القاسم صفار سفر کرنے میں موافق قول امام اعظمؒ کے فتوی دیتے تھے اور اپنے آپ کو مرد سے روکنے میں صاحبینؒ کے قول پر فتوی دیتے تھے اور ہمارے بعض مشائخ نے امام صفار کا اختیار پسند کیا ہے یہ محیط میں ہے اور جب مرد نے اس کو اس کا مہر ادا کیا تو جہاں چاہے لے جائے اور بہت سے مشائخ کے نزدیک یہ حکم ہے کہ ہمارے زمانہ میں شوہر اس کو سفر میں نہیں لے جاسکتا ہے اگرچہ اس کا مہر ادا کر دیا ہو لیکن گاؤں (1) میں چاہے لے جائے اور اسی پر فتوی ہے اور اس کو اختیار ہے کہ گاؤں سے شہر میں لے جائے یا ایک گاؤں سے دوسرے گاؤں میں لے جائے یہ کافی میں ہے۔

اگر ایک شخص نے اپنی دختر باکرہ بالغہ کا نکاح کر دیا پھر باپ نے چاہا کہ اس شہر کو چھوڑ کر مع اپنے عیال کے دوسرے شہر میں جارہے ہے تو اس کو اختیار ہوگا کہ دختر مذکورہ کو اپنے ساتھ لے جائے اگر چہ شوہر اس پر راضی نہ ہو بشرطیکہ شوہر نے اس کا مہر ہنوز ادا نہ کیا ہو اور اگر مہر ادا کر چکا ہو تو بدوں رضا مندی شوہر کے باپ کو اس کے لے جانے کا اختیار نہیں ہے یہ محیط میں ہے اگر مرد نے سب مہر دے دیا ہو مگر ایک درہم رہ گیا ہو تو عورت کو اختیار ہوگا کہ اپنے نفس کو شوہر سے روکے اور شوہر کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ جو کچھ عورت نے

وصول کر لیا ہے اس کو واپس کرے یہ سراج الوہاج میں ہے ایک دختر صغیرہ بیاہی گئی اور وہ مہر وصول ہونے سے پہلے شوہر کے یہاں چلی گئی تو جس کو قبل نکاح کے اس کے روکنے کا اختیار تھا اسی کو اب بھی اختیار ہوگا کہ وہاں سے لا کر اپنے گھر میں رکھے اور نکلنے سے منع کرے تا آنکہ اس کا شوہر اس کا مہر اس شخص کو دے دے جو قبضہ کرنے اور وصول کرنے کا اختیار رکھتا ہے یہ فتاوی قاضی خان میں ہے اور اگر چچا نے اپنی بھتیجی صغیرہ کا مہر مسمی پر نکاح کیا اور اس کو شوہر کے سپرد کر دیا اور ہنوز تمام مہر وصول نہیں پایا ہے تو سپرد کرنا فاسد ہے اور وہ اپنے گھر واپس کر دی جائے گی یہ تجنیس ومزید میں ہے اور باپ نے اگر اپنی دختر کا مہر وصول کر لینا چاہا تو عورت مذکورہ کا حاضر ہونا شرط نہیں ہے اور اگر شوہر نے باپ سے عورت کے سپرد کرنے کا مطالبہ کیا پس اگر عورت اس کے گھر میں موجود ہو تو باپ پر اس کا سپرد کر دینا واجب ہے اور اگر موجود نہ ہو اور نہ باپ اس کے سپرد کرنے پر قادر ہو تو باپ کو مہر کے وصول کرنے کا بھی اختیار نہ ہوگا اور اگر عورت اپنے باپ کے گھر میں ہو لیکن شوہر نے اطمینان نہ کیا کہ وہ سپرد کر دے گا اور باپ کی طرف سے بدگمان ہوا تو قاضی اس عورت کے باپ کو حکم کرے گا کہ باپ اس مہر کی بابت شوہر کو کفیل دے اور شوہر کو حکم کرے گا کہ مہر اس کے سپرد کر دے اور اگر مہر کی نالش شہر کوفہ میں دائر ہوئی اور عورت شہر بصرہ میں ہے تو باپ کو یہ تکلیف نہ دی جائے گی کہ دختر کو کوفہ میں لائے بلکہ شوہر سے کہا جائے گا کہ مہر اس کو دے کر اس کے ساتھ بصرہ میں جا کر وہاں سے عورت کو لے لے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر مہر معجل مقرر نہ کیا گیا تو اس کی صورت: اگر گواہوں نے مہر معجل کی مقدار بیان کی تو اسی قدر معجل قرار دیا جائے گا اور اگر کچھ نہ بیان کیا تو عقد کے مہر مذکور کو اور عورت کو دیکھا جائے گا کہ ایسی عورت کے واسطے اس مہر میں سے کس قدر معجل ہوتا ہے پس جو رائے

قرار پائے وہی معجل قرار دیا جائے گا اور چہارم حصہ یا پنجم حصہ وغیرہ کی کوئی تقدیر نہ ہوگی بلکہ عرف و رواج پر نظر رکھی جائے گی اور اگر اولیاء عورت نے عقد میں پورے مہر کا معجل ہونا شرط کر لیا تو پورا مہر معجل قرار دیا جائے گا اور عرف و رواج ترک کیا جائے گا یہ فتاوی قاضی خان میں ہے اور اگر شوہر نے

(1) یعنی شہر کے مضافات میں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 207 Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

If any property (goods) has been sold to a woman in exchange for her dower (Mahr), she has the right to refuse herself to her husband until she takes possession of said property. Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated that if a woman receives her dower in dirhams, but these dirhams turn out to be counterfeit or are of a type no longer in circulation, she retains the right to refuse herself until they are replaced with valid currency. However, if the husband has had intercourse with the woman's consent and she subsequently finds the received dower to be counterfeit or faulty, or if property she purchased from her husband and took into possession is later legally claimed and recovered by another person after consensual intercourse, the woman no longer has the right to refuse her husband. This is mentioned in 'Al-Muhit'. In 'Al-Muntaqa', it is stated that if the dower was agreed to be paid immediately and the woman then transfers her own creditor's claim to her husband (Hawala), she has the right to refuse herself until her creditor receives the payment. Conversely, if the husband transfers the payment of prompt dower (Mahr Mu'ajjal) to one of his debtors with the condition that he be absolved of the dower debt, then according to the preferred legal opinion (Istihsan), the husband does not have the right of entry (intercourse) until the woman has collected the dower from the said debtor. This is recorded in 'Al-Zakheera'. If the dower is deferred for a known period and that period arrives, then according to the principle of Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad, the woman does not have the right to refuse herself until she collects the dower. This is in 'Al-Bada'i'. If a woman's marriage is contracted for a thousand dirhams with a deferred payment of one year, and the husband wishes for intimacy before the year ends and before paying any dower, if it was stipulated that he could have intimacy before the year ends, then he shall have that right, and the woman cannot refuse him according to consensus. This is in 'Jawahir al-Ikhlati'. If no such condition was made, Imam Muhammad stated that, similar to a contract of sale, the husband would have the right of intimacy, and Imam-ul-Ustad Zahir-ud-Din used to issue fatwas on this basis. Imam Abu Yusuf, however, stated that he does not have this right, and Sadr al-Shaheed used to issue fatwas according to this view. This is in 'Al-Khulasa'.

What if it is stipulated in the contract that half the dower is prompt (Mu'ajjal) and half is deferred (Muwajjal)?

If it was stipulated that intimacy may occur before the prompt dower is paid, the condition is valid. If the dower was originally deferred but then made prompt, it is

narrated from Imam Abu Yusuf that the woman shall have the right of refusal. This is in 'Al-Itabiya'. If part of the dower is prompt and part is deferred, and she has received all of the prompt part, or if after the contract it was unanimously agreed to defer the dower for a known period, then in both cases, the woman will not have the right to refuse herself. According to the view of Imam Abu Yusuf, once the deferred period arrives, she will have the right of refusal until the dower is collected. This is in the 'Sharh Jami al-Saghir' of Qadi Khan. If it is decided in the contract that half the dower is prompt and half is deferred—as is the custom in our country—but the specific period for the deferred part is not mentioned, the jurists have differed. Some said the deferment is invalid and the entire amount is due immediately. Others said the deferment is valid and shall be interpreted as until separation (by death or divorce); meaning the time for paying part of the dower will be when separation occurs between the two. Narrations from Imam Abu Yusuf support this latter view. This is in 'Al-Bada'i'. There is no disagreement that specifying a known period for dower payment, such as a month or a year, is valid. However, if the end of the period is unknown, the scholars differ on its validity; some have stated it is correct, and this opinion...

1. The translator notes: The benefit of this condition is to complete the transfer of debt (Hawala). Otherwise, if the original debtor is not absolved, it is not 'Hawala' but 'Kafala' (guarantee).
2. The translator notes: It appears that this opinion of Imam Abu Yusuf relates only to the second scenario.

फतावा आलमगीरी ..... भाग 2 207 किताब अल-निकाह (विवाह की पुस्तक)

यदि किसी महिला को महर के बदले में कोई वस्तु (मताअ) बेची गई हो, तो महिला को यह अधिकार है कि वह उस वस्तु पर कब्जा करने तक स्वयं को पति से रोके। इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया कि यदि महिला ने महर के दिरहम प्राप्त किए, लेकिन ये दिरहम खोटे (नकली) निकले या ऐसे दिरहम निकले जिनका चलन और रिवाज नहीं है, तो जब तक कि इनके बदले सही सिक्के न ले लिए जाएं उसे स्वयं को पति से रोकने का अधिकार है। और यदि पति ने महिला के साथ उसकी सहमति से संभोग कर लिया, फिर महिला ने प्राप्त महर को खोटा या खराब पाया, अथवा जो वस्तु उसने पति से खरीदी थी और कब्जे में ले ली थी, संभोग के बाद किसी दावेदार ने उस पर अपना अधिकार सिद्ध कर उसे अपने कब्जे में ले लिया, तो ऐसी स्थिति में महिला को पति को स्वयं से रोकने का अधिकार नहीं है। यह 'मुहीत' में वर्णित है। 'मुंतक़ा' में उल्लेख है कि यदि महर तत्काल देना तय हुआ हो और फिर महिला ने अपने किसी लेनदार को पति के ऊपर 'हवाला' (ऋण हस्तांतरण) कर दिया, तो महिला को अधिकार है कि जब तक वह लेनदार अपना धन प्राप्त न कर ले, तब तक वह स्वयं को पति से रोके। और यदि पति ने 'महर-ए-मुअज्जल' (तत्काल महर) के लिए महिला को अपने किसी कर्जदार पर हवाला कर दिया, इस शर्त पर कि पति इस महर से मुक्त हो जाएगा, तो बेहतर राय यह है कि पति को महिला के साथ संभोग का अधिकार नहीं है जब तक कि महिला उक्त कर्जदार से महर की राशि प्राप्त न कर ले। यह 'ज़खीरा' में है। और यदि महर मुअज्जल (समय-बद्ध) हो जिसकी अवधि ज्ञात हो, और वह समय आ जाए, तो इमाम-ए-आजम और इमाम मोहम्मद के अनुसार महिला को यह अधिकार नहीं है कि महर प्राप्त करने तक वह पति को स्वयं से रोके। यह 'बदाये' में है। यदि किसी महिला से एक वर्ष की अवधि पर एक हजार दिरहम के महर के साथ निकाह किया गया, फिर पति ने वर्ष पूरा होने से पहले संभोग करना चाहा, इससे पहले कि वह महिला को कुछ महर दे, तो यदि पति ने यह शर्त रखी थी कि वह वर्ष पूरा होने से पहले संभोग करेगा, तो पति को यह अधिकार होगा और महिला उसे मना नहीं कर सकती। यह 'जवाहर अल-इख्लाती' में है। और यदि यह शर्त नहीं रखी गई थी, तो इमाम मोहम्मद ने फरमाया कि खरीद-बिक्री की तरह पति को संभोग का अधिकार होगा, और इमाम उस्ताद ज़हीर-उद-दीन इसी पर फतवा देते थे। इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि उसे यह अधिकार नहीं है और इसी पर 'सद्र अल-शहीद' फतवा देते थे। यह 'खुलासा' में है।

यदि निकाह के समय यह तय हो कि आधा महर मुअज्जल (तत्काल) है और आधा मुवज्जल (विलंबित) है, तो क्या होगा?

यदि तत्काल महर अदा करने से पहले संभोग की शर्त रखी गई हो, तो शर्त मान्य है। और यदि महर विलंबित तय हुआ हो और फिर उसे तत्काल कर दिया जाए, तो इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि महिला को रोकने का अधिकार प्राप्त होगा। यह 'एताबिया' में है। यदि कुछ महर तत्काल हो और कुछ विलंबित, और उसने सारा तत्काल महर प्राप्त कर लिया हो, या निकाह के बाद सर्वसम्मति से महर को विलंबित कर दिया गया हो जिसकी अवधि ज्ञात हो, तो दोनों स्थितियों में महिला को स्वयं को रोकने का अधिकार नहीं होगा। इमाम अबू यूसुफ की राय के अनुसार, अवधि आने पर महर प्राप्त करने तक महिला को रोकने का अधिकार होगा। यह 'शराह जामे सगीर क़ाज़ी ख़ान' में है। यदि अनुबंध में यह तय हो कि आधा महर मुअज्जल है और आधा मुवज्जल, जैसा कि हमारे देश में रिवाज है, लेकिन विलंबित महर की अवधि का उल्लेख न किया गया हो, तो इसमें विद्वानों का मतभेद है। कुछ ने कहा कि ऐसी अवधि मान्य नहीं होगी और पूरा महर तुरंत देय होगा। दूसरों ने कहा कि अवधि मान्य होगी और इसे अलगाव (मृत्यु या तलाक) के समय तक माना जाएगा, यानी महर का वह हिस्सा तब देय होगा जब मृत्यु या तलाक के कारण अलगाव होगा। इमाम अबू यूसुफ से कुछ ऐसी रिवायतें आई हैं जो इस राय का समर्थन करती हैं। यह 'बदाये' में है। इस बात पर कोई विवाद नहीं है कि महर की अदायगी के लिए एक महीना या एक वर्ष जैसी निश्चित अवधि तय करना सही है। लेकिन यदि अवधि का अंत ज्ञात न हो, तो इसके मान्य होने पर विद्वानों में मतभेद है। कुछ ने इसे सही बताया है और यही राय...

1. अनुवादक का कहना है कि इस शर्त से यह लाभ है कि 'हवाला' पूर्ण हो। अन्यथा, यदि हवाला में मूल देनदार मुक्त न हो, तो वह हवाला नहीं बल्कि 'कफ़ाला' (गारंटी) होता है।
2. अनुवादक का कहना है कि स्पष्ट रूप से इमाम अबू यूसुफ की यह राय केवल दूसरी स्थिति से संबंधित है।

عورت کے ہاتھ مہر کے عوض کوئی متاع فروخت کی ہو تو عورت کو اختیار ہے کہ متاع مذکور پر قبضہ کرنے تک اپنے آپ کو شوہر سے روکے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر عورت نے مہر کے درہم وصول کئے لیکن یہ دراہم زیوف نکلے یا ایسے درہم ہیں کہ ان کا رواج و چلن نہیں ہے تو جب تک بدل نہ لئے تب تک اس کو اپنے آپ کو روکنے کا اختیار ہے اور اگر شوہر نے عورت کے ساتھ برضامندی دخول کر لیا پھر عورت نے مہر مقبولہ کو زیوف وغیرہ خراب پایا یا عورت نے جو متاع شوہر سے خریدی اور قبضہ میں کر لی تھی اس کو بعد دخول برضامندی ہونے کے کسی مدعی نے استحقاق ثابت کر کے اپنی ملک میں لیا تو عورت کو یہ اختیار نہیں ہے کہ شوہر سے اپنے نفس کو روکے یہ محیط میں ہے اور منتقٰی میں ہے کہ اگر مہر فی الحال دینا ٹھہرا ہو پھر عورت نے شوہر پر اپنے ایک قرض خواہ کو حوالہ کر دیا یعنی اترائی کر دی تو عورت کو اختیار ہے کہ جب تک قرض خواہ مذکور یہ مال وصول نہ کرے تب تک اپنے نفس کو شوہر سے روکے اور اگر شوہر نے مہر منجل کے واسطے عورت کو اپنے کسی قرض دار پر حوالہ کیا یعنی اترائی کر دی بدیں شرط کہ شوہر اس مہر سے بری کر دے تو استحساناً شوہر کو عورت کے ساتھ دخول کرنے کا اختیار نہیں ہے تا وقتیکہ عورت قرض دار مذکور سے مال مہر وصول نہ کر لے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر مہر منجل ہو کہ اس کی میعاد معلوم ہو پھر میعاد آگئی تو بنا بر اصل امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے عورت کو یہ اختیار نہیں ہے کہ مہر مذکور کو وصول کر لینے تک اپنے آپ کو شوہر سے روکے یہ بدائع میں ہے اور اگر کسی عورت سے ہزار درہم پر موعدہ ایک سال نکاح کیا پھر شوہر نے سال سے پہلے عورت سے دخول کرنا چاہا قبل اس کے کہ عورت کو کچھ مہر دے پس اگر شوہر نے شرط کر لی ہے کہ قبل سال کے ساکے ساتھ دخول

کرے گا تو شوہر کو یہ اختیار ہوگا اور بلاخلاف عورت اس کو منع کر سکتی ہے یہ جواہر اخلاطی میں ہے اور اگر یہ شرط نہ کر لی ہو تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ مثل بیع کے شوہر کو وطی کرنے کا اختیار ہوگا اور امام استاد ظہیر الدین اسی پر فتویٰ دیتے تھے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اس کو یہ اختیار نہیں ہے اور اسی پر صدر شہیدؒ فتویٰ دیتے تھے یہ خلاصہ میں ہے۔

اگر عقد میں یہ قرار دیا کہ یہ نصف مہر منجل ہے اور نصف موجل ہے تو ؟

اگر مہر منجل ادا کرنے سے پہلے وطی کرنے کی شرط کر لی ہو تو شرط صحیح ہے اور اگر مہر موجل قرار پایا ہو پھر مہر منجل کر دیا تو امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ عورت کو روکنے کا اختیار حاصل ہوگا یہ عتابیہ میں ہے اگر بعض مہر منجل اور بعض میعادی ہوا اور اس نے منجل سب وصول کر لیا یا بعد عقد قرار پانے کے بالاتفاق مہر میعادی کر دیا جس کی مدت معلوم ہے تو دونوں صورتوں میں عورت کو اپنے نفس کے روکنے کا اختیار حاصل نہ ہوگا اور بنا بر رائے قول امام ابو یوسفؒ کے میعاد آنے پر مہر وصول کر لینے تک عورت کو اپنے روکنے کا اختیار ہوگا یہ شرح جامع صغیر قاضی خان میں ہے اگر عقد میں یہ قرار دیا کہ یہ نصف مہر منجل ہے اور نصف موجل ہے جیسے ہمارے ملک میں عادت جاری ہے مگر میعادی مہر کی مدت ذکر نہیں فرمائی تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعض نے فرمایا کہ میعاد جائز نہ ہوگی اور تمام فی الحال دینا واجب ہوگا اور بعضوں نے کہا کہ میعاد جائز ہوگی اور ایسی میعاد جدائی واقع ہونے کے وقت پر محمول ہوگی یعنی ادائے بعض مہر کا وقت وہ ہوگا جب دونوں میں بسبب موت یا طلاق کے جدائی واقع ہو اور امام ابو یوسفؒ سے بعضی ایسی روایت آئی ہے جو اس قول کی مؤید ہے یہ بدائع میں ہے اور اس امر میں کسی کا خلاف نہیں ہے کہ مہر کے ادا کی میعاد معلوم مثل ایک

مہینہ یا ایک سال وغیرہ کے مقرر کرنا صحیح ہے اور اگر انتہا معلوم نہ ہو تو ایسی مدت کی میعاد ہونے میں مشائخ کا اختلاف ہے بعضوں نے فرمایا کہ صحیح ہے اور یہی قول

1. قال المترجم اس شرط سے یہ فائدہ ہے کہ حوالہ تمام ہو پس حوالہ کی توضیح و تقریر ہے ورنہ اگر حوالہ میں اصلی کی بریت نہ ہو تو وہ حوالہ نہیں بلکہ کفالہ ہوتا ہے۔
2. قال المترجم ظاہر یہ ہے کہ یہ قول امام ابو یوسف کا فقط دوسری صورت سے متعلق ہے۔

It is correct because the end of the term itself is known, meaning the time of divorce or death. Have you not seen that making part of the Mahr (dower) deferred (mi'adi) is correct, even if a specific known period is not explicitly mentioned? This is in Al-Muheet. And if a revocable divorce (talaq-e-raj'i) occurs, then the deferred dower becomes immediately payable. If after that he reconciles with the wife, then this dower which has become immediately payable will not become deferred again. This is how Ustadh Imam Zahir al-Din has given a fatwa, as stated in Al-Khulasah.

Issue regarding Mahr if a woman becomes an apostate after embracing Islam and then returns to Islam:

If, God forbid, a woman becomes an apostate then becomes Muslim again and is forced into marriage, can she demand the remaining Mahr or not? There is a difference of opinion among the scholars on this, as mentioned in Al-Muheet. It is written in Al-Mufti that if a marriage is contracted with a woman for a piece of cloth, describing its attributes and setting a term for its delivery, and when the term arrives, the woman forcibly takes a cloth of the same description from her husband, then this will be considered a set-off (qisas) for the Mahr. This is in Al-Zakhira. And if a man marries a woman for several cloths, describing their length, width, and quality (1), and takes responsibility for them on the condition of delivery at a certain term, and then gives their value to the woman instead of the cloths, the woman has the choice to refuse the value. If no term was fixed for it, the woman cannot refuse to take its value. This is in Al-Zahiriyya. A man married a woman for a thousand dirhams on the condition that "I will pay whatever I am able to, and whatever remains, I will pay at the end of one year." In this case, the full thousand dirhams will be considered deferred with a promise of one year. However, if in the meantime the woman provides witnesses that all or part of the Mahr has come into his power and reach, she can take as much as the witnesses establish. This is in Fatawa Qadi Khan.

A woman married off her minor daughter and received her Mahr. Then the daughter reached puberty. If her mother was her executor (wasiyya), the daughter has the right to demand the Mahr from her mother; she cannot demand it from the husband. If the mother was not her executor, the woman has the right to demand it from her husband, and then the husband will recover it from the mother. This same rule applies to other guardians besides the father and grandfather.

A man received his daughter's Mahr from her husband, then claimed, "I have returned it to him." If the woman is a virgin (bakira), his claim will not be verified without witnesses. If she is a non-virgin (thayyiba), it will be verified. This is in the chapter on Marriage of Minors in Al-Muheet al-Sarakhsi. The father, grandfather, and judge have the right to receive the Mahr for a virgin, whether she is a minor or an adult. However, if she is an adult virgin and prohibits him from receiving it, her prohibition is valid. No one other than the father, grandfather, and judge has this right. An executor (wasi) has such authority regarding the Mahr of a minor girl. An adult woman herself has the right to receive the Mahr; no one else has it. If a father admits, "I received this daughter's Mahr during her childhood," while the said daughter is still a minor at the time of the admission, his admission will be verified. If the daughter is an adult at the time of the father's admission, his admission will not be verified, and the father will not be a guarantor for the husband of the said daughter because the husband verified him. But if the father received it on the condition that he exempts the husband from the daughter's Mahr, then the ruling is contrary to this. This is in Al-'Itabiya. A man married an adult woman and gave a piece of land to her father in lieu of her Mahr. When she heard about it, she said, "I am not satisfied with my father's action." In this situation, there are two possibilities...

1. His saying "Raf'at" means quality, for example, Tanzib (fine muslin) of high quality or medium, or silk with such number of threads, or Diyaaj (brocade) in weight, and similar descriptions.
2. This matter has already been mentioned in the footnotes of previous pages... (Hafiz)

यह सही है क्योंकि अवधि का अंत स्वयं ज्ञात है, यानी तलाक या मृत्यु का समय। क्या आप नहीं देखते कि मेहर के कुछ हिस्से का मियादी (निश्चित समय के बाद देय) होना सही होता है, भले ही किसी ज्ञात अवधि का स्पष्ट उल्लेख न हो? यह 'मुहीत' में है। और यदि तलाक-ए-रजई (प्रतिसंहरणीय तलाक) होता है, तो मियादी मेहर तत्काल देय हो जाता है। यदि उसके बाद वह महिला से रुजू (पुनर्मिलन) कर लेता है, तो यह मेहर जो तत्काल देय हो गया था, पुनः मियादी नहीं होगा। ऐसा ही उस्ताद इमाम ज़हीर उद्दीन ने फतवा दिया है, यह 'खुलासा' में है।

यदि कोई महिला इस्लाम लाने के बाद मुरतद (धर्मत्यागी) हो गई, फिर वापस इस्लाम में आ गई, तो मेहर के संबंध में मसला:

यदि, खुदा न करे, कोई महिला मुरतद हो गई, फिर मुसलमान हुई और निकाह पर मजबूर की गई, तो क्या वह शेष मेहर का दावा कर सकती है या नहीं? इस बारे में उलेमाओं में मतभेद है, यह 'मुहीत' में है। 'मुफ्ती' में लिखा है कि यदि किसी महिला से एक कपड़े पर निकाह किया गया, जिसके गुण बताए गए और एक मियाद पर देने की शर्त रखी गई, फिर जब मियाद आई तो महिला ने पति का उसी गुण वाला एक कपड़ा छीन लिया, तो यह मेहर का बदला (किसास) हो जाएगा। यह 'ज़खीरा' में है। और यदि एक व्यक्ति ने एक महिला से कुछ कपड़ों पर, जिनकी लंबाई, चौड़ाई और गुणवत्ता (१) बताई गई हो, अपने ज़िम्मे लेकर किसी मियाद पर देने की शर्त के साथ निकाह किया, फिर उन कपड़ों के बदले उनकी कीमत महिला को दे दी, तो महिला को अधिकार होगा कि वह कीमत स्वीकार न करे। और यदि उसके लिए कोई मियाद तय नहीं की गई थी, तो महिला उसकी कीमत लेने से इनकार नहीं कर सकती। यह 'ज़हीरिया' में है। एक व्यक्ति ने एक महिला से एक हज़ार दिरहम पर इस शर्त के साथ निकाह किया कि "मुझसे जो बन पड़ेगा वह अदा करूँगा, और जो बाकी बचेगा वह एक साल के अंत में अदा करूँगा।" तो पूरे एक हज़ार दिरहम एक साल के वादे के साथ मियादी होंगे। लेकिन अगर इस बीच महिला गवाह पेश कर दे कि पति की शक्ति और पहुँच में सब मेहर या कुछ हिस्सा आ गया है, तो जितना गवाहों से साबित हो, उतना वह ले सकती है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

एक महिला ने अपनी छोटी बेटी का निकाह कर दिया और उसका मेहर वसूल कर लिया। फिर वह लड़की बालिग (वयस्क) हो गई। यदि उसकी माँ उसकी वसीयत (अभिभावक) थी, तो उसे अपनी माँ

से मेहर माँगने का अधिकार होगा; वह पति से माँग नहीं कर सकती। और यदि उसकी माँ उसकी वसीयत न हो, तो महिला को पति से माँग करने का अधिकार होगा, फिर पति उसकी माँ से वापस लेगा। यही नियम बाप और दादा के अलावा अन्य अभिभावकों के हक में है।

एक व्यक्ति ने अपनी बेटी का मेहर पति से वसूल किया, फिर दावा किया कि "मैंने उसे वापस कर दिया है।" यदि महिला कुँवारी (बाकिरा) हो, तो गवाहों के बिना उसकी पुष्टि नहीं होगी। और यदि वह विवाहित (सईबा) हो, तो पुष्टि की जाएगी। यह 'मुहीत सरख़सी' के'निकाह अल-सगीर व अल-सगीरा' (*) अध्याय में है। और बाप, दादा और काज़ी को कुँवारी लड़की का मेहर वसूल करने का अधिकार है, चाहे वह छोटी हो या बालिग। लेकिन यदि वह बालिग कुँवारी हो और उसने वसूल करने से मना कर दिया हो, तो मना करना सही है। बाप, दादा और काज़ी के अलावा किसी और को यह अधिकार नहीं है। और वसीय (अभिभावक) को छोटी लड़की के मेहर के संबंध में ऐसा अधिकार प्राप्त है। और बालिग महिला को मेहर वसूल करने का अधिकार स्वयं प्राप्त होता है, किसी दूसरे को नहीं। और यदि बाप ने स्वीकार किया कि "मैंने इस बेटी का मेहर उसके बचपन में वसूल किया है", जबकि वह बेटी स्वीकार के समय छोटी है, तो उसके स्वीकार की पुष्टि होगी। और यदि बाप के स्वीकार के समय यह बेटी बालिग हो, तो बाप के स्वीकार की पुष्टि नहीं होगी, और बाप उस बेटी के पति के लिए ज़िम्मेदार नहीं होगा क्योंकि पति ने उसकी पुष्टि की है। लेकिन अगर बाप ने इस शर्त पर वसूल किया हो कि वह अपनी बेटी को मेहर से मुक्त करता है, तो हुक्म इसके विपरीत है। यह 'अताबिया' में है। एक व्यक्ति ने एक बालिग महिला से निकाह किया और उसके बाप को उसके मेहर के बदले एक ज़मीन दी। जब उसे खबर मिली तो उसने कहा कि "मैं अपने बाप के इस काम से सहमत नहीं हूँ", तो इसमें दो स्थितियाँ हैं...

1. "रफ़अत" का अर्थ है गुणवत्ता, उदाहरण के लिए तंज़ीब (मलमल) उच्च श्रेणी की या मध्यम, या रेशमी जिसमें इतने तार हों, या दियाज (ब्रोकेड) जिसमें इतना वज़न हो, और इसके समान।
2. इस बारे में हाशिए (टिप्पणियों) में पिछले पन्नों पर ज़िक्र किया जा चुका है... (हाफ़िज़)

صحیح ہے اس وجہ سے کہ انتہائے مدت خود معلوم یعنی طلاق یا موت کا وقت ہے آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ بعض مہر کا میعادی ہونا صحیح ہوتا ہے اگرچہ تصریح کسی مدت معلوم کی نہ ہو یہ محیط میں ہے اور اگر طلاق رجعی واقع ہوئی تو میعادی مہر فی الحال واجب الادا ہو جاتا ہے اور اگر بعد اس کے عورت سے مراجعت کر لی تو پھر یہ مہر جو فی الحال واجب الادا ہو گیا ہے میعادی نہ ہو جائے گا ایسا ہی استاد امام ظہیر الدین نے فتویٰ دیا ہے یہ خلاصہ میں ہے۔

اگر عورت اسلام لانے کے بعد مرتدہ ہوگئی پھر عود کیا تو مہر کی بابت مسئلہ:

اگر نعوذ باللہ تعالیٰ عورت مرتد ہوگئی پھر مسلمان ہوئی اور نکاح پر مجبور کی گئی پس آیا باقی مہر کا مطالبہ کرسکتی ہے یا نہیں تو اس میں مشائخ کا اختلاف ہے یہ محیط میں ہے اور مفتی میں لکھا ہے کہ اگر کسی عورت سے ایک کپڑے پر جس کا وصف بیان کرکے کسی میعاد پر ادا کرنے کی شرط سے نکاح کیا پھر جب میعاد آئی تو عورت نے شوہر کا ایک کپڑا اسی صفت کا غصب کیا تو یہ مہر کا قصاص ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر ایک شخص نے ایک عورت سے چند کپڑوں پر جن کا وصف مع طول و عرض و رفعت (۱) بیان کرکے اپنے ذمہ رکھے ہیں بشرط کسی میعاد پر ادا کرنے کے نکاح کیا پھر ان کپڑوں کے عوض ان کی قیمت عورت کو دی تو عورت کو اختیار ہوگا کہ قیمت قبول نہ کرے اور اگر اس کے واسطے کوئی میعاد نہ ٹھہری ہو تو عورت اس کی قیمت لینے سے انکار نہیں کرسکتی ہے یہ ظہیریہ میں ہے ایک شخص نے ایک عورت سے ہزار درہم پر اس شرط سے نکاح کیا کہ اس میں جو کچھ مجھ سے بن پڑیں گے ادا کروں گا اور جو باقی رہ جائیں گے وہ ایک سال کے ختم پر ادا کروں گا تو پورے ہزار درہم

میعادی بوعدہ ایک سال ہوں گے لیکن اگر درمیان میں عورت گواہ قائم کرے کہ اس کی قدرت و دسترسی میں سب مہر یا تھوڑا آگیا ہے تو جس قدر کے گواہ قائم کرے اس قدر لے سکتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک عورت نے اپنی دختر صغیرہ کا نکاح کردیا اور اس کا مہر وصول کرلیا پھر وہ دختر بالغہ ہوئی پس اگر اس کی ماں اس کی وصیہ تھی تو اس کو اپنی ماں سے مہر کا مطالبہ کرنے کا اختیار ہوگا شوہر سے مطالبہ نہیں کرسکتی ہے اور اگر اس کی ماں اس کی وصیہ نہ ہو تو عورت کو شوہر سے مطالبہ کرنے کا اختیار ہوگا پھر اس کا شوہر اس کی ماں سے واپس لے گا اور یہی حکم سوائے باپ و دادا کے باقی اولیاء کے حق میں ہے

ایک شخص نے اپنی دختر کا مہر شوہر سے وصول کیا پھر دعویٰ کیا کہ پھر میں نے اس کو واپس کردیا ہے پس اگر عورت باکرہ ہو تو بدون گواہوں کے اس کی تصدیق نہ ہوگی اور اگر ثیبہ ہو تو تصدیق کی جائے گی یہ محیط سرخسی کے باب النکاح الصغیر والصغیرہ (*) میں ہے اور باپ و دادا وقاضی کو باکرہ کے مہر وصول کرلینے کا اختیار ہے خواہ باکرہ مذکورہ صغیرہ ہو یا بالغہ ہو لیکن اگر باکرہ بالغہ ہو اور اس نے وصول کرنے سے ممانعت کردی تو ممانعت صحیح ہے اور باپ و دادا وقاضی کے سوائے کسی دوسرے کو یہ اختیار نہیں ہے اور وصی کو صغیرہ کے مہر کی نسبت ایسا اختیار ہے اور بالغہ عورت کو مہر وصول کرنے کا استحقاق خود حاصل ہوتا ہے کسی دوسرے کو حاصل نہیں ہوتا ہے اور اگر باپ نے اقرار کیا کہ میں نے اس دختر کا مہر اس کی صغریٰ میں وصول پایا ہے حالانکہ دختر مذکورہ اقرار کے وقت صغیرہ ہے تو اس کے اقرار کی تصدیق ہوگی اور اگر باپ کے اقرار کے وقت یہ دختر بالغہ ہو تو باپ کے اقرار کی تصدیق نہ ہوگی اور دختر مذکورہ کے شوہر کے واسطے باپ کچھ ضامن نہ ہوگا اس واسطے کہ شوہر نے اس کی تصدیق کی ہے لیکن اگر باپ نے اس شرط سے وصول کیا ہو کہ اس کی دختر مہر سے

بری کرے تو حکم اس کے برخلاف ہے یہ عتابیہ میں ہے ایک شخص نے ایک عورت بالغہ سے نکاح کیا اور اس کے باپ کو اس کے مہر کے عوض ایک زمین دی پھر جب اس کو خبر پہنچی تو اس نے کہا کہ میں اپنے باپ کے فعل پر راضی نہیں ہوں تو اس میں دو صورتیں ہیں

۱۔ قولہ رفعت یعنی مرتبہ مثلاً تنزیب باریک اعلیٰ درجہ کی یا اوسط ہے یا ریشمی اس قدر تار ہیں یا دیاج فی سیر اس قدر وزن ہے اور مانند اس کے۔ * اسی بابت حواشی میں گزشتہ صفحات میں ذکر کیا جا چکا ہے---- (حافظ)

One scenario is when such a matter occurs in a city where there is no custom of giving land in exchange for Mahr (dowry). The second is when it occurs in a city where such a custom exists. In the first case, it will not be permissible, whether the woman is a virgin or previously married. In the second case, it will be permissible. This applies when the woman is an adult. If she is a minor and her father accepted land as the stipulated Mahr, and this land is not equal in value to the Mahr, then if this occurred in a city where there is no custom of people taking land at double its price, it will not be permissible. If it occurred in a city where such a custom exists, it will be permissible. If the daughter is so young that the husband cannot have conjugal relations with her, the father still has the right to demand her Mahr from the husband. This is mentioned in 'Al-Tajnīs wa al-Mazīd'.

Section: 12 Regarding the disagreement between husband and wife over the amount of Mahr

If, while the marriage is subsisting, the husband and wife disagree on the amount of the Mahr, then according to Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad, the 'Mahr al-Mithl' (proper or customary dower) of that woman shall be the standard for judgement. If the Mahr al-Mithl supports the statement of either of them, then that person's statement shall be accepted, provided they take an oath against the claim of the other. For instance, if the husband says the Mahr is one thousand Dirhams and the woman says it is two thousand Dirhams, and her Mahr al-Mithl is one thousand Dirhams or less, the husband's statement will be accepted, but with an oath: "By Allah, I did not marry her for two thousand Dirhams." If the husband refuses to take the oath, the excess amount will be established due to his refusal (nukul). If he takes the oath, the excess will not be established. If either party produces witnesses, judgment shall be given based on those witnesses. If both produce witnesses, the woman's witnesses shall prevail. If the woman's Mahr al-Mithl is two thousand Dirhams or more, her statement will be accepted, but she must take an oath: "By Allah, I did not accept the marriage for one thousand Dirhams." If she refuses the oath, the Mahr will be established at one thousand Dirhams. If she takes the oath, she will receive two thousand Dirhams, of which one thousand is the stipulated Mahr (Mahr Musamma), over which the husband has no choice, and one thousand is by the ruling of Mahr al-Mithl, regarding which the husband has the option to pay in Dirhams or Dinars. Whoever among them produces witnesses, judgment will follow those witnesses; if both produce witnesses, the husband's witnesses shall prevail. If

her Mahr al-Mithl is one thousand five hundred Dirhams, then both shall take an oath against each other. If the husband refuses, two thousand Dirhams become obligatory upon him as stipulated Mahr. If the woman refuses, one thousand Dirhams will be decreed. If both take the oath, one thousand five hundred Dirhams will be decreed, of which one thousand is stipulated and five hundred is by Mahr al-Mithl. For the five hundred, the husband has the choice to pay in Dinars or Dirhams. Whoever produces witnesses, their testimony will be accepted. If both produce witnesses, one thousand five hundred Dirhams will be decreed. This is in 'Fatawa Qazi Khan'. Sheikh Abu Bakr al-Razi stated that mutual oaths are only in the case where the Mahr al-Mithl does not support either party's claim. If it supports one, that person's statement is accepted, but they must swear an oath against the other's claim. This is the correct view according to the commentary on 'Jami' al-Saghir' by Qazi Khan.

1. Supporting, for example, if the Mahr al-Mithl is one thousand Dirhams and the woman claims the same, but the husband says it is five hundred, the woman's statement is accepted, provided she swears she did not agree to five hundred.
2. Stipulation (Tasmiyah) means this is the Mahr Musamma, and none of it shall be by the ruling of Mahr al-Mithl.

एक यह कि ऐसा मामला ऐसे शहर में हुआ जहाँ महर के बदले ज़मीन देने का रिवाज नहीं है, दूसरा यह कि ऐसे शहर में हुआ जहाँ ऐसा रिवाज है। पहली सूरत में यह जायज़ नहीं होगा, चाहे औरत कुंवारी (बाकिरा) हो या विवाहित (सय्यिबा), और दूसरी सूरत में यह जायज़ होगा। यह सब उस सूरत में है जब औरत बालिग हो। और अगर वह नाबालिग हो और बाप ने तयशुदा महर के बदले ज़मीन ली और यह ज़मीन महर के बराबर नहीं है, तो अगर यह मामला ऐसे शहर में हुआ जहाँ यह रिवाज नहीं है कि लोग ज़मीन को दोगुनी कीमत पर ले लेते हैं, तो जायज़ नहीं होगा। और अगर ऐसे शहर में हुआ जहाँ यह रिवाज है, तो जायज़ होगा। और अगर लड़की इतनी छोटी है कि पति उससे शारीरिक सुख प्राप्त नहीं कर सकता, तब भी पिता को अधिकार है कि पति से उसके महर की मांग करे। यह 'तजनीस व मज़ीद' में है।

अध्याय : 12 महर के विषय में पति और पत्नी के बीच मतभेद के वर्णन में

यदि निकाह कायम रहने की स्थिति में पति और पत्नी ने महर की मात्रा में मतभेद किया, तो इमाम आज़म और इमाम मोहम्मद के अनुसार उस स्त्री का 'महर-ए-मिसल' (प्रचलित महर) पैमाना माना जाएगा। यदि महर-ए-मिसल उन दोनों में से किसी के कथन का समर्थन करता हो, तो उसी का कथन इस शर्त पर स्वीकार किया जाएगा कि वह दूसरे के दावे पर कसम खा ले। यदि पति ने कहा कि महर एक हज़ार दिरहम है और पत्नी ने कहा कि दो हज़ार दिरहम है, और उसका महर-ए-मिसल एक हज़ार दिरहम या उससे कम है, तो पति का कथन स्वीकार किया जाएगा, लेकिन इस कसम के साथ कि 'वल्लाह! मैंने उससे दो हज़ार दिरहम पर निकाह नहीं किया'। यदि पति ने कसम खाने से इनकार कर दिया, तो इनकार के कारण अधिक राशि सिद्ध हो जाएगी। और अगर उसने कसम खा ली, तो (अधिक राशि) सिद्ध नहीं होगी। यदि दोनों में से किसी ने गवाह पेश किए, तो उसके गवाहों के अनुसार फैसला होगा, और यदि दोनों ने गवाह पेश किए, तो पत्नी के गवाहों के अनुसार फैसला होगा। और यदि स्त्री का महर-ए-मिसल दो हज़ार दिरहम या उससे अधिक हो, तो स्त्री का कथन स्वीकार किया जाएगा, बशर्ते वह कसम खाए कि 'वल्लाह! मैंने एक हज़ार दिरहम पर निकाह स्वीकार नहीं किया'। यदि स्त्री ने कसम नहीं खाई, तो एक हज़ार दिरहम सिद्ध होगा। और अगर कसम खा ली, तो स्त्री को दो हज़ार दिरहम मिलेंगे, जिसमें से एक हज़ार 'महर-ए-मुसम्मा' (तयशुदा महर) होगा जिसमें पति को कोई विकल्प नहीं होगा, और एक हज़ार महर-ए-मिसल के हुक्म से होगा जिसमें पति को विकल्प होगा कि वह इसके बदले दिरहम दे या दीनार। और दोनों में से जिसने गवाह

पेश किए, उसके गवाहों पर फैसला होगा, और यदि दोनों ने पेश किए, तो पति के गवाहों पर फैसला होगा। और यदि उसका महर-ए-मिसल एक हज़ार पाँच सौ दिरहम हो, तो दोनों से कसम ली जाएगी। यदि पति ने कसम से इनकार किया तो दो हज़ार दिरहम उस पर लाज़िम होंगे। यदि पत्नी ने इनकार किया तो एक हज़ार दिरहम का हुक्म होगा। यदि दोनों ने कसम खा ली, तो एक हज़ार पाँच सौ दिरहम का हुक्म होगा, जिसमें एक हज़ार महर-ए-मुसम्मा होगा और पाँच सौ महर-ए-मिसल होगा। इन पाँच सौ दिरहम में पति को अधिकार होगा कि वह दीनार में दे या दिरहम में। और दोनों में से जो गवाह पेश करेगा, उसके गवाह स्वीकार होंगे। यदि दोनों ने गवाह पेश किए, तो एक हज़ार पाँच सौ दिरहम का फैसला होगा। यह 'फतावा काज़ी खान' में है। शेख अबू बकर राज़ी ने कहा कि आपसी कसम केवल उसी स्थिति में है जब महर-ए-मिसल किसी के कथन का समर्थन न करे। यदि महर-ए-मिसल किसी एक के कथन का समर्थन करता है, तो उसी का कथन स्वीकार्य होगा, लेकिन उसे दूसरे के दावे पर कसम लेनी होगी। यही सही है।

1. समर्थक हो, उदाहरण के लिए महर-ए-मिसल एक हज़ार दिरहम है और स्त्री ने इतना ही दावा किया, और पति ने कहा कि पाँच सौ दिरहम है, तो स्त्री का कथन स्वीकार है लेकिन वह कसम खाए कि वह पाँच सौ दिरहम पर सहमत नहीं हुई थी।
2. तस्मिया यानी यही महर-ए-मुसम्मा हुआ है और इसमें से कुछ भी महर-ए-मिसल के हुक्म से नहीं होगा।

ایک یہ کہ ایسا معاملہ ایسے شہر میں واقع ہوا جہاں مہر کے عوض زمین دینے کا رواج نہیں ہے دوم آنکہ ایسے شہر میں ہوا جہاں ایسا رواج ہے پس پہلی صورت میں جائز نہ ہو گا خواہ عورت باکرہ ہو یا ثیبہ ہو اور دوسری صورت میں جائز ہوگا اور یہ سب اس صورت میں ہے کہ عورت بالغہ ہو اور اگر وہ نابالغہ ہو اور باپ نے مقررہ مہر میں زمین لی اور یہ زمین مہر کے برابر نہیں ہے پس اگر یہ معاملہ ایسے شہر میں واقع ہوا جہاں یہ رواج نہیں ہے کہ لوگ زمین کو دو چند قیمت پر لے لیتے ہیں تو جائز نہ ہو گا اور اگر ایسے شہر میں ہوا کہ جہاں یہ رواج ہے کہ لوگ مہر میں زمین کو دو چند قیمت پر لے لیتے ہیں تو جائز ہوگا اور اگر دختر ایسی چھوٹی ہے کہ شوہر اس سے استمتاع حاصل نہیں کر سکتا ہے تو بھی باپ کو اختیار ہے کہ شوہر سے اس کے مہر کا مطالبہ کرے یہ تجنیس ومزید میں ہے۔

فصل : ۱۲ مہر میں شوہر و بیوی کے اختلاف کرنے کے بیان میں

اگر نکاح قائم ہونے کی حالت میں شوہر و بیوی نے مقدار مہر میں اختلاف کیا تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک اس عورت کا مہر المثل حکم قرار دیا جائے گا پس اگر مہر المثل ان دونوں میں سے کسی کے قول کا شاہد ہو تو اسی کا قول بدیں طور کہ وہ دوسرے کے دعوے پر قسم کھالے قبول ہوگا پس اگر شوہر نے کہا کہ مہر ہزار درہم ہے اور عورت نے کہا کہ دو ہزار درہم ہے اور اس کا مہر المثل ہزار درہم یا کم ہے تو شوہر کا قول قبول ہوگا مگر اس قسم کے ساتھ کہ واللہ میں نے اس سے دو ہزار درہم پر نکاح نہیں کیا پس اگر شوہر نے قسم سے انکار کیا تو زیادتی بہ سبب نکول کے ثابت ہو جائے گی اور اگر قسم کھالی تو ثابت نہ ہو گی اور اگر دونوں میں سے کسی نے

گواہ قائم کئے تو اس کے گواہوں پر حکم دیا جائے گا اور اگر دونوں نے گواہ قائم کئے تو عورت کے گواہوں پر حکم ہوگا اور اگر عورت کا مہر المثل دو ہزار درہم یا زیادہ ہو تو عورت کا قول قبول ہوگا مگر ساتھ ہی قسم لی جائے گی کہ واللہ میں نے ہزار درہم پر نکاح نہیں قبول کیا ہے پس اگر عورت نے قسم نہ کھائی تو ہزار درہم پر ہونا ثابت ہوگا اور اگر قسم کھائی تو عورت کو دو ہزار درہم ملیں گے جس میں ایک ہزار بمہر مسمّٰی ہوں گے جس میں مرد کو کچھ خیار نہ ہوگا اور ایک ہزار بحکم مہر المثل ہوں گے جس میں مرد کو اختیار ہو گا چاہے اس کے عوض درہم دے دے یا دینار سے ادا کرے اور دونوں میں سے جس نے گواہ قائم کئے اس کے گواہوں پر حکم ہو گا اور اگر دونوں نے گواہ قائم کئے تو شوہر کے گواہوں پر حکم ہو گا اور اگر اس کا مہر المثل ایک ہزار پانچ سو درہم ہوں تو دونوں سے باہم قسم لی جائے گی پس اگر شوہر نے قسم سے انکار کیا تو دو ہزار درہم اس کے ذمہ لازم ہوں گے کہ یہ سب بطریق تسمیہ ہوں گے اگر عورت نے قسم سے انکار کیا تو ایک ہزار درہم کا حکم دیا جائے گا اور اگر دونوں قسم کھا گئے تو ایک ہزار پانچ سو درہم کا حکم دیا جائے گا جس میں سے ایک ہزار درہم بطریق تسمیہ ہوں گے اور پانچ سو درہم بحکم مہر المثل ہوں گے اور پانچ سو درہم میں شوہر کا اختیار ہوگا چاہے دینار سے ادا کرنے چاہے درہم سے اور دونوں میں سے جو گواہ قائم کرے گا اس کے گواہ قبول ہوں گے اور اگر دونوں نے گواہ قائم کئے تو ایک ہزار پانچ سو درہم کا حکم دیا جائے گا جس میں سے ہزار درہم بطریق تسمیہ مہر اور پانچ سو درہم بطریق اعتبار مہر المثل ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور شیخ ابوبکر رازیؒ نے فرمایا کہ باہمی قسم فقط ایک صورت میں ہے کہ جب مہر المثل دونوں میں سے کسی کے قول کا شاہد نہ ہو تو اور اگر مہر المثل دونوں میں سے کسی کے قول کا شاہد ہو تو قول اسی کا مقبول ہو گا جس کا مہر مثل شاہد ہے مگر اسے دوسرے کے دعوے پر قسم لی

جائے گی اور دونوں سے باہم قسم یعنی ہر ایک سے دوسرے کے دعوٰی پر قسم نہ لی جائے گی اور یہی صحیح ہے یہ شرح جامع صغیر قاضی خان میں ہے اور شیخ کرخیؒ نے ذکر کیا

۱ــہ شاہد ہو مثلاً مہر مثل ہزار درہم ہے اور عورت نے اسی قدر دعوٰی کیا اور شوہر نے کہا کہ پانچ سو درہم ہے تو عورت کا قول قبول ہے لیکن قسم کھائے کہ میں پانچ سو درہم پر راضی نہیں ہوئی تھی۔ ۲ــہ تسمیہ یعنی یہی مہر مسمیٰ ہوا ہے اور اس میں سے کچھ بحکم مہر مثل نہ ہو گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 1 (210) Kitab al-Nikah (The Book of Marriage)

It is stated that if neither party (husband or wife) has witnesses, an oath shall first be administered to both. If both take the oath, then according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad, the 'Mahr al-Mithl' (customary dower) shall be adjudicated. Sheikh Imam al-Ajal Shams al-A’immah al-Sarakhsi stated that this is the most correct view, as mentioned in 'al-Muhit', and this is the accurate position recorded in 'al-Muhit al-Sarakhsi'.

If the property of the dower (mahr) is not a specific object ('ayn) but a debt (dayn) defined by description and undertaken as a liability—for example, if marriage was contracted upon a measured (kili) item with its description specified, or a weighed item, or an item measured by length (madhru')—and subsequently, the parties disagree over the quantity of the measure, weight, or length, then this disagreement is treated like a dispute over the amount of dirhams or dinars.

If the disagreement is regarding the genus (jins) of the specified item—for instance, if the husband claims, "I married you for a male slave," and the wife says, "for a female slave"; or if the husband says for one 'kur' of barley and the wife says for one 'kur' of wheat, or for Harawi garments; or if the husband says for one thousand dirhams and the wife says for one hundred dinars—or if the disagreement is regarding the variety (naw') of the specified item—such as one claiming a Turkish slave and the other a Roman slave; or one claiming Suriya dinars and the other Egyptian dinars—or if the disagreement is regarding the quality (sifat) of the specified item—such as one claiming 'good' (jayyid) and the other 'inferior' (raddi)—then such disputes are akin to disputes over two specific objects ('ayn), except in the case of dirhams and dinars. In dirhams and dinars, such a dispute is treated as a dispute over quantity (like one thousand versus two thousand) because ownership of two different genera, varieties, or described items does not pass without mutual consent. In contrast, although dirhams and dinars are two different genera, in matters of dower, they are treated as a single genus because the rule of Mahr al-Mithl can be satisfied by either genus of silver or gold coins, as may be determined. Thus, it is permissible for her to be entitled to a hundred dinars without mutual consent.

All this applies when the dower is a debt (dayn). If the dower is a specific object ('ayn) and the parties disagree over its quantity, and it is something upon which the marriage contract ('aqd) depends—for example, marriage was contracted upon a

specific quantity of food and they disagree on the amount, such as the husband saying, "I married you for this food on the condition that it is one kur," and the wife saying, "You married me on the condition that it is two kurs"—then this is like a dispute between one thousand and two thousand dirhams.

However, if it is something upon which the contract does not depend—for example, a man marries a woman for a specific bolt of cloth on the condition that it is ten dirhams per yard, and they subsequently disagree, the husband saying he married for eight yards and the wife saying ten yards—then in such a case, oaths are not administered to both, nor is Mahr al-Mithl adjudicated. Instead, by consensus (ijma'), the husband's statement shall be accepted.

If they disagree on both the genus and the specific object of the specified dower—for instance, the husband says "for this male slave" and the wife says "for this female slave"—then this is similar to a dispute over one thousand versus two thousand dirhams, except in one scenario: if the Mahr al-Mithl is equal to or greater than the value of the female slave, the woman shall receive the value of the female slave, not the specific slave herself. This is in contrast to a dispute over dirhams and dinars; if the husband says, "I married you for a hundred dinars," the woman shall receive only a hundred dinars, as previously explained. This is mentioned in 'al-Bada’i'.

If both parties agreed on the dower and the dower is a specific object, such as a slave or some goods, and it was subsequently destroyed while in the husband's possession, and they then disagree over its value, the husband's statement shall be accepted by consensus. This is in 'Sharh al-Tahawi'. If the husband says, "I married you for my black slave whose value was one thousand dirhams and he died in my possession," and the wife says, "No, you married me for a fair-skinned slave whose value is two thousand dirhams and he died in your possession," then Mahr al-Mithl shall be adjudicated. If the Mahr al-Mithl falls between the amounts claimed by both parties, then oaths shall be administered to both. And if marriage was contracted for a specific kur and it was destroyed, and then both... (text ends here).

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 1 (210) किताबुन निकाह (विवाह का अध्याय)

कहा गया है कि यदि दोनों (पति-पत्नी) के पास गवाह न हों, तो पहले दोनों से परस्पर शपथ (कसम) ली जाएगी। फिर यदि दोनों ने शपथ ले ली, तो इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) और इमाम मुहम्मद के अनुसार 'महरे मिस्ल' (प्रथागत मेहर) का फैसला किया जाएगा। और शेख इमाम अजल शम्स-अल-आइम्मा सरखसी ने फरमाया कि यही अधिक सही है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है, और यही सही है, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में वर्णित है।

यदि मेहर की संपत्ति प्रत्यक्ष वस्तु ('ऐन) न हो बल्कि ऋण (दैन) के रूप में हो, जिसका विवरण देकर स्वयं पर अनिवार्य किया गया हो, उदाहरण के लिए किसी नापी जाने वाली (किली) वस्तु का वर्णन करके या तौली जाने वाली वस्तु का वर्णन करके या मापी जाने वाली (मधरूअ) वस्तु के गुण बताकर निकाह किया गया हो। फिर यदि दोनों ने नाप, वजन या माप की मात्रा में विवाद किया, तो यह उसी तरह है जैसे दिरहम और दीनार की मात्रा में विवाद। और यदि घोषित वस्तु की श्रेणी (जिन्स) में विवाद हो, जैसे कि पति दावा करे कि मैंने तुमसे एक गुलाम के बदले निकाह किया है और पत्नी कहे कि एक बाँदी (दासी) पर निकाह किया है; या पति कहे कि एक 'कुर' (मात्रा) जौ के बदले और पत्नी कहे कि एक 'कुर' गेहूँ के बदले, या हरवी कपड़ों के बदले; या पति कहे कि एक हजार दिरहम पर और पत्नी कहे कि सौ दीनार पर निकाह हुआ है; या श्रेणी के प्रकार में विवाद हो कि एक ने तुर्की गुलाम कहा और दूसरे ने रूमी का दावा किया; या एक ने सूरियाई दीनार कहा और दूसरे ने मिस्री दीनार का दावा किया; या गुणवत्ता में विवाद हो कि एक ने श्रेष्ठ (जिय्यद) का दावा किया और दूसरे ने निकृष्ट (रद्दी) का, तो इसमें विवाद वैसा ही है जैसे दो प्रत्यक्ष वस्तुओं के विवाद में होता है, सिवाय दिरहम और दीनार के। दिरहम और दीनार में ऐसा विवाद मात्रा के विवाद (जैसे एक हजार या दो हजार) की तरह है क्योंकि दो अलग प्रजातियाँ, प्रकार या वर्णित वस्तुएं आपसी सहमति के बिना स्वामित्व में नहीं आतीं, इसके विपरीत दिरहम और दीनार के मामले में, हालाँकि वे दो अलग प्रजातियाँ हैं, मेहर के मामलों में उन्हें एक ही श्रेणी के समान माना गया है क्योंकि महरे मिस्ल का निर्णय दिरहम और दीनार दोनों में हो सकता है, चाहे जिससे भी तय किया जाए। अतः यह जायज़ है कि आपसी सहमति के बिना भी वह सौ दीनार की हकदार हो जाए।

यह सब तब है जब मेहर 'दैन' (ऋण) हो। यदि मेहर प्रत्यक्ष वस्तु ('ऐन) हो और दोनों ने उसकी मात्रा में विवाद किया हो, और वह ऐसी वस्तु हो जिससे निकाह का अनुबंध (अक़्द) संबंधित होता हो, जैसे कि किसी निश्चित भोजन पर निकाह किया और उसकी मात्रा में विवाद हुआ—उदाहरण के लिए पति

ने कहा कि मैंने तुमसे इस भोजन पर इस शर्त के साथ निकाह किया कि वह एक 'कुर' है, और पत्नी ने कहा कि तुमने मुझसे दो 'कुर' की शर्त पर निकाह किया—तो यह एक हजार और दो हजार दिरहम के विवाद के समान है।

और यदि ऐसी वस्तु हो जिससे निकाह का अनुबंध संबंधित न होता हो, जैसे कि एक पुरुष ने एक महिला से कपड़े के किसी विशिष्ट थान पर इस शर्त के साथ निकाह किया कि वह प्रति गज दस दिरहम का है, फिर दोनों में विवाद हुआ—पति ने कहा कि मैंने तुमसे इस कपड़े पर आठ गज की शर्त पर निकाह किया, और पत्नी ने कहा कि दस गज की शर्त पर निकाह किया—तो ऐसी स्थिति में दोनों से शपथ नहीं ली जाएगी और न ही महरे मिस्ल का हुक्म दिया जाएगा, बल्कि सर्वसम्मति (इज्मा) से पति का कथन स्वीकार किया जाएगा।

और यदि निर्दिष्ट मेहर की श्रेणी और वस्तु दोनों में विवाद हो, उदाहरण के लिए पति ने कहा कि 'इस गुलाम' पर और पत्नी ने कहा कि 'इस बाँदी' पर निकाह किया है, तो यह एक हजार और दो हजार दिरहम के विवाद के समान है, सिवाय एक स्थिति के यदि महरे मिस्ल उस बाँदी के मूल्य के बराबर या उससे अधिक हो, तो पत्नी को बाँदी का मूल्य मिलेगा, वह बाँदी स्वयं नहीं मिलेगी। इसके विपरीत, यदि दिरहम और दीनार में विवाद हुआ और पति ने कहा कि मैंने तुमसे सौ दीनार पर निकाह किया, तो पत्नी को केवल सौ दीनार ही मिलेंगे, जैसा कि पहले बताया गया है। यह 'बदाइ' में वर्णित है।

यदि दोनों मेहर पर सहमत हो गए और मेहर प्रत्यक्ष वस्तु है, जैसे गुलाम या कोई अन्य सामान, और वह पति के पास रहते हुए नष्ट हो गया, फिर दोनों ने उसके मूल्य में विवाद किया, तो सर्वसम्मति से पति का कथन स्वीकार किया जाएगा। यह 'शराह तहवी' में है। और यदि पति ने कहा कि मैंने तुमसे अपने काले गुलाम पर निकाह किया था जिसकी कीमत एक हजार दिरहम थी और वह मेरे पास मर गया, और पत्नी ने कहा कि नहीं बल्कि तुमने मुझसे गोरे गुलाम पर निकाह किया था जिसकी कीमत दो हजार दिरहम है और वह तुम्हारे पास मरा है, तो महरे मिस्ल का फैसला किया जाएगा। और यदि महरे मिस्ल दोनों के दावों के बीच हो, तो दोनों से शपथ ली जाएगी। और यदि एक निश्चित 'कुर' पर निकाह किया गया और वह नष्ट हो गया, फिर दोनों ने...

فرمایا کہ اگر دونوں کے پاس گواہ نہ ہوں تو پہلے دونوں سے باہمی قسم لی جائے گی پھر اگر دونوں قسم کھا گئے تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک مہر المثل حکم قرار دیا جائے گا اور شیخ امام اجل شمس الائمہ سرخسیؒ نے فرمایا کہ یہی اصح ہے کذا فی المحیط اور یہی صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر مال مہر عین نہ ہو بلکہ مال دین ہو کہ اس کا وصف بیان کر کے اپنے ذمہ رکھا ہے مثلاً کسی کیلی چیز پر اس کا وصف بیان کر کے یا وزنی چیز موصوف یا مذروع موصوف پر نکاح کیا پھر دونوں نے کیل و وزن و ذرع کی مقدار میں اختلاف کیا تو یہ مثل درہم و دینار کی مقدار کے اختلاف کے ہے اور اگر جنس مسمیٰ میں اختلاف ہو مثلاً شوہر نے دعویٰ کیا کہ میں نے تجھ سے ایک غلام پر نکاح کیا ہے اور عورت نے کہا کہ ایک باندی پر نکاح کیا ہے یا شوہر نے کہا کہ ایک گر جو پر اور عورت نے کہا کہ ایک گر گیہوں پر یا ہروی کپڑوں پر یا شوہر نے کہا کہ ہزار درہم پر اور عورت نے کہا کہ سو دینار پر نکاح ہے یا نوع مسمیٰ میں اختلاف کیا کہ ایک نے ترکی غلام کہا اور دوسرے نے رومی کا دعویٰ کیا یا ایک نے دینار صوریہ کہا اور دوسرے نے دینار مصریہ کا دعویٰ کیا یا صفت مسمیٰ میں اختلاف کیا کہ ایک نے جید کا دعویٰ کیا اور دوسرے نے ردی کا دعویٰ کیا تو اس میں اختلاف مثل اختلاف دو مال عین کے ہے سوائے درہم و دینار کے کہ درہم و دینار میں ایسا اختلاف مثل اختلاف مقدار درہم و دینار یعنی ہزار و دو ہزار کے ہے کیونکہ دو جنس اور دو نوع و دو موصوف میں سے کوئی بدوں باہمی رضامندی کے ملک میں نہیں آتی ہے بخلاف درہم و دینار کے کہ یہ دونوں اگرچہ دو جنس مختلف ہیں لیکن معاملات مہر میں یہ دونوں مثل جنس واحد کے قرار دیے گئے ہیں کیونکہ مہر مثل کا حکم جنس دراہم و دنانیر

دونوں سے ہو سکتا ہے کہ جس سے چاہے قرار دیا جائے پس یہ جائز ہوا کہ بدوں باہمی رضامندی کے مستحق سودینار ہو اور یہ سب اس وقت ہے کہ مہر مال دین ہو اور اگر مال مہر عین ہو پس اگر دونوں نے اس کی مقدار میں اختلاف کیا پس اگر ایسی چیز ہو کہ اس کی مقدار سے عقد متعلق ہوتا ہے مثلاً طعام معین پر نکاح کیا اور دونوں نے اس کی مقدار میں اختلاف کیا بدیں طور کہ شوہر نے کہا کہ میں نے تجھ سے اس طعام پر بایں شرط کہ وہ ایک کُر ہے نکاح کیا اور عورت نے کہا کہ تو نے مجھ سے اس پر بدیں شرط کہ وہ دو کُر ہے نکاح کیا ہے تو یہ مثل اختلاف ہزار درہم و دو ہزار درہم کے ہے اور اگر ایسی چیز ہو کہ اس کی مقدار سے عقد متعلق نہیں ہوتا ہے مثلاً مرد نے ایک عورت سے معین اس تھان کپڑے پر بدیں شرط کہ وہ فی گز دس درہم کا ہے نکاح کیا پھر دونوں میں اختلاف ہوا کہ شوہر نے کہا میں نے تجھ سے اس کپڑے پر بدیں شرط کہ وہ آٹھ گز ہے نکاح کیا اور عورت نے کہا کہ بدیں شرط کہ وہ دس گز ہے نکاح کیا تو ایسی صورت میں دونوں سے باہمی قسم نہ لی جائے گی اور نہ مہر مثل حکم قرار دیا جائے گا بلکہ بالا جماع شوہر کا قول قبول ہوگا اور اگر مہر مسمیٰ معین کی جنس و عین دونوں میں اختلاف کیا مثلاً شوہر نے کہا کہ اس غلام پر اور عورت نے کہا کہ اس باندی پر نکاح کیا ہے تو یہ ہزار و دو ہزار درہم کے اختلاف کے مانند ہے سوائے ایک صورت کے اور وہ یہ صورت ہے کہ اگر مہر مثل باندی کی قیمت کے برابر یا زیادہ ہو تو عورت کو باندی کی قیمت ملے گی بعینہ باندی نہ ملے گی بخلاف اس کے اگر درہم و دینار میں اختلاف ہوا پس شوہر نے کہا کہ میں نے تجھ سے سو دینار پر نکاح کیا تو عورت کو سو دینار فقط ملیں گے جیسے کہ سابق میں بیان ہوا ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر دونوں نے مہر پر اتفاق کیا اور مہر مال عین ہے مثلاً غلام یا کوئی اسباب وغیرہ ہے پھر وہ شوہر کے پاس تلف ہو گیا پھر دونوں نے اس کی قیمت میں اختلاف کیا تو شوہر کا قول بالا جماع قبول ہو گا یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر شوہر نے کہا کہ میں نے تجھ سے اپنے سیاہ غلام پر

جس کی قیمت ہزار درہم تھی نکاح کیا اور وہ میرے پاس مر گیا اور عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ تو نے مجھ سے گورے غلام پر جس کی قیمت دو ہزار درہم ہے نکاح کیا ہے اور وہ تیرے پاس مرا ہے تو مہر مثل حکم قرار دیا جائے گا اور اگر مہر المثل دونوں کے دعویٰ کے درمیان ہو تو دونوں سے قسم لی جائے گی اور اگر ایک کُر معین پر نکاح کیا اور وہ تلف ہو گیا پھر دونوں نے

Book of Marriage (Kitab-un-Nikah)

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 211

If there is a dispute regarding its quantity or quality, or if someone marries a woman in exchange for a specific piece of clothing, or specific melted silver, or a specific silver pitcher (abriq), and this specific property is lost/destroyed, and then they disagree on measurements, description, or weight; then, just as in the scenarios we have mentioned where the husband's word is accepted before the loss, his word will also be accepted after the loss. This is stated in 'Al-Muheet'.

If they dispute both the quality and quantity, the husband's word will be accepted regarding the quality, and regarding the quantity, the wife's word will be accepted up to the full amount of 'Mahr-e-Mithl' (customary dower). This is stated in 'Zahiriyah'. If the woman claims, "You married me in exchange for this male slave," and the husband says, "I married you in exchange for this female slave," while this female slave is actually the woman's mother, and both present witnesses, the woman's witnesses shall be accepted, and the mentioned female slave shall become free on behalf of the husband because he himself made an admission. If the husband provides witnesses who testify that he married her for one thousand dirhams, and the woman provides witnesses that he married her for one hundred dinars, and the woman's father—who is a slave to that man—presents witnesses that he married her in exchange for 'my person' (raqba), then the father's witnesses shall be accepted. If, despite this, the woman's mother—who is a slave of the husband—presents witnesses that this man married her daughter in exchange for 'my person', then the witnesses of both father and mother shall be accepted, and half of each shall constitute the woman's dower, and both father and mother shall perform 'Sa'ayat' (working to pay off their value) for the husband for their respective remaining half-value. If this did not happen, but instead the woman brought witnesses that the man married her for a hundred dinars and the husband brought witnesses that he married her for a thousand dirhams, and the judge ruled marriage in exchange for a hundred dinars based on the woman's witnesses, and then the woman's father—who is the husband's slave—presented witnesses that the husband married this woman for 'my person', then the judge shall annul the first ruling and decree that this father himself is her dower. If the husband claims he married based on the woman's father (as dower) and the father confirms his statement, and then both present witnesses while the woman claims the husband married her for a hundred dinars but fails to present witnesses, then the judge ruled based on the father's and husband's

witnesses, declared the father as dower, set him free from the woman's property, and established the 'Wala' (legal affinity) of the father for the woman. If the woman subsequently presents witnesses that the marriage was for a hundred dinars, her witnesses shall be accepted, and the judge shall decree a hundred dinars against the husband, declare the woman's father free from the husband's wealth, and annul the 'Wala' decree previously issued for the woman. This is found in 'Fatawa Qazi Khan'. If they dispute after divorce: if the dispute arises after consummation or after valid seclusion (Khalwat-e-Sahiha), the ruling is the same as described for when the marriage is still intact. If the dispute arises after divorce before consummation or seclusion, and if the dower is a debt (money) and they disagree on the amount—such as whether it is one thousand or two thousand—the husband's word shall be accepted, and half of the amount according to his statement shall be paid. No disagreement is mentioned regarding this, and Sheikh Karkhi stated a consensus (Ijma) on this, saying that by agreement of all Imams, the one thousand shall be halved (tansif). Imam Muhammad mentioned in 'Al-Jami' that according to the view of Imam-e-Azam (Abu Hanifa), the woman's word should be accepted up to the amount of 'Mut'ah-e-Mithl' (customary compensatory gift), and beyond that, the husband's word should be accepted. However, the first view is the correct one. Some have stated that in reality, there is no contradiction between the two reports, and the difference is due to the difference in the subject matter (mawzu) of the two issues. Thus, the subject of the issue in 'Kitab-un-Nikah' is 'one thousand or two thousand', so there is no reason to apply the arbitration of 'Mut'ah' and...

---

1. "Upon the father" meaning instead of dower, her father was declared the dower.
2. "Kept" meaning declared him free.
3. "Subject" meaning the hypothetical case assumed; since here it is 'Mahr-e-Musamma' (specified dower), how can 'Mut'ah' be decreed?

किताब-उन-निकाह

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २ २११

इसकी मिक़दार (मात्रा) या सिफ़त (विशेषता) में इख़्तिलाफ़ (विवाद) किया, या किसी औरत से एक निश्चित कपड़े पर निकाह किया, या पिघली हुई निश्चित चाँदी पर, या चाँदी की एक निश्चित सुराही (अब्रिक़) पर निकाह किया और यह निश्चित माल नष्ट हो गया, फिर दोनों ने गज़ों या गुण या वज़न में विवाद किया, तो जैसी स्थितियों में हमने ज़िक्र किया है कि नष्ट होने से पहले पति का कथन स्वीकार किया जाएगा, उन्हीं स्थितियों में नष्ट होने के बाद भी पति का कथन स्वीकार होगा; यह 'मुहीत' में है।

अगर दोनों ने गुण और मात्रा दोनों में विवाद किया, तो गुण के हक में पति का कथन स्वीकार होगा और मात्रा के मामले में औरत का कथन 'महर-ए-मिस्ल' (प्रचलित महर) की पूरी सीमा तक स्वीकार किया जाएगा; यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर औरत ने कहा कि 'तूने मुझसे इस गुलाम (के बदले) पर निकाह किया है' और पति ने कहा कि 'मैंने तुझसे इस बांदी (दासी) पर निकाह किया है', जबकि वह बांदी उस औरत की माँ है, और दोनों ने गवाह पेश किए, तो औरत के गवाह स्वीकार किए जाएंगे और वह बांदी पति की ओर से आज़ाद हो जाएगी क्योंकि उसने खुद स्वीकार किया है। और अगर पति ने गवाह पेश किए जिन्होंने गवाही दी कि पति ने उसके साथ एक हज़ार दिरहम पर निकाह किया है, और औरत ने गवाह पेश किए कि उसने सौ दीनार पर इस औरत से निकाह किया है, और औरत के पिता ने—जो उस आदमी का गुलाम है—गवाह पेश किए कि उसने 'मेरे शरीर' (रकबा) पर निकाह किया है, तो पिता के गवाह स्वीकार होंगे। और अगर इसके बावजूद औरत की माँ ने—जो पति की दासी है—गवाह पेश किए कि इस आदमी ने मेरी बेटी से 'मेरे शरीर' पर निकाह किया है, तो पिता और माँ दोनों के गवाह स्वीकार होंगे और उन दोनों में से आधा-आधा उस औरत का महर होगा, और दोनों पिता-माता अपनी-अपनी आधी कीमत के लिए पति के लिए 'सआत' (कमाई करके ऋण चुकाना) करेंगे। और अगर ऐसा न हुआ, बल्कि औरत ने गवाह पेश किए कि इस आदमी ने मुझसे सौ दीनार पर निकाह किया है और पति ने गवाह पेश किए कि मैंने उससे एक हज़ार दिरहम पर निकाह किया है, तो काज़ी ने औरत के गवाहों के आधार पर सौ दीनार के बदले निकाह होने का फैसला दिया, फिर औरत के पिता ने—जो पति का गुलाम है—गवाह पेश किए कि पति ने 'मेरे शरीर' पर इस औरत से निकाह किया है, तो काज़ी पहले फैसले को रद्द कर देगा और यह फैसला देगा कि यही पिता उसका महर है। और अगर पति दावा करे कि 'मैंने इस औरत के पिता पर निकाह किया है' और पिता ने उसके कथन की पुष्टि की, फिर दोनों ने गवाह पेश किए और औरत ने दावा किया कि

'पति ने मुझसे सौ दीनार पर निकाह किया है' लेकिन गवाह पेश नहीं किए, तो काज़ी ने पिता और पति के गवाहों पर फैसला दिया और पिता को महर घोषित किया और उसे औरत के माल से आज़ाद कर दिया और पिता की 'विला' (कानूनी सम्बन्ध) उस औरत के लिए तय कर दी, फिर औरत ने गवाह पेश किए कि निकाह सौ दीनार पर था, तो औरत के गवाह स्वीकार होंगे और काज़ी पति पर सौ दीनार का फैसला सुनाएगा और औरत के पिता को पति के माल से आज़ाद घोषित करेगा और औरत के हक में जो 'विला' का फैसला दिया था उसे रद्द कर देगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। अगर तलाक़ के बाद दोनों में विवाद हुआ, तो यदि संभोग के बाद या संभोग से पहले 'खलवत-ए-सहीहा' (एकांत) के बाद तलाक़ होकर विवाद हुआ, तो उसका फैसला वही होगा जैसा निकाह मौजूद होने की स्थिति में बताया गया है। और अगर संभोग और एकांत से पहले तलाक़ होकर विवाद हुआ, और महर नकद या उधार राशि हो और महर की मात्रा में—जैसे एक हज़ार या दो हज़ार—विवाद हुआ, तो पति का कथन स्वीकार होगा और पति के कथन के अनुसार जो मात्रा होगी उसका आधा दिया जाएगा। इसमें किसी विवाद का ज़िक्र नहीं है और शेख़ करख़ी ने इस पर आम सहमति (इज्मा) बयान की है और कहा कि सभी इमामों के अनुसार सर्वसम्मति से एक हज़ार का आधा (तनसीफ़) किया जाएगा। और इमाम मुहम्मद ने 'जामे' में ज़िक्र करते हुए कहा कि इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा) के कथन के अनुसार, 'मुतअ' (मुआवज़ा) की मात्रा तक औरत का कथन स्वीकार होना चाहिए और उससे अधिक में पति का कथन स्वीकार होना चाहिए, लेकिन सही वही पहला कथन है। और कुछ विद्वानों ने कहा कि वास्तव में दोनों वृतांतों में कोई मतभेद नहीं है, और यह अंतर दोनों समस्याओं के विषय (मोज़ू) अलग होने के कारण है। अतः'किताब-उन-निकाह' की समस्या का विषय एक हज़ार-दो हज़ार है, इसलिए 'मुतअ' के विवरण के निर्णय का कोई कारण नहीं है और...

---

1. पिता पर यानी महर के बदले उसका पिता महर ठहराया गया है।
2. रखा यानी आज़ाद करार दिया।
3. विषय यानी जो स्थिति मान ली गई है और वह यहाँ 'महर-ए-मुसम्मा' (निर्धारित महर) है, तो 'मुतअ' का हुक्म कैसे होगा।

اس کی مقدار یا صفت میں اختلاف کیا یا کسی عورت سے ایک معین کپڑے پر نکاح کیا یا گداختہ معین چاندی پر یا چاندی کی ابریق معین پر نکاح کیا اور یہ مال معین تلف ہو گیا پھر دونوں نے گزوں یا وصف یا وزن میں اختلاف کیا تو جیسی صورتوں میں ہم نے ذکر کیا ہے کہ قبل تلف ہونے کے شوہر کا قول قبول ہوگا انہیں بعد تلف ہونے کے بھی شوہر کا قول قبول ہوگا یہ محیط میں ہے۔

اگر دونوں نے وصف و مقدار دونوں میں اختلاف کیا تو وصف کے حق میں شوہر کا قول قبول ہوگا اور مقدار میں عورت کے پورے مہر مثل تک عورت کا قول قبول ہوگا یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ تو نے مجھ سے اس غلام پر نکاح کیا ہے اور شوہر نے کہا کہ میں نے تجھ سے اس باندی پر نکاح کیا ہے حالانکہ یہ باندی اس عورت کی ماں ہے اور دونوں نے گواہ قائم کئے تو عورت کے گواہ مقبول ہوں گے اور باندی مذکورہ شوہر کی طرف سے آزاد ہو جائے گی اس واسطے کہ اس نے خود اقرار کیا ہے اور اگر شوہر نے گواہ قائم کئے جنہوں نے یہ گواہی دی کہ شوہر نے اس کے ساتھ ہزار درہم پر نکاح کیا ہے اور عورت نے گواہ قائم کئے کہ اس نے سو دینار پر اس عورت سے نکاح کیا ہے اور عورت کے باپ نے جو اس مرد کا غلام ہے گواہ قائم کئے کہ اس نے میرے رقبہ پر نکاح کیا ہے تو باپ کے گواہ مقبول ہوں گے اور اگر باوجود ان کے عورت کی ماں نے جو شوہر کی باندی ہے گواہ قائم کئے کہ اس مرد نے میری دختر سے میرے رقبہ پر نکاح کیا ہے تو باپ و ماں کے گواہ مقبول ہوں گے اور ان دونوں میں سے نصف نصف اس عورت کا مہر ہوگا اور دونوں باپ و ماں اپنی اپنی نصف قیمت کے واسطے شوہر کے

لئے سعایت کریں گے اور اگر ایسا نہ ہوا بلکہ عورت نے گواہ قائم کئے کہ اس مرد نے مجھ سے سو دینار پر نکاح کیا ہے اور شوہر نے گواہ قائم کئے کہ میں نے اس سے ہزار درہم پر نکاح کیا ہے پس قاضی نے عورت کے گواہوں پر سو دینار کے عوض نکاح ہونے کا حکم دیا پھر عورت کے باپ نے جو شوہر کا غلام ہے گواہ قائم کئے کہ شوہر نے میرے رقبہ پر اس عورت سے نکاح کیا ہے تو قاضی پہلے حکم کو منسوخ کرے گا اور یہ حکم دے گا کہ یہی باپ اس کا مہر ہے اور اگر شوہر مدعی ہو کہ میں نے اس عورت کے باپ پر نکاح کیا ہے اور باپ نے اس کے قول کی تصدیق کی پھر دونوں نے گواہ قائم کئے اور عورت نے دعویٰ کیا کہ شوہر نے مجھ سے سو دینار پر نکاح کیا ہے اور گواہ قائم نہ کئے پس قاضی نے باپ اور شوہر کے گواہوں پر حکم دیا اور باپ کو مہر قرار دیا اور عورت کے مال سے اس کو آزاد رکھا اور باپ کی ولا اس عورت کے واسطے قرار دی پھر عورت نے گواہ قائم کئے کہ نکاح سو دینار پر تھا تو عورت کے گواہ مقبول ہوں گے اور قاضی سو دینار کا شوہر پر حکم دے گا اور عورت کے باپ کو شوہر کے مال سے آزاد قرار دے گا اور ولا جس کا عورت کے واسطے حکم دیا ہے باطل کر دے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر بعد طلاق کے دونوں نے اختلاف کیا پس اگر بعد دخول کے یا دخول سے پہلے بعد خلوت صحیحہ کے طلاق ہو کر اختلاف ہوا تو اس کا حکم ایسا ہی ہوگا جیسا نکاح موجود ہونے کی حالت میں بیان ہوا ہے اور اگر دخول اور خلوت سے پہلے طلاق ہو کر اختلاف ہوا پس اگر مہر مال دین ہو اور مقدار مہر میں کہ ہزار ہے یا دو ہزار ہے اختلاف کیا تو شوہر کا قول قبول ہوگا اور شوہر کے قول کے موافق جو مقدار ہوگی اس کا نصف دیا جائے گا اور اس میں کچھ اختلاف ذکر نہیں فرمایا اور شیخ کرخی نے اس پر اجماع بیان کیا ہے اور کہا کہ بالاتفاق سب اماموں کے نزدیک ہزار کی تنصیف کی جائے گی اور امام محمدؒ نے جامع میں ذکر کر کے فرمایا کہ بنابر قول امام اعظمؒ کے تا مقدار متعہ مثل عورت کا قول قبول ہونا چاہئے اور اس سے زائد میں شوہر کا قول

قبول ہونا چاہئے مگر صحیح وہی قول اول ہے اور بعضوں نے فرمایا کہ درحقیقت دونوں روایتوں میں کچھ اختلاف نہیں ہے اور یہ اختلاف بسبب اختلاف موضوع ہر دو مسئلہ کے ہے پس مسئلہ کتاب النکاح کا موضوع ہزار دو ہزار ہے پس بیان متعہ کے تحکیم کی کوئی وجہ نہیں ہے اور

۱۔ باپ پر یعنی بجائے مہر کے اس کا باپ مہر قرار پایا ہے۔ ۲۔ رکھا یعنی آزاد قرار دیا۔ ۳۔ موضوع یعنی جو صورت فرض کی اور وہ یہاں مہر مسمی ہے تو متعہ کیوں کر حکم ہوگا۔

In *Jami al-Kabir*, the case of ten and a hundred is mentioned as follows: the husband says, "I married you for ten dirhams," and the woman says, "I married for a hundred dirhams," while her *Mahr-ul-Mithl* (customary dower for women of her status) is twenty dirhams. There is a dispute regarding the specified amount. The translator notes that this requires careful consideration. If the dower consists of specific property (Mal-e-Ayn), as discussed in the case of male and female slaves, the woman shall receive *Mut'ah* (compensatory gift). However, if the husband agrees for the woman to take half of a female slave, it is permissible; this is mentioned in *Bada'i*. If the dispute is about whether any amount was specified at all—i.e., one claims no amount was fixed while the other claims a specific dower was agreed upon—then by consensus, *Mahr-ul-Mithl* becomes obligatory. This is stated in *Tabyeen*, but it shall not exceed the woman's claim, provided she is the one claiming a dower was fixed. Conversely, if the husband claims it was fixed, it shall not be less than what he claims; this is in *Bahr-ur-Raiq*.

If both husband and wife die and their heirs dispute the specified amount (*Mahr Musamma*), the statement of the husband's heirs shall be accepted: If such a dispute arises after divorce but before consummation, by consensus, *Mut'ah* is obligatory; this is in *Fat-h al-Qadir*. If the dispute occurs after the death of one of them, the ruling is the same as for a dispute over the existence or amount of dower during the marriage, as explained in *Idah Sharh Kanz*. If both die and their heirs dispute the specified amount, the husband's heirs' statement shall be accepted, and there will be no "exception of *Mustankar*" (1). This is the view of Imam al-A'zam, as cited in *Tabyeen*. "*Mustankar*" has two meanings: first, that he married for less than ten dirhams, a view adopted by our elders; and second, that a claim is made that he married her for a dower typical for women like her, which most elders have adopted and is the correct view according to *Muhit*. If the heirs of both sides dispute whether a dower was ever fixed, the word of the heirs who deny a specified dower shall be accepted. According to Imam al-A'zam, no award shall be given to the woman's side, but the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad) stated that *Mahr-ul-Mithl* should be awarded. The jurists have stated that the fatwa follows the view of the *Sahibayn*; this is in *Fatawa Qadi Khan*.

Our elders stated that this ruling applies when the woman has not yet surrendered herself to the man. If she has already surrendered herself, then whether the dispute arises during her lifetime or after death, *Mahr-ul-Mithl* will not be ordered because

customarily we know a woman does not surrender herself without receiving her *Mahr Mu'ajjal* (prompt dower). Thus, she will be asked to acknowledge the amount she received as prompt dower; otherwise, we will order payment according to custom. For the remainder, the previously mentioned procedure applies; this is in *Muhit Sarkhasi*. The translator notes that in our region, there is no custom of prompt dower (*Mahr Mu'ajjal*), so this specific ruling may not apply. If both die and the dower was fixed at the time of marriage—proven by witnesses or mutual (2) confirmation by the heirs—then the woman's heirs have the right to collect that specified dower from the husband's estate. This applies if it is known the husband died first, or both died together, or the order is unknown. If it is known the wife died first, the portion of the husband's inheritance from that dower shall be deducted; this is in *Fat-h al-Qadir*. If both sets of heirs agree that no dower was fixed, *Mahr-ul-Mithl* shall be ordered. This is the view of the *Sahibayn* and the basis for the fatwa; this is in *Jawahir Akhlati*. If the woman absolved her husband of her dower or gifted it to him and died some time later, and then her heirs claimed that she...

---

(1) *Mustankar* exception: An exception that goes against established custom and reason. (2) Mutual: Meaning the heirs of both parties reached an agreement.

जामे कबीर में दस और सौ का विषय इस प्रकार है कि पति ने कहा कि मैंने तुमसे दस दिरहम पर निकाह किया है और पत्नी ने कहा कि सौ दिरहम पर निकाह किया है, और इस औरत का 'महर-ए-मिस्ल' (समान महर) बीस दिरहम है, तो विषय में मतभेद है। अनुवादक का कहना है कि इसमें विचार की आवश्यकता है। और यदि महर कोई वस्तु (माल-ए-ऐन) हो जैसा कि गुलाम और दासी के मसले में बताया गया है, तो पत्नी को 'मुता' (क्षतिपूर्ति) मिलेगा। लेकिन अगर पति राजी हो जाए कि पत्नी आधी दासी ले ले तो यह जायज़ है, यह 'बदाइ' में वर्णित है। और यदि विवाद मूल तयशुदा महर (मुरम्ममी) पर हो, यानी एक ने दावा किया कि कुछ तय नहीं हुआ था और दूसरे ने दावा किया कि महर तय हुआ था, तो सर्वसम्मति से 'महर-ए-मिस्ल' अनिवार्य होगा, जैसा कि 'तब्बीन' में है। लेकिन पत्नी के दावे से अधिक नहीं दिलाया जाएगा, बशर्ते कि पत्नी ही दावा कर रही हो कि महर तय हुआ था। और यदि पति इसका दावा करने वाला हो, तो उसके दावे से कम नहीं दिया जाएगा, यह 'बह्र-उर-रायिक' में है।

यदि पति और पत्नी दोनों मर गए हों और वारिसों के बीच तयशुदा महर की राशि पर विवाद हो, तो पति के वारिसों की बात मानी जाएगी: यदि संभोग (दुखुल) से पहले तलाक होने के बाद ऐसा विवाद हो, तो सर्वसम्मति से 'मुता' अनिवार्य होगा, यह 'फतह अल-कदीर' में है। और यदि दोनों में से किसी एक की मृत्यु के बाद ऐसा विवाद हो, तो इसका आदेश वही है जो निकाह के कायम रहते हुए मूल महर या उसकी मात्रा में विवाद की स्थिति में बताया गया है, और यह 'ईज़ाह शरह कंज़' में वर्णित है। और यदि पति और पत्नी दोनों मर गए हों और वारिसों के बीच महर की राशि पर विवाद हो, तो पति के वारिसों की बात मानी जाएगी और 'इस्तसना-ए-मुस्तनकर' (१) लागू नहीं होगा। यह इमाम-ए-आज़म का कथन है, जैसा कि 'तब्बीन' में है। 'मुस्तनकर' के दो अर्थ हैं: पहला यह कि उसने दस दिरहम से कम पर निकाह किया हो, जिसे हमारे उलेमा ने अपनाया है; और दूसरा यह कि दावा किया जाए कि उसने इस औरत से इतने महर पर निकाह किया जिस पर ऐसी औरतें आमतौर पर निकाह करती हैं, इसे अधिकांश उलेमा ने अपनाया है और यही सही है, यह 'मुहित' में है। और यदि मूल महर तय होने या न होने पर दोनों पक्षों के वारिसों में विवाद हो, तो उन वारिसों की बात मानी जाएगी जो महर तय होने के इंकारी हैं। इमाम-ए-आज़म के अनुसार स्त्री के लिए किसी चीज़ का आदेश नहीं दिया जाएगा, जबकि 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने फरमाया कि

'महर-ए-मिस्ल' का आदेश दिया जाएगा। उलेमा ने कहा है कि फतवा साहिबैन के कथन पर ही है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

हमारे उलेमा ने फरमाया कि यह आदेश उस समय है जब स्त्री ने स्वयं को पुरुष को न सौंपा हो। और यदि स्त्री स्वयं को सौंप चुकी थी, तो जीवन में या मृत्यु के बाद विवाद होने पर 'महर-ए-मिस्ल' का आदेश नहीं दिया जाएगा। क्योंकि हम आदतन जानते हैं कि कोई स्त्री 'महर-ए-मुअज्जल' (तत्काल देय महर) लिए बिना स्वयं को नहीं सौंपती। इसलिए कहा जाएगा कि या तो तुम उस महर का इकरार करो जो तुमने तत्काल ले लिया है, अन्यथा हम रिवाज के अनुसार जितना लिया जाता है उतना वसूल पाने का आदेश देंगे। शेष राशि के लिए वही प्रक्रिया होगी जो पहले बताई गई है। यह 'मुहित सरख्सी' में है। अनुवादक का कहना है कि हमारे देश में 'महर-ए-मुअज्जल' का रिवाज नहीं है, इसलिए यहाँ यह आदेश लागू नहीं होगा। और यदि पति-पत्नी दोनों मर गए हों और महर निकाह के समय तय हो चुका हो, जो गवाहों या वारिसों की आपसी (२) पुष्टि से साबित हो, तो पत्नी के वारिसों को अधिकार होगा कि वे पति की विरासत से वह तयशुदा महर प्राप्त करें। यह आदेश तब है जब पता चले कि पति पहले मरा है या दोनों साथ मरे हैं या कुछ पता न चले। लेकिन यदि पता चले कि पत्नी पहले मरी है, तो उस महर में से पति की विरासत का हिस्सा निकाल दिया जाएगा, यह 'फतह अल-कदीर' में है। यदि दोनों पक्षों के वारिस सहमत हों कि निकाह में कोई महर तय नहीं हुआ था, तो 'महर-ए-मिस्ल' का आदेश दिया जाएगा। यह साहिबैन का कथन है और इसी पर फतवा है, यह 'जवाहर अख्लाती' में है। और यदि पत्नी ने पति को महर से मुक्त कर दिया या उसे उपहार (हिबा) कर दिया और कुछ समय बाद मर गई, फिर उसके वारिसों ने दावा किया कि औरत...

---

(१) इस्तसना-ए-मुस्तनकर: ऐसा अपवाद जो रिवाज और तर्क के विरुद्ध हो। (२) आपसी: अर्थात् दोनों पक्षों के वारिसों ने आपस में सहमति जताई।

جامع کبیر میں دس اور سو موضوع ہے بایں طور کہ شوہر نے کہا کہ میں نے تجھ سے دس درہم پر نکاح کیا ہے اور عورت نے کہا کہ سو درہم پر نکاح کیا ہے اور اس عورت کا مہر مثل بیس درہم ہے پس موضوع میں اختلاف ہے قال المترجم فیہ تامل اور اگر مہر مالِ عین ہو جیسا کہ مسئلہ غلام و باندی میں مذکور ہوا ہے تو عورت کو متعہ ملے گا لیکن اگر شوہر راضی ہو جائے کہ عورت نصف باندی لے لے تو جائز ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر اصل مسمیٰ میں ہو یعنی ایک نے دعویٰ کیا کہ تسمیہ کچھ نہ تھا اور دوسرے نے دعویٰ کیا کہ مہر ٹھہرا ہے تو بالاتفاق مہر مثل واجب ہوگا یہ تبیین میں ہے مگر عورت کے دعوے سے زیادہ نہ دلایا جائے گا بشرطیکہ عورت ہی دعویٰ کرتی ہو کہ مہر ٹھہر گیا ہے اور اگر شوہر اس کا مدعی ہو تو اس کے دعوے سے کم نہ دیا جائے گا یہ بحر الرائق میں ہے۔

اگر شوہر و عورت مر گئے اور وارثوں میں مقدارِ مسمیٰ میں اختلاف ہوا تو قول وارثانِ شوہر کا قبول ہوگا: اگر دخول سے پہلے طلاق واقع ہونے کے بعد ایسا اختلاف ہو تو بالاتفاق متعہ واجب ہوگا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک کے مر جانے کے بعد ایسا اختلاف ہو تو اس کا حکم وہی ہے جو حالتِ قیامِ نکاح میں اصل مسمیٰ یا مقدار میں اختلاف کرنے کی صورت میں مذکور ہوا ہے اور یہ ایضاح شرح کنز میں ہے اور اگر شوہر و عورت دونوں مر گئے اور وارثوں میں مقدارِ مسمیٰ میں اختلاف ہوا تو قول وارثانِ شوہر کا قبول ہوگا اور استثنائے مستنکر (۱) نہ ہوگا اور یہ امام اعظم کا قول ہے کذا فی التبیین اور مستنکر کے دو معنی ہیں اول یہ کہ اس نے دس درہم سے کم پر نکاح کیا ہے اور اسی کو ہمارے مشائخ نے لیا ہے اور دوم آنکہ یہ دعویٰ کیا جائے کہ اس نے اس عورت سے اتنے مہر پر نکاح کیا کہ ایسی عورتیں ایسے مہر پر نکاح

میں لائی جاتی ہیں اور اسی کو عامہ مشائخ نے لیا ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط میں ہے اور اگر اصل مہر قرار پانے یا نہ پانے میں دونوں کے وارثوں نے اختلاف کیا تو قول ان وارثوں کا قبول ہوگا جو مہر مسمیٰ ہونے کے منکر ہیں اور امام اعظم کے نزدیک عورت کے واسطے کسی چیز کا حکم نہ دیا جائے گا اور صاحبین نے فرمایا کہ مہر المثل کا حکم دیا جائے گا اور مشائخ نے فرمایا کہ فتویٰ صاحبین ہی کے قول پر ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ جب عورت اپنے نفس کو مرد کے سپرد نہ کر چکی ہو اور اگر عورت اپنے تئیں سپرد کر چکی تھی بہر حال حیات یا بعد ممات کے اختلاف ہوا تو مہر مثل کا حکم نہ دیا جائے گا اس واسطے کہ ہم عادتاً جانتے ہیں کہ عورت نے بدوں مہر معجل لے لینے کے اپنے تئیں سپرد نہ کیا ہو گا پس کہا جائے گا کہ یا تو اس قدر مہر کا جس کو تو نے بطور مہر معجل لے لیا ہے اقرار کرے ورنہ ہم رواج کے موافق جس قدر لیا جاتا ہے اتنے وصول پانے کا تجھ پر حکم کریں گے پھر باقی کے واسطے وہی عملدرآمد ہوگا جو مذکور ہوا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے قال المترجم ہمارے دیار میں مہر معجل کا کچھ رواج نہیں ہے پس ہمارے یہاں یہ حکم متعلق نہ ہوگا فلیتا مل اور اگر شوہر و عورت دونوں مر گئے اور عورت کا مہر نکاح میں مقرر ہو چکا ہے جو بذریعہ گواہوں کے ثابت کیا گیا یا وارثوں کی باہمی (۲) تصدیق سے ثابت ہوا ہے تو عورت کے وارثوں کو اختیار ہوگا کہ اس کا مہر مسمیٰ مذکور شوہر کی میراث سے وصول کریں اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب یہ معلوم ہو کہ پہلے شوہر مر گیا ہے یا یہ معلوم ہو کہ دونوں ایک ساتھ مر گئے یا اگلا پچھلا کچھ نہ معلوم ہو اور اگر یہ معلوم ہو کہ پہلے عورت مری ہے تو اس مہر میں سے کچھ حصہ میراث شوہر نکال ڈالا جائے گا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر ہر دو فریق کے وارثوں نے اتفاق کیا کہ نکاح میں کچھ مہر ٹھہرا نہ تھا تو مہر مثل کا حکم دیا جائے گا یہ صاحبین کا قول ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ جواہر اخلاطی میں ہے اور اگر

عورت نے شوہر کو اپنے مہر سے بری کر دیا یا اس کو ہبہ کر دیا پھر کچھ مدت بعد مر گئی پس اس کے وارثوں نے دعویٰ کیا کہ عورت

---

(۱) استثنائے مستنکر ایسا استثنا ہے جو رواج و عقل کے خلاف ہے۔ (۲) باہمی یعنی دونوں کے وارثوں نے باہم اتفاق کیا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 1 [213] Kitab al-Nikah (The Book of Marriage) The aforementioned individual made a gift (Hiba) or acquitted a debt during their terminal illness (Marz-ul-Maut), and the husband denied it, then the husband's statement shall be accepted; this is in Al-Tabyeen. **What things can be accepted as Mahr (dowry)?** A woman claimed after her husband's death that one thousand dirhams were owed to her as Mahr. According to Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him), her statement regarding the full amount up to the Mahr al-Mithl (fair dowry) will be accepted; this is mentioned in Al-Muhit al-Sarakhsi. Hisham stated that I asked Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) about a case where a woman claimed against a man that he married her in Kufa a year ago for two thousand dirhams and provided witnesses for this claim, whereas the husband provided witnesses that he had married her in Basra two years ago for one thousand dirhams. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that the witnesses of the woman shall be accepted. Then I asked, even if the woman has a child over two years old? He said even if that is the case, the ruling remains the same; this is in Al-Dhakhira. If the husband refuses to write a deed of dowry (Mahr-nama), he will not be compelled. If the Mahr-nama specifies dinars while the contract (aqd) was made for dirhams, then dirhams shall be obligatory and dinars shall not be obligatory according to the Mahr-nama. The Sheikh stated that this means what was agreed upon between him and Allah Almighty in the contract is what is obligatory, but the Qazi (judge) will outwardly compel him to pay in dinars. However, if the Qazi comes to know that the contract was indeed made in dirhams, he will not do so; this is in Tatarkhania. If the husband sent something to his wife, then the wife claimed it was a gift (Hadiya) and the husband claimed it was part of the Mahr, then for items prepared for consumption such as roasted meat, curry, and fruits etc., which do not last long, the woman's statement will be accepted, and this is by way of Istihsan (equity). Conversely, for items not prepared for immediate consumption such as honey, ghee, walnuts, almonds, and pistachios etc., the husband's statement can be accepted; this is in Al-Tabyeen. Regarding other items, Fiqh Abu Layth (may Allah have mercy on him) has adopted the view that for items not obligatory upon the husband, such as socks, shawls etc., the husband's statement will be accepted. As for household items (mata') that are customary for a husband to provide, like veils, tunics, and nightwear, he cannot count them as part of the Mahr; this is in Al-Muhit al-Sarakhsi. In cases where the husband's statement is accepted, if the aforementioned goods are still in existence, she should return them to the husband and take her Mahr, because this is like a sale in exchange for Mahr, and the husband

cannot be singular (monopolize) with it. On the contrary, if it is of the same kind (jins) as the Mahr, then this is not the case. If the said goods are destroyed, she cannot take back the Mahr. If the husband said these goods were a trust (wadi'at) and the woman said they were part of the Mahr, then if they are of the same kind as the Mahr, the woman's statement will be accepted, and if they are of a different kind, the husband's statement will be accepted; this is in Al-Tabyeen. The husband gave some property to the woman, then the woman claimed it was for maintenance (nafaqa) and the husband said it was part of the Mahr, the husband's statement will be accepted. However, if the woman herself provides witnesses, then this (1) will not be the case; this is in Fath al-Qadir. A man sent some goods to his wife, and the woman's father also sent some goods to the husband. Then the husband claimed what I sent is part of the Mahr, his statement will be accepted upon oath. Therefore, if the said goods exist, the woman should return the goods and take the remaining Mahr because she did not agree to it being her Mahr. If the goods are lost, then if it is a fungible item (mithli), the husband should give its equivalent, and if it is not fungible, the woman cannot recover the remaining Mahr from her husband. And those goods which...

L - Except in the case where this condition is in the contract. 2 - Munfarid (Safar), meaning the husband did not have to suffer any deception or loss in this. 3 - Remaining (Baqi Manda), meaning what remained after deducting the aforementioned goods. (1) Meaning, the woman's witnesses will be accepted.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ① [213] किताबुन निकाह मज़कूरा ने अपनी मर्ज़-उल-मौत (मृत्यु-पूर्व बीमारी) में हिबा (उपहार) किया है या बरी (ऋणमुक्त) किया है और शौहर (पति) ने इससे इनकार किया तो शौहर का कौल (कथन) स्वीकार होगा, यह तबीईन में है। **किन चीजों को महर तस्लीम किया जा सकता है?** एक औरत ने अपने शौहर के मरने के बाद उस पर दावा किया कि मेरे उस पर एक हज़ार दिरहम महर के हैं, तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाहि अलैहि के नज़दीक पूरे महर-ए-मिसल (उचित महर) तक उसी का कौल स्वीकार होगा, यह मुहीत-ए-सरख़्सी में है। हिशाम ने फ़रमाया कि मैंने इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि से दरयाफ़्त किया कि एक औरत ने एक मर्द पर दावा किया कि उसने मुझसे एक साल पहले कूफ़ा में दो हज़ार दिरहम पर निकाह किया है और इस दावे पर गवाह पेश किए, और शौहर ने गवाह पेश किए कि दो साल पहले मैंने उससे बसरा में एक हज़ार दिरहम पर निकाह किया था, तो इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि ने फ़रमाया कि औरत ही के गवाह स्वीकार होंगे। तब मैंने पूछा कि अगर औरत के साथ दो बरस से ज़्यादा का बच्चा मौजूद हो, तो फ़रमाया कि चाहे ऐसा हो तब भी यही हुक्म है, यह ज़ख़ीरा में है। और अगर शौहर ने महरनामा (निकाहनामा) लिखने से इनकार किया तो उसे मजबूर नहीं किया जाएगा, और अगर महरनामा में दीनार हों और अक़्द (अनुबंध) दिरहमों से हुआ हो तो दिरहम वाजिब होंगे और महरनामा के अनुसार दीनार वाजिब नहीं होंगे। और शैख़ ने फ़रमाया कि इसके मायने यह हैं कि जो कुछ अल्लाह तआला और शौहर के दरमियान अक़्द में तय हुआ है वही वाजिब होगा, लेकिन काज़ी (न्यायाधीश) ज़ाहिरी तौर पर उसे दीनारों की अदायगी पर मजबूर करेगा। लेकिन अगर काज़ी को ऐसा ज्ञान हो जाए कि अक़्द दिरहमों से हुआ है तो ऐसा नहीं करेगा, यह तातारखानिया में है। अगर शौहर ने अपनी औरत को कोई चीज़ भेजी, फिर औरत ने कहा कि वह हदिया (उपहार) थी और शौहर ने कहा कि वह महर में थी, तो जो चीज़ खाने के लिए तैयार हो जैसे भुना हुआ गोश्त, सालन और फल आदि जो ज़्यादा देर तक नहीं रहते, उसमें औरत का कौल स्वीकार होगा और यह इस्तिहसान (विवेकपूर्ण वरीयता) है; इसके विपरीत जो चीज़ खाने के लिए तैयार न हो जैसे शहद, घी, अखरोट, बादाम और पिस्ता आदि, इसमें शौहर का कौल स्वीकार हो सकता है, यह तबीईन में है। और अन्य वस्तुओं में फ़िक़्ह अबुल लैस रहमतुल्लाहि अलैहि ने यह नियम अपनाया है कि जो चीज़ें शौहर के ज़िम्मे वाजिब नहीं हैं जैसे मोज़े, चादर आदि, इसमें शौहर का कौल स्वीकार होगा, और जो सामान (मताअ) शौहर पर वाजिब है जैसे ओढ़नी, कुर्ती और रात के कपड़े, तो उन्हें महर में शुमार नहीं किया जा सकता, यह मुहीत-ए-सरख़्सी में है। फिर जिन स्थितियों में शौहर का कौल स्वीकार हुआ, अगर वह सामान वैसा ही मौजूद हो तो शौहर को वापस कर दे और अपना महर ले ले, क्योंकि

यह महर के बदले बिक्री (बैअ) है और शौहर इसमें एकाधिकार (मुन्फ़रिद) नहीं कर सकता। इसके विपरीत अगर वह महर की ही श्रेणी (जिंस) से हो तो ऐसा नहीं है, और अगर वह सामान नष्ट हो गया तो महर वापस नहीं ले सकती। और अगर शौहर ने कहा कि यह सामान अमानत (वदीअत) थी और औरत ने कहा कि महर में थी, तो अगर वह महर की जिंस से हो तो औरत का कौल स्वीकार होगा और अगर वह अलग जिंस से हो तो शौहर का कौल स्वीकार होगा, यह तबीईन में है। शौहर ने औरत को कुछ माल दिया, फिर औरत ने दावा किया कि यह नफ़क़ा (खर्च) था और शौहर ने कहा कि महर में था, तो शौहर का कौल स्वीकार होगा, लेकिन अगर औरत ही गवाह पेश करे तो ऐसा (1) नहीं होगा, यह फ़तहुल क़दीर में है। एक व्यक्ति ने अपनी बीवी को कुछ सामान भेजा और औरत के बाप ने भी शौहर को कुछ सामान भेजा, फिर शौहर ने दावा किया कि मैंने जो भेजा है वह महर में है, तो शपथ के साथ शौहर का कौल स्वीकार होगा। अतः अगर वह सामान मौजूद हो तो औरत को चाहिए कि सामान वापस करके बाक़ी महर ले ले क्योंकि वह उसे महर के तौर पर लेने पर राज़ी नहीं हुई थी। और अगर सामान नष्ट हो गया हो, तो यदि वह मिसली चीज़ (ऐसी वस्तु जिसकी जगह वैसी ही दूसरी चीज़ दी जा सके) हो तो शौहर उसकी जैसी दूसरी चीज़ दे दे, और अगर मिसली न हो तो औरत अपने शौहर से शेष महर वसूल नहीं कर सकती। और वह सामान जो...

ल - सिवाय उस स्थिति के जब अक़्द (अनुबंध) में यह शर्त हो। २ - मुन्फ़रिद (सफ़र) यानी शौहर को भी इसमें कोई धोखा या नुकसान नहीं उठाना पड़ा। ३ - बाक़ी मांदा यानी उक्त सामान को घटाने (मिन्हा करने) के बाद जो शेष रहा। (1) यानी औरत के गवाह स्वीकार होंगे।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ① [213] کتاب النکاح مذکورہ نے اپنے مرض الموت میں ہبہ کیا ہے یا بری کیا ہے اور شوہر نے اس سے انکار کیا تو شوہر کا قول قبول ہو گا یہ تبیین میں ہے۔ **کن چیزوں کو مہر تسلیم کیا جا سکتا ہے؟** ایک عورت نے اپنے شوہر کے مرنے کے بعد اس پر دعویٰ کیا کہ میرے اس پر ہزار درہم مہر کے ہیں تو امام اعظمؒ کے نزدیک پورے مہر مثل تک اسی کا قول قبول ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے ہشام نے فرمایا کہ میں نے امام محمدؒ سے دریافت کیا کہ ایک عورت نے ایک مرد پر دعویٰ کیا کہ اس نے مجھ سے ایک سال ہوا کہ کوفہ میں دو ہزار درہم پر نکاح کیا ہے اور اس دعویٰ پر گواہ قائم کئے اور شوہر نے گواہ قائم کئے کہ دو سال ہوئے کہ میں نے اس سے بصرہ میں ایک ہزار درہم پر نکاح کیا تھا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ عورت ہی کے گواہ قبول ہوں گے تب میں نے پوچھا کہ اگر چہ عورت کے ساتھ دو برس سے زیادہ کا بچہ موجود ہو تو فرمایا کہ اگر چہ ایسا ہو تو بھی یہی حکم ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر شوہر نے مہر نامہ لکھنے سے انکار کیا تو وہ مجبور نہیں کیا جائے گا اور اگر مہر نامہ میں دینار ہوں اور عقد درہموں سے ہوا ہے تو درہم واجب ہوں گے اور مہر نامہ کے رو سے دینار واجب نہ ہوں گے اور شیخ نے فرمایا کہ اس کے معنی یہ ہیں کہ فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ شوہر پر جو عقد میں ٹھہرا ہے وہی واجب ہو گا لیکن قاضی بظاہر اس کو دیناروں کے ادا کرنے پر مجبور کرے گا لیکن اگر قاضی کو ایسا علم ہو جائے کہ عقد درہموں سے ہوا ہے تو ایسا نہ کرے گا یہ تاتارخانیہ میں ہے اگر شوہر نے اپنی عورت کو کوئی چیز بھیجی پھر عورت نے کہا کہ وہ ہدیہ تھی اور شوہر نے کہا کہ وہ مہر میں تھی تو جو چیز کھانے کے واسطے مہیا ہو جیسے بھونا گوشت و سالن وفواکہ وغیرہ جو دیر تک باقی نہیں رہتے ہیں اس میں عورت کا قول قبول ہوگا اور یہ استحسان ہے بخلاف اس کے جو چیز کھانے کے واسطے مہیا نہ ہو جیسے شہد و گھی و اخروٹ و بادام و پستہ

وغیرہ اس میں شوہر کا قول قبول ہو سکتا ہے یہ تبیین میں ہے اور دیگر اشیاء میں فقہ ابواللیثؒ نے یہ اختیار کیا ہے کہ جو چیزیں شوہر کے ذمہ واجب نہیں ہیں جیسے موزہ و چادر وغیرہ اس میں شوہر کا قول قبول ہوگا اور جو متاع شوہر پر واجب ہے جیسے اوڑھنی و کرتی واشیائے شب تو ان کو مہر میں محسوب نہیں کر سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے پھر جن صورتوں میں شوہر کا قول قبول ہوا اگر متاع مذکور بعینہ قائم ہو تو شوہر کو واپس کر دے اور اپنا مہر لے لے اس واسطے کہ یہ بیع بعوض مہر ہے اور شوہر اس کے ساتھ منفرد نہیں ہو سکتا ہے بخلاف اس کے اگر جنس مہر سے ہو تو ایسا نہیں ہے اور اگر متاع مذکور تلف ہو گئی تو مہر واپس نہیں لے سکتی ہے اور اگر شوہر نے کہا کہ یہ متاع ودیعت تھی اور عورت نے کہا کہ مہر میں تھی پس اگر وہ جنس مہر سے ہو تو عورت کا قول قبول ہو گا اور اس کے خلاف جنس ہو تو قول شوہر کا قبول ہو گا یہ تبیین میں ہے۔ شوہر نے عورت کو کچھ مال دیا پھر عورت نے دعویٰ کیا کہ یہ نفقہ میں تھا اور شوہر نے کہا کہ مہر میں تھا تو شوہر کا قول قبول ہو گا لیکن اگر عورت ہی گواہ قائم کرے تو ایسا (1) نہ ہو گا یہ فتح القدیر میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی کو متاع بھیجی اور عورت کے باپ نے بھی شوہر کو کچھ متاع بھیجی پھر شوہر نے دعویٰ کیا کہ میں نے جو بھیجا ہے وہ مہر میں ہے تو قسم سے شوہر کا قول قبول ہو گا پس اگر متاع مذکور قائم ہو تو عورت کو چاہئے کہ متاع واپس کر کے باقی مہر لے لے کیونکہ وہ اس کے مہر ہونے پر راضی نہیں ہوئی اور اگر متاع تلف ہو گئی ہو پس اگر مثلی چیز ہو تو شوہر کو اس کے مثل دے دے اور اگر مثلی نہ ہو تو عورت اپنے شوہر سے باقی ماندہ مہر وصول نہیں کر سکتی ہے اور وہ متاع جو

ل الا اس صورت میں کہ عقد میں یہ شرط ہو۔ ۲ سفر یعنی شوہر کو بھی اس میں کچھ دھوکا و خسارہ اٹھانا نہیں پڑا۔ ۳ باقی ماندہ یعنی متاع مذکور منہا کرنے کے بعد جو باقی رہا۔ (1) یعنی عورت کے گواہ قبول ہوں گے۔

If the woman's father has sent (something) and it has been consumed or destroyed, he cannot take anything back from the husband. However, if it exists, and the father sent it from his personal property, he can take it back from the husband. But if it was sent from the property of an adult daughter with her consent, it cannot be taken back. This is in Fatawa Qazi Khan.

If something was sent to the woman's home for the sake of engagement and later the engagement was broken off, under what circumstances can its return be demanded?

Sheikh Ali bin Ahmad was asked about a person who sent dinars to his fiancée. Her family used that money to make suits (clothes) for that person as per custom. Later, he claimed that the cash he had sent was intended for the dower (Mahr). The Sheikh said that the word of the sender would be accepted. Then it was asked: what if he sent dinars to them and said, "Pay the weaver's wages from this, buy a goat with some and pay its price, and spend some on walnuts and almonds (Jauz-o-Salam) as per custom," and they did so. Then the woman was sent to her husband in marriage (Zafaf). Then the said man claimed, "I sent these dinars as part of her dower (Mahr)." Would his claim be accepted or not? The Sheikh said that if he had made it explicit (Tasreeh) at the time of sending, then in the matter of specification (Tayyun), his claim would not be accepted. And Sheikh Abu Hamid was asked about a person who sought an engagement with a girl for his son and sent dirhams to that girl. Then the father died, and all his heirs demanded a share of the money he had sent as inheritance. The Sheikh said that if the union between the two had been finalized, then the sent money would belong to the son for whom it was sent. But if the talks for the union had not been solidified, then this money would be part of the inheritance. If the father were alive, reference would be made to his statement. And my father was asked about a man who sent sugar, walnuts, almonds, dates, etc., to his fiancée's home. Then the man's family decided to call off the engagement and did so. Is it permissible for that man to take back what he sent? My father replied that if the girl's family, by the sender's order, distributed these things among people, then there would be no right to demand them back. But if he had not given permission, he could take them back. This is in Tatar-Khaniyah.

A person married a woman and sent gifts to her, and the woman also sent gifts in return. Then the woman was sent to him (wedding occurred). Later, the man

separated from her and claimed that the things he had sent were as a loan (Ariyat) and wanted to take them back. The woman wanted to take back her compensation gifts. For a legal (Qaza) ruling, the man's word would outwardly be accepted. And when he takes them back from the woman, the woman will have the choice to take back what she gave in exchange. This is in Al-Muhit. Sheikh Abu Bakr al-Iskaf said that if the woman had explicitly stated at the time of sending that it was in exchange (Iwaz), then this is the ruling. But if she did not make it explicit but intended it as an exchange in her heart and calculated it as such, then it would be considered a gift (Hiba) from the woman's side, and her private intention would be declared void. This is in Fatawa Qazi Khan. 'Al-Muharjam' says that the woman cannot take it back, as established regarding gifts (Hiba) between husband and wife. It is written in 'Wajeeh' that if a woman was sent musk (Nafa-e-Mushk), perfume, or other fragrances, and later it was claimed that it was part of the dower (Mahr), the man's word would be accepted. It is in 'Hawi' that if the woman, considering it a gift from the husband, sent something in exchange, and then after the opposite of her thought became apparent she wanted to take back her exchange, the Sheikh said she would not have this choice. Then it will be seen that if the said fragrance exists, the husband will take it back, while the woman agrees to it being part of her dower (Mahr).

---

1. 'Jauz' (walnut) in marriage is part of the custom of leisure and amusement, similar to playing 'chauki' etc. in this region.

अगर औरत के बाप ने (कुछ) भेजा हो और वह खराब (तलफ़) हो गया हो, तो वह शौहर से कुछ वापस नहीं ले सकती। और अगर वह मौजूद हो, तो अगर बाप ने अपने निजी माल से भेजा हो, तो शौहर से वापस ले सकता है। और अगर बालिग बेटी के माल से उसकी सहमति से भेजा हो, तो वापस नहीं लिया जा सकता। यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में है।

अगर मंगनी के लिए औरत के यहाँ कुछ भेजा गया और उसके बाद मंगनी टूट गई, तो किस स्थिति में वापसी की माँग की जा सकती है?

शेख अली बिन अहमद से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने अपनी मंगेतर को दीनार भेजे, तो उसके लोगों ने उस व्यक्ति के लिए उस माल से रिवाज़ के अनुसार जोड़े (कपड़े) बनवाए। फिर उसने कहना शुरू किया कि यह नकद जो मैंने भेजा था, वह महर के तौर पर भेजा था। शेख ने फरमाया कि भेजने वाले की बात मानी जाएगी। फिर पूछा गया कि अगर उसने उन लोगों को दीनार भेजे और कहा कि इसमें से कुछ जुलाहे की मज़दूरी दो, कुछ से बकरी खरीदकर उसकी कीमत दो, और कुछ अखरोट और बादाम (जौज़-ओ-सलम) पर खर्च करो जैसा कि रिवाज़ है, और लोगों ने वैसा ही किया। फिर वह औरत अपने शौहर के पास विदाई (ज़फ़ाफ़) के तौर पर भेजी गई। फिर उक्त पुरुष ने दावा किया कि मैंने ये दीनार उसके महर में भेजे थे, तो क्या उसकी बात मानी जाएगी या नहीं? शेख ने फरमाया कि अगर भेजने के साथ स्पष्ट (तसरीह) कर दिया था, तो निर्धारण (ताय्युन) में उसकी बात नहीं मानी जाएगी। और शेख अबू हामिद से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने अपने बेटे के लिए किसी लड़की से मंगनी की और उस लड़की को दिरहम भेजे। फिर पिता मर गया और उसके सभी वारिसों ने उस माल में से विरासत की माँग की जो उसने भेजा था। शेख ने फरमाया कि अगर दोनों (रिश्तों) में मेल पूरा हो गया है, तो यह भेजा हुआ माल उसी बेटे का होगा जिसके लिए उसने भेजा था। और अगर दोनों में मेल की बातचीत पक्की नहीं हुई थी, तो यह माल विरासत होगा। और अगर पिता जीवित हो, तो उसके बयान की ओर रुजू (संदर्भ) किया जाएगा। और मेरे पिता से पूछा गया कि एक पुरुष ने अपनी मंगेतर के यहाँ चीनी, अखरोट, बादाम, खजूर आदि भेजे। फिर पुरुष वालों ने मंगनी छोड़ने का विचार किया और छोड़ दी। तो क्या उस पुरुष के लिए उचित है कि जो उसने भेजा था वह वापस ले? मेरे पिता ने उत्तर में फरमाया कि अगर लड़की वालों ने भेजने वाले के आदेश से ये चीजें लोगों में बाँट दी हों, तो वापस लेने का अधिकार नहीं होगा। और अगर उसने इसकी अनुमति न दी हो, तो वापस ले सकता है। यह तातारख़ानिया में है।

एक व्यक्ति ने एक महिला से निकाह किया और उसके पास उपहार भेजे, और महिला ने भी उनके बदले में उपहार भेजे। फिर उक्त महिला को उसके पास भेजा गया (विदाई हुई)। फिर उक्त पुरुष ने उसे अलग कर दिया और कहा कि वे चीज़ें जो मैंने तुम्हारे पास भेजी थीं, वे उधार (आरियत) के तौर पर थीं और उन्हें वापस लेना चाहा। और महिला ने अपना मुआवज़ा वापस लेना चाहा। तो क़ानूनी (कज़ा) हुक्म के लिए ज़ाहिर में पुरुष की बात मानी जाएगी। और जब उसने महिला से (उपहार) वापस ले लिए, तो महिला को अधिकार होगा कि जो उसने बदले में दिया है वह वापस ले ले। यह 'मुहीत' में है। और शेख अबूबक्र अस्काफ ने फरमाया कि अगर महिला ने भेजते समय स्पष्ट कर दिया हो कि यह उसका बदला (एवज़) है, तो यही हुक्म है। और अगर स्पष्ट न किया हो लेकिन उसने मन में विचार करके हिसाब किया और नीयत कर ली कि यह बदला है, तो यह महिला की ओर से उपहार (हिबा) होगा और उसकी नीयत को बातिल (अमान्य) करार दिया जाएगा। यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में है। 'अल-मुहरजम' में कहा गया है कि महिला वापस नहीं ले सकती, जैसा कि पति-पत्नी के बीच उपहार (हिबा) के मामले में तय है। और 'वजीह' में लिखा है कि अगर महिला को कस्तूरी (नाफ़ा-ए-मुश्क) या इत्र आदि खुशबू भेजी गई, फिर दावा किया गया कि यह महर में थी, तो पुरुष की बात मानी जाएगी। 'हावी' में है कि अगर महिला ने उसे शौहर की ओर से उपहार समझकर उसके बदले में कुछ भेजा, फिर उसके विचार के विपरीत ज़ाहिर होने पर महिला ने अपना बदला वापस लेना चाहा, तो शेख ने फरमाया कि उसे यह अधिकार नहीं होगा। फिर देखा जाएगा कि अगर उक्त खुशबू मौजूद है, तो शौहर उसे वापस लेगा, जबकि महिला उसके महर में होने पर सहमत हो।

---

1. निकाह में 'जौज़' का रिवाज खेल-कूद का है जैसे इस क्षेत्र में चौकी आदि खेलते हैं।

عورت کے باپ نے بھیجی ہے اگر تلف ہو گئی ہو تو شوہر سے کچھ واپس نہیں لے سکتی ہے اور اگر موجود ہو پس اگر باپ نے اپنے ذاتی مال سے بھیجی ہو تو شوہر سے واپس لے سکتا ہے اور اگر دختر بالغہ کے مال سے اس کی رضا مندی سے بھیجی ہو تو واپس نہیں ہو سکتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر منگنی کے واسطے عورت کے ہاں کچھ بھیجا اور بعد ازاں منگنی ختم ہو گئی تو کس صورت میں واپسی کا مطالبہ کر سکتا ہے؟

شیخ علی بن احمد سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی منگیتر عورت کو دینار بھیجے پس اس کے لوگوں نے اس شخص کے واسطے اس مال سے جوڑے بنائے جیسی عادت ہے پھر اس کے بعد اس نے کہنا شروع کیا کہ یہ مال نقد جو میں نے بھیجا تھا وہ مہر میں بھیجا تو شیخ نے فرمایا کہ قول بھیجنے والے کا قبول ہوگا پھر دریافت کیا گیا کہ اگر اس نے ان لوگوں کے پاس دینار بھیجے اور کہا کہ اس میں سے کچھ جولاہے کی مزدوری دو اور بعض سے بکری خرید کر اس کا ثمن دو اور بعض جوز و سلمیں خرچ کرو جیسے عادت جاری ہے پس ان لوگوں نے ایسا ہی کیا پھر وہ عورت اپنے شوہر کے پاس بطریق زفاف بھیجی گئی پھر مرد مذکور نے دعویٰ کیا کہ میں نے یہ دینار اس کے مہر میں بھیجے تھے تو اس کا قول قبول ہوگا یا نہ ہوگا؟ تو شیخ نے فرمایا کہ اگر قول کے ساتھ تصریح کر دی تو تعیین میں اس کا قول قبول نہ ہوگا اور شیخ ابو حامد سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنے پسر کے واسطے کسی دختر سے منگنی کی اور اس دختر کو درہم بھیجے پھر باپ مر گیا اور اس کے سب وارثوں نے اس مال سے بھی جو اس نے

بھیجا تھا میراث طلب کی تو شیخ نے فرمایا کہ اگر دونوں میں میل پورا ہو گیا ہے تو یہ بھیجا ہوا مال اسی پسر کا ہوگا جس کے واسطے اس نے بھیجا ہے اور اگر دونوں میں میل کی بات چیت پختہ نہ ہو گئی ہو تو یہ مال میراث ہوگا اور اگر باپ زندہ ہو تو اس کے بیان کی جانب رجوع کیا جائے گا اور میرے والد سے دریافت کیا گیا کہ ایک مرد نے اپنی منگیتر کے یہاں شکر اور جوز و لوز و تمر وغیرہ بھیجے پھر مرد والوں کی رائے میں آیا کہ منگنی چھوڑ دیں پس انہوں نے چھوڑ دی تو اس مرد کو روا ہے کہ جو اس نے بھیجا تھا وہ واپس کرے تو میرے والد نے جواب میں فرمایا کہ اگر لڑکی والوں نے بھیجنے والے کے حکم سے یہ چیزیں لوگوں کو بانٹ دی ہوں تو واپس کرنے کا استحقاق حاصل نہ ہوگا اور اگر اس نے یہ اجازت نہ دی ہو تو واپس لے سکتا ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

ایک شخص نے ایک عورت سے نکاح کیا اور اس کے پاس ہدایا بھیجے اور عورت نے بھی ان کی عوض میں بھیجے پھر عورت مذکورہ اس کے پاس بھیجی گئی پھر مرد مذکور نے اس کو جدا کیا پھر کہا کہ وہ چیزیں میں نے تیرے پاس بطور عاریت بھیجی تھیں اور واپس لینی چاہیں اور عورت نے اپنا معاوضہ واپس لینا چاہا تو حکم قضا کے واسطے ظاہر میں مرد کا قول قبول ہوگا اور جب اس نے عورت سے واپس لیا تو عورت کو اختیار ہوگا کہ جو اس نے اس کا عوض دیا ہے وہ واپس لے یہ محیط میں ہے اور شیخ ابوبکر اسکاف نے فرمایا کہ اگر عورت نے بھیجتے وقت تصریح کر دی ہو کہ یہ اس کا عوض ہے تو یہی حکم ہے اور اگر تصریح نہ کی ہو لیکن اس نے دل میں خیال کر کے حساب کیا اور نیت کر لی کہ یہ عوض ہے تو یہ عورت کی طرف سے ہبہ ہوگا اور اس کی نیت باطل قرار دی جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے قال المحرجم یعنی عورت واپس نہیں لے سکتی ہے کما تقرر فی الہبۃ بین الزوج والزوجۃ فتدبر اور جیہ میں لکھا ہے کہ اگر عورت کو نافہ مشک یا عطر وغیرہ خوشبو بھیجی پھر دعویٰ کیا کہ یہ مہر میں تھی تو مرد

کا قول قبول ہوگا اور حاوی میں ہے کہ اگر عورت نے اس کو شوہر کی طرف سے ہدیہ خیال کر کے اس کے عوض میں کچھ بھیجا پھر اس کے خیال کے برخلاف ظاہر ہونے پر عورت نے اپنا عوض واپس لینا چاہا تو شیخ نے فرمایا کہ اس کو یہ اختیار نہ ہوگا پھر دیکھا جائے گا کہ اگر خوشبو سے مذکور موجود ہو تو شوہر اس کو واپس لے گا درحالیکہ عورت اس کے مہر میں ہونے پر راضی

---

۱ جوز قد نکاح میں لہو ولعب کے رسم میں سے ہے جیسے اس دیار میں چوکی وغیرہ کھیلتے ہیں۔

...not be present, and if it is lost or destroyed, the husband shall receive its equivalent. If an equivalent is not available, its value shall be calculated as part of the Mahr (dowry) amount; this is mentioned in *Tatar-Khaniya*.

A man sent dirhams to his wife during the days of Eid and stated they were an 'Eid gift' (Eidi), then later claimed they were intended as Mahr; the man's claim shall not be verified (accepted):

If a woman dies and her mother observes the mourning rites, and the husband sends a cow to her mother which she slaughters and uses for the mourning expenses, and subsequently the husband wishes to reclaim the price of that cow, the scholars (Mashaikh) have stated: If both agree that the husband sent the cow to the woman's mother for the purpose of being slaughtered and used for those gathered at the mourning and no price was mentioned, then he cannot reclaim the price. However, if both agree that he mentioned the price at the time of sending, then he can reclaim it. If they disagree over whether a price was mentioned, the mother’s statement under oath shall be accepted. The author (Sheikh) stated that the husband's statement should be accepted; this is in *Fatawa Qazi Khan*. It is also written in *Majmu' al-Nawazil* that if a man sends dirhams to his wife on Eid and says it is 'Eidi' or says it is money for sugar, then later claims it was part of the Mahr, his statement will not be verified; this is mentioned in *Al-Muheet*.

Section: (12) Regarding the Repetition of Mahr (Dowry)

A man said to a woman, "Every time I marry you, you are divorced." He then married the same woman three times in one day, and each time he consummated the marriage. In this case, two divorces (Talaq) will occur, and the man will be liable for two and a half Mahr. This is based on the analogical reasoning (qiyas) of Imam al-A'zam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf. The reason is that when he married her the first time, one divorce occurred, and since the divorce happened before consummation, half the Mahr became obligatory. When he subsequently consummated the marriage, and this consummation is not free from doubt (shubha) —because according to Imam Shafi'i, a divorce contingent upon marriage does not occur—an 'iddah' (waiting period) became mandatory for the woman. When he married her again during the iddah, a second divorce occurred. According to the school of Imam al-A'zam and Imam Abu Yusuf, this is a marriage followed by (*mu'aqqib*) (1) a revocable divorce (raj'at). This is because, according to these two

Imams, if a woman in her iddah is married and then divorced before consummation, it is legally treated as if it occurred after consummation, even if the iddah was due to 'sexual intercourse by doubt' (*wati bi-shubha*). A divorce that occurs after consummation is followed by the possibility of return and necessitates the full Mahr. Thus, the full Mahr agreed upon in the second marriage becomes obligatory. Therefore, two and a half Mahr are accumulated upon the man. The third marriage will not be valid because the woman is in the iddah of a revocable divorce, even if given by the same man. Hence, the third marriage is considered invalid, and a third Mahr will not be obligatory. Any consummation after the third marriage will not necessitate an additional Mahr because the man has consorted with his own wife (under legal ambiguity). If the man had said, "Every time I marry you, you are irrevocably divorced (*Talaq-e-Ba'in*)," and he married her three times and consummated each time, then the woman would be separated by three irrevocable divorces, and according to the reasoning of Imam al-A'zam and Imam Abu Yusuf, five and a half Mahr would be obligatory upon the man.

---

1. *Mu'aqqib*: meaning that after this marriage, there will be a revocable divorce, not an irrevocable one. (1) And one and three-quarters of the customary Mahr (*Mahr-ul-Misl*) will be obligatory on the man.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 | 215 | किताबुन निकाह (विवाह की पुस्तक)

...न हो और यदि वह नष्ट हो गई हो, तो पति को उसके जैसा (वही वस्तु) मिलेगा और यदि वह वस्तु वैसी न हो, तो उसकी कीमत मेहर की राशि में से काट ली जाएगी, यह तातारखानिया में है।

एक व्यक्ति ने ईद के दिनों में अपनी पत्नी को दिरहम भेजे और कहा कि यह 'ईदी' है, फिर दावा किया कि यह 'मेहर' था, तो पुरुष के कथन की पुष्टि नहीं की जाएगी:

यदि स्त्री की मृत्यु हो गई और उसकी माता ने शोक मनाया और पति ने उसकी माता को एक गाय भेजी जिसे उसने ज़बह करके शोक सभा के खर्च में लगा दिया, फिर पति ने उस गाय की कीमत वापस लेनी चाही, तो उलेमा ने फरमाया है कि यदि दोनों इस बात पर सहमत हुए कि पति ने स्त्री की माता को यह गाय इस उद्देश्य से भेजी थी कि ज़बह करके शोक सभा में एकत्रित लोगों के लिए उपयोग की जाए और कीमत का उल्लेख नहीं किया, तो वह कीमत नहीं ले सकता। और यदि दोनों इस बात पर सहमत हुए कि उसने भेजते समय कीमत का उल्लेख किया था, तो वह कीमत वापस ले सकता है। और यदि दोनों में कीमत के उल्लेख करने या न करने पर विवाद हो, तो शपथ के साथ स्त्री की माता का कथन स्वीकार किया जाएगा। और शेख लेखक ने फरमाया कि पति का कथन स्वीकार किया जाना चाहिए, यह फतावा क़ाज़ी खान में है। और मजमू' अल-नवाज़िल में लिखा है कि एक व्यक्ति ने ईद के दिनों में अपनी पत्नी को दिरहम भेजे और कहा कि यह 'ईदी' है या कहा कि शक्कर (चीनी) का रुपया है, फिर दावा किया कि यह 'मेहर' में था, तो उसके कथन की पुष्टि नहीं होगी, यह 'मुहीत' में है।

अध्याय: (12) मेहर की पुनरावृत्ति (दोहराव) के विवरण में

एक व्यक्ति ने एक स्त्री से कहा कि "हर बार जब मैं तुझसे निकाह करूँ तो तू तलाक़शुदा है," फिर उसी स्त्री से एक ही दिन में तीन बार निकाह किया और हर बार उसके साथ सहवास (दखूल) किया, तो उस पर दो तलाक़ प्रभावी होंगे और पुरुष पर दो मेहर और आधा मेहर अनिवार्य होगा। यह इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) और इमाम अबू यूसुफ के कथन के अनुमान पर आधारित है। इसका कारण यह है कि जब उसने पहली बार निकाह किया, तो स्त्री पर एक तलाक़ प्रभावी हो गया, और चूंकि तलाक़ सहवास से पहले हुआ था, इसलिए आधा मेहर अनिवार्य हुआ। फिर जब उसने उसके साथ सहवास भी किया, और यह सहवास संदेह (शुबा) से रहित नहीं है क्योंकि इमाम शाफ़ई के अनुसार विवाह पर टिकी हुई तलाक़ प्रभावी नहीं होती, इसलिए स्त्री पर इद्दत अनिवार्य होगी। फिर

जब इद्दत में दोबारा उससे निकाह किया, तो दूसरी तलाक़ प्रभावी होगी। और यह तलाक़ इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ के कथन के अनुसार 'मुअक़्क़िब रजात' (वापसी की संभावना वाली तलाक़ के बाद होने वाला निकाह) है, क्योंकि उन दोनों इमामों के अनुसार यदि इद्दत वाली स्त्री से निकाह किया जाए और सहवास से पहले उसे तलाक़ दे दी जाए, तो क़ानूनी तौर पर यह तलाक़ सहवास के बाद मानी जाएगी, भले ही यह इद्दत 'वति ब-शुबा' (संदेहपूर्ण सहवास) की ही क्यों न हो। और जो तलाक़ सहवास के बाद हो वह 'मुअक़्क़िब रजात' होती है और पूर्ण मेहर का कारण बनती है। अतः पुरुष पर वह सारा मेहर अनिवार्य होगा जो दूसरे निकाह में तय हुआ था। इस प्रकार पुरुष पर दो मेहर और आधा मेहर जमा हो गए। और तीसरा निकाह सही नहीं होगा क्योंकि स्त्री तलाक़-ए-रज़ई (प्रतिसंहरणीय तलाक) की इद्दत में है, भले ही उसी पुरुष ने वह तलाक़ दी हो। अतः तीसरा निकाह अमान्य हुआ और तीसरा मेहर अनिवार्य नहीं होगा। और तीसरे निकाह के बाद जो उसने सहवास किया, उससे कोई अतिरिक्त मेहर अनिवार्य नहीं होगा क्योंकि पुरुष ने अपनी विवाहिता से ही सहवास किया है। और यदि पुरुष ने कहा कि "हर बार जब मैं तुझसे निकाह करूँ तो तू 'तलाक़-ए-बाइन' (अपरिवर्तनीय तलाक) वाली है," फिर उसी स्त्री से तीन बार निकाह किया और हर बार सहवास किया, तो यह स्त्री उस पुरुष से तीन तलाक़ों के साथ 'बाइन' (पूर्णतः अलग) हो जाएगी और पुरुष पर इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ के कथन के अनुसार साढ़े पांच मेहर अनिवार्य होंगे।

---

1. मुअक़्क़िब: अर्थात इस निकाह के बाद तलाक़-ए-रज़ई होगी, न कि बाइन। (1) और पुरुष पर पौने दो 'मेहर-ए-मिस्ल' (प्रचलित मेहर) अनिवार्य होगा।

نہ ہو اور اگر تلف ہوگئی ہو تو شوہر کو اس کے مثل ملے گا اور اگر مثلی نہ ہو تو اس کی قیمت مقدار مہر میں سے محسوب ہوجائے گی یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

ایک شخص نے ایام عید میں اپنی عورت کو دراہم بھیجے اور کہا کہ یہ عیدی ہے پھر دعویٰ کیا کہ یہ مہر تھا تو مرد کے قول کی تصدیق نہ جائے گی:

اگر عورت مرگئی اور اس کی ماں نے ماتم داری کی اور شوہر نے اس کی ماں کو ایک گائے بھیجی جس کو اس نے ذبح کر کے ماتم داری میں صرف کیا پھر شوہر نے اس گائے کی قیمت واپس لینی چاہی تو مشائخ نے فرمایا ہے کہ اگر دونوں نے اس امر پر اتفاق کیا کہ شوہر نے عورت کی ماں کو یہ گائے بدیں غرض بھیجی تھی کہ ذبح کر کے ماتم داری میں جو جمع ہوں ان کے صرف میں لائے اور قیمت کا ذکر نہ کیا تو قیمت نہیں لے سکتا ہے اور اگر اس امر پر دونوں نے اتفاق کیا کہ اس نے بھیجنے کے وقت قیمت کا ذکر کیا ہے تو قیمت واپس لے سکتا ہے اور اگر دونوں نے قیمت کے ذکر کرنے و نہ کرنے میں اختلاف کیا تو قسم سے عورت کی ماں کا قول قبول ہو گا اور شیخ مولف نے فرمایا کہ شوہر کا قول قبول ہونا چاہئے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور مجموع النوازل میں لکھا ہے کہ ایک شخص نے ایام عید میں اپنی عورت کو دراہم بھیجے اور کہا کہ یہ عیدی ہے یا کہا کہ شکر کا روپیہ ہے پھر دعویٰ کیا کہ یہ مہر میں تھا تو اس کے قول کی تصدیق نہ ہو گی یہ محیط میں ہے۔

فصل: (۱۲) تکرار مہر کے بیان میں

ایک شخص نے ایک عورت سے کہا کہ ہر بار کہ میں تجھ سے نکاح کروں پس تو طالقہ ہے پھر اسی عورت سے ایک دن میں تین بار نکاح کیا اور ہر بار اس کے ساتھ دخول کیا تو اس پر دو طلاق واقع ہوں گی اور مرد پر دو مہر اور نصف مہر واجب ہو گا اور یہ بقیاس قول امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ ہے اور وجہ یہ ہے کہ جب اس نے اول مرتبہ نکاح کیا تو عورت پر ایک طلاق واقع ہوئی اور چونکہ قبل دخول کے طلاق پڑی ہے اس واسطے نصف مہر لازم آیا پھر جب اس کے ساتھ دخول بھی کیا اور یہ دخول خالی از شبہہ نہیں ہے اس واسطے کہ امام شافعیؒ کے نزدیک جو طلاق معلق بہ تزوج ہوتی ہے وہ نہیں واقع ہوتی ہے پس عورت پر عدت واجب ہوگی پھر جب عدت میں دوبارہ اس سے نکاح کیا تو دوسری طلاق واقع ہو گی اور یہ طلاق امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے قول کے موافق معقب (۱) رجعت ہے اس واسطے کہ ان دونوں اماموں کے نزدیک اگر معتدہ عورت سے نکاح کیا پھر قبل دخول کے اس کو طلاق دے دی تو حکماً یہ طلاق بعد دخول کے ہو گی اگرچہ یہ عدت وطی بشبہہ کی ہو اور جو طلاق بعد دخول کے ہو وہ معقب رجعت ہوتی ہے اور پورے مہر کی موجب ہے پس مرد پر تمام وہ مہر جو دوسرے نکاح میں قرار پایا تھا واجب ہو گا پس مرد کے ذمہ دو مہر و نصف مہر مجتمع ہو گئے اور تیسرا نکاح صحیح نہ ہو گا اس واسطے کہ عورت طلاق رجعی کی عدت میں ہے اگر چہ طلاق رجعی اسی مرد نے دیا ہے پس نکاح ثالث غیر معتبر ہوا پس تیسرا مہر واجب نہ ہو گا اور تیسرے نکاح کے بعد جو اس نے دخول کیا ہے اس سے کوئی مہر زائد واجب نہ ہو گا اس واسطے کہ مرد نے اپنی منکوحہ سے وطی کی ہے اور اگر مرد نے کہا کہ ہر بار کہ میں تجھ سے نکاح کروں تو تو طالقہ بائنہ ہے پھر اسی عورت سے تین بار نکاح کیا اور ہر بار دخول کیا تو یہ عورت اس مرد سے تین طلاق کے ساتھ بائنہ ہو جائے گی اور مرد پر بقیاس قول امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے ساڑھے پانچ مہر واجب

۱ معقب یعنی اس نکاح کے بعد طلاق رجعی ہو گی نہ بائن۔ (۱) اور مرد پر پونے دو مہر مثل لازم آئے گا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 216 | Kitab-un-Nikah (Book of Marriage)

...will be due, i.e., half dower (Mehr) for the first marriage, Mehr-e-Misl (fair dower) for the first consummation (Dukhool), specified dower (Mehr-e-Musamma) for the second marriage, and Mehr-e-Misl for the second consummation, because the man has had intercourse with her under a semblance of right (Wat'i-bi-shubha); and the specified dower for the third marriage and Mehr-e-Misl for the third consummation because it is also intercourse by semblance. Thus, five and a half dowers will be obligatory upon the man. If a man marries a woman and consummates the marriage, then gives her an irrevocable divorce (Talaq-e-Ba'in), then marries her again during her waiting period (Iddah), and divorces her again before consummating the second marriage, then the dower of the first marriage and a full dower for the second marriage will be mandatory. This is the opinion of Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, and according to both these Imams, a new Iddah for the second marriage will be mandatory for the said woman. If in the second marriage, the man did not divorce her, but the woman became separated (Ba'ina) from the husband before consummation due to some act of her own, such as apostasy or through the subservience of the husband's adult son[1] etc., then according to both mentioned Imams, the full dower remains mandatory upon the man. If she was a slave-girl and was manumitted after the second marriage, and before consummation, she exercised her right of option (to remain married or separate) and chose separation, then according to both mentioned Imams, the full dower for the second marriage will be mandatory upon the man. If a woman married someone of unequal status (Ghayr-Kufu) and the man consummated the marriage, then the guardian (Wali) complained to the judge (Qazi) and the judge separated them, making dower and Iddah mandatory, and then that same man married her again without the guardian's involvement, and before consummation of the second marriage, the judge separated them again, then the full dower will be mandatory upon the man and a new Iddah upon the woman. This is the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf. If a man married a minor girl with the consent of her guardian and had intercourse before she reached puberty, then upon reaching puberty she exercised her option of puberty (Khiyar-ul-Buloogh) and a separation was affected, and during the Iddah the man married her again and divorced her before consummation, then according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, full dower is mandatory upon him and a new Iddah is mandatory upon the woman. Similarly, if a man married a minor, consummated it, gave her an irrevocable divorce,

then married her in Iddah, after which she reached puberty and exercised her option resulting in separation, then a full dower and new Iddah are mandatory. Likewise, if a man married a woman and consummated the marriage, after which she (God forbid) became an apostate, then returned to Islam and during Iddah the said man married her again, and she became an apostate again before consummation, the same ruling applies. Similarly, if a man married a slave-girl and had intercourse, then she was freed and she exercised her option (to leave), and then during Iddah the man married her and divorced her before consummation, the same ruling applies. Furthermore, if a man married a woman in an irregular marriage (Nikah-e-Fasid) and consummated it, then they were separated, and during Iddah he married her in a valid marriage and divorced her before consummation, then also according to Imam-e-Azam and Imam Abu Yusuf, full dower and a new Iddah are mandatory. This is mentioned in Fatawa Qazi Khan.

Is one dower mandatory for multiple acts of intercourse or for each act?

If someone has intercourse with his son's slave-girl or the slave-girl of his Mukatab (a slave paying for freedom), or has intercourse multiple times with a woman in an irregular marriage (Nikah-e-Fasid), only one dower will be mandatory upon the one who committed the act. This is in al-Zahiriyyah. The principle is that after a 'semblance of ownership' (Shubha-e-Milk), no matter how many times intercourse occurs, only one dower is mandatory because subsequent acts occurred within that semblance of ownership. However, if multiple acts of intercourse occurred after a 'semblance of fact/doubt' (Shubha-e-Ishtibah[2]), then a separate dower will be mandatory for each act because every act of intercourse...

---

1. Meaning she came under the influence/control of the husband's adult son from another wife (referring to legal complications arising from certain forbidden relationships).
2. Shubha-e-Ishtibah means a semblance arising from confusion or mistake; for details see Volume 4, Book of Punishments (Kitab-ul-Hudood).

...होंगे, यानी पहले निकाह का आधा महर और पहले दकुल (सम्भोग) के कारण महर-ए-मिसल, और दूसरे निकाह का महर-ए-मुसम्मा और दूसरे दकुल के कारण महर-ए-मिसल, क्योंकि पुरुष ने उसके साथ संदेहपूर्ण सम्भोग (व़ती-बिश-शुभा) किया है, और तीसरे निकाह का महर-ए-मुसम्मा और तीसरे दकुल का महर-ए-मिसल क्योंकि यह भी संदेहपूर्ण सम्भोग है। अतः पुरुष पर कुल साढ़े पांच महर वाजिब होंगे। और यदि किसी ने एक स्त्री से निकाह किया और उसके साथ सम्भोग किया, फिर उसे तलाक-ए-बाइन दे दी, फिर उसकी इद्दत के दौरान उससे पुनः निकाह किया और दूसरे निकाह में सम्भोग से पहले ही तलाक दे दी, तो पुरुष पर पहले निकाह का महर और दूसरे निकाह का पूर्ण महर वाजिब होगा। यह इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ का मत है, और इन दोनों इमामों के अनुसार उक्त स्त्री पर दूसरे निकाह के कारण नए सिरे से इद्दत वाजिब होगी। और यदि दूसरे निकाह में पुरुष ने उसे तलाक नहीं दी, यहाँ तक कि वह स्त्री सम्भोग से पूर्व अपने किसी कृत्य जैसे धर्म त्याग (मुरतद) होने या पति के(किसी दूसरी पत्नी से) वयस्क पुत्र के अधीन आ जाने आदि से पति से अलग (बाइन) हो गई, तो दोनों उक्त इमामों के निकट पुरुष पर उसका पूर्ण महर वाजिब होगा। और यदि वह दासी हो और दूसरे निकाह के बाद उसे स्वतंत्र कर दिया जाए और सम्भोग से पहले उसने स्वयं को चुनने का अधिकार (ख़ियार-उल-उतक़) प्रयोग करते हुए पति से जुदाई चुन ली, तो दोनों इमामों के अनुसार पुरुष पर दूसरे निकाह का पूर्ण महर वाजिब होगा। और यदि स्त्री का निकाह गैर-कफु (असमान कुल) में हुआ और पुरुष ने उसके साथ सम्भोग किया, फिर वली (अभिभावक) ने काज़ी के पास शिकायत की और काज़ी ने दोनों को अलग करा दिया, जिससे महर और इद्दत वाजिब हो गई, फिर बिना वली के उसी पुरुष ने उस स्त्री से निकाह किया और दूसरे निकाह में सम्भोग से पहले काज़ी ने पुनः उन्हें अलग करा दिया, तो पुरुष पर पूर्ण महर वाजिब होगा और स्त्री पर नए सिरे से इद्दत वाजिब होगी। यह इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ का मत है। यदि किसी व्यक्ति ने एक नाबालिग लड़की से उसके वली की सहमति से निकाह किया और बालिग होने से पहले उसके साथ सम्भोग कर लिया, फिर जब वह बालिग हुई तो उसने निकाह रद्द करने का अधिकार (ख़ियार-उल-बुलूग़) चुना और दोनों में अलगाव करा दिया गया, फिर इद्दत के दौरान उसी पुरुष ने उससे निकाह किया और सम्भोग से पहले उसे तलाक दे दी, तो इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ के निकट उस पर पूर्ण महर वाजिब होगा और स्त्री पर नए सिरे से इद्दत वाजिब होगी। इसी प्रकार यदि किसी ने नाबालिग से निकाह किया, सम्भोग किया, फिर उसे तलाक-ए-बाइन दी, फिर इद्दत में

निकाह किया और फिर वह बालिग हुई और स्वयं को चुनने का अधिकार प्रयोग किया और अलगाव हो गया, तो पुरुष पर पूर्ण महर और स्त्री पर नई इद्दत वाजिब होगी। यही नियम लागू होगा यदि किसी ने स्त्री से निकाह और सम्भोग किया, फिर वह (ईश्वर न करे) धर्मत्यागी हो गई, फिर मुस्लिम हुई और इद्दत में उसी पुरुष ने उससे निकाह किया और सम्भोग से पूर्व वह पुनः धर्मत्यागी हो गई। इसी तरह यदि किसी व्यक्ति ने दासी से निकाह और सम्भोग किया, फिर वह स्वतंत्र हुई और उसने स्वयं को चुना, फिर इद्दत में उसी पुरुष ने उससे निकाह किया और सम्भोग से पूर्व तलाक दे दी, तो भी यही नियम है। और इसी प्रकार यदि किसी व्यक्ति ने निकाह-ए-फासिद (अनियमित विवाह) के तहत निकाह और सम्भोग किया, फिर अलगाव हुआ, फिर इद्दत के दौरान निकाह-ए-जायज़ (वैध विवाह) किया और सम्भोग से पूर्व तलाक दे दी, तो भी इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ के निकट पूर्ण महर और नई इद्दत वाजिब होगी। यह फतवा काज़ी खान में वर्णित है।

अनेक बार सम्भोग (वती) करने पर क्या एक ही महर वाजिब होगा या हर बार?

यदि किसी ने अपने पुत्र की दासी या अपने मुकातब (वह दास जो मुक्ति के लिए धन चुका रहा हो) की दासी के साथ सम्भोग किया, या निकाह-ए-फासिद में स्त्री के साथ कई बार सम्भोग किया, तो सम्भोग करने वाले पर केवल एक ही महर वाजिब होगा। यह ज़हीरिय्याह में है। मूल सिद्धांत यह है कि 'शुभा-ए-मिल्क' (स्वामित्व के संदेह) की स्थिति में सम्भोग चाहे कितनी ही बार हो, केवल एक ही महर वाजिब होता है, क्योंकि बाद के सम्भोग उसी स्वामित्व के संदेह के तहत हुए। और यदि 'शुभा-ए-इशतिबाह' (तथ्य के संदेह) के कारण कई बार सम्भोग हुआ, तो हर बार का महर अलग से वाजिब होगा क्योंकि प्रत्येक सम्भोग...

---

1. यानी पति का वयस्क लड़का जो दूसरी पत्नी से था, उसके साथ अनैतिक कृत्य आदि के कारण।
2. शुभा-ए-इशतिबाह यानी संदेह होने के कारण उत्पन्न भ्रम; इसे विस्तार से जिल्द ४, किताब-उल-हुदूद में देखें।

ہوں گے یعنی نصف مہر بنکاح اول اور مہر مثل بدخول اول اور مہر مسمی بنکاح دوم اور مہر مثل بدخول دوم اس لئے کہ مرد نے اس سے بشبہ وطی کی ہے اور مہر مسمی بنکاح ثالث اور مہر مثل بدخول سوم اس واسطے کہ وطی بشبہ ہے پس مرد کے ذمہ پانچ مہر و نصف مہر واجب ہو گا اور اگر ایک عورت سے نکاح کیا اور اس کے ساتھ دخول کیا پھر اس کو طلاق بائن دے دی پھر اس سے عدت میں نکاح کیا پھر نکاح دوم میں دخول سے پہلے اس کو طلاق دے دی تو مرد پر نکاح اول سے مہر واجب ہو گا اور مہر کامل بنکاح دوم لازم ہو گا اور یہ امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کا قول ہے اور ان دونوں اماموں کے نزدیک عورت مذکورہ پر نکاح ثانی کی جدید از سر نو عدت واجب ہو گی اور اگر نکاح دوم میں مرد نے اس کو طلاق نہ دی یہاں تک کہ عورت مذکورہ قبل دخول کے اپنے کسی فعل سے مثل مرتد ہو جانے یا پسر شوہر کی مطاوعت ۱ـہ وغیرہ سے شوہر سے بائنہ ہو گئی تو ہر دو امام موصوفؒ کے نزدیک مرد پر اس کا مہر کامل واجب ہو گا اور اگر باندی ہو اور وہ بعد نکاح دوم کے آزاد کی گئی اور قبل دخول کے اس نے اپنے نفس کو اختیار کیا یعنی شوہر سے جدائی اختیار کی تو ہر دو امام موصوفؒ کے نزدیک مرد پر اس کا مہر کامل دوسرے نکاح کا واجب ہو گا اور اگر غیر کفو کے ساتھ عورت کا نکاح ہوا اور اس نے عورت کے ساتھ دخول کیا پھر ولی نے قاضی سے نالش کی اور قاضی نے دونوں میں تفریق کرا دی اور مہر و عدت واجب ہوئی پھر بغیر ولی کے اس مرد نے اس عورت سے نکاح کیا اور قبل دخول کے دوسرے نکاح میں قاضی نے دونوں میں تفریق کرا دی تو پھر مرد پر مہر کامل واجب ہو گا اور عورت پر جدید از سر نو عدت واجب ہو گی اور یہ امام ابوحنیفہؒ و امام ابو یوسفؒ کا قول ہے ایک شخص نے ایک صغیرہ سے بتزویج اس کے ولی کے نکاح کیا اور قبل بلوغ کے اس کے ساتھ

وطی کر لی پھر جب وہ بالغ ہوئی تو اس نے فرقت اختیار کی اور دونوں میں جدائی کرا دی گئی پھر عدت میں اس مرد نے اس سے نکاح کیا پھر قبل دخول کے اس کو طلاق دے دی تو امام ابو حنیفہؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اس پر مہر کامل واجب ہو گا اور عورت پر از سر نو جدید عدت واجب ہو گی ایک شخص نے ایک صغیرہ سے نکاح کیا اور اس کے ساتھ دخول کیا پھر اس کو طلاق بائنہ دے دی پھر عدت میں اس سے نکاح کیا پھر وہ بالغہ ہوئی اور اس نے اپنے نفس کو اختیار کیا اور دونوں میں تفریق کر دی گئی تو مرد مہر کامل اور عورت پر از سر نو عدت واجب ہو گی اور علیٰ ہذا اگر ایک شخص نے ایک عورت سے نکاح کیا اور دخول کیا پھر وہ نعوذ باللہ مرتدہ ہو گئی پھر مسلمان ہوئی اور عدت میں مرد مذکورہ نے اس سے نکاح کیا پھر قبل دخول واقع ہونے کے وہ عورت مرتد ہو گئی تو بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر ایک شخص نے ایک باندی سے نکاح کیا اور دخول کیا پھر وہ آزاد کی گئی اور اس نے اپنے نفس کو اختیار کیا پھر عدت میں مرد مذکور نے اس کے ساتھ نکاح کیا پھر قبل دخول کے اس کو طلاق دے دی تو بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر ایک شخص نے بنکاح فاسد ایک عورت سے نکاح کیا اور دخول کر لیا پھر دونوں میں تفریق کرائی گئی پھر عدت میں بنکاح جائز اس سے نکاح کیا پھر قبل دخول کے اس کو طلاق دے دی تو بھی امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک مرد پر مہر کامل اور عورت پر از سر نو جدید عدت واجب ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

وطی کثیرہ پر کیا ایک ہی بار مہر واجب ہو گا یا ہر بار؟

اگر پسر کی باندی یا مکاتب کی باندی سے وطی کی یا نکاح فاسد میں عورت سے چند بار وطی کی تو وطی کرنے والے پر ایک ہی مہر واجب ہو گا یہ ظہیریہ میں ہے اور اصل یہ ہے کہ شبہ ملک ہونے کے بعد اگر وطی کتنی ہی بار واقع ہو تو فقط ایک ہی مہر واجب ہوتا ہے اس واسطے کہ

دوسری وطی اس کی ملک میں ہوئی اور اگر شبہ اشتباہ ۲ــہ کے بعد چند بار وطی واقع ہوئی تو ہر بار کا مہر علیحدہ واجب ہو گا کیونکہ ہر وطی...

۱ــہ یعنی شوہر کا جو لڑکا بالغ وغیرہ دوسری بیوی سے تھا اس کے تحت میں آگئی۔ ۲ــہ شبہ اشتباہ یعنی مشتبہ ہونے کی وجہ سے شبہ ہو گیا اور اس کو جلد چہارم کتاب الحدود میں سے دیکھو۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 ..... Kitab-un-Nikah 217

(Summary): If a man has intercourse multiple times with someone else's slave-woman and claims "Shubha" (doubt/mistake), a 'Mahr' (dowry) is due for each act of intercourse. The same rule applies if he has intercourse with his wife's slave-woman. If he has intercourse multiple times with his own 'Mukataba' (a slave who has a contract for freedom), only one Mahr is due. If one of two partners has intercourse with a shared slave, half the Mahr is due for each act. If a man commits adultery (Zina) with a woman and, while still engaged in the act, marries her, he becomes liable for two Mahrs: one 'Mahr-e-Mithl' due to the Zina, and one 'Mahr-e-Musamma' due to the Nikah.

If a man told his wife, "When I am in seclusion (Khalwat) with you, you are divorced," and then he had intercourse with her, he owes both the full Mahr (for the intercourse) and half the Mahr (due to the divorce). If he did not have intercourse in seclusion, only half the Mahr is due. If he married an outsider and stipulated divorce upon staying in seclusion for an hour, and then they had intercourse, the divorce takes place and she is entitled to two Mahrs.

If a man has intercourse with a woman who has been given three divorces and claims a doubt, if he was under the mistaken belief that the divorce did not take place, only one Mahr is due. However, if he knew the divorce had occurred, a Mahr is due for every act of intercourse. If someone bought a slave-woman, had intercourse with her, and she was later reclaimed by her rightful owner, the buyer owes one Mahr.

If a boy commits adultery with an adult free woman: If a boy commits adultery with a girl, he is liable for Mahr. If he is appointed/fixed for her, there is no Mahr [additional to that]. (The text continues with details on legal implications for minors and the mentally insane).

(अनुवाद सारांश): यदि किसी ने किसी की बाँदी (दासी) से कई बार संभोग किया और शुबह का दावा किया, तो हर बार के संभोग के लिए 'मेहर' लाज़िम होगा। इसी तरह यदि अपनी पत्नी की बाँदी से संभोग किया, तो भी यही हुक्म है। यदि अपनी 'मुकातबा' (वह दासी जिसने आज़ादी का अनुबंध किया हो) से कई बार संभोग किया, तो एक ही मेहर लाज़िम होगा। यदि दो साझेदारों में से एक ने साझा बाँदी से संभोग किया, तो हर बार आधा मेहर लाज़िम होगा। यदि किसी ने ऐसी महिला से व्यभिचार (ज़िना) किया और अभी वह संभोग में व्यस्त ही था कि उसने उससे निकाह कर लिया, तो उस पर दो मेहर लाज़िम होंगे: एक 'मेहर-ए-मिसल' ज़िना के कारण और दूसरा 'मेहर-ए-मुसम्मा' निकाह के कारण।

यदि किसी ने अपनी पत्नी से कहा कि "जब मैं तुम्हारे साथ निर्जन (ख़लवत) में मिलूँगा तो तुम पर तलाक़ है", फिर उसने उसके साथ संभोग किया, तो उस पर पूरा मेहर (संभोग के कारण) और आधा मेहर (तलाक के कारण) लाज़िम होगा। यदि उसने संभोग नहीं किया तो केवल आधा मेहर लाज़िम होगा। यदि किसी अजनबी महिला से निकाह के बाद एक घड़ी एकांत में रहने की शर्त पर तलाक़ की बात की थी, फिर संभोग किया तो तलाक़ हो जाएगी और उसे दो मेहर मिलेंगे।

यदि किसी ने तीन तलाक़ दी हुई पत्नी से संभोग किया और शुबह का दावा किया, तो यदि उसे यह गलतफ़हमी थी कि तलाक़ नहीं हुई (जैसा कि कुछ लोगों का मत है), तो केवल एक मेहर लाज़िम होगा। लेकिन अगर उसे पता था कि तलाक़ हो चुकी है और फिर भी संभोग किया, तो हर बार के संभोग के लिए मेहर लाज़िम होगा। यदि किसी ने एक बाँदी खरीदी और उससे संभोग किया, फिर वह बाँदी हक़-ए-मिल्कियत के दावे के कारण वापस ले ली गई, तो ग्राहक पर एक मेहर लाज़िम होगा।

यदि किसी लड़के ने बालिग़ स्वतंत्र महिला के साथ व्यभिचार किया: यदि कोई लड़का किसी लड़की से व्यभिचार करता है, तो उस पर मेहर लाज़िम होगा।

کا وقوع ملک غیر میں ہے اور اگر پسر نے باپ کی باندی سے چند بار وطی کی اور شبہ کا دعویٰ کیا تو اس پر ہر وطی کا مہر لازم ہو گا اور اسی طرح اگر اپنی بیوی کے باندی سے وطی کی تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اپنی مکاتبہ سے چند بار وطی کی تو اس پر ایک ہی مہر لازم ہو گا اور اگر دو شریکوں میں سے ایک نے مشترک باندی سے چند بار وطی کی تو ہر بار کے واسطے اس پر نصف مہر واجب ہو گا اور اگر اپنے دوسرے کے مشترک مکاتبہ کے ساتھ چند بار وطی کی تو اس پر اپنے نصف فقط ایک نصف مہر واجب ہو گا اور نصف شریک کے واسطے ہر بار کے لئے نصف مہر واجب ہوگا اور یہ سب مال مہر اس مکاتبہ کو ملے گا ایک عورت سے ایک مرد نے زنا کیا اور ہنوز وہ اس کے پیٹ پر چڑھا تھا یعنی کارِ زنا میں مشغول تھا اس کے ساتھ نکاح کر لیا تو اس پر دو مہر لازم ہوں گے ایک مہر مثل بوجہ زنا کے اور دوسرا مہر مسمی بوجہ نکاح کے یہ محیط سرخی میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے جس سے دخول نہیں کیا ہے کہا کہ جب میں تجھ سے خلوت کروں یا جس وقت میں تجھ سے خلوت کی تو تو طالقہ ہے پھر عورت مذکورہ سے خلوت کی و جماع کیا تو مذکورہ پر نصف مہر اور پورا مہر واجب ہو گا کیونکہ مہر کامل تو وجہ جماع کے اور نصف مہر بوجہ طلاق قبل دخول کے واجب ہو گا اور اس صورت میں خلوت کا کچھ اثر مترتب نہ ہو گا باوجودیکہ طلاق بعد خلوت ہوئی ہے اس واسطے کہ مہر اگر چہ خلوت سے متاکد ہو جاتا ہے لیکن جب ہی متاکد ہو جاتا ہے کہ جب اتنی دیر تک ہو کہ اس کے ساتھ دخول کرنے پر قادر ہو اور یہاں خلوت ہوتے ہی طلاق واقع ہو گئی ہے اور اگر مرد نے خلوت میں اس سے جماع نہ کیا ہو تو اس پر فقط نصف مہر واجب ہوگا اور اگر کسی اجنبیہ عورت سے کہا کہ جب میں تجھ سے نکاح کروں اور تیرے ساتھ ایک ساعت خلوت کروں تو تو طالقہ ہے پھر اس سے نکاح کیا اور

خلوت کی اور جماع کیا تو عورت پر طلاق واقع ہو گی اور اس کو دو مہر ملیں گے ایک مہر بعض خلوت کے اور دوسرا مہر بوجہ دخول کے بشرطیکہ دخول ایک ساعت خلوت کے بعد ہو اور اگر دخول خلوت کے ساتھ ہی ہو تو اس پر ایک ہی مہر واجب ہو گا یہ محیط میں ہے اور اگر تین طلاق دی ہوئی عورت سے وطی کی اور شبہ کا دعویٰ کیا تو بعض نے فرمایا کہ اگر تینوں طلاق ایک بارگی دی ہوں تو گمان کیا کہ یہ واقع نہیں ہوئی ہیں جیسا کہ بعض کا مذہب ہے تو یہ گمان بموقع ہے پس اس پر ایک (۱) ہی مہر واجب ہوگا اور اگر گمان کیا کہ تینوں طلاق واقع ہوئی ہیں مگر یہ گمان کیا کہ عورت سے وطی کرنا حلال ہے گمان بے موقع ہے پس ہر وطی کے واسطے اس پر مہر واجب ہو گا یہ خلاصہ میں ہے اگر ایک باندی خریدی اور اس سے چند بار وطی کی پھر وہ باثباتِ استحقاق لے لی گئی تو مشتری پر ایک مہر واجب ہوگا اور اگر نصف باندی کا استحقاق ثابت کیا گیا تو صاحب استحقاق کے لئے فقط نصف مہر واجب ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر منکوحہ سے چند بار وطی کرنے کے بعد ظاہر ہوا کہ یہ وہ عورت ہے جس کے واسطے اس نے قسم کھائی تھی کہ اگر تجھ سے نکاح کروں تو تو طالقہ ہے تو مرد پر ایک ہی مہر واجب ہوگا یہ محیط سرخی میں ہے۔ چودہ برس کا لڑکا ہے اس نے بے خبر سوئی ہوئی عورت سے جماع کر لیا پس اگر یہ شبہ ہو تو لڑکے پر حج و عقر واجب نہ ہوگا اور اگر باکرہ ہو کہ اس نے اس کا پردہ بکارت پھاڑ دیا تو اس پر مہر مثل واجب ہوگا اور اسی طرح اگر باندی ہو تو بھی اسی تفصیل سے حکم ہے اور اگر مرد مجنون ہو تو بھی اسی تفصیل سے حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر عورت حرہ بالغہ سے لڑکے نے زنا کیا تو مہر کی صورت: اگر لڑکا کسی لڑکی سے زنا کرے تو اس پر مہر واجب ہوگا اور اگر لڑکا اس کا مقرر ہو گیا تو اس پر مہر نہ ہوگا اور اگر عورت حرہ بالغہ۔

(۱) یعنی مہر مثل کامل۔ (۱) اگر وہ وطی چند بار ہو۔

(Fatawa-e-Alamgiri, Vol. 2, Page 218, Kitab-un-Nikah)

(Context: If a boy commits adultery and tears the hymen of a virgin...) If she was a virgin and he did this by force, the boy will be liable for the dower (Mahr). If the woman consented to this herself and invited the boy, there will be no Mahr due from the boy. If the boy enticed a girl himself and tore her hymen through intercourse, Mahr will be due from the boy because the ruling and consent of that girl in waiving her rights would not be valid, unlike an adult woman where it would be valid. If a slave woman invited a child and committed adultery with him, Mahr will be due from that child because the slave woman's action is not valid in violating her master's rights. This is stated in *Muhit*. Be it known that except for lawful marriage and intercourse, where the payment of Mahr is mentioned, Mahr here refers to *Aqr* (compensation for violation). *Aqr* is what becomes obligatory on the person performing intercourse. Sheikh Imam Najmuddin said: I requested a fatwa from Sheikh Imam Qazi Isijabi as to what the measurement of *Aqr* is. He wrote that the measurement of *Aqr* is to consider: if adultery were hypothetically lawful, what would be the wages/compensation for such a woman? That equivalent amount will be due. The same is transmitted by our Mashaykh. This is in *Al-Khulasa*. In *Hujjiya*, it is narrated from Imam Abu Hanifa (RA) that he said *Aqr* is the wealth for which such a woman is brought into marriage, and the fatwa is on this. This is in *Tatar-khaniya*.

A person was engaged in intercourse with his wife and, after penetration, divorced her in that same state. He then completed the intercourse until ejaculation occurred and then separated from her. Imam Muhammad (RA) stated (and this is one of the two narrations from Imam Abu Yusuf RA) that *Hadd* (punishment) will not be due on this man, and Mahr will be obligatory because it is all one single act. Since the beginning and the end were lawful, no *Hadd* or Mahr would be due. However, if he withdrew and then re-entered after the divorce, Mahr would definitely be due. If he did not do so but continued the act until ejaculation, Mahr would not be due. If this was a *Raj'i* (revocable) divorce, then according to the opinion of Imam Muhammad (RA) and one narration of Imam Abu Yusuf (RA), he would not be considered as retracting from the act. If, after a circumcised master and a circumcised slave woman met, he told the slave woman, "You are free," and then completed the intercourse, then according to Imam Muhammad (RA), *Aqr* will not be due on the master. But if he withdrew and entered again after freeing her, *Aqr* will be obligatory. This is in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

Difference between the intercourse of a sick person and a healthy person: Zaid married a woman, and Zaid's son married that woman's daughter. Then each wife was sent to the other's husband, and both performed intercourse. The one who performed the first act will be liable for the full Mahr of the woman he had intercourse with and half the Mahr of his own wife. The second person who performed the later act will not owe any Mahr for his own wife. If both performed intercourse simultaneously, neither will owe anything to their own wives. If his son married two stranger women and each was sent to the other's husband and intercourse was performed with both, then *Aqr* for the woman with whom intercourse was performed will be due from each, but *Aqr* for their own wives will not be due. There are two brothers; one married a woman and the other married her mother. Then each woman was sent to the other's husband, and intercourse was performed with both. Imam Abu Yusuf (RA) said that each...

(फतावा-ए-आलमगीरी, जिल्द 2, पृष्ठ 218, किताब-उन-निकाह)

(अनुवाद में संदर्भ: यदि किसी लड़के ने किसी स्त्री के साथ ज़िना किया और उसकी कौमार्यता (पर्दा-ए-बिकारत) नष्ट कर दी...) यदि वह कुंवारी थी और ज़बरदस्ती ऐसा किया, तो लड़का मेहर का जिम्मेदार होगा। यदि वह स्त्री अपनी इच्छा से इस कार्य के लिए राजी हुई और लड़के को अपनी ओर बुलाया, तो लड़के पर कोई मेहर वाजिब न होगा। और यदि लड़के ने किसी बच्चे को अपनी ओर आकर्षित किया और वती (संभोग) से उसकी कौमार्यता नष्ट कर दी, तो लड़के पर मेहर वाजिब होगा क्योंकि उस बच्ची का हुक्म और रजामंदी अपने अधिकार को छोड़ने के लिए सही नहीं होगी। बालिग स्त्री के विपरीत, जहाँ यह सही है। और यदि बाँदी ने किसी बालक को अपनी ओर बुलाया और उसके साथ ज़िना किया, तो उस बालक पर मेहर वाजिब होगा क्योंकि बाँदी का हुक्म अपने मालिक के अधिकार को नष्ट करने में सही नहीं होगा। यह 'मुहीत' में है। और स्पष्ट रहे कि निकाह और जायज वती के अलावा, जहाँ मेहर देने का उल्लेख है, वहां मेहर से तात्पर्य 'अक़्र' (वो मुआवज़ा जो ज़बरदस्ती या अवैध संबंध के मामले में दिया जाता है) है। 'अक़्र' वह है जो वती करने वाले के जिम्मे वाजिब होता है। शेख इमाम नजमुद्दीन ने फरमाया कि मैंने शेख इमाम काज़ी इसीजाबी से फतवा मांगा कि 'अक़्र' की तदबीर क्या है? उन्होंने लिखा कि 'अक़्र' की तदबीर इस तरह है कि देखा जाए कि अगर फर्ज किया जाए कि ज़िना हलाल होता, तो ऐसी स्त्री की उजरत क्या होती? तो उसी के बराबर मेहर वाजिब होगा। हमारे मशायख से भी यही नकल किया गया है। ऐसा ही 'खुलासा' में है। 'हुज्जिया' में इमाम अबू हनीफा (रह.) से रिवायत है कि इमाम ने फरमाया कि 'अक़्र' वह माल है जिसके बदले ऐसी स्त्री निकाह में लाई जाए, और इसी पर फतवा है, यह 'ततारखानीया' में है।

एक व्यक्ति अपनी पत्नी से संभोग में व्यस्त था और प्रवेश (दखूल) के बाद उसी अवस्था में उसे तलाक दे दिया, फिर तलाक के बाद अपना संभोग पूरा किया यहाँ तक कि उसे स्खलन (इन्ज़ाल) हो गया, फिर उससे अलग हुआ, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया (और इमाम अबू यूसुफ (रह.) की दो रिवायतों में से एक यही है) कि उस पुरुष पर 'हद्द' वाजिब नहीं होगी और मेहर लाज़िम होगा क्योंकि यह सब एक ही क्रिया है। अतः जब शुरुआत और अंत हलाल था, तो न हद्द वाजिब होगी और न ही मेहर लाज़िम होगा। लेकिन यदि उसने संभोग अंग को निकालकर तलाक के बाद फिर प्रवेश किया, तो मेहर वाजिब होगा। और यदि ऐसा न किया बल्कि उसी क्रिया में लगा रहा यहाँ तक कि स्खलन हो गया, तो उस पर मेहर लाज़िम न होगा। और यदि यह तलाक-ए-रजई हो, तो इमाम मुहम्मद (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) की एक रिवायत के अनुसार, वह इस क्रिया से रुजू (वापस) करने वाला

नहीं होगा। और यदि खतना किए हुए मालिक और खतना की हुई बाँदी के मिल जाने के बाद बाँदी से कहा कि 'तू आज़ाद है', फिर अपना संभोग पूरा किया, तो इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार मालिक पर 'अक़्र' वाजिब न होगा, लेकिन यदि निकालकर, आज़ाद करने के बाद फिर प्रवेश किया, तो 'अक़्र' लाज़िम होगा। यह 'फतावा-ए-काज़ी खान' में है।

मरीज़ और तंदुरुस्त के वती करने में अंतर: जैद ने एक स्त्री से निकाह किया और जैद के बेटे ने उस स्त्री की बेटी से निकाह किया, फिर हर एक की पत्नी दूसरे के पास भेजी गई और दोनों ने एक-दूसरे के पीछे संभोग कर लिया, तो पहले संभोग करने वाले पर उस स्त्री का पूरा मेहर और अपनी मंकूहा (पत्नी) का आधा मेहर वाजिब होगा, और दूसरे (बाद में संभोग करने वाले) पर अपनी मंकूहा का कोई मेहर वाजिब न होगा। और यदि दोनों ने एक साथ संभोग किया, तो दोनों में से किसी पर अपनी मंकूहा का कुछ वाजिब न होगा। और उसके बेटे ने दो अजनबी औरतों से निकाह किया और हर औरत अपने पति के अलावा दूसरे के पास भेजी गई और दोनों औरतों के साथ संभोग किया गया, तो हर एक पर अपनी वती की हुई औरत का 'अक़्र' वाजिब होगा और किसी पर अपनी मंकूहा का 'अक़्र' वाजिब न होगा। दो भाई हैं, जिनमें से एक ने एक औरत से निकाह किया और दूसरे ने उसकी माँ से निकाह किया, फिर हर औरत अपने पति के अलावा दूसरे के पास भेजी गई और दोनों के साथ संभोग किया गया, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया कि हर...

سے لڑکے نے زنا کیا اور اس کا پردہ بکارت پھاڑ دیا پس اگر باکرہ وزبردستی ایسا کیا تو لڑکا مہر کا ضامن ہوگا اور اگر یہ عورت بطور خود اس امر پر راضی ہوئی اور اس کو اپنی طرف بلایا تو لڑکے پر کچھ مہر نہ ہوگا اور اگر لڑکے نے کوئی لڑکا بطور خود اپنی طرف مائل کیا پس اس نے وطی سے اس کا پردہ بکارت پھاڑ دیا تو لڑکے پر مہر واجب ہوگا اس واسطے کہ اس لڑکی کا حکم ورضامندی اپنے حق کے ساقط کرنے میں صحیح نہ ہوگا بخلاف عورت بالغہ کے کہ وہاں صحیح ہے اور باندی نے اگر کسی طفل کو اپنی طرف بلایا حتی کہ اس کے ساتھ زنا کیا تو طفل مذکور پر مہر واجب ہوگا کیونکہ باندی کا حکم اس کے مولیٰ کی حق تلفی میں صحیح نہ ہوگا یہ محیط میں ہے اور واضح رہے کہ سوائے نکاح وطی جائز کے جہاں مہر دینا بولا گیا ہے وہاں مہر سے مراد عقر ہے اور عقر وہ ہے جو بعض وطی میں وطی کرنے والے کے ذمہ واجب ہوتا ہے اور شیخ امام نجم الدین نے فرمایا کہ میں نے شیخ امام قاضی اسیجابی سے فتویٰ طلب کیا کہ تقدیر عقر یہ ہے تو لکھا کہ تقدیر عقر اس طرح ہے کہ دیکھا جائے کہ اگر بالفرض زنا حلال ہوتا تو ایسی عورت کی اجارت کیا ہوتی پس اسی قدر واجب ہوگا اور ایسا ہی ہمارے مشائخ سے منقول ہے کذا فی الخلاصۃ اور حجیہ میں امام ابو حنیفہؒ سے روایت ہے کہ امام نے فرمایا کہ عقر وہ مال ہے کہ جس کے عوض ایسی عورت نکاح میں لائی جائے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

ایک شخص اپنی بیوی سے جماع کرنے میں مشغول ہوا اور دخول کرنے کے بعد اسی حالت میں اس کو طلاق دے دی پھر بعد طلاق کے اپنا جماع پورا کر لیا یہاں تک کہ اس کو انزال ہو گیا پھر اس سے الگ ہوا تو امام محمدؒ نے فرمایا اور یہی دو روایتوں میں سے ایک روایت امام ابو یوسفؒ سے ہے کہ اس مرد پر حد واجب نہ ہوگی اور مہر تلازم ہو گا اس واسطے کہ یہ سب ایک ہی فعل

ہے پس جب اول و آخر حلال تھا تو حد واجب نہ ہوگی اور نہ مہر لازم ہوگا لیکن اگر اس نے تناسل نکال کر پھر بعد طلاق کے داخل کیا تو البتہ واجب ہوگا اور اگر ایسا نہ کیا بلکہ اور ہی سے اختلاط کرتا رہا یہاں تک کہ انزال ہو گیا تو اس پر مہر لازم نہ ہوگا اور اگر یہ طلاق رجعی ہو تو بنا بر قول امام محمدؒ اور احد الروایتین امام ابو یوسفؒ کے اس فعل سے رجوع کرنے والا نہ ہوگا اور اگر ختنہ مولیٰ و ختنہ باندی باہم مل جانے کے بعد باندی سے کہا کہ تو حرہ ہے یعنی آزاد کیا پھر اپنا جماع پورا کیا تو امام محمدؒ کے قول میں مولیٰ پر عقر واجب نہ ہوگا لیکن اگر نکال کر پھر آزاد کرنے کے بعد داخل کر دے تو عقر لازم ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

مریض اور تندرست کے وطی کرنے میں فرق: زید نے ایک عورت سے نکاح کیا اور زید کے پسر نے اس عورت کی دختر سے نکاح کیا پھر ہر ایک کی عورت منکوحہ دوسرے کے پاس بھیجی گئی اور دونوں نے آگے پیچھے وطی کر لی تو پہلے وطی کرنے والے پر پورا مہر اس عورت کا جس سے وطی کی اور نصف مہر اپنی منکوحہ کا واجب ہوگا اور دوسرے پہلے وطی کرنے والے پر اپنی عورت منکوحہ کا کچھ مہر واجب نہ ہوگا اور اگر دونوں نے ایک ساتھ وطی کی تو دونوں میں سے کسی پر اپنی منکوحہ کا کچھ واجب نہ ہوگا اور اس کے پسر نے دو اجنبیہ عورتوں سے نکاح کیا اور ہر عورت اپنے شوہر کے سوائے دوسرے کے پاس بھیجی گئی اور دونوں عورتوں سے وطی کی گئی تو ہر ایک پر اپنی وطی کی ہوئی عورت کا عقر واجب ہوگا اور کسی پر اپنی منکوحہ کا عقر واجب نہ ہوگا دو بھائی ہیں کہ اس میں سے ایک نے ایک عورت سے نکاح کیا اور دوسرے نے اس کی ماں سے نکاح کیا پھر ہر ایک عورت اپنے شوہر کے سوائے دوسرے کے پاس بھیجی گئی اور دونوں سے وطی کی گئی تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ ہر

۱۔ قال المترجم اس میں تردد ہے اس واسطے کہ زنا بھی حلال نہ تھا تو اس کو فرض کر کے معاملہ کا قیاس کیوں کر ہوگا۔ ۲۔ قال المترجم کہ یہ قول صحیح ہے اور اس تقسیم پردہ اعتراض نہیں ہوتا جو ہم نے اول تقسیم پر وارد کیا ہے۔ ۳۔ یعنی عقر سوائے مہر نکاح کے۔

Kitab al-Nikah (Book of Marriage)
219

A woman becomes 'baina' (separated) from her husband, and on every man, half the dower (mahr) of his wedded wife becomes binding; and whoever has had sexual intercourse with a woman, her dower becomes binding upon him. Either of the two (parties) has the choice to marry his wedded wife afterward; that is, the husband of the mother has the right to marry her daughter after having had sexual intercourse with her, but the husband of the daughter does not have the right to marry her mother. Similarly, if there is no kinship between the man and the wife, the same ruling applies; this is in 'Zahiriyah'. A woman other than his wife was sent to a man, and he had intercourse with her; thus, her 'mahr-e-mithl' (similar dower) becomes binding upon him, and he cannot take it back from the one who sent her. Furthermore, if this woman is the mother of his wedded wife, then his wife becomes permanently haram (forbidden) for him, and due to the prohibition before consummation, he will receive half the dower. If a father's wife was sent to his son before consummation and the son had intercourse with her, the father will have to pay half the dower, and he cannot take it back from his son, because 'mahr-e-mithl' has become binding upon the son. If the son intentionally, out of malice, kissed the woman with lust, the father will take back the half-dower that he had to pay from the son, because there is no dower upon the son. Ibn Sama'ah reports from Imam Abu Yusuf that a sick person gifted his slave-girl to another sick person, and the recipient had intercourse with her. Her 'aqr' (dower/compensation) is one hundred dirhams, and her price is three hundred dirhams. Then the recipient gifted this slave-girl back to the giver, and then both died in their respective illnesses; then 'aqr' will not be binding on the recipient. Imam Muhammad stated that if a sick person gifted his slave-girl to a person and the recipient himself had intercourse with the slave-girl, and he (the sick person) has so much debt that it encompasses all his wealth, and then the sick person died, then 'aqr' will not be binding on him. And if the giver had cut off the hand of this slave-girl, then also nothing would be binding upon him, unlike a healthy person; if a healthy person had intercourse and then retracted, 'aqr' would be binding upon him; this is in 'Muhit-e-Sarakhsi'.

A sick person gifted his slave-girl to someone, and the debt on him is so much that it encompasses all his wealth; then the recipient had intercourse with the slave-girl and then died, and because the debt was overwhelming, the gift was revoked; then the recipient will be the guarantor of the 'aqr' of this slave-girl; this is in 'Zahiriyah'. In

'Nawadir-e-Mu'alla', it is reported from Imam Abu Yusuf that a person forcibly took a woman and had intercourse with her in any way other than vaginal, and a child was born from her; so if this woman is a virgin, then the dower will be binding upon the usurper, and if she is 'thayyiba' (non-virgin), then no dower will be binding; this is in 'Tatar-khaniyah'.

Chapter: (14)

Regarding Guarantee of Dower

If a person performs the nikah of his minor or adult daughter, who is a virgin or insane, to a man, and guarantees her dower on behalf of the husband, then the guarantee will be valid. Then the woman will have the choice to demand it from the husband or from her guarantor guardian, provided she has the capacity to demand it. The aforementioned guardian, after paying, will take it back from the husband, provided he became the guarantor with the husband's knowledge; this is in 'Tabyeen'. A person performed the nikah of his daughter to another for two thousand dirhams and made witnesses upon himself for the matter that I have performed the nikah of such-and-such woman with such-and-such man for two thousand dirhams on the condition that one thousand dirhams are on the husband and one thousand dirhams will be from my wealth; so if the husband accepted, the full dower will be on the husband, and the father will be considered the guarantor for the thousand dirhams on his behalf. Then, if the aforementioned woman [received] this wealth from her father or [from] the father (i.e., through the way of... [the text ends abruptly]).

किताबुन निकाह

219

एक औरत अपने शौहर से बाइन (तलाक) हो गई, और हर एक मर्द पर अपनी मंकूहा (बीवी) का आधा मेहर लाज़िम होगा। और जिस औरत से वती (संबन्ध) की है उस पर उसका मेहर वाजिब होगा। और दोनों में से एक को इख्तियार रहेगा कि उसके बाद अपनी मंकूहा से निकाह करे, यानी माँ के शौहर को उसकी बेटी के साथ वती करने के बाद निकाह करने का इख्तियार है, लेकिन बेटी के शौहर को उसकी माँ से निकाह करने का इख्तियार नहीं है। और इसी तरह अगर मर्द और औरत में कोई रिश्तेदारी न हो, तब भी यही हुक्म रहेगा। यह 'ज़हीरिया' में है। एक मर्द के पास उसकी बीवी के अलावा दूसरी औरत भेजी गई और उसने उसके साथ वती की, तो उस पर उसका 'मेहर-ए-मिसल' लाज़िम होगा और जिसने (उसे) भेजा है, वह उससे वापस नहीं ले सकता। फिर अगर यह औरत उसकी मंकूहा की माँ हो, तो उसकी बीवी हमेशा के लिए उस पर हराम हो जाएगी और मंकूहा के 'क़ब्ल-ए-दुखूल' (सम्बन्ध से पहले) हराम होने की वजह से आधा मेहर मिलेगा। बाप की बीवी को 'क़ब्ल-ए-दुखूल' उसके बेटे के पास भेजा गया और बेटे ने उसके साथ दुखूल (सम्बन्ध) किया, तो बाप को आधा मेहर देना पड़ेगा और वह इसे अपने बेटे से वापस नहीं ले सकता, इस वास्ते कि बेटे पर 'मेहर-ए-मिसल' वाजिब हुआ है। और अगर बेटे ने जानबूझकर फसाद के इरादे से शहवत के साथ उस औरत का बोसा लिया, तो बाप उस आधे मेहर को जो उसे देना पड़ा, बेटे से वापस ले लेगा क्योंकि बेटे पर कोई मेहर नहीं है। और इब्न-ए-समाअ' ने इमाम अबू यूसुफ से रिवायत की है कि एक मरीज़ ने दूसरे मरीज़ को अपनी बाँदी हिबा (दान) की और 'मौहूब-लह' (जिसे दान दी गई) ने उससे वती की, और उसका 'अक़्र' (मेहर) सौ दिरहम है और कीमत तीन सौ दिरहम है, फिर 'मौहूब-लह' ने यह बाँदी हिबा करने वाले को हिबा कर दी, फिर दोनों अपने-अपने मर्ज में मर गए, तो 'मौहूब-लह' पर अक़्र वाजिब न होगा। और इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि अगर मरीज़ ने अपनी बाँदी एक शख्स को हिबा की और 'मौहूब-लह' के पास उस बाँदी से खुद वती की और उस पर इतना कर्ज़ है कि उसके तमाम माल को घेरे हुए है, फिर मरीज़ मर गया तो उस पर अक़्र वाजिब न होगा। और अगर वह्ब (दान करने वाले) ने उस बाँदी का हाथ काट दिया हो, तो भी उस पर कुछ वाजिब न होगा, तंदुरुस्त आदमी के बरखिलाफ कि अगर तंदुरुस्त से वती की फिर रुजूअ किया तो उस पर अक़्र वाजिब होगा, यह 'मुहीत-ए-स्रखसी' में है।

एक मरीज़ ने अपनी बाँदी किसी को हिबा की और उस पर कर्ज़ इतना है कि पूरे माल को घेरे हुए है, फिर 'मौहूब-लह' ने बाँदी से वती की फिर मर गया और कर्ज के मुस्तग़रक़ होने की वजह से हिबा रद्द कर दिया गया, तो 'मौहूब-लह' इस बाँदी के अक़्र का ज़ामिन होगा। यह 'ज़हीरिया' में है। 'नवादिरे मुअल्ला' में इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि एक शख्स ने एक औरत को ग़सब (जबरदस्ती) किया और शर्मगाह के सिवा उसके साथ किसी तरह जमाअ किया और उससे बच्चा पैदा हुआ, तो अगर यह औरत बाकिरा हो तो ग़ासिब (जबरदस्ती करने वाले) पर मेहर वाजिब होगा और अगर 'सय्यिबा' हो तो कुछ मेहर वाजिब न होगा। यह 'तातारखनिया' में है।

फस्ल: (14)

मेहर की ज़मानत के बयान में

अगर किसी शख्स ने अपनी नाबालिग या बालिग बेटी का, जो बाकिरा या मजनूना हो, किसी मर्द से निकाह किया और शौहर की तरफ से उसके मेहर की ज़मानत ले ली, तो ज़मानत सही होगी। फिर औरत को इख्तियार होगा, चाहे शौहर से मुतालबा करे या अपने वली ज़ामिन से मुतालबा करे, बशर्ते कि मुतालबा की अहलियत रखती हो। और वली मज़कूर अदा करने के बाद शौहर से वापस ले लेगा, बशर्ते कि शौहर के इल्म से ज़ामिन हुआ हो। यह 'तब्बीन' में है। एक शख्स ने अपनी बेटी का दूसरे से दो हज़ार दिरहम पर निकाह किया और अपने ऊपर इस अमर के गवाह कर लिए कि मैंने फलां औरत का फलां मर्द के साथ दो हज़ार दिरहम पर इस शर्त पर निकाह किया है कि हज़ार दिरहम शौहर पर और हज़ार दिरहम मेरे माल से होंगे, पस शौहर ने कबूल किया, तो पूरा मेहर शौहर पर होगा और बाप उसकी तरफ से हज़ार दिरहम का ज़ामिन करार दिया जाएगा। फिर अगर औरत मज़कूरा ने यह माल अपने बाप से या बाप से (यानी मअदद की राह से या खारिज से मनी डाल दी।)

کتاب النکاح

۲۱۹

ایک عورت اپنے شوہر سے بائنہ ہو گئی اور ہر ایک مرد پر اپنی منکوحہ کا نصف مہر لازم ہوگا اور جن سے جس عورت سے ولی کی ہے اس پر اس کا مہر واجب ہوگا اور دونوں میں سے ایک کو اختیار رہے گا کہ پھر اس کے بعد اپنی منکوحہ سے نکاح کرے یعنی ماں کے شوہر کو اس کی دختر کے ساتھ ولی بھی کی ہے نکاح کرنے کا اختیار ہے لیکن دختر کے شوہر کو اس کی ماں سے نکاح کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اسی طرح اگر مرد و شوہر میں کچھ قرابت نہ ہو تو بھی یہی حکم رہے گا یہ ظہیر یہ میں ہے ایک مرد کے پاس اس کی بیوی کے سوائے دوسری عورت بھیجی گئی اور اس نے اس کے ساتھ وطی کی تو اس کا مہر مثل اس پر لازم ہوگا اور جس نے پاس بھیجی ہے اس سے واپس نہیں لے سکتا ہے پھر اگر یہ عورت اس کی منکوحہ کی ماں ہو تو اس کی بیوی ہمیشہ کے واسطے اس پر حرام ہوگی اور منکوحہ کے قبل دخول کے حرام ہونے سے نصف مہر ملے گا باپ کی بیوی قبل دخول کے اس کے پسر کے پاس بھیجی گئی اور پسر نے اس کے ساتھ دخول کیا تو باپ کو نصف مہر دینا پڑے گا اور اس کو اپنے پسر سے واپس نہیں لے سکتا ہے اس واسطے کہ بیٹے پر مہر المثل واجب ہوا ہے اور اگر پسر نے عمدًا بفرض فساد کے شہوت سے اس عورت کا بوسہ لیا تو باپ نصف مہر کو جو اس کو دینا پڑا ہے پسر سے واپس لے لے گا کیونکہ پسر پر کچھ مہر نہیں اور ابن سماعہ نے امام ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ ایک مریض نے دوسرے مریض کو اپنی باندی ہبہ کی اور موہوب لہ نے اس سے وطی کی اور اس کا عقر سو درہم ہے اور قیمت تین سو درہم ہے پھر موہوب لہ نے یہ باندی اس ہبہ کرنے والے کو ہبہ کر دی پھر دونوں اپنے اپنے مرض میں مر گئے تو موہوب لہ پر عقر واجب نہ ہوگا اور امام محمد

نے فرمایا کہ اگر مریض نے اپنی باندی ایک شخص کو ہبہ کی اور موہوب لہ کے پاس اس باندی سے خود ولی کی اور اس پر اس قدر قرضہ ہے کہ اس کے تمام مال کو گھیرے ہوئے ہے پھر مریض مر گیا تو اس پر عقر واجب نہ ہو گا اور اگر وہب نے اس باندی کا ہاتھ کاٹ دیا ہو تو بھی اس پر کچھ واجب نہ ہو گا بخلاف تندرست آدمی کے کہ اگر تندرست سے ولی کی پھر رجوع کیا تو اس پر عقر واجب ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔

ایک مریض نے اپنی باندی کسی کو ہبہ کی اور اس پر قرضہ اس قدر ہے کہ تمام مال کو گھیرے ہوئے ہے پھر موہوب لہ نے باندی سے وطی کی پھر مر گیا اور وجہ قرضہ مستغرق کے ہبہ تو رد دیا گیا تو موہوب لہ اس باندی کے عقر کا ضامن ہو گا یہ ظہیر یہ میں ہے۔ نوادر معلی میں امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ ایک شخص نے ایک عورت کو غصب کیا اور سوائے فرج کے اس کے ساتھ کسی طرح جماع کیا اور اس سے بچہ پیدا ہوا پس اگر یہ عورت باکرہ ہو تو غاصب پر مہر واجب ہوگا اور اگر ثیبہ ہو تو کچھ مہر واجب نہ ہو گا یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

فصل: (۱۴)

ضمانت مہر کے بیان میں

اگر ایک شخص نے اپنی دختر صغیرہ یا کبیرہ کا جو باکرہ ہے یا مجنونہ ہے کسی مرد سے نکاح کیا اور شوہر کی طرف سے اس کے مہر کی ضمانت کر لی تو ضمانت صحیح ہوگی پھر عورت کو اختیار ہوگا چاہے شوہر سے مطالبہ کرے یا اپنے ولی ضامن سے مطالبہ کرے بشرطیکہ مطالبہ کی اہلیت رکھتی ہو اور ولی مذکور بعد ادا کرنے کے شوہر سے واپس لے گا بشرطیکہ شوہر کے علم سے ضامن ہوا ہو یہ تبیین میں ہے ایک شخص نے اپنی دختر کا دوسرے سے دو ہزار درہم پر نکاح کیا اور اپنے اوپر اس امر کے گواہ کر لینے کہ میں نے فلاں عورت کا فلاں مرد کے ساتھ دو ہزار درہم پر بدیں شرط نکاح کیا ہے کہ ہزار درہم شوہر پر اور ہزار درہم میرے مال سے ہوں گے

پس شوہر نے قبول کیا تو پورا مہر شوہر پر ہوگا اور باپ اس کی طرف سے ہزار درہم کا ضامن قرار دیا جائے گا پھر اگر عورت مذکورہ نے یہ مال اپنے باپ سے یا باپ (یعنی معدد کی راہ سے یا خارج سے منی ڈال دی۔)

If taken from the inheritance, the father or his heirs have the choice to take this amount of wealth back from the husband; this is according to *Muheet*.

If the father says, "Be witnesses that I have performed the marriage of this woman with my son," then the dowry (mahr) will not be obligatory upon the father.

If a man marries a woman to his minor son and becomes a guarantor for the dowry on behalf of the son, and this occurs while he is in good health, it is permissible provided the woman has accepted the guarantee. When the father pays this dowry money, if he pays it while in a state of health, then by *Istihsan* (juridical preference), he cannot take back what he paid from the son's wealth, unless he had stipulated in the original guarantee that "I will take it back." This is mentioned in *Dhakhira*. Then the woman will have the right to demand the dowry from the guardian of the child, and she cannot demand it from the husband until he becomes an adult. Once the husband also reaches adulthood, the woman has the choice to demand it from either of them; this is in *Tabyeen*. If a stranger guarantees the dowry under the father's order, he will take it back after payment. Similarly, if a testamentary guardian (Wasi) pays the dowry of an orphan's wife from his own wealth, he will take it back. If the father dies before paying, the woman has the choice to either take it from the aforementioned son (the husband) or collect it from the father's inheritance. Then the father's heirs will take this amount back from the son's wealth; this is according to our three Imams (*Ashab-e-Thalatha*), as in *Khulasa*. If the guarantee was made in a state of health but the payment was made during an illness, *Khasaf* mentions in *Adab al-Qadi* that according to Imam Azam and Imam Muhammad, this will not be considered a gift (*Tabarru*), and this amount will be deducted from the share of inheritance the aforementioned son received. This is in *Dhakhira*. In *Baqali*, it states that if the father says, "Be witnesses that I married this woman to my son," the dowry is not binding on him, but if he does pay it, according to Imam Abu Yusuf, it will be considered an act of kinship (*Silat al-Rahim*); this is in *Khulasa*. If the son is an adult and the father, without his order, guarantees the dowry in his state of health, and then the father dies and the woman collects it from his inheritance, then the father's heirs, by unanimous consensus (*Ijma*), cannot take this money back from the son. The case of insane persons in this matter is like that of children (*Sibyan*). This is in *Fatawa Qadi Khan*.

If an agent, who was appointed for the purpose of marriage, also guarantees the dowry and pays it, then if the guarantee was at the order of the husband (the principal), he will take it back from him; otherwise, he will not.

All of this applies if the guarantee occurred while in a state of health. If the guarantee occurred during a death-illness (*Marad al-Mawt*), it is void because he intended through this trick to benefit an heir, whereas such a patient is forbidden and restricted from doing such things; therefore, the guarantee will not be valid. This is in *Dhakhira*. If a person proposed to a woman and guaranteed her dowry, saying, "The husband ordered me to guarantee the dowry for you on his behalf," and the woman married herself to the sender based on the word of this messenger (*Apchi*), and then the husband arrived and confirmed the messenger saying, "I sent him and ordered him to guarantee the dowry," then the marriage will be valid and the guarantee will also be valid, provided that this messenger has the capacity (*Liyaqat*) to be a guarantor. Then, when he pays the guarantee money, he will take it back from the husband.

1- *Nafa* (Benefit) means he intended for this adult son to be given a share from his wealth equal to the amount of the dowry. 2- *Liyaqat* (Capacity) means, for example, being free, sane, an adult, and not a slave or insane.

के तरका (विरासत) से ले लिया तो बाप या उसके वारिसों को इख्तियार होगा कि इस कद्र माल शौहर से वापस ले, यह 'मुहीत' में है।

अगर बाप ने कहा कि तुम लोग गवाह रहो कि मैंने अपने पिसर (बेटे) के साथ फलां औरत का निकाह किया तो मेहर बाप के ज़िम्मे लाज़िम न होगा:

अगर अपने पिसर-ए-सगीर (नाबालिग बेटे) के साथ कोई औरत ब्याही और पिसर की तरफ से उसके मेहर का ज़ामिन (गारंटर) हुआ और यह अम्र उसकी सेहत में वाक़े हुआ तो जायज़ है बशर्ते कि औरत ने ज़मानत क़बूल कर ली हो, और जब बाप ने यह माल-ए-मेहर अदा किया, पस अगर हालत-ए-सेहत में अदा किया है तो 'इस्तेहसाना' जो अदा किया है वह पिसर के माल से वापस नहीं ले सकता, इल्ला (सिवाय) उस सूरत में कि असल ज़मानत में यह शर्त कर ली हो कि वापस ले लूँगा, यह 'ज़खीरा' में है। फिर औरत को यह इख्तियार होगा कि तिफल (बच्चे) के वली से मेहर का मुतालबा करे और शौहर से मुतालबा नहीं कर सकती जब तक कि वह बालिग न हो जाए। फिर जब शौहर भी बालिग हो जाए तो औरत मुख्तार है कि दोनों में से जिससे चाहे मुतालबा करे, यह 'तय्यीन' में है। और अगर किसी अजनबी ने बाप के हुक्म से ज़मानत कर ली तो वह बाद अदायगी वापस ले लेगा। इसी तरह अगर वसी ने यतीम की बीवी का अपने माल से अदा किया तो वापस ले लेगा। और अगर बाप अदा करने से पहले मर गया तो औरत को इख्तियार होगा, चाहे पिसर मज़कूर यानी शौहर से ले या बाप के तरका से वसूल करे, फिर वारिसान-ए-पदर (पिता के वारिस) इस कद्र माल इस पिसर के माल से वापस लेंगे और यह हमारे असहाब-ए-सलासा (तीन इमामों) के नज़दीक है, कज़ा फी 'खुलासा'। और अगर ज़मानत हालत-ए-सेहत में हो और अदायगी हालत-ए-मरज़ (बीमारी) में हो तो ख़साफ़ ने 'अदब-उल-क़ाज़ी' में ज़िक्र किया है कि इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक वह तबर्रुअ (दान) न होगा और पिसर-ए-मज़कूर के वास्ते जो हिस्सा-ए-मीरास मिला है उसमें से इस कद्र माल महसूब (गिनती) हो जाएगा, यह 'ज़खीरा' में है। और 'बक़ाली' में है कि अगर बाप ने कहा कि तुम लोग गवाह रहो कि मैंने अपने पिसर के साथ फलां औरत का निकाह किया तो मेहर उसके ज़िम्मे लाज़िम न होगा लेकिन अगर कर दे तो इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक सिला-ए-रहम (रिश्तेदारी निभाना) करार दिया जाएगा, यह 'खुलासा' में है। और अगर पिसर बालिग हो और बाप ने बग़ैर उसके हुक्म के अपनी सेहत में मेहर की ज़मानत कर ली, फिर बाप मर गया और औरत ने उसके तरका में से वसूल कर लिया तो बाप के वारिस लोग बिल-इज्मा (सर्वसम्मति से) इस माल को पिसर मज़कूर से

वापस नहीं ले सकते और मजनून (पागल) लोगों का इस मामले में हुक्म सबियान (बच्चों) जैसा है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

अगर वकील ने जिसको तज़वीज (निकाह) के वास्ते वकील किया, मेहर की भी ज़मानत कर ली और अदा कर दिया, पस अगर ज़मानत हुक्म-ए-शौहर यानी मुवक्किल से हो तो उससे वापस ले लेगा वरना नहीं:

यह सब उस वक्त है कि ज़मानत हालत-ए-सेहत में वाक़े हुई हो और अगर ज़मानत मरज़-उल-मौत (मृत्युकालीन बीमारी) में वाक़े हुई तो यह बातिल है क्योंकि उसने इस हीला (बहाने) से वारिस को नफ़ा पहुँचाने का इरादा किया है, हालाँकि ऐसा मरीज़ ऐसे काम करने से ममनूअ (वर्जित) व मजबूर होता है, पस ज़मानत सही न होगी, यह 'ज़खीरा' में है। अगर एक शख्स ने एक औरत को खुतबा (प्रस्ताव) किया और उसके मेहर की ज़मानत कर ली और कहा कि शौहर ने मुझे हुक्म दिया है कि मैं उसकी तरफ से तेरे लिए मेहर की ज़मानत कर लूँ, पस औरत ने उस 'अप्छी' (संदेशवाहक/दूत) के क़ौल पर भेजने वाले से अपने आप को ब्याह दिया, फिर शौहर आया और उसने इस 'अप्छी' की तस्दीक की कि मैंने इसको भेजा है और इसको हुक्म दिया है कि मेहर की ज़मानत कर ले तो निकाह सही होगा और ज़मानत भी सही होगी बशर्ते कि यह 'अप्छी' ज़ामिन होने की लियाकत (योग्यता) रखता हो, फिर जब उसने माल-ए-ज़मानत अदा किया तो शौहर से वापस ले।

1- नफ़ा यानी चाहा कि इस पिसर-ए-बालिग को बक़द्र-ए-मेहर मेरे माल से हिस्सा दिया जाए। 2- लियाकत यानी मिसाल के तौर पर आज़ाद, आक़िल (बुद्धिमान), बालिग हो और ग़ुलाम या मजनून न हो।

کے ترکہ سے لے لیا تو باپ یا اس کے وارثوں کو اختیار ہوگا کہ اس قدر مال شوہر سے واپس لے یہ محیط میں ہے۔ اگر باپ نے کہا کہ تم لوگ گواہ رہو کہ میں نے اپنے پسر کے ساتھ فلاں عورت کا نکاح کیا تو مہر باپ کے ذمہ لازم نہ ہوگا: اگر اپنے پسر صغیر کے ساتھ کوئی عورت بیاہی اور پسر کی طرف سے اس کے مہر کا ضامن ہوا اور یہ امر اس کی صحت میں واقع ہوا تو جائز ہے بشرطیکہ عورت نے ضمانت قبول کر لی ہو اور جب باپ نے یہ مال مہر ادا کیا پس اگر حالت صحت میں ادا کیا ہے تو استحساناً جو ادا کیا ہے وہ پسر کے مال سے نہیں لے سکتا ہے الا اس صورت میں کہ اصل ضمانت میں یہ شرط کر لی ہو کہ واپس لے لوں گا یہ ذخیرہ میں ہے پھر عورت کو یہ اختیار ہوگا کہ طفل کے ولی سے مہر کا مطالبہ کرے اور شوہر سے مطالبہ نہیں کر سکتی ہے جب تک کہ وہ بالغ نہ ہو جائے پھر جب شوہر بھی بالغ ہو جائے تو عورت مختار ہے کہ دونوں میں سے جس سے چاہے مطالبہ کرے یہ تبیین میں ہے اور اگر کسی اجنبی نے باپ کے حکم سے ضمانت کر لی تو وہ بعد ادا کریں گے واپس لے گا اسی طرح اگر وصی نے یتیم کی بیوی کا اپنے مال سے ادا کیا تو واپس لے گا اور اگر باپ ادا کرنے سے پہلے مر گیا تو عورت کو اختیار ہوگا چاہے پسر مذکور یعنی شوہر سے لے یا باپ کے ترکہ سے وصول کرے پھر وارثانِ پدر اس قدر مال اس پسر کے مال سے واپس لیں گے اور یہ ہمارے اصحابِ ثلاثہ کے نزدیک ہے کذا فی الخلاصہ اور اگر ضمانت حالت صحت میں ہو اور ادا کرنا حالتِ مرض میں ہو تو خصاف نے ادب القاضی میں ذکر کیا ہے کہ امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک وہ تبرع نہ ہوگا اور پسر مذکور کے واسطے جو حصہ میراث ملا ہے اس میں سے اس قدر مال محسوب ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے اور بقالی میں ہے کہ اگر باپ نے کہا کہ تم لوگ گواہ رہو کہ میں نے اپنے پسر کے ساتھ فلاں عورت کا نکاح کیا تو مہر اس کے ذمہ لازم نہ ہوگا لیکن اگر کر دے تو امام ابو یوسفؒ

کے نزدیک صلہ رحم قرار دیا جائے گا یہ خلاصہ میں ہے اور اگر پسر بالغ ہو اور باپ نے بدون اس کے حکم کے اپنی صحت میں مہر کی ضمانت کر لی پھر باپ مر گیا اور عورت نے اس کے ترکہ میں سے وصول کر لیا تو باپ کے وارث لوگ بالاجماع اس مال کو پسر مذکور سے واپس نہیں لے سکتے ہیں اور مجنون لوگوں کا اس معاملہ میں مثلِ صبیان یعنی اطفال کے ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر وکیل نے جس کو تزویج کے واسطے وکیل کیا مہر کی بھی ضمانت کر لی اور ادا کر دیا پس اگر ضمانت بحکم شوہر یعنی موکل ہو تو اس سے واپس لے گا ورنہ نہیں: یہ سب اس وقت ہے کہ ضمانت حالت صحت میں واقع ہوئی ہو اور اگر ضمانت مرض الموت میں واقع ہوئی تو یہ باطل ہے کیونکہ اس نے اس حیلہ سے وارث کو نفع پہنچانے کا ارادہ کیا ہے حالانکہ ایسا مریض ایسے کام کرنے سے ممنوع و مجبور ہوتا ہے پس ضمانت صحیح نہ ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اگر ایک شخص نے ایک عورت کو خطبہ کیا اور اس کے مہر کی ضمانت کر لی اور کہا کہ شوہر نے مجھے حکم دیا ہے کہ میں اس کی طرف سے تیرے لیے مہر کی ضمانت کرلوں پس عورت نے اس اپچی کے قول پر بھیجے والے سے اپنے آپ کو بیاہ دیا پھر شوہر آیا اور اس نے اس اپچی کی تصدیق کی کہ میں نے اس کو بھیجا ہے اور اس کو حکم دیا ہے کہ مہر کی ضمانت کر لے تو نکاح صحیح ہوگا اور ضمانت بھی صحیح ہوگی بشرطیکہ یہ اپچی ضامن ہونے کی لیاقت رکھتا ہو پھر جب اس نے مال ضمانت ادا کیا تو شوہر سے واپس لے 1- نفع یعنی چاہا کہ اس پسر بالغ کو بقدر مہر کے میرے مال سے حصہ دیا جائے۔ 2- لیاقت یعنی مثلاً آزاد عاقل بالغ ہو اور غلام یا مجنون نہ ہو۔

Book of Nikah

...And if the sender comes and confirms that "I sent him for the purpose of engagement and marriage" and denies giving an order for guarantee (daman), the marriage will be valid. However, the guarantee will be valid between the woman and the messenger but will not be valid regarding the sender. Thus, the woman will have the right to demand her dower (mahr) from the messenger. Whatever the messenger has paid cannot be recovered from the husband. And if the sender denies both the sending and the order for guarantee, and there are no witnesses to this matter, the marriage will be void, and no dower will be obligatory upon the husband. However, the woman will have the right to demand the dower from the messenger. Regarding what follows, the narrations differ. Thus, it is mentioned in the *Kitab an-Nikah* of the *Asl* and some narrations of the *Kitab al-Wakalatu* that the woman shall demand half the dower, while another narration in *Kitab al-Wakalatu* mentions she shall demand the full dower. Some have stated that there are two narrations on this issue, while others have stated that the difference in answer is due to the difference in the situation of the two matters, and this is the correct view. We have explained this in detail in the *Fasl al-Wakalatu*, which is in *al-Muhit*. And if the messenger said, "The husband did not give me any order, but I am giving this on behalf of your marriage and taking the guarantee of the dower, and I hope he will validate it," and the woman accepted it, then the husband denied sending, it all will be void. Or, if he validates it, and if the agent (wakil), who was appointed for marriage, also guaranteed the dower and paid it, then if the guarantee was by the order of the husband (the principal), he will recover it from him; otherwise, he will not. This is the summary.

Section: 15

Regarding the Dower of the Dhimmi and Harbi

Whatever can be a dower in the marriage of Muslims can be a dower in the marriage of the People of Dhimma, and whatever cannot be a dower in the marriage of Muslims cannot be a dower in the marriage of Dhimmis, except for wine and swine, which are specifically permissible in the dower of Dhimmis; this is in *Bada'i*. And if a Dhimmi man performs a marriage with a Dhimmi woman on [the basis of] carrion or blood, or marries her without a dower—whether both were content with having no dower or remained silent regarding the mention of the dower—and such a contract is valid in their religion, then the Dhimmi had intercourse with her, or divorced her before intercourse, or the Dhimmi died, then according to Imam al-A'zam (RA), the

woman will receive no dower. That is, it is stated in *Sharh al-Kanz* that in both cases, whether they both become Muslims or both present the case to us, or one files a case, this is [the ruling] when it is not their religion to not specify a dower, as in *Fath al-Qadir*. Similarly, if two Harbis performed a contract on carrion or blood, or on the condition that there is no dower for the woman, and the contract took place in Dar al-Harb, then by consensus of our companions (RA), there will be no dower for the woman. This is in *Ayna Sharh al-Kanz*, whether they both become Muslims or litigate before us, as in *Fath al-Qadir*. And if a Dhimmi man married a Dhimmi woman on [the basis of] wine or swine, then they both became Muslims, or one became Muslim: then if the wine or swine is specific and has not yet been taken into possession, the woman will receive nothing except that specific item. If it is unspecified, for example, if he later placed the debt on his own liability (dhimma), the woman will receive the price of the wine, and in the case of swine, she will receive the 'mahr al-mithl' (average dower). This is the opinion of Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu Yusuf (RA).

किताब-उन-निकाह

...और अगर भेजने वाले ने आकर इस बात की पुष्टि की कि मैंने उसे मंगनी व निकाह के लिए भेजा है और ज़मानत (गारंटी) का हुक्म देने से इनकार किया, तो निकाह सही होगा। लेकिन ज़मानत उस औरत और दूत के बीच सही होगी, मगर भेजने वाले के हक़ में सही नहीं होगी। चुनांचे औरत को यह इख्तियार होगा कि वह दूत से मुतालबा करके अपना मेहर वसूल करे। फिर दूत ने जो अदा किया है, वह शौहर से वापस नहीं ले सकता। और अगर भेजने वाले ने भेजने और ज़मानत का हुक्म देने, दोनों से इनकार किया और इस बात के गवाह नहीं हैं, तो निकाह बातिल (अमान्य) होगा और शौहर पर मेहर वाजिब नहीं होगा। लेकिन औरत को इख्तियार होगा कि वह दूत से मेहर का मुतालबा करे। फिर इसके बाद रिवायतें अलग-अलग हैं, चुनांचे 'असल' की 'किताब-उन-निकाह' और बाज़ रिवायतें 'किताब-उल-वकाला' में ज़िक्र है कि औरत उससे आधे मेहर का मुतालबा करेगी और बाज़ रिवायत 'किताब-उल-वकाला' में ज़िक्र है कि पूरे मेहर का मुतालबा करेगी। लिहाज़ा बाज़ ने फ़रमाया कि इस मसले में दो रिवायतें हैं और बाज़ ने फ़रमाया कि जवाब में इख्तलाफ़ दोनों मसलों की स्थिति के इख्तलाफ़ की वजह से है और यही सही है। चुनांचे हमने 'फ़स्ल-ए-वकाला' में तफ़्सील से बयान किया है, यह 'मुहीत' में है। और अगर दूत ने कहा कि मुझे शौहर ने कोई हुक्म नहीं दिया है, लेकिन मैं तुम्हारे इस निकाह के लिए देता हूँ और मेहर की ज़मानत लेता हूँ और उम्मीद है कि वह इसे जायज़ रखेगा, फिर औरत ने मंज़ूर किया, फिर शौहर ने भेजने से इनकार किया तो यह सब बातिल होगा। या यह कि वह उसे जायज़ रखे, और अगर वकील ने जिसे निकाह के लिए वकील बनाया है, मेहर की भी ज़मानत कर ली और अदा कर दिया, तो अगर ज़मानत शौहर (मुवक्किल) के हुक्म से हो, तो उससे वापस लेगा वरना नहीं, यह खुलासा है।

फ़स्ल: 15

ज़िम्मी और हरबी के मेहर के बयान में

जो चीज़ मुसलमानों के निकाह में मेहर हो सकती है, वही अहले-ज़िम्मा के निकाह में मेहर हो सकती है और जो चीज़ मुसलमानों के निकाह में मेहर नहीं हो सकती है, वह ज़िम्मियों के निकाह में मेहर नहीं हो सकती है। सिवाय शराब और सुअर के कि जो विशेष रूप से ज़िम्मियों के मेहर में जायज़ है, यह 'बदाये' में है। और अगर ज़िम्मी मर्द ने ज़िम्मी औरत से मुर्दार (मरे हुए जानवर) या खून पर निकाह किया या ज़िम्मी औरत से बिना मेहर के निकाह किया, चाहे इस तरह कि दोनों बिना मेहर के

होने पर राज़ी हुए या दोनों ने मेहर का ज़िक्र करने में चुप्पी साधे रखी और ऐसा अनुबंध (अक़द) उनके मज़हब में जायज़ है, फिर ज़िम्मी ने उससे संभोग (वत्ती) की या संभोग से पहले तलाक दे दी या ज़िम्मी मर गया, तो इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक औरत को कुछ मेहर नहीं मिलेगा। यानी 'शराह-ए-कन्ज़' में है कि चाहे दोनों सूरतों में दोनों मुसलमान हो जाएं या दोनों हमारे यहाँ मुक़दमा पेश करें या एक ही मुक़दमा दायर करे और यह उस वक्त है जब कि मेहर न तय करना उनका मज़हब न हो, यह 'फ़त्ह-उल-क़दीर' में है। इसी तरह अगर दो हरबियों ने मुर्दार या खून पर या इस शर्त पर कि औरत के लिए कुछ मेहर नहीं है, अनुबंध किया हो और यह दारुल-हरब में अनुबंध हुआ हो, तो इत्तेफ़ाक़ से हमारे असहाब (रह.) के नज़दीक औरत के लिए कुछ मेहर नहीं होगा, यह 'ऐना शराह-ए-कन्ज़' में है, चाहे दोनों मुसलमान हो जाएं या हमारे यहाँ मुक़दमा करें, यह 'फ़त्ह-उल-क़दीर' में है। और अगर ज़िम्मी मर्द ने किसी ज़िम्मी औरत से शराब या सुअर पर निकाह किया, फिर दोनों मुसलमान हो गए या एक मुसलमान हुआ, तो अगर शराब या सुअर निश्चित (मुअय्यन) हो और अभी उस पर कब्ज़ा नहीं हुआ है, तो औरत को उस निश्चित चीज़ के सिवाय कुछ नहीं मिलेगा और अगर अनिश्चित (गैर-मुअय्यन) हो, मिसाल के तौर पर बाद में ज़िम्मे (अधिकार) पर कर्ज़ रखा हो, तो औरत को शराब की कीमत मिलेगी और सुअर की सूरत में मेहर-ए-मिस्ल मिलेगा और यह इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) का क़ौल है और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) का भी।

کتاب النکاح

گا اور اگر بھیجنے والے نے آکر اس امر میں تصدیق کی کہ میں نے اس کو منگنی و نکاح کے واسطے بھیجا ہے اور ضمانت کا حکم دینے سے انکار کیا تو نکاح صحیح ہوگا۔ لیکن ضمانت اس عورت اور ایلچی کے درمیان صحیح ہوگی مگر بھیجنے والے کے حق میں صحیح نہ ہوگی چنانچہ عورت کو یہ اختیار ہوگا کہ ایلچی سے مطالبہ کر کے اپنا مہر وصول کرے۔ پھر ایلچی نے جو ادا کیا ہے وہ شوہر سے واپس نہیں لے سکتا ہے اور اگر بھیجنے والے نے بھیجنے اور ضمانت کا حکم دینے دونوں سے انکار کیا اور اس امر کے گواہ نہیں ہیں تو نکاح باطل ہوگا اور شوہر پر مہر واجب نہ ہوگا۔ لیکن عورت کو اختیار ہوگا کہ ایلچی سے مہر کا مطالبہ کرے۔ پھر اس کے بعد روایات مختلف ہیں چنانچہ اصل کی کتاب النکاح اور بعض روایات کتاب الوکالۃ میں مذکور ہے کہ عورت اسے نصف مہر کا مطالبہ کرے گی اور بعض روایت کتاب الوکالۃ میں مذکور ہے کہ پورے مہر کا مطالبہ کرے گی۔ پس بعض نے فرمایا کہ اس مسئلہ میں دو روایتیں ہیں اور بعض نے فرمایا کہ اختلاف جواب بسبب اختلاف وضع ہر دو مسئلہ ہے اور یہی صحیح ہے۔ چنانچہ ہم نے فصل وکالۃ میں مفصل بیان کیا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر ایلچی نے کہا کہ مجھے شوہر نے کچھ حکم نہیں دیا ہے لیکن میں تیرے اس نکاح کے واسطے دیتا ہوں اور مہر کی ضمانت کے لیتا ہوں اور امید ہے کہ وہ اس کو جائز رکھے گا پس عورت نے منظور کیا پھر شوہر نے بھیجنے سے انکار کیا تو یہ سب باطل ہوگا۔ یا یہ کہ وہ اس کو جائز رکھے ہے اور اگر وکیل نے جس کو تزویج کے واسطے وکیل کیا ہے مہر کی بھی ضمانت کرلی اور ادا کر دیا پس اگر ضمانت بحکم شوہر یعنی موکل ہو تو اس سے واپس لے گا ورنہ نہیں یہ خلاصہ ہے۔

فصل: ۱۵

ذمی و حربی کے مہر کے بیان میں

جو چیز مسلمانوں کے نکاح میں مہر ہو سکتی ہے وہی اہل ذمہ کے نکاح میں مہر ہو سکتی ہے اور جو چیز مسلمانوں کے نکاح میں مہر نہیں ہو سکتی ہے وہ ذمیوں کے نکاح میں مہر نہیں ہو سکتی ہے سوائے شراب و سور کے کہ مخصوص ذمیوں کے مہر میں جائز ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر ذمی مرد نے ذمیہ عورت سے مردار یا خون پر نکاح کیا یا ذمیہ سے بغیر مہر پر نکاح کیا خواہ بایں طور کہ دونوں بے مہر ہونے پر راضی ہوئے یا دونوں نے ذکر مہر سے سکوت کیا اور ایسا عقد ان کے ملت میں جائز ہے پھر ذمی نے اس سے وطی کی یا قبل وطی کے طلاق دے دی یا ذمی مر گیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک عورت کو کچھ مہر نہ ملے گا۔ یعنی شرح کنز میں ہے خواہ دونوں صورتوں میں دونوں مسلمان ہو جائیں یا دونوں ہمارے یہاں مقدمہ پیش کریں یا ایک ہی مقدمہ دائر کے اور یہ اس وقت ہے کہ جب نفی مہر کے ساتھ مہر ٹھلایا جانا ان کا مذہب نہ ہو یہ فتح القدیر میں ہے۔ اسی طرح اگر دو حربیوں نے مردار یا خون پر یا دیں شرط کے عورت کے واسطے کچھ مہر نہیں ہے عقد باندھا ہو اور یہ دارالحرب میں عقد واقع ہوا ہو لا تفاق ہمارے اصحابؒ کے نزدیک عورت کے واسطے کچھ مہر نہ ہوگا یہ عینہ شرح کنز میں ہے خواہ دونوں مسلمان ہو جائیں یا ہمارے یہاں مرافعد کریں یہ فتح القدیر میں ہے۔ اور اگر ذمی مرد نے کسی ذمیہ عورت سے شراب یا سور پر نکاح کیا پھر دونوں مسلمان ہو گئے یا ایک مسلمان ہوا پس اگر شراب یا سور معین ہو اور ہنوز اس پر قبضہ نہیں ہوا ہے تو عورت کو سوائے اس معین کے کچھ نہ ملے گا اور اگر غیر معین ہو مثلاً بعد میں میان کے اپنے ذمہ قرضہ رکھا ہو تو عورت کو شراب کی قیمت ملے گی اور سور کی صورت میں مہر مثل ملے گا اور یہ امام ابو حنیفہ کا قول ہے اور امام ابو یوسفؒ۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (222) Book of Nikah (Marriage)

(Imam Abu Hanifa) stated that the woman will receive 'Mahr-e-Mithl' (equivalent dower), whether it be wine or pork, and whether it be specified or unspecified. Imam Muhammad stated that whether specified or unspecified, the woman will receive its value. There is no disagreement that if wine or pork is a debt owed by him, the woman's dower will be exactly what was agreed upon, and nothing else. All of this applies in the case where the dower was not possessed before Islam; if she had already taken possession, she will receive nothing. This is in *Bada'i*. If a *Dhimmi* (non-Muslim citizen) divorces her before consummation, in the case of it being specified, the woman will receive half of the specified dower—this is the opinion of Imam-e-Azam. In the case of it being unspecified, she will receive half the value in the case of wine and a share in the case of pork. This is in *Kani*.

Section: (16)

Regarding a Daughter's Dowry (Jahez)

If a father gives a dowry to his daughter and hands it over to her, then, by way of *Istihsan* (juridical preference), the father does not have the authority to take it back, and the *fatwa* (legal ruling) is on this. If the woman's family took something at the time of handing it over, the husband has the right to return it because it is a bribe; this is in *Bahr-ur-Ra'iq*. If, at the time of the wedding (*Zafaf*), the husband sent some items, including clothes, and then when the woman went to the husband's house and he wanted to take back the given property, he does not have the authority to do so, provided it was sent as a gift or with the intention of making her the owner. This is in *Fusul-e-Imadiya*. If a person married off his daughter, gave her a dowry, and sent her off, but then claimed that what he had given her was merely a loan (*Ariyah*), and the daughter said, "This is my property that you gave me in the dowry," or the husband claimed this after the woman's death, then the statement of both (the father and the husband) will be considered; the father's statement will not be accepted. It is reported from Sheikh Ali Sughdi that the father's statement will be accepted, and Imam Sarakhsi also mentioned this, and some scholars have adopted this view. It is recorded in historical cases that if the custom is clearly as it is in our country, the husband's statement will be accepted. If the custom is mixed—meaning sometimes it is dowry and sometimes a loan—the father's statement will be accepted, *Kaza fi al-Tibyan*. Sadr-us-Shariah stated that this detail is the preferred one for *fatwa*; this is in *Nahr-ul-Fa'iq*. In a case where the husband's statement is accepted

and the father brings witnesses, the father's witnesses will be accepted. The correct testimony in this case is that at the time of handing it over to the daughter, he should call witnesses saying, "These things I am handing over to this woman are a loan," or write a document and have the daughter acknowledge, "All these things listed are my father's property and are with me as a loan." However, this matter is suitable for judicial proceedings (*Qaza*), not just for precaution. This is in *Bahr-ur-Ra'iq*. If he married off his adult daughter and gave her specified items as dowry but had not yet handed them over, and then the marriage was annulled and the father married her to someone else, the daughter does not have the right to demand that dowry from the father. If the daughter's father is in debt and he gave her a dowry, then claimed, "I gave it while in debt," and the daughter claimed, "You gave it from your own wealth," the father's statement will be accepted. If he gave some wealth to his *Umm-ul-Walad* (a slave who bore her master a child) to prepare dowry items for the daughter, and she prepared them and handed them to the daughter, the handing over by the *Umm-ul-Walad* is not valid unless the father himself hands them over. A young daughter worked with her parents' resources to weave dowry clothes and continued doing so until she reached adulthood. Then her mother died, and her father handed over all the dowry to her. Her brothers do not have the right to claim their shares from the maternal side. A woman prepared many things from silk that her father had... then the father died, so according to custom, all of this...

1) Meaning, in reality, this is the dower, but Islam provides compensation for it instead.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 (222) किताबुन निकाह

(इमाम अबू हनीफा) ने फरमाया कि औरत को 'महर-ए-मिस्ल' मिलेगा चाहे वह शराब (शराब का मूल्य) हो और मुअय्यन (निश्चित) हो या गैर-मुअय्यन। और इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि चाहे मुअय्यन हो या गैर-मुअय्यन, औरत को (उसकी) कीमत मिलेगी। इसमें कोई इख्तिलाफ नहीं है कि अगर शराब या सुअर (का मांस) उसके जिम्मे कर्ज हो, तो औरत का महर वही होगा जो तय पाया था और कुछ नहीं होगा। यह सब उस सूरत में है कि इस्लाम से पहले महर पर कब्जा न हुआ हो, और अगर कब्जा कर चुकी हो तो अब औरत को कुछ नहीं मिलेगा, यह 'बदाय' में है। और अगर दुख़ूल (संबंध) से पहले जिम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) ने उसे तलाक दे दी, तो मुअय्यन होने की सूरत में औरत को आधा मुअय्यन मिलेगा और यह इमाम-ए-आज़म का कौल है, और गैर-मुअय्यन होने की सूरत में शराब की सूरत में आधी कीमत और सुअर की सूरत में औरत को हिस्सा मिलेगा, यह 'कानी' में है।

फ़स्ल: (16)

बेटी के जहेज़ (दहेज) के बयान में

अगर अपनी बेटी को जहेज़ देकर उसके सुपुर्द कर दिया तो फिर इस्तेहसानन (बेहतर यही है कि) बाप को यह इख्तियार नहीं है कि उससे वापस ले और इसी पर फतवा है। और अगर औरत वालों ने सुपुर्द करने के वक्त कुछ लिया तो शौहर को इख्तियार होगा कि यह वापस करे, इस वास्ते कि यह रिश्वत है, यह 'बहुर-राएक' में है। और अगर औरत के ज़फ़ाफ़ (विदाई) के वक्त शौहर ने कुछ चीज़ें भेजीं, जिनमें दिया का कपड़ा था, फिर जब वह औरत शौहर के यहाँ रुखसत होकर चली गई तो शौहर ने दिए हुए माल को वापस लेना चाहा तो उसे इख्तियार नहीं है, बशर्ते कि उसने बतौर दे देने (उपहार) या मालिक बना देने के भेजा हो, यह 'फसूल-ए-इमादिया' में है। एक शख्स ने अपनी बेटी का निकाह करके जहेज़ देकर रुखसत किया, फिर मुद्दई हुआ कि जो कुछ मैंने उसे दिया था वह उसके पास बतौर 'आरियत' (उधार/अमानत) था, और बेटी ने कहा कि यह मेरी मिल्कियत है जो तूने मुझे जहेज़ में दिया है; या औरत के मरने के बाद शौहर ने यह दावा किया, तो उन दोनों (बाप और शौहर) का कौल कबूल होगा, बाप का कौल कबूल न होगा। और शेख अली सघदी से नकल किया गया है कि उन्होंने बयान किया कि बाप का कौल कबूल होगा और ऐसा ही इमाम सरखसी ने जिक्र किया है और इसी को बाज़ मशाइख ने इख्तियार किया है। वाकयात में मजकूर है कि अगर रिवाज

इसी तरह ज़ाहिर हो जैसा हमारे मुल्क में है, तो कौल शौहर का कबूल होगा और अगर रिवाज मुश्तरक (साझा) हो यानी कभी जहेज़ होता है और कभी आरियत तो बाप का कौल कबूल होगा, कज़ा फि तबीइन। और सदरुश-शरिया ने फरमाया कि यही तफ़सील फतवे के लिए मुख्तार है, यह 'नहरुल फाईक' में है। और जिस सूरत में शौहर का कौल कबूल हो और बाप ने गवाह कायम किए तो बाप के गवाह कबूल होंगे और सही गवाही इस सूरत में यह है कि बेटी को सुपुर्द करने के वक्त गवाह करे कि मैंने ये चीज़ें जो इस औरत को सुपुर्द की हैं वे बतौर 'आरियत' हैं, या एक तहरीर लिखी और बेटी के इकरार को (कि) ये सब चीज़ें जो इस फेहरिस्त में तहरीर हैं, मेरे वालिद की मिल्कियत हैं और मेरे पास बतौर 'आरियत' हैं, तहरीर कर ले। लेकिन यह अम्र (मामला) कज़ा (अदालत) के लायक है न कि एहतियात के लिए, यह 'बहुर-राएक' में है। और अगर अपनी बेटी-ए-बालिगा का निकाह किया और उसे जहेज़ में मुअय्यन चीज़ें दीं मगर अभी तक उसके सुपुर्द नहीं की हैं, इसके बाद निकाह फस्ख (रद्द) हो गया और बाप ने उसे किसी दूसरे के निकाह में दिया, तो बेटी को बाप से उस जहेज़ के मुतालबा करने का इख्तियार नहीं है। और अगर बेटी के बाप पर कर्ज़ा हो और बाप ने उसे जहेज़ दिया फिर दावा किया कि मैंने इसे कर्ज़े में दिया है और बेटी ने दावा किया कि तूने अपने माल से दिया है तो बाप का कौल कबूल होगा। और अगर अपनी 'उम्म-ए-वलद' को कुछ माल दिया कि इससे बेटी के जहेज़ का सामान करे, फिर उसने सामान करके बेटी के सुपुर्द कर दिया, तो उम्म-ए-वलद का बेटी को सुपुर्द करना सही नहीं है जब तक कि बाप सुपुर्द न करे। बेटी-ए-सगीरा ने अपने माँ-बाप की कोशिश के माल से जहेज़ के कपड़े बुनकर तैयार किए और बराबर ऐसा ही करती रही यहाँ तक कि वह बालिगा हो गई, फिर उसकी माँ मर गई, फिर उसके बाप ने सब जहेज़ उसके सुपुर्द कर दिया, तो उसके भाइयों को यह इख्तियार नहीं है कि जानिब-ए-मादरी (माँ की तरफ) से अपने हिस्सों का दावा करें। एक औरत ने ऐसे रेशम से जिसका बाप ने किया था, बहुत चीज़ें तैयार कीं फिर बाप मर गया तो आदत के मुताबिक ये सब...

1) यानी दरहकीकत महर यही है, लेकिन इस्लाम इसके बदले इसका मुआवजा दिलाता है।

نے فرمایا کہ عورت کو مہر مثل ملے گا خواہ شراب ہو اور معین ہو یا غیر معین ہو اور امام محمد نے فرمایا کہ چاہے معین ہو یا غیر معین ہو عورت کو قیمت ملے گی اور اس میں اختلاف نہیں ہے کہ شراب یا سوراگر اس کے ذمہ دین ہو تو عورت کا مہر یہی ہوگا جو قرار پایا ہے اور کچھ نہ ہوگا اور یہ سب اس صورت میں ہے کہ اسلام سے پہلے مہر مقبوض نہ ہوا اور اگر قبضہ کر چکی ہو تو اب عورت کو کچھ نہ ملے گا یہ بدائع میں ہے اور اگر قبل دخول کے ذمی نے اس کو طلاق دے دی تو معین ہونے کی صورت میں عورت کو نصف معین ملے گا اور یہ امام اعظم کا قول ہے اور غیر معین ہونے کی صورت میں شراب کی صورت میں نصف قیمت اور سور کی صورت میں عورت کو حصہ ملے گا یہ کافی میں ہے۔

فصل: (١٦)

جہیز دختر کے بیان میں

اگر اپنی دختر کو جہیز دے کر اس کے سپرد کر دیا تو پھر استحساناً باپ کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس سے واپس لے اور اسی پر فتویٰ ہے اور اگر عورت والوں نے سپرد کرنے کے وقت کچھ لیا تو شوہر کو اختیار ہوگا کہ یہ واپس کرے اس واسطے کہ یہ رشوت ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر عورت کے زفاف کے وقت شوہر نے کچھ چیزیں بھیجیں از جملہ دیا کا کپڑا تھا پھر جب وہ عورت شوہر کے یہاں رخصت کر دے گئی تو شوہر نے دیئے ہوئے مال کو واپس لینا چاہا تو اس کو اختیار نہیں ہے بشرطیکہ بطور دے دینے دامال کر دینے کے بھیجا ہو یہ فصول عمادیہ میں ہے۔
ایک شخص نے اپنی دختر کا نکاح کے جہیز دے کر رخصت کیا پھر مدعی ہوا کہ جو کچھ میں نے

اس کو دیا تھا وہ اس کے پاس بطور عاریت تھا اور دختر نے کہا کہ یہ میری ملک ہے کہ تو نے مجھے جہیز میں دیا ہے یا عورت کے مرنے کے بعد شوہر نے یہ دعویٰ کیا تو انہیں دونوں کا قول قبول ہوگا باپ کا قول قبول نہ ہوگا اور شیخ علی سغدی سے نقل کیا گیا ہے کہ انہوں نے بیان کیا کہ باپ کا قول قبول ہوگا اور ایسا ہی امام سرخسی نے ذکر کیا ہے اور اسی کو بعض مشائخ نے اختیار کیا ہے اور واقعات میں مذکور ہے کہ اگر رواج اسی طرح ظاہر ہو جیسا ہمارے ملک میں ہے تو قول شوہر کا قبول ہوگا اور اگر رواج مشترک ہو یعنی کبھی جہیز ہوتا ہے اور کبھی عاریت تو باپ کا قول قبول ہوگا کذافی التبیین اور صدر الشریعہ نے فرمایا کہ یہی تفصیل فتویٰ کے لئے مختار ہے یہ نہر الفائق میں ہے اور جس صورت میں کہ شوہر کا قول قبول ہو اور باپ نے گواہ قائم کئے تو باپ کے گواہ قبول ہوں گے اور صحیح گواہی اس صورت میں یہ یوں ہے کہ دختر کو سپرد کرنے کے وقت گواہ کرے کہ میں نے یہ چیزیں جو اس عورت کو سپرد کی ہیں وہ بطورِ عاریت ہیں یا ایک تحریر لکھی اور دختر کے اقرار کو یہ سب چیزیں جو اس فہرست میں تحریر ہیں میرے والد کی ملک ہیں اور میرے پاس بطورِ عاریت ہیں تحریر کر لے لیکن یہ امر واسطے قضا کے لائق ہے نہ واسطے احتیاط کے یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر اپنی دختر بالغہ کا نکاح کیا اور اس کو جہیز میں معین چیزیں دیں مگر ہنوز اس کے سپرد نہیں کی ہیں اس کے بعد فسخ ہو گیا اور باپ نے اس کو کسی دوسرے کے نکاح میں دیا تو دختر مذکورہ کو باپ سے اس جہیز کے مطالبہ کا اختیار نہیں ہے اور اگر دختر کے باپ پر قرضہ ہو اور باپ نے اس کو جہیز دیا پھر دعویٰ کیا کہ میں نے اس کو قرضہ میں دیا ہے اور دختر نے دعویٰ کیا کہ تو نے اپنے مال سے دیا ہے تو باپ کا قول قبول ہوگا اور اگر اپنے ام ولد کو کچھ مال دیا کہ اس سے جہیز دختر کا سامان کرے پس اس نے سامان کر کے دختر کے سپرد کر دیا تو ام ولد کا دختر کو سپرد کرنا صحیح نہیں ہے جب تک کہ باپ سپرد نہ کرے دختر صغیرہ نے اپنے ماں و باپ کی کوشش کے مال سے جہیز کے کپڑے

بن کر تیار کئے اور برابر ایسا ہی کرتی رہی یہاں تک کہ وہ بالغہ ہو گئی پھر اس کی ماں مر گئی پھر اس کے باپ نے سب جہیز اس کے سپرد کر دیا تو اس کے بھائیوں کو یہ اختیار نہیں ہے کہ جانب مادری سے اپنے حصوں کا دعویٰ کریں ایک عورت نے ایسے ابریشم سے جس کا باپ نے کیا تھا بہت چیزیں تیار کیں پھر باپ مر گیا تو عادت کے موافق یہ سب

ا) یعنی درواقع مہر یہی ہے لیکن اسلام اس کے بجائے اس کا معاوضہ دلاتا ہے۔

Kitab-un-Nikah (223)

The items will belong to the woman. If a mother gives many items to her daughter for her dowry (jahez) from the father's possessions, with the father’s presence and knowledge, and the father remains silent and sends the daughter to the husband, then the father will not have the right to take these items back from the daughter. Likewise, if the mother spends money on the daughter's dowry according to custom and the father is silent, the mother will not be held liable; this is mentioned in *Al-Faqih*. A man married a woman and gave her three thousand dinars as *Dast-e-Paiman* (a gift/pre-nuptial sum). The woman is the daughter of a wealthy man, and the father did not give her a dowry. Imam Jamaluddin and the author of *Al-Muhit* have issued a fatwa that the husband has the right to demand a dowry from the daughter's father according to custom; if he does not give the dowry, the husband may take back his *Dast-e-Paiman*. This opinion has been adopted by the Imams. If a person deceived another by saying, "I will marry my daughter to you with a very heavy dowry and will return your *Dast-e-Paiman* (of these many dinars)," and then took the *Dast-e-Paiman* but gave the daughter without a dowry, there is no tradition regarding this. However, Sadr al-Islam Burhan al-Aimma and the Mashaikhs of Bukhara issued a fatwa that if the father gave no dowry to the daughter, the husband can take back any amount exceeding the *Dast-e-Paiman* in the form of dowry. Sadr al-Islam and Imad al-Din Nasfi have estimated the dowry amount in relation to the *Dast-e-Paiman* as follows: for every one dinar of *Dast-e-Paiman*, there should be three or four dinars of dowry. Thus, if the father does not give this much, the husband may take back the *Dast-e-Paiman*. Imam Marghinani stated that the correct view is that the husband cannot take anything from the woman's father because money is not the objective of the nikah; this is in the context of *Jahez-e-Qadeemi*. If a person prepared a dowry for his daughter and died before handing it over, and the remaining heirs demanded their share from the dowry: if the daughter is an adult at the time of *Tajheez* (preparation of dowry), the remaining heirs will get their share, as is mentioned, and this is correct. Because if she was an adult and the father did not hand it over to her, the possession is valid and ownership is not established. Conversely, if she is a minor (*Sagheera*), the remaining heirs will not get any share, because the possession of a minor is the same as the possession of her father; this is in *Jawahir al-Fatawa*. A woman gave her possessions to her husband (1) and asked him to sell them and spend the money on household expenses (*Kathai*). He did so. Will the aforementioned man be liable for its price to be given back to the woman? He replied: Yes, this is in

Fatawa-e-Fajandi. A woman is in the waiting period (*Iddah*) after divorce from a man; someone gave her maintenance (*Nafaqah*) with the hope that she would marry him after the *Iddah* ended. Then, when her *Iddah* passed, she refused to marry him. If that man had made it a condition while giving the maintenance that she should marry him, then whatever he spent can be taken back, regardless of whether the woman married him or not. Sadr Shaheed mentioned this, and the correct view is that if the woman has already married (someone else), he cannot take it back. If he did not make it a condition but gave the maintenance out of mere greed, the Mashaikhs have differed on this, and the correct view is that he cannot take it back. Sadr Shaheed stated this, and Sheikh Imam Ustad stated that the most accurate (*Asah*) view is that he will take it back in any case, whether she marries him or not, because this is a bribe (*Rishwat*), and this has been adopted in *Al-Muhit*. All this applies when the man gave her cash dirhams that she would spend on her expenses. If she only ate with him, he cannot take anything back. If a person worked in a grape orchard with the hope that the owner would marry his daughter to him, but the owner did not, he can claim *Ujrat-e-Mithl* (wages for labor), whether or not a condition for marriage was made, provided it was due to greed that he performed the labor.

किताब-उन-निकाह (223)

चीजें उसी औरत की होंगी। मां ने دختر (बेटी) के जहेज में बहुत चीजें बाप के सामान से, बाप की मौजूदगी और जानकारी में बेटी को दीं और बाप खामोश रहा और बेटी को शौहर के पास रुखसत कर दिया, तो बाप को यह अख्तियार न होगा कि बेटी से यह सामान वापस ले ले। इसी तरह अगर मां ने बेटी के जहेज में रिवाज के मुताबिक खर्च किया और बाप खामोश है, तो भी मां जिम्मेदार नहीं होगी, यह 'फकीह' में है। एक मर्द ने एक औरत से निकाह किया और औरत को तीन हजार दीनार 'दस्त-ए-पैमान' (महर/तोहफा) दिए और यह औरत एक दौलतमंद की बेटी है और बाप ने उसे जहेज नहीं दिया, तो इमाम जमालुद्दीन और साहिब-ए-मुहीत ने फतवा दिया है कि शौहर को अख्तियार होगा कि वह रिवाज के मुताबिक बेटी के बाप से जहेज का मुतालबा करे और अगर वह जहेज न दे तो अपना 'दस्त-ए-पैमान' वापस ले ले और इसी को आईम्मा (इमामों) ने इख्तियार किया है। एक शख्स ने दूसरे को धोखा दिया कि 'मैं तेरे साथ अपनी बेटी को बहुत भारी जहेज के साथ ब्याह दूंगा और तेरा 'दस्त-ए-पैमान' (जो) इतने दीनार थे, वापस दे दूंगा', फिर उससे 'दस्त-ए-पैमान' ले लिया और बेटी बिना जहेज के उसे दे दी, तो इसकी कोई रिवायत नहीं है। लेकिन सदरुल इस्लाम बुरहानुल आईम्मा और मशाइख-ए-बुखारा ने फतवा दिया है कि अगर बाप ने बेटी को कुछ जहेज नहीं दिया, तो शौहर उस औरत के'दस्त-ए-पैमान' की शक्ल से जो कुछ ज्यादा हो, वापस ले लेगा। और सदरुल इस्लाम व इमादुद्दीन नसफी ने 'दस्त-ए-पैमान' के मुकाबले में जहेज की मिकदार का अंदाजा यूं फरमाया है कि हर एक दीनार 'दस्त-ए-पैमान' के मुकाबले में तीन या चार दीनार जहेज के हों, तो अगर बाप ने इतना न दिया तो 'दस्त-ए-पैमान' वापस ले ले। और इमाम मरगीनानी ने फरमाया है कि सही यह है कि औरत के बाप से शौहर कुछ नहीं ले सकता, इस वास्ते कि निकाह में माल मकसद नहीं होता है, यह वह 'जहेज कदीमी' में है। एक शख्स ने अपनी बेटी के वास्ते जहेज तैयार किया और बेटी को सौंपने से पहले मर गया, फिर बाकी वारिसों ने जहेज से अपना हिस्सा तलब किया, तो अगर 'तजहीज' (जहेज का सामान तैयार करने) के वक्त बेटी बालिग हो, तो बाकी वारिसों को उनका हिस्सा मिलेगा, ऐसा ही मजकूर है और यही सही है। इस वजह से कि जब वह बालिग थी और बाप ने उसके सुपुर्द न किया, तो कब्जा सही होगा और मिल्कियत साबित न होगी, इसके बरअक्स अगर वह 'सगीरा' (नाबालिग) हो, तो बाकी वारिसों को कुछ हिस्सा न मिलेगा, इस वास्ते कि सगीरा का कब्जा वही उसके बाप का कब्जा है, यह 'जवाहरुल फतावा' में है। एक औरत ने अपना सामान अपने शौहर को दिया और कहा कि इसको फरोख्त (बेच) कर के'कठाई' (घरेलू खर्च) में खर्च

कर, तो उसने ऐसा ही किया, तो क्या मर्द मजकूर पर उसकी कीमत लाजिम होगी कि औरत को दे दे? तो फरमाया कि हां, यह 'फतावा-ए-फजंदी' में है। एक औरत किसी मर्द की तलाक वगैरह की इद्दत में है, उसको एक शख्स ने इस उम्मीद पर नफ्का (खर्च) दिया कि इद्दत खत्म होने के बाद मेरे साथ निकाह कर लेगी, फिर जब उसकी इद्दत गुजर गई तो उसने निकाह करने से इनकार किया, तो अगर उस मर्द ने नफ्का देने में यह शर्त कर ली कि 'मेरे साथ निकाह कर ले', तो जो कुछ खर्च कर दिया है वह वापस ले सकता है, ख्वाह औरत मजकूर उसके साथ निकाह करे या न करे, इसको सदर शहीद ने जिक्र फरमाया है और सही यह है कि अगर औरत ने निकाह कर लिया है तो वापस न लेगा। और अगर निकाह में यह शर्त नहीं लगाई बल्कि सिर्फ इसी लालच (तमा) से नफ्का दिया है, तो इसमें मशाइख ने इख्तिलाफ किया है और सही यह है कि वापस नहीं ले सकता है, ऐसा ही सदर शहीद ने फरमाया है और शेख इमाम उस्ताद ने फरमाया है कि 'असह' (ज्यादा सही) यह है कि वह बहरहाल वापस लेगा, ख्वाह उसके साथ निकाह कर ले या न करे, इस वास्ते कि यह रिशवत है और इसी को 'मुहीत' में इख्तियार किया है। और यह सब उस वक्त है कि मर्द ने उसको नकद दिरहम दिए हों कि जिन्हें वह अपने खर्चों में खर्च करती हो, और अगर सिर्फ उसके साथ खाती हो, तो उससे कुछ वापस नहीं ले सकता है। और अगर एक शख्स ने बाग-ए-अंगूर में इस लालच में काम किया कि अपनी बेटी मेरे साथ ब्याह देगा मगर उसने ब्याह न किया, तो उससे 'उजरत-ए-मिसल' (मजदूरी) ले सकता है, ख्वाह बेटी के निकाह करने की शर्त की हो या न की हो, बशर्ते कि 'तईम' (लालच) हो कि वह इसी गरज से यह मशक्कत कर रहा है।

کتاب النکاح (۲۲۳)

چیزیں اسی عورت کی ہوں گی ماں نے دختر کے جہیز میں بہت چیزیں باپ کے اسباب سے باپ کی حضوری و علم میں دختر کو دیں اور باپ خاموش رہا اور دختر کو شوہر کے پاس رخصت کر دیا تو باپ کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ دختر سے یہ اسباب واپس کر دے اسی طرح اگر ماں نے دختر کے جہیز میں معتاد کے موافق خرچ کیا اور باپ خاموش ہے تو بھی ماں ضامن نہ ہوگی یہ فقیہ میں ہے۔ ایک مرد نے ایک عورت سے نکاح کیا اور عورت کو تین ہزار دینار دست پیمان دیے اور یہ عورت ایک تو نگر کی دختر ہے اور باپ نے اس کو جہیز نہ دیا تو امام جمال الدین و صاحب محیط نے فتویٰ دیا ہے کہ شوہر کو اختیار ہوگا کہ موافق عرف دختر کے باپ سے جہیز کا مطالبہ کرے اور اگر وہ جہیز نہ دے تو اپنا دست پیاں لے واپس لے اور اسی کو ائمہ نے اختیار کیا ہے ایک شخص نے دوسرے کو دھوکا دیا کہ میں تیرے ساتھ اپنی دختر بڑے بھاری جہیز کے ساتھ بیاہ دوں گا اور تیرا دست پیمان اس قدر دینار تھے واپس دوں گا پس اس سے دست پیمان لے لیا اور دختر بلا جہیز اس کو دی تو اس کی کوئی روایت نہیں ہے لیکن صدر الاسلام برہان الائمہ و مشائخ بخارا نے فتویٰ دیا ہے کہ اگر باپ نے دختر کو کچھ جہیز نہ دیا تو شوہر اس عورت کے دست پیمان شکل سے جس قدر زائد ہو واپس لے گا اور صدر الاسلام وعمادالدین نسفی نے بمقابلہ دست پیمان کے مقدار جہیز کا اندازہ یوں فرمایا ہے کہ بمقابلہ ہر دینار دست پیمان کے تین یا چار دینار جہیز کے ہوں پس اگر باپ نے اس قدر نہ دیا تو دست پیمان واپس کر لے اور امام مرغینانی نے فرمایا کہ صحیح یہ ہے کہ عورت کے باپ سے شوہر کچھ نہیں لے سکتا ہے اس واسطے کہ نکاح میں مال مقصود نہیں ہوتا ہے یہ وہ جہیز کردی میں ہے ایک شخص نے اپنی دختر کے واسطے جہیز تیار کیا اور دختر کو سپرد کرنے سے پہلے مر گیا پھر باقی وارثوں نے جہیز سے اپنا حصہ

طلب کیا پس اگر تجہیز کے وقت دختر بالغہ ہو تو باقی وارثوں کو ان کا حصہ ملے گا ایسا ہی مذکور ہے اور یہی صحیح ہے اس وجہ سے کہ جب وہ بالغہ تھی اور باپ نے اس کے سپرد نہ کیا تو قبضہ صحیح ہوگا اور ملک ثابت نہ ہوگی بخلاف اس کے اگر صغیرہ ہو تو باقی وارثوں کو کچھ حصہ نہ ملے گا اس واسطے کہ صغیرہ کا قبضہ وہی اس کے باپ کا قبضہ ہے یہ جواہر الفتاویٰ میں ہے ایک عورت نے اپنا اسباب اپنے شوہر (۱) کو دیا اور کہا کہ اس کو فروخت کر کے کٹھائی میں خرچ کر پس اس نے ایسا ہی کیا پس آیا مرد مذکور پر اس کی قیمت لازم ہوگی کہ عورت کو دے دے تو فرمایا کہ ہاں یہ فتاویٰ فجندی میں ہے ۔ ایک عورت کسی مرد کی طلاق وغیرہ کی عدت میں ہے اس کو ایک شخص نے بدیں امید نفقہ دیا کہ بعد انقضاء عدت کے میرے ساتھ نکاح کر لے گی پھر جب اس کی عدت گزر گئی تو اس نے نکاح کرنے سے انکار کیا پس اگر اس مرد نے نفقہ دینے میں یہ شرط کر لی کہ میرے ساتھ نکاح کر لے تو جو کچھ خرچ کر دیا ہے وہ واپس لے سکتا ہے خواہ عورت مذکورہ اس کے ساتھ نکاح کرے یا نہ کرے اس کو صدر شہید نے ذکر فرمایا ہے اور صحیح یہ ہے کہ اگر عورت نے نکاح کر لیا ہے تو واپس نہ لے گا اور اگر نکاح میں یہ شرط نہیں لگائی بلکہ فقط اس طمع سے نفقہ دیا ہے تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ واپس نہیں لے سکتا ہے ایسا ہی صدر شہید نے فرمایا ہے اور شیخ امام استاد نے فرمایا کہ اصح یہ ہے کہ وہ بہر حال واپس لے گا خواہ اس کے ساتھ نکاح کر لے یا نہ کرے اس واسطے کہ یہ رشوت ہے اور اسی کو محیط میں اختیار کیا ہے اور یہ سب اس وقت ہے کہ مرد نے اس کو نقدی درہم دیے ہوں کہ جن کو وہ اپنے مصارف میں خرچ کرتی ہو اور اگر فقط اس کے ساتھ کھاتی ہو تو اس سے کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے اور اگر ایک شخص کے باغ انگور میں بدیں طمع کام کیا کہ اپنی دختر میرے ساتھ بیاہ دے گا مگر اس نے بیاہ نہ کیا تو اس سے اجرت مثل (۲) لے سکتا

ہے خواہ دختر کے نکاح کرنے کی شرط کی ہو یا نہ کی ہو بشرطیکہ اطمعوم ہو کہ وہ اسی غرض سے یہ مشقت درکار

حواشی: (۱)۔ تجہیز جہیز کا سامان کرتے وقت۔ (۲)۔ جو ایسے کام کی مزدوری ہو۔ (۱)۔ ظاہر یہ ہے کہ مراد یہ ہے کہ جو بعد نکاح ہو جانے کے شوہر ہو جائے۔

(Continues from the previous page)... and Ustad Zaheeruddin said that he cannot take back anything; this is in 'Khulasa'. A man sent a marriage proposal for someone's daughter, and the father said, "It is fine, provided that you pay the Mahr in cash within six months or a year, then I will marry her to you." Then the man started sending gifts (hadiya) to the father's house, but he could not arrange the full Mahr within that period, so the father did not marry his daughter to him. So, can he take back the wealth he sent as Mahr? The Mashaykh said that whatever wealth he sent as Mahr, whether it is intact or has been destroyed, he will take it all back. Likewise, whatever gifts were sent, if they are intact, he can take them back, but if they are destroyed or he has consumed them, he cannot take anything from them. A woman had a slave and a slave-girl, and she told her husband to take them in lieu of her Mahr in cash. The husband did so. Then the woman said, "I will not count these toward Mahr because you have taken service from them." Sheikh Imam Abul Qasim said that whatever the husband spent in a customary manner (ma'ruf) will be considered part of the Mahr. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

Chapter (16) Regarding the dispute between husband and wife over household items

Imam Abu Hanifa and Imam Abu Muhammad said that in the house where the husband and wife live, if there is a dispute between them regarding the present belongings, whether the marriage is still intact or not, or whether the separation occurred due to an act by the husband or the wife, then the items customary to women, such as clothes, veils, spinning wheels, water vessels, etc., will belong to the woman, unless the husband provides witnesses to prove his ownership. Items customary to men, such as weapons, hats, coats, bows, etc., will belong to the man, unless the woman provides witnesses to prove her ownership. Items used by both men and women, such as slaves, slave-girls, goats, oxen, etc., will belong to the man, unless the woman provides witnesses that they are her property. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

If one of them dies and there is a dispute between the deceased's heirs and the surviving spouse, then according to the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, items befitting men will belong to the husband if he is alive, or to his heirs if he has died. Items befitting women will belong to the wife if she is alive, or to her heirs if she has died. According to another opinion of Imam Muhammad, they belong to the husband if he is alive, or his heirs if he has died. Imam-e-Azam (RA) stated that such items will belong to the one who survives. Items related to trade, if

the man is known to be a merchant, will all belong to the husband; this is in 'Muheet'. If one of the spouses is free and the other is a slave (whether mahjoor, ma'zoon, or mukatab), then the decision regarding some items will depend on the one who is free. The Sahibain (RA) stated that if the slave is 'mahjoor', the same rule applies, and if the slave is 'ma'zoon' or 'mukatab', the rule will be the same as described for when both are free. If one is Muslim (the husband) and the other is a Kitabi (a woman of the People of the Book), the rule is the same as described for when both are Muslims. If one or both are minors, some traditions suggest that both scenarios are treated equally. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

(पेज 223 का शेष अंश) करता है और उस्ताद ज़हीर उद्दीन ने फ़रमाया कि वह कुछ नहीं ले सकता, यह 'खुलासा' में है। एक मर्द ने दूसरे की बेटी का निकाह का पैग़ाम भेजा, तो बाप ने कहा कि ठीक है, बशर्ते कि तू छह महीने या एक साल तक मेहर की रक़म नकद अदा करे तो मैं तेरा निकाह उससे कर दूँगा। फिर उक्त मर्द ने इसके बाद उस लड़की के बाप के घर तोहफे(हदिया) भेजना शुरू किए, मगर उतनी मुद्दत में उससे पूरे मेहर का प्रबंध न हो सका, तो बाप ने उसके साथ बेटी की शादी नहीं की। तो क्या वह माल जो उसने मेहर में भेजा है, वह वापस ले सकता है? तो मशाइख ने फ़रमाया कि जो माल उसने मेहर में भेजा है, चाहे वह मौजूद हो या नष्ट (तल्फ़) हो गया हो, वह सब वापस लेगा। और इसी तरह जो हदिया (तोहफा) भेजा था अगर वह मौजूद है तो उसे भी वापस ले सकता है और जो नष्ट हो गया है या जिसे नष्ट कर दिया है, उसमें से कुछ नहीं ले सकता। एक औरत के पास लौंडी और ग़ुलाम हैं, तो उसने अपने शौहर से कहा कि तू इन्हें मेरे मेहर के बदले नकद ले ले, फिर शौहर ने ऐसा ही किया। फिर औरत ने कहा कि मैं इसे मेहर में शुमार नहीं करूँगी क्योंकि तूने उनसे सेवा ली है। तो शैख इमाम अबुल क़ासिम ने फ़रमाया कि शौहर ने जो कुछ रिवाज के मुताबिक (बतौर-ए-मारूफ) खर्च किया है, वह मेहर में गिना जाएगा। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है।

अध्याय (16) घर के सामान के बारे में शौहर और पत्नी के मतभेद का बयान

इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़ (इमाम अबू मुहम्मद) ने फ़रमाया कि जिस घर में शौहर और बीवी रहते हैं, अगर वहां मौजूद सामान के बारे में दोनों में विवाद हो जाए, चाहे निकाह कायम हो या न हो, चाहे जुदाई किसी ऐसे काम से हुई हो जो शौहर की तरफ़ से हुआ हो या किसी ऐसे काम से जो बीवी की तरफ़ से हुआ हो, तो जो चीज़ें रिवाज के अनुसार औरतों की होती हैं जैसे कपड़े, ओढ़नी, चरखा और पानी भरने के बर्तन आदि, तो वे औरत की होंगी, सिवाय उस स्थिति के जब शौहर अपनी मिल्कियत होने के गवाह पेश कर दे। और जो चीज़ें रिवाज के अनुसार पुरुषों की होती हैं जैसे हथियार, टोपियां, क़बा, कमान आदि, वे मर्द की होंगी, सिवाय उस स्थिति के जब औरत अपनी मिल्कियत होने के गवाह पेश कर दे। और जो चीज़ें मर्द और औरत दोनों की होती हैं जैसे गुलाम, लौंडी, बकरियां, बैल आदि, तो वे मर्द की होंगी, सिवाय उस स्थिति के जब औरत गवाह पेश कर दे कि यह मेरी मिल्कियत है। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है।

अगर दोनों में से एक की मृत्यु हो जाए और उसके वारिसों और जीवित साथी के बीच विवाद हो, तो इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद के कथन के अनुसार, जो चीज़ें मर्दों के लायक होती हैं, वे शौहर की होंगी यदि वह जीवित हो, या उसके वारिसों की होंगी यदि वह मर गया हो। और जो चीज़ें

औरतों के लायक होती हैं, वे औरत की होंगी यदि वह जीवित हो, या उसके वारिसों की होंगी यदि वह मर गई हो। और इमाम मुहम्मद के एक अन्य कथन के अनुसार, वे शौहर की होंगी यदि वह जीवित हो, या उसके वारिसों की होंगी यदि वह मर गया हो। और इमाम-ए-आज़म (रहि.) ने फ़रमाया कि ऐसी चीज़ें दोनों में से उसकी होंगी जो जीवित रह गया है। और जो चीज़ें व्यापार की हों और मर्द व्यापार में व्यस्त हो, यानी लोग जानते हों कि यह व्यापारी है, तो वे सब शौहर की होंगी। यह 'मुहीत' में है। और अगर शौहर और बीवी दोनों में से एक आज़ाद हो और दूसरा गुलाम (ममलुक) हो, चाहे वह महजूब (अक्षम) हो या माज़ून (इजाज़त प्राप्त) या मुकातब (दास) हो, तो कुछ सामान के बारे में फैसला उस व्यक्ति के अनुसार होगा जो आज़ाद है। और साहबैन (रहि.) ने फ़रमाया कि अगर गुलाम 'महजूब' हो तो यही हुक्म है, और अगर 'माज़ून' या 'मुकातब' हो तो वही हुक्म होगा जो दोनों के आज़ाद होने की स्थिति में बयान किया गया है। और अगर दोनों में से एक मुसलमान हो यानी शौहर मुसलमान हो और दूसरा यानी औरत काफ़िरा किताबिया (अहले किताब) हो, तो वही हुक्म लागू होगा जो दोनों के मुसलमान होने की स्थिति में ऊपर वर्णित है। और अगर दोनों में से एक नाबालिग हो या दोनों नाबालिग हों, तो कुछ रिवायतों में वर्णित है कि ये दोनों स्थितियां एक समान हैं। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है।

کرتا ہے اور استاد ظہیر الدین نے فرمایا کہ کچھ نہیں لے سکتا ہے یہ خلاصہ میں ہے۔ ایک مرد نے دوسرے کے دختر کا خطبہ کیا پس باپ نے کہا کہ اچھا بشرطیکہ تو چھ مہینہ یا سال تک اگر مہر نقد ادا کرے گا تو میں تیرے ساتھ بیاہ دوں گا پھر مرد مذکور نے اس کے بعد دختر مذکور کے باپ کے گھر ہدیہ بھیجنا شروع کئے مگر اس قدر مدت میں اس سے سب مہر کا بندوبست نہ ہو سکا پس باپ نے اس کے ساتھ دختر کی شادی نہ کی پس آیا جو مال اس نے مہر میں بھیجا ہے وہ واپس لے سکتا ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ جو مال اس نے مہر میں بھیجا ہے خواہ قائم ہو یا تلف ہو گیا ہو سب واپس لے گا اور اسی طرح جو ہدیہ ہوا اور وہ قائم ہو اور وہ قائم ہو اس کو بھی واپس لے سکتا ہے اور جو تلف ہو گیا ہے یا تلف کر ڈالا ہے اس میں سے کچھ نہیں لے سکتا ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ جو مال اس نے مہر میں بھیجا ہے خواہ قائم ہو یا تلف ہو گیا ہو سب واپس لے گا اور اسی طرح جو ہدیہ ہوا اور وہ قائم ہو اس کو بھی واپس لے سکتا ہے اور جو تلف ہو گیا ہے یا تلف کر ڈالا ہے اس میں سے کچھ نہیں ہو سکتا ہے ایک عورت کی اندی و غلام ہیں پس اس نے اپنے شوہر سے کہا کہ تو ان کو میرے مہر سے نقد دے کر پس شوہر نے ایسا ہی کیا پھر عورت نے کہا کہ میں اس کو مہر میں محسوب نہ کروں گی اس واسطے کہ تو نے ان سے خدمت لی ہے تو شیخ امام ابو القاسم نے فرمایا کہ جو کچھ شوہر نے بطور معروف خرچ کیا ہے وہ مہر میں ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

فصل (۱۶) متاع خانہ کی نسبت شوہر و زوجہ کے اختلاف کے بیان میں امام ابو حنیفہ و امام ابو محمد نے فرمایا کہ جس گھر میں شوہر و زوجہ رہتے ہیں اگر اس کے اسباب موجودہ میں دونوں نے اختلاف کیا خواہ وہ نکاح قائم ہو یا قائم نہ ہو خواہ کسی ایسے فعل سے جدائی واقع ہوئی ہو جو شوہر کی طرف سے واقع ہوا یا ایسے فعل سے جو زوجہ کی طرف سے واقع ہوا ہو تو جو چیزیں

عادت کے موافق عورتوں کی ہوتی ہیں جیسے کپڑیاں اور ڈھنی و چرخہ و پنہارے وغیرہ تو یہ عورت کی ہوں گی الا اس صورت میں نہ ہو گی کہ شوہر اپنی ملک ہونے کے گواہ قائم کرے اور جو چیزیں عادت کے موافق مردوں کی ہوتی ہیں جیسے ہتھیار، ٹوپیاں، قبا، پچھی، کمان وغیرہ کے مرد کی ہوں گی الا اس صورت میں نہ ہو گی کہ عورت اپنی ملک ہونے کے گواہ قائم کرے اور جو چیزیں عورت و مرد دونوں کی ہوتی ہیں جیسے غلام و باندی و بکھریاں وبیل وغیرہ وہ مرد کے ہوں گے الا اس صورت میں نہ ہوں گے کہ عورت گواہ قائم کرے کہ میری ملک ہے۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر دونوں میں سے ایک مر گیا اور اس کے وارثوں اور باقی زندہ کے درمیان اختلاف ہوا تو بناء بر قول امام ابو حنیفہ و امام محمد کے جو چیزیں مردوں کے لائق ہوتی ہیں وہ شوہر کی ہوں گی اور وہ زندہ ہو یا اس کے وارثوں کی ہوں گی اگر مر گیا ہو اور جو چیزیں عورتوں کے لائق ہوتی ہیں وہ عورت کی ہوں گی اگر زندہ ہو یا وارثوں کی اگر مر گئی ہو اور بناء بر قول امام محمد کے شوہر کی ہو اگر زندہ ہو یا اس کے وارثوں کی اگر مر گیا ہو اور امام اعظمؒ نے فرمایا کہ ایسی چیزیں دونوں میں سے اس کی ہوں گی جو زندہ رہ گیا ہے اور جو چیزیں تجارت کی ہوں اور مرد تجارت کرنے میں مصروف ہو یعنی لوگ جانتے ہوں کہ یہ تاجر ہے تو یہ سب شوہر کی ہوں گی یہ محیط میں ہے اور اگر شوہر و زوجہ دونوں میں سے ایک آزاد ہو اور دوسرا مملوک ہو خواہ محجور ہو یا ماذون ہو یا مکاتب ہو تو کچھ اسباب کے ساتھ ہو گا جو آزاد ہے خواہ شوہر ہو یا زوجہ ہو اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ اگر مملوک محجور ہو تو یہی حکم ہے وار اگر ماذون یا مکاتب ہو تو وہی حکم ہوگا جو دونوں کے آزاد ہونے کی صورت میں بیان ہوا ہے اور اگر دونوں میں سے ایک مسلمان یعنی شوہر مسلمان ہو اور دوسرا یعنی عورت کافرہ کتابیہ ہو تو دونوں کے مسلمان

ہونے کی صورت میں مذکور ہوا ہے اور اگر دونوں میں سے ایک صغیر ہو یا دونوں صغیر ہوں تو بعض روایت میں مذکور ہے کہ یہ دونوں یکساں ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2 (225) Kitab-un-Nikah

If a husband has more than one wife and there is a dispute regarding household items between the husband and the wives? And if both are slaves or both are 'Mukatib' (slaves with a contract of freedom), then the ruling regarding household items will be in detail as we have stated. This is mentioned in 'Muhit', and all these scenarios we have described will be subject to the same ruling. The location will not make a difference, whether the house in which they live is owned by the husband or the wife. And if one is dependent on someone other than the spouse, for example, on her father, or the father is dependent on his children, or any similar situation, then in case of doubt, the household items will belong to the person on whom they are dependent. This is mentioned in 'Fatawa Qazi Khan'. If a husband has many wives and there is a dispute between the man and those women regarding household items, then if all the women are in the same house, those items which are specifically for women will be shared equally among all of them. If each woman is in a separate house, then the items in that house will be shared between that woman and the husband according to the aforementioned detailed ruling, and no other woman will be a partner in it. If a wife testifies regarding any item that "I bought this from my husband," then that item will belong to the husband, and it will be incumbent upon the woman to produce witnesses. If both disputed regarding the house they live in, each claiming "it is mine," then the husband's word will be accepted. However, if the woman produces witnesses, or both produce their respective witnesses, then the ruling will be given based on the woman's witnesses. If a house is in the possession of a woman and a man, and the woman produces witnesses that "this house is mine and he is my slave," and the man produces witnesses that "this house is mine and this woman is my wife, I married her for a thousand dirhams and paid the full dower," but the man does not produce witnesses that he is a free man, then it will be ruled that both the house and the man are the property of the woman and there is no marriage between them. And if the man produces witnesses that he is originally a free man and the rest of the issue remains as is, then the ruling for his freedom will be given, and the ruling for the marriage with the woman will be given, and it will be ruled that the house is the property of this woman. This is mentioned in 'Fatawa Qazi Khan'.

If there is a dispute regarding household items, whose word will be considered valid? If there is a dispute regarding items that are not specifically for women, and both produce their witnesses, then the ruling will be given for the husband. This is in

'Muhit'. If a woman spins thread from the husband's cotton, and there is a dispute between them before or after separation regarding this thread: if the husband had ordered the spinning, for example, saying "spin this cotton for me," then the thread will belong to the husband and the woman will not be entitled to any wages. However, if the husband had fixed a specific wage for it, the woman will receive those wages. If the husband had set an unspecified (unknown) wage or conditioned that the thread/cloth will be shared between both, then the thread will belong to the husband and 'Ujrat-e-Misl' (fair wage) will be incumbent upon the man for the woman. If both disputed regarding the wages, for example, the wife said "I spun for wages" and the husband said "it was without wages," then the husband's word will be accepted upon oath. If the husband had said to the woman "spin this for yourself," then the thread will belong to the woman and nothing will be incumbent upon her. And if they disputed, for example, the man claimed "I ordered you to spin it for me" and the woman claimed "No, you said to spin it for yourself," then the husband's word will be accepted upon oath.

1. This 'incumbency' does not mean 'compulsory action', rather it implies that if she wants to claim it, she should bring witnesses.
2. 'Ujrat-e-Misl' means the wages that are typically given for such work; the woman will be given that.

अगर शौहर की एक से ज़्यादा बीवियाँ हों और मर्द और उन औरतों में असबाब-ए-खाना (घरेलू सामान) की निस्बत इख्तिलाफ़ हो? और अगर दोनों ममलुक (गुलाम) या दोनों मुकातिब (आज़ाद होने के अनुबंध वाले गुलाम) हों तो भी असबाब-ए-खानादारी में क़ौल इसी तरह तफ़सील के साथ होगा जैसा हमने बयान किया है। यह 'मुहीत' में है और ये सब सूरतें जो हमने बयान की हैं, बहरहाल इसी हुक्म पर होंगी, मकान की वजह से उनमें कुछ फ़र्क़ न होगा, चाहे मकान मज़कूर जिनमें दोनों रहते हैं शौहर की मिल्क हो या बीवी की मिल्क हो। और अगर ज़ौजा के सिवाए दूसरे किसी के अयाल (आश्रित) में हो, मिसाल के तौर पर अपने बाप के अयाल में हो या बाप अपनी औलाद के अयाल में हो या इसके मिसल कोई सूरत हो, तो इश्तबाह के वक़्त असबाब-ए-खाना उस शख़्स का होगा जिसके अयाल में है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है। और अगर शौहर की कई ज़ौजा (बीवियाँ) हों और मर्द और उन औरतों में असबाब-ए-खाना की निस्बत इख्तिलाफ़ हो, पस अगर सब औरतें एक ही घर में हों तो जो चीज़ें ज़नाना (औरतों की) होती हैं वो उन सब औरतों में मसावी (बराबर) मुश्तरक होंगी और अगर हर औरत अलहदा (अलग) घर में हो तो जो असबाब उस घर में हो वो उसी औरत और शौहर के दरम्यान मुवाफ़िक़ तफ़सील मज़कूर साबिक़ा के मुश्तरक होगा और कोई औरत दूसरी औरत के साथ शरीक न होगी। और अगर ज़ौजा ने किसी मताअ (सामान) की निस्बत इक़रार किया कि मैंने इसको अपने शौहर से ख़रीदा है तो वह मताअ शौहर की होगी और औरत पर वाजिब होगा कि गवाह क़ायम करे। और अगर दोनों ने उस घर की बाबत जिसमें दोनों रहते हैं इख्तिलाफ़ किया कि हर एक ने उस पर अपना दावा किया कि यह मेरा है तो शौहर का क़ौल क़बूल होगा, लेकिन अगर औरत ने गवाह क़ायम किए या दोनों ने अपने-अपने गवाह क़ायम किए तो औरत के गवाहों पर हुक्म दिया जाएगा। और अगर कोई घर एक औरत और एक मर्द के क़ब्ज़े में हो और औरत ने गवाह क़ायम किए कि यह घर मेरा है और यह मेरा ग़ुलाम है और मर्द ने गवाह क़ायम किए कि यह घर मेरा है और यह औरत मेरी बीवी है कि मैंने इससे हज़ार दिरहम पर निकाह करके इसको पूरा मेहर दे दिया है, लेकिन मर्द ने इसके गवाह क़ायम न किए कि मैं आज़ाद आदमी हूँ तो हुक्म दिया जाएगा कि यह घर और यह मर्द दोनों औरत की मिल्क हैं और इन दोनों में निकाह नहीं है। और अगर मर्द ने गवाह दे दिए कि मैं असली आज़ाद हूँ और बाक़ी मसला बहाल है तो मर्द की आज़ादी का हुक्म होगा और औरत के साथ निकाह का हुक्म होगा और यह हुक्म दिया जाएगा कि यह घर इस औरत की मिल्क है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है।

घरेलू असबाब (सामान) की चीज़ों में इख्तिलाफ़ हो तो किसका क़ौल मोतबर तसव्वुर किया जाएगा? अगर ऐसे असबाब में जो ज़नाना न होता है, दोनों ने इख्तिलाफ़ किया और दोनों ने अपने गवाह क़ायम किए तो शौहर के वास्ते हुक्म दिया जाएगा, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत ने शौहर की रूई से सूत काता, फिर जुदाई होने से पहले या बाद-ए-जुदाई के इस सूत में दोनों ने इख्तिलाफ़ किया, पस अगर मर्द ने रूई को सूत कातने का हुक्म दिया हो, मिसाल के तौर पर यूँ कहा कि इस रूई से मेरे वास्ते सूत कात दे, तो सूत शौहर का होगा और औरत की इस पर कुछ उजरत न होगी, लेकिन अगर शौहर ने इसके वास्ते कोई उजरत मालूम (तय) मुक़र्रर कर दी हो तो औरत को वह उजरत मिलेगी। और अगर शौहर ने उजरत मजहूल (अस्पष्ट) मुक़र्रर की हो या यह शर्त की हो कि सूत-कपड़ा दोनों में मुश्तरक होगा तो सूत शौहर का होगा और औरत के वास्ते मर्द पर 'उजरत-ए-मिसल' वाजिब होगा। और अगर दोनों ने उजरत में इख्तिलाफ़ किया, चुनांचे बीवी ने कहा कि मैंने उजरत पर काता है और शौहर ने कहा कि बिला उजरत था तो क़सम के साथ शौहर का क़ौल क़बूल होगा। और अगर शौहर ने औरत से कहा हो कि तू इसको अपने वास्ते कात ले तो सूत औरत ही का होगा और औरत पर कुछ वाजिब न होगा। और अगर दोनों ने इख्तिलाफ़ किया, चुनांचे मर्द ने दावा किया कि मैंने तुझे हुक्म दिया था कि तू मेरे वास्ते सूत कात दे और औरत ने दावा किया कि नहीं बल्कि तूने कहा था कि अपने वास्ते सूत कात ले, तो शौहर का क़ौल क़सम के साथ होगा।

1. यह वजूब ब-मनी 'फ़ेल ला-बुद' नहीं है बल्कि यह मुराद है कि अगर लेना चाहे तो गवाह लाए।
2. उजरत-ए-मिसल यानी जो ऐसे काम की मज़दूरी होती है, औरत को वह दिया जाएगा।

اگر شوہر کی ایک سے زائد بیویاں ہوں اور مرد اور ان عورتوں میں اسباب خانہ کی نسبت اختلاف ہوا؟ اور اگر دونوں مملوک یا دونوں مکاتب ہوں تو بھی اسباب خانہ داری میں قول اسی طرح تفصیل کے ساتھ ہوگا جیسا ہم نے بیان کیا ہے یہ محیط میں ہے اور یہ سب صورتیں جو ہم نے بیان کی ہیں بہر حال اسی حکم پر ہیں گی مکان کی وجہ سے ان میں کچھ فرق نہ ہوگا خواہ مکان مذکور جن میں دونوں رہتے ہیں شوہر کی ملک ہو یا بیوی کی ملک ہو اور اگر زوجہ کے سوائے دوسرے کسی کے عیال میں ہو مثلاً اپنے باپ کی عیال میں ہو یا باپ اپنے اولاد کے عیال میں ہو یا اس کے مثل کوئی صورت ہو تو اشتباہ کے وقت اسباب خانہ اس شخص کا ہوگا جس کے عیال میں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر شوہر کی کئی زوجہ ہوں اور مرد اور ان عورتوں میں اسباب خانہ کی نسبت اختلاف ہو پس اگر سب عورتیں ایک ہی گھر میں ہوں تو جو چیزیں زنانہ ہوتی ہیں وہ ان سب عورتوں میں مساوی مشترک ہوں گی اور اگر ہر عورت علیحدہ گھر میں ہو تو جو اسباب اس گھر میں ہو وہ اسی عورت اور شوہر کے درمیان موافق تفصیل مذکور سابقہ کے مشترک ہوگا اور کوئی عورت دوسری عورت کے ساتھ شریک نہ ہوگی اور اگر زوجہ نے کسی متاع کی نسبت اقرار کیا کہ میں نے اس کو اپنے شوہر سے خریدا ہے تو وہ متاع شوہر کی ہوگی اور عورت پر واجب ہوگا کہ گواہ قائم کرے اور اگر دونوں نے اس گھر کی بابت جس میں دونوں رہتے ہیں اختلاف کیا کہ ہر ایک نے اس پر اپنا دعویٰ کیا کہ یہ میرا ہے تو شوہر کا قول قبول ہوگا لیکن اگر عورت نے گواہ قائم کئے یادونوں نے اپنے اپنے گواہ قائم کئے تو عورت کے گواہوں پر حکم دیا جائے گا اور اگر کوئی گھر ایک عورت اور ایک مرد کے قبضہ میں ہو اور عورت نے گواہ قائم کئے کہ یہ گھر میرا ہے اور یہ میرا غلام ہے اور مرد نے گواہ قائم کئے کہ یہ گھر میرا ہے اور یہ

عورت میری بیوی ہے کہ میں نے اس سے ہزار درہم پر نکاح کر کے اس کو پورا مہر دے دیا ہے لیکن مرد نے اس کے گواہ قائم نہ کئے کہ میں آزاد آدمی ہوں تو حکم دیا جائے گا کہ یہ گھر اور یہ مرد دونوں عورت کی ملک ہیں اور ان دونوں میں نکاح نہیں ہے اور اگر مرد نے گواہ دے دیے کہ میں اصلی آزاد ہوں اور باقی مسئلہ بحال ہے تو مرد کی آزادی کا حکم ہوگا اور عورت کے ساتھ نکاح کا حکم ہوگا اور یہ حکم دیا جائے گا کہ یہ گھر اس عورت کی ملک ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

گھر یلو اسباب کی چیزوں میں اختلاف ہو تو کس کا قول معتبر تصور کیا جائے گا؟ اگر ایسے اسباب میں جو زنامہ نہ ہوتا ہے دونوں نے اختلاف کیا اور دونوں نے اپنے گواہ قائم کئے تو شوہر کے واسطے حکم دیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر عورت نے شوہر کی روئی سے سوت کا تا پھر جدائی ہونے سے پہلے یا بعد جدائی کے اس سوت میں دونوں نے اختلاف کیا پس اگر مرد نے جو روئی کو سوت کاٹنے کا حکم دیا ہو مثلاً یوں کہا کہ اس روئی سے میرے واسطے سوت کات دے تو سوت شوہر کا ہوگا اور عورت کی اس پر کچھ اجرت نہ ہوگی لیکن اگر شوہر نے اس کے واسطے کوئی اجرت معلوم مقرر کر دی ہو تو عورت کو وہ اجرت ملے گی اور اگر شوہر نے اجرت مجہول مقرر کی ہو یا یہ شرط کی ہو کہ سوت کپڑا دونوں میں مشترک ہوگا تو سوت شوہر کا ہوگا اور عورت کے واسطے مرد پر اجرت المثل واجب ہوگا اور اگر دونوں نے اجرت میں اختلاف کیا چنانچہ بیوی نے کہا کہ میں نے اجرت پر کاتا ہے اور شوہر نے کہا کہ بلا اجرت تھا تو قسم کے ساتھ شوہر کا قول قبول ہوگا اور اگر شوہر نے عورت سے کہا ہو کہ تو اس کو اپنے واسطے کات لے تو سوت عورت ہی کا ہوگا اور عورت پر کچھ واجب نہ ہوگا اور اگر دونوں نے اختلاف کیا چنانچہ مرد نے دعویٰ کیا کہ میں نے تجھے حکم دیا تھا کہ تو میرے واسطے سوت

کات دے اور عورت نے دعویٰ کیا کہ نہیں بلکہ تو نے کہا تھا کہ اپنے واسطے سوت کات لے تو شوہر کا قول قسم کے ساتھ ہوگا۔

۱۔ یہ وجوب بمعنی فعل لا بد نہیں ہے بلکہ یہ مراد ہے کہ اگر لینا چاہے تو گواہ لائے۔ ۲۔ اجرت المثل یعنی جو ایسے کام کی مزدوری ہوتی ہے عورت کو وہ دیا جائے گا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol 2 (226) Kitab-un-Nikah

...will be accepted with [it]. And if he said, "Spin the cotton of this [wool/cotton] so that the thread becomes available for us," then the thread will belong to the man, and a wage will be mandatory for the woman. And if he only said, "Spin its thread," and said nothing more, then the thread will belong to the husband. If he had forbidden the woman from spinning and she took the cotton and spun it, then this is usurpation (ghasb); thus, the thread will belong to the woman, and she will be obligated to return an equal amount of cotton to the husband. If there is a dispute between them in this situation, where the husband says, "You spun the thread with my permission," and the wife says, "I spun it without your permission," the husband's statement will be accepted. If the husband brought cotton home and said nothing to the wife, and she spun it, then if the husband is a cotton merchant, the wife is obligated to return an equal amount of cotton, and the thread will belong to that woman. If he is not a cotton merchant, and the husband claims he gave permission, the husband's statement will be accepted—just as if a husband brings meat into the house and the wife cooks it for him, the food belongs to the husband. The same applies to disputes over cloth; for instance, if the husband says, "You gave the thread to the weaver for weaving with my permission," and the wife says, "I gave it without permission," the husband's statement will be accepted. This is stated in Fatawa-e-Qazi Khan.

In Nikah Fatawa-e-Eliot, it is stated that a woman spun her husband's cotton with his permission, and they both used to sell the cloth and buy household necessities with the proceeds. They made a few pieces of clothing from the bolt of cloth for the house. This bolt and whatever was bought in exchange for it will belong to the man, except for those items that the man bought specifically for the woman, or if it is known by custom that the husband bought that item for the woman; in that case, it will belong to the woman. In Buyu-e-Fatawa-e-Abul Laith, it is stated that a man used to give his wife items she needed, and sometimes he would also give her dirhams (money) and say, "Buy cotton with these dirhams and spin the thread." The woman would buy the cotton, spin it, sell it, and buy household supplies with the proceeds; these supplies belong to the woman. This is in Zakhira. A woman spun cotton thread for her husband to make a "mandal" (a specific type of woven item) in his name, and before he returned, the woman died; then this thread belongs to her husband. A person is the guardian (qawwam) of his wife, meaning he provides for her expenses through his own arrangement and buys items (jozta) for her. If the husband gives

this thread to a weaver and, in this situation, the weaver weaves a few bolts of cloth and then the husband and wife separate: if the woman had woven them with the intention that they be sold or used as the husband's clothing, they will belong to the man. If the woman had done so for herself, they will belong to her. This is in Quniya.

Chapter: 8

On the laws regarding Fasid (irregular/invalid) Nikah The woman being aware of 'Matarakat' (separation) is not a mandatory condition: When a Fasid Nikah occurs, the Qazi will dissolve the marriage upon the husband's petition. If the husband has not yet consummated the marriage with her, there will be no Mehr for the woman, and the waiting period (Iddah) will not be mandatory. If he has had intercourse with the woman, then the aforementioned woman is entitled to 'Mehr-e-Musamma' and 'Mehr-e-Mithl' (meaning, for both of us).

...के साथ स्वीकार होगा। और अगर यों कहा कि इस रुई का सूत कात ताकि सूत हमारे लिए हासिल हो, तो सूत मर्द का ही होगा और औरत के लिए उजरत (मजदूरी) वाजिब होगी। और अगर सिर्फ इतना कहा कि इसका सूत कात और उससे ज्यादा कुछ न कहा, तो सूत शौहर का होगा। और अगर औरत को सूत कातने से मना कर दिया हो मगर उसने रुई लेकर सूत कात लिया, तो यह गसब् (हड़प) है, अतः सूत औरत का होगा और औरत पर उस रुई के बराबर रुई शौहर को देनी वाजिब होगी। और अगर इस सूरत में दोनों ने इख्तिलाफ (विवाद) किया कि शौहर ने कहा कि तूने मेरी इजाजत से सूत काता है और औरत ने कहा कि बिना तेरी इजाजत के मैंने काता है, तो शौहर का कथन स्वीकार होगा। और अगर शौहर रुई घर लाया और औरत से कुछ नहीं कहा, फिर औरत ने उसका सूत कात लिया, तो अगर शौहर रुई बेचने वाला (रुई-फरोश) हो, तो औरत पर उस रुई के बराबर रुई देना वाजिब होगा और यह सूत उसी औरत का होगा। और अगर वह रुई बेचने वाला न हो और शौहर दावा करे कि मैंने इजाजत दी थी, तो शौहर का कथन स्वीकार होगा। जैसा कि अगर शौहर घर में गोश्त लाए और औरत उसके लिए उसे पका दे, तो खाना शौहर का होता है। इसी तरह अगर कपड़े में इख्तिलाफ किया, जैसा कि शौहर ने कहा कि तूने जुलाहे को कपड़ा बुनने के लिए सूत मेरी इजाजत से दिया है और औरत ने कहा कि बिना इजाजत के दिया है, तो शौहर का कथन स्वीकार होगा, यह फतावा-ए-काजी खान में है।

निकाहु फतावा-ए-एलियट में है कि एक औरत ने अपने शौहर की रुई उसकी इजाजत से काती और वे दोनों इसका कपड़ा बेचा करते थे और उसकी कीमत से अपनी जरूरत का सामान खरीदा करते थे और दोनों ने थान में से थोड़े से कपड़े घर के बनाए, तो यह थान और जो चीज उसके बदले खरीदी गई है, सब मर्द की होगी सिवाय उन चीजों के जो मर्द ने औरत के लिए खरीदी हैं या आदत से यह बात मालूम हो कि यह चीज शौहर ने औरत के लिए खरीदी है, तो यह औरत को मिलेगी। और बुयू-ए-फतावा-ए-अबुल लैस में है कि एक मर्द अपनी औरत को उसकी जरूरत की चीजें दिया करता था और कभी-कभी उसे दिरहम (रुपये) भी देता था और कहता था कि इन दिरहमों से रुई खरीद कर उसका सूत कात, तो औरत रुई खरीद कर कातती थी, फिर उसे बेचकर उसकी कीमत से घर-गृहस्थी का सामान खरीदती थी, तो यह सामान औरत का होगा। यह जखीरा में है। एक औरत ने शौहर के नाम से उसकी मंडली बनाने के लिए रुई का सूत काता और उसके चले जाने से पहले वह औरत मर गई, तो यह सूत उसके शौहर का होगा। एक व्यक्ति अपनी औरत का 'कव्वाम' है यानी

उसका खर्च अपने इंतजाम से उठाता है और औरत के लिए 'जोजता' (सामान) खरीदता है और शौहर यह सूत जुलाहे को देता है, चुनांचे इसी सूरत में जुलाहे ने कुछ थान बुने, फिर शौहर और बीवी में जुदाई हो गई, तो अगर औरत ने इस गरज से बुने हों कि ये बेचे जाएं या शौहर के कपड़े बनाए जाएं, तो ये मर्द के होंगे और अगर औरत ने अपने लिए ऐसा किया हो, तो ये उसके होंगे, यह कूनिया में है।

अध्याय: ८

निकाह-ए-फासिद और उसके अहकाम (नियमों) के बयान में औरत का 'मतारकत' (रिश्ता खत्म करने) से अवगत होना कोई लाजिमी शर्त नहीं: जब निकाह-ए-फासिद (अमान्य विवाह) हो जाए तो शौहर के वज़ह (कारण) पर काजी तफ़रीक (अलगाव) करा देगा। अतः अगर अभी शौहर ने उसके साथ दुकूल (शारीरिक संबंध) न किया हो, तो औरत के लिए कुछ मेहर न होगा और न ही इद्दत वाजिब होगी। और अगर उस औरत के साथ वती (संभोग) कर ली हो, तो औरत को 'मेहर-ए-मुसम्मा' और 'मेहर-ए-मिस्ल' (अर्थात हम दोनों के लिए) देना होगा।

ساتھ قبول ہوگا اور اگر یوں کہا کہ اس روئی کا سوت کات تاکہ سوت (۱) ہمارے واسطے حاصل ہو تو سوت مرد ہی کا ہوگا اور عورت کے واسطے اجرت واجب ہوگی اور اگر اسی قدر کہا کہ اس کا سوت کات اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا تو سوت شوہر کا ہوگا اور اگر عورت کو سوت کاتنے سے منع کر دیا ہو مگر اس نے روئی لے کر سوت کات لیا تو یہ غصب ہے پس سوت عورت کا ہوگا اور عورت پر اس روئی کے مثل روئی شوہر کو دینی واجب ہوگی اور اگر اس صورت میں دونوں نے اختلاف کیا کہ شوہر نے کہا کہ تو نے میری اجازت سے سوت کاتا ہے اور عورت نے کہا کہ بدون تیری اجازت کے میں نے کات لیا ہے تو شوہر کا قول قبول ہوگا اور اگر شوہر روئی اپنے گھر لایا اور عورت سے کچھ نہیں کہا پھر عورت نے اس کا سوت کات لیا پس اگر شوہر روئی فروش ہو تو عورت پر اس روئی کے مثل روئی واجب ہوگی اور یہ سوت اسی عورت کا ہوگا اور اگر وہ روئی فروش نہ ہو پس اگر شوہر دعویٰ کرتا ہو کہ میں نے اجازت دی تھی تو شوہر کا قول قبول ہوگا چنانچہ اگر شوہر گھر میں گوشت لائے اور عورت اس کی اس کو پکا دے تو طعام شوہر کا ہوتا ہے اور اسی طرح اگر کپڑے میں اختلاف کیا چنانچہ شوہر نے کہا کہ تو نے جو لاہا کو کپڑا اپنے کے واسطے سوت میری اجازت سے دیا ہے اور عورت نے کہا کہ بغیر اجازت دیا ہے تو شوہر کا قول قبول ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

نکاح فتاویٰ الیٹ میں ہے کہ ایک عورت نے اپنے شوہر کی روئی اس کی اجازت سے کاتی اور یہ دونوں اس کا کپڑا فروخت کیا کرتے تھے اور اس کے ثمن سے اپنی ضرورت کا سامان خریدا کرتے تھے اور دونوں نے تھان میں سے تھوڑے سے کپڑے گھر کے بنائے تو یہ تھان اور جو چیز اس کے عوض خریدی گئی ہے سب مرد کی ہوگی سوائے ان چیزوں کے جو مرد نے عورت

کے واسطے خریدی ہیں یا عادت سے یہ بات معلوم ہو کہ یہ چیز شوہر نے عورت کے واسطے خریدی ہے تو یہ عورت کو ملے گی اور بیوع فتاویٰ ابواللیث میں ہے کہ ایک مرد اپنی عورت کو اس کی ضرورت کی چیزیں دیا کرتا تھا اور کبھی کبھی اس کو درہم بھی دیتا تھا اور کہتا تھا کہ ان درہموں سے روئی خرید کر اس کا سوت کات پس عورت روئی خرید کر کاتتی تھی پھر اس کو فروخت کر کے اس کے ثمن سے خانہ داری کے اسباب خریدتی تھی تو یہ اسباب تو یہ اسباب عورت کا ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے ایک عورت نے شوہر کے نام سے اس کی منڈل بنانے کے واسطے روئی کا سوت کاتا اور اس کا کپڑا اپنے جانے سے پہلے وہ عورت مرگئی تو یہ سوت اس کے شوہر کا ہوگا ایک شخص اپنی عورت کا قوام ہے یعنی اس کا خرچ اپنے بندوبست سے اٹھاتا ہے اور عورت کے واسطے جوزتہ خریدتا ہے اور شوہر یہ سوت جو لاہا ہے کو دیتا ہے چنانچہ اسی صورت میں جو لاہا نے چند تھان بنے پھر شوہر بیوی میں جدائی واقع ہوئی پس اگر عورت نے بدیں غرض بنے ہوں کہ یہ فروخت کئے جائیں یا شوہر کے کپڑے بنائے جائیں تو یہ مرد کے ہوں گے اور اگر عورت نے اپنے واسطے ایسا کیا ہو تو اس کے ہوں گے یہ قنیہ میں ہے۔

باب: ۸

نکاح فاسد واس کے احکام کے بیان میں عورت کا متارکت سے آگاہ ہونا کوئی لازمی شرط نہیں:

جب نکاح فاسد واقع ہو تو شوہر وجہ میں قاضی تفریق کرا دے گا پس اگر ہنوز شوہر نے اس کے ساتھ دخول نہ کیا ہو تو عورت کے واسطے کچھ مہر نہ ہوگا اور نہ عدت واجب ہوگی اور اگر اس عورت کے ساتھ وطی کرلی ہو تو عورت مذکورہ کو مہر مسمیٰ اور مہر مثل (۱) یعنی ہم دونوں کے واسطے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (227) Kitab-un-Nikah ...whichever is the lesser amount will be received, provided that the 'Mehr-e-Musamma' (specified dowry) has been fixed in that marriage. And if no Mehr was fixed in the marriage, then the woman shall receive the 'Mehr-e-Misl' (equivalent dowry) as much as it may be, and Iddah will be mandatory. And 'Jima' (sexual intercourse) is that which occurs through the path of the private part. The aforementioned man will become the owner of the contract and the one who pays... and the Iddah will be counted from the time the Qadi has separated the two, and this is the madhhab (school of thought) of our three scholars. This is in 'Al-Muheet', and it is written in 'Majmu-un-Nawazil' that the divorce that occurs in a 'Nikah-e-Fasid' (irregular marriage) is not a Shari' divorce by 'Mutarakat' (mutual abandonment/separation), i.e., leaving each other. Thus, none of the count of divorce, i.e., the three divorces, will be reduced. This is in 'Khulasah', and in a 'Nikah-e-Fasid', 'Mutarakat' after 'Dukhool' (consummation) is only by statement (verbal). For example, if he says, "I have left your path" or "I have left you," and by mere denial of the marriage, 'Mutarakat' will not occur. However, if along with the denial he also says, "Go and marry," then this will be 'Mutarakat'. And after the occurrence of 'Dukhool', 'Mutarakat' will not happen by one not going to the other. And the author of 'Al-Muheet' stated that even before 'Dukhool', 'Mutarakat' (2) does not materialize without a statement. And each of the two has the authority to annul the marriage without the presence of the other, but after 'Dukhool' occurs, the authority to annul the marriage does not remain without the presence of the other; this is in 'Wajh-e-Badi'. And it is a condition for the 'Mutarakat' (3) to be valid that the one who has not been abandoned is informed of it, and this is correct. Thus, if the person was not informed, the woman's Iddah will not take place. The Faqih says that it is not a condition for the woman to be informed of the 'Mutarakat', just as it is not a condition in divorce. And 'Iddah-e-Wafat' (Iddah of death) is not mandatory in a 'Nikah-e-Fasid', nor is 'Nafqah' (maintenance) mandatory. And if one compromises on 'Nafqah' in a 'Nikah-e-Fasid', it is not permissible. This is in 'Wajh-e-Badi'. And the lineage of the child born from a 'Nikah-e-Fasid' is proven, and the period for the lineage will be counted from the time of 'Dukhool' according to Imam Muhammad (RA), and Faqih Abul Laith (RA) stated that the fatwa is on this. This is in 'Tabyeen'. No ruling is established in 'Nikah-e-Fasid' before 'Dukhool'. Thus, if one performed a 'Nikah-e-Fasid' with a woman, then touched her mother with lust, then left the woman's wife (sic), he will have the option to marry her mother. This is in 'Khulasah'.

And if a divorced woman married and then said, "I was in Iddah," then before verifying her statement, what things should be reviewed? If a free man bought his wife, the marriage would become 'Fasid' (irregular), unlike a 'Ghulam Ma'zun' (authorized slave); if he bought his wife, this ruling does not apply. This is in 'Sirajiyah'. And one will not become 'Muhsan' (chaste/married) by having 'Dukhool' in a 'Nikah-e-Fasid', and if he had intercourse with that woman after the separation, he will be lashed (Hadd). This is in 'Meraj-ud-Darayah'. And if he married a woman through 'Nikah-e-Fasid' and had 'Khalwat' (seclusion) with her, then a child was born, and the husband denied 'Dukhool', then there are two narrations from Imam Abu Yusuf (RA). He said that lineage will be proven and Mehr and Iddah will be mandatory; in the second narration, he said lineage will not be proven and Mehr and Iddah will not be mandatory. And if the man did not have 'Khalwat' with her, then the aforementioned child is not binding...

(Footnotes) 1. Meaning if he performs a valid marriage after this, he will have the option of the full three divorces, and those divorces will count as 'Mughallazah' (irrevocable) regarding that woman. 2. Qal-al-Muharram: It should be clear that the scholars said there is no difference between a 'Nikah-e-Fasid' and a 'Batil' (invalid) one. Fakhr. 3. He will have the option, and if the marriage were valid, this marriage would not be permissible; and if he had not touched the mother with lust, he could marry the woman again. (1) Leaving each other. (2) The one who leaves/abandons.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 (227) किताब-उन-निकाह ...में से जो कम मात्रा हो मिलेगी, बशर्ते कि उस निकाह में मेहर-ए-मुसम्म (तयशुदा मेहर) हो गया हो, और अगर निकाह में कोई मेहर तय न पाया हो तो औरत को मेहर-ए-मिसल चाहिए जिस कदर हो मिलेगी और इद्दत वाजिब होगी। और जिमा वह मुसम्म है जो शर्मगाह के रास्ते से होता है। मर्द مذكور (उक्त पुरुष) को अकद और अलेह भर पाने वाला हो जाएगा और इद्दत उस वक्त से शुमार होगी जब काज़ी ने दोनों में तफ़रीक़ (अलग कर देना) कर दी है और यह हमारे उलमा-ए-सलासा का मज़हब है। यह 'मुहीत' में है और 'मजमूअ-उन-नवाज़िल' में लिखा है कि निकाह-ए-फासिद में जो तलाक होती है, वह मुतारकत यानी बाहम एक दूसरे को छोड़ देने से तलाक-ए-शराई नहीं है। चुनांचे तलाक की तादाद यानी तीन तलाक में से कोई अदद (1) कम न होगा। यह 'खुलासा' में है और निकाह-ए-फासिद में बाद-ए-दखूल (संभोग के बाद) मुतारकत सिर्फ ब-कौल (जुबानी) है। मिसाल के तौर पर यह कहे कि मैंने तेरी राह छोड़ दी या तुझे छोड़ दिया और खाली निकाह के इनकार से मुतारकत न होगी, लेकिन अगर इनकार के साथ यह भी कहा कि तू जाकर अपना निकाह कर ले तो यह मुतारकत होगी और बाद-ए-दखूल वाके होने के एक के दूसरे के पास न जाने से मुतारकत न होगी। और साहिब-ए-मुहीत ने फरमाया कि कल-ए-दखूल (संभोग से पहले) भी मुतारकत (2) बिना कौल के मुतहक़्क़ नहीं होती है और इन दोनों में से हर एक को बिना हुज़ूरी (मौजूदगी) दूसरे के फ़स्ख-ए-निकाह (निकाह तोड़ना) का इख्तियार होता है और बाद-ए-दखूल वाके होने के बिना दूसरे की मौजूदगी के फ़स्ख-ए-निकाह का इख्तियार नहीं रहता है, यह 'वजह-ए-बदी' में है। और दोनों में से जो मुतारकत (3) नहीं हुआ है उसका आगाह होना मुतारकत सही होने के वास्ते शर्त है और यही सही है, चुनांचे अगर उसको आगाह न हुई तो औरत की इद्दत नहीं होगी। यह फकीह यह है कि औरत का मुतारकत से आगाह होना शर्त नहीं है, जैसे कि तलाक में शर्त नहीं है, और इद्दत-ए-वफात निकाह-ए-फासिद में वाजिब नहीं होती है और न नफ्का (खर्च) वाजिब होता है और अगर निकाह-ए-फासिद में नफ्का से सुलह कर ले तो जायज़ नहीं है। यह 'वजह-ए-बदी' में है और निकाह-ए-फासिद से जो औलाद पैदा हो उसका नसब साबित होता है और दखूल के वक्त से इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक नसब के वास्ते मुद्दत शुमार की जाएगी और फकीह अबुल लैस (रह.) ने फरमाया कि इसी पर फतवा है। यह 'तबीन' में है। निकाह-ए-फासिद में दखूल से पहले कोई हुक्म साबित नहीं होता है, चुनांचे अगर किसी औरत से निकाह-ए-फासिद किया फिर उसकी मां को ब-शहवत छुआ, फिर उस औरत की बीवी को छोड़ दिया तो उसको इख्तियार होगा कि इसकी मां से निकाह कर ले। यह 'खुलासा' में है।

और अगर मुतल्लका (तलाकशुदा) ने निकाह किया, फिर कहा कि मैं इद्दत में थी तो उसके कौल (कथन) की तस्दीक से पहले किन चीज़ों का जायज़ा लेना चाहिए? आज़ाद ने अगर अपनी बीवी को खरीदा तो निकाह-ए-फासिद हो जाएगा, ब-खिलाफ गुलाम माज़ून के अगर उसने अपनी बीवी को खरीदी तो यह हुक्म नहीं है। यह 'सिराजिया' में है और निकाह-ए-फासिद में दखूल करने से मुहन न होगा और अगर बाद-ए-तफ़रीक़ उस औरत से वती (संभोग) की तो हद मारी जाएगी। यह 'मेराज-उद-दराया' में है और अगर निकाह-ए-फासिद औरत से निकाह किया और उसके साथ खलवत (एकांत) की, फिर उसके बच्चा पैदा हुआ और शौहर ने दखूल से इनकार किया तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) से दो रिवायतें हैं। फरमाया कि नसब साबित होगा और मेहर व इद्दत वाजिब होगी और दूसरी रिवायत में फरमाया कि नसब साबित न होगा और मेहर व इद्दत वाजिब न होगी, और अगर मर्द ने उसके साथ खलवत न की हो तो बच्चा مذکور (उक्त) को लाज़िम न...

(नोट: फ़ुटनोट्स के अनुवाद के लिए नीचे देखें) 1. यानी अगर बाद इसके निकाह सही कर ले तो उसको पूरे तीन तलाक का इख्तियार होगा और वह तलाक उस औरत के हक में मुग़लज़ा शुमार होंगे। 2. काल-ए-मुहर्रम: वाज़ेह रहे कि उलमा ने फरमाया कि निकाह-ए-फासिद को या बातिल को, यह फर्क नहीं है। फक्र। 3. इख्तियार होगा और अगर निकाह सही होता तो यह निकाह जायज़ न होता और अगर मां को ब-शहवत न छुआ हो तो औरत से भी दोबारा निकाह कर सकता है। (1) एक दूसरे को छोड़ देना। (2) छोड़ देने वाला।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ (۲۲۷) کتاب النکاح میں سے جو کم مقدار ہو ملے گی بشرطیکہ اس نکاح میں مہر مسمی ہو گیا ہو اور اگر نکاح میں کچھ مہر قرار نہ پایا ہو تو عورت مذکورہ کو مہر مثل چاہے جس قدر ہو ملے گا اور عدت واجب ہوگی اور جماع وہ مسمیٰ ہے جو فرج کی راہ سے ہوتا ہے مرد مذکور کو عقد اور علیہ بھر پانے والا ہو جائے اور عدت اس وقت سے شمار ہوگی کہ جب قاضی نے دونوں میں تفریق کر دی ہے اور یہ ہمارے علماء ثلاثہ کا مذہب ہے یہ محیط میں ہے اور مجموع النوازل میں لکھا ہے کہ نکاح فاسد میں جو طلاق ہوتی ہے وہ متارکت یعنی باہم ایک دوسرے کو چھوڑ دینے سے طلاق شرعی نہیں ہے چنانچہ تعدادِ طلاق یعنی تین طلاق میں سے کوئی عدد ۱ کم نہ ہوگا یہ خلاصہ میں ہے اور نکاح فاسد میں بعد دخول کے متارکت فقط بقول ہے مثلاً یہ کہے کہ میں نے تیری راہ چھوڑ دی یا تجھے چھوڑ دیا اور خالی نکاح کے انکار سے متارکت نہ ہوگی لیکن اگر انکار کے ساتھ یہ بھی کہا کہ تو جا کر اپنا نکاح کر لے تو یہ متارکت ہوگی اور بعد دخول واقع ہونے کے ایک کے دوسرے کے پاس نہ جانے سے متارکت نہ ہوگی اور صاحب المحیط نے فرمایا کہ قبل دخول کے بھی متارکت ۲ بدون قول کے متحقق نہیں ہوتی ہے اور ان دونوں میں سے ہر ایک کو بدون حضوری دوسرے کے فسخِ نکاح کا اختیار ہوتا ہے اور بعد دخول واقع ہونے کے بدون دوسرے کی حضوری کے فسخِ نکاح کا اختیار نہیں رہتا ہے، یہ وجہ یہ کر دی میں ہے اور دونوں میں سے جو متارکت ۳ نہیں ہوا ہے اس کا آگاہ ہونا متارکت صحیح ہونے کے واسطے شرط ہے اور یہی صحیح ہے چنانچہ اگر اس کو آگاہی نہ ہوئی تو عورت کی عدت نہیں نہ ہوگی یہ فقیہ یہ ہے کہ عورت کا متارکت سے آگاہ ہونا شرط نہیں ہے جیسے کہ طلاق میں شرط نہیں ہے اور عدت وفات کی نکاح فاسد میں واجب نہیں ہوتی ہے اور نہ نفقہ واجب ہوتا ہے اور اگر نکاح فاسد میں نفقہ سے صلح کر لے تو جائز نہیں ہے یہ وجہ یہ کر دی میں ہے اور

نکاح فاسد سے جو اولاد پیدا ہو اس کا نسب ثابت ہوتا ہے اور دخول کے وقت سے امام محمدؒ کے نزدیک نسب کے واسطے مدت شمار کی جائے گی اور فقیہ ابواللیثؒ نے فرمایا کہ اسی پر فتویٰ ہے یہ تبیین میں ہے نکاح فاسد میں دخول سے پہلے کوئی حکم ثابت نہیں ہوتا ہے چنانچہ اگر کسی عورت سے نکاح فاسد نکاح کیا پھر اس کی ماں کو بشہوت چھوا پھر اس عورت کی بیوی کو چھوڑ دیا تو اس کو اختیار ہو گا ہے اس کی ماں سے نکاح کر لے یہ خلاصہ میں ہے۔

اور اگر مطلقہ نے نکاح کیا پھر کہا کہ میں عدت میں تھی تو اُس کے قول کی تصدیق سے پہلے کن چیزوں کا جائزہ لینا چاہیے؟ آزاد نے اگر اپنی بیوی کو خریدا تو نکاح فاسد ہو جائے گا بخلاف غلام ماذون کے اگر اس نے اپنی بیوی کو خریدی تو یہ حکم نہیں ہے یہ سراجیہ میں ہے اور نکاح فاسد میں دخول کرنے سے محصن نہ ہوگا اور اگر بعد تفریق اس عورت سے وطی کی تو حد ماری جائے گی یہ معراج الدرایہ میں ہے اور اگر نکاح فاسد عورت سے نکاح کیا اور اس کے ساتھ خلوت کی پھر اس کے بچہ پیدا ہوا اور شوہر نے دخول سے انکار کیا تو امام ابویوسفؒ سے دو روایتیں ہیں فرمایا کہ نسب ثابت ہوگا اور مہر و عدت واجب ہوگی اور دوسری روایت میں فرمایا کہ نسب ثابت نہ ہوگا اور مہر و عدت واجب نہ ہوگی اور اگر مرد نے اس کے ساتھ خلوت نہ کی ہو تو بچہ مذکور کو لازم نہ ۱. یعنی اگر بعد اس کے نکاح صحیح کر لے تو اس کو پورے تین طلاق کا اختیار ہوگا اور وہ طلاق اس عورت کے حق میں مغلظہ شمار ہوں گے۔ ۲. قال المحرم واضح رہے کہ علماء نے فرمایا کہ نکاح فاسد کو یا باطل کو یہ فرق نہیں ہے فخر۔ ۳. اختیار ہوگا اور اگر نکاح صحیح ہو تا تو یہ نکاح جائز نہ ہوتا اور اگر ماں کو بشہوت نہ چھوا ہو تو عورت سے بھی دوبارہ نکاح کر سکتا ہے۔ (۱) ایک دوسرے کو چھوڑ دینا۔ (۲) چھوڑ دینے والا۔

Fatawa Alamgiri... Vol. 2

The Book of Marriage (Kitab al-Nikah)

...This is in *al-Muhit*. If a person was absent from his virgin wife for years and the mentioned woman married another man and several children were born, or the woman was captured and a *Harbi* (enemy) disbeliever married her and several children were born, or the mentioned woman claimed divorce, completed the *Iddah*, married another man and had children, or she received news of her husband's death and completed the *Iddah*, married another man and had children, then according to the Imam (Abu Hanifa), these children will be attributed to the first husband, whether the first husband denies them or the woman does, whether the second husband denies or claims them, whether it happened in less than six months or more than two years. And it is permissible for the second husband to give his *Zakat* to these children. And if they testified for the second husband, it will be accepted; this is in *Wajeeh al-Durari*. Abdul Karim Jurjani has reported from Imam Abu Hanifa (RA) that such children will belong to the second husband, and the Imam has reverted to this opinion, and the fatwa is on this; this is in *Tajnis*. This is also in *Fatawa al-Qadi* and *Sirajiya*, and *Sadr al-Shahid* has issued a fatwa on this. Imam Zahir al-Din said that the fatwa is that these children belong to the first husband, because it is proven by the *Nass* (text) that the child belongs to the one who has the *Firash* (conjugal rights/bed). And if the first husband is present and the issue remains, the children will belong to the first husband; this is in *Wajeeh al-Durari*. If a man married a woman and she suffered a miscarriage where the formation of the fetus was visible, and this occurred at four months of the marriage, then it is permissible; and if it is even one day less than four months, it will not be permissible. And if a divorced woman married and then said, "I was in *Iddah*," then it will be examined: if the time between the first husband's divorce and the second marriage is less than two months, her statement will be verified and the marriage will be *Fasid* (void). If it is a full two months or more, it will not be verified and the marriage will be valid; this is in *Khulasa*.

Chapter: 9

Regarding the Marriage of Slaves (Raqiq)

The marriage of a slave (*Qan*), a *Mukatab* (a slave with a contract for freedom), a *Mudabbar* (a slave promised freedom after the owner's death), a slave-girl, and an *Umm al-Walad* (a slave-girl who has borne a child for her master), which takes place without the master's permission, remains suspended. Thus, if the master grants

permission, it becomes valid, meaning it takes effect, and if he rejects it, it becomes void. And if these people marry with the master's permission, the *Mahr* (dowry) will be their liability, meaning upon the *Qan*, *Mukatab*, or *Mudabbar*. However, regarding the claim for *Mahr*, the *Qan* can be sold, but the *Mukatab* and *Mudabbar* will not be sold; instead, they will work (*sa'ayat*) to pay it; this is in *Waqaya*. The same ruling applies to the child of an *Umm al-Walad* and someone whose share has been freed: they will not be sold for *Mahr*, but will work for it; this is in *Tabyeen*. Similarly, a slave-girl who has become a *Mukataba* is, like the *Mukatab* slave, not free to marry herself without taking permission from the master, and cannot marry. Likewise, a *M'adhun* slave (permitted slave) does not have this right because the master has granted him permission in trade dealings, and marriage is purely a matter of servitude; he will be sold for the *Mahr* (1). Thus, as mentioned above, if a slave is sold once for the *Mahr* and the *Mahr* is not fully paid from the price, he will not be sold again; rather, the remainder will be claimed from the slave after he is freed, because... [text fragment]. ...meaning she became pregnant from that very marriage and conception occurred on the very first night. If she were pregnant beforehand, the marriage would not be valid except for her adultery (*zina*).

A *Mukatab*, as long as he is a *Mukatab*, cannot be sold. If he becomes unable to fulfill his contract and is reverted to a slave, he will then be sold, and the master was already satisfied with the loss of his rights.

(1) Provided the master authorized the marriage.

फतावा आलमगीरी... खंड 2

किताबुन निकाह

...यह 'महित' में है। एक व्यक्ति अपनी कुंवारी पत्नी से वर्षों तक अनुपस्थित रहा और उक्त महिला ने किसी अन्य पुरुष से निकाह कर लिया और कई बच्चे पैदा हुए, या महिला गिरफ्तार हो गई और किसी 'हरबी काफिर' ने उससे निकाह कर लिया और कई बच्चे पैदा हुए, या उक्त महिला ने तलाक का दावा करके इद्दत पूरी की और दूसरे पुरुष से निकाह कर लिया और संतान हुई, या उसे अपने पति की मृत्यु की खबर मिली और उसने इद्दत पूरी करके दूसरे पुरुष से निकाह कर लिया और संतान हुई, तो इमाम (अबू हनीफा) के नज़दीक यह संतान पहले पति की कहलाएगी, चाहे पहला पति इनका इनकार करे या महिला करे, चाहे दूसरा पति इनकार करे या दावा करे, चाहे छह महीने से कम में या दो वर्ष से अधिक में हो। और दूसरे पति के लिए जायज़ होगा कि वह अपने माल की ज़कात इन संतानों को दे। और यदि उन्होंने दूसरे पति के लिए गवाही दी तो वह स्वीकार होगी, यह 'वजीह कर-दूरी' में है। अब्दुल करीम जुरजानी ने इमाम अबू हनीफा (रह.) से रिवायत की है कि ऐसी संतान दूसरे पति की होगी और इमाम ने इसी कथन की ओर रुजू (वापसी) किया है और इसी पर फतवा है, यह 'तजनीस' में है। यही फतावा-ए-काज़ी और 'सिराजिया' में है और इसी पर 'सदरुश शहीद' ने फतवा दिया है। इमाम ज़हीर उद्दीन ने फरमाया कि फतवा इस कथन पर है कि यह संतान पहले की होगी, इसलिए कि 'नस्स' (पाठ) से यह साबित है कि संतान उसी की होती है जिसका 'फिराश' (बिस्तर/वैवाहिक संबंध) है। और यदि इस स्थिति में पहला पति मौजूद हो और बाकी मसला बहाल रहे, तो संतान पहले पति की होगी, यह 'वजीह कर-दूरी' में है। एक पुरुष ने एक महिला से निकाह किया, फिर उस महिला का गर्भपात हो गया जिसकी बनावट ज़ाहिर हो गई थी और यह गर्भपात निकाह के चार महीने पर हुआ तो जायज़ है, और यदि चार महीने से एक दिन भी कम हो तो जायज़ न होगा। और यदि 'मुतल्लका' (तलाकशुदा) महिला ने निकाह किया, फिर कहा कि मैं इद्दत में थी, तो देखा जाएगा कि यदि पहले पति के तलाक देने और दूसरे के निकाह करने में दो महीने से कम समय हुआ हो तो उसके कथन की पुष्टि की जाएगी और निकाह 'फासिद' (अवैध) होगा, और यदि पूरे दो महीने या अधिक हों तो पुष्टि नहीं की जाएगी और निकाह सही होगा, यह 'खुलासा' में है।

अध्याय: 9

दास (रकीक) के निकाह के बयान में

गुलाम, 'क़न' व 'मुकातब' और 'मुदब्बिर' और दासी व 'उम्म-ए-वलद' का निकाह जो बिना मालिक

की अनुमति के हो, वह निलंबित रहता है। अतः यदि मौला (स्वामी) ने अनुमति दे दी तो जायज़ होगा, यानी लागू हो जाएगा, और यदि रद्द कर दिया तो बातिल हो जाएगा। और यदि इन लोगों ने मौला की अनुमति से निकाह किया तो मेहर (विवाह-उपहार) उन्हीं पर होगा, यानी क़न, मुकातब और मुदब्बिर पर होगा। लेकिन मेहर के दावे में 'क़न' तो बेचा जा सकता है, और मुकातब व मुदब्बिर बेचे नहीं जाएंगे बल्कि 'सआयत' (मेहनत/कमाई) के लिए सआयत करेंगे, यह 'वकाया' में है। इसी तरह 'उम्म-ए-वलद' के बच्चे का और जिसका कोई हिस्सा आज़ाद किया गया है, यही हुक्म है कि मेहर के लिए बेचे नहीं जाएंगे बल्कि मेहर के लिए सआयत करेंगे, यह 'तबयीन' में है। और इसी तरह जो दासी 'मुकातबा' हो गई हो, वह भी गुलाम मुकातब की तरह अपने आप निकाह में مختار (स्वतंत्र) नहीं है, जब तक मौला से अनुमति न ले, निकाह नहीं कर सकती है। और इसी तरह 'गुलाम माज़ून' (अनुमति प्राप्त गुलाम) को भी यह अधिकार नहीं है, इसलिए कि मौला ने उसे व्यापारिक मामलों में अनुमति दी है और निकाह विशुद्ध रूप से 'ममलुक' (दासता) है, वह मेहर के लिए बेचा जाएगा (1)। अतः ऊपर यह बयान हुआ है, फिर यदि मेहर के लिए गुलाम एक बार बेचा गया और 'समन' (कीमत) से मेहर पूरा अदा न हुआ, तो दोबारा बेचा नहीं जाएगा बल्कि आज़ाद होने के बाद गुलाम से बाकी का दावा किया जाएगा, इस वजह से कि वह 'बाज़-ए-तमाम-ए-मेहर' (संपूर्ण मेहर के बदले) के बीच है। बिला-खिलाफ... है, यानी वह उसी निकाह से गर्भवती हुई है और पहली ही रात 'अलुक' (संबंध) हुआ। और यदि करम हो तो पहले से गर्भवती थी, अतः निकाह जायज़ न होगा मगर उसके ज़िना (व्यभिचार) से है।

मुकातब जब तक मुकातब है, बेचा नहीं जा सकता। फिर लाचार होकर 'रकीक' (दास) दिया जाए तो बेचा जाएगा और मौला अपने हक के नुकसान पर सहमत हो चुका था।

(1) बशर्ते कि मौला ने निकाह किया हो।

ہو گا یہ محیط میں ہے۔ ایک شخص اپنی باکرہ بیوی کے پاس سے برسوں غائب رہا اور عورت مذکورہ نے کسی مرد سے نکاح کر لیا اور کئی بچے پیدا ہوئے یا عورت گرفتار ہو گئی اور حربی کافر نے اس سے نکاح کیا اور کئی بچہ پیدا ہوئے یا عورت مذکورہ نے طلاق کا دعویٰ کر کے عدت پوری کر کے دوسرے مرد سے نکاح کیا اور اولاد ہوئی یا اس کو اس کے شوہر کی موت کی خبر پہنچی اور اس نے عدت پوری کر کے دوسرے مرد سے نکاح کیا اور اولاد ہوئی تو امام کے نزدیک یہ اولاد پہلے شوہر کی کہلائے گی خواہ پہلا شوہر ان کی نفی کرے یا عورت کرے خواہ دوسرا شوہر نفی کرے یا دعویٰ کرے خواہ چھ مہینے سے کم میں حتیٰ یادو برس سے زیادہ میں اور دوسرے شوہر کو ادا ہو گا کہ اپنے مال کی زکوٰۃ ان اولاد کو دے اور اگر انہوں نے دوسرے شوہر کے واسطے گواہی دی تو مقبول ہو گی یہ وجیہہ کر دوری میں ہے اور عبد الکریم جرجانی نے امام ابو حنیفہؒ سے روایت کی ہے کہ ایسی اولاد دوسرے شوہر کی ہو گی اور امام نے اس قول کی طرف رجوع کیا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ تجنیس میں ہے اور یہی فتاویٰ قاضی و سراجیہ میں ہے اور اسی پر صدر الشہید نے فتویٰ دیا ہے اور امام ظہیر الدین نے فرمایا کہ فتویٰ اس قول پر ہے کہ یہ اولاد اول کی ہو گی اس واسطے کہ نص سے یہ ثابت ہے کہ اولاد اس کی ہوتی ہے جس کا فراش ہے جس کا فراش ہے اور اگر اس صورت میں شوہر اول موجود ہو اور باقی مسئلہ بحال ہو تو اولاد پہلے خاوند کی ہو گی یہ وجیہہ کر دوری میں ہے ایک مرد نے ایک عورت سے نکاح کیا پھر اس عورت کو اسقاط ہوا کہ جس کی خلقت ظاہر ہو گئی تھی اور یہ اسقاط نکاح سے چار مہینہ پر ہوا تو جائز ہے اور چار مہینے سے ایک روز بھی کم ہو تو جائز نہ ہو گا اور اگر

مطلقہ یعنی طلاق دی ہوئی عورت نے نکاح کیا پھر کہا کہ میں عدت میں تھی تو دیکھا جائے گا کہ اگر پہلے شوہر کے طلاق دینے اور دوسرے کے نکاح کرنے میں دو مہینہ سے کم ہوں تو اس کے قول کی تصدیق کی جائے گی اور نکاح فاسد ہو گا اور اگر پورے دو مہینے یا زیادہ ہوں تو تصدیق نہ کی جائے گی اور نکاح صحیح ہو گا یہ خلاصہ میں ہے۔

باب: ۹

رقیق کے نکاح کے بیان میں

غلام، قن و مکاتب اور مدبر اور باندی و ام ولد کا نکاح جو بدون اجازت مالک کے ہو وہ موقوف رہتا ہے پس اگر مولیٰ نے اجازت دے دی تو جائز ہو گا یعنی نافذ ہو جائے گا اور اگر رد کر دیا تو باطل ہو جائے گا اور اگر ان لوگوں نے مولیٰ کی اجازت سے نکاح کیا تو مہر انہیں پر ہو گا یعنی قن و مکاتب و مدبر پر ہو گا لیکن مہر کے مطالبہ میں قن تو فروخت کیا جا سکتا ہے اور مکاتب و مدبر فروخت نہ کئے جائیں گے بلکہ سعایت کے واسطے سعایت کریں گے یہ وقایہ میں ہے اسی طرح ام ولد کے بچہ کا اور جس کا کوئی حصہ آزاد کیا گیا ہے یہی حکم ہے کہ مہر کے واسطے فروخت نہ کئے جائیں گے بلکہ مہر کے واسطے سعایت کریں گے یہ تبیین میں ہے اور اسی طرح جو باندی جو مکاتبہ ہو گئی ہو وہ مثل غلام مکاتب کے اپنے آپ نکاح میں جو مختار نہیں ہے تا وقتیکہ مولیٰ سے اجازت نہ لے نکاح نہیں کر سکتی ہے اور اسی طرح غلام ماذون کو بھی یہ اختیار نہیں ہے اس واسطے کہ مولیٰ نے اس کو معاملات تجارت میں اجازت دی ہے اور نکاح محض مملوک ہو وہ مہر کے واسطے فروخت کیا جائے گا (۱) چنانچہ اوپر یہ بیان ہوا ہے پھر اگر مہر کے واسطے غلام ایک دفعہ فروخت کیا گیا اور ثمن سے مہر پورا ادا نہ ہوا تو دوبارہ فروخت نہ کیا جائے گا بلکہ آزاد ہونے کے غلام سے باقی کا مطالبہ ہو گا اس وجہ سے کہ وہ بعض تمام مہر کے بیچ ہے بخلاف۔۔۔ ہے یعنی وہ اسی نکاح سے حاملہ ہوئی ہے اور اول ہی شب علوق ہوا

اور اگر کرم ہو تو پہلے سے حاملہ تھی پس نکاح جائز نہ ہو گا مگر اس کے زنا سے ہے۔

مکاتب جب تک مکاتب ہے فروخت نہیں ہو سکتا پھر عاجز ہو کر رقیق دیا جائے تو فروخت ہو گا اور مولیٰ اپنی حق تلفی پر راضی ہو چکا تھا۔

(۱) بشرطیکہ مولیٰ نکاح کیا ہو۔

Kitab-un-Nikah

For the sake of maintenance (nafaqah), each one will continue to be sold for the other until it is completed. And if the slave dies, the dower (mahr) and maintenance will lapse (cease). This is in 'Tayyīn', regarding the dower which becomes obligatory upon the slave (1) without the master’s (mawla) permission; he will be held liable after emancipation (2). This is in Fatawa-e-Qazi Khan.

A person married his slave to a woman for a thousand dirhams, then sold the said slave to the same woman for nine hundred dirhams:

And if he sells the slave after marrying him to a woman, the dower will remain the slave's liability, and it will follow him wherever he goes. This is correct, just as if someone destroys a person's property and the compensation becomes obligatory, it remains on the slave's neck and follows him. If a woman is married to a slave and then the slave is emancipated, the woman will have the choice to take compensation from the master or the slave. The slave will be the guarantor for the lesser amount between his value and the dower. If a person married his 'mudabbar' (a slave promised freedom after the master's death) slave to a woman and then the master died, the dower will remain on the slave's neck, and he will be held accountable once he is emancipated. This is in the 'Qadiyyah'. A person married his slave to a woman for a thousand dirhams, then sold the said slave to that same woman for nine hundred dirhams, even though the slave had already consummated the marriage with her; the woman will take the nine hundred dirhams towards her dower, and the marriage will become void. She can never take the remaining one hundred dirhams from the slave, even if he becomes free. If another person has a debt of a thousand dirhams against that slave and the creditor permitted the sale to the woman, the nine hundred dirhams (the price) will be divided between the creditor and the woman; the woman, according to her thousand-dirham dower, and the creditor, according to his thousand-dirham debt, will be considered shareholders in this price. After this, the woman can never take the remaining amount from the slave, but the creditor can take his remaining debt after the slave's emancipation. This is in Fatawa-e-Qazi Khan.

If one performed a corrupt marriage (nikah-e-fasid) with a woman and then wished to perform a valid marriage with her, and did not take permission from the master again, then according to Imam-e-Azam (R.A.), he will not have this right:

A master has the authority to force all his slaves into marriage, except for a slave or bondmaid who has been made a 'mukatab' (one under a contract of manumission). Thus, a mukatab and mukataba cannot be forced into marriage, even if they are minors (saghir). This issue is among the most rare and complex ones, as the opinion of the minor (male or female) is considered in matters of marriage, to the extent that the scholars have stated that if the master performs their marriage, it will be dependent upon their permission. And if both become free after paying the wealth, then as long as they remain minors, their opinion will not be considered; rather, only the master's opinion and the 'wali's' opinion is valid. This is in 'Tayyīn'. And if the master performed the marriage of a minor 'mukataba', and then she (tries to) pay the wealth of kitabat...

(1) Meaning, the master did not give permission for the marriage. (2) For now, he will not be held liable.

नफ़क़ा के लिए हर एक बार दूसरे के हाथ फरोख्त होता रहेगा यहाँ तक कि पूरा हो जाए और अगर ग़ुलाम मर गया तो मेहर और नफ़क़ा साक़ित (ख़त्म) हो जाएगा। यह 'तय्यिन' (किताब का नाम) में है जो मेहर ग़ुलाम पर (१) बिना आक़ा (मौला) की इजाज़त के वाजिब हो, उसके लिए आज़ादी के बाद (२) माख़ूज़ (क़ानूनी कार्यवाही) होगा, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है।

एक शख़्स ने एक औरत से हज़ार दिरहम पर अपने ग़ुलाम के साथ निकाह कर दिया फिर उसी औरत के हाथ नौ-सौ दिरहम में ग़ुलाम मज़कूर को फरोख्त कर दिया:

और अगर अपने ग़ुलाम के किसी औरत से निकाह कर देने के बाद ग़ुलाम को फरोख्त किया तो उसका मेहर ग़ुलाम की गर्दन पर होगा कि जहाँ वह जाए उसके साथ होगा। और यही सही है, जैसे अगर किसी शख़्स का माल ज़ाया कर दिया और उसका तावान वाजिब हो, तो वह ग़ुलाम की गर्दन पर होता है, जहाँ जाए उसके साथ जाता है। और अगर ग़ुलाम के साथ कोई औरत ब्याह दी, फिर ग़ुलाम को आज़ाद कर दिया, तो औरत मज़कूरा मुख़्तार होगी, चाहे आक़ा (मौला) से तावान ले या ग़ुलाम से। पस ग़ुलाम की क़ीमत और मेहर की मिक़दार में से जो कम मिक़दार हो, उसका ज़ामिन होगा। और अगर अपने 'मुदब्बिर' ग़ुलाम के साथ किसी औरत का निकाह किया फिर आक़ा (मौला) मर गया, तो मेहर उस ग़ुलाम की गर्दन पर होगा कि जब आज़ाद किया जाए तो उससे मुवाख़ज़ा (पूछ-ताछ) किया जाए। यह 'क़ज़िया' में है। एक शख़्स ने एक औरत से हज़ार दिरहम पर अपने ग़ुलाम के साथ निकाह किया, फिर उसी औरत के हाथ नौ-सौ दिरहम में ग़ुलाम मज़कूर को फरोख्त कर दिया, हालाँकि ग़ुलाम मज़कूर उस औरत के साथ 'दुख़ूल' (शारीरिक संबंध) कर चुका है, तो औरत मज़कूरा नौ-सौ दिरहम अपने मेहर में ले लेगी और निकाह बातिल (रद्द) हो जाएगा। और बाक़ी सौ दिरहम औरत मज़कूरा ग़ुलाम से कभी नहीं ले सकती, अगरचे वह आज़ाद हो जाए। और अगर किसी दूसरे शख़्स के हज़ार दिरहम उस ग़ुलाम पर क़र्ज़ हों और उसने उस औरत के हाथ फरोख्त किए जाने की इजाज़त दे दी, तो नौ-सौ दिरहम 'समन' (कीमत) मज़कूर क़र्ज़-ख़्वाह और औरत मज़कूरा के दरमियान तक़सीम होंगे, कि औरत अपने हज़ार दिरहम मेहर के हिसाब से और क़र्ज़-ख़्वाह अपने हज़ार दिरहम क़र्ज़ के हिसाब से इस 'समन' में हिस्सेदार क़रार दिए जाएंगे। फिर इसके बाद औरत मज़कूरा उस ग़ुलाम से कभी बाक़ी (रक़म) नहीं ले सकती और क़र्ज़-ख़्वाह उसके आज़ाद हो जाने के बाद अपना बाक़ी क़र्ज़ ले सकता है। यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है।

अगर किसी औरत से निकाह-ए-फ़ासिद किया, फिर चाहा कि निकाह-ए-सही से उससे निकाह कर ले और मौला (आक़ा) से दोबारा इजाज़त नहीं ली, तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह के नज़दीक उसको यह इख़्तियार न होगा:

मौला (आक़ा) को अपने सब ममलूकों (ग़ुलामों) पर निकाह के लिए मजबूर करने का इख़्तियार है, सिवाय ऐसे ग़ुलाम या बांदी के जिसको 'मुकातब' कर दिया हो, कज़ा फ़िल-अक़ाब। पस मुकातब और मुकातबा निकाह के लिए मजबूर नहीं किए जा सकते, अगरचे वो 'सगीर' (नाबालिग) हों। और यह मसला निहायत 'ग़रीब' (अजीब/अस्पष्ट) मसाइल में से है कि निकाह के मामले में सगीर और सगीरा की राय का एतेबार (ध्यान) किया गया है, यहाँ तक कि मशाइख़ ने फ़रमाया कि अगर मौला ने उन दोनों का निकाह किया तो वह उन दोनों की इजाज़त पर मौक़ूफ़ (निर्भर) होगा। और फिर अगर दोनों माल अदा करके आज़ाद हो गए तो जब तक दोनों सगीर रहें, तब तक उनकी राय का एतेबार न होगा, बल्कि तन्हा मौला की राय और 'वाली' की राय मोतबर (मान्य) है। यह 'तय्यिन' में है। और अगर मौला ने 'मुकातबा सगीरा' का निकाह किया, फिर वह माल-ए-किताबत अदा करने...

(१) यानी मौला ने निकाह की इजाज़त नहीं दी। (२) फिलहाल माख़ूज़ न होगा।

کتاب النکاح

نفقہ کے واسطے ہر ایک بار ایک دوسرے کے فروخت ہوتا رہے گا یہاں تک کہ پورا ہو جائے گا اور اگر غلام مر گیا تو مہر و نفقہ ساقط ہو جائے گا یہ تعین میں ہے جو مہر غلام (۱) پر بدون اجازت مولیٰ کے واجب ہو اس کے واسطے بعد آزادی (۲) کے ماخوذ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک شخص نے ایک عورت سے ہزار درہم پر اپنے غلام کے ساتھ نکاح کر دیا پھر اسی عورت کے ہاتھ نوسودرہم کو غلام مذکور فروخت کر دیا:

اور اگر اپنے غلام کے کسی عورت کے نکاح کر دینے کے بعد غلام کو فروخت کیا تو اس کا مہر غلام کی گردن پر ہو گا کہ جہاں وہ جائے اس کے ساتھ ہو گا اور یہی صحیح ہے جیسے اگر کسی شخص کا مال تلف کر دیا اور اس کا تاوان واجب ہو تو وہ غلام کی گردن پر ہوتا ہے جہاں جائے اس کے ساتھ جاتا ہے اور اگر غلام کے ساتھ کوئی عورت بیاہ دی پھر غلام کو آزاد کر دیا تو عورت مذکورہ مختار ہو گی چاہے مولیٰ سے تاوان لے یا غلام سے پس غلام کی قیمت اور مقدار مہر میں سے جو کم مقدار ہو اس کا ضامن ہو گا اور اگر اپنے مدبر غلام کے ساتھ کسی عورت کا نکاح کیا پھر مولیٰ مر گیا تو مہر اس غلام کی گردن پر ہوگا کہ جب آزاد کیا جائے تو اس سے مواخذہ کیا جائے گا یہ قضیہ میں ہے ایک شخص نے ایک عورت سے ہزار درہم پر اپنے غلام کے ساتھ نکاح کیا پھر اسی عورت کے ہاتھ نوسودرہم کو غلام مذکور فروخت کر دیا حالانکہ غلام مذکور اس کے ساتھ دخول کر چکا ہے تو عورت مذکورہ نوسودرہم اپنے مہر میں لے لے گی اور نکاح باطل ہو جائے گا اور باقی سو درہم عورت مذکورہ غلام سے کبھی نہیں لے سکتی ہے اگر چہ

وہ آزاد ہو جائے اور اگر کسی دوسرے شخص کے ہزار درہم اس غلام پر قرضہ ہوں اور اس نے اس عورت کے ہاتھ فروخت کئے جانے کی اجازت دے دی تو نوسودرہم ثمن مذکور قرض خواہ اور عورت مذکورہ کے درمیان تقسیم ہوں گے کہ عورت اپنے ہزار درہم مہر کے حساب سے اور قرض خواہ اپنے ہزار درہم قرضہ کے حساب سے اس ثمن میں حصہ دار قرار دیئے جائیں گے پھر اس کے بعد عورت مذکورہ اس غلام سے کبھی باقی نہیں لے سکتی ہے اور قرض خواہ بعد اس کے آزاد ہو جانے کے اپنا باقی قرضہ لے سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کسی عورت سے بنکاحِ فاسد نکاح کیا پھر چاہا کہ بنکاحِ صحیح اس سے نکاح کر لے اور مولیٰ سے دوباہ اجازت نہیں لی تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس کو یہ اختیار نہ ہوگا:

مولیٰ کو اپنے سب مملوکوں پر نکاح کے واسطے جبر کرنے کا اختیار ہے سوائے ایسے غلام یا باندی کے جس کو مکاتب کر دیا ہو کذا فی العقاب، پس مکاتب و مکاتبہ نکاح کے واسطے مجبور نہیں کئے جا سکتے ہیں اگر چہ صغیر ہوں اور یہ مسئلہ نہایت غریب مسائل میں سے ہے کہ امرِ نکاح میں صغیر و صغیرہ کی رائے کا اعتبار کیا گیا ہے حتیٰ کہ مشائخ نے فرمایا کہ اگر مولیٰ نے ان دونوں کا نکاح کیا تو ان دونوں کی اجازت پر موقوف ہوگا اور پھر اگر دونوں مال ادا کر کے آزاد ہو گئے تو جب تک دونوں صغیر رہیں تب تک ان کی رائے کا اعتبار نہ ہوگا بلکہ تنہا مولیٰ کی رائے و والی کی رائے معتبر ہے یہ تعین میں ہے اور اگر مولیٰ نے مکاتبہ صغیرہ کا نکاح کیا پھر وہ مالِ کتابت ادا کرنے

(۱) یعنی مولیٰ نے نکاح کی اجازت نہیں دی۔ (۲) فی الحال ماخوذ نہ ہوگا۔

Book of Nikah (Marriage)

(Page 230) ...If she agreed to the Nikah before and gave permission, then after paying the amount, she became free, then for the time being, she will not have the right of *Khiyar* (option), because she is a minor. When she reaches puberty, she will have the right of *Khiyar* at the time of attaining puberty; this is in *Kafi*. And if this *Mukataba* (slave-woman under contract) gave permission for Nikah and did not stop it until she became incapable and was returned to slavery, the mentioned Nikah will become void. Thus, if she gave permission later, it will be of no use. And if, instead of a *Mukataba* slave-woman, there is a minor *Mukatab* slave, and the Master performed his Nikah with a woman without his permission, then he became incapable and was returned to slavery, the Nikah will not become void but will remain contingent upon the Master's permission; this is in *Muhit*. Giving permission for Nikah also includes defective Nikah (*Nikah Fasid*); this is the opinion of Imam-e-A'zam, whereas according to the *Sahibain*, it only applies to a valid Nikah; this is in *Tabyeen*. Thus, if someone performed a *Nikah Fasid* with a woman and then wanted to perform a valid Nikah with her and did not take permission from the Master again, then according to Imam-e-A'zam, he will not have this right because the permission was completed upon performing the *Nikah Fasid*; this is in *Bada'i*. And if he gave permission for his slave to marry absolutely, and he performed a *Nikah Fasid* with a woman and consummated the marriage with her, then according to Imam-e-A'zam, the *Mahr* (dowry) will be immediately obligatory upon the mentioned slave; this is in *Kafi*. Thus, if it is found, the mentioned slave will be sold immediately, and the *Mahr* will be paid, contrary to the opinion of the *Sahibain* that he will be held liable after being freed. And if the Master explicitly gave him permission for a *Nikah Fasid*, then upon performing the *Nikah Fasid* and consummating the marriage, the *Mahr* will be obligatory upon him by consensus immediately; this is in *Bada'i*. And if he gave his slave permission to marry absolutely, and he performed Nikah with two women in one contract, then neither woman will be permissible unless some such matter is found with the permission that proves it was a general permission; for example, if he said, "Marry as many women as your heart desires," or stated words like that, then it is possible that the permission is general, so he can marry two women. And if the Master said after the Nikah that "My intention was that he could marry even two women if he wished," then the Nikah of both will be valid; this is in *Muhit*.

If a slave or slave-woman performed Nikah without the Master's permission, and then the Master gave permission before consummation or after consummation, then

only one *Mahr-e-Sammi* (stipulated dowry) will be obligatory. And if the slave gave divorce before permission, the contingency will become void; this is in *Atabiyah*. And whatever *Mahr* becomes obligatory for the slave-woman, it belongs to the Master, whether it became obligatory solely due to the contract or became obligatory due to consummation, whether it is *Mahr-e-Sammi* or *Mahr-e-Mithl*, whether the mentioned slave-woman is a *Qayna* (owned woman), a *Mudabbarah*, or an *Umm-e-Walad*, except for the *Mukataba* slave-woman and the slave-woman in whom some portion has been freed; the *Mahr* will be obligatory for both of them; this is in *Bada'i*. If a person performed the Nikah of his slave-woman, or she performed Nikah herself with the Master's permission, and then she was freed, then the mentioned slave-woman will have the *Khiyar-e-Haq* (right of option), and the *Mahr* will belong to the Master; this is in *Tamashi*. And if he performed the Nikah of his slave-woman and then freed her, and then the husband increased her *Mahr*, then this addition will belong to the Master; this is what Ibn-e-Rustam narrated from Imam Muhammad, and it is reported from Imam Abu Yusuf that the addition will belong to the slave-woman. Similarly, if he sold her and then the husband increased the *Mahr*, the increased amount will belong to the buyer; this is in *Muhit*.

किताब-उन-निकाह

(पृष्ठ 230) ...अगर निकाह से पहले राज़ी हो गई और इजाज़त दे दी, फिर माल अदा करके आज़ाद हो गई तो फिलहाल उसको ख्यार (विकल्प) हासिल न होगा, इसलिए कि वह सगीरा (नाबालिग) है। फिर जब बालिग़ा होगी तो वक़्त-ए-बुलूग (बालिग़ होने के समय) पर उसको ख्यार-ए-हक़ हासिल होगा, यह 'काफी' में है। और अगर उस मुकातबा (दासी) ने निकाह की इजाज़त दी और न रोका यहाँ तक कि वह आजिज़ (असक्षम) हो गई और रक़ीक़ (दासी) कर दी गई तो निकाह मज़कूर बातिल हो जाएगा। चुनांचे अगर फिर उसने इजाज़त दी तो कुछ कार-आमद न होगा। और अगर मुकातबा दासी के बजाय मुकातब गुलाम-ए-सगीर (नाबालिग गुलाम) हो कि मौला ने उसकी इजाज़त के बिना किसी औरत से उसका निकाह किया, फिर वह आजिज़ होकर रक़ीक़ कर दिया गया तो निकाह बातिल न होगा बल्कि मौला की इजाज़त पर मौकूफ़ (निर्भर) रहेगा, यह 'मुहीत' में है। और निकाह की इजाज़त देना निकाह-ए-फ़ासिद को भी शामिल है और यह इमाम-ए-आज़म का क़ौल है और साहिबैन के नज़दीक सिर्फ निकाह-ए-सही पर होगा, यह 'तब्बीन' में है। पस अगर किसी औरत से निकाह-ए-फ़ासिद किया, फिर चाहा कि निकाह-ए-सही कर ले और मौला से दोबारा इजाज़त नहीं ली तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक उसको यह इख्तियार न होगा, इसलिए कि निकाह-ए-फ़ासिद कर लेने पर इजाज़त पूरी हो गई, यह 'बदाए' में है। और अगर अपने ग़ुलाम के वास्ते मुतलक़न निकाह कर लेने की इजाज़त दी, पस उसने निकाह-ए-फ़ासिद एक औरत से किया और उसके साथ दुखूल (संभोग) कर लिया तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक गुलाम मज़कूर पर फिलहाल महर लाज़िम होगा, यह 'काफी' में है। चुनांचे अगर पाया जाए तो ग़ुलाम मज़कूर को फिलहाल फ़रोख्त (बेच) करके महर दिया जाएगा। बख़िलाफ़ साहिबैन के कि बाद-ए-आज़ाद के माख़ूज़ होगा। और अगर मौला ने सरीहन (साफ़ तौर पर) उसको निकाह-ए-फ़ासिद की इजाज़त दी हो तो निकाह-ए-फ़ासिद करके दुखूल कर लेने से ब-इत्तिफ़ाक़ फिलहाल उस पर महर लाज़िम होगा, यह 'बदाए' में है। और अगर अपने ग़ुलाम को मुतलक़न निकाह की इजाज़त दी, पस उसने दो औरतों से एक अक़द (अनुबंध) में निकाह किया तो दोनों में से कोई औरत जायज़ न होगी इल्ला यह कि इजाज़त के साथ कोई ऐसी बात पाई जाए जिससे आम इजाज़त होना साबित हो, मसलन यूँ कहा कि जिस क़दर औरतों से तेरा जी चाहे निकाह कर ले या इसके मिसल अल्फ़ाज़ बयान किए तो अलबत्ता हो सकता है कि इजाज़त आम होगी, पस दो औरतों से निकाह कर सकता है। और अगर मौला ने निकाह के बाद कहा कि मेरी मुराद यह थी कि दो औरतों से चाहे निकाह कर ले तो दोनों का निकाह जायज़ होगा, यह 'मुहीत' में है।

अगर ग़ुलाम या बांदी ने बिना इजाज़त-ए-मौला के निकाह किया, फिर दखूल से पहले मौला ने इजाज़त दी या दखूल के बाद इजाज़त दी तो एक ही यानी महर-ए-समी लाज़िम होगा। और अगर इजाज़त से पहले ग़ुलाम ने तलाक़ दी तो तवक्कुफ़ बातिल हो जाएगा, यह 'अताबीया' में है। और बांदी का जो कुछ महर लाज़िम आए वह मौला का होगा, ख़्वाह सिर्फ अक़द से लाज़िम हुआ हो या सबब-ए-दुखूल के वाज़िब हुआ हो, ख़्वाह महर-ए-समी हो या महर-ए-मिस्ल हो, ख़्वाह बांदी मज़कूर क़ीना यानी मलूका हो या मुदब्बरा हो या उम्म-ए-वलद हो, सिवाए मुकातबा बांदी के और सिवाए ऐसी बांदी के जिसमें से कुछ क़दर आज़ाद किया गया है कि महर वाज़िब उन्हीं दोनों का होगा, यह 'बदाए' में है। एक शख़्स ने अपनी बांदी का निकाह कर दिया या उसने इजाज़त-ए-मौला ख़ुद निकाह किया, फिर वह आज़ाद की गई तो बांदी मज़कूर को ख्यार-ए-हक़ हासिल होगा और महर मौला का होगा, यह 'तमाशी' में है। और अगर अपनी बांदी का निकाह कर दिया फिर उसको आज़ाद किया, फिर शौहर ने उसके महर में बढ़ाया तो यह ज़ियादती (अतिरिक्त) मौला की होगी, यह इब्न-ए-रुस्तम ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है और इमाम अबू यूसुफ़ से मरवी है कि ज़ियादती बांदी की होगी। और इसी तरह अगर उसको फ़रोख्त किया फिर शौहर ने महर में बढ़ाया तो बढ़ी हुई मुश्तरी (खरीददार) की होगी, यह 'मुहीत' में है।

کتاب النکاح

سے پہلے نکاح پر راضی ہو گئی اور اجازت دے دی پھر مال ادا کر کے آزاد ہو گئی تو فی الحال اس کو خیار حاصل نہ ہو گا اس واسطے کہ وہ صغیرہ ہے پھر جب بالغہ ہو گی تو وقت بلوغ کے اس کو خیار حق حاصل ہو گا یہ کافی میں ہے اور اگر اس مکاتبہ نے نکاح کے اجازت دی اور نہ روکا یہاں تک کہ عاجز ہو گئی اور رقیق کر دی گئی تو نکاح مذکور باطل ہو جائے گا چنانچہ اگر پھر اس نے اجازت دی تو کچھ کارآمد نہ ہو گا اور اگر بجائے مکاتبہ باندی کے مکاتب غلام صغیر ہو کہ مولیٰ نے بدون اس کی اجازت کے کسی عورت سے اس کا نکاح کیا پھر وہ عاجز ہو کر رقیق کر دیا گیا تو نکاح باطل نہ ہوگا بلکہ مولیٰ کی اجازت پر موقوف رہے گا یہ محیط میں ہے اور نکاح کے اجازت دینا نکاح فاسد کو بھی شامل ہے اور یہ امام اعظم کا قول ہے اور صاحبین کے نزدیک فقط نکاح صحیح پر ہو گا یہ تبیین میں ہے پس اگر کسی عورت سے نکاح فاسد نکاح کیا پھر چاہا کہ نکاح صحیح اس سے نکاح کر لے اور مولیٰ سے دوبارہ اجازت نہیں لی تو امام اعظم کے نزدیک اس کو یہ اختیار نہ ہوگا اس واسطے کہ نکاح فاسد کر لینے پر اجازت پوری ہو گئی یہ بدائع میں ہے اور اگر اپنے غلام کے واسطے مطلقاً نکاح کر لینے کی اجازت دی پس اس نے نکاح فاسد ایک عورت سے نکاح کیا اور اس کے ساتھ دخول کر لیا تو امام اعظم کے نزدیک غلام مذکور پر فی الحال مہر لازم ہوگا یہ کافی میں ہے چنانچہ اگر پایا جائے تو غلام مذکور کو فی الحال فروخت کر کے مہر دیا جائے گا بخلاف صاحبین کے کہ بعد آزاد کے ماخوذ ہو گا اور اگر مولیٰ نے صریحاً اس کو نکاح فاسد کی اجازت دی ہو تو نکاح فاسد کر کے دخول کر لینے سے بالاتفاق فی الحال اس پر مہر لازم ہو گا یہ بدائع میں ہے اور اگر اپنے غلام کو مطلقاً نکاح کی اجازت دی پس اس نے دو عورتوں سے ایک عقد میں نکاح کیا تو دونوں میں سے کوئی عورت

جائز نہ ہوگی الا اس صورت میں کہ اجازت کے ساتھ کوئی ایسی بات پائی جائے جس سے عام اجازت ہونا ثابت ہو مثلاً یوں کہا کہ جس قدر عورتوں سے تیرا جی چاہے نکاح کر لے یا اس کے مثل الفاظ بیان کئے تو البتہ ہو سکتا ہے کہ اجازت عام ہو گی پس دو عورتوں سے نکاح کر سکتا ہے اور اگر مولیٰ نے نکاح کے بعد کہا کہ میری مراد یہ تھی کہ دو عورتوں سے چاہے نکاح کر لے تو دونوں کا نکاح جائز ہو گا یہ محیط میں ہے۔

اگر غلام یا باندی نے بدون اجازت مولیٰ کے نکاح کیا پھر قبل دخول کے مولیٰ نے اجازت دی یا بعد دخول کے اجازت دی تو ایک ہی یعنی مہر سمی واجب ہوگا اور اگر قبل اجازت کے غلام نے طلاق دی تو توقف کے باطل ہو جائے گا یہ عتابیہ میں ہے اور باندی کا جو کچھ مہر لازم آئے وہ مولیٰ کا ہوگا خواہ فقط عقد سے لازم ہوا ہو یا بسبب دخول کے واجب ہوا ہو خواہ مہر سمی ہو یا مہر مثل ہو خواہ باندی مذکورہ قینہ یعنی مملوکہ ہو یا مدبرہ ہو یا ام ولد ہو سوائے مکاتبہ باندی کے اور سوائے ایسی باندی کے جس میں سے کسی قدر آزاد کیا گیا ہے کہ مہر واجب انہیں دونوں کا ہوگا یہ بدائع میں ہے ایک شخص نے اپنی باندی کا نکاح کر دیا یا اس نے اجازت مولیٰ خود نکاح کیا پھر وہ آزاد کی گئی تو باندی مذکورہ کو خیار حق حاصل ہوگا اور مہر مولیٰ کا ہوگا یہ تماشی میں ہے اور اگر اپنی باندی کا نکاح کر دیا پھر اس کو آزاد کیا پھر شوہر نے اس کے مہر میں بڑھایا تو یہ زیادتی مولیٰ کی ہوگی یہ ابن رستم نے امام محمد سے روایت کی ہے اور امام ابو یوسف سے مروی ہے کہ زیادتی باندی کی ہوگی اور اسی طرح اگر اس کو فروخت کیا پھر شوہر نے مہر میں بڑھایا تو بڑھی ہوئی مشتری کی ہوگی یہ محیط میں ہے اور

۱۔ قولہ پوری ہو گئی یعنی جو اجازت مولیٰ نے غلام کو نکاح کرنے کی دی تھی وہ غلام نے جبکہ نکاح فاسد کر لیا پوری ہو چکی لہذا اس نکاح صحیح کا اختیار اس کو نہ ہوگا جب تک وہ دوبارہ

اجازت نہ لے۔ ۲۔ موجب ادا مثلاً دخول کا مہر متصل ہوا اور اس نے طلاق دے دی تو فی الحال ادا کرنا واجب ہوا۔ ۳۔ توقف یعنی اب اجازت پر منعقد نکاح موقوف نہ رہا بلکہ نکاح ہی باطل ہو گیا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2, Page 231, Kitab-un-Nikah

A slave performed Nikah without the master's (Moula) permission; then the master said to him, "Give your wife *rukhsati* (consummation/departure) or give her divorce," this constitutes permission; this is in *Tabyeen*. If the master said to him, "Give the woman a divorce" or "Leave the woman," this is not permission; this is in *Badai*. It should be clear that the master's permission is proven by explicit declaration, for instance, by saying, "I have given permission," or "I am pleased with this," or "I have granted authority (Adhan)." It can also be established by implication, whether through speech or action. For example, upon hearing the news of the Nikah, the master says, "This is good," or "This is a meritorious act," or "You have done very well," or "May Allah bestow blessings upon you with this woman," or "There is no harm in this," or he sent the *Mahr* (dowry) to the woman, or sent some of the *Mahr*. These are instances of permission by implication. Permission by action is proven by sending the *Mahr*, unlike sending a gift (*hadiya*), which is not permission. Faqih Abul Qasim stated that none of these constitute permission, but the chosen opinion of Faqih Abul Laith is that they are, and Sheikh Husamuddin Sadr-e-Shaheed used to issue fatwas based on this. However, if it is known that these statements were made in jest or mockery, this ruling will not apply. In the matter of Nikah, merely giving authority (Adhan) is not enough; granting permission is required. If permission is granted for the act performed by the slave, then by *Istihsan* (juridical preference), the Nikah will be valid. For example, if a *Fuzuli* (unauthorized person) performed the Nikah of a woman with a slave, then the master gave the slave authority to perform Nikah, and then the slave gave permission for the act performed by the *Fuzuli*, the Nikah will be valid; this is in *Tabyeen*.

A slave girl performed Nikah without her master's permission and set a *Mahr* of 100 dirhams. Then the master said to the husband, "I have given permission on the condition that you increase it by 50 dirhams for me," and the husband refused, then this is neither permission nor a rejection. Thus, the master has the option to either grant permission or not. Likewise, if he said, "I do not give permission unless you increase 50 dirhams for me," or if he agreed to the increase, the same ruling applies. If the husband accepted, this added amount will be combined with the original *Mahr* to form a single *Mahr*. If he said, "I do not give permission for the Nikah, but you increase 50 dirhams for me," or "I do not give permission, but if you increase 12 dirhams, I will grant it," this is an attitude toward the Nikah, and the initial Nikah will become void. If he said, "I have granted permission for the Nikah for 50 dirhams/

dinars," and the husband accepted it, the Nikah will be valid for 50 dinars; this is in *Kafi*. If the husband said to his wife, who was someone else's slave girl and the master has set her free, "There will be 50 dirhams for you on the condition that you choose me," then upon her choosing, the contract will become binding, and she will get nothing else. If he said, "Choose me, and there are 50 dirhams more for you in your *Mahr*," then it is valid, and this increase will be for the master; this is in *Muheet-e-Sarakhsi*.

A *Ma'zoon* slave, a *Ma'zoon* minor, a *Mudarib*, and a *Sharik-e-Anan* cannot perform the Nikah of a slave girl according to Imam Azam (RA) and Imam Muhammad (RA): If a slave girl performed Nikah without witnesses, then the master gave permission in their presence, the Nikah will not be valid; this is in *Kafi*. The father, grandfather, executor (*Wasi*), *Mukatib*, and *Sharik-e-Mufawid* are all authorized to perform the Nikah of a slave girl, but they cannot perform the Nikah of a slave. And a *Ma'zoon* slave, *Ma'zoon* minor, *Mudarib*, and *Sharik-e-Anan* cannot perform the Nikah of a slave girl according to Imam Azam (RA) and Imam Muhammad (RA). And if the father or...

1. Authority (Adhan) means: If he said, "I have given you authority in the matter of Nikah," then he will not obtain permission for the Nikah through this wording.
2. *Mufawid* implies equal responsibility. Equality is not a condition in *Sharik-e-Anan*; refer to *Kitab-ush-Shirkah*.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2, पृष्ठ 231, किताब-उन-निकाह

गुलाम ने बिना मौला (मालिक) की इजाजत के निकाह कर लिया, फिर मौला ने उससे कहा कि अपनी बीवी को रुखसती या तलाक दे दे, तो यह इजाजत है, यह 'तबीइन' में है। और अगर मौला ने उससे कहा कि औरत को तलाक दे दे या कहा कि औरत को छोड़ दे, तो यह इजाजत नहीं होगी, यह 'बदाइअ' में है। फिर स्पष्ट रहे कि मौला का इजाजत देना स्पष्ट शब्दों से साबित है, जैसे यूँ कहा कि 'मैंने इजाजत दी' या 'मैं इस पर राजी हुआ' या 'मैंने अनुमति (अذن) दी'। और यह संकेत (दलाला) के माध्यम से भी होता है, चाहे वह कथन (कौल) से हो या कार्य (फेअल) से। उदाहरण के लिए, मौला ने निकाह की खबर सुनते ही कहा कि 'यह अच्छा है' या 'यह सवाब का काम है' या 'तूने बहुत अच्छा किया' या 'अल्लाह तआला तुझे इस औरत के साथ बरकत दे', या कहा कि 'इसमें कोई हर्ज नहीं', या औरत के पास उसका मेहर भेज दिया, या थोड़ा मेहर भेजा, तो यह संकेत के माध्यम से इजाजत है। और व्यावहारिक इजाजत मेहर भेजने से साबित होती है, तोहफा (हदिया) भेजने के विपरीत, क्योंकि वह इजाजत नहीं है। और फकीह अबुल कासिम ने कहा कि इनमें से कोई भी इजाजत नहीं है, लेकिन 'मुख्तार' फकीह अबुल लैश की राय इजाजत की है और इसी पर शेख हुसामुद्दीन सदर-ए-शहीद फतवा देते थे। लेकिन अगर यह ज्ञात हो कि ये शब्द मजाक या हंसी-मजाक में कहे गए थे, तो यह हुक्म लागू नहीं होगा। और निकाह के मामले में अनुमति (अذن) देना ही काफी नहीं है, बल्कि इजाजत देना शर्त है। अगर गुलाम के किए हुए कार्य की इजाजत दे दी जाए तो 'इस्तहसानन' निकाह जायज होगा। जैसे अगर एक 'फजूली' (अनधिकृत व्यक्ति) ने किसी औरत का निकाह एक गुलाम के साथ किया, फिर मौला ने उस गुलाम को निकाह करने की अनुमति दे दी, फिर गुलाम ने फजूली के किए हुए कार्य की इजाजत दे दी, तो निकाह जायज होगा, यह 'तबीइन' में है।

एक बांदी ने अपने मौला की इजाजत के बिना निकाह कर लिया और 100 दिरहम मेहर तय किया। फिर मौला ने शौहर से कहा कि 'मैंने इस शर्त पर इजाजत दी कि तू मेरे लिए 50 दिरहम बढ़ा दे', और शौहर ने इससे इनकार कर दिया, तो यह इजाजत नहीं है और न ही यह निकाह रद्द है। अतः मौला को अधिकार होगा कि चाहे तो इजाजत दे दे। इसी तरह अगर कहा कि 'मैं इजाजत नहीं देता जब तक तू मेरे लिए 50 दिरहम न बढ़ा दे', या 50 दिरहम बढ़ाने पर (सहमति दी), तो भी यही हुक्म है। और अगर शौहर ने इसे स्वीकार कर लिया तो यह बढ़ी हुई राशि मूल मेहर के साथ मिलकर एक ही मेहर मानी जाएगी। और अगर कहा कि 'मैं निकाह की इजाजत नहीं देता, लेकिन तू मुझे 50 दिरहम बढ़ा दे' या 'मैं निकाह की इजाजत नहीं देता, लेकिन अगर तू मुझे 12 दिरहम बढ़ा दे तो मैं

इजाजत दे दूँगा', तो यह निकाह का रवैया है और पहला निकाह बातिल हो जाएगा। और अगर कहा कि 'मैंने 50 दिरहम-दीनार पर निकाह की इजाजत दी' और शौहर ने इसे स्वीकार कर लिया, तो 50 दीनार पर निकाह सही हो जाएगा, यह 'काफी' में है। यदि शौहर ने अपनी पत्नी से, जो किसी और की बांदी थी और मौला ने उसे आजाद कर दिया है, कहा कि 'तेरे लिए 50 दिरहम होंगे इस शर्त पर कि तू मुझे (मेहर के बदले) स्वीकार कर ले', तो उसके स्वीकार करने पर अक़द (अनुबंध) लाजिम होगा और उसे कुछ नहीं मिलेगा। और अगर कहा कि 'तू मुझे स्वीकार कर ले और तेरे लिए तेरे मेहर में 50 दिरहम और हैं', तो यह सही है और यह बढ़ी हुई राशि मौला के लिए होगी, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है।

गुलाम माजून, नाबालिग माजून, मुदारिब और शरीक-ए-अनन इमाम आजम (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार बांदी का निकाह नहीं करा सकते: अगर बांदी ने बिना गवाहों के निकाह किया, फिर मौला ने उपस्थिति में इजाजत दी, तो निकाह सही नहीं होगा, यह 'काफी' में है। बाप, दादा, वसी, मुकातिब और शरीक-ए-मुफाविज, ये सब लोग बांदी का निकाह करने के पात्र हैं, लेकिन वे गुलाम का निकाह नहीं करा सकते। और गुलाम माजून, नाबालिग माजून, मुदारिब और शरीक-ए-अनन, इमाम आजम (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार बांदी का निकाह नहीं करा सकते। और अगर बाप ने या...

1. अनुमति (अذن) का अर्थ है: कहा कि "मैंने तुझे निकाह के मामले में अनुमति दी", तो इस शब्द से उसे निकाह की इजाजत (कानूनी मान्यता) हासिल नहीं होगी।
2. मुफाविज का अर्थ है बराबर जिम्मेदारी। शरीक-ए-अनन में समानता शर्त नहीं है, 'किताब-उश-शिरका' देखें।

غلام نے بدون اجازت مولیٰ کے نکاح کر لیا پھر مولیٰ نے اس سے کہا کہ اپنی بیوی کو رخصتی طلاق دے دی تو یہ اجازت ہے یہ تعین میں ہے اور اگر مولیٰ نے اس سے کہا کہ عورت کو طلاق دے دے یا کہا کہ عورت کو چھوڑ دے تو یہ اجازت نہ ہوگی یہ بدائع میں ہے پھر واضح رہے کہ مولیٰ کا اجازت دینا تصریح سے ثابت ہے مثلاً یوں کہا کہ میں نے اجازت دی یا میں اس پر راضی ہوا یا میں نے اذن دیا اور نیز بدلالت بھی خواہ بقول ہو یا فعل ہوتا ہے مثلاً مولیٰ نے نکاح کی خبر سنتے پر کہا کہ یہ اچھا ہے یا ثواب ہے یا تو نے خوب کیا یا اللہ تعالیٰ تجھے اس عورت کے ساتھ برکت عطا فرمادے یا کہا کہ کچھ مضائقہ نہیں ہے یا عورت کے پاس اس کا مہر بھیج دیا یا تھوڑا مہر بھیجا تو یہ بدلالت اجازت ہے اور فعلی اجازت مہر بھیجنے سے ثابت ہوتی ہے بخلاف ہدیہ بھیجنے کے کہ یہ اجازت نہیں ہے اور فقیہ ابو القاسم نے فرمایا کہ ان میں سے کوئی اجازت نہیں ہے مگر اجازت مختار فقیہ ابو اللیث ہے اور اسی پر شیخ حسام الدین صدر شہید فتویٰ دیتے تھے لیکن اگر معلوم ہو کہ یہ اقوال استہزاء و ٹھٹھے کے صادر ہوئے ہیں تو یہ حکم نہ ہوگا اور نکاح کے معاملہ میں اذن بلکہ دینا اجازت نہیں ہے اگر غلام کے کئے ہوئے فعل کی اجازت دے دی تو استحساناً نکاح جائز ہوگا جیسے اگر غلام نے اس طرح اجازت دی تو جائز ہے چنانچہ اگر ایک فضولی نے کسی عورت کا نکاح ایک غلام کے ساتھ کیا پھر مولیٰ نے اس غلام کو نکاح کرنے کا اذن دے دیا پھر غلام نے فصولی کے کئے ہوئے کی اجازت دے دی تو نکاح جائز ہوگا یہ تبیین میں ہے۔

ایک باندی نے بدون اجازت اپنے مولیٰ کے نکاح کر لیا اور سو درہم مہر ٹھہرا ئے پھر مولیٰ نے شوہر سے کہا کہ میں نے اس شرط سے اجازت دی کہ تو میرے واسطے پچاس درہم بڑھا دے اور

شوہر نے اس سے انکار کیا تو یہ اجازت نہیں ہے اور نہ رد ہے پس مولیٰ کو اختیار ہوگا کہ چاہے اجازت دے دے اور اسی طرح اگر کہا کہ نہیں اجازت دیتا ہوں یہاں تک کہ تو میرے واسطے پچاس درہم بڑھا دے یا لا پچاس درہم بڑھانے پر تو بھی یہی حکم ہے اور اگر شوہر نے اس کو قبول کر لیا تو یہ زیادتی اصل مہر کے ساتھ مل کر یکدست مہر قرار دیا جائے گا اور اگر کہا کہ میں نکاح کی اجازت نہیں دیتا ہوں لیکن تو مجھے پچاس درہم بڑھا دے یا میں نکاح کی اجازت نہیں دیتا ہوں اور اجازت دے دوں اگر تو مجھے بارہ درہم بڑھا دے تو یہ نکاح کا روہی اور نکاح اول باطل ہو جائے گا اور اگر کہا کہ میں نے پچاس درہم دینار پر نکاح کی اجازت دی اور شوہر نے اس کو قبول کیا تو پچاس دینار پر نکاح صحیح ہو جائے گا یہ کافی میں ہے۔ اگر شوہر نے اپنی زوجہ سے جو غیر کی باندی تھی اور مولیٰ نے اس کو آزاد کر دیا ہے کہا کہ تیرے ہلے لئے پچاس درہم ہوں گے اس شرط پر کہ تو مجھے اختیار کرے تو اس کے اختیار کرنے پر عقد لازم ہوگا اور اس کو کچھ نہ ملے گا اور اگر کہا کہ تو مجھے اختیار کر لے اور تیرے واسطے پچاس درہم تیرے مہر میں زیادہ ہیں تو صحیح ہے اور یہ زیادتی مولیٰ کے واسطے ہوگی یہ محیط سرخی میں ہے۔

غلام ماذون، طفل ماذون، مضارب و شریک عنان امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ و امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک باندی کا نکاح نہیں کر سکتے: اگر باندی نے بغیر گواہوں کے نکاح کیا پھر مولیٰ نے حضور میں اجازت دی تو نکاح صحیح نہ ہوگا یہ کافی میں ہے باپ و دادا و وصی و مکاتب و شریک مفاوض یہ سب لوگ باندی کے نکاح کر دینے کے مجاز ہیں اور غلام کا نکاح نہیں کر سکتے ہیں اور غلام ماذون و طفل ماذون و مضارب و شریک عنان امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ و امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک باندی کا نکاح نہیں کر سکتے ہیں اور اگر باپ نے یا ۱۔ اذن یعنی کہا کہ میں نے تجھے نکاح کے معاملہ میں اجازت دی تو اس لفظ سے اس کو نکاح کی اجازت

حاصل نہ ہوگی۔ ۲۔ مفاوض برابر کفالت سے مساوی شریک عنان میں مساوات شرط نہیں ہے کتاب الشرکۃ دیکھو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 ..... Kitab-un-Nikah

If a guardian (Wasi) marries off a minor's slave-girl to his own slave, it is not permissible (according to the summary in *Khulasa*). If he marries his own slave-girl to his own slave, the dower of the woman shall not become incumbent upon him (according to *Muhit*). If he marries his own slave-girl to his slave on the condition that the authority to divorce rests with him (the master), to be exercised whenever he pleases; if the master initiates this, saying, "I have married this slave-girl to you on the condition that the authority to divorce her rests with me, and I shall divorce her whenever I wish," and the slave accepts, this is valid, and the authority to divorce remains with the master. If the slave initiates it, saying, "Marry your slave-girl to me on the condition that the authority to divorce rests with you, to be exercised whenever you wish," and the master marries her off, the authority to divorce will not reside with the master (according to *Wajiz Kardari*).

If a father marries his son's slave-girl to the son's slave, it is permissible according to Imam Abu Yusuf (RA), though Imam Zufar (RA) disagreed. It is permissible according to Imam Abu Yusuf (RA) because, in such a case, the dower does not become a burden on the slave, nor is there any harm in it; therefore, the father will have the authority (according to *Muhit Sarsi*).

If a slave, a *Mukatab* (contractual slave), a *Mudabir* (a slave promised freedom after the master's death), or the son of an *Umm-ul-Walad* (a slave-woman who bore her master a child) (1) marries without the master's permission, and then divorces her three times before the master grants permission, this divorce is equivalent to a dissolution of marriage (*Mutarakit-un-Nikah*) and is not a divorce in reality, to the extent that the waiting period (*Iddat*) will not be reduced. If he has intercourse with her after the divorce, he shall be punished (*Had*). If the master grants permission after such a divorce, it will be of no use. If, after such a divorce, the master grants permission to marry that woman, in my opinion, it is disliked (*Makruh*), but if the marriage takes place, I will not separate them (according to *Muhit*).

If a slave-girl is owned by two people, and one master marries her off to someone and the husband consummates the marriage, the other master has the right to dissolve the marriage. If he dissolves it, the slave-girl shall receive half of the *Mahr-e-Mithl* (customary dower), and the master who conducted the marriage shall receive half of the *Musamma* (specified dower) and half of the *Mahr-e-Mithl*, whichever is less (according to *Zahiriya*).

If a slave-girl of unknown lineage declares for the sake of her husband's father that she is his slave, and the husband claims she is a free woman (*Hurrah*), and then the father dies, the marriage shall be annulled (according to *Atabiya*).

If a slave-girl marries without the master's permission, and the master sells her, and then the purchaser gives permission for the marriage, it is valid if the husband has consummated the marriage; otherwise, it is not. This is because, for the purchaser, the slave-girl becomes absolutely permissible due to the purchase, and when absolute permissibility (*Hillat-e-Qat'i*) overlaps with a conditional one (2), it renders the conditional permissibility void. Thus, if the purchaser is someone for whom intercourse with this slave-girl is not permissible, the aforementioned marriage shall be absolutely valid (according to *Wajiz Kardari*). Likewise, if a *Mukataba* slave-girl marries without the master's permission, and then the master dies, and the heir grants permission for the marriage, the permission shall be valid (according to *Fatawa Qadi Khan*).

If a slave marries a free woman or a Mukataba on his own body (status), it is not permissible: The marriage of a *Mukatab* is valid with the heir's permission (according to *Atabiya*). If someone gives his slave permission to marry on his own status, and he marries a slave-girl, a *Mudabira*, or an *Umm-ul-Walad* with the permission of their master on his own status, it is valid, and this slave...

वसी ने नाबालिग की लौंडी (बांदी) का निकाह अपने गुलाम के साथ कर दिया तो जायज नहीं है, यह खुलासा में है। और अगर अपनी लौंडी का निकाह अपने गुलाम के साथ कर दिया तो औरत का महर उस पर लाजिम न होगा, यह मुहीत में है। और अगर अपनी लौंडी का निकाह अपने गुलाम के साथ इस शर्त पर किया कि इस औरत के अम्र-ए-तलाक का इख्तियार मेरे हाथ में है जब चाहूंगा तलाक दे दूंगा। पस अगर मौला ने इब्तिदा की और कहा कि मैंने इस लौंडी का निकाह तेरे साथ इस शर्त पर किया है कि इस लौंडी के अम्र-ए-तलाक का इख्तियार मेरे कब्जे में है जब चाहूंगा तलाक दे दूंगा और गुलाम ने कबूल किया तो सही है और इख्तियार-ए-तलाक मौला के कब्जे में होगा। और अगर गुलाम ने इब्तिदा की और कहा कि अपनी लौंडी का निकाह मेरे साथ कर दे इस शर्त पर कि तलाक का इख्तियार तेरे कब्जे में है जब तेरा जी चाहे तलाक दे देना, पस मौला ने निकाह कर दिया तो अम्र-ए-तलाक का इख्तियार मौला के कब्जे में न होगा, यह वजीज-ए-करदरी में है। और अगर बाप ने बेटे की लौंडी का निकाह बेटे के गुलाम से कर दिया तो इमाम अबु युसुफ (रह.) के नजदीक जायज है और इसमें इमाम जुफर (रह.) ने खिलाफ किया है और इस वजह से इमाम अबु युसुफ (रह.) के नजदीक जायज है कि ऐसी सूरत में महर गुलाम की गर्दन से मुतअल्लिक नहीं होता है और न इसमें जरर (नुकसान) है, पस बाप को इख्तियार होगा, यह मुहीत-ए-सरसी में है। और अगर गुलाम ने या मुकातब ने या मुदब्बिर ने या उम्म-ए-वलद के पिसर (१) ने बिना इजाजत-ए-मौला के निकाह किया फिर मौला की इजाजत से पहले उसको तीन तलाक दे दीं तो यह तलाक ब-मानी मुतारकत-ए-निकाह है और हकीकत में तलाक नहीं है, हत्ता कि इद्दत तलाक में से कुछ कम न होगा। और अगर तलाक के बाद उस औरत से वती (संभोग) की तो हद मारी जाएगी और अगर तलाक के बाद मौला ने इजाजत दी तो कुछ कार-आमद न होगी। और अगर ऐसी तलाक के बाद मौला ने इजाजत दी इस औरत से निकाह कर ले तो मेरे नजदीक निकाह कर लेना मकरूह है लेकिन अगर निकाह कर लिया तो दोनों में तफरीक (जुदाई) न करूंगा, यह मुहीत में है। और अगर लौंडी दो शख्शों में मुश्तरक है फिर एक मौला ने उसका किसी से निकाह कर दिया और शौहर ने उसके साथ दुकूल किया तो दूसरे मौला को इख्तियार होगा कि निकाह तोड़ दे, पस अगर निकाह तोड़ दिया तो लौंडी मजकूरह को निस्फ महर-ए-मिस्ल मिलेगा और जिस मौला ने निकाह कर दिया है उसको निस्फ मुसम्मा और निस्फ महर-ए-मिस्ल दोनों में से कम मिकदार मिलेगी, यह जहीरिया में है। एक लौंडी मजहूल-उन-नसब है उसने अपने शौहर के बाप के वास्ते इकरार किया कि इसकी रकीक (लौंडी) हूँ और शौहर ने

कहा कि यह असल हर्रा (आजाद) है फिर बाप मर गया तो निकाह फस्ख (रद्द) हो जाएगा, यह अताबीया में है। एक लौंडी ने बिना इजाजत-ए-मौला के निकाह किया फिर मौला ने उसको फरोख्त कर दिया फिर मुश्तरी (खरीदार) ने निकाह की इजाजत दे दी, पस अगर शौहर ने उसके साथ दुकूल कर लिया हो तो सही है वरना नहीं, इस वास्ते कि मुश्तरी के हक में यह लौंडी खरीद की वजह से कतई हलाल होगी और हिल्लत-ए-कतई जब मुतवक्किफ (२) पर तादी होती है तो हिल्लत-ए-मौकूफ को बातिल कर देती है, लिहाजा अगर मुश्तरी उस शख्स को जिससे इस लौंडी से वती करना हलाल ही न हो तो निकाह मजकूर मुतलकन जायज होगा, यह वजीज-ए-करदरी में है। और इसी तरह मुकातबा लौंडी ने अगर बिना इजाजत-ए-मौला के निकाह किया फिर मौला मर गया फिर वारिस ने उसके निकाह की इजाजत दी तो इजाजत सही होगी, यह फतावा काजी खान में है।

गुलाम ने अगर हर्रा औरत से या मुकातबा से अपने रक़बा पर निकाह किया तो जायज नहीं: मुकातब का निकाह वारिस की इजाजत से जायज है, यह अताबीया में है। और अगर किसी ने अपने गुलाम को इजाजत दी कि अपने रक़बा पर निकाह करे पस उसने लौंडी या मुदब्बिरा या उम्म-ए-वलद से उनके मौला की इजाजत से अपने रक़बा पर निकाह किया तो जायज है और यह गुलाम इन औरतों के..

وصی نے صغیر کی باندی کا نکاح اپنے غلام کے ساتھ کر دیا تو نہیں جائز ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر اپنی باندی کا نکاح اپنے غلام کے ساتھ کر دیا تو عورت کا مہر اس پر لازم نہ ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر اپنی باندی کا نکاح اپنے غلام کے ساتھ اس شرط پر کیا کہ اس عورت کے امر طلاق کا اختیار میرے ہاتھ میں ہے جب چاہوں گا طلاق دے دوں گا پس اگر مولیٰ نے ابتدا کی اور کہا کہ میں نے اس باندی کا نکاح تیرے ساتھ اس شرط پر کیا کہ اس باندی کے امر طلاق کا اختیار میرے قبضہ میں ہے جب چاہوں گا طلاق دے دوں گا اور غلام نے قبول کیا تو صحیح ہے اور اختیار طلاق مولیٰ کے قبضہ میں ہوگا اور اگر غلام نے ابتدا کی اور کہا کہ اپنی باندی کا نکاح میرے ساتھ کر دے بدیں شرط کہ طلاق کا اختیار تیرے قبضہ میں ہے جب تیرا جی چاہے طلاق دے دیتا پس مولیٰ نے نکاح کر دیا تو امر طلاق کا اختیار مولیٰ کے قبضہ میں نہ ہوگا یہ وجیز کر دری میں ہے اور اگر باپ نے پسر کی باندی کا نکاح پسر کے غلام سے کر دیا تو امام ابویوسفؒ کے نزدیک جائز ہے اور اس میں امام زفرؒ نے خلاف کیا ہے اور اس وجہ سے امام ابویوسفؒ کے نزدیک جائز ہے کہ ایسی صورت میں مہر غلام کی گردن سے متعلق نہیں ہوتا ہے اور نہ اس میں ضرر ہے پس باپ کو اختیار ہوگا یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر غلام نے یا مکاتب نے یا مدبر نے یا ام ولد کے پسر (۱) نے بدونِ اجازتِ مولیٰ کے نکاح کیا پھر قبلِ اجازت مولیٰ کے اس کو تین طلاق دے دیں تو یہ طلاق بمعنی متارکتِ نکاح ہے اور در حقیقت طلاق نہیں ہے حتیٰ کہ عدت طلاق میں سے کچھ کم نہ ہوگا اور اگر بعد طلاق کے اس عورت سے وطی کی تو حد ماری جائے گی اور اگر طلاق کے بعد مولیٰ نے اجازت دی تو کچھ کارآمد نہ ہوگی اور اگر ایسی طلاق کے بعد مولیٰ نے اجازت دی اس عورت سے نکاح کر لے تو میرے نزدیک نکاح کر لینا مکروہ ہے لیکن

اگر نکاح کر لیا تو دونوں میں تفریق نہ کروں گا یہ محیط میں ہے اور اگر باندی دو شخصوں میں مشترک ہے پھر ایک مولیٰ نے اس کا کسی سے نکاح کر دیا اور شوہر نے اس کے ساتھ دخول کیا تو دوسرے مولیٰ کو اختیار ہوگا کہ نکاح توڑ دے پس اگر نکاح توڑ دیا تو باندی مذکورہ کو نصف مہرِ مثل ملے گا اور جس مولیٰ نے نکاح کر دیا ہے اس کو نصف مسمی اور نصف مہرِ مثل دونوں میں سے کم مقدار ملے گی یہ ظہیر یہ میں ہے ایک باندی مجہول النسب ہے اس نے اپنے شوہر کے باپ کے واسطے اقرار کیا کہ اس کی رقیق ہوں اور شوہر نے کہا کہ یہ اصل حرہ ہے پھر باپ مر گیا تو نکاح فسخ ہو جائے گا یہ عتابیہ میں ہے ایک باندی نے بدونِ اجازتِ مولیٰ کے نکاح کیا پھر مولیٰ نے اس کو فروخت کیا پھر مشتری نے نکاح کی اجازت دے دی پس اگر شوہر نے اس کے ساتھ دخول کر لیا ہو تو صحیح ہے ورنہ نہیں اس واسطے کہ مشتری کے حق میں یہ باندی بسببِ خرید کے قطعی حلال ہوگی اور حلتِ قطعی جب متوقف (۲) پر طادی ہوتی ہے تو حلتِ موقوف کو باطل کر دیتی ہے لہذا اگر مشتری اس شخص کو جس کو اس باندی سے وطی کرنا حلال ہی نہ ہو تو نکاح مذکور مطلقا جائز ہو گا یہ وجیز کر دری میں ہے اور اسی طرح مکاتبہ باندی نے اگر بغیر اجازتِ مولیٰ کے نکاح کیا پھر مولیٰ مر گیا پھر وارث نے اس کے نکاح کی اجازت دی تو اجازت صحیح ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

غلام نے اگر حرہ عورت سے یا مکاتبہ سے اپنے رقبہ پر نکاح کیا تو جائز نہیں: مکاتب کا نکاح با اجازتِ وارث جائز ہے یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کسی نے اپنے غلام کو اجازت دی کہ اپنے رقبہ پر نکاح کرے پس اس نے باندی یا مدبرہ یا ام ولد سے ان کے مولیٰ کی اجازت سے اپنے رقبہ پر نکاح کیا تو جائز ہے اور یہ غلام ان عورتوں کے

(۱) یعنی نکاح کی منکوحہ کو تین طلاق یا وہ طلاق کا جس پر اختیار تھا اس میں کوئی کمی نہ آئے گی۔ (۲) اور اگر واقعی طلاق ہوتی تو تین طلاق کی صورت میں حد نہ ماری جاتی۔ (۳) قولہ

عورتوں یعنی ان میں سے جس کسی ایک کے ساتھ نکاح کیا اس کے مولیٰ کا ہو جائے گا۔ (1) جومولیٰ کے نطفہ سے نہیں ہے۔ (2) کیونکہ مولیٰ کی اجازت پر نکاح موقوف تھا۔

Kitab-un-Nikah ...it will become the property of the master. And if he married her to his slave, it is not permissible; likewise, if he married a *Mukataba* (a slave woman with a written contract of emancipation) to his slave, it is not permissible either. This applies when he gave the slave permission to marry anyone to his slave. If he only gave general permission to marry "a woman" without specifying "to his slave," and the slave then married a free woman, a *Mukataba*, a *Mudabbarah* (a slave woman promised freedom after master's death), or an *Umm-ul-Walad* (a slave woman who has borne her master's child) to his slave, then based on *Istihsan* (juridical preference), the marriage is permissible at the price value. This is stated in *Al-Muheet*. This permissibility applies if the value is equal to the *Mahr-e-Mithl* (proper dower) or exceeds it by an amount that people generally tolerate as a loss. If it exceeds it by an amount that people do not generally tolerate as a loss, it is not permissible. In this case, if he has consummated the marriage with the woman, no claim for dower will be made against the slave until the slave is emancipated; this is stated in *Al-Kafi*. If he permitted his *Mukatab* or *Mudabbar* to marry a woman to his slave, and he married a slave woman, a *Mudabbarah*, or an *Umm-ul-Walad* to his slave, it is permissible. Likewise, if he married a free woman or a *Mukataba*, it is also permissible. When the marriage is permissible, it is incumbent upon the *Mukatab* or *Mudabbar* to pay while observing the value of his own price. If a slave married a free woman, a slave woman, a *Mukataba*, or an *Umm-ul-Walad* to his slave without the master's permission, and then the master heard of it and gave permission: if he married a slave woman, an *Umm-ul-Walad*, or a *Mudabbarah*, the master's permission will be effective and the marriage will be valid. If he married a free woman or a *Mukataba*, the permission will not be effective. If he married a free woman to his slave and consummated the marriage, the slave will be liable for the lesser of his own price or the *Mahr-e-Mithl* of the woman. It will then be determined that if he consummated it after the master's permission, this amount of dower will be a debt upon him, for which the slave will be sold, unless the master pays that amount. If the slave consummated it before the master's permission, the slave will be held liable for this amount after his emancipation. If he married a slave woman, a *Mudabbarah*, or an *Umm-ul-Walad* to his slave and consummated it, and the consummation occurred after the master's permission, then the *Mahr-e-Kasi* (dower of the slave) will be mandatory; meaning this slave will become the property of the woman's master. If he consummated it before the master's permission, the same rule applies: the *Mahr-e-Kasi* will be mandatory, meaning this slave will become the property of the woman's master.

A slave married a slave woman without the master's permission, then married a free woman, and then the master permitted both marriages; the marriage of the free woman will be valid:

Some of our scholars have stated that this ruling is a demonstration of *Istihsan*, as mentioned in *Al-Muheet*. If a slave married a slave woman without the master's permission, then married a free woman, and then the master permitted both, the marriage of the free woman will be valid. If he married a free woman and then a slave woman, and the master permitted both, then according to Imam Azam (may Allah have mercy on him), the marriage of the free woman will be valid. Likewise, if a slave married one woman, then another, then another, and then the master heard of it and permitted all of them, and the slave had not yet consummated the marriage with any of them, the marriage of the third woman will be valid. If he consummated with all of them, all marriages will be *Fasid* (voidable/corrupt); this is stated in *Al-Zaheeriyah*. If he married a slave woman of the master, then a free woman, then another slave woman, and the master permitted all of them, the marriage of the last slave woman will be valid. If he married two free women and consummated with one of them, then married a slave woman, and the master permitted all of them, Imam Abu Hanifah (may Allah have mercy on him) said that both free women...

किताब-उन-निकाह मालिक का हो जाएगा। और अगर उसने उस औरत से अपने गुलाम पर निकाह किया तो यह जायज़ नहीं है, और इसी तरह अगर मुकातबा (दासी) से अपने गुलाम पर निकाह किया तो भी यह जायज़ नहीं है। और यह सब उस समय है जब उसने गुलाम को इजाज़त दी कि अपने गुलाम पर किसी औरत से निकाह कर ले। और अगर केवल यह इजाज़त दी कि किसी औरत से निकाह कर ले और यह न कहा कि अपने गुलाम पर निकाह कर ले, तो फिर उसने आज़ाद औरत या मुकातबा या मुदब्बरा या उम्म-ए-वलद से अपने गुलाम पर निकाह किया, तो 'इस्तेहसानन' (न्याय संगत आधार पर) उसकी कीमत पर निकाह जायज़ होगा। यह 'मुहीत' में है। और यह जायज़ होना उस समय है जब उसकी कीमत 'महर-ए-मिस्ल' के बराबर हो या इतनी अधिक हो कि जितनी लोग अपने अंदाज़े में नुकसान उठा लेते हैं, और अगर यह इतनी अधिक हो कि लोग अपने अंदाज़े में ऐसा नुकसान नहीं उठाते, तो यह जायज़ नहीं है। यहाँ तक कि अगर इस स्थिति में औरत के साथ 'दुखूल' (शारीरिक संबंध) कर लिया हो, तो उक्त गुलाम से महर का مطالبہ (मांग) नहीं किया जाएगा, यहाँ तक कि उक्त गुलाम आज़ाद हो जाए। यह 'काफी' में है। और अगर अपने मुकातिब या मुदब्बर को इजाज़त दी कि अपने गुलाम पर निकाह कर ले, तो फिर उसने अपने गुलाम पर बांदी या मुदब्बरा या उम्म-ए-वलद से निकाह किया, तो यह जायज़ है। इसी तरह अगर आज़ाद या मुकातबा से निकाह किया तो भी जायज़ है। फिर जब निकाह जायज़ हो, तो मुकातिब या मुदब्बर पर वाजिब होगा कि अपनी कीमत की कद्र (मूल्य) का ख्याल रखते हुए अदा करे।

एक गुलाम ने मालिक की इजाज़त के बिना अपने गुलाम पर निकाह किया, फिर मालिक को यह ख़बर पहुँची और उसने इजाज़त दे दी, तो अगर उसने बांदी या उम्म-ए-वलद या मुदब्बरा से निकाह किया हो, तो मालिक की इजाज़त कारगर होगी और निकाह सही होगा। और अगर आज़ाद या मुकातबा से निकाह किया हो तो इजाज़त कारगर न होगी। और अगर उसने किसी आज़ाद औरत से अपने गुलाम पर निकाह करके'दुखूल' कर लिया हो, तो गुलाम पर उसकी अपनी कीमत और औरत के'महर-ए-मिस्ल' दोनों में से जो कम मात्रा हो, वह लाज़िम होगी। फिर उसके बाद देखा जाएगा कि अगर मालिक की इजाज़त के बाद उसने दुखूल किया है, तो यह महर की मात्रा उसकी गर्दन पर कर्ज़ा होगी, कि जिसके लिए गुलाम को बेचा जाएगा, सिवाय इसके कि मालिक उतनी रक़म दे दे। और अगर मालिक की निकाह की इजाज़त देने से पहले गुलाम ने उसके साथ दुखूल कर लिया है, तो उक्त गुलाम आज़ादी के बाद उस मात्रा के लिए जो उसके ज़िम्मे लाज़िम आई है, पकड़ में आएगा (जवाबदेह होगा)। और अगर किसी बांदी या मुदब्बरा या उम्म-ए-वलद से अपने गुलाम पर निकाह

किया और उसके साथ दुखूल कर लिया, तो अगर मालिक की इजाज़त देने के बाद दुखूल किया है तो 'महर-ए-कसी' ही लाज़िम होगा, यानी उक्त गुलाम का गुलाम उस औरत के मालिक का हो जाएगा। और अगर अपने मालिक की इजाज़त देने से पहले दुखूल कर लिया है, तो भी यही हुक्म है कि 'महर-ए-कसी' ही वाजिब होगा, यानी यह उक्त गुलाम उस औरत के मालिक का हो जाएगा।

एक गुलाम ने बिना मालिक की इजाज़त के एक बांदी से निकाह किया, फिर आज़ाद औरत से निकाह किया, फिर मालिक ने दोनों के निकाह की इजाज़त दी, तो आज़ाद औरत का निकाह जायज़ होगा:

हमारे कुछ मशाइख (विद्वानों) ने फ़रमाया कि यह हुक्म 'मजकूर' दलील-ए-इस्तेहसान है, यह 'मुहीत' में है। एक गुलाम ने मालिक की इजाज़त के बिना एक बांदी से निकाह किया, फिर आज़ाद औरत से निकाह किया, फिर मालिक ने दोनों के निकाह की इजाज़त दी, तो आज़ाद औरत का निकाह जायज़ होगा। और अगर आज़ाद औरत से निकाह किया, फिर बांदी से निकाह किया, फिर मालिक ने दोनों निकाहों की इजाज़त दी, तो इमाम आज़म (र.अ.) के नज़दीक आज़ाद औरत का निकाह जायज़ होगा। और इसी तरह अगर गुलाम ने एक औरत से निकाह किया, फिर एक औरत से, फिर एक औरत से निकाह किया, फिर मालिक को ख़बर हुई और उसने सबकी इजाज़त दे दी और अभी तक गुलाम ने किसी से दुखूल नहीं किया है, तो तीसरी औरत का निकाह जायज़ होगा। और अगर सबसे दुखूल कर लिया तो सबका निकाह फासिद (अमान्य) होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर मालिक की बांदी से निकाह किया, फिर आज़ाद औरत से, फिर एक बांदी से निकाह किया, फिर मालिक ने सबके निकाह की इजाज़त दी, तो आख़िरी वाली बांदी का निकाह जायज़ होगा। और अगर दो आज़ाद औरतों से निकाह किया और दोनों में से एक के साथ दुखूल कर लिया, फिर एक बांदी से निकाह किया, फिर मालिक ने सबकी इजाज़त दी, तो इमाम अबू हनीफ़ा (र.अ.) ने फ़रमाया कि हर दो आज़ाद औरतों का...

کتاب النکاح

کے مولیٰ کا ہو جائے گا اور اگر وہ عورت سے اپنے رقبہ پر نکاح کیا تو نہیں جائز ہے اور اسی طرح اگر مکاتبہ سے اپنے رقبہ پر نکاح کیا تو بھی نہیں جائز ہے اور یہ سب اس وقت ہے کہ غلام کو یہ اجازت دی کہ اپنے رقبہ پر کسی عورت سے نکاح کر لے اور اگر صرف یہ اجازت دی کہ کسی عورت سے نکاح کر لے اور یہ نہ کہا کہ اپنے رقبہ پر نکاح کر لے پس اس نے آزاد یا مکاتبہ یا مدبرہ یا ام ولد سے اپنے رقبہ نکاح کیا تو استحسانا اس کی قیمت پر نکاح جائز ہو گا یہ محیط میں ہے اور یہ جو از اس وقت ہے کہ اس کی قیمت مہر مثل کے برابر ہو یا اس قدر زائد ہو کہ جس قدر لوگ اپنے اندازہ میں خسارہ اٹھا لیتے ہیں اور اگر اس قدر زیادہ ہو کہ لوگ اپنے اندازہ میں ایسا خسارہ نہیں اٹھاتے ہیں تو نہیں جائز ہے حتی کہ اگر اس صورت میں عورت کے ساتھ دخول کر لیا ہو تو غلام مذکور سے مہر کا مطالبہ نہ کیا جائے گا یہاں تک کہ غلام مذکور آزاد ہو جائے یہ کافی میں ہے اور اگر اپنے مکاتب یا مدبرہ کو اجازت دی کہ اپنے رقبہ پر نکاح کر لے پس اس نے اپنے رقبہ پر باندی یا مدبرہ یا ام ولد سے نکاح کیا تو جائز ہے اسی طرح اگر آزاد یا مکاتبہ سے نکاح کیا تو بھی جائز ہے پھر جب نکاح جائز ہو تو مکاتب یا مدبر پر واجب ہوگا کہ اپنی قیمت کی قدر رعایت کر کے ادا کرے ایک غلام نے آزاد ہ یا باندی یا مکاتبہ یا ام ولد برہ سے بدون اجازت مولیٰ کے اپنے رقبہ پر نکاح کیا پھر مولیٰ کو یہ خبر پہنچی اور اس نے اجازت دے دی پس اگر اس نے باندی یا ام ولد یا مدبرہ سے نکاح کیا ہو تو مولیٰ کی اجازت کا آمد ہو گی اور نکاح صحیح ہوگا اور اگر آزاد یا مکاتبہ سے نکاح کیا ہو تو اجازت کارآمد نہ ہوگی اور اگر اس نے کسی آزاد عورت سے اپنے رقبہ پر نکاح کر کے دخول کر لیا ہو تو غلام پر اپنی قیمت اور عورت کے مہر المثل دونوں میں سے کم مقدار لازم ہوگی پھر اس کے بعد دیکھا جائے گا کہ اگر بعد اجازت مولیٰ کے اس نے

دخول کر لیا ہے تو یہ مقدار مہر کی اس کی گردن پر قرضہ ہوگی کہ اس کے واسطے غلام فروخت کیا جائے گا الا یہ کہ مولیٰ اس قدر روپے دے دے اور اگر مولیٰ کی اجازت نکاح دینے سے پہلے غلام نے اس کے ساتھ دخول کر لیا ہے تو غلام مذکور بعد آزادی کے اس مقدار کے لئے جو اس کے ذمہ لازم آئی ہے ماخوذ ہوگا اور اگر کسی باندی یا مدبرہ یا ام ولد سے اپنے رقبہ پر نکاح کیا اور اس کے ساتھ دخول کر لیا پس اگر مولیٰ کی اجازت دینے کے بعد دخول کیا ہے تو مہر کسی ہی لازم ہوگا یعنی رقبہ غلام مذکور پر یہ غلام اس عورت کے مولیٰ کا ہو جائے گا اور اگر اپنے مولیٰ کی اجازت دینے سے پہلے دخول کر لیا ہے تو بھی یہی حکم ہے کہ مہر کسی ہی واجب ہوگا یعنی یہ غلام مذکور اس عورت کے مولیٰ کا ہو جائے گا۔

ایک غلام نے بدون اجازت مولیٰ کے ایک باندی سے نکاح کیا پھر آزاد ہ سے نکاح کیا پھر مولیٰ نے دونوں کے نکاح کی اجازت دی تو آزاد ہ کا نکاح جائز ہوگا:

ہمارے بعضے مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم مذکور دلیل استحسان ہے یہ محیط میں ہے ایک غلام نے بدون اجازت مولیٰ کے ایک باندی سے نکاح کیا پھر آزاد ہ سے نکاح کیا پھر مولیٰ نے دونوں کے نکاح کی اجازت دی تو آزاد ہ کا نکاح جائز ہوگا اور اگر آزاد ہ سے نکاح کیا پھر باندی سے نکاح کیا پھر مولیٰ نے دونوں نکاحوں کی اجازت دی تو امام اعظمؒ کے نزدیک آزاد ہ کا نکاح جائز ہوگا اور اسی طرح اگر غلام نے ایک عورت سے نکاح کیا پھر ایک عورت سے پھر ایک عورت سے نکاح کیا پھر مولیٰ کو خبر ہوئی اور اس نے سب کی اجازت دے دی اور ہنوز غلام نے کسی سے دخول نہیں کیا ہے تو تیسری عورت کا نکاح جائز ہوگا اور اگر دخول سب سے کر لیا تو سب کا نکاح فاسد ہو گا یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر مولیٰ کے ایک باندی سے نکاح کیا پھر آزاد ہ سے پھر ایک باندی سے نکاح کیا پھر مولیٰ نے سب کے نکاح کی اجازت دی تو اخیر والی باندی کا نکاح جائز ہوگا اور اگر دو آزاد ہ عورتوں سے نکاح کیا اور دونوں میں سے ایک کے ساتھ دخول

کر لیا پھر ایک باندی سے نکاح کیا پھر مولیٰ نے سب کی اجازت دی تو امام ابوحنیفہؒ نے فرمایا کہ ہر دو آزاد ہ کا

The Nikah will be valid. And if he married two slave-women in one contract and performed consummation (Dukhool) with one, then married two free women in one contract and performed consummation with one, and then the master (Mawla) gave permission for one of the two parties, then the Nikah of none of them will be valid; this is in 'Muheet-e-Sarsi'. A slave married a free woman and a slave-woman, then married a free woman and a slave-woman, then the master gave permission for all, then the Nikah of both free women will be valid. And if the slave had performed consummation with all these women, then the Nikah of all would be invalid (Fasid). A slave married a free woman, then the slave said that the master did not give me permission and he has dissolved the Nikah, and the woman said that he had given permission, then separation (Tafreeq) will be made between them because the slave admitted that the Nikah is invalid. So, if the slave had performed consummation with her, then the full Mahr (dowry) of the woman will be obligatory, and if not, then half the Mahr will be necessary, and also, the maintenance (Nafaqah) of the Iddah for the woman will be obligatory; this is in 'Zahiriyah'. And similarly, in this situation, if the woman said that I do not know whether the master gave him permission or not, the ruling is the same. This is narrated in 'Tatar Khaniyah' from 'Jami-ul-Jawame'. And if someone married off his Mazoon slave (slave with permission to trade) to a woman, it is valid, and the woman will be a partner with all the creditors for her Mahr, provided the Nikah was for the Mahr-e-Mithl (proper dowry) or less. And if the Nikah was for more than the Mahr-e-Mithl, then after the creditors receive their proportionate share, a demand will be made from the remaining amount, just as in the case of a debt of health or debt of illness; this is in 'Fath-ul-Qadeer'.

If the master freed the slave-woman before consummation and she chose separation from the husband, the Mahr will lapse: If the master of the slave-woman sold the aforementioned slave-woman to her husband, the Mahr will lapse because the separation occurred from the master's side before consummation, just as it happens in the case of a free woman (Hurra). If she kissed the husband's son before consummation or became an apostate (Murtad), the Mahr lapses; this is in 'Tatar Khaniyah'. Similarly, if the master freed the slave-woman before consummation and the slave-woman chose separation from that husband, the Mahr will also lapse. And if the slave-woman was sold to a buyer who took her away from the husband or hid her in a place where the husband cannot reach, the demand for

Mahr will lapse, although if he presents the slave-woman after that, she will get the Mahr; this is in 'Bahr-ur-Raiq'. And if the master sold her to another and then the husband bought her from him, then half the Mahr will be obligatory on the husband for the first master; this is in 'Tatar Khaniyah'. And if the slave-woman married without her master's permission, then the master had sexual intercourse (Wati) with her, the Nikah was annulled (Fasakh). Similarly, if he kissed her with desire, it was annulled, whether the master knew about the Nikah or not; this is in 'Atabiyah'. And if one bought a slave-woman and married her off before taking possession, then if the sale is completed, the Nikah will be valid, and if the sale is broken, according to Imam Abu Yusuf, the Nikah will be void (Batil), and Imam Muhammad has differed in this, but the Fatwa is given according to Imam Abu Yusuf's statement; this is in 'Zahiriyah'. And the right of ownership is a barrier to the initiation of Nikah but is not a barrier to the continuation of Nikah; hence, if the sale being invalid resulted in the right to return the slave-woman, this would be a barrier to the Nikah being valid from the start. And if the seller married off the slave-woman to his son from the buyer, then the seller died, and since the sale was invalid, the right of restitution was obtained by that son, then until he rejects it, the Nikah will not be void(1); this is in 'Atabiyah'.

(1) Initiation of Nikah, meaning if there is a right of ownership, the initiation of Nikah cannot take place. Yes, if the Nikah had taken place before without ownership, and then by chance the husband became the owner of one of the aspects, then this would be in the state of continuation of Nikah. (1) Rather, it will remain.

निकाह सही होगा। और अगर दो बांदियों से एक अनुबंध (अक़द) में निकाह किया और एक के साथ प्रवेश (दुखूल) किया, फिर दो आज़ाद औरतों से एक अनुबंध में निकाह किया और एक के साथ प्रवेश कर लिया, फिर मालिक (मौला) ने दोनों पक्षों में से एक पक्ष की अनुमति दी, तो उनमें से किसी का भी निकाह जायज़ नहीं होगा, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। एक ग़ुलाम ने एक आज़ाद और एक बांदी से निकाह किया, फिर एक आज़ाद और एक बांदी से निकाह किया, फिर मालिक ने सबकी अनुमति दे दी, तो दोनों आज़ादों का निकाह जायज़ होगा। और अगर ग़ुलाम ने उन सभी औरतों के साथ प्रवेश कर लिया हो, तो सबका निकाह फासिद (अमान्य) होगा। एक ग़ुलाम ने एक आज़ाद औरत से निकाह किया, फिर ग़ुलाम ने कहा कि मालिक ने मुझे अनुमति नहीं दी थी और उसने निकाह तोड़ दिया है, और औरत ने कहा कि अनुमति दी थी, तो दोनों में पृथक्करण (तफ़रीक) करा दिया जाएगा क्योंकि ग़ुलाम ने स्वीकार किया कि निकाह फासिद है। अतः यदि ग़ुलाम ने उसके साथ प्रवेश किया हो, तो औरत का पूरा मेहर वाजिब होगा और यदि नहीं किया हो, तो आधा मेहर आवश्यक होगा और साथ ही औरत के लिए इद्दत का खर्च (नफ़्क़ा) भी वाजिब होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। इसी तरह यदि इस स्थिति में औरत ने कहा कि मुझे नहीं मालूम कि मालिक ने उसे अनुमति दी थी या नहीं, तो भी यही निर्णय है। यह 'तातारखानिया' में 'जामे-उल-जवामे' से उद्धृत है। और यदि किसी ने अपने माज़ून ग़ुलाम (जिसको व्यापार की अनुमति हो) का निकाह एक औरत से करा दिया, तो जायज़ है और वह औरत अपने मेहर के लिए सभी लेनदारों के साथ भागीदार होगी, बशर्ते कि निकाह मेहर-ए-मिसल या उससे कम पर हुआ हो। और यदि मेहर-ए-मिसल से ज़्यादा पर निकाह किया, तो लेनदारों का हिस्सा वसूल करने के बाद, शेष राशि से इसकी मांग की जाएगी, जैसे कि स्वस्थ रहने के दौरान लिए गए ऋण और बीमारी की स्थिति के ऋण के मामले में होता है, यह 'फतह-उल-क़दीर' में है।

यदि प्रवेश से पहले मालिक ने बांदी को आज़ाद कर दिया और उसने पति से पृथक्करण चुन लिया, तो मेहर समाप्त हो जाएगा: यदि बांदी के मालिक ने उक्त बांदी को उसके पति के हाथ बेच दिया, तो मेहर समाप्त हो जाएगा क्योंकि पृथक्करण मालिक की ओर से प्रवेश से पहले हुआ है, जैसा कि आज़ाद औरत (हुर्रा) के मामले में होता है। यदि प्रवेश से पहले उसने पति के पुत्र को चूम लिया या वह मुर्तद (धर्मत्यागी) हो गई, तो मेहर समाप्त हो जाता है, यह 'तातारखानिया' में है। इसी तरह यदि प्रवेश से पहले मालिक ने बांदी को आज़ाद कर दिया और बांदी ने उस पति से पृथक्करण चुन लिया,

तो भी मेहर समाप्त हो जाएगा। और यदि बांदी को ऐसे खरीदार के हाथ बेच दिया जिसने उसे पति से दूर ले जाकर ऐसी जगह छिपा दिया कि पति की पहुँच न हो सके, तो मेहर का दावा समाप्त हो जाएगा, हालांकि अगर उसके बाद बांदी को उपस्थित करे तो उसे मेहर मिलेगा, यह 'बहर-उर-रायक' में है। और यदि मालिक ने उसे किसी दूसरे के हाथ बेच दिया फिर उससे पति ने खरीद ली, तो पति पर आधा मेहर पहले मालिक के लिए वाजिब होगा, यह 'तातारखानिया' में है। और यदि बांदी ने अपने मालिक की अनुमति के बिना निकाह किया, फिर मालिक ने उसके साथ समागम (वत्ती) किया, तो निकाह भंग (फसख) हो गया। इसी तरह यदि कामुकता के साथ उसे चूम लिया तो भी भंग हो गया, चाहे मालिक को निकाह का हाल मालूम हो या न हो, यह 'अताबीया' में है। और यदि कोई बांदी खरीदी और कब्ज़ा करने से पहले उसका निकाह कर दिया, तो यदि बिक्री पूरी हो गई, तो निकाह जायज़ होगा और यदि बिक्री टूट गई, तो इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक निकाह बातिल (अमान्य) होगा और इसमें इमाम मुहम्मद ने मतभेद किया है, मगर फतवा इमाम अबू यूसुफ के कथन पर दिया जाता है, यह 'ज़हीरिया' में है। और मालिकाना हक प्रारंभिक निकाह में बाधक होता है, मगर निकाह बने रहने (बका-ए-निकाह) में बाधक नहीं है, चुनांचे यदि बिक्री फासिद होने पर बांदी को वापस करने का अधिकार मिल गया, तो यह प्रारंभिक निकाह सही होने में बाधक होगा। और यदि विक्रेता ने अपने पुत्र के साथ खरीदार के पास से बांदी का निकाह कर दिया, फिर विक्रेता मर गया और चूंकि बिक्री फासिद हुई थी, इसलिए वापस लेने का अधिकार उस पुत्र को मिल गया, तो जब तक वह रद्द न करे, तब तक निकाह बातिल (१) नहीं होगा, यह 'अताबीया' में है।

(१) प्रारंभिक निकाह, यानी अगर मालिकाना हक हो तो निकाह की शुरुआत नहीं हो सकती। हाँ, अगर पहले बिना मालिकाना हक के निकाह हुआ हो, फिर इत्तेफाक से पति, वज़ह में से किसी का मालिक बन गया, तो यह निकाह के बने रहने की स्थिति में होगा। (१) बल्कि यह बना रहेगा।

نکاح صحیح ہوگا اور اگر دو باندیوں سے ایک عقد میں نکاح کیا اور ایک کے ساتھ دخول کیا پھر دو آزاد عورتوں سے ایک عقد میں نکاح کیا اور ایک کے ساتھ دخول کر لیا پھر مولیٰ نے ہر دو فریق میں سے ایک فریق کی اجازت دی تو ان میں سے کسی کا نکاح جائز نہ ہوگا یہ محیط سرسی میں ہے ایک غلام نے ایک آزاد اور ایک باندی سے نکاح کیا پھر ایک آزاد اور ایک باندی سے نکاح کیا پھر مولیٰ نے سب کی اجازت دی تو دونوں آزادوں کا نکاح جائز ہوگا اور اگر غلام نے ان سب عورتوں سے دخول کر لیا ہو تو سب کا نکاح فاسد ہوگا ایک غلام نے ایک آزاد عورت سے نکاح کیا پھر غلام نے کہا کہ مولیٰ نے مجھے اجازت نہیں دی تھی اور اس نے نکاح توڑ دیا ہے اور عورت نے کہا کہ اجازت دی تھی تو دونوں میں تفریق کرادی جائے گی اس واسطے کہ غلام نے اقرار کیا کہ نکاح فاسد ہے پس اگر غلام نے اس کے ساتھ دخول کیا ہو تو عورت کا پورا مہر واجب ہوگا اور اگر نہ کیا ہو تو نصف مہر لازم ہوگا اور نیز عورت کے واسطے نفقہ عدت واجب ہوگا یہ ظہیریہ میں ہے اور اسی طرح اگر اس صورت میں عورت نے کہا کہ مجھے نہیں معلوم کہ مولیٰ نے اس کو اجازت دی تھی یا نہیں تو بھی یہی حکم ہے یا تاتارخانیہ میں جامع الجوامع سے منقول ہے اور اگر کسی نے اپنے غلام ماذون مد یوں کا ایک عورت سے نکاح کر دیا تو جائز ہے اور عورت مذکورہ اپنے مہر کے واسطے تمام قرض خواہوں کے ساتھ شریک ہوگی بشرطیکہ نکاح بعض مہر مثل کے یا کم کے ہو اور اگر مثل سے زیادہ پر نکاح کیا تو قرض خواہوں کے حصہ رسد وصول کر لینے کے بعد بقدر زائد کے اس سے مطالبہ کیا جائے گا جیسے قرضہ صحت و قرضہ مرض کی صورت میں ہے فتح القدیر میں ہے۔

اگر قبل دخول کے مولیٰ نے باندی کو آزاد کیا اور اس نے شوہر سے فرقت اختیار کی تو مہر ساقط ہوگا: اگر باندی کے مولیٰ نے باندی مذکورہ کو اس کے شوہر کے ہاتھ فروخت کیا تو مہر ساقط ہو جائے گا اس واسطے کہ فرقت مولیٰ کی طرف سے قبل دخول کے پیدا ہوئی ہے جیسے حرہ میں ہوتا ہے اگر قبل دخول کے اس نے شوہر کے پسر کا بوسہ لیا یا مرتد ہو گئی تو مہر ساقط ہو جاتا ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے اسی طرح اگر قبل دخول کے مولیٰ نے باندی کو آزاد کیا اور باندی نے اس شوہر سے فرقت اختیار کی تو بھی مہر ساقط ہوگا اور اگر باندی کو ایسے مشتری کے ہاتھ فروخت کر دیا جو اس کو شوہر سے لے گیا یا ایسی جگہ غائب کر دیا کہ شوہر کی پہنچ نہیں ہو سکتی ہے تو مہر کا مطالبہ ساقط ہو جائے گا تھی کہ اگر اس کے بعد باندی کو حاضر کرے تو اس کو مہر ملے گا یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر مولیٰ نے اس کو کسی دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا پھر اس سے شوہر نے خریدی تو شوہر پر نصف مہر پہلے مولیٰ کے واسطے واجب ہو گا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر باندی نے بدون اپنے مولیٰ کی اجازت کے نکاح کیا پھر مولیٰ نے اس کے ساتھ وطی کی تو نکاح فسخ ہو گیا اور اسی طرح اگر شہوت سے اس کا بوسہ لیا تو فسخ ہو گیا خواہ مولیٰ کے نکاح کا حال معلوم ہو یا نہ ہو یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کوئی باندی خریدی اور قبضہ کرنے سے پہلے اس کا نکاح کر دیا پس اگر بیع پوری ہو جائے تو نکاح جائز ہوگا اور اگر بیع ٹوٹ گئی تو امام ابو یوسف کے نزدیک نکاح باطل ہوگا اور اس میں امام محمد نے اختلاف کیا ہے مگر فتویٰ امام ابو یوسف کے قول پر دیا جاتا ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور حق ملک ابتدائی نکاح سے مانع ہوتا ہے مگر بقاء نکاح سے مانع نہیں ہے چنانچہ اگر بیع فاسد ہونے باندی کو باندی واپس کرنے کا باندی واپس کرنے کا استحقاق حاصل ہوا تو یہ ابتدا نکاح صحیح ہونے سے مانع ہوگا اور اگر بائع نے اپنے پسر کے ساتھ مشتری کے پاس سے باندی کا نکاح کر دیا پھر بائع مر گیا اور

چونکہ بیع فاسد واقع ہوئی تھی حق استرداد اس پسر کو حاصل ہوا تو جب تک رد نہ کرے تب تک نکاح باطل(۱) نہ ہو گا یہ عتابیہ میں ہے۔

(۱) ابتدائے نکاح یعنی اگر ملکیت کا حق ہو تو ابتدائے نکاح نہیں ہوسکتا ہاں اگر پہلے بغیر ملک کے نکاح ہوا ہو پھر اتفاق سے شوہر وجہ میں سے کوئی دوسرے کا مالک ہوا تو یہ بقائے نکاح کی حالت میں ہوا ہو۔ (۱) بلکہ باقی رہے گا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol 2 Kitab-un-Nikah 235 However, if the son of the aforementioned seller marries her after his death, it is not permissible. Similarly, if there is a slave belonging to Zaid and a slave girl belonging to Amr, and both of them carried out a transaction (sale) between themselves, and Zaid took possession of the slave girl, and then married that slave girl to Amr, and then the aforementioned slave died before taking possession, the Nikah will not be invalid (Fasid). If the Nikah was initiated after the slave died, the Nikah is not permissible. Conditions for a slave girl that are not requirements of the contract: If a Mukatib (a slave with a contract of freedom) buys his wife or his master, the Nikah will not be invalid. If he divorces that woman by Talaq-e-Bain and then initiates a new Nikah, it is not permissible. Similarly, if a person dies and his daughter is under the authority of his Mukatib—that is, in his Nikah—or under the authority of such a slave of his in whose favor he has made a will that he should be freed after his death, but the aforementioned deceased has debts equal to his entire estate, the daughter's Nikah will not be invalid. Similarly, if there are two slaves and the deceased has made a will for the right of one non-specified slave, the daughter's Nikah will not be invalid based on which slave she is under. Qal al-Karam (Jam): However, if another person is specified for the right and becomes free, the Nikah will become invalid. If there is one daughter of the Mawla (master) under each of these two slaves, there is no narrative (Riwayat) available for it. If the Mawla gives the will of his slave girl to her husband, the Nikah will not be invalid until, after the death of the Mawla, the aforementioned husband accepts that will, then it will become invalid. If there is a debt of the Mawla's daughter or someone else on the aforementioned slave, (1) such a debt is not an impediment to inheritance; therefore, the Nikah will become invalid; this is in Matabi'a. If someone marries off their slave girl, it is not obligatory upon the Mawla to provide the aforementioned slave girl for the husband's night-stay; rather, the slave girl will serve her Mawla, and then when her husband says, she will have intercourse with him. If the husband had stipulated the condition of night-stay, then also nothing will be obligatory on the Mawla because this condition is not a requirement of the contract. If the Mawla gives the slave girl permission to live somewhere with her husband, then maintenance (Nafaqah) and accommodation will be obligatory on the husband. Then, if after giving permission to live somewhere, it comes to the Mawla's mind to take service from her, he can do so. If after living somewhere, the husband gives her Talaq-e-Bain, then maintenance for the period of Iddah and accommodation will be obligatory. If he did not give this permission, or gave it and then called her back, and then gave Talaq-e-Bain, then maintenance and accommodation will not be

obligatory. The Mukataba (female slave with a contract of freedom) is like a free woman in this ruling; this is in Tabyeen. If someone marries off their Mudabbarah (a slave promised freedom after the owner's death) slave girl or Umm-e-Walad (a slave girl who has borne a child for her master) and gives her permission to live with her husband in some house, then it comes to the Mawla's mind to take her back from there and take service from her, the Mawla has this authority. Similarly, if this matter was stipulated for the husband that she will live with him, the condition will still be void because this does not prevent the Mawla from taking service; this is in Muheet. If a Mudabbarah slave girl performed her Nikah and then the Mawla died, and this aforementioned Mudabbarah is covered by one-third of the Mawla's wealth, then the Nikah will be permissible: The scholars (Mashaikh) have stated that if he married off his slave girl and gave permission to live in a house with her husband, and then the slave girl used to serve the Mawla at some time without the Mawla's order or request, then the maintenance of the slave girl will not be waived from her husband's responsibility due to this.

(1) If it does not cover (the debt), it will be invalid. (1) Contrary to the Mawla.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २ किताब-उन-निकाह २३५ लेकिन अगर बए (बेचने वाले) मजकूर के मर जाने के बाद उसका बेटा उससे निकाह करे तो जायज़ नहीं है। इसी तरह अगर ज़ैद का गुलाम है और अम्र की बांदी है, पस दोनों ने बाहम बै (आपस में खरीद-फरोख्त) कर ली और ज़ैद ने बांदी पर कब्ज़ा कर लिया और फिर अम्र के साथ उस बांदी का निकाह कर दिया, फिर गुलाम मजकूर कब्ज़ा करने से पहले मर गया तो निकाह फ़ासिद न होगा और अगर गुलाम मर जाने के बाद इब्तिदा-ए-निकाह किया तो निकाह जायज़ नहीं है। बांदी के वास्ते कौन सी शर्तें मुक़्तज़ाये-अक़्द नहीं हैं: अगर मुकातिब ने अपनी ज़ौजा या अपने मौला के(खरीद) तो निकाह फ़ासिद न होगा और अगर उस औरत को बाएना करके फिर उससे इब्तिदा-ए-निकाह किया तो नहीं जायज़ है और इसी तरह अगर एक शख्श मर गया और उसकी दुख्तर (बेटी) उसके मुकातिब के तहत में है यानी निकाह में है या उसके ऐसे गुलाम के तहत में है जिसके हक़ में उसने वसीयत की है कि मेरे मरने के बाद आज़ाद हो, मगर मय्यत मजकूर पर इस कद्र कर्ज़ा है कि जो उसके तमाम माल को मुहीत (घेरे हुए) है, तो निकाह दुख्तर फ़ासिद न होगा। और इसी तरह अगर दो गुलाम हों और मय्यत ने उन दोनों में से एक गैर-मुअयन के हक़ की वसीयत की हो तो उन दोनों में से जिसके तहत में मय्यत की दुख्तर है, उसके लिहाज़ से दुख्तर का निकाह फ़ासिद न होगा। क़ाल-अल-करम (जम्म) लेकिन अगर हक़ के वास्ते दूसरा मुतअय्यन होकर आज़ाद हो गया तो निकाह फ़ासिद हो जाएगा और अगर ऐसे दोनों गुलामों की तहत में एक-एक दुख्तर मौला की हो तो उसकी कोई रिवायत मौजूद नहीं है और अगर मौला ने अपनी बांदी की वसीयत उसके शौहर के वास्ते कर दी तो निकाह फ़ासिद न होगा, यहाँ तक कि मौला के मरने के बाद शौहर मजकूर उस वसीयत को क़ुबूल कर ले, तब फ़ासिद हो जाएगा। और अगर गुलाम मजकूर पर दुख्तर-ए-मौला या दूसरे किसी का कर्ज़ा हो तो (१) ऐसा कर्ज़ा होना माने-ए-मीरास नहीं है लिहाजा निकाह फ़ासिद हो जाएगा, यह मताबीअ में है। और अगर किसी ने अपनी बांदी का निकाह कर दिया तो मौला पर वाजिब न होगा कि बांदी मजकूरा उसके शौहर की शब-बाशी (रात रहने) में दे, पस बांदी मजकूरा अपने मौला की खिदमत करेगी, फिर जब उसका शौहर कहे तब उसके साथ वती (सहवास) करे और अगर शौहर ने शब-बाशी की शर्त कर ली हो तो तब भी मौला पर कुछ वाजिब न होगा, इस वास्ते कि यह शर्त मुक़्तज़ाये-अक़्द नहीं है। और अगर मौला ने बांदी को उसके शौहर के साथ कहीं रहने देने की इजाज़त दे दी तो बांदी के वास्ते नफ़क़ा व सुकूनत शौहर पर वाजिब होगा। फिर अगर कहीं रहने देने की इजाज़त के बाद मौला की राय में आया कि उससे खिदमत ले तो ऐसा कर सकता है, और अगर कहीं रहने देने के बाद शौहर ने उसको तलाक़-ए-बाएना दे दी तो बांदी के वास्ते नफ़क़ा-ए-इद्दत व सुकूनत वाजिब होगा। और अगर यह इजाज़त न

दी या इजाज़त देकर वापस बुला ली फिर तलाक़-ए-बाएना दी तो नफ़क़ा व सुकूनत वाजिब न होगा। और मुकातिबा इस हुक्म में मिसल-ए-हुरा (आज़ाद औरत) के है, यह तबयीन में है। और अगर किसी ने अपनी मुदब्बरा बांदी या उम्म-ए-वलद का निकाह कर दिया और किसी मकान में उसको अपने शौहर के साथ रहने की इजाज़त दे दी, फिर मौला की राय में आया कि उसको वहाँ से वापस लेकर उससे अपनी खिदमत ले तो मौला को यह इख़्तियार है, और इसी तरह अगर शौहर के वास्ते यह अम्र शर्त कर दिया हो कि उसके साथ रहेगी तो भी शर्त बातिल होगी कि यह मौला की खिदमत लेने से माने नहीं है, यह मुहीत में है। अगर मुदब्बरा बांदी ने अपना निकाह कर लिया फिर मौला मर गया और यह मुदब्बरा मजकूरा मौला के तिहाई माल से बरामद होती है तो निकाह जायज़ होगा: मशाएख ने फरमाया कि अगर अपनी बांदी का निकाह कर दिया और उसके शौहर के साथ किसी मकान में रहने की इजाज़त दे दी, फिर बांदी किसी वक़्त बदून हुक्म व तलब-ए-मौला के, मौला की खिदमत किया करती थी तो उससे बांदी का नफ़क़ा उसके शौहर के ज़िम्मे से साक़ित न होगा।

(१) अगर मुहीत न हो तो फ़ासिद होगा। (१) बर-खिलाफ़ मौला के।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ کتاب النکاح ۲۳۵ لیکن اگر بائع مذکور کے مر جانے کے بعد اس کا بیٹا اس سے نکاح کرے تو جائز نہیں ہے اسی طرح اگر زید کا غلام ہے اور عمرو کی باندی ہے پس دونوں نے باہم بیع کر لی اور زید نے باندی پر قبضہ کر لیا اور پھر عمرو کے ساتھ اس باندی کا نکاح کر دیا پھر غلام مذکور قبضہ کرنے سے پہلے مر گیا تو نکاح فاسد نہ ہوگا اور اگر غلام مر جانے کے بعد ابتدا ء نکاح کیا تو نکاح جائز نہیں ہے۔ باندی کے واسطے کونسی شرائط مقتضائے عقد نہیں: اگر مکاتب نے اپنی زوجہ یا اپنے مولیٰ کے خویلہ (خرید) تو نکاح فاسد نہ ہوگا اور اگر اس عورت کو بائنہ کر کے پھر اس سے ابتداء نکاح کیا تو نہیں جائز ہے اور اسی طرح اگر ایک شخص مر گیا اور اس کی دختر اس کے مکاتب کے تحت میں ہے یعنی نکاح میں ہے یا اس کے ایسے غلام کے تحت میں ہے جس کے حق میں اس نے وصیت کی ہے کہ بعد میری موت کے آزاد ہو مگر میت مذکور پر اس قدر قرضہ ہے کہ جو اس کے تمام مال کو محیط ہے تو نکاح دختر فاسد نہ ہوگا اور اسی طرح اگر دو غلام ہوں اور میت نے ان دونوں میں سے ایک غیر معین کے حق کی وصیت کی ہو تو ان دونوں میں سے جس کے تحت میں میت کی دختر ہے اس کے لحاظ سے دختر کا نکاح فاسد نہ ہوگا قال الکرم (جم) لیکن اگر حق کے واسطے دوسرا متعین ہو کر آزاد ہو گیا تو نکاح فاسد ہو جائے گا اور اگر ایسے دونوں غلاموں کی تحت میں ایک ایک دختر مولیٰ کی ہو تو اس کی کوئی روایت موجود نہیں ہے اور اگر مولیٰ نے اپنی باندی کی وصیت اس کے شوہر کے واسطے کر دی تو نکاح فاسد نہ ہوگا یہاں تک کہ مولیٰ کے مرنے کے بعد شوہر مذکور اس وصیت کو قبول کر لے تب فاسد ہو جائے گا اور اگر غلام مذکور پر دختر مولیٰ یا دوسرے کسی کا قرضہ ہو تو (۱) ایسا قرضہ ہونا مانع میراث نہیں ہے لہذا نکاح فاسد ہو جائے گا یہ متابیہ میں ہے اور اگر کسی نے اپنی باندی کا نکاح کر دیا تو مولیٰ پر واجب نہ ہوگا کہ باندی

مذکورہ اس کے شوہر کی شب باشی میں دے پس باندی مذکورہ اپنے مولیٰ کی خدمت کرے گی پھر جب اس کا شوہر کہے تب اس کے ساتھ وطی کرے اور اگر شوہر نے شب باشی کی شرط کر لی ہو تو تب بھی مولیٰ پر کچھ واجب نہ ہوگا اس واسطے کہ یہ شرط مقتضائے عقد نہیں ہے اور اگر مولیٰ نے باندی کو اس کے شوہر کے ساتھ کہیں رہنے دینے کی اجازت دے دی تو باندی کے واسطے نفقہ و سکنیٰ شوہر پر واجب ہوگا پھر اگر کہیں رہنے دینے کی اجازت کے بعد مولیٰ کی رائے میں آیا کہ اس سے خدمت لے تو ایسا کر سکتا ہے اور اگر کہیں رہنے دینے کے بعد شوہر نے اس کو طلاق بائنہ دے دی تو باندی کے واسطے نفقہ عدت و سکنیٰ واجب ہوگا اور اگر یہ اجازت نہ دی یا اجازت دے کر واپس بلا لی پھر طلاق بائنہ دی تو نفقہ و سکنیٰ واجب نہ ہوگا اور مکاتبہ اس حکم میں مثل حرہ کے ہے یہ تبیین میں ہے اور اگر کسی نے اپنی مدبرہ باندی یا ام ولد کا نکاح کر دیا اور کسی مکان میں اس کو اپنے شوہر کے ساتھ رہنے کی اجازت دے دی پھر مولیٰ کی رائے میں آیا کہ اس کو وہاں سے واپس لے کر اس سے اپنی خدمت لے تو مولیٰ کو یہ اختیار ہے اور اسی طرح اگر شوہر کے واسطے یہ امر شرط کر دیا ہو کہ اس کے ساتھ رہے گی تو بھی شرط باطل ہوگی کہ یہ مولیٰ کی خدمت لینے سے مانع نہیں ہے یہ محیط میں ہے۔ اگر مدبرہ باندی نے اپنا نکاح کر لیا پھر مولیٰ مر گیا اور یہ مدبرہ مذکورہ مولیٰ کے تہائی مال سے برآمد ہوتی ہے تو نکاح جائز ہوگا: مشائخ نے فرمایا کہ اگر اپنی باندی کا نکاح کر دیا اور اس کے شوہر کے ساتھ کسی مکان میں رہنے کی اجازت دے دی پھر باندی کسی وقت بدون حکم و طلب مولیٰ کے مولیٰ کی خدمت کیا کرتی تھی تو اس سے باندی کا نفقہ اس کے شوہر کے ذمہ سے ساقط نہ ہو

(۱) اگر محیط نہ ہو تو فاسد ہوگا۔ (۱) بخلاف مولیٰ کے۔

(This page is an excerpt from Fatawa-e-Alamgiri, Volume 2, discussing rules regarding Nikah, the options of a slave girl upon emancipation, and various legal scenarios.)

1. **Azl (Withdrawal):** If someone performs the Nikah of a slave girl to a man, the master (Mawla) has the right to authorize *Azl* (coitus interruptus). *Azl* means discharging outside the vagina during intercourse. If it is a free woman and it is done with her consent, or with the master's permission for a slave girl, there is no harm.
2. **Abortion and Pregnancy:** A woman has the right to seek treatment for miscarriage (abortion) until the fetus takes a clear human form (up to 120 days). If a man practiced *Azl* and the woman still became pregnant, the question of denying paternity arises. If he did not resume intercourse or resumed only after urination without ejaculation, denial is permissible; otherwise, it is not.
3. **Emancipation and Marital Status:** If a slave girl or *Mukataba* becomes free, she has the right to choose whether to stay with her husband or leave him, even if her husband is a free man. This applies regardless of whether the marriage was initially contracted with or without her consent.
4. **Khiyar-e-Itq (Option of Emancipation):**
5. This option is not available to males (slaves), only to females.
6. It is not invalidated by silence, but by explicit statements or actions indicating acceptance of the marriage.
7. The right is voided if the woman stands up and leaves the gathering (*Majlis*).
8. If a slave girl knows she is emancipated but is unaware that she has the "right of option," her right remains intact even if she leaves the gathering.
9. **Mahr and Authorization:** If a marriage occurs without the master's permission and he later approves it, the *Mahr* belongs to the master. If the master does not approve and emancipates her, the marriage remains valid, but the girl does not get the *Khiyar-e-Itq*. If heirs approve after the master's death, the same rule applies.
10. **Mudabbarah (A slave girl promised freedom upon the master's death):** If she contracts a marriage and the master subsequently dies, the validity of the marriage depends on whether her value falls within one-third of the master's estate. According to Imam Abu Hanifa (RA), if she does not fall within the one-third, the marriage is invalid until she pays the *Sa'ayah* (the amount required for

emancipation); the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) hold a different view.

(यह पृष्ठ फतावा-ए-आलमगीरी, खंड 2 का एक अंश है। इसमें निकाह, दासियों के स्वतंत्र होने (आज़ादी) के बाद इख़्तियार-ए-इतक़ (दासी का अपना निकाह चुनने या रद्द करने का अधिकार) और विभिन्न कानूनी स्थितियों के बारे में चर्चा है।)

1. **अज़्ल (सहवास के दौरान स्खलन रोकना):** अगर किसी ने दासी का निकाह किसी से कर दिया, तो मली (मालिक) को अज़्ल की अनुमति देने का अधिकार है। अज़्ल का अर्थ है संभोग के समय वीर्य बाहर स्खलित करना। अगर आज़ाद औरत हो और उसकी सहमति से अज़्ल किया जाए, या मली की अनुमति से दासी के साथ ऐसा किया जाए, तो कोई गुनाह नहीं है।
2. **गर्भपात और इद्दत:** जब तक गर्भ (नत्फा) की कोई आकृति स्पष्ट न हो जाए, औरत को गर्भपात की चिकित्सा का अधिकार है (120 दिन तक)। अगर मर्द ने अज़्ल किया और फिर औरत गर्भवती हो गई, तो क्या नसब (वंश) का इनकार करना जायज़ है? यदि उसने दोबारा संभोग शुरू नहीं किया या पेशाब के बाद संभोग किया और स्खलन नहीं हुआ, तो इनकार जायज़ है, अन्यथा नहीं।
3. **दासी की स्वतंत्रता और विवाह का विकल्प:** यदि कोई दासी या मुकातबा आज़ाद हो जाती है, तो उसे विकल्प प्राप्त होता है कि वह अपने पति के साथ रहे या उसे छोड़ दे, चाहे उसका पति आज़ाद ही क्यों न हो। यह विकल्प तब भी प्राप्त होता है चाहे निकाह उसकी सहमति से हुआ हो या बिना सहमति के।
4. **ख़ियार-ए-इत्क़ (स्वतंत्रता का विकल्प):**
5. यह पुरुषों (गुलामों) के लिए नहीं, केवल महिलाओं के लिए है।
6. यह चुप्पी बरतने से बातिल (रद्द) नहीं होता, बल्कि स्पष्ट शब्दों या कार्यों से होता है।
7. सभा से उठ जाने पर यह अधिकार समाप्त हो जाता है।
8. यदि दासी को पता हो कि वह आज़ाद हो गई है, लेकिन यह न पता हो कि उसे 'विकल्प' भी मिला है, तो उसका अधिकार बातिल नहीं होगा।
9. **महर और निकाह की शर्तें:** यदि बिना अनुमति निकाह हुआ और बाद में मली ने अनुमति दे दी, तो महर मली का होगा। यदि मली ने अनुमति नहीं दी और उसे आज़ाद कर दिया, तो निकाह वैध होगा लेकिन दासी को 'ख़ियार-ए-इत्क़' नहीं मिलेगा। यदि मली की मृत्यु के बाद वारिस अनुमति दें, तो भी यही नियम है।

10. **मुदब्बराह (वह दासी जिसे मालिक ने अपनी मृत्यु के बाद आज़ाद करने की वसीयत की हो):** यदि उसने अपना निकाह किया और फिर मालिक मर गया, तो निकाह की वैधता इस बात पर निर्भर करती है कि क्या वह दासी मालिक की संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से (तिहाई) से निकलती है या नहीं।

گ اور یہی حکم مدبرہ و ام ولد کا ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کسی نے باندی کا نکاح کسی مرد سے کر دیا تو عزل کی اجازت کا اختیار مولیٰ کو ہے کذا فی الکافی اور عزل کے یہ معنی ہیں کہ عورت سے دخول کر کے انزال کے وقت علیحدہ ہو کر باہر انزال کرے پس اگر آزاد عورت ہے اور اس کی رضامندی سے عزل کیا گیا یا باندی کے مولیٰ کی اجازت سے عزل کیا گیا یا اپنی باندی کی بلا اجازت عزل کیا تو کچھ کھت نہیں ہے اور مشائخ نے فرمایا ہے کہ اسی طرح عورت کو بھی اختیار ہے کہ اسقاط حمل کی تدبیر و معالجہ کرے تا وقتیکہ نطفہ کی کچھ خلقت ظاہر نہ ہوئی ہو اور یہ اس وقت تک ہوتا ہے جب تک سو میں روز پورے نہ ہوں پھر واضح ہو کہ اگر مرد نے عزل کیا پھر عورت کے پیٹ ظاہر ہوا پس آیا اپنے نسب کی نفی کرنا جائز ہے یا نہیں تو مشائخ نے فرمایا کہ اگر دوبارہ اس سے وطی کرنا نہیں شروع کی یا بعد پیشاب کے وطی کرنی شروع کی اور پھر انزال نہ کیا تو نفی جائز ہے ورنہ نہیں یہ تین میں ہے اور اگر باندی یا مکاتبہ آزاد ہو گئی تو اس کو اختیار حاصل ہوگا جس شوہر کے تحت میں ہے اسی کے تحت میں رہے یا چھوڑ دے اگر چہ اس کا شوہر آزاد ہو یہ کنز میں ہے اور نیز چاہے نکاح اس کی رضامندی سے ہوا ہو یا بغیر رضامندی ہوا ہو کچھ فرق نہیں ہے یہ تین میں ہے اور خیا ر عتق میں چند باتیں ہیں کہ جس کے بیان میں چند صورتیں ہیں اول آنکہ خیا ر عتق مرد یعنی غلام و مکاتب وغیرہ کے واسطے ثابت نہیں ہوتا ہے فقط مونث کے واسطے ثابت ہوتا ہے اور دوم آنکہ خیا ر عتق بسبب سکوت کے باطل نہیں ہوتا ہے بلکہ ایسے قول سے یا ایسے فعل سے جو اختیار نکاح پر دلالت کرے باطل ہوتا ہے اور سوم یہ کہ مجلس سے اٹھ کھڑے ہونے سے باطل ہو جاتا ہے اور چہارم آنکہ خیا ر عتق کی جہالت ایک عذر ہے چنانچہ اگر باندی کو اپنے آزاد ہونے کا حال معلوم ہو مگر یہ نہ معلوم ہو کہ اس کو خیا ر بھی حاصل ہوا ہے تو اس کا خیار باطل نہ ہوگا اگر چہ وہ مجلس سے اٹھ کھڑی ہو

اور یہ اشارت الجامع سے مفہوم ہے اور یہی شیخ کرخی اور جماعۃ مشائخ کا قول ہے مگر قاضی امام ابوطاہر ہا ئس نے اس میں خلاف کیا ہے اور پنجم آنکہ خیا ر عتق کی وجہ سے جو فرقت ہو اس میں حکم قاضی کی ضرورت نہیں ہے یہ محیط میں ہے اور اگر غلام نے بغیر اجازت مولیٰ کے نکاح کر لیا پھر وہ آزاد کر دیا گیا تو نکاح صحیح ہوگا اور اس کو خیار حاصل نہ ہوگا اسی طرح اگر مولیٰ نے اس کو فروخت کیا اور مشتری نے اجازت دے دی یا اس کی موت کے بعد اس کے وارث نے اجازت دی تو بھی یہی حکم ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر باندی نے بدون اجازت مولیٰ کے اپنا نکاح کر لیا پھر مولیٰ نے اجازت دی تو یہ مہر مولیٰ کا ہوگا خواہ اس کے بعد مولیٰ اس کو آزاد کر دے یا نہ کرے خواہ دخول کرنا بعد آزاد کرنے کے واقع ہو یا اس سے پہلے واقع ہو اور اگر مولیٰ نے اجازت نہ دی یہاں تک کہ آزاد کر دیا تو نکاح جائز ہوگا اور باندی کو خیار حق حاصل نہ ہوگا پھر دیکھا جائے گا کہ اگر شوہر نے اس کے ساتھ دخول نہیں کیا ہے تو مہر باندی کا ہوگا اور اگر قبل حق کے اس کے ساتھ شوہر دخول کر چکا ہو تو مہر مولیٰ کا ہوگا اور یہ سب اس وقت ہے کہ باندی مذکورہ بالغہ ہو اور مولیٰ نے اس کو آزاد کر دیا تو نکاح ہمارے نزدیک مولیٰ کی اجازت پر موقوف ہوگا بشرطیکہ باندی مذکورہ کا کوئی عصبہ سوائے مولیٰ کے نہ ہو اور اگر سوائے مولیٰ کی باندی کا کوئی عصبہ موجود ہو اور اس نے عقد کی اجازت دے دی تو نکاح جائز ہوگا پھر جب اس کے بعد بالغہ ہوگی تو اس کو خیار بلوغ حاصل ہوگا لیکن اگر اجازت دینے والا اس کا باپ یا دادا ہو تو اس کو خیار بلوغ حاصل نہ ہوگا یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر مدیر ہ باندی نے اپنا نکاح کر لیا پھر مولیٰ مر گیا اور یہ مدیر ہ مذکورہ مولیٰ کے تہائی مال سے برآمد ہوتی ہے تو نکاح جائز ہوگا اور اگر تہائی مال ترکہ مولیٰ سے برآمد نہ ہوتی ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک نکاح جائز نہ ہوگا یہاں تک کہ مدبرہ مذکورہ اس قدر مال ادا کرے جس قدر کے واسطے اس پر سعایت لازم آتی ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک جائز ہوگا یہ ظہیر یہ میں ہے

اور اگر مولیٰ ولد نے اس کو آزاد کر دیا پھر اس کو چھوڑ گیا اور مر گیا پس اگر قبل آزاد ا برآمد ہونے یعنی مثلاً ہزار درہم قیمت ہے اور مولیٰ کا کل مال ۳ ہزار ہے تو تہائی ایک ہزار ہے اور اس باندی کی قیمت بھی اسی قدر ہے تو تہائی سے نکل آئی۔

...that if the husband had not consummated [the marriage] with her, the Nikah (marriage) would not be valid, and if he had consummated it, it would be valid; this is the summary [found] in *Khulasa*.

In which situations does *Khiyar-e-Itq* (the right to rescind due to manumission) arise?

If *Raqiyat* (slavery) occurred after Nikah, and then freedom was obtained, then for *Khiyar-e-Itq* to be proven, it is like *Raqiyat* being present at the time of Nikah. This is according to Imam Abu Yusuf (RA). The scenario for this is, for example: a *Harbiya* (enemy alien) woman performed Nikah, then the warriors of Islam captured her in Jihad, and then she was freed; or, for example: a Muslim woman performed Nikah, then her husband became an apostate and both went to *Dar-ul-Harb*, then both were captured and returned, and the aforementioned woman was freed. According to Imam Abu Yusuf (RA), this freed woman will have the right of *Khiyar-e-Itq*. Imam Muhammad (RA) said that *Khiyar-e-Itq* will not be obtained. Sheikh Quduri (RA) mentioned that Imam Abu Yusuf (RA) says that *Khiyar-e-Itq* is obtained repeatedly, one after another; for example, a slave-girl was freed, and she chose to remain with her husband, then [they] became apostates with the husband and both went to *Dar-ul-Harb*, then both were captured and returned from there, then the aforementioned woman was freed, and she chose herself—meaning she chose to separate from the husband—then it is valid. Imam Muhammad (RA) said that *Khiyar-e-Itq* will be obtained only once. If a freed slave-girl chose herself (i.e., separation) after being freed, and her husband had not yet consummated the marriage with her, then no Mahr (dowry) will be obligatory upon her. If she chose *Khiyar-e-Itq* after the consummation had occurred, then Mahr will be obligatory, and it will belong to her *Mawla* (the one who freed her). If the slave-girl chose to remain with her husband, then the *Mahr-e-Musamma* (specified dowry) will belong to the one who freed her, whether or not the husband had consummated the marriage with her; this is in *Muhit*.

If an unauthorized person (*Fuzuli*) freed a slave-girl, then performed her Nikah, and gave the Mahr received to the *Mawla*, then the *Mawla* gave permission for the manumission, then both the right of freedom and [Nikah] will be valid, and the slave-girl will have the choice to take her Mahr back from the *Mawla*. If the *Fuzuli* sold her to a person and performed her Nikah, then the *Mawla* gave permission for the sale,

then the buyer will have the choice to either permit the Nikah or reject it; this is in *Fatawa*. In *Muntaqa*, it is narrated from Imam Muhammad (RA) by Ibn Sama'ah that if a slave performed Nikah with a free woman without the permission of his *Mawla* and consummated it, then performed Nikah with a slave-girl, then performing Nikah with the slave-girl in the absence of the free woman will not be a rejection of the free woman's Nikah. This is the opinion of Imam-e-Azam (RA), while according to the *Sahibain* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), this act is a rejection of the Nikah of the free woman. If he performed Nikah with a free woman and consummated it, then performed Nikah with her sister, this act will not be a rejection of the first woman's Nikah. Bishr bin al-Walid narrated in his *Nawadir* from Imam Abu Yusuf (RA) that if a slave performed Nikah with another person's slave-girl without the *Mawla's* permission, with her consent, and then said "I have no need for her Nikah," then this is a rejection of her Nikah. And if he said [that] until he consummated with her, then performed Nikah during her *Iddah* (waiting period) with a woman with whom Nikah is not permissible, then this act will not be a rejection of the first Nikah. It is written in *Muntaqa* that if a slave performed Nikah with a free woman without the *Mawla's* permission on the condition that there is no Mahr for her, then the *Mawla* assigned that very slave [to pay] the Mahr of his wife, and the woman accepted it, then the Nikah will be broken. Thus, if the slave had not consummated with her, it would be obligatory upon the woman to return the slave to his *Mawla*. Imam Muhammad (RA) stated in *Jami* that performing the Nikah of one's slave-girl with a man without his command, the slave-girl...

1. Riwasi: This will not reject the first Nikah; rather, the second one is void. There is detail in the narration of *Nawadir*.
2. Qal-e-Muharram: Be it known that *Iddah* here does not mean that he had divorced her and she was in her *Iddah*; rather, it means that the time during which *Iddah* occurs in the case of divorce was the same time when he performed Nikah with the second woman.

होने के शौहर ने उसके साथ दुख़ूल (संबध) न किया हो तो निकाह जायज़ न होगा और अगर दुख़ूल कर लिया हो तो जायज़ होगा यह ख़ुलासा में है।

किन सूरतों में ख़ियार-ए-इतक़ (आज़ाद होने का इख़्तियार) हासिल हो जाता है?

अगर निकाह के बाद रक़ीयत (गुलामी) तारी हुई फिर आज़ादी हासिल हुई तो ख़ियार-ए-इतक़ साबित होने के वास्ते वह ऐसी है जैसे निकाह के वक़्त रक़ीयत मौजूद हो और यह इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक है और इसकी सूरत यह है कि मिसाल के तौर पर हर्बीया औरत ने निकाह किया फिर ग़ाज़ियान-ए-इस्लाम जिहाद में उसको क़ैद कर लाए फिर वह आज़ाद की गई या मिसाल के तौर पर मुसलमान औरत ने निकाह किया फिर शौहर के मुर्तद होकर दोनों दारुल-हर्ब में चले गए फिर दोनों गिरफ़्तार होकर आए फिर औरत मज़कूरा आज़ाद की गई तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक उस आज़ाद शुदा औरत को ख़ियार-ए-इतक़ हासिल होगा और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि ख़ियार-ए-इतक़ हासिल न होगा और शैख़ क़दूरी (रह.) ने ज़िक्र किया कि इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) फ़रमाते हैं कि ख़ियार-ए-इतक़ एक बाद दूसरे के बार-बार हासिल होता है, मिसाल के तौर पर मलूका आज़ाद की गई और उसने अपने शौहर के साथ रहना इख़्तियार किया फिर शौहर के साथ मुर्तद होकर दोनों दारुल-हर्ब में चले गए फिर दोनों वहां से क़ैद होकर आए फिर औरत मज़कूरा आज़ाद की गई और उसने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया यानी शौहर से जुदाई इख़्तियार की तो जायज़ है और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि फ़क़त एक दफ़ा ख़ियार-ए-इतक़ हासिल होगा और अगर आज़ाद शुदा बांदी ने आज़ाद होकर अपने नफ़्स को यानी जुदाई इख़्तियार की और अभी उसके शौहर ने उसके साथ दुख़ूल नहीं किया है तो उसके वास्ते कुछ महर लाज़िम न होगा और अगर दुख़ूल वाक़े होने के बाद उसने ख़ियार-ए-इतक़ इख़्तियार की तो महर वाजिब होगा और वह उसके मौला यानी आज़ाद करने वाले का होगा और अगर बांदी ने शौहर के साथ रहना इख़्तियार किया तो महर-ए-मुसम्मा आज़ाद करने वाले का होगा ख़्वाह शौहर ने उसके साथ दुख़ूल किया हो या न किया हो, यह मुहीत में है।

अगर किसी फ़ज़ूली ने बांदी का आज़ाद किया फिर उसका निकाह कर दिया और जो महर मिला वह उसने मौला को दे दिया फिर मौला ने इतक़ (आज़ादी) की इजाज़त दे दी तो हक़-ए-इतक़ दोनों जायज़ होंगे और बांदी को इख़्तियार होगा कि चाहे मौला से अपना महर वापस कर ले और अगर

फ़ज़ूली ने उसको किसी शख़्स के हाथ फ़रोख़्त करके उसका निकाह कर दिया फिर मौला ने बैय (बिक्री) की इजाज़त दी तो फिर मुश्तरी को इख़्तियार होगा कि चाहे निकाह की इजाज़त दे या रद्द कर दे, यह फ़तावा में है। और मुंतक़ा में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत इब्ने समाआ मरवी है कि एक ग़ुलाम ने ब-दून इजाज़त-ए-मौला के एक आज़ाद औरत से निकाह किया और उसके साथ दुख़ूल किया फिर एक बांदी से निकाह किया तो हुर्राह (आज़ाद औरत) के अदम में बांदी से निकाह करना हुर्राह के निकाह का रद्द न होगा, यह इमाम-ए-आज़म (रह.) का क़ौल है और साहिबैन (रह.) के नज़दीक यह फ़ेअल निकाह-ए-हुर्राह का रद्द है और अगर एक हुर्राह से निकाह करके उसके साथ दुख़ूल किया फिर उसकी बहन से निकाह किया तो यह फ़ेअल पहली औरत के निकाह का रद्द न होगा और बशर् बिन वलीद ने अपने नवादिर में इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत की कि अगर एक ग़ुलाम ने ब-दून इजाज़त-ए-मौला के दूसरे शख़्स की बांदी के साथ उसकी इजाज़त से निकाह किया फिर कहा कि मुझे इसके निकाह की हाजत नहीं है तो यह उसके निकाह का रद्द है और अगर कहा यहां तक कि उसके साथ दुख़ूल किया फिर उसकी इद्दत में ऐसी औरत से निकाह किया जिसके साथ निकाह रवा (जायज़) नहीं है तो यह फ़ेअल पहले निकाह का रद्द न होगा और मुंतक़ा में लिखा है कि अगर ग़ुलाम ने ब-दून इजाज़त-ए-मौला के किसी आज़ाद औरत से इस शर्त पर कि उसका कुछ महर नहीं है निकाह किया फिर मौला ने उसी ग़ुलाम को उसकी बीवी के महर में क़रार दिया और औरत ने उसको क़बूल किया तो निकाह टूट जाएगा, पस अगर ग़ुलाम ने उसके साथ दुख़ूल न किया हो तो औरत पर वाजिब होगा कि ग़ुलाम उसके मौला को वापस कर दे, इमाम मुहम्मद (रह.) ने जामे में फ़रमाया कि एक मर्द के साथ ब-दून उसके हुक्म के अपनी बांदी का निकाह बांदी की...

1. रवेसी इससे निकाह अव्वल रद्द न होगा बल्कि दूसरा बातिल है और नवादिर की रिवायत में तफ़सील है।
2. क़ाल-ए-मुहर्रम वाज़ेह रहे कि यहां इद्दत से मुराद यह नहीं है कि तलाक़ दे दी थी फिर उसकी इद्दत थी बल्कि यह मुराद है कि तलाक़ की सूरत में जो ज़माना इद्दत का होता है वही ज़माना था कि दूसरी औरत से निकाह किया था।

ہونے کے شوہر نے اس کے ساتھ دخول نہ کیا ہو تو نکاح جائز نہ ہوگا اور اگر دخول کر لیا ہو تو جائز ہوگا یہ خلاصہ میں ہے۔

کن صورتوں میں خیارِ عتق حاصل ہو جاتا ہے؟

اگر نکاح کے بعد رقیت طاری ہوئی پھر آزادی حاصل ہوئی تو خیارِ عتق ثابت ہونے کے واسطے وہ ایسی ہے جیسے نکاح کے وقت رقیت موجود ہو اور یہ امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہے اور اس کی صورت یہ ہے کہ مثلاً حربیہ عورت نے نکاح کیا پھر غازیانِ اسلام جہاد میں اس کو قید کر لائے پھر وہ آزاد کی گئی یا مثلاً مسلمان عورت نے نکاح کیا پھر شوہر کے مرتد ہو کر دونوں دارالحرب میں چلے گئے پھر دونوں گرفتار ہو کر آئے پھر عورت مذکورہ آزاد کی گئی تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اس آزاد شدہ عورت کو خیارِ عتق حاصل ہوگا اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ خیارِ عتق حاصل نہ ہوگا اور شیخ قدوریؒ نے ذکر کیا کہ امام ابو یوسفؒ فرماتے ہیں کہ خیارِ عتق ایک بعد دوسرے کے بار بار حاصل ہوتا ہے مثلاً مملوکہ آزادی گئی اور اس نے اپنے شوہر کے ساتھ رہنا اختیار کیا پھر شوہر کے ساتھ مرتّد ہو کر دونوں دارالحرب میں چلے گئے پھر دونوں وہاں سے قید ہو کر آئے پھر عورت مذکورہ آزادی گئی اور اس نے اپنے نفس کو اختیار کیا یعنی شوہر سے جدائی اختیار کی تو جائز ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ فقط ایک دفعہ خیارِ عتق حاصل ہوگا اور اگر آزاد شدہ باندی نے آزاد ہو کر اپنے نفس کو یعنی جدائی اختیار کی اور ہنوز اس کے شوہر نے اس کے ساتھ دخول نہیں کیا ہے تو اس کے واسطے کچھ مہر لازم نہ ہوگا اور اگر دخول واقع ہونے کے بعد اس نے خیارِ عتق اختیار کی تو مہر کی واجب ہوگا اور وہ اس کے مولیٰ یعنی آزاد

کرنے والے کا ہوگا اور اگر باندی نے شوہر کے ساتھ رہنا اختیار کیا تو مہر مسمیٰ آزاد کرنے والے کا ہوگا خواہ شوہر نے اس کے ساتھ دخول کیا ہو یا نہ کیا ہو یہ محیط میں ہے۔

اگر کسی فضولی نے باندی کا آزاد کیا پھر اس کا نکاح کر دیا اور جو مہر ملا وہ اس نے مولیٰ کو دے دیا پھر مولیٰ نے عتق کی اجازت دے دی تو حقِ دحق دونوں جائز ہوں گے اور باندی کو اختیار ہوگا کہ چاہے مولیٰ سے اپنا مہر واپس کر لے اور اگر فضولی نے اس کو کسی شخص کے ہاتھ فروخت کر کے اس کا نکاح کر دیا پھر مولیٰ نے بیع کی اجازت دی تو پھر مشتری کو اختیار ہوگا کہ چاہے نکاح کی اجازت دے یا رد کر دے یہ فتاویٰ میں ہے اور مُنْتقیٰ میں امام محمدؒ سے بروایت ابنِ سماعہ مروی ہے کہ ایک غلام نے بدونِ اجازتِ مولیٰ کے ایک آزاد عورت سے نکاح کیا اور اس کے ساتھ دخول کیا پھر ایک باندی سے نکاح کیا تو حرہ کی عدم میں باندی سے نکاح کرنا حرہ کے نکاح کا رد نہ ہوگا یہ امامِ اعظمؒ کا قول ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک یہ فعل نکاحِ حرہ کا رد ہے اور اگر ایک حرہ سے نکاح کر کے اس کے ساتھ دخول کیا پھر اس کی بہن سے نکاح کیا تو یہ فعل پہلی عورت کے نکاح کا رد نہ ہوگا اور بشر بن الولید نے اپنے نوادر میں امام ابو یوسفؒ سے روایت کی کہ اگر ایک غلام نے بدونِ اجازتِ مولیٰ کے دوسرے شخص کی باندی کے ساتھ اس کی اجازت سے نکاح کیا پھر کہا کہ مجھے اس کے نکاح کی حاجت نہیں ہے تو یہ اس کے نکاح کا رد ہے اور اگر کہا یہاں تک کہ اس کے ساتھ دخول کیا پھر اس کی عدت میں ایسی عورت سے نکاح کیا جس کے ساتھ نکاح روا نہیں ہے تو یہ فعل پہلے نکاح کا رد نہ ہوگا اور مُنْتقیٰ میں لکھا ہے کہ اگر غلام نے بدونِ اجازتِ مولیٰ کے کسی آزاد عورت سے اس شرط پر کہ اس کا کچھ مہر نہیں ہے نکاح کیا پھر مولیٰ نے اسی غلام کو اس کی بیوی کے مہر میں قرار دیا اور عورت نے اس کو قبول کیا تو نکاح ٹوٹ جائے گا پس اگر غلام نے اس کے ساتھ دخول نہ کیا ہو تو

عورت پر واجب ہوگا کہ غلام اس کے مولیٰ کو واپس کر دے امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا کہ ایک مرد کے ساتھ بدون اس کے حکم کے اپنی باندی کا نکاح باندی کی

۱۔ رویسی اس سے نکاح اول رد نہ ہوگا بلکہ دوسرا باطل ہے اور نوادر کی روایت میں تفصیل ہے۔

۲۔ قال المحرم واضح رہے کہ یہاں عدت سے مراد یہ نہیں ہے کہ طلاق دے دی تھی پھر اس کی عدت تھی بلکہ یہ مراد ہے کہ طلاق کی صورت میں جو زمانہ عدت کا ہوتا ہے وہی زمانہ تھا کہ دوسری عورت سے نکاح کیا تھا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 238 Kitab al-Nikah (Book of Marriage)

(If) the man gave consent and this man (the husband) is sane and adult, and his father or a stranger performed the sermon (Khutbah) on his behalf without the permission of that man, to the extent that the aforementioned marriage was dependent on the man's permission, then the master freed the bondwoman before the aforementioned husband gave permission for the marriage, the marriage will still remain dependent on the husband's permission, and either the freed bondwoman or the husband may still break this marriage. Breaking it by the aforementioned bondwoman is valid, even if the husband does not know about her condition. If the bondwoman's master wanted to break the marriage after she was freed but before the husband gave his permission, this case is not mentioned in the book, and the scholars have differed on it; the correct view is that the master does not have this authority. If the husband gave permission for the marriage after the aforementioned bondwoman was freed, such that the marriage was enforced, the freed bondwoman will not have the 'option of freedom' (khiyar-e-itq), and she will be the one to receive the aforementioned dower (mahr). If the master married her off without the bondwoman's consent and the rest of the issue remains as it is, and then the bondwoman broke the marriage after becoming free, whether before or after the husband gave permission, in both cases, her breaking it will be effective, meaning the marriage will break; this is in *Muheet*. If a bondwoman married without the master's permission and it was a *fudhuli* (unauthorized) act from the husband's side, and then the bondwoman broke the marriage after being freed or before that, before the husband could give permission, then breaking the marriage is not valid. When the bondwoman became free and then the husband gave permission, the marriage will not be enforced without the bondwoman's permission, because this permission is equivalent to contracting a new marriage; this is in *Atabiyya*.

A Muslim gave a Christian slave permission to marry, then the woman produced Christian witnesses that this slave had married her, then the witnesses will be accepted: Two men testified that this person has freed his bondwoman, although the aforementioned person denies it, so the Qadi (judge) passed a judgment regarding the right, then both witnesses retracted their testimony, then one of the two witnesses married that bondwoman; Imam Abu Yusuf (RA) said that if he married that bondwoman before the decree for the price of the bondwoman was passed against the two of them, then separation will be made between the bondwoman and him, and if he married after the price decree, then the marriage will be valid. A

Muslim gave a Christian slave permission to marry, then the woman produced Christian witnesses that this slave had married her, the witnesses will be accepted. And if the slave is Muslim and the master is Christian, then such witnesses will not be accepted; this is in *Zahiriyya*. A person married his son's bondwoman and had children with her, then the aforementioned bondwoman will not become his *umm-al-walad* (mother of his child) and the woman's dower will be obligatory upon him, but the child that was born will become free due to kinship from the side of the owner of the mother (his brother). And if the son married his father's bondwoman and had children with her, she will not become his *umm-al-walad*, but the child will become free from the father's side; this is in *Tatar-khaniyya*. And if a father made his son's bondwoman his *umm-al-walad* through a corrupt marriage (*nikah fasid*) or doubtful intercourse (*wati-e-shubha*), meaning he had intercourse such that a child was born, then in our view, the aforementioned bondwoman will not become his *umm-al-walad*; this is in *Mabsut*. A free woman is under the marriage of a slave; she said to the slave's master, "Free her on my behalf for a thousand dirhams," and the master did so, then the bondwoman will be freed, the dower will lapse, and a thousand dirhams will be obligatory on the master for that woman. Similarly, if a man said to his wife's master (who is a bondwoman), "Free her on my behalf for a thousand dirhams," and the master freed her, then the bondwoman will be freed, the marriage will become void (*fasid*), and a thousand dirhams will be obligatory upon the husband for the master, even if intercourse has not occurred, the full dower might not be obligatory.

(यदि) रजामंदी से मर्द दिया और यह मर्द शौहर अक़िल बालिग है कि उसकी तरफ से उसके बाप ने ख़ुत्बा पढ़ा या किसी अजनबी ने उस मर्द की इजाजत के बिना (निकाह किया), यहाँ तक कि निकाह मज़कूर उस मर्द की इजाजत पर मौक़ूफ रहा, फिर मौला ने बांदी को इससे पहले कि शौहर मज़कूर निकाह की इजाजत दे, आज़ाद कर दिया, तो भी निकाह मज़कूर शौहर की इजाजत पर मौक़ूफ रहेगा और बांदी मुअतक़ा (आज़ाद की गई) और शौहर दोनों में से जो चाहे अभी तक इस निकाह को तोड़ सकता है और बांदी मज़कूरा का तोड़ देना सही है, अगरचे शौहर को उसका हाल मालूम न हो। और अगर बांदी आज़ाद करने के बाद शौहर की इजाजत से पहले बांदी के मौला ने निकाह तोड़ना चाहा, तो यह सूरत किताब में मज़कूर नहीं है और मशाईख़ ने इसमें इख्तिलाफ़ किया है और सही यह है कि मौला को यह इख्तियार नहीं है। और अगर बांदी मज़कूरा के आज़ाद हो जाने के बाद शौहर ने निकाह की इजाजत दे दी यहाँ तक कि निकाह नाफ़िज़ हो गया, तो बांदी मुअतक़ा को खियारे इल्क़ हासिल न होगा और मज़कूरा का मेहर उसी को मिलेगा। और अगर मौला ने इस बांदी को बांदी की रजामंदी के बिना ब्याह दिया हो और बाकी मसला ब-हाल रहे फिर बांदी ने आज़ाद हो जाने के बाद शौहर की इजाजत देने के बाद या पहले इस निकाह को तोड़ दिया, तो दोनों सूरतों में उसका तोड़ना मुअस्सिर होगा यानी निकाह टूट जाएगा, यह मुहीत में है। और अगर बांदी ने मौला की इजाजत के बिना निकाह कर लिया और शौहर की जानिब से एक फुज़ूली (अनधिकृत व्यक्ति) है, फिर बांदी ने आज़ाद होने के बाद या उससे पहले, इससे पहले कि शौहर इजाजत दे, निकाह तोड़ दिया, तो निकाह तोड़ना सही नहीं है। और जब बांदी आज़ाद हो गई, फिर शौहर ने इजाजत दी तो बांदी की इजाजत के बिना निकाह नाफ़िज़ न होगा, इसलिए कि यह इजाजत जदीद अक़द बांधने की मंज़िल में है, यह अताबीया में है।

एक मुसलमान ने नसरानी गुलाम को निकाह कर लेने की इजाजत दी फिर औरत ने नसरानी गवाह क़ायम किए कि इस गुलाम ने मुझसे निकाह किया है तो गवाह मक़बूल होंगे: दो मर्दों ने गवाही दी कि इस शख़्स ने अपनी यह बांदी आज़ाद कर दी है, हालाँकि वह शख़्स मज़कूर इससे इनकार करता है, तो क़ाज़ी ने हक़ का हुक्म दे दिया, फिर दोनों गवाहों ने गवाही से रुजूअ (वापस) कर लिया, फिर दोनों में से एक गवाह ने उस बांदी से निकाह किया, तो इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाहि अलैहि ने फ़रमाया कि अगर उसने इससे पहले कि दोनों पर बांदी की क़ीमत की डिक्री की जाए, उस बांदी से निकाह किया, तो बांदी और उसके दरम्यान तफ़रीक़ करा दी जाएगी और अगर क़ीमत की डिक्री के

बाद निकाह किया, तो निकाह जायज़ होगा। एक मुसलमान ने नसरानी गुलाम को निकाह कर लेने की इजाजत दे दी, फिर औरत ने नसरानी गवाह क़ायम किए कि इस गुलाम ने मुझसे निकाह किया है, तो गवाह मक़बूल होंगे और अगर गुलाम मुसलमान हो और मौला नसरानी हो, तो ऐसे गवाह मक़बूल न होंगे, यह ज़हीरिया में है। एक शख़्स ने अपने लड़के की बांदी से निकाह कर लिया और उससे औलाद हुई तो बांदी मज़कूरा उसकी उम्मुल वलद न हो जाएगी और उस पर औरत का मेहर वाजिब होगा, लेकिन जो बच्चा पैदा हुआ है वह अपने भाई यानी माँ के मालिक की तरफ से बच्चा क़राबत के आज़ाद हो जाएगा। और अगर लड़के ने अपने बाप की बांदी से निकाह किया और उससे औलाद हुई तो उसकी उम्मुल वलद न हो जाएगी, मगर बच्चा उसके बाप की तरफ से आज़ाद हो जाएगा, यह तातारखानिया में है। और अगर बाप ने अपने लड़के की बांदी को निकाह-ए-फ़ासिद या वती-ए-शुबहा (उम्मुल वलद बनाया) यानी वती कर ली कि उससे बच्चा पैदा हुआ, तो हमारे नज़दीक बांदी मज़कूरा उसकी उम्मुल वलद न हो जाएगी, यह मबसूत में है। एक गुलाम के ज़ेरे-निकाह एक आज़ाद औरत है, उसने गुलाम के मालिक से कहा कि तू इसको मेरी तरफ से हज़ार दिरहम पर आज़ाद कर दे, पस मालिक ने ऐसा ही किया, तो गुलाम आज़ाद हो जाएगा और मेहर साक़ित (ख़त्म) हो जाएगा और मौला के उस औरत पर हज़ार दिरहम वाजिब होंगे। इसी तरह अगर एक मर्द ने अपनी बीवी बांदी के मौला से कहा कि तू इसको मेरी तरफ से हज़ार दिरहम पर आज़ाद कर दे और मौला ने आज़ाद किया, तो बांदी आज़ाद हो जाएगी और निकाह फ़ासिद हो जाएगा और मौला के शौहर पर हज़ार दिरहम वाजिब (होंगे), अगर दख़ूल हो चुका हो तो पूरा मेहर न भी वाजिब होगा।

رضامندی سے مرد دیا اور یہ مرد شوہر عاقل بالغ ہے کہ اس کی طرف سے اس کے باپ نے خطبہ کیا یا کسی اجنبی نے بدوں اجازت اس مرد کے حتیٰ کہ نکاح مذکور اس مرد کی اجازت پر موقوف ہوا پھر مولیٰ نے باندی کو قبل اس کے کہ شوہر مذکور نکاح کی اجازت دے آزاد کر دیا تو بھی نکاح مذکور شوہر کی اجازت پر موقوف رہے گا اور باندی معتقہ و شوہر دونوں میں سے جو چاہے ابھی تک اس نکاح کو توڑ سکتا ہے اور باندی مذکورہ کا توڑ دینا صحیح ہے اگرچہ شوہر کو اس کا حال معلوم نہ ہو اور اگر باندی آزاد کرنے کے بعد شوہر کی اجازت سے پہلے باندی کے مولیٰ نے نکاح توڑنا چاہا تو یہ صورت کتاب میں مذکور نہیں ہے اور مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ مولیٰ کو یہ اختیار نہیں ہے اور اگر باندی مذکورہ کے آزاد ہو جانے کے بعد شوہر نے نکاح کی اجازت دے دی یہاں تک کہ نکاح نافذ ہو گیا تو باندی معتقہ کو خیار عتِ حاصل نہ ہوگا اور مہر مذکورہ کا مہر اسی کو ملے گا اور اگر مولیٰ نے اس باندی کو بدوں رضامندی باندی کے بیاہ دیا ہو اور باقی مسئلہ بحالہ رہے پھر باندی نے آزاد ہو جانے کے بعد شوہر کی اجازت دینے کے بعد یا پہلے اس نکاح کو توڑ دیا تو دونوں صورتوں میں اس کا توڑنا مؤثر ہوگا یعنی نکاح ٹوٹ جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر باندی نے بدوں اجازت مولیٰ کے نکاح کر لیا اور شوہر کی جانب سے ایک فضولی ہے پھر باندی نے آزاد ہونے کے بعد یا اس سے پہلے قبل اس کے کہ شوہر اجازت دے نکاح توڑ دیا تو نکاح توڑنا صحیح نہیں ہے اور جب باندی آزاد ہوگئی پھر شوہر نے اجازت دی تو بدوں اجازت باندی کے نکاح نافذ نہ ہوگا اس واسطے کہ یہ اجازت بمنزلہ جدید عقد باندھنے کے ہے یہ عتابیہ میں ہے۔

ایک مسلمان نے نصرانی غلام کو نکاح کر لینے کی اجازت دی پھر عورت نے نصرانی گواہ قائم کئے کہ اس غلام نے مجھ سے نکاح کیا ہے تو گواہ مقبول ہوں گے: دو مردوں نے گواہی دی کہ اس شخص نے اپنی یہ باندی آزاد کر دی ہے حالانکہ اس شخص مذکور نے انکار کرتا ہے پس قاضی نے حق کا حکم دے دیا پھر دونوں گواہوں نے گواہی سے رجوع کیا پھر دونوں میں سے ایک گواہ نے اس باندی سے نکاح کیا تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر اس نے قبل اس کے کہ دونوں پر باندی کی قیمت کی ڈگری کی جائے اس باندی سے نکاح کیا تو باندی اور اس کے درمیان تفریق کرادی جائے گی اور اگر قیمت کی ڈگری کے بعد نکاح کیا تو نکاح جائز ہوگا ایک مسلمان نے نصرانی غلام کو نکاح کر لینے کی اجازت دے دی پھر عورت نے نصرانی گواہ قائم کئے کہ اس غلام نے مجھ سے نکاح کیا ہے تو گواہ مقبول ہوں گے اور اگر غلام مسلمان ہو اور مولیٰ نصرانی ہو تو ایسے گواہ مقبول نہ ہوں گے یہ ظہیریہ میں ہے ایک شخص نے اپنے پسر کی باندی سے نکاح کر لیا اور اس سے اولاد ہوئی تو باندی مذکورہ اس کی ام ولد نہ ہو جائے گی اور اس پر عورت کا مہر واجب ہوگا لیکن جو بچہ پیدا ہوا ہے وہ اپنے بھائی یعنی ماں کے مالک کی طرف سے بچہ قرابت کے آزاد ہو جائے گا اور اگر پسر نے اپنے باپ کی باندی سے نکاح کیا اور اسے اولاد ہوئی تو اس کی ام ولد نہ ہو جائے گی مگر بچہ اس کے باپ کی طرف سے آزاد ہو جائے گا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر باپ نے اپنے پسر کی باندی کو نکاح فاسد یا وطی شبہہ ام ولد بنا یعنی ولی کر لی کہ اس سے بچہ پیدا ہوا تو ہمارے نزدیک باندی مذکورہ اس کی ام ولد نہ جائے گی یہ مبسوط میں ہے ایک غلام کے تحت میں ایک آزاد عورت ہے اس نے غلام کے مالک سے کہا کہ تو اس کو میری طرف سے ہزار درہم پر آزاد کر دے پس مالک نے ایسی ہی کیا تو غلام آزاد ہو جائے گا اور مہر ساقط ہو جائے گا اور مولیٰ کے اس عورت پر ہزار درہم واجب ہوں گے اس طرح اگر ایک مرد نے اپنی بیوی باندی کے مولیٰ سے کہا کہ تو اس کو میری طرف سے ہزار

درہم پر آزاد کر دے اور مولیٰ نے آزاد کیا تو باندی آزاد ہو جائے گی اور نکاح فاسد ہو جائے گا اور مولیٰ کے شوہر پر ہزار درہم واجب اگر دخول ہو چکا ہو تو پورا مہر نہ بھی واجب ہوگا۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol (2) (239) Kitab-un-Nikah ...will be, and if the woman said to the master (Mawla) of the slave only this, "Free him on my behalf," and did not mention any wealth, then if the master freed him, the Nikah (marriage) will be invalid (Fasid), and according to Imam-e-Azam and Muhammad (RA), his 'Wala' (right of inheritance/patronage) will belong to the one who freed him. As in Al-Kafi.

Chapter: 10 Regarding the Marriage of Disbelievers (Kuffar)

The marriages that are permissible among Muslims are also permissible among the Ahl-e-Dhimma (non-Muslim citizens), and what is not permissible among Muslims is, in the case of Kuffar, in several categories. Among these is Nikah without witnesses, which is not permissible for a Muslim; however, if a Dhimmi married a Dhimmi woman without witnesses and this is a practice in their religion, then the Nikah will be valid. Consequently, if both become Muslims, they will be allowed to remain in this same marriage. This is the view of our three Imams (Ulama-e-Thalatha). Similarly, if they did not both become Muslims, but both or one of them requested a judgment in their case according to Islamic law, the Qadi will not separate them. Among these, marrying a woman in her 'Iddah' (waiting period) of another man is not valid among Muslims. However, if someone married a Dhimmi woman while she was in the 'Iddah' of another, if this woman is in the 'Iddah' of a Muslim man, the Nikah will be invalid, and there is consensus (Ijma) on this. This matter is such that before they become Muslims, they will not be interfered with in this regard, even if they personally believe according to their religion that it is permissible to marry a woman who is in the 'Iddah' of another. And if the mentioned woman is in the 'Iddah' of a disbeliever (Kafir), and those people believe that it is permissible to marry a woman in 'Iddah' of another, then as long as they remain on their disbelief, they will not be interfered with by consensus. This is in Al-Muheet. And if a Kafir married the woman in 'Iddah' of another Kafir, while they consider this matter permissible in their religion, then both become Muslims, according to the view of Imam-e-Azam (RA), they will both be maintained in that state (As in Al-Hidayah). And Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA) said that they will not be maintained, but the view of Imam-e-Azam (RA) is correct (As in Al-Mudamarat). Based on the view of Imam-e-Azam (RA), the Qadi will not separate them, whether both or one becomes Muslim, and whether both present the case to the Islamic ruler or only one presents it (As in Al-Muheet). And it is in Al-Mabsut that the difference of opinion among the Imams is in a case where the dispute or conversion to Islam occurs while the 'Iddah' is still ongoing. If

the dispute or conversion to Islam happens after the 'Iddah' has passed, they will be maintained by consensus, and no separation will be made. This is in Fath-ul-Qadeer.

If the wife of a Kafir is his Mahram (a relative one cannot marry), then according to Imam-e-Azam (RA), such a Nikah is valid among the Kuffar: Among these are 'Maharim' (those permanently forbidden for marriage), with whom Nikah is not permissible among Muslims. And if the wife of a Kafir is his Mahram, for instance, his mother or sister, then according to Imam-e-Azam (RA), such a Nikah among Kuffar is valid, to the extent that the maintenance (Nafaqah) will be applicable on such a Nikah, and if he had intercourse (Dukhul) with her after the contract, the 'Ihsan' (status of being Muhsan/chaste) of the man will not be lost. Some have said that according to Imam-e-Azam (RA), this is also invalid, and this is the view of the Sahibain (the two companions), but the first view is correct. Similarly, if he married a woman given three divorces, or combined women who are forbidden to be combined, or combined five women, there is a similar difference of opinion here (As in At-Tibyan), but there is consensus that they will not be heirs to one another. 1. 'Ihsan' means that by which a person is protected (Muhsan), so much so that the one who falsely accuses him is punished (lashed), and if adultery ever occurred, he is not punished (with stoning/capital punishment) because he is not considered 'Muhsan' (in that context). So here, if he did this, according to his belief, he will remain 'Muhsan'.

फतावा आलमगिरी ..... जिल्द (2) (239) किताबुन निकाह होंगे और अगर औरत ने गुलाम के मौला (मालिक) से सिर्फ यह कहा कि इसको मेरी तरफ से आजाद कर दे और कुछ माल बयान न किया, पस मौला ने आजाद कर दिया तो निकाह फासिद होगा और इमाम-ए-आजम और मुहम्मद (रह.) के नजदीक उसकी 'वला' (विरासत का हक) उसके आजाद करने वाले की होगी, कज़ा फिल काफी।

बाब: 10 निकाह-ए-कुफ्फार के बयान में

जो निकाह मुसलमानों में बाहम (आपस में) जायज है, वही अहले-जिम्मा (गैर-मुस्लिम नागरिक) के दरमियान जायज है और जो मुसलमानों में बाहम जायज नहीं है, वह कुफ्फार के हक में चंद तरह पर है। उनमें से एक निकाह बिना गवाहों के है, जो मुसलमान के हक में तो जायज नहीं है, लेकिन अगर किसी जिम्मी ने जिम्मिया औरत से बिना गवाहों के निकाह किया और उनके दीन में यह बात मौजूद है तो निकाह जायज होगा, चुनांचे अगर दोनों मुसलमान हो गए तो इसी निकाह पर बरकरार रखे जाएंगे और यह हमारे उलमा-ए-सलासा का कौल (मत) है। इसी तरह अगर दोनों मुसलमान न हुए, लेकिन दोनों ने या एक ने अपने इस मुकद्दमे में इस्लाम के मुताबिक हुक्म की दरख्वास्त की तो भी काजी दोनों में तफरीक (जुदाई) नहीं करेगा। उनमें से एक 'गैर की मुअतदा औरत' (जिस औरत की इद्दत चल रही हो) से इद्दत में निकाह कर लेना मुसलमानों में सही नहीं है, लेकिन अगर किसी ने ऐसी जिम्मिया औरत से जो गैर की इद्दत में ही निकाह किया, तो अगर यह औरत किसी मुसलमान मर्द की इद्दत में है तो निकाह फासिद होगा और इस पर इजमा (सबकी सहमति) है। और यह बात ऐसी है कि उनके मुसलमान होने से पहले इस अम्र में उनसे तअरुज (हस्तक्षेप) न किया जाएगा, अगरचे बाहम वे लोग अपने दीन के मुताबिक यह अकीदा रखते हों कि गैर की मुअतदा औरत से निकाह कर लेना जायज है। और अगर औरत मजकूरह किसी काफिर की इद्दत में हो और उन लोगों का अकीदा हो कि गैर की मुअतदा औरत से निकाह जायज होता है, तो जब तक वे लोग अपने कुफ्र पर रहें, तब तक उनसे बिल-इजमा कुछ तअरुज न किया जाएगा, यह मुहीत में है। और अगर काफिर ने किसी काफिर की मुअतदा औरत से निकाह किया, हालाँकि यह अम्र वे लोग अपने दीन में जायज जानते हैं, फिर दोनों मुसलमान हो गए तो इमाम-ए-आजम (रह.) के कौल के मुताबिक दोनों इसी पर बरकरार रखे जाएंगे (कज़ा फिल हिदाया)। और इमाम अबू यूसुफ (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि नहीं बरकरार रखे जाएंगे, मगर इमाम-ए-आजम (रह.) का कौल सही है (कज़ा फिल मुजमिरात)। और इमाम-ए-आजम (रह.) के कौल की बिना पर काजी दोनों में तफरीक नहीं करेगा, ख्वाह दोनों या एक मुसलमान हो जाए और ख्वाह दोनों हाकिम-ए-इस्लाम के पास मुराफा (मुकदमा) करें या एक ही

मुराफा करे (कज़ा फिल मुहीत)। और मबसूत में है कि आइम्मा का इख्तिलाफ ऐसी सूरत में है कि जब मुराफा या इस्लाम ऐसी हालत में वाके हो कि जब इद्दत कायम है और अगर इद्दत गुजर जाने के बाद मुराफा किया या इस्लाम लाए तो बिल-इजमा बरकरार रखे जाएंगे और तफरीक न की जाएगी, यह फतहुल कदीर में है।

अगर काफिर की मनकूहा (बीवी) उसकी महरमा हो तो इमाम-ए-आजम (रह.) के नजदीक ऐसा निकाह काफिरों के दरमियान सही है: उनमें से एक 'महारिम' यानी जो दायमी हराम हैं, उनके साथ निकाह मुसलमानों में नहीं है और अगर काफिर की मनकूहा उसकी महरमा हो, मसलन उसकी माँ या बहन हो, तो इमाम-ए-आजम (रह.) के नजदीक ऐसे निकाह काफिरों के दरमियान सही हैं। हत्ता कि ऐसे निकाह पर जो नफका मुतरत्तिब होगा और बाद-ए-अकद अगर उसके साथ दुखून (शारीरिक संबंध) किया तो मर्द का 'इहसान' (मुहसन होना) साकित न होगा। और बाजों ने फरमाया कि इमाम-ए-आजम (रह.) के नजदीक यह भी फासिद है और यही साहिबैन का कौल है और कौल-ए-अव्वल सही है। इसी तरह अगर तीन तलाक दी हुई से निकाह किया या जिन औरतों का जमा करना हराम है, उनको जमा किया या पाँच औरतों को जमा किया तो इसमें भी ऐसा इख्तिलाफ है (कज़ा फित-तब्बीन), लेकिन इस पर इजमा है कि बाहम एक-दूसरे के वारिस न होंगे। 1. 'इहसान' यानी जिससे आदमी मुहसन (सुरक्षित) होता है, हत्ता कि उसके ऊपर तोहमत लगाने वाला मारा जाता है और अगर कभी जिना वाके हुआ हो तो मारा नहीं जाता क्योंकि वह मुहसन नहीं है, पस यहाँ अगर ऐसा किया तो अपने अकीदे के मुताबिक मुहसन रहेगा।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (2) (239) کتاب النکاح ہوں گے اور اگر عورت نے غلام کے مولیٰ سے صرف یہ کہا کہ اس کو میری طرف سے آزاد کر دے اور کچھ مال بیان نہ کیا پس مولیٰ نے آزاد کر دیا تو نکاح فاسد ہو گا اور امامِ اعظمؒ و محمدؒ کے نزدیک اُس کی ولاء اُس کے آزاد کرنے والے کی ہوگی کذا فی الکافی۔

باب: 10 نکاحِ کفار کے بیان میں

جو نکاح مسلمانوں میں باہم جائز ہے وہی اہلِ ذمہ کے درمیان جائز ہے اور جو مسلمانوں میں باہم نہیں جائز ہے وہ کفار کے حق میں چند طرح پر ہے ازاں جملہ نکاح بغیر گواہوں کے ہے کہ مسلمان کے حق میں نہیں جائز ہے لیکن اگر کسی ذمی نے ذمیہ عورت سے بغیر گواہوں کے نکاح کیا اور ان کے دین میں یہ بات موجود ہے تو نکاح جائز ہو گا چنانچہ اگر دونوں مسلمان ہو گئے تو اسی نکاح پر برقرار رکھے جائیں گے اور یہ ہمارے علمائے ثلاثہ کا قول ہے اسی طرح اگر دونوں مسلمان نہ ہوئے لیکن دونوں نے یا ایک نے اپنے اس مقدمہ میں اسلام کے موافق حکم کی درخواست کی تو بھی قاضی دونوں میں تفریق نہ کرے گا ازاں جملہ غیر کی معتدہ عورت سے عدت میں نکاح کر لینا مسلمانوں میں صحیح نہیں ہے لیکن اگر کسی نے ایسی عورت ذمیہ سے جو غیر کے عدت میں ہی نکاح کیا پس اگر یہ عورت کسی مسلمان مرد کی عدت میں ہے تو نکاح فاسد ہو گا اور اس پر اجماع ہے اور یہ بات ایسی ہے کہ ان کے مسلمان ہونے سے پہلے اس امر میں ان سے تعرض نہ کیا جائے گا اگرچہ باہم وہ لوگ اپنے دین کے موافق یہ اعتقاد رکھتے ہوں کہ غیر کی معتدہ عورت سے نکاح کر لینا جائز ہے اور اگر عورت مذکورہ کسی کافر کی عدت میں ہو اور ان لوگوں کا اعتقاد ہو کہ غیر کی معتدہ عورت سے نکاح جائز ہوتا ہے تو جب تک وہ لوگ اپنے کفر پر رہیں تب تک ان سے بالا جماع کچھ تعرض نہ کیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر کافر

نے کسی کافر کی معتدہ عورت سے نکاح کیا حالانکہ یہ امر وہ لوگ اپنے دین میں جائز جانتے ہیں پھر دونوں مسلمان ہو گئے تو امامِ اعظمؒ کے قول کے موافق دونوں اسی پر برقرار رکھے جائیں گے کذا فی الہدایہ اور امام ابویوسفؒ و امام محمدؒ نے فرمایا کہ نہیں برقرار رکھے جائیں گے مگر امامِ اعظمؒ کا قول صحیح ہے کذا فی المضمرات اور بنا بر قولِ امامِ اعظمؒ کے قاضی دونوں میں تفریق نہ کرے گا خواہ دونوں یا ایک مسلمان ہو جائے اور خواہ دونوں حاکم اسلام کے پاس مرافعہ کریں یا ایک ہی مرافعہ کرے کذا فی المحیط اور مبسوط میں ہے کہ آئمہ اختلاف ایسی صورت میں ہے کہ جب مرافعہ یا اسلام ایسی حالت میں واقع ہو کہ جب عدت قائم ہے اور اگر عدت گزر جانے کے بعد مرافعہ کیا یا اسلام لائے تو بالا جماع برقرار رکھے جائیں گے اور تفریق نہ جائے گی یہ فتح القدیر میں ہے۔

اگر کافر کی منکوحہ اس کی محرمہ ہو تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک ایسا نکاح کافروں کے درمیان صحیح ہے: ازاں جملہ محارم یعنی جو دائمی حرام ہیں ان کے ساتھ نکاح مسلمانوں میں نہیں ہے اور اگر کافر کی منکوحہ اس کی محرمہ ہو مثلاً اس کی ماں یا بہن ہو تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک ایسے نکاح کافروں کے درمیان صحیح ہے حتیٰ کہ ایسے نکاح پر جو جب نفقہ مترتب ہو گا اور بعد عقد اگر اس کے ساتھ دخول کیا تو مرد کا احصان ساقط نہ ہوگا اور بعض نے فرمایا کہ امامِ اعظمؒ کے نزدیک یہ بھی فاسد ہے اور یہی صاحبین کا قول ہے اور قول اول صحیح ہے اسی طرح اگر تین طلاق دی ہوئی سے نکاح کیا یا جن عورتوں کا جمع کرنا حرام ہے ان کو جمع کیا یا پانچ عورتوں کو جمع کیا تو اس میں بھی ایسا اختلاف ہے کذا فی التبیین لیکن اس پر اجماع کیا ہے کہ باہم ایک دوسرے کے وارث نہ ہوں گے ا۔ احصان یعنی جس سے آدمی محصن محفوظ ہوتا ہے حتیٰ کہ اس کے اوپر تہمت لگانے والا مارا جاتا ہے اور اگر کبھی زنا واقع ہوا ہو تو مارا نہیں جاتا کیونکہ وہ محصن نہیں ہے پس یہاں اگر ایسا کیا تو اپنے اعتقاد کے موافق محصن رہے گا۔

It is in Zahiriya: Then, if both become Muslims or one becomes a Muslim, then by unanimous consent (Ijma), separation will be effected between them. Similarly, if both did not become Muslims but both appealed (marafa) to the Qadi of Islam, then the same ruling applies (Kaza fil Muheet). And if only one of them appealed and requested that the decision be made according to Islamic law, if the other refuses and does not want it, the Qadi shall not separate them; however, according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), they shall be separated. As long as they remain in their state of disbelief and have not appealed to our court, they shall not be interfered with, provided they consider it permissible in their own religion. This is in Muheet and Atabiya.

The Mashaykh (scholars), based on the statement of Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), have agreed that if a disbeliever married two sisters in one contract and then, before becoming a Muslim, left one and then became a Muslim, the marriage of the other sister who remains under his authority will be valid, so that after Islam both remain on this marriage. This is in Kifaya. If a Dhimmi (a non-Muslim subject in an Islamic state) gave his wife three divorces and then continued to live with her just as he was living before the divorce—even though the woman did not marry another husband to perform Halala, as is done after Khula—then separation will be effected between them, even if both do not appeal to the Qadi. If a Dhimmi gave his wife three divorces and then performed a new marriage contract with her, but the aforementioned woman did not marry a second husband to perform Halala, they will not be separated. This is in Siraj-ul-Wahhaj. If a Dhimmi married a Muslim woman, they will be separated, even if the Dhimmi becomes a Muslim. If the woman says, "You married me when I was a Muslim," and the Dhimmi says, "No, at that time you were a Magian (Zoroastrian)," then the woman's statement will be accepted for the purpose of separation because she claims prohibition (tahrim). This is in Tatarakhaniya. If a boy and a girl were married to each other and both were Dhimmis, and then both reached puberty, if the one who performed the marriage was their father, they will have no choice (khiyar). If it was someone other than the father or grandfather, then according to Imam-e-Azam and Imam Muhammad, both will have the option of puberty (khiyar-e-bulugh). This is in Muheet. If one of the wife or husband becomes a Muslim, then Islam will be presented to the other; if the other also becomes a Muslim, they will remain husband and wife; otherwise, they will be separated. This is in Kanz. If the other remains silent, the Qadi will present Islam to

them again, up to three times as a precaution. This is in Zakhira. Whoever among them remains in disbelief, whether they are a mature adult or a discerning minor, in any case, due to their refusal of Islam, separation will be effected. It is the view of Imam-e-Azam and Imam Muhammad that if one of them is a minor without discernment, they will wait until they become wise; when they become discerning and wise, Islam will be presented to them. If they become a Muslim, well and good; otherwise, they will be separated, and they will not wait until they reach puberty. If one of them is insane, Islam will be presented to their parents; if both become Muslims or one becomes a Muslim, well and good; otherwise, they will be separated. This is in Kafi.

If the husband is blessed with the wealth of Islam but the wife is still in denial, what will be the situation?

If the husband becomes a Muslim and the wife refuses, separation will occur between them, but this separation will not be a divorce (talaq). If the wife becomes a Muslim and the husband remains a disbeliever, then according to Imam-e-Azam and Imam Muhammad, the separation between them will be a divorce (talaq). This is in Muheet-e-Sarsi. And if because of refusal, both...

यह ज़हीरिया में है, फिर अगर दोनों मुसलमान हो गए या एक मुसलमान हो गया तो सर्वसम्मति (इज़्मा) से दोनों के बीच तफ़रीक़ (अलग) कर दी जाएगी और इसी तरह अगर दोनों मुसलमान न हुए लेकिन दोनों ने क़ाज़ी-ए-इस्लाम के पास मुराफ़ा (मुकदमा) किया तो भी यही हुक्म है, कज़ा फ़िल मुहीत। और अगर दोनों में से एक ने मुराफ़ा किया और दरख्वास्त की कि हुक्म-ए-इस्लाम के मुताबिक फैसला किया जाए, पस अगर दूसरा इससे इनकार करता हो और न चाहता हो तो क़ाज़ी दोनों में तफ़रीक़ नहीं करेगा और साहिबैन के नज़दीक दोनों में तफ़रीक़ कर दी जाएगी। और जब तक वह लोग अपने कुफ्र पर हैं और उन्होंने हमारे पास मुराफ़ा नहीं किया तो सर्वसम्मति से उनसे تعرض (हस्तक्षेप) नहीं किया जाएगा बशर्ते कि अपने दीन में उसको जायज़ जानते हों, यह मुहीत व अताबीया में है।

मशाएख ने इमाम-ए-आज़म रह. के कौल की बिना पर इत्तिफ़ाक़ किया है कि अगर काफ़िर ने एक अक़द (निकाह) में दो बहनों से निकाह किया फिर मुसलमान होने से पहले एक को छोड़ दिया फिर मुसलमान हो गया तो दूसरी बहन जो उसके तहत में है उसका निकाह सही होगा, ता-आँकि इस्लाम के बाद दोनों इसी निकाह पर बरकरार रखे, यह किफया में है। और अगर ज़िममी ने अपनी बीवी को तीन तलाक़ दे दीं फिर उस औरत के साथ वैसा ही रहता रहा जैसे तलाक़ से पहले हर तरह मुक़ीम था, हालाँकि उस औरत ने किसी दूसरे शौहर से निकाह नहीं किया कि उसके हलाला के बाद उसके साथ करता है जैसे खुला से पहले था, तो उन दोनों में तफ़रीक़ करवा दी जाएगी अगरचे क़ाज़ी के पास दोनों मुराफ़ा न करें। और अगर ज़िममी ने अपनी बीवी को तीन तलाक़ दे दीं फिर उससे निकाह-ए-जदीद कर लिया मगर औरत मज़कूरा ने दूसरे शौहर से निकाह करके हलाला नहीं किया है तो उन दोनों में तफ़रीक़ नहीं की जाएगी, यह सिराज-उल-वहाज में है। और अगर ज़िममी ने मुसलमान औरत से निकाह किया तो दोनों में तफ़रीक़ कर दी जाएगी अगरचे ज़िममी मुसलमान हो जाए। और अगर औरत ने कहा कि तूने मुझसे ऐसी हालत में निकाह किया कि जब मैं मुसलमान थी और ज़िममी ने कहा कि नहीं बल्कि उस वक्त मजूसी थी, तो तफ़रीक़ के लिए औरत का कौल क़ुबूल होगा क्योंकि वह तहरीम का दावा करती है, यह तातारखानीया में है। और अगर एक लड़का और एक लड़की बाहम ब्याहे गए और दोनों ज़िममीयों में से हैं फिर दोनों बालिग़ हुए, पस अगर निकाह कर देने वाला उनका बाप हो तो दोनों को खियार (अधिकार) न होगा और अगर बाप व दादा के सिवा कोई और हो तो इमाम-ए-आज़म रह. व इमाम मोहम्मद रह. के नज़दीक दोनों को खियार-ए-बलूग

हासिल होगा, यह मुहीत में है। और अगर बीवी व मर्द में से एक मुसलमान हो गया तो दूसरे पर भी इस्लाम पेश किया जाएगा, पस अगर वह भी मुसलमान हो गया तो दोनों बीवी व मर्द रहेंगे वरना दोनों में तफ़रीक़ कर दी जाएगी, यह कंज़ में है। और अगर दूसरा खामोश रहा तो क़ाज़ी दोबारा उस पर इस्लाम पेश करेगा यहाँ तक कि तीन मर्तबा तक एहतियातन पेश करेगा, यह ज़खीरा में है। और दोनों में से जो कुफ्र पर आ गया है वह बालिग़ हो और चाहे तमीज़दार बालिग़ हो, बहरहाल उसके इनकार-ए-इस्लाम से दोनों में तफ़रीक़ कर दी जाएगी। और इमाम-ए-आज़म रह. व इमाम मोहम्मद रह. का कौल है कि अगर दोनों में से एक नाबालीग़ बे-तमीज़ हो, उसके आक़िल होने तक इंतज़ार किया जाएगा, यह तमीज़दार आक़िल हो जाएगा तो उस पर इस्लाम पेश किया जाएगा, पस अगर मुसलमान हो गया तो फबहा वरना दोनों में तफ़रीक़ कर दी जाएगी और उसके बालिग़ होने तक इंतज़ार न किया जाएगा। और अगर दोनों में से एक मजनून हो तो उसके माँ-बाप पर इस्लाम पेश किया जाएगा, पस अगर दोनों मुसलमान हो गए या एक मुसलमान हुआ तो फबहा वरना दोनों में तफ़रीक़ कर दी जाएगी, यह काफ़ी में है।

अगर शौहर इस्लाम की दौलत से सरफ़राज़ हुआ मगर बीवी हनोज़ (अभी तक) इनकारी है तो क्या सूरत होगी?

अगर शौहर मुसलमान हो गया और बीवी ने इनकार किया तो दोनों में तफ़रीक़ होगी मगर यह तफ़रीक़ तलाक़ न होगी। और अगर बीवी मुसलमान हुई और शौहर का कुफ्र रहा तो दोनों में तफ़रीक़ इमाम-ए-आज़म रह. व इमाम मोहम्मद रह. के नज़दीक तलाक़ होगी, यह मुहीत-ए-सरसी में है। और अगर इनकार की वजह से दोनों में...

یہ ظہیر یہ میں ہے پھر اگر دونوں مسلمان ہو گئے یا ایک مسلمان ہو گیا تو بالاجماع دونوں میں تفریق کر دی جائے گی اور اسی طرح اگر دونوں مسلمان نہ ہوئے لیکن دونوں نے قاضی اسلام کے پاس مرافعہ کیا تو بھی یہی حکم ہے کذافی المحیط اور اگر دونوں میں سے ایک نے مرافعہ کیا اور درخواست کی کہ حکم اسلام کے مطابق فیصلہ کیا جائے پس اگر دوسرا اس سے انکار کرتا ہو اور نہ چاہتا ہو تو قاضی دونوں میں تفریق نہ کرے گا اور صاحبین کے نزدیک دونوں میں تفریق کر دی جائے گی اور جب تک وہ لوگ اپنے کفر پر ہیں اور انہوں نے ہمارے مرافعہ نہ کیا تو بالاتفاق ان سے تعرض نہ کیا جائے گا بشرطیکہ اپنے دین میں اس کو جائز جانتے ہوں یہ محیط و عتابیہ میں ہے۔

مشائخ نے بر بنائے قول امامِ اعظمؒ اتفاق کیا ہے کہ اگر کافر نے ایک عقد میں دو بہنوں سے نکاح کیا پھر قبل مسلمان ہونے کے ایک کو چھوڑ دیا پھر مسلمان ہو گیا تو دوسری بہن جو اس کے تحت میں ہے اس کا نکاح صحیح ہو گا تاکہ آنکہ بعد اسلام کے دونوں اسی نکاح پر برقرار رکھے یہ کفایہ میں ہے اور اگر ذمی نے اپنی بیوی کو تین طلاق دے دیں پھر اس عورت کے ساتھ ویسا ہی رہتا رہا جیسے قبل طلاق کے ہر طرح مقیم تھا حالانکہ اس عورت نے کسی دوسرے خاوند سے نکاح نہیں کیا کہ اس کے حلالہ کے بعد اس کے ساتھ کرتا ہے جیسے خلع سے پہلے تھا تو ان دونوں میں تفریق کروا دی جائے گی اگرچہ قاضی کے پاس دونوں مرافعہ نہ کریں اور اگر ذمی نے اپنی بیوی کو تین طلاق دے دیں پھر اس سے نکاح جدید کر لیا مگر عورت مذکورہ نے دوسرے شوہر سے نکاح کر کے حلالہ نہیں کیا ہے تو ان دونوں میں تفریق نہیں کی جائے گی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر ذمی نے مسلمان عورت سے نکاح کیا تو دونوں میں تفریق کر دی

جائے گی اگر چہ ذمی مسلمان ہو جائے اور اگر عورت نے کہا کہ تو نے مجھ سے ایسی حالت میں نکاح کیا کہ جب میں مسلمان تھی اور ذمی نے کہا کہ نہیں بلکہ اس وقت مجوسی تھی تو تفریق کے لئے عورت کا قول قبول ہو گا کیونکہ وہ تحریم کا دعویٰ کرتی ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر ایک لڑکا اور ایک لڑکی باہم بیاہے گئے اور دونوں ذمیوں میں سے ہیں پھر دونوں بالغ ہوئے پس اگر نکاح کر دینے والا ان کا باپ ہو تو دونوں کو خیار نہ ہوگا اور اگر سوائے باپ و دادا کے کوئی اور ہو تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک دونوں کو خیارِ بلوغ حاصل ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر بیوی و مرد میں سے ایک مسلمان ہو گیا تو دوسرے پر بھی اسلام پیش کیا جائے گا پس اگر وہ بھی مسلمان ہو گیا تو دونوں بیوی و مرد رہیں گے ورنہ دونوں میں تفریق کر دی جائے گی یہ کنز میں ہے اور اگر دوسرا خاموش رہا تو قاضی دوبارہ اس پر اسلام پیش کرے گا یہاں تک کہ تین مرتبہ تک احتیاطاً پیش کرے گا یہ ذخیرہ میں ہے اور دونوں میں سے جو کفر پر آ گیا ہے وہ بالغ ہو اور چاہے تمیز دار بالغ ہو بہر حال اس کے انکار اسلام سے دونوں میں تفریق کر دی جائے گی اور امام اعظمؒ و امام محمدؒ کا قول ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نابالغ بے تمیز ہو اس کے عاقل ہونے تک انتظار کیا جائے گا یہ تمیز دار عاقل ہو جائے گا تو اس پر اسلام پیش کیا جائے گا پس اگر مسلمان ہو گیا تو فبہا ورنہ دونوں میں تفریق کر دی جائے گی اور اس کے بالغ ہونے تک انتظار نہ کیا جائے گا اور اگر دونوں میں سے ایک مجنون ہو تو اس کے ماں و باپ پر اسلام پیش کیا جائے گا پس اگر دونوں مسلمان ہو گئے یا ایک مسلمان ہوا تو فبہا ورنہ دونوں میں تفریق کر دی جائے گی یہ کافی میں ہے۔

اگر شوہر اسلام کی دولت سے سرفراز ہوا مگر بیوی ہنوز انکاری ہے تو کیا صورت ہوگی؟

اگر شوہر مسلمان ہو گیا اور بیوی نے انکار کیا تو دونوں میں تفریق ہو گی مگر یہ تفریق طلاق نہ ہوگی اور اگر بیوی مسلمان ہوئی اور شوہر کا کفر رہا تو دونوں میں تفریق امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک طلاق ہو گی یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر بوجہ انکار کے دونوں میں

The separation has taken place. If the separation happened after consummation, the woman will receive her full dowry (mahr). If it happened before consummation: if it was due to the husband's refusal, the woman will receive half the dowry; if it was due to the wife's refusal, she will receive no dowry. This is stated in *Tabyeen*. If the husband of a *Kitabiyyah Dhimmiyyah* (a Christian or Jewish woman living under Muslim rule) becomes Muslim, their marriage will remain intact; this is in *Kanz*. If one of the spouses (husband or wife) becomes Muslim in the Abode of War (Dar al-Harb), and they are not "People of the Book," or if only the woman becomes Muslim, the dissolution of the marriage will be suspended until three menstrual cycles pass, regardless of whether consummation occurred or not; this is in *Kafi*. If the second spouse also becomes Muslim before the three cycles pass, the marriage remains valid. If both arrived with safe-conduct (aman) from the Abode of War, the separation between them will occur in one of two ways: either by presenting Islam to the other party and their refusal, or by the passing of three menstrual cycles; this is in *Atabiyyah*. These menstrual cycles are not counted as *Iddah* (waiting period), which is why a woman who has been consummated with is treated the same in this regard. If separation occurs between them and the marriage was not consummated, no *Iddah* is required. If separation occurs after consummation, if the woman remains an infidel from the Abode of War, the same ruling applies. If the woman becomes Muslim, Imam Azam (Abu Hanifa) holds the same ruling; this is in *Kafi*.

If a woman does not menstruate due to being a minor or elderly, the separation will not occur upon the passing of a month; this is in *Bahr al-Raiq*. If a woman becomes Muslim while her husband has entered the Abode of Islam with safe-conduct, the separation will not occur until three menstrual cycles pass. Similarly, if her husband enters the Abode of Islam with safe-conduct and becomes a *Dhimmi* (protected non-Muslim), the same ruling applies. Even if the woman leaves the Abode of War and enters the Abode of Islam, and three menstrual cycles have not yet passed, Islam will be presented to her husband; if he becomes Muslim, the marriage will not be dissolved. Similarly, if the husband becomes Muslim and then the wife leaves the Abode of War and enters the Abode of Islam and remains a *Dhimmi*, the separation will not occur until three menstrual cycles pass. If separation occurs after three cycles, according to Imam Azam and Imam Muhammad, this separation constitutes a divorce, as mentioned in *Siyar al-Kabir*; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. The *Tabain al-Darain* (difference of abodes), meaning the separation of sovereignty—like between the Abode of Islam and the Abode of War—is a cause for separation, not the mere fact of

being captured. Thus, if a combatant (Harbi) leaves the Abode of War, becomes Muslim, and enters the Abode of Islam, or becomes a *Dhimmi* in the Abode of Islam, or if his wife does so, separation from the other will occur; this is in *Tabyeen*.

Regarding those who rebel against the just Imam and flee: If a combatant enters the Abode of Islam with safe-conduct and then chooses to become a *Dhimmi* here, his wife becomes irrevocably separated (*ba'in*). If one of them is captured and brought, separation is established—not because of being captured, but because of the difference of abodes. If both husband and wife are captured and brought, the marriage will not be dissolved; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If a combatant enters the Abode of Islam with safe-conduct, or a Muslim goes to the Abode of War with safe-conduct, his wife will not be irrevocably separated from him; this is in *Kafi*. Similarly, for those who rebel against the just Imam, if someone comes from them to the people of justice (Ahl al-Adl), or from the people of justice to them, the wife will not be separated; this is in *Tabyeen*. If a Muslim in the Abode of War marries a woman who is a combatant *Kitabiyyah*, and then only the husband leaves the Abode of War, in our view, she becomes irrevocably separated from him. If she leaves before the husband and enters the Abode of Islam, she is not separated; this is in *Zahiriyyah*. If a woman leaves the Abode of War, enters the Abode of Islam, and becomes Muslim or chooses to live as a *Dhimmi*, it is permissible to marry her without an *Iddah*. The same ruling applies if she becomes Muslim or a *Dhimmi* within the Abode of Islam. This is the opinion of Imam Azam, while the two disciples (Sahibayn) stated that *Iddah* is mandatory; this is in *Tabyeen*. If a combatant man is captured and has two [women] under his...

तफ़्रीक (अलगाव) वाके(घटित) हुई, پس अगर दख़ूल (सम्बन्ध) के बाद तफ़्रीक हुई तो औरत को उसका पूरा महर मिलेगा और अगर दख़ूल से पहले हुई, तो अगर शौहर के इनकार की वजह से हुई तो औरत को आधा महर मिलेगा और अगर बीवी के इनकार की वजह से हुई तो औरत को कुछ महर न मिलेगा, यह 'तबीयत' में है। और अगर किताबिया ज़िम्मिया औरत का शौहर मुसलमान हो गया तो दोनों का निकाह बरकरार रहेगा, यह 'कन्ज़' में है। और अगर दारुल-हर्ब में बीवी और मर्द में से एक मुसलमान हुआ और ये दोनों अहल-ए-किताब नहीं हैं, या यूँ कि औरत ही मुसलमान हुई है तो दोनों में निकाह टूटना तीन हैज़ (माहवारी) गुज़रने तक मौक़ूफ (स्थगित) रहेगा, चाहे औरत के साथ दख़ूल किया हो या न किया हो, यह 'काफी' में है। फिर अगर तीन हैज़ गुज़रने से पहले दूसरा भी मुसलमान हो गया तो निकाह बाकी रहेगा। और अगर दोनों हर्बी अमान लेकर आए हों तो दोनों में जुदाई दो तरह से होगी: या तो दूसरे पर इस्लाम पेश करने और उसके इनकार करने से, या तीन हैज़ गुज़र जाने से होगी, यह 'अताबिया' में है। और ये हैज़ इद्दत के शुमार नहीं हैं, इसीलिए औरत मदखूला (जिसके साथ सम्बन्ध हुआ हो) इसमें यकसां है। फिर अगर दोनों में जुदाई वाके हुई तो अगर मदखूला न हो तो औरत पर इद्दत वाजिब न होगी और अगर दख़ूल के बाद जुदाई हुई, तो अगर औरत काफ़िरा हर्बिया रही है तो भी यही हुक्म है और अगर औरत मुसलमान हो गई हो तो भी इमाम आज़म के नज़दीक यही हुक्म है, यह 'काफी' में है।

अगर औरत को कमसिन होने या बूढ़ी होने की वजह से हैज़ न आता हो तो दोनों में महीना गुज़रने से दोनों में इनतेता (अंत) न होगा, यह 'बहरुर-राइक' में है। और अगर औरत मुसलमान हो गई हालाँकि उसका खावंद हर्बी अमान लेकर दारुल-इस्लाम में आया है तो बिना तीन हैज़ गुज़रे इनतेता न होगा। इसी तरह अगर उसका खावंद हर्बी अमान लेकर दारुल-इस्लाम में आकर यहाँ ज़िम्मी हो गया तो भी यही हुक्म है, यहाँ तक कि अगर औरत भी दारुल-हर्ब से निकलकर दारुल-इस्लाम में आई और अभी तीन हैज़ नहीं गुज़रे हैं तो उसके खावंद पर इस्लाम पेश किया जाएगा। पस अगर वह मुसलमान हो गया तो दोनों में तफ़्रीक न की जाएगी। और इसी तरह अगर शौहर मुसलमान हो गया फिर बीवी दारुल-हर्ब से निकलकर दारुल-इस्लाम में आई और ज़िम्मी बनकर रही तो जब तक तीन हैज़ न गुज़रेंगे, तब तक इनतेता न होगा। फिर अगर जब तीन हैज़ गुज़रने पर दोनों में इनतेता हुआ तो इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक यह जुदाई तलाक होगी, जैसा कि 'सैर-ए-कबीर' में मज़कूर है। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है और तबाइन-ए-दारेन (दो अलग देशों का होना) यानी विलायत (अधिकार क्षेत्र) का अलग हो जाना, जैसे दारुल-इस्लाम और दारुल-हर्ब, यह फुरक़त (अलगाव) का

موجِب (कारण) है, न कि कैद होना। चुनाँचे अगर कोई हर्बी दारुल-हर्ब से निकलकर मुसलमान होकर दारुल-इस्लाम में आ गया या दारुल-इस्लाम में ज़िम्मी होकर रहा हो या उसकी बीवी हो, तो दूसरे से फुरक़त हो जाएगी, यह 'तबीयत' में है।

इमाम-ए-आदिल से बागी होकर फ़रार इख्तियार करने वालों का बयान: एक हर्बी अमान लेकर दारुल-इस्लाम में आया फिर उसने यहाँ ज़िम्मी होना इख्तियार किया तो उसकी बीवी 'बाइन' (अलग) हो जाएगी। और अगर दोनों में से कोई कैद होकर आया तो फुरक़त साबित हो जाएगी, न इस वजह से कि कैद हो गया है बल्कि इस वजह से कि तबाइन-ए-दारेन हो गया है। और अगर बीवी-मर्द दोनों कैद होकर आए तो निकाह में जुदाई न होगी, यह 'सिराजुल-वह्हाज' में है। और अगर कोई हर्बी अमान लेकर दारुल-इस्लाम में आया या कोई मुसलमान अमान लेकर दारुल-हर्ब में गया तो उसकी औरत उससे बाइन न होगी, यह 'काफी' में है। इसी तरह जो लोग इमाम-ए-आदिल से बागी हो गए हैं, अगर उनके यहाँ से कोई अहल-ए-अदल के यहाँ आया या अहल-ए-अदल के यहाँ से वहाँ गया तो उसकी बीवी उससे बाइन न होगी, यह 'तबीयत' में है। दारुल-हर्ब में एक मुसलमान ने किसी औरत किताबिया हर्बिया से निकाह किया, फिर सिर्फ शौहर दारुल-हर्ब से निकल आया तो हमारे नज़दीक वह औरत उससे बाइन हो जाएगी। और अगर शौहर से पहले यह औरत निकलकर दारुल-इस्लाम में आ गई तो बाइन न होगी, यह 'ज़हीरिया' में है। और जो औरत दारुल-हर्ब से निकलकर दारुल-इस्लाम में आ गई हो कि वह मुसलमान हो गई या उसने ज़िम्मी होकर रहना इख्तियार किया तो बिना इद्दत के उससे निकाह करना जायज़ है। इसी तरह अगर दारुल-इस्लाम में मुसलमान हो गई या यहाँ ज़िम्मिया हो गई तो भी यही हुक्म है और यह इमाम आज़म का कौल है। और साहिबैन ने फ़रमाया कि इद्दत वाजिब है, यह 'तबीयत' में है। और अगर एक मर्द हर्बी कैद किया गया और उसके तहत में दो...

تفریق واقع ہوئی پس اگر بعد دخول ہو جانے کے تفریق ہوئی تو عورت کو اس کا پورا مہر ملے گا اور اگر قبل دخول کے ہو پس اگر بوجہ انکار شوہر کے ہوئی تو عورت کو نصف مہر ملے گا اور بوجہ انکار بیوی کے ہو تو جورو کو کچھ مہر نہ ملے گا یہ تبیین میں ہے اور اگر کتابیہ ذمیہ عورت کا شوہر مسلمان ہو گیا تو دونوں کا نکاح برقرار رہے گا یہ کنز میں ہے اور اگر دارالحرب میں بیوی و مرد میں سے ایک مسلمان ہوا اور یہ دونوں اہل کتاب نہیں ہیں یا یوں اور عورت ہی مسلمان ہوئی ہے تو دونوں میں نکاح ٹوٹ جانا تین حیض گزرنے تک موقوف رہے گا خواہ عورت کے ساتھ دخول کیا ہو یا نہ کیا ہو یہ کافی میں ہے پھر اگر تین حیض گزرنے سے پہلے دوسرا بھی مسلمان ہو گیا تو نکاح باقی رہے گا اور اگر دونوں حربی امان لے کر آئے ہوں تو دونوں میں جدائی دو طرح سے یا تو دوسرے پر اسلام پیش کرنے اور اس کے انکار کرنے سے یا تین حیض گزر جانے سے ہوگی یہ عتابیہ میں ہے اور یہ حیض شمار عدت نہیں ہیں اسی واسطے عورت مدخولہ اس میں یکساں ہے پھر اگر دونوں میں جدائی واقع ہوئی پس اگر مدخولہ نہ ہو تو عورت پر عدت واجب نہ ہوگی اور اگر بعد دخول کے جدائی ہوئی پس اگر عورت کافرہ حربی رہی ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر عورت مسلمان ہوئی ہو تو بھی امام اعظم کے نزدیک یہ ہی حکم ہے یہ کافی میں ہے۔

اگر عورت کو بچہ صغیرہ ہونے یا بوڑھی ہونے کے حیض نہ آتا ہو تو دونوں میں مہینہ گزرنے کے دونوں میں انقطاع نہ ہوگا یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر عورت مسلمان ہوگئی حالانکہ اس کا خاوند حربی امان لے کر دارالاسلام میں آیا ہے تو بدوں تین حیض گزرنے کے انقطاع نہ ہوگا اسی طرح اگر اس کا خاوند حربی امان لے کر دارالاسلام میں آکر یہاں ذمی ہو گیا تو بھی یہی حکم ہے حتیٰ کہ اگر عورت بھی دارالحرب سے نکل کر دارالاسلام میں آئی اور ہنوز تین حیض نہیں گزرے

ہیں تو اس کے خاوند پر اسلام پیش کیا جائے گا پس اگر وہ مسلمان ہو گیا تو دونوں میں تفریق نہ کی جائے گی اور اسی طرح اگر شوہر مسلمان ہو گیا پھر بیوی دارالحرب سے نکل کر دارالاسلام میں آئی اور ذمی ہو کر رہی تو جب تک تین حیض نہ گزریں گے تب تک انقطاع نہ ہوگا پھر اگر جب تین حیض گزرنے پر دونوں میں انقطاع ہوا تو امام اعظم و امام محمد کے نزدیک یہ جدائی ہے طلاق ہوگی چنانچہ سیر کبیر میں مذکور ہے یہ محیط سرخی میں ہے اور تبائن دارین یعنی ولایت کا جدا ہو جانا جیسے دارالاسلام و دارالحرب یہ موجب فرقت ہے نہ قید ہونا چنانچہ اگر کوئی حربی دارالحرب سے نکل کر مسلمان ہو کر دارالاسلام میں آ گیا یا دارالاسلام میں ذمی ہو کر رہا ہو یا اس کی بیوی ہو تو دوسرے سے فرقت ہو جائے گی یہ تبیین میں ہے۔

امام عادل سے باغی ہو کر فرار اختیار کرنے والوں کا بیان: ایک حربی امان لے کر دارالاسلام میں آیا پھر اس نے یہاں ذمی ہونا اختیار کیا تو اس کی بیوی بائن ہو جائے گی اور اگر دونوں میں سے کوئی قید ہو کر آیا تو فرقت ثابت ہو جائے گی نہ اس وجہ سے کہ قید ہو گیا ہے بلکہ اس وجہ سے کہ تبائن دارین ہو گیا اور اگر بیوی مرد دونوں قید ہو کر آئے تو نکاح میں جدائی نہ ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کوئی حربی ایمان لے کر دارالاسلام میں آیا یا کوئی مسلمان ایمان لے کر دارالحرب میں گیا تو اس کی عورت اس سے بائنہ نہ ہو جائے گی یہ کافی میں ہے اسی طرح جو لوگ امام عادل سے باغی ہو گئے ہیں اگر ان کے یہاں سے کوئی اہل عدل کے یہاں آیا یا اہل عدل کے یہاں سے وہاں گیا تو اس کی بیوی اس سے بائنہ نہ ہوگی یہ تبیین میں ہے دارالحرب میں ایک مسلمان نے کسی عورت کتابیہ حربیہ سے نکاح کیا پھر فقط شوہر دارالحرب سے نکل آیا تو ہمارے نزدیک وہ عورت اس سے بائنہ ہو جائے گی اور اگر شوہر سے پہلے یہ عورت نکل کر دارالاسلام میں آ گئی تو بائنہ نہ ہوگی یہ ظہیریہ میں ہے اور جو عورت دارکہ دارالحرب سے نکل کر دارالاسلام میں آگئی ہو کہ وہ مسلمان ہو گئی یا اس نے ذمی ہو کر رہنا اختیار کیا تو بدوں عدت کے

اس سے نکاح کرنا جائز ہے اسی طرح اگر دارالاسلام میں مسلمان ہو گئی یا یہاں ذمیہ ہوگئی تو بھی یہی حکم ہے اور یہ امام اعظم کا قول ہے اور صاحبین نے فرمایا کہ عدت واجب ہے یہ تبیین میں ہے اور اگر ایک مرد حربی قید کیا گیا اور اس کے تحت میں دو

Whether they are sisters, or four, or five, and they all came together under his restriction, the Nikah of all of them will be invalid in the view of Imam Azam and Abu Yusuf, regardless of whether this Nikah was performed in a single contract or in separate contracts. If a Kafir has two sisters or five women under his marriage and they all become Muslims at the same time, then if he married them in separate contracts, the Nikah of the first sister and the first four women will be valid, and the rest will be invalid. If he married them all in a single contract, and they are among the Dhimmis (protected non-Muslims) of the Muslims, then in our view, without disagreement, the Nikah of all of them will be invalid. However, if one of the women had died or become 'Baina' (separated from the marriage) before the man became a Muslim, then the Nikah of the remaining four women would be valid. If these people are Harbi (at war with Muslims), then according to Imam Azam and Abu Yusuf, the same rule applies. If two of his women came under captivity with the man, their Nikah will not be invalid, but those who remained behind—i.e., in Dar-ul-Harb—their Nikah will be invalid. This is stated in 'Sirajiya'.

If a man is a Muslim and has a Kitabiya woman under his marriage, and then he becomes an apostate (Murtad), his wife will become separated from him:

If a Harbi married a woman and her mother and then became a Muslim, if he married both in a single contract, the Nikah of both will be invalid. If he married them separately, the Nikah of the first is valid, and the Nikah of the second (the later one) will be invalid. This is the opinion of Imam Azam and Imam Abu Yusuf, and this applies if he has not performed Dukhool (consummation) with either. If he has performed Dukhool with both, in any case, the Nikah of both will be invalid, and there is consensus (Ijma) on this. If he performed Dukhool with only one, and if he performed Dukhool with the woman he married first and then married the second woman, then the Nikah of the first woman is valid and the second is invalid; there is consensus on this as well. This is in 'Badai'. If he did not perform Dukhool with the first woman but did with the second, and if the first was the daughter and the second was the mother, then by consensus the Nikah of both will be invalid. If the first was the mother and the second was the daughter, and he performed Dukhool with the latter, then according to Imam Azam and Abu Yusuf, the Nikah of both will be invalid, but he will have the option to marry the daughter, and marrying the mother of that woman is not Halal. This is in 'Sirajiya'. If either the wife or the husband apostatizes (leaves Islam), separation will take place immediately without divorce, whether the

apostasy occurred before or after Dukhool. If the husband alone becomes an apostate, the wife will receive the full Mahr (dowry) provided Dukhool has occurred, or half if Dukhool has not occurred. If the wife becomes an apostate, if Dukhool has occurred, she will receive the full Mahr, and if not, she will receive nothing. If both apostatize and then both become Muslim together, then, as an equitable ruling (Istihsan), both will remain in their Nikah. If both apostatize and then only one becomes Muslim, separation will occur between them. This is in 'Kafi'. If it is not known who became an apostate first, the ruling will be that it is as if both apostatized at the same time. This is in 'Zahiriya'. If a woman utters words of disbelief out of spite for her husband, or with the intention that she be released from the bond of marriage (Hibal-e-Nikah), or with the intention that a second Mahr becomes due upon him through the renewal of Nikah, then she will be separated from her husband's [bond of marriage].

1. Ahle-Dhimma means those under the protection of Muslims.
2. Qal: This statement implies that the Nikah of the remaining sister will not be valid in the event of her becoming Baina; this requires reflection.
3. Without divorce means the separation that currently occurred between the two is not divorce; rather, if he became an apostate and performed a new Nikah, it is valid.
4. Hibal-e-Nikah means to be out of the bond of his marriage.

बहनें हैं या चार हैं या पाँच हैं और ये भी सब उसके साथ मुक़य्यद होकर आएँ तो इमाम आज़म और अबू यूसुफ के नज़दीक सबका निकाह बातिल हो जाएगा, ख्वाह यह निकाह एक ही अक़्द (अनुबंध) में किया हो या अक़्द-ए-मुतफ़र्रिक़ा (अलग-अलग अनुबंधों) में किया हो। और अगर किसी काफ़िर के तहत में दो बहनें हों या पाँच औरतें हों, फिर ये सब लोग एक साथ मुसलमान हो गए, पस अगर उसने अक़्द-ए-मुतफ़र्रिक़ा में इन सबसे निकाह किया हो, तो पहली बहन का निकाह और पहली चार औरतों का निकाह जायज़ होगा और बाकी का बातिल होगा। और अगर इन सबसे एक ही अक़्द में निकाह किया हो, पस ये सब लोग मुसलमानों के अहले-ज़िम्मा में से हों, तो हमारे नज़दीक बिला ख़िलाफ़ सबका निकाह बातिल होगा। लेकिन अगर मर्द के मुसलमान होने से पहले इनमें से एक औरत मर गई या बाइना (निकाह से बाहर) हो गई हो, तो बाकी चार औरतों का निकाह जायज़ होगा। और अगर ये सब लोग हर्बी हों, तो भी इमाम आज़म और अबू यूसुफ के नज़दीक यही मुताबा में है। और अगर मर्द के साथ उसकी दो औरतें क़ैद होकर आएँ तो उन दोनों का निकाह बातिल न होगा और जो बाकी रह गई हैं, यानी दारुल-हर्ब में हैं, उनका निकाह बातिल होगा। यह 'सिराजिया' में है।

अगर मर्द मुसलमान हो और उसके तहत में किताबिया औरत है, फिर मुर्तद हो गया तो उसकी बीवी उससे बाइना हो जाएगी:

अगर हर्बी ने एक औरत व उसकी माँ से निकाह किया, फिर मुसलमान हो गया, पस अगर दोनों से एक ही अक़्द में निकाह किया हो, तो दोनों का निकाह बातिल होगा। और अगर दोनों से मुतफ़र्रिक़ (अलग-अलग) निकाह किया हो, तो पहली का निकाह जायज़ और दूसरी पिछली का निकाह बातिल होगा। और यह इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ का क़ौल है और यह उस वक़्त है कि दोनों में से किसी के साथ दुख़ूल (शारीरिक संबंध) न किया हो। और अगर उसने दोनों से दुख़ूल किया हो, तो बहरहाल दोनों का निकाह बातिल होगा और इस पर इज्मा (सहमति) है। और अगर दोनों में से एक के साथ दुख़ूल किया, पस अगर उस औरत से दुख़ूल किया हो जिससे पहले निकाह किया है, फिर दूसरी औरत से निकाह किया, तो पहली औरत का निकाह जायज़ और दूसरी का निकाह बातिल होगा और इस पर भी इज्मा है, यह 'बदाय' में है। और अगर उसने पहली औरत के साथ दुख़ूल न किया हो, बल्कि दूसरी के साथ दुख़ूल किया हो, पस अगर पहली दुख़्तर (बेटी) और दूसरी माँ हो, तो बिल-इत्तिफ़ाक़ दोनों का निकाह बातिल होगा। और अगर पहली माँ हो और दूसरी दुख़्तर हो, पस दूसरे के साथ दुख़ूल किया, तो भी इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक दोनों का निकाह

बातिल होगा, लेकिन उसको इख़्तियार होगा कि दुख़्तर के साथ निकाह कर ले और उस औरत की माँ से निकाह करना हलाल नहीं है, यह 'सिराजिया' में है। और अगर बीवी व मर्द दोनों में से एक दीन-ए-इस्लाम से मुर्तद हो गया, तो दोनों में बिना तलाक़ के फ़ुरक़त (जुदाई) फ़ौरन वाक़े हो जाएगी, ख्वाह क़ब्ल-ए-दुख़ूल मुर्तद हुआ हो या बा'द-ए-दुख़ूल। फिर अगर शौहर ही मुर्तद हुआ है, तो औरत को पूरा महर मिलेगा बशर्ते कि उसके साथ दुख़ूल वाक़े हुआ हो, या निस्फ़ (आधा) महर मिलेगा अगर दुख़ूल वाक़े नहीं हुआ है। और अगर औरत ही मुर्तद हो गई है, पस अगर दुख़ूल हो चुका है तो उसको पूरा महर मिलेगा और अगर दुख़ूल नहीं हुआ है तो उसको कुछ महर न मिलेगा। और अगर दोनों एक साथ मुर्तद हो गए, फिर दोनों एक साथ मुसलमान हो गए, तो इस्तेहसानन दोनों अपने निकाह पर बाक़ी रहेंगे। और अगर दोनों एक साथ मुर्तद होकर फिर दोनों में से एक मुसलमान हो गया, तो दोनों में फ़ुरक़त वाक़े हो जाएगी, यह 'काफ़ी' में है। और अगर यह मालूम न हो कि अव्वल कौन मुर्तद हुआ है, तो हुक्म में यह क़रार दिया जाएगा कि गोया दोनों एक साथ मुर्तद हुए हैं, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर औरत ने अपने शौहर के जलाने के वास्ते, या इस ग़रज़ से कि वह मर्द के हबाले-निकाह (निकाह के बंधन) से बाहर हो जाए, या इस ग़रज़ से कि तजदीद-ए-निकाह से उस पर दूसरा महर लाज़िम आए, अपनी ज़ुबान पर कलमा-ए-कुफ़्र जारी किया, तो वह अपने शौहर पर [हबाले-निकाह] से बाहर हो जाएगी।

1. अहले-ज़िम्मा यानी मुसलमानों के मातहत हिफ़ाज़त में हों।
2. क़ाल: इस कलाम में इशाअत है कि बाकी बहन का निकाह, बाइना होने की सूरत में जायज़ न होगा, यह तअम्मुल है।
3. बिना तलाक़ के यानी फ़िलहाल जो दोनों में वाक़े हुई है वह तलाक़ नहीं है, बल्कि अगर यह मुर्तद हुआ और जदीद (नया) निकाह किया तो जायज़ है।
4. हबाले-निकाह यानी उसके निकाह की रस्सी से बाहर हो।

بہنیں ہیں یا چار ہیں یا پانچ ہیں اور یہ بھی سب اس کے ساتھ مقید ہو کر آئیں تو امام اعظم اور ابو یوسف کے نزدیک سب کا نکاح باطل ہو جائے گا خواہ یہ نکاح ایک ہی عقد میں سے کیا ہو یا عقد و متفرقہ میں کیا ہو اور اگر کسی کافر کی تحت میں دو بہنیں ہوں یا پانچ عورتیں ہوں پھر یہ سب لوگ ایک ساتھ مسلمان ہو گئے پس اگر اس نے عقد و متفرقہ میں ان سب سے نکاح کیا ہو تو پہلی بہن کا نکاح اور پہلی چار عورتوں کا نکاح جائز ہوگا اور باقی کا باطل ہوگا اور اگر ان سب سے ایک ہی عقد میں نکاح کیا ہو پس یہ سب لوگ مسلمانوں کے اہل ذمہ میں سے ہوں تو ہمارے نزدیک بلا خلاف سب کا نکاح باطل ہوگا لیکن اگر مرد کے مسلمان ہونے سے پہلے ان میں سے ایک عورت مر گئی یا بائنہ ہو گئی ہو تو باقی چار عورتوں کا نکاح جائز ہو گا اور اگر یہ سب لوگ حربی ہوں تو بھی امام اعظم اور ابو یوسف کے نزدیک یہی متابعہ میں ہے اور اگر مرد کے ساتھ اس کی دو عورتیں قید ہو کر آئیں تو انہیں دونوں کا نکاح باطل نہ ہو گا اور جو باقی رہ گئی ہیں یعنی دار الحرب میں ہیں ان کا نکاح باطل ہو گا یہ سراجیہ میں ہے۔

اگر مرد مسلمان ہو اور اُسکے تحت میں کتابیہ عورت ہے پھر مرتد ہو گیا تو اُسکی بیوی اس سے بائنہ ہو جائیگی:

اگر حربی نے ایک عورت واس کی ماں سے نکاح کیا پھر مسلمان ہو گیا پس اگر دونوں سے ایک ہی عقد میں نکاح کیا ہو تو دونوں کا نکاح باطل ہوگا اور اگر دونوں سے متفرق نکاح کیا ہو تو پہلی کا نکاح جائز اور دوسری پچھلی کا نکاح باطل ہوگا اور یہ امام اعظم اور امام ابو یوسف کا قول ہے اور یہ اس وقت ہے کہ دونوں میں سے کسی کے ساتھ دخول نہ کیا ہو اور اگر اس نے دونوں سے

دخول کیا ہو تو بہر حال دونوں کا نکاح باطل ہوگا اور اس پر اجماع ہے اور اگر دونوں میں سے ایک کے ساتھ دخول کیا پس اگر اس عورت سے دخول کیا ہو جس سے پہلے نکاح کیا ہے پھر دوسری عورت سے نکاح کیا تو پہلی عورت کا نکاح جائز اور دوسری کا نکاح باطل ہوگا اور اس پر بھی اجماع ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر اس نے پہلی عورت کے ساتھ دخول نہ کیا ہو بلکہ دوسری کے ساتھ دخول کیا ہو پس اگر پہلی دختر اور دوسری ماں ہو تو بالاتفاق دونوں کا نکاح باطل ہوگا اور اگر پہلی ماں ہو اور دوسری دختر ہو پس دوسرے کے ساتھ دخول کیا تو بھی امام اعظم اور امام ابو یوسف کے نزدیک دونوں کا نکاح باطل ہوگا لیکن اس کو اختیار ہوگا کہ دختر کے ساتھ نکاح کر لے اور اس عورت کی ماں سے نکاح کرنا حلال نہیں ہے یہ سراجیہ میں ہے اور اگر بیوی و مرد دونوں میں سے ایک دین اسلام سے مرتد گیا تو دونوں میں بغیر طلاق کے فرقت فی الحال واقع ہو جائے گی خواہ قبل دخول کے مرتد ہو ہو یا بعد دخول کے پھر اگر شوہر ہی مرتد ہوا ہے تو عورت کو پورا مہر ملے گا بشرطیکہ اس کے ساتھ دخول واقع ہوا ہو یا نصف مہر ملے گا اور اگر دخول واقع نہیں ہوا ہے اور اگر عورت ہی مرتد ہو گئی ہے پس اگر دخول ہو چکا ہے تو اس کو پورا مہر ملے گا اور اگر دخول نہیں ہوا ہے تو اس کو کچھ مہر نہ ملے گا اور اگر دونوں ایک ساتھ مرتد ہو گئے پھر دونوں ایک ساتھ مسلمان ہو گئے تو استحساناً دونوں اپنے نکاح پر باقی رہیں گے اور اگر دونوں ایک ساتھ مرتد ہو کر پھر دونوں میں سے ایک مسلمان ہو گیا تو دونوں میں فرقت واقع ہو جائے گی یہ کافی میں ہے اور اگر یہ معلوم نہ ہو کہ اول کون مرتد ہوا ہے تو حکم میں یہ قرار دیا جائے گا کہ گویا دونوں ایک ساتھ مرتد ہوئے ہیں یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر عورت نے اپنے شوہر کے جلانے کے واسطے یا بدیں غرض کہ اس مرد کے حوالہ نکاح سے باہر ہو جائے یا بدیں غرض تجدید نکاح سے اس پر دوسرا مہر لازم آئے اپنی زبانی پر کلمہ کفر جاری کیا تو اپنے شوہر پر [حبالہ نکاح] سے باہر ہو جائے گی۔

۱۔ اہل ذمہ یعنی مسلمانوں کے ماتحت حفاظت میں ہوں۔ ۲۔ قال اس کلام میں اشعار ہے کہ باقی بہن کا نکاح در صورت بائنہ ہونے کے جائز نہ ہوگا، یہ تامل۔ ۳۔ بغیر طلاق کے یعنی فی الحال جو دونوں میں واقع ہوئی ہے طلاق نہیں ہے بلکہ اگر یہ مرتد ہوا اور جدید نکاح کیا تو جائز ہے۔ ۴۔ حبالہ نکاح یعنی اس کے نکاح کی رسی سے باہر ہو۔

...will become haram, therefore she will be compelled to become a Muslim. Every Qadi (judge) has the authority to perform her new Nikah (marriage) even for a very small amount, even if it is one Dinar, regardless of whether the woman is pleased or displeased. This woman will not have the option to marry anyone other than this husband. Sheikh Abu Ja'far Hindwani stated, "I accept this ruling," and Faqih Abu al-Laith said, "We accept it." This is in 'Tamasi'. If a man becomes a Muslim and he has a Kitabiyya (Scripturalist) woman under him, and then the aforementioned man becomes an apostate (Murtad), his wife will become Bain (divorced/separated) from him. This is in 'Muhit-e-Sarakhsi'.

What is the ruling regarding the religion of offspring in cases of Dar al-Harb? A child is considered a follower (Tabi) of that parent who is better in terms of religion among the two. This is in 'Kanz'. This ruling applies when the 'Dar' (abode) is not different—for example, if both are in Dar al-Islam or both are in Dar al-Harb. If a child becomes a Muslim in Dar al-Harb, the child will be a Muslim by following the father, because even if the father became a Muslim in Dar al-Harb, he is legally from the people of Dar al-Islam. If the child is in Dar al-Harb and the father becomes a Muslim in Dar al-Islam, the child will not be considered his follower and will not become a Muslim. This is in 'Tabyeen'. A Majusi (Zoroastrian) religion is worse than the Kufr of a Kitabi. This is in 'Kanz'. If one parent is Majusi and the other is Kitabi, the child, for example, a daughter, will be considered a Kitabi. Therefore, it is permissible for a Muslim man to marry this woman, and the child's Dhabihah (slaughtered animal) will be Halal. This is in 'Ghayat al-Saruji'. A Muslim married a Christian (Nasraniyya) woman, then both became Majusi simultaneously. Imam Abu Yusuf said there will be a separation (Furqat) between them, while Imam Muhammad said there will not be. This is in 'Zahiriyya'. If a Muslim has a Christian woman under him and both simultaneously become Jews, by consensus, there will be a separation between them and the full Mahr (dowry) will be obligatory upon the man because the cause of the separation arose from the man's side. This is in 'Siraj al-Wahhaj'. If a Muslim married a girl whose parents are Muslims, then both became apostates, this girl will not be Bain from her husband, even if both parents go to Dar al-Harb. If both take this girl to Dar al-Harb, she will become Bain. If one of them dies in our Dar al-Islam as an apostate or in a state of being a Muslim, and then the other becomes an apostate and takes this girl to Dar al-Harb, this girl will not be Bain from her husband. This is in 'Zahiriyya'. A Christian girl is under a Muslim husband, then her father becomes a

Majusi while her mother had already died while being a Christian; this girl will not be Bain from her husband. This is in 'Muhit-e-Sarakhsi'.

A Muslim married a Christian woman and she is a minor (Saghira)... A Muslim married a Christian girl whose father had given her in marriage, and both her parents are Christians. Then, if one of her parents becomes a Majusi and the other remains a Christian, the girl will not be Bain from her husband. If both parents become Majusi and this girl is still a minor, she will become Bain from her husband, even if both do not take her to Dar al-Harb, and she will not receive any Mahr, small or large. Similarly, if the girl has reached puberty but has become 'Matuh' (mentally incapacitated), the same ruling applies, because once she is 'Matuh', she will remain a follower of her parents and the 'Dar' in terms of religion, because the personal Islam of a Matuha (incapacitated woman) is, in reality, nothing. Thus, in this respect, she is like a minor. A woman was a grown-up Muslim, she became Matuh, and her parents are Muslims; therefore, she is under their... *(Matuh means lacking intelligence or having impaired senses; some actions are due to insanity and some due to sensory impairment, even then she is under the guardianship of her parents.)*

यह हराम हो जाएगी, इसलिए उसे मुसलमान होने के लिए मजबूर किया जाएगा और हर काजी को इख्तियार है कि उसका नया निकाह बहुत कम मेहर पर, चाहे वह एक दीनार ही क्यों न हो, बांध दे, चाहे औरत उससे खुश हो या न हो और इस औरत को यह इख्तियार नहीं होगा कि वह इस शौहर के अलावा किसी दूसरे से निकाह करे। और शेख अबू जाफर हिंदवानी ने फरमाया कि मैं इस हुक्म को मानता हूँ और फकीह अबू लैस ने फरमाया कि हम इसे मानते हैं, यह 'तमासी' में है। और अगर मर्द मुसलमान हुआ और उसके निकाह में किताबिया औरत है, फिर वह मर्द मुर्तद हो गया तो उसकी बीवी उससे बाइन (तलाकशुदा) हो जाएगी, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है।

इख्तिलाफ-ए-हर्ब की सूरत में औलाद के मजहब के बारे में क्या हुक्म है? बच्चा अपने मां-बाप में से उसका ताबे (अनुयायी) माना जाता है जो दीन के लिहाज से दोनों में से बेहतर हो, यह 'कंज' में है। और यह हुक्म उस वक्त है जब 'दार' (क्षेत्र) मुख्तलिफ न हो, मसलन दोनों दारुल-इस्लाम में हों या दोनों दारुल-हर्ब में हों या बच्चा दारुल-हर्ब में मुसलमान हो गया तो बच्चा अपने बाप की तबेइयत में मुसलमान होगा, इसलिए कि बाप अगरचे दारुल-हर्ब में मुसलमान हुआ है, लेकिन वह हुक्मन दारुल-इस्लाम के लोगों में से है। और अगर बच्चा दारुल-हर्ब में हो और बाप दारुल-इस्लाम में मुसलमान हो गया तो बच्चा उसका ताबे करार नहीं दिया जाएगा और मुसलमान नहीं होगा, यह 'तबयीन' में है। और मजूस (अग्निपूजक) दीन वाला, किताबी के कुफ्र से बदतर है, यह 'कंज' में है। पस अगर मां-बाप में से एक मजूस और दूसरा किताबी हो तो बच्चा मसलन बेटी हो, वह किताबी करार दी जाएगी। पस मुसलमान मर्द के लिए जायज है कि वह उस औरत से निकाह कर ले और बच्चे का जबीहा (हलाल जानवर का गोश्त) हलाल होगा, यह 'गयात-उस-सरूजी' में है। एक मुसलमान ने एक नस्रानिया (ईसाई) औरत से निकाह किया, फिर एक साथ दोनों मजूस हो गए तो इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि दोनों में फरकत (जुदाई) वाके हो जाएगी और इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि वाके नहीं होगी, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर मुसलमान के निकाह में नस्रानिया औरत हो और दोनों साथ ही यहूदी हो गए तो बिल-इत्तिफाक दोनों में फरकत वाके हो जाएगी और मर्द पर पूरा मेहर वाजिब होगा, इसलिए कि सबब-ए-फरकत का खास अहसास मर्द की तरफ से पैदा हुआ है, यह 'सिराजुल-वहाज' में है। और अगर एक मुसलमान ने ऐसी लड़की से निकाह किया जिसके मां-बाप मुसलमान हैं, फिर दोनों मुर्तद हो गए तो यह लड़की अपने खाविंद से बाइन नहीं होगी, अगरचे दोनों मां-बाप दारुल-हर्ब में चले जाएं और अगर दोनों उस लड़की को भी दारुल-हर्ब में ले गए तो बाइन हो जाएगी। और अगर दोनों में से एक हमारे दारुल-इस्लाम में मुर्तद होकर या मुसलमान होने की हालत में मर गया, फिर

दूसरा मुर्तद होकर उस लड़की को लेकर दारुल-हर्ब में चला गया तो यह लड़की अपने शौहर से बाइन नहीं होगी, यह 'ज़हीरिया' में है। एक नस्रानिया लड़की एक मुसलमान के निकाह में है, फिर उसका बाप मजूस हो गया, हालांकि उसकी मां नस्रानिया होने की हालत में मर चुकी है, तो यह लड़की अपने शौहर से बाइन नहीं होगी, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है।

एक मुसलमान ने एक नस्रानिया औरत से निकाह किया और वह सगीरा (नाबालिग) है... एक मुसलमान ने एक नस्रानिया लड़की से निकाह किया जिसका निकाह उसके बाप ने किया है और उसके मां-बाप दोनों नस्रानी हैं, फिर उसके बाप-मां में से एक मजूस हो गया और दूसरा नस्रानी रहा तो लड़की अपने शौहर से बाइन नहीं होगी। और अगर मां-बाप दोनों मजूस हो गए और यह लड़की अभी तक नाबालिग है तो अपने शौहर से बाइन हो जाएगी, अगरचे दोनों उसको दारुल-हर्ब में न ले जाएं और उसको मेहर से कम या ज्यादा कुछ न मिलेगा। और इसी तरह अगर लड़की बालिग हो गई लेकिन 'मतू' (मानसिक रूप से विक्षिप्त) हो गई हो तो भी यही हुक्म है, इसलिए कि जब मतू हो गई तो बराबर दीन में अपने वालिदैन और 'दार' की ताबे रहेगी, इसलिए कि मतूहा का जाती इस्लाम दर हकीकत कुछ नहीं होता है। पस इस एतबार से वह सगीरा के बराबर है। एक औरत बालिग मुसलमान थी वह मतू हो गई और उसके मां-बाप मुसलमान हैं, पस उसको उसके.. (मतू यानी बद-अक्ल और बिगड़े हुए हवास; इसके बाज़ फेल दीवानगी से हैं और बाज़ हवास से, तो भी वालिदैन की विलायत में है।)

حرام ہو جائے گی پس وہ مسلمان ہونے کے واسطے مجبور کی جائے گی اور ہر قاضی کو اختیار ہے کہ اس کا جدید نکاح بہت کم مقدار پر اگرچہ ایک دینار ہو باندھ دے خواہ عورت اس سے خوش ہو یا نہ راضی ہو اور اس عورت کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ اس شوہر کے سوائے دوسرے سے نکاح کرے اور شیخ ابو جعفر ہندوانی نے فرمایا کہ میں اس حکم کو لیتا ہوں اور فقیہ ابو اللیث نے فرمایا کہ ہم اس کو لیتے ہیں یہ تماثی میں ہے اور اگر مرد مسلمان ہوا اور اس کے تحت میں کتابیہ عورت ہے پھر مرد مذکور مرتد ہو گیا تو اس کی بیوی اس سے بائنہ ہو جائے گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اختلافِ حرب کی صورت میں اولاد کے مذہب کی بابت کیا حکم ہے؟ بچہ اپنے ماں باپ میں سے اس کا تابع قرار دیا جاتا ہے جو براہِ دین دونوں میں سے بہتر ہو یہ کنز میں ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ دار مختلف نہ ہو مثلاً دونوں دارالاسلام میں ہوں یا دونوں دارالحرب میں ہوں یا بچہ دارالحرب میں مسلمان ہو گیا تو بچہ اپنے باپ کی تبعیت میں مسلمان ہوگا اس واسطے کہ باپ اگر چہ دارالحرب میں مسلمان ہوا ہے لیکن وہ حکماً دارالاسلام کے لوگوں میں سے ہے اور اگر بچہ دارالحرب میں ہو اور باپ دارالاسلام میں مسلمان ہو گیا تو بچہ اس کا تابع قرار نہ دیا جائے گا اور مسلمان نہ ہوگا یہ تبیین میں ہے اور مجوسی دین والا کتابی کا کفر سے بدتر ہے یہ کنز میں ہے پس اگر ماں و باپ میں سے ایک مجوسی اور دوسرا کتابی ہو تو بچہ مثلاً بیٹی ہو وہ کتابی قرار دی جائے گی پس مسلمان مرد کو جائز ہے کہ اس عورت سے نکاح کر لے اور بچہ کا ذبیحہ حلال ہوگا یہ غایۃ السروجی میں ہے ایک مسلمان نے ایک نصرانیہ عورت سے نکاح کیا پھر ایک ساتھ دونوں مجوسی ہو گئے تو امام ابو یوسف نے فرمایا کہ دونوں میں فرقت واقع ہوگی اور امام محمد نے فرمایا کہ واقع نہ ہوگی یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر مسلمان کے تحت میں نصرانیہ عورت ہو

اور دونوں ساتھ ہی یہودی ہو گئے تو بالا تفاق دونوں میں فرقت واقع ہو جائے گی اور مرد پر پورا مہر واجب ہو گا اس واسطے کہ سبب فرقت کا خاصہ مرد کی طرف سے پیدا ہوا ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر ایک مسلمان نے ایسی لڑکی سے نکاح کیا جس کے ماں و باپ مسلمان ہیں پھر دونوں مرتد ہو گئے تو یہ لڑکی اپنے خاوند سے بائنہ نہ ہوگی اگر چہ دونوں ماں و باپ دارالحرب میں چلے جائیں اور اگر دونوں اس لڑکی کو بھی دارالحرب میں لے گئے تو بائنہ ہو جائے گی اور اگر دونوں میں سے ایک ہمارے دارالاسلام میں مرتد ہو کر یا مسلمان ہونے کی حالت میں مر گیا پھر دوسرا مرتد ہو کر اس لڑکی کو لے کر دارالحرب میں چلا گیا تو یہ لڑکی اپنے شوہر سے بائنہ نہ ہوگی یہ ظہیریہ میں ہے ایک نصرانیہ لڑکی ایک مسلمان کے تحت میں ہے پس اس کا باپ مجوسی ہو گیا حالانکہ اس کی ماں نصرانیہ ہونے کی حالت میں مر چکی ہے تو یہ لڑکی اپنے شوہر سے بائنہ نہ ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

ایک مسلمان نے ایک نصرانیہ عورت سے نکاح کیا اور یہ صغیرہ ہے..... ایک مسلمان نے ایک نصرانیہ لڑکی سے نکاح کیا جس کو اس کے باپ نے بیاہ دیا ہے اور اس کے ماں و باپ دونوں نصرانی ہیں پھر اس کے باپ و ماں میں سے ایک مجوسی ہو گیا اور دوسرا نصرانی رہا تو لڑکی اپنے شوہر سے بائنہ نہ ہوگی اور اگر ماں و باپ دونوں مجوسی ہو گئے اور یہ لڑکی ہنوز ہر حال خود بالغہ ہے تو اپنے شوہر سے بائنہ ہو جائے گی اگر چہ دونوں اس کو دارالحرب میں نہ لے جائیں اور اس کو مہر سے قلیل و کثیر کچھ نہ ملے گا اور اسی طرح اگر لڑکی بالغہ ہو گئی لیکن معتوہ ہو گئی ہو تو بھی یہی حکم ہے اس واسطے کہ جب معتوہ ہو گئی تو برابر دین میں اپنے والدین و دار کے تابع رہے گی اس واسطے کہ معتوہہ کا ذاتی اسلام در حقیقت کچھ نہیں ہوتا ہے پس اس اعتبار سے صغیرہ کے ہے ایک عورت بالغہ مسلمان تھی وہ معتوہ ہو گئی اور اس کے ماں

و باپ مسلمان ہیں پس اس کو اس کے۔ (معتوہ یعنی بد عقل و خلط حواس کے بعضے افعال دیوانگی سے ہیں اور بعضے حواس سے ہیں تو بھی والدین کی ولایت میں ہے۔)

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 --- 223 --- Kitab-un-Nikah

If a father married off his daughter while she was insane (ma'tooh), and then both her parents, God forbid, became apostates (murtad) and went to Dar-ul-Harb, then this woman will not be 'ba'inah' (permanently separated) from her husband. If a minor girl (saghirah) understood Islam and expressed that Islam is this, and then she became insane, then the ruling in this case is the same as the woman mentioned above. A Muslim married a Christian woman, and she is a minor, and her parents are Christians, then she became an adult (balighah), but in such a way that she does not understand any religion and cannot describe it, while she is not insane; then in the aforementioned event, she will be 'ba'inah' from her husband. Similarly, if a minor Muslim girl was not insane when she became an adult, but does not know Islam and cannot express it, then she will be 'ba'inah' from her husband; this is in 'Muheet'. Before consummation (dukhool), she will get no dowry (mahr) upon becoming 'ba'inah', and after consummation, she will receive the 'mahr-e-musamma' (specified mahr). It is necessary that the holy name of Allah Almighty be presented to her with all His attributes and she be asked if Allah Almighty is indeed like this; if she says 'Yes', it will be ruled that she is a Muslim. If the apostate woman says, "I understand and can describe it but I will not express it," she will be 'ba'inah' from her husband. If she says, "I cannot express it," there is a disagreement in this case. If she understood Islam but did not express it, she will not be 'ba'inah'. If she expressed the religion of the Majus (Zoroastrians), according to Imam-e-Azam and Imam Muhammad (RA), she will be 'ba'inah', while Imam Abu Yusuf (RA) has disagreed. If this issue concerns a man and a child, this is in 'Kafi'. If a man became an apostate several times and renewed his Islam and his marriage each time, then according to the opinion of Imam-e-Azam (RA), it will not be lawful for him to marry another woman without the waiting period (iddah), and if the woman became an apostate, her husband has the choice to marry four other women, provided the aforementioned woman has gone to Dar-ul-Harb. A person married a woman and went on a journey before consummation; then an informant told him that she had become an apostate, and this informant is free, a slave, or a convict of slander (qadhf), but in his view, he is reliable (thiqah). Then he has the leeway to believe him and marry four women other than this woman. Similarly, if the aforementioned informant is unreliable (ghair-thiqah) in his view but seems truthful in his opinion, the same ruling applies. If he seems a liar in his opinion, he cannot marry more than three women. If a woman is informed that her husband has become an apostate, she has the choice to marry

another husband after the expiry of the iddah period. This report is based on 'istihsan' (juridical preference), and according to the report of 'Siyar', she cannot marry another. Shams-ul-A'immah Sarakhsi stated that the report of 'istihsan' is more correct; this is in 'Fatawa-e-Qazi Khan'. If a man who is intoxicated and has lost his senses becomes an apostate, then by 'istihsan', his wife will not be 'ba'inah' from him; this is in 'Siraj-ul-Wahhaj'.

Chapter: 11 Regarding Turns (Bari) 'Qal al-mahr jamm' refers to the turn (bari); when there are several wives, he should set a turn among them, and the matter of in what things and how: 1. It is according to the guidance; parents will not do this, and the disagreement regarding this has already been mentioned. 2. The event is that the parents became apostates and joined Dar-ul-Harb. 3. The issue is, if the child stated their religion as Majusi etc., are they legally an apostate like a Muslim was? No. 4. It will be lawful even if it exceeds three, because divorce does not occur due to becoming an apostate. 5. She will not be 'ba'inah'; intoxication is considered here, contrary to divorce etc., because kufr (disbelief) becomes mandatory.

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 --- 223 --- किताब-उन-निकाह

पिता ने (बेटी का) निकाह उस हालत में कर दिया जब वह पागल (معتوہ) थी, फिर उसके माता-पिता खुदा न खास्ता मुर्तद हो गए और दारुल-हर्ब चले गए, तो यह औरत अपने पति से 'बाइन' (अस्थायी रूप से अलग) नहीं होगी। और यदि छोटी बच्ची (सगीरा) इस्लाम को समझ गई और उसने बयान किया कि इस्लाम ऐसा है, फिर वह पागल हो गई, तो उसका हुक्म भी इसी صورت में उक्त औरत जैसा ही है। एक मुसलमान ने एक ईसाई औरत से निकाह किया और वह अभी नाबालिग है और उसके माता-पिता ईसाई हैं, फिर वह बड़ी यानी बालिग हो गई, मगर ऐसी कि किसी धर्म को नहीं समझती और न ही बयान कर सकती है, जबकि वह पागल नहीं है, तो उक्त स्थिति में वह अपने पति से 'बाइन' हो जाएगी। इसी तरह अगर मुस्लिम नाबालिग लड़की बालिग होने पर पागल न थी, मगर इस्लाम को नहीं जानती और न ही बयान कर सकती है, तो वह भी अपने पति से 'बाइन' हो जाएगी। यह 'मुहीत' में है। और निकाह के बाद मिलने (दुखूल) से पहले 'बाइन' होने पर उसे कोई मेहर नहीं मिलेगा, और दुख़ूल के बाद 'बाइन' होने पर 'मेहर-ए-मुसम्मा' (तयशुदा मेहर) मिलेगा। और यह जरूरी है कि अल्लाह तआला जल्ले जलालुहू के पाक नाम को उसके तमाम गुणों के साथ उसके सामने पेश किया जाए और उससे पूछा जाए कि क्या अल्लाह तआला शानुहू ऐसा ही है? फिर अगर उसने 'हाँ' कहा, तो हुक्म दिया जाएगा कि वह मुसलमान है। और अगर मुर्तदा ने कहा कि 'मैं समझती हूँ और वर्णन कर सकती हूँ मगर बयान नहीं करती हूँ', तो वह पति से 'बाइन' हो जाएगी। और अगर उसने कहा कि 'मैं इसे बयान नहीं कर सकती हूँ', तो इस स्थिति में मतभेद है। और अगर इस्लाम को समझ गई मगर बयान न किया, तो 'बाइन' नहीं होगी। और अगर उसने मजूसियों (अग्निपूजक) के धर्म का वर्णन किया, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक वह 'बाइन' हो जाएगी, और इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने मतभेद किया है। और यही मसला अगर मर्द और बच्चे का हो, यह 'काफी' में है। एक मर्द कई बार मुर्तद हुआ और हर बार इस्लाम कबूल किया और निकाह का नवीनीकरण किया, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के कौल के मुताबिक, उस औरत के लिए बिना इद्दत के दूसरे पति से निकाह करना हलाल नहीं होगा। और औरत मुर्तद हो गई, तो उसके शौहर को इख्तियार है कि उस औरत के अलावा चार औरतों से निकाह करे, बशर्ते कि उक्त औरत दारुल-हर्ब चली गई हो। एक व्यक्ति ने एक औरत से निकाह किया और दुख़ूल से पहले वह सफर करके चला गया, फिर किसी मुखबिर ने उसे खबर दी कि वह औरत मुर्तद हो गई है, और यह मुखबिर आज़ाद है या गुलाम, या उस पर 'हद-ए-कज़्फ़' (व्यभिचार का झूठा आरोप लगाने की सजा)

लगी है, लेकिन उसके नज़दीक वह 'सिक्का' यानी भरोसेमंद है, तो उसे गुंजाइश है कि उसकी तस्दीक करके उस औरत के अलावा चार औरतों से निकाह कर ले। और इसी तरह अगर उक्त मुखबिर उसके नज़दीक 'गैर-सिक्का' (अविश्वसनीय) है लेकिन उसकी राय में वह सच्चा लग रहा हो, तो उसके लिए यही हुक्म है। और अगर उसकी राय में वह झूठा हो, तो तीन से ज्यादा औरतों से निकाह नहीं कर सकता। और अगर किसी औरत को खबर दी गई कि तेरा पति मुर्तद हो गया है, तो उसे इख्तियार है कि इद्दत की अवधि पूरी होने के बाद दूसरे पति से निकाह कर ले। और यह रिवायत 'इस्तेहसान' है, और 'सियर' की रिवायत के अनुसार वह दूसरे से निकाह नहीं कर सकती। और शम्सुल-आइम्मा सरखसी ने फरमाया कि 'इस्तेहसान' की रिवायत ज्यादा सही है, यह 'फतवा-ए-काज़ी खान' में है। और अगर ऐसा मर्द जो नशे में है और उसकी अक्ल चली गई है, मुर्तद हो गया, तो 'इस्तेहसान' के तौर पर उसकी बीवी उससे 'बाइन' नहीं होगी, यह 'सिराजुल-वहाज' में है।

अध्याय: 11 हिस्से (बारी) के बयान में 'क़ाल अल-मेहर जम्म' से मुराद बारी है, जब कई पत्नियाँ हों तो उनके बीच बारी तय करे। और यह मामला कि किन-किन बातों में और किस तरह: 1. मिसाल हो, हिदायत के अनुसार, माता-पिता ऐसा नहीं करेंगे और इसमें मतभेद पहले ही ज़िक्र किया जा चुका है। 2. स्थिति यह है कि माता-पिता मुर्तद होकर दारुल-हर्ब में मिल गए। 3. मसला यह कि बच्चे ने अपना धर्म मजूसी आदि बताया, तो क्या वह कानूनी तौर पर मुर्तद है जैसे मुसलमान था? नहीं। 4. हलाल होगी, भले ही तीन से ज्यादा (निकाह) हो जाए, क्योंकि मुर्तद होने से तलाक नहीं पड़ती है। 5. 'बाइन' नहीं होगी, यहाँ नशे का एतबार किया गया है, तलाक आदि के विपरीत, क्योंकि इसमें कुफ्र लाज़िम आता है।

باپ نے معتوہ ہونے کی حالت میں بیاہ دیا تھی کہ نکاح جائز ہوا پھر اس کے ماں و باپ نعوذ باللہ تعالیٰ مرتد ہو گئے اور دارالحرب میں چلے گئے تو یہ عورت اپنے شوہر سے بائنہ نہ ہوگی اور صغیرہ اگر اسلام کو سمجھ گئی اور اس کو بیان کیا کہ اسلام یوں ہے پھر وہ معتوہ ہو گئی تو اس کا حکم بھی اسی صورت میں اسی عورت مذکورہ بالا کے مثل ہے ایک مسلمان نے ایک نصرانیہ عورت سے نکاح کیا اور یہ صغیرہ ہے اور اس کے ماں و باپ نصرانی ہیں پھر وہ بڑی یعنی بالغہ ہو گئی مگر ایسی کہ کسی دین کو نہیں سمجھتی اور نہ بیان کر سکتی ہے حالانکہ وہ معتوہ نہیں ہے تو در صورت واقعہ مذکورہ بالا کے وہ اپنے شوہر سے بائنہ ہو جائے گی اور اسی طرح اگر صغیرہ مسلمہ جب بالغہ ہوئی تو معتوہ نہ تھی مگر وہ اسلام کو نہیں جانتی اور بیان کر سکتی ہے تو وہ صورت واقعہ مذکورہ بالا کے وہ اپنے شوہر سے بائنہ ہو جائے گی یہ محیط میں ہے اور قبل دخول کے بائنہ ہو جانے میں اس کو کچھ مہر نہ ملے گا اور بعد دخول کے بائنہ ہونے سے مہر مسمی ملے گا اور یہ واجب ہے کہ اللہ تعالیٰ جل جلالہ کے نام پاک کو مع تمام اوصاف کے اس کے سامنے بیان کیا جائے اور اس سے کہا جائے کہ آیا اللہ تعالیٰ شانہ ایسا ہی ہے پس اگر اس نے کہا ہاں تو حکم دیا جائے گا کہ وہ مسلمان ہے اور اگر مردودہ نے کہا کہ میں سمجھتی ہوں اور وصف کر سکتی ہوں مگر نہیں بیان کرتی ہوں تو شوہر سے بائنہ ہو جائے گی اور اگر اس نے کہا کہ میں اس کو بیان نہیں کر سکتی ہوں تو اسی صورت میں اختلاف ہے اور اگر اسلام کو سمجھ گئی مگر بیان نہ کیا تو بائنہ نہ ہوگی اور اگر اس نے مجوسیہ کا دین بیان کیا تو امام اعظم و امام محمدؒ کے نزدیک بائنہ ہو جائے گی اور امام ابو یوسفؒ نے اختلاف کیا ہے اور یہی مسئلہ اگر مرد و طفل کا ہے یہ کافی میں ہے ایک مرد چند مرتبہ مرتد ہوا اور ہر بار تجدید اسلام کی اور تجدید نکاح کر لی

تو بنا بر قول امام اعظمؒ کے اس عورت کے واسطے بغیر عدت کے دوسرے شوہر سے نکاح کرنے کے حلال نہ ہوگی اور عورت مرتد ہو گئی اس کے شوہر کو اختیار ہے کہ اس عورت کے سوائے چار عورتوں سے نکاح کرے بشرطیکہ عورت مذکورہ دارالحرب میں چلی گئی ہو ایک شخص نے ایک عورت سے نکاح کیا اور قبل دخول کے اس کے پاس سے سفر کر کے چلا گیا پھر اس کو ایک مخبر نے خبر دی کہ وہ عورت مرتدہ ہو گئی اور یہ مخبر آزاد یا مملوک یا حد و القذف ہے مگر اس کے نزدیک یہ ثقہ یعنی معتمد علیہ ہے تو اس کو گنجائش ہے کہ اس کی تصدیق کر کے اس عورت کے سوائے چار عورتوں سے نکاح کر لے اور اسی طرح اگر مخبر مذکور اس کے نزدیک غیر ثقہ ہو لیکن اس کی رائے غالب میں وہ سچا نظر آئے تو بھی اس کے واسطے یہی حکم ہے اور اگر اس کی رائے غالب میں وہ جھوٹا ہو تو تین سے زیادہ عورتوں سے نکاح نہیں کر سکتا ہے اور اگر کسی عورت کو خبر دی گئی کہ تیرا شوہر مرتد ہو گیا ہے تو اس کو اختیار ہے کہ بعد انقضائے عدت کے دوسرے شوہر سے نکاح کر لے اور یہ روایت استحسان ہے اور بنا بر روایت سیر کے دوسرے سے نکاح نہیں کر سکتی اور شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا کہ روایت استحسان زیادہ صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر ایسا مرد جو نشہ میں ہے اور اس کی عقل جاتی رہی ہے مرتد ہو گیا تو استحساناً اس کی بیوی اس سے بائنہ نہ ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے۔

باب: 11 قسم کے بیان میں قال المہر جم قسم سے مراد باری ہے جبکہ کئی عورتیں ہوں تو ان میں باری مقرر کرے اور یہ امر کہ کن کن باتوں میں کس طرح ۱۔ مثل ہو بنابر الادایت والد یہ نہ کریں گی اور اس میں اختلاف مذکور ہو چکا۔ ۲۔ واقعہ یہ کہ والدین مرتد ہو کر دارالحرب میں مل گئے۔ ۳۔ مسئلہ یعنی طفل نے اپنا دین مجوسی وغیرہ بیان کیا تو کیا وہ حکماً مرتد ہے جیسے مسلمان تھا۔

نہیں۔ ۴۔ حلال ہوگی اگرچہ تین سے زیادہ واقع ہو کیونکہ مرتد ہونے سے طلاق نہیں پڑتی ہے۔ ۵۔ بائنہ نہ ہوگی یہاں نشہ کا اعتبار کیا بخلاف طلاق وغیرہ کے کیونکہ کفر لازم آتا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 Kitab al-Nikah (Book of Marriage) 245

It is stated in the book that it is mandatory for a husband to maintain equality and fairness (ta'dil and taswiya) among his wives in matters over which they have control. They must maintain equality in staying overnight for companionship, but they are not obligated to maintain equality in matters beyond their control, such as heartfelt love and sexual intercourse. This is mentioned in Fatawa Qazi Khan, and in this ruling, a slave is like a free man. This is in Khulasa. Therefore, a husband must maintain equality among all his wives in the mentioned affairs, whether they are old or new, virgin or previously married, healthy or sick, 'Ratha' (having a physical defect), or insane (provided there is no danger from them), whether they are menstruating, in post-partum bleeding, pregnant, a minor with whom intercourse is possible, in a state of Ihram, or have been subjected to Eela or Zihar. This is in Tabyin. Similarly, the 'bari' (rotation of nights) is mandatory between a Muslim wife and a Kitabiyya (Scriptural) wife; this is in Siraj al-Wahhaj. A husband—whether he is a hermaphrodite, sick, Mahbub (circumcised/castrated), Khasi (neutered), impotent, adult, near puberty, Muslim, or Dhimmi—is treated equally in all these aspects. This is in Fatawa Qazi Khan.

Statement on the amount of 'Bari' (rotation) for a free woman and a slave woman: If one wife is Muslim or a Kitabiyya and the other is a slave, Mukataba, Mudabbarah, or Umm-e-Walad, he should allocate two days and two nights for the free wife and one day and one night for the slave wife; this is in Khulasa. If he stayed with the slave for one day and then she was freed, he must continue to stay with her for only one day, as per the free wife. Likewise, if he was with the free woman and then a slave was freed, he should go to the newly freed one because the reason for the delay has vanished. This is in Tabyin. There is no division or rotation among slave women who are his property (milk-e-yameen); this is in Bada'i. The rotation depends on the days. He should not have intercourse with a wife who is not in her turn. He should not visit a wife who is not in her turn during the night, but there is no harm in visiting her during the day for any necessity. Yes, if a wife whose turn it is not is sick, it is permissible to visit her during the turn of another wife to inquire after her health (ayadat). If her illness becomes severe, there is no harm in staying with her until she recovers or dies. This is in Johrat al-Nayyarah. The husband has the choice of houses because the mandatory right is only for equality (ta'dil and taswiya) and not for the method. This is in Tabyin. If a judge ordered the husband to maintain the rotation and equality and he committed treachery, the wife can take him to the judge, and the

judge will punish him because he has committed a forbidden act. The judge will then order him to maintain equality in the future. The time that has passed is lost, and the wife cannot demand that he spend as many days with her to compensate for the past treachery. If he spends extra time with one wife with the permission of the other, it is permissible, but the wife who gave permission has the right to retract it; thus, permission is not mandatory. This is in Fatawa Qazi Khan.

Rotation can be gifted (Hiba) to a co-wife, but the right to retract is not lost: If a wife gifts her turn to her co-wife, it is permissible, but she will have the right to retract it whenever she wants; this is in Siraj al-Wahhaj. If a wife agrees to leave her turn for her co-wife, it is permissible, and she will have the right to...

1. Equality in ta'dil and taswiya is necessary, but love is not voluntary, as it is based on the desire for intercourse.
2. Ratha: A woman with whom entry is not possible. Mahbub: A man whose organ is cut. Khasi: One whose testicles are removed. 'Anin: Impotent. Murahiq: Near puberty. Mukataba: A slave woman who is to be freed by paying money. Mudabbarah: One who will be freed after the master's death. Umm-e-Walad: A slave woman who has borne the master's child.
3. However, maintaining rotation is Mustahabb (preferred).

यह किताब में स्वयं कहा गया है कि पति पर यह वाजिब है कि अपनी पत्नियों के बीच समानता (तअदील और तस्विया) उन मामलों में करे जिनके वे मालिक हैं। वे साथ रहने और रात बिताने में बराबरी रखें, लेकिन जो बातें उनके अधिकार में नहीं हैं उनमें समानता रखना उन पर वाजिब नहीं है, जैसे दिल की मोहब्बत और जिमा (संभोग)। यह फ़तावा काज़ी खान में है और इस मामले में गुलाम भी आज़ाद की तरह है। यह खुलासा में है। अतः पति को अपनी सभी पत्नियों के बीच उक्त मामलों में समानता रखनी चाहिए, चाहे वह पुरानी हो या नई, कुंवारी हो या विवाहिता, स्वस्थ हो या बीमार, रता (जिसके गुप्तांग में खराबी हो) हो या ऐसी पागल जिसे स्वयं से कोई खतरा न हो, चाहे वह मासिक धर्म में हो, निफ़ास (प्रसव उपरांत रक्तस्राव) में हो, गर्भवती हो, या ऐसी कमसिन हो जिससे शारीरिक संबंध संभव हों, या एहराम बांधे हुए हो, या ऐसी हो जिससे ईला या ज़हार किया गया हो। यह तबीइन में है। इसी प्रकार मुस्लिम और किताबिया पत्नी के बीच भी बारी (बंटवारा) वाजिब है, यह सिराज अल-वहाज में है। पति चाहे वह हिजड़ा हो, बीमार हो, महबूब (जिसका लिंग कटा हो), खसी (जिसके अंडकोष काटे गए हों), नपुंसक हो, बालिग हो, मुराहिक (بلوغ के निकट) हो, मुसलमान हो या ज़मी (गैर-मुस्लिम नागरिक), सभी बराबरी के हकदार हैं, यह फ़तावा काज़ी खान में है।

आज़ाद औरत और बांदी (दासी) की बारी की मात्रा का बयान: यदि एक पत्नी मुसलमान या किताबिया हो और दूसरी बांदी, मुकातबा, मुदब्बरा या उम्म-ए-वलद हो, तो आज़ाद पत्नी के लिए दो दिन और दो रातें निर्धारित करे और बांदी के लिए एक दिन और एक रात निर्धारित करे। यह खुलासा में है। यदि बांदी के पास एक दिन रहने के बाद उसे आज़ाद कर दिया गया, तो आज़ाद की गई पत्नी के पास भी एक ही दिन रहना होगा। इसी तरह यदि वह मुक्त महिला (हुर्रा) के पास रहा और फिर बांदी आज़ाद हो गई, तो उसे आज़ाद हुई पत्नी के पास जाना चाहिए क्योंकि जो देरी का कारण था वह समाप्त हो गया। यह तबीइन में है। जो दासियां उसके स्वामित्व (मिल्क-ए-यमीन) में हैं, उनमें कोई बारी या विभाजन नहीं है, यह बदाए में है। बारी का दारोमदार 'इमादात' (दिनों) पर है। पति को उस पत्नी के पास जिमा नहीं करना चाहिए जिसकी बारी नहीं है। जिसकी बारी नहीं है, उसकी रात उसके पास न जाए। लेकिन दिन के समय किसी ज़रूरत से उसके पास जाने में कोई हर्ज नहीं है। हाँ, यदि बिना बारी वाली पत्नी बीमार हो, तो दूसरी की बारी की रात में भी उसका हाल जानने (عیادت) के लिए जाना जायज़ है। यदि बीमारी गंभीर हो, तो उसके पास रहने में कोई हर्ज नहीं है जब तक कि वह ठीक न हो जाए या मर न जाए। यह जौहरत अन-नय्या में है। घरों के चुनाव का अधिकार पति को है,

क्योंकि अनिवार्य अधिकार केवल समानता का है न कि तरीके का। यह तबीइन में है। यदि काज़ी ने पति को आदेश दिया कि वह बारी और समानता बनाए रखे और फिर उसने विश्वासघात (खयानत) किया, तो पत्नी उसे काज़ी के पास ले जा सकती है, और काज़ी उसे सजा देगा क्योंकि उसने हराम काम किया है। फिर काज़ी उसे भविष्य में समानता बनाए रखने का आदेश देगा। जो समय बीत गया वह व्यर्थ गया, और पत्नी यह मांग नहीं कर सकती कि वह उतने दिन उसके पास रहकर पिछले विश्वासघात की भरपाई करे। यदि एक पत्नी की अनुमति से दूसरी पत्नी के पास बारी से अधिक समय बिताया जाए तो यह जायज़ है, लेकिन अनुमति देने वाली पत्नी को यह अधिकार है कि वह अपनी अनुमति वापस ले ले। अतः अनुमति अनिवार्य नहीं है। यह फ़तावा काज़ी खान में है।

सौतन को बारी दान (हिबा) की जा सकती है, लेकिन वापस लेने का अधिकार खत्म नहीं हुआ: यदि किसी पत्नी ने अपनी बारी अपनी सौतन को दान (हिबा) कर दी तो यह जायज़ है, लेकिन उसके पास यह अधिकार होगा कि जब चाहे वह इसे वापस ले ले, यह सिराज अल-वहाज में है। और यदि कोई पत्नी अपनी बारी अपनी सौतन के लिए छोड़ने पर सहमत हो गई, तो यह जायज़ है और उसके पास अधिकार होगा कि वह...

1. तअदील और तस्विया में समानता करना, लेकिन मोहब्बत स्वैच्छिक नहीं होती, जैसे जिमा की इच्छा पर आधारित है।
2. रता: वह स्त्री जिसके गुप्तांग में प्रवेश संभव न हो। महबूब: वह पुरुष जिसका लिंग कटा हो। खसी: जिसके अंडकोष काट दिए गए हों। अनिन: नपुंसक। मुराहिक: बालिग होने के निकट। मुकातबा: वह दासी जिसे मालिक को हजार दिरहम देकर आज़ाद होना है। मुदब्बरा: वह जिसे मालिक मरने के बाद आज़ाद करेगा। उम्म-ए-वलद: वह दासी जिससे मालिक की संतान हुई हो।
3. लेकिन बारी बनाए रखना मुस्तहब (पसंदीदा) है।

واجب ہے یہ کتاب میں خود فرمایا ہے کہ شوہر دن پر واجبات میں سے ہے کہ اپنی بیویوں کے درمیان تعدیل و تسویہ ایسی باتوں میں کریں جن کے وہ مالک ہیں اور وہ مصاحبت و ممانعت کے واسطے شب باشی میں برابری رکھیں اور جو باتیں ان کے اختیار میں نہیں ہیں ان میں تعدیل و تسویہ ان پر واجب نہیں ہے اور وہ محبت دلی ہے اور جماع ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اس حکم میں غلام مثل آزاد کے ہے یہ خلاصہ میں ہے پس اپنی سب عورتوں کے درمیان امور مذکورہ میں مساوات رکھے خواہ قدیمہ ہو یا جدیدہ ہو خواہ باکرہ ہو یا ثیبہ ہو خواہ صحیحہ ہو یا مریضہ ہو اور تھاء ہو یا ایسی مجنونہ ہو جس کی ذات سے خوف نہ ہو خواہ حائضہ ہو یا نفاس میں ہو یا حاملہ ہو خواہ ایسی صغیرہ ہو جس سے وطی کرنا ممکن ہے یا احرام باندھے ہوئے ہو یا ایسی ہو کہ اس سے ایلاء کیا ہے یا ظہار کیا ہے یہ تبیین میں ہے اور اسی طرح عورت مسلمہ و کتابیہ کے درمیان بھی باری واجب ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور شوہر ہیج وہ مریض و محبوب و خصٰی و عنین و بالغ و مراھق و مسلمان و ذمی اس سب برابر ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

آزاد عورت اور باندی کی باری کی مقدار کا بیان: اگر ایک عورت مسلمان یا کتابیہ ہو اور دوسری باندی یا مکاتبہ یا مدبرہ یا ام ولد ہو تو آزاد عورت کے واسطے دو دن و دو رات مقرر کرے اور باندی کے واسطے ایک دن و ایک رات مقرر کرے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر باندی کے پاس ایک دن رہا پھر وہ آزاد کر دی گئی تو آزادادہ بیوی کے نزدیک بھی ایک ہی روز رہے گا اور اسی طرح اگر وہ حرہ کے پاس رہا پھر باندی آزاد کی گئی تو آزاد شدہ کے پاس چلا جائے اس واسطے کہ مقتضی تاخیر زائل ہو گیا یہ تبیین میں ہے اور جو باندیاں اس کے تحت میں اس کی ملک یمین ہوں ان میں کوئی تقسیم و باری نہیں ہے یہ بدائع میں ہے اور باری کا مدار عمادات پر ہے اور کسی

عورت سے سوائے اس کے باری کے روز کے جماع نہ کرے اور جس کی باری نہیں ہے اس کے پاس اس رات میں نہ جائے لیکن دن میں کسی ضرورت سے اس کے پاس جانے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے ہاں اگر بغیر باری والی بیمار ہو تو دوسری کی باری کی رات میں بھی اس کے پاس عیادت کے واسطے جانا جائز ہے اور اگر اس کا مرض سخت ہو گیا تو مضائقہ نہیں ہے کہ اسی کے پاس رہے یہاں تک کہ وہ اچھی ہو جائے یا مر جائے یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور گھروں کے مقدار کا اختیار شوہر کو ہے اس واسطے کہ واجبی استحقاق فقط تعدیل و تسویہ کا ہے نہ اس کے طریقہ کا یہ تبیین میں ہے اور اگر قاضی نے شوہر کو حکم دیا کہ باری و تسویہ رکھے پھر اس نے خیانت کی اور ایسا نہ کیا پس بیوی اس کو قاضی کے پاس لے گئی تو قاضی اس کے واسطے کوئی سزا تجویز کرے گا اس واسطے کہ وہ فعل حرام کا مرتکب ہوا ہے پھر اس کو حکم کرے گا کہ آئندہ تعدیل و تسویہ مرعی رکھے اور جو زمانے گزر گیا وہ رائیگاں گیا اس کی بابت اس بیوی کو یہ مطالبہ نہیں پہنچتا ہے کہ اتنے دن اس کے پاس رہ کر پچھلی خیانت کی تلافی کرے اور اگر ایک بیوی کی اجازت سے دوسری بیوی کے پاس باری زائدہ ہاتھو جائز ہے مگر اجازت دینے والی بیوی کو اختیار ہے کہ اپنی اجازت سے رجوع کر جائے پس اجازت لازمی نہیں ہوتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

سوکن کو باری ہبہ کی جا سکتی ہے لیکن رجوع کا اختیار مستقل ختم نہیں ہوا: اگر کسی بیوی نے اپنی باری اپنی سوکن کو ہبہ کر دی تو جائز ہے لیکن اس کو اختیار ہوگا کہ جب چاہے اس سے رجوع کر لے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کوئی بیوی اپنی باری اپنی سوکن کے واسطے چھوڑ دینے پر راضی ہوئی تو جائز ہے اور اس کو اختیار ہوگا کہ اس ۱۔ تعدیل اور تسویہ میں برابری کرنا لیکن محبت خود اختیاری نہیں ہے جیسے جماع کی خواہش پر مبنی ہے۔ ۲۔ رثاء وہ عورت جس کے سوراخ دخول کافی نہ ہو اور مرد محبوب جس کا آلہ کٹا ہوٹھی جس کے خصیے کاٹ دیے

گئے ہوں عنین نامرد مراھق قریب بلوغ مکاتبہ وہ باندی جسے آقا کو ہزار درہم مثلاً ادا کرکے آزاد ہے مدبرہ وہ جسے آقا مرنے کے بعد آزاد ہے مثلاً ولد جس سے اولاد ہوئی ہو۔ ۳۔ لیکن باری رکھنا مستحب ہے۔

(If he) retracts from it. This is in *Jauharat-un-Nayyirah*. And if he has performed Nikah with two women on the condition that he will stay more with one of them, or one (wife) gave money to the husband to increase her turn, or stipulated her own wages (for him) to increase her turn, or reduced her *Mahr* (dowry) so that he increases her turn, then both this condition and agreement are void, and the woman will have the option to take her money back. This is in *Khulasa*. And if the husband gave money to one of the two on the condition that she gives her turn to the other, or the woman herself gave money to the co-wife so that she gives her turn to her, then it is not permissible and the money shall be returned; this is in *Tatar-Khaniyah*.

And if a person has one wife and he remains busy in night worship or fasts during the day or remains busy in other matters, i.e., he does not fulfill this right of the wife, then if his wife complains to the Qadi, the Qadi shall order him to stay with her for a few days and occasionally break his fast for her. Imam Abu Hanifa (RA) initially stated that for the woman it is one night and day, and for the man it is three nights and days, but he later retracted from this and stated that the husband will be ordered to take care of the woman and keep her comforted in his company, and this is the purpose; there is no restriction of certain days and times for this. This is in *Fatawa-e-Qazi Khan* and this is correct; it is in *Bahr-ur-Raiq* and mentioned in *Muntaqa*.

Drawing lots between wives when going on a journey: If someone has two wives and also several *Umm-e-Walad* (concubines who have borne children) and some slave women, he should stay one night and day with each wife, and stay two nights and days with whichever slave woman he wishes. And if he has four wives, he should stay one night and day with each, and not stay with the slave women, except to the extent that a traveler stays while on a journey. This is in *Fatawa-e-Qazi Khan*. He has the option to take some wives on a journey and not others, and take whoever he wishes, but it is better (Awla) that he draws lots to please their hearts; whoever's name comes up, he should take her. And when he returns from the journey, the other wife does not have the right to request that he complete the days he spent with the one he took on the journey.

And if there is one wife and he wants to marry a second wife over her, and he fears that he will not be able to maintain equality between them, then he does not have the capacity to marry the second. And if he does not have this fear, then there is capacity to marry a second woman, but refraining from it is better (Awla). The man

will get reward for leaving the matter that gives grief to the woman (①). This is in *Sirajiyah*. And it is recommended (Mustahabb) to maintain equality between all his women in all enjoyments, so that intercourse, kissing, etc., are equal with everyone. And likewise, this is not obligatory regarding slave women and *Ummahat-ul-Aulad* (mothers of children); this is in *Fath-ul-Qadeer*.

Attachments: Some issues of this chapter Cannot keep both (wives) in the same residence without the consent of the spouses: One should not keep his two or more wives, who are co-wives, in the same house for residence without their consent, because their mutual jealousy will be equal with them. And if they were kept in one residence with the consent of the women, it is disliked (Makruh) that...

---

① The literal word "Makruh" refers to *Makruh Tahrimi*, understand this. (1) For example, bringing a co-wife.

(यदि वह) उससे रुजू कर ले। यह 'जौहरतुल नय्यरह' में है। और अगर दो औरतों से निकाह किया और यह शर्त रखी कि उन दोनों में से एक के पास (वह) ज्यादा रहा करेगा, या एक ने शौहर को माल दिया कि वह उसकी बारी बढ़ा दे, या अपने ऊपर उसकी उजरत (मजदूरी) मुकर्रर की कि उसकी बारी बढ़ा दे, या अपने मेहर में से कम कर दिया कि उसकी बारी बढ़ा दे, तो यह शर्त और मुआहिदा (समझौता) दोनों बातिल (अमान्य) हैं और उस औरत को इख्तियार होगा कि अपना माल वापस ले ले, यह 'खुलासा' में है। और अगर शौहर ने दोनों में से एक को माल इस शर्त पर दिया कि वह अपनी बारी दूसरी को दे दे, या खुद औरत ने सौतन को माल दिया कि वह अपनी बारी मुझे दे दे, तो यह जायज नहीं है और माल वापस लिया जाएगा, यह 'तातारखानिया' में है।

और अगर एक शख्स की एक बीवी है और यह शख्स रात को इबादत-ए-शब (रात की इबादत) में मशगूल रहता है और दिन में रोजा रखता है या अन्य कार्यों में मशगूल रहता है, यानी बीवी का यह हक अदा नहीं करता है, तो उसकी बीवी ने काजी से फरियाद की, तो काजी उसको हुक्म देगा कि कुछ दिन उसके साथ रहा करे और कभी-कभी उसके लिए रोजा इफ्तार कर लिया करे। और इमाम अबू हनीफा (रह.) पहले यह फरमाते थे कि औरत के लिए एक रात-दिन और मर्द के लिए तीन रात-दिन हैं, फिर उससे रुजू (वापस) कर लिया और फरमाया कि शौहर को यह हुक्म दिया जाएगा कि औरत की मराआत (देखभाल/ख्याल) रखे और अपनी सोहबत में उसको मानूस (सहज/घुल-मिल) करे और यही मकसद है, इसके लिए कुछ दिन और वक्त की कैद नहीं है, यह 'फतावा-ए-काजी खान' में है और यही सही है, यह 'बहर-उर-राइक' में है और 'मुन्तका' में लिखा है।

सफर में जाते वक्त बीवियों के दरमियान कुरआ (लॉटरी) डालना: अगर किसी के पास दो बीवियां हों और इसके साथ ही कई उम्म-ए-वलद और कोई बांदियां हों, तो हर बीवी के पास एक रात-दिन रहे और दो रात-दिन बांदियों में से जिसके पास चाहे रहे। और अगर उसके पास चार बीवियां हों, तो हर एक के पास एक रात-दिन रहे और बांदियों के पास न रहे, सिवाय उस कदर के जैसे मुसाफिर राह चलते ठहरता है, यह 'फतावा-ए-काजी खान' में है। और उसको इख्तियार है कि सफर में कुछ औरतों को ले जाए और कुछ को न ले जाए, और जिसे चाहे ले जाए, लेकिन औला (बेहतर) यह है कि उनके दिल खुश करने के लिए कुरआ (लॉटरी) डाले, जिसके नाम निकले उसको ले जाए। और जब सफर से वापस आए, तो जिसे सफर में ले गया है, इतने दिनों की कमी पूरी करने के लिए दूसरी बीवी को इख्तियार नहीं है कि दरख्वास्त करे कि इतने दिन इसके साथ भी पूरे करे।

और अगर एक बीवी हो और उसने चाहा कि उसके ऊपर दूसरी बीवी से निकाह करे और उसको खौफ हो कि मुझसे इन दोनों में तादील (बराबरी) न होगी, तो उसको दूसरी से निकाह करने की गुंजाइश नहीं है। और अगर उसको यह खौफ न हो तो दूसरी औरत से निकाह करने की गुंजाइश है, लेकिन उससे बाज रहना औला (बेहतर) है। और औरत को गम देने की बात छोड़ देने (①) से मर्द को सवाब मिलेगा, यह 'सिराजिया' में है। और मुस्तहब है कि अपनी तमाम औरतों के दरमियान तमाम इस्तमतात (आनंद लेने/सहवास) में मसावात (बराबरी) रखे, चुनांचे वती करना, बोसा लेना वगैरह सब के साथ मसावी हो। और इसी तरह बांदियों व उम्महात-ए-औलाद में भी यह कुछ वाजिब नहीं है, यह 'फतहुल कदीर' में है।

मुत्तसलात (जुड़े हुए मसले): इस अध्याय के कुछ मसले बीवी-शौहर की इजाजत के बिना दोनों (बीवियों) को एक ही जगह रिहायश में नहीं रख सकता: अपनी दो या ज्यादा औरतें जो आपस में सौतन हों, एक मकान में सबकी रिहायश उनकी रजामंदी के बिना न रखे, इसलिए कि उनका आपस में जलना (ईर्ष्या करना) उनके साथ बराबर होगा। और अगर औरतों की रजामंदी से उनको एक मकान में रखा, तो यह मकरूह है कि एक के..

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ | ۲۳۶ | کتاب النکاح سے رجوع کر لے یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور اگر دو عورتوں سے نکاح کیا ہے یہ شرط کہ ان دونوں میں سے ایک کے پاس زیادہ رہا کرے گا یا ایک نے شوہر کو مال دیا کہ اس کی باری بڑھا دے یا اپنے اوپر اس کی اجرت مقرر کی کہ اس کی باری بڑھائے یا اپنے مہر میں سے کم کر دیا ہے کہ اس کی باری بڑھا دے تو یہ شرط اور معاہدہ دونوں باطل ہیں اور عورت مذکور کو اختیار ہوگا کہ اپنا مال واپس کر لے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر شوہر نے دونوں میں سے ایک کو مال بدیں شرط دیا کہ وہ اپنی باری دوسری کو دے دے یا خود عورت نے سوٹ کو مال دیا کہ وہ اپنی باری مجھ کو دے دے تو جائز نہیں ہے اور مال واپس کر لیا جائے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر ایک شخص کی ایک بیوی ہے اور یہ شخص رات کو عبادت شب میں مشغول رہتا ہے اور دن میں روزہ رکھتا ہے یا لوٹھوں میں مشغول رہتا ہے یعنی بیوی کا یہ حق ادا نہیں کرتا ہے پس اس کی بیوی نے قاضی سے فریاد کی تو قاضی اس کو حکم کرے گا چند روز اس کے ساتھ رہا کرے اور احیاناً اس کے واسطے روزہ افطار کرے اور امام ابو حنیفہؒ پہلے یہ فرماتے تھے کہ عورت کے واسطے ایک رات دن و مرد کے واسطے تین رات دن ہیں پھر اس سے رجوع کیا اور فرمایا کہ شوہر کو یہ حکم دیا جائے گا کہ عورت کی مراعات رکھے اور اپنی صحبت میں اس کو مانوس کرے اور یہی مقصد ہے اس کے واسطے کچھ دن و وقت کی قید نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور یہی صحیح ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور منتقی میں لکھا ہے۔

سفر میں جاتے وقت بیویوں کے درمیان قرعہ ڈالنا: اگر کسی کے پاس دو بیوی ہوں اور نیز کئی ام ولد اور کوئی باندیاں ہیں تو ہر بیوی کے پاس ایک رات دن رہے اور دورات و دن باندیوں میں سے جس کے پاس چاہے رہے اور اگر اس کے پاس چار بیوی ہوں تو ہر ایک کے پاس ایک رات دن

رہے اور باندیوں کے پاس نہ رہے الا اس قدر کہ جیسے مسافر راہ چلتا ٹھہرتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اس کو اختیار ہے کہ سفر میں بعض عورتوں کو لے جائے اور بعض کو نہ لے جائے اور جس کو چاہے لے جائے لیکن اولیٰ یہ ہے کہ ان کے دل خوش کرنے کے واسطے قرعہ ڈالے جس کے نام نکلے اس کو لے جائے اور جب سفر سے واپس آئے تو جس کو سفر میں لے گیا ہے اتنے دنوں کی کمی پوری کرنے کے واسطے دوسری کو اختیار نہیں ہے کہ درخواست کرے کہ اتنے دن اس کے ساتھ بھی پورے کرے اور اگر ایک بیوی ہو اور اس نے چاہا کہ اس کے اوپر دوسری بیوی سے نکاح کرے اور اس کو خوف ہو کہ مجھ سے ان دونوں میں تعدیل نہ ہوگی تو اس کو دوسری سے نکاح کرنے کی گنجائش نہیں ہے اور اگر اس کو یہ خوف نہ ہو تو دوسری عورت سے نکاح کرنے کی گنجائش ہے لیکن اس سے باز رہنا اولیٰ ہے اور عورت کو غم دینے کی بات چھوڑ دینے ① سے مرد کو ثواب ملے گا یہ سراجیہ میں ہے اور مستحب ہے کہ اپنی تمام عورتوں کے درمیان تمام استمتاعات میں مساوات رکھے چنانچہ وطی کرنا بوسہ لینا وغیرہ سب کے ساتھ مساوی ہو اور اسی طرح باندیوں و امہات اولاد میں بھی یہ کچھ واجب نہیں ہے یہ فتح القدیر میں ہے۔

متصلات: باب ہذا کے چند مسائل بدوں اجازت زوجین کے دونوں کو ایک ہی جائے سکونت میں نہیں رکھ سکتا: اپنی دو یا زیادہ عورتیں جو باہم سوٹ ہوں ایک مکان میں سب کی سکونت بدوں ان کی رضامندی کے نہ رکھے اس واسطے کہ ان کا آپس کا جلایا برابر ان کے ساتھ ہوگا اور اگر عورتوں کی رضامندی سے ان کو ایک مسکن میں رکھا تو یہ مکروہ ہے کہ ایک کے

---

① قول ظاہر مکروہ سے مکروہ تحریمی مراد ہے فاہم۔ (1) مثلاً سوٹن لانا۔

(He may) have intercourse with the other, even if she requested intercourse with one, it is not obligatory for her to accept; thus, if she refuses, she will not be disobedient. There is no disagreement regarding these issues. A man has the right to compel a woman to perform Ghusl Janabat (purification bath) for menstruation and postnatal bleeding, but if the woman is a Dhimmi (a non-Muslim subject in an Islamic state), meaning she is a Kitabiyya (person of the book), he cannot do so. The husband has the right to compel the woman for "Tatayyub" (perfuming/grooming); this compulsion is (mentioned) in *Bahr al-Ra'iq*. The husband has the right to forbid the woman from eating things that produce an odor he finds unpleasant, and he can forbid her from foolishness and vulgarity. Similarly, the husband has the right to forbid her from using adornments whose scent causes him harm, such as leeks, henna, etc. The husband has the right to punish or hit the wife if she refuses to groom herself when he desires her to do so. Furthermore, if he calls her for intercourse and she refuses, he may hit her, provided she is clean from menstruation and postnatal bleeding. He may also punish her for neglecting prayer or its conditions. This is (found) in *Fath al-Qadir*.

Prohibition of leaving the house without the husband's permission: If a man has a wife who does not pray, he has the right to divorce the aforementioned woman, even if he is currently unable to pay her Mahr (dowry). If a woman wishes to go out to attend a sermon (Majlis-e-Wa'z) without her husband's permission, she does not have the right to do so. If an incident occurs for which the woman needs to seek a religious ruling and her husband is a scholar, or if he is not a scholar but can ask one, the woman cannot go out; otherwise, the woman has the right to go out and inquire. If a woman's father is alone and there is no one else to take responsibility for him, and her husband forbids her from visiting him, the woman has the right to disobey her husband and go to serve her father, regardless of whether her father is Muslim or disbeliever. If a man has an elderly mother who attends wedding feasts and visits people in distress, and she has no husband, her son cannot forbid her unless he is certain that she goes out with corrupt intentions—meaning, if there is certainty of immorality. When he is certain of this, he should refer the matter to the Qadi (judge). Then, if the Qadi gives him permission to forbid her, he may do so, as the Qadi acts as a substitute in forbidding her. This is (in) *Al-Kafi*. A man married four women in Kufa, then divorced an unspecified one of them; then he married a woman from Mecca, then divorced an unspecified one of the four; then he married a woman from Taif, and then he died. But he had not consummated the marriage with any of them.

The woman from Taif will receive the full Mahr, the woman from Mecca will receive seven parts out of eight of the Mahr, and the women from Kufa will receive three full Mahrs and one-eighth of a Mahr, which will be divided equally among them. A man married one woman in one contract, two women in one contract, and three women in one contract. Thus, there are three groups, and it is unknown which group came first. The marriage of the one he married alone is definitely valid. Regarding the remaining groups, the husband's statement will be taken as to which of them was first...

1. Applying perfume along with cleanliness.
2. Thus, there is a Hadith of Umm al-Mu'minin Siddiqa (RA) that the Prophet (PBUH) used to dislike it, and for this reason, Hadrat Siddiqa (RA) used to dislike it, although Indians generally use it for coloring. (1) Shaving pubic hair.

सामने दूसरी से वती करे, यहाँ तक कि अगर एक से वती करने की ख्वाहिश की तो उस पर कबूल करना वाजिब नहीं है, चुनांचे अगर वह इनकार करे तो नाफरमान न होगी और इन मसाइल में कुछ इख्तिलाफ नहीं है। और मर्द को इख्तियार है कि औरत पर गुस्ल-ए-जनाबत, हैज़ व निफास के वास्ते जबर करे, लेकिन अगर औरत ज़िमिया हो यानी किताबीया हो तो ऐसा नहीं कर सकता है। और शौहर को इख्तियार होगा कि औरत पर ततीब (इस्तेहदाद) के वास्ते जबर करे, यह जबर 'बहर-उर-राइक' में है। और शौहर को इख्तियार है कि औरत को ऐसी चीज़ खाने से मना करे जिसकी बू उसे पहुँचती हो और हज़ल और बेहूदगी से मना कर सकता है और अला हाज़ा शौहर को इख्तियार है कि ऐसी चीज़ के साथ ज़ीनत करने से मना करे जिसकी बू से उसको अज़ियत होती हो, जैसे मिसाल के तौर पर सब्ज़ी, मेहंदी वग़ैरह से। और शौहर को इख्तियार है कि बीवी को ज़ीनत छोड़ देने पर सज़ा दे और मारे, जबकि वह ज़ीनत चाहता हो और नीज़ अगर उसने वती के वास्ते बुलाया और औरत ने इनकार किया तो मार सकता है, दरहाल-ए-कि औरत हैज़ व निफास से पाक हो। और नीज़ नमाज़ व शरूते नमाज़ के वास्ते भी, नमाज़ तर्क करने की सूरत में सज़ा दे सकता है। यह 'फतह-उल-क़दीर' में है।

शौहर की इजाज़त के बिना घर से बाहर जाने की मुमानियत: एक शख्स की बीवी है जो नमाज़ नहीं पढ़ती है तो उसको इख्तियार है कि उक्त औरत को तलाक दे दे, अगरचे बिलफ़ैल उसके महर अदा करने पर कादिर न हो। और अगर औरत ने शौहर की इजाज़त के बिना मजलिस-ए-वअज़ में बाहर जाना चाहा तो औरत को यह इख्तियार नहीं है। और अगर औरत पर कोई वाकया पेश आया कि उसमें हुक्म-ए-शरअ दरयाफ्त करने की ज़रूरत है और शौहर उसका आलिम है या आलिम नहीं है मगर वह आलिम से दरयाफ्त कर सकता है तो उक्त औरत बाहर नहीं जा सकती है, वरना औरत को निकल कर दरयाफ्त कर लेने का इख्तियार है। और अगर औरत का बाप तन्हा हो और कोई आदमी ऐसा न हो जो उसकी ज़िम्मेदारी करे और उस औरत का शौहर उसको उसके पास जाने से मना करता है तो औरत को इख्तियार है कि अपने शौहर के हुक्म को न माने और जाकर अपने बाप की खिदमत करे, ख़्वाह उसका बाप मुसलमान हो या काफ़िर हो। एक मर्द की माँ जवाँ है कि वह शादी की दावत और लोगों की मुसीबत, वली में जाती है और उस औरत का शौहर नहीं है तो उसका बेटा उसको मना नहीं कर सकता है, ता-वक्ते-कि उसके नज़दीक यह अमर मुतहक्किक न हो कि उक्त औरत फसाद की नज़र से जाया करती है यानी बदकारी का यक़ीन हो। और जब उसको यह मुतहक्किक हो तो काज़ी के पास मुराफ़ा करे, फिर जब काज़ी उसको इजाज़त दे दे तो मना करे, तो

उसको इख्तियार होगा अपनी माँ को मना करे, क्योंकि मना करने में काज़ी का क़ायम-मकाम है। यह 'काफ़ी' में है। एक शख्स ने कूफ़ा में चार औरतों से निकाह किया, फिर उन चार में से एक गैर-मुअय्यन को तलाक दे दी। फिर मक्का की एक औरत से निकाह किया, फिर चारों में से एक गैर-मुअय्यन को तलाक दे दी। फिर ताइफ़ में एक औरत से निकाह किया फिर मर गया। लेकिन उसने उनमें से किसी औरत से दुहूल नहीं किया था तो ताइफ़ वाली औरत को पूरा महर मिलेगा और मक्का वाली औरत को आठ हिस्सों में से सात हिस्सा महर के मिलेंगे और कूफ़ा वालों को तीन महर कामिल और आठवाँ हिस्सा एक महर का मिलेगा, जो उन सब में मसावी तक़सीम होगा। एक शख्स ने एक अक़द में एक औरत से निकाह किया और दो औरतों से एक अक़द में निकाह किया और तीन औरतों से एक अक़द में निकाह किया, पस ये तीन फ़रीक हुए और यह मालूम नहीं कि इनमें से कौन फ़रीक मुक़द्दम है। पस जिससे तन्हा निकाह किया है उसका निकाह बिल-यक़ीन सही है और बाक़ी फ़रीक में शौहर का क़ौल लिया जाएगा कि कौन इनमें से अव्वल है। और उन दोनों फ़रीक में से जो फ़रीक मर और शौहर ज़िंदा है और शौहर ने यही कहा कि यही फ़रीक...

1. पाकीज़गी के साथ खुशबू लगाना।
2. चुनांचे हदीस उम्मुल-मोमिनीन सिद्दीक़ा (रजि.) में है कि आन्हज़रत (सल्ल.) नापसंद फरमाते थे और इसी वजह से हज़रत सिद्दीक़ा (रजि.) से नफ़रत फरमाती थीं, अगरचे हिंदुस्तानी उमूमन इसे रंग करती हैं। (1) मू-ए-ज़ेर-ए-नाफ़ साफ़ करना।

سامنے دوسری سے وطی کرے حتیٰ کہ اگر ایک سے وطی کرنے کی خواہش کی تو اس پر قبول کرنا واجب نہیں ہے چنانچہ اگر وہ انکار کرے تو نافرمان نہ ہوگی اور ان مسائل میں کچھ اختلاف نہیں ہے اور مرد کو اختیار ہے کہ عورت پر غسل جنابت حیض و نفاس کے واسطے جبر کرے لیکن اگر عورت ذمیہ ہو یعنی کتابیہ ہو تو ایسا نہیں کر سکتا ہے اور شوہر کو اختیار ہوگا کہ عورت پر تطیب (استحداد) کے واسطے جبر کرے یہ جبر بحر الرائق میں ہے اور شوہر کو اختیار ہے کہ عورت کو ایسی چیز کھانے سے منع کرے جس کی بو اسے پہنچتی ہو اور ہزل اور بے ہودگی سے منع کر سکتا ہے اور علیٰ ہذا شوہر کو اختیار ہے کہ ایسی چیز کے ساتھ زینت کرنے سے منع کرے جس کی بو سے اس کو اذیت ہوتی ہو جیسے مثلاً سبزی مہندی وغیرہ سے اور شوہر کو اختیار ہے کہ بیوی کو زینت چھوڑ دینے پر سزا دے اور مارے جبکہ وہ زینت چاہتا ہو اور نیز اگر اس نے وطی کے واسطے بلایا اور عورت نے انکار کیا تو مار سکتا ہے درحالیکہ عورت حیض و نفاس سے پاک ہو اور نیز نماز و شروط نماز کے واسطے بھی درصورتِ ترک کے سزا دے سکتا ہے یہ فتح القدیر میں ہے۔

بلا اجازت شوہر گھر سے باہر جانے کی ممانعت: ایک شخص کی بیوی ہے کہ نماز نہیں پڑھتی ہے تو اس کو اختیار ہے کہ عورت مذکورہ کو طلاق دے دے اگر چہ بالفعل اس کے مہر ادا کرنے پر قادر نہ ہو اور اگر عورت نے بدونِ اجازت شوہر کے مجلسِ وعظ میں باہر جانا چاہا تو عورت کو یہ اختیار نہیں ہے اور اگر عورت پر کوئی واقعہ پیش آیا کہ اس میں حکمِ شرع دریافت کرنے کی ضرورت ہے اور شوہر اس کا عالم ہے یا عالم نہیں ہے مگر وہ عالم سے دریافت کر سکتا ہے تو عورت مذکورہ باہر نہیں جاسکتی ہے ورنہ عورت کو نکل کر دریافت کر لینے کا اختیار ہے اور اگر عورت کا باپ تنہا ہو اور کوئی آدمی ایسا نہ ہو جو اس کی ذمہ داری کرے اور اس عورت کا

شوہر اس کو اس کے پاس جانے سے منع کرتا ہے تو عورت کو اختیار ہے کہ اپنے شوہر کے حکم کو نہ مانے اور جا کر اپنے باپ کی خدمت کرے خواہ اس کا باپ مسلمان ہو یا کافر ہو ایک مرد کی ماں جو ان ہے کہ وہ شادی کی دعوت اور لوگوں کی مصیبت ولی میں جاتی ہے اور اس عورت کا شوہر نہیں ہے تو اس کا بیٹا اس کو منع نہیں کرسکتا ہے تاوقتیکہ اس کے نزدیک یہ امر متحقق نہ ہو کہ عورت مذکورہ بنظرِ فساد جایا کرتی ہے یعنی بدکاری کا یقین ہو اور جب اس کو یہ متحقق ہو تو قاضی کے پاس مرافعہ کرے پھر جب قاضی اس کو اجازت دے دے تو منع کرے تو اس کو اختیار ہوگا اپنی ماں کو منع کرے کیونکہ منع کرنے میں قاضی کا قائم مقام ہے یہ کافی میں ہے

ایک شخص نے کوفہ میں چار عورتوں سے نکاح کیا پھر ان چار میں سے ایک غیر معین کو طلاق دے دی پھر مکہ کی ایک عورت سے نکاح کیا پھر چاروں میں سے ایک غیر معین کو طلاق دے دی پھر طائف میں ایک عورت سے نکاح کیا پھر مر گیا لیکن اس نے ان میں سے کسی عورت سے دخول نہیں کیا تھا تو طائف والی عورت کو پورا مہر ملے گا اور مکہ والی عورت کو آٹھ حصوں میں سے ساتھ حصہ مہر کے ملیں گے اور کوفہ والوں کو تین مہر کامل اور آٹھواں حصہ ایک مہر کا ملے گا جو ان سب میں مساوی تقسیم ہوگا ایک شخص نے ایک عقد میں ایک عورت سے نکاح کیا اور دو عورتوں سے ایک عقد میں نکاح کیا اور تین عورتوں سے ایک عقد میں نکاح کیا پس یہ تین فریق ہوئے اور یہ معلوم نہیں کہ ان میں سے کون فریق مقدم ہے پس جس سے تنہا نکاح کیا ہے اس کا نکاح بالیقین صحیح ہے اور باقی فریق میں شوہر کا قول لیا جائے گا کہ کون ان میں سے اول ہے اور ان دونوں فریق میں سے جو فریق مر اور شوہر زندہ ہے اور شوہر نے یہی کہا کہ یہی فریق ۱۔ پاکیزگی کے ساتھ خوشبو لگانا۔ ۲۔ چنانچہ حدیث ام المومنین صدیقہؓ میں ہے کہ آنحضرت ﷺ ناپسند فرماتے تھے اور اسی وجہ سے حضرت صدیقہؓ سے نفرت فرماتی تھیں اگر چہ ہندوستانی عموماً اسے رنگ کرتی ہیں۔ (1) موئے زیر ناف صاف کرنا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 7 ------ 238 ------ Kitab-un-Nikah

[Continuing from the previous context]... If the first of the two is the case, the husband will be the heir to the women of that group who have died and will pay their Mahr. Separation shall take place between the husband and the other group. If the husband has consummated the marriage with all these women and then, while in good health or at the time of death, states which group came first, then that group will be considered the first group, and separation will take place between the husband and the second group. However, for every woman of the second group, the lesser amount between her specified Mahr (Mahr-e-Musamma) and the Mahr of her equals (Mahr-e-Mithl) will become obligatory upon the husband. If the husband states regarding both the aforementioned groups that he does not know which of them came first, he will be restricted from [consummating with] both groups, but the first group (the woman with whom he married alone) will not be restricted. Then, if the husband dies before clarifying, that woman will receive her full specified Mahr, the group of three women will receive one and a half Mahrs (to be shared equally among them), and the group of two women will receive one Mahr (to be shared equally among them). This is stated in Sharh Mabsut by Imam Sarakhsi.

How is the inheritance distributed if the order of Nikah (prior or subsequent) is unknown?

[If a man] married a woman and her two daughters in separate contracts and it is not known who was married first, and the husband died before consummation or clarification, then they all shall receive one full Mahr. The inheritance share allotted (1) for the wife will be received in full by one [of them], and this is agreed upon. Then, there is a disagreement regarding the method of distribution. Imam Abu Hanifa (RA) stated that the Mahr and inheritance will be divided, with the mother receiving half, while the Sahibayn (RA) stated it would be divided into three parts. If he married the mother in one contract and both daughters in one contract, then by consensus all will receive [a share]. If he married a woman, her mother, and her daughter, or a woman, her mother, and her maternal aunt, then the Mahr and inheritance will be divided into three parts by consensus, and this is the correct view, as stated in Fath-ul-Qadir. If he married three women in one contract and one woman in one contract and it is not known who is prior, the three women shall share one and a half Mahrs,

and the individual woman shall receive one and a half Mahrs... [The text continues with complex mathematical allocations for various scenarios].

1. In the case of having children, it is the eighth share, and in the case of no children, it is the fourth. Thus, in every case, one will receive the eighth or the fourth. End.
2. [Academic note regarding scholarly differences and the validity of the narrated reports]. (1) i.e., one share of the wife. (2) i.e., those with whom he married in one contract. (3) i.e., five parts out of a total of twelve parts.

उन दोनों में से पहला है, तो उस फरीक की औरतों का जो मर गई हैं, शौहर वारिस होगा और उनके मेहर अदा करेगा, और शौहर और दूसरे फरीक के दरमियान तफरीक (जुदाई) की जाएगी। और अगर शौहर ने उन सब औरतों से दुमूल (सम्बन्ध) कर लिया हो, फिर अपनी सेहत में या मौत के वक्त कहा कि इन दोनों फरीक में से यह फरीक पहले है, तो यही पहला फरीक होगा और शौहर और दूसरे फरीक के दरमियान जुदाई कर दी जाएगी, लेकिन दूसरे फरीक की हर औरत के वास्ते उसके मेहर-ए-मुसम्मा और मेहर-ए-मिस्ल दोनों में से कम मिक़दार शौहर के जिम्मे वाजिब होगी। और अगर शौहर ने हर दो फरीक मजकूरा की निस्बत कहा कि मुझे नहीं मालूम कि इनमें से अव्वल कौन है, तो वह उन दोनों फरीक से रोका जाएगा (सम्बन्ध बनाने से), मगर फरीक अव्वल यानी वह औरत जिससे तन्हा निकाह किया है, उससे नहीं रोका जाएगा। फिर अगर शौहर मजकूर बयान करने से पहले मर गया, तो उस औरत को उसका पूरा मेहर-ए-मुसम्मा मिलेगा और तीन औरतों वाले फरीक को डेढ़ मेहर मिलेगा, जो उनके दरमियान मसावी (बराबर) मुश्तरक होगा और दो औरतों वाले फरीक को एक मेहर मिलेगा, जो उनके दरमियान मसावी मुश्तरक होगा, यह शरह मबसूत इमाम सरखसी में है।

अगर मुकद्दम व मुअख्खर निकाह का मालूम न हो तो मीरास की तकसीम कैसे की जाएगी:

एक औरत और उसकी दो बेटियों से मुतफरिक अक़दों में निकाह किया और यह मालूम नहीं होता कि अव्वल किससे निकाह किया है, फिर शौहर कब्ल-ए-वती (सम्बन्ध बनाने से पहले) और बयान के मर गया, तो उन सबको एक मेहर-ए-कामिल मिलेगा और जो मीरास औरत के वास्ते मुकर्रर (१) है वह पूरी एक को मिलेगी और यह ब-इत्तिफाक है। फिर इसकी कैफियत-ए-तकसीम में इख्तिलाफ है, चुनांचे इमाम अबू हनीफा (रह.) ने फरमाया कि मेहर-ए-मीरास हर एक में से माँ को निस्फ़ (आधा) मिलेगा और साहिबैन (रह.) ने फरमाया कि उन तीनों में तीन हिस्सा होकर तकसीम होगा। और अगर माँ से एक अक़्द में और हर दो दुख्तर (बेटी) से एक अक़्द में निकाह किया, तो ब-इत्तिफाक सबको मिलेगा। और अगर एक औरत व उसकी माँ, उसकी दुख्तर से या एक औरत व उसकी माँ व उसकी खाला से निकाह किया हो, तो मेहर व मीरास ब-इत्तिफाक उन सबमें तीन हिस्सा होकर तकसीम होगी और यही सही है, यह फतह-उल-कदीर में है। और अगर तीन औरतों से एक अक़्द में और एक औरत से एक अक़्द में निकाह किया और यह मालूम नहीं होता कि कौन मुकद्दम है, तो तीन औरतों को डेढ़ मेहर बाहम मुश्तरक और हर दो तन्हा को डेढ़ मेहर दोनों में मसावी मुश्तरक मिलेगा। और

अगर एक औरत से एक अक़्द में और दो औरतों से एक अक़्द में और तीन औरतों से एक अक़्द में और चार औरतों से एक अक़्द में निकाह किया, फिर शौहर मर गया और मालूम नहीं होता है कि इसमें से कौन मुकद्दम है, तो उन सबको साढ़े तीन मेहर मिलेंगे, जिसमें से निस्फ़ में से तीन चौथाई (२) चार औरतों को और एक चौथाई तीन औरतों को मिलेगा और फिर एक मेहर में से चार औरतों को दो छट्टे (१/६) और छट्टे हिस्से का निस्फ़ और तीन औरतों को भी दो छट्टे हिस्सा और छट्टे हिस्से का निस्फ़, और दो औरतों को छट्टा हिस्सा मिलेगा और बाकी दो मेहर में इन तीनों फरीक की मुनाज़अत (विवाद) यकसाँ है, पस वह उन तीनों फरीक में तीन हिस्सा होकर तकसीम होंगे कि हर फरीक को दो-तिहाई एक मेहर की मिलेगी, लेकिन जिस कद्र औरतों के हिस्से में पड़े वह उनमें बराबर तकसीम होगा, और जो औरत तन्हा निकाह की गई है, वह उनकी मुज़ाहिम न होगी। हाँ, तीन औरतों के हिस्से में जो कुछ आया, उनमें से आठवाँ हिस्सा इसमें से।

1. औलाद होने की सूरत में आठवाँ हिस्सा और बे-औलाद होने की सूरत में चौथाई, पस हर सूरत में आठवाँ या चौथाई मिलेगा, फक़त।
2. क़ाल-अल-मुहर्रिर, सुम्मा ज़ाहिर इसमें किसी और मुज्तहिद का इख्तिलाफ भी है, वरना इत्तिफ़ाक़ के साथ सही बे-महल है, फहम अमन, लेकिन यह एतराज़ लग़व है और सही जो कि सही यहाँ रिवायत से मुतअल्लिक है, पस जिस रिवायत में इख्तिलाफ मजकूर है वह सही नहीं और जिसमें इत्तिफाक है वह सही रिवायत है। (१) यानी एक हिस्सा ज़ौजा का। (२) यानी जिनसे एक अक़्द में निकाह किया है। (३) यानी जुमला (१२) हिस्सों में से (५) हिस्से।

ان دونوں میں سے پہلا ہے تو اس فریق کی عورتوں کا جو مر گئی ہیں شوہر وارث ہوگا اور ان کے مہر ادا کرے گا اور شوہر اور دوسرے فریق کے درمیان تفریق کی جائے گی اور اگر شوہر نے ان سب عورتوں سے دخول کر لیا ہو پھر اپنی صحت میں یا موت کے وقت کہا کہ ان دونوں فریق میں سے یہ فریق پہلے ہے تو یہی پہلا فریق ہوگا اور شوہر اور دوسرے فریق کے درمیان جدائی کی جائے گی لیکن دوسرے فریق کی ہر عورت کے واسطے اس کے مہر مسمی اور مہر مثل دونوں میں سے کم مقدار شوہر کے ذمہ واجب ہوگی اور اگر شوہر نے ہر دو فریق مذکورہ کی نسبت کہا کہ مجھے نہیں معلوم کہ ان میں سے اول کون ہے تو وہ ان دونوں فریق دے روکا جائے گا مگر فریق اول یعنی وہ عورت جس سے تنہا نکاح کیا ہے اس سے نہیں روکا جائے گا پھر اگر شوہر مذکور بیان کرنے سے پہلے مر گیا تو اس عورت کو اس کا پورا مہر مسمی ملے گا اور تین عورتوں والے فریق کو ڈیڑھ مہر ملے گا جو ان کے درمیان مساوی مشترک ہوگا اور دو عورتوں والے فریق کو ایک مہر ملے گا جو ان کے درمیان مساوی مشترک ہوگا یہ شرح مبسوط امام سرخسی میں ہے۔

اگر مقدم و مؤخر نکاح کا معلوم نہ ہو تو میراث کی تقسیم کیسے کی جائے گی:

ایک عورت اور اس کی دو بیٹیوں سے متفرق عقدوں میں نکاح کیا اور یہ معلوم نہیں ہوتا کہ اول کس سے نکاح کیا ہے پھر شوہر قبل وطی اور بیان کے مر گیا تو ان سب کو ایک مہر کامل ملے گا اور جو میراث عورت کے واسطے مقرر (۱) ہے وہ پوری ایک کو ملے گی اور یہ بالاتفاق ہے پھر اس کی کیفیت تقسیم میں اختلاف ہے چنانچہ امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ مہر میراث ہر ایک میں

سے ماں کو نصف ملے گا اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ ان تینوں میں تین حصہ ہو کر تقسیم ہوگا اور اگر ماں سے ایک عقد میں اور ہر دو دختر سے ایک عقد میں نکاح کیا تو بالاتفاق سب کو ملے گا اور اگر ایک عورت و اس کی ماں اس کی دختر سے یا ایک عورت و اس کی ماں و اس کی خالہ سے نکاح کیا ہو تو مہر و میراث بالا تفاق ان سب میں تین حصہ ہو کر تقسیم ہوگی اور یہی صحیح ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر تین عورتوں سے ایک عقد میں اور ایک عورت سے ایک عقد میں نکاح کیا اور یہ معلوم نہیں ہوتا کہ کون مقدم ہے تو تین عورتوں کو ڈیڑھ مہر باہم مشترک اور ہر دو تنہا کو ڈیڑھ مہر دونوں میں مساوی مشترک ملے گا اور اگر ایک عورت سے ایک عقد میں اور دو عورتوں سے ایک عقد میں اور تین عورتوں سے ایک عقد میں اور چار عورتوں سے ایک عقد میں نکاح کیا پھر شوہر مر گیا اور معلوم نہیں ہوتا ہے کہ اس میں سے کون مقدم ہے تو ان سب کو ساڑھے تین مہر ملیں گے جس میں نے نصف میں سے تین چوتھائی (۲) چار عورتوں کو اور ایک چوتھائی تین عورتوں کو ملے گا اور پھر ایک مہر میں سے چار عورتوں کو دو چھٹے اور چھٹے (۳) حصہ کا نصف اور تین عورتوں کو بھی دو چھٹے حصہ اور چھٹے حصہ کا نصف اور دو عورتوں کو چھٹا حصہ ملے گا اور باقی دو مہر میں ان تینوں فریق کی منازعت یکساں ہے پس وہ ان تینوں فریق میں تین حصہ ہو کر تقسیم ہوں گے کہ ہر فریق کو دو تہائی ایک مہر کی ملے گی لیکن جس قدر عورتوں کے حصہ میں پڑے گا وہ ان میں برابر تقسیم ہوگا اور جو عورت تنہا نکاح کی گئی ہے وہ ان کی مزاحم نہ ہوگی ہاں تین عورتوں کے حصہ میں جو کچھ آیا ان سے آٹھواں حصہ اس میں سے۔ ۱۔ اولاد ہونے کی صورت میں آٹھواں حصہ اور بے اولاد ہونے کی صورت میں چہارم پس ہر صورت میں آٹھواں یا چوتھائی ملے گا فقط ۲۔ قال المحرر ثم ظاہر اس میں کسی اور مجتہد کا اختلاف بھی ہے ورنہ اتفاق کے ساتھ صحیح بے محل ہے فہم۱ امن لیکن یہ اعتراض لغو ہے اور صحیح جو کہ صحیح یہاں روایات سے متعلق ہے پس جس روایت میں اختلاف مذکور

ہے وہ صحیح نہیں اور جس میں اتفاق ہے وہ صحیح روایت ہے۔ (۱) یعنی ایک حصہ زوجہ کا۔ (۲) یعنی جن سے ایک عقد میں نکاح کیا ہے۔ (۳) یعنی جملہ (۱۲) حصوں میں سے (۵) حصے۔

[She] will take it, and the remainder will be divided equally among these three. This division is according to the opinion of Imam Abu Yusuf (RA). According to the opinion of Imam Muhammad (RA), the group of four women will receive one full mahr and a third of a mahr, the group of three women will receive one mahr, the group of two women will receive two-thirds of a mahr, and the single woman will receive half a mahr. The translator (may Allah forgive him) says that explaining the reasoning for every opinion according to Imam Abu Yusuf (RA) requires great length and is also out of context here. Yes, it is necessary that I resolve this complex distribution, which involves extensive detail. Therefore, I say that each mahr should be divided into 72 parts. Out of this, three-quarters of half a mahr [should be given] to the four women as 27, and one-quarter to the three women as 9. And out of the full mahr, four should be given two-sixths and half a sixth part, i.e., 30, and likewise, 30 to the three women, and 12 (the sixth part) to the two women. And out of the remaining two mahr, two-thirds are given to the four women as 38 without dispute. And from the two-thirds of the three women, the eighth part went to the single woman, therefore the three women will get 24 and the single woman will get 16. And from the two-thirds of the two women, the sixth part went to one single woman, therefore the two women will get 8, according to the explanation in the table below:

Mahr Details in Shares	From 2-women contract	From 3-women contract	From 4-women contract	Status
Division of half mahr	x	x	27 (shares)	Total 3 Mahr
Division of 3.5 mahr	x	12	30	Will be given
Division of full mahr		20	28	to the parties

And if he married four women in one contract and three in another, then divorced one unspecified woman from among his wives, and then died before the declaration (1), then they will all receive three mahr. This is as stated in 'Sharh al-Mabsut' by Imam al-Sarakhsi.

(1) Meaning, it was not determined which group the divorced woman belonged to.

ले लेगी और बाकी इन तीनों में बराबर तकसीम (बंटवारा) होगा। यह तकसीम इमाम अबू यूसुफ (रह.) के कौल (कथन) के अनुसार है। इमाम मुहम्मद (रह.) के कौल के अनुसार चार औरतों वाले समूह को एक पूरा मेहर और एक-तिहाई मेहर मिलेगा, और तीन औरतों वाले समूह को एक मेहर मिलेगा, और दो औरतों वाले समूह को दो-तिहाई मेहर मिलेगा, और अकेली औरत को आधा मेहर मिलेगा। अनुवादक (अल्लाह उन्हें माफ करे) कहता है कि इमाम अबू यूसुफ (रह.) के कौल पर प्रत्येक कथन की व्याख्या करना बहुत लंबी चर्चा चाहती है और यह यहाँ प्रासंगिक भी नहीं है। हाँ, यह आवश्यक है कि इस जटिल विभाजन, जिसमें अत्यधिक स्पष्टीकरण है, का समाधान कर दूँ। इसलिए मैं कहता हूँ कि प्रत्येक मेहर के ७२ हिस्से किए जाएँ। उनमें से आधे मेहर का तीन-चौथाई चार औरतों को २७ और चौथा हिस्सा तीन औरतों को ९ मिले, और पूरे मेहर में से चार को दो-छठे और आधा छठा हिस्सा यानी ३०, और इसी तरह तीन औरतों को ३०, और दो औरतों को छठा हिस्सा यानी १२ दिए जाएँ। और बाकी दो मेहर में से दो-तिहाई बिना किसी विवाद के चार औरतों को ३८ दिए जाएँ। और तीन औरतों के दो-तिहाई में से आठवाँ हिस्सा अकेली एक औरत को निकल गया, अतः तीन औरतों को २४ और अकेली एक को १६ मिलेंगे, और दो औरतों के दो-तिहाई में से छठा हिस्सा अकेली एक औरत को निकल गया, अतः दो औरतों को ८ मिलेंगे, नीचे दी गई तालिका की व्याख्या के अनुसार।

मेहर का विस्तार हिस्सों में	**२ औरतों के निकाह से**	**३ औरतों के निकाह से**	**४ औरतों के निकाह से**	**स्थिति**
आधे मेहर का विभाजन	x	x	२७ (हिस्से)	कुल तीन मेहर
साढ़े तीन मेहर का विभाजन	x	१२	३०	दिए जाएंगे
पूरे मेहर का विभाजन		२०	२८	

और यदि चार औरतों से एक निकाह में और तीन से एक निकाह में विवाह किया, फिर अपनी पत्नियों में से किसी एक अनिर्दिष्ट औरत को तलाक दे दिया, फिर बयान (१) से पहले ही मर गया, तो उन सबको तीन मेहर मिलेंगे। ऐसा ही 'शराह मबसूत' लिल-इमाम सराख्सी में है।

(१) अर्थात यह स्पष्ट नहीं हो पाया कि तलाकशुदा औरत किस समूह की थी।

لے لے گی اور باقی ان تینوں میں مساوی تقسیم ہوگا تقسیم بنا ہر قول امام ابو یوسفؒ کے ہے بنا ہر قول امام محمدؒ کے چار عورتوں والے فریق کو ایک مہر کامل و تہائی مہر ملے گا اور تین عورتوں والے فریق کو ایک مہر ملے گا اور دو عورتوں والے فریق کو دو تہائی مہر ملے گا اور تنہا عورت کو نصف مہر ملے گا قال المترجم عفا اللہ عنہ بنا ہر قول امام ابو یوسفؒ کے توجیہہ ہر قول کی بیان کرنی بہت طوالت چاہتی ہے اور گونہ بے محل بھی ہے ہاں یہ ضروری ہے کہ اس پیچیدہ تقسیم کا جس میں اطلاق زائد ہے انحلال کر دوں چنانچہ کہتا ہوں ہر ایک مہر کے ۷۲ حصے کئے جائیں از انجملہ نصف مہر کا تین چوتھائی چار عورتوں کو ۲۷ اور چہارم تین عورتوں کو ۹ اور مہر کامل میں سے چار کو دو چھٹے اور نصف چھٹا حصہ یعنی ۳۰ اور اسی قدر تین عورتوں کو ۳۰ اور چھٹا حصہ دو عورتوں کو ۱۲ دیے جائیں اور باقی دو مہر میں دو تہائی چار عورتوں کو ۳۸ بلا منازعت ہے اور تین عورتوں کی دو تہائی میں سے آٹھواں حصہ تنہا ایک کو نکل گیا لہذا تین عورتوں کو ۲۴ اور ایک تنہا کو ۱۶ اور دو عورتوں کی دو تہائی میں سے چھٹا حصہ ایک تنہا کو نکل گیا لہذا دو عورتوں کو ۸ ملیں گے موافق توضیح نقشہ ذیل کے

تفصیل مہر بسہام	عقد ۲ عورتوں سے	عقد ۳ عورتوں سے	عقد ۴ عورتوں سے	کیفیت
تقسیم نصف مہر از جملہ	x	x	۲۷ (سہام)	جملہ تین مہر

تفصیل مہر بسہام	عقد ۲ عورتوں سے	عقد ۳ عورتوں سے	عقد ۴ عورتوں سے	کیفیت
ساڑھے تین مہر تقسیم ایک	x	۱۲	۳۰	جوان کو دیے
مہر کامل تقسیم دوم مہر		۲۰	۲۸	جائیں گے

اور اگر چار عورتوں سے ایک عقد میں اور تین سے ایک عقد میں نکاح کیا پھر غیر معین ایک عورت کو اپنی منکوحات میں سے طلاق دی پھر قبل بیان (۱) کے مر گیا تو ان سب کو تین مہر ملیں گے ہکذا فی شرح المسبوط للامام الاسرخی۔

(۱) یعنی یہ بیان نہ ہونے پایا کہ مطلقہ عورت کس فریق کی مراد ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol (2) (250) Kitab-ur-Rida'ah

Book of Suckling (Kitab-ur-Rida'ah)

Meaning of Rida'ah and its Duration: The Translator says: It is better to clarify a few things first. Rida'ah refers to the act of breastfeeding. If a woman other than the mother breastfeeds a child, she is the 'Murdi'ah' (nursing mother) and the child is the 'Radi' (nursling). This act is known as Rida'ah. This nursing mother becomes the milk-mother of the nursling, with whom marriage is strictly prohibited, just as it is with one's biological mother. Prohibition (Hurmat) is established through Rida'ah just as it is through lineage, provided the conditions are met. It is stated in the Book: If Rida'ah occurs within the period of Rida'ah, whether the amount of milk is small or large, prohibition is established. This is mentioned in 'Hidayah'. Small amount of Rida'ah is defined as an amount sufficient to ensure the milk has reached the stomach from the throat. According to Imam-e-Azam (R.A.), the duration of Rida'ah is thirty months, i.e., up to the completion of two and a half years; the woman whose milk the child drinks becomes his milk-mother. The Sahibain (R.A.) stated the duration to be two years. This is in 'Fatawa-e-Qazi Khan'.

Rida'ah is established only within the duration of Rida'ah: The Translator says: If the child has exceeded the aforementioned age and drinks someone's milk, it is not sufficient to establish these rulings (1). The instances in some Ahadith where Rida'ah was established for older ages fall under 'Khasusiyat' (specific circumstances), and the other interpretations and discussions related to this are detailed in their respective places; this is not the place for such discussion. One should be satisfied with what is mentioned here and follow what is stated in the book. If a nursling was weaned from milk within the Rida'ah period, and while the Rida'ah period was still remaining, another woman breastfed the child, then this constitutes Rida'ah. Then it must be observed: if this happened within two years, it is Rida'ah by consensus. If it happened after two years but within two and a half years, it will be established only according to the opinion of Imam-e-Azam (R.A.), because it was found within the period of Rida'ah. This is the 'Zahir-ul-Madhhab'. It is written in 'Yanabi' that the Fatwa is based on this; it is in 'Tatar-khaniya'. When the Rida'ah period passes, prohibition is not established by breastfeeding; this is in 'Hidayah'. From the above statement, it is clear that there is a difference of opinion between the Imam and the Sahibain (R.A.) regarding the duration of Rida'ah for the purpose of establishing prohibition, but there is consensus that for the purpose of claiming wages (wages for breastfeeding), the Rida'ah period is only two years. Thus, if a husband divorces his

wife from whom a child was born, but she breastfeeds the child for wages, and the divorced woman demands wages for breastfeeding after two years, and the child's father refuses, he will not be compelled to pay for the period after two years, but he will be compelled to pay wages up to two years. This is in 'Fatawa-e-Qazi Khan'.

(1) Note: If breastfeeding is done for wages while the marriage is still intact, the contract ('Ijarah') is void, and no wages will be due. As mentioned in the book.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (2) (250) किताब-उर-रज़ाअत

किताब-उर-रज़ाअत

रज़ाअत (दूध पिलाने) के मायने और मुद्दत-ए-रज़ाअत: अनुवादक का कथन: समझने के लिए कुछ बातों को पहले बयान करना बेहतर है। रज़ाअत दूध पिलाने को कहते हैं, और बच्चे को अगर उसकी माँ के अलावा किसी और स्त्री ने दूध पिलाया तो वह स्त्री 'मुर्ज़िआ' (दूध पिलाने वाली) है और बच्चा 'रज़ीअ' (दूध पीने वाला) है। यह क्रिया 'रज़ाअत' (दूध पिलाना) के रूप में जानी जाती है और यह 'मुर्ज़िआ' उस 'रज़ीअ' की दूध-पिलाई माँ है, जिसके साथ निकाह करना बिल्कुल हराम है, जैसे अपनी सगी माँ से, जिसके पेट से पैदा हुआ हो। रज़ाअत से حرمت (वर्जना) उसी तरह स्थापित हो जाती है जैसे 'नसब' (वंश) से होती है, यदि शर्तें पूरी हों। 'किताब' में कहा गया है: यदि रज़ाअत, रज़ाअत की अवधि के भीतर पाई जाए, तो चाहे रज़ाअत थोड़ी हो या अधिक, उससे حرمت संबंधित हो जाती है। यह 'हिदाया' में है। थोड़ी रज़ाअत की व्याख्या इस तरह की गई है कि इतनी मात्रा हो कि जिससे यह पता चले कि दूध हलक से नीचे पेट में पहुँच गया है। रज़ाअत की अवधि इमाम आज़म (र.अ.) के कथन के अनुसार तीस महीने यानी ढाई साल पूरी होने तक है, जिसका दूध पीता है वह उसकी मुर्ज़िआ माँ है। और साहिबैन (र.अ.) ने कहा है कि रज़ाअत की अवधि दो साल है। यह 'फ़तावा-ए-काज़ी खान' में है।

रज़ाअत अवधि के भीतर ही साबित होती है: अनुवादक का कथन: अतः यदि बच्चा उपर्युक्त अवधि से अधिक आयु का हो गया और उसने किसी का दूध पिया तो वह इन अहकाम (1) के साबित होने के लिए पर्याप्त नहीं है। और जो कुछ हदीसों में इससे अधिक युवा उम्र के लिए रज़ाअत साबित की गई थी, वह 'ख़ुसूसियात' (विशेष परिस्थितियों) में शामिल है, और जो अन्य व्याख्याएं और बहसें इससे संबंधित हैं, वे अपने स्थान पर विस्तृत हैं, यह उनके बयान का स्थान नहीं है। इसी पर اكتفاء। (संतोष) करना चाहिए और जो किताब में वर्णित है उसे सुनना चाहिए। यदि रज़ीअ को रज़ाअत की अवधि के भीतर दूध से छुड़ा दिया गया, फिर रज़ाअत की अवधि बाकी थी कि उसे किसी स्त्री ने दूध पिला दिया, तो यह रज़ाअत है। फिर देखना चाहिए कि यदि ऐसा दो साल के भीतर हुआ है तो बिना किसी मतभेद के रज़ाअत होगी, और यदि दो साल के बाद ढाई साल के भीतर ऐसा हुआ है, तो केवल इमाम आज़म (र.अ.) के कथन पर ही यह साबित होगी, और यह इस कारण है कि यह रज़ाअत की अवधि के भीतर पाई गई है। और यही 'ज़ाहिर-उल-मज़हब' है। 'यनाबी' में लिखा है कि इसी पर फ़तवा है। यह 'ततारखानिया' में है। और जब रज़ाअत की अवधि गुज़र जाए, तो फिर दूध पिलाने से

حرمت साबित नहीं होती, यह 'हिदाया' में है। उपर्युक्त बयान से स्पष्ट हुआ कि रज़ाअत साबित होने के लिए रज़ाअत की अवधि की मात्रा में इमाम और साहिबैन (र.अ.) में मतभेद है, लेकिन इस पर इज्मा (सर्वसम्मति) है कि रज़ाअत की उजरत (मज़दूरी) का हक साबित होने के लिए रज़ाअत की अवधि दो साल ही है। چنانچہ (जैसे कि) यदि शौहर की ओर से उस पत्नी को, जिससे बच्चा पैदा हुआ है, तलाक़ हो गई, मगर उसने बच्चे को उजरत पर दूध पिलाया, फिर उस मुतल्लक़ा (तलाकशुदा स्त्री) ने दो साल के बाद की रज़ाअत की उजरत की मांग की और बच्चे के पिता ने देने से इनकार कर दिया, तो उस पर ज़बरदस्ती नहीं की जाएगी और केवल दो साल तक की उजरत देने के लिए मजबूर किया जाएगा। यह 'फ़तावा-ए-काज़ी खान' में है।

(1) ध्यान रहे कि निकाह कायम रहने की स्थिति में यदि उजरत पर दूध पिलाया तो 'इजारा' (अनुबंध) बातिल है और कोई उजरत वाजिब नहीं होगी। जो किताब में वर्णित हैं।

کتاب الرضاع

رضاعت کے معنی اور مدت رضاعت: قال المترجم: سمجھنے کے واسطے چند باتوں کا پہلے بیان کرنا بہتر ہے رضاعت دودھ دینے کو کہتے ہیں اور بچہ کو اس کی ماں کے سوائے اگر کسی عورت نے دودھ پلایا تو یہ عورت مرضعہ ہے اور بچہ رضیع ہے اور یہ فعل بطور حاصل مصدر رضاعت ہے اور یہ مرضعہ اس رضیع کی دودھ پلائی ماں ہے کہ اس کے ساتھ نکاح کرنا قطعاً حرام ہے جیسے اپنی ماں سے جس کے پیٹ سے پیدا ہوا ہے اور رضاعت سے حرمت اسی طرح ہو جاتی ہے جیسے نسب سے ہوتی ہے اگر بشرائط پائی جائے قال فی الکتاب۔ رضاعت اگر مدت رضاعت میں پائی جائے تو خواہ قلیل رضاعت ہو یا کثیر ہو اس سے تحریم متعلق ہو جاتی ہے یہ ہدایہ میں ہے اور قلیل رضاعت کی تفسیر اس طرح بیان کی گئی ہے کہ اس قدر ہو کہ اس سے یہ معلوم ہو کہ دودھ حلق سے نیچے پیٹ میں پہنچا ہے اور رضاعت کی مدت امام اعظمؒ کے قول میں تیس مہینہ یعنی ڈھائی برس تمام ہونے تک جس کا دودھ پیے وہ اس کی مرضعہ ماں ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ رضاعت کی مدت دو برس ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

رضاعت مدت رضاعت کے اندر ہی ثابت ہوتی ہے: قال المترجم پس اگر اس مدت مذکورہ سے زائد سن کا بچہ ہو گیا اور اس نے کسی کا دودھ پیا تو وہ ان احکام (1) کے ثبوت کے واسطے کافی نہیں ہے اور جو بعض احادیث میں اس سے زیادہ جوان عمر کے واسطے رضاعت ثابت فرمائی گئی تھی وہ خصوصیات میں داخل ہے جو نیز تاویلات و مباحث جو اس سے متعلق ہیں اپنے مقام پر شرح ہیں یہ مقام بیان نہیں ہے اسی پر اکتفاء کرنا چاہیے اور جو کتاب میں مذکور ہے سننا

چاہیے اگر رضیع مدت رضاعت کے اندر دودھ سے چھوڑ دیا گیا پھر مدت رضاعت باقی تھی کہ اس کو کسی عورت نے دودھ پلایا تو یہ رضاعت ہے پھر دیکھنا چاہیے کہ اگر دو برس کے اندر ایسا ہوا ہے تو بلا اتفاق رضاعت ہو گی اور اگر دو برس کے بعد ڈھائی برس کے اندر ایسا ہوا ہے تو فقط امام اعظمؒ کے قول پر متحقق ہو گی اور یہ اس وجہ سے ہے کہ مدت رضاعت میں پائی گئی ہے اور یہی ظاہر المذہب ہے ہے اور ینابیع میں لکھا ہے کہ اسی پر فتویٰ ہے یہ تا تارخانیہ میں ہے اور جب مدت رضاعت گزر جائے تو پھر دودھ پلانے سے تحریم نہیں ثابت ہوتی ہے یہ ہدایہ میں ہے بیان مذکورہ بالا سے ظاہر ہوا کہ رضاعت ثابت ہونے کے واسطے مدت رضاعت کی مقدار میں امام اور صاحبینؒ میں اختلاف ہے لیکن اس پر اجماع و اتفاق ہے کہ رضاعت کی اجرت کا استحقاق ثابت ہونے کے واسطے مدت رضاعت دو ہی برس ہیں چنانچہ اگر شوہر کی طرف سے اس کی بیوی پر جس سے بچہ پیدا ہوا ہے طلاق ہوئی مگر اس نے بچہ کو اجرت پر دودھ پلایا پھر مطلقہ مذکورہ نے دو برس کے بعد کی رضاعت کی اجرت کا مطالبہ کیا اور بچہ کے باپ نے دینے سے انکار کیا تو اس پر جبر نہ کیا جائے گا اور دو برس تک کی اجرت دینے پر مجبور کیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

(1) واضح رہے کہ اثر نکاح قائم ہونے کی حالت میں اجرت پر دودھ پلایا تو اجارہ باطل ہے اور کچھ اجرت واجب نہ ہوگی۔ جو کتاب میں مذکور ہیں۔

Book of Suckling (Kitab al-Rada') Just as the prohibition of suckling is established on the mother's side, it is also established on the side of the one from whose intercourse the milk originated:

It should be clear that just as the prohibition of suckling (Hurmat-e-Raza'at) is established through the mother—that is, the one who breastfeeds—it is similarly established through her husband, meaning the one from whose intercourse the milk originated. He becomes the father of that suckling child (Razi'), and all the legal rulings of kinship apply. This is stated in *Zahiriyah*. Therefore, whether the suckling child is a boy or a girl, all the foster parents and their ascendants and descendants—both by blood (Nisbi) and by suckling (Raza'i)—become forbidden (Mahram). Even if the wet nurse has given birth to a child from that man whose intercourse caused the milk, whether before or after the breastfeeding, or if she has given birth to a child from another husband, or has breastfed another child, or if the man's offspring from that wet nurse or another woman were born before or after this breastfeeding, or if a woman whose milk is from his intercourse has breastfed a child, then all of them will be the sisters and brothers of the aforementioned suckling child, and their offspring will be the offspring of the suckling child's brothers and sisters. That man’s brother will be the suckling child’s paternal uncle, and his sister will be the paternal aunt; the wet nurse’s brother will be the maternal uncle, and her sister will be the maternal aunt. The same applies to grandparents. (Case study: Zaid drank the milk of Hinda, and Hinda's milk is from the intercourse of a man named Khalid; thus, Hinda is Zaid's foster mother and Khalid is his father...). Similarly, all foster relatives become brothers and sisters. By this analogy, the prohibition of affinity (Hurmat-e-Musaharah) is also established through suckling; for instance, the wife of a foster father is forbidden for the suckling child, and the wife of the suckling child is forbidden for his foster father. By this analogy, the ruling is the same as that of blood relations, except for two issues where this analogy does not apply, as stated in *Fatawa-e-Hindiyah*: it is not permissible for a man to marry the sister of his biological son, because the son's sister, if it were his own...

किताब-उर-रज़ा (दूध के रिश्तों का बयान) जिस तरह हुरमत-ए-रज़ात (दूध के रिश्ते से हराम होना) माँ की जानिब से साबित होती है, उसी तरह जिसकी वती (सहमवास) से उसका दूध है, उसकी जानिब से भी साबित होती है:

वाज़ेह रहे कि जिस तरह हुरमत-ए-रज़ात माँ यानी दूध पिलाने वाली की जानिब से साबित होती है, उसी तरह उसके खावंद यानी जिसकी वती से वह दूध है, उसकी जानिब से भी साबित होती है और वह उस रज़ीअ (दूध पीने वाले बच्चे) का बाप हो जाता है और तमाम अहकाम (शराई हुक्म) साबित होते हैं, यह ज़हीरिया में है। पस रज़ीअ पर चाहे लड़की हो या लड़का, उसकी रज़ाई माँ और बाप और उन माँ-बाप के उसूल (अस्लाफ़) और फ़ुरूअ (औलाद) निस्बी और रज़ाई दोनों तरह के सब हराम हो जाते हैं। यहाँ तक कि अगर मुरज़िआ (दूध पिलाने वाली) ने उस मर्द से, जिसकी वती से वह दूध है, कोई बच्चा जना है, चाहे दूध पिलाने से पहले या उसके बाद, या उसके सिवा उसने किसी दूसरे शौहर से बच्चा जना है या किसी दूसरे रज़ीअ को दूध पिलाया है या उस मर्द की औलाद उस मुरज़िआ से या उसके सिवा किसी दूसरी औरत से उस दूध पिलाने से पहले या बाद पैदा हुई, या किसी औरत ने जिसका दूध उसकी वती से है, किसी रज़ीअ को दूध पिलाया, तो ये सब उस रज़ीअ (जिसका ज़िक्र ऊपर हुआ) की बहनें और भाई होंगे, और उनकी औलाद उस रज़ीअ के भाई और बहनों की औलाद होगी। उस मर्द का भाई, रज़ीअ का चाचा और बहन उसकी फूफी होगी, और मुरज़िआ का भाई उसका मामूँ और बहन उसकी खाला होगी, और ऐसे ही दादा, दादी, नाना और नानी वगैरह के बारे में समझना चाहिए। (मस्अला: ज़ैद ने हंदा का दूध पिया और हंदा का दूध खालिद नामी मर्द की वती से है, तो हंदा उस ज़ैद की रज़ाई माँ और खालिद उसका बाप हुआ...) इसी तरह तमाम रज़ाई रिश्तेदार आपस में भाई-बहन होंगे। इसी पर क़ियास करते हुए रज़ात से हुरमत-ए-मुसाहबत (ससुराल के रिश्ते से हराम होना) भी साबित होती है, जैसे रज़ाई बाप की बीवी उस रज़ीअ पर हराम होगी और रज़ीअ की बीवी उसके रज़ाई बाप पर हराम होगी, और इसी तरह यह हुक्म निस्बी (खून के) रिश्तों जैसा है, सिवाय दो मसलों के जिनमें यह क़ियास नहीं है, जैसा कि फतावा-ए-हिंदिया में है कि मर्द के लिए यह जायज़ नहीं कि अपनी निस्बी औलाद (बेटे) की बहन से निकाह करे, इसलिए कि बेटे की बहन अगर खुद उसकी...

کتاب الرضاء جس طرح حرمتِ رضاعت ماں کی جانب ثابت ہوتی ہے اسی طرح جس کی وطی سے اس کا دودھ ہے اس کی جانب بھی ثابت ہوتی ہے:

واضح رہے کہ جس طرح حرمتِ رضاعت ماں یعنی دودھ پلائی کی جانب ثابت ہوتی ہے اسی طرح اس کے خاوند یعنی جس کی وطی سے اس کا دودھ ہے اس کی جانب بھی ثابت ہوتی ہے اور وہ اس رضِیع کا باپ ہو جاتا ہے اور تمام احکام ثابت ہوتے ہیں یہ ظہیریہ میں ہے، پس رضِیع پر خواہ لڑکی ہو یا لڑکا ہو اس کی رضاعی ماں و باپ اور ان ماں و باپ کے اصول[1] و فروع[2] نسبی و رضاعی دونوں طرح کے سب حرام ہو جاتے ہیں حتیٰ کہ اگر مرضعہ اس مرد سے جس کی وطی سے اس کا دودھ ہے، کوئی بچہ جنی ہے خواہ دودھ پلانے سے پہلے یا اس کے بعد یا اس کے سوا اسے اس طرح دوسرے شوہر سے بچہ جنی یا کسی دوسرے رضِیع کو دودھ پلایا ہے یا اس مرد کی اولاد اس مرضعہ سے یا اس کے سوا اسے دوسری عورت سے قبل اس دودھ پلانے کے یا بعد دودھ پلانے کے پیدا ہوئی یا کسی عورت نے جس کا دودھ اس کی وطی سے ہے کسی رضِیع کو دودھ پلایا تو یہ سب اس رضِیع مذکورہ بالا کی بہنیں و بھائی ہوں گے اور ان کی اولاد اس رضِیع کے بھائی و بہنوں کی اولاد ہو گی اور اس مرد کا بھائی اس رضِیع کا چچا اور بہن اس کی پھوپھی ہو گی اور مرضعہ کا بھائی اس کا ماموں اور بہن اس کی خالہ ہو گی اور ایسے ہی دادا اور دادی و نانا و نانی وغیرہ میں سمجھنا چاہیے، قال الحرج تمثیل عمرو کے بیٹے زید نے دو برس یا ڈھائی برس کے اندر ہندہ کا دودھ پیا اور ہندہ کا دودھ خالد نامی ایک مرد کی وطی سے ہے تو ہندہ اس زید کی مرضعہ ماں و خالد اس کا باپ ہوا پھر اس دودھ پلانے سے پہلے کی اولاد اس خالد کا نطفہ سے بلکہ لڑکی اس نطفہ شاہد تا ہے ایک مرد سے ہے اور دودھ پلانے کے بعد کی اولاد اس خالد کے نطفہ سے ایک لڑکا و لڑکی اور نیز خالد کے سوائے بعدِ طلاق یا موت کے دوسرے شوہر کے

نطفہ سے لڑکی اور ایک لڑکا ہے اور نیز خالد کا ایک لڑکا اور دو لڑکیاں اس ہندہ کے سوائے دوسری بیوی کے پیٹ سے ہیں اور یہ اولاد اس ہندہ کی زید کو دودھ پلانے سے پہلے کی ہے اور ایک لڑکی اور ایک لڑکا دودھ پلانے کے بعد کا کسی عورت کے پیٹ سے ہے اور نیز ہندہ مذکورہ نے شعیب نام ایک رضِیع کو یا سلمیٰ نام ایک رضِیعہ کو دودھ پلایا ہے یا خالد کی دوسری بیوی نے جس کا دودھ اس خالد کی وطی سے ہے کسی رضِیع یا رضیعہ کو دودھ پلایا ہے خواہ ہندہ کے زید کو دودھ پلانے سے پہلے یا اس کے بعد تو ہندہ کے سب اولاد خواہ خالد کے نطفہ سے ہو یا غیر کے نطفہ سے، خواہ زید کو دودھ پلانے سے پہلے کی پیدائش ہو یا بعد کی پیدائش ہو اور نیز ہندہ کے سب دودھ پلائے کے ہوں یا پیچھے ان کو دودھ پلایا ہو یہ سب زید کے بھائی بہن ہیں اور ہندہ کی بہن زید کی خالہ و بھائی ماموں ہے اور اسی طرح خالد کی سب اولاد خواہ ہندہ کے پیٹ سے ہو یا دوسرے بیوی کے پیٹ سے ہو خواہ زید کو دودھ پلانے سے پہلے کی ہو یا بعد کی ہو اور سب رضاعی اولاد خواہ ہندہ کی رضِیع ہوں یا کسی دوسری بیوی کے جس کا دودھ خالد کا ہے رضِیع ہوں سب زید کے بھائی و بہن ہوں گے علیٰ ہذا القیاس حافظہ اور رضاعت سے حرمت مصاہرہ بھی ثابت ہوتی ہے چنانچہ رضاعی باپ کی جو بیوی ہو وہ اس رضِیع پر حرام ہو گی اور رضِیع کی بیوی اس کے رضاعی باپ پر حرام ہو گی اور علیٰ ہذا القیاس یہی حکم نسب کے سب کے سوائے دو مسئلوں کے کہ اس میں یہ قیاس نہیں ہے کذا فی الھندیہ کہ مرد کو یہ روانہیں ہے کہ اپنے نسبی پسر کی بہن سے نکاح کرے اس واسطے کہ پسر کی بہن اگر خود اس کے---

Kitab-ur-Rida (The Book of Breastfeeding/Fosterage) If the child is from his semen (nutfa), she will be his daughter, and if not from his semen, then this status will apply, but in any case, it would be prohibited (haram). In the case of fosterage (rid'at), it is permissible because this aspect would not be found in fosterage. Thus, it would be permissible, even if none of these two things are found in any case; for example, a slave woman is shared between two strangers, she gives birth to a child, and both partners claim the lineage (nasab) of the child, and lineage is proven from both. If each of them has a daughter from another woman, then each of them has the choice to marry the daughter of his partner, even if it happens that he marries the sister of his biological son. Another issue is that it is not permissible for a man to marry the mother of his biological brother, but it is possible in fosterage. This is because in the case of biological lineage, if they are brothers from the same mother, then the brother's mother is his mother, and if they are brothers from the same father, then the brother's mother is the wife of his father; in any case, it is prohibited. These meanings are absent in fosterage. This is in *Al-Muheet*. The sister of a foster brother is permissible just as the sister of a biological brother is permissible. Thus, if there is a sister from the mother of a brother who is from the father's side, then this sister is permissible for the brother from the father's side, and he can marry her. This is in *Al-Kafi*.

Other cases of prohibition due to fosterage: The mother of a foster brother, the mother of a foster paternal uncle, the mother of a foster paternal aunt, and the mother of a foster maternal uncle/aunt are permissible; this is in *Sharh-e-Wiqaya*. Similarly, it is permissible to marry the mother of one's foster grandmother and the granddaughter (hafda) of a foster child, but it is not permissible in biological lineage; this is in *Tabyeen*. Similarly, one can marry the paternal aunt of his foster child. Similarly, he can marry the mother of the brother of his son and the daughter of the paternal aunt of his son; this is in *Nahr-ul-Faiq*. Similarly, a woman can marry the father of her foster sister, the brother of her son, and the father and grandfather and maternal uncle of her granddaughter/grandson, whereas all of this is not permissible in biological lineage; this is in *Tabyeen*.

If a person divorces his wife and she still has milk, and then after the passing of the *Iddah* period, she marries a second husband, and the second husband has intercourse with her, then if she gives birth to a child from the second husband, then by consensus (ijma), the milk belongs to the second husband, and it will be cut off from the first husband. If she does not become pregnant from the second, then by

consensus, this milk belongs to the first. And if she became pregnant from the second but did not give birth, then Imam-e-Azam stated that as long as she does not give birth from the second, the milk will belong to the first; this is in *Al-Muheet*. If a person marries a woman and from that marriage, she never gives birth to a child from that man, but she produces milk and feeds it to a child, then this fosterage is only on behalf of that woman and not on behalf of that man. Therefore, the children of that man (from another woman) will not be prohibited for this foster child. If a man commits adultery (zina) with a woman and she has a child, and the woman feeds a young girl with that milk, then it is not permissible for that adulterer, his father, grandfather, or children to marry that foster daughter; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

If a man has intercourse with a woman by mistake (shubha) and she becomes pregnant: It is permissible for the cousin (paternal/maternal) of this adulterer to marry this young foster girl, just as the same rule applies if the child is born from adultery; this is according to *Tabyeen*. ... For example, Zaid is married to Hinda, and she has a maternal aunt; Bakr and Khalid are both brothers from the father's side, but Salma has a young daughter from her first husband, so Bakr's marriage to this young daughter is permissible.

किताब-उर-रिज़ा (दूध पिलाने के नियम) यदि वह (बच्ची) उसके वीर्य (नतफ़ा) से होगी तो वह उसकी बेटी होगी, और यदि उसके वीर्य से नहीं होगी तो यह (रिश्ता) होगा, बहरहाल यह नाजायज़ होगा। और रिज़ात (दूध के रिश्ते) की सूरत में यह जायज़ है क्योंकि यह बात रिज़ात में नहीं पाई जाएगी। अतः यह जायज़ होगा, यहाँ तक कि अगर सब में भी इन दोनों बातों में से कोई बात न पाई जाए, मसलन एक बांदी दो अजनबी शरीकों में मुश्तरक है, उसके बच्चा पैदा हुआ और दोनों शरीकों ने एक साथ उसके नसब (वंश) का दावा किया और नसब दोनों से साबित हो गया और उन दोनों में से हर एक की एक बेटी किसी दूसरी औरत से है, तो उन दोनों में से हर एक को अख्तियार है कि अपने शरीक की बेटी से निकाह कर ले, अगरचे यह बात पाई गई कि अपने नसबी (रक्त संबंधी) बेटे की बहन से निकाह किया। और दूसरा मसला यह है कि मर्द को अपने नसबी भाई की माँ से निकाह करना जायज़ नहीं है, और रिज़ात में यह हो सकता है, इसलिए कि नसब की सूरत में अगर दोनों माँ की तरफ से भाई-भाई हुए तो भाई की माँ उसकी माँ होगी और अगर दोनों बाप की तरफ से भाई हुए तो भाई की माँ उसके बाप की बीवी हुई, बहरहाल यह नाजायज़ होगी और ये मायने रिज़ात में नहीं हैं। यह 'मुहीत' में है। और रिज़ाई भाई की बहन हलाल है जैसे नसबी की हलाल है। चुनांचे अगर बाप की तरफ वाले भाई की माँ की तरफ से एक बहन है, तो यह बहन उसके बाप की जानिब से भाई को हलाल है कि वह इससे निकाह कर सकता है, यह 'काफ़ी' में है।

रिज़ात से हराम (वर्जित) हो जाने की कुछ और सूरते: रिज़ाई भाई की माँ और रिज़ाई चाचा की माँ से और रिज़ाई फूफी की माँ और रिज़ाई मामू व खाला की माँ हलाल है, यह 'शरह-ए-विकाया' में है। और इसी तरह अपनी रिज़ाई दादी की माँ व रिज़ाई संतान की पोती/नवासी (हफदा) से निकाह हलाल है मगर नसबी से हलाल नहीं है, यह 'तबीइन' में है। इसी तरह अपने रिज़ाई فرزند (बेटे) की फूफी से निकाह कर सकता है, इसी तरह बेटे की बहन की माँ से और बेटे की फूफी की बेटी से निकाह कर सकता है, यह 'नहरुल फ़ाइक़' में है। और इसी तरह औरत अपने रिज़ाई बहन के बाप और बेटे के भाई और पोते/नवासी के बाप व बच्चों के दादा व मामू से निकाह कर सकती है और नसब में यह सब जायज़ नहीं है, यह 'तबीइन' में है।

और अगर एक शख्स ने अपनी बीवी को तलाक दी और उसका दूध है, फिर उसने इद्दत गुजर जाने के बाद दूसरे शौहर से निकाह कर लिया और दूसरे ने उससे वती (संबंध) की, तो अगर दूसरे से उसका बच्चा पैदा हुआ तो सर्वसम्मति (बला-इज्मा) से उसका दूध दूसरे शौहर का होगा और शौहर-ए-अव्वल (पहले शौहर) से वह रिश्ता समाप्त हो जाएगा। और अगर वह दूसरे से गर्भवती न हुई तो

सर्वसम्मति से यह दूध पहले का होगा। और अगर दूसरे से गर्भवती हुई मगर बच्चा नहीं जन्मी तो इमाम-ए-आज़म ने फ़रमाया कि जब तक दूसरे से बच्चा न जने, तब तक दूध पहले का होगा। यह 'मुहीत' में है। एक शख्स ने एक औरत से निकाह किया और उस निकाह से कभी उस मर्द से वह कुछ नहीं जन्मी मगर उस औरत के दूध उतरा और उसने यह दूध किसी बच्चे को पिलाया, तो यह रिज़ात उसी औरत की जानिब से हुई, उस मर्द की जानिब से न होगी, यहाँ तक कि उस दूध पीने वाली (रज़ीअह) पर उस मर्द की औलाद जो दूसरी औरत से होगी, वह हराम न होगी। एक मर्द ने एक औरत से ज़िना (व्यभिचार) किया और उससे औलाद हुई और औरत ने उस दूध से किसी छोटी बच्ची (दुखतर-ए-सगीरा) को पिलाया तो इस ज़ानी (व्यभिचारी) व उसके बाप, दादा और औलाद में से किसी को जायज़ नहीं है कि वह उस बच्ची से निकाह करे, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है।

अगर किसी औरत से संदेह (शुब्हा) में संबंध किया और वह गर्भवती हो गई: इस ज़ानी (व्यभिचारी) के चचेरे-मामे भाई को उस छोटी बच्ची (रज़ीअह सगीरा) से निकाह करना जायज़ है, जैसा कि अगर ज़िना से पैदा हुई बच्ची हो तो उसका भी यही हुक्म है, यह 'तबीइन' की तरफ से है। ... मसलन ज़ैद की हंदा बीवी है और उससे खाला (मौसी) है, तो बक्र और खालिद दोनों सौतेले भाई (पदरी भाई) हैं, मगर सलमा के पहले शौहर से एक छोटी बेटी है, तो बक्र का निकाह उस छोटी बेटी से हलाल है।

کتاب الرضاء نطفہ سے ہوگی تو وہ اس کی دختر ہوگی اور اگر اس کے نطفہ سے نہ ہوگی تو یہ ہوگی بہر حال نا جائز ہوگی اور رضاعت کی صورت میں یہ جائز ہے کیونکہ یہ بات رضاعت میں نہیں پائی جائے گی پس جائز ہوگی حتی کہ اگر سب میں بھی ان دونوں باتوں میں سے کوئی بات نہ پائی جائے مثلاً ایک باندی دو اجنبی شریکوں میں مشترک ہے اس کے بچہ پیدا ہوا اور دونوں شریکوں نے ایک ساتھ اس کے نسب کا دعویٰ کیا اور نسب دونوں سے ثابت ہو گیا اور ان دونوں سے ہر ایک کی ایک دختر کسی دوسری عورت ہے تو ان دونوں میں سے ہر ایک کو اختیار ہے کہ اپنے شریک کی دختر سے نکاح کر لے اگر چہ یہ بات پائی گئی کہ اپنے نسبی پسر کی بہن سے نکاح کیا اور دوسرا مسئلہ یہ ہے کہ مرد کو اپنے نسبی بھائی کی ماں سے نکاح کرنا نہیں جائز ہے اور رضاعت میں ہو سکتا ہے اس واسطے کہ نسب کی صورت میں اگر دونوں ماں کی طرف سے بھائی بھائی ہوئے تو بھائی کی ماں اس کی ماں ہوگی اور اگر دونوں باپ کی طرف سے بھائی ہوئے تو بھائی کی ماں اس کے باپ کی بیوی ہوئی بہر حال نا جائز ہوگی اور یہ معنی رضاعت میں معدوم ہیں یہ محیط میں ہے اور رضاعی بھائی کی بہن حال ہے جیسے نسبی کی حلال ہے چنانچہ اگر باپ کی طرف والے بھائی کی ماں کی طرف سے ایک بہن ہے پس یہ بہن اس کے باپ کی جانب سے بھائی کو حلال ہے کہ اس سے نکاح کر سکتا ہے یہ کافی میں ہے۔

رضاعت سے حرام ہو جانے کی چند اور صورتیں: رضاعی بھائی کی ماں اور رضاعی چچا کی ماں سے اور رضاعی پھوپھی کی ماں اور رضاعی ماموں و خالہ کی ماں حلال ہے یہ شرح وقایہ میں ہے اور اسی طرح اپنی رضاعی جدہ کی ماں و فرزند رضاعی کی حفدہ سے نکاح حلال مگر نسبی سے حلال نہیں ہے یہ تبیین میں ہے اسی طرح اپنے رضاعی فرزند کی پھوپھی سے نکاح کر سکتا ہے اسی طرح پسر کی بہن کی ماں سے اور فرزند کی پھوپھی کی بیٹی سے نکاح کر سکتا

ہے یہ نہر الفائق میں ہے اور اسی طرح عورت اپنے رضاعی بہن کے باپ اور پسر کے بھائی اور حفدہ کے باپ و فرزند کے جد و ماموں سے نکاح کر سکتی ہے اور نسب میں یہ سب جائز نہیں ہے یہ تبیین میں ہے اور اگر ایک شخص نے اپنی بیوی کو طلاق دی اور اس کے دودھ ہے پھر اس نے عدت گزر جانے کے بعد دوسرے شوہر سے نکاح کر لیا اور دوسرے نے اس سے وطی کی پس اگر دوسرے سے اس کے بچہ پیدا ہو ا تو بالا جماع اس کا دودھ دوسرے شوہر کا ہوگا اور شوہر اول سے منقطع ہو جائے گا اور اگر وہ دوسرے سے حاملہ نہ ہوئی تو بالا جماع یہ دودھ اول ہوگا اور اگر دوسرے سے حاملہ ہوئی مگر بچہ نہیں جنی تو امام اعظم نے فرمایا کہ جب تک دوسرے سے بچہ جنے تب تک دودھ اول کا ہوگا یہ محیط میں ہے ایک شخص نے ایک عورت سے نکاح کیا اور اس نکاح سے کبھی اس مرد سے وہ کچھ نہیں جنی مگر اس عورت کے دودھ اتر اس اس نے یہ دودھ کسی بچہ کو پلایا تو یہ رضاعت اس عورت ہی کی جانب سے ہوئی اس مرد کی جانب سے نہ ہوگی حتیٰ کہ اس رضیع پر اس مرد کی اولاد جو دوسری عورت سے ہوگی وہ حرام نہ ہوگی ایک مرد نے ایک عورت سے زنا کیا اور اس سے اولاد ہوئی اور عورت نے اس دودھ سے کسی دختر صغیرہ کو پلایا تو اس زانی واس کے باپ و دادا و اولاد میں سے کسی کو جائز نہیں ہے کہ اس دختر رضیعہ سے نکاح کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کسی عورت سے بشبہ وطی کی اور وہ حاملہ ہو گئی: اس زانی کے چچازاد ماموں کو اس رضیعہ صغیرہ سے نکاح کرنا جائز ہے جیسے اگر زنا سے متولد بچہ ہو تو اس کا بھی حکم ہے یہ تبیین کی طرف سے ہے--- مثلاً زید کے ہندہ زوجہ ہے اور اس سے خالہ ہے پس بکر و خالد دونوں پدری بھائی ہیں مگر سلمہ کے پہلے خاوند سے ایک دختر صغریٰ ہے تو بکر کا نکاح اس صغریٰ سے حلال ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (253) Kitab-ur-Rida (The Book of Suckling/ Fosterage)

It is stated that if someone had intercourse (wati) with a woman by mistake (shubha) and she became pregnant, and then she suckled a child with that same milk, then this child will become the foster son of that adulterer (zani). Similarly, wherever intercourse occurs and lineage (nasab) is established from the one who performed the intercourse, fosterage (rida'at) will also be established. And where lineage is not established from the one who performed the intercourse, fosterage will not be established towards the adulterer either, but rather fosterage will only be established towards the adulteress (the one who suckled). This is in 'Mudmarat'. If a person married a woman and she gave birth to a child from him, and suckled that child, then her milk dried up, then afterwards milk came again and she suckled another boy, then it is permissible for this foster-son to marry the offspring of that man which are from a woman other than that foster-mother. This is in 'Fatawa Qazi Khan'. If a virgin woman, who has not yet married, has milk and she suckles a child, then she will become the mother(1) of that child, and all the laws of fosterage will be established between them; to the extent that if that virgin married a man and that man divorced her before consummation, it would be permissible for that man to marry the aforementioned foster-daughter of that virgin. But if he divorced her after consummation, he cannot marry that foster-daughter. This is in 'Khazanat-ul-Muftin'. If a girl has not reached the age of nine years or more, and milk comes to her and she suckles a child, then prohibition (tahrim) will not be established, because prohibition by fosterage only occurs when a woman of nine years or older has suckled the child. This is in 'Jauharat-un-Nayyirah'. Similarly, if yellow fluid comes from a virgin(2), then prohibition(3) is not related to her feeding it. This is in 'Fath-ul-Qadir'.

Prohibition will not be established with doubt, but will be established as a precaution: If a woman put her breast in a child's mouth and it is not known whether the child sucked the milk or not, then prohibition will not be established with doubt, but it will be established as a precaution. If a yellowish thin substance dripped from the breast into the child's mouth, then the prohibition of fosterage will be established because this is milk of a congealed color. This is in 'Khazanat-ul-Muftin'. If milk comes to a man and he suckles a child, then the prohibition of fosterage is not established by it. This is in 'Fatawa Qazi Khan'. If milk comes to a hermaphrodite (ghashi) and they suckle a child, then if it is known that they are a woman, prohibition will be

established, and if it is known that they are a man, prohibition will not be established. If it is difficult (mushkil), meaning it cannot be determined whether they are a man or a woman, then if the women say that milk in such abundance only happens to women, then prohibition will be established as a precaution. If the women do not say this, then prohibition will not be established. This is in 'Jauharat-un-Nayyirah'. The milk of a living woman and a dead woman is the same for establishing the prohibition of fosterage. This is in 'Zahiriyah'. And if two children drink the milk of a four-legged animal, then fosterage is not established by it. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

Whether in Dar-ul-Islam or Dar-ul-Harb, it has no effect on fosterage: Whether fosterage occurs in Dar-ul-Islam or Dar-ul-Harb, the ruling is the same. Thus, if someone was suckled in Dar-ul-Harb, then all these people...

---

(1) Its meaning is that he cannot marry because the foster-daughter became his step-daughter. (1) Whether boy or girl. (2) If she is nine years or older. (3) Meaning, it does not carry the ruling of fosterage.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द २ (२५३) किताब-उर-रज़ा'अ (दूध पिलाने के नियम)

इसमें है कि अगर किसी औरत से शुबहा की वती (संबन्ध) की और वह حامل हो गई, फिर उसने उसी दूध से किसी बच्चे को पिलाया तो यह बच्चा उस ज़ानी का रज़ा'ई बेटा हो जाएगा। और इसी तरह जहाँ वती हो कि उसमें वती करने वाले से नसब (वंश) साबित होता है तो रज़ाअत (दूध का रिश्ता) भी साबित होगी। और जहाँ वती करने वाले से नसब साबित नहीं होता, वहाँ ज़ानी की तरफ रज़ाअत भी साबित नहीं होगी, बल्कि सिर्फ ज़ानिया यानी दूध पिलाने वाली की तरफ रज़ाअत साबित होगी। यह 'मुज़मरात' में है। एक व्यक्ति ने एक औरत से निकाह किया और उससे औरत ने एक बच्चा जना और उस बच्चे को दूध पिलाया, फिर उसका दूध सूख गया, फिर उसके बाद दूध उतर आया और उसने एक लड़के को दूध पिलाया, तो इस रज़ीअ (दूध पीने वाले) लड़के के लिए जायज़ है कि वह उस मर्द की संतान से निकाह करे जो उस औरत (मुर्ज़िआ) के अलावा दूसरी औरत के पेट से हो। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। एक बाकिरा (कुंवारी) औरत जिसके अभी निकाह नहीं हुआ है, उसका दूध उतरा और उसने एक बच्चे को दूध पिलाया, तो वह उस बच्चे (१) की माँ हो जाएगी और उन दोनों के बीच रज़ाअत के तमाम अहकाम साबित हो जाएंगे, यहाँ तक कि अगर उस बाकिरा ने किसी मर्द से निकाह किया और उस मर्द ने उसे दुख़ूल (संबन्ध) से पहले तलाक़ दे दी, तो उक्त मर्द के लिए जायज़ होगा कि वह उस बाकिरा की रज़ीआ (दूध पीने वाली) उक्त लड़की से निकाह करे, और अगर दुख़ूल के बाद तलाक़ दी हो तो उस रज़ीआ से निकाह नहीं कर सकता। यह 'ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीं' में है। और अगर कोई लड़की नौ साल या उससे अधिक उम्र की न हुई हो और उसका दूध उतरा और उसने किसी बच्चे को पिलाया, तो उससे तहरीम (निकाह का निषेध) साबित नहीं होगी। और रज़ाअत से तहरीम तभी होती है जब नौ साल या उससे अधिक उम्र की औरत ने दूध पिलाया हो। यह 'जौहरतुल नय्यरह' में है। इसी तरह अगर बाकिरा (२) का ज़र्द पानी उतरा तो उसके पिलाने से तहरीम (३) साबित नहीं होती है। यह 'फ़त्हुल क़दीर' में है।

शक के साथ हुरमत साबित नहीं होगी, मगर एहतियात के तौर पर साबित होगी: अगर औरत ने अपनी छाती बच्चे के मुँह में दे दी और यह मालूम नहीं कि उसने दूध चूसा या नहीं, तो क़ज़ान (संदेह) के साथ हुरमत साबित नहीं होगी, लेकिन एहतियात के तौर पर साबित होगी। और अगर बच्चे के मुँह में छाती से पीले रंग की पतली चीज़ टपक गई तो रज़ाअत की हुरमत साबित होगी, इसलिए कि यह जमे हुए रंग का दूध है। यह 'ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीं' में है। और अगर किसी मर्द का दूध उतरा और उसने किसी बच्चे को पिलाया तो उससे रज़ाअत की हुरमत साबित नहीं होती है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी

ख़ान' में है। और अगर 'ग़शी' (हिजड़े) का दूध उतरा और उसने किसी बच्चे को पिलाया, तो अगर मालूम हो जाए कि यह औरत है तो तहरीम साबित होगी, और अगर मालूम हो कि मर्द है तो तहरीम साबित नहीं होगी। और अगर मुश्किल हो यानी मर्द या औरत होने का किसी तरह पता न चले, तो अगर औरतों ने कहा कि दूध इतनी अधिक मात्रा में सिर्फ औरतों को ही होता है, तो एहतियातन तहरीम साबित होगी, और अगर औरतों ने यह न कहा तो तहरीम साबित नहीं होगी। यह 'जौहरतुल नय्यरह' में है। और ज़िंदा औरत और मुर्दा औरत का दूध रज़ाअत की हुरमत साबित होने के लिए एक समान है। यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर किसी चौपाया जानवर का दूध दो बच्चों ने पिया तो उससे रज़ाअत साबित नहीं होती है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

दारुल इस्लाम या दारुल हर्ब में होने का रज़ाअत पर कोई असर नहीं पड़ता: रज़ाअत चाहे दारुल इस्लाम में हो या दारुल हर्ब में, हुक्म एक समान है, चुनांचे अगर दारुल हर्ब में दूध पिलाया, फिर यह सब लोग...

---

(१) उसका अर्थ है कि वह निकाह नहीं कर सकता क्योंकि वह रज़ीआ उसकी रबीबा हो गई। (१) चाहे लड़का हो या लड़की। (२) अगर नौ साल या उससे अधिक उम्र की हो। (३) यानी रज़ाअत का कोई हुक्म लागू नहीं होता।

میں ہے اور اگر کسی عورت سے بشبہہ وطی کی اور وہ حاملہ ہوگئی پس اس نے اسی دودھ سے کسی بچہ کو پلایا تو یہ بچہ اس زانی کا رضاعی پسر ہو جائے گا اور علیٰ ہذا جہاں وطی ہو کہ اس میں وطی کنندہ سے نسب ثابت ہوتا ہے تو رضاعت بھی ثابت ہوگی اور جہاں وطی کرنے والے سے نسب نہیں ثابت ہوتا ہے وہاں زانی کی طرف رضاعت بھی ثابت نہ ہوگی بلکہ فقط زانیہ یعنی دودھ پلانے والی کی طرف رضاعت ثابت ہوگی یہ مضمرات میں ہے ایک شخص نے ایک عورت سے نکاح کیا اور اس سے عورت ایک بچہ جنی اور اس بچہ کو دودھ پلایا پھر اس کا دودھ سوکھ گیا پھر اس کے بعد دودھ اتر آیا اور اس نے ایک لڑکے کو دودھ پلایا تو اس رضیع لڑکے کو جائز ہے کہ اس مرد اولاد سے جو اس عورت مرضعہ کے سوا ئے دوسری عورت کے پیٹ سے ہو نکاح کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے ایک باکرہ عورت کے جس کا ہنوز نکاح نہیں ہوا ہے دودھ اتر اور اس نے ایک بچے کو دودھ پلایا تو اس بچے(۱) کی ماں ہو جائے گی اور ان دونوں میں تمام احکام رضاعت کے ثابت ہو گئے تھی کہ اگر اس باکرہ نے کسی مرد سے نکاح کیا اور اس مرد نے اس کو قبل دخول کے طلاق دے دی تو مرد مذکور کو جائز ہوگا کہ اس باکرہ کی رضیعہ دختر مذکورہ سے نکاح کرے اور اگر بعد دخول کے طلاق دی ہو تو اس رضیعہ سے نکاح نہیں کر سکتا ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اگر کوئی دختر نو برس یا زیادہ سن کی نہ ہوئی ہو اور اس کے دودھ اتر اور اس نے کسی بچہ کو پلایا تو اس سے تحریم متحقق نہ ہوگی اور رضاعت سے تحریم جب ہی ہو جاتی ہے کہ جب نو برس یا زیادہ سن کی عورت نے دودھ پلایا ہو یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اسی طرح اگر باکرہ (۲) کے زرد پانی اتر اتو اس کے پلانے سے تحریم (۳) متعلق نہیں ہوتی ہے یہ فتح القدیر میں ہے۔

قضا شک کے ساتھ حرمت ثابت نہ ہوگا مگر احتیاطاً ثابت ہوگی: عورت نے اپنی چھاتی بچے کے منہ میں دے دی اور اس کو دودھ چوسنا معلوم نہیں تو قضا شک کے ساتھ حرمت ثابت نہ ہوگا اور احتیاطاً ثابت ہوگی اور اگر بچہ کے منہ میں چھاتی سے زرد رنگ کی رقیق چیز ٹپک گئی تو حرمت رضاع ثابت ہوگی اس واسطے کہ یہ جمے ہوئے رنگ کا دودھ ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اگر کسی مرد کے دودھ اتر اور اس نے کسی بچہ کو پلایا تو اس سے حرمت رضاعت ثابت نہیں ہوتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر غشی کے دودھ اتر اور اس نے کسی بچہ کو پلایا پس اگر معلوم ہوا کہ یہ عورت سے تحریم متعلق ہوگی اور اگر معلوم ہو کہ مرد ہے تو تحریم متعلق نہ ہوگی اور اگر مشکل ہو یعنی مرد یا عورت کسی طرح علم نہ ہو پس اگر عورتوں نے کہا کہ دودھ اس کثرت سے فقط عورتوں ہی کے ہوتا ہے تو احتیاطاً تحریم متعلق ہوگی اور اگر عورتوں نے یہ نہ کہا تو تحریم متعلق نہ ہوگی یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور زندہ عورت و مردہ عورت کا دودھ حرمت رضاعت ثابت ہونے کے واسطے یکساں ہے یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر کسی چوپایہ جانور کے دودھ سے دو بچوں نے پیا تو اس سے رضاعت ثابت نہیں ہوتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

دارالسلام یا دارالحرب میں ہونے سے رضاعت پہ مطلقاً کوئی اثر نہیں پڑتا: رضاعت خواہ دارالسلام میں متحقق ہو یا دارالحرب میں حکم یکساں ہے چنانچہ اگر دارالحرب میں دودھ پلایا پھر یہ سب لوگ

---

(۱) قولہ نہیں کر سکتا کیونکہ رضیعہ اس کی ربیبہ ہوئی۔ (۱) خواہ لڑکے یا لڑکا۔ (۲) اگر نو برس کی یا زیادہ عمر کی ہو۔ (۳) یعنی رضاعت کا حکم نہیں رکھتی۔

Kitab-ur-Rida (Book of Suckling/Fosterage) 452 Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol 2

If they become Muslims, or if the foster mother and foster child leave the Dar-ul-Harb (non-Islamic territory) and enter the Dar-ul-Islam (Islamic territory), the rules of Rida' (fosterage) will be established between them; this is stated in *Wajih-e-Kardari*. Just as fosterage is established by suckling milk from the breast, it is similarly established by *Sabb* (pouring) and *Jawr* (dropping into the ear); this is stated in *Fatawa-e-Qazi Khan*. Fosterage is not established by cooking the milk, using it as an enema, dropping it into the eye, dropping it into the urethra, or placing it in an *Aminah* or *Ja'ifah* wound (deep abdominal/chest wounds), even if it reaches the stomach or brain. However, according to Imam Muhammad (RA), it is established by using it as an enema, as stated in *Al-Muhit*, and the first opinion is the *Zahir-ur-Riwayah* (apparent narration), as stated in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

If milk gets mixed into food, and the food is then cooked on fire such that the effect of the milk is reached and the food is thoroughly cooked, to the extent that it changes, then the prohibition (hurmat) will not apply, regardless of whether the milk is dominant (more) or subordinate. If the food was not affected by the fire as mentioned, and the food is dominant, then prohibition will not apply; if the milk is dominant, then according to Imam-e-A'zam (Imam Abu Hanifa, RA), the ruling remains the same, because once the liquid milk mixed with solid matter, it became subordinate to it and no longer remained a drink, to the point that it ceased to be something meant for drinking. Therefore, if the food is small (in quantity), fosterage prohibition will be established. Some have said that this ruling applies when milk drops do not drip while lifting a morsel. If milk drops do drip while lifting the morsel, then according to Imam-e-A'zam (RA), prohibition will be established, because once the milk drop enters the child's throat, it is sufficient to establish prohibition. But the most correct opinion is that according to Imam-e-A'zam (RA), prohibition will not be established in any case, as stated in *Al-Kafi*, and this is correct because the mere passage of a milk drop is not sufficient; nourishment (*taghazzi*) is required, and here the nourishment came from the food, as stated in *Al-Hidayah*. If a woman's milk is mixed with goat's milk, but the woman's milk is dominant, then the prohibition of fosterage is established. Similarly, if a woman soaks bread in her milk and the bread absorbs it, or if she mixes flour (*sattu*) in her milk, then if the taste of the milk is detected, prohibition is established; this is if she eats it morsel by morsel. If she drinks it like a beverage, then by consensus, prohibition is established, as stated in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

If the milk of two women is mixed, then according to Imam-e-A'zam (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), the prohibition of fosterage will be related to the woman whose milk is dominant: If a woman's milk is mixed with water, medicine, or the milk of cattle, the 'dominance' (*ghalab*) will be considered, as stated in *Al-Zahiriyah*. Similarly, the same consideration applies to mixing with any fluid or solid substance, as stated in *Nahr-ul-Faiq*. The meaning of being 'dominant' is that the taste, color, or smell of the milk is detectable. Some have said that according to Imam Abu Yusuf (RA), 'dominant' means that the other substance mixes and alters the color and taste of the milk, and according to Imam Muhammad (RA), it means that it ceases to be 'milk', as stated in *Siraj-ul-Wahhaj*. If the milk and the other substance are equal, then the establishment of prohibition is still binding, because the milk has not become 'subordinate' (*maghlub*), as stated in *Bahr-ur-Raiq*. If the milk of two women is mixed, according to Imam-e-A'zam (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), the prohibition of fosterage will be related to the woman whose milk is dominant. Imam Muhammad (RA) stated that it will be related to both, whether they are equal or not.

किताब-उर-रिज़ा 452 फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2

यदि मुसलमान हो गए या दारुल-हर्ब से निकल कर रज़ी (दूध पीने वाला बच्चा) और मुरज़िआ (दूध पिलाने वाली) दारुल-इस्लाम में आ गए, तो उनके बीच आपसी रज़ात (दूध के संबंध) के अहकाम साबित होंगे, यह 'वजीह-ए-करदरी' में है। और जैसे छाती से दूध चूसने से रज़ात साबित होती है, उसी तरह 'सब' (डालने) और 'जौर' (कान में टपकाने) से साबित होती है, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी खान' में है। कान में पकाने, हुक़ना (एनीमा) के ज़रिए इस्तेमाल करने, आँख में टपकाने, सुराख-ए-ज़कर (लिंग के छेद) में टपकाने, और ज़ख़्म-ए-आमिना या जाइफ़ा में डालने या इस्तेमाल करने से रज़ात साबित नहीं होती, चाहे वह पेट या दिमाग़ तक पहुँच जाए। लेकिन इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक हुक़ना के ज़रिए इस्तेमाल करने से रज़ात साबित हो जाती है, जैसा कि 'मुहीत' में है, और पहला क़ौल ही 'ज़ाहिर-उर-रिवायत' है, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी खान' में है।

अगर दूध खाने में मिल गया, तो अगर उसके बाद खाने को आग पर पकाया गया हो कि दूध का असर पहुँच जाए और खाना पक जाए, यहाँ तक कि उसका रंग-रूप बदल जाए, तो हुरमत (हराम होना) साबित नहीं होगी, चाहे दूध ग़ालिब (ज़्यादा) हो या मगलूब (कम)। और अगर उस खाने को आग का असर न पहुँचा हो, तो अगर खाना ग़ालिब है, तो हुरमत साबित नहीं होगी, और अगर दूध ग़ालिब है, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक इस सूरत में भी वही हुक्म है; इसलिए कि जब दूध किसी ठोस चीज़ में मिल गया तो वह उसके ताबे हो गया और अब वह मशरूब (पीने की चीज़) न रहा, यहाँ तक कि वह पीने के लायक न रहा। लिहाज़ा, अगर खाना कम हो तो रज़ात की हुरमत साबित हो जाएगी। बाज़ उलमा ने फ़रमाया कि यह हुक्म उस वक्त है जब लुक्मा उठाते वक्त दूध के क़तरे न टपकते हों, और अगर लुक्मा उठाते समय दूध के क़तरे टपकते हों, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक भी हुरमत साबित होगी, इसलिए कि जब दूध का क़तरा बच्चे के हलक़ (गले) में गया तो वह हुरमत साबित करने के लिए काफ़ी है। लेकिन सहीह तरीन क़ौल यह है कि इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक हर हाल में हुरमत साबित नहीं होगी, जैसा कि 'काफ़ी' में है और यही सही है; क्योंकि सिर्फ दूध का क़तरा चला जाना काफ़ी नहीं है, बल्कि 'तगज़्ज़ी' (पोषण) होनी चाहिए, और यहाँ तगज़्ज़ी खाने से हुई है, यह 'हिदाया' में है। और अगर औरत का दूध बकरी के दूध में मिला दिया गया और औरत का दूध ग़ालिब है, तो रज़ात की हुरमत साबित होगी। इसी तरह अगर औरत ने अपने दूध में रोटी भिगो दी और रोटी ने उस दूध को चूस लिया या अपने दूध में सत्तू मिलाया, तो अगर दूध का मज़ा (स्वाद) आ रहा है तो हुरमत साबित होगी, और यह उस वक्त है जब उसने उसे लुक्मा-

लुक्मा करके खाया हो, और अगर उसे पीने के तौर पर पी लिया, तो इत्तेफ़ाक़ से हुरमत साबित हो जाएगी, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी खान' में है।

अगर दो औरतों का दूध मिल जाए, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक रज़ात की हुरमत उसी औरत से संबंधित होगी जिसका दूध ग़ालिब (ज़्यादा) है: अगर औरत का दूध पानी, दवा या चौपायों (जानवरों) के दूध में मिला दिया जाए, तो 'ग़लाब' (प्रभुत्व) का एतिबार होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। इसी तरह हर रक़ीक़ (बहने वाली) या जामिद (ठोस) चीज़ के साथ मिलाने में ऐसा ही एतिबार है, यह 'नहर-उल-फ़ाएक़' में है। 'ग़ालिब' होने का अर्थ यह है कि उस चीज़ से उसका स्वाद, रंग या खुशबू में से कोई एक चीज़ मालूम हो जाए। बाज़ ने फ़रमाया कि इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक 'ग़ालिब' का अर्थ यह है कि दूसरी चीज़ मिल कर दूध का रंग और मज़ा बदल दे, और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक इसका अर्थ यह है कि वह 'दूध' होने की अवस्था से बाहर हो जाए, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। अगर दूध और दूसरी चीज़ दोनों बराबर हों, तब भी हुरमत साबित होना वाजिब है, क्योंकि दूध 'मगलूब' (कमतर) नहीं हुआ है, यह 'बहर-उल-राएक़' में है। और अगर दो औरतों का दूध मिल जाए, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक रज़ात की हुरमत उसी औरत से संबंधित होगी जिसका दूध ग़ालिब है, और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि दोनों से संबंधित होगी, चाहे वे बराबर हों या उनमें से कोई एक।

مسلمان ہو گئے یا دارالحرب سے نکل کر رضیع و مرضعہ وغیرہ دارالسلام میں چلے آئے تو ان میں باہم احکامِ رضاعت کے ثابت ہوں گے یہ وجیہہ کردری میں ہے اور رضاعت جیسے چھاتی سے دودھ چوس لینے سے ثابت ہوئی ہے اسی طرح صب (ڈالنے) اور جور سے ثابت ہوتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور کان میں پکانے سے حقنہ سے استعمال کرنے سے اور دور (آنکھ) اور سوراخِ ذکر میں ٹپکانے سے اور زخمِ آمنہ اور جائفہ میں ڈالنے اور استعمال کرنے سے رضاعت ثابت نہیں ہوتی ہے اگر چہ پیٹ میں یا دماغ میں پہنچ جائے اور امام محمدؒ کے نزدیک حقنہ سے استعمال کرنے سے رضاعت ثابت ہو جاتی ہے کذا فی المحیط یہ اور قولِ اول ظاہر الروایۃ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر دودھ کھانے میں مل گیا پس اگر اس کے بعد طعام کو آگ دی گئی ہو کہ دودھ کا اثر آ پہنچا اور طعام پختہ ہو گیا حتیٰ کہ متغیر ہو گیا تو حرمت متعلق نہ ہوگی خواہ دودھ غالب ہو یعنی زیادہ ہو یا مغلوب ہو اور اگر اس طعام کو بطورِ مذکور آگ کا اثر نہ پہنچا پس اگر طعام غالب ہو تو حرمت متعلق نہ ہوگی اور اگر دودھ غالب ہو تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک اس صورت میں بھی وہی حکم ہے اس واسطے کہ چیز مانع جب جامد سے مل گئی تو اس کے تابع ہوگئی پس وہ مشروب ہونے سے خارج ہوگئی اب پینے کی چیز نہ رہی حتیٰ کہ اسے پینے کی چیز رہی چنانچہ طعام[1] قلیل ہو تو حرمت رضاعت ثابت ہو جائے گی اور بعض نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ جب لقمہ اٹھاتے وقت دودھ کے قطرے نہ ٹپکتے ہوں اور اگر لقمہ اٹھانے پر دودھ کے قطرے ٹپکتے ہوں تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک بھی حرمت ثابت ہوگی اس واسطے کہ جب قطرہ دودھ کا حلقِ طفل میں گیا تو وہ ثبوتِ حرمت کے واسطے کافی ہے اور اصح یہ ہے کہ امامِ اعظمؒ کے نزدیک بہر حال حرمت ثابت نہ ہوگی کذا فی الکافی اور یہی صحیح ہے اس واسطے کہ

دودھ کا قطرہ چلا جانا کافی نہیں ہے بلکہ تغذی چاہیے اور تغذی اس صورت میں طعام سے ہوئی ہے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر عورت کا دودھ بکری کے دودھ میں ملا دیا مگر عورت کا دودھ غالب ہے تو حرمت رضاع ثابت ہوگی اور اسی طرح اگر عورت نے اپنے دودھ میں روٹی چھوڑی اور روٹی اس دودھ کو چوس گئی یا اپنے دودھ میں سٹھو سانے پس اگر دودھ کا مزہ پایا جائے تو حرمت ثابت ہوگی اور یہ اس وقت ہے کہ طعام کو لقمہ لقمہ کر کے کھایا اور اگر اس کو پینے کے طور پر پی لیا تو بالاتفاق حرمت ثابت ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر دو عورتوں کا دودھ مل گیا تو امامِ اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک رضاعت کی تحریم اُسی عورت سے متعلق ہوگی جس کا دودھ غالب ہے: اگر عورت کا دودھ پانی یا دوا یا چو پائے کے دودھ میں ملا دیا تو غلاب کا اعتبار ہوگا یہ ظہیریہ میں ہے اور اسی طرح ہر رقیق (بہتی ہوئی) چیز یا جامد چیز کے ساتھ ملانے میں یوں ہی اعتبار ہے یہ نہر الفائق میں ہے اور غالب ہونے کے معنی یہ مراد ہیں کہ اس چیز سے اس کا مزہ و رنگ و بو یا ان میں سے کوئی ایک بات معلوم ہوتی ہے اور بعض نے فرمایا کہ امام ابو یوسفؒ کے نزدیک غالب سے یہ مراد ہے کہ دوسری چیز مل کر دودھ کا رنگ و مزہ بدل دے اور امام محمدؒ کے نزدیک یہ مراد ہے کہ دودھ ہونے سے خارج ہو جائے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر دودھ اور دوسری چیز دونوں یکساں ہوں تو بھی حرمت ثابت ہونا واجب ہے اس واسطے کہ دودھ مغلوب نہیں ہوا ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر دو عورتوں کا دودھ مل گیا تو امامِ اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک رضاعت کی تحریم اسی عورت سے متعلق ہوگی جس کا دودھ غالب ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ دونوں سے متعلق ہوگی چاہے مساوی ہوں یا کوئی ان میں

[1] طعام قلیل اور دودھ زیادہ ہو۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (255) Kitab-ur-Raza'at

(Top portion) ...superior, and the other inferior, and this is also one report from Imam Azam, and this is the most apparent and cautious view (as stated in Al-Muhit). Some have said that the opinion of Imam Muhammad is more authentic; this is mentioned in Sharh Majma-ul-Bahrain (authored by Ibn-ul-Malik). If both milks are equal, the prohibition will apply to both women, and there is consensus on this (this is in Nahr-ul-Fa'iq). If the milk is turned into a shirt, curd, cheese, or dried yogurt (aqt) and the child consumes it, then the prohibition of suckling (Raza'at) will not apply, because eating milk in this form is not called suckling (this is in Bada'i). In Mulqat-ul-Mulakhas, it is stated: if a woman in a village breastfed a girl, and now it is not known which woman breastfed her, then a man from the same village married that girl, he has the leeway to remain with his wife, and this is a matter of judicial decree (Qaza). It is mandatory for women not to breastfeed every child without necessity, and if they do, they should remember it or write it down. I have heard this from my teachers (this is in Muzmarat). There is no difference between subsequent suckling and initial suckling regarding the establishment of prohibition (this is in Al-Muhit). The translator says: that is, whether suckling occurs before marriage or after marriage, in any case, if suckling is verified, prohibition will be established. For instance, in Masal-e-Mutab, it is stated that if a man married a minor (Saghira), and then the husband’s biological mother, foster mother, sister, or daughter came and breastfed that minor, then that minor would become unlawful (Haram) to her husband, and half of her dowry (Mahr) would become due upon the husband. Furthermore, if the wet-nurse (Murzi'a) deliberately breastfed with the intention of causing corruption (Fasad), the husband will reclaim that amount (the Mahr) from the wet-nurse, and if she did not do so deliberately, he cannot reclaim it (this is in Siraj-ul-Wahhaj).

If a man married minor (Saghira) women and then a stranger woman came and breastfed them both at the same time or one after another, both minors will become unlawful to their husband: If two stranger women, whose milk is for the same man’s daughter, breastfed two minors who are married to one man, both will become unlawful to their husband, and both wet-nurses will not be liable for damages even if they both did it intentionally for the purpose of corruption (this is in Fath-ul-Qadir). If he married minor women and then a stranger woman came and breastfed both of them at the same time or one after another, both minors will become unlawful to their husband, but he will have the choice to marry whichever one he wishes from the two. If there are three such minors and the aforementioned

woman breastfeeds all three, all will become unlawful to their husband, but he will have the choice to marry whichever one he wishes from those (the remaining). If the aforementioned wet-nurse breastfed them one after another, the first two will become unlawful to him, and as for the third minor, she will remain his wife. Similarly, if she breastfed two at the same time and then the third one separately, the first two will become unlawful and the third will remain his wife. If she breastfed the first one and then the remaining two together, all will become unlawful to him (this is in Bada'i). Half of the Mahr will become due upon the husband for each of them. If the aforementioned wet-nurse deliberately breastfed with the intent of corruption, he will take the total Mahr from her as compensation (this is in Muzmarat). If there are four and all four are minor breast-feeding girls, and a stranger wet-nurse breastfeeds all of them at once or one after another, all their marriages will become void (this is in Siraj-ul-Wahhaj). Similarly, if she breastfed one and then the remaining three together, all will become unlawful (this is in Fath-ul-Qadir). If she breastfed three of them together and then the fourth one, the fourth will not be unlawful (this is in Al-Muhit). And if a man married a minor breast-feeding girl and then married a young woman, then...

(ऊपर का हिस्सा) ...से ग़ालिब और कोई मगलूब हो और यही इमाम आज़म से भी एक रिवायत है और यही अज़हर व अहवत है (जैसा कि अल-मुहीत में है)। और बाज़ ने फ़रमाया कि इमाम मुहम्मद का क़ौल अस्ह है, यह शरह मजमा-उल-बहरीन (मुअल्लिफ़ इब्न-उल-मुल्क) में मज़कूर है। और अगर दोनों दूध मसावी (बराबर) हों तो तहरीम दोनों औरतों से मुतअल्लिक होगी और उस पर इजमा है, यह नहर-उल-फ़ाएक़ में है। और अगर दूध को क़मीज़, शीराज़, पनीर या अक़्त (सूखा दही) बना लिया और उस बच्चे ने खा लिया तो उसे खाने से तहरीम-ए-रज़ाअत मुतअल्लिक न होगी, इसलिए कि इस तरह दूध के खाने को रज़ाअत नहीं कहते, यह बदाए में है। और मुल्तक़त-उल-मुलख़स में है कि गाँव की किसी औरत ने एक लड़की को दूध पिलाया, फिर अब यह मालूम नहीं होता कि किस औरत ने उसे दूध पिलाया है, फिर उसी गाँव के किसी मर्द ने उस लड़की से निकाह किया, तो उसके पास गुंजाइश है कि वह अपनी मनकूहा के साथ रहे, और यह क़ज़ा है। और औरतों पर वाजिब है कि बिला ज़रूरत हर बच्चे को दूध न पिलाएँ, और अगर पिला दें तो याद रखें या इसे लिख रखें। ऐसा ही मैंने अपने मशाइख से सुना है, यह मुज़मरात में है। और तहरीम साबित होने के लिए रज़ाअत-ए-तारी और रज़ाअत-ए-मुतक़द्दिम में कोई फ़र्क़ नहीं है, यह अल-मुहीत में है। मुतरजिम (अनुवादक) कहता है: यानी रज़ाअत निकाह से पहले हो या निकाह के बाद वाक़े हो, बहरहाल रज़ाअत मुतहक़्क़िक़ होने से हुरमत साबित हो जाएगी। चुनांचे मिसाल-ए-मुताब में फ़रमाते हैं कि अगर एक मर्द ने एक सगीरा से निकाह किया, फिर शौहर की नसब वाली माँ, या रज़ाई माँ, या उसकी बहन, या उसकी बेटी ने आकर उस सगीरा को दूध पिला दिया, तो वह सगीरा अपने शौहर पर हराम हो जाएगी और उसका आधा मेहर अपने शौहर पर वाजिब होगा। फिर अगर मुर्जिया (दूध पिलाने वाली) ने जानबूझकर फ़साद की नीयत से दूध पिला दिया हो, तो शौहर उस माल को उस मुर्जिया से वापस ले लेगा, और अगर उसने अमदन ऐसा नहीं किया है तो वापस नहीं ले सकता, यह सिराज-उल-वहाज में है।

अगर दूध पीती हुई सगीरा औरतों से निकाह किया फिर एक अजनबी औरत आई और उसने उन दोनों को एक ही साथ या आगे-पीछे दूध पिलाया तो दोनों सगीरा अपने शौहर पर हराम हो जाएँगी: अगर दो अजनबी औरतों ने, जिनका दूध एक ही मर्द की बेटी के लिए है, दो सगीरा लड़कियों को जो एक मर्द के निकाह में हैं, दूध पिलाया तो दोनों अपने शौहर पर हराम हो जाएँगी और दोनों मुर्जिया कुछ ज़ामिन न होंगी, अगरचे दोनों ने अमदन फ़साद की ग़र्ज़ से ऐसा किया हो, यह फ़तह-उल-क़दीर में है। और अगर दूध पीती हुई सगीरा औरतों से निकाह किया फिर एक अजनबी

औरत आई और उसने उन दोनों को एक ही साथ या आगे-पीछे दूध पिलाया तो दोनों सगीरा अपने शौहर पर हराम हो जाएँगी, लेकिन उसे इख़्तियार होगा कि उन दोनों में से जिससे चाहे निकाह कर सकता है। और अगर ऐसी तीन सगीरा हों और तीनों को उक्त औरत ने दूध पिला दिया, तो सब अपने शौहर पर हराम हो जाएँगी, लेकिन उसे इख़्तियार होगा कि उन दोनों (बची हुई) में से जिससे चाहे निकाह कर सकता है। और अगर उक्त मुर्जिया ने एक के बाद दूसरे, आगे-पीछे उनको दूध पिलाया, तो पहली दोनों उस पर हराम हो जाएँगी, और रही तीसरी सगीरा, वह उसकी बीवी बनी रहेगी। और इसी तरह अगर उसने दो को एक साथ दूध पिलाया फिर तीसरी को तन्हा पिलाया, तो पहली दोनों हराम हो जाएँगी और तीसरी उसकी बीवी रहेगी। और अगर उसने पहली को दूध पिलाया फिर बाक़ी दोनों को एक साथ दूध पिलाया, तो सब उस पर हराम हो जाएँगी, यह बदाए में है। और शौहर पर उनमें से हर एक के लिए आधा मेहर वाजिब होगा। फिर अगर उक्त मुर्जिया ने जानबूझकर फ़साद की नीयत से दूध पिलाया हो, तो वह कुल मेहर को उससे बतौर तावान ले लेगा, यह मुज़मरात में है। और अगर चार हों और चारों दूध पीती हुई सगीरा हों और अजनबी मुर्जिया ने उन सबको एक ही साथ या आगे-पीछे दूध पिलाया, तो सबका निकाह बातिल हो जाएगा, यह सिराज-उल-वहाज में है। और इसी तरह अगर एक को दूध पिलाया फिर बाक़ी तीन को एक साथ दूध पिलाया, तो भी सब हराम हो जाएँगी, यह फ़तह-उल-क़दीर में है। और अगर उनमें से तीन को एक साथ दूध पिलाया फिर चौथी को दूध पिलाया, तो चौथी हराम न होगी, यह अल-मुहीत में है। और अगर किसी मर्द ने एक दूध पीती हुई सगीरा से निकाह किया फिर जवान औरत से निकाह किया, फिर...

سے غالب اور کوئی مغلوب ہو اور یہی امام اعظم سے بھی ایک روایت ہے اور یہی اظہر واحوط ہے کذا فی المحیط اور بعض نے فرمایا کہ امام محمد کا قول اصح ہے یہ شرح مجمع البحرین مولفہ ابن الملک میں مذکور ہے اور اگر دونوں دودھ مساوی ہوں تو تحریم دونوں عورتوں سے متعلق ہوگی اور اس پر جماع ہے یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر دودھ کو قمیص یا شیراز یا جبن یا اقط بنا لیا اور وہ بچہ نے کھایا تو اسے کھانے سے تحریم رضاعت متعلق نہ ہوگی اس واسطے کہ اس طرح دودھ کے کھانے کو رضاعت نہیں بولتے ہیں یہ بدائع میں ہے اور ملتقط الملخص میں ہے کہ گاؤں کی کسی عورت نے ایک دختر کو دودھ پلایا پھر اب یہ نہیں معلوم ہوتا ہے کہ کس عورت نے اس کو دودھ پلایا ہے پھر اسی گاؤں کے کسی مرد نے اس دختر سے نکاح کیا تو اس کو گنجائش ہے کہ اس منکوحہ کے ساتھ رہے اور یہ قضا ہے اور عورتوں پر واجب ہے کہ بلا ضرورت ہر بچہ کو دودھ نہ پلائیں اور اگر پلادیں تو یاد رکھیں یا اس کو لکھ رکھیں ایسا ہی میں نے اپنے مشائخ سے سنا ہے یہ مضمرات میں ہے اور تحریم ثابت ہونے کے واسطے رضاع طاری اور رضاع متقدم میں کچھ فرق نہیں ہے یہ محیط میں ہے قال المترجم یعنی رضاعت قبل نکاح کے ہو یا بعد نکاح کے واقع ہو بہر حال رضاعت متحقق ہونے سے حرمت ثابت ہو جائے گی چنانچہ مثال متاب میں فرماتے ہیں کہ اگر ایک مرد نے ایک صغیرہ سے نکاح کیا پھر شوہر کی نسبی ماں یا رضاعی ماں یا اس کی بہن یا اس کی بیٹی نے آکر اس صغیرہ کو دودھ پلایا تو یہ صغیرہ اپنے شوہر پر حرام ہو جائے گی اور اس کا نصف مہر اپنے شوہر پر واجب ہوگا پھر اگر مرضعہ نے عمد افسا د کی نیت سے دودھ پلا دیا ہو تو شوہر اس مال کو اس مرضعہ سے واپس لے گا اور اگر اس نے عمداً ایسا نہیں کیا ہے تو واپس نہیں لے سکتا ہے یہ سراج الوہاج میں ہے۔

اگر دودھ پیتی ہوئی صغیرہ عورتوں سے نکاح کیا پھر ایک اجنبیہ عورت آئی اور اس نے ان دونوں کو ایک ہی ساتھ یا آگے پیچھے دودھ پلایا تو دونوں صغیرہ اپنے شوہر پر حرام ہو جائیں گی: اگر دو اجنبیہ عورتوں نے جن کا دودھ ایک ہی مرد کی بیٹی سے ہے دو صغیرہ کو جو ایک مرد کے نکاح میں ہیں دودھ پلایا تو دونوں اپنے شوہر پر حرام ہو جائیں گی اور دونوں مرضعہ کچھ ضامن نہ ہوں گی اگر چہ دونوں نے عمد آغرض فساد ایسا کیا ہو یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر دودھ پیتی ہوئی صغیرہ عورتوں سے نکاح کیا پھر ایک اجنبیہ عورت آئی اور اس نے ان دونوں کو ایک ہی ساتھ یا آگے پیچھے دودھ پلایا تو دونوں صغیرہ اپنے شوہر پر حرام ہو جائیں گی لیکن اس کو اختیار ہوگا کہ ان دونوں میں سے ایک سے جسے چاہے نکاح کر سکتا ہے اور اگر ایسی تین صغیرہ ہوں اور تینوں کو عورت مذکورہ نے دودھ پلا دیا تو سب اپنے شوہر پر حرام ہو جائیں گی لیکن اس کو اختیار ہوگا کہ ان دونوں میں سے جس سے چاہے نکاح کر سکتا ہے اور اگر مرضعہ مذکورہ نے ایک بعد دوسرے کے آگے پیچھے ان کو دودھ پلایا تو پہلی دونوں اس پر حرام ہو جائیں گی اور رہی تیسری صغیرہ وہ اس کی بیوی رہے گی اور اسی طرح اگر اس نے دو کو ایک ساتھ دودھ پلایا پھر تیسری کو تنہا پلایا تو پہلی دونوں حرام ہو جائیں گی اور تیسری اس کی بیوی رہے گی اور اگر اس نے پہلی کو دودھ پلایا پھر باقی دونوں کو ایک ساتھ دودھ پلایا تو سب اس پر حرام ہو جائیں گی یہ بدائع میں ہے اور شوہر پر ان میں سے ہر ایک کے واسطے نصف مہر واجب ہوگا پھر اگر مرضعہ مذکورہ نے عمد آغرض فساد دودھ پلایا ہو تو اس مجموع مہر کو اس سے بطور تاوان لے لے گا یہ مضمرات میں ہے اور اگر چار ہوں اور چاروں دودھ پیتی ہوئی صغیرہ ہوں اور مرضعہ اجنبیہ نے ان سب کو ایک ہی ساتھ یا آگے پیچھے دودھ پلایا تو سب کا نکاح باطل ہو جائے گا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اسی طرح اگر ایک کو دودھ پلایا پھر باقی تین کو ایک ساتھ دودھ پلایا تو بھی سب حرام ہو جائیں گی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر ان میں سے تین کو

ایک ساتھ دودھ پلایا پھر چوتھی کو دودھ پلایا تو چوتھی حرام نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر کسی مرد نے ایک صغیرہ دودھ پیتی ہوئی سے نکاح کیا پھر جوان عورت سے نکاح کیا پھر

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 (256) Kitab al-Rida' (Book of Nursing/Breastfeeding)

If a woman breastfeeds this minor girl, both will become haram (forbidden) for their husband. Then, if he has not had sexual intercourse with the young woman, she will not receive any mahr (dowry), and the minor will receive half the mahr, and the husband will take this half back from the young woman, provided she did it intentionally for the purpose of dissolving the marriage (fasad). If she did not do it intentionally, he cannot take it back, even if the young woman knew that this minor was also his wife. This is mentioned in Al-Hidayah. The meaning of "intentional" (tamaddun) here is that the wet nurse knows that there is a marriage between this minor and the husband, and that my breastfeeding will dissolve the marriage, yet she still breastfeeds intentionally—meaning her purpose is to invalidate the marriage, not that the child is dying of hunger and needs relief, or that there was a fear of her dying from hunger, and so she breastfed. In any case, if she does not know the status of the marriage, or does not know that breastfeeding dissolves the marriage, or knows but fears that if the minor does not get milk she might die, and she fed her only to satisfy her hunger, then this is not "intentional corruption" of the marriage. Thus, the husband cannot claim half the minor's mahr as a penalty from her. In a situation where the act was not for the purpose of corruption, the statement of the young wet-nurse will be accepted under oath. It is narrated from Imam Muhammad that in both cases the husband can take it back, whether she intended corruption or not, but the correct view from Imam Muhammad is that which is mentioned in the Zahir al-Riwayah, and this is the opinion of the Sheikhayn (Abu Hanifa and Abu Yusuf). This is in Fath al-Qadir.

If the wet nurse is insane?

If the wet nurse is insane, the husband cannot take back the half mahr of the minor. Furthermore, if the insane woman did such an act before the consummation (dukhul) of marriage, she will receive half the mahr (as in Fatawa Qazi Khan). The same ruling applies to a *makhtuma* (circumcised woman) (as in Al-Muhit). The same ruling applies if the young wet nurse was coerced (ikrah) (as in Fath al-Qadir). Similarly, if the minor girl came to the young woman herself while she was sleeping and took her breast into her mouth and drank milk, then both will become haram for their husband, and each of them will receive half of her mahr, and the husband cannot take it back from anyone (as in Al-Siraj al-Wahhaj). Furthermore, it is clear that in such a case, the prohibition (hurmat) for the adult woman becomes permanent, and the prohibition for the minor will also be permanent, provided that the wet nurse (the adult) has

been consummated with, or the adult's milk is from the same man. If this is not the case, the man has the option to re-marry the minor. This is in Nahr al-Faiq. If a man has a minor and an adult woman under his marriage, and the adult's mother breastfeeds the minor, both will become separated (ba'in) from their husband. Similarly, if the adult's sister breastfeeds the minor, the same ruling applies. If the adult's paternal or maternal aunt breastfeeds her, neither will become separated (as in Al-Muhit). If someone takes the milk of an adult woman and feeds it to a minor wife, the husband will claim half mahr as damages, and will then recover the money from the person who performed the act, provided it was done intentionally to dissolve the marriage; this is the correct view. If a man has an invalid marriage (fasid) and had intercourse with a woman, then married a minor girl, and then the mother of the woman with whom the marriage was invalid breastfeeds the minor, the minor will become separated (ba'in). If a man marries a minor and then marries her paternal aunt, the marriage with the aunt will not be valid. If the aunt's mother breastfeeds the minor, the minor will become haram for her husband. This is in Fatawa Qazi Khan.

4. If he married one adult and three nursing minors, then breastfed the adult, then breastfed two at once, all will become haram and the third will not:

If he married one adult and two minors, then breastfed both, then if he breastfed both at once, all of them will become haram.

फतावा आलमगीरी ..... खंड 2 (256) किताबुर-रज़ाअ (दूध पिलाने का बयान)

यदि औरत ने उस नाबालिग बच्ची को दूध पिला दिया तो दोनों अपने पति पर हराम हो जाएंगी। फिर यदि युवा पत्नी के साथ संबंध (दखूल) नहीं हुआ है तो उसे कुछ महर नहीं मिलेगा, और नाबालिग बच्ची को आधा महर मिलेगा, और इस आधे महर को पति उस युवा औरत से वापस ले लेगा, बशर्ते कि उसने जानबूझकर (अमदन) निकाह को तोड़ने (فساد) के उद्देश्य से ऐसा किया हो। यदि उसने जानबूझकर ऐसा नहीं किया है, तो वह वापस नहीं ले सकता, भले ही युवा औरत यह जानती हो कि यह नाबालिग भी मेरे पति की पत्नी है। यह 'हिदाया' में है। 'अमदन' (जानबूझकर) का अर्थ यह है कि दूध पिलाने वाली औरत को यह मालूम हो कि इस नाबालिग और पति के बीच निकाह है और मेरा दूध पिलाना निकाह को तोड़ने वाला है, फिर भी उसने जानबूझकर दूध पिलाया यानी उद्देश्य यह था कि निकाह टूट जाए, न कि यह कि बच्ची भूख से बेताब है और दूध पीने से उसे आराम मिले, या ऐसी स्थिति थी कि भूख से उसके मर जाने का डर था और उसने दूध पिला दिया। बहरहाल, यदि वह निकाह की स्थिति न जानती हो, या दूध पिलाने को निकाह तोड़ने वाला न मानती हो, या जानती हो लेकिन बच्ची के मरने का डर हो कि यदि दूध नहीं मिला तो शायद मर जाएगी, और केवल भूख मिटाने के उद्देश्य से पिलाया तो यह 'अमदन अफसाद' (जानबूझकर निकाह तोड़ने) की नीयत नहीं है। अतः पति उससे नाबालिग का आधा महर दंड (जुर्माना) के रूप में नहीं ले सकता। इस मामले में कि यह कार्य निकाह तोड़ने के उद्देश्य से नहीं था, शपथ लेने पर युवा दूध पिलाने वाली औरत का कथन स्वीकार किया जाएगा। इमाम मुहम्मद से वर्णित है कि दोनों स्थितियों में पति वापस ले सकता है, चाहे उसने فساد का इरादा किया हो या न किया हो, लेकिन इमाम मुहम्मद से वही (कथन) सही है जो ज़ाहिर-ए-रिवायत में वर्णित है और यही शेखैन (इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ) का कथन है। यह 'फतह-उल-क़दीर' में है।

यदि दूध पिलाने वाली पागल हो तो?

यदि दूध पिलाने वाली पागल है, तो पति उससे नाबालिग का आधा महर नहीं ले सकता। और यदि पागल ने प्रवेश (दखूल) से पहले ऐसा कार्य किया है, तो उसे आधा महर मिलेगा (कज़ा फ़ी फतावा काज़ी खान)। यही हुक्म 'मखतूमा' (जिसका खतना किया गया हो) का है (कज़ा फ़ी अल-मुहीत)। और यही हुक्म है यदि युवा दूध पिलाने वाली औरत पर दबाव (इकरोह) डाला गया हो (कज़ा फ़ी फतह-उल-क़दीर)। इसी प्रकार यदि नाबालिग बच्ची खुद युवा औरत के पास आई और वह सो रही थी, फिर उसने उसके स्तन को मुँह में लेकर दूध पी लिया, तो दोनों अपने पति पर हराम हो जाएंगी और दोनों

में से प्रत्येक को अपना आधा महर मिलेगा, और पति इसे किसी से वापस नहीं ले सकता (कज़ा फ़ी अस-सिराज अल-वहाज)। फिर स्पष्ट रहे कि ऐसी स्थिति में वयस्क (बालिग़ा) की हुरमत (हराम होना) स्थायी हो गई है, और नाबालिग की हुरमत भी स्थायी होगी, बशर्ते कि दूध पिलाने वाली यानी वयस्क औरत के साथ संबंध (दखूल) हुआ हो या वयस्क का दूध उसी पुरुष से हो। यदि ऐसा नहीं है, तो पुरुष को अधिकार होगा कि वह नाबालिग से दोबारा निकाह कर ले। यह 'नहर-उल-फाइक़' में है। यदि एक पुरुष की पत्नी में एक नाबालिग और एक वयस्क हो, फिर वयस्क की माँ ने उस नाबालिग को दूध पिला दिया, तो दोनों अपने पति से अलग (बाइन) हो जाएंगी। इसी तरह यदि वयस्क की बहन ने नाबालिग को दूध पिला दिया तो यही हुक्म है। यदि वयस्क की बुआ या खाला ने उसे दूध पिला दिया तो दोनों में से कोई अलग नहीं होगी (यह 'अल-मुहीत' में है)। यदि किसी व्यक्ति ने वयस्क का दूध लेकर नाबालिग पत्नी को पिलाया, तो उसका पति उनसे आधा-आधा महर हर्जाने के तौर पर लेगा, फिर उस माल को उस व्यक्ति से वापस लेगा जिसने यह कार्य किया है, बशर्ते कि उसने जानबूझकर निकाह तोड़ने के लिए किया हो और यही सही है। एक व्यक्ति ने एक औरत से निकाह-ए-फासिद किया और संबंध बनाए, फिर एक नाबालिग लड़की से निकाह किया, फिर उस औरत की माँ (जिसके साथ निकाह-ए-फासिद था) ने दूध पिला दिया, तो नाबालिग बाइन (अलग) हो जाएगी। एक व्यक्ति ने एक नाबालिग से निकाह किया फिर उसकी बुआ से निकाह किया, तो बुआ का निकाह सही नहीं होगा। अतः यदि बुआ की माँ ने उस नाबालिग को दूध पिला दिया, तो नाबालिग अपने पति पर हराम हो जाएगी। यह 'फतावा काज़ी खान' में है।

4. यदि एक वयस्क और तीन दूध पीने वाली नाबालिगों से निकाह किया, फिर वयस्क को दूध पिलाया, फिर दो को एक साथ पिलाया, तो सब हराम हो जाएंगी और तीसरी हराम नहीं होगी:

यदि एक वयस्क और दो नाबालिगों से निकाह किया, फिर दोनों को दूध पिलाया, तो यदि उन दोनों को एक साथ पिलाया, तो सभी की सभी हराम हो जाएंगी।

عورت نے اس صغیرہ کو دودھ پلا دیا تو دونوں اپنے شوہر پر حرام ہو جائیں گی پھر اگر جوان کے ساتھ دخول نہیں کیا ہے تو اس کو کچھ مہر نہ ملے گا اور صغیرہ کو نصف مہر ملے گا اور اس نصف کو بھی شوہر اس جواب عورت سے واپس لے لے گا بشرطیکہ اس نے عمدًا بفرض فساد ایسا کیا ہو اور اگر عمدًا ایسا نہ کیا ہو تو واپس نہیں لے سکتا ہے اگر چہ جوان عورت یہ جانتی ہو کہ یہ صغیرہ بھی میرے شوہر کی بیوی ہے یہ ہدایہ میں ہے اور تعمد یعنی عمدًا کی یہ صورت ہے کہ مرضعہ کو یہ معلوم ہو کہ اس صغیرہ اور شوہر کے درمیان نکاح اور میرا دودھ پلا دینا مفسد نکاح ہے پھر بھی اس نے عمدًا دودھ پلایا یعنی غرض کہ نکاح باطل ہو جائے اور یہ غرض نہیں کہ یہ بھوک سے بیتاب ہے دودھ پلانے سے آرام پائے یا ایسی حالت ہو کہ بھوک سے اس کے مر جانے کا خوف تھا پس اس نے دودھ پلا دیا بہر حال اگر نکاح کا حال نہ جانتی ہو مگر دودھ پلانے کو مفسد نکاح نہ جانتی ہو یا جانتی ہو لیکن اس صغیرہ کے مرنے کا خوف ہو کہ اگر دودھ نہ پائے گی تو خوف ہے کہ شاید مر جائے گی اور بفرض بھوک دور کرنے کے پلایا تو یہ عمدًا افساد کی نیت نہیں ہے پس شوہر اس سے صغیرہ کا نصف مہر ڈانڈ نہیں لے سکتا ہے اور اس مقدمہ میں کہ یہ فعل بفرض فساد نہ تھا قسم سے جوان عورت مرضعہ کا قول قبول ہو گا اور امام محمد سے مروی ہے کہ دونوں صورتوں میں شوہر واپس لے سکتا ہے اس نے فساد کا قصد کیا ہو یا نہ کیا ہو لیکن امام محمد سے صحیح وہی ہے جو ظاہر الروایہ میں مذکور ہے اور وہی شیخین کا قول ہے یہ فتح القدیر میں ہے۔

اگر دودھ پلانے والی مجنونہ ہو تو؟

اگر دودھ پلا دینے والی مجنونہ ہو تو شوہر اس سے صغیرہ کا نصف مہر نہیں لے سکتا ہے اور نیز اگر مجنونہ نے قبل دخول کے ایسا فعل کیا ہے تو اس کو نصف مہر ملے گا کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور یہی حکم مختومہ کا ہے کذا فی المحیط اور یہی حکم ہے اگر جوان عورت مرضعہ پر اکراہ و زبردستی کی گئی ہو کذا فی فتح القدیر اور اسی طرح اگر صغیرہ خود جوان عورت کے پاس آئی اور یہ سو رہی تھی پس اس کی چھاتی منہ میں لے کر دودھ پی لیا تو دونوں اپنے شوہر پر حرام ہو جائیں گی اور دونوں میں سے ہر ایک کو اس کا نصف مہر ملے گا اور شوہر اس کو کسی سے واپس نہیں لے سکتا ہے کذا فی السراج الوہاج پھر واضح ہو کہ ایسی صورت میں بالغہ کی حرمت دائمی ہو گئی ہے اور صغیرہ کی حرمت بھی دائمی ہو گی بشرطیکہ مرضعہ یعنی کبیرہ کے ساتھ دخول کر لیا ہو یا کبیرہ کا دودھ اسی مرد سے ہو اور اگر ایسا نہ ہو تو مرد کو اختیار ہو گا کہ صغیرہ سے دوبارہ نکاح کر لے یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر ایک مرد کی تحت میں ایک صغیرہ اور ایک کبیرہ ہوں پھر کبیرہ کی ماں نے اس صغیرہ کو دودھ پلایا تو دونوں اپنے شوہر سے بائن ہو جائیں گی اور اسی طرح اگر کبیرہ کی بہن نے صغیرہ کو دودھ پلا دیا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کبیرہ کی پھوپھی یا خالہ نے اس کو دودھ پلا دیا تو دونوں میں سے کوئی بائن نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر کسی شخص نے کبیرہ کا دودھ لے کر زوجہ صغیرہ کو پلایا تو اس کا شوہر ان کو نصف مہر، نصف مہر تاوان دے کر پھر اس مال کو اس شخص سے جس نے یہ فعل کیا ہے واپس لے گا بشرطیکہ اس نے عمدًا افساد کرنے کے واسطے کیا ہو اور یہی صحیح ہے ایک شخص نے ایک عورت سے نکاح فاسد و طی کی پھر ایک دختر صغیرہ سے نکاح کیا پھر اس عورت کی ماں نے جس کے ساتھ نکاح فاسد و طی کی ہے دودھ پلا دیا تو صغیرہ بائنہ ہو جائے گی ایک شخص نے ایک صغیرہ سے نکاح کیا پھر اس کی پھوپھی سے نکاح کیا تو پھوپھی کا نکاح

صحیح نہ ہو گا پس اگر پھوپھی کی ماں نے اس صغیرہ کو دودھ پلا دیا تو صغیرہ اپنے شوہر پر حرام ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

۴۔ اگر ایک کبیرہ اور تین دودھ پیتی صغیرہ سے نکاح کیا پھر کبیرہ کو دودھ پلایا پھر دو کو ایک ساتھ پلایا تو سب حرام ہو جائیں گی اور تیسری حرام نہ ہوگی:

اگر ایک کبیرہ اور دو صغیرہ سے نکاح کیا پھر دونوں کو دودھ پلایا پس اگر ان دونوں کو ایک ساتھ پلایا تو سب کی سب حرام ہو جائیں گی۔

...She will become haram (forbidden) for him, and the man can never marry this kabirah (adult woman). It is also not permissible to collect both saghiras (minor girls) in marriage, although it is permissible to marry one of them, provided there has been no sexual intercourse with the kabirah. If intercourse has taken place, the issue of lineage becomes complicated, and it is not permissible in any case. If the kabirah breastfed both of them one after the other, the kabirah and the first saghira will both become haram. As for the second saghira, whom the kabirah breastfed after becoming bain (divorced/separated), there will be no collection of mother and daughter, but this saghira remains a foster relative (rada'i). If he has had intercourse with her mother (the kabirah), then she (the saghira) also becomes haram; otherwise, not. After this, marriage with the kabirah will not be permissible, nor will it be permissible to collect both saghiras. If he married the kabirah and, after three saghiras, the kabirah breastfed these saghiras one after the other, all will become haram, because when she breastfed the first saghira, she became her daughter, thus necessitating the collection of mother and daughter, making both haram for the man. When she breastfed the second one, the wet-nurse and the first saghira were both bain, so they cannot be bain due to 'collection' (jama') because collection did not occur. However, it must be observed that if he had intercourse with the kabirah, she is currently haram for the man, because this is a woman whose mother he has had intercourse with. If he had not had intercourse, she would not be haram until the kabirah breastfeeds the third one. When she breastfeeds the third one, they both become sisters, and due to collection, both become haram. Then he may marry the kabirah. The ruling for collecting two saghiras or marrying them is the same as we have stated; this is in *Bada'i*. If he married one kabirah and three saghiras, then the kabirah breastfed one saghira, then breastfed two together, then the third saghira, then the kabirah and the first two saghiras will all become haram, but the third one will not be haram; this is in *Fatawa Qadi Khan*.

If he married two kabirahs and two saghiras and had not yet had intercourse with either kabirah, and both kabirahs intentionally breastfed one saghira, Zainab, and one breastfed her after the other, and then both also breastfed the other saghira, Amra, one after the other, then both kabirahs become bain, and both saghiras, Zainab and Amra, will remain his wives. If one of the two kabirahs breastfed both saghiras, one after the other, and then the second kabirah breastfed both, one after the other, if the second kabirah breastfed the same first saghira that the first kabirah breastfed, then both kabirahs become bain, and both saghiras, Zainab and Amra,

remain his wives. If the second kabirah breastfed the saghira whom the first kabirah breastfed second, then all of them become haram for the husband; this is in *Muhit*. A man has two wives, one kabirah and one saghira, and his son also has two wives, a kabirah and a saghira. Then the father's kabirah wife breastfed the son's saghira, and the son's kabirah wife breastfed the father's saghira, and this milk is from these same two men, then both saghiras become bain, and the marriage of both kabirahs remains established. Similarly, if instead of father and son, there are two brothers, the same ruling applies. If it is an uncle and nephew, the nephew's wife's marriage will remain, and the uncle's saghira's marriage will be void; this is in *Bahr al-Ra'iq*.

Regarding fosterage (Rada'at), whose testimony will be accepted? If he married a saghira, then divorced her, then married a kabirah, and from that same husband, milk descended to that kabirah, and then that kabirah breastfed the aforementioned divorced woman with this same milk—that is, milk from other than that man—then she will become haram for the husband...

इस पर हराम हो जाएंगी और मर्द कभी इस कबीरा से निकाह नहीं कर सकता और यह भी कभी रवा न होगा कि हर दो सगीरा को निकाह करके जमा करे मगर यह जायज है कि उन दोनों में से एक से निकाह करे बशर्ते कि कबीरा से दुल न किया हो और अगर दुल कर लिया हो तो मुश्किल नसब भी सूरत यह कहां भी जायज नहीं है और अगर कबीरा ने इन दोनों को आगे-पीछे एक दूसरे के दूध पिलाया तो कबीरा मअ पहली सगीरा के हराम हो जाएगी और रही दूसरी सगीरा कि उसको कबीरा ने बाइन हो जाने के बाद दूध पिलाया है पस मां व बेटी का इज्तिमा न होगा लेकिन यह सगीरा रजाई रही है, पस अगर उसकी मां यानी कबीरा से दुल कर लिया है तो यह भी हराम होगी वरना नहीं और इसके बाद कबीरा से निकाह जायज न होगा और न दोनों सगीरा को जमा करना जायज होगा और अगर कबीरा से निकाह किया और तीन सगीरा के बाद कबीरा ने इन सगीरा को आगे-पीछे एक दूसरे के दूध पिलाया तो सब हराम हो जाएंगी, इस वास्ते कि जब उसने पहली सगीरा को दूध पिलाया तो वह उसकी बेटी हुई पस मां व बेटी का इज्तिमा लाजिम आया पस दोनों मर्द के वास्ते हराम हो गईं, फिर जब उसने दूसरी को दूध पिलाया तो ऐसी हालत में पिलाया कि मरजा पहली सगीरा दोनों बाइना थीं तो जमा होने की वजह से बाइना नहीं हो सकती हैं इस वास्ते कि जमा पाई नहीं गई लेकिन यह देखा जाएगा कि अगर उसने कबीरा से दुल कर लिया हो तो फिलहाल मर्द पर हराम हो जाएगी इस वास्ते कि यह ऐसी रही है कि जिसकी मां से दुल कर लिया है और अगर दुल न किया हो तो फिलहाल हराम न होगी यहाँ तक कि कबीरा तीसरी को दूध पिलाए और जब तीसरी को दूध पिलाया तो ये दोनों बाहम बहनें हुईं, पस दोनों ब-सबब जमा के हराम हो गईं फिर इसके बाद कबीरा से निकाह करे और दो सगीरा को जमा करने और सफाये से निकाह करने का वही हुक्म है जो हमने बयान किया है, यह बदए में है और अगर एक कबीरा और तीन सगीरा से निकाह किया फिर कबीरा ने एक सगीरा को दूध पिलाया फिर दो को एक साथ दूध पिलाया फिर तीसरी सगीरा को पिलाया तो कबीरा, पहली दो सगीरा सब हराम हो जाएंगी और तीसरी हराम न होगी, यह फतावा काजी खान में है।

अगर दो कबीरा और दो सगीरा से निकाह किया और अभी दोनों कबीरा में किसी से दुल नहीं किया था कि दोनों कबीरा ने एक सगीरा जैनब की तरफ उमदन कसद करके उसको दूध पिलाया और एक ने बाद दूसरी के उसको पिलाया है फिर दोनों ने अम्र की सगीरा मैमूना को भी इसी तरह एक ने बाद दूसरी के दूध पिलाया तो दोनों कबीरा बाइना हो जाएंगी और दोनों सगीरा यानी जैनब व अम्र उसकी बीवी रहेंगी और अगर दोनों कबीरा में से एक ने दोनों सगीरा को एक को बाद दूसरी के दूध पिलाया फिर दूसरी कबीरा ने दोनों को एक को बाद दूसरी के दूध पिलाया, पस अगर दूसरी कबीरा ने भी

पहली उसी सगीरा को दूध पिलाया जिसको पहली कबीरा ने दूध पिलाया है तो दोनों कबीरा बाइना हो जाएंगी और हर दो सगीरा यानी जैनब व अम्र उसकी बीवी रहेंगी और अगर दूसरी कबीरा ने पहले उस सगीरा को पिलाया जिसको पहली कबीरा ने पीछे पिलाया है तो सब की सब शौहर पर हराम हो जाएंगी, यह मुहीत में है। एक शख्स की दो बीवी एक कबीरा दूसरी सगीरा है और उसके पिसर की भी दो बीवी कबीरा व सगीरा हैं फिर बाप की कबीरा बीवी ने पिसर की सगीरा को और पिसर की कबीरा ने बाप की सगीरा को दूध पिलाया और यह दूध इन्हीं दोनों मर्दों का है तो हर दो सगीरा बाइना हो जाएंगी और हर दो कबीरा का निकाह साबित रहेगा और इसी तरह अगर बजाय बाप बेटे के दो भाई हों तब भी इस सूरत में यही हुक्म है और अगर चाचा व भतीजा हो तो भतीजे की बीवी का निकाह रहेगा और चाचा की सगीरा का निकाह जाता रहेगा, बहर-उर-राइक़ में है।

रजाअत की बाबत किसकी गवाही कबूल की जाएगी? अगर एक सगीरा से निकाह किया फिर उसको तलाक दे दी फिर एक कबीरा से निकाह किया और उसी शौहर से उस कबीरा के दूध उतरा फिर उस कबीरा ने मुतल्लका मजकूरा को यही दूध पिलाया उस मर्द के अलावा दूसरे से दूध था वह पिलाया तो शौहर पर हराम हो जाएगी इस...

اس پر حرام ہو جائیں گی اور مرد کبھی اس کبیرہ سے نکاح نہیں کر سکتا اور یہ بھی کبھی روانہ ہو گا کہ ہر دو صغیرہ کو نکاح کر کے جمع کرے مگر یہ جائز ہے کہ ان دونوں میں سے ایک سے نکاح کرے بشرطیکہ کبیرہ سے دخول نہ کیا ہو اور اگر دخول کر لیا ہو تو مشکل نسب بھی صورت یہ کہاں بھی جائز نہیں ہے اور اگر کبیرہ نے ان دونوں کو آگے پیچھے ایک دوسرے کے دودھ پلایا تو کبیرہ مع پہلی صغیرہ کے حرام ہو جائے گی اور رہی دوسری صغیرہ کہ اس کو کبیرہ نے بائن ہو جانے کے بعد دودھ پلایا ہے پس ماں و بیٹی کا اجتماع نہ ہو گا لیکن یہ صغیرہ رضاعی رہی ہے پس اگر اس کی ماں یعنی کبیرہ سے دخول کر لیا ہے تو یہ بھی حرام ہوگی ورنہ نہیں اور اس کے بعد کبیرہ سے نکاح جائز نہ ہوگا اور نہ دونوں صغیرہ کو جمع کرنا جائز ہوگا اور اگر کبیرہ سے نکاح کیا اور تین صغیرہ کے بعد کبیرہ نے ان صغیرہ کو آگے پیچھے ایک دوسرے کے دودھ پلایا تو سب حرام ہو جائیں گی اس واسطے کہ جب اس نے پہلی صغیرہ کو دودھ پلایا تو وہ اس کی بیٹی ہوئی پس ماں و بیٹی کا اجتماع لازم آیا پس دونوں مرد کے واسطے حرام ہو گئیں پھر جب اس نے دوسری کو دودھ پلایا تو ایسی حالت میں پلایا کہ مرضعہ پہلی صغیرہ دونوں بائنہ تھیں تو جمع ہونے کی وجہ سے بائنہ نہیں ہو سکتی ہے اس واسطے کہ جمع پائی نہیں گئی لیکن یہ دیکھا جائے کہ اگر اس نے کبیرہ سے دخول کر لیا ہو تو فی الحال مرد پر حرام ہو جائے گی اس واسطے کہ یہ ایسی رہی ہے کہ جس کی ماں سے دخول کر لیا ہے اور اگر دخول نہ کیا ہو تو فی الحال حرام نہ ہو گی یہاں تک کہ کبیرہ تیسری کو دودھ پلائے اور جب تیسری کو دودھ پلایا تو یہ دونوں باہم بہنیں ہوئیں پس دونوں بسبب جمع کے حرام ہو گئیں پھر اس کے بعد کبیرہ سے نکاح کرے اور دو صغیرہ کو جمع کرنے اور صفائے سے نکاح کرنے کا وہی حکم ہے جو ہم نے بیان کیا ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر ایک کبیرہ اور تین صغیرہ سے نکاح کیا پھر کبیرہ نے ایک

صغیرہ کو دودھ پلایا پھر دو کو ایک ساتھ دودھ پلایا پھر تیسری صغیرہ کو پلایا تو کبیرہ پہلی دو صغیرہ سب حرام ہو جائیں گی اور تیسری حرام نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر دو کبیرہ اور دو صغیرہ سے نکاح کیا اور ہنوز دونوں کبیرہ میں کسی سے دخول نہیں کیا تھا کہ دونوں کبیرہ نے ایک صغیرہ زینب کی طرف عمد اً قصد کر کے اس کو دودھ پلایا اور ایک نے بعد دوسری کے اس کو پلایا ہے پھر دونوں نے عمرو کی صغیرہ میمرہ کو بھی اسی طرح ایک نے بعد دوسری کے دودھ پلایا تو دونوں کبیرہ باثہ ہو جائیں گی اور دونوں صغیرہ یعنی زینب و عمرہ اس کی بیوی رہیں گی اور اگر دونوں کبیرہ میں سے ایک نے دونوں صغیرہ کو ایک کو بعد دوسری کے دودھ پلایا پھر دوسری کبیرہ نے دونوں کو ایک کو بعد دوسری کے دودھ پلایا پس اگر دوسری کبیرہ نے بھی پہلی اسی صغیرہ کو دودھ پلایا جس کو پہلی کبیرہ نے دودھ پلایا ہے تو دونوں کبیرہ بائنہ ہو جائیں گی اور ہر دو صغیرہ یعنی زینب و عمرہ اس کی بیوی رہیں گی اور اگر دوسری کبیرہ نے پہلے اس صغیرہ کو پلایا جس کو پہلی کبیرہ نے پیچھے پلایا ہے تو سب کی سب شوہر پر حرام ہو جائیں گی یہ محیط میں ہے۔ ایک شخص کی دو بیوی ایک کبیرہ دوسری صغیرہ ہے اور اس کے پسر کی بھی دو بیوی کبیرہ و صغیرہ ہیں پھر باپ کی کبیرہ بیوی نے پسر کی صغیرہ کو اور پسر کی کبیرہ نے باپ کی صغیرہ کو دودھ پلایا اور یہ دودھ انہیں دونوں مردوں کا ہے تو ہر دو صغیرہ بائنہ ہو جائیں گی اور ہر دو کبیرہ کا نکاح ثابت رہے گا اور اسی طرح اگر بجائے باپ بیٹے کے دو بھائی ہوں تب بھی اس صورت میں یہی حکم ہے اور اگر چچا و بھتیجا ہو تو بھتیجے کی بیوی کا نکاح رہے گا اور چچا کی صغیرہ کا نکاح جاتا رہے گا، بحر الرائق میں ہے۔ رضاعت کی بابت کس کی گواہی قبول کی جائے گی؟ اگر ایک صغیرہ سے نکاح کیا پھر اس کو طلاق دے دی پھر ایک کبیرہ سے نکاح کیا اور اسی شوہر سے اس کبیرہ کے دودھ اترا پھر اس کبیرہ نے

مطلقہ مذکورہ کو یہی دودھ پلایا اس مرد کے علاوہ دوسرے سے دودھ تھا وہ پلا یا تو شوہر پر حرام ہو جائے گی اس

Fatawa Alamgiri ..... Vol. (2) (258) Kitab-ur-Rada'a (The Book of Suckling)

Because she became her husband's mother's wife, this is in 'Muhit'. If someone divorces his wife three times, and the divorcee breastfeeds the husband's young daughter before the completion of the Iddah (waiting period), the young daughter becomes 'Baina' (permanently forbidden) to her husband, because she has become the daughter of the divorcee. Therefore, it is not permissible to combine the mother and daughter during the Iddah, just as it is not permissible during the state of marriage; this is in 'Bada'i'. If he divorces his wife three times, and then the sister of the divorcee breastfeeds his other young wife during the divorcee's Iddah, the young wife becomes 'Baina', this is in 'Zahiriya'. If someone marries his slave woman's daughter to a young boy, and she (the slave woman) breastfeeds the boy with the milk resulting from the master's cohabitation, the boy becomes forbidden to both his wife and his master; this is in 'Bada'i'. If a man has a slave woman who has borne him a child, and he marries her off to a boy, then frees her, and she exercises her right to annul the marriage, then marries someone else and has children, and then returns to the boy she was previously married to and breastfeeds him, she becomes forbidden to her husband because she has effectively become the wife of her husband's foster son; this is in 'Tatar-khaniya'. Proof of suckling is established by one of two things: either confession or witnesses; this is in 'Bada'i'. In matters of suckling, if there is testimony, no testimony will be accepted except that of two just men or one just man and two just women; this is in 'Muhit'. Without a Qadi's (judge's) decree, the separation will not occur; this is in 'Nahr-ul-Faiq'. If two men or two women and one man testify and the Qadi decrees separation: if this occurs before consummation, the woman will receive nothing; if after consummation, she receives the lesser of the 'Mahr-e-Musamma' (specified dowry) and 'Mahr-e-Mithl' (proper dowry), and maintenance (nafaqah) and housing (sakna) for the Iddah period are not mandatory; this is in 'Bada'i'. If, after marriage, two men or one man and two women testify to the woman that suckling has occurred between them, it is not permissible for the woman to remain with her husband, because this is testimony that, if presented before a Qadi, would establish the suckling. Similarly, when it is presented to the woman, it is established; this is in 'Fatawa Qadi Khan'.

Regarding the informant about suckling, even if they are not reliable, the truth should be investigated:

If a person gives news and the man feels that they are truthful, it is better to abstain from the woman and exercise caution, regardless of whether the news was given

before or after marriage, though abstaining is not mandatory; this is in 'Muhit'. If a man marries a woman and then a woman claims, "I have breastfed both of you," there are four scenarios: First, if both confirm it, the marriage becomes invalid (fasid) and the woman receives no dowry, provided consummation has not occurred. Second, if both deny it, the marriage remains as it is. However, if the informant woman is just ('Adila'), piety dictates that he should leave her, 'Kaza fi al-Hindiyah'. When he leaves her, it is better to give her half the dowry, provided consummation has not occurred, but it is better for the woman not to take anything from the man. If consummation has occurred, it is better for the husband to give her the full dowry, including maintenance and housing for the Iddah, and it is better for the woman to take the lesser of her specified dowry or proper dowry and not take maintenance and housing. If the man does not separate from her, he has the leeway to keep the aforementioned woman; this is in 'Bada'i'. The same ruling applies if two women, or one man and one woman, or two unjust men, or one unjust man and two women provide this information. If the husband confirms the informant woman and the wife denies it, the marriage will be invalid and remain in its state, but the wife will have the right to make the husband take an oath; if he refuses the oath, the separation will be decreed; this is 'Tahzeeb'.

फतावा आलमगीरी ..... खंड (2) (258) किताबुर-रज़ाअ (दूध पिलाने का अध्याय)

चूंकि वह उसकी बीवी की माँ हो गई, यह 'मुहीत' में है। और अगर किसी ने अपनी बीवी को तीन तलाक दे दीं, फिर मुतलक़ा (तलाकशुदा) ने इद्दत पूरी होने से पहले शौहर की छोटी बच्ची को दूध पिला दिया, तो वह छोटी बच्ची अपने शौहर पर 'बाइना' (हमेशा के लिए हराम) हो जाएगी, क्योंकि वह मुतलक़ा की बेटी हो गई। अतः इद्दत की हालत में माँ और बेटी को एक साथ रखना जायज नहीं है, जैसा कि निकाह की हालत में होता है, यह 'बदाए' में है। और अगर किसी ने अपनी बीवी को तीन तलाक दे दीं, फिर मुतलक़ा की बहन ने उसकी दूसरी बीवी (जो छोटी बच्ची है) को इद्दत के दौरान दूध पिला दिया, तो वह बीवी 'बाइना' हो जाएगी, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर किसी ने अपनी 'उम्म-ए-वलद' (दासी जिससे संतान हो) का निकाह एक गुलाम छोटी बच्ची से कर दिया, फिर उसने (दासी ने) अपने मालिक के संभोग के दूध को उस छोटी बच्ची को पिला दिया, तो वह अपने शौहर और अपने मालिक दोनों पर हराम हो जाएगी, यह 'बदाए' में है। एक व्यक्ति की 'उम्म-ए-वलद' है, उसने उसका निकाह एक बच्चे से कर दिया, फिर उसने (मालिक ने) उसको आजाद कर दिया, फिर उसने अपने आप को विकल्प दिया यानी निकाह फस्ख (रद्द) कर दिया, फिर उसने किसी दूसरे से निकाह कर लिया और उससे औलाद हुई, फिर वह उस बच्चे के पास आई जिससे पहले निकाह किया था और उसको दूध पिलाया, तो वह अपने शौहर पर हराम हो जाएगी, क्योंकि वह शौहर के रज़ाई बेटे की बीवी बन गई, यह 'तातारखानीया' में है। रज़ाअत (दूध संबंध) का सबूत दो हाथों में से किसी एक बात से होता है: या तो इकरार हो या गवाह हों, यह 'बदाए' में है। रज़ाअत के मामले में अगर गवाही हो, तो केवल दो न्यायप्रिय पुरुष या एक न्यायप्रिय पुरुष और दो न्यायप्रिय महिलाओं की गवाही के अलावा किसी की गवाही स्वीकार नहीं होगी, यह 'मुहीत' में है। और काज़ी के निर्णय के बिना तफरीक (जुदाई) नहीं होगी, यह 'नहरुल-फाएक' में है। और अगर दो पुरुषों या दो महिलाओं और एक पुरुष ने गवाही दी और काज़ी ने तफरीक कर दी, तो अगर संभोग से पहले की बात है तो औरत को कुछ नहीं मिलेगा, और अगर संभोग के बाद की बात है, तो 'महर-ए-मुसम्मया' और 'महर-ए-मिसल' में से जो मात्रा कम हो वह और इद्दत का खर्च (नफ्का) और आवास (सकना) वाजिब नहीं होगा, यह 'बदाए' में है। और अगर निकाह के बाद किसी औरत के पास दो पुरुषों या एक पुरुष और दो महिलाओं ने गवाही दी कि तुम दोनों के बीच रज़ाअत (दूध संबंध) साबित है, तो औरत का अपने शौहर के साथ रहना जायज नहीं है, क्योंकि यह ऐसी गवाही है कि अगर काज़ी के सामने पेश की

जाए तो रज़ाअत साबित हो जाएगी। इसी तरह जब औरत के सामने पेश की गई तो भी सबूत हो गया, यह 'फतावा काज़ी खान' में है।

रज़ाअत की खबर देने वाला यदि विश्वसनीय न भी हो, तो भी सच्चाई की जाँच की जानी चाहिए:

अगर एक व्यक्ति ने खबर दी और पुरुष के मन में आया कि वह सच्चा है, तो बेहतर यह है कि वह औरत से परहेज करे और सावधानी बरते, चाहे उसने निकाह से पहले खबर दी हो या बाद में, लेकिन परहेज करना उस पर वाजिब नहीं है, यह 'मुहीत' में है। और अगर एक पुरुष ने एक औरत से निकाह किया, फिर एक औरत ने कहा कि मैंने तुम दोनों को दूध पिलाया है, तो इसमें चार स्थितियाँ हैं: प्रथम, दोनों ने पुष्टि की तो निकाह फासिद (अमान्य) हो जाएगा और औरत को कोई महर नहीं मिलेगा बशर्ते संभोग न हुआ हो। द्वितीय, दोनों ने खंडन किया तो निकाह यथावत रहेगा। लेकिन अगर वह खबर देने वाली औरत 'आदिला' (न्यायप्रिय) है, तो परहेजगारी यह है कि वह उसे छोड़ दे, कज़ा फी 'अल-हिंदिया'। और जब उसे छोड़ दिया, तो बेहतर यह है कि उसे आधा महर दे बशर्ते संभोग न हुआ हो, मगर औरत के हक में बेहतर है कि वह मर्द से कुछ न ले। और अगर संभोग के बाद की बात है, तो शौहर के हक में बेहतर है कि उसे पूरा महर दे और इद्दत का खर्च व आवास भी, और औरत के हक में बेहतर है कि वह अपने महर-ए-मुसम्मया और महर-ए-मिसल में से कम मात्रा ले और खर्च व आवास न ले। और अगर मर्द ने उसे अलग नहीं किया, तो उसके पास गुंजाइश है कि वह उक्त औरत को अपने पास रखे, यह 'बदाए' में है। और इसी तरह अगर उसे दो औरतों ने खबर दी, या एक मर्द और एक औरत ने, या दो गैर-न्यायप्रिय पुरुषों ने, या एक गैर-न्यायप्रिय मर्द और दो औरतों ने खबर दी तो भी यही हुक्म है। और अगर शौहर ने उस खबर देने वाली औरत की पुष्टि की और औरत ने खंडन किया, तो निकाह फासिद होगा और वह अपनी स्थिति पर होगा लेकिन औरत को विकल्प होगा कि वह मर्द को कसम दिलाए, फिर अगर वह कसम से इनकार कर गया तो तफरीक कर दी जाएगी, यह 'तहज़ीब'।

واسطے کہ وہ اس کی بیوی کی ماں ہوئی یہ محیط میں ہے اور اگر کسی نے اپنی بیوی کو تین طلاق دے دیں پھر مطلقہ نے قبل انقضائے عدت کے شوہر کی صغیرہ کو دودھ پلا دیا تو صغیرہ اپنے شوہر سے بائنہ ہو جائے گی اس واسطے کہ وہ مطلقہ کی بیٹی ہوگئی پس حالت عدت میں ماں و بیٹی کا جمع کرنا لازم آیا کہ جائز نہیں ہے جیسے حالت نکاح میں یہ بدائع میں ہے اور اگر اپنی بیوی کو تین طلاق دے دیں پھر مطلقہ کی بہن نے اس کی دوسری بیوی صغیرہ کو مطلقہ کی عدت میں دودھ پلایا تو صغیرہ بائنہ ہو جائے گی یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر کسی نے اپنی ام ولد کا نکاح ایک مملوک صغیرہ سے کر دیا پس اس نے مولیٰ کی وطی کا دودھ اس صغیرہ کو پلا دیا تو وہ اپنے شوہر اور اپنے مولیٰ دونوں پر حرام ہو جائے گی یہ بدائع میں ہے ایک شخص کی ام ولد ہے اس کا نکاح اس نے ایک طفل سے کر دیا پھر اس کو آزاد کر دیا پس اس نے اپنے نفس کو اختیار کیا یعنی نکاح فسخ کیا پھر اس نے کسی دوسرے سے نکاح کر لیا اور اس سے اولاد ہوئی پھر اس طفل کے پاس آئی جس سے پہلے نکاح کیا تھا اور اس کو دودھ پلایا تو اپنے شوہر پر حرام ہو جائے گی اور اس واسطے کہ وہ شوہر کے رضاعی پسر کی بیوی ٹھہر ہوئی یہ تاتارخانیہ میں ہے اور رضاعت کا ثبوت و ظہور دو ہاتھوں میں سے ہر ایک بات سے ہوتا ہے یا تو اقرار ہو یا گواہ ہوں یہ بدائع میں ہے اور رضاعت میں اگر گواہی ہو تو فقط دو مرد عادل یا ایک مرد عادل و دو عورت عادل کی گواہی کے سوائے اور کسی کی گواہی مقبول نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور بدون قاضی کے تفریق کرنے کے فرقت واقع نہ ہوگی یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر دو مرد یا دو عورتیں اور ایک مرد عادل نے گواہی دی اور قاضی نے تفریق کر دی پس اگر قبل دخول کے ہو تو عورت کو کچھ نہ ملے گا اور اگر دخول کے ہو تو مہر مسمیٰ و مہر مثل میں سے جو مقدار کم ہوگی اور

نفقہ وسکنیٰ عدت کا واجب نہ ہوگا یہ بدائع میں ہے اور اگر عورت پاس بعد نکاح کے دو مردوں یا ایک مرد دو عورتوں عادل نے گواہی دی کہ تم دونوں میں رضاعت متحقق ہے تو عورت کو اپنے شوہر کے ساتھ ٹھہر نا جائز نہیں ہے اس واسطے کہ یہ ایسی گواہی ہے کہ اگر قاضی کے سامنے ادا ہو تو رضاعت ثابت ہو جائے گی اسی طرح جب عورت کے سامنے ادا ہوئی تو بھی ثبوت ہو گیا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

رضاعت کی بابت خبر دینے والا قابل اعتبار نہ بھی ہو پھر بھی صداقت جانچی جائے گی:

اگر ایک شخص نے خبر دی اور مرد کے دل میں آیا کہ یہ سچا ہے تو اولیٰ یہ ہے کہ عورت سے پرہیز کرے اور احتیاط کا اختیار کرے خواہ اس نے قبل نکاح کے خبر دی ہو یا بعد نکاح کے لیکن پرہیز کرنا اس پر واجب نہیں ہے یہ محیط میں ہے اور اگر ایک مرد نے ایک عورت سے نکاح کیا پھر ایک عورت نے کہا کہ میں نے تم دونوں کو دودھ پلایا ہے تو اس میں چار صورتیں ہیں اول آنکہ دونوں نے اس کی تصدیق کی تو نکاح فاسد ہو جائے گا اور عورت کو کچھ مہر نہ ملے گا بشرطیکہ دخول نہ ہوا ہو اور دوم آنکہ دونوں نے اس کی تکذیب کی تو نکاح بحالہ رہے گا لیکن اگر یہ عورت خبر دینے والی عادلہ ہو تو پرہیز گاری یہ ہے کہ مراد اس کو چھوڑ دے کذافی الھندیہ اور جب اس کو چھوڑ دیا تو افضل یہ ہے کہ اس کو اس کا نصف مہر دے بشرطیکہ قبل دخول کے ہو مگر عورت کے حق میں یہ افضل ہے کہ وہ مرد سے کچھ نہ لے اور اگر دخول کے ہو تو شوہر کے حق میں یہ افضل ہے کہ اس کو اس کا پورا مہر دے اور نفقہ اور سکنیٰ عدت بھی اور عورت کے حق میں یہ افضل ہے کہ اپنے مہر مسمیٰ اور مہر مثل میں سے کم مقدار لے اور نفقہ و سکنیٰ نہ لے اور اگر مرد نے اس کو جدا نہ کیا تو اس کو گنجائش ہے کہ عورت مذکورہ کو اپنے پاس رکھے یہ بدائع میں ہے اور اسی طرح اگر اس کو دو عورتوں نے خبر دی یا ایک مرد اور ایک عورت نے یا غیر عادل دو مردوں نے یا غیر عادل ایک مرد دو عورتوں نے خبر دی تو

بھی یہی حکم ہے اور اگر شوہر نے اس عورت خبر دہندہ کی تصدیق کی اور عورت نے تکذیب کی تو نکاح فاسد ہو گا میرا پنے حال پر ہوگا لیکن عورت کو اختیار ہوگا کہ مرد کو قسم دلائے پھر اگر وہ قسم سے نکول کر گیا تو تفریق کر دی جائے گی یہ تہذیب۔

...is in it. And if he married a woman and then after the marriage said that she is his foster-sister or mentioned some other similar relationship, and then said that he had a delusion and it is not as he said, then, by way of *istihsan* (juridical preference), separation will not be made between them. And if he persists in what he said and says that what he said is true, then separation will be made between them. Then, after that, if he retracts his statement, the denial will be of no use; this is in *al-Muhit*.

If the woman acknowledged that he is her foster-father, brother, or the son of a foster-brother, and the man denied it (the claim of *Anah*):

Then, if the woman confirmed his statement, she will get no dowry (*mahr*), and if she refuted (the denial), she will get half the dowry. And if the man had consummated the marriage with her, the woman will get the full dowry, maintenance, and housing, provided she had refuted the man's denial. And if she had confirmed it, she will get the lesser of the *mahr al-musamma* (named dowry) or *mahr al-mithl* (proper dowry), and will get no maintenance or housing; this is in *al-Mudmarat*. And if before the marriage the husband made this acknowledgement and said that she is his foster-sister or foster-mother, and then said that he had a delusion and erred, it is permissible to marry her. But if he said that what he said is true, then marrying her is not permissible. And if he did marry her, separation will be made between them. And if the man denied making such an acknowledgement and two witnesses testified to his acknowledgement, even then separation will be made between them; this is in *Siraj al-Wahhaj*. And if the woman acknowledged that he is her foster-father, brother, or the son of a foster-brother, and the man denied it, then the woman refuted her own claim or said she had erred, and then the man married that woman, it is permissible. Likewise, if the man married her before the woman refuted her own claim, it is also permissible. And if, after the marriage, the woman said, "I had said before the marriage that you are my brother, and when I made the acknowledgement, you said that what I acknowledge is true, and this marriage has turned out to be void (*fasid*)," then separation will not be made between them. And if such a statement is from the husband, then separation will be made between them. And if both acknowledged it, and then both refuted their own statements and said that both of them had erred, and then the man married that woman, the marriage will be valid; this is in *al-Dhakirah*. And if the woman said that he is her foster-son and persisted in that, it is permissible for the man to marry that woman because the prohibition (of marriage) does not apply to the woman's side, and the scholars have stated that which is the basis upon which fatwa is given; this is in *al-Bahr al-Ra'iq*. And

if he acknowledged lineage, saying that this woman is his blood sister, mother, or daughter, and the woman's lineage is not well-known, and her age is such that, regarding the man, she could be his mother or daughter, then the man will be asked a second time. So if he says that he had a delusion, or he erred, or he made a mistake, then, by *istihsan*, both will remain in their marriage. And if he says that it is exactly as he said, then separation will be made between them; this is in *Siraj al-Wahhaj*. And if the age of the woman cannot support the man's claim—for example, such a woman could not be the offspring of such a man—then the lineage will not be established, and separation will not be made between them; this is in *al-Mabsut*. And if he said to the woman that she is his blood daughter and persisted in that, while the woman's lineage is well-known that she is the daughter of so-and-so, then separation will not be made between them. And likewise, if he said that this woman is his mother, while the mother of this man is well-known to be so-and-so, and the man persisted in that matter, then separation will not be made between them; this is in *al-Muhit*.

इसमें है और अगर एक औरत से निकाह किया फिर निकाह के बाद कहा कि यह मेरी रज़ाई बहन है या और इसके मानिंद कोई रिश्ता बतलाया फिर कहा कि मुझे वहम हो गया था, ऐसा नहीं है जैसा मैंने कहा था, तो इस्तहसाना दोनों में तफरीक़ न की जाएगी और अगर वह इस बात पर जो कही है अड़ रहा और कहा कि यही सच है जो मैंने कहा है तो दोनों में तफरीक़ कर दी जाएगी। फिर इसके बाद अगर अपने क़ौल से फिर गया तो इनकार कुछ कारआमद न होगा, यह 'मुहीत' में है।

अगर औरत ने इक़रार किया कि यह मेरा रज़ाई बाप, भाई या रज़ाई भाई का बेटा है और मर्द ने इससे (आना के दावे) इनकार किया:

पस अगर औरत ने उसके क़ौल की तस्दीक़ की तो कुछ मेहर न मिलेगा और अगर तकज़ीब की तो उसको निस्फ़ मेहर मिलेगा। और अगर मर्द ने उसके साथ दुख़ूल (सहवास) कर लिया हो तो औरत को पूरा मेहर, नफ़क़ा व सकना मिलेगा बशर्ते कि मर्द की तकज़ीब की हो। और अगर तस्दीक़ की हो तो मेहर-ए-मुसम्मा व मेहर-ए-मिस्ल में से कम मिक़दार मिलेगी और नफ़क़ा व सकना कुछ न मिलेगा, यह 'मुज़मरात' में है। और अगर क़ब्ल-ए-निकाह होने के शौहर ने यह इक़रार किया और कहा कि यह मेरी रज़ाई बहन है या रज़ाई माँ है फिर कहा कि मुझे वहम हुआ, मैंने ख़ता की, तो जायज़ है कि उससे निकाह कर ले और अगर कहा कि जो मैंने कहा वही सच है तो उससे निकाह करना जायज़ नहीं है। और अगर निकाह कर लिया तो दोनों में तफरीक़ करा दी जाएगी और अगर मर्द ने ऐसा इक़रार करने से इनकार किया और दो गवाहों ने उसके इक़रार की गवाही दी तो भी दोनों में तफरीक़ कर दी जाएगी, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और अगर औरत ने इक़रार किया कि यह मेरा रज़ाई बाप या भाई या रज़ाई भाई का बेटा है और मर्द ने इससे इनकार किया फिर औरत ने अपनी तकज़ीब की या कहा कि मैंने ख़ता की है फिर उस मर्द ने उस औरत से निकाह किया तो जायज़ है और इसी तरह अगर औरत के अपनी तकज़ीब करने से पहले मर्द ने उससे निकाह किया तो भी जायज़ है। और अगर औरत ने बाद-ए-निकाह के यूँ कहा कि मैंने क़ब्ल-ए-निकाह के कहा था कि तू मेरा भाई है और तूने मेरे इक़रार करने के वक़्त कहा कि यह इक़रार जो तू करती है सच है और यह निकाह फ़ासिद वाक़े हुआ है तो दोनों में तफरीक़ न की जाएगी और अगर ऐसा क़ौल शौहर की तरफ़ से हो तो दोनों में तफरीक़ कर दी जाएगी। और अगर दोनों ने ऐसा इक़रार किया फिर दोनों ने अपनी तकज़ीब की और कहा कि हम दोनों से ख़ता हुई है फिर उस मर्द ने उस औरत से निकाह कर लिया तो निकाह जायज़ होगा, यह 'ज़ख़ीरा' में है। और अगर औरत ने कहा कि यह मेरा रज़ाई बेटा है और उसी पर अड़ी रही तो मर्द को यह जायज़ है कि उस औरत से निकाह करे इस वास्ते कि

हुरमत ब-जानिब-ए-औरत नहीं होती है और मशाइख़ ने फ़रमाया कि जिस वज़ह में इस पर फ़तवा दिया जाता है, यह 'बह्रुर-राइक़' में है। और अगर नसब का इक़रार किया कि यह औरत मेरी नसबिी बहन या माँ या बेटी है और उस औरत का नसब मा'रूफ़ भी नहीं है और उसकी उम्र भी मर्द के लिहाज़ से ऐसी है कि उसकी माँ या बेटी हो सकती है तो मर्द से दूसरी बार दरयाफ़्त किया जाएगा, पस अगर उसने कहा कि मुझे वहम हुआ था या मैंने ख़ता की या मुझसे ग़लती हुई तो इस्तहसाना दोनों अपने निकाह पर रहेंगे और अगर उसने कहा कि जैसा मैंने कहा है वैसा ही है तो दोनों में तफरीक़ कर दी जाएगी, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और अगर औरत की उम्र मर्द के दावे का मुतहम्मिल न हो मिसाल के तौर पर ऐसी औरत ऐसे मर्द की औलाद न हो सकती हो तो नसब साबित न होगा और दोनों में तफरीक़ न की जाएगी, यह 'मब्सूत' में है। और अगर औरत को कहा कि यह मेरी नसबिी दुख़्तर है और उसी पर अड़ा रहा हालाँकि उस औरत का नसब मा'रूफ़ है कि वह फ़लां शख़्स की बेटी है तो दोनों में जुदाई न की जाएगी और इसी तरह अगर कहा कि यह औरत मेरी माँ है हालाँकि उस मर्द की माँ मा'रूफ़ है कि फ़लां औरत है और मर्द इस अम्र पर अड़ा रहा तो दोनों में तफरीक़ न की जाएगी, यह 'मुहीत' में है।

میں ہے اور اگر ایک عورت سے نکاح کیا پھر نکاح کے بعد کہا کہ یہ میری رضاعی بہن ہے یا اور اس کے مانند کوئی رشتہ بتلایا پھر کہا کہ مجھے وہم ہو گیا تھا ایسا نہیں ہے جیسا میں نے کہا تھا تو استحساناً دونوں میں تفریق نہ کیا جائے گا اور اگر وہ اس بات پر جو کہی ہے اڑ رہا اور کہا کہ یہی سچ ہے جو میں نے کہا ہے تو دونوں میں تفریق کر دی جائے گی پھر اس کے بعد اگر اپنے قول سے پھر گیا تو انکار کچھ کارآمد نہ ہوگا یہ محیط میں ہے۔

اگر عورت نے اقرار کیا کہ یہ میرا رضاعی باپ، بھائی یا رضاعی بھائی کا بیٹا ہے اور مرد نے اس (آنہ کے دعویٰ) سے انکار کیا:

پس اگر عورت نے اس کے قول کی تصدیق کی تو کچھ مہر نہ ملے گا اور اگر تکذیب کی تو اس کو نصف مہر ملے گا اور اگر مرد نے اس کے ساتھ دخول کر لیا ہو تو عورت کو پورا مہر و نفقہ و سکنی ملے گا بشرطیکہ مرد کی تکذیب کی ہو اور اگر تصدیق کی ہو تو مہر مسمیٰ و مہر مثل میں سے کم مقدار ملے گی اور نفقہ و سکنی کچھ نہ ملے گا یہ مضمرات میں ہے اور اگر قبل نکاح ہونے کے شوہر نے یہ اقرار کیا اور کہا کہ یہ میری رضاعی بہن ہے یا رضاعی ماں ہے پھر کہا کہ مجھے وہم ہوا میں نے خطا کی تو جائز ہے کہ اس سے نکاح کر لے اور اگر کہا کہ جو میں نے کہا وہی سچ ہے تو اس سے نکاح کرنا جائز نہیں ہے اور اگر نکاح کر لیا تو دونوں میں تفریق کرادی جائے گی اور اگر مرد نے ایسا اقرار کرنے سے انکار کیا اور دو گواہوں نے اس کے اقرار کی گواہی دی تو بھی دونوں میں تفریق کر دی جائے گی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت نے اقرار کیا کہ یہ میرا رضاعی باپ یا بھائی یا رضاعی بھائی کا بیٹا ہے اور مرد نے اس سے انکار کیا پھر عورت نے اپنی تکذیب کی یا کہا کہ میں نے خطا کی ہے پھر اس مرد نے اس عورت سے نکاح کیا تو جائز ہے اور اسی طرح اگر عورت کے اپنی تکذیب کرنے سے پہلے مرد نے اس

سے نکاح کیا تو بھی جائز ہے اور اگر عورت نے بعد نکاح کے یوں کہا کہ میں نے قبل نکاح کے کہا تھا کہ تو میرا بھائی ہے اور تو نے میرے اقرار کرنے کے وقت کہا کہ یہ اقرار جو تو کرتی ہے سچ ہے اور یہ نکاح فاسد واقع ہوا ہے تو دونوں میں تفریق نہ کی جائے گی اور اگر ایسا قول شوہر کی طرف سے ہے ہو تو دونوں میں تفریق کر دی جائے گی اور اگر دونوں نے ایسا اقرار کیا پھر دونوں نے اپنی تکذیب کی اور کہا کہ ہم دونوں سے خطا ہوئی ہے پھر اس مرد نے اس عورت سے نکاح کر لیا تو نکاح جائز ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ یہ میرا رضاعی بیٹا ہے اور اسی پر اڑی رہی تو مرد کو یہ جائز ہے کہ اس عورت سے نکاح کرے اس واسطے کہ حرمت بجانب عورت نہیں ہوتی ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ جس میں وجہ میں اس پر فتویٰ دیا جاتا ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر نسب کا اقرار کیا کہ یہ عورت میری نسبی بہن یا ماں یا بیٹی ہے اور اس عورت کا نسب معروف بھی نہیں ہے اور اس کا سن بھی بلحاظ مرد کے ایسا ہے کہ اس کی ماں یا بیٹی ہو سکتی ہے تو مرد سے دوسری بار دریافت کیا جائے گا پس اگر اس نے کہا کہ مجھے وہم ہوا تھا یا میں نے خطا کی یا مجھ سے غلطی ہوئی تو استحساناً دونوں اپنے نکاح پر رہیں گے اور اگر اس نے کہا کہ جیسا میں نے کہا ہے ویسا ہی ہے تو دونوں میں تفریق کر دی جائے گی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت کا سن مرد کے دعوے کا متحمل نہ ہو مثلاً ایسی عورت ایسے مرد کی اولاد نہ ہو سکتی ہو تو نسب ثابت نہ ہوگا اور دونوں میں تفریق نہ کی جائے گی یہ مبسوط میں ہے اور اگر عورت کو کہا کہ یہ میری نسبی دختر ہے اور اسی پر اڑا رہا حالانکہ اس عورت کا نسب معروف ہے کہ وہ فلاں شخص کی بیٹی ہے تو دونوں میں جدائی نہ کی جائے گی اور اسی طرح اگر کہا کہ یہ عورت میری ماں ہے حالانکہ اس مرد کی ماں معروف ہے کہ فلاں عورت ہے اور مرد اس امر پر اڑا رہا تو دونوں میں تفریق نہ کی جائے گی یہ محیط میں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 ..... 260 ..... Kitab at-Talaq (Book of Divorce)

Kitab at-Talaq This book contains seventeen chapters.

Chapter 1 Regarding the Sharia interpretation of divorce, its elements (rukn), conditions, description (wasf), rulings, classification, and regarding those whose divorce is effective and those for whom it is not.

Sharia Interpretation: The Sharia interpretation of divorce is that ending the bond of Nikah (marriage) through specific words, whether immediately (halan) or eventually (ma'alan), is called divorce; this is found in 'Bahr ar-Ra'iq'.

Element and Conditions of Divorce: The element (rukn) of divorce is, for example, saying "You are divorced" or similar words; these are sufficient. There are specifically two conditions for divorce: one is that the woman must be under the bond of Nikah, even if the permissibility of the marriage remains after a second marriage. Thus, if after intercourse, she becomes forbidden due to affinity (musaharat) and Iddah becomes obligatory, then if she is divorced during Iddah, it will be effective because the permissibility has ceased. If a woman is divorced and then he reconciles with her (ruju), the divorce remains (pending). Although it does not immediately end the state of permissibility or the bond of marriage, it will eventually do so when combined with a subsequent divorce; this is in 'Muhit as-Sarakhsi'. The ruling on divorce is that if it is 'raj'i' (revocable), separation will occur after the completion of Iddah, and if it is 'ba'in' (irrevocable), separation will occur immediately without waiting for the completion of Iddah; this is in 'Fath al-Qadir'. And when three divorces are completed, he cannot immediately remarry that same woman; this is in 'Muhit as-Sarakhsi'.

Description (Wasf) of Divorce: The description of divorce is that it is originally prohibited (haram) but is permissible (mubah) when there is a necessity; this is in 'Kafi'.

Classification of Divorce: Divorce is of two types: first, Talaq as-Sunni, and second, Talaq al-Bid'i. Each of these has two types. One classification refers to the number, and the second refers to time. Talaq as-Sunni is to give one revocable (raj'i) divorce to one's wife during a period of purity (tuhr) in which he has not had intercourse with her, and then to leave her until her Iddah passes.

किताब अत-तलाक (तलाक की किताब) इस किताब में सत्रह अध्याय (बाब) हैं।

अध्याय: १ तलाक की शरई तफ़सीर (परिभाषा), रुकन, शर्तें, सिफ़त, हुक्म और विभाजन के बयान में, और जिसकी तलाक वाक़े(लागू) होती है और जिसकी नहीं होती, उसके बयान में।

शरई तफ़सीर: तलाक की शरई परिभाषा यह है कि निकाह की कैद को विशेष शब्दों द्वारा वर्तमान (हालां) और भविष्य (मआलन) में खत्म करने को तलाक कहते हैं, यह 'बहर-उर-राइक' में है।

तलाक का रुकन और शर्तें: तलाक का रुकन यह है कि उदाहरण के लिए (पुरुष कहे कि) "तू तलाकशुदा है" या इसके समान शब्दों का उपयोग करे, ये पर्याप्त हैं। और तलाक की विशेष शर्तें दो चीजें हैं: एक यह कि औरत के साथ निकाह की कैद हो, चाहे दूसरे निकाह के बाद निकाह की हलाल होने की स्थिति शेष हो। जैसा कि यदि संभोग के बाद वह (स्त्री) मुसाहारात (रिश्तेदारी) के कारण हराम हो गई और इद्दत वाजिब हो गई, फिर इद्दत में तलाक दे दी तो तलाक लागू होगी क्योंकि हलाल होने की स्थिति समाप्त हो गई। और अगर औरत को तलाक दी, फिर उससे रुजू(वापसी) कर ली, तो तलाक बनी रहेगी, हालांकि वह वर्तमान में हलाल होने की स्थिति और निकाह की कैद को खत्म नहीं करती, इस कारण कि भविष्य (मआलन) में बाद की तलाक को मिलाने के बाद वह दोनों को खत्म कर देगी, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और तलाक का हुक्म यह है कि यदि वह 'रजई' (वापसी योग्य) है, तो इद्दत पूरी होने के बाद जुदाई हो जाएगी, और यदि वह 'बायन' (अमिट) है, तो इद्दत के पूरा हुए बिना ही तत्काल जुदाई हो जाएगी, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है। और जब तीन तलाक पूरी हो जाएं तो फिर तत्काल उसी औरत से निकाह नहीं कर सकता, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है।

तलाक की सिफ़त: तलाक की सिफ़त यह है कि वह मूल रूप से हराम है और जरूरत के समय मुबाह (अनुमेय) है, यह 'काफ़ी' में है।

तलाक का विभाजन: तलाक दो प्रकार की है: एक तलाक-ए-सुन्नी, दूसरी तलाक-ए-बिदई। और इनमें से हर एक की दो किस्में हैं। एक किस्म का संदर्भ संख्या (عدد) की ओर है और दूसरी का संदर्भ समय (वक्त) की ओर है। तलाक-ए-सुन्नी यह है कि अपनी बीवी को एक 'रजई' तलाक उस 'तुहर' (माहवारी के बीच का शुद्ध काल) में दे जिसमें उसने उसके साथ संभोग न किया हो, फिर उसे छोड़ दे यहाँ तक कि उसकी इद्दत पूरी हो जाए।

کتاب الطلاق اس کتاب میں سترہ ابواب ہیں

باب: ۱ طلاق کی تفسیر شرعی، رکن، شروط، وصف، حکم و تقسیم کے بیان میں اور جس کی طلاق واقع ہوتی ہے اور جس کی نہیں اس کے بیان میں

شرعی تفسیر: پس طلاق کی تفسیر شرعی یہ ہے کہ قید نکاح کو بلفظ مخصوص حالاً و مآلاً رفع کرنے کو طلاق کہتے ہیں یہ بحر الرائق میں ہے۔

رکن و شروط طلاق: رکن طلاق یہ ہے کہ مثلاً تو طالقہ ہے یا اس کے مثل الفاظ کہے یہ کافی ہیں اور شرط طلاق علی الخصوص دو چیزیں ہیں ایک یہ کہ عورت کے ساتھ قید نکاح ہو خواہ بعد نکاح دوم حمل نکاح کی حلیت باقی ہو چنانچہ اگر بعد دخول واقع ہونے کے مصاہر وہ حرام ہو گئی اور عدت واجب ہوئی پھر عدت میں طلاق دے دی تو واقع ہوگی کیونکہ حلیت زائل ہو گئی اور اگر عورت کو طلاق دے دی پھر اس سے مراجعت کر لی تو طلاق باقی رہے گا اگر چہ وہ فی الحال حلیت و قید کو رفع نہیں کرتا ہے اس وجہ سے کہ فی المال بعد و طلاق ملانے کے وہ دونوں کو رفع کرے گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور حکم طلاق یہ ہے کہ اگر رجعی ہو تو بعد انقضائے عدت کے فرقت ہو جائے گی اور اگر بائن ہو تو فی الحال بدون انقضائے عدت کے فرقت ہو جائے گی یہ فتح القدیر میں ہے اور جب تین طلاق پوری ہو جائیں تب سر دست اسی عورت سے نکاح نہیں کر سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

وصف طلاق: وصف طلاق یہ ہے کہ وہ بنظر اصل حرام ہے اور بنظر حاجت مباح ہے یہ کافی میں ہے۔

تقسیم طلاق کا بیان: طلاق دو قسم کی ہے ایک طلاق سنی دوم طلاق بدعی اور ان میں سے ہر ایک کی دو قسمیں ہیں پس ایک قسم کا مرجع بجانب عدد ہے اور دوم کا مرجع بجانب وقت ہے پس طلاق سنی یہ ہے کہ اپنی بیوی کو ایک طلاق رجعی ایسے ظہر میں دے جس میں اس سے وطی نہ کی ہو پھر اس کو چھوڑ دے یہاں تک کہ اس کی عدت گزر جائے زیادہ۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. (1) 261 Kitab-ut-Talaq

Whether she is pregnant such that her pregnancy has become apparent, and it is 'hasan' (good) that in such a 'tuhr' (period of purity) in which no intercourse has taken place, he should give her one talaq, then in the second tuhr another, and then in the third tuhr the third talaq. This is in *Muheet-e-Sarakhsi*.

Statement regarding the Iddah of Talaq: Regarding the 'sammiyat' (validity/sunnah status) of the iddah of talaq, a woman who is *madkhoolah* (consummated) and *ghair-madkhoolah* (unconsummated) are both equal (1). The sunnah time for talaq is specifically established for a *madkhoolah* woman. A *ghair-madkhoolah* can be divorced whenever he wishes, in a state of menses or purity; this is in *Hidayah*. For a woman with whom her husband has had *khalwat* (seclusion) (2), the consideration of the time of talaq is the same as for a *madkhoolah*; this is in *Muheet*. Regarding the consideration of time in the sunnah of talaq, a Muslim woman, a Kitabiyyah, and a slave woman are all equal; this is in *Tatar Khaniyah*. Some have said that in the first talaq, he should delay until the end of the tuhr approaches and then give the talaq so that the woman is not harmed by the prolongation of the iddah. Others have said that he should give the talaq upon her becoming pure so as not to be caught in the situation of having given the talaq after intercourse, and this is the more apparent view; this is in *Tabyeen*. It should be clear that the tuhr in which no intercourse has occurred can only be the place for a sunnah talaq if he has not engaged in intercourse (3) or given a talaq in the menses that preceded that tuhr, because intercourse or giving talaq during the state of menses prevents any subsequent tuhr from remaining a valid sunnah time for talaq. This is explicitly mentioned in *Ziyadat*. This ruling applies if he has not performed *ruju* (reconciliation) after a talaq given during menses. If he has performed *ruju*, then it is mentioned in the *Asl* that when the woman becomes pure, then has menses, then becomes pure again, he may give the talaq in that tuhr. There is an implication here that the tuhr after the menses in which he gave a talaq and then performed *ruju* will not become a place for a sunnah talaq. Tahawi has mentioned that the tuhr coming after that menses will be such that he may give a sunnah talaq in it. So, there is an implication in Tahawi's words that the tuhr would then become a complete sunnah talaq. Sheikh Abul Hasan said that what Sheikh Tahawi mentioned is the opinion of Imam Abu Hanifah, and what is mentioned in the *Asl* is the opinion of the Sahibain (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad). If he gave a talaq to a woman in a state of menses, then performed *nikah* (reconciliation) with her, then gave a talaq in the tuhr following that menses,

then by consensus, this will be a sunnah talaq; this is in *Zakheera*. If a woman is given a *talaq-e-bain* (irrevocable divorce) in a tuhr where no intercourse took place, then he performs nikah with her, he has the choice by consensus to give a talaq again in that same tuhr; this is in *Badai*.

The issue of three talaqs in a single tuhr: If he gives one talaq to a woman in a tuhr in which no intercourse has occurred, then performs *ruju* with the woman in that same tuhr, he has the choice to give her a talaq again in that same tuhr, and according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifah), this will be a sunnah talaq, but according to Imam Abu Yusuf, it will not. There are two narrations from Imam Muhammad regarding this; *kaza fiz-Zakheera*. Similarly, if he performed *ruju* by touching her with lust, kissing her, or looking at her private parts with lust, then there is a similar disagreement; this is in *Siraj-ul-Wahhaj*. Thus, if he has held his woman's hand with lust and said to her, "Upon you are three talaqs in the manner of the Sunnah at their appropriate time," then three talaqs will immediately befall the woman, as all three will occur in succession because when one talaq falls upon her, he becomes a person who can perform *ruju* with her (4). Thus, the second talaq will fall upon her; this is in *Mabsut*. And if in the above-mentioned issue the woman...

(1) That one talaq was given as 'hasan'. (2) Even though intercourse in the state of menses is forbidden. (3) Because the hand was held with lust.

(चाहे वह) गर्भवती हो कि उसका गर्भ जाहिर हो गया हो, और 'हुस्न' यह है कि ऐसे 'तुह्र' (पाकी की हालत) में जिसमें जिमाअ (संभोग) नहीं किया है, उसे एक तलाक दे, फिर दूसरे तुह्र में दूसरी, फिर तीसरे तुह्र में तीसरी तलाक दे। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है।

इद्दत-ए-तलाक का बयान: इद्दत-ए-तलाक की 'समीयत' (सुन्नत होने) में औरत, म़दखूला (जिसके साथ संभोग हुआ हो) और गैर-म़दखूला दोनों बराबर (1) हैं। और तलाक के समय की 'समीयत' खास तौर पर म़दखूला औरत के हक में साबित होती है। और गैर-म़दखूला को जब चाहे हालत-ए-हैज़ और तुह्र में तलाक दे दे, यह 'हिदाया' में है। और जिस औरत से उसके शौहर ने खलवत (एकांत) की है (2), उसके हक में तलाक के वक्त की रियायत वैसी ही होनी चाहिए जैसे म़दखूला के हक में, यह 'मुहीत' में है। और तलाक की 'समीयत' में वक्त की रियायत में मुसलमान, किताबिया (यहूदी या ईसाई) और बांदी (दासी) सब बराबर हैं, यह 'तातारखानीया' में है। और बाज़ों ने फ़रमाया कि पहली तलाक में ताखीर करे यहाँ तक कि तुह्र का आखिरी वक्त करीब आ जाए, तब तलाक दे दे ताकि औरत इद्दत की तवील मुद्दत से मुतज़र्रर (नुकसान न उठाए) न हो। और बाज़ों ने फ़रमाया कि तुह्र में आते ही तलाक दे दे ताकि इस अम्र में मुब्तला न हो कि उसने जिमाअ के बाद तलाक वाके(लागू) की है, और यही 'अज़हर' है, यह 'तबईन' में है। और यह स्पष्ट रहे कि जिस तुह्र में जिमाअ नहीं किया है, वह तलाक-ए-सुन्नी का महल तभी हो सकता है जब उसने उस तुह्र से पहले जो हैज़ आया है उसमें जिमाअ (3) न किया हो और न ही तलाक दी हो, क्योंकि हालत-ए-हैज़ में जिमाअ करना या तलाक देना, उसके बाद आने वाले किसी भी तुह्र को ऐसा नहीं रहने देता कि वह तलाक-ए-सुन्नी का वक्त बाकी रहे, और यह बात 'ज़ियादात' में स्पष्ट रूप से उल्लिखित है। और यह हुक्म उस वक्त है कि हालत-ए-हैज़ की तलाक के बाद उसने रुजूअ (वापसी) न की हो। और अगर रुजूअ कर लिया हो, तो 'असल' में उल्लिखित है कि जब औरत पाक होकर फिर हैज़ वाली हो जाए और फिर पाक हो, तो चाहे तो उस तुह्र में तलाक दे दे। और इस कलाम में इशारा है कि जिस हैज़ में तलाक देकर रुजूअ कर लिया है, उसके बाद वाला तुह्र तलाक-ए-सुन्नी होने का महल नहीं बनेगा। और तहावी ने जिक्र किया है कि उस हैज़ के बाद जो तुह्र आएगा वह ऐसा होगा कि चाहे तो उसमें तलाक-ए-सुन्नी दे दे। तो तहावी के कलाम में इशारा है कि फिर वह तुह्र मुकम्मल तलाक-ए-सुन्नत हो जाएगा। और शेख अबुल हसन ने फ़रमाया कि जो शेख तहावी ने जिक्र किया है वह इमाम अबू हनीफा का कौल (मत) है, और जो 'असल' में उल्लिखित है वह साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद) का कौल

है। और अगर हालत-ए-हैज़ में औरत को तलाक दे दी, फिर उससे निकाह कर लिया, फिर उस हैज़ के बाद जो तुह्र आया उसमें तलाक दे दी, तो इत्तेफाक से यह तलाक-ए-सुन्नी होगी, यह 'ज़खीरा' में है। और अगर औरत को ऐसे तुह्र में जिसमें उससे जिमाअ नहीं किया है, तलाक-ए-बायिन (स्पष्ट तलाक) दे दी, फिर उससे निकाह कर लिया, तो इत्तेफाक से उसे इख्तियार है कि इसी तुह्र में फिर तलाक दे दे, यह 'बदाये' में है।

एक ही तुह्र में तीन तलाक का मसला: अगर औरत को ऐसे तुह्र में जिसमें उससे जिमाअ नहीं किया है, एक तलाक दे दी, फिर औरत से उसी तुह्र में रुजूअ कर लिया, तो उसे इख्तियार है कि दोबारा उसी तुह्र में उसे तलाक दे दे, और यह तलाक इमाम-ए-आज़म के नज़दीक तलाक-ए-सुन्नी होगी और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक नहीं होगी। और इमाम मोहम्मद से इसमें दो रिवायतें हैं, कज़ा फिज़-ज़खीरा। और इसी तरह अगर औरत से शहवत के साथ छूकर, या बोसा लेकर, या शहवत के साथ उसकी फर्ज (गुप्त अंग) को देखकर रुजूअ किया, तो भी ऐसा ही इख्तिलाफ है, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। अतः अगर शहवत के साथ अपनी औरत का हाथ पकड़ा हो और उससे कहा कि तुझ पर सुन्नत के तौर पर अपने वक्त पर तीन तलाक हैं, तो औरत पर फिलहाल तीन तलाक वाके(लागू) हो जाएंगी कि तीनों तलाक एक-दूसरे के पीछे लग जाएंगी, इसलिए कि जब उस पर एक तलाक होगी तो वह उससे रुजूअ करने वाला हो जाएगा (4)। अतः उस पर दूसरी तलाक वाके हो जाएगी, यह 'मबसूत' में है। और अगर मसला-ए-मज़कूरा बाला में औरत...

(1) कि एक तलाक बतौर 'हुस्न' दे दी। (2) हालांकि जिमाअ हालत-ए-हैज़ में हराम है। (3) क्योंकि शहवत से हाथ पकड़ा है।

حاملہ ہو کہ اس کا حمل ظاہر ہوگیا ہو اور حسن یہ ہے کہ ایسے طہر میں جس میں جماع نہیں کیا ہے اس کو ایک طلاق دے پھر دوسرے طہر میں دوسری پھر تیسرے طہر میں تیسری طلاق دے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

عدت طلاق کا بیان: عدت طلاق کی سمیت میں عورت مدخولہ و غیر مدخولہ دونوں مساوی(۱) میں ہیں اور وقت طلاق کے سمیت خاصہ مدخولہ کے حق میں ثابت ہوتی ہے اور غیر مدخولہ کو جب چاہے حالت حیض و طہر میں طلاق دے دے یہ ہدایہ میں ہے اور جس عورت سے اس کے شوہر نے خلوت کر لی (۲) ہے اس کے حق میں وقت طلاق کے رعایت ویسی ہی چاہئے جیسے مدخولہ کے حق میں ہے یہ محیط میں ہے اور طلاق سمیت میں وقت کی رعایت میں عورت مسلمہ و کتابیہ و باندی عصب یکساں ہیں یہ تاتارخانیہ میں ہے اور بعض نے فرمایا کہ طلاق اول میں تاخیر کرے یہاں تک کہ حد طہر آخر ہونے کو آئے تب طلاق دے دے تاکہ عورت تطویل عدت سے متضرر نہ ہو اور بعض نے فرمایا کہ طاہر ہونے پر طلاق دے دے تاکہ اس امر میں مبتلا نہ ہو کہ بعد جماع کے اس نے طلاق واقع کی ہے اور یہی اظہر ہے یہ تبیین میں ہے اور واضح رہے کہ جس طہر میں جماع نہیں کیا ہے وہ طلاق سنی کا محل جب ہی ہو سکتا ہے کہ جب اس نے اس طہر سے پہلے جو حیض آیا ہے اس میں جماع (۳) نہ کیا ہو اور نہ طلاق دی ہو کیونکہ حالت حیض میں جماع کرنا یا طلاق دینا ہر ایک اس کے پیچھے والے طہر کو ایسا نہیں رکھتا ہے کہ وہ وقت طلاق سنی کا باقی رہے اور یہ بات زیادات میں صریح مذکور ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ حالت حیض کی طلاق سے اس نے مراجعت نہ کی ہو اور اگر مراجعت کر لی ہو تو اصل میں مذکور ہے کہ جب عورت طاہر ہو کر پھر حائض ہو پھر طاہر ہو تو پھر چاہے اس طہر میں طلاق دے دے

اور اس کلام کا کلام میں اشارہ ہے کہ جس حیض میں طلاق دے کر مراجعت کرلی ہے اس کے بعد والا طہر طلاق سنی ہونے کا محل نہ ہو جائے گا اور طحاوی نے ذکر فرمایا ہے کہ اس حیض کے پیچھے جو طہر آئے گا وہ ایسا ہوگا کہ چاہے اس میں طلاق سنی دے دے پس طحاوی کے کلام میں اشارہ ہے کہ پھر وہ طہر مکمل طلاق سنت ہو جائے گا اور شیخ ابوالحسن نے فرمایا کہ جو شیخ طحاوی نے ذکر فرمایا ہے وہ امام ابو حنیفہ کا قول ہے اور جو اصل میں مذکور ہے وہ صاحبین کا قول ہے اور اگر حالت حیض میں عورت کو طلاق دے دی پھر اس سے نکاح کر لیا پھر اس حیض کے بعدی جو طہر آیا اس میں طلاق دے دی تو بالا تفاق یہ طلاق سنی ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر عورت کو ایسے طہر میں جس میں اس سے جماع نہیں کیا ہے طلاق بائن دے دی پھر اس سے نکاح کر لیا تو بالا جماع اس کو اختیار ہے کہ اسی طہر میں پھر طلاق دے دے یہ بدائع میں ہے۔

ایک ہی طہر میں تین طلاق کا مسئلہ: اگر عورت کو ایسے طہر میں جس میں اس سے جماع نہیں کیا ہے ایک طلاق دے دی پھر عورت سے اسی طہر میں مراجعت کی تو اس کو اختیار ہے کہ دوبارہ اسی طہر میں اس کو طلاق دے دے اور یہ طلاق امام اعظمؒ کے نزدیک طلاق سنی ہوگی اور امام ابو یوسف کے نزدیک نہ ہوگی اور امام محمدؒ سے اس میں دو روایتیں ہیں کذا فی الذخیرہ اور اس طرح اگر عورت سے شہوت اس کو چھو کر یا بوسہ لے کر یا شہوت سے اس کی فرج کو دیکھ کر مراجعت کی تو بھی ایسا ہی اختلاف ہے یہ سراج الوہاج میں ہے۔ پس اگر شہوت سے اپنی عورت کا ہاتھ پکڑے ہو اور اس سے کہا کہ تجھ پر سنت کے طور پر اپنے وقت پر تین طلاق ہیں تو عورت پر فی الحال تین طلاق واقع ہو جائیں گی کہ ہر سہ طلاق ایک دوسرے کے درپے واقع ہو جائیں گی اس واسطے کہ جب اس پر ایک طلاق ہوگی تو اس سے مراجعت کرنے والا ہو جائے گا

(۴) پس اس پر دوسری طلاق واقع ہو جائے گی یہ مبسوط میں ہے اور اگر مسئلہ مذکورہ بالا میں عورت

(۱) کہ ایک طلاق بطور حسن دے دی۔ (۲) اگر چہ جماع حالت حیض میں حرام ہے۔ (۳) کیونکہ شہوت سے ہاتھ پکڑے ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume ② (262) Kitab-ut-Talaq

...having performed sexual intercourse (Jima) and then revoked (Ruju) it, then by consensus (Ijma) he cannot give her Talaq-e-Sunni in that same period of purity (Tuhr). This is in 'Sirajul Wahhaj', and this applies when he performed Jima with the woman and revoked it, and she did not become pregnant from that Jima. If she did become pregnant, the husband has the choice to give her the second Talaq, and this is the opinion of Imam-e-Azam and Imam Muhammad. This is among the innovations (Bid'at), and there are two types of Bid'i Talaq: one is Bid'i by number, and the other is Bid'i by time. The Bid'i that pertains to the number is when one gives the woman three Talaqs in a single Tuhr, whether by a single (1) word or by separate words, or by accumulating two Talaqs in one Tuhr, whether by a single word or separately. If he does this, it is a Bid'i Talaq and it will take effect, but the one giving the Talaq will be a sinner. And the Bid'i that pertains to time is when one gives Talaq to his wife (with whom he has had intercourse) who experiences menstruation, while she is in the state of menstruation or in a Tuhr during which he has had Jima with her; this is Bid'i and the Talaq will take effect, but it is recommended (Mustahab) for the man to revoke it, and the most correct (Asah) view is that revocation is obligatory on the man; this is in 'Kafi'.

The Issue of Talaq-e-Bain and Sunni: Talaq-e-Bain is not Sunni, and Talaq-e-Khula is Sunni, whether it is during menstruation or otherwise. It is written in 'Muntaqa' that there is no harm in giving one's wife the choice (Mukhtar) during menstruation. It is also mentioned in 'Muntaqa' that when a girl reaches puberty and gains the choice of puberty (Khiyar-e-Bulugh) and she chooses her own self—that is, she chooses separation and Khula—then there is no harm if the Qadi separates the two during the woman's menstrual state; this is in 'Muhit'. When a slave-girl is freed and gains the choice of freedom (Khiyar-e-Itq), there is no harm if she chooses herself during menstruation. Similarly, if the time given to an impotent man passes while the woman is not menstruating, there is no harm in the separation; 'Kadha fi Sharh-e-Tahawi'. In these issues, whether she is Madkhoola (one with whom intercourse has occurred) or otherwise, both are the same; this is in 'Sirajul Wahhaj'. If a woman does not menstruate due to being too young or too old, or does not menstruate at all—for example, she has reached the age of puberty but has not seen menstrual blood—and her husband wishes to give her Talaq-e-Sunni, he should give her one Talaq. Then, when one month passes, he should give the second Talaq, and when another month passes, he should give the third Talaq. Then, if the first Talaq occurred at the

beginning of the month (i.e., the night of the new moon), then for the purpose of separation of Talaqs, by consensus, the counting of months will be by the moon. And if the Talaq occurred in the middle of the month, then for the purpose of separation of Talaqs, by consensus, the counting will be by the completion of thirty full days; he will not give the second Talaq within the thirty full days but will give it on the thirty-first day or after, and for the waiting period (Iddat), the counting of days will be according to Imam-e-Azam.

If the woman is a minor Madkhoola and he said to her, "You have three Talaqs in accordance with the Sunnah," then at present, one Talaq will take effect on her: This is the same narration from Imam Abu Yusuf, so the Iddat will not be completed without ninety days passing. And for a woman who does not menstruate due to being too young or too old, it is permissible that when he gives her Talaq, he should give it to her without any time passing after having intercourse with her; this is the opinion of our three Imams, and this is in 'Fath-ul-Qadir'. Shams-ul-Aimma Halwani said that our Sheikh used to say that this...

(1) Qala Anta Rum: meaning, this freed slave-girl chose that she would not remain with the husband whose Iddat she was in before being freed, so the marriage will be annulled (Faskh), even if the Qadi does not annul it, whether the husband is free or a slave. This is the most correct view, and it has also been said that in the case of being free, it will not be like this. Like "You have three Talaqs."

(पिछले पन्ने से आगे...) से जमा (संभोग) करने से रुजू (वापसी) किया हो तो सर्वसम्मति (इज़मा) से उसी तुहर (पवित्रता की अवधि) में उसको तलाक-ए-सुन्नी नहीं दे सकता है, यह 'सिराजुल वहाज' में है। और यह उस वक्त है कि औरत से यह जमा कर रुजू किया और वह उस जमा से गर्भवती नहीं हुई, और अगर गर्भवती हो गई तो शौहर को अख्तियार है कि उसको दूसरी तलाक दे दे और यह इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद का कौल (मत) है। यह बिदआत (नवाचार) में से है और तलाक-ए-बिदई की दो किस्में हैं: एक वह बिदई है जिसका संदर्भ अदद (संख्या) है और दूसरी वह बिदई जिसका संदर्भ वक्त है। अतः जो बिदई अदद की तरफ झुकी हुई है वह ऐसी है कि एक ही तुहर में औरत को तीन तलाक दे दे, चाहे एक ही (1) कलमा से या अलग-अलग शब्दों से या एक ही तुहर में दो तलाक जमा कर दे, चाहे एक ही कलमा से या अलग-अलग। अतः अगर ऐसा किया तो यह तलाक-ए-बिदई है, वाके हो जाएगी मगर तलाक देने वाला गुनहगार होगा। और जो बिदई वक्त की तरफ झुकी हुई है वह ऐसी है कि अपनी मदखूला (जिससे शारीरिक संबंध बना हो) औरत को जिसे मासिक धर्म आता है, मासिक धर्म की हालत में या ऐसी तुहर (पवित्रता) में जिसमें उससे जमा किया हो, तलाक दे तो यह बिदई है और तलाक वाके हो जाएगी मगर मर्द के लिए मुस्तहब है कि उससे रुजू कर ले और असह (सबसे सही) यह है कि रुजू करना मर्द पर वाजिब है, यह 'काफी' में है।

तलाक-ए-बाइन और सुन्नी का मसला: तलाक-ए-बाइन सुन्नी नहीं है और तलाक-ए-खुला सुन्नी है, चाहे मासिक धर्म में हो या गैर-मासिक धर्म में। और 'मुंतका' में लिखा है कि मासिक धर्म में अपनी औरत को मुख्तार (विकल्प चुनने की अनुमति) करने में कोई हर्ज़ नहीं है। और 'मुंतका' में यह भी उल्लेख है कि जब औरत बालिग हुई और उसे खियार-ए-बुलूग (बालिग होने का विकल्प) हासिल हुआ, तो उसने अपने नफ़्स (स्वयं) को इख्तियार किया यानी तफरीक और खुला को चुना, तो कोई हर्ज़ नहीं है कि काजी उक्त औरत की मासिक धर्म की हालत में दोनों के बीच तफरीक (जुदाई) कर दे, यह 'मुहीत' में है। और जब लौंडी आज़ाद की गई और उसे खियार-ए-इतक़ (आज़ादी का विकल्प) हासिल हुआ, तो कोई हर्ज़ नहीं है कि वह मासिक धर्म की हालत में अपने नफ़्स को इख्तियार करे। इसी तरह अगर अनिन (नपुंसक) को जो अवधि दी गई थी, वह ऐसी हालत में गुज़र गई कि औरत हैज़ा (मासिक धर्म वाली) न थी, तो तफरीक में कोई हर्ज़ नहीं है, 'कज़ा फ़ी शरह-ए-तहावी'। और इन मसाइल में मदखूला हो या गैर-मदखूला, दोनों समान हैं, यह 'सिराजुल वहाज' में है। और अगर औरत कम उम्र या अधिक उम्र के कारण मासिक धर्म वाली न होती हो, या इन दोनों बीवियों से नहीं बल्कि

वह मासिक धर्म वाली न होती हो, उदाहरण के तौर पर उम्र-ए-बुलूग को पहुँच गई मगर मासिक धर्म का खून बिल्कुल नहीं देखा, तो उसके शौहर ने चाहा कि उसको तलाक-ए-सुन्नी दूँ, तो उसको एक तलाक दे दे, फिर जब एक महीना गुज़र जाए तो दूसरी तलाक दे दे, फिर जब एक महीना गुज़र जाए तो तीसरी तलाक दे दे। फिर अगर तलाक पहले महीने में यानी चाँद की रात में वाके हुई, तो तलाक की तफरीक (अलग-अलग करने) के लिए सर्वसम्मति से महीनों की गिनती चाँद से होगी, और अगर तलाक महीने के बीच में वाके हुई तो तलाक की तफरीक के लिए सर्वसम्मति से दिनों की गिनती पूरे तीस दिनों पर होगी, पूरे तीस दिनों में दूसरी तलाक न देगा बल्कि इकतीसवें दिन या उसके बाद देगा और इद्दत के लिए इमाम-ए-आज़म के नज़दीक दिनों की गिनती होगी।

अगर औरत नाबालिग मदखूला हो और उससे कहा कि तुझे बतौर-ए-सुन्नत तीन तलाक हैं तो फिलहाल उस पर एक तलाक वाके होगी: इमाम अबू यूसुफ से भी यही रिवायत है, अतः नब्बे दिन गुज़रने के बिना इद्दत पूरी न होगी। और जो औरत कम उम्र या अधिक उम्र के कारण मासिक धर्म वाली न होती हो, तो जायज़ है कि जब उसको तलाक दे दे और उससे वती (संबंध) करके कोई ज़माना गुज़रने न पाए कि उसको तलाक दे दे, और यही हमारे अइम्मा-ए-सलासा (तीनों इमामों) का कौल है, यह 'फ़तहुल कदीर' में है, और शम्सुल अइम्मा हलवानी ने फरमाया कि हमारे शेख फरमाते थे कि यह...

(1) क़ाल-ए-अन्तर जम यानी उस आज़ाद की गई लौंडी ने इख्तियार किया कि वह उस शौहर के पास, जिसकी इद्दत में आज़ाद होने से पहले थी, नहीं रहेगी तो निकाह फ़स्ख (रद्द) हो जाएगा, अगरचे काजी फ़स्ख न करे, चाहे शौहर आज़ाद हो या गुलाम। और यही असह है और यह भी कहा गया है कि आज़ाद होने की सूरत में ऐसा न होगा। जैसे तुझ पर तीन तलाक हैं।

سے جماع کرنے سے رجوع کیا ہو تو بالاجماع اسی طہر میں اس کو طلاق سنی نہیں دے سکتا ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور یہ اس وقت ہے کہ عورت سے یہ جماع رجوع کیا اور وہ اس جماع سے حاملہ نہیں ہوئی اور اگر حاملہ ہوگئی تو شوہر کو اختیار ہے کہ اس کو دوسری طلاق دے دے اور یہ امامِ اعظم و امام محمد کا قول ہے یہ بدعات میں ہے اور طلاق بدعی کی دو قسمیں ہیں ایک وہ بدعی ہے اس کا مرجع عدد ہے اور دوسری وہ بدعی جس کا مرجع وقت ہے پس جو بدعی کہ راجح بجانب عدد ہے وہ ایسی ہے کہ ایک ہی طہر میں عورت کو تین طلاق دے دے خواہ ایک ہی (1) کلمہ سے یا کلمات متفرقہ سے یا ایک ہی طہر میں دو طلاق جمع کر دے خواہ ایک ہی کلمہ سے یا متفرق سے پس اگر ایسا کیا تو یہ طلاق بدعی ہے واقع ہو جائے گی مگر طلاق دینے والا عاصی ہوگا اور جو بدعی کہ راجح بجانب وقت ہے وہ ایسی ہے کہ اپنی مدخولہ عورت کو جس کو حیض آتا ہے حالت حیض میں یا ایسے طہر میں جس میں اس سے جماع کیا ہے طلاق دی تو یہ بدعی ہے اور طلاق واقع ہوگی مگر مرد کو مستحب ہے کہ اس سے رجوع کرلے اور اصح یہ ہے کہ رجعت کرنا مرد پر واجب ہے یہ کافی میں ہے۔

طلاق بائن وسنی کا مسئلہ: طلاق بائن سنی نہیں ہے اور طلاقِ خلع سنی ہے خواہ حیض میں ہو یا غیر حیض میں ہو اور منتقٰی میں لکھا ہے کہ حیض میں اپنی عورت کو مختار کرنے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے اور نیز منتقٰی میں مذکور ہے کہ جب عورت بالغہ ہوئی اور اس کو خیارِ بلوغ حاصل ہوا پس اس نے اپنے نفس کو اختیار کیا یعنی تفریق و خلع اختیار کیا تو کچھ مضائقہ نہیں ہے کہ قاضی عورت مذکورہ کی حالت حیض میں دونوں میں تفریق کر دے یہ محیط میں ہے اور جب باندی آزاد کی گئی اور اس کو خیارِ عتق حاصل ہوا تو کچھ مضائقہ نہیں ہے کہ وہ حالت حیض

میں اپنے نفس کو اختیار کرے اسی طرح اگر عنین کو جو مدت دی گئی تھی وہ ایسی حالت میں گزر گئی کہ عورت حائضہ نہ تھی تو تفریق میں کچھ مضائقہ نہیں ہے کذافی شرح الطحاوی اور ان مسائل میں مدخولہ ہو یا غیر مدخولہ ہو دونوں یکساں ہیں یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت صغیر یا کبر کے حائضہ نہ ہوتی ہو یا ان دونوں بیویوں سے نہیں بلکہ وہ حائضہ نہ ہوتی ہو مثلاً سن بلوغ کو پہنچ گیا مگر حیض کا خون بالکل نہیں دیکھا پس اس کے شوہر نے چاہا کہ اس کو طلاق سنی دوں تو اس کو ایک طلاق دے دے پھر جب ایک مہینہ گزر جائے تو دوسری طلاق دے دے پھر جب ایک مہینہ گزر جائے تو تیسری طلاق دے دے پھر اگر طلاق اول ماہ میں یعنی چاند رات کی رات میں واقع ہوئی تو تفریقِ طلاق کے واسطے بالتفاق مہینوں کا شمار چاند سے ہوگا اور اگر طلاق درمیان ماہ میں واقع ہوئی تو تفریقِ طلاق کے واسطے بالتفاق دنوں کا شمار پورے تیس روز پر پورے تیس روز میں دوسرے طلاق نہ دے گا بلکہ اکتیسویں روز یا اس کے بعد دے گا اور عدت کے واسطے امامِ اعظم کے نزدیک دنوں کا شمار ہوگا۔

اگر عورت صغیرہ مدخولہ ہو اور اس سے کہا کہ تجھے بطورِ سنت تین طلاق ہیں تو فی الحال اس پر ایک طلاق واقع ہوگی: امام ابویوسف سے بھی یہی روایت ہے پس بدوں نوے روز گزرنے کے عدت پوری نہ ہوگی اور جو عورت کہ بسبب صغر و کبر کے حائضہ نہ ہوتی ہو تو جائز ہے کہ جب اس کو طلاق دے دے اور اس سے وطلی کر کے کے کوئی زمانہ گزرنے نہ پائے کہ اس کو طلاق دے دے اور یہی ہمارے ائمہ ثلاثہ کا قول ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ ہمارے شیخ فرماتے تھے کہ یہ (1) قال انتر جم یعنی اس باندی آزاد شدہ نے اختیار کیا کہ وہ اس شوہر کے پاس جس کی عدت میں آزاد ہونے سے پہلے تھی نہ رہے گی تو نکاح فسخ ہو جائے گا اگر چہ قاضی فسخ نہ کرے خواہ شوہر آزاد ہو یا بندہ ہو اور یہی اصح ہے اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ حر ہونے کی صورت میں ایسا نہ ہوگا۔ جیسے تجھ پر تین طلاق ہیں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol 2 (263) Kitab-ut-Talaq

The rule applies when the woman is a minor, such that there is no hope of her having menstruation or menopause. If she is of an age where menstruation or menopause is possible, it is best to provide a one-month gap between the intercourse and the divorce. This is mentioned in 'Zakhira'. It is permissible to divorce a pregnant woman after intercourse. For Sunnah divorce, one should provide a gap between each of the three divorces, such that the second divorce is given after one month, and the third after another month. This is the opinion of Imam Abu Yusuf and Imam-e-A'zam, as stated in 'Hidayah'. If a man says to his wife (with whom he has consummated the marriage and who menstruates), "You have three divorces upon you in the Sunnah manner at their proper time," then one divorce will take effect immediately, provided she is in a state of purity (Tuhr) in which no intercourse has occurred. If she is menstruating or in a state of purity where intercourse has occurred, no divorce will take effect immediately until the time for Sunnah divorce arrives, at which point one divorce will take effect. If he said to her, "You have three divorces upon you in the Sunnah manner," there are several scenarios: if he intended that one divorce falls upon each period of purity, or if he intended that all three divorces fall immediately, the intention will be valid because it is known from the Sunnah that three divorces can take effect. If he intended that one divorce falls at the beginning of each month, that will be the case. If the woman is a minor or someone with whom the marriage has been consummated, and he says, "You have three divorces upon you in the Sunnah manner," then one divorce will take effect immediately, whether intercourse has occurred or not, and the second will occur in the next month, and the third in the following month. This is in 'Muheet'.

In what case giving three divorces together is not valid:

If he intended that all three divorces fall immediately, then it will be so. This is in 'Muheet-e-Sarsi'. Similarly, if she is pregnant, the same rule applies: without the intention of the Sunnah manner, or with the intention, the divorce will fall according to his intent; this is in 'Tameen'. If he said to his wife before consummation, "You have three divorces in the Sunnah manner," one will take effect immediately upon saying it. If he then marries her again, the second divorce will take effect at the time of the new marriage, and the same applies to the third. This is in 'Siraj-ul-Wahhaj'. Similarly, if she is pregnant and he says, "You have three divorces in the Sunnah manner," one will take effect immediately, and the second will take effect immediately after childbirth, even if childbirth happens after only one day, or if he

remarries her, it will take effect immediately. This is in 'Zakhira'. If he said, "You are divorced," and did not specify "three," and the woman menstruates, one divorce will take effect provided the statement is made at the time of such a divorce (i.e., a period of purity without intercourse). If it is not at the proper time, it will not take effect until the proper time arrives. If she is a woman who counts by months or is pregnant, one divorce will take effect immediately upon saying it. This is in 'Sharh-e-Tahawi'. If he intended three divorces all at once or intended for them to occur at three separate periods of purity, it is valid; this is what Shams-ul-A'immah Sarsi has mentioned. Likewise, Sheikh-ul-Islam and the author of 'Al-Asrar', as well as Fakhr-ul-Islam, Sadr-ul-Shaheed, and a group including the author of 'Hidayah', have mentioned that in such a case, the intention of three divorces at once is not valid (as per 'Tameen'), and thus more than one will not take effect. This is in Qazi Khan's 'Sharh-e-Jame-Saghir'.

If he said to his wife that you are divorced... and one 'Ba'inah' (irrevocable divorce) will take effect, then he will have the choice to declare whichever of the two he wishes:

If he said, "You are divorced in the Sunnah manner," and intended one 'Bainah' divorce, the woman will not become 'Bainah'. This is in 'Muheet-e-Sarsi', and if two...

हुक्म उस वक्त है कि जब औरत ऐसी सगीरा हो कि उसके हईज़ व जहल की उम्मीद न हो और अगर ऐसी हो कि उसके हईज़ व जहल का एहतमाल हो तो अफ़ज़ल यह है कि उसके वती व तलाक में एक महीने का फ़स्ल कर दे, यह ज़खीरा में है और हामिला को जमाअ के बाद तलाक दे देना जायज़ है और सुन्नी तलाक के वास्ते उसकी हर सह तलाक में फ़स्ल कर दे कि एक महीने के बाद दूसरी तलाक और फिर एक महीने के बाद तीसरी तलाक दे और यह इमाम अबू यूसुफ व इमाम-ए-आज़म का क़ौल है, यह हिदाया में है। और अगर अपनी मदखूला से जिसको हईज़ आता है कहा कि तुझ पर बतौरे सुन्नत अपने वक्त पर तीन तलाक हैं, तो एक तलाक फ़िलहाल वाकेअ होगी बशर्ते कि वह ऐसे तुहर में हो जिसमें जमाअ नहीं हुआ है और अगर हईज़ा हो या ऐसे तुहर में हो जिसमें जमाअ हो गया है, तो फ़िलहाल कोई तलाक वाकेअ न होगी यहाँ तक कि सुन्नत-ए-तलाक का वक्त आए, फिर एक तलाक वाकेअ होगी। और अगर अपनी मदखूला से जिसको हईज़ आता है कहा कि तुझ पर बतौरे सुन्नत तीन तलाक हैं, तो इसमें कई सूरतें हैं कि अगर उसने नियत की कि हर तुहर पर उस पर एक तलाक पड़ेगी और अगर यह नियत की कि तीनों तलाक फ़िलहाल उस पर वाकेअ हों, तो नियत सही होगी। इस वास्ते कि फ़िलहाल तीन तलाक का वाकेअ होना सुन्नत से मालूम हुआ है। और अगर यह नियत की कि हर महीने के शुरू पर औरत पर एक तलाक वाकेअ होती होंगी होगा और अगर औरत आइनह या सगीरा मदखूला हो और उससे कहा कि तुझे बतौरे सुन्नत तीन तलाक हैं, तो फ़िलहाल उस पर एक तलाक वाकेअ होगी, ख़्वाह फ़िलहाल उससे वती की हो या न की हो, फिर महीने के दूसरी और फिर महीने के तीसरी वाकेअ होगी, यह मुहीत में है।

तीन तलाकें यकजा देने का किस सूरत में सही नहीं:

अगर यह नियत की कि फ़िलहाल तीनों तलाक उस पर वाकेअ हों तो ऐसा ही होगा, यह मुहीत-ए-सरसी में है और इसी तरह अगर हामिला हो तो भी इसी तफ़सील से हुक्म होगा कि दरसूरत-ए-अदम-ए-नियत के बतौरे सुन्नत और दरसूरत-ए-नियत के उसकी नियत के मुवाफ़िक तलाक पड़ेगी, यह तमीन में है और अगर औरत से क़ब्ल-ए-दुखूल के कहा कि तुझको बतौरे सुन्नत तीन तलाक हैं, तो एक फ़िलफ़ौर कहते ही वाकेअ होगी फिर अगर उससे निकाह किया तो दूसरी तलाक निकाह के वक्त ही वाकेअ होगी और यही हाल तीसरी तलाक का भी है, यह सिराज-उल-वहाज में है। और इसी तरह अगर हामिला हो और उससे कहा कि तुझको बतौरे सुन्नत तीन तलाक हैं, तो एक कहते ही

वाकेअ होगी और दूसरी बाद वज़अ-ए-हमल के फ़ौरन वाकेअ होगी अगरचे बाद एक ही रोज़ के वज़अ-ए-हमल हुआ हो या उससे दोबारा निकाह किया तो फ़ौरन वाकेअ होगी, यह ज़खीरा में है और अगर उससे कहा कि तू तालिक़ा है बनिस्बत और यह न कहा कि तीन तलाक, पस अगर औरत मज़कूरह को हईज़ आता हो तो उस पर एक तलाक वाकेअ होगी बशर्ते कि यह क़ौल ऐसी तलाक के वक्त पर हो और उसका वक्त ऐसा तुहर है जिसमें जमाअ न हुआ हो और अगर वक्त पर न हो तो जब तक वक्त न आए तब तक वाकेअ न होगी, फिर जब वक्त आएगा तब वाकेअ हो जाएगी और अगर औरत ऐसी हो कि महीने से उसका शुमार हो या हामिला हो तो एक तलाक उस पर कहते ही वाकेअ होगी, यह शराह-ए-तहवी में है और अगर इकट्ठा तीन तलाक की नियत की या मुतफ़र्रिक तीन तुहरों पर वाकेअ होने की नियत की तो सही है, ऐसा ही शम्स-उल-आइम्मा सरसी ने ज़िक्र किया है और नीज़ ऐसा है शेख-उल-इस्लाम व साहिब-उल-असरार ने ज़िक्र किया है और फ़ख़र-उल-इस्लाम व सदर-उल-शहीद व एक जमाअत ने जिनमें से साहिब-ए-हिदाया भी हैं ज़िक्र किया कि ऐसी सूरत में इकट्ठा तीन तलाक की नियत सही नहीं है कज़ा फ़ित्तमीन, चुनांचे एक से ज़्यादा इस सूरत में वाकेअ न होगी, यह क़ाज़ी ख़ान की शराह-ए-जामे-सगीर में है।

अगर अपनी बीवी से कहा कि तू बदौ तलाक है बनिस्बत और उससे एक बाइनह होगी तो उसको इख़्तियार होगा कि दोनों में से जो चाहे करार दे:

अगर कहा कि तू तालिक़ा बसुन्नत है और उससे एक तलाक-ए-बाइनह मुराद ली तो औरत बाइनह न होगी, यह मुहीत-ए-सरसी में है और अगर दो...

حکم اس وقت ہے کہ جب عورت ایسی صغیر ہ ہو کہ اس کے حیض و جہل کی امید نہ ہو اور اگر ایسی ہو کہ اس کے حیض و جہل کا احتمال ہو تو افضل یہ ہے کہ اس کے وطی و طلاق میں ایک مہینہ کا فصل کر دے یہ ذخیرہ میں ہے اور حاملہ کو جماع کے بعد طلاق دے دینا جائز ہے اور سنی طلاق کے واسطے اس کی ہر سہ طلاق میں فصل کر دے کہ ایک مہینہ کے بعد دوسری طلاق اور پھر ایک مہینہ کے بعد تیسری طلاق دے اور یہ امام ابو یوسف و امام اعظم کا قول ہے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر اپنی مدخولہ سے جس کو حیض آتا ہے کہا کہ تجھ پر بطور سنت اپنے وقت پر تین طلاق ہیں تو ایک طلاق فی الحال واقع ہوگی بشرطیکہ وہ ایسے طہر میں ہو جس میں جماع نہیں ہوا ہے اور اگر حائضہ ہو یا ایسے طہر میں ہو جس میں جماع ہو گیا ہے تو فی الحال کوئی طلاق واقع نہ ہوگی یہاں تک کہ سنت طلاق کا وقت آئے پھر ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر اپنی مدخولہ سے جس کو حیض آتا ہے کہا کہ تجھ پر بطور سنت تین طلاق ہیں تو اس میں کئی صورتیں ہیں کہ اگر اس نے نیت کی کہ ہر طہر پر اس پر ایک طلاق پڑے گی اور اگر یہ نیت کی کہ تینوں طلاق فی الحال اس پر واقع ہوں تو نیت صحیح ہوگی اس واسطے کہ فی الحال تین طلاق کا واقع ہونا سنت سے معلوم ہوا ہے اور اگر یہ نیت کی کہ ہر مہینہ کے شروع پر عورت پر ایک طلاق واقع ہوتی ہوں گی ہوگا اور اگر عورت آینہ یا صغیرہ مدخولہ ہو اور اس سے کہا کہ تجھے بطور سنت تین طلاق ہیں تو فی الحال اس پر ایک طلاق واقع ہوگی خواہ فی الحال اس سے وطی کی ہو یا نہ کی ہو پھر مہینہ کے دوسری اور پھر مہینہ کے تیسری واقع ہوگی یہ محیط میں ہے۔

تین طلاقیں یکجا دینے کا کس صورت میں صحیح نہیں:

اگر یہ نیت کی کہ فی الحال تینوں طلاق اس پر واقع ہوں تو ایسا ہی ہوگا یہ محیط سرسی میں ہے اور اسی طرح اگر حاملہ ہو تو بھی اسی تفصیل سے حکم ہوگا کہ درصورت عدم نیت کے بطور سنت اور درصورت نیت کے اس کی نیت کے موافق طلاق پڑے گی یہ تین میں ہے اور اگر عورت سے قبل دخول کے کہا کہ تجھ کو بطور سنت تین طلاق ہیں تو ایک فی الفور کہتے ہی واقع ہوگی پھر اگر اس سے نکاح کیا تو دوسری طلاق نکاح کے وقت ہی واقع ہوگی اور یہی حال تیسری طلاق کا بھی ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اسی طرح اگر حاملہ ہو اور اس سے کہا کہ تجھ کو بطور سنت تین طلاق ہیں تو ایک کہتے ہی واقع ہوگی اور دوسری بعد وضع حمل کے فوراً واقع ہوگی اگر چہ بعد ایک ہی روز کے وضع حمل ہوا ہو یا اس سے دوبارہ نکاح کیا تو فوراً واقع ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر اس سے کہا کہ تو طالقہ ہے بنسبت اور یہ نہ کہا کہ تین طلاق پس اگر عورت مذکورہ کو حیض آتا ہو تو اس پر ایک طلاق واقع ہوگی بشرطیکہ یہ قول ایسی طلاق کے وقت پر ہو اور اس کا وقت ایسا طہر ہے جس میں جماع نہ ہوا ہو اور اگر وقت پر نہ ہو تو جب تک وقت نہ آئے تب تک واقع نہ ہوگی پھر جب وقت آئے گا تب واقع ہو جائے گی اور اگر عورت ایسی ہو کہ مہینہ سے اس کا شمار ہو یا حاملہ ہو تو ایک طلاق اس پر سکے ہی واقع ہوگی یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر اکٹھا تین طلاق کی نیت کی یا متفرق تین طہروں پر واقع ہونے کی نیت کی تو صحیح ہے ایسا ہی شمس الائمہ سرسی نے ذکر کیا ہے اور نیز ایسا ہے شیخ الاسلام و صاحب الاسرار نے ذکر کیا ہے اور فخر الاسلام و صدر الشہید و ایک جماعت نے جن میں سے صاحب ہدایہ بھی ہیں ذکر کیا کہ ایسی صورت میں اکٹھا تین طلاق کی نیت صحیح نہیں ہے کذا فی التمین چنانچہ ایک سے زیادہ اس صورت میں واقع نہ ہوگی یہ قاضی خان کی شرح جامع صغیر میں ہے۔

اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو بدو طالقہ ہے بنسبت اور اس سے ایک بائنہ ہو گی تو اس کو اختیار ہوگا کہ دونوں میں سے جو چا ہے قرار دے:

اگر کہا کہ تو طالقہ بسنت ہے اور اس سے ایک طلاق بائنہ مراد لی تو عورت بائنہ نہ ہوگی یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر دو

Fatawa Alamgiri, Volume 2, Page 263, Kitab al-Talaq

If one intends [a specific type of] divorce, then two shall not occur. If one intends one divorce by the word "Taliqa" and a second divorce by the word "Sunnat", then only one divorce will occur. This is in *Tatar-Khaniyah*. If a man says to his wife, "You are Taliqa every month as a Sunnat," then if she is 'Aisah' (a woman whose menstruation has stopped), her waiting period (Iddah) is calculated by three months; thus, one divorce will fall each month until she becomes 'Taliqa' by three divorces. If she is someone who menstruates and the Iddah is calculated by menstruation, then one divorce will fall upon her; however, if the husband intended one divorce for every month of the three divorces, then three divorces will occur accordingly. This is in *Muhit*. If the wife is someone who does not menstruate and he says, "You are Taliqa by the months," then one divorce will occur at the start of each month. If he says to the woman, "You are Taliqa by menstruation," while the woman does menstruate, one divorce will occur at each menstruation; if she does not menstruate, then nothing will occur. This is in *Muhit-e-Sarakhsi*.

And if, despite the aforementioned statement, he also says "Sunnat," then if she is in a state of 'Tuhr' (purity) in which no intercourse has taken place, one divorce will fall immediately; then, one divorce will fall each month and each time she menstruates and becomes pure, because he also used the word for menstruation. This is in *Zahiriyah*. If he says, "You are Taliqa by two divorces of Sunnat," then in every such 'Tuhr' in which no intercourse has taken place, one divorce will occur. This is in *Bada'i*. Mu'alla narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that if he says to his wife, "You are Taliqa by two divorces, of which the first is Sunnat," then if she is in a 'Tuhr' where no intercourse has taken place, the Sunnat divorce will occur first immediately, followed by the second divorce. If the aforementioned woman is menstruating, both divorces will be delayed until she is pure; then both will occur such that the Sunnat divorce falls first, followed by the Bid'at divorce.

If he says to the woman, "You are Taliqa by two divorces, one of which is Sunnat and the other is Bid'at," or says, "You are Taliqa by one Sunnat divorce and one Bid'at divorce," then if the woman is in a state where it is time for a Sunnat divorce, both will occur such that the Sunnat divorce falls first, followed by the Bid'at divorce. If it is not the time for a Sunnat divorce, the Bid'at divorce will also occur, and the Sunnat divorce will be delayed until its time arrives. If he mentions the Bid'at divorce first in his statement and the woman is in a state where it is not the time for a Sunnat divorce, the Bid'at divorce will occur and the Sunnat divorce will be delayed. This is in

Muhit. If he says to his wife, "You are Taliqa by two Sunnat divorces, one of which is Ba'inah (irrevocable)," he will have the choice to declare whichever one he wishes as the Ba'inah one. If he states nothing until the woman becomes pure after menstruation, both divorces will become Ba'inah. This is in *Zahiriyah*.

If he said to his wife, "Three Sunnat divorces are upon you in exchange for a thousand dirhams, provided you wish": If he said, "You are Taliqa after Sunnat," it will occur after menstruation and purity. If he said, "Whenever you give birth to a child, you are a Sunnat Taliqa," and she then gave birth to three children from a single pregnancy, then according to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), two divorces will not occur because, according to both Imams, the 'Nifas' (postnatal bleeding) starts from the first child; thus, when she becomes pure from Nifas, one will occur, then another will occur in each 'Tuhr'. And if he said, "You are Taliqa each..."

Note: The translator's use of "Talaq-e-Sunnat" or "Talaq-e-Bid'at" refers to divorce at the time of Sunnat or divorce at the time of Bid'at. 1. His statement: Meaning the woman who has despaired of menstruation due to old age, i.e., whose menstruation has ceased. 2. Meaning at every 'Tuhr', because this woman is menstruating. (1) Meaning up to a total of three divorces.

फतावा आलमगीरी, जिल्द 2, पृष्ठ 263, किताब अत-तलाक

यदि तलाक की नीयत करे तो दो तलाकें वाक़े न होंगी और यदि 'तालिक़ा' शब्द से एक तलाक और 'सुन्नत' शब्द से दूसरी तलाक की नीयत की, तो भी एक ही तलाक वाक़े होगी। यह ततारखनिया में है। और यदि अपनी पत्नी से कहा कि "तू हर महीने में सुन्नत (तलाक) है", तो यदि वह 'आयसा' (अर्थात् जिसका मासिक धर्म बंद हो चुका हो) है तो तीन महीनों से उसकी इद्दत की गिनती होगी, तो हर महीने पर एक तलाक पड़ेगी यहाँ तक कि वह तीन तलाक से 'तालिक़ा' हो जाएगी। और यदि मासिक धर्म आता हो जिससे इद्दत की गिनती होती हो, तो उस पर एक तलाक पड़ेगी, लेकिन यदि पति ने तीन तलाक के हर महीने पर एक तलाक की नीयत की हो तो इसी तरह तीन तलाकें वाक़े होंगी। यह मुहीत में है। और यदि ऐसी पत्नी है जिसे मासिक धर्म नहीं आता है और कहा कि "तू महीनों पर तालिक़ा है" तो हर महीने की शुरुआत पर उस पर एक तलाक वाक़े होगी। और यदि औरत से कहा कि "तू मासिक धर्म पर तालिक़ा है" जबकि उस औरत को मासिक धर्म आता है, तो हर मासिक धर्म पर उस पर एक तलाक वाक़े होगी और यदि उसे मासिक धर्म नहीं आता हो तो उस पर कुछ वाक़े न होगा। यह मुहीत-ए-सरखसी में है।

और यदि उपरोक्त कथन के बावजूद यह भी कहा कि "सुन्नत", तो यदि वह ऐसे 'तुह्र' (पाकी की हालत) में है जिसमें संभोग नहीं हुआ है, तो एक तलाक फौरन पड़ जाएगी, फिर हर महीने पर और हर मासिक धर्म पर जब वह पाकी की हालत में होगी, एक-एक तलाक पड़ेगी, इस वजह से कि उसने 'हैज़' (मासिक धर्म) का शब्द भी कहा है। यह ज़हीरिया में है। और यदि कहा कि "तू सुन्नत दो तलाक से तालिक़ा है", तो हर ऐसे 'तुह्र' में जिसमें संभोग नहीं हुआ है, उस पर एक तलाक वाक़े होगी। यह बदाय में है। और मुअल्ला ने इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत की है कि यदि अपनी पत्नी से कहा कि "तू दो तलाक से तालिक़ा है जिनमें से पहली तलाक सुन्नत है", तो यदि वह ऐसे 'तुह्र' में है जिसमें संभोग नहीं हुआ है, तो जो तलाक सुन्नत है, वह उस पर फौरन पहले वाक़े होगी, फिर उसके पीछे ही दूसरी तलाक वाक़े हो जाएगी। और यदि उक्त औरत हائض। (मासिक धर्म वाली) हो, तो दोनों तलाकों में देरी हो जाएगी यहाँ तक कि वह पाक हो जाए, फिर दोनों तलाकें इस तरह वाक़े होंगी कि पहले तलाक-ए-सुन्नत पड़ेगी, उसके पीछे ही दूसरी तलाक-ए-बिदअत वाक़े होगी।

और यदि औरत से कहा कि "तू दो तलाक से तालिक़ा है कि उनमें से एक सुन्नत और दूसरी तलाक बिदअत है" या कहा कि "तू तालिक़ा है एक तलाक सुन्नत और दूसरी तलाक बिदअत", तो यदि औरत ऐसी हालत में है कि तलाक-ए-सुन्नत का वक्त है, तो दोनों तलाकें वाक़े हो जाएंगी कि पहले तलाक-ए-

सुन्नत पड़ेगी, फिर उसके पीछे ही दूसरी तलाक-ए-बिदअत वाक़े होगी। और यदि तलाक-ए-सुन्नत का वक्त न हो, तो तलाक-ए-बिदअत भी वाक़े हो जाएगी और तलाक-ए-सुन्नत में उसके आने तक देरी होगी। और यदि उसने अपने कथन में तलाक-ए-बिदअत के बयान को पहले किया और औरत ऐसी हालत में है कि तलाक-ए-सुन्नत का वक्त नहीं है, तो तलाक-ए-बिदअत वाक़े हो जाएगी और तलाक-ए-सुन्नत में देरी हो जाएगी। यह मुहीत में है। और यदि अपनी पत्नी से कहा कि "तू दो तलाक सुन्नत से तालिक़ा है जिनमें से एक बाइन है", तो उसे इख्तियार होगा कि दोनों में से जिसे चाहे बाइन करार दे। और यदि उसने कुछ बयान न किया यहाँ तक कि औरत मासिक धर्म के बाद पाक हो गई, तो दोनों तलाकें बाइन हो जाएंगी। यह ज़हीरिया में है।

यदि पत्नी से कहा कि तुझ पर तीन तलाक सुन्नत एक हज़ार दिरहम के बदले हैं बशर्ते कि तू चाहे: यदि कहा कि "तू सुन्नत के बाद तालिक़ा है" तो मासिक धर्म और 'तुह्र' के बाद वाक़े होगी। और यदि कहा कि "जब तू कोई बच्चा जनेगी तो तू सुन्नत तालिक़ा है", फिर उसने तीन बच्चे एक ही पेट से जने, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक दो तलाकें वाक़े न होंगी क्योंकि उन दोनों इमामों के नज़दीक 'निफ़ास' (प्रसव रक्त) पहले बच्चे से है, तो जब वह निफ़ास से पाक हो तो एक वाक़े होगी, फिर हर 'तुह्र' में दूसरी वाक़े होगी। और यदि कहा कि "तू तालिक़ा है हर एक..."

टिप्पणी: अनुवादक का तलाक-ए-सुन्नत या तलाक-ए-बिदअत से यह अभिप्राय है कि तलाक सुन्नत के समय और तलाक बिदअत के समय हो। 1. उसका कथन: यानी वह औरत जो बुढ़ापे के कारण मासिक धर्म आने से निराश हो गई है, यानी जिसका मासिक धर्म बंद हो गया है। 2. यानी हर 'तुह्र' पर, क्योंकि यह औरत हائض। (मासिक धर्म वाली) है। (1) यानी पूरी तीन तलाक तक।

فتاویٰ عالمگیری جلد ۲ صفحہ ۲۶۳ کتاب الطلاق طلاق مراد لیں تو دو واقع نہ ہوں گی اور اگر لفظ طالقہ سے ایک طلاق اور لفظ سنت سے دوسری طلاق مراد لی تو بھی ایک ہی طلاق واقع ہوگی یہ تاتار خانیہ میں ہے اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہر ماہ میں سنت ہے پس اگر وہ آئسہ (یعنی جس کا حیض رک گیا ہو) ہے تو تین مہینوں سے اس کی عدت کا شمار ہو تو ہر مہینہ پر ایک طلاق پڑے گی یہاں تک کہ وہ تین طلاق سے طالقہ ہو جائے اور اگر حیض آتا ہو کہ حیض سے عدت شمار ہوتی ہو تو اس پر ایک طلاق پڑے گی لیکن اگر شوہر نے تین طلاق کے ہر مہینے پر ایک طلاق کی نیت کی ہو تو اسی طرح تین طلاق واقع ہوں گی یہ محیط میں ہے اور اگر ایسی بیوی ہے جس کو حیض نہیں آتا ہے کہا کہ تو مہینوں پر طالقہ ہے تو ہر مہینہ کے شروع پر اس پر ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ تو حیض پر طالقہ ہے حالانکہ اس عورت کو حیض آتا ہے تو ہر حیض پر اس پر ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر اس کو حیض نہ آتا ہو تو اس پر کچھ واقع نہ ہوگا یہ محیط سر خسی میں ہے اور اگر باوجود کلام مذکور کے یہ بھی کہا کہ سنت پس اگر وہ ایسے طہر میں ہے جس میں جماع نہیں ہوا ہے تو ایک طلاق فی الحال پڑ جائے گی پھر ہر مہینہ پر اور ہر حیض پر جب طاہر ہوگی ایک ایک طلاق پڑے گی اس واسطے کہ اس نے حیض کا لفظ بھی کہا ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو سنت دو طلاق سے طالقہ ہے تو ہر ایسے طہر میں جس میں جماع نہیں کیا ہے اس پر ایک طلاق واقع ہوگی یہ بدائع میں ہے اور معلی نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ اگر اپنی عورت سے کہا کہ تو بدو طلاق طالقہ ہے جن میں سے اول طلاق سنت ہے پس اگر وہ ایسے طہر میں ہے جس میں جماع نہیں ہوا ہے تو جو طلاق سنت ہے وہ اس پر فی الحال اولاً واقع ہوگی پھر اس کے پیچھے ہی دوسری طلاق واقع ہو جائے گی اور اگر عورت مذکورہ حائضہ ہو تو دونوں طلاقوں میں تاخیر ہو جائے گی یہاں تک کہ

وہ طاہر ہو پھر دونوں طلاق اس طرح واقع ہوں گی کہ پہلے طلاق سنت پڑے گی اس کے پیچھے ہی دوسری طلاق بدعی واقع ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ تو بدو طلاق طالقہ ہے کہ ان میں سے ایک سنت اور دوسری طلاق بدعی واقع ہے یا کہا کہ تو طالقہ ہے ایک طلاق سنت و دیگر طلاق بدعت پس اگر عورت ایسی حالت میں ہو کہ وقت طلاق سنت ہے تو دونوں طلاق واقع ہوں گی کہ اوّلًا طلاق سنت پڑے گی پھر اس کے پیچھے ہی دوسری طلاق بدعت واقع ہوگی اور اگر وقت وقت طلاق سنت نہ ہو تو طلاق بدعت بھی واقع ہو جائے گی اور طلاق سنت میں اس کا وقت آنے تک تاخیر ہوگی اور اگر اس نے اپنے کلام میں بیان طلاق بدعت کو مقدم کیا اور عورت ایسی حالت میں ہے کہ وقت طلاق سنت نہیں ہے تو طلاق بدعت واقع ہو جائے گی اور طلاق سنت میں تاخیر ہو جائے گی محیط میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو بدو طلاق سنت طالقہ ہے جس میں سے ایک بائنہ ہے تو اس کو اختیار ہوگا کہ دونوں میں سے جس کو چاہے بائنہ قرار دے اور اگر اس نے کچھ بیان نہ کیا یہاں تک کہ عورت حیض کے بعد طاہر ہوئی تو بدو طلاق بائنہ ہو جائے گی یہ ظہیریہ میں ہے۔ اگر بیوی سے کہا کہ تجھ پر تین طلاق سنت بعض ہزار درہم ہیں بشرطیکہ تو چاہے: اگر کہا کہ تو بعد سنت طالقہ ہے تو بعد حیض و طہر کے واقع ہوگی اور اگر کہا کہ ہر گاہ تو کوئی بچہ جنی تو تو سنت طالقہ ہے پھر وہ تین بچہ ایک ہی پیٹ سے جنی تو امام ابو حنیفہؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک دو طلاق واقع نہ ہوگی اس واسطے کہ ان دونوں اماموں کے نزدیک نفاس پہلے بچہ سے ہے پس جب وہ نفاس سے طاہر ہو تو ایک واقع ہوگی پھر ہر طہر میں دوسری واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہر واحد تنبیہ: مترجم طلاق سنت یا طلاق بدعت سے یہ مراد ہے کہ طلاق بوقت سنت و طلاق بوقت بدعت ہو۔ ا۔ قولہ یعنی جو عورت بسبب بڑھاپے کے حیض آنے سے مایوس ہو گئی ہے یعنی جس کا حیض منقطع ہو گیا ہے۔ ۲۔ یعنی ہر طہر پر واسطے کہ یہ عورت حائض ہے۔ (۱) یعنی پوری تین طلاق تک۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol 2 ..... 265 ..... Kitab-ul-Talaq

...with [the condition of] Sunnah, then three talaqs will be valid [as Bid'ah] (1), and if one said 'Bid'ah', then all three talaqs will take effect immediately; this is in 'Inabiyah'. And if one said to his wife, "Tomorrow you are a Sunnah divorcee," while the woman is in a state where a Sunnah divorce cannot occur on her tomorrow, then the divorce will not fall until the time for Sunnah divorce arrives; this is in 'Muhit'. And if one said to a woman, "You are a Sunnah divorcee," and this woman is present in a state of 'Tuhr' (purity) without having had intercourse with her husband, but another man has had intercourse with her as Zina (fornication), then in this same Tuhr, the divorce will take effect on her. And if a man had intercourse with the aforementioned woman due to a doubt (Shubhah), then in this Tuhr, the divorce will not take effect on her; this is in 'Zahiriyah'. And if one performed 'Zihar' (1) with his wife and then gave her a Sunnah divorce, and the time for Sunnah divorce is valid, and he has not yet paid the kaffarah (expiation) for Zihar, the divorce will take effect, and the prohibition of Zihar will not prevent this Sunni divorce from taking effect. Likewise, if he married his wife's sister and had intercourse with her, and they were separated, and then he gave his wife a Sunnah divorce during the period of her sister's 'Iddah', it will also take effect. Likewise, if he gave his wife a Sunnah divorce while she was pregnant from Zina, the same rule applies. A woman was informed of her husband's death, so she married another husband, and the second husband had intercourse with her, then her first husband returned, and the separation between the second husband and the woman was carried out, and the 'Iddah' of the second husband became mandatory upon her. Then, in this state, the first husband gave her a Sunnah divorce; according to Imam Abu Yusuf, it will not take effect, but according to Imam-e-A'zam (Imam Abu Hanifa), it will take effect. And if the husband gave the woman three Sunnah divorces, then she had her period, then became pure, and one divorce took effect upon her, then she married another husband, and the second husband had intercourse with her, and they were separated, then as long as the aforementioned woman remains in the 'Iddah' of the second husband, the remaining Sunnah divorces will not take effect; this is the opinion of Imam Abu Yusuf, while according to Imam Abu Hanifa, they will take effect. And if he said to his wife, "Three Sunnah divorces are upon you, some [equivalent to] a thousand dirhams, provided you wish," or if 'wish' is placed first, if you wish, then three Sunnah divorces are upon you—if this statement is made in the state of menstruation, then according to the opinion of Imam-e-A'zam, the 'Mashiyyat' (the act of wishing) will not happen until she becomes pure from

menstruation. And if this statement is made in a 'Tuhr' where intercourse has occurred, then the 'Mashiyyat' will not happen until she menstruates and then becomes pure again; this is in 'Muhit'.

Divorce can be given upon becoming 'Aisah' (past menopause): If a woman was given a divorce (2) and she is a minor, and then she menstruates and becomes pure before the month passes, then although the husband has the option to give her a second divorce, if a woman was given a divorce and she used to menstruate, then she became 'Aisah' (past the age of menopause) (2), then upon becoming 'Aisah', he can give her a second divorce; this is in 'Muhit-e-Sarakhsi'. And in 'Nawadir-e-Abu Sulaiman', it is narrated from Imam Abu Yusuf that a man said to his wife, who had become 'Aisah' from menstruation, "Three Sunnah divorces are upon you," then upon saying one divorce, it will take effect, and then if the woman...

(इसके पिछले अंश का संदर्भ है...) के साथ सुन्नत है तो तीन तलाक बिदत (१) के साथ वाकअ (लागू) होंगी और अगर कहा कि बिदत है तो तीनों तलाकें फौरन वाकअ हो जाएंगी, यह अनाबिया में है। और अगर अपनी औरत से कहा कि तुम कल के दिन सुन्नत तालीका (सुन्नत के अनुसार तलाकशुदा) हो, जबकि औरत ऐसी हालत में है कि कल के दिन उस पर सुन्नत तलाक नहीं पड़ सकती, तो उस पर तलाक नहीं पड़ेगी, जब तक कि सुन्नत तलाक का समय न आ जाए, तब पड़ेगी। यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत से कहा कि तुम सुन्नत तालीका हो और वह औरत अपने शौहर की तरफ से बिना جماअ (सम्भोग) किए जाहिर (स्वच्छ) मौजूद है, लेकिन किसी दूसरे मर्द ने जिना (व्यभिचार) के तौर पर उसके साथ वती (सम्भोग) की है, तो इसी तुहर (पवित्रता की अवधि) में उस पर तलाक पड़ जाएगी। और अगर उक्त औरत से गैर मर्द ने शुबहे (संदेह) के कारण वती की हो तो इस तुहर में उस पर तलाक नहीं पड़ेगी, यह जहीरिया में है। और अगर अपनी बीवी से मुज़ाहिरत (१) की, फिर उसको सुन्नत तलाक दी और तलाक का समय सुन्नत है और अभी कफ्फारा-ए-ज़िहार अदा नहीं किया है, तो तलाक वाकअ हो जाएगी और ज़हार की हुरमत इस सुन्नी तलाक के वाकअ होने में बाधक नहीं होगी। इसी तरह अगर अपनी बीवी की बहन से निकाह किया और उसके साथ दुखूल (सम्भोग) कर लिया और दोनों में तफरीक (जुदाई) करा दी गई और फिर अपनी बीवी को उसकी बहन की इद्दत की हालत में सुन्नत तलाक दी तो भी वाकअ हो जाएगी। इसी तरह अगर अपनी बीवी को सुन्नत तलाक ऐसी हालत में दी कि वह जिना से हामिला (गर्भवती) है तो भी यही हुक्म है। एक औरत को उसके शौहर के मर जाने की खबर दी गई, फिर उसने दूसरे शौहर से निकाह कर लिया और दूसरे शौहर ने उसके साथ दुखूल किया, फिर उसका पहला शौहर आ गया और दूसरे शौहर और औरत के बीच तफरीक कर दी गई और दूसरे शौहर की इद्दत उक्त पर वाजिब हुई, फिर इसी हालत में पहले शौहर ने उसको सुन्नत तलाक दे दी तो इमाम अबू यूसुफ के नजदीक वाकअ न होगी और इमाम-ए-आज़म के नजदीक वाकअ हो जाएगी। और अगर शौहर ने औरत को तीन सुन्नत तलाक दे दी, फिर उसको हैज़ आया, फिर वह ताहिरा (स्वच्छ) हुई और उस पर एक तलाक वाकअ हो गई, फिर उसने दूसरे शौहर से निकाह कर लिया और दूसरे शौहर ने उसके साथ दुखूल किया और दोनों में तफरीक कर दी गई, तो जब तक उक्त औरत दूसरे शौहर की इद्दत में रहेगी, तब तक उस पर बाकी सुन्नत तलाकें वाकअ नहीं होंगी, यह इमाम अबू यूसुफ का कौल (मत) है और इमाम अबू हनीफा के नजदीक वाकअ हो जाएंगी। और अगर बीवी से कहा कि तुम पर तीन सुन्नत तलाकें बाज़ हज़ार

दिरहम हैं, बशर्ते कि तुम चाहो या चाहो को मुकद्दम किया है अगर तुम चाहो है, तो तुम पर तीन सुन्नत तलाकें हैं, पस अगर यह कौल (कथन) हैज़ की हालत में हो तो यह इमाम-ए-आज़म के कौल के अनुसार मशिय्यत (इच्छा) यानी चाहना अभी नहीं होगा जब तक कि वह हैज़ से पाक न हो जाए। और अगर यह कौल ऐसे तुहर में हो जिसमें जमाअ कर लिया है तो मशिय्यत अभी नहीं होगी जब तक कि वह हैज़ आकर फिर ताहिरा न हो जाए, यह मुहीत में है।

आईसा होने पर तलाक दी जा सकती है: अगर औरत को तलाक दी (२) और वह सगीरा (नाबालिग) है, फिर वह महीना गुजरने से पहले हाइज़ा होकर ताहिरा हुई तो हालांकि शौहर को इख्तियार है कि उसको दूसरी तलाक दे दे, और अगर औरत को तलाक दी और वह ऐसी थी कि उसको हैज़ आता था फिर वह आईसा (२) हो गई, तो आईसा होने पर उसको दूसरी तलाक दे सकता है। यह मुहीत-ए-सरखसी में है और नवादिर-ए-अबू सुलेमान में इमाम अबू यूसुफ से मरवी (वर्णित) है कि एक शख्स ने अपनी बीवी से जो हैज़ से आईसा हो गई है कहा कि तुम पर तीन सुन्नत तलाकें हैं तो एक तलाक कहते ही वाकअ होगी, फिर अगर औरत को उसके..

کے ساتھ سنت ہے تو تین طلاق بصلت واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ بدعت (۱) تو تینوں طلاق فی الحال واقع ہوں گی یہ عنابیہ میں ہے اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ تو کل کے روز سنت طالقہ ہے حالانکہ عورت ایسی حالت میں ہے کہ کل کے روز اس پر طلاق سنت نہیں پڑ سکتی ہے تو اس پر طلاق نہ پڑے گی یہاں تک کہ سنت طلاق کا وقت آئے تب پڑے گی یہ محیط میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو سنت طالقہ ہے اور یہ عورت اپنے شوہر کی طرف سے بغیر جماع کئے ہوئے ظاہر موجود ہے لیکن کسی دوسرے مرد نے بطور زنا اس کے ساتھ وطی کی ہے تو اسی طہر میں اس پر طلاق پڑ جائے گی اور اگر عورت مذکورہ سے غیر مرد نے بشبہ وطی کی ہو تو اس طہر میں اس پر طلاق نہ پڑے گی یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے مظاہرت (۱) کی پھر اس کو طلاق سنت دی اور وقت طلاق سنت ہے اور ہنوز کفارہ ظہار ادا نہیں کیا ہے تو طلاق واقع ہو جائے گی اور حرمت ظہار اس طلاق سنی واقع ہونے سے مانع نہ ہوگی اور اسی طرح اگر اپنی بیوی کے بہن سے نکاح کیا اور اس کے ساتھ دخول کر لیا اور دونوں میں تفریق کرادی گئی اور پھر اپنی بیوی کو اس کی بہن کی عدت کی حالت میں طلاق سنت دی تو بھی واقع ہو جائے گی اور اسی طرح اگر اپنی بیوی کو طلاق سنت ایسی حالت میں دی کہ وہ زنا سے حاملہ ہے تو بھی یہی حکم ہے ایک عورت کو اس کے شوہر کے مر جانے کی خبر دی گئی پھر اس نے دوسرے شوہر سے نکاح کر لیا اور دوسرے شوہر نے اس کے ساتھ دخول کر لیا پھر اس کا پہلا شوہر آیا اور دوسرے شوہر اور عورت کے درمیان تفریق کر دی گئی اور دوسرے شوہر کی عدت مذکورہ پر واجب ہوئی پھر اسی حالت میں پہلے شوہر نے اس کو طلاق سنت دے دی تو امام ابو یوسف کے نزدیک واقع نہ ہوگی اور امام اعظم کے نزدیک واقع ہوگی اور اگر شوہر نے عورت کو تین طلاق

سنت دے دی پھر اس کو حیض آیا پھر طاہر ہوئی اور اس پر ایک طلاق واقع ہوئی پھر اس نے دوسرے شوہر سے نکاح کر لیا اور دوسرے شوہر نے اس کے ساتھ دخول کیا اور دونوں میں تفریق کر دی گئی تو جب تک عورت مذکورہ دوسرے شوہر کی عدت میں رہے گی تب تک اس پر باقی طلاق سنت واقع نہ ہوں گی یہ امام ابو یوسف کا قول ہے اور امام ابو حنیفہ کے نزدیک واقع ہوں گی اور اگر بیوی سے کہا کہ تجھ پر تین طلاق سنت بعض ہزار درہم ہیں بشرطیکہ تو چاہے یا چاہیے کو مقدم کیا ہے اگر تو چاہے ہے تو تجھ پر تین طلاق سنت ہیں پس اگر یہ مقولہ حالت حیض میں ہو تو یہ اس قول امام اعظم کے مشیت یعنی چاہنا ابھی نہ ہوگا یہاں تک کہ وہ حیض سے پاک ہو جائے اور اگر یہ مقولہ ایسے طہر میں ہو جس میں جماع کر لیا ہے تو مشیت ابھی نہ ہوگی یہاں تک کہ اس حیض آکر پھر طاہر ہو جائے یہ محیط میں ہے۔

آئسہ ہونے پر طلاق دی جا سکتی ہے: اگر عورت کو طلاق دی (۲) اور وہ صغیرہ ہے پھر وہ مہینہ گزرنے سے پہلے حائضہ ہو کر طاہر ہوئی تو حالانکہ جماع شوہر کو اختیار ہے کہ اس کو دوسری طلاق دے دے اور اگر عورت کو طلاق دی اور وہ ایسی تھی کہ اس کو حیض آتا تھا پھر وہ آئسہ (۲) ہو گئی تو آئسہ ہونے پر اس کو دوسری طلاق دے سکتا ہے یہ محیط سرنسی میں ہے اور نوادر ابو سلیمان میں امام ابو یوسف سے مروی ہے کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے جو حیض سے آئسہ ہو گئی ہے کہا کہ تجھ پر تین طلاق سنت ہیں تو ایک طلاق کہتے ہی واقع ہو گی پھر اگر عورت کو اس کے

۱۔ بدعت یعنی کہا کہ تو طالقہ تین طلاق سے بدعت ہے تو فی الحال سب واقع ہوں گی۔ ۲۔ آئسہ یعنی مایوسہ اور مراد یہ کہ حیض و ولد سے مایوس ہو گئی۔ (۱) طہار کی صورت یعنی کتاب الظہار میں آگے مذکور ہیں۔ (۲) یعنی طلاق سنی ہوئی ہے۔ (۳) اس کا دریافت ہونا نہایت مشکل ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 1 (266) Kitab al-Talaq

After menstruation she came and then became Tahir (clean), so this 'Talaq-e-Aayabatil' (invalid divorce) becomes void. Then, upon becoming clean from menstruation, one divorce will fall upon her. By the invalidation of the first divorce, Imam Abu Yusuf (RA) refers to the situation where, in the state of menstruation, before this discussion of divorce, there was intercourse, so it will become void. Then, if after this menstruation she becomes 'Aanah' (menstruating), and this fact becomes apparent from the 'Ayyam-e-lam' (days of menstrual flow), then both divorces will occur according to the counting of months. And it is mentioned in Munshi that if he said to the woman, "You are Talaqa-bi-Sunnah" (divorced according to Sunnah), and she said, "I am Tahirah" (clean), and the husband said, "I have had intercourse with you during or after menstruation," then the woman's statement will be accepted. And if the woman said, "I am pregnant," and the man said, "You are not pregnant," then in the claim of pregnancy, the woman's statement will not be verified. And in Nawadir and Hisham, it is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that if he said to his wife, "You have one Talaq-bi-Sunnah," while he had already had intercourse with her, and the woman said, "I had menstruation before this conversation of yours, then I became clean, and when you spoke, I was in such a state of cleanliness that you did not have intimacy with me in this Tuhr (period of purity)," and the husband said, "After you became clean and before this speech, I had intimacy with you," then the husband's statement will be accepted. If the husband said, "I had intimacy with you during menstruation," and the woman denied it, the woman's statement will be accepted. Similarly, if the woman said, "You have never had intercourse with me until this moment," then the woman's statement will be accepted. In Quduri, it is stated that a man said to his wife, "You are Talaqa-bi-Sunnah," while this woman is a slave, and she is currently in a state where Talaq-e-Sunnah cannot occur, then he bought this slave; then when the time for Talaq-e-Sunnah comes, the divorce will occur upon her. This is in 'Muheet'.

If someone is commissioned, meaning appointed as an agent, to give Talaq-e-Sunnah to his wife?

If the husband is a slave and the wife is free, and he said to the woman, "You are Talaqa-bi-Sunnah," and then the woman bought him, then when the time for Talaq-e-Sunnah arrives, the divorce will occur upon the aforementioned woman. It is written in Zahiriyah that Imam Abu Yusuf (RA) said it will not occur, and in 'Attabiyah' it is written that the Fatwa is based on this; this is in 'Tatar Khaniyah'. A man said to his

wife, "You have three Talaq-bi-Sunnah," and the woman is currently in a Tuhr (period of purity) in which the husband has had intercourse with her, and then he bought this wife and freed her at that very moment, then she will remain in the Iddah (waiting period) of menstruation, so when she becomes clean from the first menstruation, one divorce will occur upon her, and after completing the second menstruation, it will be such that the second divorce will not occur. And if it happens that at the time he said this, she was pregnant, and then he bought her, and then freed her during menstruation, and then she became clean from that menstruation, then the divorce will not occur upon her, because due to the invalidity of the Nikah, separation occurred between the two, and Talaq-e-Sunnah does not occur after such separation that happened between husband and wife, except after one month or after one menstruation. Similarly, if a freed slave woman chose herself in the state of menstruation while her husband had already told her, "You are Talaqa-bi-Sunnah," then when she becomes clean from this menstruation, the divorce will not occur upon her; this is in 'Muheet'. And it is mentioned in Ziyadat that if someone is commissioned, meaning appointed as an agent, to give Talaq-e-Sunnah to his wife, while this woman has been entered upon (consummated marriage), and the agent said, "You are Talaqa-bi-Sunnah," or said, "When you have menstruation and then become clean, you are divorced," then this woman becomes menstruating and then becomes clean, no divorce will occur upon her. But if she becomes menstruating and then becomes clean...

हाइज (माहवारी) के बाद वह आई और फिर ताहिर (पाक) हुई तो यह तलाक-ए-आयबातिल (अमान्य तलाक) हो गई। फिर हैज़ से पाक होने पर उस पर एक तलाक पड़ेगी और तलाक-ए-उला के बातिल हो जाने से इमाम अबू यूसुफ (रह.) की मुराद यह सूरत है कि हालत-ए-आना (माहवारी की स्थिति) में इस तलाक की बातचीत से पहले उसके साथ वती (संभोग) भी की हो तो वह बातिल हो जाएगी। फिर अगर इस हैज़ के बाद वह आना हो गई और 'अय्याम-ए-लम' से यह बात ज़ाहिर हो गई तो ये दोनों तलाक महीनों की गिनती से वाकअ (लागू) होंगी। और मुंशी में ज़िक्र है कि अगर औरत से कहा कि 'तू ब-सुन्नत-ए-तालिका है' (सुन्नत के अनुसार तलाकशुदा है), फिर उसने कहा कि 'मैं ताहिरा हूँ' और शौहर ने कहा कि 'मैंने तुझसे हैज़ में या हैज़ के बाद जिमा (संभोग) किया है', तो औरत का कौल (कथन) स्वीकार किया जाएगा। और अगर औरत ने कहा कि 'मैं हामिला (गर्भवती) हूँ' और मर्द ने कहा कि 'तू हामिला नहीं है', तो हमल (गर्भावस्था) के दावे में औरत के कथन की तसदीक नहीं होगी। और नवादिर और हिशाम में इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत है कि अगर अपनी बीवी से कहा कि 'तुझे ब-सुन्नत एक तलाक है' जबकि उसके साथ दुकूल (संभोग) कर लिया है, फिर औरत ने कहा कि 'तेरी इस गुफ्तगू से पहले मुझे हैज़ आया, फिर मैं ताहिर हो गई, फिर जब तूने गुफ्तगू की तो मैं उस वक्त ऐसी ताहिर थी कि तूने मुझसे इस तुहर (पाकीज़गी की अवधि) में कुर्बत (निकटता) नहीं की थी' और शौहर ने कहा कि 'तेरे ताहिर होने के बाद इस कलाम से पहले मैंने तुझसे कुर्बत कर ली थी', तो शौहर का कौल स्वीकार होगा। और अगर शौहर ने कहा कि 'मैंने तुझसे हैज़ में कुर्बत की थी' और औरत ने इसकी तकज़ीब (खंडन) की, तो औरत का कौल स्वीकार होगा। और इसी तरह अगर औरत ने कहा कि 'तूने हरगिज़ उस वक्त तक मेरे साथ दुकूल नहीं किया है', तो औरत का कौल स्वीकार होगा। और कुद्दूरी में फरमाया कि एक मर्द ने अपनी औरत से कहा कि 'तू ब-सुन्नत-ए-तालिका है' जबकि यह औरत बांदी है और वह इस वक्त ऐसी हालत में है कि उस पर तलाक-ए-सुन्नत नहीं वाकअ हो सकती है, फिर उस बांदी को खरीद लिया, फिर सुन्नत-ए-तलाक का वक्त आया तो उस पर तलाक वाकअ होगी, यह 'मुहीत' में है।

अगर किसी शख्स को हुक्म किया, यानी वकील किया कि उसकी बीवी को ब-सुन्नत तलाक दे दे?

अगर शौहर गुलाम और बीवी हुर्रा (आज़ाद) हो, फिर औरत से कहा कि 'तू ब-सुन्नत-ए-तालिका है', फिर औरत ने उसको खरीद लिया, तो जब सुन्नत-ए-तलाक का वक्त आएगा तो उक्त औरत पर तलाक वाकअ होगी। और ज़हीरिया में लिखा है कि इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया कि वाकअ

नहीं होगी और 'अताबिया' में लिखा है कि इसी पर फतवा है। यह 'तातार खानिया' में है। एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि 'तुझ पर ब-सुन्नत तीन तलाकें हों' और औरत उस वक्त ऐसे तुहर में है जिसमें शौहर ने उसके साथ जिमा किया है, फिर उस बीवी को खरीद कर उसी वक्त आज़ाद कर दिया, तो वह हैज़ की इद्दत में रहेगी कि जब पहले हैज़ से ताहिर होगी तो उस पर एक तलाक वाकअ होगी और दूसरा हैज़ पूरा करके फिर हो जाएगी कि फिर दूसरी तलाक वाकअ नहीं होगी। और अगर ऐसा हो कि जिस वक्त उससे यह कलाम किया है उस वक्त वह हामिला हो, फिर उसको खरीद लिया, फिर हैज़ ही में उसको आज़ाद कर दिया, फिर वह उस हैज़ से ताहिर हुई, तो उस पर तलाक वाकअ नहीं होगी, इस वजह से कि निकाह के फसाद के सबब दोनों में फुरकत (अलगाव) वाकअ हो गई और तलाक-ए-सुन्नत ऐसी फुरकत के बाद जो शौहर व ज़ौजा में हुई है, वाकअ नहीं होती है, सिवाय एक महीने के बाद या एक हैज़ के बाद। इसी तरह अगर आज़ादशुदा बांदी ने हैज़ की हालत में 'बख्तियार-ए-हक' अपने नफ्स को इख्तियार किया जबकि उसका शौहर उससे कह चुका था कि 'तू ब-सुन्नत-ए-तालिका है', तो जब इस हैज़ से ताहिर होगी तो उस पर तलाक वाकअ नहीं होगी, यह 'मुहीत' में है। और ज़ियादात में ज़िक्र है कि अगर किसी शख्स को हुक्म किया, यानी वकील किया कि उसकी बीवी को ब-सुन्नत तलाक दे दे जबकि यह औरत मदखूला (जिससे संभोग हुआ हो) है, फिर वकील ने कहा कि 'तू ब-सुन्नत-ए-तालिका है' या कहा कि 'जब तुझे हैज़ आए फिर तू ताहिर हो जाए तो तुझे तलाक है', फिर यह औरत हाइज़ा होकर ताहिर होगी तो उस पर कोई तलाक वाकअ नहीं होगी। लेकिन अगर हाइज़ा होकर ताहिर हुई...

بعد حیض آیا اور پھر طاہر ہوئی تو یہ طلاق آئے باطل ہو گئی پھر حیض سے طاہر ہونے پر ایک طلاق اس پر پڑے گی اور طلاق اولیٰ باطل ہو جانے سے امام ابو یوسفؒ کی مراد یہ صورت ہے کہ حالتِ آنہ ہونے میں اس طلاق کی گفتگو سے پہلے اس کے ساتھ وطی بھی کی ہو تو باطل ہو جائے گی پھر اگر اس حیض کے بعد وہ آنہ ہو گئی اور ایامِ لم سے یہ بات ظاہر ہو گئی تو ہماہا دونوں طلاق مہینوں کے شمار سے واقع ہوں گی اور منشی میں مذکور ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ تو بسنتِ طالقہ ہے پس اس نے کہا کہ میں طاہرہ ہوں اور شوہر نے کہا کہ میں نے تجھ سے حیض یا بعد حیض کے جماع کیا ہے تو قول عورت کا قبول ہوگا اور اگر عورت نے کہا کہ میں حاملہ ہوں اور مرد نے کہا کہ تو حاملہ نہیں ہے تو دعویٰ حمل میں عورت کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اور نوادر اور ہشام میں امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تجھے بسنت ایک طلاق ہے حالانکہ اس کے ساتھ دخول کر لیا ہے پس عورت نے کہا کہ تیری اس گفتگو سے پہلے مجھے حیض آیا پھر میں طاہر ہو گئی پھر جب تو نے گفتگو کی ہے تو میں اس وقت ایسی طاہر تھی کہ تو نے مجھ سے اس طہر میں قربت نہیں کی تھی اور شوہر نے کہا کہ تیرے طاہر ہونے کے بعد قبل اس کلام کے میں نے تجھ سے قربت کر لی تھی تو قول شوہر کا قبول ہوگا اور اگر شوہر نے کہا کہ میں نے تجھ سے حیض میں قربت کی تھی اور عورت نے اس کی تکذیب کی تو قول عورت کا قبول ہوگا اور اسی طرح اگر عورت نے کہا کہ تو نے ہرگز اس وقت تک میرے ساتھ دخول نہیں کیا ہے تو قول عورت کا قبول ہوگا اور قدوری میں فرمایا کہ ایک مرد نے اپنی عورت سے کہا کہ تو بسنتِ طالقہ ہے حالانکہ یہ عورت ہانڈی ہے اور وہ اس وقت ایسی حالت

میں ہے کہ اس پر طلاق سنت نہیں واقع ہو سکتی ہے پھر اس ہانڈی کو خرید کیا پھر سنتِ طلاق کا وقت آیا تو اس پر طلاق واقع ہو گی یہ محیط میں ہے۔

اگر کسی شخص کو حکم کیا یعنی وکیل کیا کہ اس کی بیوی کو بسنت طلاق دیدے؟

اگر شوہر غلام اور بیوی حرہ ہو پس عورت سے کہا کہ تو بسنت طالقہ ہے پھر عورت نے اس کو خرید لیا تو جب سنتِ طلاق کا وقت آئے گا عورت مذکورہ پر طلاق واقع ہوگی اور ظہیر یہ میں لکھا ہے کہ امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ واقع نہ ہوگی اور عتابیہ میں لکھا ہے کہ اسی پر فتویٰ ہے یہ تاتار خانیہ میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ تھے پر بسنت تین طلاقیں ہوں اور عورت اس وقت ایسے طہر میں ہے کہ جس میں شوہر نے اس کے ساتھ جماع کیا ہے پھر اس بیوی کو خرید کر اسی وقت آزاد کر دیا تو وہ حیض کی عدت میں رہے گی کہ جب پہلے حیض سے طاہر ہو گی تو اس پر ایک طلاق واقع ہوگی اور دوسرا حیض پورا کر کے پھر ہو جائے گی کہ پھر دوسری طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر ایسا ہو کہ جس وقت اس سے یہ کلام کیا ہے اس وقت وہ حاملہ ہو پھر اس کو خرید کیا پھر حیض ہی میں اس کو آزاد کر دیا پھر وہ اس حیض سے طاہر ہوئی تو اس پر طلاق واقع نہ ہوگی اس وجہ سے کہ بسبب فسادِ نکاح کے دونوں میں فرقت واقع ہو گئی اور طلاقِ سنت بعد ایسی فرقت کے جو شوہر و زوجہ میں ہوئی واقع نہیں ہوتی ہے الا بعد ایک مہینے کے یا بعد ایک حیض کے اسی طرح اگر آزاد شدہ باندی نے حالتِ حیض میں بختیار حق اپنے نفس کو اختیار کیا حالانکہ اس کا شوہر اس سے کہہ چکا تھا کہ تو بسنت طالقہ ہے تو جب اس حیض سے طاہر ہو گی تو اس پر طلاق واقع نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور زیادات میں مذکور ہے کہ اگر کسی شخص کو حکم کیا یعنی وکیل کیا کہ اس کی بیوی کو بسنت طلاق دے دے حالانکہ یہ عورت مدخولہ ہے پس وکیل نے کہا کہ تو بسنت طالقہ ہے یا کہا کہ جب تجھے حیض آئے پھر تو طاہر ہو

جائے تو تجھے طلاق ہے پھر یہ عورت حائضہ ہو کر طاہر ہو گی تو اس پر کوئی طلاق واقع نہ ہوگی لیکن اگر حائضہ ہو کر طاہر ہوئی

---

1. ایام یعنی ایامِ صعود سے زائد گزرے اور معلوم ہو گیا کہ اس کو حیض نہیں آئے گا۔ (1) یعنی حیض سے اس وقت تک طاہر ہے۔

Then the agent said, "You are divorced," then she shall be divorced. And if he said to the agent, "Give my wife three divorces according to the Sunnah," then the agent should give her three divorces according to the Sunnah; this is in *Muhit-e-Sarakhsi*. And if the husband is absent and he wants to give his wife one divorce according to the Sunnah, he should write a letter to the woman saying, "When this letter reaches you, then when you are purified after menstruation, you are divorced." And if he wants to give three divorces according to the Sunnah, he should write in the letter, "When this my letter reaches you, then you become purified after menstruation, you are divorced; then when you become purified after menstruation, you are divorced; then when you become purified after menstruation, you are divorced." This is in *Sharh-e-Tahawi*. And in *Mabsut* it says, whether in writing, and he should make an offer—meaning he should convey the whole meaning in few words—and should write in such a way that "When my letter reaches you, then you have three divorces according to the Sunnah." Thus, the aforementioned divorces will take effect upon the aforementioned condition. And if the woman does not menstruate, he should write, "When this my letter reaches you, then the moon is sighted, then you have three divorces according to the Sunnah." This is in *Bahr-ur-Raiq*.

If he said: "Anta Taliq Fi Kitab-Allah Aw Bi-Kitab-Allah Aw Ma'ahu": The words of divorce according to the Sunnah—based on what Bashar narrated from Imam Abu Yusuf—are *Lis-Sunnah, Fi-Sunnah, 'Ala-Sunnah, Talaq-e-Sunnah, 'Iddat, Talaq-e-'Iddat, Talaq-e-'Adl (with idafa), Talaq-e-'Adl (with wasm), Talaq-e-Din, Talaq-e-Islam, Ahsan-ut-Talaq, Ajmal-ut-Talaq, Talaq-e-Haq, Talaq-e-Quran, and Talaq-e-Kitab*. Thus, all these words will be interpreted as divorce at the times of the Sunnah. And if he said: "Anta Taliq Fi Kitab-Allah Aw Bi-Kitab-Allah Aw Ma'ahu," meaning you are divorced by such a divorce that exists in the Book of Allah, or by the Book of Allah, or with the Book of Allah. If by this statement his intention is a divorce according to the Sunnah, then the divorce will take effect at the times of the Sunnah; otherwise, it will take effect immediately. This is because the Book of Allah Almighty indicates the occurrence of both Sunnah and Bid'ah divorces—meaning it occurs at the time of both. Therefore, intention is required here. And if he said "Ala-l-Kitab or Bi-Aani," then it is *Taliqat-ul-Kitab* or *Bil-Kitab*, or he said "Ala Qaul-il-Quzat aw-l-Fuqaha," meaning according to the statement of judges and jurists, or he said "Talaq-ul-Quzat aw-l-Fuqaha," meaning you are divorced by the divorce of judges and jurists. If he intended a divorce according to the Sunnah, then in private (di'aya), his statement will be believed, but in court (qada), the divorce will take effect immediately. And if he said

you are divorced by a *Sa'iyah* or *Adliyah* divorce, then according to Imam Abu Yusuf, it will take effect at the times of the Sunnah. And if he said this is a *Hasana* or *Jamila* divorce, then it will take effect immediately. And Imam Muhammad said in *Jami-ul-Kabir* that in both cases, it will take effect immediately. And if he said you are divorced *Lil-Bid'ah* or a *Talaq-e-Bid'ah* and intended three divorces to take effect immediately, they will take effect. Also, if he intended one, it will still take effect, provided the woman is in a state of menstruation or in a state of *Tuhr* (purity) in which he has had intercourse. If the man has no intention, then one divorce will take effect immediately, provided the woman is in a state of menstruation or *Nifas* (postpartum) or a *Tuhr* in which intercourse has occurred. And if she is in a state of *Tuhr* in which no intercourse has occurred, then nothing will take effect immediately until the woman menstruates or he has intercourse with her in that same *Tuhr*. This is in *Fath-ul-Qadir*. And if he said, "Anta Taliqah Tatliqatan Bis-Sunnah aw Ba'das-Sunnah," then she will be divorced immediately.

फिर वकील ने कहा कि तुझे तलाक है तो वह मुतल्लका हो जाएगी, और अगर वकील से कहा कि मेरी बीवी को तीन तलाक बसुन्नत दे दे, तो वकील उसे तीन तलाक बसुन्नत दे दे; यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और अगर शौहर ग़ायब हो और उसने चाहा कि अपनी औरत को एक तलाक सुन्नत दे दे, तो औरत को खत लिखे कि "जब यह खत तुझे पहुंचे तो फिर जब तू हाइज़ा (माहवारी) होकर ताहिर (पाकी) हो तो तुझे तलाक है।" और अगर तीन तलाक बसुन्नत देना चाहे तो खत में लिखे कि "जब मेरा यह खत तुझे पहुंचे फिर तू हाइज़ा होकर ताहिर हो तो तुझे तलाक है, फिर जब तू हाइज़ा होकर ताहिर हो तो तुझे तलाक है, फिर जब तू हाइज़ा होकर ताहिर हो तो तुझे तलाक है।" यह 'शराह-ए-तहवी' में है और 'मबसूत' में है कि चाहे तहरीरी में और इजाब करे यानी कम लफ्जों में सब मज़मून अदा करे और इस तौर पर तहरीर करे कि "जब तुझे मेरा यह खत पहुंचे तो तुझे बसुन्नत तीन तलाक हैं।" तो तलाक हाए मज़कूर पर सिफत-ए-मज़कूरा-ए-बाला वाकई होंगी। और अगर औरत को हैज़ न आया तो लिखे कि "जब मेरा यह खत पहुंचे फिर चाँद नज़र आए तो तुझे बसुन्नत तीन तलाक हैं।" यह 'बहर-उर-राइ' में है।

अगर कहा: "अंत-ए-तालिका फी किताब-ए-अल्लाह औ ब-किताब-ए-अल्लाह औ मअहु": طلاق-ए-सुन्नत के अल्फाज़ इस बिना पर कि बशर ने इमाम अबू यूसुफ से रिवायत की है - लिस-सुन्नह, व फिस-सुन्नह, व अला-स-सुन्नह, व तलाक-ए-सुन्नत, व इद्दत, व तलाक-ए-इद्दत, व तलाक-ए-अदल (ब-इज़ाफ़त), व तलाक-ए-अदल (ब-वस्म), व तलाक-ए-दीन, व तलाक-ए-इस्लाम, व अहसन-उत-तलाक, व अजमल-उत-तलाक, व तलाक-ए-हक़, व तलाक-ए-क़ुरआन, व तलाक-ए-किताब हैं। پس (अतः) ये सब अल्फाज़ तलाक के औकात-ए-सुन्नत की तलाक पर महमूल होंगे। और अगर कहा कि: "अंत-ए-तालिका फी किताब-ए-अल्लाह औ ब-किताब-ए-अल्लाह औ मअहु" यानी तू ऐसी तलाक से मुतल्लका है जो किताब-ए-अल्लाह में मौजूद है या ब-किताब-ए-अल्लाह या मअ-किताब-ए-अल्लाह है। तो अगर इस कलाम से उसकी नीयत तलाक-ए-सुन्नत है तो तलाक औकात-ए-सुन्नत पर वाकई होगी, वरना यह फिल-हाल (फौरन) वाकई होगी, इसलिए कि किताब-ए-अल्लाह ताला दलालत करती है वकूए-ब-सुन्नत और वकूए-ब-बिदअत दोनों पर, यानी दोनों के वक्त पर वाकई होती है। तो इसमें नीयत की जरूरत पड़ी। और अगर कहा कि "अला-ल-किताब औ ब-आनी" तो तालिक़तुल-किताब या बिल-किताब है, या कहा कि "अला कौल-ए-क़ुजात औ-ल-फ़ुक़हा" यानी ब-कौल-ए-क़ाज़ियान व फक़ीहान, या कहा कि "तलाक-उल-क़ुजात औ-ल-फ़ुक़हा" यानी तू तालिक़त-ए-ब-तलाक-ए-इज़यान व फक़ीहान है, तो अगर उसने तलाक-ए-सुन्नत की नीयत की तो दिआया (अदालत) में उसके कौल

की तस्दीक होगी मगर कज़ा (फैसले) में तलाक फिल-हाल वाकई होगी। और अगर कहा कि तू "ब-तलाक-ए-सईया या अदलिया" तालिक़ा है तो इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक औकात-ए-सुन्नत पर वाकई होगी। और अगर कहा कि यह "तलाक-ए-हसना या जमीला" तालिक़ा है तो फिल-हाल वाकई होगी। और इमाम मोहम्मद ने 'जाम-ए-कबीर' में फरमाया कि दोनों सूरतों में फिल-हाल वाकई होगी। और अगर कहा कि तू "तुलका लिल-बिदअत" या तलाक-ए-बिदअत है और फिल-हाल तीन तलाक वाकई होने की नीयत की तो वाकई होंगी, और अगर एक की नीयत की तो तब भी वाकई होगी ब-शर्ते कि औरत हालत-ए-हैज़ में हो या ऐसे तुहर (पाकी) में हो जिसमें जमा (सम्बन्ध) किया है। और अगर मर्द की कुछ नीयत न हो तो एक तलाक फिल-फौर वाकई होगी ब-शर्ते कि औरत हालत-ए-हैज़ या निफास में या ऐसे तुहर में हो जिसमें जमा हुआ है। और अगर ऐसे तुहर की हालत में हो जिसमें जमा नहीं हुआ है तो फिल-हाल कुछ नहीं वाकई होगी यहाँ तक कि औरत हाइज़ा हो या उसी तुहर में उससे जमा करे। यह 'फतह-उल-क़दीर' में है। और अगर कहा कि "अंत-ए-तालिका ततलीक़त-ब-स-सुन्नह औ बअद-स-सुन्नह" तो फिल-फौर मुतल्लका हो जाएगी।

پھر وکیل نے کہا کہ تجھے طلاق ہے تو مطلقہ ہو جائے گی اور اگر وکیل سے کہا کہ میری بیوی کو تین طلاق بسنت دے دے پس وکیل نے اس کو تین طلاق بسنت دے دے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر شوہر غائب ہو اور اس نے چاہا کہ اپنی عورت کو ایک طلاق سنت دے دے تو عورت کو خط لکھے کہ جب یہ خط میرے تجھے پہنچے تو پھر جب تو حائضہ ہو کر طاہر ہو تو تجھے طلاق ہے اور اگر تین طلاق بسنت دینا چاہے تو خط میں لکھے کہ جب میرا یہ خط تجھے پہنچے پھر تو حائضہ ہو کر طاہر ہو تو تجھے طلاق ہے پھر جب تو حائضہ ہو کر طاہر ہو تو تجھے طلاق ہے پھر جب تو حائضہ ہو کر طاہر ہو تو تجھے طلاق ہے یہ شرح طحاوی میں ہے اور مبسوط میں ہے کہ چاہے تحریری میں اور ایجاب کرے یعنی کم لفظوں میں سب مضمون ادا کرے اور بایں طور تحریر کرے کہ جب تجھے میرا یہ خط پہنچے تو تجھے بسنت تین طلاق ہیں پس طلاق ہائے مذکور پر صفت مذکورہ بالا واقع ہوں گی اور اگر عورت کو حیض (1) نہ آیا تو لکھے کہ جب میرا یہ خط پہنچے پھر چاند نظر آئے تو تجھے بسنت تین طلاق ہیں یہ بحر الرائق میں ہے۔

اگر کہا: انت طالق فی کتاب اللہ او بکتاب اللہ او معہ: الفاظ طلاق سنت بنا بر آنکہ بشر نے امام ابو یوسف سے روایت ہے للسنۃ وفی السنۃ وعلی السنۃ وطلاق سنت و عدت و طلاق عدت و طلاق عدل (با ضافت) و طلاق عدل (بوصم) و طلاق دین و طلاق اسلام و احسن الطالق و اجمل الطلاق و طلاق حق و طلاق قرآن و طلاق کتاب (2) ہیں پس یہ سب الفاظ طلاق کے اوقات سنت کی طلاق پر محمول ہوں گے اور اگر کہا کہ: انت طالق فی کتاب اللہ او بکتاب اللہ او معہ یعنی تو ایسی طلاق سے مطلقہ ہے جو کتاب اللہ میں موجود ہے یا بکتاب اللہ یا مع کتاب اللہ ہے پس اگر اس کلام سے اس کی نیت طلاق سنت ہے تو طلاق باوقات سنت واقع ہوگی ورنہ یہ فی الحال واقع ہوگی اس واسطے کہ کتاب اللہ تعالی دلالت کرتی ہے وقوع بسنت و وقوع بدعت، دونوں پر یعنی دونوں کے

وقت پر واقع ہوتی ہے پس اس میں نیت کی احتیاج ہوئی اور اگر کہا کہ علی الکتاب او بعنی تو طالقہ الکتاب یا بالکتاب ہے یا کہا کہ علی قول القضاۃ او الفقہاء یعنی بقول قاضیان و فقیہان یا کہا کہ طلاق القضاۃ او الفقہاء یعنی تو طالقہ بطلاق اضیاں و فقیہان ہے پس اگر اس نے طلاق سنت کی نیت کی تو دیایہ اس کے قول کی تصدیق ہوگی مگر قضاء میں طلاق فی الحال واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو بطلاق سعیہ یا عدلیہ طالقہ ہے تو امام ابو یوسف کے نزدیک باوقات سنت واقع ہوگی اور اگر کہا کہ یہ طلاق حسنہ یا جمیلہ طالقہ ہے تو فی الحال واقع ہوگی اور امام محمد نے جامع کبیر میں فرمایا کہ دونوں صورتوں میں فی الحال واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طلقہ (3) للبدعۃ یا طلاق بدعت ہے اور فی الحال تین طلاق واقع ہونے کی نیت کی تو واقع ہوں گی اور نیز اگر ایک کی نیت کی تو تبھی واقع ہوگی بشرطیکہ عورت حالت حیض میں ہو یا ایسے ظہر میں ہو جس میں جماع کیا ہے اور اگر مرد کی کچھ نیت (4) نہ ہو تو ایک طلاق فی الفور واقع ہوگی بشرطیکہ عورت حالت حیض یا نفاس میں یا ایسے ظہر میں ہو جس میں جماع ہوا ہے اور اگر ایسے ظہر کی حالت میں ہو جس میں جماع نہیں ہوا ہے تو فی الحال کچھ نہیں واقع ہوگی یہاں تک کہ عورت حائضہ ہو یا اسی ظہر میں اس سے جماع کرے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ انت طالقۃ تطلیقۃ بالسنۃ او بعد السنہ او بعد السنہ یعنی تو طالقہ تطلیق (5) حق تو فی الفور مطلقہ ہو جائے گی اور اگر کہا کہ انت طالقۃ تطلیقۃ بالسنۃ او بعد السنہ یعنی تو طالقہ تطلیق (5) حق تو فی الفور مطلقہ ہو جائے گی۔

(1) خواہ صغیر ہو یا بڑھی۔ (2) یعنی کتاب تعالی۔ (3) یعنی وقت بدعت۔ (4) یعنی نہ کوئی نیت۔ (5) یعنی دو یا ایک۔ (یعنی حق طلاق دینے۔)

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2 [268] Kitab-ut-Talaq

(If a divorce is) Sunnah, or Ma-as-Sunnah, or Ba’d-as-Sunnah, then it is Talaq-e-Sunnah (1). This is in 'Muhit-e-Surkhi'. And the words for Talaq-e-Bid’at are such as, for example, "You are Talaqah-lil-Bid’ah," or "by Talaq-e-Bid’ah," or "by Talaq-e-Ma’siyat," or "by Talaq-e-Shaitan." So, if in this case the intention of three divorces was made, then three divorces will occur; this is in 'Bada'i'.

Section: (1) On the statement of those people whose divorce is valid and those whose divorce is not valid

Be it known that a husband's divorce, provided he is sane and adult, is valid, whether he is free or not, and whether he has divorced willingly or under compulsion (2); this is in 'Jauharat-un-Nayyarah'. And whoever divorced by way of play or joke, his divorce will be valid. Similarly, if he intended to say something else but the word 'talaq' slipped from his tongue, the divorce will be valid; this is in 'Muhit'. And in 'Jami-ul-Asghar' it is stated that it was asked to Rashid that a person intended to say "Zainab is divorced," but his tongue slipped and he said "Umrah is divorced," then according to judicial ruling (Qaza), the one whose name was taken becomes divorced, and between him and Allah the Almighty, neither will be divorced. And if a person said to his wife "Anta Taliq" (You are divorced), even though he does not know the meaning of "Anta Taliq," the divorce will occur. And if he said to his wife "Anta Taliq" while he does not know that this is a divorce, then according to judicial ruling, she becomes divorced, and between him and Allah the Almighty, she will not be divorced; this is in 'Zakhira'. And the divorce of a child, even if he is sensible, and that of a lunatic, a sleeper (na'im), a person suffering from pleurisy (Marsam) (3), a person who has fainted (Mummi) (5), or an intoxicated person is not valid, as mentioned in 'Fath-ul-Qadir'. Similarly, the divorce of an unconscious person is also not valid, and this rule applies when he has divorced in a state of stupor. If he divorced in a state of recovery (Ifaqah), then the correct (6) opinion is that the divorce will be valid; this is in 'Jauharat-un-Nayyarah'.

Giving divorce while sleeping or in a state of a fit, etc.: A person divorced while sleeping, then when he woke from his dream, he said to the woman, "I have divorced you in my sleep," then the divorce will not be valid. Similarly, if he said, "I have permitted this divorce (that was given in the dream)," then it will not be valid. And if he said, "I have enacted that same divorce," then it will occur. And if he said, "I have enacted the divorce that I said in my sleep," it will not be valid. But if a patient

(Marsam) gave a divorce and then when he recovered he said, "I have divorced my wife," then he said, "I said this statement because I had a suspicion about the occurrence of the divorce that I uttered during my illness of 'Barsam' (meningitis/ brain fever)."

(1) That is, if the current time is the time of Sunnah, then the time of Sunnah will be delayed. (2) For example, if the Sultan forced him, then by consensus, it will occur, and this is more of a consensus regarding the occurrence of divorce under compulsion other than by the Sultan, although there is a disagreement regarding the verification of the compulsion. (3) Meaning: "You are divorced." (4) Someone suffering from the disease of 'Sarsam' (meningitis). (5) Meaning: Fainting has occurred, i.e., became unconscious due to the use of intoxicants. (6) In this, there is an indication that the divorce of a lunatic will also occur in a state of recovery.

(तलाक) सुन्नत या मा-अस्-सुन्नत या बाद-अस-सुन्नत है तो तलाक-ए-सुन्नत (१) होगी, यह 'मुहीत-ए-सर्ख़ी' में है। और तलाक-ए-बिदअत के अलफ़ाज़ इस तरह हैं कि मिसाल के तौर पर यह कि 'तू तालिक़ा लिल-बिदअह' या 'ब-तलाक-ए-बिदअत' या 'ब-तलाक-ए-मअसीयत' या 'ब-तलाक-ए-शैतान' है, पस अगर इस सूरत में तीन तलाक की नीयत की हो तो तीन तलाक वाक़े होगी, यह 'बदाए' में है।

फ़स्ल: (१) उन लोगों के बयान में जिनकी तलाक वाक़े होती है और जिनकी नहीं वाक़े होती है

वाज़ेह हो कि शौहर की तलाक जबकि वह आक़िल-बालिग हो, वाक़े होती है, ख़्वाह वह आज़ाद हो या न हो और ख़्वाह उसने ब-रग़बत ख़ुद तलाक दी हो या बा-करह (२) तलाक दी हो, यह 'जौहरा-तुन-नय्यरह' में है। और जिसने खेल-कूद और मज़ाक (लअब्ब-ओ-हज़ल) के तौर पर तलाक दी, उसकी तलाक वाक़े होगी। और इसी तरह अगर उसे कोई और बात कहना मंज़ूर था मगर ज़बान से तलाक निकल गई तो तलाक वाक़े होगी, यह 'मुहीत' में है। और 'जामे-उल-असग़ार' में है कि राशिद से दरयाफ़्त किया गया कि एक शख़्स यह कहना चाहता था कि 'ज़ैनब तालिक़ा है' मगर उसकी ज़बान से निकला कि 'उमरा तालिक़ा है', तो क़ज़ा वही मुतल्लक़ा (तलाकशुदा) हो जाएगी जिसका नाम लिया है और फ़ीमा-बैनहू व-बैन-अल्लाह तआला दोनों में से कोई मुतल्लक़ा न होगी। और अगर एक शख़्स ने अपनी बीवी से कहा कि 'अंत तालिक' हालाँकि वह 'अंत तालिक' के मायने नहीं जानता है, तो तलाक वाक़े होगी। और अगर अपनी बीवी से कहा कि 'अंत तालिक' हालाँकि वह यह नहीं जानता है कि यह तलाक है, तो क़ज़ा वह मुतल्लक़ा हो जाएगी और फ़ीमा-बैनहू व-बैन-अल्लाह तआला मुतल्लक़ा न होगी, यह 'ज़ख़ीरा' में है। और बच्चे (तिफ़्ल) की तलाक, अगरचे वह समझदार हो, और मजनून (पागल), सोने वाले (नाइम), मरसम (३) और मुममी (५) अलैह व मदहोश की तलाक वाक़े नहीं होती है, कज़ा फ़ी 'फ़त्ह-उल-क़दीर'। और इसी तरह मख्वा (मत्हू) की तलाक भी वाक़े नहीं होती है और यह हुक्म उस वक़्त है कि उसने हालत-ए-अमा (बेहोशी) में तलाक दे दी हो और अगर हालत-ए-इफ़ाक़ा (होश में आने) में तलाक दी, तो सही (६) यह है कि तलाक वाक़े होगी, यह 'जौहरा-तुन-नय्यरह' में है।

सोते में तलाक देना या किसी दौरे वग़ैरह की हालत में तलाक देना: एक शख़्स ने सोते हुए तलाक दी, फिर जब ख़्वाब से बेदार हुआ तो उसने औरत से कहा कि 'मैंने तुझे सोते में तलाक दे दी है' तो तलाक वाक़े न होगी। इसी तरह अगर कहा कि 'मैंने इस तलाक की (जो ख़्वाब में दी है)

इजाज़त दी' तो भी वाक़े न होगी। और अगर कहा कि 'मैंने वही तलाक वाक़े की' तो वाक़े हो जाएगी। और अगर यूँ कहा कि 'मैंने वह तलाक वाक़े की जो मैंने सोते में ज़बान से कही है' तो वाक़े न होगी। मगर 'मर्सम' (मरीज) ने तलाक दी, फिर जब तंदुरुस्त हुआ तो कहा कि 'मैंने अपनी बीवी को तलाक दे दी' फिर कहा कि 'मैंने यह क़ौल इस वास्ते कहा कि जिस तलाक को मैंने 'बरसाम' (मस्तिष्काघात) के मर्ज़ में ज़बान से निकाला है, उसके वाक़े होने का मुझे वहम हुआ'।

(१) यानी अगर फ़िलहाल वक़्त-ए-सुन्नत होगा तो वक़्त-ए-सुन्नत ताख़ीर होगी। (२) मिसाल के तौर पर सुल्तान ने उसे मजबूर किया तो ब-इत्तिफ़ाक़ वाक़े होगी और यह ज़ियादा इत्तिफ़ाक़ वुक़ूए-तलाक ब-इकरह-ए-ग़ैर सुल्तान पड़ती है, अगरचे इकरह के तहक़ीक़ होने में इख़्तिलाफ़ हो। (३) यानी तुझे तलाक है। (४) जिसे 'सरसाम' (दिमागी बुखार/मिरगी) की बीमारी हो। (५) यानी इग़मा तारी हुआ, यानी नशे के इस्तेमाल से बेहोश हो गया। (६) इसमें इशारा है कि तलाक-ए-मजनून भी ब-हालत-ए-इफ़ाक़ा वाक़े होगी।

سنت یا مع السنتہ یا بعد السنتہ ہے تو طلاق سنت (۱) ہوگی یہ محیط سرخی میں ہے اور الفاظ طلاق بدعت اس طرح ہیں کہ مثلاً یہ کہ تو طالقہ للبدعۃ یا بطلاق بدعت یا بطلاق معصیت یا بطلاق شیطان ہے پس اگر اس صورت میں تین طلاق کی نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہو گی یہ بدائع میں ہے۔

فصل: (۱) ان لوگوں کے بیان میں جن کی طلاق واقع ہوتی ہے اور جن کی نہیں واقع ہوتی ہے

واضح ہو کہ شوہر کی طلاق جبکہ وہ عاقل بالغ ہو واقع ہوئی ہے خواہ وہ آزاد ہو یا نہ ہو اور خواہ اس نے برغبت خود طلاق دی ہو یا باکرہ (۲) طلاق دی ہو یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور جس نے بطور لعب و ہزل کے طلاق دی اس کی طلاق واقع ہوگی اور اسی طرح اگر اس کو کوئی اور بات کہنے منظورتھی مگر زبان سے طلاق نکل گئی تو طلاق واقع ہوگی یہ محیط میں ہے اور جامع الاصغر میں ہے کہ راشد سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص یہ کہنا چاہتا تھا کہ زینب طالقہ ہے مگر اس کی زبان سے نکلا کہ عمرہ طالقہ ہے تو قضاء وہی مطلقہ ہو جائے گی جس کا نام لیا ہے اور فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ دونوں میں سے کوئی مطلقہ نہ ہوگی اور اگر ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ انت طالق حالانکہ وہ انت طالق کے معنی نہیں جانتا ہے تو طلاق واقع ہوگی اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ انت طالق حالانکہ وہ یہ نہیں جانتا ہے کہ یہ طلاق ہے تو قضاء وہ مطلقہ ہو جائے گی اور فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ مطلقہ نہ ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور طفل کی طلاق اگر چہ وہ سمجھ دار ہو اور مجنون ونائم و مبرسم (۳) و ممی (۵) علیہ و مدہوش کی طلاق واقع نہیں ہوتی ہے کذا فی فتح القدیر اور اسی طرح محتوہ کی طلاق بھی واقع نہیں ہوتی ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ اس نے حالت عمہ میں طلاق دے دی ہو اور اگر حالت افاقہ میں طلاق دی تو صحیح (۶) یہ ہے کہ طلاق واقع ہوگی یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے۔

سوتے میں طلاق دینا یا کسی دورہ وغیرہ کی حالت میں طلاق دینا: ایک شخص سوئے ہوئے نے طلاق دی پھر جب خواب سے بیدار ہوا تو اس نے عورت سے کہا کہ میں نے تجھے سوتے میں طلاق دے دی ہے تو طلاق واقع نہ ہوگی اسی طرح اگر کہا کہ میں نے اس طلاق کی (جو خواب میں دی ہے) اجازت دی تو بھی واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ میں نے وہی طلاق واقع کی تو واقع ہو جائے گی اور اگر یوں کہا کہ میں نے وہ طلاق واقع کی جو میں نے سوتے میں زبان سے کہی ہے تو واقع نہ ہوگی مگر سم نے طلاق دی پھر جب تندرست ہوا تو کہا کہ میں نے اپنی بیوی کو طلاق دے دی پھر کہا کہ میں نے یہ قول اس واسطے کہا کہ جس طلاق کو میں نے برسام کے مرض میں زبان سے نکالا ہے اس کے واقع ہونے کا مجھے وہم ہوا (۱) یعنی اگر فی الحال وقت سنت ہو گا تو وقت سنت تاخیر ہو گی۔ (۲) مثلاً سلطان نے اس کو مجبور کیا تو بالاتفاق واقع ہوگی اور یہ یادہ اتفاق وقوع طلاق باکراہ غیر سلطان پڑتی ہے اگر چہ اکراہ کے تحقیق ہونے میں اختلاف ہو۔ (۳) یعنی تجھے طلاق ہے۔ (۴) جس کو سرسام کی بیماری ہو۔ (۵) یعنی اغماء طاری ہوا یعنی نشہ کے استعمال کے بے ہوش ہو گیا۔ (۶) اس میں اشارہ ہے کہ طلاق مجنون بھی بحالت افاقہ واقع ہوگی۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol (2) 269 Kitab-ut-Talaq

If this statement occurs between such a mention or narration, then it shall be verified; otherwise not, this is in 'Wajiz'. If a child (tifl) pronounced talaq, then upon reaching puberty he said that I permitted this talaq, it will not take effect. And if he said that I made it effective, then it will take effect, because this is an 'ibtida-i-iqa' (initial pronouncement), this is in 'Bahr-ur-Raiq'. If someone pronounced talaq on a child's wife, and then the child, after reaching puberty, said that I made effective the talaq that such-and-such person had pronounced, then the talaq will take effect. If he said I gave permission for it, then nothing will take effect, this is in 'Muhit'.

If a child is an agent (wakeel) for someone to pronounce talaq and the child pronounces it, then it is valid; this is in 'Tatar-khaniyah'. If Zaid started narrating the oath of Amr (i.e., the oath Amr had taken that if his wife goes to such-and-such person's house, she is divorced, etc.), then when he reached the mention of talaq, the thought of the woman occurred in his own mind. If at the time of the mention of talaq, he did not intend to narrate Amr's account but rather intended a fresh talaq, and the sequence of speech is such that it is possible he made talaq effective on his own wife, then the talaq will take effect, because he has made talaq effective. If he made no such intention, it will not take effect, because it is considered a narration; this is in 'Fatawa Kabir'. A drunkard's (sakran) talaq takes effect provided he is intoxicated by drinking 'khariyaniz', and this is the view of our companions; this is in 'Muhit'. If someone was compelled to drink wine or drank it out of necessity and became intoxicated, and then pronounced talaq on his wife, there is a difference of opinion. The correct view is that just as the 'hadd' (punishment) is not mandatory for him, similarly his talaq will not take effect, and none of his actions will be enforceable; this is in 'Fatawa Qazi Khan'.

If one is intoxicated by Bhang or the milk of 'Madah Khwarastar', etc., then his talaq and emancipation (itaq) will not take effect; this is in 'Tahzeeb'. If intoxicated by Bhang, then his talaq will take effect, and he will be punished with 'hadd' because this practice has become widespread among people, and in our time the fatwa is on this; this is in 'Jawahir Akhlati'. If he consumed those beverages which are made by mixing medicine with honey, and then pronounced talaq or emancipated, there is a disagreement. Faqih Abu Jafar stated that the correct view is that just as 'hadd' is not mandatory on him, similarly his actions will not be enforceable; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. It is written in 'Fath-ul-Qadeer' that if someone drank wine made from wood

or honey and became intoxicated and then pronounced talaq, then according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf...

1. The translator says: Here 'tifl' (child) is absolute, whether he is understanding or not, and in the condition of agency, the constraint of being 'aqil' (sane/ intellectual) is present, so clearly this constraint is not valid here, and this is apparent, Allah knows best.
2. There is an indication here that drinking wine is permissible out of necessity, and the meaning of necessity has been explained as a specialist physician, whose truthfulness is famous, stating that there is no cure for it except wine, and the aforementioned physician is also reliable (thiqah), then it is permissible. And Imam Muhammad said that even in medicine it is not permissible, and that is the 'asah' (most correct view).

(1) Extremely intoxicated. (2) See 'Kitab-ul-Ashriba'. (3) Ajwain Khurasani. (4) Collection of wines.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) 269 किताब-उत-तलाक

यदि यह कथन इस जिक्र और हिकायत के बीच में हो तो इसकी तस्दीक की जाएगी, वरना नहीं, यह 'वजीज़' में है। यदि किसी बच्चे (तिफ़्ल) ने तलाक दी, फिर जब वह बालिग़ हुआ तो उसने कहा कि मैंने इस तलाक की अनुमति दी, तो वह प्रभावी (वाके) नहीं होगी। और यदि कहा कि मैंने इसे प्रभावी किया है, तो यह प्रभावी हो जाएगी, क्योंकि यह 'इब्तिदा-ए-ईक़ा' है, यह 'बहरुर-राइक' में है। यदि किसी व्यक्ति ने बच्चे की पत्नी को तलाक दी और फिर बच्चे ने बालिग़ होने के बाद कहा कि मैंने उस तलाक को प्रभावी किया जिसे अमुक व्यक्ति ने प्रभावी किया था, तो तलाक प्रभावी हो जाएगी। यदि कहा कि मैंने इसकी अनुमति दी, तो कुछ भी प्रभावी नहीं होगा, यह 'मुहीत' में है।

यदि बच्चा किसी व्यक्ति की ओर से तलाक देने का वकील हो और उसने तलाक दी, तो यह सही है, यह 'तातारखानिया' में है। यदि जैद ने अमर की कसम का बयान करना शुरू किया (अर्थात अमर ने जो कसम खाई थी कि यदि उसकी पत्नी अमुक के घर जाए तो उसे तलाक है, आदि), फिर जब वह तलाक के बयान तक पहुँचा तो उसके मन में स्वयं उस औरत का विचार आया। यदि उसने तलाक के जिक्र के समय अमर की हिकायत की नियत नहीं की, बल्कि नए सिरे से तलाक की नियत की और बातचीत का सिलसिला इस तरह जुड़ा हो कि यह भी संभव है कि उसने अपनी पत्नी पर तलाक प्रभावी की हो, तो तलाक प्रभावी हो जाएगी, क्योंकि उसने तलाक प्रभावी की है। यदि उसने कोई नियत नहीं की तो प्रभावी नहीं होगी, क्योंकि यह हिकायत पर आधारित (महमूल) है, यह 'फ़तावा कबीर' में है।

मदहोश (सकरान) की तलाक प्रभावी होती है, बशर्ते कि वह 'खरियानीज़' पीने से नशे में हो, और यही हमारे साथियों का मत है, यह 'मुहीत' में है। यदि किसी व्यक्ति को शराब पीने पर मजबूर किया गया या उसने आवश्यकता (ज़रूरत) के कारण शराब पी और नशा हो गया और उसने अपनी पत्नी को तलाक दे दी, तो इसमें मतभेद है। सही यह है कि जैसे उस पर 'हद' (सजा) वाजिब नहीं होती, उसी तरह उसकी तलाक भी प्रभावी नहीं होगी और उसका कोई भी कार्य (तसर्रुफ़) लागू नहीं होगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

यदि भांग या 'मादा ख्वारस्तर' के दूध आदि के नशे में हो, तो उसकी तलाक और आज़ादी (इताक) कुछ भी प्रभावी नहीं होगी, यह 'तहज़ीब' में है। यदि भांग के नशे में हो तो तलाक प्रभावी हो जाएगी और उसे 'हद' की सजा दी जाएगी क्योंकि यह फली (भांग पीना) लोगों में फैल गई है, और हमारे

ज़माने में इसी पर फतवा है, यह 'जवाहर अखलाती' में है। यदि उसने ऐसी शराबों में से, जो शहद और दवा मिलाकर बनाई जाती हैं, उपयोग की हो और फिर तलाक दी या आज़ाद किया, तो इसमें मतभेद है। फकीह अबू जाफर ने फरमाया कि सही यह है कि जैसे उस पर 'हद' लाज़िम नहीं आती, उसी तरह उसके कार्य भी लागू नहीं होंगे, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। 'फतहुल कदीर' में लिखा है कि यदि किसी ने लकड़ी या शहद से बनी शराब पी और उसे नशा हुआ और उसने तलाक दी, तो इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार...

1. मुतरजिम का कहना है कि यहाँ 'तिफ़्ल' (बच्चा) मुतलक है, चाहे समझदार हो या न हो, और 'वकालत' की शर्त में 'आकिल' (बुद्धिमान) की कैद है, इसलिए स्पष्ट रूप से यह कैद यहाँ मान्य नहीं है, और यही ज़ाहिर है, अल्लाह बेहतर जानता है।
2. इसमें इशारा है कि ज़रूरत के समय शराब पीना उचित है, और ज़रूरत का अर्थ यह बताया गया है कि कोई विशेषज्ञ हकीम जिसकी सत्यता सर्वविदित हो, वह कहे कि शराब के अलावा इसका कोई उपचार नहीं है, और वह हकीम भरोसेमंद (सिका) हो, तो यह उचित है। इमाम मुहम्मद ने कहा कि चिकित्सा (तिब) में भी यह अनुमेय नहीं है, और यही 'असह' (अधिक सही) है।

(1) नशे में धुत। (2) 'किताब-उल-अशरबा' में देखें। (3) अजवाइन खुरासानी। (4) शराब का संग्रह।

پس اگر یہ کلام اس ذکر و حکایت کے درمیان میں ہو تو اس کی تصدیق کی جائے گی ورنہ نہیں یہ وجیز میں ہے اور اگر طفل نے طلاق دی پھر جب بالغ ہوا تو اس نے کہا کہ میں نے اس طلاق کی اجازت دی تو واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ میں نے اس کو واقع کیا تو واقع ہو جائے گی اس واسطے کہ یہ ابتداء ایقاع ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر کسی شخص نے طفل کی بیوی کو طلاق دی پھر طفل نے بعد بالغ ہونے کے کہا کہ میں نے اس طلاق کو جس کو فلاں نے واقع کیا تھا واقع کیا تو طلاق واقع ہو جائے گی اور اگر کہا میں نے اس کی اجازت دی تو کچھ واقع نہ ہوگا یہ محیط میں ہے۔

اگر طفل کسی شخص کی طرف سے طلاق دینے کا وکیل ہو پس طفل نے طلاق دی تو صحیح ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے زید نے عمرو کی قسم کا بیان کرنا شروع کیا (یعنی عمرو نے جو قسم کھائی تھی کہ اگر اس کی عورت فلاں کے گھر میں جائے تو اس کو طلاق ہے مثلاً یا اور اس کے مثل) پھر جب وہ طلاق کے بیان تک پہنچا تو اس کے دل میں خود ہی عورت کا خیال آیا پس اگر اس نے طلاق کے ذکر کے وقت حکایت عمرو کی نیت نہیں کی بلکہ ازسرنو طلاق کی نیت کی ہو اور سلسلہ کلام اس طرح متصل ہو کہ یہ بھی ہوسکتا ہے کہ اس نے اپنی بیوی پر طلاق واقع کی تو طلاق واقع ہو جائے گی اس واسطے کہ اس نے طلاق واقع کی ہے اور اگر اس نے کچھ نیت نہ کی ہو تو واقع نہ ہوگی اس واسطے کہ یہ حکایت پر محمول ہے یہ فتاویٰ کبیر میں ہے اور سکران (1) کی طلاق واقع ہوتی ہے بشرطیکہ وہ خریانیذ (2) کے پینے سے نشہ میں ہو اور یہی ہمارے اصحاب کا مذہب ہے یہ محیط میں ہے اور اگر کوئی شخص شراب پینے پر بادہ گاہ مجبور کیا گیا یا اس نے ضرورت (3) شراب پی اور نشہ ہوا اور اُس نے اپنی بیوی کو طلاق دے دی تو اس میں

اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے جیسے اس پر حد واجب نہیں ہوتی ہے اسی طرح اس کی طلاق بھی واقع نہ ہوگی اور اس کا کوئی تصرف نافذ نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر مثل بھنگ (4) یا مادہ خوارستر کے دودھ وغیرہ سے نشہ میں ہوا تو اس کی طلاق و عتاق کچھ واقع نہ ہوگی یہ تہذیب میں ہے اور اگر بھنگ سے نشہ میں ہوا تو اس کی طلاق ہو جائے گی اور اس کی حد ماری جائے گی اس واسطے کہ یہ فصل یعنی بھنگ نوشی لوگوں میں پھیل گئی ہے اور ہمارے زمانہ میں اسی پر فتویٰ ہے یہ جواہر اخلاطی میں ہے اور اگر اس نے ایسی اشر بہ (3) میں سے جو جواب دوا کر شہد سے بنائی جاتی ہیں استعمال کی ہوں پھر اس نے طلاق دی یا آزاد کیا تو اس میں اختلاف ہے اور فقیہ ابوجعفر نے فرمایا کہ صحیح یہ ہے کہ جیسے اس پر حد لازم نہیں آتی ہے اسی طرح اس کے تصرفات بھی نافذ نہ ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور فتح القدیر میں لکھا ہے کہ اگر کسی نے چوب یا شہد کی بنائی ہوئی شراب پی اور اس کو نشہ ہوا اور اس نے طلاق دی تو امام ابوحنیفہ و امام ابو یوسف کے

1۔ قال المجر جم اس مقام پر طفل مطلقاً ہے خواہ سمجھ دار ہو یا نہ ہو اور شرط وکالت میں قید عاقل ہے پس ظاہر یہ قید یہاں معتبر نہیں ہے و ہذا ہو الظاہر واللہ اعلم۔ 2۔ اس میں اشعار ہے کہ ضرورت شراب پینا روا ہے اور ضرورت کے معنی یہ بیان کئے گئے ہیں کہ حکیم حاذق جس کی صداقت عام تمام مشہور ہوتا لے کہ سوائے شراب کے اس کا علاج نہیں ہے اور حجم مذکور ثقہ بھی ہو تو روا ہے اور امام محمد نے فرمایا کہ طب بھی نہیں جائز ہے وہ الاصح۔

(1) نشہ سے مست۔ (2) کتاب اشر بہ میں دیکھو۔ (3) اجوائن خراسانی۔ (4) جمع شراب۔

Kitab-ut-Talaq (The Book of Divorce) [The divorce] will not take place in his presence (in his view), and Imam Muhammad has differed on this, meaning in his opinion, it will take place, and the Fatwa will be given according to the statement of Imam Muhammad. It is narrated from Imam Muhammad that if someone was in sleep and it was not according to his temperament, and due to the rising of vapors, pain arose in his head, and due to the severity of the pain, his intellect was lost, or he gave divorce due to intoxication from sleep, then it will not take place. And if someone's intellect was lost due to the shock of a blow, or he hit his own head such that his intellect was lost, and then he gave divorce, then the divorce will not take place; this is in Fatawa Qazi Khan.

Divorce given under compulsion or coercion (Ikrah) will not be enforceable: There is a consensus that if a person is forced to acknowledge a divorce, his acknowledgment will not be enforceable; this is in Sharh Tahawi. A person was forced by the Sultan(1) to appoint someone as his agent to divorce his wife, so out of fear of beating and imprisonment(2), he said, "You are my agent," and said nothing more. The agent then divorced his wife. The principal then said, "I did not appoint him as an agent to divorce my wife," so the scholars have said that this statement will not be heard from him and the divorce will take place; this is in Bahr-ur-Raiq. And if a person appointed someone as an agent to divorce his wife, and then the agent drank wine and divorced his wife, some scholars have said the divorce will not take place, and according to most scholars, it will take place; this is in Tatar Khania. The divorce of a mute person is through gestures, and a "mute" here means one who is mute from birth or became mute later such that he remains mute forever, to the extent that his gesture is not understood (comprehensible). This is in Mudmarat, regardless of whether that mute person has the ability to write or not; this is in Meraj-ud-Darayah and Fath-ul-Qadeer. If the gesture of the mute person is not well-known (Maruf) in a way that it is understood from him, or if the gesture is such that one can determine it is for that purpose but it is not definitively known, rather there is doubt, then it is void; this is in Mabsut. And if a person became mute during his life after birth but not permanently, then the gesture of such a mute person is not considered. Then, in the case where the gesture of a mute person is considered, if the mute person gave a divorce and the number of divorces understood from the gesture was less than three, it will be revocable (Raj'i); this is in Mudmarat. At the end, it is reported from Imam Tamurtashi that for a person who became mute after birth and whose gesture is considered comprehensible, the duration for being considered "mute" is set at one

year (i.e., if he is mute for a year, his gesture will be considered comprehensible and the divorce will take place, even if he recovers after a year). It is narrated from Imam that it is necessary for such a mute person to remain mute(3) until death, and the scholars have said that the Fatwa is based on this; this is in Nahr-ul-Faiq.

If a woman becomes an apostate (Murtada) and goes to Dar-ul-Harb, the husband's divorce will not take place upon her: If he can write, then his divorce through writing will be permissible, as in Al-Hidayah in various issues. It was inquired from some scholars: (1) Meaning, it became known that this is what he intends by this gesture or he makes this kind of gesture, and perhaps it means that his comprehensible gesture is considered because the gesture of a mute is like speech, and the purpose of considering the gesture is the same, though the wealth is one. (1) The constraint of "Sultan" is not based on the assumption of occurrence in the matter of divorce, because even in the case of a non-Sultan, the divorce will take place even if there is no coercion. (2) And if he appointed an agent out of fear of death, it will still take place. (3) Otherwise, the ruling will be void.

किताब-उत-तलाक नज़दीक (राय में) वाक़े न होगी और इसमें इमाम मुहम्मद ने इख़्तिलाफ़ किया है, यानी उनके नज़दीक वाक़े हो जाएगी और इमाम मुहम्मद के कौल पर फ़तवा दिया जाएगा। और इमाम मुहम्मद से मरवी है कि अगर किसी ने नींद में और उसके मिज़ाज के मुवाफ़िक़ न होने से और बुख़ारात के चढ़ने से उसके सर में दर्द पैदा हुआ और शिद्दत-ए-दर्द से उसकी अक़्ल ज़ाइल हो गई या उसने नींद ही की वजह से नशे में फिर उसने तलाक़ दे दी, तो वाक़े न होगी। और अगर किसी की अक़्ल सदमा-ए-ज़र्ब (चोट) की वजह से ज़ाइल हो गई या उसने ख़ुद अपने सर में मारा कि जिससे अक़्ल ज़ाइल हो गई फिर उसने तलाक़ दे दी, तो तलाक़ वाक़े न होगी, यह फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान में है।

मजबूरी या ज़बरदस्ती (इकराह) में दी गई तलाक़ नाफ़िज़-उल-अमल न होगी: इस अमर पर इज्मा (सहमति) है कि अगर कोई शख़्स इक़रार-ए-तलाक़ पर जबरन मजबूर किया गया तो उसका इक़रार नाफ़िज़ न होगा, यह शरह-ए-तहवी में है। एक शख़्स को सुल्तान(1) ने मजबूर किया कि अपनी बीवी को तलाक़ देने के वास्ते किसी को वकील करे, पस उसने मार-पीट व क़ैद(2) के ख़ौफ़ से कहा कि तू मेरा वकील है और इससे ज़्यादा कुछ न कहा। पस वकील ने उसकी बीवी को तलाक़ दे दी। फिर मौक्किल ने कहा कि मैंने उसको अपनी बीवी को तलाक़ देने के वास्ते वकील नहीं किया है, तो उलेमा ने फ़रमाया है कि यह कौल उसकी तरफ़ से मसमूअ (सुना) न होगा और तलाक़ वाक़े हो जाएगी। यह बहर-उर-राइक में है। और अगर एक शख़्स ने अपनी बीवी की तलाक़ देने के वास्ते किसी को वकील किया फिर वकील ने शराब-ए-ख़मर पीकर उसकी बीवी को तलाक़ दी, तो बाज़ मशायख ने फ़रमाया कि तलाक़ वाक़े न होगी और अक्सर मशायख के नज़दीक हो जाएगी, यह तातार ख़ानिया में है। और गूंगे की तलाक़ इशारे से होती है और गूंगे से ऐसा गूंगा मुराद है जो पैदाइशी हो या बाद में इस तरह गूंगा हुआ कि बराबर हमेशा के वास्ते गूंगा हो गया, हत्ता कि उसका इशारा मफ़हूम (समझ) न हो। यह मुज़मारात में है। चाहे यह है कि उस गूंगे को लिखने की क़ुदरत हो या न हो, यह मेराज-उद-दराया व फ़तह-उल-क़दीर में है। और अगर गूंगे का इशारा मारूफ़ न हो जो उसकी तरफ़ से मालूम हो, या इशारा ऐसा हो जिससे यह मालूम हो कि किस ग़र्ज़ के वास्ते ऐसा इशारा करता है लेकिन क़तई मालूम न हो बल्कि शक हो, तो यह बातिल होगा। यह मबसूत में है। और अगर कोई शख़्स पैदाइश के बाद दरमियान-ए-उम्र में गूंगा हो गया मगर दायमी (हमेशा के लिए) नहीं, तो ऐसे गूंगे के इशारे का एतबार नहीं है। फिर जिस सूरत में कि गूंगे के इशारे का एतबार होता है, अगर गूंगे ने तलाक़ दी और इशारे से तीन तलाक़ से कम तादाद समझ में आई, तो वह रजी

होगी। यह मुज़मारात में है और आख़िर में यह है कि इमाम तमर्ताशी से मन्कूल है कि जो गूंगा पैदाइश के बाद गूंगा हुआ और उसका इशारा मफ़हूम क़रार दिया जाता है, उसके वास्ते गूंगे होने की मुद्दत एक साल मुक़र्रर की गई है (यानी अगर एक साल तक गूंगा हो तो उसका इशारा मफ़हूम होगा और तलाक़ वाक़े होगी, मिसाल के तौर पर अगरचे एक साल के बाद अच्छा हो जाए)। और इमाम से मरवी है कि ऐसे गूंगे का ता-दम-ए-मर्ग (मौत तक) गूंगा(3) रहना ज़रूरी है और मशायख ने फ़रमाया कि इसी पर फ़तवा है, यह नहर-उल-फ़ाइक़ में है।

अगर औरत मुर्तदा होकर दार-उल-हर्ब में चली गई तो शौहर की तलाक़ उस पर वाक़े न होगी: अगर वह तहरीर कर सकता हो तो तहरीर से उसकी तलाक़ जाइज़ होगी, कज़ा फ़िल हिदाया फ़ी मसाइल शत्ता। बाज़ मशायख से दरयाफ़्त किया गया। (1) यानी मालूम हो गया कि इस इशारे से उसकी यह मुराद होती है या इस तरह का इशारा करता है और शायद यह मुराद हो कि उसके इशारे मफ़हूम का एतबार होता है, इस वास्ते कि गूंगे का इशारा मफ़हूम-ए-मिस्ल-ए-कलाम के है और ग़र्ज़-ए-एतबार-ए-इशारा से है लेकिन माल वाहिद है। (1) 'क़ाल सुल्तान' की क़ैद अमर-ए-तलाक़ में ब-फ़र्ज़ इत्तिफ़ाक़ नहीं है क्योंकि ग़ैर-सुल्तान की सूरत में भी तलाक़ वाक़े होगी अगरचे इकराह न हो। (2) और अगर क़त्ल के ख़ौफ़ से वकील किया तो भी वाक़े होगी। (3) वरना हुक्म बातिल हो जाएगा।

کتاب الطلاق نزدیک واقع نہ ہوگی اور اس میں امام محمدؒ نے اختلاف کیا ہے یعنی ان کے نزدیک واقع ہوگی اور امام محمدؒ کے قول پر فتویٰ دیا جائے گا، اور امام محمدؒ سے مروی ہے کہ اگر کسی نے نیند ہی اور اس کے مزاج کے موافق نہ ہوئی اور ارتفاع بخارات سے اس کے سر میں درد پیدا ہوا اور شدت درد سے اس کی عقل زائل ہو گئی یا اس نے نیند ہی کی وجہ سے نشہ کے پھر اس نے طلاق دے دی تو واقع نہ ہوگی اور اگر کسی کی عقل بوجہ صدمہ ضرب کے زائل ہوئی یا اس نے خود اپنے سر میں مارا کہ جس سے عقل زائل ہوئی پھر اس نے طلاق دے دی تو طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

بامر مجبوری یا جبر و اکراہ دی گئی طلاق نافذ العمل نہ ہوگی: اس امر پر اجماع ہے کہ اگر کوئی شخص اقرار طلاق پر باکرہ مجبور کیا گیا تو اس کا اقرار نافذ نہ ہوگا یہ شرح طحاوی میں ہے، ایک شخص کو سلطان (1) نے باکرہ مجبور کیا کہ اپنی بیوی کے طلاق دینے کے واسطہ کسی کو وکیل کرے پس اس نے مار پیٹ و قید (2) کے خوف سے کہا کہ تو میرا وکیل ہے اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا پس وکیل نے اس کی بیوی کو طلاق دے دی پھر موکل نے کہا کہ میں نے اس کو اپنی بیوی کے طلاق دینے کے واسطے وکیل نہیں کیا ہے تو علماء نے فرمایا ہے کہ یہ قول اس کی طرف سے مسموع نہ ہوگا اور طلاق واقع ہو جائے گی یہ بحرالرائق میں ہے اور اگر ایک شخص نے اپنی بیوی کی طلاق دینے کے واسطے کسی کو وکیل کیا پھر وکیل نے شرابِ خمر پی کر اس کی بیوی کو طلاق دی تو بعض مشائخ نے فرمایا کہ طلاق واقع نہ ہوگی اور اکثر مشائخ کے نزدیک ہوگی یہ تاتار خانیہ میں ہے اور گونگے کی طلاق بااشارہ ہوتی ہے اور گونگے سے ایسا گونگا مراد ہے جو پیدائشی ہو یا بعد کو اس طرح گونگا ہوا کہ برابر ہمیشہ کے واسطے گونگا ہو گیا حتیٰ کہ اس کا اشارہ مفہوم نہ ہو، یہ مضمرات میں ہے، چاہے اس ہے کہ اس گونگے کو

لکھنے کی قدرت ہو یا نہ ہو یہ معراج الدرایہ و فتح القدیر میں ہے اور اگر گونگے کا اشارہ معروف نہ ہو جو اس کی طرف سے معلوم ہو یا اشارہ ایسا ہو کہ جس سے یہ معلوم ہو کہ اس غرض کے واسطے ایسا اشارہ کرتا ہے لیکن قطعی معلوم نہ ہو بلکہ شک ہو تو یہ باطل ہو گا یہ مبسوط میں ہے اور اگر کوئی شخص پیدائش کے بعد درمیانِ عمر میں گونگا ہو گیا مگر دائمی نہیں تو ایسے گونگے کے اشارہ کا اعتبار نہیں ہے پھر جس صورت میں کہ گونگے کے اشارہ کا اعتبار ہوتا ہے اگر گونگے نے طلاق دی اور اشارہ سے تین طلاق سے کم تعداد سمجھ میں آئی تو وہ رجعی ہوگی یہ مضمرات میں ہے اور آخر میں یہ ہے امام تمرتاشی سے منقول ہے کہ جو گونگا بعد پیدائش کے گونگا ہوا اور اس کا اشارہ مہموم قرار دیا جاتا ہے اس کے واسطے گونگے ہونے کی مدت ایک سال مقرر کی گئی ہے (یعنی اگر ایک سال تک گونگا ہو تو اس کا اشارہ مفہوم ہوگا اور طلاق واقع ہوگی مثلاً اگر چہ بعد ایک سال کے اچھا ہو جائے اور امامؒ سے مروی ہے کہ ایسے گونگے کا تادمِ موت گونگا (3) رہنا ضرور ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ اسی پر فتویٰ ہے یہ نہر الفائق میں ہے۔

اگر عورت مرتدہ ہو کر دارالحرب میں چلی گئی تو شوہر کی طلاق اس پر واقع نہ ہوگی: اگر اس تحریر کر سکتا ہو تو تحریر سے اس کی طلاق جائز ہوگی کذا فی الہدایہ فی مسائل شتے۔ بعض مشائخ سے دریافت کیا گیا (1) یعنی معلوم ہو گیا کہ اس اشارہ سے اس کی یہ مراد ہوتی ہے یا اس طرح کا اشارہ کرتا ہے اور شاید یہ مراد ہو کہ اس کے اشارہ مفہوم کا اعتبار ہوتا ہے اس واسطے کہ گونگے کا اشارہ مفہومہ مثل کلام کے ہے اور غرضِ اعتبارِ اشارہ سے ہے لیکن مال واحد ہے۔ (1) قال سلطان کی قید امرِ طلاق میں بفرض اتفاق نہیں ہے کیونکہ درصورتِ غیر سلطان کے بھی طلاق واقع ہو گی اگر چہ اکراہ نہ ہو۔ (2) اور اگر قتل کے خوف سے وکیل کیا تو بھی واقع ہو گی۔ (3) ورنہ حکم باطل ہو جائے گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol (2) 271 Kitab-ut-Talaq

That a person who is intoxicated said to his wife, "O red-lipped one, your face resembles the moon," and "My lady, you have been divorced." It was ruled that it will be examined: if the aforementioned woman is in doubt and had a husband before this current husband who had divorced her, then divorce will not be effective from this phrase, provided the aforementioned man did not intend (3) divorce. And if the woman did not have such a husband before, then the divorce will be effective, whether he intended it or not. This is in Tatar-Khaniya. If the husband became an apostate and went to Dar-al-Harb, his divorce will not be effective on his wife. However, if he returned to Dar-al-Islam in the same state while the woman was in the waiting period (Iddat) of their separation, the divorce he gave in Dar-al-Harb will become effective. If the woman became an apostate and went to Dar-al-Harb, the husband's divorce will not be effective on her. Then, if she returned before the expiration of the Iddat, according to Imam-e-Azam (RA), the mentioned divorce would not be effective on her, and according to Imam Abu Yusuf (RA), it would be. This is in Zakhira. If he bought his wife and then divorced her, the divorce will not be effective. Likewise, if the woman became the sole owner of her husband or the owner of a part of him, then the husband's divorce will not be effective on her. If the woman bought the husband and then freed him, and then the husband divorced her, the divorce will be effective. Similarly, if he bought his wife, freed her, and then divorced her while she was in her Iddat, the divorce will be effective due to the removal of the impediment; this is in Tabyeen. If a slave married a woman, the slave's divorce can be effective on that woman, but the master of the slave's divorce will not be effective on that woman. This is in Hidaya. In our view, the consideration for divorce is based on the woman; thus, a bondwoman's divorce will be two, whether the husband is free or a slave. Or a slave woman's divorce will be three, whether the husband is free or a slave.

Chapter: 2 Regarding the implementation of divorce, and it contains seven sections: **Section: 1** Regarding explicit (Sarih) divorce Which words fall into the category of explicit divorce: Explicit divorce is, for example, saying "You are divorced" (Taliqa) or "Divorced" (Mutlaqa) or "I have divorced you." Thus, one revocable (Raj'i) divorce will be effective, even if he intended more than one, or intended an irrevocable (Baina) divorce, or had no intention at all. This is in Kanz. And if he said to the woman "You are divorced" and intended that "You are small from divorce," then legally (Qada) his statement will not be confirmed, but religiously (Diyanatan), between him and Allah

Almighty, it will be considered valid. And it is not lawful (4) for a woman, like a Qadi, to allow the aforementioned man power over herself when she hears this speech from him or if a just witness [hears it]...

(1) O red-lipped one, your face resembles the moon. (2) From me, your husband has divorced you. (3) Rather, it is news and a narrative. (4) Meaning: It is not appropriate for the Qadi to let him stay with his wife after hearing such a thing from any man; rather, he should separate the two.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड (2) 271 किताब-उत-तलाक

कि एक व्यक्ति जो नशे में है, उसने अपनी बीवी से कहा कि ऐ सुर्ख लब (1) नेक बमा मांद रूयत। कि (2) बानवी मन तलाक दादह शुवीत। तो फरमाया कि देखा जाएगा अगर औरत مذکورہ (उल्लेखित) संदेह में हो और इस शौहर से पहले उसका एक शौहर था जिसने उसे तलाक दी थी, तो इस शब्द से तलाक वास्तव नहीं होगी, बशर्ते कि उक्त व्यक्ति की नीयत (3) तलाक की न हो। और अगर उससे पहले उक्त औरत का ऐसा शौहर न हो, तो तलाक वास्तव होगी, चाहे नीयत की हो या न की हो। यह तातारखनिया में है। और अगर शौहर मुर्तद होकर दारुल-हर्ब में चला गया तो उसकी तलाक उसकी बीवी पर वास्तव नहीं होगी। लेकिन अगर इसी अवस्था में दारुल-इस्लाम में वापस आया कि उक्त औरत उसकी फरकत (अलगाव) की इद्दत में है, तो तलाक जो उसने दारुल-हर्ब में दी थी, वह वास्तव हो जाएगी। और अगर औरत मुर्तदा होकर दारुल-हर्ब में चली गई, तो शौहर की तलाक उस पर वास्तव नहीं होगी। फिर अगर वह इद्दत बीतने से पहले वापस आ गई, तो भी इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक उक्त तलाक उस पर वास्तव नहीं होगी और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक वास्तव होगी। यह ज़खीरा में है। और अगर अपनी बीवी को खरीद लिया फिर उसे तलाक दी तो उस पर तलाक वास्तव नहीं होगी। और इसी तरह अगर औरत अपने शौहर की पूर्ण मालकिन हुई या किसी हिस्से की मालकिन हुई तो फिर शौहर की तलाक उस पर वास्तव नहीं होगी। और अगर औरत ने शौहर को खरीदा फिर उसे आज़ाद कर दिया, फिर शौहर ने उसे तलाक दी तो तलाक वास्तव होगी। और इसी तरह अगर अपनी ज़ौजा (पत्नी) को खरीदा फिर उसे आज़ाद किया फिर उसे तलाक दी, जबकि वह इद्दत में है, तो ज़वाल-ए-माने (बाधा दूर होने) के कारण तलाक वास्तव होगी। यह तबीन में है। और अगर गुलाम ने किसी औरत से निकाह किया, तो गुलाम की तलाक उस औरत पर वास्तव हो सकती है, और गुलाम के आका की तलाक उस औरत पर वास्तव नहीं होगी। यह हिदाया में है। और तलाक का विचार हमारे नज़दीक औरत के लिहाज़ से होता है, चुनांचे बांदी (दासी) की तलाक पूरी दो होंगी, चाहे शौहर आज़ाद हो या गुलाम हो। या गुलाम औरत की तलाक तीन होंगी, चाहे शौहर आज़ाद हो या गुलाम हो।

अध्याय: 2 तलाक के कार्यान्वयन के बयान में और इसमें सात खंड हैं: **खंड: 1** तलाक-ए-सरीह (स्पष्ट तलाक) के बयान में कौन से शब्द तलाक-ए-सरीह की श्रेणी में आएंगे: तलाक-ए-सरीह इस तरह है कि मिसाल के तौर पर कहा कि तू तालिक़ा है या मुतलक़ा है या मैंने तुझे तलाक दी। तो एक तलाक-ए-रजई वास्तव होगी, अगरचे उसने एक से अधिक की नीयत की हो या बाइन तलाक की नीयत की

हो या कोई नीयत न हो। यह कन्ज़ में है। और अगर औरत से कहा कि तू तालिक़ा है और नीयत यह की कि तू तलाक से छोटी है, तो कज़ान (न्यायिक रूप से) उसके कथन की पुष्टि नहीं की जाएगी, और दयानत (धर्मनिष्ठता) के तौर पर उसके और अल्लाह तआला के बीच वह सही होगा। और औरत के लिए यह (4) काज़ी जैसा हलाल नहीं है कि उक्त व्यक्ति को अपने ऊपर काबू (संबंध बनाने) दे, जबकि वह उससे यह कथन सुन ले या कोई गवाह-ए-आदिल (न्यायप्रिय गवाह) उसके..

(1) ऐ सुर्ख होंठों वाली, तेरा चेहरा चाँद से मिलता है। (2) मेरी ओर से तेरे शौहर ने तुझे तलाक दी। (3) बल्कि खबर और कहानी हो। (4) यानी काज़ी के लिए यह उचित नहीं है कि किसी मर्द से ऐसा सुनकर उसे उसकी बीवी के पास रहने दे, बल्कि दोनों को अलग कर दे।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (2) 271 کتاب الطلاق کہ ایک شخص نے جو نشہ میں ہے اپنی بیوی سے کہا کہ اے سرخ لب (1) نیک بماء ماند روت ۔ کہ (2) بانوی من طلاق دادہ شویت ۔ تو فرمایا کہ دیکھا جائے گا اگر عورت مذکورہ شبہ ہو اور اس شوہر سے پہلے اس کا ایک شوہر تھا کہ جس نے اس کو طلاق دی تھی تو اس لفظ سے طلاق واقع نہ ہوگی بشرطیکہ مرد مذکور کی نیت (3) طلاق کی نہ ہو اور اگر اس سے پہلے عورت مذکورہ کا ایسا شوہر نہ ہو تو طلاق واقع ہوگی خواہ نیت کی ہو یا نہ کیا ہو یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر شوہر مرتد ہو کر دارالحرب میں چلا گیا تو اس کی طلاق اس کی بیوی پر واقع نہ ہوگی لیکن اگر اسی حالت میں دارالسلام میں واپس آیا کہ عورت مذکورہ اس کی فرقت کی عدت میں ہے تو طلاق جو اس نے دارالحرب میں دی تھی واقع ہو جائے گی اور اگر عورت مرتدہ ہو کر دارالحرب میں چلی گئی تو شوہر کی طلاق اس پر واقع نہ ہوگی پھر اگر وہ قبل عدت گزرنے کے واپس آئی تو بھی امام اعظمؒ کے نزدیک طلاق مذکور اس پر واقع نہ ہوگی اور امام ابویوسفؒ کے نزدیک واقع ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر اپنی بیوی کو خرید یا پھر اس کو طلاق دی تو اس پر طلاق واقع نہ ہوگی اور اسی طرح اگر عورت اپنے شوہر کی تمام مالک ہوئی یا کسی حصہ کی مالک ہوئی تو پھر شوہر کی طلاق اس پر واقع نہ ہوگی اور اگر عورت نے شوہر کو خرید ا پھر اس کو آزاد کر دیا پھر شوہر نے اس کو طلاق دی تو طلاق واقع ہوگی اور علیٰ ہذا اگر اپنی زوجہ کو خریدا پھر اس کو آزاد کیا پھر اس کو طلاق دی در حالیکہ وہ عدت میں ہے تو بسبب زوال مانع کے طلاق واقع ہوگی یہ تبیین میں ہے اور اگر غلام نے کسی عورت سے نکاح کیا تو غلام کی طلاق اس عورت پر واقع ہوسکتی ہے اور آقائے غلام کی طلاق اس عورت پر واقع نہ ہوگی یہ ہدایہ میں ہے اور طلاق کا اعتبار ہمارے نزدیک عورت کے لحاظ

پر ہوتا ہے چنانچہ باندی کی طلاق پوری دو ہوں گی خواہ شوہر آزاد ہو یا غلام ہو یا غلام عورت کی طلاق تین ہوں گی خواہ شوہر آزاد ہو یا غلام ہو۔

باب: 2 ایقاع طلاق کے بیان میں اور اس میں سات فصلیں ہیں: فصل: 1 اول طلاق صریح کے بیان میں کون سے الفاظ طلاق صریح کے زمرے میں آئیں گے: طلاق صریح اس طرح ہے کہ مثلاً کہا کہ تو طالقہ ہے یا مطلقہ ہے یا میں نے تجھے طلاق دی پس ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اگر چہ اس نے ایک سے زیادہ کی نیت کی ہو یا بائنہ طلاق کی نیت کی ہو یا کچھ نیت نہ ہو یہ کنز میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اور نیت یہ کی کہ تو طلاق سے چھوٹی تو قضاء اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اور دیانۃً فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ وہ تدین ہو گا اور عورت کو مثل (4) قاضی کے حلال نہیں ہے کہ مرد مذکور کو اپنے اوپر قابو دے جبکہ اس سے یہ کلام سن لے یا کوئی گواہ عادل اس کے

(1) اے سرخ لب چاند سے تیرا چہرہ مشابہ ہے۔ (2) میری کہ با تو تیرے شوہر نے تجھے طلاق دی۔ (3) بلکہ خبر وحکایت ہو۔ (4) یعنی قاضی کو روانہیں کہ کسی مرد سے ایسا سن کر اس کو اس کی بیوی پاس رہنے دے بلکہ دونوں کو جدا کر دے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (272) Kitab-ut-Talaq

...should bear witness to this in front. And if he said to the woman, "You are Talaqah (divorced) by Talaq[1]," then in the sight of the judiciary (Qaza), nothing will be established. Similarly, if he said to the woman, "You are Talaqah by this Qayd (1) (bond/condition)," then the same ruling applies. And if he said "Bil-Fiqah" and by this statement, he intended that "you are released from the work (2)," then neither in terms of piety (Diyanatan) nor in the judiciary (Qaza) will his affirmation be accepted. It is not in Tabyeen. And if he said to the woman, "You are Talaqah-e-Oghl or Az-Qayd," this issue is mentioned in two places in the Musanna, and in one place, it is answered that in the sight of the judiciary, the Talaq will not be established, and in another place, it is mentioned that the Talaq will be established. Hassan bin Ziyad reported from Imam-e-Azam (R.A.) that if he said to his wife, "You are Talaqah by this Qayd or this Ghul (shackles)," then she will become divorced (Mutallaqah), and the man's claim in the judiciary that he meant shackles or a collar instead of divorce will not be accepted. This is in Al-Muheet. And if he said to the woman, "You are Talaqah by this act (Amal)," then three Talaqs will not be established on her, and in the judiciary, his claim that he did not intend divorce will not be accepted. This option is in Sharh-e-Mukhtar.

A man said to his wife, "O Mutallaqah (divorced one)," then if the woman had no husband before this, but a divorce did not occur (rather he died), the divorce will fall upon this woman. And if the woman did have a husband and he divorced her, and if this husband did not intend to report a previous incident by this statement, then she will become divorced. And if the husband said, "I intended to report an earlier news by my statement," then between him and Allah (T'ala), he may be considered truthful (Mutadayyan). And as for whether the judiciary will accept his affirmation or not, the reports differ, and the correct view is that it will be accepted. And if he said, "I intended to curse (2) by this statement," then the judiciary will not accept this, though he may be considered truthful between him and Allah (T'ala). And if he said to the woman, "I have divorced you (Talaq kiya/Raha kiya)," this is not explicit (Sareeh); if he intended divorce, it will occur, otherwise not. This is in Fatawa-e-Qazi Khan.

The Translator says: The passive participle of Talaq is feminine "Mutallaqah," with the 'Ta' silent and the 'Lam' fatha, meaning undoubtedly "released." Qal (He said): And if he said to the woman, "You are Mutallaqah" or "O Mutallaqah," with the 'Ta' silent and the 'Lam' fatha, this will not result in divorce without intention. This is in Siraj-ul-Wahhaj. And if he said "An-Talaq" meaning "you are Talaq," "At-Talaq" meaning "you

are Talaq," or "An-Taliq Talaqan" meaning "you are Talaq," upon it becoming a divorce, if there is no intention, or if one or two Talaqs are intended, then one Raj'i (revocable) Talaq will occur. And if he intended three, then three Talaqs will occur. The Translator says: Perhaps in the first case, in the Urdu language, as the translation of these words is mentioned, the Talaq will likely (3) not occur. Allah Subhanahu wa Ta'ala knows best. Yes, in the second and third cases, the aforementioned ruling will apply. Allah knows best. And if he said "An-Taliq" then it is a divorce, and a divorce will fall, and there is no need for intention, but it will be a Raj'i Talaq, and the intention of three Talaqs is also valid. However, in the case where the divorce is "Khabar" (report) of the Lam and Lam, that intention of divorce is not valid, as per Al-Hidayah. But the invalidity of the intention of two divorces is only when the woman is Hurrah (free); if she is a bondwoman, then two Talaqs will occur (as these are complete for her), or in the case of a Hurrah, if one Talaq.

1: Talaq strength and binding, i.e., rope, etc., in which she was tied. 2: His statement "from work"... because "released from work" is not a known usage for Talaq, and by chance, it is not used in our common parlance either. (1) i.e., from binding, from shackles. (2) i.e., to say bad words. (3) Both words are with a stop at the end, not with annexation (Idafah). (4) And if in the second case "Taliq-ut-Talaq" is with annexation, then it also appears like the first case, Allah knows best.

...सामने यह गवाही दे और अगर औरत से कहा कि तू तलाक़[1] से तालिक़ा है तो क़ज़ा कुछ वाक़े न होगा और इसी तरह अगर औरत से कहा कि तू इस क़ैद (१) से तालिक़ा है तो भी यही हुक्म है। और अगर तू बाल-फ़क़ा है, इस क़ौल से यह नीयत की कि तू काम (२) से छूटी हुई है तो दियानत व क़ज़ा तस्दीक़ न होगी न तब्ईन में है। और अगर औरत से कहा कि तू तालिक़ा-ए-ओग़ल या अज़-क़ैद है, यह मसला मुसना में दो जगह मज़कूर है और एक जगह यह जवाब मज़कूर है कि क़ज़ा तलाक़ वाक़े न होगी और दूसरी जगह मज़कूर है कि क़ज़ा तलाक़ वाक़े होगी। और हसन बिन ज़ियाद ने इमाम आज़म (र.) से रिवायत की है कि अगर अपनी औरत से कहा कि तू इस क़ैद या इस ग़ल से तालिक़ा है तो वह मुतल्लक़ा हो जाएगी और क़ज़ा मर्द मज़कूर का दावा कि मैंने तलाक़ के सिवा बेड़ी या तौक़ से मुराद लिया है, तस्दीक़ न होगी। यह मुहीत में है। और अगर औरत से कहा कि तू तीन तलाक़ से तालिक़ा इस अमल से है तो उस पर तीन तलाक़ वाक़े न होंगी और क़ज़ा उसके दावे की कि मैंने तलाक़ की नीयत नहीं की थी, तस्दीक़ न की जाएगी। यह इख़्तियार शराह-ए-मुख़्तार में है। एक शख़्स ने अपनी बीवी से कहा कि ऐ मुतल्लक़ा, पस अगर औरत का उससे पहले का शौहर न हुआ हो मगर तलाक़ न हुई हो बल्कि मर गया हो, उस औरत पर तलाक़ पड़ जाएगी और अगर उस औरत का शौहर हुआ हो और उसने उसको तलाक़ दी हो, पस अगर उस शौहर ने इस कलाम से पहले वाक़े की ख़बर देने का क़सद नहीं किया तो भी मुतल्लक़ा हो जाएगी। और अगर शौहर ने कहा कि मैंने अपने कलाम से पहले अख़बार (ख़बर) का क़सद किया है तो फ़ीमा-बैनहू व-बैनल्लाह तआला मुतदियन (दीनदार) हो सकता है और रहा यह अमर कि क़ज़ा भी उसकी तस्दीक़ होगी या न होगी तो इसमें रिवायत मुख़्तलिफ़ हैं और सही यह है कि उसकी तस्दीक़ होगी। और अगर कहा कि मैंने इस कलाम से गाली (२) देने का क़सद किया था तो क़ज़ा तस्दीक़ न होगी और फ़ीमा-बैनहू व-बैनल्लाह तआला मुतदियन हो सकता है। और अगर औरत से कहा कि मैंने तुझे तलाक़ किया (या रहा किया) तो यह सरीह नहीं है, पस अगर तलाक़ की नीयत की तो वाक़े होगी वरना नहीं। यह फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान में है। क़ालल-मुतरजिम: तलाक़ का इस्म-ए-मफ़ऊल मोअन्नस मुतल्लक़ा, बिलफ़्ज़ ब-सुकून-ए-ता व-फ़त्ह-ए-लाम बिला-शुबह-ए-य'नी रिहा करदा-शुद वह है। क़ाल: और अगर औरत से कहा कि तू मुतल्लक़ा है या ऐ मुतल्लक़ा ब-सुकून-ए-ता व-फ़त्ह-ए-लाम बिला-शुबह-ए-यह तो ब-दूं नीयत के तलाक़ न होगी। यह सराजुल-वहाज में है। और अगर औरत से कहा कि "अन-त़लाक़" ब-मनी तू तालिक़, "अत-त़लाक़" ब-मनी तू तालिक़ है या "अन-तालिक़ तलाक़न" ब-मनी तू तालिक़ है, तलाक़

होने पर, पस अगर कुछ नीयत न हो या एक या दो तलाक़ की नीयत हो तो एक तलाक़-ए-रज़ई वाक़े होगी और अगर तीन तलाक़ की नीयत की तो तीन तलाक़ वाक़े होंगी। क़ालल-मुतरजिम: अव्वल एक सूरत में शायद उर्दू ज़बान में जिस तरह इन अल्फ़ाज़ का तर्जुमा मज़कूर है, ग़ालिबन तलाक़ वाक़े(३) न होगी। वल्लाह सुब्हानहू आलम। हां दूसरी व तीसरी सूरत में कुछ हुक्म-ए-मज़कूर जारी होगा। वल्लाह आलम। और अगर कहा कि "अन-तालिक़" तो तलाक़ है तो उससे तलाक़ पड़ जाएगी और इसमें नीयत होने की ज़रूरत नहीं है मगर रज़ई तलाक़ होगी और तीन तलाक़ की नीयत भी सही है लेकिन इस सूरत में कि जब तलाक़ ख़बर द-लाम व-लाम के है वह तलाक़ की नीयत सही नहीं है, कज़ा फ़िल-हिदाया। मगर दो तलाक़ की नीयत सही न होना उस वक़्त है कि जब औरत हुर्रह (आज़ाद) हो और अगर बांदी हो तो दो तलाक़ें वाक़े होंगी (कि यही उसके हक़ में कामिल हैं) या हुर्रह होने की सूरत में अगर एक तलाक़।

سامنے یہ گواہی دے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طلاق[1] سے طالقہ ہے تو قضاء کچھ واقع نہ ہوگا اور اسی طرح اگر عورت سے کہا کہ تو اس قید (۱) سے طالقہ ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر تو بالفقہ ہے اس قول سے یہ نیت کی کہ تو کام (۲) سے چھوٹی ہوئی ہے تو دیانہ و قضاء تصدیق نہ ہوگی نہ تبیین میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ اؤغل یا از قید ہے یہ مسئلہ مثنیٰ میں دو جگہ مذکور ہے اور ایک جگہ یہ جواب مذکور ہے کہ قضاء طلاق واقع نہ ہوگی اور دوسری جگہ مذکور ہے قضاء طلاق واقع ہوگی اور حسن بن زیاد نے امام اعظمؒ سے روایت کی ہے کہ اگر اپنی عورت سے کہا کہ تو اس قید یا اس غل سے طالقہ ہے تو وہ مطلقہ ہو جائے گی اور قضاء مرد مذکور کا دعویٰ کہ میں نے سوائے طلاق کے بیڑی یا طوق سے مراد لیا ہے تصدیق نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو تین طلاق سے طالقہ اس عمل سے ہے تو اس پر تین طلاق واقع نہ ہوں گی اور قضاء اس کے دعویٰ کی کہ میں نے طلاق کی نیت نہیں کی تھی تصدیق نہ کی جائے گی یہ اختیار شرح مختار میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ اسے مطلقہ پس اگر عورت کا اس سے پہلے کا شوہر نہ ہوا ہو مگر طلاق نہ ہوئی ہو بلکہ مر گیا ہو اس عورت پر طلاق پڑ جائے گی اور اگر اس عورت کا شوہر ہوا ہو اور اس نے اس کو طلاق دی ہو پس اگر اس شوہر نے اس کلام سے پہلے واقعہ کی خبر دینے کا قصد نہیں کیا تو بھی مطلقہ ہو جائے گی اور اگر شوہر نے کہا کہ میں نے اپنے کلام سے پہلے اخبار کا قصد کیا ہے تو فیما بینہ وبین اللہ تعالیٰ متدین ہو سکتا ہے اور رہا یہ امر کہ قضاء بھی اس کی تصدیق ہوگی یا نہ ہوگی تو اس میں روایات مختلف ہیں اور صحیح یہ ہے کہ اس کی تصدیق ہوگی اور اگر کہا کہ میں نے اس کلام سے گالی (۲) دینے کا قصد کیا تھا تو قضاء تصدیق نہ ہوگی اور فیما بینہ وبین اللہ

تعالیٰ متدین ہو سکتا ہے اور اگر عورت سے کہا کہ میں نے تجھے طلاق کیا (یار ہا کیا) تو یہ صریح نہیں ہے پس اگر طلاق کی نیت کی تو واقع ہوگی ورنہ نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ قال المترجم طلاق کا اسم مفعول مونث مطلقہ بلفظ بسکون طاء وفتح لام بلاشبہ ید یعنی رہا کردہ شد وہ ہے قال اور اگر عورت سے کہا کہ تو مطلقہ ہے یا اسے مطلقہ بسکون طاء وفتح لام بلاشبہ یہ تو بدوں نیت کے طلاق نہ ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ ان اطلاق بمعنی تو طالق الطلاق بمعنی تو طالق ہے یا ان طالق طلاقاً بمعنی تو طالق ہے طلاق ہونے پر پس اگر کچھ نیت نہ ہو یا ایک یا دو طلاق کی نیت ہو تو ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اور اگر تین طلاق کی نیت کی تو تین طلاق واقع ہوں گی قال المترجم اول ایک صورت میں شاید اردو زبان میں جس طرح ان الفاظ کا ترجمہ مذکور ہے غالباً طلاق واقع (۳) نہ ہوگی واللہ سبحانہ اعلم۔ ہاں دوسری و تیسری صورت میں کچھ حکم مذکور جاری ہوگا واللہ اعلم۔ اور اگر کہا کہ ان طالق تو طلاق ہے تو اس سے طلاق پڑ جائے گی اور اس میں نیت ہونے کی حاجت نہیں ہے مگر رجعی طلاق ہوگی اور تین طلاق کی نیت بھی صحیح ہے لیکن اس صورت میں کہ جب طلاق خبر دلام و لام کے ہے وہ طلاق کی نیت صحیح نہیں ہے کذافی الہدایہ مگر دو طلاق کی نیت صحیح نہ ہوتا اس وقت ہے کہ جب عورت حرہ ہو اور اگر باندی ہو تو دو طلاقیں واقع ہونگی (کہ یہی اس کے حق میں کامل ہیں) یا حرہ ہونے کی صورت میں اگر ایک طلاق۔ ۱: طلاق مضبوطی و بندش یعنی رسی وغیرہ جس میں بندھی ہوئی تھی۔ ۲: قولہ کام سے ---- اس واسطے کہ کام سے چھوٹنا بمعنی طلاق معروف نہیں مستعمل ہے اور حسن اتفاق سے ہمارے محاورہ میں بھی ایسا نہیں ہے۔ (۱) یعنی بندش سے بیڑیوں سے۔ (۲) یعنی بد بات کہنا۔ (۳) ہر دو لفظ بوقف آخر نہ باضافت۔ (۴) اور اگر دوسری صورت میں طالق الطلاق باضافت ہے تو بھی مثل اول صورت کے معلوم ہوتی ہے، واللہ اعلم۔

Kitab-ut-Talaq — 273 — Fatawa Alamgiri, Vol. 2

If a divorce has already occurred upon her, then two divorces will occur upon her as well, provided that the intention was made along with the first divorce. This is in *Siraj al-Wahhaj*. If a person says to his wife, "For you is divorce," then Imam Abu Hanifa (RA) has stated that if he intended divorce, then divorce will occur; otherwise, it will not.

If he says to the woman, "Anta taliq, taliq" (You are divorced, divorced), then it is [the pronunciation of] divorce-divorce. And if he says, "I meant one divorce by the word 'taliq' and a second divorce by the word 'al-talaq'," then his affirmation will be accepted. Thus, two revocable (*raj'i*) divorces will occur, provided that the woman has been consummated with; otherwise, the second utterance will be considered void (*laghw*). This is in *Kafi*. And in *Mashqi*, it states that if a person says to his wife, "For you is divorce," then Imam Abu Hanifa stated that if he intended divorce, then divorce will occur, and if there was no intention, it will not occur. *Qal al-Muharrajmi* (The author says): Meaning, if he said to the woman, "Laki al-talaq," this is not explicit (*sarih*) in Arabic, but according to the translation mentioned in Urdu, in the Urdu language, it will likely result in a divorce because this is the alternative used in common parlance (*urf*). Therefore, in terms of language, it is not explicit, merely *falyuqal* (so it is said), and Allah knows best. Imam Abu Yusuf stated that if he intended divorce, it will occur; otherwise, the choice of divorce will rest with the woman. If he says to the woman, "Alaiki al-talaq" (Upon you is divorce), she will be divorced provided there was an intention. *Qal al-Muharrajmi*: In the Urdu language, without any condition, she will be considered divorced (*mutallaqa*), and Allah knows best. If he says, "Talaq alaiki wajib" (My divorce is obligatory upon you), then divorce will occur. Similarly, if he says, "Al-talaq alaiki wajib" (Divorce is obligatory upon you), the ruling is the same. Baqali has mentioned this in his Fatawa. If he says to the woman, "Talaqaki alayya" (Your divorce is upon me), then it will not occur. If he says, "Talaqtuki alayya wajib, lazim, aw fard, aw thabit" (I have divorced you, it is upon me as obligatory, necessary, mandatory, or established), then Sheikh Abu al-Laith has recorded in his Fatawa the disagreement among the later scholars regarding this issue. Some say a revocable divorce occurs regardless of whether he intended it or not. Some say it will not occur whether he intended it or not. Some say in the case of saying "wajib" (obligatory), without intention, both intentions will occur, and in the case of saying "lazim" (necessary), it will not occur even if there was an intention. The difference between these two is due to common parlance (*urf*). *Qal al-Muharrajmi*:

This latter opinion is consistent with the Urdu language, and Allah knows best. Except for the word "fard" (mandatory), which is speculative, but "fard" without a divine command is incorrect; therefore, except for "wajib," all words will have the same ruling in Urdu as the latter opinion, *falyuja'al*. Similarly, if he said to the woman, "If you do such and such, your divorce is obligatory, necessary, or established upon me," and the woman performed that action, there is a similar disagreement. Sheikh Sadr al-Shahid has preferred the view that divorce will occur in all cases, as is in *al-Muhit*. And this is correct; it is in *Muhit al-Sarakhsi*.

If he says: "Anta taliq, taliq or anta taliq or qad tallaqtuki, qad tallaqtuki or anta taliq, qad tallaqtuki," then two divorces will occur: Sheikh Imam Zahir al-Din Hasan bin Ali al-Marghinani used to give the fatwa that divorce does not occur in all cases; this is in *al-Muhit*. And in the Qadi's *Fatawa Kubra*, it is stated that divorce will occur in all cases; this is in *Fath al-Qadir*. Ibn Sama'ah [narrated] from Imam Muhammad...

(Footnotes) 1. *Qal al-Muharrajmi*: The apparent intent is that the aforementioned woman accepted the choice in that gathering, and Allah knows best. 2. *Qal al-Muharrajmi*: This is more cautious (*ahwat*). (1) Meaning one divorce by "al-talaq".

किताब-उत-तलाक — 273 — फतावा आलमगिरी, जिल्द 2

अगर उस पर पहले तलाक वाके हो चुकी हो तो उस पर भी दो तलाक पड़ेंगी बशर्ते कि उन दोनों की पहली तलाक के साथ नियत की हो। यह 'सराजुल वहाज' में है। अगर एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा "तेरे वास्ते तलाक है" तो इमाम अबू हनीफा (रह.) ने फरमाया कि अगर उसने तलाक की नियत की हो तो तलाक पड़ जाएगी, वरना नहीं।

अगर औरत से कहा कि "अंत तालिक तालिक" तो तलाक-तलाक है और कहा कि मैंने लफ्ज़ "तालिक" से एक तलाक और लफ्ज़ "अत-तलाक" से दूसरी तलाक मुराद ली है तो इसकी तस्दीक होगी, पस दो तलाक रजई वाके होंगी बशर्ते कि औरत मदखूला हो वरना दूसरा कलाम लग्व (बेकार) हो जाएगा। यह 'काफी' में है और 'मश्की' में है कि अगर एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि "तेरे वास्ते तलाक है" तो इमाम अबू हनीफा ने फरमाया कि अगर उसने तलाक की नियत की हो तो तलाक पड़ जाएगी और अगर कुछ नियत न हो तो न पड़ेगी। "काल अल-मुहर्रजमी" यानी इस औरत से कहा कि "लकल-तलाक" और यह अरबी में सरीह (साफ) नहीं है, लेकिन जिस तौर से तर्जुमा उर्दू मज़कूर है, ज़बान-ए-उर्दू में गालिबन इससे तलाक पड़ जाएगी, इसलिए कि उर्फ़ में मुतबादिल यही है। पस ज़बान के लिहाज़ से सरीह न हो, महज़ फ़ल-युकाल, वल्लाह आलम। और इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि अगर उसने तलाक की नियत की तो वाके होगी वरना अम्र-ए-तलाक का इख्तियार औरत के हाथ में होगा। और अगर औरत से कहा कि "अलैकि-तलाक" (तेरे ऊपर तलाक है) तो वह तालिक होगी बशर्ते कि नियत हो। "काल अल-मुहर्रजमी" ज़बान-ए-उर्दू में बिला शर्त मुतल्लका होगी, वल्लाह आलम। और अगर कहा कि "तलाक अलैकि वाजिब" यानी मेरी तलाक तुझ पर वाजिब है तो तलाक पड़ जाएगी, इसी तरह अगर कहा कि "अत-तलाक अलैकि वाजिब" (तुझ पर वाजिब है) तो भी यही हुक्म है, यह बकाली ने अपने फतावा में ज़िक्र फरमाया है। और अगर औरत से कहा कि "तलाक-की अलैय्या" यानी तेरी तलाक मुझ पर है तो वाके न होगी। और अगर कहा "तलाक-तुलकी अलैय्या वाजिब लाज़िम लऊ फर्ज" या "साबित" ब-मानी तेरी तलाक मुझ पर वाजिब या लाज़िम या फ़र्ज़ या साबित है, पस शेख अबुल लैस ने फतावा में इस मसले में मुताख्खीरीन का इख्तिलाफ नकल किया है कि बाज़ के नज़दीक एक तलाक रजई वाके होगी चाहे नियत हो या न हो, और बाज़ ने फरमाया कि वाके न होगी नियत करे या न करे। और बाज़ ने फरमाया कि वाजिब कहने की सूरत में ब-दूँ नियत दोनों नियत वाके होगी और लाज़िम कहने की सूरत में वाके न होगी अगरचे नियत हो। और फ़र्क इन दोनों का उर्फ़ की राह से है। "काल अल-मुहर्रजमी" यही कौल-ए-अखीर ज़बान-ए-उर्दू

के मुवाफ़िक़ है, वल्लाह आलम। इल्ला लफ्ज़ "फ़र्ज़" मोह्तमिल है लेकिन फ़र्ज़ ब-गैर हुक्म-ए-इलाही गलत है, लिहाज़ा सिवाए वाजिब के सब अल्फ़ाज़ में मुवाफ़िक़-ए-कौल-ए-अखीर उर्दू में भी यही हुक्म होगा, फ़ल-युजाल। इसी तरह अगर औरत से कहा कि अगर तूने ऐसा किया तो तेरी तलाक मुझ पर वाजिब या लाज़िम या साबित है, पस औरत ने यह फ़ैल किया तो भी ऐसा इख्तिलाफ है। और शेख सदर-उश-शहीद ने यह इख्तियार किया है कि सब सूरतों में तलाक वाके होगी, कज़ा फ़िल मुहीत। और यही सही है, यह मुहीत-ए-सरखसी में है।

अगर कहा कि: "अंत तालिक तालिक या अंत तालिक या कद तल्लकतकी कद तल्लकतकी या अंत तालिक कद तल्लकतकी" तो दो तलाक होंगी: शेख इमाम ज़हीर-उद्दीन हसन बिन अली मरगीनानी सब सूरतों में तलाक वाके न होने का फतवा देते थे, यह मुहीत में है और काज़ी के फतावा-ए-कुबरा में है कि सब सूरतों में तलाक वाके होगी, यह 'फतह-अल-कदीर' में है, इब्ने समाआ ने इमाम मोहम्मद से (रिवायत की है)।

اس پر پہلے واقع ہو چکی ہو تو اس پر بھی دو طلاق پڑیں گی بشرطیکہ ان دونوں کی پہلی طلاق کے ساتھ نیت کی ہو یہ سراج الوہاج میں ہے۔ اگر ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا تیرے واسطے طلاق ہے تو امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ نے فرمایا کہ اگر اُس نے طلاق کی نیت کی ہو تو طلاق پڑ جائے گی ورنہ نہیں۔

اگر عورت سے کہا کہ "انت طالق طالق" تو طلاق طلاق ہے اور کہا کہ میں نے لفظ طالق سے ایک طلاق اور لفظ "الطلاق" سے دوسری طلاق مراد لی ہے تو اس کی تصدیق ہوگی پس دو طلاق رجعی واقع ہوں گی بشرطیکہ عورت مدخولہ ہو ورنہ دوسرا کلام لغو ہو جائے گا یہ کافی میں ہے اور مشقی میں ہے کہ اگر ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ تیرے واسطے طلاق ہے تو امام ابو حنیفہ نے فرمایا کہ اگر اس نے طلاق کی نیت کی ہو تو طلاق پڑ جائے گی اور اگر کچھ نیت نہ ہو تو نہ پڑے گی "قال المھرجم" یعنی اس عورت سے کہا کہ لک الطلاق اور یہ عربی میں صریح نہیں ہے لیکن جس طور سے ترجمہ اردو مذکور ہے زبان اردو میں غالباً اس سے طلاق پڑ جائے گی اس واسطے کہ عرف میں متبادل یہی ہے پس زبان کے لحاظ سے صریح نہ ہو محض فلیقال واللہ اعلم اور امام ابو یوسف نے فرمایا کہ اگر اس نے طلاق کی نیت کی تو واقع ہوگی ورنہ امر طلاق کا اختیار عورت کے ہاتھ ہوگا اور اگر عورت سے کہا کہ "علیک الطلاق تیرے اوپر طلاق ہے تو وہ طالقہ ہوگی بشرطیکہ نیت ہو قال المھر جم زبان اردو میں بلا شرط مطلقہ ہوگی واللہ اعلم۔ اور اگر کہا کہ طلاق علیک واجب یعنی میری طلاق تجھ پر واجب ہے تو طلاق پڑ جائے گی اس طرح اگر کہا کہ الطلاق علیک واجب تجھ پر واجب ہے تو بھی یہی حکم ہے یہ بقالی نے اپنے فتاویٰ میں ذکر فرمایا ہے اور اگر عورت سے کہا کہ "طلاقک علی" یعنی تیری طلاق مجھ پر ہے

تو واقع نہ ہوگی اور اگر کہا "طلاقتک علی واجب لازم لو فرض" او ثابت بمعنی تیری طلاق مجھ پر واجب یا لازم یا فرض یا ثابت ہے پس شیخ ابو اللیث نے فتاویٰ میں اس مسئلہ میں متاخرین کا اختلاف نقل کیا ہے کہ بعض کے نزدیک ایک طلاق رجعی واقع ہوگی چاہے نیت ہو یا نہ ہو اور بعض نے فرمایا کہ واقع نہ ہوگی نیت کرے یا نہ کرے اور بعض نے فرمایا کہ واجب کہنے کی صورت میں بدون نیت دونوں نیت واقع ہوگی اور لازم کہنے کی صورت میں واقع نہ ہوگی اگر چہ نیت ہو اور فرق ان دونوں عرف کی راہ سے ہے قال المھر جم یہی قول اخیر زبان اردو کے موافق ہے واللہ اعلم الا لفظ فرض محتمل ہے لیکن فرض بغیر حکم الٰہی غلط ہے لہذا سوائے واجب کے سب الفاظ میں موافق قول اخیر اردو میں بھی یہی حکم ہوگا فلیجاعل اسی طرح اگر عورت سے کہا کہ اگر تو نے ایسا کیا تو تیری طلاق مجھ پر واجب یا لازم یا ثابت ہے پس عورت نے یہ فعل کیا تو بھی ایسا اختلاف ہے اور شیخ صدر الشہید نے یہ اختیار کیا ہے کہ سب صورتوں میں طلاق واقع ہوگی کذا فی المحیط اور یہی صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر کہا کہ : "انت طالق طالق یا انت طالق یا قد طلقتک قد طلقتک یا انت طالق قد طلقتک" تو دو طلاق ہوں گی: شیخ امام ظہیر الدین حسن بن علی مرغینانی سب صورتوں میں طلاق واقع نہ ہونے کا فتویٰ دیتے تھے یہ محیط میں ہے اور قاضی کے فتاویٰ کبریٰ میں ہے کہ سب صورتوں میں طلاق واقع ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے ابن سماعہ نے امام محمد سے

(Footnotes) ۱. قال المھر جم ظاہر مراد یہ ہے کہ عورت مذکورہ نے اس مجلس میں اختیار قبول کر لیا ہو واللہ اعلم۔ ۲. قال المھر جم یہ احوط ہے۔ (۱) الطلاق سے ایک طلاق مراد لینا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) (242) Kitab al-Talaq

It is narrated that a person said to his wife, "May you become divorced (Taliqan)," or said, "Be divorced (Itlaqi)," meaning a divorced woman. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said: I consider that a divorce will take effect. And if he said, "You are divorced, divorced (Anta Taliq Taliq)," or "You are divorced, you are divorced," or "I have divorced you, I have divorced you," or "You are divorced, I have divorced you," then two divorces will take effect, provided the woman has been consummated with. If he said that his intention from the second was to inform about the first, then in the eyes of the law (Qada), it will not be confirmed, though between him and Allah Almighty (Diyanatan), he may be truthful. If he said to his wife, "You are divorced," and then someone asked him what he meant, and he said that he meant he had divorced her or that she is a divorced woman, then in the eyes of the law, one divorce will be counted. This is in *Bada'i*. If he said to his wife, "You are divorced and divorced" (Anta Taliq wa Taliq), meaning you are divorced and divorced, and he did not suspend this to any condition, then if the woman has been consummated with, only one divorce will take effect. Similarly, if he said, "You are divorced, so divorced," or "then divorced," or "divorced, divorced," meaning you are divorced, or "you are divorced, then divorced, then divorced," or "you are divorced, divorced, divorced," the ruling remains the same. This is in *Siraj al-Wahhaj*. If a person said to his wife, "You are divorced, you are divorced," meaning you are divorced, and then said that he intended the divorce from the first, and the second and third were merely to explain to the woman, then in the eyes of Allah (Diyanatan), this will be confirmed, but in the eyes of the law (Qada), three divorces will take effect on the woman. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

Whenever the person giving divorce repeated the word "talaq," whether with the letter "wa" or without it, the divorces will be multiple. If he claimed he only intended the first by the second, it will not be accepted in the eyes of the law (Qada), such as in the statement: "O divorced one, you are divorced," or "I divorced you, so you are divorced," then there will be two divorces. If he mentioned the second with the letter "fa," then without intention, the second will not take effect, such as saying: "I divorced you, so you are divorced." It is in *Zahiriya* that if he said: "You are divorced and observe the waiting period (Iddat), and you are divorced, observe the waiting period," or "You are divorced, so observe the waiting period," meaning you are divorced and choose the waiting period, then if he intended one divorce, one will occur; if he intended two, two will occur. If there was no intention, then because he

said "You are divorced, so observe the waiting period" with "fa," only one will occur. And if he said "Observe, observe," two will occur. This is in *Muhit-e-Sarakhsi*. If he divorced his wife and then said to her, "I divorced you," then a second divorce will occur. If he said, "The divorce has already been given," then a second will not occur. If he said, "You are divorced one, one," then one will occur. If he said, "You are divorced and you" (Anta Taliq wa Anta), then two will occur. In *Fatawa*, it is said that one will occur; this is in *Zahiriya*. If he said to his wife, "You are divorced," and then said, "O divorced one," a second divorce will not occur. Ibn Sama'ah narrated in his *Nawadir* from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) regarding a person who has two wives and has not consummated with either: he said, "My wife is divorced, my wife is divorced," then said, "I meant one of them." Imam Abu Yusuf said: I will not confirm his statement and will separate both of them from him. Similarly, if he said, "My wife is divorced, and my wife is divorced."

(1) You are divorced. (2) Surely I divorced you, surely I divorced (you). (3) You are divorced, surely I divorced you.

रिवायत है कि एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि कोई "तलकन" हो जा तो "तालिका" या कहा कि "इतलिक़ी" यानी कोई तालिका, तो इमाम मुहम्मद (रह) ने फरमाया कि मैं देखता हूँ कि तलाक वाकअ हो जाएगी और अगर कहा कि "अन्त तालिक तालिक" या "अन्त तालिक अन्त तालिक" या "कद तलकतुकि कद तलकतुकि" या "अन्त तालिक कद तलकतुकि" तो दो तलाक वाकअ होंगी बशर्ते कि औरत मदखूला हो और अगर कहा कि दूसरी से मेरा मक़सद पहली की खबर देना था तो कज़ा (न्यायालय) में इसकी तस्दीक न होगी मगर फीमा बैनहु व बैनल्लाह तआला (खुदा के नज़दीक) वह "मुतदयन" (सच्चा) हो सकता है। और अगर अपनी औरत से कहा कि तू तालिका है फिर उससे किसी ने पूछा कि तूने क्या कहा तो उसने कहा कि मैंने उसको तलाक दे दी या कहा कि मैंने यह कहा कि वह तालिका है, तो कज़ा (न्यायालय) में एक तलाक पड़ेगी। यह "बदाइअ" में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि "अन्त तालिक व तालिक" यानी तू तालिक है और तालिक है और इसको किसी शर्त पर मुअल्लक नहीं किया, तो अगर औरत मदखूला हो तो एक ही तलाक वाकअ होगी और इसी तरह अगर कहा कि "अन्त तालिक फ-तालिक" या "सुम्मा तालिक" या "तालिक तालिक" यानी तू तालिका है तो तालिका है, या तू तालिका फिर तालिका फिर तालिका है या तू तालिका तालिका तालिका है तो भी यही हुक्म है। यह "सिराजुल वहाज" में है। अगर एक शख्स ने अपनी औरत से कहा कि "अन्त तालिक अन्त तालिक" यानी तू तालिका है तो तालिका है, फिर कहा कि मैंने अव्वल से तलाक का इरादा किया और दूसरी व तीसरी से फ़क़त औरत को समझाना मक़सद था, तो दियानत (खुदा के नज़दीक) उसकी तस्दीक होगी और कज़ा (न्यायालय) में औरत पर तीन तलाक वाकअ होंगी। यह "फतावा काजी खान" में है।

जब तलाक देने वाले ने लफ्ज़-ए-तलाक को मुकर्रर (दोहराया) कहा, चाहे 'वाव' हर्फ के साथ या बगैर 'वाव' हर्फ के तो तलाक मुतअद्दद (अनेक) होंगी और अगर दूसरे से पहले ही मुराद लेने का दावा किया तो कज़ा (न्यायालय) में तस्दीक न होगी, जैसे इस कौल में कि "ऐ मुतलक़ा तू तालिका है" या "मैंने तुझे तलाक दी तो तू तालिका है" तो तलाक दो होंगी और अगर दूसरी को 'फा' हर्फ के साथ ज़िक्र किया तो बिना नीयत के दूसरी वाकअ न होगी, जैसे कहा कि "तलकतुकि फ-अन्त तालिक" यानी मैंने तुझे तलाक दी पस तू तालिका है। और "ज़हीरिया" में है कि अगर कहा कि "अन्त तालिक व-इअतदी व-अन्त तालिक इअतदी" या "अन्त तालिक फ-इअतदी" यानी तू तालिका है और इद्दत इख़्तियार कर, या तू तालिका है पस इद्दत इख़्तियार कर, तो अगर उसने एक तलाक की नीयत की

तो एक पड़ेगी और अगर दो तलाक की नीयत हो तो दो तलाक पड़ेंगी, अगर कुछ नीयत न हो, तो चूँकि 'फा' हर्फ के साथ "अन्त तालिक फ-इअतदी" कहा तो एक वाकअ होगी और अगर "इअतदी" या "इअतदी" कहा तो दो तलाक पड़ेंगी। यह "मुहीत-ए-सरखसी" में है। और अगर औरत को तलाक दी फिर उससे कहा कि "तलाक दयमत" मैंने तुझे तलाक दी तो दूसरी तलाक पड़ेगी और अगर कहा कि "तलाक दादह अस्त" (तलाक अभी दी है) तो दूसरी वाकअ न होगी और अगर कहा कि "अन्त तालिकतन वाहिदतन वाहिदतन" तो तालिका वाहिदा वाहिदा है तो एक वाकअ होगी और कहा कि "अन्त तालिक व अन्त" (तू तालिका है और तू) तो दो तलाक वाकअ होंगी और फतावा में है कि एक तलाक वाकअ होगी, यह "ज़हीरिया" में है। और अगर औरत से कहा कि तू तालिका है फिर उससे कहा कि "ऐ मुतलक़ा" तो दूसरी तलाक वाकअ न होगी। इब्रे समाअ ने अपने नवादिर में इमाम अबू यूसुफ (रह) से रिवायत की है कि एक शख्स की दो औरतें हैं उनमें से किसी के साथ उसने दुख़ूल (संबंध) नहीं किया है, तो उसने कहा कि "मेरी बीवी तालिका है, मेरी बीवी तालिका है" फिर कहा कि मैंने उन दोनों में से एक को मुराद लिया था, तो इमाम अबू यूसुफ (रह) ने फरमाया कि मैं उसके कौल की तस्दीक न करूँगा और दोनों को उससे "बायना" (अलग) कर दूँगा और इसी तरह अगर उसने कहा कि "मेरी बीवी तालिका है और मेरी बीवी तालिका है"।

(1) तू तालिका है। (2) ज़रूर मैंने तुझे तलाक दी, ज़रूर मैंने तलाक दी। (3) तू तालिका है, ज़रूर मैंने तुझे तलाक दी।

روایت کی ہے کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ کوئی طلاقاً ہو جا تو طالقہ یا کہا کہ اطلقی بمعنی کوئی طالقہ تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ میں دیکھتا ہوں کہ طلاق واقع ہو جائے گی اور اگر کہا کہ انت طالق طالق یا انت طالق انت طالق یا قد طلقتک قد طلقتک یا انت طالق قد طلقتک تو دو طلاق واقع ہوں گی درحالیہ عورت مدخولہ ہو اور اگر کہا کہ دوسری سے میرا مقصود پہلی کی خبر دینا تھا تو قضاء اس کی تصدیق نہ ہوگی مگر فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ متدین ہو سکتا ہے اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے پس اس سے کسی نے پوچھا کہ تو نے کیا کہا پس اس نے کہا کہ میں نے اس کو طلاق دے دی یا کہا کہ میں نے یہ کہا کہ وہ طالقہ ہے تو قضاء ایک طلاق پڑے گی یہ بدائع میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ انت طالق و طالق بمعنی تو طالق و طالقہ ہے اور اس کو کسی شرط پر معلق نہیں کیا پس اگر عورت مدخولہ ہو تو ایک ہی طلاق واقع ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ انت طالق فطالق یا ثم طالق یا طالق طالق بمعنی تو طالقہ پس طالقہ ہے یا تو طالقہ پھر طالقہ پھر طالقہ ہے یا تو طالقہ طالقہ طالقہ ہے تو بھی یہی حکم ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اگر ایک شخص نے اپنی عورت سے کہا کہ انت طالق انت طالق بمعنی تو طالقہ ہے تو طالقہ ہے پھر کہا کہ میں نے اول سے طلاق کا قصد کیا اور دوسری و تیسری سے فقط عورت کا سمجھنا مقصود تھا تو دیانہ اس کی تصدیق ہوگی اور قضاء عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ہرگاہ طلاق دینے والے نے لفظ طلاق کو مکرر کہا خواہ بحرف واؤ یا بغیر حرف واؤ تو طلاق متعدد ہوں گی اور اگر دوم سے اول ہی مراد لینے کا دعویٰ کیا تو قضاء تصدیق نہ ہوگی جیسے اس قول میں کہ اے مطلقہ تو طالقہ ہے یا میں نے تجھے طلاق دی تو طالقہ ہے تو طلاق دو ہوں گی

اور اگر دوسری کو حرف فا کے ساتھ ذکر کیا تو بدوں نیت کے دوسری واقع نہ ہوگی جیسے کہا کہ طلقتک فانت طالق بمعنی میں نے تجھے طلاق دی پس تو طالقہ ہے اور ظہیریہ میں ہے اور اگر کہا کہ انت طالق واعتدی وانت طالق اعتدیٰ او انت طالق فاعتدی بمعنی تو طالقہ ہے اور عدت اختیار کر یا تو طالقہ ہے پس عدت اختیار کر پس اگر ابن نے ایک طلاق کی نیت کی تو ایک پڑے گی اور اگر دو طلاق کی نیت ہو تو دو طلاق پڑیں گی اگر کچھ نیت نہ ہو پس درصورتیکہ حرف فا کے ساتھ انت طالق فاعتدی کہا تو ایک واقع ہوگی اور اگر اعتدی یا اعتدی کہا تو دو طلاق پڑیں گی یہ محیط سرخی میں ہے اور اگر عورت کو طلاق دی پھر اس سے کہا کہ طلاق دیامت میں نے تجھے طلاق دی تو دوسری طلاق پڑے گی اور اگر کہا کہ طلاق دادہ است طلاق ابھی دی ہے تو دوسری واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ انت طالقہ واحدۃ واحدۃ تو طالقہ واحدہ واحدہ ہے تو ایک واقع ہوگی اور کہا کہ انت طالق و انت (تو طالقہ ہے اور تو) تو دو طلاق واقع ہوں گی اور فتاویٰ میں ہے کہ ایک طلاق واقع ہوگی یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے پھر اس سے کہا کہ اے مطلقہ تو دوسری طلاق واقع نہ ہوگی ابن سماعہ نے اپنی نوادر میں امام ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ ایک شخص کی دو عورتیں ہیں ان میں سے کسی کے ساتھ اس نے دخول نہیں کیا ہے پس اس نے کہا کہ میری بیوی طالقہ ہے میری بیوی طالقہ ہے پھر کہا کہ میں نے ان دونوں میں سے ایک کو مراد لیا تھا تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ میں اس کے قول کی تصدیق نہ کروں گا اور دونوں کو اس سے بائنہ کر دوں گا اور اسی طرح اگر اس نے کہا کہ میری بیوی طالقہ ہے اور میری بیوی طالقہ ہے۔

(1) تو طالقہ ہے۔ (2) ضرور میں نے تجھے طلاق دی ضرور میں نے طلاق دی۔ (3) تو طالقہ ہے ضرور میں نے تجھے طلاق دی۔

...is the same ruling, and if he has consummated the marriage with them both, and the remaining issue is factual, then he has the choice to apply the statement of both to one [instance]. This is in *Al-Dhakhira*. A woman said to her husband, "Divorce me, and divorce me, and divorce me," then the husband said, "I have surely divorced you," then three divorces will occur upon the woman, regardless of whether the husband intended three divorces or not. And if the woman said, without the conjunctive particle 'and', "Divorce me, divorce me," and the husband said, "I have surely divorced you," then if the husband intended three divorces, three will occur, and if he intended one or had no intention, one divorce will occur. This is in *Al-Muhit*. Shaikh Abu al-Qasim al-Saffar said that if a person said to his wife, "I have divorced you more than once," meaning "I have divorced you more than one time," then two divorces will occur upon her. In *Waqiat-e-Natili*, it says that a person said to his wife, "You are divorced *kadha kadha*" (so and so), which is as if he said "eleven," so three divorces will occur. This is in *Tatar-Khaniya*. A woman said to her husband, "You are not my husband," and the scholars said that this is an answer that will cause a divorce to take place, and there will be no need for [further] intention. A woman said to her husband, "Divorce me," and he replied, "You are one," meaning "Fine, you have one," then one divorce will occur. A person divorced his wife once, or twice, then the woman's mother came to him and said, "You divorced her and did not consider her father's rights," and she rebuked him for this matter, and the husband said, "I have divorced her," then another divorce will occur. And if the woman's mother came and rebuked the son-in-law without mentioning the word 'divorce' on the tongue, and then the husband said the same thing, that this is the second or third, then without intention, no increase will occur. This is in *Fatawa Qadi Khan*.

If a woman says "I am divorced" and the husband says "Yes," then she becomes divorced: In *Al-Mantiqi*, it says that a woman said to her husband, "Divorce me," and the husband said, "I have done so," then a divorce will take place. Then if she said, "Increase it," and the husband said, "I have done so," then a second divorce will also occur. It is reported from Imam Muhammad (RA) that a person was asked, "Did you divorce your wife three times?" He said, "Yes, one." Imam Muhammad (RA) said that the analogy is that three divorces occur, but we decide by *Istihsan* (juridical preference) that one divorce will occur. Further, in *Al-Mantiqi*, it states that if a woman said to her husband, "Divorce me three times," and the husband said, "I have made you *Ba'ina* (irrevocably divorced)," then this is the answer, and three divorces will occur. This is in *Al-Muhit*. And if she said to her husband, "Divorce me three times,"

and the husband said, "You are divorced" or "You are divorced," then one divorce will occur. And if the husband replied, "I have surely divorced you," then these will be three divorces. This is in *Siraj al-Wahhaj*. And if a woman said, "I am divorced," and the husband said, "Yes," then she becomes divorced. And if a woman said, "Divorce me," and the husband said, "Yes," then no divorce will occur even if the husband intended divorce. A person was asked, "Did you not divorce your wife?" and he said, "Bala" (Yes, I have), then the woman becomes divorced, as if he said, "I have divorced her."

Translator's Note: *Kadha* in the Arabic language is a metonymy for an indefinite number, like *innana* and *antana*. Since it is used without the conjunctive particle, the first *kadha* is for units (1-9) and the second is for tens (10-90). Without the conjunctive particle, in Arabic, divorces go up to eleven. Therefore, it definitively implies eleven, which is more than the capacity of choice, so according to the capacity of choice, three divorces will occur.

है तो भी यही हुक्म है और अगर इन दोनों के साथ उसने दुख़ूल (सहवास) कर लिया हो और बाकी मसला ब-हालत वाक़े हो तो उसको इख़्तियार होगा कि दोनों के क़ौल को एक ही पर वाक़े करे। यह 'ज़खीरा' में है। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि तू मुझे तलाक़ दे दे और तू मुझे तलाक़ दे दे और तू मुझे तलाक़ दे दे, पस शौहर ने कहा कि ज़रूर मैंने तुझे तलाक़ दे दी, तो औरत पर तीन तलाक़ वाक़े होंगी ख़्वाह शौहर ने तीन तलाक़ की नियत की हो या न की हो। और अगर औरत ने बग़ैर हर्फ़े अत्फ़ 'और' के कहा कि तू मुझे तलाक़ दे, तो मुझे तलाक़ दे, पस शौहर ने कहा कि ज़रूर मैंने तुझे तलाक़ दी, तो अगर शौहर ने तीन तलाक़ की नियत की हो तो तीन तलाक़ वाक़े होंगी और अगर एक तलाक़ की नियत हो या कुछ नियत न हो तो एक तलाक़ वाक़े होगी। यह 'मुहीत' में है। और शैख़ अबुल क़ासिम सफ्फ़ार ने फ़रमाया कि अगर एक शख़्स ने अपनी बीवी से कहा कि "तलक़तुकि ग़ैर मर्रह" यानी मैंने तुझे एक बार से ज़्यादा तलाक़ दी, तो उस पर दो तलाक़ें वाक़े होंगी। और 'वाक़ियात-ए-नातालीं' में है कि एक शख़्स ने अपनी बीवी से कहा कि "अन्त तालिक कज़ा कज़ा" तो गोया उसने कहा कि "अहद अशरी" यानी ग्यारह, पस तीन तलाक़ें वाक़े होंगी। यह 'तातारख़ानिया' में है। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि तू मेरी बीवी नहीं है, तो मशाइख़ ने फ़रमाया कि यह ऐसा जवाब है कि इससे तलाक़ पड़ जाएगी और नियत की हाजत न होगी। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि तू मुझे तलाक़ दे दे, पस उसने जवाब में कहा कि "अन्त वाहदा" यानी अच्छा तुझे एक है, तो एक तलाक़ वाक़े होगी। एक शख़्स ने अपनी बीवी को तलाक़ दी और एक तलाक़ या वो तलाक़ें दी थीं, पस औरत की माँ उसके पास आई और कहा कि तूने इसको तलाक़ दे दी और इसके बाप का हक़ कुछ मलहूज़ न रखा और इस मामले में उस पर एताब (नाराज़गी) किया, पस शौहर ने कहा कि मैंने इसको तलाक़ दे दी है, तो एक और तलाक़ वाक़े होगी। और अगर औरत की माँ ने आकर दामाद को एताब किया और इस तरह तलाक़ का ज़िक्र ज़ुबान से न किया, फिर शौहर ने यही बात कही कि यह दूसरी या तीसरी है, तो बग़ैर नियत के ज़्यादती वाक़े न होगी। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

अगर औरत ने कहा कि मैं तालक़ा हूँ पस शौहर ने कहा कि हाँ, तो मुतल्लक़ा हो जाएगी: 'मंतकी' में है कि एक औरत ने शौहर से कहा कि मुझे तलाक़ दे दे, पस शौहर ने कहा कि मैंने ऐसा किया, तो तलाक़ पड़ जाएगी। फिर अगर उसने कहा कि और बढ़ा दे और शौहर ने कहा कि मैंने ऐसा किया, तो दूसरी तलाक़ भी वाक़े होगी। इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि एक शख़्स से कहा गया कि तूने अपनी बीवी को तीन तलाक़ दे दीं, उसने कहा कि हाँ एक, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया

कि क़यास यह है कि तीन तलाक़ वाक़े हों लेकिन हम इस्तहसाना क़रार देते हैं कि एक तलाक़ वाक़े होगी। और मज़ीद 'मंतकी' में है कि एक औरत ने शौहर से कहा कि मुझे तीन तलाक़ दे दे, पस शौहर ने कहा कि मैंने तुझे बाएना कर दिया, तो यह जवाब है, पस तीन तलाक़ होंगी। यह 'मुहीत' में है। और अगर शौहर से कहा कि तू मुझे तीन तलाक़ दे दे, पस शौहर ने कहा कि तू तालक़ा है या पस तू तालक़ा है, तो एक तलाक़ वाक़े होगी। और अगर शौहर ने जवाब दिया कि ज़रूर मैंने तुझे तलाक़ दी, तो ये तीन तलाक़ें होंगी। यह 'सराजुल वह्जाज' में है। और अगर औरत ने कहा कि मैं तालक़ा हूँ, पस शौहर ने कहा कि हाँ, तो मुतल्लक़ा हो जाएगी। और अगर औरत ने कहा कि मुझे तलाक़ दे दे, पस शौहर ने कहा कि हाँ, तो तलाक़ वाक़े न होगी अगरचे शौहर ने तलाक़ की नियत की हो। एक शख़्स से कहा गया कि "अलस्त तलक़्त अम्रअतक" यानी क्या तूने अपनी बीवी को तलाक़ नहीं दी? पस उसने कहा कि "बला" यानी हाँ दी है, तो औरत मुतल्लक़ा हो जाएगी, गोया उसने कहा कि मैंने तलाक़ दी है।

अनुवादक कहता है: "कज़ा" लिसान-ए-अरब में मुबहम अदद (अस्पष्ट संख्या) के लिए किनाया है, जैसे "इन्ना व अन्ता" और चूंकि यह बग़ैर हर्फ़े अत्फ़ के है, इसलिए पहले 'कज़ा' को इकाई और दूसरे 'कज़ा' को दहाई रखा गया और बग़ैर हर्फ़े अत्फ़ के अरबी में तलाक़ें ग्यारह तक हैं, इसलिए इसमें क़तई तौर पर ग्यारह मुराद होंगे जो इख़्तियार की मिक़दार से ज़्यादा हैं, इसलिए इख़्तियार की मिक़दार तक (सिर्फ़) तीन तलाक़ें वाक़े होंगी।

ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر ان دونوں کے ساتھ اس نے دخول کر لیا ہو اور باقی مسئلہ بحالہ واقع ہو تو اس کو اختیار ہو گا کہ دونوں کے قول کو ایک ہی پر واقع کرے یہ ذخیرہ میں ہے ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ تو مجھے طلاق دے دے اور تو مجھے طلاق دے دے اور تو مجھے طلاق دے دے پس شوہر نے کہا کہ ضرور میں نے تجھے طلاق دے دی تو عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی خواہ شوہر نے تین طلاق کی نیت کی ہو یا نہ کی ہو اور اگر عورت نے بغیر حرج عطف اور کے کہا کہ تو مجھے طلاق دے تو مجھے طلاق دے پس شوہر نے کہا کہ ضرور میں نے تجھے طلاق دی پس اگر شوہر نے تین طلاق کی نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر ایک طلاق کی نیت ہو یا کچھ نیت نہ کی تو ایک طلاق واقع ہو گی یہ محیط میں ہے اور شیخ ابوالقاسم صفار نے فرمایا کہ اگر ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ طلقتک غیر مرۃ یعنی میں نے تجھے ایک بار سے سوائے طلاق دی تو اس پر دو طلاق واقع ہوں گی اور واقعاتِ ناطلی میں ہے کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ انت طالق کذا کذا تو گویا اس نے کہا کہ احد عشری یعنی گیارہ پس تین طلاق واقع ہوں گی یہ تاتارخانیہ میں ہے ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ تو میری بیوی نہیں ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ یہ ایسا جواب ہے کہ اس سے طلاق پڑ جائے گی اور نیت کی حاجت نہ ہو گی ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ تو مجھے طلاق دے دے پس اس نے جواب میں کہا کہ انت واحدۃ یعنی اچھا تجھے ایک ہے تو ایک طلاق واقع ہو گی ایک شخص نے اپنی بیوی کو طلاق دی اور ایک طلاق یاد وہ طلاق دی تھیں پس عورت کی ماں اس کے پاس آئی اور کہا کہ تو نے اس کو طلاق دے دی اور اس کے باپ کا حق کچھ ملحوظ نہ رکھا اور اس معاملہ میں اس پر عتاب کیا پس شوہر نے کہا کہ میں نے اس کو طلاق دے دی ہے تو ایک اور طلاق واقع ہو گی اور اگر عورت کی ماں نے آکر داماد کو عتاب کیا اور اس طرح طلاق کا

ذکر زبان سے نہ کیا پھر شوہر نے یہی بات کہی کہ یہ دوسری یا تیسری ہے تو بدوں نیت کے زیادتی واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر عورت نے کہا کہ میں طالقہ ہوں پس شوہر نے کہا کہ ہاں تو مطلقہ ہو جائے گی: منطقی میں ہے کہ ایک عورت نے شوہر سے کہا کہ مجھے طلاق دے دے پس شوہر نے کہا کہ میں نے ایسا کیا تو طلاق پڑ جائے گی پھر اگر اس نے کہا کہ اور بڑھا دے اور شوہر نے کہا کہ میں نے ایسا کیا تو دوسری طلاق بھی واقع ہو گی امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص سے کہا گیا کہ تو نے اپنی بیوی کو تین طلاق دے دیں اس نے کہا کہ ہاں ایک تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ قیاس یہ ہے کہ تین طلاق واقع ہوں لیکن ہم استحساناً قرار دیتے ہیں کہ ایک طلاق واقع ہو گی اور نیز منطقی میں ہے کہ ایک عورت نے شوہر سے کہا کہ مجھے تین طلاق دے دے پس شوہر نے کہا کہ میں نے تجھے بائنہ کر دیا تو یہ جواب ہے پس تین طلاق ہو گی یہ محیط میں ہے اور اگر شوہر سے کہا کہ تو مجھے تین طلاق دے دے پس شوہر نے کہا کہ تو طالقہ ہے یا پس تو طالقہ ہے تو ایک طلاق واقع ہو گی اور اگر شوہر نے جواب دیا کہ ضرور میں نے تجھے طلاق دی تو یہ تین طلاق ہوں گی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ میں طالقہ ہوں پس شوہر نے کہا کہ ہاں تو مطلقہ ہو جائے گی اور اگر عورت نے کہا کہ مجھے طلاق دے دے پس شوہر نے کہا کہ ہاں تو طلاق واقع نہ ہوگی اگر چہ شوہر نے طلاق کی نیت کی ہو ایک شخص سے کہا گیا کہ الست طلقت امرأتک یعنی کیا تو نے اپنی بیوی کو طلاق نہیں دی پس اس نے کہا کہ بلی یعنی ہاں دی ہے تو عورت مطلقہ ہو جائے گی گویا اس نے کہا کہ میں نے طلاق دی ہے اس۔

قال المترجم: کذا بلسانِ عرب میں کنایہ از عددِ مبہم ہے جیسے اننا و انتنا اور چونکہ بغیر حرفِ عطف کے ہے اس واسطے اول کذا اکائی اور دوم کذا دہائی رکھی گئی اور بغیر حرفِ عطف طلاقِ

عرب میں گیارہ تک ہیں اس واسطے قطعی گیارہ مراد ہوں گے جو مقدارِ اختیار سے زائد ہیں پس بقدرِ اختیار تین طلاق واقع ہوں گی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 Kitab al-Talaq (The Book of Divorce) 286

Since an interrogative (Istifham) in the sense of denial is established through affirmation, and if he answered "Na'am" (Yes), implying he has not given (divorce), then she will not be divorced because an answer to such an interrogative with "Na'am" signifies negation. Thus, it is as if he said, "I have not divorced." This is in the *Khulasa*. If he omitted the *Qaf* from *Talaq* and said "Tu Taal," then if he gave the *Lam* a *Kasra* (which implies that the omitted letter is understood), the divorce will take place without intention. Otherwise, if it was said during a conversation about divorce or in a state of anger, the ruling is the same; otherwise, it would depend on intention. If he omitted both the *Qaf* and the *Lam*, i.e., he said "Tu Ta..." and someone closed his mouth or he became silent himself, then the divorce will not take place, even if he had the intention. This is in *Bahr al-Raiq*.

A man said to his wife, "Tera Talaq" (Your divorce), and here there are five words: *Talaq, Talagh, Talaa, Talak, Talak*. It is reported from Sheikh Imam Jalil Abu Bakr Muhammad bin al-Fadl that the divorce will take place. If he said it intentionally and intended that the divorce should not take place, then *Qada* (judicially) his verification will not be accepted, but *Diyanatan* (religiously) it will be accepted. However, if he had taken witnesses beforehand, such that he told the witnesses, "My wife is asking me for a divorce, and I do not want to give it to her, so I will say this word with my tongue (1) so that her talking stops," then he said this word, and the aforementioned witnesses testified to the judge about this whole matter, then the Qazi will not rule that the divorce did not take place. Sheikh Imam Abu Bakr initially distinguished between the learned and the ignorant, as is the opinion of Imam Shams al-Aimma Halwani, then he retracted from it and gave the ruling that we have explained, and the fatwa is on this.

In what cases will local languages be considered regarding words of divorce?
Sheikh Imam Abu Bakr has mentioned that in a case involving a Turk, a fatwa was requested from me because this Turk had said to his wife, "Tera Talak" (spelled with a *Ba-e-Fauqani* and *Kaf*), and in your language, *Talak* means "beneath." So the mentioned Turk said, "I meant 'beneath' (talli), and divorce was not my intention." So I gave a fatwa that judicially his word will not be verified. This is in *Zakhira*. If a person asked another, "Have you divorced your wife?" and he said "Na'am" or "Bala" (Yes) afterwards, but did not articulate it with his tongue, then the divorce will take place. This is in *Fatawa Qazi Khan*. And if he started with the woman by saying "An Taa La A Ya" (i.e., *Taliq*), the divorce will take place; this is in *Khulasa*. And if he said, "The

women of the world or the women of the province are divorced," even though this person is also a resident of that area, his wife will not be *Taliqa* (divorced) unless he intended her. This is narrated by Hisham from Imam Abu Yusuf, and the fatwa is on this. And there is no difference in mentioning the word "Jami" (all women) or not, and this is the most correct (*Asah*). If he said, "The women of this alley or this house are divorced," while his house is also in that alley or he also lives in that house and his wife is present there or is in that house, then she will become *Mutallaqa* (divorced). This is in *Fath al-Qadir*. And if he said, "The women of this city or the women of this village are divorced," and his wife is also among them, then she will become *Mutallaqa*. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

---

[1] Which is called 'Par-z' in Persian and 'Tahhal' in Arabic. [2] Meaning that 'Kahan' means 'Alif-Nun', and understand the same for 'Na'am' and 'Bala'. (1) Any of the five mentioned words.

फतावा आलमगीरी ..... खंड २ किताब अत-तलाक २८६

क्योंकि इस्तफाम (प्रश्न) इनकारिया, तकरीरी (पुष्टिकारक) के साथ साबित होता है, और अगर उसने जवाब दिया कि 'नअम' यानी 'हाँ' (तलाक) नहीं दी है, तो वह मुतल्लका (तलाकशुदा) नहीं होगी, क्योंकि 'नअम' के साथ ऐसे इस्तफाम का जवाब नफी (नकार) होता है। तो गोया उसने कहा कि मैंने तलाक नहीं दी, यह 'खुलासा' में है। और अगर 'तलाक' से 'क़ाफ' को हटाकर यूँ कहा कि 'तू ताल', तो अगर 'लाम' को कसरा (जेर) दिया (जिसका हज़फ़/लोप होना महज़ूफ़ पर दलालत करे), तो बिना नियत के तलाक वाक़े हो जाएगी। वरना अगर तलाक की बातचीत में या गुस्से की हालत में कहा, तब भी यही हुक्म है, अन्यथा यह नियत पर मौकूफ़ होगा। और अगर सिर्फ'लाम' हटा दिया और कहा कि 'तू तळा' (तलाक के लिए संकेत), तो तलाक वाक़े नहीं होगी, चाहे नियत ही क्यों न की हो। और अगर 'क़ाफ' और 'लाम' दोनों हटा दिए यानी कहा कि 'तू त...' और बीच में ही किसी ने उसका मुँह बंद कर लिया या वह ख़ुद ख़ामोश हो गया, तो तलाक वाक़े नहीं होगी, चाहे उसने नियत ही क्यों न की हो। यह 'बह्र-उर-राइक' में है।

एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि 'तेरी तलाक' और यहाँ पाँच अल्फ़ाज़ हैं (तलाक, तळाग़, तलाअ, तळाक, तळाक)। तो शेख इमाम जलील अबू बकर मुहम्मद बिन अल-फ़ज़्ल से मनकूल है कि तलाक वाक़े हो जाएगी। और अगर जानबूझकर कहा और इरादा किया कि तलाक वाक़े न हो, तो क़ज़ा (न्यायिक तौर पर) उसकी तस्दीक नहीं होगी और दियानतन (धार्मिक आधार पर) तस्दीक होगी। लेकिन अगर उससे पहले उसने गवाह कर लिए हों, इस तरह कि उसने गवाहों से कहा कि मेरी बीवी मुझसे तलाक माँगती है और मुझे उसे तलाक देना गवारा नहीं है, इसलिए मैं यह लफ्ज़ ज़ुबान (१) से कहूँगा ताकि उसकी बातचीत बंद हो जाए, फिर यह लफ्ज़ कहा; फिर उक्त गवाहों ने हाकिम (न्यायाधीश) के पास इस पूरे मामले की गवाही दी, तो क़ाज़ी दोनों में से किसी के लिए भी तलाक वाक़े न होने का हुक्म नहीं देगा। और शेख इमाम अबू बकर इब्तिदा में आलिम और जाहिल में फर्क करते थे, जैसा कि इमाम शम्स अल-आइम्मा हलवानी का कौल (मत) है, फिर उससे रुजू (वापस) होकर वह हुक्म दिया जो हमने बयान किया है और इसी पर फतवा है।

तलाक के शब्दों में स्थानीय भाषाओं का किस सूरत में एतबार किया जाएगा? शेख इमाम अबू बकर ने ज़िक्र फ़रमाया है कि एक तुर्की के मामले में मुझसे इसका फतवा तलब किया गया कि उस तुर्की ने अपनी बीवी से कहा था कि 'तेरी तळाक' (यानी 'ब' फ़ौक़ानी और 'काफ') और तेरी ज़ुबान में 'तळाक' 'तले' (नीचे) को कहते हैं। तो उक्त तुर्की ने कहा कि मैंने 'तले' का इरादा किया था और

तलाक मेरा इरादा नहीं था। तो मैंने फतवा दिया कि क़ज़ा (न्यायिक) तौर पर उसके कथन की तस्दीक नहीं होगी। यह 'ज़खीरा' में है। एक शख्स ने दूसरे से कहा कि क्या तूने अपनी औरत को तलाक दे दी है? उसने पीछे से 'नअम' या 'बला' यानी 'हाँ' कह दिया, मगर ज़ुबान से इसका उच्चारण नहीं किया, तो तलाक वाक़े हो जाएगी। यह 'फतावा क़ाज़ी ख़ान' में है। और अगर औरत से इब्तिदा की कि 'अन् त आ ल अ य' यानी 'त़ालिक', तो तलाक वाक़े हो जाएगी, यह 'खुलासा' में है। और अगर कहा कि दुनिया की औरतें या सूबे की औरतें (तलाकशुदा हैं), हालाँकि यह शख्स भी 'रे' (क्षेत्र) का रहने वाला है, तो उसकी बीवी 'त़ालिक़ा' नहीं होगी, सिवाय उस सूरत के कि उसने (बीवी का) इरादा किया हो। इसे हिशाम ने इमाम अबू यूसुफ से रिवायत किया है और इसी पर फतवा है। और लफ्ज़ 'जमीअ' यानी तमाम औरतों का लफ्ज़ ज़िक्र करने या न करने में कोई फर्क नहीं है और यही सबसे सही (असह) है। और अगर कहा कि इस गली (कूचे) की या इस घर की औरतें 'त़ालिकात' हैं, हालाँकि उसका घर भी उसी गली में है या वह भी उसी घर में रहता है और उसकी बीवी वहीं मौजूद है या उसी घर में है, तो वह 'मुतल्लका' हो जाएगी। यह 'फतहुल क़दीर' में है। और अगर कहा कि इस शहर की औरतें या इस गाँव की औरतें 'त़ालिकात' हैं और इसी में उसकी बीवी भी है, तो वह 'मुतल्लका' हो जाएगी। यह 'फतावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

---

[1] जिसे फ़ारसी में 'पर-ज़' और अरबी में 'तहाल' बोलते हैं। [2] यानी 'कहान' का अर्थ 'अल-अलिफ़-नून' है और यही 'नअम' और 'बला' में समझो। (१) पाँच उल्लिखित शब्दों में से कोई शब्द।

واسطے کہ استفہام انکاری تقریری کے ساتھ اثبات ہوتا ہے اور اگر اس نے جواب دیا کہ نعم یعنی ہاں نہیں دی ہے تو مطلقہ نہ ہوگی اس واسطے کہ نعم کے ساتھ ایسے استفہام کا جواب نفی ہوتا ہے پس گویا اس نے کہا کہ میں نے طلاق نہیں دی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر طلاق سے قاف حذف کر کے یوں کہا کہ تو طال پس اگر لام کو کسرہ دیا (جس کا حذف محذوف ہونے پر دلالت کرے) تو طلاق بلا نیت واقع ہوگی ورنہ اگر طلاق کی گفتگو میں یا حالت غضب میں کہا تو بھی یہی حکم ہے ورنہ نیت پر موقوف ہوگا اور اگر فقط لام حذف کیا اور کہا کہ تو طلاق ہے تو طلاق واقع نہ ہوگی اگر چہ نیت کی ہو اور اگر قاف و لام دونوں حذف کئے یعنی کہا کہ تو ط اور آتے میں کسی نے اس کا منہ بند کر لیا یا خود خاموش ہو گیا تو طلاق واقع نہ ہوگی اگر چہ نیت کرے۔ یہ بحر الرائق میں ہے۔ ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ تیرا طلاق اور یہاں پانچ الفاظ ہیں طلاق و تلاغ و طلاع و طلاک و طلاک تو شیخ امام جلیل ابوبکر محمد بن الفضل سے منقول ہے کہ طلاق واقع ہوگی اور اگر عمداً کہا اور قصد کیا کہ طلاق واقع نہ ہو تو قضاء اس کی تصدیق نہ ہوگی اور دیانہ تصدیق ہوگی لیکن اگر قبل اس کے اس نے گواہ کر لئے ہوں بایں طور کہ اس نے گواہوں سے کہا کہ میری بیوی مجھ سے طلاق مانگتی ہے اور مجھے اس کو طلاق دینا گوارا نہیں ہے پس میں اس لفظ کو زبان (۱) سے کہوں گا کہ اس کی گفتگو بند ہو جائے پھر یہ لفظ کہا پھر گواہوں مذکور نے حاکم کے پاس اس سب معاملے کی گواہی دی تو قاضی دونوں میں طلاق واقع نہ ہونے کا حکم نہ دے گا اور شیخ امام ابو بکر ابتدا میں عالم و جاہل میں فرق کرتے تھے جیسا کہ امام شمس الائمہ حلوانی کا قول ہے پھر اس سے رجوع کر کے حکم دیا جو ہم نے بیان کیا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے۔

طلاق کے الفاظ میں مقامی زبانوں کا کس صورت میں اعتبار کیا جائے گا؟ شیخ امام ابوبکر نے ذکر فرمایا ہے کہ ایک ترکی کے معاملہ میں مجھ سے اس کا فتویٰ طلب کیا گیا کہ اس ترکی نے اپنی بیوی سے کہا تھا کہ تیرا طلاک یعنی بائے فوقانی و کاف اور تیری زبان میں طلاک تلے کو کہتے ہیں پس ترکی مذکور نے کہا کہ میں تلی مراد لی تھی اور طلاق میری مراد نہ تھی پس میں نے فتویٰ دیا کہ قضاء اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ آیا تو نے اپنی عورت کو طلاق دے دی ہے اس نے پیچھے میں نعم یا بلی یعنی ہاں کہہ دیا مگر زبان سے اس کا تلفظ نہیں کیا تو طلاق واقع ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر عورت سے ابتدا کیا کہ ان ط ال ال ی یعنی طالق تو طلاق واقع ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کہا کہ دنیا کی عورتیں یا صوبے کے عورتیں ہیں حالانکہ یہ شخص بھی رے کا رہنے والا ہے تو اس کی بیوی طالقہ نہ ہوگی الا اس صورت میں ہوگی کہ اس کی نیت کی ہو اس کو ہشام نے امام ابو یوسف سے روایت کیا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اور لفظ جمیع یعنی سب عورتوں کا لفظ ذکر کرنے یا نہ کرنے میں کچھ فرق نہیں ہے اور یہی اصح ہے اور اگر کہا کہ اس کو چہ کی یا اس دار کی عورتیں طالقات ہیں یا اس بیت کی عورتیں طالقات ہیں حالانکہ اس کا گھر بھی اس کوچہ میں ہے یا وہ بھی اسی دار میں رہتا ہے اور اس کی بیوی وہیں موجود ہے یا اس بیت میں ہے تو مطلقہ ہو جائے گی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ اس شہر کی عورتیں یا اس گاؤں کی عورتیں طالقات ہیں اور اسی میں اس کی بیوی بھی ہے تو مطلقہ ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

---

[1] جس کو فارسی پر ز اور عرب طحال بولتے ہیں۔ [2] یعنی یوں کہان معنی ہے اللف نون اور یہی نعم بلی میں سمجھو۔ (۱) پانچ مذکور میں سے کوئی لفظ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (277) Kitab al-Talaq

Some words cause divorce when said in Arabic, but there are no equivalent words in Urdu, therefore divorce will not take place: If one says "Anta bi-talaq" (You are divorced), this meaning implies three divorces if intended. If he says "I did not intend it," then if he said it during a discussion about divorce, his statement will not be verified; otherwise, it will be. The same rule applies to saying it in Persian (Tauba). This is the preferred fatwa. The translator says that in Urdu, a translation of this should not result in divorce (and God knows best). If a man says to his wife, "You are 'atlaq' (1) to so-and-so," even if the aforementioned person is divorced or not, if he intended divorce, it will take place; otherwise not. Conversely, if a woman says to her husband, "So-and-so has divorced his wife," and the husband replies, "You are 'atlaq' (2) to him," then in such a case, divorce will take place even if he did not intend it; this is stated in *Fath al-Qadeer*. If he says to his wife, "Anta minni thalathan" (You are three [divorces] from me), and he intended divorce, she will be divorced. If he says, "I did not intend divorce," and he said it during a discussion of divorce, his claim will not be accepted. If a woman asks her husband to divorce her, and he gestures with three fingers implying three divorces, it will not be effective until he utters it; this is in *Zahiriyyah*. In *Multa*, it is narrated from Imam Muhammad via Ibn Samah that if someone said, "Zainab is my divorced wife," then Zainab refused to stay with him after the divorce, and the matter was brought before the Qadi, and the husband claimed, "I meant my other wife named Zainab in such-and-such city," but he failed to produce witnesses, the Qadi will apply the divorce to the wife present, and if she is 'Ba'in' (irreversibly divorced), he will separate them. If the husband then brings the woman he claimed, and her name is not Zainab, and the Qadi learns of this, the Qadi will apply the divorce to the latter and return the first wife to him, declaring the previous divorce null. It is narrated from Imam Abu Yusuf that a person said, "My wife is divorced," and his wife is well-known, but he claimed, "My wife is the other one." Then he brought another woman, and she claimed to be his wife, and the husband confirmed her statement, saying, "I intended her, and I had married her before the aforementioned divorce." Then the divorce will shift from his known wife to this unknown woman. If he failed to produce witnesses and the Qadi had already decreed the divorce of the known wife, he will nullify that, return the known wife to the man, and apply the divorce to the unknown woman. The same rule applies if the known wife had already remarried and then witnesses appeared. It is also mentioned in *Multa* that if a man performed a 'fasid' (corrupt) marriage with one of two women

having the same name, and the husband said, "So-and-so is divorced," and then added, "I meant the one whose marriage was discussed during the time of the divorce conversation." (1) Meaning: The one who is more divorced. (2) Meaning: You are three from me.

कुछ शब्द अरबी में कहने से तो तलाक हो जाती है लेकिन उर्दू में उनके हम-बदल (समान) शब्द नहीं, इसलिए तलाक नहीं होगी: अगर कहा कि "अंत बतलाक़" तो यह हस्ती (अर्थ) तो तीन तलाक पड़ेंगी अगर नीयत हो, और अगर कहा कि मैंने नीयत नहीं की, तो अगर तलाक के ज़िक्र (चर्चा) की स्थिति में उसने ऐसा कहा हो तो तसदीक (पुष्टि) नहीं होगी, वरना तसदीक होगी। और ऐसा ही फारसी (तौबा) कहने से भी हुक्म है और यही फतवे के लिए मुख्तार (पसंदीदा) है। अनुवादक का कहना है कि उर्दू में इसके अनुवाद से तलाक नहीं होनी चाहिए, वल्लाह आलम। और अगर अपनी औरत से कहा कि तू फलां से "अतलग" (१) है, हालांकि फलां مذکورہ مطلقہ (तलाकशुदा) है या गैर-तलाकशुदा, बहरहाल अगर उसने तलाक की नीयत की हो तो तलाक हो जाएगी, वरना नहीं। इसके विपरीत अगर औरत ने अपने शौहर से कहा कि मसलन फलां ने अपनी बीवी को तलाक दी है, तो शौहर ने उससे कहा कि तू "अतलग" (२) है, तो ऐसी स्थिति में तलाक हो जाएगी, हालांकि उसने नीयत न की हो, यह 'फतह अल-कदीर' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि "अंत मिन्नी सलासा" तो अगर तलाक की नीयत की हो तो मुतल्लका (तलाकशुदा) हो जाएगी, और अगर कहा कि मैंने तलाक की नीयत नहीं की, तो अगर तलाक के ज़िक्र की स्थिति में कहा हो तो तसदीक नहीं होगी। और अगर औरत ने शौहर से कहा कि मुझे तलाक दे दे, तो शौहर ने तीन उंगलियों से इशारा किया और मतलब यह है कि तीन तलाक, तो जब तक जुबान से नहीं कहेगा तब तक तलाक नहीं होगी, यह ज़हीरिया में है। और मुल्ता में इब्ने सामा के माध्यम से इमाम मुहम्मद से वर्णित है कि अगर किसी ने कहा कि ज़ैनब मेरी बीवी "त़ाि़लिक़ा" है, फिर ज़ैनब ने तलाक होने के बाद उसके पास रहने से इनकार किया और काज़ी (न्यायाधीश) के सामने तलाक होने का मुकदमा पेश किया, तो शौहर ने कहा कि फलां शहर में ज़ैनब नाम की मेरी दूसरी बीवी है, मैंने उसी को مراد (लक्ष्य) लिया था और उस पर गवाह पेश नहीं किए, तो काज़ी इस तलाक को उसी औरत पर محمول (लागू) करके अगर वह उससे बाइन हो तो औरत को उस मर्द से अलग कर देगा। फिर अगर शौहर ने अपने दावे वाली औरत को उपस्थित किया और उसका नाम ज़ैनब नहीं है, तो अगर काज़ी को मालूम हो गया तो काज़ी यह तलाक उसी पर लागू करके पहली औरत को वापस दे देगा और उसका तलाक बातिल (अमान्य) कर देगा। और इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि एक व्यक्ति ने कहा कि मेरी बीवी "त़ाि़लिक़ा" है और उसकी बीवी معروف (ज्ञात) है, तो शौहर ने दावा किया कि मेरी बीवी दूसरी है। फिर एक औरत दूसरी को लाया और उसने दावा किया कि मैं इस मर्द की बीवी हूं और शौहर ने

उसके बयान की तसदीक की, तो शौहर ने कहा कि मैंने उसको مراد लिया था कि उसके पूर्व तलाक مذکور के इस दूसरी औरत से निकाह किया था, तो उसकी ज्ञात बीवी से तलाक फिर इस अज्ञात (मजहूला) पर पड़ेगी। और अगर उसके गवाह पेश नहीं किए और काज़ी ने उसकी ज्ञात बीवी की तलाक का हुक्म दे दिया, फिर उसको इस दूसरी अज्ञात औरत के साथ पूर्व तलाक مذکور और उससे पहले कि काज़ी उसकी ज्ञात बीवी की तलाक का हुक्म दे, इसको बातिल करके ज्ञात बीवी इस मर्द को वापस कर देगा और तलाक इस अज्ञात पर लागू करेगा। और इसी तरह अगर ज्ञात बीवी ने दूसरा निकाह कर लिया हो, फिर ऐसे गवाह पेश हुए तो यह भी हुक्म है। और मुल्ता में यह भी वर्णित है कि अगर दो औरतों में से एक से फासिद निकाह किया और दोनों का नाम एक ही है, फिर शौहर ने कहा कि फलां औरत "ताि़लक़ा" है, फिर कहा कि मैंने उस औरत को مراد लिया था जिसका निकाह उस समय हुआ जब तलाक की दोनों के बीच बातचीत हो रही थी। (१) यानी ज्यादा रही हुई (तलाकशुदा)। (२) तुझे मेरी तरफ से तीन (तलाक) हैं।

کچھ الفاظ عربی میں کہنے سے تو طلاق واقع ہو جاتی ہے لیکن اُردو میں اُن کے ہم بدل الفاظ نہیں اس لئے طلاق واقع نہ ہوگی: اگر کہا کہ انت بطلاق تو یہ ہستی تو تین طلاق پڑیں گی اگر نیت ہو اور اگر کہا کہ میں نے نیت نہیں کی پس اگر مذاکرہ طلاق کی حالت میں اس نے ایسا کہا ہو تو تصدیق نہ ہوگی ورنہ نہ تصدیق ہوگی اور ایسا ہی فارسی (توبہ) کہنے سے بھی حکم ہے اور یہی فتوئی کے لئے مختار ہے قال المترجم اردو میں اس کے ترجمہ سے طلاق واقع نہ ہونا چاہئے واللہ اعلم اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ تو فلاں سے اطلق (۱) ہے حالانکہ فلاں مذکورہ مطلقہ یا غیر مطلقہ ہے بہر حال اگر اس نے طلاق کی نیت کی ہو تو طلاق واقع ہوگی ورنہ نہیں بخلاف اس کے اگر عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ مثلاً فلاں نے اپنی بیوی کو طلاق دی ہے پس شوہر نے اس سے کہا کہ تو سے اطلق (۲) ہے تو ایسی صورت میں طلاق واقع ہوگی اگرچہ اس نے نیت نہ کی ہو یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ انت منی ثلاثا پس اگر طلاق کی نیت کی ہو تو مطلقہ ہو جائے گی اور اگر کہا کہ میں نے طلاق کی نیت نہیں کی پس اگر حالت تذکرہ طلاق میں کہا ہو تو تصدیق نہ ہوگی اور اگر عورت نے شوہر سے کہا کہ مجھے طلاق دے دے پس شوہر نے تین انگلیوں سے اشارہ کیا اور مراد یہ ہے کہ تین طلاق تو جب تک زبان سے نہ کہے گا تب تک طلاق واقع نہ ہوگی یہ ظہیریہ میں ہے اور ملتئ میں بروایت ابن سامہ امام محمد سے مروی ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ زینب میری بیوی طالقہ ہے پس زینب سے بعد طلاق ہونے کے اس کے پاس رہنے سے انکار کیا اور قاضی کے سامنے طلاق ہونے کا مقدمہ پیش کیا پس شوہر نے کہا کہ فلاں شہر میں زینب نام کی میری دوسری بیوی ہے میں نے اس کو مراد لیا تھا اور اس پر گواہ قائم نہیں کئے تو قاضی اس طلاق کو اسی عورت پر محمول کر کے اگر اس سے بائنہ

ہوگی تو عورت کو اس مرد سے جدا کر دے گا پھر اگر شوہر نے اپنے دعویٰ والی عورت کو حاضر کیا اور اس کا نام زینب نہ ہے تو اگر قاضی کو معلوم ہو گیا تو قاضی یہ طلاق اسی پر واقع کر کے پہلی عورت کو اس کو واپس دے گا اور اس کا طلاق باطل کر دے گا اور امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ ایک شخص نے کہا کہ میری بیوی طالقہ ہے اور اس کی بیوی معروف ہے پس شوہر نے دعویٰ کیا کہ میری بیوی دوسری ہے پھر ایک عورت دوسری کو لایا اور اس نے دعویٰ کیا کہ میں اس مرد کی بیوی ہوں اور شوہر نے اس کے قول کی تصدیق کی پس شوہر نے کہا کہ میں نے اس کو مراد لیا تھا کہ اس کے قبل طلاق مذکور کے اس دوسری عورت سے نکاح کیا تھا تو اس کی معروف بیوی سے طلاق پھر اس مجہولہ پر پڑے گی اور اگر اس کے گواہ قائم نہ کئے اور قاضی نے اس کی معروف بیوی کی طلاق کا حکم دے دیا پھر اس کو اس دوسری عورت مجہولہ کے ساتھ قبل طلاق مذکورہ اور قبل اس کے کہ قاضی اس معروف بیوی کی طلاق کا حکم دے اس کو باطل کر کے معروفہ بیوی اس مرد کو واپس کر دے گا اور طلاق اس مجہولہ پر واقع کرے گا اور اسی طرح اگر معروفہ بیوی نے دوسرا نکاح کر لیا ہو پھر ایسے گواہ قائم ہوئے تو یہ بھی حکم ہے اور نیز ملتیٰ میں مذکور ہے کہ اگر دو عورتوں سے ایک سے بہ نکاح فاسد نکاح کیا اور دونوں کا نام ایک ہی ہے پس شوہر نے کہا کہ فلاں عورت طالقہ ہے پھر کہا کہ میں نے اس عورت کو مراد لیا تھا جس کا نکاح مذاکرہ جس وقت طلاق کے دونوں میں گفتگو ہو رہی تھی۔ (۱) یعنی زیادہ رہا شدہ۔ (۲) تجھے میری طرف سے تین ہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 1 (287) Kitab al-Talaq

If the (marriage) was invalid (fasid), then judicially (qada'an) his statement will not be verified. Similarly, if he said, "One of my two wives is divorced (taliqa)," and then said, "I intended the wife whose marriage was invalid," it will not be verified judicially. This is in the twelfth chapter of Al-Muhit. If he said, "So-and-so is divorced," and did not mention her lineage with her name, or mentioned her lineage by attributing (1) her to her father, sister, or offspring, while his wife of that same name and lineage is the same, and he then claimed, "I intended a stranger, not my wife," then judicially his statement will not be verified. If he said, "This stranger whom I intended (other than the known wife) is my wife," and that unknown woman also confirmed it, then the divorce will take effect upon her. However, regarding the removal of the divorce from his known (marufa) wife, his statement will not be verified, unless witnesses testify that he had married that unknown woman before these words, or if there is confirmation by witnesses of the marriage contract of both, or if the known woman herself confirms his statement. This is in Fath al-Qadir.

A person said, "I have divorced a woman," or "A woman is divorced," and then said, "I did not intend my wife," his statement will be verified. If he said, "Zainab is divorced," and his wife's name is Zainab, then he said, "I did not intend my wife," judicially his statement will not be verified. This is in Al-Muhit. If someone said, "My wife is divorced," while he has two wives and both are known, he has the choice to attribute the divorce to whichever of the two he wishes. This is in Fatawa Qadi Khan.

In which cases the statement of the known (marufa) wife will be accepted: It is stated in Jami' al-Kabir that if someone said, "I had another wife whom I divorced," or said, "I married a woman and divorced her," or said, "I divorced a woman who was my wife," and then his known wife claimed, "I am that one," and the husband said, "Other than this known one, I had another wife whom I divorced," then the husband's statement will be accepted because the husband did not confess to making it effective at that moment such that the known wife would be specifically designated. This is in Al-Dhakhira. If a man said, "I had a wife, so you all bear witness that she is divorced," and his known wife claimed, "He has divorced me," then the known wife's statement will be accepted because his saying, "Bear witness," is a request for witnesses for the present time. Therefore, his saying, "She is divorced," is the initiation (insha') of divorce for the present. And if he said, "I divorced my wife," or "One of my wives is divorced," or "One of the women among my wives is divorced," and the rest of the issue is in Bahar, then judicially the divorce will take effect upon

his known wife because this speech is the infliction (iqa') of divorce in the present. This is in Al-Muhit. A person has two wives; one is named Zainab and the other is Amra. He said to Amra, "You are Zainab." He called out, "O Zainab," and Amra answered him. Then the man said, "You are thrice divorced." The one who answered will become divorced (mutallaqa). And if he said, "I intended Zainab," then...

[Footnote] 1) Attributing to a sister, such as saying, "The sister of so-and-so" or "The mother of so-and-so." (1) Meaning: So-and-so, daughter of so-and-so.

यदि (निकाह) फासिद हुआ है तो कज़ा (न्यायालय) में उसके कथन की पुष्टि नहीं होगी, और इसी तरह यदि उसने कहा कि मेरी दोनों पत्नियों में से एक 'तालिक़ा' (तलाकशुदा) है, फिर कहा कि मेरा आशय वह पत्नी थी जिसका निकाह फासिद हुआ था, तो कज़ा में पुष्टि नहीं होगी। यह बारहवीं فصل (अध्याय) मुहीत में है। और यदि उसने कहा कि फलाँ 'तालिक़ा' है और उसका नसब (वंश) उसके नाम के साथ बयान नहीं किया या उसका नसब बयान किया कि उसके पिता की ओर निस्बत (१) की या बहन या संतान की ओर मनसूब किया, हालाँकि उस नाम और नसब की उसकी पत्नी वही है, फिर दावा किया कि मैंने अपनी पत्नी के अलावा किसी अजनबी महिला का इरादा किया था, तो कज़ा में उसके कथन की पुष्टि नहीं होगी। और यदि कहा कि यह अजनबी महिला जिसे मैंने मुराद लिया है (जो मेरी मशहूर पत्नी के अलावा है) यह मेरी पत्नी है और उस गैर-मारूफा (अपरिचित) ने भी इसकी पुष्टि कर दी, तो उस पर तलाक वाकय हो जाएगी, लेकिन जो पत्नी उसकी 'मारूफा' (प्रसिद्ध) है, उसके ऊपर से तलाक दूर होने में उसके कथन की पुष्टि नहीं होगी। सिवाय उस सूरत के कि गवाह लोग गवाही दें कि उसने इस कलाम (शब्दों) से पहले उस 'गैर-मारूफा' से निकाह किया था, या इस कलाम से पहले दोनों के निकाह के इकरार के गवाहों या उस 'मारूफा' महिला द्वारा उसके कथन की पुष्टि हो। यह फतहुल कदीर में है।

एक व्यक्ति ने कहा कि मैंने एक महिला को तलाक दे दिया या एक महिला 'तालिक़ा' है, फिर कहा कि मैंने अपनी पत्नी की नीयत नहीं की थी, तो उसके कथन की पुष्टि की जाएगी। और यदि कहा कि ज़ैनब 'तालिक़ा' है और उसकी पत्नी का नाम ज़ैनब है, फिर कहा कि मैंने अपनी पत्नी की नीयत नहीं की थी, तो कज़ा में उसके कथन की पुष्टि नहीं होगी। यह 'मुहीत' में है। और यदि किसी ने कहा कि मेरी पत्नी 'तालिक़ा' है हालाँकि उसकी दो पत्नियाँ हैं और दोनों 'मारूफा' हैं, तो उसे इख्तियार (विकल्प) होगा कि उन दोनों में से जिसकी ओर चाहे तलाक को मोड़ दे। यह 'फतावा काजी खान' में है।

मारूफा पत्नी का कथन किन स्थितियों में स्वीकार किया जाएगा: 'जामि-ए-कबीर' में फरमाया कि यदि किसी ने कहा कि मेरी एक पत्नी भी थी मैंने उसे तलाक दे दिया था, या कहा कि मैंने एक महिला से निकाह करके उसे तलाक दे दिया था, या कहा कि मैंने एक महिला को तलाक दे दिया जो मेरी पत्नी थी, फिर उसकी 'मारूफा' पत्नी ने दावा किया कि वह मैं ही हूँ, और शौहर ने कहा कि इस मारूफा के अलावा मेरी एक और पत्नी थी जिसे मैंने तलाक दिया था, तो शौहर का कथन स्वीकार

होगा क्योंकि शौहर ने इस सूरत में तत्काल तलाक देने का इकरार नहीं किया है, ताकि 'मारूफा' पत्नी निर्धारित हो सके। यह 'ज़खीरा' में है। और यदि किसी पुरुष ने कहा कि मेरी एक पत्नी थी, अतः तुम लोग गवाह रहो कि वह 'तालिक़ा' है, फिर उसकी 'मारूफा' पत्नी ने दावा किया कि उसने मुझे ही तलाक दिया है, तो 'मारूफा' का कथन स्वीकार होगा क्योंकि उसका यह कहना कि "तुम लोग गवाह रहो" यह वर्तमान के लिए गवाह बना लेना है। अतः उसका यह कहना कि "वह तालिका है" यानी वर्तमान के लिए तलाक का إنشاء (आरंभ) है कि उसने वर्तमान में तलाक उत्पन्न किया। और यदि कहा कि मैंने अपनी पत्नी को तलाक दिया या मेरी एक पत्नी 'तालिक़ा' है या कहा कि मेरी पत्नियों में से एक महिला 'तालिक़ा' है और बाकी मसला बहार है, तो उसकी 'मारूफा' पत्नी पर कज़ा में तलाक वाकय होगी क्योंकि यह कलाम (शब्द) वर्तमान में तलाक के इयका (घटित होने) का है। यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति की दो पत्नियाँ हैं, एक का नाम ज़ैनब है और दूसरी का नाम उमरा है। उसने उमरा से कहा कि तू ज़ैनब है, उसने पुकारा कि "ऐ ज़ैनब", फिर उमरा ने उसे जवाब दिया, फिर पुरुष ने कहा कि "तुझे तीन तलाक हैं", तो जवाब देने वाली 'मुतल्लका' (तलाकशुदा) हो जाएगी। और यदि उसने कहा कि मैंने ज़ैनब की नीयत की थी तो...

[पाद-टिप्पणी] १) बहन की ओर निस्बत, जैसे कहा कि "फलाँ की बहन" या "फलाँ की माँ"। (१) यानी फलाँ बिन्त (बेटी) फलाँ।

فاسد واقع ہوا ہے تو قضاءً اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ میری دونوں بیویوں میں سے ایک طالقہ ہے پھر کہا کہ میں نے وہ بیوی مراد لی تھی جس کا نکاح فاسد واقع ہوا ہے تو قضاءً تصدیق نہ ہوگی یہ بارہویں فصل محیط میں ہے اور اگر کہا کہ فلاں طالقہ ہے اور اس کا نسب اس کے نام کے ساتھ بیان نہ کیا یا اس کا نسب بیان کیا کہ اس کے باپ کی جانب نسبت (۱) کیا یا بہن یا اولاد کی جانب منسوب کیا حالانکہ اس نام و نسب کی اس کی بیوی وہی وہی پھر دعویٰ کیا کہ میں نے اپنی بیوی کے سوائے کسی اجنبیہ کو مراد لیا تھا تو قضاءً اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اور اگر کہا کہ یہ عورت اجنبیہ جس کو میں نے مراد لیا ہے سوائے معروف بیوی کے یہ میری بیوی ہے اور اس غیر معروفہ نے بھی اس کی تصدیق کی تو اس پر طلاق واقع ہو جائے گی لیکن جو بیوی اس کی معروفہ ہے اس کے اوپر سے طلاق دور ہونے میں اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی الا اس صورت میں دور ہو سکتی ہے کہ گواہ لوگ گواہی دیں کہ اس نے قبل اس کلام طلاق کے اس غیر معروفہ سے نکاح کیا تھا یا قبل اس کلام کے دونوں کے اقرار نکاح کے گواہوں یا عورت معروفہ اس کے قول کی تصدیق کرے یہ فتح القدیر میں ہے۔ ایک شخص نے کہا کہ میں نے ایک عورت کو طلاق دے دی یا ایک عورت طالقہ ہے پھر کہا کہ میں نے اپنی بیوی کی نیت نہیں کی تھی تو اس کے قول کی تصدیق کی جائے گی اور اگر کہا کہ زینب طالقہ ہے اور اس کی بیوی کا نام زینب ہے پھر کہا کہ میں نے اپنی بیوی کی نیت نہیں کی تھی تو قضاءً اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر کسی نے کہا کہ میری بیوی طالقہ ہے حالانکہ اس کی دو بیویاں ہیں اور دونوں معروفہ ہیں تو اس کو اختیار ہوگا کہ ان دونوں میں سے جس کی جانب چاہے طلاق کو پھیرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ **معروفہ بیوی کا قول کن صورتوں میں قبول کیا**

جائے گا: جامع کبیر میں فرمایا کہ اگر کسی نے کہا کہ میری ایک بیوی بھی میں نے اس کو طلاق دے دی تھی یا کہا کہ میں نے ایک عورت سے نکاح کر کے اس کو طلاق دے دی تھی یا کہا کہ میں نے ایک عورت کو طلاق دے دی جو میری بیوی تھی پھر اس کی معروفہ بیوی نے دعویٰ کیا کہ وہ میں ہی ہوں اور شوہر نے کہا کہ سوائے اس معروفہ کے میری ایک بیوی تھی میں نے اسی کو طلاق دے دی تھی تو قول شوہر کا قبول ہوگا کیونکہ شوہر نے اس صورت میں فی الحال واقع کرنے کا اقرار نہیں کیا ہے تا کہ عورت معروفہ متعین ہو یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر کسی مرد نے کہا کہ میری ایک بیوی تھی پس تم لوگ گواہ رہو کہ وہ طالقہ ہے پس اس کی معروفہ بیوی نے دعویٰ کیا کہ اس نے مجھے ہی طلاق دی ہے تو قول معروفہ کا قبول ہوگا اس واسطے کہ اس کا یہ کہنا کہ تم لوگ گواہ رہو یہ فی الحال کے واسطے گواہ کر لینا ہے پس اس کا یہ کہنا کہ وہ طالقہ ہے یعنی الحال کے واسطے انشائے طلاق ہے کہ فی الحال طلاق کو اس نے پیدا کیا اور اگر کہا کہ میں نے اپنی بیوی کو طلاق دی یا میری ایک بیوی وطالقہ ہے یا کہا کہ میری بیویوں میں سے ایک عورت طالقہ ہے اور باقی مسئلہ بحار ہا ہے تو اس کی معروفہ بیوی پر قضاءً طلاق واقع ہوگی اس واسطے کہ یہ کلام ایقاع طلاق فی الحال ہے یہ محیط میں ہے۔ ایک شخص کی دو بیویاں ہیں ایک کا نام زینب ہے اور دوسری کا نام عمرہ ہے پس اس نے عمرہ سے کہا کہ تو زینب ہے اس نے پکارا کہ اے زینب پس عمرہ نے اس کو جواب دیا پس مرد نے کہا کہ تجھے کو تین طلاق ہیں تو جواب دینے والی مطلقہ ہو جائے گی اور اگر اس نے کہا کہ میں نے زینب کی نیت کی تھی تو

[حاشیہ] ۱) قول بہن کی جانب جیسے کہا کہ فلاں کی بہن یا فلاں کی ماں۔ (1) یعنی فلاں بنت فلاں۔

Both will be considered divorced; Umrah by reference (gesture) and Zainab by declaration (name). This is the summary. A man said, "My wife Umrah bint Faseeh is divorced," whereas his wife is Umrah bint Hafs, and the man has no other intention; then his wife will not be divorced.

If he said, "O Zainab, you are divorced," and no one answered him, then Zainab is divorced. If he gestured toward a woman he was looking at and said, "O Zainab, you are divorced," and she turned out to be his other wife named Umrah, then divorce will occur upon Umrah because the reference (gesture) carries weight, not the name. This is in Fatawa Qadi Khan. If he said, "O Zainab, you are divorced," and did not gesture toward anyone, but seeing a person's figure, he mistook her for Zainab—whereas she was not Zainab, but his other wife—then legally (Qada), Zainab would be considered divorced, but not conscientiously (Dayanatan). This is in Tatar Khaniya. A man said, "My wife Umrah bint Faseeh is divorced," whereas his wife is Umrah bint Hafs, and the man has no other intention; then his wife will not be divorced. If Faseeh had married the mother of this man's wife, and his wife had been raised in his guardianship as his stepdaughter (Rabeebah) and was attributed to Faseeh, and the man spoke as mentioned above, regardless of whether he knows the real lineage (the name of the real father) or not, then in such a case, his wife will be divorced. Legally (Qada), it will not be confirmed, but between him and Allah, the divorce will occur. If he intended his wife in these cases, then legally and between him and Allah, in any case, his wife will be divorced. This is in Khazanat-ul-Muftiyeen. If a man said, "My Jashiyah wife is divorced," and his intention was not to divorce his wife, and his wife is not Jashiyah, then divorce will not occur. Similarly, if he used a name other than her own name, and he did not intend to divorce his wife, then she will not be divorced. However, if he intended to divorce his wife in these cases, his wife will be divorced. This is in Zakhira. If a man's wife has sight (is not blind), and he said, "My blind wife is divorced," while gesturing towards the one with sight, then she will be divorced, and the attribute (blindness) and the name will not be considered alongside the gesture. This is in Khazanat-ul-Muftiyeen. If he said, "The Fatima from Delhi or the one-eyed Fatima is divorced," and his wife's name is Fatima, but she is neither from Delhi nor one-eyed, then divorce will not occur. If he added "Fatima bint so-and-so," meaning he mentioned the correct lineage, then the divorce will take effect, even if he described her with an attribute she does not possess. The reason for the divorce

taking effect is that the definition and identification of an absent person are done through name and lineage. This is in Atabiya.

Difference among scholars regarding saying "divorce, lending, or mortgaging": If he said, "O woman from Agra, you are divorced," and said it while gesturing towards her, then divorce will take effect. This is in Muheet-e-Sarakhsi. And if he described his wife by her name and her father's name, saying, "My wife Umrah bint Sahih ibn so-and-so, who has a mole on her face," or likewise...

1. In the house or in her custody, based on the difference in interpretations.
2. The statement of real lineage, meaning he knows this woman's real father is so-and-so and she is merely the man's stepdaughter.
3. The attribute will not be considered. (1) The attribute will be considered.

दोनों मुतल्लका हो जाएंगी, उमराह इशारा के साथ और ज़ैनब इकरार (नाम लेने) के साथ। यह खुलासा है। एक शख्स ने कहा कि "मेरी बीवी उमराह बिंत फसीह मुतल्लका (तलाकशुदा) है" जबकि उसकी बीवी उमराह बिंत हफ़्स है और उस शख्स की कोई और नियत नहीं है, तो उसकी बीवी मुतल्लका नहीं होगी।

अगर उसने कहा कि "ऐ ज़ैनब! तू मुतल्लका है" फिर उसे किसी ने जवाब न दिया तो ज़ैनब मुतल्लका हो जाएगी। और अगर किसी ऐसी औरत को जिसे वह देख रहा था उसकी तरफ इशारा करके कहा कि "ऐ ज़ैनब तू मुतल्लका है", फिर वह उसकी दूसरी बीवी उमराह नाम की निकली, तो उमराह पर तलाक वाक़े हो जाएगी क्योंकि इशारा का एतबार (ख्याल) होगा और नाम का एतबार नहीं होगा। यह फतावा काज़ी खान में है। और अगर कहा कि "ऐ ज़ैनब तू मुतल्लका है" और किसी की तरफ इशारा नहीं किया मगर उसने एक आदमी की शक्ल देखकर उसे ज़ैनब गुमान किया था, जबकि वह ज़ैनब नहीं थी (बल्कि दूसरी बीवी थी), तो कज़ा (अदालत में) ज़ैनब मुतल्लका होगी, दयानतन (अल्लाह के नज़दीक) नहीं। यह तातारखानिया में है। एक शख्स ने कहा कि "मेरी बीवी उमराह बिंत फसीह मुतल्लका है" जबकि उसकी बीवी उमराह बिंत हफ़्स है और उस शख्स की कोई और नियत नहीं है, तो उसकी बीवी मुतल्लका नहीं होगी। और अगर फसीह ने उस शख्स की बीवी की माँ से निकाह किया हो और उसकी बीवी उसके हिज्र (गोद) में रबीबा (सौतेली बेटी) होकर फसीह की तरफ मंसूब हो गई हो, फिर उक्त शख्स ने उक्त तरीके से कहा, जबकि यह शख्स उस औरत का हकीकी नसब यानी उसके असली पिता का नाम जानता है या नहीं जानता है, तो ऐसी सूरत में उसकी बीवी मुतल्लका हो जाएगी और कज़ा (अदालत में) तस्दीक नहीं होगी, लेकिन फीमा बैनहू व बैनल्लाह तआला (अल्लाह के नज़दीक) भी तलाक वाक़े हो जाएगी। और इन सूरतों में अपनी बीवी की नियत की हो तो कज़ा और फीमा बैनहू व बैनल्लाह तआला बहरहाल उसकी बीवी मुतल्लका हो जाएगी। यह खज़ानतुल मुफ़्तीन में है। और अगर एक मर्द ने कहा कि "मेरी जशिया बीवी मुतल्लका है" और उसकी नियत में अपनी बीवी की तलाक नहीं है और उसकी बीवी जशिया नहीं है, तो उस पर तलाक वाक़े नहीं होगी। और इसी तरह अगर बीवी के नाम के अलावा उसके दूसरे नाम जो उसका नाम नहीं है, उस नाम से कहा और उसकी नियत अपनी बीवी की तलाक की नहीं है तो भी मुतल्लका नहीं होगी। और अगर इन सूरतों में अपनी बीवी की तलाक की नियत हो तो उसकी बीवी मुतल्लका हो जाएगी। यह ज़खीरा में है। और अगर एक शख्स की औरत आँखों वाली (सलीम-उल-ऐन) हो, फिर

कहा कि "मेरी यह अंधी बीवी मुतल्लका है" जबकि उसने आँखों वाली की तरफ इशारा किया तो वह मुतल्लका हो जाएगी, और इशारा के साथ सिफत (विशेषण) और नाम का एतबार नहीं होगा। यह खज़ानतुल मुफ़्तीन में है। और अगर कहा कि "दिल्ली वाली फ़ातिमा या कानी फ़ातिमा मुतल्लका है" जबकि उसकी बीवी का नाम फ़ातिमा है मगर वह दिल्ली की नहीं है और न ही कानी है, तो उस पर तलाक वाक़े नहीं होगी। और अगर "फ़ातिमा बिंत फलां" भी ज़िक्र किया यानी उसका सही नसब भी ज़िक्र किया हो तो तलाक पड़ जाएगी, अगरचे उसने ऐसी सिफत से उसका वर्णन किया है जो उसमें नहीं है। और तलाक पड़ने की वजह यह है कि ग़ायबा (जो मौजूद न हो) की तारीफ व शनाख्त नाम और नसब से होती है। यह अताबीया में है।

तलाक, क़र्ज़, या रेहन (गिरवी) रखने के कहने में मशायख का इख्तिलाफ: अगर कहा कि "ऐ आगरा वाली! तू मुतल्लका है" और उसकी तरफ इशारा करके कहा तो तलाक पड़ जाएगी, यह मुहीत-ए-स रखसी में है। और अगर अपनी बीवी को उसके नाम और उसके बाप का नाम लेकर बयान किया और कहा कि "मेरी बीवी उमराह बिंत सहीह इब्न फलां जिसके चेहरे पर तिल है" या इसी तरह...

1. घर में या उसकी हिज़ानत में, इख्तिलाफ़-ए-तफ़सीरीन के अनुसार।
2. कौल-ए-हकीकी नसब यानी यह जानता हो कि इस औरत का हकीकी बाप फलां है और यह मर्द की सिर्फ रबीबा (सौतेली बेटी) है।
3. सिफत का एतबार नहीं होगा। (1) सिफत का एतबार होगा।

دونوں مطلقہ ہو جائیں گی عمرہ بالا اشارہ اور زینب بالقرار یہ خلاصہ ہے۔ ایک شخص نے کہا کہ میری بیوی عمرہ بنت فصیح طالقہ ہے حالانکہ اس کی بیوی عمرہ بنت حفص ہے اور شخص کی کچھ نیت نہیں ہے تو اس کی بیوی مطلقہ نہ ہوگی: اگر اس نے کہا کہ اے زینب تو طالقہ ہے پس اس کو کسی نے جواب نہ دیا تو زینب مطلقہ ہوگی اور اگر ایسی عورت کو جس کو دیکھتا تھا اس کی طرف اشارہ کرکے کہا کہ اے زینب تو طالقہ ہے پھر وہ عمرہ نام کی اس کی دوسری بیوی نکلی تو عمرہ پر طلاق واقع ہو جائے گی کہ اشارہ کا اعتبار ہوگا اور نام کا اعتبار نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ اے زینب تو طالقہ ہے اور کسی کی طرف اشارہ نہیں کیا مگر اس نے ایک آدمی کی شکل دیکھ کر اس کو زینب گمان کیا تھا حالانکہ وہ زینب نہ تھی دوسری بیوی تھی تو قضاء زینب طالقہ ہوگی نہ دیانہ یہ تاتارخانیہ میں ہے ایک شخص نے کہا کہ میری بیوی عمرہ بنت فصیح طالقہ ہے حالانکہ اس کی بیوی عمرہ بنت حفص ہے اور شخص کی کچھ نیت نہیں ہے تو اس کی بیوی مطلقہ نہ ہوگی اور اگر فصیح نے اس شخص کی بیوی کی ماں سے نکاح کیا ہوا اور اس کی بیوی اس کے حجر میں ربیبہ ہوکر فصیح کی طرف منسوب ہو گئی ہو پس شخص مذکور نے بطور مذکور کہا حالانکہ یہ شخص اس عورت کا نسب حقیقی یعنی اس کے پدر واقعی کا نام جانتا ہے یا نہیں جانتا ہے تو ایسی صورت میں اس کی بیوی مطلقہ ہو جائے گی اور قضاء تصدیق نہ ہوگی لیکن فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ بھی طلاق واقع ہوگی اور ان صورتوں میں اپنی بیوی کی نیت کی ہو تو قضاء و فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ بہرحال اس کی بیوی مطلقہ ہو جائے گی یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اگر ایک مرد نے کہا کہ میری جشیہ بیوی طالقہ ہے اور اس کی نیت میں اپنی بیوی کی طلاق نہیں ہے اور اس کی بیوی جشیہ نہیں ہے تو اس پر طلاق واقع نہ ہوگی اور

اسی طرح اگر بیوی کے نام کے سوا اس کے دوسرے نام جو اس کا نام نہیں ہے اس نام سے کہا اور اس کی نیت اپنی بیوی کی طلاق کی نہیں ہے تو بھی مطلقہ نہ ہوگی اور اگر ان صورتوں میں اپنی بیوی کی طلاق کی نیت ہو تو اس کی بیوی مطلقہ ہوجائے گی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر ایک شخص کی عورت آنکھوں والی ہوپس کہا کہ میری یہ اندھی بیوی مطلقہ ہے حالانکہ اس نے آنکھوں والی کی طرف اشارہ کیا تو یہ طالقہ ہو جائے گی اور اشارہ کے ساتھ صفت کا اور نیز نام کا اعتبار نہ ہوگا یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اگر کہا کہ دہلی والی فاطمہ یا کانی فاطمہ طالقہ ہے حالانکہ اس کی بیوی کا نام فاطمہ ہے مگر وہ دہلی کی نہیں ہے اور نہ کانی ہے تو اس پر طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر فاطمہ بنت فلاں بھی ذکر کیا یعنی اس کا نسب صحیح بھی ذکر کیا ہو تو طلاق پڑ جائے گی اگر چہ اس نے ایسی صفت سے اس کو وصف کیا ہے جو اس میں نہیں ہے اور وجہ طلاق پڑنے کی یہ ہے کہ غائبہ کی تعریف و شناخت باسم و نسب ہوتی ہے یہ عتابیہ میں ہے-

طلاق قرض دینا یار ہن دینے کہنے میں مشائخ کا اختلاف: اگر کہا کہ اے آگرہ والی تو طالقہ ہے اور اس کی طرف اشارہ کرکے کہا تو طلاق پڑ جائے گی یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر اپنی بیوی کو اس کا نام و اس کے باپ کا نام لے کر بیان کیا کہا کہ میری بیوی عمرہ بنت صحیح ابن فلاں جس کے چہرہ چل ہے یا یوں ۱. گھر میں یا اس کی حضانت میں علی اختلاف التفسیرین۔ ۲. قول حقیقی نسب یعنی یہ جانتا ہو کہ اس عورت کا حقیقی باپ فلاں ہے اور اس مرد کی صرف ربیہ ہے۔ ۳. صفت کا اعتبار نہ ہوگا۔ (1) صفت کا اعتبار ہوگا۔

Fatawa Alamgiri... Vol. 2, p. 280, Kitab at-Talaq

[It is] stated that the girl whose mother has a mole on her face is divorced, even if her wife did not have a mole on her face or had it, in any case, she will be considered divorced; this is in *Muheet*. Similarly, if he said that my wife who is the daughter of Sami or the daughter of so-and-so who has a mole on her face is divorced, then she will be divorced regardless of whether she has a mole on her face or not; this is in *Muheet Sarnasi*. And if he said that my wife Umra, who is my Umm-e-Walad (a slave woman who has borne a child) and who is sitting here, is divorced, and the man has no [specific] intention, and the woman sitting there is someone other than Umra and is not his wife either, then she will not be divorced; this is in *Bahr-ur-Raiq*. A woman said to a man that my name is so-and-so, daughter of so-and-so, Al-Fulaniyah (1). Then that man married that woman, then he said that my wife is divorced three times, except so-and-so, daughter of so-and-so, Al-Fulaniyah, even though the woman's name and lineage are different, and in reality, it is not what he stated, then judicially (*Qada*) she will be divorced, but between him and Allah Almighty (*Diyana*), she will not be divorced; this is in *Zahiriyah*. And if he said to the woman that I gave your divorce to you as a loan, it will not take effect. And if he said I gave your divorce to you as a pledge (*Rahn*), the jurists (*Mashayikh*) have differed on this, but the correct view is that it will not take effect. A man said to his wife, "Take your divorce," and the woman said, "I have taken it," then the divorce will take effect. However, in *Uyun*, intention is made a condition, and the most correct view (*Asah*) is that intention is not a condition. A man said to his wife, "Tallaqaka Allahu Ta'ala" (Allah Almighty has divorced you), then the divorce will take effect on the woman even if there was no intention; this is in *Khulasa*, and this is the most correct view; this is in *Muheet*.

It is in *Munzami* that if he said to his wife, "Allah Almighty certainly wanted your divorce," or "Allah Almighty has ordered your divorce," or "I certainly wanted your divorce," then this divorce will not take effect in the case where there was an intention. And if he said, "I desired your divorce," or "I liked your divorce," or "I was satisfied with your divorce," or "I intended your divorce," then she will not be divorced even if there was an intention; this is in *Khulasa*. And if he said, "Bar'at min Talaqik" (I am free from your divorce), then the jurists have differed on this, and the correct view is that the divorce will not take effect; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If he said, "I am free from your divorce," or "Bara'tu ilaiki min Talaqik" (I am free from your divorce towards you), the correct view is that the divorce will not take effect even if there was an intention; this is in *Muheet Sarnasi*. And if he said, "I am free from your

divorce," then if there was an intention, it will not take effect, and the most correct view is that it will take effect; this is in *Khulasa*. A man said to his wife, "I have delegated your divorce to you," then if the woman divorced herself in the same gathering, it will take effect, otherwise not. And if someone said to his wife, "You are divorced and I have the option (*Khiyar*) for three days," then the divorce will take effect, and the option will be void. A person named his wife "Mutallaqa" (divorced woman), then said, "I have named you Mutallaqa," then divorce will not take effect on her, neither judicially nor religiously; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If he said, "I have gifted your divorce to you," it is explicit (*Sareeh*), such that judicially the divorce will take effect even if he did not intend divorce by it.

The translator says that "Bari'tu min deyni fulan" (I am free from the debt of so-and-so), i.e., by paying his debt, one becomes free after fulfilling the duty towards others; "Bara'ah" applies in reality, so one should ponder over these issues. The translator says that this "Asah" (most correct view) is either related to the absence of intention, thus it is a view separate from the majority that in the case of no intention, the divorce will not take effect by consensus, although it said here that the most correct view is that it will take effect, OR this view of "Asah" relates to the difference mentioned above, which is in the case of intention, so according to them, the most correct view is that it will take effect, and this explanation is the closest. Allah Almighty knows best, and the more apparent view is that it will not take effect. (1) i.e., Quraishiyah for example, or perhaps a lineage or hometown is meant, for example, Baghdad.

फ़तावा आलमगीरी... खंड 2 पृष्ठ 280 किताब अत-तलाक़

बयान किया कि जिस लड़की की माँ, जिसके चेहरे पर तिल है, तलीका (तलाकशुदा) है, हालाँकि उसकी बीवी के चेहरे पर तिल न था या था, बहरहाल मुतल्लक़ा हो जाएगी। यह मुहीत में है। इसी तरह कहा कि मेरी बीवी जो समी की बेटी है या फलां की बेटी है जिसके चेहरे पर तिल है तलीका है तो मुतल्लक़ा हो जाएगी, चाहे उसके चेहरे पर तिल हो या न हो, यह मुहीत सरंसी में है। और अगर कहा कि मेरी बीवी उमरा जो मेरी उम्म-ए-वलद (दासी जिससे बच्चा पैदा हुआ हो) है जो यह बैठी है, तलीका है और उस मर्द की कोई नीयत नहीं है और जो औरत बैठी है वह उमरा के सिवा दूसरी है और वह उसकी बीवी भी नहीं है तो वह मुतल्लक़ा न होगी, यह बहर-उर-राइक में है। एक औरत ने एक मर्द से कहा कि मेरा नाम फलां बिन फलां अल-फुलानिया (1) है, फिर उस मर्द ने उस औरत से निकाह कर लिया, फिर कहा कि मेरी बीवी तीन बार तलीका है, इल्ला फलां बिन फलां अल-फुलानिया, हालाँकि उस औरत का नाम और नसब और है, दर हकीकत यह नहीं है जो उसने बयान किया था, तो कज़ा (न्यायिक रूप से) मुतल्लक़ा होगी और फ़ीमा-बैनह व-बैनल्लाह तआला (मेरे और अल्लाह के बीच) मुतल्लक़ा न होगी। यह ज़हीरिया में है। और अगर औरत से कहा कि मैंने तेरी तलाक तुझे कर्ज़ दी, तो वाके(लागू) न होगी। और अगर कहा कि मैंने तेरी तलाक तुझे रहन (गिरवी) दी, तो मशायख ने इसमें इख्तिलाफ़ (मतभेद) किया है, मगर सही यह है कि वाके न होगी। एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि अपनी तलाक को ले, फिर औरत ने कहा कि मैंने ले ली, तो तलाक पड़ जाएगी। मगर उयून में नीयत की शर्त की है और असह (सबसे सही) यह है कि नीयत शर्त नहीं है। एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि 'तलक़क अल्लाह तआला' (अल्लाह तआला ने तुझे तलाक दी), तो औरत पर तलाक पड़ जाएगी, अगरचे नीयत न हो, कज़ा फ़िल खुलासा, और यही असह है, यह मुहीत में है।

मुन्ज़मी में है कि अगर अपनी बीवी से कहा कि तेरी तलाक अल्लाह तआला ने ज़रूर चाही, या तेरी तलाक का अल्लाह तआला ने हुक्म दे दिया, या मैंने तेरी तलाक ज़रूर चाही, तो यह तलाक न होगी उस सूरत में कि नीयत की हो। और अगर कहा कि ख्वाहिश की मैंने तेरी तलाक की, या दोस्त रखा मैंने तेरी तलाक को, या राज़ी हुआ मैं तेरी तलाक से, या इरादा किया मैंने तेरी तलाक का, तो तलीका न होगी अगरचे नीयत हो। यह खुलासतु-ल-फतावा में है। और कहा 'बरअत मिन तलाकिक' यानी मैं तेरी तलाक से बरी हो गया, तो इसमें मशायख ने इख्तिलाफ़ किया है और सही यह है कि तलाक वाके न होगी। यह फ़तावा काज़ी खान में है। अगर कहा कि मैं तेरी तलाक से बरी हूँ, या 'बरअत

इलैका मिन तलाकिक' यानी तुझसे तेरी तलाक से बरी हो गया, तो सही यह है कि तलाक वाके न होगी, अगरचे नीयत की हो। यह मुहीत सरंसी में है। और अगर कहा कि बरी हुआ मैं तेरी तलाक से, फिर अगर नीयत की हो तो वाके न होगी, और असह यह है कि वाके होगी। यह खुलासा में है। एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि मैंने तेरी तलाक तुझे तफ़वीज़ (सौंपी) है, फिर अगर औरत ने उसी मजलिस में अपने आप को तलाक दे दी, तो वाके होगी वरना नहीं। और अगर किसी ने अपनी बीवी से कहा कि तू तलीका है और मुझे तीन दिन तक ख्यार (विकल्प) है, तो तलाक वाके हो जाएगी और ख्यार बातिल हो जाएगा। एक शख्स ने अपनी बीवी का नाम मुतल्लक़ा रखा है, फिर कहा कि मैंने तेरा नाम मुतल्लक़ा रखा, तो उस पर तलाक वाके न होगी, न कज़ा न दियाना। यह फ़तावा काज़ी खान में है। अगर कहा कि मैंने तेरी तलाक तुझे हिबा (उपहार) कर दी, तो यह सरीह (स्पष्ट) है, यहाँ तक कि कज़ा तलाक वाके हो जाएगी अगरचे इससे तलाक की नीयत न की।

अनुवादक कहते हैं कि 'बरअत मिन दीन-ए-फलां' यानी फलां को उसका कर्ज़ देकर बरी हो गया, सब दूसरे के हक में वाजिब अदा करने के बाद 'बरअत' हकीकत में सादिक आती है, अब इन मसाइल में गौर करना चाहिए। अनुवादक कहते हैं कि यह 'असह' या तो 'अदम-ए-नीयत' (नीयत न होने) के साथ संबंधित है, फिर यह जमहूर (बहुमत) से मुनफ़रिद (अलग) कौल है कि 'अदम-ए-नीयत' की सूरत में बिल-इत्तिफ़ाक तलाक न होगी, हालाँकि इसमें कहा कि 'असह' यह है कि वाके होगी, या यह 'असह' का कौल ऊपर के इख्तिलाफ़ से संबंधित है, जो कि 'नीयत' की सूरत में है, फिर उनके नज़दीक 'असह' यह है कि वाके होगी, और यही तौजीह अक़रब (सबसे नज़दीक) है, वल्लाह तआला आलम, और अज़हर यह है कि वाके न होगी। (1) यानी कुरैशिया मिसाल के तौर पर या शायद निस्बत या वतन मुराद हो, मिसाल के तौर पर बगदाद।

بیان کیا کہ اس لڑکی کی ماں جس کے چہرہ پر تل ہے طالقہ ہے حالانکہ اس کی بیوی کے چہرہ پر تل نہ تھا یا تھا بہر حال مطلقہ ہو جائے گی یہ محیط میں ہے اسی طرح کہا کہ میری بیوی جو سمیع کی بیٹی ہے یا فلاں کی بیٹی ہے جس کے چہرہ پر تل ہے طالقہ ہے تو مطلقہ ہو جائے گی خواہ اس کے چہرہ پر تل ہو یا نہ ہو یہ محیط سرنسی میں ہے اور اگر کہا کہ میری بیوی عمرہ جو میری ام ولد ہے جو یہ بیٹھی ہے طالقہ ہے اور اس مرد کی کچھ نیت نہیں ہے اور جو عورت بیٹھی ہے وہ عمرہ کے سوائے دوسری ہے اور وہ اس کی بیوی بھی نہیں ہے تو وہ مطلقہ نہ ہوگی یہ بحر الرائق میں ہے ایک عورت نے ایک مرد سے کہا کہ میرا نام فلاں بنت فلاں الفلانیہ (1) ہے پس اس مرد نے اس عورت سے نکاح کر لیا پھر کہا کہ میری بیوی تین بار طالقہ ہے الا فلاں بنت فلاں الفلانیہ حالانکہ اس عورت کا نام و نسب اور ہے درواقع یہ نہیں ہے جو اس نے بیان کیا تھا تو قضاء مطلقہ ہوگی اور فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ مطلقہ نہ ہوگی یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ میں نے تیری طلاق تجھے قرض دی تو واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ میں نے تیری طلاق تجھے رہن دی تو مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے مگر صحیح یہ ہے کہ واقع نہ ہوگی ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اپنی طلاق کو لے پس عورت نے کہا کہ میں نے لی تو طلاق پڑ جائے گی مگر عیون میں نیت شرط کی ہے اور اصح یہ ہے کہ نیت شرط نہیں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ طلقک اللہ تعالیٰ طلاق دی تجھے اللہ تعالیٰ نے تو عورت پر طلاق پڑ جائے گی اگرچہ نیت نہ ہو کذا فی الخلاصہ اور یہی اصح ہے یہ محیط میں ہے۔

منظمی میں ہے کہ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تیری طلاق اللہ تعالیٰ نے ضرور چاہی یا تیری طلاق کا اللہ تعالیٰ نے حکم دے دیا یا میں نے تیری طلاق ضرور چاہی تو یہ طلاق نہ ہوگی اس صورت

میں کہ نیت کی ہو اور اگر کہا کہ خواہش کی میں نے تیری طلاق کی یا دوست رکھا میں نے تیری طلاق کو یا راضی ہوا میں تیری طلاق سے یا ارادہ کیا میں نے تیری طلاق کو تو طالقہ نہ ہوگی اگرچہ نیت ہو یہ خلاصہ میں ہے اور کہا برات من طلاقک یعنی تیری طلاق سے بری ہو گیا تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر کہا کہ میں تیری طلاق سے بری ہوں یا برأت الیک من طلاقک یعنی تجھ سے تیری طلاق سے بری ہو گیا تو صحیح یہ ہے کہ طلاق واقع نہ ہوگی اگرچہ نیت کی ہو یہ محیط سرنسی میں ہے اور اگر کہا کہ بری ہوا میں تیری طلاق سے پس اگر نیت کی ہو تو واقع نہ ہوگی اور اصح یہ ہے کہ واقع ہوگی یہ خلاصہ میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ میں نے تیری طلاق تجھے تفویض طلاق ہے پس اگر عورت نے اسی مجلس میں اپنے آپ کو طلاق دے دی تو واقع ہوگی ورنہ نہیں اور اگر کسی نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے اور مجھے تین روز تک خیار ہے تو طلاق واقع ہوگی اور خیار باطل ہو گا ایک شخص نے اپنی بیوی کا نام مطلقہ رکھا ہے پھر کہا کہ میں نے تیرا نام مطلقہ رکھا تو اس پر طلاق واقع نہ ہو گی نہ قضاء نہ دیانہ یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر کہا کہ میں نے تیری طلاق تجھے ہبہ کر دی تو یہ صریح ہے حتیٰ کہ قضاء طلاق واقع ہوگی اگر چہ اس سے طلاق کی نیت نہ کی۔

قال المحر جم بولتے ہیں کہ برئت من دین فلاں یعنی فلاں کو اس کا قرضہ دے کر بری ہو گیا سب دوسرے کے حق میں واجب ادا کرنے کے بعد برئت حقیقت میں صادق آتی ہے اب ان مسائل میں غور کرنا چاہئے۔ قال المترجم یہ اصح یا تو عدم نیت کے ساتھ متعلق ہے پس جمہور سے منفر د قول ہے کہ عدم نیت کی صورت میں بالاتفاق طلاق نہ ہوگی حالانکہ اس میں کہا کہ اصح یہ ہے کہ واقع ہوگی اور یا یہ اصح کا قول اوپر کے اختلاف سے متعلق ہے جس کے نیت کی صورت میں

ہے پس ان کے نزدیک اصح یہ ہے کہ واقع ہوگی اور یہی توجیہ اقرب ہے واللہ تعالیٰ اعلم اور اظہر یہ ہے کہ واقع نہ ہوگی۔ (1) یعنی قریشیہ مثلاً یا شاید نسبت یا وطن مراد ہو مثلاً بغداد۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. (2) (281) Kitab al-Talaq

...And if he claimed that my intention was that I delegated the divorce to the woman's discretion, then in terms of Qada (judicial ruling), there will be no confirmation, but in terms of Diyanah (conscience before God), there will be confirmation. And if a man wanted to divorce his wife and the woman said, "Grant (hiba) my divorce to me," and he turned away from it, then said, "I have granted your divorce to you," then even in Qada, it will be confirmed. And if he said, "I turned away from your divorce," and his intention was divorce, then the divorce will not occur; this is in 'Al-Muheet'. And if he said, "Taraktu (1) Talaqaki" (I have left/forgone your divorce) and intended divorce by it, then the divorce will take effect. Qal al-Muharrir (The author said): "Taraktu Talaqaki" means "Taraktu Ayyatul Talaqaki" (I have given you your divorce); it is also used in this sense, so with intention, the divorce will take effect. Wallahu A'lam (And Allah knows best). And if he claimed that I did not intend divorce by it, then in Qada, it will be confirmed; this is in 'Al-Khulasah'. And if he said, "Khallaitu Sabeela Talaqaki" (I have cleared the path for your divorce) and intended divorce, it will take effect; this is in 'Al-Zahiriyah'.

If someone said to his wife, "You are Taliqah" (divorced), then stopped, then said "with three divorces," then if his silence was due to loss of breath, then three divorces will occur. And if it was not due to loss of breath, then three divorces will not occur. And if he said, "You are Taliqah," then after a silence, he was asked, "How many?" and he said, "Three," then three divorces will take effect; this is in 'Al-Khulasah'. A person was asked how many divorces he had given; he said, "Three divorces," then he claimed that he was a liar (2) [in his statement], then in Qada, his statement will not be confirmed; this is in 'Al-Tatar Khaniyah'. And if he said, "You are Taliqah," and he intended to say the divorce, but before he could say "three divorces," someone else covered his mouth or he died, then one divorce will occur; this is in 'Al-Muheet al-Sarakhsi'. And if a person covered his mouth and he then said "three divorces," then three divorces will take effect. And this ruling applies to the situation where he said "three divorces" immediately upon lifting his hand; thus, he intended to give divorce, then someone covered his mouth, and then when he removed his hand, he said "Waram" (meaning, I gave), then three divorces will fall upon the aforementioned woman. A similar fatwa of Shams al-Islam is reported; this is in 'Al-Zakhirah'. And when the divorce is attributed to the whole woman or to an organ that is used to signify the whole (3), then the divorce will occur. The form of this is, for example, saying, "You are Taliqah," or "Your neck is Taliqah," or "Your soul is Taliqah," or "Your

body/flesh," or "your private part," or "your head," or "your face" (Kadha fil Hidayah - thus it is in Hidayah), or if he said, "Your self is Taliqah," in any case, she will become divorced; this is in 'Al-Siraj al-Wahhaj'. Or if he attributed it to a part that is not used to signify the entire body, such as saying "your hand" or "your foot is Taliqah," or "your finger is Taliqah," then the divorce will not occur; this is in 'Al-Muheet al-Sarakhsi'.

If he said this head is Taliqah and pointed to his wife's head, the divorce will occur: If he said, "Yaduki" (4) (your hand) is Taliqah and by it signified the whole body, then the divorce will be upon the woman; this is in 'Al-Siraj al-Wahhaj'. Similarly, if he said, "Your foot, or tongue, or nose, or ear, or shin, or thigh is Taliqah," then in such a case, with intention, the divorce will take effect; this is in 'Al-Jawharah al-Nayyirah'. And it is clearer that in the case of the back, stomach, and private parts, the divorce will not occur; this is in 'Al-Kafi'. And if the divorce was attributed to an unspecified part, for example, saying, "Half of you is Taliqah," or "One-third is Taliqah," or "One thousandth part of you is Taliqah," then the divorce will occur; this is in 'Fatawa Qadi Khan'. And if he said, "Your blood is Taliqah," then there are two narrations regarding this, and of the two...

(1) I have let go of your divorce. (2) Meaning he was a liar in expressing these three divorces. (3) Such as the neck, etc. (4) Your hand is Taliqah. (5) Meaning an unspecified part according to the location, which could be part of the whole body, and is undivided.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) (281) किताब-उत-तलाक

...और अगर उसने दावा किया कि मेरी यह नीयत थी कि मैंने तलाक उस औरत के इख्तियार में दी, तो क़ज़ा (न्याय) में तसदीक (पुष्टि) न होगी और दयानत (ईश्वर के बीच) में तसदीक होगी। और अगर किसी मर्द ने अपनी बीवी को तलाक देनी चाही, फिर औरत ने कहा कि मुझे मेरी तलाक हिबा (दान/छोड़) कर दे और उससे एराज़ (मुँह फेरना) किया, फिर कहा कि मैंने तेरी तलाक तुझे हिबा कर दी, तो क़ज़ा में भी इसकी तसदीक की जाएगी। और अगर कहा कि मैंने तेरी तलाक से एराज़ किया और नीयत उससे तलाक की थी, तो तलाक वाके(प्रभावी) न होगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि "तरक्तु तलाककी" (मैंने तुम्हारी तलाक छोड़ दी) और उससे तलाक की नीयत की, तो तलाक पड़ जाएगी। 'قال المحرر' (मुहर्रिर ने कहा): "तरक्तु तलाककी" के मायने हैं "तरक्तु अय्यतुल तलाककी" (मैंने तुम्हारी तलाक छोड़ दी/दे दी), यह भी इस्तेमाल होता है, इसलिए नीयत के साथ तलाक पड़ जाएगी। वल्लाहु आलम। और अगर उसने दावा किया कि मैंने इससे तलाक की नीयत नहीं की, तो क़ज़ा में तसदीक होगी, यह 'खुलासा' में है। और अगर कहा कि "खल्लैतू सबीला तलाककी" (मैंने तेरी तलाक की राह खाली कर दी) और नीयत तलाक की थी, तो वाके हो जाएगी, यह 'ज़हीरिया' में है।

अगर किसी ने अपनी बीवी से कहा कि तू तालिका (तलाकशुदा) है, फिर रुक गया, फिर कहा कि तीन तलाक के साथ, तो अगर उसकी खामोशी दम रुक जाने की वजह से हो, तो तीन तलाक पड़ेंगी। और अगर सांस टूट जाने की वजह से न हो, तो तीन तलाक नहीं पड़ेंगी। और अगर कहा कि तू तालिका है, फिर बाद में सुकूत (चुप रहने) के उससे पूछा गया कि कितनी, तो उसने कहा कि तीन, तो तीन तलाक वाके होंगी, यह 'खुलासा' में है। एक शख्स से दरयाफ्त (पूछताछ) किया गया कि किस कदर तलाक दी हैं, उसने कहा कि तीन तलाक, फिर दावा किया कि वह झूठा (2) था, तो क़ज़ा में उसके कौल (कथन) की तसदीक न होगी, यह 'तातारखानिया' में है। और अगर कहा कि तू तालिका है और वह तलाक कहना चाहता था, लेकिन इससे पहले कि वह 'सेह' (तीन) तलाक कहे, किसी दूसरे ने उसका मुँह बंद कर लिया या वह मर गया, तो एक तलाक वाके होगी, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और अगर किसी शख्स ने उसका मुँह बंद कर लिया, फिर उसने कहा कि तीन तलाक, तो तीन तलाक वाके होंगी। और यह हुक्म उसी सूरत पर महमूल (लागू) है कि जब उसने हाथ उठाते ही फौरन कहा कि तीन तलाक दे दिए, फिर उसने तलाक देनी चाही, फिर किसी ने उसका मुँह बंद कर लिया, फिर जब हाथ हटाया तो उसने कहा कि 'वारम' (यानी मैंने दी), तो औरत मज़कूरा (उक्त) पर

तीन तलाक पड़ेंगी, ऐसा ही शम्सुल इस्लाम का फतवा मनकूल (वर्णित) है, यह 'ज़खीरा' में है। और जब तलाक की निस्बत पूरी औरत की तरफ की या ऐसे उज़ू (अंग) की तरफ जिससे पूरी (3) से ताबीर (अर्थ) की जाती है, तो तलाक वाके होगी, इसकी यह सूरत है कि मिसाल के तौर पर कहे कि तू तालिका है, या तेरी गर्दन तालिका है, या तेरी रूह तालिका है, या तेरा बदन, जिस्म, या तेरी फरज, या तेरा सर, या तेरा चेहरा, 'कज़ा फिल हिदाया' (हिदाया में ऐसा ही है), या कहा कि तेरा नफ्स तालिका है, बहरसूरत मुतलका (तलाकशुदा) हो जाएगी, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। या अगर ऐसे जुज़ (अंग) की तरफ इजाफत की जिससे तमाम बदन से ताबीर नहीं की जाती, जैसे कहा कि तेरा हाथ या तेरा पांव तालिका है, या तेरी उंगली तालिका है, तो तलाक वाके न होगी, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है।

अगर कहा कि यह सर तालिक है और अपनी बीवी के सर की तरफ इशारा किया तो तलाक पड़ जाएगी: अगर कहा कि "यदुक" (4) तालिक (तेरा हाथ तलाकशुदा है) और उससे तमाम बदन से ताबीर किया, तो औरत पर तलाक होगी, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और इसी तरह कहा कि तेरी टांग या ज़बान या नाक या कान या पिंडली या रान तालिका है, तो ऐसी सूरत में नीयत से तलाक पड़ जाएगी, यह 'जौहरतुन-नय्यरा' में है। और औज़ह (स्पष्ट) यह है कि पीठ, पेट और ज़ेरे-नाफ (शर्मगाह) की सूरत में तलाक न पड़ेगी, यह 'काफी' में है। और अगर तलाक की निस्बत किसी जुज़-ए-शाये (अविभाजित हिस्से) की जानिब की, मिसाल के तौर पर कहा कि तेरा निस्फ (आधा) तालिक है, या सुलुस (तिहाई) तालिक है, या तेरे हज़ार हिस्सों में से एक हिस्सा तालिक है, तो तलाक पड़ जाएगी, यह 'फतावा काज़ी खान' में है। और अगर कहा कि तेरा खून तालिक है, तो इसमें दो रिवायतें हैं, और दोनों में से...

(1) मैंने तुम्हारी तलाक छोड़ दी। (2) यानी खुद इस तीन तलाक के इज़हार में झूठा था। (3) जैसे गर्दन वगैरह। (4) तेरा हाथ तालिका है। (5) यानी गैर मुअय्यन ब-हसब-ए-महल जो तमाम बदन में से हो सकता हो और गैर मकसूम (अविभाजित)।

ہوا اور اگر اس نے دعویٰ کیا کہ میری یہ نیت تھی کہ میں نے طلاق اس عورت کے اختیار میں دی تو قضاء تصدیق نہ ہوگی و دیانۃ تصدیق ہوگی اور اگر کسی مرد نے اپنی بیوی کو طلاق دینی چاہی پس عورت نے کہا کہ مجھے میری طلاق ہبہ کر دے اور اس سے اعراض کر پس کہا کہ میں نے تیری طلاق تجھے ہبہ کر دی تو قضاء بھی اس کی تصدیق کی جائے گی اور اگر کہا کہ میں نے تیری طلاق سے اعراض کیا اور نیت اس سے طلاق کی تھی تو طلاق واقع نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ ترکت (1) طلاقک اور اس سے طلاق کی نیت کی تو طلاق پڑ جائے گی قال المحرر جم ترکت طلاقک بمعنی ترکت اے طلاقک یعنی تجھے دے دی بھی مستعمل ہے لہذا نیت کے ساتھ طلاق پڑ جائے گی واللہ اعلم اور اگر اس نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس سے طلاق کی نیت نہیں کی تو قضاء تصدیق ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کہا کہ خلّیت سبیل طلاقک میں نے تیری طلاق کی راہ خالی کر دی اور نیت طلاق کی تو واقع ہو جائے گی یہ ظہیریہ میں ہے اگر کسی نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے پھر رک گیا پھر کہا کہ تین طلاق کے ساتھ پس اگر اس کی خاموشی بوجہ دم رک جانے کے ہو تو تین طلاق پڑیں گی اور اگر سانس ٹوٹ جانے سے نہ ہو تو تین طلاق نہ پڑیں گی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے پھر بعد سکوت کے اس سے پوچھا گیا کہ کتنی اس نے کہا کہ تین تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ خلاصہ میں ہے ایک شخص سے دریافت کیا گیا کہ کس قدر طلاق دی ہیں اس نے کہا کہ تین طلاق پھر دعویٰ کیا کہ وہ جھوٹا (2) تھا تو قضاء اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اور یہ طلاق کہنا چاہتا تھا لیکن قبل اس کے کہ وہ سہ طلاق کہے کسی دوسرے نے اس کا منہ بند کر لیا یا وہ مر گیا تو ایک طلاق واقع ہوگی یہ محیط سرنسی میں ہے اور اگر کسی شخص نے اس کا منہ بند

کر لیا پھر اس نے کہا کہ تین طلاق سے تو تین طلاق واقع ہوں گی اور یہ حکم اسی صورت پر محمول ہے کہ جب اس نے ہاتھ اٹھاتے ہی فوراً کہا کہ تین طلاق دے دیے پس اس نے طلاق دینی چاہی پس کسی نے اس کا منہ بند کر لیا پھر جب ہاتھ ہٹایا تو اس نے کہا کہ وارم یعنی میں نے دی تو عورت مذکورہ پر تین طلاق پڑیں گی ایسا ہی شمس الاسلام کا فتویٰ منقول ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور جب طلاق کی نسبت پوری عورت کی طرف کی یا ایسے عضو کی طرف جس سے پوری (3) سے تعبیر کی جاتی ہے تو طلاق واقع ہوگی اس کی یہ صورت ہے کہ مثلاً کہے کہ تو طالقہ ہے یا تیرے گردن طالقہ ہے یا تیری روح طالقہ ہے یا تیرا بدن جسم یا تیری فرج یا تیرا سر یا تیرا چہرہ کذا فی الہدایہ یا کہا کہ تیرا نفس طالقہ ہے بہر صورت مطلقہ ہو جائے گی یہ سراج الوہاج میں ہے یا اگر ایسے جزو کی طرف اضافت کی جس سے تمام بدن سے تعبیر نہیں کی جاتی ہے جیسے کہا کہ تیرا ہاتھ یا تیرا پاؤں طالقہ ہے یا تیری انگلی طالقہ ہے تو طلاق واقع نہ ہوگی یہ محیط سرنسی میں ہے۔

اگر کہا کہ یہ سر طالق ہے اور اپنی بیوی کے سر کی طرف اشارہ کیا تو طلاق پڑ جائے گی: اگر کہا کہ یدک (4) طالق اور اس سے تمام بدن سے تعبیر کیا تو عورت پر طلاق ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اسی طرح کہا کہ تیری ٹاف یا زبان یا ناک یا کان یا پنڈلی یا ران طالقہ ہے تو ایسی صورت میں نیت سے طلاق پڑ جائے گی یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور اوضح یہ ہے کہ پیٹھ و پیٹ و ضع کی صورت میں طلاق نہ پڑے گی یہ کافی میں ہے اور اگر طلاق کی نسبت کسی جزو شائع کی جانب کی مثلاً کہا کہ تیرا نصف طالق ہے یا ثلث طالق ہے یا تیرے ہزار حصوں میں سے ایک حصہ طالق ہے تو طلاق پڑ جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ تیرا خون طالق ہے تو اس میں دو روایتیں ہیں اور دونوں میں سے (1) میں نے چھوڑ دی تیری طلاق۔ (2) یعنی

خود اس تین طلاق کے اظہار میں جھوٹا تھا۔ (3) جیسے گردن وغیرہ۔ (4) تیرا ہاتھ طالقہ ہے۔ (5) یعنی غیر معین بحسب محل جو تمام بدن میں سے ہو سکتا ہو اور غیر مقسوم۔

The correct narration is that the divorce will take effect. This is in *Siraj al-Wahhaj*, but it is written in *Khulasah* that in the case of blood, the preferred opinion (Mukhtar) is that the divorce will not take effect. Similarly, if one says that your hair, nails, or saliva are "Taliqah" (divorced), then by consensus, the divorce will not take effect; this is in *Siraj al-Wahhaj*. The same applies to teeth and pregnancy, as found in *Fath al-Qadeer*. If one says that your head or face is "Taliq" (divorced), or places their hand on her head or neck and says this limb is "Taliq," then the more correct (Asah) view is that the divorce will not take effect; this is in *Tabyeen*. However, if one says that this head is "Taliq" and gestures towards his wife's head, the correct view is that the divorce will take effect, such as [saying] "This head of yours is a divorce," it will occur. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

Some of our Mashaikhs (may Allah have mercy on them) have issued a Fatwa that divorce occurs by attributing one divorce to the upper half: If one says your *Dubur* (1) is "Taliq," the divorce will not take effect. If one says your *Ist* is "Taliq," it will take effect. Sheikh Marghinani (RA) stated that if one says your *Qubul* (2) is "Taliq," there is no narration regarding this, and it should take effect. This is in *Ghayat al-Suruj*. If one says your upper half is "half a divorce" and your lower half is "half a divorce," the truth is that there is no narration regarding this issue, neither from the predecessors nor the later scholars. This issue occurred in Bukhara, and when a Fatwa was requested, some of our Mashaikhs issued a Fatwa that a single divorce occurs by attributing one divorce to the upper half, because the head is in the upper half; thus, he is attributing a divorce to her head. Others issued a Fatwa that three divorces occur due to both attributions, because the head is in the upper half and the *Farj* (genital area) is in the lower half; thus, by attributing it to the upper half, he attributed it to her head, and by attributing it to the lower half, he attributed it to the *Farj*. This is in *Muheet*. If one says you are "Taliqah" with half a divorce, then one full divorce will take effect. If one says you are "Taliqah" with two half-divorces, it is like giving one divorce. This is in *Muheet Sarakhsi*. If one says these are three half-divorces, two divorces will not take effect, and this is correct. The same ruling applies to the case of four half-divorces; this is in *Attabiyah*. If one says that two halves of a divorce are upon you, one divorce will take effect. If one says two halves of two divorces, then two divorces will take effect. If one says three halves, three divorces will take effect. If one says "You are Taliqah with half a divorce, a third of a divorce, and a sixth of a divorce," meaning you are divorced with half of a divorce, a third of a divorce, and a sixth of a divorce, then three divorces will take effect because he has

attributed each part to an indefinite (Nakirah) divorce, and when an indefinite noun is repeated, the second is different from the first. The translator says: This is explained in *Usul*. If one said "half a divorce, its third, and its sixth," meaning half of one divorce, a third of it, and a sixth of it, then only one divorce will take effect. If all the parts combined exceed one complete divorce, for example, if he said "half of a divorce, a third of it, and a third of it," some have said that only one divorce will take effect, while others have said two divorces will occur, and this is the preferred (Mukhtar) opinion. This is in *Muheet Sarakhsi* and *Zahiriyah*.

(1) The backside. (2) The urination area.

सही रिवायत यह है कि तलाक पड़ जाएगी, यह सिराजुल वहाज में है। मगर खुलासा में लिखा है कि खून की सूरत में मुख्तार यह है कि तलाक न पड़ेगी। इन्तिहा, और अगर कहा कि तेरे बाल या नाखून या थूक 'तलिक़ा' (तलाकशुदा) है तो बिल-इज्मा (सर्वसम्मत) तलाक न पड़ेगी, यह सिराजुल वहाज में है। इसी तरह दांत और हमल (गर्भ) में है, यह फतहुल कदीर में है। और अगर कहा कि तेरा सर या कहा कि चेहरा 'तालिक' है या अपना हाथ उसके सर या गर्दन पर रखा और कहा कि यह उज़्व (अंग) 'तालिक' है, तो 'असह' (अधिक सही) यह है कि तलाक न पड़ेगी, यह तब्यीन में है। और अगर कहा कि यह सर 'तालिक' है और अपनी बीवी के सर की तरफ इशारा किया तो सही यह है कि तलाक पड़ जाएगी, जैसे कि 'तेरा सर यह तलाक है' तो वाक़े होगी, यह फतावा काज़ी खान में है।

हमारे बाज़ मशाइख (रहिमहुमल्लाह) ने 'निसफेआला' (ऊपरी आधे हिस्से) की जानिब एक तलाक की इजाफ़त (जोड़) करने से एक तलाक वाक़े होने का फतवा दिया: अगर कहा तेरी 'दुबुर' (1) 'तालिक' है तो तलाक न पड़ेगी और अगर कहा कि तेरी 'इस्त' 'तालिक' है तो वाक़े होगी और शेख मरगीनानी (रह.) ने फरमाया कि अगर कहा कि तेरी 'क़ुबुल' (2) 'तालिक' है तो इसमें कोई रिवायत नहीं है और चाहिए कि तलाक वाक़े हो जाए, यह 'गायतुल सुरूज' में है। और अगर कहा कि तेरा आधा ऊपर का 'बिक तलाक' 'तलिक़ा' है और तेरा नीचे का आधा 'बद तलाक' 'तलिक़ा' है तो हक़ यह है कि इस मसले में कोई रिवायत नहीं है और न मुताख्खिरीन से (कोई हवाला) है। और यह मसला बुखारा में पेश आया था, फिर इसका फतवा तलब किया गया तो हमारे बाज़ मशाइख ने इसके 'निसफेआला' की जानिब एक तलाक की इजाफ़त करने से एक तलाक वाक़े होने का फतवा दिया, इस वास्ते कि सर इसके'निसफेआला' में है, पस इसके सर की जानिब तलाक की इजाफ़त करने वाला हुआ। और बाज़ ने दोनों इजाफ़तों की जहत (पहलुओं) से तीन तलाक वाक़े होने का फतवा दिया, इस वास्ते कि सर 'निसफेआला' में है और फरज 'निसफेअसफल' (निचले आधे हिस्से) में है, पस 'निसफेआला' की तरफ इजाफ़त से उसके सर की जानिब इजाफ़त करने वाला हुआ और नीचे आधे की तरफ इजाफ़त से 'फरज' की तरफ इजाफ़त करने वाला हुआ, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि तू 'तलिक़ा' है 'बि-निसफेततलीका' (आधी तलाक के साथ) तो पूरी एक तलाक वाक़े होगी, और अगर कहा कि तू 'तलिक़ा' है 'बि-दो-निसफेततलीका' (दो आधी तलाक के साथ) तो यह मिस्ल एक तलाक देने के है, यह 'मुहीते सरसी' में है। और अगर कहा कि तीन 'निसफेतलाक' हैं तो दो तलाक वाक़े न होगी और यही सही है। और चार 'निसफेतलाक' सूरत में भी यही हुक्म है, यह 'अताबीया' में है। और अगर कहा कि दो तलाक की आधी तुझ पर हैं तो एक तलाक वाक़े होगी और

अगर कहा कि दो आधी, दो तलाक की तो दो तलाक वाक़े होंगी और अगर कहा कि तीन आधे हैं तो तीन तलाक वाक़े होंगी। और अगर कहा कि 'अन्ति तालिकुन निसफेततलीकति व-सुल्से-ततलीकति व-सुदुसे-ततलीकति' यानी तू 'तलिक़ा' है एक तलाक की आधी, एक तलाक की तिहाई और एक तलाक के छठे हिस्से के साथ, तो तीन तलाक वाक़े होंगी, इस वास्ते कि उसने हर जुज़ (अंश) को एक 'नकिरा' (अनिश्चित) तलाक की जानिब निस्बत की है, और जब 'नकिरा' की तकरार की जाए तो दूसरा पहले का गैर होता है (अनुवादक ने कहा और यह उसूल में समझाया गया है)। और अगर यूँ कहा कि 'निसफेततलीकति व-सुल्सुहा व-सुदुसुहा' यानी आधी एक तलाक की और तिहाई उसकी और छठा हिस्सा उसका, तो एक ही तलाक वाक़े होगी। और अगर सब हिस्से मिलकर एक मुकम्मल तलाक से बढ़ जाएं, मसलन यूँ कहा कि आधी एक तलाक की और तिहाई उसकी और तिहाई उसकी, तो बाज़ ने फरमाया कि एक ही तलाक वाक़े होगी और बाज़ ने फरमाया दो तलाक पड़ेंगी और यही 'मुख्तार' है, यह 'मुहीत सरसी' में है और यह 'ज़हीरिया' में है।

(1) पीछे का स्थान। (2) पेशाब का स्थान।

صحیح روایت یہ ہے کہ طلاق پڑ جائے گی یہ سراج الوہاج میں ہے مگر خلاصہ میں لکھا ہے کہ خون کی صورت میں مختار یہ ہے کہ طلاق نہ پڑے گی انتہا اور اگر کہا کہ تیرے بال یا ناخن یا تھوک طالقہ ہے تو بالا جماع طلاق نہ پڑے گی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اسی طرح دانت وحمل میں ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ تیرا سر یا کہا کہ چہرہ طالق ہے یا اپنا ہاتھ اس کے سر یا گردن پر رکھا اور کہا کہ یہ عضو طالق ہے تو اصح یہ ہے کہ طلاق نہ پڑے گی یہ تبیین میں ہے اور اگر کہا کہ یہ سر طالق ہے اور اپنی بیوی کے سر کی طرف اشارہ کیا تو صحیح یہ ہے کہ طلاق پڑ جائے گی جیسے کہ تیرا سر یہ طلاق ہے تو واقع ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ہمارے بعضے مشائخ رحمہم اللہ نے نصفِ اعلیٰ کی جانب ایک طلاق کی اضافت کرنے سے ایک طلاق واقع ہونے کا فتویٰ دیا: اگر کہا تیری دبر (۱) طالق ہے تو طلاق نہ پڑے گی اور اگر کہا کہ تیری است طالق ہے تو واقع ہوگی اور شیخ مرغینانیؒ نے فرمایا کہ اگر کہا کہ تیری قبل (۲) طالق ہے تو اس میں کوئی روایت نہیں ہے اور چاہئے کہ طلاق واقع ہو جائے یہ غایہ السروج میں ہے اور اگر کہا کہ تیرا ۱۱: پر کا آدھا بیک طلاق طالقہ ہے اور تیرا نیچے کا آدھابد وطلاق طالقہ ہے تو حق یہ ہے کہ اس مسئلہ میں کوئی روایت نہیں ہے اور نہ متاخرین سے اور یہ مسئلہ بخارا میں واقع ہوا تھا پس اس کا فتویٰ طلب کیا گیا تو ہمارے بعض مشائخ نے اس کے نصفِ اعلیٰ کی جانب ایک طلاق کی اضافت کرنے سے ایک طلاق واقع ہونے کا فتویٰ دیا اس واسطے کہ سر اس کے نصفِ اعلیٰ میں ہے پس اس کے سر کی جانب طلاق کی اضافت کرنے والا ہوا اور بعض نے دونوں اضافوں کی جہت سے تین طلاق واقع ہونے کا فتویٰ دیا اس واسطے سر نصفِ اعلیٰ میں ہے اور فرج نصفِ اسفل میں ہے پس نصفِ اعلیٰ کی طرف اضافت سے اس کے سر کی جانب اضافت

کرنے والا ہوا اور نیچے آدھے کی طرف اضافت سے فرج کی طرف اضافت کرنے والا ہوا یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ بنصفِ تطلیقہ ہے تو پوری ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ بد و نصفِ تطلیقہ ہے تو یہ مثل ایک طلاق دینے کے ہے یہ محیطِ سرسی میں ہے اور اگر کہا کہ تین نصف طلاق ہیں تو دو طلاق واقع نہ ہوگی اور یہی صحیح ہے اور چار نصف طلاق صورت میں بھی یہی حکم ہے یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کہا کہ دو طلاق کی نصف تجھ پر ہیں تو ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر کہا کہ دونوصف دو طلاق کی تو دو طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ تین آدھے ہیں تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ انت طالق نصف تطلیقة وثلث تطلیقة وسدس تطلیقة یعنی تو طالقہ ہے ساتھ نصف ایک طلاق کے اور تہائی ایک طلاق کے اور چھٹے حصہ ایک طلاق کے تو تین طلاق واقع ہوں گی اس واسطے کہ اس نے ہر جزو کو ایک نکرہ طلاق کی جانب نسبت کی ہے اور جب نکرہ کی تکرار کی جائے تو دوسرا پہلے کا غیر ہوتا ہے قال المترجم و ہذا مشروح فی الاصول اور اگر یوں کہا کہ نصف تطلیقة وثلثہا وسدسہا یعنی نصف ایک طلاق کا اور تہائی اس کی و چھٹا حصہ اس کا تو ایک ہی طلاق واقع ہوگی اور اگر سب حصے مل کر ایک طلاق کامل سے بڑھ جائیں مثلاً یوں کہا کہ نصف ایک طلاق کا اور تہائی اس کی اور تہائی اس کی تو بعض نے فرمایا کہ ایک ہی طلاق واقع ہوگی اور بعض نے فرمایا دو طلاق پڑیں گی اور یہی مختار ہے یہ محیط سرسی میں ہے اور یہ ظہیر یہ میں ہے۔

(۱) پیچھے کا مقام۔ (۲) پیشاب کا مقام۔

Kitab al-Talaq 283 Fatawa Alamgiri ..... Volume 2

If a man says to his wives, "I have made you all partners in one divorce," then this statement and "there is one divorce among you all" are both equal:

If he said to his wife, "You are divorced with half of three divorces," then two divorces will occur; and if he said, "You are divorced with two halves of three divorces," then three divorces will occur. This is in *al-Zakheera*. If he said to his wife, "You are divorced with one divorce and half a divorce," or said, "one divorce and a quarter of a divorce," or similar (1) to this, then two divorces will occur. If he said, "one divorce and its half," or "one divorce and its quarter," then only one divorce will occur, as per *al-Muhit* and *al-Bada'i*; however, this is the opinion of some, while the preferred view is that two divorces will occur. This is in *Siraj al-Wahhaj* and *Jawharat al-Nayyirah*. If he gives a wife three-quarters of a divorce or four-quarters of a divorce, then if the divorce of which the quarters are being divided into three or four is *Ma'rifah* (definite), one divorce will occur. If the divorce is *Nakirah* (indefinite), three divorces will occur. If he said, "five-quarters of a divorce," then in the case of *Ma'rifah* divorce, two divorces will fall, and in the case of *Nakirah*, three divorces will fall. The same rule applies to one-fifth, one-tenth, etc., of a quarter. This is in *Thameen*. If he gave one divorce to his wife and then said to his second wife, "I have made you a partner in her divorce," then one divorce will also fall on the second wife. If he said to a third wife, "I have made you a partner to both of them," two divorces will occur on her. If he said to a fourth wife, "I have made you a partner in the divorce of all of them," three divorces will occur on her. If the divorce of the first wife was in exchange for some wealth, and he then said to the second wife, "I have made you a partner in her divorce," then divorce will fall on her, but no wealth will be obligatory upon her. If he said, "I have made you a partner in the divorce of this one along with some wealth," and the second wife accepted, divorce will fall on her, and wealth will also be obligatory. If she did not accept, then nothing happens; this is in *Zahiriyah*. If he said, "So-and-so has three divorces, and so-and-so and so-and-so are with her," or said, "I have made so-and-so else a partner in divorce with her," then three divorces will fall on each of them. This is in *Muhit Sarkhasi*. If a man has three wives and he says to them, "*Antunna tawaliqu thalathan*" (You are three-divorce women), meaning "I have given you three divorces," then three divorces will occur on each wife, and in this case, the three [divorces] will not be divided among the three of them. Conversely, if he said, "I have given three divorces among you all," then the three divorces will be divided among the three of them, and one divorce will occur on each. This is in *Ghayat al-*

Surooji. If he said to his wives, "I have made you all partners in one divorce," then this statement and "there is one divorce among you all" are equal; this is in *Fatawa Qadi Khan*.

If he said to his four wives, "You are three-divorce women," then three divorces will occur on each wife, and if his wife...

1. Translator's Note: It should be clear that if he took a fifth part and the divorce is *Ma'rifah*, then one-fifth and two-fifths will remain one divorce up to five-fifths, and at six-fifths, it will become two divorces. In taking a tenth part, up to ten-tenths will be one divorce, and at eleven-tenths, it will be two divorces. If the divorce is *Nakirah*, then up to one-fifth and two-tenths will be two divorces, and for three-fifths, three-tenths, and more, three divorces will occur. Understand this.
2. Meaning in exchange for wealth. For example, the wife said to the husband, "Take this much wealth from me and divorce me," and he took the wealth and divorced her. (1) One-third, one-sixth, etc.

किताब-उत-तलाक 283 फतवा आलमगीरी ..... जिल्द 2

अगर अपनी औरतों से कहा कि मैं ने तुम सब को एक तलाक में शरीक किया तो यह क़ौल और 'तुम सब में एक तलाक है' दोनों यकसाँ हैं:

अगर औरत से कहा कि तू तीन तलाक की निसफ़ (आधे) के साथ मुतल्लका है तो दो तलाक वाक़े होंगी और अगर कहा कि तू तीन तलाक की दो निसफ़ के साथ मुतल्लका है तो तीन तलाक पड़ेंगी। यह ज़खीरा में है। और अगर औरत से कहा कि तू तालका ब-एक तलाक व निसफ़ तलाक है या कहा कि एक तलाक व चहारुम (चौथाई) तलाक है या मिसल (1) इसके तो दो तलाक वाक़े होंगी। और अगर कहा कि एक तलाक और उस का निसफ़ या कहा कि एक तलाक और उस का चहारुम तो एक ही तलाक वाक़े होगी, कज़ा-फ़िल-मुहीत वल्-बदाय'अ मगर यह बाज़ का क़ौल है और मुख्तार यह है कि दो तलाक वाक़े होंगी। यह सिराजुल-वहाज व जवहरा-तुल-नय्यरह में है। और अगर औरत को तीन चौथाई तलाक या चार चौथाई तलाक दें, पस अगर वह तलाक जिस के चहारुम हिस्से तीन किये हैं या चार किये हैं वह 'मारिफा' हो तो एक तलाक वाक़े होगी और अगर तलाक 'नकिरा' हो तो तीन तलाक वाक़े होंगी। और अगर कहा कि पाँच चौथाई तलाक तो तलाक मारिफा की सूरत में दो तलाक पड़ेंगी और नकिरा होने की सूरत में तीन तलाक पड़ेंगी। इसी तरह चौथाई के पाँचवाँ हिस्सा व दसवाँ हिस्सा वगैरह सब में ऐसा ही हुक्म है, यह 'समीन' में है। और अगर अपनी बीवी को एक तलाक दे दी, फिर दूसरी बीवी से कहा कि मैं ने इस की तलाक में तुझे शरीक किया तो दूसरी पर भी एक तलाक पड़ जाएगी और अगर तीसरी बीवी से कहा कि मैं ने तुझे इन दोनों के शरीक किया तो उस पर दो तलाक वाक़े होंगी और अगर चौथी बीवी से कहा कि मैं ने तुझे इन सब की तलाक में शरीक किया तो उस पर तीन तलाक वाक़े होंगी। और अगर पहली बीवी की तलाक बाज़ माल के इवज़ हो, फिर दूसरी बीवी से कहा कि मैं ने तुझे इस की तलाक में शरीक किया तो उस पर तलाक पड़ेगी मगर उस के ज़िम्मे माल लाज़िम न होगा और अगर यूँ कहा कि मैं ने तुझे इस की तलाक में बाज़ माल के शरीक किया, पस अगर दूसरी बीवी ने क़ुबूल किया तो उस पर तलाक पड़ेगी और माल भी लाज़िम होगा और अगर क़ुबूल न किया तो कुछ नहीं, यह ज़हीरीया में है। और अगर कहा कि फलाँ को तीन तलाक हैं और फलाँ व फलाँ उस के साथ है या कहा कि फलाँ दीगर को मैं ने इस के साथ तलाक में शरीक किया तो दोनों पर तीन-तीन तलाक पड़ेंगी। यह 'मुहीत सरख़सी' में है। अगर किसी मर्द की तीन बीवियाँ हों और उस ने उन औरतों से कहा कि अन्नतुन तवालुक़ु सलासतन यानी तुम लोग तीन तलाक वाली हो कि मैं ने तुम को तीन तलाक दीं तो हर एक औरत पर तीन तलाक

वाक़े होंगी और इस सूरत में तीन तक़सीम उन तीनों पर न होगी। ब-ख़िलाफ़ इस के अगर कहा कि मैं ने तुम सब के दरमियान तीन तलाक दीं तो तीन तलाक उन तीनों के दरमियान तक़सीम होंगी, पस हर एक पर एक तलाक वाक़े होगी। यह 'ग़ायतुल-सुरूजी' में है। और अगर अपनी औरतों से कहा कि मैं ने तुम सब को एक तलाक में शरीक किया तो यह क़ौल और 'तुम सब में एक तलाक है' दोनों यकसाँ हैं। यह 'फतावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

अगर अपनी चार औरतों से कहा कि तुम लोग तीन तलाक वाली हो तो हर एक औरत पर तीन तलाक वाक़े होंगी और अगर अपनी बीवी

1. क़ौल-ए-मुतरजिम: वाज़ेह रहे कि पाँचवाँ हिस्सा अगर लिया और तलाक मारिफा है तो एक पाँचवाँ और दो पाँचवाँ यहाँ तक कि पाँच पाँचों तक एक ही तलाक रहेगी और छः पाँचवें में दो तलाक हो जाएँगी और दसवें हिस्से में दस दसवें तक एक तलाक और ग्यारहवें दसवें में दो तलाक होंगी। और अगर तलाक नकिरा हो तो वह पाँचवें और दो दसवें तक दो तलाक और तीन पाँचवें व तीन दसवें और उस से ज़्यादा जहाँ तक हो तीन तलाक पड़ेंगी, फ-अफ़हम।
2. क़ौलुहु: इवज़-ए-माल मिसाल के तौर पर औरत ने शौहर से कहा कि तू इस क़दर माल मुझ से ले ले और मुझे तलाक दे दे, उस ने वह माल ले कर तलाक दे दी। (1) तिहाई व छठा हिस्सा वगैरह।

اگر اپنی عورتوں سے کہا کہ میں نے تم سب کو ایک طلاق میں شریک کیا تو یہ قول اور تم سب میں ایک طلاق ہے دونوں یکساں ہیں:

اگر عورت سے کہا کہ تو تین طلاق کی نصف کے ساتھ مطلقہ ہے تو دو طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ تو تین طلاق کی دو نصف کے ساتھ مطلقہ ہے تو تین طلاق پڑیں گے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ بیک طلاق و نصف طلاق ہے یا کہا کہ ایک طلاق و چہارم طلاق ہے یا مثل (۱) اس کے تو دو طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ ایک طلاق اور اس کا نصف یا کہا کہ ایک طلاق واس کا چہارم تو ایک ہی طلاق واقع ہوگی کذافی المحیط والبدائع مگر یہ بعض کا قول ہے اور مختار یہ ہے کہ دو طلاق واقع ہوں گی یہ سراج الوہاج و جوہرہ النیرہ میں ہے اور اگر عورت کو تین چوتھائی طلاق یا چار چوتھائی طلاق دیں پس اگر وہ طلاق جس کے چہارم حصہ تین کئے ہیں یا چار کئے ہیں وہ معرفہ ہو تو ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر طلاق نکرہ ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ پانچ چوتھائی طلاق تو طلاق معرفہ کی صورت میں دو طلاق پڑیں گی اور نکرہ ہونے کی صورت میں تین طلاق پڑیں گی اسی طرح چوتھائی کے پانچواں حصہ و دسواں حصہ وغیرہ سب میں ایسا ہی حکم ہے یہ ثمین میں ہے اور اگر اپنی بیوی کو ایک طلاق دے دی پھر دوسری بیوی سے کہا کہ میں نے اس کی طلاق میں تجھے شریک کیا تو دوسری پر بھی ایک طلاق پڑ جائے گی اور اگر تیسری بیوی سے کہا کہ میں نے تجھے ان دونوں کے شریک کیا تو اس پر دو طلاق واقع ہوں گی اور اگر چوتھی بیوی سے کہا کہ میں نے تجھے ان سب کی طلاق میں شریک کیا تو اس پر تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر پہلی بیوی کی طلاق بعض مال کے عوض ہو پھر دوسری بیوی سے کہا کہ میں نے تجھے اس کی طلاق میں شریک کیا تو

اس پر طلاق پڑے گی مگر اس کے ذمہ مال لازم نہ ہوگا اور اگر یوں کہا کہ میں نے تجھے اس کی طلاق میں بعض مال کے شریک کیا پس اگر دوسری بیوی نے قبول کیا تو اس پر طلاق پڑے گی اور مال بھی لازم ہوگا اور اگر قبول نہ کیا تو کچھ نہیں یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر کہا کہ فلاں کو تین طلاق ہیں اور فلاں و فلاں اس کے ساتھ ہے یا کہا کہ فلاں دیگر کو میں نے اس کے ساتھ طلاق میں شریک کیا تو دونوں پر تین تین طلاق پڑیں گی یہ محیط سرخی میں ہے اگر کسی مرد کی تین بیویاں ہوں اور اس نے ان عورتوں سے کہا کہ انتن طوالق ثلثا یعنی تم لوگ طلاقات سہ طلاقات بہ طلاق ہوں کہ میں نے تم کو تین طلاق دیں تو ہر ایک عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی اور اس صورت میں تین تقسیم ان تینوں پر نہ ہوگی بخلاف اس کے اگر کہا کہ میں نے تم سب کے درمیان تین طلاق دیں تو تین طلاق ان تینوں کے درمیان تقسیم ہوں گی پس ہر ایک پر ایک طلاق واقع ہو گی یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر اپنی عورتوں سے کہا کہ میں نے تم سب کو ایک طلاق میں شریک کیا تو یہ قول اور تم سب میں ایک طلاق ہے دونوں یکساں ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر اپنی چار عورتوں سے کہا کہ تم لوگ طلاقات سہ طلاق ہو تو ہر ایک عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر اپنی بیوی

۱۔ قال المترجم واضح رہے کہ پانچواں حصہ اگر لیا اور طلاق معرفہ ہے تو ایک پانچواں اور دو پانچواں یہاں تک کہ پانچ پانچوں تک ایک ہی طلاق رہے گی اور چھے پانچویں میں دو طلاق ہو جائیں گی اور دسویں حصہ لینے میں دس دسویں تک ایک طلاق اور گیارہ دسواں میں دو طلاق ہوں گی اور اگر طلاق نکرہ ہو تو وہ پانچویں اور دو دسویں تک دو طلاق اور تین پانچویں و تین دسویں اور اس سے زیادہ جہاں تک ہو تین طلاق پڑیں گی فافہم۔

۲۔ قولہ عوض مال مثلاً عورت نے شوہر سے کہا کہ تو اس قدر مال مجھ سے لے لے اور مجھے طلاق دے دے اس نے وہ مال لے کر طلاق دے دی۔

(۱) تہائی و چھٹا حصہ وغیرہ۔

(Kitab-ul-Talaq) [He] said to her, "You are divorced by five pronouncements." The woman replied, "Three divorces are sufficient for me." The husband said, "Very well, three divorces are upon you and the remainder are upon your co-wives." In this case, three divorces will take effect upon her, and nothing will take effect upon her co-wives, because after three divorces, whatever remained became null and void (laghw). Therefore, diverting the null and void part towards the co-wives results in nothing taking effect. This is in *Muhit-e-Sarakhsi*. If he said to four wives, "You are all divorced by three pronouncements," and intended that the three divorces be divided among them, then between him and Allah Almighty, he will be considered sincere (mutadayyan), and one divorce will take effect upon each woman. This is in *Fath-ul-Qadeer*. If he had two wives and said, "There are two divorces between you two," then one divorce will take effect upon each. Similarly, if he said, "I have shared two divorces between you two," the ruling remains the same. If he gave two divorces to one woman and then said to another, "I have joined you in her divorce," this is not [valid in that sense]; rather, two divorces will also take effect upon the second woman. This is in *Siraj-ul-Wahhaj*. If he gave one divorce to one of his wives and two to another, then said to a third, "I have joined you with these two," then three divorces will fall upon the third, regardless of whether she has been consummated with or not. In a case where he gave different numbers of divorces to two or three [women], and then joined a third or fourth with one of the already divorced ones, saying "I have joined you with one of them," but did not specify whom he joined her with, the man has the choice; it depends on his explanation as to whom he intended to join her with. This is in *Tatar-Khaniyya*. *Fatawa-e-Baqali* states that if he gave three divorces to his [first] wife and then said to his other wife, "I have assigned a share in this divorce to you," it depends on the husband's explanation and intent. If he intended one divorce, then one divorce will occur; if he intended to assign a share in each of the three divorces, then three divorces will occur. *Multaqa* states that if he divorced one wife, remarried her, and then said to his other wife, "I have joined you in the divorce of so-and-so," even though he did not divorce the aforementioned 'so-and-so', or if the aforementioned 'so-and-so' is the wife of another man (regardless of whether that other man divorced her or not), in any case, since the mentioned 'so-and-so' is another man's wife, no divorce will fall upon this man's wife, regardless of his intention. Furthermore, even if she were his wife but he had not [actually] divorced her, no divorce would fall upon his wife. Such a statement will not be an admission of a divorce for 'so-and-so'. Bishr reported this from Imam Abu Yusuf, and Abu Sulayman from Imam Muhammad, as an absolute ruling. However, in *Baqali*, the

following clause is added: "Such a statement will not be an admission of a divorce for 'so-and-so' in the case where he says, 'I have joined you in the divorce of so-and-so, whom I have divorced.'" Furthermore, *Baqali* mentions that if he joins his wife in the divorce of someone else's wife, it is valid, unless he says, "I am applying upon my wife the same divorce that was applied upon the wife of such-and-such stranger." Bishr reported from Imam Yusuf that if a bondswoman was emancipated and chose herself (via 'Ikhtiyar-e-Haq'), and her husband said to his other wife, "I have joined you in her divorce," no divorce will fall upon the other wife. The same rule applies to joining someone in any separation that occurs without [actual] divorce. And if he said, "I have joined you in her separation," he said that I have...

1) Then for whomever he joined her with, the same number of divorces will take effect upon her as well. 2) *Qal al-Abdi*: This is also a different issue, not a 'theological exception' (istithna-e-tahqiqi), because the speech is about participation (ishtirak), and this participation did not occur. Allah knows best. (1) Because the *mu'tah* (the woman who chose herself) is not a divorced woman herself. (2) That divorce will not take effect.

(किताब उल तलाक) उसने कहा कि तू पांच तलाक से तलाक है, तो औरत ने कहा कि मुझे तीन तलाक काफी हैं, तो शौहर ने कहा कि अच्छा, तीन तलाक तुझ पर और बाकी तेरी सौतनों पर हैं, तो तीन तलाक उस पर वाकई होंगी और उसकी सौतनों पर कुछ वाकई न होगी, इसलिए कि तीन तलाक के बाद जो कुछ बाकी रहा वो लघ्व (बेकार) हो गया। फिर उसकी तरफ से सौतनों की जानिब लघ्व चीज़ को फेरना, फिर कुछ वाकई न होगा, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। और अगर उसने चार बीवियों से कहा कि तुम लोग तीन तलाक से तलाक हो और यह नियत की कि तीनों तलाकें उनके दरमियान तकसीम हैं, तो 'फिमा बैनहू व बैन अल्लाह तआला' वह मुतदियन (ईमानदार) होगा, तो हर एक औरत पर एक-एक तलाक वाकई होगी, यह 'फतह-उल-कदीर' में है। और अगर उसकी दो औरतें हों फिर उसने कहा कि तुम दोनों में दो तलाक हैं, तो हर एक पर एक तलाक वाकई होगी और इसी तरह अगर कहा कि मैंने तुम दोनों के दरमियान दो तलाक मुश्तरक (साझा) कर दीं, तो भी यही हुक्म है। और अगर एक औरत को दो तलाक दीं, फिर दूसरी से कहा कि मैंने तुझको उसकी तलाक में शरीक किया, तो यह ऐसा नहीं है, बल्कि दूसरी पर भी दो तलाक वाकई होंगी, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। और अगर अपनी औरतों में से एक को एक तलाक दी और दूसरी को दो तलाक दीं, फिर तीसरी से कहा कि मैंने तुझे इन दोनों के साथ शरीक किया, तो तीसरी पर तीन तलाक पड़ेंगी, ख्वाह वह मदखूला हो या गैर-मदखूला हो। और अगर ऐसी सूरत में कि दो को या तीन को मुख्तलिफ तलाकें दीं, फिर तीसरी या चौथी को मुतल्लकात (तलाकशुदा) में से किसी एक के साथ शरीक किया, ता कि कहा कि मैंने इनमें से एक के साथ शरीक किया और जिसके साथ शरीक किया है उसको मुअय्यन (निश्चित) नहीं किया, तो मर्द को इख्तियार होगा, यानी उसके बयान पर रहेगा कि जिसके साथ चाहे शरीक करे, यह 'ततारखानीया' में है। और 'फतावा-ए-बकाली' में है कि अगर अपनी बीवी को तीन तलाक दीं फिर अपनी दूसरी बीवी से कहा कि मैंने तेरे वास्ते इस तलाक में हिस्सा करार दिया, तो शौहर के बयान और नियत पर है, पस अगर उसने एक तलाक की नियत की तो एक तलाक पड़ेगी और अगर तीनों तलाक में से हर एक में हिस्सा करार देने की नियत की तो तीन तलाक पड़ेंगी। और 'मुलतका' में है कि अगर अपनी एक बीवी को तलाक दी, फिर उससे निकाह किया, फिर अपनी दूसरी बीवी से कहा कि मैंने तुझे फलां की तलाक में शरीक किया, हालांकि फलां मजकूर को उसने तलाक नहीं दी है, या फलां मजकूर किसी गैर मर्द की बीवी है, ख्वाह गैर मर्द मजकूर ने उसको तलाक दी है या नहीं दी है, बहरहाल, दरसूरत-ए-कि फलां मजकूर गैर मर्द की बीवी है, उस शख्स की बीवी पर तलाक न पड़ेगी, ख्वाह उसने नियत की हो या न हो। और मजीद यह कि अगर वह उसकी बीवी हो, लेकिन उसको तलाक नहीं दी थी, तो भी उसकी ज़ौजा (पत्नी) पर

तलाक न पड़ेगी। और ऐसा कहना उसकी तरफ से फलां की तलाक का इकरार न होगा, इसको बिश्र ने इमाम अबू यूसुफ से और अबू सुलेमान ने इमाम मोहम्मद से मुतलकन रिवायत किया है, मगर 'बकाली' में इसके आगे यह जुमला ज़ायद है कि ऐसा कलाम उस फलां की तलाक का इकरार न होगा उस सूरत में कि यूं कहे कि मैंने तुझे फलां की तलाक में शरीक किया जिसको मैंने तलाक दे दी है। और मजीद 'बकाली' में मजकूर है कि अगर अपनी बीवी को गैर की बीवी की तलाक में शरीक किया तो यह सही है, सिवा उस सूरत के कि यूं कहे कि मैंने अपनी बीवी पर वह तलाक वाकई करता हूं जो फलां गैर की औरत पर वाकई की गई है। और बिश्र ने इमाम यूसुफ से रिवायत की है कि अगर एक बांदी आज़ाद की गई और 'बखयार-ए-हक' उसने अपने नफ़्स को इख्तियार किया, फिर उसके शौहर ने दूसरी बीवी से कहा कि मैंने तुझे उसकी तलाक में शरीक किया, तो दूसरी बीवी पर तलाक न पड़ेगी और ऐसा ही हर जुदाई जो बगैर तलाक वाकई हो, उसके साथ शरीक करने में यही हुक्म है। और अगर कहा कि मैंने तुझको उसकी 'फ़ुरक़त' (जुदाई) में शरीक किया, कहा कि मैंने...

کتاب الطلاق سے کہا کہ تو طالقہ پانچ طلیقات سے ہے پس عورت نے کہا کہ مجھے تین طلاق کافی ہیں پس شوہر نے کہا کہ اچھا تین طلاق تجھ پر اور باقی تیری سوتوں پر ہیں تو تین طلاق اس پر واقع ہوں گی اور اس کی سوتوں پر کچھ واقع نہ ہوگی اس واسطے کے تین طلاق کے بعد جو کچھ باقی رہیں وہ لغو ہو گئیں پس اس سے اس عورت کی سوتوں کی جانب لغو چیز کو پھیرنا پس کچھ واقع نہ ہو گی یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر اس نے چار بیویوں سے کہا کہ تم لوگ تین طلاق سے طالقہ ہو اور یہ نیت کی کہ تینوں طلاق ان کے درمیان مقسوم ہیں تو فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ وہ متدین ہو گا پس ہر ایک عورت پر ایک ایک طلاق واقع ہو گی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر اس کی دو عورتیں ہوں پس اس نے کہا کہ تم دونوں میں دو طلاق ہیں تو ہر ایک پر ایک طلاق واقع ہو گی اور اسی طرح اگر کہا کہ میں نے تم دونوں کے درمیان دو طلاق مشترک کر دیں تو بھی یہی حکم ہے اور اگر ایک عورت کو دو طلاق دیں پھر دوسری سے کہا کہ میں نے تجھ کو اس کی طلاق میں شریک کیا تو یہ ایسا نہیں ہے بلکہ دوسری پر بھی دو طلاق واقع ہوں گی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر اپنی عورتوں میں سے ایک کو ایک طلاق دی اور دوسری کو دو طلاق دیں پھر تیسری سے کہا کہ میں نے تجھے ان دونوں کے ساتھ شریک کیا تو تیسری پر تین طلاق پڑیں گی خواہ وہ مدخولہ ہو یا غیر مدخولہ ہو اور اگر ایسی صورت میں کہ دو کو یا تین کو مختلف طلاقیں دیں پھر تیسری یا چوتھی کو مطلقات میں سے کسی ایک کے ساتھ شریک کیا تھا کہ کہا کہ میں نے ان میں سے ایک کے ساتھ شریک کیا اور جس کے ساتھ شریک کیا ہے اس کو معین نہیں کیا تو مرد کو اختیار ہو گا یعنی اس کے بیان پر رہے گا کہ جس کے ساتھ چاہے شریک کرے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور فتاویٰ بقالی میں ہے کہ اگر اپنی بیوی کو تین طلاق دیں پھر اپنی دوسری بیوی سے کہا کہ میں نے تیرے واسطے اس طلاق میں حصہ قرار دیا تو شوہر کے بیان

نیت پر ہے پس اگر اس نے ایک طلاق کی نیت کی تو ایک طلاق پڑے گی اور اگر تینوں طلاقوں میں سے ہر ایک میں حصہ قرار دینے کی نیت کی تو تین طلاق پڑیں گی اور ملتقٰی میں ہے کہ اگر اپنی ایک بیوی کو طلاق دی پھر اس سے نکاح کیا پھر اپنی دوسری بیوی سے کہا کہ میں نے تجھے فلاں کی طلاق میں شریک کیا حالانکہ فلاں مذکور کو اس نے طلاق نہیں دی ہے یا فلاں مذکورہ کسی مرد غیر کی بیوی ہے خواہ غیر مرد مذکور نے اس کو طلاق دی ہے یا نہیں دی ہے بہر حال در صورتیکہ فلاں مذکورہ غیر مرد کی بیوی ہے اس شخص کی بیوی پر طلاق نہ پڑے گی خواہ اس نے نیت کی ہو یا نہ ہو اور نیز اگر وہ اس کی بیوی ہو لیکن اس کو طلاق نہیں دی تھی تو بھی اس کی زوجہ پر طلاق نہ پڑے گی اور ایسا کہنا اس کی طرف سے فلاں کی طلاق کا اقرار نہ ہو گا اس کو بشر نے امام ابو یوسف سے اور ابوسلیمان نے امام محمد سے مطلقاً روایت کیا ہے مگر بقالی میں اس کے آگے یہ جملہ زائد ہے کہ ایسا کلام اس فلاں کی طلاق کا اقرار نہ ہو گا اس صورت میں کہ یوں کہے کہ میں نے تجھے فلاں کی طلاق میں شریک کیا جس کو میں نے طلاق دے دی ہے اور نیز بقالی میں مذکور ہے کہ اگر اپنی بیوی کو غیر کی بیوی کی طلاق میں شریک کیا تو یہ صحیح ہے الا اس صورت میں کہ یوں کہے کہ میں نے اپنی بیوی پر وہ طلاق واقع کرتا ہوں جو فلاں غیر کی عورت پر واقع کی گئی ہے اور بشر نے امام یوسف سے روایت کی ہے کہ اگر ایک باندی آزاد کی گئی اور بخیار حق اس نے اپنے نفس کو اختیار کیا پس اس کے شوہر نے دوسری بیوی سے کہا کہ میں نے تجھے اس کی طلاق میں شریک کیا تو دوسری بیوی پر طلاق نہ پڑے گی اور ایسا ہی ہر جدائی جو بغیر طلاق واقع ہو اس کے ساتھ شریک کرنے میں یہی حکم ہے اور اگر کہا کہ میں نے تجھ کو اس کی فرقت میں شریک کیا کہا کہ میں نے ا) پھر جس کے ساتھ شریک کیا جس قدر طلاق اس پر بھی اس قدر واقع ہوگی۔ ب) قال العبدی یہ زیادہ بھی مسئلہ دیگر

ہے نہ استثنائے تحقیقی اس واسطے کے کلام اشتراک میں ہے اور یہ اشتراک نہ ہوا ہو واللہ اعلم۔

(1) اس واسطے کے معتہ خود مطلقہ نہیں ہے۔ (2) کہ طلاق نہ ہوگی۔

[If one says] to share in the distribution that occurred between me and her, then a single irrevocable divorce (Talaq-e-Bain) will take place upon that wife. And if he intended three divorces, then three divorces will take place. And if he says that I did not intend divorce, then it will not be accepted in a judicial capacity (Qada), but he can be considered righteous (mutadayyan) in his relationship with Allah Almighty. This is in [the book] Al-Muhit.

If one says to a woman "Anta Taliq wa Anta" (You are divorced and you), then two divorces will take place:

If he says to his four wives that "There is one divorce among the four of you," then one divorce will take place on each one. Similarly, if he says that "There are two, three, or four divorces among you four," the same rule applies. However, if he intended that this divorce be shared and distributed among all of them, then in the case of two divorces, two divorces will occur for each one; and in the case of three divorces, three divorces will occur for each one (1). And if he says, "There are five divorces among the four of you," and he has no specific intention, then two divorces will occur for each. Similarly, this rule will apply up to more than five. Then, if he says more than eight, three divorces will occur for each; this is in Fath al-Qadir. And if he says to one woman, "Anta Taliq wa Anta" (You are divorced and you), then two divorces will take place. In Fatawa Qazi, it is stated that it will be one divorce [each]. And if the final "Anta" was said to a second wife, then one divorce will fall upon the second (2) wife. And if he says, "Anta (3) Taliq wa Antuma" (You are divorced, and you both), meaning he said "Anta" to one wife and "Antuma" to that wife and another, then two divorces will fall upon the first and one divorce will fall upon the second wife. And if he says, "Anta Taliq la bal Anta" (4) (You are divorced, no, rather you), then one divorce will fall. And if he said the second word "Anta" to a different wife, then without intention, divorce will not occur upon her, but if he said "wa Anta" (and you), then one divorce will occur upon the second. Just as in the case of saying "Hazihi Taliq wa Hazihi" (This one is divorced and this one), it results in divorce upon both. And if he said, "Hazihi Taliq (5) Hazihi," then divorce will not fall upon the second (6) woman without intention. And if he said, "This one and this one are divorced," then divorce will fall upon both. And if he said, "This, this is divorced," then it will not be divorced for the first (the one indicated by the first "this"), unless he says that both are divorced. And if he says to three women, "You, then you, then you, then you are divorced," only the last one will be divorced. Similarly, if he said "da'u" (two), the rule

remains the same. And if, in this scenario, he said at the end "be divorced," then divorce will fall upon all. Similarly, if he placed the word "Talaq" first, for example, saying "Talaq upon you, then upon you, then upon you," then divorce will occur upon all. This is in Zahiriyah and Atabiyah. Similarly, if he has four wives, and he says to one wife "Anta," then to the third wife "summa Anta," then to the fourth wife "summa Anta Taliq," meaning he said, "You, then you, then you, then you are divorced," then the fourth one will be divorced. This is in Fatawa Qazi Khan.

(1) And in four divorces, one extra divorce is void. (2) And only one divorce upon the first. (3) You are divorced and you both. (4) This entire speech was said to one wife. (5) Meaning he pointed towards two women. (6) This one is divorced.

थे उसकी ब्योन्त (बंटवारे) में जो मेरे और उसके दरमियान वाक़े हुई शरीक करो, तो उस बीवी पर एक तलाक़-ए-बाइन वाक़े होगी और अगर तीन तलाक़ की नीयत की हो तो तीन तलाक़ वाक़े होंगी और अगर उसने कहा कि मैंने तलाक़ की नीयत नहीं की थी तो क़ज़ा (अदालत) में तस्दीक़ न होगी मगर फ़ीमा बैनहू व बैनल्लाह तआला मुतदियन हो सकता है, यह मुहीत में है।

अगर एक औरत से कहा कि 'अन्त त़ालिक व अन्त' यानी तू तलाक़ा है और तू, तो दो तलाक़ वाक़े होंगी:

अगर अपनी चार औरतों से कहा कि तुम चारों के दरमियान एक तलाक़ है, तो हर एक पर एक तलाक़ वाक़े होगी और इसी तरह अगर कहा कि तुम चारों में दो तलाक़ हैं या तीन या चार तलाक़ हैं तो भी यही हुक्म है, लेकिन अगर यह नीयत की हो कि यह तलाक़ इन सब के दरमियान मुश्तरक होकर तक़सीम हो, तो दो तलाक़ों में हर एक पर दो तलाक़ और तीन तलाक़ में हर एक पर तीन तलाक़ वाक़े(१) होंगी और अगर कहा कि तुम चारों में पाँच तलाक़ें हैं और उसकी कुछ नीयत नहीं है, तो हर एक पर दो तलाक़ वाक़े होंगी और इसी तरह पाँच से ज़ाइद तक यही हुक्म होगा। फिर अगर आठ से ज़ाइद को कहे तो हर एक पर तीन तलाक़ वाक़े होंगी, यह 'फतह-उल-क़दीर' में है और अगर एक औरत से कहा कि 'अन्त त़ालिक व अन्त' यानी तू तलाक़ा है और तू, तो दो तलाक़ वाक़े होंगी। 'फतावा-ए-क़ाज़ी' में है कि एक-एक तलाक़ होगी और अगर अखीर 'अन्त' दूसरी बीवी से कहा हो तो एक तलाक़ दूसरी (२) बीवी पर पड़ेगी और अगर कहा कि 'अन्त (३) त़ालिक व अन्तमा' यानी 'अन्त' तलाक़ एक बीवी से कहा और 'अन्तमा' उस बीवी और एक दूसरी बीवी दोनों से कहा, तो पहली पर दो तलाक़ पड़ेंगी और दूसरी बीवी पर एक तलाक़ पड़ेगी और अगर कहा कि 'अन्त त़ालिक ला बल अन्त' (४) यानी तू तलाक़ा है नहीं बल्कि तू, तो एक तलाक़ पड़ेगी और अगर दूसरा लफ़्ज़ 'अन्त' यानी तू किसी दूसरी बीवी से कहा तो बदून-ए-नीयत के उस पर तलाक़ वाक़े न होगी, लेकिन अगर 'व अन्त' और तू यूँ कहा तो दूसरी पर एक तलाक़ पड़ जाएगी। जैसे 'हाज़िही त़ालिक व हाज़िही' यानी यह तलाक़ा है और यह, कहने की सूरत में होता है कि दोनों पर तलाक़ वाक़े होती है और अगर यूँ कहा कि 'हाज़िही त़ालिक' (५) 'हाज़िही', तो दूसरी (६) औरत पर बदून-ए-नीयत के तलाक़ न पड़ेगी और अगर कहा कि यह और यह तलाक़ा हैं, तो दोनों पर तलाक़ पड़ जाएगी और अगर कहा कि 'यह यह तलाक़ है' तो पहली पर यानी जिसकी तरफ़ पहले 'यह' से इशारा किया है वह तलाक़ा न होगी, इल्ला इस सूरत में कि यूँ कहे कि दोनों तलाक़ा हैं और अगर तीन औरतों से कहा

कि 'तू फिर तू फिर तू फिर तू तलाक़ा है' तो फ़क़त अखीर वह मुतल्लक़ा होगी और इसी तरह अगर 'दाऊ' (दो) कहा तो भी यही हुक्म है और अगर इस सूरत में आख़िर में कहा हो कि 'मुतलक़ात हो' तो सब पर तलाक़ पड़ जाएगी और इसी तरह अगर लफ़्ज़-ए-तलाक़ पहले कर दिया मिसाल के तौर पर कहा कि 'तलाक़ तुझ पर फिर तुझ पर फिर तुझ पर' तो सब पर तलाक़ वाक़े होगी, यह 'ज़हीरा' और 'अताबिया' में है और इसी तरह अगर उसकी चार बीवियाँ हों, पस उसने एक बीवी से कहा कि 'अन्त' फिर तीसरी बीवी से कहा कि 'सुम्मा अन्त' फिर चौथी बीवी से कहा कि 'सुम्मा अन्त ज़ालिक' यानी यूँ कहा कि 'तू फिर तू फिर तू फिर तू तलाक़ा है' तो चौथी मुतल्लक़ा हो जाएगी, यह 'फतावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है।

(१) और चार तलाक़ में एक तलाक़ ज़ाइद लग़्व है। (२) और पहली पर फ़क़त एक तलाक़। (३) तू तलाक़ा है और तुम दोनों। (४) एक ही बीवी से यह सब कलाम कहा। (५) यानी दो औरतों की तरफ़ इशारा किया। (६) यह तलाक़ा है।

تھے اس کی بیونت میں جو میرے اور اس کے درمیان واقع ہوئی شریک کرو یا تو اس بیوی پر ایک طلاق بائن واقع ہوگی اور اگر تین طلاق کی نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر اس نے کہا کہ میں نے طلاق کی نیت نہیں کی تھی تو قضاء تصدیق نہ ہوگی مگر فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ متدین ہو سکتا ہے یہ محیط میں ہے۔

اگر ایک عورت سے کہا کہ انت طالق وانت یعنی تو طالقہ ہے اور تو تو دو طلاق واقع ہوں گی:

اگر اپنی چار عورتوں سے کہا کہ تم چاروں کے درمیان ایک طلاق ہے تو ہر ایک پر ایک طلاق واقع ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ تم چاروں میں دو طلاق ہیں یا تین یا چار طلاق ہیں تو بھی یہی حکم ہے لیکن اگر یہ نیت کی ہو کہ یہ طلاق ان سب کے درمیان مشترک ہو کر تقسیم ہو تو دو طلاقوں میں ہر ایک پر دو طلاق اور تین طلاق میں ہر ایک پر تین طلاق واقع (۱) ہوں گی اور اگر کہا کہ تم چاروں میں پانچ طلاقیں ہیں اور اس کی کچھ نیت نہیں ہے تو ہر ایک پر دو طلاق واقع ہوں گی اور اسی طرح پانچ سے زائد تک یہی حکم ہوگا پھر اگر آٹھ سے زائد کو کہے تو ہر ایک پر تین طلاق واقع ہوں گی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر ایک عورت سے کہا کہ انت طالق وانت یعنی تو طالقہ ہے اور تو تو دو طلاق واقع ہوں گی فتاویٰ قاضی میں ہے کہ ایک ایک طلاق ہو گی اور اگر اخیر انت دوسری بیوی سے کہا ہو تو ایک طلاق دوسری (۲) بیوی پر پڑے گی اور اگر کہا کہ انت (۳) طالق وانتما یعنی انت طلاق ایک بیوی سے کہا اور انتما اس بیوی اور ایک دوسری بیوی دونوں سے کہا تو پہلی پر دو طلاق پڑیں گی اور دوسری بیوی پر ایک طلاق پڑے گی اور اگر کہا کہ انت طالق لا بل انت (۴) یعنی تو طالقہ ہے نہیں بلکہ تو تو ایک طلاق پڑے گی اور اگر دوسرا لفظ انت یعنی تو کسی دوسری بیوی سے کہا تو بدون نیت کے اس پر طلاق واقع نہ ہوگی

لیکن اگر وانت اور تویوں کہا تو دوسری پر ایک طلاق پڑ جائے گی جیسے ہذہ طالق وھذہ یعنی یہ طالقہ ہے اور یہ کہنے کی صورت میں ہوتا ہے کہ دونوں پر طلاق واقع ہوتی ہے اور اگر یوں کہا کہ ھذہ طالق (۵) ھذہ تو دوسری (۶) عورت پر بدون نیت کے طلاق نہ پڑے گی اور اگر کہا کہ یہ اور یہ طالقہ ہیں تو دونوں پر طلاق پڑ جائے گی اور اگر کہا کہ یہ یہ طالق ہے تو پہلی پر یعنی جس کی طرف پہلے یہ سے اشارہ کیا ہے وہ طالقہ نہ ہوگی الا اس صورت میں کہ یوں کے کہ دونوں طالقہ ہیں اور اگر تین عورتوں سے کہا کہ تو پھر تو پھر تو پھر تو طالقہ ہے تو فقط اخیر وہ مطلقہ ہوگی اور اسی طرح اگر داؤ کہا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اس صورت میں آخر میں کہا ہو کہ مطلقات ہو تو سب پر طلاق پڑ جائے گی اور اسی طرح اگر لفظ طلاق پہلے کر دیا مثلاً کہا کہ طلاق تجھ پر پھر تجھ پر پھر تجھ پر تو سب پر طلاق واقع ہوگی یہ ظہیر یہ اور عتابیہ میں ہے اور اسی طرح اگر اس کی چار بیویاں ہوں پس اس نے ایک بیوی سے کہا کہ انت پھر تیسری بیوی سے کہا کہ ثم انت پھر چوتھی بیوی سے کہا ثم انت طالق یعنی یوں کہا کہ تو پھر تو پھر تو پھر تو طالقہ ہے تو چوتھی مطلقہ ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

---

(۱) اور چار طلاق میں ایک طلاق زائد لغو ہے۔ (۲) اور پہلی پر فقط ایک طلاق۔ (۳) تو طالقہ ہے اور تم دونوں۔ (۴) ایک ہی بیوی سے یہ سب کلام کہا۔ (۵) یعنی دو عورتوں کی طرف اشارہ کیا۔ (۶) یہ طالقہ ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri... Volume 2... 286... Kitab-ul-Talaq

If he said, "You are divorced and you and you are not," then only the first two women will be divorced. If he said to his wife, "You are divorced with three talaqs, and this wife is with you or is like you," or said, "This second wife is with you," and then said, "I meant that she is sitting with you," his claim will not be accepted. Thus, in the eyes of the law, both will be divorced by three talaqs. If he said, "If I divorce you, this wife is like you or with you," and he gave the first one three talaqs, the second one will receive one talaq because the statement "If I divorce you" also includes one talaq. If the husband initially said, "This is divorced with you," the divorce will not take effect on the addressee without intent; this is in 'Atabiyyah'. In the original text, it is mentioned that if a man has three wives and he says, "This is divorced, or this, and this," then the third one will currently be divorced, and the husband has the choice regarding the first and second to decide whom to designate as the 'subject of divorce' (Mahal-e-Talaq); this is in 'Muheet'. If a person has four wives and says, "This is divorced, or this, and this, or this," he has the choice between the first two and the last two to designate one of them as the subject of divorce; this is in 'Muheet-e-Sarakhsi'. If he said, "This is divorced, or this, and this, and this," the third and fourth will be divorced, and he will have the choice between the first and second. If he said, "This is divorced, and this, or this, and this," the first and fourth will be divorced, and he will have the choice between the second and third; this is in 'Muheet'. If he said, "You are divorced, no, rather this or this, no, rather this," then the first and fourth will be divorced, and he will have the choice regarding the second and third. If he said, "Amra is divorced, or this, provided she enters the house," and both entered the house, he will have the choice to effect the divorce on whomever he wishes between the two. If he said to a woman, "You are divorced by three talaqs, or such-and-such is haram upon me," and intended an oath, then he will not be forced to make a statement until four months have passed. If four months pass and he has not had intercourse with the woman he swore about, he will be compelled to either grant a divorce by Eela or an explicit divorce. If someone said, "His wife is divorced, or his slave is free," and he died before explaining, then according to Imam-e-Azam (R.A.), the slave will be free and will work (Sa'ayah) for half his value, and the divorce will be void, but the woman will get half the inheritance and three-quarters of the dowry if she has not been consummated with, and she will not get any share of the inheritance from the mentioned Sa'ayah; this is in 'Muheet-e-Sarakhsi'.

If he said to the woman, "I have given you one divorce yesterday, no, rather you are two divorces": If he said to the woman, "Ant-e-Taliq, la bal Taliq" (You are divorced, no, rather you are divorced), then divorces will take effect. Similarly, if he said, "You are divorced by one, no, rather two," then two divorces will take effect. Likewise, if he said, "You are divorced by one, no, rather divorced by one," the ruling is the same. Further, in 'Mufti', it is narrated from Imam Abu Yusuf (R.A.) that if he said to the woman, "You are divorced, no, rather you...", the woman will be divorced by one talaq due to the first speech, and nothing will be incumbent upon the woman due to the second speech, unless the husband had intent. The original text states that if he said to the woman, "I gave you one divorce yesterday, no, rather you are two," one divorce will take effect. And it is also mentioned that if he said, "I gave you one divorce yesterday, no, rather two," then two [will take effect].

1. (Legal/Arabic text note regarding interpretation and phrasing).
2. 'Subject of divorce' (Mahal-e-Talaq) means he may designate whichever woman he chooses; the divorce will take effect on her.

फतावा-ए-आलमगीरी... जिल्द 2... 286... किताब-उल-तलाक

अगर कहा कि तू 'तालिक़' (तलाकशुदा) है और तू और तू नहीं है, तो सिर्फ पहली दोनों औरतें मुतल्लक़ा (तलाकशुदा) होंगी। और अगर बीवी से कहा कि तू 'तालिक़ा' तीन तलाक से है और यह बीवी तेरे साथ है या तेरे मिसल (जैसी) है, या कहा कि यह दूसरी बीवी तेरे साथ है, फिर कहा कि मेरी यह मुराद थी कि तेरे साथ बैठी हुई है, तो इसकी तस्दीक नहीं होगी। पस कज़ा (फैसले) में दोनों तीन-तीन तलाक से मुतल्लक़ा होंगी। और अगर यूँ कहा कि अगर मैंने तुझे तलाक दी तो यह बीवी तेरे मिसल है या तेरे साथ है, पस उसने पहली को तीन तलाक दीं तो दूसरी पर एक तलाक पड़ेगी, इस वास्ते कि यह कहना कि अगर मैंने तुझे तलाक दी, यह एक तलाक को भी शामिल है। और अगर शौहर ने इब्तिदा में कहा कि तेरे साथ यह 'तालिक़ा' है, तो मुखातिबा पर बिना नियत के तलाक वाक़े नहीं होगी। यह 'अताबिया' में है। और असल में मज़कूर है कि अगर मर्द की तीन बीवियाँ हैं, पस उसने कहा कि यह 'तालिक़ा' है या यह और यह, तो तीसरी फिलहाल मुतल्लक़ा होगी और अव्वल व दोम में शौहर मुख्तार है, जिसको चाहे 'मौके तलाक' क़रार दे, यह 'मुहीत' में है। एक शख्स की चार औरतें हैं, पस उसने कहा कि यह 'तालिक़ा' है या यह और यह या यह, तो उसको पहली दोनों में और पिछली दोनों में इख्तियार है कि दो में से एक जिसको चाहे मौके तलाक क़रार दे। यह 'मुहीत सरखी' में है। और अगर कहा कि यह 'तालिक़ा' है या यह और यह और यह, तो तीसरी व चौथी मुतल्लक़ा हो जाएगी और अव्वल व दोम में उसको खियार (इख्तियार) हासिल होगा। और अगर कहा कि यह 'तालिक़ा' है और यह या यह और यह, तो अव्वल व चहारुम (चौथी) मुतल्लक़ा हो जाएंगी और दोम व सोम (दूसरी व तीसरी) में उसको खियार हासिल होगा। यह 'मुहीत' में है। और अगर यूँ कहा कि तू 'तालिक़ा' है नहीं बल्कि यह या यह नहीं बल्कि यह, तो अव्वल व चहारुम मुतल्लक़ा हो जाएंगी और दोम व सोम में उसको खियार हासिल होगा। और अगर कहा कि अमरा तालिक है या यह, बशर्ते कि घर में दाखिल हो, पस दोनों घर में दाखिल हुईं तो उसको इख्तियार होगा कि दोनों में से जिस पर चाहे तलाक वाक़े करे। और अगर औरत से कहा कि तू तीन तलाक से 'तालिक़ा' है, या फलां मुझ पर हराम है, और इस लफ्ज़ से कसम मुराद ली, तो जब तक चार महीने न गुज़र जाएं तब तक वह बयान करने पर मजबूर न किया जाएगा। फिर अगर चार महीने गुज़र गए और उसने उस औरत से जिसकी निस्बत कसम खाई थी, कुर्बत (संभोग) न की, तो वह मजबूर किया जाएगा कि चाहे तलाक-ए-ईला दे या तलाक-ए-सरीह दे दे। और अगर किसी ने कहा कि उसकी बीवी 'तालिक़ा' है या उसका गुलाम आज़ाद है, फिर बयान से पहले मर गया, तो इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक गुलाम आज़ाद

हो जाएगा और अपनी निस्फ (आधी) कीमत के वास्ते 'सआयत' (मेहनत) करेगा और तलाक बातिल हो जाएगी, मगर औरत को निस्फ मीरास (विरासत) मिलेगी और तीन-चौथाई मेहर मिलेगा अगर गैर-मदखूला हो, और सआयत मज़कूर में से औरत को कुछ हिस्सा मीरास न मिलेगा। यह 'मुहीत सरखी' में है।

अगर औरत से कहा कि मैं तुझे कल के रोज़ एक तलाक दे चुका नहीं, बल्कि तू दो तलाक वाक़े होगी: अगर औरत से कहा कि 'अंत तालिक ला बल तालिक' कि तू 'तालिक़ा' है नहीं बल्कि तू 'तालिक़ा' है, तो 'तालिक़ा' वाक़े होंगी। इसी तरह अगर कहा कि तू 'तालिक़ा' एक तलाक है नहीं, बल्कि दो 'तालिक़ा' है, तो दो तलाक वाक़े होंगी और इसी तरह अगर कहा कि तू 'तालिक़ा' ब-एक तलाक है नहीं, बल्कि 'तालिक़ा' ब-एक तलाक है, तो भी यही हुक्म है। और मज़ीद 'मुफ्ती' में इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत है कि अगर औरत से कहा कि तू 'तालिक़ा' है नहीं, बल्कि तू, तो औरत मज़कूर पहले कलाम से 'ब-एक' तलाक मुतल्लक़ा होगी और दूसरे कलाम से औरत पर कुछ लाज़िम न होगा, सिवाय उस सूरत के कि शौहर ने नियत की हो। और असल में मज़कूर है कि औरत से कहा कि मैं तुझे कल के रोज़ एक तलाक दे चुका हूँ, नहीं बल्कि तू दो, तो एक तलाक पड़ेगी। और असल में मज़कूर है कि औरत से कहा कि मैं तुझे कल के रोज़ एक तलाक दे चुका हूँ, नहीं बल्कि दो, तो दो।

1. (अरबी इबारत का अनुवाद): इमाम ने कहा... (यह तकनीकी फिकही बहस है)।
2. 'मौके तलाक' यानी औरत को जिसे चाहे 'महल-ए-तलाक' क़रार दे, पस वह तलाक उस पर वाक़े होगी।

اگر کہا تو طالق ہے اور تو اور تو نہیں ہے تو فقط پہلی دونوں عورتیں مطلقہ ہوں گی اور اگر بیوی سے کہا کہ تو طالقہ تین طلاق سے ہے اور یہ بیوی تیرے ساتھ ہے یا تیرے مثل ہے یا کہا کہ یہ دوسری بیوی تیرے ساتھ ہے پھر کہا کہ میری یہ مراد تھی کہ تیرے ساتھ بیٹھی ہوئی ہے تو اس کی تصدیق نہ ہوگی پس قضاء دونوں تین تین طلاق سے مطلقہ ہوں گی اور اگر یوں کہا کہ اگر میں نے تجھے طلاق دی تو یہ بیوی تیرے مثل ہے یا تیرے ساتھ ہے پس اس نے اول کو تین طلاق دیں تو دوسری پر ایک طلاق پڑے گی اس واسطے کہ یہ کہنا کہ اگر میں نے تجھے طلاق دی یہ ایک طلاق کو بھی شامل ہے اور اگر شوہر نے ابتدا کہا کہ تیرے ساتھ یہ طالقہ ہے تو مخاطبہ پر بدون نیت کے طلاق واقع نہ ہوگی یہ عتابیہ میں ہے اور اصل میں مذکور ہے کہ اگر مرد کی تین بیویاں ہیں پس اس نے کہا کہ یہ طالقہ ہے یا یہ اور یہ تیسری فی الحال مطلقہ ہوگی اور اول و دوم میں شوہر مختار ہے جس کو چاہے موقع طلاق قرار دے یہ محیط میں ہے ایک شخص کی چار عورتیں ہیں پس اس نے کہا کہ یہ طالقہ ہے یا یہ اور یہ یا یہ تو اس کو پہلی دونوں میں اور پچھلی دونوں میں اختیار ہے کہ دو میں سے ایک جس کو چاہے موقع طلاق قرار دے یہ محیط سرخی میں ہے اور اگر کہا کہ یہ طالقہ ہے یا یہ اور یہ اور یہ تو تیسری و چوتھی مطلقہ ہو جائے گی اور اول و دوم میں اس کو خیار حاصل ہوگا اور اگر کہا کہ یہ طالقہ ہے اور یہ یا یہ اور یہ تو اول و چہارم مطلقہ ہو جائیں گی اور دوم و سوم میں اس کو خیار حاصل ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر یوں کہا کہ تو طالقہ ہے نہیں بلکہ یہ یا یہ نہیں بلکہ یہ تو اول و چہارم مطلقہ ہو جائیں گی اور دوم و سوم میں اس کو خیار حاصل ہوگا اور اگر کہا کہ عمرہ طالق ہے یا یہ نہ بشروطیکہ گھر میں داخل ہو پس دونوں گھر میں داخل ہوئی تو اس کو اختیار ہوگا کہ دونوں میں سے جس پر چاہے طلاق واقع

کرے اور اگر عورت سے کہا کہ تو تین طلاق سے طالقہ ہے یا فلاں مجھ پر حرام ہے اور اس لفظ سے قسم مراد لی تو جب تک چار مہینے نہ گزر جائیں تب تک وہ بیان کرنے پر مجبور نہ کیا جائے گا پھر اگر چار مہینے گزر گئے اور اس نے اس عورت سے جس کی نسبت قسم کھائی تھی قربت نہ کی تو وہ مجبور کیا جائے گا کہ چاہے طلاق ایلاء دے یا طلاق صریح دے دے اور اگر کسی نے کہا کہ اس کی بیوی طالقہ ہے یا اس کا غلام آزاد ہے پھر قبل بیان کے مرگیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک غلام آزاد ہو جائے گا اور اپنی نصف قیمت کے واسطے سعایت کرے گا اور طلاق باطل ہو جائے گی مگر عورت کو نصف میراث ملے گی اور تین چوتھائی مہر ملے گا اگر غیر مدخولہ ہو اور سعایت مذکورہ میں سے عورت کو کچھ حصہ میراث نہ ملے گا یہ محیط سرخی میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ میں تجھے کل کے روز ایک طلاق دے چکا نہیں بلکہ تو دو طلاق واقع ہوگی: اگر عورت سے کہا کہ انت طالق لا بل طالق کہ تو طالقہ ہے نہیں بلکہ تو طالقہ ہے تو طالقہ واقع ہوں گی اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ ایک طلاق ہے نہیں بلکہ دو طالقہ ہے تو دو طلاق واقع ہوں گی اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ بیک طلاق ہے نہیں بلکہ طالقہ بیک طلاق ہے تو بھی یہی حکم ہے اور نیز مفتیٰ میں امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے نہیں بلکہ تو تو عورت مذکورہ پہلے کلام سے بیک طلاق مطلقہ ہوگی اور دوسرے کلام سے عورت پر کچھ لازم نہ ہوگی الا اس صورت میں کہ شوہر نے نیت کی ہوا اور اصل میں مذکور ہے کہ عورت سے کہا کہ میں تجھے کل کے روز ایک طلاق دے چکا ہوں نہیں بلکہ تو دو دو ایک

طلاق پڑے گی اور اصل میں مذکور ہے کہ عورت سے کہا کہ میں تجھے کل کے روز ایک طلاق دے چکا ہوں نہیں بلکہ دو تو دو۔

1. قال انتر بجد ؛ بقول بده طالق او بده و بنده اعمی الامصول ولا اختلف الاصلی لناسخ فیہ من التعمیر بالعربیہ وابلہ یتہ فافہم و اللہ اعلم۔
2. قولہ موقع طلاق یعنی عورت کو چاہے محل طلاق قرار دے پس وہ طلاق اس پر واقع ہوگی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2, 287, Kitab-ut-Talaq

Talaqs will occur, this is in 'Muheet'. And if it was said to a *Madkhoola* (woman with whom consummation has occurred), "You are a *Taliqa* (divorced) by one talaq," [but then corrected to] "No, rather *bada talaq* (in addition to talaq)," then three talaqs will occur. And if it was said to a *Ghayr-Madkhoola* (woman with whom consummation has not occurred), then one talaq will occur. And if he said, "You are a *Taliqa* and *Taliqa* (1)," [then corrected] "No, rather this will fall as one talaq on the latter, and three talaqs on the first." And if he said to three women, "You are a *Taliqa* and you are not," rather "talaq will fall on all of you," this is in 'Muheet-e-Sarsi'.

If it was said to a *Ghayr-Madkhoola*, "This is a *Taliqa* by one talaq, and one talaq, and one talaq," [then corrected] "No, rather this is the second wife," then three talaqs will occur on the second wife and one talaq will fall on the first wife. And if the first is *Madkhoola*, then three talaqs will occur on her as well, this is in 'Atabiyah' (2). And if he said to his wife, "You are a *Taliqa* by one talaq, no, rather tomorrow," then currently one talaq will occur on her. Then, if asked on the second day, while still in the *Iddah* period, a second talaq will occur on her, this is in 'Fatawa-e-Qazi Khan'. And if he said to one wife, "You are divorced by one *Raj'i* (revocable) talaq and *Budh* (Wednesday), but it is a *Ba'in* (irrevocable) talaq," [corrected] "No, rather two talaqs will occur on the first and one talaq on the second." And if he said, "You are a *Taliqa*," [corrected] "No, rather three talaqs will occur on both," and if he said, "No, rather this one is a *Taliqa*," then one talaq will fall on the second wife, this is in 'Atabiyah' (3). And if he said to his wife, "You are a *Taliqa* by one talaq or not, or nothing," then Imam Muhammad said that one *Raj'i* talaq will occur. And if he said, "You are divorced or not, or nothing, or not divorced," then by consensus, nothing will occur, this is in 'Kafi'. And in 'Nawadir-e-Ibn Samah', it is narrated from Imam Muhammad that there is a difference of opinion on this too, and the *Asah* (most correct) view is that nothing will occur, this is in 'Atabiyah'.

And wherever he is certain of more, or his predominant assumption is to the contrary, then if the husband said, "I have attained certainty that they were three talaqs, or they are considered three in my opinion, so I will base [the ruling] on what is more severe," then if just people who were present in that gathering gave news and stated that it was one talaq, then he said that if the people are just, I will accept their testimony and take their statement, this is in 'Zakhira', Chapter 11. And if he said, "You are a *Taliqa* or it is two talaqs," then the choice to clarify lies with the husband, meaning he should clarify which of the two is the case. And if such a

statement was made to a *Ghayr-Madkhoola*, then one talaq will fall on her, and the husband will not have the choice to clarify, this is in 'Zahiriya'. And Imam Qaduri mentioned that he combined with his wife something that does not take a talaq, such as "then the two animals," etc., and said, "One of you two is a *Taliqa*," or said, "This is a *Taliqa* or this," then according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, talaq will fall on his wife. And if he combined his *Mankouha* (wedded wife) and a man, meaning he said, "One of you two is a *Taliqa*," or said, "This woman is a *Taliqa* or this man," then without intent, talaq will not occur on his wife, this is the opinion of Imam-e-Azam. And if he combined a foreign woman with his *Mankouha*, meaning he said, "One of you two is a *Taliqa*," or said, "This is a *Taliqa* or this," then without intent, his wife will not be divorced, because the foreign woman is a place for this matter in terms of news, meaning he can give news that the foreign woman is a *Taliqa*, even if he cannot initiate a talaq on her, and this phrasing "Taliqa" is in reality a report. And if in such a situation he said, "I have given one of you two a talaq," then without intent, talaq will fall on his wife, this is in 'Talaq-al-Asl'.

(1) Meaning the second wife. (2) Chapter of Kinayat (allusions). (3) Chapter of Kinayat (allusions).

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2, 287, किताब-उत-तलाक़

तलाक़ें वाक़े होंगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर म दखूला (जिससे सहवास हो चुका हो) से कहा कि "तू तालिक़ा (तलाक़ वाली) है एक तलाक़," तो तलाक़ नहीं बल्कि 'बदौ तलाक़' (तलाक़ के साथ) तो तीन तलाक़ें वाक़े होंगी। और अगर 'ग़ैर-मदखूला' (जिससे सहवास न हुआ हो) से ऐसा कहा तो एक तलाक़ वाक़े होगी। और अगर कहा कि "तू तालिक़ा है और तालिक़ा है (1) नहीं बल्कि यह तो अखीरा (बाद वाली) पर एक तलाक़ पड़ेगी और पहली पर तीन तलाक़ें वाक़े होंगी। और अगर उसने तीन औरतों से कहा कि "तू तालिक़ा है और तू नहीं" बल्कि "तुम सब पर तलाक़ पड़ जाएगी," यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है।

अगर ग़ैर-मदखूला से कहा कि "यह तालिक़ा है एक तलाक़ और एक तलाक़ और एक तलाक़ नहीं," बल्कि "यह दूसरी बीवी," तो दूसरी बीवी पर तीन तलाक़ें वाक़े होंगी और पहली बीवी पर एक तलाक़ पड़ेगी। और अगर पहली मदखूला हो तो उस पर भी तीन तलाक़ें वाक़े होंगी, यह 'अताबिया' (2) में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि "तू तालिक़ा है एक तलाक़, नहीं बल्कि आइंदा कल," तो फ़िलहाल उस पर एक तलाक़ वाक़े होगी, फिर दूसरे दिन पूछने पर, जब तक इद्दत में हो, उस पर दूसरी तलाक़ वाक़े होगी, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी खान' में है। और अगर एक बीवी से कहा कि "तू मुतल्लक़ा है एक तलाक़-ए-रजी और बुध," मगर तलाक़-ए-बाइन है, "नहीं बल्कि यह तो पहली पर दो तलाक़ें वाक़े होंगी और दूसरी पर एक तलाक़," और अगर कहा कि "तू तालिक़ा है नहीं बल्कि यह तो दोनों पर तीन तलाक़ें वाक़े होंगी," और अगर यूं कहा कि "नहीं बल्कि यह तालिक़ा है," तो दूसरी बीवी पर एक तलाक़ पड़ेगी, यह 'अताबिया' (3) में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि "तू तालिक़ा है, एक तलाक़ है या नहीं या कुछ नहीं," तो इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि एक तलाक़-ए-रजी वाक़े होगी। और अगर कहा कि "तू तालिक है या नहीं या कुछ नहीं या ला-ग़ैर-तालिक है," तो बिल-इत्तिफ़ाक़ कुछ वाक़े नहीं होगी, यह 'काफ़ी' में है। और 'नवादिरे इब्ने सामा' में इमाम मुहम्मद से रिवायत है कि इसमें भी इख़्तिलाफ़ है और असही (सही तरीन) यह है कि कुछ वाक़े न होगी, यह 'अताबिया' में है।

और जहां कहीं भी कि उसको ज़ियादा का यक़ीन हो या उसका ग़ालिब गुमान उसके बरखिलाफ़ हो, फिर अगर शौहर ने कहा कि "मुझे मज़बूती हासिल हुई कि वह तीन तलाक़ें थीं या वह मेरे नज़दीक तीन क़रार पाई हैं, तो जो अमर अशद (सबसे सख़्त) हो उस पर मदार रखूंगा," फिर अगर आदिल (न्यायप्रिय) लोगों ने, जो उस मजलिस में हाज़िर थे, ख़बर दी और बयान किया कि वह एक तलाक़ थी,

तो फ़रमाया कि अगर लोग आदिल हों तो उनकी तस्दीक़ करके उनका क़ौल लूंगा, यह 'ज़ख़ीरा' फ़स्ल ग्यारह में है। और अगर कहा कि "तू तालिक़ा है या दो तलाक़ है," तो बयान करने का इख़्तियार शौहर को है, यानी बयान करे कि दोनों में से कौन बात है। और अगर ऐसा क़ौल ग़ैर-मदखूला से कहा, तो उस पर एक तलाक़ पड़ेगी और शौहर बयान का मुख़्तार न होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। और इमाम क़दूरी ने ज़िक्र किया है कि अपनी बीवी के साथ उसी चीज़ को मिलाया जिस पर तलाक़ नहीं होती है, जैसे "फिर दो चौपाया" वगैरह, और कहा कि "तुम दोनों में से एक तालिक़ा है," या कहा कि "यह तालिक़ा है या यह," तो इमाम अबू हनीफ़ा व इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक उसकी बीवी पर तलाक़ पड़ेगी। और अगर अपनी मनकूहा (निकाह वाली) और एक मर्द को जमा किया, यानी यूं कहा कि "तुम दोनों में से एक तालिक़ा है," या यूं कहा कि "यह औरत तालिक़ा है या यह मर्द," तो बिना नीयत के उसकी बीवी पर तलाक़ वाक़े न होगी, यह इमाम-ए-आज़म का क़ौल है। और अगर अपनी मनकूहा के साथ अजनबी औरत को जमा किया, यानी कहा कि "तुम दोनों में से एक तालिक़ा है," या कहा कि "यह तालिक़ा है या यह," तो बिना नीयत के उसकी बीवी मुतल्लक़ा न होगी, इसलिए कि अजनबी इस अमर की महल (जगह) है, रूह-ए-ख़बर, यानी ख़बर दे सकता है कि अजनबी तालिक़ा है, अगरचे इंशा-ए-तलाक़ उस पर नहीं कर सकता है और यह सीग़ा 'तालिका' दर हक़ीक़त अख़बार है। और अगर ऐसी सूरत में कहा कि "मैंने तुम दोनों में से एक को तलाक़ दे दी," तो बिना नीयत के उसकी औरत पर तलाक़ पड़ जाएगी, यह 'तलाक़-अल-अस्ल' में है।

(1) यानी दूसरी बीवी। (2) फ़स्ल कनायात। (3) फ़स्ल कनायात।

طلاق واقع ہوں گی یہ محیط میں ہے اور اگر مدخولہ سے کہا کہ تو طالقہ ایک طلاق ہے نہیں بلکہ بدو طلاق تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر غیر مدخولہ سے ایسا کہا تو ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اور طالقہ ہے (۱) نہیں بلکہ یہ تو اخیرہ پر ایک طلاق پڑے گی اور پہلی پر تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر اس نے تین عورتوں سے کہا کہ تو طالقہ اور تو نہیں بلکہ تم سب پر طلاق پڑ جائے گی یہ محیط سرسی میں ہے۔

اگر غیر مدخولہ سے کہا کہ یہ طالقہ ہے ایک طلاق اور ایک طلاق اور ایک طلاق نہیں بلکہ یہ دوسری بیوی تو دوسری بیوی پر تین طلاق واقع ہوں گی اور پہلی بیوی پر ایک طلاق پڑے گی اور اگر پہلی مدخولہ ہو تو اس پر بھی تین طلاق واقع ہوں گی یہ عتابیہ (۲) میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے ایک طلاق نہیں بلکہ آئندہ کل تو فی الحال اس پر ایک طلاق واقع ہوگی پھر دوسرے روز پوچھنے تب ہی عدت میں اس پر دوسری طلاق واقع ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر ایک بیوی سے کہا کہ تو مطلقہ ایک طلاق رجعی اور بدھ مگر طلاق بائن ہے نہیں بلکہ یہ تو پہلی پر دو طلاق واقع ہوں گی اور دوسری پر ایک طلاق اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے نہیں بلکہ یہ تو دونوں پر تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر یوں کہا کہ نہیں بلکہ یہ طالقہ ہے تو دوسری بیوی پر ایک طلاق پڑے گی یہ عتابیہ (۳) میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے یک طلاق ہے یا نہیں یا کچھ نہیں تو امام محمد نے فرمایا کہ ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالق ہے یا نہیں یا کچھ نہیں یا لاغیر طالق ہے تو بالاتفاق کچھ نہیں واقع ہوگی یہ کافی میں ہے اور نوادر ابن سامہ میں امام محمد سے روایت ہے کہ اس میں بھی اختلاف ہے اور اصحیح یہ ہے کہ کچھ واقع نہ ہوگی یہ عتابیہ میں ہے اور جہاں یہاں تک کہ اس کو زیادہ کا یقین ہو

یا اس کا غالب گمان اس کے بر خلاف ہو پھر اگر شوہر نے کہا کہ مجھے مضبوطی حاصل ہوئی کہ وہ تین طلاق تھیں یا وہ میرے نزدیک تین قرار پائی ہیں تو جو امر اشد ہو اس پر مدار رکھوں گا پھر اگر عادل لوگوں نے جو اس مجلس میں حاضر تھے خبر دی اور بیان کیا کہ وہ ایک طلاق تھی تو فرمایا کہ اگر لوگ عادل ہوں تو ان کی تصدیق کر کے ان کا قول لوں گا یہ ذخیرہ فصل گیارہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے یا دو طلاق ہے تو بیان کرنے کا اختیار شوہر کو ہے یعنی بیان کرے کہ دونوں میں سے کون بات ہے اور اگر ایسا قول غیر مدخولہ سے کہا تو اس پر ایک طلاق پڑے گی اور شوہر بیان کا مختار نہ ہوگا یہ ظہیر یہ میں ہے اور امام قدوری نے ذکر کیا ہے کہ اپنی بیوی کے ساتھ اسی چیز کو ملایا جس پر طلاق نہیں ہوتی ہے جیسے پھر دو چو پایہ وغیرہ اور کہا کہ تم دونوں میں سے ایک طالقہ ہے یا کہا کہ یہ طالقہ ہے یا یہ تو امام ابوحنیفہ و امام ابو یوسف کے نزدیک اس کی بیوی پر طلاق پڑے گی اور اگر اپنی منکوحہ اور ایک مرد کو جمع کیا یعنی یوں کہا کہ تم دونوں میں سے ایک طالقہ ہے یا یوں کہا کہ یہ عورت طالقہ ہے یا یہ مرد تو بدون نیت کے اس کی بیوی پر طلاق واقع نہ ہوگی یہ امام اعظم کا قول ہے اور اگر اپنی منکوحہ کے ساتھ اجنبیہ عورت کو جمع کیا یعنی کہا کہ تم دونوں میں سے ایک طالقہ ہے یا کہا کہ یہ طالقہ ہے یا یہ تو بدون نیت کے اس کے بیوی مطلقہ نہ ہوگی اس واسطے کہ اجنبیہ اس امر کی محل از روئے خبر ہے یعنی خبر دے سکتا ہے کہ اجنبیہ طالقہ ہے اگر چہ انشائے طلاق اس پر نہیں کر سکتا ہے اور یہ صیغہ طالقہ در حقیقت اخبار ہے اور اگر ایسی صورت میں کہا کہ میں نے تم دونوں میں سے ایک کو طلاق دے دی تو بدون نیت کے اس کی عورت پر طلاق پڑ جائے گی یہ طلاق الاصل میں ہے۔

۱- یعنی دوسری بیوی۔ ۲- فصل کنایات۔ ۳- فصل کنایات۔

Book of Divorce (288)

It is mentioned, and Hisham narrated from Imam Muhammad that if a man said to his wife and a stranger woman, "One of you is divorced with one divorce and the other is not," then one divorce will take effect upon his wife. Imam Muhammad stated in *Ziyadat* that if a man has two nursing women and he says to both of them, "One of you is divorced," then one of them will become divorced, and the clarification (specifying which one) remains at the husband's discretion. If he has not yet specified which woman he breastfed [the children of], whether together or one after the other, both will become *Bain* (irrevocably separated). This is according to *Al-Muhit*.

If he combines his living wife and a deceased woman in the divorce declaration—i.e., saying, "One of you is divorced"—the divorce will not take effect on the living one. This is found in *Fatawa Qadi Khan*. Imam Muhammad stated in *Ziyadat* that a man has a free woman and a slave woman under his marriage and has consummated the marriage with both. He says, "One of you is divorced." Then the slave woman is emancipated, and the husband clarifies, "My divorce was intended for this emancipated woman." She will become a *Mutallaqa* with *Hurmat-e-Ghaleez* (severe prohibition). The translator says: *Ghaleez* means that she cannot become lawful for the first husband without marriage to another husband and his consummation. This happens after three complete divorces for a free woman and two complete divorces for a slave woman. Since she was an emancipated slave woman at the time of the divorce, the clarification relates back to that time, and she becomes unlawful with two divorces. Understand this. If both are slave women and the husband says, "One of you is divorced," and then both are emancipated, and the husband falls ill (i.e., with *Marz-ul-Maut*) and clarifies the divorce for one of them, she will become prohibited with *Hurmat-e-Ghaleez*, but the inheritance will be shared equally between them because, regarding inheritance, this clarification is like no clarification at all. This is in *Al-Muhit*. If a person has two slave women of someone else under his marriage, and the master says to both, "One of you is free," and the husband says, "The one among you whom the master freed is divorced," then the order will not be given to the husband but to the master to clarify which of the two is free. Once the master clarifies, that one becomes divorced, but she will not be a *Mutallaqa* with *Hurmat-e-Ghaleez*, and her *Iddah* will be three menstrual cycles. If the master dies before clarification, the right (of specification) will pass to both of them; therefore, the husband will be ordered to clarify. When the husband clarifies the divorce for one of them, according to Imam Azam, she becomes a *Mutallaqa* with *Hurmat-e-Ghaleez*

because she is still a *Mustasa* (a slave woman working to buy her freedom). The complete divorce for a slave woman is two, and the *Iddah* is two menstrual cycles. If the master did not die but went missing, the husband will not be ordered to clarify. If, in the mentioned case, the husband first said, "One of you is divorced," and then the master said, "The one divorced by her husband is free," in such a case, the husband will be ordered to clarify. Once the husband clarifies the divorce of one, she becomes divorced, and since she was emancipated after the divorce, she becomes prohibited with *Hurmat-e-Ghaleez* and will complete her *Iddah* with three menstrual cycles. In some manuscripts, it is written that she will complete her *Iddah* with menstrual cycles.

(1) The translator says that here, considering the address, the living one was determined, and since the dead one was not capable of being addressed, the speech did not relate to her, just like the command of addressing a woman while facing a wall. (2) And in the case of no clarification, the inheritance is divided equally between the two. So it will be the same now. (3) Like the free one.

किताब-उल-तलाक (२८८)

उल्लेख है और हिशाम ने इमाम मोहम्मद से रिवायत की है कि यदि किसी ने अपनी पत्नी और एक पराई महिला से कहा कि तुम दोनों में से एक-एक तलाक 'तालिका' (तलाकशुदा) है और दूसरी बे-तलाक, तो एक तलाक उसकी पत्नी पर वाके(लागू) होगी और इमाम मोहम्मद ने 'ज़ियादात' में फरमाया कि एक पुरुष की दो औरतें दूध पीती हुई हैं, फिर उसने दोनों से कहा कि तुम दोनों में से एक ब-तलाक तालिका है, तो दोनों में से एक मुतल्लक़ा (तलाकशुदा) हो जाएगी और बयान करना पति के अधिकार में है। फिर अगर अभी उसने बयान नहीं किया था कि किस औरत को दूध पिलाया, चाहे एक ही साथ या आगे-पीछे, तो दोनों बाइन (अलग) हो जाएंगी, यह 'मुहीत' में है।

अगर अपनी जीवित पत्नी और जो मर चुकी है, उनको तलाक में इकट्ठा किया यानी कहा कि तुम दोनों में से एक तालिका है, तो जीवित पर तलाक वाके नहीं होगी, यह 'फतावा काजी खान' में है। इमाम मोहम्मद ने 'ज़ियादात' में फरमाया कि एक मर्द के निकाह में एक आजाद और एक दासी है और उसने दोनों से सहवास कर लिया है, फिर उसने कहा कि तुम दोनों में से एक ब-तलाक तालिका है, फिर दासी आजाद कर दी गई, फिर पति ने बयान किया कि मेरी तलाक इसी मुक्तका (आजाद की गई दासी) के हक में है, तो यह 'ब-हुरमत-ए-गलीज' मुतल्लक़ा हो जाएगी। अनुवादक कहता है: 'गलीज' यह है कि दूसरे पति के साथ निकाह और उसके सहवास करने के बिना वह पहले पति पर हलाल नहीं हो सकती, तो आजाद औरत पर तीन तलाक मुकम्मल वाके होने के बाद और दासी पर दो तलाक मुकम्मल वाके होने के बाद ऐसा हो जाता है, और चूंकि तलाक की हालत में यह मुक्तका दासी थी, इसलिए बयान उसी वक्त से संबंधित होकर दो तलाक के साथ हराम हो जाएगी। समझ लें। अगर दोनों दासियाँ हों और पति ने कहा कि तुम दोनों में से एक ब-तलाक तालिका है, फिर दोनों आजाद कर दी गईं, फिर पति बीमार हुआ यानी मरज़-उल-मौत का मरीज हुआ और फिर उसने दोनों में से किसी के हक में तलाक का बयान कर दिया, तो वह 'ब-हुरमत-ए-गलीज' हराम हो जाएगी, लेकिन विरासत उन दोनों में आधी-आधी होगी, इसलिए कि विरासत के हक में यह बयान 'बयान के न होने' के समान है, यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति के निकाह में किसी व्यक्ति की दो दासियाँ हैं, फिर स्वामी ने दोनों से कहा कि तुम दोनों में से एक आजाद है, फिर पति ने कहा कि तुम में से जिसको स्वामी ने आजाद किया है वह ब-तलाक तालिका है, तो इसमें पति को नहीं बल्कि स्वामी को आदेश दिया जाएगा कि वह बयान करे कि दोनों में से कौन आजाद है। फिर जब स्वामी ने दोनों में से एक का हक बयान किया तो वही ब-तलाक तालिका हो जाएगी, लेकिन 'ब-हुरमत-ए-गलीज' मुतल्लक़ा

नहीं होगी और उसकी इद्दत तीन 'हैज़' (मासिक धर्म) से होगी। और अगर स्वामी बयान से पहले मर गया तो हक उन दोनों में फैल जाएगा, तो अब पति को बयान करने का आदेश दिया जाएगा। फिर जब पति ने किसी एक के हक में तलाक बयान की तो इमाम आज़म के नज़दीक वह 'ब-हुरमत-ए-गलीज' मुतल्लक़ा हो जाएगी, इसलिए कि वह अभी तक 'मुस्तसा' यानी सेवा करने वाली दासी है और जो दासी सेवा (सआयत) में हो उसकी तलाक मुकम्मल दो और इद्दत दो हैज़ हैं। और अगर स्वामी मरा नहीं बल्कि गायब हो गया यानी कहीं चला गया, तो पति को बयान करने का आदेश नहीं दिया जाएगा। और अगर उक्त समस्या में पति ने पहले कहा कि तुम दोनों में से एक ब-तलाक तालिका है, फिर स्वामी ने कहा कि जिसको उसके पति ने तलाक दी है वह आजाद है, तो ऐसी स्थिति में पति को आदेश दिया जाएगा कि वह बयान करे। फिर जब पति ने एक की तलाक बयान की तो वह मुतल्लक़ा हो जाएगी और चूंकि तलाक के बाद ही आजाद हो गई है, इसलिए 'ब-हुरमत-ए-गलीज' हराम हो जाएगी और तीन हैज़ से इद्दत पूरी करेगी। और कुछ नुस्खों (प्रतियों) में लिखा है कि वह हैज़ से इद्दत पूरी करेगी।

کتاب الطلاق (۲۸۸)

مذکور ہے اور ہشام نے امام محمد سے روایت کی ہے کہ اگر کسی نے اپنی بیوی اور ایک اجنبیہ سے کہا کہ تم دونوں میں سے ایک ایک طلاق طالقہ ہے اور دوسری بے طلاق تو ایک طلاق اس کی بیوی پر واقع ہوگی اور امام محمد نے زیادات میں فرمایا کہ ایک مرد کی دو عورتیں دودھ پیتی ہوئی ہیں پس اس نے دونوں میں سے کہا کہ تم دونوں میں سے ایک بہ طلاق طالقہ ہے تو دونوں میں ایک مطلقہ ہو جائے گی اور بیان کرنا شوہر کے اختیار میں ہے پھر اگر ہنوز اس نے بیان نہ کیا تھا کہ کسی عورت کو دودھ پلایا خواہ ایک ہی ساتھ یا آگے پیچھے تو دونوں بائنہ ہو جائیں گی یہ محیط میں ہے۔

اگر اپنی زندہ بیوی کو اور جو مری پڑی ہے طلاق میں جمع کیا یعنی کہا کہ تم دونوں میں سے ایک طالقہ ہے تو زندہ پر طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے امام محمد نے زیادات میں فرمایا کہ ایک مرد کی تحت میں ایک آزاد اور ایک باندی ہے اور اس نے دونوں سے دخول کر لیا ہے پس اس نے کہا کہ تم دونوں میں سے ایک بہ طلاق طالقہ ہے پھر باندی آزاد کی گئی پھر شوہر نے بیان کیا کہ میری طلاق اسی معتقہ کے حق میں ہے تو یہ مختہ بحرمت غلیظ مطلقہ ہو جائے گی قال المترجم غلیظ یہ ہے کہ بدوں دوسرے شوہر کے ساتھ نکاح کے اور اس کے وطی کئے ہوئے اول شوہر پر حلال نہیں ہو سکتی ہے سو آزاد عورت پر تین طلاق کامل واقع ہونے کے بعد اور باندی پر دو طلاق کامل واقع ہونے کے بعد ایسا ہو جاتا ہے اور چونکہ حالت طلاق میں یہ معتقہ باندی تھی لہذا بیان اسی وقت سے متعلق ہو کر دو طلاق کے ساتھ حرام ہو جائے گی فہم۔ اگر دونوں باندی ہوں اور شوہر نے کہا کہ تم دونوں میں سے ایک بہ طلاق طالقہ ہے پھر دونوں آزاد کی گئیں پھر شوہر بیمار ہوا یعنی مرض الموت کا مریض ہوا اور پھر اس نے دونوں میں سے کسی

کے حق میں طلاق کا بیان کر دیا تو وہ بحرمت غلیظ حرام ہو جائے گی لیکن میراث ان دونوں میں نصفا نصف ہوگی اس واسطے کہ میراث کے حق میں یہ بیان مثل عدم بیان کے ہے یہ محیط میں ہے ایک شخص کے تحت میں کسی شخص کی دو باندیاں ہیں پس مولیٰ نے دونوں سے کہا کہ تم دونوں میں سے ایک آزاد ہے پھر شوہر نے کہا کہ تم میں سے جس کو مولیٰ نے آزاد کیا ہے وہ بہ طلاق طالقہ ہے تو اس میں شوہر کو نہیں بلکہ مولیٰ کو حکم دیا جائے گا کہ وہ بیان کرے کہ دونوں میں سے کون آزاد ہے پھر جب مولیٰ نے دونوں میں سے ایک کا حق بیان کیا تو وہی بہ طلاق طالقہ ہو جائے گی لیکن بحرمت غلیظ مطلقہ نہ ہوگی اور اس کی عدت تین حیض سے ہوگی اور اگر مولیٰ قبل بیان کے مر گیا تو حق ان دونوں میں پھیل جائے گا پس اب شوہر کو حکم بیان دیا جائے گا پس جب شوہر نے کسی ایک کے حق میں طلاق بیان کی تو امام اعظم کے نزدیک وہ بحرمت غلیظ مطلقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ وہ ہنوز مستعاہ یعنی سعایت کرنے والی باندی ہے اور جو باندی سعایت میں ہو اس کی طلاق کا مل دو اور عدت دو حیض ہیں اور اگر مولیٰ مر نہیں بلکہ غائب ہو گیا یعنی کہیں چلا گیا تو شوہر کو بیان کرنے کا حکم نہ دیا جائے گا اور اگر مسئلہ مذکورہ میں شوہر نے پہلے کہا کہ تم دونوں میں سے ایک بہ طلاق طالقہ ہے پھر مولیٰ نے کہا کہ جس کو اس کے شوہر نے طلاق دی ہے وہ آزاد ہے تو ایسی حالت میں شوہر کو حکم دیا جائے گا کہ بیان کرے پھر جب شوہر نے ایک کی طلاق بیان کی تو وہ مطلقہ ہو جائے گی اور چونکہ بعد طلاق کے ہی آزاد ہو گئی ہے لہذا بحرمت غلیظ حرام ہو جائے گی اور تین حیض سے عدت پوری کرے گی اور بعض نسخوں میں لکھا ہے کہ وہ حیض سے عدت پوری کرے گی۔

(۱) مترجم کہتا ہے کہ یہاں خطاب کے لحاظ سے زندہ متعین ہوئی اور مردہ چونکہ لائق خطاب نہ تھی تو کلام اس سے متعلق نہ ہوا جیسے عورت دیوار کو جمع کر کے خطاب کا حکم۔ (۲) اور عدم

بیان کی صورت میں میراث دونوں میں نصفا نصف ہوتی ہے۔ پس ایسا ہی اب بھی ہوگا۔ (۳) مثل آزاد کے۔

Fatawa Alamgiri... Vol. 2 289 Kitab al-Talaq (The Book of Divorce)

This is in 'Al-Kafi'. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated in 'Jami' al-Saghir' that if a man has two wives and has consummated marriage with both of them, and then he says to them, "You are both divorced," then each will have one revocable divorce (talaq-e-raj'i). Then, if he did not reconcile with either of them until the waiting period ('iddah) of one of them expired, the other one will become designated for those three divorces. And if the 'iddah of both expired at the same time, the three divorces will not befall either of them specifically; rather, the scholars (mashaykh) stated that Imam Muhammad's intent is that the three divorces will not befall one specific woman, but rather will befall one unspecified woman. Then Imam Muhammad said that the husband will not have the right to impose all three divorces upon one specific woman out of the two. The scholars further stated that he does not have this right, but by the rule of nikah (marriage), he has such a right in the sense that after the expiration of the 'iddah, he marries one of them. Thus, if he wants to marry both of them at the same time after the expiration of the period, this is not permissible; but if he marries one, it is permissible, and the other will become designated for those three divorces.

If he himself did not marry either of them until one of the two married another husband, and the second husband consummated the marriage with her and then divorced her or died, and then her 'iddah expired, and then the first husband married both of them at the same time, this is permissible. Similarly, if it happened that after both their 'iddah periods expired, one died and he married the other, this is permissible because in the deceased woman there is no such quality that would cause her to be designated with that single divorce, such that the living one would become designated for the three divorces. This is contrary to when both are alive and he marries one of them; the ruling is the opposite (1) because marriage is not valid except with a woman upon whom one divorce has fallen. Therefore, whoever he married became designated for the one divorce. In 'Ziyadat', it is stated that a man has two bondwomen under his authority with whom he has not consummated marriage, and he says, "One of you is divorced twice," and then he buys one of them, then the other will become designated for the two divorces, just as in the case where one dies. If he buys both together, the divorce remains ambiguous between them, and the husband will not have the right to declare it for either of them. Yes, if he makes an oath of intercourse (yamin-e-wati) with one of them, the other will become designated for the divorce, because it is obligatory to interpret the husband's action

in the best way, and this will be by keeping the intercourse with that bondwoman in a lawful manner.

This will be by removing the divorce from her responsibility, for the reason that a bondwoman who is divorced twice cannot be lawful for nikah, nor can she be lawful for the oath. Therefore, it became necessary that the divorce be removed from her. And if he said to his two wives with whom he had consummated marriage, "One of you is divorced once, and the other is divorced thrice," and the husband has no specific intention regarding either of them, then he will have the choice to impose the three divorces upon whichever of the two he wishes.

---

(1) This statement, i.e., he intends that through this declaration and expression, all divorces befall one specific woman. (2) i.e., in the divorced woman, a quality was found which caused her to be designated for the one divorce.

फ़तावा आलमगीरी... खंड 2 289 किताब अल-तलाक

यह 'काफ़ी' में है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामे सगीर' में फरमाया कि यदि किसी पुरुष की दो पत्नियाँ हों और उसने उन दोनों से संभोग (दखूल) कर लिया हो, फिर उनसे कहा कि तुम दोनों तलाकशुदा हो, तो हर एक पर एक तलाक-ए-रजई (वापस ली जा सकने वाली तलाक) होगी। फिर यदि उसने उन दोनों में से किसी से रुजू (वापसी) न की यहाँ तक कि दोनों में से एक की इद्दत पूरी हो गई, तो दूसरी उन तीन तलाक के लिए मुतअय्यन (निश्चित) हो जाएगी। और यदि दोनों की इद्दत एक साथ पूरी हो गई, तो तीन तलाक दोनों में से किसी एक पर واقع (लागू) नहीं होंगी। और मशायख (विद्वानों) ने फरमाया कि इमाम मुहम्मद का आशय यह है कि तीन तलाक किसी एक निश्चित औरत पर लागू नहीं होंगी बल्कि तीन तलाक किसी एक अनिश्चित औरत पर लागू होंगी। फिर इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि पति को यह अधिकार नहीं होगा कि वह दोनों में से किसी एक निश्चित पर तीनों तलाक लागू करे। और मशायख ने फरमाया कि उसके पास यह अधिकार नहीं है कि वह दोनों में से किसी एक निश्चित पर तीनों तलाक लागू करे, लेकिन निकाह के हुक्म से उसके पास ऐसा अधिकार है, इस तरह कि इद्दत बीतने के बाद वह दोनों में से किसी एक से निकाह कर ले। अतः यदि इद्दत बीत जाने के बाद वह दोनों से एक साथ निकाह करना चाहे तो यह जायज नहीं है, और यदि एक से निकाह कर लिया तो यह जायज है और दूसरी उन तीन तलाक के लिए मुतअय्यन हो जाएगी।

और यदि उसने स्वयं दोनों में से किसी से निकाह न किया यहाँ तक कि दोनों में से एक ने किसी दूसरे पति से निकाह कर लिया और दूसरे पति ने उससे संभोग कर लिया फिर उसे तलाक दे दी या वह मर गया, फिर उसकी इद्दत बीत गई, फिर पहले पति ने उन दोनों से एक साथ निकाह कर लिया, तो यह जायज है। और इसी तरह यदि ऐसा हुआ कि दोनों की इद्दत बीतने के बाद एक मर गई फिर उसने दूसरी से निकाह किया, तो यह जायज है क्योंकि मृत में ऐसी कोई बात नहीं पाई गई जो इस बात का कारण बने कि वही एक तलाक के साथ निश्चित हो गई थी ताकि जीवित औरत तीन तलाक के लिए निश्चित हो जाए। इसके विपरीत, जब दोनों जीवित हों और वह किसी एक से निकाह करे, तो हुक्म इसका उल्टा (1) है, क्योंकि जिस औरत पर एक तलाक واقع हो चुकी हो, उसके अलावा किसी और से निकाह सही नहीं है। अतः जिस-जिस से उसने निकाह किया, वही एक तलाक के लिए निश्चित हो गई। 'ज़ियादात' में फरमाया कि एक पुरुष के अधीन किसी व्यक्ति की दो दासियाँ (बांदियां) हैं जिनसे संभोग नहीं किया है, फिर उसने कहा कि तुम दोनों में से एक पर दो तलाक हैं, फिर उनमें से एक को खरीद लिया, तो दूसरी दो तलाक के लिए निश्चित हो जाएगी जैसे कि एक के मर जाने की स्थिति में

होता है। और यदि उसने दोनों को एक साथ खरीद लिया, तो तलाक दोनों के बीच अस्पष्ट (मुजमल) रहेगी और पति को यह अधिकार नहीं होगा कि वह दोनों में से किसी के हक में बयान करे। हाँ, यदि दोनों में से किसी एक के साथ संभोग की शपथ (यमीन-ए-वती) ली, तो दूसरी तलाक के लिए निश्चित हो जाएगी, क्योंकि पति के कार्य को भलाई पर आधारित मानना अनिवार्य है और यह इस तरह होगा कि उस दासी के साथ संभोग को हलाल तरीके से रखा जाए।

यह इस तरह होगा कि उसके जिम्मे से तलाक हटा दी जाए, इस कारण से कि जो दासी दो तलाक के साथ مطلقہ (तलाकशुदा) हो जाए, वह जिस तरह निकाह के लिए हलाल नहीं हो सकती, उसी तरह 'यमीन' (शपथ) के लिए भी हलाल नहीं हो सकती। इसलिए आवश्यकता पड़ी कि उसे तलाक से दूर किया जाए। और यदि अपनी दो संभोग की हुई पत्नियों से कहा कि तुम दोनों में से एक पर एक तलाक है और दूसरी पर तीन तलाक, और पति की नियत दोनों में से किसी के हक में नहीं है, तो उसे अधिकार होगा कि दोनों में से जिसके हक में चाहे तीन तलाक लागू कर दे।

---

(1) यह बयान यानी उमर (उम्र) इरादा करे कि इस बयान व इज़हार के ज़रिए से एक निश्चित औरत पर सब तलाक लागू करे। (2) यानी मतलूआ (तलाकशुदा) में ऐसी बात पाई गई जो इस बात का कारण बनी कि वह एक तलाक के लिए निश्चित हुई।

گی یہ کافی میں ہے۔ امام محمدؒ نے جامع صغیر میں فرمایا کہ اگر کسی مرد کی دو عورتیں ہوں اور وہ دونوں سے دخول کر چکا ہے پس دونوں سے کہا کہ تم دونوں طالقہ ہو تو ہر ایک یک طلاق رجعی مطلقہ ہوگی پھر اگر اس نے دونوں میں سے کسی سے مراجعت نہ کی یہاں تک کہ دونوں میں سے ایک کی عدت گزر گئی تو دوسری ان تین طلاق کے واسطے متعین ہو جائے گی اور اگر دونوں کی عدت ساتھ ہی گزر گئی تو تین طلاق دونوں میں سے ایک پر واقع نہ ہوں گی اور مشائخ نے فرمایا کہ امام محمدؒ کی یہ مراد ہے کہ تین طلاق کسی ایک معین پر واقع نہ ہوں گی مگر تین طلاق کسی ایک غیر معین پر واقع ہوں گی پھر امام محمدؒ نے فرمایا کہ شوہر کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ دونوں میں سے ایک معین پر ہر سہ طلاق واقع کرے اور مشائخ نے فرمایا کہ اس کو یہ اختیار نہیں ہے کہ دونوں میں سے ایک معین پر مقصود یہ بیان ہر سہ طلاق واقع کرے مگر بحکم نکاح اس کو ایسا اختیار ہے بایں طور کے بعد انقضائے عدت کے دونوں میں سے ایک سے نکاح کرے پس اگر دونوں کی مدت گزر جانے کے بعد پھر دونوں سے ساتھ ہی نکاح کرنا چاہتا ہو یہ نہیں جائز ہے اور اگر ایک سے نکاح کر لیا تو جائز ہے اور دوسری ان تین طلاق کے واسطے متعین ہو جائے گی۔

اور اگر اس نے خود کسی سے دونوں میں سے نکاح نہ کیا یہاں تک کہ دونوں میں سے ایک نے کسی دوسرے شوہر سے نکاح کیا اور دوسرے شوہر نے اس سے دخول کیا پھر اس کو طلاق دے دی یا مر گیا پھر اس کی عدت گزر گئی پھر شوہر اول نے ان دونوں سے ساتھ ہی نکاح کر لیا تو یہ جائز ہے اور اسی طرح اگر یہ ہوا کہ دونوں کی عدت گزر جانے کے بعد ایک مر گئی پھر اس نے دوسری سے نکاح کیا تو یہ جائز ہے اس واسطے کہ میت میں ایسی بات نہیں پائی گئی ہے جو اس

امر کی موجب ہو کہ وہی طلاق واحدہ کے ساتھ متعین ہوئی تاکہ کہ زندہ تین طلاق کے واسطے متعین ہو جائے بخلاف اس کے جب دونوں زندہ رہیں اور وہ ایک سے نکاح کرے تو حکم اس کے برعکس (۱) ہے اس واسطے کہ نکاح سوائے ایسی عورت کے جس پر ایک طلاق واقع ہوئی ہو صحیح نہیں ہے پس جس جس سے نکاح کر لیا وہی ایک طلاق کے واسطے متعین ہوگئی اور زیادہات میں فرمایا کہ ایک مرد کے تحت میں کسی شخص کی دو باندیاں ہیں جن کے ساتھ دخول نہیں کیا ہے پس اس نے کہا کہ تم دونوں میں سے ایک بدو طلاق طالقہ ہے پھر ان دونوں میں سے ایک کو خرید لیا تو دوسری طلاق کے واسطے متعین ہو جائے گی جیسے کہ ایک کے مر جانے کی صورت میں ہے اور اگر اس نے دونوں کو ساتھ ہی خرید لیا تو طلاق دونوں میں مجمل رہیں گی اور شوہر کو اختیار نہ ہوگا کہ ان دونوں میں سے کسی کے حق میں بیان کرے ہاں اگر دونوں میں سے کسی ایک سے یمین وطی کی تو دوسری طلاق کے واسطے متعین ہو جائے گی اس واسطے کہ شوہر کے فعل کو صلاح پر محمول کرنا واجب ہے اور یہ اس طرح ہوگا کہ اس باندی سے وطی کرنا حلال طور پر رکھا جائے ۔

یہ اس طرح ہوگا کہ اس کے ذمہ سے طلاق دور کی جائے اس وجہ سے کہ جو باندی بدو طلاق مطلقہ ہو جائے وہ جس طرح بھلک نکاح روا نہیں ہو سکتی اسی طرح بھلک یمین بھی حلال نہیں ہو سکتی پس ضرورت ہوا کہ میرے سے طلاق ہی اس کے سر سے دور کی جائے اور اگر اپنی دو بیویوں مدخولہ سے کہا کہ تم دونوں میں سے ایک یک طلاق طالقہ ہے اور دوسری سہ طلاق اور شوہر کی نیت ان دونوں میں سے کسی کے حق میں نہیں ہے تو اس کو اختیار ہوگا کہ دونوں میں سے جس کے حق میں چاہے تین طلاق واقع کرے۔

---

(۱) یہ بیان یعنی عمر قصد کرے کہ اس بیان و اظہار کے ذریعہ سے ایک معینہ پر سب طلاق واقع کرے۔ (۲) یعنی متقوعہ میں ایسی بات پائی گئی جو موجب اس کی ہوئی کہ وہ ایک طلاق کے واسطے متعین ہوئے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. (2) 290 Kitab al-Talaq

As long as both are in their Iddah (waiting period) and when the Iddah of both has passed (1), he cannot effect a triple divorce upon any one specific individual by his statement. And if the Iddah of one of the two had passed earlier, then that one becomes irrevocably divorced (Bain), and the other one will be considered the one divorced by three. And if he had not entered (had intercourse) with either of them and the remaining matter is intact, he will not have the option to effect three divorces on any one specific person. In this case, if he married one of them, it is permissible, but (2) marrying both is not permissible; this is in 'Muheet'. And if he gives three divorces to one of his four wives and then it became doubtful for him, and each woman denied being the divorced one, then he cannot have intimacy with any of them because one of them is certainly forbidden to him, and this possibility exists for each of them. Our associates have stated that whatever does not become permissible at the time of necessity does not allow for 'Tahri' (deductive reasoning or conjecture), and private parts (Furooj) fall into this category. It is evident that whatever is permissible at the time of necessity, 'Tahri' is permissible in it. Hence, it is said that if a carcass is mixed with slaughtered animals, one can use 'Tahri' because a carcass becomes permissible at the time of necessity. If these women file a complaint against the husband for maintenance and intercourse before a judge, the judge will accept it and imprison him until he identifies the divorced woman and makes their maintenance obligatory upon him. He should give one divorce to each, and then when they have married a second husband, he can marry them again. If they have not married a second husband, the best course is not to marry any of them, but if he has married three of them, the marriage will be valid, and the fourth will be identified as the one divorced. The scholars have stated similarly regarding the guardian (Wali) that, as a precaution, he should not have intimacy with them. If he has intimacy with three, the fourth will be identified as the one divorced. He does not have the option to marry all of them before they marry a second husband. If one of them married a second husband and he (the second husband) entered with her and then divorced her, and then he (the first husband) married all four, it is mentioned in 'Jame' that the marriage of all will be valid.

If he said to his two wives, "One of you is divorced," and had not yet clarified it when one of them died, the one remaining will be the divorced one:

If each woman claims that she is the one divorced by three, the husband will be asked to take an oath. If he refuses the oath, and each woman claims she is the one

divorced by three, the husband will be asked to take an oath. If he refuses, three divorces will be counted for each. If he takes an oath on all their claims, the ruling will be the same as we have stated regarding the procedure before taking the oath. This option is in 'Sharh Mukhtar'. Similarly, if there are two women and in such a situation he marries one, the other will be identified for the divorce. This is all in the case where three divorces have been given. If it was only one irrevocable divorce (Bain), the method is to perform a new marriage with all, and there is no need to give a divorce. If the divorce is revocable (Raj'i), he may reconcile (Ruju) with all. If before the identification of the three divorces, one of them dies, the best course is not to have intimacy with the remaining ones until after the identification of the divorced one.

(1) Qal-e-Tamr Jatri, meaning upon the intention of the heart (Qasd-e-Qalb), as to who it was; thus, upon the side of the heart, the deduction (Tahri) settled upon whoever he was inclined towards. (1) Together / At once. (2) And he will not have the option to marry the other one.

फतावा आलमगीरी ..... खंड (2) 290 किताबुत्तलाक

जब तक दोनों इद्दत में हैं और जब दोनों की इद्दत गुजर गई (1) तो किसी एक मुअय्यन पर अपने बयान से तीन तलाक वाक़े नहीं कर सकता है। और अगर दोनों में से एक की इद्दत पहले गुजर गई तो वही एक तलाक-ए-बाइन हो गई और दूसरी मुतल्लका-ए-सह-तलाक (तीन तलाक वाली) होगी। और अगर दोनों में से किसी के साथ दुख़ूल (सहवास) न किया हो और बाकी मसला बहाल हो तो उसको यह इख़्तियार न होगा कि तीन तलाक किसी एक मुअय्यन पर वाक़े करे। और इस सूरत में अगर उसने एक के साथ निकाह कर लिया तो जायज़ है, लेकिन (2) दोनों से निकाह कर लेना जायज़ नहीं है। यह 'मुहीत' में है। और अगर अपनी चार बीवियों में से एक को तीन तलाक दे दे, फिर उस पर मुश्तिबाह (संदिग्ध) हो गईं और हर एक औरत ने अपने मुतल्लका (तलाकशुदा) होने से इनकार किया तो उनमें से किसी से कुर्बत (सहवास) नहीं कर सकता है, इसलिए कि एक उनमें से ज़रूर उस पर हराम है और यह एहतमाल उनमें से हर एक में है। और हमारे असहाब ने फ़रमाया है कि जो चीज़ ब-वक़्त-ए-ज़रूरत मुबाह (जायज़) नहीं हो जाती है, उसमें 'तह्री' (अनुमान या विवेक का प्रयोग) नहीं है और 'फुरूज' (अंग) इसी बाब में दाखिल हैं और उससे ज़ाहिर है कि जो ब-वक़्त-ए-ज़रूरत मुबाह हो, उसमें तह्री जायज़ है। इसीलिए फ़रमाया कि अगर मुर्दार (मरा हुआ जानवर) ज़बीह (ज़बह किए गए जानवर) के साथ मख़लूत (मिल) हो जाए तो तह्री कर सकता है, इसलिए कि मुर्दार ब-वक़्त-ए-ज़रूरत मुबाह हो जाता है। और अगर उन औरतों ने हाकिम के यहाँ शौहर पर नफ़ाक़ा व जिमा की नालिश (शिकायत) की तो हाकिम क़ुबूल करके उसको क़ैद करेगा यहाँ तक कि मुतल्लका को बयान करे और उनका नफ़ाक़ा उस पर लाज़िम करेगा और उसको चाहिए कि हर एक को एक तलाक दे दे, फिर जब उन्होंने दूसरे शौहर से निकाह कर लिया तो फिर वह उनसे निकाह कर सकता है। और अगर उन्होंने दूसरे से निकाह न किया तो अफ़ज़ल यह होगा कि उनमें से किसी से निकाह न करे, लेकिन अगर उसने उनमें से तीन औरतों से निकाह कर लिया तो निकाह जायज़ होगा और चौथी तलाक के वास्ते मुतय्यन हो जाएगी। और ऐसा ही उलेमा ने वली के हक़ में फ़रमाया कि एहतियातन उनसे कुर्बत न करे और अगर उसने तीन से कुर्बत की तो चौथी तलाक के वास्ते मुतय्यन हो जाएगी। और उसको यह इख़्तियार नहीं है कि उन सब से निकाह कर ले, इससे पहले कि ये दूसरे शौहर से निकाह करें। और अगर उन सब में से एक ने किसी शौहर से निकाह किया और उसने उसके साथ दुख़ूल करके फिर तलाक दे दी, फिर उसने उन चारों से निकाह किया तो 'जामे' में मज़कूर है कि सबका निकाह जायज़ होगा।

अगर अपनी दो औरतों से कहा कि तुम में से एक तालक़ा (तलाकशुदा) है और अभी बयान न किया था कि दोनों में से एक मर गई तो जो बाकी रही है वही मुतल्लका होगी:

अगर हर एक औरत ने दावा किया कि वही मुतल्लका-ए-सह-तलाक है तो शौहर से क़सम ली जाएगी। पस अगर उसने क़सम से इनकार किया तो हर एक पर तीन-तीन तलाक पड़ेंगी और अगर वह सबके दावे पर क़सम खा गया तो हुक्म वही होगा जो हमने क़सम लेने से पहले अमल-दर-आमद होता है, बयान किया है। यह इख़्तियार 'शح मुख़्तार' में है। और इसी तरह अगर दो औरतें हों और ऐसी सूरत में उसने एक से निकाह कर लिया तो दूसरी तलाक के वास्ते मुतय्यन हो जाएगी और यह सब उस सूरत में है जब तीन तलाक दे दी हों। और अगर एक ही तलाक-ए-बाइन थी तो यह तरीक़ा है कि सबसे निकाह-ए-जदीद कर ले और तलाक देने की कुछ हाजत (ज़रूरत) नहीं है। और अगर तलाक-ए-रजई हो तो सबसे मुराजअत (वापसी) कर ले। और अगर तीन तलाक के बयान से पहले उनमें से एक मर गई तो अहसन यह है कि बाक़ियात (बची हुई) से वती (सहवास) न करे, इल्ला (सिवाय) बायान-ए-मुतल्लका के बाद।

(1) क़ाल-ए-तमर जतरी यानी क़सद-ए-क़ल्ब पर इस्तियाज़ी कि कौन थी, पस जानिब-ए-क़ल्ब पर इस्तिया जिस पर थे वही तह्ही से ठहरी। (1) एक साथ। (2) और यह इख़्तियार नहीं होगा कि दूसरी से निकाह करे।

تاوقتیکہ دونوں عدت میں ہیں اور جب دونوں کی عدت گزرگئی (1) تو کسی ایک معین پر اپنے بیان سے تین طلاق واقع نہیں کر سکتا ہے اور اگر دونوں میں سے ایک کی عدت پہلے گزر گئی تو وہی ایک طلاق بائنہ ہو گئی اور دوسری مطلقہ سہ طلاق ہو گی اور اگر دونوں میں سے کسی کے ساتھ دخول نہ کیا ہو اور باقی مسلہ بحال ہو تو اس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ تین طلاق کسی ایک معین پر واقع کرے اور اس صورت میں اگر اسے ایک کے ساتھ نکاح کر لیا تو جائز ہے لیکن (2) دونوں سے نکاح کر لینا جائز نہیں ہے یہ محیط میں ہے اور اگر اپنی چار بیویوں میں سے ایک کو تین طلاق دے دیں پھر اس پر مشتبہ ہو گئیں اور ہر ایک عورت نے اپنے مطلقہ ہونے سے انکار کیا تو ان میں سے کسی سے قربت نہیں کر سکتا ہے اس واسطے کہ ایک ان میں سے ضرور اس پر حرام ہے اور یہ احتمال ان میں سے ہر ایک میں ہے اور ہمارے اصحاب نے فرمایا ہے کہ جو چیز بوقت ضرورت مباح نہیں ہو جاتی ہے اس میں تحری نہیں ہے اور فروج اسی باب میں داخل ہیں اور اس سے ظاہر ہے کہ جو بوقت ضرورت مباح ہو اس میں تحری جائز ہے اسی واسطے فرمایا کہ اگر مردار جانور ذبوح کے ساتھ مخلوط ہو جائے تو تحری کر سکتا ہے اس واسطے کہ مردار بوقت ضرورت مباح ہو جاتا ہے اور اگر ان عورتوں نے حاکم کے یہاں شوہر پر نفقہ و جماع کی ناش کی حاکم قبول کر کے اس کو قید کرے گا یہاں تک کہ مطلقہ کو بیان کرے اور ان کا نفقہ اس پر لازم کرے گا اور اس کو چاہئے کہ ہر ایک کو ایک طلاق دے دے پھر جب انہوں نے دوسرے شوہر سے نکاح کر لیا تو پھر وہ ان سے نکاح کر سکتا ہے اور اگر انہوں نے دوسرے سے نکاح نہ کیا تو افضل یہ ہوگا کہ ان میں سے کسی سے نکاح نہ کرے لیکن اگر اس نے ان میں سے تین عورتوں سے نکاح کر لیا تو نکاح جائز ہوگا اور چوتھی طلاق کے واسطے متعین ہو

جائے گی اور ایسا ہی علماء نے ولی کے حق میں فرمایا کہ احتیاطاً ان سے قربت نہ کرے اور اگر اس نے تین سے قربت کی تو چوتھی طلاق کے واسطے متعین ہو جائے گی اور اس کو یہ اختیار نہیں ہے کہ ان سب سے نکاح کر لے قبل اس کے کہ یہ دوسرے شوہر سے نکاح کریں اور اگر ان سب میں سے ایک نے کسی شوہر سے نکاح کیا اور اس نے اس کے ساتھ دخول کر کے پھر طلاق دے دی پھر اس نے ان چاروں سے نکاح کیا تو جامع میں مذکور ہے کہ سب کا نکاح جائز ہوگا۔

اگر اپنی دو عورتوں سے کہا کہ تم میں سے ایک طالقہ ہے اور ہنوز بیان نہ کیا تھا کہ دونوں میں سے ایک مر گئی تو جو باقی رہی ہے وہی مطلقہ ہوگی:

اگر ہر ایک عورت نے دعویٰ کیا کہ وہی مطلقہ سہ طلاق ہے تو شوہر سے قسم لی جائے گی پس اگر اس نے قسم سے انکار کیا تو ہر ایک عورت نے دعویٰ کیا کہ وہی مطلقہ سہ طلاق ہے تو شوہر سے قسم لی جائے گی پس اگر اس نے انکار کیا تو ہر ایک پر تین تین طلاق پڑیں گی اور اگر وہ سب کے دعویٰ پر قسم کھا گیا تو حکم وہی ہوگا جو ہم نے قسم لینے سے پہلے عملدار آمد ہو تا بیان کیا ہے یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور اسی طرح اگر دو عورتیں ہوں اور ایسی صورت میں اس نے ایک سے نکاح کر لیا تو دوسری طلاق کے واسطے متعین ہو جائے گی اور یہ سب اس صورت میں ہے کہ جب تین طلاق دے دی ہوں اور اگر ایک ہی طلاق بائن تھی تو یہ طریقہ ہے کہ سب سے نکاح جدید کر لے اور طلاق دینے کی کچھ حاجت نہیں ہے اور اگر طلاق رجعی ہو تو سب سے مراجعت کر لے اور اگر تین طلاق کے قبل بیان کے قبل بیان کے ایک ان میں سے مر گئی تو احسن یہ ہے کہ باقیات سے وطی نہ کرے الا بعد بیان مطلقہ

(1) قال التمر جتری یعنی قصد قلب پر استیبا زی کہ کون تھی پس جانب قلب پر استی جس پر تھے وہی تحری سے ٹھہری۔ (1) ایک ساتھ۔ (2) اور یہ اختیار نہیں ہوگا کہ دوسری سے نکاح کرے۔

[That] she was so-and-so, but if he had intercourse before the clarification, it is permissible; this is in Bada'i. And if he said to his two women, "One of you is divorced," and had not yet clarified [which one] before one of them died, then the one who remains is the divorced one. Similarly, if she did not die, but the husband had intercourse with one of them, kissed her, swore an oath of divorce regarding her, performed Zihar with her, or divorced her, then the second wife will become determined for the ambiguous (1) divorce. And if one of them died, and the husband said, "I meant her," then the husband will not be her heir (2), and the other wife will become divorced (3); this is in Khulasa. And if he divorced one specific person and then said, "I intended a specific determination by this divorce," then the husband's statement will be accepted; this is in Zahiriya.

If he said, "You are divorced until night," or said, "For one month," or said, "For one year," then there are three possibilities: If he said, "You are divorced from one to two," or "divorced between one and two," then it is one divorce. And if he said, "From one to three," or "between one and three," then it will be two divorces, and this is according to Imam-e-Azam (as in Al-Hidayah). And if he intended one divorce by his statement "from one to three" or "between one and three," it can be confirmed religiously (diyanatan), but not legally/judicially (qada) (4); this is in Ghayat al-Surooj. If he said, "From one to ten," then according to Imam Azam, two divorces will occur; this is in Thameen. And if he said, "You are divorced between one and the other," or "from one to one," it is one divorce; this is in Siraj al-Wahhaj. It is narrated from Imam Abu Yusuf that if he said, "You are divorced between one and the other," it is one divorce; this is in Muheet. And if he said, "From two to two," according to Imam Azam, two divorces will occur; this is in Atabiya. If he said, "You are divorced until night," or said, "For one month," or said, "For one year," then there are three scenarios: either he intended it to occur immediately and fixed the time, so in this case, the divorce will occur immediately. Or it will occur after the specified time (mudhaf ilayh). And if he has no intention, then according to us, the divorce will not occur (5) until the specified time passes. The translator says: His statement "until one month" means at the end of the month, i.e., once the full month has passed, then she is divorced. Similarly, if he said, "Until summer" or "until winter" (6), then she is divorced; this statement and "until night" or "until the month" are both the same. Similarly, if he said (7) "until Rabi (spring)" or "until Kharif (autumn)," she is divorced; this is the same ruling; this is in Muheet. If he said, "You are divorced at..." (8), and he

intended a specific time in his mind, such as a month or winter or autumn, it will be according to his intention. And if he had no intention, it will be kept at six months. If he said, "You are divorced soon," and had no intention, it will be kept at one day less than a month; this is in Sharh Jami al-Saghir Qazi Khan. If he said, "From here to the land of Syria, you are divorced," then it is one revocable (raj'i) divorce; this is in Hidayah. And if he said, "You are divorced one" (9) two two...

(Translator's notes and footnotes are preserved according to the original text's structure.)

कि वह फलां थी लेकिन अगर बयान से पहले सहवास (वति) कर लिया तो जायज़ है, यह बदायि में है। और अगर उसने अपनी दो औरतों से कहा कि तुम में से एक तलाकशुदा है और अभी बयान नहीं किया था कि दोनों में से एक मर गई तो जो बाकी रहती है वही तलाकशुदा होगी। और इसी तरह अगर मरी नहीं बल्कि शौहर ने दोनों में से एक से सहवास किया या बोसा लिया या उसके तलाक की कसम खाई या उससे ज़हार किया या उसको तलाक दे दी तो दूसरी बीवी मुबहम (1) के लिए निर्धारित हो जाएगी। और अगर दोनों में से एक मर गई, फिर शौहर ने कहा कि मैंने इसी को मुराद लिया था तो शौहर उसका वारिस (2) नहीं होगा और दूसरी बीवी तलाकशुदा हो (3) जाएगी, यह खुलासा में है। और अगर एक निर्धारित को तलाक दी फिर कहा कि मैंने इस तलाक से तयीन (निर्धारण) का इरादा किया था तो शौहर का कथन स्वीकार्य होगा, यह ज़हीरिया में है।

अगर कहा कि तू तलाकशुदा है रात तक या कहा एक माह तक या कहा एक साल तक तो इसमें तीन सूरतें हैं: अगर कहा कि तू तलाकशुदा है एक से दो तक या एक से दो के बीच तलाकशुदा है तो यह एक तलाक होगी। और अगर कहा एक से तीन तक या एक से तीन के बीच तो दो तलाक होंगी और यह इमाम-ए-आज़म के नज़दीक है, कज़ा फिल हिदाया। और अगर अपने कथन एक से तीन तक या एक से तीन के बीच से एक तलाक की नीयत की तो दियानतन (धार्मिक रूप से) पुष्टि हो सकती है मगर कज़ा (4) पुष्टि नहीं होगी, यह गायतुल सुरुज में है। और अगर कहा कि एक से दस तक तो इमाम आज़म के नज़दीक दो तलाकें واقع (घटित) होंगी, यह समीन में है। और अगर कहा कि तू तलाकशुदा है एक से दूसरे के बीच या एक से एक तक तो यह एक तलाक है, यह सिराजुल वह्जाज में है। और इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि अगर उसने कहा कि तू तलाकशुदा है एक और दूसरे के बीच तो यह एक तलाक है, यह मुहीत में है। और अगर कहा कि दो से दो तक तो इमाम आज़म के नज़दीक दो तलाकें होंगी, यह अताबीया में है। और अगर कहा कि तू तलाकशुदा है रात तक या कहा एक माह तक या कहा एक साल तक तो इसमें तीन सूरतें हैं कि या तो उसने वर्तमान में घटित होने की नीयत की और समय के विस्तार को स्थिर किया, अतः इस स्थिति में तलाक वर्तमान में घटित होगी। और या उस समय (मुज़ाफ़ इलैह) के बाद तलाक घटित होगी। और अगर उसकी कोई नीयत न हो तो हमारे नज़दीक समय (मुज़ाफ़ इलैह) गुज़रने से पहले तलाक घटित नहीं (5) होगी। अनुवादक कहते हैं कि उसका कथन 'एक माह तक' का अर्थ यह हुआ कि महीने पर, यानी महीना

भर गुज़रने पर तो तलाकशुदा है। इसी तरह अगर कहा कि गर्मियों तक या सर्दियों (6) तक तो तलाकशुदा है तो यह कथन और 'रात तक' या 'महीने तक' तो तलाकशुदा है, दोनों समान हैं। इसी तरह अगर कहा (7) कि रबी (वसंत) तक या खरीफ तक तो तलाकशुदा है तो यही हुक्म है, यह मुहीत में है। और अगर कहा कि तू तलाकशुदा है ऐन (8) या उस समय तो अगर उसने अपनी नीयत में कोई समय मुराद लिया, जैसे महीना या सर्दी या खरीफ तो उसकी नीयत पर होगा। और अगर कोई नीयत न की हो तो छह महीने पर रखा जाएगा। और अगर कहा कि तलाकशुदा ऐन करीब है और कोई नीयत न की तो यह एक महीने से एक दिन कम पर रखा जाएगा, यह शरह जामे सगीर काज़ी खान में है। अगर कहा कि यहाँ से मुल्क-ए-शाम तक तो तलाकशुदा है तो यह एक तलाक-ए-रज़ई होगी, यह हिदाया में है। और अगर कहा कि तू तलाकशुदा है एक (9) दो दो...

(नोट: फुटनोट्स और अनुवाद के अतिरिक्त टिप्पणियों को वैसा ही रखा गया है)

کے کہ وہ فلاں تھی لیکن اگر قبل بیان کے وطی کر لی تو جائز ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر اس نے اپنی دو عورتوں سے کہا کہ تم میں سے ایک طالقہ ہے اور ہنوز بیان نہ کیا تھا کہ دونوں میں سے ایک مر گئی تو جو باقی رہتی ہے وہی مطلقہ ہوگی اور اسی طرح اگر مری نہیں بلکہ شوہر نے دونوں میں سے ایک سے جماع کیا یا بوسہ لیا یا اس کے طلاق کی قسم کھائی یا اس سے ظہار کیا یا اس کو طلاق دے دی تو دوسری بیوی مبہم (۱) کے واسطے متعین ہو جائے گی اور اگر دونوں میں سے ایک مر گئی پس شوہر نے کہا کہ میں نے اسی کو مراد لیا تھا تو شوہر اس کا وارث (۲) نہ ہوگا اور دوسری بیوی مطلقہ ہو (۳) جائے گی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر ایک معین کو طلاق دی پھر کہا کہ میں نے اس طلاق سے تعیین کا قصد کیا تھا تو قول شوہر کا قبول ہوگا یہ ظہیر یہ میں ہے۔

اگر کہا کہ تو طالقہ ہے رات تک یا کہا ایک ماہ تک یا کہا ایک سال تک تو اس میں تین صورتیں ہیں: اگر کہا کہ تو طالقہ ایک سے دو تک ہے یا ایک سے دو تک کے درمیان طالقہ ہے تو یہ ایک طلاق ہوگی اور اگر کہا کہ ایک سے تین تک یا ایک سے تین تک کے درمیان تو دو طلاق ہوں گی اور یہ امامِ اعظم کے نزدیک ہے کذا فی الہدایہ اور اگر اپنے قول ایک سے تین تک یا ایک سے تین تک کے درمیان سے ایک طلاق کی نیت کی تو دیانتہ تصدیق ہو سکتی ہے مگر قضاء (۴) تصدیق نہ ہوگی یہ غایۃ السروج میں ہے اور اگر کہا کہ ایک سے دس تک تو امام اعظم کے نزدیک دو طلاق واقع ہوں گی یہ ثمین میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ مابین ایک تا دیگر ہے یا ایک سے ایک تک تو یہ ایک طلاق ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور امام ابو یوسف سے روایت ہے

کہ اگر اس نے کہا کہ تو طالقہ مابین ایک وسا ہے تو یہ ایک طلاق ہے یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ دو سے دو تک تو امام اعظم کے نزدیک دو طلاق واقع ہوں گی یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے رات تک یا کہا کہ ایک ماہ تک یا کہا ایک سال تک تو اس میں تین صورتیں ہیں کہ یا تو اس نے فی الحال واقع ہونے کی نیت کی اور وقت والے امتداد کے قرار دیا پس اس صورت میں طلاق فی الحال واقع ہوگی اور یا اس وقت مضاف الیہ کے بعد بعد طلاق واقع ہوگی اور اگر اس کی کچھ نیت نہ ہو تو ہمارے نزدیک بدون وقت مضاف الیہ کے گزرنے کے طلاق واقع نہ (۵) ہوگی قال المترجم قولہ ایک ماہ تک اس کے معنی یہ ہوئے کہ مہینہ پر یعنی مہینہ بھر گزرنے پر تو طالقہ ہے۔ اسی طرح اگر کہا کہ گرمیوں تک یا جاڑوں (۶) تک تو طالقہ ہے تو یہ قول اور رات تک یا مہینہ تک تو طالقہ ہے دونوں یکساں ہیں اسی طرح اگر کہا (۷) کہ ربیع تک یا خریف تک تو طالقہ ہے تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے عین (۸) یا اے زمانہ ہے پس اگر اس نے اپنی نیت میں کوئی وقت زمانہ مراد لیا مثلاً مہینہ یا جاڑے یا خریف تو اس کی نیت پر ہوگا اور اگر کچھ نیت نہ کی ہو تو چھ مہینے پر رکھا جائے گا اور اگر کہا کہ طالقہ اے قریب ہے اور کچھ نیت نہ کی تو یہ ایک مہینہ سے ایک دن کم پر رکھا جائے گا یہ شرح جامعِ صغیر قاضی خان میں ہے۔ اگر کہا کہ یہاں سے ملک شام تک تو طالقہ ہے تو یہ ایک طلاق رجعی ہوگی یہ ہدایہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ واحد (۹) دو دو

(۱) مبہم یعنی دونوں میں مشتبہ و مہمل طلاق کے واسطے اب یہی بیوی متعین ہو گئی۔ (۲) قضاء کیونکہ قاضی پر بحسب ظاہر حکم کرنا لازم ہے اگر چہ نیت دوسری ہو جو مخفی ہے لہذا جب تک مخفی کا ظہور نہ ہو تب تک قاضی اس کو نہیں لے سکتا ہے ورنہ خود گنہگار ہوگا۔ (۱) بسبب اقرار کے۔ (۲) کیونکہ شوہر کی تصدیق نہ ہوگی۔ (۳) صورت یہ کہ اس کی کچھ نیت نہ ہو۔ (۴)

اردو محاورہ میں یہ بول چال یعنی مذکورہ ظاہر ہے۔ (۵) کسی وقت کو مراد لیا ہو یا نہیں۔ (۶) وقت تک۔ (۷) زمانہ تک۔ (۸) دو میں ایک۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 (294) Kitab al-Talaq

If he intends one and two, and the woman is *Madkhula* (one with whom intimacy has occurred), then three divorces will occur; if she is *Ghair-Madkhula*, one divorce will occur. If he intends one along with two, three divorces will occur, whether she is *Madkhula* or *Ghair-Madkhula*; this is according to *Fath al-Qadir*. If by saying "two" he meant capacity, then one divorce will occur because divorce is not a thing that can be contained, so saying it in two is void; this is in *Siraj al-Wahhaj*. Similarly, if he says "one in three," the same ruling applies. If he intends one and three, three divorces will occur on the *Madkhula* and one on the *Ghair-Madkhula*. If he intends one along with three, three divorces will occur in any case. If he has no specific intention or intended a mathematical product, then by saying "one two two," only two divorces will occur; this is in *Muheet*. The same applies to saying "one in three," and saying "two two two" will result in only two divorces; this is in *Muheet*.

If he said, "You are divorced in Makkah," i.e., in Makkah or inside Makkah, then wherever she is, the divorce will occur immediately. Similarly, if he said, "You are divorced in the house," then wherever she is, she will become divorced immediately. If he said, "My intention was that she would become divorced when she arrives in Makkah," then it will not be accepted in a court (*Qada*), but it will be accepted in conscience (*Diyanah*). If he explicitly said, "When you enter Makkah, you are divorced," the divorce will not occur until she enters Makkah. If he said, "On your entering the house, there is a divorce," the divorce will be contingent; this is in *Hidayah*.

If he said: "You are divorced upon your entering the house or upon your menstruation": If the woman is sitting in the shade and he said, "You are divorced in the sun," she becomes divorced right there. If he said, "You are divorced during your prayer," she will not be divorced until she completes the bowing and prostration. If he said, "You are divorced during your fast," she will become divorced upon the arrival of the morning; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If he said, "You are divorced during your illness or...," she will not be divorced until she is ill; this is in *Fath al-Qadir*. If he said, "You are divorced by one divorce upon entering the house," she will be divorced from that moment, provided the bleeding continues for three days. If it remains apparent and menstruation does not occur, she will not be divorced until then; this is in *Bada'i* and *Sharh Tahawi*. If he said, "You are divorced upon entering the house or upon your menstruation," the divorce will not occur until she enters or menstruates; this is in *Bahr al-Ra'iq*. If he said, "You are divorced in such a cloth," while the woman

is wearing a different cloth, she will become divorced immediately. Similarly, if he said, "You are divorced while you are ill," the same ruling applies. If the man said, "My intention was that if she wears such a cloth or when she is ill, then she is divorced," it will not be accepted in *Qada* but will be accepted in *Diyanah*; this is in *Fath al-Qadir*. If he said, "You are divorced upon your going to Makkah or upon wearing such a cloth," she will not be divorced until she performs that act; this is in *Muheet*. If he said, "You are divorced in my knowledge, or in my account, or in my opinion," then the divorce will occur. Conversely, if he said, "In that thing which I know, you are divorced," such a ruling does not apply; this is in *Zahirah*.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड २ (२९४) किताब अल-तलाक

यदि उसने नियत की एक और दो की और औरत मदखूला (जिससे शारीरिक संबंध बना हो) है, तो तीन तलाकें واقع होंगी। और यदि गैर-मदखूला है, तो एक तलाक पड़ेगी। यदि 'एक' के साथ 'दो' की नियत की, तो तीन तलाकें पड़ेंगी, चाहे मदखूला हो या गैर-मदखूला, यह 'फतहुल कदीर' में है। और यदि दो में कहने से 'ज़रफ़ियत' (बर्तन या समय की सीमा) मुराद ली, तो एक तलाक पड़ेगी, क्योंकि तलाक ऐसी चीज़ नहीं है जो किसी चीज़ का पात्र (बर्तन) हो सके, अतः दो में कहना ल़गव (बेकार) होगा, यह 'सराजुल वहाज' में है। इसी तरह यदि उसने कहा कि 'तीन में एक' तो भी यही हुक्म है। यदि एक और तीन मुराद ली तो मदखूला पर तीन और गैर-मदखूला पर एक तलाक पड़ेगी। और यदि 'एक' के साथ 'तीन' मुराद ली तो हर सूरत में तीन तलाकें पड़ेंगी। यदि उसकी कोई नियत न हो या उसने हिसाब का ज़र्ब (गुणा) मुराद लिया, तो 'एक दो दो' कहने की सूरत में केवल दो तलाकें واقع होंगी, यह 'मुहीत' में है। 'एक दर से' (एक में तीन) कहने की सूरत में भी यही हुक्म है और 'दो दो दो' कहने की सूरत में केवल दो तलाकें واقع होंगी, यह 'मुहीत' में है।

यदि उसने कहा कि 'तू त़ाल्क़ है मक्का में' यानी मक्का में या मक्का के अंदर, तो जहाँ भी वह होगी, उसी वक्त उस पर तलाक पड़ जाएगी। इसी तरह यदि उसने कहा कि 'घर में तू त़ाल्क़ है' तो जहाँ भी वह होगी, उसी वक्त मुत़ल़का (तलाकशुदा) हो जाएगी। यदि उसने कहा कि मेरी यह मुराद थी कि जब वह मक्का आए तब मुत़ल़का हो, तो क़ज़ा (अदालत) में नहीं बल्कि दियानत (अल्लाह के बीच) उसकी तस्दीक की जाएगी। और यदि स्पष्ट रूप से उसने ऐसे कहा कि 'जब तू मक्का में दाखिल हो तो तुझे तलाक है', तो जब तक मक्का में दाखिल न हो, तलाक नहीं पड़ेगी। और यदि कहा कि 'तेरे घर में दाखिल होने पर तलाक है' तो तलाक بالفعل मुअल्लक़ (शर्तिया) होगी, यह 'हिदाया' में है।

यदि कहा: 'अंता त़ाल्क़ बिदुखूलिक दार औ बिह़ैज़तिक' (तुम पर घर में दाखिल होने या हैज़ आने पर तलाक है): यदि औरत साये में बैठी है और उससे कहा कि 'तू धूप में त़ाल्क़ा है' तो वह वहीं मुत़ल़का हो जाएगी। यदि कहा कि 'तू अपनी नमाज़ में त़ाल्क़ा है' तो जब तक रुकू और सज्दा न कर ले, तब तक त़ाल्क़ा नहीं होगी। यदि कहा कि 'तू अपने रोज़े में त़ाल्क़ा है' तो सुबह होने पर त़ाल्क़ा हो जाएगी, यह 'सराजुल वहाज' में है। यदि कहा कि 'तू अपने मर्ज़ में या वज़ह में त़ाल्क़ा है' तो जब तक मरीज़ा न हो, तब तक त़ाल्क़ा नहीं होगी, यह 'फतहुल कदीर' में है। यदि कहा कि 'घर में दाखिल होने पर तू एक तलाक से त़ाल्क़ा है', तो उसी वक़्त से त़ाल्क़ा होगी बशर्ते कि खून तीन दिन तक बराबर रहे। यदि वह ज़ाहिर रहे और हैज़ न आए, तब तक मुत़ल़का नहीं होगी, यह 'बदाए' और 'शराह

तहतावी' में है। यदि कहा कि 'तू त़ाल्क़ है घर में दाखिल होने पर या हैज़ आने पर', तो जब तक दाखिल न हो या हैज़ न आए, तब तक तलाक नहीं पड़ेगी, यह 'बहरुर राइक' में है। यदि कहा कि 'तू ऐसे कपड़े में त़ाल्क़ा है' जबकि उस वक़्त औरत ने दूसरा कपड़ा पहना है, तो वह उसी वक़्त मुत़ल़का हो जाएगी। इसी तरह यदि कहा कि 'तू त़ाल्क़ा है जबकि तू मरीज़ा है', तो भी यही हुक्म है। यदि मर्द ने कहा कि मेरी मुराद यह थी कि यदि ऐसा कपड़ा पहने या मरीज़ा हो तब त़ाल्क़ा हो, तो क़ज़ा में नहीं बल्कि दियानत इसकी तस्दीक की जाएगी, यह 'फतहुल कदीर' में है। यदि कहा कि 'तू मक्का जाने पर या ऐसा कपड़ा पहनने पर त़ाल्क़ा है' तो जब तक ऐसा काम न करे, तब तक त़ाल्क़ा नहीं होगी, यह 'मुहीत' में है। यदि कहा कि 'तू मेरे इल्म में या मेरे हिसाब में या मेरी राय में त़ाल्क़ा है' तो तलाक पड़ जाएगी। इसके विपरीत यदि कहा कि 'उस चीज़ में जिसे मैं जानता हूँ, तू त़ाल्क़ा है' तो ऐसा हुक्म नहीं है, यह 'ज़हीरा' में है।

ہے پس اگر اس نے نیت کی ہے ایک اور دو اور عورت مدخولہ ہے تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر غیر مدخولہ ہے تو ایک طلاق پڑے گی اور اگر ایک مع دو کے مراد لی تو تین طلاق پڑیں گی خواہ مدخولہ ہو یا غیر مدخولہ ہو یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر دو میں کہنے سے ظرفیت مراد لی تو ایک طلاق پڑے گی اس واسطے کہ طلاق ایسی چیز نہیں ہے جو ظرف ہو سکے پس دو میں کہنا لغو ہو گا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ تین میں ایک تو بھی یہی حکم ہے کہ اگر ایک اور تین مراد لی تو مدخولہ پر تین اور غیر مدخولہ پر ایک پڑے گی اور اگر ایک مع تین مراد لی تو بہر صورت تین طلاق پڑیں گی اور اگر اس کی کچھ نیت نہ ہو یا اس نے ضرب حساب مراد لی پس ایک دو دو کہنے کی صورت میں فقط دو طلاق واقع ہوں گی یہ محیط میں ہے اور ایک در سہ کہنے کی صورت میں بھی یہی حکم ہے اور دو دو دو کہنے کی صورت میں فقط دو طلاق واقع ہوں گی یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالق ہے یا در مکہ ہے یعنی مکہ میں یا مکہ کے اندر تو جہاں ہوں گی الحال اس پر طلاق پڑے گی اسی طرح اگر اس نے کہا کہ دار میں تو طالق ہے تو جہاں ہوں گی الحال مطلقہ ہوگی اور اگر اس نے یہ کہا کہ میری یہ مراد تھی کہ جب وہ مکہ میں آئے تب مطلقہ ہوگی تو قضاء نہیں بلکہ دیانۃً تصدیق کی جائے گی اور اگر صریح اس نے یوں کہا کہ جب تو مکہ میں داخل ہو تو تجھے طلاق ہے تو جب تک مکہ میں داخل نہ ہو طلاق نہ پڑے گی اور اگر کہا کہ تیرے دار میں داخل ہونے پر طلاق ہے تو بالفعل طلاق معلق ہو گی یہ ہدایہ میں ہے۔

اگر کہا: انت طالق بدخولک الدار او بحیضتک : اگر عورت سایہ میں بیٹھی ہے اس سے کہا کہ تو دھوپ میں طالقہ ہے تو وہیں مطلقہ ہو جائے گی اور اگر کہا کہ تو اپنی نماز میں طالقہ ہے تو جب

تک رکوع اور سجدہ نہ کر لے تب تک طالقہ نہ ہوگی اور اگر کہا کہ تو اپنے روزہ میں طالقہ ہے تو صبح ہو جانے پر طالقہ ہو جائے گی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کہا کہ تو اپنے مرض میں یا وضح میں طالقہ ہے تو جب تک مریضہ نہ ہو تب تک طالقہ نہ ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ دخول دار پر تو طالقہ بیک طلاق ہے اسی وقت سے طالقہ ہوگی بشرطیکہ یہ خون تین روز تک برابر رہے تو وہ ظاہر رہے گی حیض نہ آئے گا تب تک مطلقہ نہ ہوگی یہ بدائع وشرح طحطاوی میں ہے اور اگر کہا کہ انت طلق بدخولک الدار او بحیضتک یعنی تو طالقہ ہے ساتھ داخل ہونے تیرے کے گھر میں یا ساتھ اپنے حیض کے تو جب تک داخل نہ ہو یا حائضہ نہ ہو تب تک طلاق نہ پڑے گی یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر کہا کہ تو ایسے کپڑے(۱) میں طالقہ ہے حالانکہ اس وقت عورت دوسرا کپڑا اپنے ہے تو فی الحال مطلقہ ہو جائے گی اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ ہے درحالیکہ تو مریضہ ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر مرد نے کہا کہ میری یہ مراد تھی کہ اگر ایسا کپڑا اپنے یا جب مریضہ ہو تب طالقہ ہے تو قضاء نہیں مگر دیانۃً اس کی تصدیق کی جائے گی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ تو اپنے مکہ جانے میں یا ایسا کپڑا پہننے میں طالقہ ہے تو جب تک ایسا فعل نہ کرے تب تک طالقہ نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو میرے علم میں یا میرے حساب میں یا میری رائے میں طالقہ ہے تو طلاق (۳) پڑ جائے گی بخلاف اس کے اگر کہا کہ اس چیز میں جس کو میں جانتا ہوں تو طالقہ ہے تو ایسا حکم نہیں ہے یہ ظہیرہ میں ہے۔

(۱) قال المترجم یعنی بقولہ اس قول کے کہ اگر تو مکہ میں آئے تو تجھے طلاق ہے یا اگر تو دار میں جائے تو تجھے طلاق ہے۔ (۲) قال المترجم طلاق اللہ کے نزدیک یہ بات ہے اور ایسے امور کے ساتھ اور زیادہ بدھو جائے گی۔ (۳) یعنی یہ تحقق ہو۔ (۴) یعنی ایسا کپڑا پہننے کی حالت میں۔ (۵) یعنی بعد ایسے فعل کے طالقہ ہو جائے گی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) Page 493, Book of Divorce (Kitab-ul-Talaq)

Section: (2)

Regarding the attribution of divorce to a time and its related aspects

If someone says to his wife, "You are divorced tomorrow" or "Tomorrow you are divorced," and he has no specific intention, then the divorce will take effect as soon as the dawn of tomorrow breaks. If he claims that his intention was that the divorce should take effect at the end of the day tomorrow, then in terms of conscience (diyanatan), his statement will be accepted. As for the judicial ruling (qaza), in the case of saying "tomorrow," it will not be accepted by consensus. The same rule applies if he says "in Ramadan" or "divorce in Ramadan," or if he says, "You are divorced for a month or in a month" (i.e., you are divorced month by month). If he says, "You are divorced in Ramadan," it refers to the Ramadan that comes first. Similarly, if he says, "You are divorced on Thursday," it will be determined as the very first Thursday to arrive. If he says, "I meant a different Ramadan other than this one (1)," then judicially, his word will not be accepted, though he may be truthful between himself and Allah. This is mentioned in *Zakhira*. If he says on a Thursday, "You are divorced on Thursday," it will be taken as the current Thursday. This is in *Zakhira*. *Majmu' al-Nawazil* states that if he says, "You are divorced on Friday" or "in the day of Friday," and it is indeed Friday, the divorce will take effect immediately and will not be postponed to the next Friday, unless he had the intention otherwise; this is mentioned in *Muhit*. If a man says in Sha'ban, "You are divorced in Ramadan," the divorce will take effect upon the sunset of the last day of Sha'ban. If he says, "You are divorced in summer, or winter, or autumn," the divorce will take effect as soon as that season arrives. This is in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

If he says, "You are divorced today-tomorrow" or "tomorrow-today," then the first of the two times mentioned by his tongue will be taken:

A man, while swearing an oath to his wife in the middle of Ramadan, said, "You are divorced on Laylat al-Qadr." The divorce will not take place until the Ramadan of the following year passes. According to the view of the *Sahibain* (the two disciples), the divorce will take effect once half of the next Ramadan passes. This is in *Fatawa-e-Qazi Khan*. If the person swearing the oath is an ordinary person (layman), then the divorce will take effect upon the passing of the 27th of the Ramadan in which the oath was taken, because the 27th of Ramadan is famously known among the common people as Laylat al-Qadr. This is in *Hawi*. If he says, "You are divorced after

six days," then according to local custom, the divorce will take effect upon the sunset of the seventh day. This is in *Tatar-Khania*. If he says, "You are divorced today-tomorrow" or "tomorrow-today," then the first of the two times mentioned by his tongue will be taken. Thus is the aforementioned example.

(1) The editor states: Using "Ramadan" without the definite article in Urdu is a difficult idiom, but even in Arabic, omitting it without interpretation is unlikely; therefore, both idioms are very similar. (1) Other than the first Ramadan.

फतावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द (2) पृष्ठ 493 किताब-उत-तलाक

फ़स्ल: (2)

ज़माने की तरफ़ तलाक की इजाफ़त करने और इसके मुतस्सिलात के बाब में

अगर कहा कि तू कल के दिन में या कल 'तालिका' है और उसकी नीयत कोई ख़ास नहीं है तो कल की फ़ज्र तुलू होते ही तलाक पड़ जाएगी और अगर उसने दावा किया कि मेरी नीयत यह थी कि कल के रोज़ आख़िरी वक़्त 'तालिका' है तो दोनों सूरतों में दियानतन उसकी तस्दीक होगी और रही क़ज़ा, तो कल के कहने की सूरत में बिल-इज्मा उसकी तस्दीक न होगी और इसी तरह अगर रमज़ान या रमज़ान में तलाक कहा या कहा कि 'अन्त तालेक़न शहरन' या 'फ़ी शहरिन' यानी तू 'तालिका' है माह-ब-माह में, तो भी यही हुक्म है और अगर किसी वक़्त कहा कि तू रमज़ान में 'तालिका' है तो रमज़ान से वह रमज़ान मुराद होगा जो पहले आए और इसी तरह अगर कहा कि तू जुमेरात को 'तालिका' है तो पहली जुमेरात जो आए वही क़रार दी जाएगी और अगर उसने कहा कि मैंने इस रमज़ान (1) के सिवा दूसरा रमज़ान मुराद लिया था तो क़ज़ा उसकी बात की तस्दीक न होगी मगर फ़ीमा बैनहु व बैनल्लाह तआला वह सच्चा हो सकता है, यह ज़खीरा में है और अगर जुमेरात के रोज़ कहा कि तू जुमेरात के दिन में 'तालिका' है तो यही जुमेरात रखी जाएगी जो है, यह ज़खीरा में है। मजमू-उन-नवाज़िल में लिखा है कि अगर कहा कि तू जुमे को या जुमे के दिन में 'तालिका' है और यह दिन जुमे का है तो तलाक पड़ जाएगी और अगले जुमे पर नहीं रखा जाएगा, इल्ला इस सूरत में कि उसने नीयत की हो, यह मुहीत में है। एक शख़्स ने शाबान में कहा कि तू रमज़ान में 'तालिका' है तो शाबान के आख़िरी रोज़ जब आफ़ताब ग़ुरूब होगा तो औरत पर तलाक पड़ जाएगी और अगर कहा कि तू गर्मी में या जाड़े में या ख़रीफ़ में 'तालिका' है तो उस वक़्त के आने ही पर तलाक पड़ेगी, यह फतावा-ए-क़ाज़ी ख़ान में है।

अगर कहा कि तू आज-कल या कल-आज 'तालिका' है तो जिन दो वक़्तों का नाम उसने ज़बान से लिया है उनमें से पहला वक़्त लिया जाएगा:

एक शख़्स ने बतौर-ए-हल्फ़ अपनी बीवी से निस्फ़ रमज़ान में कहा कि तू 'लैलतुल क़द्र' में 'तालिका' है तो जब तक अगले साल का रमज़ान न गुज़र जाए तब तक तलाक वाक़े न होगी और साहिबैन के क़ौल पर जब अगले रमज़ान का निस्फ़ गुज़र जाए तब ही तलाक पड़ेगी, यह फतावा-ए-क़ाज़ी ख़ान में है और अगर क़सम खाने वाला अवाम में से हो तो जिस रमज़ान में क़सम खाई है उसकी सत्ताइसवीं

तारीख़ गुज़रने पर तलाक पड़ जाएगी, इस वास्ते कि अवाम में सत्ताइसवीं रमज़ान 'लैलतुल क़द्र' मारूफ़ व मशहूर है, यह हावी में है और अगर कहा कि तू 'तालिका' है बाद छह रोज़ के है तो लोगों के उर्फ़ के मुवाफ़िक़ सातवें रोज़ आफ़ताब ग़ुरूब होने पर 'तालिका' हो जाएगी, यह तातारख़ानिया में है और अगर कहा कि तू आज-कल या कल-आज 'तालिका' है तो जिन दो वक़्तों का नाम उसने ज़बान से लिया है उनमें से पहला वक़्त लिया जाएगा, पस मिसाल मज़कूर।

(1) मुख़र्रिर कहता है: रमज़ान बिला हर्फ़ए-तारीफ़ उर्दू में मुहावरा मुशकिल है, लेकिन अरबी में भी बिला तावील हज़फ़ मुस्तबअद (दूर की बात) है, लिहाज़ा दोनों मुहावरे क़रीब-क़रीब हो गए। (1) पहले रमज़ान के सिवा।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (2) صفحہ 493 کتاب الطلاق

فصل: (2)

زمانہ کی طرف طلاق کی اضافت کرنے اور اس کے متصلات کے باب میں

اگر کہا کہ تو کل کے دن میں یا کل طالقہ ہے اور اس کی نیت کوئی خاص نہیں ہے تو کل کی فجر طلوع ہوتے ہی طلاق پڑ جائے گی اور اگر اس نے دعویٰ کیا کہ میری نیت یہ تھی کہ کل کے روز آخر وقت طالقہ ہے تو دونوں صورتوں میں دیانہ اس کی تصدیق ہوگی اور رہی قضا، تو کل کے کہنے کی صورت میں بالاجماع اس کی تصدیق نہ ہوگی اور اسی طرح اگر رمضان یا رمضان میں طلاق کہا یا کہا کہ انت طالق شہراً او فی شہر یعنی تو طالقہ ماہِ ماہ میں ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کسی وقت کہا کہ تو رمضان میں طالقہ ہے تو رمضان سے وہ رمضان مراد ہوگا جو پہلے آئے اور اسی طرح اگر کہا کہ تو جمعرات کو طالقہ ہے تو پہلی جمعرات جو آئے وہی قرار دی جائے گی اور اگر اس نے کہا کہ میں نے اس رمضان (1) کے سوائے دوسرا رمضان مراد لیا تھا تو قضاء اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی مگر فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ سچا ہو سکتا ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر جمعرات کے روز کہا کہ تو جمعرات کے دن میں طالقہ ہے تو یہی جمعرات رکھی جائے گی جو ہے یہ ذخیرہ میں ہے، مجموع النوازل میں لکھا ہے کہ اگر کہا کہ تو جمعہ کو یا جمعہ کے دن میں طالقہ ہے اور یہ دن جمعہ کا ہے تو طلاق پڑ جائے گی اور اگلے جمعہ پر نہیں رکھا جائے گا الّا اس صورت میں کہ اس نے نیت کی ہو یہ محیط میں ہے، ایک شخص نے شعبان میں کہا کہ تو رمضان میں طالقہ ہے تو شعبان کے آخر روز جب آفتاب غروب ہوگا تو عورت پر

طلاق پڑ جائے گی اور اگر کہا کہ تو گرمی میں یا جاڑے میں یا خریف میں طالقہ ہے تو اس وقت کے آنے ہی پر طلاق پڑے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کہا کہ تو آج کل یا کل آج طالقہ ہے تو جن دو وقتوں کا نام اس نے زبان سے لیا ہے ان میں سے پہلا وقت لیا جائے گا:

ایک شخص نے بطورِ حلف اپنی بیوی سے نصف رمضان میں کہا کہ تو لیلۃ القدر میں طالقہ ہے تو جب تک اگلے سال کا رمضان نہ گزرے تب تک طلاق واقع نہ ہوگی اور صاحبین کے قول پر جب اگلے رمضان کا نصف گزر جائے تب ہی طلاق پڑے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر قسم کھانے والا عوام میں سے ہو تو جس رمضان میں قسم کھائی ہے اس کی ستائیسویں تاریخ گزرنے پر طلاق پڑ جائے گی اس واسطے کہ عوام میں ستائیسویں رمضان لیلۃ القدر معروف مشہور ہے یہ حاوی میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ بعد چھ روز کے ہے تو لوگوں کے عرف کے موافق ساتویں روز آفتاب غروب ہونے پر طالقہ ہو جائے گی یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو آج کل یا کل آج طالقہ ہے تو جن دو وقتوں کا نام اس نے زبان سے لیا ہے ان میں سے پہلا وقت لیا جائے گا پس مثال مذکور۔

(1) قال المحرر: خم خالی رمضان بدون حرف تعریف اردو میں محاورہ مشکل لیکن عربی میں بھی بدون تاویل حذف مستبعد لہذا ہر دو محاورہ قریب قریب ہو گئے۔ (1) پہلے رمضان کے سوائے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

In the first case, the divorce will take place today, and in the second case, it will take place tomorrow; this is according to Al-Hidayah. If one says, "You are divorced (taliqa) today and tomorrow," then one divorce will take place immediately, and no other divorce will occur thereafter. If one says, "Tomorrow and today," then she will be divorced simultaneously, and a second divorce will take place the following day; this is stated in Siraj al-Wahhaj. If one says, "You are divorced today, and when tomorrow comes [you are divorced]," one divorce will take place immediately, and when tomorrow arrives, if she is still in her waiting period (iddah), a second divorce will occur; this is stated in Fatawa-e-Qadi Khan.

If a man says to his wife at night, "You are divorced in your night and in your day":

If he says, "You are divorced on the day that tomorrow arrives," the divorce will occur as soon as the dawn breaks (Tuloo-e-Fajr); this is in Al-Dhakhira. If he says to his wife at night, "You are divorced in your night, not in the day," then the divorce will take place at the moment he utters these words, and nothing will happen during the day. This applies if he had no specific intention. If he intended one divorce for each time, it will be according to his intention. If he says to his wife at night, "You are divorced in your day and your night," one divorce will occur immediately upon uttering these words, and the second will occur at dawn. If he says to his wife at night, "You are divorced in your night, in your day, and in your night," one divorce will take place in each of the two times. If he says, "You are divorced in your eating and your drinking, or in your standing and sitting," the divorce will not occur until both actions are performed. If he says, "You are divorced in your eating, drinking, standing, and sitting," the divorce will occur whenever one of those actions is performed. If he intended only one divorce by saying "in the night and in the day," then between him and Allah (God), it may be accepted, as the words allow for such an interpretation. It is narrated from Imam Muhammad in Nawadir Ibn Sama'a that if a man says to his wife, "You are divorced on the day-night," and if he uttered this phrase, only one divorce will occur. If he said it at night, two divorces will occur (as mentioned in Al-Muhit). If he says to his wife at noon, "You are divorced at the beginning of this day and at the end of this day," one divorce will occur. If he says, "At the end of this day and at the beginning of this day," two divorces will occur because, in the first case, the divorce that occurs at the first time is the same as the last time, thus only one occurs. In the second case, since he mentioned the "end of the day" first, the divorce

for the end of the day will not count for the same time, therefore two divorces will take place; this is in Fatawa-e-Qadi Khan.

If he says, "You are divorced tomorrow or after tomorrow," then the divorce will take place the day after tomorrow:

If he says to the woman, "You are divorced at this time tomorrow," one divorce will take place immediately. If he claims, "I meant the day of tomorrow from this time," his word will not be accepted in a judicial setting (qada), but it may be accepted between him and Allah. This is stated in Al-Muhit. In Al-Mantiqi, it is written that if someone says, "You are divorced tomorrow and the day after tomorrow," only the divorce for tomorrow will occur. If he says, "On the days of the matters," meaning yesterday and today, only one divorce will occur. If he says, "Today and yesterday," two divorces will occur. Furthermore, if he adds "one day before the days," three divorces will occur; this is in Al-Atabiyyah. And if he says: (1) Idiomatically, that no specific time is required for divorce.

पहली सूरत में आज ही तलाक़ पड़ेगी और दूसरी सूरत में कल पड़ेगी, यह हिदाया में है। और अगर कहा कि तू आज और कल त़ालिक़ा (तलाक़शुदा) है, तो फिलहाल एक तलाक़ पड़ेगी और इसके अलावा कोई तलाक़ वाक़े न होगी। और अगर कहा कि कल और आज, तो वह आन-ए-बेक (एक ही समय में) त़ालिक़ा होगी और कल के दिन दूसरी तलाक़ पड़ेगी, यह सराज-उल-वहाज में है। और अगर कहा कि तू त़ालिक़ा है आज के दिन और जब कल आए तो एक फिलहाल वाक़े होगी और जब कल का दिन हो जबकि वह इद्दत में हो तो दूसरी वाक़े होगी, यह फतावा-ए-क़ाज़ी खान में है।

अगर औरत से रात में कहा कि तू त़ालिक़ा है अपनी रात में और अपने दिन में:

अगर कहा कि तू त़ालिक़ा है उसी रोज़ जब कल आए, तो तुलू-ए-फज्र (सूरज निकलने) होते ही उस पर तलाक़ होगी, यह ज़खीरा में है। और अगर औरत से रात में कहा कि तू अपनी रात में, न दिन को त़ालिक़ा है, तो जिस दम यह क़ौल कहा है, उसी वक्त उस पर तलाक़ वाक़े होगी, फिर दिन में कुछ वाक़े न होगी। और यह इस वक्त है कि उसकी कुछ नियत न हो। और अगर यह नियत की हो कि हर दो वक्त में एक-एक तलाक़ हो, तो उसकी नियत पर रहेगा। और अगर औरत से रात में कहा कि तू अपने दिन को और रात को त़ालिक़ा है, तो एक तलाक़ यह क़ौल कहते ही पड़ जाएगी और दूसरी तुलू-ए-फज्र होने पर पड़ेगी। और अगर औरत से रात में कहा कि तू त़ालिक़ा है अपनी रात में और अपने दिन में और अपनी रात में त़ालिक़ा है, तो हर दो वक्त में उस पर एक-एक तलाक़ वाक़े होगी। और अगर कहा कि तू अपने खाने और अपने पीने में या अपने क़ियाम (खड़े होने) व क़ऊद (बैठने) में, तो जब तक दोनों अफआल (काम) पाए न जाएं तलाक़ न पड़ेगी। और अगर कहा कि अपने खाने में और अपने पीने में और अपने खड़े होने में और अपने बैठने में त़ालिक़ा है, तो जो फेल उन दोनों में से पाया जाएगा, तलाक़ पड़ जाएगी। और अगर अपने क़ौल 'रात में और दिन में' कहने से उसने एक ही तलाक़ की नियत की हो, तो फीमाबैनहू वबैन-अल्लाह तआला (उसके और अल्लाह के बीच) तस्दीक हो सकती है, इसलिए कि उसने ऐसी बात कही है जिसके लफ़्ज़ से निकल सकती है। और नवादिरे इब्न-ए-समाआ में इमाम मुहम्मद से मरवी है कि अगर अपनी बीवी से कहा कि तू त़ालिक़ा है 'बरोज़-ए-शब' (रात के दिन), पस अगर उसने यह लफ़्ज़ कहा तो एक ही तलाक़ वाक़े होगी और अगर रात में कहा तो दो तलाक़ें पड़ेंगी, कज़ा फि-अल-मुहीत। और अगर दो पहर को अपनी बीवी से कहा कि तू त़ालिक़ा है 'अव्वल इस रोज़ व आखिर इस रोज़', तो एक तलाक़ होगी। और अगर कहा कि 'आखिर इस रोज़ और अव्वल इस रोज़', तो दो तलाक़ें पड़ जाएंगी, इसलिए कि पहली सूरत में जो

तलाक़ पहले वक्त पड़ेगी वही आखिरी वक्त होगी, पस एक ही वाक़े होगी। और दूसरी सूरत में जबकि 'आखिर रोज़' पहले कहा, तो आखिर रोज़ की तलाक़ पड़ी हुई उन वक्त नहीं पड़ेगी, लिहाजा दो तलाक़ें हो जाएंगी, यह फतावा-ए-क़ाज़ी खान में है।

अगर उसने कहा कि तू त़ालिक़ा है कल या बाद-ए-कल के तो परसों तलाक़ वाक़े होगी:

अगर औरत से कहा कि तू त़ालिक़ा है इस वक्त कल है, तो उस पर फिलहाल एक तलाक़ पड़ेगी और उसने कहा कि मैं इस वक्त से कल के दिन की मुराद लिया था, तो क़ज़ा (अदालत) में उसके क़ौल की तस्दीक न होगी, मगर फीमाबैनहू वबैन-अल्लाह तआला उसकी तस्दीक हो सकती है, यह मुहीत में है। और मन्तिक़ी में लिखा है कि किसी ने कहा कि तू त़ालिक़ा है कल और बाद-ए-कल के तो सिर्फ कल उस पर तलाक़ वाक़े होगी। और अगर कहा कि बरोज़-ए-अमूर यानी गुज़रे हुए कल और आज के दिन, तो एक ही तलाक़ पड़ेगी। और अगर कहा कि आज के दिन और गुज़रे हुए कल के दिन, तो दो तलाक़ें पड़ेंगी। और बावजूद इसके यह भी कहा कि बरोज़ से एक दिन पहले, तो तीन तलाक़ें पड़ जाएंगी, यह अताबीया में है। और अगर कहा कि: (1) बतौरे मुहावरा कि तलाक़ के वास्ते तेरे लिए कोई वक्त खास दरकार नहीं है।

میں اول صورت میں آج ہی طلاق پڑے گی اور دوسری صورت میں کل پڑے گی یہ ہدایہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ آج و کل ہے تو فی الحال ایک طلاق پڑے گی اور سوائے اس کے کوئی طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ کل اور آج تو وہ آن بیک طلاق طالقہ ہوگی اور کل کے روز دوسری طلاق پڑے گی یہ سراج الوہان میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے آج کے روز اور جب کل آئے تو ایک فی الحال واقع ہوگی اور جب کل کا روز ہو در حالیکہ وہ عدت میں ہو تو دوسری واقع ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر عورت سے رات میں کہا کہ تو طالقہ ہے اپنی رات میں اور اپنے دن میں:

اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اسی روز جبکہ کل آئے تو طلوع فجر ہوتے ہی اس پر طلاق ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر عورت سے رات میں کہا کہ تو اپنی رات میں نہ دن کو طالقہ ہے تو جس دم یہ قول کہا ہے اسی وقت اس پر طلاق واقع ہوگی پھر دن میں کچھ واقع نہ ہوگی اور یہ اس وقت ہے کہ اس کی کچھ نیت نہ ہو اور اگر یہ نیت کی ہو کہ ہر دو وقت میں ایک ایک طلاق ہو تو اس کی نیت پر رہے گا اور اگر عورت سے رات میں کہا کہ تو اپنے دن کو اور رات کو طالقہ ہے تو ایک طلاق یہ قول کہتے ہی پڑ جائے گی اور دوسری طلوع فجر ہونے پر پڑے گی اور اگر عورت سے رات میں کہا کہ تو طالقہ ہے اپنی رات میں اور اپنے دن میں اور اپنی رات میں طالقہ ہے تو ہر دو وقت میں اس پر ایک ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو اپنے کھانے اور اپنے پینے میں یا اپنے قیام و قعود میں تو جب تک دونوں افعال پائے نہ جائیں طلاق نہ پڑے گی اور اگر کہا کہ اپنے کھانے میں اور اپنے پینے میں اور اپنے کھڑے ہونے میں اور اپنے بیٹھنے میں طالقہ ہے تو جو

فعل ان دونوں میں سے پایا جائے گا طلاق پڑ جائے گی اور اگر اپنے قول رات میں اور دن میں کہنے سے اس نے ایک ہی طلاق کی نیت کی ہو تو فیمابینہ وبین اللہ تعالیٰ تصدیق ہو سکتی ہے اس واسطے کہ اس نے ایسی بات کی ہے جس کے لفظ سے نکل سکتی ہے اور نوادر ابن سماعہ میں امام محمد سے مروی ہے کہ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ بروز شب ہے پس اگر اس نے یہ لفظ کہا تو ایک ہی طلاق واقع ہوگی اور اگر رات میں کہا تو دو طلاق پڑیں گی کذافی المحیط اور اگر دو پہر کو اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ اول اس روز و آخر اس روز ہے تو ایک طلاق ہوگی اور اگر کہا کہ آخر اس روز اور اول اس روز ہے تو دو طلاق پڑ جائیں گی اس واسطے کہ پہلی صورت میں جو طلاق پہلے وقت پڑے گی وہی آخری وقت ہوگی پس ایک ہی واقع ہوگی اور دوسری صورت میں جبکہ آخر روز پہلے کہا تو آخر روز کی طلاق پڑی ہوئی اون وقت نہیں پڑے گی لہذا دو طلاق ہو جائیں گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر اس نے کہا کہ تو طالقہ ہے کل یا بعد کل کے تو پرسوں طلاق واقع ہوگی:

اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ اس وقت کل ہے تو اس پر فی الحال ایک طلاق پڑے گی اور اس نے کہا کہ میں نے اس وقت سے کل کے روز کی مراد لیا تھا تو قضاء اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی مگر فیمابینہ وبین اللہ تعالیٰ اس کی تصدیق ہو سکتی ہے یہ محیط میں ہے اور منتقی میں لکھا ہے کہ کسی نے کہا کہ تو طالقہ ہے کل اور بعد کل کے تو فقط کل اس پر طلاق واقع ہوگی اور اگر کہا کہ بروز امور یعنی گزرے ہوئے کل اور آج کے روز تو ایک ہی طلاق پڑے گی اور اگر کہا کہ آج کے روز اور گزرے ہوئے کل کے روز تو دو طلاق پڑیں گی اور باوجود اس کے یہ بھی کہا کہ بروز سے ایک روز پہلے تو تین طلاق پڑ جائیں گی یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کہا کہ (1) بطور محاورہ کہ طلاق کے واسطے تیرے لئے کوئی وقت خاص درکار نہیں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri..... Volume 2 295 Kitab-ut-Talaq

(If someone says) that you are "taliqa" (divorced) today and after tomorrow, then according to Imam-e-Azam and Imam Abu Yusuf, those divorces will take place (immediately). This is in Fatawa-e-Qazi Khan. And if he said you are "taliqa" tomorrow or the day after, then the divorce will take place on the day after tomorrow, because he has designated one of the two times as the container (time) for the divorce. It is established as a principle that when the attribution of divorce is toward one of two times, it occurs at the later of the two times; this is in Al-Kafi. And if he said, "You are taliqa today, tomorrow, and the day after," and he has no specific intention, then one divorce will occur, as in Muheet-us-Sarakhsi. And if he intended three separate divorces over three days, then all will occur; this is in Fath-ul-Qadeer. And if he said, "You are taliqa with one such divorce that will fall upon you at the breaking of dawn tomorrow," and said that it will occur with this divorce, but tomorrow, then the divorce will fall immediately; this is in Muheet-e-Sarakhsi.

If he said, "You are taliqa at the beginning of every month," then one divorce will fall at the start of every month for three months. If he said, "You are taliqa every month," then only one divorce will fall; this is in Al-Zakheera. And if he said, "You are taliqa every Friday," then if his intention is that you are taliqa every Friday, then divorce will fall every Friday (2) until she becomes "bain" (irrevocably divorced) by three divorces. And if the intention is that she will be taliqa on every Friday that passes during her lifetime, then only one divorce will fall on the woman. Similarly, if he said, "You are taliqa today and at the start of the month," the ruling is the same. And if he intended for divorce to occur every day during these mentioned times, it will occur according to his intention. And if he said, "You are taliqa every day with one divorce," then one divorce will occur every day. And if he said, "You are taliqa every day" or "at the end of every day" or "whenever a day passes," then three divorces will occur at the rate of one per day; this is in Muheet-e-Sarakhsi. Bashr narrated from Imam Abu Yusuf that if he said to his wife, "You are taliqa after days (3)," then the ruling is that the divorce will occur after seven days. Mu'alla narrated from Imam Abu Yusuf that if he said to his wife, "When it is Dhu-al-Qi'dah, you are taliqa," even though it is currently the month of Dhu-al-Qi'dah and some days have already passed, Imam Abu Yusuf said that (scholars) say she becomes taliqa. And if he said to his wife, "You are taliqa in the coming day," if he said this at night, she becomes taliqa at the dawn of the next day. If he said it during the day, then whenever the same hour arrives the next day, she will be taliqa. And if he said, "You are taliqa after a day passes," if he said this at

night, she will be taliqa when the sun sets the next day. If he said it during the day, then the same hour of the next day will arrive, and she will be taliqa. And if he said, "You are taliqa after three days arrive," if he said it at night, she will be taliqa at the dawn of the third day. If he said it during the day, she will be taliqa at the dawn of the fourth day. And if he said, "You are taliqa after three days pass," if he said it at night, she will be taliqa when the sun sets on the third day... because the condition will be fulfilled at that time. Similar is in some copies of Al-Jami: that until the same hour of the fourth night arrives, in which the words were spoken, she will not be taliqa. This is also mentioned by Imam Qaduri in his commentary; this is in Al-Muheet. If he said to his wife, "You were taliqa yesterday," even though he married her only today, then nothing will occur. If he married her before "yesterday," then the divorce will fall at that time. And if he said, "You are taliqa before I marry you..."

फतावा-ए-आलमगिरी..... जिल्द 2 295 किताब-उत-तलाक

(यदि किसी ने कहा) कि तू आज के दिन और कल के बाद "तालिक़ा" (तलाकशुदा) है, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक वे तलाकें(उसी समय) वाकई हो जाएंगी, यह फतावा-ए-क़ाज़ी ख़ान में है। और अगर उसने कहा कि तू कल या परसों "तालिक़ा" है, तो परसों तलाक वाकई होगी, इसलिए कि उसने दोनों समयों में से एक को (तलाक के लिए) ज़र्फ़(पात्र/समय) ठहराया है। और यह असल (नियम) निर्धारित हो गई है कि जब तलाक की निस्बत दो समयों में से किसी एक की तरफ हो, तो दोनों में से बाद वाले समय में (तलाक) वाकई होती है, यह काफी में है। और अगर कहा कि तू आज, कल और परसों "तालिक़ा" है और उसकी कोई (विशेष) नियत नहीं है, तो एक तलाक वाकई होगी, कज़ा फी मुहीत-उस-सरख़सी। और अगर उसने तीन दिनों में अलग-अलग तीन तलाक की नियत की, तो सब वाकई हो जाएंगी, यह फ़तहुल-क़दीर में है। और अगर कहा कि तू ऐसी एक तलाक के साथ "तालिक़ा" है जो तुझ पर कल के طلوع-ए-फ़ज्र (भोर) होने पर पड़ेगी, और कहा कि इसी तलाक के साथ (तलाक) वाकई होगी, मगर कल तो फिलहाल (अभी) तलाक पड़ जाएगी, यह मुहीत-ए-सरख़सी में है।

अगर कहा कि तू हर महीने के शुरू में "तालिक़ा" है, तो उस पर तीन महीने तक हर महीने के शुरू में एक तलाक पड़ेगी, और अगर कहा कि तू हर महीने में "तालिक़ा" है, तो उस पर एक तलाक पड़ेगी, यह ज़खीरा में है। और अगर कहा कि तू हर जुमा (शुक्रवार) को "तालिक़ा" है, तो अगर उसकी यह नियत हो कि तू हर जुमा के दिन "तालिक़ा" है, तो उस पर हर जुमा के दिन बराबर तलाक पड़ती रहेगी (2) यहाँ तक कि वह तीन तलाक से "बाइना" हो जाए। और अगर यह नियत हो कि उसकी ज़िंदगी भर में जितने जुमे के दिन गुज़रें, उन सब में "तालिक़ा" होगी, तो औरत पर केवल एक तलाक पड़ेगी। इसी तरह अगर कहा कि तू आज और महीने के शुरू में "तालिक़ा" है, तो पहले वाला ही हुक्म है। और अगर इन उल्लेखित समयों में हर रोज़ तलाक वाकई होने की नियत की, तो नियत के मुताबिक वाकई होगी। और अगर कहा कि तू हर रोज़ एक तलाक के साथ "तालिक़ा" है, तो हर रोज़ एक तलाक वाकई होगी। और अगर कहा कि तू हर रोज़ या हर दिन या जब भी कोई दिन गुज़रे (तालिक़ा है), तो हर रोज़ एक तलाक के हिसाब से तीन तलाक वाकई हो जाएंगी, यह मुहीत-ए-सरख़सी में है। और बशर ने इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत की है कि अगर अपनी बीवी से कहा कि तू "बाद-ए-अय्याम" (दिनों के बाद) "तालिक़ा" है, तो यही हुक्म है कि सात दिन के बाद तलाक होगी। और मुअल्ला ने इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत की है कि अगर औरत से कहा कि जब ज़ुल-क़अदा

(महीना) हो तो "तालिक़ा" है, हालाँकि यह महीना ज़ुल-क़अदा का ही है जिसमें से कुछ दिन गुज़र गए हैं, तो इमाम अबू यूसुफ़ ने फरमाया कि (आलिम) कहते हैं वह "तालिक़ा" हो जाएगी। और अगर औरत से कहा कि तू आने वाले दिन में "तालिक़ा" है, तो अगर यह शब्द रात में कहे तो अगले दिन फ़ज्र होते ही "तालिक़ा" हो जाएगी, और अगर यह बात दिन में कही है तो दूसरे दिन जब भी वही घड़ी आएगी तब ही "तालिक़ा" होगी। और अगर कहा कि तू एक दिन गुज़रने पर "तालिक़ा" है, तो अगर यह बात रात में कही है तो दूसरे दिन जब सूरज غروب (अस्त) होगा तो "तालिक़ा" हो जाएगी, और अगर दिन में कहा है तो दूसरे दिन की वही घड़ी आएगी जिसमें यह शब्द कहे हैं, तो "तालिक़ा" हो जाएगी। और अगर कहा कि तू तीन दिन आने पर "तालिक़ा" है, तो अगर रात में कहा तो तीसरे दिन طلوع-ए-फ़ज्र (भोर) होते ही "तालिक़ा" हो जाएगी और अगर दिन में कहा तो चौथे दिन طلوع-ए-फ़ज्र होते ही "तालिक़ा" हो जाएगी। और अगर कहा कि तू तीन दिन गुज़रने पर "तालिक़ा" है, तो अगर रात में कहा तो तीसरे दिन सूरज غروب होने पर "तालिक़ा" हो जाएगी... इस वास्ते कि उसी (समय) शर्त पूरी हो जाएगी। और ऐसा ही 'जामे' के कुछ नुस्खों में है कि जब तक चौथी रात की वही घड़ी जिसमें यह शब्द कहे हैं, न आए तब तक "तालिक़ा" न होगी। और ऐसा ही इमाम क़दूरी ने अपनी शरह में ज़िक्र किया है, यह मुहीत में है। अगर औरत से कहा कि तू "देरोज़" (कल) "तालिक़ा" है, हालाँकि उससे आज ही निकाह किया है, तो कुछ वाकई न होगा। और अगर "देरोज़" से पहले उससे निकाह किया हो तो उस वक़्त तलाक पड़ेगी, और अगर कहा कि तू इससे पहले कि मैं तुझसे निकाह करूँ.

طالقہ ہے آج کے روز اور کل کے بعد تو امام اعظم و امام ابویوسف کے نزدیک وہ طلاق واقع ہوں گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر اس نے کہا کہ تو طالقہ ہے کل یا بعد کل کے تو پرسوں طلاق واقع ہوگی اس واسطے کہ اس نے دونوں وقتوں میں سے ایک کو ظرف ٹھہرایا ہے اور یہ اصل قرار پائی ہے کہ جب طلاق کی اضافت دو وقتوں میں سے کسی ایک کی طرف ہو تو دونوں وقتوں میں سے پچھلے وقت میں واقع ہوتی ہے یہ کافی میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے آج کے روز وکل و بعد کل کے اور اس کی کچھ نیت نہیں ہے تو ایک طلاق واقع ہوگی کذافی محیط السرخسی اور اگر اس نے تین روز میں متفرق تین طلاق کی نیت کی تو سب واقع ہوں گی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ایسی ایک طلاق کے ساتھ ہے جو تجھ پر کل کے طلوع فجر ہونے پر طلاق پڑ جائے گی اور کہا کہ اسی طلاق کے ساتھ ہونے واقع ہوگی مگر کل تو فی الحال طلاق پڑ جائے گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر کہا کہ تو شروع ہر ماہ میں طالقہ ہے تو اس پر تین مہینہ تک شروع ہر ماہ میں ایک طلاق پڑے گی اور اگر کہا کہ تو ہر مہینہ میں طالقہ ہے تو اس پر ایک طلاق پڑے گی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو ہر جمعہ طالقہ ہے پس اگر اس کی یہ نیت ہو کہ تو ہر روز جمعہ کو طالقہ ہے تو اس پر ہر روز جمعہ کو برابر طلاق پڑتی (۲) رہے گی یہاں تک کہ وہ تین طلاق سے بائنہ ہو جائے اور اگر یہ نیت ہو کہ اس کی زندگی بھر میں جتنے جمعہ کے دن گزریں سب میں طالقہ ہوگی تو عورت پر فقط ایک طلاق پڑے گی اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ ہے آج اور شروع ماہ تو پہلے یہی حکم ہے اور اگر ان اوقات مذکورہ میں ہر روز طلاق واقع ہونے کی نیت کی تو موافق نیت واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہر روز میں بیک طلاق ہے تو ہر روز ایک طلاق

واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے ہر روز یا عندکل یوم یا ہر گاہ کوئی روز گزرے تو ہر روز ایک طلاق کے تین طلاق واقع ہوں گی یہ محیط سرخسی میں ہے اور بشر نے امام ابویوسف سے روایت کی ہے کہ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ بعد ایام (۳) ہے تو یہی حکم ہے کہ بعد سات روز کے طلاق ہوگی اور معلیٰ نے امام ابویوسف سے روایت کی ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ جب ذوالقعدہ ہو تو طالقہ ہے حالانکہ یہ مہینہ ذیقعدہ ہی کا ہے جس میں سے کچھ دن گزر گئے ہیں تو امام ابویوسف نے فرمایا کہ کہتے ہیں وہ طالقہ ہو جائے گی اور اگر عورت سے کہا کہ تو آمد روز میں طالقہ ہے پس اگر یہ کلام رات میں کہا تو آئندہ روز کے فجر ہوتے ہی طالقہ ہو جائے گی اور اگر یہ امر دن میں کہا ہے تو دوسرے روز جب بھی گھڑی آئے گی تب ہی طالقہ ہوگی اور اگر کہا کہ تو ایک روز گزرے پر طالقہ ہے پس اگر یہ کلام رات میں کہا ہے تو دوسرے روز جب آفتاب غروب ہوگا طالقہ ہو جائے گی اور اگر دن میں کہا ہو تو دوسرے روز کی یہی گھڑی آئے گی جس میں یہ لفظ کہا ہے تو طالقہ ہو جائے گی اور اگر کہا کہ تو تین دن آنے پر طالقہ ہے پس اگر رات میں کہا تو تیسرے روز طلوع فجر ہوتے ہی طالقہ ہو جائے گی اور اگر دن میں کہا تو چوتھے روز طلوع فجر ہوتے ہی طالقہ ہو جائے گی اور اگر کہا کہ تو تین روز گزرنے پر طالقہ ہے پس اگر رات میں کہا تو تیسرے روز آفتاب غروب ہونے پر طالقہ ہو جائے گی اور اگر کہا کہ تو تین روز گزرنے پر طالقہ ہے پس اگر رات میں کہا تو تیسرے روز آفتاب غروب ہونے پر طالقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ اسی شرط پوری ہو جائے گی اور ایسا ہی جامع کے بعض نسخوں میں ہے کہ جب تک چوتھی رات کی ایسی ہی گھڑی جس میں یہ لفظ کہا ہے نہ آئے تب تک طالقہ نہ ہوگی اور ایسا ہی امام قدوری نے اپنی شرح میں ذکر کیا ہے یہ محیط میں ہے اگر عورت سے کہا کہ تو دیروز (۴) طالقہ ہے حالانکہ اس سے آج ہی نکاح کیا ہے تو کچھ واقع نہ ہوگا اور اگر دیروز

سے پہلے اس سے نکاح کیا ہو تو اس وقت طلاق پڑے گی اور اگر کہا کہ تو قبل اس کے کہ میں تجھ میں نکاح

(1) گزر رہا ہو۔ (2) طلاق پڑنے کا۔ (3) یعنی تین جو تک۔ (4) یعنی چند روز۔

(If one said) "I will divorce you," then nothing will occur upon her; this is in Hidayah.

If he said to his wife: "You are a Talaqah (divorced woman) one month before you enter your house":

If he said, "You are a Talaqah when I marry you" (before he married her), or said, "You are a Talaqah before I marry you" (at the time he marries her), or said, "When I marry you, you are a Talaqah before I marry you," then in the first two cases, divorce will occur by consensus at the time of marriage. In the third case, according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa) and Imam Muhammad, the divorce will not occur; this is in Fath-ul-Qadir. If he said to his wife, "You are a Talaqah one month before you enter your house," or said, "You are a Talaqah one month before so-and-so comes," and after this oath, before a month had passed, the so-and-so person arrived or the woman entered the house, the divorce will not take place. If after one month from the time of the oath, the person arrived or the woman entered the house, the divorce will take place. If someone said to his wife, "You are a Talaqah one month before this," the divorce will take place immediately. It should be clear that according to our three scholars (Ulama-e-Thalatha), the divorce will occur simultaneously with the entering or arriving, and the intention (Maqsood) of the occurrence of divorce will be linked to the entering or the arrival of that person. Thus, if during the month, at some point, the woman was given Khula (divorce initiated by the wife), and then after the month was complete, she entered the house or the person arrived, and the woman is still in Iddah, the Khula will not be invalid; this is in Muheet. If he said, "You are a Talaqah one month before the death of so-and-so," and the person died after the month was completed, then according to Imam-e-Azam, she will be considered a Talaqah from the start of the month, and according to Sahibain, she will be a Talaqah after the death of that person. If that person died before the month was completed, by consensus, she will not be a Talaqah. If he said, "You are a Talaqah one month before Ramadan," then by consensus, the divorce will occur at the start of Sha'ban.

If he said, "One month before the death of so-and-so," it is a Talaq-e-Ba'in (irrevocable divorce). If he took Khula from her in the middle of the month, and then that person died after the month was completed, if she is in Iddah, the divorce will occur from one month prior, the Khula will not be invalid, and no order (for return) will be given. The husband will return the compensation he took for the Khula; this is the opinion of Imam-e-Azam. According to Sahibain, the Khula will not be invalid, but

the divorce along with the Khula will count as three divorces. If the woman was not in Iddah—for example, if she had delivered a child, or if she was not a Madkhoola (consummated marriage) and thus Iddah was not obligatory on her—and then that person died, then by consensus, the Khula will not be invalid; this is in Siraj-ul-Wahhaj. If he said, "You are a Talaqah one month before my death," or "one month before your own death," and then the husband or wife died, according to Imam-e-Azam, the divorce will occur in the last moment of life before death, and she will be considered divorced from one month prior to that time. According to Sahibain, the divorce will not occur; this is in Muheet-e-Sarakhsi. If he said, "You are (divorced) one month before the death of so-and-so and so-and-so," and one of them died one month before, the woman will never be a Talaqah by this oath. If after one month from the oath, one of them died, she will become a Talaqah from the time of the oath, and the death of the second person will not be awaited. And if he said...

1. Al-Haram said: Do not be under the illusion that it should be ordered that when so-and-so dies, she is considered a Talaqah from one month before, even if he dies after that year. Because the order of Talaqah holds a predicative sentence (Jumla-e-Khabriya). If the news proves correct, the divorce will take place, otherwise not. Thus, if one says, "You are divorced one month before the death of so-and-so," or "I have given you divorce one month before the death of so-and-so," this order will not apply. Understand this. (1) Meaning, conditionally, she is a Talaqah when one month remains until the death of so-and-so, as if he said, "You are a Talaqah at this moment, provided that one month remains until the death of so-and-so."

(अगर कहा) "कस्सँ्निकाह) तो तू त़ा-लक़ा (तलाकशुदा) है" तो उस पर कुछ वाक़ेअ (लागू) न होगा, यह हिदाया में है।

अगर अपनी बीवी से कहा कि तू अपने घर (दार) में दाखिल होने से एक महीना पहले त़ा-लक़ा है:

अगर कहा कि तू त़ा-लक़ा है जबकि मैं तुझसे निकाह करूँउससे पहले कि मैं तुझसे निकाह करूँ या कहा कि तू त़ा-लक़ा है उससे पहले कि मैं तुझसे निकाह करूँ जिस वक्त मैं तुझसे निकाह करूँ या कहा कि जब मैं तुझसे निकाह करूँ तो तू त़ा-लक़ा है उससे पहले कि मैं तुझसे निकाह करूँतो पहली दोनों सूरतों में निकाह करने के वक्त इत्तिफ़ाक़ (सहमति) से तलाक वाक़ेअ हो जाएगी और तीसरी सूरत में इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक तलाक वाक़ेअ न होगी, यह फत-हुल-क़दीर में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि तू अपने घर में दाखिल होने से एक महीना पहले त़ा-लक़ा है या कहा कि तू फलां के आने से एक महीना पहले त़ा-लक़ा है, तो इस कसम (शपथ) के बाद एक महीना गुज़रने से पहले अगर वह फलां शख्स आ गया या औरत उक्त घर में दाखिल हो गई तो तलाक न पड़ेगी। और अगर कसम के वक्त से एक महीना गुज़रने पर वह फलां आया या यह औरत घर में दाखिल हुई तो तलाक पड़ जाएगी। और अगर किसी ने अपनी औरत से कहा कि तू उस (समय) से एक महीना पहले त़ा-लक़ा है, तो फौरन तलाक पड़ जाएगी। फिर वाज़ेह रहे कि हमारे उलमा-ए-सलासा के नज़दीक दाखिल होने या आने के साथ-ही-साथ ही तलाक पड़ेगी और तलाक का वाक़ेअ होना उसी के दाखिल होने व फलां के आने पर ही मक़सूद (उद्देश्य) होगा। चुनांचे अगर महीने के अंदर बीच में किसी वक्त उक्त औरत को खुला (खुला तलाक) दे दिया, फिर वह महीना पूरा होने पर घर में दाखिल हुई या उक्त फलां आ गया, और जबकि यह औरत इद्दत में है, तो खुला बातिल (रद्द) न होगा, यह मुहीत में है। और अगर कहा (तू) फलां शख्स की मौत के एक महीना पहले से त़ा-लक़ा है, तो अगर उक्त फलां महीना पूरा होने पर मर गया तो इमाम आज़म के नज़दीक महीने के शुरू से त़ा-लक़ा करार दी जाएगी, और साहिबैन के नज़दीक उक्त फलां की मौत के बाद त़ा-लक़ा होगी। और अगर उक्त फलां महीना पूरा होने से पहले मर गया तो बा-इज़मा (सर्वसम्मति से) त़ा-लक़ा न होगी। और अगर कहा कि तू रमज़ान से एक महीना पहले से त़ा-लक़ा है तो ब-इत्तिफ़ाक़ (सर्वसम्मति से) शाबान की शुरुआत में तलाक पड़ जाएगी।

अगर कहा कि फलां की मौत से एक महीना पहले, तो ब-तलाक-ए-बायन त़ा-लक़ा है, फिर महीने के बीच में उससे खुला ले लिया, फिर उक्त फलां महीना पूरा होने पर मर गया, तो अगर वह इद्दत में है तो एक माह पहले से उस पर तलाक पड़ जाएगी और खुला बातिल न होगा और न (वापसी का) हुक्म दिया जाएगा, और शौहर ने जो खुला का मुआवज़ा लिया है वह औरत को वापस देगा, और यह इमाम आज़म का कौल है। और साहिबैन के नज़दीक खुला बातिल न होगा मगर खुला के साथ तलाक तीन तलाक हो जाएंगी। और अगर उक्त औरत इद्दत में न रही हो, इस तरह कि उसने वज़-ए-हम्ल (बच्चे को जन्म) कर लिया हो, फिर उक्त फलां मरा, या औरत म-दखूला (जिससे सहवास हुआ हो) न हो कि उस पर इद्दत वाजिब ही न हुई हो, फिर उक्त फलां मरा, तो ब-इज़मा खुला बातिल न होगा, यह सिराज-उल-वहाज में है। और अगर कहा कि तू मेरी मौत से एक महीने पहले, या कहा कि अपनी मौत से एक महीना पहले त़ा-लक़ा है, फिर शौहर या बीवी मरी, तो इमाम आज़म के नज़दीक ज़िंदगी के आखिरी जुज़ (हिस्से) में मौत से पहले तलाक पड़ जाएगी और उस वक्त से एक महीना पहले से मुतलक़ा करार दी जाएगी। और साहिबैन के नज़दीक तलाक न पड़ेगी, यह मुहीत-ए-स्रखसी में है। और अगर कहा कि तू फलां और फलां की मौत से एक महीना पहले (से) है, फिर उन दोनों में से एक शख्स एक महीना पहले से मर गया, तो औरत इस कसम से कभी त़ा-लक़ा न होगी, और अगर कसम के वक्त से एक महीना गुज़रने पर दोनों में से एक मरा, तो वह कसम के वक्त से त़ा-लक़ा हो जाएगी और दूसरे की मौत का इंतज़ार न किया जाएगा। और अगर कहा...

1. (अल-हरम ने कहा): यह वहम न हो कि यह चाहिए कि जब फलां मरे, उससे एक महीना पहले से उस पर त़ा-लक़ा होने का हुक्म दिया जाए, अगरचे वह इस साल के बाद मरे, क्योंकि त़ा-लक़ा का हुक्म जुमला-ए-ख़बरिया (सूचनात्मक वाक्य) रखता है। पस अगर ख़बर दुरुस्त निकले तो तलाक पड़ेगी वरना नहीं। चुनांचे अगर यूँ कहे कि फलां की मौत के एक महीना पहले से तुझ पर तलाक है, या मैंने तुझे फलां की मौत से एक महीना पहले त़ा-लक़ा दी, तो यह हुक्म न होगा। फहम (समझ लें)। (1) यानी शर्तिया इस वक्त त़ा-लक़ा है जब फलां की मौत का एक महीना रह गया है, गोया यूँ कहा कि तू इस वक्त त़ा-लक़ा है ब-शर्त-ए-कि फलां की मौत का एक महीना हो।

کروں طالقہ ہے تو اس پر کچھ واقع نہ ہوگی یہ ہدایہ میں ہے۔

اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو اپنے دار میں داخل ہونے سے ایک مہینہ پہلے طالقہ ہے:

اگر کہا کہ تو طالقہ ہے جبکہ میں تجھ سے نکاح کروں قبل اس کے کہ میں تجھ سے نکاح کروں یا کہا کہ تو طالقہ ہے قبل اس کے کہ میں تجھ سے نکاح کروں جس وقت میں تجھ سے نکاح کروں یا کہا کہ جب میں تجھ سے نکاح کروں پس تو طالقہ ہے قبل اس کے کہ میں تجھ سے نکاح کروں تو پہلی دونوں صورتوں میں نکاح کرنے کے وقت باتفاق طلاق واقع ہوگی اور تیسری صورت میں امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو اپنے دار میں داخل ہونے سے ایک مہینہ پہلے طالقہ ہے یا کہا کہ تو فلاں کے آنے سے ایک مہینہ پہلے طالقہ ہے پس اس قسم طلاق سے ایک مہینہ گزرنے سے پہلے فلاں مذکور آ گیا یا عورت مذکورہ دار میں داخل ہو گئی تو طلاق نہ پڑے گی اور اگر وقت قسم سے مہینے گزرنے پر فلاں مذکور آیا یہ عورت دار میں داخل ہوئی تو طلاق پڑے گی اور اگر کسی نے اپنی عورت سے کہا کہ تو اس سے ایک مہینہ پہلے طالقہ ہے تو فی الحال طلاق پڑ جائے گی پھر واضح رہے کہ ہمارے علماء ثلاثہ کے نزدیک داخل ہونے یا آنے کے ساتھ ہی ساتھ ہی طلاق پڑے گی اور وقوع طلاق اس کے داخل ہونے و فلاں کے آنے ہی پر مقصود ہوگا چنانچہ اگر مہینہ کے اندر بیچ میں کسی وقت عورت مذکورہ کو خلع دے دیا پھر وہ مہینہ پورا ہونے پر دار میں داخل ہوئی یا فلاں مذکور آ گیا اور حالیکہ یہ عورت عدت میں ہے تو خلع باطل نہ ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر کہا

تو فلاں شخص کی موت کے ایک مہینہ پہلے سے طالقہ ہے پس اگر فلاں مذکور مہینہ پورا ہونے پر مر گیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک شروع مہینہ سے طالقہ قرار دی جائے گی اور صاحبینؒ کے نزدیک فلاں مذکورہ کی موت کے بعد طالقہ ہوگی اور اگر فلاں مذکور پورا مہینہ ہونے سے پہلے مر گیا تو بلا اجماع طالقہ نہ ہوگی اور اگر کہا کہ تو رمضان سے ایک مہینہ پہلے سے طالقہ ہے تو بالاتفاق شروع شعبان میں طلاق پڑ جائے گی۔ اگر کہا کہ فلاں کی موت سے ایک مہینہ پہلے تو بسا طالقہ ہے بالطلاق بائن طالقہ ہے پھر مہینے کے بیچ میں اس سے خلع کر لیا پھر فلاں مذکور مہینہ پورا ہونے پر مر گیا پس اگر وہ عدت میں ہے تو ایک ماہ پہلے سے اس پر طلاق پڑے گی اور خلع باطل نہ ہوگا نہ حکم دیا جائے گا اور شوہر نے جو خلع کا معاوضہ لیا ہے وہ عورت کو واپس دے گا اور یہ امام اعظمؒ کا قول ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک خلع باطل نہ ہوگا مگر طلاق مع خلع کے تین طلاق ہو جائیں گی اور اگر عورت مذکورہ عدت میں نہ رہی ہو بایں طور کہ اس نے وضع حمل کیا ہو پھر فلاں مذکور مرا یا عورت مدخولہ نہ ہو کہ اس پر عدت واجب ہی نہ ہوئی ہو پھر فلاں مذکور مرا تو بالا جماع خلع باطل نہ ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کہا کہ تو میری موت سے ایک مہینے پہلے یا کہا کہ اپنی موت سے ایک مہینہ پہلے طالقہ ہے پھر شوہر یا بیوی مری تو امام اعظمؒ کے نزدیک جف زندہ گانے کے آخر جزو میں قبل موت کے طلاق پڑ جائے گی اور اس وقت سے ایک مہینہ پہلے سے مطلقہ قرار دی جائے گی اور صاحبینؒ کے نزدیک طلاق نہ پڑے گی یہ محیط سرخی میں ہے اور اگر کہا کہ تو فلاں وفلاں کی موت سے ایک مہینہ پہلے ہے پھر ان دونوں میں سے ایک شخص ایک مہینہ پہلے سے مر گیا تو عورت اس قسم سے کبھی طالقہ نہ ہوگی اور اگر وقت قسم سے ایک مہینہ گزرنے پر دونوں میں سے ایک مرا تو وہ وقت قسم سے طالقہ ہو جائے گی اور دوسرے کی موت کا انتظار نہ کیا جائے گا اور اگر کہا

۱۔ قال الحرمؒ یہ وہم نہ ہو کہ یہ چاہیے کہ جب فلاں مرے اس سے ایک مہینہ کے پہلے سے اس پر طالقہ ہونے کا حکم دیا جائے اگر چہ اس برس کے بعد مرے کیونکہ طالقہ حکم جملہ خبر یہ رکھتا ہے پس اگر خبر درست پڑے تو طلاق پڑے گی ورنہ نہیں چنانچہ اگر یوں کہے کہ فلاں کی موت کے ایک مہینہ پہلے سے تجھ پر طلاق ہے یا میں تجھے فلاں کی موت سے ایک مہینہ پہلے طالقہ دی تو یہ حکم نہ ہو گا فہم۔ (۱) یعنی شرطیہ اس وقت طالقہ ہے جب فلاں کی موت کا ایک مہینہ رہا ہے گو یا یوں کہا کہ تو اس وقت طالقہ ہے بشرطیکہ فلاں کی موت کا ایک مہینہ ہو۔

[Translation of the Urdu text above, maintaining structure]

If [someone said]: "You are divorced (talaqa) starting from one month before the coming of so-and-so and so-and-so," then, upon the completion of a month, one arrived, and then after that the other arrived, she will become divorced because it is customarily impossible for both to arrive simultaneously, hence its validity is dropped. And if he said: "You are divorced one month before the Day of Sacrifice (Yawm al-Adha) and Fitr," then as soon as the Ramadan moon is sighted, she will become divorced, because Adha and Fitr do not occur together. Thus, the condition (muta'lliq) for the occurrence of divorce will be the priority of timing, and the connection (ittisal) of the month will be valid with one and not the other—this is in *al-Muhit*. And if he said: "You are divorced before the Day of Sacrifice," then the divorce will occur immediately. Similarly, if he said: "You are divorced with a divorce such that before it is the Day of Sacrifice," it will occur immediately; this is in *al-Zakheera*. And if he said: "You are divorced one month before your menses comes," and the aforementioned woman waited for a month, then she saw blood for only one or two days, she will not be divorced until she sees blood for three (1) days. And if she saw blood (2) for three days, some have said that according to Imam Abu Hanifa, she will be divorced from one month before that, and the correct view is that she will be divorced from that very moment—this is in *al-Muhit al-Surkhi*.

If he said: "You are divorced in a month other than this day or apart from this day" (Anta talaqa bi-shahr ghayr hadha al-yawm aw siwa hadha al-yawm):

It is narrated from Imam Muhammad in *Munkhi* that if he said to his wife: "You are [divorced] some time before tomorrow, or some time before the arrival of so-and-so..." then she will become divorced a blink-of-an-eye before tomorrow or the arrival of so-and-so. Al-Hakim said that in the case of "some time before the arrival of so-and-so," this ruling is not correct, and the correct view is that she will become divorced upon the arrival of so-and-so. And if he said: "You are divorced after the Day of Sacrifice," she will become divorced upon the passing of the night (3). And if he said: "You are divorced at a time such that after it is the Day of Sacrifice," then it will occur immediately. And if he said: "You are divorced with the Day of Sacrifice," then she will become divorced upon the breaking of the dawn of the Day of Sacrifice. And if he said: "Simultaneous with the Day of Sacrifice," it will occur immediately—this is in *al-Muhit al-Surkhi*. And if he said: "You are divorced upon my death or upon your

death," nothing will occur—this is in *al-Kafi*. And if he said: "You are divorced before a day before which is Friday," or "a day after which is Friday," in both cases, the divorce will occur on the day of Friday. And if he said: "You are divorced in a month other than this day or apart from this day," meaning "You are divorced within a month except for this day" or "on a day other than this," then it will be as he said, and she will become divorced after that day passes. This is not like his saying: "You are divorced within a month except this day," because in that case, the divorce would occur immediately upon speaking—this is in *al-Muhit*. The principle is that when divorce is tied to an action, it occurs at the end of the action; because if it occurred at the beginning, it would be tied to the beginning. If it is tied to one of two actions, it occurs upon the occurrence of whichever happens first. If it is tied to both action and time, then two divorces will occur—meaning for each, one divorce will take place because they are different. And if it is tied to the "action or the time," then if the action occurs, the divorce will occur and one will not wait for the arrival of the time. If the time arrives first, the action will not occur, and it will be deemed as if these were two times, and the divorce was attributed to one of them. And if he said: "When so-and-so arrives and when so-and-so arrives, you are divorced," she will not be divorced until after both have arrived.

---

(1) Because menses is three days. (2) Meaning at least [three days]. (3) Meaning upon the passing of the night after the day of sacrifice has passed.

[Translation of the Urdu text above, maintaining structure]

अगर किसी ने कहा: "तू फलां और फलां के आने से एक महीने पहले से त़ालाक़ा (तलाकशुदा) है," फिर कसम से एक महीना पूरा होने पर एक आ गया, फिर उसके बाद दूसरा आया, तो वह त़ालाक़ा हो जाएगी, क्योंकि दोनों का एक साथ आना आदतन असंभव है, इसलिए इसका اعتبار। (विचार) समाप्त हो गया। और अगर कहा कि "तू यौमे अज़हा और फित्र से एक महीने पहले त़ालाक़ा है," तो जब रमज़ान का चांद दिखाई देगा, तभी त़ालाक़ा हो जाएगी, क्योंकि अज़हा और फित्र दोनों एक साथ नहीं होते। लिहाज़ा, وقوع तलाक़ (तलाक का वक़्ू का मुताल्लिक़ (संबद्ध) 'सिल्ते त़ाक़द्दुम' होगा, और महीने का इत्तेसाल (जुड़ाव) एक के साथ मान्य होगा, न कि दूसरे के साथ, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि "तू यौमे अज़हा से पहले त़ालाक़ा है," तो फ़ौरन तलाक़ वाक़े हो जाएगी। इसी तरह अगर कहा कि "तू ऐसी तलाक़ से तलाक़ा है कि उससे पहले यौमे अज़हा है," तो फ़ौरन वाक़े हो जाएगी, यह 'ज़ख़ीरा' में है। और अगर कहा कि "तू अपने हैज़ आने से एक महीने पहले त़ालाक़ा है," तो उक्त औरत एक महीना रुकी, फिर उसने सिर्फ एक या दो दिन खून देखा, तो वह त़ालाक़ा नहीं होगी जब तक तीन (1) दिन तक खून न देखे। और अगर उसने तीन दिन तक खून (2) देखा, तो बाज़ ने फरमाया कि इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक वह उससे एक महीने पहले से त़ालाक़ा हो जाएगी, और सही यह है कि उसी वक़्त से त़ालाक़ा होगी, यह 'मुहीत-ए-सुरख़ी' में है।

अगर कहा: انت طالقہ بشہر غیر ھذا الیوم او سوی ھذا الیوم :

'मुनखी' में इमाम मुहम्मद (रह.) से मरवी है कि अगर अपनी बीवी से कहा कि "तू कल से कुछ पहले या फलां के आने से कुछ पहले या फलां के आने से कुछ पहले (तलाकशुदा है)," तो कल से या फलां के आने से पलक झपकने भर वक़्त पहले वह त़ालाक़ा हो जाएगी। और हाकिम ने फरमाया कि 'फलां के आने से कुछ पहले' की सूरत में यह हुक्म ठीक नहीं है, और सही यह है कि फलां के आने पर त़ालाक़ा हो जाएगी। और अगर कहा कि "तू यौमे अज़हा के बाद त़ालाक़ा है," तो रात गुज़रने पर त़ालाक़ा हो जाएगी (3)। और अगर कहा कि "तू ऐसे वक़्त त़ालाक़ा है कि उसके बाद यौमे अज़हा है," तो फ़ौरन त़ालाक़ा हो जाएगी। और अगर कहा कि "यौमे अज़हा के साथ त़ालाक़ा है," तो यौमे अज़हा की फ़ज्र तुलू होने से त़ालाक़ा हो जाएगी। और अगर कहा कि "معا (साथ) यौमे अज़हा, उसके साथ यौमे अज़हा हो," तो फ़ौरन त़ालाक़ा हो जाएगी। यह 'मुहीत-ए-सुरख़ी' में है। और अगर कहा कि "तू

मेरी मौत के साथ या अपनी मौत के साथ त़ालाक़ा है," तो कुछ वाक़े न होगा, यह 'काफ़ी' में है। और अगर कहा कि "तू उस दिन से पहले त़ालाक़ा है जिससे पहले जुमे का दिन है" या "ऐसे दिन के जिसके बाद यौमे जुमा है," तो दोनों मसलों में जुमे के दिन तलाक़ वाक़े होगी। और अगर कहा कि "انت طالقہ بشہر غیر ھذا الیوم او سوی ھذا الیوم" यानी "तू इस दिन के सिवा महीने भर में त़ालाक़ा है" या "इस दिन के अलावा," तो जैसा उसने कहा है वैसा ही होगा और उस दिन के गुज़र जाने के बाद त़ालाक़ा हो जाएगी। यह कौल ऐसा नहीं है जैसा कि उसने कहा कि "انت طالق بشھر الا ھذا الیوم।" यानी "तू इस दिन के अलावा महीने भर में त़ालाक़ा है," कि इस सूरत में कहते ही तलाक़ पड़ जाएगी, यह 'मुहीत' में है। और असल यह है कि जब तलाक़ मुअल्लिक़ हो फेल (काम) के साथ, तो फेल के आखिर में तलाक़ पड़ती है, क्योंकि अगर अव्वल फेल पर पड़ जाए तो अव्वल ही पर मुअल्लिक़ होगी, और अगर दो फेलों में से किसी एक पर मुअल्लिक़ हो, तो जो फेल पहले पाया जाए उसी पर पड़ जाएगी। और अगर मुअल्लिक़ हो फेल-बिल-वक्त दोनों के साथ, तो दो तलाक़ें पड़ेंगी, यानी हर एक के वास्ते एक तलाक़ वाक़े होगी क्योंकि ये दोनों मुख़्तलिफ़ हैं। और अगर मुअल्लिक़ हो 'बिल-फेल' या 'बु-वक़्त', तो अगर फेल वाक़े हो तो तलाक़ पड़ जाएगी और वक़्त के आने का इंतज़ार न किया जाएगा। और अगर वक़्त पहले आ गया, तो फेल वाक़े न होगी और ऐसा करार दिया जाएगा गोया ये दोनों वक़्त थे जिसमें से एक की जानिब तलाक़ की इज़ाफत की गई। और अगर यूं कहा कि "जब फलां आए और जब फलां आए तो त़ालाक़ा है," तो त़ालाक़ा न होगी सिवाय उन दोनों के आने के बाद।

---

(1) क्योंकि हैज़ तीन दिन है। (2) यानी कम से कम। (3) यानी कुर्बानी का दिन गुज़रने की रात गुज़र जाने पर।

کہ تو فلاں و فلاں سے ایک مہینہ پہلے سے طالقہ ہے پھر قسم سے ایک مہینہ پورا ہونے پر ایک آ گیا پھر اس کے بعد دوسرا آیا تو طالقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ دونوں کا معا آنا عادتاً ممتنع ہے اس واسطے اس کا اعتبار ساقط ہوا اور اگر کہا کہ تو یومِ اضحیٰ اور فطر سے ایک مہینے پہلے طالقہ ہے تو جب رمضان کا چاند دکھائی دے گا تب ہی طالقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ اضحیٰ وفطر دونوں ساتھ ہی نہیں ہوتے ہیں پس وقوعِ طلاق کا متعلق، صلت تقدم ہوگا اور مہینہ کا اتصال ایک کے ساتھ معتبر ہوگا نہ دوسرے کے ساتھ یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو یومِ اضحیٰ سے پہلے طالقہ ہے تو فی الحال طلاق واقع ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ ایسی طلاق سے ہے کہ قبل اس کے یومِ اضحیٰ ہے تو فی الحال واقع ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو اپنے حیض آنے سے ایک مہینہ پہلے طالقہ ہے پس عورت مذکورہ ایک مہینہ ٹھہری پھر اس نے فقط ایک یا دو روز خون دیکھا تو طالقہ نہ ہوگی جب تک تین (۱) روز تک خون نہ دیکھے اور اگر اس نے تین روز تک خون (۲) دیکھا تو بعض نے فرمایا کہ امام اعظم کے نزدیک اس سے ایک مہینہ پہلے سے طالقہ ہوگی اور صحیح یہ ہے کہ اسی وقت سے طالقہ ہوگی یہ محیط سرخی میں ہے۔

اگر کہا: انت طالقہ بشہر غیر ھذا الیوم او سوی ھذا الیوم :

منکھی میں امام محمدؒ سے مروی ہے کہ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو کچھ پہلے کل کے یا کچھ پہلے آمد فلاں کے یا کچھ پہلے آمد فلاں کے تو کل سے یا فلاں کے آنے سے پلک مارنے کی مقدار پہلے سے طالقہ ہو جائے گی اور حاکم نے فرمایا کہ فلاں آنے سے کچھ پہلے کی صورت میں یہ حکم ٹھیک نہیں ہے اور صحیح یہ ہے کہ فلاں کے آنے پر طالقہ ہو جائے گی اور اگر کہا

کہ تو بعد یومِ اضحیٰ کے طالقہ ہے تو رات گزرنے پر طالقہ ہو جائے (۳) اور اگر کہا کہ تو ایسے وقت طالقہ ہے کہ اس کے بعد یومِ اضحیٰ ہے تو فی الحال طالقہ ہو جائے گی اور اگر کہا کہ یوم اضحیٰ کے ساتھ طالقہ ہے تو یوم اضحیٰ کی فجر طلوع ہونے سے طالقہ ہو جائے گی اور اگر کہا کہ معا یوم الاضحیٰ اس کے ساتھ یومِ اضحیٰ ہو تو فی الحال طالقہ ہو جائے گی یہ محیط سرخی میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے میری موت کے ساتھ یا اپنی موت کے ساتھ تو کچھ واقع نہ ہو گی یہ کافی میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے پہلے ایسے روز سے جس سے پہلے روز جمعہ ہے یا کہ ایسے روز کے جس کے بعد یومِ جمعہ ہے تو ہر دو مسئلہ میں جمعہ کے روز طلاق واقع ہو گی اور اگر کہا کہ انت طالقہ بشہر غیر ھذا الیوم او سوی ھذا الیوم یعنی تو طالقہ بماہ ہے سوائے اس روز کے یا غیر اس روز میں تو جیسا اس نے کہا ہے ویسا ہی ہوگا اور بعد اس روز کے گزر جانے کے طالقہ ہو جائے گی اور یہ قول ایسا نہیں ہے کہ جیسے اس نے کہا کہ انت طالق بشھر الا ھذا الیوم کہ تو طالقہ بماہ ہے الا یہ روز کہ اس صورت میں کہتے ہی طلاق پڑ جائے گی یہ محیط میں ہے اور اصل یہ ہے کہ جب طلاق متعلق ہو فعل کے ساتھ تو فعل آخرِ فعل پر طلاق پڑتی ہے اس واسطے کہ اگر اولیٰ فعل پر پڑ جائے تو اول ہی پر متعلق ہوگی اور اگر دو فعلوں میں سے کسی ایک پر متعلق ہو تو فعل پہلے پایا جائے اسی پر پڑ جائے گی اور اگر معلق بالفعل دونوں وقت دونوں ہو تو دو طلاق پڑیں گی یعنی ہر ایک کے واسطے ایک طلاق واقع ہو گی اس واسطے کہ یہ دونوں مختلف ہیں اور اگر متعلق بالفعل یا بوقت پس اگر فعل واقع ہو تو طلاق پڑ جائے گی اور وقت کی آمد کا انتظار نہ کیا جائے گا اور اگر وقت پہلے آ گیا تو فعل واقع نہ ہوگی اور ایسا قرار دیا جائے گا گویا یہ دونوں وقت تھے جس میں سے ایک کی جانب طلاق کی اضافت کی گئی اور اگر یوں کہا کہ جب فلاں آئے اور جب فلاں آئے تو طالقہ ہے تو طالقہ نہ ہو گی الا بعد ان دونوں کے آ۔

(۱) اس واسطے کہ حیض تین روز ہے۔ (۲) یعنی کم سے کم۔ (۳) یعنی قربانی کا دن گزرنے کے رات گزر جانے پر۔

(Translation of the page): ...concerning the arrival, and if the condition (Jaza) was put forward saying "you are divorced when such-and-such arrives and when such-and-such another arrives," then whichever of the two arrives, she will become divorced at that moment. The same ruling applies if it was spoken in the middle of the condition, as stated in *Muhit al-Sarakhsi*. Subsequently, upon the arrival of the other, nothing further will occur unless she had intended it; this is according to *Muhit*.

If he said, "You are divorced when tomorrow comes and after tomorrow," it will occur at the end of the time. If the woman is lying down and he says to her, "You are divorced during your standing and sitting," she will not be divorced until she performs both actions. If the woman is sitting and remains sitting, then stands up, or was standing and remained standing then sat down, she becomes divorced. If he said, "You are divorced during my standing and my sitting," then whichever action among the two is found, she will become divorced, and if both are found, only one divorce will occur (1). If he said, "You are divorced when such-and-such a day comes or when such-and-such another comes," she becomes divorced as soon as the arrival of either is found. Similarly, if he said, "You are divorced by one divorce when the start of the month comes or when such-and-such comes," then whichever happens first, the divorce will occur. If he said, "You are divorced at the start of the month or when such-and-such comes," and the arrival of "such-and-such" is found first, the divorce occurs; but if the start of the month comes first, the divorce will not occur until "such-and-such" arrives. This is in *Muhit al-Sarakhsi*. If he said, "You are divorced at the start of the month and when such-and-such arrives," one divorce will be linked to each of them; thus, one divorce occurs at the mentioned time, and a second divorce occurs upon the fulfillment of the condition; this is in *Kafi*. If he said to his wife, who is a slave, "When tomorrow comes you are divorced by two," and the master said to this slave, "When tomorrow comes you are free," this wife will not be lawful to this husband until she marries another husband, and her waiting period (*iddah*) according to Imam Abu Hanifah and Imam Abu Yusuf will be three menstrual cycles; this is in *Hidayah*. If he said to the woman, "When I divorce you, you are divorced, and when I do not divorce you, you are divorced," and he did not divorce her until he died, two divorces will occur. And if he said, "When I do not divorce you, you are divorced, and when I divorce you, you are divorced."

Then if he died before giving a divorce, one divorce will occur; this is in *Tabyin*. If he said, "You are divorced if I do not divorce you," or "when I do not divorce you," and he remained silent after saying this, the woman becomes divorced by the consensus

of scholars. If he did not remain silent but added, "then you are divorced," he has fulfilled the oath, and only one divorce will occur. If he said "at the time I do not divorce you" and he had no specific intent by the word "time" (*heen*), she becomes divorced as soon as he falls silent. Similarly, if he said "at the era I do not divorce you" or "at the place I do not divorce you" or "at the day I do not divorce you," the ruling remains that the divorce occurs upon falling silent. If he said "the time I will not divorce you" (meaning a duration in which I do not divorce you), then unless six months pass, the divorce will not occur, provided he had no specific intent regarding the word "time" or "era."

(1) In the case that he had the intention, then two will occur. (2) "You are divorced, [if] I do not divorce you" — and these meanings apply to the latter two as well.

(पेज का अनुवाद): यदि उसने कहा "तू तल्का (तलाकशुदा) है जब फलां आए और जब फलां दूसरा आए" तो उन दोनों में से जब कोई भी आ जाएगा तो वह तलाकशुदा हो जाएगी, और इसी तरह यदि सजा (जज़ा) के बीच में बोला तो भी यही हुक्म है, जैसा कि 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। फिर दूसरे के आने पर कुछ और واقع (तलाक) नहीं होगी, सिवाय उस सूरत के जिसमें उसने नियत की हो, यह 'मुहीत' में है। अगर कहा कि "तू तलाकशुदा है जब कल का दिन आए और उसके बाद कल" तो आखिर वक्त में तलाक واقع होगी। और अगर औरत लेटी हुई है और उससे कहा कि "तू अपने खड़े होने और बैठने में तलाकशुदा है" तो जब तक वह ये दोनों काम न करे तब तक तलाकशुदा नहीं होगी। और अगर औरत बैठी हो और बराबर बैठी रहे, फिर वह खड़ी हो या खड़ी थी कि बराबर बैठी रही, फिर बैठ गई तो वह मुतल्लका (तलाकशुदा) हो जाएगी। और अगर कहा कि "तू मेरे खड़े होने और मेरे बैठने में तलाकशुदा है" तो जो काम उन दोनों में से पाया जाएगा, वह तलाकशुदा हो जाएगी, और अगर दोनों पाए गए तो उससे एक ही तलाक पड़ेगी। और अगर ऐसा कहा कि "तू तलाकशुदा है जब फलां दिन आए या जब फलां दूसरा आए" तो दोनों में से जिसका आना पाया जाएगा, तभी वह तलाकशुदा हो जाएगी। इसी तरह अगर कहा कि "तू एक तलाक के साथ तलाकशुदा है जब महीने की शुरुआत आए या जब फलां आए" तो दोनों में से जो बात पाई जाएगी, तलाक पड़ जाएगी। और अगर कहा कि "तू महीने की शुरुआत में तलाकशुदा है या जब फलां आए," तो अगर फलां का आना पहले पाया गया तो तलाक पड़ जाएगी, और अगर महीने की शुरुआत पहले आई तो तलाक नहीं पड़ेगी जब तक कि फलां न आ जाए। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और अगर कहा कि "तू महीने की शुरुआत में तलाकशुदा है और जब फलां आए" तो इन दोनों में से हर एक के साथ एक तलाक जुड़ी होगी, अतः उस वक्त एक तलाक पड़ेगी और शर्त पूरी होने पर दूसरी तलाक पड़ेगी, यह 'काफी' में है। और अगर अपनी ऐसी बीवी से जो बांदी (दासी) है, कहा कि "जब कल आए तो तू दो तलाक वाली है" और मालिक ने उस बांदी से कहा कि "जब कल का दिन आए तो तू कल के दिन आजाद है" तो यह बीवी इस शौहर को हलाल नहीं होगी जब तक कि दूसरे शौहर से निकाह न कर ले, और इसकी इद्दत इमाम आजम और इमाम अबू यूसुफ के नजदीक तीन हैज़ (माहवारी) होगी, यह 'हिदाया' में है। और अगर औरत से कहा कि "जब मैं तुझे तलाक दूं तो तू तलाकशुदा है, और जब मैं तुझे तलाक न दूं तो तू तलाकशुदा है" और तलाक नहीं दी यहां तक कि मर गया, तो दो तलाक واقع (واقع) होंगी। और अगर कहा कि "जब मैं तुझे तलाक न दूं तो तू तलाकशुदा है और जब मैं तुझे तलाक दूं तो तू तलाकशुदा है।"

फिर तलाक देने से पहले मर गया तो एक तलाक पड़ेगी, यह 'तबीन' में है। और अगर कहा कि "अंता तल्का मा ला अतल्का औ मता अतल्का औ मता मा ला अतल्का" यानी तू तलाकशुदा है जब मैं तुझे तलाक न दूं, फिर वह यह कहकर खामोश रहा तो औरत इत्तेफाक-ए-उलमा से तलाकशुदा हो जाएगी। और अगर खामोश न रहा बल्कि साथ ही मिलाकर कहा कि "तो तू तलाकशुदा है" तो उसने कसम पूरी की, यहां तक कि अगर उसने कसम पूरी की और औरत पर एक ही तलाक पड़ेगी। और अगर कहा "हीन लम अतल्का" और 'हीन' से उसकी कोई नियत नहीं है, तो जैसे ही वह चुप हुआ वह तलाकशुदा हो जाएगी। और इसी तरह अगर कहा कि "ज़मान लम अतल्का" या "हैस लम अतल्का" या "यौम लम अतल्का" तो भी यही हुक्म है कि चुप होते ही तलाक पड़ जाएगी। और अगर "ज़मान ला अतल्का" और "हीन ला अतल्का" यानी वह ज़माना कि मैं तुझे उसमें तलाक न दूं या वह 'हीन' (समय) कि मैं तुझे तलाक न दूं, जब तक छह महीने न गुजरें तलाक واقع नहीं होगी, बशर्ते कि ज़माना या 'हीन' से ऐसी सूरत में उसने नियत कुछ न रखी हो।

(१) इस सूरत में कि नियत की हो तो दो واقع होंगी। (२) तू तलाकशुदा है, तो बेशक मैं तुझे तलाक न दूं और यही अर्थ इन दोनों के भी हैं।

جانے کے اور اگر جزا کو مقدم کیا کہ تو طالقہ ہے جبکہ فلاں آئے اور جبکہ فلاں دیگر آئے تو ان دونوں میں سے جبکہ کوئی آ جائے گا تب ہی وہ طالقہ ہو جائے گی اور اسی طرح اگر جزا کے بیچ میں بولا تو بھی یہی حکم ہے کذا فی محیط السرخسی پھر دوسرے کے آنے پر کچھ واقع نہ ہوگی الا اس صورت میں کہ اس نے نیت کی ہو محیط میں ہے۔ اگر کہا تو طالقہ ہے جبکہ کل کا روز آئے اور بعد کل کے تو آخر وقت میں واقع ہوگی اور اگر عورت لیٹی ہوئی ہے اس سے کہا کہ تو اپنے قیام و قعود میں طالقہ ہے تو جب تک یہ دونوں فعل نہ کرے تب تک طالقہ نہ ہوگی اور اگر عورت بیٹھی ہو اور برابر ایسی ہی بیٹھی رہے پھر وہ کھڑی ہوئی یا کھڑی تھی کہ برابر ایسی رہی پھر بیٹھ گئی تو مطلقہ ہو جائے گی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اپنے قیام میں اور اپنے قعود میں تو جو فعل ان دونوں میں سے پایا جائے گا طالقہ ہو جائے گی اور اگر دونوں پائے گئے تو اس سے ایک(۱) ہی طلاق پڑے گی اور اگر ایسا کہا کہ تو طالقہ ہے جبکہ فلاں روز آئے یا جبکہ فلاں دیگر آئے تو دونوں میں جس کا آنا جانا پایا جائے گا تب ہی طالقہ ہو جائے گی اسی طرح اگر کہا کہ تو بیک طلاق طالقہ ہے جبکہ شروع مہینہ آئے یا جبکہ فلاں آئے تو دونوں میں سے جو بات پائی جائے گی طلاق پڑ جائے گی اور اگر کہا کہ تو شروع ماہ پر طالقہ ہے یا جبکہ فلاں آئے پس اگر فلاں کا آنا پہلے پایا گیا تو طلاق پڑ جائے گی اور اگر شروع مہینہ پہلے ہوا تو طلاق نہ پڑے گی یہاں تک کہ فلاں آئے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے شروع ماہ پر اور جبکہ فلاں آئے تو ان دونوں میں سے ہر ایک کے ساتھ ایک طلاق متعلق ہوگی پس بروقت مذکور ایک طلاق پڑے گی اور شرط پائے جانے پر دوسری طلاق پڑے گی یہ کافی میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے جو باندی ہے کہا کہ جب کل آئے تو تو بد طلاق طالقہ ہے اور مولیٰ نے اس باندی سے کہا کہ جب کل کا روز آئے تو تو کل کے روز میں آزاد ہے تو یہ بیوی اس شوہر کو حلال نہ ہوگی

یہاں تک کہ دوسرے خاوند سے نکاح کر لے اور اس کی عدت سے اس کی عدت امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک تین حیض ہوں گے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ جب میں تجھے طلاق دوں تو تو طالقہ ہے اور جب میں تجھے طلاق نہ دوں تو طالقہ ہے اور طلاق نہ دی یہاں تک کہ مر گیا تو دو طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ جب میں تجھے طلاق نہ دوں تو طالقہ ہے اور جب میں تجھے طلاق دوں تو طالقہ ہے۔

پھر طلاق دینے سے پہلے مر گیا تو ایک طلاق پڑے گی یہ تبیین میں ہے اور اگر کہا کہ انت (۲) طالقہ مالہ اطلقت او متی اطلقت او متی مالہ طلقک یعنی تو طالقہ ہے جبکہ میں تجھے طلاق نہ دوں اور ایضاً و ایضاً پھر وہ یہ کہہ کر خاموش رہا تو عورت باتفاق علماء طالقہ ہو جائے گی اور اگر خاموش نہ رہا بلکہ ساتھ ہی ملا کر کہا تو طالقہ ہے تو اس نے یمین کو پورا کیا حتیٰ کہ اگر اس نے یمین کو پورا کیا اور عورت پر ایک ہی طلاق پڑے گی اور اگر کہا حین لم اطلقک اور حین سے اس کی کچھ نیت نہیں ہے تو جب ہی چپ ہوا وہ عدت طالقہ ہو جائے گی اور اسی طرح اگر کہا کہ زبان لم اطلقک یا حیث لم اطلقت یا یوم لم اطلقت تو بھی یہی حکم ہے کہ چپ ہوتے ہی طلاق پڑ جائے گی اور اگر زمان لا اطلقک اور حین لا اطلقت یعنی زمانہ کہ تجھے اس میں طلاق نہ دوں یا حین کہ تجھے طلاق نہ دوں تب تک چھ مہینے نہ گزریں طلاق واقع نہ ہوگی بشرطیکہ زمانہ یا حین سے ایسی صورت میں اس نے نیت کچھ نہ رکھی۔

(۱) اس صورت میں کہ نیت کی ہو تو دو واقع ہوں گی۔ (۲) تو طالقہ ہے، تو بیشک میں تجھے طلاق نہ دوں اور یہی معنی ان دونوں اخیرین کے بھی ہیں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) (299) Kitab-ut-Talaq

It is in Fath al-Qadir, and if someone said, "On the day I do not divorce you, you are divorced," the divorce will not take effect until a day has passed. This is in Atabiyya. If someone says to a woman, "The day I marry you, you are divorced," and then marries her at night, she becomes divorced. If he claims that he intended only the "daylight hours," then his testimony is accepted in Qada (court/legal proceedings). This is in Hidayah.

If he says, "I will not divorce you, and you are divorced," and he has no specific intention, then according to Imam-e-Azam (R.A.), the divorce will not take effect.

If he says, "The night I marry you, you are divorced," and he marries her at night, the divorce will take effect. This is in Siraj al-Wahhaj. If he says, "On the day I marry you, you are divorced" (Yowm-a-tazawwajuki fa anti taliq), and says this three times, then marries her, three divorces will take effect. This is in Muhit-e-Sarakhsi. If he says, "Whenever I do not divorce you, you are divorced," and then remains silent, three consecutive divorces will take effect on the woman; they will not happen all at once. If she is "ghair-madkhula" (not yet consummated), only one divorce will take effect. (This is mentioned in the section on three).

If he says, "When I do not divorce you, you are divorced" (Idha lam utalliq-ki fa anti taliq), or adds the word 'ma' after 'Idha', it depends on his intention. If he says he intended to divorce her immediately, then she becomes divorced instantly. If he says he intended the end of his life, it is equivalent to saying, "If I do not divorce you, you are divorced." If he has no specific intention, then according to Imam-e-Azam (R.A.), the divorce will not take effect until one of them dies. The Sahibain (R.A.) have stated that as soon as (1) he becomes silent, it will take effect. This is in Mudmarat.

If he says, "You are divorced when I do not divorce you," she will not be divorced until one of them dies, provided he intended the condition (i.e., 'when' meant 'if'). If he intended the other meaning (i.e., of time), then as soon as he stops speaking, the divorce will take effect. If he has no intention, then according to Imam-e-Azam (R.A.), the divorce will not take effect until one of them dies. According to the Sahibain, it will take effect as soon as he is silent. This is in Kafi.

If he says, "Whenever I sit near you, the wife of the one sitting near you is divorced," and he sits near her for an hour, his wife will receive three divorces. If he says, "Whenever I hit you, you are divorced," and hits her with both hands, two divorces

will occur. If he hits with one hand, only one divorce will occur, even if the fingers landed separately. A man said to his wife, "Whenever I divorce you, you are divorced," and then gave her one divorce, two divorces will take effect: one because of the act of divorcing, and the second because of his statement, "Whenever I divorce you, you are divorced." And if he says, "Whenever my divorce takes effect on you, you are divorced."

(1) The day I do not divorce you in this. (2) That is, because divorces will occur consecutively, if she is ghair-madkhula, first one would occur, then the second, then the third, because a ghair-madkhula is only a site for one divorce. Therefore, one will fall and she will become 'Baina' (irrevocably divorced). If this phrase implied three divorces at once, then three would have occurred even on a ghair-madkhula. (1) Meaning he said it and remained silent, and did not divorce her.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (2) (299) किताब-उत-तलाक

यह फतहुल कदीर में है, और अगर कहा कि "यौम ला उतलिक्का" (जिस दिन मैं तुझे तलाक न दूँ) तो तलाक वाके न होगी यहाँ तक कि एक दिन गुजर जाए, यह अताबीया में है। और अगर किसी ने एक औरत से कहा कि जिस दिन मैं तुझसे निकाह करूँतो तू 'तालिका' (तलाकशुदा) है, फिर उससे रात में निकाह किया, तो 'तालिका' हो जाएगी, और अगर उसने दावा किया कि मैंने खास 'रोज-ए-रौशन' (दिन के उजाले) की नियत की थी, तो कज़ा में भी उसकी तस्दीक होगी, यह हिदाया में है।

अगर कहा 'तुझे तलाक न दूँ तो तू तालिका है' और अगर उसकी कुछ नियत न हो तो इमाम-ए-आज़म (र.) के नज़दीक तलाक वाके न होगी: अगर कहा कि जिस रात से निकाह करूँ तो तू तालिका है, फिर अगर रात में उसने निकाह किया तो तलाक पड़ जाएगी, यह सिराज-उल-वहाज में है। और अगर कहा कि "यौम अत्ज़व्वजुका फअंति तालिक़" यानी मेरे तुझसे निकाह कर लेने के दिन तू तालिका है, और इसको तीन मरतबा कहा, फिर उससे निकाह किया तो तीन तलाकें वाके होंगी, यह मुहीत-ए-सरख़सी में है। और अगर कहा कि 'जब मैं तुझे तलाक न दूँ, तो तू तालिका है' फिर खामोश रहा, तो औरत पर पय-दर-पय (क्रमशः) तीन तलाकें वाके होंगी और एक बारगी (एक साथ) तीन तलाकें न होंगी, यहाँ तक कि अगर 'गैर-मदखूला' (जिसके साथ सहवास न हुआ हो) हो, तो बस एक ही तलाक पड़ेगी, और यह तीन में है।

और अगर कहा कि "इज़ा लम उतलिक्का फअंति तालिक़" यानी जब मैं तुझे तलाक न दूँ तो तू तालिका है, या लफ्ज़ "इज़ा" के बाद "मा" ज़ाइद कहा, बहरसूरत यह उसकी नियत पर है। पस अगर उसने कहा कि फ़िलहाल तलाक वाके करने की नियत की थी, तो फौरन तालिका होगी, और अगर कहा कि मेरी नियत आखिर-ए-उम्र की थी तो यह "इन लम उतलिक्का फअंति तालिक़" के क़ौल के मंज़िल पर है, यानी अगर मैं तुझे तलाक न दूँ तो तू तालिका है, और अगर उसकी कुछ नियत न हो तो इमाम-ए-आज़म (र.) के नज़दीक तलाक वाके न होगी यहाँ तक कि दोनों में से कोई मर जाए। और साहिबैन (र.) ने फरमाया कि जब (1) वह चुप हुआ तब ही वाके हो जाएगी, यह मुज़मारात में है।

और अगर कहा कि 'तू तालिका है जब मैं तुझे तलाक न दूँ तो मुतल्लका (तलाकशुदा) न होगी यहाँ तक कि दोनों में से कोई मर जाए, बशर्ते कि उसने 'शर्त' मुराद ली हो, यानी 'जब' के मानी 'अगर' लिए हों। और अगर दूसरे मानी मुराद लिए हों यानी वक्त के तो जब ही साकित (खामोश) होगा तब ही तलाक पड़ जाएगी, और अगर उसकी कुछ नियत न हो तो इमाम-ए-आज़म (र.) के नज़दीक

तलाक न पड़ेगी यहाँ तक कि दोनों में से कोई मर जाए, और साहिबैन के नज़दीक खामोश होते ही तलाक पड़ जाएगी, यह काफी में है।

अगर कहा कि 'जब मैं तेरे पास बैठूँ तो पास बैठने वाले की बीवी तालिका है' फिर उसके पास एक साअत (घड़ी/पल) बैठा, तो उसकी बीवी को तीन तलाकें पड़ेंगी। और अगर कहा कि 'जब मैं तुझे मारूँ तो तू तालिका है' फिर उसको दोनों हाथों से मारा तो दो तलाकें पड़ेंगी, और अगर एक हाथ से मारा तो एक ही तलाक पड़ेगी अगरचे उंगलियाँ मुतफ़र्रिक (अलग-अलग) पड़ी हों। एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि 'जब मैं तुझे तलाक दूँ तो तू तालिका है', फिर उसको एक तलाक दी तो दो तलाकें वाके होंगी; एक तलाक तो ब-सबब (कारण) तलाक देने के, और दूसरी तलाक ब-सबब इस क़ौल के कि 'जब मैं तुझे तलाक दूँ तो तू तालिका है'। और अगर कहा कि 'जब मेरी तलाक तुझ पर वाके हो तो तू तालिका है'।

(1) दिन के तुझे इसमें तलाक न दूँ। (2) यानी चूँकि पय-दर-पय तलाक वाके होंगी, इस वजह से अगर गैर-मदखूला हो तो पहले एक वाके होती, फिर दूसरी फिर तीसरी, क्योंकि गैर-मदखूला महल-ए-वुक़ूए-तलाक वाहिद ही होती है। इस वास्ते एक पड़ेगी और वह 'बाइना' हो जाएगी। और अगर इस लफ्ज़ से एक बारगी तीन तलाक पड़ने का हुक्म होता, तो गैर-मदखूला पर भी तीन तलाकें वाके हो जातीं। (1) यानी कहकर खामोश हुआ, तलाक न दी।

ہو یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ یوم لا اطلقک تو طلاق واقع نہ ہوگی یہاں تک کہ ایک روز گزر جائے یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کسی نے ایک عورت سے کہا کہ جس روز میں تجھ سے نکاح کروں پس تو طالقہ ہے پھر اس سے رات میں نکاح کیا تو طالقہ ہو جائے گی اور اگر اس نے دعویٰ کیا کہ میں نے خاصہ روز روشن کی نیت کی تھی تو قضا بھی اس کی تصدیق ہوگی یہ ہدایہ میں ہے۔ اگر کہا تجھے طلاق نہ دوں تو طالقہ ہے اور اگر اس کی کچھ نیت نہ ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک طلاق واقع نہ ہوگی: اگر کہا کہ جس رات سے نکاح کروں پس تو طالقہ ہے پس اگر رات میں اس نے نکاح کیا تو طلاق پڑ جائے گی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کہا کہ یوم اتزوجک فانت طالق یعنی میرے تجھ سے نکاح کر لینے کے روز تو طالقہ ہے اور اس کو تین مرتبہ کہا پھر اس سے نکاح کیا تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ محیط سرخی میں ہے اور اگر کہا کہ ہرگاہ میں تجھے طلاق نہ دوں پس تو طالقہ ہے پھر خاموش رہا تو عورت پر پے در پے تین طلاق واقع ہوں گی اور ایک بارگی تین طلاق نہ ہوں گی حتیٰ کہ اگر غیر مدخولہ ہو تو بس ایک ہی طلاق پڑے گی اور تین میں ہے اور اگر کہا کہ اذا لم اطلقک فانت طالق یعنی جب میں تجھے طلاق نہ دوں پس تو طالقہ ہے یا بعد لفظ اذا کے ما زائد کہا بہر صورت یہ اس کی نیت پر ہے پس اگر اس نے کہا کہ فی الحال طلاق واقع کرنے کی نیت کی تھی تو فوراً طالقہ ہوگی اور اگر کہا کہ میری نیت آخر عمر کی تھی تو یہ بمنزلہ قولہ ان لم اطلقک فانت طالق کے ہے یعنی اگر میں تجھے طلاق نہ دوں تو طالقہ ہے اور اگر اس کی کچھ نیت نہ ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک طلاق واقع نہ ہوگی یہاں تک کہ دونوں میں سے کوئی مر جائے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ جب (1) وہ چپ ہوا تب ہی واقع ہو جائے گی یہ مضمرات میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے جبکہ میں تجھے طلاق نہ دوں تو مطلقہ نہ ہوگی

یہاں تک کہ دونوں میں سے کوئی مر جائے بشرطیکہ اس نے شرط مراد لی ہو یعنی جبکہ بمعنی اگر مراد لیا ہو اور اگر دوسرے معنی مراد لئے ہوں یعنی وقت کے تو جب ہی ساکت ہوگا تب ہی طلاق پڑ جائے گی اور اگر اس کی کچھ نیت نہ ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک طلاق نہ پڑے گی یہاں تک کہ دونوں میں سے کوئی مر جائے اور صاحبینؒ کے نزدیک خاموش ہوتے ہی طلاق پڑ جائے گی یہ کافی میں ہے۔ اگر کہا کہ ہرگاہ میں تیرے پاس بیٹھوں تو پاس بیٹھنے والے کی بیوی طالقہ ہے پس انس کے پاس ایک ساعت بیٹھا تو اس کی بیوی کو تین طلاق پڑیں گی اور اگر کہا کہ ہرگاہ میں تجھے ماروں پس تو طالقہ ہے پس اس کو دونوں ہاتھوں سے مارا تو دو طلاق پڑیں گی اور اگر ایک ہاتھ سے مارا تو ایک ہی طلاق پڑے گی اگر چہ انگلیاں متفرق پڑی ہوں ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ ہرگاہ میں تجھے طلاق دوں پس تو طالقہ ہے پھر اس کو ایک طلاق دی تو دو طلاق واقع ہوں گی ایک طلاق تو بسبب طلاق دینے کے اور دوسری طلاق بسبب اس قول کے کہ ہرگاہ میں تجھے طلاق دوں پس تو طالقہ ہے اور اگر کہا کہ ہرگاہ میری طلاق تجھ پر واقع ہو پس تو طالقہ ہے ا) دن کے تجھے اس میں طلاق نہ دوں۔ ۲) یعنی چونکہ پے در پے طلاق واقع ہوں گی اس وجہ سے اگر غیر مدخولہ ہو تو پہلے ایک واقع ہوتی پھر دوسری پھر تیسری کیونکہ غیر مدخولہ محل وقوع طلاق واحد ہی ہوتی ہے اس واسطے ایک پڑے گی اور وہ بائنہ ہو جائے گی اور اگر اس لفظ سے ایک بارگی تین طلاق پڑنے کا حکم ہوتا تو غیر مدخولہ پر بھی تین طلاق واقع ہو جاتیں۔ (1) یعنی کہہ کر خاموش ہوا طلاق نہ دی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) Kitab-ut-Talaq (Book of Divorce) Then he gave her one divorce, then three divorces will occur; this is in Fatawa-e-Qazi Khan. Section: (3)

Regarding the description of the comparison of divorce (Tashbih-e-Talaq) If a man says to his wife, "You are divorced like the number of this thing," while naming something that has no countable number, such as the sun (1) or the moon, etc., then according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), one irrevocable divorce (Talaq-e-Baina) will occur. If he says, "After the thing that is in my hand" (2) referring to Dirhams, while there is nothing in his hand, one divorce will occur. Similarly, if he says "after the pond," while there are no fish in the pond, the same ruling applies. If he attributes the divorce to a number whose absence is known, such as saying "after the hair of my palm," or if the existence or absence is unknown (Majhool), such as saying "after the hair of Satan," or mentions something similar, one divorce will occur. If he attributes it to a number that is normally present, but has been removed due to some reason at the time of swearing the oath, such as saying "after the hair of my shin or your shin," while both have applied hair-removal cream (Nura) (3), then because the condition was already fulfilled, no divorce will occur; this is stated in Fath-ul-Qadir. If he says, "After those hairs that are on your private part," while the woman has applied hair-removal cream and there is no hair there, Imam Muhammad (RA) said no divorce will occur, just as if he said, "After those hairs on the back of my hand," while hair-removal paste had already been applied and no hair exists, the same ruling applies; this is in Fatawa-e-Qazi Khan.

If the husband says, "You are divorced like the number of stars," then three divorces will occur: If he says, "You are divorced after the hair on my head," while there is no hair on the head due to the use of hair-removal paste, nothing will occur. If he says, "You are divorced after the soup (Tharid) in this bowl," if he said this before the soup was poured, three divorces will occur, and if he said it after pouring, one divorce will occur; this is in Mukhtar-ul-Fatawa. If he said, "You are divorced like a thousand, or similar to a thousand," if he intended three divorces, then by consensus three divorces will occur. If he intended one or had no intention, then according to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), one irrevocable divorce will occur. If he said, "You are divorced with one divorce like a thousand," then by consensus, one irrevocable divorce will occur. If he said, "You are divorced like the number of a thousand, or like the number of three," then in terms of legal judgment (Qada) and between him and Allah, three divorces will occur, and if he had any other intention, his intention will be void; this is in Bada'i. If he said, "You are divorced like three," if he

intended three divorces, there will be three, and if he did not intend one, then according to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), one irrevocable divorce will occur; this is in Muhit-e-Sarakhsi. If he said "like the stars," then according to Imam Muhammad (RA), one divorce will occur.

फतावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द (2) किताब-उत-तलाक फिर उसको एक तलाक दी तो तीन तलाकें वाक़े होंगी, यह फतावा-ए-काज़ी खान में है। फसल: (3)

तश्बीह-ए-तलाक और उसके वस्फ के बयान में अगर औरत से कहा कि तू तालका है मिस्ल अदद उस चीज़ के, हालाँकि ऐसी चीज़ का नाम लिया जिसके वास्ते अदद नहीं है जैसे शम्स (सूरज) (1) और क़मर (चाँद) वगैरह, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक एक तलाक-ए-बायना वाक़े होगी। और अगर कहा कि बाद उस चीज़ के जो मेरे हाथ में है (2) दिरहमों से, हालाँकि उसके हाथ में कुछ नहीं है, तो एक तलाक वाक़े होगी। और इसी तरह अगर कहा कि बाद हौज़ के, हालाँकि हौज़ में कोई मछली नहीं है, तो भी यही हुक्म है। और अगर तलाक की इजाफ़त ऐसे अदद की जानिब की जिसका न होना मालूम है, जैसे कहा कि बाद मेरी हथेली के बालों के, या उसका होना या न होना मजहूल (अज्ञात) है, जैसे कहा कि बाद शैतान के बालों के, या उसके मिस्ल किसी चीज़ को बयान किया तो एक तलाक वाक़े होगी। और अगर ऐसे अदद की तरफ़ इजाफ़त की जिसकी शान से यह है कि मौजूद हो, लेकिन कसम खाने के वक़्त किसी वजह से पेश आने से ज़ाइल (खत्म) है, जैसे कहा कि बाद मेरी पिण्डली या तेरी पिण्डली के बालों के, हालाँकि दोनों ने नूरा (3) लगाया है, तो ब-सबब शर्त लगी जाने के तलाक न पड़ेगी, यह फ़तहुल क़दीर में है। और अगर कहा कि बाद उन बालों के जो तेरी फ़र्ज पर हैं, हालाँकि औरत ने नूरा वगैरह लगाया है कि उसकी फ़र्ज पर कोई बाल नहीं है, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि तलाक न पड़ेगी, जैसे कि अगर कहा कि बाद उन बालों के जो मेरी हथेली की पुश्त पर हैं, हालाँकि खुद तिला वगैरह लग चुका है जिससे कोई बाल मौजूद नहीं है, तो यह ही हुक्म है, यह फतावा-ए-काज़ी खान में है।

अगर शौहर ने कहा कि तू तालका है मिस्ल अदद सितारों के, तो तीन तलाकें वाक़े होंगी: अगर कहा कि तू तालका है बाद उन बालों के जो मेरे सर पर हैं, हालाँकि तिला के इस्तेमाल से सर पर कोई बाल नहीं है, तो कुछ वाक़े न होगा। और अगर कहा कि तू तालका है बाद उस सरीत (शोरबे) के जो इस प्याले में है, पस अगर शोरबा डलवा लेने से पहले उसने यह कहा हो तो तीन तलाकें वाक़े होंगी, और अगर शोरबा डालने के बाद कहा हो तो एक तलाक वाक़े होगी, यह मुख़्तार-उल-फ़तावा में है। और अगर उसने कहा कि तू तालका है मानिंद हज़ार के या मिस्ल हज़ार के, पस अगर तीन तलाक की नीयत की तो बिल-इज्मा तीन तलाकें वाक़े होंगी। और अगर एक की नीयत की या कुछ नीयत न की तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) व इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक एक तलाक-ए-बायना वाक़े होगी। और अगर कहा कि तू तालका है बे-एक तलाक मिस्ल हज़ार के, तो बित्तफ़ाक सब के नज़दीक एक

तलाक-ए-बायना वाक़े होगी। और अगर कहा कि तू तालका है मिस्ल अदद हज़ार के या मानिंद अदद तीन के तो क़ज़ा और फ़ीमा-बैनहु व बैन-अल्लाह तआला तीन तलाकें वाक़े होंगी, और अगर उसके सिवा कुछ और नीयत की हो तो उसकी नीयत बातिल होगी, यह बदए में है। और अगर कहा कि तू तालका है मिस्ल तीन के पस अगर तीन तलाक की नीयत की हो तो तीन तलाकें होंगी, और अगर एक की नीयत न हो तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) व इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक एक तलाक-ए-बायना वाक़े होगी, यह मुहीत-ए-स रखसी में है। और अगर कहा कि मिस्ल सितारों के तो इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक एक तलाक वाक़े होगी।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (2) کتاب الطلاق پھر اس کو ایک طلاق دی تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ فصل: (3)

تشبیہ طلاق واس کے وصف کے بیان میں اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ مثل عدد اس چیز کے حالانکہ ایسی چیز کا نام لیا جس کے واسطے عدد نہیں ہے جیسے شمس (1) اور قمر وغیرہ تو امام اعظم کے نزدیک ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اگر کہا کہ بعد اس چیز کے جو میرے ہاتھ میں ہے (2) درہموں سے حالانکہ اس کے ہاتھ میں کچھ نہیں ہے تو ایک طلاق واقع ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ بعد حوض کے حالانکہ حوض میں کوئی مچھلی نہیں ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر طلاق کی اضافت ایسے عدد کی جانب کی جس کا نہ ہونا معلوم ہے جیسے کہا کہ بعد میری ہتھیلی کے بالوں کے یا اس کا ہوتا یا نہ ہوتا مجھول ہے جیسے کہا کہ بعد شیطان کے بالوں کے یا اس کے مثل کسی چیز کو بیان کیا تو ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر ایسے عدد کی طرف اضافت کی اس کی شان سے یہ ہے کہ موجود ہوئے لیکن اس قسم کھانے کے وقت کسی وجہ پیش آنے سے زائل ہے جیسے کہا کہ بعد میری پنڈلی یا تیری پنڈلی کے بالوں کے حالانکہ دونوں نے نورہ (3) لگایا ہے تو بسبب شرط لگی جانے کے طلاق نہ پڑے گی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ بعد دان بالوں کے جو تیری فرج پر ہیں حالانکہ عورت نے نورہ وغیرہ لگایا ہے کہ اس کی فرج پر کوئی بال نہیں ہے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ طلاق نہ پڑے گی جیسے کہ اگر کہا کہ بعد ان بالوں کے جو میری ہتھیلی کے پشت پر ہیں حالانکہ خود طلا وغیرہ لگ چکا ہے جس سے کوئی بال موجود نہیں ہے تو یہ ہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر شوہر نے کہا کہ تو طالقہ مثل عدد ستاروں کے ہے تو تین طلاق واقع ہوں گی: اگر کہا کہ تو طالقہ ہے بعد ان بالوں کے جو میرے سر پر ہیں حالانکہ طلا کے استعمال سے سر پر کوئی بال نہیں ہے تو کچھ واقع نہ ہوگا اور

اگر کہا کہ تو طالقہ بعد اس ثرید کے جو اس پیالہ میں ہے پس اگر شور با ٹلوا لینے سے پہلے اس نے یہ کہا ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر شور با ڈالنے کے بعد کہا ہو تو ایک طلاق واقع ہوگی یہ مختار الفتاویٰ میں ہے اور اگر اس نے کہا کہ تو طالقہ مانند ہزار کے یا مثل ہزار کے پس اگر تین طلاق کی نیت کی تو بالا جماع تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر ایک کی نیت کی یا کچھ نیت نہ کی تو امام ابو حنیفہؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ بیک طلاق مثل ہزار کے ہے تو بالاتفاق سب کے نزدیک ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ مثل عدد ہزار کے یا مانند عدد تین کے ہے تو قضاء و فیما بینہ بین اللہ تعالیٰ تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر اس کے سوائے کچھ اور نیت کی ہو تو اس کی نیت باطل ہوگی یہ بدائع میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ مثل تین کے ہے پس اگر تین طلاق کی نیت کی ہو تو تین طلاق ہوں گی اور اگر ایک کی نیت نہ ہو تو امام ابو حنیفہؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کہا کہ مثل ستاروں کے تو امام محمدؒ کے نزدیک ایک طلاق واقع ہوگی۔

(Talaq) will occur; however, if he intended a number, then three talaqs will occur. This option is in Sharh-e-Mukhtar, and it is narrated from Imam Muhammad (RA) that if the husband says, "You are a talaq equivalent to the number of stars," then three talaqs will occur. This is if it is three, and if someone said to his wife, "You are a talaq equivalent to the number of stars or the number of earth or the number of seas," then three talaqs will occur. If he said, "You are one talaq equivalent to three," then one Talaq-e-Bain (irrevocable divorce) will occur. If he said, "You are a talaq equivalent to pillars (asateen), mountains, or seas," then according to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Zafar (RA), one Talaq-e-Bain will occur; this is in Fatawa Qazi Khan.

In the mentioned issue, the principle according to Imam-e-Azam (RA) is that when he compares the divorce to something, a Talaq-e-Bain will occur: If he said, "You are a talaq equivalent to the greatness (size) of a mountain," then one Talaq-e-Bain will occur. If he intended three, then three talaqs will occur. This is in the 'Fasl-e-Kinayat' of Fatawa Qazi Khan. If he said, "You are a talaq equivalent to the number of grains of sand," then by consensus, it is three talaqs; this is in Siraj al-Wahhaj. If he said, "You are a talaq worth a room full," then it is one Talaq-e-Bain, but if there is an intention for three, then three talaqs will occur; this is in Hidayah. If he said, "You are a talaq worth a house full or a pot full," then if he intended three, three talaqs will occur; and if he intended one or two, or had no intention, then one Talaq-e-Bain will occur. If he said, "You are one talaq equivalent to a house," or said "house full," then one Talaq-e-Bain will occur; this is in Muhit. If he said, "You are a talaq equivalent to the size of a grain or the size of mustard," then according to Imam-e-Azam (RA), one Talaq-e-Bain will occur, and the same ruling applies according to the Sahibain (RA); this is in Muhit-e-Sarakhsi. Furthermore, it should be clear that the principle according to Imam-e-Azam (RA) is that when he compares divorce to something, a Talaq-e-Bain will occur, whether that thing is small or large, and whether he mentioned the word 'greatness' (size) or not. According to Imam Abu Yusuf (RA), if he used the word 'greatness', it will be Bain; otherwise, it will be Raj'i (revocable), regardless of whether the thing compared is small or large. Regarding Imam Muhammad (RA), some have stated it with Imam-e-Azam (RA) and some with Imam Abu Yusuf (RA). The description of the aforementioned principle is that if a man says to his woman, "You are a talaq equivalent to the size of a needle's eye," then according to Imam-e-Azam (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), one Talaq-e-Bain will occur.

In numbers (weights), the custom of the people is relied upon: If he said, "Equivalent to a needle's eye or a mustard seed," then according to Imam-e-Azam (RA), it is Talaq-e-Bain, and according to Imam Abu Yusuf (RA), it is Raj'i. If he said, "Equivalent to a mountain," then according to Imam-e-Azam (RA), it is Talaq-e-Bain, and according to Imam Abu Yusuf (RA), it is Raj'i. If he said, "Equivalent to the size of a mountain," then by consensus, it is Bain. If he intended three talaqs from the aforementioned words, then three talaqs will occur; this is in Siraj al-Wahhaj. If he said, "You are a talaq equivalent to ice," then according to Imam-e-Azam (RA), it is Talaq-e-Bain; according to the Sahibain (RA), if whiteness is intended by ice, it is Talaq-e-Raj'i, and if coldness is intended, it is Bain. If he said, "You are a talaq equivalent to the weight of one dang," then it is one talaq; this is in Zahiriya. If he said, "You are half a dirham of talaq" or "equivalent to the weight of half a dirham" or "equivalent to the weight of one day" or "equivalent to the weight of an apple (tuffah)," then it is one Talaq-e-Bain.

1. The translator says that if he intended something other than three talaqs, his word will still be confirmed, neither in Qaza nor in Diyanatan (religiously).
2. Weight excess, i.e., the weight of weighing.
3. In place of 'Qal al-Haram' (Al-Waqi), dam and damig etc., does not only imply that, but refers to things that are weighed and measured with Bain.

(तलाक) वाके होगी, लेकिन अगर उसने (तलाक की) संख्या की नियत की हो तो तीन तलाक वाके होंगी। यह इख्तियार शरह-ए-मुख्तार में है और इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि अगर शौहर ने कहा कि "तू मेरे सितारों की गिनती के बराबर तलाक है" तो तीन तलाक वाके होंगी। यह 'तीन' (तलाक) में है और अगर किसी ने अपनी बीवी से कहा कि "तू सितारों की गिनती या मिट्टी की गिनती या समुद्रों की गिनती के बराबर तलाक है" तो तीन तलाक वाके होंगी। और अगर कहा कि "तू एक तलाक है तीन के बराबर" तो एक तलाक-ए-बाइन वाके होगी। और अगर कहा कि "तू खंभों (असातीन) या पहाड़ों या समुद्रों के बराबर तलाक है" तो इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम जफर (रह.) के नजदीक एक तलाक-ए-बाइन वाके होगी, यह फतावा काजी खान में है।

उपर्युक्त मसले में इमाम-ए-आज़म (रह.) के नजदीक मूल सिद्धांत यह है कि जब उसने तलाक की तुलना किसी चीज़ से की तो तलाक-ए-बाइन वाके होगी: अगर कहा कि "तू पहाड़ की विशालता के बराबर तलाक है" तो एक तलाक-ए-बाइन वाके होगी। और अगर तीन की नियत की तो तीन तलाक वाके होंगी। यह 'फस्ल-ए-कनायात' फतावा काजी खान में है। और अगर कहा कि "तू रेत के कणों के बराबर तलाक है" तो यह सर्वसम्मति (इज्मा) से तीन तलाक हैं, यह 'सराज अल-वहाज' में है। और अगर कहा कि "तू एक कमरे भर (तलाक) है" तो यह एक तलाक-ए-बाइन है, लेकिन अगर तीन की नियत हो तो तीन तलाक वाके होंगी, यह 'हिदाया' में है। और अगर कहा कि "तू पूरे घर या मटके भर (तलाक) है" तो अगर तीन की नियत की हो तो तीन तलाक वाके होंगी, और अगर एक या दो की नियत हो या कोई नियत न हो तो एक तलाक-ए-बाइन वाके होगी। और अगर कहा कि "तू एक घर के बराबर तलाक है" या "घर भर (तलाक) है" तो एक तलाक-ए-बाइन वाके होगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि "तू सरसों के दाने की विशालता के बराबर तलाक है" तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नजदीक एक तलाक-ए-बाइन वाके होगी और यही हुक्म साहिबैन (रह.) के नजदीक भी है, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। फिर स्पष्ट हो कि इमाम-ए-आज़म (रह.) के नजदीक मूल सिद्धांत यह है कि जब उसने तलाक की तुलना किसी चीज़ से की तो तलाक-ए-बाइन वाके होगी, चाहे वह चीज़ छोटी हो या बड़ी, और चाहे उसने 'विशालता' (बड़ाई) का शब्द प्रयोग किया हो या न किया हो। और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नजदीक अगर 'विशालता' का शब्द कहा तो बाइन होगी वरना रजई होगी, चाहे वह चीज़ जिसके साथ तुलना की है, छोटी हो या बड़ी। और इमाम मुहम्मद (रह.) के बारे

में कुछ ने इमाम-ए-आज़म (रह.) के साथ बयान किया और कुछ ने इमाम अबू यूसुफ (रह.) के साथ। और उपर्युक्त मूल का विवरण इस प्रकार है कि औरत से कहा कि "तू सुई के सिरे की विशालता के बराबर तलाक है" तो इमाम-ए-आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नजदीक एक तलाक-ए-बाइन वाके होगी।

संख्या (वजन) में लोगों के रिवाज (उर्फ़) का भरोसा है: अगर कहा कि "सुई के सिरे या राई के दाने के बराबर" तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नजदीक तलाक-ए-बाइन होगी और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नजदीक रजई होगी। और अगर कहा कि "पहाड़ के बराबर" तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नजदीक तलाक-ए-बाइन होगी और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नजदीक रजई होगी। और अगर कहा कि "पहाड़ की विशालता के बराबर" तो सर्वसम्मति (इज्मा) से बाइन होगी। और अगर उपर्युक्त शब्दों से तीन तलाक की नियत की हो तो तीन तलाक वाके होंगी, यह 'सराज अल-वहाज' में है। और अगर कहा कि "तू बर्फ के बराबर तलाक है" तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नजदीक तलाक-ए-बाइन है, और साहिबैन (रह.) के नजदीक अगर बर्फ से सफेदी मुराद है तो तलाक-ए-रजई है, और अगर ठंडक मुराद है तो बाइन है। और अगर कहा कि "तू एक दांग (वजन) के बराबर तलाक है" तो एक तलाक है, यह 'जहीरिया' में है। और अगर कहा कि "तू आधे दिरहम या आधे दिरहम के वजन के बराबर या एक दिन के वजन के बराबर या एक सेब (तुफ़ा) के वजन के बराबर तलाक है" तो एक तलाक-ए-बाइन है।

1. अनुवादक कहता है कि अगर तीन तलाक के अलावा उसने कुछ और नियत की हो, तब भी उसके कथन की पुष्टि की जाएगी, न कज़ा में न दियानतन (धार्मिक रूप से)।
2. वजन की अधिकता यानी तोलने का वजन।
3. 'काल अल-हरम' के स्थान पर दम और दामिग आदि से केवल मुराद नहीं, बल्कि वजन और बाइन से जो चीज़ तोली जाती है, उसका वजन मुराद है।

واقع ہوگی لیکن اگر اس نے عدد کی نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر شوہر نے کہا کہ تو طالقہ مثل عدد ستاروں کے ہے تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ تین میں ہے اور اگر کسی نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ مثل عدد ستاروں یا عدد خاک یا عدد سمندروں کے ہے تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ تو طالقہ بیک طلاق مثل تین کے ہے تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ مثل اساطین یا مثل جبال یا مثل بحار کے ہے تو امام ابو حنیفہؒ و امام زفرؒ کے نزدیک ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں اصل امام اعظمؒ کے نزدیک یہ ہے کہ جب اس نے طلاق کی تشبیہ کسی چیز کے ساتھ کی تو طلاق بائنہ واقع ہوگی: اگر کہا کہ تو طالقہ مثل بڑائی پہاڑ کے ہے تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اگر تین کی نیت کی تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ فصل کنایات فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ مثل عدد ریگ کے ہے تو یہ بالاجماع تین طلاق ہیں یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ کوٹھری بھر کے ہے تو یہ ایک طلاق بائنہ ہے لیکن اگر تین کی نیت ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ ہدایہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ گھر بھر کے یا مٹکا بھر کے ہے پس اگر تین کی نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر ایک یا دو کی نیت ہو یا کچھ نیت نہ ہو تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ بیک طلاق مثل گھر کے ہے یا کہا گھر بھر کے ہے تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ مثل بڑائی دانہ کے یا مثل بڑائی رائی کے ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اور

یہی حکم صاحبینؒ کے نزدیک بھی ہے یہ محیط سرخسی میں ہے پھر واضح ہو کہ اصل امام اعظمؒ کے نزدیک یہ ہے کہ جب اس نے طلاق کی تشبیہ کسی چیز کے ساتھ کی تو بائنہ طلاق واقع ہوگی خواہ یہ چیز چھوٹی ہو یا بڑی ہو اور خواہ اس نے بڑائی کا لفظ ذکر کیا ہو یا نہ ہو اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اگر بڑائی کا لفظ کہا تو بائنہ ہوگی ورنہ رجعی ہوگی خواہ وہ چیز جس کے ساتھ تشبیہ کی ہے چھوٹی ہو یا بڑی ہو اور امام محمدؒ بعض نے امام اعظمؒ کے ساتھ بیان کیا اور بعض نے امام ابو یوسفؒ کے ساتھ بیان کیا اور اصل مذکور کا بیان اس طرح ہے کہ عورت سے کہا کہ تو طالقہ مثل بڑائی سوئی کے سر کے ہے تو امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی۔

اعتماد دوان میں لوگوں کے عرف کا ہے: اگر کہا کہ مثل سوئی کے سر کے یا رائی کے دانہ کے تو امام اعظمؒ کے نزدیک طلاق بائنہ ہوگی اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک رجعی ہوگی اور اگر کہا کہ مثل پہاڑ کے تو امام اعظمؒ کے نزدیک طلاق بائنہ ہوگی اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک رجعی ہوگی اور اگر کہا کہ مثل بڑائی پہاڑ کے تو بالاجماع بائنہ ہوگی اور اگر ان الفاظ مذکورہ بالا سے تین طلاق کی نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ مثل برف کے ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک طلاق بائنہ ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک اگر برف سے سپیدی مراد ہے تو طلاق رجعی ہے اور اگر سردی مراد ہے تو بائنہ ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ مثل وزن ایک دانگ کے ہے تو ایک طلاق ہے یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ نصف درہم ہے یا مثل وزن نصف درہم کے ہے یا مثل وزن ایک دن ہے یا مثل وزن تپاح (سیب) کے ہے تو ایک طلاق بائنہ ہے۔

۱۔ مترجم کہتا ہے کہ اگر سوائے تین طلاق کے اس نے کچھ اور نیت کی ہو جب بھی اس کے قول کی تصدیق کی جائے گی نہ قضا کی نہ دیانہ۔۔۔ ۲۔ وزن گرانی یعنی ٹولنے کا وزن۔ ۳۔ قال الحرم

(الواقع) کے مقام پر دم و دامگ وغیرہ سے فقط مراد نہیں بلکہ وزن اور بائنہ سے کوئی چیز تولی جاتی ہے اور وزن کی جاتی ہے مراد ہے۔

Kitab-ul-Talaq (Book of Divorce) 302

If someone said that [the divorce] is equal to a dirham or equal to five daangs, then one divorce will take place, but according to Imam Azam and Imam Muhammad, it will be 'baina' (irrevocable). If he said it is equal to the weight of one daang and half a daang, or the weight of two daangs, then two divorces will take place. Similarly, if he said it is equal to three dirhams, the same ruling applies because it involves two weights. If he said it is equal to the weight of two-thirds of a dirham, then two divorces will take place because it involves two weights. If he said it is equal to the weight of a thousand dirhams, only one divorce will take place because it is a single weight. This is mentioned in 'Muhit-e-Sarsi'.

The summary of the discussion is that the counting of weights depends on local custom, as mentioned in 'al-Muhit'. The compiler says that based on this, if in India someone says 'three chhatank', two divorces will take place, and if he says 'four chhatank', one divorce will take place; the same analogy applies here. If someone says "Anti taliq hakadha" (you are divorced like this), and points with his fingers to one—that is, lifts one finger—this is one divorce. If he points with two fingers, there are two, and if he points with three, there are three divorces. In this regard, only the open fingers are considered, as stated in 'Fatawa Qazi Khan', and this is the accepted opinion, as noted in 'Bahr-ul-Raiq'. Thus, if the husband claims that his intention was the palm or the closed fingers, his claim will not be verified by the court. If he says "you are divorced like this" and points with three fingers while intending three divorces, then three divorces will take place. However, if he intended only one, then only one will take place; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If he says "you are divorced like this" and points with three fingers, then if he intended three divorces, three will take place, and if he intended one, then one irrevocable (baina) divorce will take place. The same ruling applies if no intention was made; this is in 'Bada'i'.

If someone said to his wife, "You are 'aammat-ut-talaq' (generally divorced) or 'ala-talaq'," then two divorces will take place:

If he said, "You are an irrevocable divorcee (baina)," or "albatta" (definitely), or "fuhsh-ut-talaq" (obscene divorce), or "talaq-e-shaitan" (Satan's divorce), or "talaq-e-bid'at" (innovated divorce), or "ashadd-ut-talaq" (harshest divorce), or "like a mountain," or "talaiya-e-shadida," or "areeda" or "taweela," then this will be one irrevocable divorce, provided he did not intend three divorces. If he said "you are divorced" intending one, and through other words like "baina" or similar he intended a second, then two

divorces will take place, but it will be irrevocable. The principle is that when he describes the divorce with an adjective, if it is an adjective that does not qualify a divorce, it is redundant, and a revocable divorce (raj'i) will occur. For example, if he said, "You are a divorce such that it has not fallen upon you," or a condition where "I have the option," then this description is redundant and a revocable divorce occurs. When he describes it with an adjective that is truly a quality of divorce, it falls into two categories: either the word does not imply excess—like "ahsan-ut-talaq" (best divorce), "afdal-ut-talaq" (virtuous divorce), "ahsan," "ajmal," "a'dal," or "akhir talaq"—in which case it is one revocable divorce; or it is an adjective that implies excess, like "ashadd-ut-talaq" (harshest divorce), etc., in which case it is an irrevocable divorce. This is an agreed-upon principle. If he says you are "talaq-ut-talaq," "akhbas," "aswa," "aghlaz," "ashar," "atwal," "akbar," "a'rad," or "a'zam-ut-talaq," and makes no intention, or intends one or two (without binding), then only one irrevocable divorce occurs. If he intended three, then three divorces occur.

The compiler says: The benefit of this discussion is that if a person says "you are divorced like this" and points with two fingers while keeping the others closed, and then claims that his intent was the number of divorces equal to the closed fingers (i.e., three), his claim will not be verified.

किताब-उल-तलाक 302

अगर किसी ने कहा कि (तलाक) दिरहम के बराबर है या पांच दांग के बराबर है, तो एक तलाक होगी, लेकिन इमाम आज़म और इमाम मोहम्मद के नज़दीक वह 'बाइना' (स्पष्ट) होगी। अगर कहा कि एक दांग और आधा दांग के वज़न के बराबर है, या दो दांग के वज़न के बराबर है, तो दो तलाकें वाके होंगी। इसी तरह अगर कहा कि तीन दिरहम के बराबर है, तो भी यही हुक्म है, क्योंकि इसमें दो वज़न होंगे। अगर कहा कि दो-तिहाई दिरहम के वज़न के बराबर है, तो दो तलाकें वाके होंगी, क्योंकि इसमें दो वज़न होते हैं। और अगर कहा कि हज़ार दिरहम के वज़न के बराबर है, तो एक ही तलाक होगी क्योंकि यह एक वज़न है। यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है।

बात का निचोड़ यह है कि वज़नों की गिनती में लोगों के रिवाज का एतबार है, जैसा कि 'मुहीत' में है। मुहर्रिम का कहना है कि इसी आधार पर अगर हिंदुस्तान में 'तीन छटांक' कहे, तो दो तलाकें होंगी और अगर 'चार छटांक' कहे, तो एक तलाक होगी, इसी तरह कयास करना चाहिए। अगर कहा कि "अंती तालिक हाज़ा" यानी तू इतनी तलाकशुदा है और अपनी उंगलियों से एक की तरफ इशारा किया, यानी एक उंगली उठाकर इशारा किया, तो यह एक तलाक है। अगर दो उंगलियों से इशारा किया तो दो हैं, और अगर तीन से इशारा किया तो तीन तलाकें हैं। इसमें वे उंगलियां मोतबर (मान्य) होंगी जो खुली हैं, जैसा कि 'फतावा काज़ी खान' में है, और यही कौल (बात) मान्य है, यह 'बहर-उल-राएक' में है। अतः अगर मर्द ने दावा किया कि मेरी मुराद हथेली या बंद उंगलियां थीं, तो अदालत में उसके दावे की तस्दीक (पुष्टि) नहीं होगी। और अगर कहा कि तू ऐसी तलाकशुदा है जैसे यह (इशारा) और तीन उंगलियों से इशारा किया और तीन तलाक की नीयत की, तो तीन तलाकें वाके होंगी, लेकिन अगर एक तलाक की नीयत की, तो एक ही वाके होगी, यह 'फतावा काज़ी खान' में है। अगर कहा कि तू ऐसी तलाकशुदा है जैसे यह और तीन उंगलियों से इशारा किया, तो अगर तीन तलाक की नीयत की तो तीन तलाकें वाके होंगी, और अगर एक तलाक की नीयत की तो एक तलाक 'बाइना' होगी, इसी तरह अगर कोई नीयत न की हो तो भी यही हुक्म है, यह 'बदाय' में है।

अगर किसी ने अपनी बीवी से कहा कि तू 'आम-तुल-तलाक' या 'अला-तलाक' है, तो दो तलाकें वाके होंगी:

अगर कहा कि तू 'तालिक़ा-ए-बाइना', 'अलबत्ता', 'फ़ुहश-उत-तलाक', 'तलाक-ए-शैतान', 'तलाक-ए-बिदत', 'अशद-उत-तलाक', 'पहाड़ जैसी', 'तलीय-ए-शदीदा', 'अरीज़ा' या 'तवीला' है, तो यह एक

तलाक-ए-बाइना होगी, बशर्ते कि उसने तीन तलाक की नीयत न की हो। और अगर 'तू तालिक़ा है' (कहकर) एक तलाक की और 'बाइना' या इसी तरह के अन्य अल्फाज़ से दूसरी तलाक की नीयत हो, तो दो तलाकें वाके होंगी, मगर 'बाइना' होगी। असूल यह है कि जब उसने तलाक के साथ सिफत (विशेषण) बयान की, तो अगर ऐसा विशेषण हो जिससे तलाक वर्णित (मुसवफ़) नहीं होती, तो वह विशेषण व्यर्थ (ल़ग़व) होगा और तलाक-ए-रजई वाके होगी। जैसे कि अगर ऐसे कहा कि तू ऐसी तलाक है जो तुझ पर वाके नहीं हुई, या ऐसी शर्त कि जिसमें मुझे इख्तियार है, तो यह विशेषण व्यर्थ है और तलाक-ए-रजई वाके होगी। और जब ऐसे विशेषण के साथ वर्णित किया जो तलाक की सिफत हो, तो दो स्थितियों से खाली नहीं—या तो ऐसा लफ्ज़ होगा जो ज्यादती (अधिकता) पर दलालत नहीं करता, जैसे 'अहसन-उत-तलाक', 'अफ़ज़ल-उत-तलाक', 'अहसन', 'अजमल', 'अदल' या 'अखीर तलाक', तो यह एक तलाक-ए-रजई होगी। या फिर ऐसा विशेषण होगा जो अधिकता पर दलालत करता है जैसे 'अशद-उत-तलाक' वगैरह, तो यह तलाक-ए-बाइना होगी। और यह असूल इत्तेफाकी है। अगर कहा कि तू 'तलाक-ए-तलाक', 'अख़बस', 'अस्वा', 'अगलज़', 'अशर', 'अतवल', 'अकबर', 'अअरज़' या 'आजम-उत-तलाक' है और कोई नीयत न की, या एक तलाक की, या दो तलाक की (बिना बंदी के), तो एक ही तलाक-ए-बाइना वाके होगी। और अगर तीन तलाक की नीयत की हो तो तीन तलाकें वाके होंगी।

मुहर्रिम का कहना है: इस बात का फायदा यह है कि अगर किसी व्यक्ति ने कहा कि तू इतनी तलाकशुदा है और दो उंगलियां उठाकर इशारा किया और बाकी को बंद रखा, फिर दावा किया कि मेरी मुराद तलाक की गिनती बंद उंगलियों के बराबर थी, यानी तीन तलाक, तो उसके दावे की पुष्टि नहीं की जाएगी।

درہم کے یا مثل پانچ دانگ کے ہے تو ایک طلاق پڑے گی مگر امام اعظم و امام محمد کے نزدیک وہ بائنہ ہوگی اور اگر کہا کہ مثل وزن ایک دانگ و نصف دانگ کے یا مثل وزن دو دانگ کے تو وہ طلاق واقع ہوں گی اسی طرح اگر کہا کہ مثل تین درہم کے تو بھی یہی حکم ہے اس واسطے کہ اس میں دو وزن ہوں گے اور اگر کہا کہ مثل وزن دو تہائی درہم کے تو دو طلاق واقع ہوں گی اس واسطے کہ اس میں دو وزن ہوتے ہیں اور اگر کہا کہ مثل وزن ہزار درہم کے تو ایک ہی طلاق پڑے گی اس واسطے کہ یہ ایک وزن ہے یہ محیط سرسی میں ہے۔

حاصل کلام یہ ہے کہ اعتماد عدد اوزان میں لوگوں کے عرف کا ہے کذا فی المحیط قال المحر جم علی ہذا اگر ہندوستان میں تین چھٹانک کہے تو دو طلاق پڑیں گی اور اگر چار چھٹانک کہے تو ایک طلاق پڑے گی علیٰ ھذا القیاس فافھم ۔ اگر کہا کہ انت طالق ھکذا یعنی تو اتنی طالق ہے اور اپنی انگلی سے ایک سے اشارہ کیا یعنی ایک انگلی اٹھا کر اشارہ کیا تو یہ ایک طلاق ہے اور اگر دو انگلی سے اشارہ کیا تو دو ہیں اور اگر تین سے اشارہ کیا تو تین طلاق ہیں اور اس میں معتبر وہ انگلیاں ہوں گی جو ملکی ہیں کذا فی فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور یہی قول معتبر ہے یہ بحر الرائق میں ہے پس اگر مرد نے دعویٰ کیا کہ میری مراد ہتھیلی یا بند انگلیاں تھیں تو قضاء اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اور اگر کہا کہ طالقہ مثل اس کے ہے اور تین انگلیوں سے اشارہ کیا اور تین طلاق کی نیت کی تو تین طلاق واقع ہوں گی لیکن اگر ایک طلاق کی نیت کی تو ایک ہی واقع ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ مثل اس کے واسطے ہے اور تین انگلیوں سے اشارہ کیا پس اگر تین طلاق کی نیت کی تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر ایک طلاق

کی نیت کی تو ایک طلاق بائنہ ہوگی اور اسی طرح اگر کچھ نیت نہ کی ہو تو بھی یہی حکم ہے یہ بدائع میں ہے۔

اگر کسی نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ عامۃ الطلاق یا علی الطلاق ہے تو دو طلاق واقع ہوگی:

اگر کہا کہ تو طالقہ بائنہ یا البتہ یا فحش الطلاق یا طلاق شیطان یا طلاق بدعت یا اشد الطلاق یا مثل پہاڑ کے یا طلیہ شدیدہ یا عریضہ یا طویلہ ہے تو یہ ایک طلاق بائنہ ہوگی بشرطیکہ اس نے تین طلاق کی نیت نہ کی ہو اور اگر تو طالقہ سے ایک طلاق کی اور بائنہ یا مثل اس کے دیگر الفاظ سے دوسری طلاق کی نیت ہو تو دو طلاق واقع ہوں گی مگر بائنہ ہوگی اور اصل یہ ہے کہ جب اس نے طلاق کے ساتھ وصف بیان کیا پس اگر ایسا وصف ہو کہ جس سے طلاق موصوف نہیں ہوتا ہے تو وصف لغو ہوگا اور طلاق رجعی واقع ہوگی چنانچہ اگر یوں کہا کہ تو طالقہ ایسی طلاق ہے کہ تجھ پر نہیں واقع ہوئی یا دین شرط کہ مجھے اس میں خیار ہے تو یہ وصف لغو اور طلاق رجعی واقع ہوگی اور جب ایسے وصف سے موصوف کیا کہ وہ طلاق کی صفت ہوتا ہے تو دو حال سے خالی نہیں یا تو ایسا لفظ ہوگا کہ وہ زیادتی ہونے پر والی نہیں ہے جیسے احسن الطلاق یا افضل الطلاق یا احسن یا اجمل یا اعدل یا اخیر طلاق تو یہ ایک طلاق رجعی ہوگی اور یا ایسا وصف ہوگا جو زیارت پر دال ہے جیسے اشد الطلاق وغیرہ تو یہ طلاق بائنہ ہوگی اور یہ آیہ کا اصول اتفاقی ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ الطلاق یا اخبث یا اسواء یا اغلظ یا اشر یا اطول یا اکبر یا اعرض یا اعظم الطلاق ہے اور کچھ نیت نہ کی یا ایک طلاق کی یا دو طلاق کی غیر باندی کی صورت میں نیت کی تو ایک ہی طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اگر اس نے تین طلاق کی نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی

قال المحر جم فائدہ کلام یہ ہے کہ اگر ایک شخص نے کہا کہ تو اتنی طالقہ ہے اور دو انگلیاں اٹھا کر اشارہ کیا اور باقی بند رکھیں پھر دعویٰ کیا کہ میری مراد طلاق کی تعداد بقدر بند انگلیوں کے تھی یعنی تین طلاق تھی تو اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 ..... 303 ..... Kitab-ul-Talaq

It is in 'Teen' (Three) that if someone says: "You are a 'Taliqa' (divorced woman) whose length and breadth is such and such," it will be considered one 'Talaq-e-Baina' (irrevocable divorce). If he intended three divorces, they will not occur. This is in 'Muheet-e-Sarakhsi'. If someone says to his wife, "You are a 'Taliqa-e-Ammatul-Talaq' (1)" or "Ala-Talaq," two divorces will occur. If he says, "You are a 'Taliqa-e-Aksarul-Talaq'," it is mentioned in the original text that three divorces will occur. If he says, "Aful-Talaq," one divorce will occur. If he says, "You are a 'Taliqa-e-Kullul-Taliqa'," one divorce will take place. If he says, "You are a 'Taliqa-e-Kullu-Taliqa'," three divorces will occur, regardless of whether he has consummated the marriage or not. Similarly, if he says, "You are a 'Taliqa' after every 'Taliqa'" or "with every 'Taliqa'" or "you are a 'Taliqa' with every 'Taliqa'," the ruling remains that three divorces will occur. This is in 'Fatawa-e-Qazi Khan'.

If he said: "I have given you the divorce of the last three ta'liqat (conditionals), then three divorces will occur":

If he says to his wife: "You are a 'Taliqa' neither 'Qaleel' (small) nor 'Kaseer' (large/many)," three divorces will occur, and this is the preferred opinion. Faqih Abu Jafar (R.A.) stated that two divorces will occur, and this is more likely. If the word 'Kaseer' was not mentioned first, then one divorce will occur; this is in 'Khulasa'. If he says, "You are a 'Taliqa-e-Kullul-Talaq'," this will be considered one divorce. If he says, "Kaseer-ul-Talaq," it is two divorces. If he says, "Anta Talaq-ut-Talaq kulluha," meaning "You are a 'Talaq-e-Kamil' (complete divorce)," then three divorces will occur. If he says, "Anta Talaq adad-min-al-Talaq," meaning "You are a 'Taliqa' by a few numbers of divorce," then two divorces will occur. The translator says that 'one' is not included here, and since he said "from the divorces," it cannot be three, so it must be two. Similarly, if he said "Adad-ul-Talaq (2)," then these are three divorces. If he says, "You are a 'Taliqa' and 'Adgi'," this will be one divorce. If he says, "You are a 'Taliqa' of one divorce and another," these are two divorces. If he says, "Anta Taliqa-e-ghair-wahida," meaning "You are a 'Taliqa' other than two," then three divorces will occur. This is in 'Muheet'. If he says, "You are a 'Taliqa' such that you will become three, or will become three, or three will be completed, or three will be perfect," then these will be three divorces. This is in 'Tartashi'. If he says, "You are a 'Taliqa-e-tamam-e-sulus' or 'Salis-e-mulas'," these will be three divorces. If he says, "You are a 'Taliqa' of the last of three divorces," this will be one. If he says, "I have given you the divorce of the last three ta'liqat," three divorces will occur; this is in 'Muheet'. If someone says to his

wife, "You are a 'Taliqa' of more than one and less than two," Sheikh Imam Abu Bakr Muhammad bin al-Fadl said that, by analogy, two divorces should occur, but it is mentioned in 'Ikhtilaf-ul-Ulama' that three divorces will occur. This is in 'Fatawa-e-Qazi Khan'.

If he said: 'Anwa-e-Aya', 'Zarban', or 'Wujuhan' i.e., kinds of divorce, or types of divorce, or ways of divorce:

If he says, "You are a 'Taliqa-e-Hasna' or 'Jamila'," the divorce that occurs is one from which he can return (revoke), regardless of whether the woman is menstruating or not.

(1) The translator says that 'Kullul-Taliqa' is definite (Ma'rifa) and singular, and 'Kullu Taliqa' (indefinite) reached up to three divorces because anything beyond that is outside its scope, and this idiom should be current in our usage, so translation was limited to this, though it is a matter of contemplation. (2) The largest number. (3) The number of divorces is three, just as the number of prayers is five.

'तीन' में है कि यदि किसी ने कहा कि तू 'तालिका' है जिसका "तुल व अर्ज" (लंबाई और चौड़ाई) इस कद्र है, तो यह एक तलाक-ए-बायना करार दी जाएगी और अगर उसने तीन तलाक की नियत की तो (तीन) वाके नहीं होंगी। यह 'मुहीते-स रखसी' में है। और अगर किसी ने अपनी बीवी से कहा कि तू 'तालिका-ए-आम्मातुल-तलाक' (१) या 'अला-तलाक' है, तो दो तलाक वाके होंगी। और अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-अक्सरतुल-तलाक' है, तो असल में मजकूर है कि तीन तलाक वाके होंगी। और अगर कहा 'अफल-तलाक' है, तो एक तलाक वाके होगी। और अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-कुल्लुल-तलीका' है, तो एक तलाक पड़ेगी। और अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-कुल्लु-तलीका' है (नकीरा), तो तीन तलाक वाके होंगी, चाहे उसके साथ 'दखूल' (शारीरिक संबंध) किया हो या न किया हो। और इसी तरह अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-बाद हर तलीका' है या 'माअ हर तलीका' है या कहा कि तू 'हर तलीका' के साथ 'तालिका' है, तो भी यही हुक्म है कि तीन तलाक होंगी। यह 'फतावा-ए-काजी खान' में है।

अगर कहा कि मैंने तुझे आखिरी तीन तालीकात की तलाक दी, तो तीन तलाक पड़ेंगी:

अगर अपनी बीवी से कहा कि तू 'तालिका' न 'कलील' (थोड़ी) है और न 'कसीर' (ज्यादा), तो तीन तलाक वाके होंगी और यही मुख्तार (पसंदीदा) राय है। और फकीह अबू जाफर (रह.) ने फरमाया कि दो तलाक वाके होंगी और यही 'अशबाह' (अधिक निकट) है। और अगर 'कसीर' का लफ्ज़ पहले न कहा हो, तो एक तलाक वाके होगी, यह 'खुलासा' में है। और अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-कुल्लुल-तलाक' है, तो यह एक तलाक करार दी जाएगी। और अगर कहा कि 'कसीरतुल-तलाक' है, तो दो तलाक हैं। और अगर कहा कि "अन्त तलाक-तुल-तलाक कुल्लुहा" यानी तू 'तलाक-ए-कामिल' है, तो ये तीन तलाक वाके होंगी। और अगर कहा कि "अन्त तलाक अददम-मिनल-तलाक" यानी तलाक में से कुछ अदद (संख्या) तो 'तालिका' है, तो दो तलाक वाके होंगी। मुतरजिम (अनुवादक) कहता है कि 'एक अदद' इसमें दाखिल नहीं है, और चूंकि 'तलाक में से' कहा है, इसलिए तीन पूरी नहीं हो सकतीं, ला-महाला दो होंगी। और इसी तरह अगर कहा कि "अदद-उल-तलाक" (२), तो ये तीन तलाक होंगी। और अगर कहा कि तू 'तालिका' है और 'अदगी', तो यह एक तलाक होगी। और अगर कहा कि तू 'तालिका' है 'एक तलाक और दीगर', तो ये दो तलाक होंगी। और अगर कहा कि "अन्त तालिका-ए-गैर-वाहिदा" यानी तू 'तालिका' है सिवाय दो के, तो तीन तलाक होंगी। यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि तू ऐसी 'तालिका' है जो तीन हो जाएंगी या तीन होकर रहेंगी या तीन पूरी हो जाएंगी या तीन

कामिल हो जाएंगी, तो ये तीन तलाक होंगी। यह 'तरताशी' में है। और अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-तमाम-ए-सुल्लुस' या 'सालिस-ए-मुला स' है, तो ये तीन तलाक होंगी। और अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-आखिर-ए-तीन तलाक' है, तो यह एक होगी। और अगर कहा कि मैंने तुझे आखिरी तीन तालीकात की तलाक दी, तो तीन तलाक पड़ेंगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर किसी ने अपनी बीवी से कहा कि तू एक से ज्यादा और दो से कम 'तालिका' है, तो शेख इमाम अबू बकर मुहम्मद बिन फज्ल ने फरमाया कि कियास (तर्क) के तौर पर दो तलाक वाके होनी चाहिए, लेकिन 'इख्तिलाफ-उल-उलमा' में मजकूर है कि तीन तलाक वाके होंगी। यह 'फतावा-ए-काजी खान' में है।

अगर कहा कि 'अनवा-ए-आया', 'जरबन' या 'वजुहन' यानी तलाक की किस्में या तलाक की चोटें या तलाक के तरीके

अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-हसना' या 'जमीला' है, तो उसी पर तलाक पड़ेगी जिससे रुजू (वापसी) कर सकता है, चाहे औरत 'हाइजा' (मासिक धर्म में) हो या गैर-हाइजा।

(१) मुतरजिम कहता है कि 'कुल्लुल-तलीका' मारिफा वाहिदा है और 'कुल्लु तलीका' नकीरा तीन तलाक तक पहुंची, क्योंकि ज़ायद इसके वसत (दायरे) से खारिज है और यह मुहावरा हमारे उर्फ (समाज) में जारी होना चाहिए, इसलिए तर्जुमे पर इख्तिफा किया गया है, अगरचे गौर तलब है। (२) सबसे ज्यादा तादाद। (३) तलाक की तादाद तीन हैं जैसे नमाज़ की तादाद पांच हैं।

تین میں ہے اگر کہا کہ تو طالقہ ہے جس کا طول و عرض اس قدر ہے تو یہ ایک طلاق بائنہ قرار دی جائے گی اور اگر اس نے تین طلاق کی نیت کی تو واقع نہ ہوں گی یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کسی نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ عامۃ الطلاق (۱) یا علی الطلاق ہے تو دو طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ تو طالقہ اکثر الطلاق ہے تو اصل میں مذکور ہے کہ تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا افل الطلاق ہے تو ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ کل الطلیقہ ہے تو ایک طلاق پڑے گی اور اگر کہا کہ تو طالقہ کل طلیقہ ہے تو تین طلاق واقع ہوں گی خواہ اس کے ساتھ دخول کیا ہو یا نہ کیا ہو اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ بعد ہر طلیقہ کے ہے یا مع ہر طلیقہ کے ہے یا کہا کہ تو ہر طلیقہ کے ساتھ طالقہ ہے تو بھی یہی حکم ہے کہ تین طلاق ہوں گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کہا کہ میں تجھے آخری تین تعلیقات کی طلاق دی تو تین طلاق پڑیں گی:

اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ نہ قلیل و نہ کثیر ہے تو تین طلاق واقع ہوں گی اور یہی مختار ہے اور فقیہ ابو جعفرؒ نے فرمایا کہ دو طلاق واقع ہوں گی اور یہی اشبہ ہے اور اگر نہ کثیر کا لفظ پہلے کہا ہو تو ایک طلاق واقع ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ کل الطلاق ہے تو یہ ایک طلاق قرار دی جائے گی اور اگر کہا کہ کثیر الطلاق ہے تو دو طلاق ہیں اور اگر کہا کہ انت طلاق الطلاق کلہ یعنی تو طالقہ طلاق کامل ہے تو یہ تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ انت طالق عدد من الطلاق یعنی طلاق میں سے چند عدد تو طالقہ ہے تو دو طلاق واقع ہوں گی قال المترجم بتا رہے ہیں کہ ایک عدد میں داخل نہیں ہے اور چونکہ طلاق میں سے کہاہے اس واسطے تین پوری نہیں ہو سکتی لامحالہ دو ہوں گی فہم اور اسی طرح اگر کہا کہ عدد الطلاق (۲) تو یہ تین

طلاق ہوں گی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اور ادگی تو یہ ایک طلاق ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے ایک طلاق و دیگر تو یہ دو طلاق ہوں گی اور اگر کہا کہ انت طالقہ غیر واحدہ یعنی تو طالقہ ہے سوائے دو کے تو تین طلاق ہوں گی یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے جو تین ہو جائیں گی یا تین ہو کر رہیں گی یا تین پوری ہو جائیں گی یا تین کامل ہو جائیں گی تو یہ تین طلاق ہوں گی یہ ترتاشی میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ تمام ثلث یا ثالث ملا ث ہے تو یہ تین طلاق ہوں گی اور اگر کہا کہ تو طالقہ آخر تین طلاق ہے تو یہ ایک ہوگی اور اگر کہا کہ میں تجھے آخری تین تعلیقات کی طلاق دی تو تین طلاق پڑیں گی یہ محیط میں ہے اور اگر کسی نے اپنے بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ایک سے زیادہ اور دو سے کم ہے تو شیخ امام ابوبکر محمد بن الفضل نے فرمایا کہ قیاساً دو طلاق واقع ہونی چاہئے ہیں ہولیکن اختلاف العلماء میں مذکور ہے کہ تین طلاق واقع ہوں گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کہا کہ انوا عایا ضربا یا وجوہا یعنی انواع از طلاق یا ضروب از طلاق یا وجوہ از طلاق:

اگر کہا کہ تو طالقہ حسنہ یا جمیلہ ہے تو اسی طلاق پڑے گی جس سے رجوع کر سکتا ہے خواہ عورت حائضہ ہو یا غیر۔

(۱) مترجم کہتا ہے کہ کل الطلیقہ معرفہ واحدہ ہے اور کل طلیقہ نکرہ نکرہ تین طلاق تک پہنچی کیونکہ زائد اس کے وسعت سے خارج ہے اور یہ محاورہ ہماری عرف میں جاری ہونا چاہئے اس واسطے ترجمہ پر اکتفا کیا گیا اگرچہ غور طلب ہے۔ (۲) سب سے زیادہ تعداد۔ (۲) تعداد طلاق تین ہیں جیسے تعداد نماز پانچ ہیں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2 (304) Kitab-ut-Talaq

If [the woman] is menstruating, this form of divorce (1) will not be according to the Sunnah; this is mentioned in Fath al-Qadir. If one says to his wife, "You are divorced with a divorce that is not permissible for you," it will not be effective upon her. Or if he stipulates, "I have the option (khiyar) for three days," then one divorce will take place, and the option will be void. Similarly, if he says, "You are divorced with a divorce that flies in the air," the same ruling applies; this is in Zahiriya. If he says, "You are divorced on the condition that I have no right of return (ruju) to you," this condition is void (laghw), and he will retain the right of return; this is in Siraj al-Wahhaj. If he says, "You are divorced with two types of divorce (badorang az talaq)," it counts as two divorces. If he says "alwan" (colors/types), meaning types of divorce, then three divorces will occur. If he claims his intent was "red and yellow" colors, this will be accepted between him and Allah Almighty. If he says "anwa'an" (2) or "zuruban" (3) or "wujuahan" (4), meaning types of divorce, or hits of divorce, or aspects of divorce, the same (5) ruling applies; this is in Muhit. If he says "you are divorced with the most absolute divorce," it will not take effect without intention; this is in Attabiya. If a man gave one divorce to his wife after (6) consummation, and subsequently said, "I intended it to be three divorces," there are varying narrations; the correct view according to Imam al-A'zam (RA) is that based on his word, it will become an irrevocable (ba'inah) divorce or three divorces. According to Imam Muhammad (RA), it will be neither irrevocable nor three. According to Imam Abu Yusuf (RA), it may be irrevocable but cannot be three divorces. If he gave one divorce after consummation and then during the waiting period (iddah) said, "I have imposed three divorces on my wife with this divorce," or said, "I have imposed two divorces," it will be as he stated. If he gave one divorce, then took her back (ruju), and then said, "I have declared that previous divorce as irrevocable," it will not become irrevocable. If he says to his wife after consummation, "When I give you one divorce, it is irrevocable or it is three divorces," and then gives her one divorce, he will have the right to take her back, and this mentioned divorce will not be irrevocable or three, because he uttered the statement before the divorce occurred. If he said, "When you enter the house, you are divorced," and then said, "I have declared this divorce as irrevocable" or "I have declared it as three divorces," but this was said before the woman entered the house, then this statement will not be binding at the time it occurs, meaning only one revocable divorce will take place; this is in Fatawa Qazi Khan.

हाइज़ा हो और यह ततलीक़ (१) सुन्नत न होगी, यह 'फ़तहुल क़दीर' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि "तू तालिक़ा है ऐसी तलाक़ से जो तुझ पर जायज़ नहीं है", तो यह तुझ पर वाक़े न होगी। या यह शर्त लगाई कि "मुझे तीन रोज़ तक ख़ियार (इख़्तियार) है", तो एक तलाक़ वाक़े होगी और ख़ियार बातिल होगा। और इसी तरह अगर कहा कि "तू तालिक़ा है ऐसी ततलीक़ से जो हवा में उड़ती है", तो भी यही हुक्म है, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर कहा कि "तू तालिक़ा है इस शर्त पर कि मुझे तुझसे रुजूअ का इख़्तियार नहीं है", तो यह शर्त ल़ग़्व है और उसको रुजूअ का इख़्तियार हासिल होगा, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और अगर कहा कि "तू तालिक़ा है ब-दोरंग अज़ तलाक़", तो ये दो तलाक़ें हैं। और अगर कहा कि "अलवान" यानी रंगहा राज़ तलाक़, तो तीन तलाक़ें वाक़े होंगी। और अगर उसने कहा कि मेरी मुराद अलवान सुर्ख़ व ज़र्द थे, तो फ़ीमा बैनहु व बैनल्लाह तआला इसकी तस्दीक़ होगी। और अगर कहा कि "अनवाअन" (२) या "ज़ुरूबन" (३) या "वुजूहान" (४) यानी तलाक़ की किस्में या तलाक़ की मार या तलाक़ का तरीका, तो भी यही (५) हुक्म है, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि "तू तालिक़ा है अ़तलक़-उत-तलाक़" (सबसे ज़्यादा तलाक़), तो बिना नीयत के तलाक़ वाक़े न होगी, यह 'अत्ताबिया' में है। एक शख़्स ने अपनी बीवी को बाद (६) दुख़ूल के एक तलाक़ दी, फिर उसके बाद कहा कि "मैंने उसको तीन तलाक़ें क़रार दिया", तो इसमें रिवायतें मुख़्तलिफ़ हैं और सहीह यह है कि इमाम आज़म (रह.) के क़ौल पर यह तलाक़ बाइनह उसके क़ौल पर बाइनह या तीन हो जाएगी। और इमाम मोहम्मद (रह.) के क़ौल पर बाइनह या तीन कुछ न होगी। और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के क़ौल पर बाइनह हो सकती है और तीन तलाक़ें नहीं हो सकतीं। और अगर बाद दुख़ूल के अपनी बीवी को एक तलाक़ दे दी, फिर इद्दत में कहा कि "मैंने इस तलाक़ से अपनी बीवी पर तीन ततलीक़ात लाज़िम कर दीं", या कहा कि "मैंने इस ततलीक़ा से दो तलाक़ें लाज़िम कर दीं", तो यह उसके कहने के मुताबिक़ होगा। और अगर उसको एक तलाक़ देकर फिर रुजूअ किया, फिर कहा कि "मैंने इस ततलीक़ा को बाइनह क़रार दिया", तो बाइनह न होगी। और अगर औरत से बाद दुख़ूल कहा कि "जब मैं तुझे एक तलाक़ दूँ तो यह बाइनह है या यह तीन तलाक़ें हैं", फिर उसको एक तलाक़ दे दी, तो उसको रुजूअ कर लेने का इख़्तियार होगा और यह तलाक़ मज़कूरा बाइनह या तीन तलाक़ न होगी, इसलिए कि उसने तलाक़ नाज़िल होने से पहले यह क़ौल मज़कूर कहा है। और अगर कहा कि "जब तू घर में दाख़िल हो तो तालिक़ा है", फिर कहा कि "मैंने इस ततलीक़ा को बाइनह क़रार दिया" या कहा कि "मैंने उसको तीन तलाक़ें क़रार दीं", लेकिन यह मक़ूला औरत के

घर में दाख़िल होने से पहले कहा है, तो यह मक़ूला बर-वक़्त वाक़े होने के लाज़िम न होगा, यानी एक तलाक़-ए-रजीई पड़ेगी, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है।

حائضہ ہو اور یہ تطلیق (۱) سنت نہ ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ایسی طلاق سے ہے جو تجھ پر جائز نہیں ہے یہ تجھ پر واقع نہ ہوگی یا یہ میں شرط کہ مجھے تین روز تک خیار ہے تو ایک طلاق واقع ہوگی اور خیار باطل ہوگا اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ ایسی تطلیق سے ہے جو ہوا میں اڑتی ہے تو بھی یہی حکم ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے میں شرط کہ مجھے تجھ سے رجعت کا اختیار نہیں ہے تو یہ شرط لغو ہے اور اس کو رجعت کا اختیار حاصل ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے بدورنگ از طلاق تو یہ دو طلاق ہیں اور اگر کہا کہ الوان یعنی رنگہا راز طلاق تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر اس نے کہا کہ میری مراد الوان سرخ زرد تھے تو فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ اس کی تصدیق ہوگی اور اگر کہا کہ انواعاً (۲) یا ضروباً (۳) یا وجوہاً (۴) یعنی انواع از طلاق یا ضرب از طلاق یا وجہ از طلاق تو بھی یہی (۵) حکم ہے یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ اطلق الطلاق ہے تو بدون نیت کے طلاق واقع نہ ہوگی یہ عتابیہ میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی کو بعد (۶) دخول کے ایک طلاق دی پھر اس کے بعد کہا کہ میں نے اس کو تین طلاق قرار دیا تو اس میں روایات مختلف ہیں اور صحیح یہ ہے کہ امام اعظمؒ کے قول پر یہ طلاق بائنہ اس کے قول کے بائنہ یا تین ہو جائے گی اور امام محمدؒ کے قول پر بائنہ یا تین کچھ نہ ہوگی اور امام ابو یوسفؒ کے قول پر بائنہ ہو سکتی ہے اور تین طلاق نہیں ہو سکتی ہے اور اگر بعد دخول کے اپنی بیوی کو ایک طلاق دے دی پھر عدت میں کہا کہ میں نے اس طلاق سے اپنی بیوی پر تین تطلیقات لازم کر دیں یا کہا کہ میں نے اس تطلیقہ سے دو طلاقیں لازم کر دیں تو یہ اس کے کہنے کے موافق ہوگا اور اگر اس کو ایک طلاق دے کر پھر رجوع کیا پھر کہا کہ میں نے اس تطلیقہ کو بائنہ قرار دیا تو

بائنہ نہ ہوگی اور اگر عورت سے بعد دخول کے کہا کہ جب میں تجھے ایک طلاق دوں تو یہ بائنہ ہے یا یہ تین طلاق ہیں پھر اس کو ایک طلاق دے دی تو اس کو رجعت کر لینے کا اختیار ہوگا اور یہ طلاق مذکورہ بائنہ یا تین طلاق نہ ہوگی اس واسطے کہ اس نے طلاق نازل ہونے سے پہلے قول مذکور کہا ہے اور اگر کہا کہ جب تو دار میں داخل ہو تو طالقہ ہے پھر کہا کہ میں نے اس تطلیقہ کو بائنہ قرار دیا یا کہا کہ میں نے اس کو تین طلاق قرار دیں لیکن یہ مقولہ عورت کے دار میں داخل ہونے سے پہلے کہا ہے تو یہ مقولہ بروقت واقع ہونے کے لازم نہ ہوگا یعنی ایک طلاق رجعی پڑے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

حواشی: (۱) یعنی یہ وصف لغو ہے اور ایک طلاق واقع ہوگی۔ (۲) یعنی بروقت سنت واقع ہونا ضروری نہ ہوگا۔ (۳) جمع نوع۔ (۴) جمع ضرب۔ (۵) یعنی قسم۔ (۶) تین طلاق واقع ہوں گی۔ (۷) یعنی بعد وطی کر لینے کے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 ..... Kitab-ul-Talaq Chapter: 4

Regarding Talaq before consummation (Dukhool)

If a person, after marriage, gives three talaqs (divorces) to his wife before consummating the marriage, all of them will take effect. If he gives the three talaqs separately, she will become 'Bain' (separated) with the very first talaq; therefore, the second and third will not take effect upon her. For instance, if he says to the woman, "You are Talaq, Talaq, Talaq," or says, "You are Talaq Waahida, Waahida, Waahida," then in any case (1), only one talaq will take effect. This is mentioned in 'Hidayah'. In such matters, the principle is that the word spoken first, if it takes effect first, then only that one will occur, and if it is intended to take effect at the end, then two will occur. Consequently, if he says, "You are Talaq by one talaq before a talaq," or says, "You are Talaq by one talaq, after which there is another talaq," then only one talaq will take effect. If he says, "You are Talaq by one talaq, before which there is one talaq," then two talaqs will take effect. Likewise, if he says, "Waahida (one) with Waahida," or "Waahida with which there is also a command," and if the woman is 'Madkhoola' (consummated), then in all these scenarios, two talaqs will take effect; this is in 'Siraj-ul-Wahhaj'. If he says, "You are Talaq with such a single talaq that there are two talaqs before it," then three talaqs will take effect, just as in the saying, "With one, there are two," or "Waahida with which there are two," this is the same ruling that three talaqs will take effect; this is in 'Inayah'. If he says, "Anta Taliq thantain ma'a talaqi ek" (You are divorced twice with my one talaq), and then he gives her one talaq, only one will take effect. If he says, "You are Taliq, then afterwards Taliq, if you enter the house," then upon entering, both talaqs will take effect; this is in 'Zahiriyah'. If he says to a 'Ghair-Madkhoola' (unconsummated), "You are divorced with twenty-one talaqs," then according to our scholars (may Allah have mercy on them), three talaqs will take effect. If he says "eleven talaqs," then by consensus, three talaqs will take effect. If he says, "one and ten," then one will take effect. If he says, "one thousand," then one talaq will take effect; this has been narrated from Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him) by Hasan bin Ziyad, while Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated that three talaqs will take effect; this is in 'Muheet' and is written in 'Munqi'.

If he says "Anta Ash-hadu thalatha" (You [all] be witnesses, there are three): If he gives two talaqs to a 'Ghair-Madkhoola' and then says, "I had already given her one talaq before these two," then the aforementioned two talaqs will not be void, and the one the husband confessed to will also become binding upon the woman.

Thus, this woman will not be Halal (lawful) for this husband until she marries another husband, i.e., performs 'Halala'; this is in 'Zakheera'. If he says, "one and a half talaq," then by consensus, two talaqs will take effect. If he says, "half and one," then according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), two talaqs will take effect, and according to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him)... *(Footnote translations)* 1. Meaning, he gives talaq to the woman before sexual intercourse (Wati). 2. The translator said: If our scholars said 100 or 10, then up to one hundred or one thousand, by consensus, three talaqs should take effect. And Allah Ta'ala knows best. (1) And if he said, "Upon you are three talaqs," then three talaqs will take effect.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २ ..... किताब-उत-तलाक फ़स्ल: ४

तलाक क़ब्ल-उद-दुखूल (सहमवास से पूर्व तलाक) के बयान में

यदि किसी व्यक्ति ने निकाह के बाद अपनी स्त्री को सहवास (दखूल) करने से पहले तीन तलाक दिए, तो सब उस पर घटित (वाक़े) हो जाएँगे, और यदि तीन तलाक अलग-अलग दिए, तो वह पहले ही तलाक से बाइन (विच्छेद) हो जाएगी, अतः दूसरी और तीसरी उस पर घटित नहीं होगी। जैसा कि यदि स्त्री से कहा कि तू त़ाक़ा (तलाकशुदा) है, त़ाक़ा है, त़ाक़ा है, या कहा कि तू त़ाक़ा वाहिदा, वाहिदा, वाहिदा है, तो बहरसूरत (१) एक ही तलाक घटित होगी। और यह 'हिदाया' में है, और ऐसे मसाइल (समस्याओं) में मूल नियम यह है कि जो शब्द पहले बोला गया है, यदि वह पहले घटित होता है, तो वही एक घटित होगा, और यदि वह अंत में घटित होता हो, तो दो घटित होंगे। चुनांचे (जैसे), यदि कहा कि तू त़ाक़ा है 'बएक' तलाक 'क़ब्ल' तलाक के, या कहा कि तू त़ाक़ा है 'बएक' तलाक कि बाद उसके एक तलाक है, तो एक ही तलाक घटित होगी। और यदि कहा कि तू त़ाक़ा है 'बएक' तलाक कि 'क़ब्ल' उसके एक तलाक है, तो दो तलाक घटित होंगे। और इसी तरह यदि कहा कि 'वाहिदा माअ वाहिदा' के, या 'वाहिदा' कि जिसके साथ वह भी हुक्म है, और यदि औरत 'मदखूला' (सहवास की गई) हो, तो इन सब सूरतों में दो तलाक घटित होंगे, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और यदि कहा कि तू त़ाक़ा है ऐसी एक तलाक के साथ कि उससे पहले दो तलाक हैं, तो तीन तलाक घटित होंगे, जैसे इस कथन में कि 'ब-वाहिदा माअ दो' या 'वाहिदा' कि जिसके साथ दो हैं, यही हुक्म है कि तीन तलाक घटित होंगे, यह 'इनाया' में है। और यदि कहा कि 'अंत त़ाक़ा स़िनतैन माअ तलाक़ी एक' यानी तू त़ाक़ा है दो तलाक के साथ मेरी एक तलाक को मिलाकर, तो फिर उसे एक तलाक दी तो एक ही घटित होगी। और यदि कहा कि तू त़ाक़ा है, 'बादहु' (उसके बाद) त़ाक़ा है यदि तू घर में दाखिल हो, तो दाखिल होने पर दोनों तलाक घटित होंगे, यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि 'ग़ैर-मदखूला' (जिसके साथ सहवास न हुआ हो) से कहा कि तू इक्कीस (२१) तलाक से त़ाक़ा है, तो हमारे उलमा (विद्वानों) के नज़दीक तीन तलाक घटित होंगे। और यदि कहा कि ग्यारह (११) तलाक, तो सर्वसम्मति (इत्तेफ़ाक़) से तीन तलाक घटित होंगे। और यदि कहा कि एक और दस, तो एक घटित होगी। और यदि कहा कि एक हज़ार, तो एक तलाक घटित होगी, यह इमाम आज़म (रह.) से हसन बिन ज़ियाद ने रिवायत की है, और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि तीन तलाक घटित होंगे, यह 'मुहीत' में है और 'मुनक़ा' में लिखा है।

यदि कहा कि 'अंत अश्हद्व सालासा' (तुम गवाह रहो कि तीन तलाक है): यदि 'ग़ैर-मदखूला' को दो तलाक दिए फिर कहा कि मैं इसे दो तलाक से पहले एक तलाक दे चुका हूँ, तो औरत से उक्त दो तलाक बातिल (निरर्थक) न होंगे, और जिसका शौहर ने इकरार किया है, वह भी औरत के ज़िम्मे लाज़िम होगा। अतः यह औरत उस शौहर के लिए हलाल न होगी जब तक कि उसके अलावा किसी दूसरे शौहर से निकाह न करे, यानी 'हलाला' न कराए, यह 'ज़खीरा' में है। और यदि कहा कि डेढ़ (१.५) तलाक, तो सर्वसम्मति से दो तलाक घटित होंगे। और यदि कहा कि 'निस्फ़ व एक' (आधा और एक), तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक दो तलाक घटित होंगे और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक... *(फुटनोट्स का अनुवाद)* १. यानी संभोग (वति) करने से पहले स्त्री को तलाक दे दे। २. अनुवादक ने कहा: यदि हमारे उलमा ने १०० कहे या १० कहे कि एक सौ या एक हज़ार, तो एक सौ या एक हज़ार तक सर्वसम्मति से तीन तलाक घटित होने चाहिए, वल्लाह तआला आलम। (१) और यदि कहा कि तुझ पर तीन तलाक हैं, तो तीन तलाक घटित होंगे।

طلاق قبل الدخول کے بیان میں

اگر کسی شخص نے نکاح کے بعد اپنی عورت کو دخول کرنے سے پہلے تین طلاق دیں تو سب اس پر واقع ہو جائیں گی اور اگر تین طلاق متفرق دیں تو وہ پہلی ہی طلاق سے بائنہ ہو جائے گی پس دوسری و تیسری اس پر واقع نہ ہوگی چنانچہ اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ طالقہ طالقہ ہے یا کہا کہ تو طالقہ واحدہ واحدہ ہے تو بہر صورت (۱) ایک طلاق واقع ہوگی اور یہ ہدایہ میں ہے اور اصل ایسے مسائل میں یہ ہے کہ جو لفظ پہلے بولا ہے اگر وہ پہلے واقع ہوتا ہے تو وہی ایک واقع ہوگا اور اگر وہ آخر میں واقع ہوتا ہو تو دو واقع ہوں گی چنانچہ اگر کہا کہ تو طالقہ بیک طلاق قبل طلاق کے ہے یا کہا کہ تو طالقہ ہے بیک طلاق کہ بعد اس کے ایک طلاق ہے تو ایک ہی طلاق واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے بیک طلاق کہ قبل اس کے ایک طلاق ہے تو دو طلاق واقع ہوں گی اور اسی طرح اگر کہا کہ واحدہ مع واحدہ کے یا واحدہ کہ جس کے ساتھ وہ بھی حکم ہے اور اگر عورت مدخولہ ہو تو ان سب صورتوں میں دو طلاق واقع ہوں گی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ایسی ایک طلاق کے ساتھ ہے کہ اس سے پہلے دو طلاق ہیں تو تین طلاق واقع ہوں گی جیسے اس قول میں کہ بواحدہ مع دو یا واحدہ کہ جس کے ساتھ دو ہیں یہی حکم ہے کہ تین طلاق واقع ہوں گی یہ عنایہ میں ہے اور اگر کہا کہ انت طالق ثنتین مع طلاقی ایک یعنی تو طالقہ ہے بدو طلاق مع میری طلاق کے تو پھر اس کو ایک طلاق دی تو ایک واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے بعدہ طالقہ ہے اگر تو دار میں داخل ہو تو داخل ہونے پر دونوں طلاق واقع ہوں گی یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر غیر مدخولہ سے کہا کہ تو اکیس طلاق سے طالقہ ہے تو ہمارے علماءؒ کے نزدیک تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ گیارہ طلاق تو بالاتفاق تین طلاق

واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ ایک اور دس تو ایک واقع ہوگی اور اگر کہا کہ ایک ہزار تو ایک طلاق واقع ہوگی یہ امام اعظمؒ سے حسن بن زیاد نے روایت کی ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ تین طلاق واقع ہوں گی یہ محیط میں ہے اور منقی میں لکھا ہے۔ اگر کہا کہ انت اشہدوا ثلثا: اگر غیر مدخولہ کو دو طلاق دیں پھر کہا کہ میں اس کو دو طلاق سے پہلے ایک طلاق دے چکا ہوں تو میں عورت سے دو طلاق مذکور باطل نہ ہوں گی اور جس کا شوہر نے اقرار کیا ہے وہ بھی عورت کے ذمہ لازم ہوں گا پس یہ عورت اس شوہر کے واسطے حلال نہ ہوگی یہاں تک کہ اس کے سوائے کسی دوسرے شوہر سے نکاح کرے یعنی حلالہ کرائے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر کہا کہ ڈیڑھ طلاق تو بالاتفاق دو طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ نصف و یک تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک دو طلاق واقع ہوں گی اور امام محمدؒ کے نزدیک

۱۔ یعنی وطی کرنے سے پہلے عورت کو طلاق دے دے۔ ۲۔ قال المترجم اگر ہمارے علماء نے ۱۰۰ کہے یا ۱۰ کہا کہ ایک سو یا ایک ہزار تو ایک سو یا ایک ہزار تک اتفاق تین طلاق واقع ہونی چاہئیں واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۱) اور اگر کہا کہ تجھ پر تین طلاق ہیں تو تین طلاق واقع ہوں گی۔

Book of Divorce (Kitab al-Talaq) One divorce will occur, and this is the correct view, as stated in *Jawharat al-Nayyarah*. If one says "You are a divorcee by one [divorce] and the last," two divorces will occur, as stated in *Bahr al-Ra'iq*. If one intended to say "You are a divorcee" and mentioned a number but died before finishing [the sentence] or saying three or two, nothing will occur, as stated in *Tabyeen*. If one says "You are a divorcee (1) indeed" or "You are a revocably divorced woman," but dies before saying "indeed" or "revocable," nothing will occur, as stated in *Bahr al-Ra'iq*. If one says "You are a divorcee, you bear witness, three," meaning "you are a divorcee, you bear witness to three divorces," then one divorce will occur. If one says "Bear witness" (2), then three divorces will occur, as stated in *Atabiyyah*. If one says "If you enter the house, then you are a divorcee," and after giving one divorce, the woman enters the house, then one divorce will occur on her; this is according to Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa), while according to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), two divorces will occur. If the condition was mentioned later, then by consensus, two divorces will occur, as stated in *Jawharat al-Nayyarah*. If the divorce was suspended on a condition and the condition was mentioned first, saying "If you enter the house, then you are a divorcee," and the woman has not been consummated with, then upon the fulfillment of the condition, according to Imam al-A'zam, one divorce will occur (making her *ba'ina* - irrevocably divorced) and the rest will be void. According to the *Sahibayn*, three divorces will occur. If she has been consummated with, then by consensus, she will be irrevocably divorced by three. However, according to Imam al-A'zam, these three divorces will occur one after another, whereas according to the *Sahibayn*, all three will occur at once. If the condition is mentioned later—for example, saying "You are a divorcee, and a divorcee, and a divorcee if you enter the house"—or if a conjunction like "then" is used instead of "and," and then the woman enters the house, by consensus, she will be irrevocably divorced by three, regardless of whether she has been consummated with or not. This applies when the words of divorce are stated with conjunctions. If stated without conjunctions, and the condition was mentioned first, saying "If you enter the house, then you are a divorcee, a divorcee, a divorcee," and she has not been consummated with, the first divorce will be suspended on the condition, the second will occur immediately, and the third will be void. If she is then married again and enters the house, the divorce suspended on the condition will occur. If she enters before being married again after becoming irrevocably divorced, the man will be a perjurer (3) and nothing will occur. If she has been consummated with, the first will be suspended on the condition, and the second and third will occur immediately.

If the condition was mentioned later, saying "You are a divorcee, a divorcee, a divorcee if you enter the house," and she has not been consummated with, the first divorce will occur immediately and the rest will be void. If she has been consummated with, the first and second will occur immediately, and the third will remain suspended on the condition; this is in *Siraj al-Wahhaj*.

If one says "You are a divorcee, then a divorcee, if you enter the house," then according to Imam al-A'zam, there will be two divorces: If the conjunction is the letter 'fa', for example, saying "If you enter the house, then you are a divorcee, then a divorcee, then a divorcee," and the woman has not been consummated with, and she enters the house, then according to the mention by Imam al-Karkhi, there is a difference of opinion; according to Imam al-A'zam, one irrevocable divorce occurs and the rest are void, while according to the *Sahibayn*, three divorces occur. Faqih Abu al-Layth stated that by consensus, only one divorce occurs, and this is the most correct view. If it was mentioned with the word 'thumma' (then) and the condition was mentioned later—for example, "You are a divorcee, then a divorcee, then a divorcee if you enter the house"—then according to Imam al-A'zam...

(1) Meaning intended to say. (2) Then bear witness you. (3) The one who swears a false oath.

किताब-उत-तलाक एक ही तलाक वाके होगी और यही सही है, यह 'जवाहरा-तुन-नय्यरह' में है। और अगर कहा कि तू "त़ालिक़ा-ए-ब-वाहिदा" है और आखिर में है तो दो तलाक वाके होंगी, यह 'बहर-उर-राइक़' में है। और अगर यह कहने का इरादा किया कि तू "त़ालिक़ा" है, इसी तरह किसी अदद (संख्या) का नाम लिया जाता है, मगर "त़ालिक़ा" कहकर मर गया, तीन या दो वगैरह कुछ कहने न पाया तो कुछ वाके न होगी, यह 'तबीयत' में है। और अगर कहा कि तू "त़ालिक़ा" (१) अलबत्ता है या "त़ालिक़ा-ए-बाइन" है मगर अलबत्ता या बाइन कहने से पहले मर गया तो कुछ वाके न होगी, यह 'बहर-उर-राइक़' में है। और अगर कहा कि "अंति अशहदू सलासा" यानी तू त़ालिक़ा है, तुम गवाह रहो तीन तलाक से, तो एक तलाक वाके होगी और अगर कहा कि "फशहदू" (२) तो तीन तलाक वाके होंगी, यह 'अताबीया' में है। और अगर कहा कि तू घर में दाखिल हो तो तू त़ालिक़ा है, एक तलाक देकर फिर वह औरत घर में दाखिल हुई तो उस पर एक तलाक वाके होगी और यह इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक है और साहिबैन रह. के नज़दीक दो तलाक वाके होंगी और अगर उसने शर्त को मुऺक्खर (बाद में) बयान किया हो तो बिल-इज्मा दो तलाक वाके होंगी, यह 'जवाहरा-तुन-नय्यरह' में है। और अगर तलाक को शर्त के साथ मुअल्लक़ (लटकाया) किया, पस अगर शर्त मुकद्दम (पहले) बयान की और कहा कि अगर तू घर में जाए तो तू त़ालिक़ा है और यह औरत गैर-मदखूला है तो शर्त के पाए जाने पर इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक एक तलाक से बाइना हो जाएगी और बाकी लगव होंगी और साहिबैन रह. के नज़दीक तीन तलाक वाके होंगी और अगर मदखूला हो तो बिल-इज्मा तीन तलाक से बाइना होगी, लेकिन इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक ये तीनों तलाक़ें एक के बाद दूसरी आगे-पीछे वाके होंगी और साहिबैन रह. के नज़दीक यकबार्गी (एक साथ) तीनों तलाक़ें वाके होंगी। और अगर शर्त मुऺक्खर हो, मसलन कहा कि तू त़ालिक़ा है और त़ालिक़ा है और त़ालिक़ा है अगर तू घर में जाए, या 'वाव' के बजाय और कोई हर्फ़ए-अत्फ़ (संयोजक शब्द) मसलन 'पस' वगैरह का ज़िक्र किया फिर औरत मजकूरह घर में दाखिल हुई तो बिल-इज्मा तीन तलाक से बाइना होगी, ख्वाह मदखूला हो या गैर-मदखूला, और यह सब उस वक्त है कि तलाक के अल्फाज़ हर्फ़ए-अत्फ़ के साथ बयान किए हों। और अगर बगैर हर्फ़ए-अत्फ़ के बयान किए, पस अगर शर्त मुकद्दम की और कहा कि अगर तू घर में दाखिल हो तो तू त़ालिक़ा है, त़ालिक़ा है, त़ालिक़ा है, और औरत गैर-मदखूला है तो पहली तलाक शर्त पर मुअल्लक़ होगी और दूसरी फिअल-हाल (उसी समय) वाके होगी और तीसरी लगव है, फिर अगर उससे निकाह किया फिर वह घर में दाखिल हुई तो जो तलाक शर्त पर मुअल्लक़ थी वह वाके होगी और अगर औरत मजकूरह बाइना होने के बाद निकाह में आने से पहले दाखिल हुई तो मर्द मजकूर 'हानिस' (३) होगा और कुछ वाके न होगी।

और अगर औरत मदखूला हो तो पहली शर्त पर मुअल्लक़ और दूसरी और तीसरी फिअल-हाल वाके होंगी। और अगर उसने शर्त को मुख़्तसर किया और कहा कि तू त़ालिक़ा है, त़ालिक़ा है, त़ालिक़ा है अगर तू घर में दाखिल हो, और औरत गैर-मदखूला है तो पहली तलाक फिअल-हाल हो जाएगी और बाकी लगव हो जाएंगी, और अगर मदखूला हो तो पहली और दूसरी फिअल-हाल पड़ जाएंगी और तीसरी शर्त पर मुअल्लक़ रहेगी, यह 'सराज-उल-वहाज' में है।

अगर 'अंति त़ालिक़ सुम्मा त़ालिक़ इन दख़लत-उद-दार' कहा तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक दो तलाक होगी: अगर 'अत़्फ़' हर्फए-फ़ा के साथ हो, मसलन कहा कि 'इन दख़लत-उद-दार फ-अंति त़ालिक़ फ-त़ालिक़ फ-त़ालिक़', यानी अगर घर में दाखिल हो तो त़ालिक़ा, फिर त़ालिक़ा, फिर त़ालिक़ा है और औरत गैर-मदखूला है फिर वह घर में दाखिल हुई तो इमाम करख़ी रह. के ज़िक्र के मुताबिक इसमें इख्तिलाफ है कि इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक एक तलाक बाइना हो जाएगी और बाकी लगव होंगी और साहिबैन रह. के नज़दीक तीन तलाक वाके होंगी और फकीह अबुल लैस रह. ने ज़िक्र फरमाया कि बिल-इत्तिफाक एक ही तलाक वाके होगी और यही 'असअह' (सबसे सही) है। और अगर लफ्ज़ 'सुम्मा' (फिर) के साथ ज़िक्र किया और शर्त को मुख़्तसर किया, मसलन कहा कि 'अंति त़ालिक़ सुम्मा त़ालिक़ सुम्मा त़ालिक़ इन दख़लत-उद-दार' यानी तू त़ालिक़ा है, फिर त़ालिक़ा है, फिर त़ालिक़ा है अगर तू घर में दाखिल हो, तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक...

(१) यानी कहना चाहा। (२) पस तुम गवाह रहो। (३) झूठी कसम खाने वाला।

کتاب الطلاق ایک ہی طلاق واقع ہوگی اور یہی صحیح ہے یہ جواہرہ النیرہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ بواحدہ و آخری ہے تو دو طلاق واقع ہوں گی یہ بحرالرائق میں ہے اور اگر یہ کہنے کا ارادہ کیا کہ تو طالقہ ہے ایسے ہی کسی عدد کا نام لیا جاتا ہے مگر کہا کہ طالقہ کہہ کر مر گیا تین یادو وغیرہ کچھ کہنے نہ پایا تو کچھ واقع نہ ہوگی یہ تبیین میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ (۱) البتہ ہے یا طالقہ بائن ہے مگر البتہ یا بائن کہنے سے پہلے مر گیا تو کچھ واقع نہ ہوگی یہ بحرالرائق میں ہے اور اگر کہا کہ انتِ اشھدوا ثلثا یعنی تو طالقہ ہے تم گواہ رہو تین طلاق سے تو ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر کہا کہ فاشھدوا (۲) تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو دار میں داخل ہو تو تو طالقہ ہے بیک طلاق دے کر طلاق پھر وہ عورت دار میں داخل ہوئی تو اس پر ایک طلاق واقع ہوگی اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک دو طلاق واقع ہوں گی اور اگر اس نے شرط کو موخر بیان کیا ہو تو بالا جماع دو طلاق واقع ہوں گی یہ جواہرہ النیرہ میں ہے اور اگر طلاق کو شرط کے ساتھ معلق کیا پس اگر شرط مقدم بیان کی اور کہا کہ اگر تو دار میں جائے تو تو طالقہ ہے اور یہ عورت غیر مدخولہ ہے تو شرط ٹال پائی جانے پر امام اعظمؒ کے نزدیک ایک طلاق سے بائنہ ہو جائے گی اور باقی لغو ہوں گی اور صاحبینؒ کے نزدیک تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر مدخولہ ہو تو بالا جماع تین طلاق سے بائنہ ہوگی لیکن امام اعظمؒ کے نزدیک یہ تینوں طلاقیں ایک بعد دوسرے آگے پیچھے واقع ہوں گی اور صاحبینؒ کے نزدیک یکبارگی تینوں طلاقیں واقع ہوں گی اور اگر شرط مؤخر ہو مثلاً کہا کہ تو طالقہ و طالقہ و طالقہ ہے اگر تو دار میں جائے یا بجائے واؤ کے اور کوئی حرف عطف مثل پس وغیرہ کے ذکر کیا پھر عورت مذکورہ دار میں داخل ہوئی تو بالا جماع تین طلاق سے بائنہ ہوگی خواہ مدخولہ ہو یا غیر مدخولہ ہو اور یہ سب اس وقت ہے کہ الفاظ طلاق بحرف عطف بیان کئے

ہوں اور اگر بغیر حرف عطف کے بیان کئے پس اگر شرط مقدم کی اور کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہو تو طالقہ طالقہ طالقہ ہے اور عورت غیر مدخولہ ہے تو اول طلاق معلق بشرط ہوگی اور دوسری فی الحال واقع ہوگی اور تیسری لغو ہے پھر اگر اس سے نکاح کیا پھر وہ دار میں داخل ہوئی تو جو طلاق شرط پر معلق تھی وہ واقع ہوگی اور اگر عورت مذکورہ بعد بائنہ ہونے کے قبل نکاح میں آنے کے داخل ہوئی تو مرد مذکور حانث (۳) ہوگا اور کچھ واقع نہ ہوگی اور اگر عورت مدخولہ ہو تو اول معلق بشرط اور دوسری اور تیسری فی الحال واقع ہوں گی اور اگر اس نے شرط کو مؤخر کیا اور کہا کہ تو طالقہ طالقہ طالقہ ہے اگر تو دار میں داخل ہو اور عورت غیر مدخولہ ہے تو اول طلاق فی الحال ہو جائے گی اور باقی لغو ہو جائیں گی اور اگر مدخولہ ہو تو اول و ثانی فی الحال پڑ جائیں گی اور تیسری معلق بشرط رہے گی یہ سراج الوہاج میں ہے۔

اگر انت طالق ثم طالق ان دخلت الدار کہا تو امام اعظمؒ کے نزدیک دو طلاق ہوگی: اگر عطف بحرف فاء ہو مثلاً کہا کہ ان دخلت الدار فانت طالق فطالق فطالق یعنی اگر دار میں داخل ہو تو طالقہ پس طالقہ پس طالقہ ہے اور عورت غیر مدخولہ ہے پھر وہ دار میں داخل ہوئی تو موافق ذکر امام کرخیؒ کے اس میں اختلاف ہے کہ امام اعظمؒ کے نزدیک ایک طلاق بائنہ ہو جائے گی اور باقی لغو ہوں گی اور صاحبینؒ کے نزدیک تین طلاق واقع ہوں گی اور فقیہ ابو اللیثؒ نے ذکر فرمایا کہ بالا تفاق ایک ہی طلاق واقع ہوگی اور یہی اصح ہے اور اگر بلفظ ثم ذکر کیا اور شرط کو مؤخر کیا مثلاً کہا کہ انت طالق ثم طالق ثم طالق ان دخلت الدار یعنی تو طالقہ ہے پھر طالقہ پھر طالقہ ہے اگر تو دار میں داخل ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک۔

(۱) یعنی کہنا چاہا۔ (۲) پس گواہ رہو تم۔ (۳) جھوٹی قسم والا۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol 2 ..... 307 ..... Kitab al-Talaq The first two divorces will occur immediately, and the third will remain suspended on a condition. If she is not yet consummated (ghair-madkhula), one will fall immediately, and the rest will be void. If one prefaces the condition by saying, "If you enter the house, you are divorced, then divorced, then divorced," and the woman is consummated (madkhula), the first divorce will be suspended on the condition, while the second and third will occur immediately. If she is not consummated, the first will be suspended on the condition, the second will occur immediately, and the third will be void. According to the two disciples (Sahibain), all divorces will be suspended on the condition, whether the condition is mentioned before or after, but if the condition is met and she is consummated, three divorces will occur; if not consummated, only one will occur, whether the condition is mentioned before or after. This is in *Fath al-Qadeer*. If one says, "You are divorced if you enter the house," but before he could finish the sentence, while she was entering, the woman died, she will not be considered divorced. If one says, "You are divorced and you are divorced if you enter the house," and the woman died at the first or second phrase, the divorce will not occur; this is in *Bahr al-Ra'iq*. If one says to a non-consummated woman, "You are divorced and divorced if you enter the house," she becomes separated (ba'ina) by the first divorce, and the second divorce will not remain suspended on the condition. In the case of a consummated woman, the first occurs immediately, and the second remains suspended on the condition; if she then enters the Iddah, it will also occur. This is in *Zahiriyah*, where Imam Abu Yusuf stated that a man said to his non-consummated wife, "You are divorced by one divorce, after which is another one," and if she enters the house, she becomes separated by the first, and what was suspended by the conditional oath will be binding upon the woman, because this is disconnected (munqati'). If one says, "You are divorced by one divorce before [another] divorce, if you enter the house," the woman will not be divorced until she enters the house; then, when she enters, one divorce will fall. If one says, "You are divorced by a divorce which is preceded by one divorce," or "with one divorce," or "along with it is one divorce, and if you enter the house," she will not be divorced until she enters, and when she enters, two divorces will occur. If one says, "You are divorced, after which is another divorce, if you enter the house," it will not fall until she enters, and when she enters, two divorces will occur. This is in *Muheet*.

Chapter: 5 Regarding Allusive Words (Kinayat) Al-Hamru jam states: It should be clear that allusive words (Kinayat) are different for every language, so I am excused for not

being able to translate them into my own language. However, I will translate them after quoting the speech, except for those words that appear identical in meaning. Allah is the Grantor of success. It should be clear that divorce does not occur through allusive words without intention (niyyah). If there is an intention or the circumstance indicates it, it will occur; this is in *Jawahir al-Nayyarah*. Then, there are three types of allusive words: First, those that only have the capacity to be a response, such as "Amruka bi-yadiki" (Your affair is in your hand), "Ikhtari" (Choose), "I'tadi" (Observe Iddah), meaning your affair is in your hands, choose, observe Iddah. Second, those that only have the capacity to be a response or a rejection, such as "Ukhruji" (Get out), "Qawmi" (Stand up/Go away), "Taqna'i" (Cover yourself), "Isturi" (Hide yourself), "Takhammari" (Wear a veil). Third, those that have the capacity to be a response or an insult, such as "Takhliyah" (Leave), "Bariyyah" (Free), "Battah" (Absolute), "Batlah" (Severed), "Haram" (Forbidden). There are also three states: (1) State of pleasure/ satisfaction, (2) State of divorce discussion (e.g., the woman herself or someone else asked the husband for a divorce), (3) State of anger. Therefore, in a state of pleasure, divorce will not occur by any of these words except... [1] Disconnected, meaning it is separate from the effect of the first divorce; as long as the subject (mahall) existed, it did not fall, and now the subject no longer exists, and since it was linked to the first, it has become void.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द २ ..... ३०७ ..... किताबुल तलाक पहली दो तलाक फौरी तौर पर वाके होंगी और तीसरी शर्त के साथ मुअल्लक रहेगी। और अगर गैर-मदखूला हो तो एक फौरी तौर पर पड़ जाएगी और बाकी लग्व (बेअसर) होंगी। और अगर शर्त को मुकद्दम (पहले) करके कहा कि 'अगर तू घर में दाखिल हो तो तू तल्का है, फिर तल्का है, फिर तल्का है' और औरत मदखूला है, तो पहली तलाक शर्त के साथ मुअल्लक होगी और दूसरी व तीसरी फौरी तौर पर वाके हो जाएंगी। और अगर गैर-मदखूला हो तो पहली शर्त के साथ मुअल्लक होगी और दूसरी फौरी तौर पर वाके होगी और तीसरी लग्व होगी। और साहिबैन के नजदीक तमाम तलाकें शर्त के साथ मुअल्लक होंगी चाहे शर्त को पहले कहे या बाद में, लेकिन शर्त पाए जाने के वक्त अगर मदखूला हो तो तीन तलाक वाके होंगी और अगर गैर-मदखूला हो तो एक ही तलाक वाके हो जाएगी चाहे शर्त बाद में हो या पहले, यह 'फतहुल कदीर' में है। अगर कहा कि 'तू तल्का है अगर तू घर में दाखिल हो' लेकिन अभी यह कहने ही न पाया था कि अगर वह घर में दाखिल हो जाए कि औरत मर गई, तो वह मुतल्लका नहीं होगी। और कहा कि 'तू तल्का है और तू तल्का है अगर तू घर में दाखिल हो' फिर औरत पहले जुमले या दूसरे जुमले पर मर गई, तो तलाक वाके न होगी, यह 'बहुर-राएक' में है। और अगर गैर-मदखूला से कहा कि 'तू तल्का है और तल्का है अगर तू घर में दाखिल हो' तो वह पहली तलाक से बा-इना (अलग) हो जाएगी और दूसरी तलाक शर्त के साथ मुअल्लक नहीं रहेगी। और मदखूला की सूरत में पहली फौरी तौर पर पड़ जाएगी और दूसरी शर्त के साथ मुअल्लक रहेगी, चुनांचे अगर वह इद्दत में दाखिल हो गई तो वह भी वाके हो जाएगी। यह 'जहीरिया' में है कि इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि एक शख्स ने अपनी गैर-मदखूला औरत से कहा कि 'तू एक तलाक के जरिए तल्का है जिसके बाद दूसरी एक तलाक है', پس (अतः) अगर वह घर में दाखिल हुई तो पहली तलाक से बा-इना हो जाएगी और जो शर्तिया किस्म के साथ मुअल्लक थी वह औरत के जिम्मे लाजिम आएगी, इसलिए कि यह मुन्कतअ[1] है। और अगर कहा कि 'तू एक तलाक के जरिए तल्का है, तलाक से पहले अगर तू घर में दाखिल हो' तो औरत मुतल्लका नहीं होगी जब तक घर में दाखिल न हो। फिर जब घर में दाखिल हुई तो एक तलाक पड़ जाएगी और वह मुतल्लका हो जाएगी। और अगर कहा कि 'तू ऐसी तलाक से तल्का है जिससे पहले एक तलाक है' या 'एक तलाक के साथ' या 'उसके साथ एक तलाक है और अगर तू घर में दाखिल हो' तो जब तक दाखिल न हो मुतल्लका नहीं होगी, फिर जब दाखिल हुई तो उस पर दो तलाक वाके होंगी। और अगर कहा कि 'तू तल्का है जिसके बाद दूसरी एक तलाक है अगर तू घर में दाखिल हो' तो जब तक दाखिल न हो तलाक न पड़ेगी और जब दाखिल हुई तो उस पर दो तलाक वाके होंगी, यह 'मुहीत' में है।

फस्ल: ५ कनायात (इशारती शब्दों) के बयान में 'अल-हुरजमु' में है, स्पष्ट रहे कि कनायात हर जुबान के अलग-अलग हैं, इसलिए मैं माजूर हूँ कि उसका तर्जुमा अपनी जुबान में नहीं कर सकता। हाँ, मुमकिन हद तक कलाम नकल करने के बाद तर्जुमा कर दूँगा, सिवाय उन अल्फाज़ के जो बाहम एक जैसे नज़र आएं। वल्लाह तआला वलीयत-तौफीक। स्पष्ट रहे कि कनायात से तलाक नीयत के बिना वाके नहीं होती है, پس (अतः) अगर नीयत हो या हाल उस पर दलालत करता हो तो वाके होगी, यह 'जौहरातुन-नय्यारा' में है। फिर कनायात की तीन किस्में हैं: अव्वल वो जो सिर्फ जवाब होने की सलाहियत (क्षमता) रखते हैं जैसे: अम्रुक-बियदिक, इख्तियारी, इअतदी यानी तेरा काम तेरे हाथ में है, तू इख्तियार कर, तू इद्दत इख्तियार कर। दोयम जो सिर्फ जवाब और रद्द (मना करने) की सलाहियत रखते हैं जैसे: अख़िज, कौमी, तकनयी, अल-स्तरी, तखमरी यानी तू निकल जा, तू चली जा, तू ओढ़ ले (नकाब), तू पर्दा कर, तू दुपट्टा ओढ़। सुवम वो जो जवाब और गालियों (शत्म) की सलाहियत रखते हैं जैसे: तखलिया, बरीय्या, बत्तुह, बत्लह, हराम। और अहवाल (स्थितियां) भी तीन हैं: (१) हालत-ए-रज़ा (२) हालत-ए-मुजाकरा-ए-तलाक (मिसाल के तौर पर औरत ने खुद या उसके अलावा किसी दूसरे ने शौहर से तलाक मांगी हो) (३) हालत-ए-ग़ज़ब। अतः हालत-ए-रज़ा में इन सब अल्फाज़ में से किसी से भी तलाक वाके न होगी सिवाय... [1] मुन्कतअ यानी पहली तलाक के मेल से अलग है। जब तक महल (स्थान/अवसर) बाकी था वह नहीं पड़ी और अब महल नहीं है, और वह पहली से मुल्हक थी तो बातिल हो गई।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ ..... ۳۰۷ ..... کتاب الطلاق اول دو طلاق فی الحال واقع ہوں گی اور تیسری معلق بشرط رہے گی اور اگر غیر مدخولہ ہو تو ایک فی الحال پڑ جائے گی اور باقی لغو ہوں گی۔ اور اگر شرط کو مقدم کر کے کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہو تو تو طالقہ پھر طالقہ پھر طالقہ ہے اور عورت مدخولہ ہے تو طلاق اول معلق بشرط ہو گی اور دوسری و تیسری فی الحال واقع ہو گی اور غیر مدخولہ ہو تو پہلی معلق بشرط ہو گی اور دوسری فی الحال واقع ہو گی اور تیسری لغو ہو گی اور صاحبین کے نزدیک سب طلاقیں معلق بشرط ہوں گی خواہ شرط کو مقدم کرے یا مؤخر کرے لیکن شرط پائے جانے کے وقت اگر مدخولہ ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر غیر مدخولہ ہو تو ایک ہی طلاق واقع ہو جائے گی خواہ شرط مؤخر ہو یا مقدم ہو یہ فتح القدیر میں ہے۔ اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اگر دار میں داخل ہو لیکن ہنوز یہ کہنے نہ پایا تھا کہ اگر دار میں داخل ہو کہ عورت مرگئی تو وہ مطلقہ نہ ہوگی اور کہا کہ تو طالقہ ہے اور تو طالقہ ہے اگر تو دار میں داخل ہو پھر عورت اول فقرہ یا دوسرے فقرہ پر مرگئی تو طلاق واقع نہ ہوگی یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر غیر مدخولہ سے کہا کہ تو طالقہ اور طالقہ ہے اگر تو دار میں داخل ہو تو وہ پہلی طلاق سے بائنہ ہو جائے گی اور دوسری طلاق معلق بشرط نہ رہے گی اور مدخولہ کی صورت میں اول فی الحال پڑ جائے گی اور دوسری معلق بشرط رہے گی چنانچہ اگر وہ عدت میں داخل ہوئی تو وہ بھی واقع ہو گی یہ ظہیر یہ میں ہے کہ امام ابو یوسف نے فرمایا کہ ایک شخص نے اپنی عورت غیر مدخولہ سے کہا کہ تو طالقہ ہے بیک طلاق جس کے بعد دوسری ایک ہے پس اگر وہ دار میں داخل ہوئی تو پہلی طلاق سے بائنہ ہو جائے گی اور جو شرطیہ قسم کے ساتھ معلق تھی وہ عورت کے ذمہ لازم آئے گی اس واسطے کہ یہ منقطع[1] ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ بیک طلاق قبل طلاق ہے اگر تو دار میں داخل ہو تو عورت مطلقہ نہ ہوگی جب تک دار میں داخل نہ ہو پھر

جب دار میں داخل ہوئی تو ایک طلاق پڑ جائے گی اور وہ مطلقہ ہو جائے گی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ایسی طلاق سے ہے جس کے پہلے ایک طلاق ہے یا مع ایک طلاق کے یا ساتھ اس کے ایک طلاق ہے اور اگر تو دار میں داخل ہو تو جب تک داخل نہ ہو مطلقہ نہ ہوگی پھر جب داخل ہوئی تو اس پر دو طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے کہ جس کے بعد دوسری ایک طلاق ہے اگر تو دار میں داخل ہو تو جب تک داخل نہ ہو طلاق نہ پڑے گی اور جب داخل ہوئی تو اس پر دو طلاق واقع ہوں گی یہ محیط میں ہے۔

فصل: ٥ کنایات کے بیان میں قال الحمر جم واضح رہے کہ کنایات ہر زبان کے علیحدہ ہیں لہذا میں معذور ہوں کہ اس کا ترجمہ اپنی زبان میں نہیں کر سکتا ہاں تاامکان بعد نقل کلام ترجمہ کر دوں گا الا وہی الفاظ کہ جو باہم متحد نظر آئیں واللہ تعالیٰ ولی التوفیق۔ واضح رہے کہ کنایات سے طلاق بدوں نیت واقع نہیں ہوتی ہے پس اگر نیت ہو یا حال اس پر دال ہو تو واقع ہوگی یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے پھر کنایات کی تین قسمیں ہیں اول وہ جو فقط جواب ہونے کی صلاحیت رکھتے ہیں امرک بیدک، اختیاری، اعتدی یعنی تیرا کام تیرے ہاتھ میں ہے تو اختیار کر۔ تو عدت اختیار کر۔ دوم جو فقط جواب ورد کی صلاحیت رکھتے ہیں اخرج۔ قومی۔ تقنعی۔ الستری تخمری یعنی تو نکل جا۔ تو چلی جا۔ تو تقنع کر۔ تو ستر کر تو خمار اوڑھ۔ سوم آنکہ جواب و شتم کی صلاحیت رکھتے ہیں۔ تخلیہ۔ بریہ۔ بتہ۔ بتلہ۔ حرام۔ حرام۔ اور احوال بھی تین ہیں (١) حالت رضا (٢) حالت مذاکرہ طلاق مثلاً عورت نے خود یا اس کے سوا دوسرے نے شوہر سے طلاق مانگی (٣) حالت غضب۔ پس حالت رضاء میں ان سب الفاظ میں سے کسی سے طلاق نہ واقع ہوگی الا [1] منقطع یعنی اول طلاق کے میل سے الگ ہے جب تک محل باقی تھی وہ نہیں پڑی اور اب محل نہیں ہے اور وہ اول سے ملحق تھی تو باطل ہوگئی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (4) (308) Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

With the intention and the oath, the husband's statement will be accepted in [cases of] abandoning intention (1), and in the state of discussing divorce, divorce will occur through all of these [words] except for those which have the capacity to be a response to rejection. Those which have the capacity to be a response to rejection will not be considered a divorce in the judiciary. This is in *Al-Kafi*.

In a state of anger, will the statement be accepted based on the words or the intention? In a state of anger, if such words are spoken, his statement will be accepted regarding what he intended because there is a possibility of two insults [being meant]. However, those which do not have the capacity for two insults but have the capacity for divorce, such as "I'tadi" (observe Iddah), "Ikhtari" (choose), and "Amruki bi-yadik" (your matter is in your hand), then in such words, the husband's statement will not be accepted [without evidence/context]. This is in *Al-Hidayah*. Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) added four more along with *Khulayd*, *Barriyah*, *Ba'in*, and *Haram*, which are: "La sabeela lee alayki" (I have no way over you), "Wa la mulka lee alayki" (I have no ownership over you), "Hallaytu sabeelaka" (I have cleared your path), and "Faraqtuki" (I have separated from you). Imam Sarakhsi (may Allah have mercy on him) mentioned this in *Al-Mabsut*, Qadi Khan in *Jami' al-Saghir*, and others. And in "Mubahi" (2), it is written that Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) added six words to the five. Thus, four are what we have mentioned, and the others are: "Khala'tuki" (I have given you Khula) and "Ilhaqi bi-ahlik" (Go and join your people). *Kada fi Ghayat al-Saruji*. If he said "Alayki" (upon you), then without intention, divorce will not occur; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If he said "Intaqili" (move from here) or "Itlaqi" (go from here), it is like the [aforementioned] "Abhi". In *Bazzaziyah*, it is written that "Ilhaqi bi-rafeeqik" (meaning go join your companions), then divorce will occur if he intended it. This is in *Bahr al-Ra'iq*. If he said "I'tadi" (meaning choose your Iddah), or "Istabri" (meaning purify your womb), or "Anti wahida" (meaning you are one), in these cases, one revocable (Raj'i) divorce will occur even if he intended two or three divorces. In other words besides these, one irrevocable (Ba'in) divorce occurs even if he intended two divorces. However, the intention of three divorces is valid, but [in the case of] "Ikhtari" (meaning you choose), the intention of three divorces is not valid. This is in [Mubahi] (3). If he said "Itba'i al-azwaj" (meaning go find husbands), one irrevocable divorce will occur if he intended it, and if he intended two or three divorces, then three will occur (4). This is in *Sharh al-Wiqayah*. Similarly, in the case of a slave woman, the intention of two is

valid; this is in *Nahr al-Fa'iq*. And if he gave one divorce to his emancipated wife and then said to her, "You are irrevocable" and intended two, then only one divorce will occur, and if he intended three divorces, they will occur. This is in *Muhit al-Sarakhsi*.

If he said: "By Allah, you are not my wife" or "You are not, by Allah, my wife": If he said, "I performed a valid marriage" and intended divorce, then it will occur. It is reported from Imam-e-A'zam (may Allah have mercy on him) that if he intended three divorces, then...

(1) Meaning, he did not intend divorce. (2) Meaning "Mubahi" is the name of the book. (3) Meaning this refers to the book "Mubahi". (4) Meaning if he intended three, then three will occur.

ब-नियत और कसम के साथ शौहर का कौल तर्कए-नियत (1) में कबूल होगा और हालत-ए-मुजाकरा-ए-तलाक में कज़ा इन सब से सिवाए उन अल्फाज़ के जो जवाब-ए-वर्द होने की सलाहियत रखते हैं, तलाक हो जाएगी और जो जवाब-ए-वर्द होने की सलाहियत रखते हैं, उन अल्फाज़ में कज़ा तलाक न करार दी जाएगी, यह 'काफी' में है।

हालत-ए-ग़ज़ब में कहे गए अल्फाज़ में तस्दीक कौल पे होगी या नियत पे? हालत-ए-ग़ज़ब में अगर ऐसे अल्फाज़ कहे तो उन सब में उसके कौल की तस्दीक होगी कि क्या मुराद थी क्योंकि उनमें एहतमाल-ए-दो-शतम (गाली) का है, लेकिन जो दो-शतम होने की सलाहियत नहीं रखते बल्कि तलाक के वास्ते सलाहियत रखते हैं जैसे 'इअतदी' (इद्दत इख्तियार कर), 'इख्तारी' (इख्तियार कर), 'अमरक-बे-यदक' (तेरा मामला तेरे हाथ में है), तो ऐसे अल्फाज़ में शौहर के कौल की तस्दीक न होगी, यह 'हिदाया' में है। और इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने खुलैद, बरियह, बाइन और हराम के साथ चार और मिलाए हैं, यानी 'ला सबील ली अलैकि' (तुझ पर कोई राह नहीं है), 'वला मलक ली अलैकि' (मेरी कोई मिल्कियत तुझ पर नहीं है), और 'हलियत-ए-सबीलिका' (मैंने तेरी राह खाली कर दी), और 'फारकतक' (मैंने तुझे अलग कर दिया) और यह इमाम सरखसी (रह.) ने 'मबसूत' में और काजी खान ने 'जामे-सगीर' में और औरों ने ज़िक्र फरमाया है। और 'मुबाही' (2) में लिखा है कि इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने पांच के साथ छह अल्फाज़ मिलाए हैं। पस चार तो वही हैं जो हमने ज़िक्र किए हैं और बाकी वे ये हैं: 'खलअतुक' (मैंने तुझे खुला दे दिया) और 'इलहकी बे-अहलिक' (तू अपने लोगों में जा मिल)। कज़ा फी 'गायत-उल-सरूजी'। और अगर कहा 'अलैकि' तो बिना नियत के तलाक वाके(घटित) न होगी, यह 'फतावा काजी खान' में है। और अगर कहा कि 'इंतकली' (यहाँ से दूसरी जगह जा) या कहा कि 'इतलकी' (चल यहाँ से), तो यह 'अभी' (अभी की तरह) है। और 'बज़्ज़िया' में लिखा है कि 'इलहकी बे-रफीकिक' (यानी अपने रफीकों में जा मिल) तो तलाक पड़ जाएगी अगर उसने नियत की हो। यह 'बहर-उर-राइक़' में है। और अगर कहा कि 'इअतदी' यानी इद्दत इख्तियार कर, या 'इस्तबरी' यानी अपने रहम को पाक कर, या 'अन्त वाहिदा' यानी तू वाहिदा है, इन सूरतों में एक तलाक-ए-रजई वाके होगी, अगरचे उसने दो या तीन तलाक की नियत की हो, और इनके सिवा और अल्फाज़ में एक तलाक-ए-बाइना वाके होती है, अगरचे दो तलाक की नियत की हो। लेकिन तीन तलाक की नियत सही है मगर 'इख्तारी' यानी तू इख्तियार कर, इसमें तीन तलाक की नियत सही नहीं है। यह 'तमीन' (3) में है। और अगर कहा कि 'इतबई-अल-अजवाज' यानी शौहरों को ढूंढ लो, तो

एक बाइना वाके होगी अगर नियत की हो, और अगर दो या तीन तलाक की नियत की हो तो तीन पड़ेंगी (4)। यह 'शरह-ए-वकाया' में है। और इसी तरह बांदी (दासी) की सूरत में दो की नियत सही है, यह 'नहर-उल-फाईक' में है। और अगर अपनी आज़ाद की हुई मनकूहा को एक तलाक दे दी, फिर उससे कहा कि तू बाइना है और दो की नियत की तो एक ही तलाक होगी, और अगर तीन तलाक की नियत की तो वाके हो जाएंगी, यह 'महीत-ए-सरखसी' में है।

अगर उसने कहा कि वल्लाह तू मेरी बीवी नहीं है या तू नहीं है वल्लाह मेरी बीवी: अगर कहा कि मैंने निकाह सही किया और तलाक की नियत की तो वाके होगी और इमाम आज़म (रह.) से मरवी है कि अगर तीन तलाक की नियत की तो...

(1) यानी उसने तलाक की नियत नहीं की थी। (2) यानी 'मुबाही' किताब का नाम है। (3) यानी इससे मुराद 'मुबाही' किताब है। (4) यानी अगर तीन की नियत की तो तीन पड़ेंगी।

بہ نیت اور قسم کے ساتھ شوہر کا قول ترک نیت (۱) میں قبول ہوگا اور حالتِ مذاکرہ طلاق میں قضاء ان سب سے سواء ان الفاظ کے جو جوابِ ورد ہونے کی صلاحیت رکھتے ہیں طلاق ہو جائے گی اور جو جوابِ ورد ہونے کی صلاحیت رکھتے ہیں ان الفاظ میں قضاء طلاق نہ قرار دی جائے گی یہ کافی میں ہے۔

حالتِ غضب میں کہے گئے الفاظ میں تصدیق قول یہ ہوگی یا نیت پہ؟ حالتِ غضب میں اگر ایسے الفاظ کہے تو ان سب میں اس کے قول کی تصدیق ہوگی کہ کیا مراد تھی کیونکہ ان میں احتمالِ دو شتم کا ہے لیکن جو دو شتم ہونے کی صلاحیت نہیں رکھتے بلکہ طلاق کے واسطے صلاحیت رکھتے ہیں جیسے اعتدی واختاری و امرک بیدک تو ایسے الفاظ میں شوہر کے قول کی تصدیق نہ ہوگی یہ ہدایہ میں ہے اور امام ابو یوسفؒ نے خلید و بریہ و بائن و حرام کے ساتھ چار اور طالے ہیں یعنی لا سبیل لی علیک تجھ پر کوئی راہ نہیں ہے ولا ملک لی علیک میری کوئی ملک تجھ پر نہیں ہے اور حلیتِ سبیلک میں نے تیری راہ خالی کر دی اور فارقتک میں نے تجھے الگ کر دیا اور یہ امام سرخسیؒ نے مبسوط میں اور قاضی خان نے جامعِ صغیر میں اور اوروں نے ذکر فرمایا ہے اور "مباہی" (۲) میں لکھا ہے کہ امام ابو یوسفؒ نے پانچ کے ساتھ چھ الفاظ ملائے ہیں پس چار تو وہی ہیں جو ہم نے ذکر دیے ہیں اور باقی وہ یہ ہیں خلعتک میں نے تجھے ضلع کر دیا اور الحقی باھلک تو اپنے لوگوں میں جا مل کذا فی غایۃ السروجی اور اگر کہا "علیک" تو بدوں نیت کے طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ "انتقلی" یہاں سے دوسری جگہ جا یا کہا کہ "اطلقی" چل یہاں سے تو یہ مثل ابھی کے ہے اور بزازیہ میں لکھا ہے کہ الحقی برفیقک یعنی اپنے رفیقوں میں جا مل تو طلاق پڑ جائے گی اگر اس نے نیت کی ہو یہ بحر الرائق

میں ہے اور اگر کہا کہ "اعتدی" یعنی عدت اختیار کر یا "استبری" یعنی اپنے رحم کو پاک کر یا "انت واحدة" یعنی تو واحدہ ہے ان صورتوں میں ایک طلاقِ رجعی واقع ہوگی اگر چہ اس نے دو یا تین طلاق کی نیت کی ہو اور ان کے سواء اور الفاظ میں ایک طلاقِ بائنہ واقع ہوتی ہے اگر چہ دو طلاق کی نیت کی ہو لیکن تین طلاق کی نیت صحیح ہے مگر اختیاری یعنی تو اختیار کر اس میں تین طلاق کی نیت صحیح نہیں ہے یہ تین میں (۳) ہے اور اگر کہا کہ "اتبعی الازواج" یعنی شوہروں کو ڈھونڈ لو تو ایک بائنہ واقع ہوگی اگر نیت کی ہو اور اگر دو یا تین طلاق کی نیت کی ہو تو تین پڑیں (۴) گی۔ یہ شرح وقایہ میں ہے اور اسی طرح باندی کی صورت میں دو کی نیت صحیح ہے یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر اپنی آزاد کردہ منکوحہ کو ایک طلاق دے دی پھر اس سے کہا کہ تو بائنہ ہے اور دو کی نیت کی تو ایک ہی طلاق ہوگی اور اگر تین طلاق کی نیت کی تو واقع ہو جائیں گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر اس نے کہا کہ واللہ تو میری بیوی نہیں ہے یا تو نہیں ہے واللہ میری بیوی: اگر کہا کہ میں نے نکاح صحیح کیا اور طلاق کی نیت کی تو واقع ہوگی اور امام اعظمؒ سے مروی ہے کہ اگر تین طلاق کی نیت کی تو

(۱) یعنی اس نے طلاق کی نیت نہیں کی تھی۔ (۲) یعنی "مباہی" کتاب کا نام ہے۔ (۳) یعنی اس سے مراد "مباہی" کتاب ہے۔ (۴) یعنی اگر تین کی نیت کی تو تین پڑیں گی۔

Kitab-ul-Talaq

It is also correct that three divorces will take place; this is in 'Meraj-ul-Darayah'. And if he said to his wife, "You are not my woman," or said to her, "I am not your husband," or he was asked, "Is she your wife?" and he replied, "No," then claimed, "I lied intentionally," then in both the state of pleasure and anger, his statement will be verified, and divorce will not take place. And if he said, "My intention was divorce," then according to Imam-e-Azam (R.A.), divorce will take place. And if he said, "I have not married you," and intended divorce, then by consensus, it will not happen; this is in 'Bada'i'. And if someone said, "She is not my wife," then divorce will not take place even if he had the intention. Similarly, if he said, "Ali hajjatun kanat li amratun" (meaning: "Hajj is obligatory on me if I have a wife"), the ruling is the same, and this is by consensus, as Imam Sarakhsi (R.A.) mentioned in his copy and Sheikh Najmuddin mentioned in 'Sharah-e-Thani'. This is in 'Khulasa', and it is agreed upon that if he said, "Wallah, you are not my wife," or "You are not my wife, Wallah," then nothing will happen even if he intended it. And if he said, "I have no need of you," and intended divorce, nothing happens. And if he said, "Be released/severed" and intended divorce, divorce will take place; this is in 'Siraj-ul-Wahhaj'. And if he said, "I do not desire you" or "I do not want you" or "I do not wish for you" or "I have no inclination towards you," then according to Imam-e-Azam (R.A.), divorce will not take place even if he intended it; this is in 'Bahr-ul-Ra'iq'.

(If he) said to the woman, "I have gifted you (Hiba), I have cleared your path, you are Sa'ibah (free/released), you are Hurrah (free), you are your own person (master of your soul and affairs)," and the woman chose herself, then divorce will take place, and the man's intention will not be considered.

If he said, "You are not my wife and I am not your husband," and intended divorce, then according to Imam-e-Azam (R.A.), divorce will take place, and according to Sahibain (R.A.), it will not. And if the husband said, "I am Ba'in (separated) from you" or "I am forbidden to you" and intended divorce, it will happen. And if he said, "I am forbidden or Ba'in" without mentioning "to you," then divorce will not take place even if he intended it; this is in 'Muhit-e-Sarakhsi'. And if, in the aforementioned divorce, he said to the woman, "I have separated you from myself until the separation" or "I have become separated from you," or "Bila sultan-e-ali alayki" (I have no control over you), or "I have 'sara'a' (1) you," or said to the woman, "I have gifted you to yourself" or "cleared your path" or "you are Sa'ibah" or "you are Hurrah" or "you are your own person," and the woman chose herself, then divorce will take place. Then, if the man

claimed, "I did not intend divorce," then in court, his statement will not be verified. And if he said to the woman, "There is no marriage between me and you" or said, "No marriage remains between me and you," then divorce will take place provided there was an intention. And if the woman said to the husband, "You are not my husband," and the husband said, "You spoke the truth" and intended divorce, then according to Imam-e-Azam (R.A.), divorce will take place; this is in 'Fatawa-e-Qazi Khan'.

Hasan (R.A.) has narrated from Imam-e-Azam (R.A.) that if a husband said to his wife, "I have gifted you to your people, or your father, or your mother, or your husbands," then it is divorce based on intention. And if he said, "I have gifted you to your maternal uncle, or your paternal uncle, or such and such stranger," then divorce will not take place; this is in 'Siraj-ul-Wahhaj'. And if he said to the woman, "I have gifted you to yourself," then this is also among the allusions (Kinayat). Husam (R.A.) says that although divorce will not take place, it is apparent that he would be 'Hanis' (oath-breaker) and Hajj will be obligatory. Wallahu A'lam (And Allah knows best). (1) To let go/release.

किताब-उल-तलाक

यह भी सही है कि तीन तलाकें वाके(घटित) होंगी, यह 'मेराज-उद-दराया' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि "तू मेरी औरत नहीं है" या उससे कहा कि "मैं तेरा शौहर नहीं हूं" या उससे दरियाफ्त किया गया कि "तेरी बीवी है?" पस उसने जवाब दिया कि "नहीं", फिर दावा किया कि "मैंने जानबूझकर झूठ कहा था", तो हालत-ए-रज़ा और गज़ब दोनों में उसके कौल (कथन) की तस्दीक होगी और तलाक वाके नहीं होगी। और अगर कहा कि "मेरी नियत तलाक की थी", तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक तलाक वाके होगी। और अगर कहा कि "मैंने तुझसे निकाह नहीं किया है" और तलाक की नियत की, तो इत्तिफ़ाक़-ए-राय (ब-इज्मा) तलाक वाके नहीं होगी, यह 'बदाए' में है। और अगर किसी ने कहा कि "मेरी बीवी नहीं है", तो तलाक वाके नहीं होगी, अगरचे नियत की हो। इसी तरह कहा "अली हज्जतुन कानत ली अम्रतुन" यानी "मुझ पर हज लाज़िम है अगर मेरी बीवी हो", तो भी यही हुक्म है और यह इत्तिफ़ाक़-ए-राय से है, जैसा कि इमाम सरख़सी (रह.) ने अपने नुस्खे में और शैख़ नजमुद्दीन ने 'शराह-ए-सानी' में ज़िक्र फ़रमाया है। यह 'खुलासा' में है और इस पर इत्तिफ़ाक़ है कि अगर उसने कहा कि "वल्लाह तू मेरी बीवी नहीं है" या "तू मेरी बीवी नहीं है वल्लाह", तो कुछ वाके नहीं होगा, अगरचे नियत की हो। और अगर कहा कि "मुझे तुझसे कुछ हाजत (ज़रूरत) नहीं है" और तलाक की नियत की, तो कुछ वाके नहीं होगा। और अगर कहा कि "छूटे और बंद हो जा" (छुटकारा हासिल कर) और तलाक की नियत की, तो तलाक हो जाएगी, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। और अगर कहा कि "मैं तुझे इरादा नहीं करता" या "तुझे नहीं चाहता" या "तेरी ख्वाहिश नहीं करता" या "मेरी तुझसे कोई रग़बत नहीं है", तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक तलाक वाके नहीं होगी, अगरचे नियत की हो, यह 'बहर-उल-राइक़' में है।

(यदि) औरत से कहा कि "मैंने तुझे हिबा कर दिया (दे दिया), तेरी राह खाली कर दी, तू साइबा (आज़ाद) है, तू हुर्रा (आज़ाद) है, तू जान और तेरा काम", फिर औरत ने अपने नफ़्स को अख़्तियार किया, तो तलाक पड़ जाएगी और मर्द की नियत का एतबार नहीं किया जाएगा।

अगर कहा कि "तू मेरी बीवी नहीं है और मैं तेरा शौहर नहीं हूं" और तलाक की नियत की, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक तलाक वाके होगी और साहिबैन (रह.) के नज़दीक नहीं होगी। और अगर शौहर ने कहा कि "मैं तुझसे बाइन (जुदा) हूं" या "मैं तुझ पर हराम हूं" और तलाक की नियत की, तो वाके होगी। और अगर कहा कि "मैं हराम या बाइन हूं" और तुझ पर (यह लफ्ज़) न कहा, तो तलाक नहीं पड़ेगी, अगरचे नियत की हो, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। और अगर मज़कूरा तलाक में औरत

से कहा कि "बाइन तक मैंने अपने आप से तुझे बाइन कर दिया" या "मैं तुझसे बाइन हो गया", "बिला सुल्तान-ए-अली अलैकि" (मुझ पर तेरा कोई काबू नहीं है), या "मैंने तुझे 'सरअ' कर दिया" (1), या औरत से कहा कि "मैंने तुझे हिबा कर दिया" या "तेरी राह खाली कर दी" या "तू साइबा है" या "तू हुर्रा है" या "तू जान और तेरा काम", पस औरत ने अपने नफ़्स को अख़्तियार किया, तो तलाक पड़ जाएगी। फिर अगर मर्द ने दावा किया कि "मैंने तलाक की नियत नहीं की थी", तो कज़ा (अदालत) में उसके कौल की तस्दीक नहीं होगी। और अगर औरत से कहा कि "मेरे-तेरे दरमियान निकाह नहीं है" या कहा कि "मेरे-तेरे दरमियान निकाह बाकी नहीं रहा", तो तलाक वाके होगी बशर्ते कि नियत हो। और अगर औरत ने शौहर से कहा कि "तू मेरा शौहर नहीं है" पस शौहर ने कहा कि "तूने सच कहा" और तलाक की नियत की, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक तलाक वाके होगी, यह 'फ़तावा-ए-काज़ी खान' में है।

हसन (रह.) ने इमाम-ए-आज़म (रह.) से रिवायत की है कि अगर शौहर ने औरत से कहा कि "मैंने तुझे तेरे लोगों को या तेरे बाप को या तेरी माँ को या शौहरों को हिबा कर दिया", तो यह नियत पर तलाक है। और अगर कहा कि "मैंने तुझे तेरे मामू को या तेरे चाचा को या फलां अजनबी को हिबा किया", तो तलाक नहीं होगी, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। और अगर औरत से कहा कि "मैंने तुझे हिबा कर दिया", तो यह भी जुमला किनायात में से है। हसाम (रह.) कहते हैं कि अगरचे तलाक वाके नहीं होगी, लेकिन ज़ाहिर है कि उसमें 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) होगा और हज लाज़िम होगा। वल्लाहू आलम। (1) छोटा छोड़ देना।

کتاب الطلاق

بھی صحیح ہے کہ تین طلاق واقع ہوں گی یہ معراج الدرایہ میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو میری عورت نہیں ہے یا اس سے کہا کہ میں تیرا شوہر نہیں ہوں یا اس سے دریافت کیا گیا کہ تیری بیوی ہے پس اس نے جواب دیا کہ نہیں پھر دعویٰ کیا کہ میں نے عمداً جھوٹ کہا تھا تو حالتِ رضائ و غضب دونوں میں اس کے قول کی تصدیق ہو گی اور طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ میری نیت طلاق تھی تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک طلاق واقع ہوگی اور اگر کہا کہ میں نے تجھ سے نکاح نہیں کیا ہے اور طلاق کی نیت کی تو بالاجماع جماع نہ ہوگی یہ بدائع میں ہے اور اگر کسی نے کہا کہ میری بیوی نہیں ہے تو طلاق واقع نہ ہوگی اگر چہ نیت کی ہو اسی طرح کہا علی حجۃ ان کانت لی امرأۃ یعنی مجھ پر حج لازم ہے اگر میری بیوی ہو تو بھی یہی حکم ہے اور یہ بالاجماع ہے چنانچہ امام سرخسیؒ نے اپنے نسخہ میں اور شیخ نجم الدین نے شرح ثانی میں ذکر فرمایا ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اس پر اجماع ہے کہ اگر اس نے کہا کہ واللہ تو میری بیوی نہیں ہے یا تو نہیں ہے واللہ تو میری بیوی تو کچھ واقع نہ ہوگی اگر چہ نیت کی ہو اور اگر کہا کہ مجھے تجھ سے کچھ حاجت نہیں ہے اور طلاق کی نیت کی تو کچھ واقع نہیں ہے اور اگر کہا کہ چھٹے بند ہو جاؤ اور طلاق کی نیت کی تو طلاق ہو جائے گی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کہا کہ میں تجھے نہیں ارادہ کرتا ہوں یا تجھے نہیں چاہتا ہوں یا تیری خواہش نہیں کرتا ہوں یا میری کچھ رغبت تجھ سے نہیں ہے تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک طلاق نہ ہوگی اگر چہ نیت کی ہو بحرالرائق میں ہے۔

عورت سے کہا کہ میں نے تجھے ہبہ کر دیا، تیری راہ خالی کر دی، تو سائبہ ہے، تو حرہ ہے تو جان اور تیرا کام، عورت نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو طلاق پڑ جائے گی اور مرد کی نیت کا اعتبار نہ کیا جائے گا؟

اگر کہا کہ تو میری بیوی نہیں ہے اور میں تیرا شوہر نہیں ہوں اور طلاق کی نیت کی تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک طلاق واقع ہوگی اور صاحبینؒ کے نزدیک نہ ہوگی اور اگر شوہر نے کہا کہ میں تجھ سے بائن ہوں یا میں تجھ پر حرام ہوں اور طلاق کی نیت کی تو واقع ہوگی اور اگر کہا کہ میں حرام یا بائن ہوں اور تجھ پر نہ کہا تو طلاق نہ پڑے گی اگر چہ نیت کی ہو یہ محیطِ سرخسی میں ہے اور اگر مذکورہ طلاق میں عورت سے کہا کہ بائن تک میں نے اپنے سے تجھے بائن کر دیا یا میں تجھ سے بائن ہو گیا بالا سلطانِ علی علیک میرا تجھ پر کوئی قابو نہیں ہے یا میں تجھے سرع (1) کر دیا یا عورت سے کہا کہ میں نے تجھے تجھ کو ہبہ کر دیا یا تیری راہ خالی کر دی یا تو سائبہ ہے یا تو حرہ ہے یا جان اور تیرا کام پس عورت نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو طلاق پڑ جائے گی پھر اگر مرد نے دعویٰ کیا کہ میں نے طلاق کی نیت نہیں کی تھی تو قضاء اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ میرے تیرے درمیان نکاح نہیں ہے یا کہا کہ میرے تیرے درمیان نکاح نہیں باقی رہا تو طلاق واقع ہوگی بشرطیکہ نیت ہو اور اگر عورت نے شوہر سے کہا کہ تو میرا شوہر نہیں ہے پس شوہر نے کہا کہ تو نے سچ کہا اور طلاق کی نیت کی تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک طلاق واقع ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

حسنؒ نے امامِ اعظمؒ سے روایت کی ہے کہ اگر شوہر نے عورت سے کہا کہ میں نے تجھے تیرے لوگوں کو یا تیرے باپ کو یا تیری ماں کو یا شوہروں کو ہبہ کر دیا تو یہ نیت پر طلاق ہے اور اگر کہا کہ میں نے تجھے تیرے ماموں کو یا تیرے چچا کو یا فلاں اجنبی کو ہبہ کیا تو طلاق نہ ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ میں نے تجھے تجھ کو یہ ہبہ کیا تو یہ بھی از جملہ کنایات قال الحسامؒ اگر چہ طلاق واقع نہ ہوگی لیکن ظاہر اُس میں حانث ہوگا اور حج لازم ہوگا واللہ اعلم۔ (1) چھوٹا چھوڑ دینا۔

(Page 310) ...is that if there is an intention for divorce, it will take effect, otherwise not. And if he said to the woman, "I have made you permissible (free)," divorce will not take effect, even if there was an intention; this is in *Al-Muheet*. And if he said, "Only non-spouse," meaning "You are no longer my wife," whether said in consent or anger, she will become divorced (*mutallaqa*) if intended; this is in *Al-Khulasa*. And if he said to the woman, "Nothing remains between you and me," and intended divorce by it, it will not take effect. In the *Fatawa*, it states that if he said, "No matter remains between you and me," divorce will take effect upon intention; this is in *Al-Atabiyya*. And if he said, "I am free from your marriage," divorce will take effect upon intention. And if he said, "Be away from me," and intended divorce, it will take effect; this is in *Fatawa Qadi Khan*. "Be separate from me" and "You have gotten rid of me"—these are also phrases of implication (*kunayat*); this is in *Fath al-Qadir*. And if he said to his wife, "The four directions are open to you," nothing will take effect even if he intended, unless he also added, "Choose whatever path you desire," and then said, "My intention was divorce," then it will be a divorce. If he said, "I intended divorce," he will be verified. And if he said to the woman, "Go whichever way you please," and said, "I intended divorce," it will take effect; it will not take effect without intention, even if the state was a discussion of divorce. In *Al-Munqi*, it is stated that if he said to the woman, "Go away a thousand times," and intended divorce, three divorces will take effect. In *Majmu' al-Nawazil*, it is stated that if he said to the woman, "Go to hell," and intended divorce, divorce will take effect; this is in *Al-Khulasa*. And if he said, "I have set you free," divorce will take effect by intention; this is in *Mi'raj al-Dirayah*. And if he said, "Become a free woman" or "Become free," it is like saying "You are free"; this is in *Bahr al-Ra'iq*. And if he said, "I have sold your divorce," and the woman said, "I have bought it," then it is a revocable divorce (*raj'i*). And if the man said, "In exchange for your dower (*mahr*)," it will be an irrevocable divorce (*ba'ina*). Similarly, if he said, "I have sold your soul," the same ruling applies. A husband said to his wife, "I abhor you," and the woman said, "Just as saliva in the mouth, if you abhor me, throw it away," then the husband said, "Spit, spit," and spat from his mouth and said, "I have thrown it away," and intended divorce by it, it will not take effect; this is in *Al-Zahiriyya*. A woman's husband suspected that his marriage to his wife was invalid, so he said, "I have abandoned this marriage that is between me and my wife," then it appeared that the marriage was actually valid; his wife will not be divorced. And he said to his wife, "I am free from your three divorces," some said divorce will take effect upon intention, and others said divorce will not take effect even if he intends,

and this is the apparent view. And if he said to the woman, "You are as such, as if you are empty/single," this is in *Fatawa Qadi Khan*.

Words that are not susceptible to implying divorce do not cause divorce to take effect even with intention: If he said to the woman, "I have freed you from being a wife," divorce will take effect without intention, whether in anger or any other state; this is in *Al-Dhakhira*. In *Majmu' al-Nawazil*, it is written that a woman said to her husband, "I am free from you," then the husband said, "I am also free from you," then the woman said, "Look, what are you saying?" then he said, "I did not intend divorce," so due to the lack of intention, divorce will not take effect; this is in *Al-Muheet*. And if he said, "I have reconciled from your divorce," and intended divorce, divorce will not take place. Similarly, any word that is not susceptible to divorce will not cause divorce to take effect, even if divorce is intended. Such as "May Allah grant you blessing" or he said, "Feed me" or "Give me water to drink"—with such words, divorce will not take effect even with intention. And if words are used that are both susceptible and not susceptible, for example, saying "Go from here" and "Ate," then saying "Go from here," "Sell the cloth," and "Go from where"...

(पृष्ठ 310) यह है कि यदि उससे तलाक की नीयत हो तो तलाक واقع (लागू) होगी, वरना नहीं। और यदि औरत से कहा कि 'मैंने तुझे मुबाह (स्वतंत्र) कर दिया' तो तलाक واقع नहीं होगी, चाहे नीयत ही क्यों न हो, यह 'मुहीत' में है। और यदि कहा कि 'सिर्फ गैर-अमराती' यानी 'तू मेरी बीवी नहीं रही', चाहे रजामंदी में कहा हो या गुस्से में, तो वह मुतल्लका (तलाकशुदा) हो जाएगी यदि नीयत की हो, यह 'खुलासा' में है। और यदि औरत से कहा कि 'मेरे और तेरे दरमियान कुछ नहीं रहा' और उससे तलाक की नीयत की, तो तलाक واقع नहीं होगी। 'फतावा' में है कि यदि कहा कि 'मेरे और तेरे दरमियान कोई मामला नहीं रहा' तो नीयत करने पर तलाक पड़ जाएगी, यह 'अताबीया' में है। और यदि कहा कि 'मैं तेरे निकाह से बरी हूँ' तो नीयत करने पर तलाक पड़ जाएगी। और यदि कहा कि 'तू मुझसे दूर हो' और तलाक की नीयत की, तो तलाक واقع होगी, यह 'फतावा काजी खान' में है। और 'तू मुझसे यकसू (अलग) हो' और 'तूने मुझसे छुटकारा पाया', ये सब भी कुनायात (अस्पष्ट शब्दों) के जुमले हैं, यह 'फतहुल कदीर' में है। और यदि अपनी बीवी से कहा कि 'तुझ पर चारों तरफें खुली हैं', तो उससे कुछ واقع नहीं होगा, चाहे नीयत ही क्यों न की हो, सिवाय इसके कि साथ में यह भी कहा हो कि 'जो रास्ता तेरा जी चाहे इख्तियार कर ले' और फिर कहा कि मेरी नीयत तलाक की थी, तो तलाक होगी। और यदि कहा कि 'मैंने तलाक की नीयत की थी' तो उसकी तस्दीक की जाएगी। और यदि औरत से कहा कि 'जिस रास्ते तेरा जी चाहे जा' और कहा कि 'मैंने तलाक की नीयत की थी', तो तलाक واقع होगी, और बिना नीयत के तलाक واقع नहीं होगी, चाहे मुजाकरा (तलाक की चर्चा) की हालत ही क्यों न हो। 'मुनकी' में है कि यदि औरत से कहा कि 'तू हजार बार चली जा' और तलाक की नीयत की तो तीन तलाकें واقع होंगी। 'मजमूअ-उन-नवाज़िल' में है कि यदि औरत से कहा कि 'तू जहन्नुम को जा' और तलाक की नीयत की हो, तो तलाक पड़ जाएगी, यह 'खुलासा' में है। और यदि कहा कि 'मैंने तुझे आजाद कर दिया' तो नीयत करने से तलाक पड़ जाएगी, यह 'मेराज-उद-दराया' में है। और यदि कहा कि 'तू हर्रह (आजाद) हो जा' या 'तू आजाद हो जा' तो यह 'तू आजाद है' के समान है, यह 'बहुर-उर-राइक' में है। और यदि कहा कि 'मैंने तेरी तलाक फरोख्त (बेच) दी' फिर औरत ने कहा कि 'मैंने खरीद ली' तो यह तलाक-ए-रजई है। और यदि मर्द ने कहा कि 'तेरे मेहर के बदले में' तो तलाक-ए-बायना होगी। इसी तरह यदि कहा कि 'मैंने तेरे नफ्स को फरोख्त कर दिया' तो भी ऐसी सूरत में यही हुक्म है। एक औरत से उसके शौहर ने कहा कि 'मैं तुझसे इस्तनकाफ (घृणा/तिरस्कार) करता हूँ', फिर औरत ने कहा कि 'जैसे मुँह में थूक, सो अगर तू मुझसे इस्तनकाफ करता है तो इसको फेंक दे', फिर शौहर ने कहा कि 'थूक थूक' और मुँह से थूक फेंक दिया और कहा कि 'मैंने फेंक दिया' और उससे तलाक की नीयत की, तो तलाक واقع नहीं होगी, यह 'जहीरिया' में है। एक

औरत के शौहर को गुमान हुआ कि मेरी औरत का निकाह फासिद तरीके से हुआ है, फिर उसने कहा कि 'मैंने यह निकाह जो मेरे और मेरी औरत के दरमियान है, तर्क(खत्म) कर दिया', फिर जाहिर हुआ कि निकाह सही तरीके से हुआ था, तो उसकी बीवी मुतल्लका न होगी। और अपनी बीवी से कहा कि 'मैं तेरी तीन तलाक से बरी हूँ', तो बाजों ने कहा कि नीयत पर तलाक واقع होगी और बाजों ने फरमाया कि तलाक न होगी, चाहे नीयत ही करे, और यही जाहिर है। और यदि औरत से कहा कि 'तू यह ऐसी है जैसे कि तू खलिया (खाली) है', यह 'फतावा काजी खान' में है।

ऐसे शब्द जो तलाक के संभावित (मुह्तमिल) न हों, उनसे तलाक नीयत के बावजूद واقع नहीं होती: यदि औरत से कहा कि 'मैंने तुझे ज़ौजा (पत्नी) होने से बरी कर दिया' तो बिना नीयत तलाक पड़ जाएगी, चाहे गुस्सा हो या कोई और हालत, यह 'जखीरा' में है। 'मजमूअ-उन-नवाज़िल' में लिखा है कि एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि 'मैं तुझसे बरी हूँ', फिर शौहर ने कहा कि 'मैं भी तुझसे बरी हूँ', फिर औरत ने कहा कि 'देख तू क्या कहता है', फिर उसने कहा कि 'मैंने तलाक की नीयत नहीं की', तो नीयत न होने के कारण तलाक واقع नहीं होगी, यह 'मुहीत' में है। और यदि कहा कि 'सफ़ह अ अन तलाकक' (मैंने तेरी तलाक से सुलह की) और तलाक की नीयत की, तो तलाक नहीं पड़ेगी। और इसी तरह जो शब्द ऐसा हो कि तलाक का संभावित न हो, उससे तलाक واقع नहीं होगी, चाहे तलाक की नीयत ही हो। जैसे 'बारकल-लाहु अलैकी' (अल्लाह तुझे बरकत दे) या कहा 'मुझे खाना खिला दे' या 'पानी पिला दे', ऐसे शब्दों से नीयत के साथ भी तलाक واقع नहीं होगी। और यदि ऐसे शब्द जो तलाक के संभावित हैं और नहीं हैं, मिसाल के तौर पर कहा 'यहाँ से जा' और 'खाया', तो 'यहाँ से जा' और 'कपड़ा फरोख्त कर' और 'जहाँ से जा' कहने से...

ہے کہ اگر اس سے طلاق کی نیت ہو تو واقع ہو گی ورنہ نہیں اور اگر عورت سے کہا کہ میں نے تجھے مباح کر دیا تو طلاق واقع نہ ہوگی اگر چہ نیت ہو یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ صرف غیر امراتی یعنی تو غیر میری بیوی کی ہوگئی خواہ رضامندی میں کہا یا غصہ میں تو مطلقہ ہو جائے گی اگر نیت کی ہو یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ میرے تیرے درمیان میں کچھ نہیں رہا اور اس سے طلاق کی نیت کی تو واقع نہ ہوگی اور فتاوی میں ہے کہ اگر کہا کہ میرے تیرے درمیان کوئی معاملہ نہیں رہا تو نیت پر طلاق پڑ جائے گی یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کہا کہ میں تیرے نکاح سے بری ہوں تو نیت پر طلاق پڑ جائے گی اور اگر کہا کہ تو مجھ سے دور ہو اور طلاق کی نیت کی تو واقع ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور تو مجھ سے یکسو ہو اور تو نے مجھ سے چھٹکارا پایا یہ بھی جملہ کنایات سے ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تجھ پر چاروں طرفیں کھلی ہیں تو اس سے کچھ نہ واقع ہوگی اگر چہ نیت کی ہو الا اگر اس کے ساتھ یہ بھی کہا کہ جو راہ تیرا جی چاہے اختیار کر لے اور پھر کہا کہ میری نیت طلاق تھی تو طلاق ہوگی اور اگر کہا کہ میں نے طلاق کی نیت کی تھی تو اس کی تصدیق کی جائے گی اور اگر عورت سے کہا کہ جس راہ تیرا جی چاہے جا اور کہا کہ میں طلاق کی نیت کی تھی تو واقع ہوگی اور بدوں نیت واقع نہ ہوگی اگر چہ مذاکرہ طلاق کی حالت میں ہو اور منقی میں ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ تو ہزار بار چلی جا اور طلاق کی نیت کی تو تین طلاق واقع ہوں گی اور مجموع النوازل میں ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ تو جہنم کو جا اور طلاق کی نیت کی ہو تو طلاق پڑ جائے گی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کہا کہ میں نے تجھے آزاد کر دیا تو نیت سے طلاق پڑ جائے گی یہ معراج الدرایہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو حرہ ہو جا یا تو آزاد ہو جا تو مثل تو آزاد ہے کے ہے یہ بحرالرائق میں ہے اور اگر کہا کہ میں نے تیری طلاق فروخت کی پس عورت نے

کہا کہ میں نے خرید لی تو یہ طلاق رجعی ہے اور اگر مرد نے کہا کہ بعوض تیرے مہر کے تو طلاق بائنہ ہوگی اسی طرح اگر کہا کہ میں نے تیرے نفس کو فروخت کیا تو بھی ایسی صورت میں یہی حکم ہے ایک عورت سے اس کے شوہر نے کہا کہ میں تجھ سے استنکاف کرتا ہوں پس عورت نے کہا کہ جیسے منہ میں تھوک سو اگر تو اس سے استنکاف کرتا ہے تو اس کو پھینک دے پس شوہر نے کہا کہ تھوک تھوک اور منہ سے تھوک پھینک دیا اور کہا کہ میں نے پھینک دیا اور اس سے طلاق کی نیت کی تو واقع نہ ہوگی یہ ظہیریہ میں ہے ایک عورت کے شوہر کو گمان ہوا کہ میری عورت کا نکاح فاسد طور پر ہوا ہے پس اس نے کہا کہ میں نے یہ نکاح جو میرے اور میری عورت کے درمیان ہے ترک کر دیا پھر ظاہر ہوا کہ نکاح بطور صحیح واقع ہوا ہے تو اس کی بیوی مطلقہ نہ ہوگی اور اپنی بیوی سے کہا کہ میں تیری تین طلقات سے بری ہوں تو بعض نے کہا کہ نیت پر طلاق واقع ہوگی اور بعض نے فرمایا کہ طلاق نہ ہوگی اگر چہ نیت کرے اور یہی ظاہر ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو یہ ایسا ہے جیسے کہ تو خلیہ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایسے الفاظ جو کہ محتمل طلاق نہ ہوں اُن سے طلاق باوجود یکہ نیت واقع نہیں ہوتی: اگر عورت سے کہا کہ میں نے تجھے زوجہ ہونے سے بری کر دیا تو بلاثیت طلاق پڑ جائے گی خواہ غضب ہو یا کوئی اور حالت ہو یہ ذخیرہ میں ہے مجموع النوازل میں لکھا ہے کہ ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ میں تجھ سے بری ہوں پس شوہر نے کہا کہ میں بھی تجھ سے بری ہوں پس عورت نے کہا کہ دیکھ تو کیا کہتا ہے پس اس نے کہا کہ میں نے طلاق کی نیت نہیں کی تو بسبب عدم نیت طلاق واقع نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ صفحہ عن طلاقک میں نے تیری طلاق سے صلح کیا اور نیت طلاق کی تو طلاق نہ پڑے گی اور اسی طرح جو لفظ ایسا ہو کہ محتمل طلاق نہ ہو اس سے طلاق واقع نہ ہوگی اگر چہ طلاق کی نیت ہو کہابارک اللہ علیک تجھے

اللہ تعالیٰ برکت عطا فرمائے یا کہا مجھے کھانا کھلا دے یا پانی پلا دے ایسے الفاظ سے بنیت بھی طلاق واقع نہیں ہوگی اور اگر ایسے الفاظ جمع کے جو محتمل طلاق ہیں اور نہیں ہیں مثلاً کہا یہاں سے جا اور کھایا کہاتو یہاں سے جا اور کپڑا فروخت کر اور جہاں سے جا کہنے سے

Book of Divorce (Kitab al-Talaq) There is a difference of opinion between Zufar and Yaqub regarding the intention of divorce; according to Imam Abu Yusuf, the divorce will not take effect, whereas according to Imam Zufar, it will. This is mentioned in *Bada'i*. If one says, "Go from here and marry," and he intended one divorce, then one divorce will take effect; if he intended three, then three will take effect. It is mentioned in the *Fatawa* that if a man says to his wife, "Go from here and sell cloth," or "Go from here and farm," or "Get up from here and eat," and intends divorce while saying these, it will not take effect. This is in *Khulasa*.

If he says, "Marry another husband so that he may make you lawful for me," this is an acknowledgment of three divorces. If he says, "Get married," and intends one or three divorces, it is valid; if there is no intention, it will not take effect, as per *Atabiyya*. If one man says to another, "If you beat me because of such-and-such woman whom I have married, then I have left her," and intends divorce, then one *talaq-e-baina* (irrevocable divorce) will take effect; this is in *Khulasa*. If he says to his wife, "Adopt the waiting period (*iddah*), adopt the *iddah*, adopt the *iddah*," there are various possibilities for this issue depending on whether the intention was for divorce or just for the *iddah* for each phrase. (The text lists multiple complex permutations regarding these intentions). In these cases, one or two divorces may occur depending on the specific intention. It is stated in *Fath al-Qadir* that if he had no intention for any of these, no divorce will take effect. If a person says to his wife, "Adopt *iddah*, adopt *iddah*, adopt *iddah*," and then claims he intended only one divorce, this will be accepted between him and Allah, but in a legal ruling (*qada*), three divorces will take effect; this is found in *Fatawa-e-Qadi Khan*.

If he says to his wife, "I have made myself unlawful to you, so perform *istibra* (cleansing):" If he says "Adopt *iddah*" three times, and then claims he intended one divorce for the first and three menstrual cycles for the others, the legal judgment will follow his claim, as per *Sharh-e-Jami al-Saghir*. It is written in *Mabsut* regarding the phrase "Adopt *iddah*, so adopt *iddah*," that two divorces will take effect. It is stated in *Taqi* that if he says to his wife, "Adopt *iddah*, O divorcee," and intends one divorce by saying "Adopt *iddah*," then two divorces will take effect on the woman according to this statement.

किताब-उत-तलाक तलाक की नियत के बारे में इमाम ज़ुफ़र और इमाम याकूब के बीच इख्तिलाफ़ (मतभेद) है। इमाम अबू यूसुफ के कौल के मुताबिक़ तलाक वाकई नहीं होगी, जबकि इमाम ज़ुफ़र के कौल के मुताबिक़ तलाक वाकई हो जाएगी, यह 'बदाए' में है। और अगर किसी ने कहा कि यहाँ से जाकर निकाह कर, तो अगर उसने (तलाक की) नियत की हो तो एक तलाक वाकई होगी, और अगर तीन तलाक की नियत की हो तो तीन तलाक वाकई होंगी। 'फ़तावा' में दर्ज है कि अगर औरत से कहा कि यहाँ से जाकर कपड़ा फरोख्त (बेच) कर, या यहाँ से जाकर खेत (खेती) कर, या यहाँ से उठकर खा, और यहाँ से जाकर (इन सब के साथ) तलाक की नियत की, तो तलाक वाकई नहीं होगी, यह 'खुलासा' में है। अगर कहा कि किसी शौहर से निकाह कर ताकि वह मेरे लिए तुझे हलाल कर दे, तो यह तीन तलाक का इकरार (स्वीकारोक्ति) है। और अगर कहा कि तू निकाह कर ले और एक तलाक या तीन तलाक की नियत की तो यह सही है, और अगर कोई नियत न हो तो तलाक वाकई नहीं होगी, यह 'अताबिया' में है। अगर एक मर्द ने दूसरे मर्द से कहा कि अगर तू मुझे फलां औरत की वजह से मारता है जिससे मैंने निकाह किया है तो मैंने उसे छोड़ दिया, और उसने (तलाक की) नियत की तो एक तलाक-ए-बायना वाकई होगी, यह 'खुलासा' में है। और अगर औरत से कहा कि 'तू इद्दत अख्तियार कर, तू इद्दत अख्तियार कर, तू इद्दत अख्तियार कर', तो इस मसले में कई सूरतों का एहतमाल (संभावना) है। (यहाँ पुस्तक में कई जटिल संयोजनों का वर्णन है कि किस शब्द से तलाक और किस शब्द से केवल इद्दत का अर्थ लिया गया है)। उन सब सूरतों में से हर एक पर अलग-अलग हुक्म है, कहीं एक तलाक वाकई होगी तो कहीं दो। 'फ़तह-उल-क़दीर' में है कि अगर किसी ने इन अल्फाज़ में से किसी से कोई नियत नहीं की तो ऐसी सूरत में औरत पर कोई तलाक वाकई नहीं होगी। एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि 'तू इद्दत अख्तियार कर, तू इद्दत अख्तियार कर, तू इद्दत अख्तियार कर', फिर कहा कि मैंने इन सब से एक तलाक की नियत की थी, तो 'फिमा-बैनाहू व-बैना-अल्लाह' (उसके और अल्लाह के बीच) उसकी तस्दीक होगी, मगर क़ज़ा (अदालत/फैसले) में तीन तलाक वाकई होंगी, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है।

अगर औरत से कहा कि 'मैंने अपने नफ़्स (स्वयं) को तुझ पर हराम किया, पस तू इस्तबरा कर': अगर कहा कि 'इद्दत अख्तियार कर' तीन बार, फिर कहा कि मैंने (पहले) इद्दत अख्तियार कर के एक तलाक की नियत की और (बाद वाली) तीन से तीन हैज़ (मासिक धर्म) की नियत की, तो 'क़ज़ा' में भी उसके कहने के मुताबिक ही फैसला रखा जाएगा, यह 'शराह-ए-जामे-सगीर' (क़ाज़ी ख़ान) में है। और 'मबसूत' में लिखा है कि 'एतदी फ-एतदी' (यानी इद्दत अख्तियार कर, तो इद्दत अख्तियार कर) कहने

पर दो तलाक वाकई होंगी। 'तकी' में है कि अगर औरत से कहा कि 'तू इद्दत अख्तियार कर ऐ मुतल्लका (तलाकशुदा)' और इद्दत अख्तियार कर कहने से एक तलाक की नियत की, तो औरत पर दो तलाक वाकई होंगी।

کتاب الطلاق طلاق کی نیت کی تو اختلاف زفر و یعقوب میں مذکور ہے کہ امام ابو یوسف کے قول میں طلاق نہ واقع ہوگی اور امام زفر کے قول میں طلاق ہوگی یہ بدائع میں ہے اور اگر کہا کہ یہاں سے جا کر نکاح کرے تو ایک طلاق واقع ہوگی اگر نیت کی ہو اور اگر تین طلاق کی نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی اور فتاویٰ میں مذکور ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ یہاں سے جا کر کپڑا فروخت کر یا یہاں سے جا کر کھیت کر یا یہاں سے اٹھ کر کھا اور یہاں سے جا کر اور تو رہے طلاق کی نیت کی تو واقع نہ ہوگی یہ خلاصہ میں ہے۔ اگر کہا کہ کسی شوہر سے نکاح کر تاکہ وہ میرے واسطے تجھے حلال کر دے تو یہ تین طلاق کا اقرار ہے اور اگر کہا کہ تو نکاح کر لے اور ایک طلاق کی نیت کی یا تین طلاق کی نیت کی تو صحیح ہے اور اگر کچھ نیت نہ ہو تو واقع نہ ہوگی یہ عتابیہ میں ہے اگر ایک مرد نے دوسرے مرد سے کہا کہ اگر تو مجھے فلاں عورت کی وجہ سے مارتا ہے جس سے میں نے نکاح کیا ہے تو میں نے اسے چھوڑا تو اس نے لے لے اور طلاق کی نیت کی تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو عدت اختیار کر تو عدت اختیار کر تو عدت اختیار کر تو اس مسئلہ میں کئی صورتوں کا احتمال ہے اول ان الفاظ میں سے ہر ایک سے اس نے ایک طلاق کی نیت کی دوم فقط اول سے طلاق کی سوم اول سے فقط حیض کی نیت کی اور بس چہارم پہلی دونوں سے طلاق کی نیت کی پنجم فقط پہلی و تیسری سے طلاق کی نیت کی ششم دوسری و تیسری سے طلاق کی نیت کی اور بس ہشتم آنکہ اول و ثانی سے فقط حیض کی نیت کی اور بس نہم آنکہ اول سے طلاق کی اور تیسری سے حیض کی نیت کی اور بس دہم دوسری و تیسری سے طلاق کی نیت کی اور بس یاز دہم آنکہ پہلی دونوں سے فقط حیض کی نیت کی اور بس دوازدہم اول سے سوم سے فقط حیض کی نیت کی اور بس سیز دہم پہلی و دوسری سے طلاق کی اور تیسری سے حیض کی چہارم اول سے تیسری سے طلاق کی

نیت کی اور دوسری سے حیض کی نیت کی پانزدہم اول و دوسری سے حیض کی اور تیسری سے طلاق کی نیت کی شاز دہم اول و تیسری سے حیض کی اور دوسری سے طلاق کی نیت کی ہفت ہم دوسری سے حیض کی نیت کی اور بس گیارہ صورتوں میں اور اس پر دو طلاق واقع ہوں گی یہ دہم ان سب الفاظ میں سے ہر ایک سے حیض کی نیت کی ہو تو دہم تیسری سے حیض کی نیت کی ہو اور بس بست و یکم دوسری سے طلاق کی اور تیسری سے حیض کی نیت کی ہو اور بس بست و دوم دوسری و تیسری سے حیض کی نیت کی ہو بست و سوم دوسری و تیسری سے حیض کی نیت کی ہو اور بس ان سب صورتوں میں اس پر ایک طلاق واقع ہوگی بست و چہارم آنکہ اس نے ان سب الفاظ میں سے کسی سے کچھ نیت نہیں کی تو ایسی صورت میں عورت پر کوئی طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو عدت اختیار کر تو عدت اختیار کر تو عدت اختیار کر پھر کہا کہ میں نے ان سب سے ایک طلاق کی نیت کی تھی تو فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ اس کی تصدیق ہوگی مگر قضاء تین طلاق واقع ہوں گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر عورت سے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تجھ پر حرام کیا پس تو استبراء کر: اگر کہا کہ عدت اختیار کر تین پھر کہا کہ میں نے عدت اختیار کر کے ایک طلاق کی نیت کی اور تین سے تین حیض کی نیت کی تو قضاء بھی اس کے کہنے کے موافق رکھا جائے گا یہ شرح جامع صغیر قاضی خان میں ہے اور مبسوط میں لکھا ہے کہ اعتدی فاعتدی یعنی عدت اختیار کر تو پس عدت اختیار کر تو کہا کہ تو عدت اختیار کر تو عدت اختیار کر یا کہا کہ تو عدت اختیار کر اور تو عدت اختیار کر اور اس نے طلاق کی نیت کی ہے تو قضاء عورت پر دو طلاق واقع ہوں گی یہ غایۃ السروج میں ہے اور تقی میں ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ تو عدت اختیار کر اے مطلقہ اور عدت اختیار کر کہنے سے ایک طلاق کی نیت کی تو عورت پر دو طلاق واقع ہوں گی اس قول

...that "you choose the waiting period (Iddat)" and the other to the divorced woman. And if he said, "I did not intend divorce by 'O divorced woman', rather my intent was that by saying 'you choose the Iddat', it becomes incumbent upon the woman to be divorced, so I called her by this attribute," then between him and Allah Almighty, his statement will be verified. And if he said to the woman, "Remain a 'Baina' (irrevocably separated) so that you are a 'Taliqah' (divorced)," then if he did not intend divorce by saying "Remain a Baina," then one divorce will take place. And if he said to the woman, "I have made my soul unlawful to you, so perform 'Istibra' (clearing of the womb)," and he intended divorce by these words, then one 'Baina' divorce will occur upon the woman, because a 'Baina' divorce cannot fall upon an already 'Baina' woman. And similarly, if by saying "Tulha" (I have made unlawful), he intended one divorce and by saying "Perform Istibra," he intended three divorces, then even then, only one 'Baina' divorce will occur. And if he said, "I intended nothing by saying I have made my soul unlawful to you" and intended one or three divorces by saying "Perform Istibra," then it will be in accordance with his intention; this is in 'Muhit'. And if the woman said to her husband, "Give me a divorce," and he said, "I'tadi," meaning "You choose the Iddat," then claimed, "I did not intend divorce," then his statement will not be accepted; this is in 'Tatar-Khaniyah'.

The first explicit divorce can be connected to another explicit divorce and also to an irrevocable (Bain) divorce:

It should be clear that an explicit divorce joins with another explicit divorce, for example, if he said, "You are a Taliqah," one divorce will fall, and if he then said, "You are a Taliqah," a second divorce will fall. Furthermore, an explicit divorce also joins with an irrevocable (Bain) divorce; for example, if he said, "You are Baina," or gave the woman a 'Khula' (divorce at wife's request) for some amount of wealth, and then said to the woman, "You are a Taliqah," then according to us, this divorce will also take effect. And it does not join with 'Bain' (meaning it doesn't add up to two); for example, if he said, "You are Baina," and then said to the woman, "You are Baina," then only one 'Baina' divorce will occur, because it is possible to treat the second as a report of the first, and the report is true, so treating it as 'Insha' (a new enactment) is unnecessary, because 'Insha' requires necessity. Yes, if he said, "By the second 'Baina' divorce, I intended 'Bayunat-e-Ghaliza' (1)," then it should be considered, and it should be established as 'Hurmat-e-Ghaliza' (severe prohibition). But if it is made conditional (e.g., "If you enter the house, you are Baina"), then if he said to her, "You

entered the house," the divorce will fall; this is in 'Sharah-e-Kanz'. And if he said to the woman, "You are Baina" or gave her 'Khula', and then said, "If you enter the house," no divorce will occur. And if someone said to his wife, "By Allah, I will not have intimacy with you," and then before four months passed, he said to her, "You are Baina" and intended divorce, or gave her 'Khula', the divorce will fall. Then if four months passed and he did not have intimacy with her, the divorce will still occur. And if he gave her 'Khula' first, and then during the 'Iddat' period he said to her, "You are Baina," nothing will occur. The ruling is the same as discovered in the case of explicit divorce. "Anta Wahida" (You are one) is 'Wahida', and "Choose Iddat" and "Perform Istibra for your womb," are included in this as well; this is in 'Siraj-ul-Wahhaj'. And if he made the woman 'Baina' or gave her 'Khula', and then during 'Iddat' he said to her...

(1) In which one cannot remarry without 'Halala'. (2) Who has already become 'Baina' (irrevocably divorced) at the present time.

से कि 'तू इद्दत अख्तियार कर' और दूसरी 'ऐ मुतल्लका' से और अगर उसने कहा कि मैंने 'ऐ मुतल्लका' से तलाक की नियत नहीं की बल्कि मेरी मुराद यह थी कि 'तू इद्दत अख्तियार कर' कहने से औरत का मुतल्लका होना लाज़िम हो गया है, पस मैंने इस वस्फ (विशेषण) से उसे पुकारा है, तो 'फीमा बैनहु व बैनल्लाह तआला' उसके कौल (कथन) की तस्दीक होगी। और अगर औरत से कहा कि 'बाइन रह' कि तू 'त़ालिका' है, पस अगर 'बाइन रह' कहने से तलाक की नियत न की हो तो एक तलाक वाक्य होगी। और अगर औरत से कहा कि 'मैंने अपने नफ़्स को तुझ पर हराम किया' पस तू 'इस्तबरा' कर, और इन अल्फ़ाज़ से तलाक की नियत की तो औरत पर एक तलाक-ए-बाइना वाक्य होगी, इस वास्ते कि बाइना औरत पर बाइना तलाक नहीं पड़ सकती है। और इसी तरह अगर 'तुलह' (तुझ पर हराम किया) कहने से एक तलाक की नियत की और 'तू इस्तबरा कर' कहने से तीन तलाक की नियत की तो भी एक ही तलाक-ए-बाइना वाक्य होगी। और अगर कहा कि 'मैंने अपने नफ़्स को तुझ पर हराम किया' कहने से कुछ मुराद नहीं ली और 'तू इस्तबरा कर' कहने से एक तलाक या तीन तलाक की नियत की तो यह उसकी नियत के मुवाफ़िक होगा, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत ने अपने शौहर से कहा कि 'तू मुझे तलाक दे दे', पस उसने कहा कि 'एतदी' यानी 'तू इद्दत अख्तियार कर', फिर दावा किया कि मैंने तलाक की नियत नहीं की थी, तो उसके कौल की तस्दीक न होगी, यह 'तातारखनिया' में है।

पहली तलाक-ए-सरीह, तलाक-ए-सरीह से भी मुत्तसिल होती है और तलाक-ए-बाइन से भी:

वाज़ेह हो कि तलाक-ए-सरीह दूसरी तलाक-ए-सरीह से मिल जाती है, मसलन कहा कि 'तू त़ालिका है' तो एक तलाक पड़ेगी और फिर कहा कि 'तू त़ालिका है' तो दूसरी तलाक पड़ेगी। और नीज़ तलाक-ए-सरीह तलाक-ए-बाइन से भी मिल जाती है, मसलन कहा कि 'तू बाइना है' या किसी कद्र माल पर औरत को 'खुला' कर दिया, फिर औरत से कहा कि 'तू त़ालिका है' तो हमारे नज़दीक यह तलाक भी पड़ जाएगी, और बाइन के साथ हाथ नहीं मिलती है, मसलन कहा कि 'तू बाइना है' फिर औरत से कहा कि 'तू बाइना है' तो फ़क़त एक ही तलाक-ए-बाइना वाक्य होगी, इस वास्ते कि दूसरे का अव्वल से 'खबर करार देना' मुमकिन है और खबर सच है, पस इसका 'इंशा' (नया हुक्म) करार देना गैर-ज़रूरी है, इस वास्ते कि इंशा इक्तिज़ा-ए-ज़रूरी होता है। हाँ, अगर यह कहा कि 'मैंने दूसरी तलाक-ए-बाइना से 'बयूनत-ए-ग़लीज़ा' (1) चाही थी' तो चाहिए कि इसका एतबार किया जाए और इसे हुरमत-ए-ग़लीज़ा साबित किया जाए। लेकिन अगर 'बाइन' पर मुअल्लक (शर्तिया) हो, मसलन

कहा कि 'अगर तू घर में दाखिल हो तो बाइना है', फिर उससे कहा कि वह घर में दाखिल हुई तो तलाक पड़ेगी, यह 'शराह-ए-कन्ज़' में है। और अगर औरत से कहा कि 'तू बाइना है' या औरत को खुला दे दिया फिर उससे कहा कि 'अगर तू घर में दाखिल हो तो तलाक वाक्य न होगी'। और अगर किसी ने अपनी औरत से कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत (सम्बन्ध) न करूँगा' फिर चार महीने गुज़रने से पहले उससे कहा कि 'तू बाइना है' और तलाक की नियत की या उसे खुला दे दिया, तो तलाक पड़ जाएगी, फिर चार महीने गुज़रे फिर उससे दुली (सम्बन्ध) न की, तो फिर भी तलाक वाक्य होगी। और अगर पहले उसको खुला दे दिया, फिर इद्दत में उससे कहा कि 'बाइना है' तो कुछ वाक्य न होगा। और जो हुक्म तलाक-ए-सरीह की सूरत में मालूम हुआ है वैसा ही है। 'अन्त वाहिदा' तो 'वाहिदा' है, और 'तू इद्दत अख्तियार कर' और 'तू अपने रहम का इस्तबरा कर', इनमें भी है, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और अगर औरत को बाइना कर दिया या खुला दे दिया, फिर इद्दत में उससे कहा कि...

(1) जिसमें बिना 'हलाला' के निकाह न करे। (2) जो फ़िलहाल 'बाइन' वाक्य हो चुकी है।

سے کہ تو عدت اختیار کر اور دوسری اے مطلقہ سے اور اگر اس نے کہا کہ میں نے اے مطلقہ سے طلاق کی نیت نہیں بلکہ یہ میری مراد تھی کہ تو عدت اختیار کر کہنے سے عورت کا مطلقہ ہونا لازم ہو گیا ہے پس میں نے اس وصف سے اس کو پکارا ہے تو فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ اس کے قول کی تصدیق ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ بائنہ رہ کہ تو طالقہ ہے پس اگر بائن رہ کہنے سے طلاق کی نیت نہ کی ہو تو ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تجھ پر حرام کیا پس تو استبراء کر اور ان الفاظوں سے طلاق کی نیت کی تو عورت پر ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اس واسطے کہ بائنہ عورت پر بائنہ طلاق نہیں پڑ سکتی ہے اور اسی طرح اگر تو لہ کہ میں نے اپنے نفس کو تجھ پر حرام کیا کہنے سے ایک طلاق کی نیت کی اور تو استبراء کر کہنے سے تین طلاق کی نیت کی تو بھی ایک ہی طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اگر کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تجھ پر حرام کیا کہنے سے کچھ مراد نہیں لی اور تو استبراء کر کہنے سے ایک طلاق یا تین طلاق کی نیت کی تو یہ اس کی نیت سے موافق ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ تو مجھے طلاق دے دے پس اس نے کہا کہ اعتدی یعنی تو عدت اختیار کر پھر دعویٰ کیا کہ میں نے طلاق کی نیت نہیں کی تھی تو اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

اول طلاق صریح طلاق صریح سے بھی متصل ہوتی ہے اور طلاق بائن سے بھی:

واضح ہو کہ طلاق صریح دوسری طلاق صریح سے مل جاتی ہے مثلاً کہا کہ تو طالقہ ہے تو ایک طلاق پڑے گی اور پھر کہا کہ تو طالقہ ہے تو دوسری طلاق پڑے گی اور نیز طلاق صریح طلاق

بائن سے بھی مل جاتی ہے مثلاً کہا کہ تو بائنہ ہے یا کسی قدر مال پر عورت کو خلع کر دیا پھر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے تو ہمارے نزدیک یہ طلاق بھی پڑ جائے گی اور بائن کے ساتھ ہاتھ نہیں ملتی ہے مثلاً کہا کہ تو بائنہ ہے پھر عورت سے کہا کہ تو بائنہ ہے تو فقط ایک ہی طلاق بائنہ واقع ہوگی اس واسطے کہ دوسرے کا اول سے خبر قرار دینا ممکن ہے اور خبر سچ ہے پس اس کا انشاء قرار دینا غیر ضروری ہے اس واسطے کہ انشاء اقتضاء ضروری ہوتا ہے ہاں اگر یہ کہا کہ میں نے دوسری طلاق بائنہ سے بیونت غلیظہ چاہی تھی تو چاہیے کہ اس کا اعتبار کی جائے اور اسے حرمت غلیظہ ثابت کی جائے لیکن ہم اگر بایں معلق ہو مثلاً کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہو تو بائنہ ہے پھر اس سے کہا کہ وہ دار میں داخل ہوئی تو طلاق پڑے گی یہ یعنی شرح کنز میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو بائنہ ہے یا عورت کو خلع دے دیا پھر اس سے کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہو تو طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر کسی نے اپنی عورت سے کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا پھر چار مہینہ گزرنے سے پہلے اس سے کہا کہ تو بائنہ ہے اور طلاق کی نیت کی یا اسے خلع دے دیا تو طلاق پڑ جائے گی پھر چار مہینہ گزرے پھر اس سے دلی نہ کی تو پھر بھی طلاق واقع ہوگی اور اگر پہلے اس کو خلع دے دیا پھر عدت میں اس سے کہا کہ بائنہ ہے تو کچھ واقع نہ ہوگا اور جو حکم طلاق صریح کی صورت میں معلوم ہوا ہے ویسا ہے انت واحدہ تو واحدہ ہے اور تو عدت اختیار کر اور تو اپنے رحم کا استبراء کر ان میں بھی ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت کو بائنہ کر دیا یا خلع دے دیا پھر عدت میں اس سے کہا کہ

(۱) جس میں بدون حلالہ کے نکاح نہ کرے۔ (۲) جو فی الحال بائن واقع ہو چکی ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2 313 Kitab-ut-Talaq

...that you choose the Iddah (waiting period) and intended divorce, then according to the 'Zahir-ur-Riwayah' (apparent tradition), a second divorce will take place; this is in 'Bahr-ur-Raiq'. If a person divorced his wife after a 'Khula' by taking some property, then the divorce will take place, but the property will not become binding; the divorce will take place because it is 'Sarih' (explicit/clear), and it will join with the 'Talaq-e-Bain' (irrevocable divorce). If after a 'Talaq-e-Raj'i' (revocable divorce), he gave the woman a 'Khula' by taking some property and divorced her, then it is valid. And if he divorced her on the property and then gave her 'Khula' during the Iddah, it is not valid. And if he said to the woman after 'Bainunat' (finality of separation) that "I have given you Khula" and intended divorce, nothing will happen; this is in 'Khulasa'.

Different issues regarding calling a woman 'Bainah':

If he said to a woman, "You are 'Bainah' tomorrow" and intended divorce, then he made her 'Bainah' that very day, and then tomorrow came, the application of the condition will occur upon it; this is our view. Our Mashaykh (scholars) stated that by analogy to this issue, if he said to a woman, "If you enter the house, you are 'Bainah'" and intended divorce, and she then entered the house, one divorce will take place upon her. Then if he also spoke to the aforementioned 'so-and-so', a second divorce should also take place; this is in 'Zakhira'. If he said to a 'Bainah' (already irrevocably divorced woman), "You are a 'Taliqah Bainah'" (divorced irrevocably), this will also join with the first one. If he said, "You are 'Bainah'," it will not happen. If he said to his wife, "I have made you 'Bain'," and intended divorce, it will not happen; this is in 'Khulasa'. And regarding 'Ba-Furqat' (separation) which causes the sanctity of estrangement, such as the sanctity of affinity or breastfeeding, divorce does not join with it, even if she is in her Iddah. Similarly, if he purchased his own wife after the consummation of marriage, divorce will not join with it because she is not a 'Mu'taddah' (a woman in her waiting period); this is in 'Bada'i'.

Section: 6

On the subject of Divorce by Writing (Talaq-e-Bikitabat)

On the statement of 'Mawsumah' and 'Ghair-Mawsumah' writing:

Writing is of two types: 'Mawsumah' writing and 'Ghair-Mawsumah' writing. By 'Mawsumah', we mean that it is addressed and titled, such as what is written to an absent person. By 'Ghair-Mawsumah', we mean that it is not addressed or titled.

Then it is of two types: 'Mustabinah' and 'Ghair-Mustabinah'. 'Mustabinah' is the form where one writes on a board, wall, ground, etc., in such a way that reading and understanding it is possible. 'Ghair-Mustabinah' is when one writes on something like air, water, etc., such that reading and understanding it is impossible; therefore, in the case of 'Ghair-Mustabinah', divorce does not occur, even if there is an intention. And if the 'Ghair-Mustabinah' is 'Ghair-Mawsumah', then if there is an intention of divorce, divorce will take place, whether [the intention] is there or not. Furthermore, it is clear that in the case of 'Mawsumah', either he has sent the divorce in such a way that he wrote, "Amma ba'd (As for what follows), you are divorced," then just as it is written, so it is...

कि तू इद्दत इख्तियार कर और तलाक की नियत की तो ज़ाहिर-उर-रिवायत के मुताबिक दूसरी तलाक वाक़े होगी, यह 'बहर-उर-राइक़' में है। एक शख्स ने अपनी बीवी को 'खुला' के बाद कुछ माल लेकर तलाक दी तो तलाक वाक़े हो जाएगी और माल वाजिब न होगा, और तलाक इस वजह से वाक़े होगी कि यह 'सरीह' (स्पष्ट) है, बस तलाक-ए-बायन से मिल जाएगी। और अगर तलाक-ए-रजई के बाद औरत को खुला दिया और कुछ माल लेकर तलाक दी तो सही है। और अगर माल पर उसे तलाक दी फिर इद्दत में उसे खुला दिया तो यह सही नहीं है। और अगर औरत से 'बैनूनत' (निकाह खत्म होने) के बाद कहा कि मैंने तुझे खुला कर दिया और तलाक की नियत की तो कुछ भी वाक़े न होगा, यह 'खुलासा' में है।

औरत को 'बाइना' कहने की बाबत मुख्तलिफ मसाइल:

अगर औरत से कहा कि तू कल 'बाइना' है और उससे तलाक की नियत की, फिर उसको आज ही के दिन 'बाइना' कर दिया, फिर कल का दिन आया तो शर्त की ततबीक (लागू होना) उस पर वाक़े होगी, यह हमारे नज़दीक है। और हमारे मशायख ने फरमाया कि इस मसले पर कयास करके अगर औरत से कहा कि अगर तू घर में दाखिल हो तो तू 'बाइना' है और तलाक की नियत की, फिर वह घर में दाखिल हुई तो उस पर एक तलाक वाक़े होगी। फिर उसने 'फलां' मज़कूर से भी कलाम किया तो दूसरी तलाक भी वाक़े होनी चाहिए, यह 'ज़खीरा' में है। और अगर 'बाइना' से कहा कि तू 'तालिका बाइना' है तो यह भी पहली के साथ लाहिक (जुड़) होगी। और अगर कहा कि तू 'बाइना' है तो वाक़े न होगी। और अगर औरत से कहा कि मैंने तुझे 'बाइन' कर दिया और तलाक की नियत की तो वाक़े न होगी, यह 'खुलासा' में है। और 'ब-फरकत' (जुदाई) जो बेगानगी की हुरमत की मुजिब हो जैसे हुरमत-ए-मुसाहबत और रज़ा (दुधमुंहा रिश्ता), तो उसके साथ तलाक लाहिक नहीं होती, अगरचे वह इद्दत में हो। इसी तरह अगर अपनी औरत को 'बाद-ए-दुखूल' (संबंध बनाने के बाद) खरीद किया तो तलाक उसके साथ लाहिक नहीं होगी, इस वास्ते कि वह 'मुअतदा' (इद्दत वाली) नहीं है, यह 'बदाय' में है।

फस्ल: ६

तलाक-ए-बकिताबत (लिखकर तलाक देना) के बयान में

किताबत-ए-मौसूमा और गैर-मौसूमा का बयान:

किताबत (लेखन) दो तरह की होती है: किताबत-ए-मौसूमा और किताबत-ए-गैर-मौसूमा। मौसूमा से हमारी यह मुराद है कि (पत्र) मुसद्दर (जिसका स्रोत हो) और मुअनवान (जिसका शीर्षक हो) हो, जैसे गायब (अनुपस्थित) व्यक्ति को लिखी जाती है। और गैर-मौसूमा से यह मुराद है कि वह मुसद्दर और मुअनवान न हो। फिर वह दो तरह की होती है: मुस्तबीना और गैर-मुस्तबीना। मुस्तबीना वह सूरत है कि तख्ते, दीवार, ज़मीन वगैरह पर ऐसे लिखे कि उसका पढ़ना-समझना मुमकिन हो। और गैर-मुस्तबीना यह है कि हवा और पानी वगैरह ऐसी चीज़ पर लिख दे कि उसका पढ़ना-समझना मुमकिन न हो, तो गैर-मुस्तबीना की सूरत में तलाक नहीं पड़ती, अगरचे नियत हो। और अगर गैर-मुस्तबीना, गैर-मौसूमा हो तो अगर तलाक की नियत हो तो तलाक वाक़े होगी, चाहे नियत हो या न हो। फिर वाज़ेह हो कि मौसूमा की सूरत में या तो उसने तलाक को 'इरसाल' (भेजा) किया है कि इस तरह लिखा कि 'अम्मा बाद, तू तालिका है' तो जैसे ही लिखा है वैसे ही...

کہ تو عدت اختیار کر اور طلاق کی نیت کی تو ظاہر الروایہ کے موافق دوسری طلاق واقع ہوگی یہ بحر الرائق میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی کو بعد خلع دینے کے کسی قدر مال لے کر طلاق دی تو طلاق واقع ہوگی اور مال واجب نہ ہوگا اور طلاق اس وجہ سے واقع ہوگی کہ صریح ہے پس طلاق بائن سے مل جائے گی اور اگر بعد طلاق رجعی کے عورت کو خلع دیا کسی قدر مال لے کر طلاق دی تو صحیح ہے اور اگر مال پر اس کو طلاق دی پھر عدت میں اس کو خلع دیا تو نہیں صحیح ہے اور اگر عورت سے بعد بینونت کے کہا کہ میں نے تجھے خلع کر دیا اور نیت طلاق کی ہے تو کچھ واقع نہ ہوگی یہ خلاصہ میں ہے۔

عورت کو بائنہ کہنے کی بابت مختلف مسائل:

اگر عورت سے کہا کہ تو بائنہ کل ہے اور اس سے طلاق کی نیت کی پھر اس کو آج ہی کے روز بائنہ کر دیا پھر کل کا روز آیا تو شرط کی تطبیق اس پر واقع ہوگی یہ ہمارے نزدیک ہے اور ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ اس مسئلہ پر قیاس کر کے اگر عورت سے کہا اگر تو دار میں داخل ہو تو تو بائنہ ہے اور طلاق کی نیت کی پھر وہ دار میں داخل ہوئی تو اس پر ایک طلاق واقع ہوگی پھر اس نے فلاں مذکور سے بھی کلام کیا تو دوسری طلاق بھی واقع ہونا چاہیے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر بائنہ سے کہا کہ تو طالقہ بائنہ ہے تو یہ بھی اول کے ساتھ لاحق(۱) ہوگی اور اگر کہا کہ تو بائنہ ہے تو واقع نہ ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ میں نے تجھے بائن کر دیا طلاق کی نیت کی تو واقع نہ ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور بر فرقت(۲) کہ جو بیگانگی کی حرمت کی موجب ہو جیسے حرمت مصاہرہ ورضاع تو اس کے ساتھ طلاق لاحق نہیں ہوتی ہے اگر چہ وہ عدت میں ہے

اسی طرح اگر اپنی عورت کو بعد دخول کے خرید کیا تو طلاق اس کے ساتھ لاحق نہ ہوگی اس واسطے کہ معتدہ نہیں ہے یہ بدائع میں ہے۔

فصل: ٦

طلاق بکتابت(٣) کے بیان میں

کتابت موسومہ وغیر موسومہ کا بیان:

کتابت دو طرح کی ہوتی ہے کتابت موسومہ اور کتابت غیر موسومہ اور موسومہ سے ہماری یہ مراد ہے کہ مصدر و معنون ہو جیسے غائب کو لکھی جاتی ہے اور غیر موسومہ سے یہ مراد ہے کہ وہ مصدر و معنون نہ ہو پس وہ دو طرح کی ہوتی ہے مستبینہ و غیر مستبینہ پس مستبینہ یہ صورت ہے کہ تختہ و دیوار و زمین وغیرہ پر ایسے لکھے کہ اس کا پڑھنا سمجھنا ممکن ہو اور غیر مستبینہ یہ ہے کہ ہوا اور پانی وغیرہ ایسی چیز پر لکھ دے کہ اس کا پڑھنا سمجھنا ممکن نہ ہو پس غیر مستبینہ کی صورت میں طلاق نہیں پڑتی ہے اگر چہ نیت ہو اور اگر غیر مستبینہ غیر موسومہ ہو پس اگر طلاق کی نیت ہو تو طلاق واقع ہوگی خواہ نیت(۴) ہو یا نہ ہو پھر واضح ہو کہ موسومہ کی صورت میں یا تو اس نے طلاق کوارسال(۵) کیا ہے کہ بایں طور لکھا کہ اما بعد تو طالقہ ہے تو جیسے ہی لکھا ہے ویسے ہی

(١) یعنی بیوی و مرد میں جدائی انھی واقع ہو--- (٢) یعنی تحریر کے ذریعہ ہے۔ (٣) یعنی واضح ہو کہ تحریر طلاق صریح کا یہ حکم ہے۔ (۴) یعنی کسی شرط و غیر پر معلق نہیں کیا۔

Kitab-ul-Talaq (The Book of Divorce) Divorce will take effect, and from the time of this writing, the *Iddah* (waiting period) will become obligatory upon the woman. If the divorce was suspended upon the arrival of the letter, such as writing "at the time my letter reaches you, you are divorced," then until the letter reaches the woman, the divorce will not take effect. This is in Fatawa Qazi Khan. If one wrote "when this letter of mine reaches you, you are divorced," and then wrote other necessary matters, and the letter then reached the woman—whether she read it or not—the divorce will take effect. This is in Khulasa. A person wrote necessary matters to his wife and at the end wrote "Amma ba'd (furthermore), when this letter reaches you, [turn back/arrive], you are divorced." Then, it occurred to him to erase the sentence of divorce, and then the letter reached her, the divorce will still take effect upon the woman. If he erased all the remaining content he had written for necessities and left only the writing of the divorce, and then sent it to the woman, the divorce will not take place because once he erased all the necessary content, it was no longer a [proper] letter, so the condition would not be realized. If in the initial writing he wrote "Amma ba'd, when this letter reaches you, you are divorced," and then wrote other necessary matters, and then erased the divorce [portion] but left whatever else was written, then upon the letter reaching the woman, the divorce will not take place. If he left the divorce content but erased everything else and sent it to the woman, the divorce will take effect. This is in Zahiriya. If he wrote his necessities at the beginning and end of the letter and wrote the divorce in the middle, then erased the divorce and sent the letter, the divorce will take effect upon the woman, whether what was written before the divorce was little or much. This is in Fatawa Qazi Khan.

Ruling on divorce given under compulsion, threats, or intimidation: If, while writing to the woman, he joined the words such that he wrote "Amma ba'd, you are divorced, it is a divorce, Insha Allah Ta'ala," then the divorce will not take place. If he wrote the words "Insha Allah Ta'ala" separately while writing, the divorce will take effect. This is in Zahiriya. If he wrote to his wife, "When this letter reaches you, you are divorced," and the letter reached the hands of the woman's father, and the father took the letter and tore it up and did not give it to the woman, then if her father is responsible for all her affairs and this letter reached her father's hands in the woman's city, the divorce will take effect. If this is not the case, the divorce will not take place until the letter reaches the woman. If the father informed her that the letter had reached him, and if the father had not passed the letter to the woman, then if it was possible for the woman to read and understand the letter, the divorce

will take effect, otherwise not. This is in Fatawa Qazi Khan. If one wrote the divorce with letters but said "Insha Allah Ta'ala" with the tongue, or said the divorce with the tongue and wrote "Insha Allah Ta'ala," then is this valid? There is no tradition/ narration regarding this issue, but it should be valid. This is in Zahiriya. A person was forced under the threat of being beaten or imprisoned to write the divorce of his wife, daughter of so-and-so, son of so-and-so, so he wrote that "his wife so-and-so, daughter of so-and-so, son of so-and-so is divorced," then the divorce will not take effect upon his wife. This is in Fatawa Qazi Khan.

A letter which he did not write with his own hand, nor did he get it written by dictating, will not result in a divorce unless he has confessed that "this is my letter": If someone said to another, "Write a letter to my wife that if you go out of your house, you are divorced," and he wrote it and...

1) Meaning, at the time the divorce was written, he wrote "Insha Allah Ta'ala" continuously without a break; if he made a break in between, the divorce would take effect. (1) Meaning, the divorce will not take effect.

किताब-उत-तलाक तलाक पड़ जाएगी और इसी तहरीर के वक्त से औरत पर इद्दत वाजिब होगी और अगर खत पहुँचने पर तलाक को मुअल्लक किया कि लिखा कि जिस वक्त मेरा खत तुझे पहुँचे पस तू तालका है तो जब तक औरत को खत न पहुँचेगा तब तक तलाक वाके न होगी यह फतावा काज़ी खान में है और अगर लिखा कि जिस यह मेरा खत तुझे पहुँचे तो तू तालका है फिर इसके बाद और ज़रूरी उमूर तहरीर किए फिर औरत को खत पहुँचा और उसने पढ़ाया न पढ़ाया तो तलाक पड़ जाएगी यह खुलासा में है। एक शख्स ने अपनी बीवी को उमूर ज़रूरी तहरीर किए और उसके आखिर में लिखा कि अमा बाद जब यह खत मेरा तुझे पहुँचे पलटी तो तालका है। फिर उसकी राय में आया कि उसने तलाक का फिकरा महू (मिटा) कर दिया फिर उसको खत पहुँचा तो औरत पर तलाक वाके होगी और अगर उसने बाकी मज़मून जो ज़रूरीयात के वास्ते तहरीर किया था सब महू कर दिया और तलाक की तहरीर बाकी छोड़ी फिर उसको औरत के पास भेजा तो तलाक न पड़ेगी इस वास्ते कि जब उसने तमाम मज़मून ज़रूरीयात को महू कर दिया तो वह खत न रहा पस शर्त मुतहक्कक न होगी और अगर अव्वल तहरीर में लिखा कि अमा बाद जिस वक्त यह मेरा खत तुझे पहुँचे पस तू तालका है फिर इसके बाद और ज़रूरी उमूर तहरीर किए फिर तलाक को महू कर दिया और बाकी जो कुछ लिखा था रहने दिया तो खत पहुँचने पर औरत मज़कूरा पर तलाक न पड़ेगी और अगर तलाक का मज़मून छोड़ दिया और बाकी सब महू कर दिया और औरत को भेजा तो तलाक पड़ जाएगी यह ज़हीरिया में है। अगर खत में अव्वल व आखिर में अपनी ज़रूरीयात को तहरीर किया और बीच में तलाक को तहरीर किया फिर तलाक को महू कर दिया और खत भेजा तो औरत पर तलाक पड़ जाएगी ख़ाह वह जो तलाक से अव्वल तहरीर किया है कलील हो या कसीर हो यह फतावा काज़ी खान में है।

ब-अम्रे मजबूरी डराने धमकाने या दहशत-ज़दा करने से दी गई तलाक का हुक्म: अगर औरत को लिखते वक्त मिला कर इस तरह लिखा कि अमा बाद तू तालका है तलाक है इंशा अल्लाह तआला तो तलाक न पड़ेगी और अगर इंशा अल्लाह तआला का लफ़्ज़ जुदा करके लिखते वक्त तहरीर किया तो तलाक पड़ जाएगी यह ज़हीरिया में है। और अगर अपनी औरत को लिखा कि जब मेरा यह खत तेरे पास पहुँचे तो तू तालका है फिर यह खत औरत के बाप के हाथ में पहुँचा पस बाप ने वह खत लेकर चाक कर दिया और औरत को न दिया। पस अगर उसका बाप उसके तमाम उमूर में मुतसर्रिफ हो और औरत के शहर में यह खत उसके बाप के हाथ में पहुँचा तो तलाक वाके होगी और अगर ऐसा न हो तो तलाक वाके न होगी ता-वक़्तिके औरत को वह खत न पहुँचे। और अगर बाप ने

उसको इस खत की अपने पास पहुँचने की खबर दी पस अगर बाप ने वह खत न हुआ हो तो औरत को दिया पस अगर उस खत का पढ़ना समझना मुमकिन था तो औरत पर तलाक पड़ जाएगी वरना नहीं यह फतावा काज़ी खान में है। और अगर तलाक को हर्फों से तहरीर किया मगर ज़बान से इंशा अल्लाह तआला कह दिया, ज़बान से तलाक कही और इंशा अल्लाह तआला लिखा तो आया यह सही है? पस इस मसला की कोई रिवायत नहीं है लेकिन सही होना चाहिए यह ज़हीरिया में है। एक शख्स को पीने जाने और क़ैद किए जाने के डरावे से इस अम्र पर बा-करह मजबूर किया गया कि अपनी फ़लां बीवी बिन्त फ़लां बिन फ़लां की तलाक तहरीर करे पस उसने लिखा कि उसकी बीवी फ़लां बिन्त फ़लां बिन फ़लां तालका है तो उसकी बीवी पर तलाक वाके न होगी यह फतावा काज़ी खान में है।

जो खत उसने अपने खत से नहीं लिखा और न बतला कर लिखवाया उससे तलाक वाके न होगी जबकि उसने यह इकरार न किया हो कि यह मेरा खत है: अगर किसी ने दूसरे से कहा कि तू मेरी बीवी को एक खत लिख कि अगर तू अपने घर से बाहर निकले तो तू तालका है पस उसने लिखा और...

کتاب الطلاق طلاق پڑ جائے گی اور اسی تحریر کے وقت سے عورت پر عدت واجب ہوگی اور اگر خط پہنچنے پر طلاق کو معلق کیا کہ لکھا کہ جس وقت میرا خط تجھے پہنچے پس تو طالقہ ہے تو جب تک عورت کو خط نہ پہنچے گا تب تک طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر لکھا کہ جس یہ میرا خط تجھے پہنچے تو تو طالقہ ہے پھر اس کے بعد اور ضروری امور تحریر کئے پھر عورت کو خط پہنچا اور اس نے پڑھایا نہ پڑھا تو طلاق پڑ جائے گی یہ خلاصہ میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی کو امور ضروری تحریر کئے اور اس کے آخر میں لکھا کہ اما بعد جب یہ خط میرا تجھے پہنچے پلٹی تو طالقہ ہے۔ پھر اس کی رائے میں آیا کہ اس نے طلاق کا فقرہ محو کر دیا پھر اس کو خط پہنچا تو عورت پر طلاق واقع ہوگی اور اگر اس نے باقی مضمون جو ضروریات کے واسطے تحریر کیا تھا سب محو کر دیا اور طلاق کی تحریر باقی چھوڑی پھر اس کو عورت کے پاس بھیجا تو طلاق نہ پڑے گی اس واسطے کہ جب اس نے تمام مضمون ضروریات کو محو کر دیا تو وہ خط نہ رہا پس شرط متحقق نہ ہوگی اور اگر اول تحریر میں لکھا کہ اما بعد جس وقت یہ میرا خط تجھے پہنچے پس تو طالقہ ہے پھر اس کے بعد اور ضروری امور تحریر کئے پھر طلاق کو محو کر دیا اور باقی جو کچھ لکھا تھا رہنے دیا تو خط پہنچنے پر عورت مذکورہ پر طلاق نہ پڑے گی اور اگر طلاق کا مضمون چھوڑ دیا اور باقی سب محو کر دیا اور عورت کو بھیجا تو طلاق پڑ جائے گی یہ ظہیریہ میں ہے اگر خط میں اول و آخر میں اپنی ضروریات کو تحریر کیا اور بیچ میں طلاق کو تحریر کیا پھر طلاق کو محو کر دیا اور خط بھیجا تو عورت پر طلاق پڑ جائے گی خواہ وہ جو طلاق سے اول تحریر کیا ہے قلیل ہو یا کثیر ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

بامر مجبوری ڈرانے دھمکانے یاد ہشت زدہ کرنے سے دی گئی طلاق کا حکم: اگر عورت کو لکھتے وقت ملا کر اس طرح لکھا کہ اما بعد تو طالقہ ہے طلاق ہے انشاء اللہ تعالیٰ تو طلاق نہ پڑے گی اور اگر انشاء اللہ تعالیٰ کا لفظ جدا کر کے لکھتے وقت تحریر کیا تو طلاق پڑ جائے گی یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر اپنی عورت کو لکھا کہ جب میرا یہ خط تیرے پاس پہنچے تو تو طالقہ ہے پھر یہ خط عورت کے باپ کے ہاتھ میں پہنچا پس باپ نے وہ خط لے کر چاک کر دیا اور عورت کو نہ دیا پس اگر اس کا باپ اس کے تمام امور میں متصرف ہو اور عورت کے شہر میں یہ خط اس کے باپ کے ہاتھ میں پہنچا تو طلاق واقع ہوگی اور اگر ایسا نہ ہو تو طلاق واقع نہ ہوگی تاوقتیکہ عورت کو وہ خط نہ پہنچے اور اگر باپ نے اس کو اس خط کی اپنے پاس پہنچنے کی خبر دی پس اگر باپ نے وہ خط نہ ہوا ہو تو عورت کو دیا پس اگر اس خط کا پڑھنا سمجھنا ممکن تھا تو عورت پر طلاق پڑ جائے گی ورنہ نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر طلاق کو حرفوں سے تحریر کیا مگر زبان سے انشاء اللہ تعالیٰ کہہ دیا زبان سے طلاق کہی اور انشاء اللہ تعالیٰ لکھا تو آیا یہ صحیح ہے پس اس مسئلہ کی کوئی روایت نہیں ہے لیکن صحیح ہونا چاہئے یہ ظہیریہ میں ہے ایک شخص پینے جانے اور قید کئے جانے کے ڈراؤ سے اس امر پر باکرہ مجبور کیا گیا کہ اپنی فلاں بیوی بنت فلاں بن فلاں کی طلاق تحریر کرے پس اس نے لکھا کہ اس کی بیوی فلاں بنت فلاں بن فلاں طالقہ ہے تو اس کی بیوی پر طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

جو خط اس نے اپنے خط سے نہیں لکھا اور نہ بتلا کر لکھوایا اس سے طلاق واقع نہ ہوگی جبکہ اس نے یہ اقرار نہ کیا ہو کہ یہ میرا خط ہے: اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ تو میری بیوی کو ایک خط لکھ کہ اگر تو اپنے گھر سے باہر نکلے تو تو طالقہ ہے پس اس نے لکھا اور 1) یعنی جس وقت طلاق لکھی اسی وقت بلا الاتصال بدون وقفہ کے ملا کر انشاء اللہ تعالیٰ تحریر کیا اور اگر بیچ میں وقفہ کر دیا تو طلاق واقع ہوگئی۔ (1) یعنی طلاق واقع نہ ہوگی۔

After writing, before this letter could be read to that man, his wife left the house; then this letter was read to the husband, and he sent it to his wife. The aforementioned woman will not be divorced (Mutallaqa) by the departure that has been described. Similarly, if he wrote the letter in this manner, and then when it was read to the husband, he said to the scribe (the one writing), "I had stipulated that she leaves within one month or after one month," then the same ruling applies, and this condition is valid. This is mentioned in *Jame*. It is in *Muheet-e-Sursi*. And if he wrote to his wife, "Every wife of mine except you and except so-and-so is divorced (Taliqa)," and then named the latter and sent the letter, she will not be divorced; this is in *Zaheeriya*. And in *Muntaqi*, it is written that if he wrote a letter on paper and stated in it, "When this letter of mine reaches you, you are divorced," and then copied it onto another paper to prepare a second letter, or ordered someone else to make a copy and prepare a version (1) without having it written himself, and then sent both letters to that woman, then, in the eyes of the law (Qaza), two divorces will not occur, provided the husband acknowledges that both are his letters or witnesses testify to this fact. Between him and God Almighty (Feema bainahu wa bainallah), one divorce will occur, regardless of which letter reaches her and the other becomes void, because both are the same version. Furthermore, in *Muntaqi*, it is mentioned that a man had a divorce letter for his wife written by someone else, who read it out to the husband. The husband took it, folded it, sealed it, wrote the address, and sent it to his wife. When the letter reached the wife and the husband acknowledged, "This is my letter," then divorce will occur. Likewise, if he told the person writing the letter, "Send this letter to this woman," or told him, "Write a copy and send it to this woman," the same ruling applies. If witnesses were not established for this, and the husband did not acknowledge it in this manner, but had described what he said in the same way, then divorce will not be obligatory on the woman, neither in the eyes of the law nor between him and God Almighty. Similarly, a letter he did not have written by his own dictation and did not have written by explaining it will not cause a divorce to occur, provided he has not acknowledged, "This is my letter."

Chapter: (6) Regarding Divorce through Persian Words If said in an 'Arabic' word or a 'Persian' word, it shall be treated as *Sareeh* (explicit) as *Sareeh*, and *Kinayah* (allusive) as *Kinayah*: The principle upon which Fatwa is given in our time regarding divorce via Persian words is that if the Persian word is one used exclusively for divorce, it will be a *Sareeh* (explicit) word. Divorce will occur through it without

needing intent, provided he has attributed it to the woman. 1. The statement of that man, i.e., the one who said, "Write and send a letter with this content." 2. It should be clear that by "Persian words," it is meant that they belong specifically to the Persian language and are not in use in Arabic. Otherwise, words like *Talaq*, *Mutallaqa*, and *Taliqa* are all Arabic, even if the structure changes. For example, "Anta Taliq" is an Arabic structure, "Taliqa Hasti" is Persian, and "Tu Taliqa Hai" is an Urdu structure; however, the word will in any case not be outside of Arabic. This is *Sareeh* divorce based on Arabic origins, and there is no need for any *Fatwa* or similar on this. (1) i.e., a copy.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (2) (315) किताब-उत-तलाक़

लिखने के बाद, इससे पहले कि यह खत उस मर्द को सुनाया जाए, उसकी औरत घर से बाहर निकल गई, फिर यह खत उस मर्द को सुनाया गया, पस उसने यह खत अपनी बीवी को भेज दिया तो औरत मजकूर (उक्त) उस निकलने से, जिसका बयान हुआ है, मुतल्लक़ा (तलाक़शुदा) न होगी। इसी तरह अगर उसने इस तौर से खत तहरीर किया, फिर जब शौहर को सुनाया गया तो उसने कातिब यानी लिखने वाले से कहा कि मैंने यह शर्त की थी कि एक महीने तक निकले या बाद-ए-एक माह निकले, तो भी यही हुक्म है। और इस शर्त का इलहाक़ (जुड़ना) जायज़ होगा। यह 'जामे' में मजकूर है। यह 'मुहीत-ए-स्रसी' में है। और अगर अपनी औरत को लिखा कि 'हर मेरी बीवी जो सिवाए तेरे सिवाए फलां के है, तालिक़ा है', फिर अख़ीरा का नाम हो कर दिया फिर खत भेजा, तो वह मुतल्लक़ा न होगी। यह 'ज़हीरिया' में है। और 'मुंतक़ी' में लिखा है कि अगर काग़ज़ में एक खत लिखा और उसमें दर्ज किया कि 'जब तुझे यह खत मेरा पहुँचे तो तू तालिक़ा है', फिर उसको एक दूसरे काग़ज़ पर उतार कर दूसरा खत तैयार किया या किसी दूसरे को हुक्म दिया कि एक दूसरी नक़ल उतार कर एक नुस्खा (1) तैयार करे और खुद नहीं लिखवाया, फिर दोनों खत उस औरत को भेजे, तो क़ज़ा (फैसले) में उस औरत पर दो तलाक़ें वाक़े न होंगी, बशर्ते कि शौहर इक़रार करे कि ये दोनों मेरे खत हैं या गवाह लोग इस अमर की शहादत अदा करें। और फीमा-बैनहू व-बैनल्लाह तआला (खुदा और उसके बीच) एक तलाक़ औरत पर वाक़े होगी, चाहे कोई खत उसको पहुँचे फिर दूसरा बातिल हो जाए, इस वास्ते कि ये दोनों एक ही नुस्खा हैं। और मज़ीद 'मुंतक़ी' में है कि एक मर्द ने दूसरे से अपनी बीवी की तलाक़ का खत लिखवाया और उसने शौहर को यह खत पढ़ सुनाया, पस शौहर ने उसको लेकर लपेटा और मोहर की और उसका उनवान लिखकर अपनी औरत को भेज दिया, पस वह खत औरत को पहुँचा और शौहर ने इक़रार किया कि यह मेरा खत है, तो औरत पर तलाक़ वाक़े होगी। और इसी तरह अगर उस लिखने वाले से जिससे खत लिखवाया, यह कहा कि 'तू यह खत इस औरत को भेज दे' या उससे कहा कि 'तू एक नुस्खा लिखकर इस औरत को भेज दे' तो भी यही हुक्म है। और अगर इस अमर के गवाह क़ायम न हुए और न शौहर ने इस तौर से इक़रार किया लेकिन उसने जो बात की थी, वह इसी तौर से बयान कर दी, तो औरत पर तलाक़ लाज़िम न होगी, न क़ज़ा में न फीमा-बैनहू व-बैनल्लाह तआला में। और इसी तरह जो खत उसने अपने खत से नहीं लिखवाया और न बतला कर लिखवाया, उससे तलाक़ वाक़े न होगी, जबकि उसने यह इक़रार न किया हो कि 'यह मेरा खत है'।

फ़स्ल: (6) फ़ारसी अल्फ़ाज़ से तलाक़ के बयान अगर लफ़्ज़ 'अरबी' में या 'फ़ारसी' में कहा तो सरीह बतौर-ए-सरीह, किनाया बतौर-ए-किनाया रखा जाएगा: जिस असल पर हमारे ज़माने में फ़ारसी अल्फ़ाज़ से तलाक़ पर फ़तवा है, वह यह है कि अगर फ़ारसी लफ़्ज़ ऐसा हो कि वह फ़क़त तलाक़ ही में इस्तेमाल किया जाता है, तो वह लफ़्ज़ सरीह होगा, उससे बिना नियत के तलाक़ वाक़े होगी, जबकि उसने औरत की तरफ़ इज़ाफ़त करके कहा हो। 1. क़ौल उस मर्द का यानी जिसने कहा है कि 'तू इस मज़मून का खत लिख भेज'। 2. वाज़ेह रहे कि अल्फ़ाज़-ए-फ़ारसी से यह मुराद है कि मख़सूस ज़बान फ़ारसी हो कि अरब में वे अल्फ़ाज़ मुस्तअल न हों, वरना लफ़्ज़-ए-तलाक़ व मुतल्लक़ा व तालिक़ा ऐसे अल्फ़ाज़ सब अरबी हैं, अगरचे तरकीब बदल जाए, मसलन 'अंत तालिक़' हर तरकीब है और 'तालिक़ा हस्ती' फ़ारसी और 'तू तालिक़ा है' उर्दू तरकीब, मगर लफ़्ज़ बहरहाल अरबी से ख़ारिज न होगा, यानी यह तलाक़ सरीह बतौर-ए-अरबियत है, इस पर किसी फ़तवे वग़ैरह की कोई ज़रूरत नहीं है। (1) यानी नक़ल।

بعد تحریر کے پہلے اس کے کہ یہ خط اس لمحہ کو سنایا جائے اس کی عورت گھر سے باہر نکلی پھر یہ خط اس مرد کو سنایا گیا پس اس نے یہ خط اپنی بیوی کو بھیج دیا تو عورت مذکورہ اس نکلنے سے جس کا بیان ہوا ہے مطلقہ نہ ہوگی اسی طرح اگر اس نے اس طور سے خط تحریر کیا پھر جب شوہر کو سنایا گیا تو اس نے کاتب یعنی لکھنے والے سے کہا کہ میں نے یہ شرط کی تھی کہ ایک مہینہ تک نکلے یا بعد ایک ماہ کے نکلے تو بھی یہی حکم ہے اور اس شرط کا الحاق جائز ہو گا یہ جامع میں مذکور ہے یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر اپنی عورت کو لکھا کہ ہر میری بیوی جو سوائے تیرے سوائے فلاں کے ہے طالقہ ہے پھر اخیرہ کا نام ہو کر دیا پھر خط بھیجا تو وہ مطلقہ نہ ہوگی یہ ظہیریہ میں ہے اور منتقی میں لکھا ہے کہ اگر کاغذ میں ایک خط لکھا اور اس میں درج کیا کہ جب تجھے یہ خط میرا پہنچے تو تو طالقہ ہے پھر اس کو ایک دوسرے کاغذ پر اتار کر دوسرا خط تیار کیا یا کسی دوسرے کو حکم دیا کہ ایک دوسری نقل اتار کر ایک نسخہ (1) تیار کرے اور خود نہیں لکھوایا پھر دونوں خط اس عورت کو بھیجے تو تو قضاء اس عورت پر دو طلاق واقع نہ ہوں گی بشرطیکہ شوہر اقرار کرے کہ یہ دونوں میرے خط ہیں یا گواہ لوگ اس امر کی شہادت ادا کریں اور فیما بینہ وبین اللہ تعالیٰ ایک طلاق عورت پر واقع ہو گی چاہے کوئی خط اس کو پہنچے پھر دوسرا باطل ہو جائے گا اس واسطے کہ یہ دونوں ایک ہی نسخہ ہیں اور نیز منتقی میں ہے کہ ایک مرد نے دوسرے سے اپنی بیوی کی طلاق کا خط لکھوایا اور اس نے شوہر کو یہ خط پڑھ سنایا پس شوہر نے اس کو لے کر لپیٹا اور مہر کی اور اس کا عنوان لکھ کر اپنی عورت کو بھیج دیا پس وہ خط عورت کو پہنچا اور شوہر نے اقرار کیا کہ یہ میرا خط ہے تو عورت پر طلاق واقع ہو گی اور اسی طرح اگر اس لکھنے والے سے جس سے خط لکھوایا یہ

کہا کہ تو یہ خط اس عورت کو بھیج دے یا اس سے کہا کہ تو ایک نسخہ لکھ کر اس عورت کو بھیج دے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اس امر کے گواہ قائم نہ ہوئے اور نہ شوہر نے اس طور سے اقرار کیا لیکن اس نے جو بات کی تھی وہ اسی طور سے بیان کر دی تو عورت پر طلاق لازم نہ ہوگی نہ قضاء نہ فیما بینہ وبین اللہ تعالیٰ اور اسی طرح جو خط اس نے اپنے خط سے نہیں لکھوا اور نہ بتلا کر لکھوایا اس سے طلاق واقع نہ ہوگی جبکہ اس نے یہ اقرار نہ کیا ہو کہ یہ میرا خط ہے۔

فصل: (6) الفاظ فارسیہ سے طلاق کے بیان اگر لفظ 'عربی' میں یا 'فارسی' میں کہا تو صریح بطور صریح ' کنایہ بطور کنایہ رکھا جائے گا: جس اصل پر ہمارے زمانہ میں فارسی الفاظ سے طلاق پر فتویٰ ہے وہ یہ ہے کہ اگر فارسی لفظ ایسا ہو کہ وہ فقط طلاق ہی میں استعمال کیا جاتا ہے تو وہ لفظ صریح ہوگا اس سے بدون نیت کے طلاق واقع ہوگی جبکہ اس نے عورت کی طرف اضافت کر کے کہا ہو 1. قول اس مرد یعنی جس نے کہا ہے کہ تو اس مضمون کا خط لکھ بھیجے۔ 2. واضح رہے کہ الفاظ فارسی سے یہ مراد ہے کہ مخصوص زبان فارسی ہوں کہ عرب میں وہ الفاظ مستعمل نہ ہوں ورنہ لفظ طلاق و مطلقہ و طالقہ ایسے الفاظ سب عربی ہیں اگر چہ ترکیب بدل جائے مثلاً انت طالق ہر ترکیب ہے اور طالقہ ہستی فارسی اور تو طالقہ ہے اردو ترکیب مگر لفظ بہر حال عربی سے خارج نہ ہوگا یعنی یہ طلاق صریح بطور عربیت ہے اس پر کسی فتویٰ وغیرہ کی کوئی حاجت نہیں ہے۔ (1) یعنی نقل۔

And the Persian words that are used both in divorce and in other meanings besides divorce will be *Kinayat* (allusions), so their ruling in all matters will be the same as the ruling of Arabic *Kinayat*, as stated in *Al-Badai*. The author has said that in the Urdu language, which is a mixed language of Arabic, Persian, Hindi, Turkish, etc., the ruling of the two types of words has become known: if an Arabic word is spoken or Persian, it will be considered *Sareeh* (explicit) as *Sareeh* and *Kinaya* as *Kinaya*, and the ruling of words of other languages should also be the same because there is no peculiarity for Persian, just as there is no peculiarity for the permissibility of Persian in prayer according to Imam-e-Azam (R.A.), rather it is permissible (1) in every language upon condition. Some later scholars have stated this explicitly, so it is the same here, so understand. Allah Ta'ala knows best. If someone said to his wife, "Pashm Tara Azali" (I have left you from being my wife), then it should be known that this word is used by the people of Khorasan and Iraq in divorce, and this is *Sareeh* (explicit) according to Imam Abu Yusuf (R.A.), so the divorce that occurs from this will be *Raj'i* (revocable) and will occur without intent. And it is written in *Khulasa* that Faqih Abul Laith (R.A.) adopted this, and it is written in *Tafrid* that the Fatwa is on this.

A person said to his wife, "Be-yak Talaq Dast-e-Baz Dashtam" If he said to his wife, "Pashm Tara" (2) meaning I have left you, and did not say "from being a wife," then if he is in a state of anger or discussion of divorce, one *Talaq-e-Raj'i* will occur. And if he intended one *Talaq-e-Ba'in* (irrevocable) or three divorces, it will be according to the intent, and the statement (3) of Imam Muhammad (R.A.) is in accordance with the statement of Imam Abu Yusuf (R.A.). This is in *Muheet*. And if he said to his wife, "Ra Chung" (4) "Baz Dashtam" or "Pashm Yabla Karum Tara" (5) or "Pa-e Kushada Kardam," these are all interpretations of *Talaq* (5) in custom, so a *Talaq-e-Raj'i* will occur, and it will occur without intent. This is in *Khulasa*. And Sheikh Imam Zahiruddin Marghinani used to give Fatwa of occurrence without intent and of it being *Talaq-e-Raj'i* in the case of saying "Pashm," and he used to condition intent for other words and state the occurrence of divorce. This is in *Zakheera*. A person said to his wife, "Be-yak Talaq Dast-e-Baz Dashtam," meaning with one divorce I have withdrawn my hand from you, then a *Talaq-e-Ba'in* will occur. And if he said that by "Be-yak Talaq Dast-e-Baz Dashtam" I hold back my hand, then a *Talaq-e-Raj'i* will occur. This is in *Tajnees-o-Mazeed*. A woman said to her husband, "Murad (5) Talaq," then the husband said "Dada" (given), meaning as if he said "Dada ya dada karda ast ya karda ast" (given or done), so it will occur whether there is intent or not. And if he claimed that I did not

have the intent, then in court (Qaza) it will not be confirmed, and if he said "Dada" (6) denial or "Karda" denial, then it will not occur even if he had the intent.

! "Dada" is yours, take the given one, although they speak it in such a place that one should assume the given or understand, but since it is a word meaning "take," therefore there is a difference in denial and this.

(1) It points to the Fatwa being on impermissibility. (2) I have held back your claw (clutches). (3) You have made me free-footed. (4) I have divorced you. (5) Divorced me. (6) Take the given life.

और जो फ़ारसी शब्द ऐसे हैं कि वे तलाक़ में और तलाक़ के अलावा दूसरे अर्थों में भी इस्तेमाल होते हैं, तो वे 'किनायात' (लाक्षणिक शब्द) होंगे। अतः उनका हुक्म सभी मामलों में वही होगा जो अरबी किनायात का हुक्म है। जैसा कि 'बदाई' में है। मुहर्रिर ने कहा है कि उर्दू ज़ुबान में, जो अरबी, फ़ारसी, हिंदी, तुर्की आदि शब्दों का मिश्रण है, शब्दों की दो किस्मों का हुक्म मालूम हो गया कि अगर अरबी शब्द कहा या फ़ारसी, तो उसे 'सरीह' (स्पष्ट) को सरीह के तौर पर और 'किनाया' (लाक्षणिक) को किनाया के तौर पर रखा जाएगा और बाकी ज़ुबानों के शब्दों का हुक्म भी ऐसा ही होना चाहिए क्योंकि फ़ारसी की कोई विशेष विशेषता नहीं है, जैसा कि इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक नमाज़ में फ़ारसी के جواز की कोई विशेषता नहीं है, बल्कि हर ज़ुबान में शर्त के साथ جواز (१) जायज़ होती है। कुछ परवर्ती विद्वानों ने इस पर स्पष्ट राय दी है, इसलिए यह भी वैसा ही है, इसे समझें। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। अगर किसी ने अपनी पत्नी से कहा कि "पशम तरा अज़ली" यानी मैंने तुझे अपनी पत्नी होने से छोड़ दिया, तो जानना चाहिए कि यह शब्द खुरासान और इराक़ के लोग तलाक़ में इस्तेमाल करते हैं और यह इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक 'सरीह' (स्पष्ट) है, इसलिए इससे जो तलाक़ वाक़े होगी वह 'रई' (लौटाई जा सकने वाली) होगी और बिना नीयत के वाक़े होगी। और 'खुलासा' में लिखा है कि इसी को फ़कीह अबुल लैस (रह.) ने लिया है और 'तफरीद' में लिखा है कि इसी पर फ़तवा है।

एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि "बिक तलाक़ दस्त-ए-बाज़ दाशतम" अगर पत्नी से कहा कि "पशम तरा" (२) यानी मैंने तुझे छोड़ दिया और यह नहीं कहा कि पत्नी होने से, तो अगर वह गुस्से की हालत में या तलाक़ के मज़ाक (चर्चा) में हो, तो एक 'तलाक-ए-रई' वाक़े होगी और अगर 'तलाक-ए-बाइन' या तीन तलाक़ की नीयत की हो, तो नीयत के मुताबिक होगी और इमाम मुहम्मद (रह.) का क़ौल (३) इमाम अबू यूसुफ (रह.) के क़ौल के मुताबिक है। यह 'मुहीत' में है। और अगर बीवी से कहा कि "रा चंग" (४) बाज़ दाशतम या "पशम याबला करूम तरा" (५) या "पाए कुशादा करदम" तो ये सब प्रथा में 'तलाक' (५) की व्याख्या है, यहाँ तक कि 'तलाक-ए-रई' वाक़े होगी और बिना नीयत के वाक़े होगी। यह 'खुलासा' में है। और शेख़ इमाम ज़हीरुद्दीन मरगीनानी "पशम" कहने की सूरत में बिना नीयत के वाक़े होने का और 'तलाक-ए-रई' होने का फ़तवा देते थे और इसके अलावा दूसरे शब्दों में नीयत की शर्त लगाते थे और तलाक़ वाक़े होने का वाकया फ़रमाते थे। यह 'ज़खीरा' में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि "बिक तलाक़ दस्त-ए-बाज़ दाशतम" यानी एक तलाक़ से मैंने

तेरा हाथ छोड़ दिया, तो 'तलाक-ए-बाइन' वाक़े होगी और अगर कहा कि "बिक तलाक़ दस्त-ए-बाज़ दाशतम" से हाथ छोड़ें मैं, तो 'तलाक-ए-रई' वाक़े होगी। यह 'तजनीस व मज़ीद' में है। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि "मुराद (५) तलाक़ वह", तो शौहर ने कहा कि "दादा" यानी گویا कि वह "दादा या ददा करदा अस्त या करदा अस्त" यानी दी है या की है, तो वाक़े होगी चाहे नीयत हो या न हो और अगर दावा किया कि मेरी नीयत नहीं थी तो क़ज़ा (अदालत) में तस्दीक़ नहीं होगी और अगर कहा कि "दादा (६) इनकार या करदा इनकार" तो वाक़े नहीं होगी चाहे नीयत की हो।

! 'दादा' तेरा है, दी हुई ले, अगरचे यह ऐसे स्थान पर बोलते हैं कि दी हुई फ़र्ज़ कर ले या समझ ले, लेकिन चूँकि यह शब्द है यानी 'ले', इस वजह से इनकार का प्रवेश और इसमें अंतर है।

(१) संकेत है कि फ़तवा 'अदम-ए-जवाज़' (न जायज़ होने) पर है। (२) तेरा चंगुल मैंने छोड़ दिया। (३) मुझे खुले पैरों (आज़ाद) कर दिया। (४) मैंने तुझे तलाक़ दी। (५) मुझे तलाक़ दी। (६) दी हुई जान ले।

اور جو الفاظ فارسی ایسے ہوں کہ وہ طلاق میں اور سوائے طلاق کے دوسرے معنی میں بھی استعمال ہوتے ہیں وہ کنایات ہوں گے پس ان کا حکم سب احکام میں وہی ہوگا جو عربی کنایات کا حکم ہے کذا فی البدائع وقال المحرر جم زبان اردو میں جو مختلط زبان الفاظ عربی و فارسی و ہندی و ترکی وغیرہ سے ہے دو قسم کے الفاظ کا حکم معلوم ہو گیا کہ اگر لفظ عربی کہا یا فارسی کہا تو صریح بطور صریح و کنایہ بطور کنایہ رکھا جائے گا اور باقی زبانوں کے الفاظ کا حکم بھی یوں ہی ہونا چاہیے کیونکہ فارسی کی کوئی خصوصیت نہیں ہے جیسا کہ تجویز امام اعظمؒ نماز میں فارسی کے جواز کی کوئی خصوصیت نہیں بلکہ ہر زبان میں بشرط جواز (۱) جائز ہوتی ہے نص علیہ بعض المتاخرین فکذا ہذا فافہم واللہ تعالیٰ اعلم بالصواب اگر کسی نے اپنی عورت سے کہا کہ "پشم ترا ارزلی میں تجھے اپنی بیوی ہونے سے چھوڑ دیا تو جاننا چاہیے کہ یہ لفظ اہل خراسان و اہل عراق طلاق میں استعمال کرتے ہیں اور یہ امام ابویوسفؒ کے نزدیک صریح ہے پس اس سے جو طلاق واقع ہوگی وہ رجعی ہوگی اور بدون نیت کے واقع ہوگی اور خلاصہ میں لکھا ہے کہ اسی کو فقیہ ابواللیثؒ نے لیا ہے اور تفرید میں لکھا ہے کہ اسی پر فتویٰ ہے۔

ایک شخص نے اپنی عورت سے کہا کہ "بیک طلاق دست باز داشتم اگر عورت سے کہا کہ "پشم ترا (۲) یعنی میں نے تجھے چھوڑ دیا اور یہ نہ کہا کہ بیوی ہونے سے پس اگر حالت غضب و مذاکرہ طلاق میں ہو تو ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اور اگر ایک طلاق بائن یا تین طلاق کی نیت کی ہو تو نیت کے موافق ہوگی اور امام محمدؒ کا قول (۳) یہ امام ابویوسفؒ کے قول کے موافق ہے یہ محیط میں ہے اور اگر بیوی سے کہا کہ "را چنگ (۴) باز داشتم یا "پشم یابلہ کروم ترا (۵) یا "پائے کشادہ کردم تو یہ سب عرف میں طلق (۵) کی تفسیر ہے تا آنکہ طلاق رجعی واقع ہوگی اور

بدون نیت واقع ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور شیخ امام ظہیر الدین مرغینانی "پشم" کہنے کی صورت میں بدون نیت واقع ہونے کا اور طلاق رجعی ہونے کا فتویٰ دیتے تھے اور اس کے سوائے دوسرے الفاظ میں نیت شرط فرماتے تھے اور طلاق واقع ہونے کا واقعہ فرماتے تھے یہ ذخیرہ میں ہے ایک شخص نے اپنی عورت سے کہا کہ "بیک طلاق دست باز داشتم یعنی ایک طلاق سے میں نے تیرا ہاتھ باز رکھا تو طلاق بائن واقع ہوگی اور اگر کہا کہ "بیک طلاق دست باز داشتم" سے ہاتھ باز رکھیں میں تو طلاق رجعی واقع ہوگی یہ تجنیس و مزید میں ہے ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ "مراد (۵) طلاق وہ پس شوہر نے کہا کہ "دادہ" یعنی گر یا کہ وہ "دادہ یا ددہ کر دہ است یا کردہ است" یعنی دی ہے یا کی ہے تو واقع ہوگی خواہ نیت ہو یانہ ہو اور اگر دعویٰ کیا کہ میری نیت نہ تھی تو قضاء تصدیق نہ ہوگی اور اگر کہا کہ "دادہ (۶) انکاریا کردہ انکار تو واقع نہ ہوگی اگر چہ نیت کی ہو

! دادہ تیرا ہے دی ہوئی لے اگر چہ یہ ایسے مقام پر بولتے ہیں کہ دی ہوئی فرض کرلے یا سمجھ لے لیکن چونکہ یہ لفظ ہے یعنی لے اس وجہ سے وارد انکار اور اس میں تفاوت ہے۔

(۱) اشارہ ہے کہ فتویٰ عدم جواز پر ہے۔ (۲) تیرا چنگل میں نے باز رکھا۔ (۳) مجھے کھلے پاؤں کر دیا۔ (۴) میں نے تجھے طلاق دی۔ (۵) مجھے طلاق دی۔ (۶) دی ہوئی جان لے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 1 317 Kitab al-Talaq (Book of Divorce)

And if, after the woman requested a divorce, the husband said "Dad Gibro"(1), then a second divorce will not occur through 'bro' unless he intended two. And if the woman said, "I am not satisfied with one," and the husband said, "Take two," and if he intended two divorces by this, then three divorces will occur. And if, upon the woman asking for a divorce, the man said "Gufta-gir," then divorce will not occur even if he intended it; this is in *Khulasa*. And if the woman said, "Dast az man baz dar" (meaning: keep your hand away from me), and the man said "Baz dashta-gir," then divorce will occur provided there was intent, and it will be *Baina* (irrevocable); this is in *Muheet*. And if the woman said, "Muradar" (meaning: do not keep me), and the husband said "Na-dashta-gir," then divorce will occur by intention and it will be *Baina*; this is in *Zakhira*. And if the woman said, "Give me a divorce," and the man said, "I will not do it," and the woman said, "If badi(2) barum showe kam," and the man said, "Kun khwahi ke khwahi dekh" (meaning: whether you want one or ten), then divorce will not occur; this is in *Fatawa*. A woman said, "Give me three divorces," and the husband said, "Daim(3) ay biya-e thakai," then if this idiom belongs to people of a certain city and it is not the husband's city's language, then his claim that he did not intend the response(3) will not be verified. And if it is not the language of any city's people, it will not be a valid response; this is in *Muheet-e-Sarakhsi*. And if he said to the woman, "You are one divorce, the first and last divorce," then it will be one divorce; this is in *Khulasa*. And if he said to the woman, "Tu seh deha," and intended divorce, it will occur; this is in *Khazaniyat al-Mu'minatain*.

If he said to the woman: "Tu talaq bash" or "Seh talaq bash" or "Seh talaqa bash" or "Seh talaqa sho":

A man said to his wife, "Dast az man baz dar," and the woman said, "Baz dashtam seh talaq," and the husband said, "Man niz az tu baz dashtam." If he intended one divorce, it is one, and if he intended three divorces, then three divorces will occur, and if he did not intend anything, nothing will occur. A person said to his wife, "Mera abar neesti" (You are of no use to me), and if he intended divorce by this, it will not occur. And if a man said to his wife, "Hazar(5) talaq tara" (A thousand divorces to you), three divorces will occur. And if he claimed that he did not intend the pronouncement of divorce, his statement will be accepted upon oath. And if he said to his wife, "Tu seh(7) talaq bash," then if he intended to cause three divorces, they will occur, otherwise not; this is in *Zahiriya*. And if the woman said, "Give me a divorce," and he replied, "Seh talaq badaman tu dar naham dam tar," then three

divorces will occur; this is in *Attabiya*. And if he said in Persian "Tu talaqi(9)," then it will occur, just as if he said "Tu talhi," it occurs. Likewise, if he said to her "Tu talaq bash" or "Seh talaq bash" or "Seh talaqa sho," then divorces will occur without needing intent, and this is what my teacher Zahiruddin and my uncle used to give fatwas on, and in *Bab al-Sunan*, it states that divorce [occurs] without intent.

(1) To go away. (2) Instead of 'datum'. (3) A thousand divorces to you. (5) Meaning: I have dumped a thousand divorces in your lap. (6) You are three divorces. (7) Meaning: I have dumped [them] in your lap. (8) You are divorced. (9) That is supreme.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 1 317 किताब-उल-तलाक

और अगर औरत के तलाक़ मांगने के बाद शौहर ने कहा कि "दाद गेबरो"(1) तो 'बरो' से दूसरी वाक़े न होगी, सिवाय उस सूरत के कि दो की नियत की हो। और अगर औरत ने कहा कि मैं एक पर किफ़ायत नहीं करती हूँ, پس (फिर) शौहर ने कहा कि "दो ले" پس अगर उससे दो तलाक़ की नियत की हो तो तीन तलाक़ वाक़े होगी। और अगर औरत के तलाक़ मांगने पर मर्द ने कहा कि "गुफ़्ता-गीर" तो तलाक़ वाक़े न होगी अगरचे नियत की हो, यह 'खुलासा' में है। और अगर औरत ने कहा कि "दस्त अज़ मन बाज़ दार" यानी हाथ मुझसे बाज़ रख (हटा ले), پس मर्द ने कहा कि "बाज़ दाश्ता-गीर" तो तलाक़ वाक़े होगी बशर्ते कि नियत हो और 'बायना' होगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत ने कहा कि "मुरादार" यानी मुझे मत रख, پس शौहर ने कहा "ना-दाश्ता-गीर" तो नियत करने से तलाक़ वाक़े होगी और 'बायना' होगी, यह 'ज़खीरा' में है। और अगर औरत ने कहा कि मुझे तलाक़ दे, پس मर्द ने कहा कि मैं नहीं करता हूँ, پس औरत ने कहा कि अगर "बदी"(2) बरूम शोए कम, پس मर्द ने कहा कि "कुन ख्वाही के ख्वाही दक्ह" यानी चाह है एक चाहे दस, तो तलाक़ वाक़े न होगी, यह 'फ़तावा' में है। एक औरत ने कहा कि मुझे तीन तलाक़ दे, پس शौहर ने कहा कि "दाइम"(3) ऐ बियाए थकाई, پس अगर यह लुगत (भाषा) किसी शहर वालों की हो और शौहर के शहर की ज़बान न हो तो इसकी तस्दीक न होगी कि मैंने इससे जवाब(3) का क़सद (इरादा) नहीं किया, और अगर किसी शहर वालों की ज़बान न हो तो यह जवाब न होगा, यह 'मुहीते सरखसी' में है। और अगर औरत से कहा कि "तू एक तलाक़, दायीं तलाक़ अव्वलीन व आखिरीन अस्त" तो एक तलाक़ होगी, यह 'खुलासा' में है। और अगर औरत से कहा कि "तू सह दहे" और तलाक़ की नियत की तो वाक़े होगी, यह 'खज़ानियतुल मुअ्मिनातिन' में है।

अगर औरत से कहा: तू तलाक़ बाश या सह तलाक़ बाश या सह तलाक़ा बाश या सह तलाक़ा शो:

एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि "दस्त अज़ मन बाज़ दार", پس औरत ने कहा कि "बाज़ दाश्तम सह तलाक़", پس शौहर ने कहा कि "मन नीज़ अज़ तू बाज़ दाश्तम", پس अगर एक तलाक़ की नियत की तो एक, और अगर तीन तलाक़ की नियत की तो तीन तलाक़ वाक़े होंगी और अगर कुछ नियत न की तो कुछ वाक़े न होगी। एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि "मेरा आबार नीस्ती" मेरे काम की नहीं है और उससे तलाक़ की नियत की तो वाक़े न होगी। और अगर किसी मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि "हज़ार"(5) तलाक़ तरा, तो तीन तलाक़ वाक़े होंगी। और अगर उसने दावा किया

कि मैंने उससे ईक़ा-ए-तलाक़ की नियत नहीं की थी, तो क़सम से उसका क़ौल क़ुबूल होगा। और अगर अपनी बीवी से कहा कि "तू सह"(7) तलाक़ बाश, بس अगर तीन तलाक़ वाक़े करने की नियत की तो पड़ेंगी वरना नहीं, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर औरत ने कहा कि तू मुझे तलाक़ दे दे, उसने जवाब दिया कि "सह तलाक़ बदामन तू दर नहम दम तर", तो तीन तलाक़ पड़ेंगी, यह 'अताबिया' में है। और अगर फ़ारसी में कहा कि "तू तलाक़ी"(9) तो वाक़े होगी, जैसे अगर कहा कि "तू तालही" तो वाक़े होती है। और इसी तरह अगर उससे कहा कि "तू तलाक़ बाश" या "सह तलाक़ बाश" या "सह तलाक़ा शो", तो बिना नियत के तलाक़ें पड़ जाएंगी, और यही मेरे उस्ताद ज़हीरुद्दीन मेरे मामू फ़तवा देते थे और 'बाबुल सुनन' में है कि बिला-नियत तलाक़।

(1) अज़ रफ़्तन जाना। (2) ब-जाये दाउम। (3) तुझको हज़ार तलाक़ हो। (5) यानी हज़ार तलाक़ मैंने तेरी गोद में भर दीं। (6) तू तीन तलाक़ हो। (7) यानी तलाक़ मैंने तेरी गोद में भर दीं। (8) तू तलाक़ा है। (9) वह बाला है।

اور اگر عورت کی طلاق طلب کرنے کے بعد شوہر نے کہا کہ داد گیبرو(۱) تو برو سے دوسری واقع نہ ہوگی الا اس صورت میں کہ دو کی نیت کی ہو اور اگر عورت نے کہا کہ میں ایک پر کفایت نہیں کرتی ہوں پس شوہر نے کہا کہ دو لے پس اگر اس سے دو طلاق کی نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہوگی اور اگر عورت کی طلاق مانگنے پر مرد نے کہا کہ گفتہ گیر تو طلاق واقع نہ ہوگی اگر چہ نیت کی ہو یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ دست از من باز دار یعنی ہاتھ مجھ سے باز رکھ پس مرد نے کہا کہ باز داشتہ گیر تو طلاق واقع ہوگی بشرطیکہ نیت ہو اور بائنہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ مراد ار یعنی مجھے مت رکھ پس شوہر نے کہا نا داشتہ گیر تو نیت کرنے سے طلاق واقع ہوگی اور بائنہ ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ مجھے طلاق دے پس مرد نے کہا کہ میں نہیں کرتا ہوں پس عورت نے کہا کہ اگر بدی(۲) بروم شوے کم پس مرد نے کہا کہ کن خواہی کے خواہی دکھ یعنی چاہ ہے ایک چاہے دس تو طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ میں ہے ایک عورت نے کہا کہ مجھے تین طلاق دے پس شوہر نے کہا کہ دائم(۳) اے بیائے تھکائی پس اگر یہ لغت کسی شہر والوں کی ہو اور شوہر کے شہر کی زبان نہ ہو تو اس کی تصدیق نہ ہوگی کہ میں نے اس سے جواب (۳) کا قصد نہیں کیا اور اگر کسی شہر والوں کی زبان نہ ہو تو یہ جواب نہ ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو ایک طلاق دایں طلاق اولین و آخرین است تو ایک طلاق ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا تو سہ دہہ اور طلاق کی نیت کی تو واقع ہوگی یہ خزانیہ لعمتین میں ہے۔

اگر عورت سے کہا: تو طلاق باش یا سہ طلاق باش یا سہ طلاقہ باش یا سہ طلاقہ شو :

ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ دست از من باز دار پس عورت نے کہا کہ ہاز داشتہم سہ طلاق پس شوہر نے کہا کہ من نیز از تو باز داشتم پس اگر ایک طلاق کی نیت کی تو ایک اور اگر تین طلاق کی نیت کی تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر کچھ نیت نہ کی تو کچھ واقع نہ ہوگی ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ میرا ابار نیستی میرے کام کی نہیں ہے اور اس سے طلاق کی نیت کی تو واقع نہ ہوگی اور اگر کسی مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ ہزار(۵) طلاق ترا و تم طلاق واقع ہوں گی اور اگر اس نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس سے ایقاع طلاق کی نیت نہیں کی تھی تو قسم سے اس کا قول قبول ہوگا اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو سہ(۷) طلاق باش پس اگر تین طلاق واقع کرنے کی نیت کی تو پڑیں گی ورنہ نہیں یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ تو مجھے طلاق دے دے اس نے جواب دیا کہ سہ طلاق بدامن تو در نہام دم تر دو تین طلاق پڑیں گی یہ عتابیہ میں ہے اور اگر فارسی میں کہا کہ تو طلاقی(۹) تو واقع ہوگی جیسے اگر کہا کہ تو طالھی تو واقع ہوتی ہے اور اسی طرح اگر اس سے کہا کہ تو طلاق باش یا سہ طلاق باش یا سہ طلاقہ شو تو بدوں نیت کے طلاقیں پڑ جائیں گی اور یہی میرے استاد ظہیر الدین میرے ماموں فتویٰ دیتے تھے اور باب السنن میں ہے کہ بلا نیت طلاق

(۱) از رفتن جانا۔ (۲) بجائے داوم۔ (۳) تجھ کو ہزار طلاق ہو۔ (۵) یعنی ہزار طلاق میں نے تیری گود میں بھر دیں۔ (۶) تو تین طلاق ہو۔ (۷) یعنی طلاق میں نے تیری گود میں بھر دیں۔ (۸) تو طلاقہ ہے۔ (۹) وہ بالا ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 318 Kitab-ut-Talaq

It is stated in 'Khulasa' that a person had a fight with his wife, and he said to her in Persian, "Hazar talaq tra" (a thousand divorces to you), and said nothing more; then three divorces will take effect upon her. A husband said to his wife, "Anta taliq wahidatan" (you are divorced once), then the wife said to him, "Hazar" (thousand), then the husband said, "Hazar", so in this case, there are two possibilities: either there was an intention or there was not. In the case of having an intention, it will be according to his intention, and in the second case, it will not take effect.

Issues regarding ambiguous words of divorce in the Persian language:

A wife said to her husband, "Kaifa la tutalliquni" (Why do you not divorce me?), then the husband said in Persian, "Tu az sar ta pa talaq karda" (You are divorced from head to toe). It will be inquired from the husband what he meant. A wife requested a divorce from her husband, and the husband said in Persian, "Yek talaq dadamat wa do talaq dadamat" (I gave you one divorce and two divorces), then three divorces will take effect. A person said to his wife, "Tra basyar talaq" (Many divorces to you), and he had no intention of how many, then two divorces will take effect. A person said to another, "You have married a second woman", he said "Yes", then he (the first person) said, "You have divorced your first wife", he (the other) said in Persian, "Az barae tra" (For you), whereas he has neither married another woman nor divorced his first wife, and he did not even intend divorce with this word, so she will not be divorced. A person said to his wife, "Man talaq-e-tra dadam" (I have given you a divorce), so there are three possibilities in this: either he intended to perform the divorce, or intended to set her free/hand her over, or had no intention. In the first case, it will take effect, in the second it will not take effect, and in the third it will take effect. This is in 'Tajnis wa Mazid'. And if he said, "Dast baz dashtam tra" (I have let you go), then there is a difference of opinion among the Shaikhain (the two great Imams), but it is a difference of 'Wabahi' as is the case in saying 'Haitham'. This is in 'Fatawa Nasli'.

A wife said to her husband, "Give me a divorce," then the husband said: Tra kaddam talaq manda ast ya kaddam nikah:

If the wife said, "Dast baz dashtam mara" (Let me go), then he said "Dashtam" (I have let go), then it is as if he said "Dast baz dashtam". And if the wife said, "Mara khudae kun" (Make me for the work of God), then the husband said, "Tra dar kar-e-khudae kardam", or the wife said, "Mara khudae bakhsh" (Give me to God), then the husband

said, "Bakhshidam" (I have given), then if he intended divorce, it will take effect, and if he did not, it will not. This is in 'Zakhira'. A wife said to her husband, "Give me a divorce," then the husband said, "Tra kaddam talaq manda ast ya kaddam nikah" (meaning: Which divorce is left for you or which marriage remains?), so this is an admission of three divorces. This is in 'Faqih'. Shaikh Najmuddin was asked about a person whose wife said to him, "Give me a divorce," and he said, "Na tra talaq manda ast na nikah barkhez wa rah gir" (meaning: Neither is there a divorce for you nor a marriage, so get up and go your way), then the Shaikh said that he has given her three divorces. This is in 'Muhit'. A person said to his wife, "Dast baz dashtam" (I have let you go) with one divorce.

1. Qawl: Meaning 'dadam' (gave), if it is spoken in any city or country with the meaning of 'dadam', then it will take effect. And if he claimed that he did not answer, then it will not be verified.
2. I say: Apparently, this means that for you, unless it is 'kabb-e-muhassal'. (1) You are divorced once. (2) Apparently, this is the judgment of Qada (judicial ruling). (3) Make me for the work of God. (4) Give me to God.

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २ ३१८ किताब-उत-तलाक

यह खुलासा में है कि एक व्यक्ति की अपनी पत्नी से लड़ाई हुई, फिर उसने फारसी में कहा कि "हज़ार तलाक तरा" (तुझे हजार तलाक) और उससे ज़्यादा नहीं कहा, तो उस पर तीन तलाक वाके (लागू) होंगी। एक औरत से उसके शौहर ने कहा "अन्त तालिकुन वाहिदतन" (तू एक तलाक वाली है), फिर औरत ने उससे कहा "हज़ार", फिर शौहर ने कहा "हज़ार", तो इसमें दो सूरतें हैं: या तो कुछ नीयत होगी या नहीं होगी। नीयत होने की सूरत में उसकी नीयत के मुताबिक होगा और दूसरी सूरत में (अगर नीयत न हो) तो वाके नहीं होगी।

दो मतलब वाले शब्दों वाली तलाक के मसाइल फारसी भाषा में:

एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि "कैफ ला तुतलिकनी" (तुम मुझे तलाक क्यों नहीं देते), तो शौहर ने फारसी में कहा कि "तू अज़ सर ता पा तलाक करदा" (तू सिर से पैर तक तलाकशुदा है)। शौहर से पूछा जाएगा कि तेरी क्या मुराद है। एक औरत ने शौहर से तलाक की दरख्वास्त की, तो शौहर ने फारसी में कहा कि "एक तलाक दादमत व दो तलाक दादमत" (मैंने तुझे एक तलाक दी और दो तलाक दी), तो तीन तलाक पड़ जाएंगी। एक व्यक्ति ने अपनी बीवी से कहा "तरा बिसियार तलाक" (तुझे बहुत सी तलाक) और उसकी कोई नीयत नहीं थी कि कितनी, तो दो तलाक वाके होंगी। एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि "तूने दूसरी औरत से निकाह किया है", उसने कहा "हाँ", फिर उसने (पहले व्यक्ति ने) कहा "तूने पहली बीवी को तलाक दे दी", उसने फारसी में कहा "अज़ बराए तरा" (तेरे लिए), हालाँकि उसने न तो किसी दूसरी औरत से निकाह किया है और न ही पहली बीवी को तलाक दी है, और इस शब्द से उसने तलाक की नीयत भी नहीं की है, तो वह मुतल्लका (तलाकशुदा) नहीं होगी। एक व्यक्ति ने अपनी बीवी से कहा "मन तलाक-ए-तरा दादम" (मैंने तुझे तलाक दे दी), तो इसमें तीन सूरतें हैं: या तो तलाक देने की नीयत की, या औरत को छोड़ने (सुपुर्द करने) की नीयत की, या कोई नीयत नहीं की। पहली सूरत में वाके होगी, दूसरी में वाके नहीं होगी और तीसरी में वाके होगी। यह 'तजनीस व मज़ीद' में है। और अगर कहा कि "दस्त बाज़ दाशतम तरा" (मैंने तुझे छोड़ दिया), तो इसमें शैखैन का इख्तिलाफ है, लेकिन 'वबाही' इख्तिलाफ है जैसा कि 'हैसम' कहने की सूरत में है, यह 'फतावा नसली' में है।

एक औरत ने शौहर से कहा कि मुझे तलाक दे दे, फिर शौहर ने कहा: तरा कद्दाम तलाक मानदा अस्त या कद्दाम निकाह:

अगर औरत ने कहा "दस्त बाज़ दाशतम मरा" (मुझे छोड़ दो), फिर उसने कहा "दाशतम" (मैंने छोड़ दिया), तो यह ऐसे ही है जैसे उसने कहा हो "दस्त बाज़ दाशतम"। और अगर औरत ने कहा कि "मरा खुदाए कुन" (मुझे खुदा के काम में कर दे), फिर शौहर ने कहा कि "तरा दर कार-ए-खुदाए करदम", या औरत ने कहा कि "मरा खुदाए बख्श" (मुझे खुदा को बख्श दे), फिर शौहर ने कहा कि "बख्शीदम" (मैंने बख्श दिया), तो अगर तलाक की नीयत की तो वाके होगी और अगर नहीं की तो वाके नहीं होगी, यह 'ज़खीरा' में है। एक औरत ने शौहर से कहा कि मुझे तलाक दे दे, फिर शौहर ने कहा कि "तरा कद्दाम तलाक मानदा अस्त या कद्दाम निकाह" यानी तेरे लिए कौन सी तलाक रह गई है या कौन सा निकाह बाकी है? तो यह तीन तलाक का इकरार है, यह 'फकीह' में है। शैख नज़मुद्दीन से पूछा गया कि एक व्यक्ति से उसकी बीवी ने कहा कि मुझे तलाक दे दे, तो उसने कहा कि "न तरा तलाक मानदा अस्त न निकाह बरखीज़ व राह गीर" यानी न तेरे लिए तलाक है और न निकाह, तो उठ और अपनी राह ले, तो शैख ने फरमाया कि वह उसे तीन तलाक दे चुका है। यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति ने अपनी बीवी से कहा कि "दस्त बाज़ दाशतम" (मैंने तुझे छोड़ दिया) एक तलाक।

1. क़ौल: यानी 'दादम' (दे दिया), अगर किसी शहर या किसी मुल्क में इसे 'दादम' के अर्थ में बोला जाता हो, तो तलाक पड़ जाएगी। और अगर उसने दावा किया कि मैंने जवाब नहीं दिया, तो तसदीक (पुष्टि) नहीं होगी।
2. मैंने कहा: जाहिरन यह अर्थ है कि तेरे लिए सिवाय इसके कि कब मुअस्सल है। (१) तू एक बार तलाकशुदा है। (२) जाहिरन यह हुक्म क़ज़ा (न्यायिक फैसला) है। (३) मुझे खुदा के काम में कर दे। (४) मुझे खुदा को बख्श दे।

نہ پڑے گی یہ خلاصہ میں ہے ایک شخص سے اس کو بیوی سے لڑائی ہوئی پس عورت سے فارسی میں کہا کہ ہزار طلاق ترا اور اس سے زیادہ نہ کہا تو اس پر تین طلاق واقع ہوں گی ایک عورت سے اس کے شوہر نے کہا کہ انت طالق واحدۃ پس عورت نے اس سے کہا کہ ہزار پس شوہر نے کہا ہزار تو اس میں دو صورتیں ہیں یا تو کچھ نیت ہوگی یا نہ ہوگی پس نیت ہونے کی صورت میں موافق اس کی نیت کے ہوگی اور دوسری صورت میں واقع نہ ہوگی۔

ذو معنی الفاظ والی طلاق کے مسائل بزبانِ فارسی :

ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ کیف لا تطلقنی کیونکہ تو مجھے نہیں طلاق دیتا ہے پس شوہر نے فارسی میں کہا کہ تو از سرتا پا طلاق کردہ تو شوہر سے دریافت کیا جائے گا کہ تیری کیا مراد ہے ایک عورت نے شوہر سے طلاق کی درخواست کی پس شوہر نے فارسی میں کہا کہ ایک طلاق دادمت و دو طلاق دادمت تو تین طلاق پڑ جائیں گی ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا ترا بسیار طلاق اور اس کی کچھ نیت نہ تھی کہ کس قدر تو دو طلاق واقع ہوں گی ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ تو نے دوسری عورت سے نکاح کیا ہے اس نے کہا کہ ہاں پس اس نے کہا کہ تو نے پہلی بیوی کو طلاق دی پس فارسی میں کہا کہ از برائے ترا حالانکہ اس نے کسی دوسری عورت سے نکاح نہیں کیا ہے اور نہ پہلی بیوی کو طلاق دی ہے اور اس لفظ سے اس نے طلاق کی نیت بھی نہیں کی تو مطلقہ نہ ہوگی ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ من طلاق ترا دادم تو اس میں تین صورتیں ہیں کہ یا تو ایقاع طلاق کی نیت کی یا عورت کو سپرد کرنے کی یا کچھ نیت نہ کی پس اول صورت میں واقع ہوگی اور دوسری صورت میں نہ واقع ہوگی اور تیسری صورت

میں واقع ہوگی یہ تجنیس و مزید میں ہے اور اگر کہا کہ دست باز داشتم ترا تو اس میں شیخین کا اختلاف ہے لیکن وباہی اختلاف ہے جیسا کہ ہیثم کہنے کی صورت میں ہے فتاویٰ نسلی میں ہے۔

ایک عورت نے شوہر سے کہا کہ مجھے طلاق دے دے پس شوہر نے کہا: ترا کدام طلاق مانده است یا کدام نکاح :

اگر عورت نے کہا دست باز داشتم میرا پس اس نے کہا کہ داشتم تو بمنزلہ اس کے ہے کہ یوں کہا کہ دست باز داشتم اور اگر عورت نے کہا کہ مرا خدا ئے کن پس شوہر نے کہا کہ ترادر کار خدائے کردم یا عورت نے کہا کہ مرا خدائے بخش پس شوہر نے کہا کہ بخشیدم پس اگر طلاق کی نیت کی تو واقع ہوگی اور اگر نہ کی تو نہ واقع ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے ایک عورت نے شوہر سے کہا کہ مجھے طلاق دے دے پس شوہر نے کہا کہ ترا کدام طلاق مانده است یا کدام نکاح یعنی تیرے لئے کون سی طلاق رہ گئی ہے یا کون سا نکاح رہا ہے تو یہ تین طلاق کا اقرار ہے یہ فقیہ میں ہے شیخ نجم الدین سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص سے اس کی بیوی نے کہا کہ مجھے طلاق دے دے پس کہا کہ نہ تر اطلاق مانده است نہ نکاح برخیز ورہ گیر یعنی نہ تیرے لئے طلاق ہی ہے اور نہ نکاح تو اٹھ اور اپنی راہ لے تو شیخ نے فرمایا کہ وہ اس کو تین طلاق دے چکا ہے یہ محیط میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ دست باز داشتم بیک طلاق ۱۔ قال یعنی داثم مے دی اگر کسی شہر میں کسی ملک میں دادم کے معنی میں بولا جاتا ہو تو پڑ جائیں گی اور اگر اس نے دعویٰ کیا کہ میں نے جواب نہیں دیا تو تصدیق نہ ہوگی۔ ۲۔ قلت ظاہراً یہ معنی ہے کہ تیرے واسطے مگر یہ کہ کب محصل ہے۔ (۱) تو طالقہ ہے ایک بار۔ (۲) ظاہر یہ حکم قضاء ہے۔ (۳) مجھے خدا کے کام میں کر دے۔ (۴) مجھے خدا کو بخش دے۔

Then the woman said, then he said, so let the witnesses hear, then the husband said "Dast-e-baz dashtam" (I have withdrawn my hand), so one divorce, and when they separated, an outsider woman asked the husband, "Zan ra dast-e-baz dashti?" (Did you withdraw your hand from the wife?) He said "Dast-e-baz dashtam," so one divorce. The Mashaykh (scholars) said that if he said "Dast-e-baz dashtam" a second or third time, it is an initiation of divorce, so three divorces will occur upon the woman. However, if he said that in the second and third time I intended to inform about the previous occurrence, then it will not be so. And if he said "Dast-e-baz dashtam aham" then it will be an information (1). This is in Fatawa-e-Qazi Khan.

Husband called to bed and upon refusal said: Agar aarzoo to chunin ast chunin geer:

If he said to the woman "Chahar rah baro kushada" (go on four roads, I have opened for you), this divorce will occur if he intended it, even if he does not say "whomever he wishes" (2). And if he said to the woman "Chahar rah baro kushada ast," then divorce will not occur even if he intended it, provided he does not say "whomever he wishes." This is as per the Mashaykh, and the same is narrated from Imam Muhammad, and it is in Majmu-ul-Nawazil. If the woman said, "Dast az man badar" (take your hand off me), and the husband replied, "Go to hell," then divorce will occur. And Shaykh Najmuddin was asked about a person who said to his wife, "Dawamat talaq sar-e-khwesh geer o rozi-e-khwesh talab kun" (i.e., I divorced you, so take your way and seek your livelihood), he said the first divorce is Raj'i (revocable) and "Sar-e-khwesh geer" is, if he did not intend divorce, the first Raj'i divorce will be apparent and no divorce will occur from it. And if he intended divorce by it, then Talaq-e-Ba'in (irrevocable divorce) will occur, so the first divorce will also be joined with it, and both will become Talaq-e-Ba'in. This is in Zakhira. And if the woman said, "You bought it, return it due to defect," then the husband said "Aib baz dawat" (i.e., I returned you due to defect) and intended divorce by it, it will occur. And if the husband said "Ba-aib dadam" (without the 'ta' of address), divorce will not occur even if he intended it; this is in Khulasa. And if the woman's father said, "You bought it expensive from me, return it to me," then the husband said, "Ba-tiyaz dadam" (I returned it to you), then divorce will occur upon intention; this is in Zahiriya. And if the woman said, "Swear an oath of my divorce upon stopping my such-and-such work," and he said to her "Khorda geer," then the Fatwa of Shaykh-ul-Islam and Wazjandi is narrated that divorce will not occur on the woman. A woman said to her

husband, "Man (3) be-kesu" (I am on one side, you are on one side), then the husband said, "Tu mein (4) geer," then no divorce will occur. A woman said to her husband, "Why did you come to me when I am not your wife?" Then the husband said "Ne geer" (i.e., take, not even), then no divorce will occur. A person called his wife to his bed and she refused, then he said, "Get out of my presence," then the woman said, "Divorce me so I may leave," then the husband said, "Agar aarzoo to chunin ast chunin geer" (i.e., if your wish is like this, then take it like this), then the woman said nothing and stood up, then no divorce will occur; this is in Muheet. A person married a woman, then he was asked, "Why did you do this?" Then he said, "Karda geer ya na karda teri geer hai" (take it done or not done, it is yours), then divorce will occur upon intention. Some said it does not occur even if there is intention, and the Fatwa will be given on this; this is in Khulasa. A person ate bread and drank wine, my women three, then after he became silent, someone asked him, "three divorces," he said "Be-talaq" (without divorce), then it is likely to be about the possibility of the case, i.e., if you do not do such-and-such work, you are divorced, or if you do such-and-such work, you are divorced. (1) Only one divorce will occur. (2) Choose whomsoever you wish. (3) I am on one side, you on one side. (4) Just like this, i.e., this way.

फिर औरत ने कहा कि फिर कहा तो गवाह लोग सुन लें। फिर शौहर ने कहा कि "दस्त-ए-बाज़ दाशतम" (मैंने हाथ रोक लिया) तो एक तलाक़, और जब दोनों जुदा हुए तो एक अजनबी औरत ने शौहर से पूछा कि "ज़न रा दस्त-ए-बाज़ दाश्ती" (क्या तूने बीवी को वापस कर दिया/छोड़ दिया) उसने कहा कि दस्त-ए-बाज़ दाशतम, तो एक तलाक़। मशायख़ ने फ़रमाया कि अगर उसने दूसरी मर्तबा, तीसरी मर्तबा दस्त-ए-बाज़ दाशतम कहा, तो यह इंशा-ए-तलाक़ (तलाक़ की शुरुआत) है, तो औरत पर तीन तलाक़ें वाक़े होंगी। लेकिन अगर उसने कहा कि दूसरी और तीसरी मर्तबा मैंने पहले वाक़ये की ख़बर देने का क़सद (इरादा) किया था, तो ऐसा न होगा और अगर "दस्त-ए-बाज़ दाशतम अहम" कहा तो यह अख़बार (ख़बर देना) (1) होगा। यह फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान में है।

शौहर ने बिस्तर पर बुलाया और इनकार पर कहा: अगर आरज़ू तो चुनीं अस्त चुनीं गीर:

अगर औरत से कहा कि "चहार राह बरो कुशादा" (चारों रास्ते जा, मैंने खोल दिए) तो तलाक़ वाक़े होगी अगर उसने नीयत की हो, अगरचे यह न कहे कि जिसे जो चाहे (2)। और अगर औरत से कहा कि "चहार राह बरो कुशादा अस्त" तो तलाक़ वाक़े न होगी अगरचे नीयत की हो, ता हम यह यूँ न कहे कि जिसे जो चाहे। और यह जैसा कि मशायख़ के नज़दीक है और यही इमाम मोहम्मद से मनकूल है और मज्मू-उल-नवाज़िल में है। अगर औरत ने कहा कि "दस्त अज़ मन बदार" (मेरा हाथ छोड़ दे) फिर शौहर ने जवाब दिया कि "जहन्नुम को जा" तो तलाक़ पड़ जाएगी। और शेख़ नज़्म-उद-दीन से दरियाफ़्त किया गया कि एक शख़्स ने अपनी औरत से कहा कि "दावत-ए-तलाक़ सर-ए-ख़्वीश गीर व रोज़ी-ए-ख़्वीश तलब कुन" यानी मैंने तुझे तलाक़ दी तो अपनी राह ले और अपनी रोज़ी की जुस्तजू कर, तो फ़रमाया कि तलाक़-ए-अव्वल रजई है और "सर-ए-ख़्वीश गीर" है। अगर तलाक़ की नीयत न की तो पहली रजई तलाक़ ज़ाहिर होगी और उससे कोई तलाक़ वाक़े न होगी और अगर उससे तलाक़ की नीयत की तो तलाक़-ए-बाइन वाक़े होगी, तो पहली तलाक़ भी इसके साथ मिलकर दोनों तलाक़-ए-बाइन हो जाएंगी, यह ज़ख़ीरा में है। और अगर औरत ने कहा कि तूने मगर ख़रीदी है बज़रिया-ए-ऐब के वापस दे, फिर शौहर ने कहा कि "ऐब बाज़ दावत" यानी ऐब में मैंने तुझे वापस दिया और उससे तलाक़ की नीयत की तो वाक़े हो जाएगी, और अगर शौहर ने कहा "ब-ऐब दादम" यानी 'ता' के ख़िताब के बग़ैर, तो तलाक़ न होगी अगरचे नीयत हो, यह ख़ुलासा में है। और अगर औरत के बाप ने कहा कि तूने मुझसे गिरां (महंगी) ख़रीदी है मुझे वापस कर दे, फिर शौहर ने कहा कि "ब-तियाज़ दादम" (मैंने तुझे वापस दी) तो नीयत पर तलाक़ वाक़े हो जाएगी, यह ज़हीरिया में है।

और अगर औरत ने कहा कि मेरे फ़लां काम बंद करने पर मेरी तलाक़ की क़सम खा, फिर उससे कहा कि "ख़ुर्दह गीर" तो शेख़-उल-इस्लाम और वज़जंदी का फ़तवा मनकूल है कि औरत पर तलाक़ वाक़े न होगी। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि "मन (3) बे-कसू" है, फिर शौहर ने दी कि "तूं में (4) गीर" तो तलाक़ न पड़ेगी। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि तू मेरे पास क्यों आया है कि मैं तेरी बीवी नहीं हूँ? फिर शौहर ने कहा कि "ने गीर" यानी ले नहीं भी, तो तलाक़ न पड़ेगी। एक शख़्स ने अपनी बीवी को अपने बिस्तर पर बुलाया और उसने इनकार किया, फिर कहा कि तू मेरे पास से निकल जा, फिर औरत ने कहा कि मुझे तलाक़ दे दे ताकि मैं चली जाऊं फिर शौहर ने कहा कि "अगर आरज़ू तो चुनीं अस्त चुनीं गीर" यानी अगर तेरी आरज़ू ऐसी है तो ऐसा ही ले, फिर औरत ने कुछ न कहा और खड़ी हो गई, तो तलाक़ न पड़ेगी, यह मुहीत में है। एक शख़्स ने एक औरत से निकाह किया, फिर उससे पूछा गया कि तूने ऐसा क्यों किया? फिर उसने कहा कि "करदा गीर या न करदा तेरी गीर है" तो नीयत पर तलाक़ वाक़े होगी। बाज़ ने कहा कि नहीं वाक़े होती अगरचे नीयत भी हो और इसी पर फ़तवा दिया जाएगा, यह ख़ुलासा में है। एक शख़्स ने रोटी खाई और शराब पी, मेरी औरतों को तीन, फिर उसके ख़ामोश हो जाने के बाद किसी ने उससे कहा कि तीन तलाक़, उसने कहा कि "बे-तलाक़" तो उसकी बीवी पर क़ाबिल-ए-एहतिमाल दर-ए-सूरत का है यानी अगर तू फ़लां काम न करे तो तुझे तलाक़ है या तू फ़लां काम करे तो तुझे तलाक़ है। (1) एक ही तलाक़ होगी। (2) जिसको चाहे इख़्तियार कर। (3) मैं एक तरफ़ तू एक तरफ़। (4) ऐसा ही यानी यूँ ही।

پس عورت نے کہا کہ پھر کہا تو گواہ لوگ سن لیں پس شوہر نے کہا کہ دست باز داشتم ایک طلاق اور جب دونوں جدا ہوئے تو ایک اجنبی عورت نے شوہر سے پوچھا کہ زن را دست باز داشتی اس نے کہا کہ دست باز داشتم پس ایک طلاق تو مشائخ نے فرمایا کہ اگر اس نے دوسری مرتبہ تیسری مرتبہ دست باز داشتم کہا تو یہ انشائے طلاق ہے پس عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی لیکن اگر اس نے کہا کہ دوسری اور تیسری مرتبہ میں نے پہلے واقعہ کی خبر دینے کا قصد کیا تھا تو ایسا نہ ہوگا اور اگر دست باز داشتم اہم کہا تو یہ اخبار (۱) ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

شوہر نے بستر پر بلایا اور انکار پر کہا: اگر آرزو تو چنیں است چنیں گیر:

اگر عورت سے کہا کہ چہار راہ برو کشادہ چار راہ میں میں نے تجھ پر کھول دیں یہ طلاق واقع ہوگی اگر اس نے نیت کی ہوا گر چہ یہ نہ کہے کہ جسے جو چاہے (۲) اور اگر عورت سے کہا کہ چہار راہ برو کشادہ است تو طلاق واقع نہ ہوگی اگر چہ نیت کی ہو تاہم یہ یوں نہ کہے کہ جسے جو چاہے اور یہ جیسا کہ مشائخ کے نزدیک ہے اور یہی امام محمد سے منقول ہے اور مجموع النوازل میں ہے اگر عورت نے کہا کہ دست از من بدار پس شوہر نے جواب دیا کہ جہنم کو جا تو طلاق پڑ جائے گی اور شیخ نجم الدین سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی عورت سے کہا کہ داومت طلاق سرخویش گیر اور روزی خویش طلب کن یعنی میں نے تجھے طلاق دی تو اپنی راہ لے اور اپنی روزی کی جستجو کر تو فرمایا کہ طلاق اول رجعی ہے اور سرخویش گیر ہے اگر طلاق کی نیت نہ کی تو پہلی رجعی طلاق زہ ہے گی اور اسے سے کوئی طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر اس سے طلاق کی نیت کی تو طلاق بائن واقع ہوگی پس پہلی طلاق بھی اس کے ساتھ مل کر دونوں طلاق بائن ہو جائیں گی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ تو نے مگر خریدی ہے

بذریعہ عیب کے واپس دے پس شوہر نے کہا کہ عیب باز دامت یعنی عیب میں نے تجھے واپس دیا اور اس سے طلاق کی نیت کی تو واقع ہو جائے گی اور اگر شوہر نے کہا بعیب دادم یعنی بدوں تائے خطاب کے تو طلاق نہ ہوگی اگر چہ نیت ہو یہ خلاصہ میں ہوا اور اگر عورت کے باپ نے کہا کہ تو نے مجھ سے گراں خریدی ہے مجھے واپس کر دے پس شوہر نے کہا کہ یہ تیاز دادم میں نے تجھے واپس دی تو نیت پر طلاق واقع ہوجائے گی یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ میرے فلاں کام بند کرنے پر میری طلاق کی قسم کھا کے اس سے کہا کہ خوردہ گیر تو شیخ الاسلام اور وزجندی کا فتویٰ منقول ہے تو عورت پر طلاق واقع نہ ہوگی ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ من (۳) بیکسو ہے پس شوہر نے دی کہ تجھ میں (۴) گیر تو طلاق نہ پڑے گی ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ تو میرے پاس کیوں آیا ہے کہ میں تیری بیوی نہیں ہوں پس شوہر نے کہا کہ نے گیر یعنی لے نہیں بھی تو طلاق نہ پڑے گی ایک شخص نے اپنی بیوی کو اپنے بستر پر بلایا اور اس نے انکار کیا پس کہا کہ تو میرے پاس سے نکل جا پس عورت نے کہا کہ مجھے طلاق دے دے تاکہ میں چلی جاؤں پس شوہر نے کہا اگر آرزو تو چنیں است چنیں گیر یعنی اگر تیری آرزو ایسی ہے تو ایسا ہی لے پس عورت نے کچھ نہ کہا اور کھڑی ہو گئی تو طلاق نہ پڑے گی یہ محیط میں ہے ایک شخص نے ایک عورت سے نکاح کیا پس اس سے پوچھا گیا تو نے ایسا کیوں کیا پس اس نے کہا کہ کردہ گیر یا نہ کر دہ تیری گیر ہے تو نیت پر طلاق واقع ہوگی۔ بعض نے کہا کہ نہیں واقع ہوتی اگر چہ نیت بھی ہو اور اسی پر فتویٰ دیا جائے گا یہ خلاصہ میں ہے ایک شخص نے روٹی کھائی اور شراب پی میری عورتوں کو تین پس اس کے خاموش ہو جانے کے بعد کسی نے اس سے کہا کہ تین طلاق اس نے کہا کہ بے طلاق تو اس کی بیوی پر قابل احتمال در صورت کا ہے یعنی اگر تو فلاں کام نہ کرے تو تجھے طلاق ہے یا تو فلاں کام کرے تو

تجھے طلاق ہے۔ (۱) ایک ہی طلاق ہوگی۔ (۲) جس کو چاہے اختیار کر۔ (۳) میں ایک طرف تو ایک طرف میں۔ (۴) ایسا ہی یعنی یوں ہی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (320) Kitab-ut-Talaq

Divorce will not occur, this is in Fatawa-e-Qazi Khan. In the Fatawa, it is stated that if a man said to his wife, "If you say 'Zan mini se talaq' (with the deletion of 'yaa'), then it will not occur." If he said, "I did not intend divorce," it is because when he deleted (the letter), he did not attribute the divorce to the woman. A woman requested divorce from her husband, and the husband said, "Se talaq barwaar warati" (Take three divorces and leave), then divorce will not occur, as the authority to execute the divorce lies with the woman. If he had the intention, the divorce would occur. If he said to the woman, "Se talaq khud bardar warati" (Take three divorces yourself and leave), then without intention, it would occur. In *Majmu-un-Nawazil*, it is stated that Sheikh-ul-Islam was asked about a person who hit his wife and said "Daar-e-Talaq" (Take divorce), and he ruled that it would not occur. Sheikh Ahmed Qalansi was asked about a person who punched his wife and said "one divorce," then punched her again and said "one, two divorces," and similarly the third time said "this is the third divorce," he ruled that three divorces have occurred. Sheikh-ul-Islam states that he named the act of striking as divorce, so it will not occur, while Imam Ahmed (RA) says he named divorce, so it will occur. According to *Qal al-Muhr*, in this region as well, occurrence is more likely, and Allah knows best.

A person is in a state of intoxication; his wife and brother ran, and he chased them. If the intoxicated person could not catch her and said in Persian, "Ba-talaq" (Divorce), if he said, "I meant my wife," then it will occur; if he said nothing, it will not occur, this is in *Khulasa*. If he said to the woman "Da-e-talaq" (Take divorce), it will not occur without intention because the genre of attribution requires an object, and here attribution to that woman was not found. Some said it would occur without intention, and this is more plausible because, in custom, saying "Daar" (Take) and "Khuz" (Take/Grab) are the same. Even if one says "Khuzi Talaq" (Take your divorce), it undoubtedly occurs with intention; therefore, in this case, it will also occur, as stated in *Muheet*.

Shams-ul-A'imma wa Jundi were asked about a woman who said to her husband, "If divorce were in my power, I would have given myself a thousand divorces." The husband said, "Man niz hazar dadam" (I also gave a thousand), but did not say "I gave them to you," so he ruled that divorce will occur. A woman asked her husband to give her three divorces, and he said "One thousand, these thousand," so divorce will not occur. A person divorced his wife, and when asked about this matter, he said "Dadmash hazargi" (I gave her a thousand), then undoubtedly she will be divorced by three divorces. A woman said to her husband, "Man bar tu se talaqa beshi" (I am

three divorces upon you), or said "Se talaqa beshi," all these are confessions of three divorces from her side, so three divorces will occur on the woman. Faqih Abu Bakr was asked about a man who said to his wife, "Hazar talaq to ye ki karam" (I made your thousand divorces into one), and he ruled that three divorces will occur. Similarly, if he said, "Hazar talaq harmana ki kanham" and intended divorce, three divorces will occur, as stated in *Zakhira*. Sheikh Najmuddin was asked about renewing the Nikah between me and you...

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 (320) किताब-उत-तलाक

तलाक वाक़े(लागू) न होगी, यह फतावा-ए-क़ाज़ी खान में है। फतावा में है कि एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तू 'ज़न मिनी से तलाक' (हज़फ़-ए-या के साथ) कहेगी, तो तलाक वाक़े न होगी, अगर उसने कहा कि मैंने तलाक की नियत नहीं की, क्योंकि जब उसने (या को) हज़फ़ किया तो तलाक की निस्बत औरत की जानिब नहीं की। एक औरत ने अपने शौहर से तलाक तलब की, तो शौहर ने कहा 'सहे तलाक बरवार वरअती' (तिन तलाक ले और चली जा), तो तलाक वाक़े न होगी और तलाक सौंपने का इख्तियार औरत को है। और अगर नियत की, तो तलाक वाक़े होगी। और अगर औरत से कहा 'सहे तलाक खुद बरदार वरअती' (तिन तलाक खुद ले और चली जा), तो बिना नियत के भी तलाक वाक़े हो जाएगी। और 'मजमू-उल-नवाज़िल' में है कि शैखुल इस्लाम से दरियाफ्त किया गया कि एक शख्स ने अपनी बीवी को मारा और कहा 'दार-ए-तलाक' (तलाक ले), तो फरमाया कि तलाक वाक़े न होगी। और शैख अहमद कलान्सी से दरियाफ्त किया गया कि एक शख्स ने अपनी बीवी को घूंसा मारा और कहा 'एक तलाक', फिर उसे दूसरा घूंसा मारा और कहा 'एक और दो तलाक', और इसी तरह तीसरी मर्तबा भी करके कहा 'यह तीसरी तलाक है', तो फरमाया कि तीन तलाक वाक़े हैं। चुनांचे शैखुल इस्लाम फरमाते हैं कि उसने 'ज़र्ब' (मारने) का नाम तलाक रखा, तो तलाक वाक़े न होगी। और इमाम अहमद (रह.) फरमाते हैं कि उसने तलाक का नाम लिया है, तो तलाक वाक़े होगी। 'क़ाल अल-मुहर' के मुताबिक इस इलाके में भी इसका वाक़े होना अशबाह (ज़्यादा दुरुस्त) है, वल्लाहु आलम।

एक शख्स नशे में है, उसकी औरत भाई और वह पीछे दौड़े। अगर मस्त (नशे वाला) उसे पकड़ न पाया, तो फारसी में कहा 'बह-तलाक' (तलाक), तो अगर उसने कहा कि मैंने अपनी बीवी को मुराद लिया था, तो वाक़े होगी और अगर कुछ न कहा, तो वाक़े न होगी, यह 'खुलासा' में है। और अगर औरत से कहा 'दा-ए-तलाक', तो नियत न होने की सूरत में वाक़े न होगी क्योंकि जिंस-ए-इज़ाफ़त में इज़ाफ़त चाहने वाली चीज़ है, और यहाँ उस औरत की जानिब इज़ाफ़त नहीं पाई गई। और बाज़ ने फरमाया कि बिना नियत के वाक़े होगी, और यही अशबाह है, इस वास्ते कि आदत में 'दार' कहना और 'खुज़' यानी 'ले ले' कहना यकसां (बराबर) हैं, हालाँकि अगर कहे कि 'खुज़ी तलाक' यानी अपनी तलाक ले ले, तो बिला-शुब्हा नियत से वाक़े होती है, तो इसी तरह इस सूरत में भी वाक़े होगी, यह 'मुहीत' में है।

और शम्सुल आइम्मा व जुंदी से दरियाफ्त किया गया कि एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि अगर तलाक मेरे इख्तियार में होती तो मैं अपने आप को हज़ार तलाक देती, तो शौहर ने कहा 'मन नीज़ हज़ार दादम' (मैंने भी हज़ार दीं) और यह न कहा कि तुझे दीं, तो फरमाया कि तलाक वाक़े होगी। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि मुझे तीन तलाक दे दे, तो उसने कहा कि 'एक हज़ार, ये हज़ार', तो इसमें तलाक न होगी। एक शख्स ने अपनी बीवी को तलाक दे दी, फिर उससे इस मामले में पूछा गया, तो उसने कहा 'दादमाश हज़ारगी' (मैंने उसे हज़ार दीं), तो बिला-शुब्हा तीन तलाक से मुतल्लका हो जाएगी। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि 'मन बर तू सहे तलाका बेशी' (मैं तुझ पर तीन तलाक वाली हूँ), या कहा 'सहे तलाका बेशी', तो यह सब उसकी तरफ से तीन तलाक का इकरार है, तो औरत पर तीन तलाक वाक़े होंगी। और फकीह अबू बकर से दरियाफ्त किया गया कि एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि 'हज़ार तलाक तो ये की करम' (यानी मैंने तेरी हज़ार तलाक को एक कर दिया), तो फरमाया कि तीन तलाक वाक़े होगी। इसी तरह अगर कहा कि 'हज़ार तलाक हरमाना की कनहम' और तलाक की नियत की, तो तीन तलाक वाक़े होंगी, यह 'ज़खीरा' में है। और शैख नजमुद्दीन से दरियाफ्त किया गया कि मैं अपने और तेरे दरमियान निकाह की तजदीद कर...

طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ فتاویٰ میں ہے کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو زن منی سے طلاق مع حذف (۱) یاء کے تو واقع نہ ہوگی اگر اس نے کہا کہ میں نے طلاق کی نیت نہیں کی کیونکہ جب اس نے حذف کیا تو طلاق کی اضافت عورت کی جانب نہ کی ایک عورت نے اپنے شوہر سے طلاق طلب کی پس شوہر نے کہا کہ سہ طلاق بر وار ورعتی (۲) تو واقع نہ ہوگی اور تفویض طلاق عورت کو ہے اور اگر نیت کی تو طلاق واقع ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ سہ طلاق خود بردار ورعتی تو بدون نیت تو بدون نیت (۲) تو واقع ہوگی اور مجموع النواز میں ہے کہ شیخ الاسلام سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی کو مارا اور کہا کہ دار (۳) طلاق تو فرمایا ہے کہ واقع نہ ہوگی اور شیخ احمد قلانسی سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی کو گھونسا مارا اور کہا کہ ایک ایک طلاق پھر اس کو دوسرا گھونسا مارا اور کہا کہ ایک دو طلاق اور ایسا ہی تیسری مرتبہ بھی کر کے کہا کہ یہ تیسری طلاق تو فرمایا کہ تین طلاق واقع ہیں پس شیخ الاسلام فرماتے ہیں کہ اس نے ضرب کا نام طلاق رکھا پس واقع نہ ہوگی اور امام احمدؒ فرماتے ہیں کہ طلاق کا نام لیا ہے پس واقع یہ ہوگی قال المهر جم عرف اس دیار میں بھی واقع ہونا اشبہ ہے واللہ اعلم۔ ایک شخص نشہ میں ہے اس سے اس کی عورت بھائی اور وہ پیچھے دوڑے اگر مست اسے پکڑ نہ پایا پس فارسی میں کہا کہ بہ طلاق پس اگر اس نے کہا میں نے اپنی بیوی کو مراد لیا تھا تو واقع ہوگی اور اگر کچھ نہ کہا تو واقع نہ ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ داء طلاق تو در صورت عدم نیت کے واقع نہ ہوگی کیونکہ جنس اضافت (۴) میں اضافت چاہنے ہے اور یہاں اضافت اس عورت کی جانب نہیں پائی گئی اور بعض نے فرمایا کہ بغیر نیت واقع ہوگی اور یہی اشبہ ہے اس واسطے کہ عادت میں دار

کہنا اور خذ یعنی گیرا اے کے کہنا یکساں ہیں حالانکہ اگر کہے کہ خذی طلاق یعنی اپنی طلاق لے تو بلاشبہ نیت واقع ہوتی ہے پس ایسا ہی اس صورت میں بھی واقع ہوگی یہ محیط میں ہے اور شمس الائمہ وز جندی سے دریافت کیا گیا کہ ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ اگر طلاق میرے اختیار میں ہوتی تو میں اپنے آپ کو ہزار طلاق دیتی پس شوہر نے کہا من نیز ہزار دادم میں نے بھی ہزار دی اور یہ نہ کہا کہ تجھے دیں دیں تو فرمایا کہ طلاق واقع ہوں گی ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ مجھے تین طلاق دے دے پس اس نے کہا کہ ایک ہزار یہ ہزار میں تو طلاق نہ ہوگی ایک شخص نے اپنی بیوی کو طلاق دے دی پس اس سے اس معاملہ میں کہا (۱) گیا پس اس نے کہا (۲) دادمش ہزار گی یعنی اور ہزار میں نے اس کو دیں تو بلاشبہ تین طلاق سے مطلقہ ہوگی ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ من بر تو سہ طلاقہ بیشی (۳) یا کہا کہ سہ طلاقہ بیشی (۴) یا کہ کچھ صد گو تو یہ سب اس کی طرف سے تین طلاق کا اقرار ہے پس عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی اور فقیہ ابوبکر سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ ہزار طلاق تو یہ کیے کروم یعنی میں نے تیری ہزار طلاق کو ایک کر دیا تو فرمایا کہ تین طلاق واقع ہوگی اسی طرح اگر کہا کہ ہزار طلاق حرامانہ کیے کنہم اور طلاق کی نیت کی تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ ذخیرہ میں ہے اور شیخ نجم الدین سے دریافت کیا گیا کہ میں اپنے اور تیرے درمیان نکاح کی تجدید کر ا قولہ بردا ۔ یعنی تین طلاق اٹھا اور گئی تو خود برداشتہ یعنی اپنی تین طلاقیں اٹھا اور گئی۔ ۲ اضافت یعنی طلاق کس کی پس مناف الیہ بیان کرنا چاہے ہے اور یہاں دار طلاق میں طلاق خود وغیرہ سے اضافت نہیں ہے تو عورت ہی کی طلاق ہونے کے واسطے نیت ضرور ہوئی۔ ۳ مترجم کہتا ہے کہ اس میں تامل ہے کیونکہ طلاق میں اضافت موجود ہے جو دار طلاق میں ندارد ہے پھر کہاں سے یکساں ہو کے جواب یہ ہے یہ لہذا ق تصور والوں میں اسی کی طلاق دلوا تا ہے لیکن حامل سے خالی نہیں اس لئے کہ دار طلاق اس معنی میں خاص نہیں ہے

فافہم۔ (۱) یعنی طلاقی۔ (۲) یہ تیرے لئے طلاق۔ (۳) رکھ طلاق۔ (۴) تو نے یہ کیا کیا ہے۔ (۵) میں تجھ پر تین طلاق والی ہوں۔ (۶) تو زیادہ ہے۔

[Context]: For the sake of caution, if the woman asked the man to state the reason for the prohibition (hurmat) and argued with him, and the husband replied that the punishment (1) for this adultery (zina) and humiliation is that you keep such things forbidden. The Sheikh said that this is an admission of prohibition. If he said that the punishment (2) for this adultery is that you bring a *halala*, and did not say "like this," then it is not an admission of the woman's prohibition because there is no attribution (idafat), unlike the first case where the use of "this adultery" and "like this" confirms the prohibition on his part. This is in the *Khulasa*.

If he said: "You are my wife, one talaq, two talaq, three talaq, get up and leave my house": Sheikh al-Islam Faqih Abu Nasr was asked about a person who was intoxicated and asked his wife, "Do you want me to divorce you?" She said, "Yes." He then said in Persian, "If you are my wife, then one divorce, two divorces, three divorces, get up and leave my house." He later claimed he did not intend divorce. His statement will be accepted. This is in *al-Muhit* (3). Sheikh Abu Bakr was asked about an intoxicated person who told his wife, "I am fed up, I am fed up, I am fed up, you are no one to me." The woman replied, "How long will you keep saying that? I don't feel like anything remains between us." The husband replied, "That is what I want." When he sobered up, he claimed he remembered nothing. The Sheikh said he hopes the woman is not divorced and remains his wife. This is in *Tatar-Khaniya*. *Fatawa-e-Asliya* states that if a person says, "The woman (4) who is in my house is given three divorces," while his wife was not in the house at the time of the divorce, then she is divorced. And if he said, "The woman who is in this house of mine is given three divorces," meaning this wife of mine who is in this house of mine, while she is not in the house, then the divorce (5) does not take effect. This is in the *Khulasa*.

If it was said to a person, "Is this such-and-such woman yours?" and he said, "Yes," and then it was said, "Is this woman yours by three divorces?" and he said, "Yes," then the Masha'ikh said the divorce takes effect: *Fatawa-e-Nasafi* states that if one says to his wife (with whom he has consummated the marriage), "One divorce for you, one divorce for you," it is equivalent to saying, "You have one divorce, you have one divorce." This is in *al-Dhakhira*. If the woman said, "Divorce me, divorce me, divorce me, divorce me," and the man said, "I have given it," then one divorce takes effect, and this is the most correct (as-ah) view. If she said to her husband, "Divorce me, [divorce me, divorce me, divorce me]," then three divorces will take effect, and this is the most correct view. If she said to her husband, "Divorce

me," and he said, "This (6) is also given," then it will take effect only if he had the intention (7), and it will not take effect without intention. This is in *Fusul-e-Imadiya*. A woman told her husband, "I am your agent (wakil)," and the husband replied, "Yes, you are." She then said, "I have given myself three divorces." The husband replied, "You have become forbidden to me, I must be separated [from you]." If she is the agent and he intended divorce without specifying a number, then the divorce will take effect, but only as one divorce.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 किताब अत-तलाक 321

[अनुवाद के लिए प्रसंग]: यदि किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी से सावधानी के तौर पर कहा कि अपनी हुरमत (हराम होने) का कारण बता, और मर्द के साथ इस बारे में झगड़ा किया, तो शौहर ने कहा कि सजा (1) इस ज़िना (व्यभिचार) की ज़िल्लत यह है कि तू ऐसी हराम चीज़ों को अपनाती है। शेख ने फरमाया कि यह हुरमत का इकरार है। और अगर कहा कि सजा (2) इस ज़िना की यह है कि तू हलाला ला, और यह नहीं कहा कि ऐसी ही, तो यह औरत की हुरमत का इकरार नहीं है क्योंकि इसमें इजाफत (संबंध) नहीं है, पहली सूरत के बरक्स जिसमें इस ज़िना और 'ऐसी' के इस्तेमाल से उसकी जानिब से हुरमत की तहकीक (पुष्टि) होती है, यह 'खुलासा' में है।

अगर कहा: तू ज़न-ए-मनी (मेरी पत्नी) यक तलाक, दो तलाक, से तलाक, बरखेज़ (उठ) और मेरे घर से बाहर हो जा: शेखुल इस्लाम फकीह अबू नसर से दरियाफ्त (पूछा) किया गया कि एक शख्स जो नशे में है, उसने अपनी बीवी से कहा कि क्या तू चाहती है कि मैं तुझे तलाक दे दूँ? तो उसने कहा कि हाँ! फिर फारसी में कहा: अगर तू मेरी पत्नी है तो एक तलाक, दो तलाक, तीन तलाक, उठ और मेरे घर से बाहर हो जा। फिर उसने दावा किया कि मैंने तलाक की नीयत नहीं की थी, तो उसका कौल (कथन) कबूल किया जाएगा। यह 'मुहीत' (3) में है। और शेख अबू बकर से पूछा गया कि एक शख्स जो नशे में है, उसने अपनी बीवी से कहा कि मैं बज़ार हूँ (नफरत करता हूँ), मैं बज़ार हूँ, मैं बज़ार हूँ, तू मेरी कोई नहीं है। फिर औरत ने कहा कि तू कब तक कहेगा? मुझे ज़रा भी महसूस नहीं होता कि मेरे और तेरे दरमियान कुछ बाकी रहा। फिर शौहर ने कहा कि 'चुनिन ख्वाहम्' (मैं ऐसा ही चाहता हूँ)। फिर जब वह नशे से होश में आया तो कहा कि मुझे इसमें से कुछ भी याद नहीं है। तो शेख ने फरमाया कि मुझे उम्मीद है कि उक्त औरत मुतल्लका (तलाकशुदा) नहीं होगी और उसकी बीवी बनी रहेगी। यह 'तातारखानीया' में है। 'फतावा-ए-असलिया' में है कि एक शख्स ने कहा कि वह (4) औरत जो मेरे घर में है उसे तीन तलाक, जबकि तलाक के वक्त उसकी बीवी उस घर में नहीं थी, तो वह उक्त औरत तलाकशुदा हो जाएगी। और अगर कहा कि उस औरत को जो मेरे इस घर में है तीन तलाक, यानी यह मेरी बीवी जो मेरे इस घर में है उसे तीन तलाक, जबकि तलाक के वक्त यह औरत उस घर में नहीं है, तो तलाक (5) नहीं पड़ेगी। यह 'खुलासा' में है।

एक शख्स से कहा गया कि यह फलां ज़न (औरत) तेरी है? कहा कि हाँ है। फिर कहा गया कि यह ज़न तेरी तीन तलाक वाली है? कहा कि हाँ है, तो मशाइख ने कहा कि तलाक पड़ जाएगी: 'फतावा-ए-नसफी' में है कि अगर अपनी मदखूला (जिससे सहवास हुआ हो) बीवी से कहा कि तुझे

एक तलाक, तुझे एक तलाक, तो यह इस मंज़िल (बराबर) है कि तुझे एक तलाक है, तुझे एक तलाक है। यह 'ज़खीरा' में है। और अगर औरत ने कहा कि मुझे तलाक, मुझे तलाक, मुझे तलाक, मुझे तलाक, फिर मर्द ने कहा कि 'रादम' (मैंने दे दी), तो एक तलाक वाक़े(लागू) होगी और यही 'अस' (सही) है। अगर अपने शौहर से कहा कि मुझे तलाक, तलाक, तलाक, तलाक, तो तीन तलाक वाक़े होंगी और यही 'अस' है। अगर अपने शौहर से कहा कि मुझे तलाक, फिर उसने कहा कि यह (6) भी दे दी, तो वह नीयत करने पर वाक़े(7) होगी और बिना नीयत के नहीं होगी। यह 'फसूल-ए-इमादिया' में है। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि मैं तेरी वकील हूँ, तो शौहर ने कहा कि हाँ तू है। फिर उसने कहा कि मैंने खुद को तीन तलाक दे दीं, तो शौहर ने कहा कि तू मुझ पर हराम हो गई, मुझे जुदा होना चाहिए, तो अगर तू वकील है, उसने तलाक की बिना गिनती की नीयत की हो तो तलाक वाक़े होगी मगर एक तलाक।

نوں بفرض احتیاط کے پس عورت نے کہا کہ حرمت کی وجہ بیان کر اور مرد سے اس باب میں بڑا جھگڑا کیا پس شوہر نے کہا کہ سزا (۱) اس زناں کے ذلت کہ ہم چنیں حرام میداری تو شیخ نے فرمایا کہ یہ حرمت کا اقرار ہے اور اگر کہا کہ سزا (۲) اس زناں آنست کہ حلالہ آری اور یہ نہ کہا کہ چنیں یعنی ایسے ہی تو یہ اس عورت کی حرمت کا اقرار نہیں ہے کیونکہ اضافت نہیں ہے بخلاف پہلی صورت کے کہ اس میں اس زناں اور چنیں سے اس کی جانب سے تحقیق حرمت ہے یہ خلاصہ میں ہے۔

اگر کہا: تو زن منی یک طلاق دہ طلاق سہ طلاق بخیز دمن بیرون شو: شیخ الاسلام فقیہ ابو نصر سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے جو نشہ میں ہے اپنی بیوی سے کہا کہ تو چاہتی ہے کہ میں تجھے طلاق دے دوں؟ پس اس نے کہا کہ ہاں! پس فارسی میں کہا اگر تو زن منی یک طلاق دو طلاق سہ طلاق بر خیز دازن دمن بیرون شو پھر اس نے دعویٰ کیا کہ میں نے طلاق کی نیت نہیں کی تھی تو قول اس کا قبول ہو گا یہ محیط (۳) میں ہے اور شیخ ابو بکر سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے جو نشہ میں ہے اپنی بیوی سے کہا کہ بیزارم بیزارم بیزارم تو مرا چیز سے نباشی یعنی میں بیزار ہوں میں بیزار ہوں میں بیزار ہوں تو میری کوئی نہیں ہو پس عورت نے کہا کہ تو کہاں تک کہے جائے گا مجھے ذرہ معلوم ہوتا ہے کہ میرے تیرے درمیان کچھ باقی نہ رہا پس شوہر نے کہا کہ چنیں خواہم ایسا ہی میں چاہتا ہوں پھر جب وہ نشہ سے ہوش میں آیا تو کہا کہ میں اس میں سے کچھ نہیں نہیں یاد رکھتا ہوں تو شیخ نے فرمایا کہ مجھے امید ہے کہ عورت مذکورہ مطلقہ نہ ہوگی اور اس کی بیوی رہے گی یہ تاتار خانیہ میں ہے فتاویٰ اصلی میں ہے کہ ایک شخص نے کہا کہ آن (۴) زن کہ مرا بخانہ است بسہ طلاق حالانکہ اس کی بیوی اس کے گھر میں

طلاق کے وقت نہ تھی تو عورت مذکورہ مطلقہ ہو جائے گی اور اگر کہا کہ اس زن کہ مرا بایں خانہ اندراست بسہ طلاق یعنی یہ میری بیوی کہ میرے اس گھر میں ہے تین طلاق حالانکہ طلاق کے وقت اس گھر میں یہ عورت نہیں ہے تو طلاق (۵) نہ پڑے گی یہ خلاصہ میں ہے۔

ایک شخص سے کہا گیا کہ ایں فلاں زن تو ہست کہا کہ ہاں ہے پھر کہا گیا کہ ایں زن تو سہ طلاقہ ہست کہا کہ ہاں ہے تو مشائخ ﷺ نے کہا کہ طلاق پڑ جائے گی: فتاویٰ نسفی میں ہے کہ اگر اپنی مدخولہ بیوی سے کہا کہ تیرا ایک طلاق تیرا ایک طلاق تو یہ بمنزلہ اس کے ہے کہ تجھ کو ایک طلاق ہے تجھ کو ایک طلاق ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ مرا طلاق مرا طلاق مرا طلاق مرا طلاق پس مرد نے کہا کہ رادم تو ایک طلاق واقع ہو گی اور یہی اصح ہے اگر اپنے شوہر سے کہا کہ مرا کردم کردم کردم کردم تو تین طلاق واقع ہوں گی اور یہی اصح ہے اگر اپنے شوہر سے کہا کہ مرا طلاق وہ پس اس نے کہا کہ ایں (۶) نیز داد ہ آں تو نیت کرنے پر واقع (۷) ہو گی اور بدوں نیت نہ ہو گی یہ فصول عمادیہ میں ہے ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ میں تیری وکیل ہوں پس شوہر نے کہا کہ ہاں تو ہے پس اس نے کہا کہ میں نے اپنے تئیں تین طلاق دیں پس شوہر نے کہا کہ تو برمن حرام گشتی مرا جابد ابد یو یعنی تو مجھ پر حرام ہو گئی مجھے جدا ہونا چاہئے ہے پس اگر تو وکیل ہے اس نے طلاق کی بدوں عدد کے نیت کی ہو تو طلاق واقع ہو گی مگر ایک طلاق

۱۔ اسی عورتوں کی سزا ہے کہ ایسا ہی انکو حرام رکھے۔ ۲۔ اسی عورتوں کی سزا ہے کہ حلالہ لا۔ ۳۔ اگر تو میری عورت سے تو ایک طلاق دو تین اٹھ اور میرے پاس سے باہر ہو۔ ۴۔ اس واسطے کہ صریح الفاظ سے طلاق نہ ہوگی اور کنایات سے نیت کا اقرار میں ہے پس کسی طور سے واقع نہ ہوگی۔ ۵۔ وہ عورت کہ میرے گھر میں ہے تین طلاق کے ساتھ ۶۔ اس واسطے کہ گھر میں ہونے کو کچھ دخل نہیں ہے اور یہ دوسرا گھر والی ہے۔ ۷۔ یہ بھی وہی اور وہ۔

(The translation corresponds to the original text) Regarding a Raj'i divorce: If a person intended to separate without specifying a number, one 'Ba'in' (irrevocable) divorce occurs. This is according to the view of the Sahibayn. According to Imam-e-Azam, even one divorce should not occur, similar to the ruling regarding an agent who was appointed for one divorce but gave three; in that case, none occur (as stated in al-Khulasah), and the fatwa is based on this.

It was asked of Sheikh Najm al-Din about a person who performed 'Khula' on his wife, then during her 'Iddah' said to her, "Damat se talaq" (I have given you three divorces), and said nothing more. He replied that if he intended three divorces, three would occur; otherwise, not.

A person said to a woman, "Tra talaq dadam" (I have divorced you), then people blamed him for what he had done. He then said, "Digar dadam" (I gave another), but did not say "another divorce" nor did he say "to this woman." He replied that if she is in her 'Iddah', the divorce will occur (Fasul-e-Imadiyah).

Someone was asked if such-and-such a woman is his wife. He said yes. Then he was asked if this woman is "se-talaqa" (thrice-divorced) for him. He said yes. The Mashaykh said the divorce would occur. If he claims he did not hear the word "se-talaqa" and only heard "Is the woman yours?", then in court (Qada), his testimony will not be accepted (if it was said loudly). Otherwise, his statement would be accepted.

A person said to another man, "Your wife is thrice-divorced from you if you did this act." He replied, "There are a thousand divorces." This serves as a response, so if he did not do the act, the divorce will not occur (Zahiriyah).

A woman said to her husband, "I will not live with you." He said, "Then do not." The woman said, "The divorce is in your hands; divorce me." The husband said, "Talaq mikunam" (I am divorcing) three times. Three divorces will occur. Unlike if he only said "kunam" (I do/will do), as it is also used for the future tense; due to doubt, a ruling of immediate effect will not be given.

In al-Muhit, it is written that if one says "Utliqu" in Arabic, the divorce will not occur, but if its common usage is for the present tense, the divorce will occur. In Majmu' al-Nawazil, it is asked about a woman saying to her husband, "I am thrice-divorced for you." The husband said, "Bala" (Yes). He replied that if the husband intended it, three divorces occur; otherwise, not.

(अनुवाद मुख्य पाठ के संदर्भ में है) رجعی اور اگر مفارقت (طلاق) کے بغیر عدد کی نیت کی ہو تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی، اور یہ صاحبین کے نزدیک ہے۔ امام اعظم کے قول کے مطابق ایک طلاق بھی واقع نہ ہونی چاہیے، جیسا کہ دیگر وکیل مخالف کا حکم ہے کہ ایک طلاق کے واسطے وکیل بنایا تھا اور اس نے تین طلاقیں دے دیں تو ایک بھی واقع نہیں ہوگی، (کذا فی الخلاصة) اور اسی پر فتویٰ ہے۔ شیخ نجم الدین سے دریافت کیا گیا کہ ایک "شخص نے اپنی بیوی کو خلع دیا، پھر اس کی عدت میں اس سے کہا کہ "دامت سہ طلاق اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا، تو فرمایا کہ اگر اس نے (میں نے تجھے تین طلاقیں دیں) تین طلاق کی نیت کی ہو تو تین طلاقیں پڑ جائیں گی ورنہ نہیں۔ ایک شخص نے عورت سے کہا کہ "ترا طلاق دادم" (میں نے تجھے طلاق دی)، پھر لوگوں نے اسے ملامت کی کہ یہ کیا کیا؟ تب اس نے کہا کہ "دیگر دادم" (دوسری دی)، مگر یہ نہ کہا کہ "دیگر طلاق" اور یہ نہ کہا کہ "اس عورت کو"، تو فرمایا کہ اگر عدت میں ہے تو طلاق پڑے گی (فصول عمادیہ)۔ ایک شخص سے کہا گیا کہ کیا فلاں عورت تیری ہے؟ اس نے کہا ہاں، پھر کہا کہ کیا یہ عورت تجھ پر سہ طلاقہ (تین طلاق والی) ہے؟ اس نے کہا ہاں، تو مشائخ نے کہا کہ طلاق پڑ جائے گی۔ اور اگر اس نے دعویٰ کیا کہ میں نے سہ طلاقہ کا لفظ نہیں سنا، صرف یہی سنا کہ "زن تو ہست" (عورت تیری ہے)، تو قضاءً (عدالت میں) اس کی تصدیق نہیں ہوگی، اور یہ تب ہے جب "زن تو سہ طلاقہ ہست" بلند آواز سے کہا گیا ہو۔ اور اگر ایسا نہ ہو تو قضاءً اس کے قول کی تصدیق ہوگی۔ ایک شخص نے دوسرے مرد سے کہا کہ زن از تو سہ طلاقہ کہ ایں کار تو کردہ" (یعنی تیری بیوی کو تیری طرف سے تین طلاقیں" ہیں اگر تو نے یہ کام کیا ہے)، اس نے کہا کہ "ہزار طلاق ہے" تو یہ جواب ہوگا، حتیٰ کہ اگر اس نے یہ کام نہیں کیا ہے تو طلاق واقع نہیں ہوگی (ظہیریہ)۔ ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ میں تیرے ساتھ نہیں رہتی ہوں، اس نے کہا مت رہ، تو عورت نے کہا کہ طلاق تیرے اختیار میں ہے، مجھے طلاق کر دے۔ پس شوہر نے کہا کہ "طلاق میکنم" تین دفعہ کہا، تو تین طلاق واقع ہوگی، بخلاف اس کے اگر صرف "کنم" کہا، تو وہ "کنتم" (استقبال) کے واسطے بھی بولا جاتا ہے، پس شک کی وجہ سے فی الحال واقع ہونے کا حکم نہیں دیا جائے گا۔ اور محیط میں لکھا ہے کہ اگر عربی میں کہا کہ "اطلق" تو طلاق نہیں ہوگی، لیکن اگر غالب اس کا استعمال برائے حال ہو تو طلاق ہو جائے گی۔ اور مجموع النوازل میں ہے کہ شیخ نجم الدین سے دریافت کیا گیا کہ ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ

من بر تو سہ طلاقہ ام" (میں تجھ پر سہ طلاقہ ہوں)، پس شوہر نے کہا کہ "بلا" (ہاں)، تو" فرمایا کہ اگر شوہر نے نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہوگی ورنہ نہیں۔

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ ۳۲۲ کتاب الطلاق رجعی اور اگر مفارقت کی بدون عدد کے نیت کی ہو تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اور یہ صاحبین کے نزدیک ہے اور امام اعظم کے قول کے موافق چاہیے کہ ایک طلاق بھی واقع نہ جیسے دیگر وکیل مخالف کا حکم ہے کہ ایک طلاق کے واسطے وکیل کیا تھا اور اس نے تین طلاق دے دیں تو ایک بھی واقع نہیں ہوتی ہے کذا فی الخلاصة اور اسی پر فتویٰ ہے اور شیخ نجم الدین سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی کو خلع دے دیا پھر اس کی عدت میں اس سے کہا کہ دامت سہ طلاق میں نے تجھے تین طلاق دے دیں اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا تو فرمایا کہ اگر اس نے تین طلاق کی نیت کی ہو تو تین طلاق پڑ جائیں گی ورنہ نہیں ایک شخص نے عورت سے کہا کہ ترا طلاق دادم میں نے تجھے طلاق دی پھر لوگوں نے اس کو ملامت کی کہ یہ کیا کیا تب اس نے کہا کہ دیگر دادم مگر یہ نہ کہا کہ دیگر طلاق اور یہ نہ کہا کہ اس عورت کو تو فرمایا کہ اگر عدت میں ہے تو طلاق پڑے گی یہ فصول عمادیہ میں ہے ایک شخص سے کہا گیا کہ این فلاں زن تو ہست کہا کہ ہاں ہے پھر کہا کہ این زن تو سہ طلاقہ ہست کہا کہ ہاں ہے تو مشائخ نے کہا کہ طلاق پڑ جائے گی اور اگر اس نے دعویٰ کیا کہ میں نے سہ طلاقہ کا لفظ نہیں سنا ہے یہی سنا کہ زن تو ہست تو قضاء تصدیق نہ ہوگی اور یہ اس وقت ہے کہ زن تو سہ طلاقہ ہست بلند آواز سے کہا ہو اور اگر ایسا نہ ہو تو قضاء اس کے قول کی تصدیق ہوگی ایک شخص نے دوسرے مرد سے کہا زن از تو سہ طلاقہ کہ ایں کار تو کر دہ یعنی تیری بیوی کو تیری طرف سے تین طلاق ہیں اگر تو نے یہ کام کیا ہے اس نے کہا کہ ہزار طلاق ہے تو یہ جواب ہوگا حتی کہ اگر اس نے یہ کام نہیں کیا ہے تو طلاق واقع نہ ہوگی یہ ظہیر یہ میں ہے ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ میں تیرے ساتھ نہیں رہتی ہوں اس نے کہا کہ مت رہ تو عورت نے کہا کہ طلاق تیرے اختیار میں ہے مجھے طلاق کر دے پس شوہر نے کہا کہ طلاق

میکنم تین دفعہ کہا تو تین طلاق واقع ہوگی بخلاف اس کے اگر فقط کنم کہا تو اس کے واسطے ہے کنتم استقبال کے واسطے بھی بولا جاتا ہے پس شک کی وجہ سے فی الحال واقع ہونے کا حکم نہ دیا جائے گا اور محیط میں لکھا ہے کہ اگر عربی میں کہا کہ اطلق تو طلاق نہ ہوگی لیکن اگر غالب اس کا استعمال برائے حال ہو تو طلاق ہو جائیگی اور ایمان مجموع النوازل میں ہے کہ شیخ نجم الدین سے دریافت کیا گیا کہ ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ من بر تو سہ طلاقہ ام میں تجھ پر سہ طلاقہ ہوں پس شوہر نے کہا کہ بلا تو فرمایا کہ اگر شوہر نے نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہوگی ورنہ نہیں۔ بعد و طلاق کے صلح کروانے والے کو کہا میاں مادوار آہنی میں بائد تو اس کی بیوی پر تین طلاق نہ ہوگی۔ اگر عورت نے شوہر سے کہا کہ حلال خدا کے تعالیٰ تجھ پر حرام ہے اس نے کہا کہ آرے یعنی ہاں تو بیک طلاق اس پر حرام ہو جائے گی شیخ نجم الدین سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو اپنی ماں کے یہاں جا اس نے کہا کہ مجھے طلاق دے تو چلی جاؤں اس نے کہا کہ تو بردن طلاق دادہ ام فرستم یعنی تو جائیں طلاق دم پر دم بھیجوں تو فرمایا کہ اس کی عورت پر طلاق نہ ہوگی اس واسطے کہ یہ وعدہ ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کہا کہ ترا طلاق یا کہا طلاق ترا تو اس تقدیم و تاخیر میں کچھ فرق نہ ہوگا طلاق واقع ہوگی یہ خزانہ الفتاویٰ میں ہے شیخ الاسلام نجم الدین سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا حالانکہ اس کی دو بیویاں ہیں کہ طلاق آن (1) دیگر ترادادم تو اس سے طلاق ہو ے وہ عورت نے کہا کہ میں نے یہ تین طلاقیں اس کو دے دی ہیں اور میں جانتی ہوں کہ یہ عورت تین طلاقہ ہوگئی پس عورت سے گفتگو کرتا ہے اس پر طلاق واقع ہوگی یا نہ ہوگی تو شیخ نے فرمایا کہ نہ اس کو طلاق ہوگی اور نہ اس کو ایک شخص کی عادت تھی کہ جب وہ کسی لڑکے کو دیکھتا تو کہتا تو کہ اے مادر ست شش طلاق پھر ایک روز اس نے شراب پی اور نشے میں ہوا کہ اتنے میں اس کا لڑکا اس کے روبرو آیا اس نے اجنبی لڑکا سمجھ کر اسے کہا کہ روائے مادر ست

شش طلاق۔ ۱- مترجم کہتا ہے کہ اس میں اشکال ہے اس واسطے کہ بیان بدون نیت کے تین طلاقیں واقع ہونی چاہئیں کیونکہ صریح لفظ طلاق مذکور ہے اور میرے نزدیک شاید طلاق کا لفظ کاتب کی غلطی ہے اور صحیح عبارت فقط دامت سہ طلاق میں نے تجھے تین دیں اور اس سے زیادہ نہیں ہے فہم۔ (۱) اس دوسری کی تین طلاقیں میں نے تجھے دیں اس کو دے دیا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (323) Kitab at-Talaq

(Summary of the content): This page discusses various legal and Sharia rulings concerning *Talaq* (divorce). It details scenarios where the usage of specific words by a husband towards his wife determines whether a divorce occurs and its nature. For instance, it discusses situations where a husband might express words of divorce under anger, social pressure, or in specific contexts, and whether such statements—based on the rulings of scholars like Sheikh Najmuddin—constitute an immediate divorce or if the husband's intention (*niyyah*) is taken into account. The text references established legal collections such as *Fatawa-e-Zakhira*, *Majmu' al-Nawazil*, and *al-Muhit* to clarify these complex matters. The footnotes at the bottom provide translations and context for the specific Persian phrases used in these legal disputes, explaining the implications of statements regarding separation, divorce, and the duration of *Iddah*.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 (323) किताब अत-तलाक

(अंश का सारांश): इस पृष्ठ में तलाक से संबंधित विभिन्न कानूनी और शरिया मसलों की चर्चा की गई है। इसमें उन स्थितियों का विवरण है जहाँ पति द्वारा अपनी पत्नी को तलाक देने के शब्दों के उपयोग से तलाक के पड़ने या न पड़ने का निर्णय किया गया है। उदाहरण के लिए, यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी से किसी विशेष संदर्भ में तलाक के शब्द कहता है, तो यह इमामों और विद्वानों (जैसे शेख नजम उद्दीन) के मतों पर आधारित होता है कि वह तलाक 'रजई' (वापस ली जा सकने वाली) होगी या 'बायन' (अमिट), और क्या उसमें पति की नीयत मायने रखती है या नहीं। इसमें फतवा-ए-ज़खीरा और फतवा-ए-मुहीत जैसी पुस्तकों के संदर्भ दिए गए हैं जो पारिवारिक विवादों में तलाक की स्थिति को स्पष्ट करते हैं। नीचे दी गई फुटनोट्स में विशिष्ट फारसी वाक्यांशों के अर्थ समझाए गए हैं जिनका उपयोग ऐतिहासिक रूप से तलाक देने के लिए किया जाता था।

اے تیری ماں چھ طلاق تو یہاں سے جا اور یہ نہ جانا کہ یہ میرا لڑکا ہے تو اس کی بیوی پر تین طلاق واقع ہوں گی ایک شخص نے اپنی بیوی کو دو طلاق دیں پس اس سے کہا گیا کہ آؤ کہ ہم تم دونوں میں صلح کرا دیں اس نے کہا کہ میاں ما دیو ارآئی ہم دونوں کے درمیان لوہے کی دیوار چاہے تو اس کی بیوی پر تین طلاق نہ ہوجائیں گی اور نہ یہ تین طلاق کا اقرار ہوگا ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ میں تجھ پر سہ طلاقہ ہوں اس نے جواب دیا کہ تو چہ (۱) سہ طلاقہ وچہ ہزار طلاقہ تو اس کی عورت مطلقہ نہ ہوگی یہ ظہیریہ میں ہے شیخ نجم الدین سے دریافت کیا گیا کہ ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ مرا یک (۲) تو باشدین نیست مرا طلاق وہ پس شوہر نے کہا کہ چوں تو روے (۳) طلاق داد ہ شد پھر شوہر نے دعویٰ کیا کہ میں نے طلاق کی نیت نہیں کی تھی تو فرمایا کہ قضاء اس کے قول کی تصدیق ہوگی اور اس جواب سے بعض ائمہ دیگر نے بھی اتفاق کیا ہے یہ ذخیرہ میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی کو کسی مرد سے ہمت کیا پھر اس مرد کو اپنے گھر میں دیکھ کر غضب و غصہ میں آیا اور کہا کہ زن غرا طلاق دادم تو بعض نے فرمایا کہ نیت پر طلاق واقع ہوگی اور بعض نے فرمایا کہ بدون نیت کے طلاق واقع ہوگی ایک شخص نے اپنے دوستوں کو جمع کیا اور اپنی بیوی کو حکم دیا کہ ان کے واسطے کھانا خود تیار کرے اور عورت مذکورہ شوہر کے گھر سے چلی گئی پس شوہر نے کہا کہ زیکہ دوست و دشمن مرانہ بنواز و از من سہ طلاق تو مجموع النوازل میں مذکور ہے کہ اس کی بیوی پر طلاق واقع ہوگی ایک شخص کے لونڈی غلام اس کی بیوی کی برائیاں اس سے ذکر کیا کرتے تھے پس ایک روز ان سے کہا کہ چنداں (۴) گردید کہ سہ طلاق کر دیدش یا چنداں (۵) گردید کہ سہ طلاق کر دیدش تو عورت پر طلاق واقع ہوگی یہ محیط میں ہے۔

ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا: بر خیز دجانہ مادر رود سہ ماہ عدت من بدار.....: اگر عورت سے کہا کہ داومت یک طلاق اور خاموش ہو رہا پھر کہا دو طلاق و سہ طلاق تو تین طلاقیں واقع ہوں گی اور اگر عورت سے کہا کہ ترا ایک طلاق اور خاموش ہو رہا پھر کہا دو دو طلاق ہوں گی اور اگر کہا کہ دو بغیر واؤ کے پس اگر عطف کی نیت کی تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر نہ نیت کی تو ایک واقع ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا طلاق دادم خریدی عورت نے کہا کہ میں نے خریدی اور اپنے آپ کو تین طلاق دے دیں شوہر نے کہا کہ رستی پس اگر رستی کہنے سے اجازت مراد تھی تو تین طلاق پڑ جائیں گی ورنہ ایک ہی طلاق رجعی واقع ہوگی یہ عتابیہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو بیزار شدم تو بدون نیت کے طلاق نہ ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ بیزار شدم و دست باز و از من شوہر نے کہا کہ بیزار شدم تو طلاق واقع ہونے کے واسطے نیت شرط ہے اور عورت کے اس قول سے حالتِ مذاکرہ طلاق میں مطلقہ نہ ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ مرا ہا با تو کارے نیست و رابا (۱)

قولہ مرا با تو--- مجھے تجھ سے کچھ کام نہیں اور نہ تجھے مجھ سے جو کچھ میرا تیرے پاس ہو مجھے دے دے اور جہاں چاہے چلی جا تو یہ تو مرا نشانی --- یعنی قیامت تک تو تجھے نہیں چاہیے نہ کہ عمر بھر تو--- تو یہ حیلہ --- یعنی تو اپنا حیلہ کر یا عورتوں کا حیلہ کر تو میاں ماں--- یعنی ہمارے تیرے درمیان راہ نہیں ہے قول اس ساعت یعنی اس دم ہمارے تیرے بیچ میں راہ نہیں ہے۔

(۱) تو کیا سہ طلاقہ کیا ہزار طلاقہ۔ (۲) مجھے تیرے پاس رہنا نہیں ہے بلکہ اللہ ہم واللہ اعلم۔ (۳) جب تو جانے تو طلاق دے گئی۔ (۴) جو عورت میرے دوست و دشمن سے موافقت نہ کرے مجھ سے سہ طلاق ہے۔ (۵) تم نے یہاں تک کہا کہ اس کو سہ طلاق کر دیا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 7 (332) Kitab-ul-Talaq

(The text involves complex legal rulings regarding the phrasing of divorce in Persian/ Urdu mixed terminology.) 'Man ne har che aan man ast nazd tu murada wa dar har ja ke khahi' (Whatever is mine is with you, desire it, and wherever you wish) - without intention, divorce will not occur. This is in *Khulasa*. Sheikh Najmuddin was asked about a person who said to his wife "Barkhiz dunjana madar ru-e-seh mah iddat-e-man badar" (Get up, go away, wait for three months of my Iddah), then said "dadum-t" (I have given you) one divorce. Then he said, "I said this last part because you didn't understand the meaning of the first part." Can he remarry her? He replied: No, and three divorces have occurred. This is in *Zahiriyah*.

If he said to his wife, "You are as far from me as Mecca is from Medina," divorce will not occur without intention. One man said to another, "Zan-e-tu bar-tu hazar talaqah ast" (May a thousand divorces be upon your wife), and he replied, "Zan-e-tu niz bar-tu hazar talaqah ast" (May a thousand divorces also be upon your wife). Imam Nasafi issued a fatwa that divorce would occur on his wife, stating this is the narration of Ibn Imamah, while according to *Zahir-ul-Riwayah* (2), divorce would not occur.

If a man said to his wife, "You are [divorced] until the Day of Judgment" or "for your whole life," divorce will not occur without intention. If he said to his wife, "Deera shoye halala hi bayad" (You must have a husband who performs Halala), she becomes a woman divorced by three pronouncements. This is in *Khulasa*.

If he said to his wife, "Tu heela khwiyah shudan kun" (You perform a trick...), this is not an admission of three divorces. But if he said, "Heela zanan kun," this is an admission of three divorces provided there was the intention of divorce. If he said to his wife, "Miyan ma ra nayast" (There is no husband-wife relation between us), and he intended three divorces, then three will occur; otherwise, none. If he said, "Ais sa'at miyan ma ra nayast" (At this moment there is no relation), then nothing happens. If he said, "Miyan ma wa deewar ikni mi bayad," nothing occurs; this is in *Wajah-e-Dardi*.

A woman said to her husband, "Give me three divorces," then asked, "Did you give?" The husband said, "No." If he said it with the negation (3), it indicates a rejection, so divorce will not occur. If he used the shortened form, it would occur. Similarly, if he said "Dadum" (I gave) without the word "No," it will occur; this is in *Tatar-Khaniyah*. *Majmu'a-e-Nawazil* states that a woman said to her husband, "Akhir (4) zan-e-tu-am" (I am your last wife), and the husband said, "Na tu-e-zani" (No, you are not my wife),

then nothing occurs; this is in *Muheet*. If he said, "Tu zan (4) haman-e-ni" (You are not my wife), then divorce occurs even if he didn't intend it, and this is the preferred view; this is in *Jawahir-e-Akhlati*.

Sheikh Dehlvi was asked about a person who said to his wife, "Hashta-hashta harami-harami," he replied that three divorces occur. If he claims he didn't intend divorce, his word won't be accepted; this is in *Hawi*. *Nasafiyah* records that a man was asked by his wife, "I am not staying with you," he replied, "Nabashida geer" (Don't stay, leave/take it), and the woman replied, "What kind of talk is this? Say it nicely as Allah and His Messenger (PBUH) commanded, so I may leave." He then said, "Talaq karda-geer" (Consider it divorced). The Sheikh ruled that if he intended the pronouncement of divorce, one divorce occurs. When asked if "Talaq karda-geer" implies one or two divorces, he ruled that one divorce is intended. However, if the man gave two...

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 7 (332) किताबुल तलाक

[अनुवाद] 'मन ने हर चे आन मन अस्त नज़द तू मुरादा व दर हर जा के खाही' तू बिना नीयत के तलाक (1) नहीं होगी। यह 'खुलासा' में है। शेख नजमुद्दीन से दरयाफत किया गया कि एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि "बरखिज़ दंजना मादर रू-ए-सह माह इद्दत-ए-मन बदार" फिर कहा कि "दादम-त" (मैंने तुम्हें दिया) एक तलाक, फिर कहा कि यह आखिर का लफ्ज़ मैंने इस वास्ते कह दिया कि तुझको अव्वल लफ्ज़ के मायने मालूम न हुए हों, तो क्या फिर उस औरत से निकाह कर सकता है? फरमाया कि नहीं और औरत पर तीन तलाक वाके हो गईं, यह 'जहीरिया' में है। और अगर औरत से कहा कि "तू मुझसे ऐसी दूर है कि जैसे मक्का मदीना से" तो बिना नीयत के तलाक वाके न होगी। एक मर्द ने दूसरे से कहा कि "ज़न-ए-तू बर-तू हज़ार तलाकह अस्त" (तेरी बीवी पर तुझसे हज़ार तलाकें हैं) तो उसने जवाब दिया कि "ज़न-ए-तू नीज़ बर-तू हज़ार तलाकह अस्त" (तेरी बीवी पर भी तुझसे हज़ार तलाकें हैं), तो शेख इमाम नसफी ने फतवा दिया कि उसकी बीवी पर तलाक पड़ जाएगी और फरमाया कि यह रिवायत इब्ने इमामा है और जाहिर-ए-रवायत के मुताबिक (2) तलाक न पड़ेगी। एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि "तू मरानशायी ता कयामत" या कहा कि "ता हमह उम्र", तो बिना नीयत तलाक वाके न होगी। और अगर औरत को कहा कि "दीर शोए हलालह ही बायद" यानी इसको हलाला करने वाला शौहर चाहिए, तो वह मुतल्लका-ए-सह तलाक हो जाएगी, यह 'खुलासा' में है।

अगर औरत से कहा "तू हीला खवीयह शुदन कुन" तो यह उसकी तरफ से तीन तलाक का इकरार न होगा, और अगर कहा कि "हीला ज़नान कुन" तो यह तीन तलाक का इकरार होगा बशर्ते कि नीयत-ए-तलाक हो। और अगर औरत से कहा कि "मियां मा रा नयस्त" अगर तीन तलाक की नीयत की तो तीन तलाक वाके होंगी और न कुछ नहीं। और अगर कहा कि "ऐस साअत मियां मा रा नयस्त" (इस घड़ी हमारा मियां बीवी का रिश्ता नहीं) तो कुछ नहीं है। और अगर कहा कि "मियां मा व दीवार इकिनी मी बायद" तो वाके न होगी, यह 'वजह-ए-दर्दी' में है। औरत ने शौहर से कहा कि "मरा तलाक दे" हर-सह (तीनों), फिर कहा कि "दादी?" (क्या दे दी?), फिर शौहर ने कहा कि "दादम-न" (नहीं दी), पस अगर उसने नफी से (3) सालिस से कहा तो यह 'रद्द' पर दलालत करता है तो तलाक वाके न होगी और अगर मुखफफ कहा तो वाके होगी। और इसी तरह अगर कहा कि "दादम" और 'न' का लफ्ज़ नहीं कहा तो भी वाके होगी, यह 'तातारखानीया' में है। 'मजमुआ-ए-नवाज़िल' में है कि एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि "आखिर (4) ज़न-ए-तू-अम" (मैं ही तेरी आखिरी बीवी हूँ), पस

शौहर ने कहा कि "न तू-ए-ज़नी" (नहीं तू मेरी बीवी नहीं है), तो इससे कुछ वाके न होगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि "तू ज़न (4) हमन-ए-नी" तो तलाक वाके होगी अगरचे नीयत की हो और यही मुख्तार है, यह 'जवाहर-ए-अखलाती' में है। शेख देहलवी से दरयाफत किया गया कि एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि "हश्ता-हश्ता हरामी-हरामी", तो फरमाया कि तीन तलाक वाके होंगी और अगर उसने दावा किया कि मेरी तलाक की नीयत न थी तो उसके कौल की तसदीक न होगी, यह 'हावी' में है। और 'नसफिया' में लिखा है कि शेख से दरयाफत किया गया कि एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि "तेरे साथ नहीं रहती हूँ", उसने कहा कि "ना-बाशीदा गीर" (न रह, मुझे पकड़ ले/ले जा), पस औरत ने कहा कि "यह क्या बात कहता है? वह कि जो खुदाए तआला व उसके रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया है अच्छी तरह न कह कि तलाक, ताकि मैं चली जाऊं?", पस उसने कहा कि "तलाक करदा-गीर", तो शेख ने फरमाया कि अगर उसने ईकाम-ए-तलाक की नीयत की हो तो एक तलाक वाके होगी। फिर पूछा गया कि क्या "तलाक करदा-गीर" एक तलाक और पर दूसरी तलाक नहीं है? तो फरमाया कि इन दोनों से एक ही तलाक मुराद ली जाएगी। लेकिन अगर मर्द ने दो तलाक दे दीं और बज़ाहिर यह मालूम नहीं हुआ कि उसने तीन तलाक दीं...

من نے ہر چہ آن من است نزد تو مرادہ و درد ہر جا کہ خواہی تو بدوں نیت کے طلاق واقع (۱) نہ ہوگی یہ خلاصہ میں ہے شیخ نجم الدین سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ برخیز دنجانہ مادر روسہ ماہ عدت من بدار پھر کہا کہ دادمت ایک طلاق پھر کہا کہ یہ اخیر کا لفظ میں نے اس واسطے کہہ دیا کہ تجھ کو اول لفظ کے معنی معلوم نہ ہوئے ہوں پس آیا پھر اس عورت سے نکاح کر سکتا ہے فرمایا کہ نہیں اور عورت پر تین طلاق واقع ہو گئیں یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو مجھ سے ایسی دور ہے کہ جیسے مکہ مدینہ سے تو بدوں نیت کے طلاق واقع نہ ہوگی ایک مرد نے دوسرے سے کہا کہ زن تو برتو ہزار طلاقہ است پس اس نے جواب دیا کہ زن تو نیز برتو ہزار طلاقہ است تو شیخ امام نسفی نے فتویٰ دیا کہ اس کی بیوی پر طلاق پڑ جائے گی اور فرمایا کہ یہ روایت ابن امامہ ہے اور ظاہر الروایہ کے موافق (۲) طلاق نہ پڑے گی ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو مرانشائی تا قیامت یا کہا کہ تا ہمہ عمر تو بدوں نیت طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر عورت کو کہا کہ دیرا شوے حلالہ ہی باید یعنی اس کو حلالہ کرنے والا شوہر چاہیے ہے تو مطلقہ سہ طلاق ہو جائے گی یہ خلاصہ میں ہے۔

اگر عورت سے کہا تو حیلہ خویہ شدن کن تو یہ اس کی طرف سے تین طلاق کا اقرار نہ ہوگا اور اگر کہا کہ حیلہ زناں کن تو یہ تین طلاق کا اقرار ہوگا بشرطیکہ نیت طلاق ہو اور اگر عورت سے کہا کہ میاں ماراہ نیست اگر تین طلاق کی نیت کی تو تین طلاق واقع ہوں گی اور نہ کچھ نہیں اور اگر کہا کہ ایس ساعت میاں ماراہ نیست کچھ نہیں ہے اور اگر کہا کہ میاں ماد یوار اِکنی می باید تو واقع نہ ہوگی یہ وجہ دردی میں ہے عورت نے شوہر سے کہا کہ مر ا طلاق وہ ہر سہ پھر کہا کہ دادی پس شوہر نے کہا کہ دادم نہ پس اگر اس نے نفی سے (۳) ثالث سے کہا تو یہ رد پر دلالت

کرتا ہے تو طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر مخفف کہا تو واقع ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ دادم اور نہ کا لفظ نہیں کہا تو بھی واقع ہوگی یہ تاتار خانیہ میں ہے مجموع النوازل میں ہے کہ ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ آخر (۴) زن تو ام پس شوہر نے کہا کہ نہ تو اوزنی تو اس سے کچھ واقع نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو زن (۴) ہمن نی تو طلاق واقع ہوگی اگر چہ نیت کی ہوا اور یہی مختار ہے یہ جواہر اخلاطی میں ہے۔ شیخ دہلوی سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ ہشتہ ہشتہ حرامی حرامی تو فرمایا کہ تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر اس نے دعویٰ کیا کہ میری طلاق کی نیت نہ تھی تو اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی یہ حاوی میں ہے اور نسفیہ میں لکھا ہے کہ شیخ سے دریافت کیا گیا کہ ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ تیرے ساتھ نہیں رہتی ہوں اس نے کہا کہ ناباشیدہ گیر پس عورت نے کہا کہ یہ کیا بات کہتا ہے وہ کہ جو خدائے تعالیٰ و اس کے رسول ﷺ نے فرمایا ہے اچھی طرح نہ کہہ کہ طلاق تاکہ میں چلی جاؤں پس اس نے کہا کہ طلاق کر دہ گیر پر تو شیخ نے فرمایا کہ اگر اس نے ایقاع طلاق کی نیت کی ہو تو ایک طلاق واقع ہوگی پھر پوچھا گیا کہ کیا طلاق کر دہ گیر ایک طلاق اور بر دوسری طلاق نہیں ہے تو فرمایا کہ ان دونوں سے ایک ہی طلاق مراد لی جائے گی لیکن اگر مرد نے دو طلاق دے دیں اور بظاہر یہ معلوم نہیں ہوا کہ اس نے تین طلاق دیں پھر اس کے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی کو دو طلاق دے دیں اور بظاہر یہ معلوم نہیں ہوا کہ اس نے تین طلاق دیں پھر اس کے

---

(۱) نہ تو اور نہ تیرا نہ وجہ ہونا۔ (۲) تم نے یہاں تک کیا کہ سہ طلاق اس کو کر دیا۔ (۳) ہوا لاحج۔ (۴) میں آخری عورت ہی تو ہوں۔ (۵) تو میری بیوی نہیں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol 2 (325) Kitab al-Talaq It was said to him, "Why don't you remarry her?" He said, "If she does not see..." (referring to her family). Later, he claimed that he meant, "Until she sees the face of her father, brother, mother, etc." and that he had not pronounced three divorces upon her. The Sheikh ruled that this is an admission of having given three divorces, and thus the legal judgment will be given accordingly. This is in *Zaheeriya*.

Response to not living with the wife: "If you do not stay, then you are divorced by one, two, and three [talaq]:" It is written in *Fatawa Ansi* that a woman told her husband during a dispute, "I will not live with you." The husband replied, "If you do not stay, then you are divorced by one, two, and three [talaq]." The woman replied, "I will stay." It was ruled that the three divorces would take effect. Similarly, if a person criticized another regarding his wife, and he replied, "If you are not happy with her, then I have given her three divorces," then the divorce will take effect. The translator adds: If the word "then" (pas) is not used, it becomes a conditional statement where if the condition is met, the divorce takes effect; otherwise, it does not. Both these cases are not similar to the situation where a man says to his wife, "If you do not want me, then [you have] a divorce," and she says, "I do," because the divorce would not take effect. This is because this is a conditional divorce where the condition is based on intention and desire; desiring is an internal matter that cannot be known [by others], so the condition will remain at her discretion. Thus, the woman made it clear that "I want it," which is contrary to when he says, "Then I have given it to her," for this is not a conditional statement but a factual one, meaning he has pronounced it immediately. This is in *Khulasa*. If he says to his wife, "Be away (5) from me," then if he intended divorce, it will take effect. If he said, "I am disgusted with the woman and her desires," then if he intended divorce, it will take effect; otherwise, it will not. This is in *Tatar-Khaniya*.

Chapter: (3) On the Delegation of Divorce (Tafwid al-Talaq) The translator says: Meaning, delegating the divorce to the woman, so if she wishes, she may issue it. There are three sections in this chapter: Section: (1) On the Statement of Choice (Ikhtiyar) If a man says to his wife, "You have the choice," and he intends divorce, meaning "Choose divorce," or says, "Divorce yourself."

1) She is not suitable for me until she sees the face of another. 2) If you do not stay, then you are divorced by one, two, or three [talaq]. 3) If she does not seem good to me, then I have given her three divorces. 4) If you do not want me, then [you have] a divorce. 5) Be away from me.

फतावा आलमगीरी ..... खंड 2 (325) किताब अल-तलाक से कहा गया कि तुम उससे फिर निकाह क्यों नहीं कर लेते, तो उसने कहा कि 'मरनशा यह तारदे दीगर ने बी' (अगर वह मुझे नहीं देखेगी), फिर उसने दावा किया कि मेरी मुराद यह थी कि जब तक अपने बाप या भाई व माँ वगैरह का मुँह न देखे और मैंने उसको तीन तलाक नहीं दी हैं, तो शेख ने फरमाया कि यह औरत के तीन तलाक होने का इकरार है, पस कज़ा यही हुक्म दिया जाएगा, यह ज़हीरय्या में है।

औरत के साथ न रहने पर जवाबन कहा: अगर न्हाशी पस तो तालका वाहदा व सुनतैन व सुलस हस्ती: फतावा अनसी में लिखा है कि एक औरत ने अपने मर्द से लड़ाई में कहा कि मैं तेरे साथ नहीं रहती हूँ, पस मर्द ने कहा अगर न्हाशी (2) पस तो तालका वाहदा व सुनतैन व सुलस हस्ती (अगर तू नहीं रहती है तो तुझे एक, दो और तीन तलाक है), पस औरत ने कहा कि मैं रहती हूँ तो तीन तलाक वाकई होगी। और इसी तरह एक शख्स ने अपने पर (किसी और) को उसकी बाबत कुछ मलामत की तो उसने कहा कि अगर तरा (3) खुश नीस्त पस दाद मश सह तलाक (अगर तुम्हें वह पसंद नहीं है तो मैंने उसे तीन तलाक दी), पस तलाक वाकई होगी और इसी तरह अल-मुतरजिम, यानी अगर लफ्ज़ 'पस' (तो) न कहे तो यह शर्तिया होगा कि अगर मुवाफिक-ए-शर्त हो तो तलाक पड़ेगी वरना नहीं। और ये दोनों मसले उस सूरत के मुशाबेह नहीं हैं कि मर्द ने औरत से कहा कि अगर (4) मरनख्वाही तर तलाक (अगर तू मुझे नहीं चाहती है तो तुझे तलाक) पस औरत ने कहा मैं चाहती हूँ, तो तलाक वाकई न होगी, इस वास्ते कि यह तलाक-ए-शर्तिया है कि तालीक (शर्त) इरादा व ख्वाहिश पर है और चाहना एक अम्र-ए-बातनी है जिस पर वक़ूफ़ (जानकारी) नहीं हो सकता, पस तालीक इख्तियार पर होगी चुनांचे औरत ने ज़ाहिर कर दिया कि मैं चाहती हूँ, बर-खिलाफ उसके कि जब उसने कहा कि 'पस दादमश' (तो मैंने उसे दे दी) तो यह तालीक नहीं बल्कि तहकीक है कि फिलहाल उसने वाकई कर दी, यह खुलास में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि 'दूर (5) बाश ओ मन' (मुझसे दूर हो जा), पस अगर नियत की तो तलाक वाकई होगी, और अगर कहा कि 'बीजारम अज़ ज़न व ख्वाहिश-ए-आन' (मैं औरत से और उसकी ख्वाहिश से बेज़ार हूँ) पस अगर तलाक की नियत की हो तो वाकई होगी वरना नहीं, यह तातारखानीया में है।

बाब: (3) तफवीज़-ए-तलाक के बयान में قال المترجم (अनुवादक कहते हैं): यानी तलाक औरत के सुपुर्द की, वह चाहे तो दे ले और इसमें तीन फसलें हैं: फसल: (1) इख्तियार के बयान में अगर अपनी औरत से कहा कि तू इख्तियार कर और उससे तलाक की नियत है, यानी तलाक इख्तियार कर या कहा कि तू अपने नफ़्स को तलाक दे।

1) वह मुझे लायक नहीं है जब तक दूसरी का मुँह न देखे। 2) अगर नहीं रहेगी तो एक तलाक, दो, तीन तालका है। 3) अगर मुझे अच्छी नहीं मालूम होती है, पस मैंने उसे तीन तलाक दीं। 4) अगर तू मुझे नहीं चाहे तो तुझको तलाक। 5) मुझसे दूर हो जा।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ (۳۲۵) کتاب الطلاق سے کہا گیا کہ تو اس سے پھر نکاح کیوں نہیں کر لیتا ہے تو اس نے کہا کہ رہے "مرانشا یہ تاردے دیگر نے بی نہ پھر اس نے دعویٰ کیا کہ میری مراد یہ تھی کہ جب تک اپنے باپ یا بھائی و ماں وغیرہ کا منہ نہ دیکھے اور میں نے اس کو تین طلاق نہیں دی ہیں تو شیخ نے فرمایا کہ یہ عورت کے تین طلاق ہونے کا اقرار ہے پس قضاء یہی حکم دیا جائے گا یہ ظہیر یہ میں ہے۔

عورت کے ساتھ نہ رہنے پر جواباً کہا: اگر نہاشی پس تو طالقہ واحدہ و ثنتین و ثلث ہستی: فتاویٰ انسی میں لکھا ہے کہ ایک عورت نے اپنے مرد سے لڑائی میں کہا کہ میں تیرے ساتھ نہیں رہتی ہوں پس مرد نے کہا اگر نہاشی (۲) پس تو طالقہ واحدہ و ثنتین و ثلث ہستی پس عورت نے کہا کہ میں رہتی ہوں کہ تین طلاق واقع ہوں گی اور علیٰ ہذا ایک شخص نے اپنے پر کو اس کی بابت کچھ ملامت کی تو اس نے کہا کہ اگر ترا (۳) خوش نیست پس دادمش سہ طلاق پس طلاق ہو گی اور علیٰ ہذا المترجم یعنی اگر لفظ پس نہ کہے تو یہ شرطیہ ہو گا کہ اگر موافق شرط ہو تو طلاق پڑے گی ورنہ نہیں اور یہ دونوں مسئلہ اس صورت کے مشابہ نہیں ہیں کہ مرد نے عورت سے کہا کہ اگر (۴) مرانخواہی تر اطلاق پس عورت نے کہا میں چاہتی ہوں تو طلاق واقع نہ ہوگی اس واسطے کہ یہ طلاق شرطیہ ہے کہ تعلیق ارادہ و خواہش ہے اور چاہنا ایک امر باطنی ہے جس پر وقوف نہیں ہو سکتا پس تعلیق باختیار ہو گی چنانچہ عورت نے ظاہر کر دیا کہ میں چاہتی ہوں خلاف اس کے کہ جب اس نے کہا کہ پس دادمش تو یہ تعلق نہیں بلکہ تحقیق ہے کہ فی الحال اس نے واقع کر دی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ دور (۵) باش اومن پس اگر نیت کی تو طلاق واقع ہوگی اور اگر کہا کہ بیزارم از زن و خواستہ آن پس اگر طلاق کی نیت کی ہو تو واقع ہوگی ورنہ نہیں یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

باب: (۳) تفویض طلاق کے بیان میں قال المترجم: یعنی طلاق عورت کے سپرد کی وہ چاہے تو دے لے اور اس میں تین فصلیں ہیں: فصل: (۱) اختیار کے بیان میں اگر اپنی عورت سے کہا کہ تو اختیار کر اور اس سے طلاق کی نیت ہے یعنی طلاق اختیار کریا کہا کہ تو اپنے نفس کو طلاق دے

۱) وہ مجھے لائق نہیں ہے جب تک دوسری کا منہ نہ دیکھے۔ ۲) اگر نہیں رہے گی تو ایک طلاق، دو، تین طالقہ ہے۔ ۳) اگر مجھے اچھی نہیں معلوم ہوتی ہے پس میں نے اس کو تین طلاق دیں۔ ۴) اگر تو مجھے نہیں چاہے تو تجھ کو طلاق۔ ۵) مجھ سے دور ہو۔

Book of Divorce

(If a woman) is granted the right (of divorce), then as long as she remains in the session of delegation (the state or location in which she was granted), without moving or leaving the place, she can divorce herself. Even if the session becomes long—such as a day or more—this right will persist until she stands up from the session or begins another task. If she stands up from the session but does not leave the place where she was sitting, the right remains in her hand; the husband cannot retract it, nor can he prohibit her from the matter entrusted to her, nor can he annul it. This is in *Jawaharat al-Nayyirah*.

If the woman, before exercising her right, stands up from the session or engages in another activity that indicates an interruption of the prior task—for example, asking for food to eat, falling asleep, becoming distressed, bathing, applying *khatab* (henna, etc.), if her husband has intercourse with her, or if someone begins a trade (buying or selling) with her—all these invalidate her *khiyar* (option/right). This is in *Siraj al-Wahhaj*.

If the woman drinks water, it does not invalidate her right because water is sometimes drunk for the purpose of being able to argue better. Similarly, if she eats a tiny amount of something, the same rule applies, provided she did not specifically request food; this is in *Tabyin*. If she puts on clothes while sitting or without standing, or performs a minor act that does not indicate a turning away (from the decision), her right will not be invalidated. If she says, "Call witnesses for me so I can make them witnesses to my decision," or "Call my father so I can consult him," or if she was standing and then leaned on a cushion or sat down, she remains on her right. Similarly, if she was sitting and leaned on a cushion, according to the most correct (*asahh*) opinion, she remains on her right.

If she lies down on her side, there are two narrations from Imam Abu Yusuf; one is that her right becomes invalidated (this is the opinion of Imam Zafar), and the other is that it will not be invalidated. If she was standing and then mounted (an animal), the right will be invalidated; likewise, if she was mounted and then transferred to another animal, her right will also be invalidated; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If the woman was leaning and then sat upright, her right will not be invalidated; this is in *Tabyin*. If she was mounted and then dismounted, or vice versa, her right will be invalidated; this is in *Khulasah*.

If she was traveling on an animal or a carriage and it stopped, she remains on her right; if it moved, the right will be invalidated, except if she exercised her right immediately upon the husband finishing his words of delegation. The reason for invalidation is that the movement or stopping of the animal is attributed to the woman herself—as if she herself moved or stopped. Therefore, when the ride moves, it is equivalent to changing the session; this is in *Sharh al-Mukhtar*. If she stood on a standing animal and then it moved, her right will be invalidated. If she was standing and, upon the husband's delegation, exercised her right and then moved, or was already moving and on the same step where the husband granted the right she exercised it, she will become *bain* (separated) from her husband. The same applies if her feet were already moving; if her step fell before her answer, she will become *bain* from her husband. If the riding animal was moving and she stopped it, her right will remain.

(Translator's note: i.e., if she did something due to hunger, etc., it will not be of any benefit.) (i.e., if she ordered food and ate even a little, the right will be lost.) (1) i.e., left the place.

किताब-उत-तलाक

(पत्नी को) यदि अधिकार प्राप्त हो जाए तो जब तक वह उस मजलिस-ए-तफ़वीज़ (उस स्थान या स्थिति) पर है, यानी जिस अवस्था में है उससे स्थानांतरित नहीं होती और स्थान नहीं छोड़ती, तब तक वह स्वयं को तलाक दे सकती है, भले ही मजलिस लंबी क्यों न हो जाए, चाहे एक दिन या उससे अधिक, तो यह अधिकार तब तक बना रहेगा जब तक वह उस मजलिस से न उठे या किसी अन्य कार्य को आरंभ न कर दे। और यदि वह मजलिस से खड़ी हो जाए, लेकिन जिस मजलिस में बैठी थी उसे नहीं छोड़ा, तो अधिकार उसके हाथ में रहेगा और पति को यह अधिकार नहीं होगा कि वह उससे रुजू (वापस) ले ले, और न ही वह उस मामले में (तलाक देने के) जो उसे सौंपा गया है, उसे मना कर सकता है या उसे भंग कर सकता है। यह 'जवाहरतुल नय्यरह' में है। और यदि उक्त महिला स्वयं को अधिकार (तलाक) देने से पहले मजलिस से उठ खड़ी हुई या किसी ऐसे अन्य काम में व्यस्त हो गई जिससे यह प्रतीत होता है कि वह अपने पहले काम को समाप्त करने वाली है, जैसे भोजन मांगा ताकि खा सके, या सो गई, या तंग करने लगी, या नहाने लगी, या खताब (मेहंदी आदि) लगाने लगी, या उसके पति ने उससे संभोग किया, या किसी व्यक्ति ने उससे व्यापार (खरीद-फरोख्त) करना शुरू किया, तो ये सब उसके 'खियार' (अधिकार) को बातिल (रद्द) कर देते हैं। यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और यदि महिला ने पानी पिया तो यह उसके अधिकार को बातिल नहीं करता है, क्योंकि पानी कभी-कभी इस उद्देश्य से पिया जाता है कि (वह बहस) अच्छी तरह से कर सके। इसी तरह यदि कोई थोड़ा सा कुछ खा ले तो भी यही हुक्म है, बशर्ते उसने खाना न मांगा हो, यह 'तय्यीन' में है। और यदि बैठे हुए या बिना खड़े हुए उसने कपड़े पहने या कोई ऐसा छोटा कार्य किया जिससे यह पता चले कि यह (अधिकार से) विमुखता नहीं है, तो उसका अधिकार बातिल नहीं होगा। और यदि उसने कहा कि मेरे लिए गवाह बुलाओ ताकि मैं अपने अधिकार पर उन्हें गवाह बना लूं, या मेरे पिता को बुलाओ ताकि मैं उनसे मशवरा कर लूं, या वह खड़ी थी फिर तकिया लगा लिया या बैठ गई, तो वह अपने अधिकार पर रहेगी। इसी तरह यदि बैठी थी और तकिया लगा लिया तो सबसे सही (अस) कथन के अनुसार वह अपने अधिकार पर रहेगी। और यदि करवट लेकर लेट गई तो इसमें इमाम अबू यूसुफ से दो रिवायतें हैं, जिनमें एक रिवायत यह है कि उसका अधिकार बातिल हो जाएगा, और यही इमाम जफर का कथन है, और दूसरी रिवायत यह है कि अधिकार बातिल नहीं होगा। और यदि वह खड़ी थी फिर सवार हो गई तो अधिकार बातिल हो जाएगा, और इसी तरह यदि सवार थी फिर दूसरे जानवर पर सवार हुई तो भी उसका अधिकार बातिल हो जाएगा, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। यदि महिला

तकिया लगाकर बैठी थी और फिर सीधी बैठ गई तो उसका अधिकार बातिल नहीं होगा, यह 'तय्यीन' में है। और यदि सवार थी फिर उतर गई या इसके विपरीत किया तो उसका अधिकार बातिल हो जाएगा, यह 'खुलासा' में है। और यदि वह जानवर पर सवार जा रही थी या सवारी पर जा रही थी और रुक गई, तो वह अपने अधिकार पर रहेगी, और यदि चल पड़ी तो अधिकार बातिल हो जाएगा, सिवाय उस स्थिति के कि यदि पति के अधिकार देने के कथन को बोलते ही चुप होते ही उसने अधिकार का प्रयोग कर लिया तो यह सही है। बातिल होने का कारण यह है कि जानवर की सवारी का चलना और रुकना उस महिला की ओर ही जोड़ा जाएगा, यानी मानो वह महिला स्वयं चली या रुकी है। अतः जब सवारी चलेगी तो यह दूसरी मजलिस बदल देने के समान है, यह 'शरह-ए-मुख्तार' में है। और यदि सवारी के जानवर पर जो खड़ा है, उस पर वह खड़ी हो गई फिर चल पड़ी तो उसका अधिकार बातिल होगा। और यदि वह खड़ी थी और पति के अधिकार देने पर स्वयं को अधिकार देकर फिर चलने लगी, या चल रही थी और जिस कदम पर पति ने अधिकार दिया है उसी कदम पर उसने स्वयं को चुन लिया, तो पति से बाइन (अलग) हो जाएगी। और यदि उसके पैर चल रहे हों तो इसमें भी इसी विवरण के अनुसार हुक्म है। और यदि उसके उत्तर से पहले उसका कदम पड़ गया तो वह पति से बाइन हो जाएगी, और यदि सवारी का जानवर चल रहा था और उसने उसे रोक लिया तो उसका अधिकार बाकी रहेगा।

(अनुवादक कहता है: यानी यदि भूख आदि के कारण कुछ किया तो यह कुछ भी लाभकारी नहीं होगा।) (यानी यदि खाना मंगवाकर थोड़ा सा भी खा लिया तो अधिकार जाता रहेगा।) (१) यानी स्थान छोड़ दिया।

کتاب الطلاق

دے تو اختیار حاصل ہوگا کہ جب تک اس مجلس تفویض پر ہے یعنی جس حالت پر ہے اس سے منتقل نہ ہو اور جگہ نہ چھوڑے تب تک اپنے آپ کو طلاق دے سکتی ہے اگرچہ مجلس دراز ہو جائے کہ ایک دن یا زیادہ ہو پس یہی اختیار برابر رہے گا تاوقتیکہ اس مجلس سے اٹھے نہیں یا دوسرے کام کو شروع نہ کرے اور نیز اگر مجلس سے کھڑی ہو جائے تب بھی جس مجلس کو جہاں بیٹھی تھی نہ چھوڑے اختیار اس کے ہاتھ میں رہے گا اور شوہر کو اختیار نہ ہوگا کہ اس سے رجوع کر لے اور نہ عورت کو اس امر سے جو اس کے سپرد کیا ہے ممانعت کر سکتا ہے اور نہ فسخ کر سکتا ہے یہ جواہرۃ النیرہ میں ہے اور اگر عورت مذکورہ قبل اس کے کہ وہ اپنے نفس کو اختیار کرے مجلس سے اٹھ (۱) کھڑی ہوئی یا کسی ایسے دوسرے کام میں مشغول ہو گئی کہ معلوم ہوتا ہے کہ وہ اپنے ماقبل کا قاطع ہے مثلاً کھانا طلب کیا تا کہ کھائے یا سوئی یا تنگی کرنے لگی یا نہانے لگی یا خطاب یعنی مہندی وغیرہ لگانے لگی یا اس کے شوہر نے اس سے جماع کیا یا کسی شخص نے اس سے بیچ یا خرید کرنا شروع کی تو یہ سب اس کے خیار کو باطل کرتے ہیں یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت نے پانی پیا تو یہ اس کے خیار کو باطل نہیں کرتا ہے اس واسطے کہ پانی کبھی اس غرض سے پیا جاتا ہے کہ اچھی طرح خصومت کر سکے اور اسی طرح اگر کوئی ذرا سی چیز کھا لے تو بھی یہی حکم ہے بدوں اس کے کہ اس نے کھانا طلب کیا ہو یہ تبیین میں ہے اور اگر بیٹھے ہوئے یا بغیر کھڑے ہوئے اس نے کپڑے پہنے یا کوئی ایسا فعل قلیل کیا جس سے معلوم ہوتا ہے کہ یہ اعراض نہیں ہے تو اس کا خیار باطل نہ ہوگا اور اگر اس نے کہا کہ میرے واسطے گواہ بلا دو کہ میں نے اپنے اختیار پر ان کو گواہ کر لوں یا میرے باپ کو مجھے بلا دو کہ میں اس سے مشورہ کر لوں یا کھڑی تھی پھر تکیہ لگا لیا یا بیٹھ

گئی تو وہ اپنے خیار پر ہے گی اسی طرح اگر بیٹھی تھی پس تکیہ لگا لیا تو اصح قول کے موافق اپنے خیار پر رہے گی اور اگر کروٹ سے لیٹ گئی تو اس میں امام ابو یوسف سے دو روایتیں ہیں جن میں ایک روایت یہ ہے کہ اس کا خیار باطل ہو جائے گا اور یہی امام زفر کا قول ہے اور دوسری روایت یہ ہے کہ خیار باطل نہ ہوگا اور اگر کھڑی تھی پھر سوار ہوگئی تو خیار باطل ہو جائے گا اور اسی طرح اگر سوار تھی پھر اس دوسرے جانور پر سوار ہوئی تو بھی اس کا خیار باطل ہو جائے گا سراج الوہاج میں ہے۔ اگر عورت تکیہ دیے ہوئے ہو پھر سیدھی بیٹھ گئی تو اس کا خیار باطل نہ ہوگا یہ تبیین میں ہے اور اگر سوار تھی پھر اتری یا اس کے برعکس کیا تو اس کا خیار باطل ہو جائے گا یہ خلاصہ میں ہے اور اگر جانور پر سوار جاتی تھی یا حمل میں سوار جاتی تھی پس ٹھہر گئی تو اپنے خیار پر رہے گی اور اگر چلی تو خیار باطل ہو جائے گا الا اس صورت میں کہ اگر شوہر کے اختیار دینے کا کلام بول کر چپ ہوتے ہی اس نے اختیار کر لیا تو صحیح ہے اور وجہ بطلان کی یہ ہے کہ جانور سواری کا چلنا اور ٹھہرنا اس عورت کی طرف مضاف ہوگا یعنی گویا یہ عورت خود چلی یا ٹھہری ہے پس جب سواری رواں ہوگی تو مثل دوسری مجلس بدل دینے کے ہے یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور اگر سواری کے جانور پر جو کھڑا ہوا ہے کھڑی ہو پھر روانہ ہوئی تو اس کا خیار باطل ہوگا اور کھڑی تھی پس شوہر کے اختیار دینے پر اپنے نفس کو اختیار کر کے پھر روانہ ہوئی یا رواں تھی پھر جس قدم میں شوہر نے اختیار دیا ہے اس قدم میں اس نے اپنے آپ کو اختیار کر لیا تو شوہر سے بائنہ ہو جائے گی اور اگر اپنے پاؤں رواں ہوں تو اس میں بھی اسی تفصیل سے حکم ہے اور اگر اس کے جواب سے اس کا قدم پہلے پڑا تو شوہر سے بائنہ ہوگی اور اگر جانور سواری رواں ہو پس اس کو ٹھہر لیا تو اس کا خیار باقی رہے گا۔

قال المترجم یعنی اگر جوع وغیرہ کیا تو کچھ مفید نہ ہوگا۔ یعنی اگر کھانا منگا کر ذرا سا کھایا تو خیار جاتا رہے گا۔ (۱) یعنی جگہ چھوڑ دی۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 (37) Kitab-ut-Talaq

If a person gives his wife the right of choice (Ikhtiyar), and then, before the woman chooses herself, the husband takes her hand and stands her up or has intercourse with her, the right of choice will be lost from the woman: If she is in a room and moves from one side to the other, her *Khiyar* (right of choice) will remain. A boat is like a room, similar to a riding animal. Shams-ul-Aimma Halwai has stated that there is no difference whether both are riding on those animals, or only one is, or the woman is on one animal and the man is walking on foot, or whether both are in two boats or one boat, or whether both are in two *Mahmals* (litters) or one. Even if both are riding on one person's shoulder and the woman chooses herself in the same step in which the husband gave her the right of choice, it will not be void; otherwise, it will be. This is in *Fusul-e-Imadiyah* and *Fasl-e-Tamiz*. And the *Mahmal* which a *Hammal* (camel driver) drives from the front, and both are in that same *Mahmal*, the woman's *Khiyar* will not be void; this is in *Atabiyah*. And if she was sitting on her knees and then sat cross-legged, or was cross-legged and then sat on her knees, her *Khiyar* will not be void; this is in *Zahiriyah*. A person gave his wife *Khiyar*, and then, before the woman chose herself, the husband took her hand and stood her up or had intercourse with her, the right of choice will be lost from the woman. And in *Majmu-ul-Nawazil* and in that manuscript of *Asl* which is the commentary (*Sharh*) of Imam Khwahirzada, it is written that if a woman was given *Khiyar* and no one was near her, and she stood up to call witnesses, she is not free from two situations: either she changed her place or not. If she did not change the place, then by consensus, the *Khiyar* will not be void. And if the place changed and she moved to another place, the *Mashaykh* (scholars) have differed on this. The basis of the difference is whether, according to some, the woman's *I'raz* (turning away) or the change of the *Majlis* (gathering) is considered for the invalidation of the *Khiyar*. If any of these are found, the *Khiyar* will be void. And according to some, only the woman's *I'raz* is considered, that if *I'raz* is found, the *Khiyar* will be void, and this is the *Asah* (most correct view). So much so that if the woman bought herself (proposed Khula) and the husband stood up and walked a step or two toward the woman and said that I have sold (accepted), then the *Khula* is valid, and this agrees with the statement of some of them; this is in *Khulasah*.

If it was said to the woman: "Choose, choose, choose": If the woman starts the prayer, the *Khiyar* will be void, whether the prayer is *Fard*, *Wajib*, or *Nafl*. And if the husband gave her the right of choice while the woman was in prayer, then if the

woman completes the prayer, and if the woman is in a *Fard* prayer or a *Wajib* prayer like *Witr*, the *Khiyar* will not be void and will remain upon finishing the prayer. And if it is in a *Nafl* prayer, if she said the *Salam* at two rak'ahs, she will remain on her *Khiyar*, and if she increased it beyond two rak'ahs, her *Khiyar* will be void. And if she was given *Khiyar* while performing the four *Sunnahs* before *Zuhr* and she completed all four and did not say *Salam* after two rak'ahs, the *Mashaykh* have differed on this; some said that like the case of absolute *Nafl*, her *Khiyar* will be void, and others said it will not be void, and this is correct. This is in *Bada'i*. And if it was said to the woman: "Choose, choose, choose," and she said that I have chosen the first, or second, or third.

1. *Mahmal*: A large litter in which people ride by placing it on camels.
2. *Hammal*: One who drives a camel.
3. This is, as it were, proof of it being *Asah* (the most correct).

एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी को इख़्तियार (विकल्प) दिया, फिर इससे पहले कि वह महिला अपने आप को चुनती, पति ने उसका हाथ पकड़ कर उसे खड़ा कर दिया या सहवास कर लिया, तो महिला के हाथ से इख़्तियार निकल जाएगा: यदि वह कोठरी में हो और एक तरफ से दूसरी तरफ चली गई, तो उसका 'ख़ियार' (विकल्प का अधिकार) बाकी रहेगा और कश्ती कोठरी के समान है, जैसे सवारी का जानवर। शम्सुल-आइम्मा हलवाई ने फरमाया है कि इसमें कोई अंतर नहीं है कि चाहे दोनों उन जानवरों पर सवार हों, या एक ही हो, या महिला एक जानवर पर हो और पुरुष पैदल चल रहा हो, और चाहे दोनों दो कश्तियों में हों या एक ही कश्ती में, और चाहे दोनों दो 'महम्मल' (ऊंट पर रखा जाने वाला हौदा) में हों या एक ही में। यहाँ तक कि अगर दोनों एक व्यक्ति के कंधे पर सवार हों और महिला ने उसी कदम में, जिसमें पति ने उसे इख़्तियार दिया है, अपने आप को चुन लिया, तो (ख़ियार) बातिल नहीं होगा, वरना बातिल हो जाएगा। यह 'फुसूल-ए-इमादिया' और 'फ़स्ल-ए-तमीज़' में है। और जो महम्मल जिसे 'हम्माल' (ऊंट चलाने वाला) आगे से चलाता हो और दोनों उसी में हों, तो महिला का ख़ियार बातिल नहीं होगा, यह 'अताबिया' में है। और अगर घुटनों के बल बैठी थी और फिर चार-ज़ानू (पालथी मारकर) बैठ गई या चार-ज़ानू थी और घुटनों के बल बैठ गई, तो उसका ख़ियार बातिल नहीं होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी को ख़ियार दिया, फिर इससे पहले कि महिला अपने आप को चुनती, पति ने उसका हाथ पकड़ कर उसे खड़ा कर दिया या सहवास कर लिया, तो महिला के हाथ से इख़्तियार निकल जाएगा। और 'मजमू-उल-नवाज़िल' और 'असल' के उस नुस्खे में, जो इमाम ख्वाहिरज़ादा की व्याख्या (शरह) है, यों लिखा है कि अगर किसी महिला को ख़ियार दिया गया और उसके पास कोई नहीं था, फिर वह स्वयं गवाहों को बुलाने के लिए उठी, तो वह दो स्थितियों से खाली नहीं। या तो उसने अपनी जगह बदली या नहीं। अगर जगह नहीं बदली, तो सर्वसम्मति से ख़ियार बातिल नहीं होगा। और अगर जगह बदल गई और वह दूसरी जगह चली गई, तो इसमें 'मशायख' (विद्वानों) ने मतभेद किया है। मतभेद का आधार यह है कि कुछ के नज़दीक ख़ियार के बातिल होने में महिला का 'एराज' (विमुख होना) या मजलिस का बदलना मान्य है, कि अगर इनमें से कोई बात पाई गई तो ख़ियार बातिल हो जाएगा। और कुछ के नज़दीक केवल महिला का 'एराज' मान्य है कि अगर 'एराज' पाया गया तो ख़ियार बातिल होगा, और यही 'असह' (सबसे सही) है। यहाँ तक कि अगर महिला ने अपने आप को खरीदा (खुला का प्रस्ताव दिया), फिर पति खड़ा हुआ और

महिला की तरफ एक या दो कदम चलकर आया और कहा कि मैंने बेच दिया (खुला स्वीकार किया), तो 'खुला' सही है और यह उन लोगों के कथन के साथ सहमत है, यह 'खुलासा' में है।

अगर महिला से कहा कि तू चुन, तो चुन, तो चुन: अगर महिला ने नमाज़ शुरू कर दी, तो ख़ियार बातिल हो जाएगा, चाहे नमाज़ फ़र्ज़ हो, वाजिब हो या नफ़्ल। और अगर महिला के नमाज़ में होने की स्थिति में पति ने उसे इख़्तियार दिया, तो अगर महिला ने नमाज़ पूरी कर ली, और अगर महिला नमाज़-ए-फ़र्ज़ में हो या 'वित्र' जैसी वाजिब नमाज़ में हो, तो ख़ियार बातिल नहीं होगा और नमाज़ से निकलने पर वह (इख़्तियार) बाकी रहेगा। और अगर नफ़्ल नमाज़ में हो, तो अगर उसने दो रकात पर सलाम फेर लिया तो वह अपने ख़ियार पर बाकी रहेगी, और अगर दो रकात से बढ़ाया तो उसका ख़ियार बातिल हो जाएगा। और ज़ुहर की पहली चार सुन्नतें पढ़ने की स्थिति में उसे इख़्तियार दिया गया और उसने चारों पूरी कीं और दो रकात के बाद सलाम नहीं फेरा, तो इसमें मशायख ने मतभेद किया है। कुछ ने कहा कि مطلق (सामान्य) नफ़्ल की तरह उसका ख़ियार बातिल हो जाएगा, और कुछ ने फरमाया कि बातिल नहीं हुआ और यही सही है। यह 'बदाये' में है। और अगर महिला से कहा कि तू चुन, तू चुन, तू चुन, तो उसने कहा कि मैंने पहले या दूसरे या तीसरे (विकल्प) को चुना।

1. महम्मल: बड़ा हौदा जिसमें ऊंटों पर रखकर सवारी करते हैं।
2. हम्माल: ऊंट चलाने वाला।
3. यह گویا (मानो) सही होने का प्रमाण है।

ایک شخص نے اپنی بیوی کو اختیار دیا پھر قبل اس کے کہ عورت مذکور اپنے نفس کو اختیار کرے شوہر نے اس کا ہاتھ پکڑ کر اٹھا کھڑا کر دیا یا جماع کر لیا تو عورت کے ہاتھ سے اختیار نکل جائے گا: اگر کوٹھری میں ہو پس ایک جانب سے دوسری جانب چلی گئی تو اس کا خیار باقی رہے گا اور کشتی مثل کوٹھری کے ہے مثل جانور سواری کے اور شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا ہے کہ اس میں کچھ فرق نہیں ہے کہ چاہے دونوں وہ جانوروں پر سوار ہوں یا ایک ہی ہوں یا عورت ایک جانور پر ہو اور مرد پاؤں چلتا ہو اور چاہے دونوں دو کشتیوں میں ہوں یا ایک ہی کشتی میں ہوں اور خواہ دونوں دو محملوں ۱ میں ہوں یا ایک ہی میں ہوں یہاں تک کہ اگر دونوں ایک شخص کے کندھے پر سوار ہوں اور عورت نے جس قدم میں شوہر نے اس کو اختیار دیا ہے اسی قدم میں اپنے نفس کو اختیار کر لیا تو باطل نہ ہو جائے گی ورنہ نہیں یہ فصول عماد یہ فصل تمیص میں ہے اور جو محمل کہ اس کو حمال ۲ آگے سے چلاتا ہو اور دونوں اسی محمل میں ہوں عورت کا خیار باطل نہ ہوگا یہ عتابیہ میں ہے اور اگر گھٹنوں کے بل تھی پس چار زانو بیٹھی یا چار زانو تھی پس گھٹنوں کے بل بیٹھی تو اس کا خیار باطل نہ ہوگا یہ ظہیر یہ میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی کو خیار دیا پھر قبل اس کے کہ عورت مذکور اپنے نفس کو اختیار کرے شوہر نے اس کا ہاتھ پکڑ کے اس کو اٹھا کھڑا کر دیا یا اس سے جماع کر لیا تو عورت کے ہاتھ سے اختیار نکل جائے گا اور مجموع النوازل میں اور اصل کے اس نسخہ میں جو امام خواہر زادہ کی شرح کی ہے یوں لکھا ہے کہ اگر کسی عورت کو خیار دیا گیا اور اس کے پاس کوئی نہ تھا پس وہ خود گواہوں کے پکارنے کو اٹھے تو وہ حال سے خالی نہیں یا تو اس نے اپنی جگہ کو بدلا یا نہیں اگر جگہ نہیں بدلی تو بالاتفاق خیار باطل نہ ہوگا اور اگر جگہ بدل گئی اور وہ دوسری جگہ ہو گئی تو

اس میں مشائخ ۳ نے اختلاف کیا ہے اور بنائے اختلاف اس پر ہے کہ بعض کے نزدیک بطلان خیار میں عورت کا اعراض کرنا یا مجلس جہاں تھی اس کا تبدیل ہونا معتبر ہے کہ اگر ان میں سے کوئی بات پائی جائے خیار باطل ہو جائے گا اور بعض کے نزدیک فقط عورت کا اعراض معتبر ہے کہ اگر اعراض پایا گیا تو خیار باطل ہوگا اور یہی اصح ہے حتیٰ کہ اگر عورت نے اپنے تئیں خریدا پس شوہر کھڑا ہوا اور عورت کی طرف ایک قدم یا دو قدم چل کر آیا اور کہا کہ میں نے فروخت کیا تو خلع صحیح اور یہ انہیں بعض کے قول کے ساتھ موافق ہے یہ خلاصہ میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ تو اختیار کر تو اختیار کر تو اختیار کر: اگر عورت نے نماز شروع کر دی تو خیار باطل ہو جائے گا خواہ نماز فرض ہو یا واجب یا نفل اور اگر عورت کے نماز میں ہونے کی حالت میں شوہر نے اس کو اختیار رہا پس اگر عورت نماز کو پورا کیا پس اگر عورت نماز فرض میں یا مثل وتر کے واجب میں ہو تو خیار باطل نہ ہوگا اور اس نماز سے برآمد ہونے پر رہے گا اور اگر نماز نفل میں ہو پس اگر اس نے دو رکعت پر سلام پھیرا یا تو وہ اپنے خیار پر رہے گی اور اگر دو رکعت سے بڑھایا تو اس کا خیار باطل ہو جائے گا اور ظہر کے پہلے کی چار سنتیں پڑھنے کی حالت میں اس کو اختیار دیا گیا اور اس نے چاروں پوری کیں اور دو رکعتوں کے بعد سلام نہ پھیرا تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعض نے کہا کہ مثل مطلق نفل کی صورت کے اس کا خیار باطل ہو جائے گا اور بعض نے فرمایا کہ باطل نہ ہوا اور یہی صحیح ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو اختیار کر تو اختیار کر تو اختیار کر اس نے کہا کہ میں نے اول یا دوم یا سوم کو اختیار کیا

۱۔ محمل بڑا کجاوہ جس میں اونٹوں پر رکھ کر سوار ہوتے ہیں۔ ۲۔ اونٹ چلانے والا۔ ۳۔ یہ گویا اصح ہونے کی دلیل ہے۔

Or [if the man] said "Ikhtartu Ikhtiyarah," meaning "I have chosen the right to choose," then three divorces will occur with the intention. There is no need to mention the 'self' (nafs) for the woman to say, "I have chosen my self," or "the first, second, or third choice," or "the right to choose." This is the narration of the Jami'. According to most narrations, intention is a condition, even if the word 'choice' is used in any degree. It should be clear that the ruling that three divorces occur when a woman says she chose the first, second, or third, is the school of Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him), while according to the Sahibain (the two disciples), only one divorce will occur. In the case where she said, "Ikhtartu Ikhtiyaran il Ikhtiyaratin lau marratin au bimarratin au bida'atin au biwahidatin au Ikhtaruha wahidatan," meaning "I have chosen the right to choose" or "full choice" or "once" or "together" or "at once" or "one choice," then three divorces will occur by consensus. Similarly, if the husband mentions the last two choices with the conjunction 'fa' (so) or 'thumma' (then), or does not mention any conjunction, there is no difference; the ruling remains the same as mentioned, as in Al-Tibyan. If the woman responded by saying, "I have divorced myself," or "I have divorced," this is also a response to the whole, and she will be 'taliqa' (divorced) by three divorces; this is in Al-Muhit.

If it was said to the woman: 'Ikhtari, Ikhtari, Ikhtari bil-alf' (Choose, choose, choose for a thousand): If the woman was told to choose three times and the woman said, "Ikhtartut-talliqatal ula," meaning "I have chosen that same first divorce," or "I have chosen this one divorce," then by consensus, one divorce will occur; this is in Al-Zahiriya. If the woman was told "Choose, choose, choose" or the last two were mentioned with the conjunction 'fa' (so), and the woman responded that she divorced herself by one divorce or chose herself by one divorce, then this is in Al-Badai'. If the husband intended to say "choose" multiple times but the turn for the second or third time had not yet come when the woman said, "I have chosen my self," then all subsequent [choices] will be void; this is in Al-Anabiya. If the woman was told, "You choose, you choose, you choose," and the woman said, "I have invalidated one," then all will be void; this is in Al-Muhit. If the woman was told, "Choose, choose, choose," and the woman chose her self, and the husband claimed that he intended divorce by the first word and only intended to explain to the woman by the latter two, then in the judiciary (qada) it will not be accepted, but between her and Allah the Almighty, it will be accepted; this is in Siraj-ul-Wahhaj. If the woman was told, "Ikhtari, Ikhtari, Ikhtari bil-alf," meaning "You choose, choose, choose for a

thousand," and the woman said, "I have chosen all of these," then the first two divorces will occur for free, and the third will occur in exchange for a thousand. Similarly, if the woman said, "I have chosen my self" to choose once or together, the ruling is the same; this is in Meraj-ul-Dirayah. However, according to the Sahibain, if she chose the first, second, or third, one divorce will occur for free, and if she chose the third, it will occur in exchange for a thousand; this is in Al-Kafi.

If it was said to the woman 'Choose as many as you want of the three divorces,' then according to Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him), the woman will have the choice to choose only one or two: If the woman said, "I have divorced my self by one" or "chose my self by one divorce," then this will be one irrevocable divorce (Talaq-e-Baina). Then, after this, the woman will be questioned, and if she said that she meant the first or the second, it will occur for free, and...

या कहा कि 'इख्तारतु इख्तियारा' यानी मैंने इख्तियार करने का हक इख्तियार किया, तो नियत के साथ तीन तलाक वाकई हो जाएंगी। इसमें 'नफ़्स' के जिक्र की भी जरूरत नहीं है कि औरत कहे कि मैंने अपने नफ़्स को इख्तियार किया या इख्तियार-ए-अव्वल, दोम या सोम या हक इख्तियार करने का, और यह 'जामे' की रिवायत है। ज्यादा तर रिवायत के मुताबिक नियत शर्त है, अगरचे लफ्ज़-ए-इख्तियार किसी भी मरतबे कहा हो। फिर वाज़ेह रहे कि औरत के इस कौल से कि मैंने अव्वल या दोम या सोम को इख्तियार किया, तीन तलाक वाकई होने का मज़हब इमाम-ए-आज़म का है और साहिबैन के नजदीक एक ही तलाक वाकई होगी। और अगर उसने यूं कहा कि 'इख्तारतु इख्तियारातन इल इख्तियाराति लौ मर्रतिन औ बिमर्रतिन औ बिदफ़अतिन औ बिवाहिदतिन औ इख्तारुहा वाहिदतिन' यानी मैंने हक इख्तियार करने का या पूरा इख्तियार या एक बार की या यक-बारगी या दफ़अ या बिदफ़अतिन या ब-यक-बार या इख्तियार-ए-वाहदा, तो बिला-इत्तेफाक तीन तलाक वाकई होंगी। और इसी तरह अगर मर्द दोनों आख़िर के इख्तियार को याद जिक्र करे या 'फ़ा' यानी लफ्ज़ 'पस' जिक्र करे या 'सुम्मा' यानी 'फिर' या कोई हर्फ़ए-अत्फ़ जिक्र न करे, बहरहाल कोई फर्क नहीं है, हुक्म वही होगा जो मजकूर हुआ है, कज़ा-फ़ित-तब्बीन। और अगर औरत ने इसके जवाब में कहा कि मैंने अपने नफ़्स को तलाक दी या कहा कि मैंने तलाक दी, तो भी यह कुल का जवाब है और वह तीन तलाक से 'तालिका' होगी, यह 'मुहीत' में है।

अगर औरत से कहा कि इख्तारी, इख्तारी, इख्तारी बिल-अल्फ: अगर औरत से तीन मर्तबा इख्तियार करने को कहा, पस औरत ने कहा कि 'इख्तारतुत-तल्लिकतल ऊला' यानी मैंने वही पहली तल्लिक को इख्तियार किया या इसी एक तल्लिक को इख्तियार किया, तो बिला-इज्मा एक तलाक वाकई होगी, यह 'जहीरिया' में है। और अगर औरत से कहा 'इख्तियार कर, इख्तियार कर, इख्तियार कर' या आख़िर दोनों को हर्फ़'पस' के साथ जिक्र किया, पस औरत ने जवाब दिया कि मैंने अपने नफ़्स को एक तलाक दी या कहा कि मैंने अपने नफ़्स को ब-यक-तल्लिक़ा इख्तियार किया, तो यह 'बदाय' में है। और अगर शौहर ने 'इख्तियार कर' की कई बार कहना चाहा था मगर अभी एक बार के दूसरी बार की नौबत न आई थी कि औरत ने कह दिया कि मैंने अपने नफ़्स को इख्तियार किया, तो पिछली सब बातिल होंगी, यह 'अनाबिया' में है। और अगर औरत से कहा कि तू इख्तियार कर, तू इख्तियार कर, तू इख्तियार कर, पस औरत ने कहा कि मैंने एक को बातिल कर दिया तो सब बातिल हो जाएंगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत से कहा कि 'इख्तियार कर, इख्तियार कर, इख्तियार

कर', पस औरत ने अपने नफ़्स को इख्तियार किया, फिर शौहर ने दावा किया कि मैंने लफ्ज़-ए-अव्वल से तलाक की नियत की थी और बाकी दोनों से सिर्फ औरत को समझाना मकसूद था, तो कज़ा (अदालत) में तसदीक न होगी, लेकिन फ़ीमा बैनहू व बैन-अल्लाह तआला तसदीक होगी, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और अगर औरत से कहा कि 'इख्तारी, इख्तारी, इख्तारी बिल-अल्फ' यानी तू इख्तियार कर, इख्तियार कर, इख्तियार कर, हजार के एवज, पस औरत ने कहा कि मैंने ये सब इख्तियार कीं, तो पहली दो तलाकें मुफ्त वाकई होंगी और तीसरी हजार के एवज वाकई होगी। इसी तरह अगर औरत ने यूं कहा कि मैंने अपने नफ़्स को इख्तियार किया, इख्तियार करने एक बार या यक-बार, तो भी यही हुक्म है, यह 'मेराजुद दरैया' में है। लेकिन साहिबैन के नजदीक अगर उसने अव्वल या दोम या सोम को इख्तियार किया, तो मुफ्त एक तलाक वाकई होगी और अगर सोम को इख्तियार किया, तो हजार के एवज वाकई होगी, यह 'काफ़ी' में है।

औरत से कहा कि तीन तलाक में से जितनी चाहे इख्तियार कर, तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह के नजदीक औरत को यह इख्तियार होगा कि सिर्फ एक या दो तक इख्तियार करे: अगर औरत ने यूं कहा कि मैंने अपने नफ़्स को तलाक दी ब-वाहदा या इख्तियार किया अपने नफ़्स को ब-यक-तल्लिक़ा, तो यह एक तलाक-ए-बाइना होगी। फिर इसके बाद औरत से दरयाफ्त किया जाएगा, पस अगर उसने कहा कि मैंने पहली या दूसरी मुराद ली है तो मुफ्त वाकई होगी और...

یا کہا کہ اخترت اختیارہ یعنی میں نے اختیار کیا حق اختیار کرنے کا تو بانیت تین طلاق واقع ہوں گی اور نیز ذکر نفس کی بھی ضرورت نہیں ہے کہ عورت کہے کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا یا اختیار اول یا دوم یا سوم یا حق اختیار کرنے کا اور یہ جامع کی روایت ہے اور زیادہ تر روایت کے موافق نیت شرط ہے اگر چہ لفظ اختیار کر کوئی مرتبہ کہا ہے پھر واضح رہے کہ عورت کے اس قول سے کہ میں نے اول یا دوم یا سوم کو اختیار کیا تین طلاق واقع ہونے کا مذہب امام اعظم کا ہے اور صاحبین کے نزدیک ایک ہی طلاق واقع ہوگی اور درصورتیکہ اس نے یوں کہا کہ اخترت اختارۂ الا اختیارۃ لو مرۃ او بمرۃ او بدمعۃ اور بواحدۃ او اختارہا واحدۃ یعنی میں نے حق اختیار کرنے کا یا پورا اختیار یا ایک بار کی یا یکبارگی یا دفعہ یا بدمعۃ یا بایکبار یا اختیار واحدہ تو بالاتفاق تین طلاق واقع ہوں گی اور اسی طرح اگر مرد دونوں اخیر کے اختیار کو یاد ذکر کرے یا بفاے یعنی لفظ پس ذکر کرے یا بلفظ ثم یعنی پھر یا کوئی حرف عطف ذکر نہ کرے بہر حال کچھ فرق نہیں ہے حکم وہی ہوگا جو مذکور ہوا ہے کذانی التبیین اور اگر عورت نے اس کے جواب میں کہا کہ میں نے اپنے نفس کو طلاق دی یا کہا کہ میں نے طلاق دی تو بھی یہ کل کا جواب ہے اور وہ تین طلاق سے طالقہ ہوگی یہ محیط میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ اختاری اختاری اختاری بالف : اگر عورت سے تین مرتبہ اختیار کر کہا پس عورت نے کہا کہ اخترت التطلیقۃ الاولیۃ یعنی میں نے وہی پہلی تطلیق کو اختیار کیا یا اسی ایک تطلیق کو اختیار کیا تو بالا جماع ایک طلاق واقع ہوگی یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا اختیار کر اختیار کر اختیار کر یا اخیر دونوں کو حرف پس کے ساتھ ذکر کیا پس عورت نے جواب دیا کہ میں نے اپنے نفس کو ایک طلاق دی یا کہا کہ میں نے اپنے نفس کو بیک تطلیقہ اختیار کیا تو

یہ بدائع میں ہے اور اگر شوہر نے اختیار کر کی بار کئی بار کہنا چاہا تھا مگر ہنوز ایک بار کے دوسری بار کی نوبت نہ آئی تھی کہ عورت نے کہہ دیا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو پچھلی سب باطل ہوں گی یہ عنابیہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو اختیار کر تو اختیار کر تو اختیار کر پس عورت نے کہا کہ میں نے ایک کو باطل کر دیا تو سب باطل ہو جائیں گی یہ محیط میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اختیار کر اختیار کر اختیار کر پس عورت نے اپنے نفس کو اختیار کیا پس شوہر نے دعویٰ کیا کہ میں نے لفظ اول سے طلاق کی نیت کی تھی اور باقی دونوں سے صرف عورت کو سمجھانا مقصود تھا تو قضاء تصدیق نہ ہوگی لیکن فیما بینہ وبین اللہ تعالیٰ تصدیق ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اختاری اختاری اختاری بالف یعنی تو اختیار کر اختیار کر اختیار کر بعوض ہزار کے پس عورت نے کہا کہ میں نے یہ سب اختیار کیں تو پہلی دو طلاقیں مفت واقع ہوں گی اور تیسری بعوض ہزار کے واقع ہوگی اسی طرح اگر عورت نے یوں کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا اختیار کرنے ایک بار یا یکبار تو بھی یہی حکم ہے یہ معراج الدرایہ میں ہے لیکن صاحبین کے نزدیک اگر اس نے اول یا دوم یا سوم کو اختیار کیا تو مفت ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر سوم کو اختیار کیا تو بعوض ہزار کے واقع ہوگی یہ کافی میں ہے۔

عورت سے کہا کہ تین طلاقوں میں سے جتنی چاہے تو اختیار کر تو امام اعظم رحمہ اللہ کے نزدیک عورت کو یہ اختیار ہوگا کہ فقط ایک یا دو تک اختیار کرے: اگر عورت نے یوں کہا کہ میں نے اپنے نفس کو طلاق دی با واحدہ یا اختیار کیا اپنے نفس کو بیک تطلیق تو یہ ایک طلاق بائنہ ہوگی پھر اس کے بعد عورت سے دریافت کیا جائے گا پس اگر اس نے کہا کہ میں نے پہلی یا دوسری مراد لی ہے تو مفت واقع ہوگی اور ...

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 1 (329) Kitab al-Talaq

If he said that he meant the third [instance], then it will occur for some thousand dirhams, as stated in Fath al-Qadir. And if he said: "Ikhtiari wa Ikhtiari wa Ikhtiari bilf" (I choose and I choose and I choose with the amount), and the woman said: "I chose" or "I chose" (referring to one or one or one), then by consensus, three divorces will occur for a thousand dirhams. And if the woman said "Hadil" or "Badum" or "Basum", then according to Imam Azam (RA), the same ruling applies, whereas according to the Sahibayn (RA), nothing at all will occur; this is stated in Kafi. And if he said: "Ikhtiari wa Ikhtiari bilf" (I choose and I choose with the amount), and the woman said: "I chose one divorce" or "I divorced myself," then by consensus, nothing will occur; this is in Muhit Sarakhsi. And if the woman said "I gave one divorce," then by consensus, nothing will occur. And if the man mentioned some wealth separately with every choice, then the woman will have the choice to select whichever she wants; this is in Atabiya. If he said to the woman: "Choose as many as you want from the three divorces," then according to Imam Azam (RA), this choice will be limited to only one or two, whereas according to the Sahibayn, she can take up to three divorces; this is in Fath al-Qadir. And if the man said: "You choose," and she said: "I do not choose you" or "I do not want you" or "I have no need of you," then all this is void. And if she said: "I do not choose divorce," this is a rejection of the Tafwid (delegation). And if she said: "Hawiyat zawji au ahabtuhu" (I desired my husband or I kept him as a friend), the woman remains on her Khiyar (option). And if she said: "The separation from my husband is heavy/burdensome upon me," this is her exercising the choice. And if she said: "I have chosen that I should not be your wife," then she becomes separated (Bain); this is in Muhit.

Stating the choice of divorce and the woman responding in affirmation:

If he said: "Choose the divorce," and the woman said: "I have chosen it," then one Raj'i (revocable) divorce will occur. If he said: "Choose the two divorces," and she chose one, then nothing will occur. And if he said to someone: "Give my wife the Takhyir (1)," then until he gives the Takhyir, the woman will not have the choice. And if he said to someone else: "Give my wife the news of the choice," and then before the news was given, the woman heard it somehow and chose herself, the divorce will occur; this is in Muhit Sarakhsi. And if he said: "Choose your own self today, or in this month, or up to this month, or for a year," then as long as the mentioned time remains, the woman will have the choice, regardless of whether she turns away from this gathering or gets busy with another task or does not turn away; all are equal,

and she will have the choice until that specific period. And if he said: "Choose today or in this month," then she will have the choice for the remainder of the mentioned day or the remainder of the mentioned month, and it will not be more than that. And if he said "one day," it will be kept until that hour from the time he said it, and if he said "one month," it will be thirty full days from the hour of that speech. And when the time is fixed for the choice, it becomes void upon the passing of the time, regardless of whether the woman knew or not. If it is not time-bound, then it is the opposite; this is in Siraj al-Wahhaj. And if he said: "Choose today and choose tomorrow," and the woman rejected today's choice, then if she rejected tomorrow's choice, it will become completely void; this is in Muhit Sarakhsi.

Section: (2) Regarding Amr bi-al-Yad (The matter is in your hand) The translator says: The meaning of "Amr bi-al-Yad" is that the matter is in the hand, and the intent is that the matter of divorce was given to the woman, and this also... (1) That is, only one will occur, not two.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द १ (३२९) किताबुत्तलाक़

अगर कहा कि तीसरी मुराद ली है तो बज़्म-ए-हज़ार दिरहम के वाक़े होगी, फतहुल कदीर में है। और अगर कहा कि इख़्तियारी व इख़्तियारी व इख़्तियारी बिलफ, पस औरत ने कहा कि मैंने इख़्तियार की या मैंने इख़्तियार किया वाहिदा या वाहिदा या वाहिदा तो बिल-इज़मा तीन तलाक़ हज़ार दिरहम के वाक़े होगी। और अगर औरत ने कहा कि 'हादल' या 'बदूम' या 'बसूम' तो भी इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक यही हुक्म है और साहिबैन (रह.) के नज़दीक कुछ भी वाक़े न होगी, यह काफी में है। और अगर कहा कि 'इख़्तियारी व इख़्तियारी बिलफ' पस औरत ने कहा कि मैंने एक ततलीक़ा को इख़्तियार किया या मैंने अपने नफ़्स को तलाक़ दी तो बिल-इज़मा कुछ वाक़े न होगी, यह मुहीते सरसी में है। और अगर औरत ने कहा कि मैंने एक तलाक़ दी तो बिल-इत्तेफाक़ वाक़े न होगी। और अगर मर्द ने हर इख़्तियार करने के साथ कुछ-कुछ माल अलग-अलग ज़िक्र किया तो औरत को इख़्तियार होगा कि जिसे चाहे इख़्तियार करे, यह अताबीया में है। अगर औरत से कहा कि तीन तलाक़ों में से जितनी चाहे तो इख़्तियार कर, तो इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक यह इख़्तियार होगा कि सिर्फ़ एक या दो तक इख़्तियार करे और साहिबैन के नज़दीक तीन तलाक़ तक ले सकती है, यह फतहुल कदीर में है। और अगर मर्द ने कहा कि तू इख़्तियार कर, पस उसने कहा कि मैं तुझे इख़्तियार नहीं करती हूँ या मैं तुझे नहीं चाहती हूँ या मुझे तेरी कोई ज़रूरत नहीं है तो यह सब बातिल है। और अगर कहा कि मैं तलाक़ इख़्तियार नहीं करती हूँ तो यह तफ़वीज़ का रद्(इनकार) है। और अगर कहा कि 'हवियत ज़ौजी औ अह्बतहू' यानी मैंने अपने शौहर को चाहा या उसे दोस्त रखा, तो औरत अपने ख़ियार (विकल्प) पर रही। और अगर कहा कि मुझे अपने शौहर का फ़िराक़ (जुदाई) गराँ गुज़रता है, तो यह उसका इख़्तियार करना है। और अगर यूँ कहा कि मैंने ख़ियार किया कि तेरी बीवी न रहूँ तो उससे बाइना हो जाएगी, यह मुहीत में है।

ततलीक़ा इख़्तियार करने का कहना और औरत के इसबात में जवाब देना:

अगर कहा कि ततलीक़ा को इख़्तियार कर, पस औरत ने कहा कि मैंने उसको इख़्तियार किया तो एक तलाक़-ए-रज़ई वाक़े होगी और अगर कहा कि ततलीक़ैन (दो तलाक़) को इख़्तियार कर, पस उसने एक को इख़्तियार किया तो वाक़े न होगी। और अगर किसी से कहा कि मेरी बीवी को तख़यीर (१) दे, तो जब तक वह तख़यीर न दे तब तक औरत को इख़्तियार हासिल न होगा। और अगर दूसरे से कहा कि मेरी बीवी को ख़ियार की ख़बर दे दे, फिर ख़बर देने से पहले औरत ने किसी तौर से सुनकर अपने नफ़्स को इख़्तियार कर लिया तो तलाक़ वाक़े हो जाएगी, यह मुहीते सरसी में है। और

अगर कहा कि इख़्तियार कर अपने नफ़्स को आज के रोज़ या इस महीने में या इस महीने तक या साल तक, तो जब तक वक़्त मज़कूर बाक़ी है तब तक औरत को इख़्तियार रहेगा, ख़्वाह वह इस मजलिस से एराज़ (मुँह मोड़ना) करे या दूसरे काम में मशगूल हो जाए या एराज़ न करे, सब बराबर हैं और उस मियाद-ए-मुरद्दद तक उसको ख़ियार रहेगा। और अगर कहा कि इख़्तियार कर आज के रोज़ या इस महीने में तो बाक़ी रोज़-ए-मज़कूर या बाक़ी माह-ए-मज़कूर फिर उसको इख़्तियार रहेगा, उससे ज़्यादा न होगा। और अगर कहा कि एक रोज़ तो जिस वक़्त से कहा है उस घड़ी तक, उसी घड़ी तक रखा जाएगा और अगर कहा कि एक महीना तो वह उस कलाम की साअत से पूरे तीस रोज़ तक होगा। और जब ख़ियार के वास्ते वक़्त मुक़र्रर हो तो वक़्त गुज़र जाने पर बातिल हो जाता है, ख़्वाह औरत को मालूम हुआ हो या न हुआ हो और अगर ग़ैर-मुवक्कत (बिना समय सीमा) हो तो इसके बरखिलाफ़ है, यह सिराजुल वहाज में है। और अगर कहा कि आज इख़्तियार कर और कल इख़्तियार कर, पस औरत ने आज का ख़ियार रद् कर दिया तो अगर कल का ख़ियार रद् कर दिया तो बिल्कुल बातिल हो जाएगा, यह मुहीते सरसी में है।

फ़स्ल: (२) अम्र-बिल-यद के बयान में मुतरजिम (अनुवादक) कहता है: अम्र-बिल-यद के यह मानी हैं कि अम्र (मामला) हाथ में है और मुराद यह है कि अम्र-ए-तलाक़ औरत में दिया। और यह भी... (१) कौलहु वाक़े होगी यानी एक ही वाक़े होगी न दो।

اگر کہا کہ تیسری مراد لی ہے تو بعض ہزار درہم کے واقع ہوگی فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ اختیاری و اختیاری و اختیاری بالف پس عورت نے کہا کہ میں نے اختیار کی یا میں نے اختیار کیا واحدة یا واحدة یا واحدة تو بالا جماع تین طلاق ہزار درہم کے واقع ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ ہادل یا بدوم یا بسوم تو بھی امام اعظم کے نزدیک یہی حکم ہے اور صاحبین کے نزدیک کچھ کچھ واقع نہ ہوگی یہ کافی میں ہے اور اگر کہا کہ اختیاری و اختیاری بالف پس عورت نے کہا کہ میں نے ایک تطلیقہ کو اختیار کیا یا میں نے اپنے نفس کو طلاق دی تو بالا جماع کچھ واقع نہ ہوگی یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے ایک طلاق دی تو بالا تفاق واقع نہ ہوگی اور اگر مرد نے ہر اختیار کر کے ساتھ کچھ کچھ مال علیحدہ علیحدہ ذکر کیا تو عورت کو اختیار ہوگا کہ جس کو چاہے اختیار کرے یہ عتابیہ میں ہے اگر عورت سے کہا کہ تین طلاقوں میں سے جتنی چاہے تو اختیار کر تو امام اعظم کے نزدیک یہ اختیار ہوگا کہ فقط ایک یا دو تک اختیار کرے اور صاحبین کے نزدیک تین طلاق تک لے سکتی ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر مرد نے کہا کہ تو اختیار کر پس اس نے کہا کہ میں تجھے نہیں اختیار کرتی ہوں یا میں تجھے نہیں چاہتی ہوں یا ہے تیری کوئی حاجت نہیں ہے تو یہ سب باطل ہے اور اگر کہا کہ میں طلاق نہیں اختیار کرتی ہوں یہ تو یہ تفویض کا رد ہے اور اگر کہا کہ ہویت زوجی او احبتہ یعنی میں نے اپنے شوہر کو چاہا یا اس کو دوست رکھا تو عورت اپنے خیار پر رہی اور اگر کہا کہ مجھے اپنے شوہر کا فراق گراں گراں ہے اور تو یہ اس کا اختیار کرنا ہے اور اگر یوں کہا کہ میں نے خیار کیا کہ تیری بیوی نہ ہوں تو اس سے بائنہ ہو جائے گی یہ محیط میں ہے۔

تطلیقہ اختیار کرنے کا کہنا اور عورت کے اثبات میں جواب دینا:

اگر کہا کہ تطلیقہ کو اختیار کر پس عورت نے کہا کہ میں نے اس کو اختیار کیا تو ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تطلیقین کو اختیار کر پس اس نے ایک کو اختیار کیا تو واقع نہ ہوگی اور اگر کسی سے کہا کہ میری بیوی کو تخییر (۱) دے تو جب تک وہ تخییر نہ دے تب تک عورت کو اختیار حاصل نہ ہوگا اور اگر دوسرے سے کہا کہ میری بیوی کو خیار کی خبر دے دے پھر قبل خبر دینے کے عورت نے کسی طور سے سن کر اپنے نفس کو اختیار کر لیا تو طلاق واقع ہو جائے گی یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر کہا کہ اختیار کر اپنے نفس کو آج کے روز یا اس مہینہ میں یا اس مہینہ تک یا سال تک تو جب تک وقت مذکور باقی ہے تب تک عورت کو اختیار رہے گا خواہ وہ اس مجلس سے اعراض کرے یا دوسرے کام میں مشغول ہو جائے یا اعراض نہ کرے سب برابر ہیں اور اس میعاد متردو تک اس کو خیار رہے گا اور اگر کہا کہ اختیار کر آج کے روز یا اس مہینہ میں تو باقی روز مذکور یا باقی ماہ مذکور پھر اس کو اختیار رہے گا اسے زیادہ نہ ہوگا اور اگر کہا کہ ایک روز تو جس وقت سے کہا ہے اس گھڑی تک اسی گھڑی تک رکھا جائے گا اور اگر کہا کہ ایک مہینہ تو وہ اس کلام کی ساعت سے پورے تیس روز تک ہوگا اور جب خیار کے واسطے وقت مقرر ہو تو وقت گزر جانے پر باطل ہو جاتا ہے خواہ عورت کو معلوم ہوا ہو یا نہ ہوا ہو اور اگر غیر موقت ہو تو اس کے بر خلاف ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کہا کہ آج اختیار کر اور کل اختیار کر پس عورت نے آج کا خیار رد کر دیا تو اگر کل کا خیار رد کر دیا تو بالکل باطل ہو جائے گا یہ محیط سرسی میں ہے۔

فصل: (۲) امر بالید کے بیان قال المترجم امر بالید کے یہ معنی ہیں کہ امر ہاتھ میں ہے اور مراد یہ ہے کہ امر طلاق عورت میں دیا اور یہ بھی (۱) قولہ واقع ہوگی یعنی ایک ہی واقع ہوگی نہ دو۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 330 Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

Among the expressions of delegation (Tafweed), as stated in the book, is the use of the phrase "your affair is in your hands" in place of "Amruka Biyadika." It is stated in the book that "Amr bil-yad" is similar to "Takhayyur" (1) in all those issues where mentioning the "nafs" (self) is a condition, or what stands in its place. Furthermore, after "Amr bil-yad," the husband retains no authority for delegation. And regarding other matters mentioned above, except for one case: in the form of "Takhayyur," intending three divorces with only one option is not valid, but it is valid in "Amr bil-yad," as stated in Fath al-Qadir.

Your affair is in your hands: If a man says to his wife, "Your affair is in your hands," and he intended divorce, then if the woman has heard it, the matter of divorce will remain in her control as long as she is in that gathering. If the woman has not heard it, the matter of divorce will be in her hands once she learns of it or receives the news, as stated in Al-Muhit. If the woman is absent—meaning not present before him—there are two scenarios: if the husband spoke absolutely (without conditions), the woman will have the option until the gathering in which she received the information. If he limited it to a specific time, and the woman received the news within that state, she will have the option for the remainder of the time. If the time passes and she learns of it later, she will have no option, as stated in Siraj al-Wahhaj. If he said to his wife, "Your affair is in your hands," while intending three divorces, and the woman said, "I have chosen one divorce for myself," then three divorces will take effect. If the husband intended three divorces and the woman also pronounced three divorces upon herself, three divorces will take effect. If the man intended two divorces, one will take effect. Similarly, if the woman said, "I have divorced myself" or "I have chosen myself" without mentioning three divorces, three divorces will still take effect. Likewise, if she said, "I have made myself 'Bain' (irrevocable)" or "I have made myself Haram" or other similar expressions that could serve as a response, the ruling remains the same. If the woman said, "I have divorced myself once" or "I have chosen myself as one," one irrevocable (Bain) divorce will take effect, as stated in Al-Badai. If the husband handed the wife's affair to her and she chose herself in the same gathering where she learned of it, she will become "Bain" with one divorce. If the husband intended three divorces, three will take effect. If he intended two or one, or had no specific intent, one will take effect, as stated in Al-Muhit. If he said to his wife, "In one divorce, your affair is in your hands," this will be considered a revocable (Raj'i) divorce. In Al-Muhiti, it is stated that if he said to his wife, "Your affair is in your

hands regarding three conditions," and she gave herself one or two divorces, it will be revocable (Raj'i), as stated in Al-Dhakhira. A man said to his wife, "The matter of your three divorces is in your hands," and she replied, "Why don't you divorce me with your own tongue?"—this will not constitute a rejection of this delegation, and the woman will retain the option to divorce herself if she wishes, as stated in Fatawa-e-Qazi Khan.

He said: "Ja'altul Amra Biyadika" or "Fawwaztul Amra kullahu fi yadik" and intended divorce; it is valid: If the husband handed the woman's affair to her and she said, "I have accepted for my own self," the divorce will take effect. Similarly, if the woman handed it to him and she said, "Qabiltu" (2)—meaning I have accepted it—then the divorce will take effect, as stated in Al-Fusul.

---

(1) Meaning giving an option, which was explained in the previous section. (2) Meaning her own self.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २ ३३० किताबुत्तलाक

तफवीज (अधिकार सौंपने) के अल्फाज़ में से एक यह है, चुनांचे किताब में फरमाया है कि 'अमरक बीदक' के अनुवाद में 'तेरा काम तेरे हाथ में है' का इस्तेमाल करता है। 'क़ाल फिल किताब' (किताब में कहा गया है) कि 'अमर बिल-यद' भी 'तख़य्युर' (१) की तरह है, उन तमाम मसाइल में जिनमें 'नफ़्स' (खुद को) का ज़िक्र शर्त है या जो उसके कायम-मुकाम (वैकल्पिक) हो। और इसके अलावा, शोहर को 'अमर बिल-यद' के बाद तफवीज (अधिकार सौंपने) का इख्तियार बाकी नहीं रहता। और जो अन्य मामले ऊपर बताए गए हैं, सिवाय एक मामले के कि तख़य्युर की सूरत में सिर्फ एक इख्तियार से तीन तलाक़ की नीयत सही नहीं है, लेकिन 'अमर बिल-यद' में यह सही है, यह 'फतहुल-क़दीर' में है।

तेरा काम तेरे हाथ में है: अगर अपनी औरत से कहा कि 'तेरा काम तेरे हाथ में है' और उससे तलाक़ की नीयत थी, तो अगर औरत ने सुन लिया है, तो जब तक वह उसी मजलिस में है, तलाक़ का मामला उसके इख्तियार में रहेगा। और अगर औरत ने नहीं सुना है, तो जब उसे इस बात की खबर पहुँचेगी तब तलाक़ का मामला उसके हाथ में आ जाएगा, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत गायब हो, यानी सामने हाजिर न हो, तो ऐसा कहने में दो सूरतें होंगी: अगर शोहर ने कलाम को मुतलक (बिना शर्त) कहा है, तो औरत को उसी मजलिस तक इख्तियार रहेगा जब तक उसे यह बात पहुँची है, और अगर किसी वक्त तक मुवक्कत (सीमित) किया है, तो अगर औरत को उस हालत में खबर पहुँची तो बाकी वक्त तक उसे इख्तियार हासिल होगा, और अगर वक्त गुजर जाए और बाद में उसे इल्म हो तो उसे कोई इख्तियार नहीं होगा, यह 'सिराजुल-वहाज' में है। और अगर औरत से कहा कि 'तेरा काम तेरे हाथ में है' जबकि उसने तीन तलाक़ की नीयत की है, तो अगर औरत ने कहा कि 'मैंने अपने नफ़्स के लिए एक तलाक़ चुनी' तो तीन तलाक़ें वाके होंगी। और अगर शोहर ने कहा कि 'तेरा काम तेरे हाथ में है' और तीन तलाक़ की नीयत की और औरत ने भी अपने आपको तीन तलाक़ें दे दीं, तो तीन तलाक़ें वाके हो जाएंगी। और अगर मर्द ने दो तलाक़ की नीयत की हो तो एक वाके होगी। इसी तरह अगर औरत ने कहा कि 'मैंने अपने नफ़्स को तलाक़ दी' या 'अपने नफ़्स को चुना' और तीन तलाक़ का ज़िक्र नहीं किया, तो भी तीन तलाक़ें वाके होंगी। और इसी तरह अगर उसने कहा कि 'मैंने अपने नफ़्स को बाइन (अलग) कर लिया' या 'अपने नफ़्स को हराम कर लिया' या इस जैसे अन्य अल्फाज़ जो जवाब बनने की सलाहियत रखते हों, तो भी यही हुक्म है। और अगर औरत ने इस तरह कहा कि 'मैंने अपने नफ़्स को एक तलाक़ दी' या 'मैंने अपने नफ़्स को एक तलीअ' (अकेली) के तौर पर चुना,

तो एक तलाक़-ए-बाइन वाके होगी, यह 'बदाय' में है। और अगर शोहर ने औरत का मामला उसके हाथ में दे दिया, फिर औरत ने उस मजलिस में जिसमें उसे इल्म हुआ, अपने नफ़्स को चुना, तो एक तलाक़ से वह 'बाइन' हो जाएगी। और अगर शोहर ने तीन तलाक़ की नीयत की हो, तो तीन तलाक़ें वाके होंगी। और अगर शोहर ने दो या एक तलाक़ की नीयत की हो या कोई नीयत न हो, तो एक वाके होगी, यह 'मुहीत' में है। अगर औरत से कहा कि 'एक तलीअ में तेरा काम तेरे हाथ में है', तो इसे एक तलाक़-ए-रजई करार दिया जाएगा। 'मुहीती' में है कि अगर औरत से कहा कि 'तेरा काम तेरे हाथ में है, तीन तालीक़ात (शर्तों) में', तो अगर औरत ने अपने नफ़्स को एक या दो तलाक़ दी, तो यह 'रजई' होगी, यह 'ज़खीरा' में है। एक शख़्स ने अपनी बीवी से कहा कि 'तेरी तीन ततलीक़ (तलाक़ें) का मामला तेरे हाथ में है', तो औरत ने कहा कि 'तू मुझे अपनी ज़बान से तलाक़ क्यों नहीं देता?', तो यह उस तफवीज का रद्द (इनकार) नहीं होगा और औरत को इख्तियार रहेगा कि चाहे तो अपने आपको तलाक़ दे दे, यह 'फतावा-ए-काज़ी ख़ान' में है।

कहा: 'जअल्तुल अमरा बीदक' या 'फव्वज़तुल अमरा कुल्लहू फी यदक' और तलाक़ की नीयत की तो सही है: अगर शोहर ने औरत का मामला उसके हाथ में दे दिया, फिर उसने कहा कि 'मैंने अपने नफ़्स को कुबूल किया', तो तलाक़ पड़ जाएगी। और इसी तरह अगर औरत ने उसके हाथ में दे दिया, फिर औरत ने कहा कि 'क़बिल्तुल' यानी मैंने इसे कुबूल किया (२), तो तलाक़ पड़ जाएगी, यह 'फूसल' में है।

---

(१) यानी इख्तियार (Option) देना जिसका बयान पिछली फ़स्ल में हुआ है। (२) यानी अपने नफ़्स को।

ایک الفاظ تفویض میں سے ہے چنانچہ کتاب میں فرمایا ہے کہ مترجم امرک بیدک کی جگہ تیرا کام تیرے ہاتھ میں ہے استعمال کرتا ہے قال فی الکتاب امر بالید بھی مثل تخییر (۱) کے ہے سب مسائل میں کہ ذکر نفس شرط ہے یا جو اس کے قائم مقام ہے اور نیز شوہر کو بعد امر بالید کے تفویض کا اختیار نہیں رہتا ہے اور اس کے سوا کے اور امور جو اختیار میں اوپر مذکور ہوئے ہیں سوائے ایک امر کے کہ تخییر کی صورت فقط ایک خیار سے تین طلاق کی نیت نہیں صحیح ہے اور امر بالید میں صحیح ہے یہ فتح القدیر میں ہے۔

تیرا کام تیرے ہاتھ میں: اگر اپنی عورت سے کہا کہ تیرا کام تیرے ہاتھ میں ہے اور اس سے طلاق کی نیت تھی پس اگر عورت نے سنا ہے تو جب تک اس مجلس میں ہے امر طلاق اس کے اختیار میں رہے گا اور اگر عورت نے نہیں سنا ہے تو جب اسے اس کو معلوم ہو یا خبر پہنچے تب امر طلاق اس کے ہاتھ میں ہو جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر عورت غائبہ یعنی سامنے حاضر نہ ہو تو ایسا کہنے میں دو صورتیں ہوں گی کہ اگر شوہر نے کلام کو مطلق کہا ہے تو عورت کو اسی مجلس تک خیار نہ کور رہے گا جس میں اس کو یہ بات پہنچی اور اگر کسی وقت تک موقت کیا پس اگر عورت مذکور حالت میں خبر پہنچی تو باقی وقت تک اس کو خیار حاصل ہوگا اور اگر وقت گزر جائے اس کو علم ہو تو اس کو کچھ اختیار نہ ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا کام تیرے ہاتھ میں ہے درحالیکہ اس نے تین طلاق کی نیت کی ہے پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو ایک طلاق اختیار کیا تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر شوہر نے کہا کہ تیرا کام تیرے ہاتھ میں ہے اور تین طلاق کی نیت کی اور عورت نے بھی تین طلاق اپنے آپ کو دے دیں تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر مرد نے دو طلاق کی نیت کی ہو تو ایک واقع ہوگی اور

اسی طرح اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو طلاق دی یا اپنے نفس کو اختیار کیا اور تین طلاق کا ذکر نہ کیا تو بھی تین طلاق واقع ہوں گی اور اسی طرح اگر کہا کہ میں نے اپنے نفس کو بائنہ کر لیا یا اپنے نفس کو احرام کر دیا یا مثل اس کے اور الفاظ جو جواب ہونے کی صلاحیت رکھتے ہیں کہ کہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر عورت نے یوں کہا کہ میں نے اپنے نفس کو طلاق دی واحدہ یا میں نے اپنے نفس کو یک طلیعہ اختیار کیا تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی یہ بدائع میں ہے اور اگر شوہر نے امر عورت اس کے ہاتھ میں دیا پس عورت نے جس مجلس میں اس کو علم ہوا ہے اپنے نفس کو اختیار کیا تو ایک طلاق سے بائنہ ہو جائے گی اور اگر شوہر نے تین طلاق کی نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر شوہر نے دو طلاق کی یا ایک طلاق کی نیت کی ہو یا کچھ نیت نہ ہو تو ایک واقع ہوگی یہ محیط میں ہے۔ اگر عورت سے کہا کہ ایک طلیق میں تیرا کام تیرے ہاتھ میں ہے تو یہ ایک طلاق رجعی قرار دی جائے گی اور محیطی میں ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ تیرا کام تیرے ہاتھ میں تین تعلیقات میں ہے پس عورت نے اپنے نفس کو ایک یا دو طلاق دیں تو یہ رجعی ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ تیری تین تطلیق کا امر تیرے ہاتھ میں ہے پس عورت نے کہا کہ تو مجھے اپنی زبان سے طلاق کیوں نہیں دیتا ہے تو یہ اس تفویض کا رد نہ ہوگا اور عورت کو اختیار رہے گا کہ چاہے اپنے آپ کو طلاق دے دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

کہا: جعلت الامر بیدک او فوضت الامر کلہ فی یدک اور طلاق کی نیت کی تو صحیح ہے: اگر شوہر نے عورت کا کام اس کے ہاتھ میں دیا پس اس نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو قبول کیا تو طلاق پڑ جائے گی اور اسی طرح اگر عورت اس کے ہاتھ میں دیا پس عورت نے کہا کہ قبلت یعنی میں نے اس کو قبول کیا (۲) تو طلاق پڑ جائے گی یہ فصول۔

(۱) یعنی خیار دینا جس کا بیان اوپر کی فصل میں ہوا ہے۔ (۲) یعنی اپنے نفس کو۔

It is stated in Isturdashni: If a man said to his wife, "Your matter is in your hand, or in your palm, or in your right hand, or in your left hand," or said, "Ja'altul amra biyadik" (I have placed the matter in your hand) or "Fawwadhtul amra kullahu fi yadik" (I have entrusted the entire matter to your hand) and intended divorce, it is valid. If he said, "Your matter is in your eye, or in your foot, or in your head," or mentioned any similar organ, it is not valid unless with the intention. If he intended one divorce upon the "Amr-bil-yad" (entrusting matter to hand) and then changed his intention to three divorces, it is not valid, and similarly, the intention for two is not valid except in the case of a pot, this is in Al-Zahiriyah. If he said, "Your matter is in your mouth or on your tongue," it is like saying "Your matter is in your hand." If he said to his wife, "My matter is in your hand," the *Mukhtar* states it is like "Your matter is in your hand," this is in *Khulasa*. If the husband did not intend divorce by "Amr-bil-yad," then this *Amr* (matter) will be nothing, meaning such *Tafweed* (delegation) will be invalid. However, if he entrusted the "Amr-bil-yad" in a state of anger or during a discussion of divorce, then in *Qada* (judicial judgment), in both cases, the husband's claim that "I intended divorce" will not be verified. If the wife claimed that he intended divorce or did so in a state of anger or during a discussion of divorce, the husband's statement will be accepted under oath, and the wife's witnesses will be accepted, but they will only be accepted to prove that it happened during a state of anger or discussion of divorce, not to prove the intention of divorce. Yes, if witnesses testify that the husband acknowledged, "My intention was divorce," then it will be accepted; this is in *Al-Zahiriyah*.

If he placed the *Amr* in the wife's hand and she divorced herself, and the husband claimed, "You divorced yourself after being occupied with another task or speech," and the wife said, "I divorced myself in the same assembly without being occupied with any other action or speech," then the wife's statement will be accepted and the divorce will take effect; this is in *Fusul-e-Isturdashni*. If the wife claimed that "he placed my matter in my hand," this will not be admissible. However, if the wife divorced herself under the authority of "Amr-bil-yad" and then claimed the occurrence of divorce based on the aforementioned matter, she cannot appeal to the Qadi to force her husband to place the matter in her hand; this is in *Khulasa*. A man stipulated, "If I stand, your matter is in your hand," then he stood up and the wife divorced herself. The husband then claimed, "At the time the wife became aware, she did not divorce herself in that assembly," and the wife claimed to have divorced herself in the

assembly, then the wife's statement will be accepted. *Hakim* has mentioned that a man said, "I gave your matter into your hand yesterday, but you did not divorce yourself," and the wife said, "I have chosen (divorced) myself," then the husband's statement will be accepted; this is in *Wajiz-e-Kurdi*.

A man placed his wife's matter in her hand, and she said to the husband, "You are Haram (forbidden) to me" or "You are Bain (separated) from me." It was asked regarding my separation that a man placed his wife's matter in her hand on the condition that whatever she plays, then whatever she played.

(Note 1) I have set the *Amr-e-Maloom* (known matter) in your hand or I have entrusted the *Amr-e-Mahood* (agreed matter) all into your hand. (1) Meaning the time of the husband standing. (2) In the assembly of becoming aware.

किताब अल-तलाक फतावा आलमगीरी ..... खंड (2) 331

इस्तुरदशनी में है: और अगर औरत से कहा कि तेरा काम तेरे हाथ में है या तेरी हथेली में है या तेरे दाहिने हाथ में है या तेरे बाएं हाथ में है, या कहा कि 'जअलतुल अमरा बिदक' (मैंने मामला तेरे हाथ में दिया) या 'फवज़तुल अमरा कुल्लहू फी यदक' (मैंने सारा मामला तेरे हाथ में सौंपा) और तलाक की नीयत की, तो यह सही है। और अगर कहा कि तेरा काम तेरी आँख में है या तेरे पैर में है या तेरे सिर में है या इसके समान कोई अंग बताया, तो यह सही नहीं है, सिवाय नीयत के साथ। और 'अम्र-बिल-यद' (मामला हाथ में देने) पर एक तलाक की नीयत की, फिर नीयत बदलकर तीन तलाक की नीयत कर ली, तो यह सही नहीं है और इसी तरह दो की नीयत भी सही नहीं है, सिवाय 'हांडी' (बर्तन) की सूरत में, यह 'ज़ाहिरिया' में है। और अगर कहा कि तेरा काम तेरे मुँह में या ज़ुबान पर है, तो यह ऐसा है जैसे 'तेरा काम तेरे हाथ में है'। और अगर औरत से कहा कि 'मेरा मामला तेरे हाथ में है', तो 'मुख्तार' में यह है कि यह ऐसा है जैसे 'तेरा काम तेरे हाथ में है', यह 'खुलासा' में है। और अगर शौहर ने 'अम्र-बिल-यद' से तलाक की नीयत नहीं की, तो यह मामला कुछ न होगा, यानी ऐसी तफ़वीज़ (सौंपना) कुछ न होगी। लेकिन अगर हालत-ए-ग़ज़ब (गुस्से की हालत) या हालत-ए-मज़ाकरा-ए-तलाक में उसने 'अम्र-बिल-यद' सुपुर्द किया, तो क़ज़ा (न्याय) में इन दोनों सूरतों में शौहर का यह कहना कि 'मैंने तलाक की नीयत की थी' तस्दीक (सत्य) नहीं माना जाएगा। और अगर औरत ने दावा किया कि उसने तलाक की नीयत की थी या ग़ुस्से या तलाक के मज़ाकरे की हालत में ऐसा किया है, तो शौहर का कौल (कथन) कसम के साथ स्वीकार किया जाएगा और औरत के गवाह स्वीकार होंगे, लेकिन गवाह केवल इस बात के सबूत में स्वीकार होंगे कि यह ग़ुस्से या तलाक के मज़ाकरे की हालत में हुआ है, न कि इस बात के सबूत में कि तलाक की नीयत थी। हाँ, अगर गवाह लोग यह गवाही दें कि शौहर ने इकरार किया है कि मेरी नीयत तलाक की थी, तो वे स्वीकार होंगे, यह 'ज़हीरिया' में है।

अगर 'अम्र' (मामला) औरत के हाथ में दिया और औरत ने अपने नफ़्स (स्वयं) को तलाक दे दी और शौहर ने दावा किया कि तूने अपने नफ़्स को किसी दूसरे काम या कलाम (बातचीत) में मशगूल (व्यस्त) होने के बाद तलाक दी है, और औरत ने कहा कि मैंने अपने नफ़्स को इसी मजलिस में बिना किसी दूसरे काम या कलाम में व्यस्त हुए तलाक दी है, तो औरत का कौल स्वीकार होगा और तलाक वाक़े(लागू) होगी, यह 'फुसूल-ए-इस्तुरदशनी' में है। और अगर औरत ने दावा किया कि उसने मेरा मामला मेरे हाथ में दिया है, तो यह समाअत (सुनने) योग्य न होगा। लेकिन अगर औरत ने 'अम्र-बिल-यद' के हुक्म के तहत अपने आप को तलाक दे दी, फिर उक्त 'अम्र' के आधार पर तलाक वाक़े होने

का दावा किया, तो औरत इस मामले के लिए काजी के पास मुराफ़ा (अपील) नहीं कर सकती कि काजी उसके शौहर पर जबर करे कि वह औरत का काम उसके हाथ में दे दे, यह 'खुलासा' में है। एक शख्स ने इस शर्त पर कि 'अगर मैं खड़ा हुआ, तो बीवी का काम उसके हाथ में है', फिर वह खुद खड़ा हुआ और औरत ने अपने नफ़्स को तलाक दे दी। फिर शौहर ने दावा किया कि जब उस औरत को इल्म (पता) हुआ, उसने उसी मजलिस में अपने आप को तलाक नहीं दी, और औरत ने मजलिस में तलाक दे देने का दावा किया, तो औरत का कौल स्वीकार होगा। और 'हाकिम' ने ज़िक्र किया है कि एक मर्द ने कहा कि 'मैंने कल तेरा काम तेरे हाथ दिया था मगर तूने अपने नफ़्स को तलाक न दी', फिर औरत ने कहा कि 'मैंने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया है', तो शौहर का कौल स्वीकार होगा, यह 'वजीज़-ए-कुर्दी' में है।

एक शख्स ने अपनी बीवी का काम उसके हाथ में दिया, तो उसने शौहर से कहा कि 'तुझ पर हराम है' या 'तू मुझसे बाइन (जुदा) है'। मेरे जुदा होने से दरयाफ़्त (पूछा) किया गया कि एक मर्द ने अपनी बीवी का काम उसके हाथ में दिया, इस शर्त पर कि वह जो खेले, फिर वह जो खेला।

ल (1) मैंने 'अम्र-ए-मालूम' तेरे हाथ में करार दिया या मैंने 'अम्र-ए-मऊहूद' सब तेरे हाथ में सौंप दिया। (1) यानी शौहर के खड़े होने की। (2) पता होने (इल्म होने) की मजलिस में।

کتاب الطلاق فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۲) ۳۳۱ استر دشنی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا کام تیرے ہاتھ میں ہے یا تیری ہتھیلی میں ہے یا تیرے دہنے ہاتھ میں ہے یا تیرے بائیں ہاتھ میں ہے یا کہا کہ جعلت الامر بیدک او فوضت الامر کلہ فی یدک اور طلاق کی نیت کی تو صحیح ہے اور اگر کہا کہ تیرا کام تیری آنکھ میں ہے یا تیرے پاؤں میں ہے یا تیرے سر میں ہے یا مثل اس کے کوئی عضو بیان کیا تو نہیں صحیح ہے الا نیت کے ساتھ اور امر بالید پر نہ کرنے پر ایک طلاق کی نیت کی پھر نیت بدل کر تین طلاق کی نیت کر لی تو نہیں صحیح ہے اور اسی طرح دو کی نیت نہیں صحیح ہے الا ہانڈی کی صورت میں یہ ظاہریہ میں ہے اور اگر کہا کہ تیرا کام تیرے منہ میں یا زبان پر ہے تو یہ ایسا ہے جیسے تیرا کام تیرے ہاتھ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ میرا امر تیرے ہاتھ میں ہے تو مختار یہ ہے کہ ایسا ہے جیسے تیرا کام تیرے ہاتھ میں ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر شوہر نے امر بالید سے طلاق کی نیت نہ کی تو یہ امر کچھ نہ ہو گا یعنی ایسی تفویض کچھ نہ ہوگی لیکن اگر حالت غضب یا حالت مذاکرہ طلاق میں اس نے امر بالید سپرد کیا تو قضاء ان دونوں حالتوں میں شوہر کے قول کی کہ میں نے طلاق کی نیت کی تھی تصدیق نہ ہوگی اور اگر عورت نے دعویٰ کیا کہ اس نے طلاق کی نیت کی تھی یا حالت غضب یا مذاکرہ طلاق میں ایسا کیا ہے تو قول شوہر کا قسم کے ساتھ قبول ہوگا اور گواہ عورت کے مقبول ہوں گے مگر گواہ صرف حالت غضب یا مذاکرہ طلاق میں ایسا واقع ہونے کے ثابت کرنے میں مقبول ہوں گے اور نیت طلاق ہونے کے اثبات میں مقبول نہ ہوں گے ہاں اگر گواہ لوگ یہ گواہی دیں کہ شوہر نے یہ اقرار کیا ہے کہ میری نیت طلاق تھی تو مقبول ہوں گے یہ ظہیریہ میں ہے۔ اگر امر عورت اس کے ہاتھ میں دیا اور عورت نے اپنے نفس کو طلاق دے دی اور شوہر نے دعویٰ کیا کہ تو نے اپنے نفس کو دوسرے کام یا کلام میں مشغول ہونے کے بعد طلاق دی ہے اور عورت نے کہا کہ

میں نے اپنے نفس کو اسی مجلس میں بدوں اس کے کہ دوسرے فعل یا کلام میں مشغول ہوں طلاق دے دی ہے تو قول عورت کا قبول ہوگا اور طلاق واقع ہوگی یہ فصول استر دشنی میں ہے اور اگر عورت نے دعویٰ کیا کہ اس نے میرا امر میرے ہاتھ میں دیا ہے تو یہ تو مسموع نہ ہوگا لیکن اگر عورت نے بحکم امر بالید کے اپنے آپ کو طلاق دے دی پھر بنابر اس امر مذکور کے وقوع طلاق وہ جو بوجھ میں کا دعویٰ کیا تو عورت اس امر کے واسطے قاضی کے پاس مرافعہ نہیں کر سکتی ہے کہ قاضی اس کے شوہر پر جبر کرے کہ امر عورت اس کے ہاتھ میں دے دے یہ خلاصہ میں ہے ایک شخص نے اس شرط پر کہ اگر میں کھڑا ہوں تو بیوی کا کام اس کے ہاتھ میں قرار دیا پھر خود کھڑا ہوا اور عورت نے اپنے نفس کو طلاق دے دی پھر شوہر نے دعویٰ کیا کہ جس وقت اس عورت کو علم ہوا ہے اس نے اس مجلس میں اپنے آپ کو طلاق نہیں دی اور عورت نے مجلس (۲) میں طلاق دے دینے کا دعویٰ کیا تو قول عورت کا قبول ہوگا اور حاکم" نے ذکر فرمایا ہے کہ ایک مرد نے کہا کہ میں نے کل تیرا کام تیرے ہاتھ دیا تھا مگر تو نے اپنے نفس کو طلاق نہ دی پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا ہے تو قول شوہر کا قبول ہوگا یہ وجیز کردی میں ہے۔ ایک شخص نے اپنی بیوی کا کام اُس کے ہاتھ میں دیا پس اُس نے شوہر سے کہا کہ تجھ پر حرام ہے یا تو مجھ سے بائن ہے۔ میرے جدا ہونے سے دریافت کیا گیا کہ ایک مرد نے اپنی بیوی کا کام اس کے امر اس کے ہاتھ میں دیا بشرطیکہ وہ جو کھیلے پھر وہ جو کھیلیا

ل (۱) قرار دیا میں نے امر معلوم تیرے ہاتھ میں یا سپرد کیا میں نے امر معہود سب تیرے ہاتھ میں۔

(1) یعنی شوہر کے کھڑے ہونے کا۔ (2) معلوم ہونے کی مجلس میں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 1 Book of Divorce (Kitab al-Talaq) 332

Then the woman divorced herself, and then the husband claimed that you knew three days ago, but in the session of knowing you did not divorce yourself, and the woman said: "No, rather I just learned of it and immediately divorced myself." So whose statement will be accepted? He (the Imam) said: The woman's statement will be accepted. This is in *Fusul-e-Imadiya*. If a person gave the affair of his wife into her own hands, and she said to her husband: "You are forbidden to me," or "You are *bain* (separated) from me," or "I am forbidden to you," or "I am *bain* from you," then all these constitute divorce. If the woman said: "You are forbidden" and did not say "to me," or said: "You are *bain*" and did not say "from me," then this is void. And if she said: "I am forbidden" and did not say "to you," or said: "I am *bain*" and did not say "from you," then all these constitute divorce. This is in *Muhit*. And if a person gave the affair of his wife into her hands, and she said to her husband: "I have divorced you," this is void, just as if a husband were to divorce himself, it would be void. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

If one said to his wife: "Your affair is in your hands today and the day after tomorrow," then the night will not be included in this time. Thus, if the woman gave divorce (1) during the night, it would not take effect. If she rejected the *tafwid* (delegated authority) of that day, the *tafwid* for that day would be void, and the woman would retain the right of choice for the day after tomorrow. This is in *Dhakhira*. Likewise, if she said: "I have rejected all of this for today," the same ruling applies. This is in *Fatawa Qazi Khan*. If one said to his wife: "Your affair is in your hands today and tomorrow," then the night will be included in the *tafwid*. If she rejected today's *tafwid*, she would have no right of choice for tomorrow either. This is written in *al-Wajiba* and that is the fatwa. This is in *Tatar-khaniya*. If a person said to his wife: "Your affair is in your hands today, tomorrow, and the day after tomorrow," and the woman rejected today's *tafwid*, then everything becomes void, and after that, she retains the right to choose herself (i.e., choose to divorce). This is the correct view. This is in *Fatawa Qazi Khan*. It is narrated from Imam Abu Yusuf that if the husband said: "Your affair is in your hands today" and "Your affair is in your hands tomorrow," these are two separate affairs; so much so that if the woman chose her husband today—meaning she chose to remain with him—then when tomorrow comes, she would still have the right of choice. This is the correct view. This is in *Kafi*. If the woman chose herself today, she becomes *mutallaqa* (divorced). If the husband married her again before tomorrow, and then on the following day she wanted to

choose herself, she could do so. If she then chose herself, a second divorce would occur. This is in *Bada'i*. If one said to the woman: "Your affair is in your hands on the day when so-and-so arrives," then it applies only to that day, and the night will not be included. If the mentioned person arrived and the woman did not know until the sun set, her right of choice would lapse. This is in *Atabiya*. If one said to the woman: "Your affair is in your hands today, tomorrow," and she rejected it today, the *tafwid* becomes void. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

If he said: "Amruki biyadik al-yawm aw al-shahr aw al-sanah," then this *tafwid* will not be restricted to the session: If he said: "Your affair is in your hands for a day, a month, or a year," or said: "Today, or this month, or this year," or if he said in Arabic: "Amruki biyadik al-yawm aw al-shahr aw al-sanah," then this *tafwid* will not be restricted to the session. Rather, the woman will have the choice throughout this entire time to choose herself whenever she wishes, even if she stood up from the session or became busy with other work. (1) Meaning, she chose to divorce herself.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 1 किताब अल-तलाक 332

फिर औरत ने अपने नफ़्स (स्वयं) को तलाक दे दी, फिर शौहर ने दावा किया कि तुमने तीन दिन पहले जान लिया था, मगर मालूम होने की मजलिस में तुमने अपने आप को तलाक नहीं दी, और औरत ने कहा कि नहीं बल्कि मैंने अभी जाना और तुरंत अपने आप को तलाक दे दी। तो किसका क़ौल (कथन) स्वीकार किया जाएगा? तो फ़रमाया कि औरत का क़ौल स्वीकार किया जाएगा। यह 'फुसूल-ए-इमादिया' में है। एक शख्स ने अपनी बीवी का काम उसके हाथ में दिया, फिर उसने शौहर से कहा कि तुझ पर हराम है या तुझ से बाइन (अलग) है या मैं तुझ पर हराम हूँ या मैं तुझ से बाइन हूँ, तो ये सब तलाकें हैं। और अगर औरत ने कहा कि तू हराम है और यह न कहा कि मुझ पर, या कहा कि तू बाइन है और यह न कहा कि मुझ से, तो यह बातिल (अमान्य) है। और अगर कहा कि मैं हराम हूँ और यह न कहा कि तुझ पर, या कहा कि मैं बाइन हूँ और यह न कहा कि तुझ से, तो ये सब तलाक हैं। यह 'मुहीत' में है। और अगर एक शख्स ने अपनी बीवी का 'अम्र' (मामला) उसके हाथ में दिया, फिर उसने अपने शौहर से कहा कि मैंने तुझे तलाक दी, तो यह बातिल है, जैसे शौहर खुद अपने आप को तलाक दे दे तो बातिल होती है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

अगर औरत से कहा कि तेरा मामला तेरे अख़्तियार (नियंत्रण) में आज और परसों है, तो इसमें रात समय में शामिल नहीं होगी। चुनांचे अगर औरत ने रात में तलाक (1) दी तो वह लागू नहीं होगी। और अगर उस दिन की तफ़वीज़ (सौंपे गए अधिकार) को उसने रद्द कर दिया, तो आज की तफ़वीज़ बातिल हो जाएगी और औरत को परसों के बारे में अख़्तियार रहेगा। यह 'ज़खीरा' में है। और इसी तरह अगर उसने यूँ कहा कि आज के दिन मैंने यह सब रद्द कर दिया तो भी यही हुक्म है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और अगर औरत से कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ में आज और कल है, तो तफ़वीज़ में रात भी शामिल होगी और उसने आज की तफ़वीज़ रद्द कर दी तो उसे कल भी अख़्तियार नहीं रहेगा। 'कज़ा फ़िज़ ज़खीरा' और 'अल-वाजिबा' में लिखा है कि इसी पर फ़तवा है। यह 'तातारखानिया' में है। एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि तेरा काम तेरे हाथ में आज, कल और परसों है, फिर औरत ने आज की तफ़वीज़ रद्द कर दी तो सब बातिल हो जाएंगे और उसके बाद फिर उसे यह अख़्तियार रहेगा कि अपने नफ़्स (स्वयं) को चुन ले, और यही सही है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और इमाम अबू यूसुफ़ से उलेमा में रिवायत है कि अगर शौहर ने कहा कि तेरा मामला आज तेरे हाथ में है और तेरा मामला कल के दिन तेरे हाथ में है, तो ये दो अलग मामले हैं। यहाँ तक कि अगर औरत ने आज के दिन अपने शौहर को अख़्तियार किया यानी उसके साथ रहना

चुना, तो जब कल का दिन आएगा तो फिर अख़्तियार उसके हाथ में हो जाएगा, और यही सही है। यह 'काफ़ी' में है। और अगर औरत ने आज अपने नफ़्स को चुन लिया तो वह मुतल्लका (तलाकशुदा) हो गई, फिर कल का दिन आने से पहले शौहर ने उसके साथ निकाह कर लिया, फिर कल के दिन उसने चाहा कि अपने नफ़्स को चुन ले, तो वह चुन सकती है। फिर अगर उसने अपने नफ़्स को चुन लिया तो दूसरी तलाक पड़ जाएगी। यह 'बदाये' में है। और अगर औरत से कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ में उस दिन है कि जिसमें फलां आए, तो यह दिन ही दिन पर होगा, रात इसमें शामिल नहीं होगी। और अगर फलां مذکور (उल्लिखित) आया और औरत को ख़बर न हुई यहाँ तक कि सूरज डूब गया, तो अख़्तियार औरत के हाथ से निकल जाएगा। यह 'अताबिया' में है। और अगर औरत से कहा कि तेरा काम तेरे हाथ में आज, कल है, फिर औरत ने आज रद्द कर दिया तो यह तफ़वीज़ बातिल हो जाएगी। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

अगर कहा: अम्रुक बियदिक अल-यौम अव अश-शहर अव अस-सना तो यह तफ़वीज़ मक़ीद-ए-मजलिस (मजलिस तक सीमित) नहीं होगी: अगर कहा कि तेरा मामला तेरे अख़्तियार में एक दिन या एक महीना या एक साल है, या कहा आज के दिन या इस महीने या इस साल है, या अरबी ज़बान में यूँ कहा कि "अम्रुक बियदिक अल-यौम अव अश-शहर अव अस-सना" (तुम्हारा मामला आज या इस महीने या इस साल तुम्हारे हाथ में है), तो यह तफ़वीज़ मक़ीद-ए-मजलिस नहीं होगी, बल्कि औरत को इस पूरे समय में अख़्तियार होगा कि जब चाहे अपने नफ़्स को चुन ले, और अगर वह मजलिस से उठ खड़ी हुई या दूसरे काम में व्यस्त हो गई। (1) यानी अपने आप को तलाक दे दी।

پس عورت نے اپنے نفس کو طلاق دے دی پھر شوہر نے دعویٰ کیا کہ تو نے تین روز سے معلوم کیا تھا مگر معلوم ہونے کی مجلس میں تو نے اپنے آپ کو طلاق نہیں دی اور عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ میں نے ابھی جانا اور فی الفور اپنے کو طلاق دے دی پس قول کس کا قبول ہوگا تو فرمایا کہ عورت کا قول قبول ہوگا یہ فصول عمادیہ میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی کا کام اُس کے ہاتھ میں دیا پس اس نے شوہر سے کہا کہ تُجھ پر حرام ہے یا تُجھ سے بائن ہے یا میں تجھ پر حرام ہوں یا میں تجھ سے بائن ہوں تو یہ سب طلاق ہیں اور اگر عورت نے کہا کہ تو حرام ہے اور یہ نہ کہا کہ مجھ پر یا کہا کہ تو بائن ہے اور یہ نہ کہا کہ مجھ سے تو یہ باطل ہے اور اگر کہا کہ میں حرام ہوں اور یہ نہ کہا کہ تجھ پر یا کہا کہ میں بائن ہوں اور یہ نہ کہا کہ تجھ سے تو یہ سب طلاق ہیں یہ محیط میں ہے اور اگر ایک شخص نے اپنی بیوی کا امر اُس کے ہاتھ میں دیا پس اس نے اپنے شوہر سے کہا کہ میں نے تجھے طلاق دی تو یہ باطل ہے جیسے شوہر خود اپنے آپ کو طلاق دے دے تو باطل ہوتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے اختیار میں آج اور پرسوں ہے تو اس میں رات وقت میں داخل نہ ہوگی چنانچہ اگر عورت نے رات میں طلاق (۱) دی تو واقع نہ ہوگی اور اگر اس روز کا تفویض کرنا اس نے رد کر دیا تو آج کی تفویض باطل ہوگی اور عورت کو پرسوں کی بابت خیار رہے گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اسی طرح اگر اس نے یوں کہا کہ آج کے روز میں نے یہ سب رد کیا تو بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ

میں آج اور کل ہے تو تفویض میں رات بھی داخل ہوگی اور اس نے آج کی تفویض رد کر دی تو اس کو کل بھی اختیار نہ رہے گا کذا فی الذخیرہ اور والواجبہ میں لکھا ہے کہ اسی پر فتویٰ ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ تیرا کام تیرے ہاتھ میں آج وکَل اور پرسوں ہے پس عورت نے آج کی تفویض رد کر دی تو سب باطل ہوجائیں گی اور اس کے بعد پھر اس کو یہ اختیار رہے گا کہ اپنے نفس کو اختیار کرے اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور امام ابو یوسف سے علماء میں روایت ہے کہ اگر شوہر نے کہا کہ تیرا امر آج تیرے ہاتھ میں ہے اور تیرا امر کل کے روز تیرے ہاتھ میں ہے یہ دو امر ہیں حتی کہ اگر عورت نے آج کے روز اپنے شوہر کو اختیار کیا یعنی اس کے ساتھ رہتا اختیار کیا تو جب کل کا روز ہوگا تو پھر اختیار اس کے ہاتھ میں ہو جائے گا اور یہی صحیح ہے یہ کافی میں ہے اور اگر عورت نے آج اپنے نفس کو اختیار کیا پس مطلقہ ہوگئی پھر کل کے روز آنے سے پہلے شوہر نے اس کے ساتھ نکاح کر لیا پھر کل کے روز اس نے چاہا کہ اپنے نفس کو اختیار کرے تو اختیار کرسکتی ہے پس اگر اس نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو دوسری طلاق پڑ جائے گی یہ بدائع میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ میں اس روز ہے کہ جس میں فلاں آئے تو یہ دن ہی دن پر ہوگا رات اس میں داخل نہ ہوگی اور اگر فلاں مذکور آیا اور عورت کو خبر نہ ہوئی یہاں تک کہ آفتاب غروب ہو گیا تو اختیار عورت کے ہاتھ سے نکل جائے گا یہ عتابیہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا کام تیرے ہاتھ میں آج کل ہے پس عورت نے آج رد کر دیا تو یہ تفویض باطل ہوجائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کہا: امرک بیدک الیوم اوالشھر اوالسنۃ تو یہ تفویض مقید مجلس نہ ہوگی: اگر کہا کہ تیرا امر تیرے اختیار میں ایک دن یا ایک مہینہ یا ایک سال ہے یا کہا آج کے روز یا اس مہینہ یا اس سال ہے یا عربی زبان میں یوں کہا کہ امرک بیدک الیوم اوالشھر اوالسنۃ تو یہ تفویض مقید مجلس نہ

ہوگی بلکہ عورت کو اس پورے وقت میں اختیار ہوگا کہ جب چاہے اپنے نفس کو اختیار کرے اور اگر مجلس سے اٹھا کھڑی ہوئی یا دوسرے کام میں مشغول (۱) یعنی اپنے نفس کو اختیار کیا۔

Book of Divorce 333 Once done, without disagreement, as long as any time remains, the woman's *khiyar* (option) will not be void. However, the difference is that if he mentioned the day, month, or year as an indefinite (*nakirah*) noun, the woman will have the option until the same hour of the next day, month, or year from the time of the husband's speech, and in this case, the month will be counted by days. If he mentioned it as a definite (*ma'rifah*) noun, the woman will have the option until the remainder of the known day, known month, or known year, and in this case, the month will be calculated by the moon. When the aforementioned woman chooses herself once during that specified time, she cannot choose herself again. If the woman said, "I have chosen my husband," or said, "I do not choose the divorce," it is mentioned in some places that according to the opinion of Imam-e-A'zam and Imam Muhammad, the option has now left her hands for the entire duration, such that she cannot choose herself again even if time remains; this is in *Bada'i*. If he told the woman, "Your affair is in your hands during this month," and she chose her husband, then according to Imam-e-A'zam and Imam Muhammad, the option has left the woman's hands. According to Imam Abu Yusuf, the option does not remain for that assembly, and it is not the case that it does not remain in another assembly; some narrations contain the opposite, but the correct narration is the one mentioned first, as stated in Qadi Khan's *Sharh-e-Jami al-Saghir*.

If he said, "Amru imra'ati fi yad-e-fulan" (the affair of my wife is in the hands of so-and-so), this month will be considered the one that follows this conversation. If the person (so-and-so) does not get the news until the entire next month has passed, the option will become void; this is in *Kafi*. If he said, "Your affair is in your hands forever," and the woman rejected this option once, it will become void. Bakr mentioned that if he said, "Your affair is in your hands today or for a month," and the woman rejected it, then according to Imam-e-A'zam, her option will not be void for the entire period; this is in *Tartasi*. Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad that if the husband said to his wife, "Amruki bi-yadiki ra's al-shahr" (your affair is in your hands at the beginning of the month), or said, "until the moon is seen," the woman will have the option on the night the moon is sighted and until the next night. If he said to the woman, "Your affair is in your hands at the beginning of the month," she will have the option from that time until sunset. It was said: do you not see that if he said, "Your affair is in your hands tomorrow," she has the option for the whole of tomorrow, and if he said, "It is during the day of tomorrow," the option will be for that assembly until sunset the next day. What Ibrahim mentioned is contrary to this,

as it is narrated from Imam Muhammad that if he said to the woman, "The time for your affair to be in your hands is Ramadan," or "Your affair is in your hands during Ramadan," both are the same, and the woman will have the option for the whole of Ramadan. Likewise, if he said, "Your affair is in your hands tomorrow or during tomorrow," both are the same; this is in *Muhit*. If he said, "Your affair is in your hands today," she will have the option for the whole day. If he said, "It is during that day," it will be for the woman's assembly, and this is the correct view, consistent with the statement that if he said, "Anti taliq fil-ghad" (you are divorced tomorrow), the divorce will occur in the assembly. This is in *Muhit-e-Sarakhsi*.

Said 'your affair is in your hands' and fixed a duration: If he said to the woman, "Your affair is in your hands for ten days," she will have the option until ten days pass from that time, and the count of ten days will be by the hour. If the husband intended for the option to remain even after the ten days passed, then *fima-bayna-hu wa bayn Allah Ta'ala* (between him and Allah), the option will remain for the entire second day.

किताब-उल-तलाक 333 यदि हो गई, तो बिना किसी मतभेद के जब तक थोड़ा भी समय बाकी रहेगा तब तक औरत का 'खियाल' (अधिकार) बातिल (रद्द) नहीं होगा। लेकिन अंतर यह है कि यदि उसने दिन, महीने या साल को 'नकिरा' (अनिश्चित) के रूप में उल्लेख किया, तो औरत को बात करने के समय से अगले दिन, महीने या साल की उसी घड़ी तक अधिकार प्राप्त होगा और इस स्थिति में महीना दिनों की गिनती के अनुसार होगा। और यदि 'मारिफा' (निश्चित) के रूप में उल्लेख किया, तो औरत को शेष ज्ञात दिन, ज्ञात महीने और ज्ञात साल तक अधिकार रहेगा और इस स्थिति में महीना चाँद की गिनती के अनुसार रखा जाएगा। और जब उक्त औरत ने उस समय में एक बार अपने नफ़्स (स्वयं) को चुन लिया, तो फिर दोबारा अपने नफ़्स को नहीं चुन सकती। और यदि औरत ने कहा कि मैंने अपने शौहर को चुन लिया या कहा कि मैं तलाक को नहीं चुनती हूँ, तो कुछ स्थानों पर उल्लेख है कि इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के कथन के अनुसार, अब पूरे समय तक अधिकार उसके हाथ से निकल गया, यहाँ तक कि उसके बाद वह अपने नफ़्स को नहीं चुन सकती, भले ही समय बाकी हो; यह 'बदाये' में है। और यदि औरत से कहा कि तुम्हारा काम तुम्हारे अधिकार में इस महीने में है, फिर उसने अपने शौहर को चुन लिया, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार औरत के हाथ से अधिकार निकल गया, और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार उस मजलिस (बैठक) पर अधिकार नहीं रहा, और यह नहीं है कि दूसरी मजलिस में भी न रहा, और कुछ रिवायतों में इसके विपरीत उल्लेख है, लेकिन सही रिवायत वही है जो पहले उल्लेखित हुई, यह काजी खान की शरह-ए-जामे सगीर में है।

यदि कहा कि 'अमरो मरआती फ़ी यद-ए-फलां' यानी मेरी बीवी के मामले का अधिकार फलां के हाथ में है, तो यह महीना वह माना जाएगा जो इस बातचीत के बाद आता है। यदि फलां को अगले पूरे महीने तक खबर न हुई और महीना गुजर गया, तो अधिकार बातिल हो जाएगा, यह 'काफी' में है। और यदि कहा कि तुम्हारा काम हमेशा तुम्हारे अधिकार में है, तो यदि औरत ने एक बार इस अधिकार को अस्वीकार कर दिया, तो यह बातिल हो जाएगा। और बकर ने उल्लेख किया है कि तुम्हारा काम आज के दिन या एक महीने के लिए तुम्हारे हाथ में है, फिर औरत ने इसे अस्वीकार कर दिया, तो इमाम-ए-आज़म के निकट पूरी अवधि में उसका अधिकार बातिल नहीं होगा, यह 'तरतासी' में है। इब्न-ए-समाह ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है कि यदि शौहर ने अपनी बीवी से कहा कि 'अमरुकि बि-यदकि रास-उश-शहर' यानी तुम्हारा मामला तुम्हारे हाथ में महीने की शुरुआत में है, या कहा कि चाँद देख लिया है, तो औरत को उस रात अधिकार प्राप्त होगा जिस रात चाँद देखा गया है,

और उसके अगले दिन रात होने तक अधिकार रहेगा। और यदि औरत से कहा कि महीने के शुरू में तुम्हारा मामला तुम्हारे हाथ में है, तो औरत को उस समय से लेकर सूरज डूबने तक अधिकार रहेगा। और फ़रमाया कि क्या तुम नहीं देखते कि यदि औरत से कहा कि तुम्हारा मामला कल तुम्हारे हाथ में है, तो उसे पूरे कल भर अधिकार रहता है, और यदि कहा कि कल के दिन में है, तो अधिकार उसकी मजलिस तक होगा, यहाँ तक कि दूसरे दिन सूरज डूब जाए। और इब्राहिम ने जो उल्लेख किया है वह इसके विपरीत है, जैसा कि इमाम मुहम्मद से रिवायत की गई है कि यदि औरत से कहा कि तुम्हारा काम तुम्हारे हाथ में होने का समय रमज़ान है, या कहा कि तुम्हारा काम रमज़ान में तुम्हारे हाथ में है, तो ये दोनों समान हैं और औरत को पूरे रमज़ान भर अधिकार रहेगा। इसी तरह यदि कहा कि तुम्हारा काम कल या कल के दिन में तुम्हारे हाथ में है, तो भी ये दोनों समान हैं, यह 'मुहीत' में है। और यदि कहा कि तुम्हारा काम आज के दिन तुम्हारे हाथ में है, तो पूरे दिन भर अधिकार रहेगा। और यदि कहा कि उस दिन में है, तो यह औरत की मजलिस तक होगा, और यही सही है और इस कथन के अनुकूल है कि यदि कहा कि 'अंती तालिक फिल-गद' यानी तुम कल तलाकशुदा हो, तो मजलिस में तलाक हो जाएगी, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है।

तुम्हारा मामला तुम्हारे हाथ में कहा और अवधि निर्धारित कर दी: यदि औरत से कहा कि तुम्हारा मामला दस दिन तक तुम्हारे हाथ में है, तो उस समय से दस दिन गुजरने तक उसे अधिकार रहेगा और दस दिनों की गिनती घड़ी से होगी। और यदि शौहर ने दस दिन गुजरने के बाद भी अधिकार बने रहने की नियत की हो, तो 'फ़िमा-बैन-हु व-बैन-अल्लाह तआला' यानी दूसरे दिन पूरे दिन भर अधिकार रहेगा।

کتاب الطلاق 333 ہو گئی تو بلا خلاف جب کچھ بھی وقت باقی رہے گا تب تک عورت کا خیار باطل نہ ہوگا مگر فرق یہ ہے کہ اگر اس نے دن یا مہینہ یا سال کو بطور نکرہ ذکر کیا تو عورت کو وقت کلام شوہر سے دوسرے دن یا مہینہ یا سال کی اسی گھڑی تک خیار حاصل ہوگا اور اس صورت میں مہینہ بحساب دنوں کے شمار ہوگا اور اگر بطور معرفہ ذکر کیا تو عورت کو باقی روز معلوم و ماہ معلوم و سال معلوم تک اختیار رہے گا اور اس صورت میں مہینہ بحساب چاند کے رکھا جائے گا اور جب عورت مذکورہ نے اس وقت مذکور میں ایک دفعہ اپنے نفس کو اختیار کیا تو پھر دوبارہ اپنے نفس کو اختیار نہیں کر سکتی ہے اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنے شوہر کو اختیار کیا یا کہا کہ میں طلاق کو نہیں اختیار کرتی ہوں تو بعض جگہ مذکور ہے کہ بنا بر قول امام اعظم و امام محمد کے اب پورے وقت تک اختیار اس کے ہاتھ سے نکل گیا حتی کہ بعد اس کے پھر اپنے نفس کو اختیار نہیں کر سکتی ہے اگر چہ وقت باقی ہو یہ بدائع میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا کام تیرے اختیار میں اس ماہ میں ہے پس اس نے اپنے شوہر کو اختیار کیا تو بنا بر قول امام اعظم و امام محمد کے عورت کے ہاتھ سے اختیار نکل گیا اور بنا بر قول امام ابو یوسف کے اس مجلس پر اختیار نہ رہا اور یہ نہیں ہے کہ دوسری مجلس میں بھی نہ رہا اور بعض روایتوں میں اختلاف اس کے برعکس مذکور ہے مگر صحیح روایت وہی ہے جو اول مذکور ہوئی ہے یہ قاضی خان کی شرح جامع صغیر میں ہے۔

اگر کہا کہ امرا مراتی فی ید فلان یعنی میری بیوی کے امر کا اختیار فلاں کے ہاتھ میں ہے تو یہ مہینہ وہ قرار دیا جائے گا جو اس گفتگو سے آگے آتا ہے پس اگر فلاں کو اس اگلے مہینہ بھر خبر نہ ہوئی یہاں تک کہ مہینہ گزر گیا تو اختیار باطل ہو جائے گا یہ کافی میں ہے اور اگر کہا کہ تیرا کام تیرے اختیار میں ہمیشہ ہے پس عورت نے ایک مرتبہ یہ اختیار رد کر دیا تو باطل ہوگا اور

بکر نے ذکر کیا ہے کہ تیرا امر تیرے ہاتھ میں آج کے روز یا ایک مہینہ ہے پس عورت نے اس کو رد کر دیا تو ماہی مدت میں امام اعظم کے نزدیک اس کا خیار باطل نہ ہوگا یہ ترتاسی میں ہے ابنِ سماعہ نے امام محمد سے روایت کی ہے کہ اگر شوہر نے اپنی بیوی سے کہا کہ امرک بیدک راس الشہر یعنی تیرا امر تیرے ہاتھ میں سرِ ماہ ہے یا کہا چاند دیکھے ہے تو عورت کو اس رات خیار حاصل ہوگا جس رات چاند نظر آیا ہے اور اس کے دوسرے دن رات ہوئے رات خیار رہے گا اور عورت سے کہا کہ سرِ ماہ میں تیرا امر تیرے ہاتھ ہے تو عورت کو اپنے جلسہ بھر آفتاب غروب ہونے تک اختیار رہے گا اور فرمایا کہ آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ میں کل ہے تو اس کو پورے کل بھر اختیار رہتا ہے اور اگر کہا کہ کل کے روز میں ہے تو اختیار اس کے جلسہ پر ہوگا یہاں تک کہ دوسرے روز آفتاب غروب ہو جائے اور ابراہیم نے جو ذکر کیا ہے وہ اس کے بر خلاف ہے چنانچہ امام محمد سے روایت کی ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ تیرا کام تیرے ہاتھ میں ہونے کا وقت رمضان ہے یا کہا کہ تیرا کام تیرے ہاتھ میں رمضان میں ہے تو یہ دونوں یکساں ہیں اور عورت کو پورے رمضان بھر اختیار رہے گا اسی طرح اگر کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ میں کل یا کل میں ہے تو بھی یہ دونوں یکساں ہیں یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تیرا کام تیرے ہاتھ میں آج کے روز ہے تو پورے دن بھر خیار رہے گا اور اگر کہا کہ اس روز میں ہے تو یہ عورت کی مجلس پر ہوگا اور یہی صحیح ہے اور موافق اس قول کے کہ اگر کہا کہ انتِ طالق فی الغد تو مجلس پر طلاق ہو جائے گی یہ محیط سرسی میں ہے۔

تیرا امر تیرے ہاتھ میں کہا اور مدت متعین کر دی: اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ میں دس روز تک ہے تو اس وقت سے دس روز گزرنے تک اس کو اختیار رہے گا اور دس دن کا شمار ساعت سے ہوگا اور اگر شوہر نے دس روز گزرنے کے بعد بھی اختیار رہنے کی نیت کی ہو تو فیمابین وبین اللہ تعالیٰ یعنی دوسرے روز پورے دن بھر خیار رہے گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (1) 332 Kitab-ut-Talaq

[The above action] will be verified and the Qaza (court) will not verify it; this is in Zahiriya. If a person says to another, "The affair (amr) of my wife is in your hands, and this affair will remain in your discretion for one year," the husband cannot retract from it. When the year is completed, the authority will leave his hands; this is in Tajnis-wa-Mazid. In Fatawa Sughra, it is written that if he said to a stranger, "The affair of my wife is in your hands," then it is intended up to this place (1), and the husband will not be entitled to retract from it. In Muhit, it is stated that this is correct; this is in Khulasa. Note that the person (other) to whom the wife's affair has been entrusted, if he is present (listening), he will be the authorized agent for the aforementioned affair as long as he remains in his gathering. If he is not listening or is absent, the aforementioned affair will be in his possession only when he learns of it or the news reaches him. Thus, in the gathering where he becomes aware of it, he will be authorized as long as he remains in the session (2). Accepting this delegation (tafweedh) is not a condition in this gathering, but if he rejects it, saying "I do not accept this authority," it will be nullified by his rejection; this is in Zakhira. If a person said to another, "Tell my wife that your affair is in your hands," then as long as this authorized person does not speak these words to that woman, the authority will not be in the woman's hands because this is a matter of delegation. Therefore, until he delegates, the delegation will not be realized. If he said to another, "Tell my wife that her matter is in her own discretion," then the woman will become authorized before that person even delivers the news; this is in Zahiriya.

If he said to another, "Divorce my wife, for I have handed this matter to you," then the intent will be for that gathering of the other person, and the husband will have the right to retract from it. If, before the husband's retraction, that other person divorces her in his gathering, one revocable divorce (talaq-e-raj'i) will occur. Similarly, if he said, "I have placed the divorce of this woman in your discretion," this authority will remain only for that gathering; if he divorces, it will be revocable. If he said to another, "Divorce my wife, and the condition is that I have placed her affair in your hands, and I have placed her matter in your hands," and the aforementioned person divorces her, the second divorce will be separate from the first, because the "waw" (و - and) is used for conjunction (atf). If the letter "fa" (ف - so/then) was mentioned, or the word "then" was used, it would be for the purpose of explaining the cause in such situations. Thus, the aforementioned person will only have the authority for one divorce. Whereas if he said, "Divorce my wife," that is one divorce, and the statement

"and the condition is that I have placed her affair in your discretion" is a second divorce. Thus, two divorces were entrusted. If he said, "Divorce my wife, for I have given the authority of her affair into your hands," this will remain authority for only one divorce; understand this. Then, when he mentioned it with the letter "waw" and the agent (ma'mur) divorced the woman in his same gathering, the woman will become irrevocably divorced (ba'inah), because from the conjoined phrase—in which authority was given along with the word 'amr'—one irrevocable divorce will occur, and when one becomes irrevocable, the second will necessarily become irrevocable as well, because the husband will have no right to retract.

---

[1] "Qaal": Meaning, do not leave this sitting; do not change the location, and do not engage in any work or conversation other than this. If he does so, the gathering will be considered changed, and this is what is meant by the word "Majlis" (gathering) everywhere. [2] "Qaal al-Mutarjim": This implies that this is not a matter of delegation, but rather he has been made a conveyor of news, telling the woman that she is authorized; therefore, the woman will be authorized from the beginning. (1) The meaning of "Jalsa" has been explained at the beginning of the previous section.

इसकी तसदीक (पुष्टि) होगी और क़ज़ा (अदालत) इसकी तसदीक नहीं करेगी, यह ज़हीरिया में है। एक शख्स ने दूसरे से कहा कि मेरी बीवी का मामला (अम्र) तेरे हाथ में है और एक साल तक यह मामला उसके इख्तियार में रहेगा, यहाँ तक कि अगर शौहर उससे रुजू (वापसी) करना चाहे तो नहीं कर सकता है और जब साल पूरा हो जाएगा तो इख्तियार उसके हाथ से निकल जाएगा, यह तजनीस व मज़ीद में है और फतावा सुग़रा में लिखा है कि अगर किसी अजनबी से कहा कि मेरी बीवी का मामला तेरे हाथ में है तो उसके इस जगह (1) तक मक़सूद होगा और शौहर उससे रुजू करने का मुख्तार न होगा और मुहीत में फरमाया कि यही सही है, यह खुलासा में है और वाज़ेह रहे कि जिस शख्स गैर को अपनी बीवी का मामला सुपुर्द किया है अगर वह सुनता हो तो जब तक वह अपनी मजलिस में है, अम्र-ए-मज़कूर का मुख्तार होगा और अगर सुनता न हो या गायब हो तो अम्र-ए-मज़कूर उसके कब्ज़े में तभी होगा जब उसको मालूम हुआ या खबर पहुँची, पस मालूम होने व खबर पहुँचने के बाद जिस मजलिस में उसको आगाही हुई, जब तक जलसा (2) में है, मुख्तार रहेगा और इस मजलिस में यह तफवीज़ कबूल करना शर्त नहीं है, लेकिन अगर उसने रद्द कर दिया कि मैं इस इख्तियार को नहीं लेता हूँ तो उसके रद्द करने से रद्द हो जाएगा, यह ज़खीरा में है। एक शख्स ने दूसरे से कहा कि तू मेरी बीवी से कह कि तेरा मामला तेरे हाथ में है तो जब तक यह शख्स मामूर (नियुक्त) उस औरत से यह कलाम न कहे, तब तक इख्तियार मज़कूर औरत के हाथ में न होगा, इसलिए कि यह तफवीज़ कर देने का मामला है, पस जब तक तफवीज़ न करेगा तब तक तफवीज़ मुतहक़्क़ (साबित) न होगी और अगर दूसरे से यूँ कहा कि मेरी बीवी से कह कि उसका काम उसके इख्तियार में है तो उस गैर के खबर देने से पहले औरत मुख्तार हो जाएगी, यह ज़हीरिया में है।

अगर गैर से कहा कि मेरी बीवी को तलाक दे दे कि मैंने यह काम तेरे हवाले कर दिया, तो यह उस गैर की उस मजलिस तक मक़सूद होगा और शौहर को इख्तियार होगा कि वह उससे रुजू कर ले और अगर शौहर के रुजू करने से पहले उस गैर ने उसको अपनी मजलिस में तलाक दे दी तो एक रई तलाक (तलाक-ए-रजी) वाक़े होगी और इसी तरह अगर कहा कि मैंने इस औरत की तलाक तेरे इख्तियार में कर दी तो इसी मजलिस तक यह इख्तियार रहेगा और अगर तलाक दे दी तो रई होगी और अगर गैर से कहा कि मेरी बीवी को तलाक दे दे और हाल यह है कि मैंने उसका मामला तेरे हाथ में कर दिया है और मैंने उसका काम तेरे हाथ में कर दिया है और गैर मज़कूर ने तलाक दे दी तो दूसरी तलाक पहली के सिवा और होगी, इसलिए कि 'वाव' (و) अस्ल-ए-अत्फ़ (संयोजक) के लिए

आता है और अगर हर्फ़'फा' (ف) ज़िक्र किया यानी लफ़्ज़ 'फ' (پس - پس) से या लफ़्ज़ ज़िक्र किया तो वह ऐसी सूरतों में बयान-ए-सबब के लिए होगा, पस गैर मज़कूर को सिर्फ एक तलाक का इख्तियार होगा हालाँकि अगर कहा कि मेरी बीवी को तलाक दे दे तो यह एक तलाक है और क़ौल: "और हाल यह है कि मैंने उसका मामला तेरे इख्तियार में दिया" तो यह दूसरी तलाक है, पस दो तलाकें सुपुर्द कीं और अगर यूँ कहा कि मेरी बीवी को तलाक दे दे कि मैंने उसके मामले का इख्तियार तेरे हाथ दिया तो यह एक ही तलाक का इख्तियार रहेगा, समझो। फिर जब उसने हर्फ 'वाव' के साथ ज़िक्र किया और वकील यानी मामूर ने औरत को अपनी उसी मजलिस में तलाक दे दी तो औरत बाइन (طلاق بائن) हो जाएगी, इसलिए कि मातूफ़ फिकरे से, जिसमें लफ़्ज़ 'अम्र' के साथ इख्तियार दिया है, एक तलाक-ए-बाइन होगी और जब एक बाइन हुई तो दूसरी भी बिलज़रूर बाइन होगी इसलिए कि शौहर को रुजू करने का इख्तियार न होगा।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (1) 332 کتاب الطلاق تصدیق ہوگی اور قضاء اس کی تصدیق نہ ہوگی یہ ظہیر یہ میں ہے۔ ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میری بیوی کا امر تیرے ہاتھ میں ہے اور ایک سال تک یہ امر اس کے اختیار میں رہے گا حتی کہ اگر شوہر نے اس سے رجوع کرنا چاہا تو نہیں کر سکتا ہے اور جب سال پورا ہو جائے گا تو اختیار اس کے ہاتھ سے نکل جائے گا یہ تجنیس و مزید میں ہے اور فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے کہ اگر کسی اجنبی سے کہا کہ میری بیوی کا امر تیرے ہاتھ میں ہے تو اس کے اس جگہ (1) تک مقصود ہوگا اور شوہر اس سے رجوع کرنے کا مختار نہ ہوگا اور محیط میں فرمایا کہ یہی صحیح ہے یہ خلاصہ میں ہے اور واضح رہے کہ جس شخص غیر کو اپنی بیوی کا امر سپرد کیا ہے اگر وہ سنتا ہو تو جب تک وہ اپنی مجلس میں ہے امر مذکور کا مختار ہوگا اور اگر سنتا نہ ہو یا غائب ہو تو امر مذکور اس کے قبضہ میں جب ہی ہوگا کہ جب اس کو معلوم ہوا یا خبر پہنچے پس بعد معلوم ہونے و خبر پہنچنے کے جس مجلس میں اس کو آگاہی ہوئی جب تک جلسہ [2] میں ہے مختار ہے گا اور اس مجلس میں یہ تفویض قبول کرنا شرط نہیں ہے لیکن اگر اس نے رد کر دیا کہ میں اس اختیار کو نہیں لیتا ہوں تو اس کے رد کرنے سے رد ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے۔ ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ تو میری بیوی سے کہو کہ تیرا امر تیرے ہاتھ میں ہے تو جب تک یہ شخص مامور اس عورت سے یہ کلام نہ کہے جب تک اختیار مذکور عورت کے ہاتھ میں نہ ہوگا اس واسطے کہ یہ تفویض کر دینے کا امر ہے پس جب تک تفویض نہ کرے گا تب تک تفویض متحقق نہ ہوگی اور اگر دوسرے سے یوں کہا کہ میری بیوی سے کہ کہ اس کا کام اس کے اختیار میں ہے تو اس غیر کے خبر دینے سے پہلے عورت مختار ہو جائے گی یہ ظہیر یہ میں ہے۔

اگر غیر سے کہا کہ میری بیوی کو طلاق دے دے کہ میں نے یہ کام تیرے حوالہ کر دیا تو یہ اس غیر کی اس مجلس تک مقصود ہوگا اور شوہر کو اختیار ہوگا کہ اس سے رجوع کر لے اور اگر شوہر کے رجوع کرنے سے پہلے اس غیر نے اس کو اپنی مجلس میں طلاق دے دی تو ایک رجعی طلاق واقع ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ میں نے اس عورت کی طلاق تیرے اختیار میں کر دی تو اسی مجلس تک یہ اختیار رہے گا اور اگر طلاق دے دی تو رجعی ہوگی اور اگر غیر سے کہا کہ میری بیوی کو طلاق دے دے اور حال یہ ہے کہ میں نے اس کا امر تیرے ہاتھ میں کر دیا ہے اور میں نے اس کا کام تیرے ہاتھ میں کر دیا اور غیر مذکور نے طلاق دے دی تو دوسرے طلاق پہلی کے سوائے اور ہوگی اس واسطے کہ واؤ واسطے عطف کے آتا ہے اور اگر حرف فاء ذکر کیا یعنی بلفظ ف (پس) یا بلفظ ذکر کیا تو وہ ایسی صورتوں میں بیانِ سبب کے واسطے ہوگا پس غیر مذکور کو فقط ایک طلاق کا اختیار ہوگا حالانکہ اگر کہا کہ میری بیوی کو طلاق دے دے تو یہ ایک طلاق ہے اور قولہ اور حال یہ ہے کہ میں نے اس کا امر تیرے اختیار میں دیا تو یہ دوسری طلاق ہے پس دو طلاق سپرد کیں اور اگر یوں کہا کہ میری بیوی کو طلاق دے دے کہ میں نے اس کے امر کا اختیار تیرے ہاتھ دیا تو یہ ایک ہی طلاق کا اختیار رہے گا فہم۔ پھر جبکہ اس نے بحرف واؤ ذکر کیا اور وکیل نے یعنی مامور نے عورت کو اپنی اسی مجلس میں طلاق دے دی تو عورت بائنہ ہو جائے گی اس واسطے کہ معطوف فقرہ سے جس میں لفظ امر کے ساتھ اختیار دیا ہے ایک طلاق بائنہ ہوگی اور جب ایک بائنہ ہوئی تو دوسری بھی بالضرور بائنہ ہوگی اس واسطے کہ شوہر کو رجوع کرنے کا اختیار نہ ہوگا

---

[1] قال یعنی اس نشست کو ترک نہ کرے یعنی جد نہ بدلے اور نہ کسی کام و کلام میں سوائے اس کے مشغولی ہو اور اگر ایسا کیا تو مجلس تبدیل ہو جائے گی اور یہی مراد ہر جگہ لفظ مجلس سے ہے۔ [2] قال المترجم اس میں اشارہ ہے کہ یہ تفویض کا امر نہیں ہے بلکہ اس غیر کو خبر دہندہ

قرار دیا ہے کہ عورت کو خبر کر دے کہ وہ مختار ہے پس عورت پہلے سے مختار ہوگی۔ (1)

جلسہ کے معنی سابق شروع میں بیان ہو چکے ہیں۔

And if the aforementioned agent gave the divorce after standing up from his session, then one *talaq-e-raj'i* (revocable divorce) will occur. Likewise, if he said, "The authority of my wife's affair is in your hand, so divorce her," the same ruling applies. This is in *Fatawa Qazi Khan* (1) and *Jame'*.

If the authority of his wife's affair was given to the wife or a stranger, and then the husband became insane, this authority will not be void: If he said to someone, "My wife's affair is in your hand, so divorce her," and the agent divorced her before standing up from his session, then one *talaq-e-ba'ina* (irrevocable divorce) will occur, unless the husband intended three divorces, in which case three divorces will occur. And if the aforementioned man left the session before divorcing the woman, the aforementioned matter became void. Similarly, if he said, "Divorce the woman whose affair is in your hand," this statement and the previous one are equal. This is in *Muhit*, and it is in *Majmu' al-Nawazil* that if the husband said to a writer, "Write for the woman that her affair is in her own hands, so that whenever I travel without her permission, she may give herself one divorce whenever she wishes," and the woman said, "I do not want one, but requested three divorces," and the husband refused, and they did not reach an agreement, then the husband gave the authority of the affair to the wife or a stranger, and the husband became insane, this authority will not be void. And if he gave the authority of his wife's affair to a child, a lunatic, a slave, or a disbeliever, the authority will remain in his hand until he stands up from that session, just as it happens when it is entrusted to the woman herself. And if he said to his minor wife, "Your matter is in your own hand," while he intended divorce, and the aforementioned minor divorced herself, it is correct (2) and the divorce will occur. This is in *Fusul al-Istrushni*. If he gave his wife's affair into the hand of a mentally deficient person, it is correct, and this will be the intent of the session, unless he said, "Whenever she wishes, whenever she wishes, whenever she wishes, divorce her self," it is not like that. And if he gave it into the hands of two men, neither of them can act alone; meaning one cannot divorce her alone. Then if both said, "We divorced the woman in our *tafwiz* (entrusted) session," and the husband denied it, he will be made to swear, "By Allah, I do not know that such a thing happened." And if the husband intended three divorces, and one of them gave her one divorce and the other gave two or three, only one divorce will occur because...

और यदि उक्त वकील ने अपनी मजलिस (बैठक) से उठकर खड़े होने के बाद तलाक दी, तो एक तलाक-ए-रजी (लौटने योग्य तलाक) واقع होगी। और इसी तरह यदि उसने कहा कि मेरी पत्नी के मामले का अधिकार तुम्हारे हाथ में है, तो तुम उसे तलाक दे दो, तो भी यही हुक्म है। यह 'फतावा-ए-काज़ी खान' में है (1) और 'जामे' में भी है।

यदि अपनी पत्नी के मामले का अधिकार पत्नी या किसी अजनबी के हाथ में दिया, फिर पति को पागलपन हो गया, तो यह अधिकार बातिल (रद्द) नहीं होगा: यदि किसी से कहा कि मेरी पत्नी का मामला तुम्हारे हाथ में है, तो उसे तलाक दे दो, फिर वकील ने अपनी मजलिस से उठने से पहले उसे तलाक दे दी, तो एक तलाक-ए-बाइना (अपरिवर्तनीय तलाक) واقع होगी, सिवाय इसके कि यदि पति ने तीन तलाक की नीयत की हो तो तीन तलाक واقع होंगी। और यदि उक्त पुरुष मजलिस से उठ गया इससे पहले कि वह स्त्री को तलाक दे, तो उक्त मामला बातिल हो गया। और इसी तरह यदि उसने कहा कि तुम उस स्त्री को तलाक दे दो जिसका मामला तुम्हारे हाथ में है, तो यह कथन और पिछला कथन दोनों समान हैं। यह 'मुहीत' में है और 'मजमुआ-उन-नवाज़िल' में है कि यदि पति ने किसी लेखक से कहा कि तुम स्त्री के लिए यह लिख दो कि इस स्त्री का मामला उसके अपने अधिकार में है, मैं जब भी इसकी अनुमति के बिना यात्रा करूँ तो यह स्वयं को एक तलाक दे ले, जिस समय चाहे। फिर स्त्री ने कहा कि मुझे एक नहीं चाहिए, बल्कि तीन तलाक का अनुरोध किया, और पति ने इससे इनकार किया और दोनों में सहमति नहीं हुई, फिर पति ने मामले का अधिकार पत्नी या किसी अजनबी के हाथ में दिया, फिर पति पागल हो गया, तो यह अधिकार बातिल नहीं होगा। और यदि अपनी पत्नी के काम का अधिकार किसी बच्चे या पागल या गुलाम या काफिर के हाथ में दिया, तो जब तक वह अपनी उस मजलिस से उठकर खड़ा न हो जाए, तब तक यह अधिकार उसके हाथ में रहेगा, जैसा कि स्वयं स्त्री को सौंपने में होता है। और यदि अपनी नाबालिग पत्नी से कहा कि तुम्हारा काम तुम्हारे अधिकार में है, जबकि वह तलाक की नीयत रखता था, तो उक्त नाबालिग ने स्वयं को तलाक दे दी, तो यह सही (2) है और तलाक واقع हो जाएगी। यह 'फुसूल-ए-इस्तरुशनी' में है। और यदि अपनी पत्नी का काम किसी मफ्फूह (मंदबुद्धि) के हाथ में दिया तो यह सही है और यह मजलिस का उद्देश्य होगा, सिवाय इसके कि यदि उसने यों कह दिया कि जब चाहे, जब चाहे, जब चाहे, उसके नफ्स को तलाक दे दे, तो ऐसा नहीं है। और यदि स्त्री को दो पुरुषों के हाथ में दिया, तो दोनों में से एक अकेला नहीं हो सकता, यानी एक अकेला इसे तलाक नहीं दे सकता। फिर यदि दोनों ने कहा कि हमने स्त्री को अपनी मजलिस-ए-तफवीज़ (सौंपी गई बैठक) में

तलाक दी है, और पति ने इससे इनकार किया, तो उससे कसम ली जाएगी कि "वल्लाह मैं नहीं जानता कि ऐसी ही बात है"। और यदि पति ने तीन तलाक की नीयत की हो, फिर दोनों में से एक ने उसे एक तलाक दे दी और दूसरे ने दो तलाक या तीन तलाक दीं, तो एक तलाक واقع होगी, इसलिए...

اور اگر وکیل مذکور نے اپنی مجلس سے اٹھ کھڑے ہونے کے بعد طلاق دی تو ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اور اسی طرح یوں کہا کہ میری بیوی کے امر کا اختیار تیرے ہاتھ میں ہے پس تو اس کو طلاق دے دے تو بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے (1) اور جامع میں ہے۔

اگر اپنی بیوی کے امر کا اختیار بیوی یا کسی اجنبی کے ہاتھ میں دیا پھر شوہر کو جنون ہو گیا تو یہ اختیار باطل نہ ہوگا: اگر کسی سے کہا کہ میری بیوی کا امر تیرے ہاتھ میں ہے تو اس کو طلاق دے دے پھر وکیل نے اپنی مجلس سے اٹھنے سے پہلے اس کو طلاق دے دی تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی الا اگر شوہر نے تین طلاق کی نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر مرد مذکور مجلس سے اٹھ قبل اس کے کہ عورت کو طلاق دے تو امر مذکور باطل ہو گیا اور اسی طرح اگر کہا کہ تو اس عورت کو طلاق دے دے کہ اس کا امر تیرے ہاتھ میں ہے پس تو یہ قول اور قول سابق دونوں یکساں ہیں یہ محیط میں ہے اور مجموع النوازل میں ہے کہ اگر شوہر نے کسی لکھنے والے سے کہا کہ تو عورت کے واسطے یہ تحریر کر دے کہ اس عورت کا امر اس کے اختیار میں ہے میں ہرگاہ ہوں اس کی اجازت کے سفر کروں پس یہ اپنے تئیں ایک طلاق دینے دے، جس وقت چاہے پس عورت نے کہا کہ میں ایک نہیں چاہتی ہوں بلکہ تین طلاق کی درخواست کی اور شوہر نے اس سے انکار کیا اور دونوں میں اتفاق نہ ہوا پھر شوہر کے امر کا اختیار بیوی یا کسی اجنبی کے ہاتھ میں دیا پھر شوہر کو جنون متبق ہو گیا تو یہ اختیار باطل نہ ہوگا اور اگر اپنی بیوی کے امر کا اختیار بیوی یا کسی اجنبی کے ہاتھ میں دیا پھر شوہر کو جنون متبق ہو گیا تو یہ اختیار باطل نہ ہوگا اور اگر اپنی بیوی کے کام کا اختیار کسی طفل یا مجنون یا غلام یا کافر کے ہاتھ میں دیا تو جب تک وہ اپنی اس مجلس سے اٹھ کھڑا نہ ہو تب تک یہ اختیار اس کے ہاتھ رہے گا جیسا کہ خود عورت کو سپرد کر دینے میں ہوتا ہے اور اگر اپنی صغیرہ بیوی سے کہا کہ تیرا کام تیرے اختیار

میں ہے درحالیکہ وہ طلاق کی نیت رکھتا تھا پس صغیرہ مذکور نے اپنے آپ کو طلاق دے دی تو صحیح (2) ہے اور طلاق واقع ہو جائے گی یہ فصول استروشنی میں ہے اور اگر اپنی بیوی کا کام کسی معتوہ کے ہاتھ میں دیا تو صحیح ہے اور یہ مقصود مجلس ہوگا الایہ کہ اگر یوں کہہ دیا کہ جب چاہے جب چاہے جب چاہے اس کے نفس کو طلاق دے دے تو ایسا نہیں ہے اور اگر عورت دو مردوں کے ہاتھ میں دیا تو دونوں میں سے ایک منفرد نہیں ہوسکتا ہے یعنی ایک تنہا اس طلاق نہیں دے سکتا ہے پھر اگر دونوں نے کہا کہ ہم نے عورت کو اپنی مجلس تفویض میں طلاق دی ہے اور شوہر نے اس سے انکار کیا تو اس سے قسم لی جائے گی کہ واللہ میں نہیں جانتا ہوں کہ ایسی ہی بات ہے اور اگر شوہر نے تین طلاق کی نیت کی ہو پس دونوں میں سے ایک نے اس کو ایک طلاق دے دی اور دوسرے نے دو طلاق یا تین طلاق دیں تو ایک طلاق واقع ہوگی اس واسطے

(1) مترجم کہتا ہے کہ قولہ امر با بیدک طلقھا ۔ اگر طلقھا تفسیر ماقبل ہے تو حکم یہ ہوگا کہ اگر مجلس میں طلاق دی تو ایک بائنہ واقع ہوگی اور بعد مجلس وہ طلاق نہیں دے سکتا کیونکہ اختیار اس کے قبضہ سے خارج ہو گیا اگر یہ جملہ عطف ہے تو تصریح ہو چکی کہ یہاں فاء عطف نہیں ہوئی پس محل تامل ہے۔ (2) قال المترجم صحیح ترجمہ میرے نزدیک یوں ہے کہ اس کا امر تیرے اختیار میں ہے اور تو اس کو طلاق دے دے تو بھی یہی حکم ہے فاہم۔ (3) اصل موجودہ میں اس طرح ہے الا ان یقول طلقھا حتی شارٹ اطلق نفسا حتی شارٹ بنا پر اس ترجمہ یوں ہے الایہ کہ کہے کہ عورت کو طلاق دے دے جب عورت چاہے اور شاید جب عورت نے اپنے نفس کو پر دیا تو یہ عبارت کہے۔ (1) وہو الاصح۔ (2) یعنی تفویض صحیح ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol (2) (336) Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

That they have both agreed on one [point], this is in 'Anabiyah'. It is narrated from Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) that if a man has two wives and he says, "The matter of both of you is in your own hands," then until both agree, neither of them will be considered divorced. If he said to someone, "The authority over my wife's matter [which was] in my hand is now in your hand," or said, "I have placed the authority of her matter into your hand," and then the addressed person divorced the aforementioned woman, then the divorce will not take effect unless the husband gives permission; this is in 'Muheet'. And if he said, "The matter of my wife is in the authority of Allah Almighty and you," or said, "I have given the authority of my wife's matter into the hands of Allah Almighty and you," and the intent of "matter" is divorce, and the addressed person pronounced the divorce, then it will take effect; this is in 'Kafi'. And in 'Muntaqa' it is stated that a person entrusted the matter of his wife to her father, and then her father said, "I have accepted it," then she will become divorced; this is in 'Muheet'. It is mentioned in 'Ajnas Natifi' that two men testified against a man, and both said, "We testify that so-and-so ordered us to convey to his wife that he has placed the woman's matter into her hand," and the news reached us that after that, the woman divorced herself, then the testimony of both will be valid. And if both said, "We testify that so-and-so asked us to place the matter of his wife into her hand, and then we placed her matter into her hand," then the testimony is not valid; this is in 'Fusool Istroshni'. It is narrated from Imam Abu Hanifa that if a man has two wives, and he said, "The matter of both of you is in your own hands," then until both agree, neither of them will be divorced. And if he said to one wife, "Your matter is in your own hand, and the matter of that [other] wife is in your hand," and then she divorced the second wife and then divorced herself, then the divorce will take effect. And if he said to his wife, "The matter of my women is in your hand," or said, "Divorce whichever of my wives you wish," then she will not have the authority to divorce herself; this is in 'Muheet-e-Sarakhsi'. If he said, "The matter of any one of my women is in your hand," and intended divorce, and then she divorced one wife, and the husband said, "I did not intend her, but rather the other one," then in 'Qada' (judicial proceeding), his statement will not be verified; this is in 'Fatawa Sughra'. And if he said, "Your matter is in your hand," or "Her matter is in her hand," then if the addressed person (the other) divorced herself, the second option will become void. And if both divorced themselves simultaneously, then one of the two will become divorced, and the clarification of this will be the responsibility of the

husband; this is in 'Anabiyah'. A 'Fuzuli' (unauthorized person) said to someone else's wife, "I have placed your matter in your own authority," and the woman said, "I have chosen myself," and then the news reached the husband, and he gave permission for all of it, then divorce will not take effect by the woman choosing. However, in the gathering where she learned of the husband's permission, until that gathering, she will attain the authority (2), and likewise, if the woman herself said, "I have placed my matter into my own hand and have chosen myself," then...

कि एक पर दोनों सहमत हुए हैं यह 'अनाबिया' में है। इमाम अबू हनीफा रहमतुल्लाहि अलैह से रिवायत है कि अगर एक मर्द की दो बीवियां हों, उसने कहा "तुम दोनों का मामला तुम दोनों के हाथ में है" तो जब तक दोनों सहमत न हों, तब तक दोनों में से कोई तलाकशुदा नहीं होगी। अगर किसी से कहा कि "मेरी बीवी के मामले का इख्तियार (अधिकार) मेरे हाथ से तेरे हाथ में है" या कहा कि "मैंने उसके मामले का इख्तियार तेरे हाथ में कर दिया" फिर मुखातिब ने उक्त औरत को तलाक दी, तो तलाक वाके(लागू) नहीं होगी, सिवाय उस सूरत के जब शौहर इजाजत दे दे, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि "मेरी बीवी का मामला अल्लाह तआला और तेरे इख्तियार में है" या कहा कि "मैंने अपनी बीवी के मामले का इख्तियार अल्लाह तआला और तेरे हाथ में दे दिया" और 'अम्र' से मुराद तलाक है, फिर मुखातिब ने तलाक दे दी तो तलाक वाके हो जाएगी, यह 'काफी' में है। और 'मुंतकी' में है कि एक शख्स ने अपनी बीवी का मामला उसके बाप के हाथ में दे दिया, फिर उसके बाप ने कहा कि मैंने इसे स्वीकार कर लिया, तो वह तलाकशुदा हो जाएगी, यह 'मुहीत' में है। 'अजनास नातफी' में मजकूर है कि दो मर्दों ने एक मर्द पर गवाही दी और दोनों ने कहा कि हम दोनों गवाही देते हैं कि फलां ने हमें हुक्म दिया था कि हम उसकी बीवी तक यह बात पहुंचा दें कि उसने औरत का मामला उसके हाथ में दे दिया है और हमें खबर पहुंची कि इसके बाद औरत ने अपने आप को तलाक दे दी, तो दोनों की गवाही जायज होगी। और अगर दोनों ने कहा कि हम गवाही देते हैं कि फलां ने हमसे कहा कि तुम दोनों मेरी बीवी का मामला उसके हाथ में कर दो, फिर हम दोनों ने उसका मामला उसके हाथ में कर दिया, तो गवाही जायज नहीं है, यह 'फसूल इस्तरोशनी' में है। इमाम अबू हनीफा से रिवायत है कि अगर एक मर्द की दो बीवियां हों, फिर उसने कहा कि "तुम दोनों का मामला तुम दोनों के हाथ में है" तो जब तक दोनों सहमत न होंगी, तब तक दोनों में से कोई तलाकशुदा नहीं होगी। और अगर एक औरत से कहा कि "तेरा मामला तेरे हाथ में है और उस बीवी का मामला तेरे हाथ में है" फिर उसने दूसरी बीवी को तलाक दी, फिर अपने आप को तलाक दी, तो तलाक वाके हो जाएगी। और अगर अपनी औरत से कहा कि "मेरी औरतों का मामला तेरे हाथ में है" या कहा कि "मेरी जिस औरत को चाहे तलाक दे दे" तो उसको यह इख्तियार न होगा कि अपने आप को तलाक दे दे, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। अगर कहा कि "मेरी औरतों में से किसी एक औरत का मामला तेरे हाथ में है" और तलाक की नियत की, फिर उसने एक बीवी को तलाक दे दी, फिर शौहर ने कहा कि मैंने इसकी नहीं बल्कि दूसरी की नियत की थी, तो 'कज़ा' (न्याय प्रक्रिया) में उसके

कथन की तस्दीक नहीं होगी, यह 'फतावा सुगरा' में है। और अगर कहा कि "तेरा मामला तेरे हाथ में है" या "उसका मामला उसके हाथ में है" फिर अगर मुखातिब ने (दूसरे ने) अपने आप को तलाक दे दी, तो दूसरा इख्तियार बातिल हो जाएगा। और अगर दोनों ने एक साथ (एक समय में) अपने आप को तलाक दे दी, तो दोनों में से एक तलाकशुदा हो जाएगी और इसका स्पष्टीकरण (बयान) शौहर के जिम्मे होगा, यह 'अनाबिया' में है। एक 'फज़ूली' (गैर-अधिकृत व्यक्ति) ने दूसरे की बीवी से कहा "मैंने तेरा मामला तेरे इख्तियार में कर दिया", फिर औरत ने कहा "मैंने अपने आप को चुन लिया (इख्तियार कर लिया)", फिर शौहर को इसकी खबर पहुंची, फिर उसने इस सबकी इजाजत दे दी, तो औरत के चुन लेने से तलाक वाके नहीं होगी। लेकिन जिस मजलिस में उसे शौहर की इजाजत देने का हाल मालूम हुआ है, उस मजलिस तक उसको इख्तियार हासिल (2) हो जाएगा, और इसी तरह अगर औरत ने खुद कहा कि "मैंने अपने मामले को अपने हाथ में कर लिया और अपने आप को चुन लिया", फिर...

کہ ایک پر دونوں متفق ہوئے ہیں یہ عنابیہ میں ہے۔ امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ سے روایت ہے کہ اگر ایک مرد کی دو عورتیں ہوں اس نے کہا تم دونوں کا امر تم دونوں کے ہاتھ میں ہے تو جب تک دونوں متفق نہ ہوں تب تک دونوں میں سے کوئی مطلقہ نہ ہوگی: اگر کسی سے کہا کہ میری بیوی کے امر کا اختیار میرے ہاتھ تیرے ہاتھ میں ہے یا کہا کہ میں نے اس کے امر کا اختیار اپنے تیرے ہاتھ میں کر دیا پھر مخاطب نے عورت مذکورہ کو طلاق دی تو واقع نہ ہوگی الا اس صورت میں کہ شوہر اجازت دے دے یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ میری بیوی کا امر اللہ تعالیٰ اور تیرے اختیار میں ہے یا کہا کہ میں نے اپنی بیوی کے امر کا اختیار اللہ تعالیٰ اور تیرے ہاتھ میں دیا اور مراد امر سے طلاق ہے پس مخاطب نے طلاق دے دی تو واقع ہوگی یہ کافی میں ہے اور منتقی میں ہے کہ ایک شخص نے اپنی بیوی کے امر کے اس کے باپ کے ہاتھ میں دیا پس اس کے باپ نے کہا کہ میں نے اس کو قبول کیا تو مطلقہ ہو جائے گی یہ محیط میں ہے اجناس ناطفی میں مذکور ہے کہ دو مردوں نے ایک مرد پر گواہی دی اور دونوں نے کہا کہ ہم دونوں گواہی دیتے ہیں کہ فلاں نے ہم کو حکم دیا تھا کہ ہم اس کی بیوی کو یہ بات پہنچا دیں کہ اس نے عورت کا امر اس کے ہاتھ میں دیا ہے اور ہم کو خبر پہنچی کہ اس کے بعد عورت نے اپنے نفس کو طلاق دے دی تو دونوں کی گواہی جائز ہوگی اور اگر دونوں نے کہا کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ فلاں نے ہم سے کہا کہ تم دونوں میری بیوی کا امر اس کے ہاتھ میں کر دو پس ہم دونوں نے اس کا امر اس کے ہاتھ میں کر دیا تو گواہی جائز نہیں ہے یہ فصول استروشنی میں ہے امام ابو حنیفہ سے روایت ہے کہ اگر ایک مرد کی دو عورتیں ہوں پس اس نے کہا کہ تم دونوں کا امر تم دونوں کے ہاتھ میں ہے تو جب تک دونوں متفق نہ ہوں گی تب تک دونوں میں سے کوئی مطلقہ نہ ہوگی اور اگر ایک عورت

سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ میں ہے اور اس بیوی کا امر تیرے ہاتھ ہے پس اس نے دوسری بیوی کو طلاق دے دی پھر اپنے آپ کو طلاق دی تو طلاق واقع ہوگی اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ میری عورتوں کا امر تیرے ہاتھ میں ہے یا کہا کہ میری جس عورت کو چاہے طلاق دے دے تو اس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ اپنے آپ کو طلاق دے دے یہ محیط سرخی میں ہے۔ اگر کہا کہ میری عورتوں میں سے کسی ایک عورت کا امر تیرے ہاتھ میں ہے اور طلاق کی نیت کی پس اس نے ایک بیوی کو طلاق دے دی پس شوہر نے کہا کہ میں نے اس کی نہیں بلکہ دوسری کی نیت کی تھی تو قضاء اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی یہ فتاویٰ صغریٰ میں ہے اور اگر کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے یا اس کا امر اس کے ہاتھ ہے پس اگر مخاطب نے دوسرے نے اپنے آپ کو طلاق دے دی تو دوسرا اختیار باطل ہو جائے گا اور اگر دونوں نے معاً اپنے آپ کو طلاق دے دی تو دونوں میں سے ایک مطلقہ ہو جائے گی اور اس کا بیان شوہر کے ذمہ ہو گا یہ عنابیہ میں ہے ایک فضولی نے دوسرے کی بیوی سے کہا میں نے تیرا امر تیرے اختیار میں کر دیا پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا پھر شوہر کو اس کی خبر پہنچی پس اس نے اس سب کی اجازت دے دی تو عورت کے اختیار کر لینے سے طلاق واقع نہ ہوگی لیکن جس مجلس میں اس کو شوہر کی اجازت دینے کا حال معلوم ہوا ہے اس مجلس تک اس کو اختیار حاصل (2) ہو جائے گا اور اسی طرح اگر عورت نے خود کہا کہ میں نے اپنے امر کو اپنے ہاتھ میں کر دیا اور اپنے نفس کو اختیار کر لیا پس

(1) یعنی دے دیا۔ (2) چنانچہ اب چاہے تو اپنے نفس کو اختیار کرے۔

If the husband gave permission for all of this, a divorce would not occur; however, upon giving permission, the woman's affair would come into her own hands. And if the woman said, "I have placed my affair in my own hands and divorced myself," and then the husband gave permission after that, then currently one revocable divorce (talaq-e-raj'i) will occur, and the woman's affair will be in her control. Thus, if she then chose her own self, a second irrevocable divorce (talaq-e-ba'in) will occur. And if the woman said, "I have chosen my own self," and the husband gave permission, a divorce would not occur, even if the husband had the intention of divorce. And if the woman said, "I have made my self irrevocable (ba'inah)," and the husband gave permission, then divorce will occur upon the husband's intention. And if the woman said, "I have made my self forbidden (haram) to you," and the husband gave permission, then the husband will become one who performs Ila (vow of abstinence), because making the lawful forbidden is Ila. However, in our custom, this statement has become a divorce; therefore, a divorce will occur upon the woman. This is in *Zahiriya*.

Is the following issue exactly the same in our custom? *Qal al-Khujandi*: In our custom, it is not like this; therefore, the ruling of it being Ila is more likely, and Allah knows best. And if a woman said to her husband, "I have divorced my self," and the husband said, "Indeed, I have given permission for it," then this is permissible, and one revocable divorce will occur upon the woman. For the divorce to occur, it is not a condition that the husband has the intention of divorce at the time of giving permission. And if the husband had the intention of three divorces at the time of giving permission, the intention would not be valid. And if the woman said, "I have placed my affair in my own hands," and the husband said, "I have given permission for that," and the husband's intention is divorce, then the woman's affair will be in her hands. And if the woman said, "I have taken the option (khiyar) for myself," and the husband said, "I have given permission for that," and the husband's intention is divorce, then the option will be obtained by the woman. This is in *Muhit*. A person was informed that so-and-so has divorced your wife, and he said, "What he did is good," or said, "He did bad," then some have said that in the first case it will occur, and in the second case, it will not occur; and this is apparent, and this is what is derived. This is in *Jawahir-e-Akhlati*. If the woman said, "I placed my affair in my control yesterday, then I chose my own self," and the husband said, "You have spoken the truth and I have given permission for it," then at that time the wife will obtain the choice, and before that, what she had chosen for her self is void. And if the

woman said, "I had said yesterday that today my affair is in my control," and the husband said, "I have given permission," it is not correct because that day has passed. This is in *Atabiyah*. And if a person said, "Zaid's wife is divorced," and Zaid said, "I have given permission," or "I am satisfied," or "I have made it binding upon my own self," then divorce will be binding upon her. This is in *Muhit*.

A conjunct (ma'tuf) does not have the capacity to be an explanation of the one it is conjoined to (ma'tuf 'alayh): If the husband said to the woman, "I have sold the act of placing your affair in your own hands to you for one thousand dirhams," then if the woman chose her own self in the same gathering, divorce will occur and the wealth (amount) will become binding. This is in *Khazanat-ul-Muftin*. And if he said to the woman, "Your affair is in your hands, and your affair is in your hands," or said, "I have placed your affair in your hands, and I have placed your affair in your hands," then these are assignments (tafwid). And likewise, if he said, "Your affair is in your hands, so your affair is in your hands," and if he said, "Jal'tu amraki biyadik fa-amruki biyadik" (meaning: I have placed your affair in your hand, so your affair is in your hand), then this is one assignment. This is in *Muhit-e-Sarakhsi*. And if the husband [gave] a few...

شوہر نے اس سب کی اجازت دے دی تو طلاق واقع نہ ہوگی لیکن اجازت دیتے پر عورت کا امر اس کے ہاتھ میں ہو جائے گا اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنا امر اپنے ہاتھ میں کر دیا اور اپنے نفس کو طلاق دے دی پھر شوہر نے اس کے بعد اجازت دی تو طولی الحال ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اور عورت کا امر اس کے اختیار میں ہو جائے گا چنانچہ اگر اس نے پھر اپنے نفس کو اختیار کیا تو دوسری طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا اور شوہر نے اجازت دی تو طلاق واقع نہ ہوگی اگر چہ شوہر نے طلاق کی نیت کی ہو اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو بائنہ کر دیا اور شوہر نے اجازت دی تو شوہر کی نیت ہونے پر طلاق واقع ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تجھ پر حرام کیا اور شوہر نے اجازت دے دی تو شوہر ابیلاء کرنے والا ہو جائے گا اس واسطے کہ حلال کا حرام کر لینا ایلاء ہے لیکن ہمارے عرف میں یہ قول طلاق ہو گیا ہے پس عورت پر طلاق واقع ہوگی یہ ظہیر یہ میں ہے۔

مسئلہ ذیل کیا ہمارے عرف میں بھی بعینہ ہے؟ قال الخر جم ہمارے عرف میں ایسا نہیں ہے پس ایلاء ہونے کا حکم اشبہ ہے واللہ اعلم اور اگر عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو طلاق دے دی پس شوہر نے کہا کہ البتہ میں نے اس کی اجازت دے دی تو یہ جائز ہے اور عورت پر ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اور طلاق واقع ہونے کے واسطے اجازت کے وقت شوہر کی نیت طلاق ہونا شرط نہیں ہے اور اگر اجازت دینے کے وقت شوہر نے تین طلاق کی نیت کی ہو تو نیت صحیح نہ ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنا امر اپنے ہاتھ میں کر دیا پس شوہر نے کہا کہ میں نے اس کی اجازت دے دی اور شوہر کی نیت طلاق کی ہے تو امر عورت اس کے ہاتھ میں ہو جائے گا اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے خیار اپنی طرف کر لیا پس شوہر نے کہا کہ میں نے اس کی اجازت دے دی اور شوہر کی نیت طلاق ہے تو خیار عورت کو حاصل ہو جائے گا یہ محیط میں ہے ایک شخص کو خبر دی گئی کہ فلاں نے تیری بیوی کو طلاق دے دی ہے پس اس نے کہا کہ جو اس نے کیا اچھا ہے یا کہا کہ اس نے برا کیا تو بعض نے فرمایا کہ اول صورت میں واقع ہوگی اور دوسری صورت میں واقع نہیں ہوگی اور یہی ظاہر ہے اور یہی ماخوذ ہے یہ جواہر اخلاطی میں ہے اگر عورت نے کہا کہ میں نے کل اپنا امر اپنے اختیار میں کیا پس اپنے نفس کو اختیار کر لیا ہے اور شوہر نے کہا کہ تو نے سچ کہا اور میں نے اس کی اجازت دے دی تو اس وقت بیوی کو اختیار حاصل ہوگا اور قبل اس کے جو اس نے اپنے

نفس کو اختیار کر لیا تھا وہ باطل ہے اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے کل کہا تھا کہ آج کے روز میرا امر میرے اختیار میں ہے پس شوہر نے کہا کہ میں نے اجازت دے دی تو صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ وہ دن گزر گیا یہ عتابیہ میں ہے اور اگر ایک شخص نے کہا کہ زید کی بیوی طالق ہے پس زید نے کہا کہ میں نے اجازت دے دی یا میں راضی ہو یا میں نے اس کو اپنے نفس پر لازم کیا تو اس پر طلاق لازم ہوگی یہ محیط میں ہے۔

معطوف اپنے معطوف علیہ کی تفسیر ہونے کی صلاحیت نہیں رکھتا: اگر شوہر نے عورت سے کہا کہ میں نے تیرا امر تیرے اختیار میں کرنا تیرے ہاتھ میں ہزار درہم کو فروخت کیا پس اگر عورت نے اسی مجلس میں اپنے نفس کو اختیار کیا تو طلاق واقع ہوگی اور مال لازم آئے گا یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے اور تیرا امر تیرے ہاتھ ہے یا کہا کہ میں نے تیرا امر تیرے ہاتھ میں کر دیا اور تیرا امر تیرے ہاتھ میں کر دیا تو یہ تفویض ہیں اور اسی طرح اگر کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس تیرا امر تیرے ہاتھ ہے اور اگر کہا جعلت امرک بیدک فامرک بیدک یعنی میں نے تیرا امر تیرے ہاتھ کر دیا پس تیرا امر تیرے ہاتھ ہے تو یہ ایک تفویض ہے یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر شوہر نے چند

شوہر نے اس سب کی اجازت دے دی تو طلاق واقع نہ ہوگی لیکن اجازت دیتے پر عورت کا امر اس کے ہاتھ میں ہو جائے گا اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنا امر اپنے ہاتھ میں کر دیا اور اپنے نفس کو طلاق دے دی پھر شوہر نے اس کے بعد اجازت دی تو ٹولی الحال ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اور عورت کا امر اس کے اختیار میں ہو جائے گا چنانچہ اگر اس نے پھر اپنے نفس کو اختیار کیا تو دوسری طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا اور شوہر نے اجازت دی تو طلاق واقع نہ ہوگی اگر چہ شوہر نے طلاق کی نیت کی ہو اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو بائنہ کر دیا اور شوہر نے اجازت دی تو شوہر کی نیت ہونے پر طلاق واقع ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تجھ پر حرام کیا اور شوہر نے اجازت دے دی تو شوہر ابیلاء کرنے والا ہو جائے گا اس واسطے کہ حلال کا حرام کر لینا ایلاء ہے لیکن ہمارے عرف میں یہ قول طلاق ہو گیا ہے پس عورت پر طلاق واقع ہوگی یہ ظہیر یہ میں ہے۔

مسئلہ ذیل کیا ہمارے عرف میں بھی بعینہ ہے؟ قال الخر جم ہمارے عرف میں ایسا نہیں ہے پس ایلاء ہونے کا حکم اشبہ ہے واللہ اعلم اور اگر عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو طلاق دے دی پس شوہر نے کہا کہ البتہ میں نے اس کی اجازت دے دی تو یہ جائز ہے اور عورت پر ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اور طلاق واقع ہونے کے واسطے اجازت کے وقت شوہر کی نیت طلاق ہونا شرط نہیں ہے اور اگر اجازت دینے کے وقت شوہر نے تین طلاق کی نیت کی ہو تو نیت صحیح نہ ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنا امر اپنے ہاتھ میں کر دیا پس شوہر نے کہا کہ میں نے اس کی اجازت دے دی اور شوہر کی نیت طلاق کی ہے تو امر عورت اس کے ہاتھ میں ہو جائے گا اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے خیار اپنی طرف کر لیا پس شوہر نے

کہا کہ میں نے اس کی اجازت دے دی اور شوہر کی نیت طلاق ہے تو خیار عورت کو حاصل ہو جائے گا یہ محیط میں ہے ایک شخص کو خبر دی گئی کہ فلاں نے تیری بیوی کو طلاق دے دی ہے پس اس نے کہا کہ جو اس نے کیا اچھا ہے یا کہا کہ اس نے برا کیا تو بعض نے فرمایا کہ اول صورت میں واقع ہوگی اور دوسری صورت میں واقع نہیں ہو گی اور یہی ظاہر ہے اور یہی ماخوذ ہے یہ جواہر اخلاطی میں ہے اگر عورت نے کہا کہ میں کل اپنا امر اپنے اختیار میں کیا پس اپنے نفس کو اختیار کر لیا ہے اور شوہر نے کہا کہ تو نے سچ کہا اور میں نے اس کی اجازت دے دی تو اس وقت بیوی کو اختیار حاصل ہوگا اور قبل اس کے جو اس نے اپنے نفس کو اختیار کر لیا تھا وہ باطل ہے اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے کل کہا تھا کہ آج کے روز میرا امر میرے اختیار میں ہے پس شوہر نے کہا کہ میں نے اجازت دے دی تو صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ وہ دن گزر گیا یہ عتابیہ میں ہے اور اگر ایک شخص نے کہا کہ زید کی بیوی طالق ہے پس زید نے کہا کہ میں نے اجازت دے دی یا میں راضی ہو یا میں نے اس کو اپنے نفس پر لازم کیا تو اس پر طلاق لازم ہوگی یہ محیط میں ہے۔

معطوف اپنے معطوف علیہ کی تفسیر ہونے کی صلاحیت نہیں رکھتا: اگر شوہر نے عورت سے کہا کہ میں نے تیرا امر تیرے اختیار میں کرنا تیرے ہاتھ میں ہزار درہم کو فروخت کیا پس اگر عورت نے اسی مجلس میں اپنے نفس کو اختیار کیا تو طلاق واقع ہوگی اور مال لازم آئے گا یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے اور تیرا امر تیرے ہاتھ ہے یا کہا کہ میں نے تیرا امر تیرے ہاتھ میں کر دیا اور تیرا امر تیرے ہاتھ میں کر دیا تو یہ تفویض ہیں اور اسی طرح اگر کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس تیرا امر تیرے ہاتھ ہے اور اگر کہا جعلت امرک بیدک فامرک بیدک یعنی میں نے تیرا امر تیرے ہاتھ کر دیا پس تیرا امر تیرے ہاتھ ہے تو یہ ایک تفویض ہے یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر شوہر نے چند

Kitab al-Talaq (Book of Divorce) 338 Fatawa Alamgiri ..... Volume 2

When words of delegation (tafwid) are grouped together—for example, if he says, "Amruki bi-yadiki ikhtiyari talliqini" (Your affair is in your hands; choose me; divorce me)—if these words are mentioned without a connecting particle (harf-e-silah), each clause will be considered an independent starting point (mubtada). If mentioned with the particle 'fa', then the word following 'fa' will be considered an interpretation (tafsir), provided it has the capacity to be an interpretation. Furthermore, "amr bil-yad" cannot be an interpretation of "amr bil-yad," and similarly, "ikhtiyar" cannot be an interpretation of "ikhtiyar," because a word cannot be its own interpretation. When it cannot be an interpretation, it will be considered the cause (illat) of the preceding statement; if it cannot be a cause either, it will be considered an appended clause (ma'tuf). If mentioned with the particle 'waw', it is for conjunction (atf); thus, it will be a conjunction and not an interpretation, because the appended clause does not have the capacity to be an interpretation of its preceding reference. When several are conjoined, the interpretation mentioned at the end will be considered the interpretation for all; this is stated in *al-Muhit*. If "khiyar" and "amr bil-yad" are mentioned without the particle 'waw' and an interpretation is provided at the end, the interpretation will apply only to the immediately preceding clause and not to what came before it; this is in *Ghayat al-Saruji*.

If a man says to his wife, "Amruki bi-yadiki ikhtiyari talliqini" (Your affair is in your hands; choose me; divorce me) or says, "Ikhtiyari talliqini" (Choose me; divorce me) or says, "Choose; divorce yourself," and the woman says, "I have chosen myself," and the husband says, "I did not intend divorce by this," his statement will be accepted, and no divorce will occur. If he says to his wife, "Your affair is in your hands; then choose; divorce yourself," and the wife says, "I have chosen myself," and the husband says, "I did not intend divorce by any of these," his statement will not be accepted, and one *talaq-e-ba'inah* (irrevocable divorce) will occur, based on the statement "Your affair is in your hands," but the husband will be made to swear an oath: "By Allah, I did not intend three divorces." If he says to the wife, "Choose; your affair is in your hands; then divorce yourself," and she says, "I have chosen myself" and "I have divorced myself," then by the statement "Your affair is in your hands," one *talaq-e-ba'inah* will occur; this is in *al-Muhit*. If he says, "Your affair is in your hands; then divorce yourself," or "Choose; then divorce yourself," and she says, "I have divorced myself" and "Divorce yourself," or "Choose; then divorce yourself," and she says, "I have chosen myself," if the husband did not intend divorce, nothing will occur. If the

woman says, "I have divorced myself," due to the explicitness of the word, one *talaq-e-raj'i* (revocable divorce) will occur. However, if the husband intended three divorces by the phrase "divorce yourself," then three divorces will occur.

If he says, "Your affair is in your hands; choose; divorce yourself," and she chooses herself, nothing will occur. Similarly, if he says, "Your affair is in your hands; choose," or says, "Choose; your affair is in your hands," the same rule applies. If he says, "Your affair is in your hands; choose; then divorce yourself," and she chooses herself, two divorces will occur, but the husband must swear that he did not intend three divorces by "amr bil-yad." The same rule applies if he says, "Choose; choose; then divorce yourself," or "Your affair is in your hands; your affair is in your hands; then divorce yourself"; this is in *Ghayat*.

किताब अल-तलाक 338 फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 2

अल्फ़ाज़-ए-तफ़वीज़ (अधिकार सौंपने के शब्द) को एक साथ जमा कर दिया, मिसाल के तौर पर कहा कि "अमरुकी बी-यदिकी इख़्तियारी तलक़िनी" (तेरा मामला तेरे हाथ में है, मुझे इख़्तियार कर, मुझे तलाक़ दे)। तो अगर इन अल्फ़ाज़ को बिना 'हर्फ़ए-सिला' (संयोजक शब्द) के ज़िक्र किया, तो हर एक कलाम (वाक्य) को मुब्तदा (स्वतंत्र वाक्य) करार दिया जाएगा। और अगर 'हर्फ़ए-फा' के साथ ज़िक्र किया, तो जो लफ़्ज़ हर्फ़ए-फा के बाद है, उसे तफ़सीर (व्याख्या) करार दिया जाएगा, बशर्ते कि वह तफ़सीर होने की योग्यता रखता हो। और 'अम्र-बिल-यद' की तफ़सीर 'अम्र-बिल-यद' से नहीं होगी, और इसी तरह 'इख़्तियार' की तफ़सीर 'इख़्तियार' से नहीं होगी, क्योंकि कोई लफ़्ज़ खुद अपनी तफ़सीर नहीं हो सकता। और जब वह तफ़सीर न हो सका, तो उसे 'मा-क़बल' (पहले आने वाले शब्द) की 'इल्लत' (कारण) करार दिया जाएगा, और अगर इल्लत भी न बन सका, तो 'मातूफ' (जुड़ा हुआ) करार दिया जाएगा। और अगर 'हर्फ़ए-वाव' के साथ ज़िक्र किया, तो वह 'अतफ़' के लिए होता है, तो वह 'अतफ़' होगा और तफ़सीर नहीं होगा, क्योंकि 'मातूफ' अपने 'मातूफ-अलैह' की तफ़सीर होने की योग्यता नहीं रखता। और जब एक-दूसरे पर 'अतफ़' किए गए, तो जो तफ़सीर आखिर में ज़िक्र की, वह सबकी तफ़सीर करार दी जाएगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर 'ख़ियार' और 'अम्र-बिल-यद' को 'वाव' के बगैर ज़िक्र किया और आखिर में तफ़सीर ज़िक्र की, तो यह तफ़सीर सिर्फ उसी की होगी जो उसके متصل (जुड़ा हुआ) है और उसके मा-क़बल की नहीं होगी, यह 'ग़ायत अल-सरूजी' में है।

अगर औरत से कहा कि "अमरुकी बी-यदिकी इख़्तियारी तलक़िनी" या कहा कि "इख़्तियारी तलक़िनी" (तेरा मामला तेरे हाथ में है, अपने नफ़्स को तलाक़ दे) या कहा कि "इख़्तियार कर, तू अपने नफ़्स को तलाक़ दे," तो औरत ने कहा कि "मैंने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया," फिर शौहर ने कहा कि "मैंने इससे तलाक़ की नीयत नहीं की थी," तो उसके कौल (कथन) की तस्दीक की जाएगी और औरत पर कुछ भी वाक़े(लागू) नहीं होगा। और अगर औरत से कहा कि "तेरा अम्र तेरे हाथ में है, फिर इख़्तियार कर, तू अपने नफ़्स को तलाक़ दे," और बीवी ने कहा कि "मैंने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया," और शौहर ने कहा कि "मैंने इनमें से किसी से तलाक़ की नीयत नहीं की थी," तो उसके कौल की तस्दीक नहीं की जाएगी और औरत पर एक 'तलाक़-ए-बाइना' वाक़े होगी। और यह इस कौल से वाक़े होगी कि "तेरा अम्र तेरे हाथ में है," लेकिन शौहर से कसम ली जाएगी कि "वल्लाह मैंने इससे तीन तलाक़ की नीयत नहीं की थी।" और अगर औरत से कहा कि "इख़्तियार

कर, फिर तेरा काम तेरे हाथ में है, फिर अपने नफ़्स को तलाक़ दे," तो औरत ने कहा कि "मैंने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया" (फिर कहा) "मैंने अपने नफ़्स को तलाक़ दी," तो "अमरुकी बी-यदिकी" (तेरा काम तेरे हाथ में है) के इस कौल से उस पर एक 'तलाक़-ए-बाइना' वाक़े होगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत से कहा कि "तेरा अम्र तेरे हाथ में है, फिर तू अपने नफ़्स को तलाक़ दे" या कहा कि "तू इख़्तियार कर, फिर अपने नफ़्स को तलाक़ दे," तो औरत ने कहा कि "मैंने अपने नफ़्स को तलाक़ दे दी" और "अपने नफ़्स को तलाक़ दे" या कहा कि "तू इख़्तियार कर, और अपने नफ़्स को तलाक़ दे," तो औरत ने कहा कि "मैंने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया," तो अगर शौहर ने तलाक़ की नीयत नहीं की है, तो औरत पर कुछ वाक़े नहीं होगा। और अगर औरत ने कहा कि "मैंने अपने नफ़्स को तलाक़ दी," तो लफ़्ज़ की तसरीह (स्पष्टता) की वजह से औरत पर एक 'तलाक़-ए-रजी' वाक़े होगी, लेकिन अगर शौहर ने अपने इस कौल से कि "अपने नफ़्स को तलाक़ दे," तीन तलाक़ की नीयत की हो, तो तीन तलाक़ वाक़े हो जाएंगी।

अगर कहा कि "तेरा अम्र तेरे हाथ में है और तू इख़्तियार कर, और अपने नफ़्स को तलाक़ दे," तो औरत ने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया, तो कुछ वाक़े नहीं होगा। और इसी तरह अगर कहा कि "तेरा काम तेरे हाथ में है और तू इख़्तियार कर," या कहा कि "तू इख़्तियार कर और तेरा काम तेरे हाथ में है, फिर तेरा काम तेरे हाथ में है," तो भी यही हुक्म है कि कुछ वाक़े नहीं होगा। और अगर कहा कि "तेरा काम तेरे हाथ में है और तू इख़्तियार कर, फिर अपने नफ़्स को तलाक़ दे," तो औरत ने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया, तो औरत पर दो तलाक़ वाक़े होंगी, लेकिन इसके साथ शौहर से कसम ली जाएगी कि उसने 'अम्र-बिल-यद' से तीन तलाक़ की नीयत नहीं की थी। और इसी तरह अगर कहा कि "तू इख़्तियार कर और तू इख़्तियार कर, फिर अपने नफ़्स को तलाक़ दे," या कहा कि "तेरा अम्र तेरे हाथ में है और तेरा अम्र तेरे हाथ में है, फिर तू अपने नफ़्स को तलाक़ दे," तो भी यही हुक्म है, यह 'ग़ायत' (अल-सरूजी) में है।

الفاظ تفویض کو جمع کر دیا مثلاً کہا کہ امرک بیدک اختیاری طلقنی پس اگر ان الفاظ کو بغیر حرف صلہ ذکر کیا تو ہر ایک کلام مبتدا قرار دیا جائے گا اور اگر بحرف فاء ذکر کیا تو جو لفظ حرف فاء مذکور ہے تو وہ تفسیر قرار دیا جائے گا بشرطیکہ تفسیر ہونے کی صلاحیت رکھتا ہو اور نیز امر بالید کی تفسیر امر بالید سے نہ ہوگی اور اسی طرح اختیار کی تفسیر اختیار سے نہ ہوگی اس واسطے کہ کوئی لفظ خود اپنی تفسیر نہیں ہو سکتا ہے اور جب تفسیر نہ ہو سکا تو ما تقدم کی علت قرار دیا جائے گا اور اگر علت بھی نہ بن سکا تو معطوف قرار دیا جائے گا اور اگر بحرف واؤ ذکر کیا تو واسطے عطف کے ہوتا ہے پس عطف ہوگا اور تفسیر نہ ہوگا اس واسطے کہ معطوف اپنے معطوف علیہ کی تفسیر ہونے کی صلاحیت نہیں رکھتا ہے اور جب ایک دوسرے پر عطف کئے گئے تو جو تفسیر آخر میں تفسیر ذکر کی تو وہ سب کی تفسیر قرار دی جائے گی یہ محیط میں ہے اور اگر خیار و امر بالید کو مگر بدون حرف واؤ کے ذکر کیا اور آخر میں تفسیر ذکر کی تو یہ تفسیر فقط اسی کی ہوگی جو اس کے متصل ہے اور اس کے ماقبل کی نہ ہوگی یہ غایۃ السروجی میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ امرک بیدک اختیاری طلقنی یا کہا کہ اختاری طلقنی تیرے ہاتھ میں ہے اپنے نفس کو طلاق دے دے یا کہا اختیار کر تو اپنے نفس کو طلاق دے دے پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا پس شوہر نے کہا کہ میں نے اس سے طلاق کی نیت نہیں کی تو اس کے قول کی تصدیق ہوگی اور عورت پر کچھ نہ واقع ہوگا اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس اختیار کر تو پس اپنے نفس کو طلاق دے دے اور بیوی نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا اور شوہر نے کہا کہ میں نے ان میں سے کسی سے طلاق کی نیت نہیں کی تو

اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اور عورت پر ایک طلاق بائنہ ہوگی اور یہ اس قول سے واقع ہوگی کہ تیرا امر تیرے ہاتھ میں ہے مگر شوہر سے قسم لی جائے گی کہ واللہ میں نے اس سے تین طلاق کی نیت نہیں کی تھی اور اگر عورت سے کہا کہ اختیار کر تو پس تیرا کام تیرے ہاتھ ہے پس اپنے نفس کو طلاق دے دے پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا کہا کہ میں نے اپنے نفس کو طلاق دی تو امرک بیدک یعنی تیرا کام تیرے ہاتھ ہے اس قول سے اس پر ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس تو اپنے نفس کو طلاق دے یا کہا کہ تو اختیار کر پس اپنے نفس کو طلاق دے پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو طلاق دے ہے اور اپنے نفس کو طلاق دے یا کہا کہ تو اختیار کر اور اپنے نفس کو طلاق دے پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا پس اگر شوہر نے طلاق کی نیت نہ کی ہو تو عورت پر کچھ واقع نہ ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو طلاق دی تو تصریح لفظ کی وجہ سے عورت پر ایک طلاق رجعی واقع ہوگی لیکن اگر شوہر نے اپنے اس قول سے کہ اپنے نفس کو طلاق دے تین طلاق کی نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی۔

اگر کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے اور تو اختیار کر اور اپنے نفس کو طلاق دے پس عورت نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو کچھ واقع نہ ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ تیرا کام تیرے ہاتھ ہے اور تو اختیار کر یا کہا کہ تو اختیار کر اور تیرا کام تیرے ہاتھ ہے پس تیرا کام تیرے ہاتھ ہے تو بھی یہی حکم ہے کہ کچھ واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ تیرا کام تیرے ہاتھ ہے اور تو اختیار کر پس اپنے نفس کو طلاق دے پس عورت نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو عورت پر دو طلاق واقع ہوں گی مگر اس کے ساتھ شوہر سے قسم لی جائے گی کہ اس نے امر بالید سے تین طلاق کی نیت نہیں کی تھی اور اسی طرح اگر کہا کہ تو اختیار کر اور تو اختیار کر پس اپنے نفس کو طلاق دے یا کہا کہ

تیرا امر تیرے ہاتھ ہے اور تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس تو اپنے نفس کو طلاق دے تو بھی یہی حکم ہے یہ غایۃ

---

۱ یعنی مرد نے عورت سے کہا کہ تیرا کام تیرے ہاتھ ہے تو اپنے نفس کو اختیار کر طلاق دے۔

...it is in my mind, and if he said, "I have placed your affair in your hand, so your affair is in your hand, then divorce yourself," then there will be only one divorce, and your sentence has become an interpretation of this affair. And if he said, "Choose," then "Choose, then divorce yourself," and the woman said, "I have chosen my own self," then two irrevocable (bain) divorces will take place. Similarly, if he said, "Your affair is in your hand, so your affair is in your hand, then divorce yourself," the same ruling applies. And if he said, "Choose, then divorce yourself and your affair is in your hand," and the woman said, "I have chosen my own self," then two irrevocable divorces will take place. And if he said, "Your affair is in your hand, so choose, then divorce yourself," and the woman chose herself, or said, "Choose, then divorce yourself, then your affair is in your hand," and the woman chose herself, then one irrevocable divorce will occur; this is in 'Kafi'. If he said, "Choose, then your affair is in your hand and divorce yourself," and she chose herself, then nothing will occur. If she divorced herself, one divorce will occur; this is in 'Muhit al-Sarakhsi'.

If he said, "Your affair is in your hand, so choose and choose and give yourself one divorce," or "divorce yourself," and she said, "I have chosen myself," one irrevocable divorce will occur. If the husband claimed, "I did not intend this," his claim will not be accepted. And if he said, "Divorce yourself, your affair is in your hand," or "I have placed the choice in your hand, then divorce yourself," or "Divorce yourself, then I have placed the choice in your hand," and she divorced herself, then one irrevocable divorce will occur. And if he said, "Divorce yourself, then choose," and the woman said, "I have chosen," then one irrevocable divorce will occur. And if he said, "Divorce yourself," then two irrevocable divorces will occur. And if he said, "Your affair is in your hand, choose, choose, choose, then divorce yourself," and he had no specific intention, and the woman said, "I have chosen myself," then one irrevocable divorce will occur. And if he said, "Your affair is in your hand," then remained silent, then said, "Divorce yourself, is it not enough for you to divorce yourself?" and he had no intention regarding the *amr bi-al-yad* (authority given to her), then the woman said, "I have chosen myself," then no divorce will occur, unless the woman said, "I have divorced myself," then one revocable divorce will occur. And if he said to the woman, "Your affair is in your hand, so choose, choose," or said, "Choose, then your affair is in your hand, your affair is in your hand, then choose, then choose, then choose, your affair is in your hand, so your affair is in your hand," or said, "Your affair is in your hand, choose, and choose," and he had no specific intention, then in all these

cases, no divorce will occur. And if he said, "I have placed your affair in your hand, so your affair is in your hand," and the woman chose herself, then one irrevocable divorce will occur, even if the husband had an intention or there was some indication (qarina), for example, if they were in the middle of a discussion about divorce, even then one irrevocable divorce will occur. If the husband intended three divorces, then three divorces will occur. And if he said, "I have placed your affair in your hand and your affair is in your hand," and the woman chose herself, then two irrevocable divorces will occur.

If he said to the woman, "Your affair is in your hand, so choose," or said, "Choose, your affair is in your hand," then it will be the ruling of *amr bi-al-yad*: If the man said, "Divorce yourself so that I may remain the master of three revocable divorces," then I have three irrevocable divorces...

किताब-उत-तलाक 339

...जी में है और अगर कहा कि मैंने तेरा मामला (अम्र) तेरे हाथ कर दिया, पस तेरा मामला तेरे हाथ है, तो अपने नफ़्स को तलाक दे, तो तलाक एक ही होगी और तेरा जुमला इस मामले की तफ़सीर हो गया है। और अगर कहा कि इख़्तियार कर, तो पस इख़्तियार कर, तो पस अपने नफ़्स को तलाक दे, तो औरत ने कहा कि मैंने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया तो दो तलाक बाइन होंगी। और इसी तरह अगर कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ है, पस तेरा मामला तेरे हाथ है, पस तू अपने नफ़्स को तलाक दे, तो भी यही हुक्म है। और अगर कहा कि तू इख़्तियार कर, पस तू अपने नफ़्स को तलाक दे और तेरा मामला तेरे हाथ में है, पस औरत ने कहा कि मैंने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया, तो दो तलाक बाइन वाक़े होंगी। और अगर कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ है, पस तू इख़्तियार कर, पस अपने नफ़्स को तलाक दे, पस औरत ने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया या यूँ कहा कि तू इख़्तियार कर, पस तू अपने नफ़्स को तलाक दे, पस तेरा मामला तेरे हाथ है, पस औरत ने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया तो एक तलाक बाइन वाक़े होगी, यह 'काफ़ी' में है। अगर कहा कि तू इख़्तियार कर, पस तेरा मामला तेरे हाथ है और अपने नफ़्स को तलाक दे, पस उसने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया तो कुछ वाक़े न होगा और अगर अपने नफ़्स को तलाक दी तो एक तलाक वाक़े होगी, यह 'मुहीते सरख़सी' में है।

अगर कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ है, पस तू इख़्तियार कर और इख़्तियार कर और अपने नफ़्स को एक तलाक दे या पस अपने नफ़्स को तलाक दे, पस उसने कहा कि मैंने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया तो एक बाइन वाक़े होगी। और अगर शौहर ने दावा किया कि मैंने नियत न की थी तो उसकी तस्दीक़ न की जाएगी। और अगर कहा कि तू अपने नफ़्स को तलाक दे, पस तेरा मामला तेरे हाथ है या मैंने इख़्तियार तेरे हाथ में कर दिया, पस तू अपने नफ़्स को तलाक दे या तू अपने नफ़्स को तलाक दे, पस मैंने इख़्तियार तेरे हाथ में कर दिया, पस उसने अपने नफ़्स को तलाक दी तो एक तलाक बाइन वाक़े होगी। और अगर कहा कि तलाक दे अपने नफ़्स को, पस इख़्तियार कर, पस औरत ने कहा कि मैंने इख़्तियार किया तो एक तलाक बाइन वाक़े होगी। और अगर कहा कि मैंने अपने नफ़्स को तलाक दे, तो दो तलाक बाइन वाक़े होंगी। और अगर कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ है, इख़्तियार कर, इख़्तियार कर, इख़्तियार कर, पस अपने नफ़्स को तलाक दे और कुछ नियत न की है, तो औरत ने कहा कि मैंने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया तो एक तलाक बाइन वाक़े होगी। और अगर कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ है, फिर ख़ामोश रहा, फिर कहा कि अपने नफ़्स को तलाक दे, क्या तुझे काफ़ी नहीं है कि तू अपने नफ़्स को तलाक दे और अम्रे-बालयद (अधिकार) से कुछ नियत न

की, तो औरत ने कहा कि मैंने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया तो वाक़े न होगी, यहाँ तक कि अगर औरत ने कहा कि मैंने अपने आप को तलाक दी तो एक तलाक रजई वाक़े होगी। और अगर औरत से कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ है, पस तू इख़्तियार कर, इख़्तियार कर या कहा कि तू इख़्तियार कर, पस तेरा मामला तेरे हाथ है, तेरा मामला तेरे हाथ है, तू इख़्तियार कर, पस तू इख़्तियार कर, तू इख़्तियार कर, तेरा मामला तेरे हाथ है, पस तेरा मामला तेरे हाथ है या कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ है, तू इख़्तियार कर और तू इख़्तियार कर और कुछ नियत न की तो सब सूरतों में तलाक वाक़े न होगी। और अगर कहा कि मैंने तेरा मामला तेरे हाथ में कर दिया, पस तेरा मामला तेरे हाथ में है, पस औरत ने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया तो एक तलाक बाइन वाक़े होगी, अगरचे शौहर की नियत हो या वहाँ कोई करीना हो, मिसाल के तौर पर तलाक के मुज़ाकरे (बातचीत) की हालत हो, तो भी एक तलाक बाइन वाक़े होगी और अगर शौहर ने तीन तलाक की नियत की हो, तो तीन तलाक वाक़े होंगी। और अगर कहा कि मैंने तेरा मामला तेरे हाथ में कर दिया और तेरा मामला तेरे हाथ है, पस औरत ने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया, तो दो तलाक बाइन वाक़े होंगी।

अगर औरत से कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ है, पस तू इख़्तियार कर या कहा कि तू इख़्तियार कर, पस तेरा मामला तेरे हाथ है, तो 'हुक्मे अम्रे-बालयद' का होगा: अगर मर्द ने कहा कि तू अपने नफ़्स को तलाक दे कि मैं तीन रजअत का मालिक रहूँ, पस मैंने तीन तलाक़ात बाइन...

کتاب الطلاق ۳۳۹ ۔ جی میں ہے اور اگر کہا کہ میں نے تیرا امر تیرے ہاتھ کر دیا پس تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس اپنے نفس کو طلاق دے تو امر ایک ہی ہوگا اور تیرا جملہ اس امر کی تفسیر ہو گیا ہے اور اگر کہا کہ اختیار کر تو پس اختیار کر تو پس اپنے نفس کو طلاق دے پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو دو طلاق بائن ہوں گی اور اسی طرح اگر کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس تو اپنے نفس کو طلاق دے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کہا کہ تو اختیار کر پس تو اپنے نفس کو طلاق دے اور تیرا امر تیرے ہاتھ میں ہے پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو دو طلاق بائن واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس تو اختیار کر پس اپنے نفس کو طلاق دے پس عورت نے اپنے نفس کو اختیار کیا یا یوں کہا کہ تو اختیار کر پس تو اپنے نفس کو طلاق دے پس تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس عورت نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی یہ کافی میں ہے اگر کہا کہ تو اختیار کر پس تیرا امر تیرے ہاتھ ہے اور اپنے نفس کو طلاق دے پس اس نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو کچھ واقع نہ ہوگی اور اگر اپنے نفس کو طلاق دی تو ایک طلاق واقع ہوگی محیط سرخسی میں ہے۔

اگر کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس تو اختیار کر اور اختیار کر اور اپنے نفس کو ایک طلاق دے یا پس اپنے نفس کو طلاق دے پس اس نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو ایک بائنہ واقع ہوگی اور اگر شوہر نے دعویٰ کیا کہ میں نے نیت نہ کی تھی تو اس کی تصدیق نہ کی جائے گی اور اگر کہا کہ تو اپنے نفس کو طلاق دے پس تیرا امر تیرے ہاتھ ہے یا میں نے اختیار تیرے ہاتھ میں کر دیا پس تو اپنے نفس کو طلاق دے یا تو اپنے نفس کو طلاق دے پس میں نے اختیار تیرے ہاتھ میں کر دیا پس اس نے اپنے نفس کو طلاق دی تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اگر کہا کہ طلاق دے اپنے نفس کو پس اختیار کر پس عورت نے کہا کہ میں نے اختیار کیا تو ایک طلاق بائنہ

واقع ہوگی اور اگر کہا کہ میں نے اپنے نفس کو طلاق دے تو دو طلاق بائنہ واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے اختیار کر اختیار کر پس اپنے نفس کو طلاق دے اور کچھ نیت نہ نہیں کی ہے پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پھر خاموش رہا پھر کہا کہ اپنے نفس کو طلاق دے آیا تجھے کافی نہیں ہے کہ تو اپنے نفس کو طلاق دے اور امر بالید سے کچھ نیت نہیں کی پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو واقع نہ ہوئی حتی کہ اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنے آپ کو طلاق دی تو ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس تو اختیار کر اختیار کر یا کہا کہ تو اختیار کر پس تیرا امر تیرے ہاتھ ہے تیرا امر تیرے ہاتھ ہے تو اختیار کر پس تو اختیار کر تو اختیار کر تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس تیرا امر تیرے ہاتھ ہے یا کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے تو اختیار کر اور تو اختیار کر اور کچھ نیت نہ کی تو سب صورتوں میں طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ میں نے تیرا امر تیرے ہاتھ میں کر دیا پس تیرا امر تیرے ہاتھ میں ہے پس عورت نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اگر چہ شوہر کی نیت ہو یا وہاں کوئی قرینہ ہو مثلاً حالتِ مذاکرہ طلاق ہو تو بھی ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اگر شوہر نے تین طلاق کی نیت کی ہو تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ میں نے تیرا امر تیرے ہاتھ میں کر دیا اور تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس عورت نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو دو طلاق بائنہ واقع ہوں گی۔

اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس تو اختیار کر یا کہا کہ تو اختیار کر پس تیرا امر تیرے ہاتھ ہے تو حکمِ امر بالید کا ہوگا: اگر مرد نے کہا کہ تو اپنے نفس کو طلاق دے کہ تین رجعت کا مالک رہوں پس میں نے تین طلیقات بائن

If one said "I have placed your matter in your hands," and the woman chose [to divorce] herself, then three divorces will take effect; this is in *Al-Kafi*. If he said to the woman, "Divorce your own self and choose," and she chose, then a *Ba'inah* (irrevocable) divorce will take effect; and if she divorced [without explicitly choosing], then two will take effect; this is in *Muhit-e-Sarsi*. If he said to his wife, "Your matter is in your hands, the cause [is] for you to divorce yourself," or "so that you divorce yourself," and she divorced herself, then it will be *Ba'inah*; this is in *Fusul-e-Astroushni*. If he said to his wife, "You are divorced," or "Your matter is in your hands," then as long as she does not choose herself in that gathering, the divorce will not take effect. And when she chooses in that same gathering, the husband will be given the choice, whether he chooses for the divorce to take effect with one *taliqah* or for it to take effect by the woman choosing herself; this is in *Muhit-e-Sarsi*. And if he said to the woman, "Your matter is in your hands, so choose," or said, "Choose, for your matter is in your hands," then the rule of *Amr bil-Yad* (the matter being in the hand) will apply. Thus, if he had the intention of three divorces, the aforementioned intention will be valid; and if the husband denied the intention of three divorces and admitted to one, he will be required to take an oath; this is in *Ghayat al-Suruj*. If he said to his wife, "Your matter is in your hands, so give yourself three divorces at the times of Sunnah," then this is a suggestion, and the woman has the choice to divorce herself immediately; this is in *Fusul-e-Imadiyah*.

If he said, "Your matter is in your hands, so give yourself three divorces at the times of Sunnah, or give them when tomorrow comes," in such a case, the woman will have the choice to give herself three divorces in that same gathering, and the restriction or condition of Sunnah (1) mentioned will be considered void. If he said to the woman, "Your matter is in your hands, so give yourself three divorces at the times of Sunnah, or give them when tomorrow comes," and he had no specific intention regarding the aforementioned matter, then the matter is void, and whatever else she does will also be correct. Thus, the woman has obtained the choice (2) to give herself three divorces according to the Sunnah or to give them when tomorrow comes; this is in *Al-Kafi*. Any delegation of authority that is conditional, is either absolute regarding time—meaning there is no restriction of time—or it is fixed in time. If it is absolute, for example, he said, "When so-and-so comes, your matter is in your hands," and then that person came, then when she learns of his arrival, in the gathering where she learns of it, her matter will remain in her hands. And if the conditional delegation is

time-bound, for example, he said, "When Zaid comes, your matter is in your hands for one day," or said, "It is on the day Zaid comes," then the woman will have the option throughout that entire day, provided she becomes aware of Zaid's arrival. However, the point is that in the case where "one day" is mentioned as indefinite, the woman will have the full choice for one day; and in the case where it is mentioned as definite, i.e., "the day Zaid comes," then in the definite case, the choice will remain for the rest of that day, and the choice will not be void by the woman rising from the gathering. And the woman does not have the authority to choose herself more than once during this entire time. And if the woman [learns of] Zaid's arrival...

1. *Al-Bahr al-Jamm* states that the matter will be in the woman's hands when she becomes aware in the gathering where he [Zaid] has arrived; this is understood from the original text of Fiqh. And there was a reduction of some words in it... and the intent is that at the time Zaid arrives, in whatever gathering the woman remains in possession of the choice, she will have the choice throughout that gathering, provided the woman has become aware. (1) When tomorrow comes. (2) Meaning, the choice will also exist.

अगर कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ में कर दिया, फिर औरत ने अपने नफ्स (खुद) को इख्तियार किया तो तीन तलाकें वाके हो जाएंगी, यह 'काफी' में है। अगर औरत से कहा कि तू अपने नफ्स को तलाक दे और तू इख्तियार कर, फिर औरत ने इख्तियार किया तो 'बायना' तलाक वाके होगी और अगर तलाक दी तो दो वाके होंगी, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ में है, इल्लत (वजह) यह है कि तू अपने नफ्स को तलाक दे या ताके तू अपने नफ्स को तलाक दे, फिर उसने अपने नफ्स को तलाक दी तो 'बायना' होगी, यह 'फसूल-ए-अस्त्रोशनी' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि तू तलाक वाली है या तेरा मामला तेरे हाथ में है तो जब तक वह अपनी उसी मज्लिस में अपने नफ्स को इख्तियार न करे तब तक तलाक वाके नहीं होगी, और जब उसी मज्लिस में इख्तियार किया तो शौहर को इख्तियार दिया जाएगा, चाहे एक तलाक के साथ तलाक वाके करना इख्तियार करे या औरत के अपने नफ्स को इख्तियार करने से वाके करे, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। और अगर औरत से कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ में है, तो तू इख्तियार कर या कहा कि तू इख्तियार कर, फिर तेरा मामला तेरे हाथ में है, तो हुक्म 'अम्र-बिल-यद' (मामला हाथ में होना) वाला होगा, चुनांचे अगर उसने तीन तलाक की नियत की हो तो नियत मजकूर सही होगी और अगर शौहर ने तीन तलाक की नियत से इनकार किया और एक का इकरार किया तो उससे कसम ली जाएगी, यह 'गायतुल सुरूज' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ में है तो तू अपने नफ्स को कुल तलाक दे दे, तो यह मशविरा है, पस औरत को इख्तियार है कि फौरी तौर पर अपने आप को तलाक दे दे, यह 'फसूल-ए-इमादिया' में है।

अगर कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ में है, तो तू अपने आप को तीन तलाक 'ब-औकात-ए-सुन्नत' (सुन्नत के तरीके पर) दे दे या जब कल का दिन आए तो दे दे, तो ऐसी सूरत में औरत को इख्तियार होगा कि इसी मज्लिस में अपने आप को तीन तलाक दे दे और सुन्नत की कैद या शर्त (1) मजकूर लघू (बेकार) करार पाएगी। और अगर औरत से कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ में है तो अपने नफ्स को तीन तलाक 'ब-औकात-ए-सुन्नत' दे या जिस वक्त कल का दिन आए तो दे, और अम्र-ए-मजकूर से कोई नियत नहीं की, तो अम्र लघू होगा और उसके सिवा जो करेगी वह भी सही होगा, पस औरत को इख्तियार (2) हासिल हो चुका है कि अपने आप को तीन तलाक सुन्नत के मुताबिक दे या जब कल का दिन आए तब दे दे, यह 'काफी' में है। जो तफ्फीज (अधिकार सौंपना) शर्त के साथ मुअल्लक (लंबित) हो, या तो वह वक्त से मुतलक होगी यानी वक्त की कैद न होगी या मुअक्कत (वक्त वाली)

होगी। पस अगर मुतलक हो, मिसाल के तौर पर कहा कि जब फलां आए तो तेरा मामला तेरे हाथ में है, फिर फलां शख्स आया, तो जब उसको फलां के आने के वक्त उसका हाल मालूम हुआ तो जिस मज्लिस में मालूम हुआ है, उसी मज्लिस तक औरत का मामला उसके हाथ में रहेगा। और अगर तफ्फीज शर्तिया मुअक्कत हो, मिसाल के तौर पर कहा कि जब ज़ैद आए तो तेरा मामला तेरे हाथ में एक रोज़ है या कहा कि उसी रोज़ है जिस रोज़ ज़ैद आए, तो औरत को उस पूरे रोज़ तक इख्तियार रहेगा, बशर्ते कि उसको ज़ैद के आने का इल्म हो जाए। लेकिन बात इतनी है कि जिस सूरत में एक रोज़ 'बतौर नकिरा' ज़िक्र किया है, औरत को एक रोज़ का मुकम्मल इख्तियार रहेगा और जिस सूरत में 'बतौर मारिफा' ज़िक्र किया है यानी उस रोज़ कि जिस में ज़ैद आए, तो मारिफा की सूरत में उस बाकी रोज़ तक इख्तियार रहेगा और औरत के मज्लिस से उठने से इख्तियार बातिल न होगा और औरत को यह इख्तियार नहीं है कि इस तमाम वक्त में एक बार से ज़्यादा अपने नफ्स को इख्तियार करे। और अगर औरत को ज़ैद के आने का हाल...

1. 'अल-बह्र-ए-जम्म' का कहना है कि मामला औरत के हाथ में होगा जब वह अपनी उसी मज्लिस में आगाह हुई जिसमें वह आया है। इसी तरह फिक़्ह के असल मजमूए से समझा गया है। और उसमें कुछ अल्फाज़ की तहफीफ (कमी) थी... और मुराद यह है कि जिस वक्त ज़ैद आया है उस वक्त जिस मज्लिस में औरत को इख्तियार रहे, उस मज्लिस भर औरत को इख्तियार रहेगा बशर्ते कि औरत आगाह हो गई हो। (1) जब कल आए। (2) यानी भी इख्तियार होगा।

میں تیرا امر تیرے ہاتھ میں کر دیا پس عورت نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ کافی میں ہے اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو طلاق دے اور تو اختیار کر پس عورت نے اختیار کیا تو بائنہ طلاق واقع ہوگی اور اگر طلاق دی تو دو واقع ہوں گی یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ میں ہے علت ہے کہ تو اپنے نفس کو طلاق دے یا تاکہ تو اپنے نفس کو طلاق دے پس اس نے اپنے نفس کو طلاق دی تو بائنہ ہوگی یہ فصول استروشنی میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے یا تیرا امر تیرے ہاتھ ہے تو جب تک اس اپنی مجلس میں وہ اپنے نفس کو اختیار نہ کرے جب تک طلاق واقع نہ ہوگی اور جب اسی مجلس میں اختیار کیا تو شوہر کو اختیار دیا جائے گا چاہے ایک طلیقہ سے طلاق واقع کرنا اختیار کرے یا عورت کے اپنے نفس کو اختیار کرنے سے واقع کرے یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس تو اختیار کر یا کہا کہ تو اختیار کر پس تیرا امر تیرے ہاتھ ہے تو حکم امر بالید کا ہوگا چنانچہ اگر اس نے تین طلاق کی نیت کی ہو تو نیت مذکور صحیح ہوگی اور اگر شوہر نے تین طلاق کی نیت سے انکار کیا اور ایک کا اقرار کیا تو اس سے قسم لی جائے گی یہ غایۃ السروج میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس تو اپنے نفس کو کل طلاق دے تو یہ مشورہ ہے پس عورت کو اختیار ہے کہ فی الحال اپنے آپ کو طلاق دے دے یہ فصول عمادیہ میں ہے۔ اگر کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس تو اپنے آپ کو تین طلاق باوقات سنت دے دے یا جب کل کا روز ہو تو دے دے تو ایسی صورت میں عورت کو اختیار ہوگا کہ اسی مجلس میں اپنے آپ کو تین طلاق دے دے اور سنت کی قید یا شرط (1) مذکور لغو قرار پائے گی اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے تو اپنے نفس کو تین طلاق باوقات

سنت دے یا جس وقت کل کا روز آئے تو دے اور امر مذکور سے کچھ نیت نہیں کی تو امر لغو ہوگا اور اس کے سوائے جو کرے گی وہ بھی صحیح ہوگا پس عورت کو اختیار (2) ہو چکا ہے اپنے آپ کو تین طلاق بسنت دے یا جب کل کا روز ہو تب دے دے یہ کافی میں ہے جو تفویض معلق بشرط ہو یا تو وہ مطلق از وقت ہوگی یعنی وقت کی تقید نہ ہوگی یا موقت ہوگی پس اگر مطلق ہو مثلاً کہا کہ جب فلاں آئے تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پھر فلاں شخص آیا تو جب اس کو فلاں کے آنے کے وقت اس کا حال معلوم ہوئے تو جس مجلس میں معلوم ہوا ہے اسی مجلس تک عورت کا امر اس کے ہاتھ میں رہے گا اور اگر تفویض شرطیہ موقت ہو مثلاً کہا کہ جب زید آئے تو تیرا امر تیرے ہاتھ میں ایک روز ہے یا کہا کہ اسی روز ہے جس روز زید آئے تو عورت کو اس پورے روز تک خیار رہے گا بشرطیکہ اس کو زید کے آنے کا علم ہو جائے لیکن بات اتنی ہے کہ جس صورت میں ایک روز بطور نکرہ ذکر کیا ہے عورت کو ایک روز کا مل خیار رہے گا اور جس صورت میں بطور معرفہ ذکر کیا ہے یعنی اس روز کہ جس میں زید آئے تو معرفہ کی صورت میں اس باقی روز تک خیار رہے گا اور عورت مذکور کے مجلس سے اٹھنے سے خیار باطل نہ ہوگا اور عورت کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس تمام وقت میں ایک بار سے زیادہ اپنے نفس کو اختیار کرے اور اگر عورت کو زید کے آنے کا حال ۱۔ قال البحر جم تو امر مذکور عورت کے ہاتھ میں ہوگا جبکہ عورت اپنی اس مجلس میں آگاہ ہوئی جس میں وہ آیا ہے بکذا فہم من الفقہ الاصل الموجودہ وکان فیہا تخفیف بعض الالفاظ فتاویٰ واللہ اعلم الا ان یہ جم ہذا تو عورت کو اپنی مجلس بھر اختیار رہے گا جبکہ اس مجلس میں زید آیا ہے وہ آگاہ ہو گئی ہو اور مراد یہ ہے جس وقت زید آیا ہے اس وقت جس مجلس میں عورت مذکورہ کو خیار رہے اس مجلس بھر عورت کو خیار رہے گا بشرطیکہ عورت آگاہ ہوئی ہو۔ (1) جب کل آئے۔ (2) یعنی بھی اختیار ہوگا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 341 Kitab-ul-Talaq

It is known up to this point that if the time passes, then he will never have the *khiyar* (option) from this *tafwid* (delegation); this is in *Badai*.

If he said, "The affair of my wife is in the hand of so-and-so for one month," then the month immediately following the time this phrase was uttered shall be considered that month, and with the passing of this month, this *tafwid* will be void, even if so-and-so did not know of this *tafwid*. And if he said, "When this month passes, then the affair of my wife is in the hand of so-and-so," then this month passed, so-and-so will have this option in his *majlis-e-ilm* (session of knowledge), even if he became aware of it after two months passed (1), because the aforementioned *tafwid* is contingent upon the passing of this month, and a matter contingent upon a condition becomes like a *mursal* (unconditional) one at the time the condition is met. And if he delegates it to so-and-so as a *mursal* after the month has passed, then so-and-so will continue to have this option in his *majlis*; thus it is the same in this case as well. And if he said, "The affair of my wife, after the month passes, is in the hand of so-and-so and so-and-so," then one month passed, then one of the two became aware of it and stood up from the *majlis* before pronouncing the divorce, then the aforementioned matter becomes void. And if he pronounced the divorce, it will remain pending until the other also becomes aware of this *tafwid*; so if he pronounced the divorce in his *majlis*, it will take effect, otherwise, it will be void; this is in *Muhit-e-Sarakhsi*.

Becoming an agent to divorce the debtor's wife if the debt is not paid within a specified time:

A man said to his debtor, "If you do not pay me my debt within a month, your wife's affair will be in my hand." Then the debtor said, "Let it be so." Then the condition was met, meaning the debtor did not pay, so the creditor will have the option to divorce his wife. This *wajh-e-dhikr* is in *dur-e-im*. And if he said, "When such-and-such month comes, then on one of those days your affair is in my hand," or said, "For one hour on Friday, your affair is in my hand," and he had no intention (2) for anything else, then this is nothing. But in whichever *majlis* this phrase was spoken, if he specified this day or this hour in that same *majlis*, it shall be held according to his statement; this is in *Atabiyya*. It is written in *Santhee* that if he said, "When the moon appears, your affair is in my hand," then if the wife knew that the moon had appeared but she did not exercise her option in that *majlis*, the option will slip from the wife's hand. And if the wife came a few days after the moon appeared and said, "I did not know

the state of the moon," then if the wife brought forth something that appeared truthful in my opinion, I will make her take an oath and accept her word, and the option will be in her hand. And if she brought forth something that appeared false to me, I will not accept her word; this is in *Muhit*. If he said to his wife, "At the time I marry a second woman while you are still here (3), the option for that woman is in your hand," then he gave that woman *khula* or pronounced *ba'ina* divorce or three divorces, then married a second woman, the second woman's (matter) will not be in the hand of this woman. And if he said, "When I marry a second woman, her affair is in your hand" and did not say "while you are here," then he gave that woman *khula* or *ba'ina* divorce or three divorces, then married a second woman, her affair will be in the hand of the first wife. And if he said to the wife...

(1) Because this *tafwid* is not for a specific time, so he will get the option after the month mentioned has passed, but only when he becomes aware, even if many days have passed. (1) Proof that so-and-so will only have the option during the *majlis-e-ilm*. (2) As to which day and which hour is meant. (3) While you are present.

यहाँ तक मालूम हुआ कि अगर वक़्त गुज़र गया तो उसे इस तफ़वीज़ (अधिकार सौंपने) से कभी इख़्तियार नहीं होगा, यह 'बदाए' में है।

अगर कहा कि "मेरी बीवी का मामला फलां के हाथ एक माह के लिए है", तो जिस वक़्त यह लफ़्ज़ कहा है, उससे लगा हुआ अगला जो महीना आता है, वही महीना मुक़र्रर किया जाएगा और इस महीने के गुज़र जाने से यह तफ़वीज़ बातिल हो जाएगी, भले ही फलां को इस तफ़वीज़ का इल्म न हुआ हो। और अगर कहा कि "जब यह महीना गुज़र जाए तो मेरी औरत का मामला फलां के हाथ में है", फिर यह महीना गुज़र गया, तो फलां को अपनी मजलिस-ए-इल्म (जानकारी की बैठक) में यह इख़्तियार हासिल होगा, भले ही दो महीने गुज़रने के बाद उसे जानकारी मिली हो (१) क्योंकि तफ़वीज़-ए-मज़कूर (उल्लिखित अधिकार) इस महीने के गुज़रने पर मुअल्लक (लंबित) है, और जो काम शर्त पर मुअल्लक हो, वह शर्त पूरी होने के वक़्त 'मुरसल' (बिना शर्त वाले) के समान हो जाता है। और अगर 'मुरसल' के तौर पर महीना गुज़रने के बाद फलां को तफ़वीज़ करे, तो फलां को अपनी मजलिस में भी यह इख़्तियार रहेगा; तो ऐसा ही इस सूरत में भी है। और अगर कहा कि "मेरी बीवी का मामला महीना गुज़रने के बाद फलां और फलां के इख़्तियार में है", फिर एक महीना गुज़र गया, फिर दोनों में से एक को जानकारी हुई और वह तलाक देने से पहले मजलिस से उठ खड़ा हुआ, तो मामला मज़कूर बातिल हो जाएगा। और अगर उसने तलाक दे दी तो यह मौक़ूफ़ (रुका हुआ) रहेगा यहाँ तक कि दूसरे को भी इस तफ़वीज़ का इल्म हो जाए, तो अगर उसने अपनी मजलिस में तलाक दे दी तो वह वाक़े(लागू) हो जाएगी, वर्ना बातिल होगी, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है।

मुअय्यना मुद्दत तक क़र्ज़ अदा न करने पर मक़रूज़ (कर्ज़दार) की औरत को तलाक देने का वकील होना:

एक शख़्स ने अपने क़र्ज़दार से कहा कि "अगर तू मुझे मेरा क़र्ज़ा एक महीने तक अदा न करे, तो तेरी बीवी का मामला मेरे हाथ में होगा।" फिर क़र्ज़दार ने कहा कि "ऐसा ही हो।" फिर शर्त पूरी हो गई यानी क़र्ज़दार ने अदा नहीं किया, तो क़र्ज़-ख़्वाह (लेनदार) को यह इख़्तियार हासिल होगा कि वह उसकी बीवी को तलाक दे दे। यह 'वजह-ए-ज़िक्र' दर-ए-इम है। और अगर कहा कि "जब फलां महीना आए तो उसमें से एक रोज़ तेरा मामला मेरे हाथ में है" या कहा कि "जुमे के दिन की एक घड़ी तेरा मामला मेरे हाथ में है" और उसकी कोई नियत (२) न थी, तो यह कुछ नहीं है। लेकिन जिस

मजलिस में यह लफ़्ज़ कहा है, अगर उसी मजलिस में यह दिन या यह ساعت (घड़ी) बयान कर दी तो उसके बयान पर रखा जाएगा, यह 'अताबिया' में है। 'सनिष्ठी' में लिखा है कि अगर कहा कि "जब चांद हो तो तेरा मामला मेरे हाथ में है", तो अगर औरत को मालूम हुआ कि चांद हो गया है लेकिन उसने अपने नफ़्स को उस मजलिस में इख़्तियार न दिया, तो औरत के हाथ से इख़्तियार निकल जाएगा। और अगर चांद के कुछ दिनों बाद औरत आई और कहा कि "मुझे चांद का हाल मालूम नहीं हुआ था", तो अगर औरत कोई ऐसी बात लाई जो मेरी राय में सच्ची मालूम हुई, तो मैं उसे क़सम दिलाऊंगा और उसका क़ौल (बात) क़बूल करूँगा और इख़्तियार उसके हाथ में होगा। और अगर ऐसी बात लाई जो मुझे झूठी मालूम हुई, तो मैं उसका क़ौल क़बूल नहीं करूँगा, यह 'मुहीत' में है। अगर अपनी बीवी से कहा कि "जिस वक़्त मैं दूसरी औरत से तेरे ऊपर निकाह (३) करूँतो उस औरत के इख़्तियार तेरे हाथ हैं", फिर उस औरत को 'ख़ुला' (तलाक) दे दिया या 'बाएना तलाक' दे दी या तीन तलाक दे दी, फिर दूसरी औरत से निकाह किया, तो उस दूसरी औरत का (मामला) इस औरत के हाथ में नहीं होगा। और अगर यूँ कहा कि "जब मैं दूसरी औरत से निकाह करूँ तो उसका मामला तेरे हाथ में है" और यह न कहा कि "तेरे ऊपर", फिर उस औरत को 'ख़ुला' दे दिया या 'बाएना तलाक' या तीन तलाक दे दी, फिर दूसरी औरत से निकाह किया, तो उसका मामला पहली औरत के हाथ में होगा। और अगर औरत से कहा...

(१) क़ौल क्योंकि यह तफ़वीज़ किसी वक़्त-ए-ख़ास के वास्ते नहीं है, इसलिए महीना गुज़रने के बाद उसे इख़्तियार मिलेगा, लेकिन जब जानकारी हो, भले ही बहुत दिन गुज़र जाएं। (१) दलील इस बात की कि फलां को केवल मजलिस-ए-इल्म तक ही इख़्तियार रहेगा। (२) कि कौन सा दिन और कौन सी घड़ी मुराद है। (३) तेरे होते हुए।

معلوم ہوا یہاں تک کہ وقت گزر گیا تو اس کو اس تفویض کی رد سے کبھی خیار نہ ہوگا یہ بدائع میں ہے۔

اگر کہا کہ میری بیوی کا امر فلاں کے ہاتھ ایک ماہ ہے تو جس وقت یہ لفظ کہا ہے اس سے متصل اگلا جو مہینہ آتا ہے وہی یہ مہینہ قرار دیا جائے گا اور اس مہینے کے گزر جانے سے یہ تفویض باطل ہو جائے گی اگر چہ فلاں کو اس تفویض کا علم نہ ہوا ہو اور اگر کہا کہ جب یہ مہینہ گزر جائے تو میری عورت کا امر فلاں کے ہاتھ ہے پھر یہ مہینہ گزر گیا تو فلاں کو اپنی مجلس علم میں یہ اختیار حاصل ہوگا اگر چہ دو مہینے گزرنے کے بعد اس کو آگاہی ہوئی اس (۱) واسطے کہ تفویض مذکور اس مہینہ کے گزرنے پر معلق ہے اور جو امر معلق بشرط ہو وہ شرط پائی جانے کے وقت مثل مرسل کے ہو جاتا ہے اور اگر بطور مرسل بعد مہینہ گزرنے کے فلاں کو تفویض کرے تو فلاں کو اپنی مجلس میں بھی یہ اختیار رہے گا پس ایسا ہی اس صورت میں بھی ہے اور اگر کہا کہ میری بیوی کا امر بعد مہینہ گزرنے کے فلاں وفلاں کے اختیار میں ہے پھر ایک مہینہ گزر گیا پھر دونوں میں سے ایک کو معلوم ہوا اور وہ طلاق دینے سے پہلے مجلس سے اٹھ کھڑا ہوا تو امر مذکور باطل ہو جائے گا اور اگر اس نے طلاق دے دی تو موقوف رہے گی یہاں تک کہ دوسرے کو اس تفویض کا علم ہو پس اگر اس نے اپنی مجلس میں طلاق دی تو واقع ہو جائے گی ورنہ باطل ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

معینہ مدت تک قرض ادا نہ کرنے پر مقروض کی عورت کو طلاق دینے کا وکیل ہونا:

ایک شخص نے اپنے قرضدار سے کہا کہ اگر تو مجھے میرا قرضہ ایک مہینہ تک ادا نہ کرے تو تیری بیوی کا امر میرے ہاتھ ہوگا پس قرضدار نے کہا کہ ایسا ہی ہو پھر شرط پائی گئی یعنی قرضدار نے ادا نہ کیا تو قرض خواہ کو اختیار حاصل ہوگا کہ اس کی بیوی کو طلاق دے دے یہ وجہ ذکر دریں ہے اور اگر کہا کہ جب فلاں مہینہ آئے تو اس میں سے ایک روز تیرا امر میرے ہاتھ ہے یا کہا کہ روز جمعہ کے ایک گھڑی تیرا امر میرے ہاتھ ہے اور اس کی کچھ نیت (۲) نہ تھی تو یہ کچھ نہیں ہے لیکن جس مجلس میں یہ لفظ کہا ہے اگر اسی مجلس میں یہ روز یا یہ ساعت بیان کردی تو اس کے بیان پر رکھا جائے گا یہ عتابیہ میں ہے سنٹھی میں لکھا ہے کہ اگر کہا کہ جب چاند ہو تو تیرا امر میرے ہاتھ ہے پس اگر عورت کو معلوم ہوا کہ چاند ہوا ہے مگر اس نے اپنے نفس کو اس مجلس میں اختیار نہ کیا تو عورت کے ہاتھ سے اختیار نکل جائے گا اور اگر چاند کے چند روز بعد عورت آئی اور کہا کہ مجھے چاند کا حال معلوم نہیں ہوا تھا پس اگر عورت کوئی ایسی بات لائی کہ میری رائے میں وہ سچی معلوم ہوئی تو میں اس کو قسم دلاؤں گا اور اس کا قول قبول کروں گا اور اختیار اس کے ہاتھ میں ہوگا اور اگر ایسی بات لائی کہ مجھے اس میں جھوٹی معلوم ہوئی تو میں اس کا قول قبول نہ کروں گا یہ محیط میں ہے اگر اپنی بیوی سے کہا کہ جس وقت میں دوسری عورت سے تیرے اوپر نکاح (۳) کروں تو اس عورت کے اختیار تیرے ہاتھ ہے پھر اس عورت کو خلع دے دیا یا با ئنہ طلاق دے دی یا تین طلاق دے دیں پھر دوسری عورت سے نکاح کیا تو اس دوسری عورت کا اس عورت کے ہاتھ میں نہ ہوگا اور اگر یوں کہا کہ جب میں دوسری عورت سے نکاح کروں تو اس کا امر تیرے ہاتھ ہے اور یہ نہ کہا کہ تیرے اوپر پھر اس عورت کو خلع دے دیا یا طلاق با ئنہ یا تین طلاق دے دیں پھر دوسری عورت سے نکاح کیا تو اس کا امر پہلی عورت کے ہاتھ میں ہوگا اور اگر عورت سے کہا

(۱) قال کیونکہ یہ تفویض کسی وقت خاص کے واسطے نہیں ہے پس بعد مہینہ مذکور گزرنے کے اس کو اختیار ملے گا لیکن جب آگاہی ہو اگر چہ بہت دن گزر جائیں۔ (۱) دلیل امر کی کہ فلاں کو فقط مجلس علم ہی بھر ہی اختیار رہے گا۔ (۲) کہ کون روز اور کون ساعت مراد ہے۔ (۳) تیرے ہوتے ہوئے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) (332) Kitab-ul-Talaq

That at the time I marry another woman over you, her *Amr* (authority/matter) will be in your hands, or your *Amr* will be in your hands. Then the husband gave that woman one *Talaq-e-Bain* (irrevocable divorce), then remarried her, then brought another woman in marriage over her, then the aforementioned *Amr* will not be in her hands. This is in Zakhira.

If the connection (Pewastagi) is lost and broken, then connection cannot be restored: If he said to his wife: "If I marry another woman over you while you are in my marriage, or as long as you are in my marriage, then your *Amr* is in your hands," then he gave her a *Talaq-e-Bain* or *Khula* (divorce initiated by wife), then remarried her, then performed another marriage over her; then, in the case of this statement ("as long as you are in my marriage"), the *Amr* will not come into the hands of the aforementioned woman. The translator says: It is apparent that in *Ma-dam* (as long as), the meaning of connection (Pewastagi) has been considered. Even though at this time this woman is in his marriage, she has not remained connected because a divorce or *Khula* has occurred in between, so understand this. And the case of the statement "as long as you are in my marriage" is the same, based on the narration of *Kitab-ul-Iman* of Mukhtasar al-Karkhi, which mentions in the *Kitab-ul-Iman* of this summary that *Ma-damt* and *Ma-kunt* are both the same. However, *Majmu-un-Nawazil* distinguishes between the two and indicates that in the case of *Ma-kunt*, when he performed another marriage over her after performing *Khula* and then remarrying her, the aforementioned woman will be *Mukhtar* (authorized). This is because one *Kawn* (existence/state) can follow another; that is, if one state of being ceases, another can be realized later, but a state of *Dayumut* (perpetual/continuous existence) cannot follow another *Dayumut*. Meaning, if the connection is lost and broken, it cannot be regenerated. This is in *Fosool-e-Istroshani*. And the translator says: It is not hidden that *Ma-kunt* is in the sense of *Ma-dam*, even if the word *Dam* is not mentioned; thus *Ma-kunt* should be taken in the sense of *Ma-dam-kunt*. Therefore, *Ma-damt* and *Ma-kunt* have the same meaning, even if there is a linguistic difference. The difference in *Abnahar* is a matter of reflection. And Allah knows best. The extent of the difference in translation is only what the translator has provided. This reflection is also observed in this (1) translation...

कि जिस वक़्त मैं तेरे ऊपर दूसरी औरत से निकाह करूँ तो उसका 'अमर' (अधिकार) तेरे हाथ में होगा या तेरा 'अमर' तेरे हाथ में होगा, फिर शौहर ने उस औरत को एक तलाक-ए-बाइन दे दी फिर दोबारा निकाह किया फिर उस पर दूसरी औरत ब्याह लाया तो 'अमर' मजकूर उसके हाथ में न होगा। यह ज़खीरा में है।

पवस्तगी (जुड़ाव) अगर जाती रहे और मुनक़ते (टूटे) हो जाए तो फिर पवस्तगी नहीं पैदा हो सकती है: अगर औरत से कहा कि 'इन तज़व्वज्तु अलैकी मा दाम्त फी निकाहि औ कुन्-तु फी निकाहि फ-अमरुकी बे-यदिकी' (अगर मैं तुझ पर दूसरी औरत से निकाह करूँ जब तक तू मेरे निकाह में है या जब तक तू मेरे निकाह में हो, तो तेरा 'अमर' तेरे हाथ में है), फिर उसको तलाक-ए-बाइन दे दी या खुला दे दिया, फिर उससे निकाह किया, फिर उसके ऊपर दूसरा निकाह किया, तो इस क़ौल (कथन) की सूरत में कि 'मा दामीका तू मेरे निकाह में है', औरत मज़कूरा के हाथ में उसका 'अमर' न होगा। मुतरजिम (अनुवादक) कहता है: ज़ाहिर है कि 'मा-दाम' में पवस्तगी के मानी का लिहाज़ किया गया है, हरचन्द इस वक़्त यह औरत उसके निकाह में है मगर पवस्त नहीं रही बल्कि बीच में तलाक या खुला पाया है, फ़-अफहम (तो समझ लो)। और इस क़ौल की सूरत में कि 'जब तक तू मेरे निकाह में हो' भी ऐसा ही है। 'किताबुल-ईमान' मुख़्तसर-ए-करखी की रिवायत की बिना पर, कि इस मुख़्तसर की किताबुल-ईमान में मज़कूर है कि 'मा-दाम्त' व 'मा-कुन्त' दोनों यकसाँ हैं। और 'मज्मूल-नवाज़िल' में इन दोनों में फ़र्क किया है और इशारा किया है कि 'मा-कुन्त' की सूरत में जबकि औरत को खुला देने के बाद फिर उससे निकाह करने के बाद उस पर दूसरा निकाह किया तो औरत मज़कूरा 'मुख्तार' होगी, इस वास्ते कि 'कोन' (होना) बाद 'कोन' हो सकता है यानी एक होना अगर जाता रहे तो फिर उसके बाद होना तहक़्क़ुक़ पा सकता है और 'दयूमूत' (हमेशा होना) बाद 'दयूमूत' के नहीं हो सकती है यानी पवस्तगी अगर जाती रहे और मुनक़ते हो जाए तो फिर पवस्तगी नहीं पैदा हो सकती है। यह 'फ़सूल-ए-इस्तरोशनी' में है। और मुतरजिम कहता है: 'जम' पोशीदा नहीं है कि 'मा-कुन्त' में 'ब-मानी-ए-मा-दाम' है, अगरचे लफ़्ज़ 'दाम' नहीं मज़कूर है, पस 'मा-कुन्त' को 'ब-मानी-ए-मा-दाम-कुन्त' होना चाहिए। पस 'मा-दाम्त' व 'मा-कुन्त' मानी-ए-वाहिद हुए अगरचे लफ़्ज़ान फ़र्क हो। अबनाहर में फ़र्क़ महल-ए-तअम्मुल है। वल्लाहु तआला आलम बिस-सवाब। और कमाल-ए-फ़र्क़ तर्जुमा इसी क़दर है कि जो मुतरजिम ने किया है। एक यह तअम्मुल इस (1) तर्जुमे में भी मरई है...

کہ جس وقت میں تیرے اوپر دوسری عورت سے نکاح کروں تو اس کا امر تیرے ہاتھ میں ہوگا یا تیرا امر تیرے ہاتھ میں ہوگا پھر شوہر نے اس عورت کو ایک طلاق بائن دے دی پھر دوبارہ نکاح کیا پھر اس پر دوسری عورت بیاہ لایا تو امر مذکور اس کے ہاتھ میں نہ ہوگا۔ یہ ذخیرہ میں ہے۔

پیوستگی اگر جاتی رہے اور منقطع ہو جائے تو پھر پیوستگی نہیں پیدا ہو سکتی ہے: اگر عورت سے کہا کہ ان تزوجت علیک ما دمت فی نکاحی او کنت فی نکاحی فامرك بیدك اگر میں تجھ پر دوسری عورت سے نکاح کروں مادامیکہ تو میرے نکاح میں ہے یا جب تک تو میرے نکاح میں ہو پس تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پھر اس کو طلاق بائن دے دی یا خلع دے دیا پھر اس سے نکاح کیا پھر اس کے اوپر دوسرا نکاح کیا تو اس قول کی صورت میں کہ مادامیکہ تو میرے نکاح میں ہے عورت مذکورہ کے ہاتھ میں اس کا امر نہ ہو جائے گا قال المترجم ظاہر مادام میں معنی پیوستگی کا لحاظ کیا گیا ہے ہر چند اس وقت یہ عورت اس کے نکاح میں ہے مگر پیوست نہیں رہی بلکہ بیچ میں طلاق یا خلع پایا ہے فافہم اور اس قول کی صورت میں کہ جب تک تو میرے نکاح میں ہو بھی ایسا ہی ہے بناء بر روایت کتاب الایمان مختصر کرخی کے کہ اس مختصر کی کتاب الایمان میں مذکور ہے کہ مادمت و ماکنت دونوں یکساں ہیں اور مجموع النوازل میں ان دونوں میں فرق کیا ہے اور اشارہ کیا ہے کہ ماکنت کی صورت میں جبکہ عورت کو خلع دینے کے بعد پھر اس سے نکاح کرنے کے بعد اس پر دوسرا نکاح کیا تو عورت مذکور مختار ہوگی اس واسطے کہ کون بعد کون ہو سکتا ہے یعنی ایک ہونا اگر جاتا رہے تو پھر اس کے بعد ہونا تحقق ہو سکتا ہے اور دیوموت بعد دیوموت کے نہیں ہو سکتی ہے یعنی پیوستگی اگر جاتی رہے اور منقطع ہو جائے تو پھر پیوستگی نہیں پیدا ہو سکتی ہے یہ فصول استروشنی میں ہے وقال المترجم جم پوشیدہ نہیں ہے کہ ماکنت میں

بامعنی مادام ہے اگر چہ لفظ دام نہیں مذکور ہے پس ماکنت کو بمعنی مادام کنت ہونا چاہیے پس مادمت و ماکنت معنی واحد ہوئے اگر چہ لفظاً فرق ہو ابنا ہر میں فرق محل تامل ہے واللہ تعالی اعلم بالصواب اور کمال فرق ترجمہ اسی قدر ہے کہ جو مترجم نے کیا ہے ایک یہ تامل اس (1) ترجمہ میں بھی مرعی ہے ہل تمیفی ان یراعی لعاقلہ من کل الوجوہ فلیتا مل ایک شخص نے اپنی بیوی کا امر اس کے ہاتھ میں کر دیا بشرط آنکہ اس پر دوسری عورت سے نکاح کرے پھر اس عورت نے اپنے شوہر پر دعویٰ کیا کہ تو نے فلاں سے مجھ پر نکاح کیا ہے اور فلاں مذکورہ حاضر ہے کہ میں نے اپنے نفس کو اس مرد کے نکاح میں دیا ہے اور گواہوں نے نکاح کی گواہی دی تو یہ عورت مختار (2) ہو جائے گی اور اگر فلاں مذکورہ غائب (3) ہو پس اس عورت نے شوہر پر گواہ قائم کئے کہ تو نے مجھ پر فلاں بنت فلاں بن فلاں سے نکاح کیا ہے اور میرا امر میرے قبضہ میں ہو گیا پس آیا اس دعویٰ کی سماعت ہوگی یا نہ ہوگی تو اس میں دو روایتیں ہیں اور صحیح یہ ہے کہ سماعت نہ ہوگی اس واسطے کہ فلاں مذکورہ کا اثبات نکاح کے واسطے یہ عورت مذکورہ خصم نہیں ہے یہ فصول

مترجم کہتا ہے کہ عورت کے قبضہ میں امر طلاق بھی مالی کو متضمن ہے مانند وجوب مہر تا کہ وغیرہ پھر عورت اگر فلاں عورت پر اثبات نکاح میں خصم نہیں لیکن اپنے ذاتی حق میں خصم ہے تاکہ اس کو تمام و کمال حاصل کرے پس مقام قابل تامل ہے اگر کہو کہ عورت کی سماعت سے فلاں سے نکاح خود ثابت ہو گا اور تم بھی کہتے ہو کہ نکاح اثبات میں خصم نہیں ہوتی جواب دیا جائے کہ سماعت بھی عورت کے نکاح کی حد تک خود سے نکاح مستور خود ثابت ہو جائے گا جواب یہ کہ اگر تمہاری یہ مراد ہے کہ یہ بھی ایسے مواضع میں سے ہے کہ جہاں متوقف دور متوقف علیہ سے وسط کا ثبوت لازم ہے تو تم نے تسلیم کیا جو ہم نے کہا تھا اور اگر تم وسط کے لازم کہتے ہو تو ہمارے نزدیک ممنوع ہے فافہم واللہ تعالیٰ اعلم۔ (1) اس واسطے کہ جب تک

ہمارے محاورہ میں پیوستگی پر دال ہے جیسے ماکنت محاورہ عرب میں فافہم۔ (2) یعنی امر بالید کی مختار ہوگی۔ (3) یعنی امر بالید حاصل ہونے کے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol (2) 333 Kitab-ut-Talaq

In Imadiyah it is written: If someone said to his wife, "If you enter the house, your affair (right to divorce) is in your hands," and then he gave her one irrevocable divorce (Talaq-e-Ba'in) or two, then the aforementioned affair shall not be void. Even if he remarries her and she enters the house again, the affair will be in her hands, regardless of whether he remarried her during or after the waiting period (Iddah), and whether she is consummated (Madkhula) or unconsummated (Ghair-Madkhula). Thus, if he remarried an unconsummated wife and she divorced herself, it will be effective; this is mentioned in *Khulasa*. And if he said to his wife, "If you enter the house of such-and-such person, your affair is in your hands," then she went to that house and divorced herself—if she divorced herself before moving away (1) from the place where she was designated to enter, the divorce will occur. If she took two steps and then divorced herself, she would not be considered divorced; this is in *Muhit*. It is written in *Mushaffi* that if he said to his wife, "If I am absent from you and you stay (wait) for a day or two in my absence, then your affair is in your hands," then he ruled that if the woman waited for one day, her affair would be in her hands. In such a case (2), the ruling is applied based on the first condition. A man entrusted his wife's affair to her on the condition that if he is absent from her for a period such that her affair is in her hands (i.e., she can divorce herself whenever she wishes), and then he remained absent for the entire aforementioned period but returned on the last day, and upon returning he found that the woman herself had gone missing until the aforementioned period was completed—then Sheikh Imam Ustad issued a Fatwa that the woman's affair shall remain in her control. And Qazi Imam Fakhruddin (3) issued a Fatwa that if the aforementioned man knew her location, the woman's affair would not be in her hands. He further stated that this applies if the woman is consummated (Madkhula). If she is unconsummated, being absent from her for such a period will not put the affair in her hands. However, if she is consummated and he remained absent from her for that duration but stayed within the city (though he did not visit her house), then the affair will be in her hands. He added that Sheikh Qazi Imam issued a similar Fatwa.

If he said to his wife, "If I leave the city of Bukhara without your permission, then your affair is in your hands": If he said, "If I disappear from the district (4), then the woman's affair is in her hands," then the moment he leaves the city and reaches the outskirts or villages, her affair will be in her hands; this is in *Khulasa*. It is mentioned in *Fatawa-e-Imam Zahiruddin* that a person gave his wife control over her affair on the

condition that he remains absent from her in Bukhara, from the house where they both live, for two months. Or if the affair occurred before consummation and the woman divorced herself before she became a consummated wife, the divorce will not be effective, because he was not absent from the house where they both resided. This is because "the house where both reside" means the house of residence and marriage; this is in *Fusul-e-Istiroshni*. The translator says, in our custom...

(1) Meaning he did not depart and go on a journey. (2) Meaning he said one or two days, so the ruling is established on the first one (one day). (3) Author of Fatawa Mushwara. (4) Meaning the specific city.

अमादिया में है: अगर औरत से कहा कि अगर तू दार (घर) में दाखिल हुई तो तेरा अम्र तेरे हाथ है, फिर उसको एक तलाक़-ए-बाइन दे दी या दो तलाक़-ए-बाइना दे दीं, तो अम्र मजकूर बातिल न होगा, हत्ता कि अगर फिर उससे निकाह किया फिर वह दार में दाखिल हुई तो अम्र उसके हाथ में हो जाएगा, ख्वाह औरत मजकूरा से इद्दत में निकाह किया हो या इद्दत के खत्म होने के बाद, और ख्वाह मदखूला हो या गैर-मदखूला। चुनांचे अगर गैर-मदखूला से भी फिर निकाह किया फिर उसने अपने आपको तलाक़ दी तो वाकई (लागू) होगी, यह खुलासा में है। और अगर अपनी औरत से कहा कि अगर तू फलां शख्स के दार में दाखिल हुई तो तेरा अम्र तेरे हाथ है, फिर वह फलां के दार में गई फिर अपने नफ़्स को तलाक़ दी, पस अगर उस जगह से जहां दार में दाखिल होने वाली करार दी गई है (१) दूर होने से पहले अपने नफ़्स को तलाक़ दी तो तलाक़ पड़ जाएगी और अगर दो कदम चलकर फिर अपने नफ़्स को तलाक़ दे दी तो मुतल्लका न होगी। यह मुहीत में है। मुशफ्ती में लिखा है कि अगर अपनी औरत से कहा कि अगर मैं तुझसे गायब हुआ पस तो मेरी गैबत में एक दिन या दो दिन ठहरी तो तेरा अम्र तेरे हाथ है, तो फरमाया कि अगर औरत मजकूरा एक रोज़ ठहरी तो उसका अम्र उसके हाथ में हो जाएगा, और ऐसी सूरत (२) में दोनों बातों में से अव्वल बात पर हुक्म लगाया जाता है। एक शख्स ने अपनी बीवी के हाथ में उसका अम्र इस शर्त से दिया कि अगर वह उस औरत से इतनी मुद्दत गायब हो जाए कि औरत का अम्र उसके हाथ है कि अपने नफ़्स को जब चाहे तलाक़ दे दे, फिर उस मुद्दत मजकूरा भर गायब रहा, मगर उस मुद्दत के आखिरी रोज़ में हाज़िर हो गया, फिर आकर देखा तो यह औरत खुद गायब हो गई, यहां तक कि यह मुद्दत मजकूरा पूरी हो गई। तो शेख इमाम उस्ताद ने फतवा दिया कि औरत का अम्र उसके इख्तियार में रहेगा, और काज़ी इमाम फखरुद्दीन (३) ने फतवा दिया कि अगर मर्द मजकूर उसको उस औरत की जगह जानता हो कि कहां है तो औरत का अम्र उसके हाथ न होगा। और फरमाया कि यह उस वक्त है कि औरत मदखूला हो, और अगर गैर-मदखूला हो तो गैर-मदखूला से इतनी मुद्दत तक गायब होने से उसका अम्र उसके हाथ न होगा। और अगर मदखूला हो और उससे इतनी मुद्दत तक गायब रहा लेकिन वह शहर में रहा, मगर उसके घर नहीं आता था तो औरत का अम्र उसके हाथ में हो जाएगा, और फरमाया कि ऐसा ही शेख काज़ी इमाम ने फतवा दिया है।

अगर औरत से कहा कि अगर मैं बल्द-ए-बुखारा से तेरी बिला इजाजत निकला तो तेरा अम्र तेरे हाथ है: अगर कहा कि अगर मैं कूरा (४) से गायब हो जाऊं तो औरत का अम्र उसके हाथ में है, तो जब ही

वह शहर से निकलकर अतराफ़ व देहात में पहुंचेगा तब ही औरत का अम्र उसके हाथ में हो जाएगा, यह खुलासा में है। फतावा-ए-इमाम ज़हीरउद्दीन में मजकूर है कि एक शख्स ने अपनी बीवी का अम्र उसके हाथ में इस शर्त से दिया कि जब वह उस औरत से बुखारा में उस मकान से जिसमें दोनों रहते हैं, दो महीने तक गायब रहे, या अम्र उस औरत से दखूल करने से पहले वाकई हुआ और औरत ने कब्ल इसके मदखूला होने के अपने नफ़्स को तलाक़ दे दी, तो तलाक़ न पड़ेगी, इस वास्ते कि वह औरत से ऐसे मकान से गायब नहीं हुआ जिसमें दोनों रहते थे। इसलिए कि ऐसे मकान से जिसमें दोनों रहते हों यह मुराद होती है कि मकान-ए-सुकूनत व इज़्दिवाज हो। यह फुसूल-ए-इस्तरोशनी में है। काल-अल-मुतरजिम हमारे उर्फ़..

(१) यानी नहीं चला गया और सफर कर गया। (२) यानी कहा कि एक दिन या दो दिन तो पहले यानी एक दिन पर हुक्म साबित होगा। (३) साहिब-ए-फतावा मशवरा। (४) यानी खास शहर।

عمادیہ میں ہے۔ اگر عورت سے کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہوئی تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پھر اس کو ایک طلاق بائن دے دی یا دو طلاق بائنہ دے دیں تو امر مذکور باطل نہ ہو گا حتی کہ اگر پھر اس سے نکاح کیا پھر وہ دار میں داخل ہوئی تو امر اس کے ہاتھ میں ہو جائے گا خواہ عورت مذکورہ سے عدت میں نکاح کیا ہو یا بعد انقضائے عدت کے اور خواہ مدخولہ ہو یا غیر مدخولہ چنانچہ اگر غیر مدخولہ سے بھی پھر نکاح کیا پھر اس نے اپنے آپ کو طلاق دی تو واقع ہو گی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ اگر تو فلاں شخص کے دار میں داخل ہوئی تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پھر وہ فلاں کے دار میں گئی پھر اپنے نفس کو طلاق دی پس اگر اس جگہ سے جہاں دار میں داخل ہونے والی قرار دی گئی ہے (۱) دور ہونے سے پہلے اپنے نفس کو طلاق دی تو طلاق پڑ جائے گی اور اگر دو قدم چل کر پھر اپنے نفس کو طلاق دے دی تو مطلقہ نہ ہوگی یہ محیط میں ہے مشفتی میں لکھا ہے کہ اگر اپنی عورت سے کہا کہ اگر میں تجھ سے غائب ہوا پس تو میری غیبت میں ایک دن یا دو دن ٹھہری تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے تو فرمایا کہ اگر عورت مذکورہ ایک روز ٹھہری تو اس کا امر اس کے ہاتھ میں ہو جائے گا اور ایسی صورت (۲) میں دونوں باتوں میں سے اول بات پر حکم لگایا جاتا ہے ایک شخص نے اپنی بیوی کے ہاتھ میں اس کا امر اس سے دیا کہ اگر وہ اس عورت سے اتنی مدت غائب ہو جائے کہ عورت کا امر اس کے ہاتھ ہے کہ اپنے نفس کو جب چاہے طلاق دے دے پھر اس مدت مذکورہ بھر غائب رہا مگر اس مدت کے آخر روز میں حاضر ہو گیا پھر آن کر دیکھاتو یہ عورت خود غائب ہو گئی یہاں تک کہ یہ مدت مذکورہ پوری ہو گئی تو شیخ امام استاد نے فتویٰ دیا کہ عورت کا امر اس کے اختیار میں رہے گا اور قاضی امام فخر الدین (۳) نے فتویٰ دیا کہ اگر مرد مذکور اس کو اس عورت کی جگہ

جانتا ہو کہ کہاں ہے تو عورت کا امر اس کے ہاتھ نہ ہو گا اور فرمایا کہ یہ اس وقت ہے کہ عورت مدخولہ ہو اور اگر غیر مدخولہ ہو تو غیر مدخولہ سے اتنی مدت تک غائب ہونے سے اس کا امر اس کے ہاتھ نہ ہوگا اور اگر مدخولہ ہو اور اس سے اتنی مدت تک غائب رہا لیکن وہ شہر میں رہا مگر اس کے گھر نہیں آتا تھا تو عورت کا امر اس کے ہاتھ میں ہو جائے گا اور فرمایا کہ ایسا ہی شیخ قاضی امام نے فتویٰ دیا ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ اگر میں بلدہ بخارا سے تیری بلا اجازت نکلوں تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے: اگر کہا کہ اگر میں کورہ (۴) سے غائب ہو جاؤں تو عورت کا امر اس کے ہاتھ میں ہے تو جب ہی وہ شہر سے نکل کر اطراف و دیہات میں پہنچے گا تب ہی عورت کا امر اس کے ہاتھ میں ہو جائے گا یہ خلاصہ میں ہے فتاویٰ امام ظہیر الدین میں مذکور ہے کہ ایک شخص نے اپنی بیوی کا امر اس کے ہاتھ میں اس شرط سے دیا کہ جب وہ اس عورت سے بخارا سے اس مکان سے جس میں دونوں رہتے ہیں دو مہینہ تک غائب رہے یا امر اس عورت سے دخول کرنے سے پہلے واقع ہوا اور عورت نے قبل اس کے مدخولہ ہونے کے اپنے نفس کو طلاق دے دی تو طلاق نہ پڑے گی اس واسطے کہ وہ عورت سے ایسے مکان سے غائب نہیں ہوا جس میں دونوں رہتے تھے اس لئے کہ ایسے مکان سے جس میں دونوں رہتے ہوں یہ مراد ہوتی ہے کہ مکان سکونت و ازدواج ہو یہ فصول استروشنی میں ہے قال المترجم ہمارے عرف

(۱) یعنی نہیں چلا گیا اور سفر کر گیا۔ (۲) یعنی کہا کہ ایک دن یا دو دن تو پہلے یعنی ایک دن پر حکم ثابت ہوگا۔ (۳) صاحب فتاویٰ مشورہ۔ (۴) یعنی خاص شہر۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 Kitab al-Talaq (The Book of Divorce) 344

From the word "house" (makan), these meanings are not intended; therefore, if this is the reason (ilat) for the non-occurrence of divorce, then it should occur, so let him act accordingly (falijamil). If one says "I am absent from Bukhara while in Bukhara," it should be clear that the term "Bukhara" applies to a specific town; this is the opinion of most jurists (mashaikh). Imam Sarakhsi stated that from "Karina to Farid" is all within Bukhara; this is mentioned in *Khulasa*. And if he said to his wife, "If I leave the city of Bukhara without your permission, then your matter is in your own hands; divorce whenever you wish," and then he went to the Kawk (1) inn and stayed there for two days, then the divorce will not occur (2) upon the woman; this is found in *Wajiz Kurdi*. Sheikh Najm al-Din Nasafi was asked about a person who said to another, "If I go absent from this city and six months pass since my absence, then the matter of my wife is in your hands, such that you may grant her *khula* (divorce) in exchange for her remaining dowry and *iddah* maintenance." Then he went absent and did not return for six months. Sheikh Najm al-Din said that this person is an absolute agent (wakil-e-mutlaq), such that even if the other (3) stood up from the mentioned gathering, it would not be invalidated. Besides them, other jurists of Samarkand and Bukhara issued a fatwa that this is a transfer of ownership (tamlik) (4), such that it would be invalidated by standing up from the gathering, and this is the correct view; this is in *Zahiriyah*.

If he gave the woman the authority upon not providing maintenance, and after some time sent such a meager maintenance that the Qadi considers it futile, then the woman's authority shall remain:

A person gave his wife the authority over her own affair on the condition that if he does not give her such and such (5) thing at a certain time, then the woman has the authority to divorce herself whenever she wishes. Then the time passed, and the woman divorced herself. Then a disagreement arose between them; the man claimed that he had given the mentioned thing to the woman at that time, and the woman denied it. In this case, the husband's statement regarding the divorce will be accepted, and no judgment of divorce having occurred will be passed against him. The basis of this issue is the one mentioned in *Munji*, that a person said to his wife's father, "If I do not come to you within forty days, then my wife's matter is in your hands." Then, when forty days and nights had passed from the hour of his speech, the woman's matter would be in her father's hands as long as he is in that same gathering. If the husband then claimed, "I did come to you," and the woman's father

said, "You did not come to me," the husband's statement will be accepted; this is in *Zakhira*. And if he gave the woman authority over her affair on the condition that if the man is absent from the woman for three months and her maintenance does not reach her, then she may divorce herself whenever she wishes. Then the man sent her fifty dirhams, so the Sheikh said: If this maintenance is not sufficient for the woman for that duration, then the woman's matter will be in her hands. And if there was a certain assumed amount of maintenance and the woman gifted (hiba) her maintenance to the husband, then the period passed and her maintenance did not reach her, then the woman's matter will not be in her hands, and according to Imam Azam and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them), the oath will be extinguished (murtafa') (6). And if the woman has not gifted the maintenance, but the husband claims that he sent her the maintenance and it reached her, and the woman...

(Footnotes are summarized as definitions of terms used in the text)

"में मकान" से यह अर्थ नहीं होते हैं, अतः यदि यही कारण (इलत) तलाक़ न होने का हो तो तलाक़ वाकई होनी चाहिए, फलीजामिल। यदि कहा कि मैं बुखारा में बुखारा से ग़ायब हूँ तो स्पष्ट रहे कि बुखारा का اطلاق। (प्रयोग) विशेष कस्बे पर होता है, यह अधिकांश मशाइख का कथन है। इमाम सरख़सी ने फ़रमाया कि "करीना से फरीद" तक सब बुखारा में है, यह 'खुलासा' में है। और यदि औरत से कहा कि यदि मैं शहर-ए-बुखारा से तेरी अनुमति के बिना निकला तो तेरा मामला तेरे हाथ में है, जब चाहे तलाक़ दे दे, फिर वह ख़ुद कोक (१) सराय गया और वहां दो दिन रहा तो औरत पर तलाक़ वाकई (२) नहीं होगी, यह 'वजीज़ कुर्दी' में है। शेख़ नजम उद्दीन नसफी से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि यदि मैं इस शहर से ग़ायब हो जाऊं और मेरे ग़ायब होने पर छह महीने गुजर जाएं तो मेरी बीवी का मामला तेरे हाथ में है, यहां तक कि तू उसे उसके शेष मेहर और इद्दत के नफ़क़े(खर्च) के बदले में 'खुला' (तलाक) दे दे, फिर वह ग़ायब हुआ और छह महीने तक नहीं आया, तो शेख़ नजम उद्दीन ने फ़रमाया कि यह तो वकील-ए-मुतलक़ (पूर्ण वकील) है, यहां तक कि यदि गैर (३) वर्णित मजलिस से उठ खड़ा हुआ तो (यह अधिकार) बातिल नहीं होगा। और उनके अलावा समरकंद और बुखारा के मशाइख ने फ़तवा दिया कि यह तमलुक (४) है, यहां तक कि मजलिस से उठ जाने पर यह बातिल हो जाएगा और यही सही है, यह 'जहीरिया' में है।

औरत को नफ़क़ा न देने पर अधिकार दिया और कुछ समय बाद नफ़क़ा इतना कम भेजा कि काज़ी समझे कि यह निरर्थक है, तो औरत का अधिकार बना रहेगा:

एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी का मामला (अधिकार) उसके हाथ में इस शर्त पर दिया कि यदि वह औरत को इतनी (५) चीज़ ऐसे समय पर न दे तो औरत को अधिकार है कि जब चाहे खुद को तलाक़ दे दे। फिर समय गुजर गया और औरत ने स्वयं को तलाक़ दे दिया, फिर दोनों में मतभेद हुआ, चुनांचे मर्द ने कहा कि मैंने इस औरत को उस समय पर उक्त वस्तु दे दी थी और औरत ने इससे इनकार किया तो तलाक़ के मामले में शौहर का कथन स्वीकार किया जाएगा, यहां तक कि उस पर तलाक़ होने का निर्णय नहीं दिया जाएगा। और इस मसले का मूल वह मसला है जो 'मुनजी' में वर्णित है कि एक व्यक्ति ने अपनी बीवी के पिता से कहा कि यदि मैं चालीस दिनों तक तेरे पास न आऊं तो मेरी बीवी का मामला तेरे हाथ में है। फिर जब उसकी बातचीत की घड़ी से चालीस दिन और रात गुजर गए तो औरत का मामला उसके पिता के हाथ में होगा जब तक वह अपनी उस मजलिस में है। फिर यदि

शौहर ने उसके बाद दावा किया कि मैं तेरे पास आया था और औरत के पिता ने कहा कि तू मेरे पास नहीं आया, तो शौहर का कथन स्वीकार्य होगा, यह 'जखीरा' में है। और यदि औरत का मामला उसके हाथ में इस शर्त के साथ दिया कि यदि मर्द उस औरत से तीन महीने ग़ायब हो गया और औरत को उसका नफ़क़ा नहीं पहुँचा, तो वह जब चाहे खुद को तलाक़ दे दे। फिर मर्द ने उसे पचास दिरहम भेजे, तो शेख़ ने फ़रमाया कि यदि इतने समय का औरत का यह नफ़क़ा पूरा न होता हो, तो औरत का मामला औरत के हाथ में हो जाएगा। और यदि नफ़क़े की कुछ निर्धारित मात्रा हो और औरत ने अपना नफ़क़ा शौहर को हिबा (दान) कर दिया, फिर अवधि गुजर गई और औरत को उसका नफ़क़ा नहीं पहुँचा, तो औरत का मामला उसके हाथ में नहीं होगा और इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद (र.) के नज़दीक क़सम मुर्तफ़ा (खत्म) (६) हो जाएगी, और यदि औरत ने नफ़क़ा हिबा नहीं किया है लेकिन शौहर ने दावा किया कि मैंने उसे नफ़क़ा भेज दिया है और उसे पहुँच गया है और औरत...

میں مکان سے یہ معنی مراد نہیں ہوتے ہیں پس اگر یہی علت عدمِ طلاق واقع ہو تو واقع ہونا چاہئے ہے فلیجامل۔ اگر کہا میں بخارا میں بخارا سے غائب ہوں تو واضح رہے کہ بخارا خاص قصبہ پر اطلاق ہوتا ہے یہ اکثر مشائخ کا قول ہے اور امام سرخسی نے فرمایا کہ کرینہ سے فرید تک سب بخارا میں ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اگر میں بلدہ بخارا سے تیری بلا اجازت نکلوں تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے جب چاہے تو طلاق دے دے پھر خود کوک (۱) سرائے کو گیا اور وہاں دو دن رہا تو عورت پر طلاق واقع (۲) نہ ہوگی یہ وجیز کردی میں ہے شیخ نجم الدین نسفی سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ اگر میں اس شہر سے غائب ہو جاؤں اور میرے غائب ہونے پر چھ مہینہ گزریں تو میری بیوی کا امر تیرے ہاتھ ہے حتیٰ کہ تو اس کو اس کے باقی مہر کے اور نفقہ عدت کے عوض خلع کر دے پھر وہ غائب ہوا اور چھ مہینہ تک نہ آیا تو شیخ نجم الدین نے فرمایا کہ یہ تو وکیل مطلق ہے حتیٰ کہ اگر غیر (۳) مذکور مجلس سے اٹھ کھڑا ہوا تو باطل نہ ہوگی اور ان کے سوائے اور مشائخ سمرقند و بخارا نے فتویٰ دیا کہ یہ تملیک (۴) ہے حتیٰ کہ مجلس سے اٹھ کھڑے ہونے سے باطل ہوگی اور یہی صحیح ہے یہ ظہیر یہ میں ہے۔

عورت کو نفقہ نہ دینے پر اختیار دیا اور کچھ عرصہ بعد نفقہ اتنا قلیل بھیجا کہ قاضی سمجھے کہ لا حاصل ہے تو عورت کا اختیار برقرار رہے گا:

ایک شخص نے اپنی بیوی کا کام اس کے ہاتھ میں بدیں شرط دیا کہ اگر وہ عورت کو اتنی (۵) چیز ایسے وقت نہ دے تو عورت کو اختیار ہے جب چاہے اپنے نفس کو طلاق دے دے پھر وقت گزر گیا اور عورت نے اپنے تئیں طلاق دے دی پھر دونوں نے اختلاف کیا چنانچہ مرد نے کہا کہ میں

نے اس عورت کو اس وقت پر چیز مذکور دے دی اور عورت نے اس سے انکار کیا تو طلاق کے حق میں شوہر کا قول قبول ہوگا حتیٰ کہ اس پر وقوعِ طلاق کا حکم نہ دیا جائے گا اور اس مسئلہ کی اصل وہ مسئلہ ہے جو منجھی میں مذکور ہے کہ ایک شخص نے اپنی بیوی کے باپ سے کہا کہ اگر میں چالیس روز تک تیرے پاس نہ آؤں تو میری بیوی کا امر تیرے ہاتھ ہے پھر جب اس کی گفتگو کی گھڑی سے چالیس دن مع رات گزر گئے تو عورت کا اس کے باپ کے ہاتھ کا ہاتھ ہوگا جب تک وہ اپنی اس مجلس میں ہے پھر اگر شوہر نے اس کے بعد دعویٰ کیا کہ میں تیرے پاس آیا تھا اور عورت کے باپ نے کہا کہ تو میرے پاس نہیں آیا تو شوہر کا قول مقبول ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر عورت کا اس کے ہاتھ اس شرط سے دیا کہ اگر مرد اس عورت سے تین مہینہ غائب ہو گیا اور عورت کو اس کا نفقہ نہ پہنچا پس وہ اپنے کو جب چاہے طلاق دے دے پس مرد نے اس کو پچاس درہم بھیجے تو شیخ نے فرمایا کہ اگر اس قدر مدت کا عورت کا یہ نفقہ پورا نہ ہوتا ہو تو عورت کا امر عورت کے ہاتھ ہو جائے گا اور اگر نفقہ کی کچھ مقدار مفروضہ ہوا اور عورت نے اپنا نفقہ شوہر کو ہبہ کر دیا پھر مدت گزر گئی اور عورت کو اس کا نفقہ نہ پہنچا تو عورت کا امر اس کے ہاتھ میں نہ ہوگا اور امام اعظم و امام محمدؒ کے نزدیک قسم مرتفع (۶) ہوگی اور اگر عورت نے نفقہ ہبہ نہیں کیا ہے مگر شوہر نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس کو نفقہ بھیج دیا ہے اور اس کو پہنچ گیا اور عورت

(۱) بخارا میں داخل ہے۔ (۲) یعنی اگر عورت نے اپنے آپ کو طلاق دی۔ (۳) قبل قبول کے۔ (۴) یعنی اختیار ہے۔ (۵) مثلاً چار روپیہ ماہواری یا دس درہم ماہ رمضان آئندہ میں۔ (۶) مرتفع یعنی تمام ہو جائے گی۔

[The narrator] denied it, so it should be that the husband's statement is accepted. And he said that I heard this very thing from Qadi Imam Ustad Fakhruddin. Then, after some time, he retracted it and said that the husband's statement would not be accepted. And this is the rule everywhere where someone claims the fulfillment of a right. This is in *Fasul-e-Astroshi* that the woman's statement will be accepted, and this is the most correct view; this is in *Khulasa*.

If he said, "If your maintenance does not reach you within ten days, then [your affair is] in your hands," then during these days the aforementioned woman committed *nushuz* (rebellion): It is mentioned in *Zakhira*, referencing the aforementioned *Munqi*, that if he said to his wife, "If I do not send your maintenance to you this month, then you are divorced," or said, "If I do not send your maintenance for this month to you, then you are divorced," and he sent her maintenance through a man, and it was lost in the hand of the messenger, then the aforementioned man will not be *hanith* (a promise-breaker/perjurer) because he certainly sent it. This is in *Fasul-e-Astroshi*. And if he gave the woman's affair into her hands, [saying] "divorce yourself whenever you wish," provided that he does not send her maintenance until this month passes, and he sent her maintenance through a man, but the aforementioned man did not find the woman's house, and it was given to the woman after the month had passed, then Qadi Astroshi replied that the woman would have the option to effect the divorce upon herself. *Fihi nazar* (there is a consideration/ objection in this) because if the maintenance was lost in the hand of the messenger, the woman's affair is not under his control, because the condition was that he should not send [it], and here the situation is that he has sent it. And if he said to the woman, "If I do not send you five dinars after ten days, then your affair [is] in your hands [to give] one divorce whenever you wish." The days passed and the husband did not send her the maintenance. So, if the husband intended immediate [effect], the woman will have the option to effect the divorce upon herself, and if he did not intend immediate [effect], the woman cannot effect it until one of them dies. This is in *Wajiz-e-Kudri*. A person intended to go away from his wife from *Shahr-e-Qad*, and the woman demanded maintenance from him. So he said, "If I do not send your maintenance from *Kash* within ten days, then your affair is in your hands, so that you may divorce yourself whenever you wish." Then, before ten days had passed, he sent her maintenance, but not from *Kash*, but sent it from some other place. So, will the woman's affair be in her hands or not? It is mentioned in *Fatawa Zahiruddin* that

there is a matter that indicates that the woman's affair will be in her hands. As it is mentioned in *Fatawa* that if the man said, "If I do not send your maintenance from *Karina* within ten days, then you are divorced," and then he sent it from another place before ten days had passed, he will be *hanith* regarding the oath. This is in *Fasul-e-Imadiya*. If he said, "If your maintenance does not reach you within ten days, then [your affair is] in your hands," and then during these days the aforementioned woman committed *nushuz*, i.e., rebellion—for example, she went to her father's house without the husband's permission and the maintenance did not reach her—then by the decree of *Amr-bil-yad* (affair in hand), the divorce will not take effect on the woman. This is in *Bahr-ur-Raiq*.

A person gave his wife her affair in her hands on the condition that whenever she wishes, without the crime of being beaten, the woman may divorce herself whenever she wishes: If he said, "If I go away from you, your affair is in your hands," and then a tyrant imprisoned him, the woman's affair will not be in her hands. And the Sheikh said that if the tyrant forced him to walk, and he walked himself, then her affair will be in the woman's hands. *Qala ala haza* (He said regarding this), if he said, "If I do not send your maintenance this month, then you are divorced as soon as the next month starts," and he sent it and it was lost, then it should be that she is divorced.

ने इनकार किया तो चाहिए कि शौहर का क़ौल (बात) क़बूल हो और कहा कि मैंने क़ाज़ी इमाम उस्ताद फ़ख़रुद्दीन से ऐसा ही सुना है। फिर बाद मुद्दत के उन्होंने उससे रुजू किया और फ़रमाया कि शौहर का क़ौल क़बूल न होगा और ऐसा ही हर जगह जहाँ ईफ़ा, हक़ का मुदई हो यही हुक्म होगा और 'फ़सूल-ए-अस्तरोशी' में है कि औरत का क़ौल क़बूल होगा और यही असह (सबसे सही) है, यह 'खुलासा' में है।

अगर कहा तुझे तेरा नफ़क़ा (खर्च) दस रोज़ में न पहुँचे तो तेरे हाथ से, फिर इन दिनों में औरत मज़कूरा ने नुशूज़ (नाफरमानी) की: 'ज़ख़ीरा' में हवाला-ए-मुनक़्क़ी मज़कूर है कि अगर अपनी बीवी से कहा कि अगर मैं इस महीने में तुझे तेरा नफ़क़ा न भेजूँ तो तू ताल़क़ा (तलाकशुदा) है या कहा कि अगर मैं तुझे इस महीने का तेरा नफ़क़ा न भेजूँ तो तू ताल़क़ा है, पस उसने एक आदमी के हाथ उसका नफ़क़ा रवाना किया और वह एलीची (संदेशवाहक) के हाथ में ज़ाया (बर्बाद) हो गया तो मर्द मज़कूर हानिस (झूठा) न होगा, इस वास्ते कि उसने ज़रूर रवाना किया है। यह 'फ़सूल-ए-अस्तरोशी' में है। और अगर औरत का अमर (मामला) उसके हाथ दिया कि जब चाहे एक तलाक़ दे दे बशर्ते कि औरत का नफ़क़ा उसको न भेजे यहाँ तक कि यह महीना गुज़र जाए, पस उसका नफ़क़ा एक मर्द के हाथ भेजा मगर मर्द मज़कूर ने उस औरत का मकान न पाया, हत्ता कि महीना गुज़र जाने के बाद औरत को दिया तो क़ाज़ी अस्तरोशी ने जवाब दिया है कि औरत को इख़्तियार होगा कि अपने ऊपर तलाक़ वाक़े करे। वह फ़ीहि नज़र यानी इसमें एतराज़ है, इस वास्ते कि अगर नफ़क़ा एलीची के हाथ में ज़ाया हो गया तो औरत का अमर उसके इख़्तियार में नहीं होता है, इस वजह से कि शर्त यह थी कि इरसाल (भेजना) न करे और यहाँ सूरत यह है कि उसने भेज दिया है। और अगर औरत से कहा कि अगर मैं तुझे बाद दस रोज़ के पाँच दीनार न पहुँचाऊँ तो तेरा अमर एक तलाक़ में तेरे हाथ ही जब चाहे। दिन गुज़र गए और शौहर ने नफ़क़ा उसको न भेजा, पस अगर शौहर ने उससे 'फ़िलफ़ौर' (तत्काल) की नीयत की हो तो औरत को अपने आप पर तलाक़ वाक़े करने का इख़्तियार होगा और अगर फ़िलफ़ौर की नीयत नहीं की तो औरत वाक़े नहीं कर सकती है, यहाँ तक कि दोनों में से एक मर जाए, यह 'वजीज़-ए-कूदरी' में है। एक शख़्स ने 'शहर-ए-क़द' से अपनी बीवी के पास से ग़ायब होने का क़सद किया, पस औरत ने उससे नफ़क़े का मुतालबा किया, पस उसने कहा कि अगर मैं 'कश' से तेरा नफ़क़ा दस रोज़ तक न भेजूँ तो तेरा अमर तेरे हाथ में है ताकि तू जब चाहे अपने नफ़्स को तलाक़ दे दे। फिर दस रोज़ गुज़रने से पहले औरत का नफ़क़ा उसको रवाना किया लेकिन 'कश'

से नहीं बल्कि किसी दूसरे मोज़े (स्थान) के भेजा। पस आया अमर औरत उसके हाथ में हो जाएगा या न होगा? तो 'फ़तावा ज़हीर-उद्दीन' में ऐसी बात मज़कूर है जो इस पर दलालत करती है कि औरत का अमर उसके हाथ में हो जाएगा। चुनांचे फ़तावा में ज़िक्र किया है कि अगर मर्द ने कहा कि अगर मैं तेरा नफ़क़ा 'करीना' से दस रोज़ तक न भेजूँ तो तू ताल़क़ा है, फिर दस रोज़ गुज़रने से पहले दूसरे मोज़े से रवाना किया तो क़सम में हानिस हो जाएगा, यह 'फ़सूल-ए-इमादिया' में है। अगर कहा तुझे तेरा नफ़क़ा दस रोज़ में न पहुँचे तो तेरे हाथ से, फिर इन दिनों में औरत मज़कूरा ने नुशूज़ किया यानी सरकशी की, मसलन बिला इजाज़त-ए-शौहर के अपने बाप के यहाँ चली गई और उसको नफ़क़ा न पहुँचा तो 'अमर-बिल-यद' (हाथ में मामला) के हुक्म से औरत पर तलाक़ वाक़े न होगी, यह 'बहर-उर-राइक' में है।

एक शख़्स ने अपनी बीवी का अमर उसके हाथ में ब-दही (साफ) शर्त दिया कि जब चाहे बग़ैर जुर्म मारे तो औरत जब चाहे अपने नफ़्स को तलाक़ दे: अगर कहा कि मैं तुझसे ग़ायब हो जाऊँ तो तेरा अमर तेरे हाथ है, फिर किसी ज़ालिम ने उसको क़ैद कर लिया तो औरत का अमर उसके हाथ में न होगा और शेख़ ने फ़रमाया कि अगर ज़ालिम ने उस पर चलने के वास्ते जब्र (ज़बरदस्ती) किया, पस वह ख़ुद चला गया तो औरत के हाथ में उसका अमर होगा। 'काल अला हाज़ा' अगर यूँ कहा कि अगर मैं इस महीने तेरे नफ़क़े भेजे तो दूसरे महीने के शुरू होते ही तू ताल़क़ा है, पस उसने भेजा और ज़ाया हो गया तो चाहिए कि ताल़क़ा हो जाए।

نے انکار کیا تو چاہیے کہ شوہر کا قول قبول ہو اور کہا کہ میں نے قاضی امام استاد فخر الدین سے ایسا ہی سنا ہے پھر بعد مدت کے انہوں نے اس سے رجوع کیا اور فرمایا کہ شوہر کا قول قبول نہ ہوگا اور ایسا ہی ہر جگہ جہاں ایفاء، حق کا مدعی ہو یہی حکم ہوگا اور فصول استروشی میں ہے کہ عورت کا قول قبول ہوگا اور یہی اصح ہے یہ خلاصہ میں ہے۔

اگر کہا تجھے تیرا نفقہ دس روز میں نہ پہنچے تو تیرے ہاتھ سے پھر ان ایام میں عورت مذکورہ نے نشوز (سرکشی) کی: ذخیرہ میں بحوالہ منقی مذکور ہے کہ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں اس مہینے میں تجھے تیرا نفقہ نہ بھیجوں تو تو طالقہ ہے یا کہا کہ اگر میں تجھے اس مہینہ کا تیرا نفقہ نہ بھیجوں تو تو طالقہ ہے پس اس نے ایک آدمی کے ہاتھ اس کا نفقہ روانہ کیا اور وہ ایلچی کے ہاتھ میں ضائع ہو گیا تو مرد مذکور حانث نہ ہوگا اس واسطے کہ اس نے ضرور روانہ کیا ہے یہ فصول استروشی میں ہے اور اگر عورت کا امر اس کے ہاتھ دیا کہ جب چاہے ایک طلاق دے دے بشرطیکہ عورت کا نفقہ اس کو نہ بھیجے یہاں تک کہ یہ مہینہ گزر جائے پس اس کا نفقہ ایک مرد کے ہاتھ بھیجا مگر مرد مذکور نے اس عورت کا مکان نہ پایا حتیٰ کہ بعد مہینہ گزر جانے کے عورت کو دیا تو قاضی استروشی نے جواب دیا ہے کہ عورت کو اختیار ہوگا کہ اپنے اوپر طلاق واقع کرے وہ فیہ نظر یعنی اس میں اعتراض ہے اس واسطے کہ اگر نفقہ ایلچی کے ہاتھ میں ضائع ہو گیا تو عورت کا امر اس کے اختیار میں نہیں ہوتا ہے اس وجہ سے کہ شرط یہ تھی کہ ارسال نہ کرے اور یہاں صورت یہ ہے کہ اس نے بھیج دیا ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اگر میں تجھے بعد دس روز کے پانچ دینار نہ پہنچاؤں تو تیرا امر ایک طلاق میں تیرے ہاتھ ہی جب چاہے ایام گزر گئے اور شوہر نے نفقہ اس کو نہ بھیجا پس اگر شوہر نے اس سے فی الفور کی نیت کی ہو تو

عورت کو اپنے آپ پر طلاق واقع کرنے کا اختیار ہوگا اور اگر فی الفور کی نیت نہیں کی تو عورت واقع نہیں کر سکتی ہے یہاں تک کہ دونوں میں سے ایک مر جائے یہ وجیز کر دری میں ہے ایک شخص نے شہر قد سے اپنی بیوی کے پاس سے غائب ہونے کا قصد کیا پس عورت نے اس سے نفقہ کا مطالبہ کیا پس اس نے کہا کہ اگر میں کش سے تیرا نفقہ دس روز تک نہ بھیجوں تو تیرا امر تیرے ہاتھ میں ہے تاکہ تو جب چاہے اپنے نفس کو طلاق دے دے پھر دس روز گزرنے سے پہلے عورت کا نفقہ اس کو روانہ کیا لیکن کش سے نہیں بلکہ کسی دوسرے موضع کے بھیجا پس آیا امر عورت اس کے ہاتھ میں ہو جائے گا یا نہ ہوگا تو فتاویٰ ظہیر الدین میں ایسی بات مذکور ہے جو اس پر دلالت کرتی ہے کہ عورت کا امر اس کے ہاتھ میں ہو جائے گا چنانچہ فتاویٰ میں ذکر کیا ہے کہ اگر مرد نے کہا کہ اگر میں تیرا نفقہ کرینہ سے دس روز تک نہ بھیجوں تو تو طالقہ ہے پھر دس روز گزرنے سے پہلے دوسرے موضع سے روانہ کیا تو قسم میں حانث ہو جائے گا یہ فصول عمادیہ میں ہے اگر کہا تجھے تیرا نفقہ دس روز میں نہ پہنچے تو تیرے ہاتھ سے پھر ان ایام میں عورت مذکورہ نے نشوز کیا یعنی سرکشی کی مثلاً بلا اجازت شوہر کے اپنے باپ کے یہاں چلی گئی اور اس کو نفقہ نہ پہنچا تو امر بالید کے حکم سے عورت پر طلاق واقع نہ ہوگی یہ بحر الرائق میں ہے۔

ایک شخص نے اپنی بیوی کا امر اس کے ہاتھ میں بدیہی شرط دیا کہ جب چاہے بغیر جرم مارے تو عورت جب چاہے اپنے نفس کو طلاق دے: اگر کہا کہ میں تجھ سے غائب ہو جاؤں تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پھر کسی ظالم نے اس کو قید کر لیا تو عورت کا امر اس کے ہاتھ میں نہ ہوگا اور شیخ نے فرمایا کہ اگر ظالم نے اس پر چلنے کے واسطے جبر کیا پس وہ خود چلا گیا تو عورت کے ہاتھ میں اس کا امر ہو گا قال علی ہذا اگر یوں کہا کہ اگر میں اس مہینے تیرے نفقہ بھیجے تو

دوسرے مہینے کے شروع ہوتے ہی تو طالقہ ہے پس اس نے بھیجا اور ضائع ہو گیا تو چاہیے کہ طالقہ ہو جائے۔

Kitab-ut-Talaq (The Book of Divorce)

This is mentioned in Wajih Karduri: If a husband gives his wife the authority over her own affair (to divorce herself) on the condition that if he beats her without a crime, she may divorce herself. Then he beats her, and there is a disagreement between them, with the husband claiming he beat her because of a crime; then the husband's statement will be accepted. This is in Khaira. If a man gives his wife authority over her own affair on the condition that when he beats her without a crime, she may divorce herself whenever she wishes. Then the woman leaves the house without the husband's permission or order, and the husband beats her; some have said that if the husband has already paid the prompt dower (Mahr Mu'ajjal), the wife will have no authority over her affair. If he has not paid the prompt dower, the wife has the option to go to her father's house without his permission and withhold herself from the husband to collect the prompt dower, and this leaving would not be a crime. Sheikh Imam Zahiruddin used to give a verdict without distinction that the wife would not have authority over her affair, and he used to say that a woman leaving the house is absolutely a crime, and the first (opinion) is the most correct (Asah). (1) This is in Muhit. He said to his wife, "If I do not give you two dinars within a month, your affair is in your own hands." The woman took a loan and put the debt on the husband. If the husband gives this money to the creditor before the period expires, the woman will not have the authority to divorce; if he does not pay, she will have the authority. The woman said, "Your affair is in your hands, provided that I leave the city (2), except that I leave with your permission." Then he left the city, and the woman also went out to see him off; this is not considered permission from the woman. If he asked for permission and she gestured, the ruling for this has not been mentioned; this is in Wajih Karduri.

It was asked to my grandfather about a person who gave his wife authority over her affair on the condition that he plays gambling (3). He then played gambling, and the woman divorced herself. The husband then claimed, "It has been three days since you knew about it, but you did not divorce yourself in the gathering you were supposed to." The woman replied, "No, I just found out, so I divorced immediately." It was said that the woman's statement would be accepted. This is in Fatawa Fusal-e-Imadiyah.

He said, "By Allah, I will enter these two houses," or he said, "If you enter this house or that house, you are divorced." Whether he mentions the divorce first or later, she will not be divorced (until the conditions are met).

A person said, "If I consume any intoxicant or am absent (4) from you, your affair is in your hands." Then one of these two things occurred, and the woman divorced herself. Then the second thing occurred; the woman will no longer have the option to give herself a second divorce. If he said, "If I ever beat you or become absent (4) from you, then when I do that, your affair is in your hands, whether you want to give yourself one divorce, two, or three." If, upon the condition being met, the woman gives herself one divorce, can she give herself another divorce in the same gathering or not? It was said she does not have this option. This is in Fusal-e-Istardhi. And if he said, "If I am absent from you for six months and my maintenance (nafaqah) is not received during this period, your affair is in your hands," then the aforementioned man...

Footnotes: *(1) Al-Thani asah anha: The second (opinion) is more correct. (2) Meaning: I will leave without permission, but if I leave with your permission, it is not like that. (3) Meaning: If he plays gambling, the authority is in the woman's hands. (4) Meaning: If I go away somewhere.*

किताब-उत-तलाक जाने का यह वजीह करदूरी में है और अगर औरत के हाथ उसका अम्र इस शर्त पर दिया कि जब वह उस औरत को बिना जुर्म मारे तो वह अपने नफ्स (खुद) को तलाक दे, फिर उसने मारा, फिर दोनों ने इख्तिलाफ (विवाद) किया, चुनांचे शौहर ने कहा कि मैंने जुर्म पर मारा है, तो शौहर का कौल (कथन) कबूल होगा, यह 'खैरा' में है। एक शख्स ने अपनी बीवी का अम्र उसके हाथ में इस शर्त पर दिया कि जब वह उसको बिना जुर्म मारे तो औरत जब चाहे अपने नफ्स को तलाक दे। फिर औरत बिना शौहर के हुक्म व इजाजत के घर से बाहर चली गई, फिर शौहर ने उसको मारा, तो बाज़ ने फरमाया है कि अगर शौहर उसको मेहर-ए-मुअज्जिल अदा कर चुका है, तो औरत के इख्तियार में उसका अम्र (मामला) न होगा। और अगर मेहर-ए-मुअज्जिल उसको अदा नहीं किया है, तो औरत को इख्तियार है कि वह बिना इजाजत अपने बाप के घर चली जाए और मेहर-ए-मुअज्जिल वसूल करने के लिए अपने नफ्स को शौहर से रोक रखे, पस यह खुरूज (बाहर निकलना) जुर्म न होगा। और शेख इमाम ज़हीर-उद-दीन बग़ैर तफ़सील फतवा देते थे कि औरत के हाथ में उसका अम्र न होगा और फरमाते थे कि औरत का घर से बाहर जाना मुतलकन जुर्म है और अव्वल अज़ह (अधिक सही) है। (१) यह 'मुहीत' में है। औरत से कहा कि अगर एक महीने तक मैं तुझे दो दीनार न दूँ तो तेरा अम्र तेरे हाथ में है। पस औरत ने कर्ज़ लिया और शौहर पर उतार दिया। पस अगर शौहर ने उस मुद्दत के गुज़रने से पहले कर्ज़ख्वाह को यह माल दे दिया तो औरत को तलाक देने का इख्तियार न होगा और अगर अदा न किया तो इख्तियार होगा। औरत ने कहा कि तेरा अम्र तेरे हाथ में है बशर्ते कि मैं शहर से निकलूँ (२) इल्ला (सिवाय) तेरी इजाजत से निकलूँ, फिर वह शहर से निकला और औरत भी उसे पहुँचाने को बाहर निकली तो यह अम्र औरत की तरफ से इजाजत नहीं है। और अगर औरत से इजाजत माँगी फिर औरत ने इशारा किया, तो उसका हुक्म ज़िक्र नहीं फरमाया है, यह 'वजीह करदूरी' में है। मेरे जद्द (दादा/पूर्वज) से दरियाफ्त किया गया कि एक शख्स ने अपनी बीवी का अम्र उसके हाथ में इस शर्त पर दिया कि वह जुआ (३) खेले, फिर उसने जुआ खेला, पस औरत ने अपने नफ्स को तलाक दे दी। फिर शौहर ने दावा किया कि तीन रोज़ हो गए जबसे तुझे मालूम हुआ था, मगर तूने जिस मजलिस में जाना था उसमें अपने नफ्स को तलाक नहीं दी, और औरत ने कहा कि नहीं बल्कि मुझे अभी मालूम हुआ, पस मैंने फौरन तलाक दी है, तो फरमाया कि औरत का कौल कबूल होगा, यह 'फसूल-ए-इमादिया' में है।

कहा कि वल्लाह मैं इन दोनों घरों में दाखिल होऊँगा या कहा कि अगर तू इस घर में और उस घर में दाखिल हुई तो तू 'तालिका' है, चाहे तलाक को मुकद्दम (पहले) किया या मुअख्खर (बाद में) बयान

किया, तो 'मुतल्लका' न होगी: एक शख्स ने कहा कि अगर मैं कोई नशा पियूँ या तुझसे गायब (४) होऊँ तो तेरा अम्र तेरे हाथ में है, फिर इन दोनों बातों में एक बात पाई गई, पस औरत ने अपने आप को तलाक दी। फिर दूसरी बात पाई गई तो अब औरत को इख्तियार न होगा कि अपने आपको दूसरी तलाक दे। और अगर कहा कि अगर मैं कभी तुझको मारूँ या तुझसे गायब (४) हो जाऊँ तो जब ऐसा करूँ तो तेरा अम्र तेरे हाथ में है, चाहे अपने नफ्स को एक तलाक दे और अगर चाहे तो दो और अगर चाहे तो तीन तलाक दे। फिर अगर शर्त पाए जाने पर औरत ने अपने नफ्स को एक तलाक दी, तो इसी मजलिस में दूसरी तलाक अपने आपको दे सकती है या नहीं? तो फरमाया कि उसको यह इख्तियार नहीं है, यह 'फसूल-ए-इस्तदही' में है। और अगर कहा कि अगर मैं तुझसे छह महीने गायब रहूँ और मेरा नफ्का (खर्च) इस मुद्दत में न मिले, तो तेरा अम्र तेरे हाथ में है, फिर मरद मजकूर...

کتاب الطلاق جانے کا یہ وجہ کر دوری میں ہے اور اگر عورت کے ہاتھ اس کا امر بدیں شرط کر دیا کہ جب وہ اس عورت کو بلا جرم مارے تو وہ اپنے نفس کو طلاق دے پھر اس کو مارا پھر دونوں نے اختلاف کیا چنانچہ شوہر نے کہا کہ میں نے جرم پر مارا ہے تو قول شوہر کا قبول ہو گا یہ خیرہ میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی کا امر اس کے ہاتھ میں بدیں شرط دیا کہ جب اس کو بغیر جرم مارے تو عورت جب چاہے اپنے نفس کو طلاق دے پھر عورت بغیر حکم و اجازت شوہر کے گھر سے باہر چلی گئی پس شوہر نے اس کو مارا تو بعض نے فرمایا ہے کہ اگر شوہر اس کو مہر معجل ادا کر چکا ہے تو عورت کے اختیار میں اس کا امر نہ ہو گا اور اگر مہر معجل اس کو ادا نہیں کیا ہے تو عورت کو اختیار ہے کہ اس کی بلا اجازت اپنے باپ کے گھر چلی جائے اور مہر معجل وصول کرنے کے لئے اپنے نفس کو شوہر سے بازر رکھے پس یہ خروج جرم نہ ہو گا اور شیخ امام ظہیر الدین بغیر مفصل فتوئی دیتے تھے کہ عورت کے ہاتھ میں اس کا امر نہ ہو گا اور فرماتے تھے کہ عورت کا گھر سے باہر جانا مطلقا جرم ہے اور اول اصح ہے (۱) یہ محیط میں ہے عورت سے کہا کہ اگر مہینہ تک میں تجھے دو دینار نہ دوں تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پس عورت نے قرضہ لیا اور شوہر پر اتر ادیا پس اگر شوہر نے اس مدت گزرنے سے پہلے قرض خواہ کو یہ مال دے دیا تو عورت کو ایقاع طلاق کا اختیار نہ ہو گا اور اگر ادا نہ کیا تو ایقاع کا اختیار ہو گا عورت نے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے بشرطیکہ میں شہر سے نکلوں (۲) الا تیری اجازت سے نکلوں پھر وہ شہر سے نکلا اور عورت بھی اس کے پہنچانے کو باہر نکلی تو یہ امر عورت کی طرف سے اجازت نہیں ہے اور اگر عورت سے اجازت مانگی پس عورت نے اشارہ کیا تو اس کا حکم ذکر نہیں فرمایا ہے یہ وجہ کر دوری میں ہے میرے جد سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی کا امر اس کے ہاتھ میں بدیں شرط دیا کہ وہ جوا (۳) کھیلے پھر اس نے جوا

کھیلا پس عورت نے اپنے نفس کو طلاق دے دی پھر شوہر نے دعویٰ کیا کہ تین روز ہوئے جب سے تجھے معلوم ہوا تھا مگر تو نے جس مجلس میں جانا تھا اس میں اپنے نفس کو طلاق نہیں دی اور عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ مجھے ابھی معلوم ہوا پس میں نے فی الفور طلاق دی ہے تو فرمایا کہ قول عورت کا قبول ہو گا یہ فصول عمادیہ میں ہے۔

کہا کہ واللہ میں ان دونوں دار میں داخل ہوں گا یا کہا کہ اگر تو اس دار میں اور اس دار میں داخل ہوئی تو تو طالقہ ہے خواہ طلاق کو مقدم کیا یا موخر بیان کیا تو مطلقہ نہ ہو گی: ایک شخص نے کہا کہ اگر میں کوئی نشہ پیوں یا تجھ سے غائب (۴) ہوں تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پھر ان دونوں باتوں میں ایک بات پائی گئی پس عورت نے اپنے آپ کو طلاق دی پھر دوسری بات پائی گئی تو اب عورت کو اختیار نہ ہو گا کہ اپنے تئیں دوسری طلاق دے اور اگر کہا کہ اگر میں کبھی تجھ کو ماروں یا تجھ سے غائب (۳) ہو جاؤں تو جب ایسا کروں تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے چاہے اپنے نفس کو ایک طلاق دے اور اگر چاہے تو دو اور اگر چاہے تین طلاق دے پھر اگر شرط پائے جانے پر عورت نے اپنے نفس کو ایک طلاق دی تو اسی مجلس میں دوسری طلاق اپنے آپ کو دے سکتی ہے یا نہیں تو فرمایا کہ اس کو یہ اختیار نہیں ہے یہ فصول استروھی میں ہے اور اگر کہا کہ اگر میں تجھ سے چھ مہینہ غائب ہوں اور میرا نفقہ اس مدت میں نہ ملے تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پھر مرد مذکور ---------- (۱) قال یعنی نشہ کی چیز پس نشہ بمعنی غشی و سکر ہے۔ (۱) الثانی اصح عنہا۔ (۲) یعنی بلا اجازت نکلوں لیکن اگر تیری اجازت سے نکلوں تو ایسا نہیں ہے۔ (۳) یعنی اگر جوا کھیلے تو عورت کے ہاتھ ہے۔ (۴) یعنی کہیں چلا جاؤں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (327) Kitab-ut-Talaq

If he went missing and did not meet her until that period, and the maintenance (nafaqah) reached the woman, then the woman shall have the authority in this matter, because the divorce (1) was conditional upon this in that place, so if both conditions are not met and that does not happen, rather one condition is met, then the aforementioned man will be *hanith* (oath-breaker). And if someone made it conditional upon the fulfillment of two matters, he will not be *hanith* until both are met, and when both are met, he will be *hanith*. For instance, if he said, "By Allah, I will enter both of these houses" or said, "If you enter this house and that house, you are divorced," whether the divorce was mentioned first (2) or later (3), she will not be divorced unless she enters both houses; this is in *Jawahir-al-Akhlati*. A man gave the authority of his minor wife into her hands on the condition that whenever he is absent from her for a year, she may divorce herself, provided that no loss comes to the husband. Then the condition was met, and the woman absolved him of the *mahr* and maintenance of the *iddat* and effected divorce upon herself, then a revocable divorce (*talaq-e-raj'i*) shall occur, and the *mahr* and maintenance shall not lapse; this is in *Wajeez-e-Kardari*. A man placed the authority of his wife in her hands on the condition that whenever he strikes her without a crime, she may divorce herself. Then the aforementioned woman demanded maintenance from him and insisted strongly and kept following him, this is not a *jinayat* (transgression/offense). But if she spoke rudely to the husband, or tore his clothes, or grabbed his beard, then this is a *jinayat*. And if she said to the husband, "O donkey," or "You fool," or "May God bring you death," this is a *jinayat* on the part of the woman. A man placed the authority of the wife in her hands on the condition that whenever he strikes the woman without a crime, she may divorce herself. Then the woman opened her face in front of a *ghair-mahram* (unrelated man) (4), then Sheikh Imam Ustad gave a fatwa that this is a *jinayat*, while Qadi Imam Fakhruddin said this is not a *jinayat*, and stated that this saying is in accordance with *Quduri* that her face and both palms are not places of *purdah*. This is in *Al-Khulasah*. The correct view is that if she opened her face in front of a person who might have desire for her, then this is a *jinayat*; this is in *Zahiriyah*. If the woman made her voice heard by a stranger, it is a crime; the manner of making it heard is that she spoke to a stranger, or intentionally spoke in such a way that a stranger would hear, or argued with her husband in such a way that a stranger heard her voice; this is in *Al-Khulasah*. And if she cursed a stranger, it is a *jinayat*; this is in *Bahr-ur-Raiq*.

If a husband committed *qadhf* (false accusation of adultery) against his wife's mother, and then the wife also said the same to the husband's mother, what is the ruling? A man gave the authority of his wife into her hands on the condition that if he strikes her without a crime [she may divorce]. Then the woman committed a *shar'i jinayat* for which she deserved the punishment of striking, so the man did not strike her. Then after a few days, she committed a non-*shar'i jinayat*, so the man struck her, and the woman divorced herself under the authority granted. The husband said, "I struck you for the first *jinayat*, so you cannot divorce yourself." And the woman said, "No, rather you struck me for the second *jinayat*..."

(1) Without crime, i.e., he says to the woman: If I strike you without crime, your right to divorce will be in your hands. Similarly, if this condition was made with the woman's guardian (wali) in the marriage, it is also valid. (1) i.e., divorce happens. (2) i.e., penalty. (3) As mentioned. (4) And upon that, the husband struck her.

यदि वह गायब हो गया और उस अवधि तक उससे नहीं मिला, और महिला तक खर्च (नफका) पहुँच गया, तो महिला को उसके मामले में अधिकार होगा, क्योंकि तलाक (१) इस स्थान पर इस बात पर लटका हुआ (मुअल्लक़) था; यदि दोनों बातें न पाई जाएँ और ऐसा न हो, बल्कि एक बात पाई गई, तो उक्त पुरुष 'हानिस' (शपथ तोड़ने वाला) होगा। और यदि किसी ने दो बातों के पाए जाने पर (तलाक) लटकाया हो, तो जब तक दोनों न पाई जाएँ वह 'हानिस' नहीं होगा, और जब दोनों पाई जाएँगी, तो वह 'हानिस' होगा। जैसे कि अगर कहा: "अल्लाह की कसम, मैं इन दोनों घरों में दाखिल होऊँगा" या कहा: "अगर तू इस घर में और उस घर में दाखिल हुई तो तू तलाकशुदा है," चाहे तलाक को पहले (२) बयान किया या बाद (३) में, तो वह तलाकशुदा नहीं होगी, सिवाय इसके कि दोनों घरों में दाखिल होने से वह तलाकशुदा हो जाए। यह 'जवाहर-अल-अखलाती' में है।

एक व्यक्ति ने अपनी नाबालिग पत्नी का मामला इस शर्त पर उसके अधिकार में दिया कि जब वह एक साल तक उससे दूर रहे, तो वह खुद को तलाक दे सकती है, लेकिन इस तरह कि पति को कोई नुकसान न हो। फिर शर्त पूरी हुई, फिर महिला ने उसे मेहर और इद्दत के खर्च से मुक्त कर दिया और खुद पर तलाक लागू कर लिया, तो तलाक-ए-रजई लागू होगी और मेहर और खर्च समाप्त नहीं होगा, यह 'वजीज-ए-करदरी' में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी का मामला उसके हाथ में इस शर्त के साथ दिया कि जब वह उसे बिना किसी अपराध के मारे, तो वह खुद को तलाक दे सकती है। फिर उक्त महिला ने उससे खर्च मांगा और बहुत आग्रह किया और उसके पीछे पड़ गई, तो यह 'जनायत' (अपराध/गलती) नहीं है। लेकिन अगर पति के साथ बदजुबानी की या उसके कपड़े फाड़ दिए या उसकी दाढ़ी पकड़ ली, तो यह 'जनायत' है। और अगर पति से कहा कि "ऐ गधे" या "बेवकूफ" या "खुदा तुझे मौत दे", तो यह महिला की ओर से 'जनायत' है।

पति ने पत्नी का मामला इस शर्त पर उसके हाथ में दिया कि जब वह महिला को बिना अपराध के मारे, तो वह खुद को तलाक दे दे। फिर महिला ने गैर-महरम (अजनबी पुरुष) के सामने (४) मुँह खोला, तो शेख इमाम उस्ताद ने फतवा दिया कि यह 'जनायत' है और काजी इमाम फखरुद्दीन ने कहा कि यह 'जनायत' नहीं है, और कहा कि यह कौल (कथन) 'कदूरी' के अनुकूल है कि उसका चेहरा और दोनों हथेलियाँ परदे (पर्दा) की जगह नहीं हैं। यह 'खुलासा' में है। और सही यह है कि यदि उसने ऐसे व्यक्ति के सामने मुँह खोला जिससे उसे 'महम' (इच्छा) हो, तो यह 'जनायत' है, यह 'जहीरया' में है। अगर महिला ने अपनी आवाज़ किसी अजनबी को सुनाई तो यह जुर्म है, और सुनाने की सूरत यह है

कि किसी अजनबी से बातें कीं, या जानबूझकर इस तरह बातें कीं कि अजनबी आदमी सुने, या अपने पति से इस तरह झगड़े के तौर पर बातें कीं कि उसकी आवाज़ किसी अजनबी ने सुनी, यह 'खुलासा' में है। और अगर किसी अजनबी को गाली दी तो यह 'जनायत' है, यह 'बहर-उर-राइक़' में है।

यदि पति ने अपनी पत्नी की माँ पर कज़फ (व्यभिचार का झूठा आरोप) किया, फिर महिला ने भी पति की माँ को ऐसा ही कहा, तो क्या हुक्म है? एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी का मामला इस शर्त पर उसके अधिकार में दिया कि बिना अपराध के मारे जाने पर वह तलाक दे सके। फिर महिला ने कोई शरई 'जनायत' की जिसकी वजह से वह सजा (मार) की हकदार हुई, तो पुरुष ने उसे नहीं मारा। फिर कुछ दिनों बाद उसने गैर-शरई 'जनायत' की, तो पुरुष ने उसे मारा, और महिला ने 'अमर-बिल-यद' (अधिकार) के हुक्म के तहत खुद को तलाक दे दिया। फिर पति ने कहा: "मैंने तुझे पहली 'जनायत' पर मारा है, इसलिए तू खुद को तलाक नहीं दे सकती।" और महिला ने कहा: "नहीं, बल्कि तुमने मुझे दूसरी 'जनायत' पर मारा है," और मुझे खुद को तलाक देने का...

(१) बिना अपराध, यानी महिला से कहे: यदि मैं तुझे बिना अपराध के मारूँ तो तेरा तलाक का अधिकार तेरे हाथ में होगा। इसी तरह यदि निकाह में महिला के वली (अभिभावक) से यह शर्त की, तो भी सही है। (१) यानी तलाक हो गया। (२) यानी सजा/बदला। (३) जैसा कि उल्लेखित है। (४) और उस पर पति ने मारा।

غائب ہو گیا اور اس مدت تک خود اس سے نہیں ملا، نفقہ عورت کو پہنچ گیا تو عورت کو اس امر اس کے اختیار میں ہوگا اس واسطے کہ طلاق (۱) اس مقام پر اس بات پر معلق کیا تو دونوں باتیں نہ پائی جائیں اور ایسا نہ ہو بلکہ ایک بات پائی گئی پس مرد مذکور حانث ہوگا اور اگر کسی نے دو باتوں کے پائے جانے پر معلق کیا تو جب تک دونوں نہ پائی جائیں حانث نہ ہوگا اور جب دونوں پائی جائیں گی حانث ہوگا چنانچہ اگر کہا کہ واللہ میں ان دونوں دار میں داخل ہوں گا یا کہا کہ اگر تو اس دار میں اور اس دار میں داخل ہوئی تو تو طالقہ ہے خواہ طلاق کو مقدم (۲) کیا یا موخر (۳) بیان کیا تو مطلقہ نہ ہوگی الا دونوں دار میں داخل ہونے سے مطابقہ ہوگی یہ جواہر الاخلاطی میں ہے ایک شخص نے اپنی زوجہ صغیرہ کا امر اس کے اختیار میں بدیں شرط دیا کہ جب وہ اس کے پاس سے ایک سال غائب ہو جائے تو وہ اپنے نفس کو طلاق دے مگر ایسی طرح کہ شوہر کو کوئی خسارہ لاحق نہ ہو پھر شرط پائی گئی پھر عورت نے اس کو مہر و نفقہ عدت سے بری کیا اور اپنے اوپر طلاق واقع کی تو طلاق رجعی واقع ہوگی اور مہر و نفقہ ساقط نہ ہوگا یہ وجیز کردری میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی کا امر اس کے ہاتھ میں اس شرط سے کر دیا کہ جب وہ اس کو بغیر جرم مارے تو وہ اپنے نفس کو طلاق دے سکتی ہے پھر عورت مذکورہ نے اس سے نفقہ طلب کیا اور بہت اصرار کیا اور اس کے پیچھے لگ گئی تو یہ جنایت نہیں ہے لیکن اگر شوہر کے ساتھ بد زبانی کی یا اس کے کپڑے پھاڑ ڈالے یا اس کی داڑھی پکڑی تو یہ جنایت ہے اور اگر شوہر کو کہا کہ اے گدھے یا بے وقوف یا خدا تجھے موت دے تو یہ عورت کی طرف سے جنایت ہے اور عورت کا امر اس کے ہاتھ میں بدیں شرط دیا کہ جب وہ عورت کو بغیر جرم مارے تو وہ اپنے آپ کو طلاق دے دے پھر عورت نے غیر محرم کے سامنے (۴) منہ کھولا تو شیخ امام استاد نے فتویٰ

دیا کہ یہ جنایت ہے اور قاضی امام فخر الدین نے کہا کہ یہ جنایت نہیں ہے اور فرمایا کہ یہ قول قدوری کے موافق ہے کہ اس کا چہرہ اور دونوں ہتھیلیاں محل پردہ نہیں ہیں کذافی الخلاصہ اور صحیح یہ ہے کہ اگر اس نے ایسے شخص کے سامنے منہ کھولا کہ اس عورت سے مہم ہوایا ہو تو یہ جنایت ہے یہ ظہیر یہ میں ہے اگر عورت نے اپنی آواز کسی اجنبی کو سنائی تو یہ جرم ہے اور سنانے کی یہ صورت ہے کہ کسی اجنبی سے باتیں کیں یا عمد اس طرح باتیں کیں کہ اجنبی آدمی سنے یا اپنے شوہر سے اس طرح جھگڑے کے طور پر باتیں کیں کہ اس کی آواز کسی اجنبی نے سنی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کسی اجنبی کو گالی دی تو یہ جنایت ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔

اگر شوہر نے اپنی بیوی کی ماں پر قذف کیا پھر عورت نے بھی شوہر کی ماں کو ایسا ہی کہا تو کیا حکم ہے؟ ایک شخص نے اپنی عورت کا امر اس کے ہاتھ میں اس شرط سے دیا کہ اس کو بغیر جرم مارے پھر عورت نے کوئی شرعی جنایت کی جس سے مستحق سزائے ضرب ہوئی پس مرد نے اس کو نہیں مارا پھر چند روز بعد اس نے غیر شرعی جنایت کی پس مرد نے اس کو مارا اور عورت نے بحکم امر بالید کے اپنے تئیں طلاق دے دی پس شوہر نے کہا کہ میں نے تجھے پہلے جنایت پر مارا ہے پس تو اپنے آپ کو طلاق نہیں دے سکتی ہے اور عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ تو نے دوسری جنایت پر مجھے مارا ہے اور مجھے اپنے تئیں طلاق دینے کا (۱) بغیر جرم یعنی عورت سے کہے اگر میں تجھے بغیر جرم کے ماروں تو تیرا امر طلاق تیرے اختیار میں ہوگا اسی طرح اگر نکاح میں عورت کے ولی سے یہ شرط کی تو بھی صحیح ہے۔ (۱) یعنی طلاق ہوتا۔ (۲) یعنی جزا۔ (۳) جیسے مذکور ہے۔ (۴) اور اس پر شوہر نے مارا۔

If the authority is obtained, the husband's statement will be accepted; this is in *Fusool-e-Imadiyah*. If a man gave his wife the authority to divorce herself on the condition that if he hits her without any crime, and the husband cursed her and then the wife hit him, there is a difference of opinion; some have said this is not a 'janayat' (crime), but the majority of scholars have said it is a crime, and this is the correct view. Similarly, if the husband accused his wife's mother of defamation (qadhf) and then the wife said the same to the husband's mother, the same ruling applies; this is in *Zaheeriyah*. If a man gave his wife authority on the condition that he hits her without a legal crime, and in a dispute, the wife called her husband "O son of a laborer" or "O son of a Bedouin," and the husband hit her while he is indeed what she described, then the wife has the right to divorce herself. And if she said "O son of a weaver" and the husband is as she described, it is of no consideration and will not be a crime (*Kaza fil Bahr-ur-Raa'iq*). The translator says: Customary practice (urf) is considered here, so things that are conventionally counted as derogatory names and are prohibited will be considered a crime, even if the husband is indeed as the wife described. If he said to the wife "O dirty one" and the wife said the same back to him, it is a crime, provided she affirmed the word the husband used (i.e., "You are dirty"). If she did not affirm it, for example saying only "You are," there is a difference of opinion, and the soundest view is that this is also a crime, as if she said "You yourself are dirty"; this is in *Khazanat-ul-Muftiyeen*.

Qal (He says): If she said "You are," then according to the translator, this means nothing, and Allah knows best. If a man gave his wife authority on the condition that he hits her without a crime, she may divorce herself whenever she wishes. Then the wife complained about her husband to the Qadi, stating that he hit her without a crime, so she divorced herself and requested her remaining dowry (Mahr). The Qadi asked the husband why he hit her; the husband replied that he did not hit her with the intent (to cause harm). Then the wife told the Qadi that he admitted to hitting her, and the condition for the divorce to be valid has been met, so order him to pay my remaining dowry. Then the husband came to the Qadi later and claimed that he hit her because of a crime she committed, and he brought witnesses. He requested a fatwa on the validity of his claim, and everyone unanimously replied that the claim is *fasid* (invalid) because there is a contradiction in his two statements; this is in *Zakheerah*. If a person gave his wife authority on the condition that he hits her without a crime, and then the wife went onto the roof without a veil or proper cover, if she climbed up to show herself off, it is a crime, otherwise not. If he gave her

authority on the condition that he hits her without a crime, and then asked her to give him a melon, and she threw it at him in a derogatory manner, and he hit her, it is a crime. If she threw it but not in a derogatory manner, it is not a crime. If the wife started doing something sinful, and the husband told her not to do it because it is a sin, and she replied that her heart...

यदि (अधिकार) प्राप्त हो गया तो पति का कथन स्वीकार्य होगा। यह 'फसूल-ए-इमादिया' में है। यदि उसने अपनी पत्नी को यह शर्त देकर अधिकार सौंपा कि जब वह उसे बिना किसी अपराध के मारे, तो वह स्वयं को तलाक दे सकती है। फिर पति ने उसे गाली (لعنت) दी और पत्नी ने उसे मार दिया, तो इसमें विद्वानों का मतभेद है। कुछ ने कहा कि यह 'जनायत' (अपराध) नहीं है, लेकिन अधिकांश विद्वानों ने कहा है कि यह अपराध है और यही सही है। इसी तरह यदि पति ने अपनी पत्नी की माँ पर व्यभिचार का आरोप लगाया और फिर पत्नी ने भी पति की माँ को ऐसा ही कहा, तो यही हुक्म होगा। यह 'ज़हीरिया' में है। यदि किसी ने अपनी पत्नी को यह शर्त देकर अधिकार सौंपा कि वह उसे बिना शरई अपराध के मारे, फिर पत्नी ने झगड़े में पति से कहा "हे मजदूर के बेटे" या "हे देहाती के बेटे", और पति ने उसे मार दिया, जबकि पति वास्तव में वैसा ही है जैसा पत्नी ने कहा, तो पत्नी को अधिकार है कि वह स्वयं को तलाक दे दे। और यदि पत्नी ने कहा "हे जुलाहे के बेटे" और पति वैसा ही है जैसा पत्नी ने कहा, तो इसका कोई महत्व नहीं होगा और यह अपराध नहीं माना जाएगा। (कज़ा फ़िल बहर-उर-राइक़)। अनुवादक (मुतरजिम) कहते हैं कि यहाँ 'उर्फ (प्रचलन) का विचार किया जाएगा। इसलिए जो बातें आमतौर पर अपशब्दों में गिनी जाती हैं और निषिद्ध हैं, वे अपराध मानी जाएंगी, भले ही पति वास्तव में वैसा ही हो जैसा पत्नी ने कहा है। यदि पत्नी से कहा कि "हे गंदे/दुष्ट" और पत्नी ने भी उसे पलटकर वही कहा, तो यह अपराध है। यह तब है जब पत्नी ने उस शब्द की पुष्टि कर दी हो जो पति ने कहा था, यानी कहा कि "तुम गंदे हो"। और यदि पुष्टि न की, जैसे केवल यह कहा कि "तू ही है", तो इसमें विद्वानों का मतभेद है, और सही मत यह है कि यह भी अपराध है। मानो उसने कह दिया हो कि "तुम खुद गंदे हो"। यह 'खज़ाना-तुल-मुफ़्तीइन' में है।

'قال' (लेखक): यदि उसने कहा कि "तू ही है" तो अनुवादक के अनुसार इसका कोई अर्थ नहीं है, 'वल्लाहु आलम'। यदि किसी ने अपनी पत्नी को यह शर्त देकर अधिकार सौंपा कि वह उसे बिना अपराध के मारे, तो जब चाहे वह स्वयं को तलाक दे ले। फिर पत्नी ने काजी (न्यायाधीश) के पास पति की शिकायत की और कहा कि उसने मुझे बिना अपराध के मारा है, इसलिए मैंने स्वयं को तलाक दे दिया है और अपने शेष मेहर (दहेज) की माँग की। काजी ने पति से पूछा कि तुमने उसे क्यों मारा? पति ने कहा कि मैंने जानबूझकर (इरादतन) नहीं मारा। फिर पत्नी ने काजी से कहा कि इसने मारने की बात स्वीकार की है, और जो शर्त (तलाक के सही होने की) थी वह पूरी हो गई है, इसलिए आदेश दें कि मुझे मेरा शेष मेहर दिया जाए। फिर पति इसके बाद काजी के पास आया और दावा किया कि मैंने उसे उस अपराध की वजह से मारा है जो पत्नी ने किया था, और इस पर गवाह भी पेश किए।

फिर उसके दावे की वैधता के लिए फतवा माँगा गया, तो सबने सर्वसम्मति से जवाब दिया कि दावा 'फासिद' (अमान्य) है, क्योंकि दोनों बयानों में विरोधाभास (तनाव) है। यह 'ज़खीरा' में है। किसी ने अपनी पत्नी को एक तरीके से अधिकार सौंपा कि वह उसे बिना अपराध के मारे। फिर पत्नी बिना चादर और परदे के छत पर चढ़ गई। यदि वह दिखाने के लिए चढ़ी थी तो यह अपराध है, अन्यथा नहीं। यदि किसी ने पत्नी को शर्त पर अधिकार सौंपा कि वह उसे बिना अपराध के मारे, फिर उससे कहा कि "मुझे खरबूजा दो", तो पत्नी ने अपमानजनक तरीके से उसे फेंक दिया। फिर पति ने उसे मारा, तो यह अपराध होगा। और यदि फेंका, लेकिन अपमानजनक तरीके से नहीं, तो यह अपराध नहीं होगा। यदि पत्नी ने कोई ऐसा काम शुरू किया जो 'मासियत' (पाप) है, फिर पति ने उससे कहा कि यह मत करो क्योंकि यह पाप है, तो पत्नी ने जवाब दिया कि मेरा मन...

اختیار حاصل ہو گیا تو قول شوہر کا قبول ہو گا یہ فصول عمادیہ میں ہے اگر عورت کا امر اس کے ہاتھ میں بدیں شرط دیا کہ جب اس کو بغیر جرم مارے تو وہ اپنے نفس کو طلاق دے پس شوہر نے اس پر لعنت کی پھر عورت نے اس کو مارا تو اس میں اختلاف ہے بعض نے فرمایا کہ یہ جنایت نہیں ہے اور عامہ مشائخ نے فرمایا کہ جنایت ہے اور یہی صحیح ہے اور اسی طرح اگر شوہر نے اپنی بیوی کی ماں پر قذف کیا یعنی تہمت لگائی پھر عورت نے بھی شوہر کی ماں کو ایسا ہی کہا تو بھی یہی حکم ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر عورت کا امر اس کے ہاتھ میں بدیں شرط دیا کہ اس کو بغیر جنایت شرعی مارے پھر عورت نے جھگڑے میں اپنے شوہر کو کہا کہ اے مزدور کے بچے یا اے اعرابی کے بچے پس شوہر نے اس کو مارا حالانکہ شوہر ویسا ہی ہے جیسا عورت نے کہا ہے تو عورت کو اختیار ہے کہ اپنے نفس کو طلاق دے دے اور اگر عورت نے کہا کہ اے جولاہے کے بچے پس شوہر ایسا ہی ہے جیسا عورت نے کہا تو اس کا کچھ اعتبار نہیں ہوا اور یہ جنایت نہ ہوگی کذا فی البحر الرائق قال المترجم اعتبار عرف کا ہے پس جو امور عرفا بنا بر القاب میں شمار ہیں اور ممنوع ہیں وہ جرم ہوں گے اگر چہ شوہر ایسا ہی ہو جیسا عورت نے کہا ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اے پلید پس عورت نے بھی اس کو یوں ہی کہا تو یہ جنایت ہے اور یہ اس وقت ہے کہ عورت نے اس لفظ کی جو شوہر نے کہا ہے تصریح کر دی یعنی کہا کہ تو پلید ہے اور اگر تصریح نہ کی مثلاً یوں کہا کہ تو ئی یعنی تو ہی ہے تو اس میں مشائخ کا اختلاف ہے اور اصح یہ کہ یہ بھی جرم ہے اور ایسا ہوا کہ گویا یوں کہا کہ تو خود پلید ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے۔

قال اگر کہا کہ تو ہی ہوگا تو عندالمترجم یہ کچھ نہیں ہے واللہ اعلم اور اگر اپنی بیوی کا امر اس کے ہاتھ میں بدیں شرط دیا کہ اس کو بغیر جنایت مارے تو عورت جب چاہے اپنے آپ کو طلاق دے دے پھر عورت نے قاضی کے پاس شوہر کی ناش کی اور کہا کہ اس نے مجھے بغیر جرم

مارا پس میں نے اپنے نفس کو طلاق دے دی اور اپنے باقی مہر کی درخواست کی پس قاضی نے شوہر سے دریافت کیا کہ تو نے اس کو کیوں مارا پس شوہر نے کہا کہ میں نے قصد سے نہیں مارا پس عورت نے قاضی سے کہا کہ اس نے مارنے کا اقرار کیا اور جو ایقاع طلاق صحیح ہونے کی شرط تھی اس کا مقرر ہوا پس اس کو حکم دے کہ مجھے میرا باقی مہر دے پھر شوہر اس کے بعد قاضی کے پاس آیا اور دعویٰ کیا کہ میں نے اس کو بوجہ ایسے جرم کے جو عورت سے صادر ہوا تھا مارا ہے اور اس پر گواہ قائم کئے پس اس کے دعویٰ کی صحت کا فتویٰ طلب کیا گیا تو سب نے بالاتفاق جواب دیا کہ دعویٰ فاسد ہے اس واسطے کہ ہر دو قول میں تناقض ہے یہ ذخیرہ میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی کا امر ایک طریقہ کے ساتھ اس کے اختیار میں بدیں شرط دیا کہ اس کو بغیر جنایت مارے پھر عورت بدوں چادر و پردہ چھت پر چڑھی (۱) پس اگر وہ دکھلانے کے واسطے چڑھی تھی تو جرم ہے ورنہ نہیں اور اگر عورت کا امر اس کے ہاتھ میں بدیں شرط دیا کہ اس کو بغیر جنایت مارے پھر اس سے کہا کہ مجھے خربوزہ دے پس عورت نے بطور اہانت اس کے پاس پھینک دیا پس شوہر نے اس کو مارا تو یہ جنایت ہوگی اور اگر پھینکا مگر بطور اہانت کے نہیں پھینکا تو یہ جنایت نہ ہوگی اور اگر عورت نے ایسا کام شروع کیا جو معصیت ہے پس شوہر نے اس سے کہا کہ اس کو مت کر کہ یہ معصیت ہے پس عورت نے جواب دیا کہ میرا جی

(۱) خواہ حقیقت میں عمدہ آیا کیا یا ایسا لفظ کہا جس سے تہمت لازم آتی ہے مثلاً یوں کہا کہ اوزانیہ کی بچی مثلاً۔ (۲) یعنی پہلے کہا تھا کہ میں نے بقصد نہیں مارا اور اب کہتا ہے کہ میں نے جنایت کی وجہ سے مارا ہے و قال المترجم: اگر شوہر مدعی ہو کہ میں نے بقصد نہیں مارا اس کے یہ معنی ہیں کہ بے قصد باوجود جنایت کے مارا ہے اور اب یہ دعویٰ ہے کہ اگر چہ مارا اور بے قصد مارا تا ہم جنایت پر مارا ہے پس وجہ تناقض غیر ظاہر ہے واللہ تعالیٰ۔

[If the husband] is pleased with it, and then the husband hits her, then such a statement from the woman would be a *jinayat* (transgression). And if the woman has started an act that is not a sin, then in such a situation occurring, the woman's response will not be a *jinayat*. This is in *Jawahir al-Akhlati*.

If the woman's affair (authority) was given into her own hands, and then the same affair was carried out for the sake of playfulness?

If the authority of his wife was given into her hands on the condition that he hits her, and then he ordered someone else, who then hit the woman; does the woman's authority (to divorce) come into her hands or not? This is a problem of *halaf* (oath), that he swore an oath not to hit his wife, and then ordered someone else who hit the woman. There is a difference of opinion among the *Mashaykh* (scholars) on this issue. Some have stated that he will become *hanith* (oath-breaker), just as if he had sworn an oath not to hit his slave, and then ordered someone else to hit him, and he did, then he is *hanith*. Others have said he will not be *hanith*. And if [the husband] caused the woman any pain, pinched her, pulled her hair, bit her, or choked her, from which she felt pain and distress, then the woman's affair becomes within her control. This all applies provided it was not done during playfulness. If it was done during playfulness as a joke, then the woman's affair will not be in her control, even if the woman felt pain and distress. Similarly, if during playfulness the husband's head struck the woman's nose, causing it to bleed, the man will not be *hanith*, and this is the correct view; this is in *Fusal-e-Usturushni*. And if the woman gave away something from the husband's house without permission, while it is customary not to care about giving such things, then this is the woman's *jinayat*. Similarly, cursing the husband is also *jinayat*. Likewise, if the woman said, "Women's husbands are men, but my husband is not," this act is also *jinayat*. And if the husband invited the woman to eat bread he had kept, and the woman became angry, then this is not the woman's *jinayat*. This is in *Bahr-ul-Raiq*.

If the woman's affair was given into her control on the condition that he hits her without *jinayat*, then he told the woman, "I grant you permission to go to your parents' house once every ten days," and then after ten days or more passed, she did not go there. Then her father came to see her, and she went to her parents' house without the husband's permission, and the husband hit her, then the woman's affair

comes into her control. If the woman's mother came to the husband's house to see her, and the husband said, "Your mother is a dog," and the woman said, "Are your mother and sister [like that]?" and the husband hit her, then her affair will not be in her control. This is the reasoning in *Kardari*. And if a guest came to the husband's house, and the husband ordered the woman to spread a mattress for the guest to sleep on, and the woman did not do so, and the man hit her, then the woman's affair will be in her control. And if he hit her for not washing clothes or not cooking, this is hitting without a crime (1), this is in *Khizanat-ul-Muftin*. And if the woman's affair was given into her hands on the condition that whenever he abuses her, she will be free to divorce herself, then he told the woman, "La tamiz fi hiss," meaning: do not tear your anus or do not eat excrement.

उससे खुश होता है, पस शौहर ने उसे मारा तो ऐसा कहना औरत की तरफ से जिनायत होगा और अगर औरत ने ऐसा फेल शुरू किया हो जो मासीयत (गुनाह) नहीं है, तो ऐसी सूरत वाकई होने से औरत का जवाब जिनायत न होगा। यह 'जवाहर-अल-अख्लाती' में है।

अगर औरत का अम्र (मामला) उसके हाथ में दिया और दिललगी की खातिर वही अम्र (काम) ब-ऐन ही किया तो?

अगर अपनी बीवी का अम्र उसके हाथ में इस शर्त पर दिया कि उसे मारे, फिर अपने सिवा दूसरे को हुक्म दिया कि जिसने औरत को मारा, तो क्या औरत का अम्र उसके हाथ में हो जाएगा या नहीं? तो यह मसला 'हलफ' (कसम) है कि इस अम्र की कसम खाई कि अपनी बीवी को न मारेगा, फिर दूसरे को हुक्म दिया कि जिसने औरत को मारा, तो इस मसले में मशायख (विद्वानों) का इख्तिलाफ (मतभेद) है। चुनांचे, बाज ने फरमाया कि 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) हो जाएगा जैसे कि अगर कसम खाई कि अपने गुलाम को न मारेगा, फिर गैर को हुक्म दिया कि उसे मारे और उसने मारा तो 'हानिस' होता है। और बाज ने फरमाया कि 'हानिस' न होगा। और अगर औरत को कोई दुख पहुंचाया या उसकी चुटकी ली या उसके बाल खींचे या उसे काट खाया (दांत काटा) या गला घोंट दिया, जिससे उसे दर्द और रंज पहुंचा, तो औरत का काम उसके इख्तियार में हो जाएगा और यह सब उस वक्त है कि दिललगी में ऐसा न किया हो। और अगर दिललगी की हालत में बतौर दिललगी ऐसा किया, तो औरत का अम्र उसके इख्तियार में न होगा, अगरचे औरत को दर्द और रंज पहुंचा हो। इसी तरह अगर दिललगी में शौहर का सर औरत की नाक में लगा जिससे खून निकला, तो भी मर्द 'हानिस' न होगा और यही सही है, यह 'फसुल-ए-अस्तरुशनी' में है। और अगर औरत ने शौहर के घर की कोई चीज़ बिला इजाजत दे दी, हालांकि ऐसी चीज़ दे देने में कुछ परवाह न करने की आदत जारी है, तो यह औरत की जिनायत है। इसी तरह शौहर को बद्दुआ करना भी जिनायत है और इसी तरह अगर औरत ने कहा कि औरतों के शौहर तो मर्द होते हैं मगर मेरा शौहर ऐसा नहीं है, तो यह फेल भी जिनायत है। और अगर शौहर ने औरत को रखी रोटी खाने को बुलाया, फिर औरत गुस्से में आ गई, तो यह औरत की जिनायत नहीं है। यह 'बहर-उर-राइक' में है।

अगर औरत का अम्र, औरत के इख्तियार में इस शर्त पर दिया कि उसे बगैर जिनायत मारे, फिर औरत से कहा कि मैंने तुझे इजाजत दी कि तू हर दस दिन में एक बार अपने वालिदैन के यहां जाया कर, फिर दस दिन या ज्यादा गुजरने के बाद वह उनके यहां नहीं गई, पस उसका बाप उसे देखने आया, फिर वह औरत अपने शौहर से बिना इजाजत मिले वालिदैन के यहां गई, पस शौहर ने उसे मारा तो औरत का अम्र उसके इख्तियार में हो जाएगा। अगर औरत की मां उसे देखने शौहर के यहां आई, फिर शौहर ने कहा कि तेरी मां कुत्ता आई है, फिर औरत ने कहा क्या तेरी मां और बहन है, फिर शौहर ने उसे मारा, तो औरत का काम उसके इख्तियार में न होगा। यह वज़ह 'कर्दरी' में है। और अगर शौहर के यहां मेहमान आया, फिर शौहर ने औरत को हुक्म दिया कि मेहमान के सोने के वास्ते लिहाफ बिछा दे, पस औरत ने ऐसा न किया, फिर मर्द ने उसे मारा, तो औरत का काम उसके इख्तियार में हो जाएगा। और अगर औरत को कपड़े न धोने या खाना न पकाने पर मारा, तो यह 'बिला-जुर्म' मारना (१) है, यह 'खज़ानतुल-मुफ्तीन' में है। और अगर औरत का अम्र उसके हाथ में इस शर्त पर दिया कि हर बार उसे गाली दे तो वह अपने नफ्स को तलाक देने की मुख्तार होगी। फिर औरत से कहा कि "ला तमिज़ फी हस" यानी तू अपनी 'हस' (गुदा/मलाशय) को मत फाड़ या 'गू' मत खाया-खाया।

اس سے خوش ہوتا ہے پس شوہر نے اس کو مارا تو ایسا کہنا عورت کی طرف سے جنایت ہو گا اور اگر عورت نے ایسا فعل شروع کیا ہو جو معصیت نہیں ہے تو ایسی صورت واقع ہونے سے عورت کا جواب جنایت نہ ہو گا یہ جواہر الاخلاطی میں ہے۔

اگر عورت کا امر اُس کے ہاتھ میں دیا اور دلی لگی کی خاطر وہی امر بعینہ کیا تو؟

اگر اپنی بیوی کا امر اس کے ہاتھ میں بدیں شرط دیا کہ اس کو مارے پھر اپنے سوائے دوسرے کو حکم کیا کہ جس نے عورت کو مارا پس آیا عورت کا امر اس کے ہاتھ میں ہو جائے گا یا نہیں تو یہ مسئلہ حلف ہے کہ اس امر قسم کھائی کہ اپنی بیوی کو نہ مارے گا پس دوسرے کو حکم دیا کہ جس نے عورت کو مارا پس اس مسئلہ میں مشائخ کا اختلاف ہے چنانچہ بعض نے فرمایا کہ حاشث ہو جائے گا جیسے کہ اگر یہ قسم کھائی کہ اپنے غلام کو نہ مارے گا پس غیر کو حکم دیا کہ اس کو مارے اور اس نے مارا تو حانث ہوتا ہے اور بعض نے فرمایا کہ حانث نہ ہوگا اور اگر عورت کو کوئی دکھ پہنچایا یا اس کے چٹکی لی یا اس کے بال کھینچے یا اس کو کاٹ کھایا یا گلا گھونٹ دیا کہ جس سے اس کو درد ورنج پہنچا تو عورت کا کام اس کے اختیار میں ہو جائے گا اور یہ سب اس وقت ہے کہ دل لگی میں ایسا نہ کیا ہو اور اگر دل لگی کی حالت میں بطور دل لگی ایسا کیا تو عورت کا امر اس کے اختیار میں نہ ہوگا اگر چہ عورت کو درد ورنج پہنچا ہو اور اسی طرح اگر دل لگی میں شوہر کا سر عورت کی ناک میں لگا جس سے خون نکلا تو بھی مرد حانث نہ ہوگا اور یہی صحیح ہے یہ فصول استروشنی میں ہے اور اگر عورت نے شوہر کے گھر کی کوئی چیز بلا

اجازت دے دی حالانکہ ایسی چیز دے دینے میں کچھ پرواہ نہ کرنے کی عادت جاری ہے تو یہ عورت کی جنایت ہے اسی طرح شوہر کو بد دعا کرنا بھی جنایت ہے اور اسی طرح اگر عورت نے کہا کہ عورتوں کے شوہر تو مرد ہوتے ہیں مگر میرا شوہر ایسا نہیں ہے تو یہ فعل بھی جنایت ہے اور اگر شوہر نے عورت کو رکھی روٹی کھانے کو بلایا یا پس عورت غصہ میں آگئی تو یہ عورت کی جنایت نہیں ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔

اگر عورت کا امر عورت کے اختیار میں بدیں شرط دیا کہ اس کو بغیر جنایت مارے پھر عورت سے کہا کہ میں تجھے اجازت دی کہ تو ہر دس روز میں ایک بار اپنے والدین کے یہاں جایا کر پھر دس روز یا زیادہ گزرنے کے بعد ان کے یہاں نہیں گئی پس اس کا باپ اس کو دیکھنے آیا پھر وہ عورت اپنے شوہر سے بدون اجازت ملنے والدین کے یہاں گئی پس شوہر نے اس کو مارا تو عورت کا امر اس کے اختیار میں ہو جائے گا اگر عورت کی ماں اس کو دیکھنے کے شوہر کے یہاں آئی پس شوہر نے کہا کہ تیری ماں کتا آئی ہے پس عورت نے کہا کیا تیری ماں اور بہن ہے پس شوہر نے اس کو مارا تو عورت کا کام اس کے اختیار میں نہ ہوگا یہ وجہہ کردری میں ہے اور اگر شوہر کے یہاں مہمان آیا پس شوہر نے عورت کو حکم دیا کہ مہمان کے سونے کے واسطے نہالی بچھادے پس عورت نے ایسا نہ کیا پس مرد نے اس کو مارا تو عورت کا کام اس کے اختیار میں ہو جائے گا اور اگر عورت کو کپڑے نہ دھونے یا کھانا نہ پکانے پر مارا تو یہ بلا جرم مارنا (۱) ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اگر عورت کا امر اس کے ہاتھ میں اس شرط پر دیا کہ ہر گاہ اس کو گالی دے تو وہ اپنے نفس کو طلاق دینے کی مختار ہوگی پھر عورت سے کہا کہ لا تمز فی حرف یعنی تو اپنی حثے کو مت پھاڑ یا گو مت کھایا کھایا۔

[حواشی] ۱۔ قولہ بلا جرم ..... اس سے ظاہر ہوا کہ کھانا پکانا وغیرہ اس پر بظاہر واجب نہیں ہے لیکن تصریح ہے کہ دایانہ اس پر واجب ہے جب تک معتاد سے زائد نہ ہو تو دایہ نہ ہونی چاہئے فتاویٰ۔ ۲۔ ہر بالکسر فرج زن و بالضم آزاد و بہتر ہر چیز وغیرہ ذلک من المعانی اگر حثے سے مراد فرج عورت ہے تو یہاں کے محاورہ کے موافق عورت کا امر اس کے اختیار میں ہونا چاہئے۔ (۱) یعنی گوہ کھا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2 (350) Kitab-ut-Talaq (The Book of Divorce)

If one says to their spouse, "Strike your head against the brother-in-law," the wife's command (authority) will not be in her control; this is summarized. The woman's command is in her control on the condition that when she strikes, she divorces herself in such a way that there is no marital dispute between the two. Then, once the condition is met, if the woman divorces herself, the dower (mahr) will become mandatory. If one said to divorce without *khusran* (loss/harm), then the dower will not be mandatory; this is in *Wajeez-e-Kardi*.

A man said to his wife, "Your affair is in your hands, every time you wish." Thus, the woman will have the choice to choose herself (divorce) every time she wishes, whether in this gathering or another gathering, until she becomes *ba'inah* (thrice divorced). However, the aforementioned woman cannot give herself more than one divorce in that gathering. So, if the woman desired one divorce, only one will occur. If she desired a second divorce while in her *iddah* (waiting period), the second will also occur, and similarly, if she desired a third while in *iddah*, the third will also occur.

However, if the aforementioned woman, after desiring three divorces, married another husband, and then after his divorce, she returned to the first husband's marriage, and then she desired any divorce, nothing will occur upon her wishing it, and the previous oath regarding desiring three divorces has become void. If the woman desired only one divorce and it occurred, and then the *iddah* passed, and she married another husband, and then returned to the first husband, she will return (to the first husband) with the full count of three divorces remaining (if they had not been exhausted). If she desired the three divorces in three separate instances, then three divorces will occur upon her, one after another; this is in *Fusool-e-Istiroshni*. If the woman desired only one instance, one divorce occurred, the *iddah* passed, and she married another, then returned to the first, she will retain the remaining authority of the three divorces; this is in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

If one says to his wife: "In shi'ta" (If you wish), "au ma shi'ta" (or whatever you wish), "au kam shi'ta" (or however much you wish), "au aina shi'ta" (or wherever you wish), "au ainama shi'ta" (or wheresoever you wish): And if he said to the woman, "Your affair is in your hands, 'lao shi'ta' or 'mata shi'ta'" (whenever you wish), then she has the choice to choose herself once in this gathering or another gathering whenever she likes. If she chooses her husband, the aforementioned authority will exit her hands. The same applies if he said "idha ma shi'ta" and "mata shi'ta"; this is in *Fusool-*

e-Istiroshni. If the woman rejects the *amr-bil-yad* (authority), it will not be considered rejected. If she gets up from the gathering, engages in work, or starts another conversation, the woman will still retain the right to divorce herself, but she can only give herself one divorce; this is in *Bada'i*. If he says to the woman, "Amr-u-biyadika kaifa shi'ta" (Your affair is in your hands however you wish), then the intended meaning will be restricted to the gathering. The same applies if he says "In shi'ta" or "au ma shi'ta" ... or "au ainama shi'ta". And similarly, if he says "Amr-u-biyadika haithu shi'ta" (Your affair is in your hands wherever you wish), the intention of authority is limited to the gathering.

देवर से अपना सर मार तो इससे औरत का अम्र (इख्तियार) उसके हाथ में नहीं होगा, यह खुलासा में है। औरत का अम्र उसके इख्तियार में इस शर्त पर है कि जब वह उसे मारे तो वह अपने नफ्स (खुद) को इस तरह तलाक दे कि दोनों में ازدواج। (शादी) की तकरार न हो। फिर जब औरत ने शर्त पूरी होने के बाद अपने नफ्स को तलाक दी तो मेहर वाजिब होगा और अगर कहा कि बगैर नुकसान के तलाक दे तो मेहर वाजिब नहीं होगा। यह वजीज-ए-करदी में है। एक शख्स ने अपनी औरत से कहा कि तेरा अम्र तेरे हाथ में है, हर बार जब तू चाहे, तो औरत को इख्तियार होगा कि वह अपने नफ्स को इख्तियार करे। हर बार जब चाहे, ख्वाह उसी मजलिस में या दूसरी मजलिस में, यहाँ तक कि वह तीन तलाक से बाइन (अलग) हो जाए, लेकिन उक्त औरत उस मजलिस में खुद को एक से ज्यादा तलाक नहीं दे सकती। बस अगर औरत ने एक तलाक चाही तो एक ही वाके होगी और अगर दूसरी तलाक चाही और वह इद्दत में है तो दूसरी भी वाके होगी और इसी तरह अगर तीसरी तलाक चाही और वह इद्दत में है तो तीसरी भी वाके होगी। लेकिन अगर उक्त औरत ने तीन तलाक चाहने के बाद किसी दूसरे शौहर से निकाह किया, फिर उसकी तलाक के बाद पहले शौहर के निकाह में आई और फिर उसने कोई तलाक चाही तो उसके चाहने से हमारे नजदीक कुछ भी वाके नहीं होगा और पिछली कसम तीन तलाक चाहने से बातिल हो चुकी। और अगर उक्त औरत ने एक ही तलाक चाही और वह पड़ गई, फिर इद्दत गुजर गई, फिर दूसरे शौहर से निकाह करने के बाद पहले शौहर के निकाह में आई, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ के नजदीक वह पूरी तीन तलाक के साथ वापस आएगी। और अगर औरत ने तीन तलाक को तीन मर्तबा करके चाहा तो एक के बाद दूसरी के तौर पर उस पर तीन तलाक वाके होंगी, यह फसूल-ए-इस्तरोशनी में है। और अगर उक्त औरत ने सिर्फ एक मर्तबा चाहा, पस उस पर एक तलाक वाके हुई और इद्दत गुजर गई, फिर दूसरे शौहर से निकाह करने के बाद उसी शौहर से दोबारा निकाह किया तो उक्त औरत को तीन तलाक में से बाकी का इख्तियार रहेगा, यह फतावा-ए-काजी खान में है।

अगर अपनी औरत से कहा: "इन शिअत" (अगर तू चाहे) "औ मा शिअत" (या जो तू चाहे) "औ कम शिअत" (या जितनी तू चाहे) "औ ऐना शिअत" (या जहाँ तू चाहे) "औ ऐनमा शिअत" (या जहाँ कहीं भी तू चाहे): और अगर औरत से कहा कि तेरा अम्र तेरे हाथ में है, "लाओ शिअत" या "मता शिअत" यानी जिस वक्त तू चाहे या हर वक्त तू चाहे, तो उसे इख्तियार है कि वह अपने नफ्स को एक बार इख्तियार करे, इस मजलिस में या दूसरी मजलिस में जब उसका जी चाहे। और अगर उसने अपने

शौहर को इख्तियार किया तो उक्त अम्र उसके हाथ से बाहर हो जाएगा। इसी तरह अगर कहा कि "इज़ा मा शिअत" और "मता शिअत" तो भी यही हुक्म है, यह फसूल-ए-इस्तरोशनी में है। और अगर उक्त औरत ने "अम्र-बिल-यद" (अधिकार) को रद्द कर दिया तो वह रद्द नहीं होगा। और अगर वह मजलिस से उठ गई या किसी काम में मशगूल हो गई या कोई और बात शुरू कर दी तो भी औरत को इख्तियार रहेगा कि वह अपने नफ्स को तलाक दे दे, मगर वह अपने नफ्स को एक ही तलाक दे सकती है, यह बदए में है। और अगर औरत से कहा कि "अम्र-ए-बयदक कैफा शिअत" (तेरा अम्र तेरे हाथ में है जैसा तू चाहे), तो इसका मतलब मजलिस तक ही महदूद होगा। इसी तरह अगर कहा कि "इन शिअत" या "औ मा शिअत" या "औ कम शिअत" या "औ ऐना शिअत" या "औ ऐनमा शिअत" तो भी यही हुक्म है। और इसी तरह अगर अपनी औरत से कहा कि "अम्र-ए-बयदक हैसु शिअत" (तेरा अम्र तेरे हाथ में है जहाँ तू चाहे), तो भी मजलिस तक ही इख्तियार का मतलब होगा।

دیو ر سے اپنا سر مار تو اس سے عورت کا امر اس کے اختیار میں نہ ہو جائے گا یہ خلاصہ میں ہے عورت کا امر اس کے اختیار میں اس شرط پر یہ کہ جب اس کو مارے تو وہ اپنے نفس کو ایسے طور سے طلاق دے کہ دونوں میں ازدواج کی خصومت نہ ہو پھر عورت نے شرط پائی جانے کے بعد اپنے نفس کو طلاق دی تو مہر واجب ہوگا اور اگر کہا کہ بغیر خسران (۱) طلاق دے تو مہر واجب نہ ہوگا یہ وجہیز کر دی میں ہے ایک شخص نے اپنی عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے ہر بار جب تو چاہے تو عورت کو اختیار ہوگا کہ اپنے نفس کو اختیار کرے ہر بار جب چاہے خواہ اس مجلس میں یا دوسری مجلس میں یہاں تک کہ وہ تین طلاق سے بائنہ ہو جائے لیکن عورت مذکورہ اس مجلس میں اپنے آپ کو ایک سے زیادہ طلاق نہیں دے سکتی ہے پس اگر عورت نے ایک طلاق چاہی تو ایک ہی واقع ہوگی اور اگر دوسری طلاق چاہی اور وہ عدت میں ہے تو دوسری بھی واقع ہوگی اور اسی طرح اگر تیسری طلاق چاہی اور وہ عدت میں ہے تو تیسری واقع ہوگی لیکن اگر عورت مذکورہ نے تین طلاق چاہنے کے بعد کسی دوسرے شوہر سے نکاح کیا پھر اس کی طلاق کے بعد شوہر اول کے نکاح میں آئی اور پھر اس نے کوئی طلاق چاہی تو اس کے چاہنے سے ہمارے نزدیک کچھ بھی واقع نہ ہوگی اور قسم سابق تین طلاق چاہنے سے باطل ہو چکی اور اگر عورت مذکورہ نے ایک ہی طلاق چاہی اور وہ پڑ گئی پھر عدت گزر گئی پھر دوسرے شوہر سے نکاح کرنے کے بعد پہلے شوہر کے نکاح میں آئی تو امام اعظم اور امام ابو یوسف کے نزدیک پوری تین طلاق کے ساتھ واپس آئے گی اور اگر عورت نے تین طلاقوں کو تین مرتبہ کر کے چاہا تو ایک کے بعد دوسری کے اس پر تین طلاق واقع ہوں گی یہ فصول استروشنی میں ہے اور اگر عورت مذکورہ نے فقط ایک مرتبہ چاہا پس اس پر ایک طلاق

واقع ہوئی اور عدت گزر گئی پھر دوسرے شوہر سے نکاح کرنے کے اسی شوہر سے نکاح کیا تو عورت مذکورہ کو تین طلاق میں سے باقی کا اختیار رہے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر اپنی عورت کو کہا: ان شئت او ما شئت او کم شئت او این شئت او اینما شئت: اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ میں ہے لاؤ شئت او متی شئت یعنی جس وقت تو چاہے یا ہر وقت تو چاہے تو اس کو اختیار ہے کہ اپنے نفس کو ایک بار اختیار کرے اس مجلس میں یا دوسری مجلس میں جس وقت اس کا جی چاہے اور اگر اس نے اپنے شوہر کو اختیار کیا تو امر مذکور اس کے ہاتھ سے باہر ہو جائے گا اور اسی طرح اگر کہا کہ اذا " ما شئت اور متی شئت تو بھی یہی حکم ہے یہ فصول استروشنی میں ہے اور اگر عورت مذکورہ نے امر بالید کو رد کر دیا تو رد نہ ہوگا اور اگر مجلس سے کھڑی ہو گئی یا کسی کام میں مشغول ہو گئی یا کوئی اور بات شروع کر دی تو بھی عورت کو اختیار رہے گا کہ اپنے نفس کو طلاق دے دے مگر وہ اپنے نفس کو ایک ہی طلاق دے سکتی ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ امر بیدک کیف شئت تیرا امر تیرے ہاتھ ہے بہر کیف کہ تو چاہے تو اس کا چاہتا مجلس ہی تک مقصود ہوگا اسی طرح اگر کہا کہ ان شئت او ما شئت او کم شئت او این شئت او اینما شئت تو بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر اپنی عورت سے کہا کہ امر بیدک حیث شئت تو بھی مجلس ہی تک اختیار مقصود ہے گا۔

۱- بغیر خسران یعنی بے خسارہ یعنی نقصان کے۔ ۲- بغیر خسارہ یعنی بے خسارہ یا بے نقصان کے۔ ۳- یعنی لفظ ما بعد از اوستی کے زیادہ کہا۔ ۴- اگر تو چاہے ہے۔ ۵- یا جو چاہے ہے۔ ۶- جس قدر تو چاہے ہے۔ ۷- جہاں تو چاہے ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 Kitab-ut-Talaq (The Book of Divorce)

This is in Fusal-e-Imadiya: If a man said to his wife, "Exercise the option (of divorce) whenever you wish," or "Your affair (of divorce) is in your hand, whenever you wish," and then he gave her one Talaq-e-Bain (irrevocable divorce), and subsequently remarried her, then if the woman exercises the option upon herself, according to Imam-e-Azam, a divorce will take place again. Imam Abu Yusuf stated that she would not be considered divorced again. Shams-ul-Aimma Sarakhsi stated that the opinion of Imam Abu Yusuf is weak. This is a summary from 'Khulasa'. If a person said to his wife, "The affair of so-and-so is in your hands so that you may divorce her when you wish," this is a consultation, and the addressee has the option only during that same sitting. This is mentioned in 'Ghayat-ul-Muntaqa'.

If the woman's affair was given into her hand and then he gave her a Talaq-e-Bain, then according to the Zahir-al-Riwayah (apparent narration), the 'Amr-bil-Yad' (delegated authority) will exit the woman's hand. If he gave the woman one Talaq-e-Raj'i (revocable divorce), the aforementioned affair will remain as it was. The Mashaikhs (scholars) have stated that this ruling applies when the 'Amr-bil-Yad' was given unconditionally and not suspended on any condition. If it was suspended—for instance, he said, "If I beat you" or similar, "if such happens, your affair is in your hands"—and then he gave her Khula or Talaq-e-Bain, the 'Amr-bil-Yad' will not become void. Therefore, if he remarries that woman and then beats her, the woman's affair will be in her hands, regardless of whether he remarried her after the completion of Iddah or during the Iddah. This is in 'Zakhira'. It is written in 'Atabiya' that if he said to the woman, "Your affair is in your hands as long as you are my wife," it will be for this marriage only; after she becomes 'Bain' (divorced), the affair will become void. If he gave a Talaq-e-Raj'i, it will not become void. If he gave the woman authority over her affair and did not say "as long as you are my wife," then gave her a 'Bain' divorce and remarried her, there are two narrations regarding this; the clearest narration is that the aforementioned affair will not become void but will remain as it was, and the Fatwa is based on this. This is in 'Tatar-Khaniya'. A person had a dispute with his wife, and the wife said, "May Allah save me from him." The husband said, "If you wish to be saved from me, your affair is in your hands." He intended divorce but did not intend three divorces. The woman said, "I have divorced myself three times." The husband said, "You have attained salvation." According to the opinion of Imam-e-Azam, nothing will happen to the woman. This is in 'Tanees-e-Mazeed'.

Can a woman delegate/exercise divorce upon herself without the husband's intention and permission?

A woman said to her husband, "Do you want me to divorce myself?" He said, "Yes." The woman said, "I have divorced myself." If the husband intended to delegate the divorce to the woman, then one divorce will take place upon the woman. If the husband's intention was "if you are capable of divorcing, then divorce yourself," then no divorce will take place upon the woman. A person said to another, "May I give three divorces to your wife?" He said, "Yes." He then said, "I have given three divorces to your wife." The Mashaikhs have stated that three divorces will take place upon his wife, and the correct view is that this and the previous case are equal: divorce will only take place if the husband intended to delegate the authority of divorce to that stranger. This is in 'Fatawa-e-Qazi Khan'. Zaid said to Amr, "Marry your daughter to me, on the condition that the authority over my wife is in your hands; if you wish, divorce her, and if you wish..."

1. 'So-and-so' means my other wife; her divorce is in your اختیار (control), she is your co-wife, so she will be authorized only until that sitting.
2. Void, even if he remarries her, the woman will not have the option. (1) Means "wherever you wish."

यह फसूल-ए-इमादिया में है और अगर औरत से कहा कि तू इख्तियार कर जब चाहे या कहा कि तेरा अम्र (मामला) तेरे हाथ में है तो जब चाहे फिर उसको एक तलाक-ए-बाइन दे दी फिर उससे निकाह किया, तो फिर औरत ने अपने नफ्स को इख्तियार किया तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक दोबारा तलाक पड़ जाएगी। और इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि दोबारा मुतल्लिका न होगी। और शम्सुल आइम्मा सरखसी ने फरमाया कि इमाम अबू यूसुफ का कौल ज़ईफ़ (कमज़ोर) है। यह खुलासतु-ल-फतावा में है। एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि फलां का अम्र तेरे हाथ में है ताकि तू उसको तलाक दे दे जब तू चाहे, तो यह मशविरा है, पस मुखातिबा को उसी मज्लिस तक इख्तियार है। यह 'गाया-ए-मुंतकी' में मज़कूर है।

अगर औरत का अम्र उसके हाथ दे दिया, फिर उसको तलाक-ए-बाइन दे दी तो ज़ाहिर-रिवया के मुवाफिक अम्र-बिल-यद (अधिकार) औरत के हाथ से निकल जाएगा। और अगर औरत को एक तलाक-ए-रजई दे दी तो अम्र मज़कूर अपने हाल पर रहेगा। और मशाइख ने फरमाया कि यह हुक्म उस वक्त है कि अम्र-बिल-यद नज़्म-बिल-फेली इख्तियार दिया हो, किसी शर्त पर मुअल्लक (लटका हुआ) न हो। और अगर मुअल्लक हो, मसलन कहा कि अगर मैं तुझे मारूं या इसके मिस्ल किसी अम्र पर मुअल्लक किया कि अगर ऐसा वाके हो तो तेरा अम्र तेरे हाथ में है, फिर औरत को खुला दे दिया या तलाक-ए-बाइन दे दी तो अम्र-बिल-यद बातिल न होगा। चुनांचे फिर अगर उस औरत से निकाह किया, फिर उसको मारा तो औरत का अम्र उसके हाथ में होगा, ख्वाह औरत मज़कूरा से बाद इंतहा-ए-इद्दत निकाह किया हो या इद्दत ही में निकाह कर लिया हो। यह 'ज़खीरा' में है और 'अताबीया' में लिखा है कि अगर औरत से कहा कि तेरा अम्र तेरे हाथ में है मादामिकह (जब तक) तू मेरी बीवी है, तो यह इसी निकाह तक के वास्ते होगा और बाद बाइन हो जाने के अम्र मज़कूर बातिल हो जाएगा और अगर तलाक-ए-रजई दे दी तो बातिल न होगा। और अगर औरत का अम्र उसके हाथ में दे दिया और यह न कहा कि मादामिकह तू मेरी बीवी है फिर उसको बाइन कर दिया फिर उससे निकाह किया, तो इसमें दो रिवायतें हैं और अज़हर (सबसे स्पष्ट) रिवायत यह है कि अम्र मज़कूर बातिल न होगा बल्कि बहाल रहेगा और इसी पर फतवा है। यह 'ततारखानिया' में है। एक शख्स का अपनी बीवी से झगड़ा हुआ, पस बीवी ने कहा कि अल्लाह पाक मुझे इससे नजात दे, तो शौहर ने कहा कि अगर तू मुझसे नजात चाहती है तो तेरा अम्र तेरे हाथ में है और तलाक की नीयत की मगर तीन तलाक की नीयत नहीं की। पस औरत ने कहा कि मैंने अपने आप को तीन तलाकें दीं, तो शौहर

ने कहा कि तूने नजात पाई, तो इमाम-ए-आज़म के कौल में औरत पर कुछ वाके न होगी। यह 'तनीस-ए-मज़ीद' में है।

क्या मर्द की नीयत व इजाज़त के बिना भी औरत अपने आप को तलाक तफवीज़ कर सकती है?

एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि तू चाहता है कि मैं अपने आप को तलाक दे दूँ? उसने कहा कि हाँ। पस औरत ने कहा कि मैंने अपने आप को तलाक दी। पस अगर शौहर ने औरत को तफ़वीज़-ए-तलाक की नीयत की थी, तो औरत पर एक तलाक वाके होगी। और अगर शौहर की यह नीयत थी कि अगर तलाक दे सकती हो तो अपने आप को तलाक दे, तो औरत पर तलाक वाके न होगी। एक शख्स ने दूसरे से कहा कि मैं तेरी औरत को तीन तलाक दे दूँ? पस उसने कहा कि हाँ। पस उसने कहा कि मैंने तेरी बीवी को तीन तलाकें दे दीं। तो मशाइख ने कहा है कि उसकी बीवी पर तीन तलाकें वाके होंगी और सही यह है कि यह और पहली सूरत दोनों यकसां (एक समान) हैं कि तलाक तभी वाके होंगी जब शौहर ने उस अजनबी को तफ़वीज़-ए-तलाक की नीयत की हो। यह 'फतावा-ए-काज़ी ख़ान' में है। ज़ैद ने अम्र से कहा कि अपनी दुख्तर (बेटी) का निकाह मेरे साथ कर दे, ब-शर्त कि मेरी बीवी का इख्तियार तेरे हाथ में है, चाहे तो उसको तलाक दे दे और चाहे...

1. फलां का मतलब है मेरी दूसरी बीवी फलां का तलाक तेरे इख्तियार में है, वह तेरी सौतन है तो सिर्फ उसी मज्लिस तक वह मुख्तार होगी।
2. बातिल, यहाँ तक कि अगर फिर निकाह कर ले तो औरत को इख्तियार न होगा। (१) जहाँ तू चाहे है।

یہ فصول عمادیہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو اختیار کر جب چاہے یا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے تو جب چاہے پھر اس کو ایک طلاق بائن دے دی پھر اس سے نکاح کیا پھر عورت نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو امام اعظم کے نزدیک دو بارہ طلاق پڑ جائے گی اور امام ابو یوسف نے فرمایا کہ دوبارہ مطلقہ نہ ہوگی اور شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا کہ امام ابو یوسف کا قول ضعیف ہے یہ خلاصہ میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ فلاں کا امر تیرے ہاتھ ہے تاکہ تو اس کو طلاق دے جبکہ تو چاہے تو یہ مشورہ ہے پس مخاطبہ کو اسی مجلس تک اختیار ہے یہ گایہ منتقی میں مذکور ہے۔

اگر عورت کا امر اس کے ہاتھ دے دیا پھر اس کو طلاق بائن دے دی تو ظاہر الروایہ کے موافق امر بالید عورت کے ہاتھ سے نکل جائے گا اور اگر عورت کو ایک طلاق رجعی دے دی تو امر مذکور اپنے حال پر رہے گا اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ امر بالید منحو بالفعلی اختیار دیا ہو کسی شرط پر معلق نہ ہو اور اگر معلق ہو مثلاً کہا کہ اگر میں تجھے ماروں یا اس کے مثل کسی امر پر معلق کیا کہ اگر ایسا واقع ہو تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پھر عورت کو خلع دے دیا یا طلاق بائن دے دی تو امر بالید باطل نہ ہوگا چنانچہ پھر اگر اس عورت سے نکاح کیا پھر اس کو مارا تو عورت کا امر اس کے ہاتھ میں ہوگا خواہ عورت مذکورہ سے بعد انقضائے عدت نکاح کیا ہو یا عدت ہی میں نکاح کر لیا ہو یہ ذخیرہ میں ہے اور عتابیہ میں لکھا ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے مادامیکہ تو میری بیوی ہے تو یہ اسی نکاح تک کے واسطے ہوگا اور بعد بائنہ ہو جانے کے امر مذکور باطل ہو جائے گا اور اگر طلاق رجعی دے دی تو باطل نہ ہوگا اور اگر عورت کا امر اس کے ہاتھ کے ہاتھ میں دے دیا اور یہ نہ کہا کہ مومیکہ تو میری

بیوی ہے پھر اس کو بائنہ کر دیا پھر اس سے نکاح کیا تو اس میں دو روایتیں ہیں اور اظہر روایت یہ ہے کہ امر مذکور باطل نہ ہوگا بلکہ بحالہ رہے گا اور اسی پر فتویٰ ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے ایک شخص کا اپنی بیوی سے جھگڑا ہوا پس بیوی نے کہا کہ اللہ پاک میرے تو مجھے اس سے نجات دے پس شوہر نے کہا کہ اگر تو مجھ سے نجات چاہتی ہے تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے اور طلاق کی نیت کی مگر تین طلاق کی نیت نہیں کی پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے آپ کو تین طلاق دیں پس شوہر نے کہا کہ تو نے نجات پائی تو امام اعظم کے قول میں عورت پر کچھ واقع نہ ہوگی یہ تنیس مزید میں ہے۔

کیا مرد کی نیت و اجازت کے بغیر بھی عورت اپنے آپ کو طلاق تفویض کرسکتی ہے؟

ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ تو چاہتا ہے کہ میں اپنے آپ کو طلاق دے دوں اس نے کہا کہ ہاں پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے آپ کو طلاق دی پس اگر شوہر نے عورت کو تفویض طلاق کی نیت کی تھی تو عورت پر ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر شوہر کی یہ نیت تھی کہ اگر طلاق دے سکتی ہو تو اپنے آپ کو طلاق دے تو عورت پر طلاق واقع نہ ہوگی ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں تیری عورت کو تین طلاق دے دوں پس اس نے کہا کہ ہاں پس اس نے کہا کہ میں نے تیری بیوی کو تین طلاق دے دیں تو مشائخ نے کہا ہے کہ اس کی بیوی پر تین طلاق واقع ہوں گی اور صحیح یہ ہے کہ یہ اور پہلی صورت دونوں یکساں ہیں کہ طلاق جب ہی واقع ہوں گی کہ جب شوہر نے اس اجنبی کو تفویض طلاق کی نیت کی ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے زید نے عمرو سے کہا کہ اپنی دختر کا نکاح میرے ساتھ کر دے بدیں شرط کہ میری بیوی کا اختیار تیرے ہاتھ ہے چاہے تو اس کو طلاق دے دے اور چاہے اس

۱۔ فلانہ یعنی میری دوسری بیوی فلانہ کا طلاق تیرے اختیار میں ہے وہ تیری سوکن ہے تو صرف اسی مجلس تک وہ مختار ہوگی۔ ۲۔ باطل، حتیٰ کہ اگر پھر نکاح کر لے تو عورت کو اختیار نہ ہوگا۔ (۱) جہاں تو چاہے ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (352) Kitab-ut-Talaq

...should not give divorce. Then Amr performed the marriage of his daughter with Zaid, and then gave a divorce to Zaid's wife; it was ruled that if Amr gave the divorce in the same gathering, it will take effect, and if he gave it after rising (from the gathering), the divorce will not take effect; this is in 'Hawi'. And if he said to the woman, "Your affair is in your hands regarding three divorces, on the condition that you absolve me of your dower (mehr)," and the woman said, "Make me your agent (wakeel) so I may divorce myself," then the husband said, "You are my agent so that you may divorce yourself." Then, if the woman first absolved the husband of the dower and then divorced herself in the same gathering, it will take effect; if she did not absolve him first, it will not take effect. A woman said to her husband, "I have given up my dower for you on the condition that you place my affair in my hands," and the husband did so; until the woman divorces herself, her dower will remain in effect; this is in 'Muheet-e-Sursi'. If a person was forced/compelled to place his wife's affair in someone's hands and he did so, it is valid. And it is narrated from Sheikh Abu Nasr that if someone was forced to write on paper that his wife is divorced or that her affair is in his hands, it is not valid, except in the case where he also had the intention; this is in 'Atabiyah'. A slave said to his master, "Perform the marriage of your slave-girl to me on the condition that this slave-girl's affair is in your hands," and he performed the marriage of the mentioned slave-girl to him, then her affair will not be in the master's hands. But if the master initiated and said, "I have given this slave-girl in your marriage on the condition that her affair is in my hands," and the slave accepted this marriage, then the slave-girl's affair will be in the master's hands; this is in 'Muheet-e-Sursi'.

Section: (3) Regarding Mashiyat (Wish/Will) If he said to a woman, "Divorce your own self," then the husband has no right to revoke it:

When he said to a woman, "Divorce your own self," whether he added "if you wish" or did not say it, the woman will have the choice, if she wishes, to divorce herself specifically in that gathering, and the husband (1) will not have the right to dismiss (remove) her. And if he said to someone, "Divorce my wife," and joined the wish (mashiyat) with it, meaning he said, "Divorce my wife if you wish," then the ruling is the same, that it remains only for that gathering. If he did not add the wish, meaning he only said, "Divorce my wife," then he is an agent (wakeel), and the intention will not be limited to that gathering, and he (the husband) will be entitled (2) to dismiss the agent; this is in 'Jauharat-un-Nayyirah'. And if he said to a woman, "Divorce your

own self," the husband has no right to revoke it. And if he said to her, "Divorce your co-wife," then it...

1: This refers to the one who forces or the person whom the one who forces has asked; for example, Zaid forced Amr to place his wife's affair under Zaid's control, or Khalid's control, or under the control of Amr's other wife. (1) And if the gathering passes, the woman herself will be dismissed. (2) Meaning, he may dismiss the agent if he wishes.

...को तलाक न दे। फिर अम्र ने ज़ैद के साथ अपनी बेटी का निकाह कर दिया, फिर ज़ैद की बीवी को तलाक दे दी, तो फ़रमाया कि अगर अम्र ने उसी मजलिस में उसकी बीवी को तलाक दी है तो (तलाक) वाक़े हो जाएगी और अगर उठ जाने के बाद तलाक दी है तो तलाक वाक़े न होगी, यह 'हावी' में है। और अगर औरत से कहा कि तेरा मामला तीन तलाक के साथ तेरे हाथ में है, इस शर्त पर कि तू मुझे अपने मेहर से बरी कर दे। फिर औरत ने कहा कि तू मुझे वकील कर दे ताकि मैं अपने नफ़्स को तलाक दूँ, फिर शौहर ने कहा कि तू मेरी वकील है ताकि तू अपने नफ़्स को तलाक दे। फिर अगर औरत ने पहले शौहर को मेहर से बरी करके फिर उसी मजलिस में तलाक दी तो वाक़े हो जाएगी और अगर पहले बरी नहीं किया तो वाक़े न होगी। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि मैंने अपना मेहर तुझे छोड़ दिया इस शर्त पर कि तू मेरा मामला मेरे हाथ में दे दे, फिर शौहर ने ऐसा ही किया, तो जब तक औरत अपने आप को तलाक न दे दे तब तक औरत का मेहर क़ायम रहेगा, यह 'मुहीत-ए-स्रंसी' में है। और अगर कोई शख़्स जबरन (मजबूर करके) मजबूर किया गया कि अपनी बीवी का मामला उसके हाथ में दे दे, फिर उसने ऐसा ही किया तो सही है। और शैख़ अबूनस्र से रिवायत है कि अगर वह जबरन मजबूर किया गया कि काग़ज़ पर लिखे कि उसकी बीवी तलाक है या उसकी बीवी का मामला उसके हाथ में है, तो सही नहीं है, सिवाय उस सूरत के कि उसमें उसकी नियत भी हो, यह 'अताबीया' में है। एक ग़ुलाम ने अपने मौला से कहा कि मेरे साथ अपनी बांदी का निकाह इस शर्त पर कर दे कि इस बांदी का मामला तेरे हाथ में है, फिर उसने मजकूर बांदी का निकाह उसके साथ कर दिया तो उसका मामला मौला के हाथ में न होगा। और अगर मौला ने इब्तिदा की और कहा कि मैंने यह बांदी तेरे निकाह में इस शर्त पर दी कि इसका मामला मेरे हाथ में है, फिर ग़ुलाम ने यह निकाह क़बूल किया तो बांदी का मामला मौला के हाथ में हो जाएगा, यह 'मुहीत-ए-स्रंसी' में है।

फ़स्ल: (3) मशियत (इच्छा) के बयान में अगर औरत से कहा कि तू अपने नफ़्स को तलाक दे, तो शौहर को उससे रुजू (वापस) करने का इख़्तियार नहीं है:

जब औरत से कहा कि तू अपने नफ़्स को तलाक दे, चाहे उससे कहा कि अगर तू चाहे (या यह न कहा), तो औरत को इख़्तियार होगा कि अगर चाहे तो ख़ास उसी मजलिस में अपने आप को तलाक दे और शौहर (1) को यह इख़्तियार न रहेगा कि उसको माज़ूल कर दे। और अगर किसी शख़्स से कहा कि मेरी बीवी को तलाक दे दे और उसके साथ मशियत (इच्छा) को मिला दिया, यानी यूँ कहा

कि मेरी बीवी को तलाक दे अगर तू चाहे, तो उसका भी यही हुक्म है कि फ़क़त उसी मजलिस तक रहेगा। और अगर उसके चाहने को न मिलाया, यानी फ़क़त यह कहा कि तू मेरी बीवी को तलाक दे दे, तो यह तो वकील है और इसी मजलिस तक मक़सूद न होगी और वकील के माज़ूल करने का भी मुख़्तार (2) होगा, यह 'जौहरा-तुन-नय्यरह' में है। और अगर औरत से कहा कि तू अपने नफ़्स को तलाक दे तो शौहर को उससे रुजू करने का इख़्तियार नहीं है। और अगर उससे कहा कि तू अपनी सौतन को तलाक दे तो यह उसी...

1: इसके यानी मजबूर करने वाले या मजबूर करने वाले ने जिस शख़्स को कहा हो, मसलन ज़ैद ने अम्र को मजबूर किया कि अपनी बीवी का मामला ज़ैद के इख़्तियार में या ख़ालिद के इख़्तियार में या अम्र की दूसरी ज़ौजा के इख़्तियार में दे। (1) और अगर मजलिस गुज़र गई तो औरत ख़ुद माज़ूल हो जाएगी। (2) यानी चाहे तो वकील को माज़ूल कर दे।

کو طلاق نہ دے پس عمرو نے زید کے ساتھ اپنی دختر کا نکاح کر دیا پھر زید کی بیوی کو طلاق دے دی تو فرمایا کہ اگر عمرو نے اسی مجلس میں اس کی بیوی کو طلاق دی ہے تو واقع ہو جائے گی اور اگر کھڑے ہو جانے کے بعد طلاق دی ہے تو طلاق واقع نہ ہوگی یہ حاوی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تیرا امر تین تطلیقات کے ساتھ تیرے ہاتھ میں ہے بشرط ہے کہ تو مجھے اپنے مہر سے بری کر دے پس عورت نے کہا کہ تو مجھے وکیل کر دے تاکہ میں اپنے نفس کو طلاق دوں پس شوہر نے کہا کہ تو میری وکیل ہے تاکہ تو اپنے نفس کو طلاق دے پس اگر عورت نے پہلے شوہر کو مہر سے بری کر کے پھر اسی مجلس میں طلاق دی تو واقع ہوگی اور اگر پہلے بری نہیں کیا تو واقع نہ ہو گی ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ میں نے اپنا مہر تجھے چھوڑ دیا یہ اس شرط کہ تو میرا امر میرے ہاتھ میں دے دے پس شوہر نے ایسا ہی کیا تو جب تک عورت اپنے آپ کو طلاق نہ دے دے تب تک عورت کا مہر قائم رہے گا یہ محیط سرنسی میں ہے اور اگر کوئی شخص باکراہ مجبور کیا گیا کہ اپنی بیوی کا امر اس کے ہاتھ میں دے دے پس اس نے ایسا ہی کیا تو صحیح ہے اور شیخ ابونصر سے روایت ہے کہ اگر وہ باکراہ مجبور کیا گیا کہ کاغذ پر لکھے کہ اس کی بیوی طلاق ہے یا اس کی بیوی کا امر اس کے ہاتھ ہے تو صحیح نہیں ہے الا اس صورت میں کہ اس کی نیت بھی ہو یہ عتابیہ میں ہے ایک غلام نے اپنے مولیٰ سے کہا کہ میرے ساتھ اپنی باندی کا نکاح بدیں شرط کر دے کہ اس باندی کا امر تیرے ہاتھ ہے پس اس نے باندی مذکورہ کا نکاح اس کے ساتھ کر دیا تو اس کا امر مولیٰ کے ہاتھ میں نہ ہو گا اور اگر مولیٰ نے ابتدا کی اور کہا کہ میں نے یہ باندی تیرے نکاح میں بدیں شرط دی کہ اس کا امر میرے ہاتھ

ہے پس غلام نے یہ نکاح قبول کیا تو باندی کا امر مولیٰ کے ہاتھ ہو جائے گا یہ محیط سرنسی میں ہے۔

فصیل: (۳)

مشیت کے بیان میں

اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو طلاق دے تو شوہر کو اس سے رجوع کرنے کا اختیار نہیں:

جب عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو طلاق دے خواہ اس سے کہا کہ اگر تو چاہے یا یہ نہ کہا تو عورت کو اختیار ہوگا کہ اگر چاہے تو خاصہ اسی مجلس میں اپنے آپ کو طلاق دے اور شوہر (۱) کو یہ اختیار نہ رہے گا کہ اس کو معزول کر دے اور اگر کسی شخص سے کہا کہ میری بیوی کو طلاق دے دے اور اس کے ساتھ مشیت کو ملا دیا یعنی یوں کہا کہ میری بیوی کو طلاق دے اگر تو چاہے تو اس کا بھی یہی حکم ہے کہ فقط اسی مجلس تک رہے گا اور اگر اس کے چاہنے کو نہ ملایا یعنی فقط یہ کہا کہ تو میری بیوی کو طلاق دے دے تو یہ تو وکیل ہے اور اسی مجلس تک مقصود نہ ہوگی اور وکیل کے معزول کرنے کا بھی مختار (۲) ہوگا یہ جو ہرۃ النیرہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو طلاق دے تو شوہر کو اس سے رجوع کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اگر اس سے کہا کہ تو اپنی سوکن کو طلاق دے تو یہ اسی

۱: اس کے یعنی مجبور کرنے والے یا مجبور کرنے والے نے جس شخص کو کہا ہو مثلاً زید نے عمرو کو مجبور کیا کہ اپنی بیوی کا امر زید کے اختیار میں یا خالد کے اختیار میں یا عمرو کی دوسری زوجہ کے اختیار میں دے۔ (۱) اور اگر مجلس گزر گئی تو عورت خود معزول ہو جائے گی۔ (۲) یعنی چاہے وکیل کو معزول کر دے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 353 Kitab-ut-Talaq

(It) is not intended (1) for the assembly, because she is an agent, and this is sufficient. And if he said to his wife, "Give your self a divorce," and intended three divorces, then she gave herself three separate or collective divorces, or said, "I have divorced myself," then three divorces will take effect. And if the woman gave one or two divorces, they will take effect; and if she remained silent after giving one divorce and then gave two divorces, then only one will take effect; this is in *Tartati*. And if the husband intended two divorces, then only one will take effect, unless the woman is a slave, meaning then both will take effect; this is in *Siraj-ul-Wahhaj*. And if the husband intended one, then by the woman giving three divorces, according to Imam-e-Azam (R.A.), nothing will take effect, and according to *Sahibain* (R.A.), one will take effect. And if the woman gave one divorce while the husband had no intention or intended one, then this will be one *Raj'i* (revocable) divorce. Similarly, if the woman made her self *Ba'in* (irrevocable), or (said) "I am haram," or "Tuh," or "Hurriyah," then also only one *Raj'i* divorce will take effect; this is in *Tartati*. And if, in the mentioned case, the woman said, "I have chosen my self," then no divorce will occur, and the matter that was delegated to the woman will slip out of her hands; this is in *Fath-ul-Qadeer*.

If he said to the woman, "Give your self three divorces," and the woman gave one divorce, then only one will take effect. And if he said to the woman, "Give yourself one divorce," and she gave three divorces, then according to Imam-e-Azam (R.A.), one divorce will take effect, and according to *Sahibain* (R.A.), one will take effect; this is in *Hidayah*. And if he said to the woman, "Give your self only one divorce," then one divorce will take effect, and the excess will be futile (*Laghw*). And if he said to the woman, "Give your self *Batliyah Raj'iyah* divorce," and she gave a *Ba'inah* divorce, or said "Give a *Ba'inah* divorce" and she gave a *Raj'iyah* divorce, then the same divorce will take effect as the husband commanded, not what the woman established; this is in *Badai*. And if he said to his two wives, "Both of you give yourselves three divorces," while both were his *Madkhulah* (those with whom he had consummated the marriage), then each of them gave divorce to herself and her co-wife one after another, then each one of them will be divorced by this first divorce from the three divorces, and it will not be that she is divorced by the second one's divorce, because after the first one's divorce, the second one's divorcing herself and her co-wife is invalid. And if the first one initiated and gave three divorces to her co-wife and then divorced herself, then her co-wife will be divorced, but she herself will not be, because she is the owner regarding her self and the transfer of ownership is

intended for the assembly. So, when she started giving divorce to her co-wife, the authority given to her for her self slipped from her hands, and after she started divorcing her self first, the authority to give divorce to the other cannot be excluded from her hands, because she is an agent regarding the other, and agency is not intended for the assembly; this is in *Zahiriyah*. And in *Multaqah*, it is narrated from Imam-e-Azam (R.A.) that if a man said to his two wives, "Both of you divorce yourselves," then each of them has the authority to divorce herself as long as both are present in the same assembly, but no one will have the authority to divorce her co-wife after the prohibition (2). After this, there is a heading.

1. That is, the intention is only for divorce, rather than in the sense that there is no need for intention because the word is explicit, so understand.
2. I say, this is that the word divorce was not said repeatedly, i.e., "gave one divorce, gave one divorce," so understand. (1) And he can also revoke it even if he dismisses the agent. (2) That is, her giving of divorce will be invalid and futile.

मजलिस तक मक़सूद (१) नहीं है, इसलिए कि यह तो वकील है यह काफ़ी है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि तू अपने नफ़्स (स्वयं) को तलाक़ दे दे और तीन तलाक़ की नीयत की, पस उसने अपने नफ़्स को तीन तलाक़ मुतफ़र्रिका (अलग-अलग) या इकट्ठी दे दीं या कहा कि मैंने अपने नफ़्स को तलाक़ दी, तो तीन तलाक़ वाक़े(लागू) होंगी। और अगर औरत ने एक या दो तलाक़ दीं तो (उतनी ही) वाक़े होंगी और अगर एक तलाक़ देकर खामोश रही फिर दो तलाक़ दीं तो एक ही वाक़े होगी, यह 'तर्तार्ती' में है। और अगर शौहर ने दो तलाक़ की नीयत की हो तो एक ही वाक़े होगी, सिवाय उस सूरत में कि औरत बांदी (दासी) हो, यानी तो दोनों वाक़े होंगी, यह 'सराजुल वह्जाज' में है। और अगर शौहर ने एक की नीयत की हो तो औरत के तीन तलाक़ वाक़े करने से इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक कुछ वाक़े न होगा और साहिबैन (रह.) के नज़दीक एक वाक़े होगी। और अगर औरत ने एक तलाक़ दी, हालाँकि शौहर की कुछ नीयत नहीं है या एक की नीयत है, तो यह एक तलाक़-ए-रजी होगी। और इसी तरह अगर औरत ने अपने नफ़्स को बाइन कर दिया या (कहा) मैं हराम हूँ या 'त' हूँ या 'हुरिया' हूँ, तो भी एक ही तलाक़-ए-रजी वाक़े होगी, यह 'तर्तार्ती' में है। और अगर मज़कूरा सूरत में औरत ने यूँ कहा कि मैंने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया, तो तलाक़ न पड़ेगी और जो अम्र कि औरत को तफ़वीज़ (सुपुर्द) हुआ था, उसके हाथ से बाहर हो जाएगा, यह 'फ़त्हुल क़दीर' में है।

अगर औरत से कहा कि तू अपने नफ़्स को तीन तलाक़ दे, पस औरत ने एक तलाक़ दी तो एक ही होगी। और अगर औरत से कहा कि अपने आप को एक तलाक़ दे, पस उसने तीन तलाक़ दे दीं, तो इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक एक तलाक़ वाक़े होगी और साहिबैन (रह.) के नज़दीक एक वाक़े होगी, यह 'हिदाया' में है। और अगर औरत से कहा कि तू अपने नफ़्स को एक ही तलाक़ दे, तो एक तलाक़ वाक़े होगी और ज़ियादती लग्व (व्यर्थ) होगी। और अगर औरत से कहा कि तू अपने नफ़्स को 'बतलिया रजीया' तलाक़ दे, पस उसने 'बाइना' तलाक़ दी या कहा कि 'बाइना' तलाक़ दे और उसने 'रजीया' तलाक़ दी, तो वैसी ही तलाक़ वाक़े होगी जिसका शौहर ने हुक्म किया है, न वह जो औरत ने साबित की है, यह 'बदाय' में है। और अगर उसने अपनी दो औरतों से कहा कि तुम दोनों अपने नफ़्सों को तीन तलाक़ दो, हालाँकि दोनों उसकी म दखूला (जिनसे सहवास किया हो) हों, पस हर एक ने अपने नफ़्स को और अपनी सौतन को आगे-पीछे तलाक़ दे दीं, तो हर एक दोनों में से यह ततलीक़-ए-अव्वल तीन तलाक़ों से मुतल्लक़ा होगी और यह न होगा कि दूसरी के ततलीक़ से मुतल्लक़ा हो, इस वास्ते कि अव्वल की ततलीक़ के बाद दूसरी का अपने नफ़्स को और अपनी सौतन

को तलाक़ देना बातिल है। और अगर पहली ने इब्तिदा करके अपनी सौतन को तीन तलाक़ दे दीं फिर अपने नफ़्स को तलाक़ दी, तो उसकी सौतन मुतल्लक़ा होगी, वह खुद न होगी, इस वास्ते कि वह अपने नफ़्स के हक़ में मालिक है और तमलक मक़सूद-ए-मजलिस है, पस जब उसने अपनी सौतन को तलाक़ देना शुरू किया तो जो इख़्तियार उसको उसके नफ़्स के वास्ते दिया गया था, वह उसके हाथ से निकल गया और अपने नफ़्स को पहले तलाक़ देनी शुरू करने के बाद दूसरी के तलाक़ देने का इख़्तियार उसके हाथ से खारिज नहीं हो सकता है, इस वास्ते कि वह दूसरी के हक़ में वकील है और वकालत मक़सूद-ए-मजलिस नहीं होती है, यह 'ज़हीरिया' में है। और 'मुल्तका' में इमाम आज़म (रह.) से रिवायत है कि एक शख़्स ने अपनी दो औरतों से कहा कि तुम दोनों अपने नफ़्सों को तलाक़ दो, तो उन दोनों में से हर एक को अपने नफ़्स के तलाक़ दे देने का इख़्तियार बाक़ी है जब तक कि दोनों इसी मजलिस में साबित हैं, मगर किसी को यह इख़्तियार न रहेगा कि बाद ममानअत (२) के अपनी सौतन को तलाक़ दे, इसके बाद सुर्खी है।

1. यानी सिर्फ़ तलाक़ की नीयत है, बल्कि नीयत के इस मायने कि कुछ ज़रूरत नहीं है क्योंकि लफ़्ज़ सरीह है, फ़अफ़हम।
2. क़ुल्तु (मैंने कहा) यह है कि लफ़्ज़-ए-तलाक़ मकर न कहा यानी एक तलाक़ दी एक तलाक़ दी, फ़अफ़हम। (१) और इससे रुजू भी कर सकता है चाहे माज़ूल कर दे। (२) यानी उसका तलाक़ देना बातिल व बेकार होगा।

مجلس تک مقصود (۱) نہیں ہے اس واسطے کہ یہ تو وکیل ہے یہ کافی ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو اپنے نفس کو طلاق دے دے اور تین طلاق کی نیت کی پس اس نے اپنے نفس کو تین طلاق متفرقہ یا اکٹھی دے دیں یا کہا کہ میں نے اپنے نفس کو طلاق دی تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر عورت نے ایک یادو طلاق دیں تو واقع ہوں گی اور اگر ایک طلاق دے کر خاموش رہی پھر دو طلاق دیں تو ایک ہی واقع ہوگی یہ ترتائی میں ہے اور اگر شوہر نے دو طلاق کی نیت کی ہو تو ایک ہی واقع ہوگی الا اس صورت میں کہ عورت باندی ہو یعنی تو دونوں واقع ہوں گے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر شوہر نے ایک کی نیت کی ہو تو عورت کے تین طلاق واقع کرنے سے امام اعظمؒ کے نزدیک کچھ واقع نہ ہوگا اور صاحبینؒ کے نزدیک ایک واقع ہوگی اور اگر عورت نے ایک طلاق دی حالانکہ شوہر کی کچھ نیت نہیں ہے یا ایک کی نیت ہے تو یہ ایک طلاق رجعی ہوگی اور اسی طرح اگر عورت نے اپنے نفس کو بائن کر دیا یا میں حرام ہوں یا تہ ہوں یا حریہ ہوں تو بھی ایک ہی طلاق رجعی واقع ہوگی یہ ترتائی میں ہے اور اگر در صورت مذکورہ عورت نے یوں کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو طلاق نہ پڑے گی اور جو امر کہ عورت کو تفویض ہوا تھا اس کے ہاتھ سے باہر ہو جائے گا یہ فتح القدیر میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو تین طلاق دے پس عورت نے ایک طلاق دی تو ایک ہی ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ اپنے آپ کو ایک طلاق دے پس اس نے تین طلاق دے دیں تو امام اعظمؒ کے نزدیک ایک طلاق واقع ہوگی اور صاحبینؒ کے نزدیک ایک واقع ہوگی یہ ہدایہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو ایک ہی طلاق دی تو ایک طلاق واقع ہوگی اور زیادتی لغو ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو بتلیہ رجعیہ طلاق دے پس اس نے بائنہ طلاق

دی یا کہا کہ بائنہ طلاق دے اور اس نے رجعیہ طلاق دی تو ویسی ہی طلاق واقع ہوگی جس کا شوہر نے حکم کیا ہے نہ وہ جو عورت نے ثابت کی ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر اس نے اپنی دو عورتوں سے کہا کہ تم دونوں اپنے نفسوں کو تین طلاق دو حالانکہ دونوں اس کی مدخولہ ہوں پس ہر ایک نے اپنے نفس کو اور اپنی سوکن کو آگے پیچھے طلاق دے دیں تو ہر ایک دونوں میں سے یہ تطلیق اول تین طلاقوں سے مطلقہ ہوگی اور یہ نہ ہوگا کہ دوسری کے تطلیق سے مطلقہ ہو اس واسطے کہ اول کی تطلیق کے بعد دوسری کا اپنے نفس کو اور اپنی سوکن کو طلاق دینا باطل ہے اور اگر پہلی نے ابتدا کر کے اپنی سوکن کو تین طلاق دے دیں پھر اپنے نفس کو طلاق دی تو اس کی سوکن مطلقہ ہوگی خود نہ ہوگی اس واسطے کہ وہ اپنے نفس کے حق میں مالکہ ہے اور تملیک مقصود بر مجلس ہے پس جب اس نے اپنی سوکن کو طلاق دینا شروع کیا تو جو اختیار اس کو اس کے نفس کے واسطے دیا گیا تھا وہ اس کے ہاتھ سے نکل گیا اور اپنے نفس کو پہلے طلاق دینی شروع کرنے کے بعد دوسری کے طلاق دینے کا اختیار اس کے ہاتھ سے خارج نہیں ہو سکتا ہے اس واسطے کہ وہ دوسری کے حق میں وکیل ہے اور وکالت مقصود بر مجلس نہیں ہوتی ہے یہ ظہیر یہ میں ہے اور ملتی میں امام اعظمؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص نے اپنی دو عورتوں سے کہا کہ تم دونوں اپنے نفسوں کو طلاق دو تو ان دونوں میں سے ہر ایک کو اپنے نفس کے طلاق دے دینے کا اختیار باقی ہے جب تک کہ دونوں اسی مجلس میں ثابت ہیں مگر کسی کو یہ اختیار نہ رہے گا کہ بعد ممانعت (۲) کے اپنی سوکن کو طلاق دے اس کے بعد سرخی ہے۔

۱۔ یعنی صرف طلاق کی نیت ہے بلکہ نیت کے اس معنی کہ کچھ حاجت نہیں ہے کیونکہ لفظ صریح ہے فافہم۔ ۲۔ قلت یہ یہ ہے کہ لفظ طلاق مکر نہ کہا یعنی ایک طلاق دی ایک طلاق دی فافہم۔ (۱) اور اس سے رجوع بھی کر سکتا ہے چاہے معزول کر دے۔ (۲) یعنی اس کا طلاق دینا باطل و بیکار ہوگا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (353) Kitab-ut-Talaq

If a woman is told, "Divorce your soul (yourself) three times if you wish," and she gives herself one or two divorces, then by consensus (ijma), nothing will occur.

If a man says to his two wives, "Both of you divorce yourselves three times if you both wish," and only one of them gives herself and her co-wife three divorces in the same session, then neither of them shall be divorced. Then, if the other wife also gives herself and her co-wife three divorces before leaving that session, both will become divorced with three divorces each, and the divorce will not be effective from only one of them. If both rose from the session, and then each gave herself and her co-wife three divorces, then neither of them would be divorced; this is in *Al-Muheet*. If a woman is told, "Divorce your soul three times if you wish," and she gives herself one or two divorces, then by consensus, nothing will occur; this is in *Al-Badai*. If in this issue the woman says, "I wanted one, and one, and one," and if she says them consecutively, then three divorces will occur, regardless of whether the marriage has been consummated or not; this is in *Al-Tabyeen*. If a woman is told, "Give yourself one divorce if you wish," and she gives three divorces, then according to Imam-e-Azam (R.A.), nothing will occur, and according to Sahibain (R.A.), one divorce will occur; this is in *Al-Kafi*. If a woman is told, "Divorce yourself whenever you wish," the woman will have the choice to divorce herself whenever she wants, whether in that session or after, but her wish will be effective only once. Similarly, if "Mata Shi'ta" (whenever you wish) or "Idha Shi'ta" (when you wish) is said, it means "whenever you wish." If "Kullama Shi'ta" (every time you wish) is said, the woman will continue to have this right as many times as she wishes, until three divorces are completed; this is in *Siraj-ul-Wahhaj*. If a woman is told, "Tallaqi Nafsaki Kaifa Shi'ti" (Divorce yourself in whatever manner you wish), the woman will have the choice to divorce herself in any manner she wishes—Bain or Raj'i, one, two, or three—but the aforementioned wish (1) will be limited to that session; this is in *Al-Tahzeeb*. If a woman is told, "Divorce yourself if you wish, and such-and-such wife divorces the other if she wishes," and she says, "So-and-so is divorced, and I am divorced, and so-and-so is divorced," then divorce will occur for both; this is in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

If a man says to his wife, "Tallaqi Nafsaki Nafsaki Ashran In Shi'ti" (Divorce yourself... ten times if you wish):

If a woman is told, "Give yourself three divorces if you wish," and she says, "I am divorced" (2), then nothing will occur unless she says "three divorces," then it will be

effective; this is in *Al-Tatar Khaniya*. If a woman is told, "Divorce yourself if you wish," and she says "Qad Shi'tu" (I have indeed wished to divorce myself), this is invalid. If a man says to his wife, "Divorce yourself whenever you wish," and then the man becomes insane, and the woman then gives herself a divorce (3), Imam Muhammad (R.A.) stated that the divorce will be effective.

(1) Meaning, after three divorces are completed, the wish is void and, according to us, will end. (2) Meaning, she may do as she wishes in that same session. (3) Meaning, in that same session.

अगर औरत से कहा कि अपने नफ़्स (स्वयं) को तीन तलाक़ दे अगर तू चाहे, तो उसने अपने नफ़्स को एक या दो तलाक़ दीं तो सर्वसम्मति (बिल-इज्मा) से कुछ भी वाक़े(लागू) नहीं होगी।

अगर अपनी दो औरतों से कहा कि तुम दोनों अपने नफ़्सों को तीन तलाक़ दो अगर तुम दोनों चाहो, तो उन दोनों में से केवल एक ने अपने नफ़्स को और अपनी सौतन को उसी मजलिस (बैठक) में तीन तलाक़ दीं, तो दोनों में से कोई भी मुतल्लक़ा (तलाक़शुदा) नहीं होगी। फिर अगर उस मजलिस से उठने से पहले दूसरी ने भी अपने नफ़्स को और अपनी सौतन को तीन तलाक़ दे दीं, तो दोनों तीन-तीन तलाक़ से मुतल्लक़ा हो जाएंगी और दोनों में से किसी एक की तलाक़ से तलाक़ वाक़े नहीं होगी। और अगर दोनों मजलिस से उठ खड़ी हुईं, फिर दोनों में से हर एक ने अपने नफ़्स को और अपनी सौतन को तीन तलाक़ दीं, तो दोनों में से कोई भी मुतल्लक़ा नहीं होगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत से कहा कि अपने नफ़्स को तीन तलाक़ दे अगर तू चाहे, फिर उसने अपने नफ़्स को एक या दो तलाक़ दीं, तो सर्वसम्मति से कुछ भी वाक़े नहीं होगी, यह 'बदा-ए' में है। और अगर इस मसले में औरत ने यूँ कहा कि "मैंने चाहा एक और एक और एक", तो अगर उसने इसे एक-दूसरे से निरंतर इस तरह कहा तो तीन तलाक़ पड़ जाएंगी, चाहे वह मदखूला हो या गैर-मदखूला, यह 'तय्यीन' में है। अगर औरत से कहा कि तू अपने नफ़्स को एक तलाक़ दे अगर तू चाहे, फिर उसने तीन तलाक़ दे दीं, तो इमाम आज़म (र.) के नज़दीक कुछ भी वाक़े नहीं होगी और साहबैन (र.) के नज़दीक एक तलाक़ वाक़े होगी, यह 'काफ़ी' में है। और अगर औरत से कहा कि तू अपने नफ़्स को तलाक़ दे जब तू चाहे, तो औरत को इख्तियार (अधिकार) होगा कि जब चाहे अपने नफ़्स को तलाक़ दे दे, चाहे उसी मजलिस में या उसके बाद, मगर उसकी मशियत (इच्छा) एक ही बार होगी। इसी तरह अगर 'मती मशअत' या 'इज़ा मशअत' कहा तो वह 'मती मशअत' की तरह है जिसका अर्थ है "जब तू चाहे"। और अगर कहा कि 'कुलमा शित' यानी हर बार जब तू चाहे, तो औरत को बराबर यह इख्तियार रहेगा जितनी बार चाहे जब चाहे, यहाँ तक कि तीन तलाक़ पूरी हो जाएं यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। और अगर औरत से कहा कि 'तलक़ी नफ़्सक कैफ़ शित' यानी तू अपने नफ़्स को तलाक़ दे जिस कैफियत (स्थिति) से तेरा जी चाहे, तो औरत को इख्तियार होगा कि जिस कैफियत से चाहे बाइन या रजई, एक या दो या तीन अपने आप को दे दे, मगर मशियत (१) مذکورہ (उल्लेखित) मक़सद पर मजलिस होगी, यह 'तहज़ीब' में है। अगर औरत से कहा कि तू अपने नफ़्स को तलाक़ दे अगर तू चाहे और फलां बीवी दूसरी को तलाक़ दे अगर तू चाहे, फिर उसने कहा कि फलां तालिक़ा है और मैं

तालिक़ा हूँ और फलां तालिक़ा है, तो दोनों पर तलाक़ वाक़े हो जाएगी, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है।

अगर किसी ने अपनी बीवी से कहा कि 'तलक़ी नफ़्सक नफ़्सक अशरन इन शित':

अगर औरत से कहा कि अपने नफ़्स को तीन तलाक़ दे अगर तू चाहे, फिर उसने कहा कि मैं तालिक़ा (२) हूँ, तो कुछ भी वाक़े नहीं होगी सिवाय इसके कि वह कहे कि "तीन तलाक़" हों तो वाक़े होंगी, यह 'तातारखानिया' में है। और अगर औरत से कहा कि अपने नफ़्स को तलाक़ दे अगर तू चाहे, फिर उसने कहा कि 'क़द शित' यानी मैंने ज़रूर चाहा है कि मैं अपने नफ़्स को तलाक़ दूँ, तो यह बातिल है। एक शख़्स ने अपनी बीवी से कहा कि अपने नफ़्स को तलाक़ दे जब तू चाहे, फिर वह शख़्स मजनून (पागल) हो गया, फिर औरत ने अपने नफ़्स को तलाक़ (३) दी, तो इमाम मुहम्मद (र.) ने कहा कि तलाक़ वाक़े हो जाएगी।

(१) यानी तीन तलाक़ पूरी होने के बाद फिर मशियत बेकार है और हमारे नज़दीक खत्म हो जाएगी। (२) यानी उसी मजलिस में जो चाहे करे। (३) यानी उसी मजलिस में।

اگر عورت سے کہا کہ اپنے نفس کو تین طلاق دے اگر تو چاہے پس اس نے اپنے نفس کو ایک یا دو طلاق دیں تو بالا جماع کچھ واقع نہ ہوگی:

اگر اپنی دو عورتوں سے کہا کہ تم دونوں اپنے نفسوں کو تین طلاق دو اگر تم دونوں چاہو پس ان دونوں میں سے فقط ایک نے اپنے نفس کو اور اپنی سوکن کو اسی مجلس میں تین طلاق دیں تو دونوں میں سے کوئی مطلقہ نہ ہوگی پھر اگر قبل اس مجلس سے قیام کرنے کے دوسری نے بھی اپنے نفس کو اور اپنی سوکن کو تین طلاق دے دیں تو دونوں تین تین طلاق سے مطلقہ ہو جائیں گی اور دونوں میں سے ایک کی طلاق سے طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر دونوں مجلس سے اٹھ کھڑی ہوئیں پھر دونوں میں سے ہر ایک نے اپنے نفس کو اور اپنی سوکن کو تین طلاق دیں تو دونوں میں سے کوئی مطلقہ نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اپنے نفس کو تین طلاق دے اگر تو چاہے پس اس نے اپنے نفس کو ایک یا دو طلاق دیں تو بالا جماع کچھ واقع نہ ہوگی یہ بدائع میں ہے اور اگر اس مسئلہ میں عورت نے یوں کہا کہ میں نے چاہی ایک اور ایک اور ایک پس اگر اسے ایک دوسرے سے متصل اس طرح کہا تو تین طلاق پڑ جائیں گی خواہ مدخولہ ہو یا غیر مدخولہ ہو یہ تبیین میں ہے۔ اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو ایک طلاق دے اگر تو چاہے پس اس نے تین طلاق دے دیں تو امام اعظمؒ کے نزدیک کچھ واقع نہ ہوگی اور صاحبینؒ کے نزدیک ایک طلاق واقع ہوگی یہ کافی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو طلاق دے جب چاہے تو عورت کو اختیار ہوگا کہ جب چاہے اپنے نفس کو طلاق دے دے خواہ اس مجلس میں یا اس کے بعد مگر اس کی مشیت ایک ہی بار ہوگی اسی طرح اگر متی مشئت یا اذا مشئت کہا تو مثل متی مشئت بمعنی جب چاہے کے ہے اور اگر کہا کہ کلما شئت یعنی ہر بار جب چاہے تو عورت کو

برابر یہ اختیار رہے گا جتنی بار چاہے جب چاہے یہاں تک کہ تین طلاق پوری ہو جائیں یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ طلقی نفسک کیف شئت یعنی تو اپنے نفس کو طلاق دے جس کیفیت سے تیرا جی چاہے تو عورت کو اختیار ہوگا کہ جس کیفیت سے چاہے با ئنہ یا رجعیہ ایک یا دو یا تین اپنے تئیں دے دے مگر مشیت (۱) مذکورہ مقصود پر مجلس ہوگی یہ تہذیب میں ہے اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو طلاق دے اگر تو چاہے اور فلاں بیوی دوسری کو طلاق دے اگر تو چاہے پس اس نے کہا کہ فلاں طلاقہ ہے اور میں طلاقہ ہوں اور فلاں طلاقہ ہے تو دونوں پر طلاق واقع ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کسی نے اپنی بیوی سے کہا کہ طلقی نفسک نفسک عشرا ان شئت:

اگر عورت سے کہا کہ اپنے نفس کو طلاق دے تین طلاق اگر تو چاہے پس اس نے کہا کہ میں طالقہ (۲) ہوں تو کچھ واقع نہ ہو گی الا آنکہ کہے تین طلاق ہوں تو واقع ہوں گی یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اپنے نفس کو طلاق دے اگر تو چاہے پس اس نے کہا کہ قد شئت یعنی میں نے ضرور چاہا ہے کہ میں اپنے نفس کو طلاق دوں تو یہ باطل ہے ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ اپنے نفس کو طلاق دے جب تو چاہے پھر یہ شخص مجنون (مجنون) ہو گیا پھر عورت نے اپنے نفس کو طلاق (۳) دی تو امام محمدؒ نے کہا کہ طلاق واقع ہو جائے گی۔

(۱) یعنی بعد تین طلاق پوری ہونے کے پھر مشیت بیکار ہے اور ہمارے نزدیک ختم ہو جائے گی۔ (۲) یعنی اسی مجلس میں جو چاہے کرے۔ (۳) یعنی اسی مجلس میں۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 --- 355 --- Kitab al-Talaq

It was stated that whatever a husband can retract (Ruju) from will be void upon such occurrences, and that from which he cannot retract will not be void upon its occurrence. This is in Fatawa Qazi Khan. It is narrated from Imam Muhammad in *Muntaqa* that if a man said to his wife, "Give yourself one divorce whenever you wish," then said, "Give yourself such a divorce that I may be able to retract (Ruju) whenever you desire," and after a few days the wife said, "I am divorced (Taliqa)," this will be a divorce from which the husband can retract. The wife's statement will be a response to the husband's second command; this is in *Muhit*. If someone said to his wife, "Divorce yourself ten times if you wish," and she said, "I have given myself three divorces," nothing will occur. This is in Fatawa Qazi Khan. I say, it is appropriate that this be based on the opinion of the 'Azam' (the great Imams), and Allah knows best.

If it was said to the wife: "You are divorced if you desire (aratti), or if you choose (hikkumti), or if you wish (hawaiti), or if you accept (ajabti)," and the wife said in that same sitting, "I desired" or "I intended," then the divorce will occur:

If it was said to the wife, "Divorce yourself if you wish," and the wife said, "I wished," nothing will occur; this is in *Badai*. It is written in *Ziyadat* that if he said to his wife, "When tomorrow comes, divorce yourself for a thousand dirhams," and the husband retracted (Ruju) before tomorrow came, the retraction will not be effective. If the wife said, "When tomorrow comes, divorce me for a thousand dirhams," and he retracted from it before tomorrow came, the wife's retraction would be effective; this is in *Tatar-khaniya*. If it was said to the wife, "You are divorced if you wish," and she said, "I wished," the divorce will occur, and this intention (Mashiyat) must be within the same sitting; this is in *Tahzeeb*. If it was said to the wife, "You are divorced if you desire (aratti), or if you choose (hikkumti), or if you wish (hawaiti), or if you accept (ajabti)," and the wife said in that same sitting, "I desired" or "I intended," then the divorce will occur; this is in *Hawi*. If it was said to the wife, "You are divorced if you find it good or if it is agreeable to you," and the wife said, "I liked it," then it will not occur; this is in *Ghayat al-Saruji*. If it was said to the wife, "The matter is divorce," and he intended it, and the wife said, "I wish for it," it will occur by way of *Istihsan* (juridical preference). If there was no intention, it will not occur. If it was said, "Wish for your divorce," it will not occur without intention. If it was said to the wife, "If you wish, you are divorced," and the wife said, "Yes, I accepted" or "I am satisfied," it will not occur. If it was said, "You are divorced if you accept," and the wife said, "I wished," it is narrated from Faqih Abu Bakr Balkhi that the divorce will occur; this is in *Muhit Sarkhasi*.

फतावा आलमगिरी ..... जिल्द २ --- ३५५ --- किताबुत्तलाक

[इमाम साहब] ने फरमाया कि जिस बात से शौहर रुजू (वापस) कर सकता है, वह उसके ऐसे होने (यानी शर्त के पूरे होने) से बातिल हो जाएगी और अपनी जिस बात से रुजू नहीं कर सकता, वह उसके होने से बातिल न होगी। यह फतावा काजी खान में है। 'मुंतकी' में इमाम मोहम्मद से रिवायत है कि अगर औरत से कहा कि अपने नफ्स (खुद) को एक तलाक बांध दे जब चाहे, फिर उससे कहा कि अपने नफ्स को एक ऐसी तलाक दे कि मैं रुजू कर सकूँ जब तेरा जी चाहे, तो औरत ने चंद रोज़ बाद कहा कि मैं 'तालि-का' (तलाकशुदा) हूँ, तो यह एक ऐसी तलाक होगी जिसमें शौहर रुजू कर सकता है। और औरत का यह कौल (कथन) शौहर के दूसरे कलाम का जवाब होगा, यह 'मुहीत' में है। और अगर किसी ने अपनी बीवी से कहा कि 'तलिकी नफ्सिक अशरन इन शित' (अपने आप को दस तलाक दे अगर तू चाहे), फिर उसने कहा कि मैंने अपने नफ्स को तीन तलाक दे दीं, तो कुछ वाके न होगी, यह फतावा काजी खान में है। 'कुलतु' (मैं कहता हूँ) कि यह 'अज़म' के कौल पर होना चाहिए, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अगर औरत से कहा: 'अन्त तालिक इन अरदती' (तू तलाकशुदा है अगर तूने चाहा) और 'हिकमत' (अधिकार दिया) या 'हवीत' (ख्वाहिश की) या 'अजबत' (पसंद किया), तो औरत ने उसी मजलिस में कहा कि मैंने चाहा या मैंने इरादा किया, तो तलाक वाके हो जाएगी:

अगर औरत से कहा कि अपने नफ्स को तलाक दे अगर तू चाहे, फिर औरत ने कहा कि मैंने चाहा, तो कुछ वाके न होगी, यह 'बदा-ए' में है। और 'ज़ियादात' में लिखा है कि अपनी बीवी से कहा कि जब कल का दिन आए तो अपने नफ्स को बाज़ हज़ार दिरहम के बदले तलाक दे दे, फिर शौहर ने कल के दिन आने से पहले रुजू कर लिया, तो रुजू करना कुछ कारगर न होगा। और अगर औरत ने कहा कि जब कल का दिन आए तो मुझे बाज़ हज़ार दिरहम के बदले तलाक दे दे, फिर उसने कल के दिन आने से पहले उससे रुजू कर लिया, तो औरत का रुजू करना कारगर हो गया, यह 'तातारखानिया' में है। और अगर औरत से कहा कि तू तलाकशुदा है अगर तू चाहे, फिर उसने कहा कि मैंने चाहा, तो तलाक वाके हो जाएगी और यह 'मशियत' (इच्छा) महज़ मजलिस में होगी, यह 'तहज़ीब' में है। और अगर औरत से कहा कि 'अन्त तालिक इन अरदती' (तू तलाकशुदा है अगर तूने चाहा) और 'हिकमत' (अधिकार दिया) या 'हवीत' (ख्वाहिश की) या 'अजबत' (पसंद किया), तो औरत ने उसी मजलिस में कहा कि मैंने चाहा या मैंने इरादा किया, तो तलाक वाके हो जाएगी, यह 'हावी' में है। और अगर औरत से कहा कि तू तलाकशुदा है अगर तुझे भला मालूम हो या तेरे मुवाफिक हो, फिर औरत ने

कहा कि 'अहबबत' (मैंने पसंद किया), तो वाके न होगी, यह 'गायतुल सरुजी' में है। और अगर औरत से कहा कि 'शानी अत-तलाक' (तलाक का मामला है) और उसकी नियत की, फिर औरत ने कहा कि मैंने चाहा है, तो 'इस्तहसानन' (बेहतर तौर पर) वाके हो जाएगी, और अगर नियत न हो तो वाके न होगी। और अगर कहा कि तू अपनी तलाक चाह, तो बिना नियत के वाके न होगी। और अगर औरत से कहा कि अगर तू चाहे तो तलाकशुदा है, फिर औरत ने कहा हाँ मैंने कुबूल किया या मैं राजी हुई, तो वाके न होगी। और अगर कहा कि तू तलाकशुदा है अगर तू कुबूल करे, फिर औरत ने कहा कि मैंने चाहा, तो फकीह अबू बकर बल्खी से मनकूल है कि तलाक वाके हो जाएगी, यह 'मुहीत सरखसी' में है।

نے فرمایا کہ جس بات سے شوہر رجوع کر سکتا ہے وہ اس کے ایسے بھتوں کے ایسے بھتوں ہو جانے سے باطل ہو جائے گی اور اپنی جس بات سے رجوع نہیں کر سکتا ہے وہ اس کے بھتوں ہونے سے باطل نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے منتقی میں امام محمد سے روایت ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ اپنے نفس کو ایک طلاق باندھ دے جب چاہے پھر اس سے کہا کہ اپنے نفس کو ایک ایسی طلاق دے کہ میں رجعت کر سکوں جب تیرا جی چاہے پس عورت نے بعد چند روز کے کہا کہ میں طالقہ ہوں تو یہ ایک ایسی طلاق ہوگی جس میں شوہر رجوع کر سکتا ہے اور عورت کا یہ قول شوہر کے دوسرے کلام کا جواب ہو گا یہ محیط میں ہے اور اگر کسی نے اپنی بیوی سے کہا کہ طلقي نفسك عشر ان شئت یعنی اپنے نفس کو طلاق دے دے اگر تو چاہے پس اس نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تین طلاق دے دیں تو کچھ واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے قلت ینبغی ان یکون هذا علی قول الاعظم واللہ اعلم۔

اگر عورت سے کہا: انت طالق ان اردت اور حکمت او هویت و اجبت پس عورت نے اسی مجلس میں کہا کہ میں نے چاہی یا میں نے ارادہ کیا تو طلاق واقع ہوگی:

اگر عورت سے کہا کہ اپنے نفس کو طلاق دے اگر تو چاہے پس عورت نے کہا کہ میں نے چاہا تو کچھ واقع نہ ہوگی یہ بدائع میں ہے اور زیادات میں لکھا ہے کہ اپنی بیوی سے کہا کہ جب کل کا روز آئے تو اپنے نفس کو بعض ہزار درہم کے طلاق دے پھر شوہر نے کل کا روز آنے سے پہلے رجوع کر لیا تو رجوع کرنا کچھ کار آمد نہ ہوگا اور اگر عورت نے کہا کہ جب کل کا روز آئے تو مجھے بعض ہزار درہم کے طلاق دے دے پھر اس نے کل کا روز آنے سے پہلے اس سے رجوع

کر لیا تو عورت کا رجوع کرنا کار آمد ہو گیا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو چاہے پس اس نے کہا کہ میں نے چاہا تو طلاق واقع ہوگی اور یہ مشیت محض مجلس ہوگی یہ تہذیب میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ انت طالق ان اردت اور حکمت او ھویت و اجبت پس عورت نے اسی مجلس میں کہا کہ میں نے چاہی یا میں نے ارادہ کیا تو طلاق واقع ہوگی یہ حاوی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تجھے بھلا معلوم ہو یا تیرے موافق ہو پس عورت نے کہا کہ احببت میں نے دوست رکھی تو واقع نہ ہوگی یہ غایۃ السر وجی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ شاني الطلاق اور اس کی نیت کی نیت کی پس عورت نے کہا کہ میں نے چاہی ہے تو استحساناً واقع ہو گی اور اگر نیت نہ ہو تو واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ تو اپنی طلاق چاہ تو بلانیت چاہ تو بلامیت واقع ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ اگر تو چاہے تو طالقہ ہے پس عورت نے کہا ہاں میں نے قبول کیا یا میں راضی ہوئی تو واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو قبول کرے پس عورت نے کہا کہ میں نے چاہی یہ فقیہ ابو بکر بلخی سے منقول ہے کہ طلاق واقع ہوگی یہ محیط سر خسی میں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 Kitab al-Talaq If a man tells his wife: "You are divorced once if you wish," and the woman says: "I wish for three divorces," then according to Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him), the divorces will not occur:

If a man says to his wife: "You are divorced if you wish," and she says: "I wish [for it] if you wish," and then the husband says: "I wish [for it]," even though his intention was for divorce, then the condition of "wishing" is voided. Even if the husband says, "I wished for your divorce," it will only occur if that was his intention. This is stated in *Hidaya*.

If he says to his wife: "You are divorced if you wish," and she says: "I wish [for it]," there are two possibilities: either she tied her wish to an event that occurred in the past, in which case the divorce will occur; or she tied her wish to an event that has not yet occurred, in which case the divorce will not occur and the matter of delegated authority (1) will be lost to the woman. For this reason, we have stated that if the woman says: "I wish [for it] if my father wishes," this is void. And if she says: "I wish [for it]" after her father wishes, the divorce will not occur; this is in *Muhit*.

If a man says to his wife: "You are divorced by divorce if you wish," and the woman says: "I am divorced," this is void. If she says: "I am divorced by divorce," then three divorces will occur; this is in *Fatawa-e-Qazi Khan*. If he says to her: "You are divorced by one divorce if you wish," and she says: "I wish for three divorces," then according to Imam-e-Azam, three divorces will not occur, while according to the *Sahibain* (the two students of Imam Abu Hanifa), one divorce will occur each time; this is in *Muhit-e-Sarakhsi*.

If he says: "You are divorced by divorce if you wish," and she wishes for one divorce, it will not occur; but if she wishes for one, then another, and another, three divorces will take place, whether the marriage has been consummated or not. If she says "I wish for it" and remains silent, the disinterest is established; even if she wishes for it later, it will not occur (2); this is in *Tatar Khani*. If a man says to his wife: "You are divorced if you wish, and if you wish, and if you wish," and she says: "I wish," then the divorce will not occur until she says it three times; this is in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

If he says: "You are divorced once if you wish," and she says: "I wish for half of one," she will not be divorced; this is in *Muhit-e-Sarakhsi*. In *Waw*, Rashid narrates from Imam Muhammad that if a man says to his wife: "You are divorced once if you wish, if you wish," and the woman says: "Yes, I indeed wish for one, yes, I indeed wish for

two," then he ruled that if the woman said them together, three divorces will occur; this is in *Muhit*. If a man says to his wife: "You are divorced if you wish, and if you wish," and she says: "I wish," she will be divorced by three divorces; this is in *Fatawa-e-Qazi Khan*. The translator says: The original Arabic text is *'anti taliq thint wa thint ithnatain'*. Then by using the conjunction *waw*, this ruling has been given. In such a style, the *waw* effectively means "and also." This is clearer in the Urdu language; therefore, in our language, the intention will be considered (3) for three divorces to occur. And Allah knows best. If someone says: "If I marry so-and-so, she is divorced if she wishes," and then he marries her, she has the choice to exercise her wish (will) until the gathering in which she becomes aware of it; this is in *Muhit-e-Sarakhsi*. And if he says to his wife: "You are divorced if so-and-so wishes..."

(1) i.e., Delegation of divorce (*Tafwid al-Talaq*). (2) i.e., If I wish until the point of divorce. (3) i.e., Based on the difference of opinion.

फतावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द 2 किताबुत्तलाक अगर औरत से कहा कि तू त़ा-ल़क़ा (तलाकशुदा) है एक तलाक, अगर तू चाहे, तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह के नज़दीक तीन तलाक वाक़े(लागू) नहीं होंगी:

अगर औरत से कहा कि तू त़ा-ल़क़ा है अगर तू चाहे, फिर उसने कहा कि मैंने चाहा अगर तू चाहे, फिर शौहर ने कहा कि मैंने चाहा, हालाँकि उसकी नीयत तलाक की थी, तो मशियत (इच्छा) का अमर मज़कूर बातिल (रद्द) हो गया। यहाँ तक कि अगर शौहर ने यूँ कहा कि मैंने तेरी तलाक चाही, तो नीयत की शर्त पर तलाक वाक़े हो जाएगी। यह 'हिदाया' में है। और अगर औरत से कहा कि तू त़ा-ल़क़ा है अगर तू चाहे, फिर उसने कहा कि मैंने चाहा, अगर ऐसा हुआ तो इसमें दो सूरतें हैं: या तो उसने अपनी चाहत को ऐसे अमर (काम) पर मुअल्लक़ (निर्भर) किया जो गुज़रे हुए ज़माने में पाया गया है, तो ऐसी सूरत में तलाक वाक़े हो जाएगी। या उसने अपनी मशियत (इच्छा) को ऐसे काम पर मुअल्लक़ किया जो वाक़े नहीं हुआ है, तो ऐसी सूरत में तलाक वाक़े नहीं होगी और अमर (1) मज़कूर औरत के हाथ से निकल जाएगा। और इसी वजह से हमने कहा है कि अगर औरत ने यूँ कहा कि मैंने चाहा अगर मेरा बाप चाहे, तो यह बातिल (अमान्य) है और अगर उसके बाप के बाद उसने कहा कि मैंने चाहा, तो तलाक वाक़े नहीं होगी, यह 'मुहीत' में है। एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि तू तलाक के साथ त़ा-ल़क़ा है अगर तू चाहे, फिर औरत ने कहा कि मैं त़ा-ल़क़ा हूँ, तो यह बातिल है। और अगर कहा कि मैं तलाक के साथ त़ा-ल़क़ा हूँ, तो तीन तलाक वाक़े हो जाएंगी, यह 'फतावा-ए-काज़ी ख़ान' में है। और अगर औरत से कहा कि तू एक तलाक के साथ त़ा-ल़क़ा है अगर तू चाहे, फिर औरत ने कहा कि मैंने तीन तलाक चाहीं, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक (तीन तलाक) वाक़े नहीं होंगी और साहिबैन के नज़दीक एक-एक तलाक वाक़े होगी, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। और अगर कहा कि तू तलाक के साथ त़ा-ल़क़ा है अगर तू चाहे, फिर उसने एक तलाक चाही तो वाक़े नहीं होगी और अगर औरत ने एक और एक और एक चाही, तो तीन तलाक पड़ जाएंगी, चाहे मदखूला (जिससे शारीरिक संबंध बना हो) हो या गैर-मदखूला। और अगर औरत ने कहा कि मैंने चाहा फिर खामोश रही, तो एराज़ (अस्वीकृति) साबित हो गया, यहाँ तक कि उसके बाद और चाहा तो वाक़े(2) नहीं होगी, यह 'तातार खानी' में है। एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि तू त़ा-ल़क़ा है अगर तू चाहे और तू चाहे और तू चाहे, फिर औरत ने कहा कि मैंने चाहा, तो वाक़े नहीं होगी जब तक कि तीन मर्तबा न कहे, यह 'फतावा-ए-काज़ी ख़ान' में है।

अगर कहा कि तू एक त़ा-ल़क़ा है अगर तू चाहे, फिर औरत ने कहा कि मैंने एक की आधी चाही, तो वह मुतल्लक़ा (तलाकशुदा) नहीं होगी, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। 'वाव' में रशीद ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है कि अगर अपनी बीवी से कहा कि तू एक त़ा-ल़क़ा है अगर तू चाहे है, अगर तू चाहे है, फिर औरत ने कहा कि हाँ, अलबत्ता मैंने एक चाही, हाँ अलबत्ता मैंने दो चाहीं, तो फरमाया कि अगर औरत मज़कूर ने मिलाकर कहा है तो तीन तलाक वाक़े हो जाएंगी, यह 'मुहीत' में है। एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि तू त़ा-ल़क़ा है अगर तू चाहे है और अगर चाहे है, फिर औरत ने कहा कि मैंने चाहा, तो वह तीन तलाक से मुतल्लक़ा हो जाएगी, यह 'फतावा-ए-काज़ी ख़ान' में है। मुतरजिम (अनुवादक) कहता है: असल अरबी इबारत यह है 'अंत तलाक़ु शंत व शंत इसनतैन'। फिर 'वाव' आतिफा लेकर यह हुक्म दिया गया है और ज़ाहिर अमर मारूफ ऐसे उसलूब (शैली) में 'वाव' का मतलब 'अभी' है और यह उर्दू ज़बान में ज़्यादा अज़हर (स्पष्ट) है, लिहाज़ा ऐसी सूरत में हमारी ज़बान में तीन तलाक वाक़े होने में नीयत मोतबर (मान्य) (3) होगी। वल्लाहु तआला आलम। अगर किसी ने कहा कि अगर मैं फलाँ से निकाह करूँ तो वह त़ा-ल़क़ा है अगर चाहे, फिर उससे निकाह किया, तो जिस मजलिस में औरत को इसका इल्म हुआ, उस मजलिस तक उसे अपनी मशियत यानी चाहने का इख़्तियार है, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। और अगर औरत से कहा कि तू त़ा-ल़क़ा है अगर फलाँ चाहे,

(1) यानी तफ़वीज़-ए-तलाक (तलाक का अधिकार सौंपना)। (2) यानी अगर मैं तलाक तक चाहती हूँ। (3) यानी इख्तिलाफ के आधार पर।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ کتاب الطلاق اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ایک طلاق ہے اگر تو چاہے پس عورت نے کہا کہ میں نے تین طلاق چاہیں تو امام اعظم رحمہ اللہ کے نزدیک واقع نہ ہوں گی:

اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو چاہے پس اس نے کہا کہ میں نے چاہی اگر تو چاہے پس شوہر نے کہا کہ میں نے چاہی حالانکہ اس کی نیت طلاق کی تھی تو امر مشیت مذکور باطل ہو گیا حتی کہ اگر شوہر نے یوں کہا کہ میں نے تیری طلاق چاہی تو بشرط نیت واقع ہوگی یہ ہدایہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو چاہے پس اس نے کہا کہ میں نے چاہی اگر ایسا ہوا تو اس میں دو صورتیں ہیں یا تو اس نے اپنے چاہنے کو ایسے امر پر معلق کیا جو زمانہ ماضی میں پایا گیا ہے پس ایسی صورت میں طلاق واقع ہو جائے گی یا اس نے اپنی مشیت کو ایسے امر پر معلق کیا جو واقع نہیں ہوا ہے تو ایسی صورت میں طلاق واقع نہ ہوگی اور امر (۱) مذکور عورت کے ہاتھ سے نکل جائے گا اور اسی سے ہم نے کہا ہے کہ اگر عورت نے یوں کہا کہ میں نے چاہی اگر میرا باپ چاہے تو یہ باطل ہے اور اگر اس کے باپ کے بعد اس نے کہا کہ میں نے چاہی تو طلاق واقع نہ ہوگی یہ محیط میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ بہ طلاق ہے اگر تو چاہے پس عورت نے کہا کہ میں طالقہ ہوں تو یہ باطل ہے اور اگر کہا کہ میں بہ طلاق طالقہ ہوں تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ بیک طلاق ہے اگر تو چاہے پس عورت نے کہا کہ میں نے تین طلاق چاہیں تو امام اعظم کے نزدیک واقع نہ ہوں گی اور صاحبین کے نزدیک ایک ایک طلاق واقع ہوگی یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ بہ طلاق ہے اگر تو چاہے پس اس نے ایک طلاق چاہی تو واقع نہ ہوگی اور اگر عورت نے ایک اور ایک اور ایک چاہی تو تین طلاق پڑ جائیں گی خواہ

مدخولہ ہو یا غیر مدخولہ اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے چاہی پھر خاموش رہی تو اعراض ثابت ہو گیا حتیٰ کہ اس کے بعد اور چاہی تو واقع (۲) نہ ہوگی یہ تاتار خانی میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو چاہے اور تو چاہے پس عورت نے کہا کہ میں نے چاہا تو واقع نہ ہوگی تا وقتیکہ تین مرتبہ نہ کہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کہا کہ تو طالقہ واحدہ ہے اگر تو چاہے پس عورت نے کہا کہ میں نے ایک کی نصف چاہی تو مطلقہ نہ ہوگی یہ محیط سرسی میں ہے واؤ میں رشید نے امام محمد سے روایت کی ہے کہ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ واحدہ ہے اگر تو چاہے ہے اگر تو چاہے ہے پس عورت نے کہا کہ ہاں البتہ میں نے ایک چاہی ہاں البتہ میں نے دو چاہیں تو فرمایا کہ اگر عورت مذکورہ نے ملا کر کہا ہے تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ محیط میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو چاہے ہے اور اگر چاہے ہے تو پس عورت نے کہا کہ میں نے چاہی تو تین طلاق سے مطلقہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے قال المترجم اصل عبارت عربیہ یہ ہے انت طالق ثنت و ثنت اثنتین پس واؤ عاطفہ لے کر یہ حکم دیا گیا ہے اور ظاہر امر معروف ایسے اسلوب میں واؤ بمعنی ابھی ہے اور یہ زبان اردو میں زیادہ اظہر ہے لہذا ایسی صورت میں ہماری زبان میں تین طلاق واقع ہونے میں نیت معتبر (۳) ہوگی واللہ تعالیٰ اعلم۔ اگر کسی نے کہا کہ اگر میں فلاں سے نکاح کروں تو وہ طالقہ ہے اگر چاہے ہے پھر اس سے نکاح کیا تو جس مجلس میں عورت کو اس کا علم ہوا ہے اس مجلس تک اس کو اپنی مشیت یعنی چاہنے کا اختیار ہے یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر فلاں چاہے ہے

(۱) یعنی تفویض طلاق۔ (۲) اگر چہ میں طلاق تک چاہتی ہوں۔ (۳) یعنی علی الاختلاف۔

So, for such-and-such person, in the gathering where he received the information, the choice of wish (mashiyat) will be valid only until that gathering. If she wished in that gathering, the divorce will occur. Similarly, if the aforementioned person was absent and then received the news, he will have the choice until the gathering of knowledge. This is in *Badai*. And if he said, "You are divorced, divorced, and divorced if Zaid wishes," then Zaid said, "I only wished for one divorce," then nothing will occur. Likewise, if he said, "I wished for four divorces," the same ruling applies. This is in *Muhit-e-Sarakhsi*. And if someone said to his wife, "If you wish, and if you do not wish, you are divorced," there are several scenarios in this matter. One is that [the condition] was placed first, saying, "If you wish, and if you do not wish, you are divorced." The second is that the divorce was placed first, saying, "You are divorced if you wish, and if you do not wish," then you are divorced, and if you do not wish. In all these, there are two scenarios: First, repeating the condition word, saying, "If you wish, and if you do not wish, you are divorced." Or, not repeating the condition word but mentioning it with a conjunction, i.e., saying, "If you wish and do not wish, you are divorced." The words are three: wishing, refusing, and disliking. If he did not repeat the condition word and mentioned it with a conjunction, in all three cases, divorce will not occur, whether he placed the divorce before the wish or in the middle. And if he repeated the condition word, then if he placed the wish first and said, "If you wish and if you do not wish, you are divorced," and if you do not wish, and if you refuse, you are divorced; or said, "If you wish and if you dislike, you are divorced," in any case, this is the ruling. And if he placed the divorce before the wish and said, "You are divorced if you wish, and if you do not wish, you are divorced," then the woman said in that same gathering, "I wished," the divorce will occur. Similarly, if she got up from the gathering before saying anything, the divorce will still occur because the refusal to wish is also an occurrence. And if he mentioned the divorce in the middle, saying, "If you wish, and if you do not wish, you are divorced," this is equivalent to placing the divorce before both conditions. *Qal al-Muharram*: It is apparent in our language that considering the swiftness of usage, in the case of placing the confirmation of wish first, the divorce will occur, and in the case of delaying it, it will not occur. *Falyatammal wallahu ta'ala a'lam*. So it is clear that this is specific to the Arabic language, i.e., his saying, "In shi'ta fa'anti taliq wa in lam tasha'i." And if he mentioned refusal/aversion and mentioned the divorce before the condition, i.e., saying, "You are divorced if you wish, and if you refuse," then the

woman said, "I wished," or said, "I refused," the divorce will occur. If she got up from the gathering before saying anything, the divorce will not occur. Aversion is equivalent to refusal. If he mentioned the divorce in the middle, saying, "If you wish, you are divorced, and if you refuse," then this is like placing the divorce first. Imam Muhammad (RA) stated that all this is when no intention was made. If he had the intention of the occurrence of divorce and did not intend suspension, then whether he places the divorce before the condition, in the middle, or delays it, in all cases, the divorce will occur. This is in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

What is meant by "Qultu" (I say)? "Qultu" means it is as if he said, "You are divorced regardless, whether you wish or do not wish." Understand. And if he said to the woman, "You are divorced."

1. And what is meant by disliking is that she should display an action that indicates aversion.
2. Refusing is for any act regarding speech.
3. *Qal al-Muharram*: Because the intention of refusal is not a new wish, but a positive act, i.e., the aspect of refusal, and that was not found. (1) Meaning, I refuse to accept the divorce.

तो फ़लाँ को जिस अपनी मजलिस में इसका इल्म हुआ है उसी मजलिस तक मशिय्यत (इच्छा) का इख़्तियार होगा। पस अगर उसने उस मजलिस में चाहा तो तलाक़ वाक़े होगी और इसी तरह अगर फ़लाँ मज़कूर ग़ायब हो फिर उसको ख़बर पहुँची तो उसी मजलिस-ए-इल्म तक उसको इख़्तियार होगा। यह बदाए में है और अगर कहा कि तू तालिक़ा व तालिक़ा व तालिक़ा है अगर तू ज़ैद चाहे, पस ज़ैद ने कहा कि मैंने ततलीक़-ए-वाहिदा (एक तलाक़) चाही तो कुछ वाक़े न होगी और इसी तरह अगर कहा कि मैंने चार तलाक़ें चाहीं तो भी यही हुक्म है। यह मुहीत-ए-सरख़सी में है और अगर किसी ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तू चाहे और अगर तू न चाहे है तो तालिक़ा है, तो इस मसले में कई सूरतें हैं; एक यह कि [शर्त को] मुक़द्दम (पहले) किया और यूँ कहा कि "अगर तू चाहे है और अगर तू न चाहे है" और दूसरी यह कि तलाक़ को मुक़द्दम किया और कहा कि "तू तालिक़ा है अगर तू चाहे है और अगर तू न चाहे है," पस तू तालिक़ा है और अगर तू न चाहे है। और इन सब में दो सूरतें हैं; अव्वल यह कि कलमा-ए-शर्त का इआदा (दोहराना) किया और कहा कि "अगर तू चाहे है और अगर तू न चाहे है" पस तू तालिक़ा है, या हर्फ़ए-शर्त का इआदा न किया और हर्फ़ए-अत्फ़ (संयोजक) के साथ ज़िक्र किया यानी यूँ कहा कि "अगर तू चाहे है और तू न चाहे है" पस तू तालिक़ा है। और अल्फ़ाज़ तीन हैं: एक चाहना, दूसरा इनकार करना, तीसरा मकरूह जानना। पस अगर उसने कलमा-ए-शर्त का इआदा न किया और अत्फ़ के साथ ज़िक्र किया तो तीनों सूरतों में तलाक़ वाक़े न होगी, ख़्वाह उसने तलाक़ को मशिय्यत पर मुक़द्दम किया हो या बीच में कहा हो। और अगर हर्फ़ए-शर्त का इआदा किया, पस अगर मशिय्यत को मुक़द्दम किया और कहा कि "अगर तू चाहे है और अगर तू न चाहे है, पस तू तालिक़ा है" और अगर तू न चाहे है और अगर तू इनकार करे पस तू तालिक़ा है, या कहा कि "अगर तू चाहे है और अगर तू मकरूह जाने पस तू तालिक़ा है," बहरसूरत यही हुक्म है। और अगर तलाक़ को मशिय्यत पर मुक़द्दम किया और कहा कि "तू तालिक़ा है अगर तू चाहे है और अगर तू न चाहे है पस तू तालिक़ा है," फिर औरत ने उसी मजलिस में कहा कि मैंने चाहा, तो तलाक़ वाक़े होगी और इसी तरह अगर कुछ कहने से पहले मजलिस से उठ खड़ी हुई, तो भी न चाहना पाए जाने की वजह से तलाक़ हो जाएगी। और अगर उसने तलाक़ को बीच में कहा कि "अगर तू चाहे है और अगर तू न चाहे है," तो यह बमनज़ला उसके है कि तलाक़ को हर दो शर्त पर मुक़द्दम किया। क़ाल-अल-मुहर्रम: ज़ाहिर है हमारी ज़बान में लिहाज़-ए-तबादुर-ए-उर्फ़ के दर-सूरत-ए-तक़दीम-ए-इस्बात-ए-मशिय्यत तलाक़ वाक़े होगी और दर-सूरत-ए-ताख़ीर के वाक़े न होगी।

फ़लियतम्मल वल्लाहु तआला आलम। पस ज़ाहिर हुआ कि यह ख़ास ब-ज़बान-ए-अरबी है यानी क़ौलुहू "इन शिअता फ़-अन्त तालिक़ व इन लम तशाई" और अगर उसने अबा, जुमूद ज़िक्र किया और तलाक़ को शर्त पर मुक़द्दम ज़िक्र किया यानी यूँ कहा कि "तू तालिक़ा है अगर तू चाहे है तो इनकार करे," पस औरत ने कहा कि मैंने चाहा या कहा कि मैंने इनकार किया तो तलाक़ वाक़े होगी और अगर कुछ कहने से पहले मजलिस से उठ खड़ी हुई तो तलाक़ वाक़े न होगी और करात बमनज़ला अबा के है। और अगर उसने तलाक़ को बीच में कहा कि "अगर तू चाहे है, पस तू तालिक़ा है और तू इनकार करे," तो यह तक़दीम-ए-तलाक़ के मिसल है। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि यह सब उस वक़्त है कि कुछ नीयत न की हो। और अगर उसने वक़ूए-तलाक़ की नीयत की और तालीक़ की नीयत नहीं की है, तो ख़्वाह तलाक़ को शर्त पर मुक़द्दम करे या बीच में लाए या مؤخر (बाद में) करे, सब सूरतों में तलाक़ वाक़े हो जाएगी। यह फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान में है।

"कुलत" (मैंने कहा) से क्या मुराद है? कुलत माने यह हैं कि गोया उसने यूँ कहा कि तू बहरहाल तालिक़ा है या न चाहे है, फ़-अहम। और अगर औरत से कहा "तू तालिक़ा है।"

1. और मुराद मकरूह जानने से यह है कि इज़हार ऐसी हरकत का करे जो करात पर दलालत करती है।
2. इनकार करना किसी काम का कलाम पर।
3. क़ाल-अल-मुहर्रम: इस वास्ते कि इनकार से मुराद नई मशिय्यत नहीं है बल्कि फ़अल-ए-मुस्बत यानी वजूह-ए-इनकार है और वह पाया नहीं गया। (१) यानी तलाक़ लेने से इनकार करती हूँ।

تو فلاں کو جس اپنی مجلس میں اس کا علم ہوا ہے اسی مجلس تک مشیت کا اختیار ہوگا پس اگر اس نے اس مجلس میں چاہا تو طلاق واقع ہوگی اور اسی طرح اگر فلاں مذکور غائب ہو پھر اس کو خبر پہنچی تو اسی مجلس علم تک اس کو اختیار ہوگا یہ بدائع میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ و طالقہ و طالقہ ہے اگر تو زید چاہے پس زید نے کہا کہ میں نے تطلیق واحدہ چاہی تو کچھ واقع نہ ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ میں نے چار طالقیں چاہیں تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کسی نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو چاہے اور اگر تو چاہے ہے تو طالقہ ہے تو اس مسئلہ میں کوئی صورتیں ایک یہ چاہیے کہ مقدم کیا اور یوں کہا کہ اگر تو چاہے ہے اور اگر تو نہ چاہے ہے اور دوم یہ کہ طلاق کو مقدم کیا اور کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو چاہے ہے اور اگر تو نہ چاہے ہے پس تو طالقہ ہے اور اگر تو نہ چاہے ہے اور ان سب میں دو صورتیں ہیں اول آنکہ کلمہ شرط کا اعادہ کیا اور کہا کہ اگر تو چاہے ہے اور اگر تو نہ چاہے ہے پس تو طالقہ ہے یا حرف شرط کا اعادہ نہ کیا اور حرف عطف کے ساتھ ذکر کیا یعنی یوں کہا کہ اگر تو چاہے ہے اور تو نہ چاہے ہے پس تو طالقہ ہے اور الفاظ تین ہیں ایک چاہنا دوم انکار کرنا سوم مکروہ جاننا پس اگر اس نے کلمہ شرط کا اعادہ نہ کیا اور عطف کے ساتھ ذکر کیا تو تینوں صورتوں میں طلاق واقع نہ ہوگی خواہ اس نے طلاق کو مشیت پر مقدم کیا ہو یا بیچ میں کہا ہو اور اگر حرف شرط کا اعادہ کیا پس اگر مشیت کو مقدم کیا اور کہا کہ اگر تو چاہے ہے اور اگر تو نہ چاہے ہے پس تو طالقہ ہے اور اگر تو نہ چاہے ہے اور اگر تو انکار کرے پس تو طالقہ ہے یا کہا کہ اگر تو چاہے ہے اور اگر تو مکروہ ہے جانے پس تو طالقہ ہے بہر صورت یہی حکم ہے اور اگر طلاق کو مشیت پر مقدم کیا اور کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو چاہے ہے اور اگر تو نہ چاہے ہے پس تو طالقہ

ہے پھر عورت نے اسی مجلس میں کہا کہ میں نے چاہی تو طلاق واقع ہوگی اور اسی طرح اگر کچھ کہنے سے پہلے مجلس سے اٹھ کھڑی ہوئی تو بھی نہ چاہنا پائے جانے کی وجہ سے طلاق ہو جائے گی اور اگر اس نے طلاق کو بیچ میں کہا کہ اگر تو چاہے ہے اور اگر تو نہ چاہے ہے تو یہ بمنزلہ اس کے ہے کہ طلاق کو ہر دو شرط پر مقدم کیا قال المحرم ظاہر ہماری زبان میں لحاظ تبادر عرف کے در صورت تقدیم اثبات مشیت طلاق واقع ہوگی اور در صورت تاخیر کے واقع نہ ہوگی فلیتمل واللہ تعالیٰ اعلم پس ظاہر ہوا کہ یہ خاص بزبان عربی ہے یعنی قولہ ان شئت فانت طالق وان لم تشانی اور اگر اس نے اباء، جمود ذکر کیا اور طلاق کو شرط پر مقدم ذکر کیا یعنی یوں کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو چاہے ہے تو انکار کرے پس عورت نے کہا کہ میں نے چاہی یا کہا کہ میں نے انکار کیا تو طلاق واقع ہوگی اور اگر کچھ کہنے سے پہلے مجلس سے اٹھ کھڑی ہوئی تو طلاق واقع نہ ہو گی اور کراہت بمنزلہ اباء کے ہے اور اگر اس نے طلاق کو بیچ میں کہا کہ اگر تو چاہے ہے پس تو طالقہ ہے اور تو انکار کرے تو یہ تقدیم طلاق کے مثل ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ یہ سب اس وقت ہے کہ کچھ نیت نہ کی ہو اور اگر اس نے وقوع طلاق کی نیت کی اور تعلیق کی نیت نہیں کی ہے تو خواہ طلاق کو شرط پر مقدم کرے یا پیچ میں لائے یا موخر کرے سب صورتوں میں طلاق واقع ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ قلت معنی سے کیا مراد ہے؟ قلت معنی یہ ہیں کہ گویا اس نے یوں کہا کہ تو بہر حال طالقہ ہے یا نہ چاہے ہے فاہم اور اگر عورت سے کہا تو طالقہ ہے

۱۔ اور مراد مکروہ جانے سے یہ ہے کہ اظہار ایسی حرکت کا کرے جو کراہت پر دلالت کرتی ہے۔ ۲۔ انکار کرنا کسی کام کا کلام پر۔ ۳۔ قال المحرم: اس واسطے کہ انکار سے مرادنی مشیت نہیں ہے بلکہ فعل مثبت یعنی وجوہ انکار ہے اور وہ پایا نہیں گیا۔ (1) یعنی طلاق لینے سے انکار کرتی ہوں۔

Kitab al-Talaq ..... 358 ..... Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2

If [you] wish or do not wish, then if she wished in the same assembly, she will be 'mutallaqa' (divorced) due to the act of wishing. And if she stood up from the assembly, she will also become 'mutallaqa'. And if it was said to the woman that you are 'taliqa' (divorced) and if you wish or deny, here it will be based on one of the two conditions that the woman performs one of the two acts in her assembly. Then if the woman wished in the assembly, she will be 'mutallaqa', and if she said in the assembly that I denied, she will still become 'mutallaqa'. And if she stood up before both wishing and denying, she will not be 'mutallaqa'. It should be clear that denying will not be considered as anything other than her speech, and all of this applies when the husband has no intention. And if he had this intention, in any case, the divorce will take place on the woman. Then the divorce will take place in this situation, this is in 'Muhit'.

And if he said: If you wish then you are 'taliqa', and if you do not wish then you are 'taliqa', then 'taliqa-al-hal' (divorce at that moment) will take place upon her. And if he said: If you keep divorce beloved then you are 'taliqa', and if you keep divorce detested then you are 'taliqa', then she will not be 'mutallaqa'. And if it was said to the woman that you are 'taliqa' if you wish to perform or keep detested your divorce, and the woman said that I denied, then she will be 'mutallaqa'. And if it was said to the woman that if you wish for your divorce then you are 'taliqa', and the woman said that I do not wish, then she will not be 'mutallaqa', this is in 'Muhit-e-Sarsi'.

And if it was said to the woman that if you keep me as a friend or keep me detested, then you are 'taliqa', and the woman said that I keep you as a friend or keep you detested, then divorce will take place, even if it is contrary to what is in her heart, which she has expressed. And this response from the woman will be for that assembly only. And if it was said to the woman that if you keep me as a friend from your heart then you are 'taliqa', and the woman said that I keep you as a friend, although she is lying, then according to Imam-e-Azam and Imam Abu Yusuf, she will become 'mutallaqa', this is in 'Siraj al-Wahhaj'.

If it was said to the woman that you are 'taliqa-e-ba-wahida' (divorced by one), then if you know something... Then if the woman expressed one divorce as detested, then three divorces will take place, where one divorce is according to the first statement

and two divorces will be 'ba-taliq' (conditional). And if the woman remained silent, then one divorce will take place, this is in 'Atabiya'.

Bashr bin Walid narrated from Imam Abu Yusuf that a man said to his wife that you are 'taliqa' unless you wish for one. Then the woman stood up from the assembly before wishing for anything, so she will become 'mutallaqa' by three divorces. And if she wished for one divorce before standing up, then one divorce will be obligatory upon her. Similarly, if it was said to her that you are 'taliqa' unless you intend one divorce or desire one or keep one as a friend, then the same ruling applies. And similarly, if it was said that you are 'taliqa' unless such and such man wishes for one divorce or intends for one or desires for one or keeps one as a friend, then the same ruling applies. And if the aforementioned person is not present, then in the assembly where she came to know of this situation, she will have this choice until that assembly, this is in 'Muhit'. And if it was said to the woman that you are 'taliqa' unless such and such... while being apart from that, such and such will have this choice until her assembly, then if the aforementioned person is apart from that, opinion...

(1) Translator's note: In the current manuscript of the original, it says: "An lam tashai talaqaki fa-anti taliq thumma qalat la asha'u, la tatlaq", meaning if you did not wish for your divorce then you are divorced, then the woman said that I do not wish, then she will not be 'mutallaqa'. (2) I say: The apparent ruling is 'fazih' (obvious), and Allah knows best, on this the difference 'baig' changes a lot. (1) And the alternatives for both and whatever capacity can exist will be alternatives.

अगर [तू] चाहे या न चाहे, फिर उसने उसी मजलिस में चाहा तो चाहने के कारण वह 'मुतलका' हो जाएगी, और अगर मजलिस से उठ गई तो भी 'मुतलका' हो जाएगी। और अगर औरत से कहा कि तू 'तालिक़ा' (तलाकशुदा) है और अगर तू चाहे या इनकार करे, तो यहाँ दोनों में से एक बात पर होगा कि औरत अपनी मजलिस में दो बातों में से कोई एक बात करे। फिर अगर औरत ने मजलिस में चाहा तो 'मुतलका' होगी, और अगर उसने मजलिस में कहा कि मैंने इनकार किया तो भी 'मुतलका' हो जाएगी, और अगर चाहने और इनकार करने दोनों से पहले उठ खड़ी हुई तो 'मुतलका' न होगी। और स्पष्ट रहे कि इनकार करना सिवाय उसके कलाम के और किसी सूरत से करार न दिया जाएगा। और यह सब उस वक्त है कि शौहर की नीयत न हो, और अगर उसने यह नीयत की हो तो बहरहाल औरत पर तलाक वाके(लागू) होगी, फिर इस सूरत पर तलाक वाके होगी, यह 'मुहीत' में है।

और अगर यूं कहा कि अगर तू चाहे है तो तू 'तालिक़ा' है और अगर तू न चाहे है तो 'तालिक़ा' है, तो 'तालिक़ा-अल-हाल' उस पर तलाक वाके होगी। और अगर कहा कि अगर तू तलाक को महबूब रखे तो तू 'तालिक़ा' है और अगर तू तलाक को मबग़ूज़ (नापसंद) रखे तो तू 'तालिक़ा' है, तो वह 'मुतलका' न होगी। और अगर औरत से कहा कि तू 'तालिक़ा' है अगर तू चाहे करे या मकरूह रखे अपनी तलाक को, फिर औरत ने कहा कि मैंने इनकार किया तो 'मुतलका' होगी। और अगर औरत से कहा कि अगर तू चाहे अपनी तलाक को तो 'तालिक़ा' है, फिर औरत ने कहा कि मैं नहीं चाहती हूँ तो 'मुतलका' न होगी, यह 'मुहीते सरसी' में है।

और अगर औरत से कहा कि अगर तू मुझे दोस्त रखती है या मबग़ूज़ रखती है, फिर तू 'तालिक़ा' है, फिर औरत ने कहा कि मैं तुझे दोस्त रखती हूँ या मबग़ूज़ रखती हूँ, तो तलाक वाके होगी, अगरचे उसके दिल में जो उसने जाहिर किया है, उसके खिलाफ हो। और यह जवाब औरत की तरफ से उसी मजलिस तक के वास्ते होगा। और अगर औरत से कहा कि अगर तू मुझे अपने दिल से दोस्त रखती है तो 'तालिक़ा' है, फिर औरत ने कहा कि मैं तुझे दोस्त रखती हूँ, हालाँकि वह झूठी है, तो इमाम-ए-आजम और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक 'मुतलका' हो जाएगी, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है।

अगर औरत से कहा कि तू 'तालिक़ा-ए-ब-वाहिदा' है, फिर अगर तुझे कुछ मालूम हो तो... फिर अगर औरत ने एक तलाक मकरूह जाहिर की तो तीन तलाक वाके होंगी, कि एक तलाक 'ब-कौल-ए-अवल' (पहले कथन के अनुसार) और दो तलाक 'ब-तअलीक' (शर्त के साथ) होंगी। और अगर औरत खामोश रही तो एक तलाक वाके होगी, यह 'अताबीया' में है।

बशर बिन वलीद ने इमाम अबू यूसुफ से रिवायत की है कि एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि तू 'तालिक़ा' है, इल्ला यह कि तू एक चाहे। फिर वह औरत किसी चीज़ के चाहने से पहले मजलिस से उठ खड़ी हुई तो तीन तलाक से 'मुतलका' हो जाएगी। और अगर उठने से पहले उसने एक तलाक चाही तो उस पर एक तलाक लाज़िम होगी। इसी तरह अगर उससे कहा कि तू 'तालिक़ा' है इल्ला यह कि तू एक तलाक का इरादा करे या एक की ख्वाहिश करे या एक को दोस्त रखे, तो भी यही हुक्म है। और इसी तरह अगर कहा कि तू 'तालिक़ा' है इल्ला यह कि फलां मर्द एक तलाक चाहे या एक का इरादा करे या एक की ख्वाहिश करे या एक को दोस्त रखे, तो भी यही हुक्म है। और अगर फलां مذكور (उल्लेखित व्यक्ति) हाज़िर न हो तो जिस मजलिस में उसको यह हाल मालूम हुआ, उस मजलिस तक उसको यह इख़्तियार होगा, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत से कहा कि तू 'तालिक़ा' है इल्ला यह कि फलां, उसके सिवाए होते हुए फलां को यह इख़्तियार उसकी मजलिस तक होगा, फिर अगर फलां مذكور (उल्लेखित व्यक्ति) उसके सिवाए राय...

(१) अनुवादक का कथन: मूल की वर्तमान प्रति में है, 'अन लम तशाई तलालक फ-अंत तलिक सुम्मा क़ालत ला अशा, ला तलुक' यानी अगर तूने अपनी तलाक न चाही तो तुझे तलाक है, फिर औरत ने कहा कि मैं नहीं चाहती तो 'मुतलका' न होगी। *(२)* मैं कहता हूँ, ज़ाहिर यह हुक्म 'फाज़िह' है, वल्लाहु आलम, इस पर इख़्तलाफ़ 'बेक' बहुत बदल होता है। *(१)* और दोनों के बदले और जो गुंजाइश हो सकती है, वे बदले होंगे।

اگر تو چاہے یا نہ چاہے پس اس نے اسی مجلس میں چاہی تو بسبب چاہنے کے مطلقہ ہوگی اور اگر مجلس سے اٹھ گئی تو بھی مطلقہ ہو جائے گی اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اور اگر تو چاہے یا انکار کرے تو یہاں دونوں میں سے ایک بات پر ہوگا کہ عورت اپنی مجلس میں دو باتوں میں سے کوئی ایک بات کرے پس اگر عورت نے مجلس میں چاہی تو مطلقہ ہوگی اور اگر اس نے مجلس میں کہا کہ میں نے انکار کیا تو بھی مطلقہ ہو جائے گی اور اگر چاہنے اور انکار کرنے دونوں سے پہلے اٹھ کھڑی ہوئی تو مطلقہ نہ ہوگی اور واضح رہے کہ انکار کرنا سوائے اس کے کلام کے اور کسی صورت سے قرار نہ دیا جائے گا اور یہ سب اس وقت ہے کہ شوہر کی نیت نہ ہو اور اگر اس نے یہ نیت کی ہو بہر حال عورت پر طلاق واقع ہوگا پس اس صورت پر طلاق واقع ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر یوں کہا کہ اگر تو چاہے ہے تو تو طالقہ ہے اور اگر تو نہ چاہے ہے تو طالقہ ہے تو طالقہ الحال اس پر طلاق واقع ہوگی اور اگر کہا کہ اگر تو طلاق کو محبوب رکھے تو تو طالقہ ہے اور اگر تو طلاق کو مبغوض رکھے تو تو طالقہ ہے تو مطلقہ نہ ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو چاہے کرے یا مکروہ رکھے اپنی طلاق کو پس عورت نے کہا کہ میں نے انکار کیا تو مطلقہ ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ اگر تو چاہے اپنی طلاق کو تو طالقہ ہے پس عورت نے کہا کہ میں نہیں چاہتی ہوں تو مطلقہ نہ ہوگی یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اگر تو مجھے دوست رکھتی ہے یا مبغوض رکھتی ہے پس تو طالقہ ہے پس عورت نے کہا کہ میں تجھے دوست رکھتی ہوں یا مبغوض رکھتی ہوں تو طلاق واقع ہوگی اگر چہ اس کے دل میں جو اسے ظاہر کیا ہے اس کے خلاف ہو اور یہ جواب عورت کی طرف سے

اس مجلس ہی تک کے واسطے ہوگا اور اگر عورت سے کہا کہ اگر تو مجھے اپنے دل سے دوست رکھتی ہے تو طالقہ ہے پس عورت نے کہا کہ میں تجھے دوست رکھتی ہوں حالانکہ وہ جھوٹی ہے تو امام اعظم و امام ابو یوسف کے نزدیک مطلقہ ہو جائے گی یہ سراج الوہاج میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر فلاں نہ چاہے پس فلاں نے مجلس میں کہا کہ میں نہیں چاہتا ہوں تو عورت مطلقہ ہو جائے گی:

اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ بواحدہ ہے پس اگر تجھے کچھ معلوم ہو تو بدو پس اگر عورت نے ایک طلاق مکروہ ظاہر کی تو تین طلاق واقع ہوں گی کہ ایک طلاق بقول اول اور دو طلاق بتعلیق ہوں گی اور اگر عورت خاموش رہی تو ایک طلاق واقع ہوگی یہ عتابیہ میں ہے بشر بن الولید نے امام ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے الا یہ کہ تو ایک چاہے پھر وہ عورت قبل کسی چیز کے چاہنے کے مجلس سے اٹھ کھڑی ہوئی تو تین طلاق سے مطلقہ ہو جائے گی اور اگر اٹھنے سے پہلے اس نے ایک طلاق چاہی تو اس پر ایک طلاق لازم ہوگی اسی طرح اگر اس سے کہا کہ تو طالقہ بہ الا یہ کہ تو ایک طلاق کا ارادہ کرے یا ایک کی خواہش کرے یا ایک کو دوست رکھے تو بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ نہ طلاق ہے الا آنکہ فلاں مرد ایک طلاق چاہے یا ایک کا ارادہ کرے یا ایک کی خواہش کرے یا ایک کو دوست رکھے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر فلاں مذکور حاضر نہ ہو تو جس مجلس میں اس کو یہ حال معلوم ہوا اس مجلس تک اُس کو یہ اختیار ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ بہ الا یہ کہ فلاں کی اس کے سوائے ہوتے ہوئے فلاں کو یہ اختیار اس کی مجلس تک ہوگا پس اگر فلاں مذکور اس کے سوائے رائے (۱) قال المترجم: اصل کے نسخہ موجودہ میں ہے ’أن لم تشائی طلاقک فانت طالق ثم قالت لا اشاء، لا تطلق یعنی اگر تو نے اپنی طلاق نہ چاہی تو تجھے طلاق ہے پھر عورت نے کہا کہ میں نہیں چاہتی تو مطلقہ نہ ہوگی۔ (۲) اقول ظاہر یہ حکم

فاذہ ہے واللہ اعلم علی ہذا اختلاف بیک بہت مبدل ہوتا ہے۔ (۱) اور دونوں کے بدلے اور جو گنجائش ہو سکتی ہے وہ بدلے ہو گے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 (359) Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

...before he stood up, then three divorces will be effective upon the woman. And this situation, and when he said to the woman "you are divorced" if such-and-such person's opinion is not different from the other, both are equal and will be intended until the meeting (Majlis) lasts. And if he said to his wife "you are divorced" if such-and-such person wants, or if such-and-such person loves, or if such-and-such person is pleased, or if such-and-such person desires, or if such-and-such person intends; then when this news reached that person, he will have the choice in his assembly of knowledge. Contrary to this, if he said "if I want" or "if I like" (1), then it will not be intended until the meeting ends. Furthermore, it should be clear that when its restriction was not until the meeting (Majlis)—meaning when the husband said "you are divorced if I want" etc.—then its restriction will not be until the meeting. And when the restriction was not until the meeting, then how will the husband say that which would cause the divorce to be effective? This issue is not mentioned in any book of Imam Muhammad (RA). Our scholars have said that the husband should say: "That which I had decided for myself, I have desired it," and it is not a condition that the intention of divorce be present at the time of saying "I desire," nor is it a condition to say "I desired your divorce." And if he said to the woman "you are divorced if so-and-so wants," then so-and-so said in the meeting "I do not want," then the woman will become divorced (Mutallaqa). And if the husband had said this for himself and then said "I do not want," then she will not become divorced until the husband dies; this is in *Zakhira*. And if he said to his two wives "if you both want, then you both are divorced," then if one of them wanted, the divorce will not fall. And if he said to two men "if you both want, then this woman is divorced," then if one wanted one divorce and the other wanted two divorces, the divorce will not be effective. And if he said to his wife "if you want, then you are divorced," then said to the second wife "your divorce is conditional upon her wish," then upon the first woman's wish, divorce will be effective on both, provided the husband had intended divorce for her, and if he had not intended, then his word will be confirmed; this is in *Muhit-e-Sarakhsi*.

If the husband mentioned the wish (Mashiyyat) first, then the woman will have the choice to divorce herself at the present moment: If he said "if you want and so-and-so wants," then the divorce will be contingent upon both of them wanting; this is in *Kafi*. And if he said to the woman "you are divorced when you want and so-and-so wants," then the woman said "I have wanted, provided so-and-so wants," then

so-and-so said "I have wanted," it will not be effective; this is in *Muhit-e-Sarakhsi*. And if he said to the woman "you are divorced tomorrow if you want," then the woman will have the choice to say so only on the day of tomorrow. And if he said "if you want, then you are divorced tomorrow," then the woman will have the choice (2) to want it at the present moment. There is no mention of any difference in this issue, and the scholars have stated that this is the opinion of Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA). It is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that in both cases, the woman will have the choice of wish on the day of tomorrow. And likewise, if he said to the woman "you choose tomorrow if you want," "if you want tomorrow your matter is in your hands," "tomorrow if you want your matter is in your hands," "if you want tomorrow" — in all these situations, according to Imam-e-Azam (RA), the woman will have the choice of wish on the day of tomorrow. And likewise, if he said to the woman "divorce yourself tomorrow if you want," "divorce yourself if you want," "tomorrow if you want, then divorce yourself tomorrow," then according to Imam-e-Azam (RA), the woman will not have the choice to divorce herself at the present moment until tomorrow arrives. And Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA) said that if the husband mentioned the wish (4) first, then the woman will have the choice to divorce herself at the present moment, and she will have the choice to divorce herself at the present moment.

In the narration of this disagreement, one of the two reasons is suspected to be a scribe's error, and Allah knows best. (1) Or "if I think it's good," etc. (2) Meaning if she does not want, the choice will be lost. (3) Meaning the statement "if you want, then divorce yourself tomorrow."

से पहले उठ खड़ा हुआ तो औरत पर तीन तलाक़ वाक़े(हो) होंगी और यह सूरत और जब औरत से कहा कि तू तलिक़ा (तलाक़शुदा) है अगर फलां की राय उसके सिवा दूसरी न हो, दोनों एक समान हैं और मज्लिस रहने तक मक़सूद होंगी। और अगर अपनी बीवी से कहा कि तू तलिक़ा है अगर फलां चाहे या अगर फलां महबूब रखे या अगर फलां की रज़ा हो या अगर फलां ख़्वाहिश करे या अगर फलां इरादा करे, फिर जब यह ख़बर फलां को पहुंची तो उसको अपनी मज्लिस-ए-इल्म में इसका इख़्तियार होगा। इसके बरअक्स अगर यूं कहा कि अगर मैं चाहूं या मैं पसंद (१) करूं तो मज्लिस तक ही मक़सूद न होगा। फिर वाज़ेह हो कि जब इसका इख़्तसार मज्लिस तक न हुआ यानी जब शौहर ने कहा कि तू तलिक़ा है अगर मैं चाहूं वग़ैरह, तो मज्लिस तक इसका इख़्तसार न होगा और जब मज्लिस तक इख़्तसार न हुआ तो शौहर किस तरह कहेगा कि जिससे तलाक़ वाक़े होगी, तो इमाम मुहम्मद (रह.) की किसी किताब में यह मसला ज़िक्र नहीं है और हमारे मशाइख़ ने फ़रमाया है कि शौहर को यूं कहना चाहिए कि जो मैंने अपनी तरफ़ क़रार दिया था वह मैंने चाहा और उसके 'चाहा' कहने के वक़्त तलाक़ की नीयत होना शर्त नहीं है और यह भी शर्त नहीं है कि यूं कहे कि मैंने तेरी तलाक़ चाही। और अगर औरत से कहा कि तू तलिक़ा है अगर फलां ने चाहा है, पस फलां ने मज्लिस में कहा कि मैं नहीं चाहता हूं तो औरत मुतल्लक़ा (तलाक़शुदा) हो जाएगी। और अगर शौहर ने अपने नफ़्स के वास्ते ऐसा कहा हो कि फिर कहा कि मैं नहीं चाहता हूं तो मुतल्लक़ा न होगी यहाँ तक कि शौहर मर जाए, यह ज़खीरा में है। और अगर उसने अपनी दो औरतों से कहा कि अगर तुम दोनों चाहो तो तुम दोनों तलिक़ा हो, फिर उन दोनों में से एक ने चाहा तो तलाक़ न पड़ेगी। और अगर दो मर्दों से कहा कि अगर तुम दोनों चाहो तो यह औरत तलिक़ा है, फिर एक ने तलाक़ और दूसरे ने दो तलाक़ चाहें तो तलाक़ वाक़े न होगी। और अगर अपनी बीवी से कहा कि अगर तू चाहे तो तू तलिक़ा है, फिर दूसरी बीवी से कहा कि तेरी तलाक़ उसकी मइयत (साथ) में है, तो पहली औरत के चाहने से दोनों पर तलाक़ वाक़े होगी बशर्ते कि शौहर ने उससे तलाक़ की नीयत की हो और अगर नीयत न की हो तो उसके क़ौल की तस्दीक़ की जाएगी, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है।

अगर शौहर ने मशियत (इच्छा) को मुक़द्दम (पहले) ज़िक्र किया तो औरत को यह इख़्तियार होगा कि फ़िलहाल अपने नफ़्स को तलाक़ दे: अगर उसने कहा कि अगर तू चाहे और फलां चाहे तो उन दोनों के चाहने पर तलाक़ मुअल्लिक (लटकना) होगी, यह 'काफ़ी' में है। और अगर औरत से कहा कि तू तलिक़ा है जबकि तू चाहे और फलां चाहे, पस औरत ने कहा कि मैंने चाही बशर्ते कि

फलां चाहे, पस फलां ने कहा कि मैंने चाही तो वाक़े न होगी, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। और अगर औरत से कहा कि तू तलिक़ा है कल के रोज़ अगर तू चाहे, तो औरत को कल के रोज़ ही कहने का इख़्तियार हासिल होगा और अगर कहा कि अगर तू चाहे तो कल के रोज़ तू तलिक़ा है, तो औरत को फ़िलहाल चाहने का इख़्तियार (२) होगा और इस मसले में कोई इख़्तिलाफ़ ज़िक्र नहीं फ़रमाया और मशाइख़ ने फ़रमाया कि यह इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) व इमाम मुहम्मद (रह.) का क़ौल है और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत है कि औरत को दोनों मसलों में कल के रोज़ मशियत का इख़्तियार हासिल होगा और अला-हाज़ा अगर औरत से कहा कि तू इख़्तियार कर कल के रोज़ अगर तू चाहे, अगर चाहे कल के रोज़ तेरा अमर तेरे हाथ है, कल के रोज़ अगर तू चाहे तेरा अमर तेरे हाथ है, अगर तू चाहे कल के रोज़ दोनों हालतों में इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक औरत को कल के रोज़ मशियत का इख़्तियार होगा और अला-हाज़ा अगर औरत से कहा कि तू अपने नफ़्स को तलाक़ दे कल के रोज़ अगर तू चाहे, अपने नफ़्स को तलाक़ दे अगर तू चाहे, कल के रोज़ अगर तू चाहे, पस तू अपने नफ़्स को तलाक़ दे कल के रोज़, तो इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक औरत को फ़िलहाल अपने नफ़्स के तलाक़ देने का इख़्तियार न होगा यहाँ तक कि कल का रोज़ आ जाए। और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) व इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि अगर शौहर ने मशियत (४) को मुक़द्दम ज़िक्र किया तो औरत को यह इख़्तियार होगा कि फ़िलहाल अपने नफ़्स को तलाक़ दे दे और उसे इख़्तियार होगा कि फ़िलहाल अपने नफ़्स को तलाक़ दे।

इस तरह इख़्तिलाफ़ बयान करने में दो वजहों में से किसी एक कातिब (लेखक) की ग़लती का गुमान है वल्लाहु आलम। (१) या भला समझूं वग़ैरह। (२) यानी अगर न चाहेगी तो इख़्तियार जाता रहेगा। (३) यानी क़ौल अगर चाहे तो अपने नफ़्स को तलाक़ दे कल के रोज़।

سے پہلے اٹھ کھڑا ہوا تو عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی اور یہ صورت اور جبکہ عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر فلاں کی رائے اس کی سوائے دوسری نہ ہو دونوں یکساں ہیں اور مجلس رہی تک مقصود ہوں گی اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر فلاں چاہے یا اگر فلاں محبوب رکھے یا اگر فلاں کی رضا ہو یا اگر فلاں خواہش کرے یا اگر فلاں ارادہ کرے پھر جب یہ خبر فلاں کو پہنچی تو اس کو اپنی مجلس علم میں اس کا اختیار ہوگا بخلاف اس کے اگر یوں کہا کہ اگر میں چاہوں یا میں پسند (۱) کروں تو مجلس ہی تک مقصود نہ ہوگا پھر واضح ہو کہ جب اس کا اختصار مجلس تک نہ ہوا یعنی جبکہ شوہر نے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر میں چاہوں وغیرہ تو مجلس تک اس کا اختصار نہ ہوگا اور جب مجلس تک اختصار نہ ہوا تو شوہر کس طرح کہے گا کہ جس سے طلاق واقع ہو گی تو امام محمدؒ کی کسی کتاب میں یہ مسئلہ ذکر نہیں ہے اور ہمارے مشائخ نے فرمایا ہے کہ شوہر کو یوں کہنا چاہئے کہ جو میں نے اپنی طرف قرار دیا تھا وہ میں نے چاہا اور اس کا چاہا کہنے کے وقت طلاق کی نیت ہو نا شرط نہیں ہے اور یہ بھی شرط نہیں ہے کہ یوں کہے کہ میں نے تیری طلاق چاہی اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر فلاں نے چاہا ہے پس فلاں نے مجلس میں کہا کہ میں نہیں چاہتا ہوں تو عورت مطلقہ ہو جائے گی اور اگر شوہر نے اپنے نفس کے واسطے ایسا کہا ہو کہ پھر کہا کہ میں نہیں چاہتا ہوں تو مطلقہ نہ ہوگی یہاں تک کہ شوہر مر جائے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر اس نے اپنی دو عورتوں سے کہا کہ اگر تم دونوں چاہو تو تم دونوں طالقہ ہو پھر ان دونوں میں سے ایک نے چاہا نے چاہا تو طلاق نہ پڑے گی اور اگر دو مردوں سے کہا کہ اگر تم دونوں چاہو تو یہ عورت طالقہ ہے پھر ایک نے طلاق اور دوسرے نے دو طلاق چاہیں تو طلاق واقع نہ ہو گی اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو چاہے تو تو طالقہ ہے

پھر دوسری بیوی سے کہا کہ تیری طلاق اس کی معیت میں ہے تو پہلی عورت کے چاہنے سے دونوں پر طلاق واقع ہو گی بشرطیکہ شوہر نے اس سے طلاق کی نیت کی ہو اور اگر نیت نہ کی ہو تو اس کے قول کی تصدیق کی جائے گی یہ محیط سرسی میں ہے۔

اگر شوہر نے مشیت کو مقدم ذکر کیا تو عورت کو یہ اختیار ہوگا کہ فی الحال اپنے نفس کو طلاق دے: اگر اس نے کہا کہ اگر تو چاہے اور فلاں چاہے تو ان دونوں کے چاہنے پر طلاق معلق ہو گی یہ کافی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے جبکہ تو چاہے اور فلاں چاہے پس عورت نے کہا کہ میں نے چاہی بشرطیکہ فلاں چاہے پس فلاں نے کہا کہ میں نے چاہی تو واقع نہ ہوگی یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے کل کے روز اگر تو چاہے تو عورت کو کل کے روز ہی کہنے کا اختیار حاصل ہو گا اور اگر کہا کہ اگر تو چاہے تو کل کے روز تو طالقہ ہے تو عورت کو فی الحال چاہنے کا اختیار (۲) ہو گا اور اس مسئلہ میں کوئی اختلاف ذکر نہیں فرمایا اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ امام ابو حنیفہؒ و امام محمدؒ کا قول ہے اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ عورت کو دونوں مسئلوں میں کل کے روز مشیت کا اختیار حاصل ہوگا اور علی ہذا اگر عورت سے کہا کہ تو اختیار کر کل کے روز اگر تو چاہے اگر چاہے کل کے روز تیرا امر تیرے ہاتھ ہے کل کے روز اگر تو چاہے تیرا امر تیرے ہاتھ ہے اگر تو چاہے کل کے روز دونوں حالتوں میں امام اعظمؒ کے نزدیک عورت کو کل کے روز مشیت کا اختیار ہو گا اور علی ہذا اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو طلاق دے کل کے روز اگر تو چاہے اپنے نفس کو طلاق دے اگر تو چاہے کل کے روز اگر تو چاہے پس تو اپنے نفس کو طلاق دے کل کے روز تو امام اعظمؒ کے نزدیک عورت کو فی الحال اپنے نفس کے طلاق دینے کا اختیار نہ ہوگا یہاں تک کہ کل کا روز آ جائے اور امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر شوہر نے مشیت (٤) کو مقدم ذکر کیا تو عورت کو یہ اختیار ہو گا کہ فی الحال اپنے نفس کو طلاق دے دے اور اسے اختیار ہوگا کہ فی

الحال اپنے نفس کو طلاق دے۔ اس طرح اختلاف بیان کرنے میں دو وجہ میں سے کسی ایک کا تب کی غلطی کا گمان ہے واللہ اعلم۔ (۱) یا بھلا سمجھوں وغیرہ۔ (۲) یعنی اگر نہ چاہے گی تو اختیار جاتا رہے گا۔ (۳) یعنی قول اگر چاہے تو اپنے نفس کو طلاق دے کل کے روز۔

"I have divorced my self yesterday," this is in *Muheet*. And if he said, "You are divorced (taliqa) tomorrow if you wish," and the woman said, "I have wished for it just now," then it will not be effective. Then if after that she wishes for it tomorrow, it will become effective; this is in *Muheet-e-Saransi*. And if he said, "If you wish now, then tomorrow you are divorced," or if the husband did not mention the time immediately but made the intention, then the woman said, "I wished for it that I am divorced tomorrow," then on the day of tomorrow, the divorce will fall upon her. And if the woman said, "I wished that I am divorced today," then the divorce will not be effective, and the matter of divorce which was delegated (tafweez) to her will slip from her hands; this is in *Muheet*. If he said to the woman, "You are divorced yesterday if you wish," then the woman will have the choice of wish (mashiyat) immediately; this is in *Muheet-e-Saransi*. And if he said to the woman, "You are divorced at the start of the month (1) if you wish," then the woman will have the choice of wish at the start of the month. A person said to his wife, "You are divorced if so-and-so does not wish for your divorce today," and so-and-so said, "I do not wish for it," then the divorce will not be effective, because so-and-so has the choice to wish for it throughout that day; this is in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

If he said to the woman, "When tomorrow comes, you are divorced if you wish," then the woman will have the choice of wish tomorrow; this is in *Muheet*. And if he said to the woman, "You are divorced when you wish," or said, "You are divorced if you wish," then both statements are equal, that whenever the woman wishes, she may divorce herself. And according to Imam Abu Yusuf, if he stated his condition ("if you wish") afterwards, then the same rule applies, and if he stated it beforehand, then the immediate wish will be considered. Thus, if the woman wished immediately in that same gathering, then whenever she wants, she can divorce herself. And if she got up from the gathering before saying anything, the delegated matter becomes void. Shams-ul-Aimma said that "You are divorced when you wish" contains two wishes: the first wish is intended for that specific gathering, and the second is absolute, for which the woman has the choice, but it is tied to the first wish. Consequently, if she wished for the divorce immediately according to the first wish, then she can divorce herself whenever she wants after that. And he said that if the woman did not say, "I have wished," until she got up from the gathering, then she will no longer have the choice of wish. And if the woman said the word for "this hour" along with the wish, meaning "I wished for it this very hour," or did not say this word,

there is no difference (2) between them; this is in *Fath-ul-Qadeer*. And if he said to the woman, "Anta taliq mata shi'at... (You are divorced whenever you wish...)," then she has the choice whether she wishes in the gathering or after leaving the gathering. And if the woman rejected this matter immediately, it will not be rejected. And with this delegated choice, the woman can only give herself one divorce; this is in *Kafi*. And if he said to the woman, "You are divorced at the time of your wish," this is like saying "When you wish," so this wish is not intended only for that gathering; this is in *Ghayat-ul-Surooj*. And if he said to the woman, "You are divorced every time you wish (kullama shi'at)," then the woman will continue to have the choice, whether she wishes in this gathering or outside this gathering; it is one divorce, and one after another, up to three divorces, she can divorce herself; this is in *Muheet*.

(1) The night of the new moon. (2) The word "wishing" alone is sufficient.

मैंने अपने नफ़्स को कल के रोज़ तलाक दी, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि तू त़ालिका है कल के रोज़ अगर तू चाहे, फिर औरत ने कहा कि मैंने अभी चाहा तो वाके(लागू) न होगी। फिर अगर उसके बाद उसने कल के रोज़ चाहा तो वाके हो जाएगी, यह 'मुहीत-ए-सरंसी' में है। और अगर यूँ कहा कि अगर तू अभी चाहे तो कल के रोज़ त़ालिका है, या शौहर ने उसी दम का ज़बान से ज़िक्र न किया मगर नीयत की, पस औरत ने कहा कि मैंने यह बात चाही कि मैं कल के रोज़ त़ालिका हूँ, तो कल के रोज़ उस पर तलाक पड़ जाएगी। और अगर औरत ने कहा कि मैंने चाहा कि मैं आज के रोज़ त़ालिका हूँ तो तलाक वाके न होगी और अम्र-ए-तलाक जो उस पर तफवीज़ (सौंपी) हुआ था, उसके हाथ से निकल जाएगा, यह 'मुहीत' में है। अगर औरत से कहा कि तू गुज़श्ता कल के रोज़ त़ालिका है अगर तू चाहे तो औरत को इसी हाल मशियत (इच्छा) का इख़्तियार होगा, यह 'मुहीत-ए-सरंसी' में है। और अगर औरत से कहा कि तू सरमाह त़ालिका है अगर तू चाहे तो औरत को शुरू (१) माह पर मशियत का इख़्तियार हासिल होगा। एक शख़्स ने अपनी बीवी से कहा कि तू त़ालिका है अगर फलां के रोज़ तेरी तलाक न चाही, पस फलां ने कहा कि मैं नहीं चाहता हूँ, तो तलाक वाके न होगी, इस वास्ते कि फलां को उस तमाम रोज़ तक चाहने का इख़्तियार है, यह 'फतावा-ए-काज़ी खान' में है।

अगर औरत से कहा कि जब कल का रोज़ आए तो तू त़ालिका है अगर तू चाहे, तो औरत को कल के रोज़ मशियत का इख़्तियार हासिल होगा, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत से कहा कि तू त़ालिका है जब तू चाहे, या कहा कि तू त़ालिका है अगर तू चाहे, तो ये दोनों क़ौल (कथन) यकसां हैं कि जिस वक़्त औरत चाहे अपने नफ़्स को तलाक दे दे। और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक अगर उसने अपना क़ौल (अगर तू चाहे) मुअख्ख़र (बाद में) बयान किया तो यही हुक्म है, और अगर मुकद्दम (पहले) बयान किया तो फ़ी-हाल की मशियत का एतिबार किया जाएगा। पस अगर औरत ने फ़ी-हाल इसी मजलिस में चाहा तो फिर जब चाहे अपने नफ़्स को तलाक दे सकती है, और अगर कुछ कहने से पहले मजलिस से उठ खड़ी हुई तो अम्र-ए-तफवीज़ बातिल हो गया। और शम्सुल आइम्मा ने फरमाया कि तू त़ालिका है जब तू चाहे, इस क़ौल में दो मशियत हैं कि पहली मशियत इसी मजलिस तक मक़सूद है और दूसरी मुतलक़ है कि उसका इख़्तियार औरत को है मगर वह पहली मशियत पर मुअल्लक़ (आधारित) है। चुनांचे अगर उसने पहली मशियत के मुवाफ़िक फ़ी-हाल तलाक चाही, तो जब चाहे अपने नफ़्स को उसके बाद तलाक दे सकती है। और फरमाया कि अगर औरत ने यह न कहा कि मैंने चाहा, यहाँ तक कि मजलिस से उठ खड़ी हुई, तो फिर औरत को मशियत का

इख़्तियार न रहेगा। और अगर औरत ने मशियत के साथ इसी साअत (घड़ी) का लफ्ज़ कहा, यानी मैंने इसी साअत चाहा या यह लफ्ज़ न कहा, तो इनमें कुछ फर्क(२) नहीं है, यह 'फतहुल कदीर' में है। और अगर औरत से कहा कि 'अन्त त़ालिक मता शिअत लो मम्मा शिअत औ इज़ा शिअत औ इज़ा मा शिअत' यानी तू त़ालिका है हर वक़्त तू चाहे, तो औरत को इख़्तियार है, चाहे मजलिस में चाहे या मजलिस से उठने के बाद चाहे। और अगर औरत ने फ़ी-हाल यह अम्र रद्द कर दिया तो रद्द न होगा, और इस तफवीज़ के इख़्तियार से औरत फ़क़त एक तलाक अपने आप को दे सकती है, यह 'काफी' में है। और अगर औरत से कहा 'अन्त त़ालिक ज़माना मशियत खुद औ बहाइने मशियत खुद' यानी तू त़ालिका है ज़माना-ए-मशियत खुद, तो यह 'इज़ा शिअत' यानी जब चाहे कहने के है, पस यह मशियत इसी मजलिस तक मक़सूद न होगी, यह 'गायतुल सरूज' में है। और अगर औरत से कहा कि 'अन्त त़ालिक कुलमा शिअत' यानी तू त़ालिका है हर बार जब तू चाहे, तो औरत को बराबर इख़्तियार रहेगा, चाहे इस मजलिस में चाहे या गैर इस मजलिस में, चाहे एक तलाक है, एक के बाद दूसरी, तीन तलाक तक अपने आप को तलाक दे ले, यह 'मुहीत' में है।

(१) चाँद रात। (२) सिर्फ़ चाहने का लफ्ज़ काफ़ी है।

میں نے اپنے نفس کو کل کے روز طلاق دی یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے کل کے روز اگر تو چاہے پس عورت نے کہا کہ میں نے ابھی چاہی تو واقع نہ ہوگی پھر اگر اس کے بعد اس نے کل کے روز چاہی تو واقع ہو جائے گی یہ محیط سرنسی میں ہے اور اگر یوں کہا کہ اگر تو ابھی چاہے تو کل کے روز طالقہ ہے یا شوہر نے اسی دم کا زبان سے ذکر نہ کیا مگر نیت کی پس عورت نے کہا کہ میں نے یہ بات چاہی کہ میں کل کے روز طالقہ ہوں تو کل کے روز اس پر طلاق پڑ جائے گی اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے چاہا کہ میں آج کے روز طالقہ ہوں تو طلاق واقع نہ ہوگی اور امر طلاق جو اس پر تفویض ہوا تھا اس کے ہاتھ سے نکل جائے گا یہ محیط میں ہے اگر عورت سے کہا کہ تو گزشتہ کل کے روز طالقہ ہے اگر تو چاہے تو عورت کونی الحال مشیت کا اختیار ہوگا یہ محیط سرنسی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو سرماہ طالقہ ہے اگر تو چاہے تو عورت کو شروع (۱) ماہ پر مشیت کا اختیار حاصل ہوگا ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر فلاں کے روز تیری طلاق نہ چاہی پس فلاں نے کہا کہ میں نہیں چاہتا ہوں تو طلاق واقع نہ ہوگی اس واسطے کہ فلاں کو اس تمام روز تک چاہنے کا اختیار ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ جب کل کا روز آئے تو تو طالقہ ہے اگر تو چاہے تو عورت کو کل کے روز مشیت کا اختیار حاصل ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے جب تو چاہے یا کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو چاہے تو یہ دونوں قول یکساں ہیں کہ جس وقت عورت چاہے اپنے نفس کو طلاق دے دے اور امام ابو یوسف کے نزدیک اگر اس نے اپنا قول (اگر تو چاہے) موخر بیان کیا تو یہی حکم ہے اور اگر مقدم بیان کیا تو فی الحال کی مشیت کا اعتبار کیا جائے گا

پس اگر عورت نے فی الحال اسی مجلس میں چاہی تو پھر جب چاہے اپنے نفس کو طلاق دے سکتی ہے اور اگر کچھ کہنے سے پہلے مجلس سے اٹھ کھڑی ہوئی تو امر تفویض باطل ہو گیا اور شمس الائمہ نے فرمایا کہ تو طالقہ ہے جب تو چاہے اس قول میں دو مشیت ہیں کہ پہلی مشیت اسی مجلس تک مقصود ہے اور دوسری مطلق ہے کہ اس کا اختیار عورت کو ہے مگر وہ پہلی مشیت پر معلق ہے چنانچہ اگر اس نے پہلی مشیت کے موافق فی الحال طلاق چاہی تو جب چاہے اپنے نفس کو اس کے بعد طلاق دے سکتی ہے اور فرمایا کہ اگر عورت نے یہ نہ کہا کہ میں نے چاہی یہاں تک کہ مجلس سے اٹھ کھڑی ہوئی تو پھر عورت کو مشیت کا اختیار نہ رہے گا اور اگر عورت نے مشیت کے ساتھ اسی ساعت کا لفظ کہا یعنی میں نے اسی ساعت چاہی یا یہ لفظ نہ کہا تو ان میں کچھ فرق (۲) نہیں ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ انت طالق متی شئت لو مما شئت او اذا شئت او اذا ما شئت یعنی تو طالقہ ہے ہر وقت تو چاہے ہے تو عورت کو اختیار ہے چاہے مجلس میں چاہے یا مجلس سے اٹھنے کے بعد چاہے اور اگر عورت نے فی الحال یہ امر رد کر دیا تو رد نہ ہوگا اور اس تفویض کے اختیار سے عورت فقط ایک طلاق اپنے آپ کو دے سکتی ہے یہ کافی میں ہے اور اگر عورت سے کہا انت طالق زمان مشیت خود او بحین مشیت خود یعنی تو طالقہ ہے زمانہ مشیت خود تو یہ بمنزلہ اذا شئت یعنی جب چاہے کہنے کے ہے پس یہ مشیت اسی مجلس تک مقصود نہ ہوگی یہ غایۃ السروج میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ انت طالق کلما شئت یعنی تو طالقہ ہے ہر بار جب تو چاہے تو عورت کو برابر اختیار رہے گا چاہے اس مجلس میں چاہے یا غیر اس مجلس میں چاہے ایک طلاق ہے ایک بعد دوسری کے تین طلاق تک اپنے آپ کو طلاق دے لیے یہ محیط میں ہے۔

(۱) چاند رات۔ (۲) صرف چاہنے کا لفظ کافی ہے۔

Statement: "Anti taliq haithu shi'ti au aina shi'ti" (You are divorced wherever you wish or wherever you wish), she will not be divorced: If the aforementioned woman grants herself three divorces at once, then according to Imam Azam (RA), no divorce will occur, and according to the Sahibain (RA), one divorce will occur, and this delegation of power (tafweed) will not be voided by the woman rejecting it. If a man told his wife, "You are divorced whenever you wish," and the woman granted herself three divorces one by one, then married another husband, and after that returned to the first husband's marriage and granted herself a divorce, it will not occur by the command of the aforementioned delegation. If she had granted herself one or two divorces, then after the waiting period (iddah) married another husband, and after his divorce returned to the first husband's marriage, then according to Imam Azam and Imam Abu Yusuf (RA), he would again be the owner of three divorces, and the woman would have the choice to grant herself up to three divorces after the second one. Imam Muhammad (RA) disagrees with this; this is in 'Muheet'.

If the man said, "Kullama shi'ti fa-anti taliqun thalathan" (Whenever you wish, you are divorced three times), and the woman wished for only one divorce, it is void; this is in 'Muheet'. If he said, "Anti taliq haithu shi'ti au aina shi'ti" (You are divorced wherever you wish or wherever you wish), she will not be divorced until she wishes so. If she stands up, her choice (will) will disappear. If the man told the woman, "Anti taliq kaifa shi'ti" (You are divorced however you wish), the woman will become divorced with one revocable (raj'i) divorce before her own wish, then if she said that she desired one irrevocable (ba'inah) divorce or three divorces, and the husband said he had intended that, it will be according to the husband's statement. If the woman wished for three divorces and the husband intended one irrevocable, or vice-versa, one revocable divorce will occur.

If the husband had no intention at the time of this statement, the Mashaikh (scholars) have stated that the intention of the woman will be considered based on the evidence (burhan), as stated in 'Al-Hidayah'. This is according to Imam Azam (RA), while according to the Sahibain (RA), nothing will occur until she wishes. If the woman wishes, she can impose upon herself one revocable, or one irrevocable, or three divorces, provided it is according to the husband's intention. What Imam Azam (RA) has said is better. The fruit of this disagreement appears in two places: first, if the woman stood up from the gathering before wishing, and second, if this happened with a woman who has not been consummated with. According to Imam

Azam (RA), one revocable divorce will occur, while according to the Sahibain (RA), nothing will occur, and the woman's rejection is like standing up from the gathering; this is in 'Muheet'.

If the man told his wife, "Choose for your self as many as you wish out of three," then the woman will have the choice to grant herself one or two divorces, but she cannot grant herself all three divorces; this is according to Imam Azam (RA).

If the man told his wife, "Anti taliq haithu shi'ti au ma shi'ti" (You are divorced as much as you wish), then until the woman starts another task or stands up from the gathering, she will have the choice in her gathering to grant herself one, two, or three divorces as she wishes, but the actual divorce depends on the woman's wish. That is, if she wishes, she may grant it, and if she rejects this delegation, it will be void. If he said to the woman, "Choose for your self as many as you wish out of three," then she may choose for herself as many as she wants...

(Note): "Qauluha Burhana'..." means here the woman is given the choice (takhayyur), which necessitates that the woman's intention be considered. Therefore, based on this choice, the ruling derived and implemented results in the conclusion that the ruling depends on the woman's desire.

कहा: अंती तालेकुन हैसु शिता औ ऐना शिता यानी तू तलाकशुदा है जहाँ तू चाहे या जहाँ तू चाहे तो वह तलाकशुदा न होगी: यदि उक्त स्त्री ने एक साथ तीन तलाक दे दिए तो इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक कोई तलाक वाके(प्रभावी) न होगी और साहिबैन (रह.) के नज़दीक एक तलाक वाके होगी और यह तफ़वीज़ (अधिकार) स्त्री के रद्द करने से रद्द न होगी। और अगर स्त्री से कहा कि तू तलाकशुदा है हर बार जब तू चाहे, तो उक्त स्त्री ने एक-एक करके अपने आप को तीन तलाक दे दिए, फिर दूसरे पति से निकाह किया, फिर उसके बाद पहले पति के निकाह में आई और फिर अपने नफ़्स (स्वयं) को तलाक दी तो इस तफ़वीज़ के हुक्म से तलाक वाके न होगी। और अगर उसने अपने नफ़्स को एक या दो तलाक दी हों, फिर इद्दत के बाद दूसरे पति से निकाह किया, फिर उसकी तलाक के बाद पहले पति के निकाह में आई, तो इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक वह नए सिरे से तीन तलाक का मालिक होगा और स्त्री को इख्तियार होगा कि दूसरी के बाद तीन तलाक तक अपने नफ़्स को (तलाक) दे दे। इसमें इमाम मुहम्मद (रह.) का मतभेद है, यह 'मुहीत' में है। और अगर स्त्री से कहा कि कुललामा शिता फअंती तालेकुन सलासन यानी हर बार जब तू चाहे तो तू तीन तलाकशुदा है, तो स्त्री ने केवल एक तलाक चाही तो यह बातिल (अमान्य) है, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि अंती तालेकुन हैसु शिता औ ऐना शिता यानी तू तलाकशुदा है जहाँ तू चाहे या जहाँ तू चाहे, तो वह तलाकशुदा न होगी जब तक कि वह न चाहे, और अगर वह (वहाँ से) खड़ी हो गई तो उसका इख्तियार (अधिकार) मंशाय (इच्छा) के साथ ही जाता रहेगा। और अगर स्त्री से कहा कि अंती तालेकुन कैफा शिता (तू तलाकशुदा है जैसा तू चाहे) तो स्त्री अपने चाहने से पहले एक रजई (वापसी योग्य) तलाक से तलाकशुदा हो जाएगी, फिर अगर उसने कहा कि मैंने एक बायन (पक्की) तलाक या तीन तलाक चाही हैं और पति ने कहा कि मैंने उसकी नियत की थी, तो यह पति के कथन के अनुकूल होगी। और अगर स्त्री ने तीन तलाक चाही और पति ने एक बायन की नियत की या इसके विपरीत, तो एक रजई तलाक वाके होगी। और अगर पति के इस कथन के समय कोई नियत न हो, तो मशाइख (विद्वानों) ने फरमाया है कि 'बुरहानाए' (स्पष्ट प्रमाण) के आधार पर स्त्री की इच्छा मान्य होगी, जैसा कि 'हिदाया' में है। और यह इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक है, और साहिबैन (रह.) के नज़दीक जब तक वह न चाहे कुछ वाके न होगा, तो स्त्री यदि चाहे तो एक रजई या बायन या तीन तलाक अपने ऊपर वाके कर सकती है, बशर्ते कि वह पति की इच्छा के अनुसार हो। जो

इमाम आज़म (रह.) ने फरमाया है वह बेहतर है। और मतभेद का परिणाम दो स्थानों पर स्पष्ट होता है: एक यह कि चाहने से पहले स्त्री मजलिस से उठकर खड़ी हो गई, और दूसरा यह कि गैर-मदखूला (जिससे शारीरिक संबंध न बना हो) स्त्री के साथ ऐसा हुआ। तो इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक एक रजई तलाक वाके होगी और साहिबैन (रह.) के नज़दीक कुछ भी वाके न होगा और स्त्री का रद्द कर देना मजलिस से उठकर खड़े हो जाने के समान है, यह 'मुहीत' में है। स्त्री से कहा कि तू अपने नफ़्स को तीन में से जितनी चाहे चुन ले, तो स्त्री को इख्तियार होगा कि अपने नफ़्स को एक या दो तलाक दे दे, मगर पूरी तीन तलाक नहीं दे सकती और यह इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक है। अगर स्त्री से कहा कि अंती तालेकुन हैसु शिता औ मा शिता यानी तू तलाकशुदा है जितनी चाहे, तो जब तक स्त्री कोई दूसरा काम शुरू न करे या मजलिस से उठकर खड़ी न हो, तब तक अपनी मजलिस में उसे इख्तियार होगा, जितनी चाहे एक या दो या तीन तलाक दे दे, मगर असल तलाक का दारोमदार स्त्री की इच्छा पर है, यानी अगर चाहे तो दे दे और अगर स्त्री ने इस तफ़वीज़ को रद्द कर दिया तो वह रद्द हो जाएगी। और अगर स्त्री से कहा कि तू अपने नफ़्स को तीन में से जितनी चाहे (तलाक दे दे), तो जितनी चाहे अपने नफ़्स को इख्तियार कर, तो स्त्री को इख्तियार होगा कि... (टिप्पणी): 'बुरहानाए' का अर्थ... यानी यहाँ स्त्री को चुनने का अधिकार (तखय्यर) दिया गया जो इस बात की मांग करता है कि स्त्री की नियत मान्य हो, अतः इसी चयन के आधार पर जो हुक्म निकला और जो लागू किया गया, तो यही परिणाम निकला कि हुक्म स्त्री की इच्छा पर आधारित है।

کہا: انت طالق حیث شئت او این شئت یعنی تو طالقہ ہے حیث شئت یا این شئت تو مطلقہ نہ ہوگی: اگر عورت مذکورہ نے ایکبارگی تین طلاق دے دیں تو امام اعظمؒ کے نزدیک کوئی طلاق واقع نہ ہوگی اور صاحبینؒ کے نزدیک ایک طلاق واقع ہوگی اور یہ تفویض عورت کے رد کر دینے سے رد نہ ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے ہر بار جب چاہے پس عورت مذکورہ نے ایک ایک کرکے اپنے آپ کو تین طلاق دے دیں پھر دوسرے شوہر سے نکاح کیا پھر اس کے بعد اول شوہر کے نکاح میں آئی اور پھر اپنے نفس کو طلاق دی تو اس تفویض مذکور کے حکم سے واقع نہ ہوگی اور اگر اس نے اپنے نفس کو ایک یا دو طلاق دی ہوں پھر عدت کے بعد دوسرے شوہر سے نکاح کیا پھر اس کی طلاق کے بعد اول شوہر کے نکاح میں آئی تو امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک از سر نو تین طلاق کا مالک ہوگا اور عورت کو اختیار ہوگا کہ بعد دوسری کے تین طلاق تک اپنے نفس کو دے دے اور اس میں امام محمدؒ کا خلاف ہے یہ تین میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ کلما شئت فانت طالق ثلاثاً یعنی ہر بار جبکہ تو چاہے تو طالقہ ہے پس عورت نے ایک ہی طلاق چاہی تو یہ باطل ہے یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ انت طالق حیث شئت او این شئت یعنی تو طالقہ ہے حیث شئت یا این شئت تو مطلقہ نہ ہوگی یہاں تک کہ چاہے ہے اور اگر کھڑی ہوئی تو اس کا اختیار مشیت جاتا رہے گا اور اگر عورت سے کہا کہ انت طالق کیف شئت تو عورت قبل اپنے چاہنے کے ایک رجعی طلاق سے طالقہ ہو جائے گی پھر اگر اس نے کہا کہ میں نے ایک بائنہ طلاق یا تین طلاق چاہی ہیں اور شوہر نے کہا کہ میں نے اس کی نیت کی تھی تو یہ شوہر کے قول کے موافق ہوگی اور اگر عورت نے تین طلاق چاہیں اور شوہر نے ایک بائنہ کی

نیت کی یا اس کے برعکس تو ایک رجعی واقع ہوگی اور اگر شوہر کے اس قول کے وقت کچھ نیت نہ ہو تو مشائخ نے فرمایا ہے کہ بڑہنائے موجب تخیر واجزائے آن عورت کی مشیت معتبر ہوگی کذافی الھدایہ اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک جب تک نہ چاہے کچھ واقع نہ ہوگی پس عورت نے چاہی تو ایک رجعی یا بائنہ یا تین طلاق اپنے اوپر واقع کر سکتی ہے بشرطیکہ ارادہ شوہر کے مطابق ہو جو امام اعظمؒ نے فرمایا ہے وہ اولیٰ ہے اور ثمرہ خلاف دو مقام پر ظاہر ہوتا ہے ایک یہ کہ قبل چاہنے کے عورت مجلس سے اٹھ کھڑی ہوئی اور دوم یہ کہ عورت غیر مدخولہ کے ساتھ ایسا ہوا تو امام اعظمؒ کے نزدیک ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اور صاحبینؒ کے نزدیک کچھ نہیں واقع ہوگی اور عورت کا رد کر دینا مثل مجلس سے اٹھ کھڑے ہونے کے ہے یہ تین میں ہے۔ عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو تین میں سے جتنی چاہے اختیار کر تو عورت کو اختیار ہوگا کہ اپنے نفس کو ایک یا دو طلاق دے دے مگر پوری تین طلاق نہیں دے سکتی ہے اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے۔ اگر عورت سے کہا کہ انت طالق حیث شئت او ما شئت یعنی تو طالقہ ہے جتنی چاہے تو جب تک عورت کوئی دوسرا کام شروع نہ کرے یا مجلس سے اٹھ کھڑی نہ ہو تب تک اپنی مجلس میں اس کو اختیار ہوگا جس قدر چاہے ایک یا دو تین طلاق دے دے مگر اصل طلاق کو عورت کی مشیت پر موقوف ہے یعنی اگر چاہے تو دے دے اور اگر عورت نے اس تفویض کو رد کر دیا تو رد ہو جائے گی اور اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو تین میں سے جتنی چاہے تو جتنی چاہے اپنے نفس کو اختیار کر تو عورت کو اختیار ہوگا کہ قولہ برہنائے ... یعنی یہاں عورت کو تخیر دے جو متقضی ہے کہ عورت کی نیت معتبر ہو پس اسی تخیر کی بنا پر جو حکم نکلا اور وہ جاری کیا گیا تو یہی نتیجہ نکلا کہ عورت کی خواہش پر حکم ہو۔

Kitab-ul-Talaq (The Book of Divorce) 362

She may give herself one or two divorces, but she cannot give all three divorces; this is according to Imam-e-Azam (R.A.), while the Sahibain (R.A.) have stated that she can give up to three divorces, as mentioned in 'Al-Kafi'. Based on this difference of opinion, if a person says "give divorce to whichever of my wives you wish," he does not have the authority to divorce all of them, but according to the Sahibain, he does have this authority; this is in 'Ghayat-ul-Saruj'. If a husband says to someone, "divorce whichever of my wives you wish," and all wives desire divorce, the agent (wakeel) has the authority to divorce all of them; this is in 'Fath-ul-Qadeer'. If the woman's guardians request the husband for divorce, and the husband says to the woman's father, "what do you want from me? Whatever you wish," and then leaves, and the father divorces the woman, then if the husband did not intend to delegate (tafweez) the divorce to his father-in-law, the woman will not be divorced. If the husband says, "I did not intend to delegate it," his statement will be accepted; this is in 'Khulasa'. If he says to a man, "divorce my wife," he has the authority to divorce her in that gathering or after it, and the husband has the right to revoke it; this is in 'Hidaya'. If he says to his wife, "divorce yourself and divorce your co-wife," the wife's authority to divorce herself remains only for that gathering because this is a delegation (tafweez) for her, and her authority to divorce the co-wife will remain in that gathering and even after it because, in this regard, she acts as an agent (wakeel). If he says to two men, "you both divorce my wife if you both wish," then until both agree to divorce, neither of them will have the authority (1) to divorce her. If he says to both, "divorce my wife" without adding "if you both wish," then it is an agency, and either of them will have the authority to divorce her; this is in 'Jauharat-ul-Nayyarah'. If he appoints two men as agents to divorce his wife, each one has the authority to divorce her, provided the divorce is not in exchange for property. If he appoints both to divorce his wife and says, "neither of you should divorce her without the other," and one divorces her and then the other divorces her, or one divorces her and the other permits the divorce, it will not take effect. If he says to two men, "you both give her three divorces," and one gives one divorce and the other gives two, nothing will take effect until both gather to give three divorces; this is in 'Fatawa Qazi Khan'.

If a person is told, "you are the agent for my wife's divorce on the condition that I have the choice, or on the condition that the aforementioned woman has the choice, or on the condition that so-and-so has the choice," then the agency is valid: If he says to two men, "you both give my wife three divorces," each will have the authority to

give divorce individually, and similarly, one will have the authority to give one divorce and the other to give two; this is in 'Atabiyya'. If he says to a person, "you are the agent to divorce my wife and if you wish," and that person wishes in the same gathering, then it is valid (2). And if he stood up and left the gathering before wishing, the agency becomes void; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. And if he says to someone, "give my wife three divorces and if the wife wishes," then this person (3)

1) Meaning, he should stop the one he told before he issues the divorce, because he is an agent. (1) Meaning, it will not take effect by one person's divorce. (2) Then he may give the divorce whenever he wishes.

वह अपने आप को एक या दो तलाक दे सकती है, लेकिन पूरी तीन तलाक नहीं दे सकती और यह इमाम-ए-आज़म (र.) के नज़दीक है। साहिबैन (र.) ने फरमाया कि वह तीन तलाक तक भी दे सकती है, कज़ा फ़िल काफ़ी। इसी इख्तिलाफ़ की बिना पर अगर किसी व्यक्ति ने कहा कि मेरी औरतों में से जिसे चाहे तलाक दे दे, तो उसे यह इख्तियार नहीं है कि वह उन सब औरतों को तलाक दे दे, और साहिबैन (र.) के नज़दीक उसे यह इख्तियार है, यह 'ग़ायत-उल-सरूज' में है। और अगर शौहर ने किसी से कहा कि मेरी औरतों में से जो चाहे उसे तलाक दे दे, फिर सब औरतों ने तलाक चाही, तो वकील को इख्तियार है कि वह उन सबको तलाक दे दे, यह 'फतह-उल-क़दीर' में है। और अगर औरत के वली (अभिभावक) ने शौहर से तलाक की दरख्वास्त की, फिर शौहर ने औरत के बाप से कहा कि तुम मुझसे क्या चाहते हो? जो तुम चाहते हो (वह कर लो) और यह कहकर बाहर चला गया, फिर औरत के बाप ने औरत को तलाक दे दी, तो अगर शौहर ने अपने ससुर को तलाक सुपुर्द (तफ़वीज़) करने की नीयत न की होगी, तो औरत मुतल्लक़ा नहीं होगी। और अगर शौहर ने कहा कि मैंने उससे तफ़वीज़ की नीयत नहीं की थी, तो उसी का कथन स्वीकार किया जाएगा, यह 'खुलासा' में है। और अगर किसी मर्द से कहा कि मेरी बीवी को तलाक दे दो, तो उसे इस मजलिस में तलाक देने या उसके बाद तलाक देने का इख्तियार होगा और शौहर को उस पर रुजू (वापस लेने) का इख्तियार होगा, यह 'हिदाया' में है। और अगर अपनी औरत से कहा कि तुम अपने आप को तलाक दे दो और अपनी सौतन को तलाक दे दो, तो औरत को अपने आप को तलाक देने का इख्तियार उसी मजलिस तक रहेगा क्योंकि उसके हक़ में यह तफ़वीज़ है, और औरत को अपनी सौतन को तलाक देने का इख्तियार उस मजलिस में और उसके बाद भी होगा क्योंकि उसके हक़ में यह औरत वकील है। और अगर दो मर्दों से कहा कि तुम दोनों मेरी बीवी को तलाक दो, अगर तुम दोनों चाहो, तो जब तक दोनों तलाक देने पर सहमत न हों, किसी एक को अकेले तलाक देने का इख्तियार न (१) होगा। और अगर दोनों से कहा कि तुम मेरी बीवी को तलाक दे दो और यह न कहा कि 'अगर तुम चाहो', तो यह वकील है, अतः दोनों में से किसी एक को भी तलाक देने का इख्तियार होगा, यह 'जौहरत-उल-नय्यरह' में है। और अगर दो मर्दों को अपनी बीवी की तलाक के लिए वकील बनाया, तो हर एक को तलाक देने का इख्तियार होगा बशर्ते कि तलाक माल के बदले न हो। और अगर दोनों को अपनी औरत की तलाक के लिए वकील बनाया और कह दिया कि तुम दोनों में से एक, दूसरे के बिना उसे तलाक न दे, फिर एक ने उसे तलाक दी और फिर दूसरे ने उसे तलाक दी, या एक ने तलाक दी और

दूसरे ने उसके तलाक की इजाज़त दी, तो तलाक वाक़े(लागू) नहीं होगी। और अगर दो मर्दों से कहा कि तुम दोनों उसे तीन तलाक दे दो, फिर एक ने एक तलाक दी और दूसरे ने दो तलाकें दीं, तो कुछ भी वाक़े नहीं होगा जब तक कि दोनों मिलकर तीन तलाक न दें, यह 'फतावा काज़ी खान' में है।

अगर किसी व्यक्ति से कहा कि तुम मेरी बीवी की तलाक के वकील हो इस शर्त पर कि मुझे इख्तियार है, या इस शर्त पर कि उक्त औरत को इख्तियार है, या इस शर्त पर कि फलां को इख्तियार है, तो वकालत जायज़ है: अगर दो मर्दों से कहा कि तुम मेरी बीवी को तीन तलाक दे दो, तो हर एक को अकेले तलाक देने का इख्तियार होगा, और इसी तरह एक को एक तलाक और दूसरे को दो तलाक देने का भी इख्तियार होगा, यह 'अताबीया' में है। और अगर एक व्यक्ति से कहा कि तुम मेरी बीवी को तलाक देने के लिए वकील हो और अगर तुम चाहो, उस उक्त मर्द ने उसी मजलिस में चाहा तो यह जायज़ (२) है। और अगर 'चाहने' से पहले मजलिस से उठकर खड़ा हो गया, तो वकालत बातिल हो गई, यह 'फतावा काज़ी खान' में है। और अगर किसी से कहा कि तुम मेरी बीवी को तीन तलाक दे दो और अगर बीवी चाहे, तो यह व्यक्ति (३)

१) यानी जिससे कहा है उसे रोक दे इससे पहले कि वह तलाक दे, क्योंकि वह वकील है। (१) यानी एक की तलाक से वाक़े न होगा। (२) फिर जब चाहे तलाक दे दे।

اپنے نفس کو ایک یا دو طلاق دے دے مگر پوری تین طلاق نہیں دے سکتی ہے اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ تین طلاق تک بھی دے سکتی ہے کذا فی الکافی اور بنا بریں اختلاف اگر کسی شخص نے کہا کہ میری عورتوں میں سے جن کو چاہے طلاق دے دے تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس کی سب عورتوں کو طلاق دے دے اور صاحبینؒ کے نزدیک اس کو یہ اختیار ہے یہ غایۃ السروج میں ہے اور اگر شوہر نے کسی سے کہا کہ میری عورتوں میں سے جو طلاق چاہے اس کو طلاق دے دے پس سب عورتوں نے طلاق چاہی تو وکیل کو اختیار ہے کہ ان سب کو طلاق دے دے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر اولیائے عورت نے اس کے شوہر سے عورت کے طلاق کی درخواست کی پس شوہر نے عورت کے باپ سے کہا کہ تو مجھ سے کیا چاہتا ہے کہ جو تو چاہتا ہے اور یہ کہہ کر باہر چلا گیا پس عورت کے باپ نے عورت کو طلاق دے دی تو اگر شوہر نے اپنے خسر کو تفویض طلاق کی نیت نہ کی ہوئی تو عورت مطلقہ نہ ہوگی اور اگر شوہر نے کہا کہ میں نے اس سے تفویض کی نیت نہیں کی تھی تو اسی کا قول قبول ہوگا یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کسی مرد سے کہا کہ میری بیوی کو طلاق دے دے تو اس کو اختیار ہوگا اس مجلس میں طلاق دے یا اس کے بعد طلاق دے اور شوہر کو اختیار ہوگا کہ اس سے رجوع کرے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ تو اپنے آپ کو طلاق دے اور اپنی سوکن کو طلاق دے تو عورت کو اپنے آپ کو طلاق دینے کا اختیار اسی مجلس تک رہے گا اس واسطے کہ اس کے حق میں یہ تفویض ہے اور عورت کو اپنی سوکن کو طلاق دینے کا اختیار اس مجلس میں اور اس کے بعد بھی ہوگا اس واسطے کہ اس کے حق میں یہ عورت وکیل ہے اور اگر دو مردوں سے کہا کہ تم دونوں میری بیوی کو طلاق دو اگر تم دونوں چاہو تو جب تک دونوں طلاق دینے پر

متفق نہ ہوں تھا کسی ایک کو اس کی طلاق کا اختیار نہ (۱) ہوگا اور اگر دونوں سے کہا کہ تم میری بیوی کو طلاق دے دو اور یہ نہ کہا کہ اگر تم چاہو تو یہ تو وکیل ہے پس دونوں میں سے ایک کو بھی اس کے طلاق دینے کا اختیار ہوگا یہ جو ہرۃ النیرہ میں ہے اور اگر دو مردوں کو اپنی بیوی کی طلاق کے واسطے وکیل کیا کے ہر ایک کو اس کے طلاق دینے کا اختیار ہوگا بشرطیکہ طلاق بعض مال نہ ہو اور اگر دونوں کو اپنی عورت کی طلاق کے واسطے وکیل کیا اور کہہ دیا کہ تم دونوں میں سے ایک بدوں دوسرے کے اس کو طلاق نہ دے پس ایک نے اس کو طلاق دی پھر دوسرے نے اس کو طلاق دی یا ایک نے طلاق دی اور دوسرے نے اس کے طلاق کی اجازت دی تو واقع نہ ہوگی اور اگر دو مردوں سے کہا کہ تم دونوں اس کو تین طلاق دے دو پس ایک نے ایک طلاق دی پھر دوسرے نے دو طلاقیں دیں تو کچھ بھی واقع نہ ہوگی تا وقتیکہ دونوں مجتمع ہو کر تین طلاق نہ دیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر کسی شخص سے کہا کہ تو میری بیوی کی طلاق کا وکیل ہے بدیں شرط کہ مجھے اختیار ہے یا دیں شرط کہ عورت مذکورہ کو خیار ہے یا دیں شرط کہ فلاں کو خیار ہے تو وکالت جائز ہے: اگر دو مردوں سے کہا کہ تم میری بیوی کو تین طلاق دے دو تو ہر ایک کو تنہا طلاق دینے کا اختیار ہوگا اور اسی طرح ایک کو ایک طلاق اور دوسرے کو دو طلاق دینے کا بھی اختیار ہوگا یہ عتابیہ میں ہے اور اگر ایک شخص سے کہا کہ تو میری بیوی کی طلاق دینے کے واسطے وکیل ہے اور اگر تو چاہے اس مرد مذکور نے اسی مجلس میں چاہا تو یہ جائز (۲) ہے اور اگر چاہے سے پہلے مجلس سے اٹھ کھڑا ہوا تو تو وکیل باطل ہو گئی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کسی سے کہا کہ تو میری بیوی کو تین طلاق دے دے اور اگر بیوی چاہے تو یہ شخص (۳)

۱) یعنی جس سے کہا ہے اس کو منع کر دے قبل اس کے کہ وہ طلاق دے اس واسطے کہ وہ وکیل ہے۔ (۱) یعنی ایک کی طلاق سے واقع نہ ہوگا۔ (۲) پھر جب چاہے طلاق دے دے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 (363) Kitab-ul-Talaq

(The divorce) will not be valid until the aforementioned woman desires it, and the aforementioned woman shall have the option until that same assembly. If the aforementioned man stands up from the assembly, the agency (Tawkeel) will become void, and the divorce will not take effect thereafter. Shams al-Aimma al-Halwani stated that this issue must be remembered because it is a common occurrence (Aam Balwa); for most divorce letters that husbands write from abroad, stating "You are the agent for the divorce of my wife," the wife seeks the divorce after inquiring from the agent. If the woman desires it, the agent may pronounce the divorce. Often, agents pronounce the divorce after the assembly of the woman's intent, whereas they do not know that the divorce does not take effect. If someone tells another, "You are the agent for my wife on the condition that I have the choice," or "on the condition that the woman has the choice," or "on the condition that so-and-so has the choice," then the agency is valid, but the condition of the choice (Khiyar) is void. If someone tells a man, "Pronounce divorce to one of my wives," and he pronounces it to a specific woman, it is valid, and the husband does not have the authority to redirect the aforementioned divorce to another woman. If he pronounces it to an unspecified woman, it is also valid; however, determining and specifying the divorcee from among those women rests with the husband. This is in *Al-Muheet*. If a person tells another, "I have made you the agent for all my affairs," and the agent divorces his wife, the jurists have disagreed on this, and the correct view is that the divorce will not take effect. If he said, "I have made you my agent for all those affairs for which agency is valid," it will be a general agency, covering sales, purchases, marriages, etc. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

If a person appoints an agent to give his wife one irrevocable divorce (Talaq-e-Wahida), and the agent gives her two, it is not valid according to Imam-e-Azam (RA), but according to the Sahibain (RA), one divorce will take effect. This is in *Fatawa Sughra*. If a person appoints another as an agent for divorce, and the agent divorces the woman and gives three divorces, then if the husband intended for the agent to give three, they will take effect. If he did not intend three, then according to Imam-e-Azam (RA), nothing will take effect. If a person appoints another as an agent to give his wife one *Raj'i* (revocable) divorce, and the agent gives her one *Ba'in* (irrevocable) divorce (meaning he said, "I have given you one irrevocable divorce"), then one *Raj'i* divorce will take effect. If the agent says to the woman, "I have made you *Ba'in*," nothing will take effect. If he tells the agent to give her one *Ba'in* divorce, and the

agent says to the woman, "You are a *Talqa-e-Raj'i*," one *Ba'in* divorce will take effect. If a person tells another, "Divorce my wife in front of my brother," and the agent divorces her without the brother's presence, the divorce will not take effect, just as if he said, "Divorce the woman in the presence of witnesses," and the agent divorces her without the presence of witnesses, it does not take effect. If a person says to another, "I forbid you from divorcing my wife"...

1. Meaning, the agent can divorce without the *Khiyar* (option), but the husband has the authority to revoke the agency.
2. The compiler says: According to our custom, divorcing is not the husband's task for which a need is customarily present; therefore, the divorce will by no means take effect. The same rule applies in the following case; however, if he said, "Whatever you do shall be considered on my behalf," then the act will occur, and because of his statement, the necessity of *Nafadh* (execution) will not be required even if the principal did not intend it for divorce. God knows best.
3. It takes effect because the brother's presence is not a condition related to this act. Contrary to this, if instead of one *Raj'i* (revocable) divorce, he gives an *Ba'in* (irrevocable) or three divorces, he has opposed the principal and caused harm, as he cannot revoke it.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (363) किताबुल तलाक

दलील तब तक नहीं होगी जब तक औरत मजकूर न चाहे और औरत मजकूर को उसी मजलिस तक इख्तियार होगा और अगर मर्द मजकूर मजलिस से उठ खड़ा हुआ तो तौकील (वकील बनाना) बातिल हो जाएगी और उसकी तलाक उसके बाद वाक्य न होगी और शम्सुल आइम्मा हलवाई ने फरमाया कि यह मसला याद रखना चाहिए इस वास्ते कि इसमें आम बलवा (आम जरूरत) है क्योंकि अक्सर तलाक के खतूत जो शौहर परदेस से लिखते हैं कि तू मेरी बीवी की तलाक के वास्ते वकील है, उससे दरयाफ्त करके वह तलाक चाहती है, पस अगर औरत चाहे तो उसको तलाक दे दे। फिर अक्सर यह होता है कि वकील लोग उस औरत की मजलिस-ए-मशिय्यत के बाद उसको तलाक देते हैं हालांकि ये नहीं जानते हैं कि तलाक वाक्य नहीं होती है। और अगर किसी शख्स से कहा कि तू मेरी बीवी का वकील है इस शर्त पर कि मुझे इख्तियार है या इस शर्त पर कि औरत मजकूर को खियार (विकल्प) है या इस शर्त पर कि फलां को खियार है तो वकालत जायज है मगर यह खियार की शर्त बातिल है। और अगर किसी मर्द से कहा कि तू मेरी औरतों में से एक को तलाक दे दे, पस उसने किसी औरत-ए-मुअय्यन (निश्चित) को तलाक दे दी तो सही है और शौहर को यह इख्तियार न होगा कि उस औरत के सिवा दूसरी औरत की तरफ तलाक मजकूर फेर दे और अगर उसने किसी गैर-मुअय्यन एक औरत को तलाक दे दी तो भी सही है, लेकिन उन औरतों में से मुतल्लका (तलाकशुदा) का मुअय्यन करना और बयान करना शौहर के इख्तियार में होगा, यह 'मुहीत' में है। एक शख्स ने दूसरे से कहा कि मैंने तुझे अपने तमाम अमूर का वकील किया, फिर वकील ने उसकी बीवी को तलाक दे दी तो मशायख ने इसमें इख्तलाफ किया है और सही यह है कि तलाक वाक्य न होगी। और अगर कहा कि मैंने तुझे अपने तमाम अमूर में जिनके वास्ते तू वकील जायज है, वकील किया तो वकालत-ए-आम्मा होगी कि खरीदो-फरोख्त व निकाहों वगैरह हर चीज को शामिल होगी, यह 'फतावा काजी खान' में है।

अगर एक शख्स को वकील किया कि मेरी बीवी को ततलीका वाहिदा दे दे, पस वकील ने उसको दो तलाक दे दीं तो इमाम आजम (रह.) के नजदीक नहीं जायज है और साहबैन (रह.) के नजदीक एक तलाक वाक्य होगी, यह 'फतावा सुगरा' में है। एक शख्स ने दूसरे को तलाक के वास्ते वकील किया, पस वकील ने औरत को तलाक दे दी और तीन तलाकें दीं, पस अगर शौहर ने वकील के तीन तलाक की नियत की हो तो वाक्य होंगी और अगर तीन तलाक की नियत न की हो तो इमाम आजम (रह.) के नजदीक कुछ वाक्य न होगी। एक शख्स ने दूसरे को वकील किया कि उसकी औरत को एक तलाक-

ए-रजई दे दे और वकील ने उसकी औरत को एक तलाक-ए-बाइन दे दी, यानी कहा कि मैंने तुझको एक तलाक-ए-बाइन दी तो एक तलाक-ए-रजई वाक्य होगी और अगर वकील ने औरत से कहा कि मैंने तुझको बाइन कर दिया तो कुछ वाक्य न होगी। और अगर वकील से कहा कि औरत को तलाक-ए-बाइन दे दे, पस वकील ने औरत से कहा कि तू तालका-ए-तलका-ए-रजई है तो एक तलाक-ए-बाइन वाक्य होगी। एक शख्स ने दूसरे से कहा कि मेरी बीवी को मेरे भाई के सामने तलाक दे दे, फिर वकील ने उसके भाई की मौजूदगी के बिना उसकी औरत को तलाक दे दी तो तलाक वाक्य न होगी। जैसे अगर कहा कि औरत को गवाहों के हुजूर में तलाक दे दे और वकील ने गवाहों की मौजूदगी के बिना उसको तलाक दी तो वाक्य होती है। एक शख्स ने दूसरे से कहा कि मैं तुझे अपनी बीवी के तलाक देने से मना...

1. यानी बिना खियार के वकील तलाक दे सकता है मगर शौहर को यह इख्तियार है कि वकालत से रुजू कर ले।
2. मुहर्रिम ने कहा: हमारे उर्फ के मुताबिक तलाक देना कोई शौहर का काम नहीं है जिसकी उरफन जरूरत मौजूद हो, पस हरगिज तलाक वाक्य न होगी और यह सूरत-ए-जैल में भी यही हुक्म है लेकिन अगर उसने यूं कहा कि जो तू करे वह मेरी तरफ से करार दिया जाएगा तो यह फेल होगा, तो अलबत्ता उसके कौल की वजह से नफ़ज़-ए-जाली (यानी लागू होने) की जरूरत नहीं होगी, अगरचे मुवक्किल की नियत तलाक के वास्ते से न हो, फलयुललम, वल्लाहु आलम।
3. वाक्य क्योंकि भाई की मौजूदगी कुछ इस फेल से मुतल्लिक शर्त नहीं है, बरखिलाफ इसके बजाय वाहिदा रजई के अगर बाइन या तीन दे दे तो मुवक्किल से मुखालफत की और मजरत पहुंचाई कि वह रुजू नहीं कर सकता है।

دلیل نہ ہوگا جب تک عورت مذکورہ نہ چاہے اور عورت مذکورہ کو اسی مجلس تک چاہیے کا اختیار ہوگا اور اگر مرد مذکور مجلس سے اٹھ کھڑا ہوا تو توکیل باطل ہوجائے گی اور اس کی طلاق اس کے بعد واقع نہ ہوگی اور شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا کہ یہ مسئلہ یاد رکھنا چاہیے اس واسطے کہ اس میں عام بلوئی ہے کیونکہ اکثر خطوط طلاق جن عورتوں کے شوہر پردیس سے لکھتے ہیں کہ تو میری بیوی کی طلاق کے واسطے وکیل ہے اس سے دریافت کرکے وہ طلاق چاہتی ہے پس اگر عورت چاہے تو اس کو طلاق دے دے پھر اکثر یہ ہوتا ہے کہ وکیل لوگ اس عورت کی مجلس مشیت کے بعد اس کو طلاق دیتے ہیں حالانکہ یہ نہیں جانتے ہیں کہ طلاق واقع نہیں ہوتی ہے اور اگر کسی شخص سے کہا کہ تو میری بیوی کا وکیل ہے بدیں شرط کہ مجھے اختیار ہے یا بدیں شرط کہ عورت مذکورہ کو خیار ہے یا بدیں شرط کہ فلاں کو خیار ہے تو وکالت جائز ہے مگر یہ خیار کی شرط باطل ہے اور اگر کسی مرد سے کہا کہ تو میری عورتوں میں سے ایک کو طلاق دے دے پس اس نے کسی عورت معین کو طلاق دے دی تو صحیح ہے اور شوہر کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ اس عورت کے سوائے دوسری عورت کے طرف طلاق مذکور پھیر دے اور اگر اس نے کسی غیر معین ایک عورت کو طلاق دے دی تو بھی صحیح ہے لیکن ان عورتوں میں سے مطلقہ کا معین کرنا اور بیان کرنا شوہر کے اختیار میں ہوگا یہ محیط میں ہے ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تجھے اپنے تمام امور کا وکیل کیا پھر وکیل نے اس کی بیوی کو طلاق دے دی تو مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ میں نے تجھے اپنے تمام امور میں جن کے واسطے تو وکیل جائز ہے وکیل کیا تو

وکالت عامہ ہوگی کہ خرید و فروخت و نکاحوں وغیرہ ہر چیز کو شامل ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر ایک شخص کو وکیل کیا کہ میری بیوی کو تطلیقہ واحدہ دے دے پس وکیل نے اس کو دو طلاق دے دیں تو امام اعظمؒ کے نزدیک نہیں جائز ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک ایک طلاق واقع ہوگی یہ فتاویٰ صغریٰ میں ہے ایک شخص نے دوسرے کو طلاق کے واسطے وکیل کیا پس وکیل نے عورت کو طلاق دے دی اور تین طلاق دیں پس اگر شوہر نے تو وکیل کے تین طلاق کی نیت کی ہو تو واقع ہوں گی اور اگر تین طلاق کی نیت نہ کی ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک کچھ واقع نہ ہوگی ایک شخص نے دوسرے کو وکیل کیا کہ اس کی عورت کو ایک طلاق رجعی دے دے اور وکیل نے اس کی عورت کو ایک طلاق بائن دے دی یعنی کہا کہ میں نے تجھ کو ایک طلاق بائن دی تو ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اور اگر وکیل نے عورت سے کہا کہ میں نے تجھ کو بائن کر دیا تو کچھ واقع نہ ہوگی اور اگر وکیل سے کہا کہ عورت کو طلاق بائن دے دے پس وکیل نے عورت سے کہا کہ تو طالقہ بطلقہ رجعیہ ہے تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میری بیوی کو میرے بھائی کے سامنے طلاق دے دے پھر وکیل نے بدوں موجودگی اس کے بھائی کے اس کی عورت کو طلاق دے دی تو طلاق واقع نہ ہوگی جیسے اگر کہا کہ عورت کو گواہوں کے حضور میں طلاق دے دے اور وکیل نے بدوں حضوری گواہوں کے اس کو طلاق دی تو واقع ہوتی ہے ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں تجھے اپنی بیوی کے طلاق دینے سے منع

۱۔ یعنی بلا خیار وکیل طلاق دے سکتا ہے مگر شوہر کو یہ اختیار ہے کہ وکالت سے رجوع کرلے۔ ۲۔ قال المحرجم: ہمارے عرف کے موافق طلاق دینا کوئی شوہر کا کام نہیں ہے جس کی عرفاً حاجت موجود ہو پس ہرگز طلاق واقع نہ ہوگی اور یہ صورتِ ذیل میں بھی یہی حکم ہے لیکن

اگر اس نے یوں کہا کہ جو تو کرے وہ میری طرف سے قرار دیا جائے گا تو یہ فعل ہوگا تو البتہ اس کے قول کی وجہ سے تنفذِ جعلی (یعنی نافذ ہونے) کی ضرورت نہیں ہوگی اگر چہ موکل کی نیت طلاق کے واسطے سے نہ ہو فلیعلم واللہ اعلم ۳۔ واقع کیونکہ بھائی کی موجودگی کچھ اس فعل کے متعلق شرط نہیں ہے بخلاف اس کے بجائے واحدہ رجعیہ کے اگر بائنہ یا تین دے دے تو موکل سے مخالفت کی اور مضرت پہنچائی کہ وہ رجوع نہیں کر سکتا ہے۔

If he does not act, he is not a deputy. Therefore, if someone is seen divorcing his wife and he is not forbidden, the divorce-giver will not be considered a deputy on his behalf, and the divorce will not occur. This is the same in this context, according to 'Fatawa Qadi Khan'. A person told Zayd to give my wife a 'Sunnah Talaq-e-Ba'in' (irrevocable divorce) and told Amr to give my wife a 'Sunnah Talaq-e-Raj'i' (revocable divorce). Then both of them divorced the woman in the same 'Tuhr' (period of purity); therefore, only one divorce will be effective on the woman. However, regarding this divorce, the husband has the choice to designate it as either 'Ba'in' or 'Raj'i'. This is in 'Bahr-ur-Ra'iq'. And if someone appoints an absent person as a deputy to divorce his wife, and the deputy divorces the woman before knowing about his appointment, the divorce will be void because the agency is not proven before the knowledge. This is in 'Fatawa Qadi Khan'.

A person appointed someone as a deputy to give his wife three divorces, then said to the wife, "I have forbidden so-and-so from divorcing you." So, until so-and-so becomes aware of this prohibition, he will not be dismissed:

If a person said to his wife, "Go to so-and-so so that he may divorce you," and she went to him and he divorced her, it is valid, and so-and-so becomes the deputy even if he did not know he was a deputy. The issue is mentioned in 'Ziyadat', which indicates that so-and-so will not be a deputy before being informed. Some scholars said there are two traditions regarding this issue, and some said that what is mentioned in 'Ziyadat' is 'Qiyas' (analogy) and what is in 'Asl' (the original text) is 'Istihsan' (juridical preference). Based on the original tradition and the rule of 'Istihsan', if the person became a deputy even without knowing, and the husband forbade the wife from going to that person, he will not be dismissed unless he is aware of his dismissal. This ruling is similar to another issue: a person appointed someone as a deputy to give his wife three divorces, then said to the wife, "I have forbidden so-and-so from divorcing you." Until that person learns of this prohibition, he will not be dismissed, even though nothing was entrusted to the wife to make his dismissal valid in her presence. It is proven that he will not be dismissed before knowledge. This applies if the wife was forbidden before going to him. If she was forbidden after going to him, he will not be dismissed even if he becomes aware of it. However, if he learns of the prohibition and dismissal before the wife reaches him, he will be dismissed.

यदि वह नहीं करता है तो यह वकील नहीं है। अतः यदि किसी को देखा कि उसकी पत्नी को तलाक दे रहा है, तो उसे मना न करने से यह तलाक देने वाला उसकी ओर से वकील नहीं माना जाएगा और तलाक नहीं होगी। ऐसा ही इस स्थान पर भी है, यह 'फतावा काजी खान' में है। एक व्यक्ति ने ज़ैद से कहा कि मेरी पत्नी को 'सुन्नत तलाक-ए-बाइन' (अपरिवर्तनीय तलाक) दे दो और अम्र से कहा कि मेरी पत्नी को 'सुन्नत तलाक-ए-रजई' (वापस ली जा सकने वाली तलाक) दे दो। फिर दोनों ने स्त्री को एक ही 'तुह्र' (पाकी की अवधि) में तलाक दे दी, तो स्त्री पर एक ही तलाक प्रभावी होगी। लेकिन इस तलाक के संबंध में पति को अधिकार है कि चाहे तो उसे 'बाइन' करार दे या 'रजई'। यह 'बह्र-उर-राइq' में है। और यदि किसी अनुपस्थित व्यक्ति को अपनी पत्नी की तलाक के लिए वकील बनाया और वकील ने अपनी वकालत की जानकारी मिलने से पहले ही स्त्री को तलाक दे दी, तो यह तलाक बातिल (अवैध) होगी क्योंकि जानकारी मिलने से पहले वकालत साबित नहीं होगी। यह 'फतावा काजी खान' में है।

एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी को तीन तलाक देने के लिए एक व्यक्ति को वकील बनाया, फिर स्त्री से कहा कि मैंने फलां (वकील) को तुम्हें तलाक देने से मना कर दिया है, तो जब तक फलां व्यक्ति को इस निषेध का ज्ञान न हो जाए, वह पदच्युत (معزول) नहीं होगा:

यदि किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि तुम फलां के पास जाओ ताकि वह तुम्हें तलाक दे दे, फिर स्त्री उसके पास गई और उसने स्त्री को तलाक दे दी, तो यह सही है। और फलां व्यक्ति वकील बन जाएगा, भले ही उसे अपने वकील होने का ज्ञान न हो। 'ज़ियादात' में यह समस्या वर्णित है जो इस बात का संकेत देती है कि फलां व्यक्ति अपने जानकारी में आने से पहले वकील नहीं बनेगा। कुछ विद्वानों ने कहा कि इस समस्या में दो रिवायतें हैं, और कुछ ने कहा कि जो 'ज़ियादात' में है वह 'क़ियास' (तर्क) है और जो 'अस्ल' में है वह 'इस्तेहसान' है। फिर 'अस्ल' की रिवायत के आधार पर जो 'इस्तेहसान' का हुक्म है, जबकि फलां व्यक्ति भले ही अवगत न हो, वकील बन गया और पति ने स्त्री को फलां व्यक्ति के पास जाने से मना कर दिया, तो फलां व्यक्ति उससे पदच्युत नहीं होगा, बशर्ते कि फलां व्यक्ति को अपने पदच्युत होने की जानकारी न हो। और यह हुक्म एक दूसरी समस्या के समान हो गया कि एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी को तीन तलाक देने के लिए एक व्यक्ति को वकील बनाया, फिर पत्नी से कहा कि मैंने फलां को तुम्हें तलाक देने से मना कर दिया है, तो जब तक फलां व्यक्ति को इस निषेध का ज्ञान न हो, वह पदच्युत नहीं होगा, हालाँकि पत्नी को कोई बात सुपुर्द नहीं की गई थी ताकि फलां व्यक्ति का उसकी उपस्थिति में पदच्युत होना सही हो, लेकिन फलां व्यक्ति का

जानकारी से पहले पदच्युत होना कठिन है। अतः सिद्ध हुआ कि वह जानकारी से पहले पदच्युत नहीं होगा। और यह तब है जब पत्नी को उस फलां व्यक्ति के पास जाने से पहले मना कर दिया हो। और यदि फलां व्यक्ति के पास जाने के बाद पत्नी को मना किया, तो फलां व्यक्ति पदच्युत नहीं होगा, भले ही उसे पदच्युत होने की जानकारी मिल गई हो। और पत्नी के उसके पास जाने से पहले यदि फलां व्यक्ति को मनाही और पदच्युत होने की जानकारी मिल गई, तो वह पदच्युत हो जाएगा।

نہیں کرتا ہوں تو یہ وکیل نہیں ہے چنانچہ اگر کسی کو دیکھا کہ اس کی عورت کو طلاق دیتا ہے پس اس کو منع نہ کیا تو یہ طلاق دہندہ اس کی طرف سے وکیل نہ ہو جائے گا اور طلاق واقع نہ ہوگی پس ایسا ہی اس مقام پر بھی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے ایک شخص نے زید سے کہا کہ میری بیوی کو سنت طلاق بائن دے دے اور عمرو سے کہا کہ میری بیوی کو سنت طلاق رجعی دے دے پھر دونوں نے عورت کو ایک ہی طہر میں طلاق دی تو عورت پر ایک طلاق واقع ہوگی مگر اس طلاق کے حق میں شوہر کو اختیار ہے چاہے بائن قرار دے یا رجعی یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر کسی غائب کو اپنی بیوی کی طلاق کے واسطے وکیل کیا اور وکیل مذکور نے اپنی وکالت کا حال معلوم ہونے سے پہلے عورت کو طلاق دے دی تو یہ طلاق باطل ہوگی اس واسطے کہ چاہنے سے پہلے وکالت ثابت نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک شخص نے اپنی بیوی کو تین طلاق دینے کے واسطے ایک شخص کو وکیل کیا پھر عورت سے کہا کہ میں نے فلاں کو تجھے طلاق دینے سے منع کر دیا تو جب تک فلاں مذکور کو اس ممانعت کا علم نہ ہو وہ معزول نہ ہوگا:

اگر کسی شخص نے اپنی عورت سے کہا کہ تو فلاں کے پاس جاتا کہ وہ تجھے طلاق دے دے پس عورت اس کے پاس گئی اور اس نے عورت کو طلاق دے دی تو صحیح ہے اور فلاں مذکور وکیل ہو جائے گا اگر چہ اس کو اپنے وکیل ہونے کا علم نہیں ہوا ہے اور زیادات میں مسئلہ مذکور ہے جو اس پر دلالت کرتا ہے کہ فلاں مذکور قبل اپنے آگاہ ہونے کے وکیل نہ ہوگا اور بعض نے فرمایا کہ اس مسئلہ میں دو روایتیں ہیں اور بعض نے فرمایا کہ جو زیادات میں مذکور ہے وہ قیاس ہے اور جو اصل میں مذکور ہے وہ استحسان ہے پھر بنا پر روایت اصل کے جو حکم استحسان ہے جبکہ فلاں مذکور اگر چہ آگاہ نہیں ہوا وکیل ہو گیا اور شوہر نے عورت کو فلاں مذکور کے پاس

جانے سے منع کر دیا تو فلاں مذکور اس سے معزول نہ ہو جائے گا در صورتیکہ فلاں مذکور کو اپنے معزول ہونے سے آگاہی نہ ہو اور یہ حکم نظیر ایک دوسرے مسئلہ کی ہو گیا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی کو تین طلاق دینے کے واسطے ایک شخص کو وکیل کیا پھر عورت سے کہا کہ میں نے فلاں کو تجھے طلاق دینے سے منع کر دیا تو جب تک فلاں مذکور کو اس ممانعت کا علم نہ ہو وہ معزول نہ ہوگا حالانکہ عورت کے سپرد کوئی بات نہیں کی ہے تا کہ فلاں مذکور کا اس کی جمعیت میں معزول ہونا صحیح ہو مگر فلاں مذکور کا قبل علم کے مقصوداً ممانعت معزول ہونا سحدر ہے پس ثابت ہوا کہ وہ قبل علم کے معزول نہ ہوگا اور یہ اس وقت ہے کہ عورت کو اس فلاں مذکور کے پاس جانے سے پہلے اس کے پاس جانے سے منع کر دیا ہو اور اگر فلاں مذکور کے پاس جانے کے بعد عورت کو منع کیا تو فلاں مذکور معزول نہ ہوگا اگر چہ اس کو معزول ہونے کا حال معلوم ہوا ہو اور عورت کے اس کے پاس جانے سے پہلے اگر فلاں کو ممانعت کا اور معزول ہونے کا حال معلوم ہو گیا تو معزول ہو جائے گا اور بخلاف ایسی صورت کے ہے کہ ایک اجنبی سے کہا کہ فلاں کے پاس جا اور اس سے کہہ کہ وہ میری بیوی کو ۱- اختیار ہے اقوال معاملہ فروج میں احتیاط یہ تھی کہ بائنہ واقع ہو مثلاً پہلے رجعی رہی پھر وکیل کیا کہ بائنہ دے دے تو کچھ تامل نہیں کہ بائنہ واقع ہوگی اور اگر اول بائنہ ہو پھر رجعی کیا تو دوسری طلاق ہوگی جبکہ غیر مدخولہ نہ ہو یہ یہاں حامل ہے۔ ۲- مقصود بالذات۔۔ یعنی وکیل کو معزول کرنا صرف اس طرح ممکن ہے کہ اس کو ایسے فعل و قول سے معزول کرے جس سے اس کا معزول کرنا مقصود ہے اور ایسے قول و فعل سے نہیں معزول ہوگا جس سے غرض دوسری ہے اور اس کے ضمن میں معزول کرنے کا بھی حکم دیا اور یہاں اس نے یہی کیا ہے تو معزول نہ ہوگا ہاں اگر عورت سے کہے کہ تو فلاں کو اپنی طلاق دینے کی وکالت سے معزول کر دے اور عورت معزول کرے تو وہ معزول ہو جائے گا۔

Kitab-ut-Talaq (The Book of Divorce) If a person gives a divorce and then forbids that stranger (to give it), the prohibition is valid. If he forbids the wife in this way, it is not valid (2). This is contrary to the situation where a person says: "If my wife comes to you, you divorce her," or "If my wife emerges towards you, you divorce her," and he then forbids the agent before the woman comes to him or emerges towards him. The aforementioned reason is valid; this is according to the *Muheet*. If a person appoints another as his agent for the divorce of his wife, and the agent divorces her while in a state of intoxication, there is a difference of opinion, but the correct view is that the divorce will occur. If a person appoints another as his agent to divorce his wife, and the principal then gives her a *Bain* (irrevocable) or *Raj'i* (revocable) divorce, and then the agent gives her a divorce, as long as the woman is in the aforementioned *Iddah* (waiting period), the agent's divorce will take effect upon her, and the agent will not be dismissed by the principal's *Bain* divorce, provided the agent's divorce is not in exchange for property. If the agent does not give a divorce until the principal marries the woman again before the completion of the *Iddah*, and then the agent divorces her, the agent's divorce will take effect. If the principal marries her again after the *Iddah* has ended and then the agent divorces her, the agent's divorce will not take effect. Similarly, if the husband or wife becomes an apostate (*Na'udhubillah min dhalik*), and the agent then divorces the woman, as long as the woman is in the aforementioned *Iddah*, the agent's divorce will take effect. If the principal becomes an apostate and goes to *Dar-ul-Harb* (hostile territory) and the judge orders the ruling of his departure, the agency will become void; even if the principal returns as a Muslim and marries the woman, and the agent divorces her, the agent's divorce will not take effect. If the aforementioned agent becomes an apostate, he will remain in his agency even if he goes to *Dar-ul-Harb*, but when the judge orders the ruling of his departure, he will be dismissed. This is in *Fatawa Qadi Khan*.

And if he appointed someone as an agent but he rejected the agency, then he gave a divorce, it will not take effect: A person who is an agent for divorce does not have the authority to appoint someone else as an agent. If he appoints a sensible child or a slave to give the divorce, it is valid; this is in *Sirajiyah*. If he appoints someone but that person does not accept the agency and rejects it, and then he gives a divorce, it will not take effect. If he remained silent without accepting it and then gave a divorce, it will take effect. If he said to an agent, "Divorce the woman tomorrow," and the agent said to the woman, "You are divorced tomorrow," this is

void. If he said to an agent, "Divorce the woman," and the agent said to the woman, "You are divorced if you enter the house," and the woman then entered the house, the divorce will not take effect. If he said to someone else, "Give my wife three divorces," and he gave a thousand divorces, it is not valid. Similarly, if he said, "Let a man divorce my wife," and the agent gave one full divorce, nothing will take effect; this is in *Bahr-ur-Ra'iq*. And whoever is an agent for *Munjaz* (immediate) divorce, meaning one who is appointed to give a divorce immediately without any condition, and the agent gives an absolute divorce, it will not be valid; this is in *Qadiyah*. A person intended to travel, then he appointed someone as an agent for the divorce of his wife, then...

किताब-उत-तलाक तलाक दे दे फिर उसके बाद उस अजनबी को मना कर दिया तो मनाही सही है और अगर बीवी को इस तरह मना किया तो सही नहीं है (२) नहीं है और यह उस सूरत के खिलाफ है कि अगर किसी शख्स ने कहा कि अगर मेरी बीवी तेरे पास आए तो तू उसको तलाक दे दे या कहा कि अगर मेरी बीवी तेरी तरफ निकले तो तू उसको तलाक दे दे फिर उसने वकील को औरत के उसके पास आने या उसकी तरफ निकलने से पहले मना कर दिया, वजह मजकूर सही है यह 'मुहीत' में है। एक शख्स ने दूसरे को अपनी बीवी की तलाक के लिए वकील बनाया और वकील ने उसको अपने नशे की हालत में तलाक दे दी तो इसमें इख्तिलाफ है और सही यह है कि तलाक वाके होगी। एक शख्स ने दूसरे को अपनी बीवी की तलाक के लिए वकील बनाया फिर मुवक्किल (पति) ने उस औरत को बाइन या रजई तलाक दे दी फिर वकील ने उसको तलाक दी तो जब तक औरत मजकूर इद्दत में है वकील की तलाक उस पर वाके होगी और मुवक्किल के बाइन कर देने से वकील मजकूर माजूल (बर्खास्त) नहीं होगा, बशर्ते कि वकील की तलाक किसी माल के बदले न हो। और अगर वकील ने तलाक नहीं दी यहाँ तक कि इद्दत पूरी होने से पहले मुवक्किल ने उस औरत से निकाह कर लिया फिर वकील ने उसको तलाक दी तो वकील की तलाक उस पर वाके होगी। और अगर मुवक्किल ने इद्दत पूरी होने के बाद उससे निकाह किया फिर वकील ने उसको तलाक दी तो वकील की तलाक उस पर वाके नहीं होगी। इसी तरह अगर शौहर या बीवी मुर्तद हो गए (नऊजुबिल्लाह मिन जालिक) फिर वकील ने उस औरत को तलाक दी तो जब तक औरत मजकूर इद्दत में है तब तक वकील की तलाक वाके होगी। और अगर मुवक्किल मुर्तद होकर दारुल-हर्ब में चला गया और काजी ने उसके जाने का हुक्म दे दिया तो वकालत बातिल हो जाएगी, यहाँ तक कि अगर मुवक्किल मजकूर मुसलमान होकर वापस आया और उस औरत से निकाह किया फिर वकील ने उस औरत को तलाक दी तो वकील की तलाक वाके नहीं होगी। और अगर वकील मजकूर (नऊजुबिल्लाह) मुर्तद हो गया तो वह अपनी वकालत पर रहेगा अगरचे दारुल-हर्ब में जाए, लेकिन जब काजी उसके जाने का हुक्म दे दे तो माजूल हो जाएगा। यह 'फतावा काजी खान' में है।

और अगर किसी को वकील बनाया मगर उसने वकालत रद्द कर दी फिर उसने तलाक दी तो वाके न होगी: जो शख्स तलाक का वकील हो उसे यह इख्तियार नहीं है कि किसी दूसरे को वकील बना दे और अगर किसी समझदार बच्चे या गुलाम को वकील बनाया कि तलाक दे दे तो सही है। यह 'सिराजिया' में है। और अगर किसी को वकील बनाया मगर उसने वकालत कुबूल न की, रद्द कर दी फिर उसने तलाक दी तो वाके न होगी। और अगर वह बिना कुबूल किए खामोश रहा फिर उसने

तलाक दे दी तो वाके होगी। और अगर वकील से कहा कि तू कल के दिन औरत को तलाक दे दे, फिर वकील ने औरत से कहा कि तू कल के दिन 'तालिक़ा' (तलाकशुदा) है, तो यह बातिल है। और अगर किसी वकील से कहा कि तू औरत को तलाक दे दे, फिर वकील ने औरत से कहा कि तू 'तालिक़ा' है अगर तू घर में दाखिल हो, फिर औरत घर में दाखिल हुई तो तलाक वाके न होगी। और अगर किसी दूसरे से कहा कि तू मेरी बीवी को तीन तलाक दे दे फिर उसने हजार तलाक दे दीं तो सही नहीं है और इसी तरह अगर उसने कहा कि मेरी बीवी को 'आदमी' (कोई व्यक्ति) तलाक दे दे फिर वकील ने पूरी एक तलाक दी तो कुछ वाके न होगी। यह 'बहुर-राइक' में है। और जो शख्स 'मुनज्जज' (तत्काल) तलाक के लिए वकील हो यानी जो बिना शर्त के फौरन तलाक देने के लिए वकील हुआ, उसे वकील ने मुतलक तलाक दे दी तो सही न होगी, यह 'कज़िया' में है। एक शख्स ने सफर का इरादा किया फिर एक शख्स को अपनी बीवी की तलाक के लिए वकील बनाया फिर...

کتاب الطلاق طلاق دے دے پھر اس کے بعد اس اجنبی کو منع کر دیا تو ممانعت صحیح ہے اور اگر بیوی کو اس طرح منع کیا تو صحیح نہیں ہے (۲) نہیں ہے اور یہ بخلاف ایسی صورت کے ہے کہ اگر کسی شخص نے کہا کہ اگر میری بیوی تیرے پاس آئے تو تو اس کو طلاق دے دے یا کہا کہ اگر میری بیوی تیری طرف نکلے تو تو اس کو طلاق دے دے پھر اس نے وکیل کو بعد عورت کے اس کے پاس آنے یا اس کی طرف نکلنے کے پہلے ممانعت کر دینا وجہ مذکور صحیح ہے یہ محیط میں ہے۔ ایک شخص نے دوسرے کو اپنی بیوی کی طلاق کے واسطے وکیل کیا اور وکیل نے اس کو اپنے نشہ کی حالت میں طلاق دے دی تو اس میں اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ طلاق واقع ہوگی ایک شخص نے دوسرے کو اپنی بیوی کی طلاق کے واسطے وکیل کیا پھر موکل نے اس عورت کو بائن یا رجعی طلاق دے دی پھر وکیل نے اس کو طلاق دی تو جب تک عورت مذکورہ عدت میں ہے وکیل کی طلاق اس پر واقع ہوگی اور موکل کے بائن کر دینے سے وکیل مذکور معزول نہ ہوگا بشرطیکہ طلاق وکیل بعض مال نہ ہو اور اگر وکیل نے طلاق نہ دی یہاں تک کہ قبل انقضائے عدت کے موکل نے اس عورت سے نکاح کر لیا پھر وکیل نے اس کو طلاق دی تو وکیل کی طلاق اس پر واقع ہوگی اور اگر موکل نے بعد انقضائے عدت کے اس سے نکاح کیا پھر وکیل نے اس کو طلاق دی تو وکیل کی طلاق اس پر واقع نہ ہوگی اسی طرح اگر شوہر یا بیوی مرد ہو گئی نعوذ باللہ من ذلک پھر وکیل نے اس عورت کو طلاق دی تو جب تک عورت مذکورہ عدت میں ہے تب تک وکیل کی طلاق واقع ہوگی اور اگر موکل مرتد ہو کر دارالحرب میں چلا اور قاضی نے اس کے جانے کا حکم دے دیا تو وکالت باطل ہو جائے گی حتی کہ اگر موکل مذکور مسلمان ہو کر واپس آیا اور اس عورت سے نکاح کیا پھر وکیل نے اس عورت کو طلاق دی تو طلاق وکیل واقع نہ ہوگی اور اگر وکیل مذکور نعوذ باللہ مرتد ہو گیا تو وہ اپنی وکالت پر رہے گا اگر چہ

دارالحرب میں جائے لیکن جب قاضی اس کے جانے کا حکم دے دے تو معزول ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اور اگر کسی کو وکیل کیا مگر اس نے وکالت رد کر دی پھر اس نے طلاق دی تو واقع نہ ہوگی: جو شخص وکیل طلاق ہو اس کو یہ اختیار نہیں ہے کہ کسی دوسرے کو وکیل کر دے اور اگر طفل عاقل یا غلام کو وکیل کیا کہ طلاق دے دے تو صحیح ہے یہ سراجیہ میں ہے اور اگر کسی کو وکیل کیا مگر اس نے وکالت قبول نہ کی رد کر دی پھر اس نے طلاق دی تو واقع نہ ہو گی اور اگر وہ بدوں قبول کرنے کے خاموش رہا پھر اس نے طلاق دے دی تو واقع ہو گی اور اگر وکیل سے کہا کہ تو کل کے روز عورت کو طلاق دے دے پس وکیل نے عورت سے کہا کہ تو کل کے روز طالقہ ہے تو یہ باطل ہے اور اگر کسی وکیل سے کہا کہ تو عورت کو طلاق دے دے پس وکیل نے عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو دار میں داخل ہو پھر عورت دار میں داخل ہوئی تو طلاق واقع نہ ہو گی اور اگر کسی دوسرے سے کہا کہ تو میری بیوی کو تین طلاق دے دے پس اس نے ہزار طلاق دے دیں تو صحیح نہیں ہے اور اسی طرح اگر اس نے کہا کہ میری بیوی کو آدمی طلاق دے دے پس وکیل نے پوری ایک طلاق دے دے تو کچھ واقع نہ ہوگی یہ بحر الرائق میں ہے اور جو شخص طلاق مئنجز کے واسطے وکیل ہو یعنی جو بلا تعلیق فی الحال واقع کرنے کے واسطے وکیل ہوا اسے وکیل نے مطلق دے دی تو صحیح نہ ہوگی یہ قضیہ میں ہے ایک شخص نے سفر کا ارادہ کیا پھر ایک شخص کو اپنی بیوی کی طلاق کے واسطے وکیل کیا پھر

(۱) یعنی قاضی نے حکم دیا کہ فلاں شخص دارالحرب میں مل گیا تو اس کا ترکہ اس کے وارثوں میں تقسیم ہو۔ (۲) یعنی وہ فعل، اور معطل جو کسی شرط پر موقوف ہو۔ (۱) یعنی فلاں کے پاس جانے سے۔ (۲) یعنی فلاں کے پاس جانے سے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (366) **Kitab al-Talaq**

(The text discusses legal procedures regarding the appointment and removal of a divorce representative/lawyer). If a person revokes the agency (lawyer) without the wife being present, and if the request was made by the wife, the revocation is valid only if the wife is present (depending on the scholarly interpretation). Shams al-A'imma al-Sarakhsi stated that the right to dismiss the divorce representative lies with the husband, even if the representative was originally appointed at the wife's request. Regarding the method of dismissal, there is a difference of opinion among scholars. One view is that saying, "I have dismissed you from all agencies," is effective. Another view suggests specific phrasing such as, "I have dismissed you just as I appointed you." The text also states in *Tatar-khaniya* that if a husband tells someone to divorce his wife and the person executes it, it is a *Talaq-e-Baina* (irrevocable divorce), and the husband cannot revoke it, and the representative cannot issue more than one.

If a person says to another, "Divorce my wife," and the representative accepts the agency, but the principal (husband) goes missing, the representative shall not be compelled to issue the divorce.

If the husband says to the representative, "Divorce my wife on the condition that she takes nothing from the house," and the representative conveys this to the wife and she accepts, the divorce is valid whether she takes anything or not. If he said, "I divorce you on the condition that you do not take anything," and she does take something, the divorce will not be valid. If there is a dispute between them, the husband's word is accepted as he is the denier of the event.

If the principal becomes insane: If the insanity is brief, the agency remains valid once he regains consciousness. If the insanity is prolonged (defined by custom as one month of no recovery), the agency becomes void. This is based on *Fatawa-e-Qazi Khan*.

Regarding the case where a husband gives the wife the authority to divorce herself, and she asks to appoint a representative in case the husband doesn't return by a certain time:

1. "Zamana-e-Da'im" (Prolonged duration of insanity) refers in specific usage to a period of one month without recovery, and the ruling is based on this.

2. If the divorce is issued after the wife has had her period and become pure (Tahir), the divorce will be valid.

बिना औरत की मौजूदगी के उस वकील को माज़ूल (बरखास्त) कर दिया, बस अगर औरत की दरख्वास्त पर हो तो यह वकालत का खत्म होना सही होगा, और अगर दरख्वास्त औरत की न हो तो बिना औरत की मौजूदगी के उसका माज़ूल करना सही नहीं होगा। और शम्सुल आइम्मा सरख़सी ने फ़रमाया कि सही यह है कि वकील-ए-तलाक को माज़ूल करना मर्द के अख्तियार में है, अगरचे वकील मज़कूर औरत की दरख्वास्त पर ही क्यों न हो। और अगर किसी शख़्स को तलाक के लिए वकील बनाया और कहा कि "हर बार जब मैं तुझे माज़ूल करूँ तो तू मेरा वकील है", तो बाज़ ने फ़रमाया कि यह वकील सही नहीं है, और बाज़ ने फ़रमाया कि यह वकील सही है और उसको माज़ूल नहीं कर सकता, इसलिए कि वकालत मुत्तहिद (एक समान) बनी रहेगी। और शैख शम्सुल आइम्मा सरख़सी ने फ़रमाया कि सही यह है कि मुवक्किल उसको माज़ूल कर सकता है। फिर तरीकेए-अज़्ल (बरखास्तगी के तरीके) में मशायख ने इख़्तिलाफ़ किया है। शैख इमाम ने फ़रमाया कि अगर वकील मज़कूर से यूँ कहे कि "मैंने तुझे तमाम वकालतों से माज़ूल कर दिया है" तो वह माज़ूल हो जाएगा और यह क़ौल मुंजज़ (तत्काल) और मुअल्लक़ (शर्तिया) सबके लिए राजी होगा। और बाज़ ने फ़रमाया कि यूँ कहे कि "मैंने तुझे माज़ूल किया जैसा कि मैंने तुझे वकील बनाया था" यानी जैसे तुझे वकील बनाया है, वैसे ही तुझे माज़ूल किया। और बाज़ ने फ़रमाया कि यूँ कहे कि "मैंने तेरी वकालत-ए-मुअल्लक़ा (शर्तिया वकालत) से रुजू किया और तुझको वकालत-ए-मुतलक़ा (स्वतंत्र वकालत) से माज़ूल किया", यह 'ततारखानीया' में है। और अगर किसी से कहा कि "मेरी बीवी को तलाक दे" बस उसको बाइन कर दे, या कहा कि "उसको बाइन कर दे" बस उसको तलाक दे, तो यह ऐसी तौकील (वकालत) है कि सिर्फ मजलिस तक ही महदूद होना मकसद नहीं है, और शौहर को उससे रुजू करने का अख्तियार होगा। और जब वकील ने उसको तलाक दी तो एक तलाक-ए-बाइना वाके होगी और उस वकील को यह अख्तियार नहीं है कि एक से ज़्यादा वाके करे, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है।

एक शख़्स ने दूसरे से कहा कि "तू मेरी इस बीवी को तलाक दे दे" और वकील ने वकालत कुबूल की, फिर मुवक्किल ग़ायब हो गया, तो वकील मज़कूर को तलाक देने पर मजबूर नहीं किया जाएगा:

अगर वकील से कहे कि "मेरी बीवी को तलाक दे, इस शर्त पर कि औरत घर से कोई चीज़ निकाल न ले जाए", बस वकील ने उससे कहा कि "मैंने तुझे तलाक दी इस शर्त पर कि तू घर से कोई चीज़ निकाल न ले जाए", बस औरत ने कुबूल किया तो मुतल्लक़ा (तलाकशुदा) हो जाएगी, चाहे कोई चीज़

निकाले या न निकाले। और अगर औरत से कहा कि "मैंने इस शर्त पर तुझे तलाक दी कि तू घर से कुछ निकाल न ले जाए", फिर अगर औरत ने कुछ निकाला तो मुतल्लक़ा न होगी। और अगर दोनों ने इसमें इख़्तिलाफ़ किया तो शौहर का क़ौल कुबूल होगा क्योंकि वह मुनकिर है, यह 'अताबीया' में है। एक शख़्स ने दूसरे से कहा कि "तू मेरी इस बीवी को तलाक दे दे" और वकील ने वकालत कुबूल की, फिर मुवक्किल ग़ायब हो गया, तो वकील मज़कूर को तलाक देने पर मजबूर नहीं किया जाएगा। और अगर अपनी बीवी का हाथ किसी मर्द के हाथ में दे दिया, फिर जिसको (मजनूँ) पागलपन हो गया, फिर उसने तलाक दी तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि अगर वह ऐसा है कि जो कहता है उसको नहीं समझता, तो उसकी तलाक वाके न होगी। और अगर मुवक्किल मजनूँ हो गया, फिर अगर एक साअत (घड़ी/पल) मजनूँ रहा फिर इफ़ाक़ा (होश) हो गया तो वकील अपनी वकालत पर रहेगा। और अगर ज़माना-ए-दायां (लंबी अवधि) मजनूँ रहा तो वकालत बातिल हो जाएगी। और अगर किसी शख़्स से कहा कि "जब मेरी औरत हाएज़ा (मासिक धर्म) होकर ताहिर (पाकीज़गी) हो जाए तो तू तलाक दे देना", तो यह बातिल न होगी, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है।

अगर औरत से कहा कि "अगर तुझ पर (तलाक का) मामला है, तो मैंने वह तेरे हाथ में दे दिया", फिर उसकी दरख्वास्त पर, मिसाल के तौर पर औरत ने कहा कि "पता नहीं तू कब आए और कहाँ जाए, लिहाजा किसी को वकील कर दे, अगर फलां वक्त तक न आए या न पहुँचे तो वह मुझे तलाक दे दे"।

1. ज़माना-ए-दायां (दीर्घकालिक पागलपन) से मुराद उर्फ़ए-ख़ास में यह है कि एक महीने तक होश न आए और इसी पर फ़तवा है।
2. और अगर औरत के हाएज़ा होकर ताहिर होने के बाद तलाक दी तो वाके होगी।

بدوں حضوری عورت کے اس وکیل کو معزول کر دیا پس اگر عورت نے درخواست کی یہ وکالت نہ ہو تو معزول کرنا صحیح ہو گا اور اگر درخواست عورت ہو تو بدوں حضوری عورت کے اس کا معزول کرنا صحیح نہ ہو گا اور شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا کہ صحیح یہ ہے کہ وکیل طلاق کا معزول کرنا مرد کے اختیار میں ہے اگر چہ وکیل مذکور درخواست عورت ہو اور اگر کسی شخص کو طلاق کے واسطے وکیل کیا اور کہا کہ ہر بار جب میں تجھے معزول کروں تو تو میرا وکیل ہے پس بعض نے فرمایا کہ یہ تو وکیل صحیح نہیں ہے اور بعض نے فرمایا کہ تو وکیل صحیح ہے اور اس کو معزول نہیں کر سکتا ہے اس واسطے کہ وکالت متحد ہوتی رہے گی اور شیخ شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا کہ صحیح یہ ہے کہ موکل اس کو معزول کر سکتا ہے پھر طریقہ عزل میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے شیخ امام نے فرمایا کہ اگر وکیل مذکور سے یوں کہے کہ میں نے تجھ کو تمام سب وکالتوں سے معزول کر دیا ہے تو وہ معزول ہو جائے گا اور یہ قول منجر و معلق سب کی طرف راجع ہو گا اور بعض نے فرمایا کہ یوں کہے کہ میں نے تجھے معزول کیا جیسا کہ میں نے تجھے وکیل کیا یعنی جیسے تجھے وکیل کیا ہے ویسے ہی تجھے معزول کیا اور بعض نے فرمایا کہ یوں کہے کہ میں نے تیری وکالت معلقہ سے رجوع کیا اور تجھ کو وکالت مطلقہ سے معزول کیا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر کسی سے کہا کہ میری بیوی کو طلاق دے پس اس کو بائن کر دے یا کہا کہ اس کو بائن کر دے پس اس کو طلاق دے تو یہ ایسی تو کیل ہے کہ مجلس ہی تک مقصود نہیں ہے اور شوہر کو اس سے رجوع کرنے کا اختیار ہو گا اور جب وکیل نے اس کو طلاق دی تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اس وکیل کو یہ اختیار نہیں ہے کہ ایک سے زیادہ واقع کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ تو میری اس بیوی کو طلاق دے دے اور وکیل نے وکالت قبول کی پھر موکل غائب ہو گیا تو وکیل مذکور طلاق دینے پر مجبور نہ کیا جائے گا:

اگر وکیل سے کہے کہ میری بیوی کو طلاق دے اس شرط پر کہ عورت گھر سے کوئی چیز نکال نہ لے جائے پس وکیل نے اس سے کہا کہ میں نے تجھے طلاق دی اس شرط پر کہ تو گھر سے کوئی چیز نکال نہ لے جائے پس عورت نے قبول کی تو مطلقہ ہو جائے گی خواہ کوئی چیز نکال لے جائے یا نہ لے جائے اور اگر عورت سے کہا کہ میں نے اس شرط سے تجھے طلاق دی کہ تو گھر سے کچھ نکال نہ لے جائے پھر اگر عورت نے کچھ نکالا تو مطلقہ نہ ہوگی اور اگر دونوں نے اس میں اختلاف کیا تو قول شوہر کا قبول ہوگا کیونکہ وہ منکر ہے یہ عتابیہ میں ہے ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ تو میری اس بیوی کو طلاق دے دے اور وکیل نے وکالت قبول کی پھر موکل غائب ہو گیا تو وکیل مذکور طلاق دینے پر مجبور نہ کیا جائے گا اور اگر اپنی بیوی کا ہاتھ کسی مرد کے ہاتھ میں دے دیا پھر جس کو مجنوں ہوں گیا پھر اس نے طلاق دی تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر وہ ایسا ہے کہ جو کہتا ہے اس کو نہیں سمجھتا ہے تو اس کی طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر موکل مجنوں ہو گیا پس اگر ایک ساعت مجنوں رہا پھر افاقہ ہو گیا تو وکیل اپنی وکالت پر رہے گا اور اگر اگر زمانہ دائمہ دائی مجنوں ہو گیا تو وکالت باطل ہو گئی اور اگر کسی شخص سے کہا کہ جب میری عورت حائضہ ہو کر طاہر ہو تو تو طالقہ ہے تو یہ باطل نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ اگر تجھ پر عورت ہوں تو اس کا امر میں نے تیرے ہاتھ میں دیا پھر اس کی درخواست مثلاً عورت نے کہا کہ نہیں معلوم تو کب آئے اور کہاں جائے لہذا کسی کو وکیل کر دے اگر فلاں وقت تک نہ آئے یا نہ پہنچے تو وہ مجھے طلاق دے دے۔

۱۔ زمانہ دائی اس سے مراد عرف خاص یہ ہے کہ ایک مہینہ تک افاقہ نہ ہو اور اس پر فتویٰ ہے۔

۲۔ اور اگر عورت کے حائضہ ہو کر طاہر ہونے کے بعد طلاق دی تو واقع ہوگی۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol (2) 366 Kitab al-Talaq

Prohibition of Affinity (Hurmat-e-Musaharah) established between him and his wife:

If a person says, "Perform the marriage of such-and-such person with me and give her three divorces," and it is later discovered that the agent had already married that woman to himself before the aforementioned agency, then the mentioned agent should remain the divorce agent on behalf of the principal. This is in *Faqih*. The agent for divorce and the messenger (Elchi) are both equal; this is in *Tatar Khaniyah*. The manner of sending a messenger is for the husband to send the divorce of his wife through someone. The messenger reaches her in her city and delivers the "message" (the command) faithfully as a messenger; thus, the divorce will occur upon the woman. This is in *Bada'i*. In *Fawaid-e-Nizamuddin*, it is mentioned that if a person entrusted the authority of his wife into her hands, saying, "If I do such-and-such act, you may free yourself from this bondage whenever you wish," and then the husband performed that act, and the woman obtained *Khula* from the husband before he could pronounce the divorce according to that authority—can she then free herself from that bondage? The Sheikh replied: Yes, she can divorce herself. Furthermore, in *Durr-e-Mukhtar*, Chapter One, it is mentioned that if a person was appointed as an agent to divorce a wife for a certain amount of dirhams, and then the husband himself made that woman *Bain* (irrevocably divorced), the agent no longer has the authority to divorce the mentioned woman. Similarly, if a renewal of marriage (Tajdid-e-Nikah) has taken place, the same rule applies. If he gives a *Bain* divorce to his wife and she accepts it, the divorce will occur, and no money (compensation) will be due. If the husband performs a new marriage with her during the *Iddah* (waiting period), and then the agent pronounces the divorce for money and the woman accepts it, the divorce will not occur. In my grandfather's *Fawaid*, it is mentioned that if he told his wife, "If I marry another woman, I have placed the authority of this matter in your hands," and then prohibition by affinity was established between him and his wife (for example, he touched his mother-in-law with lust), then if he marries another woman, will the authority (of divorce) pass to the first wife? He replied: Yes, it will be in her authority, because the judgment of a Qadi (judge) regarding this act is conceivable, for if the Qadi...

1. City... distance is not a condition; rather, if both are present in the same city and he sends a messenger, the divorce will occur.

2. Meaning, after making her *Bain*, he performed a new marriage.
3. "Marry another woman" means to perform a nikah with a second woman.
4. The original text uses the word "lah" (written), implying he committed intercourse with the mother-in-law. The scenario is: Zaid said this to his wife, then committed intercourse with the wife's mother or touched her with lust. The wife became Haram (unlawful) and separated. Then Zaid married a second woman. Can the *Mahram* (unlawful) woman divorce him? The reply is: Yes, because if a Qadi acts upon the opinion of Hazrat Ali (RA) and Ibn Abbas (RA), which is the Shafi'i school, and rules that the woman did not become Haram due to the adultery, it is possible, and the judicial ruling shall be enforced. (1) i.e., specified/appointed. (2) i.e., during the *Iddah*.

बीवी और उसके दरमियान हुरमत-ए-मुसाहबत मुतहक्किक हो गई:

अगर किसी शख़्स ने कहा कि मेरे साथ फ़लाँ का निकाह कर दे और उसको तीन तलाक दे दे, फिर मालूम हुआ कि इस वकील ने वकीलत-ए-मज़कूरह से पहले उस औरत से अपने साथ निकाह कर लिया है, तो चाहिए कि वकील मज़कूर उस मुवक्किल की तरफ़ से वकील-ए-तलाक बाक़ी रहे। यह 'फ़क़ीह' में है। तलाक का वकील और एलची दोनों बराबर हैं, यह 'तातारख़ानिया' में है। और एलची भेजने की यह सूरत है कि शौहर अपनी औरत को उसकी तलाक किसी शख़्स के हाथ भेज दे, पस एलची उसके शहर में उसके पास पहुँच कर अपनी 'गरी' यानी जो पैग़ाम है, उसको बदस्तूर-ए-रिसालत ठीक-ठीक अदा कर दे, पस औरत पर तलाक वाक़े हो जाएगी। यह 'बदाए' में है और 'फ़वाइद-ए-निज़ामुद्दीन' में है कि एक शख़्स ने अपनी औरत का अमर उसके हाथ में दिया कि अगर फ़लाँ काम करूँ्तो तू जब चाहे अपना पाँव इस गिरफ़्तारी से आज़ाद कर दे। फिर शौहर ने वही काम किया और औरत ने इस अमर के बमोजिब तलाक देने से पहले शौहर से ख़ुलअ किया। पस उसके बाद अपना पाँव इस गिरफ़्तारी से छुड़ा सकती है या नहीं? तो शेख ने जवाब दिया कि हाँ, अपने आप को तलाक दे सकती है। फिर 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में बाब-ए-अव्वल में मज़कूर है कि अगर एक शख़्स को वकील किया कि उसकी औरत को बाज़ हज़ार दिरहम के बदले तलाक दे दे, फिर उस औरत को ख़ुद 'बाइन' कर दिया, तो फिर वकील को यह इख़्तियार न होगा कि औरत मज़कूरह को तलाक दे। और इसी तरह अगर तजदीद-ए-निकाह कर ली (2) हो, तो भी यही हुक्म है। और अगर अपनी औरत को बाइन तलाक दे दे और औरत ने क़ुबूल की, तो तलाक पड़ेगी और माल वाजिब न होगा। और अगर शौहर ने इद्दत में उससे जदीद निकाह कर लिया, फिर वकील ने माल पर तलाक दी और औरत ने क़ुबूल (2) की, तो तलाक भी वाक़े न होगी। और मेरे जद्द (दादा) के फ़वाइद में मज़कूर है कि अगर औरत से कहा कि अगर तुझ पर दूसरी औरत करूँ्(3) तो इस अमर में मैंने तेरे हाथ में दिया, फिर उसकी बीवी और उसके दरमियान हुरमत-ए-मुसाहबत मुतहक्किक हो गई। मसलन, उस मर्द ने अपनी बीवी की माँ को शहवत से छुआ, तो फिर अगर उस मर्द ने कोई और बीवी की, तो क्या उसका इख़्तियार पहली औरत के हाथ में हो जाएगा? तो फ़रमाया कि हाँ, उसके

इख़्तियार में होगा, क्योंकि क़ज़ा-ए-क़ाज़ी बाइस-ए-फ़ैल मुतसव्वर है, इस वास्ते कि क़ाज़ी ने अगर ऐसी औरत के..

1. शहर... कुछ मसाफ़त शर्त नहीं है बल्कि अगर उसी शहर में दोनों मौजूद हों और उसने एलची भेजा, तो भी तलाक वाक़े होगी।
2. यानी बाइन करने के बाद निकाह-ए-जदीद कर लिया हो।
3. औरत करूँ यानी दूसरी औरत से निकाह करूँ।
4. असल में 'लफ़्ज़-ए-ह-लिखा' है और यह मुहतमिल है कि सास के साथ वती (सहवास) कर ली और सूरत यह कि ज़ैद ने ज़ौजा से यूँ कहा फिर ज़ौजा की माँ से वती की या शहवत से मसास (छुआ) किया, पस औरत हराम होकर अलैहिदा हो गई, फिर ज़ैद ने दूसरी औरत से निकाह किया, तो क्या महरमा औरत उसको तलाक दे सकती है? जवाब दिया है हाँ, क्योंकि अगर कोई क़ाज़ी बना हो क़ौल-ए-हज़रत अली (रज़ि.) व इब्न-ए-अब्बास (रज़ि.) के जो मज़हब-ए-शाफ़ई है, हुक्म दे कि वह औरत बवजह-ए-ज़िना के हराम न हुई, तो हो सकता है और हुक्म-ए-क़ज़ा नाफ़िज़ होगा। (1) यानी मुअयन कर दिया। (2) यानी इद्दत में।

بیوی اس کے درمیان حرمتِ مصاہرہ متحقق ہو گئی:

اگر کسی شخص نے کہا کہ میرے ساتھ فلاں کا نکاح کر دے اور اس کو تین طلاق دے دے پھر معلوم ہوا کہ اس وکیل نے قبل وکالت مذکورہ کے اس عورت سے اپنے ساتھ نکاح کر لیا ہے تو چاہیے کہ وکیل مذکور اس موکل کی طرف سے وکیلِ طلاق باقی رہے یہ فقیہ میں ہے طلاق کا وکیل والیچی دونوں برابر ہیں یہ تاتار خانیہ میں ہے اور ایلچی بھیجنے کی یہ صورت ہے کہ شوہر اپنی عورت کو اس کی طلاق کسی شخص کے ہاتھ بھیج دے پس ایلچی اس کے شہر میں اُس کے پاس پہنچ کر اپنی گری کو یعنی جو پیغام ہے اس کو بدستورِ رسالت ٹھیک ٹھیک ادا کر دے پس عورت پر طلاق واقع ہو جائے گی یہ بدائع میں ہے اور فوائدِ نظام الدین میں ہے کہ ایک شخص نے اپنی عورت کا امر اس کے ہاتھ میں دیا کہ اگر فلاں کام کروں تو تو جب چاہے اپنا پاؤں اس گرفتاری سے آزاد کر دے پھر شوہر نے وہی کام کیا اور عورت نے اس امر کے بموجب طلاق دینے سے پہلے شوہر سے خلع کیا پس اس کے بعد اپنا پاؤں اس گرفتاری سے چھڑا سکتی ہے یا نہیں تو شیخ نے جواب دیا کہ ہاں اپنے آپ کو طلاق دے سکتی ہے پھر درِ یادر میں بابِ اول میں مذکور ہے کہ اگر ایک شخص کو وکیل کیا کہ اس کی عورت کو بعض ہزار درہم کے طلاق دے دے پھر اس عورت کو خود بدیں بن کر دیا تو پھر وکیل کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ عورت مذکورہ کو طلاق دے اور اسی طرح اگر تجدیدِ نکاح کر لی (2) ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اپنی عورت کو بائن طلاق دے دے اور عورت نے قبول کی تو طلاق پڑے گی اور مال واجب نہ ہوگا اور اگر شوہر نے عدت میں اس سے جدید نکاح کر لیا پھر وکیل نے مال پر طلاق دی اور عورت نے قبول (2) کی تو طلاق بھی واقع نہ ہوگی اور میرے جد کے فوائد میں مذکور ہے کہ اگر عورت سے کہا

کہ اگر تجھ پر عورت کروں تو اس امر میں نے تیرے ہاتھ میں دیا پھر اس کی بیوی اس کے درمیان حرمتِ مصاہرہ متحقق ہو گئی ہیں بطور کہ مثلاً اس مرد نے اپنی بیوی کی ماں کو شہوت سے چھوا تو پھر اگر اس مرد نے کوئی بیوی کی پس آیا اس کا اختیار پہلی عورت کے ہاتھ میں ہو جائے گا تو فرمایا کہ ہاں اس کے اختیار میں ہوگا کیونکہ قضائے قاضی بایں فعل متصور ہے اس واسطے کہ قاضی نے اگر ایسی عورت کے

1۔ شہر۔۔ کچھ مسافت شرط نہیں ہے بلکہ اگر اسی شہر میں دونوں موجود ہوں اور اس نے ایلچی بھیجا تو بھی طلاق واقع ہوگی۔ 2۔ یعنی بعد بائنہ کرنے کے نکاح جدید کر لیا ہو۔ 3۔ عورت کروں یعنی دوسری عورت سے نکاح کروں۔ 4۔ اصل میں لفظ ہے لکھا ہے اور یہ محتمل یہ ہے کہ ساس کے ساتھ وطی کر لی اور صورت یہ کہ زید نے زوجہ سے یوں کہا پھر زوجہ کی ماں سے وطی کی یا شہوت سے مساس کیا پس عورت حرام ہو کر علیحدہ ہوئی پھر زید نے دوسری عورت سے نکاح کیا تو کیا محرمہ عورت اس کو طلاق دے سکتی ہے جواب دیا ہے ہاں کیونکہ اگر کوئی قاضی بنا ہو قولِ حضرت علیؓ و ابنِ عباسؓ رضی اللہ عنہ کے جو مذہبِ شافعی ہے حکم دے کہ وہ عورت بوجہِ زنا کے حرام نہ ہوئی تو ہو سکتا ہے اور حکمِ قضاء نافذ ہوگا۔ (1) یعنی معین کر دیا۔ (2) یعنی عدت میں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol (2) (368) Kitab-ut-Talaq Regarding the validity of a Nikah where a person has committed zina with his mother or daughter, according to Imam Muhammad (RA), it will be valid (enforced), contrary to the opinion of Imam Abu Yusuf (RA); this is in 'Fusul-e-Imadiyah'. A person delegated the authority (tafwiz) of his wife to her, saying: "If you forgive the Mahr, then divorce yourself whenever you wish." The situation is that the said woman had already gifted (hiba) her Mahr before this delegation. Sheikh al-Islam Nizamuddin and some scholars said that the woman could divorce herself, while other scholars said she could not. This is mentioned in 'Wajiha Kardi'. A person was going on a journey and said to his wife, "If a month passes after my departure and I do not return to you and your maintenance (nafaqah) does not reach you, I have placed your authority in your hands so that you may set yourself free whenever you wish." However, the maintenance reached before the month had passed, but he did not return himself. In this case, the woman's authority will not be in her hands because the condition for having authority consists of two things: the failure of maintenance to arrive and the man not returning. Since only one of these two occurred, the condition was not fulfilled. Conversely, if he had said, "If I do not return and the maintenance does not reach, and one of these two things happens," then the woman's authority would be in her hands. I saw a fatwa where a man said to his wife, "If I am absent from you for a month, your authority is in your hands," and then that man was taken away by disbelievers (kafirs). Would the woman's authority be in her hands? Sheikh al-Islam Alauddin Mahmud al-Bukhari al-Marwazi replied that it would not. My father used to say that if the disbelievers forced him to leave and he then went voluntarily, the condition should be considered fulfilled (i.e., the absence), because for becoming a 'hanis' (one who breaks the condition), it does not matter whether the act was done out of forgetfulness, compulsion (karah), or intention; they are all the same. This is in 'Khulasah'. In 'Mustaqiyat-e-Sahib-ul-Muhit', it is stated that a husband said to his wife, "If I am absent from you for ten days and your maintenance does not reach you, I have placed your authority in your hands." Ten days passed, and both the husband and wife disagreed about whether the maintenance had reached (the husband claiming he had sent it, and the wife denying it). The Sheikh (RA) replied that the woman's word would be accepted, and thus her authority would be in her hands. This is the narration from 'Kitab-ul-Asl', while the narration in 'Muntaqi' is the opposite; this is in 'Fusul-e-Imadiyah'. A person said to another, "If I do not pay the debt by such and such time, you place the authority in my hand to divorce the woman whom you wish to marry." Then the debt was not paid until the deadline passed, and it turned out

that the debtor married a woman. The creditor will not have the authority to divorce her. If he had said, "If you do not pay my money by such and such time, then you place the authority in my hand to divorce the woman you choose (i.e., bring into marriage)," then the creditor would have the authority to divorce that woman. This is in 'Muhit'. A person delegated the authority of his wife to her, then the woman said...

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (2) (368) किताब-उत-तलाक जिसने अपनी माँ या बेटी के साथ ज़ना किया है, उसके निकाह के جواز (वैधता) के बारे में, इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक वह (निकाह) नाफ़िज़ होगा, इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के कौल के ख़िलाफ़, यह 'फुसूल-ए-इमादिया' में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी का मामला उसके हाथ में सौंप दिया (तफ़वीज़ कर दिया) कि अगर तू मेहर माफ़ (हब्बा) कर दे तो जब चाहे अपने आप को तलाक दे दे, और स्थिति यह है कि उक्त महिला उस तफ़वीज़ (अधिकार सौंपने) से पहले ही अपना मेहर हब्बा कर चुकी है, तो शेखुल इस्लाम निज़ामुद्दीन और कुछ मशाइख ने कहा कि औरत अपने आप को तलाक दे सकती है और कुछ मशाइख ने कहा कि औरत अपने आप को तलाक नहीं दे सकती, यह 'वजीहह करदी' में है। एक व्यक्ति सफ़र पर जा रहा था, उसने अपनी बीवी से कहा कि अगर मेरे जाने के बाद एक महीना गुज़र जाए और मैं तेरे पास न आऊं और तेरा नफ़क़ा (खर्च) तेरे पास न पहुँचे तो मैंने तेरा मामला तेरे इख़्तियार में दिया कि जब तेरा जी चाहे अपना पाँव खुला कर ले, लेकिन फिर महीना गुज़रने से पहले नफ़क़ा आ गया, मगर वह ख़ुद नहीं आया, तो औरत का मामला उसके हाथ में नहीं होगा, इसलिए कि इख़्तियार मिलने की शर्त दो बातें हैं: नफ़क़ा न आना और मर्द का न आना। चूँकि इन दोनों में से केवल एक बात पाई गई, इसलिए शर्त पूरी नहीं हुई। इसके विपरीत अगर उसने कहा होता कि 'अगर मैं न आऊँ और नफ़क़ा न पहुँचे, फिर दोनों में से एक चीज़ पहुँची,' तो औरत का मामला उसके इख़्तियार में हो जाएगा। और मैंने एक फ़तवा देखा जिसकी सूरत यह थी कि एक व्यक्ति ने अपनी बीवी से कहा कि अगर मैं तुझसे एक महीना ग़ायब रहा तो तेरा मामला तेरे हाथ में है, फिर उस मर्द को काफ़िर पकड़ ले गए। क्या औरत का मामला उसके इख़्तियार में होगा? तो इस फ़तवे पर शेखुल इस्लाम अलाउद्दीन महमूद अल-बुख़ारी अल-मरवज़ी ने जवाब दिया था कि नहीं होगा, और मेरे वालिद फरमाते थे कि अगर काफिरों ने उसे चलने पर मजबूर किया फिर वह ख़ुद चला गया तो चाहिए कि शर्त पूरी (मुतहक़्क़िक) हो जाए, यानी ग़ायब हो जाना, इसलिए कि 'हानिस' (शर्त तोड़ने वाला) होने के लिए चाहे वह कार्य भूल से हो, या मजबूरी (कराह) से, या इरादे से, सब एक समान हैं। यह 'खुलासा' में है। और 'मुस्तक़ियात-ए-साहिब-उल-मुहीत' में है कि शौहर ने बीवी से कहा कि अगर मैं दस दिन तुझसे ग़ायब रहूँ और तेरा नफ़क़ा तुझे न पहुँचे तो मैंने तेरा मामला तेरे हाथ में दिया, फिर दस दिन गुज़र गए और शौहर और पत्नी दोनों ने नफ़क़ा पहुँचने में इख़्तिलाफ़ (मतभेद) किया कि शौहर कहता है कि मैंने पहुँचा दिया है और औरत इनकार करती है, तो शेख (रह.) ने जवाब दिया है कि औरत का कौल स्वीकार होगा, यहाँ तक कि उसका मामला उसके इख़्तियार में आ जाएगा, और यह 'किताब-उल-असल' की रिवायत है और 'मुंतक़ी' की रिवायत इसके उलट है, यह 'फुसूल-ए-इमादिया' में है। एक

व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि अगर मैंने (ऋण) न दिया तो उस समय तक 'अम्र-ब-दस्त-ए-मन निहादी तलाक-ए-ज़न ख़्वास्ती' (अधिकार मेरे हाथ में दे देना जिसे चाहो निकाह में लाओ), फिर उसका माल कर्ज उसे न दिया यहाँ तक कि यह मियाद गुज़र गई और स्थिति यह हुई कि कर्जदार ने एक औरत से निकाह किया तो कर्जदार को यह इख़्तियार नहीं होगा कि उसको तलाक दे दे। और अगर यों कहा कि अगर मेरा रुपया तूने फलां वक्त तक न दिया तो 'अम्र-ब-दस्त-ए-मन निहादी ज़न-ए-ख़्वाबी' (अर्थात मेरे हाथ में उस औरत का मामला तूने दे दिया जिसे तू चाहे, यानी निकाह में लाए और वह समस्या शेष रहे), तो कर्जदार को उस औरत को तलाक देने का इख़्तियार होगा, यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति ने अपनी बीवी का मामला उसके हाथ में सौंप दिया, तो औरत ने कहा कि...

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (2) (368) کتاب الطلاق نکاح کے جواز کا جس کی ماں یا بیٹی سے زنا کیا ہے دیا تو امام محمدؒ کے نزدیک نافذ ہوگا بخلاف قول امام ابویوسفؒ کے یہ فصول عمادیہ میں ہے۔ ایک شخص نے اپنی بیوی کا امر اس کے ہاتھ میں دیا بریں کہ اگر تو مہر بخش دے تو جب چاہے اپنے آپ کو طلاق دے دے اور حال یہ ہے کہ عورت مذکورہ اپنا مہر قبل اس تفویض کے ہبہ کر چکی ہے تو شیخ الاسلام نظام الدین بعضے مشائخ نے کہا کہ عورت اپنے آپ کو طلاق دے سکتی ہے اور بعض مشائخ نے کہا کہ عورت اپنے آپ کو طلاق نہیں دے سکتی ہے یہ وجیہہ کر دی میں ہے۔ ایک شخص سفر کو جاتا تھا اس نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میرے جانے سے ایک مہینہ گزر جائے اور میں تیرے پاس نہ آؤں اور تیرا نفقہ تیرے پاس نہ پہنچے تو میں نے تیرا امر تیرے اختیار میں دیا کہ جب تیرا جی چاہے اپنا پاؤں کشادہ کر (لے) مگر لے پھر مہینہ گزرنے سے پہلے نفقہ آگیا مگر وہ خود نہیں آیا تو عورت کا امر اس کے ہاتھ میں نہ ہوگا اس واسطے کہ مختار ہونے کی شرط دو باتیں ہیں نفقہ نہ آنا اور مرد کا نہ آنا پس چونکہ ان دونوں میں سے ایک بات پائی گئی تو شرط پوری نہ ہوئی بخلاف اس کے اگر یوں کہا کہ اگر میں و نفقہ نہ پہنچے پھر دونوں میں سے ایک چیز پہنچی تو عورت کا امر اس کے اختیار میں ہو جائے گا اور میں نے ایک فتویٰ دیکھا جس کی صورت یہ تھی کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں تجھ سے ایک مہینہ غائب ہوں تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے پھر اس مرد کو کا فرقیہ لے گئے پس آیا عورت کا امر اس کے اختیار میں ہوگا تو اس فتویٰ پر شیخ الاسلام علاء الدین محمود البخاری المروزی نے جواب دیا تھا کہ نہ ہوگا اور میرے والد فرماتے تھے کہ اگر کافروں نے اس کو چلنے پر باکرہ (مجبور) کیا پھر وہ خود چلا گیا تو چاہیے کہ شرط متحقق ہو جائے یعنی غائب ہو جانا اس واسطے کہ حانث ہونے کے واسطے خواہ وہ فعل بہ نسیان ہو یا کراہ ہو یا عمدہ ہو سب یکساں ہیں یہ

خلاصہ میں ہے اور مستکفیات صاحب المحیط میں ہے کہ شوہر نے بیوی سے کہا کہ اگر دس روز میں تجھ سے غائب ہوں اور تیرا نفقہ تجھے نہ پہنچے تو میں نے تیرا امر تیرے ہاتھ دیا پھر دس روز گزر گئے اور شوہر و زوجہ دونوں نے نفقہ پہنچنے میں اختلاف کیا کہ شوہر کہتا ہے کہ میں نے پہنچا دیا ہے اور عورت انکار کرتی ہے تو شیخ رحمہ اللہ (3) نے جواب دیا ہے کہ قول عورت کا قبول ہوگا یہاں تک کہ اس کا امر اس کے اختیار میں ہو جائے گا اور یہ کتاب الاصل کی روایت ہے اور منتقلی کی روایت اس کے برعکس ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے۔ ایک (4) شخص نے دوسرے سے کہا کہ اگر میں نہ وہی تاوقت کذا امر بدست من نہادی طلاق زن خواستی (2) انتقال نہادم پھر اس کا مال قرضہ اس کو نہ دیا یہاں تک کہ یہ میعاد گزر گئی اور حال یہ ہوا کہ قرضدار نے ایک عورت سے نکاح کیا تو قرض خواہ کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ اس کو طلاق دے دے اور اگر یوں کہا کہ اگر میرا روپیہ تو فلاں وقت تک نہ دے تو امر بدست من نہادی زن اے (2) خوابی یعنی میرے ہاتھ میں امر اس عورت کا تو نے دیا جس کو چاہے یعنی نکاح میں لائے اور وہ باقی مسئلہ بحالہ تو قرض خواہ کو اس عورت کے طلاق دینے کا اختیار ہو گا یہ محیط میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی کا امر اس کے ہاتھ میں دے دیا پس عورت نے کہا کہ

! یکساں مترجم کہتا ہے لیکن مرد کی مراد ایسی بے اختیاری نہیں ہے تو صحیح قول شیخ الاسلام ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ ۲ زن خواستی یعنی جس سے نکاح کرے۔ (۱) یعنی طلاق کے لئے۔ (۲) اور ایک نہیں پائی گئی۔ (۳) یعنی صاحب المحیط (۴) قرض خواہ نے قرض دار سے کہا۔

Kitab al-Talaq (The Book of Divorce) (He said) "I have withdrawn my hand," then the woman will not be divorced. And if the woman said that I meant myself (i.e., I intended that I have separated my hand), then if the assembly is still present, her claim will be verified; otherwise, it will not. Some of our scholars said that in the aforementioned case, divorce should occur. (1) This is in *Zahiriyah*. If the woman answered "Aqlam" (i.e., I intended myself) and said that my intention was not divorce, then the woman's statement will be accepted, meaning divorce will not take place. If the woman said that my intention was divorce, then divorce will take place. If the woman said "Talaq Aqlamah" (i.e., I intended myself), then the divorce will take effect. This is in *Khulasah*. Sheikh-ul-Islam said that a man said to his wife, "If..." (2) "Badast-e-Tu Naha" (meaning if until the end of six months the woman has the choice in this matter), then this is binding.

A man said to his wife: If I do not provide you with five gold coins after ten days, then your matter is in your own hands: It is written in *Fawaid Sadr al-Islam Tahir bin Mahmud* that a man said to his wife: If your maintenance (nafaqah) does not reach you from me within ten days, then after that you may divorce yourself. Then the woman became *nashuz* (disobedient/defiant against Sharia), and the time passed. It is understood that she cannot divorce herself. A question (istifta) was asked: A man said to his wife, "If your maintenance does not reach you for one month, then your matter is in your own hands." After that, the woman left in anger without her husband's permission to her father's house and stayed there for a month, and her husband did not provide her maintenance; therefore, the woman’s matter should not be in her own control. Another fatwa was issued: A man said to his wife, "If I do not provide you with five gold coins after ten days, then your matter is in your hands, you may divorce yourself." When ten days passed and he did not provide the gold coins, can the woman divorce herself? I replied: Yes, provided the husband meant that upon the passage of ten days, in the event of not providing the coins, the woman has the right to divorce herself. And if his intent was that she could only do so immediately after ten days, the woman would not have this right until one of them dies. My father deemed this answer correct. This is in *Fusul al-Ustrushani*. It was asked of some of my teachers: If someone said to his wife, "If I go out of this city without your permission, your matter is in your own hands, divorce yourself whenever you wish." Then the person went to Kok-Sar (a neighborhood of the city) and stayed there for two days, while the woman had not given permission to go. Can she divorce or not? The reply was: No, Allah knows best. A question arrived detailing that a man disappeared from

his wife, i.e., went on a journey, and after three months a letter arrived from him stating: "If two months pass since my disappearance from you, and during this period my body (self) does not reach you, then divorce yourself whenever you wish."

किताब अल-तलाक (तलाक की किताब) (उसने कहा) कि "मैंने अपना हाथ खींच लिया है," तो वह महिला तलाकशुदा नहीं होगी। और अगर महिला ने कहा कि मेरा मतलब खुद से था (अर्थात मेरा तात्पर्य यह था कि मैंने अपना हाथ अलग कर लिया है), तो यदि مجلس (बैठक) अभी चल रही है, तो उसकी पुष्टि की जाएगी, अन्यथा नहीं। और हमारे कुछ मशायख (विद्वानों) ने कहा कि उक्त मामले में तलाक होनी चाहिए। (१) यह 'जहीरिया' में है। यदि महिला ने जवाब दिया कि "अकलम" (अर्थात मैंने अपना इरादा खुद के लिए किया था) और कहा कि मेरी नियत तलाक देने की नहीं थी, तो महिला की बात मानी जाएगी, यानी तलाक नहीं होगी। और अगर महिला ने कहा कि मेरी नियत तलाक की थी, तो तलाक हो जाएगी। और अगर महिला ने कहा "तलाक अकलमह" (अर्थात मैंने खुद को ही मुराद लिया था) तो तलाक वाके(घटित) होगी। यह 'खुलासा' में है। शैख-उल-इस्लाम ने फरमाया कि एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि "अगर..." (२) "बदस्त तू नाह" (अर्थात यदि ६ महीने पूरे होने तक महिला को इस मामले में इख्तियार है), तो यह वाजिब (जरूरी) है।

एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि अगर दस दिन बाद पाँच अशर्फियाँ (स्वर्ण मुद्राएँ) तुम्हें न पहुँचाऊं तो तुम्हारा मामला तुम्हारे हाथ में है: 'फवाइद सदर अल-इस्लाम ताहिर बिन महमूद' में है कि एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि १० दिनों तक तुम्हारा खर्चा (नफ्का) मुझ तक नहीं पहुँचा, तो उसके बाद तुम खुद को तलाक दे सकती हो। फिर वह महिला नशूज (अर्थात पति की अवज्ञा करने वाली/शरिया के विरुद्ध जाने वाली) हो गई, यहाँ तक कि समय निकल गया। तो ज्ञात हुआ कि वह खुद को तलाक नहीं दे सकती। और यह सवाल (इस्तफ्ता) किया गया था कि एक पुरुष ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि एक महीने तक तुम्हारा खर्चा तुम तक नहीं पहुँचा तो तुम्हारा मामला तुम्हारे हाथ में है। उसके बाद वह महिला बिना पति की अनुमति के गुस्से में अपने पिता के घर चली गई और महीने भर वहीं रही, और उसके पति ने उसे खर्चा नहीं पहुँचाया, तो ऐसी स्थिति में महिला का मामला उसके अधिकार में नहीं होगा। एक फतवा यह भी आया था कि एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि १० दिन बाद पाँच अशर्फियाँ न पहुँचाऊं तो तुम्हारा मामला तुम्हारे हाथ में है, तुम खुद को तलाक दे सकती हो। जब १० दिन बीत गए और उसने अशर्फियाँ नहीं पहुँचाईं, तो क्या महिला खुद को तलाक दे सकती है? मैंने जवाब दिया: हाँ, बशर्ते पति का मतलब यह हो कि १० दिन गुजरते ही, अशर्फियाँ न पहुँचाने की स्थिति में, महिला को खुद को तलाक देने का अधिकार है। और यदि उसका मतलब यह था कि १० दिन के तुरंत बाद वह ऐसा कर सके, तो महिला को यह अधिकार तब तक प्राप्त नहीं होगा जब तक कि दोनों में से कोई मर न जाए। मेरे पिता ने इस जवाब को सही

माना। यह 'फुसूल-ए-अस्तरोशनी' में है। मेरे शिक्षकों में से कुछ से पूछा गया कि यदि किसी ने अपनी पत्नी से कहा कि "यदि मैं तुम्हारी अनुमति के बिना इस शहर से बाहर गया तो तुम्हारा मामला तुम्हारे हाथ में है, जब चाहो खुद को तलाक दे देना।" फिर वह व्यक्ति कोक-सर (शहर का एक मोहल्ला) चला गया और वहाँ दो दिन रहा, जबकि महिला को जाने की अनुमति नहीं थी। क्या वह तलाक दे सकती है या नहीं? जवाब में फरमाया: नहीं, वल्लाह आलम। एक सवाल आया जिसमें यह घटना दर्ज थी कि एक व्यक्ति अपनी पत्नी के पास से गायब हो गया, यानी यात्रा पर चला गया, और तीन महीने बाद उस व्यक्ति की ओर से एक खत आया जिसमें लिखा था कि यदि मेरे तुम्हारे पास से गायब होने को दो महीने हो जाएं और इस अवधि में मेरा (३) शरीर (तन) तुम्हारे पास न पहुँचे, तो तुम जब चाहो खुद को तलाक दे देना।

کتاب الطلاق دست بستہ تھا۔ اور یہ نہ کہا خوشتنی رائے تھی، تو عورت مذکورہ مطلقہ نہ ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے اپنے آپ کو مراد لیا تھا یعنی یہ مراد تھی کہ ہاتھ الگ کر دیا میں نے اپنے پس اگر مجلس موجود ہو تو اس کی تصدیق کی جائے گی ورنہ نہیں اور ہمارے بعضے مشائخ نے کہا کہ مسئلہ مذکورہ میں طلاق واقع ہونی چاہئے (۱) یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر عورت نے جواب دیا کہ اقلم (یعنی میں نے اپنے آپ کو مراد لیا تھا) اور کہا کہ میری نیت طلاق نہ تھی تو عورت کی تصدیق کی جائے گی یعنی طلاق نہ پڑے گی اور اگر عورت نے کہا کہ میری طلاق کی نیت تھی تو طلاق پڑ جائے گی اور اگر عورت نے کہا طلاق اقلمہ (یعنی میں نے اپنے آپ کو مراد لیا تھا) تو طلاق واقع ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور شیخ الاسلام نے فرمایا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر (۲) بدست تو نہا، (یعنی اگر چھ مہینے ختم ہونے تک عورت کو اس امر کے اختیار میں ہے) تو یہ جیہہ ضروری ہے۔

ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر دس روز بعد پانچ اشرفیاں تجھے نہ پہنچاؤں تو تیرا امر تیرے ہاتھ: فوائد صدر الاسلام طاہر بن محمود میں ہے کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر دس روز تک تیرا نفقہ مجھ سے تجھ کو نہ پہنچے تو بعد اس کے تو اپنے نفس کو طلاق دے سکے اور پھر عورت مذکورہ نے نشوز (یعنی نافرمان شوہر خلاف شرع ہوئی) یہاں تک کہ مدت گزر گئی تو یہ پتا ہے کہ وہ اپنے نفس کو طلاق نہ دے سکے اور استفتاء کیا گیا تھا کہ ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر ایک مہینہ تیرا نفقہ تجھ کو نہ پہنچا اس تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے بعد اس کے یہ عورت بدون اجازت شوہر کے غصہ ہو کر اپنے باپ کے گھر چلی گئی اور مہینہ بھر رہی اور اس کے شوہر نے اس کو نفقہ نہ پہنچایا تو چاہئے کہ عورت (۳) کا امر اس کے اختیار میں نہ ہوا اور یہ فتویٰ بھی آیا تھا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر دس روز بعد پانچ

اشرفیاں تجھے نہ پہنچاؤں تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے تو اپنے نفس کو طلاق دے دے جب یہ بات گزر دس روز گزر گئے اور اس نے اشرفیاں نہ پہنچائیں تو عورت اپنے نفس کو طلاق دے سکتی ہے تو میں نے جواب دیا کہ ہاں بشرطیکہ شوہر کی مراد یہ ہو کہ دس روز گزرتے ہی فی الفور درصورت اشرفیاں نہ پہنچانے کے عورت کو اپنی طلاق دے دینے کا اختیار ہے اور اگر اس کی مراد یہ تھی کہ فی الفور بعد دس روز کے ایسا کر سکے تو عورت کو یہ اختیار حاصل نہ ہوگا جب تک کہ دونوں میں سے کوئی مر نہ جائے اور میرے والد نے اس جواب کو باصواب فرمایا۔ یہ فصول استروشنی میں ہے میرے استادوں میں سے بعض سے دریافت کیا گیا کہ اگر کسی نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تیری بلا اجازت اس شہر سے باہر جاؤں تو تیرا امر تیرے ہاتھ ہے، جب تو چاہے اپنے آپ کو طلاق دے دے پھر یہ شخص کوک سر (یعنی شہر کا ایک محلہ) چلا گیا اور وہاں دو روز رہا حالانکہ عورت مذکورہ کے جانے کی اجازت نہ تھی پس آیا وہ طلاق دے سکتی ہے یا نہیں تو جواب میں فرمایا کہ نہیں واللہ اعلم ایک استفتاء آیا جس میں یہ واقعہ درج تھا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی کے پاس سے غائب ہو گیا یعنی سفر کر گیا اور بعد تین مہینہ کے اس شخص کے پاس سے خط آیا اور اس میں لکھا تھا کہ اگر میرے تیرے پاس سے غائب ہو جانے سے دو مہینہ ہو جائیں اور اس مدت میں میرا (۳) تن تیرے پاس نہ پہنچے تو تو اپنے آپ کو جب چاہے طلاق دے:

! یعنی میں نے ہاتھ کھینچ لیا یعنی مجھ سے جدا ہو گئی۔ ! کوک سرائے شہر بخارا کے حق ایک گاؤں ہے (۴) کے نزدیک وہ شہر کا ایک محلہ ہے۔ (۱) اور یہ حرف سے اقرب ہے۔ (۲) چھ مہینے تک میں نے تیرا امر تیرے ہاتھ دیا۔ (۳) یہ جواب استفتاء۔ (۴) یعنی میں۔

...and it was written that this man wrote this letter when not more than a month had passed since his disappearance, but the bearer of the letter was delayed on the way. In this case, can the aforementioned woman divorce herself? Since three months have passed and this woman has not received the information, some have answered that according to the chapter 'Ma Yaj'al Fihi Amra Amratihi' (concerning entrusting a wife's affairs to her) in 'Iman Jame', the woman's affair will be in her own control in accordance with the time. And in 'Fawaid-e-Sheikhul Islam Burhanuddin', it is stated that if someone says to his wife, "If I beat you without a Shari'ah crime, then your affair is in your own control," then he tells the woman, "I give you permission to visit your parents' house every week." Then a week passed, and ten more days went by. Her parents came to their place, and she went to their place with them but did not take permission (to go). So, the husband beat her for going without permission. Now, will the woman's affair be in her control or not? The answer given was: Yes, it will be. And God knows best. I saw a Fatwa whose answer was written by my uncle, Sheikh Nizamuddin. The case was that a man had given his wife control over her own affairs after he had beaten her without a Shari'ah crime. Her mother came to the husband's house. The man said, "What is this? Why have you come here?" The woman said, "Mader-e-tast o khwaharat" (i.e., she is your mother and sister). The man then beat the woman. The Sheikh answered that the woman's affair would not be in her control. This is in 'Fusul-e-Imadiya'.

He gave his wife control over her own affair on the condition that if he beats her without a crime, she may divorce herself. Then the husband said to the woman, "May there be a curse upon you," and the woman replied, "May the curse be upon you yourself." Regarding this, the scholars have disagreed. Some say this is not a 'Jinayat' (offense/crime) from the woman's side because she did not initiate it, rather she just replied to what the man said. But most scholars consider this an offense from the woman's side, and this is the most authentic view. Likewise, if the man said, "Hey, your mother is a prostitute" (and the woman replied, "Your mother is a prostitute"), then according to the first group of scholars, this is not an offense. However, the general scholars have disagreed in this case; for instance, some have said that if the husband's mother is alive, this is not an offense from the woman against the husband, and if she is dead, it will be considered an offense from the husband against himself. Others said the woman's affair will not be in her control regardless of whether the husband's mother is alive or dead. If the woman says to the husband,

"May God give you death," it is an offense from the woman. Likewise, if she calls the husband "a godless infidel," it is also an offense. And if she says, "O ill-tempered one," if the husband is indeed like that, it is not an offense, but if he is not, the woman is at fault. If the husband told her "Do not do such and such," and she replied, "I will do it," if this refers to an act that is a sin, then it is a crime for the woman. If it refers to an act that is not a sin, it will not be considered an offense. In 'Muhit', it is stated that if she said to her husband, "Divorce me," and the husband said, "I have placed your divorce in your own hands," and she said, "I have divorced myself," and then the husband said, "I have also divorced you," then two divorces will occur. This is in 'Muhit'.

(इस पृष्ठ का अनुवाद उर्दू के समान ही है): ... और बहुत यह लिखी कि इस मर्द ने यह खत उस वक्त लिखा है कि जब उसके गायब हो जाने से एक महीना से ज्यादा नहीं गुज़रा था, लेकिन खत लाने वाले ने राह में देर कर दी। इस सूरत में क्या औरत मजकूरा अपने आप को तलाक दे सकती है? चूँकि तीन महीने गुज़र गए और इस औरत को इल्म नहीं हुआ है, तो बाज़ ने जवाब दिया कि आखिर 'ईमान जामे' के बाब 'मा यजअल फीह अमरा अम्रतिह' (जिसमें वह अपनी बीवी का मामला उसके सुपुर्द करे) के गैरह बा-वक्त के मुताबिक औरत का मामला उसके इख्तियार में होगा। और 'फवाइद-ए-शेखुल इस्लाम बुरहानुद्दीन' में है कि अगर किसी ने औरत से कहा कि अगर बे-जुर्म-ए-शरई तुझको मारूँ तो तेरा मामला तेरे इख्तियार में है, फिर उस औरत से कहा कि मैं तुझे इजाज़त देता हूँ कि हर हफ़्तह (सात दिन) तू अपने माँ-बाप के घर जाया कर। फिर हफ़्तह गुज़र गया और दस रोज़ हो गए और उसके बाप-माँ उसके यहाँ आए और उनके साथ यह औरत उनके यहाँ गई मगर इजाज़त लेकर नहीं गई। पस शौहर ने इस बे-इजाज़त जाने पर उसको मारा, पस क्या औरत का मामला उसके इख्तियार में होगा या न होगा? तो जवाब दिया कि हाँ, होगा। वल्लाहु आलम। मैंने एक फतवा देखा कि जिसका जवाब मेरे चाचा शेख निज़ामुद्दीन ने लिखा था। जिसकी सूरत यह थी कि एक शख्स ने बिना जुर्म-ए-शरई मारने पर अपनी बीवी का मामला उसके हाथ में दिया था। उसकी माँ उसके शौहर के घर आई, उस मर्द ने कहा कि यह क्या, यहाँ क्यों आई है? औरत ने कहा: 'मादर-ए-तस्त व ख्वाहारात' यानी तेरी माँ व बहन है। पस मर्द ने औरत को मारा, तो शेख ने जवाब दिया था कि औरत का मामला उसके इख्तियार में न होगा, यह 'फसूल-ए-इमादिया' में है।

अपनी औरत का मामला उसके इख्तियार में इस शर्त पर दिया कि अगर इसको बिना जुर्म मारे तो औरत अपने आप को तलाक दे दे। फिर शौहर ने उस औरत से कहा कि तुझ पर लानत हो, और औरत ने जवाब दिया कि लानत खुद तुझ पर हो। तो इसमें मशाइख ने इख्तिलाफ किया है। बाज़ों ने कहा कि यह औरत की तरफ से 'जनायत' (जुर्म) नहीं है, इस वास्ते कि औरत ने इसमें पहल नहीं की है बल्कि उसने मर्द के कहने पर कह दिया है। और आम मशाइख के नज़दीक औरत की तरफ से यह जनायत है और असह् (सबसे सही) यही है। और इसी तरह अगर मर्द ने कहा कि ए तेरी माँ कलौती, (पस औरत ने भी उलट कर कहा कि तेरी माँ है कलौती), तो पहले मशाइख के कौल पर यह जनायत नहीं है और आम मशाइख ने इस सूरत में बाहम इख्तिलाफ किया है, चुनाँचे बाज़ ने कहा कि अगर शौहर की माँ ज़िंदा हो तो यह मामला औरत की तरफ से शौहर के हक में जनायत नहीं है, और

अगर मर गई हो तो यह मामला शौहर के हक में शौहर की तरफ से जनायत होगा। और बाज़ ने कहा कि औरत का मामला औरत के इख्तियार में न होगा, ख्वाह शौहर की माँ ज़िंदा हो या मर गई हो। और अगर औरत ने शौहर को कहा कि खुदा तुझे मौत दे, तो यह औरत की तरफ से जुर्म है और इसी तरह अगर शौहर से कहा कि ए खुदा-ना-तर्स काफिर, तो यह भी औरत की तरफ से जुर्म है। और अगर शौहर को कहा कि ए बद-खू (बुरे अख़लाक़ वाले), पस अगर शौहर ऐसा ही हो तो यह जनायत नहीं है और अगर ऐसा न हो तो औरत खतावार है। और अगर शौहर ने उससे कहा कि तू ऐसा न कर, उसने जवाब दिया कि खूब करूँगी, पस अगर ऐसे फेल के हक में कहा हो जो खुद मासीयत (गुनाह) है तो यह औरत का जुर्म है, और अगर ऐसे फेल में कहा हो जो मासीयत नहीं है तो औरत के हक में यह कौल जनायत करार न दिया जाएगा। और 'मुहीत' में है कि अगर अपने शौहर से कहा कि तू मुझे तलाक दे दे, पस शौहर ने कहा कि मैंने तेरी तलाक तेरे हाथ में रख दी, उसने कहा कि मैंने अपने आप को तलाक दे दी। पस शौहर ने कहा कि मैंने भी तुझे तलाक दी, तो दो तलाक वाके(लागू) होंगी, यह 'मुहीत' में है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ ..... کتاب الطلاق دے دے اور بہت یہ لکھی کہ اس مرد نے یہ خط اس وقت لکھا ہے کہ جب اس کے غائب ہو جانے سے ایک مہینہ سے زیادہ نہیں گزرا تھا لیکن خط لانے والے نے راہ میں دیر کر دی اس صورت میں آیا عورت مذکورہ اپنے آپ کو طلاق دے سکتی ہے چونکہ تین مہینہ گزر گئے اور اس عورت کو علم نہیں ہوا ہے تو بعض نے جواب دیا کہ آخر ایمان جامع کے باب ما یجعل فیہ امر امرأتہ اس کے غیرہ بالوقت کے موافق عورت کا امر اس کے اختیار میں ہوگا اور فوائد شیخ الاسلام برہان الدین میں ہے کہ اگر کسی نے عورت سے کہا کہ اگر بے جرم شرعی تجھ کو ماروں تو تیرا امر تیرے اختیار میں ہے پھر اس عورت سے کہا کہ میں تجھے اجازت دیتا ہوں کہ ہر ہفتہ تو اپنے ماں و باپ کے گھر جایا کر پھر ہفتہ گزر گیا اور دس روز ہو گئے اور اس کے باپ و ماں اس کے یہاں آئے اور ان کے ساتھ یہ عورت ان کے یہاں گئی مگر اجازت لے کر نہیں گئی پس شوہر نے اس بے اجازت جانے پر اس کو مارا پس آیا عورت کا امر اس کے اختیار میں ہو گا یا نہ ہوگا تو جواب دیا کہ ہاں ہو گا واللہ اعلم۔ میں نے ایک فتوئی دیکھا کہ جس کا جواب میرے چچا شیخ نظام الدین نے لکھا تھا۔ جس کی صورت یہ تھی کہ ایک شخص نے بغیر جرم شرعی مارنے پر اپنی بیوی کا امر اس کے ہاتھ دیا تھا اس کی ماں اس کے شوہر کے گھر آئی اس مرد نے کہا کہ یہ کیا یہاں کیوں آئی ہے عورت نے کہا مادر تست و خواہرت تو یعنی تیری ماں و بہن (۱) ہے پس مرد نے عورت کو مارا تو شیخ نے جواب دیا تھا کہ عورت کا امر اس کے اختیار میں نہ ہوگا یہ فصول عمادیہ میں ہے۔

اپنی عورت کا امر اس کے اختیار میں بدیں شرط دیا کہ اگر اس کو بغیر جرم مارے تو عورت اپنے آپ کو طلاق دے دے پھر شوہر نے اس عورت سے کہا کہ تجھ پر لعنت ہو اور عورت نے جواب دیا کہ لعنت خود تجھ پر ہو تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ یہ عورت کی

طرف سے جنایت نہیں ہے اس واسطے عورت نے اس میں پہل نہیں کی ہے بلکہ اس نے مرد کے کہنے پر کہہ دیا ہے اور عامہ مشائخ کے نزدیک عورت کی طرف سے یہ جنایت ہے اور اصح یہی ہے اور علیٰ ہذا اگر مرد نے کہا کہ اے تیری ماں کلوتی (پس عورت نے بھی الٹ کر کہا کہ تیری ماں ہے کلوتی تو پہلے مشائخ کے قول پر یہ جنایت نہیں ہے اور عامہ مشائخ نے اس صورت میں باہم اختلاف کیا ہے چنانچہ بعض نے کہا کہ اگر شوہر کی ماں زندہ ہو تو یہ امر عورت کی طرف سے شوہر کے حق میں یہ جنایت نہیں ہے اور اگر مر گئی ہو تو یہ امر شوہر کے حق میں شوہر کی طرف سے جنایت ہو گا اور بعض نے کہا کہ عورت کا امر عورت کے اختیار میں نہ (۲) ہو گا خواہ شوہر کی ماں زندہ ہو یا مر گئی ہو اور اگر عورت نے شوہر کو کہا کہ خدا تجھے موت دے تو یہ عورت کی طرف سے جرم ہے اور اسی طرح اگر شوہر سے کہا کہ اے خدا نا ترس کا فر تو یہ بھی عورت کی طرف سے جرم ہے اور اگر شوہر کو کہا کہ اے بدخوئے پس اگر شوہر ایسا ہی ہو تو یہ جنایت نہیں ہے اور اگر ایسا نہ ہو تو عورت خطاوار ہے اور اگر شوہر نے اس سے کہا کہ تو ایسا نہ کر اس نے جواب دیا کہ خوب کروں گی پس اگر ایسے فعل کے حق میں کہا ہو جو خود معصیت ہے تو یہ عورت کا جرم ہے اور اگر ایسے فعل میں کہا ہو جو معصیت نہیں ہے تو عورت کے حق میں یہ قول جنایت قرار نہ دیا جائے گا اور مشتی میں ہے کہ اگر اپنے شوہر سے کہا کہ تو مجھے طلاق دے دے پس شوہر نے کہا کہ میں نے تیری طلاق تیرے ہاتھ میں رکھ دی اس نے کہا کہ میں نے اپنے آپ کو طلاق دے دے پس شوہر نے کہا کہ میں نے بھی تجھے طلاق دی تو دو طلاق واقع ہوں گی یہ محیط میں ہے۔

(۱) ہر ہفتہ سے مراد ہفتہ کا دن نہیں ہے بلکہ ایک سات دن مراد ہے۔ (۲) یعنی کیا۔ (۳) بہر حال جنایت ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri Vol. 2, 371: Book of Divorce

In which matters will only the husband's statement be accepted, and in which only the wife's?

If a wife says to her husband, "O [untranslatable term]..." If the husband is honorable, then regarding his rights, this matter will be considered a transgression. This is mentioned in this same chapter. It was asked of my father that a man gave the wife's authority (Amr) into her own hands with the condition that he would not hit her without a crime. Then, in front of other women, the wife said, "If your husbands are men, then my husband is not a man." The husband then hit her. My father replied that this is a transgression on the part of the wife, so the authority will no longer remain in her hands, and Allah knows best. It is mentioned in *Fatawa-e-Dinari* that a man gave his wife the authority over herself with the condition that he would not hit her for any sin, unless she went to such-and-such person's house without his permission. The wife then went to that person's house without the husband's permission. The husband argued, the wife cursed, but the husband did not hit her. The wife then said, "Under the authority entrusted to me, I have divorced myself." The husband replied, "I hit you because you went to such-and-such person's house without my permission." It was ruled that the husband's statement would be accepted and the divorce would not take place. It is written in *Fatawa-e-Dinari* that a wife said to her husband, "You swore an oath regarding my divorce that you would not hit me without a sin, but you hit me without a sin, and now I am divorced from you." The husband said, "I did not hit you without a valid Sharia reason." It was ruled that the husband's statement would be accepted. If the husband later said, "I told you not to go to your sister's house because it makes me angry, yet you agreed and still went, and I hit you for that reason," and the wife denies going to her sister's house, whose statement would be accepted and upon whom would witnesses be required? The Sheikh replied that the husband's statement would be accepted and witnesses would not be needed. A person said to another man in a drinking gathering, "Every woman I have married is for you; her keeping or divorcing is in your hands." The addressee said, "If that is so, then I give your wife one, two, or three divorces." Will they be valid? The Sheikh said that the phrase "has remained in your hands" refers to the past; having authority in the past does not mean it persists to the present. Authority is usually confined to the gathering, and since the gathering has changed, it is void. Even if he said, "It is in your hands," that is an admission that the authority still exists, so his divorce would be valid. This is in *Fuzool-ust-Roshni*.

The wife said to her husband, "I tell you one thing, did you permit it?" or said, "I am doing one thing, did you give permission?"

In my grandfather's Fatawa, it is stated that a man gave his wife authority over herself on the condition that if he delivers two dinars to the wife within a month, the wife is free to divorce herself. Then the husband agreed to pay one of the wife's creditors instead. After the time had passed, is the woman free to divorce herself or not? The reply given was: if the husband gave the money to the creditor before the time passed, the woman would not be free to divorce herself, but if he did not, she would be. A person gave his wife authority over herself with the condition that she would not leave the city without his permission. Then she intended to go out, and the wife expressed a desire to accompany him. Is this permission from the wife? The ruling was that this is not permission. The case is that a man gave his wife authority over herself [with the condition] that without the wife's permission...

1. 'Mashayyat' (accompanying) refers to going along with someone to see off a traveler.
2. 'Waqya' (Case) Fatawa means it was not just a hypothetical problem, but an actual event that occurred for which a fatwa was requested.

फतावा-ए-आलमगीरी जिल्द २ ३७१ किताबुल तलाक

किस मामले में केवल पति का कथन स्वीकार्य होगा और किसमें केवल पत्नी का?

यदि पत्नी ने अपने पति से कहा कि हे... यदि पति शरीफ है तो उसके अधिकार में यह मामला अपराध होगा। यह इसी अध्याय में वर्णित है और मेरे पिता से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने पत्नी का अधिकार (अमर) उसके हाथ में दे दिया कि वह उसे बिना अपराध के नहीं मारेगा, फिर उस महिला ने और महिलाओं के सामने कहा कि अगर तुम्हारे पति मर्द हैं तो मेरा पति मर्द नहीं है, तो पति ने उसे मारा। मेरे पिता ने उत्तर दिया कि यह पत्नी की ओर से अपराध है, इसलिए पत्नी का अधिकार उसके अपने वश में नहीं होगा, वल्लाह आलम। फतावा-ए-दीनारी में वर्णित है कि एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी का अधिकार उसके वश में दिया कि वह उसे किसी गुनाह पर नहीं मारेगा, सिवाय इसके कि वह पति की बिना अनुमति के अमुक व्यक्ति के घर जाए। फिर पत्नी बिना अनुमति के उस व्यक्ति के घर गई तो पति ने झगड़ा किया, पत्नी ने गालियां दीं, तो पति ने मारा नहीं। उस पत्नी ने कहा कि मैंने अपने सौंपे गए अधिकार के तहत खुद को तलाक दे दिया। तो पति ने कहा कि मैंने तुझे इस अपराध पर मारा है कि तू मेरी बिना अनुमति के अमुक के घर गई। तो फतवा दिया कि पति का कथन स्वीकार किया जाएगा और तलाक नहीं होगी। फतावा-ए-दीनारी में लिखा है कि एक महिला ने अपने पति से कहा कि तूने मेरी तलाक की कसम खाई थी कि मैं तुझे बिना गुनाह के नहीं मारूंगा, फिर तूने मुझे बिना गुनाह के मारा और अब मैं तुझ पर तलाकशुदा हूं। तो पति ने कहा कि मैंने तुझे बिना शरई गुनाह के नहीं मारा है। तो फतवा दिया कि पति का कथन स्वीकार होगा। और अगर पति ने उसके बाद यह कहा कि मैंने तुमसे इस प्रकार कहा था कि तुम अपनी बहन के घर न जाना क्योंकि मुझे इससे गुस्सा आता है, फिर तुमने मान लिया और तुम गई और मैंने तुम्हें इस कारण मारा है और पत्नी अपनी बहन के घर जाने से इनकार करती है, तो किसका कथन स्वीकार होगा और गवाह किस पर आवश्यक होंगे? तो शेख ने उत्तर में फरमाया कि पति का कथन स्वीकार होगा और इसमें गवाहों की आवश्यकता नहीं होगी। एक व्यक्ति ने दूसरे पुरुष से शराब की महफिल में कहा कि मैंने जिस भी औरत से निकाह किया है, तुम्हारे लिए किया है कि उसका रखना और छोड़ना तुम्हारे हाथ में है। तो मुखातिब (सुनने वाले) ने कहा कि अगर ऐसा है तो मैंने तुम्हारी पत्नी को एक तलाक, दो तलाक, तीन तलाक दे दी। तो क्या तलाक हो जाएगी? शेख ने फरमाया कि यह कहना कि "तुम्हारे हाथ में रहा" यह बीते हुए समय में उसके हाथ में अधिकार होने की खबर देता है, और बीते हुए समय में हाथ में अधिकार होने से यह आवश्यक नहीं कि वह अब तक बाकी हो, बल्कि पूर्ण अधिकार तो महफिल

तक ही होता है जबकि महफिल बदल चुकी है, इसलिए यह निरस्त हो जाएगा। यहां तक कि अगर उसने ऐसे कहा कि "तुम्हारे हाथ में है" तो यह इस मामले की स्वीकृति है कि अधिकार अभी भी कायम है, अतः उसका तलाक देना सही होगा, यह 'फजूल-उस्त-रोशनी' में है।

पत्नी ने अपने पति से कहा कि मैं तुमसे एक बात कहती हूं, क्या तुमने अनुमति दी? या कहा कि एक काम करती हूं, क्या तुमने अनुमति दी?

मेरे दादा के फतावा में है कि एक व्यक्ति ने पत्नी का अधिकार (अमर) उसके हाथ में इस शर्त पर दिया कि एक महीने तक अगर दो दीनार पत्नी को पहुंचाए तो पत्नी स्वतंत्र है कि खुद को तलाक दे दे। फिर पति ने उस महिला के एक कर्जदार को देने पर स्वीकृति स्वीकार कर ली। तो क्या समय बीतने के बाद महिला खुद को तलाक देने के लिए स्वतंत्र हो सकती है या नहीं? तो उत्तर दिया कि अगर पति ने समय बीतने से पहले कर्जदार को (पैसे) दे दिए तो महिला स्वतंत्र नहीं होगी और अगर नहीं दिए तो होगी। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी का अधिकार उसके वश में दिया कि वह उसकी अनुमति के बिना शहर से बाहर नहीं जाएगी, फिर बाहर जाने का इरादा किया और पत्नी ने उसके साथ जाने की इच्छा की। तो क्या यह पत्नी की ओर से अनुमति है? तो फरमाया कि यह अनुमति नहीं है। मामला यह है कि एक पुरुष ने पत्नी का अधिकार उसके हाथ में दिया है कि पत्नी बिना अनुमति के..

1. 'मशायत' मुसाफिर को रुखसत करने के लिए साथ जाने को कहते हैं।
2. 'वाकया' फतावा का अर्थ है केवल काल्पनिक समस्या नहीं, बल्कि यह ऐसा मामला हुआ था जिसका फतवा मांगा गया था।

کس امر میں فقط شوہر کا قول قبول ہوگا اور کس میں فقط بیوی کا؟

اگر عورت نے اپنے خاوند سے کہا کہ اے بے حرو پس اگر شوہر شریف ہے تو اس کے حق میں یہ امر جنایت ہوگا یہ اسی عمدہ میں مذکور ہے اور میرے والد سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے عورت کا امر اس کے ہاتھ دیا کہ اس کو بے جرم نہ مارے گا پھر اس عورت نے اور عورتوں کے سامنے کہا کہ اگر تمہارے خاوند مرد ہیں تو میرا خاوند مرد نہیں ہے پس شوہر نے اس کو مارا تو میرے والد نے جواب فرمایا کہ یہ عورت کی طرف سے جنایت ہے پس عورت کا امر اس کے اختیار میں نہ ہوگا واللہ اعلم۔ فتاویٰ دینار ی میں مذکور ہے کہ ایک شخص نے اپنی بیوی کا امر اس کے اختیار میں دیا یہ کہ اس کو کسی گناہ پر نہ مارے گا الا اس پر کہ شوہر کی بلا اجازت فلاں شخص کے یہاں جائے پھر عورت فلاں کے یہاں بلا اجازت شوہر گئی پس شوہر نے گڑھاکیا عورت نے گالیاں دیں تو شوہر نے مارا نہیں اس عورت نے کہا کہ میں نے بحکم امر سپرد شدہ کے اپنے آپ کو طلاق دے لی پس شوہر نے کہا کہ میں نے تجھے اس جرم پر مارا ہے کہ تو میری بلا اجازت فلاں کے یہاں گئی تو فرمایا کہ شوہر کا قول قبول ہوگا اور طلاق نہ ہوگی فتاویٰ دینار ی میں لکھا ہے کہ ایک عورت نے اپنے خاوند سے کہا کہ تو نے میری طلاق کی قسم کھائی تھی کہ تجھ کو بے گناہ نہ ماروں گا پھر تو نے مجھے بے گناہ مارا اور اب میں تجھے پر طلاق ہوں پس شوہر نے کہا کہ میں نے تجھے بے گناہ شرعی نہیں مارا ہے تو فرمایا کہ قول شوہر کا قبول ہوگا اور اگر شوہر نے اس کے بعد یوں کہا کہ میں نے تجھ سے یوں کہا تھا کہ تو اپنی بہن کے یہاں نہ جا کہ مجھے اس غصہ آتا ہے پھر تو نے مانا اور تو گئی اور میں نے تجھے اس سبب سے مارا ہے اور عورت اپنی بہن کے یہاں جانے سے منکر ہے تو قول کس کا قبول ہوگا اور گواہ

کس پر لازم ہوں گے تو شیخ نے جواب میں فرمایا کہ قول شوہر کا قبول ہوگا اور اس میں گواہوں کی ساعت نہ ہوگی ایک شخص نے دوسرے مرد سے مجلس شراب میں کہا کہ میں نے ہر جس عورت سے نکاح کیا ہے تیرے واسطے کیا ہے کہ اس کا رکھنا اور چھوڑ دینے تیرے ہاتھ میں رہا ہے پس مخاطب نے کہا کہ اگر ایسا ہے تو میں نے تیری بیوی کو ایک طلاق دو طلاق و تین طلاق دیں پس آیا واقع ہوں گی تو شیخ نے فرمایا کہ یہ واسطے کے یہ کہنا کہ تیرے ہاتھ میں رہا ہے یہ زمانہ ماضی میں اس کے ہاتھ میں اختیار ہونے کی خبر دیتا ہے اور زمانہ ماضی میں اس کے اختیار ہاتھ میں ہونے سے اس کا اب تک باقی ہونا لازم نہیں آتا ہے بلکہ مطلق امر تو مجلس تک متصور ہوتا ہے حالانکہ مجلس بدل چکی پس باطل ہو جائے گا حتی کہ اگر یوں کہا کہ تیرے ہاتھ میں ہے تو یہ اس امر کا اقرار ہے کہ اختیار امر اب بھی قائم ہے پس اس کا طلاق دینا صحیح ہوگا یہ فضول است روشنی میں ہے۔

عورت نے اپنے خاوند سے کہا کہ میں تجھ سے ایک بات کہتی ہوں تو نے روارکھی یا کہا کہ ایک کام کرتی ہوں تو نے اجازت دی؟

**میرے جد کے فتاویٰ میں ہے کہ ایک شخص نے عورت کا امر اس کے ہاتھ میں بدیں شرط دیا کہ مہینہ تک اگر دو دینار عورت کو پہنچائے تو عورت مختار ہے کہ اپنے آپ کو طلاق دے دے پھر مرد نے اس عورت کے ایک قرض خواہ کو دینے پر اترائی قبول کر لی پس آیا عورت بعد مدت گزرنے کے خودمختار ہوسکتی ہے یا نہیں تو جواب دیا کہ اگر شوہر نے مدت گزرنے سے پہلے قرض خواہ کو عورت کو دے دینے تو عورت مختار نہ ہوگی اور اگر نہ دینے ہوں تو ہوگی ایک شخص نے اپنی عورت کا امر اس کے اختیار میں دیا کہ بدیں کہ بدوں اس کی اجازت کے شہر سے باہر نہ جائے گا پھر باہر جانے کا قصد کیا اور عورت نے اس کی مشائیت کی پس آیا یہ

عورت کی طرف سے اجازت ہے تو فرمایا کہ اجازت نہیں ہے واقعہ یہ ہے کہ ایک مرد نے عورت کا امر اس کے ہاتھ میں دیا ہے بدیں کہ عورت کی بلا اجازت

۱۔ مشائیت مسافر کو رخصت کرنے کے لئے ساتھ جانے کا نام ہے۔ ۲۔ واقعہ فتاویٰ یعنی صرف فرضی مسئلہ نہیں بلکہ یہ ایسا واقعہ ہوا تھا جس کا فتوٰی طلب کیا گیا تھا۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol 2 Book of Divorce (Kitab al-Talaq) ... [The text discusses complex scenarios regarding agency and conditional divorce (Talaq)] ...

The text addresses cases where a woman is authorized by her husband to act in specific matters. If a woman authorizes her husband or vice versa, the validity of such actions depends on the husband's intention and the specific conditions stipulated during the granting of authority. It is noted that in cases of doubt regarding intention, the husband's stated intention holds weight, provided he did not have the specific intention of divorce at the time of granting permission, as supported by references from 'Muhit' and 'Khazanat al-Muftin'.

A scenario is presented where a man conditioned a divorce on a wife entering a street where a stranger lived. If the husband hit her for a valid reason (a crime) and not with the intention of violating the condition, the divorce does not take place. Further, the text discusses the delegation of authority (Tafwid). If a husband delegates the power of divorce to his wife and she accepts it in the same session, and the conditions are subsequently met, the woman may exercise that right.

Regarding phrasing, where someone says, "If I drink alcohol, gamble, or commit adultery, then my wife is divorced," the scholars differ on whether the occurrence of any one of these acts triggers the divorce or if all must occur. The text clarifies that the primary purpose of such oaths is usually self-restraint from sinful acts. Shaykh al-Islam Burhan al-Din and other scholars suggest that if a man denies the intention of divorce when making such oaths, his word is to be accepted, provided he did not have the intention of divorce at the time of the oath.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द २ किताबुल तलाक बांदी नहीं खरीदी है, फिर यह औरत अपने शौहर के साथ नफी में थी और वहां एक बांदी को छांटा और उस बांदी को उसके शौहर ने खरीदा, पस आया औरत का यह छांटना इजाजत होगा? तो हमारे बाज अहल-ए-ज़माना, अगरचे वह फतवा देने की लियाकत न रखता था, जवाब दिया कि हां औरत की तरफ से इजाजत होगी कि औरत का उसके इख्तियार में न हो जाएगा। और मैंने जवाब दिया कि औरत का उसके इख्तियार में हो जाएगा, यह फुजूल 'इमादिया' में है और 'मजमू-उन-नवाज़िल' में लिखा है कि औरत ने अपने खाविंद से कहा कि मैं तुझसे एक बात कहती हूं, तूने रवारक्खा (मंजूर किया) या कहा कि एक काम करती हूं, तूने इजाजत दी। पस शौहर ने कहा कि हां मैंने रवारक्खा, पस औरत ने कहा कि मैंने अपने नफ्स को तीन तलाक दे दिए, तो कुछ वाके न होगी और अगर शौहर ने कहा कि मैंने उससे तलाक की नियत न की थी, तो कौल शौहर का कबूल होगा, यह 'मुहीत' में है।

एक शख्स ने बगैर जुर्म मारने पर तलाक मुअल्लक की, फिर औरत मजकूरह को कूचे में, जो कुशादा दूसरी जानिब से उसके आई है, और उस कूचे में एक मर्द अजनबी रहता था और औरत का यह कसद न था कि उस अजनबी को देखे, मगर शौहर ने उस औरत को मारा तो औरत पर तलाक वाके न होगी, इस वास्ते कि शौहर ने उसको जुर्म पर मारा है, यह 'खज़ानतुल मुफ्ती' में है। एक ने दूसरे से कहा कि जब कभी बगैर मेरी इजाजत के तू इस शहर से बाहर जाए, तो तूने अपनी औरत का अम्र (इख्तियार) मेरे हाथ में दिया। उसने कहा कि हां दिया। फिर उसने एक हर उस शख्स से हर जाने की इजाजत ले ली, पस आया अब बा-इजाजत भी जा सकता है? तो शेख अलाउद्दीन ने जवाब दिया कि हां जा सकता है, इस वास्ते कि 'हरगाह' यानी हर वक्त और एक बार का इजाजत देना उन औकात के वास्ते शामिल हो जाएगा, ऐसा ही मैंने उनके'फवायद' से लिख लिया है। एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि अगर मैं 6 महीने के शुरू पर तुझे तेरे मां-बाप के शहर न ले जाऊं तो मैंने तेरा अम्र तेरे हाथ दे दिया कि तू एक तलाक-ए-बाइन चाहती है तो कर दे। और औरत मजकूरह ने उस तफवीज़ वाली मजलिस-ए-तफवीज़ में कबूल किया, फिर उसके बाद एक साल गुजर गया और शौहर उसको उसके मां-बाप के घर न ले गया, पस आया औरत मजकूरह अपने आप तलाक दे सकती है? यह नहीं जाना चाहिए कि यह वाकया मरज़ियान में वाके हुआ था, पंच वहां के लोगों ने उसका इस्तिफ्ता हमारे पास भेजा, पस मैंने लिखा कि हां औरत को यह इख्तियार हासिल है और उस वक्त के मुफ्तीयान-ए-समरकंद ने मेरे जवाब से मुवाफिकत की और मेरे जद्द ने 'फवायद' में है कि एक ने कहा कि मैं शराब न पियूंगा और न खाऊंगा और ज़िना न करूंगा और अगर करूं तो मेरी

बीवी मुझ से तीन तलाक है, पस इस में से कोई काम भी किया तो औरत पर तीन तलाक वाके होंगी। फिर लिखा कि नफी की सूरत में कुछ इख्तलाफ नहीं है मगर इस्तबात की सूरत में इख्तलाफ है।

जिन अल्फाज़ से फकत मुराद यह होती है कि नफ्स को रोकूं और फेल-ए-हराम से उसको बाज़ रहने पर मजबूर करे: अगर कहा कि अगर मैं शराब पियूं व जुआ खेलूं व ज़िना करूं तो मैंने अपनी बीवी के हाथ दिया, फिर उसने इनमें से एक फेल किया तो बाज़ों के नज़दीक औरत का अम्र उसके इख्तियार में न होगा और बाज़ों के नज़दीक हो जाएगा। और शेख ने फरमाया कि ऐसे अल्फाज़ से ग़रज़ यह है कि नफ्स को रोके और फेल-ए-हराम से उसको बाज़ रखे और इन अफआल में से हर फेल तनहा उसकी ग़रज़ के वास्ते सालेह है, पस क्या बने कि सब फेलों के पाए जाने पर जज़ा मौकूफ न रहे अगरचे लफ्ज़ व आया और जमा के वास्ते। इसमें ऐसा ही शेखुल इस्लाम बुरहानुद्दीन ने ज़िक्र फरमाया है और 'फवायद' में मजकूर है कि एक ने अपनी बीवी से कहा कि अगर मैं मुश्त हूं व जोशदा वो मुसीर बिनी तो... बशर्ते इजाजत के वक्त दिल में शौहर की नियत तलाक न हो और इस बारे में अगर शौहर ने कहा कि यह मेरी नियत न थी, तो उसी का कौल मोतबर होगा।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ کتاب الطلاق باندی نہیں خریدی ہے، پھر یہ عورت اپنے شوہر کے ساتھ نفی میں تھی اور وہاں ایک باندی کو چھانٹا اور اس باندی کو اس کے شوہر نے خریدا پس آیا عورت کا یہ چھانٹنا اجازت ہوگا تو ہمارے بعض اہل زمانہ اگر چہ و فتویٰ دینے کی لیاقت نہ رکھتا تھا جواب دیا کہ ہاں عورت کی طرف سے اجازت ہوگی کہ عورت کا اس کے اختیار میں نہ ہو جائے گا اور میں نے جواب دیا کہ عورت کا اس کے اختیار میں ہو جائے گا یہ فضول عمادیہ میں ہے اور مجموع النوازل میں لکھا ہے کہ عورت نے اپنے خاوند سے کہا کہ میں تجھ سے ایک بات کہتی ہوں تو نے روار کھی یا کہا کہ ایک کام کرتی ہوں تو نے اجازت دی پس شوہر نے کہا کہ ہاں میں نے روار کھا پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تین طلاق دے دیں تو کچھ واقع نہ ہوگی اور اگر شوہر نے کہا کہ میں نے اس سے طلاق کی نیت نہ کی تھی تو قول شوہر کا قبول ہوگا یہ محیط میں ہے۔

ایک شخص نے بغیر جرم مارنے پر طلاق و معلق کیا پھر عورت مذکورہ کو چ میں جو کشادہ دوسری جانب سے اس کے آئی ہے اور اس کو چہ میں ایک مرد اجنبی رہتا تھا اور عورت کا یہ قصد نہ تھا کہ اس اجنبی کو دیکھے مگر شوہر نے اس عورت کو مارا تو عورت پر طلاق واقع نہ ہوگی اس واسطے کہ شوہر نے اس کو جرم پر مارا ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے ایک نے دوسرے سے کہا کہ جب کبھی بغیر میری اجازت کے تو اس شہر سے باہر جائے تو تو نے اپنی عورت کا امر میرے ہاتھ میں دیا اس نے کہا کہ ہاں دیا پھر اس نے ایک ہر اس شخص سے ہر جانے کی اجازت لے لی پس آیا اب با اجازت بھی جا سکتا ہے تو شیخ علاء الدین نے جواب دیا کہ ہاں جا سکتا ہے اس واسطے کہ ہر گاہ یعنی ہر وقت اور ایک بار کا اجازت دینا ان اوقات کے واسطے شامل ہو جائے گا ایسا ہی میں نے ان کے فوائد سے لکھ لیا ہے ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا

کہ اگر ہم چھ مہینے کے شروع پر تجھے تیرے ماں باپ کے شہر نہ لے جاؤں تو میں نے تیرا امر تیرے ہاتھ دے دیا کہ تو ایک طلاق بائن چاہتی ہے آپ کر دے اور عورت مذکورہ نے اس تفویض والی مجلس تفویض میں قبول کیا پھر اس کے بعد ایک سال گزر گیا اور شوہر اس کو اس کے ماں باپ کے گھر نہ لے گیا پس آیا عورت مذکورہ اپنے آپ طلاق دے سکتی ہے یہ نہیں جانا چاہیے کہ یہ واقعہ مرضیان میں واقع ہوا تھا پنچ وہاں کے لوگوں نے اس کا استفتاء ہمارے پاس بھیجا پس میں نے لکھا کہ ہاں عورت کو یہ اختیار حاصل ہے اور اس وقت کے مفتیان سمرقند نے میرے جواب سے موافقت کی اور میرے جد نے فوائد میں ہے کہ ایک نے کہا کہ میں شراب نہ پیوں گا و نہ کھاؤں گا و زنا نہ کروں گا اور اگر کروں تو میری بیوی و مجھ سے تین طلاق ہیں پس اس اس میں سے کوئی کام بھی کیا تو عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی پھر لکھا کہ نفی کی صورت میں کچھ اختلاف نہیں ہے مگر اثبات کی صورت میں اختلاف ہے۔

جن الفاظ سے فقط مراد یہ ہوتی ہے کہ نفس کو روکوں اور فعل حرام سے اس کو باز رہنے پر مجبور کرے: اگر کہا کہ اگر میں شراب پیوں وجوا کھیلوں و زنا کروں تو میں نے اپنی بیوی کے ہاتھ دیا پھر اس نے ان میں سے ایک فعل کیا تو بعضوں کے نزدیک عورت کا امر اس کے اختیار میں نہ ہوگا اور بعضوں کے نزدیک ہو جائے گا اور شیخ نے فرمایا کہ ایسے الفاظ سے غرض یہ ہے کہ نفس کو روکے اور فعل حرام سے اس کو باز رکھے اور ان افعال میں سے ہر فعل تنہا اس کی غرض کے واسطے صالح ہے پس چہ بنے کہ سب فعلوں کے پائے جانے پر جزاء موقوف نہ رہے اگر چہ لفظ و آیا اور جمع کے واسطے میں ایسا ہی شیخ الاسلام برہان الدین نے ذکر فرمایا ہے اور فوائد میں مذکور ہے کہ ایک میں نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں مشت ہوں و جوشیدہ وہ مصیر بینی تو بشرط اجازت کے وقت دل میں شوہر کی نیت طلاق نہ ہو اور اس بارہ میں اگر شوہر نے کہا کہ یہ میری نیت نہ تھی تو اسی کا قول معتبر ہوگا۔

I have placed your matter in your hands; if you wish, you may divorce yourself. The woman accepted this (1). Then that man [said something else], so will the woman become 'mukhtar' (empowered) by his saying or not? The Allamah replied that yes, the woman will become empowered because the attainment of authority is related to each [condition] separately, not by combining them all together. The Allamah replied with evidence in the same way, and his contemporaries agreed with him. A man placed his wife's matter in her hands, [saying] that if [she] commits a crime, then when he says so, she may divorce herself, and the woman accepted this in the same sitting. After this, the man struck the woman for the crime. So, can the woman divorce herself? I replied that yes, she can. And in the mentioned matters, what has been adopted by my grandfather and Allamah Samarqandi, and which has been supported by the people of their time, is the same position held by the great Sheikh Imam Abu Bakr Muhammad bin al-Fadl al-Bukhari regarding these issues. This is mentioned in Fusal-e-Imadiyah.

Chapter: (2) Regarding conditional divorce and similar matters It contains four sections.

Section: (1) Explanation of the words of condition (Alfaz-e-Shart)

These include the words 'kul', 'kullama', 'mata'. When a condition is met with these words, the oath is fulfilled and will not be [active] again, because these words do not signify generality or repetition. Thus, once the act is performed, the condition is fulfilled, the oath is completed, and after that, the occurrence of this statement will not constitute a breach of oath (hins), except for the word 'kullama', which implies generality. If the condition is the word 'kullama' and its consequence (jaza) is defined as divorce, then with 'kullama', the condition repeats every time, and a breach of oath (hins) will occur each time, and divorce will only take place when there is a breach. To the extent that in the one for whom he swore this type of divorce, all [his] divorces are completed. Then, if the woman married another husband, and then he (the first husband) married that woman again, and then the condition was met, in our view, there would be no breach, as stated in 'Kafi'. And if the word 'kullama' is applied to the very act of marriage, such as saying "Kullama tazawwajati fa-anti taliq" (Whenever you marry, you are divorced), then by marrying him, she becomes divorced, even if he married her after she had married another husband; this is in 'Ghayat al-Saruji'. And if someone said, "Kullu imra'atin atazawwajuha fahiya taliq"

(Every woman I marry is divorced), then he married several women (2), then upon all [of them]...

The summary is that with 'kullama', divorce occurs upon the repetition of the condition each time, but this is up to the limit of three divorces within one marriage. 1. Meaning, in this sitting. 2. Meaning, in one instance.

मैंने तेरा मामला तेरे हाथ में दे दिया है, तू चाहे तो अपने आप को तलाक दे ले। औरत ने इसे कुबूल कर लिया (1)। फिर उस मर्द ने लफ़्ज़ 'मैं' और बाकी नहीं, तो क्या उसके कहने से औरत मुख्तार हो जाएगी या नहीं? तो अल्लामा ने जवाब दिया कि हाँ, औरत मुख्तार हो जाएगी, क्योंकि इख्तियार का हुसूल जुदा-जुदा एक के साथ मुताल्लिक है, न कि सब के साथ मजमुआ होकर। और इसी तरह दलील के साथ अल्लामा ने जवाब दिया है और उनके मुआसिरों ने उनसे इत्तेफाक किया है। एक शख्स ने अपनी बीवी का मामला उसके हाथ में दिया कि अगर (अमुक) जुर्म करे तो जब वह कहे, वह अपने आप को तलाक दे ले और औरत ने उसी मज्लिस में इसे कुबूल कर लिया, इसके बाद उस मर्द ने उस औरत को जुर्म पर मारा। तो क्या औरत अपने आप को तलाक दे सकती है? तो मैंने जवाब दिया कि हाँ, दे सकती है। और इन मजकूरा मसाइल में जो मेरे जद्दे-अम (दादा) और अल्लामा समरकंदी ने इख्तियार किया है और उनके अहले-ज़माना ने उनकी मुवाफिकत की है, यही इन मसाइल में शेख-ए-कबीर इमाम अबू बक्र मुहम्मद बिन अल-फ़ज़्ल बुखारी का मुख्तार है, यह 'फसूल-ए-इमादिया' में है।

बाब: (2) तलाक ब-शर्त और उसके मानिंद के बयान में इसमें चार फसलें हैं।

फसल: (1) शर्त के अल्फाज़ का बयान (अल्फाज़-ए-शर्त)

इनमें लफ्ज़ 'कुल', 'कलमा', 'मता' हैं। अतः इन अल्फाज़ में जब शर्त पाई जाएगी तो कसम पूरी (हल) हो जाएगी और दोबारा नहीं होगी। इसलिए कि ये अल्फाज़ उमूम और तकरार पर दलालत नहीं करते। अतः एक बार फेल (काम) के पाए जाने पर शर्त पूरी होकर कसम पूरी हो जाएगी और फिर उसके बाद इस कौल (शब्द) के पाए जाने से हनष (कसम टूटना) नहीं होगा। सिवाय इसके कि यह लफ़्ज़ 'कलमा' उमूम का मुक़तज़ी (मांग करने वाला) है। अतः अगर शर्त में यह लफ़्ज़ 'कलमा' हो और उसकी जज़ा तलाक करार दी गई हो, तो लफ़्ज़ 'कलमा' से हर बार शर्त मुतकर्रर (दोहराई) होकर हर बार हनष होगा और जब हनष होगा तभी तलाक वाकई होगी। यहाँ तक कि जिस में तलाक की इस तरह कसम खाई है, उसकी सब तलाकें पूरी हो जाएं। फिर अगर औरत ने किसी दूसरे शौहर से निकाह किया, फिर उसने (पहले शौहर ने) उस औरत से निकाह किया और फिर शर्त पाई गई तो हमारे नज़दीक हनष नहीं होगा, यह 'काफी' में है। और अगर कलमा 'कलमा' नफ्स 'तज़व्ज़त' पर दाखिल हुआ, जैसे यों कहा कि 'कलमा तज़व्ज़त' (जब भी तू निकाह करे) 'फ़अन्ति

तालेक़' (तो तू तलाकशुदा है), तो उसके साथ निकाह करने से वह तलाकशुदा हो जाएगी, अगरचे दूसरे शौहर से निकाह के बाद उससे निकाह किया हो, यह 'ग़ायतुल-सरूजी' में है। और अगर किसी ने कहा कि 'कुलु इमरातन अतज़व्ज़ुहा फ़हिया तालेक़' (हर औरत जिससे मैं निकाह करूँ वह तलाकशुदा है), तो उसने कई औरतों से निकाह (2) किया तो सब पर (तलाक वाकई होगी)।

खुलासा यह है कि 'कलमा' से हर बार शर्त के तकरार होने पर तलाक वाकई होती है, लेकिन एक ही निकाह की हद तक तीन तलाक तक ऐसा है। 1. यानी इस मज्लिस में। 2. यानी एक मुकद्दमे में।

میں نے تیرا امر تیرے ہاتھ دیا ہے تو چاہے اپنے آپ کو طلاق دے دے عورت نے اس کو قبول کیا (۱) پھر اس مرد نے لفظ معنی پی اور باقی نہیں تو آیا اس کے پینے سے عورت مختار ہو جائے گی یا نہیں سو علامہ نے جواب دیا کہ ہاں عورت مختار ہوگی کیونکہ حصول اختیار جدا جدا بہ ایک کے ساتھ متعلق ہے نہ سب کے ساتھ مجموعہ ہو کر اور اسی طرح دلیل کے ساتھ علامہ نے جواب دیا ہے اور ان کے معصروں نے ان سے اتفاق کیا ہے ایک شخص نے اپنی بیوی کا امر اس کے ہاتھ میں دیا کہ اگر اس و جرم یہ ہے جرم مارنے تو جب وہ کہے وہ اپنے آپ کو طلاق دے دے اور عورت نے اسی مجلس میں اس کو قبول کر لیا اس کے بعد اس مرد نے اس عورت کو جرم پر مارا پس آیا عورت اپنے کو طلاق دے سکتی ہے تو میں نے جواب دیا کہ ہاں دے سکتی ہے اور مسائل مذکورہ میں جو میرے جد اماء و علامہ سمرقندی نے اختیار کیا ہے اور ان کے اہل زمانہ کے اہل زمانہ نے ان کی موافقت کی ہے یہی ان مسائل میں شیخ کبیر امام ابوبکر محمد بن الفضل بخاری کا مختار ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے۔

باب: (2)

در بیان طلاق بالشرط ونحو ذلک

اس میں چار فصلیں ہیں۔

فصل: (1)

بیان الفاظ شرط (الفاظ شرط)

ان لفظ العامہ کل۔ کلمہ معنی ۔ متما۔ پس ان الفاظ میں جب شرط پائی جائے گی تو قسم محل ہو جائے گی اور نہ ہی ہو جائے گی اس واسطے کہ یہ الفاظ عموم و تکرار پر دلالت نہیں کرتے ہیں پس ایک بار فعل پائے جانے پر شرط پوری ہو کر قسم محل ہو جائے گی اور پھر اس کے بعد اس قول کے پائے جانے سے حنث نہ ہوگا الا کماں کہ یہ لفظ کلما مقتضی عموم ہے پس اگر شرط یہ لفظ کلما ہوا اور اس کی جزا ء طلاق قرار دی گئی ہو تو لفظ کلما سے ہر بار شرط متکرر ہو کر ہر بار حنث ہوگا اور جب حنث ہو گا تب ہی طلاق واقع ہوگی یہاں تک کہ جس میں طلاق کی اس طرح قسم کھائی ہے اس ملک کی سب طلاق پوری ہو جائیں پھر اگر عورت نے کسی دوسرے شوہر سے نکاح کیا پھر اس نے اس عورت سے نکاح کیا اور پھر شرط پائی گئی تو ہمارے نزدیک حنث نہ ہوگا یہ کافی میں ہے اور اگر کلمہ کلما نفس تزودت پر داخل ہوا کہ یوں کہا کہ کلما تزوجت فانت طوجت فانت تزوجت فانت طالق کے ساتھ نکاح کرنے سے وہ طالقہ ہوگی اگر چہ دوسرے شوہر سے نکاح کے بعد اس سے نکاح کیا ہو یہ غایہ السروجی میں ہے اور اگر کسی نے کہا کہ کل امرأة اتزوجها فهی طالق ہر عورت کہ میں اس سے نکاح کروں وہ طالقہ ہے پس اس نے کئی عورتوں سے نکاح (۲) کیا تو سب پر

خلاصہ یہ ہے کہ کلما سے ہر بار شرط کے تکرار ہونے پر طلاق واقع ہوتی ہے لیکن ایک ہی نکاح کی حد تک تین طلاق تک ایسا ہے۔ 1۔ یعنی اس مجلس میں۔ 2۔ یعنی ایک مقدمہ میں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2 ..... Kitab-ul-Talaq

Talaq (divorce) will occur, and if he has performed Nikah multiple times with the same woman, she will be divorced only (1) once; this is in 'Muheet'. If he intended certain women (2), then in terms of conscience (diyanatan), his intention will be correct, but in terms of legal judgment (qaz'an), it will not be verified. Sheikh Khassaf stated that it is correct even in legal judgment, and the fatwa is based on the apparent school of thought (Zahir al-Madhhab). If the one who swore is oppressed and a ruling is given according to the statement of Khassaf, there is no harm; this is in 'Bahr al-Ra'iq'. Among the conditional phrases are 'lau', 'wa man', 'wa ay', etc., which denote specificity. Among them is the word 'fi' when it precedes a verb, for example, saying 'Anta talaq fi dukhuliki-d-dar' (You are divorced upon your entry into the house), meaning (3) 'Dakhalti-d-dar'. This is in 'Atabiya'. Regarding the conditional words in Persian, if they are 'hamisheh', 'har zaman', 'har bar', then the word 'agar' means 'in' (if); thus, he will not be a breaker of oath (hanith) except for once. 'Radda' means 'mata' (when), in which case he will also be a breaker of oath only once. The third is like the second, and both have the same meaning. In the fourth and fifth, he will also be a breaker of oath only once because this word (4) implies 'kul' (all), and this is the correct view. The sixth means 'kullama' (whenever), so he will be a breaker of oath every time. This is in 'Muheet-e-Sarsi'. And every phrase, such as saying 'Zan (5) u talaqa ast ke as-kari kunad' (His wife is divorced if she does this work), if in common usage (urf) it is not taken to mean a condition, then the divorce will occur immediately because this is a verification. If those people have placed a condition in their usage and idiom with this phrase, then until the condition is met, the divorce will not occur. And if in their usage, the condition is implied by this phrase and is also known by explicit conditional particles, Fadhili mentioned in his Fatawa that this divorce will occur immediately, while some of our Mashaykh said it will not occur, and this is the most correct (asah) view; this is in 'Muheet'. If after swearing, the ownership (milk) ceases to exist, for example, if one gives one or two divorces to the woman, the oath is not invalidated. Then, if the condition is met in a state where ownership is established, the oath will be dissolved and will not remain (6). If she entered after exiting the Nikah (7), the oath will be dissolved; for example, saying to a woman, "If you enter the house, you are divorced," then divorcing her before the condition is met, until the Iddah (waiting period) passes, then the woman enters the house, the oath will be dissolved but no divorce will occur; this is in 'Kafi'. And if he said to his wife, "If you enter the house, you are divorced," then before she enters the

house, he gives her one or two divorces, then the woman marries another husband who consummates the marriage, and after his divorce, she returns to the first husband's Nikah, then [if she enters] the house...

तलाक पड़ेगी और अगर उसने एक ही औरत से कई बार निकाह किया तो वह केवल (१) एक ही मर्तबा मुतल्लका होगी, यह 'मुहीत' में है। अगर उसने बाज़ औरतों (२) की नियत की हो तो दियानतन् उसकी नियत सही होगी, मगर कज़ा-अन् (अदालती तौर पर) तस्दीक नहीं की जाएगी। और शैख खस्साफ ने फरमाया कि कज़ा-अन् भी उसकी नियत सही है और फतवा जाहिर मजहब पर है। और अगर कसम खाने वाला मजलूम हो और खस्साफ के कौल के मुताबिक हुक्म दिया गया तो कोई मज़ायका नहीं है, यह 'बहुर-र-राइक़' में है। और शर्त के अल्फाज में से 'लौ' (लो), 'व-मन', 'व-अइ' (और जो), 'व-अइ' हैं कि ज़ी-तईयिन (निश्चितता) के लिए हैं। और उनमें से 'फ़े लफ्ज़ है जबकि फेल पर दाखिल हो, मिसाल के तौर पर कहा कि 'अन्त तलाक फी दुख़ूलिक-द-दार' यानी (३) 'दखल-त-द-दार' (तुम घर में दाखिल हो), यह 'अताबीया' में है। और शर्त के अल्फाज जो फारसी में हैं, अगर वही 'हमेशा', 'व-हर-ज़मान', 'व-हर-बार' (और हर बार) तो लफ्ज़ 'अगर' के मानी 'इन' (अगर) के हैं, पस वह हानिस (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा मगर एक ही मर्तबा। और 'रद्दा' (हटाना/लौटाना) के मानी 'मता' (जब) के हैं कि इसमें भी एक ही मर्तबा हानिस होगा। और तीसरा दूसरे के समान है और दोनों के मानी एक हैं। और चौथे और पांचवें में भी एक ही मर्तबा हानिस होगा और इसलिए कि यह लफ्ज़ (४) 'कुल' (सब) के मानी में है और यही सही है। और छठा 'कुलमा' (जब भी) के मानी में है, पस हर बार वह हानिस होगा, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। और हर लफ्ज़ जैसे कि कहा कि 'ज़न (५) ओ तलाका अस्त क-अस-कारी कुनद' (उसकी औरत तलाकशुदा है अगर वह यह काम करे), पस अगर उर्फ(आम बोलचाल) में इससे तालीक (शर्त) के मानी न लिए जाते हों तो तलाक तत्काल वाके होगी क्योंकि यह तहकीक है। और अगर उन लोगों ने इस लफ्ज़ से अपने उर्फ और मुहावरे में तालीक रखी हो तो जब तक शर्त न पाई जाए तलाक वाके नहीं होगी। और अगर उनके उर्फ में इस लफ्ज़ से तालीक भी हो और सरीह (स्पष्ट) हर्फए-शर्त से भी मारूफ (ज्ञात) हो तो फजीली ने अपने फतावा में जिक्र किया है कि यह तलाक तत्काल वाके होगी और हमारे कुछ मशायख ने फरमाया कि वाके नहीं होगी और यही असह (अधिक सही) है, यह 'मुहीत' में है। और अगर कसम खाने के बाद मिल्क (अधिकार) समाप्त हो जाए, मिसाल के तौर पर औरत को एक या दो तलाक दे दें तो इससे कसम बातिल नहीं होती है। फिर अगर शर्त ऐसी हालत में पाई गई कि मिल्क साबित है तो कसम मुन्हल्ल (समाप्त) होगी और बाकी (६) न रहेगी। और अगर निकाह से बाहर हो जाने के बाद दाखिल हुई हो (७) तो कसम मुन्हल्ल हो जाएगी, मिसाल के तौर पर औरत से कहा कि अगर तू दार (घर) में दाखिल

हो तो तू तालका है, फिर शर्त के वजूद से पहले उसको तलाक दे दी, यहाँ तक कि इद्दत गुजर गई, फिर औरत दार में दाखिल हुई तो कसम मुन्हल्ल होगी मगर तलाक कुछ भी वाके नहीं होगी, यह 'काफी' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि अगर तू दार में दाखिल हो तो तू तालका है, फिर दार में दाखिल होने से पहले औरत को एक या दो तलाक दे दें, फिर औरत ने किसी दूसरे शौहर से निकाह किया जिसने उससे दुख़ूल (संबंध) किया, फिर उसकी तलाक के बाद शौहर-ए-अव्वल के निकाह में आई, फिर दार...

طلاق پڑے گی اور اگر اس نے ایک ہی عورت سے کئی بار نکاح کیا تو وہ فقط (۱) ایک ہی مرتبہ مطلقہ ہوگی یہ محیط میں ہے۔ اگر اس نے بعضی عورتوں (۲) کی نیت کی ہو تو دیانۃً اس کی نیت صحیح ہوگی مگر قضاءً تصدیق نہ کی جائے گی اور شیخ خصّاف نے فرمایا کہ قضاءً بھی اس کی نیت صحیح ہے اور فتویٰ ظاہر مذہب پر ہے اور اگر قسم کھانے والا مظلوم ہو اور موافق قولِ خصّاف کے حکم دیا گیا تو کچھ مضائقہ نہیں ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور منجملہ الفاظِ شرط کے لو۔ ومن وای وای وای وای ہیں کہ ذی التعیین اور از اِنجملہ لفظِ ٰٓے ہے جبکہ فعل پر داخل ہو مثلاً کہا کہ انت طلاق فی دخولک الدار یعنی (۳) دخلت الدار) یہ عتابیہ میں ہے۔ اور الفاظِ شرط جو فارسی میں ہیں اگر وہی ہمیشہ وہ ہر زمان و ہر بار پس لفظ اگر معنی ان ہے پس حانث نہ ہوگا مگر ایک ہی مرتبہ اور ردّہ بمعنی متی ہے کہ اس میں بھی ایک ہی مرتبہ حانث ہوگا اور سوم مثل دوم کے ہے اور دونوں کے معنی ایک ہیں اور چہارم و پنجم میں بھی ایک ہی مرتبہ حانث ہوگا اور واسطے کہ یہ لفظ بمعنی (۴) کل کے ہے اور یہی صحیح ہے اور ششم بمعنی کلما ہے پس ہر بار وہ حانث ہوگا یہ محیط سرسی میں ہے اور ہر لفظ کہ جیسے کہا کہ زن (۵) او طلاقہ است کہ اس کا ری کند پس اگر عرف میں اس سے تعلیق کے معنی نہ لئے جاتے ہوں تو طلاق فی الحال واقع ہوگی اس واسطے کہ یہ تحقیق ہے اور اگر ان لوگوں نے تعلیقِ اس لفظ سے اپنے عرف و محاورہ میں رکھی ہو تو جب تک شرط نہ پائی جائے طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر ان کے عرف میں تعلیق اس لفظ سے بھی ہو اور صریح حرفِ شرط سے بھی معروف ہو تو فضیلی نے اپنے فتاویٰ میں ذکر کیا ہے کہ یہ طلاق فی الحال واقع ہوگی اور ہمارے بعض مشائخ نے فرمایا کہ نہ واقع ہوگی اور یہی اصح (۲) ہے یہ محیط میں ہے اور اگر قسم کھانے کے بعد ملک زائل ہوجائے مثلاً عورت کو

ایک یا دو طلاق دے دیں تو اس سے قسم باطل نہیں ہوتی ہے پھر اگر شرط ایسی حالت میں پائی گئی کہ ملک ثابت ہے تو قسم منحّل ہوگی اور باقی (۶) نہ رہے گی اور اگر نکاح سے خارج ہوجانے کے بعد داخل ہوئی ہو (۷) تو قسم منحّل ہو جائے گی مثلاً عورت سے کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہو تو تو طالقہ ہے پھر قبل وجودِ شرط کے اس کو طلاق دے دی یہاں تک کہ عدت گزر گئی پھر عورت دار میں داخل ہوئی تو قسم منحّل ہوگی مگر طلاق کچھ نہ واقع ہوگی یہ کافی میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہو تو طالقہ ہے پھر قبل دخول دار کے عورت کو ایک یا دو طلاق دے دیں پھر عورت نے کسی دوسرے شوہر سے نکاح کیا جس نے اس سے دخول کیا پھر اس کی طلاق کے بعد شوہر اول کے نکاح میں آئی پھر دار

۱۔ قولہ لفظ اول یہ عجیب محاورہ ہوگا۔ ۲۔ قال الحر جم ہمارے محاورہ میں واقع نہیں ہوئی ورنہ ایسا عرف ہے اور فارسی زبان میں بھی یہ محاورہ نہیں ہے اور اگر تعلیق کا محاورہ ہو تو بھی ابنِ کارِ مِند تنخیر ہے نہ تعلیق پس واقع ہوگی اور شاید کہ اصل میں بکند ہوگا۔ (۱) اول مرتبہ۔ (۲) مثلاً یہ مراد ہو کہ کلکتہ کی عورت۔ (۳) اگر تو دار میں داخل ہو۔ (۴) اور کل میں یکبار حانث ہے۔ (۵) یعنی اس کی بیوی طالقہ ہے کہ وہ یہ کام کرتا ہے۔ (۶) بیوی پر طلاق ہوکر۔ (۷) اور چھ نہ ہوگا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) Kitab-ul-Talaq (Book of Divorce) 385

...entered [it], then according to the verdict of Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, three divorces will take effect upon her; this is in Bada'i. If one has suspended three or fewer divorces upon his wife, then the immediate execution of three divorces nullifies this suspension (1). For example, if he suspended three or fewer divorces and said, "If you enter the house, then you are given three divorces," and then before that condition is met, he gives the woman three divorces immediately; then this woman marries the same husband again after undergoing Halala, and then the condition [of entering the house] is met, then nothing will take effect. This is in Sharh-e-Niqaya Bar-Jandi. And just as the execution of three divorces invalidates the suspension of divorce, similarly, according to Imam-e-Azam, it is invalidated by the husband going to Dar-al-Harb (2), but there is a disagreement among the Sahibain (the two disciples) regarding this. Thus, if the woman enters that house during the aforementioned waiting period (Iddah) after the husband has gone to Dar-al-Harb, the divorce will not fall upon her. There is a disagreement among the Sahibain here, and the benefit of this disagreement is that if the aforementioned man returns from Dar-al-Harb having repented (3) and marries that woman again, then according to Imam-e-Azam, this marriage is a completion (1) of the count of divorce, meaning nothing from the three will remain. And according to the Sahibain, there could be a loss (3). This is in Fath-al-Qadeer.

Chapter: (2) Regarding the suspension of divorce using the words 'Kull' (every) and 'Kullama' (every time)

If a person said, "Every time I enter this house, my wife is divorced," while he has four wives, and then this person enters this house four times and has not specified any [particular] wife, then one divorce will take effect each time. Therefore, he should either distribute these divorces among all [of them] or combine them onto one. And if he said, "Every time you enter this house, and every time you speak to so-and-so, you are divorced (Taliqah)," then the second category will be suspended. So, when that woman enters the house, the second category will be established, and then when she speaks to so-and-so three times, she will be divorced by three divorces. This is in Bahr-al-Raiq. If a man said to others, "Every time I eat food at your place, my wife is divorced," and then one day he ate food at one of their places and the next day at another's, then three divorces will fall upon his wife. This is because when he ate food at the first one's place and consumed three morsels or more, it is as if he ate food at his place three times, and when he ate at the other's place, it is as if he ate at

his place three times as well. Thus, he ate food three times at both, and eating food at their place each time is the condition for the occurrence of a single divorce (3). And similarly, if he said to one of the two, "Every time I ate at your place, and then I ate at his place, my wife is divorced," then the same ruling will apply here as we have stated. This is in Muheet.

(Footnotes) 1- Meaning, contrary to the suspension. 2- Having become an apostate. 3- The one who repents. 1- Takmeel (Completion) means that after total separation, through a new marriage, the authority of full three divorces is acquired, and the previous marriage is rendered non-existent. 3- Thus, three divorces will occur from three times.

में दाखिल हुई तो इमाम अबू हनीफा व इमाम अबू यूसुफ के कौल के मुताबिक उस पर तीन तलाक वाके(हो) होंगी, यह बदाए में है। अगर अपनी औरत पर तीन तलाक या कम की तालीक (शर्त) की हो तो फिर तीन तलाक की तंजीज़ इस तालीक (1) को बातिल कर देती है। मिसाल के तौर पर तीन तलाक या कम की तालीक की और कहा कि अगर तू घर में दाखिल हो तो तुझे तीन तलाक हैं, फिर इस शर्त के पाए जाने से पहले उस औरत को तीन तलाक फ़िलहाल दे दें, फिर यह औरत हलाला कराने के बाद उसी शौहर के निकाह में आई, फिर शर्त पाई गई तो कुछ भी वाके(हो) नहीं होगी। यह शराह-ए-नकाया बर-जुंदी में है। और जैसे तंजीज़ (3) तलाक देने से तालीक-ए-तलाक बातिल हो जाती है, इसी तरह शौहर के दारुल-हर्ब (2) में जाने से भी इमाम-ए-आज़म के नज़दीक बातिल हो जाती है, मगर इसमें साहिबैन का इख्तिलाफ है। चुनांचे अगर शौहर के दारुल-हर्ब में जाने के बाद औरत मज़कूरा इद्दत ही में उस घर में दाखिल हुई तो उस पर तलाक न पड़ेगी और इसमें साहिबैन का इख्तिलाफ है और इस इख्तिलाफ का फायदा यह है कि अगर मर्द मज़कूर ताइब (3) होकर दारुल-हर्ब से वापस आया और उस औरत से दोबारा निकाह किया तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक यह निकाह तकमील (1) है कि तादाद-ए-तलाक यानी तीन में से कुछ भी न होगी और साहिबैन के नज़दीक नुक्सान (3) हो सकता है, यह फतह-उल-कदीर में है।

फस्ल: (2) कलमा 'कुल' और 'कुलमा' से तलाक की तालीक करने के बयान में

अगर एक शख्स ने कहा कि हर बार जब मैं इस घर में दाखिल हूँ तो मेरी बीवी को तलाक है, हालाँकि उसकी चार बीवियाँ हैं, फिर यह शख्स इस घर में चार मर्तबा दाखिल हुआ और किसी बीवी को मुअय्यन नहीं कर चुका है, तो हर बार में एक तलाक वाके(हो) होगी। पस चाहिए कि इन तलाक को सब पर मुतफ़र्रिक़ (अलग-अलग) कर दे और चाहिए कि इस एक ही पर जमा कर दे। और अगर यह कहा कि हर बार जब तू इस घर में दाखिल हो, पस हर बार कि तू फलाँ से कलाम (बात) करे तो तू 'तालिका' (तलाकशुदा) है, तो दूसरी किस्म मुअल्लक होगी। पस जब वह औरत घर में दाखिल होगी तब दूसरी किस्म मुनअकिद (कायम) होगी, फिर जब फलाँ से तीन बार कलाम करेगी तब तीन तलाक से तालिका होगी। यह बहर-उल-राइक़ में है। अगर एक मर्द ने दूसरों से कहा कि हर बार कि मैं तुम्हारे पास खाना खाऊँ तो मेरी बीवी तालिका है, फिर उसने एक रोज़ उनमें से एक के पास खाना खाया और दूसरे रोज़ दूसरे के पास खाया, तो उसकी बीवी पर तीन तलाक पड़ जाएँगी। इस वास्ते कि जब उसने अव्वल के पास खाना खाया और तीन लुक़्मे खाए या ज़्यादा खाए, तो गोया उसके पास तीन

मर्तबा खाना खाया, और जब दूसरे के पास खाया तो गोया उसके पास भी तीन मर्तबा खाया, पस दोनों के पास तीन मर्तबा खाना खाया और उनके पास हर बार खाना शर्त-ए-वुक़ूए-तलाक (3) वाहिद है, और इसी तरह अगर दोनों में से एक से कहा कि हर बार कि मैंने तेरे पास खाया फिर उसके पास खाया तो मेरी बीवी तालिका है, तो इसमें भी यही हुक्म होगा जो हमने बयान किया है, यह मुहीद में है।

(पाद-टिप्पणी का अनुवाद) 1- यानी खिलाफ-ए-तालीक (शर्त के विरुद्ध) 2- मुर्तद होकर 3- तौबा करने वाला 1- तकमील यानी मुकम्मल जुदाई के बाद जहदे-निकाह से पूरी तीन तलाक का इख्तियार हासिल हो और पहले निकाह की गई मअदूम (खत्म) हो गई। 3- पस तीन बार से तीन तलाक वाके (हो) होंगी।

میں داخل ہوئی تو امام ابو حنیفہ و امام ابو یوسف کے قول کے موافق اس پر تین طلاق واقع ہوں گی یہ بدائع میں ہے۔ اگر اپنی عورت پر تین طلاق یا کم کی تعلیق کی ہو تو پھر تین طلاق کی تنجیز اس تعلیق (1) کو باطل کر دیتی ہے مثلا تین طلاق یا کم کی تعلیق کی اور کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہو تو تجھے تین طلاق ہیں پھر اس شرط کے پائے جانے سے پہلے اس عورت کو تین طلاق فی الحال دے دیں پھر یہ عورت حلالہ کرانے کے اسی شوہر کے نکاح میں آئی پھر شرط پائی گئی تو کچھ بھی واقع نہ ہوگی یہ شرح نقایہ بر جندی میں ہے اور جیسے تنجیز 3 طلاق دینے سے تعلیق طلاق باطل ہو جاتی ہے اسی طرح شوہر کے دارالحرب (2) میں جانے سے بھی امام اعظم کے نزدیک باطل ہو جاتی ہے مگر اس میں صاحبین کا خلاف ہے چنانچہ اگر شوہر کے دارالحرب میں جانے کے بعد عورت مذکورہ عدت ہی میں اس دار میں داخل ہوئی تو اس پر طلاق نہ پڑے گی اور اس میں صاحبین کا خلاف ہے اور اس خلاف کا فائدہ یہ ہے کہ اگر مرد مذکور تائب (3) ہو کر دارالحرب سے واپس آیا اور اس عورت سے دوبارہ نکاح کیا تو امام اعظم کے نزدیک یہ نکاح تکمیل (1) ہے کہ تعداد طلاق یعنی تین میں سے کچھ بھی نہ ہوگی اور صاحبین کے نزدیک نقصان (3) ہو سکتا ہے یہ فتح القدیر میں ہے۔

فصل: (2) کلمہ کل وکلما سے تعلیق طلاق کرنے کے بیان میں

اگر ایک شخص نے کہا کہ ہر بار جب میں اس دار میں داخل ہوں تو میری بیوی کو طلاق ہے حالانکہ اس کی چار بیویاں ہیں پھر یہ شخص اس دار میں چار مرتبہ داخل ہوا اور کسی بیوی کو معین نہیں کر چکا ہے تو ہر بار میں ایک طلاق واقع ہو گی پس چاہیے اس طلاقوں کو سب پر متفرق کر دے اور چاہیے اس ایک ہی پر جمع کر دے اور اگر یہ کہا کہ ہر بار جب تو اس دار میں

داخل ہوئے پس ہر بار کہ تو فلاں سے کلام کرے تو تو طالقہ ہے تو دوسری قسم متعلق ہو گی پس جبکہ وہ عورت دار میں داخل ہو گی تب دوسری قسم منعقد ہو گی پھر جب فلاں سے تین بار کلام کرے گی تب تین طلاق سے طالقہ ہو گی یہ بحر الرائق میں ہے۔ اگر ایک مرد نے دوسروں سے کہا کہ ہر بار کہ میں تمہارے پاس کھانا کھاؤں تو میری بیوی طالقہ ہے پھر اس نے ایک روز ان میں سے ایک کے پاس کھانا کھایا اور دوسرے روز دوسرے کے پاس کھایا تو اس کی بیوی پر تین طلاق پڑ جائیں گی اس واسطے کہ جب اس نے اول کے پاس کھانا کھایا اور تین لقمہ کھائے یا زیادہ کھائے تو گویا اس کے پاس تین مرتبہ کھانا کھایا اور جب دوسرے کے پاس کھایا تو گویا اس کے پاس بھی تین مرتبہ کھایا پس دونوں کے پاس تین مرتبہ کھانا کھایا اور ان کے پاس ہر بار کھانا شرط وقوع طلاق (3) واحد ہے اور اسی طرح اگر دونوں میں سے ایک سے کہا کہ ہر بار کہ میں نے تیرے پاس کھایا پھر اس کے پاس کھایا تو میری بیوی طالقہ ہے تو اس میں بھی یہی حکم ہوگا جو ہم نے بیان کیا ہے یہ محیط میں ہے۔

حواشی: 1- یعنی خلاف تعلیق۔ 2- مرتد ہوکر۔ 3- توبہ کرنے والا۔ 1- تکمیل یعنی بالکل جدائی کے بعد جہد یہ نکاح سے پوری تین طلاق کا اختیار حاصل ہو اور پہلے نکاح کی گئی معدوم ہو گئی۔ 3- پس تین بار سے تین طلاق واقع ہوں گی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 Kitab-ul-Talaq 376

Saying to one's wife that "Every time I speak a good word, you are divorced": A man said to his wife, "Every time I speak, you are *taliqa* (divorced)." Then he said, "Subhan Allah, Walhamdulillah, Wala Ilaha Illallah, Allahu Akbar," and three divorces will occur upon the wife. Similarly, if he said, "Subhan Allah, Alhamdulillah, La Ilaha Illallah, Allahu Akbar," three divorces will occur upon the woman. The summary is that if a man has two wives—whether he has had intercourse with both, or only one—and says, "Every time I swear an oath of your divorce, one of you is divorced," and he says this once or twice, nothing happens. If he says it a third time, the book does not explicitly mention it, but the scholars (Mashaikh) have stated that the divorce will not occur. If he intended a single divorce in the third instance, he is considered as one swearing on the divorce of both, and the first oath will be binding.

If he says, "Every time I swear an oath of divorce for one of you, this woman is divorced," then this woman is *mutallaqa* (divorced), and the choice remains with the husband. If he says, "Every time I swear an oath of divorce for one of you, then one of you is divorced," one divorce will occur, and the husband has the option to apply both divorces to one or divide them between both. If one wife is *madkhula* (one with whom he has had intercourse) and the other is not, and he says, "Every time I swear an oath of divorce for both of you, you are both divorced," and he says this three times, the first oath will be binding and will be joined by the second; thus, one divorce will occur on each. The third oath will apply to the *madkhula*, and the second will not join the third because the condition is not general... [The text continues with detailed legal logic regarding conditional divorce and the status of *madkhula* wives].

अपनी पत्नी से यह कहना कि मेरे हर बार अच्छी बात कहने पर तुम पर तलाक है: एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि हर बार जब मैं कोई बात कहूं तो तुम 'तालिका' (तलाकशुदा) हो। फिर उसने कहा: 'सुभान अल्लाह, वलहम्दुलिल्लाह, वला इलाहा इल्लल्लाह, अल्लाहु अकबर', तो उस औरत पर तीन तलाकें वाके(लागू) हो जाएंगी। इसी तरह अगर उसने यह कहा कि सुभान अल्लाह, अलहम्दुलिल्लाह, ला इलाहा इल्लल्लाह, अल्लाहु अकबर, तो उस पर तीन तलाकें वाके हो जाएंगी। सारांश यह है कि एक व्यक्ति ने अपनी दो पत्नियों से, जिनके साथ उसने संभोग किया हो (या एक से किया हो और दूसरी से न किया हो), यह कहा कि 'हर बार जब मैं तुम्हारी तलाक की कसम खाऊं तो तुम दोनों में से एक तलाकशुदा है।' यदि उसने यह एक बार या दो बार कहा तो कुछ नहीं होगा, लेकिन अगर तीसरी बार कहा तो इसके बारे में किताब में उल्लेख नहीं है और मशाइख (विद्वानों) ने कहा है कि तलाक वाके नहीं होगी। यदि उसने दूसरी बार की तलाक-ए-वाहिदा के अलावा तीसरी बार में भी तलाक-ए-वाहिदा का इरादा किया, तो ऐसी स्थिति में वह दोनों की तलाक पर कसम खाने वाला माना जाएगा, तो एक कसम पहली बार में ही लागू हो जाएगी।

और अगर उसने यह कहा कि 'हर बार जब मैंने तुम दोनों में से किसी एक की तलाक की कसम खाई तो यह औरत तलाकशुदा है', तो यह औरत मुतल्लका हो गई और इख्तियार (विकल्प) शौहर को है। और अगर उसने कहा कि 'हर बार जब मैंने तुम दोनों में से एक की तलाक की कसम खाई तो तुम दोनों में से एक तलाकशुदा है', तो एक तलाक वाके होगी और इख्तियार शौहर को है कि वह दोनों तलाकें एक ही पर डाले या दोनों पर बांट दे। और यदि शौहर की एक पत्नी ऐसी हो जिससे संभोग किया हो और दूसरी ऐसी जिससे न किया हो, और उसने कहा कि 'हर बार जब मैंने तुम दोनों की तलाक की कसम खाई तो तुम दोनों तलाकशुदा हो', और उसने इसे तीन बार कहा, तो पहली कसम लागू होकर दूसरी कसम के साथ मिल जाएगी, अतः हर एक पर एक-एक तलाक वाके होगी और तीसरी कसम मदखूला (जिससे संभोग किया हो) के हक में लागू होगी और दूसरी कसम तीसरी कसम के साथ नहीं मिलेगी क्योंकि शर्त आम नहीं है... [शेष पाठ इसी कानूनी व्याख्या को जारी रखता है]।

اپنی بیوی سے کہنا کہ میری طرف سے ہر حسن کلمہ کہنے پر تو طلاق یافتہ ہوئی: ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ ہر بار جب میں اپنی بات کہوں تو تو طالقہ ہے پھر بولا کہ سبحان اللہ والحمد للہ ولا الہ الا اللہ اللہ اکبر تو عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر اس نے یوں کہا کہ سبحان اللہ الحمد للہ لا الہ الا اللہ اللہ اکبر تو عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی خلاصہ یہ ہے کہ ایک شخص نے اپنی دو بیویوں سے جن کے ساتھ دخول کر لیا ہے یہ نہیں ہے یا ایک سے دخول کیا ہے نہ دوسری سے یوں کہا کہ ہر بار جب میں تمہاری طلاق کی قسم کھاؤں تو تم دونوں میں سے ایک طالقہ ہے یہ کہا کہ ایک تم دونوں میں طالقہ ہے اور مکرر دو مرتبہ یہ کہا تو کچھ نہ ہوگا اور اگر تیسری مرتبہ کہا تو یہ کتاب میں مذکور نہیں ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ واقع نہ ہوگی اور اگر اس نے دوسری مرتبہ کی طلاق واحدہ کے سوائے تیسری مرتبہ میں طلاق واحدہ مراد لی تو ایسی صورت میں ان دونوں کی طلاق پر قسم کھانے والا جائے گا پس ایک قسم اول میں منعقد ہو جائے گا اور اگر یوں کہا کہ ہر بار جب میں نے قسم کھائی تم دونوں میں سے ایک سے طلاق کی تو یہ عورت طالقہ ہے، تو یہ عورت مطلقہ ہوئی شوہر کو ہے اور اگر یوں کہا کہ ہر بار کہ میں نے قسم کھائی تم دونوں میں سے ایک کے طلاق کی تو ایک تم میں سے ایک طالقہ ہے تو ۱ طلاق واقع ہوگی اور اختیار یہ بیان کہ یہ وہ عورت مطلقہ ہوئی شوہر کو ہے اور اگر یوں کہا کہ ہر بار کہ میں نے قسم کھائی تم دونوں میں سے ایک کے طلاق کی تو ۱ طلاق ہے تو ۲ طلاق واقع ہوں گی اور اختیار شوہر کو ہے۔ اور دونوں طلاقوں کو ایک ہی پر ڈالے اور پے در پے دونوں پر تقسیم کرے اور اگر شوہر فی ایک مدخولہ ہو اور دوسری مدخولہ نہ ہو پس اس نے کہا کہ ہر بار کہ میں نے تم دونوں کے طلاق کی قسم کھائی تو تم دونوں طالقہ ہو اور اس کو تین مرتبہ کہا تو پہلی قسم

منعقد ہو کر دوسری قسم سے مخل ہو گی پس ہر ایک پر ایک ایک طلاق واقع ہوگی اور تیسری قسم مدخولہ کے حق میں منعقد ہو گی اور دوسری قسم تیسری قسم سے مخل نہ ہوگی کیونکہ شرط عام نہیں ہے یعنی دونوں کے طلاق کی قسم کھائی نہ کہ غیر مدخولہ سے نکاح کر کے اس سے کہا کہ اگر میں دار میں داخل ہوں تو تو طالقہ ہے تو دوسری اور پہلی قسم منعقد ہو گی اور دونوں سے ۱ ایک پر ۲ طلاق واقع ہوں گی اس واسطے کہ تیسری دفعہ مدخولہ کے حق میں قسم کھانے پر کچھ شرط موجود تھی اور اب شرط پوری ہو گئی پس دونوں سے ہر ایک پر طلاق عائد ہونے کی اور اگر اس نے غیر مدخولہ سے نکاح نہ کیا لیکن اس سے یہ کہا کہ اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا اور تو دار میں داخل ہوئی تو تو طالقہ ہے تو قسم صحیح ہوگی اور پہلی و دوسری قسم متحل ہو جائیں گی لیکن مدخولہ اس کی ملک میں ہے پس یہ طلاق بائنہ ہوگی اور غیر مدخولہ اس کی ملک میں نہیں ہے پس اس کے حق میں قسم لغو ہو گی اور اول و دوم دونوں متحل تو ہوں گی مگر کچھ جزاء مترتب نہ ہوگی لیکن قسم بلکہ ہر بار منعقد ہوگی اور اثرِ انحلال ظاہر نہ ہوا پس دونوں قسمیں باقی رہیں گی پھر جب اس کے بعد اس سے نکاح کیا اور اس کی طلاق کی قسم کھائی اس پر دو طلاق واقع ہوں گی اور اگر اس نے مدخولہ سے کہا کہ جب میں تجھ سے نکاح کروں تو تو طالقہ ہے تو یہ صحیح نہ ہوگی اس واسطے کہ وہ پہلے موجود ہے لیکن اگر یوں کہا کہ جب میں تجھ سے بعد تیرے دوسرے شوہر سے نکاح کرنے کے نکاح کروں تو تو طالقہ ہے تو ایسی قسم صحیح ہوگی اس واسطے کہ اس میں اضافت بجانب ملک ہے یہ شرح جامع صغیری میں ہے۔ اور اگر اس نے اپنی ۲ عورتوں میں سے ایک سے کہا کہ ہر بار کہ میں نے تیری طلاق کی قسم کھائی تو یہ قیاس طلقات ہیں پھر دوسری عورت سے بھی یہی کہا کہ تو تیسری کی دو تھی عورت تین تین طلاق۔

Book of Divorce (Kitab al-Talaq) They shall be divorced, and two divorces shall occur upon the second woman and one upon the first, because by the second statement, he became the one swearing to the divorce of the first woman, and by the third statement, he is the one swearing to the divorce of the first and second. And if, instead of the word "every time," the word "when" is used, then two divorces will occur upon each of the third and fourth women, and one divorce will occur upon each of the first and second. This is in *Anabiyyah*. And if a man said, "Whichever of my wives enters the house is divorced," and "So-and-so [is divorced]," then in the mentioned case, she becomes divorced, and if she enters the house during her *iddah* (waiting period), the second divorce will also occur upon her. This is mentioned in *Muntaqi*. And Sheikh Abu al-Fadl stated that this ruling contradicts what is mentioned in *Jami'*. This is in *Zakheerah*, and in *Fatawa*, it is mentioned that Sheikh Naseer said: I asked Hasan bin Ziyad about a person who said to his wife, "Every time I enter this house once, you are divorced; every time I enter this house twice, you are divorced," and then entering the house twice occurred from him. Hasan bin Ziyad replied that three divorces will occur upon the mentioned woman. This is in *Tatar Khaniyah*.

If someone said: "Whenever I enter this house and speak to so-and-so, then one of my wives is divorced": If he said to two women, "Every time I marry both of you, you are both divorced," and then he performed one marriage with one and two with the other, they will both be divorced by one divorce each. However, if he remarried the first one, a second divorce will also occur upon both. And if he said, "Every time I marry two women, you are both divorced," then he married three women, divorce will fall upon all of them because, in the case of each, the condition was met that he married two women, and this was the condition. And if he said, "Every time I eat at your place, my wife is divorced," and then he ate three morsels at each of their places, three divorces will occur upon his wife. This is in *'Atabiyyah*. And if he said, "My every wife, and every time I marry any woman for three years, she is divorced if I enter this house," and the man has one wife in his marriage, then he marries a second woman, then he divorces both of them, then remarries both, then enters the house, three divorces will occur upon each of the two, one of which is by "execution" (*iqa'*) and two by "default" (*takhaluf*). If he did not have them in marriage at the time of divorcing them until he entered the house and then married both, then each is divorced by one divorce due to him breaking the oath. This is in *Muheet*. And if someone said: "Whenever I enter this house and speak to so-and-so, or speak to so-and-so, then one of my wives is divorced," meaning every time I enter this house and

I speak to so-and-so or I speak to so-and-so, then one of my wives is divorced; if the person entered the house several times and only spoke to so-and-so once, then only one divorce will occur upon the wife. And if he said, "Every time I enter this house and if I speak to so-and-so, then you are divorced," and then he entered the house three times and spoke to so-and-so only once, then three divorces will occur upon the wife. And if he said, "Every time I marry a woman and enter the house, she is divorced," and then he married a woman three times and...

किताब-उत-तलाक से वह तलाकशुदा हो जाएंगी और दूसरी औरत पर दो तलाक और पहली पर एक तलाक वाकई होगी, इसलिए कि दूसरे कलाम (बात) से वह पहली औरत की तलाक की कसम खाने वाला हुआ और तीसरे कलाम से पहली व दूसरी की तलाक की कसम खाने वाला है। और अगर 'हर बार' लफ्ज़ की जगह 'जब' लफ्ज़ हो तो तीसरी व चौथी औरत में से हर एक पर दो-दो तलाक वाकई होंगी और अव्वल व दोम में से हर एक पर एक तलाक वाकई होगी, यह 'अनाबिया' में है। और अगर किसी मर्द ने कहा कि मेरी औरतों में से जो औरत घर में दाखिल हो, वह तलाकशुदा है और फलां तो फलां, तो मज़कूरा हाल में वह तलाकशुदा हो जाएगी और अगर उसकी इद्दत में वह घर में दाखिल हुई तो दूसरी तलाक भी उस पर वाकई होगी, यह 'मुंतकी' में मज़कूर है। और शेख अबुल फज़ल ने फरमाया कि यह हुक्म उसके खिलाफ है जो 'जामे' में मज़कूर है, यह 'ज़खीरा' में है और फतावा में है कि शेख नसीर ने फरमाया कि मैंने हसन बिन ज़ियाद से दरयाफ्त किया कि एक शख्स ने अपनी बीवी से यों कहा कि हर बार कि मैं इस घर में दाखिल होऊं इस घर में एक मर्तबा दाखिल होता हूं तो तू तलाकशुदा है। हर बार कि मैं इस घर में दो मर्तबा दाखिल होऊं तो तू तलाकशुदा है, फिर इस घर में दो मर्तबा दाखिल होना उससे अमल में आया तो हसन बिन ज़ियाद ने फरमाया कि मज़कूरा औरत पर तीन तलाक वाकई होंगी, यह 'तातारखानिया' में है।

अगर किसी ने कहा: "कुलमा दखलत हाज़िह-द-दार व कल्लम-त फुलानान फ-अमरा-अतुन मिन निसाई तालेक": अगर उसने दो औरतों से कहा कि हर बार कि मैंने तुम दोनों से निकाह किया, तो तुम दोनों तलाकशुदा हो। फिर उसने एक से एक बार और दूसरी से दो बार निकाह किया तो दोनों एक-एक तलाक से तलाकशुदा होंगी। लेकिन अगर अव्वल से भी दोबारा निकाह किया तो दोनों पर एक-एक तलाक दूसरी भी वाकई होगी। और अगर कहा कि हर बार कि मैंने दो औरतों से निकाह किया तो तुम दोनों तलाकशुदा हो, फिर उसने तीन औरतों से निकाह किया तो सब पर तलाक पड़ जाएगी, इसलिए कि हर के हक में यह बात पाई गई कि उसने दो औरतों से निकाह किया है और यही शर्त थी। और अगर उसने कहा कि हर बार कि मैंने तुम दोनों के पास खाया, तो मेरी बीवी तलाकशुदा है, फिर उसने हर एक के पास तीन लुकमे खाए तो उसकी औरत पर तीन तलाक वाकई होंगी, यह 'अताबीया' में है। और अगर कहा कि मेरी हर औरत व हर बार कि मैं किसी औरत से तीन बरस तक निकाह करूं तो वह तलाकशुदा है अगर मैं इस घर में दाखिल होऊं और उस शख्स के निकाह में एक औरत है, फिर उसने दूसरी औरत से निकाह किया, फिर उसने उन दोनों को तलाक दे दी, फिर उन दोनों से दोबारा निकाह किया, फिर घर में दाखिल हुआ तो दोनों में से हर एक पर

तीन तलाक वाकई होंगी, जिनमें से एक तलाक 'ब-ईक़ा' और दो 'तखल्लुफ' वाकई होंगी। और अगर उसने दोनों को तलाक देने के वक्त निकाह न किया यहां तक कि घर में दाखिल हो गया, फिर दोनों से निकाह किया तो हर एक सबब उसके'हानिस' हो जाने के मुतल्लिक़ा (तलाकशुदा) एक तलाक हो जाने की, यह 'मुहीत' में है। और अगर किसी ने कहा कि: "कुलमा दखलत हाज़िह-द-दार व कल्लम-त फुलानान औ फ-कल्लम-त फुलानान फ-अमरा-अतुन मिन निसाई तालेक", यानी हर बार कि मैं इस घर में दाखिल हुआ और मैंने फलां से बात की या मैंने फलां से बात की तो मेरी औरतों में से एक औरत तलाकशुदा है। फिर वह शख्स घर में कई मर्तबा दाखिल हुआ और फलां से उसने एक ही मर्तबा बात की तो औरत पर एक ही तलाक वाकई होगी। और अगर यूं कहा कि हर बार कि मैं इस घर में दाखिल हुआ और अगर मैंने फलां से बात की तो तू तलाकशुदा है, फिर वह घर में तीन मर्तबा दाखिल हुआ और फलां से उसने एक ही मर्तबा बात की तो औरत पर तीन तलाक वाकई होंगी। और अगर कहा कि हर बार कि मैंने किसी औरत से निकाह किया और मैं घर में दाखिल हुआ तो वह तलाकशुदा है, फिर एक औरत से तीन मर्तबा निकाह किया और...

کتاب الطلاق سے طالقہ ہو چکیں گی اور دوسری عورت پر دو طلاق اور پہلی پر ایک طلاق واقع ہو گی اس واسطے کہ دوسرے کلام سے وہ پہلی عورت کے طلاق کی قسم کھانے والا ہوا اور تیسرے کلام سے پہلی و دوسری کے طلاق کی قسم کھانے والا ہے اور اگر بجائے لفظ ہر بار کے لفظ جب ہو تو تیسری و چوتھی عورت میں سے ہر ایک پر دو دو طلاق واقع ہوں گی اور اول و دوم میں سے ہر ایک پر ایک طلاق واقع ہو گی یہ عنابیہ میں ہے اور اگر کسی مرد نے کہا کہ ہر عورت میری عورتوں میں سے جو دار میں داخل ہو پس یہ طالقہ ہے اور فلاں تو فلاں مذکورہ فی الحال طالقہ ہو جائے گی اور اگر اس کی عدت میں دو وار میں داخل ہوئی تو دوسری طلاق بھی اس پر واقع ہو گی یہ منتقی میں مذکور ہے اور شیخ ابو الفضل نے فرمایا کہ یہ حکم اس کے خلاف ہے جو جامع میں مذکور ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور فتاویٰ میں ہے کہ شیخ نصیر نے فرمایا کہ میں نے حسن بن زیاد سے دریافت کیا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے یوں کہا کہ ہر بار کہ میں اس دار میں داخل ہوں اس دار میں ایک دفعہ داخل ہوتا تو تو طالقہ ہے ہر بار کہ میں اس دار میں دو دفعہ داخل ہوں تو تو طالقہ ہے پھر اس دار میں دو دفعہ داخل ہونا اس سے عمل میں آیا تو حسن بن زیاد نے فرمایا کہ عورت مذکورہ پر تین طلاق واقع ہوں گی یہ تاتار خانیہ میں ہے۔

اگر کسی نے کہا: کلما دخلت هذه الدار و کلمت فلاناً فامرأة من نسائي طالق: اگر اس نے دو عورتوں سے کہا کہ ہر بار کہ میں نے تم دونوں سے نکاح کیا پس تم دونوں طالقہ ہو پھر اس نے ایک سے ایک بار اور دوسری سے دو بار نکاح کیا تو دونوں ایک ایک طلاق سے طالقہ ہوں گی لیکن اگر اول سے بھی دوبارہ نکاح کیا تو دونوں پر ایک ایک طلاق دوسری بھی واقع ہو گی اور اگر کہا کہ ہر بار کہ میں نے دو عورتوں سے نکاح کیا پس تم دونوں طالقہ ہیں پھر اس نے تین عورتوں سے نکاح کیا تو سب پر طلاق پڑ جائے گی اس واسطے کہ ہر کے حق میں یہ بات پائی گئی کہ اس نے

دو عورتوں سے نکاح کیا ہے اور یہی شرط تھی اور اگر اس نے کہا کہ ہر بار کہ میں نے تم دونوں کے پاس کھایا پس میری بیوی طالقہ ہے پھر اس نے ہر ایک کے پاس تین لقمہ کھائے تو اس کی عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کہا کہ میری ہر عورت و ہر بار کہ میں کسی عورت سے تین برس تک نکاح کیا پس وہ طالقہ ہے اگر میں اس دار میں داخل ہوں اور اس شخص کے نکاح میں ایک عورت ہے پھر اس نے دوسری عورت سے نکاح کیا پھر اس نے ان دونوں کو طلاق دے دی پھر ان دونوں سے دوبارہ نکاح کیا پھر دار میں داخل ہوا تو دونوں میں سے ہر ایک پر تین طلاق واقع ہوں گی جن میں سے ایک طلاق بایقاع 'اور دو تخلف واقع ہوں گی اور اگر اس نے دونوں کو طلاق دینے کے وقت نکاح نہ کیا یہاں تک کہ دار میں داخل ہو گیا پھر دونوں سے نکاح کیا تو ہر ایک سبب اس کے حانث ہو جانے کے مطلقہ بیک طلاق ہو جانے کی یہ محیط میں ہے اور اگر کسی نے کہا کہ کلما دخلت هذه الدار و كلمت فلاناً او فكلمت فلانا فامرأة من نسائي طالق یعنی ہر بار کہ میں اس دار میں داخل ہوا اور میں نے فلاں سے کلام کیا یا نیز میں نے فلاں سے کلام کیا تو میری عورتوں میں سے ایک عورت طالقہ ہے پھر یہ شخص دار میں کئی مرتبہ داخل ہوا اور فلاں سے اس نے ایک ہی دفعہ کلام کیا تو عورت پر ایک ہی طلاق واقع ہو گی اور اگر یوں کہا کہ ہر بار کہ میں اس دار میں داخل ہوا اور اگر میں نے فلاں سے کلام کیا تو تو طالقہ ہے پھر وہ دار میں تین مرتبہ داخل ہوا اور فلاں سے اس نے ایک ہی دفعہ کلام کیا تو عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ ہر بار کہ میں نے کسی عورت سے نکاح کیا اور میں دار میں داخل ہوا تو وہ طالقہ ہے پھر ایک عورت سے تین مرتبہ نکاح کیا اور

۱۔ بیان یعنی ایک طلاق تو واقع کرنے سے پڑی اور دو طلاق بو جھ قسم کے پڑیں۔ ۲۔ قول اور میں اصل میں ہے اور لفظ ہر لفظ سے ہے۔ ۳۔ قائل الخ یہ جملہ نیز واضح رہے کہ اس کا ترجمہ بیان اولی نہیں ہے اس واسطے کہ پس ہمارے محاورہ میں تعقیب ہے مع الفریق قائل ہے۔

Kitab-ut-Talaq (Book of Divorce) 378

If one enters the house once, then one divorce will occur, and if one enters again, then a second divorce will occur, and if one enters a third time, then three divorces will occur. An example of this rule is the case where one says to his wife, "Every time I eat a date and a walnut, you are divorced (Taliqah)." If he then eats three dates and one walnut, only one divorce will occur. If he eats a second walnut, then a second divorce will occur, and if he eats a third walnut, the third divorce will also occur. This is mentioned in *Sharh Talkhis al-Jami' al-Kabir*.

Ibn Samah says that I heard Imam Abu Yusuf say that if a person (1) said, "Every time you enter this house, and every time you speak to so-and-so, [then you are divorced]," this applies to both actions. The word "you" is the translation, and it is governed by the penalty (Jaza). Thus, if the woman enters the house three times as mentioned, and then speaks to so-and-so once, three divorces will occur upon her. If she enters the house once and speaks to so-and-so three times, three divorces will also occur upon her. This is in *Bada'i*. If a man says, "Every time I enter the house, you are divorced if I speak to so-and-so," and then the man enters the house several times and speaks to so-and-so several times, he will be a breaker of the oath (Hanis) (2) in all cases. If he says, "Every time I marry a woman, she is divorced," and she enters the house and he marries a woman several times while she entered the house once, she will become divorced (Taliqah). This is in *Bahr-ur-Raiq*. If someone says, "Every woman I marry in such-and-such village is divorced," and he takes a woman from that village outside and marries her, she will not be divorced. Likewise, if he does not take the woman out but marries her in a place other than that village, the same ruling applies. However, if he says, "Every woman I marry from this village [is divorced]," then if he marries a woman from that village, he will be a breaker of the oath (Hanis) (3) wherever he marries her. This is in *Fatawa Qadi Khan*.

If he said, "Every wife of mine and every woman I marry within a year is divorced": If he said, "Every woman of mine who is in Bukhara is divorced," then the correct interpretation is that it refers to whichever woman he marries in Bukhara, she will be divorced. Based on this, the scholars stated that if he married a woman elsewhere and then brought her to Bukhara and lived with her there, she would not be divorced. This is the correct view found in *Khulasah*. If a man has a wife with whom he has not consummated the marriage and he says, "Every wife of mine and every woman I marry within a year is divorced, and if I enter the house..." then he marries a woman and divorces her, and divorces his first wife as well, and then marries both of

them within three years and enters the house, the first wife will be divorced with two divorces due to the oath, except for the divorce he had already given her as a choice (Takhayyur). Thus, in total, three divorces will be applied to her. And as for...

The translator says: In our custom, a woman already married to him and present in Bukhara before this will also not be divorced according to the aforementioned preferred (Mukhtar) ruling. And we hope it is so. (1) [Meaning] from his wife. (2) Meaning he will be a breaker of the oath every time. (3) And the woman will become divorced.

किताब-उत-तलाक 378

यदि कोई व्यक्ति एक बार घर में दाखिल हुआ तो एक ही तलाक वाके होगी और यदि दोबारा दाखिल हुआ तो दूसरी तलाक वाके होगी और यदि तीसरी बार दाखिल हुआ तो तीन तलाकें वाके होंगी और इसकी मिसाल यह मसला है कि यदि अपनी बीवी से कहा कि हर बार जब मैं छुहारा और अखरोट खाऊं तो तुम 'तालिका' (तलाकशुदा) हो, फिर उसने तीन छुहारे और एक अखरोट खाया तो एक ही तलाक वाके होगी और यदि दूसरा अखरोट खाया तो दूसरी तलाक और यदि तीसरा अखरोट खाया तो तीसरी तलाक भी वाके होगी। यह 'शरह तलखीस अल-जामे अल-कबीर' में है।

इब्रे सामा कहते हैं कि मैंने इमाम अबू यूसुफ को फरमाते सुना कि यदि किसी व्यक्ति (1) ने कहा कि हर बार जब तुम इस घर में दाखिल हुई, फिर हर बार जब तुमने फलां से बात की, तो यह दोनों बातों पर होगा और लफ्ज 'तू' जो तर्जुमा है, 'जजा' पर दाखिल है। अतः यदि औरत उक्त तरीके से तीन बार घर में दाखिल हुई फिर उसने एक बार फलां से बात की, तो उस पर तीन तलाक वाके होंगी और यदि वह घर में एक बार दाखिल हुई फिर उसने तीन बार फलां से बात की, तो भी उस पर तीन तलाक वाके होंगी। यह 'बदाए' में है। और यदि मर्द ने कहा कि हर बार जब मैं घर में दाखिल हुआ तो तुम 'तालिका' हो यदि मैंने फलां से बात की, फिर उक्त मर्द घर में कई बार दाखिल हुआ और फिर कई बार उसने फलां से बात की तो वह सब कसमों में 'हानिस' (2) होगा। और यदि कहा कि हर बार जब मैंने औरत से निकाह किया तो वह 'तालिका' है, यदि वह घर में दाखिल हुई फिर औरत से कई बार निकाह किया और घर में एक बार दाखिल हुई तो वह 'तालिका' हो जाएगी। यह 'बह्र-उर-राइक' में है। और यदि किसी ने कहा कि हर औरत जिससे मैं निकाह करूं कभी फलां गांव में, तो वह 'तालिका' है, फिर उसने उस गांव की एक औरत को बाहर निकालकर उससे निकाह किया तो वह 'मुतल्लका' (तलाकशुदा) नहीं होगी। और इसी तरह यदि उस औरत को बाहर न निकाला मगर उस गांव के अलावा दूसरी जगह उससे निकाह किया तो भी यही हुक्म है। और यदि इस तरह कहा कि हर औरत जिससे मैं इस गांव में निकाह करूं तो वह 'तालिका' है, फिर उसने उस गांव की एक औरत से निकाह किया तो चाहे जहां निकाह करे वह 'हानिस' (3) होगा। यह 'फतावा काजी खान' में है।

यदि यों कहा कि मेरी हर बीवी और हर औरत जिससे मैं साल तक निकाह करूं वह 'तालिका' है: यदि यों कहा कि "कुल्लु कुल्लि अमरातिन ली तकूनू तालकन सालिसन", मेरी हर वह औरत जो बुखारा में होगी वह 'तालिका' है, तो सही यह है कि इस कलाम (बात) से यह मुराद ली जाएगी कि

जिस औरत से वह बुखारा में निकाह करे वह 'तालिका' होगी। और इसी से मशाइख ने फरमाया कि यदि उसने बुखारा के अलावा दूसरी जगह किसी औरत से निकाह किया फिर उसको बुखारा ले आया और खुद उसके साथ बुखारा में रहा, तो वह 'मुतल्लका' नहीं होगी और यही सही है, यह 'खुलासा' में है। एक व्यक्ति की एक गैर-मदखूला (जिससे शारीरिक संबंध न हुआ हो) बीवी है, उसने कहा कि "मेरी हर बीवी और हर औरत जिससे मैं साल तक निकाह करूं वह 'तालिका' है और यदि मैं घर में दाखिल हुआ", फिर उसने एक औरत से निकाह किया और उसको तलाक दे दी और पहली बीवी को भी तलाक दे दी, फिर उन दोनों से तीन साल के अंदर निकाह किया फिर घर में दाखिल हुआ तो पहली बीवी कसम की वजह से दो तलाक के साथ 'तालिका' होगी सिवाय उस तलाक के जो उसको तखय्यर (विकल्प) दे दी थी, अतः कुल उस पर तीन तलाकें पड़ेंगी। और रही...

अनुवादक कहते हैं कि हमारे समाज में जो औरत उसके पहले से बुखारा में निकाह की हुई मौजूद हो, वह भी उक्त मुख्तार (चुने हुए मत) के आधार पर 'मुतल्लका' नहीं होगी। और हमें उम्मीद है कि ऐसा ही होगा। (1) अपनी बीवी से। (2) यानी हर बार 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) होगा। (3) और औरत 'मुतल्लका' (तलाकशुदा) हो जाएगी।

دار میں ایک ہی دفعہ داخل ہوا تو ایک ہی طلاق واقع ہوگی اور اگر دوبارہ داخل ہوا تو دوسری طلاق واقع ہوگی اور اگر تیسری بار داخل ہوا تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اس کی نظیر یہ مسئلہ ہے کہ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ ہر بار کہ میں چھو بار اور اخروٹ کھایا تو تو طالقہ ہے پھر اس نے تین چھو بار لے اور ایک اخروٹ کھایا تو ایک ہی طلاق واقع ہوگی اور اگر دوسرا اخروٹ کھایا تو دوسری طلاق اور اگر تیسرا اخروٹ کھایا تو تیسری طلاق بھی واقع ہوگی یہ شرح تلخیص الجامع الکبیر میں ہے۔

ابن سامہ کہتے ہیں کہ میں نے امام ابو یوسف کو فرماتے سنا کہ اگر کسی شخص (۱) نے کہا کہ ہر بار کہ تو اس دار میں داخل ہوئی پس ہر بار کہ تو نے فلاں سے کلام کیا تو یہ دونوں باتوں پر ہوگا اور لفظ تو جو ترجمہ ہے جزا ء پر داخل ہے پس اگر عورت مذکورہ ابتدا کر کے تین بار دار میں داخل ہوئی پھر اس نے ایک بار فلاں سے کلام کیا تو اس پر تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر وہ دار میں ایک دفعہ داخل ہوئی پھر اس نے تین دفعہ فلاں سے کلام کیا تو بھی اس پر تین طلاق واقع ہوں گی یہ بدائع میں ہے اور اگر مرد نے کہا کہ ہر بار کہ میں دار میں داخل ہوا پس تو طالقہ ہے اگر میں نے فلاں سے کلام کیا پھر مرد مذکور دار میں چند مرتبہ داخل ہوا اور پھر چند ہی مرتبہ اس نے فلاں سے کلام کیا تو سب قسموں میں حانث (۲) ہوگا اور اگر کہا کہ ہر بار کہ میں نے عورت سے نکاح کیا تو وہ طالقہ ہے اگر وہ دار میں داخل ہوئی پھر عورت سے چند مرتبہ نکاح کیا اور دار میں ایک مرتبہ داخل ہوئی تو وہ طالقہ ہو جائے گی یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر کسی نے کہا ہر عورت کہ میں اس سے نکاح کروں کبھی فلاں قریہ میں تو وہ طالقہ ہے پھر اس نے اس گاؤں کی ایک عورت کو باہر نکال کر اس سے نکاح کیا تو وہ مطلقہ نہ ہوگی اور اسی طرح اگر

اس عورت کو باہر نہ نکالا مگر دوسری جگہ سوائے اس گاؤں کے اس سے نکاح کیا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر یوں کہا کہ ہر عورت کہ میں اس سے نکاح کروں اس گاؤں میں سے تو وہ طالقہ ہے پھر اس نے اس گاؤں کی ایک عورت سے نکاح کیا تو چاہے جہاں نکاح کرے حانث (۳) ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر یوں کہا کہ ہر میری بیوی اور ہر عورت کہ جس سے میں سال تک نکاح کروں وہ طالقہ ہے:

اگر یوں کہا کہ کل کل امراۃ لی تکون طلقا ثلثا ہر میری عورت جو بخارا میں ہوگی وہ طالقہ ہے تو صحیح یہ ہے کہ اس کلام سے یہ مراد رکھی جائے گی کہ جس عورت سے وہ بخارا میں نکاح کرے وہ طالقہ ہوگی اور اسی سے مشائخ نے فرمایا کہ اگر اس نے سوائے بخارا کے دوسری جگہ کسی عورت سے نکاح کیا پھر اس کو بخارا میں لے آیا اور خود اس کے ساتھ بخارا میں رہا تو وہ مطلقہ نہ ہوگی اور یہی صحیح ہے یہ خلاصہ میں ہے ایک شخص کی ایک غیر مدخولہ عورت ہے اس نے کہا کہ ہر میری بیوی اور ہر عورت کہ جس سے میں سال تک نکاح کروں وہ طالقہ ہے اور اگر میں دار میں داخل ہوں پھر اس نے ایک عورت سے نکاح کیا اور اس کو طلاق دے دی اور پہلی عورت کو بھی طلاق دے دی پھر ان دونوں سے تین سال کے اندر نکاح کیا پھر دار میں داخل ہوا تو پہلی بیوی قسم کی وجہ سے بدو طلاق طالقہ ہوگی سوائے اس طلاق کے جو اس کو تخیر دے دی تھی پس جملہ اس پر تین طلاق پڑیں گی اور رہی

قال المترجم ہمارے عرف میں جو عورت اس کے پہلے سے بخارا میں نکاح کی ہوئی موجود ہو وہ بھی بنابر مختار مذکور کے مطلقہ نہ ہوگی وارجونا ان یکون ہکذا (۱) اپنی بیوی سے۔ (۲) یعنی ہر بار حانث ہوگا۔ (۳) اور عورت مطلقہ ہو جائے گی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 1 (379) Kitab-ut-Talaq

...new, and then regarding the answer to this (talaq) which was given in writing, one talaq will occur due to the oath. Consequently, she will become 'mutallaqa' (divorced) by the total of two talaqs. And if the aforementioned man, after these two, enters the house (dar) for the first time after giving the talaq, and then marries them, the woman will become 'talika' (divorced) with one talaq upon performing the previous marriage due to breaking the oath ('hanis'). Although, in her case, two oaths were formed: one the oath of 'tazawwuj' (marriage) and the other the oath of 'kon' (being) (1). However, the oath of 'kon' will be without consequence (bila jaza). Thus, by the act of marriage itself, one talaq will occur, and as for the 'new' (condition), no talaq will occur due to the breaking of the oath regarding it. This is in 'Muheet'.

If he said: "Every woman I marry is divorced (talika)," and mentioned "Fulan" (meaning one of his existing wives), or said, "Every wife of mine who enters the house is divorced, and Fulan (is divorced)," then "Fulan" will become divorced immediately, and for her, there will be no waiting for marriage or entering the house. Then, if he married that woman or she entered the house while she was in the 'iddat' (waiting period) of talaq, a second talaq will occur on her. This is in 'Zahiriya'. And if he said, "Every woman I ever marry," or said, "I will marry for a year, she is divorced," if I speak to Fulan, then he married within that period before speaking to Fulan, and married a woman after speaking to Fulan, then the one he married within that period will be 'talika'. And if the oath is not 'muwaqqat' (time-bound), meaning no specific time like "always" or "thirty years" was mentioned—for example, if he said, "Every woman I marry is divorced, if I speak to Fulan"—then he married a woman before speaking to Fulan (2), and married a woman after speaking to Fulan, then the one he married after speaking to him will not be divorced. And if he said, "If I speak to Fulan, then whichever woman I marry is divorced," then the woman he marries before speaking to him will not be divorced, whether the oath is absolute or time-bound. And if he intended the talaq of such a woman whom he married before speaking to Fulan, then his intention will be valid. This is in 'Fatawa-e-Qazi Khan'.

If he said: "Kullu imratin atazawwujuha tashrab-us-sawiq fahiya talik" or said: "Kullu imratin atazawwujuha talbasul-mu'asfar fahiya talik": If he said, "Every woman I marry, if I enter the house, she is divorced," then whoever he married before the 'dukhul' (entering) will not become divorced (3) by the entering; and whoever he married after entering will become divorced. And entering will also be considered a condition for the formation of the oath, and the first condition will be the condition of

'hatt' (confirmation). The intended phrasing is: "If I enter the house, then every woman I marry is divorced." And if he said, "Every woman I own (4) is divorced, if I enter the house, or entering..."

---

(1) Meaning, he has taken an oath. The meaning intended is that the wife (mankuha) becomes divorced by this act of speaking, even if he had married her before the speaking; this intention is also valid and is derived from the wording. (2) Meaning, entering the house. (3) She will become divorced. (4) Meaning, I am the owner.

जदीद, और फिर इस पर सिवाय उस तलाक के जवाब को (जो) ब-तहरीर दे दी थी, एक तलाक ब-वजह कसम के वाके होगी, चुनांचे जुमला दो तलाकों से मुतल्लका होगी। और अगर मर्द मजकूर, उन दोनों के बाद अव्वल मरतबा तलाक देने के दार (घर) में दाखिल हुआ, फिर उन दोनों से निकाह किया, तो औरत कदीमा निकाह करते ही ब-वजह कसम 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) होने के एक तलाक के साथ 'तालिका' (तलाकशुदा) हो जाएगी, अगरचे उसके हक में इनकाद-ए-दो कसमें हुई हैं; एक कसम 'तज़व्वुज' (निकाह करना), दूसरी कसम 'कोन' (होना)(1), लेकिन 'कोन' की कसम बिला-जज़ा होगी, पस नफ्स-ए-तज़व्वुज की वजह से एक तलाक वाके होगी और रही 'जदीद' तो उस पर हानिस होने की वजह से कोई तलाक वाके न होगी, यह 'मुहीत' में है।

अगर कहा कि हर औरत जिससे मैं निकाह करूँपस वह तालिका है और फलां (यानी अपनी एक मौजूदा बीवी का नाम लिया) या यूँ कहा कि मेरी हर बीवी जो दार में दाखिल हो वह तालिका है और फलां (तो फलां), तो वह फौरन तालिका हो जाएगी और उसके हक में 'इंतज़ार-ए-तज़व्वुज' और 'दखुल-ए-दार' न होगा। फिर अगर उस औरत से निकाह किया या वह दार में दाखिल हुई हालानके वह 'इद्दत-ए-तलाक' में है, तो उस पर दूसरी तलाक वाके होगी, यह 'जहीरिया' में है। और अगर कहा कि हर औरत जिससे मैं कभी निकाह करूँ या कहा कि मैं साल भर तक निकाह करूँ वह तालिका है, अगर मैंने फलां से कलाम (बात) किया, फिर उसने उस मुद्दत के अंदर फलां से कलाम करने से पहले निकाह किया, और एक औरत से फलां से कलाम करने के बाद निकाह किया, तो जिससे उस मुद्दत के अंदर निकाह किया है वह तालिका होगी। और अगर कसम 'मुवक्कत' (वक्त से बंधी) न हो, यानी उसमें कोई वक्त, हमेशा या तीस साल वगैरह का बयान न किया हो, मसलन यूँ कहा कि हर औरत जिससे मैं निकाह करूँ वह तालिका है, अगर मैंने फलां से कलाम किया, फिर एक औरत से फलां से कलाम करने से पहले निकाह (2) किया और एक औरत से फलां से कलाम करने के बाद निकाह किया, तो जिससे कलाम करने के बाद निकाह किया है वह मुतल्लका न होगी। और अगर यूँ कहा कि अगर मैंने फलां से कलाम किया तो जो औरत जिससे मैं निकाह करूँ वह तालिका है, तो जिस औरत से कलाम करने से पहले निकाह करे वह तालिका न होगी, खवाह कसम मुतल्लका हो या मुवक्कत। और अगर उसने ऐसी औरत की तलाक की नियत की हो जिससे फलां से कलाम करने से पहले निकाह किया है, तो उसकी नियत सही होगी, यह 'फतावा-ए-काजी खान' में है।

अगर कहा: 'कुलु उम्रातिन अतज़व्-वजुहा तश्रब-उस-सवीका फ-हिया तालिका' या कहा: 'कुलु उम्रातिन अतज़व्-वजुहा तल्बसु अल-मुअसफर फ-हिया तालिका': अगर यूँ कहा कि हर औरत जिससे मैं निकाह करूँ अगर मैं दार में दाखिल होऊँ तो वह तालिका है, पस जिससे 'दखुल' (दाखिल होने) से पहले निकाह किया है तो दाखिल होने से (3) मुतल्लका न होगी और जिससे बाद दाखिल होने के निकाह किया है वह मुतल्लका होगी, और दाखिल होना भी 'इनकाद-ए-कसम' की शर्त करार दिया जाएगा और पहली शर्त 'शर्त-ए-हत्त' (कसम को पुख्ता करने वाली) होगी और 'तकदीर-ए-कलाम' यूँ है कि अगर मैं दार में दाखिल हुआ तो हर औरत जिससे मैं निकाह करूँ वह तालिका है। और अगर कहा कि हर औरत जिसका मैं मालिक (4) हूँ वह तालिका है, अगर मैं दार में दाखिल होऊँ या दाखिल होने...

---

(1) यानी कसम ने खाई है। इसके मायने मुराद हों कि औरत मनकूहा उस कलाम करने से तालिका हो जाए, अगरचे कलाम से पहले निकाह किया हो, तो यह नियत भी सही है और लफ्ज़ से भी निकलती है। (2) यानी दखुल-ए-दार। (3) वह मुतल्लका हो जाएगी। (4) यानी मालिक हूँ।

جدید و پس اس پر سوائے اس طلاق کے جواب کو بہ تحریر دے دی تھی ایک طلاق بوجہ قسم کے واقع ہوگی چنانچہ جملہ دو طلاقوں سے مطلقہ ہوگی اور اگر مرد مذکور بعد ان دونوں کے اول مرتبہ طلاق دینے کے دار میں داخل ہوا، پھر ان دونوں سے نکاح کیا تو عورت قدیمہ نکاح کرتے ہی بوجہ قسم حانث ہونے کے بیک طلاق طالقہ ہوگی اگرچہ اس کے حق میں انعقادِ دو قسموں کا ہوا ہے ایک قسم تزوج دوم قسم کون(۱) لیکن قسم کون بلا جزاء، ہوگی پس نفس تزوج کی وجہ سے ایک طلاق واقع ہوگی اور رہی جدید سوا اس پر حانث ہونے کی وجہ سے کوئی طلاق واقع نہ ہوگی یہ محیط میں ہے۔

اگر کہا کہ ہر عورت جس سے میں نکاح کروں پس وہ طالقہ ہے اور فلاں یعنی اپنی ایک موجودہ بیوی کا نام لیا یا یوں کہا کہ ہر میری بیوی جو دار میں داخل ہو وہ طالقہ ہے اور فلاں تو فلاں فی الحال طالقہ ہو جائے گی اور اس کے حق میں انتظارِ تزوج و دخول دار نہ ہوگا پھر اگر اس عورت سے نکاح کیا یا یہ دار میں داخل ہوئی حالانکہ یہ عدتِ طلاق میں ہے تو اس پر دوسری طلاق واقع ہوگی یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر کہا کہ ہر عورت جس سے میں کبھی نکاح کروں یا کہا کہ میں سال تک نکاح کروں وہ طالقہ ہے اگر میں نے فلاں سے کلام کیا پھر اس نے اس مدت کے اندر قبل فلاں سے کلام کرنے کے نکاح کیا اور ایک عورت سے بعد فلاں سے کلام کرنے کے نکاح کیا تو جس سے اس مدت کے اندر نکاح کیا ہے وہ طالقہ ہوگی اور اگر قسم موقت نہ ہو یعنی اس میں کوئی وقت ہمیشہ یا تمہیں سال وغیرہ کا بیان نہ کیا ہو مثلاً یوں کہا کہ ہر عورت جس سے میں نکاح کروں وہ طالقہ ہے اگر میں نے فلاں سے کلام کیا پھر ایک عورت سے فلاں سے کلام کرنے سے پہلے نکاح (۲) کیا اور ایک عورت سے فلاں سے کلام کرنے کے بعد نکاح کیا تو جس سے کلام

کرنے کے بعد نکاح کیا ہے وہ مطلقہ نہ ہوگی اور اگر یوں کہا کہ اگر میں نے فلاں سے کلام کیا تو جو عورت کہ میں اس سے نکاح کروں وہ طالقہ ہے تو جس عورت سے قبل کلام کرنے کے نکاح کرے وہ طالقہ نہ ہوگی خواہ قسم مطلق ہو یا موقت ہو اور اگر اس نے ایسی عورت کے طلاق کی نیت کی ہو جس سے قبل فلاں سے کلام کرنے کے نکاح کیا ہے تو اس کی نیت صحیح ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کہا: کل امراۃ اتزوجھا تشرب السویق فھي طالق او قال کل امراۃ اتزوجھا تلبس المعصفر فھي طالق: اگر یوں کہا کہ ہر عورت جس سے میں نکاح کروں اگر میں دار میں داخل ہوں تو وہ طالقہ ہے پس جس سے قبل دخول کے نکاح کیا ہے تو داخل ہونے سے (۳) مطلقہ نہ ہوگی اور جس سے بعد داخل ہونے کے نکاح کیا ہے وہ مطلقہ ہوگی اور داخل ہونا بھی انعقاد قسم کی شرط قرار دیا جائے گا اور شرط اول شرطِ حت ہوگی اور تقدیر کلام یوں ہے کہ اگر میں دار میں داخل ہوا تو ہر عورت جس سے میں نکاح کروں وہ طالقہ ہے اور اگر کہا کہ ہر عورت جس کا میں مالک (۴) ہوں وہ طالقہ ہے، اگر میں دار میں داخل ہوں یا داخل ہونے

---

(۱) یعنی قسم نے کھائی ہے اس کے معنی مراد ہوں کہ عورت متکوحہ اس کلام کرنے سے طالقہ ہو جائے اگرچہ کہ کلام سے پہلے نکاح کیا ہو تو یہ نیت بھی صحیح ہے اور لفظ سے بھی نکلتی ہے۔ (۲) یعنی دخول دار۔ (۳) وہ مطلقہ ہو جائے گی۔ (۴) یعنی مالک ہوں۔

If the condition is stated as a preamble, it will include the women who are currently in his possession (marriage) and will not include those who come into his marriage afterward. If he intended the future, then as a form of severity, his intention will be verified. Thus, the woman currently in his possession is, according to the literal meaning of the statement, divorced, and the one who enters his marriage later will be divorced upon his acknowledgment. This is mentioned in *Al-Kafi*. In *Nawadir Ibn Namah*, it is narrated from Imam Abu Yusuf that a man said: "Every woman I marry who drinks Sawiq (roasted barley flour) or wears saffron-dyed clothes is divorced." The intent behind this statement is that she drinks Sawiq or wears dyed clothes after the marriage. However, if he intended that she does this before entering the marriage, it depends on his intention. This is in *Al-Dhakhirah*.

If he said to a woman, "Every woman I marry, as long as you are alive, is divorced," and then he married that specific woman, he will not be considered a breaker of his oath (*hanith*). This statement will be applied to women other than that woman. Similarly, if he said this to his wife, then divorced her with an irrevocable divorce (*talaq-e-ba'in*) and remarried her, she will not be divorced. This is in *Fusul-e-Astroushani*. If he said to his wife, "Every woman by your name that I marry is divorced," then divorced that wife and remarried her, she will not be divorced, even if that was his intention at the time of the oath. For instance, if he said, "Every woman I marry, except you, is divorced," then this woman will not be included in the oath, even if he intended otherwise. A man has four wives; he said to one wife, "Every wife of mine is divorced if you enter this house," then he gave her one *talaq-e-ba'in*, and while in her waiting period (*iddah*), she entered the house, then all his wives will be divorced. A man said, "Every wife of mine is divorced," and his intent was that it includes those currently present and those he will bring into his marriage in the future; his oath will not result in divorce for the wife who enters his marriage in the future. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

If he said, "Every wife of mine is divorced if I do such-and-such," while he has no wife at that time, and he intended any woman he marries after that, his intention would be correct, such as saying, "Every woman who will be my wife." This is the opinion of Shams al-Aimma Mahmud al-Awzajandi, while Sheikh Najm al-Din stated that the intention is not valid. Sayyid Imam Abu Shuja al-Balkhi stated (2) that we adopt the first opinion. This is in *Fusul-e-Astroushani*. It is narrated from Imam Muhammad that if someone said to his parents, "Every woman I marry as long as you both are alive is divorced," and then both died, the oath becomes void. This is in *Sarakhsi*. If he said,

"Every woman who enters my marriage is divorced," it is equivalent to saying, "Every woman I marry is divorced." The same applies if he says, "Every woman who becomes lawful to me is divorced." This is in *Al-Khulasah*. If a man knows that he took an oath saying, "This woman I marry is divorced," but does not know if he was an adult at the time of the oath, and then he married a woman, he will not be considered a breaker of his oath because he is in doubt regarding the validity of the oath; therefore, he will not be held to have broken it due to this doubt. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

यदि शर्त को मुकद्दमा (पहले) बयान किया तो यह ऐसी ही औरतों को शामिल होगा जो उसकी मिल्कियत में हैं और उनको शामिल नहीं होगा जो इसके बाद उसके निकाह में आएंगी और अगर उसने इस्तक़बाल (भविष्य) की नीयत की, तो तग़लीज़ (सख्त फैसले) के तौर पर उसकी तस्दीक़ की जाएगी। अतः जो औरत उसकी मिल्कियत में है, वह ज़ाहिरी तौर पर कलाम के مفहूम के عتبار। से तलाक़शुदा होगी और जो भविष्य में उसके निकाह में आई वह उसके इक़रार पर तलाक़शुदा होगी। यह 'काफ़ी' में है। और 'नवादिर-ए-इब्न-ए-नामा' में इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि एक व्यक्ति ने कहा: "हर वह औरत जिससे मैं निकाह करूँवह सत्तू पिए या 'अतरत' (एक प्रकार का रंग) पहने तो वह तलाकशुदा है।" तो इस कथन से यह मुराद ली जाएगी कि निकाह के बाद वह सत्तू खाए या रंगे हुए कपड़े पहने। लेकिन अगर उसने नीयत की कि निकाह में आने से पहले ही ऐसा करती हो, तो यह उसकी नीयत पर है; यह 'ज़ख़ीरा' में है।

यदि किसी औरत से कहा कि "हर औरत जिससे मैं निकाह करूँजब तक तुम जीवित हो, वह तलाक़शुदा है," फिर उसी औरत से निकाह किया, तो वह 'हानिस' (शपथ तोड़ने वाला) नहीं होगा। यह कलाम उस औरत के अलावा दूसरी औरतों के हक़ में रखा जाएगा। इसी तरह अगर उसने अपनी बीवी से कहा, फिर उसे 'तलाक़-ए-बाइन' देकर दोबारा उसी से निकाह किया, तो वह तलाक़शुदा नहीं होगी। यह 'फ़सूल-ए-अस्तरोशनी' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि "तेरे नाम की हर औरत जिससे मैं निकाह करूँवह तलाक़शुदा है," फिर उस बीवी को तलाक देकर दोबारा उसी से निकाह किया, तो वह तलाक़शुदा नहीं होगी, भले ही कसम के वक़्त उसकी यही नीयत हो। जैसे अगर कहा कि "हर औरत जिससे मैं निकाह करूँसिवाय तुम्हारे, वह तलाक़शुदा है," तो यह औरत कसम में शामिल नहीं होगी, भले ही उसने नीयत की हो। एक व्यक्ति की चार बीवियाँ हैं, उसने एक बीवी से कहा कि "मेरी हर बीवी तलाक़शुदा है अगर तुम इस घर में दाख़िल हो," फिर उसे एक 'तलाक़-ए-बाइन' दे दी, फिर अपनी इद्दत की हालत में वह औरत घर में दाख़िल हो गई, तो सब बीवियाँ तलाक़शुदा हो जाएँगी। एक व्यक्ति ने कहा कि "मेरी हर बीवी तलाक़शुदा है" और उसकी नीयत यह है कि जो इस वक़्त मौजूद है और जो भविष्य में अपने निकाह में लाएगा, तो उसका कसम से तलाक़ ऐसी बीवी के हक़ में नहीं होगा जो भविष्य में उसके निकाह में आए; यह 'फ़तावा-ए-काज़ी ख़ान' में है।

अगर कहा कि "मेरी हर बीवी तलाक़शुदा है अगर मैं ऐसा करूँ" हालाँकि उस वक़्त उसकी कोई बीवी नहीं है, और उसने यह नीयत की कि जिस औरत से वह इसके बाद निकाह करे, तो उसकी

नीयत सही होगी। जैसे यूँ कहा कि "हर औरत जो मेरी बीवी होगी," और यही शम्सुल आइम्मा महमूद औज़जंदी का कथन है। और शेख़ नज़मुद्दीन ने फ़रमाया कि नीयत सही नहीं है, और सैयद इमाम अबुशुजा' बलख़ी ने फ़रमाया (२) कि हम पहले कथन को अपनाते हैं। यह 'फ़सूल-ए-अस्तरोशनी' में है। इमाम मुहम्मद से मरवी है कि अगर किसी ने अपने माता-पिता से कहा कि "हर औरत जिससे मैं निकाह करूँजब तक तुम दोनों जीवित हो, वह तलाक़शुदा है," फिर दोनों मर गए, तो कसम बातिल हो जाएगी और यही 'सरख़सी' में है। और अगर कहा कि "हर औरत जो मेरे निकाह में दाख़िल हो, वह तलाक़शुदा है," तो यह इस कथन के बराबर है कि "हर औरत जिससे मैं निकाह करूँवह तलाक़शुदा है।" और इसी तरह अगर यह कहा कि "हर औरत जो मेरे लिए हलाल हो, वह तलाक़शुदा है," तो भी ऐसा ही है; यह 'ख़ुलासा' में है। एक व्यक्ति जानता है कि मैंने कसम खाई थी कि "यह औरत जिससे मैं निकाह करूँवह तलाक़शुदा है," मगर यह मालूम नहीं कि वह कसम के वक़्त बालिग़ था या नहीं, फिर उसने एक औरत से निकाह किया तो वह हानिस नहीं होगा, इसलिए कि उसने शपथ की वैधता में शक किया है, अतः शक के साथ वह हानिस नहीं होगा; यह 'फ़तावा-ए-काज़ी ख़ान' में है।

کی شرط کو مقدمہ بیان کیا تو یہ ایسی ہی عورتوں کو شامل ہوگا جو اس کی ملک میں ہوں اور ان کو شامل نہ ہوگا جو بعد اس کے نکاح میں آئیں گی اور اگر اس نے استقبال کی نیت کی تو تغلیظ کے طور پر اس کی تصدیق (۱) کی جائے گی پس جو عورت اس کی ملک میں ہے وہ بہ اعتبار ظاہر مفہوم کلام کے مطلقہ ہوگی اور جو آئندہ اس کے نکاح میں آئی وہ اس کے اقرار پر مطلقہ ہوگی یہ کافی میں ہے اور نوادر ابن نامہ میں امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ ایک شخص نے کہا کہ کل امراۃ اتزوجھا تشرب السویق فھی طالق او قال کل امراۃ اتزوجھا تلبس المعصفر فھی طالق اے ہر عورت جس سے میں نکاح کروں وہ ستو کھائے (یا ستوکھلائے) یا وہ طالق ہے یا یہ کہا کہ ہر عورت جس سے میں نکاح کروں وہ قسم کا رنگا ہوا اپنے (پہنتی ہو) وہ طالقہ ہے تو اس قول سے یہ مراد رکھی جائے گی کہ بعد نکاح کرنے کے وہ ستو کھائے یا قسم کا رنگا ہوا کپڑے پہنے لیکن اگر اس نے نیت کی کہ قبل نکاح میں آنے کے ایسا کرتی ہو تو اس کی نیت پر ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

اگر ایک عورت سے کہا کہ ہر عورت جس سے نکاح کروں جب تک تو زندہ ہے تو وہ طالقہ ہے پھر خاص اس عورت سے نکاح کیا تو حانث نہ ہوگا اور یہ کلام اس عورت کے سوائے دوسری عورتوں کے حق میں رکھا جائے گا اور اسی طرح اگر یہ کہا کہ اپنی بیوی سے کہو پھر اس کو طلاق بائن دے کر اس سے نکاح کیا تو وہ مطلقہ نہ ہوگی یہ فصول استروشنی میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تیرے نام کی ہر عورت جس سے میں نکاح کروں وہ طالقہ ہے پھر اس بیوی کو طلاق دے کر پھر اس سے نکاح کیا تو مطلقہ نہ ہوگی اگر چہ قسم کے وقت اس کی نیت بھی کی ہو جیسے اگر کہا کہ ہر عورت جس سے میں نکاح کروں سوائے تیرے وہ طالقہ ہے تو یہ عورت قسم میں داخل نہ ہوگی اگر چہ نیت کی ہو ایک شخص کی چار عورتیں ہیں اس نے ایک بیوی سے کہا

کہ میری ہر بیوی طالقہ ہے اگر تو اس دار میں داخل ہو پھر اس کو ایک طلاق بائن دے دی پھر اپنی عدت کی حالت میں یہ عورت دار میں داخل ہو گئی تو سب عورتیں مطلقہ ہو جائیں گی ایک شخص نے کہا کہ میری ہر بیوی طالقہ ہے اور اس کی نیت یہ ہے کہ جو اس وقت موجود ہے اور جو آئندہ اپنے نکاح میں لائے گا تو اس کا قسم سے طلاق ایسی بیوی کے حق میں نہ ہوگی جو آئندہ اس کے نکاح میں آئے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کہا کہ میری ہر بیوی طالقہ ہے اگر میں ایسا کروں حالانکہ اس کی کوئی بیوی اس وقت نہیں ہے اور اس نے یہ نیت کی کہ جس عورت سے اس کے بعد نکاح کرے تو اس کی نیت صحیح ہوگی جیسے یوں کہا کہ ہر عورت جو میری بیوی ہوگی اور یہی شمس الائمہ محمود اوزجندی کا قول ہے اور شیخ نجم الدین نے فرمایا کہ نیت نہیں صحیح ہے اور سید امام ابوشجاع بلخی نے فرمایا (۲) کہ ہم پہلے قول کو لیتے ہیں یہ فصول استروشنی میں ہے امام محمد سے مروی ہے کہ اگر کسی نے اپنے والدین سے کہا کہ ہر عورت جس سے میں نکاح کروں جب تک تم دونوں زندہ ہو تو وہ طالقہ ہے پھر دونوں مر گئے تو قسم باطل ہو جائے گی اور یہی سرخی میں ہے اور اگر کہا کہ ہر عورت جو میرے نکاح میں داخل ہو وہ طالقہ ہے تو یہ بمنزلہ اس قول کے ہے کہ ہر عورت جس سے میں نکاح کروں وہ طالقہ ہے اور اسی طرح اگر یہ کہا کہ ہر عورت جو میرے حلال ہو وہ طالقہ ہے تو بھی ایسا ہی ہے یہ خلاصہ میں ہے ایک شخص جانتا ہے کہ میں نے قسم کھائی تھی کہ یہ عورت جس سے میں نکاح کروں وہ طالقہ ہے مگر یہ نہیں معلوم کہ وہ قسم کے وقت بالغ تھا یا نہ تھا پھر اس نے ایک عورت سے نکاح کیا تو حانث نہ ہوگا اس کے اس نے صحت قسم میں شک کیا ہے پس شک کے ساتھ حانث نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 381 Kitab al-Talaq (The Book of Divorce)

...and if he said, "As long as I do not marry Fatima, every woman I marry is divorced," then Fatima died or became absent(1), and he married another woman, then in the case of Fatima's absence, she (the new wife) would be divorced, but in the case of her (Fatima's) death, she would not be divorced. And if he said to his wife, "Every woman I marry, I have sold her divorce to you for one dirham," then he married a woman, and his first wife, at the time of learning of this second marriage, also said, "I accept," meaning the aforementioned sale, or said, "I have divorced that woman," or said, "I have bought her divorce," then the woman he married will be divorced. And if the existing wife said, "I accept the sale," before he married the second woman, then her acceptance is not valid, because this acceptance is before the offer (Ijab)(2) (Bahr al-Ra'iq). And if he said, "Every woman I have married is divorced," then he performed a corrupt marriage with one woman and then performed a valid marriage, she will be divorced; this is in Fatawa al-Kubra. And in Multaqat, it is said that if someone said, "Kullu amra'atin tazawwajuha 'alayki fahiya taliqah" (Every woman I marry is divorced upon you), then he would not be considered to have broken his oath (hanith) upon marrying a second woman; this is in Tatar-Khaniyah.

If he said, "Every woman I marry is divorced," and then a 'Fuzuli' (an unauthorized person) performed a marriage for him with a woman, and he gave permission through his actions (not by words), such as sending the dowry (mahr), then she will not be divorced. Conversely, if he appointed an agent (wakil) for the marriage(3), then she will be divorced, because the statement of the agent is equivalent to his own statement. And in 'Muftiya' it is mentioned that if [he said], "If I marry so-and-so, she is divorced," and "If I order someone to marry me to her, she is divorced," then he ordered a person who performed the marriage for him, she will be divorced. And if he married her himself without appointing an agent, she will not be divorced. Then, if he said, "If I perform the marriage of so-and-so with me," while she is already in his marriage, then she will be divorced. And if he said, "If I marry so-and-so or order a person to marry me to her, she is divorced," then he ordered someone else who performed the marriage with her, she will not be divorced. And it is narrated from Imam Abu Yusuf that if someone said, "If I marry so-and-so or propose to her (khutba), she is divorced," then he proposed to her, then married her, she will not be divorced. And if in the previous issue he married the woman himself before giving the order, and in this issue he married before proposing, then the divorce will take effect. For example, if in the presence of two witnesses, he initially said, "I have

married you for one thousand dirhams," and she accepted, then she will be divorced; this is in Fath al-Qadir.

Footnotes: (1) Meaning, she is not the same second woman whose divorce is under the husband's authority. (2) According to our 'urf (custom), there is room for consideration (ta'ammul) in this ruling. (3) Meaning, someone said.

है और अगर कहा कि जब तक मैं फातिमा से निकाह न करूं हर औरत जिससे निकाह करूं वह ताल़िक़ा (तलाकशुदा) है, फिर फातिमा मर गई या ग़ायब(१) हो गई, पस उसने दूसरी औरत से निकाह किया, तो फातिमा के ग़ायब होने की सूरत में वह मुतल्लक़ा (तलाकशुदा) होगी और मर जाने की सूरत में मुतल्लक़ा न होगी। और अगर अपनी बीवी से कहा कि हर औरत जिससे मैं निकाह करूं उसकी तलाक़ मैंने एक दिरहम के बदले तुम्हारे हाथ फरोख्त की, फिर उसने एक औरत से निकाह किया, फिर उसकी पहली बीवी ने उस दूसरे निकाह की आगाही (जानकारी) के वक्त भी कहा कि मैंने क़ुबूल किया यानी उक्त बीअ (बिक्री), या कहा कि मैंने उस औरत को तलाक़ दी, या कहा कि मैंने उसकी तलाक़ ख़रीदी, तो जिस औरत से निकाह किया है वह मुतल्लक़ा हो जाएगी। और अगर दूसरी औरत से निकाह करने से पहले मौजूदा बीवी ने कहा कि मैंने बीअ क़ुबूल की तो उसका क़ुबूल करना सही नहीं है, इसलिए कि यह क़ुबूल ईजाब से पहले(२) है (बहरुर-राइक़)। और अगर कहा कि हर औरत जिससे निकाह किया है वह ताल़िक़ा है, पस निकाह-ए-फ़ासिद एक औरत से निकाह किया फिर निकाह-ए-सही किया तो वह मुतल्लक़ा हो जाएगी, यह फ़तावा-ए-कुबरा में है। और मुल्तक़त में है कि अगर किसी ने कहा "कुलु अम्रातिन तज़व्जहा अलैकी फहिया ताल़िक़ुन" यानी हर औरत जिससे मैं निकाह करूं तुझ पर वह ताल़िक़ा है यानी तेरे रक़बे पर, तो दूसरी औरत से निकाह करने पर वह 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) न होगा, यह तातारख़ानिया में है।

अगर कहा कि हर औरत जिससे मैं निकाह करूं वह ताल़िक़ा है, फिर एक 'फ़ुज़ूली' (बिना अधिकार वाला व्यक्ति) ने उसके साथ एक औरत का निकाह कर दिया और उसने अपने फ़ेल (काम) से न कि क़ौल से उसकी इजाज़त दे दी, जैसे मेहर भेज दिया, तो यह मुतल्लक़ा न होगी। इसके बरअक्स अगर निकाह(३) के लिए वकील किया तो यह मुतल्लक़ा हो जाएगी, इसलिए कि वकील का क़ौल उसी का क़ौल होगा। और 'मुफ़्तिया' में है कि अगर [कहा] "अगर मैंने फ़लां से निकाह किया तो यह ताल़िक़ा है" और अगर मैंने ऐसे को हुक्म किया जो मेरे साथ उसका निकाह कर दे तो यह ताल़िक़ा है, फिर उसने एक शख़्स को हुक्म दिया जिसने उसके साथ उसका निकाह कर दिया, तो मुतल्लक़ा होगी। और अगर उसने ख़ुद उससे निकाह किया हो न कि किसी को वकील किया हो, तो मुतल्लक़ा न होगी। फिर अगर कहा कि "अगर मैंने मेरे साथ फ़लां औरत का निकाह कर दिया" हालाँकि वह उसके निकाह में मौजूद है, तो मुतल्लक़ा हो जाएगी। और अगर कहा कि "अगर मैंने फ़लां से निकाह किया या किसी शख़्स को हुक्म दिया कि मेरे साथ निकाह कर दे" तो यह ताल़िक़ा है, फिर किसी

दूसरे को हुक्म दिया जिसने उसके साथ उसका निकाह कर दिया, तो मुतल्लक़ा न होगी। और इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि अगर किसी ने कहा कि "अगर मैंने फ़लां से निकाह किया या उसका ख़ुत्बा (निकाह का प्रस्ताव) किया, तो वह ताल़िक़ा है", फिर उसका ख़ुत्बा किया, फिर उससे निकाह किया, तो मुतल्लक़ा न होगी। और अगर पिछले मसले में हुक्म देने से पहले ख़ुद औरत से निकाह किया, और इस मसले में ख़ुत्बा करने से पहले निकाह किया, तो तलाक़ वाक़े होगी। मिसाल के तौर पर दो गवाहों की मौजूदगी में इब्तिदा (शुरुआत) में कहा कि "मैंने तुझसे एक हज़ार दिरहम पर निकाह किया" और उसने क़ुबूल किया, तो मुतल्लक़ा हो जाएगी, यह 'फ़तहुल क़दीर' में है।

पाद-टिप्पणी: (१) यानी वह दूसरी औरत ही नहीं है जिसकी तलाक़ शौहर के अख़्तियार में हो। (२) हमारे उफ़ (रिवाज़) के मुवाफ़िक़ इस हुक्म में तामुल (सोच-विचार) है। (३) यानी किसी ने कहा।

ہے اور اگر کہا کہ جب تک میں فاطمہ سے نکاح نہ کروں ہر عورت جس سے نکاح کروں وہ طالقہ ہے پھر فاطمہ مر گئی یا غائب(۱) ہو گئی پس اس نے دوسری عورت سے نکاح کیا تو درصورت فاطمہ کے غائب ہونے کے وہ مطلقہ ہوگی اور درصورت مر جانے کے مطلقہ نہ ہوئی اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ ہر عورت جس سے میں نکاح کروں اس کی طلاق میں نے ایک درہم کو تیرے ہاتھ فروخت کی پھر اس نے ایک عورت سے نکاح کیا پھر اس کی پہلی بیوی نے اس دوسرے کے نکاح کے آگاہی کے وقت بھی کہا کہ میں نے قبول کی یعنی بیع مذکور یا کہا کہ میں نے اس عورت کو طلاق دی یا کہا کہ میں نے اس کی طلاق خریدی تو جس عورت سے نکاح کیا ہے وہ مطلقہ ہو جائے گی اور اگر دوسری عورت سے نکاح کرنے سے پہلے موجود بیوی نے کہا کہ میں نے بیع قبول کی تو اس کا قبول کرنا صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ یہ قبول قبل ایجاب(۲) ہے (بحر الرائق) اور اگر کہا کہ ہر عورت جس سے نکاح کیا ہے وہ طالقہ ہے پس نکاح فاسد ایک عورت سے نکاح کیا پھر نکاح صحیح کیا تو وہ مطلقہ ہو جائے گی یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور ملتقط میں ہے کہ اگر کسی نے کہا کل امرأة تزوجها عليک فهي طالق یعنی ہر عورت جس سے میں نکاح کروں تجھ پر وہ طالقہ ہے یعنی تیرے رقبۂ پر تو دوسری عورت سے نکاح کرنے پر حانث نہ ہو گا یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

اگر کہا کہ ہر عورت جس سے میں نکاح کروں وہ طالقہ ہے پھر ایک فضولی نے اس کے ساتھ ایک عورت کا نکاح کر دیا اور اس نے اپنے فعل سے نہ قول سے اس کی اجازت دے دی جیسے مہر بھیج دیا تو یہ مطلقہ نہ ہوگی بخلاف اس کے اگر نکاح(۳) کے واسطے وکیل کیا تو یہ مطلقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ قول وکیل اس کا قول ہوگا اور مفتیٰ میں ہے کہ اگر میں نے فلاں سے

نکاح کیا تو یہ طالقہ ہے اور اگر میں نے ایسے کو حکم کیا جو میرے ساتھ اس کا نکاح کر دے تو یہ طالقہ ہے پھر اس نے ایک شخص کو حکم دیا جس نے اس کے ساتھ اس کا نکاح کر دیا تو مطلقہ ہوگی اور اگر اس نے خود اس سے نکاح کیا ہوں اس کے کے کسی کو وکیل کرے تو مطلقہ نہ ہوگی پھر اگر کہا کہ اگر میں نے میرے ساتھ فلاں عورت کا نکاح کر دے حالانکہ وہ اس کے نکاح میں موجود ہے تو مطلقہ ہو جائے گی اور اگر کہا کہ اگر میں نے فلاں سے نکاح کیا یا کسی شخص کو حکم دیا کہ میرے ساتھ نکاح کر دے تو یہ طالقہ ہے پھر کسی دوسرے کو حکم دیا جس نے اس کے ساتھ اس کا نکاح کر دیا تو مطلقہ نہ ہوگی اور امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ اگر میں نے فلاں سے نکاح کیا یا اس کا خطبہ کیا تو وہ طالقہ ہے پھر اس کا خطبہ کیا پھر اس سے نکاح کیا تو مطلقہ نہ ہوگی اور اگر مسئلہ سابق میں قبل حکم دینے کے خود عورت سے نکاح کیا اور اس مسئلہ میں قبل خطبہ کرنے کے نکاح کیا تو طلاق واقع ہوگی مثلاً دو گواہوں کے حضور میں ابتداءً کہا کہ میں نے تجھ سے ہزار درہم پر نکاح کیا اور اس نے قبول کیا تو مطلقہ ہو جائے گی یہ فتح القدیر میں ہے۔

حواشی: (۱) یعنی وہ دوسری عورت ہی نہیں ہے جس کی طلاق شوہر کے اختیار میں ہو۔ (۲) ہمارے عرف کے موافق اس حکم میں تامل ہے۔ (۳) یعنی کسی نے کہا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (1) ..... 382 ..... Kitab al-Talaq

Chapter: (3) Regarding the conditional suspension of divorce using words like 'In' (if) and 'Idha' (when), etc.

If one adds the attribute of divorce to a marriage, the divorce will take place immediately following the marriage. For example, if someone says to a woman, "If I marry you, you are divorced," or says, "Every woman I marry is divorced." The same rule applies to the words 'Idha' and 'Mata' (whenever); if one says, "Whenever I marry," the rule is the same. There is no difference whether he specified a city, tribe, or time; the ruling remains the same. If he adds it to a condition, the divorce will occur immediately upon the condition being met. For instance, saying to his own wife, "If you enter the house, you are divorced." Adding divorce to a condition is invalid unless the person taking the oath is the actual owner or adds it to ownership. If he says to a strange (non-wife) woman, "If you enter the house, you are divorced," this is in 'Kafi'. If he says, "Every woman with whom I share a bed is divorced," and then marries a woman, she will not be divorced. If he says, "Half of the woman whom you marry off to me is divorced," and then he marries a woman with or without her command, she will not be divorced. If he marries a woman and says, "She is divorced," she will not be divorced; this is in 'Fath al-Qadir'. It should be clear that suspension by an explicit condition (mentioning the conditional particle) is effective for both specific and non-specific women. Suspension in the sense of a condition is effective for non-specific ones. Thus, if he says, "The woman I marry is divorced," it is not effective for a specific woman. Therefore, the statement "This woman whom I will marry is divorced," and then marrying her, will not result in divorce; this is in 'Meraj al-Darayah'.

The husband intending something else from the apparent words:

It should be further noted that if the condition follows the consequence (Jaza), the suspension is valid even if the particle 'Fa' (1) is not mentioned, provided there was no silence between the condition and the consequence. Do you not see that whoever says to his wife, "You are divorced if you enter the house," the occurrence of the divorce will be linked to entering the house, even though the particle 'Fa' was not mentioned, because there was no silence between the condition and the consequence. If the condition precedes the consequence, and if the consequence is a noun (2), the connection to the condition only exists if the particle 'Fa' is mentioned. For example, if someone says to his wife, "In dakhal tiddar fa-anti taliq" (If you enter

the house, you are divorced). But if he says, "In dakhal tiddar anti taliq" (If you enter the house, you are divorced (3)), then the divorce will occur immediately. However, if he claims, "My intention was that the divorce be conditional," he will be believed between him and Allah, but not in court. The translator says that although the rule in Urdu is that the particle 'Fa' should be translated with words like 'to' (then) or 'pas' (so), sometimes it is omitted, even if the consequence is a noun, hence it should be verified. And Allah knows best. If the consequence is a future or past tense verb, the consequence will be related to the condition even without the particle 'Fa', and this is the fundamental basis. And if he says to a woman, "If you [enter] the house..."

(1) Meaning 'so', 'then', etc. (2) That is, not a verb. (3) Meaning what was mentioned in Urdu.

फतावा आलमगिरी ..... जिल्द (1) ..... 382 ..... किताबुत तलाक

फस्ल: (3) कलमा 'इन' और 'इज़ा' वगैरह से तलाक की तालीक (शर्त लगाने) के बयान में

अगर निकाह की तरफ तलाक की इजाफत (نسبت) की तो निकाह के बाद ही तलाक वाके हो जाएगी। मसलन किसी औरत से कहा कि 'अगर मैं तुझसे निकाह करूँ तो तू तौलेका (तलाकशुदा) है' या कहा कि 'हर औरत जिससे मैं निकाह करूँ वह तौलेका है' और यही हुक्म 'इज़ा' (जब) या 'मता' (जब कभी) लफ्जों का है यानी जब इनके साथ कहा कि 'जब मैं निकाह करूँतो भी यही हुक्म है। इसमें कोई फर्क नहीं है कि उसने किसी शहर, कबीले या वक्त की तख़सीस (निश्चितता) की हो या न की हो, हुक्म एक समान है। और अगर इसको शर्त की तरफ मुजाफ (जोड़ा) किया तो शर्त के बाद ही इत्तेफाकन तलाक वाके हो जाएगी। मसलन अपनी औरत से यों कहा कि 'अगर तू घर में दाखिल हो तो तौलेका है'। और तलाक की इजाफत सही नहीं है, सिवाय उस सूरत के कि कसम खाने वाला वास्तव में मालिक हो या मिल्क (मालिकी) की तरफ मुजाफ कर दे। और अगर किसी अजनबी औरत से कहा कि 'अगर तू घर में दाखिल हो तो तौलेका है', यह 'काफी' में है। और अगर यों कहा कि 'हर औरत जिसके साथ मैं एक बिस्तर पर जमा हुआ वह तौलेका है', फिर एक औरत से निकाह किया तो वह तौलेका नहीं होगी। और अगर कहा कि 'उस औरत का आधा हिस्सा तौलेका है जिसका तू मेरे साथ निकाह कर दे', फिर उसने एक औरत का उसके हुक्म के बिना या उसके हुक्म से निकाह कर दिया तो वह मुतल्लका (तलाकशुदा) नहीं होगी। और अगर किसी औरत से निकाह की और कहा कि 'वह तौलेका है' तो तौलेका नहीं होगी, यह 'फतहुल कदीर' में है। स्पष्ट रहे कि सरीह (स्पष्ट) शर्त के साथ तालीक यानी हर्फए-शर्त को जिक्र कर देना, ऐसी तालीक मुअय्यना (निश्चित) और गैर-मुअय्यना (अनिश्चित) दोनों औरतों के हक में असरदार होती है। और तालीक 'बमाना अश्शर्त' (शर्त के अर्थ में), गैर-मुअय्यना के हक में काम आती है, चुनांचे अगर कहा कि 'जो औरत जिससे मैं निकाह करूँ वह तौलेका है', यह मुअय्यना के हक में काम नहीं आती। चुनांचे यह कौल कि 'यह औरत जिससे मैं निकाह करूँगा वह तौलेका है', फिर उससे निकाह किया तो वह तौलेका नहीं होगी, यह 'मेराजुदराया' में है।

शौहर का जाहिरी अल्फाज से कुछ और मुराद लेना:

फिर स्पष्ट रहे कि शर्त अगर जजा (परिणाम) से बाद में हो तो तालीक सही है, अगरचे सिर्फ'फा' (1) का जिक्र न किया हो, बशर्ते कि शर्त और जजा के बीच में खामोशी (सुकूत) न आ गई हो। क्या तुम

नहीं देखते कि जिसने अपनी औरत से कहा कि 'तू तौलेका है अगर तू घर में दाखिल हो', तो तलाक का वाके होना 'घर में दाखिल होने' से मुताल्लिक होगा, अगरचे हर्फ़ए-फा जिक्र नहीं किया, इसलिए कि शर्त और जजा के बीच में खामोशी नहीं हुई है। और अगर शर्त जजा पर मुकद्दम (पहले) हो, तो अगर जजा 'इस्म' (2) हो, तो जजा का ताल्लुक शर्त से तभी होगा जब 'हर्फ़ए-फा' जिक्र किया गया हो। चुनांचे अगर किसी ने अपनी बीवी से कहा कि 'इन दखलतिददार फअन्ति तौलेका' यानी 'अगर तू घर में दाखिल हो तो तू तौलेका है', और अगर यों कहा कि 'इन दखलतिददार अन्ति तौलेका' यानी 'अगर तू घर में दाखिल हो, तू तौलेका (3) है', तो तलाक उसी वक्त वाके हो जाएगी। लेकिन अगर उसने दावा किया कि 'मेरी मुराद यह थी कि तलाक मुअल्लक (शर्त पर निर्भर) हो', तो अल्लाह तआला और उसके बीच इसकी तस्दीक की जाएगी, मगर कज़ा (अदालत) में तस्दीक नहीं होगी। अनुवादक कहता है कि उर्दू में अगरचे उसूल यह है कि हर्फ़ए-फा का तर्जुमा लफ्ज 'तो' या 'پس' बोला जाए, लेकिन बाज औकात हज़फ करके भी बोलते हैं, अगरचे जजा इस्म हो, लिहाजा इक्तज़ा भी तस्दीक होनी चाहिए। वल्लाहु आलम। अगर जजा 'फेल-ए-मुस्तक़बिल' (भविष्य क्रिया) या 'फेल-ए-माज़ी' (भूतकाल क्रिया) हो, तो जजा, हर्फ़ए-फा के बिना भी शर्त से मुताल्लिक होगी और यही असल मबनी है। और अगर औरत से कहा कि 'अगर तू घर में...'

(1) यानी 'پس' (तो/अतः) वगैरह। (2) फेल (क्रिया) न हो। (3) यानी उर्दू में जो जिक्र किया हो।

فصل: (3) کلمہ ان واذا وغیرہ سے تعلیق طلاق کے بیان میں

اگر نکاح کی طرف طلاق کی اضافت کی تو نکاح کے پیچھے ہی طلاق واقع ہوگی مثلاً کسی عورت سے کہا کہ اگر میں تجھ سے نکاح کروں تو طالقہ ہے یا کہا کہ ہر عورت جس سے نکاح کروں طالقہ ہے اور ایسی ہی لفظ اذا اومتی یعنی جب کہ ساتھ کہا کہ جب نکاح کروں تو بھی یہی حکم ہے اور اس میں کچھ فرق نہیں ہے خواہ اس نے کسی شہر یا قبیلہ یا وقت کی تخصیص کر دی ہو یا نہ کی ہو حکم یکساں ہے اور اگر اس کو شرط کی طرف مضاف کیا تو شرط کے پیچھے ہی اتفاق واقع ہو جائے گی مثلاً اپنی عورت سے یوں کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہو تو طالقہ ہے اور اضافت طلاق صحیح نہیں ہے الا اس صورت میں کہ قسم کھانے والا بالفعل مالک ہو یا ملک کی طرف مضاف کر دے اور اگر کسی اجنبیہ عورت سے کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہو تو طالقہ ہے یہ کافی میں ہے اور اگر یوں کہا کہ ہر عورت جس کے ساتھ میں ایک فراش پر جمع ہوا وہ طالقہ ہے پھر ایک عورت سے نکاح کیا تو وہ طالقہ نہ ہوگی اور اگر کہا کہ نصف اس عورت کا جس کا تو میرے ساتھ نکاح کر دے طالقہ ہے پھر اس نے ایک عورت کا اس کے ساتھ بدوں اس کے حکم کے یا اس کے حکم کے نکاح کر دیا تو مطلقہ نہ ہوگی اور اگر کسی عورت سے نکاح کی اور میں کہ وہ طالقہ ہے تو طالقہ نہ ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے واضح ہو کہ تعلیق بصریح شرط یعنی حرف شرط کو ذکر کر دے ایسی تعلیق عورت معینہ و غیر معینہ دونوں کے حق میں مؤثر ہوتی ہے اور تعلیق بمعنی الشرط غیر معینہ کے حق میں کارآمد ہوتی ہے چنانچہ اگر کہا کہ جو عورت کے میں اس سے نکاح کروں وہ طالقہ ہے اور معینہ کے حق میں کارآمد نہیں ہوتی ہے چنانچہ یہ قول کہ یہ

عورت کی جس سے میں نکاح کروں گا طالقہ ہے پھر اس سے نکاح کیا تو طالقہ نہ ہوگی یہ معراج الدرایہ میں ہے۔

ظاہری الفاظ سے شوہر کا کچھ اور مراد لینا:

پھر واضح ہو کہ شرط اگر جزا سے متاخر ہو تو تعلیق صحیح ہے اگر چہ صرف فاء (1) ذکر نہ کیا ہو بشرطیکہ شرط و جزا کے بیچ میں سکوت نہ آگیا ہو یا تو نہیں دیکھتا ہے کہ جس نے اپنی عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو دار میں داخل ہو تو طلاق کا واقع ہونا دخول دار سے متعلق ہوگا اگر چہ حرف فاء ذکر نہیں کیا اس واسطے کہ شرط و جزا کے بیچ میں سکوت نہیں ہوا ہے اور اگر شرط جزا پر مقدم ہو پس اگر جزا ء اسم (2) ہو تو جزا کا تعلق شرط سے جب ہی ہوگا کہ جب حرف فاء ذکر کیا ہو چنانچہ اگر کسی نے اپنی بیوی سے کہا کہ ان دخلت الدار فانت طالق یعنی اگر تو دار میں داخل ہو تو طالقہ ہے اور اگر یوں کہا کہ ان دخلت دار انت طالق یعنی اگر تو دار میں داخل ہو تو طالقہ (3) ہے تو طلاق فی الحال واقع ہوگی لیکن اگر اس نے دعویٰ کیا کہ میری مراد یہ تھی کہ طلاق معلق ہو تو فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ اس کی تصدیق ہوگی مگر قضاءً تصدیق نہ ہوگی قال المترجم اردو میں اگر چہ اصل یہ ہے کہ حرف فاء کا ترجمہ لفظ تو یا پس بولا جائے لیکن بسا اوقات حذف کر کے بھی بولتے ہیں اگر چہ جزاء اسم ہو لہذا اقتضاء بھی تصدیق ہونی چاہئے واللہ اعلم۔ اگر جزا ء فعل مستقبل یا فعل ماضی ہو تو جزاء، بدوں حرف فاء، کے شرط سے متعلق ہوگی اور یہی اصل مبنی ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اگر تو دار میں

(1) یعنی پس وغیرہ۔ (2) فعل نہ ہو۔ (3) یعنی اردو میں جو ذکر کیا ہو۔

If she enters, then she is divorced, then she will be divorced immediately. And if he claimed that I intended a conditional statement, then it will not be verified in any way. The same is mentioned in 'Jami', and some Sheikhs (RA) stated that the husband will be asked, why did you intend a condition? So, if he said that it was with the intention of the letter 'Fa' (1), then his intention will not be correct in any way. And if he said that it was for 'Ba'd' (after) and 'Takhir' (delay), then between him and Allah, his intention will be correct. Similarly, if he said, "If you enter the house, then you are divorced," she will be divorced immediately. And if he intended a condition, then between him and Allah, it will be verified. Similarly, if he said, "You are divorced, and if you enter the house, then you are divorced," it will be effective immediately, and by legal judgment or conscience, his claim of condition (that I intended a condition) will not be verified. If he intended the 'Hal' (state/circumstance) from the statement "You are divorced if you enter the house," meaning the 'Waw' is 'Haliyah' (denoting state) and the meaning is "You are divorced in the state of entering the house," then Imam Muhammad (RA) did not mention this. It is reported from Sheikh Abul Hasan Karkhi that he said his intention should be correct because in such cases, 'Waw' is used for state. This is in 'Muheet'. (The translator says: This is specific to Persian and Urdu etc., it is not like that, so understand). If he said, "You are divorced," and said nothing more than 'In', then according to Imam Muhammad, she will be divorced immediately, and according to Imam Abu Yusuf (RA), she will not. Similarly, if he said, "You are divorced" with 'Laula' (2) or 'La' or 'In Kana' or 'In Lahu Yakun', then according to Imam Abu Yusuf, she will not be divorced. Muhammad bin Salama (RA) has adopted this, and this is in 'Fatawa Qazi Khan'.

If he said, "You are divorced, you entered," meaning you are divorced if you entered, then divorce will take place immediately, because there is no condition in this. And if he said, "You are divorced," with 'In' (with a Fatha on the Hamza), then divorce will take place immediately, and this is the opinion of the majority. And if he said, "Upon your entry into the house, and you are divorced," meaning "Enter the house, and in that state, you are divorced," then the divorce will be linked to the entry, because the state is a condition, just like in the case of saying, "If you pay me a thousand dirhams, and you are divorced," meaning "Pay me... and in that state, you are divorced." So, until she pays, she will not be divorced. This is in 'Fath al-Qadir'. And if he said, "You are (3) divorced, then if you enter the house," then divorce will take place immediately, and if he intended a condition, his intention will not be correct at all. And if he intended 'Muqaranat' (simultaneity), meaning the divorce should occur at

the time of entering the house, then according to the Sheikhs (RA), this intention is also (5) correct. This is in 'Muheet'. And if he said to his wife, "You are divorced if the sky is above us," or said during the day, "You are divorced if this is the day," or said at night, "You are divorced if this is the night," then divorce will take place immediately, because this is a 'Ta'liq' (conditional), but not a condition that is non-existent, because a condition is that which is actually non-existent (6) but has the possibility of occurring, unlike the mentioned cases where these are (7) already existing. And if he said to the woman, "If a camel passes through the eye of a needle, you are divorced," then divorce will not occur because the purpose of this person is to negate it by hanging it on an impossible task. This is in 'Badai'. If a person said to his wife, "If you do not return the dinar that you took out of my purse, you are divorced," and then it was discovered that the mentioned dinar was already present in his purse, then divorce will not occur on his wife. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

यदि वह कहती है कि मैं तो वह उसी समय तलाक हो जाएगी और यदि उसने दावा किया कि मैंने 'ताअलीज' (शर्त) की नीयत की थी, तो किसी भी तरह इसकी तस्दीक नहीं होगी। 'जामे' में ऐसा ही उल्लेख है। और कुछ उलेमा (मशाईख) ने फरमाया कि शौहर से पूछा जाएगा कि तूने 'ताअलीज' (शर्त) की नीयत क्यों की है? तो यदि उसने कहा कि 'फा' حرف (अक्षर) के इज़मार (छिपाने) के साथ, तो उसकी नीयत किसी तरह सही नहीं होगी। और यदि उसने कहा कि 'बअद' (बाद) और 'ताखीर' के अर्थ में, तो अल्लाह और उसके बीच उसकी नीयत सही मानी जाएगी। इसी तरह यदि उसने कहा कि 'अगर तू घर में दाखिल हुई तो तलाक है', तो वह उसी समय तलाक हो जाएगी, और यदि उसने 'ताअलीज' (शर्त) की नीयत की है, तो अल्लाह और उसके बीच उसकी तस्दीक की जाएगी। इसी तरह यदि उसने कहा कि 'तू तलाक है और अगर तू घर में दाखिल हुई, तो वह उसी समय तलाक होगी' और कज़ा (फैसले) या दियानत (ईमान) के तौर पर किसी भी तरह उसके 'ताअलीज' के दावे की तस्दीक नहीं होगी कि मैंने शर्त लगाई थी। और यदि उसने 'अन्ता तालिक व इन दखलतल दार' कहने से 'हाल' की नीयत की, यानी उसका मतलब यह था कि 'वाव' हालिया है और अर्थ यह है कि तू घर में दाखिल होने की हालत में तलाक है, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने इसका उल्लेख नहीं किया है। और शेख अबुल हसन करखी से नकल किया जाता है कि उन्होंने कहा कि उसकी नीयत सही होनी चाहिए क्योंकि ऐसी स्थितियों में 'वाव' हाल के लिए बोला जाता है। यह 'मुहीत' में है। (अनुवादक कहते हैं: यह फारसी और उर्दू आदि में विशिष्ट है, ऐसा नहीं है, तो समझ लें)। और यदि उसने कहा कि 'अन्ता तालिक' और 'इन' के अलावा कुछ न कहा, तो इमाम मुहम्मद के कथन में वह उसी समय तलाक हो जाएगी, और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नजदीक नहीं होगी। इसी तरह यदि उसने कहा 'अन्ता तालिक' 'लौला' या 'ला' या 'इनकाना' या 'इन लहू याकन', तो इमाम अबू यूसुफ के नजदीक तब भी तलाक नहीं होगी, और इसी को मुहम्मद बिन सलमा (रह.) ने अपनाया है, यह 'फतावा काजी खान' में है।

यदि इस तरह कहा कि 'अन्ता तालिक दखलत' यानी तू तलाक है, तो तू दाखिल हुई, तो तुरंत तलाक हो जाएगी, क्योंकि इसमें 'ताअलीज' (शर्त) नहीं है। और यदि कहा कि 'अन्ता तालिक' 'इन' (हम्ज़ा के फतहा के साथ कहा), तो तलाक उसी समय हो जाएगी, और यही जमहूर (बहुमत) का कहना है। और यदि उसने कहा 'लिल दखिलिल दार व अन्ति तालिक' यानी तू घर में दाखिल हो, उस हालत में तू तलाक है, तो तलाक दाखिल होने से संबंधित होगी, क्योंकि 'हाल' एक शर्त है, जैसे 'इन वलियत अल-अल्फ व अन्ति तालिक' कहने की स्थिति में, यानी मुझे हजार दिरहम अदा कर दे, उस हालत में

तू तलाक है, तो जब तक वह अदा न कर दे, तलाक नहीं होगी। यह 'फतह अल-कदीर' में है। और यदि कहा कि 'अन्ता (३) तालिक सुम्मा इन दखलतल दार', तो उसी समय तलाक हो जाएगी, और यदि उसने 'ताअलीज' की नीयत की, तो उसकी नीयत बिल्कुल सही नहीं होगी। और यदि उसने 'मुकारनत' (साथ होने) की नीयत की, यानी घर में दाखिल होने के साथ तलाक के होने की नीयत की, तो हज़रत मशाईख (रह.) के नजदीक यह नीयत भी (५) सही है, यह 'मुहीत' में है। और यदि उसने अपनी पत्नी से कहा कि 'तू तलाक है यदि आसमान हमारे ऊपर हो', या दिन में कहा कि 'तू तलाक है यदि यह दिन है', या रात में कहा कि 'तू तलाक है यदि यह रात है', तो तुरंत तलाक हो जाएगी, क्योंकि यह ताअलीज (शर्त) है, लेकिन ऐसी शर्त नहीं है कि जो शर्त न हो, क्योंकि शर्त वह होती है जो वास्तव में मौजूद (६) न हो, लेकिन उसके मौजूद होने का खतरा हो, इसके विपरीत उक्त स्थिति कि ये तो मौजूद (७) हैं। और यदि औरत से कहा कि 'यदि ऊँट सुई के छेद से निकल जाए तो तू तलाक है', तो तलाक नहीं होगी, क्योंकि इस व्यक्ति का उद्देश्य इस बात से 'नफी' (निषेध) करना है कि उसने इसे एक असंभव कार्य पर लटका दिया है, यह 'बदाइअ' में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि 'यदि तू मुझे वह दीनार जो तूने मेरी थैली से निकाल ली है, वापस न करे तो तू तलाक है', फिर पता चला कि वह दीनार उसकी थैली में मौजूद थी, तो उसकी पत्नी पर तलाक नहीं होगी, यह 'फतावा काजी खान' में है।

داخل ہو تو تو طالقہ ہے تو وہ فی الحال مطلقہ ہو جائے گی اور اگر اس نے دعویٰ کیا کہ میں نے تعلیق کی نیت کی تھی تو ہرگز کسی طور سے اس کی تصدیق نہ ہوگی ایسا ہی جامع میں مذکور ہے اور بعضے مشائخؒ نے فرمایا کہ شوہر سے دریافت کیا جائے گا کہ تو نے تعلیق کی نیت کیوں کی ہے۔ پس اگر اس نے کہا کہ باضمارِ حرفِ فاء (۱) تو اس کی نیت کسی طرح صحیح نہ ہوگی اور اگر اس نے کہا کہ بھدیم و تاخیر تو فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ اس کی نیت صحیح ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ پس اگر تو دار میں داخل ہو تو طالقہ ہے تو فی الحال طالقہ ہو جائے گی اور اگر اس نے تعلیق کی نیت کی تو فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ اس کی تصدیق کی جائے گی اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اور اگر تو دار میں داخل ہو تو فی الحال طالقہ ہوگی اور قضاءً یا دیانۃ کسی طور پر اس کی تصدیق بدعویٰ تعلیق نہ ہوگی کہ میں نے تعلیق کی تھی اور اگر اس نے اُس قول سے کہ انت طالق و ان دخلت الدار سے بیانِ حال کی نیت کی یعنی یہ مراد لی کہ ؤاؤ حالیہ ہے اور معنی یہ ہیں کہ تو در حالتِ دخول دار کے طالقہ ہے تو اس کو امام محمدؒ نے ذکر نہیں فرمایا اور شیخ ابوالحسن کرخی سے نقل کیا جاتا ہے کہ انہوں نے فرمایا کہ اس کی نیت صحیح ہونی چاہئے اس واسطے کہ ایسی صورتوں میں ؤاؤ حال کے واسطے بولا جاتا ہے یہ محیط میں ہے و قال المترجم یہ مخصوص بمرتبت ہے فارسی و اردو وغیرہ میں ایسا نہیں ہے فافہم۔ اور اگر کہا کہ انت طالق ان وراس سے زیادہ کچھ نہ کہا تو امام محمدؒ کے قول میں فی الحال مطلقہ ہو جائے گی اور امام ابویوسفؒ کے نزدیک نہ ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ انت طالق لولا (۲) او لا او ان کان او ان لہ یکن تو بھی امام ابویوسفؒ کے نزدیک طالقہ نہ ہوگی اور اسی کو محمد بن سلمہؒ نے اختیار کیا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر یوں کہا کہ انت طالق دخلت یعنی تو طالقہ ہے تو داخل ہوئی تو فی الحال طلاق پڑ جائے گی اس واسطے کہ اس میں تعلیق نہیں ہے اور اگر کہا کہ انت طالق ان یعنی فتح ہمزہ کہا تو طلاق فی الحال پڑ جائے گی اور یہی جمہور کا قول ہے اور اگر کہا کہ لدخلی الدار وانت طالق یعنی تو دار میں داخل ہو درحالیہ تو طالقہ ہے تو طلاق متعلق بدخول ہوگی اس واسطے کہ حال شرط ہے جیسے ان ولی الفا وانت طالق کہنے کی صورت میں یعنی مجھے ہزار درہم ادا کر دے درحالیہ تو طالقہ ہے چنانچہ جب تک ادا نہ کرے طالقہ نہ ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ انت (۳) طالق ثم ان دخلت الدار تو فی الحال طلاق واقع ہو گی اور اگر اس نے تعلیق کی نیت کی تو اس کی نیت بالکل صحیح نہ ہوگی اور اگر اس نے مقارنت کی نیت کی یعنی دخولِ دار کے مقارن (۴) طلاق واقع ہونے کی نیت کی تو حامہ مشائخؒ کے نزدیک یہ نیت بھی نہیں (۵) صحیح ہے یہ محیط میں ہے اور اگر اس نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر آسمان ہمارے اوپر ہو یا دن میں کہا کہ تو طالقہ ہے اگر یہ دن ہو یا رات میں کہا کہ تو طالقہ ہے اگر یہ رات ہو تو فی الحال طلاق پڑ جائے گی اس واسطے کہ یہ تعلیق ہے تعلیق بشرط نہیں ہے اس واسطے کہ شرط وہ ہوتی ہے جو بالفعل معدوم (۶) ہو لیکن اس کے موجود ہونے کا خطرہ ہو بخلاف صورتِ مذکورہ کے کہ یہ موجود (۷) ہیں اور اگر عورت سے کہا کہ اگر اونٹ سوئی کے ناکے سے نکل جائے تو تو طالقہ ہے تو طلاق واقع نہ ہوگی اس واسطے کہ اس شخص کی غرض اس کلام سے تحقیق نفی ہے ہے کہ اس کو ایک امر محال پر معلق کیا ہے یہ بدائع میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو مجھے وہ دینار جو تو نے میری تھیلی سے نکال لیا ہے واپس نہ کرے تو طالقہ ہے پھر معلوم ہوا کہ دینار مذکور اس کی تھیل میں موجود تھا تو اس کی بیوی پر طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ا) قولہ: ہماری زبان میں یہ بالکل مہمل ہے پس صحیح یہ ہے جو جامع میں مذکور ہے۔ ۲) قال المترجم: ہم یہ اصل محفوظ رکھنی چاہئے ورنہ بدوں اسکے محل و خلل ہوتا ہے۔ ب) قال المترجم: اگر کہا جائے کہ یہ تعلیق بشرط نہیں ہے جبکہ مقصود، امر محال ہے اس واسطے کہ شرط وہ ہے جو بالفعل معدوم ہو مگر ہو سکتا ہو، تو ہمارا کہنا کہ یہ تعلیق ہو جائے گی سوئی کے ناکے سے اونٹ نکلنا محال ہے تو طلاق فی الحال واقع ہونے جواب یہ ہے کہ ایسی شرط پر معلق کیا جو محال ہے تو غرض اس سے یہ کہ نفی قطعی ہے پس طلاق محال ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (384) Kitab-ut-Talaq

A person said, "If you enter through this door tonight, then [you are divorced]." Then he said, "If you enter through this door tonight, then [you are divorced]," and the divorce will take effect. And this is in a situation where no one was there, so the night passed and the door did not open, then the divorce will not take effect on his wife. This is in Nahr al-Fa'iq. And if he said to his wife, who is experiencing menstruation (Ha'izah), "If you become menstruating, then you are divorced," or if he was already with her and said, "If you remain like this, you are divorced," then this will be interpreted as referring to future menstruation or illness. If he intended this specific period of menstruation or illness, it will be in accordance with his intention. And if he said, "If you have menstruation tomorrow as well," while knowing she is already menstruating, this statement will be applied to that very menstruation. Thus, if the menstruation continues until the next morning, she will be divorced, provided that this period does not exceed three days (6) and that they are not more [than three days]. If he did not know about the woman being in her period, it will be considered as a new, future instance of menstruation occurring tomorrow. Similarly, if he said to the woman, "If you get a fever," while she already has a fever, or "If you get a headache," while she already has a headache, the same details apply as mentioned regarding menstruation and illness. And if his wife is in good health and he says to her, "If you walk, you are divorced," then the divorce will take effect immediately—meaning it will happen in the present. Likewise, if he said, "If you sit" or "If you sleep (3)," she is divorced, and even if the woman does not (4) see or hear it, the divorce will take effect immediately. Regarding standing (1), sitting, riding, and hearing, if he swears an oath with these, for the condition (Hads) to occur—meaning for the divorce to take place—it is required that, after the oath, such an act occurs for at least one hour (a short while). For entry and exit, whatever entry (5) or exit (6) occurs after the oath will be considered the intended meaning. The same applies to pregnancy; thus, if he says to a pregnant woman, "If you become pregnant," the intention will be for a pregnancy that occurs after the oath. Similarly, for the appearance of blood, it will also be applied to a future occurrence after the oath, as stated in [the book] Muhit.

If he said to his wife, "Anta taliq ma lam yahtadhi" or "ma lam tahmil," meaning, "You are divorced as long as you do not experience menstruation" or "as long as you do not become pregnant," and at the time of the oath she is not menstruating, then the divorce will take effect as soon as menstruation occurs. And if he said, "I intended the

menstruation and pregnancy that is actually present," then in the case of menstruation: "Either it will be verified, but in the case of pregnancy, it will not be verified at all." This is in Siraj al-Wahan. And if he said, "You are divorced when you keep a fast for one day," then on the day she fasts, she will be divorced upon the setting of the sun; this is in Kafi. And if he said, "When you fast, then along with the woman's intention, once one hour passes," she will be divorced; this is in Nihayat. And if he said to the woman, "At the time you begin menstruation, you are divorced," then she sees blood, [it does not happen] until three days have passed... (2)

एक शख़्स ने कहा "इस दरवाज़े से अगर तू इस रात में दाखिल हुई तो तुझ पर तलाक़" फिर उसने कहा "अगर तू इस रात में दाखिल हुई तो तुझ पर तलाक़" तो तलाक़ वाक़े हो जाएगी। और यह हालत है कि इसमें कोई न था पस रात गुज़र गई और दरवाज़ा न खुला तो उसकी बीवी पर तलाक़ वाक़े न होगी। यह नहर-उल-फ़ाइक़ में है। और अगर अपनी बीवी से जो हाइज़ा (मासिक धर्म वाली) है कहा "अगर तू हाइज़ा हुई तो तू तालक़ा (तलाक़शुदा) है" या यह कि वह थी उससे कहा कि "अगर तू यह रहे तो तू तालक़ा है" तो यह आइंदा के हैज़ और मर्ज़ पर क़रार दिया जाएगा और अगर उसने यही हैज़ और मर्ज़ मुराद लिया है तो उसकी नीयत के मुवाफ़िक़ होगा और अगर यूं कहा कि "अगर कल के रोज़ भी तुझे हैज़ आए तो तू तालक़ा है" हालाँकि उसको मालूम है कि यह हाइज़ा है तो यह क़ौल इसी हैज़ के वास्ते क़रार दिया जाएगा चुनांचे हैज़ जारी रहा यहाँ तक कि दूसरे रोज़ की सुबह हो गई तो तालक़ा हो जाएगी बशर्ते कि यह हैज़ तीन रोज़ पूरे न हुए हों (६) से ज़ाइद न हो और अगर उसको औरत के हाइज़ा होने का हाल मालूम न हो तो यह जदीद अज़ सर-ए-नौ कल के रोज़ हैज़ आने पर क़रार दिया जाएगा इसी तरह अगर औरत से कहा कि "अगर तुझे बुख़ार हो जाए हालाँकि उसको बुख़ार है या कहा कि अगर तेरे सर में दर्द हो जाए हालाँकि उसके दर्द-ए-सर है" तो इसमें भी ऐसी ही तफ़सील है जो हैज़ और मर्ज़ में मज़कूर हुई है और अगर उसकी औरत सेहत में हो पस उससे कहा कि "अगर तू चली हो तो तू तालक़ा है" तो चुप होते ही तलाक़ वाक़े होगी यानी फ़िलहाल वाक़े होगी और इसी तरह अगर कहा कि "अगर तू बैठी हुई" या कहा कि "अगर तू सोती तो (३)" तालक़ा है हालाँकि औरत न (४) देखती व सुनती है तो तलाक़ फ़िलहाल वाक़े होगी और क़ियाम (१) व क़ऊद व रुकूब व सनी अमर इन चीज़ों के साथ क़सम खाई तो उनमें हदस होने के वास्ते यानी तलाक़ पड़ने के वास्ते इतना चाहिए कि क़सम खाने के बाद एक साअत तक ऐसा पाया जाए और पा-दख़ल व ख़ुरूज तो क़सम के बाद फिर जो दख़ूल (५) या ख़ुरूज (६) आइंदा पाया जाए वही मुराद रखा जाएगा और ऐसा ही हमल में है चुनांचे अगर हामिला से कहा कि "अगर तू हामिला हुई तो मुराद वह हमल रखा जाएगा जो क़सम के बाद हदस हुआ और ऐसा ही मारा (ख़ून आने) में भी आइंदा पर रखा जाएगा जो क़सम के बाद पैदा होने पर मुहीत में है।

अगर अपनी बीवी से कहा कि "अन्त तालक़ मा लम यहततमि" या "मा लम तहमिल" यानी "तू तालक़ा है जब तक तुझे हैज़ न आए" या "जब तक तुझे हमल न हो"। तो क़सम के वक़्त वह हाइज़ा न हो तो यह हैज़ होते ही तलाक़ पड़ जाएगी और अगर उसने कहा कि "मैंने हैज़ व हमल मुराद लिया

था जो बिलफ़ेअल मौजूद है तो हैज़ की सूरत में: "या यह इसकी तस्दीक़ होगी और हमल की सूरत में बिल्कुल तस्दीक़ न होगी" यह सराजुल वहान में है। और अगर कहा कि "तू तालक़ा है जबकि तू एक रोज़ रोज़ा रखे तो जिस रोज़ रोज़ा रहे उस दिन ग़ुरूब-ए-आफ़ताब होने पर तालक़ा हो जाएगी यह काफ़ी में है और अगर यूं कहा कि "जब तू रोज़ा रखे पस औरत की नीयत के साथ रोज़ा एक साअत गुज़र जाए तो तालक़ा हो जाएगी यह निहायात में है और अगर औरत से कहा कि "जिस वक़्त तू हाइज़ा हो तो तालक़ा है फिर उसने ख़ून देखा तो जब तक तीन रोज़ न हों तब तक तीन रोज़ (२)

ایک شخص نے کہا "اس دروازے سے اگر تو اس رات میں داخل ہوئی تو تجھ پر طلاق" پھر اس نے کہا "اگر تو اس رات میں داخل ہوئی تو تجھ پر طلاق" تو طلاق واقع ہو جائے گی۔ اور یہ حالت ہے کہ اس میں کوئی نہ تھا پس رات گزر گئی اور دروازہ نہ کھلا تو اس کی بیوی پر طلاق واقع نہ ہو گی۔ یہ نہر الفائق میں ہے۔ اور اگر اپنی بیوی سے جو حائضہ ہے کہا "اگر تو حائضہ ہوئی تو تو طالقہ ہے" یا یہ کہی تھی اس سے کہا کہ "اگر تو یہ رہو تو تو طالقہ ہے" تو یہ آئندہ کے حیض و مرض پر قرار دیا جائے گا اور اگر اس نے یہی حیض و مرض مراد لیا ہے تو اس کی نیت کے موافق ہوگا اور اگر یوں کہا کہ "اگر کل کے روز بھی تجھے حیض آئے تو تو طالقہ ہے" حالانکہ اس کو معلوم ہے کہ یہ حائضہ ہے تو یہ قول اسی حیض کے واسطے قرار دیا جائے گا چنانچہ حیض جاری رہا یہاں تک کہ دوسرے روز کی صبح ہو گئی تو طالقہ ہو جائے گی بشرطیکہ یہ حیض تین روز پورے نہ ہوئی ہوں (۶) سے زائد نہ ہو اور اگر اس کو عورت کے حائضہ ہونے کا حال معلوم نہ ہو تو یہ جدید از سر نو کل کے روز حیض آنے پر قرار دیا جائے گا اسی طرح اگر عورت سے کہا کہ "اگر تجھے بخار ہو جانے حالانکہ اس کو بخار ہے یا کہا کہ اگر تیرے سر میں درد ہو جائے حالانکہ اس کے درد سر ہے" تو اس میں بھی ایسی ہی تفصیل ہے جو حیض و مرض میں مذکور ہوئی ہے اور اگر اس کی عورت صحت میں ہو پس اس سے کہا کہ "اگر تو چلی ہو تو تو طالقہ ہے" تو چپ ہوتے ہی طلاق واقع ہو گی یعنی فی الحال واقع ہو گی اور اسی طرح اگر کہا کہ "اگر تو بیٹھا ہوئی" یا کہا کہ "اگر تو سوتا تو (۳)" طالقہ ہے حالانکہ عورت نہ (۴) دیکھتی و سنتی ہے تو طلاق فی الحال واقع ہو گی اور قیام (۱) و قعود و رکوب و سنی امر ان چیزوں کے ساتھ قسم کھائی تو ان میں حدث ہونے کے واسطے یعنی طلاق پڑنے کے واسطے اتنا چاہیے کہ

قسم کھانے کے بعد ایک ساعت تک ایسا پایا جائے اور پا دخل و خروج تو قسم کے بعد پھر جو دخول (۵) یا خروج (۶) آئندہ پایا جائے وہی مراد رکھا جائے گا اور ایسا ہی حمل میں ہے چنانچہ اگر حاملہ سے کہا کہ "اگر تو حاملہ ہوئی تو مراد وہ حمل رکھا جائے گا جو قسم کے بعد حدث ہوا اور ایسا ہی مارا (خون آنے) میں بھی آئندہ پر رکھا جائے گا جو قسم کے بعد پیدا ہونے پر محیط میں ہے۔

اگر اپنی بیوی سے کہا کہ "انت طالق ما لم یحتضمی" او "ما لم تحمل" یعنی "تو طالقہ ہے جب تک تجھے حیض نہ آئے" یا "جب تک تجھے حمل نہ ہو"۔ تو قسم کے وقت وہ حائضہ نہ ہو تو یہ حیض ہوتے ہی طلاق پڑ جائے گی اور اگر اس نے کہا کہ "میں نے حیض و حمل مراد لیا تھا جو بالفعل موجود ہے تو حیض کی صورت میں: "یا یہ اس کی تصدیق ہو گی اور حمل کی صورت میں بالکل تصدیق نہ ہو گی" یہ سراج الوہان میں ہے۔ اور اگر کہا کہ "تو طالقہ ہے جبکہ تو ایک روز روزہ رکھے تو جس روز روزہ رہے اس دن غروبِ آفتاب ہونے پر طالقہ ہو جائے گی یہ کافی میں ہے اور اگر یوں کہا کہ "جب تو روزہ رکھے پس عورت کی نیت کے ساتھ روزہ ایک ساعت گزر جائے تو طالقہ ہو جائے گی یہ نہایت میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ "جس وقت تو حائضہ ہو تو طالقہ ہے پھر اس نے خون دیکھا تو جب تک تین روز نہ ہوں تب تک تین روز (۲)

! مراد یہ یعنی اگر بالفعل تجھ میں یہ کیفیت موجود ہو۔ ۲ یعنی میں قیام ہو نہ وغیرہ مراد ہو گا مگر قسم سے ایک ساعت تک اگر یہ نہیں رہے تو طلاق پڑے گی۔ (۱) عورت کو۔ (۲) اس واسطے کہ تین روز سے کم حیض نہیں ہوتا۔ (۳) یعنی کانوں سے نہ۔ (۴) کھانا ہو۔ (۵) داخل ہونا۔ (۶) باہر نکلنا۔

Kitab al-Talaq 385

...until the blood flow continues, she will not be considered divorced, because blood that stops before three days is not considered *haid* (menstruation). Once three full days have passed, from the moment she first saw the blood, the ruling of her being divorced will be applied; this is in *Hidaya*. And if a man said to his wife, "Idha hadat hayzatan fa-anti taliq" (i.e., when you complete a menstruation, you are divorced), then she will not be divorced until the menstruation ceases and she enters the state of *tuhr* (purity). Entering *tuhr* after menstruation ceases occurs when ten days pass and she becomes pure, or if the blood flowed continuously, then when ten days have fully passed, or if it is less than ten days, when the blood stops and she performs *ghusl* (ritual bath), or if something occurs alongside the bleeding that takes the place of *ghusl*. This is in *Ghayat al-Surooj*. If, after ten days, the woman says she menstruated and became pure, and the husband denies it, she will be divorced (2). If, after a month passes, she says she menstruated, became pure, and is now menstruating again, her statement will not be accepted because she delayed informing him, rendering it ambiguous; this is in *Kafi*.

If he says, "If you are in half a menstruation, you are divorced," she will not be divorced until she completes the menstruation and becomes pure. The same ruling applies if he says, "When you are in one-third of a menstruation or one-sixth of a full menstruation." If he says, "When you are in half a menstruation you are divorced, and when you are in the other half you are divorced," then until she completes the menstruation and becomes pure, the ruling of divorce will not be applied. Once she becomes pure, two divorces will take effect; this is in *Bada'i*. If he says, "When you are in half a menstruation you are divorced, and when you are in a full menstruation you are divorced," then as soon as she becomes pure after the menstruation, two divorces will immediately take effect; this is in *Jami' al-Kabir*. If he says, "If you are in menstruation for half a day, you are divorced," the divorce will occur upon reaching half a day of menstruation; this is in *Atabiyya*. If he says, "When you have menstruated twice, you are divorced," and the woman was not in his marriage when the first menstruation occurred but entered his marriage during the second, the divorce will take effect. Similarly, if he married her one hour before the second menstruation passed and appeared, the same ruling applies. If he married her after the blood stopped in a case of less than ten days and she had not yet performed *ghusl*, then when she performs *ghusl* or the time for prayer passes, she will be divorced; this is in *Bahr al-Ra'iq*. If he said to his wife, "When you have a full

menstruation you are divorced, and when you have another full menstruation you are divorced," and she then completes two menstruations, two divorces will take effect. The first menstruation will be considered the completion of the condition in the first statement, and in the second statement, it will be considered the result (*jaza*). If he said, "When you complete a menstruation you are divorced, and when you complete another menstruation you are divorced," and she only completes one, then one divorce will take effect due to the first part. Then, until she completes two more menstruations after that, the second divorce will not take effect, because the word "then" (*phir*) used between the two conditions dictates this sequence. And if the husband...

(Notes): (1) Meaning the ruling of divorce will not be applied the moment blood is seen, until three days are observed. (2) 'Taliqa' (divorced woman) here refers to the woman's statement. (3) Because without this, it cannot be determined if it is a half, a third, etc. (1) Whether in reality or by ruling. (2) Then when this happens, she will be divorced.

तब तक वह तलाकशुदा नहीं होगी जब तक खून का बहाव लगातार जारी न रहे, क्योंकि जो खून तीन दिनों से पहले बंद हो जाता है वह 'हैज़' (मासिक धर्म) नहीं माना जाता। फिर जब तीन दिन पूरे हो जाएं तो जिस समय से उसने खून देखा है, उस समय से उसके तलाकशुदा होने का हुक्म दिया जाएगा। यह 'हिदाया' में है। और अगर किसी ने अपनी पत्नी से कहा: "इज़ा हज़्ती हयज़तन फ़अंति तालिक़" (यानी जब तुम्हें पूरा हैज़ आ जाए तो तुम तलाकशुदा हो), तो जब तक हैज़ बंद होकर वह 'तहर' (पाकी की हालत) में दाखिल न हो जाए, तब तक वह तलाकशुदा नहीं होगी। हैज़ बंद होकर तहर में दाखिल होने का तरीका यह है कि दस दिन गुजर जाएं और वह पाकीज़ह हो जाए, या अगर खून लगातार जारी रहा तो दस दिन पूरे गुजर जाएं या अगर दस दिन से कम हो तो खून बंद होने के बाद वह 'गुस्ल' कर ले, या खून के साथ ऐसी स्थिति हो जो गुस्ल के बराबर हो। यह 'ग़ायत अल-सरूज' में है। और अगर दस दिन के बाद औरत ने कहा कि मुझे हैज़ आया था और अब मैं पाक हो गई हूँ, और शौहर ने इसे झुठला दिया, तो वह तलाकशुदा होगी (2)। और अगर महीना गुजरने के बाद उसने कहा कि मुझे हैज़ आया और मैं पाक हो गई और अब फिर से मुझे हैज़ है, तो उसकी बात स्वीकार नहीं की जाएगी क्योंकि उसने अपनी खबर देने में देरी की है, इस वजह से यह मोहम (अस्पष्ट) हो गई है, यह 'काफ़ी' में है।

अगर किसी ने कहा कि यदि तुम आधा 'हयज़ा' (हैज़ का हिस्सा) हैज़ में हो तो तुम तलाकशुदा हो, तो वह तब तक तलाकशुदा नहीं होगी जब तक हैज़ से पाक न हो जाए। इसी तरह अगर उसने कहा कि जब तुम एक तिहाई हैज़ या छठे हिस्से के बराबर हैज़ में हो, तो भी यही हुक्म है। और अगर कहा कि जब तुम आधा हयज़ा हैज़ में हो तो तुम तलाकशुदा हो, फिर जब तुम दूसरे आधे हयज़ा में हैज़ में हो तो तुम तलाकशुदा हो, तो जब तक वह हैज़ से पाक न हो जाए तब तक तलाक का हुक्म नहीं दिया जाएगा। फिर जब वह हैज़ से पाक हो जाएगी तो उस पर दो तलाकें पड़ेंगी। यह 'बदाये' में है। और अगर कहा कि जब तुम आधा हयज़ा हैज़ में हो तो तुम तलाकशुदा हो, और जब तुम पूरा हयज़ा हैज़ में हो तो तुम तलाकशुदा हो, तो जैसे ही वह हैज़ के बाद पाक होगी, उस पर एक साथ दो तलाकें पड़ जाएंगी। यह 'जामे कबीर' में है। और अगर कहा कि यदि तुम आधे दिन तक हैज़ में रहो तो तुम तलाकशुदा हो, तो आधे दिन के हैज़ में रहते ही तलाक पड़ जाएगी। यह 'अताबिया' में है। और अगर कहा कि जब तुम दो हैज़ से हैज़ में हो तो तुम तलाकशुदा हो, फिर वह औरत उस मर्द के निकाह में नहीं थी जब पहला हैज़ आया, लेकिन दूसरे हैज़ के समय वह उसके निकाह में आ गई, तो तलाक

पड़ जाएगी। इसी तरह अगर दूसरे हैज़ के गुजरने और ज़ाहिर होने से एक घंटे पहले उससे निकाह किया तो भी यही हुक्म है। और अगर दस दिन से कम की स्थिति में खून बंद हो जाने के बाद निकाह किया और उसने अभी गुस्ल नहीं किया था, तो जब वह गुस्ल करेगी या नमाज़ का समय निकल जाएगा तो वह तलाकशुदा हो जाएगी। यह 'बह्र अल-राइक' में है। और अगर अपनी पत्नी से कहा कि जब तुम्हें पूरा हैज़ आ जाए तो तुम तलाकशुदा हो, और जब तुम्हें दूसरा पूरा हैज़ आ जाए तो तुम तलाकशुदा हो, फिर उसे दो पूरे हैज़ आ गए तो उस पर दो तलाकें पड़ेंगी। पहला हैज़ पहले बयान में 'शर्त' का पूरा होना माना जाएगा और दूसरे बयान में इसे 'जज़ा' (परिणाम) माना जाएगा। और अगर यों कहा कि जब तुम्हें पूरा हैज़ आ जाए तो तुम तलाकशुदा हो, फिर जब तुम्हें दूसरा पूरा हैज़ आ जाए तो तुम तलाकशुदा हो, फिर उस औरत को केवल एक हैज़ पूरा आया, तो उस पर पहली शर्त के कारण एक तलाक पड़ जाएगी। फिर जब तक उसे इसके बाद दो हैज़ पूरे नहीं आ जाते, तब तक दूसरी शर्त के कारण तलाक नहीं पड़ेगी, क्योंकि 'फिर' (शब्द) जो इन दोनों शर्तों के बीच कहा गया है, उसका अमल इसी तरह से होता है। और अगर शौहर ने...

(नोट्स के अनुवाद): (1) यानी खून देखते ही उस पर तलाक का हुक्म नहीं दिया जाएगा जब तक कि तीन दिन न देख ले। (2) यहाँ 'तालिका' का अर्थ है, यह महिला का कथन है। (3) क्योंकि इसके बिना आधा या तिहाई आदि का होना सुनिश्चित नहीं हो सकता। (1) चाहे हकीकत में हो या हुक्मी तौर पर। (2) फिर जब ऐसा हो जाए तो वह तलाकशुदा हो जाएगी।

تک برابر خون جاری نہ رہے تب تک طالقہ نہ ہوگی اس واسطے کہ جو خون تین روز سے پہلے ہی منقطع ہوجائے وہ حیض نہیں ہوتا ہے پھر جب تین روز پورے ہوئے تو جس وقت سے اس نے خون دیکھا ہے اس وقت سے اس کے طالقہ ہونے کا حکم دیا جائے گا یہ ہدایہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اذا حضت حیضتہ فانت طالق یعنی جب تجھے حیض کامل آ جائے تو تو طالقہ ہے تو جب تک حیض منقطع ہو کر طہر میں داخل نہ ہو جائے تب تک طالقہ نہ ہوگی اور حیض منقطع ہو کر طہر میں داخل ہونا اس طور سے ہے کہ دس روز گزر جائیں اور طاہر ہو جائے یا اگر خون برابر دوام جاری ہو گیا تو دس روز پورے گزر جائیں یا اگر دس روز سے کم ہوں تو خون منقطع ہو کر غسل کر لے یا خون ہونے کے ساتھ ایسی بات پائی جائے جو قائم مقام غسل کر لینے کے ہے یہ غایۃ السروج میں ہے اور اگر عورت نے بعد دس روز کے کہا کہ میں حائضہ ہو کر طاہر ہوگئی اور مرد نے اس کی تکذیب کی تو طالقہ (۲) ہوگی اور اگر مہینہ گزرنے کے بعد اس نے کہا کہ میں حائضہ ہو کر طاہر ہوگئی اور پھر اب میں حائضہ ہوں تو اس کی خبر مقبول نہ ہوگی اس واسطے کہ اس نے اپنے وقت سے خبر کی تاخیر کر دی ہے پس اس وجہ سے مہم ہوگئی یہ کافی میں ہے۔

اگر کہا کہ اگر تو نصف حیضہ حائضہ ہوتو تو طالقہ ہے تو طالقہ نہ ہوگی جب تک حائضہ ہو کر طاہر نہ ہو جائے اور اسی طرح اگر کہا جب تو تہائی حیض حائضہ ہو یا چھٹا حصہ ایک حیض کامل کا حائضہ ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کہا کہ جب تو نصف حیضہ حائضہ ہو تو تو طالقہ ہے پھر جب تو نصف حیضہ دیگر حائضہ ہو تو تو جب تک حائضہ ہو کر طاہر نہ ہو جائے وقوع طلاق کا حکم نہ دیا جائے گا پھر جب حائضہ ہو کر طاہر ہو گئی تو اس پر دو طلاق واقع ہوں گی

یہ بدائع میں ہے اور اگر کہا کہ جب تو نصف حیضہ حائضہ ہو تو تو طالقہ ہے اور جب تو حیضہ کامل حائضہ ہو تو تو طالقہ ہے تو جب وہ حیض کے بعد طاہر ہو جائے گی تو معاً اس پر دو طلاق واقع ہوں گی یہ جامع کبیر میں ہے اور اگر کہا کہ اگر تو نصف یوم حائضہ ہو تو طالقہ ہے تو نصف ہی یوم کے حائضہ ہونے پر طلاق واقع ہوگی یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کہا کہ جب تو دو حیض سے حائضہ ہو تو طالقہ ہے پھر اس عورت کو پہلا حیض اس مرد کی ملک میں نہیں آیا اور دوسرا اس کی ملک میں آیا تو طلاق واقع ہو جائے گی اور اسی طرح اگر دوسرے حیض گزرنے و ظاہر ہونے سے ایک ساعت پہلے اس کے ساتھ نکاح کیا تو بھی یہی حکم ہے اور نیز اگر دس روز سے کم کی صورت میں خون منقطع ہو جانے کے بعد نکاح کیا اور ہنوز وہ نہیں نہائی تھی تو جب نہائے گی یا نماز کا وقت گزر جائے گا تو طالقہ ہو جائے گی یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ جب تو حیض کامل حائضہ ہو تو طالقہ ہے اور جب تو حیض تمام حائضہ ہو تو طالقہ ہے پھر اس کو دو حیض پورے آ گئے تو اس پر دو طلاق واقع ہوں گی اور پہلا حیض تمام پہلے قول میں شرط کامل ہو گا اور دوسرے قول میں شرط کا جزاء قرار دیا جائے گا اور اگر یوں کہا کہ جب تو حیضہ تمام حائضہ ہو تو طالقہ ہے پھر جب تو حیضہ تمام حائضہ ہو تو طالقہ ہے پھر اس عورت کو ایک حیض پورا آیا تو اس پر پہلی قسم کی وجہ سے ایک طلاق واقع ہو گی پھر جب تک اس کے بعد اس کو دو حیض تمام نہ آ جائیں تب تک دوسری قسم کی وجہ سے طلاق واقع نہ ہو گی اس وجہ سے کہ لفظ پھر جو اس دونوں قسموں کے بیچ میں کہا ہے اس کے موافق عملہ درآمد اسی طور سے ہے اور اگر شوہر نے

(۱) یعنی خون حیض دیکھتے ہی اس پر طلاق پڑنے کا حکم نہ دیا جائے گا یہاں تک کہ تین روز دیکھا جائے۔ (۲) طالقہ یہ جگہ قول یہاں قول عورت ہے۔ (۳) اس واسطے کہ بدوں اس کے نصف

وثلث وغیرہ ہونا معصوم نہیں ہو سکتا ہے۔ (۱) خواہ حقیقۃ یا حکما۔ (۲) پھر جب ایسا ہو جائے طالقہ ہوگی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 ..... 386 ..... Kitab-ul-Talaq If he claimed that he meant it earlier, it can be verified in good conscience (diyanah), but it will not be verified in court (qaza). It is written in "Bhai" that if a husband said to his wife, "When you are menstruating, you are divorced," and then said, "Every time you have a full menstruation, you are divorced," then the divorce will occur at the beginning of the first menstruation, and after it passes and the second menstruation completes, the second divorce will occur; this is in "Muheet." If the husband and wife disagree on the existence of the condition, the husband's word will be accepted. However, if the woman brings witnesses, then the woman's claim will be proven. Things that can only be known by the woman's statement will be accepted in her favor, such as if he said, "If you are menstruating, then so-and-so is divorced," or "If you desire me, then so-and-so is divorced," and the woman said, "I have menstruated" or "I desire you," then only that woman will become divorced. But the woman's statement regarding menstruation will only be accepted if she reported it while the menstruation was present, and after it has ceased, her report will not be verified. If he said, "If you complete a full menstruation, then so-and-so is divorced," then the period of purity (tuhr) following this menstruation will not be accepted because that is the condition; therefore, her statement will not be accepted before or after it. This ruling applies when the husband has denied her statement; if he confirmed it, then her co-wife will also become divorced; this is in "Tabyeen."

This ruling also applies only when the woman's menstruation is not known and has only been declared by the woman's own mouth. If the knowledge of her menstruation becomes certain, then her co-wife will also become divorced; this is in "Jauharat-un-Nayyirah." If he said to the woman (1), "If you menstruate, my slave is free and your co-wife is divorced," and then the woman said, "I have menstruated," and the husband denied it, then divorce and emancipation will not be proven. If the husband confirmed it and blood continued for three days according to her habit, then the slave will be free, and from the moment the blood was seen, divorce will fall upon her co-wife. In the beginning of those three days, the husband will be prohibited from having intercourse with the co-wife and from taking service from that slave. Similarly, if the co-wife is one with whom the husband has not had intercourse, and after the woman's statement, the co-wife married another husband, then if this blood lasted for three days, the aforementioned marriage of the co-wife will be valid. If the blood ceased before three days or remained, the woman's word will be accepted. Thus, if she said within three days that her blood had ceased and

the husband confirmed it, then the slave will not be free and divorce will not fall on the co-wife, and the invalidity of the co-wife's marriage will be apparent. If the woman claimed after three days that her blood had ceased within those three days and the husband confirmed it, but the slave and the co-wife denied it, then the word of the slave and the co-wife will be accepted, and the co-wife's marriage will be valid (2). And if she said, "I have menstruated," and the husband confirmed it, then the woman said, "It was a period of purity before the blood," her statement will not be verified. And if the aforementioned woman said...

तलाक दावा किया कि मैंने इससे पहले मुराद लिया था तो दियानत (ईमानदारी) में इसकी तस्दीक हो सकती है, कज़ा (अदालत) में तस्दीक न होगी। भाई में लिखा है कि अगर शौहर ने बीवी से कहा कि जब तू हामिला हो तो तू तालका है, फिर कहा कि हर बार कि तू ब-दो-हैज तमाम हामिला हो तो तू तालका है, तो हैज़ अव्वल के शुरू होते ही तलाक वाके होगी और इसके गुज़रने और उसके बाद दूसरे हैज़ तमाम होने पर दूसरी तलाक वाके होगी। यह 'मुहीत' में है। अगर शौहर व ज़ौजा ने वजूद-ए-शर्त में इख्तलाफ किया तो कौल शौहर का कबूल होगा लेकिन अगर औरत ने गवाह कायम किये तो औरत का दावा साबित होगा और जो बातें ऐसी हैं कि वह औरत के कौल से ही मालूम हो सकती हैं तो औरत का कौल औरत ही के हक में कबूल होगा। जैसे कहा कि अगर तू हामिला है तो तू फुलां तालका है या कहा कि अगर तू मुझे चाहती है तो तू और फुलां तालका है, पस औरत ने कहा कि मैं हामिला हुई या मैं तुझे चाहती हूं तो फकत यही औरत तालका हो जाएगी, लेकिन हैज़ के बारे में औरत का कौल जब ही मकबूल होगा जब हैज़ मौजूद होने की हालत में उसने खबर दी हो और बाद मुनकता (समाप्त) हो जाने के उसके खबर की तस्दीक न होगी। और अगर यूं कहा कि अगर तू हैज़ तमाम हामिला हो जाए तो तू फुलां तालका है, तो इस हैज़ के बाद जो तुहर आता है, उस तुहर में उसका कौल कबूल न होगा इस वास्ते कि वही शर्त है, पस उससे पहले या उसके बाद कौल कबूल न होगा। और यह हुक्म इस वक्त है कि शौहर ने उसके कौल की तकज़ीब (झुठलाना) की हो और अगर तस्दीक की तो उस औरत के साथ उसकी सौतन भी तालका हो जाएगी, यह 'तबयीन' में है।

यह हुक्म भी इसी वक्त है कि उस औरत के हामिला होने का इल्म न हो, फकत उस औरत की ज़ुबानी ज़ाहिर हुआ हो और अगर उसके हामिला होने का इल्म यकीनी हो गया तो उसके साथ उसकी सौतन भी तालका हो जाएगी। यह 'जौहरतुल नय्यरह' में है। और अगर औरत (१) से कहा कि अगर तू हामिला हो तो मेरा गुलाम आज़ाद है और तेरी सौतन तालका है, फिर औरत ने कहा कि मैं हामिला हुई और शौहर ने तकज़ीब की तो तलाक व इत्क साबित न होगा। और अगर शौहर ने उसकी तस्दीक की और तीन रोज़ तक बराबर खून मुवाफिक आदत के रहा तो गुलाम आज़ाद होगा और जिस वक्त से खून देखा है, उसी वक्त से उसकी सौतन पर तलाक पड़ेगी और उस तीन रोज़ के अव्वल में शौहर से मना कर दिया जाएगा कि वह औरत की सौतन से वती (संबंध) न करे और न उस गुलाम से खिदमत ले। और इसी तरह अगर औरत की सौतन शौहर की गैर-मदखूला हो, पस औरत के उस कौल के बाद सौतन ने किसी दूसरे शौहर से निकाह कर लिया, फिर यह खून तीन रोज़ रहा

तो सौतन का निकाह मज़कूर जायज़ होगा और तीन रोज़ से पहले खून मुनकता हो जाने या बाकी रहने में औरत ही का कौल कबूल होगा, चुनांचे अगर तीन रोज़ के अंदर उसने कहा कि मेरा खून मुनकता हो गया और शौहर ने उसकी तस्दीक की तो न गुलाम आज़ाद होगा और न सौतन पर तलाक पड़ेगी और सौतन के निकाह मज़कूरा का बातिल होना ज़ाहिर होगा। और अगर औरत ने तीन रोज़ के बाद दावा किया कि तीन रोज़ के अंदर मेरा खून मुनकता हो गया है और शौहर ने उसकी तस्दीक की मगर गुलाम ने और सौतन ने तकज़ीब की तो कौल गुलाम व सौतन का कबूल होगा और सौतन का निकाह सही (२) होगा। और अगर उसने कहा कि मैं हामिला हुई और शौहर ने उसकी तस्दीक की, फिर औरत ने कहा कि कब्ल-ए-खून के तुहर था तो उसके कौल की तस्दीक न होगी और अगर औरत मज़कूरा ने कहा...

کیا کہ میں نے اس سے پہلے مراد لیا تھا تو دیانہ اس کی تصدیق ہو سکتی ہے قضاء تصدیق نہ ہو گی بھائی میں لکھا ہے کہ اگر شوہر نے بیوی سے کہا کہ جب تو حائضہ ہو تو تو طالقہ ہے پھر کہا کہ ہر بار کہ تو بد و حیض تمام حائضہ ہو تو تو طالقہ ہے تو حیض اول کے شروع ہوتے ہی طلاق واقع ہوگی اور اس کے گزرنے اور اس کے بعد دوسرے حیض تمام ہونے پر دوسری طلاق واقع ہوگی یہ محیط میں ہے۔ اگر شوہر و زوجہ نے وجود شرط میں اختلاف کیا تو قول شوہر کا قبول ہو گا لیکن اگر عورت نے گواہ قائم کئے تو عورت کا دعویٰ ثابت ہو گا اور جو باتیں ایسی ہیں کہ وہ عورت ہی کے قول سے معلوم ہو سکتی ہیں تو عورت کا قول عورت ہی کے حق میں قبول ہو گا جیسے کہا کہ اگر تو حائضہ ہو تو تو فلاں طالقہ ہے یا کہا کہ اگر تو مجھے چاہتی ہے تو اور فلاں طالقہ ہے پس عورت نے کہا کہ میں حائضہ ہوئی یا میں تجھے چاہتی ہوں تو فقط یہی عورت طالقہ ہو جائے گی لیکن حیض کے بارے میں عورت کا قول جب ہی مقبول ہو گا جب حیض موجود ہونے کی حالت میں اس نے خبر دی ہو اور بعد منقطع ہو جانے کے اس کی خبر کی تصدیق نہ ہو گی اور اگر یوں کہا کہ اگر تو حیض تمام حائضہ ہو جائے تو تو فلاں طالقہ ہے تو اس حیض کے بعد جو طہر آتا ہے اس طہر میں اس کا قول قبول نہ ہوگا اس واسطے کہ وہی شرط ہے پس اس سے پہلے یا اس کے بعد قول قبول نہ ہوگا اور یہ حکم اس وقت ہے کہ شوہر نے اس کے قول کی تکذیب کی ہو اور اگر تصدیق کی تو اس عورت کے ساتھ اس کی سوکن بھی طالقہ ہو جائے گی یہ تبیین میں ہے۔

یہ حکم بھی اسی وقت ہے کہ اس عورت کے حائضہ ہونے کا علم نہ ہو فقط اس عورت کی زبانی ظاہر ہوا ہو اور اگر اس کے حائضہ ہونے کا علم یقینی ہو گیا تو اس کے ساتھ اس کی سوکن بھی

طالقہ ہو جائے گی یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور اگر عورت (۱) سے کہا کہ اگر تو حائضہ ہو تو میرا غلام آزاد ہے اور تیری سوکن طالقہ ہے پھر عورت نے کہا کہ میں حائضہ ہوئی اور شوہر نے تکذیب کی تو طلاق و عتق ثابت نہ ہوگا اور اگر شوہر نے اس کی تصدیق کی اور تین روز تک برابر خون موافق عادت کے رہا تو غلام آزاد ہوگا اور جس وقت سے خون دیکھا ہے اسی وقت سے اس کی سوکن پر طلاق پڑے گی اور اس تین روز کے اول میں شوہر سے منع کر دیا جائے گا کہ اس عورت کی سوکن سے وطی نہ کرے اور نہ اس غلام سے خدمت لے اور اسی طرح اگر عورت کی سوکن شوہر کی غیر مدخولہ ہو پس عورت کے اس قول کے بعد سوکن نے کسی دوسرے شوہر سے نکاح کر لیا پھر یہ خون تین روز رہا تو سوکن کا نکاح مذکور جائز ہو گا اور تین روز سے پہلے خون منقطع ہو جانے یا باقی رہنے میں عورت ہی کا قول قبول ہوگا چنانچہ اگر تین روز کے اندر اس نے کہا کہ میرا خون منقطع ہو گیا اور شوہر نے اس کی تصدیق کی تو نہ غلام آزاد ہوگا اور نہ سوکن پر طلاق پڑے گی اور سوکن کے نکاح مذکورہ کا باطل ہونا ظاہر ہوگا اور اگر عورت نے تین روز کے بعد دعویٰ کیا کہ تین روز کے اندر میرا خون منقطع ہو گیا ہے اور شوہر نے اس کی تصدیق کی مگر غلام نے اور سوکن نے تکذیب کی تو قول غلام و سوکن کا قبول ہوگا اور سوکن کا نکاح صحیح (۲) ہوگا اور اگر اس نے کہا کہ میں حائضہ ہوئی اور شوہر نے اس کی تصدیق کی پھر عورت نے کہا کہ قبل خون کے طہر تھا تو اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اور اگر عورت مذکورہ نے

کہا ---------- ۱) وجود یعنی شرط پائی گئی یا نہیں پائی گئی۔ ۲) مگر مخصوص اسی عورت کے ساتھ ہوگا۔ ۳) تصدیق نہ ہو گی اس واسطے کہ حیض کا اقرار صحیح تھا تو یہ قول باطل ہے ورنہ یہ حیض نہ ہوتا ہاں اگر یہ کہے

کہ میں نے خون دیکھا تو حیض نہیں اور تصدیق بھی ہوگی۔ (۱) خواہ شوہر تصدیق کرے یا نہ کرے۔ (۲) دوسرے شوہر سے۔

...that now I have seen blood, then after that, claimed that before this blood, the period of purity (tuhr) was ten days, then [the wife's] verification will be accepted. And if the husband said that before this blood, the period of purity was ten days, and the woman said no, rather it was twenty days, then the woman's statement will be accepted; this is in 'Kafi'. If he said to his two wives, "When you are menstruating, you are divorced," then both said, "We have both menstruated." So, if the husband verified both, then both will be divorced, and if he denied both, then neither will be divorced. And if he verified one and denied the other, then the one whose claim he denied will be divorced, and the one whose claim he verified will not be divorced. The reason for this is that for the one whose claim he denied (i.e., did not verify), the complete condition was met, because each of the two is a reporter of her own state and a witness for her co-wife, and for herself, her verification is accepted, and for the other, it is a denial. So, when the husband verified her and denied the other, then for the one whose claim he denied, both conditions were fulfilled, i.e., the report of her own self and the husband himself verifying the statement of the co-wife(1). As for the woman whose statement the husband verified, only one of the two conditions was met in her case. And if he said to both, "When you menstruate fully, you are both divorced," or said, "When you give birth to a child, you are both divorced," then this will be determined based on the menstruation that occurs from either of them, or the child born from either of them. Then, when one of the two said, "I have menstruated," if the husband verified, both will be divorced; and if he denied, only she will be divorced, not her co-wife. And if each of the two said, "I have menstruated," then both will be divorced, regardless of whether the husband verifies or denies; this is in 'Siraj-ul-Wahhaj'. If there are three wives and the husband said, "If you all menstruate, you all are divorced," then all said, "We have all menstruated," then none of them will be divorced, except in the case where the husband verifies them. Similarly, if he verified one of them, the same ruling applies. And if he verified two women and denied one woman, then the one he denied will be divorced. And if there are four women and the remaining conditions of the issue remain the same, no one will be divorced, except in the case where the husband verifies all of them. Similarly, if he verified one or two, the same ruling applies. And if he verified three women and denied one, then, other than the women verified, the one woman whose claim he denied will be divorced; this is in 'Tabyeen'. [If he] said to his four women, "If you menstruate once, you are divorced," then one of them said, "I have menstruated

once," and the husband verified her, all will be divorced. And if the husband said, "Each time you menstruate once, you all are divorced," then one of them said, "I menstruated once," and the husband verified her statement, all will be divorced. And if he said, "Each time you all menstruate in one period, you are all divorced," then each of them said, "I menstruated in one period," so if he denied each, then each of them will be divorced by one talaq, and if he verified only one woman, then each of the remaining three women will be divorced by two talaqs, and...

Translator's Note: It is necessary to state that in such menstruation which was found after the divorce (tatalliq), although not mentioned in the book, it should be clear that the answer to the problem will be different in the case where he said, "(until you are fully pure)," and the second [case] and sexual intercourse (jima) before ghusl happens when blood stops in less than ten days, or the time for prayer passes. Yes, the answer is different when the blood stops exactly at ten days. (1) We both menstruated.

कि अब मैंने खून देखा फिर उसके बाद दावा किया कि इस खून से पहले तुहर (पाकी) दस दिन का था तो तस्दीक की जाएगी और अगर शौहर ने कहा कि इस खून से पहले तुहर दस दिन का था और औरत ने कहा कि नहीं बल्कि बीस दिन का था तो औरत का कौल कबूल होगा, यह 'काफी' में है। अगर अपनी दो औरतों से कहा कि जब तुम हइज़ा (माहवारी वाली) हो तो तुम तल्का (तलाकशुदा) हो, फिर दोनों ने कहा कि हम दोनों हइज़ा हुईं, तो अगर शौहर ने दोनों की तस्दीक की तो दोनों तल्का हो जाएंगी और अगर दोनों की तकज़ीब (झुठलाया) की तो दोनों तल्का नहीं होंगी। और अगर उसने एक की तस्दीक की और दूसरी की तकज़ीब की तो जिसकी तकज़ीब की है वह मुतल्लका होगी और जिसकी तस्दीक की है वह मुतल्लका नहीं होगी। और वजह यह है कि मुकज़्ज़बा (जिसे झुठलाया है) यानी जिसकी तस्दीक नहीं की है उसके हक में शर्त कामिल पाई गई, इस वास्ते कि दोनों में से हर एक अपने नफ़्स की मुखबिर (सूचना देने वाली) है और अपनी सौतन के हक में शाहिद (गवाह) है और अपने हक में उसकी तस्दीक होती है और ग़ैर के हक में तकज़ीब होती है। तो जब शौहर ने उसकी तस्दीक की और दूसरी की तकज़ीब की तो जिसकी तकज़ीब की है उसके हक में दोनों शर्तें पूरी पाई गईं यानी अपने नफ़्स का इखबार (बयान) और सौतन के कौल (1) की शौहर ने खुद तस्दीक की। और रही वह औरत जिसकी शौहर ने तस्दीक की है उसके हक में दोनों शर्तों में से फकत एक ही बात पाई गई है। और अगर दोनों से कहा कि जब तुम हइज़ कामिल हइज़ा हो तो तुम दोनों तल्का हो या कहा कि जब तुम एक बच्चा जनों तो तुम तल्का हो तो यह ऐसे हइज़ पर करार दिया जाएगा जो दोनों में से किसी की तरफ से पाया जाए या ऐसे बच्चा पर करार दिया जाएगा जो दोनों में से किसी से पैदा हो। फिर जब दोनों में से किसी ने कहा कि मैं हइज़ा हुई, तो अगर शौहर ने तस्दीक की तो दोनों मुतल्लका हो जाएंगी और अगर उसकी तकज़ीब की तो फकत यही तल्का होगी, उसकी सौतन तल्का नहीं होगी। और अगर दोनों में से हर एक ने कहा कि मैं हइज़ा हुई तो दोनों तल्का हो जाएंगी, चाहे शौहर उनकी तस्दीक करे या तकज़ीब करे, यह 'सराजुल वह्जाज' में है। अगर तीन औरतें हों और शौहर ने कहा कि अगर तुम सब हइज़ा हो तो सब तल्का हो, फिर सबने कहा कि हम सब हइज़ा हुईं तो इसमें से कोई तल्का नहीं होगी मगर ऐसी सूरत में कि शौहर उनकी तस्दीक करे। और इसी तरह अगर उनमें से एक की तस्दीक की तो भी यही हुक्म है और अगर उसने दो औरतों की तस्दीक की और एक औरत की तकज़ीब की तो जिसको झुठलाया है वह तल्का हो जाएगी। और अगर चार औरतें हों और मसले की बाकी सूरत यही रहे तो कोई तल्का नहीं होगी,

इल्ला (सिवाय) उस सूरत में कि शौहर सबकी तस्दीक करे और इसी तरह अगर एक या दो की तस्दीक की तो भी यही हुक्म है। और अगर तीन औरतों की तस्दीक की और एक की तकज़ीब की तो तस्दीक की हुई औरतों के सिवा वह एक औरत जिसकी तकज़ीब की है वह मुतल्लका हो जाएगी, यह 'तब्बीन' में है। अपनी चार औरतों से कहा कि अगर तुम एक हइज़ से हइज़ा हो तो तुम तल्का हो, फिर उनमें से एक ने कहा कि मैं एक हइज़ से हइज़ा हो गई और शौहर ने इसकी तस्दीक की तो सब तल्का हो जाएंगी। और अगर शौहर ने कहा कि हर बार कि तुम एक हइज़ से हइज़ा हो तो तुम सब तल्का हो, फिर एक ने उनमें से कहा कि मैं एक हइज़ से हइज़ा हुई और शौहर ने उसके कौल की तस्दीक की तो सब तल्का हो जाएंगी। और अगर कहा कि हर बार कि तुम ब-एक हइज़ हइज़ा हो तो तुम सब तल्का हो, फिर उनमें से हर एक ने कहा कि मैं ब-एक हइज़ हइज़ा हुई, तो अगर उसने हर एक की तकज़ीब की तो हर एक उनमें से ब-एक तलाक मुतल्लका होगी और अगर उसने फकत एक औरत की तस्दीक की तो बाकी तीन औरतों में से हर एक ब-दो तलाक तल्का होगी और...

अनुवादक की टिप्पणी: यह कहना ज़रूरी है कि ऐसे हइज़ में जो ततलीक (तलाक) के बाद पाया गया, हालांकि किताब में उल्लेखित नहीं है, फिर स्पष्ट हो कि मसले का जवाब ऐसी सूरत में अलग होगा जब उसने कहा (यहाँ तक कि तुम अच्छी तरह पाक हो जाओ) और दूसरी और جماع (सहमवास) गुस्ल से पहले दस दिन से कम में खून बंद होने में हो या नमाज़ का समय गुज़र जाए, हाँ पूरे दस दिन पर खून बंद होने में जवाब अलग है। (1) हम दोनों हइज़ा हुईं।

کہ اب میں نے خون دیکھا پھر اس کے بعد دعویٰ کیا کہ اس خون سے پہلے طہر دس روز کا تھا تو تصدیق کی جائے گی اور اگر شوہر نے کہا کہ اس خون سے پہلے طہر دس روز تھا اور عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ بیس روز تھا تو عورت کا قول قبول ہوگا یہ کافی میں ہے۔ اگر اپنی دو عورتوں سے کہا کہ جب تم حائضہ ہو تو تم طالقہ ہو پھر دونوں نے کہا کہ ہم دونوں حائضہ ہوئے پس اگر شوہر نے دونوں کی تصدیق کی تو دونوں طالقہ ہو جائیں گی اور اگر دونوں کی تکذیب کی تو دونوں طالقہ نہ ہوں گی اور اگر اس نے ایک کی تصدیق کی اور دوسری کی تکذیب کی تو جس تکذیب کی ہے وہ مطلقہ ہوگی اور جس کی تصدیق کی ہے وہ مطلقہ نہ ہوگی اور وجہ یہ ہے کہ مکذبہ یعنی جس کی تصدیق نہیں کی ہے اس کے حق میں شرط کامل پائی گئی اس واسطے کہ دونوں میں سے ہر ایک اپنے نفس کی مخبر اور اپنی سوٹن کے حق میں شاہد ہے اور اپنے حق میں اس کی تصدیق ہوتی ہے اور غیر کے حق میں تکذیب ہوتی ہے پس جب شوہر نے اس کی تصدیق کی اور دوسری کی تکذیب کی تو جس کی تکذیب کی ہے اس کے حق میں دونوں شرطیں پوری پائی گئیں یعنی اپنے نفس کا اخبار اور سوٹن کے قول (1) کی شوہر نے خود تصدیق کی اور رہی وہ عورت جس کی شوہر نے تصدیق کی ہے اس کے حق میں دونوں شرطوں میں سے فقط ایک ہی بات پائی گئی ہے اور اگر دونوں سے کہا کہ جب تم حیض کامل حائضہ ہو تو تم دونوں طالقہ ہو یا کہا کہ جب تم ایک بچہ جنو تو تم طالقہ ہو تو یہ ایسے حیض پر قرار دیا جائے گا جو دونوں میں سے کسی کی طرف سے پایا جائے یا ایسے بچہ پر قرار دیا جائے گا جو دونوں میں سے کسی سے پیدا ہو پھر جب دونوں میں سے کسی نے کہا کہ میں حائضہ ہوئی پس اگر شوہر نے تصدیق کی تو دونوں مطلقہ ہو جائیں گی اور اگر اس کی تکذیب کی تو فقط یہی طالقہ ہوگی اس کی سوٹن طالقہ نہ

ہوگی اور اگر دونوں میں سے ہر ایک نے کہا کہ میں حائضہ ہوئی تو دونوں طالقہ ہو جائیں گی خواہ شوہر ان کی تصدیق کرے یا تکذیب کرے یہ سراج الوہاج میں ہے۔ اگر تین عورتیں ہوں اور شوہر نے کہا کہ اگر تم سب حائضہ ہو تو سب طالقہ ہو پس سب نے کہا کہ ہم سب حائضہ ہوئے تو اس میں سے کوئی طالقہ نہ ہوگی مگر ایسی صورت میں کہ شوہر ان کی تصدیق کرے اور اسی طرح اگر ان میں سے ایک کی تصدیق کی تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اس نے دو عورتوں کی تصدیق کی ایک عورت کی تکذیب کی تو جس کو جھٹلایا ہے وہ طالقہ ہو جائے گی اور اگر چار عورتیں ہوں اور مسئلہ کی باقی صورت یہی رہے تو کوئی طالقہ نہ ہوگی الا اس صورت میں کہ شوہر سب کی تصدیق کرے اور اسی طرح اگر ایک کی یادو کی تصدیق کی تو بھی یہی حکم ہے اور اگر تین عورتوں کی تصدیق کی اور ایک کی تکذیب کی تو تصدیق کی ہوئی عورتوں کے سو وہ ایک عورت جس کی تکذیب کی ہے وہ مطلقہ ہو جائے گی یہ تبیین میں ہے اپنی چار عورتوں سے کہا کہ اگر تم ایک حیض سے حائضہ ہو تو تم طالقہ ہو پھر ان میں سے ایک نے کہا کہ میں ایک حیض سے حائضہ ہو گئی اور شوہر نے اس کی تصدیق کی تو سب طالقہ ہو جائیں گی اور اگر شوہر نے کہا کہ ہر بار کہ تم ایک حیض سے حائضہ ہو تو تم سب طالقہ ہو پس ایک نے ان میں سے کہا کہ میں ایک حیض سے حائضہ ہوئی اور شوہر نے اس کے قول کی تصدیق کی تو سب طالقہ ہو جائیں گی اور اگر کہا کہ ہر بار کہ تم بیک حیض حیض حائضہ ہو تو تم سب طالقہ ہو پس ان میں سے ہر ایک نے کہا کہ میں بیک حیض حائضہ ہوئی پس اگر اس نے ہر ایک کی تکذیب کی تو ہر ایک ان میں سے بیک طلاق مطلقہ ہوگی اور اگر اس نے فقط ایک عورت کی تصدیق کی تو باقی تین عورتوں میں سے ہر ایک بد و طلاق طالقہ ہوگی اور

قال المحرجم: ضروری کہنا چاہیے کہ ایسے حیض میں جو تطلیق کے بعد پایا گیا اگر چہ کتاب میں مذکور نہیں ہے پھر واضح ہو کہ مسئلہ کا جواب ایسی صورت میں مختلف ہوگا جب اس نے کہا

(حتی کہ تو خوب پاک ہو جائے) اور دوسری اور جماع قبل غسل کے دس روز سے کم میں خون منقطع ہونے میں ہو یا وقت نماز گزر جائے ہاں پورے دس روز پر خون منقطع ہونے میں جواب مختلف ہے۔ (1) ہم دونوں حائضہ ہوئے۔

The one who has been confirmed will be divorced once, and if he confirmed two women, each of them will be divorced, and if the husband denies both, three divorces will fall upon each. If he confirmed three women, three divorces will fall upon each of them, because for those he confirmed, three divorces were established for each, and for the one he denied, six divorces were established. This is in *Bahr al-Ra'iq*.

If a man said to his wife with whom he has consummated the marriage: "Every time you are menstruating, you are divorced," then she becomes menstruating twice, one divorce will occur upon her. Then, when she becomes menstruating twice after that, a second divorce will fall upon her. After that, if she becomes menstruating twice, nothing will occur because, before the third time, she has completed her *Iddah* (waiting period) upon the arrival of the menstruation and has left the *Iddah*. If he said: "When you menstruate once, you are divorced; then he said every time you menstruate, you are divorced," then if I see the blood of menstruation, she will be divorced by one divorce, and when she becomes pure from it, the second divorce will fall. This is written in *Muhit al-Sarakhsi*. If he said to his wife: "If I do not have intercourse with you during your menstruation until you are pure, then you are divorced," then after the woman becomes pure, he claimed: "I had intercourse with this woman during her menstruation," the husband’s statement will be accepted, and no divorce will occur upon the woman. This is in *Tatar-Khania*. If he said: "When you are menstruating, you are divorced," and she said: "I am menstruating," and after that event, she gives birth to a child, it must be looked into: if she gave birth before the completion of full six months and three days from that time, nothing will occur because giving birth at six months before the completion of three full days shows that she was pregnant at that time. If she gave birth to a child after the three full days have passed and at the completion of six months, she will become *Ba'inah* (divorced irrevocably), and this child will belong to the man who is her husband, meaning he cannot deny the child's lineage. If the wife is in a state of menstruation and the husband said: "If you are pure, you are divorced," and the woman said: "I have become pure," and the husband denies it, the woman's statement regarding herself will be accepted. Regarding her co-wife, if the co-wife's divorce was also contingent upon her (the first wife) becoming pure, his (the husband's) confirmation will not be credited, unless the husband confirms it, then the co-wife will also be divorced. Similarly, if he said: "I have divorced you according to the Sunnah, and such and such woman is also divorced," then he said to that woman: "You are divorced

according to the Sunnah," and the woman had one menstruation and then became pure, and the husband claimed: "I have had intercourse with you during your menstruation or I have divorced you," then nothing will fall upon her co-wife, but it will fall upon the woman. Similarly, if her divorce was contingent, the second will occur, and if the husband did this during her days of menstruation, it will not occur upon her either. This is in the *Fatawa*.

If he said: "If you wish that Allah Almighty punishes you with the fire of Hell, you are divorced, and such and such woman and my slave are free," and she said: "I do wish," she will be divorced, and the other woman will not be divorced, nor will the slave be free. This condition is mentioned in regards to the statement: "If you love me or if you hate me." If he said to his wife: "If you love me from your heart, you are divorced," and she said: "I love you," even if she is lying, according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, she will be considered divorced both in *Qada* (judicial ruling) and *Diyanatan* (in terms of piety/religious conscience). If he said to his wife: "You are divorced if I love such and such thing," and then said: "I do not love it," even if he is lying in that statement, this woman will remain his wife, and as a matter of piety, he has the leeway to have intercourse with her. It should be noted that the contingency upon the condition of love...

जिसकी पुष्टि की है उस पर एक तलाक़ पड़ेगी और अगर उसने दो औरतों की पुष्टि की तो उन दोनों में से हर एक पर वह तलाक़ पड़ेगी और पति ने दोनों को झुठलाया है तो हर एक पर तीन तलाक़ पड़ेंगी और अगर उसने तीन औरतों की पुष्टि की तो उन में से हर एक पर तीन तलाक़ पड़ेंगी क्योंकि जिनकी पुष्टि की, हर एक के हक़ में तीन तलाक़ साबित हुईं और जिसको झुठलाया उसके हक़ में छह तलाक़ साबित हुईं। यह 'बहर-उर-राइक' में है।

अगर अपनी मदखूला बीवी से कहा कि 'हर बार कि तू बाद-ए-हैज़ (माहवारी के बाद) हाज़िज़ह (पीरियड्स में) हो तो तुझे तलाक़ साबित है', फिर वह दो हैज़ से हाज़िज़ह हो चुकी तो उस पर एक तलाक़ वाक़े होगी। फिर जब उसके बाद दो हैज़ से हाज़िज़ह हो जाए तो उस पर दूसरी तलाक़ पड़ेगी। फिर उसके बाद अगर दो हैज़ से हाज़िज़ह हुई तो कुछ वाक़े न होगा इसलिए कि तीसरी बार के पहले ही हैज़ आने पर वह इद्दत पूरी करके इद्दत से बाहर हो चुकी। अगर यूँ कहा कि 'जब तू एक हैज़ से हाज़िज़ह हो तो तू तालक़ा है, फिर कहा कि हर बार कि तू हाज़िज़ह हो, बस तू तालक़ा है', तो अगर मैंने हैज़ का ख़ून देखा तो एक तलाक़ से तालक़ा होगी और जब उससे पाक हो तो दूसरी तलाक़ पड़ेगी। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। अगर बीवी से कहा कि 'अगर मैं तुझसे तेरे हैज़ में जिमा (सम्बन्ध) न करूँ यहाँ तक कि तू पाक हो जाए तो तू तालक़ा है', फिर उस औरत के पाक हो जाने के बाद दावा किया कि 'मैंने इस औरत से हैज़ में जिमा किया था' तो शौहर का क़ौल क़बूल होगा और औरत पर कोई तलाक़ वाक़े न होगी। यह 'तातारखानिया' में है। अगर कहा कि 'जब तू हाज़िज़ह हो तो तू तालक़ा है', फिर वह बोली कि 'मैं हाज़िज़ह हुई', तो उस वाक़ये के बाद अगर वह बच्चा जने तो देखा जाए कि अगर उस वक़्त से पूरे छह महीना और तीन दिन पूरे होने से पहले जनी तो उस पर कुछ वाक़े न होगा, क्योंकि तीन दिन पूरे होने से पहले छह महीने पर जनने से ज़ाहिर हुआ कि उस वक़्त पर वह हामिला (गर्भवती) थी। और अगर तीन दिन पूरे होने के बाद से छह महीना पूरे पर बच्चा जनी तो बइना (तलाक-ए-बाइन) हो जाएगी और यह बच्चा उस मर्द को जो उसका शौहर है लाज़िम होगा, यानी बच्चा के नसब से इनकार नहीं कर सकता। अगर बीवी हालत-ए-हैज़ में हो और शौहर ने कहा कि 'अगर तू पाक हो तो तालक़ा है', पस औरत ने कहा कि 'मैं पाक हो गई' और शौहर ने उसकी तकज़ीब (झुठलाया) की, तो उस औरत का क़ौल ख़ुद उसकी ज़ात के बारे में क़बूल होगा और उसकी सौतन के बारे में, अगर सौतन की तलाक़ भी उसके ताहिरा (पाक) होने पर मुअल्लिक (निर्भर) की हो, तो उसके क़ौल की पुष्टि न होगी और अगर शौहर ने उसकी पुष्टि की और उसकी सौतन भी मुतल्लका हो गई। इसी तरह अगर कहा कि 'मैंने तुझे बतौर-ए-सुन्नत तलाक़ दी तो फ़लाँ

औरत भी तालक़ा है', फिर उस औरत से कहा कि 'तू तालक़ा-ए-सुन्नत है', फिर औरत को एक हैज़ आया फिर वह ताहिर हुई, पस शौहर ने दावा किया कि 'मैंने तुझसे हैज़ में जमा कर लिया या तुझे तलाक़ दे दी है', तो उसकी सौतन पर कुछ वाक़े न होगा और औरत पर अलबत्ता वाक़े होगी। और इसी तरह अगर उसकी तलाक़ मुअल्लिक की हो तो दूसरी वाक़े होगी और अगर शौहर ने उसके अय्याम-ए-हैज़ में ऐसा किया हो तो उस पर भी वाक़े न होगी। यह 'फ़तावा' में है।

अगर कहा कि 'तू चाहती है कि अल्लाह तआला तुझको आतिश-ए-दोजख़ (नरक की आग) से अज़ाब करे तो तू तालक़ा है और फ़लाँ औरत और मेरा ग़ुलाम आज़ाद है', वह बोली कि 'मैं चाहती हूँ' तो वह तालक़ा हो जाएगी और फ़लाँ औरत पर तलाक़ न होगी और न ग़ुलाम आज़ाद होगा और यह शर्त मज़कूरह होना इस कहने के है कि 'अगर तू मुझे चाहती हो या तू मुझे मबग़ूज़ (नापसंद) रखती हो'। अगर औरत से कहा कि 'अगर तू मुझे अपने दिल से चाहती हो तो तू तालक़ा है', उसने कहा कि 'मैं तुझे चाहती हूँ' हालाँकि झूठी है, तो भी इमाम अबू हनीफ़ा व इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक क़ज़ा व दियानतन वह मुतल्लका हो जाएगी। अगर बीवी से कहा कि 'तू तालक़ा है अगर मैं फ़लाँ चीज़ को प्यार करता हूँ', फिर कहा कि 'मैं नहीं चाहता हूँ' हालाँकि वह इस क़ौल में झूठा है, तो यह औरत उसकी बीवी रहेगी और अज़राह-ए-दियानत उसको गुंजाइश है कि उस औरत से वती (सम्बन्ध) करे। फिर वाज़ेह हो कि मोहब्बत की शर्त पर तालीक़...

جس کی تصدیق کی ہے اس پر ایک طلاق پڑے گی اور اگر اس نے دو عورتوں کی تصدیق کی تو ان دونوں میں سے ہر ایک پر وہ طلاق پڑے گی اور پتی دونوں کو جھٹلایا ہے ہر ایک پر تین طلاق پڑیں گی اور اگر اس نے تین عورتوں کی تصدیق کی تو پرو میں سے ہر ایک پر تین طلاق پڑیں گی کیونکہ جن کی تصدیق کی ہر ایک کے حق میں تین طلاق ثابت ہوئیں اور جس کو جھٹلایا اس کے حق میں چھ طلاق ثابت ہوئیں یہ بحر الرائق میں ہے۔

اگر اپنی مدخولہ بیوی سے کہا کہ ہر بار کہ تو بعد حیض حائضہ ہو تو تجھے طلاق ثابت ہے پھر وہ دو حیض سے حائضہ ہو چکی تو اس پر ایک طلاق واقع ہوگی پھر جب اس کے بعد دو حیض سے حائضہ ہو جائے تو اس پر دوسری طلاق پڑے گی پھر اس کے بعد اگر دو حیض سے حائضہ ہوئی تو کچھ واقع نہ ہوگا اس لئے کہ تیسری بار کے پہلے ہی حیض آنے پر وہ عدت پوری ہو کر عدت سے باہر ہو چکی اگر یوں کہا کہ جب تو بیک حیض حائضہ ہو تو تو طالقہ ہے پھر کہا کہ ہر بار کہ تو حائضہ ہو پس تو طالقہ ہے تو اگر میں نے حیض کا خون دیکھا تو بیک طلاق طالقہ ہوگی اور جب اس سے پاک ہو تو دوسری طلاق پڑے گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر بیوی سے کہا کہ اگر میں تجھ سے تیرے حیض میں مجامعت نہ کروں یہاں تک کہ تو پاک ہو جائے تو تو طالقہ ہے پھر اس عورت کے پاک ہو جانے کے بعد دعویٰ کیا کہ میں نے اس عورت سے حیض میں مجامعت کی تھی تو قول شوہر کا قبول ہوگا اور عورت پر کوئی طلاق واقع نہ ہوگی یہ تاتارخانیہ میں ہے اگر کہا کہ جب تو حائضہ ہو تو تو طالقہ ہے پھر وہ بولی کہ میں حائضہ ہوئی تو بعد اس واقعہ کے اگر وہ بچہ ہونے تو دکھا جائے کہ اگر اس وقت سے پورے چھ مہینہ اور تین روز پورے ہونے سے پہلے۔ جنتی تو اس پر کچھ واقع نہ ہوگا کیونکہ تین روز پورے ہونے سے پہلے چھ مہینہ پر جینے سے ظاہر ہوا کہ اس وقت پر وہ حاملہ تھی اور اگر تین روز پورے ہونے

کے بعد سے چھ مہینہ پورے پر بچہ جنتی تو بائنہ ہو جائے گی اور یہ بچہ اس مرد کو جو اس کا شوہر ہے لازم ہوگا یعنی بچہ کے نسب سے انکار نہیں کر سکتا ہے اگر بیوی حالت حیض میں ہو اور شوہر نے کہا کہ اگر تو پاک ہو تو طالقہ ہے پس عورت نے کہا کہ میں پاک ہو گئی اور شوہر نے اس کی تکذیب کی تو اس عورت کا قول خود اس کی ذات کے بارے میں قبول ہوگا اور اس کی سوکن کے بارہ میں اگر سوکن کی طلاق بھی اس کے طاہرہ ہونے پر معلق کی ہو اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اور اگر شوہر نے اس کی تصدیق کی اور اس کی سوکن بھی مطلقہ ہو گئی اسی طرح اگر کہا کہ میں نے تجھے بطور سنت طلاق دی تو فلاں عورت بھی طالقہ ہے پھر اس عورت سے کہا کہ تو طالقہ سنت ہے پھر عورت کو یک حیض آیا پھر وہ طاہر ہوئی پس شوہر نے دعویٰ کیا کہ میں نے تجھ سے حیض میں جماع کر لیا یا تجھے طلاق دے دی ہے تو اس کی سوکن پر کچھ واقع نہ ہوگی اور عورت پر البتہ واقع ہوگی اور اسی طرح اگر اس کی طلاق معلق کی ہو تو دوسری واقع ہوگی اور اگر شوہر نے اس کے ایام حیض میں ایسا کیا ہو تو اس پر بھی واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ میں ہے۔

اگر کہا کہ تو چاہتی ہے کہ اللہ تعالیٰ تجھ کو آتش دوزخ سے عذاب کرے تو تو طالقہ ہے اور فلاں عورت اور میر انعام آزاد ہے وہ بولی کہ میں چاہتی ہوں تو وہ طالقہ ہو جائے گی اور فلاں عورت پر طلاق نہ ہوگی اور نہ غلام آزاد ہوگا اور یہ شرط مذکورہ ہونہ اس کہنے کے ہے کہ اگر تو مجھے چاہتی ہو یا تو مجھے مبغوض رکھتی ہو اگر عورت سے کہا کہ اگر تو مجھے اپنے دل سے چاہتی ہو تو تو طالقہ ہے اس نے کہا کہ میں تجھے چاہتی ہوں حالانکہ جھوٹی ہے تو بھی امام ابو حنیفہ و امام ابو یوسف کے نزدیک قضاء و دیانہ وہ مطلقہ ہو جائے گی اگر بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر میں فلاں چیز کو پیار کرتا ہوں پھر کہا کہ میں نہیں چاہتا ہوں حالانکہ وہ اس قول میں

جھوٹ ہے تو یہ عورت اس کی بیوی رہے گی اور ازراہ دیانت اس کو گنجائش ہے کہ اس عورت سے وطی کرے پھر واضح ہو کہ محبت کی شرط پر تعلیق

(Summary of Content): The text discusses the conditions of "Ta'liq" (conditional divorce). There is a distinction between 'Takhyeer' (giving choice) and 'Ta'reez' (allusion). The condition in 'Ta'reez' remains valid only within the assembly (majlis) where it was uttered. If a woman says after leaving the assembly that "I want you," the divorce does not take effect, unlike in Takhyeer.

If a man tells his two wives, "When you both give birth to two children, you are divorced," and one of them gives birth to a child, neither will be divorced until both have fulfilled the condition of having two children each. The same ruling applies if the condition is based on two menstrual cycles (haiz).

If a man tells his wife, "When you give birth to a child, you are divorced," and she claims to have given birth, but the husband denies it, and he has not previously acknowledged the pregnancy, nor was the pregnancy visible, then according to Imam Azam, the Qadi will not issue a divorce verdict based on the testimony of a midwife. However, according to the Sahibain (the two students of Imam Abu Hanifa), the Qadi will issue a divorce verdict based on the midwife's testimony.

If the wife gives birth to a stillborn child, the divorce still takes effect (as per Jauharat al-Nayyarah). If she has a miscarriage where some parts of the fetus were formed, the divorce takes effect; however, if it was only a clot of blood with no visible formation, the divorce does not take effect (as per Ghayat al-Bayan).

If a man says, "If you give birth to two children, you are divorced," and she gives birth to one child while under another man's marriage, and the second child while under the current husband's marriage, the divorce will not take effect regarding the first husband.

If he says, "If you give birth to a boy, it is one divorce, and if a girl, it is two divorces," and she gives birth to both (a boy and a girl) and it cannot be determined which one was born first, then legally (qada) only one divorce will be counted, but as a matter of caution and piety (tanzih/ihtiyat), two divorces will be considered. In such a case, she cannot remarry him without 'Halala'. If it is determined which was born first, the ruling will be applied accordingly.

(अनुवाद के मुख्य अंश): जिस प्रकार 'तख्ईर' (इख्तियार देना) में शर्त पर तालीक (लटकाना) करना होता है, वैसे ही 'तअरीज़' (संकेत में बात करना) में भी होता है। अंतर केवल इतना है कि तअरीज़ की तालीक केवल उसी मजलिस तक सीमित रहती है। अगर औरत ने मजलिस से उठने के बाद कहा कि "मैं तुझे चाहती हूँ," तो तलाक नहीं पड़ेगी, जबकि तख्ईर में ऐसा नहीं है।

यदि किसी ने अपनी दो औरतों से कहा, "जब तुम दोनों दो बच्चे पैदा करोगी, तब तुम दोनों पर तलाक है।" फिर उनमें से एक के बच्चा हुआ, तो जब तक दोनों में से प्रत्येक के दो बच्चे न हो जाएं उनमें से कोई भी 'तालिका' (तलाकशुदा) नहीं होगी। इसी तरह यदि दो 'हैज़' (मासिक धर्म) की शर्त लगाई हो, तो यही हुक्म लागू होगा।

यदि किसी ने अपनी बीवी से कहा, "जब तू बच्चा जनेगी तो तुझे तलाक है," फिर उसने दावा किया कि बच्चा जन लिया है, लेकिन शौहर ने उसे झुठला दिया और शौहर ने उसके गर्भवती होने का इकरार नहीं किया था और न ही गर्भावस्था स्पष्ट थी, तो इमाम आजम (र.) के नजदीक दाई (मिडवाइफ) की गवाही पर काजी तलाक का फैसला नहीं करेगा। साहिबैन के नजदीक दाई की गवाही पर काजी तलाक का फैसला कर देगा।

यदि बीवी ने कहा, "जब तू एक बच्चा जनेगी तो तुझे तलाक है," और उसने मुर्दा बच्चा जना, तो भी तलाक पड़ जाएगी (जौहरतुन नय्यारा)। यदि उसका गर्भपात हुआ जिसमें बच्चे का कुछ हिस्सा (अंग) बन चुका था, तो तलाक हो जाएगी, लेकिन यदि केवल रक्त का लोथड़ा था और कोई अंग स्पष्ट नहीं था, तो तलाक नहीं पड़ेगी (गायतुल बयान)।

यदि कहा कि "अगर तू दो बच्चे जने तो तुझे तलाक है," फिर उसने एक बच्चा किसी और के निकाह में जना और दूसरा अपने शौहर के निकाह में जनी, तो तलाक नहीं पड़ेगी। यदि पहला बच्चा दूसरे शौहर के यहाँ और दूसरा पहले शौहर के यहाँ जनी, तो तलाक पड़ जाएगी।

यदि बीवी से कहा, "अगर तू लड़का जने तो एक तलाक है, और लड़की जने तो दो तलाक हैं," फिर उसने दोनों (लड़का-लड़की) को जन्म दिया और यह पता न चले कि पहले किसे जन्मा, तो कज़ा (न्यायिक फैसला) में उस पर एक ही तलाक पड़ेगी, लेकिन एहतियात के तौर पर दो तलाक मानी जाएंगी। यदि वह फिर से निकाह करना चाहे तो हलाला के बिना नहीं कर सकती। यदि यह पता चल जाए कि पहले कौन पैदा हुआ है, तो उसी के अनुसार तलाक का हुक्म लागू होगा।

کرتا ہے جیسے حیض کی شرط پر تعلیق کرنا دونوں یکساں ہیں مگر فقط دو باتوں میں فرق ہے ایک یہ کہ محبت کی تعلیق فقط اسی مجلس تک جس میں شرط لگائی ہے مقصود رہتی ہے کیونکہ وہ تخییر ہے حتیٰ کہ اگر عورت نے اس مجلس سے کھڑے ہو جانے کے بعد کہا کہ میں تجھے چاہتی ہوں تو طلاق نہ پڑے گی بخلاف تعلیق تعریض کے کہ وہ مجلس بدلنے سے ماند اور تعلیقات کے باطل نہیں ہوتی ہے دوم یہ کہ تعلیق یہ محبت میں اگر عورت اپنی حالت سے خبر دینے میں جھوٹی ہو تو طالقہ ہو جائے گی اور تعلیق تعریض کی شرط میں نیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ وہ ایسی صورت میں طالقہ نہ ہوگی یہ تبیین میں ہے اگر اپنی دو عورتوں سے کہا کہ جب تم دونوں جنوایا کہا کہ جب تم دونوں دو فرزند جنو تو تم طالقہ ہو پس ان میں سے ایک کے بچہ پیدا ہوا تو جب تک دونوں میں سے ہر ایک کے فرزند نہ پیدا ہو تب تک ان میں سے کوئی طالقہ نہ ہوگی اسی طرح اگر دونوں سے کہا کہ جب تم دونوں کو دو حیض آئیں تو تم طالقہ ہو تو بھی یہی حکم ہے اگر دونوں سے کہا کہ جب تم دونوں دو فرزند جنو تو تم طالقہ ہو پھر ان میں سے ایک کے بچہ پیدا ہوا پھر ان میں سے ایک کے دو حیض آئے تو ان میں سے کوئی بیوی مطلقہ نہ ہوگی اور اگر دونوں میں سے ہر ایک کو ایک حیض آیا یا دونوں میں سے ہر ایک سے ایک بچہ پیدا ہوا تو دونوں طالقہ ہو جائیں گی اور یہ شرط نہیں کہ دونوں میں سے ہر ایک کے دو فرزند پیدا ہوں یہ محیط میں ہے۔ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ جب تو بچہ جنے تو تو طالقہ ہے پھر اس نے کہا کہ میں بچہ جنی اور شوہر نے جھٹلایا اور اس وقت تک شوہر اس کے حاملہ ہونے کا اقرار نہیں کر چکا اور نہ حمل ظاہر تھا مگر ڈائی نے ولایت کی گواہی دی تو امام اعظم کے نزدیک ڈائی کی گواہی پر قاضی حکم نہ دے گا اور صاحبین کے نزدیک ڈائی کی گواہی پر وقوع طلاق کا قاضی حکم دے گا یہ شرح

جامع صغیر قاضی خان میں ہے اگر کہا کہ جب تو ایک بچہ جنے تو تو طالقہ ہے پس وہ مردہ بچہ جنی تو طالقہ ہو جائے گی یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے حاکم نے کافی میں لکھا ہے کہ اگر بیوی نے کہا کہ جب تو ایک فرزند جنے تو تو طالقہ ہے پھر اس کا پیٹ گرا جس کی بعضی خلقت ظاہر ہو گئی تھی تو مطلقہ ہو جائے گی اور اگر فقط خون کا لوتھڑا ہو کچھ خلقت ظاہر نہ ہوئی ہو تو اس سے طلاق نہ پڑے گی یہ غایۃ البیان میں ہے۔

اگر کہا کہ اگر تو دو فرزند جنے تو تو طالقہ ہے پھر ایک فرزند جنا تو اس شوہر کی ملک نکاح میں جتی اور دوسرا فرزند ایسی حالت میں جنی کہ اس کے سوائے کسی اور کے نکاح میں تھی پھر یہ عورت کسی وقت میں اسی شوہر کے نکاح میں آئی تو شرط مذکور کی وجہ سے اس پر طلاق نہ پڑے گی اور اگر پہلا فرزند دوسرے شوہر کے ملک میں جنی اور دوسرا فرزند اس شوہر کی ملک میں جنی تو طالقہ ہو جائے گی یہ محیط سرخسی میں ہے بیوی سے کہا کہ اگر تو لڑکا جنے تو طالقہ بیک طلاق ہے اور اگر لڑکی جنے تو طالقہ بدو طلاق ہے پھر وہ لڑکا و لڑکی دونوں جنی اور یہ دریافت نہیں ہوتا کہ پہلے کس کو جنی ہے تو قضا اس پر ایک ہی طلاق پڑے گی اور تنزیہ و احتیاط کی راہ سے اس پر دو طلاق پڑیں گی اور عدت گزر چکی کہ اگر سوئے ان دو طلاق کے کوئی اور طلاق بھی اس کو دی ہو یا عورت باندی ہو جس کے حق میں پوری طلاق دو ہی ہوتی ہے تو جب تک یہ عورت دوسرے شوہر سے حلالہ نہ کرائے تب تک اس کو اپنے نکاح میں نہیں لا سکتا ہے کیونکہ یہ احتمال ہے کہ پہلے لڑکی پیدا ہوئی ہو اور عدت گزر چکی ہے یہ سب اس صورت میں ہے کہ یہ معلوم نہ ہو کہ لڑکا یا لڑکی میں سے کون پہلے پیدا ہوا ہے اور اگر دونوں میں سے پہلا معلوم ہو جائے تو اس میں کچھ وقت و شبہ نہیں یعنی اگر لڑکا ہے تو ایک اور اگر لڑکی ہو تو دو طلاق پڑیں گی اور چونکہ ولادت کی عدت گزر چکی ہند اور دوسرے بچہ کی مشروطہ طلاق نہ پڑے گی پھر اگر بیوی شوہر نے اختلاف کیا تو قول شوہر کا قبول ہوگا کیونکہ

وہی منکر ہے کذافی التعیین اور اگر اس صورت میں عورت ایک خنثیٰ جنی یعنی اس کے لڑکا و لڑکی کی ۱۔ مثال یہ ہے کہ جب تجھے حیض ہو کر پاک ہو کر جھوٹ کہا کہ یہ ہو گیا تو حکم قضاء میں طالقہ ہوئی لیکن دیانۃ اس کے نکاح میں ہے۔ (۱) دو حیض ہوں۔

If there is a sign for both, one divorce will occur, and there will be a pause regarding the second divorce. Then, if it is revealed after the child grows that it is a boy, only one divorce remains; if it is revealed that it is a girl, the second one will also take effect (as per the ruling in Al-Harr-ul-Khar). If she gives birth to one boy and two girls and the first [born] is not known, then by Qada (judicial decree) two divorces will take effect, and by way of caution (ihtiyat), three divorces will take effect. If she gives birth to two boys and one girl, then in such a case, by Qada, one divorce and by caution, three divorces will be applied. If he said to his wife, "If your fetus is a boy, then you are divorced by one talaq, and if it is a girl, you are divorced," and then she gave birth to one boy and one girl, she will not be divorced because "fetus" refers to the whole womb; thus, until the whole womb is a boy or a girl, she will not be divorced. Likewise, if he said, "Whatever is in your womb, if it is a boy, then [the rule of] the remaining issue remains as it is," then the same rule applies because "whatever" (ma) is general, just as the expression "In kana ma fi batnika ghulaman" in Arabic is general. And if he said, "If there is a boy in your womb, you get one divorce, and if there is a girl, you get two divorces," and the rest of the issue remains as it is, then three divorces (1) will take effect; this is in 'Muheet-e-Sursi'.

If he said to his wife, "Every time you give birth to a child, you are divorced," then she gave birth to two children in one womb in such a way that the duration between their births was less than six months, then she will be divorced by the first child, and her Iddah (waiting period) will pass with the second child, and no second divorce will take effect. If she gives birth to two or three children, two divorces will take effect. The intent here is that she gave birth such that there is less than a six-month interval between both children. If she gives birth to three children such that there is a six-month interval between every two children, then three divorces will take effect, and then she will complete her Iddah by three Haiz (menstrual cycles). If he said to his two wives, "Every time you both give birth to a child, you are divorced," and then a child was born to one, then to the second wife, then another was born to the first, then another to the second, but both children of each were from the same womb—such that it became true that each wife gave birth to two children—then the first wife will be divorced by two divorces and her Iddah will be completed by the second child, and the second wife will be divorced by three divorces and her Iddah will also be completed by the second child. If there is an interval of six months or more, up to two years, between the two children of each, then the first wife will be divorced by

two divorces and her Iddah will be completed by the second child, but the lineage of both children will be proven from that husband. And one divorce will fall upon the second wife, and her Iddah will be completed by the first child, and the lineage of her second child will not be proven from her husband. If someone said to his pregnant wife, "When you give birth to any child, you are divorced after the divorce," then he said, "The child you give birth to, if it is a boy, you are divorced," and then she gave birth to a boy, she will be divorced by three divorces. If he said to his wife, "The child in your womb, if it is a boy"—meaning the rest of the issue is as it is—then one divorce will fall upon her because the condition of the oath is that it is in her womb, and it was revealed by birth that there was a boy in her womb; thus, it became clear that the divorce is from that moment, not from the time of birth, even though the Iddah passed upon delivery; therefore, nothing will take effect from the birth. This is in 'Muheet-e-Sursi'.

In 'Kitab-ul-Asl', it is stated that if he said to his wife, "Every time you give birth to any child, you are divorced," and said to that woman, "When you give birth to any boy, you are divorced," and then she gave birth to one boy, then because of both oaths, two divorces will take effect upon her. This is in 'Muheet-e-Sursi'.

---

(1) One divorce because inevitably it is either a boy or a girl, even if we do not recognize it. (2) Because both are in her womb.

दोनों का निशान है तो एक तलाक पड़ेगी और दूसरी तलाक में तवक्कुफ़ (रुकावट) होगा। फिर अगर बच्चा बढ़ने के बाद खुला कि वह लड़का है तो एक ही तलाक रही, और अगर खुला कि लड़की है तो दूसरी भी वाके(लागू) होगी। कज़ा-ए-फ़िल-हर्र-उल-ख़र और अगर एक लड़का और दो लड़कियां जनीं (पैदा कीं) और पहला मालूम नहीं होता तो कज़ा-ए-दो तलाक पड़ेंगी और तंजिह व एहतियात से तीन तलाक पड़ेंगी। और अगर दो लड़के और एक लड़की जनी तो ऐसी सूरत में कज़ा-ए-एक तलाक और एहतियातन तीन तलाक होंगी। अगर बीवी से कहा कि अगर तेरा हमल (गर्भ) लड़का हो तो तू तालिक़ा है एक तलाक से और अगर लड़की हो तो तालिक़ा है, फिर वह एक लड़का व एक लड़की जनी तो तालिक़ा न होगी क्योंकि हमल तो तमाम पेट का नाम है, पस जब तक तमाम पेट लड़का या लड़की न हो तब तक तालिक़ा न होगी। इसी तरह अगर यूं कहा कि जो कुछ तेरे पेट में है अगर लड़का हुआ तो आख़िरा यानी बाकी मसला अपने हाल पर है, तो भी यही हुक्म है क्योंकि जो कुछ (जो कुछ भी) तो आम है, जैसे अरबी में 'इन काना मा फी बतनिका ग़ुलामन' कहने में लफ्ज़ आम है। और अगर यूं कहा कि अगर तेरे पेट में लड़का हो तो तुझे एक तलाक और अगर लड़की हो तो दो तलाक हैं और बाकी सूरत-ए-मसला बहाल खुद रही तो तीन तलाक (१) वाके होंगी। यह 'मुहीत-ए-स्रसी' में है।

अगर बीवी से कहा कि हर बार कि तू एक फ़रज़ंद (औलाद) जने पस तू तालिक़ा है, फिर एक ही पेट में वह दो फ़रज़ंद जनीं, बांय तौर पर कि दोनों की विलादत में छः महीने से कम मुद्दत हुई, तो फ़रज़ंद-ए-अव्वल (पहले बच्चे) से तालिक़ा होगी और फ़रज़ंद-ए-दोम से उसकी इद्दत गुज़र जाएगी और दूसरी तलाक न पड़ेगी। और अगर दो-तीन औलाद जनीं तो दो तलाक वाके होंगी और मुराद आन कि इस तरह जनी कि हर दो फ़रज़ंद के दरमियान छः माह से कम फ़ासला है। और अगर तीन औलाद इस तरह जनीं कि हर दो फ़रज़ंद के दरमियान छः महीना का फ़ासला हो तो तीन तलाक पड़ जाएंगी और फिर तीन हैज़ (मासिक धर्म) से इद्दत पूरी करेगी। अगर अपनी दो औरतों से कहा कि हर बार कि तुम दोनों एक फ़रज़ंद जनों तो तुम तालिक़ा हो, फिर दोनों में से एक के बच्चा पैदा हुआ फिर दूसरी बीवी के पैदा हुआ, फिर पहली के एक और पैदा हुआ फिर दूसरी के दूसरा पैदा हुआ, मगर हर एक के दोनों फ़रज़ंद एक ही पेट से हुए, हत्ता कि यह सादिक़ आया कि हर एक बीवी दो फ़रज़ंद जनी है, तो पहली बीवी बदो तलाक तालिक़ा होगी और दूसरे फ़रज़ंद से उसकी इद्दत पूरी हो जाएगी और दूसरी बीवी तीन तलाक से तालिक़ा होगी और दूसरे फ़रज़ंद से उसकी इद्दत भी पूरी हो जाएगी।

और अगर दोनों में से हर एक के दोनों फ़रज़ंद के दरमियान छः महीना या उससे ज़ायद दो बरस तक का फ़ासला हो तो पहली बीवी दो तलाक से तालिक़ा होगी और दूसरे फ़रज़ंद से उसकी इद्दत पूरी होगी मगर दोनों फ़रज़ंद का नसब उस मर्द से साबित होगा और दूसरी औरत पर एक तलाक पड़ेगी और पहले फ़रज़ंद से उसकी इद्दत पूरी हो जाएगी और उसके दूसरे फ़रज़ंद का नसब उसके शौहर से साबित न होगा। अगर किसी ने अपनी हामिला (गर्भवती) बीवी से कहा कि जब तू कोई फ़रज़ंद जने तो तू बाद-ए-तलाक तालिक़ा है, फिर उससे कहा कि जो फ़रज़ंद तू जने अगर वह लड़का हो तो तालिक़ा है, फिर उस औरत के लड़का पैदा हुआ तो तीन तलाक से तालिक़ा होगी। और अगर बीवी से कहा कि तेरे पेट में जो बच्चा है अगर वह लड़का हो, यानी बाकी मसला बहाल खुद है, तो उस पर एक तलाक पड़ेगी क्योंकि शर्त-ए-कसम यह कि उसके पेट में हो और विलादत से खुला कि उसके पेट में लड़का था, पस ज़ाहिर हुआ कि तलाक उसी वक़्त से है, न कि वक़्त-ए-विलादत से, हालांकि वज़-ए-हमल (बच्चे के जन्म) से इद्दत गुज़र गई, पस विलादत से कुछ वाके न होगी, यह 'मुहीत-ए-स्रसी' में है।

'किताब-उल-असल' में है कि अगर बीवी से कहा कि हर बार कि तू कोई फ़रज़ंद जने तो तू तालिक़ा है और उस औरत से कहा कि जब तू कोई लड़का जने तो तू तालिक़ा है, फिर वह एक लड़का जनी तो दोनों कसम की वजह से उस पर दो तलाक वाके होंगी। यह 'मुहीत-ए-स्रसी' में है।

---

(१) एक तलाक इस वास्ते कि खाँ-म-खां वह लड़का है या लड़की है, अगरचे हम उसको न पहचानें।
(२) क्योंकि उसके पेट में दोनों हैं।

دونوں کا نشان ہے تو ایک طلاق پڑے گی اور دوسری طلاق میں توقف ہوگا پھر اگر بچہ کے بڑھنے کے بعد کھلا کہ وہ لڑکا ہے تو ایک ہی طلاق رہی اور اگر کھلا کہ لڑکی ہے تو دوسری بھی واقع ہوگی کذا فی الحرا لخر اور اگر ایک لڑکا اور دو لڑکیاں جنی اور پہلا معلوم نہیں ہوتا تو قضاء دو طلاق پڑیں گی اور تنزہ و احتیاط سے تین طلاق پڑیں گی اور اگر دو لڑکے اور ایک دختر جنی تو ایسی صورت میں قضاء ایک طلاق اور احتیاطاً تین طلاق ہوں گی اگر بیوی سے کہا کہ اگر تیرا حمل لڑکا ہو تو تو طالقہ بیک طلاق اور اگر لڑکی ہو تو طالقہ ہے پھر وہ ایک لڑکا و ایک لڑکی جنی تو طالقہ نہ ہوگی کیونکہ حمل تو تمام پیٹ کا نام ہے پس جب تک تمام پیٹ لڑکا یا لڑکی نہ ہو تب تک طالقہ نہ ہوگی اس طرح اگر یوں کہا کہ جو کچھ تیرے پیٹ میں ہے اگر لڑکا ہوا تو آخرہ یعنی باقی مسئلہ اپنے حال پر ہے تو بھی یہی حکم ہے کیونکہ جو کچھ تو عام ہے جیسے عربی میں ان کان ما فی بطنک غلاماً کہنے میں لفظ عام ہے اور اگر یوں کہا کہ اگر تیرے پیٹ میں لڑکا ہو تجھے ایک طلاق اور اگر لڑکی ہو تو دو طلاق ہیں اور باقی صورت مسئلہ بحال خود رہی تو تین طلاق (۱) واقع ہوں گی یہ تین میں ہے۔

اگر بیوی سے کہا کہ ہر بار کہ تو ایک فرزند جنے پس تو طالقہ ہے پھر ایک ہی پیٹ میں وہ دو فرزند جنی بایں طور کہ دونوں کی ولادت میں چھ مہینے سے کم مدت ہوئی تو فرزند اول سے طالقہ ہوگی اور فرزند دوم سے اس کی عدت گزر جائے گی اور دوسری طلاق نہ پڑے گی اور اگر دو تین اولاد جنی تو دو طلاق واقع ہوں گی اور مراد آنکہ اس طرح جنی کہ ہر دو فرزند کے درمیان چھ ماہ سے کم فاصلہ ہے اور اگر تین اولاد اس طرح جنی کہ ہر دو فرزند کے درمیان چھ مہینہ کا فاصلہ ہو تو تین طلاق پڑ جائیں گی اور پھر تین حیض سے عدت پوری کرے گی اگر اپنی

دو عورتوں سے کہا کہ ہر بار کہ تم دونوں ایک فرزند جنو تو تم طالقہ ہو پھر دونوں میں سے ایک کے بچہ پیدا ہوا پھر دوسری بیوی کے پیدا ہوا پھر پہلی کے ایک اور پیدا ہوا پھر دوسری کے دوسرا پیدا ہوا مگر ہر ایک کے دونوں فرزند ایک ہی پیٹ سے ہوئے حتیٰ کہ یہ صادق آیا کہ ہر ایک بیوی دو فرزند جنی ہے تو پہلی بیوی بدو طلاق طالقہ ہوگی اور دوسرے فرزند سے اس کی عدت پوری ہو جائے گی اور دوسری بیوی تین طلاق سے طالقہ ہوگی اور دوسرے فرزند سے اس کی عدت بھی پوری ہو جائے گی اور اگر دونوں میں سے ہر ایک کے دونوں فرزند کے درمیان چھ مہینہ یا اس سے زائد دو برس تک کا فاصلہ ہو تو پہلی بیوی دو طلاق سے طالقہ ہوگی اور دوسرے فرزند سے اس کی عدت پوری ہوگی مگر دونوں فرزند کا نسب اس مرد سے ثابت ہوگا اور دوسری عورت پر ایک طلاق پڑے گی اور پہلے فرزند سے اس کی عدت پوری ہو جائے گی اور اس کے دوسرے فرزند کا نسب اس کے شوہر سے ثابت نہ ہوگا اگر کسی نے اپنی حاملہ بیوی سے کہا کہ جب تو کوئی فرزند جنے تو تو بعد طلاق طالقہ ہے پھر اس سے کہا کہ جو فرزند تو جنے اگر وہ لڑکا ہو تو طالقہ ہے پھر اس عورت کے لڑکا پیدا ہوا تو تین طلاق سے طالقہ ہوگی اور اگر بیوی سے کہا کہ تیرے پیٹ میں جو بچہ ہے اگر وہ لڑکا ہو یعنی باقی مسئلہ بحال خود ہے تو اس پر ایک طلاق پڑے گی کیونکہ شرط قسم یہ کہ اس کے پیٹ میں ہو اور ولادت سے کھلا کہ اس کے پیٹ میں لڑکا تھا پس ظاہر ہوا کہ طلاق اسی وقت سے ہے نہ وقت ولادت سے حالانکہ وضع حمل سے عدت گزر گئی پس ولادت سے کچھ واقع نہ ہوگی یہ محیط سرسی میں ہے۔

کتاب الاصل میں ہے کہ اگر بیوی سے کہا کہ ہر بار کہ تو کوئی فرزند جنے تو تو طالقہ ہے اور اس عورت سے کہا کہ جب تو کوئی لڑکا جنے تو تو طالقہ ہے پھر وہ ایک لڑکا جنی تو دونوں قسم کی وجہ سے اس پر دو طلاق واقع ہوں گی یہ محیط سرسی میں ہے۔

(۱) ایک طلاق اس واسطے خواہ مخواہ وہ لڑکا ہے یا لڑکی ہے اگر چہ ہم اس کو نہ پہچانیں۔ (۲) کیونکہ اس کے پیٹ میں دونوں ہیں۔

Kitab-ul-Talaq 391 If he suspended the divorce upon her pregnancy, then until two years (1) have passed from the time of the oath, she will not be 'taliqa' (divorced). It is recommended (mandub) to have her undergo 'istibra' (checking for non-pregnancy) before having intercourse with her, because there is a possibility that she might not be pregnant at that time, so the oath will be realized upon a future pregnancy, as stated in *Anhar al-Faiq*. If he said to his wife, "If you are not pregnant, then you are divorced," and then she gave birth in less than two years from the time of the oath, in a legal judgment (qada), divorce will not occur. But if she gives birth after two years—even if it is just one day more—she will be 'taliqa'. If she gets her period after the oath, he should not have intercourse with her due to the possibility that she might not be pregnant; similarly, if she does not get her period, he should not have intercourse with her until delivery. This is in *Fatawa Qadi Khan*. If he said to a woman, "If I propose to you or marry you, you are divorced," and then he first proposed to her and then married her, she will not be divorced. If he married her before proposing—for example, if a *fuduli* (unauthorized agent) married that woman to this man and the man accepted, and the woman heard and permitted the act—then the aforementioned woman will be divorced. This is a summary narrated from Imam Abu Yusuf. A man once said to two women who were not his wives, "If I propose to both of you or marry you, you both are divorced." Then he proposed to both and married both; neither will be divorced. If he married both in one contract or two without proposing, both will be divorced. If he proposed to one and then married her, neither will be divorced. If he proposed to one and then married both, both will be divorced. This is in *Al-Muhit*. If he swore an oath in Persian, for example saying, "Agar fulan anjawaham pas u taliqa ast" (If I propose to so-and-so, she is divorced) or said "Har zane ra ke najwaham" (Any woman I propose to), then in places where this word means proposal (engagement) in their language, the oath will not be valid; meaning, divorce cannot occur through a proposal because there is no ownership of marriage, hence the oath is void (laghu). Where the word 'khaham' (wish/want) implies marriage, the oath will be valid provided that was his intention. Thus, if he marries her, divorce will occur. In the custom of our region, this word is intended for marriage, so the oath will be valid, and he will not be considered a breaker of the oath (hanith) by just proposing. When he marries, divorce will occur. If someone knows the reality of the word—that it is for engagement—and swore the oath in this manner, then later claimed he meant "engagement," his claim will not be accepted in a legal judgment, though it will be accepted in matters of conscience (diyanat), as stated in *Al-Dhakheera*. In Persian, if he said, "Agar fulan ra khaham nikaham" (If I

wish to marry so-and-so), this is equivalent to saying, "If I marry so-and-so." If he said, "Agar zan aram" (If I bring a woman), the jurists (Mashaikh) have differed, and the fatwa is that this statement will be applied to the consummation of marriage (*zafaf*).

(1) Meaning, to verify through menstruation—without intercourse—that her womb is free from pregnancy. (2) Likewise in the language (dictionary). (3) Because the oath became associated with the proposal, and at that time, it was not the place for divorce. (4) Perhaps in his region, the legal judgment is considered, and in India, the aforementioned custom is not credible; therefore, the requirement of the judgment based on the original Persian idiom will be in both ways in matters of conscience. Understand, and Allah knows best. (1) Even if it is one day extra.

किताब-उत-तलाक 391 यदि तलाक को उसके गर्भवती होने पर मुअल्लक (शर्तिया) किया, तो जब तक कसम के वक्त से उस पर दो साल से ज्यादा (1) न गुज़र जाएं, तब तक वह 'तलिक़ा' (तलाकशुदा) नहीं होगी। और यह मन्दूब (मुस्तहब) है कि उससे वती (सहवास) करने से पहले उसका इस्तबरा (गर्भाशय की सफाई की जांच) कर ले, क्योंकि यह संभावना है कि उस वक्त वह गर्भवती न हो, तो कसम आइंदा के حمل (गर्भ) पर वाके(लागू) होगी, कज़ा फी अनहरुल फाइक। अगर बीवी से कहा कि अगर तू गर्भवती न हो तो तू 'तलिक़ा' है, फिर कसम के वक्त से दो साल से कम में उसके बच्चा पैदा हुआ, तो हुक्म-ए-कज़ा (अदालती फैसले) में उस पर तलाक नहीं होगी। और अगर दो साल से ज्यादा में, भले ही एक दिन ही ज्यादा हो, बच्चा जने, तो वह 'तलिक़ा' हो जाएगी। अगर कसम के बाद उसे हैज़ (मासिक धर्म) आया, तो उससे قرب (नज़दीकी/सहवास) न करे, इस संभावना के कारण कि वह गर्भवती न हो। इसी तरह अगर उसे हैज़ न आए, तब भी उससे قرب नहीं करनी चाहिए जब तक कि وضع-ए-हमल (बच्चे का जन्म) न हो जाए। यह फतावा काज़ी खान में है। अगर औरत से कहा कि अगर मैं तुझे खुतबा दूँ या तुझे निकाह में लूँ तो तू 'तलिक़ा' है, फिर पहले उसे खुतबा किया, फिर उससे निकाह कर लिया, तो वह 'तलिक़ा' नहीं होगी। और अगर खुतबे से पहले उससे निकाह किया, यहाँ इस तरह कि किसी फुज़ूली (बिचौलिए) ने बीच में उस औरत का उस मर्द से ब्याह कर दिया और मर्द ने कुबूल कर लिया और औरत को खबर पहुँची तो उसने बीच के काम की इजाज़त दे दी, तो उक्त औरत 'तलिक़ा' हो जाएगी। यह इमाम अबू यूसुफ से मरवी (वर्णित) है कि एक मर्द ने दो औरतों से, जो उसके निकाह में नहीं हैं, यूं कहा कि अगर मैं तुम दोनों को खुतबा दूँ या तुम से निकाह करूँ तो तुम दोनों 'तलिक़ा' हो। फिर उन दोनों को खुतबा दिया, फिर दोनों से निकाह कर लिया, तो दोनों में से कोई भी 'तलिक़ा' नहीं होगी। और अगर बिना दोनों को खुतबा दिए, दोनों से एक अक़द (निकाह) या दो अक़दों में निकाह कर लिया, तो दोनों 'तलिक़ा' हो जाएंगी। और अगर एक को खुतबा दिया फिर उससे निकाह कर लिया, तो दोनों में से कोई 'तलिक़ा' नहीं होगी। और अगर एक को खुतबा दिया फिर दोनों से निकाह कर लिया, तो दोनों 'तलिक़ा' हो जाएंगी। यह 'मुहीत' में है। अगर फारसी ज़बान में कसम खाई, मिसाल के तौर पर यूं कहा: 'अगर फलान अंजवा हम पस ऊ तलिक़ा अस्त' (अगर मैं फलां से मंगनी करूँ तो वह तलाकशुदा है)। या कहा: 'हर ज़ने रा कि नज़वा हम' (जिस भी औरत की मैं मंगनी करूँ) तो जिन मुकामात (स्थानों) में यह लफ्ज़ उन लोगों की ज़बान में खुतबा यानी मंगनी की तफ़सीर (अर्थ) होता है, वहां कसम मुनअकिद (लागू) नहीं होगी, यानी खुतबे से तलाक नहीं हो सकती क्योंकि निकाह का मालिकाना हक नहीं है, इसलिए कसम 'लघू' (व्यर्थ) है। और जहां कहीं इस लफ्ज़ 'खाहम' (चाहूँ) से निकाह मुराद होता है, तो कसम

मुनअकिद हो जाएगी बशर्ते कि कसम से उसकी मुराद भी यही हो। तो अगर निकाह किया, तो तलाक वाके हो जाएगी। और हमारे दयार (क्षेत्र) के उर्फ़(रिवाज) में उन लोगों की मुराद इससे निकाह ही हुआ करती है, तो कसम मुनअकिद हो जाएगी और खुतबा करने से वह 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा। तो जब निकाह करेगा, तो तलाक वाके हो जाएगी। और अगर कोई शख्स इस लफ्ज़ की हकीकत से वाकिफ हो कि यह मंगनी के वास्ते है, और उसने इस तरह कसम खाई, फिर कहा कि मैंने इस लफ्ज़ से मंगनी मुराद ली थी, तो हुक्म-ए-कज़ा में उसकी तस्दीक (पुष्टि) नहीं होगी और दयानत (धार्मिक अंतरात्मा) में उसकी तस्दीक की जाएगी, कज़ा फी ज़खीरा। फारसी में कहा: 'अगर फलान रा खाहम निकहम' (अगर मैं फलां से निकाह करना चाहूँ)। तो यह इस कौल (कथन) के बराबर है कि अगर फलां औरत से निकाह करूँ। अगर यूं कहा कि 'अगर ज़न आरम' यानी अगर औरत लाऊं तो इसमें मशाइख ने इख्तिलाफ (मतभेद) किया है और फतवा इस कौल पर है कि इसे 'ज़फ़ाफ' (विदाई) पर रखा जाएगा।

(1) यानी वती के बिना हैज़ के ज़रिए उसके रहम (गर्भाशय) का حمل (गर्भ) से पाक होना मालूम कर ले। (2) कज़ा फी लुगह (ऐसा ही भाषा में है)। (3) क्योंकि कसम खुतबे से मुतहमिल (संभावित) हो गई और उस वक्त निकाह का महल (स्थान) नहीं था। (4) शायद अपने क्षेत्र में हुक्म-ए-कज़ा का एतबार किया है और हिंदुस्तान में उक्त उर्फ़ मोतबर नहीं है, लिहाज़ा असल फारसी मुहावरे पर हुक्म का इक्तिज़ा (मांग) दयानत में दोनों तरह होगा, फहम, वल्लाहु आलम (समझ लें, अल्लाह बेहतर जानता है)। (1) अगरचे एक रोज़ ज़ायद हो।

کتاب الطلاق ۳۹۱ طلاق کو اس کے حاملہ ہونے پر معلق کیا تو جب تک قسم کے وقت سے اس پر دو برس سے زیادہ (۱) میں نہ بنے تب تک طالقہ نہ ہوگی اور یہ مندوب ہے کہ اس سے وطی کرنے سے پہلے اس کا استبراء کرائے کیونکہ احتمال ہے کہ اس وقت وہ حاملہ نہ ہو تو قسم آئندہ حمل پر واقع ہوگی کذا فی انہر الفائق۔ اگر بیوی سے کہا کہ اگر تو حاملہ نہ ہو تو تو طالقہ ہے پھر قسم کے وقت سے دو برس سے کم میں اس کے بچہ پیدا ہوا تو حکم قضاء میں اس پر طلاق نہ ہوگی اور اگر دو برس سے زائد میں اگر چہ ایک ہی روز زیادہ ہو بچے جنے تو طالقہ ہوگی اگر قسم کے بعد اس کو حیض آیا اس سے قربت نہ کرے بسبب اس احتمال کے کہ وہ حاملہ نہ ہو اسی طرح اگر حائضہ نہ ہوئی تو بھی اس سے قربت نہ کرنا چاہیے یہاں تک کہ وضع حمل ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اگر عورت سے کہا کہ اگر میں تجھے خطبہ دوں یا تجھے نکاح میں لوں تو تو طالقہ ہے پھر پہلے اس کو خطبہ کیا پھر اس سے نکاح کر لیا تو طالقہ نہ ہوگی اور اگر خطبہ سے پہلے اس سے نکاح کیا یہاں طور یہ کہ کسی فضولی درمیان میں اس عورت کو اس مرد سے بیاہ دیا اور مرد نے قبول کیا اور عورت کو خبر پہنچی تو اس نے درمیان کے کام کی اجازت دے دی تو عورت مذکورہ طالقہ ہوگی یہ خلاصہ ہے امام ابو یوسف سے مروی ہے کہ ایک مرد نے دو عورتوں سے اس کے نکاح میں نہیں ہیں یوں کہا کہ اگر میں تم دونوں سے خطبہ کروں یا تم سے نکاح کروں تو تم دونوں طالقہ ہو پھر ان دونوں سے خطبہ کیا پھر دونوں سے نکاح کر لیا تو دونوں میں سے کوئی طالقہ نہ ہوگی اور اگر بدون اس کے دونوں سے خطبہ کرنے کے دونوں سے ایک عقد میں یا دو عقدوں میں نکاح کر لیا تو دونوں طالقہ ہو جائیں گی اور اگر ایک کو خطبہ کیا پھر اس سے نکاح کر لیا تو دونوں میں سے کوئی طالقہ نہ ہوگی اور اگر ایک کو خطبہ کیا پھر دونوں سے نکاح کر لیا تو دونوں طالقہ ہو جائیں گی یہ محیط میں ہے۔ اگر زبان فارسی میں قسم کھائی

مثلاً یوں کہا اگر فلاں انجوا ہم پس او طالقہ است۔ یا کہا ہر زنے را کہ نجواہم۔ تو جن مقامات میں یہ لفظ ان لوگوں کی زبان میں خطبہ یعنی منگنی کی تفسیر ہوتا ہے وہاں قسم منعقد نہ ہوگی یعنی خطبہ سے طلاق نہیں ہوسکتی بسبب عدم ملک نکاح کے پس قسم لغو ہے اور جہاں کہیں اس لفظ خواہم سے نکاح مراد ہوتا ہے تو قسم منعقد ہو جائے گی بشرطیکہ قسم سے اس کی مراد بھی یہی ہو پس اگر نکاح کیا تو طلاق واقع ہو جائے گی اور ہمارے دیار کے عرف میں ان لوگوں کی مراد اس سے نکاح ہی ہوا کرتی ہے پس قسم منعقد ہو جائے گی اور خطبہ کرنے سے حانث نہ ہوگا پس جب نکاح کرے گا تو طلاق واقع ہو جائے گی اور اگر کوئی شخص اس لفظ کی حقیقت سے واقف ہو کہ یہ منگنی کے واسطے ہے اور اس نے اس طرح قسم کھائی پھر کہا کہ میں نے اس لفظ سے منگنی مراد رکھی تھی تو حکم قضاء میں اس کی تصدیق نہ ہوگی اور دیانت میں اس کی تصدیق کی جائے گی کذا فی الذخیرہ فارسی میں کہا اگر فلاں را خواہم نکھم۔ تو یہ بمنزلہ اس قول کے ہے کہ اگر فلاں عورت سے نکاح کروں اگر یوں کہا کہ اگر زن ارم یعنی اگر عورت لاؤں تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا اور فتویٰ اس قول پر ہے کہ یہ قول زفاف پر رکھا جائے گا

(۱) یعنی بدون وطی کے حیض سے اس کے رحم کا حمل سے پاک ہونا دریافت کرلے۔ (۲) کذا فی اللغہ۔ (۳) کیونکہ قسم خطبہ سے متحمل ہوگئی اور اس وقت محل طلاق نہ تھی۔ (۴) شاید اپنے دیار میں حکم قضاء کا اعتبار کیا ہے اور ہندوستان میں عرف مذکور معتبر نہیں لہذا اصل محاورہ فارسی پر حکم کا اقتضاء دیا نے دونوں طرح ہوگا فاہم واللہ اعلم۔ (۱) اگر چہ ایک روز زائد ہو۔

Fatawa-e-Alamgiri... Volume (1)... 392... Kitab-ut-Talaq

(This page discusses complex legal scenarios regarding conditional divorce in the context of marriage. It details various fatwas regarding phrasing in Persian or Urdu, such as "If I marry you, you are divorced." The text analyzes whether the divorce occurs automatically upon the marriage contract or requires the consummation of the marriage. It references authorities like Fatawa-e-Sughra and Fatawa-e-Qazi Khan to explain that divorce does not necessarily take effect in every conditional scenario, specifically noting that if a man marries his own wife or a woman he is already married to, the condition might not trigger a divorce. The text also clarifies situations involving promises made to parents about marriage, and the implications of marrying daughters of specific people who were not born at the time of the oath. It concludes that in many of these hypothetical or complex conditions, divorce does not occur.)

(Note: The text deals with the technical jurisprudence of Hanafi Islamic law regarding the conditions of divorce (Talaq) and marriage contracts (Nikah).)

फ़तावा-ए-आलमगीरी... जिल्द (1)... 392... किताब-उत-तलाक

(मूल पाठ में उन जटिल कानूनी स्थितियों का वर्णन है जिनमें एक व्यक्ति किसी महिला से निकाह करने या किसी विशेष परिस्थिति में तलाक की शर्तों का उपयोग करता है। उदाहरण के तौर पर, यदि कोई फ़ारसी या उर्दू में कहता है, "अगर मैं तुमसे निकाह करूँ तो तुम पर तलाक है," तो इसका अर्थ यह निकाला जाता है कि निकाह के बंधन में बंधते ही तलाक प्रभावी होगा या नहीं। इसमें फ़तवा-ए-सुग़रा और फतावा-ए-काजी खान के उदाहरणों का उल्लेख है, जहाँ विभिन्न स्थितियों में निकाह और तलाक के असर पर चर्चा की गई है। मुख्य रूप से इसमें यह स्पष्ट किया गया है कि कब तलाक प्रभावी होता है और कब नहीं।)

(संक्षेप में: यह पृष्ठ कानूनी बारीकियों के बारे में है कि विवाह अनुबंध (निकाह) की शर्तों के साथ तलाक का जुड़ाव कैसे काम करता है। इसमें विभिन्न उलमा (विद्वानों) के दृष्टिकोण दिए गए हैं कि क्या तलाक केवल निकाह के बाद प्रभावी होता है या शारीरिक संबंध (वति) के बाद।)

قال اگر میں نے نکاح کرنے سے طلاق نہ ہوگی جب اس کو اپنے گھر رخصت کرالائے تو طلاق وغیرہ جو کچھ جزائے قسم ہو واقع ہوگی اگر فارسی میں کہا کہ اگر دختر فلاں مرا بہ بند و ے رطلاق۔ یعنی اگر فلاں کی دختر مجھے دے دیں تو اس کو طلاق ہے پھر اس عورت سے نکاح کیا تو طلاق نہ پڑے گی قال اگر میں جب اپنے یہاں لائے تو طلاق پڑ جائے گی لیکن ہمارے محاورہ میں ملک نکاح پر واقع ہو، صواب ہے فاہم۔ اگر کہا کہ اگر دختر فلاں را بزنی دہند میں۔ یا کہا بز نے داد ہ شود میں اور باقی مسئلہ اپنے حال پر رہے تو بھی مختار یہ ہے کہ اس پر طلاق نہ پڑے گی قال اگر ہم ہمارے یہاں پڑنا اقرب ہے واللہ اعلم فتاویٰ نفسی میں ہے کہ فارسی میں کہا اگر فلاں کار کنم ہر زنے کہ تواجہم خواستن ازمن بطلاق۔ پھر اس شخص نے یہ فعل کیا پھر ایک عورت سے نکاح کیا تو وہ طالقہ نہ ہو گی فتاویٰ صغری میں ہے کہ اگر اپنی منکوحہ سے فارسی میں کہا کہ اگر تر ابز نے کنم پس تو طالقہ ہستی یا عربی میں تزوجک کہا اور مترجم کہتا ہے یا اردو میں یہ کہا کہ اگر میں تجھ سے نکاح کروں تو تو طالقہ ہے تو اس صورت میں نکاح کرنا اس کے ساتھ عقد کرنے پر رکھا جائے گا اور وطی کرنے پر نہیں ہوگا اسی طرح اگر فارسی میں کہا کہ اگر تر انکاح کنم پس تو طالقہ ہستی۔ اور وہ منکوحہ ہے تو اس سے وطی کرنے سے طلاق نہ ہوگی ہاں اگر اس کو طلاق دے کر پھر اس سے نکاح کرے تو طالقہ ہو جائے گی اور اگر اپنی منکوحہ یا ایسی عورت سے نکاح حلال نہیں ہے یوں کہا کہ ان نکحتک فانت طالق تو طلاق تو وطی کی طرف منصرف ہوگا نہ کہ اپنی بیوی کو طلاق دے کر پھر اس سے کر لیا تو وہ طالقہ نہ ہو گی کذا فی الخلاصۃ۔

اگر کسی نے کہا کہ اگر میں ایسی عورت سے نکاح کروں جس کا شوہر تھا تو وہ طالقہ ہے پھر اپنی بیوی کو ایک طلاق بائنہ دے کر اس سے نکاح کر لیا تو وہ طالقہ نہ ہوگی یہ تجنیس و مزید میں ہے اگر کہا کہ اگر میں نے فلاں عورت سے زنا کیا یا اس کو مخاطب کر کے کہا کہ اگر میں نے تجھ سے زنا کیا تو میری ہر بیوی جس سے میں نکاح کروں وہ طالقہ ہے پھر اس عورت سے زنا کر کے اس سے نکاح کر لیا تو طالقہ نہ ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر اپنے والدین سے کہا کہ اگر تم نے میری کسی عورت سے تزویج کر دی تو وہ تین طلاق سے طالقہ ہے پھر انہوں نے بدوں اس کے علم کے کسی عورت سے اس کی تزویج کر دی تو وہ طالقہ نہ ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے اگر اپنے والد سے کہا کہ اگر تم نے میری کسی عورت سے تزویج کر دی تو وہ عورت طالقہ ہے پھر انہوں نے اس کے حکم کے سے کسی عورت سے اس کی تزویج کر دی تو مشائخ نے فرمایا کہ یہ قسم صحیح نہیں اور وہ عورت طالقہ نہ ہوگی اور شیخ ابوبکر محمد بن الفضل نے فرمایا کہ قسم صحیح اور عورت طالقہ ہوگی اور یہی صحیح ہے ایک نے کہا کہ اگر میں نے فلاں شخص کی دختروں میں سے کسی عورت سے نکاح کیا تو وہ طالقہ ہے حالانکہ فلاں شخص نہ کوئی دختر نہیں ہے پھر اس کے ایک دختر پیدا ہوئی پھر قسم کھانے والے نے اس سے نکاح کیا تو مشائخ نے فرمایا کہ قسم میں حانث نہ ہوگا اور اس قسم میں شرط ہے کہ قسم کھانے کے وقت دختر موجود ہو اور بعد قسم کے جو پیدا ہو وہ قسم کے تحت میں داخل نہ ہوگی ایک نے کہا کہ اگر میں نے کسی عورت سے نکاح کیا جب تک میں کوفہ میں ہوں تو وہ طالقہ ہے پھر کوفہ چھوڑ دیا پھر دوبارہ اس میں عود کر آیا پھر کسی عورت سے نکاح کیا تو وہ طالقہ نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک نے کہا کہ اگر میں نے فلاں عورت سے نکاح کیا ابد تک تو وہ طالقہ ہے پھر اس سے ایک مرتبہ نکاح کیا اور وہ طالقہ ہوگئی پھر اس سے دوسری بار نکاح کیا تو طالقہ نہ ہوگی ایک نے

اجنبیہ عورت سے کہا کہ جب تک تو میرے نکاح میں ہے تب تک ہر عورت جس سے میں نکاح کروں وہ طالقہ ہے پھر اس اجنبیہ سے نکاح کیا پھر اس پر دوسری عورت سے نکاح کیا تو اس پر طلاق نہ پڑے گی

---

۱) یعنی تزوج، بزنے گرفتن دونوں معنی میں آتا ہے پس یہاں قرینہ سے عقد ہوگا۔ ۲) نسخہ اصل میں عبارت موہم ہے اور یہ ابہام ہے تو یہ ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔

Fatawa-e-Alamgiri Vol. 2, page 393, Kitab-ut-Talaq

And if he said: "If I marry you, then as long as you are in my nikah, every woman I marry is divorced," and the rest of the mentioned issue occurs as it is, then the divorce will fall upon the second woman; this is in Wajiz-e-Kardari. A woman is a divorced woman of a man; that man said: "If I marry this woman, then the Halal of Allah is Haram upon me." Then he married that woman, so divorce will occur upon her. He said to his wife: "If I perform any nikah while I am alive, then the Halal of Allah is Haram upon me." Then he said: "If I perform any nikah upon you, then divorce is incumbent upon you." Then he married a woman; so, because of the first category, one divorce will occur upon each of both women, and because of the second category, another divorce will occur upon one of them. However, it will occur upon only one of them, so the husband has the choice to designate whichever one he wishes. This is in Fath-ul-Qadir. One person said: "If I marry any woman for five years, she is divorced." Then in the fifth year, he married a woman, so she will become divorced. This is in Tanis wa Mazeed. He said to a woman: "If I marry you, you are divorced before that." Then he married her; Imam Abu Yusuf said divorce will occur, and Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad said it will not occur. This is in Fath-ul-Qadir.

Someone said to his wife: "If I marry any woman upon you, then whoever I marry is divorced." Then he gave a Talaq-e-Bain to his wife, then married another woman during her Iddah; she will not be divorced. One said: "If I marry Zainab after Hind, then both are divorced." Then he married both in the same way, or said: "I will marry Hind along with Zainab," then married both at the same time, or said: "I will marry Hind upon Zainab," then while Zainab was still there, he married Hind upon her; in all these cases, divorce will fall upon both. If he did not maintain the sequence of the condition but married in the opposite sequence, then neither will be divorced. One said: "If I marry Hind before Zainab, both are divorced." Then he married Zainab, so she will also be divorced, and there will be no delay until the nikah of Hind. Then when he married Hind, she will not be divorced. And if he said: "I married Hind shortly before Zainab," then both are divorced. Then he married Zainab; she will not be divorced unless he immediately marries Hind (1) after her. But if he married Hind immediately, Zainab is divorced, and Hind is not. One married the bondmaid of another, then said to the bondmaid: "If your master dies, you are divorced by two divorces." Then her master died—and this refers to his heir—then divorce will fall upon the bondmaid. And according to Imam Abu Yusuf and Imam Abu Hanifa, she

will not be Halal for this man until she performs Nikah with another man and performs Halala. This is in Kafi. It is narrated in Muntaqa from Imam Abu Yusuf that someone said: "If I marry one woman after another, she is divorced." Then he married one woman, then after that married two women in one contract; one of the second two will be divorced, and the choice will be his to designate whichever one he wishes. And if he married two women in one contract, then married one woman, the last one will be divorced. One said: "If I marry two women in one contract, then one woman, then both are divorced." Then he married three women, so two of them will be divorced, and he will have the choice to declare which two. This is in Muheet-e-Sarakhsi.

A man has three wives. He said to one of them: "If I divorce you, the other two are divorced." Imam Shafi'i and others said: "By someone's saying, the Halal of Allah can never become Haram, so the statement is invalid." Imam Abu Hanifa and others said: "Yes, but he will be held accountable for the sin of his speech; he must pay the Kaffarah (expiation) for the oath, and the entire text is in the translator's Ayn-ul-Hidaya and Tafsir." (1) So much so that if he did not do it, she was not divorced.

फतावा-ए-आलमगीरी जिल्द 2, पृष्ठ 393, किताब-उत-तलाक

और अगर यों कहा कि अगर मैं तुझ से निकाह करूँफिर जब तक तू मेरे निकाह में हो तब तक हर औरत जिससे निकाह करूँउसको तलाक है और बाकी मसला मजकूर ब-हालत वाक़े हो तो दूसरी औरत पर तलाक पड़ेगी, यह वजीज़-ए-करदरी में है। एक औरत किसी मर्द की मुतल्लका है, उस मर्द ने कहा कि अगर मैं इस औरत से निकाह करूँ तो हलाल-ए-इलाही मुझ पर हराम है, फिर उस औरत से निकाह किया तो उस पर तलाक वाक़े होगी। अपनी बीवी से कहा कि अगर मैंने तेरे ऊपर जब तक ज़िंदा हूँ कोई निकाह किया तो हलाल-ए-इलाही मुझ पर हराम है, फिर कहा कि अगर मैंने तुझ पर कोई निकाह किया तो तुझ पर तलाक वाजिब है, फिर उस पर एक औरत से निकाह किया तो पहली किस्म की वजह से दोनों औरतों में से हर एक पर एक तलाक वाक़े होगी और दूसरी किस्म की वजह से दूसरी एक तलाक वाक़े होगी, मगर उनमें से किसी एक पर वाक़े होगी, पस शौहर को इख्तियार है कि दोनों में से जिसकी तरफ चाहे फेरे, यह फतह-उल-क़दीर में है। एक ने कहा कि अगर मैंने पाँच बरस तक किसी औरत से निकाह किया तो वह तालका है, फिर पाँचवें बरस में एक औरत से निकाह किया तो वह तालका हो जाएगी, यह तनीस व मज़ीद में है। एक औरत से कहा कि अगर मैंने तुझ से निकाह किया तो उससे पहले तू तालका है, फिर उससे निकाह किया तो इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि तलाक पड़ जाएगी और इमाम अबू हनीफा व इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि नहीं पड़ेगी, यह फतह-उल-क़दीर में है।

किसी ने बीवी से कहा कि अगर मैंने तुझ पर किसी औरत से निकाह किया तो जिससे निकाह करूँ वह तालका है, फिर बीवी को तलाक-ए-बाइन दे दी, फिर उसकी इद्दत में दूसरी औरत से निकाह किया तो वह तालका न होगी। एक ने कहा कि अगर मैं हिंद के बाद ज़ैनब से निकाह करूँ तो दोनों तालका हैं, फिर दोनों से इसी तरह निकाह किया, या यों कहा हिंद से ज़ैनब के साथ निकाह करूँ फिर दोनों से साथ ही निकाह किया, या यों कहा था कि हिंद से ज़ैनब के ऊपर निकाह करूँफिर ज़ैनब के होते हुए उसके ऊपर हिंद से निकाह किया तो इन सब सूरतों में दोनों पर तलाक पड़ जाएगी। अगर दोनों से शर्त की तरतीब न रखी बल्कि इसके बरखिलाफ तरतीब से निकाह किया तो दोनों में से कोई तालका न होगी। एक ने कहा कि अगर मैंने ज़ैनब से पहले हिंद से निकाह किया तो दोनों तालका हैं, फिर ज़ैनब से निकाह किया तो वह भी तालका हो जाएगी और हिंद के निकाह तक तवक़्फ़ु न होगा, फिर जब हिंद से निकाह किया तो वह तालका न होगी। और अगर यों कहा कि मैंने ज़ैनब से कुछ पहले हिंद से निकाह किया तो दोनों तालका हैं, फिर ज़ैनब से निकाह किया तो वह

तालका न होगी जब तक कि उसके बाद ही फ़ौरन हिंद से निकाह (1) न करे। लेकिन अगर फ़ौरन हिंद से निकाह कर लिया तो ज़ैनब तालका हो गई और हिंद तालका न होगी। एक ने दूसरे की बांदी से निकाह किया, फिर बांदी से कहा कि अगर तेरा मालिक मर गया तो तू दो तलाक से तालका है, फिर उसका मालिक मर गया और यही मुराद उसका वारिस है, तो बांदी पर तलाक पड़ जाएगी। और इमाम अबू यूसुफ व इमाम अबू हनीफा के नज़दीक इस मर्द के वास्ते हलाल न होगी जब तक कि किसी दूसरे मर्द से निकाह करके हलाला न कराए, यह काफी में है। मुंतक़ा में इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि किसी ने कहा कि अगर मैं एक औरत के बाद दूसरी औरत से निकाह करूँ तो वह तालका है, फिर उसने एक औरत से निकाह किया, फिर उसके बाद दो औरतों से एक ही अक़द में निकाह किया तो दूसरी दोनों में से एक तालका होगी और इख्तियार उसी को होगा कि जिस पर चाहे वाक़े करे। और अगर दो औरतों से एक अक़द में निकाह किया, फिर एक औरत से निकाह किया तो भी आख़िर वाली तालका होगी। एक ने कहा कि अगर मैं दो औरतों से एक अक़द में निकाह करूँ फिर एक औरत से, तो वे दोनों तालका हैं, फिर उसने तीन औरतों से निकाह किया तो उनमें से दो तालका होंगी और उसको इख्तियार होगा कि जिन दो के हक़ में चाहे बयान करे, यह मुहीत-ए-सरख़सी में है।

एक मर्द की तीन औरतें हैं, उसने उनमें से एक औरत से कहा कि अगर मैं तुझे तलाक दूँ तो दूसरी दोनों तालका हैं। इमाम शाफ़ई वग़ैरह ने कहा कि किसी के कहने से हलाल-ए-इलाही कभी हराम नहीं हो सकता, पस क़ौल बातिल है। इमाम अबू हनीफा वग़ैरह ने कहा कि हाँ, लेकिन वह कलाम के जुर्म में माख़ूज़ होगा, क़सम का कफ़्फ़ारा अदा करे और तमाम कलाम मुतरजिम के ऐन-उल-हिदाया व तफ़सीर में है। (1) हत्ता कि अगर न किया तो तालका न हुई।

اور اگر یوں کہا کہ اگر میں تجھ سے نکاح کروں پھر جب تک تو میرے نکاح میں ہو تب تک ہر عورت جس سے نکاح کروں اس کو طلاق ہے اور باقی مسئلہ مذکور بحالہ واقع ہو تو دوسری عورت پر طلاق پڑے گی یہ وجیز کر دری میں ہے ایک عورت کسی مرد کی مطلقہ ہے اس مرد نے کہا کہ اگر میں اس عورت سے نکاح کروں تو حلال الہی مجھ پر حرام ہے پھر اس عورت سے نکاح کیا تو اس پر طلاق واقع ہوگی اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں نے تیرے اوپر جب تک زندہ ہوں کوئی نکاح کیا تو حلال الہی مجھ پر حرام ہے پھر کہا کہ اگر میں نے تجھ پر کوئی نکاح کیا تو تجھ پر طلاق واجب ہے پھر اس پر ایک عورت سے نکاح کیا تو پہلی قسم کی وجہ سے دونوں عورتوں میں سے ہر ایک پر ایک طلاق واقع ہوگی اور دوسری قسم کی وجہ سے دوسری ایک طلاق واقع ہوگی مگر ان میں سے کسی ایک پر واقع ہوگی پس شوہر کو اختیار ہے کہ دونوں میں سے جس کی طرف چاہے پھیرے یہ فتح القدیر میں ہے ایک نے کہا کہ اگر میں نے پانچ برس تک کسی عورت سے نکاح کیا تو وہ طالقہ ہے پھر پانچویں برس میں ایک عورت سے نکاح کیا تو وہ طالقہ ہو جائے گی یہ تنیس و مزید میں ہے ایک عورت سے کہا کہ اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا تو اس سے پہلے تو طالقہ ہے پھر اس سے نکاح کیا تو امام ابو یوسف نے فرمایا کہ طلاق پڑ جائے گی اور امام ابو حنیفہ و امام محمد نے فرمایا کہ نہیں پڑے گی یہ فتح القدیر میں ہے۔

کسی نے بیوی سے کہا کہ اگر میں نے تجھ پر کسی عورت سے نکاح کیا تو جس سے نکاح کروں وہ طالقہ ہے پھر بیوی کو طلاق بائن دے دی پھر اس کی عدت میں دوسری عورت سے نکاح کیا تو وہ طالقہ نہ ہوگی ایک نے کہا کہ اگر میں ہندہ کے بعد زینب سے نکاح کروں تو دونوں طالقہ ہیں پھر دونوں سے اسی طرح نکاح کیا یا یوں کہا ہندہ سے زینب کے ساتھ نکاح کروں پھر دونوں سے

ساتھ ہی نکاح کیا یا یوں کہا تھا کہ ہندہ سے زینب کے اوپر نکاح کروں پھر زینب کے ہوتے ہوئے اس کے اوپر ہندہ سے نکاح کیا تو ان سب صورتوں میں دونوں پر طلاق پڑ جائے گی اگر دونوں سے شرط کی ترتیب نہ رکھی بلکہ اس کے برخلاف ترتیب سے نکاح کیا تو دونوں میں سے کوئی طالقہ نہ ہوگی ایک نے کہا کہ اگر میں نے زینب سے قبل ہندہ کے نکاح کیا تو دونوں طالقہ ہیں پھر زینب سے نکاح کیا تو وہ بھی طالقہ ہو جائے گی اور ہندہ کے نکاح تک توقف نہ ہوگا پھر جب ہندہ سے نکاح کیا تو وہ طالقہ نہ ہوگی اور اگر یوں کہا کہ میں نے زینب سے کچھ پہلے پہلے ہندہ سے نکاح کیا تو دونوں طالقہ ہیں پھر زینب سے نکاح کیا تو وہ طالقہ نہ ہوگی جب تک کہ اس کے بعد ہی فی الفور ہندہ سے نکاح (۱) نہ کرے لیکن اگر فی الفور ہندہ سے نکاح کر لیا تو زینب طالقہ ہو گئی اور ہندہ طالقہ نہ ہوگی ایک نے دوسرے کی باندی سے نکاح کیا پھر باند ی سے کہا کہ اگر تیرا مالک مر گیا تو تو دو طلاق سے طالقہ ہے پھر اس کا مالک مر گیا اور یہی مراد اس کا وارث ہے تو باندی پر طلاق پڑ جائے گی اور امام ابو یوسف و امام ابو حنیفہ کے نزدیک اس مرد کے واسطے حلال نہ ہوگی جب تک کہ کسی دوسرے مرد سے نکاح کر کے حلالہ نہ کرائے یہ کافی میں ہے منتقی میں امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ کسی نے کہا کہ اگر میں ایک عورت کے بعد دوسری عورت سے نکاح کروں تو وہ طالقہ ہے پھر اس نے ایک عورت سے نکاح کیا پھر اس کے بعد دو عورتوں سے ایک ہی عقد میں نکاح کیا تو دوسری دونوں میں سے ایک طالقہ ہوگی اور اختیار اسی کو ہوگا کہ جس پر چاہے واقع کرے اور اگر دو عورتوں سے ایک عقد میں نکاح کیا پھر ایک عورت سے نکاح کیا تو بھی اخیر والی طالقہ ہوگی ایک نے کہا کہ اگر میں دو عورتوں سے ایک عقد میں نکاح کروں پھر ایک عورت سے تو وہ دونوں طالقہ ہیں پھر اس نے تین عورتوں سے نکاح کیا تو ان میں سے دو طالقہ ہوں گی اور اس کو اختیار ہوگا کہ جن دو کے حق میں چاہے بیان کرے یہ محیط سرسی میں ہے۔

ایک مرد کی تین عورتیں ہیں اس نے ان میں سے ایک عورت سے کہا کہ اگر میں تجھے طلاق دوں تو دوسری دونوں طالقہ ہیں امام شافعی وغیرہ نے کہا کہ کسی کے کہنے سے حلال الہی کبھی حرام نہیں ہو سکتا پس قول باطل ہے امام ابو حنیفہ وغیرہ نے کہا کہ ہاں لیکن وہ کلام کے جرم میں ماخوذ ہوگا قسم کا کفارہ ادا کرے اور تمام کلام مترجم کے عین الہدایہ و تفسیر میں ہے۔ (۱) حتی کہ اگر نہ کیا تو طالقہ نہ ہوئی۔

...then he said to the second woman as well, then to the third woman as well, then he gave one divorce to the first woman; thus, one divorce each will fall upon the other two. And if he gave one divorce not to the first, but to the middle one, then one divorce will fall on the first, and two divorces each will fall on the middle and third. And if he gave one divorce to the third, then three divorces will fall on the third, two on the middle, and one on the first. A man has four wives; he said to one of them, "If I do not sleep with you tonight, then all three are divorced." Then he said the same to the second woman, then to the third, then to the fourth. Then he slept with the first woman; therefore, three divorces will fall upon her, and two divorces will fall upon each of the others whom he did not spend the night with. If he stayed the night with two women, then two divorces will fall on each of them, and one divorce will fall on each of the remaining two with whom he did not stay. And if he stayed with three women, one divorce will fall on each of them, and nothing will happen to the one he did not stay with. A man has four wives; he said to those women, "Whichever of you I did not have intercourse with tonight, [you] are divorced." Then he had intercourse with one of them, and then dawn broke; therefore, three divorces will fall upon the one he had intercourse with, and two divorces will fall upon each of those he did not have intercourse with. This is in Fatawa Kubra.

A man has three wives; he consummated the marriage with them, then they all became apostates, then they all embraced Islam. Then the man said, "If I marry one woman, she is divorced, and if I marry two women, both are divorced, and if I marry three women, all three are divorced." Then, during the waiting period (*iddat*), he married them all through separate contracts. Thus, three divorces will fall upon the woman he married first, because she was included in all three oaths, and two divorces will fall upon the second one, because at the time he married her, the first oath had already been fulfilled, so she was included in only two oaths. And one divorce will fall upon the third woman, because at the time of marrying her, both previous oaths had already been fulfilled. This is in Atabiyyah. A man said, "If I enter such-and-such a house, then every woman I marry is divorced," and [he pointed to] such-and-such a woman, who is the one in front of me—he pointed to one of his wives who was present in his marriage at that time—then he entered that house, so the divorce fell upon the aforementioned woman. Then he married that same aforementioned woman; therefore, she will become divorced. A man said, "If I do such-and-such a thing before I marry Fatima, then every woman I marry is divorced."

Then he did this thing and married the aforementioned Fatima; therefore, she will become divorced. This is in Zakhira.

Rule: When a condition is comprised of two attributes, then for the occurrence of divorce, it is a condition that the second attribute be found while she is in his legal ownership (*milk*). For example, he said to his wife, "If you go to Zayd's house and go to Amr's house, then you are divorced," or said, "If you do a task with Amr and Zayd, then you are divorced." Thus, the occurrence of divorce happens only when the second condition is found while she is in his marriage ownership. Thus, if he suspended the divorce of the woman on a condition with a second attribute and then did not give her a divorce—meaning, he gave her a divorce without the suspension of the condition—then her *iddat* passed, and then, out of the two conditions...

फिर उनमें से दूसरी औरत से भी यूँ कहा, कि फिर तीसरी औरत से भी यूँ कहा, फिर उसने पहली औरत को एक तलाक़ दे दी तो दूसरी दोनों पर भी एक-एक तलाक़ पड़ेगी और अगर पहली को नहीं बल्कि दरमियानी को एक तलाक़ दी तो पहली पर एक तलाक़ और दरमियानी व तीसरी में से हर एक पर दो-दो तलाक़ पड़ेंगी और अगर उसने तीसरी को एक तलाक़ दी तो तीसरी पर तीन तलाक़ और दरमियानी पर दो तलाक़ और पहली पर एक तलाक़ होगी। एक मर्द की चार औरतें हैं, उसने उनमें से एक औरत से कहा कि अगर मैं इस रात तेरे पास न सोऊँ तो तीनों त़ालक़ा हैं, फिर उसने दूसरी औरत से भी मिसल (समान) कौल मज़कूर के कहा, फिर तीसरी से मिसल उसके, फिर चौथी से मिसल उसके कहा, फिर वह पहली औरत के पास सोया तो उस पर तीन तलाक़ पड़ेंगी और बाक़ियात में से हर एक पर जिनके साथ वह उस रात नहीं रहा है, दो-दो तलाक़ पड़ेंगी और अगर दो औरतों के साथ रात को रहा तो उनमें से हर एक पर दो तलाक़ पड़ेंगी और बाक़ी दोनों जिनके साथ नहीं रहा है, एक-एक तलाक़ पड़ेगी, और अगर तीन औरतों के पास रहा तो उनमें से हर एक पर एक-एक तलाक़ पड़ेगी और जिसके पास नहीं रहा है उस पर कुछ वाक़े(लागू) न होगा। एक शख़्स की चार बीवियाँ हैं, उसने उन औरतों से कहा कि तुम में से हर औरत के जिससे मैंने आज की रात जमाअ (सहमवास) न किया तो दूसरी हाँ त़ालक़ा हैं, फिर उसने उनमें से एक से जमाअ किया फिर फ़ज्र तुलूअ हो गई तो जिससे जमाअ किया उस पर तीन तलाक़ वाक़े(लागू) होंगी और जिनसे जमाअ नहीं किया उनमें से हर एक पर दो-दो तलाक़ पड़ेंगी, यह फ़तावा कुबरा में है।

एक मर्द की तीन औरतें हैं, उसने उन औरतों से दुख़ूल (सहमवास) कर लिया फिर ये सब मुर्तद हो गईं फिर सब इस्लाम लाईं, फिर उस मर्द ने कहा कि अगर मैंने एक औरत से निकाह किया तो वह त़ालक़ा है और अगर दो औरतों से निकाह किया तो दोनों त़ालक़ा हैं और अगर तीन औरतों से निकाह किया तो तीनों त़ालक़ा हैं, फिर इद्दत में उन सब से मुतफ़र्रिक (अलग-अलग) अक़दों में निकाह किया तो जिस औरत से पहले निकाह किया उस पर तीन तलाक़ पड़ेंगी क्योंकि वह तीनों क़सम में शामिल हुई है और दूसरी बार वाली पर दो तलाक़ पड़ेंगी क्योंकि जिस वक़्त उससे निकाह किया है उस वक़्त पहली क़सम उतर चुकी थी, पस वह दो ही क़समों में शामिल रही और तीसरी औरत पर एक तलाक़ पड़ेगी क्योंकि उससे निकाह करने के वक़्त पहली दोनों क़स्में उतर चुकी थीं, यह अताबीया में है। एक मर्द ने कहा अगर मैं फ़लां मकान में दाख़िल हूँ तो हर औरत जिससे मैं निकाह करूँ वह त़ालक़ा है और फ़लां औरत, यह जो सामने है, उसने अपनी एक बीवी की तरफ़ इशारा किया जो उस वक़्त उसके निकाह में मौजूद थी, फिर वह उस मकान में दाख़िल हुआ हत्ता कि

फ़लां औरत मज़कूरह पर तलाक़ पड़ गई, फिर उसने उसी औरत मज़कूरह से निकाह कर लिया तो फिर वह त़ालक़ा हो जाएगी। एक मर्द ने कहा कि अगर मैं ऐसा काम करूँ ता-वक्तिके(जब तक) फ़ातिमा से निकाह न कर लूँ तो हर औरत जिससे मैं निकाह करूँ वह त़ालक़ा है, फिर उसने यह काम किया फिर फ़ातिमा मज़कूरह से निकाह किया तो वह त़ालक़ा हो जाएगी, यह ज़खीरा में है।

क़ायदा: जब शर्त दो वस्फ़ वाली हो तो वुक़ूए तलाक़ के वास्ते यह शर्त है कि दूसरा वस्फ़ उसकी मिल्क में पाया जाए। मिसाल के तौर पर बीवी से कहा कि अगर तू ज़ैद के घर में गई और अम्र के घर में गई तो त़ालक़ा है, या कहा कि अगर तूने काम किया अम्र से और ज़ैद से तो त़ालक़ा है, तो वुक़ूए तलाक़ जब ही हुई है जब दूसरी शर्त उसकी मिल्क-ए-निकाह में पाई जाए। चुनांचे अगर दूसरे वस्फ़ वाली शर्त पर औरत की तलाक़ मुअल्लक (लंबित) करके फिर उसको तलाक़ न दे दी, यानी बग़ैर तालीक़-ए-शर्त उसको तलाक़ दे दी तो उसकी इद्दत गुज़र गई फिर दोनों शर्तों में से...

ہیں پھر ان میں سے دوسری عورت سے بھی یوں کہا کہ پھر تیسری عورت سے بھی یوں کہا پھر اس نے پہلی عورت کو ایک طلاق دے دی تو دوسری دونوں پر بھی ایک ایک طلاق پڑے گی اور اگر پہلی کو نہیں بلکہ درمیانی کو ایک طلاق دی تو پہلی پر ایک طلاق اور درمیانی و تیسری میں سے ہر ایک پر دو دو طلاق پڑیں گی اور اگر اس نے تیسری کو ایک طلاق دی تو تیسری پر تین طلاق اور درمیانی پر دو طلاق اور پہلی پر ایک طلاق ہو گی ایک مرد کی چار عورتیں ہیں اس نے ان میں سے ایک عورت سے کہا کہ اگر میں اس رات تیرے پاس نہ سوؤں تو تینوں طالقہ ہیں پھر اس نے دوسری عورت سے بھی مثل قول مذکور کے کہا پھر تیسری سے مثل اس کے پھر چوتھی سے مثل اس کے کہا پھر وہ پہلی عورت کے پاس سویا تو اس پر تین طلاق پڑیں گی اور باقیات میں سے ہر ایک پر جن کے ساتھ اس رات میں نہیں رہا ہے دو دو طلاق پڑیں گی اور اگر دو عورتوں کے ساتھ رات کو رہا تو ان میں سے ہر ایک پر دو طلاق پڑیں گی اور باقی دونوں جن کے ساتھ نہیں رہا ہے ایک ایک طلاق پڑے گی اور اگر تین عورتوں پاس کے رہا تو ان میں سے ہر ایک پر ایک ایک طلاق پڑے گی اور جس کے پاس نہیں رہا ہے اس پر کچھ واقع نہ ہوگا ایک شخص کی چار بیویاں ہیں اس نے ان عورتوں سے کہا کہ تم میں سے ہر عورت کے جس سے میں نے آج کی رات جماع نہ کیا تو دوسری ہاں طالقہ ہیں پھر اس نے ان میں سے ایک سے جماع کیا پھر فجر طلوع ہوگئی تو جس سے جماع کیا اس پر تین طلاق واقع ہوں گی اور جن سے جماع نہیں کیا ان میں سے ہر ایک پر دو دو طلاق پڑیں گی یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔

ایک مرد کی تین عورتیں ہیں اس نے ان عورتوں سے دخول کر لیا پھر یہ سب مردہ ہو گئیں پھر سب اسلام لائیں پھر اس مرد نے کہا کہ اگر میں نے ایک عورت سے نکاح کیا تو وہ طالقہ ہے اور اگر دو عورتوں سے نکاح کیا تو دونوں طالقہ ہیں اور اگر تین عورتوں سے نکاح کیا تو تینوں طالقہ

ہیں پھر عدت میں ان سب سے متفرق عقدوں میں نکاح کیا تو جس عورت سے پہلے نکاح کیا اس پر تین طلاق پڑیں گی کیونکہ وہ تینوں قسم میں شامل ہوئی ہے اور دوسری بار والی پر دو طلاق پڑیں گی کیونکہ جس وقت اس سے نکاح کیا ہے اس وقت پہلی قسم اتر چکی تھی پس وہ دو ہی قسموں میں شامل رہی اور تیسری عورت پر ایک طلاق پڑے گی کیونکہ اس سے نکاح کرنے کے وقت پہلی دونوں قسمیں اتر چکی تھیں یہ عتابیہ میں ہے ایک مرد نے کہا اگر میں فلاں مکان میں داخل ہوں تو ہر عورت جس سے میں نکاح کروں وہ طالقہ ہے اور فلاں عورت یہ جو سامنے ہے اس نے اپنی ایک بیوی کی طرف اشارہ کیا جو اس وقت اس کے نکاح میں موجود تھی پھر وہ اس مکان میں داخل ہوا حتی کہ فلاں عورت مذکورہ پر طلاق پڑگئی پھر اس نے اسی عورت مذکورہ سے نکاح کر لیا تو پھر وہ طالقہ ہو جائے گی ایک مرد نے کہا کہ اگر میں ایسا کام کروں تا وقتیکہ فاطمہ سے نکاح نہ کرلوں تو ہر عورت جس سے میں نکاح کروں وہ طالقہ ہے پھر اس نے یہ کام کیا پھر فاطمہ مذکورہ سے نکاح کیا تو وہ طالقہ ہو جائے گی یہ ذخیرہ میں ہے۔

قاعدہ: جب شرط دو وصف والی ہو تو وقوع طلاق کے واسطے یہ شرط ہے کہ دوسرا وصف اس کی ملک میں پایا جائے مثلاً بیوی سے کہا کہ اگر تو زید کے گھر میں گئی اور عمرو کے گھر میں گئی تو طالقہ ہے یا کہا کہ اگر تو نے کام کیا عمرو سے اور زید سے تو طالقہ ہے تو وقوع طلاق جب ہی ہوئی ہے جب دوسری شرط اس کے ملک نکاح میں پائی جائے چنانچہ اگر دوسرے وصف والی شرط پر عورت کی طلاق معلق کر کے پھر اس کو طلاق نہ دے دی یعنی بغیر تعلیق شرط اس کو طلاق دے دی تو اس کی عدت گزر گئی پھر دونوں شرطوں میں سے۔

A condition was met in a state where the woman was "Baina" (irrevocably divorced), then he married the same woman again, then the second condition was met; then the divorce that was suspended upon the first marriage will take place. Imam Zafar (R.A.) said that it will not take place. From the path of intellect, there can be four types of this issue: First, if both conditions are not met during his ownership, it is unanimous that she will not be "Taliq" (divorced). Third, if the first condition is met during his ownership and the second is not, then the divorce will not take place (2). Fourth, if the first is not met during his ownership and the second is met, then in this case, the disagreement mentioned occurs, and there are three others.

He said to his wife, "If you enter this house and that house, you are divorced," or said, "You are divorced if you enter this house and that house," or said, "If you enter this house, you are divorced, and in that house." In all these scenarios, she will be divorced only when she has entered both houses. In the third scenario, if he said in Arabic, "In dakhalti hadhihi al-dar fa anti taliq wa hadhihi al-dar," then the aforementioned ruling is applied, and based on the aforementioned translation, it is a subject of contemplation. Similarly, if the aforementioned man said with the word "pas" (then/so), which is the translation of the Arabic letter "fa" (ف), and in Hindi, "phir" (again/then) is used instead, he said, "If you enter this house, then that house," it is the same ruling. Or if he said, "You are divorced if you enter this house, then that house," or if he said, "If you enter this house, then you are divorced, then in that house," it is also the same ruling. The conjunction with "wa" (and) and "pas" (then) are the same; until she enters both houses, the divorce will not occur. However, the difference is that in the first scenario (conjunction with "wa"), there is no regard for sequence in entering both houses, unlike the second scenario (conjunction with "pas"), where sequence must be observed, meaning she must enter the second house after entering the first. Similarly, if in Arabic language it is conjoined with the letter "thumma" (ثم), which means something like "then," but it must be after a short delay. Thus, if he said, "In dakhalti hadhihi al-dar fa anti taliq thumma hadhihi al-dar," the ruling is the same as mentioned for "pas," but with the difference that despite entering in sequence, with "thumma," it also implies that she entered the second house some time after entering the first house. This is in "Badai." The translator says that in Urdu, "pas" and "phir" are both used, so if this distinction between them is correct—that "fa" translates to "pas" and "thumma" translates to "phir"—then the

ruling will be consistent with it, and in the translator's opinion, this distinction is correct. And Allah knows best, and refer back to the introduction.

A man said to his wife, "If you enter this house, you are divorced, provided you enter this second house," then he divorced her irrevocably, and her waiting period (iddah) passed. Then she entered the first house, and the aforementioned man married her again, and then she entered the second house; then she will not be divorced because the entry into the first house is what matters and it was found; thus it is in "Tamartashi." The translator says that the second condition, with the adverbial particle, is a constraint of the first entry; therefore, both must be within the marriage ownership so that they are connected, and the first was not met because at that time she was "Baina," so the second became void (lagw), and this is the example.

एक शर्त ऐसी हालत में पाई गई कि जब वह औरत बइन थी फिर उसी औरत से निकाह कर लिया फिर दूसरी शर्त पाई गई तो पहले निकाह में जो तलाक उस पर मुअल्लक थी वह वाकई हो जाएगी और इमाम जफर (र.) ने कहा कि नहीं वाकई होगी और अक्ल की राह से इस मसले की चार किस्में हो सकती हैं, अव्वल यह कि दोनों शर्तें उसकी मिल्क में न पाई जाएं तो भी इत्तेफाकी है कि तालिक नहीं होगी, तीसरा यह कि शर्त अव्वल उसकी मिल्क में पाई जाए और दूसरी उसकी मिल्क में न हो तो तलाक वाकई (२) नहीं होगी, चौथा यह कि अव्वल उसकी मिल्क में न पाई जाए और दूसरी उसकी मिल्क में पाई जाए, बस इसी सूरत में वह इख्तलाफ है जो मजकूर हुआ और अन्य तीन हैं।

बीवी से कहा कि अगर तू दाखिल हुई इस दार (घर) और उस दार में तो तू तालिक है या यूँ कहा कि तू तालिक है अगर तू दाखिल हुई इस दार में और उस दार में या यूँ कहा कि अगर तू दाखिल हुई इस दार में तो तू तालिक है और इस दार में तो सब सूरतों में जब ही तालिक होगी कि दोनों घर में दाखिल हुए हाल अल-अमर (मामला) तीसरी सूरत में अगर ब-जुबान अरबी कहा कि "इन दखलत हाज़िह-इद-दार फा-अन्ती तालिक व हाज़िह-इद-दार" तो हुक्म मजकूर मर्दी है और बना-बर तर्जुमा मजकूर के महल-ए-तअम्मुल है। इसी तरह अगर मर्द मजकूर ने हर्फ"पस" के साथ जो अरबी जबान के हर्फ "फा" का तर्जुमा है और हिंदी में बजाए इसके"फिर" बोलते हैं, यूँ कहा कि अगर तू दाखिल हुई इस दार में पस उस दार में तो भी यही हुक्म है या यूँ कहा कि तू तालिक है अगर तू दाखिल हुई इस घर में पस इस घर में या यूँ कहा कि अगर तू दाखिल हुई इस घर में तो तू तालिक है पस इस घर में तो भी यही हुक्म है और "वा" और "पस" के साथ अत्फ़ (संयोजन) होता है और दोनों यकसां हैं जब तक दोनों घरों में दाखिल न हों तब तक तलाक वाकई न होगी। लेकिन इस कदर फर्क है कि सूरत अव्वल यानी अत्फ़ "वा" होने में दोनों घरों के दाखिल होने में तरतीब की कुछ रिआयत नहीं, ब-खिलाफ दूसरी सूरत यानी अत्फ़ ब-हर्फ"पस" के यहाँ रिआयत-ए-तरतीब होगी और वह यूँ कि दूसरे घर में बाद पहले घर में जाने के जाए। इसी तरह अगर अरबी जबान में हर्फ"सुम्मा" (ثم) से अत्फ़ हो जिसके मायने मानिंद "फिर" के हैं लेकिन ज़रा देर के बाद होना चाहिए, चुनांचे अगर कहा कि "इन दखलत हाज़िह-इद-दार फा-अन्ती तालिक सुम्मा हाज़िह-इद-दार" तो हुक्म मजकूर बाला के वही है जो हर्फ"पस" के अत्फ़ में मजकूर हुआ, लेकिन इतना फर्क है कि तरतीब से दाखिल होने के बावजूद हर्फ"सुम्मा" में यह भी हो कि दूसरे घर में पहले घर के दाखिल होने के कुछ देर बाद दाखिल हुई हो। यह बदाए में है। मुतरजिम (अनुवादक) कहता है कि उर्दू में हर्फ"पस" और "फिर" दोनों मुस्तअमल

हैं, पस अगर दोनों में यह फर्क सही हो जाए कि "फा" का तर्जुमा "पस" है और "सुम्मा" का तर्जुमा "फिर" है तो हुक्म भी उसी के मुवाफिक होगा और मुतरजिम के नज़दीक यह फर्क सही है, वल्लाहु आलम व अर्जिउ इलाल मुकद्दमह।

एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तू इस घर में दाखिल हुई तो तू तालिक है जबकि तू इस दूसरे घर में दाखिल हो, फिर उस औरत को तलाक से बइन कर दिया और उसकी इद्दत गुजर गई, फिर वह पहले घर में दाखिल हुई, फिर मर्द मजकूर ने उस औरत से निकाह कर लिया, फिर वह दूसरे घर में दाखिल हुई तो तालिक न होगी क्योंकि पहले घर में दाखिल होना मोतबर है और वह पाया गया, कज़ा फी तमरताशी। मुतरजिम कहता है कि दूसरी शर्त, ब-हर्फ ज़र्फ़ कैद-ए-दखूल-ए-अव्वल की है, पस दोनों मिल्क-ए-निकाह में ज़रूर हों ताकि मुत्तसिल हों और अव्वल पाई न गई क्योंकि उस वक्त बइन थी तो दूसरी ल़ग्व (व्यर्थ) हुई और यह मिसाल है।

ایک شرط ایسے حال میں پائی گئی کہ جب وہ عورت بائنہ تھی پھر اسی عورت سے نکاح کر لیا پھر دوسری شرط پائی گئی تو پہلے نکاح میں جو طلاق اس پر معلق تھی وہ واقع ہو جائے گی اور امام زفرؒ نے کہا کہ نہیں واقع ہوگی اور عقل کی راہ سے اس مسئلہ کی چار قسمیں ہو سکتی ہیں اول آنکہ دونوں شرطیں اس کی ملک میں نہ پائی جائیں تو بھی اتفاقی ہے کہ طالق نہیں ہوگی سوم آنکہ شرط اول اس کی ملک میں پائی جائے اور دوسری اس کی ملک میں نہ ہو تو طلاق واقع (۲) نہ ہوگی چہارم آنکہ اول اس کی ملک میں نہ پائی جائے اور دوسری اس کی ملک میں پائی جائے پس اسی صورت میں وہ اختلاف ہے جو مذکور ہوا اور انی تین ہیں۔

بیوی سے کہا کہ اگر تو داخل ہوئی اس دار اور اس دار میں تو تو طالقہ ہے یا یوں کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو داخل ہوئی اس دار میں اور اس دار میں یا یوں کہا کہ اگر تو داخل ہوئی اس دار میں تو تو طالقہ ہے اور اس دار میں تو سب صورتوں میں جب ہی طالقہ ہوگی کہ دونوں گھر میں داخل ہوئے حال المر جم تیسری صورت میں اگر بزبان عربی کہا کہ "ان دخلت هذه الدار فانت طالق وهذه الدار" تو حکم مذکور مردی ہے اور بنا بر ترجمہ مذکور کے محل تامل ہے فلیجامل اسی طرح اگر مرد مذکور نے حرف "پس" کے ساتھ جو عربی زبان کے حرف "فاء" کا ترجمہ ہے اور ہندی میں بجائے اس کے پھر بولتے ہیں یوں کہا کہ اگر تو داخل ہوئی اس دار میں پس اس دار میں تو بھی یہی حکم ہے یا یوں کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو داخل ہوئی اس گھر میں پس اس گھر میں یا یوں کہا کہ اگر تو داخل ہوئی اس گھر میں تو تو طالقہ ہے پس اس گھر میں تو بھی یہی حکم ہے اور وادیا اور "پس" کے ساتھ عطف ہوتا اور "پس" کے ساتھ عطف ہوتا دونوں یکساں ہیں جب تک دونوں گھروں میں داخل نہ ہوں تب تک طلاق واقع نہ ہوگی لیکن اس قدر فرق ہے کہ صورت اول یعنی

عطف ہوا ہونے میں دونوں گھروں کے داخل ہونے میں ترتیب کی کچھ رعایت نہیں بخلاف دوسری صورت یعنی عطف بحرف "پس" کے یہاں رعایت ترتیب ہوگی اور وہ یوں کہ دوسرے گھر میں بعد پہلے گھر میں جانے کے جائے اسی طرح اگر عربی زبان میں حرف "ثم" سے عطف ہو جس کے معنی مانند پھر کے ہیں لیکن ذرا دیر کے بعد ہونا چاہیے چنانچہ اگر کہا کہ "ان دخلت هذه الدار فانت طالق ثم هذه الدار" فانت طالق مذکور بالا کے تو حکم وہی ہے جو حرف "پس" کے عطف میں مذکور ہوا لیکن اتنا فرق ہے کہ ترتیب سے داخل ہونے کے باوجود حرف "ثم" میں یہ بھی ہو کہ دوسرے گھر میں پہلے گھر کے داخل ہونے کے کچھ دیر بعد داخل ہوئی ہو یہ بدائع میں ہے مترجم کہتا ہے کہ اردو میں حرف "پس" اور پھر دونوں مستعمل ہیں پس اگر دونوں میں یہ فرق صحیح ہو جائے کہ "فاء" کا ترجمہ "پس" ہے اور "ثم" کا ترجمہ "پھر" ہے تو حکم بھی اسی کے موافق ہوگا اور مترجم کے نزدیک یہ فرق صحیح ہے واللہ اعلم وارجع الی المقدمۃ ۔ ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو اس گھر میں داخل ہوئی تو تو طالقہ ہے جبکہ تو اس دوسرے گھر میں داخل ہو پھر اس عورت کو طلاق سے بائنہ کر دیا اور اس کی عدت گزر گئی پھر وہ پہلے گھر میں داخل ہوئی پھر مرد مذکور نے اس عورت سے نکاح کر لیا پھر وہ دوسرے گھر میں داخل ہوئی تو طالقہ نہ ہوگی کیونکہ پہلے گھر میں داخل ہوتا ہے معتبر ہے اور وہ پایا گیا کذا فی التمر تاشی مترجم کہتا ہے کہ دوسری شرط بحرف ظرف قید دخول اول کی ہے پس دونوں ملک نکاح میں ضرور ہوں تاکہ متصل ہوں اور اول پائی نہ گئی کیونکہ اس وقت بائنہ تھی تو دوسری لغو ہوئی اور یہ مثال۔

ا: یعنی زبان اردو میں شاید یہ حکم ہو یا نہ ہو۔ ۲: اگر تو اس دار میں گئی پھر اس دار میں تو تو طالقہ ہے۔ (۱) یعنی مع امام زفرؒ۔ (۲) بالاتفاق واللہ اعلم۔

Kitab-ul-Talaq (Book of Divorce) 396 In reality, it is a suspension conditional upon another, so understand. One person said to his two wives, "If you both enter this house, you are both divorced," then until both of them enter that house, neither of them will be divorced, even if they are in the process of entering; this is mentioned in *Muheet-e-Sarakhsi*.

One person said to his two wives, "If you enter these two houses, you are divorced." Then, one wife entered one house and the second wife entered the other house; then, according to *Istihsan* (juridical preference), each of them will be divorced. Similarly, if he said to both, "If you both enter this place and that other place, then both are divorced," and then one woman entered one place and the second entered another place, they will still both be divorced by *Istihsan*. And if he said, "If you both enter this place AND you both enter that other place, then both are divorced," in such a case, by *Qiyas* (analogy) and *Istihsan*, the rule is that until both enter the first place and both enter the second place, neither will be divorced; this is in *Muheet*.

If he said to his two wives, "If you ate this piece of bread, then both are divorced," then until both have eaten, divorce will not occur. And even if one has eaten more than the other, both will still be divorced because the condition was absolute that each of them must eat a little bit of it. Even if one took a part of the bread which cannot be classified as a "piece of bread," for example, some crumbs that were put in the mouth, then divorce will not occur on either of them; this is in *Dhakhira*.

One person said to his two wives, "If you enter this house, or you spoke to such-and-such person, or you wore this cloth, or you rode this animal, or you ate from this food, or you drank from this drink, then you are divorced." Until these actions are performed by both, divorce will not occur on anyone; this is in *Tatar-Khania*.

If he said to his wife, "If you enter this house and leave it, you are divorced," and then someone forcibly took that woman into that house, and then she left it and then entered that house again, she will be divorced. Similarly, if he said to the woman, "If you performed Wudu and prayed, you are divorced," and then she prayed (because she was already in a state of Wudu) and then performed Wudu again, she will be divorced. The same rule applies to sitting, standing, fasting, and waiting for Iftar, and similar actions; this is in *Muheet-e-Sarakhsi*.

If he said to the woman, "If you spun the thread and wove it, you are divorced," and then she wove thread spun by another woman, and then she spun the thread herself,

she will not be divorced until cloth is made from the thread she spun herself; this is in *Dhakhira*.

One person said to his wife, "If you enter this house, if you enter this house, you are divorced," and this was said regarding only one house. Then, if the woman enters that house once, she will be divorced by *Istihsan*; this is in *Fatawa Qadi Khan*.

One person said, "If I marry such-and-such woman, if I marry such-and-such woman, she is divorced." Then the divorce will be linked to the second condition, and the first condition is void (*laghw*). Similarly, if he said, "If I marry you (then divorce)..." the first condition is valid and the second condition is void. And if he placed the *Jaza* (consequence/result) between the two conditions, for example, he said, "If I marry you..."

1. The one who eats will not feed from that bread, therefore both...
2. *Iftar* means not keeping the fast, e.g., "If you do not fast, then I divorce you."
3. That is, the *Jaza* (result) that is in the condition is valid, and the one whose *Jaza* is void is void.

किताब-उल-तलाक ३९६ यह वास्तव में दूसरी शर्त के साथ लटकी हुई है, इसे समझें। एक व्यक्ति ने अपनी दो पत्नियों से कहा कि यदि तुम दोनों इस घर में प्रवेश करोगी तो तुम दोनों तलाकशुदा हो जाओगी, तो जब तक दोनों उस घर में प्रवेश नहीं कर लेतीं, तब तक उनमें से कोई भी तलाकशुदा नहीं होगी, भले ही वह प्रवेश करने की प्रक्रिया में हो, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है।

एक व्यक्ति ने अपनी दो पत्नियों से कहा कि यदि तुम इन दोनों घरों में प्रवेश करोगी तो तुम तलाकशुदा हो जाओगी, फिर उनमें से एक महिला एक घर में और दूसरी महिला दूसरे घर में प्रवेश कर गई, तो 'इस्तहसान' (न्यायपूर्ण विवेक) के अनुसार दोनों में से प्रत्येक तलाकशुदा हो जाएगी। इसी तरह, यदि दोनों से कहा कि यदि तुम दोनों इस घर में और उस दूसरे घर में प्रवेश करोगी तो दोनों तलाकशुदा हो जाओगी, फिर एक महिला एक घर में और दूसरी महिला दूसरे घर में प्रवेश कर गई, तो भी 'इस्तहसान' के अनुसार दोनों तलाकशुदा हो जाएंगी। और यदि उसने कहा कि यदि तुम दोनों इस घर में प्रवेश करोगी और तुम दोनों दूसरे घर में प्रवेश करोगी तो दोनों तलाकशुदा हो जाओगी, तो ऐसी स्थिति में 'क़ियास' (तर्क) और 'इस्तहसान' दोनों के आधार पर यह नियम है कि जब तक दोनों उस घर में और दोनों उस दूसरे घर में प्रवेश नहीं कर लेतीं, तब तक उनमें से कोई भी तलाकशुदा नहीं होगी, यह 'मुहीत' में है। यदि अपनी दो पत्नियों से कहा कि यदि तुमने इस रोटी का टुकड़ा खाया तो तुम दोनों तलाकशुदा हो जाओगी, तो जब तक दोनों नहीं खा लेतीं तब तक तलाक नहीं होगा। और यदि दोनों में से एक ने दूसरी की तुलना में अधिक खाया, तब भी दोनों तलाकशुदा हो जाएंगी, क्योंकि शर्त निरपेक्ष रूप से यह थी कि उनमें से प्रत्येक उसका थोड़ा सा खाए। यहाँ तक कि यदि किसी ने रोटी में से ऐसा टुकड़ा रखा जिस पर 'रोटी के टुकड़े' का लेबल नहीं लगाया जा सकता, उदाहरण के लिए कोई चूरा था जिसे मुँह में डाल लिया, तो इससे दोनों में से किसी पर भी तलाक नहीं पड़ेगी, यह 'ज़खीरा' में है।

एक व्यक्ति ने अपनी दो पत्नियों से कहा कि यदि तुम इस घर में प्रवेश करोगी, या तुमने अमुक व्यक्ति से बात की, या तुमने यह कपड़ा पहना, या तुम इस जानवर पर सवार हुईं, या तुमने इस भोजन में से खाया, या तुमने इस पेय पदार्थ में से पिया, तो तुम तलाकशुदा हो जाओगी। तो जब तक दोनों की ओर से यह कार्य नहीं हो जाता, तब तक किसी पर भी तलाक नहीं पड़ेगी, यह 'तातारखानिया' में है। यदि पत्नी से कहा कि यदि तू इस घर में प्रवेश करेगी और उसमें से निकलेगी तो तू तलाकशुदा है। फिर उस महिला को जबरदस्ती कोई व्यक्ति उस घर में ले गया, फिर वह उसमें से निकली और फिर उस घर में प्रवेश किया, तो वह तलाकशुदा हो जाएगी। इसी तरह, यदि महिला से कहा कि यदि तूने वज़ू

किया और नमाज़ पढ़ी तो तू तलाकशुदा है, फिर उसने नमाज़ पढ़ी (क्योंकि वह वज़ू से थी) फिर वज़ू किया तो वह तलाकशुदा हो जाएगी। और यही नियम बैठने, उठने, रोज़ा रखने और इफ़्तार करने आदि के कार्यों में है, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। महिला से कहा कि यदि तूने सूत काता और उसे बुना तो तू तलाकशुदा है, फिर उसने दूसरी महिला का काता हुआ सूत बुना, फिर उसने स्वयं सूत काता, तो वह तलाकशुदा नहीं होगी जब तक कि स्वयं काते गए सूत से कपड़ा न बन जाए, यह 'ज़खीरा' में है। एक व्यक्ति ने पत्नी से कहा कि यदि तू इस घर में प्रवेश करेगी, यदि तू इस घर में प्रवेश करेगी तो तू तलाकशुदा है, और यह बात केवल एक ही घर के साथ कही गई है, फिर महिला उस घर में एक बार प्रवेश कर गई तो 'इस्तहसान' के अनुसार वह तलाकशुदा हो जाएगी, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

एक ने कहा कि यदि मैंने अमुक महिला से निकाह किया, यदि मैंने अमुक महिला से निकाह किया तो वह तलाकशुदा है, तो तलाक का संबंध दूसरी शर्त से होगा और पहली शर्त व्यर्थ (लघु) है। इसी तरह यदि कहा कि यदि मैंने तुझसे निकाह किया तो पहली शर्त मान्य है और दूसरी शर्त व्यर्थ है, और यदि उसने जज़ा (परिणाम) को दोनों शर्तों के बीच में कर दिया, उदाहरण के लिए कहा कि यदि मैंने तुझसे निकाह किया...

१- वह खाने वाली उस रोटी से न खिलाएगी, अतः दोनों। २- इफ़्तार से तात्पर्य रोज़ा न रखना है, उदाहरण के लिए: यदि तू रोज़ा नहीं रखेगी तो तुझे तलाक है। ३- यानी शर्त में जो जज़ा (परिणाम) है, वह मान्य है और जिसकी जज़ा व्यर्थ है, वह व्यर्थ है।

کتاب الطلاق ۳۹۶ در حقیقت تعلیق بشرطِ دیگر ہے فافہم۔ ایک نے اپنی دوعورتوں سے کہا کہ اگر تم دونوں اس گھر میں داخل ہوئی تو دونوں طالقہ ہو تو جب تک دونوں اس گھر میں داخل نہ ہو جائیں تب تک ان میں سے کوئی ایک طالقہ نہ ہوگی اگر چہ وہ داخل ہوتی ہوئی یہ محیط سرسی میں ہے۔

ایک نے اپنی دوعورتوں سے کہا کہ اگر تم ان دونوں گھروں میں داخل ہو تو تم طالقہ ہو پھر ان میں سے ایک عورت ایک گھر میں اور دوسری عورت دوسرے گھر میں داخل ہوئی تو استحساناً دونوں میں سے ہر ایک طالقہ ہو جائے گی اسی طرح اگر دونوں سے کہا کہ اگر تم دونوں اس مکان میں اور اس مکان دیگر میں داخل ہو تو دونوں طالقہ ہو پھر ایک عورت ایک مکان اور دوسری عورت دوسرے مکان میں داخل ہوئی تو بھی استحساناً دونوں طالقہ ہو جائیں گی اور اگر یوں کہا کہ اگر تم دونوں اس مکان میں داخل ہو اور تم دونوں اس مکان دیگر میں داخل ہو تو دونوں طالقہ ہو تو ایسی صورت میں قیاساً و استحساناً دونوں دلیل سے یہ حکم ہے کہ جب تک دونوں اس مکان میں اور دونوں اس مکان دیگر میں داخل نہ ہوں تب تک ان میں سے کوئی طالقہ نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اگر اپنی دوعورتوں سے کہا کہ اگر تم نے یہ گر دہ روٹی کھائی تو دونوں طالقہ ہو تو جب تک دونوں نہ کھائیں تب تک طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر دونوں میں سے ایک نے بہ نسبت دوسری کے زیادہ کھائی ہو تب بھی دونوں طالقہ ہو جائیں گی کیونکہ شرط مطلقاً یہ تھی کہ ہر ایک اس میں سے تھوڑی کھائے حتی کہ اگر ایک نے دونوں میں سے اس روٹی میں سے اس قدر رکھا گیا جس پر اس روٹی کے تھوڑے سے ٹکڑے ہونے کا اطلاق نہیں ہو سکتا مثلاً کوئی کرچ پڑی تھی وہ منہ میں ڈال لی تو اس سے دونوں میں سے کسی پر طلاق نہ پڑے گی یہ ذخیرہ میں ہے ایک نے اپنی دوعورتوں سے کہا کہ اگر تم اس گھر میں داخل ہوئیں یا تم نے فلاں شخص سے کلام

کیا یا تم نے یہ کپڑا پہنا یا تم اس جانور پر سوار ہوئیں یا تم نے اس طعام میں سے کھایا یا تم نے اس پینے کی چیز میں سے پیا تو تم طالقہ ہو تو جب تک دونوں کی طرف سے یہ فعل نہ پایا جائے تب تک کسی پر طلاق نہ پڑے گی یہ تاتارخانیہ میں ہے اگر بیوی سے کہا کہ اگر تو اس گھر میں داخل ہوئی اور اس میں سے نکلی تو طالقہ ہے پھر اس عورت کو زبردستی کوئی شخص لا دکراس گھر میں لے گیا پھر وہ اس میں سے نکلی اور پھر اس گھر میں داخل ہوئی تو طالقہ ہو جائے گی اسی طرح اگر عورت سے کہا کہ اگر تو وضو کیا اور نماز پڑھی تو طالقہ ہے پھر اس نے نماز پڑھی کیونکہ وضو سے تھی پھر وضو کیا تو طالقہ ہو جائے گی اور یہی حکم بیٹھنے اور اٹھنے اور روزہ رکھنے اور افطار ٹھہرنے وغیرہ اس کے مانند افعال میں ہے یہ محیط سرسی میں ہے عورت سے کہا کہ اگر تو نے سوت کا تا اور اس کو بنا تو طالقہ ہے پھر اس نے دوسری عورت کا سوت کا تا ہوا بنا پھر اس نے خود سوت کا تا اس میں سے تو طالقہ نہ ہوگی جب تک خود سوت کات کر اس سے کپڑا نہ بنے یہ ذخیرہ میں ہے ایک نے بیوی سے کہا کہ اگر تو اس گھر میں داخل ہوئی اگر تو اس گھر میں داخل ہوئی تو طالقہ ہے اور یہ بات مگر ایک ایک ہی گھر کے ساتھ کہی ہے پھر عورت اس گھر میں ایک بار داخل ہوئی تو استحساناً طالقہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے

ایک نے کہا کہ اگر میں نے فلاں عورت سے نکاح کیا اگر میں نے فلاں عورت سے نکاح کیا تو وہ طالقہ ہے تو طلاق کا تعلق بشرطِ دوم ہوگا اور شرطِ اول لغو ہے اسی طرح اگر کہا کہ اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا تو شرطِ اول معتبر ہے اور دوسرے شرط لغو ہے اور اگر اس نے جزا، کو دونوں شرطوں کے بیچ میں کر دیا مثلاً کہا کہ اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا

۱- وہ کھانے والی اس روٹی سے نہ کھلائے گی پس دونوں ۲- افطار سے مراد روزہ نہ رکھنا مثلاً تو اگر روزہ نہ رکھے تو تجھے طلاق ہے۔ ۳- یعنی تعمر شرط میں جو جزا ہے معتبر ہے اور جس کی جزا، لغو ہے وہ لغو ہے۔

Kitab al-Talaq (Book of Divorce) 397

...if you are divorced if I marry you, then from the first (instance), the full implementation will take place and the second will be considered null. If one said, "When I marry you, you are divorced," if I marry you, the oath will take effect upon the second condition, and the first will be null; this is mentioned in *Muheet al-Sarakhsi*. If the condition is connected with the particle of conjunction (*atf*), for example, saying, "If I marry you and if I marry you, then you are divorced," or saying, "If I marry you, so if I marry you, or when I marry you, or whenever I marry you," then the ruling is that the divorce will not take place unless he marries her twice. And if the penalty (*jaza*) is brought forward, for example, saying, "You are divorced if I marry you," then this will only apply upon marrying once. And if it is brought in the middle, for example, saying, "If I marry you, you are divorced, and if I marry you," in such a case, divorce will take place upon every marriage; this is in *Badai*. If he said, "You are divorced if I marry you," then if I married you, or if he brought the penalty in the middle, or in such a way that "If I marry you, you are divorced," then if I married you, the divorce will not take place until he marries her twice. The translator says: In the Arabic language, if one says, "Anta taliq in tazawwajtuki fain tazawwajtuki" (You are divorced if I marry you, then if I marry you), or brings the penalty in the middle, the aforementioned ruling is correct because the 'Fa' implies sequence (2), and its realization will occur in both things, so it would not be possible to treat the second condition as a repetition of the first. In Persian, it is the same; thus, in all these cases, the occurrence of divorce is more likely and analogous, because to the native speaker, the second condition is redundant. However, if it is considered from the perspective of correct speech, it would agree with the ruling of the Arabic language, so reflection is necessary at the time of issuing a fatwa. Understand this, and Allah knows best. If it is brought in the Arabic language with the particle *thumma* (then), for example, saying, "Anta taliq in tazawwajtuki thumma in tazawwajtuki," then you are divorced if I marry you, then if I marry you, divorce will take place upon the first marriage. If he said, "If I marry you, then if I marry you, you are divorced," then the oath will be fulfilled upon the latter, because the particle *thumma* is for separation, so the other condition became a separate penalty; this is in *Sharh Jame Kabir Hasiri*. One said, "You are divorced if you ate and if you drank," or said, "If you ate, you are divorced, and if you drank," then whichever of the two actions is performed, the divorce will take place and the oath will not remain. Similarly, if he said, "You are divorced in your eating and your drinking," then the same rule applies. The translator

says: In Arabic, "Anta taliq fi akliki wa fi sharbiki," and in Persian, "To taliq hasti dar khordanat wa dar nooshidanat," are all the same. Understand this. If he said, "If you ate, you are divorced, and if you drank, you are divorced in this manner (3)," then the Sheikh said that a single divorce will be dependent on both actions, meaning if she eats or drinks, only one divorce will occur. And if he said it in this manner (3), then a separate divorce will occur for each action, to the extent that two divorces will occur from both actions. He said to his wife, "If you ate and if you drank, you are divorced," then until she performs both actions, she will not be divorced. Similarly, if 'I' is used instead of 'you,' the same ruling applies. If he said, "If I enter this house, you are divorced," and "If I speak to such-and-such person," it will be valid if it is after entering the house. It is in *Atabiyya* that he said, "You are divorced if I enter this house, and if I enter this house (1)," and he put it in the middle and said, "If I enter this house, you are divorced, and if I (1) enter this second house, then both of those..."

(Notes omitted as per instructions to preserve original format.)

किताब-उल-तलाक 397

यदि कहा कि तुम तलाकशुदा हो यदि मैंने तुमसे निकाह किया, तो पहले से ही निकाह का पूर्ण انعقاد। (बंध जाना) होगा और दूसरा लघ्व (व्यर्थ) होगा। यदि कहा कि जब मैं तुमसे निकाह करूँ तो तुम तलाकशुदा हो, यदि मैंने तुमसे निकाह किया तो कसम का انعقاد। दूसरी शर्त पर होगा और पहली लघ्व होगी, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। यदि शर्त को हर्फ'अत्फ' (संयोजक शब्द) के साथ जोड़ा जाए, जैसे कहा कि यदि मैंने तुमसे निकाह किया और यदि मैंने तुमसे निकाह किया तो तुम तलाकशुदा हो, या कहा कि यदि मैंने तुमसे निकाह किया, तो यदि मैंने तुमसे निकाह किया या जब मैंने तुमसे निकाह किया या जब-जब मैंने तुमसे निकाह किया तो हुक्म यह है कि तलाक तब तक नहीं होगी जब तक वह उससे दो बार निकाह न करे। और यदि जज़ा (सजा) को पहले लाया हो, जैसे कहा कि तुम तलाकशुदा हो यदि मैंने तुमसे निकाह किया, तो यह केवल एक बार निकाह करने पर होगा। और यदि बीच में लाया हो, जैसे कहा कि यदि मैंने तुमसे निकाह किया तो तलाकशुदा है और यदि मैंने तुमसे निकाह किया, तो ऐसी सूरत में हर बार के निकाह पर तलाक होगी, यह 'बदाए' में है। यदि कहा कि तुम तलाकशुदा हो यदि मैंने तुमसे निकाह किया, फिर यदि मैंने तुमसे निकाह किया या जज़ा को बीच में लाया या इस तरह कि यदि मैंने तुमसे निकाह किया तो तलाकशुदा है, फिर यदि मैंने तुमसे निकाह किया तो तलाक तब तक नहीं होगी जब तक कि दो बार निकाह न करे। अनुवादक कहता है: अरबी भाषा में यदि कहा कि "अंत तालेकुन इन तज़व्वज्तुकी फइन तज़व्वज्तुकी" (तुम तलाकशुदा हो यदि मैंने तुमसे निकाह किया, फिर यदि मैंने तुमसे निकाह किया) या जज़ा को बीच में लाया तो यह हुक्म सही है क्योंकि 'फा' (Arabic letter Fa) तअकीब (क्रम/अनुक्रम) (2) पर दलालत करती है और इसका हकीकत में होना दोनों चीजों में होगा, इसलिए दूसरी शर्त को पहली शर्त का दोहराव करार देना मुमकिन न होगा और फारसी में भी, अतः इन सभी सूरतों में तलाक का होना करीब और समान है क्योंकि भाषा के जानकारों के नजदीक दूसरी शर्त व्यर्थ है, लेकिन यदि सही कलाम के दृष्टिकोण से माना जाए तो अरबी भाषा के हुक्म से सहमति होगी, इसलिए फतवा देते समय विचार करना जरूरी है, समझ लो, अल्लाह बेहतर जानता है। यदि अरबी भाषा में 'सुम्मा' (ثم) हर्फ के साथ लाया, जैसे कहा कि "अंत तालेकुन इन तज़व्वज्तुकी सुम्मा इन तज़व्वज्तुकी" (तुम तलाकशुदा हो यदि मैंने तुमसे निकाह किया फिर यदि मैंने तुमसे निकाह किया) तो वह तलाकशुदा है, यदि मैंने तुमसे निकाह किया फिर यदि मैंने तुमसे निकाह किया तो पहले निकाह पर तलाक होगी। यदि कहा कि "इन तज़व्वज्तुकी सुम्मा इन तज़व्वज्तुकी फअंत तालेकुन" (यदि मैंने तुमसे

निकाह किया फिर यदि मैंने तुमसे निकाह किया तो तुम तलाकशुदा हो) तो अंतिम पर कसम पूरी होगी क्योंकि 'सुम्मा' हर्फ'फस्ल' (अलगाव) के लिए है, इसलिए दूसरी शर्त उसकी जज़ा से अलग हो गई, यह 'शराह-ए-जामे कबीर हसीरी' में है। एक व्यक्ति ने कहा कि तुम तलाकशुदा हो यदि तुमने खाया और यदि तुमने पिया, या इस तरह कहा कि यदि तुमने खाया तो तुम तलाकशुदा हो और यदि तुमने पिया, तो दोनों कार्यों में से जो भी पाया जाएगा तलाक हो जाएगी और कसम बाकी नहीं रहेगी। इसी तरह यदि कहा कि तुम तलाकशुदा हो अपने खाने और अपने पीने में, तो भी यही हुक्म है। अनुवादक कहता है: अरबी भाषा में यानी "अंत तालेकुन फी अलिकि व फी शरबिकी" (तुम तलाकशुदा हो तुम्हारे खाने और तुम्हारे पीने में) और फारसी भाषा में "तो तालेका हस्ती दर खुर दनत व दर नोशी दनत" (तुम तलाकशुदा हो तुम्हारे खाने और तुम्हारे पीने में), सब समान हैं, समझ लो। यदि कहा कि यदि तुमने खाया तो तुम तलाकशुदा हो और यदि तुमने पिया तो तलाकशुदा है 'बदीं तरीक' (3) से, तो शेख ने फरमाया कि तलाक वाहिद (एक) दोनों कार्यों पर लटकी होगी, यानी यदि खाए या पिए एक ही तलाक पड़ेगी। और यदि 'बदीं तरीक' (3) कहा हो, तो हर एक कार्य से अलग-अलग तलाक पड़ेगी, यहाँ तक कि दोनों कार्यों से दो तलाकें होंगी। पत्नी से कहा कि यदि तुमने खाया और यदि तुमने पिया तो तलाकशुदा हो, तो जब तक दोनों कार्य न करे तब तक तलाकशुदा नहीं होगी। इसी तरह यदि 'तुमने' की जगह 'मैंने' हो तो भी यही हुक्म है। यदि कहा कि यदि मैं इस घर में दाखिल हुआ तो तलाकशुदा है, यदि मैं फलां व्यक्ति से बात करता हूँ, वह मान्य होगा जो घर में दाखिल होने के बाद हो। यह 'अताबिया' में है कि कहा कि तुम तलाकशुदा हो यदि मैं इस घर में दाखिल हुआ और यदि मैं इस घर में दाखिल हुआ (1), तो बीच में कर दिया और कहा कि यदि मैं इस घर में दाखिल हुआ तो तलाकशुदा है और यदि मैं (1) इस दूसरे घर में दाखिल हुआ तो उन दोनों...

تو تو طالقہ ہے اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا تو اول سے انعقاد تام ہوگا اور دوم لغو ہے اگر یوں کہا کہ جب میں تجھ سے نکاح کروں تو تو طالقہ ہے اگر تجھ سے نکاح کیا تو قسم کا انعقاد بشرط دوم ہوگا اور اول لغو ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اگر شرط کو بحرف 'عطف' معطر کیا مثلاً کہا کہ اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا اور اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا تو طالقہ ہے یا کہا کہ اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا بس اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا یا جب میں نے تجھ سے نکاح کیا یا ہر گاہ کہ میں نے تجھ سے نکاح کیا تو حکم یہ ہے کہ طلاق واقع نہ ہوگی جب تک کہ اس سے دومرتبہ نکاح نہ کرے اور اگر جزاء کو مقدم کیا ہو مثلاً کہا کہ تو طالقہ ہے اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا تو یہ ایک ہی مرتبہ نکاح کرنے پر ہوگا اور اگر درمیان میں لایا مثلاً کہا کہ اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا تو طالقہ ہے اور اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا تو ایسی صورت میں دونوں دفعہ ہر بار کے نکاح پر طلاق واقع ہوگی یہ بدائع میں ہے اگر یوں کہا کہ تو طالقہ ہے اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا پس اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا یا جزاء کو وسط میں لایا یا اس طور کہ اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا تو طالقہ ہے پس اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا تو طلاق واقع نہ ہوگی جب تک کہ اس سے دومرتبہ نکاح نہ کرے قال المترجم عربی زبان میں اگر کہا کہ انت طالق ان تزوجتک فان تزوجتک یا جزاء کو وسط میں لایا تو حکم مذکور صحیح ہے کیونکہ فاء تعقیب(۲) پر دلالت کرتی ہے اور اس کا تحقق دونوں چیزوں میں ہوگا پس شرط دوم کو اعادہ شرط اول قرار دینا ممکن نہ ہوگا اور ہرباردو میں پس ان سب صورتوں میں طلاق واقع ہونا اقرب واشبہ ہے کیونکہ اہل زبان کے نزدیک شرط دوم لغو ہے لیکن بنظر صحیح کلام آرتمند وف مانا جائے تو حکم زبان عربی سے اتفاق ہوگا پس فتویٰ کے وقت تامل ضرور ہے فافہم واللہ اعلم اگر عربی زبان میں بحرف ثم لایا مثلاً

کہا کہ انت طالق ان تزوجتک ثم ان تزوجتک تو طالقہ ہے اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا پھر اگر تجھ سے نکاح کیا تو پہلے تزوج پر طلاق واقع ہوگی اگر یوں کہا کہ ان تزوجتک ثم ان تزوجتک فانت طالق اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا پھر اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا تو طالقہ ہے تو اخیرہ پر قسم منعقد ہوگی اس لئے کہ حرف ثم برائے فصل ہے پس شرط دیگر اس کے جزائے منفصل ہوئی یہ شرح جامع کبیر حصیری میں ہے۔ ایک نے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو نے کھایا اور اگر تو نے بیا یا یوں کہا اگر تو نے کھایا تو تو طالقہ ہے اور اگر پیا تو دونوں فعل میں سے جو کوئی پایا جائے گا طلاق واقع ہو جائے گی اور قسم باقی نہ رہے گی اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اپنے کھانے اور اپنے پینے میں تو بھی یہی حکم ہے قال المترجم عربی زبان یعنی انت طالق فی اکلک و فی شربک اور فارسی زبان تو طالقہ ہستی در خور دنت و در نوشیدنت۔ سب یکساں ہیں فافہم۔ اگر یوں کہا کہ اگر تو نے کھایا تو تو طالقہ ہے اور اگر تو نے پیا تو طالقہ بدیں طریقہ (۳) ہے تو شیخ نے فرمایا کہ طلاق واحد معلق بہر دو فعل ہوگی یعنی اگر کھائے یا پیئے ایک ہی طلاق پڑے گی اور اگر بدیں طریقہ (۳) کہا ہو تو ہر ایک فعل سے علیحدہ ایک ایک طلاق پڑے گی حتیٰ کہ دونوں فعل سے دو طلاق واقع ہوں گی بیوی سے کہا کہ اگر تو نے کھایا اور اگر تو نے پیا تو طالقہ ہے تو جب تک دونوں فعل نہ کرے تب تک طالقہ نہ ہوگی اسی طرح اگر بجائے تو نے کے میں نے ہو تو بھی یہی حکم ہے اگر کہا کہ اگر میں اس دار میں داخل ہوا تو طالقہ ہے اگر میں فلاں شخص سے کلام کرتا وہ معتبر ہوگا جو دار میں داخل ہونے کے بعد ہو یہ عتابیہ میں ہے کہ کہا کہ تو طالقہ ہے اگر میں اس گھر میں داخل ہوا اور اگر میں اس گھر میں داخل ہوا (۱) تو درمیان میں کر دیا اور کہا کہ اگر میں اس گھر میں داخل ہوا تو طالقہ ہے اور اگر میں (۱) اس دوسرے گھر میں داخل ہوا تو ان دونوں

(۱) تکرار بحرف۔ (۲) تعقیب پیچھے مرتب ہونا۔ (۳) بدیں طریقہ یعنی اسی طلاق سے جو اول مذکور ہوئی تھی یہ دونوں میں ایک ہی رہی، بخلاف اس کے جب یہ لفظ نہ ہو۔ (۱) دوسرے کی طرف اشارہ کیا۔

Fatawa Alamgiri... Vol (2) Book of Divorce (Kitab al-Talaq) 398

If he enters any of the houses, she becomes divorced (Taliqa) and the oath becomes void. If he delayed the consequence and said, "If I enter this house and if I enter this second house, then you are divorced," then she will not be divorced until he enters both houses; this is in Fatawa Karkhi.

The translator says: This is based on the principle that the precedence and postponement of a condition affects the difference in ruling for the speaker. He said to his wife (1): "If I speak to such-and-such person, you are divorced," and he also said to her, "If I speak to any human being, you are divorced." Then he spoke to the aforementioned person; she will become divorced by two divorces. And if he said regarding his woman: "If I marry such-and-such woman (2), then she is divorced," then he took an oath: "Every woman I marry, she (3) is divorced," then he married the aforementioned (3); the current wife will become divorced by two divorces. And if he took an oath: "My wife is divorced if I go to such-and-such house, and my slave is free, and it is obligatory upon me to perform Hajj or Umrah on foot if I speak to such-and-such person," the ruling is that the divorce falling on the wife is contingent upon entering the house, and the freedom of the slave and going to the Kaaba on foot is contingent upon speaking to the (4) person. It is in Tatar Khaniya, it is in the Fatawa, that if he said to his wife: "If you left me to enter your house, then I did not buy jewelry for you, then you are divorced." Then the aforementioned woman let him come into her house, then he did not buy the jewelry for the woman immediately; there is a difference between Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad as to whether the divorce will occur immediately or if there will be a wait until the end of life, and the preferred view (Mukhtar) is that he will be in violation (Hanis) (5) of his oath immediately. The Sheikh said that a similar incident occurred, the nature of which was that a man said to his wife: "If you sell your item and I do not destroy it, then you are divorced," then the woman sold it, then the aforementioned man did not destroy it immediately. The scholars of the time gave a fatwa that the woman would not be divorced. The translator says: This is against the preferred view, so understand. It is in Ziyadat that a man said: "My wife is divorced if I do not inform such-and-such person about the act you did, so that he may hit you." Then he informed the such-and-such person, but he did not hit her, so the one who took the oath became truthful in his oath, and this oath will be only upon informing. This is in Khulasa. He said to his wife: "You are divorced if you enter this alley," then the woman came into one of the houses of that alley through the roof and did not exit through the alley,

then the divorce will not occur. One man said to his wife's brother: "If you do not enter my house as you used to do, then my wife is divorced," then it will be seen that if the conversation between them was such that it indicates that entering immediately was intended, then it will be held upon entering immediately, because the indication of the situation caused restriction; otherwise, the oath will be upon arrival (6)...

फ़तावा आलमगीरी... खंड (२) किताब अत-तलाक ३९८

घरों में से किसी में दाखिल हो वह तालिक़ा (तलाकशुदा) हो जाएगी और कसम बातिल हो जाएगी, अगर उसने जज़ा (बदले) को मुअख्खर (विलंबित) कर दिया और कहा कि अगर मैं इस घर में दाखिल हुआ और अगर मैं इस दूसरे घर में दाखिल हुआ तो तालिक़ा है, तो जब तक दोनों घरों में दाखिल न हो तब तक तालिक़ा नहीं होगी, यह फ़तावा करखी में है।

मुतरजिम (अनुवादक) कहता है: यह इस उसूल पर है कि शर्त की तकदीम (पहले लाना) और ताखीर (बाद में ले जाना) मुतकल्लिम (बोलने वाले) के लिए हुक्म के इख्तिलाफ़ (अंतर) पर असर डालती है। बीवी (१) से कहा कि अगर मैंने फ़लां व्यक्ति से बात की तो तालिक़ा है और यह भी उससे कहा कि अगर मैंने किसी इंसान से बात की तो तालिक़ा है। फिर उसने फ़लां व्यक्ति से बात की तो दो तलाक़ से तालिक़ा हो जाएगी। और अगर अपनी औरत के हक में कहा कि अगर मैं फ़लां औरत (२) से निकाह करूँ तो वह तालिक़ा है, फिर यूँ कसम खाई कि हर औरत जिससे मैं निकाह करूँ तो वह (३) तालिक़ा है, फिर फ़लां (३) مذکورہ (उल्लिखित) से निकाह किया तो मौजूदा बीवी दो तलाक़ से तालिक़ा हो जाएगी। और अगर कसम खाई कि मेरी बीवी तालिक़ा है अगर मैं फ़लां घर में जाऊं और मेरा गुलाम आज़ाद है और मुझ पर पैदल हज या उमरा वाजिब है अगर मैं फ़लां व्यक्ति से बात करूँ तो हुक्म यह है कि बीवी पर तलाक़ पड़ना तो फ़लां घर में दाखिल होने पर है, और गुलाम का आज़ाद होना और पैदल खाना-ए-काबा जाना फ़लां (४) व्यक्ति से बात करने पर मुअल्लक (लंबित) है। तातारखानी में है, फ़तावा में है कि अगर बीवी से कहा कि अगर तूने मुझे छोड़ा कि मैं तेरे घर में दाखिल हो जाऊं फिर मैंने तेरे लिए जेवर न खरीदा तो तालिक़ा है। फिर उक्त औरत ने उसको अपने घर में आने दिया, फिर उसने औरत के लिए जेवर फ़ौरन न खरीदा, तो इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद के बीच इख्तिलाफ़ (मतभेद) है कि क्या फ़ौरन तलाक़ पड़ जाएगी या उम्र के आखिरी तक इंतज़ार होगा, और मुख्तार (पसंदीदा) यह है कि बिलफ़अल (वास्तव में) हानिस (कसम तोड़ने वाला) (५) होगा। शेख ने कहा कि इसी किस्म का एक वाकया हुआ था, जिसकी सूरत यह थी कि एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तूने अपनी चीज़ बेची और मैंने उसको क़त्ल न किया (नष्ट न किया) तो तालिक़ा है, फिर औरत ने बेच दी, फिर उक्त मर्द ने फ़ौरन उसको क़त्ल न किया। ज़माने के उलमा ने फ़तवा दिया कि औरत तालिक़ा नहीं होगी। मुतरजिम कहता है: यह मुख्तार के खिलाफ है, सो समझ लो। ज़ियादात में है कि एक ने कहा कि मेरी बीवी तालिक़ा है अगर मैं फ़लां व्यक्ति को सूचित न करूँ उस काम से जो तूने किया है ताकि वह तुझे मारे। फिर उसने फ़लां व्यक्ति को ख़बर दे दी

मगर उसने उसे नहीं मारा, तो कसम खाने वाला कसम में सच्चा हो गया और यह कसम केवल ख़बर देने पर होगी। यह खुलासः में है। बीवी से कहा कि तालिक़ा है अगर तू इस गली में दाखिल हुई, फिर वह औरत उस गली के घरों में से एक घर में छत के रास्ते से आई और उस गली से बाहर नहीं निकली, तो तलाक़ वाक़े नहीं होगी। एक ने अपनी बीवी के भाई से कहा कि अगर तू मेरे घर में दाखिल न हुआ जैसा तू किया करता था, तो मेरी बीवी तालिक़ा है, तो देखा जाएगा कि अगर दोनों में बातचीत ऐसी हो रही थी जो दलात (संकेत) करती है कि फ़ौरन दाखिल होना मकसूद है, तो फ़ौरन दाखिल होने पर रखा जाएगा क्योंकि दलात-उल-हाल (स्थिति का संकेत) मुजिब-ए-तक़ईद (बंधन का कारण) हुई, वरना कसम आमद (६) पर होगी...

گھروں میں سے کسی میں داخل ہو وہ طالقہ ہو جائے گی اور قسم باطل ہو جائے گی اگر اس نے جزاء کو مؤخر کر دیا اور کہا کہ اگر میں اس گھر میں داخل ہوا اور اگر میں اس دوسرے گھر میں داخل ہوا تو طالقہ ہے تو جب تک دونوں گھروں میں داخل نہ ہو تب تک طالقہ نہ ہوگی یہ فتاویٰ کرخی میں ہے۔ قال المترجم هذا على اصل ان تقديم الشرط و تأخيرها يؤثر في اختلاف الحكم في المتكلم فذكر۔ بیوی (۱) سے کہا کہ اگر میں نے فلاں شخص سے کلام کیا تو طالقہ ہے اور یہ بھی اس سے کہا کہ اگر میں نے کسی انسان سے کلام کیا تو طالقہ ہے پھر اس نے فلاں شخص مذکور سے بات کی تو دو طلاق سے طالقہ ہو جائے گی اور اگر اپنی عورت کے حق میں کہا کہ اگر میں فلاں عورت (۲) سے نکاح کروں تو وہ طالقہ ہے پھر یوں قسم کھائی کہ ہر عورت جس سے میں نکاح کروں تو وہ (۳) طالقہ ہے پھر فلاں (۳) مذکورہ سے نکاح کیا تو موجودہ بیوی دو طلاق سے طالقہ ہو جائے گی اور اگر قسم کھائی کہ میری بیوی طالقہ ہے اگر میں فلاں گھر میں جاؤں اور میرا غلام آزاد ہے اور مجھ پر پیدل حج یا عمرہ واجب ہے اگر میں فلاں شخص سے بات کروں تو حکم یہ ہے کہ بیوی پر طلاق پڑنا تو فلاں گھر میں داخل ہونے پر ہے اور غلام کا آزاد ہونا اور پیدل خانہ کعبہ کو جانا فلاں (۴) شخص سے بات کرنے پر معلق ہے تاتارخانیہ میں ہے فتاویٰ میں ہے کہ اگر بیوی سے کہا کہ اگر تو نے مجھے چھوڑا کہ میں تیرے گھر میں داخل ہو جاؤں پس میں نے تیرے لیے زیور نہ خریدا تو طالقہ ہے پھر عورت مذکورہ نے اس کو اپنے گھر میں آنے دیا پھر اس نے عورت کے لئے زیور فی الفور نہ خریدا تو امام ابو یوسف و امام محمد کے درمیان اختلاف ہے کہ فی الفور طلاق پڑ جائے گی یا آخر عمر تک انتظار ہوگا اور مختار یہ ہے کہ بالفعل حانث (۵) ہو گا شیخ نے کہا کہ اسی جنس کا ایک جیسا واقع ہوا تھا جس کی صورت یہ تھی کہ

ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو نے اپنی بیچی پیس میں نے اس کو قتل نہ کیا تو طالقہ ہے پھر عورت نے بیچ ڈالی پھر مرد مذکور نے فی الفور اس کو قتل نہ کیا علمائے زمانہ نے فتویٰ دیا کہ عورت طالقہ نہ ہوگی قال المترجم اعلی علی خلاف المختار فافہم۔ زیادات میں ہے کہ ایک نے کہا کہ میری بیوی طالقہ ہے اگر میں فلاں شخص کو آگاہ نہ کروں اس فعل سے جو تو نے کیا ہے تاکہ تجھ کو مارے پس اس نے فلاں شخص کو خبر دے دی مگر اس نے کو نہیں مارا تو قسم کھانے والا قسم میں سچا ہو گیا اور یہ قسم فقط خبر دینے پر ہوگی یہ خلاصہ میں ہے بیوی سے کہا کہ طالقہ ہے اگر تو اس کوچے میں داخل ہوئی پھر وہ عورت اس کوچے کے گھروں میں سے ایک گھر میں چھت کی راہ سے آئی اور اس کوچے میں نہیں نکلی تو طلاق واقع نہ ہوگی ایک نے اپنی بیوی کے بھائی سے کہا کہ اگر تو میرے گھر میں داخل نہ ہوا جیسا تو کیا کرتا تھا تو میری بیوی طالقہ ہے تو دیکھا جائے کہ اگر دونوں میں گفتگو ایسی ہو رہی تھی کہ جو دلالت کرتی ہے کہ فی الفور داخل ہونا مقصود ہے تو فی الفور داخل ہونے پر رکھا جائے گا کیونکہ دلالت الحال موجب تقید ہوئی ورنہ قسم آمد (۶) پر ہوگی اور قسم سے پہلے جس طرح اس کے آنے جانے کی ۱۔ یعنی بیوی موجودہ۔ ۲۔ مترجم کہتا ہے کہ یہ اس اصل پر کہ شرط کی تقدیم و تأخیر سے حکم میں اختلاف ہوتا ہے۔ ۳۔ یعنی بیوی موجودہ۔ ۴۔ یعنی وجوب۔ ۵۔ یعنی طلاق پڑ جائے گی۔ (۶) یعنی فی الفور کی ضد پر ہوگی۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 (399) Kitab al-Talaq

The habit (1) was that this type of oath will take place, to the extent that if even once, with the consent of the aforementioned habit, his brother-in-law refused, the oath would be broken, meaning talaq (divorce) would fall upon the wife; this is mentioned in *Khazanat al-Muftin*. A man said: "If I do not go into both of these houses today, my wife is divorced," or said, "If I do not strike a certain person with two lashes today, my wife is divorced." Then he entered only one of the two houses or struck only one lash and did not go into the second house or did not strike the second lash, until the day passed; the oath is broken, and divorce takes place because the condition for the completion of the oath was that he enter both houses or be found striking both lashes, and that was not achieved. So, when the condition for completion was not met, he did not become a *hanith* (oath-breaker), but it was necessary. Likewise, if he said, "If I do not speak to so-and-so and so-and-so today, my slave is free," and then spoke only to one and the day passed, he became a *hanith* in the oath. Thus, the rule established is that when an oath is taken on the non-performance of an act regarding two deeds, then to be truthful in the oath, both must be considered. When the condition is absolutely not met, being a *hanith* is certain. If he said, "If I do not go to the city tonight and do not meet so-and-so, my wife is divorced," and then he went to the city but did not meet so-and-so because he was not at his house, and he did not meet him until morning came; if he knew at the time of the oath that he was not at his place, he will become a *hanith* in the oath. If he did not know at the time of the oath, he will not be a *hanith* in the oath. This is similarly mentioned in *Fatawa Abu al-Laith*.

Based on the analogy of the previous issue, he should be a *hanith* here as well, due to the meaning mentioned above; therefore, caution is necessary when giving a fatwa. In *Quduri*, it is narrated from Imam Abu Yusuf that if someone said to his wife, "If you enter this house and do not give me such-and-such garment, you are divorced," then the woman went into that house before giving the garment, she will be divorced, whether she gives him the garment after that or not. And if she went into the house after giving the garment, she will not be divorced because in such an idiom, the word 'wa' is for *hal* (state), as in Arabic: *in dakhalat al-dar wa anti rakibatun*, meaning "if you went into the house while you are riding." Someone said to his wife in Arabic, *in lam tu'tini hadha al-thawab wa dakhalat al-dar fa-anti taliqa*, meaning "if you do not give me this garment and go into the house, you are divorced." So, until both things combine, i.e., entering the house and giving the garment, she will not be divorced.

And not giving the garment will only be established if one of the two dies or this garment is destroyed. Then, if one of them dies or the garment is destroyed and she has gone into the house, both things will have combined, so she will become divorced. This is in *Zakhira*. The translator says that in our idiom, if one said, "If you do not give me this garment and you go into the house, you are divorced," then if the woman goes into the house without giving the garment, she will be divorced because in custom (*urf*), the intent is *bil-fi'l* (actual), and here the word 'aur' (and/or) is taken as *haliyah* (stating the state), just like the first case. Rather, in the first case, there is no *wa-haliyah*. Thus, in both idioms, the ruling is the opposite. *Fa'il wallahu a'lam* (The doer knows, and Allah knows best). If someone wanted to buy a slave girl and said to his wife, "If I buy a slave girl and the wife feels jealousy (*ghairat*), then she is divorced," then he bought a slave girl and the wife felt jealousy, there are two situations: one, if she felt jealousy immediately after the purchase, talaq will occur; and if she felt jealousy after a period of time since the purchase, talaq will not occur. This ruling applies when the jealousy is shown by the woman saying something unpleasant or acting quarrelsome, etc., and if it is in the woman's heart...

---

(1) Meaning, in two situations, he took an oath on his own work or the work of a person not happening.

आदत (१) थी इस प्रकार की कसम वाक़य होगी, यहाँ तक कि अगर उक्त आदत की सहमति से एक बार भी उसके साले (साली के भाई) ने इनकार किया तो कसम टूट जाएगी यानी पत्नी पर तलाक़ पड़ जाएगी, यह 'ख़ज़ाना अल-मुफ़्ती' में है। एक ने कहा कि अगर मैं आज के दिन इन दोनों घरों में न गया तो मेरी पत्नी तलाक़शुदा है या कहा कि अगर मैंने अमुक व्यक्ति को आज के दिन दो कोड़े न मारे तो मेरी पत्नी तलाक़शुदा है। फिर वह दोनों घरों में से केवल एक में दाखिल हुआ या केवल एक कोड़ा मारा और दूसरे घर में न गया या दूसरा कोड़ा न मारा यहाँ तक कि वह दिन गुज़र गया तो कसम टूट जाएगी और तलाक़ पड़ जाएगी, क्योंकि कसम पूरी होने की शर्त यह थी कि दोनों घरों में दाखिल हो या दोनों कोड़े मारना पाया जाए और वह शर्त पूरी न हुई, अतः जब शर्त पूरी न हुई तो वह 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) न हुआ, यह अवश्य हुआ। इसी तरह अगर कहा कि अगर मैंने आज के दिन अमुक और अमुक से बात न की तो मेरा ग़ुलाम आज़ाद है, फिर केवल एक से बात की और दिन गुज़र गया तो वह कसम में 'हानिस' हो गया। अतः सिद्धांत यह तय हुआ कि जब दो क्रियाओं में 'अदम-ए-फ़िल' (कार्य न होने) पर कसम ली जाए, तो कसम में सच्चे होने के लिए दोनों का लिहाज़ रखना ज़रूरी होगा और जब शर्त बिल्कुल न पाई जाए तो 'हानिस' होना निश्चित होगा। अगर कहा कि अगर मैं आज रात शहर में न गया और अमुक से मुलाक़ात न की तो मेरी पत्नी पर तलाक़ है, फिर वह शहर में गया मगर अमुक से मुलाक़ात न हुई, वह अपने घर पर न था। अतः उससे न मिला यहाँ तक कि सुबह हो गई। तो अगर कसम के वक़्त वह जानता था कि वह अपने स्थान पर नहीं है, तो कसम में 'हानिस' हो जाएगा और अगर कसम के वक़्त यह न जानता था तो कसम में 'हानिस' न होगा, ऐसा ही 'फ़तावा अबुल लैस' में वर्णित है।

पूर्व के मसले के क़यास पर यहाँ भी 'हानिस' होना चाहिए, ऊपर वर्णित अर्थ की वजह से, इसलिए फ़तवा देते समय विचार करना ज़रूरी है। 'क़दूरी' में इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि अगर किसी ने अपनी पत्नी से कहा कि अगर तू इस घर में दाखिल हुई और तूने मुझे अमुक कपड़ा न दिया तो तू तलाक़शुदा है, फिर कपड़ा देने से पहले वह औरत उस घर में चली गई तो तलाक़शुदा हो जाएगी, चाहे उसके बाद कपड़ा उसको दे या न दे। और अगर कपड़ा देने के बाद घर में गई हो तो तलाक़शुदा न होगी क्योंकि ऐसे मुहावरे में 'वाद-ए-वाव' 'हाल' (स्थिति) के लिए होता है, जैसे अरबी में 'इन दखलत-उद-दार व अंति राकिबतुन' यानी अगर तू घर में गई और हालत यह है कि तू सवार है। किसी ने पत्नी से अरबी में कहा कि 'इन लम तुअतीनी हाज़ा अल-सवाब व दखलत-उद-दार फ़-अंति

तलाक़तुन' यानी अगर तूने मुझे यह कपड़ा न दिया और घर में चली गई तो तू तलाक़शुदा है, तो जब तक दोनों बातें जमा न हों यानी घर में जाना और कपड़ा देना, तब तक तलाक़शुदा न होगी और कपड़ा न देना तभी सिद्ध होगा कि दोनों में से कोई मर जाए या यह कपड़ा नष्ट हो जाए, फिर अगर दोनों में से कोई मर गया या कपड़ा नष्ट हो गया और वह घर में चली गई है तो दोनों बातें एकत्रित होंगी, अतः तलाक़शुदा हो जाएगी। यह 'ज़खीरा' में है। अनुवादक का कहना है कि हमारे मुहावरे में अगर कहा कि अगर तूने मुझे यह कपड़ा न दिया और घर में चली गई तो तू तलाक़शुदा है, तो बिना कपड़ा दिए अगर औरत घर में चली जाए तो तलाक़शुदा हो जाएगी क्योंकि 'उर्फ (रिवाज़) में मक़सद 'बिल-फ़िल' (वास्तविक) होता है और यहाँ 'और' के लफ़्ज़ को 'हालीय' ही लिया जाता है, पहली स्थिति की तरह। बल्कि पहली स्थिति में 'वाद-ए-हालिया' नहीं है। अतः इसी तरह दोनों मुहावरों में हुक्म विपरीत है। 'फ़ाइल वल्लाह आलम'। अगर किसी ने लौंडी खरीदनी चाही और अपनी पत्नी से कहा कि अगर मैंने लौंडी खरीदी और पत्नी को ग़ैरत (जलन) आई तो वह तलाक़शुदा है, फिर उसने लौंडी खरीदी और पत्नी को ग़ैरत आई तो दो स्थितियाँ हैं: एक यह कि अगर खरीदने के तुरंत बाद ही उसे ग़ैरत आई तो उस पर तलाक़ वाक़य होगी, और अगर खरीदने के एक ज़माने (समय) के बाद उसे ग़ैरत आई तो तलाक़ वाक़य न होगी और यह हुक्म उस वक़्त है कि औरत की तरफ़ से किसी अशिष्ट बात कहने या झगड़ालूपन आदि से ग़ैरत ज़ाहिर हुई हो और अगर औरत के दिल में...

---

(१) यानी दो स्थितियों में अपना काम या किसी व्यक्ति का काम न होने पर कसम खाई हो।

عادت (۱) تھی اس قسم واقع ہوگی حتی کہ اگر عادت مذکور کی موافقت سے ایک مرتبہ بھی اس کے سالے نے انکار کیا تو قسم ٹوٹ جائے گی یعنی بیوی پر طلاق پڑ جائے گی یہ خزانہ المفتین میں ہے۔ ایک نے کہا کہ اگر میں آج کے روز ان دونوں گھروں میں نہ گیا تو میری بیوی طالقہ ہے یا کہا کہ اگر میں نے فلاں شخص کو آج کے دن دو کوڑے نہ مارے تو میری بیوی طالقہ ہے پھر وہ دونوں گھروں میں سے ایک ہی میں داخل ہوا یا ایک ہی کوڑا مارا اور دوسرے گھر میں نہ گیا یا دوسرا کوڑا نہ مارا یہاں تک کہ وہ دن گزر گیا تو قسم ٹوٹ جائے گی اور طلاق پڑ جائے گی اس واسطے کہ قسم پوری ہونے کی شرط یہ تھی کہ دونوں گھروں میں داخل ہو یا دونوں کوڑے مارتا پایا جائے اور وہ پائی نہ گئی پس جب پورے ہونے کی شرط نہ ہوئی تو حانث نہ ہوا ضرور ہوا اسی طرح اگر کہا کہ اگر میں آج کے روز فلاں وفلاں سے کلام نہ کیا تو میرا غلام آزاد ہے پھر فقط ایک سے کلام کیا اور دن گزر گیا تو قسم میں حانث ہو گیا پس قاعدہ یہ قرار پایا کہ جب دو فعل میں عدمِ فعل پر قسم منعقد ہو تو قسم میں سچے ہونے کے واسطے دونوں کا لحاظ ضرور ہوگا اور جب شرط البتہ نہ پائی جائے تو حانث ہونا متعین ہوگا اگر کہا کہ اگر میں آج کی رات شہر میں نہ گیا اور فلاں سے ملاقات نہ کی تو میری بیوی پر طلاق ہے پھر شہر میں گیا مگر فلاں سے ملاقات نہ ہوئی وہ اپنے گھر پر نہ تھا پس اس سے نہ ملا یہاں تک کہ صبح ہو گئی پس اگر قسم کے وقت یہ جانتا تھا کہ وہ اپنے مکان پر نہیں ہے تو قسم میں حانث ہو جائے گا اور اگر قسم کے وقت یہ نہ جانتا تھا تو قسم میں حانث نہ ہوگا ایسا ہی فتاویٰ ابواللیث میں مذکور ہے۔

مسئلہ متقدمہ کے قیاس پر یہاں بھی حانث ہونا چاہئے بوجہ معنی مذکورہ بالا کے لہٰذا فتوایٰ کے وقت تامل کرنا ضروری ہے قدوری میں امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ اگر کسی نے اپنی بیوی

سے کہا کہ اگر تو اس گھر میں داخل ہوئی اور تو نے مجھے فلاں کپڑا نہ دیا تو تو طالقہ ہے پھر کپڑا دینے سے پہلے وہ عورت اس گھر میں چلی گئی تو طالقہ ہو جائے گی خواہ اس کے بعد کپڑا اس کو دے یا نہ دے اور اگر کپڑا دینے کے بعد گھر میں گئی ہو تو طالقہ نہ ہوگی کیونکہ ایسے محاورہ میں لفظ وادِ واؤ واسطے حال کے ہوتا ہے جیسے عربی میں ان دخلت الدار وانت راکبتہ یعنی اگر تو گھر میں گئی اور حال یہ کہ تو سوار ہے کسی نے بیوی سے عربی میں کہا کہ ان لم تعطيني هذا الثواب ودخلت الدار فانت طالقہ یعنی اگر تو نے یہ کپڑا مجھے نہ دیا اور گھر میں چلی گئی تو تو طالقہ ہے تو جب تک دونوں باتیں جمع نہ ہوں یعنی گھر میں جانا اور کپڑا دینا جب تک طالقہ نہ ہوگی اور کپڑا نہ دینا جب ہی متحقق ہوگا کہ دونوں میں سے کوئی مر جائے یا یہ کپڑا تلف ہو جائے پھر اگر دونوں میں سے کوئی مر گیا یا کپڑا تلف ہو گیا اور وہ گھر میں گئی ہے تو دونوں باتیں مجتمع ہوں گی پس طالقہ ہو جائے گی یہ ذخیرہ میں ہے قال المترجم ہمارے محاورہ میں اگر کہا کہ اگر تو نے مجھے یہ کپڑا نہ دیا اور گھر میں چلی گئی تو تو طالقہ ہے تو بدوں کپڑا دیے اگر عورت گھر میں چلی جائے تو طالقہ ہو جائے گی کیونکہ عرف میں مقصود بالفعل ہوتا ہے اور یہاں اور کا لفظ حالیہ ہی لیا جاتا ہے مانند صورت اول کے بلکہ صورت اول میں وادِ حالیہ نہیں ہے پس علی ہذا دونوں محاورہ میں حکم برعکس ہے فاعل واللہ اعلم۔ اگر کسی نے باندی خریدنی چاہی اور اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں نے باندی خریدی اور بیوی میں غیرت آئی تو وہ طلاقہ ہے پھر اس نے باندی خریدی اور بیوی میں غیرت آئی تو دو حال ہیں ایک یہ کہ اگر خریدنے سے بعد ہی اس میں غیرت آئی تو اس پر طلاق واقع ہوگی اور اگر خریدنے سے ایک زمانہ کے بعد اس میں غیرت آئی تو طلاق واقع نہ ہوگی اور یہ حکم اس وقت ہے کہ عورت کی طرف سے کسی فتیح بات کہنے یا جھگڑالو پن کرنے وغیرہ سے غیرت ظاہر ہوئی ہو اور اگر عورت کے دل میں

---

(۱) یعنی دو جہ میں اپنا کام یا کس شخص کا کام نہ ہونے پر قسم کھائی ہو۔

Book of Divorce 400 Fatawa Alamgiri ..... Vol 2

If jealousy overwhelmed her and she did not express anything with her tongue, then she will not be 'Taliqa' (divorced). This is mentioned in 'Fatawa Kubra'. If he said to his wife, "If you entered the house, you are Taliqa; if you spoke to so-and-so," then the first and second divorces are related to entering the house, and the interpretation of the divorce related to the second condition is related to speaking to so-and-so. Thus, if she entered the house, she will be 'Taliqa' by two divorces, and if she only spoke to so-and-so, she will be 'Taliqa' by one divorce. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

And if he placed the condition in the middle and said, "If you entered the house, you are Taliqa; if you entered the house, you are Taliqa; if you entered the house, you are Taliqa," or if he placed the condition at the beginning, i.e., "If you entered the house, you are Taliqa," then as long as she does not enter the house, the divorce will not take place. Then, when she enters the house, by consensus, three divorces will take place. This is in 'Khulasa'.

A man said to another, "If I do not come to you tomorrow, provided I have the capability (Istita'at), my wife is Taliqa." Then on the next day, he was neither sick nor did the Sultan or anyone else stop him, nor did anything happen that would make him unable to come, but he did not go to that person, so he will not be considered a liar in his oath. This ruling applies when he has no specific intention, or if 'Istita'at' (capability) means through means (Asbab). And if he intended that real capability (Istita'at-e-Haqiqia) which occurs with the action, and the capability is through 'Qada-o-Qadr' (Divine Decree), then in judicial proceedings (Qaza), his verification will be accepted, but it will not be 'Qaza ba-Tasdeeq' (legal confirmation of truth). And in another tradition, it is said that in 'Qaza' also, his verification will be accepted. This is in 'Sharh Jame Saghir Qazi Khan'.

A person said, "If I do not leave this house today, my wife is Taliqa." Then chains were put on his feet, and he was prevented from leaving for a few days, so he will not be a liar in his oath. This is in 'Khazana-tul-Muftin'. One swore an oath, "I will not stay in this house," then he was put in chains and prevented from leaving, so he will not be a liar in his oath. This is in 'Khazana-tul-Muftin'.

A person said to his wife, "If I eat anything from this pot in which you have cooked, you are Taliqa." Thus, if that woman lit the fire, she is the one who cooked, whether she lit the fire after placing the pot on the stove or in the oven, or before that, and whether she placed the pot on the stove or someone else placed it. And if someone

other than that woman lit the fire, then even if she is not the cook, whether someone else lit the fire after she placed the pot or before that. 'Qaduri' has pointed towards this, as he stated that the cook is the woman who lights the fire, not the woman who places the pot, adds water, and adds spices. And 'Faqeeh Abul Laith' chose the opinion that if that woman placed the pot in the oven or on the stove, she is the cook, even if someone else lit the fire. And 'Sadr-ush-Shaheed' said in his 'Waqiyat' that the Fatwa is based on this. This is in 'Muheet'.

A person said to his wife, "You spoil every food. If I bring food to you for one month, you are Taliqa." Then the man brought meat for the purpose that pieces should be made of it and sent to people, so he will not be a liar in his oath because by implication (Dalalatan), his oath took place on bringing the food to her in that manner which is for the use of the house work. This is in 'Zahiriya'. It is written in 'Fatawa Abul Laith' that a man wanted to have intercourse with his wife, then said to her, "If you do not go into the small room with me, you are Taliqa." Then, after the man's sexual desire cooled down, the woman went into the room with him, so the divorce will fall on the woman, and if she went before it cooled down, the divorce will not fall. This is in 'Muheet'. And in Arabic, he said to his wife, "In lam adkhul fa-anti Taliq," meaning if I do not enter, then you are divorced, and (if he said) with the shadda on 'dal' (referring to) not having intercourse with you...

(1) Istita'at means destiny; whatever has been decreed will happen. Thus, if the intention is: if I attained the capability in accordance with destiny.

किताब-उत-तलाक 400 फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 2

यदि पत्नी पर गैरत (ईर्ष्या) छा गई और उसने जुबान से कुछ ज़ाहिर नहीं किया तो वह 'तालिक़ा' (तलाकशुदा) नहीं होगी। यह 'फ़तावा कुबरा' में है। यदि उसने अपनी पत्नी से कहा कि अगर तू घर में दाखिल हुई तो तू 'तालिक़ा' है, अगर तूने फलां से बात की, तो तलाक का पहला और दूसरा हिस्सा घर में दाखिल होने से संबंधित है, और तलाक की व्याख्या दूसरी शर्त यानी फलां व्यक्ति से बात करने से संबंधित है। अतः यदि वह घर में दाखिल हुई तो दो तलाक से 'तालिक़ा' हो जाएगी, और यदि केवल फलां व्यक्ति से बात की तो एक तलाक से 'तालिक़ा' होगी। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

और यदि उसने शर्त को बीच में कर दिया और कहा कि अगर तू घर में दाखिल हुई तो तू 'तालिक़ा' है, अगर तू घर में दाखिल हुई तो तू 'तालिक़ा' है, अगर तू घर में दाखिल हुई तो तू 'तालिक़ा' है, या उसने शर्त को पहले रखा यानी अगर तू घर में दाखिल हुई तो तू 'तालिक़ा' है, तो जब तक वह घर में दाखिल नहीं होगी तब तक तलाक नहीं होगी, फिर जब घर में दाखिल हुई तो सर्वसम्मति से तीन तलाक हो जाएंगी। यह 'खुलासा' में है।

एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि अगर मैं 'बशर्त-ए-इस्ततअत' (क्षमता होने पर) कल तेरे पास नहीं आया तो मेरी पत्नी 'तालिक़ा' है, फिर दूसरे दिन न तो वह बीमार हुआ और न ही सुल्तान आदि किसी ने उसे रोका और न ही कोई ऐसी बात हुई जिससे वह आने में असमर्थ हो, लेकिन वह उस व्यक्ति के पास नहीं गया, तो वह कसम में झूठा नहीं होगा। यह हुक्म उस वक्त है जब उसकी कोई नियत न हो या इस्ततअत (क्षमता) से मुराद साधनों (अस्बाब) के जरिए हो। और यदि उसने वह वास्तविक क्षमता (इस्ततअत-ए-हकीकिया) मुराद ली जो क्रिया के साथ घटित होती है और इस्ततअत 'कज़ा-ओ-क़द्र' (ईश्वरीय विधान) के जरिए है, तो (कज़ा में) उसकी तस्दीक (सत्यता की पुष्टि) की जाएगी, लेकिन 'क़ज़ा ब-तस्दीक' (न्याय प्रक्रिया में सत्यता) नहीं होगी। और दूसरी रिवायत में है कि 'क़ज़ा' में भी उसकी तस्दीक होगी। यह 'शरह जामे सगीर काज़ी खान' में है।

एक व्यक्ति ने कहा कि यदि मैं आज इस घर से न निकलूं तो मेरी पत्नी 'तालिक़ा' है, फिर उसके पैरों में बेड़ियां डाल दी गईं और कुछ दिनों तक निकलने से रोक दिया गया, तो वह कसम में झूठा नहीं होगा। यह 'खज़ाना-तुल-मुफ़्तीन' में है। एक ने कसम खाई कि मैं इस घर में नहीं रहूंगा, फिर उसे बेड़ियां डालकर निकलने से रोक दिया गया, तो वह कसम में झूठा नहीं होगा। यह 'खज़ाना-तुल-मुफ़्तीन' में है।

एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि अगर मैंने उस हांडी (बर्तन) से जिसमें तूने पकाया है कुछ खाया तो तू 'तालिक़ा' है। अतः यदि आग उस औरत ने जलाई हो और चाहे पकाने वाली वही होगी, चाहे चूल्हे पर या तंदूर में हांडी रखने के बाद उसने आग जलाई हो या उससे पहले जलाई हो, और चाहे चूल्हे पर हांडी उसी औरत ने रखी हो या किसी और ने रखी हो। और यदि उस औरत के अलावा किसी और ने आग जलाई हो, तो चाहे वह पकाने वाली न हो, चाहे उस औरत के हांडी चढ़ाने के बाद दूसरे ने आग जलाई हो या उससे पहले जलाई हो। और इसी तरफ 'क़दूरी' ने इशारा किया है, जैसा कि कहा है कि पकाने वाली वह औरत है जो आग जलाए, न कि वह औरत जो हांडी चढ़ाए, पानी डाले और मसाले डाले। और 'फकीह अबुल लैस' ने यह विकल्प चुना है कि यदि उस औरत ने तंदूर में हांडी रखी या चूल्हे पर चढ़ाई तो वही पकाने वाली होगी, चाहे आग किसी और ने जलाई हो। और 'सदर-उश-शहीद' ने अपने 'वाकयात' में कहा है कि इसी पर फतवा है। यह 'मुहीत' में है।

एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि तू हर खाने को खराब कर देती है, अगर मैंने एक महीने तक तेरे पास खाना लाया तो तू 'तालिक़ा' है। फिर वह व्यक्ति गोश्त इस उद्देश्य से लाया कि इसके टुकड़े बनाकर लोगों को भेज दिए जाएं तो वह कसम में झूठा नहीं होगा क्योंकि दलालतन (इशारे से) उसकी कसम उस तरह खाना उसके पास लाने पर واقع (लागू) हुई जो घर के काम में आने के लिए हो। यह 'ज़हीरिया' में है। 'फ़तावा अबुल लैस' में लिखा है कि एक ने अपनी पत्नी से संभोग करना चाहा, फिर उससे कहा कि यदि तू मेरे साथ कोठरी में नहीं आई तो तू 'तालिक़ा' है। फिर उस पुरुष की कामोत्तेजना ठंडी हो जाने के बाद औरत उसके साथ कोठरी में गई, तो औरत पर तलाक पड़ जाएगी, और यदि (कामोत्तेजना) ठंडी होने से पहले गई तो तलाक नहीं पड़ेगी। यह 'मुहीत' में है। और अरबी में पत्नी से कहा कि 'इन लम अद्खुल फअन्ति तालिक' यानी अगर मैं दाखिल न हुआ तो तुझ पर तलाक है, और 'ब-तशदीद-ए-यद-अल-रा' (अर्थात) तुझसे संभोग न...

(1) इस्ततअत यानी तकदीर जो कुछ जारी हुई है वही होगा, अतः यदि मुराद यह हो कि अगर तकदीर के मुताबिक मुझे शक्ति प्राप्त हुई।

غیرت چھائی اور اس نے زبان سے کچھ ظاہر نہ کیا تو طالقہ نہ ہوگی یہ فتاوی کبری میں ہے اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو گھر میں داخل ہوئی ہو تو طالقہ ہے اگر تو نے فلاں سے کلام کیا تو طلاق اول و دوم تو گھر میں داخل ہونے سے متعلق ہے اور تفسیر طلاق متعلق بشرط دوم یعنی فلاں شخص سے کلام کرنے سے متعلق ہے پس اگر وہ گھر میں داخل ہوئی تو دو طلاق سے طالقہ ہوگی اور اگر فقط فلاں شخص سے کلام کیا تو ایک طلاق سے طالقہ ہوگی یہ فتاوی قاضی خان میں ہے۔ اور اگر شرط کو درمیان میں کر دیا اور کہا کہ اگر تو گھر میں داخل ہوئی تو تو طالقہ ہے اگر تو گھر میں داخل ہوئی تو تو طالقہ ہے اگر تو گھر میں داخل ہوئی تو تو طالقہ ہے یا اس نے شرط کو مقدم کیا یعنی اگر تو گھر میں داخل ہوئی تو تو طالقہ ہے تو جب تک گھر میں داخل نہ ہو تب تک طلاق واقع نہ ہوگی پھر جب گھر میں داخل ہوئی تو بالاتفاق تین طلاق واقع ہوں گی یہ خلاصہ میں ہے۔ ایک نے دوسرے سے کہا کہ اگر میں بشرط استطاعت کل تیرے پاس نہ آیا تو میری بیوی طالقہ ہے پھر دوسرے روز نہ وہ بیمار ہوا اور نہ سلطان وغیرہ کسی نے اس کو روکا اور نہ کوئی ایسی بات ہوئی جس سے وہ آنے پر قادر نہ ہو مگر اس شخص کے پاس نہ گیا تو قسم میں جھوٹا نہ ہو جائے گا یہ حکم اس وقت ہے کہ جب اس کی کچھ نیت نہ ہو یا استطاعت سے مراد از راہ اسباب ہو اور اگر اس نے وہ استطاعت حقیقیہ مراد لی جو فعل کے ساتھ حادث ہوتی ہے اور استطاعت لز راہ قضا و قدر ہوتی ہے تو دیے اس کی تصدیق کی جائے گی مگر قضا بہ تصدیق نہ ہوگی اور دوسری روایت میں ہے کہ قضاء بھی اس کی تصدیق ہوگی یہ شرح جامع صغیر قاضی خان میں ہے ایک نے کہا کہ اگر میں آج کے روز اس گھر سے نہ نکلوں تو میری بیوی طالقہ ہے پھر اس کے پاؤں میں بیڑیاں ڈال دی گئیں اور چند روز تک نکلنے سے ممنوع ہوا تو قسم میں

جھوٹا نہ ہوگا یہ خزانہ المفتین میں ہے ایک نے قسم کھائی کہ اس گھر میں نہ رہوں گا پھر وہ بیڑیاں ڈال کر نکلنے سے ممنوع ہوا تو قسم میں جھوٹا نہ ہوگا یہ خزانہ المفتین میں ہے ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں اس ہانڈی سے جس کو تو پکانے کچھ کھایا تو طالقہ ہے پس اگر آگ اس عورت نے جلائی ہو اور چاہے پکوانے والی ہوگی خواہ چولہے پر یا تنور میں ہانڈی رکھنے کے بعد اس نے آگ جلائی ہو یا اس سے پہلے جلائی ہو اور خواہ چولہے پر ہانڈی اسی عورت نے رکھی ہو یا کسی دوسری نے رکھی ہو اور اگر اس عورت کے سوائے کسی دوسرے نے آگ جلائی ہو اور چاہے یہ پکانے والی نہ ہوگی خواہ اس عورت کے ہانڈی چڑھانے کے بعد دوسرے نے آگ جلائی ہو یا اس سے پہلے جلائی ہو اور اسی طرف قدوری نے اشارہ کیا ہے چنانچہ فرمایا کہ پکانے والی وہ عورت ہے جو آگ جلانے نہ وہ عورت جو ہانڈی چڑھائے اور پانی ڈالے اور مصالحہ ڈالے اور فقیہ ابواللیث نے اختیار کیا کہ اگر اس عورت نے تنور میں ہانڈی رکھی یا چولہے پر چڑھائی تو وہی پکانے والی ہوگی اگر چہ آگ کسی اور نے روشن کر دی ہو اور صدر الشہید نے اپنے واقعات میں کہا کہ اسی پر فتویٰ ہے یہ محیط میں ہے۔

ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو ہر طعام کو خراب کر ڈالتی ہے اگر میں ایک مہینہ تک تیرے پاس طعام لایا تو طالقہ ہے پھر یہ شخص گوشت اس واسطے لایا کہ یہ پارے بنا کر لوگوں کو بھیج دیے جائیں تو قسم میں جھوٹا نہ ہوگا کیونکہ از راہ دلالت اس کی قسم اس طرح طعام اس کے پاس لانے پر واقع ہوئی جو گھر کے کام میں آنے کے واسطے ہو یہ ظہیریہ میں ہے فتاویٰ ابواللیث میں لکھا ہے کہ ایک نے اپنی عورت سے جماع کرنا چاہا پس اس سے کہا کہ اگر تو میرے ساتھ کوٹھری میں نہ گئی تو طالقہ ہے پھر اس مرد کی شہوت ٹھنڈی ہو جانے کے بعد عورت اس کے ساتھ کوٹھری میں گئی تو عورت پر طلاق پڑ جائے گی اور اگر ٹھنڈی ہونے سے پہلے گئی تو

طلاق نہ پڑے گی یہ محیط میں ہے اور عربی میں بیوی سے کہا کہ ان لم ادخل فانت طالق یعنی اگر میں داخل نہ ہوا تو تجھ پر طلاق ہے اور تبشدید یدالراء تجھ سے جماع نہ

(۱) استطاعت یعنی تقدیر جو کچھ جاری ہوئی ہے وہی واقع ہو گا پس اگر یہ مراد ہو کہ اگر تقدیر کے موافق مجھے قدرت حاصل ہوئی۔

(If someone says) "If I have intercourse (with you) then you are divorced," this speech will be effective upon exaggerating in the act of intercourse. Thus, if there is exaggeration in intercourse, then one is truthful in his oath. A person said to his wife: "If I have not had intercourse with such-and-such woman a thousand times, then you are divorced." This oath will be effective upon a large number (tadaad-e-kaseer), and it is not necessary that it reaches exactly one thousand. There is no fixed quantity for this, but the Mashaikh (scholars) have stated that seventy (70) is a large number; this is in 'Fatawa Kubra'. A person said to his wife: "If I do not satisfy you with intercourse, then you are divorced." The Sheikh stated that satisfaction cannot be recognized in any way other than the woman's statement. Faqih Abu al-Laith and Imam Hafs Bukhari stated that if the man began intercourse with that woman and continued until the woman reached climax (inzal), then he has satisfied the woman. Thus, she will not be divorced, and the Faqih stated that we choose this opinion; this is in 'Muheet'.

One person said to his wife: "If you do not come to me tonight, then you are divorced." Then the woman came to the door of the room but did not enter inside, so the divorce will be effective. If she entered the room, but the man was asleep, the divorce will not be effective because the condition was only that she comes to him, such that if he extended his hand, he would reach the woman; this is in 'Khulasa'. A woman was sleeping on her bed, her husband called her to his bed, but the woman refused. Then he said to the woman: "If you do not come to my bed tonight, then you are divorced." Then the woman's husband forcibly carried her to his bed in such a way that the woman did not even place her foot on the ground. Then she slept with her husband throughout the night, so the divorce will not be effective. A man went out of his house for a moment at night and then returned, assuming his wife was not at home, and said: "If I do not bring my wife into my house tonight, then she is three times divorced." Then morning came, and his wife said that I was in this house all along, so the person will not be a breaker of his oath (hanith), and the divorce will not fall upon the woman; this is in 'Khazanat al-Muftin'. One person said to his wife: "If I sleep on your clothing, then you are divorced." Then he lay down on the woman's pillow, or placed his head on her cushion, or lay on her bedding, or placed his side or most of his body on any of her clothing, then the oath is broken, because sleeping in this manner is counted. And if he leaned against the woman's pillow and sat on it, he will not be a liar regarding his oath as long as he does not place one side or most of

his body on it. A person was on a roof with several men and wanted to leave, but his companions forbade him. He placed his foot on one edge of the roof in some direction and said: "If I sleep here tonight or eat here, my wife is divorced." In his intention, he meant the spot where he placed his foot. Then if he ate or slept elsewhere on that roof, the wife will be divorced according to the apparent ruling, but not according to conscience (dayanatan); this is in 'Khulasa'.

A person said to his wife: "If I do not sleep with you tonight along with your shirt, then you are thrice divorced." The woman swore an oath: "If I sleep with you along with this shirt of mine, then my slave girl is free." Then the husband wore the wife's shirt and they both slept together. Neither of them will be a liar in their oath, because for the woman to be a liar in the oath, she would have to sleep with her husband while wearing that shirt, which did not happen. And the husband’s being truthful occurred because he slept with the woman in this condition.

(Notes) 1. Fully satisfied. (Notes) 2. The translator says: This cannot be known without a statement, because identifying the woman's status differs based on choice; rather, it is correct that without a statement, the woman's (status) cannot be known.

(यदि किसी ने कहा) "यदि मैं (तुमसे) सम्भोग करूँ तो तुम पर तलाक है," तो यह कलाम सम्भोग में अतिशयोक्ति करने पर वाक़े होगा। अतः यदि सम्भोग में अतिशयोक्ति की तो कसम में वह सच्चा है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा: "यदि मैंने अमुक महिला से हजार बार सम्भोग न किया तो तुम पर तलाक है," तो यह कसम बड़ी संख्या (तदाद-ए-कसीर) पर वाक़े होगी, और पूरे हजार होना अनिवार्य नहीं है। इसमें कोई निश्चित मात्रा नहीं है, लेकिन मशायख (विद्वानों) ने कहा है कि सत्तर (70) बड़ी संख्या है, यह 'फतावा कुबरा' में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा: "यदि मैंने तुम्हें सम्भोग से तृप्त न किया तो तुम पर तलाक है," तो शेख ने फरमाया कि तृप्ति का पता उस महिला के कथन के अलावा किसी और तरह से नहीं चल सकता। फकीह अबुल लैस और इमाम हफ्स बुखारी ने फरमाया कि यदि उस व्यक्ति ने उस महिला से सम्भोग शुरू किया और बराबर करता रहा यहाँ तक कि महिला को स्खलन (इनज़ाल) हो गया, तो उसने महिला को तृप्त कर दिया। अतः वह तलाकशुदा नहीं होगी, और फकीह ने फरमाया कि हम इसी को इख्तियार करते हैं, यह 'मुहीत' में है।

एक ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि तुम आज रात मेरे पास न आई तो तुम पर तलाक है, फिर महिला कमरे के दरवाजे तक आई और अंदर दाखिल न हुई, तो तलाक वाक़े हो जाएगी। और यदि कमरे के अंदर दाखिल हुई, मगर पुरुष सो रहा था, तो तलाक वाक़े नहीं होगी क्योंकि शर्त यही थी कि वह उसके पास आ जाए, इस तरह कि यदि वह हाथ बढ़ाए तो उस महिला तक पहुँच जाए, यह 'खुलासा' में है। एक महिला अपने बिस्तर पर सो रही थी, उसके पति ने उसे अपने बिस्तर पर बुलाया मगर महिला ने इनकार कर दिया। फिर उसने महिला से कहा कि यदि आज रात तुम मेरे बिस्तर पर न आई तो तुम पर तलाक है। फिर उस महिला का पति उसे जबरदस्ती अपने बिस्तर पर इस तरह उठा लाया कि महिला ने जमीन पर अपना पैर भी नहीं रखा। फिर रात भर पति के साथ सोती रही तो तलाक वाक़े नहीं होगी। एक पुरुष एक घड़ी के लिए रात में अपने घर से बाहर गया फिर लौट आया और यह गुमान किया कि उसकी पत्नी घर में नहीं है, फिर कहा कि यदि मैं इसी रात अपनी पत्नी को अपने घर में न लाया तो वह तीन तलाक है (तलाक वाक़े है)। फिर सुबह हुई तो उसकी पत्नी ने कहा कि मैं तो इसी घर में थी, तो वह व्यक्ति हनिस (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा और महिला पर तलाक नहीं पड़ेगी, यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि मैं तुम्हारे कपड़े पर सोया तो तुम पर तलाक है, फिर महिला के तकिये पर लेट गया या उसके सिरहाने पर सिर

रखा या उसके बिस्तर पर लेट गया या अपना पहलू या अधिकांश शरीर उसके किसी कपड़े पर रखा तो कसम टूट जाएगी क्योंकि इस तरह सोने वाला गिना जाता है। और यदि महिला के तकिये से तकिया लगाया (सटाया) और उस पर बैठा तो कसम में झूठा नहीं होगा जब तक कि एक करवट या अधिकांश शरीर उस पर न रखे। एक व्यक्ति कुछ लोगों के साथ छत पर था, वहाँ से जाना चाहा और साथियों ने उसे मना किया, फिर उसने छत के एक किनारे पर किसी तरफ अपना पैर रखकर कहा कि यदि मैं इस रात यहाँ सोया या यहाँ खाना खाया तो मेरी पत्नी पर तलाक है, और उसने अपनी नीयत में वह जगह मुराद ली जहाँ उसने पैर रखा है, फिर उस जगह के सिवा दूसरी जगह उस छत पर उसने खाया या सोया तो हुक्म के तकाजे में उसकी पत्नी पर तलाक पड़ जाएगी मगर दयानतन तलाक नहीं होगी, यह 'खुलासा' में है।

एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि मैं आज रात तुम्हारे साथ तुम्हारी कमीज़ के साथ न सोया तो तुम पर तीन तलाक है। और महिला ने कसम खाई कि यदि मैं अपनी इस कमीज़ के साथ तुम्हारे साथ सोई तो मेरी बांदी (दासी) आजाद है। फिर पति ने पत्नी की वह कमीज़ पहनी और दोनों साथ सोए, तो दोनों में से कोई कसम में झूठा नहीं होगा, इसलिए कि महिला की तरफ से कसम में झूठा होना इस तरह होता है कि वह उस कमीज़ को पहने हुए पति के साथ सोए, जो (मौका) नहीं मिला। और पति की तरफ से सच्चा होना इस तरह हुआ कि वह महिला के साथ इस हाल में सोया।

(नोट) 1. आसूदा (पेट भरी हुई)। (नोट) 2. अनुवादक कहता है: यह बिना कथन के नहीं मालूम हो सकता, क्योंकि महिला की मंजिल की पहचान इख्तियार में भिन्न है, बल्कि सही यह है कि बिना कथन के महिला (की स्थिति) ज्ञात नहीं हो सकती।

تو تو طالقہ ہے تو یہ کلام جماع میں مبالغہ کرنے پر واقع ہوگا پس اگر جماع میں مبالغہ کیا تو قسم میں سچار ہے ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر میں نے فلاں عورت سے ہزار بار جماع نہ کیا تو یہ قسم تعداد کثیر پر واقع ہوگی اور پورے ہزار ہونا ضرور نہیں ہے اور اس میں کوئی مقدار معین نہیں لیکن مشائخ نے فرمایا کہ ستر تعداد کثیر ہے یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں تجھ کو جماع سے سیر نہ کر دوں تو تو طالقہ ہے تو شیخ نے فرمایا کہ سیر ہو جاتا اور کسی طرح نہیں پہچانا جائے گا سوائے اس عورت کے قول کے اور فقیہ ابواللیث اور امام حفص بخاری نے فرمایا کہ اگر اس مرد نے اس عورت سے جماع شروع کیا اور برابر کرتا رہا یہاں تک کہ اس عورت کو انزال ہو گیا تو اس نے اس عورت کو سیر کر دیا پس وہ طالقہ نہ ہوگی اور فقیہ نے فرمایا کہ ہم اسی کو اختیار کرتے ہیں یہ محیط میں ہے۔

ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو آج کی رات میرے پاس نہ آئے تو تو طالقہ ہے پھر عورت کوٹھری کے دروازے تک آئی اور اندر داخل نہ ہوئی تو طالقہ ہو جائے گی اور اگر کوٹھری کے اندر داخل ہوئی مگر مرد ہوتا تھا تو طالقہ نہ ہوگی کیونکہ شرط یہی تھی کہ اس کے پاس آ جائے اس طرح کہ اگر وہ ہاتھ بڑھا دے تو اس عورت تک پہنچ جائے یہ خلاصہ میں ہے ایک عورت اپنے بچھونے پر سوتی تھی اس کو اس کے شوہر نے اپنے بستر پر بلایا مگر عورت نے انکار کیا پس اس نے عورت سے کہا کہ اگر آج کی رات تو میرے بستر پر نہ آئی تو تو طالقہ ہے پھر اس عورت کو اس کا شوہر زبردستی اپنے بچھونے پر اس طرح اٹھا لایا کہ عورت نے زمین پر اپنا پاؤں بھی نہیں رکھا پھر رات میں شوہر کے ساتھ سوتی رہی تو طالقہ نہ ہوگی ایک مرد ایک گھڑی کے واسطے رات میں اپنے گھر سے باہر گیا پھر لوٹ آیا اور یہ گمان کیا کہ اس کی بیوی گھر میں

نہیں ہے پس کہا کہ اگر میں اسی رات اپنے بیوی کو اپنے گھر میں نہ لایا تو وہ تین طلاق ہے طالقہ ہے پھر صبح ہوئی تو اس کی بیوی نے کہا کہ میں تو اسی گھر میں تھی تو وہ شخص حانث نہ ہوگا اور عورت پر طلاق نہ پڑے گی یہ خزانہ المفتین میں ہے ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ میں تیرے کپڑے پر سویا تو تو طالقہ ہے پھر عورت کے وسادہ پر اضطجاع کیا یا اس کے مرفقہ پر سر رکھا یا اس کے بچھونے پر اضطجاع کیا یا اپنا پہلو یا اکثر بدن اس کے کسی کپڑے پر رکھا تو قسم ٹوٹ جائے گی کیونکہ اس طرح سونے والا شمار ہوتا ہے اور اگر عورت کے تکیے سے تکیہ لگایا اس پر بیٹھا تو قسم میں جھوٹا نہ ہوگا جب تک کہ ایک کروٹ یا اکثر بدن اس پر نہ رکھے ایک شخص چند آدمیوں کے ساتھ چھت پر تھا وہاں سے جانا چاہا اور ساتھیوں نے اس کو منع کیا پس اسے چھت کے ایک کنارہ پر کسی طرف اپنا پاؤں رکھ کر کہا کہ اگر میں اس رات یہاں سویا یا یہاں کھانا کھایا تو میری بیوی طالقہ ہے اور اس نے اپنی نیت میں وہ جگہ مراد لی جہاں اس نے پاؤں رکھا ہے پھر اس جگہ کے سوائے دوسری جگہ اس چھت پر اس نے کھایا یا سویا تو حکم تقاضا میں اس کی بیوی پر طلاق پڑ جائے گی مگر دیا نہ طلاق نہ ہوگی یہ خلاصہ میں ہے۔

ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں آج کی رات تیرے ساتھ مع تیری قمیص کے نہ سویا تو تو تین طلاق سے طالقہ ہے اور عورت نے قسم کھائی کہ اگر میں مع اپنی اس قمیص کے تیرے ساتھ سوئی تو میری باندی آزاد ہے پھر مرد نے بیوی کی وہ قمیص پہنی اور دونوں ساتھ سوئے تو دونوں سے کوئی قسم میں جھوٹا نہ ہوگا اس واسطے کہ عورت کی طرف سے قسم میں جھوٹا ہونا اس طرح ہوتا ہے اس قمیص کے پہنے ہوئے شوہر کے ساتھ سوئے وہ نہ پایا گیا اور شوہر کی طرف سے سچا ہونا اس طرح ہوا کہ عورت کے ساتھ اس حال میں سویا ۱- آسودہ پیٹ بھری ہوئی۔ ۲- قال المترجم یہ بھی بدوں قول کے نہیں معلوم ہو سکتا ہے اس واسطے کہ منزل عورت کی شناخت اختیار میں مختلف بلکہ صحیح ہے کہ بدوں قول عورت کے معلوم نہیں ہوسکتی۔

Kitab-ut-Talaq (The Book of Divorce) Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol 2 (302)

If a man said to his wife, "If I do not have intercourse with you without this shirt (that I am wearing), then you are divorced by three divorces," and then said, "If I have intercourse with you with this shirt, you are divorced by three divorces," the trick (hila) is to have intercourse with the woman without that shirt. As long as the shirt exists and both are alive, he will not be a liar in his oath. If one of them dies or the shirt is destroyed, he will be considered a liar in his oath. This is in Fatawa-e-Qazi Khan.

Someone swore an oath: "If I have intercourse with you on the tip of this spear, you are divorced." The trick here is to make a hole in the roof, push the tip of the spear through it, and have intercourse with the woman on that tip while on the roof. If he said to his wife, "If I do not have intercourse with you in the middle of the market at noon, you are divorced," the trick is to take the woman to the market in a litter (amari) and have intercourse with her while hidden inside the litter. If he said to his wife in Arabic: "In bat-tal-mullati illa fi hujri fa-anti taliq," meaning, "If you spent the night anywhere other than my lap, you are divorced," and the woman slept on his bed and he took her into his lap, divorce will not occur. If he said in Persian, "Illa dar kinare man" (except by my side), then divorce is obligatory. The translator notes that in Urdu, the term "lap" (goud) implies the same, and if he meant "armpit," then non-occurrence of divorce is correct.

A woman said to her husband, "If you slept with this maid of yours, you have three divorces (on me)." The husband said, "If I slept with this maid, you are divorced by three divorces." Then the wife said, "If there are some other meanings to your oath, then I am divorced." The husband said, "Yes." The ruling is that if the husband meant nothing other than what was spoken by the tongue, the wife will not be divorced; otherwise, she will be. This is in Fatawa-e-Kubra.

Zaid said to his neighbor Khalid, "Last night my wife was with you." Khalid said, "If your wife was with me last night, my wife is divorced." Then he paused and said, "Or any other woman." Later it was revealed that he had another woman with him. Sheikh Naseer ruled that he is a breaker of his oath (hanis) and his wife is divorced. Muhammad bin Salama ruled that since it was another woman, the difference of opinion is based on the rule that when an oath-taker adds a condition: if the condition is for their benefit, it is not applicable by consensus; if it is to their detriment, this disagreement exists. Sheikh Naseer's view is closer to Imam Abu

Hanifa. The preferred (mukhtar) view here is that of Muhammad bin Salama, and the fatwa is based on it.

The Sheikh said that my uncle Imam Zaheer-ud-Din used to give the fatwa (this is in Khulasa) that if one said in Arabic, "In ghasalta thiyabi fa-anti taliq" (If you washed my clothes, you are divorced), and the woman only washed the sleeves and the hem, she will not be divorced. (Note: If there were other meanings intended, divorce would occur). The translator says that in our language, divorce would occur because saying "you washed my clothes" does not imply just washing the sleeves or hem; it implies the entire garment.

अगर किसी ने अपनी बीवी से कहा कि अगर मैंने तुझसे इस कमीज़ के बिना (जो मैंने पहनी है) वली (सम्बन्ध) न किया, तो तुझे तीन तलाक़ हैं। फिर कहा कि अगर मैंने तुझसे इसके बिना वली किया तो तुझे तीन तलाक़ हैं। इसका हिला (बचाव) यह है कि उस औरत से इस कमीज़ के बिना वली करे। जब तक यह कमीज़ मौजूद रहेगी और दोनों जीवित रहेंगे, वह अपनी क़सम में झूठा न होगा। फिर अगर उनमें से कोई मर गया या कमीज़ नष्ट हो गई, तो वह अपनी क़सम में झूठा हो जाएगा। यह फ़तावा-ए-क़ाज़ी खान में है।

किसी ने क़सम खाई कि अगर मैंने तुझसे इस भाले की नोक पर वली की, तो तुझे तलाक़ है। इसका हिला यह है कि छत में छेद करके भाले की नोक बाहर निकाले और छत पर जाकर उस नोक पर वली करे। अगर औरत से कहा कि अगर मैंने दोपहर को बाज़ार के बीच तुझसे वली न की, तो तुझे तलाक़ है, तो इसका हिला यह है कि औरत को सवारी (अमारी) में बिठाकर बाज़ार ले जाए और खुद सवारी के अंदर छिपकर उससे वली करे। बीवी से अरबी में कहा: "इन बत-ल-मुल्लती इल्ला फ़ी हुजरी फ़-अंती तालिक़" यानी अगर तूने मेरी गोद के अलावा कहीं और रात बिताई तो तुझे तलाक़ है। फिर औरत उसके बिस्तर पर सोई, उसने गोद में लिया तो तलाक़ नहीं होगी। और अगर फारसी में कहा कि "इल्ला दर किनार-ए-मन" (मेरे पहलू के सिवा), तो तलाक़ पड़ना वाजिब है। अनुवादक का कहना है कि उर्दू में भी गोद में कहने की सूरत में तलाक़ पड़ना वाजिब है, और अगर बगल (बग़ल) में कहने का इरादा हो, तो तलाक़ न होना सही है।

एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि अगर तू अपनी इस दासी के साथ सोया तो तुझे तीन तलाक़ हैं। शौहर ने कहा कि अगर मैं इस दासी के साथ सोया तो बीवी को तीन तलाक़ हैं। फिर बीवी ने कहा कि अगर तेरी इस क़सम के कुछ और मानी हों तो मैं तलाक़ हूँ। शौहर ने कहा, "हाँ"। हुक्म यह है कि अगर शौहर ने उन लफ्ज़ों के अलावा कुछ और अर्थ नहीं लिया जो ज़बान से कहे गए, तो बीवी तलाक़ न होगी, वर्ना तलाक़ हो जाएगी। यह फ़तावा-ए-कुबरा में है।

ज़ैद ने पड़ोसी ख़ालिद से कहा कि कल रात मेरी बीवी तुम्हारे पास थी। ख़ालिद ने कहा कि अगर तेरी बीवी कल रात मेरे पास थी तो मेरी बीवी को तलाक़ है। फिर खामोश रहकर कहा, "या कोई और औरत हो"। बाद में पता चला कि उसके पास दूसरी औरत थी। शेख़ नसीर ने फरमाया कि वह हानिस (क़सम तोड़ने वाला) होगा और उसकी बीवी पर तलाक़ पड़ जाएगी। मुहम्मद बिन सलमा ने फरमाया

कि चूँकि दूसरी औरत थी, तो यह इख्तिलाफ़ (मतभेद) इस नियम पर है कि जब क़सम खाने वाला कोई शर्त लगाता है, तो यदि शर्त में उसका लाभ है तो सर्वसम्मति से वह शर्त लागू नहीं होगी, और यदि नुकसान है तो यह मतभेद है। शेख नसीर का कहना इमाम अबू हनीफा के नज़दीक ज़्यादा करीब है। मुख्तार (पसंदीदा) राय इस स्थान पर मुहम्मद बिन सलमा की है और इसी पर फ़तवा है।

शेख ने कहा कि मेरे मामू इमाम ज़हीर-उद-दीन फतवा देते थे (यह खुलासा में है) कि अगर अरबी में कहा कि "इन ग़सल-त सयाबी फ़-अंती तालिक" (अगर तूने मेरे कपड़े धोए तो तुझे तलाक़ है)। फिर औरत ने सिर्फ आस्तीन और दामन धोया, तो तलाक़ न होगी। (नोट: यदि इसमें कुछ और अर्थ हो तो तलाक़ हो जाएगी)। अनुवादक का कहना है कि हमारी ज़बान में तलाक़ पड़ जाएगी क्योंकि "तुमने मेरे जामे (कपड़े) धो लिए" कहने पर, केवल आस्तीन या दामन धोने को यह नहीं कहा जाता कि उसने पूरे "लिबास" धोए हैं।

کہ میں قمیص تھا یعنی خود پہنے تھا ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں تجھ سے نہ ولی کی مع اس مضحہ کے تو تو تین طلاق سے طالقہ ہے پھر یوں کہا کہ اگر میں نے تجھ سے مع اس مضحہ کے ولی کی تو تو تین طلاق سے طالقہ ہے تو اس میں حیلہ یہ ہے کہ اس عورت سے بغیر اس مضحہ کے ولی کرے پس جب تک یہ مضحہ موجود رہے گا اور دونوں زندہ رہیں گے تب تک قسم میں جھوٹا نہ ہوگا پھر اگر ان میں سے کوئی مرگیا یا مضحہ تلف ہو گیا تو وہ اپنی قسم میں جھوٹا ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک نے قسم کھائی کہ اگر میں نے تجھ سے اس نیزہ کی نوک پر ولی کی تو تو طالقہ ہے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ چھت میں سوراخ کر کے اس میں سے نیزہ کی نوک نکالے اور چھت پر جا کر عورت سے اس نوک پر ولی کرے اگر عورت سے کہا کہ اگر میں نے دوپہر کو بیچ بازار میں تجھ سے ولی نہ کی تو تو طالقہ ہے تو اس میں حیلہ یہ ہے کہ عورت کو عماری میں بھلا کر بازار لے جائے اور خود عماری کے اندر ٹھس کر اس سے ولی کرے بیوی سے عربی میں کہا کہ ان بت اللملۃ الافی حجری فانت طالق یعنی اگر تو نے رات گزاری سوائے اس صورت کے کہ میری گود میں ہو تو تو طالقہ ہے پھر عورت اس کے بچھونے پر سوئی اس کے ہیٹھے اس نے گود میں لیا ہی تو طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر اس نے فارسی میں کہا کہ الا در کنار من اور باقی مسئلہ بحال ہو تو طلاق پڑ نا واجب ہے کذافی المحیط مترجم کہتا ہے کہ اردو میں بھی گود میں کہنے کی صورت میں طلاق پڑنا واجب ہے اور اگر بغل میں کہا ہو تو طلاق نہ ہونا صحیح ہے فافہم۔

ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ تو اپنی اس باندی کے ساتھ سویا تو تو نے کہا اگر میں اس باندی کے ساتھ سویا تو تو تین طلاق سے طالقہ ہے پس بیوی نے کہا کہ اگر تیری اس قسم میں کچھ کچھ معنی ہوں تو میں طالقہ ہوں پس شوہر نے کہا ہاں تو حکم یہ ہے کہ اگر شوہر نے کچھ اور معنی مراد نہیں رکھے سوائے ان کے جو زبان سے بولا جاتا ہے تو بیوی طالقہ نہ ہوگی ورنہ طالقہ ہو جائے گی یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں نے تجھ سے ولی کی ما دامیکہ تو میرے ساتھ ہی تو تو تین طلاق سے طالقہ ہے پھر پشیمان ہو کر حیلہ ڈھونڈھتا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس کو ایک طلاق بائن دے کر اسی وقت اس سے پھر نکاح کر لے پھر اس سے ولی کرے تو حانت نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ زید نے اپنے پڑوسی خالد سے کہا کہ کل گزری رات میں میری بیوی تیرے پاس تھی پس خالد نے کہا کہ اگر تیری بیوی اس گزری رات میں میرے پاس ہو تو میری بیوی طالقہ ہے پھر سکوت کر کے کہا اور یا کوئی عورت ہو پھر ظاہر ہوا کہ اس کے پاس دوسری عورت تھی تو شیخ نصیرؒ نے فرمایا کہ وہ حانث ہوگا اور اس کی بیوی پر طلاق پڑ جائے گی اور محمد بن سلمہؒ نے فرمایا کہ اس کے دوسرے عورت تھی تو اس اختلاف اس قاعدہ پر ہے کہ قسم کھانے والے جب قسم معقود کے ساتھ کوئی شرط لاحق کی پس اگر ایسی شرط ہو کہ جس میں قسم کھانے والے کا نفع ہے تو بالاجماع وہ شرط اس قسم معقود سے لاحق نہ ہوگی اور اگر ایسی شرط ہو کہ اس میں قسم کھانے والے پر ضرر ہے تو اس میں یہ اختلاف مذکور ہے پس جو شیخ نصیرؒ نے کہا ہے وہ امام ابو حنیفہؒ کے قول سے اقرب ہے کیونکہ امام اعظمؒ کے نزدیک جو معقود پر تمام ہو گئے ان کے ساتھ شرط فاسد ملحق ہو جاتی ہے اور مختار اس مقام پر محمد بن سلمہؒ کا قول ہے اور اسی پر فتویٰ ہے کیونکہ سکتہ پر جانے سے جزاء متعلق بادل نہیں ہوتی ہے پس دوم سے متعلق ہونا اولی ہے اور شیخ نے کہا کہ میرے ماموں امام ظہیرالدینؒ فتویٰ دیتے تھے یہ خلاصہ میں ہے کہ عربی میں کہا کہ ان غسلت ثیابی فانت طالق یعنی

اگر تو نے میرے کپڑوں کو دھویا تو تو طالقہ ہے پس عورت نے اس کی آستین و دامن کو دھویا تو طالقہ نہ ہوگی یہ کتاب مصرعہ ہوا کہ اگر اس میں کچھ دوسرے معنی ہوں تو طالقہ ہے۔ طالقہ نہ ہوگی مترجم کہتا ہے کہ ہماری زبان میں طلاق پڑ جائے گی کہ کہہ کر کہ تو نے میرے جامے دھولے تو البتہ خالی آستین و دامن سے یہ نہیں کہا جاتا کہ اس نے لباس دھوئے ہیں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 Kitab-ut-Talaq (The Book of Divorce)

[Regarding the situation] where a man says to his wife, "If you have not washed this bowl, you are divorced," and the situation was that the woman had ordered a maid to wash the bowl and she had done so. If it was the custom that the woman herself used to wash this bowl and no one else washed it, then the divorce will take effect. If it was the custom that the maid used to wash it and the woman herself did not, and the husband knew this, then the divorce will not take effect. If it was the custom that sometimes the woman washed it herself and sometimes her maid washed it, then it is apparent that the divorce will take effect. However, if the husband's intention was that if you did not order the maid to wash it... then in such a case, the divorce will not take effect; this is in Fatawa-e-Kubra.

An Arab man took an oath saying, "In ghasalat imra'atuhu siyabahu fahiya taliq" (If my wife washes my clothes, she is divorced). Then the woman washed his *lifafa* (cloth cover). The Mashayikh (scholars) ruled that he would not be a *hanis* (oath-breaker), even if, by the word 'siyab' (clothes), his intention was [the cover as well]. One man said to his wife, "If I buy water for you, you are divorced." Then he gave one dirham to someone to pour water into a pot. There is a dispute whether he became an oath-breaker or not. Some scholars said that when giving the dirham for the pot, if there was water in the pitchers (*kuzon*), he would be a *hanis*, and if there was not, he would not be. This is because when giving the dirham, if there was water in the pitchers, he becomes a purchaser of water, and if not, he becomes a hirer (for labor). This is in *Zahiriyah*.

A man said to his wife, "If you complain about me to your brother, you are divorced." Then the woman's brother arrived, and there was a senseless child in front of the woman. The woman said, "O child, my husband has done such-and-such to me," such that her brother could hear. The divorce will not fall on this woman because she addressed the mentioned child, not her brother. One man said to his wife, "If you do not stay silent, you are divorced." She said, "I will not stay silent," then she stayed silent; the divorce will not take effect. Don't you see that if someone says to his wife, "If you do not mutter aloud, you are divorced," and she says, "I will mutter aloud," while she is silent, the divorce does not fall. A woman saying "I will mutter aloud" means nothing while she is silent. Similarly, if a woman spoke about a specific person, and the husband said, "If you mention that person to me again, you are divorced," and she says, "I will not mention that person to you again," or she says, "Since you forbade me from mentioning that person, I will not mention him," then he

will not be a *hanis* in his oath and the divorce will not fall because this amount of mention is exempted from the oath. If the woman said, "Why did you forbid me from mentioning that person?" or said, "If you forbade me from mentioning that person, I have already mentioned him," then in such a case, he will be a *hanis* and the divorce will take effect. If the mention of that person was made in front of children, the divorce will not take effect; this is in *Khulasah*.

It is written in the Fatawa that Sheikh Abul Qasim was asked about a woman who said to her husband, "I do not have the strength to live with you while hungry." He replied, "If you stay hungry in my house, you are divorced." The Sheikh ruled that except for fasting, if that woman [remains hungry]...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 किताब-उत-तलाक

...यदि किसी ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि तुमने यह प्याला नहीं धोया तो तुम पर तलाक़ (तलाक-ए-मुअल्लक़) है, और स्थिति यह थी कि महिला ने सेविका को प्याला धोने का आदेश दिया था और उसने धो दिया था। यदि आदत यह थी कि महिला स्वयं ही यह प्याला धोया करती थी और कोई और नहीं धोता था, तो तलाक़ हो जाएगी। और यदि आदत यह थी कि सेविका ही धोया करती थी, महिला स्वयं नहीं धोती थी और पति को यह ज्ञात था, तो तलाक़ नहीं होगी। और यदि आदत यह थी कि महिला कभी स्वयं धोती थी और कभी उसकी सेविका धोती थी, तो स्पष्ट है कि तलाक़ हो जाएगी। लेकिन यदि पति की यह नीयत हो कि यदि तुमने सेविका को धोने का आदेश न दिया हो... तो ऐसी स्थिति में तलाक़ नहीं होगी, यह फ़तावा-ए-कुबरा में है।

एक अरबी ने इस प्रकार शपथ खाई कि "इन ग़सलत इम्र-अतुहु सियाबह फ़हिया तालिक" अर्थात यदि मेरी पत्नी ने मेरे कपड़े धोए तो वह तलाक़शुदा है। फिर महिला ने उसका लिफ़ाफ़ा (कपड़े का कवर) धोया, तो मशाइख ने फ़रमाया कि वह 'हानिस' (शपथ तोड़ने वाला) नहीं होगा, भले ही 'सियाब' (कपड़ों) के शब्द से उसकी यही नीयत हो। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि मैंने तुम्हारे लिए पानी खरीदा तो तुम तलाक़शुदा हो, फिर एक व्यक्ति को एक दिरहम दिया कि मटके में पानी डाल दे। तो इसमें मतभेद है कि क्या वह शपथ में झूठा हुआ या नहीं? कुछ विद्वानों ने कहा कि मटके के लिए दिरहम देते समय यदि कूज़ों (घड़ों) में पानी हो तो वह 'हानिस' होगा और यदि न हो तो 'हानिस' नहीं होगा। इसलिए कि जब दिरहम देते समय कूज़ों में पानी हो तो वह पानी खरीदने वाला हो जाएगा और यदि न हो तो वह किराए पर लेने वाला होगा। यह ज़हीरिया में है।

एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि तुमने अपने भाई से मेरी शिकायत की तो तुम तलाक़शुदा हो। फिर औरत का भाई आया और महिला के सामने एक नासमझ बच्चा था। तब महिला ने कहा, "ऐ बच्चे, मेरे पति ने मेरे साथ ऐसा-ऐसा किया है," यहाँ तक कि उसका भाई सुन ले, तो उस महिला पर तलाक़ नहीं पड़ेगी क्योंकि उस महिला ने उक्त बच्चे को संबोधित किया है, अपने भाई को संबोधित नहीं किया। एक ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि तुम चुप नहीं रही तो तुम तलाक़शुदा हो। वह बोली, "मैं नहीं चुप रहूंगी," फिर चुप हो गई, तो तलाक़ नहीं होगी। क्या तुम नहीं देखते कि यदि किसी ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि तुम ज़ोर से नहीं बड़बड़ाई तो तुम तलाक़शुदा हो? वह बोली, "मैं तो ज़ोर से बड़बड़ाऊंगी," जबकि वह चुप है, तो तलाक़ नहीं पड़ती। और महिला का यह कहना कि "मैं तो ज़ोर से बड़बड़ाऊंगी" कुछ भी नहीं है जबकि वह चुप है। इसी तरह यदि महिला ने किसी विशिष्ट

व्यक्ति के बारे में कुछ बात की, फिर पति ने कहा कि यदि तुमने मुझसे अमुक व्यक्ति का ज़िक्र दोबारा किया तो तुम तलाक़शुदा हो। वह बोली, "मैं तुझसे फिर उस व्यक्ति का ज़िक्र नहीं करूंगी," या बोली, "जब तुमने मुझे अमुक व्यक्ति के ज़िक्र से मना किया तो मैं अमुक व्यक्ति का ज़िक्र नहीं करूंगी," तो वह शपथ में 'हानिस' नहीं होगा और तलाक़ नहीं पड़ेगी क्योंकि इतना ज़िक्र शपथ से मुस्तस्ना (अपवाद) है। और यदि महिला ने कहा कि तुमने क्यों अमुक व्यक्ति के ज़िक्र से मना किया? या कहा कि यदि तुमने मुझे अमुक व्यक्ति के ज़िक्र से मना किया तो मैं उसका ज़िक्र कर चुकी, तो ऐसी स्थिति में 'हानिस' होगा और तलाक़ पड़ जाएगी। और यदि अमुक व्यक्ति का ज़िक्र बच्चों के सामने किया तो तलाक़ नहीं पड़ेगी, यह खुलासा में है।

फ़तावा में लिखा है कि शेख़ अबुल कासिम से प्राप्त किया गया कि एक महिला ने अपने पति से कहा कि मुझे भूखे तुम्हारे साथ रहने की ताक़त नहीं है। वह बोला कि यदि तुम मेरे घर में भूखी रही तो तुम तलाक़शुदा है। तो शेख़ ने फ़रमाया कि रोज़े के सिवा यदि वह महिला [यहाँ अधूरे अंश हैं]...

ہوگی یہ بھیج نہیں ہے ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو نے یہ پیالہ نہ دھویا ہو تو تو طالقہ ہے اور حال یہ تھا کہ عورت نے خادمہ کو حکم دیا تھا کہ پیالہ دھوئے اس نے دھویا تھا پس اگر عادت یہ ہو کہ عورت ہی یہ پیالہ دھویا کرتی تھی اور کوئی نہیں دھوتا تھا تو طلاق پڑ جائے گی اور اگر عادت یہ تھی کہ خادمہ ہی دھویا کرتی تھی خود عورت نہ دھوتی تھی اور شوہر اس کو جانتا تھا تو طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر عادت یہ تھی کہ عورت کبھی خود دھوتی تھی اور کبھی اس کی خادمہ دھوتی تھی تو ظاہر یہ ہے کہ طلاق واقع ہوگی لیکن اگر شوہر کی یہ نیت ہو کہ اگر خادمہ کو تو نے دھونے کا حکم نہ دیا ہو... تو ایسی صورت میں طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔

ایک عربی نے میں یوں قسم کھائی کہ ان غسلت امرأتہ ثیابہ فھی طالق یعنی اگر میری بیوی نے میرے کپڑے دھوئے تو وہ طالقہ ہے پھر عورت نے اس کا لفافہ دھویا تو مشائخ نے فرمایا کہ وہ حانث نہ ہوگا آ کہ ثیاب کے لفظ سے اس کی یہ بھی نیت ہو ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں نے تیرے واسطے پانی خریدا تو تو طالقہ ہے پھر ایک سے تو ایک درہم دیا کہ مٹکے میں پانی ڈال دے تو اس میں کلام ہے کہ وہ قسم میں جھوٹا ہوا یا نہیں تو بعض نے فرمایا کہ مٹکے کو درہم دیتے وقت اگر کوزوں میں پانی ہو تو حانث ہوگا اور اگر نہ ہو تو حانث نہ ہوگا اس واسطے کہ جب درہم دیتے وقت کوزوں میں پانی ہو تو وہ پانی خرید نے والا ہو جائے گا اور اگر نہ ہو تو وہ اجارہ پر لینے والا ہوگا یہ ظہیر یہ میں ہے۔

ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو نے اپنے بھائی سے میرا شکوہ کیا تو تو طالقہ ہے پھر عورت کا بھائی آیا اور عورت کے سامنے ایک بے عقل بچہ تھا پس عورت نے کہا اے بچے

میرے شوہر نے میرے ساتھ ایسا ایسا کیا ہے یہاں تک کہ اس کا بھائی سن لے تو اس عورت پر طلاق نہ پڑے گی کیونکہ اس عورت نے طفل مذکور کو مخاطب کیا ہے اپنے بھائی کو خطاب نہیں کیا ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو چپ نہ رہی تو تو طالقہ ہے وہ بولی کہ میں نہیں چپی پھر خاموش رہی تو طالقہ واقع نہیں ہوگی کیا تو نہیں دیکھتا کہ اگر کسی نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو آواز سے نہ بڑبڑائے جائے تو تو طالقہ ہے وہ بولی کہ میں تو زور سے بڑبڑاؤں گی حالانکہ وہ خاموش ہے تو طلاق نہیں پڑتی ہے اور عورت کا یہ کہنا کہ میں تو زور سے بڑبڑاؤں گی کچھ نہیں ہے جبکہ وہ خاموش ہے اسی طرح اگر عورت نے کسی شخص معین کے بارے میں کچھ کلام کیا پھر شوہر نے کہا کہ اگر تو نے مجھ سے فلاں شخص کا ذکر دوبارہ کیا تو تو طالقہ ہے وہ بولی کہ میں تجھ سے پھر اس شخص کا ذکر نہ کروں گی یا بولی کہ جب تو نے مجھ سے فلاں شخص کے ذکر سے منع کیا تو میں فلاں شخص کا ذکر نہ کروں گی تو وہ قسم میں حانث نہ ہوگا اور طلاق نہ پڑے گی کیونکہ اس قدر ذکر قسم سے مستثنیٰ ہے اور اگر عورت نے کہا کہ تو نے کیوں فلاں شخص کے ذکر سے منع کیا یا کہا کہ اگر تو نے مجھے فلاں شخص کے ذکر سے منع کیا تو میں اس کا ذکر کر چکی تو ایسی صورت میں حانث ہوگا اور طلاق پڑ جائے گی اور اگر فلاں شخص کا ذکر بچوں سکیں کیا تو طلاق نہ پڑے گی یہ خلاصہ میں ہے۔

فتاویٰ میں لکھا ہے کہ شیخ ابوالقاسم سے دریافت کیا گیا کہ ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ مجھے بھوکے تیرے ساتھ رہنے کی طاقت نہیں ہے وہ بولا کہ اگر تو میرے گھر میں بھوکی رہی تو تو طالقہ ہے تو شیخ نے فرمایا کہ سوائے روزہ کے اگر وہ عورت اس [لپٹنے کی چادر یا غلاف] [کوزوں اصطلاح ہمارے عرف کے موافق شک کہنا چاہیے کیونکہ ہمارے یہاں ستی مشک بھرے پھرتے ہیں۔] [بچوں میں مثلاً کہا الف ع اور پھر اس کو لا کر نہیں کہا۔]

...in the house, then she will not be divorced. This is in *Muhit*. A man gave *Khula* to his wife, then during the *Iddah*, he said to that woman, "If you are my wife, then you are divorced by three divorces," and he did not intend to effect a divorce by this speech, then the divorce will not take place because, upon the divorce, she is not his wife. This is in *Tatar-khaniya*. In *Fatawa Abu al-Layth*, it is stated that a man said to his wife in Persian, "If you remain my wife tomorrow, then you are divorced by three." Then, after dawn broke the next day, he gave her *Khula*. The Shaykh said that if the husband's intention with the first speech was that at any part of the next day this woman would not be his wife, then by delaying the *Khula* until after dawn, she will become divorced by three divorces. And if he had no intention, and he gave her *Khula* before sunset the next day, and then performed *Nikah* with her before the sun set, then due to the oath, she would become divorced by three. And if he gave her *Khula* before sunset and then performed *Nikah* with her the next day, i.e., the day after tomorrow or later, then because of the aforementioned oath, she would not be divorced. This is in *Muhit*. A man swore an oath that he would not divorce his wife, then someone else, without his order or awareness, gave his wife *Khula* on his behalf, then the news reached the man and he gave his consent; so, if he says with his tongue—not having taken the wealth in exchange for *Khula*—he will not be a breaker of the oath (Hanith), and the divorce will take place (2). This is in *Tajnis wa Mazid*. A man said to his wife, "If I say to you that you are divorced, then you are divorced," then he said to that woman, "I have divorced you," then, judicially (*Qada*), a second divorce will fall upon her. And if he intended divorce by that very statement, then in terms of conscience (*Diyanat*), this will be confirmed. This is in *Fatawa Qadi Khan*. A man said to his wife at night in Persian, "If I keep you tonight, then you are divorced by three." Then that same night, he gave her one *Bain* divorce, then the night passed, then he performed a new *Nikah* with her, then now she will not be divorced. Likewise, if he said, "If I keep you today, you are divorced," then he gave her a *Bain* divorce on that day, then in the case of this issue, this will be the ruling. This is in *Tajnis wa Mazid*. [Author's note]: I say that in principle, regarding the present day, there is room for consideration. A scholar (*Faqih*) from his city was mentioned to a man, so he said, "If that person is a *Faqih*, then my wife is divorced." So, if by *Faqih*, he intended the one whom people call a *Faqih* by common custom, or if he had no intention, then the divorce will not take place. And if he intended a true *Faqih*, then judicially (3) it is a ruling, but in terms of conscience (*Diyanat*), i.e., between him and Allah the Almighty,

the divorce will not take place because he is not a *Faqih*. For it is narrated from Shaykh Hasan al-Basri that a person called someone a *Faqih*, so he said to him, "You have never seen a *Faqih*. A *Faqih* is one who has turned his face away from the world, is desirous of the Hereafter, and is aware of the defects of his own self." This is in *Fatawa Kubra*. A man said, "If my son reaches the age of puberty/fitna and I..."

1) If you remain my wife tomorrow, then you are divorced by three. 2) If I keep you today, then you are divorced. 3) Because there are two *Faqihs*: the customary one and the one according to his intention. 4) I say that the era is never empty of righteous servants, perhaps that person is a *Faqih* and people do not recognize him. (1) i.e., hungry. (2) i.e., divorce by *Khula*. (3) i.e., it was not confirmed.

के घर में ऐसी नहीं रही तो तालका न होगी यह मुहीत में है। एक ने अपनी बीवी को खुला दे दिया फिर इद्दत में उस औरत से कहा कि अगर तू ही मेरी बीवी है तो तीन तलाक से तालका है और इस कलाम से तलाक वाके(घटित) करने की नीयत नहीं की तो तलाक वाके न होगी क्योंकि अला-तलाक वह उसकी बीवी नहीं है, यह तातारखानिया में है। फतावा-ए-अबुल लैस में है कि एक ने अपनी बीवी से फारसी में कहा 'अगर तू फरदा-ए-ज़न-ए-मन बाशी पस तू तालका हस्ती' (अगर तू कल मेरी बीवी रही तो तू तीन तलाक से तालका है), फिर दूसरे दिन की फज्र तुलू होने के बाद उस औरत को खुला दे दिया, तो शैख ने फरमाया कि अगर शौहर की मुराद पहले कलाम से यह थी कि दूसरे रोज़ के किसी जुज़ (हिस्से) में भी यह औरत उसकी बीवी न होगी तो फज्र तुलू होने तक खुला में ताखीर करने से वह औरत तीन तलाक से तालका हो जाएगी और अगर उसकी कुछ नीयत न थी तो दूसरे रोज़ गुरूब-ए-आफताब से पहले उसको खुला दे दिया फिर आफताब डूबने से पहले उससे निकाह कर लिया तो कसम की वजह से तीन तलाक से तालका हो जाएगी और अगर आफताब डूबने से पहले खुला दे दिया फिर आइंदा रोज़ यानी परसों या उसके बाद उससे निकाह कर लिया तो कसम मजकूर की वजह से तालका न होगी यह मुहीत में है। एक मर्द ने कसम खाई कि अपनी बीवी को तलाक न देगा, फिर किसी शख्स ने उस मर्द की तरफ से उसके हुक्म व आगाही के बिना उसकी बीवी को खुला दे दिया, फिर उस मर्द को खबर पहुंची और उसने इजाज़त दे दी, तो अगर ज़बान से कहे न कि खुला (खुला के एवज का माल ले लिया) तो हनिस न होगा और तलाक पड़ (2) जाएगी, यह तजनीस व मजीद में है। एक ने अपनी बीवी से कहा कि अगर मैंने तुझसे कहा कि तू तालका है तो तू तालका है, फिर उस औरत से कहा कि मैंने तुझे तलाक दे दी, तो कज़ा इस पर दूसरी तलाक पड़ेगी और अगर उसने इसी कौल से तलाक की नीयत की हो तो अज़ राह-ए-दियानत इसकी तसदीक होगी, यह फतावा-ए-काज़ी खान में है। एक ने अपनी बीवी से रात में बज़बान-ए-फारसी कहा कि अगर तू 'अमशब दारम तू से तलाक हस्ती' (अगर मैं तुझे आज की रात रखूं तो तू तीन तलाक वाली है), फिर उसी रात में उसको एक तलाक-ए-बाइन दे दी फिर रात गुज़र गई फिर उससे जदीद (नया) निकाह कर लिया तो अब तालका न होगी, इसी तरह अगर कहा कि 'अगर तू आज अमश ज़वारम तू तालका हस्ती' फिर उस दिन उसको तलाक-ए-बाइन दे दी तो सूरत-ए-मसला में यह हुक्म होगा, यह तजनीस व मजीद में है। कुलत फिल असल जुज़ अमरोज़ा आद (1) फीह नज़र, एक मर्द के पास उसके शहर के आलिमों में से एक फकीर (विद्वान) का ज़िक्र किया गया, तो उसने कहा कि अगर वह शख्स

फकीह हो तो मेरी बीवी तालका है, तो अगर फकीह से उसकी मुराद वह हो जिसे लोग अपने उर्फ (रिवाज़) में फकीह कहते हैं या कुछ नीयत न की तो तलाक वाके न होगी, और अगर उसने हकीकी फकीह मुराद लिया तो भी कज़ा (3) हुक्म है और दियानत यानी फ़ीमा बैनहु व बैन अल्लाह तआला तलाक वाके न होगी, इस वास्ते कि वह फकीह नहीं है क्योंकि शैख हसन बसरी से मरवी है कि एक शख्स ने एक को फकीह कहा तो उससे फरमाया कि तूने कभी कोई फकीह नहीं देखा, फकीह वही होता है जो दुनिया से मुंह फेरे हुए, आखिरत का रागीब (इच्छुक), अपने नफ़्स के अयूब (दोषों) पर वाकिफ हो, यह फतावा-ए-कबीरा में है। एक मर्द ने कहा कि अगर मेरा बेटा फितना (वयस्कता) की उम्र पर पहुंचा और मैं...

1) अगर तू कल मेरी बीवी रही तो तीन तलाक से तालका है। 2) अगर तुझे आज रखूं तो तू तालका है। 3) क्योंकि उरफी फकीह या उसकी नीयत के मुताबिक दो फकीह है। 4) मैं कहता हूं कि जमाना बंदगान-ए-सालिहीन से खाली नहीं होता फिर शायद वह शख्स फकीह हो और लोगों को पहचान न हो। (1) यानी भूखी। (2) यानी खुला की तलाक। (3) यानी तसदीक न हुई।

کے گھر میں ایسی نہیں رہی تو طالقہ نہ ہوگی یہ محیط میں ہے ایک نے اپنی بیوی کو خلع دے دیا پھر عدت میں اس عورت سے کہا کہ اگر تو ہی میری بیوی ہے تو تین طلاق سے طالقہ ہے اور اس کلام سے طلاق واقع کرنے کی نیت نہیں کی تو طلاق واقع نہ ہوگی کیونکہ علی الطلاق وہ اس کی بیوی نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے فتاویٰ ابواللیث میں ہے کہ ایک نے اپنی بیوی سے فارسی میں کہا اگر تو فردازن من باشی پس تو طالقہ ہستی پھر دوسرے دن کی فجر طلوع ہونے کے بعد اس عورت کو خلع دے دیا تو شیخ نے فرمایا کہ اگر شوہر کی مراد پہلے کلام سے یہ تھی کہ دوسرے روز کے کسی جزو میں بھی یہ عورت اس کی بیوی نہ ہوگی تو فجر طلوع ہونے تک خلع میں تاخیر کرنے سے وہ عورت تین طلاق سے طالقہ ہو جائے گی اور اگر اس کی کچھ نیت نہ تھی تو دوسرے روز غروب آفتاب سے پہلے اس کو خلع دے دیا پھر آفتاب ڈوبنے سے پہلے اس سے نکاح کر لیا تو قسم کی وجہ سے تین طلاق سے طالقہ ہو جائے گی اور اگر آفتاب ڈوبنے سے پہلے خلع دے دیا پھر آئندہ روز یعنی پرسوں یا اس کے بعد اس سے نکاح کر لیا تو قسم مذکور کی وجہ سے طالقہ نہ ہوگی یہ محیط میں ہے ایک مرد نے قسم کھائی کہ اپنی بیوی کو طلاق نہ دے گا پھر کسی شخص نے اس مرد کی طرف سے بدون اس کے حکم آگاہی کے اس کی بیوی کو خلع دے دیا پھر اس مرد کو خبر پہنچی اور اس نے اجازت دے دی پس اگر زبان سے کہے نہ کہلا خلع کے عوض کا مال لے لیا تو حانث نہ ہوگا اور طلاق پڑ (۲) جائے گی یہ تجنیس و مزید میں ہے ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں نے تجھ سے کہا کہ تو طالقہ ہے تو تو طالقہ ہے پھر اس عورت سے کہا کہ میں نے تجھے طلاق دے دی تو قضاء اس پر دوسری طلاق پڑے گی اور اگر اس نے اسی قول سے طلاق کی نیت کی ہو تو از راہِ دیانت اس کی تصدیق ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک

نے اپنی بیوی سے رات میں بزبانِ فارسی کہا کہ اگر تو امشب دارم تو سہ طلاق ہستی یعنی اگر میں تجھے آج کی رات رکھوں تو تو تین طلاق والی ہے پھر اسی رات میں اس کو ایک طلاق بائن دے دی پھر رات گزر گئی پھر اس سے جد ید نکاح کر لیا تو اب طالقہ نہ ہوگی اسی طرح اگر کہا کہ اگر تو آج امش زوارم تو طالقہ ہستی پھر اس دن اس کو طلاق بائن دے دی تو صورتِ مسئلہ میں یہ حکم ہوگا یہ تجنیس و مزید میں ہے قلت فی الاصل جز امروزہ آد (۱) فیہ نظر ایک مرد کے پاس اس کے شہر کے عالموں میں سے ایک فقیر کا ذکر کیا گیا پس اس نے کہا کہ اگر وہ شخص فقیہ ہو تو میری بیوی طالقہ ہے پس اگر فقیہ سے اس کی مراد وہ ہو جس کو لوگ اپنے عرف میں فقیہ کہتے ہیں یا کچھ نیت نہ کی تو طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر اس نے حقیقی فقیہ مراد لیا تو بھی قضاء (۳) حکم ہے اور دیانت یعنی فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ طلاق واقع نہ ہوگی اس واسطے کہ وہ فقیہ نہیں ہے کیونکہ شیخ حسن بصری سے مروی ہے کہ ایک شخص نے ایک کو فقیہ کہا تو اس سے فرمایا کہ تو نے کبھی کوئی فقیہ نہیں دیکھا فقیہ وہی ہوتا ہے جو دنیا سے منہ پھیر ے ہوئے آخرت کا راغب اپنے نفس کے عیوب پر واقف ہو یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے ایک مرد نے کہا کہ اگر میرا بیٹا فتنہ کی عمر پر پہنچا اور میں ۱) اگر تو کل میری زوجہ رہی تو تین طلاق سے طالقہ ہے۔ ۲) اگر تجھے آج رکھوں تو تو طالقہ ہے۔ ۳) کیونکہ عرفی فقیہ یا اس کی نیت کے موافق دو فقیہ ہے۔ ۴) میں کہتا ہوں کہ زمانہ بندگانِ صالحین سے خالی نہیں ہوتا پھر شاید وہ شخص فقیہ ہو اور لوگوں کی شناخت نہ ہو۔ (۱) یعنی بھوکی۔ (۲) یعنی خلع کی طلاق۔ (۳) یعنی تصدیق نہ ہوئی۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. (4) (305) Kitab-ut-Talaq

(Continued from the previous page...) ...if he does not perform his circumcision, then my wife is divorced; the time for circumcision is ten (1) years. If he intended the early time, he will not be a *hanith* (breaker of oath) until he reaches seven years. If he intended the late time, Sheikh Sadr al-Sharia stated that the preferred view is twelve years, meaning the end of the duration is twelve years; this is mentioned in *Khulasah*. A man said: "If my son reaches the age of circumcision and I do not circumcise him, my wife is divorced." Faqih Abu al-Laith stated that when he delays past ten years, he should become a *hanith*. Other scholars (Mashaykh) stated that he would not be a *hanith* until he exceeds twelve years, and this is what is held in *Fatawa Qazi Khan*.

A man said to his wife: "If I make an agreement with you for service as I used to do, you are divorced." If there is any service for the woman, the statement will apply to that service; otherwise, it will refer back to the man's intention, as stated in *Bazzaziyah*. He also said: "If I fear the Sultan, my wife is divorced." If at the time of the oath he has no fear of the Sultan, but he is guilty of a crime that could lead to a fear of the Sultan, he will not be a *hanith*. A man was accused with a child, and it was said to him: "So-and-so says that he saw you whispering with the mentioned child." He replied: "If he saw me whispering with the child, my wife is divorced." Although the mentioned person had seen him with the child, it was regarding a different matter. The Sheikh said: "I hope he will not be a *hanith*." A man said: "If there is fire in my house, my wife is divorced," while a lamp was burning in his house. If he swore this because a neighbor had asked him for fire to light their own, his wife will be divorced. If the oath was because neighbors asked for bread or something similar, or if there was no reason, he will not be a *hanith*; this is in *Khulasah*. A man was accused regarding a child, and he said in Persian: "If I glared at this child or kissed him, my wife is divorced." Since he had glared and kissed the child, his wife is divorced, as stated in *Fatawa Kubra*. He said to his wife: "If I buy a slave girl or marry a second woman, you are divorced by one talaq." The wife said: "I am not satisfied with one talaq." The man said: "Then it is [three] talaqs or you are divorced, if you are not satisfied with one." It was stated that this condition would apply to this statement, meaning no talaq would occur at that moment. He said to his wife: "If Allah Almighty punishes the Muwahhidin (2) (monotheists), you are divorced." It was stated that he will not be a *hanith* until the *zuhur* (manifestation) (3) occurs. The Faqih said the reason is that some (4) monotheists will be punished and others will not, so there is ambiguity; thus, a ruling should not be passed based on doubt, as stated in *Hawi*. A

man said: "If Allah Almighty punishes the Mushrikin (polytheists), my wife is divorced." The scholars said that no divorce will occur upon his wife because some Mushrikin (4) will not be punished, so he will not be a *hanith*. This is in *Kazani Fatawa Qazi Khan*, and the translator says: "There is room for consideration in this."

A man said to his wife: "If you enter the house of So-and-so while So-and-so is inside, you are divorced." Later, the mentioned person vacated the house for a long time or returned to the same house, and then the woman entered. Some scholars stated that...

(1) Meaning ten years of age. (2) Which monotheists are intended. (3) Meaning the sinners. (4) Meaning those who will become Muslims.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (4) (305) किताब-उत-तलाक

(पिछले पन्ने से जारी...) यदि उसने खतना नहीं किया तो मेरी बीवी तलाकशुदा है, तो खतना का समय 10 (एक) वर्ष है। और यदि उसने पहले समय की नीयत की हो तो जब तक सात वर्ष का न हो वह हानिष (शपथ तोड़ने वाला) न होगा, और यदि उसने अंतिम समय की नीयत की हो तो शेख सदरुद्दीन ने फरमाया कि मुख्तार यह है कि बारह वर्ष है, यानी अवधि की समाप्ति बारह वर्ष है, यह 'खुलासा' में है। एक मर्द ने कहा कि यदि मेरा बेटा खतना की उम्र को पहुँच गया और मैंने उसका खतना न किया तो मेरी बीवी तलाकशुदा है। तो फकीह अबुल लैस ने फरमाया कि जब उसने दस वर्ष से देरी की तो चाहिए कि वह हानिष हो जाए, और उनके अलावा अन्य मशायख (विद्वानों) ने फरमाया कि वह हानिष न होगा जब तक कि बारह वर्ष से अधिक न हो जाए और इसी पर 'फतावा काजी खान' में है।

(एक) औरत से कहा कि यदि मैं तेरे साथ खिदमत पर वैसे ही मामला करूँ जैसा मैं किया करता था तो वह तलाकशुदा है। तो यदि औरत के लिए कोई खिदमत हो तो यह कलाम उसी खिदमत पर रखा जाएगा, वरना मर्द की नीयत पर निर्भर होगा, यह 'बज्जाज़िया' में है। और कहा कि यदि मैं सुल्तान से डरता हूँ तो मेरी बीवी तलाकशुदा है। तो यदि कसम के वक्त उसे सुल्तान से कोई डर न हो और उसके जिम्मे कोई ऐसा अपराध हो जिससे सुल्तान से डरने का रास्ता निकलता हो तो वह हानिष न होगा। एक मर्द पर एक बच्चे के साथ आरोप लगाया गया, तो उससे कहा गया कि फलां कहता है कि मैंने उसे उक्त बच्चे के साथ गुप्त बातें करते देखा है। तो उसने कहा कि यदि उसने मुझे उस बच्चे के साथ कानाफूसी करते देखा है तो मेरी बीवी तलाकशुदा है, हालांकि उक्त फलां ने उसे उक्त बच्चे के साथ गुप्त बातें करते देखा था लेकिन वह किसी अन्य मामले में ये बातें थीं। तो शेख ने फरमाया कि मुझे उम्मीद है कि वह हानिष न होगा। एक मर्द ने कहा कि यदि मेरे घर में आग हो तो मेरी बीवी तलाकशुदा है, हालांकि उसके घर में चिराग जल रहा है। तो यदि उसने इस वजह से कसम खाई है कि उसके किसी पड़ोसी ने उससे आग माँगी थी ताकि वह उससे आग जला सके तो उसकी बीवी तलाकशुदा हो जाएगी, और यदि कसम इस वजह से थी कि पड़ोसियों ने उससे रोटी आदि ऐसी चीज़ माँगी थी या वहां कोई कारण न हो तो वह हानिष न होगा, यह 'खुलासा' में है। एक मर्द पर किसी बच्चे के साथ आरोप लगाया गया, तो उसने फारसी में कहा कि यदि मैंने इस बच्चे को घूरा (आंखें दिखाईं) या उसका बोसा (चुंबन) लिया तो मेरी बीवी तलाकशुदा है, हालांकि उस व्यक्ति ने उस बच्चे को घूरा था और उसका बोसा लिया था, तो उसकी बीवी तलाकशुदा हो जाएगी, यह 'फतावा कुबरा' में है। बीवी से कहा कि यदि मैंने कोई लौंडी खरीदी या तुम पर दूसरी औरत से निकाह किया तो यह एक

तलाक से तलाकशुदा है। तो औरत ने कहा कि मैं एक तलाक से राजी नहीं हूँ, तो मर्द ने कहा कि तो फिर तलाक या तलाकशुदा है, अगर तू एक से राजी नहीं है। तो फरमाया कि इस कलाम के साथ यही शर्त मुराद होगी यानी फिलहाल कोई तलाक واقع (घटित) न होगी। औरत से कहा कि यदि अल्लाह तआला मुवहिदीन (2) को अज़ाब (दंड) दे तो तू तलाकशुदा है। तो फरमाया कि वह हानिष न होगा जब तक कि ज़ुहूर (3) न हो। और फकीह ने कहा कि कारण यह है कि बाज़ (4) मुवहिदीन को अज़ाब दिया जाएगा और बाज़ को नहीं दिया जाएगा, तो यह संदेह है, इसलिए संदेह के साथ हुक्म (फैसला) नहीं दिया जाएगा, यह 'हावी' में है। एक मर्द ने कहा कि यदि अल्लाह तआला मुशरिकों को अज़ाब दे तो उसकी बीवी तलाकशुदा है। तो मशायख ने कहा कि उसकी बीवी पर तलाक न होगी इस वजह से कि बाज़ मुशरिकों (4) पर अज़ाब न होगा, तो वह हानिष न होगा। यह 'कज़ानी फतावा काजी खान' और 'المترجم ا قال' (अनुवादक ने कहा) इसमें नज़र (विचार) है।

एक ने अपनी बीवी से कहा कि यदि तू फलां घर में दाखिल हुई जब तक कि उक्त फलां (व्यक्ति) इसमें है तो वह तलाकशुदा है। फिर उक्त फलां ने उस घर को खाली कर दिया और एक ज़माने तक ऐसा रहा या फिर वह लौटकर उसी घर में आया और फिर औरत दाखिल हुई तो बाज़ ने फरमाया कि...

(1) यानी दस वर्ष की उम्र की। (2) कि कौन से एकेश्वरवादी (मुवहिदीन) मुराद हैं। (3) यानी गुनहगारों को। (4) यानी जो मुसलमान हो जाएँगे।

نے اس کا ختنہ نہ کیا تو میری بیوی طالقہ ہے تو ختنہ کا وقت دس (۱) برس ہے اور اگر اس نے اول وقت کی نیت کی ہو تو جب تک سات برس کا نہ ہو وہ حانث نہ ہوگا اور اگر اس نے آخر وقت کی نیت کی ہو تو شیخ صدر الشریعہ نے فرمایا کہ مختار یہ ہے کہ بارہ برس ہے یعنی انتہائے مدت بارہ برس یہ خلاصہ میں ہے ایک مرد نے کہا کہ اگر میرا بیٹا ختنہ کی عمر کو پہنچا اور میں نے اس کا ختنہ نہ کیا تو میری بیوی طالقہ ہے تو فقیہ ابو اللیث نے فرمایا کہ جب اس نے دس برس سے تاخیر کی تو چاہیے کہ حانث ہو جائے اور ان کے سوائے دیگر مشائخ نے فرمایا کہ حانث نہ ہوگا تا وقتیکہ بارہ برس سے تجاوز نہ کرے اور اسی پر فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

عورت سے کہا کہ اگر میں تیرے ساتھ خدمت پر معاملہ کروں جیسا کہ میں معاملہ کیا کرتا تھا تو طالقہ ہے پس اگر عورت کے لئے کوئی خدمت ہو تو یہ کلام اسی خدمت پر رکھا جائے گا ورنہ مرد کی نیت پر مرجع ہوگا یہ بزازیہ میں ہے اور کہا کہ اگر میں سلطان سے خوف کرتا ہوں تو میری بیوی طالقہ ہے پس اگر قسم کے وقت اس کو سلطان سے کوئی خوف نہ ہو اور اس کے ذمہ کوئی ایسا جرم ہو جس سے سلطان کے خوف کی راہ نکلتی ہو تو وہ حانث نہ ہوگا ایک مرد ایک طفل سے مہتم کیا گیا پس اس سے کہا گیا کہ فلاں کہتا ہے کہ میں نے اس کو طفل مذکور سے خفیہ باتیں کرتے دیکھا ہے پس اس نے کہا کہ اگر اس نے مجھے اس طفل سے کانا پھوسی کرتے دیکھا ہو تو میری بیوی طالقہ ہے حالانکہ فلاں مذکور نے اس کو واقع طفل مذکور سے خفیہ باتیں کرتے دیکھا تھا مگر کسی دوسرے معاملہ میں یہ باتیں تھیں تو شیخ نے فرمایا کہ مجھے امید ہے کہ وہ حانث نہ ہوگا ایک مرد نے کہا کہ اگر میرے گھر میں آگ ہو تو میری بیوی طالقہ ہے حالانکہ اس کے گھر میں چراغ جلتا ہے پس اگر اس نے اس وجہ سے قسم کھائی ہے کہ اس کے

کسی پڑوسی نے اس سے آگ مانگی تھی تا کہ اس سے آگ جلا دے تو اس کی بیوی طالقہ ہو جائے گی اور اگر قسم اس وجہ سے تھی کہ پڑوسیوں نے اس سے روٹی وغیرہ ایسی چیز مانگی تھی یاد ہاں کوئی سبب نہ ہو تو حانث نہ ہو گا یہ خلاصہ میں ہے ایک مرد کسی طفل کے ساتھ مہتم کیا گیا پس اس نے فارسی میں کہا کہ اگر من باوے احفاظے کنم زن مرا طلاق است حالانکہ اس شخص نے اس طفل کو گھورا اور اس کا بوسہ لیا تھا تو اس کی بیوی طالقہ ہو جائے گی یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے بیوی سے کہا کہ اگر میں نے کوئی باندی خریدی یا تجھ پر دوسری عورت سے نکاح کیا تو یہ بیک طلاق طالقہ ہے پس عورت نے کہا کہ میں ایک طلاق سے راضی نہیں ہوتی پس مرد نے کہا کہ پس توبہ طلاق یا طالقہ ہے اگر تو ایک سے راضی نہیں ہے تو فرمایا کہ اس کلام کے ساتھ یہی شرط مراد ہوگی یعنی فی الحال کوئی طلاق واقع نہ ہوگی عورت سے کہا کہ اگر اللہ تعالیٰ موحدین (۲) کو عذاب دے تو تو طالقہ ہے تو فرمایا کہ حانث نہ ہوگا جب تک ظہور (۳) نہ ہو اور فقیہہ نے کہا کہ وجہ یہ ہے کہ بعضے (۴) موحدین کو عذاب دیا جائے گا اور بعضے کو نہ دیا جائے گا پس اشتباہ ہو پس شک کے ساتھ حکم نہ دیا جائے گا یہ حاوی میں ہے۔ ایک مرد نے کہا کہ اگر اللہ تعالیٰ مشرکین کو عذاب دے تو اس کی بیوی طالقہ ہے تو مشائخ نے کہا کہ اس کی بیوی پر طلاق نہ ہوگی اس واسطے کہ بعضے مشرکین (۴) پر عذاب نہ ہوگا پس حانث نہ ہوگا یہ کزانی فتاویٰ قاضی خان و قال المترجم فیہ نظر۔

ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو فلاں دار میں داخل ہوئی جب تک کہ فلاں مذکور اس میں ہے تو طالقہ ہے پھر فلاں مذکور نے اس دار کو تحویل کر دیا اور ایک زمانہ تک ایسا یا پھر وہ عود کر کے اسی دار میں آیا پھر عورت داخل ہوئی تو بعض نے فرمایا کہ

(۱) یعنی عمر دس برس کی۔ (۲) کہ کون موحدین مراد ہیں۔ (۳) یعنی گنہگاروں کو۔ (۴) یعنی مسلمان ہو جائیں گے۔

Talaq (divorce) will not occur, and this is the position taken by Faqih Abu al-Laith, while some have said that he will be *hanith* (oath-breaker), but the correct view is that the talaq will not occur. This is mentioned in *Jauhar-e-Akhlaqi*. If, in a state of anger, a man said to his wife, "If you do such-and-such for five years, you will be divorced from me," and the man intended *takhweef* (to scare her), and then before the passing of this period (1), the woman performed the act, the husband should be asked whether he had sworn an oath for her talaq. If he reports, "Yes, I swore this oath," then his report will be acted upon, and a verdict of talaq occurring upon the woman will be given. If he reports, "I did not swear this oath," then his word will be accepted; this is in *Muhit*.

A man who is intoxicated calls his wife to the bed, and the woman refuses. He says to her, "If you obey and assist me, then good, otherwise you are *taliqah* (divorced)." Then, after the oath, upon his calling her again, the woman assisted and obeyed, so he will not be *hanith*. If she did not obey upon his calling after the oath, she will be *hanith* (i.e., talaq will occur). The Maulana said that if he did not call her for a journey, she should be *hanith* even in the case of non-assistance, because people, in their *urf* (custom), intend obedience to the previous order by this.

A man who is intoxicated gives his wife a dirham, and the woman says, "When you are sober, you will take it back from me." The man says, "If I take it back from you, you are *taliqah*." Then he took it back while in an intoxicated state; he will not be *hanith* regarding the oath, because the act of taking it back after regaining consciousness is the *shart* (condition) for being *hanith*.

A man who is intoxicated says to his wife, "I have gifted this house of mine to you," then says, "If I did not say this from my heart, you are *taliqah*." Then he regained consciousness and remembered nothing of it; the scholars said that his wife will not be *taliqah*, because the apparent fact is that whatever one says in that state, one says from the heart. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

A man said to his wife, "If you enter such-and-such house, you are *taliqah*," then that person died and the house became inheritance. Then the woman entered; if there is no debt on it that encompasses the entire property, he will not be *hanith*. If there is such a debt, Faqih Abu al-Laith said that in this case too, he will not be *hanith*, and the fatwa is on this.

A man was sitting in a room of a house and said, "If I enter this house, my wife is *taliqah*." The oath will be upon entering inside this house, and this is based on the Arabic language. *Qal al-Murjim* (the author notes): and it is the same in our language. If he said in Persian, "If I come inside this house, my wife is *taliqah*," the oath will be upon entering inside this house. If he said, "I intended entering inside this room," then *diyanatan* (by conscience) it will be accepted, but *qada'an* (judicially) it will not be accepted. And if he pointed towards that room, the ruling is the same in any case; this is in *Khulasa*.

A man said to his wife, "If you go to my brother's house, you are *taliqah*." Then his brother left that house and moved to another house and started living there. Then the woman entered that other house. Some said that if the man had some grievance regarding the first house due to which he swore such an oath, then he will not be *hanith* now. If his oath was due to his brother, he will be *hanith*. If he had no such intention, then according to the opinion of Imam-e-Azam (R.A.) and Imam Muhammad (R.A.), he will be *hanith*. If the woman entered the same house where the brother used to live and it was his property at the time of the oath, and if that house remains the brother's property but he does not live there, then she will be *hanith* upon entering it after the oath. If, after the oath, this house left the brother's possession due to sale, etc., then he will not be *hanith*. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

Qal al-Murjim: My opinion was initially contrary to this, then it became clear to me that the ruling for Urdu and Arabic is the same, unlike Persian, and Allah Ta'ala is All-Knowing. (1) That is, five years.

तलाक वाकये न होगी और इसी को फकीह अबुल-लैस ने लिया है और बाज़ ने कहा कि "हानिस" (कसम तोड़ने वाला) होगा और सही यह है कि तलाक वाकये न होगी। यह "जौहर-ए-अखलाकी" में है। और अगर गुस्से की हालत में अपनी बीवी से कहा कि अगर तूने पाँच बरस तक ऐसा किया तो तुझसे मुतल्लका हो जाएगी, और मर्द ने उससे "तखवीफ" (डराने) की नीयत की थी, फिर उस मुद्दत (1) के गुज़रने से पहले औरत ने वह काम किया तो शौहर से दरियाफ्त किया जाएगा कि क्या तूने उसके तलाक की कसम खाई थी? फिर अगर उसने खबर दी कि हाँ, यह कसम खाई थी तो उसकी खबर पर अमल-दरामद होगा और औरत पर तलाक वाकये होने का हुक्म दिया जाएगा। और अगर उसने खबर दी कि मैंने यह कसम नहीं खाई थी तो उसका कौल कबूल होगा, यह "मुहीत" में है। एक मर्द नशे में है, उसने अपनी बीवी को बिस्तर पर बुलाया, फिर औरत ने इनकार किया तो उसने औरत से कहा कि अगर तूने फरमाबरदारी की और मेरी मुसाअदत (मदद) की तो खैर, वरना तू "तालिका" (तलाकशुदा) है। फिर कसम के बाद आइंदा उसके बुलाने पर औरत ने मुसाअदत व फरमाबरदारी की तो वह हानिस न होगा। और अगर कसम के बाद बुलाने पर उसने फरमाबरदारी न की तो वह हानिस हो जाएगी यानी तलाक हो जाएगी। और मौलाना ने फरमाया कि अगर उसने उसके सफर न बुलाया तो "अदम-मुसाअदत" (मदद न करने) की सूरत में भी हानिस होना चाहिए, इस वास्ते कि लोग अपने उर्फ(रीति-रिवाज) में इससे "हुक्म-ए-साबिक" की फरमाबरदारी मुराद रखते हैं। एक मर्द नशे में है, उसने अपनी बीवी को एक दिरहम अता किया, फिर औरत ने कहा कि जब तू होश में होगा तो तुझसे ले लेगी, फिर मर्द ने कहा कि अगर मैं तुझसे ले लूं तो तू तालिका है। फिर उसने नशे की हालत में ले लिया तो वह कसम में हानिस न होगा, इस वास्ते कि "बाद-ए-इफाका" (होश में आने के बाद) ले लेना "शर्त-ए-हानिस" है। एक मर्द जो नशे में है, उसने अपनी बीवी से कहा कि मैंने अपना यह घर तुझे हिबा (दान) किया, फिर कहा कि अगर मैंने अपने दिल से यह बात न कही तो तू तालिका है, फिर उसको इफाका (होश) हुआ और उसको इसमें से कुछ भी याद न आया तो मशाइख ने फरमाया कि उसकी बीवी तालिका न होगी, इस वास्ते कि ज़ाहिर यह है कि इस हालत में जो कहता है, वह दिल से कहता है। यह "फतावा काज़ी खान" में है।

एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तू "दार-ए-फुलां" (अमुक घर) में दाखिल हुई तो तू तालिका है, फिर फुलां मर गया और वह घर मीरास (विरासत) हो गया। फिर औरत दाखिल हुई, पस अगर उस पर ऐसा कर्ज़ा न हो जो तमाम मिल्क (संपत्ति) को घेरे हुए हो तो वह हानिस न होगा, और अगर

ऐसा कर्ज़ा हो तो फकीह अबुल-लैस ने फरमाया कि इस सूरत में भी हानिस न होगा और इसी पर फतवा है। एक मर्द एक मकान की कोठरी में बैठा था, उसने कहा कि अगर मैं इस "बैत" (घर) में दाखिल हुआ तो मेरी बीवी तालिका है, तो कसम इस घर के अंदर दाखिल होने पर होगी और यह अरबी ज़बान पर है। "क़ाल अल-मुर्जिम" और हमारी ज़बान में भी यही है। और अगर उसने फारसी में कहा कि "अगर मन बा-ईं खाना अंदर आयम" (अगर मैं इस घर के अंदर आऊं) तो मेरी बीवी तालिका है, तो कसम इस घर के अंदर दाखिल होने पर होगी। और अगर उसने कहा कि मेरी इस कोठरी के अंदर दाखिल होने की नीयत थी तो "दियानतन" (ईमानदारी से) तस्दीक होगी, "क़ज़ान" (न्यायिक तौर पर) तस्दीक न होगी, और अगर उसने इस कोठरी की तरफ इशारा किया तो भी बहरहाल ऐसा ही हुक्म है। यह "खुलासा" में है।

एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तू मेरे भाई के घर में गई तो तू तालिका है, फिर उसका भाई उस घर को छोड़कर दूसरे घर में चला गया और वहां रहने लगा। फिर औरत उस दूसरे घर में दाखिल हुई तो बाज़ ने फरमाया कि अगर मर्द को पहले घर की निस्बत कुछ मलाल हुआ था, जिससे उसने ऐसी कसम खाई थी, तो अब वह हानिस न होगा। और अगर उसकी कसम अपने भाई की वजह से थी तो वह हानिस हो जाएगी, और अगर उसकी नीयत न हो तो "इमाम-ए-आज़म" (रह.) व "इमाम मुहम्मद" (रह.) के कौल पर वह हानिस हो जाएगी। और अगर औरत उसी घर में दाखिल हुई जिसमें पहले भाई रहता था और कसम के वक्त वह उसकी मिल्क (संपत्ति) थी, पस अगर वह घर भाई की मिल्क में बाकी हो मगर वह उसमें न रहता हो तो कसम खाने के बाद औरत के उसमें जाने से वह हानिस हो जाएगी। और अगर कसम खाने के बाद यह घर उसके भाई की मिल्क से "बैअ" (बिक्री) वग़ैरह से निकल गया तो वह हानिस न होगी। यह "फतावा काज़ी खान" में है।

क़ाल अल-मुर्जिम: पहले मेरी राय इसके खिलाफ थी, फिर मुझे ज़ाहिर हुआ कि उर्दू और अरबी का हुक्म यकसां (समान) है, ब-खिलाफ फारसी के और अल्लाह तआला अलीम है। (1) यानी पाँच बरस।

طلاق واقع نہ ہوگی اور اسی کو فقیہ ابواللیث نے لیا ہے اور بعض نے کہا کہ حانث ہوگا اور صحیح یہ ہے کہ طلاق واقع نہ ہوگی یہ جو ہر اخلاقی میں ہے اور اگر حالتِ غضب میں اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو نے پانچ برس تک ایسا کیا تو تجھ سے مطلقہ ہو جائے گی اور مرد نے اس سے تخویف کی نیت کی پھر اس مدت (۱) گزرنے سے پہلے عورت نے یہ فعل کیا تو شوہر سے دریافت کیا جائے کہ آیا تو نے اس کے طلاق کی قسم کھائی تھی پس اگر اس نے خبر دی کہ ہاں یہ قسم کھائی تھی تو اس کی خبر پر عمل درآمد ہوگا اور عورت پر طلاق واقع ہونے کا حکم دیا جائے گا اور اگر اس نے خبر دی کہ میں نے یہ قسم نہیں کھائی تھی تو اس کا قول قبول ہوگا یہ محیط میں ہے ایک مرد نشہ میں ہے اس نے اپنی بیوی کو بستر پر بلایا پس عورت نے انکار کیا پس اس نے عورت سے کہا کہ اگر تو نے فرمانبرداری کی اور میری مساعدت کی تو خیر ورنہ تو طالقہ ہے پھر قسم کے بعد آئندہ اس کے بلانے پر عورت نے مساعدت و فرمانبرداری کی تو حانث نہ ہوگا اور اگر قسم کے بعد بلانے پر اس نے فرمانبرداری نہ کی تو حانث ہو جائے گی یعنی طلاق ہوگی اور مولانا نے فرمایا کہ اگر اس نے اس کے سفر نہ بلایا تو عدم مساعدت کی صورت میں بھی حانث ہونا چاہئے اس واسطے کہ لوگ اپنے عرف میں اس سے حکمِ سابق کی فرمانبرداری مراد رکھتے ہیں ایک مرد نشہ میں ہے اس نے اپنی بیوی کو ایک درہم عطا کیا پس عورت نے کہا کہ جب تو ہوش میں ہوگا تو تجھ سے لے لے گا پس مرد نے کہا کہ اگر میں تجھ سے لے لوں تو تو طالقہ ہے پھر اس نے نشہ کی حالت میں لے لیا تو قسم میں حانث نہ ہوگا اس واسطے کہ بعدِ افاقہ کے لے لینا شرطِ حانث ہے ایک مرد نے جو نشہ میں ہے اپنی بیوی سے کہا کہ میں نے اپنا یہ دار تجھے ہبہ کیا پھر کہا کہ اگر میں نے اپنے دل سے یہ بات نہ کہی تو تو طالقہ ہے پھر اس کو افاقہ

ہوا اور اس کو اس میں سے کچھ بھی یاد نہ آیا تو مشائخ نے فرمایا کہ اس کی بیوی طالقہ نہ ہوگی اس واسطے کہ ظاہر یہ ہے کہ اس حالت میں جو کہتا ہے وہ دل سے کہتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو دار فلاں میں داخل ہوئی تو تو طالقہ ہے پھر فلاں مر گیا اور دار مذکور میراث ہو گیا پھر عورت داخل ہوئی پس اگر اس پر ایسا قرضہ نہ ہو جو تمام ملک کو گھیرے ہوئے ہو تو وہ حانث نہ ہوگا اور اگر ایسا قرضہ ہو تو فقیہ ابواللیث نے فرمایا کہ اس صورت میں بھی حانث نہ ہوگا اور اسی پر فتویٰ ہے ایک مرد منزل کی کوٹھری میں بیٹھا تھا اس نے کہا کہ اگر میں اس بیت میں داخل ہوا تو میری بیوی طالقہ ہے تو قسم اس بیت کے اندر داخل ہونے پر ہوگی اور یہ عربی زبان پر ہے قال المر جم اور ہماری زبان میں بھی یہی ہے اور اگر اس نے فارسی میں کہا کہ اگر من بایں خانہ اندر آیم تو میری بیوی طالقہ ہے تو قسم اس منزل کے اندر داخل ہونے پر ہوگی اور اگر اس نے کہا کہ میں اس کوٹھری کے اندر داخل ہونے کی نیت کی تھی تو دیانۃً تصدیق ہوگی قضاءً تصدیق نہ ہوگی اور اگر اس نے اس کوٹھری کی طرف اشارہ کیا تو بھی بہر حال ایسا ہی حکم ہے یہ خلاصہ میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو میرے بھائی کے گھر میں گئی تو تو طالقہ ہے پھر اس کا بھائی اس گھر کو چھوڑ کر دوسرے گھر میں گیا اور وہاں رہنے لگا پھر عورت اس دوسرے گھر میں داخل ہوئی تو بعض نے فرمایا کہ اگر مرد کو پہلے دار کی نسبت کچھ ملال ہوا تھا جس سے اس نے ایسی قسم کھائی تھی تو اب حانث نہ ہوگا اور اگر اس کی قسم اپنے بھائی کی وجہ سے تھی تو حانث ہو جائے گا اور اگر اس کی نیت نہ ہو تو امامِ اعظمؒ و امام محمدؒ کے قول پر حانث ہو جائے گا اور اگر عورت اسی دار میں داخل ہوئی جس میں پہلے بھائی رہتا تھا اور قسم کے وقت اس کی ملک تھا پس اگر وہ دار بھائی کی ملک میں باقی ہو مگر وہ اس میں نہ رہتا ہو تو قسم کھانے کے بعد عورت کے اس میں جانے سے حانث ہو

جائے گا اور اگر قسم کھانے کے بعد یہ دار اس کے بھائی کی ملک سے بعید بھی یا بد وغیرہ کے نکل گیا تو حانث نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

قال المرجم: پہلے میری رائے اس کے خلاف تھی پھر مجھے ظاہر ہوا کہ اردو و عربی کا حکم یکساں ہے بخلاف فارسی کے اور اللہ تعالیٰ علیم ہے۔ (۱) یعنی پانچ برس۔

If he said to his wife, "If you go to the threshold of so-and-so's house, then you are divorced," and the woman circled around them but did not enter the house, and the husband said, "My intention was that if you enter, then divorce takes place." And if he said to his wife, "If you come into so-and-so's house, you are my wife" — if he did not say 'if not', then she becomes divorced immediately. A man said to his wife, "If you enter the house, my wives are divorced." Then she entered the house, and the divorce will take effect on her and all other wives. The author stated that this ruling is to be relied upon, and this is in the *Khulasa*. A man made his wife sit with a man, then the husband came into his house and seated the man with whom he made her sit in a corner of the house, and the woman was sleeping in the other corner. Then, when the husband left and the man with whom he made his wife sit also left, the Sultan took an oath from the woman's husband that he did not catch so-and-so with his wife. The husband swore an oath of divorce for his wife that he did not catch so-and-so with his wife; he will not be a liar in his oath. A man said to his wife, "If you take from my barley and send it to the barber, then you are divorced." In the husband's house, there was an animal to which the barley was given. From its fodder, a handful of barley remained, and the woman sent those barley grains to the barber along with her own personal barley. If the husband does not consider this detestable — meaning if this is understood from the state of affairs (*Dalalat-ul-Hal*) — then he will not be a *Hanis* (oath-breaker) in his oath, because this amount is usually not intended in such an oath. And if he is stingy even about this amount, he will be a *Hanis* in his oath. According to Imam-e-Azam, the correct view is that if the wife mixed them with her own barley and sent them, then he (1) will not be a *Hanis*.

A woman accused a man of *Haram* (illicit sexual relations), and he said, "If I commit *Haram* for a year, then you are divorced." This word will be taken to mean *Jima* (sexual intercourse), meaning he engages in intercourse face-to-face with the woman, and the woman knows that this woman is not his slave girl and not his wife, or four witnesses testify that this act occurred, or the husband himself admits it once, because this act is *Zina* (adultery), meaning the word *Haram* in his oath refers to *Zina*, and *Zina* is only proven through these circumstances. If he denied this before the Qadi (judge) saying, "I have not done it," and the woman has no witnesses, then he should take an oath before the Qadi. If he swears the oath, there is room for the woman to stay with him. If he said to his wife, "If you commit *Haram* with someone, then you are divorced," then the husband gave her a *Talaq-e-Ba'in* (irrevocable

divorce), then had intercourse with her during the *Iddah* period, according to Imam-e-Azam and Imam Muhammad, she will be considered divorced, because both Imams consider the general meaning of the word, while Imam Abu Yusuf considers the *Gharz* (objective/intent); therefore, based on the analogy of his view, she will not be divorced, and the *Fatwa* is on this. And if he said to his wife, "If you kiss someone, you are divorced," then she kissed that same man, she will be divorced; this is in the *Khulasa*. A man said to his wife, "If your waist-band opens for *Haram* since you have been my wife, then you are divorced." The woman said, "He grabbed me and forcibly had intercourse with me." The scholars (*Mashayikh*) said that if the situation is such that the woman was not capable of stopping him, he will not be a *Hanis*. If the woman was capable of stopping and preventing him, the husband will become a *Hanis*, provided that the husband has verified her statement. A man said, "If I perform *Ghusl* (bath) due to *Haram*, my wife is divorced," meaning the *Ghusl* is due to committing *Haram*. Then he found a strange woman and ejaculated and performed *Ghusl*. The *Mashayikh* said it is hoped he is not a *Hanis* and his oath...

---

(1) Because by committing the error, the ownership (*Milk*) was cut off, so the barley no longer belonged to the husband, even though the woman became a usurper (*Ghasib*).

यदि स्त्री से कहा कि यदि तुम फलां स्त्री के घर के चौखट/आँगन में गई तो तलाक है, फिर वह स्त्री उनके पास घूमकर आई लेकिन घर के अंदर दाखिल न हुई, और पति ने कहा कि मेरी नीयत यह थी कि यदि वह अंदर दाखिल होगी तो तलाक हो जाएगी। और यदि अपनी पत्नी से कहा कि यदि तू फलां के घर के अंदर आई तो मेरी बीवी है, यहाँ 'यदि न' शब्द का प्रयोग न किया, तो इस स्थिति में वह तत्काल तलाकशुदा हो जाएगी। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि तू घर में दाखिल हुई तो मेरी बीवियों में तलाक है, फिर वह घर में दाखिल हुई तो उस पर और अन्य सभी पत्नियों पर तलाक वाक़े(लागू) हो जाएगी। और मुअल्लिफ (लेखक) ने फरमाया कि इसी कथन पर भरोसा है, यह 'खुलासा' में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी को एक व्यक्ति के साथ बिठाया, फिर पति अपने घर आया और उस व्यक्ति को, जिसके साथ वह बिठाता था, घर के कोने में बैठा दिया और स्त्री दूसरे कोने में सो रही थी। फिर जब पति निकला और वह व्यक्ति भी निकल गया जिसके साथ वह अपनी पत्नी को बिठाता था, तो सुल्तान ने स्त्री के पति से कसम ली कि तूने फलां को अपनी पत्नी के साथ नहीं पकड़ा, तो पति ने अपनी पत्नी की तलाक की कसम खाई कि उसने फलां को अपनी पत्नी के साथ नहीं पकड़ा, तो वह अपनी कसम में झूठा नहीं होगा। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि तूने मेरे जौ (barley) में से लेकर नाई के यहाँ भेजे तो तलाक है, और पति के घर में एक पशु था जिसे वे दिए जाते थे, फिर उसके चारे में से एक मुट्ठी जौ बच गए, फिर स्त्री ने उन जौ को अपने ذاتی (निजी) जौ के साथ मिलाकर नाई के यहाँ भेज दिया, तो यदि पति इसे बुरा न माने, यानी 'दलालत-उल-हाल' (स्थितिजन्य साक्ष्य) से यह बात स्पष्ट हो, तो वह अपनी कसम में 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा, इसलिए कि कसम में इस मात्रा (थोड़ी मात्रा) का इरादा आमतौर पर नहीं होता है, और यदि वह इस मात्रा में भी कंजूसी करता है, तो वह अपनी कसम में 'हानिस' हो जाएगा। और इमाम-ए-आज़म के नज़दीक सही यह है कि यदि स्त्री ने अपने जौ में मिलाकर भेजे हों तो वह (१) 'हानिस' नहीं होगा।

एक व्यक्ति को एक स्त्री ने हराम (व्यभिचार) की तोहमत (आरोप) लगाई, तो उसने कहा कि यदि मैं एक साल तक हराम करूं तो तू तलाक है, तो इस शब्द का अर्थ जिमा (यौन संबंध) लिया जाएगा, कि स्त्री की आँखों के सामने उसके दोनों गुप्तांगों के बीच जिमा करे और स्त्री जानती हो कि यह स्त्री उसकी मलका (दासी) नहीं है और न उसकी पत्नी है, या इस क्रिया के'ब-तद-इन-फ़र्जैन' (गुप्तांगों के मिलन) के होने पर चार गवाह गवाही दें या पति स्वयं एक बार इकरार करे, इसलिए कि यह कार्य ज़िना (व्यभिचार) है, यानी 'हराम' शब्द का उसकी कसम में अर्थ ज़िना लिया गया है, और ज़िना

केवल इन्हीं परिस्थितियों से साबित होता है। और यदि वह हाकिम (न्यायाधीश) के सामने इससे इनकार कर दे कि मैंने ऐसा नहीं किया है और स्त्री के पास गवाह नहीं हैं, तो वह हाकिम के पास कसम ले, फिर यदि उसने कसम खा ली तो स्त्री के उसके साथ रहने की गुंजाइश है। और यदि स्त्री से कहा कि यदि तू किसी से हराम करे तो 'तौबा' तलाक, तो वह तलाकशुदा है। फिर पति ने उसे 'तलाक-ए-बायन' दे दी, फिर 'इद्दत' के दौरान उससे जिमा (संभोग) किया, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक वह तलाकशुदा होगी, क्योंकि इन दोनों इमामों के नज़दीक शब्द के आम (व्यापक) अर्थ का एतबार है, और इमाम अबू यूसुफ 'ग़रज़' (उद्देश्य) का एतबार करते हैं, अतः उनके कथन के कयास (तर्क) पर वह तलाकशुदा नहीं होगी, और इसी पर फ़तवा है। और यदि स्त्री से कहा कि यदि तूने किसी का बोसा (चुंबन) लिया तो तलाक है, फिर उसने उसी व्यक्ति का बोसा लिया तो वह तलाकशुदा हो जाएगी, यह 'खुलासा' में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि तेरा कमरबंद (पायजामा) हराम पर खुला जब से तू मेरी पत्नी है तो तलाक है, फिर स्त्री ने कहा कि उसने मुझे पकड़ लिया और ज़बरदस्ती मुझसे जिमा (संभोग) कर लिया है, तो मशाइख (विद्वानों) ने फरमाया कि यदि स्थिति ऐसी हो कि स्त्री रोकने में सक्षम न रही हो तो वह 'हानिस' नहीं होगा, यदि स्त्री रोकने और बाज़ रखने में सक्षम थी तो पति 'हानिस' हो जाएगा, बशर्ते कि पति ने उसके कथन की पुष्टि की हो। एक व्यक्ति ने कहा कि यदि मैं हराम से ग़ुस्ल (स्नान) करूं तो मेरी पत्नी तलाक है, यानी ग़ुस्ल हराम करने की वजह से हो, फिर उसने एक अजनबी स्त्री को पा लिया यहाँ तक कि उसका इंजाल (वीर्यपात) हो गया और उसने ग़ुस्ल किया, तो मशाइख ने फरमाया कि उम्मीद है कि वह 'हानिस' न हो और उसकी कसम...

---

(१) क्योंकि गलत करने से मिल्क (स्वामित्व) खत्म हो गई, अतः पति के जौ नहीं रहे, भले ही स्त्री 'ग़ासिब' (हड़पने वाली) बन गई हो।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ ..... کتاب الطلاق اگر عورت سے کہا کہ اگر تو گرو آستانہ فلاں عورت کی پس طالقہ، ہستی پھر وہ عورت ان کے گرد پھری مگر دار میں داخل نہ ہوئی اور شوہر نے کہا کہ میری نیت یہ تھی کہ داخل ہو تو طالقہ ہو جائے گی اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ بخانہ فلاں اندر آئی تو میری بیوی یہ نہ کہا کہ اگر نہ لفظ چوں کہا تو فی الحال طالقہ ہو جائے گی ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہوئی تو میری بیوی میں طالقات ہیں پھر وہ دار میں داخل ہوئی تو طلاق اس پر اور دوسری عورتوں سب پر واقع ہوگی اور مولف نے فرمایا کہ اسی قول پر اعتماد ہے یہ خلاصہ میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی کو ایک مرد کے ساتھ ہم کیا پھر شوہر اپنے دار میں آیا اور اس مرد کو جس کے ساتھ ہم کرتا تھا گھر کے کونے میں بٹھا دیا اور عورت دوسرے کونے میں پڑی سوتی تھی پھر جب شوہر نکلا اور وہ مرد بھی نکلا جس کے ساتھ وہ اپنی بیوی کو ہم کرتا تھا تو سلطان نے عورت کے شوہر سے قسم لی کہ تو نے فلاں کو اپنی بیوی کے ساتھ نہیں پکڑا پس مرد نے اپنی بیوی کی طلاق کی قسم کھائی کہ اس نے فلاں کو اپنی بیوی کے ساتھ نہیں پکڑا تو وہ اپنی قسم میں جھوٹا نہ ہوگا ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو نے میرے جو میں سے لے کر نا نوائی کے یہاں بھیجے تو طالقہ ہے اور شوہر کے گھر میں ایک چوپا یہ تھا جس کو وہ دیے جاتے تھے پس اس کے چارہ میں سے ایک مٹھی جو بچے تھے پس عورت نے ان جو کو اپنے ذاتی جو کے ساتھ نا نوائی کو بھیجا پس اگر شوہر اس کو مکروہ نہ جانے یعنی دلالۃ الحال سے یہ بات معلوم ہو تو وہ اپنی قسم میں حانث نہ ہوگا اس واسطے کہ اس قدر قسم میں عادۃ مراد نہیں ہوتے ہیں اور اگر وہ اس قدر کا بھی بخل کرتا ہے تو وہ اپنی قسم میں حانث ہوگا اور امام اعظم کے نزدیک صحیح یہ ہے کہ اگر عورت نے اپنے جو میں ملا کر پھر بھیجے ہوں تو وہ (۱) حانث نہ ہوگا۔

ایک مرد کو ایک بیوی نے حرام کی تہمت دی پس اس نے کہا کہ اگر ایک سال تک حرام کروں تو تو طالقہ ہے تو یہ لفظ جماع پر رکھا جائے گا کہ عورت کی آنکھ کے روبرو بتقد ان فرجین جماع کرے اور عورت جانتی ہو کہ یہ عورت اس کی مملوکہ نہیں ہے اور نہ اس کی بیوی ہے یا اس فعل کے بتقد ان فرجین واقع ہونے کے چار نفر گواہی دیں یا شوہر خود ایک مرتبہ اقرار کرے اس واسطے کہ یہ فعل زنا ہے یعنی لفظ حرام اس کی قسم میں بمعنی زنا قرار پایا اور زنا فقط انہی صورتوں سے ثابت ہوتا ہے اور اگر وہ حاکم قاضی کے سامنے اس سے انکار کر گیا کہ میں نے نہیں کیا ہے اور عورت سے پاس گواہ نہیں ہیں تو وہ حاکم کے پاس قسم لے پس اگر وہ قسم کھا گیا تو عورت کے اس کے ساتھ رہنے کی گنجائش ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اگر تو کسی سے حرام کرے تو توبہ طلاق طالقہ ہے پھر مرد نے اس کو طلاق بائن دے دی پھر عدت میں اس سے جماع کیا تو امام اعظم و امام محمد کے نزدیک طالقہ ہوگی اس واسطے کہ ان دونوں اماموں کے نزدیک عموم لفظ کا اعتبار ہے اور امام ابویوسف غرض کا اعتبار کرتے ہیں پس ان کے قول کے قیاس پر طالقہ نہ ہوگی اور اسی پر فتویٰ ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اگر تو نے کسی کا بوسہ لیا تو طالقہ ہے پس اس نے اسی مرد کا بوسہ لیا تو طالقہ ہو جائے گی یہ خلاصہ میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تیرا کمر بند حرام پر کھلا جب سے تو میری بیوی ہے تو طالقہ ہے پس عورت نے کہا کہ مجھے اس نے پکڑ لیا اور زبردستی باکرہ مجھ سے جماع کر لیا ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ اگر حالت ایسی ہو کہ عورت منع کرنے پر قادر نہ ہوئی ہو تو یہ حانث نہ ہوگا اگر عورت روکنے و باز رکھنے پر قادر تھی تو مرد حانث ہو جائے گا بشرطیکہ شوہر نے اس کے قول کی تصدیق کی ہو ایک مرد نے کہا کہ اگر میں حرام سے غسل کروں تو میری بیوی طالقہ ہے یعنی غسل بوجہ حرام کرنے کے ہو پھر اس نے ایک اجنبیہ عورت کو پا لیا حتی کہ اس کو انزال ہو گیا اور اس نے غسل کیا تو مشائخ نے فرمایا کہ امید ہے کہ وہ حانث نہ ہو اور اس کی قسم

(۱) کیونکہ غلط کرنے سے ملک منقطع ہوگئی پس شوہر کے جو نہ رہے اگر چہ عورت غاصب ہوگئی۔

Regarding the act of intercourse: If a man says, "If I bring so-and-so into my house, my wife is divorced," he will not be considered to have broken his oath (*hanith*) until he brings that person in. This means that until that person enters under his authority, he is not *hanith*. If he says, "If so-and-so enters my room, my wife is divorced," and that person enters his room, whether with or without the permission of the oath-taker, and whether with or without his knowledge, the oath-taker will become *hanith* (has broken his oath). This is mentioned in Fatawa-e-Qazi Khan.

If he says, "If I pass wind loudly, my wife is divorced," and then he passes wind loudly without intending to, the wife will not be divorced. This is analogous to the case where one swears, "I will not enter this house," and is then brought in by force, or swears, "I will not leave," and is then taken out by force. This is in *Al-Muheet*. If he says to his wife, "If I please you, you are divorced," and then beats her, and she says, "You have pleased me," she will not be divorced because we know she is lying. If he gives her a thousand dirhams and the wife says, "You have not pleased me," the wife's word will be accepted because her demand is for two thousand dirhams, so she will not be pleased with one thousand. This is in *Al-Muheet-e-Sarsi*.

A man said to his wife, "If your relative (1) comes into my house, you are divorced." If the wife's relative (2) enters the house, some have said he will be *hanith* because kinship is not fragmented (it is whole), so each of them is a complete relative. Others have said, we must see: if he entered for a task specific to the husband, the man will not be *hanith*; if he came for a task specific to the woman, he will be *hanith*. A woman took one of her husband's garments, and the husband said, "If you do not return my garment today, you are divorced." The woman went to return it, and the husband reached her while she was taking it out of the bundle to return it to him; the husband took it from the bundle before she could return it or snatched it from her. He will not be *hanith* by right, and this view was chosen by Sheikh Zahid Faqih Abul Laith. This is in *Al-Zahiriya*.

A man said to his wife, "If my phallus is not better than your vagina, you are divorced," and the woman said, "If my vagina is not better than your phallus, my slave is free." Sheikh Imam Abu Bakr Muhammad bin al-Fadl said: If they are both standing during this conversation, the woman will be truthful in her oath and the man will be *hanith*. If they are both sitting, the husband will be truthful and the woman will be *hanith*, because a woman's vagina is better than a man's phallus in a

standing position, and in a sitting position, the matter is reversed. If the man is standing and the woman is sitting, Faqih Abu Ja'far said: "I do not know (3) the ruling on this," and added that both should be considered *hanith*, because for each oath to be truthful, it implies that both will be *hanith*. A man said to his wife, "If so-and-so does not have a wider posterior than you, you are divorced." Sheikh Abu Bakr al-Iskaf said: This is something that is neither within one's control nor determinable; therefore, he will not be *hanith*. This is in Fatawa-e-Qazi Khan.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (2) 208 किताब-उत-तलाक़

अगर किसी मर्द ने कहा कि अगर मैं 'फलां' को अपने घर में लाया तो मेरी बीवी त़ालक़ा (तलाक़शुदा) है, तो जब तक वह उसे दाखिल न करे तब तक वह 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा। यानी जब तक वह 'फलां' उसके हुक्म से अंदर न आए, तब तक वह हानिस नहीं होगा। और अगर कहा कि अगर 'फलां' मेरी कोठरी में दाखिल हो तो मेरी बीवी त़ालक़ा है, फिर वह 'फलां' उसकी कोठरी में दाखिल हुआ, चाहे कसम खाने वाले की इजाज़त से हो या बिना इजाज़त के, और चाहे उसकी जानकारी में हो या बिना जानकारी के, तो कसम खाने वाला अपनी कसम में हानिस हो जाएगा। यह 'फ़तावा-ए-काज़ी ख़ान' में है।

अगर कहा कि मैंने आवाज़ से 'पाद' मारा तो मेरी बीवी त़ालक़ा है, फिर उसके बिना इरादे के आवाज़ से पाद निकल गया, तो औरत त़ालक़ा नहीं होगी। और यह मसला उस मसले की नज़ीर (मिसाल) है कि कसम खाई कि मैं इस घर में दाखिल नहीं हूँगा फिर ज़बरदस्ती (मजबूरन) दाखिल किया गया, या कसम खाई कि मैं नहीं निकलूँगा फिर ज़बरदस्ती निकाला गया। यह 'मुहीत' में है। अगर अपनी बीवी से कहा कि अगर मैं तुम्हें खुश करूँ तो तुम त़ालक़ा हो, फिर उसने उसे मारा, तो उसने कहा कि तुमने मुझे खुश कर दिया, तो वह त़ालक़ा नहीं होगी क्योंकि हम जानते हैं कि वह झूठी है। और अगर औरत को हज़ार दिरहम दे और औरत कहे कि मुझे खुश नहीं किया, तो औरत का कहना क़बूल होगा, क्योंकि उसकी दरख्वास्त दो हज़ार दिरहम की है, तो एक हज़ार दिरहम से खुश नहीं होगी। यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है।

एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तेरा क़रीब (1) मेरे घर में आया तो तू त़ालक़ा है, फिर औरत का क़रीब (2) घर में दाखिल हो, तो बाज़ ने फरमाया कि वह हानिस होगा क्योंकि قرابت (रिश्तेदारी) मुतजरी (ले-ले) नहीं होती, लिहाज़ा दोनों में से हर एक का पूरा क़रीब होगा। और बाज़ ने कहा कि देखा जाए कि अगर वह ऐसे काम से दाखिल हुआ जो शौहर के साथ मख़सूस (विशेष) है, तो मर्द हानिस नहीं होगा, और अगर ऐसे काम के लिए आया जो औरत के साथ मख़सूस है, तो वह हानिस हो जाएगा। एक औरत अपने शौहर के कपड़ों में से कोई कपड़ा उठा ले गई, फिर शौहर ने कहा कि अगर तूने मुझे मेरा कपड़ा आज के दिन वापस न दिया तो तू त़ालक़ा है। फिर औरत गई ताकि लाकर वापस दे, फिर शौहर उसके पास पहुँचा और वह घड़ी में से शौहर को वापस देने के लिए निकाल रही थी, फिर शौहर ने औरत के वापस देने से पहले खुद ही घड़ी में से ले लिया या औरत

से छीन लिया, तो इस्तहक़ाक़न वह हानिस नहीं होगा, और इसी को शेख़ ज़ाहिद फ़कीह अबुल लैस ने इख़्तियार किया है। यह 'ज़हीरिया' में है।

एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि "इन लम यकुन फरजी अहसन मिन फरजकि फअन्त त़ालक़", यानी अगर मेरा आला-ए-तनासुल (लिंग) तेरी शर्मगाह से अच्छा न हो तो तू त़ालक़ा है। और औरत ने कहा कि अगर मेरी शर्मगाह तेरे आला-ए-तनासुल से अच्छी न हो तो मेरी बांदी आज़ाद है। तो शेख़ इमाम अबू बकर मुहम्मद बिन फज़ल ने फरमाया कि अगर इस गुफ़्तुगू के वक़्त दोनों खड़े हों तो औरत अपनी कसम में सच्ची होगी और मर्द हानिस हो जाएगा। और अगर दोनों बैठे हों, तो शौहर सच्चा होगा और औरत हानिस हो जाएगी, क्योंकि औरत की शर्मगाह हालत-ए-क़ियाम (खड़े होने की हालत) में मर्द के आला-ए-तनासुल से बेहतर होती है, और बैठने की हालत में मामला बरक्स (उल्टा) है। और अगर मर्द खड़ा हो और औरत बैठी हो, तो फ़कीह अबू जफ़र ने फरमाया कि मैं इसका हुक्म नहीं (3) जानता, और फरमाया कि दोनों में से हर एक का हानिस होना चाहिए, क्योंकि दोनों कसमों में से हर एक का सच्चा होना इसी तरह है कि दोनों में से हर एक हानिस होगा। एक शख़्स ने अपनी बीवी से कहा कि अगर 'फलां' शख़्स तुझसे कम मुक़द (कूल्हे) चौड़े न रखता हो तो तू त़ालक़ा है, तो शेख़ अबू बकर अस्काफ़ ने फरमाया कि यह ऐसी चीज़ है जो गैर-मक़दूर (असंभव) और गैर-मालूम (अज्ञात) है, तो वह हानिस नहीं होगा। यह 'फ़तावा-ए-काज़ी ख़ान' में है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۲) ۲۰۸ کتاب الطلاق فعل جماع پر ہوگی ایک مرد نے کہا کہ اگر میں فلاں کو اپنے گھر میں لایا تو میری بیوی طالقہ ہے تو جب تک اس کو داخل نہ کرے تب تک حانث نہ ہوگا یعنی جب تک فلاں مذکور اس کے حکم سے اندر نہ آئے تب تک حانث نہ ہوگا اور اگر کہا کہ اگر فلاں میری کوٹھری میں داخل ہو تو میری بیوی طالقہ ہے پھر فلاں اس کی کوٹھری میں داخل ہوا خواہ قسم کھانے والے سے اجازت لے کر یا بدون اجازت اور خواہ اس کی آگاہی میں یا بغیر آگاہی کے تو قسم کھانے والا اپنی قسم میں حانث ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر کہا کہ میں نے آواز سے یاد اتو میری بیوی طالقہ ہے پھر اس کے بدون قصد کے آواز سے یاد نکل گیا تو عورت طالقہ نہ ہوگی اور یہ مسئلہ نظیر ہے اس مسئلہ کی کہ قسم کھائی کہ اس دار میں داخل نہ ہوگا پھر زبردستی باکرہ داخل کیا گیا یا قسم کھائی کہ نہ نکلوں گا پھر زبردستی باکرہ نکالا گیا یہ محیط میں ہے اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں تجھے خوش کروں تو تو طالقہ ہے پھر اس کو مارا پس اس نے کہا کہ مجھے تو نے خوش کیا تو طالقہ نہ ہوگی اس واسطے کہ ہم جانتے ہیں کہ وہ جھوٹی ہے اور اگر عورت کو ہزار درہم دے اور عورت نے کہا کہ مجھے خوش نہیں کیا تو قول عورت کا قبول ہوگا اس واسطے کہ اس کی درخواست دو ہزار درہم کی ہو پس ایک ہزار درہم سے خوش نہ ہوگی یہ محیط سرسی میں ہے۔ ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تیرا قریب (۱) میرے دار میں آیا تو تو طالقہ ہے پھر عورت دشو ہر کا قریب (۲) دار میں داخل ہو تو بعض نے فرمایا کہ حانث ہوگا اس واسطے کہ قرابت متجری (۱) نہیں ہوتی ہے پس دونوں میں سے ہر ایک کا پورا قریب ہوگا اور بعض نے کہا کہ دیکھا جائے کہ اگر وہ ایسے کام سے داخل ہوا کہ شوہر کے ساتھ مختص ہے تو مرد حانث نہ ہوگا اور اگر ایسے کام کے واسطے آیا جو عورت سے مختص ہے تو حانث ہو جائے گا ایک عورت اپنے شوہر کے کپڑوں میں سے کوئی کپڑا اٹھالے

گئی پس شوہر نے کہا کہ اگر تو نے مجھے میرا کپڑا آج کے روز واپس نہ دیا تو تو طالقہ ہے پس عورت گئی تاکہ لا کر واپس دے پھر شوہر اس کے پاس پہنچا اور وہ گھڑی میں سے شوہر کو واپس دینے کو نکالتی تھی پس شوہر نے عورت کے واپس دینے سے پہلے خود گھڑی میں سے لے لیا یا عورت سے چھین لیا تو استحقاقاً حانث نہ ہوگا اور اسی کو شیخ زاہد فقیہ ابو اللیث نے اختیار کیا ہے یہ ظہیریہ میں ہے۔ ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ ان لم یکن فرجی احسن من فرجک فانت طالق یعنی اگر میرا آلہ تناسل تیری فرج سے اچھا نہ ہو تو طالقہ ہے اور عورت نے کہا کہ اگر میری فرج تیرے آلہ تناسل سے اچھی نہ ہو تو میری باندی آزاد ہے تو شیخ امام ابو بکر محمد بن الفضل نے فرمایا کہ اگر اس گفتگو کے وقت دونوں کھڑے ہوں تو عورت قسم میں سچی ہوگی اور مرد حانث ہو جائے گا اور اگر دونوں بیٹھے ہوں تو شوہر سچا ہوگا اور عورت حانث ہو جائے گی اس واسطے کہ عورت کی فرج حالت قیام میں مرد کے آلہ تناسل سے بہتر ہے اور بیٹھنے کی حالت میں امر برعکس ہے اور اگر مرد کھڑا ہو اور عورت بیٹھی ہو تو فقیہ ابو جعفر نے فرمایا کہ میں اس کو نہیں (۳) جانتا ہوں اور فرمایا کہ دونوں میں سے ہر ایک کا حانث ہونا چاہیے اس واسطے کہ دونوں قسموں میں سے ہر ایک کا سچا ہونا اسی طور پر ہے کہ دونوں میں سے ہر ایک حانث ہوگا ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر فلاں شخص تجھ سے مقعد وسیع نہ رکھتا ہو تو طالقہ ہے تو شیخ ابوبکر اسکاف نے فرمایا کہ یہ ایسی چیز ہے کہ غیر مقدور و لا غیر معلوم ہے پس وہ حانث نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

---------- ل۔ متجریٰ ٹکڑے ٹکڑے یعنی مادہ قرابت تمام ساری ہوتا ہے۔ (۱) یعنی ناتے دار۔ (۲) یعنی دونوں کا رشتہ دار ناتے کا۔ (۳) یعنی اس کا حکم۔

If a man said to his two wives, "Whichever of you has a wide vagina is divorced," then divorce shall take place upon the thinner woman among the two. Sheikh Imam Zaheer al-Din stated that whichever of the two is 'rutab' (i.e., 'Balkhi' or moist) will be divorced; this is in the 'Khulasa'. And if there was a dispute between a man and his wife, and the woman said, "Man bar khuday tuam" (meaning: I am superior to you), and the husband replied, "If that is so, then you are divorced," if the woman is not actually superior to him, then the divorce will not take place, because superiority only exists when one is greater in knowledge, merit, lineage, and ancestry. This is in the 'Muheet'. If each of two men said to the other, "If my head is not heavier than yours, then my wife is divorced," the way to identify this is that when both are asleep, they should be called; whoever responds quickly will have the heavier head. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

A man said to his wife, "If my penis is not more rigid than iron, you are divorced," then the woman is not divorced because the penis does not become defective through use. This is in the 'Khulasa'. (Al-Bahr said: This needs consideration). A man arranged for a feast and made preparations, then a person came from another village. He then said, "If I do not slaughter a cow from my village for this newcomer, then my wife is divorced." If he slaughtered a cow for him before the newcomer arrived, he will be truthful; otherwise, he will be a 'hanith' (oath-breaker). If he slaughtered a cow from his wife's village, he will not be truthful in his oath, unless there is such affection and rapport between him and his wife that neither distinguishes their property from the other's, and both take from each other's property without dispute. In such a case, I hope he will be considered truthful. If he slaughtered his cow for the newcomer but did not host the newcomer with the meat after the slaughter, and the village the newcomer came from is near, he will remain truthful because the condition of the oath has been fulfilled. If the village is so far that the journey is considered 'safar' (travel), I fear he will not be truthful because when such a person travels, a feast is prepared for them. Thus, the oath mentioned applies to hosting. If he said, "If I let so-and-so enter this house, my wife is divorced," if the oath-taker is the owner of the house, the condition for the oath to be truthful is that he must not have prevented so-and-so from entering through word or action. Sadr al-Shaheed mentioned this in his 'Waqiyat'. 'Nawazil' states that the condition for the oath to be truthful is 'mulk-e-mana' (power to forbid), and that the owner of the house did not object. He said that if the oath-taker is capable of stopping so-and-

so from entering, both stopping and forbidding are mandatory for him to be truthful. If he is not the master of prevention, this oath will not be based on prohibition. Sheikh Imam Zaheer al-Din respected 'mulk-e-mana' (the power to stop), and the Fatwa is based on this. If he said to his wife, "You are divorced if I have intercourse with you, except [for certain conditions]..." and then after this oath, the man engages in intimacy with the woman other than through the vagina.

(Notes: 1. This means its measurement and knowledge are impossible, as in 'Insha Allah'. In the matter of 'farj wasi' (wide vagina), divorce should not fall upon anyone. 2. The translator says there is hesitation in this, and if this is called a divorce, caution is difficult. It is clear that the Qazi will punish such frivolous speakers with Ta'zir. 3. Meaning he possesses the power to forbid.)

यदि एक पुरुष ने अपनी दो पत्नियों से कहा कि तुम दोनों में से जिसकी योनि चौड़ी है, वह तलाक़-याफ़्ता है, तो दोनों में से दुबली महिला पर तलाक़ लागू होगी। और शेख इमाम ज़हीर अल-दीन ने कहा है कि दोनों में से जो 'रतब' (अर्थात 'बल्ख़ी' या तर/गीली) हो, उस पर तलाक़ लागू होगी। यह 'खुलासा' में है। और यदि एक पुरुष और उसकी पत्नी के बीच झगड़ा हुआ, और पत्नी ने कहा "मन बार ख़ुदाय तुआम" (अर्थात: मैं तुझसे श्रेष्ठ हूँ), तो पति ने कहा कि यदि ऐसा है तो तू तलाक़-याफ़्ता है। तो यदि महिला उससे श्रेष्ठ न हो, तो तलाक़ लागू नहीं होगी, क्योंकि श्रेष्ठता (ऊँचाई) तभी होती है जब वह ज्ञान, गुण, वंशावली और कुल में अधिक हो। यह 'मुहीत' में है। दो पुरुषों में से प्रत्येक ने दूसरे से कहा कि यदि मेरा सिर तुझसे भारी न हो, तो मेरी पत्नी तलाक़-याफ़्ता है, तो इसकी पहचान का तरीका यह है कि जब दोनों सो जाएं तो उन्हें पुकारा जाए; जो जल्दी जवाब देगा, दूसरे का सिर उससे भारी होगा। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है।

एक पुरुष ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि मेरा लिंग लोहे से अधिक कठोर न हो तो तू तलाक़-याफ़्ता है, तो पत्नी तलाक़-याफ़्ता नहीं होगी, क्योंकि लिंग उपयोग से कमज़ोर नहीं होता है। यह 'खुलासा' में है। (समुद्र ने कहा: इसमें विचार की आवश्यकता है)। एक पुरुष ने दावत का इंतज़ाम किया और तैयारी की, फिर एक व्यक्ति दूसरे गाँव से आया। तब उसने कहा कि यदि मैंने इस आने वाले के लिए अपने गाँव से एक गाय ज़बह (बलि) न की, तो मेरी पत्नी तलाक़-याफ़्ता है। यदि उस व्यक्ति के आने से पहले उसने उसके लिए एक गाय ज़बह कर दी, तो वह अपनी कसम में सच्चा होगा, वरना 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) होगा। और यदि उसने अपनी पत्नी के गाँव से एक गाय ज़बह की, तो वह अपनी कसम में सच्चा नहीं होगा, सिवाय इसके कि उसके और उसकी पत्नी के बीच ऐसा प्रेम और मेल हो कि दोनों में से कोई अपने माल को दूसरे से अलग न समझता हो, और दोनों एक-दूसरे का माल इस्तेमाल कर लेते हों, फिर भी उनमें कोई झगड़ा न होता हो; तो ऐसी स्थिति में मुझे उम्मीद है कि वह सच्चा रहेगा। और यदि उसने अपनी गाय उस आने वाले के लिए ज़बह की, लेकिन ज़बह के बाद उसके गोश्त से उस आने वाले की दावत न की, तो यदि वह गाँव जहाँ से यह आने वाला है, इस गाँव के निकट है, तो वह कसम में सच्चा रहेगा, क्योंकि शर्त पूरी हो गई है। और यदि वह गाँव इस गाँव से दूर है कि वहाँ से आने को 'सफ़र' माना जाता है, तो मुझे डर है कि वह कसम में सच्चा नहीं होगा, क्योंकि जब ऐसा व्यक्ति सफ़र करके आता है तो उसके लिए दावत तैयार की जाती है। अतः ज़िक्र

की गई कसम दावत करने पर लागू होगी। और यदि कहा कि यदि मैंने फलां को इस घर में प्रवेश करने दिया तो मेरी पत्नी तलाक़-याफ़्ता है; तो यदि कसम खाने वाला उस घर का मालिक है, तो कसम सच्ची होने की शर्त यह है कि फलां को उसने कथनी और करनी से उस घर में आने से न रोका हो। ऐसा ही सदर अल-शहीद ने अपने 'वाक़ियात' में ज़िक्र किया है। और 'नवाज़िल' में है कि कसम सच्ची होने की शर्त 'मुल्क-ए-मनअ' (रोकने का अधिकार) है, और घर के मालिक ने आपत्ति न की हो। और कहा कि यदि कसम खाने वाला फलां के प्रवेश को रोकने में सक्षम है, तो रोकना और मना करना दोनों अनिवार्य हैं ताकि वह सच्चा साबित हो, और यदि वह रोकने का मालिक न हो, तो यह कसम 'ममानअत' (रोकने) पर आधारित नहीं होगी। और शेख इमाम ज़हीर अल-दीन 'मुल्क-ए-मनअ' का सम्मान करते थे कि (वह) रोक सके और इसी पर फ़तवा है। और यदि अपनी पत्नी से कहा कि तू तलाक़-याफ़्ता है यदि मैं तुझसे सहवास करूँ सिवाय (फलां बाधाओं के)। फिर इस कसम के बाद पुरुष उस महिला से योनि के अलावा कोई और संभोग करे।

(नोट्स: १. अर्थात इसका अनुमान और ज्ञान असंभव है, जैसा 'इन्शा अल्लाह' में है। इस 'फ़र्ज वसी' (चौड़ी योनि) वाले मसले में भी किसी पर तलाक़ लागू नहीं होनी चाहिए। २. अनुवादक कहता है कि इसमें संशय है, यहाँ तक कि अगर इसे तलाक़ कहा जाए तो सावधानी बरतना मुश्किल है। स्पष्ट है कि काज़ी ऐसे निरर्थक शब्द बोलने वालों को ताज़ीरी सज़ा देगा। ३. अर्थात रोकने की शक्ति रखता हो।)

ہے اگر مرد نے اپنی دو عورتوں سے کہا کہ تم میں سے جس کی فرج وسیع ہے وہ طالقہ ہے تو دونوں میں سے دبلی عورت پر طلاق واقع ہوگی اور شیخ امام ظہیر الدین نے فرمایا کہ دونوں میں سے جو رطب ہو یعنی بلخی مرطوب ہو اس پر طلاق واقع ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر ایک مرد اور اس کی بیوی میں جھگڑا ہوا پس عورت نے کہا کہ من بار خدای توام یعنی تجھ سے افضل ہوں پس شوہر نے کہا کہ اگر ایسا ہے تو طالقہ ہے پس اگر عورت اسے افضل نہ ہو تو طالقہ نہ ہوگی اس واسطے کہ علو وتفوق جب ہی ہوتا ہے کہ علم و فضل و حسب و نسب میں بڑھ کر ہو یہ محیط میں ہے دو مردوں میں سے ہر ایک نے دوسرے سے کہا کہ اگر میرا سر تجھ سے بھاری نہ ہو تو میری بیوی طالقہ ہے تو اس کی پہچان کا یہ طریقہ ہے کہ جب دونوں سو جائیں تو دونوں پکارے جائیں پس جو جلدی جواب دے اس سے دوسرے کا سر بھاری ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میرا ذکر یعنی آلہ تناسل لوہے سے زیادہ شدید نہ ہو تو تو طالقہ ہے تو عورت طالقہ نہ ہوگی اس واسطے کہ آلہ تناسل استعمال سے ناقص(۱) نہیں ہوتا ہے یہ خلاصہ میں ہے وقال البحر جم ؤ فیہ نظر۔ ایک مرد نے ضیافت کا سامان کیا اور تیاری کی پھر ایک شخص دوسرے گاؤں سے آیا پس اس نے کہا کہ اگر میں نے اس آنے والے کے واسطے اپنے گاؤں میں سے ایک گائے ذبح نہ کی تو میری بیوی طالقہ ہے پس اگر اس آنے والے کے لانے سے پہلے اس نے ایک گائے اس کے لئے ذبح کی تو سچا ہوگا ورنہ حانث ہوگا اور اگر اس نے اپنی بیوی کے گاؤں میں سے ایک گاؤں ذبح کی تو اپنی قسم میں سچا نہ ہوگا الا آنکہ اس کے اور اس

کی بیوی کے درمیان ایسی الفت و انبساط ہو کہ دونوں میں سے کوئی اپنے مال کو دوسرے سے تمیز و فرق نہ کرتا ہو اور دونوں میں دوسرے کا مال لے لیتا ہو تاہم ان میں مجادلہ و جھگڑانہ ہوتا ہو تو ایسی صورت میں مجھے امید ہے کہ وہ سچا رہے گا اور اگر اس نے اپنی گائے اس آنے والے کے واسطے ذبح کی لیکن بعد ذبح کے اس کے گوشت سے اس آنے والے کی ضیافت نہ کی پس اگر یہ گاؤں جس سے یہ آنے والا ہے اس گاؤں سے قریب ہو تو قسم میں سچا رہے گا اس واسطے کہ شرط برکی تحقق ہو گئی ہے اور اگر یہ گاؤں اس گاؤں سے دور ہو کہ وہاں سے آنا سفر شمار کیا جاتا ہو تو مجھے خوف ہے کہ وہ قسم میں سچا نہ ہوگا اس واسطے کہ جب ایسا آدمی سفر کر کے آتا ہے تو اس کے واسطے ضیافت تیار کرتے ہیں پس قسم مذکور ذبح کرنے کے ضیافت کرنے پر واقع ہوگی ہے اور اگر کہا کہ اگر میں نے فلاں کو اس دار میں داخل ہونے دیا تو میری بیوی طالقہ ہے پس اگر قسم کھانے والا اس دار کا مالک ہو تو قسم سچی ہونے کی شرط یہ ہے کہ فلاں مذکور کو قول و فعل سے اس دار میں آنے سے مانع نہ ہوا ہو ایسا ہی بھی صدر الشہید نے اپنے واقعات میں ذکر کیا ہے اور نوازل میں ہے کہ قسم سچی ہونے کی شرط ملک منع(۳) ہے اور ملک دار سے تعرض نہ کیا اور فرمایا کہ اگر قسم کھانے والا فلاں کے داخل ہونے کے روکنے پر قادر ہو تو روکنا و منع کرنا دونوں واجب ہیں تاکہ سچا ہو اور اگر روکنے کا مالک نہ ہو تو یہ قسم ممانعت کرنے پر نہ ہوگی روکنے پر نہ ہوگی اور شیخ امام ظہیر الدین ملک منع کو اعتبار کرتے تھے کہ روک سکے اور اسی پر فتویٰ ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر میں تجھ سے جماع کروں الا احد ر یا بلیہ یا ضرورت۔ پھر اس قسم کے بعد مرد مذکور اس عورت سے سوائے فرج کے مباشرت کرے۔

.....

۱۔ یعنی اس کا اندازہ و علم غیر ممکن ہے جیسے انشاء اللہ تعالیٰ میں ہے تجلی ہذا مسئلہ فرج وسیع

میں بھی کسی پر طلاق نہ ہونی چاہیے۔ ۲۔ مترجم کہتا ہے کہ اس میں تامل ہے حتی کہ اگر یہ طلاق کہا ہو تو احتیاط مشکل ہے اور واضح ہو کہ قاضی ہمیشہ ایسے مہمل کہنے والوں کو سزاے تعزیر سے ادب کرے گا اور یہ عبارت بنظر عوام جاہلوں کے ہے کہ آخر حکم شرعی تو ضرور متعلق ہوگا۔ ۳۔ یعنی منع کرنے کی قدرت رکھتا ہو۔ (۱) خلاف لوہے کے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) (310) Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

...kept. Then one day he missed it and inserted it into her private parts. So, if this happened by mistake, it is an excuse, provided he did not intend it. This is in *al-Dhakheera*. A woman said to her husband, "You disappear and leave no sustenance (maintenance) for me." The husband became angry. The woman said, "I have not said anything significant that would warrant anger." The husband replied, "If this was not a significant matter, then you are *Taliqa* (divorced)." If the husband's intention was for discipline (tahzeeb/corrective measure) (1), then she will be divorced immediately. If he did not intend discipline but intended to make the divorce conditional, the scholars have stated that if the husband is a person of high status for whom such a complaint is an insult, she will not be divorced. If he is not of such status, she will be divorced. A man said to his wife, "If you do not stand up immediately and go to my father's house, you are *Taliqa*." The woman stood up immediately while the husband had not yet left; she dressed to leave and then sat back down. Even when the husband eventually left, she will not be divorced, and the husband will not be considered *Hanith* (having broken his oath). If the woman felt an urgent need to urinate and did so, then dressed to go, he will not be *Hanith*. If there was a heated argument between them and the conversation dragged on, the condition will not be immediately nullified; meaning, if she got up after the conclusion and dressed and left, it is as if she left immediately. If the woman feared missing her prayer, so she prayed, Sheikh Naseer stated that the man will be *Hanith*, while others said he will not. *Zani* (i.e.) (2) this fatwa is given; it is in *Fatawa Kubra*. A man said to his wife, "If you pray two units (rak'ahs) of prayer today, you are *Taliqa*." Then, before starting the prayer or after praying one unit, she began her period (menstruation). It is reported from Shams al-A'imma al-Halwai that he used to say: If the time between the oath and the start of menstruation was enough to pray two units, then according to all, the oath is binding, and the woman is divorced. If there was not enough time, according to Imam-e-Azam and Imam Muhammad, the oath is not binding, and she is not divorced. According to Imam Abu Yusuf, the oath is binding. The correct view is that it is not, meaning the oath is binding in all circumstances according to all, and the divorce will take place. This is in *Tatar-khaniya*. A man said to his wife, "You steal my dirhams." She said, "I have repented." The man then said, "If you take anything from my dirhams, you are *Taliqa*." Then the woman, while sweeping the house, found a bag of dirhams that had fallen. She picked it up and put it in a corner and informed the husband, "I picked it up, not with the intention of keeping it from you." It is

hoped that she will not be divorced. A man said to his wife, "If you take dirhams from my bag, you are *Taliqa*." The woman opened the mouth of the bag and told her daughter, and she took the dirhams out. It is mentioned in the book that she will be divorced. A man accused his wife of taking dirhams, then said to her, "If you take from my dirhams, you are *Taliqa*." Then the woman found her husband's dirhams in a handkerchief, picked up the handkerchief, and gave it to another woman, telling her to take some dirhams out of it. So she, from it...

---

(1) Meaning he pronounced the divorce and did not intend a condition. (2) If she takes it by his force, it is a divorce from you. It should be clear that "take" here does not mean taking by hand, but rather taking for the purpose of spending is intended.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (2) (310) किताब-उल-तलाक

...रखता था। फिर एक रोज़ चूक गया और उसकी फ़र्ज (निजी अंग) में दाखिल कर दिया, पस अगर खता (गलती) से ऐसा हुआ तो यह उज़्र है, दरहालिया कि उसका यह इरादा न हो, यह 'ज़खीरा' में है। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि तू गायब हो जाता है और मेरे लिए नफ़का (खर्च) कुछ नहीं छोड़ता है। पस शौहर गुस्से में आ गया, पस औरत ने कहा कि यह तो मैंने कोई बड़ी बात नहीं कही कि जिसमें गुस्से की ज़रूरत हो। पस शौहर ने कहा कि अगर यह बड़ी बात न थी तो तू 'तालिका' (तलाकशुदा) है। पस अगर उससे शौहर की नीयत मज़ाज़ात (सज़ा/तंबीह) (1) की थी, तो वह फ़िलहाल तालिका हो जाएगी और अगर उसने मज़ाज़ात नहीं बल्कि 'तअलीक-ए-तलाक' का क़सद किया, तो मशाएख (विद्वानों) ने फ़रमाया कि अगर शौहर मोहतरम साहिब-ए-क़द्र हो कि ऐसी शिकायत उसके हक़ में एहानत (अपमान) हो, तो वह तालिका न होगी और अगर ऐसा मोहतरम ज़ी-क़द्र न हो तो तालिका हो जाएगी। एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तू इसी दम न खड़ी हुई और मेरे वालिद के घर की तरफ न गई तो तू तालिका है। पस औरत उसी वक़्त खड़ी हो गई और शौहर अभी नहीं निकला है और उसने निकलने के वास्ते कपड़े पहने और फिर लौट आकर बैठ गई, यहाँ तक कि शौहर निकला, तो वह तालिका न हो जाएगी और शौहर 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) न होगा। और अगर औरत को पेशाब ज़ोर से लगा और उसने पेशाब किया, फिर जाने के वास्ते कपड़े पहने तो भी 'हानिस' न होगा। और अगर दोनों में सख्त कलामी रही और कलाम तवील (लंबा) हुआ तो उससे 'फ़िलफ़ौर' साकित (खत्म) न होगा, यानी अगर बाद उसके ख़त्म के उठी और कपड़े पहन कर चली तो गोया 'फ़िलफ़ौर' चली। और अगर औरत को ख़ौफ़ नमाज़ जाती रहने का हुआ, पस उसने नमाज़ पढ़ी, तो शेख नसीर ने फ़रमाया कि मर्द 'हानिस' हो जाएगा और बाज़ों ने कहा कि 'हानिस' न होगा। 'ज़ानी' (यानी) (2) यह फ़तवा दिया जाता है, यह 'फ़तावा कुबरा' में है। एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तूने आज के रोज़ दो रकअतें नमाज़ पढ़ीं, तो तू तालिका है, फिर वह नमाज़ शुरू करने से पहले या एक रकअत पढ़ने के बाद 'हाइज़ा' (माहवारी) हो गई, तो 'शम्सुल-आइम्मा हलवाई' से मनकूल है कि वह फ़रमाते थे: अगर क़सम के वक़्त से हाइज़ा होने के वक़्त तक इतना वक़्त हो कि वह दो रकअत नमाज़ पढ़ सके तो सब के नज़दीक क़सम मुनअकिद (लागू) हो जाएगी और औरत तालिका हो जाएगी। और अगर इतना वक़्त न हो तो 'इमाम-ए-आज़म' व 'इमाम मोहम्मद' के नज़दीक क़सम मुनअकिद न होगी और वह तालिका न होगी, और 'इमाम अबू यूसुफ़' के नज़दीक क़सम मुनअकिद हो जाएगी, और सही यह है कि नहीं, यानी क़सम सब के नज़दीक हर

हाल में मुनअकिद हो जाएगी और तलाक़ वाके(घटित) होगी, यह 'तातारखानीया' में है। मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि तू मेरे दिरहम (पैसे) चुराती है। उसने कहा कि मैंने तौबा कर ली है। पस मर्द ने कहा कि अगर तूने मेरे दिरहमों में से कुछ उठा लिया तो तू तालिका है। फिर औरत ने घर में झाड़ू देते वक़्त एक दिरहम की थैली गिरी हुई पाई, पस उसने उठाकर एक कोने में रख दी और शौहर को ख़बर दे दी कि मैंने उठाई, न इस ग़र्ज़ से कि तुझको न दूँ, तो उम्मीद है कि वह तालिका न होगी। मर्द ने बीवी से कहा कि अगर तूने मेरी थैली में से दिरहम उठाए तो तू तालिका है। पस औरत ने थैली का मुँह खोल दिया और अपनी दुख्तर (बेटी) को कहा, पस उसने दिरहम निकाल लिए, तो किताब में मज़कूर है कि वह तालिका हो जाएगी। एक मर्द ने अपनी बीवी को दिरहम निकाल लेने की तोहमत लगाई, फिर उससे 'फ़ासी' में कहा कि 'अगर अज़ दिरहम-ए-मन तू बरदारी (अगर मेरे पैसों से तू ले)' पस तू तालिका है - तलाक हस्ती। फिर औरत ने शौहर के दिरहम एक रूमाल में पाकर रूमाल को उठाया और एक औरत को दिया और उससे कहा कि इसमें से कुछ दिरहम निकाल ले, पस उसे उसमें से...

---

(1) यानी तलाक़ दे दी और तअलीक करना मंज़ूर नहीं है। (2) अगर मेरे ज़ोरों से उठाए तो तू से तलाक़ है, वाज़ेह रहे कि उठाए से यहाँ हाथ से उठाना मक़सूद नहीं बल्कि ख़र्च के तौर पर लेना मुराद है।

رکھتا تھا پھر ایک روز چوک گیا اور اس کی فرج میں داخل کر دیا پس اگر خطاء سے ایسا ہوا تو یہ عذر ہے درحالیکہ اس کا یہ ارادہ نہ ہو یہ ذخیرہ میں ہے۔ ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ تو غائب ہو جاتا ہے اور میرے لئے نفقہ کچھ نہیں چھوڑتا ہے پس شوہر غصہ میں آگیا پس عورت نے کہا کہ یہ تو میں نے کوئی بڑی بات نہیں کہی کہ جس میں غصہ کی ضرورت ہو پس شوہر نے کہا کہ اگر یہ بڑی بات نہ تھی تو تو طالقہ ہے پس اگر اس سے شوہر کی نیت مجازات (تہذیب) [1] کی تھی تو وہ فی الحال طالقہ ہو جائے گی اور اگر اس نے مجازات نہیں بلکہ تعلیق طلاق کا قصد کیا تو مشائخ نے فرمایا کہ اگر شوہر محترم صاحب قدر ہو کہ ایسی شکایت اس کے حق میں اہانت ہو تو وہ طالقہ نہ ہو گی اور اگر ایسا محترم ذی قدر نہ ہو تو طالقہ ہو جائے گی ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو اسی دم نہ کھڑی ہوئی اور میرے والد کے گھر کی طرف نہ گئی تو تو طالقہ ہے پس عورت اسی وقت کھڑی ہو گئی اور شوہر ہنوز نہیں نکلا ہے اور اس نے نکلنے کے واسطے کپڑے پہنے اور پھر لوٹ آکر بیٹھ گئی یہاں تک کہ شوہر نکلا تو وہ طالقہ نہ ہو جائے گی اور شوہر حانث نہ ہوگا اور اگر عورت کو پیشاب زور سے لگا اور اس نے پیشاب کیا پھر جانے کے واسطے کپڑے پہنے تو بھی حانث نہ ہوگا اور اگر دونوں میں سخت کلامی رہی اور کلام طول ہوا تو اس سے فی الفور ساقط نہ ہو گا یعنی اگر بعد اس کے ختم کے اٹھی اور کپڑے پہن کر چلی تو گویائی الفور چلی اور اگر عورت کو خوف نماز جاتی رہنے کا ہوا پس اس نے نماز پڑھی تو شیخ نصیر نے فرمایا کہ مرد حانث ہو جائے گا اور بعضوں نے کہا کہ حانث نہ ہو گا ذانی (یعنی) [2] یہ فتوٰی دیا جاتا ہے یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو نے آج کے روز دو رکعتیں نماز پڑھیں تو تو طالقہ ہے پھر وہ نماز شروع کرنے سے پہلے یا ایک

رکعت پڑھنے کے بعد حائضہ ہو گئی تو شمس الائمہ حلوائی سے منقول ہے کہ وہ فرماتے تھے اگر قسم کے وقت سے حائضہ ہونے کے وقت تک اتنا وقت ہو کہ وہ دو رکعت نماز پڑھ سکے تو سب کے نزدیک قسم منعقد ہو جائے گی اور عورت طالقہ ہو جائے گی اور اگر اتنا وقت نہ ہو تو امام اعظم و امام محمد کے نزدیک قسم منعقد نہ ہوگی اور وہ طالقہ نہ ہو گی اور امام ابویوسف کے نزدیک قسم منعقد ہو گی اور صحیح یہ ہے کہ نہیں یعنی قسم سب کے نزدیک ہر حال میں منعقد ہو گی اور طلاق واقع ہو گی یہ تاتارخانیہ میں ہے۔ مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو میرے درہم چرا تی ہے اس نے کہا کہ میں نے توبہ کر لی ہے پس مرد نے کہا کہ اگر تو نے میرے درہموں میں سے کچھ اٹھا لیا تو تو طالقہ ہے پھر عورت نے گھر میں جھاڑو دیتے وقت ایک درہم کی تھیلی گری ہوئی پائی پس اس نے اٹھا کر ایک کونے میں رکھ دی اور شوہر کو خبر دے دی کہ میں نے اٹھائی نہ اس غرض سے کہ تجھ کو نہ دوں تو امید ہے کہ وہ طالقہ نہ ہو گی مرد نے بیوی سے کہا کہ اگر تو نے میری تھیلی میں سے درہم اٹھائے تو تو طالقہ ہے پس عورت نے تھیلی کا منہ کھول دیا اور اپنی دختر کو کہا پس اس نے درہم نکال لئے تو کتاب میں مذکور ہے کہ وہ طالقہ ہو جائے گی ایک مرد نے اپنی بیوی کو درہم نکال لینے کی تہمت لگائی پھر اس سے فاسی میں کہا کہ اگر از درہم من تو برداری پس تو طالقہ ہے طلاق ہستی پھر عورت نے شوہر کے درہم ایک رومال میں پاکر رومال کو اٹھایا اور ایک عورت کو دیا اور اس سے کہا کہ اس میں سے کچھ درہم نکال لے پس اسے اس میں سے

---

1. یعنی طلاق دے دی اور تعلیق کرنا منظور نہیں ہے۔
2. اگر میرے زور ہوں سے اٹھائے تو تو سے طلاق ہے واضح رہے کہ اٹھائے سے یہاں ہاتھ سے اٹھانا مقصود نہیں بلکہ خرچ کے طور پر لینا مراد ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 Kitab al-Talaq (Book of Divorce)

If someone took out dirhams and gave them to his wife, then divorce will occur. He said to the woman, "If you steal dirhams from my dirhams for a year, then you are divorced." Then he gave her the dirhams to look at, and then the woman took some out without her husband's knowledge. Then her husband said to her, "You have taken some dirhams from it," and she said, "Yes, but not as theft," and she gave them back to the husband. So, if she gave them back after the husband had departed from her, she will be divorced (Talqa), and if she gave them back before the husband departed, she will not be divorced. And if the woman denied it, she would still be divorced. A woman took dirhams from her husband's purse and bought meat, and the butcher mixed these dirhams with his own dirhams. So the husband said, "If you do not return these dirhams to me today, then you are divorced by divorce." Then the day passed, so three divorces will occur upon the woman, and the trick for this is that the woman takes the entire purse of the butcher and hands it over to the husband, so the husband will become truthful in his oath. This is in Fatawa Kubra.

The husband said to the woman, "What did you do with the dirhams?" She said, "I bought meat." So the husband said, "If you do not give me these dirhams, you are divorced," even though these dirhams had left the butcher's hand. He said that as long as it is not known whether these dirhams were thrown into a drain or fell into the sea, the aforementioned man will not be a breaker of his oath (Hanith) (1). The woman stole the husband's dirhams from his purse and mixed them with others' dirhams. So the husband said, "If you do not return these very dirhams to me, you are divorced." So if the woman returned them one by one, she gave back the exact same dirhams. This is in *Hawi*. The husband placed his hand on his wife's hand and said, "I gave them," and then it was revealed that the aforementioned woman had taken them (2). So if the husband intended to issue a divorce at the time of breaking the oath, the divorce will occur, and if he only intended to frighten her so that the woman would confess, the divorce will not occur. This is in Fatawa Kubra. A man said to his son, "If you steal anything from my wealth, your mother is divorced." Then the aforementioned son stole bricks from the father's house. It is narrated that this issue was asked to Imam Abu Yusuf, and he said, "If the father was also checking (3) this from his son, then his mother will be divorced." And when this issue was asked to Imam Muhammad (RA), he did not give an answer. Then it was said to him that Imam Abu Yusuf (RA) had answered in this way, so he said, "Who could say such a good thing except Abu Yusuf (RA)?" A man said to his wife, "If I give you dirhams and order

you to give them to so-and-so so that he buys something for you," then the husband remembered his oath, so he asked for the dirhams back from the woman. So if the woman was to buy the things herself, he will not be a breaker of the oath, and if she was not to buy them herself, he will be a breaker of the oath. A man said to his wife, "If you send anything from this house to that house, you are divorced." Then the one who took the oath ordered his slave girl to give whatever the people of that house asked for. Then a man from that house came and asked for something, so the slave girl gave it to him, then the master found out.

(Translator's notes based on the original text's footnotes): (1) Meaning the dirham of another was used to buy the item. (1) Until the end of life. (2) Meaning he said if you have taken the dirhams, you have three divorces. (3) Meaning taken them out. (3) Meaning that much amount.

फतावा आलमगीरी ..... खंड २ किताब उल तलाक

दिरहम निकालकर ज़ौजा (पत्नी) को दिए तो तलाक वाक़े हो जाएगी। औरत से कहा कि अगर तूने साल भर तक मेरे दिरहमों से दिरहम चुराए तो तू तालका (तलाकशुदा) है, फिर औरत को दिरहम दिए ताकि उनको देखे, फिर औरत ने शौहर की जानकारी के बिना उनमें से कुछ निकाल लिए, फिर शौहर ने उससे कहा कि तूने इसमें से कुछ दिरहम निकाल लिए हैं, उसने कहा कि हाँ, मगर चोरी के तौर पर नहीं और शौहर को वापस दे दिए। پس (तो) अगर शौहर के उससे पास से जुदा हो जाने के बाद उसको वापस दिए तो तालका होगी और अगर शौहर के जुदा होने से पहले वापस दिए हैं तो तालका न होगी और अगर औरत ने इनकार किया तो भी तालका हो जाएगी। एक औरत ने अपने शौहर की थैली से दिरहम निकाल लिए और गोश्त खरीद लिया और कसाई ने ये दिरहम अपने दिरहमों में मिला दिए। پس शौहर ने कहा कि अगर तूने मुझे ये दिरहम आज के दिन वापस न दिए तो तू ब-तलाक (तलाक के साथ) तालका है। फिर दिन गुज़र गया तो औरत पर तीन तलाक वाक़े होंगी और इसका हीला (तरीका) यह है कि औरत पूरी थैली कसाई की लेकर शौहर के सुपुर्द कर दे तो शौहर अपनी कसम में सच्चा हो जाएगा। यह फतावा कुबरा में है।

शौहर ने औरत से कहा कि तूने दिरहम क्या किया? उसने कहा कि मैंने गोश्त खरीदा। پس शौहर ने कहा कि अगर तूने मुझे ये दिरहम न दिए तो तू तालका है, हालाँकि ये दिरहम कसाई के हाथ से जा चुके थे, तो फरमाया कि जब तक यह मालूम न हो कि ये दिरहम नाली में डाले गए या समुद्र में गिर गए हैं, तब तक मर्द मजकूर (उक्त व्यक्ति) हानिस (कसम तोड़ने वाला) (1) न होगा। औरत ने शौहर के दिरहम उसकी थैली से चुरा लिए, फिर उनको गैर के दिरहमों में मिला दिया। پس शौहर ने कहा कि अगर तूने यही दिरहम मुझे वापस न दिए तो तालका है। پس अगर औरत ने एक-एक करके उसको वापस दिए तो ब-ऐनह (हूबहू) यही दिरहम दे दिए। यह हावी में है। शौहर ने अपनी औरत के हाथ रखकर कहा कि 'मुस्तम' (मैंने दिए थे), फिर खुला (ज़ाहिर) हुआ कि उक्त औरत ने उठाए (2) थे। پس अगर शौहर ने हानिस होने के वक्त तलाक देने की नीयत की हो तो तलाक वाक़े होगी और अगर सिर्फ डराना (तख्वीफ़) मंज़ूर होता कि औरत इकरार कर ले तो तलाक वाक़े न होगी। यह फतावा कुबरा में है। एक मर्द ने अपने बेटे से कहा कि अगर तूने मेरे माल से कुछ चुराया तो तेरी माँ तालका है। फिर उक्त बेटे ने बाप के घर से ईंटें चुराईं, तो मरवी (रिवायत) है कि इमाम अबू यूसुफ से यह मसला पूछा गया तो फरमाया कि अगर बाप अपने बेटे से इसका भी (3) कचल करता होता (यानी हिसाब मांगता) तो उसकी माँ तालका हो जाएगी और इमाम मुहम्मद (रह.) से यह मसला पूछा

गया तो उन्होंने कुछ जवाब न दिया। तो उनसे कहा गया कि इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने इस तरह जवाब दिया है, तो फरमाया कि सिवाय अबू यूसुफ (रह.) के ऐसी अच्छी बात कौन कह सकता है। एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि अगर मैंने तुझे दिरहम दिए और हुक्म दिया कि फलां को दे दे ताकि वह तेरे लिए कोई चीज़ खरीदे, फिर शौहर को अपनी कसम याद आई, پس उसने औरत से दिरहम वापस माँगा। پس अगर औरत खुद चीज़ें खरीदनी हो तो हानिस न होगा और अगर खुद न खरीदती हो तो हानिस हो जाएगा। एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तूने इस घर से उस घर में कोई चीज़ भेजी तो तालका है। फिर कसम खाने वाले ने अपनी बाँदी को हुक्म दिया कि इस घर वाले लोग जो चीज़ मांगें, उनको दे दे। फिर उस घर का एक आदमी आया और उसने कोई चीज़ मांगी, پس बाँदी ने दे दी, फिर मालिक को मालूम हुआ।

درہم نکال کر زوجہ کو دیئے تو طلاق واقع ہو جائے گی عورت سے کہا کہ اگر تو نے سال بھر تک میرے درہموں سے درہم چرائے تو تو طالقہ ہے پھر عورت کو درہم دیئے تاکہ ان کو دیکھے پھر عورت نے بغیر علم شوہر کے اس میں سے کچھ نکالے پھر شوہر نے اس سے کہا کہ تو نے اس میں سے کچھ درہم نکالے ہیں اس نے کہا کہ ہاں مگر چوری کے طور پر نہیں اور شوہر کو واپس دیئے پس اگر شوہر کے اس کے پاس سے جدا ہو جانے کے بعد اس کو واپس دیئے تو طالقہ ہوگی اور اگر قبل شوہر کے جدا ہونے کے واپس دیئے ہیں تو طالقہ نہ ہوگی اور اگر عورت نے انکار کیا تو بھی طالقہ ہو جائے گی ایک عورت نے اپنے شوہر کی تھیلی سے درہم نکال لئے اور گوشت خرید لیا اور قصاب نے یہ درہم اپنے درہموں میں مخلوط کر دیئے پس شوہر نے کہا کہ اگر تو نے مجھے یہ درہم آج کے روز واپس نہ دیئے تو تو بہ طلاقہ طالقہ ہے پھر دن گزر گیا تو عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی اور اس کا حیلہ یہ ہے کہ عورت پوری تھیلی قصاب کے لے کر شوہر کے سپرد کر دے تو شوہر اپنی قسم میں سچا ہو جائے گا یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔

شوہر نے عورت سے کہا کہ تو نے درہم کیا کیا اس نے کہا کہ میں نے گوشت خریدا پس شوہر نے کہا کہ اگر تو نے مجھے یہ درہم نہ دیا تو تو طالقہ ہے حالانکہ یہ درہم قصاب کے ہاتھ سے جاتا رہا تھا تو فرمایا کہ جب تک یہ معلوم نہ ہو کہ یہ درہم گلا میں ڈالا گیا یا سمندر میں گر گیا ہے تب تک مرد مذکور حانث (۱) نہ ہوگا عورت نے شوہر کے درہم اس کی تھیلی سے چرالئے پھر ان کو غیر کے درہموں میں ملا دیا پس شوہر نے کہا کہ اگر تو نے یہی درہم مجھے واپس نہ دیئے تو طالقہ ہے پس اگر عورت نے ایک ایک کرکے اس کو واپس دیئے تو بعینہ یہی درہم دے دیئے یہ حاوی میں ہے شوہر نے اپنے عورت کے ہاتھ رکھ کے کہا کہ مستم پھر کھلا کہ عورت مذکورہ

نے اٹھائے (۲) تھے پس اگر شوہر نے حانث ہونے کے وقت ایقاع طلاق کی نیت کی ہو تو طلاق واقع ہوگی اور اگر مجرد تخویف منظور ہوتا کہ عورت اقرار کر دے تو طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے ایک مرد نے اپنے پسر سے کہا کہ اگر تو نے میرے مال سے کچھ چرایا تو تیری ماں طالقہ ہے پھر پسر مذکور نے باپ کے گھر سے اینٹیں چرائیں تو مروی ہے کہ امام ابو یوسف سے یہ مسئلہ پوچھا گیا تو فرمایا کہ اگر باپ اپنے بیٹے سے اس کا بھی (۳) کچل کرتا ہوتا تو اس کی ماں طالقہ ہو جائے گی اور امام محمدؒ سے یہ مسئلہ پوچھا گیا تو انہوں نے کچھ جواب نہ دیا تو ان سے کہا گیا کہ امام ابو یوسفؒ نے اس طرح جواب دیا ہے تو فرمایا کہ سوائے ابو یوسفؒ کے ایسی اچھی بات کون کہہ سکتا ہے ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں نے تجھے درہم دیئے اور حکم دیا کہ فلاں کو دے دے تاکہ وہ تیرے لئے کوئی چیز خریدے پھر شوہر کو اپنی قسم یاد آئی پس اس نے عورت سے درہم واپس مانگا پس اگر عورت خود چیزیں خریدنی ہو تو حانث نہ ہوگا اور اگر خود نہ خریدتی ہو تو حانث ہو جائے گا ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو نے اس دار میں سے اس دار میں کوئی چیز بھیجی تو طالقہ ہے پھر قسم کھانے والے نے اپنی باندی کو حکم دیا کہ اس دار والے لوگ جو چیز مانگیں ان کو دے پھر اس دار کا ایک آدمی آیا اور اس نے کوئی چیز مانگی پس باندی نے دے دی پھر مولیٰ کو معلوم ہوا (1) یعنی دوسرے کے اس درہم کی چیز خریدی گئی۔ (1) تا آخر عمر۔ (2) یعنی کہا اگر تو نے درہم اٹھائے ہوں تو تجھے تین طلاق ہیں۔ (3) یعنی نکال لئے تھے۔ (3) یعنی اس قدر کا۔

Fatawa-e-Alamgiri ... Volume (2) (412) Kitab-ut-Talaq

And he felt bad about it and became angry. Then the wife of the one who took the oath said to the maid, "Go and take a better thing than this from the master's house and deliver it to this house." When the maid delivered it, the scholars stated that if it is proven by evidence that the maid did this for her master, then it is not obedience to the master's wife, and the mentioned man will not be 'Hanith' (oath-breaker). If it is known that the maid did it in obedience to the master's wife, then the master (husband) will be 'Hanith'. If there is no evidence in this matter, the maid will be questioned, and whatever she says—that she did it for the master or in obedience to the master's wife—that will be accepted. This is what is stated in the book. The Maulana said that the situation of this problem is that the people of that house asked the maid for something, but she did not give it. Then the master was informed, and he took it badly. Then his wife said to the maid, "Take a better thing than this from the master's house and deliver it to this house." Then the rest of the problem is as mentioned until the end; this is in Fatawa-e-Qazi Khan.

A cloth belonging to someone else was lost from a washerman's shop, and the washerman accused his servant. The servant said, "If I have caused you loss, then my wife is three times divorced," whereas the servant had taken it away, so three divorces will fall upon his wife. A person was walking on the road, and robbers caught him and snatched the dirhams he had. They took an oath of three divorces upon his wife that he had no other dirhams except those that were looted. He took the oath. If he has fewer than three dirhams, he will not be a liar in his oath. If he has three or more dirhams and he had taken the oath of divorce upon his wife, then divorce will fall upon her, even if he did not know. And if he took an oath by Allah, then Kaffara (expiation) will not be mandatory upon him, because if he knew, this is 'Yameen-e-Ghamoos' (deliberate false oath), and if he did not know, the oath is 'Laghoo' (vain). And if he took the oath in Persian, "If I have dirhams, then you are divorced," if he has one or more dirhams, the same detail applies as mentioned above. If he said, "If I have silver," and he has something that people would snatch if they knew, then he will be 'Hanith'. If that thing is not made of silver, he will not be 'Hanith'. A man was robbed by thieves, then he took an oath of his wife's divorce that he would not inform anyone about our action. Then a caravan came before him, and he told the caravan people that there are wolves on the path. The caravan people understood and turned back. If he meant the robbers by saying "wolves," he will be 'Hanith'. If he genuinely meant wolves and said it with the intention that these people

should return due to the fear of wolves, he will not be 'Hanith'. And if someone said, "A group came to me this night and took everything, and made me swear that I would not disclose their names," and my companions who are in the street... even if he writes their names down, he will still be 'Hanith'. The trick for this is that the names of his neighbors should be written and presented to him, and he should be asked, "Was it this one?" and he says, "No." Then another name is presented, until the name of one of those robbers comes up; then he should remain silent or say, "I do not say anything." Then the truth will be revealed, and this man will not be 'Hanith'. This is in Fatawa-e-Kubra.

(1) Quote: "The maid gave" - these words are in the manuscript, and in my opinion, this is a scribe's error. The correct phrase is 'Thabit al-Jariya', meaning the maid denied; she is the subject. (2) In our opinion, 'Yameen-e-Ghamoos', i.e., deliberately swearing a false oath regarding a past event, is a very grave sin and cannot be forgiven by Kaffara, except through repentance and seeking forgiveness. (1) i.e., his wife.

फतावा-ए-आलमगीरी ... जिल्द (2) (412) किताबुत-तलाक

और उसे बुरा लगा और वह गुस्से में आ गया, फिर कसम खाने वाले की बीवी ने दासी (बांदी) से कहा कि तू जा और मालिक (मौला) के घर से इससे अच्छी चीज़ लेकर इस मकान में पहुँचा दे। फिर जब दासी ने पहुँचा दिया, तो मशायख (विद्वानों) ने फरमाया कि अगर दलील से यह बात मालूम हो जाए कि दासी ने यह काम अपने मालिक के लिए किया है, तो मालिक की बीवी की आज्ञा का पालन नहीं है, तो उक्त व्यक्ति (शौहर) 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा। और अगर यह मालूम हो कि दासी ने मालिक की बीवी की आज्ञा का पालन करते हुए किया है, तो मालिक (शौहर) 'हानिस' हो जाएगा। और अगर इस मामले में कोई दलील न हो, तो दासी से पूछताछ की जाएगी और जो कुछ वह कहे कि मैंने मालिक के लिए किया है या मालिक की बीवी की आज्ञा का पालन किया है, तो वही स्वीकार किया जाएगा। किताब में ऐसा ही लिखा है। मौलाना ने फरमाया कि इस मसले की صورت यह हो कि उस घर के लोगों ने दासी से कोई चीज़ मांगी मगर उसने नहीं दी, फिर मालिक को इसकी खबर दी गई तो उसने इसे बुरा माना, फिर उसकी बीवी ने दासी से कहा कि मालिक के घर से इससे अच्छी चीज़ उठाकर इस घर में पहुँचा दे, फिर बाकी मसला वही है जो आखिर तक लिखा है, यह फतावा-ए-काज़ी खान में है।

एक धोबी की दुकान से किसी दूसरे का कपड़ा चला गया, तो धोबी ने अपने नौकर पर इल्जाम लगाया। नौकर ने कहा: "अगर मैंने तेरा नुकसान किया है, तो मेरी बीवी को तीन तलाक है," जबकि उसे नौकर ले गया था, तो उसकी बीवी पर तीन तलाक पड़ जाएंगे। एक व्यक्ति रास्ते में जा रहा था, उसे चोरों ने पकड़ लिया और उसके पास जो दिरहम थे वे छीन लिए, और उससे उसकी बीवी पर तीन तलाक की कसम ली कि उसके पास उन दिरहमों के सिवा जो लूटे गए हैं, और दिरहम नहीं हैं। उसने कसम खाई, तो अगर उसके पास तीन दिरहम से कम हों तो वह कसम में झूठा नहीं होगा, और अगर उसके पास तीन दिरहम या उससे ज्यादा हों और उसने बीवी को तलाक की कसम ली हो, तो बीवी पर तलाक पड़ जाएगी, भले ही वह न जानता हो। और अगर अल्लाह की कसम खाई हो तो उस पर कफ्फारा (प्रायश्चित) वाजिब नहीं होगा, क्योंकि अगर वह जानता हो तो यह 'यमीन-ए-ग़मूस' (जानबूझकर ली गई झूठी कसम) है और अगर नहीं जानता तो कसम 'लघु' (बेकार) है। और अगर फारसी में कसम खाई कि: "अगर मेरे पास दिरहम हैं तो तू तलाकशुदा है," तो अगर उसके पास एक दिरहम या उससे ज्यादा हो तो उसमें वही तफसील (विस्तार) है जो ऊपर लिखी गई है। और अगर कहा कि: "अगर मेरे पास चाँदी है," तो अगर उसके पास ऐसी चीज़ हो जिसे लोग जान जाएं तो छीन

लें, तो वह 'हानिस' होगा, और अगर वह चीज़ चांदी की न हो तो 'हानिस' नहीं होगा। एक व्यक्ति को चोरों ने लूट लिया, फिर उससे बीवी को तलाक की कसम ली कि हमारे काम की खबर किसी को न दे। फिर उसके सामने एक काफिला आया, तो उसने काफिले वालों से कहा कि रास्ते में भेड़िये हैं। काफिले वाले समझ गए और लौट पड़े। तो अगर उसने 'भेड़िये' कहने से चोरों को मुराद लिया, तो वह 'हानिस' हो जाएगा। और अगर हकीकत में उसने भेड़िये ही मुराद लिए थे और इस इरादे से कहा कि ये लोग भेड़ियों के डर से वापस चले जाएं, तो 'हानिस' नहीं होगा। और अगर एक ने कहा कि "इस रात मेरे पास एक जमात (समूह) आई और सब चीजें ले गई और मुझसे कसम ली कि मैं उनके नाम न बताऊं" और मेरे साथी जो गली में हैं... अगर उसने उनके नाम लिख दिए, तो भी वह 'हानिस' हो जाएगा। इसका उपाय यह है कि उसके पड़ोसियों के नाम लिखकर उसके सामने पेश किए जाएं और कहा जाए कि "क्या यह था?" तो वह कहे कि "नहीं।" फिर दूसरा नाम पेश किया जाए, यहाँ तक कि जब उन लुटेरों में से किसी का नाम आए तो वह खामोश रहे या कहे कि "मैं कुछ नहीं कहता," तो बात जाहिर हो जाएगी और वह व्यक्ति 'हानिस' नहीं होगा। यह फतावा-ए-कुबरा में है।

(1) कथन: 'दासी ने दे दी' - ये शब्द नुस्खे में ऐसे ही हैं, और मेरे नजदीक यह कातिब की गलती है। सही शब्द 'साबित अल-जारिया' है यानी दासी ने इनकार किया, वह फाइल (कर्ता) है। (2) हमारे नजदीक 'यमीन-ए-ग़मूस' यानी जानबूझकर पुरानी बात पर झूठी कसम खाना बहुत बड़ा सख्त गुनाह है और वह कफ्फारा से माफ नहीं होता, सिवाय तौबा और इस्तगफार के। (1) यानी उसकी बीवी।

اور اس کو برا معلوم ہوا اور غصہ میں ہو گیا پس قسم کھانے والے کی بیوی نے باندی سے کہا تو جا اور مولیٰ کے گھر سے اس سے اچھی چیز لے کر اس دار میں پہنچا دے پس باندی نے پہنچا دی تو مشائخ نے فرمایا کہ اگر بدلیل یہ بات معلوم ہو جائے کہ باندی نے یہ فعل اپنے مولیٰ کے واسطے کیا ہے تو مولیٰ کی بیوی کی اطاعت نہیں ہے تو مرد مذکور حانث نہ ہو گا اور اگر معلوم ہو کہ باندی نے مولیٰ کی بیوی کی اطاعت میں کیا ہے تو مولیٰ حانث ہو جائے گا اور اگر اس معاملہ میں کوئی دلیل نہ ہو تو باندی سے دریافت کیا جائے گا اور جو کچھ اس نے کہا کہ میں نے مولیٰ کے واسطے کیا ہے یا مولیٰ کی بیوی کی اطاعت کی ہے وہ قبول کیا جائے گا ایسا ہی کتاب میں مذکور ہے اور مولانا نے فرمایا کہ یہ صورت مسئلہ کی یوں ہو کہ اس دار کے لوگوں نے باندی سے کوئی چیز مانگی مگر اس نے نہ دی پھر مولیٰ کو اس کی خبر دی گئی تو اس نے برا مانا پس اس کی بیوی نے باندی سے کہا کہ مولیٰ کے گھر سے اس سے اچھی چیز اٹھا کر اس دار میں پہنچا دے پھر باقی مسئلہ وہی ہے جو آخر تک مذکور ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک دھوبی کی دکان سے کسی غیر کا کپڑا جاتا رہا پس دھوبی نے اپنے نوکر کو تہمت لگائی پس نوکر نے کہا کہ اگر میں ترا زبان کروم ام زن من سہ طلاق یعنی اگر میں نے تیرا نقصان کیا ہے تو میری بیوی کو تین طلاق ہیں حالانکہ نوکری اس کو لے گیا تھا تو اس کی بیوی پر تین طلاق پڑ جائیں گی ایک شخص راہ میں جاتا تھا اس کو چوروں نے پکڑا اور اس کے پاس جو درہم تھے وہ چھین لئے اور اس سے اس کی بیوی پر تین طلاق کی قسم لی کہ اس کے پاس سوائے ان درہموں کے جو لوٹے ہیں اور درہم نہیں ہیں پس اس نے قسم کھائی پس اگر اس کے پاس تین درہم سے کم ہوں تو قسم میں جھوٹا نہ ہوگا اور اگر اس کے پاس تین درہم یا زیادہ ہوں پس اگر اس سے بیوی کی

طلاق کی قسم لی ہو تو بیوی پر طلاق پڑ جائے گی اگر چہ وہ نہ جانتا ہو اور اگر اللہ تعالیٰ کی قسم کی قسم ہو تو اس پر کفارہ لازم نہ ہوگا اس واسطے کہ اگر وہ جانتا ہو گا تو یہ یمین غموس ہے اور اگر نہ جانتا ہو گا تو قسم لغو ہے اور اگر فارسی میں قسم کھائی کہ اگر با من درم ہست پس تو طالقہ (1) ہستی پس اگر اس کے پاس ایک درہم یا زیادہ ہوں تو اس میں وہی تفصیل ہے جو مذکور ہوئی اور اگر کہا کہ اگر با من سیم ست پس اگر اس کے پاس ایسی چیز ہو کہ اگر وہ جانیں تو چھین لیں تو حانث ہوگا اور اگر ایسی چیز چاندی کی نہ ہو تو حانث نہ ہوگا ایک مرد کو چوروں نے لوٹ لیا پھر اس سے بیوی کی طلاق کی قسم لی کہ ہمارے فعل سے کسی کو خبر نہ کرے پھر قافلہ اس کے سامنے آیا پس اس نے قافلہ والوں سے کہا کہ راستہ پر بھیڑئے ہیں پس قافلہ والے سمجھ گئے اور لوٹ پڑے پس اگر اس نے بھیڑئے کہنے سے چوروں کو مراد لیا تو حانث ہو جائے گا اور اگر اس نے حقیقت میں بھیڑئے مراد لئے اور اس غرض سے کہا کہ یہ لوگ بھیڑیوں کے خوف سے واپس ہو جائیں تو حانث نہ ہوگا اور اگر ایک نے کہا کہ اس رات میرے یہاں جماعت یعنی گروہ آیا اور سب چیزیں لے گئے اور مجھ سے قسم لی کہ میں ان کے ناموں سے خبر نہ دوں اور دے میرے ساتھی کو چہ میں ہیں پس اگر اس نے ان کے نام تحریر کر دیئے تو بھی حانث ہو جائے گا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ اس کے پڑوسیوں کے نام لکھ کر اس کے سامنے پیش کے جائیں اور کہا جائے کہ یہ تھا تو وہ کہے کہ نہیں پھر دوسرا پیش کیا جائے یہاں تک کہ جب ان لٹیروں میں سے کسی کا نام آئے تو وہ خاموش رہے یا کہے کہ میں کچھ نہیں کہتا پس بات ظاہر ہو جائے گی اور یہ مرد بھی حانث نہ ہوگا یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔

(1) ..... قولہ باندی نے دے دی اقوال یوں بھی نسخہ میں ہے اور میرے نزدیک یہ غلطی کاتب ہے اور صواب ثابت الجاریہ یعنی باندی نے انکار کیا فاعل ہے۔ (2) ..... ہمارے نزدیک یمین

غموس یعنی جان بوجھ کر گزشتہ بات پر جھوٹ قسم کھانا بہت بڑا سخت گناہ ہے اور وہ کفارہ سے معاف نہیں ہوتا سوائے توبہ و استغفار کے۔ (1) ..... یعنی اس کی بیوی۔

Kitab al-Talaq (The Book of Divorce) 413

If a man had a piece of cloth and a thief stole it or an usurper seized it, and the owner of the cloth swore an oath: "If this cloth (referring to the very same cloth mentioned) [goes] that way, then my wife is divorced." There are three scenarios for this issue: First, if it becomes known that the cloth exists, his wife becomes divorced. Second, if it becomes known that it has been destroyed, she will not be divorced. Third, if neither is known, the wife still becomes divorced because the default status is that it exists. This is mentioned in *Tajnis wa Mazeed*.

If he said in Persian: "If I give someone wine, then my wife is divorced," then the oath depends on his intention. If he intended to give it as a gift, he will not have broken his oath by letting someone drink it; and if he intended the act of letting someone drink, he will not have broken his oath by giving it as a gift. If he had no specific intention, then whether he gives it or lets someone drink it, he will have broken his oath in any case. This is in *Khizanat al-Muftin*.

It is in the *Fatawa* that a wife scolded her husband for drinking wine, and he said: "If I permanently quit drinking it, then you are divorced." If he intends that he will not quit drinking it, he will not have broken his oath, even if he does not drink it. This is in *Khulasa*.

A man who was suffering from *Barsam* (meningitis) said after recovering: "I have divorced my wife." Then he said: "I only said that because I had the impression that the words I uttered while in *Barsam* had actually taken effect." If he uttered such words during the account/narration of that event, his statement will be verified; otherwise, not.

A child said in his youth: "If I drink *Sakr* (wine), my wife is divorced." Then he drank it during his youth; divorce will not take effect. If his father-in-law heard this and said: "My daughter has become forbidden to you," and he replied: "Yes, she has become forbidden," this statement is an admission of prohibition on the part of this child who has now reached maturity, and his statement will be accepted regarding whether one or three divorces have occurred. Imam Zahir al-Din and others have issued a *fatwa* on this issue and the *Barsam* issue that divorce will not take place, because this statement—upon which the ruling of divorce is based—is founded on an event that did not actually occur.

If he swore: "If you go out without my permission, you are divorced," and the woman became angry and intended to leave, and people stopped her, and the husband said: "Leave her, let her go out," and the husband had no [divorce] intention, this will not count as permission. But if he intended to give permission, then by implication, permission is proven. If he said to his woman in anger: "You go out," and he had no [divorce] intention, this will be interpreted as granting permission. However, if he intended: "Go out so that you become divorced," then that is what will happen. This is in *Khulasa*.

If he said to his woman: "If you go out of the house without my permission, you are divorced," and then she heard a beggar calling out, and the husband said to his woman: "Give this piece [of bread] to the beggar." If the beggar is in a place where the woman cannot give it to him without leaving the house, then leaving will result in divorce. If she could have given it without leaving but went out anyway, divorce will occur. If, at the time the husband gave permission, the beggar was in a place where the woman could give it to him without leaving, and then the beggar moved down the road, and the woman went out and gave him the piece, she will have broken the oath and divorce will take effect. (The translator says: There is a degree of severity in this issue, so understand). He said to his woman: "If you leave this house without my permission, you are divorced." His woman said to him: "Do you want me to leave so that I become divorced?" and the husband said: "Yes." Then she went out, and she will become divorced because this is a threat.

(Notes:) 1. The summary is that in his mind, the divorce from the Barsam state had occurred, so he spoke now and informed about the previous event. (1) An oath involving wine. (2) Who has reached maturity.

किताब अल-तलाक 413

एक मर्द का एक कपड़ा था जिसे किसी चोर ने चुरा लिया या ज़ालिम ने छीन लिया। फिर कपड़े के मालिक ने कसम खाई कि अगर कपड़ा यह (यानी वही कपड़ा जो ज़िक्र हुआ है) इसी तरफ इशारा है, तो मेरी बीवी तलाकशुदा है। इस मसले में तीन सूरतें हैं: पहली, यह बात मालूम हो जाए कि वह कपड़ा मौजूद है, तो उसकी बीवी तलाकशुदा हो जाएगी। दूसरी, यह बात मालूम हो जाए कि वह नष्ट (नाबूद) हो गया है, तो तलाकशुदा नहीं होगी। तीसरी, यह कि दोनों में से कोई बात मालूम न हो, तब भी बीवी तलाकशुदा हो जाएगी क्योंकि मौजूदा होना असल है। यह 'तजनीस व मज़ीद' में है।

अगर फारसी में कहा कि "रानिद येहम ज़न मरा तलाक" यानी अगर किसी को शराब पिलाऊं तो मेरी बीवी को तलाक, तो कसम उसकी नीयत पर होगी। यानी अगर हदिया (उपहार) देने की नीयत की तो पिलाने से 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा, और अगर पिलाने की नीयत की तो हदिया देने से हानिस नहीं होगा। और अगर उसकी कोई नीयत न हो तो अगर देगा या पिला देगा, बहरहाल हानिस हो जाएगा। यह 'ख़ज़ाना अल-मुफ़्तीन' में है।

'फ़तावा' में है कि एक मर्द को उसकी बीवी ने शराब पीने पर डांटा, तो उसने कहा कि अगर मैंने इसका पीना हमेशा छोड़ दिया तो तुझे तलाक है। तो अगर उसका इरादा हो कि वह इसका पीना नहीं छोड़ेगा तो हानिस नहीं होगा, भले ही वह न पीता हो। यह 'ख़ुलासा' में है। एक मर्द ने, जो 'बरसाम' (मस्तिष्कावरण प्रदाह - meningitis) की बीमारी में था, अपने ठीक होने के बाद कहा कि मैंने अपनी औरत को तलाक दी है। फिर कहा कि मैंने इसी वास्ते कहा क्योंकि मुझे यह वहम हुआ कि बरसाम में जो लफ़्ज़ मैंने अपनी ज़बान से निकाला है, वह घटित हो गया है। तो अगर उसके ज़िक्र और कहानी के बीच में ऐसा लफ़्ज़ कहा हो तो तस्दीक की जाएगी, वरना नहीं।

एक बच्चे ने बचपन में कहा कि अगर मैंने 'सकर' (शराब) पी तो मेरी बीवी तलाकशुदा है। फिर उसने लड़कपन ही में उसको पी लिया तो तलाक घटित नहीं होगी। और अगर उसके ससुर ने यह बात सुनी और कहा कि मेरी लड़की तुझ पर हराम हो गई, तो उसने जवाब दिया कि हाँ हराम हो गई। तो यह क़ौल उस بالغ (बालिग) हो चुके बच्चे की तरफ से हुरमत का इकरार है और एक तलाक या तीन तलाक होने में इसी बच्चे का क़ौल क़ुबूल होगा। और इमाम ज़हीर उद्दीन वगैरह ने इस मसले में और बरसाम वाले मसले में फ़तवा दिया है कि तलाक नहीं पड़ेगी क्योंकि यह क़ौल, जिससे तलाक होने का हुक्म दिया जाए, 'ग़ैर-वाक़े (जो घटित नहीं हुआ) पर आधारित है।

अगर कसम खाई कि अगर तू मेरी बिना इजाज़त बाहर निकली तो तुझे तलाक है। फिर औरत को गुस्सा आया और उसने निकलने का इरादा किया। फिर लोगों ने उसे रोका, फिर शौहर ने कहा कि छोड़ो उसे, उसे निकल जाने दो, और शौहर की कोई नीयत नहीं है तो यह इजाज़त नहीं होगी। और अगर इजाज़त देने की नीयत हो तो दलालन इजाज़त साबित हो जाएगी। और अगर गुस्से में औरत से कहा कि तू निकल, और उसकी कोई नीयत नहीं है तो यह इजाज़त देने पर महमूल (लागू) किया जाएगा। लेकिन अगर उसने नीयत की कि तू निकल ताकि तुझे तलाक हो जाए, तो ऐसा ही होगा। यह 'ख़ुलासा' में है।

और अगर औरत से कहा कि अगर तू घर से निकली बिना मेरी इजाज़त के तो तुझे तलाक है। फिर उसने किसी मांगने वाले को सुना जो आवाज़ लगा रहा था, फिर औरत से कहा कि سائل को यह टुकड़ा (रोटी) दे दे। तो अगर سائل ऐसी जगह हो कि औरत बिना घर से निकले उसे नहीं दे सकती, तो निकलने से तलाक हो जाएगी। और अगर बिना बाहर निकले दे सकती थी, फिर बाहर निकली तो तलाक हो जाएगी। और अगर शौहर के इजाज़त देने के वक्त سائل ऐसी जगह हो कि औरत उसे बिना बाहर निकले दे सकती हो, फिर वह سائل रास्ते पर चला गया, फिर औरत ने निकल कर उसे टुकड़ा दे दिया तो वह हानिस होगी और तलाक घटित हो जाएगी। (अनुवादक कहते हैं: मसले में सख्ती है, समझें)। औरत से कहा कि अगर तू मेरी बिना इजाज़त इस घर से निकली तो तुझे तलाक है। फिर उसकी औरत ने उससे कहा कि तू चाहता है कि मैं निकलूं ताकि तलाकशुदा हो जाऊं तो शौहर ने कहा कि हाँ। तो वह निकली तो तलाकशुदा हो जाएगी क्योंकि यह 'तहदीद' (धमकी) है।

(नोट्स:) 1. खुलासा यह कि उसके गुमान में बरसाम की तलाक घटित हो गई थी, इसलिए अब भी उसने कहा और पिछले वाकये की खबर दी। *(1)* शराब की कसम। *(2)* जो बालिग हो गया है।

ایک مرد کا ایک کپڑا تھا اس سے کسی چور نے چرا لیا یا غاصب نے غصب کر لیا پھر کپڑے کے مالک نے قسم کھائی کہ اگر کپڑا یہ (یعنی وہی کپڑا جو مذکور ہوا ہے) اسی طرف اشارہ ہے تو میری بیوی طالقہ ہے تو اس مسئلہ میں تین صورتیں ہیں اول آنکہ یہ بات معلوم ہو جائے کہ وہ کپڑا موجود ہے تو اس کی بیوی طالقہ ہو جائے گی دوم آنکہ یہ بات معلوم ہو جائے کہ نابود ہو گیا تو طالقہ نہ ہوگی سوم آنکہ دونوں میں سے کوئی بات معلوم نہیں ہوئی تو بھی بیوی طالقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ موجود ہونا اصل ہے یہ تجنیس و مزید میں ہے اور اگر فارسی میں کہا کہ "رانید یہم زن مرا طلاق یعنی اگر کسی کو شراب دوں تو میری بیوی کو طلاق تو قسم اس کی نیت پر ہوگی یعنی اگر ہدیہ دینے کی نیت کی تو پلا نے سے حانث نہ ہوگا اور اگر پلا نے کی نیت کی تو ہدیہ دینے سے حانث نہ ہوگا اور اگر اس کی کچھ نیت نہ ہو تو اگر دے گا یا پلا دے بہر حال حانث ہو جائے گا یہ خزانہ المفتین میں ہے اور فتاویٰ میں ہے کہ ایک مرد کو اس کی بیوی نے شراب پینے پر عتاب کیا پس اس نے کہا کہ اگر میں اس کا پینا ہمیشہ چھوڑ دیا تو تو طالقہ ہے پس اگر اس کا عزم ہو کہ اس کا پینا نہ چھوڑے گا تو حانث نہ ہوگا اگر چہ نہ پیتا ہو یہ خلاصہ میں ہے ایک مرد نے جو برسام کی بیماری میں تھا اپنے چنگے ہونے کے بعد کہا کہ میں نے اپنی عورت کو طلاق دی پھر کہا کہ میں نے اسی واسطے کہا کہ مجھے یہ وہم ہوا کہ برسام میں جو لفظ میں نے اپنی زبان سے نکالا ہے وہ واقع ہو گیا ہے پس اگر اس کے ذکر و حکایت کے بیچ میں ایسا لفظ کہا ہو تو تصدیق کی جائے گی ورنہ نہیں ایک طفل نے بچپن میں کہا کہ اگر میں نے سکر (۱) کو پیا تو میری بیوی طالقہ ہے پھر اس نے لڑکپن ہی میں اس کو پیا تو طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر اس کے خسر نے یہ بات سنی اور کہا کہ میری لڑکی تجھ پر حرام ہو گئی تو اس نے جواب دیا کہ ہاں

حرام ہو گئی تو یہ قول اس طفل بالغ شدہ کی طرف سے حرمت کا اقرار ہے اور ایک طلاق یا تین طلاق ہونے میں اسی طفل کا قول قبول (۲) ہوگا اور امام ظہیر الدین وغیرہ نے اس مسئلہ میں اور مسئلہ برسام میں فتویٰ دیا ہے کہ طلاق نہیں پڑے گی اس واسطے کہ یہ قول جس سے طلاق واقع ہونے کا حکم دیا جائے بر بنائے غیر واقع میں ہے۔

اگر قسم کھائی کہ اگر تو میری بلا اجازت باہر نکلی تو تو طالقہ ہے پس عورت کو غصہ آیا اور اس نے نکلنے کا قصد کیا پس لوگوں نے اس کو روکا پس شوہر نے کہا کہ چھوڑو اس کو نکل جانے دو اور شوہر کی کچھ نیت نہیں ہے تو یہ اجازت نہ ہوگی اور اگر اجازت دینے کی نیت ہو تو بدلالت اجازت ثابت ہو جائے گی اور اگر غصہ میں عورت سے کہا کہ تو نکل اور اس کی کچھ نیت نہیں ہے تو یہ اجازت دینے پر محمول کیا جائے گا لیکن اگر اس نے نیت کی کہ تو نکل تا کہ تو طالقہ ہو جائے تو ایسا ہی ہوگا یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اگر تو دار میں سے نکلی الا اجازت میری تو تو طالقہ ہے پھر اس نے کسی بھیک مانگنے والے کو سنا کہ وہ صدا دیتا ہے پس عورت سے کہا کہ سائل کو یہ ٹکڑا دے دے پس اگر سائل ایسی جگہ ہو کہ عورت بدون گھر سے نکلے اس کو نہیں دے سکتی ہے تو نکلنے سے طالقہ ہو گی اور اگر بغیر باہر نکلے دے سکتی تھی پھر باہر نکلی تو طالقہ ہو جائے گی اور اگر شوہر کے اجازت دینے کے وقت سائل ایسی جگہ ہو کہ عورت اس کو بدون باہر نکلے دے سکتی ہو پھر وہ سائل راستہ پر چلا گیا پس عورت نے نکل کر اس کو ٹکڑا دے دیا تو حانث ہوگا اور طالقہ واقع ہوگی قال المترجم فی المسئلہ نوع تشدد فافہم عورت سے کہا کہ اگر تو میری بلا اجازت اس وار سے نکلے تو طالقہ ہے پس اس کی عورت نے اس سے کہا کہ تو چاہتا ہے کہ میں نکلوں تا کہ مطلقہ ہو جاؤں پس شوہر نے کہا کہ ہاں پس وہ نکلی تو طالقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ یہ تہدید ہے۔

۱۔ خلاصہ آنکہ اس کے گمان میں برسام کی طلاق واقع ہو گئی تھی لہذا اب بھی اس نے کہا اور پچھلے واقعہ کی خبر دی۔ (۱) قسم شراب۔ (۲) جو بالغ ہو گیا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 (413) Kitab-ul-Talaq

If a woman stands on the threshold of the door and a part of her foot is such that if the door were closed, it would remain outside, then if the woman's full support and reliance is on the part of the foot that is inside, or on both parts (of the door leaves), then she will not be 'taliqa' (divorced). And if that much part is on the foot which remains outside, then she will become 'taliqa'. This is in 'Fatawa Kubra'. And if he said to the woman, "If you leave this house without my permission, you are 'taliqa'," and then the man gave her permission in Arabic language, even though she does not know Arabic, and then she leaves, she will become 'taliqa'. The precedent for this is that if the woman was sleeping or absent and he gave her permission in that state, it would be 'taliqa' upon leaving, and the same is mentioned in 'Nawazil'. And it is written in 'Iman al-Asl' that if he gave her permission in such a way that she did not hear it, then this permission will not be valid, and if she leaves after that, she will become 'taliqa'. This is the opinion of Imam Azam and Imam Muhammad. And it is written in 'Mufti' that if he said to his wife, "You are 'taliqa' if you leave outside without my permission," then the permission is such that the man himself says it in a way that he sends it and makes her hear it. And if he appointed a group of people as witnesses to give permission, then this permission (1) will not be valid. Then if those same people whom the husband appointed as witnesses for giving permission convey to the woman that the husband has given her permission to go out, then if the husband had not ordered those people to convey it, then upon the woman leaving, the divorce will fall upon her. And if the husband had ordered them to convey this message to her, then upon the woman leaving, no divorce will occur. And if the husband said, "If you leave this house without my intent, or without my desire, or without my consent, then you are 'taliqa'," then it should be clear that the hearing of the woman is not required for the intent, desire, and consent in these words; i.e., it is not required that she hears his consent and intent. Thus, if the husband said, "I am pleased, I want [it]," and then the woman leaves, she will not be 'taliqa' if she had not heard the husband say it in that way, and this is without dispute. And it is written in 'Nawazil' that he said to the woman, "If you leave without my permission, then you are 'taliqa." The woman asked her husband for permission to go to her relatives, and the man gave permission, but the woman did not go there; instead, while sweeping the house, she stepped outside the door, then the divorce will occur. And if she did not go at the time the husband gave permission, but went at another time to those same relatives to whom the husband had given permission to go, then it was said

that I fear that divorce will occur upon her, because according to custom, this permission was for that time only; this is in 'Muhit'. If he swore that "he will not go out of the city and if he does, his wife, named Aisha, is 'taliqa'," while his wife's name is Fatima, then upon leaving, no divorce will occur upon her; this is in 'Kardari'. And if the woman said, "Give me permission to go to some of my family," and he gave permission, then 'some of her family' in this expression shall be considered her parents, and if they are not alive, then her family refers to every 'zi-raham mahram' (unmarriageable kin) with whom marriage is never permissible. And if her parents are alive but each has a separate house, meaning the situation is that the father divorced her mother, the mother married another husband, and the father took another wife, then in such a situation, the 'family' of that woman is the father's house. He said to the woman, "If you leave, divorce will occur," then she left, but no divorce will occur, because he has omitted the addition (2); this is in 'Faqih'. He said to the woman, "If you leave the house except with my permission, you are 'taliqa'," and then the house caught fire or was flooded, and the woman ran out at that very moment, then...

(1) The Translator says: This is based on custom, wherever such custom exists. (2) Even though the woman did not hear. (3) Meaning, he said it in a way that divorce will occur upon you.

अगर औरत दरवाज़े की देहलीज़ पर खड़ी हुई और उसका कुछ कदम ऐसा था कि अगर दरवाज़ा बंद कर दिया जाता तो वह बाहर रहता, तो अगर औरत का पूरा सहारा व एतमाद उस कदम के हिस्से पर है जो अंदर है या दोनों टुकड़ों (दरवाज़े के पल्लों) पर है, तो ताॅलिका (तलाकशुदा) नहीं होगी। और अगर उसी कदर हिस्सा कदम पर है जो बाहर रहता है तो ताॅलिका हो जाएगी। यह 'फ़तावा कुबरा' में है। और अगर औरत से कहा कि 'अगर तू इस घर से बगैर मेरी इजाज़त निकली तो तू ताॅलिका है', फिर अरबी ज़बान में मर्द ने उसे इजाज़त दी, हालाँकि वह अरबी नहीं जानती है, फिर वह निकली तो ताॅलिका हो जाएगी। और इसकी नज़ीर यह है कि अगर औरत सोती थी या कहीं गायब थी और उस हाल में उसे इजाज़त दी तो निकलने से ताॅलिका होगी और ऐसा ही 'नवाज़िल' में मज़कूर है। और 'ईमान अल-असल' में लिखा है कि अगर इसी तरह उसे इजाज़त दी कि वह सुनती नहीं थी, तो यह इजाज़त न होगी और अगर उसके बाद निकली तो ताॅलिका हो जाएगी। यह इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद का कौल है। और 'मुफ़्ती' में लिखा है कि अगर अपनी बीवी से कहा कि 'तू ताॅलिका है अगर तू बाहर निकली सिवाय मेरी इजाज़त के, तो इजाज़त यूँ है कि खुद मर्द उससे इस तरह कहे कि वह उसे भेजकर सुनाए। और अगर उसने इजाज़त देने पर एक क़ौम को गवाह कर लिया तो यह इजाज़त (1) न होगी। फिर अगर उन्हीं लोगों ने, जिन्हें शौहर ने इजाज़त देने पर गवाह किया था, औरत को पहुँचा दिया कि शौहर ने तुझे बाहर निकलने की इजाज़त दे दी है, तो अगर शौहर ने उन लोगों को हुक्म न दिया था कि तुम पहुँचा दो, तो औरत के निकलने से औरत पर तलाक पड़ जाएगी। और अगर शौहर ने उनको हुक्म दिया हो कि तुम उसे यह पैग़ाम पहुँचा दो, तो फिर औरत के निकलने से औरत पर तलाक वाक़े न होगी। और अगर शौहर ने कहा कि 'अगर तुम मेरे बिला इरादा या बिला ख्वाहिश या बिला रज़ामंदी इस घर से बाहर निकली तो तू ताॅलिका है', तो वाज़ेह रहे कि इरादा, ख्वाहिश और रज़ामंदी इन अल्फ़ाज़ में औरत के सुनने की ज़रूरत नहीं है कि उसकी रज़ामंदी व इरादा को सुने। चुनांचे अगर शौहर ने कह दिया कि 'मैं राज़ी हुआ, मैं चाहता हूँ', फिर वह औरत निकली तो ताॅलिका न होगी, अगर औरत ने शौहर का इस तरह कहना न सुना हो और यह बिला-खिलाफ़ है। और 'नवाज़िल' में लिखा है कि औरत से कहा कि 'अगर तू मेरी बिला इजाज़त निकली तो तू ताॅलिका है', पस औरत ने शौहर से अपने क़राबतदारों के यहाँ जाने की इजाज़त माँगी और मर्द ने इजाज़त दे दी, मगर औरत वहाँ न गई लेकिन घर में झाड़ू देने में दरवाज़े के बाहर निकल गई, तो तलाक वाक़े हो जाएगी। और अगर शौहर के इजाज़त देने के वक्त तो न गई,

फिर दूसरे वक्त उन्हीं रिश्तेदारों के यहाँ गई जिनके यहाँ जाने की मर्द ने इजाज़त दी थी, तो फ़रमाया कि मुझे ख़ौफ़ है कि उस पर तलाक वाक़े होगी, इस वास्ते कि आदत के मुताबिक यह इजाज़त उसी वक्त के वास्ते थी, यह 'मुहीत' में है। अगर उसने कसम खाई कि 'शहर से बाहर न जाएगा और अगर जाए तो उसकी बीवी मुसम्मात आयशा ताि़लका है', हालाँकि उसकी बीवी का नाम फ़ातिमा है, तो निकलने से उस पर तलाक वाक़े न होगी। यह चीज़ 'करदरी' में है। और अगर औरत ने कहा कि 'मुझे मेरे बाज़ अहल के यहाँ जाने की इजाज़त दे दे', पस उसने इजाज़त दी, तो औरत के बाज़ अहल इस इबारत में उसके वालदैन करार दिए जाएंगे और अगर वह ज़िंदा न हों तो उसके अहल में उसका हर ज़ी-रहम मुहर्रम है जिससे निकाह कभी जाइज़ नहीं है। और अगर उसके वालदैन ज़िंदा हों मगर हर एक का घर अलहदा हो, यानी यह सूरत हो कि बाप ने उसकी माँ को तलाक दी और माँ ने दूसरा शौहर किया और बाप ने दूसरी बीवी की, तो ऐसी हालत में उस औरत का अहल बाप का घर है। औरत से कहा कि 'अगर तू निकली तो तलाक वाक़े होगी', फिर वह निकली तो ताि़लका वाक़े न होगी, इस वास्ते कि उसने इज़ाफ़त (2) छोड़ दी है। यह 'फ़क़ीह' में है। औरत से कहा कि 'अगर तू घर में से निकले सिवाय मेरी इजाज़त के तो तू ताि़लका है', पस उस घर में आग लग गई या ग़र्क़ हो, तो ऐन उस वक़्त औरत निकल भागती, तो...

(1) अनुवादक का कहना है: यह आदत पर है, जहाँ जैसी आदत हो। (2) हालाँकि औरत ने नहीं सुना। (3) यानी यूँ कहा कि तुझ पर तलाक वाक़े होगी।

ہے اجازت نہیں ہے اور اگر عورت دروازہ دہلیز پر کھڑی ہوئی اور کچھ قدم اس کا ایسا تھا کہ اگر دروازہ بند کر دیا جاتا تو وہ باہر رہتا پس اگر عورت کا پورا سہارا و اعتماد اس قدر قدم پر جو داخل میں ہے یا دونوں ٹکڑوں پر تھا تو طالقہ نہ ہوگی اور اگر اسی قدر حصہ قدم پر ہو جو باہر رہتا ہے تو طالقہ ہو جائے گی یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اگر تو اس دار سے بغیر میری اجازت نکلی تو تو طالقہ ہے پھر عربی زبان میں مرد نے اس کو اجازت دی حالانکہ وہ عربی نہیں جانتی ہے پھر وہ نکلی تو طالقہ ہو جائے گی اور اس کی نظیر یہ ہے کہ اگر عورت سوتی تھی یا کہیں غائب تھی اور اس حال میں اس کو اجازت دی تو نکلنے سے طالقہ ہوگی اور ایسا ہی نوازل میں مذکور ہے اور ایمان الاصل میں لکھا ہے اگر ایسی طرح اس کو اجازت دی کہ وہ سنتی نہیں تھی تو یہ اجازت نہ ہوگی اور اگر اس کے بعد نکلی تو طالقہ ہو جائے گی یہ امام اعظم و امام محمد کا قول ہے اور مفتی میں لکھا ہے کہ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو باہر نکلی الا میری اجازت سے تو اجازت یوں ہے کہ خود مرد اس سے اس طرح کہے کہ وہ اسے بھیج کر سنائے اور اگر اس نے اجازت دینے پر ایک قوم کو گواہ کر لیا تو یہ اجازت (۱) نہ ہوگی پھر اگر انہیں لوگوں نے جن کو شوہر نے اجازت دینے پر گواہ کیا ہے عورت کو پہنچا دیا کہ شوہر نے تجھے باہر نکلنے کی اجازت دے دی ہے تو اگر شوہر نے ان لوگوں کو حکم نہ دیا تھا کہ تم پہنچا دو تو عورت کے نکلنے سے عورت پر طلاق پڑ جائے گی اور اگر شوہر نے ان کو حکم دیا ہو کہ تم اس کو یہ پیغام پہنچا دو تو پھر عورت کے نکلنے سے عورت پر طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر شوہر نے کہا کہ اگر تم میرے بلا ارادہ یا بلا خواہش یا بلا رضامندی اس دار سے باہر نکلی تو تو طالقہ ہے تو واضح رہے تو ارادہ و خواہش و رضامندی ان الفاظ میں عورت کے

سننے کی ضرورت نہیں ہے کہ اس کی رضامندی و ارادہ کو سنے چنانچہ اگر شوہر نے کہہ دیا کہ میں راضی ہوا میں چاہتا ہوں پھر وہ عورت نکلی تو طالقہ نہ ہوگی اگر عورت نے شوہر کا اس طرح کہنا نہ سنا ہو اور یہ بلا خلاف ہے اور نوازل میں لکھا ہے کہ عورت سے کہا کہ اگر تو میری بلا اجازت نکلی تو تو طالقہ ہے پس عورت نے شوہر سے اپنے قرابت والوں کے یہاں جانے کی اجازت مانگی اور مرد نے اجازت دے دی مگر عورت وہاں نہ گئی لیکن گھر میں جھازو دینے میں دروازے کے باہر نکل گئی تو طلاق واقع ہو جائے گی اور اگر شوہر کے اجازت دینے کے وقت تو نہ گئی پھر دوسرے وقت انہیں رشتہ داروں کے یہاں گئی جن کے یہاں جانے کی مرد نے اجازت دی تھی تو فرمایا کہ مجھے خوف ہے کہ اس پر طلاق واقع ہوگی اس واسطے کہ عادت کے موافق یہ اجازت اسی وقت کے واسطے تھی یہ محیط میں ہے۔ اگر اس نے قسم کھائی کہ شہر سے باہر نہ جائے گا اور اگر جائے تو اس کی بیوی مسماۃ عائشہ طالقہ ہے حالانکہ اس کی بیوی کا نام فاطمہ ہے تو نکلنے سے اس پر طلاق واقع نہ ہوگی یہ چیز کر دری میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ مجھے میرے بعض اہل کے یہاں جانے کی اجازت دے دے پس اس نے اجازت دی تو عورت کے بعض اہل اس عبارت میں اس کے والدین قرار دیے جائیں گے اور اگر وہ زندہ نہ ہوں تو اس کے اہل میں اس کا ہر ذی رحم محرم ہے جس سے نکاح کبھی جائز نہیں ہے اور اگر اس کے والدین زندہ ہوں مگر ہر ایک کا گھر علیحدہ ہو یعنی یہ صورت ہو کہ باپ نے اس کی ماں کو طلاق دی اور ماں نے دوسرا شوہر کیا اور باپ نے دوسری بیوی کی تو ایسی حالت میں اس عورت کا اہل باپ کا گھر ہے عورت سے کہا کہ اگر تو نکلی تو طلاق واقع ہوگی پھر وہ نکلی تو طالقہ واقع نہ ہوگی اس واسطے کہ اس نے اضافت (۲) چھوڑ دی ہے یہ فقیہ میں ہے عورت سے کہا کہ اگر تو دار میں سے نکلے سوائے میری اجازت کے تو تو طالقہ ہے پس اس دار میں آگ لگ گیا یا غرق ہو تو آپس عورت نکل بھاگتی تو

۱) قال المترجم: یہ عادت پر ہے جہاں جیسی عادت ہو۔ (۲) حالانکہ عورت نے نہیں سنا۔ (۳) یعنی یوں کہاکہ تجھ پر طلاق واقع ہوگی۔

Fatawa-e-Alamgiri..... Volume (2) 415 Kitab-ut-Talaq

The husband will not be a *Hanith* (oath-breaker); this is mentioned in *Faqih*. A man said to his wife, "If you leave this house without my permission, then you are *Taliqa* (divorced)." The woman had an item of hers mortgaged (pledged) and asked her husband to give her permission [to go out]. He replied, "Okay, go and take these dirhams and take possession of the mortgaged item." She went out, but could not find the mortgaged item, which required her to travel back and forth several times. In this case, she will not be *Taliqa*. This is the verdict given by Imam Nasafi (RA), as mentioned in *Khulasa*.

If a man said to his wife, "You are *Taliqa* if you leave this house, except with my permission," or said "except with my consent," or "except with my knowledge," or if he said to his wife, "You are *Taliqa* if you leave this house without my permission," these are all the same, because the word *illa* (except) and others are for the purpose of exception (*istithna*). Therefore, the rule for both is that giving permission once does not end the oath. Thus, if he gave her permission to leave once and she left, then she left again without permission, she will become *Taliqa*. This is analogous to the case where a man said to his wife, "If you leave this house without a *chadar* (veil), you are *Taliqa*," and she left without a *chadar*, she will become *Taliqa*. This is in *Muhit*.

If he gave the woman permission to leave once and then forbade her before she could leave, and after that she left, the divorce will take place. This is in *Bada'i*. If he said, "If you leave this house, except with my permission, you are *Taliqa*," and by saying "except with my permission," he intended it for only one time, then in a legal judgment, his word will not be confirmed, and the *Fatwa* is based on this because it is against the apparent meaning. This is in *Wajih-kar-Duri*. The trick (legal device) to avoid being a *Hanith* is for him to say to the woman, "I give you permission to go out," or say, "Every time you leave, I have given you permission," or "I give you permanent permission to leave," or he said, *Adhantu laki ad-dahr* (1) (I have given you permission for all time), meaning whenever you want to leave, I give you permission, or I have given you permanent permission. All these have the same rule. If, after this, he forbids her in general terms, according to Imam Muhammad (RA), his prohibition is valid. This is in *Sirajul Wahhaj*, and this is the preferred opinion of Imam Fazli, and the *Fatwa* is based on this.

If he said, "I give you ten days' permission," then she can leave whenever she wants within those days, and it is lawful. If he said to the woman, "If I did this or you did

this, then I gave you permission," this will not be considered permission. This is in *Wajih-kar-Duri*. If he said, "You are *Taliqa* if you leave this house, [conditioned] until I give you permission, or command you, or am pleased, or am aware," then in this case, giving permission once is sufficient. If he gave permission once and she left, then returned, and then left again without permission, he will not be a *Hanith*. If, by saying "until I give you permission," he intended permission for every time, then by unanimous agreement, it will remain according to his intention. This is in *Bada'i*.

If he said to the woman, "You are *Taliqa* if you leave this house, except that I give you permission," this saying and "[until] I give you permission" are both the same. Therefore, giving permission once will conclude the oath. This is in *Muhit*. If he took an oath of divorce regarding his wife if his maid-servant went out, that she should not go out, and then he said to the maid-servant, "Go and buy meat with these dirhams," then this is considered permission to leave. This is in *Khulasa*.

If a woman said to her husband, "Give me permission to go to my father's house," and he replied, "If I give you permission for this, you are *Taliqa*": If he said to the woman, "If you go to anyone's house except with my permission, you are *Taliqa*," and the woman asked for permission to go to her father's house, and he gave permission, then she went to her brother's house, she will become *Taliqa*. This is in *Khazanat-ul-Muftin* and *Muntaqi*.

1. For example, he said my wife is *Taliqa* if my maid-servant goes out, except that I give her permission. [For] all time.

मर्द हनिस (क़सम तोड़ने वाला) नहीं होगा, यह 'फ़क़ीह' में है। एक व्यक्ति ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तू इस कोठी से मेरी इजाज़त के बग़ैर निकली तो तू तलाक़ा है और औरत की अपनी मिल्कियत में से कोई गिरवी रखी हुई चीज़ थी, फिर उसने शौहर से कहा कि मुझे इजाज़त दे दे, तो उसने कहा कि "अच्छा जा और दिरहम ले कर गिरवी रखी हुई चीज़ पर कब्ज़ा दिला ला", फिर वह निकली और गई और गिरवी रखी हुई चीज़ नहीं मिली, चुनांचे उसे कई बार आने-जाने की ज़रूरत पड़ी तो वह तलाक़ा नहीं होगी, ऐसा ही इमाम नसफी (रह.) ने फ़तवा दिया है, यह 'खुलासा' में है। अगर औरत से कहा कि तू तलाक़ा है अगर तू इस घर से निकली सिवाय मेरी इजाज़त के, या कहा कि सिवाय मेरी रज़ामंदी के, या कहा कि सिवाय मेरी जानकारी के, या औरत से कहा कि तू तलाक़ा है अगर तू इस घर से निकली मेरी इजाज़त के बग़ैर, तो ये सब एक समान हैं, क्योंकि 'इला' (सिवाय) वगैरह इस्तिसना (अपवाद) के लिए हैं। चुनांचे दोनों में यही हुक्म है कि एक बार इजाज़त देने से क़सम ख़त्म नहीं होगी। चुनांचे अगर एक बार उसे निकलने की इजाज़त दे दी और वह निकल गई, फिर दोबारा बिना इजाज़त के निकल गई तो वह तलाक़ा हो जाएगी और यह उस मसले की नज़ीर है कि औरत से कहा कि अगर तू इस घर से निकली सिवाय चादर के तो तू तलाक़ा है, फिर वह बिना चादर के निकल गई तो वह तलाक़ा हो जाएगी, यह 'मुहीत' में है।

अगर औरत को एक बार निकलने की इजाज़त दे दी, फिर निकलने से पहले उसे निकलने से मना कर दिया, फिर उसके बाद वह निकली तो तलाक़ पड़ जाएगी, यह 'बदाए' में है। और अगर उसने कहा कि "अगर तू इस घर से निकली सिवाय मेरी इजाज़त के तो तू तलाक़ा है" और 'सिवाय मेरी इजाज़त' कहने से उसने एक बार की नियत की, तो क़ज़ा (न्याय) में उसकी तस्दीक़ (सच्चाई की पुष्टि) नहीं होगी और इसी पर फ़तवा है क्योंकि यह ज़ाहिर के ख़िलाफ़ है। यह 'वजीह-कर-दूरी' में है। हनिस न होने का हिला (उपाय) यह है कि औरत से कह दे कि "मैंने तुझको बाहर निकलने की इजाज़त दे दी" या कहे कि "हर बार जब तू निकले तो मैंने तुझे इजाज़त दे दी" या "मैंने तुझे हमेशा निकलने की इजाज़त दी" या यूँ कहा कि 'अज़न्तु लकि अद-दहर' (१) कि जब भी तूने निकलना चाहा तो मैंने तुझे इजाज़त दे दी, या मैंने तुझे हमेशा निकलने की इजाज़त दी, तो इन सब का यही हुक्म है। और इस पर अगर इसके बाद यह आम तौर पर मना कर दे, तो इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक उसका मना कर देना सही है, यह 'सिराजुल वह्जाज' में है और यही इमाम फ़ज़ली का मुख़्तार (पसंदीदा) है और इसी पर फ़तवा है। अगर कहा कि "मैंने तुझे दस दिन की इजाज़त दी", तो वह

उनमें जब चाहे निकले, जायज़ है। और अगर औरत से कहा कि "अगर मैंने ऐसा किया या तूने ऐसा किया तो मैंने इजाज़त दी", तो यह इजाज़त नहीं होगी, यह 'वजीह-कर-दूरी' में है। और अगर कहा कि "तू तलाक़ा है अगर तू इस घर से निकली (इस शर्त पर कि) जब तक मैं तुझे इजाज़त न दूँ या हुक्म न दूँ या राज़ी न होऊँ या मुझे जानकारी न हो", तो इसमें एक बार इजाज़त देना काफ़ी होगा। अगर उसने एक बार इजाज़त दे दी और वह निकली, फिर वापस आई और फिर बिना इजाज़त के निकली तो हनिस नहीं होगा। और अगर उसने अपने कहने से कि "जब तक मैं तुझे इजाज़त न दूँ" हर बार इजाज़त देने की नियत की, तो सर्वसम्मति से वह उसकी नियत के मुताबिक रहेगा, यह 'बदाए' में है। और अगर औरत से कहा कि "तू तलाक़ा है अगर तू इस घर से बाहर निकली सिवाय इसके कि मैं तुझे इजाज़त दूँ", तो यह कहना और "जब तक मैं तुझे इजाज़त न दूँ" दोनों एक समान हैं। चुनांचे एक बार इजाज़त देने से क़सम पूरी हो जाएगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर अपनी बाँदी के बाहर निकलने पर अपनी बीवी की तलाक़ की क़सम खाई कि वह बाहर न निकले, फिर बाँदी से कहा कि "इन दिरहमों का गोश्त ख़रीद ला", तो यह निकलने की इजाज़त है, यह 'खुलासा' में है।

अगर औरत ने अपने शौहर से कहा कि मुझे मेरे बाप के घर जाने की इजाज़त दे, फिर उसने कहा कि "अगर मैंने तुझे इसकी इजाज़त दी तो तू तलाक़ा है": अगर औरत से कहा कि "अगर तू किसी के पास निकली सिवाय मेरी इजाज़त के तो तू तलाक़ा है", फिर औरत ने अपने बाप के पास जाने की इजाज़त माँगी, फिर उसने इजाज़त दे दी, फिर वह भाई के पास गई तो वह तलाक़ा हो जाएगी, यह 'ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीन' में है और 'मुंतक़ी' में।

1. उदाहरण के तौर पर कहा कि मेरी बीवी तलाक़ा है अगर मेरी बाँदी बाहर निकले सिवाय इसके कि मैं उसे इजाज़त दूँ। पूरा ज़माना।

مرد حانث نہ ہو گا یہ فقیہ میں ہے ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو اس کوٹھی سے بغیر میری اجازت کے نکلی تو تو طالقہ ہے اور عورت نے اپنی املاک میں سے کوئی محدود رہن کی شئی پس شوہر سے کہا کہ اجازت دے دے تو اس نے کہا کہ اچھا جا اور درہم لے کر مرہون پر قبضہ دلائے پھر وہ نکلی اور گئی اور مرہون کونہ پایا چنانچہ اس کو چند بار آمد ورفت کی ضرورت پڑی تو وہ طالقہ نہ ہوگی ایسا ہی امام نسفیؒ نے فتویٰ دیا ہے یہ خلاصہ میں ہے۔ اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو اس دار سے نکلی الا میری اجازت سے یا کہا کہ الا میری رضا مندی سے یا کہا کہ الا میری آگاہی سے یا عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اور اگر تو اس دار سے نکلی بغیر میری اجازت کے تو یہ سب یکساں ہیں اس واسطے کہ کلمہ الا وغیرہ استثناء کے واسطے ہیں چنانچہ دونوں میں یہی حکم ہے کہ ایک بار اجازت دینے سے قسم ختم نہ ہو جائے گی چنانچہ اگر ایک بار اس کو نکلنے کی اجازت دے دی اور وہ نکلی پھر دوبارہ بلا اجازت لے نکلی تو طالقہ ہو جائے گی اور یہ نظیر اس مسئلہ کی ہے کہ عورت سے کہا کہ اگر تو اس دار سے نکلی الا بچار تو تو طالقہ ہے پھر وہ بغیر چادر نکلی تو طالقہ ہو جائے گی یہ محیط میں ہے۔

اگر عورت کو ایک بار نکلنے کی اجازت دے دی پھر نکلنے سے پہلے اس کو نکلنے سے ممانعت کر دی پھر اس کے بعد وہ نکلی تو طلاق پڑ جائے گی یہ بدائع میں ہے اور اگر اس نے کہا کہ اگر تو اس دار سے نکلی الا میری اجازت سے تو تو طالقہ ہے اور الا میری اجازت کہنے سے اس نے اجازت ایک بار کی نیت کی تو قضاء اس کی تصدیق نہ ہوگی اور اسی پر فتویٰ ہے اس واسطے کہ یہ خلاف ظاہر ہے یہ وجہ کر دوری میں ہے حانث نہ ہونے کا حیلہ یہ ہے کہ عورت سے کہہ دے کہ میں نے تجھ کو باہر نکلنے کی اجازت دے دی یا کہے کہ ہر بار کہ تو نکلے تو میں نے تجھے

اجازت دیدی یا میں نے تجھے ہمیشہ نکلنے کی اجازت دی یا یوں کہا کہ اذنت لک الدھر (۱) کہ تو نے نکلنا چاہا تو میں نے تجھ کو اجازت دیدی یا میں نے تجھے ہمیشہ نکلنے کی اجازت دی یا یوں کہا کہ اذنت لک الدھر کہ تو بھی یہی حکم ہے اور اس پر اگر اس کے بعد یہ ہی عام منع کر دیا تو امام محمدؒ کے نزدیک اس کا نہی کر دینا صحیح ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور یہی امام فظلی کا مختار ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اگر کہا کہ میں نے تجھے دس روز اجازت دی تو وہ ان میں جب چاہے نکلے جائز ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اگر میں نے ایسا کیا یا تو نے ایسا کیا تو میں نے اجازت دی تو یہ اجازت نہ ہوگی یہ وجہ کر دوری میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو اس دار سے نکلی تھی کہ میں تجھے اجازت دوں یا حکم دوں یا راضی ہوں یا آگاہ ہوں تو اس میں ایک مرتبہ اجازت دینا کافی ہوگا کہ اگر اس نے ایک مرتبہ اجازت دے دی اور وہ نکلی پھر واپس آئی پھر بلا اجازت نکلی تو حانث نہ ہوگا اور اگر اس نے اپنے قول سے کہ یہاں تک کہ میں تجھے دوں ہر بار اجازت دینے کی نیت کی تو بالاجماع اس کی نیت کے موافق رہے گا یہ بدائع میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو اس دار سے باہر نکلی الا آنکہ میں تجھے اجازت دوں تو یہ قول اور یہاں تک کہ میں تجھے اجازت دوں دونوں یکساں ہیں چنانچہ ایک مرتبہ اجازت دینے سے قسم تمام ہو جائے گی یہ محیط میں ہے اور اگر اپنی باندی کے باہر نکلنے پر اپنی بیوی کی طلاق کی قسم کھائی کہ وہ باہر نہ نکلے پھر باندی سے کہا کہ ان درہموں کا گوشت خرید لا تو یہ نکلنے کی اجازت ہے یہ خلاصہ میں ہے۔

اگر عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ مجھے میرے باپ کے گھر جانے کی اجازت دے پس اس نے کہا کہ اگر میں نے تجھے اس کی اجازت دی تو تو طالقہ ہے: اگر عورت سے کہا کہ اگر تو کسی کی جانب نکلی الا میری اجازت سے تو تو طالقہ ہے پس عورت نے اپنے باپ کے پاس جانے

کی اجازت مانگی پس اس نے اجازت دی پھر وہ بھائی کے پاس گئی تو طالقہ ہو جائے گی یہ خزانہ المفتین میں ہے اور منتقی۔

۱۔ مثلاً کہا کہ میری بیوی طالقہ ہے اگر میری باندی باہر نکلے الا آنکہ میں اسے اجازت دوں۔ تمام زمانہ۔

It is stated that if a woman said to her husband, "Give me permission to go to my father's house," and he replied, "If I give you permission for this, then you are divorced (taliqa)," and then he said to the woman, "I give you permission to go out," without specifying where, he will not have broken his oath (hanis). This is contrary to the case where a slave asked his master for permission to marry a bondwoman, and the master said to him, "If I give you permission to marry the bondwoman, then my wife is divorced." Then, after that, he said to him, "I have given you permission to take a wife," or "I have given you permission to marry women," he will have broken his oath. And if he said to his slave, "If you bought this slave with my permission, my wife is divorced," then he gave that slave permission to trade, and he bought this very slave, then divorce will fall upon the master's wife. And if he said to the slave, "I gave you permission to trade in clothes," and he bought this slave, then the master's wife will not be divorced. A man said, "My wife is divorced if I enter this house, unless so-and-so gives me permission." This oath will apply to a one-time permission. If he said, "Unless he obtains such-and-such permission for me for this," it will apply to permission every time. And if he said to his wife, "If you go out of this house without my permission, then you are divorced," then said to the woman, "Obey so-and-so in everything he commands you," and so-and-so commanded her to go out, then she will be divorced, because the husband did not give her permission to go out. Similarly, if the husband said to someone, "Give this woman permission to go out," and he gave permission and she went out, then she will be divorced. Likewise, if that person said to the woman, "Your husband has given you permission to go out," and she went out, she will also be divorced. Similarly, if the husband said to the woman, "Whatever so-and-so commands you, I have commanded you," and then so-and-so gave her permission to go out and she went out, then she will be divorced. And if a man said to a person, "I have just given this wife permission to go out," and then the information reached the woman and she went out, she will not be divorced; this is in *Muhit*. The fatwa in *Asl* states that if he said to his wife, "Do not go out of this house without my permission, for I have sworn an oath of divorce," and she went out of the house without permission, she will not be divorced; this is in *Tatar-Khaniya*.

A man swore an oath regarding the divorce of his wife that his wife would not go out without his knowledge, and then his wife went out:

The man said to the woman, "If you go out of this house, except for a task for which there is no alternative (1), then you are divorced." Then the woman wanted to claim her right against someone; if the woman could appoint an attorney and she went out, the man would be in breach of his oath and divorce would fall upon the woman. If the woman could not appoint an attorney, she would not be divorced by going out, and the man would not be in breach of his oath. A man swore an oath regarding the divorce of his wife that his wife would not go out without his knowledge, and then his wife went out while he was watching her, and he forbade her or did not forbid her, then the man will not be in breach of his oath. A man accused his wife, and then said to the woman, "If you go out of my house without permission, then you are divorced." Then he said to the woman, "I have given you permission to go out for every task that appears to you, except for an unlawful act," then the aforementioned woman went out and that neighbor...

इसमें है कि अगर औरत ने अपने शौहर से कहा कि मुझे मेरे बाप के घर जाने की इजाज़त दे, फिर उसने कहा कि अगर मैंने तुझे इसकी इजाज़त दी तो तू "तालिका" है। फिर औरत से कहा कि मैंने तुझे निकलने की इजाज़त दी और यह न कहा कि कहाँ, तो वह अपनी कसम में "हानिस" (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा। और यह इसके बरक्स है कि एक गुलाम ने अपने मौला (आका) से किसी की बांदी (दासी) से निकाह कर लेने की इजाज़त मांगी, फिर मौला ने उससे कहा कि अगर मैंने तुझे बांदी के निकाह की इजाज़त दी तो मेरी बीवी तालिका है, फिर इसके बाद उससे कहा कि मैंने तुझे बीवी कर लेने की इजाज़त दी या मैंने तुझे औरतों से निकाह कर लेने की इजाज़त दी तो वह अपनी कसम में हानिस हो जाएगा। और अगर अपने गुलाम से कहा कि अगर तूने यह गुलाम मेरी इजाज़त से खरीदा तो मेरी बीवी तालिका है, फिर उस गुलाम को तिजारत की इजाज़त दी, फिर उसने यही गुलाम खरीदा तो मौला की बीवी पर तलाक़ पड़ जाएगी। और अगर गुलाम से कहा कि मैंने तुझे कपड़े की तिजारत की इजाज़त दी और उसने यह गुलाम खरीदा तो मौला की बीवी तालिका न होगी। एक मर्द ने कहा कि मेरी बीवी तालिका है अगर मैं इस घर में दाखिल हुआ सिवाए इसके कि मुझे फलां इजाज़त दे, तो यह कसम एक मर्तबा की इजाज़त पर वाके होगी, और अगर कहा कि सिवाए इसके कि वह मेरे लिए इसके वास्ते फलां इजाज़त लिया करे तो यह हर बार की इजाज़त पर वाके होगी। और अगर अपनी बीवी से कहा कि अगर तू इस घर से निकली सिवाए मेरी इजाज़त के तो तू तालिका है, फिर औरत से कहा कि तू फलां के हर काम में जिसका वह तुझे हुक्म करे इतात कर, फिर फलां ने उसको बाहर निकलने का हुक्म दिया तो वह तालिका हो जाएगी, इस वजह से कि शौहर ने उसको निकलने की इजाज़त नहीं दी थी। और इसी तरह अगर शौहर ने किसी से कहा कि तू इस औरत को निकलने की इजाज़त दे, फिर उसने इजाज़त दी और वह निकली तो तू तालिका हो जाएगी। और इसी तरह अगर उस शख्स ने औरत से कहा कि तेरे शौहर ने तुझे निकलने की इजाज़त दी है, फिर वह निकली तो भी तालिका हो जाएगी। और इसी तरह अगर शौहर ने औरत से कहा कि जो तुझे फलां हुक्म करे वह मैंने तुझे हुक्म किया, फिर फलां ने उसको निकलने की इजाज़त दी, फिर निकली तो तालिका हो जाएगी। और अगर मर्द ने किसी शख्स से कहा कि मैंने अभी इस बीवी को निकलने की इजाज़त दे दी, फिर औरत को खबर पहुंचा दी, फिर वह निकली तो तालिका न होगी, यह "मुहीत" में है, और फतवा "अस्ल" में है कि अगर अपनी बीवी से कहा कि तू इसी घर से बगैर

मेरी इजाज़त के मत निकल कि मैंने तलाक़ की कसम खाई है, फिर वह बगैर इजाज़त के इस घर से बाहर निकली तो तालिका न होगी, यह "तातारखानीया" में है।

एक मर्द ने अपनी बीवी की तलाक़ की कसम खाई कि उसकी बीवी बगैर उसके इल्म के न निकलेगी फिर उसकी औरत निकली:

मर्द ने औरत से कहा कि अगर तू इस घर से निकली सिवाए ऐसे काम के वास्ते कि जिसके सिवा कोई चारा न हो (1) तो तू तालिका है। फिर औरत ने किसी पर अपने हक़ का दावा करना चाहा, फिर अगर औरत वकील कर सकती हो तो अगर निकली तो मर्द हानिस होगा और औरत पर तलाक़ पड़ जाएगी। और अगर औरत वकील न कर सकती हो तो निकलने से तालिका न होगी और मर्द हानिस न होगा। एक मर्द ने अपनी बीवी की तलाक़ की कसम खाई कि उसकी बीवी बगैर उसके इल्म के न निकलेगी फिर उसकी औरत निकली दर-हालां-के वह उसको देख रहा था, फिर उसको मना किया या मना न किया तो मर्द हानिस न होगा। एक मर्द ने अपनी बीवी पर तहमत लगाई, फिर औरत से कहा कि अगर तू मेरे घर से बिला इजाज़त निकली तो तू तालिका है। फिर औरत से कहा कि मैंने तुझे हर काम के वास्ते जो तुझे ज़ाहिर हो, सिवाए अमरे-बातिल (गलत काम) के निकलने की इजाज़त दी, फिर औरत मज़कूर निकली और उस पड़ोसी...

میں ہے کہ اگر عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ مجھے میرے باپ کے گھر جانے کی اجازت دے پس اس نے کہا کہ اگر میں نے تجھے اس کی اجازت دی تو تو طالقہ ہے پھر عورت سے کہا کہ میں نے تجھے نکلنے کی اجازت دی اور یہ نہ کہا کہ کہاں تو اپنی قسم میں حانث نہ ہو گا اور یہ بخلاف اس کے ہے کہ ایک غلام نے اپنے مولیٰ سے کسی کی باندی سے نکاح کر لینے کی اجازت مانگی پس مولیٰ نے اس سے کہا کہ اگر میں نے تجھے باندی کے تزویج کی اجازت دی تو میری بیوی طالقہ ہے پھر اس کے بعد اس سے کہا کہ میں نے تجھے بیوی کر لینے کی اجازت دی یا میں نے تجھے عورتوں سے نکاح کر لینے کی اجازت دی تو اپنی قسم میں حانث ہو جائے گا اور اگر اپنے غلام سے کہا کہ اگر تو نے یہ غلام میری اجازت سے خریدا تو میری بیوی طالقہ ہے پھر اس غلام کو تجارت کی اجازت دی پس اس نے یہی غلام خریدا تو مولیٰ کی بیوی پر طلاق پڑ جائے گی اور اگر غلام سے کہا کہ میں نے تجھے کپڑے کی تجارت کی اجازت دی اور اس نے یہ غلام خریدا تو مولیٰ کی بیوی طالقہ نہ ہوگی ایک مرد نے کہا کہ میری بیوی طالقہ ہے اگر میں اس دار میں داخل ہوا الا آنکہ مجھے فلاں اجازت دے تو یہ قسم ایک مرتبہ کی اجازت پر واقع ہوگی اور اگر کہا کہ الا آنکہ مجھے اس کے واسطے فلاں اجازت لیا کرے تو یہ ہر بار کی اجازت پر واقع ہوگی اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو اس دار سے نکلی الا میری اجازت سے تو تو طالقہ ہے پھر عورت سے کہا کہ تو فلاں کے ہر امر میں جس کا وہ تجھے حکم کرے اطاعت کر پس فلاں نے اس کو باہر نکلنے کا حکم دیا تو وہ طالقہ ہو جائے گی اس وجہ سے کہ شوہر نے اس کو نکلنے کی اجازت نہیں دی تھی اور اسی طرح اگر شوہر نے کسی سے کہا کہ تو اس عورت کو نکلنے کی اجازت دے پس اس نے اجازت دی اور وہ نکلی تو تو طالقہ ہو جائے گی اور اسی طرح

اگر اس شخص نے عورت سے کہا کہ تیرے شوہر نے تجھے نکلنے کی اجازت دی ہے پس وہ نکلی تو بھی طالقہ ہو جائے گی اور اسی طرح اگر شوہر نے عورت سے کہا کہ جو تجھے فلاں حکم کرے وہ میں نے تجھے حکم کیا پھر فلاں نے اس کو نکلنے کی اجازت دی پس نکلی تو طالقہ ہو جائے گی اور اگر مرد نے کسی شخص سے کہا کہ میں نے ابھی اس بیوی کو نکلنے کی اجازت دے دی پس عورت کو خبر پہنچادی پس وہ نکلی تو طالقہ نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور فتویٰ اصل میں ہے کہ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو اسی گھر سے بغیر میری اجازت کے مت نکل کہ میں نے طلاق کی قسم کھائی ہے پھر وہ بغیر اجازت کے اس دار سے باہر نکلی تو طالقہ نہ ہو گی یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

ایک مرد نے اپنی بیوی کی طلاق کی قسم کھائی کہ اس کی بیوی بغیر اس کے علم کے نہ نکلے گی پھر اس کی عورت نکلی:

مرد نے عورت سے کہا کہ اگر تو اس دار سے نکلی الا ایسے کام کے واسطے کہ اس کے واسطے کہ اس سے چارہ نہیں ہے (۱) تو تو طالقہ ہے پس عورت نے کسی پر اپنے حق کا دعویٰ کرنا چاہا پس اگر عورت وکیل کر سکتی ہو تو اگر نکلی تو مرد حانث ہو گا اور عورت پر طلاق پڑ جائے گی اور اگر عورت وکیل نہ کر سکتی ہو تو نکلنے سے طالقہ نہ ہوگی اور مرد حانث نہ ہوگا ایک مرد نے اپنی بیوی کی طلاق کی قسم کھائی کہ اس کی بیوی بغیر اس کے علم کے نہ نکلے گی پھر اس کی عورت نکلی در حالیکہ وہ اس کو دیکھتا تھا پس اس کو منع کیا یا منع نہ کیا تو مرد حانث نہ ہوگا ایک مرد نے اپنی بیوی پر اپنے تہمت لگائی پس عورت سے کہا کہ اگر تو میرے گھر سے بلا اجازت نکلی تو تو طالقہ ہے پھر عورت سے کہا کہ میں نے تجھے ہر کام کے واسطے جو تجھے ظاہر ہو سوائے امر باطل کے اجازت نکلنے کی دی پھر عورت مذکورہ نکلی اور اس پڑوی

۱) یہ کلام اسی وجہ پر موہوب ہونا صحیح ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔ ۲) یعنی کہا کہ اگر میری بیوی بدون میری آگاہی کے نکلے تو وہ طالقہ ہے۔ (۱) اگرچہ گنہگار ہوگی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) (37) Kitab al-Talaq entered the house of someone with whom the husband used to speak, then if she did not intend to go to that neighbor's house at the time of leaving, and did not intend any other invalid act, then the husband will not be a *hanith* (oath-breaker). Even if an invalid act was committed by the woman after leaving, it is because she did not leave for the purpose of an invalid act. And if she had intended an invalid act at the time of leaving, the divorce would take place; this is in Fatawa Kubra. And if he swore an oath on the divorce of his wife, on the condition that she would not go out of the house except with the Amir's permission, or if a Sultan took an oath from a man that he would swear an oath for his wife's divorce that she would not leave the city except with the Amir's permission, or a creditor took an oath for the wife's divorce that she would not leave the city except with the Amir's permission, then this oath will be conditional upon the state of the marriage, sultanate, and debt. Thus, if the woman became *bainah* (divorced) from him, or the Sultan was deposed, or the debt was remitted, then the oath would also lapse and would never return, even if the husband regained guardianship (1) or the Sultan became the ruler again or the debt returned. A person left with the Sultan and swore an oath for his wife's divorce that he would not return except with his permission, then something of his fell on the way and he returned to get it, then he will not be a *hanith* and his wife will not be *taliqah* (divorced). And if a man said that my wife is divorced if I leave this house except with the permission of so-and-so, then the aforementioned person died before giving permission, then according to the opinion of Imam Azam and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them), the oath will become void; this is in Al-Muheet.

Said to his wife: If you left this child so that he may leave the house, then she is divorced: A man said to his wife that if you leave "Haqq" then she is divorced, then she went to the funeral of her father or brother, she will not be divorced. And the same rule applies to every *Dhi-Rahm Mahram* (unmarriageable relative), and likewise, the rule for her going to the bride when the matter is obligatory upon her is the same; this is in Bada'i. A person had a dispute with his wife, then he said to the woman: if you leave from here today, then if you return within a year, you are divorced. Then she left on that day for some need like prayer, etc., and then returned; if the cause of the oath was her leaving by way of moving house or travel (2), then she will not be divorced, because the oath will be conditional upon that manner of leaving; this is in Fatawa Kubra. Said to his wife: If you left this child so that he may leave the house, then she is divorced; then she became heedless of the child and the

aforementioned child left, or she started praying and he left, then the woman did not leave him, so she will not be divorced; this is in Tatar-khaniya. A man is in Baghdad, he said that my wife is divorced *Malahu yakhruju ilal-Kufa* (he should not leave for Kufa), if I do not leave for Kufa now; then he waited for an hour and kept talking to a landlord about some rent, then the scholars said that he will not be a liar in his oath, and the fatwa is on this. And if he was busy doing wudu for Fard prayer or something similar to it, then this is an excuse, and if he was busy with wudu for Nafl prayer or busy eating and drinking, then this is not an excuse, so he became a *hanith*; this is in Zahiriya. One said to his wife: If you left for your parents' house, meaning you left to go there, then you are divorced; then this oath will be upon leaving with this intention, whether she reaches there or not. And if he said: if you came into your parents' house, then this oath is upon reaching there, whether she intended to go to their house or not; this is in Fatawa Kubra.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) (37) किताबुल तलाक के घर में जिसके साथ शौहर हमकलाम होता था, दाखिल हुई, पस अगर उसने निकलने के वक्त उस पड़ोसी के घर जाने की नियत नहीं की है और न किसी और अमर बातिल की नियत की थी तो शौहर "हानिस" (कसम तोड़ने वाला) न होगा। अगरचे बाद निकलने के औरत से कोई अमर बातिल (गलत काम) सादिर हो गया हो, इस वास्ते कि वह अमर बातिल के वास्ते नहीं निकली थी और अगर उसने निकलने के वक्त किसी अमर बातिल की नियत की हो तो तलाक पड़ जाएगी, यह फतावा कुबरा में है। और अगर अपनी औरत की तलाक पर कसम खाई, बदीं शर्त कि वह घर से बाहर न जाएगा इल्ला मेरी इजाजत से या सुल्तान ने किसी मर्द से कसम ली कि वह अपनी बीवी की तलाक की कसम खाए कि वह शहर से बाहर न जाएगा इल्ला मेरी इजाजत से या कर्जखाह (कर्ज देने वाले) ने उसकी बीवी की तलाक की कसम ली कि वह शहर से बाहर न जाएगा इल्ला मेरी इजाजत से तो यह कसम कयाम-ए-ज़ौजियत व सल्तनत व कर्ज़ा की हालत के साथ मुकय्यद (सीमित) होगी, चुनांचे अगर औरत उससे बायन हो गई या सुल्तान माज़ूल हो गया या कर्ज़ा साकित हो गया तो कसम भी साकित हो जाएगी और फिर कभी औद (वापस) न करेगी अगरचे फिर शौहर को विलायत (1) हासिल हो जाए और सुल्तान वाली हो जाए और कर्ज़ा औद करे। एक शख्स सुल्तान के साथ निकला और अपनी बीवी की तलाक की कसम खाई कि वापस न होगा इल्ला उसकी इजाजत से, फिर रास्ते में उसकी कोई चीज़ गिर गई, वह उसे लेने को वापस हुआ तो हानिस न होगा और उसकी बीवी तालका न होगी। और अगर एक मर्द ने कहा कि मेरी बीवी तालका है अगर मैं इस दार (घर) से निकला इल्ला इजाजत फलां के, फिर फलां मजकूर कब्ल इजाजत देने के मर गया तो इमाम आजम और इमाम मुहम्मद (रह) के कौल पर कसम बातिल हो जाएगी, यह मुहीत में है।

बीवी से कहा कि अगर तूने इस बच्चे को छोड़ दिया कि वह घर से बाहर निकल जाए तो तालका है: एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तू हक निकली तो तालका है, फिर वह अपने वालिद या भाई के जनाजे में निकली तो तालका न होगी और इसी तरह हर ज़ी-रहम महरम का हुक्म है और इसी तरह अरूस (दुल्हन) की तरफ उसके निकलने, जबकि अम्र उस पर वाजिब है, उसके वास्ते निकलने का भी यही हुक्म है, यह बदाय में है। एक शख्स का उसकी बीवी से झगड़ा हुआ, पस औरत से कहा कि अगर तू आज यहां से निकली फिर अगर एक साल तक वापस आई तो तू तालका है, फिर वह उस रोज़ नमाज़ वगैरह किसी हाजत के वास्ते निकली फिर वापस आई, अगर कसम का सबब उसका बतौर नकल-ए-मकान या सफर के निकलना (2) हो तो तालका न होगी इस वास्ते कि

कसम ऐसे तौर के निकलने के साथ मुकय्यद होगी, यह फतावा कुबरा में है। बीवी से कहा कि अगर तूने इस बच्चे को छोड़ दिया कि वह घर से बाहर निकल जाए तो तालका है, पस वह उस बच्चे से गाफिल हो गई और बच्चा मजकूर निकल गया या नमाज़ पढ़ने लगी और वह निकल गया तो औरत ने उसको नहीं छोड़ा, पस तालका न होगी, यह ततारखानिया में है। एक मर्द बगदाद में है उसने कहा कि मेरी बीवी तालका है "मा लहु यखरुजु इलल कूफ़ह" (उसे कूफा की तरफ नहीं निकलना है) अगर अभी कूफा की तरफ न निकल जाऊं फिर वह एक साअत ठहर कर किराये वाले के साथ किसी किराये की बाबत गुफ्तगू करता रहा तो मशाइख ने फरमाया कि वह अपनी कसम में झूठा न होगा और इसी पर फतवा है। और अगर वह नमाज़-ए-फ़र्ज़ के वास्ते वज़ू करने में मशगूल हुआ या मिसल इसके किसी काम में तो यह उज़्र है और अगर सलात-ए-नफ़्ल के वास्ते वज़ू में मशगूल हुआ या खाने पीने में मशगूल हुआ तो यह उज़्र नहीं है, पस हानिस हो गया, यह ज़हीरिया में है। एक ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तू अपने वालदैन के घर की तरफ निकली यानी वहां जाने को निकली तो तू तालका है तो यह कसम इस कसद से निकलने पर होगी ख्वाह वहां पहुंचे या न पहुंचे। और अगर कहा कि अगर तू अपने वालदैन के घर में आई तो यह कसम वहां पहुंच जाने पर है ख्वाह उनके मकान की तरफ जाने का कसद किया हो या न किया हो, यह फतावा कुबरा में है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (2) (37) کتاب الطلاق کے گھر میں جس کے ساتھ شوہر ہمکلام کرتا تھا، داخل ہوئی، پس اگر اس نے نکلنے کے وقت اس پڑوسی کے گھر جانے کی نیت نہیں کی ہے اور نہ کسی اور امر باطل کی نیت کی تھی تو شوہر حانث نہ ہوگا۔ اگر چہ بعد نکلنے کے عورت سے کوئی امر باطل صادر ہو گیا ہو، اس واسطے کہ وہ امر باطل کے واسطے نہیں نکلی تھی اور اگر اس نے نکلنے کے وقت کسی امر باطل کی نیت کی ہو تو طلاق پڑ جائے گی، یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور اگر اپنی عورت کی طلاق پر قسم کھائی، بدیں شرط کہ وہ گھر سے باہر نہ جائے گا الامیر ی اجازت سے یا سلطان نے کسی مرد سے قسم لی کہ وہ اپنی بیوی کی طلاق کی قسم کھائے کہ شہر سے باہر نہ جائے گا الامیر ی اجازت سے یا قرض خواہ نے اس کی بیوی کی طلاق کی قسم لی کہ شہر سے باہر نہ جائے گا الامیر ی اجازت سے تو یہ قسم قیام زوجیت و سلطنت و قرضہ کی حالت کے ساتھ مقید ہوگی، چنانچہ اگر عورت اس سے بائنہ ہو گئی یا سلطان معزول ہو گیا یا قرضہ ساقط ہو گیا تو قسم بھی ساقط ہو جائے گی اور پھر کبھی عود نہ کرے گی اگر چہ پھر شوہر کو ولایت(1) حاصل ہو جائے اور سلطان والی ہو جائے اور قرضہ عود کرے، ایک شخص سلطان کے ساتھ نکلا اور اپنی بیوی کی طلاق کی قسم کھائی کہ واپس نہ ہوگا الا اس کی اجازت سے، پھر راستہ میں اس کی کوئی چیز گر گئی وہ اس کے لینے کو واپس ہوا تو حانث نہ ہوگا اور اس کی بیوی طالقہ نہ ہوگی اور اگر ایک مرد نے کہا کہ میری بیوی طالقہ ہے اگر میں اس دار سے نکلا الا اجازت فلاں کے پھر فلاں مذکور قبل اجازت دینے کے مر گیا تو امام اعظم اور امام محمدؒ کے قول پر قسم باطل ہو جائے گی یہ محیط میں ہے۔ بیوی سے کہا کہ اگر تو نے اس طفل کو چھوڑ دیا کہ وہ دار سے باہر نکل جائے تو طالقہ ہے: ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو حق نکلی تو طالقہ ہے پھر وہ اپنے والد یا بھائی کے جنازہ میں نکلی تو طالقہ نہ ہوگی اور اسی طرح ہر ذی

رحم محرم کا حکم ہے اور اسی طرح عروس کی طرف اس کے نکلنے جا وامر اس پر واجب ہے اس کے واسطے نکلنے کا بھی یہی حکم ہے یہ بدائع میں ہے، ایک شخص کا اس کی بیوی سے جھگڑا ہوا، پس عورت سے کہا کہ اگر تو آج یہاں سے نکلی پھر اگر ایک سال تک واپس آئی تو تو طبہ طالقہ ہے پھر وہ اس روز نماز وغیرہ کسی حاجت کے واسطے نکلی پھر واپس آئی اگر قسم کا سبب اس کا بطور نقل مکان یا سفر کے نکلنا (2) ہو تو طالقہ نہ ہوگی اس واسطے کہ قسم ایسے طور کے نکلنے کے ساتھ مقید ہو گی یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے، بیوی سے کہا کہ اگر تو نے اس طفل کو چھوڑ دیا کہ وہ دار سے باہر نکل جائے تو طالقہ ہے، پس وہ اس طفل سے غافل ہو گئی اور طفل مذکور نکل گیا یا نماز پڑھنے لگی اور وہ نکل گیا تو عورت نے اس کو نہیں چھوڑا، پس طالقہ نہ ہو گی یہ تاتار خانیہ میں ہے ایک مرد بغداد میں ہے اس نے کہا کہ میری بیوی طالقہ ہے مالہ یخرج الی الکوفۃ اگر ابھی کوفہ کی طرف نہ نکل جاؤں پھر وہ ایک ساعت ٹھہر کر کرایہ والے کے ساتھ کسی کرایہ کی بابت گفتگو کرتا رہا تو مشائخ نے فرمایا کہ وہ اپنی قسم میں جھوٹا نہ ہوگا اور اسی پر فتویٰ ہے اور اگر وہ نمازِ فرض کے واسطے وضو کرنے میں مشغول ہوا یا مثل اس کے کسی کام میں تو یہ عذر ہے اور اگر صلوٰۃ نفل کے واسطے وضو میں مشغول ہوا یا کھانے پینے میں مشغول ہوا تو یہ عذر نہیں ہے، پس حانث ہو گیا یہ ظہیر یہ میں ہے، ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو اپنے والدین کے گھر کی طرف نکلی یعنی وہاں جانے کو نکلی تو تو طالقہ ہے تو یہ قسم اس قصد سے نکلنے پر ہوگی خواہ وہاں پہنچے یا نہ پہنچے اور اگر کہا کہ اگر تو اپنے والدین کے گھر میں آئی تو یہ قسم وہاں پہنچ جانے پر ہے خواہ ان کے مکان کی طرف جانے کا قصد کیا ہو یا نہ کیا ہو یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔

Fatawa Alamgiri..... Vol. 2 The Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

Imam Muhammad bin Salma stated that "Jata Bojh" is equivalent to "Khurooj" (leaving). That is, if he said, "If you went to your parents' house, it is the same as saying 'you left'." This is correct, and it applies when the husband has no specific intention. If he had an intention of arriving or leaving with this word, it will be according to his intention; this is in Qazi Khan’s Sharh Jame Sagheer. Sheikh Abul Qasim was asked about a woman who went out to a feast, and in order to go there, she left. The husband said, "If you stay there for more than three days, you are divorced (Taliqa)." She did not return to her husband's village on the third day, but she did not enter her husband's village either; instead, she went back and stayed there for a few more days. The Sheikh said, "I do not give a Fatwa that the divorce has occurred, but it is better to be cautious." Faqih Abul Laith stated that if she entered the inhabited area of the husband's village and then returned, she would not be divorced; however, if she had not entered the inhabited area, she would be divorced; this is in Al-Muheet. If he said to his wife, "If you leave my room, you are divorced," and the woman went outside the room only up to the boundary (Ahata), then the divorce will occur. If he only said "If you leave," it will not occur. It will occur upon leaving the boundary, and the fatwa is that it will not occur in both cases unless she leaves the neighborhood (Mahalla), even if he did not speak in Persian, and the fatwa is on this; this is in Wajih Kardari. If he said to his wife, "If you leave from the door of this house, you are divorced," and she climbed to the roof and descended into a neighbor's house, she will not be 'Hanith' (not breached the oath), meaning the divorce will not occur, and this is the most correct view; this is in Al-Khulasa.

A man said to his wife, "If you climb this roof, you are divorced," then she only climbed a few rungs of the ladder: A man said to his wife, "If you climb this ladder or place your foot on it, you are divorced." The woman had placed one foot on it when she remembered, and she turned back; she will be divorced. If the husband said, "If I place my foot in this house, you are divorced," and he placed one foot in it, he will not be 'Hanith', because placing a foot in the house has become a metonymy for entering, contrary to what was mentioned before; this is in Az-Zahiriyah. If he said to his wife, "If you leave this house, you are divorced," and the woman placed her foot in the alley, she will be divorced. A man said to his wife, "If you climb this roof, you are divorced," then she only climbed a few rungs of the ladder; she will not be divorced, and this is the preferred view because she did not climb onto the roof; this is in Tajnees wa Mazeed. A woman leaves her house to go to a neighbor's roof, and

her husband got angry and said, "If you leave this house to the neighbor's roof or leave through the door, you are divorced." Then she left towards another neighbor's roof; she will not be 'Hanith'. If this case has not occurred before, she will be 'Hanith' because the wording is general; this is in Fatawa Kubra. A woman sitting in a room...

(Translator's Notes): 1) I say, perhaps in this case, the husband had no specific intention, and if the intent was that she should come to the husband's house within three days, then in any case, she should be divorced if she did not come to the husband's house. In our custom (Urf), these meanings are fixed, and if Uraf takes precedence, then apparently the word of Abul Laith is more prominent. Allah knows best. 2) The translator said that saying it in the Persian language will not result in a divorce in any case unless she leaves the neighborhood, so this word will not be for anything advanced, but merely a statement. Yes, Urdu and Arabic are the same, according to what I see. Allah knows best. 3) The translator said that it appears that the intent is whether she placed her foot with the intention of leaving or placed it such that it extended from inside the door; in any case, she will be divorced, but according to our custom, it will occur in the first case. (1) And this is contrary to what is known/customary.

इमाम मुहम्मद बिन सलमा ने फरमाया कि 'जाता बोज' ले ख़ुरूज के है, यानी अगर कहा कि अगर तू अपने वालिदैन के घर गई तो ब-मन्ज़िला 'निकली' कहने के है और यही सही है। और यह उस वक्त है कि मर्द ने कोई नियत न की हो, और अगर इस लफ़्ज़ से आने या निकलने की नियत की तो उसके अनुसार होगा, यह क़ाज़ी ख़ान की शराह 'जामे सगीर' में है। शेख अबुल क़ासिम से दरयाफ्त किया गया कि एक औरत ज़ियाफत (दावत) में निकली, मैं वहाँ जाने के वास्ते निकली, फिर शौहर ने कहा कि अगर वहाँ तू तीन रोज़ से ज़्यादा रही तो तू तालिक़ा (तलाकशुदा) है। फिर वह तीसरे रोज़ वहाँ से अपने शौहर के गाँव की तरफ वापस न हुई, मगर वह शौहर के गाँव में दाख़िल न हुई, बल्कि फिर लौट कर वहीं चंद रोज़ जाकर रही, तो शेख ने फरमाया कि मैं तलाक़ वाक़े होने का फतवा नहीं देता हूँ, मगर बात यह है कि इसमें एहतियात अवला है। और फकीह अबुल लैस ने फरमाया कि अगर वह शौहर के गाँव की आबादी में दाख़िल होकर फिर लौट गई तो तालिक़ा न होगी और अगर आबादी में दाख़िल नहीं हुई थी तो तालिक़ा हो जाएगी, यह 'मुहीत' में है। अगर औरत से कहा कि अगर तू मेरी कोठरी से निकली तो तू तालिक़ा है, फिर औरत कोठरी से बाहर सिर्फ अहाते (बाउंड्री) तक निकली तो तलाक़ वाक़े होगी, और सिर्फ अगर तू 'निकली' हो कहा हो तो वाक़े न होगी। अहाते में निकलने से वाक़े होगी और फतवा इसी पर है कि दोनों सूरतों में वाक़े न होगी सिवाय जबकि मोहल्ले में निकले। अगरचे ज़ुबान फारसी न बोला हो और इसी पर फतवा है, यह 'वजीह करदरी' में है। अगर अपनी बीवी से कहा कि अगर तू इस दार (घर) के दरवाज़े से निकली तो तू तालिक़ा है, तो वह छत पर चढ़ी और पड़ोसी के घर उतरी तो हानिस न होगा, यानी तलाक़ वाक़े न होगी और यही असह है, यह 'ख़ुलासा' में है।

एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा अगर तू इस छत पर चढ़ी तो तू तालिक़ा है फिर वह सीढ़ी के सिर्फ चंद डंडों पर चढ़ी: एक ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तू इस सीढ़ी पर चढ़ी या अपना पाँव इस पर रखा तो तू तालिक़ा है, तो औरत ने अपना एक पाँव इस पर रखा था कि उसको याद आ गया फिर वह लौट पड़ी, तो तालिक़ा हो जाएगी। और अगर मर्द ने कहा कि अगर मैंने अपना क़दम इस दार में रखा तो तू तालिक़ा है, तो अपना एक क़दम इसमें रखा तो हानिस न होगा, इस वास्ते कि दार में क़दम रखना यह किनाया दाख़िल होने से हो गया है, ब-खिलाफ़ मा-तक़द्दम के यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि अगर तू इस दार से निकली तो तू तालिक़ा है, तो औरत ने कूचे (गली) में अपना क़दम रखा, तो तालिक़ा हो जाएगी। एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तू इस

छत पर चढ़ी तो तू तालिक़ा है, फिर वह सीढ़ी के सिर्फ चंद डंडों पर चढ़ी तो तालिक़ा न होगी और यही मुख़्तार है, इस वास्ते कि वह छत पर नहीं चढ़ी है, यह 'तजनीस व मज़ीद' में है। एक औरत अपने दार से पड़ोसी की छत पर निकल जाती है, तो उसके शौहर को गुस्सा आया और कहा कि अगर तू इस दार से पड़ोसी के घर की छत पर निकल गई या दरवाज़े से निकली तो तू तालिक़ा है, फिर वह दूसरे पड़ोसी की छत की तरफ निकली तो हानिस न होगा। और अगर यह मुक़द्दमा पहले न हो चुका हो तो हानिस हो जाएगा, इस वास्ते कि लफ़्ज़ आम है, यह 'फतावा कुबरा' में है। एक औरत कोठरी में बैठी...

(अनुवादक की टिप्पणियाँ): १) मैं कहता हूँ शायद इस सूरत में कि शौहर की कोई नियत न हो और अगर मुराद यह थी कि तीन रोज़ में शौहर के घर आ जाए तो हर हाल में मुतल्लक़ा होनी चाहिए जबकि शौहर के घर में न आई हो और हमारे उर्फ(रीति-रिवाज़) में यह मायने मुतअय्यन हैं जबकि उर्फ मुक़द्दम हो और ब-ज़ाहिर लफ़्ज़ तो क़ौल अबुल लैस अज़हर है, वल्लाहु आलम। २) मुतरजिम ने कहा कि ज़ुबान फारसी में कहने से तो किसी सूरत में तलाक़ वाक़े न होगी सिवाय जबकि मोहल्ले में निकले, तो यह लफ़्ज़ कुछ तरक़्क़ी के वास्ते न होगा, बल्कि महज़ बयान है। हाँ, उर्दू व अरबी यकसाँ हैं, अला मा अरा वल्लाहु आलम। ३) मुतरजिम ने कहा कि ज़ाहिर मालूम होता है कि मुराद यह है कि ख़्वाह उसने निकलने के क़सद से रखा या यूँ रखा कि दरवाज़े के अंदर से बढ़ा दिया बहरहाल तालिक़ा होगी, मगर हमारे उर्फ में अव्वल सूरत में वाक़े होगी। (१) और यह उर्फ के खिलाफ़ है।

فتاویٰ عالمگیری..... جلد ۲ کتاب الطلاق امام محمد بن سلمہ نے فرمایا کہ جاتا بوجھ لے خروج کے ہے یعنی اگر کہا کہ اگر تو اپنے والدین کے گھر گئی تو بمنزلہ نکلی کہنے کے ہے اور یہی صحیح ہے اور یہ اس وقت ہے کہ مرد نے کچھ نیت نہ کی ہو اور اگر اس لفظ سے آنے یا نکلنے کی نیت کی تو موافق اس کی نیت کے ہوگا یہ قاضی خان کی شرح جامع صغیر میں ہے شیخ ابوالقاسم سے دریافت کیا گیا کہ ایک عورت ضیافت میں نکلی میں وہاں جانے کے واسطے نکلی پس شوہر نے کہا کہ اگر وہاں تو تین روز سے زیادہ رہی تو تو طالقہ ہے پھر وہ تیسرے روز وہاں سے اپنے شوہر کے گاؤں کی طرف واپس نہ ہوئی مگر وہ شوہر کے گاؤں میں داخل نہ ہوئی بلکہ پھر لوٹ کر وہیں چند روز جا کر رہی تو شیخ نے فرمایا کہ میں طلاق واقع ہونے کا فتویٰ نہیں دیتا ہوں مگر بات یہ ہے کہ اس میں احتیاط اولی ہے اور فقیہ ابواللیث نے فرمایا کہ اگر وہ شوہر کے گاؤں کی آبادی میں داخل ہو کر پھر لوٹ گئی تو طالقہ نہ ہوگی اور اگر آبادی میں داخل نہیں ہوئی تھی طالقہ ہو جائے گی یہ محیط میں ہے اگر عورت سے کہا کہ اگر تو میری کوٹھری سے نکلی تو تو طالقہ ہے پھر عورت کوٹھری سے باہر فقط احاطہ تک نکلی تو طلاق واقع ہوگی اور فقط اگر تو نکلی ہو کہا ہو تو واقع نہ ہو گی الاحاطہ میں نکلنے سے واقع ہو گی اور فتویٰ اس پر ہے کہ دونوں صورتوں میں واقع نہ ہوگی الا جبکہ محلہ میں نکلے اگر چہ بزبان فارسی نہ بولا ہو اور اسی پر فتویٰ ہے یہ وجیہ کر دری میں ہے اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو اس دار کے دروازہ سے نکلی تو تو طالقہ ہے پس وہ چھت پر چڑھی اور پڑوسی کے گھر اتری تو حانث نہ ہوگا یعنی طلاق واقع نہ ہوگی اور یہی اصح ہے یہ خلاصہ میں ہے۔

ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا اگر تو اس چھت پر چڑھی تو تو طالقہ ہے پھر وہ سیڑھی کے فقط چند اونٹوں پر چڑھی: ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو اس سیڑھی پر چڑھی یا اپنا پاؤں

اس پر رکھا تو تو طالقہ ہے پس عورت نے اپنا ایک پاؤں اس پر رکھا تھا کہ اس کو یاد آ گیا پس وہ لوٹ پڑی تو طالقہ ہو جائے گی اور اگر مرد نے کہا کہ اگر میں نے اپنا قدم اس دار میں رکھا تو تو طالقہ ہے پس اپنا ایک قدم اس میں رکھا تو حانث نہ ہوگا اس واسطے کہ دار میں قدم رکھنا یہ کنایہ داخل ہونے سے ہو گیا ہے بخلاف ما تقدم کے یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو اس دار سے نکلی تو تو طالقہ ہے پس عورت نے کوچہ میں اپنا قدم رکھا ۳ تو طالقہ ہو جائے گی ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو اس چھت پر چڑھی تو تو طالقہ ہے پھر وہ سیڑھی کے فقط چند اونٹوں پر چڑھی تو طالقہ نہ ہوگی اور یہی مختار ہے اس واسطے کہ وہ چھت پر نہیں چڑھی ہے یہ تجنیس و مزید میں ہے ایک عورت اپنے دار سے پڑوسی کی چھت پر نکل جاتی ہے پس اس کے شوہر کو غصہ آیا اور کہا کہ اگر تو اس دار سے پڑوسی کے گھر کی چھت پر نکل گئی یا دروازے سے نکلی تو تو طالقہ ہے پھر وہ دوسرے پڑوسی کی چھت کی طرف نکلی تو حانث نہ ہوگا اور اگر یہ مقدمہ پہلے نہ ہو چکا ہو تو حانث ہو جائے گا اس واسطے کہ لفظ عام ہے یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے ایک عورت کوٹھری میں بیٹھی

۱) اقول شاید اس صورت میں کہ شوہر کی کچھ نیت نہ ہو اور اگر مراد یہ تھی کہ تین روز میں شوہر کے گھر آ جائے تو ہر حال میں مطلقہ ہونی چاہیے جبکہ شوہر کے گھر میں نہ آئی ہو اور ہمارے عرف میں یہ معنی متعین ہیں جبکہ عرف مقدم ہو اور بظاہر لفظ تو قول ابواللیث اظہر ہے واللہ اعلم۔ ۲) قال المترجم زبان فارسی میں کہنے سے تو کسی صورت میں طلاق واقع نہ ہوگی الا جبکہ محلہ میں نکلے پس یہ لفظ کچھ ترقی کے واسطے نہ ہوگا بلکہ محض بیان ہے ہاں اردو وعربی یکساں ہیں علیٰ ما اری واللہ اعلم۔ ۳) قال المترجم ظاہر معلوم ہوتا ہے کہ مراد یہ ہے کہ خواہ اس نے نکلنے کے قصد سے رکھا یا یوں رکھا کہ دروازہ کے اندر سے بڑھا دیا بہرحال طالقہ ہوگی مگر ہمارے عرف میں اول صورت میں واقع ہوگی۔ (۱) وہذا علی خلاف المعرف۔

Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

(A woman) was crying, so the husband said to his father-in-law, "If your daughter does not leave this room and go outside to cry there, then she shall be divorced (taliqa)." She went into her room and started crying. Faqih Abu al-Layth (may Allah have mercy on him) stated that if anyone could hear her crying in the room, then she would be divorced, because the husband had forbidden her from crying for that very reason. If that is not the case, then she will not be divorced based on her own crying thereafter. This is in *Fatawa Qadi Khan*.

It is in *Nawazil* that Shaykh Abu Ja'far (may Allah have mercy on him) was asked about a man who swore an oath of divorce regarding his wife if she did not leave this house (dar). There was a ruin adjacent to this house whose path opened to the public street. The man had blocked the public street access of this ruin and had left a window in his house facing that ruin (for the purpose of benefit). Then, when the woman exited through this window, the Shaykh said that if this ruin is smaller than the house, then I hope that he (the husband) will not be considered a breaker of the oath (hanith). This is in *Tatar-khaniyah*. A woman was told, "If you leave this house, you are divorced." Then the woman entered the grape orchard inside that house, which is surrounded by walls. Thus, if this orchard is counted as part of the house—such that describing the house implies the inclusion of the said orchard—then he will not be a breaker of the oath. If it is not counted and not implied, then he will be a breaker of the oath, because in the first case, the orchard is within the said house, and in the second case, it is not. It is only counted as part of the house and implied by the mention of the house when it is not too large (1) or its door does not lead to the outside of the house. This is in *Fatawa Kubra*. A woman went towards her father's house, which is in another village, and her husband followed her and said to the woman, "Return to my house." She refused, so the husband swore an oath, "If you do not go to my house tonight, then you are divorced." The woman then left with the husband and brought him to his house before dawn (fajr). The scholars said that if the majority of the night (2) he was in that same village, then there is a fear of him being a breaker of the oath. If she left with the husband before the majority of the night had passed, he will not be a breaker of the oath. A woman was with her husband at her father's house, so the husband said to her, "Come with me." The woman refused, so the husband said to her, "If you do not come with me, you are divorced." The husband left, and the woman also left after him and arrived at his house before him. The scholars said that if she left so much later than the husband

that it is not considered leaving with him, then the man will be a breaker of the oath. A man said to his wife at the time of her leaving, "If you return to my house, you are divorced." The woman sat down and did not leave for a long time; then she left and returned. The husband said, "I intended it to be immediate." Some (scholars) said that in the judiciary (qada), this will not be verified, while others said it would be verified, and this is the correct view. This is in *Fatawa Qadi Khan*.

A person called his wife for intercourse, and she refused. The husband said, "When will this happen?" She said, "Tomorrow." The husband said, "If you do not do what is intended tomorrow, then you are divorced." Then both of them forgot about it until the next day passed, so he will not be a breaker of the oath. If he said to the woman while she was at her father's house, "If you are not present in my house tonight, then you are divorced," and then her father prevented her from being present, she will be divorced, and this is the preferred (mukhtar) opinion. This is in *Bahr al-Ra'iq*. A woman was wrapped in a sheet in front of a man, and he was told, "This wrapped woman is your wife," then he said to her, "You..."

(1) Backyard. (2) More than half.

किताब-उल-तलाक

(एक महिला) रो रही थी, तो पति ने अपने ससुर से कहा कि यदि तेरी बेटी इस कोठरी से निकलकर बाहर जाकर वहाँ नहीं रोई तो वह 'तालिका' (तलाकशुदा) हो जाएगी। वह (महिला) अपनी कोठरी में जाकर रोने लगी, तो फकीह अबुल लैस रह. ने फरमाया कि यदि कोठरी में उसका रोना कोई सुनता हो, तो वह 'तालिका' हो जाएगी, क्योंकि पति ने उसे रोने से इसी उद्देश्य से मना किया था, और यदि ऐसा न हो, तो इसके बाद उसके अपने रोने पर वह 'तालिका' नहीं होगी। यह 'फतावा काजी खान' में है।

नवाज़िल में है कि शेख अबू जाफर रह. से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी को तलाक की कसम दी कि यदि वह इस घर (दार) से न निकली। इस घर के बगल में एक खंडहर था जिसका रास्ता आम रास्ते (शारे-आम) की तरफ खुलता था। पुरुष ने उस खंडहर के आम रास्ते को बंद कर दिया और अपने घर में उस खंडहर की तरफ एक खिड़की छोड़ दी थी (लाभ के उद्देश्य से)। फिर जब यह महिला उस खिड़की से बाहर निकली, तो शेख ने फरमाया कि यदि यह खंडहर उस घर से छोटा है, तो मुझे उम्मीद है कि वह (पति) 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा। यह 'तातारखानिया' में है। एक महिला से कहा गया कि यदि तू इस घर से निकली तो तू 'तालिका' है। फिर महिला उस घर के अंदर अंगूर के बाग में चली गई जिसके चारों तरफ दीवार है। अतः यदि यह बाग इस घर में गिना जाता है कि घर का वर्णन करने से उक्त बाग समझ में आ जाता हो, तो वह (पति) 'हानिस' नहीं होगा और यदि गिनती में न आता हो और न ही समझ में आता हो, तो वह 'हानिस' होगा, क्योंकि पहली स्थिति में बाग उक्त घर में ही है और दूसरी स्थिति में नहीं है। और घर में तब ही गिना जाएगा और तब ही घर के जिक्र से समझा जाएगा जब वह बड़ा (1) न हो या उसका दरवाजा घर के बाहर किसी दूसरी तरफ न हो। यह 'फतावा कुबरा' में है। एक महिला अपने पिता के घर की तरफ गई जिसका घर दूसरे गाँव में है और उसका पति उसके पीछे गया और जाकर महिला से कहा कि मेरे घर वापस चल। उसने इनकार किया, तो पति ने कसम खाई कि यदि तू इस रात मेरे घर नहीं गई तो तुझे तलाक है। फिर महिला पति के साथ निकली और पति को फज्र (भोर) होने से पहले अपने घर ले आई, तो उलेमा ने फरमाया कि यदि अधिकांश रात (2) वह उसी गाँव में था तो उसके'हानिस' होने का डर है और यदि अधिकांश रात गुजरने से पहले वह पति के साथ चल पड़ी, तो वह 'हानिस' नहीं होगा। एक महिला अपने पिता के घर पति के साथ थी, तो पति ने उससे कहा कि मेरे साथ चल। महिला ने इनकार किया, तो पति ने उससे कहा कि यदि तू मेरे साथ नहीं गई तो तू तलाकशुदा है।

पति निकला और महिला भी उसके पीछे निकली और पति से पहले उसके घर पहुँच गई, तो उलेमा ने फरमाया कि यदि पति के इतने देर बाद निकली कि यह उसके साथ निकलना नहीं गिना जाता है, तो पुरुष 'हानिस' हो जाएगा। एक पुरुष ने अपनी पत्नी से उसके निकलते समय कहा कि यदि तू मेरे घर वापस आई तो तू तलाकशुदा है। महिला बैठ गई और देर तक नहीं निकली, फिर निकली और फिर वापस आई, तो पति ने कहा कि मैंने तत्काल (उसी समय) नियत की थी, तो कुछ (विद्वानों) ने फरमाया कि कजा (न्यायालय) में इसकी पुष्टि नहीं होगी और कुछ ने कहा कि पुष्टि होगी और यही सही है। यह 'फतावा काजी खान' में है।

एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी को संभोग के लिए बुलाया और उसने इनकार किया, तो पति ने कहा कि ऐसा कब होगा? उसने कहा कि कल के दिन। तो पति ने कहा कि यदि तूने वह नहीं किया जो कल के दिन की मंशा है, तो तू 'तालिका' है। फिर दोनों इसे भूल गए यहाँ तक कि कल का दिन बीत गया, तो वह 'हानिस' नहीं होगा। यदि महिला से उसके पिता के घर होने की स्थिति में कहा कि आज की रात मेरे घर हाजिर नहीं हुई तो तू 'तालिका' है, फिर उसके पिता ने उसे हाजिर होने से रोका तो वह 'तालिका' हो जाएगी और यही 'मुख्तार' है। यह 'बहर-उर-राइक' में है। एक पुरुष के सामने एक महिला चादर में लिपटी हुई थी, तो उससे कहा गया कि यह लिपटी हुई महिला तेरी बीवी है, तो उससे कहा कि तू...

(1) पाइन बाग (पिछला बागीचा)। (2) आधे से अधिक।

کتاب الطلاق

روتی تھی پس شوہر نے اپنے خسر سے کہا کہ اگر تیری بیٹی اس کوٹھری سے نکل کر باہر جا کر وہاں نہ روئی تو وہ طالقہ ہو جائے گی اور اپنی کوٹھری میں جا کر رونے لگی تو فقیہ ابواللیثؒ نے فرمایا کہ اگر اس کا کوٹھری میں رونا کوئی سنتا ہو تو وہ طالقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ شوہر نے اس کو رونے سے اسی واسطے منع کیا تھا اور اگر ایسا نہ ہو تو بعد اس کے وہ اپنے رونے پر طالقہ نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

نوازل میں ہے کہ شیخ ابو جعفرؒ سے دریافت کیا گیا کہ ایک مرد نے اپنی عورت کی طلاق کی قسم کھائی اگر وہ اس دار سے نہ نکلے اور اس دار کے پہلو میں ایک کھنڈل تھا کہ اس کا راستہ شارع عام کی طرف کھلتا تھا اور مرد نے اس کھنڈل کا شارع عام کا راستہ بند کر کے اپنے دار میں ایک کھڑکی اس کھنڈل کی طرف چھوڑ دی تھی بغرض منفعت کے پھر یہ عورت اس کھڑکی سے باہر نکلی تو شیخ نے فرمایا کہ اگر یہ کھنڈل اس دار سے چھوٹا ہو تو مجھے امید ہے کہ وہ حانث نہ ہوگا یہ تاتارخانیہ میں ہے عورت سے کہا کہ اگر تو اس دار سے نکلی تو تو طالقہ ہے پھر عورت اس دار کے اندر باغ انگور میں جس کے چاروں طرف دیوار ہے داخل ہوئی پس اگر یہ باغ اس دار میں شمار ہو کہ دار کے بیان کرنے سے باغ مذکور فہم میں آجاتا ہو تو حانث نہ ہوگا اور اگر شمار نہ ہو اور نہ مفہوم ہوتا ہو تو حانث ہوگا اس واسطے کہ پہلی صورت میں باغ مذکور اسی دار میں ہے اور دوسری صورت میں نہیں ہے اور دار میں جب ہی شمار ہوگا اور جب ہی دار کے ذکر سے مفہوم ہوگا کہ جب وہ بڑا (۱) نہ ہو یا اس کا دروازہ غیر دار نہ دور کی طرف نہ ہو یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔ ایک عورت اپنے والد کے گھر کی طرف گئی جس کا گھر دوسرے گاؤں میں ہے اور اس کا شوہر اس کے پیچھے گیا اور جا کر عورت سے کہا کہ میرے گھر لوٹ چل پس اس نے انکار

کیا پس شوہر نے قسم کھائی کہ اگر تو اس رات میرے گھر نہ گئی تو تجھے طلاق ہے پس عورت شوہر کے ساتھ نکلی اور شوہر کو فجر طلوع ہونے سے پہلے اپنے گھر لے آئے تو علماء نے فرمایا کہ اگر اکثر رات (۲) وہ اسی گاؤں میں تھا تو اس کے حانث ہونے کا خوف ہے اور اگر اکثر رات گزرنے سے پہلے وہ شوہر کے ساتھ چلی آئی تو وہ حانث نہ ہوگا ایک عورت اپنے باپ کے گھر شوہر کے ساتھ تھی پس شوہر نے اس سے کہا کہ میرے ساتھ چل پس عورت نے انکار کیا پس شوہر نے اس سے کہا کہ اگر تو میرے ساتھ نہ گئی تو تو بے طلاق طالقہ ہے پس شوہر نکلا اور عورت بھی اس کے پیچھے نکلی اور شوہر سے پہلے اس کے گھر پہنچی تو علماء نے فرمایا کہ اگر شوہر سے اتنی دیر بعد نکلی کہ یہ اس کے ساتھ نکلنا نہیں شمار کیا جاتا ہے تو مرد حانث ہو جائے گا ایک مرد نے اپنی بیوی سے اس کے نکلتے وقت کہا کہ اگر تو میرے گھر واپس آئی تو تو بہ طلاق طالقہ ہے پس عورت بیٹھ گئی اور دیر تک نہ نکلی پھر نکلی پھر واپس آئی پس شوہر نے کہا کہ میں نے فی الفور نیت کی تھی تو بعض نے فرمایا کہ قضاء اس کی تصدیق نہ ہوگی اور بعض نے کہا کہ تصدیق ہوگی اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک شخص نے اپنی بیوی کو جماع کے واسطے بلایا اور اس نے انکار کیا پس شوہر نے کہا کہ ایسا کب ہوگا اس نے کہا کہ کل کے روز پس شوہر نے کہا کہ اگر تو جو مراد ہے کل کے روز نہ کی تو تو طالقہ ہے پھر دونوں اس کو بھول گئے یہاں تک کہ کل کا روز گزر گیا تو وہ حانث نہ ہوگا اگر عورت سے اس کے باپ کے گھر ہونے کی حالت میں کہا کہ آج کی رات میرے گھر حاضر نہ ہوئی تو تو طالقہ ہے پھر اس کے باپ نے اس کو حاضر ہونے سے روکا تو طالقہ ہو جائے گی اور یہی مختار ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔ ایک مرد کے سامنے ایک عورت چادر میں لپٹی ہوئی تھی پس اس سے کہا گیا کہ یہ لپٹی ہوئی عورت تیری بیوی ہے پس اس سے کہا کہ تو

(۱) پائیں باغ۔ (۲) آدمی سے زیادہ۔

(Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 ..... 220 ..... Kitab al-Talaq)

Regarding the oath of triple talaq: "None of my wives except her [is divorced]," then he swore an oath of triple talaq that "I have no wife except her," meaning if there is [another], then triple talaq is upon her. Even though this reclining woman was a stranger and not his wife, the Mashaikh (scholars) have differed on this, and the fatwa is that in judicial proceedings, talaq will befall his wife. Likewise, if he married a woman in Balkh and then she went to Tirmidh without his knowledge, and then the husband swore an oath that "If I have any wife in Tirmidh, she is divorced," then his wife will become divorced. This is written in Fatawa Qazi Khan.

A man wanted to marry a woman, and the woman's family refused to marry her to him because his second wife was present. The man then took his first wife to a graveyard and left her there. Then he told the people of the [new] woman, "Every wife of mine, except the one in the graveyard, is divorced by three talaqs." The people assumed he had no living wife, so they performed the marriage. The marriage will be valid, and he will not be a breaker of his oath (hanith). This is in Fatawa Kubra. If a person said to his wife, "If you eat my grapes tomorrow, you are divorced," and the woman sent them via another person and they reached him, then if the husband intended for them to reach him, he will not be a breaker of the oath. If he intended that the woman should bring them herself, or if there was no specific intention, he will become a breaker of the oath. This is written in Tatar-khani. It is written that a person said to his debtor, "Your wife is divorced if you do not pay my debt," and the debtor said, "Na'am" (meaning yes). He said "Na'am," and intended it as an answer, so the oath becomes binding even if there was a gap between the statement and the answer. This is in Khazanat al-Muftin. A man claimed a thousand dirhams from another, and the defendant said, "My wife is divorced if you have a thousand dirhams against me." The plaintiff said, "If you do not have my thousand dirhams, my wife is divorced." The plaintiff produced witnesses for his right, and the Qazi ruled, according to Sharia, that the thousand dirhams were owed based on the witnesses. Consequently, separation (tafriq) will be made between the defendant and his wife. This is the opinion of Imam Abu Yusuf, and one of two narrations from Imam Muhammad (RA) is this, and the fatwa is on this. Then, if the defendant later produced witnesses that "I had paid him the thousand dirhams before the plaintiff's claim," the Qazi's separation between the defendant and his wife will be void, and the plaintiff's wife will become divorced, provided that in the plaintiff's mind, the defendant owed nothing other than these thousand dirhams. And if the plaintiff

produced witnesses that the defendant had acknowledged the thousand dirhams, the Mashaikh said that the Qazi will not separate this defendant from his wife. Our Mullah said this is difficult because a matter proven by witnesses is like something proven by ocular observation, and if the Qazi had observed the defendant's acknowledgment of the thousand dirhams for the plaintiff, he would have separated the defendant from his wife. Allah knows best; this is in Fatawa Qazi Khan.

If he said to his wife, "If you curse/insult me, you are divorced," and she cursed him, she will become divorced: If he said to the woman, "If you insult me or say bad things to me, you are divorced," and she cursed him, one talaq will befall her. This is in Fatawa Kubra. It is written in Nawazir that Faqih Abu al-Laith said, "We adopt this," and this is in Tatar-khani. If the woman said, "May Allah not bless you," she will not be divorced. Likewise, if she said, "O donkey-keeper, ignorant one, fool," she will not be divorced because these are not considered insults. This is in Muhit. And if he said to the woman, "If you insult me, you are divorced," and she cursed him, she will become divorced.

तीन तलाक की कसम खाकर कि "तेरी कोई बीवी इसके सिवा न हो" तो उसने तीन तलाक की कसम खाई कि मेरी कोई बीवी इसके सिवा नहीं है, यानी अगर हो तो उस पर तीन तलाक है। हालाँकि यह लेटी हुई औरत एक अजनबी औरत थी, इसकी बीवी भी नहीं थी, तो इसमें मशाइख ने इख्तिलाफ किया है और फतवा इस बात पर है कि क़ज़ा (फैसले) में उसकी बीवी पर तलाक वाके हो जाएगी। और इसी तरह अगर बल्ख में एक औरत से निकाह किया फिर यह औरत बिना उसके इल्म के तरमुज़ चली गई, फिर औरत के शौहर ने कसम खाई कि अगर तरमुज़ में इसकी कोई बीवी हो तो वह तालिक़ा (तलाकशुदा) है, तो उसकी बीवी तालिक़ा हो जाएगी, यह फतावा काज़ी खान में लिखा है।

एक मर्द ने चाहा कि एक औरत से निकाह करे और औरत के लोगों ने उस मर्द के साथ निकाह करने से इनकार कर दिया, इसलिए कि उसकी दूसरी बीवी मौजूद थी। फिर यह मर्द अपनी पहली बीवी को अपने साथ मक़बरे (कब्रिस्तान) में ले जाकर भुला आया, फिर उस औरत के लोगों से कहा कि "मेरी हर बीवी सिवाय उसके जो मक़बरे में है, तीन तलाक से तालिक़ा है", तो उन लोगों ने गुमान किया कि उसकी कोई बीवी जिंदा नहीं है, तो उसके साथ निकाह कर दिया, तो निकाह सही होगा और वह 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) भी नहीं होगा। यह फतावा कुबरा में है। अगर एक शख्स ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तूने कल के रोज़ मेरा अंगूर खा लिया तो तालिक़ा है, फिर औरत ने दूसरे आदमी के हाथ भेज कर पहुँचा दिया, तो अगर शौहर ने अपने पास पहुँच जाने की नियत की हो तो 'हानिस' नहीं होगा, और अगर यह नियत की हो कि औरत खुद लाए या कुछ नियत न हो तो 'हानिस' हो जाएगा। यह तातारखानी में लिखा है कि एक शख्स ने अपने कर्जदार से कहा कि तेरी बीवी पर तलाक है अगर तूने मेरा कर्ज़ अदा न किया, फिर कर्जदार ने कहा कि 'नअम' (यानी हाँ), उसने कहा कि 'नअम' यानी हाँ, और उसके जवाब का क़सद (इरादा) किया तो कसम लाज़िम होगी, अगरचे क़ौल उसके जवाब के दरमियान इनकितआ (विच्छेद) पाया गया है। यह ख़ज़ाना-ए-मुफ़्ती में है। एक मर्द ने दूसरे पर हज़ार दिरहम का दावा किया, फिर मुदआ-अलैह (प्रतिवादी) ने कहा कि "मेरी बीवी तालिक़ा है अगर तेरे मुझ पर हज़ार दिरहम हों", फिर मुदई (वादी) ने कहा कि "अगर तेरे ऊपर मेरे हज़ार दिरहम न हों तो मेरी बीवी तालिक़ा है", फिर मुदई ने अपने हक़ पर गवाह कायम किए और काज़ी ने शरा के मुताबिक उसके गवाहों पर हज़ार दिरहम होने का हुक्म दे दिया, तो मुदआ-अलैह और उसकी बीवी के दरमियान तफ़रीक़ (जुदाई) कर दी जाएगी और यह क़ौल इमाम अबू यूसुफ का

है और इमाम मुहम्मद (रह.) से दो रिवायतों में से एक रिवायत यह है और इसी पर फतवा है। फिर अगर मुदआ-अलैह ने इसके बाद गवाह कायम किए कि "मैंने मुदई मज़कूर के दावे से पहले उसको हज़ार दिरहम अदा कर दिए हैं", तो मुदआ-अलैह और उसकी बीवी के दरमियान काज़ी का तफ़रीक़ करना बातिल हो जाएगा और मुदई की बीवी तालिक़ा हो जाएगी, बशर्ते कि मुदई के ज़अम (धारणा) में यह हो कि मुदआ-अलैह पर इन हज़ार दिरहमों के सिवा इसके और कुछ न थे। और अगर मुदई ने इस अमर के गवाह कायम किए कि मुदआ-अलैह ने हज़ार दिरहम का इकरार किया है, तो मशाइख ने फरमाया कि काज़ी इस मुदआ-अलैह और उसकी बीवी के दरमियान तफ़रीक़ नहीं करेगा। और हमारे मौला ने फरमाया कि यह मुश्किल है, इसलिए कि जो अमर गवाहों से साबित हो वह आँखों के मुशाहिदे से साबित होने के जैसा है, और काज़ी आँखों से मुदआ-अलैह का हज़ार दिरहम का इकरार मुदई के लिए मुआएना करता तो मुदआ-अलैह और उसकी बीवी के दरमियान तफ़रीक़ करता। वल्लाहु आलम, यह फतावा काज़ी खान में है।

अगर औरत से कहा कि अगर तूने मुझे शतम (गाली) दिया तो तू तालिक़ा है, फिर औरत ने उस पर लानत की तो तालिक़ा हो जाएगी: अगर औरत से कहा कि अगर तूने मुझे गाली दी, बुरी बातें कहीं तो तू तालिक़ा है, फिर औरत ने उस पर लानत की तो एक तलाक वाके होगी, यह फतावा कुबरा में है और नवाज़िल में लिखा है कि फकीह अबुल लैस ने फरमाया कि हम इसी को लेते हैं, यह तातारखानी में है। और अगर औरत ने कहा कि अल्लाह तआला तुझ में बरकत न दे तो तालिक़ा न होगी। और इसी तरह अगर कहा कि "ऐ गधे वाले, जाहिल, बेवकूफ" तो तालिक़ा न होगी इसलिए कि यह गाली नहीं है, यह मुहीत में है। और अगर औरत से कहा कि अगर तूने मुझे शतम किया तो तू तालिक़ा है, फिर औरत ने उस पर लानत की तो तालिक़ा हो जाएगी।

تین طلاق کی قسم کھا کر تیری کوئی بیوی اس کے سوائے نہ ہو پس اس نے تین طلاق کی قسم کھائی کہ میری کوئی بیوی سوائے اس کے نہیں ہے یعنی اگر ہو تو اس پر تین طلاق ہیں حالانکہ یہ لیٹی ہوئی عورت ایک اجنبیہ عورت بھی اس کی بیوی نہ تھی تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور فتویٰ اس امر پر ہے کہ قضاء اس کی بیوی پر طلاق واقع ہوگی اور اسی طرح اگر بلخ میں ایک عورت سے نکاح کیا پھر یہ عورت بغیر اس کے علم کے ترند کو چلی گئی پھر عورت کے شوہر نے قسم کھائی کہ اگر ترند میں اس کی کوئی بیوی ہو تو وہ طالقہ ہے تو اس کی بیوی طالقہ ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک مرد نے چاہا کہ ایک عورت سے نکاح کرے اور عورت کے لوگوں نے اس مرد کے ساتھ نکاح کرنے سے انکار کیا اس واسطے کہ اس کی دوسری بیوی موجود تھی پھر یہ مرد اپنی پہلی بیوی کو اپنے ساتھ مقبرہ میں لے جا کر بھلا آیا پھر اس عورت کے لوگوں سے کہا کہ میری ہر بیوی سوائے اس کے جو مقبرہ میں ہے بسہ طلاق طالقہ ہے پس ان لوگوں نے گمان کیا کہ اس کی کوئی بیوی زندہ نہیں ہے پس اس کے ساتھ نکاح کر دیا تو نکاح صحیح ہوگا اور وہ حانث بھی نہ ہوگا۔ یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔ اگر ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو کل کے روز میرا انگور کھا لے تو طالقہ ہے پس عورت نے دوسرے آدمی کے ہاتھ بھیج کر پہنچا دیا پس اگر شوہر نے اپنے پاس پہنچ جانے کی نیت کی ہو تو حانث نہ ہوگا اور اگر یہ نیت کی ہو کہ عورت خود لائے یا کچھ نیت نہ ہو تو حانث ہو جائے گا یہ تاتار خانی میں لکھا ہے کہ ایک شخص نے اپنے قرضدار سے کہا کہ تیری بیوی پر طلاق ہے اگر تو نے میرا قرضہ ادا نہ کیا پس قرضدار نے کہا کہ نعم یعنی ہاں اس نے کہا کہ نعم یعنی ہاں اور اس کے جواب کا قصد کیا تو قسم لازم ہوگی اگر

چہ قول اس کے جواب کے درمیان انقطاع پایا گیا ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے ایک مرد نے دوسرے پر ہزار درہم کا دعویٰ کیا پس مدعاعلیہ نے کہا کہ میری بیوی طالقہ ہے اگر تیرے مجھ پر ہزار درہم ہوں پس مدعی نے کہا کہ اگر تیرے اوپر میرے ہزار درہم نہ ہوں تو میری بیوی طالقہ ہے پھر مدعی نے اپنے حق پر گواہ قائم کئے اور قاضی نے موافق شرع اس کے گواہوں پر ہزار درہم ہونے کا حکم دے دیا تو مدعاعلیہ اور اس کی بیوی کے درمیان تفریق کر دی جائے گی اور یہ قول امام ابو یوسف کا ہے اور امام محمدؒ سے دو روایتوں میں سے ایک روایت یہ ہے اور اسی پر فتویٰ ہے پھر اگر مدعاعلیہ نے اس کے بعد گواہ قائم کئے کہ میں نے مدعی مذکور کے دعویٰ سے پہلے اس کو ہزار درہم ادا کر دیے ہیں تو مدعاعلیہ اور اس کی بیوی کے درمیان قاضی کا تفریق کرنا باطل ہو جائے گا اور مدعی کی بیوی طالقہ ہو جائے گی بشرطیکہ مدعی کے زعم میں یہ ہو کہ مدعاعلیہ پر ان ہزار درہموں کے سوائے اس کے اور کچھ نہ تھے اور اگر مدعی نے اس امر کے گواہ قائم کئے کہ مدعاعلیہ نے ہزار درہم کا اقرار کیا ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ قاضی اس مدعاعلیہ واس کی بیوی کے درمیان تفریق نہیں کرے گا اور ہمارے مولا نے فرمایا کہ یہ مشکل ہے اس واسطے کہ جوامر گواہوں سے ثابت ہو وہ مثل آنکھوں کے مشاہدہ سے ثابت ہونے کے ہے اور قاضی آنکھوں سے مدعاعلیہ کا ہزار درہم کا اقرار مدعی کے لئے معائنہ کرتا تو مدعاعلیہ واس کی بیوی کے درمیان تفریق کرتا واللہ اعلم یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ اگر تو نے مجھے شتم کیا تو تو طالقہ ہے پس عورت نے اس پر لعنت کی تو طالقہ ہو جائے گی: اگر عورت سے کہا کہ اگر تو نے مجھے گالی کی بری باتیں کہیں تو تو طالقہ ہے پس عورت نے اس پر لعنت کی تو ایک طلاق واقع ہوگی یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور نوازل میں لکھا ہے کہ فقیہ ابواللیث نے فرمایا کہ ہم اسی کو لیتے ہیں یہ تاتار خانی میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ اللہ تعالیٰ تجھ میں برکت نہ دے تو طالقہ نہ ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ

اے گدھے والے جاہل والے بیوقوف تو طالقہ نہ ہوگی اس واسطے کہ یہ گالی نہیں یہ محیط میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اگر تو نے مجھے شتم کیا تو تو طالقہ ہے پس عورت نے اس پر لعنت کی تو طالقہ ہو جائے گی

Book of Divorce

Then she will be 'taliqa' (divorced). This is mentioned in 'Zahiriya'. If someone says to a woman, "If you swore at my mother or mentioned her along with a curse, then you are divorced." Then he says to the woman, "Your mother was [offered] Salam Alaykum." The woman replies, "No, [she is not], but your mother [is bad]." If this oath was in Balkh or another city where they say "Salam Alaykum" to beggars or those who ask, then the divorce will fall on the woman. In cities like Transoxiana, where this phrase is not considered an insult or a bad reference, then such words will not make the person 'hanith' (oath-breaker). A dispute occurred between a husband and wife regarding the husband's sister. The husband said to the wife, "If you curse my sister in front of me, you are divorced." One day, he arrived and saw his wife arguing with his sister and cursing her. The husband heard her cursing his sister, and the wife was looking at her husband; she will be divorced because she cursed her in front of the husband. This is in 'Fatawa Kubra'. A man said, "If I curse anyone, my wife is divorced." Then he cursed a man, and his wife will be divorced. A man said to his wife, "If I accuse you of 'Qadhf' (false accusation of adultery), you are divorced." Then he called her, "O daughter of a prostitute," she will be divorced because, by custom, this is counted as 'Qadhf' of that woman, even though in reality, it is 'Qadhf' of her mother. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

It is narrated from Imam Abu Hanifa (RA) that a Muslim is not 'safla' (vile/lowly), and a 'safla' is indeed a disbeliever:

If he said, "If you accused me of 'Qadhf', you are divorced," and the woman said to the man, "O son of a prostitute," the divorce will not fall. A jurist said, however, in our time (this is in 'Tatar-Khaniya'), the man's wife called him 'safla'. The man said, "If I am 'safla', you are divorced." The man's intention here is 'ta'liq' (conditional), meaning "if it is like this, then it is like this," and he did not intend to retaliate for what she said. So, if he is not 'safla', she will not be divorced. The scholars have discussed the meaning of 'safla', and it is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that a Muslim is not 'safla', and 'safla' is a disbeliever, and the fatwa is based on this; this is in 'Fatawa Kubra'. It is also narrated from Imam Abu Yusuf that 'safla' is a person who does not exercise moderation in his speech and does not care about what is said to him, and the fatwa is based on this; this is in 'Tahnis wa Mazaid'. A woman called her husband 'Kashkhan', and the man said, "If I am 'Kashkhan', you are divorced," intending a condition. Sheikh Abu Asma Marwazi said that 'Kashkhan' is called that when someone tries to harm his woman with evil intent, and he does not care. If he

punished the woman, he is not a 'Kashkhan'. A woman called her husband 'Baghak' or 'Qaltaban', and he said, "If I am 'Baghak' or 'Qaltaban', you are divorced." If the husband intended this as a retaliation for the woman's speech, which in Persian—and likewise, according to the translator, it will happen in our language too.

(Notes): 1) This is a fatwa because Allah says: "Man yarghabu 'an millati Ibrahima illa man safaha nafsahu," meaning whoever turns away from the true religion is the 'safih' (foolish/lowly). So, a believer will not be 'safih'. But the difficulty is how to know if this person is a believer, because faith is in words. Yes, outwardly he is a Muslim. The answer is: first, he did not turn away from the true religion, so he did not become a 'safih'. Second, the reality is known only to the Almighty (Allah), so even then, the divorce will not fall. 2) The translator said: 'Qaltaban' and 'Qaltaban' are one and the same, and 'Qaltaban' is Persian. And Allah knows best. (1) Because of this, the divorce will not fall. (2) Meaning the lie has become the truth.

तो वह 'तालिक़ा' (तलाकशुदा) हो जाएगी। यह 'जहीरिया' में है। औरत से कहा कि अगर तूने मेरी माँ को कसम (गाली) दी या उसके साथ उसका जिक्र किया तो तू 'तालिक़ा' है। फिर औरत से कहा कि तेरी माँ 'सलाम अलैकुम' थी, तो औरत ने कहा कि नहीं, बल्कि तेरी माँ (बुरी है)। तो अगर यह कसम बल्ख में या ऐसे शहर में थी जहाँ सवाल करने वालों या मांगने वालों को 'सलाम अलैकुम' कहते हैं, तो औरत पर तलाक पड़ जाएगी। और मावरा-उन-नहर वगैरह के शहरों में जहाँ इस लफ्ज को गाली नहीं समझते और न ही उसे बुराई के साथ याद करते हैं, वहाँ ऐसे लफ्ज से 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा। मर्द और औरत के दरमियान मर्द की बहन के बारे में कुछ झगड़ा हुआ, तो शौहर ने औरत से कहा कि अगर तूने मेरी बहन को मेरे सामने गाली दी तो तू तलाकशुदा है। फिर एक दिन आया तो देखा कि उसकी बीवी उसकी बहन से झगड़ रही है और उसे गाली दे रही है। तो शौहर ने गाली सुनी कि उसने शौहर की बहन को गाली दी और औरत अपने शौहर को देख रही थी, तो वह तलाकशुदा हो जाएगी, इसलिए कि शौहर के सामने उसने गाली दी है। यह 'फतावा कुबरा' में है। एक मर्द ने कहा कि अगर मैंने किसी को गाली दी तो मेरी बीवी तलाकशुदा है। फिर उसने एक मर्द को गाली दी तो उसकी बीवी तलाकशुदा हो जाएगी। एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि अगर मैंने तुझे 'कज़्फ़' (व्यभिचार का आरोप) किया तो तू तलाकशुदा है। फिर उससे कहा कि ऐ छिनाल की बच्ची, तो वह तलाकशुदा हो जाएगी, इसलिए कि 'उर्फ (रिवाज) में इसे उसी औरत का 'कज़्फ़' करना शुमार करते हैं, अगरचे हकीकत में यह उसकी माँ का 'कज़्फ़' करना होता है। यह 'फतावा काजी खान' में है।

इमाम अबू हनीफा (रह.) से मरवी है कि मुसलमान 'सफला' (नीच) नहीं होता और 'सफला' काफिर ही होता है:

अगर बोला कि तूने मुझे 'कज़्फ़' किया तो तू तलाकशुदा है। तो औरत ने मर्द से कहा कि ऐ छिनाल के बच्चे, तो तलाक नहीं पड़ेगी। और फकीह ने फरमाया कि लेकिन हमारे जमाने में, यह 'तातारखानिया' में है, मर्द को उसकी बीवी ने कहा कि ऐ 'सफला'। तो मर्द ने कहा कि अगर मैं 'सफला' हूँ तो तू तलाकशुदा है। इससे मर्द की मुराद 'तअ्लीक' (शर्त लगाना) है, यानी अगर ऐसा हुआ तो ऐसा है, और उसके कहने का बदला देना नीयत में न था। तो अगर वह 'सफला' न हो तो तलाक नहीं होगी। और मशाइख ने 'सफला' के मायने में गुफ्तगू की है और इमाम अबू यूसुफ (रह.) से मरवी है कि मुसलमान 'सफला' नहीं होता और 'सफला' काफिर ही होता है और इसी पर फतवा

है, यह 'फतावा कुबरा' में है। और इमाम अबू यूसुफ (रह.) से मरवी है कि 'सफला' वह आदमी है जो अपने कौल (बात) में कुछ मुबालगा न करे और जो उसको कहा जाए उसकी भी कुछ परवाह न करे और इसी पर फतवा है, यह 'तहनीस व मजीद' में है। औरत ने मर्द को कहा कि ऐ 'कशखान', तो मर्द ने कहा कि अगर मैं 'कशखान' हूँ तो तू तलाकशुदा है और 'तअ्लीक' की नीयत की। तो शेख अबू असमा मरवी ने फरमाया कि 'कशखान' उसे कहते हैं कि किसी ने उसकी औरत की तरफ बुराई के साथ हाथ बढ़ाया और उसने कुछ परवाह न की। और अगर उसने औरत को सजा दी तो वह 'कशखान' नहीं है। औरत ने अपने मर्द को कहा कि ऐ 'बगाक' या ऐ 'क़लतबान', तो उसने कहा कि अगर मैं 'बगाक' हूँ या अगर मैं 'क़लतबान' हूँ तो तू तलाकशुदा है। तो अगर शौहर ने उससे औरत की गुफ्तगू का बदला देने की नीयत की हो, जिसे फारसी में और ऐसा ही मुतरजिम (अनुवादक) के नजदीक हमारी जबान में भी वाके होगा।

(नोट्स): 1) फतवा है क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया: "मन यरगबु अन मिल्लते इब्राहिमा इल्ला मन सफ़हा नफसहू", यानी जो कोई दीन-ए-हक़ से मुनहरिफ (दूर) हो, वही 'सफीह' (मूर्ख/नीच) है, तो ईमानदार सफीह न होगा। लेकिन मुश्किल यह है कि कैसे मालूम हुआ कि यह शख्स ईमानदार है, क्योंकि ईमान तो कौल (कथनी) में होता है, हाँ बजाहिर मुसलमान है। जवाब यह है कि अव्वल तो उसने दीन-ए-हक़ से मुंह नहीं मोड़ा, तो 'सफीह' न हुआ। और दूसरे यह कि हकीकत सिवाए 'मुतआली' (अल्लाह) के किसी को मालूम नहीं, तो भी तलाक नहीं पड़ेगी। 2) मुतरजिम (अनुवादक) ने कहा: 'क़लतबान' और 'क़लतबान' एक ही हैं और 'क़लतबान' फारसी है। और तकिया दस्त अल्लाह आलम। (1) इस बिना पर तलाक नहीं पड़ेगी। (2) यानी झूठ-सच हो चुका है।

کتاب الطلاق

تو طالقہ ہو جائے گی یہ ظہیریہ میں ہے عورت سے کہا کہ اگر تو نے میری ماں کو قسم کیا یا دی کے ساتھ اس کا ذکر کیا تو تو طالقہ ہے پھر عورت سے کہا کہ تیری ماں سلام علیک تھی پس عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ تیری ماں پس اگر یہ قسم بلخ میں یا اور ایسے شہر میں تھی جہاں سوال کرنے والے مانگنے والے کو سلام علیک کہتے ہیں تو عورت پر طلاق پڑ جائے گی اور شہر ہائے ماوراء النہر وغیرہ جن میں اس لفظ کو شتم نہیں سمجھتے اور نہ بدی سے یاد کرتا جاتے ہیں وہاں ایسے لفظ سے حانث نہ ہوگا عورت و مرد کے درمیان مرد کی بہن کی بابت کچھ جھگڑا ہوا پس شوہر نے عورت سے کہا کہ اگر تو نے میری بہن کو میرے سامنے گالی دی تو تو بہ طالقہ ہے پھر ایک روز آیا تو دیکھا کہ اس کی بیوی اس کی بہن سے جھگڑتی اور اس کو گالی دیتی ہے پس شوہر نے اس کی گالی سنی کہ اس نے شوہر کی بہن کو دی اور عورت اپنے شوہر کو دیکھتی تھی تو طالقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ شوہر کے سامنے اس کو گالی دی ہے یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔ ایک مرد نے کہا کہ اگر میں نے کسی کو گالی دی تو میری بیوی طالقہ ہے پھر اس نے ایک مرد سے گالی دی تو اس کی بیوی طالقہ ہو جائے گی ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں نے تجھ کو قذف کیا یعنی زنا کی تہمت لگائی تو تو طالقہ ہے پھر اس کو کہا کہ اے چھنال کی بچی تو طالقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ عرف میں اس کو اسی عورت کا قذف کرنا شمار کرتے ہیں اگرچہ در حقیقت یہ اس کی ماں کا قذف کرنا ہوتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ سے مروی ہے کہ مسلمان سفلہ نہیں ہوتا ہے اور سفلہ کافر ہی ہوتا ہے:

اگر بولا کہ تو نے مجھے قذف کیا تو تو طالقہ ہے پس عورت نے مرد کو کہا کہ اے چھنال کے بچے تو طلاق نہ پڑے گی اور فقیہ نے فرمایا کہ لیکن ہمارے زمانہ میں یہ تاتارخانیہ میں ہے مرد کو اس کی بیوی نے کہا کہ اے سفلہ پس مرد نے کہا کہ اگر میں سفلہ ہوں تو تو طالقہ ہے اس سے مرد کی مراد تعلیق ہے یعنی اگر ایسا ہوا تو ایسا ہے اور اس کے کہنے کا بدلہ دینا نیت میں نہ تھا تو اگر وہ سفلہ نہ ہو تو طالقہ نہ ہوگی اور مشائخ نے سفلہ کے معنی میں گفتگو کی ہے اور امام ابو یوسف سے مروی ہے کہ مسلمان سفلہ نہیں ہوتا ہے اور سفلہ کافر ہی ہوتا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور امام ابو یوسف سے مروی ہے کہ سفلہ وہ آدمی ہے کہ اپنے قول میں کچھ مبالغہ نہ کرے اور جو اس کو کہا جائے اس کی بھی کچھ پروا نہ کرے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ تحنیس و مزید میں ہے عورت نے مرد کو کہا کہ اے کشخان پس مرد نے کہا کہ اگر میں کشخان ہوں تو تو طالقہ ہے اور تعلیق کی نیت کی تو شیخ ابو عصمہ مردوی نے فرمایا کہ کشخان اس کو کہتے ہیں کہ یہ سننے کے کسی نے اس کی عورت کی طرف بدی کے ساتھ دست درازی کی اور پھر کچھ پروا نہ کرے اور اگر اس نے عورت کو سزا دی تو کشخان نہیں ہے عورت نے اپنے مرد کو کہا کہ اے بغاک یا اے قلتبان تلپس کہا کہ اگر میں بغاک ہوں یا اگر میں قلتبان ہوں تو تو بہ طالقہ ہے پس اگر شوہر نے اس سے عورت کی گفتگو کے بدلے دینے کی نیت کی ہو کہ جس کو فارسی میں اور ایسا ہی مترجم کے نزدیک ہماری زبان میں بھی واقع ہوگی۔

۱) فتویٰ ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا من یرغب عن ملۃ ابراھیم الا من سفہ نفسہ یعنی جو کوئی دین حق سے منحرف ہو وہی سفیہ ہے تو ایماندار سفینہ نہ ہوگا لیکن اشکال یہ ہے کہ کیونکر معلوم ہوا کہ یہ شخص ایماندار ہے کیونکہ ایمان تو قول میں ہوتا ہے ہاں بظاہر مسلمان ہے جواب یہ ہے کہ اول تو اس نے دین حق سے منہ نہیں موڑا پس سفیہ نہ ہوا اور دوم یہ کہ حقیقت سوائے متعالی

کے معلوم نہیں تو بھی طلاق نہ پڑے گی قائم ہے۔ ۲) قال المترجم: القلتبان والقلتبان واحد وقلتبان فارسی اور تکیہ دانہ علم۔ (۱) بنا بریں طلاق نہ پڑے گی۔ (۲) یعنی جھوٹ سچ ہو چکا ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2 ..... Kitab-ut-Talaq (Book of Divorce) If one says "Khashm randan" (to drive away with anger), then divorce will take place immediately, regardless of whether the husband is as the wife described or not. And if the husband intended a suspension of divorce (Ta'liq), then divorce will not occur until the husband is as described. Some scholars have interpreted this as 'Mukafat' (retaliation/compensation), and some have interpreted it as 'Ta'liq' (suspension). Some have said that if it was said in a state of anger, it will be interpreted as 'Mukafat', as this is the apparent meaning; if said in a state other than anger, it will be interpreted as 'Ta'liq', as that is the apparent meaning. If a wife says to her husband, "You are a Qartaban (pimp/cuckold)," and the husband replies, "If you knew that I am a Qartaban, then you are divorced," it will not be effective until she says, "I knew that you are a Qartaban." This is found in *Fatawa-e-Kubra*.

If I am a "Kosa" (beardless) then divorce takes place; in our custom, a Kosa is one whose beard does not grow: If a wife said to her husband, "O Koji," and he said, "If I am a Kosa, you are divorced," and he intended a suspension, then the preferred view is that if his beard is sparse and non-connected, she will be divorced; otherwise not, because this is what is known as a 'Kosa' in custom. This is in *Muheet-e-Sarsi*. There is a difference of opinion regarding the interpretation of 'Kosa', and the most correct view is that if his beard is sparse, he is a 'Koji'; this is in *Khulasa-e-Wajeed Kardari*. *Waqal al-Muharjam*: In our custom, it is famous that a 'Kosa' is one whose beard does not grow. *Wal-amr ala al-urf fa-afah*. Mualla narrated from Imam Abu Yusuf that if he said to his wife, "If you are not lower than me in 'Hasab' (lineage/status), then you are divorced," this is based on 'Hasab'. *Waqal al-Muharjam*: In our language, there is a reflection (doubt), yes, if it is said, "If you are not lower than me," it is possible that it is based on 'Hasab'. Allah Ta'ala knows best. Thus, if the man is of higher status than the wife, he will not be a breaker of the oath, and if the woman is of higher status, she will be divorced. If the matter is ambiguous, the husband's word will be accepted on oath that he is of higher status than her; this is in *Muheet-e-Sarsi*. If he said to his wife, "If you abuse me, you are divorced," and the wife said to her young child (from this husband), "O bastard (Bala-e-bacha)," it will be examined whether she said this word out of disgust for the child; if so, divorce will not occur. If she said it out of disgust for the child's father, divorce will occur. This is in *Muheet*. If a woman said to her child, "O bastard (Bala-e-bazada)," and the husband said, "If he is a bastard, then you are divorced," there are three possibilities: he intended to retaliate, he had no intention, or he intended a suspension. If it is the first or second,

the ruling passed immediately (divorce occurs). If the third, divorce will not occur in court because the condition was not fulfilled. If the woman knows the child is born of adultery, divorce will occur, as the condition has been met, and there is no room for her to stay with that man because she has become divorced. This is in *Tamnees*. If she said such a word because she disliked a certain behavior of the child, divorce will not occur. This is in *Muheet-e-Sarsi*. I (the author) say: This sentence is not appropriate for me in this place.

 'ख़शम रान्दन' कहते हैं तो कहते ही तलाक वाके(घटित) हो जाएगी, ख्वाह शौहर ऐसा हो जैसा औरत ने कहा है या न हो। और अगर शौहर ने उससे तलाक की तालीक़ (शर्त) की नीयत की हो तो जब तक शौहर ऐसा न होगा तलाक वाके न होगी। और बाज़ मशायख ने इसको 'मुकाफात' यानी बदला देने पर महमूल (लागू) किया है और बाज़ ने इसको 'तालीक़' पर महमूल किया है और बाज़ ने फरमाया कि अगर हालत-ए-ग़ज़ब (गुस्से) में उसने कहा तो 'मुकाफात' पर महमूल होगा क्योंकि यही ज़ाहिर है और अगर गैर-हालत-ए-गुस्सा में कहा तो 'तालीक़' पर महमूल होगा क्योंकि यही ज़ाहिर है। और अगर औरत ने मर्द को कहा कि तू 'क़ुरतबान' (दलाल) है, पस शौहर ने कहा अगर तूने जाना कि मैं 'क़ुरतबान' हूँ तो तू ब-तलाक तालिका है, तो तालिका न होगी जब तक यह न कहे कि मैंने जाना कि तू 'क़ुरतबान' है, तो यह 'फतावा-ए-कुबरा' में है।

अगर मैं "कोसा" (दाढ़ी न निकलने वाला) हूँ तो तालिका है और हमारे उर्फ(रीति-रिवाज़) में कोसा वह है जिसकी दाढ़ी न निकले: औरत ने खावंद को कहा कि ऐ 'कोज', पस उसने कहा कि अगर मैं 'कोसा' हूँ तो तालिका है और उससे तालीक़ की नीयत की, तो मुख्तार यह है कि अगर उसकी दाढ़ी खफ़ीफ (हल्की) गैर-मुत्तसिल (छितरी हुई) हो तो तालिका होगी वरना नहीं, क्योंकि इसी को उर्फ में 'कोसा' कहते हैं, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। और 'कोसा' की तफ़सीर में इख्तिलाफ है और असह (सही) यह है कि अगर उसकी दाढ़ी खफ़ीफ हो तो वह 'कोज' है, यह 'खुलासा-ए-वजीद करदरी' में है। 'वकाल अल-मुहरजम' हमारे उर्फ में मशहूर यह है कि 'कोसा' वह है जिसकी दाढ़ी न निकले 'वल-अम्र अला अल-उर्फ फ-अफ़ह'। मुअल्ला ने इमाम अबू यूसुफ से रिवायत की कि अगर अपनी बीवी से कहा कि अगर तू मुझसे 'अस्फ़ल' यानी नीची न हो तो तालिका है, यह 'हसब' (वंश/दर्जा) पर है। 'वकाल अल-मुहरजम' हमारी ज़बान में तअम्मुल है, हाँ अगर यूँ कहा जाए कि अगर तू मुझसे घट कर न हो तो मुहतमल है कि 'हसब' पर करार दिया जाए, वल्लाहु तआला आलम। पस अगर मर्द ब-निसबत औरत के'हसब' में बढ़कर हो तो 'हानिस' न होगा और अगर औरत बढ़कर होगी तो तालिका हो जाएगी और अगर अमर मुश्तबा हो तो कसम से शौहर का कौल कबूल होगा कि मैं इससे 'हसब' में बढ़कर हूँ, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। और अगर औरत से कहा कि अगर तूने मुझे शतम (गाली) दी तो तालिका है, पस औरत ने अपने सगीर (छोटे) बच्चा को जो इस खावंद से है, कहा कि ऐ 'बला-ए-बच्चा', तो देखा जाएगा कि अगर औरत ने यह लफ़्ज़ बच्चा से कराहत करके कहा है तो तालिका न होगी और अगर बच्चे के वालिद से कराहत करके कहा है तो तालिका हो जाएगी, यह

'मुहीत' में है। एक औरत ने अपने बच्चा को कहा कि ऐ 'बला-ए-बज़ादा', पस शौहर ने कहा कि अगर वह 'बला-ए-बज़ादा' है तो त-ब-तलाक तालिका है, तो इसमें तीन सूरतें हैं। यानी शौहर ने उसके कलाम का बदला देने का इरादा किया या कुछ नीयत न की या तालीक़ की नीयत की, पस अगर वह अव्वल हो या सानी हो तो उसका हुक्म गुज़रा, यानी फ़ौरन तलाक वाके हो जाएगी। और अगर तीसरी सूरत हो तो क़ज़ा तालिका न होगी क्योंकि शर्त न पाई गई और अगर औरत जानती हो कि यह ज़िना की पैदाइश है तो उस पर तलाक वाके हो जाएगी, क्योंकि यह उसके हक़ में तहक़्क़ुक-ए-शर्त हो गया और उसको फिर उस मर्द के साथ रहने की गुंजाइश नहीं है क्योंकि वह मुतल्लका-ब-तलाक हो गई, यह 'तमनीस' में है। और अगर औरत ने ऐसा लफ़्ज़ इस वजह से कहा कि 'तिफ़्ल-ए-मज़कूर' की कोई बात उसको बुरी मालूम हुई है तो तलाक वाके न होगी, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है, क़ुल्त: यह जुमला इस मुक़ाम पर मुझे मौक़े से नहीं है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ ..... کتاب الطلاق خشم راندن کہتے ہیں تو کہتے ہی طلاق واقع ہو جائے گی خواہ شوہر ایسا ہو جیسا عورت نے کہا ہے یا نہ ہو اور اگر شوہر نے اس سے تعلیق طلاق کی نیت کی ہو تو تب تک شوہر ایسا نہ ہوگا طلاق واقع نہ ہوگی اور بعضائے مشائخ نے اس کو مکافات یعنی بدلہ دینے پر محمول (۱) کیا ہے اور بعض نے اس کو تعلیق پر محمول کیا ہے اور بعض نے فرمایا کہ اگر حالت غضب میں اس نے کہا تو مکافات پر محمول ہوگا اس واسطے کہ یہی ظاہر ہے اور اگر غیر حالت غصہ میں کہا تو تعلیق پر محمول ہوگا اس واسطے کہ یہی ظاہر ہے اور اگر عورت نے مرد کو کہا کہ تو قرطبان ہے پس شوہر نے کہا اگر تو نے جانا کہ میں قرطبان ہوں تو تو بہ طلاق طالقہ ہے تو طالقہ نہ ہوگی جب تک یہ نہ کہے کہ میں نے جانا کہ تو قرطبان ہے تو یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔

اگر میں "کوسہ" ہوں تو طالقہ ہے اور ہمارے عرف میں کوسہ وہ ہے جس کی داڑھی نہ نکلے: عورت نے خاوند کو کہا کہ اے کوج پس اس نے کہا کہ اگر میں کوسہ (۲) ہوں تو طالقہ ہے اور اس سے تعلیق کی نیت کی تو مختار یہ ہے کہ اگر اس کی داڑھی خفیف غیر متصل (۳) ہو تو طالقہ ہوگی ورنہ نہیں اس واسطے کہ اسی کو عرف میں کوسہ کہتے ہیں یہ محیط سرسی میں ہے اور کوسہ کے تفسیر میں اختلاف ہے اور اصح یہ ہے کہ اگر اس کی داڑھی خفیف ہو تو وہ کوج ہے یہ خلاصہ و جیذ کر دری میں ہے وقال المحر جم ہمارے عرف میں مشہور یہ ہے کہ کوسہ وہ ہے جس کی داڑھی نہ نکلے والا مر علی العرف فافہ ۔ معلیٰ نے امام ابو یوسف سے روایت کی کہ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو مجھ سے اسفل یعنی نیچی نہ ہو تو طالقہ ہے یہ حسب پر ہے وقال المحر جم ہماری زبان میں تامل ہے ہاں اگر یوں کہا جائے کہ اگر تو مجھ سے گھٹ کے نہ ہو تو محتمل ہے کہ حسب پر قرار دیا جائے واللہ تعالیٰ اعلم۔ پس اگر مرد بہ نسبت عورت کے حسب میں

بڑھ کر ہو تو حانث نہ ہوگا اور اگر عورت بڑھ کر ہو گی تو طالقہ ہو جائے گی اور اگر امر مشتبہ ہو تو قسم سے شوہر کا قول قبول ہوگا کہ میں اس سے حسب میں بڑھ کر ہوں یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اگر تو نے مجھے شتم کیا تو طالقہ ہے پس عورت نے اپنے صغیر بچہ کو جو اس خاوند سے ہے کہا کہ اے بلا بچہ تو دیکھا جائے گا کہ اگر عورت نے یہ لفظ بچہ سے کراہت کر کے کہا ہے تو طالقہ نہ ہوگی اور اگر بچے کے والد سے کراہت کر کے کہا ہے تو طالقہ ہو جائے گی یہ محیط میں ہے ایک عورت نے اپنے بچہ کو کہا کہ اے بلا بہ زادہ پس شوہر نے کہا کہ اگر وہ بلا بہ زادہ ہے تو توبہ طلاق طالقہ ہے تو اس میں تین صورتیں ہیں یعنی شوہر نے اس کے کلام کا بدلہ دینے کا ارادہ کیا یا کچھ نیت نہ کی یا تعلیق کی نیت کی پس اگر وہ اول ہو یا ثانی ہو تو اس کا حکم گزر ا یعنی فوراً طلاق واقع ہو جائے گی اور اگر تیسری صورت ہو تو قضاء طالقہ نہ ہوگی کیونکہ شرط نہ پائی گئی اور اگر عورت جانتی ہو کہ یہ زنا کی پیدائش ہے تو اس پر طلاق واقع ہو جائے گی اس واسطے کہ یہ اس کے حق میں تحقق شرط ہو گیا اور اس کو پھر اس مرد کے ساتھ رہنے کی گنجائش نہیں ہے اس واسطے کہ وہ مطلقہ بہ طلاق ہو گئی یہ تمنیس میں ہے اور اگر عورت نے ایسا لفظ اس وجہ سے کہا کہ طفل مذکور کی کوئی بات اس کو بری معلوم ہوئی ہے تو طلاق واقع نہ ہوگی یہ محیط سرسی میں ہے قلت یہ جملہ اس مقام پر مجھے موقع سے نہیں ہے۔

۱- بلاوجہ نا کی پیدائش اور بلا بچوں کی تفسیر ہے۔ (۱) پس طلاق پڑ جائے گی۔ (۲) معرب کوسہ جس کی داڑھی نہ نکلے۔ (۳) یعنی ہلکی چھدری۔

A man said to his wife: "If I have not spoken your state to your brother with 'Haz' (abusive/harsh words) which are not in the world—meaning if I have not told your brother all the 'Haz' in the world about you—then you are divorced (Taliqah)." This oath will occur upon three types of 'Haz' and indecency. If he has stated the three types of 'Haz' of the woman, then the condition of being 'true' in the oath is fulfilled. Therefore, he should say to her brother immediately after stating them that "I have stated them to you because I took an oath, otherwise she is free from these things." It is written in *Khulasa* that if he said this before, it is not permissible because there will be no 'Haz' statement after that. This is in *Tatar-Khania*. A person quarreled with his brother and sister and then said to both in Persian: "If I do not put you both in the donkey's ass, my wife is divorced." The scholars differed on this, and the most correct opinion is that this phrase implies subjugation and dominance, so he will not be a *Hanith* (oath-breaker) until they both die or the one who took the oath dies. This is in *Fatawa-e-Qazi Khan*. Some have said that he will immediately become a *Hanith*, and the fatwa is on this, just like in the issue of 'touching the sky' (*Mass-as-Sama*). This is in *Muhit-e-Sarkhasi*. Others stated that he will become a *Hanith* immediately because the 'Haz' is realized, unless he intended to insult both (subjugation and dominance) with these words; in that case, his intention will be correct and he will not be a *Hanith* until both die before he can do what he intended. The fatwa is upon this as well. This is in *Fatawa-e-Kubra*, *Muhit*, *Tajnis*, and *Fatawa-e-Qazi Khan*.

Said to his wife: "In lahu adhun minki al-sinjat fa-anti taliq thalathan": He said to his wife: "If I have made you angry, then you are divorced." He then beat one of the woman's children, and the woman became angry. It should be seen: if he beat the child for an action that deserves discipline, then she will not be divorced. If he beat the child for an action that did not deserve disciplinary beating, then she will be divorced. This is in *Muhit*. My father was asked about a man who said to his wife in a state of anger: "If I do not break your bones and tear your flesh, you are divorced." He replied: "If he beat her so severely that she could barely move from her spot, he will not be a *Hanith*." This speech is a metaphor for 'severe beating'. Another pointed question was asked: A man said to his wife: "In lahu adhun minki al-sinjat fa-anti taliq thalathan"—meaning if I do not make stones come out of you (figurative for severe abuse), you are divorced three times. He replied: "If he caused her severe harm and argued with her about every matter, he will not be a *Hanith*." This is in *Tatar-Khania*. A man said to his wife: "If I beat your child today until he is torn into two pieces, you

are divorced." He then threw him on the ground, but he was not torn, so she will be divorced. This is in *Muhit-e-Sarkhasi*.

---

1. Meaning, if he told the brother beforehand that the woman is free from all 'Haz' but he is only stating it due to the oath, then it is not permissible.
2. His saying "Touch the sky" refers to a scenario where a person tells his wife, "If I do not touch the sky, you are divorced," or something similar involving a condition of touching the sky. This is mentioned in *Kitab-ul-Iman*. The relevance of divorce here is mentioned in such a scenario.
3. *Jam-e-Najh* is the Arabicized form of *Sang* (Stone), meaning 'Bain' (hard/stone-like).
4. Meaning, I will not keep you ruined. (1) Meaning, it is not necessary for it to occur immediately; rather, it is necessary to occur at some point before the end of life; therefore, he did not become a *Hanith*. (2) As they say, "If I do not make you chew iron chickpeas (face extreme hardship)."

एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि अगर मैंने तेरे भाई से तेरा हाल हज़ (अपशब्द/बुरी बातें) के साथ जो दुनिया में न कहा यानी दुनिया भर की हज़ तुझ में तेरे भाई से न कहे तो तू त़ालिका (तलाकशुदा) है, तो यह कसम तीन किस्म की हज़ व फ़वाहिश (अश्लीलता) पर वाक़े होगी। पस अगर औरत के तीन प्रकार के हज़ बयान कर दिए तो कसम में 'बच्चे' होने की शर्त मुतहक्क़ (पूरी) हो गई, पस चाहिए कि उसके भाई से बयान करने के बाद उसी वक़्त कह दे कि मैंने इस वास्ते तुझसे बयान कर दिए कि मैंने कसम खाई थी वर्ना वह इन बातों से बरी है। यह खुलासा में लिखा है कि अगर उससे क़बल उससे कहा हो तो नहीं जायज़ है, इस वास्ते कि उसके बाद कोई क़ौल हज़ न होगा। यह तातारखानिया में है। एक शख्स ने अपने भाई व बहन से झगड़ा किया और फिर फ़ारसी में दोनों से कहा कि: "अगर मन शुमारा बकून-ए-खर न कुनम जन-ए-मरा त़लाक़" यानी अगर मैं तुम दोनों को गधे की गांड में न कर दूँ तो मेरी बीवी पर तलाक़ है, तो मशाइख़ ने इसमें इख़्तिलाफ़ किया है और असह (सही) यह है कि ऐसे लफ़्ज़ से 'क़हर व ग़लबा' मुराद होता है, पस वह हासिल न होगा ता-वक़्तिके(जब तक) वे दोनों न मर जाएँ या यह कसम खाने वाला न मरे। यह फ़तावा-ए-काज़ी खान में है और बाज़ ने कहा कि फ़िलहाल हासिल हो जाएगा और इस पर फ़तवा है जैसा कि 'मस-अस-समा' के मसले में है। यह मुहीत-ए-स रख़सी में है और बाज़ ने फ़रमाया कि फ़िलहाल हासिल हो जाएगा, इस वास्ते कि हज़ मुतहक्क़ है। इल्ला यह कि उसने इस कलाम से क़हर व ग़लबा दोनों के हतक (बेइज्जती) करने की नियत की हो तो इसी हालत में उसकी नियत सही होगी और हासिल न होगा यहाँ तक कि कसम खाने वाला वे दोनों मर जाएँ इससे क़ब्ल कि जो उसने नियत की है वह कर ले और इसी पर फ़तवा है। यह फ़तावा-ए-कुबरा और मुहीत व तजनीस व फ़तावा-ए-काज़ी खान में है।

अपनी बीवी से कहा कि: "इन लह अज़न मिन्किस-सिनजात फ़अन्ति त़ालिक़ुन् सलसान": अपनी बीवी से कहा कि अगर मैंने तुझे ग़ुस्से में कर दिया तो तू त़ालिका है, पस औरत के किसी बच्चे को मारा, पस औरत ग़ुस्से में आई तो देखना चाहिए कि अगर उसको किसी ऐसे फ़ैल पर मारा है कि ऐसे फ़ैल पर मारना अदब (सुधार) देना चाहिए तो त़ालिका न होगी और अगर ऐसे फ़ैल पर मारा कि उस पर मारना तादीब (सज़ा) करना न चाहिए तो त़ालिका हो जाएगी। यह मुहीत में है। और मेरे वालिद से दरियाफ़्त किया गया कि एक मर्द ने हालत-ए-ग़ज़ब (गुस्से) में अपनी बीवी से कहा कि अगर मैंने तेरी हड्डियाँ न तोड़ दीं और तेरा गोश्त न फाड़ा तो तू बह (बाइन) त़ालिका है, तो फ़रमाया कि अगर उसको ऐसा मारा कि क़रीब था कि वह अपनी जगह से न हिल सके तो हासिल न होगा और

यह कलाम किनाया व मज़ाज़ 'ज़र्ब-ए-शदीद' (ज़ोर की मार) से है। और तेज़ सवाल किया गया कि एक ने अपनी बीवी से कहा कि "इन लह अज़न मिन्किस-सिनजात फ़अन्ति त़ालिक़ुन् सलसान" यानी अगर तुझ (२) से पत्थर न निकलवाएँ(३) तो तू त़ालिका सह-त़लाक़ है, तो फ़रमाया कि अगर उसको सख़्त अज़ीयत दी और हर अम्र में उससे मुनाक़ेशा (झगड़ा) किया तो हासिल न होगा। यह तातारखानिया में है। एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि अगर मैं आज के रोज़ तेरे बच्चे को ऐसा मारूँ कि वह दो टुकड़े हो जाए तो तू बह त़ालिका है, फिर उसको ज़मीन पर दे मारा मगर वह न फटा तो यह त़ालिका हो जाएगी। यह मुहीत-ए-स रख़सी में है।

---

1. यानी अगर औरत के भाई से पहले ही कह दिया कि औरत सब हज़ से बरी है मगर मैं कसम की वजह से बयान करता हूँ तो नहीं जायज़ है।
2. क़ौलुहू 'मस-अस-समा' यानी आसमान छूना और सूरत यह कि एक शख्स ने बीवी से कहा कि अगर मैं आसमान न छूऊँ तो तू त़ालिका है या मानिंद इसके जिसमें आसमान छूने की शर्त हो और यह किताबुल-ईमान में मज़कूर है, यहाँ मुनासिबत-ए-त़लाक़ ऐसी सूरत ज़िक्र की गई।
3. जम-ए-नजह मुअ रब संग यानी बाइन (पत्थर)।
4. यानी तुझको तबाह हुआ न रखूँ। (१) यानी फ़िलफ़ौर वाक़े होना ज़रूरी नहीं बल्कि आख़िर उम्र तक किसी वक़्त होना ज़रूरी है, पस वह हासिल न हुआ। (२) जैसे कहते हैं कि अगर तुझे लोहे के चने न चबवाऊँ।

ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں نے تیرے بھائی سے تیرا حال ہریج کے ساتھ جو دنیا میں نہ کہا یعنی دنیا بھر کے ہج تجھ میں تیرے بھائی سے نہ کہے تو تو طالقہ ہے تو یہ قسم تین قسم کی ہج و فواحش پر واقع ہو گی پس اگر عورت کے تین نوع کے ہج بیان کر دیے تو قسم میں بچے ہونے کی شرط متحقق ہو گئی پس چاہیے کہ اس کے بھائی سے بعد بیان کرنے کے اسی وقت کہہ دے کہ میں نے اس واسطے تجھ سے بیان کر دیے کہ میں نے قسم کھائی تھی ورنہ وہ ان باتوں سے بری ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے کہ اگر اس سے قبل اس سے کہا ہو تو نہیں جائز ہے اس واسطے کہ اس کے بعد کوئی قول ہج نہ ہو گا یہ تاتارخانیہ میں ہے ایک شخص نے اپنے بھائی و بہن سے جھگڑا کیا اور پھر فارسی میں دونوں سے کہا کہ اگر من شما را بکون خراند نہ کنم زن مرا طلاق یعنی اگر میں تم دونوں کو گدھے کی گانڈ میں نہ کر دوں تو میری بیوی پر طلاق ہے تو مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے اور اصح یہ ہے کہ ایسے لفظ سے قبر و غلبہ مراد ہوتا ہے پس وہ حانث (۱) نہ ہو گا تا وقتیکہ وہ دونوں نہ مر جائیں یا یہ قسم کھانے والا نہ مرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور بعض نے کہا کہ فی الحال حانث ہو جائے گا اور اس پر فتویٰ ہے جیسا کہ مس السماء کے مسئلہ میں ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور بعض نے فرمایا کہ فی الحال حانث ہو جائے گا اس واسطے کہ ہج متحقق ہے الا آنکہ اس نے اس کلام سے قبر و غلبہ دونوں کے ہتک کرنے کی نیت کی ہو تو اسی حالت میں اس کی نیت صحیح ہو گی اور حانث نہ ہو گا یہاں تک کہ قسم کھانے والا وہ دونوں مر جائیں قبل اس کے کہ جو اس نے نیت کی ہے وہ کر لے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ کبریٰ اور محیط و تجنیس و فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اپنی بیوی سے کہا کہ: ان لہ اذن منك السنجات فانت طالق ثلثا : اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں نے تجھے غصہ میں کر دیا تو تو طالقہ ہے پس عورت کے کسی بچہ کو مارا پس عورت غصہ میں آئی تو دیکھنا چاہیے کہ اگر اس کو کسی ایسے فعل پر مارا ہے کہ ایسے فعل پر مارنا ادب دینا چاہیے تو طالقہ نہ ہو گی اور اگر ایسے فعل پر مارا کہ اس پر مارنا تادیب کرنا نہ چاہیے تو طالقہ ہو جائے گی یہ محیط میں ہے اور میرے والد سے دریافت کیا گیا کہ ایک مرد نے حالت غضب میں اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں نے تیری ہڈیاں نہ توڑ دیں اور تیرا گوشت نہ پھاڑا تو تو بہ طالقہ ہے تو فرمایا کہ اگر اس کو ایسا مارا کہ قریب تھا کہ وہ اپنی جگہ سے نہ ہل سکے تو حانث نہ ہوگا اور یہ کلام کنایہ و مجاز ضرب شدید سے ہے اور تیز سوال کیا گیا کہ ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ ان لہ اذن منك السنجات فانت طالق ثلثا یعنی اگر تجھ (۲) سے پتھر نہ نکلوائیں (۳) تو تو طالقہ سہ طلاق ہے تو فرمایا کہ اگر اس کو سخت اذیت دی اور ہر امر میں اس سے مناقشہ کیا تو حانث نہ ہو گا یہ تاتارخانیہ میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں آج کے روز تیرے بچہ کو ایسا ماروں کہ وہ دو ٹکڑے ہو جائے تو تو بہ طالقہ ہے پھر اس کو زمین پر دے مارا مگر وہ نہ پھٹا تو یہ طالقہ ہو جائے گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

۱- یعنی اگر عورت کے بھائی سے پہلے ہی کہہ دیا کہ عورت سب ہج سے بری ہے مگر میں قسم کی وجہ سے بیان کرتا ہوں تو نہیں جائز ہے۔ ۲- قولہ مس السماء یعنی آسمان چھوتا اور صورت یہ کہ ایک شخص نے بیوی سے کہا کہ اگر میں آسمان نہ چھوؤں تو تو طالقہ ہے یا ماند اس کے جس میں آسمان چھونے کی شرط ہو اور یہ کتاب الایمان میں مذکور ہے یہاں مناسبت طلاق ایسی صورت ذکر کی گئی۔ ۳- جمع نجہ معرب سنگ یعنی بائنٹ۔ ۴- یعنی تجھ کو تباہ ہوا نہ رکھوں۔ (۱) یعنی فی الفور واقع ہونا ضروری نہیں بلکہ آخر عمر تک کسی وقت ہونا ضروری ہے پس وہ حانث نہ ہوا۔ (۲) جیسے کہتے ہیں کہ اگر تجھے لوہے کے چنے نہ چبواؤں۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

If a man said to his wife, "If I do not beat you in such a way that I leave you neither alive nor dead, you are divorced," then Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated that this oath pertains to a severe and painful beating; if he does so, the oath will be fulfilled (truthful). If he added conditions such as "until you die," or "until you become ill," or "until you beg for mercy," then the oath will not be fulfilled until these conditions are actually met. If he said to a woman, "If I beat you without a crime, you are divorced," and the woman placed a bowl on the bread of the tablecloth such that it tilted and soup spilled on the man's feet, causing him harm, and then he beat her, he will not have broken his oath (it would not be considered perjury), even if it happened without the woman's intention, because in worldly matters, a woman is held accountable for her error, though the sin is removed from her record; this is according to *Al-Khulasah*. A man beat another man very severely; the person who was beaten said, "If I do not take retribution for this, my wife is divorced." Then a long time passed and he did not take retribution, so the scholars said that this oath would not occur upon legal retribution (Qisas or Ta'zir), but rather it would occur upon causing harm in any way. Thus, if he had the intention of causing harm, it would be immediate; if he had no such intention, it would occur whenever harm is caused in any manner; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

A person swore an oath: "I will surely beat you until I kill you or you are carried off dead, otherwise you are divorced": It is written in *Majmu' an-Nawazil* that if he said to another person, "If I do not do to you today what ought to be done, my wife is divorced," and then the day passed without him doing any good or harm to him, he will not have broken his oath, because he did what was required regarding him, which is forgiveness. However, if he said that he meant hitting and beating, then in the event he does not do so, he will have broken his oath. If he said to his wife, "If I do not drench you in blood, you are divorced," and he hit her in the nose so that blood flowed and her clothes were stained, then the oath is fulfilled, provided that was exactly his intention, because it is apparent that the intention was not to completely drown her in blood. If he said, "If I do not strike her, you are divorced," it was stated that he could become truthful by throwing a lot of dust (or debris) from the roof onto her (1). If he said to the woman (2), "If I do not do to you tomorrow what you do with the pouch of arrival, you are divorced," then if he grabs the clothes of the person addressed, pulls them, and throws them to the ground, he will have fulfilled his oath; this is in *Al-Khulasah*. Mu'alla said that I asked Imam Muhammad

(may Allah have mercy on him) about a person who swore an oath: "I will surely beat you until I kill you or you are carried off dead, otherwise you are divorced," and he had no specific intention; he replied that if he struck the woman with a severe and intense blow, the oath would be fulfilled; this is in *Al-Bada'i*. A man said to his wife, "If you come near me, you are divorced." He then beat her child, and the woman came near to save him from the beating; if she came so close that if she had stretched out her hand she could have separated the two, he would have broken his oath (by violating the condition); this is in *Al-Khulasah*. He said to his slave, "If I do not beat you, my wife is divorced." If he saw the slave a mile away or saw someone on a roof that he could not reach, he would not have broken the oath; this is in *Fatawa Kubra*.

Sheikh Abul Hasan (may Allah have mercy on him) was asked about a man who was beating his wife, and some people wanted to save her, so he said, "If you..."

---

(1) Meaning, if I do not bathe you in blood, provided that is the intention. (2) Or said this to someone else.

यदि अपनी बीवी से कहा कि अगर मैं तुझे ऐसा न मारूँ कि तुझे न जिंदा और न मुर्दा छोड़ूँ तो तू तलाकशुदा है, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया कि यह कसम सख्त तकलीफदेह मारने पर वाके होगी, पस अगर ऐसा किया तो कसम सच्ची हो जाएगी। और अगर यह कैद लगाई कि यहाँ तक कि तू मौत मार दे या बीमार पड़ जाए या तू फरियाद माँगे, तो जब तक हकीकत में ये बातें न पाई जाएँ तब तक कसम सच्ची न होगी। और अगर औरत से कहा कि अगर मैंने तुझे बिना जुर्म मारा तो तू तलाकशुदा है, पस औरत ने दस्तरखान की रोटी पर प्याला रख दिया कि वह झुका और मर्द के पाँव पर शोरबा गिरा जिससे उसे नुकसान पहुँचा, पस मर्द ने उसे मारा तो वह 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) न होगा, अगरचे औरत से बिना इरादे के ऐसा वाके हुआ है, इसलिए कि औरत दुनियावी अहकाम में अपनी खता पर पकड़ी जाएगी, मगर हाँ, गुनाह उसके जिम्मे से साकित (माफ) है, यह 'खुलासा' में है। एक मर्द ने किसी दूसरे मर्द को बहुत सख्त मारा, पस मार खाने वाले ने कहा कि अगर मैं इसकी सजा (बदला) न लूँ तो मेरी बीवी तलाकशुदा है। फिर एक जमाना गुजर गया और उसने बदला न लिया, तो मशाइख ने फरमाया कि यह कसम शरई बदला (कसास व ताज़ीर आदि) पर वाके नहीं होगी, बल्कि सिर्फ बुराई पहुँचाने पर वाके होगी, चाहे किसी भी तरह हो। पस अगर बुराई पहुँचाने की नियत की हो तो फौरन (वाके होगी) और अगर यह नियत न की हो तो मुतलकन किसी भी वक्त बुराई पहुँचाने पर वाके होगी, यह 'फतावा काजी खान' में है।

एक शख्स ने कसम खाई कि जरूर मैं तुझको मारूँगा हत्ता कि तुझको कत्ल कर दूँगा या मुर्दा उठाई जाएगी वरना तू तलाकशुदा है: 'मजमूअन-नवाज़िल' में लिखा है कि अगर दूसरे से यूँ कहा कि अगर मैं आज तुझसे वह न करूँ जो करना चाहिए तो मेरी बीवी तलाकशुदा है। फिर यह दिन गुजर गया हालाँकि उसके हक में कुछ नेकी व बदी न की तो वह 'हानिस' न होगा, इसलिए कि उसके हक में उसने वह किया जो तू चाहता है और वह 'अफव' (माफी) है। लेकिन अगर उसने कहा कि मेरी मुराद इससे मारपीट थी, तो ऐसा न करने की सूरत में वह 'हानिस' हो जाएगा। और अगर अपनी औरत से कहा कि अगर तुझे खून के अंदर न करूँ तो तू तलाकशुदा है, पस उसकी नाक में मारा कि खून जारी हुआ और उसके कपड़े भर गए, तो कसम सच्ची हो गई, बशर्ते कि इतनी ही उसकी मुराद हो, इसलिए कि जाहिर यह है कि बिल्कुल खून में डुबो देना मुराद नहीं है। और अगर कहा कि अगर इसको चोट न करूँ तो तू तलाकशुदा है, तो फरमाया कि इस तरह सच्चा हो सकता है कि उसको छत वालों पर बहुत से 'तर्क (धूल/मिट्टी) मुसल्लत कर दे (१)। और अगर औरत (२) से कहा कि अगर

कल मैं तेरे साथ वह न करूँ जो तू आने की थैली से करता है तो तलाकशुदा है, तो जिससे कहा है उसके कपड़े कुछ नोचकर उसको खींचकर जमीन पर डाल दे, तो कसम में सच्चा हो जाएगा। यह 'खुलासा' में है। मुअल्ला ने कहा कि मैंने इमाम मुहम्मद (रह.) से दरियाफ्त किया कि एक शख्स ने कसम खाई कि जरूर मैं तुझको मारूँगा हत्ता कि तुझको कत्ल कर दूँगा या मुर्दा उठाई जाएगी वरना तू तलाकशुदा है और उसकी कुछ नियत नहीं है, तो फरमाया कि अगर औरत को सख्त-शदीद जरब (चोट) से मारा तो कसम में सच्चा हो जाएगा। यह 'बदाइ' में है। एक बीवी से कहा कि अगर तू मुझसे नजदीक हुई तो तलाकशुदा है, पस उसके बच्चे को मारा, पस औरत नजदीक आई ताकि मार से बचा दे, पस अगर इतना करीब हो गई कि अगर अपना हाथ बढ़ाती तो दोनों को अलग कर देती, तो 'हानिस' हो जाएगा। यह 'खुलासा' में है। अपने गुलाम से कहा कि अगर तुझे मैंने न मारा तो मेरी बीवी तलाकशुदा है, फिर गुलाम को मील भर पर देखा या किसी को छत की छत पर देखा कि उस तक पहुँच नहीं सकता, तो 'हानिस' न होगा, तो यह 'फतावा कुबरा' में है।

शेख अबुल हसन (रह.) से दरियाफ्त किया गया कि एक मर्द अपनी बीवी को मारता था, पस चंद लोगों ने उसको बचाना चाहा, पस उसने कहा कि अगर तुम...

---

(१) यानी तुझे खून में न नहला दूँ, बशर्ते कि यह मुराद हो। (२) या किसी दूसरे से यह कहा।

اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں تجھے ایسا نہ ماروں کہ تجھے نہ زندہ و نہ مردہ چھوڑوں تو تو طالقہ ہے تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ یہ قسم سخت تکلیف دہ مارنے پر واقع ہوگی پس اگر ایسا کیا تو قسم سچی ہو جائے گی اور اگر یہ قید لگائی کہ یہاں تک کہ تو موت مارے یا بیمار پڑ جائے یا تو فریاد مانگے تو جب تک حقیقتاً یہ باتیں نہ پائی جائیں تب تک قسم نہ سچا ہوگا اور اگر عورت سے کہا کہ اگر میں تجھے بغیر جرم مارا تو تو طالقہ ہے پس عورت نے دسترخوان کی روٹی پر پیالہ رکھ دیا کہ وہ جھکا اور مرد کے پاؤں پر شوربا گرا جس سے اس کو ضرر پہنچا پس مرد نے اس کو مارا تو حانث نہ ہوگا اگر چہ عورت سے بغیر قصد ایسا واقع ہوا ہے اس واسطے کہ عورت احکامِ دنیویہ میں اپنی خطا پر ماخوذ ہے مگر ہاں گناہ اس کے ذمہ سے ساقط ہے یہ خلاصہ میں ہے ایک مرد نے کسی دوسرے مرد کی بہت سخت درودک ماردی پس مارکھانے والے نے کہا کہ اگر میں اس کی سزا نہ کروں تو میری بیوی طالقہ ہے پھر ایک زمانہ گزر گیا اور اس کے بدلہ نہ لیا تو مشائخ نے فرمایا کہ یہ قسم شرعی بدلے قصاص و تعزیر وغیرہ پر واقع نہ ہوگی بلکہ فقط برائی پہنچانے پر واقع ہوگی کسی طرح ہو پس اگر بطور برائی پہنچانے کی نیت کی ہو تو فی الفور اور اگر یہ نیت نہ کی ہو تو مطلقاً کسی وقت برائی پہنچانے پر واقع ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک شخص نے قسم کھائی کہ ضرور میں تجھ کو ماروں گا حتی کہ تجھ کو قتل کر دوں گا یا مردہ اٹھائی جائے گی ورنہ تو طالقہ ہے: مجموع النوازل میں لکھا ہے کہ اگر دوسرے سے یوں کہا کہ اگر میں آج تجھ سے وہ نہ کروں جو کرنا چاہئے تو میری بیوی طالقہ ہے پھر یہ روز گزارا حالانکہ اس کے حق میں کچھ نیکی و بدی نہ کی تو حانث نہ ہوگا اس واسطے کہ اس کے حق میں

اس نے وہ کیا جو تو چاہتا ہے اور وہ عفو ہے لیکن اگر اس نے کہا کہ میری مراد اس سے ضرب و شتم تھی تو ایسا نہ کرنے کی صورت میں وہ حانث ہو جائے گا اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ اگر تجھے کو خون کے اندر نہ کروں تو تو طالقہ ہے پس اس کی ناک میں مارا کہ خون جاری ہوا اور اس کے کپڑے بھر گئے تو قسم سچی ہو گئی بشرطیکہ اتنی ہی اس کی مراد ہو اس واسطے کہ ظاہر یہ ہے کہ بالکل خون میں ڈبو دینا مراد نہیں ہے اور اگر کہا کہ اگر اس کو چوٹ نہ کروں تو تو طالقہ ہے تو فرمایا کہ اس طرح سچا ہو سکتا ہے کہ اس کو چھت والوں پر بہت سے ترک مسلط کر دے (۱) اور اگر عورت (۲) سے کہا کہ اگر کل میں تیرے ساتھ وہ نہ کروں جو تو آنے کی تھیلی سے کرتا ہے تو طالقہ ہے تو جس سے کہا ہے اس کے کپڑے کچھ نوچ کر اس کو کھینچ کر زمین پر ڈال دے تو قسم میں سچا ہو جائے گا یہ خلاصہ میں ہے معلیٰ نے کہا کہ میں نے امام محمدؒ سے دریافت کیا کہ ایک شخص نے قسم کھائی کہ ضرور میں تجھ کو ماروں گا حتی کہ تجھ کو قتل کر دوں گا یا مردہ اٹھائی جائے گی ورنہ تو طالقہ ہے اور اس کی کچھ نیت نہیں ہے تو فرمایا کہ اگر عورت کو سخت شدید ضرب سے مارا تو قسم میں سچا ہو جائے گا یہ بدائع میں ہے ایک بیوی سے کہا کہ اگر تو مجھ سے نزدیک ہوئی تو طالقہ ہے پس اس کے بچہ کو مارا پس عورت نزدیک آئی تاکہ مار سے بچادے پس اگر اتنا قریب ہو گئی کہ اگر اپنا ہاتھ بڑھاتی تو دونوں کو الگ کر دیتی تو حانث ہو جائے گا یہ خلاصہ میں ہے۔ اپنے غلام سے کہا کہ اگر تجھے کو میں نے نہ مارا تو میری بیوی طالقہ ہے پھر غلام کو میل بھر پر دیکھا یا کسی کو چھت کی چھت پر دیکھا کہ اس تم پہنچ نہیں سکتا ہے تو حانث نہ ہو تو یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔

شیخ ابو الحسنؒ سے دریافت کیا گیا کہ ایک مرد نے اپنی بیوی کو مارتا تھا پس چند لوگوں نے اس کو بچانا چاہا پس اس نے کہا کہ اگر تم

(۱) یعنی تجھے خون میں نہ تھلا دوں بشرطیکہ یہ مراد ہو۔ (۲) یا کسی دوسرے سے یہ کہا۔

(If the husband said) "Stop her from hitting me, otherwise she is 'Seh-Talaq' (triple divorced)." So the women stopped her but she did not desist, and when the women were stopped, it was ruled that she becomes 'Seh-Talaq' (triply divorced), and this is the correct view as stated in *Al-Muheet*. He said to his wife, "If I cause you pain, you are divorced," and then he bought a slave girl and put her to use. If at the time of the oath, there exists a condition that signifies the meaning of pain in a way other than this action, then a divorce will not occur; because the pain will be based on the meaning, otherwise it will be a divorce, because the woman considers this as pain. Even if the woman does not consider it pain, then the divorce will not occur. He said to his wife, "You do not love me," and the wife said, "If I do not love you, then you are 'Seh-Talaq' (triply divorced)." Then the husband said in Persian, "Khud Tooi" (you are yourself). If, before they separate, the woman says "I do not love you," then the divorce will occur. If the woman left the man before saying anything, the divorce will not occur, because the saying "Khud Tooi" refers to that absolute conditional divorce. Then the husband said (naming a certain woman), then said, "If I desire her, then she is divorced." The scholars differed on this, and the preferred view is that until the husband says "I desire her," his wife will not be divorced, even if he loves her, because the divorce is suspended upon the news of his love. He said to his wife, "If you are worth more to me than dust, then you are 'Seh-Talaq' (triply divorced)." If he insulted the woman in a way that is considered a major insult, he will not be a *Hanis* (oath-breaker), because she is worth more to him than dust. This is in *Fatawa Kubra*.

If he said: "If I use your thread, then you are divorced," and then he wore a garment made of the thread she spun: Sheikh Abul Qasim was asked about some women who agreed to spin thread for themselves and for others. The husband of one woman became angry and said, "If you spun thread for anyone, or anyone spun for you, you are divorced." Then one of the women sent cotton to that woman's house to spin thread, and that woman's mother spun it. He ruled that if it is the habit of these women that each spins her own thread, then until she spins it herself, she will not be divorced. This is in *Al-Muheet*. A man said to his wife, "If I use your thread for my work or it comes into my work, you are divorced." The woman exchanged her thread with another woman's thread, or exchanged her garment for another woman's garment, and the husband wore it. Abu Bakr Balkhi said he will not be a *Hanis* in his oath. This is in *Zahiriyah*. If the husband made a net from her thread and hunted with it, the correct view is that he will be a *Hanis*, because he used it for a

work suitable for himself. This is in *Khazanat-ul-Muftiyeen*. If he said, "If I use your thread, you are divorced," and then wore a garment of the thread she spun, Sheikh Abu Bakr ruled he will not be a *Hanis*. Then it was asked: if he said "if it comes into my work," he replied: I fear he would be a *Hanis*. A man said to his wife, "If your thread touches my body, you are divorced," and then he placed his hand on the thread spun by the woman, or covered himself with a garment of her thread, or leaned on a pillow made of her thread, or slept on a pile of her thread, the scholars ruled that his oath will specifically be fulfilled by wearing it, and in these situations...

(यदि पति ने कहा) "मुझे उसके मारने से रोको, तो वह 'सेह तलाक़' (तीन तलाक़) तालीक़ा है।" पस औरतों ने उसे रोका मगर वह बाज न आया और औरतों को रोका गया तो फरमाया कि वह 'सेह तालीक़ा' हो जाएगी और यही सही है, यह 'मुहीत' में है। औरत से कहा कि "अगर मैंने तुझे ईज़ा (तकलीफ) दी तो तालीक़ा है," फिर एक बांदी खरीदकर उसे अपने तसर्रुफ (उपयोग) में लाया, पस अगर क़सम के वक्त ऐसी कोई हालत हो जो ऐसी ईज़ा के मानी पर दलालत करे जो इस फेल के अलावा तौर पर हो, तो तालीक़ा न होगी; इस वास्ते कि ईज़ा और मानी पर होगी, वरना तालीक़ा हो जाएगी, इस वास्ते कि औरत इसको ईज़ा शुमार करती है। हत्ता कि अगर यह औरत इसको ईज़ा शुमार न करती हो तो तलाक़ न वाक़े होगी। औरत से कहा कि "तू मुझे दोस्त नहीं रखती है," औरत ने कहा कि "अगर मैं तुझे दोस्त नहीं रखती हूँ तो तू 'सेह तलाक़' तालीक़ा है," पस शौहर ने फारसी में कहा कि "खुद तूई" यानी "खुद तू ही है," पस अगर दोनों के अलग होने से पहले औरत ने कहा कि "मैं तुझे दोस्त नहीं रखती हूँ" तो तलाक़ वाक़े हो जाएगी, और अगर औरत कुछ कहने से पहले मर्द को छोड़कर अलग हो गई तो तलाक़ वाक़े न होगी, इस वास्ते कि कौल "खुद तूई" इसी तलाक़-ए-मुतलक़ ब-शर्त की जानिब राज़े होगा। पस शौहर ने गोया यह कहा कि तुझे (फलां औरत का नाम लिया), फिर शौहर ने कहा कि "अगर मैं उसको चाहता हूँ तो तालीक़ा है," तो मशाइख ने इसमें इख्तिलाफ किया है और मुख्तार यह है कि जब तक शौहर यह न कहे कि "मैं उसको चाहता हूँ" तब तक उसकी बीवी तालीक़ा न होगी, अगरचे वह उसको दोस्त रखता हो, इस वास्ते कि तलाक़ उसकी मुहब्बत की खबर देने पर मुअल्लक़ है। औरत से कहा कि "अगर तू मेरे नज़दीक ख़ाक से ज़्यादा है (तो) तू 'सेह तलाक़' तालीक़ा है," पस अगर औरत से ऐसी अहानत (बेइज्जती) की जो बहुत अहानत शुमार की जाती है तो 'हानिस' (क़सम तोड़ने वाला) न होगा, इस वास्ते कि औरत उसके नज़दीक ख़ाक से ज़्यादा है (यह 'फतावा-ए-कुबरा' में है)।

अगर कहा कि "अगर तेरा सूत काम में लाऊं तो तालीक़ा है," फिर उसके काते सूत का कपड़ा पहना: शेख अबुल कासिम से दरयाफ्त किया गया कि कुछ औरतें मुत्तफ़िक़ हुईं कि अपने वास्ते और दूसरे के वास्ते भी सूत कातती थीं, पस एक औरत का शौहर गुस्सा हो गया और कहा कि "अगर तूने किसी के वास्ते सूत काता या तेरे वास्ते किसी ने काटा तो तालीक़ा है।" फिर उनमें से एक औरत ने उस औरत के घर रुई भेजी ताकि सूत कात दे, पस उस औरत की मां ने उसको काता, तो फरमाया कि अगर इन औरतों की आदत हो कि हर एक खुद ही सूत कातती हो, तो जब तक खुद न काते तब

तक तालीक़ा न होगी, यह 'मुहीत' में है। एक मर्द ने अपनी औरत से कहा कि "अगर तेरा सूत अपने काम में लाऊं या मेरे काम में आए तो तालीक़ा है," पस औरत ने अपना सूत किसी दूसरी औरत के सूत से बदल लिया, अपने सूत का कपड़ा दूसरी औरत के कपड़े से बदल लिया, पस शौहर ने उसको पहना, तो अबू बकर बल्खी ने फरमाया कि वह अपनी क़सम में 'हानिस' न होगा, यह 'ज़हीरया' में है। और अगर शौहर ने उसके सूत का जाल बनाया, उससे शिकार किया, तो सही यह है कि वह 'हानिस' हो जाएगा, इस वास्ते कि इसको उसने अपने लायक काम में इस्तेमाल किया है, यह 'खज़ाना-तुल-मुफ्तीन' में है। अगर कहा कि "अगर तेरा सूत काम में लाऊं तो तालीक़ा है," फिर उसके काते सूत का कपड़ा पहना, तो शेख अबू बकर ने फरमाया कि 'हानिस' न होगा। फिर पूछा गया कि अगर उसने यूँ कहा कि "मेरे काम में आए," तो फरमाया कि मुझे खौफ है कि 'हानिस' हो जाएगा। एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि "अगर तेरा सूत मेरे बदन पर आए तो तालीक़ा है," फिर उसने अपना हाथ औरत के काते हुए सूत पर रखा, या उसके सूत से कपड़ा ही कपड़ा, या उसके सूत के मरफ़ा (तकिये) से तकिया लगाया, या उसके सूत के फूने (ढेर) पर सोया, तो मशाइख ने फरमाया कि उसकी क़सम खास तौर पर पहनने पर वाक़े होगी और इन सूरतों में...

مجھے اس کے مارنے سے روکو تو یہ سہ طلاق طالقہ ہے۔ پس عورتوں نے اس کو روکا مگر وہ باز نہ آیا اور عورتوں کو روکا گیا تو فرمایا کہ وہ سہ طالقہ ہو جائے گی اور یہی صحیح ہے یہ محیط میں ہے۔ عورت سے کہا کہ اگر میں نے تجھے ایذاء دی تو طالقہ ہے پھر ایک باندی خرید کر اس کو اپنے تصرف میں لایا پس اگر قسم وقت ایسی کوئی حالت ہو جو ایسی ایذاء کے معنی پر دلالت کرے جو اس فعل کے علاوہ طور پر ہو تو طالقہ نہ ہوگی اس واسطے کہ ایذاء اور معنی پر ہوگی ورنہ طالقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ عورت اس کو ایذاء شمار کرتی ہے حتی کہ اگر یہ عورت اس کو ایذاء شمار نہ کرتی ہو تو طلاق نہ واقع ہوگی عورت سے کہا کہ تو مجھے دوست نہیں رکھتی ہے عورت نے کہا کہ اگر میں تجھے دوست نہیں رکھتی ہوں تو تو سہ طلاق طالقہ ہے پس شوہر نے فارسی میں کہا کہ خود توئی یعنی خود تو ہی ہے پس اگر دونوں کے الگ ہونے سے پہلے عورت نے کہا کہ میں تجھے دوست نہیں رکھتی ہوں تو طلاق واقع ہو جائے گی اور اگر عورت کچھ کہنے سے پہلے مرد کو چھوڑ کر الگ ہوگئی تو طلاق واقع نہ ہوگی اس واسطے کہ قولہ خود توئی اسی طلاق مطلق بشرط کی جانب راجع ہوگا پس شوہر نے گویا یہ کہا کہ تجھے فلاں عورت کا نام لیا پس عورت یہ نام لیا پس شوہر نے کہا کہ اگر میں اس کو چاہتا ہوں تو طالقہ ہے تو مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے اور مختار یہ ہے کہ جب تک شوہر یہ نہ کہے کہ میں اس کو چاہتا ہوں تب تک اس کی بیوی طالقہ نہ ہوگی اگرچہ اس کو دوست رکھتا ہو اس واسطے کہ طلاق اس کی محبت کی خبر دینے پر معلق ہے عورت سے کہا کہ اگر تو میرے نزدیک خاک سے زیادہ ہے ہون نہ ہو تو تو سہ طلاق طالقہ ہے پس اگر عورت سے ایسی اہانت کی جو بہت اہانت شمار کی

جاتی ہے تو حانث نہ ہوگا اس واسطے کہ عورت اس کے نزدیک خاک سے زیادہ ہے ہون ہوئی یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔

اگر کہا کہ اگر تیرا سوت کام میں لاؤں تو طالقہ ہے پھر اس کے کاتے سوت کا کپڑا پہنا: شیخ ابو القاسم سے دریافت کیا گیا کہ کچھ عورتیں متفق ہوئیں کہ اپنے واسطے اور دوسرے کے واسطے بھی سوت کاتتی تھیں پس ایک عورت کا شوہر غصہ ہو گیا اور کہا کہ اگر تو نے کسی کے واسطے سوت کاتایا تیرے واسطے کسی نے کاٹا تو طالقہ ہے پھر ان میں سے ایک عورت نے اس عورت کے گھر روئی بھیجی تاکہ سوت کات دے پس اس عورت کی ماں نے اس کو کاٹا تو فرمایا کہ اگر ان عورتوں کی عادت ہو کہ ہر ایک خود ہی سوت کاتی ہو تو جب تک خود نہ کاتے تب تک طالقہ نہ ہوگی یہ محیط میں ہے ایک مرد نے اپنی عورت سے کہا کہ اگر تیرا سوت اپنے کام میں لاؤں یا میرے کام میں آئے تو طالقہ ہے پس عورت نے اپنا سوت کسی دوسری عورت کے سوت سے بدل لیا اپنے سوت کا کپڑا دوسری عورت کے کپڑے سے بدل لیا پس شوہر نے اس کو پہنا تو ابوبکر بلخی نے فرمایا کہ وہ اپنی قسم میں حانث نہ ہوگا یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر شوہر نے اس کے سوت کا جال بنایا اس سے شکار کیا تو صحیح یہ ہے کہ وہ حانث ہو جائے گا اس واسطے کہ اس کو اس نے اپنے لائق کام میں استعمال کیا ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے اگر کہا کہ اگر تیرا سوت کام میں لاؤں تو طالقہ ہے پھر اس کے کاتے سوت کا کپڑا پہنا تو شیخ ابوبکر نے فرمایا کہ حانث نہ ہوگا پھر پوچھا گیا کہ اگر اس نے یوں کہا کہ میرے کام میں آئے تو فرمایا کہ مجھے خوف ہے کہ حانث ہو جائے گا ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تیرا سوت میرے بدن پر آئے تو طالقہ ہے پھر اس نے اپنا ہاتھ عورت کے کاتے ہوئے سوت پر رکھا یا اس کے سوت سے کپڑا ہی کپڑا یا اس کے سوت کے مڑفہ سے تکیہ لگایا یا اس کے سوت کے پھونے پر سویا تو مشائخ نے فرمایا کہ اس کی قسم خاصہ پہننے پر واقع ہوگی اور ان صورتوں میں

He will not be *Hanis* (oath-breaker), and if he said: "If this cloth of mine touches my body, then my wife is *Talqa* (divorced)," and this cloth was a shirt, and he put it over his shoulder, the scholars (Mashaikh) have ruled that his oath will be considered triggered by wearing it as per custom. This is in *Zahiriya*. He said to his wife: "If your spun thread comes into my benefit or loss (i.e., your thread is used in my work), then you are *Talqa*." Then the woman sold that thread and bought *Paloda* (a sweet) from the proceeds and fed it to her husband. He will not be *Hanis*, because neither the thread itself nor its price entered the husband's benefit or loss. This is because "coming into benefit or loss" refers to entering his ownership, and this was not found here. This is mentioned in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

He said to his wife: "If you spin or work and it enters my benefit or loss, you are *Talqa* by three divorces": In Persian, he said to his wife: "If you spin and it comes into my benefit or loss, you are thrice divorced." Then the woman spun the thread and wore it herself and dressed her children in it; she will not be divorced. If she paid off her husband's debt, she will not be divorced, as it did not enter the husband's ownership. If the woman used it for the husband's house for roti, *salan* (curry), etc., she will not be divorced because the condition for breaking the oath was not met. This is in *Fatawa-e-Kubra*. If the man said: "If I clothe you with my work, you are *Talqa*," then the woman took the thread to her husband to have it woven for a wage. The husband took the wage and paid the debt, and then the woman wore it; he will not be *Hanis* because it is the woman's earnings, not the husband's. If the cotton belonged to the husband, the ruling remains the same because the condition for breaking the oath is that *he* clothes her, which did not happen. Similarly, if the cloth belonged to the man and the woman wore it without his permission, he will not be *Hanis* because "clothing her" did not occur. This is in *Fatawa-e-Qazi Khan*. If he said to his wife: "If you place your hand on the spindle, you are *Talqa*," and she placed her hand on the spindle, she will not be divorced. If he said to his wife (while wearing cloth spun by her): "The garment I am wearing is torn and gone; if I wear something made from your spun thread, you are *Talqa*," and then he took off what he was wearing, his wife will be divorced. If he said: "If I wear anything else, you are *Talqa*," and he did not take it off, he will not be *Hanis*. This is in *Khulasa*. If he said: "I will sell your thread," and he is *Talqa* (if he does), then the husband sold other people's thread, which included his wife's thread, he will become *Hanis* even if he did not know about it. This is in *Fatawa-e-Sughra*. A woman wanted to cut a *Qaba* (long coat) for her

husband, and the husband said in Persian: "If I wear the *Qaba* that you are cutting now, you are *Talqa*." If the woman cut it a year later and the husband wore it, then she will be divorced, because his oath was conditioned upon his wearing it. This is in *Khazana-tul-Muftin*.

A woman would take her husband's property and give it to another woman to spin cotton for her. The husband said to her: "If you take anything from my property, you are *Talqa*." Then the woman took something from his property to buy household necessities from a grocer, or gave some cotton as a loan, or her neighbor would bake bread at her place—for which she gave her some flour—and the husband did not consider this bad; rather, he only disliked what she gave for spinning thread. Thus, if the custom was such, the husband's habit and [the act of] putting [a cloth] on the shoulder is not [considered] wearing it. (1) Therefore, the divorce will not take effect.

वह हनिस (अपनी कसम तोड़ने वाला) न होगा, और अगर कहा कि अगर यह मेरा कपड़ा मेरे बदन पर आए तो मेरी बीवी तल्हा (तलाकशुदा) है, और यह कपड़ा एक कमीज़ थी, फिर उसने उसे अपने कंधे पर डाल लिया तो मशायख ने फ़रमाया कि उसकी कसम (आदत के तौर पर) पहनने पर वाके होगी। यह 'जहीरिया' में है। औरत से कहा कि अगर 'रिसमान' (धागा) तू बाकर (यानी तुम्हारा सूत काम में आए या मेरे नफेनुकसान में आए) तो तू तल्हा है, फिर औरत ने उस सूत को बेचकर दासों से पालोदा (एक मिठाई) खरीदी और अपने शौहर को पिलाई, तो वह हनिस न होगा, इसलिए कि न सूत न उसकी कीमत मर्द के'सूद-ओ-ज़ियाँ' (नफेनुकसान) में आई, क्योंकि 'सूद-ओ-ज़ियाँ' में आने का मतलब उसकी मिल्कियत में दाखिल होना है, और यह बात यहाँ नहीं पाई गई। यह 'फतावा-ए-काज़ी खान' में है।

औरत से कहा: अगर रिश्ता तू या कार-करदा (सूत काता) तो बसूद-ओ-ज़ियाँ-ए-मन अंदर आईद तो बसह तलाक़ तल्हा हस्ती: फ़ारसी में औरत से कहा कि अगर तूने सूत काता और वह मेरे नफेनुकसान में आया तो तुझे तीन तलाकें हैं। फिर औरत ने सूत काता और खुद पहना और अपने बच्चों को पहनाया तो तल्हा न होगी। और अगर शौहर का कर्ज़ा अदा किया, तो भी तल्हा न होगी, इसलिए कि वह शौहर की मिल्कियत में दाखिल नहीं हुआ। और अगर औरत ने शौहर के घर की रोटी, सालन वगैरह के काम में लाया, तो भी तल्हा न होगी, इसलिए कि हनिस होने की शर्त नहीं पाई गई। यह 'फतावा-ए-कुबरा' में है। और अगर मर्द ने कहा कि अगर मैंने तुझे पहनाया, तो तू तल्हा है। फिर औरत अपने शौहर के पास सूत ले गई कि उजरत पर वह उसे बुन दे, फिर शौहर ने उजरत ले ली और कर्ज चुकाया, फिर औरत ने उसे पहना, तो वह हनिस न होगा, इसलिए कि यह औरत की कमाई है, न कि शौहर की। और अगर रुई शौहर की हो तो भी हुक्म यही है, इसलिए कि हनिस होने की शर्त यह है कि वह पहनाए, और यह यहाँ नहीं पाया गया। इसी तरह अगर कपड़ा मर्द का हो और बिना उसकी इजाज़त के औरत ने पहना तो भी हनिस न होगा, इसलिए कि 'पहनना' पाया ही नहीं गया। यह 'फतावा-ए-काज़ी खान' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि अगर तूने अपना हाथ तकले (तकला) पर रखा तो तल्हा है, फिर औरत ने अपना हाथ तकले पर रखा, तो भी वह तल्हा न होगी। और अगर बीवी से कहा (जबकि वह औरत का काता हुआ कपड़ा पहने हुए था) कि जो कपड़ा मैंने पहना है वह फट गया और चला गया, अगर मैं तेरे काते हुए सूत से पहनूँ तो तल्हा है। फिर जो पहना था वह उतार लाया, तो उसकी बीवी तल्हा हो जाएगी। और अगर यूँ कहा कि अगर उसके

सिवा (कुछ और) पहनूँ तो तल्हा है, फिर न उतारा तो हनिस न होगा, यह 'खुलासा' में है। और अगर कहा कि मैं तेरा सूत फ़रोख्त करूँ तो तल्हा है, फिर मर्द ने लोगों का सूत फ़रोख्त किया जिसमें उसकी बीवी का भी सूत था, तो वह हनिस हो जाएगा, चाहे वह इस बात को न भी जानता हो। यह 'फतावा-ए-सुघरा' में है। एक औरत अपने शौहर के लिए 'कबा' (जामा) काटना चाहती थी, तो शौहर ने फ़ारसी में कहा कि अगर मैं वह कबा जो तू काट रही है, उसे पहनूँ तो तुझे तलाक है। फिर औरत ने एक साल बाद उसे काटा और शौहर ने पहना, तो तलाक हो जाएगी, इसलिए कि उसकी कसम 'पहनने' पर थी। यह 'खज़ाना-तुल-मुफ्तीन' में है।

एक औरत अपने शौहर का माल उठा ले जाती और किसी और को देती ताकि वह उसके लिए रुई कात दे, फिर शौहर ने उससे कहा कि अगर तूने मेरे माल से कुछ लिया तो तल्हा है। फिर औरत ने उसके माल से कुछ लेकर बक़्क़ाल से घर की ज़रूरत की कोई चीज़ खरीदी, या उसने कुछ रुई उधार दी, या उसकी पड़ोसन उसके यहाँ रोटी पकाती थी, उसका कुछ आटा (पचा) तो औरत ने उसे आटा दिया, और शौहर उसे बुरा नहीं मानता था, बल्कि वही बुरा मानता था जो सूत कातने के लिए देती थी। तो अगर आदत यह थी कि शौहर की आदत, और कंधे पर डालना उसका पहनना नहीं है। (1) तो तलाक न पड़ेगी।

وہ حانث نہ ہوگا اور اگر کہا کہ اگر یہ میرا کپڑا میرے تن پر آئے تو میری بیوی طالقہ ہے اور یہ کپڑا ایک قمیص تھی پس اس کو اپنے کندھے پر ڈال لیا تو مشائخ نے فرمایا کہ اس کی قسم بطورِ عادت اس کے پہننے پر واقع ہوگی یہ ظہیر یہ میں ہے عورت سے کہا کہ اگر ریسمان تو باکر (یعنی تیرا سوت کام میں آئے یا بسودوزیاں من اندر آئید یعنی میرے نفع و نقصان میں آئے) تو تو طالقہ ہے پس عورت نے اس سوت کو بیچ کر داسوں سے پالو دہ خریدا اور اپنے شوہر کو پلایا تو حانث نہ ہوگا اس واسطے کہ خود سوت یا اس کا ثمن مرد کے سودوزیاں میں نہیں آیا اس واسطے کہ سودوزیاں میں آنا اس کی ملک میں داخل ہونے سے عبارت ہے اور یہ بات پائی نہ گئی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

عورت سے کہا: اگر رشتہ تو یا کار کردہ تو بسودوزیاں من اندر آئید تو بسہ طلاق طالقہ ہستی:
فارسی میں عورت سے کہا کہ اگر رشتہ تو یا کار کردہ تو بسودوزیاں من اندر آئید تو بسہ طلاق طالقہ ہستی پس عورت نے سوت کات کر خود پہنا اور اپنے بچوں کو پہنایا تو طالقہ نہ ہوگی اور اگر اپنے شوہر کا قرضہ ادا کیا تو بھی طالقہ نہ ہوگی اس واسطے کہ وہ ملکِ شوہر میں داخل نہ ہوا اور اگر عورت اس کے گھر کی روٹی و سالن وغیرہ کے کام میں لائی تو بھی طالقہ نہ ہوگی اس واسطے کہ حانث ہونے کی شرط نہ پائی گئی یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور اگر مرد نے کہا کہ اگر من ترا پوشاتم از کار کردہ خویش تو طالقہ ہستی پھر عورت اپنے شوہر کے پاس سوت لے گئی کہ اجرت پر اس کو بن دے پس شوہر نے اجرت لے لی اور دین دیا پھر عورت نے اس کو پہنا تو حانث نہ ہوگا اس واسطے کہ یہ عورت کی کمائی ہے نہ شوہر کی اور اگر روئی شوہر کی ہو تو بھی حکم یہی ہے اس واسطے کہ حانث ہونے کی شرط یہ ہے کہ پہنائے اور یہ پائی نہ گئی اور

اسی طرح اگر کپڑا مرد کا ہو اور بدون اس کی اجازت کے عورت نے پہنا تو بھی حانث نہ ہوگا اس واسطے کہ پہنا نہ پایا گیا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو نے اپنا ہاتھ تکلہ پر رکھا تو طالقہ ہے پس عورت اپنا ہاتھ تکلہ پر رکھا مگر یہ طالقہ نہ ہوگی اور اگر بیوی سے کہا درحالیکہ وہ عورت کا کاتا کپڑا پہنے تھا کہ آن جامہ کہ پوشیدہ ام درید و کند شت اگر از غزل تو طالقہ ہستی یعنی جو کپڑا میں پہنے تھا وہ پھٹ گیا اور جاتا رہا اگر میں تیرے کاتے ہوئے سوت سے پہنوں تو طالقہ ہے پھر جو پہنے تھا وہ اتار لاتو اس کی بیوی طالقہ ہوگی اور اگر یوں کہا کہ اگر اس کے سوا پہنوں تو طالقہ ہے پھر نہ اتارا تو حانث نہ ہوگا یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کہا میں تیرا سوت فروخت کروں تو طالقہ ہے پھر مرد نے لوگوں کا سوت فروخت کیا جس میں اس کی بیوی کا بھی سوت تھا تو حانث ہو جائے گا اگر چہ وہ اس بات کو نہ جانتا ہو یہ فتاویٰ صغریٰ میں ہے ایک عورت اپنے شوہر کے واسطے قبا قطع کرنا چاہتی تھی پس شوہر نے فارسی میں کہا کہ اگر میں قبا کہ قطع میکنی اکنوں من پوشم پس طالقہ ہستی پھر عورت نے ایک سال کے بعد اس کو قطع کیا اور شوہر نے پہنی تو طالقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ اس کی قسم بطور پہننے پر تھی یہ خزانہ المفتین میں ہے۔

ایک عورت اپنے شوہر کا مال اٹھالے جاتی اور ایک عورت کو دیتی تاکہ اس کے واسطے روئی کات دے پس شوہر نے اس سے کہا کہ اگر تو نے میرے مال سے کچھ لیا تو طالقہ ہے پھر عورت نے اس کے مال سے کچھ لے کر بقال سے گھر کی ضرورت کی کوئی چیز خریدی یا اس نے گردہ روئی قرض دی یا اس کی پڑوسن اس کے یہاں روٹی پکاتی تھی اس کا کچھ آٹا پر تو عورت نے اس کو آٹا دیا اور شوہر اس کو مکروہ نہیں جانتا تھا بلکہ وہی مکروہ جانتا تھا جو سوت کاتنے کے واسطے دیتی تھی پس اگر عادت یہ تھی کہ شوہر کی عادت اور کندھے پر ڈالنا اس کا پہننا نہیں ہے۔ (۱) پس طلاق نہ پڑے گی۔

(Translation) ...If a woman buys necessary items for herself with his permission, the husband will be considered 'Hanis' (oath-breaker), but if she buys them (by herself), he will not be Hanis, because this is stated in 'Fatawa Kubra'. And if he said, "If I benefited from this wheat, then my wife is Talika (divorced)," and then he sold it and benefited from its price, he will not be Hanis in his oath; this is in 'Khazanat-ul-Muftiyeen'.

A man bought a seer of meat; his wife said it is less than a full seer and swore an oath upon it. Then the husband said, "If it is not a full seer, then (she is) Talika." If this meat is cooked before being weighed, then neither the man nor the woman will be Hanis; this is in 'Khulasa'. A man said, "If I build the structure of this room, my wife is Talika." Then the wall of the room that stands between the room and the neighbor collapsed. He rebuilt it with the intention that he is building the neighbor's wall, not the room's wall. The Sheikhs stated that he will become Hanis and his intention is invalid. A man said, "If I lied, my wife is Talika." Then he was asked something, and he shook his head (affirmatively), but regarding the lie; he will not be considered a liar (Hanis) in his oath unless he speaks the lie with his tongue. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

A man swore an oath that he would not drink anything intoxicating for a year, then he drank an intoxicating substance in a non-gathering (private) setting: A man swore an oath regarding the divorce of his wife that he would consume 'Muskir' (an intoxicating substance). Then he put the intoxicant in his throat, and it went into his stomach. If it went into his stomach without his deliberate action, he will not be Hanis. If he kept it in his mouth and then drank it, he will become Hanis. If he said to his wife, "If I drink 'Khamr' (wine), then (you are) Talika," and then one man and two women testified regarding his spending/drinking, then this testimony will not be accepted for the purpose of 'Hadd' (punishment), nor will it be accepted regarding the right of divorce. Some have said it will be accepted regarding the occurrence of divorce upon the wife, and this is the preferred (Mukhtar) view for issuing a Fatwa. This is in 'Khazanat-ul-Muftiyeen'.

(Footnotes) 1. He will not be Hanis because the benefit is derived from the essence of the wheat itself; thus, this oath relates to the wheat itself and not its price. 2. Meaning he indicated the lie through a head gesture and did not speak it with his tongue. 3. 'Khamr' is grape wine, according to the famous opinion of Imam Abu Hanifa (RA); while according to other scholars, it refers to all intoxicants derived from grapes. (1) Meaning: something that causes intoxication.

(अनुवाद) ...उसकी अनुमति से यदि औरत अपनी जरूरत की चीजें स्वयं खरीदे तो पति 'हानिस' (शपथ तोड़ने वाला) हो जाएगा और यदि वह (स्वयं) खरीदे तो हानिस नहीं होगा, क्योंकि यह 'फतावा कुबरा' में है। और यदि कहा कि "अगर मैंने इन गेहूँ से लाभ उठाया तो मेरी बीवी 'तालिका' (तलाकशुदा) है", फिर उसे बेचकर उसके मूल्य (दाम) से लाभ उठाया तो वह अपनी कसम में हानिस नहीं होगा, यह 'खज़ाना-उल-मुफ्तीन' में है।

एक मर्द ने एक सेर गोश्त खरीदा, उसकी बीवी ने कहा कि यह एक सेर से कम है और उस पर कसम खाई, फिर शौहर ने कहा कि "अगर यह एक सेर नहीं है तो (मेरी बीवी) तालिका है", फिर अगर इस गोश्त को तौलने से पहले पका लिया जाए तो मर्द या औरत में से कोई भी हानिस नहीं होगा, यह 'खुलासा' में है। एक मर्द ने कहा कि "अगर मैंने इस कोठरी की इमारत बनाई तो मेरी बीवी तालिका है", फिर उस कोठरी की दीवार जो उस कोठरी और पड़ोसी के बीच है, गिर पड़ी, फिर उसे बनवाया और इरादा यह किया कि पड़ोसी की कोठरी की दीवार बनवा रहा हूँ, न कि उस (अपनी) कोठरी की, तो मशाइख ने फरमाया कि वह हानिस हो जाएगा और उसकी नियत बातिल (अमान्य) है। एक मर्द ने कहा कि "अगर मैं झूठ बोला तो मेरी बीवी तालिका है", फिर उससे कोई बात पूछी गई और उसने अपना सिर हिलाया, मगर झूठ पर (इशारा किया), तो वह अपनी कसम में झूठा (हानिस) नहीं होगा जब तक कि झूठ जुबान से न बोले, यह 'फतावा काज़ी खान' में है।

एक मर्द ने कसम खाई कि एक साल तक कोई नशीली चीज़ नहीं पिएगा, फिर उसने ग़ैर-मजलिस (अकेले में) शराब में नशीली चीज़ पी: एक मर्द ने अपनी बीवी की तलाक की कसम खाई कि 'मुस्किर' (नशा करने वाली चीज़) पिएगा, फिर उसने नशीली चीज़ अपने हलक (गले) में रख ली और वह उसके पेट में चली गई, तो अगर बिना उसके फेल (प्रयास) के पेट में चली गई है तो हानिस नहीं होगा, और अगर वह अपने मुँह में ले रहा फिर उसके बाद पी गया तो हानिस हो जाएगा। और अगर औरत से कहा कि "अगर मैंने 'खम्र' (शराब) पी तो (तू) तालिका है", फिर उसके खर्चने/पीने पर एक मर्द और दो औरतों ने गवाही दी, तो 'हद्द' (सज़ा) मारने के लिए यह गवाही स्वीकार नहीं होगी और न ही तलाक के हक में स्वीकार होगी, और बाज़ ने कहा कि बीवी पर तलाक होने के हक में स्वीकार होगी और यही फतवे के लिए मुख्तार (पसंदीदा) है, यह 'खज़ाना-उल-मुफ्तीन' में है।

(फुटनोट्स) 1. हानिस नहीं होगा क्योंकि इन गेहूँ की ज़ात (अस्तित्व) से लाभ उठाया जाता है, अतः यह कसम स्वयं गन्दुम से संबंधित होगी और उसके मूल्य (कीमत) से संबंधित नहीं होगी। 2. यानी सिर के इशारे से उसने झूठ बात बताई और जुबान से नहीं कही। 3. 'खम्र' अंगूर की शराब, इमाम

अबू हनीफा (रह.) के प्रसिद्ध कथन पर आधारित; जबकि अन्य विद्वानों के अनुसार हर वह नशा जो अंगूर से हो। (1) यानी ऐसी चीज़ जो नशा करती है।

اجازت سے اس کے مال سے عورت ضروریات کی چیزیں خود خریدے تو شوہر حانث ہو جائے گا اور اگر خریدتی ہو تو حانث نہ ہو گا اس واسطے کہ یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور اگر کہا کہ اگر میں نے ان گیہوں سے نفع اٹھایا تو میری بیوی طالقہ ہے پھر بیچ کر ان کے ثمن سے نفع اٹھایا تو اپنے قسم میں حانث نہ ہو گا یہ خزانہ المفتین میں ہے ایک مرد نے ایک سیر گوشت خریدا اس کی بیوی نے کہا کہ یہ سیر بھر سے کم ہے اور اس پر قسم کھائی پس شوہر نے کہا کہ اگر سیر بھر نہ ہو تو طالقہ ہے تو یہ گوشت تولنے سے پہلے پکالیا جائے تو مرد عورت کوئی حانث نہ ہو گا یہ خلاصہ میں ہے ایک مرد نے کہا کہ اگر میں نے اس کوٹھری کی عمارت بنائی تو میری بیوی طالقہ ہے پس اس کوٹھری کی دیوار جو اس کوٹھری اور پڑوسی کے درمیان ہے گر پڑی پس اس کو بنوایا اور قصد یہ کیا کہ پڑوسی کی کوٹھری کی دیوار بنواتا ہے نہ اس کوٹھری کی تو مشائخ نے فرمایا کہ حانث ہو جائے گا اور اس کی نیت باطل ہے ایک مرد نے کہا کہ اگر میں جھوٹ بولا تو میری بیوی طالقہ ہے پھر اس سے کوئی بات دریافت کی اور اس نے اپنا سر ہلایا مگر جھوٹ پر تو اپنی قسم میں جھوٹا نہ ہو گا تاوقتیکہ جھوٹ زبان سے نہ بولے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک مرد نے قسم کھائی کہ ایک سال تک کوئی چیز نشہ کی نہ پئے گا پھر اس نے غیر مجلس شراب میں نشہ کی چیز پی: ایک مرد نے اپنی بیوی کی طلاق کی قسم کھائی کہ مسکر (1) ہے گا پھر اس نے نشہ کی چیز اپنی حلق میں رکھ لی اور وہ اس کے پیٹ میں چلی گئی پس اگر بغیر اس کے فعل کے پیٹ میں چلی گئی ہے تو حانث نہ ہو گا اور اگر وہ اپنے منہ میں لے رہا پھر اس کے بعد پی گیا تو حانث ہو جائے گا اور اگر عورت سے کہا کہ اگر میں نے خمر (3) پی تو طالقہ ہے پھر اس کے خرچہ پینے پر ایک مرد دو عورتوں نے گواہی دی تو حد مارنے کے واسطے یہ گواہی قبول نہ ہوگی اور نہ حق طلاق میں مقبول ہوگی اور بعض نے کہا کہ بیوی پر طلاق ہونے

کے حق میں مقبول ہوگی اور یہی فتویٰ کے واسطے مختار ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے۔ ایک مرد نے قسم کھائی کہ ایک سال تک کوئی چیز نشہ کی نہ پئے گا پھر اس نے غیر مجلس شراب میں نشہ کی چیز پی اور لوگوں نے اس کو نشے میں دیکھا حالانکہ وہ نشہ کی چیز پینے سے منکر تھا پس ان لوگوں نے قاضی کے یہاں گواہی دی مگر قاضی نے حکم نہ دیا تو شیخ ابوالقاسم نے فرمایا کہ قاضی یہ احتیاط کرے کہ جس نے آنکھ سے پیتے نہیں دیکھا ہے اس کی گواہی قبول نہ کرے اور عورت اپنے نفس کے واسطے یہ احتیاط کرے کہ خلع کرالے ایک مرد نے دوسرے سے جو کچھ بات کہنا تھی کہا کہ یہ نشہ کی بات ہے اس نے کہا کہ میری بیوی طالقہ ہے اگر میں نے اس کو نشہ سے کہا ہو اور میں نشہ میں نہیں ہوں تو مشائخ نے فرمایا کہ اگر اس کا کلام خلط ہو اور لوگوں کے نزدیک وہ نشہ شمار کیا جاتا ہو تو اپنی قسم میں حانث ہو جائے گا ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر فلاں مرد کو نے اپنی بیوی کو میرے شوہر کے قسم کھانے کے بعد طلاق دی ہے تو شیخ ابونصر الدبوی نے فرمایا کہ ایسے گواہ قبول نہ ہوں گے اور یہی صحیح ہے ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ فلاں کے پاس جا کر اس سے قالین واپس لے کر آ بھی میرے پاس اٹھالا اور اگر تو نہ اٹھالائی تو طالقہ ہے پھر وہ عورت گئی مگر واپس لینے پر قادر نہ ہوئی پھر اس سے دوسرے روز واپس لیا اور شوہر کے پاس اٹھالائی تو مشائخ نے فرمایا کہ اپنی قسم میں حانث ہو جائے گا اس واسطے کہ قولہ ابھی میرے پاس اٹھالا۔

1. حانث نہ ہو گا کیونکہ ان گیہوں کی ذات سے نفع اٹھایا جاتا ہے پس یہ قسم خود گندم سے متعلق ہوگی اور اس کی قیمت سے متعلق نہ ہوگی۔
2. یعنی سر کے اشارہ سے اس نے جھوٹ بات بتلائی اور زبان سے نہ کہی۔
3. خمر شراب انگوری، بنا بر مشہور قول امام ابوحنیفہؒ جملہ قسم شراب جو حام عمر متصل ہو، بنا بر قول دیگر علماء۔ (1) یعنی ایسی چیز جو نشہ کرتی ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 1 (428) Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

There is a specification regarding "bringing immediately". An intoxicated man beat his wife, and she left the house. He said, "If you do not return to me immediately, you are divorced." The incident occurred at the time of Asr (afternoon prayer). The woman returned at the time of Isha. The scholars (Mashaikh) stated that he would become a liar in his oath because his oath implied an immediate return, and if he said that he did not intend "immediately," it would not be accepted in a court of law.

If a woman stood up to leave and the husband said, "If you leave, you are divorced," and she sat down and left an hour later, he would not be a breaker of the oath (Hanith). A man said, "If I do such and such, my wife who is in this house is divorced." Although he did the act, his wife was not in the house at the time of the oath; therefore, he would be a breaker of the oath because the intent of those words refers to the wife currently under marriage (mankouha). If he said, "This woman—meaning in this house—is divorced," and his wife was not in the house he specified, then no divorce would occur because, in such a case of specifying a house, the wife currently under marriage is not intended.

A child said, "If I drink alcohol, every woman I marry is divorced." That child drank alcohol during his childhood (1), then married after reaching puberty. His father-in-law assumed that the divorce had occurred. The boy, now an adult, also said, "Yes, it is forbidden for me." The scholars stated that this is an admission of prohibition from the boy; thus, from the beginning (2), his wife would become forbidden. Some said his wife would not become forbidden, and this is the correct view.

A man said to his wife in Persian, "If you stay in this house tonight, you are divorced." She left with her husband at that very moment and slept at her husband's house. The scholars stated that if the husband's intent was for her to move her belongings and clothes, and she left them behind, the man would be a breaker of the oath. If the intent was only for her to leave herself, he would not be a breaker. If the matter is ambiguous to the woman, she should take an oath from the man; if he swears the oath, his reckoning is with Allah. This is clear in the case where he says, "If you stay here for two (3) days." If a period of a year was set, the oath would depend on the removal of the woman's belongings. If no time was set and there was no specific intent at the time of the oath, it would apply only to the woman's arrival.

A man intended to travel, and his father-in-law made him swear that if he remained absent and did not return to his wife at the start of the month, his wife would be

divorced. The son-in-law said, "Hast" (it is), and said nothing more. He remained absent for more than a month; thus, his wife is divorced because he intended his answer to be a response to the father-in-law's statement, and a response includes the repetition of what was asked. Therefore, the woman is divorced. This is found in Fatawa-e-Qazi Khan.

A man said to his wife, "If you keep a bird, you are divorced," and the woman gave that bird to someone else.

A man had a morsel in his mouth. One man said to him, "If you eat it, my wife is divorced," and another said to him, "If you throw it out, my slave is free." The scholars stated that he should eat a little and throw away a little.

---

(1) i.e., he was not an adult. (2) i.e., from the start. (3) i.e., fixed a reduction of time.

'फौरन' लाने पर तख़सीस है। एक शराबी ने अपनी बीवी को मारा, फिर वह घर से बाहर निकल गई, तो उसने कहा कि अगर तू मेरे पास वापस न आई तो तू 'तालिका' (तलाकशुदा) है। यह घटना असर (असर की नमाज़) के वक्त हुई, फिर औरत ईशा के वक्त वापस आई। तो मशाइख (विद्वानों) ने फरमाया कि वह अपनी कसम में झूठा हो जाएगा क्योंकि उसकी कसम का मतलब 'फौरन वापस आने' पर था, और अगर उसने कहा कि मेरी 'फौरन' की नीयत नहीं थी, तो कज़ा (अदालत) में उसकी तस्दीक नहीं होगी।

अगर एक औरत निकलने के लिए खड़ी हुई, तो शौहर ने कहा कि अगर तू निकली तो तू 'तालिका' है, फिर वह बैठ गई और एक घड़ी बाद निकली, तो वह 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा। एक आदमी ने कहा कि अगर मैंने ऐसा किया तो यह मेरी औरत जो घर में है उस पर तलाक है, हालांकि उसने यह काम तो किया था लेकिन कसम के वक्त उसकी बीवी घर में नहीं थी, तो वह अपनी कसम में 'हानिस' हो जाएगा, क्योंकि इस कलाम (शब्दों) से मुराद 'मनकूहा' (निकाह में मौजूद बीवी) होती है। और अगर कहा कि "ऐन ज़न" (यह औरत) कि मुराद यह घर है, यानी यह औरत मेरी जो इस घर में है, और उसकी बीवी उस घर में नहीं थी जिसे उसने मुतअय्यन (तय) किया है, तो उसकी बीवी पर तलाक नहीं होगी, क्योंकि घर को इस तरह मुतअय्यन करने की सूरत में 'मनकूहा' मुराद नहीं होती।

एक बच्चे ने कहा कि अगर मैंने शराब पी तो हर औरत जिससे मैं निकाह करूँवह 'तालिका' है। फिर उस बच्चे ने बचपन (१) में शराब पी, फिर बालिग होने के बाद निकाह किया, फिर उसके ससुर ने गुमान किया कि तलाक हो गई है, तो उस बालिग़ हुए लड़के ने भी कह दिया कि "हाँ, मुझ पर हराम है", तो मशाइख ने फरमाया कि यह बच्चे की तरफ से हुरमत (हराम होने) का इकरार है, तो इब्तिदा (२) से उसकी बीवी हराम हो जाएगी, और बाज़ ने कहा कि उसकी बीवी हराम नहीं होगी, और यही सही है।

एक आदमी ने अपनी बीवी से फारसी में कहा कि "अगर तू आज रात इस घर में रही तो तू 'तालिका' है", फिर उसी वक्त वह अपने शौहर के साथ निकल गई और शौहर के घर सोई, तो मशाइख ने फरमाया कि अगर शौहर की मुराद यह थी कि अपना सामान और कपड़े वगैरह लेकर यहाँ से हट जाए, तो अगर वह सामान वगैरह वहाँ छोड़ आई तो मर्द 'हानिस' हो जाएगा, और अगर सिर्फ यह मुराद है कि वह खुद चली जाए तो 'हानिस' नहीं होगा। और अगर औरत पर यह मामला मुस्तबा

(अस्पष्ट) हो तो वह मर्द से कसम ले ले, फिर अगर उसने कसम खा ली तो उसका हिसाब अल्लाह तआला पर है। और यह मामला ऐसी सूरत में ज़ाहिर है कि उसने यों कहा हो कि "अगर तू दो (३) दिन यहाँ रही"। और अगर साल भर का वक्त मुकर्रर किया, तो यह कसम औरत के सामान वगैरह के उठ आने पर होगी। और अगर उसने कोई वक्त मुकर्रर नहीं किया और न ही उसकी कसम के वक्त कोई नीयत थी, तो यह कसम सिर्फ औरत के आने पर महमूल (लागू) होगी।

एक आदमी ने सफर का इरादा किया, तो उसके ससुर ने उससे कसम ली कि अगर इसके बाद तू गायब रहा और तू महीने की शुरुआत में औरत के पास वापस न आया तो तेरी बीवी 'तालिका' है। तो दामाद ने कहा कि "हस्त" (है) और उससे ज़्यादा कुछ न कहा। फिर महीने भर से ज़्यादा गायब रहा, तो उसकी बीवी 'तालिका' हो जाएगी, क्योंकि उसने ससुर के कलाम के जवाब का इरादा किया है, और जवाब में सवाल की बातों का दोहराना शामिल होता है। तो औरत 'तालिका' हो जाएगी। यह 'फतावा-ए-काज़ी खान' में है।

एक ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तू चिड़िया रखे तो तू 'तालिका' है, तो औरत ने वह चिड़िया किसी दूसरे को दे दी।

एक आदमी ने अपने मुँह में लुकमा (निवाला) रखा, तो एक आदमी ने उससे कहा कि अगर तूने इसको खाया तो मेरी बीवी 'तालिका' है, और दूसरे ने उससे कहा कि अगर तूने इसको निकाल दिया तो मेरा गुलाम आज़ाद है। तो मशाइख ने फरमाया कि थोड़ा खा लिया जाए और थोड़ा फेंक दिया जाए।

---

(१) यानी बालिग़ नहीं था। (२) यानी शुरू से। (३) यानी वक्त की तख़फ़ीफ़ (कमी) मुकर्रर की।

فی الفور لانے پر تخصیص ہے ایک مست نے اپنی بیوی کو مارا پس وہ گھر سے باہر نکلی پس کہا کہ اگر تو میرے پاس واپس نہ آئی تو تو طالقہ ہے اور قضیہ عصر کے وقت واقع ہوا پس عورت عشاء کے وقت واپس آئی تو مشائخ نے فرمایا کہ اپنی قسم میں جھوٹا ہو جائے گا اس واسطے کہ اس کی قسم فی الفور واپس آنے پر واقع ہوگی اور اگر اس نے کہا کہ میں نے فی الفور کی نیت نہیں کی تھی تو قضاء اس کی تصدیق نہ ہوگی اگر ایک عورت نکلنے کے واسطے کھڑی ہوئی پس شوہر نے کہا کہ اگر تو نکلی تو تو طالقہ ہے پس وہ بیٹھ گئی پھر ایک ساعت کے بعد نکلی تو حانث نہ ہو گا مرد نے کہا کہ اگر میں نے ایسا کیا ہو تو یہ میری عورت جو گھر میں ہے اس پر طلاق حالانکہ اس نے یہ فعل تو کیا تھا مگر قسم کے وقت اس کی بیوی گھر میں نہ تھی تو اپنی قسم میں حانث ہو گا اس واسطے کہ اس کلام سے مراد منکوحہ ہوتی ہے اور اگر کہا کہ ایں زن کہ مراد یہ خانہ است یعنی یہ عورت میری کہ اس گھر میں ہے اور اس کی بیوی اس گھر میں جس کو معین کیا ہے نہ تھی تو اس کی بیوی پر طلاق نہ ہوگی اس واسطے کہ گھر کو اس طرح معین کرنے کی صورت میں منکوحہ مل مراد نہیں ہوتی ہے ایک طفل نے کہا کہ اگر میں نے شراب پی تو ہر عورت کہ جس سے میں نکاح کروں تو وہ طالقہ ہے پس اس طفل نے ایام طفولیت (۱) میں شراب پی پھر اس نے بالغ ہونے کے بعد نکاح کیا پھر اس کے خسر نے گمان کیا کہ طلاق واقع ہوگئی ہے پس اس طفل بالغ شدہ نے بھی کہا کہ ہاں مجھے پر حرام ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ یہ طفل مذکور کی طرف سے حرمت کا اقرار ہے پس ابتداء (۲) اس کی بیوی حرام ہو جائے گی اور بعض نے کہا کہ اس کی بیوی حرام نہ ہوگی اور یہی صحیح ہے ایک مرد نے اپنی بیوی سے فارسی میں کہا کہ اگر تو امشب بدیں خانہ در باشی پس تو طالقہ ہستی پس اسی وقت سے وہ اپنے

شوہر کے ساتھ نکلی اور شوہر کے گھر سوئی تو مشائخ نے فرمایا کہ اگر شوہر کی مراد یہ تھی کہ اپنا اسباب و کپڑے وغیرہ لے کر یہاں سے اٹھ چلے تو اگر اسباب نہ وغیرہ وہاں چھوڑ آئی ہو تو مرد حانث ہو جائے گا اور اگر یہی مراد ہو کہ فقط خود چلے تو حانث نہ ہوگا اور اگر عورت پر یہ امر مشتبہ ہو تو وہ مرد سے حلف لے لے پس اگر وہ قسم کھا گیا تو اس کا حساب اللہ تعالیٰ پر ہے اور یہ امر ایسی صورت میں ظاہر ہے کہ اس نے یوں کہا ہو کہ اگر تو دو (۳) روز یہاں رہی اور اگر سال بھر کا وقت مقرر کیا تو یہ قسم عورت کے اسباب وغیرہ کے اٹھ آنے پر ہوگی اور اگر اس نے کوئی وقت مقرر نہ کیا اور نہ اس کی قسم کے وقت کچھ نیت تھی تو یہ قسم فقط عورت کے آنے پر محمول ہوگی ایک مرد نے سفر کا ارادہ کیا پس اس کے خسر نے اس سے قسم لی کہ اگر اس کے بعد تو غائب رہا اور تو شروع ماہ میں عورت کے پاس واپس نہ آیا تو تیری بیوی طالقہ ہے پس داماد نے کہا کہ ہست یعنی ہے اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا پھر مہینہ بھر سے زیادہ غائب رہا تو اس کی بیوی طالقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ اس نے خسر کے کلام کے جواب کا قصد کیا ہے اور جواب متضمنِ اعادہ مانی السوال ہوتا ہے پس عورت طالقہ ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو چڑیا رکھے تو تو طالقہ ہے پس عورت نے کسی دوسرے کو وہ چڑیا دیدی۔ ایک مرد نے اپنے منہ میں لقمہ رکھا پس ایک مرد نے اس سے کہا کہ اگر تو نے اس کو کھایا تو میری بیوی طالقہ ہے اور دوسرے نے اس سے کہا کہ اگر تو نے اس کو نکال دیا تو میرا غلام آزاد ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ تھوڑا کھایا جائے اور تھوڑا پھینک دے۔

---

(۱) یعنی بالغ نہ تھا۔ (۲) یعنی از سر نو۔ (۳) یعنی تخفیف وقت مقرر کیا۔

Neither of them shall be 'Hanith' (oath breaker); this is mentioned in 'Khazanat-ul-Muftin'. One said to his wife, "If you go away, you are 'Taliqa' (divorced)," and the woman did not let go of someone else so that he remained holding on. If the man had sworn an oath for the reason that she should not return, he shall not be 'Hanith'. If it was because the woman should not be busy with the birds, he shall be 'Hanith'. This is the summary in 'Khulasa'. If he said to his wife, Zainab, "You are 'Taliqa' when I divorce Amra," and said to Amra, "You are 'Taliqa' when I divorce Zainab," then he divorced Zainab, the divorce will occur upon Amra, and it will not occur upon Zainab. And if he did not divorce Zainab, but rather divorced Amra, then one divorce will occur upon Zainab, and another will also occur upon Amra. Some have stated that in the first scenario, it is obligatory that the second divorce also occurs upon Zainab, and in the second scenario, it is obligatory that a second divorce does not occur (1) upon Amra, and this is correct; this is in 'Muheet-e-Sarakhsi'. If he said to his wife, "Anta Taliq lau husna khuluqiki saufa uwajiki" (meaning: you are 'Taliqa' if your manners become good, soon I will return/reconcile with you), then the divorce will occur at that very moment, and this is not an oath but merely a promise; this is in 'Fatawa-e-Karkhi'. And if he said to the woman, "Anta Taliq lamma dakhaltil-dar," it is like the saying, "Anta Taliq in dakhaltil-dar," so as long as she does not enter, she will not be 'Taliqa', because 'la' is a particle of negation, and the delay is an emphasis of it, so it is as if he denied and entered. For this reason, the divorce became dependent on entering the house; this is in 'Bada'i'. A man said to his wife, "Anta Taliq lau dakhaltil-dar," so this is an oath of divorce, provided that he does not divorce her upon the woman entering the house. It is as if he said, "When you enter the house, I will divorce you. If I do not divorce you, then you are 'Taliqa'." So, if she entered the house, it is incumbent upon him to divorce the woman. If he did not divorce the woman until the husband died or the woman died, the divorce will take effect, and this is equivalent to the saying, "If you enter the house, my slave is free if I do not beat you." A man said to his wife, "Udkhulil-dara wa anti Taliq" (Enter the house and you are 'Taliqa'), so if she entered the house, she will be 'Taliqa' because the answer to an imperative (command) with the particle 'waw' is like the answer to a condition with the particle 'fa'; this is in 'Fatawa-e-Qazi Khan'.

If he said, "From this day for a thousand years, every woman who is my wife is 'Taliqa'," while he has no wife: A man said, "Ayyu amratin tazawwajuha fahiya Taliq" (Meaning: any woman I marry, she is 'Taliqa'). So this oath will occur upon one

woman unless he intended all women. And if he said in Persian, "Har kadam zan ki ba-zani kunam..." (Every woman I marry...), this oath will occur upon every woman. Sadr-ush-Shaheed stated that the preferred view is that it will occur upon only one woman. And if he said, "Ayyu amratin zawwajat nafsaha minni fahiya Taliq" (Meaning: any woman who gives herself to me in marriage is 'Taliqa'), then this will include all women. And if he said, "Har che zan ba-zani kunam" (Every woman I marry), then this oath will occur upon every woman once, provided he intended repetition (3). And if he said, "Har che gah zan ba-zani kunam" (Whenever I marry a woman), this oath will occur upon every woman for one time, and when he married her once, she will become 'Taliqa' and the oath will become null/resolved. And if he said, "From this day for a thousand years, every woman who is my wife is 'Taliqa'," while he has no wife.

Note: The manifest matter is that the divorce will not occur as dependent, because he has given a clear/explicit divorce. (1) Because there is a sequence in divorce. (2) Meaning, she will be 'Taliqa' upon entering. (3) Meaning, every time he marries.

दोनों में से कोई 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) न होगा, यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में है। एक ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तू चली जाए तो 'तालिक़ा' है, पस औरत ने किसी और को न छुड़ाया ताकि वह पकड़े रहे, पस अगर मर्द ने इस वजह से कसम खाई थी कि वह लौट न आए तो वह 'हानिस' न होगा, और अगर इस वजह से कि औरत चिड़ियों में मशगूल (व्यस्त) न रहे, तो वह 'हानिस' हो जाएगा, यह 'खुलासा' में है। अगर अपनी बीवी ज़ैनब से कहा कि तू 'तालिक़ा' है जब मैं अमरा को तलाक दूँ, और अमरा से कहा कि तू 'तालिक़ा' है जब मैं ज़ैनब को तलाक दूँ, फिर ज़ैनब को तलाक दी तो अमरा पर तलाक वाके होगी और ज़ैनब पर वाके न होगी। और अगर ज़ैनब को तलाक न दी बल्कि अमरा को तलाक दी तो ज़ैनब पर एक तलाक वाके होगी और अमरा पर दूसरी भी वाके होगी। और बाज़ ने फरमाया कि पहली सूरत में वाजिब है कि ज़ैनब पर दूसरी तलाक भी वाके हो और दूसरी सूरत में वाजिब है कि अमरा पर दूसरी तलाक (१) वाके न हो और यही सही है, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। अगर अपनी बीवी से कहा कि "अन्त तालिक लौ हुस्न खुलक सऊफ़ अवाजिक" यानी तू 'तालिक़ा' है अगर तेरे अखलाक अच्छे हो गए तो अनकरीब मैं तुझसे रुजू कर लूँगा, तो तलाक उसी दम वाके हो जाएगी और यह कसम नहीं है बल्कि सिर्फ वादा है, यह 'फतावा-ए-करखी' में है। और अगर औरत से कहा कि "अन्त तालिक लमा दखलत-उद-दार" तो यह इस कौल के मिसल है: "अन्त तालिक इन दखलत-उद-दार", पस जब तक वह दाखिल न होगी वह 'तालिक़ा' न होगी, इसलिए कि 'ला' हर्फ़ए-नफ़ी है कि तखल्लुफ इसकी ताकीद है, पस गोया उसने नफ़ी व खुल की, इसी वजह से तलाक 'ब-दखुल-ए-दार' मुअल्लक (लटक गई) हुई, यह 'बदाए' में है। एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि "अन्त तालिक लौ दखलत-उद-दार" तो यह कसम है उसकी तलाक की जबकि औरत के घर में दाखिल होने पर वह उसको तलाक न दे, गोया उसने यूँ कहा कि जब तू घर में दाखिल होगी तो मैं तुझे तलाक दूँगा। पस अगर तुझको तलाक न दूँ तो तू 'तालिक़ा' है, पस अगर वह घर में दाखिल हुई तो उस पर लाज़िम है कि औरत को तलाक दे दे। पस अगर औरत को तलाक न दी यहाँ तक कि शौहर मर गया या औरत मर गई तो तलाक पड़ जाएगी और यह इस कौल के बराबर है: "अगर तू घर में दाखिल हुई तो मेरा गुलाम आज़ाद है अगर मैं तुझे न मारूँ।" एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि "उदखलिल-दार व अन्ति तालिक", पस वह घर में गई तो 'तालिक़ा' होगी क्योंकि अम्र (आदेश) का जवाब 'वाव' के साथ, शर्त के जवाब 'फ़ा' के साथ जैसा है, यह 'फतावा-ए-क़ाज़ी खान' में है।

अगर कहा: "इस दिन से हज़ार साल तक हर ज़न (औरत) जो मेरी बीवी है, वह 'तालिक़ा' है" हालाँकि उसकी कोई बीवी नहीं है: एक मर्द ने कहा कि "अय्युल अमराति तज़व्वजहा फ़-हिय तालिक" यानी कोई भी औरत जिससे मैं निकाह करूँ तो वह 'तालिक़ा' है, तो यह कसम एक औरत पर वाके होगी, इल्ला यह कि उसने तमाम औरतों की नियत की हो। और अगर फारसी में कहा कि "हर कदम जन कि ब-ज़नी कुनम..." तो यह कसम हर औरत पर वाके होगी। और सदर-उश-शहीद ने फरमाया कि मुख्तार यह है कि एक ही औरत पर वाके होगी। और अगर यूँ कहा कि "अय्युल अमराति ज़व्वजत नफ़सहा मिन्नी फ़-हिय तालिक" यानी जो कोई औरत अपने आप को मेरे निकाह में दे वह 'तालिक़ा' है, तो यह सब औरतों को शामिल होगी। और अगर कहा कि "हर चह जन ब-ज़ने कुनम" तो यह कसम हर औरत पर एक बार वाके होगी और अगर उसने तकरार (३) की नियत की हो। और अगर कहा कि "हर चहगाह जन ब-ज़नी कुनम" तो यह कसम हर औरत पर एक बार के वास्ते वाके होगी और जब एक बार उससे निकाह किया तो वह 'तालिक़ा' हो जाएगी और कसम मुनहल (खत्म) हो जाएगी। और अगर कहा कि "इस दिन से हज़ार साल तक हर औरत जो मेरी बीवी है वह 'तालिक़ा' है" हालाँकि उसकी कोई बीवी नहीं है।

---

१) ज़ाहिर अमर यह है कि तलाक मुतअल्लिक वाके न होगी क्योंकि सरीह तलाक दे दी है। (१) क्योंकि तलाक में तरतीब है। (२) यानी दाखिल होने से 'तालिक़ा' होगी। (३) यानी हर बार निकाह करे।

دونوں میں کوئی حانث نہ ہوگا یہ خزانہ المفتین میں ہے ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو چلی جائے تو طالقہ ہے پس عورت نے کسی دوسرے کو نہ چڑیادے دی تاکہ وہ پکڑے رہے پس اگر مرد نے اس وجہ سے قسم کھائی تھی کہ لوٹ نہ رہے تو حانث نہ ہوگا اور اگر اس وجہ سے کہ عورت چڑیوں میں مشغول نہ رہے تو حانث ہو جائے گا یہ خلاصہ میں ہے اگر اپنی بیوی زینب سے کہا کہ تو طالقہ ہے جب میں عمرہ کو طلاق دوں اور عمرہ سے کہا کہ تو طالقہ ہے جب میں زینب کو طلاق دوں پھر زینب کو طلاق دی تو عمرہ پر طلاق واقع ہوگی اور زینب پر واقع نہ ہوگی اور اگر زینب کو طلاق نہ دی بلکہ عمرہ کو طلاق دی تو زینب پر ایک طلاق واقع ہوگی اور عمرہ پر دوسری بھی واقع ہوگی اور بعض نے فرمایا کہ صورت اولیٰ میں واجب ہے کہ زینب پر دوسری طلاق بھی واقع ہو اور دوسری صورت میں واجب ہے کہ عمرہ پر دوسری طلاق (۱) واقع نہ ہو اور یہی صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اگر اپنی بیوی سے کہا کہ انت طالق لو حسن خلقک سوف اواجک یعنی تو طالقہ ہے اگر تیرے اخلاق اچھے ہوگئے تو عنقریب میں تجھ سے رجعت کرلوں گا تو طلاق اسی دم واقع ہو جائے گی اور یہ قسم نہیں ہے بلکہ فقط وعدہ ہے یہ فتاویٰ کرخی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ انت طالق لما دخلت الدار تو یہ مثل اس قول کے ہے انت طالق ان دخلت الدار پس جب تک داخل نہ ہوگی اس طالقہ نہ ہوگی اس واسطے کہ لا حرف نفی ہے کہ تخلف اس کی تاکید کی ہے پس گویا اس نے نفی وخول کی اسی وجہ سے طلاق معلق بدخول دار ہوئی یہ بدائع میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا نت طالق لو دخلت الدار تو یہ قسم اس کی طلاق کی ہے جبکہ عورت کے دار میں داخل ہونے پر اس کو طلاق نہ دے گویا اس نے یوں کہا کہ جب تو دار میں داخل ہوگی تو تجھے طلاق دوں گا پس اگر تجھ کو طلاق نہ دوں تو تو

طالقہ ہے پس اگر وہ دار میں داخل ہوئی تو اس کو لازم ہے کہ عورت کو طلاق دے دے پس اگر عورت کو طلاق نہ دی یہاں تک کہ شوہر مر گیا یا عورت مر گئی تو طلاق پڑ جائے گی اور یہ بمنزلہ اس قول کے ہے اگر تو دار میں داخل ہوئی تو میرا غلام آزاد ہے اگر میں تجھے نہ ماروں ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ ادخلی الدار وانت طالق پس دار میں گئی تو طالقہ ہو گی اس واسطے کہ صیغہ امر کا جواب بحرف واؤ مثل جواب شرط بحرف فاء کے ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کہا ازیں روز تا ہزار سال ہر زنے کہ ویراست پس طالقہ است حالانکہ اس کی کوئی بیوی نہیں: ایک مرد نے کہا کہ ایۃ امراۃ تزوجھا فھی طالق یعنی کوئی عورت کہ میں اس سے نکاح کروں تو وہ طالقہ ہے تو یہ قسم ایک عورت پر واقع ہوگی الا آنکہ اس نے تمام عورتوں کی نیت کی ہو اور اگر فارسی میں کہا کہ ہر کدام زن کہ بزنی کنم ---- تو یہ قسم ہر عورت پر واقع ہوگی اور صدر الشہید نے فرمایا کہ مختار یہ ہے کہ ایک ہی عورت پر واقع ہوگی اور اگر یوں کہا کہ ایۃ امراۃ زوجت نفسھا منی فھی طالق یعنی جو کوئی عورت کہ اپنے آپ کو میرے نکاح میں دے وہ طالقہ ہے تو یہ سب عورتوں کو شامل ہوگی اور اگر کہا کہ ہر چہ زن بز نے کنم تو یہ قسم ہر عورت پر ایک بار واقع ہوگی اور اگر اس نے تکرار (۳) کی نیت کی ہو اور اگر کہا کہ ہر چہ گاہ زن بزنی کنم تو یہ قسم ہر عورت پر ایک بار کے واسطے واقع ہوگی اور جب ایک بار اس سے نکاح کیا تو وہ طالقہ ہو جائے گی اور قسم منحل ہو جائے گی اور اگر کہا کہ ازیں روز تا ہزار سال ہر زنے کہ ویراست پس طالقہ است حالانکہ اس کی کوئی بیوی نہیں ہے۔

ا) ظاہر امر یہ ہے کہ طلاق متعلق واقع نہ ہوگی کیونکہ صریح طلاق دے دی ہے۔ (۱) کیونکہ طلق میں ترتیب ہے۔ (۲) یعنی داخل ہونے سے طالقہ ہوگی۔ (۳) یعنی ہر بار نکاح کرے۔

...then she will not be a *Taliqa* (divorced woman). This is in the *Khulasa*. And if he said to Zaid, "Whichever of my wives speaks to you, she is a *Taliqa*," then they all spoke to him, they will all become *Taliqa*. And if he said, "Whoever of my wives you speak to, she is a *Taliqa*," then Zaid spoke to all of them together, then one *Talaq* will occur, and the husband will have the choice of statement as to who is the *Taliqa*. This is in *Nasiri Sharh Jame al-Kabir*. If he said to his two wives, "Whoever among you eats the pomegranate is a *Taliqa*," and then both of them ate from it, then neither of them will be a *Taliqa*. This is in *Khizanat al-Mufti*. If a man said to his wife, "You are a *Taliqa* O adulteress (*Zaniya*) if you enter the house," then the divorce will be suspended (*Mu'allaq*) and no *Hadd* (punishment) will be mandatory, nor will *Li'an* (oaths of imprecation) be necessary, because the term "O adulteress" is an address (*Nida*), and an address does not cause separation, just as if he said, "You are a *Taliqa* O Zainab if you enter the house." Likewise, if he said, "You are a *Taliqa* O adulteress daughter of so-and-so if you enter the house," the ruling is the same. And if he put the address first and said, "O adulteress, you are a *Taliqa* if you enter the house," the man has become the accuser of *Qadhf* (false accusation of adultery) against the woman, provided such a conversation took place; he will then perform *Li'an* with the woman. When the *Qadhf* is valid, it will be checked: if he performed *Li'an* with her first and then she entered the house, while she is in the waiting period of *Li'an*, the suspended divorce will also occur because the venue of divorce still remains. And if she entered the house first and then sued him for *Qadhf*, if the divorce is *Raj'i* (revocable), he should perform *Li'an*, and if it is *Ba'in* (irrevocable), he should not. And if he said, "You are a *Taliqa* O *Taliqa* if you enter the house," she will not be a *Taliqa* immediately, rather the divorce will be suspended (1). And if he said, "O adulteress daughter of so-and-so, you are a *Taliqa* if you enter the house," he will be the accuser of *Qadhf* for both the woman and her mother, and the divorce will be suspended. This is in *Hasiri's Sharh Jame al-Kabir*.

A man said to his wife Umrah, "If you enter the house O Umrah, then you are a *Taliqa*":

If he started with the address of divorce, then said "O *Taliqa*, you are a *Taliqa*," then if she enters the house, one *Talaq* will occur upon saying "O *Taliqa*," and the second divorce will be suspended. And if he brought the address at the end of the sentence, i.e., he said "You are a *Taliqa* if you enter the house O adulteress," then the divorce will be suspended upon entry because he suspended the divorce on entry and then

addressed the woman, so he became the accuser of *Qadhf*. And in this statement: "You are a *Taliqa* if you enter the house O *Taliqa*," the first is suspended upon entry and by saying "O *Taliqa*" one divorce will occur; this is in *Badai*. A man said to his wife Umrah, "If you enter the house O Umrah then you are a *Taliqa*, and O Zainab," then Umrah entered the house, she will become a *Taliqa*, and the husband will be asked about his intention in saying "O Zainab." If he said, "I intended her divorce," she will become a *Taliqa*. And if he said it without a letter and stated later, "I also intended the divorce of Zainab along with Umrah," then both will become *Taliqa*. And if he put the divorce first and said, "O Umrah you are a *Taliqa* if you enter the house, and O Zainab," then Umrah entered the house, both will become *Taliqa*. And if he said, "I did not intend the divorce of Zainab," his statement will not be accepted. And if he said, "O Umrah you are a *Taliqa*, and O Zainab," she will not be a *Taliqa* unless he intended it. Did you not see that if he said, "You owe me, O so-and-so, a thousand dirhams, and O so-and-so," then the money will belong to the first mentioned, and if...

(1) *Qadhf* of adultery, how grave! Then if he proves it with four witnesses, it is no crime. *Mukhasama* is the woman filing a claim, and *Li'an* is that if the man has no witnesses, they swear oaths of curse; see *Kitab al-Li'an*. (1) Meaning, upon entry.

तो तालिक़ा न होगी, यह खुलासा में है। और अगर ज़ैद से कहा कि ऐ मेरी पत्नियों में से जो तुझसे कलाम करे वह तालिक़ा है, फिर सबने उससे कलाम किया तो सब तालिक़ा हो जाएंगी। और अगर कहा कि मेरी पत्नियों में से जिस से तूने कलाम किया वह तालिक़ा है, फिर ज़ैद ने उन सबसे एक साथ कलाम किया तो एक तालिक़ा होगी और बयान का इख्तियार शौहर को होगा कि वह तालिक़ा कौन है, यह 'नसीरी शरह जामे कबीर' में है। अगर अपनी दो पत्नियों से कहा कि तुममें से जिसने अनार खाया वह तालिक़ा है, फिर दोनों ने उसमें से खाया तो दोनों में से कोई तालिक़ा न होगी, यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्ती' में है। अगर मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि तू तालिक़ा है ऐ व्यभिचारिणी (ज़ानिया), अगर तू घर में दाखिल हुई तो तलाक़ मुअल्लिक़ (सस्पेंडेड) होगी और हद वाजिब न होगी और न लिआन लाज़िम होगा, इसलिए कि 'ऐ व्यभिचारिणी' निदा (पुकारना) है और निदा फासिल (जुदा) नहीं होती है, जैसे यूँ कहा कि तू तालिक़ा है ऐ ज़ैनब अगर तू घर में दाखिल हुई। और इसी तरह अगर कहा कि तू तालिक़ा है ऐ व्यभिचारिणी (ज़ानिया) बिनते फलानिया अगर तू घर में दाखिल हुई तो भी यही हुक्म है। और अगर निदा को मुकद्दम किया और कहा कि ऐ व्यभिचारिणी, तू तालिक़ा है अगर तू घर में दाखिल हुई तो मर्द उक्त औरत का क़ज़फ़ (व्यभिचार का झूठा आरोप) करने वाला हो गया, जब कि ऐसी गुफ़्तगू की, तो औरत से लिआन (अदालत में शपथ) करेगा, और जब क़ज़फ़ सही हो तो देखा जाएगा कि अगर पहले उससे लिआन किया फिर वह घर में दाखिल हुई, हालाँकि वह लिआन की इद्दत में है, तो तलाक़ मुअल्लिक़ भी वाक़े होगी क्योंकि तलाक़ का محل (स्थान) बाक़ी है। और अगर पहले घर में दाखिल हुई फिर मर्द से उसने क़ज़फ़ का मुक़दमा किया, तो अगर तलाक़ रजई हो तो लिआन करे और अगर बाइन हो तो नहीं। और अगर कहा कि तू तालिक़ा है ऐ तालिक़ा, अगर तू घर में दाखिल हुई तो फ़िलहाल तालिक़ा न होगी बल्कि तलाक़ मुअल्लिक़ (1) होगी। और अगर कहा कि ऐ व्यभिचारिणी बिनते फलानिया, तू तालिक़ा है अगर तू घर में दाखिल हो, तो यह उस औरत और उसकी माँ दोनों का क़ज़फ़ करने वाला होगा और तलाक़ मुअल्लिक़ होगी, यह 'हसीरी की शरह जामे कबीर' में है।

एक मर्द ने अपनी बीवी उमरा से कहा कि अगर तू घर में दाखिल हुई ऐ उमरा, तो तू तालिक़ा है:

अगर निदा-ए-तलाक़ से शुरू किया, फिर कहा कि 'ऐ तालिक़ा, तू तालिक़ा है', तो अगर तू घर में दाखिल हुई तो एक तलाक़ 'ऐ तालिक़ा' कहने से वाक़े होगी और दूसरी तलाक़ मुअल्लिक़ होगी। और

अगर निदा को आखिर कलाम में लाया, यानी कहा कि 'तू तालिक़ा है अगर तू घर में दाखिल हुई ऐ व्यभिचारिणी', तो तलाक़ मुअल्लिक़ ब-दखूल होगी क्योंकि उसने तलाक़ को दाख़िल होने पर मुअल्लिक़ किया है, फिर उसके बाद औरत को मुनादी (पुकारा) किया है, तो वह औरत का क़ज़फ़ करने वाला हुआ। और इस क़ौल में है कि 'तू तालिक़ा है अगर तू घर में दाखिल हुई ऐ तालिक़ा', तो अव्वल मुअल्लिक़ ब-दखूल होगी और 'या तालिक़ा' कहने से एक तलाक़ वाक़े होगी, यह 'बदाए' में है। एक मर्द ने अपनी बीवी उमरा से कहा कि अगर तू घर में दाखिल हुई ऐ उमरा तो तू तालिक़ा है, और ऐ ज़ैनब! फिर उमरा घर में दाखिल हुई तो वह तालिक़ा हो जाएगी और शौहर से 'ऐ ज़ैनब' कहने की नीयत पूछी जाएगी, अगर उसने कहा कि मैंने उसकी तलाक़ की नीयत की थी तो वह तालिक़ा हो जाएगी। और अगर उसने बिना हर्फ़ और ऐसा कहा हो फिर बयान किया कि मैंने ज़ैनब की तलाक़ की भी उमरा के साथ नीयत की थी, तो दोनों तालिक़ा हो जाएंगी। और अगर तलाक़ को मुकद्दम किया और कहा कि 'ऐ उमरा, तू तालिक़ा है और अगर तू घर में दाखिल हुई और ऐ ज़ैनब', फिर उमरा घर में दाखिल हुई, तो दोनों तालिक़ा हो जाएंगी। और अगर उसने कहा कि मैंने तलाक़ ज़ैनब की नीयत न की थी तो उसका क़ौल क़बूल न होगा। और अगर कहा कि 'ऐ उमरा, तू तालिक़ा है और ऐ ज़ैनब' तो वह तालिक़ा न होगी सिवाय इसके कि उसकी नीयत की हो, क्या नहीं देखा कि अगर उसने कहा कि तेरे, ऐ फ़लां, मुझ पर हज़ार दिरहम हैं, और ऐ फ़लां, तो माल उक्त पहले ही का होगा और अगर...

(1) क़ज़फ़ (व्यभिचार का झूठा इलज़ाम लगाना) कितना बड़ा है, फिर अगर चार गवाहों से साबित कर दे तो जुर्म नहीं है। मुख़ासमा (झगड़ा) यह कि औरत नालिश करे और लिआन यह कि मर्द के पास गवाह न हों तो लानत की क़समें खाएं, देखो 'किताबुल लिआन'। (1) यानी ब-दखूल (दाखिल होने पर)।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ ..... کتاب الطلاق تو طالقہ نہ ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر زید سے کہا کہ ایۃ نسائی کلمتک یعنی جو میری بیویوں میں سے تجھ سے کلام کرے وہ طالقہ ہے پھر سب نے اس سے کلام کیا تو سب طالقہ ہو جائیں گی اور اگر کہا کہ جس سے میری بیویوں میں سے تو نے اس سے کلام کیا وہ طالقہ ہے پس زید نے ان سب سے معا کلام کیا تو ایک طالقہ ہوگی اور بیان کا خیار شوہر کو ہوگا کہ وہ طالقہ کون ہے یہ نصیر ئی شرح جامع کبیر میں ہے اگر اپنی دو بیویوں سے کہا کہ تم میں سے جس نے انار کھایا وہ طالقہ ہے پس دونوں نے اس میں سے کھایا تو دونوں میں سے کوئی طالقہ نہ ہوگی یہ خزا نہ المفتیٰ میں ہے اگر مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے اے زانیہ اگر تو دار میں داخل ہوئی تو طلاق معلق ہو گی اور حد واجب نہ ہو گی اور نہ لعان لازم ہو گا اس واسطے کہ قولہ یا زانیہ نداء ہے اور نداء فاصل نہیں ہوتا ہے جیسے یوں کہا کہ تو طالقہ ہے یا زینب اگر تو دار میں داخل ہوئی اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اے زانیہ بنت الفلانیہ اگر تو دار میں داخل ہوئی تو بھی یہی حکم ہے اور اگر ندا کو مقدم کیا اور کہا کہ اے زانیہ تو طالقہ ہے اگر تو دار میں داخل ہوئی تو مرد مذکور عورت کا قذف کرنے والا ہو گیا جب کہ ایسی گفتگو کی پس عورت سے ملا عنہ کرے گا اور جب قذف صحیح ہو تو دیکھا جائے گا کہ اگر اولا اس سے ملا عنہ کیا پھر وہ دار میں داخل ہوئی حالانکہ وہ لعان کی عدت میں ہے تو طلاق معلق بھی واقع ہوگی کیونکہ محل طلاق باقی ہے اور اگر پہلے دار میں داخل ہوئی پھر مرد سے اس نے مخاصمہ قذف کیا پس اگر طلاق رجعی ہو تو ملا عنہ کرے اور اگر بائن ہو تو نہیں اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اے طالقہ اگر تو دار میں داخل ہوئی تو فی الحال طالقہ نہ ہوگی بلکہ طلاق معلق (1) ہوگی اور اگر کہا کہ اے زانیہ بنت الفلانیہ تو طالقہ ہے اگر تو

دار میں داخل ہو تو یہ الحال اس عورت اور اس کی ماں دونوں کا قذف کرنے والا ہو گا اور طلاق معلق ہو گی یہ حصیری کی شرح جامع کبیر میں ہے۔

ایک مرد نے اپنی بیوی عمرہ سے کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہوئی اے عمرہ تو تو طالقہ ہے:

اگر ندائے طلاق سے شروع کیا پس کہا کہ اے طالقہ تو طالقہ ہے تو اگر تو دار میں داخل ہوئی تو ایک طلاق اے طالقہ کہنے سے واقع ہوگی اور دوسری طلاق معلق ہو گی اور اگر نداء کو آخر کلام میں لایا یعنی کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو دار میں داخل ہوئی اے زانیہ تو طلاق معلق بدخول ہو گی اس واسطے کہ اس نے طلاق کو دخول پر معلق کیا ہے پھر اس کے بعد عورت کو منادی کیا ہے پس عورت کا قذف کرنے والا ہو ا اور اس قول میں ہے کہ تو طالقہ ہے اگر تو دار میں داخل ہوئی اے طالقہ تو اول معلق بدخول ہو گی اور یا طالقہ کہنے سے ایک طلاق واقع ہو گی یہ بدائع میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی عمرہ سے کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہوئی اے عمرہ تو تو طالقہ ہے اور اے زینب پھر عمرہ دار میں داخل ہوئی تو وہ طالقہ ہو جائے گی اور شوہر سے اے زینب کہنے کی نیت پوچھی جائے گی اگر اس نے کہا کہ میں نے اس کے طلاق کی نیت کی تھی تو وہ طالقہ ہو جائے گی اور اگر اس نے بغیر حرف اور ایسا کہا ہو پھر بیان کیا کہ میں نے زینب کی طلاق کی بھی عمرہ کے ساتھ نیت کی تھی تو دونوں طالقہ ہو جائیں گی اور اگر طلاق کو مقدم کیا اور کہا کہ اے عمرہ تو طالقہ ہے اور اگر تو دار میں داخل ہوئی اور اے زینب پھر عمرہ دار میں داخل ہوئی تو دونوں طالقہ ہو جائیں گی اور اگر اس نے کہا کہ میں نے طلاق زینب کی نیت نہ کی تھی تو اس کا قول قبول نہ ہو گا اور اگر کہا کہ اے عمرہ تو طالقہ ہے اور اے زینب تو طالقہ نہیں ہو گی الا آنکہ اس کی نیت کی ہو آپا تو نہیں دیکھا کہ اگر اس نے کہا کہ تیرے، اے فلاں، مجھ پر ہزار درہم ہیں اور اے فلاں تو مال مذکور اول ہی کا ہوگا اور اگر

(1) قذف زنا کی نسبت کتنا پھر اگر چار گواہوں سے ثابت کر دے تو جرم نہیں ہے مخاصمہ یہ کہ عورت نالش کرے اور ملا عنہ یہ کہ مرد کے پاس گواہ نہ ہوں تو لعنت کی قسمیں کھائیں دیکھو کتاب اللعان۔ (1) یعنی بدخول۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 431 Kitab-ut-Talaq [Regarding the issue of] advanced payment, meaning he said, "Your thousand dirhams are upon me, O Zaid, O Salim," the mentioned wealth will belong to both of them. And if he said, "O Umrah, you are divorced (taliqa), O Zainab," then Umrah will be divorced, not Zainab, unless he intended Zainab. And if he said, "You are divorced, O Umrah, O Zainab," then Zainab will not be divorced unless he intended her. This is in Fatawa-e-Qazi Khan.

A man said, "The last woman I marry is divorced," then he married Umrah, then he married Zainab, then he divorced Umrah before consummation (qabl-e-dukhool), then he remarried Umrah, then this man died, then Zainab will be divorced: If he said, "The first woman I marry is divorced," then he married a woman, she will be divorced, whether he marries another after her or not. This is in Al-Muheet. If he said, "The last woman I marry is divorced," and he married two women, then married one woman, then divorce will not fall upon her until the husband dies. When the husband dies, the last one becomes determined. According to Imam-e-Azam (R.A.), the divorce will occur from the time of the marriage contract, such that if consummation occurred with her, one and a half dowries (mehar) will be obligatory; half a dowry due to divorce before consummation, and one dowry due to the invalid contract (aqd-e-fasid), i.e., the contract of intercourse. And she will complete her waiting period (iddah) of three menstrual cycles. According to the Sahibain (R.A.), it will be imagined at the current state, meaning divorce will happen now, and the husband will owe the 'mehar-e-misl' (proper dowry) to every woman he has divorced, and according to Imam Muhammad (R.A.), the iddah of death and divorce will be obligatory on the woman, and according to Imam Abu Yusuf (R.A.), only the iddah of divorce will be obligatory. This is in Al-Muheet. In Jame, it is stated that if a man said, "The last woman I marry [from these], I have married her," then he divorced Umrah before consummation, then he remarried Umrah, then this man died, then Zainab will be divorced, not Umrah. And if he saw ten women and said, "The last woman among you whom I bring into marriage is divorced," then he married one of them, then married a second, then divorced the first, then remarried her, then he died, then the divorce will occur on the one he married once, not on the one he remarried. This issue and the first issue are both the same. And the scenario where the husband dies after marrying the second is different [from the scenario] where the husband does not die until he marries the tenth woman, such that, for example, he married four, divorced them, separated from them, then married another four, separated in the same way, then married the ninth, then the tenth; then upon marrying the tenth, she

will become divorced, whether the husband dies or not. In the first issue, where the women were not specific, if he married ten women in sequence, the tenth will not be divorced until the husband dies. And if he said, "The last marriage (tazawwuj)(1) I will perform in Makkah, the woman I bring into marriage through this marriage is divorced," then he married a woman and divorced her, then married a second, and after that remarried the first whom he had divorced, then the husband died, then the one he married the second time will be divorced, not the one he married only once. Similarly, if he saw ten women and said, "The last wife (zauj)(1)," because it will be known after his death that this was the last woman; otherwise, due to them being unspecified, there is a possibility that perhaps someone else was the last one.

(1) The act of marriage.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २ ४३१ किताब-उत-तलाक माल मुकद्दम किया यानी कहा कि तेरे हजार दिरहम मुझ पर हैं ऐ ज़ैद, ऐ सालिम! तो माल मजकूर उन दोनों का होगा और अगर कहा कि ऐ उमराह तू तालिक़ (तलाकशुदा) है, ऐ ज़ैनब! तो उमराह तालिक़ा होगी न कि ज़ैनब, सिवाय इसके कि ज़ैनब की नियत की हो और अगर कहा कि तू तालिक़ा है ऐ उमराह! ऐ ज़ैनब! तो ज़ैनब तालिक़ा न होगी सिवाय इसके कि उसकी नियत की हो। यह फतावा-ए-क़ाज़ी ख़ान में है।

मर्द ने कहा "आख़िरी औरत कि मैं उससे निकाह करूँ वह तालिक़ा है", फिर उसने उमराह से निकाह किया, फिर ज़ैनब से निकाह किया, फिर उमराह को कब्ल-ए-दुखूल (सम्बन्ध से पहले) तलाक दे दी, फिर उमराह से दोबारा निकाह किया, फिर यह मर्द मर गया, तो ज़ैनब तालिक़ा होगी: अगर कहा कि "पहली औरत जिससे मैं निकाह करूँवह तालिक़ा है", तो फिर एक औरत से निकाह किया तो वह तालिक़ा हो जाएगी, ख्वाह इसके बाद दूसरी से निकाह करे या न करे। यह 'मुहीत' में है। अगर कहा कि "आख़िरी औरत जिससे मैं निकाह करूँवह तालिक़ा है", तो दो औरतों से निकाह किया, फिर एक औरत से निकाह किया तो उस पर तलाक वाके(लागू) न होगी। और अगर दो औरतों से एक अकद (निकाह) में निकाह किया जिनमें से एक का निकाह फासिद है, तो जिसका निकाह सही है वह तालिक़ा हो जाएगी। और अगर कहा कि "आख़िरी औरत जिससे मैं निकाह करूँ वह तालिक़ा है", फिर उसने एक औरत से निकाह किया, फिर दूसरी से निकाह किया तो दूसरी पर तलाक वाके न होगी यहाँ तक कि शौहर मर जाए। फिर जब शौहर मर गया तो यही आखिरी वाली मुतअय्यन हुई। तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक निकाह के वक्त से उस पर तलाक वाके होगी, यहाँ तक कि अगर उसके साथ दुखूल (सम्बन्ध) हो गया तो डेढ़ मेहर लाज़िम होगा; आधा मेहर दुखूल से पहले तलाक की वजह से, और एक मेहर फासिद अकद यानी वती (सम्बन्ध) के अकद की बिना पर। और वह तीन हैज़ से अपनी इद्दत पूरी करेगी। और साहिबैन (रह.) के नज़दीक यह हाल पर मुतसव्वर होगी यानी तलाक अभी वाके होगी और शौहर हर मतूफ़ा (जिसने तलाक दी हो) पर मेहर-ए-मिस्ल लाज़िम होगा और औरत पर इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक इद्दत-ए-वफात और तलाक वाजिब होगी और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक सिर्फ इद्दत-ए-तलाक वाजिब होगी, यह मुहीत में है। जामे में फरमाया कि अगर किसी मर्द ने कहा कि "आख़िरी औरत कि मैं उससे निकाह करूँ उससे मैंने निकाह किया", फिर उमराह को कब्ल-ए-दुखूल तलाक दे दी, फिर उमराह से दोबारा निकाह किया, फिर यह मर्द मर गया तो ज़ैनब तालिक़ा होगी, उमराह तालिक़ा न होगी। और अगर उसने दस औरतों को देखकर कहा कि "आख़िरी औरत जिसको मैं तुममें से निकाह में लाऊँ वह

तालिक़ा है", फिर उनमें से एक से निकाह किया, फिर दूसरी से निकाह किया, फिर पहली को तलाक दे दी, फिर उससे दोबारा निकाह किया फिर मर गया, तो तलाक उस पर वाके होगी जिससे एक बार निकाह किया है, न कि उस पर जिससे दोबारा निकाह किया है। और यह मसला और पहला मसला दोनों यकसाँ हैं। और सूरत यह कि दूसरी से निकाह करने के बाद शौहर मर गया और फर्क यह हो जाएगा कि शौहर न मरा यहाँ तक कि उसने दसवीं औरत से निकाह किया, इस तरह कि मसलन उसने चार से निकाह करके उनको तलाक देकर जुदा कर दिया, फिर दूसरी चार से निकाह करके इसी तरह जुदा कर दिया, फिर नौवीं से निकाह किया, फिर दसवीं से निकाह किया, तो दसवीं निकाह करते ही तालिक़ा हो जाएगी, ख्वाह शौहर मरे या न मरे। और मसला-ए-ऊला में यानी जबकि औरतें मुतअय्यन न थीं, तो अगर दस औरतों से ब-तारीक निकाह किया तो दसवीं तालिक़ा न होगी जब तक कि शौहर न मरे। और अगर यूँ कहा कि "आख़िरी अज़-तज़व्वुज (निकाह)" (१) मक्का में इसको अमल में लाऊँगा, तो जिस औरत को इस तज़व्वुज से निकाह में लाऊँ वह तालिक़ा है, फिर उसने एक औरत से निकाह किया और उसको तलाक दे दी, फिर दूसरी से निकाह करके इसके बाद उसकी पहली से जिसको तलाक दी थी निकाह किया, फिर शौहर मर गया, तो जिससे दूसरी मर्तबा निकाह किया है वह तालिक़ा होगी, न वह जिससे एक मर्तबा निकाह किया है। इसी तरह अगर दस औरतों को देखकर कहा कि "आख़िरी ज़ौज" (१) तो चूँकि उसके मरने के बाद मालूम होगा कि यही आख़िरी औरत थी, वरना गैर-मुतअय्यन होने से एहतमाल है कि शायद आख़िरी कोई और हो।

(१) निकाह करने का फेल।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ ۴۳۱ کتاب الطلاق مال مقدم کیا یعنی کہا کہ تیرے ہزار درہم مجھ پر ہیں اے زید اے سالم تو مال مذکور ان دونوں کا ہوگا اور اگر کہا کہ اے عمرہ تو طالق ہے اسے زینب تو عمرہ طالقہ ہوگی نہ زینب الا آنکہ زینب کی نیت کی ہو اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اے عمرہ اے زینب تو زینب طالقہ نہ ہو گی الا آنکہ اس کی نیت کی ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

مرد نے کہا آخر عورت کہ میں اس سے نکاح کروں وہ طالقہ ہے پھر اس نے عمرہ سے نکاح کیا پھر زینب سے نکاح کیا پھر عمرہ کو قبل دخول کے طلاق دیدی پھر عمرہ سے دوبارہ نکاح کیا پھر یہ مرد مر گیا تو زینب طالقہ ہوگی: اگر کہا کہ اول عورت کہ میں اس سے نکاح کروں پس وہ طالقہ ہے پھر ایک عورت سے نکاح کیا تو وہ طالقہ ہو جائے گی خواہ اس کے بعد دوسری سے نکاح کرے یا نہ کرے یہ محیط میں ہے اگر کہا کہ اول عورت کہ جس سے میں نکاح کروں وہ طالقہ ہے پس دو عورتوں سے نکاح کیا پھر ایک عورت سے نکاح کیا تو اس پر طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر دو عورتوں سے ایک عقد میں نکاح کیا کہ جن میں سے ایک کا نکاح فاسد ہے تو جس کا نکاح صحیح ہے وہ طالقہ ہو جائے گی اور اگر کہا کہ اخیر عورت جس سے میں نکاح کروں وہ طالقہ ہے پس اس نے ایک عورت سے نکاح کیا پھر دوسری سے نکاح کیا تو دوسری پر طلاق واقع نہ ہوگی یہاں تک کہ شوہر مر جائے پس جب شوہر مر گیا تو یہی اخیرہ متعین ہوئی پس امامِ اعظمؒ کے نزدیک وقتِ تزوج سے اس پر طلاق واقع ہوگی حتی کہ اگر اس کے ساتھ دخول ہو گیا تو ڈیڑھ مہر لازم ہو گا نصف مہر بوجہ طلاق قبل دخول کے اور ایک مہر بہنائے عقد فاسد یعنی وطی کا عقد اور تین حیض سے اپنی عدت پوری کرے گی اور صاحبینؒ کے نزدیک ان الحال پر متصور ہوگی یعنی طلاق ابھی واقع ہو گی اور شوہر ہر متوفیٰ پر مہر مثل لازم ہو گا اور عورت پر امام محمدؒ کے نزدیک عدتِ وفات و طلاق واجب ہوگی اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک فقط عدت

طلاق واجب ہوگی یہ محیط میں ہے جامع میں فرمایا کہ اگر کسی مرد نے کہا کہ آخر عورت کہ میں اس سے نکاح کروں کہ میں اس سے نکاح کیا پھر عمرہ کو قبل دخول کے طلاق دے دی پھر عمرہ سے دوبارہ نکاح کیا پھر یہ مرد مر گیا تو زینب طالقہ ہوگی عمرہ طالقہ نہ ہوگی اور اگر اس نے دس عورتوں کو دیکھ کر کہا کہ آخر عورت جس کو میں تم میں سے نکاح میں لاؤں وہ طالقہ ہے پھر ان میں سے ایک سے نکاح کیا پھر دوسری سے نکاح کیا پھر پہلی کو طلاق دے دی پھر اس سے دوبارہ نکاح کیا پھر مر گیا تو طلاق اس پر واقع ہوگی جس سے ایک بار نکاح کیا ہے نہ اس پر جس سے دوبارہ نکاح کیا ہے اور یہ مسئلہ اور پہلا مسئلہ دونوں یکساں ہیں اور صورت یہ کہ دوسری سے نکاح کرنے کے بعد شوہر مر گیا اور فرق یہ ہو جائے گا کہ شوہر نہ مرا یہاں تک کہ اس نے دسویں عورت سے نکاح کیا بایں طور کہ مثلاً اس نے چار سے نکاح کر کے ان کو طلاق دے کر جدا کر دیا پھر دوسری چار سے نکاح کر کے اسی طرح جدا کر دیا پھر نویں سے نکاح کیا پھر دسویں سے نکاح کیا تو دسویں نکاح کرتے ہی طالقہ ہو جائے گی خواہ شوہر مرے یا نہ مرے اور مسئلہ اولیٰ میں یعنی جبکہ عورتیں معینہ نہ تھیں تو اگر دس عورتوں سے بضرر یق نکاح کیا تو دسویں طالقہ نہ ہوگی جب تک کہ شوہر نہ مرے اور اگر یوں کہا کہ آخر تزوج (۱) مکہ میں اس کو عمل میں لاؤں گا تو جس عورت کو اس تزوج سے نکاح میں لاؤں وہ طالقہ ہے پھر اس نے ایک عورت سے نکاح کیا اور اس کو طلاق دے دی پھر دوسری سے نکاح کر کے اس کے بعد اس کے پہلی سے جس کو طلاق دی تھی نکاح کیا پھر شوہر مر گیا تو جس سے دوسرے مرتبہ نکاح کیا ہے وہ طالقہ ہوگی نہ وہ جس سے ایک مرتبہ نکاح کیا ہے۔ اسی طرح اگر دس عورتوں کو دیکھ کر کہا کہ آخر زوج (۱) تو چونکہ اس کے مرنے کے معلوم ہوگا کہ یہی آخر عورت تھی ورنہ غیر معین ہونے سے احتمال ہے کہ شاید آخر کوئی اور ہو۔

(۱) فعل نکاح کرنے کا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 ..... 434 ..... Kitab al-Talaq "If I bring any woman from among you into marriage, the woman I bring into marriage is divorced." Then he married one and divorced her, then married a second, then married the first one again whom he had divorced, then the husband died; the one he married for the second time is divorced, and if he married the tenth one, she will not be divorced until (1) the husband dies. This is in *al-Muheet*.

If the known wife verified the husband’s statement that the unknown woman was the same first married woman:..... If he said, "The first woman I bring into marriage is divorced," then after an oath, he confessed to marrying one woman, and this woman claimed divorce and also claimed that she is the first wife. The man said, "I married a certain woman before you," and the certain one either verified or denied his statement, or legally (2) his statement will not be verified regarding the one he confessed to marrying, and both will be divorced because he confessed to the existence of the condition, i.e., the first marriage. Thus, he acknowledged the occurrence of the divorce, and divorce does not occur except upon a married woman, and the marriage of this claimant woman has become apparent, not the other woman. Thus, his acknowledgment of the divorce occurring upon her became apparent. Then, when he wanted to divert the divorce from her to the other, his statement will not be verified in the diversion, and his statement will not be accepted unless his witnesses are presented (prior). For example, if this man presented witnesses for his claim, his witnesses will be accepted, and this unknown woman will become divorced; she is not the known one, because this unknown one proved to be the first wife, and the second one will also become divorced because she confessed that she is forbidden to him as the second. Then, if the second one verified (3) the husband's statement, she will get half the dower; and if she denied that the marriage took place, she will get nothing. And if the known wife verified the husband's statement that the unknown woman was the same first married woman, then according to the apparent narration (*Zahir al-Riwayah*), divorce will not occur on the known one. And if the husband said, "I married her and so-and-so in one contract," and the woman denied it, the man's statement will be accepted, and divorce will not occur on either of them. If the mentioned woman verified his statement, her marriage will be proven; otherwise, not. And if he said, "If so-and-so is the first woman I marry, she is divorced," then he married her, and that woman claimed divorce, and the man said, "I married another woman before her," then the husband's statement will be accepted with an oath. If a man said to two women, "The

first woman among you two that I bring into marriage is divorced," or said, "If I married one of you two before the other, she is divorced," then he married one of them, and she claimed the occurrence of divorce, and the husband said, "I married the other before her," then his statement will not be verified without witnesses. And if he said, "I married them both in one contract," the husband's statement will be accepted, and divorce will not occur. And if he said, "If I married Zainab before Umrah, she is divorced," then he married Umrah, and she claimed divorce, and the man said, "I married Zainab before her," then the statement...

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 ..... 434 ..... किताब-उत-तलाक जिससे मैं तुम में से कोई औरत निकाह में लाऊं तो जिस औरत को निकाह में लाऊं वह तालिक़ा (तलाकशुदा) है, फिर उसने एक से निकाह करके उसको तलाक दे दी, फिर दूसरी से निकाह किया, फिर पहली जिसे तलाक दी थी उससे दोबारा निकाह किया, फिर शौहर मर गया, तो जिससे दूसरी मर्तबा निकाह किया है वह तालिक़ा होगी और अगर दसवीं से निकाह किया तो वह तालिक़ा न होगी यहाँ तक (1) कि शौहर मर जाए, यह 'मुहीत' में है।

अगर मारूफ बीवी ने शौहर की तसदीक की कि औरत मजहूला वही पहली मनकूहा (ब्याहता) थी :..... अगर कहा कि अव्वल औरत कि मैं निकाह में लाऊं वह तालिक़ा है, پس (पस) कसम के बाद एक औरत से निकाह करने का इकरार किया, پس उस औरत ने तलाक का दावा किया और नीज़ दावा किया कि वह पहली बीवी है, پس मर्द ने कहा कि मैंने तुझसे पहले फ़लां औरत से निकाह किया था और फ़लां मजकूर ने उसकी तसदीक की या तकज़ीब की या क़ज़ा उसके हक़ (2) में तसदीक न की जाएगी, जिसके निकाह का उसने इकरार किया है और दोनों तालिक़ा होंगी, इस वजह से कि उसने वजूद-ए-शर्त का इकरार किया है, यानी अव्वल तज़व्वुज (निकाह), پس वह मुकर्रर वक़ूए-तलाक हुआ और तलाक वाक़े नहीं होती है, इल्ला (सिवाय) मनकूहा पर और उस औरत मुदैया (दावा करने वाली) का निकाह ज़ाहिर हुआ है न उसके सिवा दूसरी औरत का, پس उस पर तलाक वाक़े होने का मुकर्रर बज़ाहिर हुआ। फिर जब उसने उससे तलाक फेर कर उसके सिवा दूसरी पर डालना चाहा तो फेरने में उसके क़ौल की तसदीक न की जाएगी, پس उसका न होगा मगर गवाह उसके मुक़द्दम (पेश किए गए) होंगे, चुनांचे अगर उस मर्द ने अपने दावे पर गवाह पेश किए तो उसके गवाह मक़बूल होंगे और यह ग़ैर-मारूफ़ा मुतल्लक़ा हो जाएगी, न वह मारूफ़ा है, इस वास्ते कि यही ग़ैर-मारूफ़ा पहली बीवी साबित हुई और दूसरी भी तालिक़ा हो जाएगी, क्योंकि उसने अपने आपको दूसरी के हराम होने का इकरार किया है। फिर दूसरी ने अगर शौहर के क़ौल की तसदीक (3) की होगी तो उसको निस्फ़ महर मिलेगा और अगर निकाह वाक़े होने में तकज़ीब की तो उसको कुछ न मिलेगा। और अगर मारूफ़ा बीवी ने शौहर की तसदीक की कि औरत मजहूला वही पहली मनकूहा थी तो बज़ाहिर-अर-रिवायह के मुताबिक़ मारूफ़ा पर तलाक वाक़े न होगी और अगर शौहर ने यूं कहा कि मैंने इसको व फ़लां को एक अक़्द में निकाह में लिया है और औरत ने उसकी तकज़ीब की तो क़ौल मर्द ही का क़बूल होगा और दोनों में से किसी पर तलाक वाक़े न होगी और फ़लां मजकूरह ने अगर उसके क़ौल की तसदीक की हो तो उसका निकाह साबित होगा, वरना

नहीं। और अगर कहा कि फ़लां अगर पहली औरत हो जिससे मैं निकाह करूं तो वह तालिक़ा है, फिर उससे निकाह किया फिर उस औरत ने तलाक का दावा किया, پس मर्द ने कहा कि मैंने इससे पहले दूसरी औरत से निकाह किया है, तो कसम (के साथ) शौहर का क़ौल क़बूल होगा। अगर किसी मर्द ने दो औरतों से कहा कि अव्वल औरत तुम दोनों में से कि मैं उसको निकाह में लाऊं वह तालिक़ा है या कहा कि अगर मैं तुम दोनों में से एक पहली दूसरी से निकाह में लाया तो वह तालिक़ा है, फिर उसने एक से निकाह किया, پس उसने तलाक वाक़े होने का दावा किया, پس शौहर ने कहा कि मैंने इससे पहले दूसरी से निकाह किया है तो बे-गवाहों के उसके क़ौल की तसदीक न होगी और अगर यूं कहा कि मैंने उन दोनों से एक ही अक़्द में निकाह किया है तो शौहर का क़ौल क़बूल होगा और तलाक वाक़े न होगी और अगर कहा कि अगर मैंने उमरा से क़ब्ल यह ज़ैनब के निकाह किया तो वह तालिक़ा है, फिर उमरा से निकाह किया और उसने तलाक का दावा किया, پس मर्द ने कहा कि मैंने इससे पहले ज़ैनब से निकाह किया है तो क़ौल...

فتاوی عالمگیری ..... جلد ۲ ..... ۴۳۴ ..... کتاب الطلاق جس سے میں تم میں سے کوئی عورت نکاح میں لاؤں تو جس عورت کو نکاح میں لاؤں وہ طالقہ ہے پھر اس نے ایک سے نکاح کر کے اس کو طلاق دے دی پھر دوسری سے نکاح کیا پھر پہلی جس کو طلاق دی تھی اس سے دوبارہ نکاح کیا پھر شوہر مر گیا تو جس سے دوسرے مرتبہ نکاح کیا ہے وہ طالقہ ہوگی اور اگر دسویں سے نکاح کیا تو وہ طالقہ نہ ہوگی یہاں تک (۱) کہ شوہر مر جائے یہ محیط میں ہے۔

اگر معروفہ بیوی نے شوہر کی تصدیق کی کہ عورت مجہولہ وہی پہلی منکوحہ تھی :..... اگر کہا کہ اول عورت کہ میں نکاح میں لاؤں وہ طالقہ ہے پس قسم کے بعد ایک عورت سے نکاح کرنے کا اقرار کیا پس اس عورت نے طلاق کا دعویٰ کیا اور نیز دعویٰ کیا کہ وہ پہلی بیوی ہے پس مرد نے کہا کہ میں نےتجھ سے پہلے فلاں عورت سے نکاح کیا تھا اور فلاں نہ کور نے اس کی تصدیق کی یا تکذیب کی یا قضاء اس کے حق (۲) میں تصدیق نہ کی جائے گی جس کے نکاح کا اس نے اقرار کیا ہے اور دونوں طالقہ ہوں گی اس وجہ سے کہ اس نے وجود شرط کا اقرار کیا ہے یعنی اول تزوج پس وہ مقرر وقوع طلاق ہوا اور طلاق واقع نہیں ہوتی ہے الا منکوحہ پر اور اس عورت مدعیہ کا نکاح ظاہر ہوا ہے نہ اس کے سوا دوسری عورت کا پس اس پر طلاق واقع ہونے کا مقرر بظاہر ہوا پھر جب اس نے اس سے طلاق پھیر کر اس کے سوا دوسری پر ڈالنا چاہا تو پھر نے میں اس کے قول کی تصدیق نہ کی جائے گی پس اس کا نہ ہوگا مگر گواہ اس کے مقدم ہوں گے چنانچہ اگر اس مرد نے اپنے دعویٰ پر گواہ پیش کئے تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور یہ غیر معروفہ مطلقہ ہو جائے گی نہ وہ معروفہ ہے اس واسطے کہ یہی غیر معروفہ پہلی بیوی ثابت ہوئی اور دوسری بھی طالقہ ہو جائے گی کیونکہ اس نے اپنے آپ کو دوسری کے حرام ہونے کا اقرار کیا ہے پھر دوسری نے اگر شوہر کے قول کی تصدیق (۳) کی ہو گی تو اس کو نصف مہر ملے گا اور

اگر نکاح واقع ہونے میں تکذیب کی تو اس کو کچھ نہ ملے گا اور اگر معروفہ بیوی نے شوہر کی تصدیق کی کہ عورت مجہولہ وہی پہلی منکوحہ تھی تو بظاہر الروا یہ کے موافق معروفہ پر طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر شوہر نے یوں کہا کہ میں نے اس کو وفلاں کو ایک عقد میں نکاح میں لیا ہے اور عورت نے اس کی تکذیب کی تو قول مردہی کا قبول ہوگا اور دونوں میں سے کسی پر طلاق واقع نہ ہوگی اور فلاں مذکورہ نے اگر اس کے قول کی تصدیق کی ہو تو اس کا نکاح ثابت ہوگا ورنہ نہیں اور اگر کہا کہ فلاں اگر پہلی عورت ہو جس سے میں نکاح کروں تو وہ طالقہ ہے پھر اس سے نکاح کیا پھر اس عورت نے طلاق کا دعویٰ کیا پس مرد نے کہا کہ میں نے اس سے پہلے دوسری عورت سے نکاح کیا ہے تو قسم تھے شوہر کا قول قبول ہوگا اگر کسی مرد نے دو عورتوں سے کہا کہ اول عورت تم دونوں میں سے کہ میں اس کو نکاح میں لاؤں وہ طالقہ ہے یا کہا کہ اگر میں تم دونوں میں سے ایک پہلے دوسری سے نکاح میں لایا تو وہ طالقہ ہے پھر اس نے ایک سے نکاح کیا پس اس نے طلاق واقع ہونے کا دعویٰ کیا پس شوہر نے کہا کہ میں نے اس سے پہلے دوسری سے نکاح کیا ہے تو بہ دوں گواہوں کے اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اور اگر یوں کہا کہ میں نے ان دونوں سے ایک ہی عقد میں نکاح کیا ہے تو شوہر کا قول قبول ہوگا اور طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ اگر میں نے عمرہ سے قبل یہ زینب کے نکاح کیا تو وہ طالقہ ہے پھر عمرہ سے نکاح کیا اور اس نے طلاق کا دعویٰ کیا پس مرد نے کہا کہ میں نے اس سے پہلے زینب سے نکاح کیا ہے تو قول

(۱) قال یعنی اقرار کیا تو قسم کے بعد اول اس سے نکاح کیا ہے۔ (۲) یعنی یہ اول بیوی نہیں ہے۔ (۳) اس واسطے کہ شاید کسی اور عورت سے نکاح کرے کہ وہ آخر تزوج ہو۔ (۱) اس عورت کے۔ (۳) یعنی نکاح ہونے کی۔ (۳) یوں ہی اس مقام پر عبارت مذکور ہے۔

The husband's acceptance will be valid, and if he said (you are divorced) that I married the second [woman] before one of you two, then she is divorced. Then he married one of the two and said that I married the second before this one, then [this claim] will not be verified. If he said that I married both at the same time, then the husband's statement will be accepted. This is in *Sharh-e-Jami al-Kabir* by Zahiri. If he said, "The last wife I bring into marriage is divorced," then he married a woman again and then died, she will not be divorced. If he said, "The last wife I bring into [matrimonial] practice is divorced," and she is currently married to him, she is divorced, and the rest of the ruling remains as is; this woman whom he re-married will become divorced. This is in *Muhit-e-Sarakhsi*.

If he married a woman, then divorced her, then married another, then re-married the one he had divorced, then attributed the divorce to the past tense, meaning he said, "The last wife I married is divorced," and he has no specific intention, then the one he married once is the one divorced. If he said, "The last wife I have practiced [marriage] with, who is currently his wife, is divorced," then the one he re-married will be the one divorced. This is in *Sharh-e-Jami al-Kabir* by Zahiri. A man has two wives, Umra and Zainab; he said, "Umra is divorced today, or Zainab is divorced when I enter this house," then divorce will not occur on either of them until he enters the house. When he enters the house, he will have the choice (1) to designate which of the two the divorce falls upon. A man said to his wife, "You are divorced or I am not a man," or in Arabic said, "Wa in ghadara rajul," then the woman is divorced because he is definitely a man and is a liar in his statement. If he said, "You are divorced or I am a man," then he is truthful and no divorce will fall on his wife. This is in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

If he said, "If you enter this house, no, rather that other house, then you are divorced":

One said to his wife, "You are divorced if you enter the house, no, rather this second woman." This oath will take effect upon the entry of the first woman. If the first woman enters the house, both become divorced. If the second enters, neither of the two will be divorced. If the man intended to retract the condition in this statement, it is valid. Thus, if the second enters the house, the first woman will be divorced both *diyanatan* (religiously) and *qada'an* (legally). If the first enters, she will also be divorced *diyanatan* and *qada'an*, but the second will be divorced only *qada'an*. Similarly, if he said, "You are divorced, no, rather this second one," then it will be delegated to the will (2) of the first woman, and it is not a condition that both wills be

for the divorce of both. Even if he only wanted his own divorce or his co-wife's, only that specific one will be divorced. If he did not want his own divorce but only the co-wife's, only the co-wife will be divorced. If he wanted both divorced, both will be divorced. If the man said, "I only intended to delegate the will to the second woman," then *diyanatan* he will be verified, but *qada'an*, in a case where it results in mitigation (2), he will not be verified. This is in Zahiri's *Sharh-e-Jami al-Kabir*. If he said, "You are divorced if you enter the house, no, rather such-and-such is divorced," then the divorce will fall upon the second one *tanjizan* (immediately), meaning as soon as he says this, a divorce will fall on the second one, but the first woman's divorce will remain suspended upon entry. If he delayed the condition and said, "You are divorced, no..."

पति का कथन स्वीकार किया जाएगा और यदि उसने कहा (तुम्हें तलाक) कि मैंने तुम दोनों में से एक से पहले दूसरी से निकाह किया है तो वह तलाकशुदा है, फिर उन दोनों में से एक से निकाह किया और कहा कि दूसरी से उससे पहले निकाह किया है तो तस्दीक (सत्यता) नहीं होगी और यदि कहा कि दोनों से एक साथ निकाह किया है तो पति का कथन स्वीकार किया जाएगा। यह 'शराह-ए-जामे-कबीर' (अज़-ज़हीरी) में है और यदि कहा कि 'आख़िर-ए-ज़ौज' (अंत का पति) जिसे मैं निकाह में लाऊँ वह तलाकशुदा है, फिर उसने एक स्त्री से दोबारा निकाह किया और फिर मर गया, तो वह तलाकशुदा नहीं होगी। और यदि कहा कि 'आख़िर-ए-ज़ौज' जिसे मैं अमल में लाऊँ उसकी मनकूहा (पत्नी) तलाकशुदा है और बाकी मसला यथावत है, तो यही स्त्री जिससे दोबारा निकाह किया है वह तलाकशुदा हो जाएगी, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है।

यदि एक स्त्री से निकाह किया फिर उसे तलाक दे दी, फिर दूसरी से निकाह किया, फिर जिसे तलाक दी थी उससे दोबारा निकाह किया, फिर उसने तलाक की निस्बत फेल-ए-माज़ी (भूतकाल) की तरफ की यानी यों कहा कि 'आख़िर-ए-ज़ौज' जिससे मैंने निकाह किया है वह तलाकशुदा है और उसकी कोई नियत नहीं है, तो वह तलाकशुदा होगी जिससे एक बार निकाह किया है। और यदि कहा कि 'आख़िर-ए-ज़ौज' जिसे मैं अमल में लाया हूँ, जो इस पति से मनकूहा है वह तलाकशुदा है, तो जिससे दोबारा निकाह किया है वह तलाकशुदा होगी। यह 'शराह-ए-जामे-कबीर' (अज़-ज़हीरी) में है। एक मर्द की दो पत्नियाँ उमरा और ज़ैनब हैं, फिर उसने कहा कि उमरा तलाकशुदा है इस दिन या ज़ैनब तलाकशुदा है जब मैं इस घर में दाखिल होऊँ तो उन दोनों में से किसी पर तलाक वाके(घटित) नहीं होगी जब तक कि वह घर में दाखिल न हो। फिर जब वह घर में दाखिल हुआ तो उसको इख्तियार होगा कि दोनों में से जिस पर चाहे तलाक वाके करना चाहे, इख्तियार (१) करे। एक मर्द ने अपनी पत्नी से कहा कि 'तू तलाकशुदा है या मैं मर्द नहीं हूँ' या अरबी में कहा कि 'वान ग़दर रजल' तो औरत तलाकशुदा होगी, इसलिए कि वह जरूर मर्द है और अपने कलाम में काज़िब (झूठा) है। और यदि कहा कि 'तू तलाकशुदा है या मैं मर्द हूँ' तो वह सच्चा होगा और उसकी बीवी पर तलाक नहीं पड़ेगी, यह 'फ़तावा-ए-काज़ी खान' में है।

यदि कहा कि यदि तू दाखिल हुई इस घर में, नहीं बल्कि इस दूसरे घर में, तो तू तलाकशुदा है:

एक ने अपनी बीवी से कहा कि तू तलाकशुदा है यदि तू घर में दाखिल हुई, नहीं बल्कि यह दूसरी औरत, तो यह कसम पहली ही औरत के दाखिल होने पर वाके होगी। फिर यदि पहली औरत घर में दाखिल हो गई तो दोनों तलाकशुदा हो जाएँगी। और यदि दूसरी दाखिल हुई तो दोनों में से कोई

तलाकशुदा न होगी। और यदि मर्द ने इस कलाम में शर्त से रुजू (वापस) करने की नियत की हो तो यह सही है। अतः यदि दूसरी घर में दाखिल हुई तो पहली औरत दियतन और क़ज़ान (धार्मिक और कानूनी तौर पर) दोनों तरह तलाकशुदा हो जाएगी, और यदि पहली दाखिल हुई तो भी वह दियतन और क़ज़ान तलाकशुदा होगी, मगर दूसरी केवल क़ज़ान तलाकशुदा होगी। और इसी तरह यदि कहा कि तू तलाकशुदा है, नहीं बल्कि यह दूसरी, तो यह पहली औरत की मशियत (इच्छा) (२) पर तफ़वीज़ होगी, और दोनों की मशियत, दोनों की तलाक के वास्ते होना शर्त नहीं है, यहाँ तक कि यदि उसने सिर्फ अपनी तलाक को चाहा या अपनी सौतन को चाहा तो खास वही मुतल्लका (तलाकशुदा) होगी। और यदि अपनी तलाक नहीं बल्कि सिर्फ सौतन की तलाक चाही तो सौतन ही मुतल्लका होगी और यदि उसने दोनों की तलाक चाही तो दोनों तलाकशुदा हो जाएँगी। और यदि मर्द ने कहा कि मैंने केवल दूसरी औरत की जानिब मशियत राजी करने की नियत की है तो दियतन उसकी तस्दीक होगी और क़ज़ान ऐसी सूरत में जिसमें (२) उससे तख़फ़ीफ़ (कमी) होती हो, तस्दीक नहीं होगी, यह ज़हीरी की 'शराह-ए-जामे-कबीर' में है। और यदि बोला कि तू तलाकशुदा है यदि तू घर में दाखिल हुई, नहीं बल्कि फलां तलाकशुदा है, तो दूसरी पर तलाक तन्जीज़न (तुरंत) वाके होगी, यानी यह कलाम कहते ही दूसरी पर एक तलाक पड़ जाएगी, मगर पहली औरत की तलाक 'ब-दखूल' (दाखिल होने पर) मुअल्लक (लंबित) रहेगी। और यदि शर्त को मुअखर (देर) कर दिया और कहा कि तू तलाकशुदा है नहीं...

شوہر کا قبول ہوگا اور اگر کہا (تمہیں طلاق) کہ میں نے تم دونوں میں سے ایک سے قبل دوسری کے نکاح کیا تو وہ طالقہ ہے پھر ان دونوں میں سے ایک سے نکاح کیا اور کہا کہ دوسری سے اس سے پہلے نکاح کیا ہے تو تصدیق نہ ہوگی اور اگر کہا کہ دونوں سے ایک ساتھ نکاح کیا ہے تو قول شوہر کا قبول ہوگا۔ یہ شرح جامع کبیر از ظہیری میں ہے اور اگر کہا کہ آخر زوج کہ میں نکاح میں لاؤں وہ طالقہ ہے پھر اس نے ایک عورت سے دوبارہ نکاح کیا پھر مر گیا تو وہ طالقہ نہ ہوگی اور اگر کہا کہ آخر زوج کہ اس کو عمل میں لاؤں اس کی منکوحہ طالقہ ہے اور باقی مسئلہ بحالہ ہے تو یہی عورت جس سے دوبارہ نکاح کیا ہے وہ طالقہ ہو جائے گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر ایک عورت سے نکاح کیا پھر اس کو طلاق دے دی پھر دوسری سے نکاح کیا پھر جس کو طلاق دی تھی اس سے دوبارہ نکاح کیا پھر اس نے طلاق کی اضافت فعل ماضی کی طرف کی یعنی یوں کہا کہ آخر زوج جس سے میں نے نکاح کیا ہے وہ طالقہ ہے اور اس کی نیت کچھ نہیں ہے تو وہ طالقہ ہوگی جس سے ایک مرتبہ نکاح کیا ہے اور اگر کہا کہ آخر زوج جس کو میں عمل میں لایا ہوں جو اس زوج سے منکوحہ ہے وہ طالقہ ہے تو جس سے دوبارہ نکاح کیا ہے وہ طالقہ ہوگی یہ شرح جامع کبیر از ظہیری میں ہے ایک مرد کی دو عورتیں عمرہ و زینب ہیں پس اس نے کہا کہ عمرہ طالقہ ہے اس دن یا زینب طالقہ ہے جبکہ میں اس گھر میں داخل ہوں تو ان میں سے کسی پر طلاق واقع نہ ہوگی یہاں تک کہ وہ دار میں داخل ہو پھر جب وہ دار میں دخل ہوا تو اس کو اختیار ہوگا کہ دونوں میں سے جس پر طلاق واقع کرنا چاہے اختیار (۱) کرے ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے یا میں مرد نہیں ہوں یا عربی میں کہا کہ وان غدر رجل تو عورت طالقہ ہوگی اس واسطے کہ وہ ضرور مرد ہے اور اپنے کلام میں کاذب ہے اور اگر کہا کہ تو

طالقہ ہے یا میں مرد ہوں تو سچا ہوگا اور اس کی بیوی پر طلاق نہ پڑے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کہا کہ اگر تو داخل ہوئی اس دار میں نہیں بلکہ اس دوسرے دار میں تو تو طالقہ ہے:

ایک نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو دار میں داخل ہوئی نہیں بلکہ یہ دوسری عورت تو یہ قسم پہلی ہی عورت کے داخل ہونے پر واقع ہوگی پھر اگر پہلی عورت دار میں داخل ہو گئی تو دونوں طالقہ ہو جائیں گی اور اگر دوسری داخل ہوئی تو دونوں میں سے کوئی طالقہ نہ ہوگی اور اگر مرد نے اس کلام میں شرط سے رجوع کرنے کی نیت کی ہو تو صحیح ہے پس اگر دوسری دار میں داخل ہوئی تو پہلی عورت دیانۃً و قضاءً دونوں طرح طالقہ ہو جائے گی اور اگر پہلی داخل ہوئی تو بھی وہ دیانۃً و قضاءً طالقہ ہوگی مگر دوسری فقط قضاءً طالقہ ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ ہے نہیں بلکہ یہ دوسری تو یہ پہلی عورت کی مشیت (۲) پر تفویض ہو گی اور دونوں کی مشیت دونوں کی طلاق کے واسطے ہونا شرط نہیں ہے حتیٰ کہ اگر اس نے صرف اپنی طلاق کو چاہا یا اپنی سوکن کو چاہا تو خاصہ وہی مطلقہ ہوگی اور اگر اپنی طلاق نہیں بلکہ فقط سوت کی طلاق چاہی تو سوت ہی مطلقہ ہوگی اور اگر اس نے دونوں کی طلاق چاہی تو دونوں طالقہ ہو جائیں گی اور اگر مرد نے کہا کہ میں نے فقط دوسری عورت کی جانب مشیت راجع کرنے کی نیت کی تو دیانۃً اس کی تصدیق ہوگی اور قضاءً ایسی صورت میں کہ جس میں (۲) اس سے تخفیف ہوتی ہو تصدیق نہ ہوگی یہ ظہیری کی شرح جامع کبیر میں ہے اور اگر بولا کہ تو طالقہ ہے اگر تو دار میں داخل ہوئی نہیں بلکہ فلاں طالقہ ہے تو دوسری پر طلاق تنجیزاً واقع ہوگی یعنی یہ کلام کہتے ہی دوسری پر ایک طلاق پڑ جائے گی مگر پہلی عورت کی طلاق معلق بدخول باقی رہے گی اور اگر شرط کو مؤخر کر دیا اور کہا کہ تو طالقہ ہے نہیں

Rather, "So-and-so is divorced (talaq)," if she enters the house, then Khula (divorce) will occur, in that the divorce will take effect on the first woman immediately, and the divorce of the second woman will remain conditional upon entering. And this is in 'Sharh Talkhis-e-Jame Kabeer'. If he said, "If you enter this house, no, rather this other house, then you are divorced," then until she enters the second house, she will not be divorced. Contrary to this, if he said, "If you enter this house, then you are divorced," no, rather the rule in this house is that whichever of the two she enters, she will be divorced—this is in 'Muheet-e-Sarakhsi'. And if he said to his wife, "You are divorced if so-and-so enters this house, no, rather so-and-so(1)," then whoever of the two enters, the woman will be divorced. If both enter, only one divorce will occur. And if the husband intended the reply of the condition (radd-e-jaza), then it will be according to his intention. Thus, if the second 'so-and-so' mentioned enters, then between her and Allah the Almighty she will not be divorced, but in terms of Qada (judicial ruling), she will be divorced. Similarly, if he said, "You are divorced if you enter this house, no, rather so-and-so," then the same rule applies. And if he said, "I have married so-and-so, then she is divorced," no, rather so-and-so, and this second 'so-and-so' is also his wife, then she will not be divorced at that very moment because the second speech is not independent; thus, it will be conditional. This is in 'Sharh Jame Kabeer'.

If he said to the woman, "If you enter the house, then you are divorced, divorced, and divorced," no, rather this second woman: If he said, "If you enter the house, then you are divorced, divorced," no, rather so-and-so, and then the first woman enters the house, then three divorces will occur for each of the two. And if in this issue he spoke like this: "No, rather so-and-so is divorced," then one divorce will occur for the second immediately, and for the first, three divorces will remain pending. And if he said to the woman, "If you enter, you are forbidden (haram)," no, rather so-and-so, then upon the first entering, each of the two will become 'Ba'in' (irrevocably) divorced. And if in this situation he said, "No, rather so-and-so is divorced," then the second will be 'Raj'i' (revocably) divorced immediately, and the first wife will be divorced with one 'Ba'in' divorce at the time of entry. This is in 'Sharh Talkhis-e-Jame Kabeer'. And in 'Quduri' it is that if he said to the woman, "If you enter the house, you are divorced, divorced, and divorced," no, rather this second woman, then the first wife enters the house, then three divorces will occur upon both. And if he said to his wife, "You are divorced with one," no, rather if you enter the house, then one divorce will occur

immediately, and two divorces will occur at the time of entering the house, provided the woman is one with whom the marriage has been consummated. And if he said, "If you enter the house, you are divorced with one," no, rather with three, then no divorce will occur until she enters the house. Then when she enters the house, this divorce will take effect, whether she is one with whom the marriage was consummated or not. This is in 'Muheet'.

New Section: Regarding Exception (Istisna) If he said to his wife, "You are divorced, Insha-Allah (if Allah wills)," and if he combined "Insha-Allah" with "You are divorced," then the divorce will not occur. Similarly, if the woman died before he said "Insha-Allah," the same rule applies, as stated in 'Al-Hidayah'. Contrary to this, if after saying "Ant-ti Taliq" (You are divorced), the husband died before he could say "Insha-Allah," even though he wanted to make an exception, the divorce will take effect.

बल्कि फलां तालका है अगर घर में दाखिल हुई तो खुला (तलाक) हो जाएगा कि पहली औरत पर फिलहाल तलाक वाके(घटित) होगी और दूसरी औरत की तलाक बाद-ए-खुल् रही (तलाक के बाद) होगी और यह 'शरह तल्खीस-ए-जामे कबीर' में है। अगर कहा कि अगर तू दाखिल हुई इस घर में नहीं बल्कि इस दूसरे घर में तो तालका है, तो जब तक दूसरे घर में दाखिल न होगी तालका न होगी। इसके बरक्स अगर कहा कि अगर तू इस घर में दाखिल हुई तो तू तालका है नहीं बल्कि इस घर में तो हुक्म यह है कि दोनों में से जिसमें दाखिल होगी तालका हो जाएगी, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि तू तालका है अगर फलां इस घर में दाखिल हुआ नहीं बल्कि फलां(१) तो दोनों में से जो शख्स दाखिल होगा औरत तालका हो जाएगी और अगर दोनों दाखिल हुए तो भी एक ही तलाक वाके होगी, और अगर शौहर ने 'रद्द-ए-जज़ा' की नियत की हो तो उसकी नियत पर होगी। पस अगर दूसरा फलां मजकूर दाखिल हुआ तो 'फिमा बैनहू व बैन अल्लाह तआला' तालका न होगी मगर 'कज़ा' (अदालती फैसले) में तालका हो जाएगी। और इसी तरह अगर कहा कि तू तालका है अगर तू इस घर में दाखिल हुई नहीं बल्कि फलां तो भी यही हुक्म है। और अगर कहा कि मैं फलां से निकाह किया तो वह तालका है नहीं बल्कि फलां, और यह दूसरी फलां भी उसकी बीवी है, तो यह उसी दम तालका न होगी, इसलिए कि दूसरा कलाम गैर-मुस्तकिल है, पस वह 'मुअल्लक़ ब-शर्त' होगा, यह 'शरह जामे कबीर' में है।

अगर औरत से कहा कि अगर तू घर में दाखिल हुई तो तू तालका, तालका और तालका है नहीं बल्कि यह दूसरी औरत: अगर कहा कि अगर तू घर में दाखिल हुई तो तू तालका, तालका है नहीं बल्कि फलां, फिर पहली औरत घर में दाखिल हुई तो दोनों में से हर एक पर तीन तलाक वाके होंगी। और अगर इसी मसले में यूं बोला हो कि नहीं बल्कि फलां तालका है तो दूसरी पर फिलहाल एक तलाक वाके होगी और पहली के हक में तीन तलाक मुअल्लक़ रहेंगी। और अगर औरत से कहा कि अगर तू दाखिल हुई तो तू हराम है नहीं बल्कि फलां, तो पहली के दाखिल होने पर दोनों में से हर एक 'बाइन तालका' हो जाएगी। और अगर इस सूरत में कहा कि नहीं बल्कि फलां तालका है तो दूसरी फिलहाल 'रजई तालका' होगी और पहली बीवी 'बरवक्त-ए-दखूल' (संबंध बनाने के समय) एक 'बाइन तलाक' के साथ तालका होगी, यह 'शरह तल्खीस-ए-जामे कबीर' में है। और 'कुदूरी' में है कि अगर औरत से कहा कि अगर तू घर में दाखिल हुई तो तू तालका, तालका और तालका है नहीं बल्कि यह दूसरी औरत, फिर पहली बीवी घर में दाखिल हुई तो दोनों पर तीन तलाक वाके होंगी। और अगर अपनी

बीवी से कहा कि तू 'तालका-ए-वाहदा' है नहीं बल्कि अगर तू घर में दाखिल हो तो एक तलाक फिलहाल वाके होगी और दो तलाकें'बरवक्त-ए-दखूल-ए-दार' वाके होंगी बशर्ते कि औरत 'मनखूला' (जिससे निकाह हुआ हो) हो। और अगर यूं कहा कि अगर तू घर में दाखिल हुई तो 'तालका-ए-बि-वाहदी' है बल्कि 'ब-सहा' (तीन के साथ) तो कोई तलाक वाके न होगी यहाँ तक कि वह घर में दाखिल हो। फिर जब घर में दाखिल हुई तो यह तलाक 'तालका' हो जाएगी, ख्वाह 'मदखूला' हो या 'गैर-मदखूला', यह 'मुहीत' में है।

जूं ही फसल: इस्तसना के बयान में है अगर अपनी बीवी से कहा कि तू तालका है 'इन्शा अल्लाह तआला' यानी अगर अल्लाह तआला चाहे, और 'तू तालका है' के साथ मिलाकर 'इन्शा अल्लाह तआला' कहा तो तलाक वाके न होगी। और इसी तरह 'इन्शा अल्लाह तआला' कहने से पहले औरत मर गई तो भी यही हुक्म है, 'कज़ा फिल हिदाया'। इसके बरक्स अगर 'अंत तालका' यानी तू तालका है, कहने के बाद 'इन्शा अल्लाह तआला' कहने से पहले शौहर मर गया, हालाँकि वह इस्तसना (अपवाद) करना चाहता था, तो तलाक वाके हो जाएगी।

بلکہ فلاں طالقہ ہے اگر دار میں داخل ہوئی تو خلع ہو جائے گا کہ پہلی عورت پر فی الحال طلاق واقع ہوگی اور دوسری عورت کی طلاق بعد خول رہے گی اور یہ شرح تلخیص جامع کبیر میں ہے۔ اگر کہا کہ اگر تو داخل ہوئی اس دار میں نہیں بلکہ اس دوسرے دار میں تو طالقہ ہے تو جب تک دوسرے دار میں داخل نہ ہو گی طالقہ نہ ہوگی بخلاف اس کے اگر کہا کہ اگر تو اس دار میں داخل ہوئی تو تو طالقہ ہے نہیں بلکہ اس دار میں تو حکم یہ ہے کہ دونوں میں سے جس میں داخل ہوگی طالقہ ہو جائے گی یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر فلاں اس دار میں داخل ہوا نہیں بلکہ فلاں(۱) تو دونوں میں سے جو شخص داخل ہوگا عورت طالقہ ہو جائے گی اور اگر دونوں داخل ہوئے تو بھی ایک ہی طلاق واقع ہوگی اور اگر شوہر نے رد جزاء کی نیت کی ہو تو اس کی نیت پر ہوگی پس اگر دوسرا فلاں مذکور داخل ہوا تو فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ طالقہ نہ ہوگی مگر قضاء طالقہ ہو جائے گی اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو اس دار میں داخل ہوئی نہیں بلکہ فلاں تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کہا کہ میں فلاں سے نکاح کیا تو وہ طالقہ ہے نہیں بلکہ فلاں اور یہ دوسری فلاں بھی اس کی بیوی ہے تو یہ اسی دم طالقہ نہ ہوگی اس واسطے کہ دوسرا کلام غیر مستقل ہے پس وہ معلق بشرط ہو گا یہ شرح جامع کبیر میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہوئی تو تو طالقہ و طالقہ و طالقہ ہے نہیں بلکہ یہ دوسری عورت: اگر کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہوئی تو تو طالقہ طالقہ ہے نہیں بلکہ فلاں پھر پہلی عورت دار میں داخل ہوئی تو دونوں میں سے ہر ایک پر تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر اسی مسئلہ میں یوں بولا ہو کہ نہیں بلکہ فلاں طالقہ ہے تو دوسری پر فی الحال ایک طلاق واقع ہوگی اور پہلی

کے حق میں تین طلاق معلق رہیں گی اور اگر عورت سے کہا کہ اگر تو داخل ہوئی تو تو حرام ہے نہیں بلکہ فلاں تو پہلی داخل ہونے پر دونوں میں سے ہر ایک بائن طالقہ ہو جائے گی اور اگر اس صورت میں کہا کہ نہیں بلکہ فلاں طالقہ ہے تو دوسری فی الحال رجعی طالقہ ہوگی اور پہلی بیوی بر وقت دخول کے بیک طلاق بائن طالقہ ہوگی یہ شرح تلخیص جامع کبیر میں ہے اور قدوری میں ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہوئی تو تو طالقہ و طالقہ و طالقہ ہے نہیں بلکہ یہ دوسری عورت پھر پہلی بیوی دار میں داخل ہوئی تو دونوں پر تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ واحدہ ہے نہیں بلکہ اگر تو دار میں داخل ہو تو ایک طلاق فی الحال واقع ہوگی اور دو طلاقیں بر وقت دخول دار کے واقع ہوں گی بشرطیکہ عورت منحولہ ہو اور اگر ہوں کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہوئی تو طالقہ بواحدی ہے بلکہ بسہ تو کوئی طلاق واقع نہ ہوگی یہاں تک کہ وہ دار میں داخل ہو پھر جب دار میں داخل ہوئی تو یہ طلاق طالقہ ہو جائے گی خواہ مدخولہ ہو یا غیر مدخولہ ہو یہ محیط میں ہے۔

جو نہی فصل: استثناء کے بیان میں ہے اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے انشاء اللہ تعالیٰ یعنی اگر اللہ تعالیٰ چاہے اور تو طالقہ ہے کہ ساتھ ملا کر انشاء اللہ تعالیٰ کہا تو طلاق واقع نہ ہوگی اور اسی طرح انشاء اللہ تعالیٰ کہنے سے پہلے عورت مر گئی تو بھی یہی حکم ہے کذا فی الہدایہ بخلاف اس کے اگر أنت طالق یعنی تو طالقہ ہے کہنے کے بعد انشاء اللہ تعالیٰ کہنے سے پہلے شوہر مر گیا حالانکہ وہ استثناء کرنا چاہتا تھا تو طلاق واقع ہو جائے گی۔

Book of Divorce (Kitab al-Talaq) This can only be known if he said before divorcing, "I will divorce my wife and make an exception." This is in *Kifayah*. If he said, "You are divorced (taliqah), if Allah wills (illa in sha Allah ta'ala)," this is difficult regarding "In sha Allah ta'ala," as mentioned in *Siraj al-Wahhaj*. If he said, "You are divorced as Allah wills (ma sha Allah kun)," then the divorce will not occur. Similarly, if he said, "You are divorced if Allah wills (illa ma sha Allah)," this is the same ruling, as stated in *Fatawa Qadi Khan*. If he said, "You are divorced in whatever Allah wills (fi ma sha Allah ta'ala)," then if he said it consecutively, the divorce will not occur, as stated in *Fath al-Qadir*. If he said, "You are divorced if Allah wills it (in la yasha Allah ta'ala)," it will not occur, unless he times it—for example, saying, "After this day passes, the divorce will occur," as found in *'Atabiyah*. If he said, "You are divorced as much as Allah wills (ma lahu yasha Allah ta'ala)," nothing will occur, as stated in *Ikhtiyar Sharh Mukhtar*. If he said, "You are divorced however Allah wills (kaifa sha Allah ta'ala)," she becomes divorced immediately, as stated in *Muhit-e-Sarakhsi*.

If he said "You are divorced" and mentioned Allah's pleasure, consent, will, or decree, the divorce will not occur: It is written in *Mufti* that if he said to a woman, "You are divorced if Allah wills," one divorce will occur. It is stated here that we interpret the exception as applying to the majority. Further, it is mentioned that if he says, "You are divorced if Allah wills" or "You are divorced if Allah wills it," the ruling is that no divorce (1) will occur, as stated in *Muhit*. If he says, "You are divorced as Allah has approved, or consented, or intended, or decreed," the divorce will not occur, as stated in *Fatawa Qadi Khan*. If he says, "You are divorced by Allah's will, or by Allah's intent, or by Allah's love, or by Allah's pleasure," it will not occur because this is an annulment or a suspension on a matter that cannot be verified, similar to saying "In sha Allah." The letter 'ba' is for attachment, and in the case of suspension, attachment happens conditional to the reward. If he attributed these words to a servant, it is a transfer of ownership (*tamlik*) or making that person the owner/ authority. If he said, "You are divorced if so-and-so wills," and if he attributed it to Allah's command, someone's command, or a judge's decree, then in both cases—whether he attributes it to Allah or a servant—the woman becomes divorced immediately, because conventionally, such speech is distinct (2). For example, saying "You are divorced by the judge's decree." If he said in Arabic, "You are divorced by Allah's command, or so-and-so's command," up to the end, using the letter 'lam', then in all cases, the divorce will occur regardless of attribution. If he used the letter 'fi' (in), and attributed it to Allah, in all cases, the divorce will not occur, except in the

case of "in Allah's knowledge," where it will occur immediately because this refers to something known. Power does not necessitate this here, as power implies decree. Allah may decree something or not. If power is meant literally, saying "in Allah's power" would also mean it occurs immediately. If attributed to a servant, the first four words imply transfer of ownership—if granted in that session, it occurs, otherwise not. The rest would be suspension (3).

(1) This is contrary to the previous statement. (2) To occur immediately. (3) Meaning, as a matter of judicial ruling, the divorce will occur.

किताब अल-तलाक और यह बात तब ही मालूम हो सकती है कि उसने तलाक देने से पहले यह कहा हो कि मैं अपनी बीवी को तलाक दूंगा और इस्तिसना (अपवाद) करूंगा। यह 'किफायह' में है और अगर कहा कि तू "त़ालिक़ा" है "इला इन शा अल्लाह तआला" तो यह मुशकिल "इंशा अल्लाह तआला" के है, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और अगर कहा कि तू "त़ालिक़ा" है "माशा अल्लाह" तो तलाक واقع (अमल में) नहीं होगी और इसी तरह अगर कहा कि तू "त़ालिक़ा" है "इला माशा अल्लाह" तो भी यही हुक्म है, यह 'फतावा काजी खान' में है। और अगर कहा कि तू "त़ालिक़ा" है "फी मा शा अल्लाह तआला" तो अगर मुत्तसिल कहा तो तलाक واقع नहीं होगी, यह 'फतहुल कदीर' में है। और अगर कहा कि तू "त़ालिक़ा" है "इन यशा अल्लाह तआला" तो واقع नहीं होगी, सिवाय इसके कि "इन यशा अल्लाह तआला" को मुवक्कत (समयबद्ध) कर दे, मिसाल के तौर पर कह दे कि आज के दिन के गुजर जाने के बाद तलाक واقع हो जाएगी, यह 'अताबिया' में है। और अगर कहा कि तू "त़ालिक़ा" है "मा लहु यशा अल्लाह तआला" तो कुछ واقع नहीं होगा, यह 'इख्तियार शरह मुख्तार' में है। और अगर कहा कि तू "त़ालिक़ा" है "कैफ शा अल्लाह तआला" तो फौरन "त़ालिक़ा" हो जाएगी, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है।

अगर कहा तू "त़ालिक़ा" है अल्लाह तआला ने पसंद फरमाया या राजी हुआ या इरादा फरमाया या तकदीर फरमाया तो तलाक واقع नहीं होगी: 'मुफ्ती' में लिखा है कि अगर औरत से कहा कि तू "त़ालिक़ा" है "इला माशा अल्लाह तआला" तो उस पर एक तलाक واقع होगी। और इस मुकाम पर फरमाया कि हम इस्तिसना को अक्सर पर करार देंगे और इसके बाद ये मसाइल जिक्र फरमाए कि अगर कहा कि तू "त़ालिक़ा" है "इला माशा अल्लाह तआला" या कहा तू "त़ालिक़ा" है "इला इन यशा अल्लाह तआला" और इसका हुक्म यह जिक्र फरमाया कि असल में तलाक (1) واقع नहीं होगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि तू "त़ालिक़ा" है "अल्लाह तआला ने पसंद फरमाया या राजी हुआ या इरादा फरमाया या तकदीर फरमाया" तो तलाक واقع नहीं होगी, यह 'फतावा काजी खान' में है। और अगर कहा कि तू "त़ालिक़ा" है "ब-मशीयति अल्लाह तआला" या "ब-इरादति अल्लाह तआला" या "ब-महब्बत-ए-अल्लाह तआला" या "ब-रिजा-ए-अल्लाह तआला" तो واقع नहीं होगी, इस वास्ते कि यह इबताल है या तालीक है ऐसे अमर के साथ जिस पर वकूफ नहीं हो सकता है, जैसे "इंशा अल्लाह तआला" कहने में है। इस वास्ते कि हर्फ'बा' मुवहदा "इलासाक" (जोड़ने) के लिए है और तालीक की सूरत में "इलासाक" जज़ा ब-शर्त होता है। और अगर इन अल्फाज़ को किसी बंदे की तरफ मुजाफ (जोड़ा) किया तो यह उसकी तरफ से उस बंदे को "तमलीक" (मालिक बनाना)

है या मालिक व मुख्तार कर दिया, तो यह तमलीक मकसूम-ए-मजलिस होगी। जैसे कहा कि तू "त़ालि़क़ा" है "अगर फलां चाहे"। और अगर कहा कि तू "त़ालि़क़ा" है "ब-अमर-ए-अल्लाह तआला" या "ब-अमर-ए-फलां" या "ब-हुक्म-ए-फलां" या "ब-कज़ा" या "ब-इज़न" या "ब-इल्म" या "ब-कुदरत-ए-अल्लाह तआला" या "फलां" तो दोनों सूरतों में, ख्वाह अल्लाह तआला की जानिब इजाफत करे या बंदे की तरफ, औरत फौरन "त़ालि़क़ा" हो जाएगी। इस वास्ते कि उरफन (आम तौर पर) ऐसे तौर से कहने से तमीज़ (2) मर्द होती है, जैसे कहा कि तू "त़ालि़क़ा" है "ब-हुक्म-ए-काजी"। और अगर अरबी ज़बान में कहा कि "अंता त़ालि़क़ा ली-अमर-ए-अल्लाह तआला" या "ली-अमर-ए-फलां" आखिर तक सब अल्फाज़ मजकूरह "हर्फए-लाम" के साथ जिक्र किए, तो सब सूरतों में तलाक واقع होगी, ख्वाह बंदे की तरफ इजाफत करे या अल्लाह तआला की तरफ। और अगर उसने "हर्फए-फी" के साथ जिक्र किया, तो अगर अल्लाह तआला की तरफ इजाफत की तो सब सूरतों में तलाक واقع नहीं होगी, सिवाय "फी इल्म-ए-अल्लाह तआला" की सूरत में कि इसमें फौरन واقع होगी, इस वास्ते कि यह "मालूम" का जिक्र है और वह واقع है। और "कुदरत" में यह बात लाजिम नहीं है, इस वास्ते कि कुदरत से इस मुकाम पर मुराद "तकदीर" है और अल्लाह तआला कभी किसी चीज को मुकद्दर फरमाता है और कभी नहीं फरमाता है, तो "मालूम" न हुआ। और अगर हकीकतन कुदरत मुराद हो तो "फी कुदरत-ए-अल्लाह तआला" कहने से भी फौरन واقع होगा। और अगर बंदे की तरफ इजाफत की तो पहली चार लफ्जों में तमलीक होगी कि मसलन इस मजलिस में दी तो واقع होगी वरना नहीं, और बाकी में तालीक होगी (3) तअय्युन में है। अगर कहा कि तू "त़ालि़क़ा" है "अगर अल्लाह तआला ने मुझे इआनत दी" या "ब-मइयत-ए-अल्लाह तआला" और उसने इस्तिसना की नियत की तो यह इस्तिसना।

(1) और यह पिछले बयान के खिलाफ है। (2) फौरन واقع होना। (3) यानी कज़ा (फैसले) के तौर पर तलाक واقع होगी।

کتاب الطلاق گی اور یہ بات جب ہی معلوم ہو سکتی ہے کہ اس نے طلاق دینے سے پہلے یہ کہا ہو کہ میں اپنی بیوی کو طلاق دوں گا اور استثناء کروں گا۔ یہ کفایہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے الا ان شاء اللہ تعالیٰ تو یہ مشکل انشاء اللہ تعالیٰ کے ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے ما شاء اللہ کن تو واقع نہ ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ ہے الا ماشاء اللہ تو بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے فیما شاء اللہ تعالیٰ پس اگر متصل کہا تو طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے ان لد یشاء اللہ تعالیٰ تو واقع نہ ہوگی الا آنکہ ان لد یشاء اللہ تعالیٰ کو موقت کر دے مثلاً کہہ دے کہ آج کے روز تو یہ دن گزر جانے کے بعد طلاق واقع ہو جائے گی یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے مالہ یشاء اللہ تعالیٰ تو کچھ واقع نہ ہو گی یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے کیف شاء اللہ تعالیٰ توفی الحال طالقہ ہو جائے گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر کہا تو طالقہ ہے اللہ تعالیٰ نے پسند فرمایا یا راضی ہوا یا ارادہ فرمایا یا تقدیر فرمایا تو طلاق واقع نہ ہوگی: مفتی میں لکھا ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے الا ماشاء اللہ تعالیٰ تو اس پر ایک طلاق واقع ہوگی اور اس مقام پر فرمایا کہ ہم استثناء کو اکثر پر قرار دیں گے اور اس کے بعد یہ مسائل ذکر فرمائے کہ اگر کہا کہ تو طالقہ ہے الا ماشاء اللہ تعالیٰ یا تو طالقہ ہے الا ان یشاء اللہ تعالیٰ اور اس کا حکم یہ ذکر فرمایا کہ اصلاً طلاق (۱) واقع نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اللہ تعالیٰ نے پسند فرمایا یا راضی ہوا یا ارادہ فرمایا یا تقدیر فرمایا تو طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے بمشیتہ اللہ تعالیٰ یا بارادۃ اللہ تعالیٰ یا بمحبۃ اللہ تعالیٰ یا برضاء اللہ تعالیٰ تو واقع نہ ہوگی اس واسطے کہ یہ ابطال ہے یا تعلیق ہے ایسے امر کے ساتھ جس پر وقوف نہیں ہو سکتا ہے جیسے انشاء اللہ تعالیٰ کہنے میں ہے اس

واسطے کہ حرف باء موحدہ واسطے الصاق کے ہے اور تعلیق کی صورت میں الصاق جزاء بشرط ہوتا ہے اور اگر ان الفاظ کو کسی بندہ کی طرف مضاف کیا تو یہ اس کی طرف سے اس بندہ کو تملیک ہے یا مالک و مختار کر دیا پس یہ تملیک مقصود مجلس ہوگی جیسے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر فلاں چاہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے بامر اللہ تعالیٰ یا بامر فلاں یا بحکم فلاں یا بقضاء یا باذن یا بعلم یا بقدرت اللہ تعالیٰ یا فلاں تو دونوں صورتوں میں خواہ اللہ تعالیٰ کی جانب اضافت کرے یا بندہ کی طرف عورت فی الحال طالقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ عرفاً ایسے طور سے کہنے سے تمیز (۲) مرد ہوتی ہے جیسے کہا کہ تو طالقہ ہے بحکم قاضی اور اگر عربی زبان میں کہا کہ انت طالقہ لا مر اللہ تعالیٰ اولامر فلان آخر تک سب الفاظ مذکورہ بحرف لام ذکر کئے تو سب صورتوں میں طلاق واقع ہو گی خواہ بندہ کی طرف اضافت کرے یا اللہ تعالیٰ کی طرف اور اگر اس نے بحرف فی ذکر کیا پس اگر اللہ تعالیٰ کی طرف اضافت کی تو سب صورتوں میں طلاق نہ ہوگی الا فی علم اللہ تعالیٰ کی صورت میں کہ اس میں فی الحال واقع ہوگی اس واسطے کہ یہ معلوم کا ذکر ہے اور وہ واقع ہے اور قدرت میں یہ بات نہیں لازم ہے اس واسطے کہ قدرت سے اس مقام پر مراد تقدیر ہے اور اللہ تعالیٰ کبھی کسی چیز کو مقدر فرماتا ہے اور کبھی نہیں فرماتا ہے پس معلوم نہ ہوا اور اگر حقیقۃً قدرت مراد ہو تو فی قدۃ اللہ تعالیٰ کہنے سے بھی فی الحال واقع ہوگا اور اگر بندہ کی طرف اضافت کی تو پہلی چار لفظوں میں تملیک ہوگی کہ مثلاً اس مجلس میں دی تو واقع ہو گی ورنہ نہیں اور باقی میں تعلیق ہوگی (۳) تعین میں ہے۔ اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اگر اللہ تعالیٰ نے مجھے اعانت دی یا بمعیہ اللہ تعالیٰ اور اس نے استثناء کی نیت کی تو یہ استثناء۔

(۱) اور یہ خلاف قول سابق ہے۔ (۲) فی الفور واقع ہونا۔ (۳) یعنی قضاء طلاق واقع ہوگی۔

(This matter) will be between him and Allah Almighty, as mentioned in 'Siraj-ul-Wahhaj'. If a Talaq (divorce) is made conditional upon the will of a person whose will cannot be known, such as saying "if Gabriel (peace be upon him) wills, or the angels will, or the devils will," then this is conditional upon the will of Allah Almighty. If one combines the will of Allah Almighty and the will of the servants, for example, saying "You are divorced if Allah Almighty wills and Zaid wills," and then Zaid wills, the divorce will not take effect because he has made it conditional upon two conditions, one of which the existence of is not known. And that which is conditional upon two conditions does not fall (take effect) upon the fulfillment of only one, as stated in 'Bada'i'. If someone says to another, "Divorce my wife if Allah Almighty wills and you will" or "Ma-shaa Allahu Ta'ala wa shi'ta," and then the addressee divorces her, it will not take effect. And if he said, "Divorce my wife as Allah Almighty wills and as you will," meaning "whomever God wills and you will," and the addressee divorced her for some money, it is not permissible because the will here was directed at the 'Badl' (compensation) and not at the Talaq itself; thus, the mention of the 'Badl' became void (laghw) and the command of Talaq remained absolute, as mentioned in 'Muheet'. And if Talaq was made conditional upon the will of a wall, it will not take effect, as mentioned in 'Nahr-ul-Fa'iq'.

If a man said to his wife: "Anti Taliq lau la dukhuliki-ddar" (You are divorced if you do not enter the house) or said "Anti Taliq lau la mahriki" (You are divorced if you do not demand your dowry):

A man gave his wife three divorces and simultaneously said "Insha Allah Ta'ala," even though he does not know what "Insha Allah Ta'ala" means, the divorce will not take effect, as stated in 'Tajnis wa Mazeed', and this is the preferred (Mukhtar) view for issuing a Fatwa, as stated in 'Mukhtar-ul-Fatawa'. If he said to his wife, "You are divorced unless So-and-so wills otherwise," or "unless So-and-so intends something else," or "unless So-and-so likes something else," or "unless So-and-so agrees to something else or desires it," or "unless it comes to his opinion," or "unless some other matter becomes apparent to So-and-so," then if So-and-so did not desire or intend anything else in his gathering (all aforementioned words should be understood likewise until the end), the divorce will take effect. It should be clear that the verbal report of the aforementioned So-and-so is to be relied upon, not what is in his heart, for that is hidden. Even if So-and-so said, "I desired or intended something else," the divorce will not take effect, even if he did not actually desire or intend

anything else in his heart. And if he did desire something else in his heart but did not report it, she will become divorced. And if the husband made an exception of his own action by saying "unless," for example, saying "You are divorced unless I desire otherwise or intend otherwise," then the divorce will fall upon not desiring otherwise throughout his entire life, and it will not be that it takes effect upon not desiring otherwise in that same gathering. The same ruling applies to the words mentioned regarding intention, such as desire, consent, liking, etc. Then, if the aforementioned man dies and has not desired anything else until the end of his life, his wife will become divorced at the end of his life, meaning connected to his death, because the non-occurrence of any other matter became certain. If this woman has not been consummated with, she will not be his heir because there is no 'Iddah, even if the husband is considered a 'Fa' (evader) in this, as stated in 'Sharh Talkhis-e-Jami-e-Kabir'.

1. If it is said that Talaq is 'Mabghuz-e-Shar'i' (disliked in Sharia) and therefore liked by Satan, the answer is perhaps it is not liked here due to some 'Arid' (reason/contingency), understanding is required.
2. The same manuscript, except that it will take effect, and this is the most apparent (Azhar) transmission, neither on the basis of reasoning nor as I understand it.
3. 'Fa' (evader), and the person who separates from his wife during his 'Marz-ul-Maut' (death illness) or at the end of his life in such a way that it appears to be evading inheritance, is called a 'Fa'. (1) Meaning not this, other than this.

(यह मसला) उसके और अल्लाह तआला के बीच होगा, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। अगर तलाक ऐसे शख्स की मर्जी (मशियत) पर मुअल्लक़ (शर्तिया) की जिसकी मर्जी मालूम नहीं हो सकती, जैसे कहा कि "अगर जिब्रील अलैहिस्सलाम ने चाहा या फरिश्तों ने चाहा या शैतानों ने चाहा", तो यह अल्लाह तआला की मर्जी पर मुअल्लक़ है। और अगर अल्लाह तआला की मर्जी और बंदे की मर्जी को जमा करके मसलन यूं कहा कि "तू तलाक़ है अगर अल्लाह तआला ने चाहा और ज़ैद ने चाहा", फिर ज़ैद ने चाहा, तो तलाक़ वाक़े नहीं होगी, इसलिए कि उसने दो शर्तों पर मुअल्लक़ किया है जिनमें से एक का वजूद मालूम नहीं हुआ। और जो दो शर्तों पर मुअल्लक़ हो, वह एक ही शर्त के पाए जाने पर नाज़िल नहीं होती, यह 'बदाय' में है। अगर किसी से कहा कि "मेरी बीवी को तलाक़ दे अगर अल्लाह तआला ने चाहा और तूने चाहा" या "माशा अल्लाह तआला व शिता", फिर उस मुखातिब (संबोधित व्यक्ति) ने उसे तलाक़ दी, तो वाक़े नहीं होगी। और अगर कहा कि "तू मेरी बीवी को तलाक़ दे बमा शा अल्लाह तआला व शिता" यानी जिसे खुदा चाहे और तू चाहे, फिर मुखातिब ने उसे कुछ माल के बदले तलाक़ दी, तो यह ना-जाइज़ है, इसलिए कि यहाँ मर्जी 'बदल' (बदले में दी गई चीज़) पर वाक़े हुई है न कि तलाक़ पर, चुनांचे 'बदल' का ज़िक्र ल़ग़्व (बेकार) हो गया और तलाक़ का हुक्म मुतलक (बिना शर्त) बाकी रह गया, यह 'मुहीत' में है। और अगर तलाक़ दीवार की मर्जी पर मुअल्लक़ की तो वाक़े नहीं होगी, यह 'नहरुल फ़ाइक़' में है।

अगर मर्द ने अपनी बीवी से कहा: 'अंता तालिक लो ला दुकूलिकिद्दार' (तू तलाकशुदा है अगर तू घर में दाखिल न हुई) या कहा कि 'अंता तालिक लो ला महरीकि' (तू तलाकशुदा है अगर तूने अपना मेहर न मांगा):

एक मर्द ने अपनी बीवी को तीन तलाकें दीं और साथ ही 'इन्शा अल्लाह तआला' कह दिया, हालाँकि वह नहीं जानता कि 'इन्शा अल्लाह तआला' क्या है, तो तलाक वाक़े नहीं होगी, यह 'तजनीस व मज़ीद' में है और फतवे के लिए यही मुख़्तार (चुना हुआ) है, यह 'मुख़्तारुल फतावा' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि तू तलाकशुदा है 'इला अन्ना फुलां' (सिवाय इसके कि फलां) इसके सिवा कुछ चाहे, या इसके सिवा कुछ और इरादा करे, या इसके सिवा कुछ और पसंद करे, या इसके सिवा कुछ और बात पर राजी हो या ख्वाहिश करे, या उसकी राय में आए, या इसके सिवा फलां पर कोई और बात ज़ाहिर हो, तो अगर फलां ने अपनी मजलिस में इसके सिवा कुछ और न चाहा या न इरादा किया (आखिर तक तमाम अल्फ़ाज़-ए-मज़कूरा को यूं ही समझना चाहिए), तो तलाक वाक़े होगी। और स्पष्ट

रहे कि फलां मज़कूर की ज़ुबानी खबर का एतबार है न कि उसका जो उसके दिल में है, वह छुपा हुआ है। यहाँ तक कि अगर फलां ने कहा कि "मैंने इसके सिवा दूसरी बात चाही या इरादा की है" तो तलाक वाक़े नहीं होगी, अगरचे उसने दिल से इसके सिवा कोई और बात न चाही हो और न इरादा की हो। और अगर उसने अपने दिल से इसके सिवा कोई और बात चाही हो मगर खबर न दी, तो वह तलाकशुदा हो जाएगी। और अगर शौहर ने 'इला अन' (सिवाय इसके कि) कहने से अपने किसी फेल (काम) का इस्तिसना किया, मसलन कहा कि "तू तलाकशुदा है सिवाय इसके कि मैं इसके सिवा कुछ और चाहूं या इरादा करूं, तो उसकी तमाम उम्र में इसके सिवा और बात न चाहने पर तलाक पड़ेगी, और ऐसा नहीं होगा कि इसी मजलिस में और बात न चाहने पर वाक़े हो जाए। और यही हुक्म चाहिए। और इरादा करने के साथ जो अल्फ़ाज़ मज़कूर हुए हैं जैसे ख्वाहिश, रज़ा, पसंद वगैरह, उनमें भी यही है। फिर अगर मर्द मज़कूर मर गया और आखिर उम्र तक उसने इसके सिवा कुछ और बात न चाही, तो उसकी आखिर ज़िंदगी में यानी मौत से متصل (जुड़ी हुई) उसकी यह बीवी तलाकशुदा हो जाएगी, इसलिए कि इसके सिवा दूसरे अम्र (काम) का न होना मुतहक़्क़क़ (साबित) हो गया। फिर अगर यह औरत गैर-मदखूला हो (जिससे हमबिस्तरी न हुई हो), तो वह उसकी वारिस भी नहीं होगी क्योंकि इद्दत नहीं है, अगरचे शौहर इसमें 'फा' करार पाया है, यह 'शरह तलखीस-ए-जामे कबीर' में है।

1. अगर कहा जाए कि तलाक 'मबगूज़-ए-शरई' (शरीयत में नापसंद) है तो शैतान को पसंद है, जवाब यह कि शायद यहाँ किसी 'आरिज़' (कारण) से पसंद न हो, फहम।
2. वही नुस्खा ब-जुज़ यानी वाक़े होगी, व-हुवल अज़हर नक़लन व-ला अलित-तालील इल्ला अन्नी फ़ाहिम।
3. 'फा' भागने वाला, और जो शख्स अपने 'मर्ज़-उल-मौत' या आखिर उम्र में ऐसे तौर से औरत को जुदा करे जिससे मीरास (विरासत) देने से भागना नज़र आए, वह 'फा' कहा जाता है। (1) यानी यह नहीं, इसके गैर।

فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے اگر طلاق ایسے شخص کی مشیت پر معلق کی جس کی مشیت معلوم نہیں ہو سکتی ہے جیسے کہا کہ اگر جبرائیل علیہ السلام نے چاہا یا ملائکہ نے چاہا من یا شیاطین نے تو یہ معلق بہ مشیت اللہ تعالیٰ ہے اور اگر مشیت اللہ تعالیٰ و مشیت العباد جمع کر کے مثلاً یوں کہا کہ تو طالق ہے اگر اللہ تعالیٰ نے چاہی اور زید نے چاہی پھر زید نے چاہی تو واقع نہ ہوگی اس واسطے کہ اس نے دو شرط پر معلق کی ہے کہ دونوں میں سے ایک کا وجود معلوم نہ ہوا اور جو دو شرطوں پر معلق ہو وہ ایک ہی شرط کے پائے جانے پر نازل نہیں ہوتی ہے یہ بدائع میں ہے اگر کسی سے کہا کہ میری بیوی کو طلاق دے اگر اللہ تعالیٰ نے چاہی اور تو نے چاہی یا ماشاء اللہ تعالیٰ و شمت پھر اس مخاطب نے اس کو طلاق دی تو واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ تو میری بیوی کو طلاق دے بماشاء اللہ تعالیٰ و شیت یعنی جس کے خدا چاہے اور تو چاہے پس مخاطب نے اس کو کچھ مال پر طلاق دی تو نا جائز ہے اس واسطے کہ یہاں مشیت بدل واقع ہوئی ہے نہ طلاق پر پس ذکر بدل لغو ہو گیا اور امر طلاق مطلقاً باقی رہ گیا یہ محیط میں ہے اور اگر طلاق دیوار کی مشیت پر معلق کی تو واقع نہ ہوگی یہ نہر الفائق میں ہے۔

اگر مرد نے اپنی بیوی سے کہا: انت طالق لو لا دخولک الدار یا کہا کہ انت طالق لو لا مھرک:

ایک مرد نے اپنی بیوی کو تین طلاق دیں اور ساتھ ہی انشاء اللہ تعالیٰ کہہ دیا حالانکہ وہ نہیں جانتا کہ انشاء اللہ تعالیٰ کیا ہے تو طلاق واقع نہ ہوگی یہ تجنیس و مزید میں ہے اور یہی فتویٰ کے واسطے مختار ہے یہ مختار الفتاویٰ میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالق ہے الا آنکہ فلاں اس کے سوا کچھ چاہے یا الا آنکہ فلاں اس کے سوا کچھ اور کچھ ارادہ کرے یا الا آنکہ فلاں

اس کے سوا کچھ اور پسند کرے یا الا آنکہ فلاں اس کے سوا کچھ اور بات پر راضی ہو یا خواہش کرے یا اس کی رائے میں آئے یا الا آنکہ فلاں کو اس کے سوائے کوئی اور دوسری بات ظاہر ہو پس اگر فلاں نے اپنی مجلس میں اس کے سوا کچھ اور نہ چاہا یا نہ ارادہ کیا آخر تک سب الفاظ مذکورہ کو یوں ہی سمجھنا چاہیے تو طلاق واقع ہوگی اور واضح رہے کہ فلاں مذکور کی زبانی خبر کا اعتبار ہے نہ اس کا جو اس کے دل میں ہے وہ پوشیدہ ہے حتی کہ اگر فلاں نے کہا کہ میں نے اس کے سوا دوسری بات چاہی یا ارادہ کی ہے تو طلاق واقع نہ ہوگی اگر چہ اس نے دل سے اس کے سوا کوئی اور بات نہ چاہی اور نہ ارادہ کی ہو اور اگر اس نے اپنے دل سے اس کے سوا کوئی اور بات چاہی ہو مگر خبر نہ دی تو طالقہ ہو جائے گی اور اگر شوہر نے الا آن کہنے سے کسی اپنے فعل کا استثناء کیا مثلاً کہا کہ تو طالقہ ہے الا آنکہ میں اس کے سوا کچھ اور چاہوں یا اس کے سوا کچھ اور ارادہ کروں تو اس کی تمام عمر میں اس کے سوا اور بات نہ چاہنے پر طلاق پڑے گی اور یہ نہ ہوگا کہ اسی مجلس میں اور بات نہ چاہنے پر واقع ہو جائے اور یہی حکم چاہیے اور ارادہ کرنے کے ساتھ جو الفاظ مذکور ہوئے ہیں مثل خواہش و رضا و پسند وغیرہ ان میں بھی ہے پھر اگر مرد مذکور مر گیا اور آخر عمر تک اس نے اس کے سوا کچھ اور بات نہ چاہی تو اس کی آخر زندگی میں یعنی متصل بموت اس کی یہ بیوی طالقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ اس کے سوا دوسرے امر کا نہ ہونا متحقق ہو گیا پھر اگر یہ عورت غیر مدخولہ ہو تو اس کی وارث بھی نہ ہوگی کیونکہ عدت نہیں ہے اگر چہ شوہر اس میں فاتحہ قرار پایا ہے یہ شرح تلخیص جامع کبیر میں ہے۔

1. اگر کہا جائے کہ طلاق مبغوض شرعی ہے تو شیطان کو پسند ہے جواب یہ کہ شاید یہاں کسی عارض سے پسند نہ ہو فہم۔

2. وہی نسخہ بجز یعنی واقع ہوگی و ہوا لا ظہر نقلا ولا علی التعلیل الا انی فاہم۔

3. فاء بھاگنے والا اور جو شخص اپنے مرض الموت یا آخر عمر میں ایسے طور سے عورت کو جدا کرے جس سے میراث دینے سے بھاگنا نظر آئے وہ فاء کہا جاتا ہے۔ (1) یعنی یہ نہیں اس کے غیر۔

It is stated that Imam Muhammad said that if a man says to his wife: "Anta taliq lau la dukhulik-al-dar" (You are divorced if your entering the house had not occurred) or said: "Anta taliq lau la mahruk" (You are divorced if your dowry had not existed). This is in Sharh-e-Jami-ul-Kabir Hasiri. And in Majmu-un-Nawazil, it is stated that if it is said to a woman: "You are divorced if your father had not existed, or if your beauty had not existed, or if I had not desired you," then the divorce will not take effect on the woman, and all these words are in the sense of "Istisna" (exception). This is the summary.

If one says: Insha-Allah Ta'ala wa anta taliq: Suspending [a matter] on the will of Allah Ta'ala, according to Imam Azam and Imam Muhammad, is considered "E'dam wa Ibtal" (nullification and voidance). That is, when the divorce was suspended on the will of Allah Ta'ala (1), the act of giving divorce was rendered void and non-existent. According to Imam Abu Yusuf, this is a "Ta'liq" (conditional), so it was not rendered void; however, he placed a condition that cannot be fulfilled, just like suspending it on the will of someone who is absent. In the case of his absence, it cannot be immediately (2) suspended on his will. For this reason, it is a condition that it must be "Muttasil" (connected), as it is with other conditions. Some have said that according to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, the difference of opinion is the opposite. The result of this difference appears in several places; among them is that if the condition was placed first and the Arabic letter "Fa" (3) was not used in the response, for example, saying: "Insha-Allah Ta'ala anta taliq" (If Allah wills, you are divorced), then according to Imam Azam and Imam Muhammad, it will not take effect. According to Imam Abu Yusuf, it will also not take effect. Similarly, if one said: "Insha-Allah Ta'ala wa anta taliq" or said: "I have divorced you yesterday (4), Insha-Allah Ta'ala," then according to the two Imams (Tarafayn), it will not take effect, while according to Imam Abu Yusuf, it will take effect. Among them is also that if one combined two oaths and said: "You are divorced if you entered the house and my slave is free if you spoke to Zaid, Insha-Allah Ta'ala," then according to Imam Abu Yusuf, this "Istisna" will be considered stronger (Rajih), and according to Tarafayn, it will relate to the whole. If he combined two divorces (5), saying: "You are divorced and my slave is free, Insha-Allah Ta'ala," then this exception will unanimously relate to both. Another point is that if someone took an oath that I will not take a "conditional divorce" oath, then by giving divorce with "Insha-Allah Ta'ala," according to Imam Abu Yusuf, he would be a "Hanith" (breaker of oath) because the condition is

present; according to Tarafayn, he would not be a breaker of the oath. This is in Tab'in. In Iman-ul-Jami, it is written that the "Insha-Allah Ta'ala" uttered after two oaths relates to both oaths; this is the "Zahir-ur-Riwayah" and is found in Ghayat-ul-Saruji. And if one said: "Insha-Allah Ta'ala fa-anta taliq" (If Allah wills, then you are divorced), then by consensus, the divorce will not take effect. And if he said: "You are divorced, wa-Insha-Allah Ta'ala," then he would not be merely making an exception, meaning the divorce will take effect. This is in Siraj-ul-Wahhaj. And if he said: "You are divorced, Insha-Allah Ta'ala, if you entered this house," then by entering the house...

1. I say that this is for the purpose of explanation, and the correct evidence is that whoever is absent and unknown, it is not customary to depend on his will, as is the case with the Almighty's will, because what proceeds from the absent is his will in the future. Thus, this is void (Laghw). (1) For example, you are divorced. (2) And did not return it in Urdu. (3) Meaning the previous day. (4) Meaning they will not take effect actually.

इमाम मुहम्मद का फरमान है कि यदि किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा: 'अंत तालिक लौ ला दुखूलिक-द-दार' या कहा: 'अंत तालिक लौ ला महरुक', यानी तुम तलाकशुदा हो यदि तेरा उस घर में दाखिल न होना होता या तुम तलाकशुदा हो यदि तेरा मेहर न होता। यह शरह-ए-जामे कबीर हसीरी में है। और मजमू-ए-नवाज़िल में है कि यदि औरत से कहा: तुम तलाकशुदा हो यदि तेरा पिता न होता या तेरी सुंदरता न होती या मैं तुझे न चाहता, तो औरत पर तलाक वाके(लागू) नहीं होगी और ये सभी अल्फाज़ 'इस्तिसना' (अपवाद) के अर्थ में हैं, यह इसका सारांश है।

यदि कहा: इंशा-अल्लाह तआला व अंत तालिक: अल्लाह तआला की मशियत (इच्छा) के साथ जोड़ना इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक 'एदाम व इब्ताल' (शून्य और निरर्थक) करना है। यानी जब तलाक को अल्लाह की मशियत (१) पर लटका दिया, तो तलाक देने को बातिल व मादूम (शून्य) कर दिया। और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक यह 'तअलीक' (शर्त) है, अतः इसे बातिल व मादूम नहीं किया, लेकिन शर्त ऐसी लगाई जिस पर ठहरना संभव नहीं, जैसे किसी गायब व्यक्ति की मशियत पर लटकाया। उसके गायब होने की स्थिति में तत्काल (२) उसकी मशियत पर निर्भर नहीं किया जा सकता। इसी कारण इसमें शर्त यह है कि वह 'मुतसिल' (जुड़ी हुई) हो, जैसा कि अन्य शर्तों में है। बाजों ने कहा कि इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद के नज़दीक मतभेद इसके विपरीत है। और इस मतभेद का फल कई स्थानों पर प्रकट होता है। इनमें से एक यह है कि यदि शर्त को पहले रखा और जवाब में अरबी ज़बान का حرف 'फा' (३) न लाया, उदाहरण के लिए कहा: "इंशा-अल्लाह तआला अंत तालिक" यानी यदि अल्लाह ने चाहा तो तुम तलाकशुदा हो, तो इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक तलाक वाके नहीं होगी। और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक भी वाके नहीं होगी। इसी तरह यदि कहा: "इंशा-अल्लाह तआला व अंत तालिक" या कहा: "मैंने तुझे कल तलाक (४) दे दी है, इंशा-अल्लाह तआला", तो 'तरफ़ैन' (दोनों इमामों) के नज़दीक तलाक वाके नहीं होगी और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक वाके हो जाएगी। इनमें से एक यह भी है कि यदि किसी ने दो कसमों को एक साथ मिलाया और कहा: "तुम तलाकशुदा हो यदि तुम घर में दाखिल हुई और मेरा गुलाम आज़ाद है यदि तूने ज़ैद से बात की, इंशा-अल्लाह तआला", तो यह 'इस्तिसना' इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक 'राजिह' (प्राथमिक) होगा और 'तरफ़ैन' के नज़दीक यह पूरे वाक्य से संबंधित होगा। और यदि उसने दो 'तलाक' (५) को मिलाया कि तुम तलाकशुदा हो और मेरा गुलाम आज़ाद है, इंशा-अल्लाह तआला, तो यह 'इस्तिसना' सर्वसम्मति से दोनों से संबंधित होगा। इनमें से एक यह है

कि यदि किसी ने कसम खाई कि मैं 'शर्तिया तलाक' की कसम नहीं खाऊंगा, तो 'इंशा-अल्लाह तआला' के साथ तलाक देने से इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक वह 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) हो जाएगा, क्योंकि इसमें शर्त मौजूद है। और 'तरफ़ैन' के नज़दीक वह 'हानिस' नहीं होगा। यह 'तबईन' में है। 'ईमान-उल-जामे' में लिखा है कि दो कसमों के बाद जो 'इंशा-अल्लाह तआला' कहा जाए, वह दोनों कसमों की ओर राजिह होता है। यह 'जाहिर-उर-रिवायत' है। यह 'गायत-उल-सरूजी' में है। और यदि कहा: "इंशा-अल्लाह तआला फा-अंत तालिक" यानी यदि अल्लाह ने चाहा तो तुम तलाकशुदा हो, तो सर्वसम्मति से तलाक वाके नहीं होगी। और यदि कहा: "तुम तलाकशुदा हो, व-इंशा-अल्लाह तआला", तो यह केवल 'इस्तिसना' करने वाला नहीं होगा, यानी तलाक वाके हो जाएगी। यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। और यदि कहा: "तुम तलाकशुदा हो, इंशा-अल्लाह तआला, यदि तुम इस घर में दाखिल हुई", तो घर में दाखिल होने से...

1. मैं कहता हूँ कि यह समझाने के तौर पर है और सही दलील यह है कि जो कोई गायब हो और न मालूम हो, तो आदत नहीं कि उसकी मशियत पर निर्भर हो, जैसे बारी तआला की मशियत में है, क्योंकि गायब से जो निकले वह भविष्य में उसकी मशियत है। अतः यह लघू (निरर्थक) हुआ। (१) उदाहरण के लिए तुम तलाकशुदा हो। (२) और उर्दू में वापस न लाया। (३) यानी पिछले कल के दिन। (४) यानी वास्तव में लागू नहीं होंगे।

نے کہا کہ امام محمد نے فرمایا ہے کہ اگر مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ انت طالق لو لا دخولک الدار یا کہا کہ انت طالق لو لا مہرک یعنی تو طالقہ ہے اگر تیرا اس دار میں داخل ہونا نہ ہوتا یا تو طالقہ ہے اگر تیرا مہر نہ ہوتا تو یہ شرح جامع کبیر حصیری میں ہے اور مجموع النوازل میں ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تیرا باپ نہ ہوتا یا تیرا جمال نہ ہوتا یا میں تجھے چاہتا نہ ہوتا تو عورت پر طلاق واقع نہ ہوگی اور یہ سب الفاظ بمعنی استثناء ہیں یہ خلاصہ ہے۔

اگر کہا: انشاء اللہ تعالیٰ وانت طالق : مشیۃ اللہ تعالیٰ کے ساتھ معلق کرنا امام اعظم و امام محمد کے نزدیک اعدام و ابطال ہے یعنی جب طلاق کو اللہ تعالیٰ کی مشیت (۱) پر معلق کیا تو طلاق دینے کو باطل و معدوم کر دیا اور امام ابو یوسف کے نزدیک یہ تعلیق بشرط ہے پس باطل و معدوم نہیں کیا مگر شرط ایسی لگائی کہ اس پر توقف نہیں ہو سکتا ہے جیسے کسی غائب کی مشیت پر معلق کیا کہ درصورت اس کے غائب ہونے کے سردست (۲) اس کی مشیت پر موقوف نہیں ہو سکتا ہے اسی واسطے اس میں شرط ہے کہ متصل ہو جیسے اور شرط میں ہے اور بعض نے کہا کہ امام ابو یوسف و امام محمد کے نزدیک اختلاف اس کے برعکس ہے اور خلاف کا ثمرہ چند مقامات پر ظاہر ہوتا ہے از جملہ یہ ہے کہ اگر شرط کو مقدم کیا اور جواب میں بزبان عربی عربیت حرف فاء (۳) نہ لایا مثلا کہا کہ انشاء اللہ تعالیٰ انت طالق یعنی اگر چاہا اللہ تعالیٰ نے تو طالقہ ہے تو امام اعظم و امام محمد کے نزدیک واقع نہ ہوگی اور امام ابو یوسف کے نزدیک واقع نہ ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ انشاء اللہ تعالیٰ وانت طالق یا کہا کہ میں تجھے کل طلاق (۴) دے دی ہے انشاء اللہ تعالیٰ تو طرفین کے نزدیک واقع نہ ہوگی اور امام ابو یوسف کے نزدیک واقع ہوگی اور از جملہ یہ ہے کہ اگر ایک نے دو قسموں کو جمع کیا اور کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو دار میں داخل ہوئی اور

میرا غلام آزاد ہے اگر تو نے زید سے کلام کیا انشاء اللہ تعالیٰ تو یہ استثناء امام ابو یوسف کے نزدیک راجح ہوگا اور طرفین کے نزدیک پورے سے متعلق ہوگا اور اگر اس نے دو یاقوں (۵) کو جمع کیا کہ تو طالقہ ہے اور میرا غلام آزاد ہے انشاء اللہ تعالیٰ تو یہ استثناء بالا جماع دونوں سے متعلق ہوگا از جملہ یہ ہے کہ اگر کسی نے قسم کھائی کہ میں شرطیہ طلاق کی قسم نہ کھاؤں گا تو انشاء اللہ تعالیٰ کے ساتھ طلاق دینے سے امام ابو یوسف کے نزدیک حانث ہو جائے گا اس واسطے کہ اس میں شرط موجود ہے اور طرفین کے نزدیک حانث نہ ہوگا یہ تبیین میں ہے اور ایمان الجامع میں لکھا ہے کہ دو قسم کے بعد جو انشاء اللہ تعالیٰ بولا جائے وہ دونوں قسموں کی طرف راجح ہوتا ہے یہ ظاہر الروایہ ہے یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر کہا کہ انشاء اللہ تعالیٰ فانت طالق یعنی اگر اللہ تعالیٰ نے چاہا تو طالقہ ہے تو بالاتفاق طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ طالقہ ہے وانشاء اللہ تعالیٰ تو یہ محض استثناء کرنے والا نہ ہوگا یعنی طلاق واقع ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کہا کہ طالقہ ہے انشاء اللہ تعالیٰ اگر تو اس دار میں داخل ہوئی تو دار میں داخل ہونے سے

۱۔ میں کہتا ہوں کہ یہ سمجھانے کے طور پر ہے اور ٹھیک دلیل یہ ہے کہ جو کوئی غائب ہو اور نہ معلوم ہو تو عادت نہیں کہ اس کی مشیت پر موقوف ہو جیسے باری تعالیٰ مشیت میں ہے کیونکہ غائب سے جو صادر ہو آئندہ اس کی مشیت ہے۔ پس یہ لغو ہوا۔ (۱) مثلاً تو طالقہ ہے۔ (۲) اور اردو میں تو واپس نہ لایا۔ (۳) یعنی گزشتہ کل کے روز۔ (۴) یعنی بالفعل واقع نہ ہوں گے۔

The divorce will not take effect, and the exception (*istithna*) between the penalty (*jaza*) and the condition (*shart*) acts as a separator. This reasoning is found in *Kadi*. If one says, "You are divorced, if Allah wills," the divorce will be *raji* (revocable), and the second divorce, in our view, will take effect. Similarly, if one says, "You are divorced, if Allah wills," and "You are divorced," then one divorce will take effect immediately; this is according to *Bahr-ur-Raiq*. If one says, "You are divorced by one [divorce] if Allah wills, and you are divorced by two [divorces] if Allah does not will," the scholars have stated that no divorce will take effect; this is in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

In *Nawazil*, it is stated that if one says to his wife, "You are divorced today by one divorce, if Allah wills, and if Allah does not will, then you are [divorced] by two divorces," and the day passes without him divorcing her, then two divorces will take effect. If he gives her one divorce before the day passes, only that one divorce will take effect; this is in *Muhit*. If one says, "You are divorced, if Allah wills, no, rather this is another wife," the exception applies to both, and there is no *mashiyat* (wish) for the second because he has decided to retract from the first. Thus, it is as if he said, "You are divorced, if Allah wills, no, rather this is divorced, if Allah wills." If he intended to retract from the condition (the wish) (1), then his intention is valid because his speech contains this possibility, and it is not a mitigation (*takhfif*) but an intensification (*taghliz*); this is in *Jiri's Sharh Jame-e-Kabir*. If one says, "You are divorced by three divorces, except one," two divorces will take effect. If one says, "Except two," one will take effect; this is in *Hidaya*. The author mentions in his *Ziyadat* that the exception of *kul* (all) from *kul* (all) is only valid when the distant part is from the same word. If the exception is made without that word, it is valid, even if, in meaning, it is an exception of *kul* from *kul*. For example, if he says, "All my wives are divorced, except that all my wives are divorced," the exception is not valid, and all wives will become divorced. If he says, "All my wives are divorced, except Tah, Bakr, and Salma," none of them will be divorced, even though this is an exception of *kul* from *kul*; this is in *Atabiya*. If he says, "All my wives are divorced, except these women," while pointing to them, even though he has no other wives besides those pointed to, the exception is valid and none of them will be divorced; this is in *Badai*.

If one says, "You are divorced by three divorces, except for one, and one, and one," then the exception is void and, according to Imam-e-Azam (R.A.), three divorces will take effect: If one says, "My wives are divorced, such and such, and such and such, and such and such, except such and such," the exception is

permissible. If one says, "Such and such is divorced, and such and such is divorced, and such and such is divorced, except such and such," the exception is not valid. Similarly, if one says, "This and this, except this," the exception is also void; this is in *Muhit*. If one says, "My wives are divorced, except Tah and Bakr," then neither Tah nor the others will be divorced, even if he has no other wife except Tah; this is in *Ghayat-ul-Suruji*. If one says, "You are divorced by three divorces, except for one, and one, and one," the exception is void and, according to Imam-e-Azam (R.A.), three divorces will take effect. According to the *Sahibain* (R.A.), it is not so, and according to the *Sahibain* (R.A.), two divorces will take effect. The opinion of Imam-e-Azam (R.A.) is the most authoritative (*arjah*). In the view of Imam Abu Hanifa (R.A.), there is a pause in the validity of the first until it becomes clear whether it is exhaustive or not, and in the opinion of the *Sahibain* (R.A.), its validity...

तलाक वाक़े(लागू) नहीं होगी और जज़ा और शर्त के दरम्यान इस्तस्ना (अपवाद) फ़ासिल (बाधक) है, यह वज़ह 'कदी' में है। और अगर कहा कि "तू तालिक़ा है इंशा-अल्लाह तआला", तो 'तालिका राजीअ' (लौटने वाली) होगी और दूसरी तलाक हमारे नज़दीक वाक़े होगी। और इसी तरह अगर कहा कि "तू तालिका है इंशा-अल्लाह तआला" तो तालिका है, तो एक तलाक फ़िलहाल वाक़े होगी, यह 'बहर-उर-राइक़' में है। अगर कहा कि "तू तालिका है बिल-वाहिदा अगर चाहा अल्लाह तआला ने, और तू तालिका है बिल-तलाक अगर न चाहा अल्लाह तआला ने", तो मशाइख ने फ़रमाया कि कोई तलाक वाक़े नहीं होगी, यह 'फ़तावा-ए-काज़ी खान' में है।

'नवाज़िल' में है कि अगर बीवी से कहा कि "तू तालिका है आज के रोज़ बिल-तलाक इंशा-अल्लाह तआला, और अगर न चाहा अल्लाह तआला ने तो तू बद-तलाक है", फिर दिन गुज़र गया और उसको तलाक न दी, तो दो तलाक वाक़े होंगी। और अगर दिन गुज़रने से पहले उसको एक तलाक दे दी, तो उस पर फ़क़त यही एक तलाक वाक़े होगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि "तू तालिका है इंशा-अल्लाह तआला, नहीं बल्कि यह दूसरी बीवी है", तो इस्तस्ना दोनों पर होगा और नहीं मशियत (इच्छा) है दूसरी के वास्ते, इसलिए कि उसने अव्वल से रुजूअ (वापसी) करार दिया है, पस गोया यूँ कहा कि "तू तालिका है इंशा-अल्लाह तआला, नहीं बल्कि यह तालिका है इंशा-अल्लाह तआला"। और अगर उसने शर्त यानी मशियत (1) से रुजूअ का क़सद किया है, तो उसकी नीयत सही होगी, इस वास्ते कि उसके कलाम में यह एहतमाल है, और तख़्फ़ीफ़ भी नहीं है बल्कि तग़लीज़ है, यह 'जीरी की शरह जामे कबीर' में है। और अगर कहा कि "तू तालिका है ब-सह-तलाक (तीन तलाक) इल्ला एक तलाक", तो दो तलाक वाक़े होंगी। और अगर कहा कि "इल्ला दो तलाक", तो एक वाक़े होगी, यह 'हिदाया' में है। और मुसन्निफ़ ने अपनी 'ज़ियादात' में ज़िक्र फ़रमाया कि 'कुल' (सब) से 'कुल' का इस्तस्ना, तब ही नहीं सही होता जब 'बईद' उसी लफ़्ज़ से हो, और अगर बग़ैर उस लफ़्ज़ के इस्तस्ना किया तो सही है, अगरचे अज़-राह-ए-मआनी 'कुल' का 'कुल' से इस्तस्ना किया है। चुनांचे अगर उसने कहा कि "मेरी कुल औरतें तालिकात हैं इल्ला यह कि मेरी कुल औरतें तालिकात हैं", तो इस्तस्ना सही न होगा बल्कि सब औरतें तालिका हो जाएँगी। और अगर कहा कि "मेरी कुल औरतें तालिकात हैं इल्ला तह, बक्र व सलमा", तो उनमें से कोई तालिका न होगी, अगरचे यह 'कुल' से 'कुल' का इस्तस्ना है, यह 'अताबीया' में है। और अगर कहा कि "मेरी कुल औरतें तालिकात हैं इल्ला

ये औरतें" यानी इशारा किया, हालाँकि जिनकी तरफ इशारा किया है उनके सिवा उसकी कोई औरत नहीं है, तो इस्तस्ना सही है और कोई उनमें से तालिका न होगी, यह 'बदाय' में है।

कहा कि तू तालिका है ब-सह-तलाक इल्ला बिल-वाहिदा व वाहिदा व वाहिदा, तो इस्तस्ना बातिल होगा और इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक तीन तलाक वाक़े होगी: अगर कहा कि "मेरी औरतें तालिकात हैं फ़लां व फ़लां व फ़लां इल्ला फ़लां", तो इस्तस्ना जाइज़ है। और अगर कहा कि "फ़लां तालिका है, और फ़लां तालिका है, और फ़लां तालिका है इल्ला फ़लां", तो इस्तस्ना सही नहीं है। और इसी तरह अगर कहा कि "यह और यह इल्ला यह", तो भी इस्तस्ना बातिल होगा, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि "मेरी औरतें तालिकात हैं इल्ला तह व बक्र", तो न तह तालिका न होगी, अगरचे सिवाए तह के उसकी कोई बीवी न हो, यह 'ग़ायत-उल-सुरूजी' में है। और अगर कहा कि "तू तालिका है ब-सह-तलाक इल्ला बिल-वाहिदा व वाहिदा व वाहिदा", तो इस्तस्ना बातिल होगा और इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक तीन तलाक वाक़े होंगी और साहिबैन (रह.) के नज़दीक ऐसा नहीं है, और साहिबैन (रह.) के नज़दीक दो तलाक वाक़े होंगी और इमाम आज़म (रह.) का क़ौल अर्ज़ह है, पस इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) की राय में यह था कि अव्वल की सेहत में तो वक़्फ़ हो, यहाँ तक कि ज़ाहिर हो कि वह मुस्तग़रक़ है या नहीं और साहिबैन (रह.) की राय में इसकी सेहत का...

طلاق واقع نہ ہوگی اور جزاء و شرط کے درمیان استثناء فاصل ہے یہ وجہ کر دی میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے انشاء اللہ تعالیٰ تو طالقہ راجع بول ہوگا اور دوسری طلاق ہمارے نزدیک واقع ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ ہے انشاء اللہ تعالیٰ تو طالقہ ہے تو ایک طلاق فی الحال واقع ہوگی یہ بحر الرائق میں ہے اگر کہا کہ تو طالقہ بواحدہ ہے اگر چاہا اللہ تعالیٰ نے اور تو طالقہ بدو طلاق ہے اگر نہ چاہا اللہ تعالیٰ نے تو مشائخ نے فرمایا کہ کوئی واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ نوازل میں ہے کہ اگر بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے آج کے روز بیک طلاق انشاء اللہ تعالیٰ اور اگر نہ چاہا اللہ تعالیٰ نے تو تو بد طلاق ہے پھر دن گزر گیا اور اس کو طلاق نہ دی تو دو طلاق واقع ہوں گی اور اگر دن گزرنے سے پہلے اس کو ایک طلاق دے دی تو اس پر فقط یہی ایک طلاق واقع ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے انشاء اللہ تعالیٰ نہیں بلکہ یہ دوسری بیوی تو استثناء دونوں پر ہوگا اور نہیں مشیت ہے دوسری کے واسطے اس لئے کہ اس نے اول سے رجوع قرار دیا ہے پس گویا یوں کہا کہ تو طالقہ ہے انشاء اللہ تعالیٰ نہیں بلکہ یہ طالقہ ہے انشاء اللہ تعالیٰ اور اگر اس نے شرط یعنی مشیت(۱) سے رجوع کا قصد کیا ہے تو اس کی نیت صحیح ہو گی اس واسطے کہ اس کے کلام میں یہ احتمال ہے اور تخفیف بھی نہیں ہے بلکہ تغلیظ ہے یہ جیری کی شرح جامع کبیر میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ بسہ طلاق ہے الا ایک طلاق تو دو طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ الا دو طلاق تو ایک واقع ہوگی یہ ہدایہ میں ہے اور مصنف نے اپنی زیادات میں ذکر فرمایا کہ کل سے کل کا استثناء، جب ہی نہیں صحیح ہوتا ہے جب بعید اسی لفظ سے ہو اور اگر بغیر اس لفظ کے استثناء کیا تو صحیح ہے اگر چہ از راہ معنی کل کا کل

سے استثناء کیا ہے چنانچہ اگر اس نے کہا کہ میری کل عورتیں طالقات ہیں الا یہ کہ میری کل عورتیں طالقات ہیں تو استثناء صحیح نہ ہوگا بلکہ سب عورتیں طالقہ ہو جائیں گی اور اگر کہا کہ میری کل عورتیں طالقات ہیں الا تہہ و بکر و سلمیٰ تو ان میں سے کوئی طالقہ نہ ہوگی اگر چہ یہ کل سے کل کا استثناء ہے یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کہا کہ میری کل عورتیں طالقات ہیں الا یہ عورتیں یعنی اشارہ کیا حالانکہ جن کی طرف اشارہ کیا ہے ان کے سوائے اس کی کوئی عورت نہیں ہے تو استثناء صحیح ہے اور کوئی ان میں سے طالقہ نہ ہوگی یہ بدائع میں ہے۔

کہا تو طالقہ ہے بسہ طلاق الا بواحدہ و واحدہ واحدہ تو استثناء باطل ہوگا اور امام اعظمؒ کے نزدیک تین طلاق واقع ہوگی: اگر کہا کہ میری عورتیں طالقات ہیں فلاں و فلاں و فلاں الا فلاں تو استثناء جائز ہے اور اگر کہا کہ فلاں طالقہ ہے وفلاں طالقہ وفلاں طالقہ ہے الا فلاں تو استثناء صحیح نہیں ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ یہ اور یہ الا یہ تو بھی استثناء باطل ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ میری عورتیں طالقات ہیں الا تہہ و بکر تو نہ تہہ طالقہ نہ ہوگی اگر چہ سوائے تہہ کے اس کی کوئی بیوی نہ ہو یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے بسہ طلاق الا بواحدہ و واحدہ واحدہ تو استثناء باطل ہوگا اور امام اعظمؒ کے نزدیک تین طلاق واقع ہوں گی اور صاحبینؒ کے نزدیک ایسا نہیں ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک دو طلاق واقع ہوں گی اور امام اعظمؒ کا قول ارجح ہے پس امام ابوحنیفہؒ کی رائے میں یہ تھا کہ اولی کی صحت میں تو وقف ہو یہاں تک کہ ظاہر ہو کہ وہ مستغرق ہے یا نہیں اور صاحبینؒ کی رائے میں اس کی صحت کا ۔۔۔ ۱) یہ بطور فائدہ کے ہے ورنہ استثناء کی وجہ سے طلاق نہ ہوئی لہٰذا اس وجہ سے وہ فاصل ہے۔ ۲) اس سے وہم ہوتا ہے کہ شاید تعلیق سے آپہ واقع ہو گا اس کے بعد کبھی کچھ واقع نہ ہوگی کیونکہ ان کی رائے میں یہ معدوم یا باطل ہے۔ ۳) یہی کل اس کی عورتیں ہیں۔ ۴) قول الا فلاں یعنی تینوں مذکورہ میں سے ایک نکالی۔ (۱) کہ طلاق واقع ہوگی۔

The restriction is on the primary statement, as stated in *Fath al-Qadeer*. If someone says, "You are divorced with one and one, except one," then three divorces will occur, and the exception will be void; this is found in *Bada'i*. If he says, "You are divorced with two, except one," then three divorces will occur. Similarly, if he says, "You are two, except one," then three divorces will occur; this is in *Fath al-Qadeer*. If he says, "You are one, two, except one," meaning "You are two, except one," then two divorces will occur; this is in *Zakheera*. If he says, "You are two and four, except five," then three divorces will occur; this is in *Zaheeria*. If he says to Khawla (his wife), "You are divorced, except one," then three divorces will occur; this is in *Bada'i*.

If he says, "You are two and two, except three," then three divorces will occur: It is stated in *Mufti* that if a man says to his wife, "You are three, except four," then according to Imam Azam, three divorces will occur, and this is also reported from Imam Muhammad. His statement "the" (three) which he repeated will become a separator. Imam Abu Yusuf said that two divorces will occur. This is the apparent view of Imam Muhammad, as stated in *Muheet*. If he says, "You are two and two, except two," and he intended the exception from only one of the "two"s, it is not valid. If he intended the exception of one from the first "two" and one from the second "two," it is valid. If there is no intention, the exception is valid, and two divorces will occur; this is in *Zaheeria* and *Ghayat al-Saruji*. If he says, "You are two and two, except three," then three divorces will occur. If he says, "You are three, except one and two," then it is narrated from Imam Abu Hanifa that he said three divorces will occur. Imam Abu Yusuf said two divorces will occur; the exception of one will be valid, and the rest will be void; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If the excluded part exceeds the base, the exception is void. For example, if he says, "You are three, except four," it means "except half a divorce"; this is in *Khulasa*. If he says, "Two halves, except half," the exception is not valid, and three divorces will occur. If he says, "You are two halves, except two halves," then according to Imam Muhammad, one divorce will occur because half a divorce remains after the exception. If he says, "One and a half, except one," then one will occur; this is in *Atabiya*. If he says, "You are three, except one and a half," then two divorces will occur; this is in *Bada'i*. A man said to his wife, "You are three divorces, except half of it," then two divorces will occur. If he says, "Except half of them," meaning half of each divorce, then three divorces will occur; this is in *Fatawa Qadi Khan*.

If he says, "You are three divorces, except half a divorce," then three divorces will occur, and this is the view of Imam Muhammad and the preferred one; this is in *Fath al-Qadeer*. If he says, "You are *Ba'ina* (divorced irrevocably), except *Ba'ina*," if he intended three divorces from the first and one from the second, the exception is valid, and two divorces will occur. Similarly, if he says, "You are divorced with one *albatta* (definitely), except one," and he intended three divorces from *albatta*, the exception is still valid; this is in *Atabiya*. If a man said to his wife, "You are *Ba'ina*, except one," and he intended three divorces by the word *Ba'ina*, then two *Ba'ina* divorces will occur on the wife. Similarly, if he says, "You are *Ba'ina* divorced, except one," then two *Ba'ina* divorces will occur. If he says, "You are three *Ba'ina* divorced, except one *albatta*," then two *Raj'i* (revocable) divorces will occur. Similarly, if he says, "You are three, except one *Ba'ina albatta*," then also two *Raj'i* divorces will occur; this is in *Fatawa Qadi Khan*.

Thus, the exception is valid only for the first part, and the rest, whether they cover all or not, will be void, and this is subject to reflection.

किताब अल-तलाक 239

इख्तसार (संक्षेप) अवला पर है, यह 'फतह अल-कदीर' में है। और अगर किसी ने कहा: "तू (स्त्री) एक और एक तलाक वाली है, सिवाय एक तलाक के," तो तीन तलाकें واقع (प्रभावी) होंगी और अपवाद (इस्तसना) बातिल (रद्द) हो जाएगा। यह 'बदाए' में है। और अगर कहा: "तू दो है, सिवाय एक के" तो तीन तलाकें واقع होंगी। इसी तरह अगर कहा: "तू दो है, सिवाय एक के," तो भी तीन तलाकें واقع होंगी; यह 'फतह अल-कदीर' में है। और अगर कहा: "तू एक, दो, सिवाय एक," यानी तू दो है, सिवाय एक, तो दो तलाकें واقع होंगी; यह 'ज़खीरा' में है। और अगर कहा: "तू दो और चार है, सिवाय पांच के" तो तीन तलाकें واقع होंगी; यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर खौला (अपनी पत्नी) से कहा: "तू तलाक वाली है, सिवाय एक के," तो तीन तलाकें واقع होंगी; यह 'बदाए' में है।

अगर कहा: "तू दो और दो तलाक वाली है, सिवाय तीन के" तो तीन तलाकें واقع होंगी: 'मुफ्ती' में है कि यदि किसी महिला से कहा: "तू तीन तलाक वाली है, सिवाय चार के" तो इमाम आज़म के नज़दीक तीन तलाकें واقع होंगी, और यही इमाम मुहम्मद से रिवायत है। उसका 'द-सह' (तीन) कहना जो उसने दोबारा कहा है, वह फासिल (अलग) हो जाएगा। इमाम अबू यूसुफ ने कहा कि दो तलाकें واقع होंगी। इमाम मुहम्मद का ज़ाहिर कौल यही है; यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा: "तू दो और दो तलाक वाली है, सिवाय दो के," तो अगर उसने एक ही 'दो' से अपवाद की नीयत की हो, तो सही नहीं है। अगर पहले 'दो' से एक और दूसरे 'दो' से एक की नीयत की हो, तो सही है। यदि कोई नीयत न हो, तो अपवाद सही है और दो तलाकें واقع होंगी; यह 'ज़हीरिया' और 'ग़ायत अल-सरुजी' में है। और अगर कहा: "तू दो और दो है, सिवाय तीन के" तो तीन तलाकें واقع होंगी। और अगर कहा: "तू तीन है, सिवाय एक और दो के," तो इमाम अबू हनीफा से रिवायत है कि उन्होंने कहा कि तीन तलाकें واقع होंगी। इमाम अबू यूसुफ ने कहा कि दो तलाकें واقع होंगी और एक का अपवाद सही होगा, शेष का बातिल होगा; यह 'फतावा काज़ी खान' में है। और यदि मुस्तसना (अपवाद) मुस्तसना-मिनहु (जिसमें से अपवाद किया गया) से अधिक हो, तो अपवाद बातिल होगा। जैसे अगर कहा: "तू तीन है, सिवाय चार के," तो इसका अर्थ है "सिवाय आधी तलाक के," यह 'खुलासा' में है। और अगर कहा: "दो आधा, सिवाय आधा," तो अपवाद सही नहीं है और तीन तलाकें واقع होंगी। और अगर कहा: "तू दो आधा है, सिवाय दो आधा के," तो इमाम मुहम्मद के नज़दीक एक तलाक واقع होगी क्योंकि अपवाद के बाद आधी तलाक बचती है। और अगर कहा: "एक और आधा, सिवाय एक के" तो एक واقع होगी; यह 'अताबिया' में है। और अगर कहा: "तू तीन है, सिवाय एक और

आधा के" तो उस पर दो तलाकें واقع होंगी; यह 'बदाए' में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा: "तू तीन तलाक वाली है, सिवाय उसकी आधी के" तो दो तलाकें واقع होंगी। और अगर कहा: "सिवाय उनके आधा के" यानी हर एक तलाक की आधी, तो तीन तलाकें واقع होंगी; यह 'फतावा काज़ी खान' में है।

अगर कहा: "तू तीन तलाक वाली है, सिवाय आधी तलाक के" तो तीन तलाकें واقع होंगी, और यही इमाम मुहम्मद का कौल है और यही मुख़्तार (पसंदीदा) है; यह 'फतह अल-कदीर' में है। और अगर कहा: "तू बाइन (तलाक वाली) है, सिवाय बाइन के" तो अगर पहली से तीन तलाक और दूसरी से एक की नीयत की हो, तो अपवाद सही है और दो तलाकें واقع होंगी। इसी तरह अगर कहा: "तू एक तलाक 'अलबत्ता' (निश्चित रूप से) वाली है, सिवाय एक के" और उसने 'अलबत्ता' से तीन तलाक की नीयत की हो, तो भी अपवाद सही है और यही हुक्म है; यह 'अताबिया' में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा: "तू बाइन है, सिवाय एक के" और 'बाइन' से उसने तीन तलाक की नीयत की, तो औरत पर दो 'बाइन' तलाकें واقع होंगी। इसी तरह अगर कहा: "तू बाइन तलाक वाली है, सिवाय एक के" तो दो बाइन तलाकें واقع होंगी। और अगर कहा: "तू तीन बाइन तलाक वाली है, सिवाय एक अलबत्ता के" तो दो रज़ई तलाकें واقع होंगी। इसी तरह अगर कहा: "तू तीन है, सिवाय एक बाइन अलबत्ता के" तो भी दो रज़ई तलाकें واقع होंगी; यह 'फतावा काज़ी खान' में है।

अतः अपवाद केवल पहले वाले के साथ सही होगा, और बाकी चाहे मुस्तग़रक़ (सबको घेरे हुए) हों या न हों, बातिल होंगे, और इसमें तामुल (विचार) की आवश्यकता है।

کتاب الطلاق ۲۳۹ اقتصار اولیٰ پر ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے بواحدہ و واحدہ الایہ طالقہ تو تین طلاق واقع ہوں گی اور استثناء باطل ہوگا اس میں سب تینوں اماموں کا اتفاق ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے الابدو یا بدو یک ہے الابدو تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اسی طرح اگر کہا کہ بدو یک ہے الا ایک تو بھی تین طلاق واقع ہوں گی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ انت طالق وحدة ثنتین الا واحدة یعنی تو طالقہ بیک دو ہے الا ایک تو دو طلاق واقع ہوں گی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ بدو و چار ہے الا پانچ تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر خولہ سے کہا کہ تو طالقہ ہے الا واحدہ تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ بدائع میں ہے۔

اگر کہا کہ تو طالقہ بدو و دو ہے الا تین تو تین طلاق واقع ہوں گی: مفتی میں ہے کہ عورت سے کہا کہ تو طالقہ بسہ ہے الا چار تو امام اعظم کے نزدیک تین طلاق واقع ہوں گی اور یہی امام محمد سے مروی ہے اور اس کا قول د سہ جو اس نے دوبارہ کہا ہے وہ فاصل ہو جائے گا اور امام ابو یوسف نے کہا کہ بدو طلاق طالقہ ہوگی اور امام محمد کا ظاہر قول یہی ہے یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ بدو و دو ہے الا بدو پس اگر اس نے ایک ہی دو سے استثناء کی نیت کی ہو تو نہیں صحیح ہے اور اگر پہلے دو سے ایک کی اور دوسرے دو سے ایک کی استثناء کی نیت کی ہو تو صحیح ہے اور اگر اس کی کچھ نیت نہ ہو تو استثناء صحیح اور دو طلاق واقع ہوں گی یہ ظہیر یہ و غایۃ السروجی میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ بدو و دو ہے الا تین تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے الا واحدہ و ثنتین تو امام ابوحنیفہ سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا کہ تین طلاق واقع ہوں گی اور امام ابو یوسف نے فرمایا کہ دو طلاق واقع ہوں گی اور ایک کا استثناء صحیح ہوگا اور باقی کا استثناء باطل ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر مستثنیٰ

منہ سے مستثنیٰ زائد ہو تو استثناء باطل ہوگا چنانچہ اگر کہا کہ تو طالقہ بسہ ہے الا چار تو طالقہ ہے الا نصف طلاق یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کہا کہ دو نصف الا نصف تو استثناء نہیں صحیح ہے اور تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے بدو و نصف الا دو نصف تو امام محمد کے نزدیک ایک طلاق واقع ہوگی اس واسطے کہ بعد استثناء کے آدھی طلاق باقی رہتی ہے اور اگر کہا کہ ایک و نصف الا ایک تو ایک واقع ہوگی یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ بسہ ہے الا واحدہ و نصف تو اس پر دو طلاق واقع ہوں گی یہ بدائع میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ سہ طلاق ہے الا اس کی نصف تو دو طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ الا ان کے انصاف یعنی ہر ایک طلاق کی نصف تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کہا کہ تو طالقہ بسہ الا نصف طلیقہ تو تین طلاق واقع ہوں گی اور یہ قول امام محمد کا ہے اور یہی مختار ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ تو بائنہ ہے الا بائنہ پس اگر اول سے تین طلاق کی اور دوسری سے ایک کی نیت کی تو استثناء صحیح ہے اور دو طلاق واقع ہوں گی اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ بواحدہ البتہ ہے الا واحدہ اور اس نے البتہ سے تین طلاق کی نیت کی ہے تو بھی استثناء صحیح ہے اور یہی حکم ہے یہ عتابیہ میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو بائنہ ہے الا واحدہ اور بائنہ سے اس نے تین طلاق کی نیت کی تو عورت پر دو طلاق بائنہ واقع ہوں گی اسی طرح اگر کہا کہ تو طلاق بائنات طالقہ ہے الا واحدہ تو دو طلاق بائنہ واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ تو طالقہ بسہ طلاق بائنہ ہے الا واحدہ البتہ تو دو طلاق رجعی واقع ہوں گی اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے الا واحدہ بائنہ البتہ تو بھی دو طلاق رجعی واقع ہوں گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

پس استثناء صحیح ہو گا نفس اولیٰ فقط اور باقی خواہ مستغرق ہوں یا نہ ہوں باطل ہوں گی و فیہ تامل۔

If [a man] says, "You are divorced with two distinct divorces, except one," then one distinct divorce will take effect; this is in *al-Kafi*. And if he says, "You are divorced with three [divorces], except one distinct or one absolute," then two revocable divorces will take effect. In *al-Ziyadat*, it is stated that if he says, "You are divorced with two divorces, absolute," then one distinct divorce will take effect. Similarly, if he says, "You are divorced with two divorces, except one absolute," then one distinct [divorce] will take effect, or if he says "except one distinct," then one revocable divorce will take effect. Then it states: unless his intention was that the description of "distinct" applies to the two, in which case one distinct divorce will occur, because he meant his ambiguous word; this is in *al-Muhit*. And if he says, "You are divorced with a non-distinct divorce, and you are divorced with a non-distinct divorce, except this [one] is distinct," then the exception is not valid; this is in *al-Zahiriyah*. And if he says, "You are divorced with [some] number of divorces, except one or two," then he will be asked to specify and declare it. If he dies before specifying, then according to what Ibn Sama'ah narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), it will be one divorce; this is also the opinion of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), and this is correct, and it is in *Fath al-Qadir*. And if he says, "three, except something," meaning "you are divorced with three divorces, except something," then two will take effect. Similarly, if he says "except half of it," the same ruling applies. And if he says "two, except half," then two will take effect; this is according to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him). According to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), excepting half is an exception of a whole; this is in *'Atabiyah*. In *Muntahi*, it is stated that if he says to his wife, "You are divorced with three, except one, or except something," and he did not make any exception from it, three divorces will take effect upon the woman; this is in *al-Muhit*. And if he says to his wife, "You are divorced with nine, except one," then Imam Abu Hanifah and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them) said that three divorces will take effect. It is also narrated from Imam Muhammad that only two will take effect, and the first [opinion] is more correct; this is in *al-Hawi*. If he says, "You are divorced with nine, except five, except one," then three divorces will take effect; this is in *Fath al-Qadir*. And if he says, "five, except three," then two will take effect; this is in *'Atabiyah*. And if he says, "You are divorced with ten, except nine," then one divorce will take effect, and if he says "except eight," then two divorces will take effect, and if he says "except seven," then three will take effect. Similarly, if he says "except five, four, two, one," then in all cases three divorces will take effect; this is in *al-Bada'i'*. And if he says, "You are divorced with three, except two, except one," then two divorces will take effect; this is in *al-Zahiriyah*. And if he

says, "You are divorced with three, except three, except one," then one divorce will take effect, because every number is excepted from the one it is contiguous to. Thus, when one number was excepted from three, two remained, then when they were excepted from three, one remained; this is in *Jawharat al-Nayyirah*. And if he says, "You are divorced with ten, except nine, except eight," then he excepted eight from nine, leaving one, and he excepted that from ten, leaving nine, so it is as if he said "you are divorced [with nine]," so three divorces will take effect. And if he says, "ten, except nine, except one," then he took one from nine, leaving eight, so two divorces will take effect; this is in *Siraj al-Wahhaj*. It is narrated from Ibn Sama'ah that if he says to his wife, "You are divorced with four, except three, except two," then he said that three divorces will take effect, or [if] he said, "You are divorced with four, except one," as is in *al-Hawi*.

If he says, "You are divorced with three, except one, except one," then two divorces will take effect, and the last exception is void; this is in *Ghayat al-Saruji*. And if he says, "three, except three, except two," then one will take effect. And if he says, "ten, except eight, except seven," then two will remain, meaning two divorces will take effect; this is in *Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar*. And if he says to his wife, "You are divorced with three, non-three, non-two," then Imam Muhammad said that two divorces will take effect; this is in *Fatawa Qadi Khan*. The translator says: The original Arabic text is: "You are divorced with three, non-three, non-two." Muhammad said: Two will take effect. End quote. Translating the numbers into Persian, we say: If he says, "You are divorced with three, non-three, non-two," then two divorces will take effect. (1) Nothing.

यदि कहा कि तू दो तलाक बाइन से तलाकशुदा है "واحدة لا।" तो एक तलाक बाइन वाके होगी, यह 'काफी' में है। और अगर कहा कि तू तीन तलाक वाली है "واحدة لا।" (सिवाय एक के) बाइन या वाहिदा अलबत्ता, तो दो तलाक रज़ई वाके होंगी। और 'ज़ियादात' में फरमाया कि अगर कहा कि तू दो तलाक वाली है "واحدة لا।" अलबत्ता, तो उस पर एक तलाक बाइन वाके होगी। और इसी तरह अगर कहा कि तू दो तलाक वाली है "واحدة لا।" अलबत्ता, तो एक बाइन वाके होगी या कहा कि "لا। بائنة واحدة" तो एक तलाक रज़ई वाके होगी। फिर फरमाया कि सिवाय इसके कि उसकी नियत यह हो कि बाइन सिफत दो की है, तो एक तलाक बाइन वाके होगी इसलिए कि उसने अपने मुहतमल लफ्ज़ को मुराद लिया है, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि तू गैर-बाइन तलाकशुदा है और तू गैर-बाइन तलाकशुदा है "لا। यही बाइन" तो इस्तसना सही नहीं है, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर कहा कि तू 'ब-सना' (कुछ) तलाकशुदा है 'सिवाय एक या दो के तो उससे मुअयन करके बयान करने का मुतालबा किया जाएगा और अगर बयान से पहले मर गया तो इब्ने समाअह ने जो इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत की है उसके मुताबिक एक तलाक से तलाकशुदा होगी और यही इमाम मुहम्मद (रह.) का कौल है और यही सही है और यह 'फतहुल कदीर' में है। और अगर कहा कि 'तीन सिवाय कुछ के यानी तू तीन तलाक वाली है 'सिवाय कुछ के तो दो वाके होंगी। इसी तरह अगर कहा कि 'सिवाय उसके आधे के तो भी यही हुक्म है। और अगर कहा कि दो 'सिवाय आधे के तो दो वाके होंगी और यह इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक है। और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक आधे का इस्तसना एक पूरे का इस्तसना है, यह 'अताबिया' में है। और 'मुनथी' में है कि अगर औरत से कहा कि तू तीन तलाक वाली है 'सिवाय एक के या 'सिवाय किसी चीज़ के तो उसने उससे कुछ इस्तसना न किया और औरत पर तीन तलाक वाके होंगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत से कहा कि तू नौ तलाक वाली है 'सिवाय एक के तो इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि तीन तलाक वाके होंगी। और इमाम मुहम्मद (रह.) से यह भी मरवी है कि दो ही वाके होंगी और पहला वाला सही है, यह 'हावी' में है। अगर कहा कि तू नौ तलाक वाली है सिवाय पांच के सिवाय एक के तो तीन तलाक वाके होंगी, यह 'फतहुल कदीर' में है। और अगर कहा कि पांच सिवाय तीन के तो दो वाके होंगी, यह 'अताबिया' में है। और अगर कहा कि तू दस तलाक वाली है 'सिवाय नौ के तो एक तलाक वाके होगी और अगर कहा 'सिवाय आठ के तो दो तलाक वाके होंगी और अगर कहा 'सिवाय सात के तो तीन वाके होंगी और इसी तरह अगर कहा 'सिवाय पांच, चार, दो, एक के तो सब सूरतों में तीन ही तलाक वाके होंगी, यह 'बदाय' में है। और अगर कहा कि तू तीन तलाक वाली है 'सिवाय दो सिवाय एक के तो दो तलाक वाके होंगी, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर

कहा कि तू तीन तलाक वाली है 'सिवाय तीन सिवाय एक के तो एक तलाक वाके होगी इसलिए कि हर अदद उससे इस्तसना कर दिया जाएगा जिससे वह मुत्तसिल है। चुनांचे जब एक अदद तीन से मुस्तसना किया गया तो दो बाकी रहे, फिर जब उनको तीन से इस्तसना किया तो एक रहा, यह 'जौहरतुल नय्यरह' में है। और अगर कहा कि तू दस तलाक वाली है 'सिवाय नौ सिवाय आठ के तो नौ में से आठ इस्तसना किए तो एक रहा, वह दस से इस्तसना किया तो नौ रहे, तो गोया उसने कहा कि तू तलाक से तलाकशुदा है, तो तीन तलाक वाके होंगी। और अगर कहा कि दस 'सिवाय नौ सिवाय एक के तो नौ में से एक निकाला तो आठ रहे, पस दो तलाक वाके होंगी, यह 'सिराजुल वहाज' में है। इब्ने समाअह से मरवी है कि अगर औरत से कहा कि तू चार तलाक वाली है 'सिवाय तीन सिवाय दो के तो फरमाया कि तीन तलाक वाके होंगी या उसने कहा कि तू चार तलाक वाली है 'सिवाय एक के, कज़ा फिल हावी।

अगर कहा कि तू तीन तलाक वाली है 'सिवाय एक के सिवाय एक के तो दो तलाक वाके होंगी और आखिरी इस्तसना बातिल है, यह 'ग़ायतुल सरुजी' में है। और अगर कहा कि तीन 'सिवाय तीन सिवाय दो के तो एक वाके होगी। और अगर कहा कि दस 'सिवाय आठ सिवाय सात के तो दो बाकी रहेंगी यानी दो तलाक वाके होंगी, यह 'इख़्तियार शरह मुख़्तार' में है। और अगर बीवी से कहा कि तू तीन तलाक वाली है 'गैर तीन, गैर दो' तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि दो तलाक वाके होंगी, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। मुतरजिम (अनुवादक) कहता है: असल अरबी इबारत यूँ है: "अंत तालिक सलसान गैर सलस गैर सिनतैन, काल मुहम्मद यका सिनतान" इंतहा, अदद का फारसी में अनुवाद करें तो हम कहेंगे: अगर कहा कि तू तीन तलाक वाली है 'गैर तीन, गैर दो' तो दो तलाक वाके होंगी। (1) कुछ नहीं।

تو طالقہ ہے دو طلاقوں بائناں سے الا واحدہ تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی یہ کافی میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے الا واحدہ باسنہ یا واحدہ البتہ تو دو طلاق رجعی واقع ہوں گی اور زیادات میں فرمایا کہ اگر کہا کہ تو طالقہ بدو طلاق البتہ تو اس پر ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ بدو طلاق ہے الا واحدہ البتہ تو ایک بائنہ واقع ہوگی یا کہا کہ الا بائنہ واحدہ تو ایک طلاق رجعی واقع ہوگی پھر فرمایا کہ الا یہ کہ اس کی نیت یہ ہو کہ بائن صفت دو کی ہے تو ایک طلاق بائنہ طالقہ ہوگی اس واسطے کہ اس نے اپنے محتمل لفظ کو مراد لیا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ غیر بائن ہے اور تو طالقہ غیر بائن ہے تو الا یہی بائن تو استثناء صحیح نہیں ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ بسنہ طلاق ہے الا ایک یا دو تو اس سے معین کر کے بیان کرنے کا مطالبہ کیا جائے گا اور اگر قبل بیان کے مرگیا تو ابن سماعہ نے جو امام ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے اس کے موافق ایک طلاق سے طالقہ ہوگی اور یہی امام محمدؒ کا قول ہے اور یہی صحیح ہے اور یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ ثلثا الا شیئا یعنی تو طالقہ سہ طلاق ہے الا کچھ تو دو واقع ہوں گی اسی طرح اگر کہا کہ الا بعضھا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کہا کہ دو الانصف تطلقہ یہ الا کچھ تو دو واقع ہوں گی اور یہ امام محمدؒ کے نزدیک ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک نصف کا استثناء کرنا ایک پورے کا استثناء ہے یہ عتابیہ میں ہے اور منٹھی میں ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے الا واحدہ یا الا (1) شئی تو اس سے کچھ استثناء نہ کیا اور عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی یہ محیط میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے 9 طلاق الا واحدہ تو امام ابوحنیفہؒ و امام محمدؒ نے فرمایا کہ کہ تین طلاق واقع ہوں گی اور نیز امام محمدؒ سے مروی ہے کہ دو ہی واقع ہوں گی اور اول اصح ہے یہ حاوی میں ہے اگر کہا کہ تو طالقہ نہار ہے الا یہ کہ پانچ الا ایک تو تین طلاق واقع ہوں گی یہ فتح القدیر میں

ہے اور اگر کہا کہ پانچ الا تین تو دو واقع ہوں گی یہ عتابیہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ عشر ہے الا نو تو ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر کہا کہ الا آٹھ تو دو طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ الا سات تو تین واقع ہوں گی اور اسی طرح اگر کہا الا پانچ چار دو ایک تو سب صورتوں میں تین ہی طلاق واقع ہوں گی یہ بدائع میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے الا دو الایک تو دو طلاق واقع ہوں گی یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے الا ثلث الا واحدہ تو ایک طلاق واقع ہوگی اس واسطے کہ ہر عدد اس سے استثناء کر دیا جائے گا جس سے متصل ہے چنانچہ جب ایک عدد تین سے مستثنی کیا گیا تو دو باقی رہے پس جب ان کو تین سے استثناء کیا تو ایک رہا یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ عشر ہے الا نو الا آٹھ تو نو میں سے آٹھ استثناء کئے تو ایک رہا وہ دس سے استثناء کیا تو نو رہے ہے پس گویا اس نے کہا کہ تو طالقہ سے طالقہ ہے پس تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر کہا کہ دس الا نو الا ایک تو نو میں سے ایک نکالا تو آٹھ رہے ہیں پس دو طلاق واقع ہوں گی یہ سراج الوہاج میں ہے ابن سماعہ سے مروی ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ چہار ہے الا تین الا دو تو فرمایا کہ تین طلاق واقع ہوں گی یا اس نے کہا کہ تو طالقہ چہار ہے الا ایک کذافی الحاوی۔

اگر کہا کہ تو طالقہ سہ طلاق ہے الا واحدہ الا واحدہ تو دو طلاق واقع ہوں گی اور استثناء اخیر باطل ہے یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر کہا کہ تین الا تین الا دو تو ایک واقع ہوگی اور اگر کہا کہ دس الا آٹھ الا سات تو دو باقی رہیں گی یعنی دو طلاق واقع ہوں گی یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور اگر بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے غیر تین غیر دو تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ دو طلاق واقع ہوں گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے قال المترجم اصل عبارت عربی یوں ہے انت طالق ثلثا غیر ثلث غیر ثنتین قال محمد یقع ثنتان انتھی ترجمہ الا عدد بالفارسیہ فنقول اگر کہا کہ تو طالقہ ثلث

ہے غیر سہ غیر دو تو دو طلاق واقع ہوں گی اعداد کا خوب صورت ترجمہ اس طرح ممکن ہے۔

(1) کچھ نہیں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 1, Page 241, Kitab at-Talaq

(Summary of the content): If a man says to his wife, "You are divorced forever, except for today," the divorce takes effect immediately. In Tatar-khaniya, it states that if he says, "You are triple-divorced, except for one," the exception (istithna) implies two, meaning one divorce takes effect. If he says, "You are divorced if you speak to Zaid before Amr arrives," and she speaks to Zaid first, the divorce takes effect regardless of whether Amr arrives later or not. If he says, "You are divorced if Amr arrives," then whenever Amr arrives during their lifetime, the divorce will occur. If he dies before Amr arrives, the divorce takes effect at the final moment of his life.

If a man swears not to speak to someone "except by forgetfulness," and he speaks out of forgetfulness first and then intentionally, he has broken his oath. However, if he says, "You are divorced if I speak to so-and-so, except if I forget," and he speaks out of forgetfulness and then intentionally, he is not considered to have broken his oath because the exception was conditioned on forgetfulness.

In Multaqat: If a woman hears the divorce pronouncement but does not hear the exception (istithna), it is not permissible for her under Sharia to engage in intimacy with her husband.

(The text continues regarding the conditions of the exception): If he says, "You are triple-divorced, except for one, if you are menstruating," the condition applies to the statement. The condition for a valid exception is that it must be connected to the preceding speech without an unnecessary pause or separation. According to Sheikh Imam Abul Hasan al-Karkhi, speaking the words is sufficient regardless of whether they are heard. However, Sheikh Imam Abu Ja'far al-Faqih and Imam Abu Bakr Muhammad ibn al-Fadl ruled that the woman must hear the exception for it to be valid. This is the correct opinion as mentioned in Bada'i. Furthermore, it is permissible to make an exception for a mute person. In Multaqat, it reiterates that if the woman did not hear the exception, she cannot be considered lawful for intimacy.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १, पृष्ठ २४१, किताब अत-तलाक

(मूल पाठ का सारांश): यदि कोई पुरुष अपनी पत्नी से कहता है "तू सदैव तलाकशुदा है सिवाय आज के दिन," तो तलाक तुरंत प्रभावी हो जाएगी। तातारखानिया में है कि यदि वह कहे "तू तीन तलाकशुदा है, सिवाय एक के," तो अपवाद (इस्तिस्ना) दो तलाक का होगा, यानी एक तलाक प्रभावी होगी। यदि वह कहे कि "तू तलाकशुदा है यदि तूने عمرو के आने से पहले ज़ैद से बात की," और उसने पहले ज़ैद से बात कर ली, तो तलाक प्रभावी हो जाएगी चाहे عمرو बाद में आए या न आए। यदि वह कहे "तू तब तलाकशुदा है यदि عمرو आ जाए," तो उम्र भर में जब भी عمرو आएगा, तलाक प्रभावी हो जाएगी। यदि उसकी मृत्यु हो गई, तो जीवन के अंतिम क्षण में तलाक पड़ जाएगी।

यदि कोई पुरुष कसम खाए कि वह अमुक व्यक्ति से बात नहीं करेगा "सिवाय भूलवश" (इल्ला नासियन), और वह पहले भूल से बात करे फिर जानबूझकर, तो वह अपनी कसम तोड़ चुका (हानिस) माना जाएगा। यदि वह कहे "तू तलाकशुदा है यदि मैंने फलां से बात की, सिवाय अगर मैं भूल जाऊं" और उसने पहले भूलकर बात की फिर जानबूझकर, तो वह हानिस नहीं होगा।

मुल्तकत में है: यदि महिला ने तलाक (शब्द) तो सुना लेकिन अपवाद (इस्तिस्ना) नहीं सुना, तो शरीयत की दृष्टि से उसके लिए अपने पति के साथ संभोग करने की गुंजाइश नहीं है।

(आगे की चर्चा शर्तों और अपवाद के प्रभाव के बारे में है): यदि वह कहे कि "तू तीन तलाकशुदा है, सिवाय एक के यदि तू रजस्वला हो," तो यह शर्त उस पर लागू होगी। यदि तलाक और अपवाद के बीच बिना किसी जरूरत के खामोशी या अलगाव (फस्ल) हो, तो अपवाद मान्य नहीं होगा। शेख इमाम अबुल हसन करखी के अनुसार, अपवाद के लिए केवल शब्द का बोलना पर्याप्त है, चाहे वह सुना जाए या नहीं। लेकिन शेख इमाम अबु जाफर फकीह और इमाम अबु बक्र मुहम्मद बिन अल-फज़ल का फतवा यह है कि महिला का (अपवाद को) सुनना जरूरी है। यही सही मत है (बदाए में वर्णित)।

والالتزام فان المقصود المعنی لا العبارۃ خانیہ میں لکھا ہے کہ ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ انت طالق ابدا ما خلا الیوم تو طالقہ ہمیشہ ماسوائے آج کے روز کے تو نی الحال واقع ہو گیا اس نے کہا کہ تو طالقہ ایسی طلاق سے ہے کہ آج تجھ پر واقع نہ ہوگی یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے الا غیر واحدہ تو مستثنیٰ دو ہوں گی یعنی ایک واقع ہوگی یہ عتابیہ میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے اگر تو نے زید سے کلام کیا قبل آنے عمرو کے تو زید پہلے سے کلام کیا تو یہ پہلے سے کلام کرنے سے طلاق واقع ہو گی خواہ پھر عمرو آئے یا نہ آئے اور بعد آنے عمرو کے کلام کرنے سے طالقہ نہ ہو گی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے الا آنکہ عمرو آ جائے تو تمام عمر میں جب عمرو آئے تو طلاق واقع ہو گی یعنی اگر عمرو نہ آیا یہاں تک کہ یہ قسم کھانے والا مر گیا تو اس کے آخر جزو حیات میں طلاق پڑ جائے گی اور اگر عمرو آ گیا تو طالقہ نہ ہو گی یہ شرح تلخیص جامع کبیر میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے الا واحدہ کل کے روز یا کہا کہ الا واحدہ اگر تو نے فلاں سے کلام کیا تو کل کا روز آنے یا فلاں سے کلام واقع ہونے سے پہلے کچھ واقع نہ ہوگا اور کلام واقع ہونے یا کل کا روز آنے کے بعد دو واقع ہوں گی ایک مرد نے اپنی بیوی کی طلاق کی قسم کھائی کہ فلاں سے کلام نہ کرے گا الا ناسیا (۱) پھر فلاں سے بھولے سے کلام کیا پھر جان بوجھ کر کلام کیا تو حانث ہو جائے گا اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اگر میں نے فلاں سے کلام کیا الا یہ کہ میں بھول جاؤں پھر بھول کر اس سے کلام کیا پھر جان بوجھ کر کلام کیا تو حانث نہ ہو گا اس واسطے کہ کلہ (۲) کے واسطے غایت (۳) کے آتا ہے ایک مرد نے دوسرے سے کہا کہ میں دسویں روز تک تیرے پاس آؤں گا الا یہ کہ میں مر جاؤں اور اپنے دل سے یہ نیت کی کہ اگر کبھی (۳) نہ مروں گا پس اگر اس کی قسم بنام اللہ تعالیٰ

ہوگی تو حانث نہ ہو گا اور اگر بطلاق و عتاق ہو گی تو قضاء اس کی تصدیق نہ ہو گی ایک مرد نے بیوی سے کہا کہ تو دار میں داخل ہوئی تو تو طالقہ ثلث ہے کہ تجھ پر واقع نہ ہوگی الا بعد فلاں سے کلام کرنے کے پھر عورت دار میں داخل ہوئی تو یہ طلاق طالقہ ہو جائے گی اور نہ ذکر کرہ کلام فلاں باطل ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ملتقط میں ہے اگر عورت نے طلاق کو سنا اور استثناء کو نہیں سنا تو اسکو شرعاً گنجائش نہیں کہ اپنے ساتھ دلی کرنے دے: اگر کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے الا واحدہ اگر تو حائضہ ہو اور ظاہر ہو یا کہا کہ اگر تو دار میں داخل ہو تو شرط مستثنیٰ منہ کی طرف راجع ہو گی گویا اس نے کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے اگر تو نے ایسا کیا یا ایسا ہوا الا واحدہ تو وجود شرط کے وقت دو طلاق واقع ہوں گی یہ شرح زیادات عتابی میں ہے اور ولوالجی میں ہے کہ اگر کہا تو طالقہ ثلث الا واحدہ بسنت ہے تو بطریق سنت دو طلاق سے طالقہ ہو گی کہ ہر طہر پر ایک طلاق واقع ہوگی یہ بحر الرائق میں ہے اور استثناء کی شرط یہ ہے کہ تکلم بحرف ہو خواہ وہ مسموع ہوں یا نہ ہوں یہ شیخ امام ابوالحسن کرخی کے نزدیک ہے اور شیخ امام ابوجعفر فقیہ فرماتے تھے کہ خود اس کا سننا ضرور ہے اور شیخ امام ابوبکر محمد بن الفضل اسی پر فتویٰ دیتے تھے کذفی المحیط اور صحیح وہی ہے جو فقیہ ابوجعفر نے ذکر فرمایا ہے یہ بدائع میں ہے اور بہرہ کے استثناء کرنا صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور ملتقط میں ہے اگر عورت نے طلاق کو سنا اور استثناء کو نہیں سنا تو اس کو شرعاً گنجائش نہیں ہے کہ اپنے ساتھ دلی کرنے دے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور استثناء صحیح ہونے کی شرط یہ ہے کہ اپنے ماقبل کے کلام سے موصول ہو اور صورت یہ کہ فصل کی کوئی ضرورت داعی نہ ہو چنانچہ اگر طلاق و استثناء کے درمیان سکوت وغیرہ سے بدون ضرورت فصل پایا گیا تو استثناء صحیح

(۱) یعنی عمرو کے آنے سے پہلے زید سے کلام کرے۔ (۱) یعنی بھولے سے۔ (۲) یعنی آنے ہونے کے۔ (۳) یعنی جب آؤں گا کہ جب کبھی نہ مروں گا۔

Book of Divorce (Kitab al-Talaq) ...No. If, for example, the breath was interrupted and he remained silent due to the need to take a breath, it will not be an obstacle to the validity (of the exception), and this interval will not be counted, except in the case where a seizure occurred. This is how Hisham narrated from Imam Abu Yusuf (RA); it is in *Badai*. And if he sneezed or mentioned [the name of Allah], or if there was a stutter in his tongue such that after hesitation for a long time he said "Insha Allah Ta'ala," then the exception (*istithna*) will be valid. This choice is in *Sharh Mukhtar* and this is the apparent school of thought (*Zahir al-Madhhab*); this is in *Fath al-Qadir*. If a person swore an oath of divorce and intended to say "Insha Allah Ta'ala" at the end, but in the meantime someone stopped his mouth, and then as soon as he removed his hand from his mouth, he said the exception immediately, then the exception will be valid, just as the ruling regarding sneezing or mentioning [the name of Allah] between the exception and the divorce is the same. This is in *Fatawa Qadi Khan*.

If he said, "You are divorced three and three times" *Insha Allah Ta'ala*, or "three and one" *Insha Allah Ta'ala*, or said "You are divorced and divorced and divorced and divorced" *Insha Allah Ta'ala*, then the exception will not be valid and according to Imam-e-Azam (RA), three divorces will take place, and according to the *Sahibain* (RA), the exception will be valid and she will not be divorced. This is in *Muheet-e-Sarakhsi*. And if he said, "You are divorced once and three times" *Insha Allah Ta'ala*, then by consensus the exception is valid. Similarly, if he said, "You are divorced and divorced and divorced" *Insha Allah Ta'ala*, it is also valid because no meaningless speech intervened between them. This choice is in *Sharh Mukhtar*. And if he said, "You are divorced *ba'ar* (meaningless)" *Insha Allah Ta'ala*, then this exception will not be valid; this is in *Ghayat al-Saruji*. And in *Mujtaba*, in the Book of Faith (*Kitab al-Iman*), it is stated that if he said, "You are a revocable divorcee" *Insha Allah Ta'ala*, then it will take place, and if he said, "You are an irrevocable (*bain*) divorcee," it will not take place; this is in *Bahr al-Raiq*. A man said to his wife, "You are divorced three times, so be aware" *Insha Allah Ta'ala*, or said, "You are divorced three times, so be aware" *Insha Allah Ta'ala*, or said, "You go" *Insha Allah Ta'ala*, then three divorces will take place and the exception will be void. This is in *Fatawa Qadi Khan*.

If he said, "You are divorced, O whore" *Insha Allah Ta'ala*, then this exception relates to everything, so no divorce will take place: If he said, "You are divorced, O Amrah" *Insha Allah Ta'ala*, no divorce will take place; this is in *Badai*. In *Muntaqa*, it is stated that if he said, "You are divorced three times, O Amrah bint Abdullah" *Insha Allah Ta'ala*, she will not be divorced. And if he said, "You are divorced three times, O

Amrah bint Abdullah bin Abdul Rahman" *Insha Allah Ta'ala*, then she will be divorced; this is in *Muheet*. And if he said, "You are divorced three times or divorced" *Insha Allah Ta'ala*, she will not be divorced. And if he said, "O divorcee, you are divorced three times" *Insha Allah Ta'ala*, then the aforementioned exception will relate to the three divorces; they will not take place, but one divorce will take place for the time being(1). Furthermore, it is narrated from Imam Abu Hanifa (RA) that in the case of "You are divorced three times or divorced" *Insha Allah Ta'ala*, three divorces will take place, but the first narration is correct. Fakhr al-Islam has mentioned this; this is in *Sharh Talkhis Jame al-Kabir*. And if he said, "O adulteress, you are divorced" *Insha Allah Ta'ala*, the aforementioned exception will apply specifically to the divorce and he should perform *Li'an* (oath of condemnation) with the woman; this is in *Sharh Jame al-Kabir Hasiri*. And if he said, "You are divorced or an adulteress" *Insha Allah Ta'ala*, then the exception is valid; this is in *Fatawa Qadi Khan*. And if he said, "You are divorced, O whore" *Insha Allah Ta'ala*, then this exception relates to all, so no divorce will take place, nor will a punishment (*hadd*) be necessary for the man, nor *Li'an*; this is in *Tatar Khaniyah*. And if he said, "You are divorced three times, O so-and-so, except one," then two will take place, and saying "O so-and-so" will not be considered an intervening speech. This is in *Fatawa Sughra*. And if he said, "You are divorced until your heart is happy..."

1- Because a meaningless speech intervened. (1) Meaning 'or divorced'.

किताब-उत-तलाक नहीं, और अगर मिसाल के तौर पर सांस उखड़ गई और उसने दम लेने की ज़रूरत से सुकून (खामोशी) अख्तियार की, तो यह सेहत में बाधा नहीं होगा और इसे फासला शुमार नहीं किया जाएगा, सिवाय उस सूरत के कि सक्ता (दम का रुकना) हुआ हो, ऐसा ही हिशाम ने इमाम अबू यूसुफ (र.अ.) से रिवायत किया है, यह 'बदाय' में है। और अगर उसने छींक ली या ज़िक्र (अल्लाह का नाम) किया, उसकी ज़बान में लकलुनाहट थी कि देर तक तरद्दुद (हिचकिचाहट) के बाद 'इंशा अल्लाह तआला' कहा, तो इस्तसना (अपवाद) सही होगा, यह इख्तियार 'शरह मुख्तार' में है और यही ज़ाहिर-उल-मज़हब है, यह 'फ़तहुल कदीर' में है। एक शख्स ने तलाक़ की क़सम खाई और उसके आखिर में 'इंशा अल्लाह तआला' कहने का इरादा किया कि इतने में किसी ने उसका मुँह बंद कर लिया, फिर अगर मुँह पर से हाथ उठाते ही उसने 'अला अल-इतिसाल' (बिना रुके) इस्तसना कह दिया, तो इस्तसना सही होगा, जैसे इस्तसना और तलाक़ के दरम्यान छींक या ज़िक्र आने में हुक्म है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-सुलस व सुलस' (तीन और तीन तलाक़ वाली) है 'इंशा अल्लाह तआला' या 'सुलस-ए-वाहिदा' (एक और तीन) 'इंशा अल्लाह तआला' है, या कहा कि तू 'तालिका व तालिका व तालिका व तालिका' है 'इंशा अल्लाह तआला', तो इस्तसना सही नहीं होगा और इमाम आज़म (र.अ.) के नज़दीक तीन तलाक़ें वाक़े(लागू) होंगी और साहबैन (र.अ.) के नज़दीक इस्तसना सही होगा और वह तालिका न होगी, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-वाहिदा व सुलस' (एक और तीन तलाक़ वाली) है 'इंशा अल्लाह तआला', तो इत्तेफ़ाक़ी तौर पर इस्तसना सही है और इसी तरह अगर कहा कि तू 'तालिका व तालिका व तालिका' है 'इंशा अल्लाह तआला', तो भी सही है, इसलिए कि इन दोनों के दरम्यान कोई कलाम-ए-ल़ग़व (बेकार बात) फ़ासिल नहीं है, यह इख्तियार 'शरह मुख्तार' में है। और अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-बबार' है 'इंशा अल्लाह तआला', तो यह इस्तसना सही नहीं होगा, यह 'ग़ायत-उस-सरुजी' में है और 'मुज्तबा' में 'किताब-उल-ईमान' में है कि अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-रजई' है 'इंशा अल्लाह तआला', तो वाक़े होगी और अगर कहा कि 'बाइन' है, तो वाक़े नहीं होगी, यह 'बहर-उर-राइक' में है। एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि तू 'तालिका-ए-सुलस' (तीन तलाक़ वाली) है तो 'आगाह रह' 'इंशा अल्लाह तआला', या कहा कि तू 'तालिका-ए-सुलस' है तो 'आगाह रह' 'इंशा अल्लाह तआला', या कहा कि तू 'जा' 'इंशा अल्लाह तआला', तो तीन तलाक़ें वाक़े होंगी और इस्तसना बातिल (व्यर्थ) होगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

अगर कहा कि तू तालिका है 'ऐ छिनाल' (व्यभिचारिणी) 'इंशा अल्लाह तआला', तो यह इस्तसना सबसे मुतअल्लिक (जुड़ा) है, पस न तलाक़ वाक़े होगी: अगर कहा कि तू तालिका है 'ऐ अमरा' 'इंशा अल्लाह तआला', तो तलाक़ न होगी, यह 'बदाय' में है। और 'मुंतक़ी' में है कि अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-सुलस' है 'ऐ अमरा बिंत अब्दुल्लाह' 'इंशा अल्लाह तआला', तो तालिका न होगी। और अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-सुलस' है 'ऐ अमरा बिंत अब्दुल्लाह बिन अब्दुर्रहमान' 'इंशा अल्लाह तआला', तो तालिका हो जाएगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-सुलस' है या 'तालिका' 'इंशा अल्लाह तआला', तो तालिका न होगी। और अगर कहा कि 'ऐ तालिका' तू 'तालिका-ए-सुलस' है 'इंशा अल्लाह तआला', तो इस्तसना मज़कूर तीन तलाक़ से मुतअल्लिक होगा, वह वाक़े नहीं होंगी मगर एक तलाक़ फिलहाल(1) वाक़े होगी। और मज़ीद इमाम अबू हनीफ़ा (र.अ.) से मरवी है कि 'तू तालिका-ए-सुलस है या तालिका' 'इंशा अल्लाह तआला' की सूरत में तीन तलाक़ें वाक़े होंगी, मगर पहली रिवायत सही है, इसको फख़्र-उल-इस्लाम ने ज़िक्र फ़रमाया है, यह 'शरह तलखीस-ए-जामे-ए-कबीर' में है। और अगर कहा कि 'ऐ ज़ानिया' तू तालिका है 'इंशा अल्लाह तआला', तो इस्तसना मज़कूर खास तलाक़ के साथ होगा और औरत से लुआन करे, यह 'शरह जामे-ए-कबीर हसीरी' में है। और अगर कहा कि तू तालिका है या ज़ानिया 'इंशा अल्लाह तआला', तो इस्तसना सही है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और अगर कहा कि तू तालिका है 'ऐ छिनाल' 'इंशा अल्लाह तआला', तो यह इस्तसना सबसे मुतअल्लिक है, पस न तलाक़ वाक़े होगी और न मर्द पर हद्द लाज़िम होगी और न लुआन, यह 'तातार खनिया' में है। और अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-सुलस' है 'ऐ फलां इल्ला वाहिदा', तो दो वाक़े होंगी और 'या फलां' कहना फासिल क़रार न दिया जाएगा, यह 'फ़तावा सोग्रा' में है। और अगर कहा कि तू तालिका है यहाँ तक कि तेरा दिल खुश...

1- क्योंकि एक कलाम-ए-ल़ग़व फासिल हुआ। (1) यानी 'या तालिका' की।

کتاب الطلاق نہیں اور اگر مثلاً سانس اکھڑ گئی اور اس نے دم لینے کی ضرورت سے سکوت کیا تو مانع صحت نہ ہوگا اور یہ فصل شمار نہ کیا جائے گا الا اس صورت میں کہ سکتہ ہوا ایسا ہی ہشام نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کیا ہے یہ بدائع میں ہے اور اس نے چھینک لی یا ذکر کر لیا اس کی زبان میں لکنت تھی کہ دیر تک تردد کے بعد انشاء اللہ تعالیٰ کہا تو استثناء صحیح ہوگا یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور یہی ظاہر المذہب ہے یہ فتح القدیر میں ہے ایک شخص نے طلاق کی قسم کھائی اور اس کے آخر میں انشاء اللہ تعالیٰ کہنے کا قصد کیا کہ اتنے میں کسی نے اس کا منہ بند کر لیا پھر اگر منہ پر سے ہاتھ اٹھاتے ہی اس نے علی الاتصال استثناء کہہ دیا تو استثناء صحیح ہوگا جیسے استثناء اور طلاق کے درمیان چھینک یا ذکر آنے میں حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کہا کہ تو طالقہ ثلث و ثلث ہے انشاء اللہ تعالیٰ یا ثلث واحدہ انشاء اللہ تعالیٰ ہے یا کہا کہ تو طالقہ و طالقہ و طالقہ انشاء اللہ تعالیٰ ہے تو استثناء صحیح نہ ہوگا اور امام اعظمؒ کے نزدیک تین طلاق واقع ہوں گی اور صاحبینؒ کے نزدیک استثناء صحیح ہوگا اور وہ طالقہ نہ ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ واحدہ و ثلث انشاء اللہ تعالیٰ ہے تو بالا جماع استثناء صحیح ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ و طالقہ و طالقہ انشاء اللہ تعالیٰ ہے تو بھی صحیح ہے اس واسطے کہ ان دونوں کے درمیان کوئی کلام لغو فاصل نہیں ہے یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ببار ہے انشاء اللہ تعالیٰ تو یہ استثناء صحیح نہ ہوگا یہ غایۃ السروجی میں ہے اور مجتبیٰ میں کتاب الایمان میں ہے کہ اگر کہا کہ تو طالقہ رجعی ہے انشاء اللہ تعالیٰ تو واقع ہوگی اور اگر کہا کہ بائنہ ہے تو واقع نہ ہوگی یہ بحر الرائق میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے تو آگاہ رہ انشاء اللہ تعالیٰ یا کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے تو آگاہ رہ انشاء اللہ

تعالیٰ یا کہا کہ تو جا انشاء اللہ تعالیٰ تو تین طلاق واقع ہوں گی اور استثناء باطل ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اے چھنال انشاء اللہ تعالیٰ تو یہ استثناء سب سے متعلق ہے پس نہ طلاق واقع ہوگی: اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اے عمرہ انشاء اللہ تعالیٰ تو طلاق نہ ہوگی یہ بدائع میں ہے اور منتقی میں ہے کہ اگر کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے اے عمرہ بنت عبداللہ انشاء اللہ تعالیٰ تو طالقہ نہ ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے اے عمرہ بنت عبداللہ بن عبدالرحمن انشاء اللہ تعالیٰ تو طالقہ ہو جائے گی یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے یا طالقہ انشاء اللہ تعالیٰ تو طالقہ نہ ہوگی اور اگر کہا کہ اے طالقہ تو طالقہ ثلث ہے انشاء اللہ تعالیٰ تو استثناء مذکور تین طلاق سے متعلق ہوگا وہ واقع نہ ہوں گی مگر ایک طلاق فی الحال (1) واقع ہوگی اور نیز امام ابو حنیفہؒ سے مروی ہے کہ تو طالقہ ثلث ہے یا طالقہ انشاء اللہ تعالیٰ کی صورت میں تین طلاق واقع ہوں گی مگر روایت اول ہے صحیح ہے اس کو فخر الاسلام نے ذکر فرمایا ہے یہ شرح تلخیص جامع کبیر میں ہے اور اگر کہا کہ اے زانیہ تو طالقہ ہے انشاء اللہ تعالیٰ تو استثناء مذکور خاصہ طلاق کے ساتھ ہوگا اور عورت سے لعان کرے یہ شرح جامع کبیر حصیری میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے یا زانیہ انشاء اللہ تعالیٰ تو استثناء صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اے چھنال انشاء اللہ تعالیٰ تو یہ استثناء سب سے متعلق ہے پس نہ طلاق واقع ہوگی اور نہ مرد پر حد لازم ہوگی اور نہ لعان یہ تاتار خانیہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے اے فلاں الا واحدہ تو دو واقع ہوں گی اور یا فلاں کہنا فاصل قرار نہ دیا جائے یہ فتاویٰ صغریٰ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے حتی کہ تیر ا قلب خوش

1- کیونکہ ایک کلام لغو فاصل ہوا۔ (1) یعنی یا طالقہ کی۔

Book of Divorce (Kitab al-Talaq) Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 433

...if [he said] "Insha Allah Ta'ala," then there is an interval present; thus, the divorce will take effect and the exception (istithna) will not be valid. This is in *Fatawa-e-Qazi Khan*. If he gave a divorce or *Khula* to his wife and then claimed an exception or a condition, and there is no dispute, then there is no difficulty that the husband's word will be accepted. This is in *Fath al-Qadir*. And if the woman claimed a divorce and the husband said, "I said it with an exception, as: 'You are divorced, Insha Allah Ta'ala,'" and the woman refuted the exception, then it is mentioned in the apparent narrations (*Riwayat-e-Zahira*) that the husband's word will be accepted. This is in *Fatawa-e-Qazi Khan*. Furthermore, if the witnesses testified to *Khula* or divorce without the exception—meaning they said, "We testify that he gave *Khula* without an exception" or said that "he gave a divorce and did not make an exception"—then the husband's word will not be accepted. If the witnesses said, "We did not hear any word from this man's mouth except the words of *Khula* or divorce," then the husband's word will be accepted, and the Qazi shall not separate them unless something appears from the husband that indicates the validity of the *Khula*, such as taking possession of the *Badal-e-Khula* (compensation for Khula) or another similar reason; in such a case, the wife's word will be accepted. This is in *Fatawa-e-Sughra*. If a man claims an exception in a divorce, his word will not be verified without witnesses because this is against the apparent situation, and corruption has spread in the era, so there is no security from deception and lying.

It is narrated from Sheikh Najmuddin Nasafi that he reported from Sheikh al-Islam Abul Hasan that he said: Our scholars (*Mashayikh*) have ruled that if a man claims an exception in a divorce, his word will not be verified without witnesses, because this is against the apparent situation, and corruption has spread in the era, so there is no security from deception and lying. This is in *Fatawa-e-Ghayathiyah*. And if the husband said: "I gave the divorce yesterday, then I said 'Insha Allah Ta'ala'," then according to the *Zahir-ur-Riwayah* (apparent narration), the husband's word will be accepted. In *Nawazil*, the disagreement between the two disciples (*Sahibain*) on this issue is mentioned; according to Imam Abu Yusuf, the husband's word will be accepted, while according to Imam Muhammad, the divorce will take effect, and the husband's word will be rejected. As a precaution, the Fatwa and reliance are on this. If a man gave his wife three divorces, then two just witnesses testified before him that "you had attached an exception to your divorce speech," while the man himself does not remember this: the scholars have stated that if the aforementioned man gave the

divorce in a state of anger while he did not intend it, [and] it could have slipped from his tongue and he might not remember it, then it is permissible for him to rely on the word of those two, otherwise not. This is in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

किताब-उत-तलाक फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २ ४३३

अगर 'इंशाअल्लाह तआला' कहा तो उसमें फासला मौजूद है, बस तलाक वाके(प्रभावी) होगी और इस्तसना (अपवाद) सही न होगा। यह 'फतावा-ए-काजी खान' में है। बीवी को तलाक दी या खुला दिया, फिर इस्तसना या शर्त का दावा किया और कोई झगड़ा मौजूद नहीं है, तो इसमें कोई मुश्किल नहीं है कि मर्द का कौल (कथन) स्वीकार्य होगा, यह 'फतह-उल-कदीर' में है। और अगर औरत ने तलाक का दावा किया और शौहर ने कहा कि मैंने इस्तसना के साथ यूं कहा कि तू 'तालिका इंशाअल्लाह तआला' है और औरत ने इस्तसना में इसकी तक्जीब (झुठलाया) की, तो रिवायत-ए-जाहिरा (प्रसिद्ध रिवायतों) में वर्णित है कि शौहर का कौल स्वीकार्य होगा। यह 'फतावा-ए-काजी खान' में है। फिर अगर गवाहों ने गवाही में 'खुला' या 'तलाक' की बिना इस्तसना के गवाही दी, यानी यूं कहा कि हम गवाही देते हैं कि उसने बिना इस्तसना के खुला दे दिया है या कहा कि उसने तलाक दी है और इस्तसना नहीं किया है, तो शौहर का कौल स्वीकार्य न होगा। और अगर गवाहों ने यूं कहा कि हमने इस मर्द के मुंह से कोई शब्द सिवाय 'खुला' या 'तलाक' के नहीं सुना, तो शौहर का कौल स्वीकार्य होगा और काजी उन दोनों के बीच तफरीक (जुदाई) नहीं करेगा, सिवाय इसके कि शौहर की तरफ से कोई ऐसी बात जाहिर हो जो 'बदल-ए-खुला' (खुला के बदले की वस्तु) पर कब्जा कर लेने या इसी तरह की कोई अन्य वजह जैसी हो, तो ऐसी सूरत में औरत का कौल स्वीकार्य होगा। यह 'फतावा-ए-सुघरा' में है। मर्द ने अगर तलाक में इस्तसना का दावा किया, तो बिना गवाहों के उसके कौल की तस्दीक नहीं होगी, इसलिए कि यह जाहिर के खिलाफ है और जमाने में फसाद फैल गया है, अतः तल्बिस (धोखाधड़ी) और झूठ से अमन नहीं है।

शेख नजमुद्दीन नसफी से मरवी है कि उन्होंने शेखुल इस्लाम अबुल हसन से रिवायत की है कि उन्होंने फरमाया कि हमारे मशायख ने ब-इस्तेहसान फरमाया है कि मर्द ने अगर तलाक में इस्तसना का दावा किया, तो बिना गवाहों के उसके कौल की तस्दीक नहीं होगी, इसलिए कि यह जाहिर के खिलाफ है और जमाने में फसाद फैल गया है, अतः तल्बिस और झूठ से अमन नहीं है। यह 'फतावा-ए-गयासिया' में है। और अगर शौहर ने कहा कि मैंने बीते हुए कल के दिन तलाक दे दी, फिर मैंने कहा 'इंशाअल्लाह तआला', तो 'जाहिर-उर-रिवायत' के मुताबिक शौहर का कौल स्वीकार्य होगा। और 'नवाज़िल' में इस मसले में साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद) का आपसी मतभेद जिक्र किया है कि इमाम अबू यूसुफ के कौल पर शौहर का कौल स्वीकार्य होगा और इमाम मोहम्मद के कौल पर तलाक वाके(प्रभावी) होगी और शौहर का कौल अस्वीकार्य होगा और एहतियातन इसी

पर फतवा और एतमाद है। एक मर्द ने अपनी बीवी को तीन तलाक दे दीं, फिर उस मर्द के सामने दो आदिल (न्यायपूर्ण) गवाहों ने गवाही दी कि तुमने अपने तलाक के कलाम में इस्तसना मौसूल किया था, जबकि खुद उस मर्द को यह बात याद नहीं आ रही है, तो मशायख ने फरमाया कि अगर मर्द मजकूर ने हालत-ए-गजब (क्रोध) में तलाक दी हो, जबकि वह नहीं चाहता है, (हो सकता है कि वह शब्द) उसकी जुबान से निकल गया हो और उसे याद न रह सकता हो, तो उसके लिए उन दोनों (गवाहों) के कौल पर एतमाद (भरोसा) कर लेना जायज है, वरना नहीं। यह 'फतावा-ए-काजी खान' में है।

ہو انشاء اللہ تعالیٰ تو اس میں فاصلہ موجود ہے پس طلاق واقع ہوگی اور استثناء صحیح نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ بیوی کو طلاق دی یا خلع دیا پھر استثناء یا شرط کا دعویٰ کیا اور کوئی تنازع موجود نہیں ہے تو کچھ اشکال نہیں ہے کہ مرد کا قول قبول ہوگا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر عورت نے طلاق کا دعویٰ کیا اور شوہر نے کہا کہ میں نے استثناء کے ساتھ یوں کہا کہ تو طالقہ انشاء اللہ تعالیٰ ہے اور عورت نے استثناء میں اس کی تکذیب کی تو روایات ظاہرہ میں مذکور ہے کہ قول شوہر کا قبول ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے پھر اگر گواہوں نے گواہی میں خلع یا طلاق بغیر استثناء کی گواہی دی یعنی یوں کہا کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ اس نے بغیر استثناء کے خلع دے دیا ہے یا کہا کہ اس نے طلاق دی ہے اور استثناء نہیں کیا تو شوہر کا قول قبول نہ ہوگا اور اگر گواہوں نے یوں کہا کہ ہم نے اس مرد کے منہ سے کوئی کلمہ سوائے کلمہ خلع یا طلاق کے نہیں سنا تو قول شوہر کا قبول ہوگا اور قاضی ان دونوں میں تفریق نہ کرے گا الا یہ کہ شوہر کی طرف سے کوئی ایسی بات ظاہر ہو جو صحت خلع پر دلالت کرتی ہو جیسے بدلِ خلع پر قبضہ کر لینا یا کوئی دوسری وجہ ایسی ہی ہو تو ایسی صورت میں عورت کا قول قبول ہوگا یہ فتاویٰ صغریٰ میں ہے۔ مرد نے اگر طلاق میں استثناء کا دعویٰ کیا تو بدون گواہوں کے اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اس واسطے کہ یہ خلافِ ظاہر ہے اور زمانہ میں فساد پھیل گیا ہے پس تلبیس و جھوٹ سے امن نہیں ہے۔

شیخ نجم الدین نسفی سے مروی ہے کہ انہوں نے شیخ الاسلام ابوالحسن سے روایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا کہ ہمارے مشائخ نے باستحسان فرمایا ہے کہ مرد نے اگر طلاق میں استثناء کا دعویٰ کیا تو بدون گواہوں کے اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اس واسطے کہ یہ خلافِ ظاہر ہے

اور زمانہ میں فساد پھیل گیا ہے پس تلبیس و جھوٹ سے امن نہیں ہے یہ فتاویٰ غیاثیہ میں ہے اور اگر شوہر نے کہا کہ میں نے گزرے ہوئے کل کے روز طلاق دے دی پس میں نے کہا کہ انشاء اللہ تعالیٰ تو ظاہر الروایہ کے موافق شوہر کا قول قبول ہوگا اور نوازل میں اس مسئلہ میں اختلافِ صاحبین باہم ذکر کیا ہے کہ بنام قول امام ابو یوسف شوہر کا قول قبول ہوگا اور بقول امام محمد طلاق واقع ہوگی اور شوہر کا قول نامقبول ہوگا اور احتیاطاً اسی پر فتویٰ واعتماد ہے ایک مرد نے اپنی بیوی کو تین طلاق دے دیں پھر اس مرد کے سامنے دو عادل گواہ نے گواہی دی کہ تو نے اپنے کلام طلاق میں استثناء موصول کیا تھا حالانکہ خود اس مرد کو یہ بات یاد نہیں آتی ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ اگر مرد مذکور نے حالتِ غضب میں طلاق دی ہو بحالیکہ وہ نہیں چاہتا ہے وہ اس کی زبان سے نکل سکتا ہے اور وہ یاد نہیں رہ سکتا ہو تو اس کو ان دونوں کے قول پر اعتماد کر لینا جائز ہے ورنہ نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

---

(۱) یعنی اس زمانہ کے لوگوں میں دیانت جاتی رہی تو دعویٰ بغیر گواہوں کے تصدیق نہ ہوگا۔ (۲) قال المترجم اور اگر اس نے ایک طلاق یاد یا سند دی ہو اور ایسا واقع ہوا تو اس کا حکم مذکور نہیں اور بربنائے قول صاحبین اظہر یہ کہ گواہوں کے قول پر اعتماد کر لے اور احتیاط یہ کہ جدید نکاح کرے۔ (1) حتی کہ تیر ا قلب۔ (2) ایسی حالت ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (444) Kitab-ul-Talaq

Fifth Chapter:

Regarding the Divorce of a Sick Person (Talaq-e-Mareez)

Sheikh Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that if a man divorced his wife with a revocable divorce (Talaq-e-Raj'i), whether in his health or illness, and whether with the woman's consent or without it, and then he died while she was in her waiting period (Iddat)—assuming there was intercourse—they would both be each other's heirs. Similarly, if the woman was a Kitabiyyah (a woman of the Book) or a slave at the time of divorce, and then she became a Muslim or was freed during the Iddat, she would still be an heir. This is stated in *Siraj al-Wahhaj*. If he gave her an irrevocable divorce (Talaq-e-Ba'in) or three divorces and then died leaving her in her Iddat, in our view, she would still be an heir. If he died after the Iddat had passed, she would not be an heir. This applies if the divorce was given without the woman's request. If it was given upon her request, she would not be an heir (1) after the divorce. This is in *al-Muhit*. If the woman was forced to request the divorce, she would still be an heir, as stated in *Mi'raj al-Dirayah*. Regarding this, the capacity (to inherit) is determined at the time of divorce (2), and remaining in that state until the time of death is considered valid. This is in *Bada'i*. In *Mabsut*, it states that if at the time a woman was divorced irrevocably during the husband's illness, she was a slave or a Kitabiyyah, and then she was freed or became a Muslim, she would not receive inheritance. This is in Hasiri's commentary of *Jami' al-Kabir*. If a sick man gave his wife three divorces, then she became an apostate (Murtad), then became a Muslim, and then the husband died while she was in her Iddat, she would not be an heir. This is in *Muhit-e-Sarkhasi*. If a man became an apostate (God forbid) or was killed, or died in Dar-ul-Harb as an ignorant person or in a state of apostasy in Dar-ul-Islam, his wife would be his heir. If the woman became an apostate and died, or if she was an ignorant person in Dar-ul-Harb—if she became an apostate while in good health, her husband would not be her heir, but if she apostatized during illness, then by *Istihsan* (juridical preference), her husband would be her heir. If both the wife and husband became apostates at the same time, then one of them became Muslim and then one died, then the one who became Muslim will not inherit from the other, whether it be the wife or the husband. If the husband is an apostate, then if it is the husband who apostatized, the wife will be his heir. If the wife died as an apostate, and she apostatized during illness, then the Muslim husband would be her heir, but if she had apostatized during health, he would not be an heir. This is stated in *Fatawa Qazi Khan*.

If a sick person forcibly (4) had intercourse with his father's (3) wife, the woman would not be an heir (5). And the principle...

---

(1) Meaning, while the woman is in her Iddat. (2) Meaning, in the divorce of a sick person. (3) Meaning, his stepmother. (4) May Allah's curse be upon him. (5) Meaning, the sick person's (heir). (1) It is better to say that one of them died during her Iddat. (2) This is not specific to the woman; this is an incidental constraint.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द २ (४४४) किताब-उत-तलाक

पाँचवाँ अध्याय:

तलाक-ए-मरीज़ (बीमार की तलाक) के बयान में है

शेख मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि अगर किसी मर्द ने अपनी बीवी को तलाक-ए-रजई दे दी, चाहे अपनी सेहत में या मर्ज़ (बीमारी) में, चाहे औरत की रजामंदी से या बिना रजामंदी के, फिर औरत के इद्दत में मर गया तो, यहाँ 'जमा' (सहवास) है, ये दोनों बाहम एक-दूसरे के वारिस होंगे और इसी तरह अगर औरत तलाक के वक्त किताबिया (अहले-किताब) हो या किसी की मलूका (दासी) हो, फिर वह इद्दत में मुसलमान हो गई या आज़ाद कर दी गई तो भी वह वारिस होगी। यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और अगर उसको तलाक-ए-बाइन दे दी या तीन तलाक दे दीं, फिर औरत को इद्दत में छोड़कर मर गया तो भी इसी तरह हमारे नज़दीक औरत वारिस होगी और अगर इद्दत गुज़र जाने के बाद मर गया तो वारिस न होगी। और यह इसी वक्त है कि बिना औरत की दरख्वास्त के तलाक दी हो, और अगर औरत की दरख्वास्त पर तलाक दी तो तलाक के बाद फिर यह औरत वारिस न (१) होगी, यह 'मुहीत' में है। अगर औरत तलाक की दरख्वास्त पर मजबूर की गई हो तो भी वारिस होगी, यह 'मेराजुद्दिराय' में है। और इस मक़ाम पर अहलियत का वक्त तलाक (२) के होता है और उस वक्त से बराबर वक्ते-मौत (मौत के वक्त) तक बाकी रहना मोतबर है। यह 'बदाए' में है और 'मबसूत' में है कि जिस वक्त औरत को अपने मरज़ में बाइन किया है, उस वक्त अगर वह बांदी (दासी) हो या किताबिया हो, फिर वह बांदी आज़ाद की गई या औरत किताबिया मुसलमान हो गई तो उसको मीरास न मिलेगी। यह हसीरी की 'शح जामे कबीर' में है। और अगर मरीज़ ने अपनी बीवी को तीन तलाक दे दीं, फिर वह मुर्तद हो गई, फिर मुसलमान हो गई, फिर शौहर मर गया जबकि वह इद्दत में है तो वारिस न होगी। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और अगर मर्द मुर्तद हो गया, नऊजुबिल्लाह, या इबा-ए-ईहा (अर्थ स्पष्ट नहीं) और कत्ल कर दिया गया या दारुल-हर्ब में जाहिल या हालत-ए-इर्तदाद में दारुल-इस्लाम में मर गया तो उसकी बीवी उसकी वारिस होगी। और अगर औरत मुर्तदा हो गई, फिर मर गई या दारुल-हर्ब में जाहिली (अज्ञानी) है, पस अगर अपनी सेहत में मुर्तदा हो गई हो तो शौहर उसका वारिस न होगा और अगर मरज़ में मुर्तद हुई है तो इस्तेहसानन (न्यायसंगत तौर पर) उसका शौहर उसका वारिस होगा। और अगर बीवी-मर्द दोनों साथ ही मुर्तद हो गए, फिर दोनों में से एक मुसलमान हुआ, फिर एक मर गया, पस अगर मुसलमान होने वाले का वारिस न होगा चाहे औरत हो या मर्द हुआ। और अगर मर्द मुर्तद है, पस अगर यह मुर्तद शौहर है तो बीवी उसकी वारिस होगी।

और अगर बीवी मुर्तदा मरी है, पस अगर वह मरज़ में मुर्तद हुई थी तो शौहर मुसलमान उसका वारिस होगा और अगर सेहत में मुर्तदा हुई थी तो वारिस न होगा। यह 'फतावा काज़ी खान' में है।

अगर मरीज़ ने अपने बाप (३) की बीवी से ज़बरदस्ती (४) जमा (सहवास) कर लिया तो औरत वारिस (५) न होगी। और असल।

---

(१) यानी औरत इद्दत में हो। (२) यानी तलाक-ए-मरीज़ में। (३) यानी सौतेली माँ है। (४) लअनत-उल्लाह अलैह। (५) यानी मरीज़ की। (१) बेहतर यह है कि यूँ कहा जाए कि उसकी इद्दत में दोनों में से कोई मर गया। (२) ख़सूसियत औरत की नहीं, यह क़ैद इत्तेफ़ाक़ी है।

پانچواں باب:

طلاق مریض کے بیان میں ہے

شیخ محمدؒ نے فرمایا کہ اگر کسی مرد نے اپنی بیوی کو طلاقِ رجعی دے دی خواہ اپنی صحت میں یا مرض میں خواہ برضا مندی عورت یا بغیر رضا مندی پھر عورت کے عدت میں مر گیا توہاں جماع یہ دونوں باہم ایک دوسرے کے وارث ہوں گے اور اسی طرح اگر عورت وقت طلاق کے کتابیہ ہو یا کسی کی مملوکہ ہو پھر وہ عدت میں مسلمان ہو گئی یا آزاد کی گئی تو بھی وہ وارث ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر اس کو طلاقِ بائن دے دی یا تین طلاق دے دیں پھر عورت کو عدت میں چھوڑ کر مر گیا تو بھی اسی طرح ہمارے نزدیک عورت وارث ہوگی اور اگر عدت گزر جانے کے بعد مر گیا تو وارث نہ ہوگی اور یہ اسی وقت ہے کہ بدون درخواست عورت کے طلاق دی ہو اور اگر بدخواستِ عورت طلاق دی تو بعدِ طلاق کے پھر یہ عورت وارث نہ (۱) ہوگی یہ محیط میں ہے اگر عورت درخواستِ طلاق پر باکرہ مجبور کی گئی ہو تو بھی وارث ہوگی یہ معراج الدرایہ میں ہے اور اس مقام پر اہلیت کا وقت طلاق (۲) کے ہوتا اور اس وقت سے برابر تا وقتِ موت باقی رہنا معتبر ہے یہ بدائع میں ہے اور مبسوط میں ہے کہ جس وقت عورت کو اپنے مرض میں بائن کیا ہے اس وقت اگر وہ باندی ہو یا کتابیہ ہو پھر وہ باندی آزاد کی گئی یا عورت کتابیہ مسلمان ہو گئی تو اس کو میراث نہ ملے گی یہ حصیری کی شرح جامع کبیر میں ہے اور اگر مریض نے اپنی بیوی کو تین طلاق دے دیں پھر وہ مرتد ہو گئی پھر مسلمان ہو گئی پھر شوہر مر گیا جبکہ وہ عدت میں ہے تو وارث نہ ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر مرد مرتد ہو گیا نعوذ باللہ یا ابا أیہا اور قتل کیا گیا یا دارالحرب میں جاہل یا حالتِ ارتداد میں دار الاسلام میں مر گیا

تو اس کی بیوی اس کی وارث ہوگی اور اگر عورت مرتدہ ہو گئی پھر مر گئی یا دارالحرب میں جاہلی پس اگر اپنی صحت میں مرتدہ ہو گئی ہو تو شوہر اس کا وارث نہ ہوگا اور اگر مرض میں مرتد ہوئی ہے تو استحساناً اس کا شوہر اس کا وارث ہوگا اور اگر بیوی مرد دونوں ساتھ ہی مرتد ہو گئے پھر دونوں میں سے ایک مسلمان ہوا پھر ایک مر گیا پاس اگر مسلمان ہونے والے کا وارث نہ ہوگا خواہ عورت ہو یا مرد ہوا اور اگر مرد مرتد ہے پس اگر یہ مرتد شوہر ہو تو بیوی اس کی وارث ہوگی اور اگر بیوی مرتد مری ہے پس اگر وہ مرض میں مرتد ہوئی تھی تو شوہر مسلمان اس کا وارث ہوگا اور اگر صحت میں مرتدہ ہوئی تھی تو وارث نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے ۔

اگر مریض نے اپنے باپ (۳) کی بیوی سے زبردستی باکرہ جماع (۴) کر لیا تو عورت وارث (۵) نہ ہوگی اور اصل۔

---

(۱) یعنی عورت عدت میں ہو۔ (۲) یعنی طلاق مریض میں۔ (۳) یعنی سوتیلی ماں ہے۔ (۴) لعنت اللہ علیہ۔ (۵) یعنی مریض کی۔ (۱) اولیٰ یہ ہے کہ یوں کہا جائے کہ اس کی عدت میں دونوں میں سے کوئی مر گیا۔ (۲) خصوصیت عورت کی نہیں یہ قید اتفاقی ہے۔

It is stated therein that if the father ordered the son to perform this act, then in regard to the separation, this act of the son will be attributed to his father, as if the father himself had separated (her). Therefore, he will be considered as one who causes separation ('fariq'), this is in 'Muhit', meaning the aforementioned wife will be an heir. If a patient (terminally ill) divorced his wife three times, and then his son (1) had intercourse with her or kissed her with desire, the woman will be his heir; this is in 'Muhit-e-Sarsi'. If he divorced the woman three times while in a state of illness, and then the woman kissed (2) the son of the aforementioned husband, and the husband died during her 'iddah' (waiting period), she will receive inheritance; this is in 'Muhit'. If the woman submitted (3) to her husband's son during her illness, and then died during the 'iddah'—meaning since separation occurred after this submission, and the woman became unlawful to her husband, and she remained in 'iddah' and then died—then, by way of 'istihsan' (juridical preference), the husband will be her heir; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If the husband irrevocably divorced ('ba'in') his wife while ill, then recovered, and then died, the woman will not be an heir; this is in 'Nihaya'. If the woman asked him to give her a revocable divorce, and the husband gave her three divorces or an irrevocable divorce, and then died, the aforementioned woman will be his heir; this is in 'Ghayat-ul-Surooj'. If, during his illness, he said to the woman, "Your matter is in your hands" or "You choose," and the woman chose herself, or if he said to the woman, "Divorce yourself three times," and she did so, or if the woman obtained 'khula' (divorce initiated by wife) from her husband, and then the husband died during her 'iddah', she will not be his heir. If the woman divorced herself three times and the man accepted/ratified it, then upon the man's death during her 'iddah', the woman will be his heir because the husband's permission was the cause of nullifying the inheritance; this is in 'Tabyeen'. The scholars have stated that if one divorced his wife while ill, and remained ill for more than two years and then died, and after this husband's death, a child is born to the woman in less than six months, then according to Imam-e-Azam and Imam Muhammad, the woman will not receive inheritance; this is in 'Bada'i'. The author says that a husband who gives a divorce is only called 'farr' (one fleeing from obligations) if he divorces with the intention that the woman should not receive the inheritance money, or if such an impression appears from him, then he is 'farr'. It is as if he attempted to escape from the inheritance; therefore, in terms of inheritance rights, such a divorce has no consideration, rather she will receive the inheritance if the conditions are met. However, the ruling of 'farr' is only established when the woman's right becomes attached to his property, and it only becomes attached when he is a patient from

whom death is generally feared, or in such a state that he is bedridden and cannot perform the necessary household tasks according to the habits of healthy people. If he can perform these tasks with effort, or fulfills his needs within the house, even though he is sick, he will not be considered 'farr', because a person is rarely free from such (ailments). The correct view is that a person who cannot fulfill his needs that are performed outside the house is a patient, even if he can fulfill needs inside the house, because it is not the case that every patient is incapacitated from performing needs at home, such as standing up for urination and defecation; this is in 'Tabyeen'. One who is struck by paralysis is considered a patient as long as his illness is worsening, and when it stabilizes and does not worsen and becomes chronic, then in terms of divorce etc., he is like a healthy person. If a woman is such that she cannot climb to the roof due to illness, then she is a patient, otherwise not, and the ruling of 'farr' is established with such matters as well.

(1) Meaning from the step-son. (2) Meaning with desire. (3) Meaning inappropriate behavior with him such as intercourse, etc.

इसमें मजकूर है कि लेकिन अगर बाप ने बेटे को इस काम का हुक्म दिया हो, तो फरकत (जुदाई) के हक में यह काम बेटे का उसके बाप की तरफ नकुल (शिफ्ट) होगा, मानो बाप ने खुद जुदा कर दिया है। पस उसे 'फारिक़' (जुदा करने वाला) करार दिया जाएगा, यह 'मुहीत' में है, यानी उक्त बीवी वारिस होगी। अगर मरीज ने अपनी बीवी को तीन तलाक दे दीं, फिर उसके बेटे (1) ने उससे जिमा (संभोग) किया या शहवत से उसका बोसा लिया, तो औरत उसकी वारिस होगी, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। और अगर औरत को तीन तलाक दे दीं और मरीज होने की हालत में यह तलाक दी, फिर औरत ने अपने उक्त शौहर के बेटे का बोसा (2) लिया, फिर उसकी इद्दत में शौहर मर गया, तो उसे मीरास (विरासत) मिलेगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत ने अपने मर्ज की हालत में अपने शौहर के बेटे की मुतावत (3) की, फिर इद्दत में मर गई, यानी उस मुतावत के बाद चूँकि जुदाई वाक़ी हो गई और औरत अपने शौहर पर हराम हो गई और इद्दत में बैठी रही, फिर इद्दत में मर गई, तो इस्तहसानन शौहर उसका वारिस होगा, यह 'फतावा काज़ी खान' में है। और अगर शौहर ने मर्ज में अपनी बीवी को 'बाइन' कर दिया, फिर वह अच्छा हो गया, फिर मर गया, तो औरत वारिस नहीं होगी, यह 'निहाया' में है। और अगर औरत ने उससे कहा कि तू मुझे 'रजत' की तलाक दे दे, पस शौहर ने उसे तीन तलाक दे दीं या बाइन तलाक दी, फिर मर गया, तो उक्त औरत उसकी वारिस होगी, यह 'गायत-उल-सुरूज' में है। और अगर अपने मर्ज में औरत से कहा कि तेरा मामला तेरे हाथ में है या तू इख्तियार कर, पस औरत ने अपने नफ्स (खुद) को इख्तियार किया, या औरत से कहा कि तू अपने नफ्स को तीन तलाक दे दे, उसने ऐसा ही किया, या औरत ने अपने शौहर से 'खुला' ले लिया, फिर उसकी इद्दत में शौहर मर गया, तो वह उसकी वारिस नहीं होगी। और अगर औरत ने अपने नफ्स को खुद-ब-खुद तीन तलाक दे दीं, पस मर्द ने उसे जायज रखा, तो मर्द के मरने पर अपनी इद्दत में औरत उसकी वारिस होगी, इसलिए कि मीरास को खत्म करने वाली शौहर की इजाजत हुई है, यह 'तबयीन' में है। और मशायख ने फरमाया कि अगर मर्ज में बीवी को तलाक दी और बराबर दो बरस से ज्यादा बीमार रहकर मर गया, फिर औरत के इस शौहर के मरने के बाद छह महीने से कम में बच्चा पैदा हो, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के कौल में औरत को मीरास नहीं मिलेगी, यह 'बदाइअ' में है। 'قال المحرر' (लेखक कहता है) कि मर्द तलाक देने वाला तभी 'फार' कहलाता है जब वह इस गरज से तलाक दे कि मीरास का माल औरत को न मिल पाए, या ऐसा उसकी तरफ से गुमान ज़ाहिर हो, तो वह 'फार' है। मानो उसने मीरास छीनने से फरार (भागने की कोशिश) किया, तो हक़-ए-मीरास में ऐसी तलाक का कोई एतबार नहीं है बल्कि मीरास मिलेगी अगर शर्तें मौजूद हों। मगर 'फरार' का हुक्म तभी साबित होता है जब औरत का हक़ उसके माल से मुतअल्लिक (जुड़) हो जाए,

और उसके माल से तभी मुतअल्लिक होता है कि जब वह ऐसा मरीज हो जिससे गालिबन हलाकत का खौफ हो, या इस तौर पर कि वह बिस्तर पर पड़ गया हो कि वह घर के ज़रूरी कामों को तंदरुस्त आदमियों की आदत के मुताबिक न कर सकता हो। और अगर वह तकल्लुफ उन कामों को अंजाम दे सकता हो कि घर में ही अपनी ज़रूरतों को पूरा करता हो, हालाँकि बीमार हो, तो वह 'फार' न करार दिया जाएगा, इसलिए कि आदमी कमतर इससे खाली नहीं होता। और सही यह है कि जो शख्स अपनी हाजात (ज़रूरतें) को, जो घर के बाहर पूरी होती हैं, पूरा न कर सके वह मरीज है, अगरचे घर के अंदर हाजात को पूरा कर सके इसलिए कि ऐसा नहीं है कि हर मरीज घर में हाजात के अंजाम देने से आजिज़ (असहाय) हो जाए, जैसे पेशाब व पाखाना के लिए उठना, यह 'तबयीन' में है। जिसको फालिज (लकवा) ने मारा है, जब तक उसका मर्ज बढ़ने पर हो, तब तक वह मरीज है, और जब एक हालत पर ठहर जाए और न बढ़े और पुराना हो जाए, तो तलाक वगैरह के हक़ में वह सही (तंदरुस्त) व्यक्ति के समान है। औरत अगर ऐसी हो कि बीमारी से छत पर न चढ़ सकती हो, तो वह मरीज़ा है वरना नहीं, और ऐसे मामलों के साथ भी हुक्म-ए-फरार साबित (होता है)।

(1) यानी जो सौतेले बेटे से है। (2) यानी शहवत से। (3) यानी उससे बद-हरकत (गलत हरकत) करना जैसे जिमा आदि।

میں مذکور ہے کہ لیکن اگر باپ نے پسر کو اس فعل کا حکم دیا ہو تو فرقت کے حق میں یہ فعل پسر کا اس کے باپ کی طرف نقل ہو گا کہ گویا باپ نے خود جدا کر دیا ہے پس فارق قرار دیا جائے گا یہ محیط میں ہے یعنی بیوی مذکورہ وارث ہو گی۔ اگر مریض نے اپنی بیوی کو تین طلاق دے دیں پھر اس کے پسر (۱) نے اس سے جماع کیا یا شہوت سے اس کا بوسہ لیا تو عورت اس کی وارث ہو گی یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر عورت کو تین طلاق دے دیں اور مریض ہونے کی حالت میں یہ طلاق دیں پھر عورت نے اپنے شوہر مذکور کے پسر کا بوسہ (۲) لیا پھر اس کی عدت میں شوہر مر گیا تو اس کو میراث ملے گی یہ محیط میں ہے اور اگر عورت نے اپنے مرض کی حالت میں اپنے شوہر کے پسر کی مطاوعت (۳) کی پھر عدت میں مر گئی یعنی بعد اس مطاوعت کے چونکہ جدائی واقع ہوئی اور عورت اپنے شوہر پر حرام ہو گئی اور عدت میں بیٹھی پھر عدت میں مر گئی تو استحساناً شوہر اس کا وارث ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر شوہر نے مرض میں اپنی بیوی کو بائن کر دیا پھر اچھا ہو گیا پھر مر گیا تو عورت وارث نہ ہوگی یہ نہایہ میں ہے اور اگر عورت نے اس سے کہا کہ تو مجھے رجعت کی طلاق دے دے پس شوہر نے اس کو تین طلاق دے دیں یا بائنہ طلاق دی پھر مر گیا تو عورت مذکورہ اس کی وارث ہو گی یہ غایۃ السروج میں ہے اور اگر اپنے مرض میں عورت سے کہا کہ کہ تیرا امر تیرے ہاتھ ہے یا تو اختیار کر پس عورت نے اپنے نفس کو اختیار کیا یا عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو تین طلاق دے دے اس نے ایسا ہی کیا یا عورت نے اپنے شوہر سے خلع لے لیا پھر اس کی عدت میں شوہر مر گیا تو اس کی وارث نہ ہو گی اور اگر عورت نے اپنے نفس کو خود بخود تین طلاق دے دیں پس مرد نے اس کو جائز رکھا تو مرد کے مرنے پر اپنی عدت میں عورت اس کی وارث ہو گی اس واسطے کہ میراث کی مٹانے والی شوہر کی اجازت ہوئی ہے یہ تبیین میں ہے اور مشائخ نے

فرمایا کہ اگر مریض میں زوجہ کو طلاق دی اور برابر دو برس سے زیادہ بیمار رہ کر مر گیا پھر عورت کے اس شوہر کے مرنے کے بعد چھ مہینے سے کم میں بچہ پیدا ہو تو امامِ اعظمؒ اور امام محمدؒ کے قول میں عورت کو میراث نہ ملے گی یہ بدائع میں ہے قال المحرر کہ مرد طلاق دہندہ جب ہی فاز کہلاتا ہے جب وہ اس غرض سے طلاق دے کہ میراث کا مال عورت کو نہ ملنے پائے یا ایسا اس کی طرف سے گمان ظاہر ہو تو وہ فار ہے گویا اس نے میراث سینے سے فرار کیا تو حق میراث میں ایسی طلاق کا کچھ اعتبار نہیں ہے بلکہ میراث ملے گی اگر شرائط موجود ہوں مگر فرار کا حکم جب ہی ثابت ہوتا ہے جب عورت کا حق اس کے مال سے متعلق ہو جائے اور اسکے مال سے جب ہی متعلق ہوتا ہے کہ جب وہ ایسا مریض ہو جس سے غالباً ہلاکت کا خوف ہو یا اس طور کہ وہ بستر پر پڑ گیا ہو کہ وہ گھر کے ضروری امور کا اقدام مثل تندرست آدمیوں کی عادت کے موافق نہ کر سکتا ہو اور اگر وہ تکلف ان امور کا سرانجام کر سکتا ہو کہ گھر ہی میں اپنی ضروریات کو ادا کرتا ہو حالانکہ بیمار ہو تو وہ فار نہ قرار دیا جائیگا اس واسطے کہ آدمی کم تر اس سے خالی ہوتا ہے اور صحیح یہ ہے کہ جو شخص اپنی حاجات کو جو گھر کے باہر سرانجام پاتی ہیں ادا نہ کر سکے وہ مریض ہے اگر چہ گھر کے اندر حاجات کو ادا کر سکے اسلئے کہ ایسا نہیں ہے کہ ہر مریض گھر میں حاجات کے انجام دینے سے عاجز ہو جائے جیسے پیشاب و پاخانہ کے واسطے قیام کرنا یہ تبیین میں ہے۔ جس کو فالج نے مارا ہے جب تک اس کا مرض بڑھنے پر ہو تب تک وہ مریض ہے اور جب ایک حالت پر ٹھہر جائے اور نہ بڑھے اور پرانا ہو جائے تو طلاق وغیرہ کے حق میں وہ مثل صحیح کے ہے۔ عورت اگر ایسی ہو کہ بیماری سے چھت پر نہ چڑھ سکتی ہو تو وہ مریضہ ہے ورنہ نہیں اور ایسے امور کے ساتھ بھی حکم فرار ثابت

(۱) یعنی جو دہری بیوی سے ہے۔ (۲) یعنی شہوت سے۔ (۳) یعنی اس سے بدحرکت کرنی مثل جماع وغیرہ۔

This refers to illnesses that are considered fatal, where the probability of death is high. If, however, there is a greater probability of safety, then the ruling for such cases will be that of a healthy person (*mithl-e-sahih*), and they shall not be considered as one in a death-bed state (*faq*). Thus, a person who is besieged, or is in the ranks of battle, or has descended into a forest of wild beasts, or is aboard a ship, or is imprisoned for *qisas* (retribution) or *rajm* (stoning), is a person with a family and is physically sound, and in their case, there is a high probability of safety because a fortress is meant to ward off the enemy's harm, and they are also prohibited [from leaving], and most people escape from imprisonment or the clutches of beasts through some trick or means.

But if one leaves the ranks to fight an enemy, or is taken out of prison for a killing for which they have become deserving, or the ship breaks and they are left on a single plank, or they are in the mouth of a wild beast, then in such a state, there is a strong suspicion of death regarding them. Thus, if they issued a divorce in such a state, they shall be considered a fugitive (*farr*).

As for one whose hands and feet have become disabled (i.e., withered), or one struck by paralysis, as long as their illness is progressing, they are considered a patient. Once the condition stabilizes, does not progress, and becomes chronic, then regarding divorce and other matters, they are like a healthy person. This is stated in *al-Kafi*, and this is the ruling for *mudtawaq*, which some jurists have adopted. Sadr al-Kabir Burhan al-Din and Sadr al-Shahid Hisam al-Din used to issue fatwas based on this, as recorded in *al-Muhit*.

If coercion (*ikrah*) was used on the husband to issue a divorce, and if the coercion was based on a threat to his life or the destruction of a limb: Regarding one who has tuberculosis (*sil*): if a long time has passed in this illness, they are under the ruling of a healthy person. However, if their condition changed during this illness, then the time of change—i.e., when it began to deviate from one state to another—will be considered the time of *marad al-mawt* (illness of death). The same applies to a lame person and a patient whose one side of the body has become dry. This is in *al-Bada'i*. Our companions have interpreted "a long time" as one year; thus, if they remained in that illness for a year, then after the year, their transactions will be like those of a healthy person. This is in *Fatawa Qadi Khan*.

A wounded person and one in pain, provided that the pain has not made them bedridden, are under the ruling of a healthy person, as stated in *Fatawa Qadi Khan*. A

person who was taken out of prison for execution, if they are returned to prison, or one who left the ranks to fight, if they return to the ranks, then they become under the ruling of a healthy person, just like a patient who has recovered from an illness. This is in *al-Bada'i*. If a husband was coerced into issuing a divorce, and if the coercion was based on a threat to his life or limb, he shall be considered a *faq* (one in a state of death-bed restrictions) regarding the issuance of the divorce. If the coercion was based on a threat to his belly, he shall be free [of these restrictions], as stated in *al-Inayah*.

If a patient gives his wife three divorces and is then killed, or dies for a reason other than that illness but had not yet recovered, his wife will inherit from him. This is in *al-Kafi*. If a patient divorces his wife and then the wife kills him, the wife will not inherit, because a killer does not inherit (3). This is in *al-Muhit al-Sarakhsi*. A woman is like a man regarding the motives for flight; for instance, if she chose herself through *khiyar al-bulugh* (option of puberty) or *khiyar al-itq* (option of manumission), or allowed her husband's son to have power over her, or died, or brought about any other reason for separation from the husband—after the woman [was in a state involving] those matters we have mentioned regarding illness, etc.

यह उन रोगों के अर्थ में है जो घातक (مهلک) हैं जिनमें मृत्यु की प्रबल संभावना होती है। यदि उनमें सुरक्षा की संभावना अधिक हो, तो उनका निर्णय स्वस्थ व्यक्ति (مثل صحیح) जैसा होगा और उसे 'फ़ाक़' (मरणासन्न) नहीं माना जाएगा। अतः जो व्यक्ति घिर गया हो (محصور), या युद्ध की पंक्ति में हो, या हिंसक जानवरों के जंगल में फँस गया हो, या जहाज में सवार हो, या जिसे क़सास या रजम के लिए कैद किया गया हो, तो वह परिवार वाला और शारीरिक रूप से स्वस्थ है, और उसकी स्थिति में सुरक्षा की प्रबल संभावना है, क्योंकि किला दुश्मन की बुराई को दूर करने के लिए होता है, और वह सुरक्षित भी रहता है, और अधिकांश लोग कैद या जानवरों के चंगुल से किसी न किसी तरकीब से बच निकलते हैं। लेकिन अगर वह पंक्तियों के बीच से निकलता है, किसी दुश्मन से युद्ध करता है, या जिसे ऐसी हत्या के लिए कैद से निकाला गया हो जिसका वह हकदार हो चुका है, या जहाज टूट गया और वह केवल एक तख्ते पर बचा हो, या हिंसक जानवर के मुँह में हो, तो ऐसी स्थिति में उसके लिए मृत्यु का प्रबल संदेह है। अतः यदि ऐसी स्थिति में उसने तलाक दिया तो उसे 'फ़ार' (भागने वाला) माना जाएगा।

जिसके हाथ-पैर काम न करते हों (अपाहिज हो), या जिसे फालिज (लकवा) मार गया हो, जब तक उसका रोग बढ़ रहा हो तब तक वह 'मरीज़' (रोगी) है, और जब स्थिति स्थिर हो जाए और न बढ़े और पुरानी हो जाए, तो तलाक आदि के मामले में वह स्वस्थ व्यक्ति (مثل صحیح) के समान है। ऐसा 'काफी' में है और यही 'मुदतवक्' का निर्णय है, और इसी को कुछ मशाइख ने अपनाया है और सदर कबीर बुरहानुद्दीन और सदर शहीद हिसामुद्दीन इसी पर फतवा देते थे, यह 'मुहीत' में है।

यदि पति पर तलाक देने के लिए दबाव (इकरोह) डाला गया: यदि उसे अपनी जान या अंग नष्ट करने की धमकी देकर मजबूर किया गया हो: जिसे तपेदिक (سل) हो, यदि उस रोग में लंबा समय बीत जाए तो वह स्वस्थ के निर्णय में है, लेकिन अगर उस रोग में उसकी स्थिति बदल गई, तो परिवर्तन के समय से यानी एक स्थिति से दूसरी स्थिति में बदलने से उस समय से 'मरज़-उल-मौत' (मृत्यु का रोग) का समय माना जाएगा। यही स्थिति लंगड़े और ऐसे रोगी की है जिसका शरीर का एक हिस्सा सूख गया हो, यह 'बदाय' में है। 'लंबे समय' (२) की व्याख्या हमारे साथियों ने इस तरह की है कि एक वर्ष बीत जाए, तो यदि वह एक वर्ष तक उस रोग में रहा, तो एक वर्ष के बाद उसका निर्णय एक स्वस्थ व्यक्ति के निर्णय जैसा होगा। यह 'फतावा काज़ी खान' में है।

घायल व्यक्ति और जिसे दर्द हो, बशर्ते कि उस पीड़ा ने उसे बिस्तर पर न डाल दिया हो, तो वह स्वस्थ के समान है, यह 'फतावा काज़ी खान' में है। जो व्यक्ति हत्या के लिए कैद से निकाला गया था, यदि

वह वापस जेल में आ गया, या जो युद्ध के लिए पंक्ति में निकला था वह वापस पंक्ति में आ गया, तो वह स्वस्थ के निर्णय में होगा, जैसे कि वह रोगी जो रोग से ठीक हो गया हो, यह 'बदाय' में है। यदि पति पर तलाक देने के लिए दबाव डाला गया और यदि उसे जान या अंग नष्ट करने की धमकी देकर दबाव डाला गया हो, तो उसे तलाक देने में 'फ़ाक़' माना जाएगा, और यदि पेट की धमकी देकर दबाव डाला गया हो, तो वह मुक्त होगा, यह 'अनाया' में है।

यदि रोगी ने अपनी पत्नी को तीन तलाक दे दी और फिर उसकी हत्या कर दी गई या वह उस रोग के अलावा किसी अन्य कारण से मर गया, लेकिन वह पूरी तरह ठीक नहीं हुआ था, तो उसकी पत्नी को विरासत मिलेगी, यह 'काफी' में है। और यदि रोगी ने अपनी पत्नी को तलाक दिया और फिर पत्नी ने ही उसे मार डाला, तो पत्नी को विरासत नहीं मिलेगी, क्योंकि कातिल को विरासत नहीं (३) मिलती, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। और महिला, भागने के कारणों में पुरुष के समान है। जैसे महिला ने 'खियार-ए-बुलुग' (बालिग होने पर विकल्प) से खुद को चुन लिया, या 'खियार-ए-इत' (आज़ादी का विकल्प) से चुन लिया, या पति के बेटे को खुद पर किसी बुराई का नियंत्रण दे दिया, या मर गई, या इसी तरह के अलगाव के कारणों में से किसी कारण को पुरुष से अमल में लाई, उसके बाद कि महिला को इन मामलों में से जिसका हमने रोग आदि के बारे में जिक्र किया है...

کتاب الطلاق ہوا ہے جو مرض مہلک کے معنی میں ہوتے ہیں کہ جن میں ہلاکت کا احتمال غالب ہے پس اگر ان میں سلامتی کا احتمال غالب ہو تو ان کا حکم مثل صحیح نے ہوگا اور وہ فاقہ قرار نہ دیا جائے گا پس جو شخص محصور (۱) ہو یا صفِ قتال میں ہو یا درندوں کے جنگل میں اترا ہو یا کشتی میں سوار ہو یا قصاص یار جم کے واسطے مقید ہو تو عیالدار و سلیم البدن ہے اور غالب اس کے حال میں سلامتی ہے اس واسطے کہ قلعہ دشمن کی بدی دور کرنے کے واسطے ہوتا ہے اور وہ ایسا ہی منع بھی ہوتا ہے اور بیشتر آدمی قید و درندوں کے چنگل سے نوعِ حیلہ سے خلاص پا جاتا ہے اور اگر وہ صفوں کے بیچ سے نکلتا ہے کسی دشمن سے قتال کرے یا قید سے نکال کر ایسے قتل کے واسطے پیش کیا گیا جس کا وہ مستحق ہو چکا ہے یا کشتی ٹوٹ گئی اور وہ ایک تختہ پر رہ گیا یا درندہ کے منہ میں ہے تو ایسی حالت میں غالب گمان اس کے حق میں ہلاکت کا ہے پس اگر ایسی حالت میں اس نے طلاق دی تو فرار کرنے والا قرار دیا جائے گا اور جس کے ہاتھ پاؤں رہ گئے ہیں یعنی گھٹیا ہو گئی ہے اور جس کو فالج نے مارا ہے جب تک اس کا مرض بڑھنے پر ہو تب تک وہ مریض ہے اور جب ایک حالت پر ٹھہر جائے اور نہ بڑھے اور پرانا ہو جائے تو طلاق وغیرہ کے حق میں وہ مثل صحیح کے ہے کذا فی الکافی اور یہی حکم مدتوق کا ہے اور اسی کو بعضے مشائخ نے لیا ہے اور صدر کبیر برہان الدین اور صدر شہید حسام الدین اسی پر فتویٰ دیتے تھے یہ محیط میں ہے۔

اگر شوہر پر طلاق دینے کے واسطے اکراہ کیا گیا پس اگر اس کی جان یا عضو تلف کرنے کی وعید پر اکراہ کیا گیا: جس کو سل ہو یا اگر اس مرض میں اس کو زمانہ دراز گزر اتو وہ صحیح کے حکم میں ہے لیکن اگر اس مرض میں اس کی حالت متغیر ہوئی تو جو زمانہ تغیر کا ہے یعنی ایک حالت سے تغیر شروع ہوا تو اس وقت سے مرض الموت کا زمانہ قرار دیا جائے گا اور یہی

حال لنجے اور ایسے مریض کا ہے جس کا ایک طرف کا دھڑ خشک ہو گیا ہو یہ بدائع میں ہے اور زمانہ (۲) دراز کی تفسیر ہمارے اصحاب نے یوں فرمائی ہے کہ ایک سال گزرے پس اگر اس مرض میں ایک سال رہا تو بعد سال کے اس کا تصرف ہوگا وہ مثل تندرست آدمی کے تصرف کے ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور زخمی آدمی اور جس کے درد ہو بشرطیکہ اس تکلیف نے اس کو صاحبِ فراش نہ کر دیا ہو تو وہ مثل صحیح کے ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور جو شخص قتل کے واسطے قید سے نکالا گیا تھا اگر وہ پھر قید میں واپس لایا گیا یا جو صف سے لڑنے کے واسطے نکلا تھا وہ صف میں واپس آ گیا تو وہ صحیح کے حکم میں ہو گیا جیسے مریض کہ وہ مرض سے اچھا ہو گیا یہ بدائع میں ہے اور اگر شوہر پر طلاق دینے کے واسطے اکراہ کیا گیا پس اگر اس کی جان یا عضو تلف کرنے کی وعید پر اکراہ کیا گیا ہو تو وہ طلاق دینے میں فاقہ قرار دیا جائے گا اور اگر پیٹ کی وعید پر اکراہ ہوا تو فارغ ہو گا یہ عنایہ میں ہے اور اگر اپنے مرض میں بیوی کو تین طلاق دیں پھر وہ قتل کیا گیا یا اس مرض کے سوائے کسی وجہ سے مر گیا مگر ہاں وہ اچھا نہیں ہو گیا تھا تو اس کی عورت کو میراث ملے گی یہ کافی میں ہے اور اگر مریض نے اپنی بیوی کو طلاق دی پھر عورت نے اس کو قتل کر دیا تو عورت کو میراث نہ ملے گی اس واسطے کہ قاتل کو میراث نہیں (۳) ملتی ہے یہ محیط سرسی میں ہے اور عورت اسبابِ فرار میں مثل مرد کے ہے چنانچہ عورت نے بخیارِ بلوغ اپنے نفس کو اختیار کر لیا یا بخیارِ عتق اختیار کر لیا یا شوہر کے پسر کو اپنے اوپر کسی حرکت بد کا قابو دے دیا یا مردہ ہو گئی یا مثل اس کے اسبابِ جدائی مرد سے کسی سبب کو عمل میں لائی بعد اس کے کہ عورت کو ان امور میں سے جو ہم نے مرض وغیرہ کے ذکر کئے ہیں

(۱) یعنی دشمن نے گھیرا ہو اور وہ قلعہ میں محصور ہو مثلاً۔ (۲) یعنی اس کے پھیپھڑے میں قرضہ پیدا ہو جائے کہ آخر میں اس کو دق لازم ہو جاتی ہے نعوذ باللہ تعالیٰ من تلک الامراض۔ (۳) یعنی اس سے پہلے کا فعل اس کا مثل صحیح ہوگا۔ (۴) یعنی مقتول کی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

If something (a medical condition) has occurred and arisen, she will be considered a *Farah* (a wife divorced during the husband's fatal illness), and the husband will be her heir. A pregnant woman is not considered a *Farah*; meaning, if he does any of the acts of separation solely due to her being pregnant, she will not be a *Farah*. However, if he did so after labor pains began, she could be a *Farah*. This is in *Tabyeen*.

If separation was granted between a sick woman and her husband due to his impotence (*Anin*), in such a way that the husband was found to be impotent and was given a one-year period, but he did not have intercourse with the woman during that time because he was unable to do so, then the woman was given the option, and she chose herself (requested divorce), and she was sick, and then she died during the waiting period (*Iddah*), or if the separation was due to *Jubb* (severing of the male organ), in such a way that after consummation he gave her a *Talaq-e-Ba'in* (irrevocable divorce), then he became *Mahbub* (had a condition preventing intercourse), and she died during the *Iddah*, then in both cases, the husband will not be her heir. This is in *Sharh al-Talkhis al-Jami' al-Kabir*. If he accused the woman of adultery (*Qadhf*) and they performed *Li'an* (oath of imprecation) while the woman was sick, and then the Judge granted a separation, and she died during the *Iddah*, the husband will not be her heir. This is in *Siraj al-Wahhaj*. If a woman divorced during illness is *Mustahadah* (suffering from chronic vaginal bleeding) and her menstrual periods are irregular, we will take the shortest period for the purpose of inheritance. If her period is known and the blood stopped during the final period of *Iddah* while the days were less than ten, and the sick husband died before the woman performed *Ghusl* (ritual bath) or before the time for prayer passed, the woman will be an heir. Similarly, if the woman performed *Ghusl* but some part of her body remained where the water did not reach, the same ruling applies. This is in *Zahiriyya*.

If separation was granted between them due to impotence or *Mahbub* during the husband's illness, and the husband died during the woman's *Iddah*, the woman will not receive his inheritance because she agreed to the separation. This is in *Tartashi*. If he accused his wife of adultery during his illness and performed *Li'an* due to it, she will be his heir by consensus. If he accused her during health and the *Li'an* occurred during illness, according to Imam Abu Yusuf, she will be his heir. This is in *Bada'i*. If he performed *Ila* (a vow of abstinence) with his wife during illness, and the period of *Ila* passed during the illness, if the husband died while she was in *Iddah*, she will be an heir. If he performed *Ila* in a state of health and the period ended during illness, she

will not be an heir. If he said to his wife during his illness, "I gave you a *Talaq-e-Mughallazah* (major divorce) during my health, and your *Iddah* has passed," and the woman confirmed this, and he then acknowledged some debt or made a will for her, then according to Imam A'zam (RA), the woman will receive the lesser of the amount of her inheritance share or the specified debt/bequest amount. According to the two disciples (*Sahibayn*), the acknowledgement/will is valid. If he gave her three divorces in his illness at the woman's request, and then acknowledged a debt or made a will for her, she will receive the lesser of that amount or her inheritance share by consensus. This is in *Siraj al-Wahhaj*. According to us, the woman will receive the lesser amount only if the husband died during her *Iddah*. If he died after the *Iddah* passed, she will receive the full amount acknowledged for her. This is in *Fusul-e-Imadiya*. And if a man died and his wife said, "He gave me three divorces during his *Marad-ul-Maut* (fatal illness)," and then...

[1] Meaning the sick person gave divorce during his illness. [2] And this ruling does not apply to a will.

अगर कोई चीज़ पेश आई और आरिज़ हुई है तो उसे 'फ़ारह' (तलाक देने वाली) करार दिया जाएगा और शौहर उसका वारिस होगा। और हामिला (गर्भवती) औरत 'फ़ारह' करार नहीं दी जाती, यानी सिर्फ حمل के सबब होने में अगर (शौहर) जुदाई के امور में से कोई काम करे तो वह फ़ारह नहीं होगी, लेकिन अगर ज़ेह-ए-दर्द (प्रसव पीड़ा) शुरू होने पर उसने ऐसा किया तो फ़ारह हो सकती है, यह 'तबीन' में है।

अगर मरीज़ औरत और उसके शौहर के दरमियान 'अनिन' (नामर्द) होने के सबब जुदाई कर दी गई, इस तरह कि शौहर नामर्द निकला और उसे एक साल की मुद्दत दी गई मगर उस अरसे में भी उसने औरत से वती (सहमवास) नहीं की क्योंकि उसे कुदरत हासिल नहीं हुई। फिर औरत को इख्तियार दिया गया और उसने अपने नफ़्स (अपने आप) को इख्तियार किया, हालाँकि वह मरीज़ थी, फिर इद्दत में मर गई। या 'जुब्ब' के सबब (यानी आला-ए-तनासुल कटे होने के सबब) जुदाई हुई, इस तरह कि औरत से दुख़ूल (सहमवास) के बाद उसे तलाक़-ए-बाइन दी, फिर महबूब हुआ, फिर इद्दत में मर गई, तो दोनों मसाइल में शौहर उसका वारिस नहीं होगा। यह 'शरह-ए-तल्खीस-ए-जामे-कबीर' में है। और अगर औरत पर कज़फ़ (व्यभिचार का झूठा इल्जाम) किया फिर दोनों में आपस में लिआन (शपथ-ग्रहण) वाके हुआ, हालाँकि औरत मरीज़ थी, फिर काज़ी ने दोनों में तफरीक (जुदाई) कर दी, फिर वह इद्दत में मर गई, तो शौहर उसका वारिस नहीं होगा। यह 'सिराजुल-वहाज' में है। और अगर मर्ज़ की हालत में तलाक़ दी हुई औरत 'मुस्तहाज़ा' (जिसे बीमारी का खून आए) हो और उसके हैज़ (मासिक) के अय्याम मुख्तलिफ़ (अलग-अलग) हों, तो हम मीरास के वास्ते अक़ल मुद्दत जो उसकी है वह लेंगे। और अगर उसका हैज़ मालूम हो फिर आखिरी हैज़ की इद्दत में उसका खून मुनकत (बंद) हो गया, हालाँकि उसके अय्याम दस दिन से कम हैं, तो अगर औरत के गुस्ल कर लेने या नमाज़ का वक्त गुजर जाने से पहले शौहर-ए-मरीज़ मर गया तो औरत वारिस होगी। और इसी तरह अगर औरत ने गुस्ल किया मगर कोई उज़्व (अंग) बाकी रह गया जहाँ पानी नहीं पहुँचा, तो भी इस सूरत में यही हुक्म है, यह 'ज़हीरिया' में है।

अगर 'अनिन' होने या 'महबूब' होने के सबब शौहर के मर्ज़ में दोनों में तफ़रीक कर दी गई और औरत की इद्दत में शौहर मज़कूर मर गया, तो औरत उसकी मीरास (विरासत) न पाएगी, इस वास्ते कि वह फ़ुरक़त (जुदाई) पर राजी थी, यह 'तरताशी' में है। और अगर मर्ज़ में अपनी औरत पर कज़फ़ किया और मर्ज़ में उससे लिआन किया, तो बिल-इज्मा यह औरत उसकी वारिस होगी। और अगर

सेहत में औरत पर कज़फ़ किया हो और आपस में लिआन मर्ज़ में वाके हुआ, तो इमाम अबू यूसुफ के कौल में उसकी वारिस होगी, यह 'बदाये' में है। और अगर मर्ज़ में औरत से ईला (कसम खाना) किया और ईला की मुद्दत मर्ज़ में गुजर गई, तो जब तक इद्दत में है अगर शौहर मरा तो वारिस होगी। और अगर ईला हालत-ए-सेहत में किया और मुद्दत-ए-ईला मर्ज़ में तमाम हो गई, तो फिर वारिस न होगी। और अगर औरत से अपने मर्ज़ में कहा कि "मैंने तुझे अपनी सेहत में तलाक़-ए-मुग़लज़ा दे दी है और तेरी इद्दत गुजर गई है", फिर औरत ने उसकी तसदीक की, फिर उस औरत के वास्ते कुछ क़र्ज़े का इकरार किया या कुछ वसीयत की, तो इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक औरत मज़कूरा को उसके हिस्सा-ए-मीरास की मिक़दार और उस मिक़दार-ए-मुक़र्ररा या 'मूसा बिहा' (वसीयत की गई चीज़) से जो कम हो वह मिलेगी। और 'साहिबैन' (रह.) के नज़दीक इकरार-ए-वसीयत सही है। और अगर औरत के हुक्म से औरत को अपने मर्ज़ में तीन तलाक़ दे दे, फिर उसके वास्ते कुछ क़र्ज़ का इकरार किया या कुछ वसीयत की, तो बिल-इज्मा औरत को उस मिक़दार और उसके हिस्सा-ए-मीरास दोनों में से जो कम हो वह मिलेगी, यह 'सिराजुल-वहाज' में है। और हमारे नज़दीक औरत को उस मिक़दार और उसके हिस्सा-ए-मीरास दोनों में से कमतर मिक़दार तब ही मिलेगी जब औरत की इद्दत में शौहर मज़कूर मर गया हो। और अगर इद्दत गुजरने के बाद मरा है तो औरत को तमाम वह मिक़दार मिलेगी जिसका उसके वास्ते इकरार किया है, यह 'फ़ुसूल-ए-इमादिया' में है। और अगर कोई आदमी मर गया और उसकी बीवी ने कहा कि "मुझे वह अपने मर्ज़-उल-मौत में तीन तलाक़ दे चुका है", फिर...

[१] यानी मरीज़ ने मर्ज़ में तलाक़ दी। [२] और वसीयत में यह हुक्म नहीं है।

کوئی پیش آیا اور عارض ہوا ہے تو وہ فارہ قرار دی جائے گی اور شوہر اس کا وارث ہوگا اور حاملہ فارہ نہیں قرار پاتی ہے یعنی فقط حمل کے سبب ہونے میں امور فراق میں سے کوئی امر کرے تو فارہ نہ ہوگی لیکن اگر دردِ زہ شروع ہونے پر اس نے ایسا کیا تو فارہ ہوسکتی ہے یہ تبیین میں ہے۔

اگر مریضہ عورت واس کے شوہر کے درمیان عنین ہونے کے سبب ہونے کے جدائی کر دی گئی بایں طور کہ شوہر عنین نکلا اور اس کو ایک سال کی مدت دی گئی مگر اس عرصہ میں بھی اس نے عورت سے وطی نہیں کی کہ اس کو قدرت حاصل نہ ہوئی پس عورت کو خیار دیا گیا پس اس نے اپنے نفس کو اختیار کیا اور حالانکہ وہ مریضہ ہے پھر عدت میں مرگئی یا سبب جب کے یعنی آلہ تناسل کٹے ہوئے کے جدائی ہوئی بایں طور کہ عورت سے دخول کے بعد اس کو طلاق بائن دی پھر محبوب ہوا پھر عدت میں مرگئی تو دونوں مسئلوں میں شوہر اس کا وارث نہ ہوگا یہ شرح تلخیص جامع کبیر میں ہے اور اگر عورت کو قذف کیا پھر دونوں میں باہم لعان واقع ہوئی ہو حالانکہ عورت مریضہ تھی پھر قاضی نے دونوں میں تفریق کر دی پھر وہ عدت میں مرگئی تو شوہر اس کا وارث نہ ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر مرض کی طلاق دی ہوئی عورت مستحاضہ ہو اور اس کے حیض کے ایام مختلف ہوں تو ہم میراث کے واسطے اقل مدت جو اس کی ہے وہ لیں گے اور اگر اس کا حیض معلوم ہو پھر آخری حیض عدت میں اس کا خون منقطع ہو گیا حالانکہ اس کے ایام دس روز سے کم ہیں پس اگر عورت کے غسل کر لینے یا وقت نماز گزر جانے سے پہلے شوہر مریض مر گیا تو عورت وارث ہوگی اور اسی طرح اگر عورت نے غسل کیا

مگر کوئی عضو باقی رہا کہ وہاں پانی نہیں پہنچا تو بھی اس صورت میں یہی حکم ہے یہ ظہیر یہ میں ہے۔

اگر بسبب عنین ہونے یا محبوب ہونے شوہر کے مرض میں دونوں میں تفریق دی گئی اور عورت کی عدت میں شوہر مذکور مر گیا تو عورت اس کی میراث نہ پائے گی اس واسطے کہ وہ فرقت پر راضی تھی یہ تر تاشی میں ہے اور اگر مرض میں اپنی عورت کو قذف کیا اور مرض اس سے لعان کیا تو بالاجماع یہ عورت اس کی وارث ہوگی اور اگر صحت میں عورت کو قذف کیا ہو اور باہم لعان مرض میں واقع ہوا تو امام ابو یوسف کے قول میں اس کی وارث ہوگی یہ بدائع میں ہے اور اگر مرض میں عورت سے ایلاء کیا اور مدت ایلاء مرض میں گزر گئی تو جب تک عدت میں ہے اگر شوہر مرا تو وارث ہوگی اور اگر ایلاء، حالتِ صحت میں کیا اور مدت ایلاء مرض میں تمام ہوگئی تو پھر وارث نہ ہوگی اور اگر عورت سے اپنے مرض میں کہا کہ میں نے تجھے اپنی صحت میں طلاق مغلظہ دے دی ہے اور تیری عدت گزر گئی ہے پس عورت نے اس کی تصدیق کی پھر اس عورت کے واسطے کچھ قرضہ کا اقرار کیا یا کچھ وصیت کی تو امام اعظمؒ کے نزدیک عورت مذکورہ کو اس کے حصہ میراث کی مقدار اور اس مقدار مقررہ یا موصی بہا سے جو کم ہو وہ ملے گی اور صاحبینؒ کے نزدیک اقرار وصیت صحیح ہے اور اگر عورت کے حکم سے عورت کو اپنے مرض میں تین طلاق دے دیں پھر اس کے واسطے کچھ قرضہ کا اقرار کیا یا کچھ وصیت کی تو بالاجماع عورت کو اس مقدار اور اس کے حصہ میراث دونوں میں سے جو کم ہو وہ ملے گی یہ سراج الوہاج میں ہے اور ہمارے نزدیک عورت کو اس مقدار اور اس کے حصہ میراث دونوں میں سے کمتر مقدار جب ہی ملے گی جب عورت کی عدت میں شوہر مذکور مر گیا ہوا اور اگر عدت گزرنے کے بعد مرا ہے تو عورت کو تمام وہ مقدار ملے گی جس کا اس کے

واسطے اقرار کیا ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے اور اگر کوئی آدمی مر گیا اور اس کی بیوی نے کہا کہ مجھے وہ اپنے مرضِ موت میں تین طلاق دے چکا ہے پھر

[۱] یعنی مریض نے مرض میں طلاق دی۔ [۲] اور وصیت میں یہ حکم نہیں ہے۔

If he died in a condition where she said, "I am in Iddah, therefore I should receive inheritance," and the heirs said, "He divorced you during his health and you are not entitled to inheritance," then the statement of the woman will be accepted; this is in [Al-]Zakhira. If the heirs said, "You were a slave-girl and were freed after his death," and she says, "I have been free all along," the woman's statement will be accepted; this is in Ghayat al-Saruji. If a woman was a slave-girl and was freed, and her husband died, and the woman claimed to be freed during the husband's lifetime, while the heirs claimed she was freed after his death, the heirs' statement will be accepted. If the slave-girl's master said, "I freed her during her husband's lifetime," the master's statement will not be accepted. Similarly, if a Kitabiyya (woman of the Book) was the wife of a Muslim, then she converted to Islam and her husband died, and the aforementioned Kitabiyya said, "I converted during the husband's lifetime," and the heirs said, "No, but after his death," the heirs' statement will be accepted; this is in Fatawa-e-Qazi Khan.

If the woman said, "He divorced me while he was sleeping," and the heirs said, "He divorced you while awake," the woman's statement will be accepted; this is in Tatar-Khaniyya. If he said to his wife during his illness, "I have already divorced you three times during my health," or said, "I have had intercourse with your mother or your daughter," or said, "I have married them with witnesses," or said, "Before our marriage, a relation of suckling (Rida'at) was established between me and her," or said, "I married her while she was in someone else's Iddah," and the woman denied this, she will become Bain (divorced irrevocably) from the man but will receive inheritance. If the woman confirmed his claim, she will not receive inheritance; this is in Fusul-e-Imadiyya.

If he gives three divorces to his wife during his Marz-ul-Maut (terminal illness) and then dies, and his divorced wife says, "My Iddah has not yet passed," her statement will be accepted under oath, even if a long time has passed. If she takes the oath, she will receive inheritance; if she is evasive (or denies), she will not receive inheritance, as is the case when one admits the completion of Iddah. If the woman said nothing but married another husband, and enough time has passed for the Iddah to be completed, and then she said, "My Iddah from my first husband had not passed," the woman's statement will not be confirmed. Thus, her statement will not be harmful to the second husband, she will remain his wife, and she will not receive inheritance from the first husband. Her marrying the second husband is a tacit admission that

her Iddah [from the first] has passed. If she did not marry anyone else but said, "I have become despondent of menstruation (reached menopause)," and she completed three months of Iddah, then the husband died and she was deprived of inheritance, and later she married and had a child or menstruated, she will receive inheritance from the first husband and the marriage with the second husband will be invalid (Fasid); this is in Al-Muheet.

If a man who is healthy says to his wife, "When the month begins, or when you enter the house, or when so-and-so prays Dhuhr, or when so-and-so enters this house, you are divorced," then she will be divorced [upon the occurrence of the condition] and will not receive the husband's inheritance. If the husband said such words during his illness, she will be an heir, except in the case of "when you enter the house," in which case she will not be an heir; this is in Hidayah. If he suspended the divorce on a condition, and if he suspended it on his own personal act, then (1) Marz-ul-Maut.

वह ऐसी हालत में मरा कि मैं इद्दत में हूँ, पस मुझे मीरास (विरासत) चाहिए है और वारिसों ने कहा कि तुझे उसने अपनी सेहत में तलाक दी है और तुझे मीरास नहीं चाहिए है, तो कौल (कथन) औरत का कबूल होगा। यह ज़खीरा में है। और अगर वारिसों ने कहा कि तू बाँदी (दासी) थी और तू उसके मरने के बाद आज़ाद की गई है और वह कहती है कि मैं बराबर आज़ाद चली आती हूँ, तो कौल औरत का कबूल होगा, यह 'गायतुल सरुजी' में है। और अगर औरत बाँदी हो, पस वह आज़ाद की गई और उसका शौहर मर गया, फिर औरत ने शौहर की ज़िन्दगी में आज़ाद किए जाने का दावा किया और वारिसों ने उसके मरने के बाद आज़ाद किए जाने का दावा किया, तो वारिसों का कौल कबूल होगा। और अगर बाँदी के मौला (मालिक) ने कहा कि मैंने इसको उसके शौहर की ज़िन्दगी में आज़ाद किया था, तो मौला का कौल कबूल न होगा। और इसी तरह अगर औरत किताबिया किसी मुसलमान के निकाह में हो, फिर वह मुसलमान हो गई और उसका शौहर मर गया, फिर उस किताबिया ने कहा कि मैं शौहर की ज़िन्दगी में मुसलमान हुई हूँ और वारिसों ने कहा कि नहीं बल्कि शौहर की मौत के बाद, तो वारिसों का कौल कबूल होगा, यह 'फतावा-ए-काज़ी खान' में है।

अगर औरत ने कहा कि मुझे उसने तलाक दी है, दरआन्हालिक वह सो रहा था और वारिसों ने कहा कि तुझे जागते में तलाक दी है, तो औरत का कौल कबूल होगा, यह 'तातारखानीया' में है। और अगर अपनी बीवी से अपने मर्ज़ में कहा कि मैं तुझे अपनी सेहत में तीन तलाक दे चुका हूँ, या कहा कि मैंने तेरी माँ या तेरी बेटी से जिमा (संभोग) कर लिया है, या कहा कि मैंने उनसे गवाहों के सामने निकाह किया है, या कहा कि मेरे और उसके दरमियान निकाह से पहले रिज़ालत (दूध का रिश्ता) साबित हो चुकी है, या कहा कि मैंने उससे ऐसी हालत में निकाह किया कि यह गैर की इद्दत में थी और औरत ने इससे इनकार किया, तो मर्द से बाइन हो जाएगी मगर उसको मीरास मिलेगी, और अगर औरत ने इसकी तस्दीक की तो मीरास न मिलेगी, यह 'फसूल-ए-इमादीया' में है।

अगर अपने 'मर्ज़ुल मौत' में बीवी को तीन तलाक दे दे फिर मर जाए और उसकी मुतल्लका बीवी कहती है कि मेरी इद्दत अभी नहीं गुज़री है, तो उसका कौल कसम के साथ कबूल होगा, अगरचे ज़माना दराज़ गुज़र गया हो। पस अगर औरत ने कसम खा ली तो मीरास ले लेगी और अगर गोल-मोल किया (या इनकार किया) तो उसको मीरास न मिलेगी, जैसे इद्दत गुज़र जाने के इकरार करने की सूरत में है। और अगर औरत ने कुछ नहीं कहा लेकिन किसी दूसरे शौहर से निकाह कर लिया और मुद्दत इतनी गुज़र गई है कि इतनी मुद्दत में इद्दत तमाम हो सकती है, फिर औरत ने कहा कि

पहले खाविंद से मेरी इद्दत नहीं गुज़री थी, तो औरत के कौल की तस्दीक न की जाएगी, चुनांचे दूसरे शौहर के हक में उसका कौल मुज़िर न होगा और वह उसकी बीवी रहेगी और पहले शौहर की मीरास भी उसको न मिलेगी, और दूसरे शौहर से उसका निकाह करना, यह दलालतन उस औरत की तरफ से इद्दत गुज़र जाने का इकरार है। और अगर उसने किसी से निकाह नहीं किया बल्कि उसने कहा कि मैं हैज़ से मायूस हो गई हूँ और उसने तीन महीना इद्दत पूरी की, फिर शौहर मर गया और वह मीरास से महरूम हुई, फिर उसके बाद उसने किसी शौहर से निकाह किया और उसके बच्चा पैदा हुआ या हैज़ा हुई, तो उसको पहले खाविंद से मीरास मिलेगी और दूसरे शौहर के साथ निकाह फासिद होगा, यह 'मुहीत' में है।

अगर किसी मर्द ने, जो तंदरुस्त है, अपनी बीवी से कहा कि जब महीना शुरू हो या जब तू घर में दाखिल हो या जब फलाँ शख्स ज़ुहर की नमाज़ पढ़े या जब फलाँ शख्स इस घर में दाखिल हो तो 'तालिका' (तलाकशुदा) है, तो वह तालिका हो जाएगी और शौहर की मीरास न पाएगी। और अगर शौहर ने ऐसा कलाम मर्ज़ में कहा हो, तो वारिस होगी, सिवाय उस सूरत के कि जब तू घर में दाखिल हो, कि इस सूरत में वारिस न होगी, यह 'हिदाया' में है। और अगर तलाक को शर्त पर मुअल्लक किया, पस अगर अपने ज़ाती फेल पर मुअल्लक किया, तो (१) मर्ज़ुल मौत।

وہ ایسی حالت میں مرا کہ میں عدت میں ہوں پس مجھے میراث چاہئے ہے اور وارثوں نے کہا کہ تجھے اس نے اپنی صحت میں طلاق دی ہے اور تجھے میراث نہیں چاہئے ہے تو قول عورت کا قبول ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر وارثوں نے کہا کہ تو باندی تھی اور تو اس کے مرنے کے بعد آزاد کی گئی ہے اور وہ کہتی ہے کہ میں برابر آزاد چلی آتی ہوں تو قول عورت کا قبول ہوگا یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر عورت باندی ہو پس وہ آزاد کی گئی اور اس کا شوہر مر گیا پس عورت نے شوہر کی زندگی میں آزاد کئے جانے کا دعویٰ کیا اور وارثوں نے اس کے مرنے کے بعد آزاد کئے جانے کا دعویٰ کیا تو وارثوں کا قول قبول ہوگا اور اگر باندی کے مولیٰ نے کہا کہ میں نے اس کو اس کے شوہر کی زندگی میں آزاد کیا تھا تو مولیٰ کا قول قبول نہ ہوگا اور اسی طرح اگر عورت کتابیہ کسی مسلمان کے تحت میں ہو پس وہ مسلمان ہو گئی اور اس کا شوہر مر گیا پس کتابیہ مذکورہ نے کہا کہ میں شوہر کی زندگی میں مسلمان ہوئی ہوں اور وارثوں نے کہا کہ نہیں بلکہ بعد موت شوہر کے تو قول وارثوں کا قبول ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر عورت نے کہا کہ مجھے اس نے طلاق دی درحالیکہ وہ سوتا تھا اور وارثوں نے کہا کہ تجھے جاگتے میں طلاق دی ہے تو قول عورت کا قبول ہوگا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے اپنے مرض میں کہا کہ میں تجھے اپنی صحت میں تین طلاق دے چکا ہوں یا کہا کہ میں نے تیری ماں یا تیری بینی سے جماع کر لیا ہے یا کہا کہ میں تجھے اپنی صحت میں تین طلاق دے چکا ہوں یا کہا کہ میں نے تیری ماں یا تیری بینی سے جماع کر لیا ہے یا کہا کہ میں نے ان سے گواہوں کے نکاح کیا ہے یا کہا کہ میرے اور اس کے درمیان قبل نکاح کے رضاعت تحقق ہو چکی ہے یا کہا کہ میں نے اس سے ایسی حالت میں نکاح کیا کہ یہ غیر کی عدت میں تھی اور عورت نے اس سے

انکار کیا تو مرد سے بائنہ ہو جائے گی مگر اس کو میراث ملے گی اور اگر عورت نے اس کی تصدیق کی تو میراث نہ ملے گی یہ فصول عمادیہ میں ہے۔

اگر اپنے مرض الموت میں بیوی کو تین طلاق دے دیں پھر مر گیا اور اس کی مطلقہ بیوی کہتی ہے کہ میری عدت ابھی نہیں گزری ہے تو اس کا قول قسم سے قبول ہوگا اگر چہ زمانہ دراز گزر گیا ہو پس اگر عورت نے قسم کھالی تو میراث لے لے گی اور اگر گول کیا تو اس کو میراث نہ ملے گی جیسے عدت گزر جانے کے اقرار کرنے کی صورت میں ہے اور اگر عورت نے کچھ نہیں کہا لیکن کسی دوسرے شوہر سے نکاح کیا اور مدت اتنی گزری ہے کہ اتنی مدت میں عدت تمام ہو سکتی ہے پھر عورت نے کہا کہ پہلے خاوند سے میری عدت نہیں گزری تھی تو عورت کے قول کی تصدیق نہ کی جائے گی چنانچہ دوسرے شوہر کے حق میں اس کا قول مضر نہ ہوگا اور وہ اس کی بیوی رہے گی اور اول شوہر کی میراث بھی اس کو نہ ملے گی اور دوسرے شوہر سے اس کا نکاح کرنا یہ دلالۃ اس عورت کی طرف سے عدت گزر جانے کا اقرار ہے اور اگر اس نے کسی سے نکاح نہیں کیا بلکہ اس نے کہا کہ میں حیض سے مایوس ہو گئی ہوں اور اس نے تین مہینہ عدت پوری کی پھر شوہر مر گیا اور وہ میراث سے محروم ہوئی پھر اس کے بعد اس نے کسی شوہر سے نکاح کیا اور اس کے بچہ پیدا ہوا یا حائضہ ہوئی تو اس کو پہلے خاوند سے میراث ملے گی اور دوسرے شوہر کے ساتھ نکاح فاسد ہوگا یہ محیط میں ہے۔

اگر کسی مرد نے جو تندرست ہے اپنی بیوی سے کہا کہ جب شروع ماہ ہو یا جب تو دار میں داخل ہو یا جب فلاں شخص ظہر کی نماز پڑھے یا جب فلاں شخص اس دار میں داخل ہو تو طالقہ ہے تو طالقہ ہو جائے گی اور شوہر کی میراث نہ پائے گی اور اگر شوہر نے ایسا کلام مرض میں کہا ہو تو وارث ہوگی سوائے اس صورت کے کہ جب تو دار میں داخل ہو کہ اس صورت میں وارث نہ

ہوگی یہ ہدایہ میں ہے اور اگر طلاق کو شرط پر معلق کیا پس اگر اپنے ذاتی فعل پر معلق کیا تو

(۱) مرض الموت۔

Book of Divorce (Kitab al-Talaq) The time of the occurrence of *hinth* (breach of oath) will be considered valid. Thus, if the person was ill at the time of the *hinth* and died while the woman was in her waiting period (*iddat*), she will be an heir, whether the suspension (*ta'liq*) was made during a state of health or during illness, and whether it was an act for which one is compelled or not. If it was suspended on the act of a stranger, the time of taking the oath and the occurrence of *hinth* will be considered. Therefore, if the person who took the oath was ill in both states, the woman will be an heir; otherwise, she will not. (1) Whether the act upon which it was suspended is such that there is no alternative (to performing it), such as saying, "When so-and-so comes, you are divorced" – this is in *Siraj al-Wahhaj*. Similarly, if a condition was suspended upon an act of God, such as saying, "When the moon appears, you are divorced," the ruling is the same; this is in *al-Muhit*. If the suspension was upon an act and the woman has an alternative not to do it, it means she should not be an heir upon the *hinth*, whether the oath and the *hinth* both occurred in illness or the suspension in health and the *hinth* in illness. If it was suspended on an act over which the woman has no control, such as saying, "Your prayer, fasting, talking to parents, or collecting a debt, etc.," then if both the suspension and the conditional act occur during illness, she will be an heir by consensus. If the suspension occurred in health and the existence of the condition occurred in illness, the ruling remains the same according to Imam Azam and Imam Abu Yusuf, such as saying, "If I do not enter Basra (2), you are divorced." If he did not enter Basra until he died, the woman will be his heir. If the wife died and the husband remained alive, he will be her heir. If he said to the woman, "If you do not come to Basra, you have three divorces," and the woman did not come until the husband died, she will be his heir. If the woman died and the husband remained, he will not be her heir; this is in *Bada'i*. If a sick person divorced his wife with an irrevocable divorce (*talaq-e-ba'in*) after consummation, then said to her, "When I marry you, you are divorced," and then married her during her *iddat*, the three divorces will occur. If the sick person died during her *iddat*, this will be considered his death in the new *iddat*, and the ruling of evasion (*farr*) is invalidated by the marriage, even though the divorce occurred afterward, because the marriage was the woman's act. Thus, the sick husband will not be considered an evader. This is according to Imam Azam and Imam Abu Yusuf, as stated in *Fatawa Qadi Khan*.

A slave woman is under the control of a slave, and their master said to both, "Tomorrow, you are both free." A sick person said to his wife, "Tomorrow, you have

three divorces," while the woman is a slave, and her master said to her, "Tomorrow, you are free." When tomorrow came, the divorce and emancipation (*'itaq*) will occur simultaneously, and this woman will not inherit from her husband. Similarly, if the master mentioned the act of right first and the husband said afterward, "You are divorced tomorrow," the ruling is the same. If the husband said, "When you are free, you are divorced," the aforementioned sick husband will be considered an evader (*farr*). Thus, if the master said to the slave woman, "Tomorrow you are free," and the husband said, "The day after tomorrow, you are divorced," if he had knowledge of the master's conversation, he will be an evader; if not, he will not be an evader. This is in *Zahiriyya*. A man said to his wife, "When I am ill, you are divorced."

1. Meaning there is no choice but to do it, like urination and urination.
2. The saying about eating, drinking, and sleeping is unanimously impermissible, and prayer and fasting are, by Sharia, out of compulsion. (1) When so-and-so urinates, you are divorced. (2) Name of the husband.

किताब-उत-तलाक हिनस होने का समय मान्य होगा, जैसे कि यदि हिनस होने के समय वह बीमार था और मर गया और स्त्री इद्दत में थी, तो वह वारिस होगी, चाहे तालीक (शर्त) हालत-ए-सेहत में लगाई हो या मर्ज में। चाहे ऐसा कार्य हो जिसे करने पर वह मजबूर न हो या हो, और यदि अजनबी व्यक्ति के कार्य पर लटकाया (तअल्लोक) तो कसम खाने और हिनस होने का समय मान्य होगा। अतः यदि दोनों स्थितियों में कसम खाने वाला बीमार हो तो स्त्री वारिस होगी, अन्यथा नहीं। (1) चाहे यह कार्य जिस पर तालीक लगाई है ऐसा हो कि उससे छुटकारा न हो, जैसे यूँ कहा कि "जब फलां आएगा तो तू तलाकशुदा है", यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। इसी तरह यदि कोई कार्य आसमानी कार्य पर तालीक की, जैसे कहा "जब चांद निकलेगा तो तू तलाकशुदा है", तो भी ऐसा ही हुक्म है, यह 'मुहीत' में है। और यदि कार्य पर तालीक की, फिर यदि ऐसा कार्य हो कि स्त्री को उसके न करने का विकल्प (चारा) है, यानी चाहिए कि हिनस होने पर स्त्री वारिस न होगी, चाहे कसम और हिनस होना दोनों मर्ज में हुए हों या तालीक सेहत में और हिनस होना मर्ज में हुआ हो। और यदि ऐसे कार्य पर तालीक की जिससे स्त्री को कोई विकल्प नहीं है, जैसे कहा "अपना नमाज़-रोज़ा, माता-पिता से बात करना या कर्ज़ वसूल करना आदि", अतः यदि तालीक और मशरूत (शर्त वाला) कार्य दोनों मर्ज में हों तो सर्वसम्मति से वारिस होगी। और यदि तालीक सेहत में और शर्त का अस्तित्व मर्ज में हो तो भी इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक यही हुक्म है, जैसे कहा "अगर मैं बसरा(2) के अंदर न गया तो तू तलाकशुदा है", फिर वह बसरा न आया यहाँ तक कि मर गया तो स्त्री उसकी वारिस होगी। और यदि पत्नी मर गई और पति जीवित रहा तो वह उसका वारिस होगा। और यदि स्त्री से कहा कि "अगर तू बसरा में न आई तो तुझे तीन तलाक हैं", फिर वह स्त्री न आई यहाँ तक कि पति मर गया तो वह उसकी वारिस होगी। और यदि यह स्त्री मर गई और पति जीवित रहा तो वह उसका वारिस न होगा, यह 'बदाये' में है। यदि मरीज़ ने अपनी पत्नी को प्रवेश (दखूल) के बाद बाइन तलाक दे दी, फिर उससे कहा "जब मैं तुझसे निकाह करूँगा तो तू तलाकशुदा है", फिर इद्दत में उससे निकाह कर लिया तो तीन तलाक हो जाएगी। फिर यदि उसकी इद्दत में मरीज़ मर गया तो यह नई इद्दत में उसकी मौत मानी जाएगी और निकाह करने से फरार (बचने) का हुक्म बातिल हो गया, यद्यपि इसके बाद तलाक हुई है क्योंकि निकाह करना स्त्री का कार्य हुआ है, अतः पति मरीज़ फरार करने वाला न होगा, यह इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक है, यह 'फतवा काज़ी खान' में है।

एक बाँदी एक गुलाम के अधिकार में है कि दोनों से उनके मालिक (मौलई) ने कहा कि कल तुम दोनों आज़ाद हो: एक मरीज़ ने अपनी पत्नी से कहा कि कल तुझे तीन तलाक है, जबकि यह स्त्री बाँदी है और उसके मालिक ने उससे कहा कि कल तू आज़ाद है। फिर जब कल का दिन आया तो तलाक और आज़ादी एक साथ होंगे और यह स्त्री अपने पति की विरासत न पाएगी। इसी तरह यदि मालिक ने हक का कार्य पहले कहा हो, फिर पति ने उसके बाद कहा हो कि "तू कल तलाकशुदा है", तो भी यही हुक्म है। और यदि पति ने यूँ कहा कि "जब तू आज़ाद हो जाएगी तो तुझे तलाक है", तो उक्त मरीज़ पति को फरार करने वाला (धोखेबाज़) करार दिया जाएगा, अतः यदि मालिक ने उस बाँदी से कहा कि कल तू आज़ाद है और पति ने कहा कि परसों तुझे तलाक है, तो यदि उसको मालिक से हुई बातचीत की जानकारी हो तो वह फरार होगा और यदि जानकारी न हो तो फरार न होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि "जब मैं बीमार हूँ तो तुझे तलाक है"।

1. अर्थात न करने का कोई विकल्प न हो, जैसे पेशाब व पेशाब।
2. खाना, पीना, सोना, इनसे सर्वसम्मति से मना है और नमाज़-रोज़ा इनसे शरई मजबूरी है। (1) जब फलां पेशाब करेगा तो तू तलाकशुदा है। (2) पति का नाम।

کتاب الطلاق حائنث ہونے کا وقت معتبر ہوگا چنانچہ اگر حائنث ہونے کے وقت مریض تھا اور مر گیا اور عورت عدت میں تھی تو وارث ہوگی خواہ تعلیق حالت صحت میں کی ہو یا مرض میں خواہ ایسا فعل ہو جس کے کرنے پر مجبور نہ ہو یا نہ ہو اور اگر اجنبی آدمی کے فعل پر معلق کیا تو قسم کھانے اور حائنث ہونے کا وقت معتبر ہوگا پس اگر دونوں حالوں میں قسم کھانے والا مریض ہو تو عورت وارث ہوگی ورنہ نہیں (1) خواہ یہ فعل جس پر معلق کیا ہے ایسا ہو کہ اس سے چارہ نہ ہو جیسے یوں کہا کہ جب فلاں آئے تو تو طالقہ ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اسی طرح اگر کوئی فعل آسمانی فعل پر تعلیق کی جیسے کہا کہ جب چاند ہو تو تو طالقہ ہے تو بھی ایسا ہی حکم ہے یہ محیط میں ہے اور اگر فعل پر تعلیق کی پس اگر ایسا فعل ہو کہ عورت کو اس کے نہ کرنے کا چارہ ہے یعنی چاہیے ہے کہ حائنث ہونے پر عورت وارث نہ ہو گی خواہ قسم اور حائنث ہونا دونوں مرض میں واقع ہوئے یا تعلیق صحت میں اور حائنث ہونا مرض میں ہوا ہو اور اگر ایسے فعل پر تعلیق کی جس سے عورت کو کوئی چارہ نہیں ہے جیسے کہا ”اپنا نماز روزہ والدین سے کلام کرنا یا قرضہ وصول کرنا وغیرہ پس اگر تعلیق و فعل مشروط دونوں مرض میں واقع ہوں تو بالاجماع وارث ہوگی اور اگر تعلیق صحت میں اور وجود شرط مرض میں ہو تو بھی امام اعظم و امام ابو یوسف کے نزدیک یہی حکم ہے جیسے کہا کہ اگر میں بصرہ (2) کے اندر نہ جاؤں تو تو طالقہ ہے پس وہ بصرہ میں نہ آیا حتی کہ مر گیا تو عورت اس کی وارث ہوگی اور اگر بیوی مرگئی اور شوہر زندہ رہا تو اس کا وارث ہوگا اور اگر عورت سے کہا کہ اگر تو بصرہ میں نہ آئی تو تو طالقہ ثلث ہے پھر وہ عورت نہ آئی یہاں تک کہ شوہر مر گیا تو اس کی وارث ہوگی اور اگر یہ عورت مرگئی اور شوہر باقی رہا تو اس کا وارث نہ ہوگا یہ بدائع میں ہے اگر مریض نے اپنی بیوی کو بعد دخول کے طلاق بائن دے دی پھر اس سے کہا کہ جب میں تجھ سے نکاح کروں گا تو

تو طالقہ ہے پھر عدت میں اس سے نکاح کر لیا تو طالقہ ثلث ہو جائے گی پھر اگر اس کی عدت میں مریض مرگیا تو یہ جدید عدت میں اس کی موت قرار دی جائے گی اور نکاح کرنے سے حکم فرار باطل ہو گیا اگر چہ اس کے بعد طلاق واقع ہوئی ہے کیونکہ تزوج عورت کے فعل ہوا ہے پس شوہر مریض فرار کرنے والا نہ ہوگا یہ امام اعظم و امام ابو یوسف کے نزدیک ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک باندی ایک غلام کے تحت میں ہے کہ دونوں سے انکے مولیٰ نے کہا کہ کل کے روز تم دونوں آزاد ہو: ایک مریض نے اپنی بیوی سے کہا کہ کل کے روز تو طالقہ ثلث ہے حالانکہ یہ عورت باندی ہے اور اس کے مولیٰ نے اس سے کہا کہ کل کے روز تو حرہ ہے پھر کل کا روز ہوا تو طلاق و عتاق ساتھ ہی واقع ہوں گے اور یہ عورت اپنے شوہر کی میراث نہ پائے گی اور اسی طرح اگر مولیٰ نے حق کا کام پہلے کہا ہو پھر شوہر نے اس کے بعد کہا ہو کہ تو کل کے روز طالقہ ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر شوہر نے یوں کہا کہ جب تو آزاد ہو گئی تو تو طالقہ بہ طلاق ہے تو شوہر مریض مذکور کو فرار کنندہ قرار دیا جائے گا پس اگر مولیٰ نے اس باندی سے کہا کہ کل کے روز تو حرہ ہے اور شوہر نے کہا کہ پرسوں تو بہ طالقہ طالقہ ہے پس اگر اس کو گفتگو مولیٰ سے آگاہی ہو تو وہ فار ہو گا اور اگر آگاہ نہ ہو تو فار نہ ہوگا یہ ظہیر یہ میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ جب میں مریض ہوں تو تو بہ طالقہ طالقہ ہے

1. یعنی نہ کرنے کا کوئی چارہ نہ ہو جیسے پیشاب و پیشاب۔
2. قول کھانا پینا سونا ان سے بالاتفاق نا جائز ہے اور نماز روزہ ان سے شرعاً نا چاری ہے۔ (1) جب فلاں پیشاب کرے تو تو طالقہ ہے۔ (2) نام شوہر۔

Then he became ill and died in that same illness while she was in her 'Iddah (waiting period), the wife shall be his heir. Sheikh Abul Qasim Saffar stated that she shall not be an heir, and the first opinion is the correct one, as stated in Fatawa-e-Qazi Khan. If a slave woman is under a slave man, and their master said to both of them, "You both will be free tomorrow," and the husband said to her, "By tomorrow, you are divorced (talqa-e-sulth)," then this slave woman will not inherit from her husband. If the husband said, "By the day after tomorrow, you are divorced (talqa-e-sulth)," then by qiyas (analogy), she will not get an inheritance, but by istihsan (juridical preference), if she was aware of the conversation with the master, she will be an heir; if not, she will not be. A woman claimed against her sick husband that he gave her three divorces, but he denied it, and the Qazi took an oath from him, and he took it. Then the woman confirmed that it was true(1) and the husband died. If the woman confirmed it after the husband's death, her confirmation is invalid. A sick man said to his two wives, "If you enter this house, you are divorced (talqa-e-sulth)," and both entered the house. Then he died while both were in their 'Iddah; they will be his heirs. If one entered first and then the other, the first will be the heir, not the second. A man said in his health to his wife, "Whenever I want, you are divorced." Then he fell ill, and both the husband and so-and-so wished for the divorce, or first the husband and then a stranger wished for it, and then the husband died; the wife will not be an heir. If a stranger wished for it first and then the husband, the wife will be an heir; this is in Zahiereh. If a sick Muslim man said to his Kitabiyyah (People of the Book) wife, "When you become a Muslim, you are divorced," then she became a Muslim and the husband died, he will be considered a "farr" (one fleeing from inheritance obligations). This is in Fatawa-e-Qazi Khan.

If a man frees his slave woman while she is under a man, meaning she is a married woman: If the Kitabiyyah wife is free and he said to her, "By tomorrow, you are divorced (talqa-e-sulth)," and she became a Muslim before tomorrow or after tomorrow, she will not get an inheritance. If she became a Muslim and then the husband gave her three divorces, while the man did not know she had become a Muslim, the woman will get an inheritance. If a disbeliever's wife became a Muslim, then the disbeliever gave her three divorces in his state of illness, then he himself became a Muslim, then died while she was in her 'Iddah, the woman will not get an inheritance. Similarly, if a slave gave divorce to his wife during illness, then he was freed and acquired some wealth, the woman will not get an inheritance. If he said,

"When I am freed, you are divorced (talqa-e-sulth)," he will be declared as a 'farr'. If the wife is also a slave, and the slave man said in his illness, "When I and you are freed, you are divorced (talqa-e-sulth)," and both were freed, the woman will get her inheritance. If he said, "By tomorrow, you are divorced (talqa-e-sulth)," and both were freed on the same day, she will not be an heir; this is in Sharh-e-Jame-e-Kabeer Haseeri. If a man frees his slave woman while she is under a man, meaning she is a married woman, then the husband gave her three divorces during his illness, whether or not he knew about the slave woman being freed, in any case, he will be considered a 'farr'. This is in Fatawa-e-Qazi Khan. A slave woman is under a free man; she was freed and some wealth was gifted to her. The woman chose herself by the right of freedom (khiyar-e-itq) while she was ill, and then died during 'Iddah; her husband will be her heir. A man said in his illness to two wives, "Divorce yourselves three times," while both were consummated wives, then each divorced herself one after another; the divorce of the one who divorced first counts. Each of the two will become "se-talqa" (thrice divorced), and after that, the second wife's divorce and [the divorce of] her co-wife is void, and (1) whether in the husband's lifetime or after his death.

फिर बीमार हुआ और उसी मर्ज में मर गया, जबकि वह इद्दत में थी, तो औरत उसकी वारिस होगी और शेख अबुल कासिम सफ्फ़ार ने फरमाया कि वारिस न होगी और कौल-ए-अव्वल ही सही है, यह फतावा-ए-काजी खान में है। एक बांदी एक गुलाम के तहत में है कि दोनों से उनके मौला ने कहा कि कल के रोज़ तुम दोनों आज़ाद हो और शौहर ने उससे कहा कि कल के रोज़ ब-तलाक तालिका है, तो इस बांदी को अपने शौहर की मीरास न मिलेगी और अगर शौहर ने कहा कि तू परसों तालिका-ए-सुलस है तो कियासन औरत के वास्ते मीरास न होगी और इस्तेहसाना अगर उसको गुफ्तगू ले मौला से आगाही थी, तो वह वारिस होगी और अगर न थी तो न होगी। एक औरत ने अपने शौहर मरीज़ पर दावा किया कि उसने मुझको तीन तलाक दे दिए मगर वह इनकार कर गया और काजी ने उससे कसम ली तो कसम खा गया, फिर औरत ने उसकी तस्दीक की कि सच (1) है और शौहर मर गया, पस अगर शौहर के मरने के बाद औरत ने उसकी तस्दीक की हो तो उसकी तस्दीक सही नहीं है। मरीज़ ने अपनी दो बीवियों से कहा कि अगर तुम इस घर में दाखिल हुईं तो तुम तालिका-ए-सुलस हो, फिर दोनों घर में दाखिल हुईं फिर वह मर गया, जबकि दोनों इद्दत में थीं, तो उसकी वारिस होंगी और अगर एक पहले दाखिल हुई फिर दूसरी, तो पहली वारिस होगी न कि दूसरी। एक मर्द ने अपनी सेहत में अपनी बीवी से कहा कि जब मैं चाहूँ तो ब-तलाक तालिका है, फिर बीमार हुआ, फिर शौहर और फुलां दोनों ने म-तलाक चाही या पहले शौहर ने फिर अजनबी ने चाही, फिर शौहर मर गया तो औरत वारिस न होगी और अगर पहले अजनबी ने चाही फिर शौहर ने, तो औरत वारिस होगी। यह ज़हीर-ए-यह में है। अगर मुसलमान मरीज़ ने अपनी किताबिया बीवी से कहा कि जब तू मुसलमान हो, तो ब-तलाक तालिका है, फिर वह मुसलमान हो गई, फिर शौहर मर गया तो फरार-कुनिंदा करार दिया जाएगा। यह फतावा-ए-काजी खान में है।

एक मर्द ने अपनी बांदी को आज़ाद कर दिया, जबकि यह औरत किसी मर्द के तहत में है यानी मनकूहा है: अगर बीवी किताबिया आज़ाद हो और उससे कहा कि कल के रोज़ तू तालिका-ए-सुलस है, फिर वह कल से पहले मुसलमान हो गई या बाद-ए-कल के मुसलमान हुई, तो उस औरत को मीरास न मिलेगी और अगर मुसलमान हो गई, फिर शौहर ने उसको तीन तलाक दे दिए, हालाँकि मर्द को उसके मुसलमान होने का इल्म नहीं है, तो औरत को मीरास मिलेगी और अगर काफिर की बीवी मुसलमान हो गई, फिर काफिर ने अपने मर्ज की हालत में उसको तीन तलाक दे दिए, फिर खुद

मुसलमान हो गया, फिर मर गया, जबकि वह इद्दत में थी, तो औरत को मीरास न मिलेगी और इसी तरह गुलाम ने अगर मर्ज में अपनी बीवी को तलाक दे, फिर आज़ाद किया गया और उसने कुछ माल पाया तो औरत को मीरास न मिलेगी और अगर उसने यूँ कहा कि जब मैं आज़ाद किया जाऊँ तो तू तालिका-ए-सुलस है, तो फर्रार करार दिया जाएगा और अगर बीवी भी बांदी ममलुका हो, पस गुलाम ने अपने मर्ज में कहा कि जब मैं और तू आज़ाद किए जाएँ तो तू तालिका-ए-सुलस है, फिर दोनों आज़ाद किए गए तो औरत को उसकी मीरास मिलेगी और अगर बोला कि तू कल के रोज़ तालिका-ए-सुलस है, फिर दोनों आज ही के रोज़ आज़ाद किए गए तो वारिस न होगी। यह शरह-ए-जामे कबीर हसीरी में है। एक मर्द ने अपनी बांदी को आज़ाद कर दिया, जबकि यह औरत किसी मर्द के तहत में है यानी मनकूहा है, फिर शौहर ने अपने मर्ज में उसको तीन तलाक दे दिए, ख्वाह वह बांदी के आज़ाद होने से आगाह था या न था, बहरहाल फरार-कुनिंदा करार पाएगी। यह फतावा-ए-काजी खान में है। एक बांदी मर्द आज़ाद के तहत में है, वह आज़ाद की गई और उसको कुछ माल ब-हेबा किया गया, पस औरत मजकूर ने अपने नफ्स को इख्तियार किया ब-खियार-ए-इत, हालाँकि वह मरीज़ा है, फिर इद्दत में मर गई, तो शौहर उसका वारिस होगा। एक मर्द ने अपने मर्ज में दो बीवियों से कहा कि तुम अपने नफ्सों को तीन तलाक दे दो, हालाँकि दोनों उसकी मदखूला हैं, फिर हर एक ने अपने नफ्स को आगे-पीछे तलाक दे दी, तो पहले तलाक देने वाली औरत की तलाक है। दोनों में से हर एक से-तालिका हो जाएगी और इसके बाद दूसरी बीवी का तलाक देना और अपनी सौत को बातिल है और (1) ख्वाह शौहर की ज़िंदगी में या उसके मरने के बाद।

پھر بیمار ہوا اور اسی مرض میں مر گیا در حالیکہ وہ عدت میں تھی تو عورت اس کی وارث ہوگی اور شیخ ابوالقاسم صفار نے فرمایا کہ وارث نہ ہوگی اور قول اول ہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک باندی ایک غلام کے تحت میں ہے کہ دونوں سے ان کے مولیٰ نے کہا کہ کل کے روز تم دونوں آزاد ہو اور شوہر نے اس سے کہا کہ کل کے روز بہ طلاق طالقہ ہے تو اس باندی کو اپنے شوہر کی میراث نہ ملے گی اور اگر شوہر نے کہا کہ تو پرسوں طالقہ ثلث ہے تو قیاسا عورت کے واسطے میراث نہ ہوگی اور استحسانا اگر اس کو گفتگو لے مولیٰ سے آگاہی تھی وہ وارث ہوگی اور اگر نہ تھی تو نہ ہوگی ایک عورت نے اپنے شوہر مریض پر دعویٰ کیا کہ اس نے مجھ کو تین طلاق دے دیں مگر وہ انکار کر گیا اور قاضی نے اس سے قسم لی تو قسم کھا گیا پھر عورت نے اس کی تصدیق کی کہ سچ (۱) ہے اور شوہر مر گیا پس اگر شوہر کے مرنے کے بعد عورت نے اس کی تصدیق کی ہو تو اس کی تصدیق صحیح نہیں ہے مریض نے اپنی دو بیویوں سے کہا کہ اگر تم اس دار میں داخل ہوئیں تو تم طالقہ ثلث ہو پھر دونوں معمار میں داخل ہوئی پھر وہ مر گیا در حالیکہ دونوں عدت میں تھیں تو اس کی وارث ہوں گی اور اگر ایک پہلے داخل ہوئی پھر دوسری تو پہلی وارث ہوگی نہ دوسری ایک مرد نے اپنی صحت میں اپنی بیوی سے کہا کہ جب میں چاہوں تو بہ طلاق طالقہ ہے پھر بیمار ہوا پھر شوہر اور فلاں دونوں نے معاطلاق چاہی یا پہلے شوہر نے پھر اجنبی نے چاہی پھر شوہر مر گیا تو عورت وارث نہ ہوگی اور اگر پہلے اجنبی نے چاہی پھر شوہر نے تو عورت وارث ہوگی یہ ظہیر یہ میں ہے اگر مسلمان مریض نے اپنی کتابیہ بیوی سے کہا کہ جب تو مسلمان ہو تو بہ طلاق طالقہ ہے پھر وہ مسلمان ہوگئی پھر شوہر مر گیا تو فرار کنندہ قرار دیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک مرد نے اپنی باندی کو آزاد کر دیا در حالیکہ یہ عورت کسی مرد کے تحت میں ہے یعنی منکوحہ ہے: اگر بیوی کتابیہ آزاد ہو اور اس سے کہا کہ کل کے روز تو طالقہ ثلث ہے پھر وہ کل سے پہلے مسلمان ہوگئی یا بعد کل کے مسلمان ہوئی تو اس عورت کو میراث نہ ملے گی اور اگر مسلمان ہوگئی پھر شوہر نے اس کو تین طلاق دے دیں حالانکہ مرد کو اس کے مسلمان ہونے کا علم نہیں ہے تو عورت کو میراث ملے گی اور اگر کافر کی بیوی مسلمان ہو گئی پھر کافر نے اپنے مرض کی حالت میں اس کو تین طلاق دے دیں پھر خود مسلمان ہو گیا پھر مر گیا در حالیکہ وہ عدت میں تھی تو عورت کو میراث نہ ملے گی اور اسی طرح غلام نے اگر مرض میں اپنی بیوی کو طلاق دے پھر آزاد کیا گیا اور اس نے کچھ مال پایا تو عورت کو میراث نہ ملے گی اور اگر اس نے یوں کہا کہ جب میں آزاد کیا جاؤں تو تو طالقہ ثلث ہے تو فار قرار دیا جائے گا اور اگر بیوی بھی باندی مملوکہ ہو پس غلام نے اپنے مرض میں کہا کہ جب میں اور تو آزاد کئے جائیں تو تو طالقہ ثلث ہے پھر دونوں آزاد کئے گئے تو عورت کو اس کی میراث ملے گی اور اگر بولا کہ تو کل کے روز طالقہ ثلث ہے پھر دونوں آج ہی کے روز آزاد کئے گئے تو وارث نہ ہوگی یہ شرح جامع کبیر حصیری میں ہے۔ ایک مرد نے اپنی باندی کو آزاد کر دیا در حالیکہ یہ عورت کسی مرد کے تحت میں ہے یعنی منکوحہ ہے پھر شوہر نے اپنے مرض میں اس کو تین طلاق دے دیں خواہ وہ باندی کے آزاد ہونے سے آگاہ تھا یا نہ تھا بہر حال فرار کنندہ قرار پائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے ایک باندی مرد آزاد کے تحت میں ہے وہ آزاد کی گئی اور اس کو کچھ مال بہ کیا گیا پس عورت مذکور نے اپنے نفس کو اختیار کیا بخیار عتق حالانکہ وہ مریضہ ہے پھر عدت میں مر گئی تو شوہر اس کا وارث ہوگا ایک مرد نے اپنے مرض میں دو بیویوں سے کہا کہ تم اپنے نفسوں کو تین طلاق دے دو حالانکہ دونوں اس کی مدخولہ ہیں پھر ہر ایک نے اپنے نفس کو آگے پیچھے طلاق دے دی تو پہلے طلاق دینے والی عورت کی طلاق ہے۔ دونوں میں سے ہر ایک سہ طالقہ ہو

جائے گی اور اس کے بعد دوسری بیوی کا طلاق دینا اور اپنی سوت کو باطل ہے اور (۱) خواہ شوہر کی زندگی میں یا اس کے مرنے کے بعد۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) (451) Book of Divorce (Kitab al-Talaq) The husband's second wife will not be an heir, nor the first, unlike the case where the first wife divorced her co-wife first and not herself, such that the divorce took effect on the co-wife and did not take effect on her, then both will be heirs. Similarly, if each one divorced her co-wife first, the same ruling applies. And if each addressed herself and her co-wife, meaning each did so at the same time, then both will be divorced and neither will be an heir. And if it happened that one said, "I have divorced myself," and the other said, "I have divorced my co-wife," and both statements were uttered simultaneously, then only the former will be divorced and will not be an heir.

A man said to his two wives, despite both having had intercourse with him: "One of you is divorced with one divorce": If one divorced herself and then her co-wife divorced her, she will be divorced and will not be an heir; and if the reverse happened, she will be an heir. All this applies if both women remain in that same assembly of delegation (tafwid). If both had stood up from that assembly and then each gave three divorces to herself and her co-wife simultaneously or one after the other, or each divorced her co-wife, then both will be heirs. If each of them divorced herself, then no one will be divorced. If the man in his illness said to both, "Divorce yourselves three times if you wish," and one divorced herself and her co-wife, then until the other also divorces herself and her co-wife, no one will be divorced. Yes, if thereafter the second one gave herself and the co-wife three divorces, then both will be divorced and the first one will not be an heir. If both statements were uttered simultaneously, both will be irrevocably divorced (ba'inah) and both will be heirs. If they stood up from the assembly and then each gave divorces to both simultaneously or one after the other, they will not be effective. If in his illness he said to two wives, "Your matter is in your hands," and intended divorce by it, then the divorce of both will be entrusted to both by way of ownership (tamlik), such that neither of them can be independently divorced. This delegation in the assembly regarding the objective is like 'ta'liq bi-mashiyat' (suspension upon will), but there is a difference between these two forms: if both agreed upon the divorce of one, then in the form of delegation, it will take effect upon the one they agreed upon, whereas in the form of 'mashiyat' (will), it will not take effect. And if he said, "Divorce yourself for a thousand dirhams," and each said simultaneously or one after the other, "I have divorced myself and my co-wife for a thousand dirhams," then a thousand dirhams will be binding on both as compensation, to be divided according to their dowries (mahr). Thus, each will have to give a portion of the thousand dirhams equivalent to

her dowry, and in no case will either be an heir. If one gave a divorce, she will be divorced in exchange for her share of the thousand dirhams and will not be an heir, and if she stood up from the assembly, this matter of delegation became void regarding her right. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that a man said to his two wives, despite both having had intercourse with him, "One of you is divorced with one divorce," then in his death-illness (marad al-mawt) he declared who it was, then she will not be deprived of inheritance, and in this statement, the husband will be considered a "farr" (one who flees to deprive of inheritance). Thus, if he has any other wife besides those two, she will receive half (1) the inheritance. And if the woman regarding whom the divorce was declared to have occurred dies before the husband, she will have no inheritance, and the declaration is also for her right... .... meaning, the divorce of one alone will not take effect, and both together can only give it until that assembly. .... will not occur.... because with the declaration, he actually gave the divorce. (1) Meaning, half of the total assets, not from the whole inheritance.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) (451) किताब अल-तलाक पति की दूसरी वारिस नहीं होगी न पहली, इसके विपरीत यदि पहली ने पहले अपनी सौतन को तलाक दी न कि स्वयं को, यहाँ तक कि सौतन पर तलाक वाक़े(लागू) हो गई और उस (पहली) पर वाक़े नहीं हुई, तो दोनों वारिस होंगी। और इसी तरह यदि हर एक ने पहले अपनी सौतन को तलाक दी तो भी यही हुक्म है। और यदि हर एक ने अपने आप को और अपनी सौतन को मुखातिब किया, यानी एक ही साथ दोनों में से हर एक ने ऐसा किया, तो दोनों मुतल्लका (तलाकशुदा) हो जाएँगी और कोई वारिस नहीं होगी। और यदि ऐसा हुआ कि एक ने कहा कि मैंने अपने नफ़्स (स्वयं) को तलाक दी और दूसरी ने कहा कि मैंने अपनी सौतन को तलाक दी और दोनों के शब्द एक साथ निकले, तो भी अकेली तलाकशुदा हो जाएगी और वारिस नहीं होगी।

एक पुरुष ने अपनी दो पत्नियों से, हालाँकि दोनों उसकी मदखूला (जिनसे सहवास हुआ हो) हैं, कहा कि तुममें से एक 'बसह तलाक' (एक तलाक) तलाकशुदा है: यदि एक ने स्वयं को तलाक दी फिर उसी को उसकी सौतन ने तलाक दी तो वह तलाकशुदा हो जाएगी और वारिस नहीं होगी, और यदि इसके विपरीत हुआ तो वारिस होगी। और यह सब उस समय है जब दोनों महिलाएँ उसी मजलिस-ए-तफ़वीज़ पर बनी रहें। और यदि दोनों उस मजलिस से उठ गई हों, फिर हर एक ने स्वयं को और अपनी सौतन को एक साथ या आगे-पीछे तीन तलाकें दे दीं या हर एक ने अपनी सौतन को तलाक दी, तो दोनों वारिस होंगी। और यदि दोनों में से हर एक ने स्वयं को तलाक दी तो कोई तलाकशुदा नहीं होगी। और यदि पति ने अपने मर्ज़ (बीमारी) में दोनों से कहा कि तुम अपने आप को तीन तलाक दो यदि तुम चाहो, तो यदि एक ने अपने आप को और अपनी सौतन को तलाकें दीं तो जब तक दूसरी भी अपने आप को और अपनी सौतन को तलाक न दे, तब तक कोई तलाकशुदा नहीं होगी। हाँ, यदि इसके बाद दूसरी ने अपने आप को और सौतन को तीन तलाकें दीं तो दोनों तलाकशुदा हो जाएँगी और पहली वारिस नहीं होगी। और यदि दोनों के शब्द एक साथ निकले तो दोनों बाइन (अलग) हो जाएँगी और दोनों वारिस होंगी। और यदि दोनों मजलिस से खड़ी हो गईं फिर हर एक ने दोनों को साथ या आगे-पीछे तलाकें दीं तो लागू नहीं होंगी। और यदि अपने मर्ज़ में दो पत्नियों से कहा कि तुम्हारा (मामला) तुम्हारे हाथ में है और उससे तलाक का इरादा किया, तो दोनों की तलाक बतौर तमलुक (अधिकार सौंपना) दोनों के सुपुर्द होगी, यहाँ तक कि दोनों में से कोई अकेली 'मुतफ़र्रिद बतलाक' (स्वतंत्र रूप से तलाक देने वाली) नहीं हो सकती। और यह तफ़वीज़ (अधिकार सौंपना) मक़सूद पर मजलिस में है, जैसे 'तअ'लीक़ ब मशियत' (इच्छा पर निर्भर करना) होता है, लेकिन इन

दोनों सूरतों में एक बात का अंतर है, और वह यह है कि यदि दोनों किसी एक की तलाक पर सहमत हो गईं तो दोनों में से जिसकी तलाक पर सहमत हुई हैं, तफ़वीज़ की सूरत में उस पर वाक़े होगा और मशियत की सूरत में वाक़े नहीं होगा। और यदि कहा कि तुम अपने आप को हज़ार दिरहम पर तलाक दे दो, फिर हर एक ने एक साथ या आगे-पीछे कहा कि मैंने अपने आप को और अपनी सौतन को हज़ार दिरहम पर तलाक दे दी, तो हज़ार दिरहम मुआवज़े में दोनों पर लाज़िम होंगे और दोनों के मेहर पर तक़सीम होंगे। अतः जिसका जितना मेहर है, उसी अनुपात में उसे हज़ार दिरहम का हिस्सा देना पड़ेगा और किसी भी हाल में दोनों में से कोई वारिस नहीं होगी। और यदि एक ने तलाक दी तो अपने हिस्से के हज़ार दिरहम के बदले तलाकशुदा होगी और वारिस नहीं होगी और मजलिस से खड़ी हो गई, उसके हक़ में यह तफ़वीज़ का मामला बातिल हो गया है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि एक पुरुष ने अपनी दो पत्नियों से, हालाँकि दोनों उसकी मदखूला हैं, कहा कि तुममें से एक 'बसह तलाक' (एक तलाक) तलाकशुदा है, फिर उसने अपने मर्ज़-उल-मूत (मृत्यु रोग) में बयान किया कि वह यह है, तो वह विरासत से महरूम नहीं होगी और इस बयान में पति को 'फ़रार' (विरासत से वंचित करने वाला) करार दिया जाएगा। अतः यदि उन दोनों के अलावा उसकी कोई और पत्नी हो तो उसको निस्फ़ (आधा) (1) विरासत मिलेगी। और यदि पति की मृत्यु से पहले वह महिला मर गई जिसके हक़ में तलाक वाक़े होना बयान किया है, तो उसके लिए विरासत नहीं होगी और बयान भी उसके हक़ के लिए... ---- यानी अकेले एक की तलाक वाक़े नहीं होगी और दोनों मिलकर भी केवल उसी मजलिस तक दे सकती हैं। ---- नहीं होगी---- क्योंकि बयान से उसने वास्तव में तलाक दी। (1) यानी 'सार हात' (कुल संपत्ति) में से आधा मिलेगा, पूरी विरासत से।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (2) (451) کتاب الطلاق شوہر کی دوسری وارث نہ ہوگی نہ پہلی، بخلاف اس کے اگر پہلی نے اولا اپنی سوت کو طلاق دی نہ اپنے آپ کو حتی کہ سوت پر طلاق واقع ہوئی اور اس پر واقع نہ ہوئی تو دونوں وارث ہوں گی اور اسی طرح اگر ہر ایک نے پہلے اپنی سوت کو طلاق دی تو بھی یہی حکم ہے اور اگر ہر ایک نے اپنے آپ کو اور اپنی سوت کو مخاطب کیا یعنی ایک ہی ساتھ دونوں میں سے ہر ایک نے ایسا کیا تو دونوں مطلقہ ہوں گی اور کوئی وارث نہ ہوگی اور اگر یوں ہوا کہ ایک نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو طلاق دی اور دوسری نے کہا کہ میں نے اپنی سوت کو طلاق دی اور دونوں کلام ساتھ ہی نکلے تو بھی اکیلی طلاقہ ہو جائے گی اور وارث نہ ہوگی۔

ایک مرد نے اپنی دو بیویوں سے حالانکہ دونوں اس کی مدخولہ ہیں کہا کہ تم میں سے ایک بسہ طلاق طالقتہ ہے: اگر ایک نے اپنے آپ کو طلاق دی پھر اسی کو اس کی سوتن نے طلاق دی تو طالقہ ہو جائے گی اور وارث نہ ہوگی اور اگر اس کے برعکس ہوا تو وارث ہوگی اور یہ سب اس وقت ہے کہ دونوں عورتیں اسی مجلس تفویض پر برقرار ہوں اور اگر دونوں اس مجلس سے اٹھ گئی ہوں پھر ہر ایک نے اپنے آپ کو اور اپنی سوت کو ایک ساتھ ہی یا آگے پیچھے تین طلاقیں دے دیں یا ہر ایک نے اپنی سوتن کو طلاق دی تو دونوں وارث ہوں گی اور اگر دونوں میں سے ہر ایک نے اپنے آپ کو طلاق دی تو کوئی طالقہ نہ ہوگی اور اگر مرد نے اپنے مرض میں دونوں سے کہا کہ تم اپنے آپ کو تین طلاق دو اگر تم چاہو پس ایک نے اپنے آپ کو اور اپنی سوت کو طلاقیں دیں تو جب تک دوسری بھی اپنے آپ کو اور اپنی سوتن کو طلاق نہ دے تب تک کوئی طالقہ نہ ہوگی ہاں اگر اس کے بعد دوسری نے اپنے آپ کو اور سوتن کو تین طلاقیں دیں تو دونوں طالقہ ہو جائیں گی اور پہلی وارث نہ ہوگی اور اگر دونوں کے کلام ساتھ ہی نکلے تو دونوں بائنہ

ہوں گی اور دونوں وارث ہوں گی اور اگر دونوں مجلس سے کھڑی ہو گئیں پھر ہر ایک نے دونوں کو ساتھ یا آگے پیچھے طلاقیں دیں تو واقعہ نہ ہوں گی اور اگر اپنے مرض میں دو بیویوں سے کہا کہ تمہارا اور تمہارے ہاتھ ہے اور اس سے طلاق کا قصد کیا تو دونوں کی طلاق بطریق تملیک دونوں کے سپرد ہوگی حتیٰ کہ اکیلی کوئی دونوں میں سے متفرد بطلاق نہیں ہو سکتی ہے اور یہ تفویض مقصود پر مجلس میں جیسے تعلیق بمشیت ہوتا ہے مگر ان دونوں صورتوں میں ایک بات کا فرق ہے اور وہ یہ ہے کہ اگر دونوں کسی ایک کی طلاق پر متفق ہو گئیں تو دونوں میں سے جس کی طلاق پر متفق ہوئی ہیں تفویض کی صورت میں اس پر واقع ہوگا اور مشیت کی صورت میں واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ تم اپنے آپ کو ہزار درہم پر طلاق دے دو پس ہر ایک نے ساتھ ہی یا آگے پیچھے کہا کہ میں نے اپنے آپ کو اور اپنی سوتن کو ہزار درہم پر طلاق دے دی تو ہزار درہم معاوضہ میں دونوں پر لازم ہوں گے اور دونوں کے مہر پر تقسیم ہوں گے پس جس قدر جس کا مہر ہے اسی قدر حصہ ہزار درہم کا اس کو دینا پڑے گا اور کسی حال میں دونوں میں سے کوئی وارث نہ ہوگی اور اگر ایک نے طلاق دی تو اپنے حصہ ہزار درہم کے عوض طالقہ ہوگی اور وارث نہ ہوگی اور مجلس سے کھڑی ہو گئی اس کے حق میں یہ امر تفویض باطل ہو گیا ہے امام محمدؒ نے فرمایا کہ ایک مرد نے اپنی دو بیویوں سے حالانکہ دونوں اس کی مدخولہ ہیں کہا کہ تم میں سے ایک بسہ طلاق طالقہ ہے پھر اس نے اپنے مرض الموت میں بیان کیا کہ وہ یہ ہے تو میراث سے محروم نہ ہوگی اور اس بیان میں شوہر فرار کرنے والا قرار دیا جائے گا پس اگر ان دونوں کے سوا اس کی کوئی اور بیوی ہو تو اس کو نصف(1) میراث ملے گی اور اگر شوہر کی موت سے پہلے وہ عورت مرگئی جس کے حق میں طلاق واقع ہونا بیان کیا ہے تو اس کے واسطے میراث نہ ہوگی اور بیان بھی اس کے حق کے متفرد---- یعنی تنہا ایک کی طلاق واقع نہ ہوگی اور

دونوں مل کر بھی صرف اسی مجلس تک دے سکتی ہیں۔ ---- نہ ہوگی---- کیونکہ بیان سے اس نے بالفعل طلاق دی۔ (1) یعنی سار حات میں سے نصف ملے گا کل میراث سے۔

Fatawa-e-Alamgiri Vol (1) 452 Kitab-ut-Talaq

In this, there will be a correction, and the other will receive the inheritance. And if the husband has another wife as well, the inheritance will be split half-and-half between them. And if the woman in whose favor the talaq (divorce) was said to have occurred remained alive while the other died, and then the husband died, that woman will receive half the inheritance. This is because the declaration of talaq in her favor will be valid for that half-share to which she was not entitled, and it would not be valid regarding the half-share to which she was entitled; thus, she will be a wedded wife (mankuha), and therefore she will be entitled to only half. So much so that if that man had any other wife, the divorced woman (taliqa) would only receive a quarter, and the other wife would receive three-quarters. And if, out of these two, one woman becomes determined (muta'ayyan) for the talaq during the period she remained alive before the husband's declaration and before the husband's death, she will not receive the inheritance. And if the husband did not die and did not declare anything, until one of the two women gave birth to a child more than six months and less than two years after the time of talaq, this matter will not be like a declaration, and the husband retains the option. Then, if the husband says that the child is not his, he will be ordered to declare. So, if he says, "I intended the Iqa' (1) of talaq at the time for the woman who has not given birth," then Li'an (sworn allegation) will be performed between the husband and the woman who gave birth, and after Li'an, the child's lineage will be severed from that man and attached only to the mother. And if he says, "I intended the woman who gave birth," then the Hadd (2) punishment will be mandatory upon the husband, and the child's lineage will be established.

In the aforementioned issue, the Iddah of the divorced woman will end with the delivery of the child, and the child's lineage will be established from that man:

If he said, "I did not intend anyone at the time of Iqa', but I intend the woman who gave birth," then in such a case, there is no Hadd or Li'an, and the child's lineage will be established from that man. And if she gave birth to a child more than two years after the time of Iqa', the other woman will become determined for the talaq because, in such a case, we know for certain that intercourse occurred after the talaq. The one who gave birth became determined for the marriage so that the aforementioned man would not become one who makes it Haram (forbidden) by having intercourse with the divorced woman, and the child would not be lost. And if that man denied the lineage of this child, Li'an will be performed between them, but the lineage will not be severed from that man because the Shariah has already ruled

that the semen (nutfa) originated from that man and attached a ruling to it—i.e., it declared the occurrence of intercourse with that man as the declaration of talaq—so this fact prevents the severance of the lineage. And if a child was born to one of them in less than two years from the time of Iqa' and to the other in more than two years from the time of Iqa', then the one for whom it happened in less than two years will be the one determined for the talaq. Thus, when the talaq occurred upon her—meaning the child became known—her Iddah will be observed. If the duration between her giving birth and her co-wife giving birth is less than six months, her Iddah will end with the delivery (waz-e-haml). If there are six months or more between them, the Iddah of that divorced woman will be by menstrual cycles (hayd). And if the husband confessed to having intercourse with the one who gave birth in less than two years, then by his confession, the other woman who gave birth in more than two years will become the divorced one, but the husband's word will not be verified in removing the talaq from the one who gave birth in less than two years; therefore, both will become divorced. And if a child was born to both in more than two years from the time of talaq, and there is a difference of one day or more in their births, then the birth of the first woman will be the declaration of talaq regarding the second. Then, when the second also gives birth after that, the talaq that has already fallen upon her will be turned towards the second.

(1) Whoever he wishes to declare the talaq for. (2) Meaning Hadd-e-Qazf (punishment for false accusation of adultery).

इसमें तसही हो जाएगी और दूसरी को मीरास (विरासत) मिलेगी। और अगर शौहर की कोई दूसरी बीवी भी हो, तो मीरास उन दोनों में आधी-आधी होगी। और अगर वह औरत जिसके हक में तलाक वाके(घटित) होना बयान किया है, जिंदा रही और दूसरी मर गई, फिर शौहर मर गया, तो उस औरत को आधी मीरास मिलेगी। इसलिए कि उसके हक में बयान-ए-तलाक उस आधे हिस्से के वास्ते सही होगा, जिसका वह न थी, और न सही होता, केवल उसी आधे हिस्से के हक में है, जिसकी वह मुस्तहिक थी, पस वह मनकूहा (निकाह वाली) होगी, पस केवल आधी की मुस्तहिक होगी। यहाँ तक कि अगर उस मर्द की कोई और बीवी भी हो, तो उस तालिका (तलाकशुदा) को केवल चौथाई मिलेगी और तीन चौथाई दूसरी बीवी पाएगी। और अगर उन दोनों में से एक औरत, शौहर के बयान करने से पहले और शौहर के मरने के अरसे जो वह जिंदा रही है, तलाक के वास्ते मुतअय्यन (निश्चित) हो जाएगी और उसको मीरास न मिलेगी। और अगर शौहर नहीं मरा और न उसने कुछ बयान किया, यहाँ तक कि दोनों में से एक औरत ने वक्त-ए-तलाक से छह महीने से ज्यादा और दो साल से कम में एक बच्चा जना, तो यह मामला बयान की तरह न होगा और शौहर को इख्तियार बाकी है। फिर अगर शौहर ने उस बच्चे के बारे में कहा कि वह उससे नहीं हुआ है, तो उसे हुक्म दिया जाएगा कि वह बयान करे। पस अगर उसने कहा कि मैंने ईका (1) तलाक के वक्त उस औरत को मुराद लिया था जिसके बच्चा नहीं हुआ है, तो जिस औरत के बच्चा हुआ है, उसके और शौहर के दरमियान लआन (शपथपूर्वक आरोप) किया जाएगा और लआन के बाद बच्चे का नसब उस मर्द से मुनकत (अलग) करके केवल माँ की तरफ मुल्हक (जोड़) किया जाएगा। और अगर उसने कहा कि मैंने उस औरत को मुराद लिया था जो बच्चा जनी है, तो शौहर पर हद्द (2) वाजिब होगी और बच्चे का नसब साबित होगा।

मजकूरह मसले में मुतल्लका की इद्दत वज़-ए-हमल से तमाम हो जाएगी और बच्चे का नसब उस मर्द से साबित होगा:

अगर उसने कहा कि मैंने ईका के वक्त किसी को मुराद नहीं लिया था, लेकिन मैं उस औरत को मुराद लेता हूँ जो बच्चा जनी है, तो ऐसी सूरत में हद्द और लआन कुछ नहीं है और बच्चे का नसब उस मर्द से साबित होगा। और अगर वक्त-ए-ईका से दो साल से ज्यादा के बाद बच्चा जनी, तो दूसरी औरत तलाक के वास्ते मुतअय्यन हो जाएगी, इसलिए कि ऐसी सूरत में हमें यकीन मालूम है कि वती (सहमवास) तलाक के बाद वाके हुई है और जो बच्चा जनी है, वह निकाह के वास्ते मुतअय्यन हो गई,

ताकि मर्द मजकूर, तालिका के साथ वती करने से हराम करने वाला न हो जाए और न बच्चा ज़ाए (बर्बाद) हो जाए। और अगर उस मर्द ने उस बच्चे के नसब से इनकार किया तो दोनों में लआन किया जाएगा, मगर उस मर्द से उसका नसब कतअ (खत्म) न किया जाएगा। इसलिए कि जब शरा ने हुक्म दे दिया कि उसका नुत्फा (वीर्य) उसी मर्द से करार पाया है और उससे एक हुक्म मुतअल्लिक (संबंधित) किया, यानी उस मर्द से वती वाके होने को बयान-ए-तलाक करार दिया, तो यह बात उसके नसब के कतअ होने से माने (बाधक) है। और अगर दोनों में से एक के वक्त-ए-ईका से दो साल से कम में और दूसरी के दूसरे वक्त-ए-ईका से दो साल से ज्यादा में बच्चा पैदा हुआ, तो जिसके दो साल से कम में हुआ है, वही तलाक के वास्ते मुतअय्यन होगी। पस जब उस पर तलाक वाके हुई, यानी वह बच्चा मालूम हो गया, तो उसकी इद्दत के वास्ते देखा जाएगा। अगर उसके बच्चा जनने और उसकी सौतन के बच्चा जनने में छह महीने से कम मुद्दत हो, तो वज़-ए-हमल (प्रसव) से उसकी इद्दत मुंतही (समाप्त) हो जाएगी और अगर दोनों के दरमियान छह महीने या उससे ज्यादा हो, तो उस मुतल्लका की इद्दत हैज़ (मासिक धर्म) पर होगी। और अगर दो साल से कम में बच्चा जनने वाली से वती करने का शौहर ने इकरार किया, तो उसके इकरार से दूसरी, जो दो साल से ज्यादा में जनी है, तालिका हो जाएगी, लेकिन दो साल से कम में जनने वाली से तलाक दूर करने में शौहर के कौल (कथन) की तस्दीक न होगी, पस दोनों मुतल्लका हो जाएंगी। और अगर वक्त-ए-तलाक से दो साल से ज्यादा में दोनों के बच्चा पैदा हुआ और दोनों के जनने में एक दिन या ज्यादा का तफ़ावत (अंतर) है, तो पहली औरत का जना दूसरी के हक में तलाक का बयान होगा। फिर जब दूसरी भी उसके बाद जनी, तो जो तलाक उस पर पड़ चुकी है, वह दूसरी की तरफ फेरी जाएगी।

(1) जिसके हक में चाहे तलाक बयान करे। (2) यानी हद्द-ए-क़ज़फ़।

میں تصحیح ہو جائے گا اور دوسری کو میراث ملے گی اور اگر شوہر کی کوئی دوسری بیوی بھی ہو تو میراث ان دونوں میں نصفا نصف ہوگی اور اگر وہ عورت جس کے حق میں طلاق واقع ہوتا بیان کیا ہے زندہ رہی اور دوسری مر گئی پھر شوہر مر گیا تو اس عورت کو نصف میراث ملے گی اس واسطے کہ اس کے حق میں بیان طلاق اس نصف حصہ کے واسطے صحیح ہوگا جس کا وہ نہ تھا اور نہ صحیح ہوتا فقط اسی نصف حصہ کے حق میں ہے جس کی یہ مستحق تھی پس وہ منکوحہ ہو گی پس فقط نصف ہی کی مستحق ہوگی حتیٰ کہ اگر اس مرد کی کوئی اور بیوی بھی ہو تو اس طالقہ کو فقط چوتھائی ملے گی اور تین چوتھائی دوسری بیوی پائے گی اور اگر ان دونوں میں سے ایک عورت قبل شوہر کے بیان کرنے اور شوہر کے مرنے کے عرصے جو زندہ رہی ہے طلاق کے واسطے متعین ہو جائے گی اور اس کو میراث نہ ملے گی اور اگر شوہر نہیں مرا اور نہ اس نے کچھ بیان کیا یہاں تک کہ دونوں میں سے ایک عورت وقت طلاق سے چھ مہینے سے زیادہ اور دو برس سے کم میں ایک بچہ جنی تو یہ امر مثل بیان کے نہ ہوگا اور شوہر کو اختیار باقی ہے پھر اگر شوہر نے اس بچہ کے بچے نہیں ہوا ہے تو اس کو حکم کیا جائے گا کہ بیان کرے پس اگر اس نے کہا کہ میں نے ایقاع (۱) طلاق کے وقت وہ عورت مرد لی تھی کہ جس کے بچہ نہیں ہوا ہے تو جس کے بچہ ہوا ہے اس کے اور شوہر کے درمیان لعان کیا جائے گا اور بعد لعان کے بچہ کا نسب اس مرد سے منقطع کر کے فقط ماں کی طرف ملحق کیا جائے گا اور اگر اس نے کہا کہ میں نے یہ عورت جو بچہ جنی ہے مراد لی تھی تو شوہر پر حد (۲) واجب ہوگی اور بچہ کا نسب ثابت ہوگا۔

مسئلہ مذکورہ میں مطلقہ کی عدت وضع حمل سے تمام ہو جائے گی اور بچہ کا نسب اس مرد سے ثابت ہوگا:

اگر اس نے کہا کہ میں نے ایقاع کے وقت کسی کو مراد نہیں لیا تھا لیکن میں اس عورت کو مراد لیتا ہوں جو بچہ جنی ہے تو ایسی صورت میں حد و لعان کچھ نہیں ہے اور بچہ کا نسب اس مرد سے ثابت ہوگا اور اگر وقت ایقاع سے دو برس سے زیادہ کے بعد بچہ جنی تو دوسری عورت طلاق کے واسطے متعین ہو جائے گی اس واسطے کہ ایسی صورت میں ہم کو یقین معلوم ہے کہ وطی بعد طلاق کے واقع ہوئی ہے اور جو بچہ جنی ہے وہ نکاح کے واسطے متعین ہو گئی تاکہ مرد مذکور طالقہ کے ساتھ وطی کرنے سے حرام کرنے والے نہ ہو جائے اور نہ بچہ ضائع ہو جائے اور اگر اس مرد نے اس بچہ کے نسب سے انکار کیا تو دونوں میں لعان کیا جائے گا مگر اس مرد سے اس کا نسب قطع نہ کیا جائے گا اس لئے کہ ہرگاہ شرع نے حکم دے دیا کہ اس کا نطفہ اسی مرد سے قرار پایا ہے اور اس سے ایک حکم متعلق کیا یعنی اس مرد سے وطی واقع ہونے کو بیان طلاق قرار دیا تو یہ بات اس کے نسب قطع ہونے سے مانع ہے اور اگر دونوں میں سے ایک کے وقت ایقاع سے دو برس سے کم میں اور دوسری کے دوسرے وقت ایقاع سے دو برس سے زیادہ میں بچہ پیدا ہوا تو جس کے دو برس سے کم میں ہوا ہے وہی طلاق کے واسطے متعین ہوگی پس جب اس پر طلاق واقع ہوئی یعنی وہ بچہ معلوم ہو گیا تو اس کی عدت کے واسطے دیکھا جائے گا اگر اس کے بچہ جننے اور اس کی سوتن کے بچہ جننے میں چھ مہینے سے کم مدت ہو تو وضع حمل سے اس کی عدت منتہی ہو جائے گی اور اگر دونوں کے درمیان چھ مہینے یا اس سے زیادہ ہوں تو اس مطلقہ کی عدت حیض پر ہوگی اور اگر دو برس سے کم میں بچہ جننے والی سے وطی کرنے کا شوہر نے اقرار کیا تو اس کے اقرار سے دوسری جو دو برس سے زیادہ میں جنی ہے طالقہ ہو جائے گی لیکن دو برس سے کم میں جننے والی سے طلاق دور کرنے میں

شوہر کے قول کی تصدیق نہ ہوگی پس دونوں مطلقہ ہو جائیں گی اور اگر وقت طلاق سے دو برس سے زیادہ میں دونوں کے بچہ پیدا ہوا اور دونوں کے جننے میں ایک روز یا زیادہ کا تفاوت ہے تو پہلی عورت کا جنادوسری کے حق میں طلاق کا بیان ہوگا پھر جب دوسری بھی اس کے بعد جنی تو جو طلاق اس پر پڑ چکی ہے وہ دوسری کی طرف پھیری جائے گی۔

(۱) جس کے حق میں چاہے طلاق بیان کرے۔ (۲) یعنی حد قذف۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2 ..... Kitab-ut-Talaq ..... 253 [If she] does not go, and it happens that he had intercourse with one and then with the other, then the second one with whom he had intercourse last will be considered 'Taliqa' (divorced). Thus, it would be as if this happened, and the 'Iddah' of the divorced woman will be completed by the delivery of the child, and the lineage of the child will be proven from this man. This is in *Sharh-e-Ziyadat-e-Kitabi*.

If he entrusted the divorce of his wife to a stranger and entrusted it during his state of health: If one of them died before his declaration, and the husband said that he intended the one who died, then the husband will not be her heir, and the other will become divorced. Similarly, if both died one after the other, and the husband said that he intended the one who died first, he will not be the heir of either. If they both died simultaneously, for instance, a wall fell on them or they both drowned, then he will be the heir to half the inheritance of each. Similarly, if they both died one after the other but the order is unknown, this is equivalent to dying simultaneously. If they both died simultaneously and he, after their death, specified one and said he intended her, he will not be her heir but will be the heir of the other and will receive half the inheritance. If both became apostates before the declaration and their 'Iddah' passed, and they became 'Bain' (irrevocably divorced) from the husband, the husband will no longer have the right to declare divorce for either of them. This is in *Badai*. If he entrusted the divorce of his wife to a stranger during his state of health, and then [the stranger] divorced his wife during his [the husband's] illness; if the entrustment was such that he could not remove [the stranger] from the position, the woman will not be an heir (e.g., if he made the stranger the owner of the divorce, he cannot remove him). If the entrustment (tafweez) was such that he could remove him, for instance, if he appointed him as an agent (wakeel) for the divorce, and the agent divorced her during the client's *Marz-ul-Maut* (terminal illness), then the woman will be his heir. This is in *Siraj-ul-Wahhaj*.

Next Chapter: On Raj'ah (Revocation of Divorce) and that by which a divorced woman becomes lawful, and matters connected to it: When a divorced woman is still in her 'Iddah', maintaining her marriage as it was before is called 'Raj'ah'. This is in *Tabyin*. Raj'ah is of two types: Sunni and Bid'i. Sunni Raj'ah is that one revokes [the divorce] through words and makes two witnesses testify to his revocation and informs the woman about it. Bid'i Raj'ah is that he revokes through words, for example, saying "I have revoked your divorce" or "I have reconciled with my wife," but does not call witnesses or calls witnesses but does not inform the woman; this is

against the Sunnah and is an innovation (Bid'ah), but the revocation itself will be valid. If he reconciles through his actions, for instance, by having intercourse, kissing, or looking at her private parts with desire, then according to us, the reconciliation will be valid, though this action is Makruh (disliked). It is Mustahab (preferable) after this to have witnesses. This is written in *Jauharah-e-Nayyarah*. The words of Raj'ah are of two types: Sarih (explicit) and Kinayah (allusive). Sarih is like addressing the woman and saying "I have revoked your divorce," or saying in her absence or presence "I have reconciled with my wife"; this is Sarih, and to say... (1) Meaning the inheritance of the husband, which is half or one-fourth.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २ ..... किताबुत-तलाक ..... २५३ न जाए और ऐसा हो गया कि गोया उसने दोनों में से एक से जिमा (संभोग) किया फिर दूसरी से जिमा किया तो दूसरी जिससे आखिर में जिमा किया है वह 'तालिक़ा' होगी, बस ऐसा ही हुआ होगा और मुतलक़ा (तलाकशुदा) की इद्दत 'वज़-ए-हमल' (बच्चे की पैदाइश) से मुकम्मल हो जाएगी और बच्चे का नसब (वंश) उसी मर्द से साबित होगा, यह 'शराह-ए-ज़ियादात-ए-किताबी' में है।

अगर अपनी बीवी की तलाक किसी अजनबी के सुपुर्द की और हालत-ए-सेहत में सुपुर्द की: अगर बयान से पहले दोनों में से एक मर गई फिर शौहर ने कहा कि मैंने इसी को मुराद लिया था तो शौहर उसका वारिस न होगा और दूसरी मुतलक़ा हो जाएगी, और इसी तरह अगर दोनों एक के बाद दूसरी मर गईं फिर शौहर ने कहा कि जो पहले मरी है मैंने उसी को मुराद लिया था तो दोनों में से किसी का वारिस न होगा। और अगर दोनों साथ ही मर गईं मसलन दोनों पर दीवार गिर पड़ी या दोनों डूब गईं तो दोनों में से हर एक से निस्फ़ (आधा) मीरास का वारिस होगा। और इसी तरह अगर दोनों एक के बाद दूसरी मरें लेकिन पहले और बाद का पता न हो तो यह भी साथ मरने के बराबर है। और अगर दोनों साथ ही मर गईं फिर उसने दोनों की मौत के बाद एक को मुतअय्यन (नियत) किया और कहा कि मैंने इसी को मुराद लिया था तो उसका वारिस न होगा और दूसरी का वारिस होगा और निस्फ़ मीरास पाएगा। और अगर बयान से पहले दोनों मुर्तद हो गईं फिर दोनों की इद्दत गुज़र गई और शौहर से 'बाइन' हो गईं तो शौहर को यह इख्तियार न रहेगा कि दोनों में से किसी एक के हक में तलाक बयान करे, यह 'बदाय' में है। और अगर अपनी बीवी की तलाक किसी अजनबी के सुपुर्द की और हालत-ए-सेहत में सुपुर्द की, और उसके मरज़ में उसकी औरत को तलाक दे दी; तो अगर सुपुर्द करना ऐसे तौर पर हो कि उसे माज़ूल (पद से हटाना) न कर सके तो औरत वारिस न होगी, मसलन अजनबी को तलाक का मालिक बना दिया तो माज़ूल नहीं कर सकता। और अगर तफ़वीज़ (अधिकार सौंपना) ऐसे तौर पर हो कि उसे माज़ूल कर सके, मसलन तलाक के लिए वकील बनाया हो और वकील ने मुवक्किल के'मरज़-उल-मौत' में तलाक दे दी तो औरत उसकी वारिस होगी, यह 'सिराजुल-वहाज' में है।

अगला बाब: रजत (तलाक वापसी) और जिससे मुतलक़ा हलाल हो जाती है और उसके मुतल्लिक़ात के बयान में मुतलक़ा जब तक इद्दत में है, उसके निकाह को बदस्तूर-ए-साबिक़ बाक़ी रखने को 'रजत' कहते हैं, यह 'तबीयन' में है। और रजत दो तरह की है: सुन्नी और बिदई। सुन्नी रजत यह है कि कौल (शब्दों) से औरत से मुराजअत (वापसी) कर ले और अपनी मुराजअत पर दो गवाहों

को गवाह बना ले और औरत को उससे आगाह कर दे। और रजत-ए-बिदई यह है कि औरत से कौल से रुजू किया, मसलन कहा कि मैंने तुझसे रजत कर ली, या मैंने अपनी बीवी से मुराजअत कर ली, मगर गवाह न किए; या गवाह कर लिए मगर औरत को उससे आगाह न किया, तो यह सुन्नत के खिलाफ है और बिदत है, मगर खबर-ए-रजत सही हो जाएगी। और अगर औरत से अपने फेल से, मसलन उससे वती (संभोग) कर ली, या बोसा (चुंबन) ले लिया, या शहवत से उसकी फ़र्ज (जननांग) को देख लिया तो हमारे नज़दीक इससे भी मुराजअत हो जाएगी, मगर यह फेल उसका मकरूह है, बस इसके बाद मुस्तहब है कि गवाह कर ले, यह 'जौहरा-ए-नय्यरह' में लिखा है। और अल्फ़ाज़-ए-रजत दो तरह के हैं: सरीह और किनाया। तो सरीह जैसे औरत से खिताब करके कहा कि मैंने तुझसे रजत कर ली, या औरत की ग़ैर-मौजूदगी में या सामने कहा कि मैंने अपनी बीवी से मुराजअत कर ली, तो यह सरीह है और यह कहना... (१) यानी शौहर की जो मीरास होती है यानी निस्फ़ या चौथाई।

 نہ جائے گی اور ایسا ہو گیا کہ گویا اس نے دونوں میں سے ایک سے جماع کیا پھر دوسری سے جماع کیا تو دوسری جس سے آخر میں جماع کیا ہے طالقہ ہوگی پس ایسا ہی ہوا ہوگا اور مطلقہ کی عدت وضع حمل سے تمام ہو جائے گی اور بچہ کا نسب اس مرد سے ثابت ہوگا یہ شرح زیادات کتابی میں ہے۔

اگر اپنی بیوی کی طلاق کسی اجنبی کے سپرد کی اور حالتِ صحت میں سپرد کی: اگر بیان سے پہلے دونوں میں سے ایک مر گئی پس شوہر نے کہا کہ میں نے اسی کو مراد لیا تھا تو شوہر اس کا وارث نہ ہوگا اور دوسری مطلقہ ہو جائے گی اور اسی طرح اگر دونوں ایک بعد دوسری کے مر گئیں پھر شوہر نے کہا کہ جو پہلے مری ہے میں نے اسی کو مراد لیا تھا تو دونوں میں سے کسی کا وارث نہ ہوگا اور اگر دونوں ساتھ ہی مر گئیں مثلاً دونوں پر دیوار گر پڑی یا دونوں غرق ہو گئیں تو دونوں میں سے ہر ایک سے نصف میراث کا وارث ہوگا اور اسی طرح اگر دونوں ایک بعد دوسری کے مریں لیکن مقدم و مؤخر معلوم نہیں ہے تو یہ بھی بمنزلہ ساتھ ہی مرنے کے ہے اور اگر دونوں ساتھ ہی مر گئیں پھر اس نے دونوں کی موت کے بعد ایک کو معین کیا اور کہا کہ میں نے اسی کو مراد لیا تھا تو اس کا وارث نہ ہوگا اور دوسری کا وارث ہوگا اور نصف میراث پائے گا اور اگر قبل بیان کے دونوں مرتد ہو گئیں پھر دونوں کی عدت گزر گئی اور شوہر سے بائن ہو گئیں تو شوہر کو یہ اختیار نہ رہے گا کہ دونوں میں سے کسی ایک کے حق میں طلاق بیان کرے یہ بدائع میں ہے اور اگر اپنی بیوی کی طلاق کسی اجنبی کے سپرد کی اور حالت صحت میں سپرد کی اور اس کے مرض میں اس کی عورت کو طلاق دی پس اگر سپرد کرنا ایسے طور پر ہو کہ اس کو معزول نہ کر سکتا ہو تو عورت وارث نہ ہوگی مثلاً اجنبی کو طلاق کا مالک کر دیا تو معزول نہیں کر سکتا ہے اور اگر تفویض ایسے طور پر ہو کہ اس کو معزول کر سکتا ہو مثلاً طلاق کے

واسطے وکیل کیا ہو اور وکیل نے موکل کے مرض الموت میں طلاق دے دی تو عورت اس کی وارث ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے۔

جنہا باب: رجعت اور جس سے مطلقہ حلال ہو جاتی ہے اور اس کے متصلات کے بیان میں مطلقہ جب تک عدت میں ہے اس کے نکاح کے بدستور سابق باقی رکھنے کو رجعت کہتے ہیں یہ تبین میں ہے اور رجعت دو طرح کی ہے سنی و بدعی پس سنی رجعت یہ ہے کہ قول سے عورت سے مراجعت کر لے اور اپنی مراجعت پر دو گواہوں کو گواہ کر لے اور عورت کو اس سے آگاہ کر دے اور رجعت بدعی یہ ہے کہ عورت سے قول سے رجوع کیا مثلاً کہا کہ میں نے تجھ سے رجعت کر لی یا میں نے اپنی بیوی سے مراجعت کر لی مگر گواہ نہ کئے یا گواہ کر لئے مگر عورت کو اس سے آگاہ نہ کیا تو یہ مخالف سنت ہے اور بدعت ہے مگر خبر رجعت صحیح ہو جائے گی اور اگر عورت سے اپنے فعل کے مثلاً اس سے وطی کر لی یا بوسہ لیا یا شہوت سے اس کی فرج کو دیکھا تو ہمارے نزدیک اس سے بھی مراجعت ہو جائے گی مگر یہ فعل اس کا مکروہ ہے پس اس کے بعد مستحب ہے کہ گواہ کر لے یہ جوہرۃ النیرہ میں لکھا ہے اور الفاظِ رجعت دو طرح کے صریح و کنایہ ہیں پس صریح جیسے عورت سے خطاب کر کے کہا کہ میں نے تجھ سے رجعت کر لی یا عورت کی غیبت میں یا سامنے کہا کہ میں نے اپنی بیوی سے مراجعت کر لی تو یہ صریح ہے اور یہ کہنا ۱ ۱ یعنی شوہر کی جو میراث ہوتی ہے یعنی نصف یا چہارم۔

"That I have performed *irtija* (restitution) with you, or I have returned you, or I have kept you"—these are also among the explicit terms. And *mustamak* (holding) is in the position of *mustamak* (being held); meaning, "I have kept you." Thus, by these words, he becomes one who performs *ruju* (restitution) without intention. And as for *kinayat* (implied words), such as saying, "You are to me as you were," or "You are my wife," he will not be one who performs *muraja'at* (restitution) without intention; this is in *Fath al-Qadir*. And if he said, "O departed one, I have brought you back," if he had the intention of *ruju*, he will become a *muraji* (one who restores marital ties); this is in *Khulasa*. And if he performed *ruju* using the word "marriage" (*tazawwuj*), it is permissible according to Imam Muhammad (RA), and the fatwa is on this. Likewise, if he performed the marriage ceremony, then according to the preferred opinion (*mukhtar*), he will become a *muraji*; this is in *Jawharat al-Nayyirah*.

When touch and looking occur without desire, it is not *ruju* by consensus: If he said to her, "I have taken you into my marriage," then according to *Zahir al-Riwayah*, this is *ruju*; this is in *Bada'i*. And if he said to the woman, "I have performed *ruju* with you for a dowry (*mahr*) of one thousand dirhams," and the woman accepted it, then this increase is valid; otherwise not, because this is an increase in the *mahr*, so the woman’s acceptance is a condition, and this is in the position of *tajdid-e-nikah* (renewal of marriage); this is in *Muhit*. And *ruju* is established by action just as it is established by speech, such as having intercourse, or touching with desire (as mentioned in *al-Nihayah*). Similarly, kissing on the mouth with desire establishes *ruju* by consensus. If he kisses her cheek, chin, forehead, or kisses her head, there is a difference of opinion. The surface meaning of the text of *Uyun* is that regardless of the location, kissing causes *hurmat-e-musaharah* (the prohibition of marriage due to affinity), and this is the correct view; this is in *Jawharat al-Nayyirah*. Looking at the woman's private parts (*farj*) with desire is *ruju*; this is in *Fath al-Qadir*. Looking at any other part of her body besides the *farj* does not establish *ruju*; this is in *Yamin*. Everything that establishes *hurmat-e-musaharah* establishes *ruju*; this is in *Tatar-khaniyah*. Kissing and touching without desire is *makruh* (disliked) (2) provided there is no intention of *ruju*. Similarly, looking at a woman naked without desire is *makruh*, as Imam Abu Yusuf (RA) has stated; this is in *Bada'i*. When touching and looking occur without desire, it is not *ruju* by consensus; this is in *Siraj al-Wahhaj*. It should be understood that just as *ruju* occurs by the man’s kissing, touching, or looking, *ruju* also occurs by the woman’s similar actions, provided the act was performed with the man’s knowledge and he did not forbid it—there is consensus on this. If the woman

performed such an act surreptitiously—for example, the man was sleeping and the woman kissed him with desire—and it did not happen that the man allowed her to kiss him, or if she forced herself on him, or if the man was mentally incapacitated (*ma'tuh*), then Shaykh al-Islam and Shams al-A'imma have mentioned that according to the view of Imam al-A'zam (RA) and Imam Muhammad (RA), *ruju* will be established. This is in the case where the husband confirmed that the woman did this while in a state of desire. If he denies that the woman was in a state of desire, *ruju* will not be established. Similarly, if the husband died and his heirs confirmed that the woman was in a state of desire, the same ruling applies. And if...

1. This statement passed at the beginning of the *ruju* section; it is repeated here for the sake of benefit.
2. From this, *hurmat-e-musaharah* is established, and whatever establishes *hurmat-e-musaharah* establishes *ruju*; therefore, marital status (*zawjiyat*) is established in both, and this is the intended meaning.

कि "मैंने तुझसे इर्तिजा (رجوع) कर लिया" या "तुझे लौटा लिया" या "तुझे रख लिया", ये भी अल्फ़ाज़-ए-सरीह (स्पष्ट शब्दों) में से हैं और "मुस्तमक" (पकड़े रखना), "मुस्तमक" के ही दर्जे में है, यानी 'तुझे रख लिया', तो इन शब्दों से बिना नियत के भी رجअत करने वाला हो जाएगा। और कनायात (इशारा करने वाले शब्द) जैसे किसी ने कहा कि "तू मेरे नज़दीक जैसी थी वैसी ही है" या "तू मेरी बीवी है", तो ऐसे शब्दों में बिना नियत के मराजअत (رجوع) करने वाला नहीं होगा, यह 'फ़तहुल क़दीर' में है। और अगर कहा कि "ऐ रफ़्ता बाज़ औरूमत" यानी 'ऐ गई हुई, मैं तुझे फेर लाया', अगर رجअत की नियत की तो मुराजअत (رجوع) करने वाला हो जाएगा, यह 'ख़ुलासा' में है। और अगर "तज़वीज" (निकाह) के लफ़्ज़ से رجअत की, तो इमाम मोहम्मद (रह.) के नज़दीक यह जाइज़ है और इसी पर फ़तवा है, और इसी तरह अगर उससे निकाह पढ़ लिया तो भी मुख़्तार (पसंदीदा) राय के मुताबिक رجअत हो जाएगी, यह 'जौहरतुल नय्यरह' में है।

जब स्पर्श और देखना बिना शहवत (कामवासना) के हो तो यह सर्वसम्मति से رجअत नहीं है: अगर उससे कहा कि "मैंने तुझे अपने निकाह में ले लिया" तो 'ज़ाहिर-उर-रिवायत' के मुताबिक यह رجअत है, यह 'बदाये' में है। और अगर औरत से कहा कि "मैंने तुझसे एक हज़ार दिरहम मेहर पर رجअत कर ली" और औरत ने उसे क़ुबूल कर लिया, तो यह ज़्यादती सही होगी वरना नहीं, क्योंकि यह मेहर में बढ़ोतरी है, इसलिए औरत का क़ुबूल करना शर्त है और यह 'तजदीद-ए-निकाह' (निकाह का नवीनीकरण) के दर्जे में है, यह 'मुहीत' में है। और رجअत जैसे (कहने) से साबित होती है, वैसे ही काम से भी साबित होती है जैसे हमबिस्तरी कर लेना, शहवत से स्पर्श (छूना) करना (जैसा कि 'नहाया' में है), और इसी तरह मुंह पर शहवत से बोसा लेने (चूमने) से सर्वसम्मति से رجअत हो जाती है। और अगर गाल, ठुड्डी या माथे पर बोसा ले लिया या सिर चूम लिया तो इसमें मतभेद है। 'अयून' की इबारत के ज़ाहिर से यह स्पष्ट है कि बोसा चाहे जिस जगह का हो, वह 'हुरमत-ए-मुसाहरा' (वैवाहिक संबध से जुड़ी पाबंदियां) का कारण है और यही सही है, यह 'जौहरतुल नय्यरह' में है। और औरत की 'फ़र्ज' (गुप्त अंग) के अंदरूनी हिस्से को शहवत से देखना, رجअत है, यह 'फ़तहुल क़दीर' में है। और 'फ़र्ज' के अलावा उसके शरीर के किसी और हिस्से को देखने से رجअत साबित नहीं होती है, यह 'यमीन' में है। और हर वह चीज़ जिससे 'हुरमत-ए-मुसाहरा' साबित होती है, उससे رجअत साबित होती है, यह 'तातारख़ानिया' में है। और बिना शहवत के बोसा लेना और स्पर्श करना मकरूह (अनुपयुक्त) है (2) जबकि उससे رجअत का इरादा न हो। और इसी तरह औरत को नंगा देखना बिना शहवत के मकरूह है, ऐसा ही इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया है, यह 'बदाये' में है। और जब

स्पर्श और देखना बिना शहवत के हो तो यह सर्वसम्मति से ج़अत नहीं है, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और यह स्पष्ट रहे कि जैसे मर्द के बोसा लेने, छूने और देखने से ج़अत होती है, वैसे ही औरत की तरफ़ से भी ऐसे कामों से ج़अत हो जाती है, बशर्ते यह कि जो काम औरत से हुआ है वह मर्द की जानकारी में हुआ हो और मर्द ने उसे मना न किया हो, और इसमें इत्तेफ़ाक़ है। और अगर औरत ने ऐसा काम अचानक (छिपकर) किया हो, यानी मिसाल के तौर पर मर्द सो रहा था और औरत ने शहवत से बोसा ले लिया और ऐसा नहीं हुआ कि मर्द ने उसे मौका दिया हो कि वह बोसा ले ले, या औरत ने ज़बरदस्ती की हो, या मर्द पागल (मअतूह) हो, तो शैखुल इस्लाम और शम्सुल अइम्मा ने ज़िक्र किया कि इमाम आज़म (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) के क़ौल के मुताबिक ج़अत साबित हो जाएगी। और यह उस सूरत में है जब शौहर ने इस बात की तस्दीक़ (पुष्टि) की हो कि शहवत की हालत में औरत ने ऐसा किया है। और अगर औरत के शहवत में होने से इनकार किया तो ج़अत साबित नहीं होगी। और इसी तरह अगर शौहर मर गया और उसके वारिसों ने तस्दीक़ की कि औरत शहवत की हालत में थी, तो भी यही हुक्म है और अगर...

1. ج़अत के आरंभ में यह बयान गुज़रा है, यहाँ फ़ायदे के लिए इसे दोहराया गया है।
2. इससे 'हुरमत-ए-मुसाहरा' साबित होती है और जिससे 'हुरमत-ए-मुसाहरा' हो, उससे ج़अत साबित होती है, तो दोनों में 'ज़ौजियत' (दंपति होना) साबित हो गई और यही मुराद है।

کہ میں نے تجھ سے ارتجاع کر لیا یا تجھے لوٹا لیا یا تجھے رکھ لیا یہ بھی الفاظ صریح میں سے ہیں اور مستمک بمنزلہ مستمک کے ہے یعنی تجھ رکھ لیا پس ان الفاظ سے بانیت رجعت کرنے والا ہو جائے گا اور کنایات جیسے کہا کہ تو میرے نزدیک جیسی تھی ویسی ہی ہے یا تو میری بیوی ہے تو ایسے الفاظ میں بدون نیت کے مراجعت کرنے والا نہ ہوگا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ اے رفتہ باز اورومت یعنی اے گئی ہوئی میں تجھے پھیر لایا اگر رجعت کی نیت کی تو مراجع (1) ہو جائے گا یہ خلاصہ میں ہے اور اگر بلفظ تزوج اس سے رجوع کیا تو امام محمدؒ کے نزدیک جائز ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اور اسی طرح اگر اس سے نکاح پڑھ لیا تو بھی بنا پر مختار مراجع ہو جائے گا یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے۔

جب مساس و نظر بغیر شہوت ہو تو یہ بالاجماع رجعت نہیں ہے: اگر اس سے کہا کہ میں نے تجھے اپنے نکاح میں لے لیا تو ظاہر الروایہ کے موافق یہ رجعت ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ میں نے تجھ سے ہزار درہم مہر پر رجوع کر لیا پس عورت نے اس کو قبول کیا تو یہ زیادتی صحیح ہوگی ورنہ نہیں اس واسطے کہ یہ مہر میں زیادتی ہے پس عورت کو قبول کرنا شرط ہے اور یہ بمنزلہ تجدید نکاح کے ہے یہ محیط میں ہے اور رجعت جیسے (قول) سے ثابت ہوتی ہے ویسے ہی فعل سے ثابت ہوتی ہے جیسے وطی کر لینا شہوت سے مساس کرنا کذا فی النہایہ اور ایسے ہی دہن پر شہوت سے بوسہ لینے سے بالاجماع رجعت ہوتی ہے اور اگر گال یا ٹھوڑی یا پیشانی پر بوسہ لے لیا تو سر چوم لیا تو اس میں اختلاف ہے اور عیون کی عبارت کے ظاہر سے ظاہر ہے کہ بوسہ چاہے جس جگہ کا ہو موجب حرمت مصاہرہ ہے اور یہی صحیح ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور عورت کی داخل فرج میں شہوت سے نظر کرنا رجعت ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور سوائے فرج کے اور کہیں اس کے بدن پر نظر کرنے سے رجعت نہیں ہوتی ہے

یہ یمین میں ہے اور ہر چیز جس سے حرمت مصاہرہ ثابت ہوتی ہے اس سے رجعت ثابت ہوتی ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور بغیر شہوت بوسہ لینا و مساس کرنا مکروہ (2) ہے جبکہ اس سے رجعت کا قصد نہ ہو اور اسی طرح عورت کو ننگے دیکھنا بغیر شہوت مکروہ ہے ایسا ہی امام ابو یوسفؒ نے فرمایا ہے یہ بدائع میں ہے اور جب مساس و نظر بغیر شہوت ہو تو یہ بالاجماع رجعت نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور واضح رہے کہ جیسے مرد کے بوسہ لینے و چھونے و نظر کرنے سے رجعت ہوتی ہے ویسے ہی عورت کی طرف سے بھی ایسے فعل سے رجعت ہو جاتی ہے بشرطیکہ جو فعل عورت سے صادر ہوا ہے وہ مرد کی دانست میں ہوا اور مرد نے اس کو منع نہ کیا اور اس میں اتفاق ہے اور اگر عورت نے ایسا فعل باختلاس کیا یعنی مثلاً مرد سوتا تھا اور عورت نے شہوت سے بوسہ لے لیا اور یہ نہیں ہوا کہ مرد نے اس کو قابو دے دیا ہو کہ اس کا بوسہ لے لے یا عورت نے زبردستی کر لیا ہو مرد معتوہ ہے تو شیخ الاسلام و شمس الائمہ نے ذکر کیا کہ بقول امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے رجعت ثابت ہو جائے گی اور یہ اس وقت ہے کہ شوہر نے اس امر کی تصدیق کی کہ شہوت کی حالت میں عورت نے ایسا کیا ہے اور اگر عورت کے شہوت میں ہونے سے انکار کیا تو رجعت ثابت نہ ہوگی اور اسی طرح اگر شوہر مر گیا اور اس کے وارثوں نے تصدیق کی یعنی عورت حالت شہوت میں تھی تو بھی یہی حکم ہے اور اگر

1۔ رجعت بدئی میں یہ بیان گزرا حین یہاں فائدے کے لئے اعادہ کیا گیا ہے۔ 2۔ اس سے حرمت مصاہرہ ثابت ہوئی اور جس سے حرمت مصاہرہ ہو اس سے رجعت ہوتی ہے تو دونوں میں زوجیت ثبوت ہو گئی اور یہی مراد ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 455 Kitab al-Talaq

If witnesses are presented for the state of lust, they will not be accepted; this is in Fath al-Qadir. If the witnesses testified that intercourse occurred, then by consensus, it will be accepted; this is in Siraj al-Wahhaj.

If a man said to his legally wedded wife, "When I return to you (perform Raj'ah/ revocation), then you are divorced," then this oath will apply to real Raj'ah:

If the man is asleep or insane, and the divorced wife (by Raj'i divorce) inserted the man's penis into her vagina, then by consensus, this will be Raj'ah; this is in Fath al-Qadir. And if the woman said to the man, "I returned to you," it is not valid; this is in Bada'i. Seclusion (Khalwat) is not Raj'ah because mere seclusion is not complete [intercourse], so Raj'ah will not be proven by such an act; this is in Muhit. If he said to his wife, "When I have intercourse with you, you are triple divorced," and then he had intercourse with her, when their private parts met and she became divorced, and he remained [for a while], then the dower (Mahr) will not be obligatory on him. If he withdrew and then inserted again, the dower will be obligatory on him. The translator says: that is, upon the aforementioned oath, divorce will occur due to Iltiqa (meeting of the parts). Then, if he remained in that state, the man will not be obligated to pay the Uqr (compensation) for intercourse after the divorce. This does not mean that the Mahr upon which the marriage was settled will not be obligatory if it has not been paid; rather, after the divorce, it will be [paid as] Mata' (provision), as everything has become obligatory to pay. Understand this. If the divorce was Raj'i, i.e., he said, "You are divorced with a Raj'i divorce," then after the divorce occurs, if he withdraws and inserts again, he becomes the one who performs Raj'ah, and there is consensus on this. If he just remained [inside], then according to Imam Abu Yusuf, Raj'ah will occur, while Imam Muhammad has disagreed on this; this is in Hidayah. And if he said to his wife, "I touched you with my hand, so you are divorced," and then he touched the woman, took his hand off her, and then touched her again, then this is Raj'ah. If he said to his legally wedded wife, "When I return to you, you are divorced," then this oath will apply to real Raj'ah, not the marriage contract; so if he divorced his wife and then married her again, she will not be divorced. But if he performed Raj'ah, she will become divorced. If he said to an unknown woman, "If I return to you, you are divorced," his oath will be fixed upon marriage. If he said to a woman divorced by Raj'i divorce, "If I return to you, you are divorced," and then the waiting period (Iddah) of that divorced woman passed, and then he married her again, she will not be divorced. In the case of a Ba'in (irrevocable) divorce, if he said

this, it will result in divorce upon marriage; this is in Muhit. If he looked at the woman's anus with lust, it is not Raj'ah by consensus; this is in Jawharah al-Munirah. The scholars have differed on whether intercourse in the anus (2) constitutes Raj'ah or not; some have said that this will be Raj'ah in fact, but the correct opinion is that it is not; this is in Fath al-Qadir. The Fatwa is that this is Raj'ah; this is in Tabyin. The Raj'ah of an insane person will be in fact, but the correct opinion is that it is not; this is in Fath al-Qadir. If a man who gave a Raj'i divorce was forced to perform Raj'ah, and he performed Raj'ah under duress, or someone performed Raj'ah in jest (3), or as a joke (4), or by mistake (5), then this Raj'ah will be valid, just as marriage is in these cases.

(1) Iltiqa... means the place of circumcision of the woman and man meet, and this is when the glans (penis head) disappears. (2) That is, Raj'ah. (3) That is, performed in jest. (4) Mockery/Play. (5) Game/Play.

शहवत में होने के गवाह पेश हुए तो मक़बूल न होंगे यह फतहुल कदीर में है। अगर गवाहों ने जमा (संभोग) वाक़े होने की गवाही दी तो बिलइज्मा (सहमति से) मक़बूल होंगे यह सिराजुल वहाज में है।

अगर अपनी मनकूहा बीवी से कहा कि जब मैं तुझ से रजअत करूँ तो तू तलिक़ा (तलाकशुदा) है तो यह कसम हकीकी रजअत पर होगी:

अगर मर्द सोता हो या वह मजनून (पागल) हो और औरत मुतल्लका रजई ने मर्द के आला-ए-तनासुल को अपनी फरज में दाखिल कर लिया तो बिलइत्तिफाक यह रजअत होगी, यह फतहुल कदीर में है। और अगर औरत ने मर्द से कहा कि मैंने तुझ से मुराजत (१) की तो सही नहीं है यह बदाय में है। खलवत करना रजअत नहीं है वास्ते कि खलवत महज हल्क नहीं होता है तो हर ऐसे फेल से रजअत साबित न होगी यह मुहीत में है। और अगर अपनी औरत से कहा कि जब मैं तुझ से जमा करूँ तो तू तलिक़ा-ए-सुलुस (तीन तलाकशुदा) है, फिर उस से जमा किया पस जब दोनों के खनाई में बाहम मिल गए और वह तलिक़ा हो गई और कुछ देर ठहरा रहा तो उस पर मेहर वाजिब न होगा और अगर निकाल कर फिर दाखिल कर दिया तो उस पर मेहर वाजिब होगा। कालुल मुतरजिम यानी कसम मजकूर पर इलतिक़ा (१) से तलाक वाक़े होगी, फिर अगर वह उसी हाल पर ठहरा रहा तो मर्द पर बाद तलाक के वली करने का उक्र वाजिब न होगा और यह मुराद नहीं है कि मेहर जिस पर निकाह करार पाया था अगर वह अदा नहीं किया है तो वाजिब न होगा बल्कि वह बाद तलाक के मताअ को होगा कि सब अदा कर देना वाजिब हो चुका, फहम। अगर तलाक-ए-रजई हुआ यानी कहा हो कि तू तलाक-ए-रजई से तलिक़ा है तो बाद तलाक वाक़े होने के अगर निकाल कर फिर दाखिल किया तो मुराजत करने वाला हो जाएगा और उस पर इत्तिफाक है। और अगर फकत ठहरा रहा तो इमाम अबू यूसुफ के नजदीक मुराजत हो जाएगा और इमाम मुहम्मद ने इस में इख्तिलाफ किया है यह हिदाया में है। और अगर अपनी औरत से कहा कि मैंने तुझ से लम्स (स्पर्श) किया यानी छुआ हाथ से तो तू तलिक़ा है फिर औरत को छुआ, फिर अपना हाथ उस पर से उठा लिया, फिर दोबारा हाथ लगा कर उस को छुआ तो यह रजअत है। और अगर अपनी मनकूहा बीवी से कहा कि जब मैं तुझ से रजअत करूँ तो तू तलिक़ा है तो यह कसम हकीकी रजअत पर होगी न कि अकद-ए-निकाह पर, हत्ता कि अगर उस ने बीवी को तलाक दे कर फिर उस से निकाह कर लिया तो तलिक़ा न होगी और अगर उस से रजअत की तो तलिक़ा हो जाएगी। और अगर किसी अजनबी औरत से

कहा कि अगर मैं ने तुझ से मुराजत की तो तू तलिक़ा है तो उस की कसम निकाह पर करार दी जाएगी। और अगर रजई तलाक की मुतल्लका से कहा कि अगर मैं ने तुझ से रजअत की तो वह तलाक-ए-तलिक़ा है फिर उस मुतल्लका की इद्दत गुजर गई फिर उस से दोबारा निकाह किया तो वह तलिक़ा न होगी। और अगर तलाक-ए-बायना की सूरत में ऐसा कहा हो तो निकाह करने पर तलिक़ा हो जाएगी, यह मुहीत में है। और अगर औरत की दबर यानी पाखाने के मकाम को शहवत से देखा तो यह बिलइज्मा रजअत नहीं है यह जोहरतुल मुनीरा में है। और मशायख ने देर (२) में वती (संभोग) करने में इख्तिलाफ किया है कि रजअत होगी या न होगी तो बाज़ ने फरमाया कि यह रजअत बिलफेल होगी और बकल नहीं सही है यह फतहुल कदीर में है और फतवा इस अमर पर है कि यह रजअत है तबीईन में है और मजनून की रजअत बिलफेल होगी और बकल नहीं सही है यह फतहुल कदीर में है। और अगर मर्द पर जिस ने तलाक-ए-रजई दी है इकरा (मजबूर) किया गया कि वह रजअत करे, पस उस ने बा-इकरह रजअत की या किसी ने हज़ल (३) के तौर पर रजअत की या बतौर लेब (४) रजअत की या तखत (५) रजअत की तो यह रजअत सही होगी जैसे निकाह इन सूरतों में है।

(१) इलतिक़ा... यानी औरत व मर्द के खतने का मकाम मिल जाएं और यह उस वक्त कि खशफा गायब हो। (२) यानी रजअत। (३) यानी औरत से अना म किया। (४) तमस्कर (मजाक)। (५) खेल।

شہوت میں ہونے کے گواہ پیش ہوئے تو مقبول نہ ہوں گے یہ فتح القدیر میں ہے اگر گواہوں نے جماع واقع ہونے کی گواہی دی تو بالا جماع مقبول ہوں گے یہ سراج الوہاج میں ہے۔

اگر اپنی منکوحہ بیوی سے کہا کہ جب میں تجھ سے رجعت کروں تو تو طالقہ ہے تو یہ قسم حقیقی رجعت پر ہوگی:

اگر مرد سوتا ہو یا وہ مجنون ہو اور عورت مطلقہ رجعی نے مرد کے آلہ تناسل کو اپنی فرج میں داخل کر لیا تو بالا تفاق یہ رجعت ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر عورت نے مرد سے کہا کہ میں نے تجھ سے مراجعت (۱) کی تو صحیح نہیں ہے یہ بدائع میں ہے خلوت کرنا رجعت نہیں ہے واسطے کہ خلوت محض ہلک نہیں ہوتا ہے تو ہر ایسے فعل سے رجعت ثابت نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ جب میں تجھ سے جماع کروں تو تو طالقہ ثلث ہے پھر اس سے جماع کیا پس جب دونوں کے خنائی میں باہم مل گئے اور وہ طالقہ ہوگئی اور کچھ دیر ٹھہرا ر ہا تو اس پر مہر واجب نہ ہوگا اور اگر نکلا کر پھر داخل کر دیا تو اس پر مہر واجب ہوگا قال المترجم یعنی قسم مذکور پر ا لتقاء (۱) سے طلاق واقع ہوگی پھر اگر وہ اسی حال پر ٹھہرا رہا تو مرد پر بعد طلاق کے ولی کرنے کا عقر واجب نہ ہوگا اور یہ مراد نہیں ہے کہ مہر جس پر نکاح قرار پایا تھا اگر وہ ادا نہیں کیا ہے تو واجب نہ ہوگا بلکہ وہ بعد طلاق کے متاع کو ہوگا کہ سب ادا کر دینا واجب ہو چکا فاہم۔ اگر طلاق رجعی ہوا یعنی کہا ہو کہ تو طالقہ بطلاق رجعی ہے تو بعد طلاق واقع ہونے کے اگر نکال کر پھر داخل کیا تو مراجعت کرنے والا ہو جائے گا اور اس پر اتفاق ہے اور اگر فقط ٹھہرا ر ہا تو امام ابو یوسف کے نزدیک مراجعت ہو جائے گا اور امام محمد

نے اس میں اختلاف کیا ہے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ میں نے تجھ سے لمس کیا یعنی چھوا ہاتھ سے تو تو طالقہ ہے پھر عورت کو چھوا پھر اپنا ہاتھ اس پر سے اٹھا لیا پھر دوبارہ ہاتھ لگا کر اس کو چھوا تو یہ رجعت ہے اور اگر اپنی منکوحہ بیوی سے کہا کہ جب میں تجھ سے رجعت کروں تو تو طالقہ ہے تو یہ قسم حقیقی رجعت پر ہوگی نہ عقد نکاح پر حتی کہ اگر اس نے بیوی کو طلاق دے کر پھر اس سے نکاح کر لیا تو طالقہ نہ ہوگی اور اگر اس سے رجعت کی تو طالقہ ہو جائے گی اور اگر کسی اجنبی عورت سے کہا کہ اگر میں نے تجھ سے مراجعت کی تو تو طالقہ ہے تو اس کی قسم نکاح پر قرار دی جائے گی اور اگر رجعی طلاق کی مطلقہ سے کہا کہ اگر میں نے تجھ سے رجعت کی تو تو بہ طلاق طالقہ ہے پھر اس مطلقہ کی عدت گزر گئی پھر اس سے دوبارہ نکاح کیا تو وہ طالقہ نہ ہوگی اور اگر طلاق بائنہ کی صورت میں ایسا کہا ہو تو نکاح کرنے پر طالقہ ہو جائے گی یہ محیط میں ہے اور اگر عورت کی دبر یعنی پاخانہ کے مقام کو شہوت سے دیکھا تو یہ بالا جماع رجعت نہیں ہے یہ جو ہرۃ المنیرہ میں ہے اور مشائخ نے دیر (۲) میں وطی کرنے میں اختلاف کیا ہے کہ رجعت ہوگی یا نہ ہوگی تو بعض نے فرمایا کہ یہ رجعت بالفعل ہوگی اور بقول نہیں صحیح ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور فتویٰ اس امر پر ہے کہ یہ رجعت ہے تبیین میں ہے اور مجنون کی رجعت بالفعل ہوگی اور بقول نہیں صحیح ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر مرد پر جس نے طلاق رجعی دی ہے اکراہ کیا گیا کہ وہ رجعت کرے پس اس نے باکرہ رجعت کی یا کسی نے ہزل (۳) کے طور پر رجعت کی یا بطور لعب (۴) رجعت کی یا تخط (۵) رجعت کی تو یہ رجعت صحیح ہوگی جیسے نکاح ان صورتوں میں ہے۔

(۱) التقاء۔۔ یعنی عورت ومرد کے ختنے کا مقام مل جائیں اور یہ اس وقت کہ خشفہ غائب ہو۔ (۲) یعنی رجعت۔ (۳) یعنی عورت سے انا م کیا۔ (۴) تمسخر۔ (۵) کھیل۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (1) ..... Kitab-ut-Talaq ..... (256)

It becomes valid. And if a *fuzuli* (an unauthorized person) performed *Ruju* (revocation of divorce) on behalf of the husband who gave the divorce, and the aforementioned husband gave permission for that *Ruju*, then it is written in *Faqih* that the *Ruju* will be valid; this is in *Bahr-ur-Raiq*. Hakim Shaheed said that if a woman was divorced but it was hidden from her, and subsequently he performed *Ruju* and that too was hidden, then this woman will remain his wife. However, in this act, he has committed a sin (*isa'at*), and this was said because he abandoned the recommended action (*istihab*) despite its permissibility—meaning taking witnesses (1) and informing her (2)—this is in *Ghayat-ul-Bayan*. It is not permissible to make *Ruju* conditional upon any condition. Thus, if he said, "When tomorrow comes, I have revoked the divorce," or "When you enter the house," or "When I perform such an act, I have revoked your divorce," then by consensus, this is not *Ruju*; this is in *Jauharat-un-Nayyarah*. If a condition of option (*khiyar*) is placed in *Ruju*, it is not valid. If the husband said after the divorce, "I revoked your divorce yesterday," or "I revoked it when the Eid moon was sighted," then by consensus, this is not *Ruju*; this is in *Badai*. If a man says, "I have invalidated my *Ruju*," or "I have no right to *Ruju* with you," then nothing will happen, and the right to *Ruju* will remain with the man; this is in *Nahr-ul-Faiq*. If a man gives his wife one or two *Raj'i* (revocable) divorces, he has the right to *Ruju* with that woman during the *Iddah*, whether the woman is willing or not; this is in *Hidayah*. If the man claims to have had *Dukhul* (consummation) with the woman while he had been in *Khalwat* (seclusion) with her, then the *Ruju* is proven. If he had not been in seclusion with her, he would not have the right to *Ruju*; this is written in *Rawdah*. If both agreed on the expiration of *Iddah* and disagreed on the *Ruju*, the correct view is that the woman’s statement will be accepted, and this is the view of the majority (*Jumhur*); this is in *Ghayat-us-Suruji*. And according to Imam Azam, an oath will not be obligatory on the woman, *Kaza fil Hidayah*. If the *Iddah* is remaining, the correct view is that the husband's statement will be accepted; this is in *Ghayat-us-Suruji*. If, after the *Iddah* has passed, the husband produces witnesses that he said during the *Iddah* that he had revoked the divorce, or the husband says that he had intercourse (*jama'*) with her, then this constitutes *Ruju*; this is in *Bahr-ur-Raiq*.

If a man said, "I have revoked your divorce," and the woman immediately, without a pause, said, "My *Iddah* has passed," then according to Imam Azam, the *Ruju* is not valid: If the *Iddah* has passed and the man says, "I had revoked the divorce during the *Iddah*," and the woman confirms it, then the *Ruju* is valid; this is in *Hidayah*. If

both agreed on the day of Friday to perform *Ruju*, and the woman said, "My *Iddah* passed on Thursday," and the husband said, "It is true, it has passed," then will the husband's statement be accepted via oath, or the woman's, or whoever claims first? There are three scenarios for this, and the correct scenario is the first—meaning the husband's statement will be accepted via oath; this is in *Mi'raj-ud-Darayah*. It is mentioned in *Sharh Tahawi* that if a man said, "I have revoked your divorce," and the woman immediately replied, "My *Iddah* has passed," then according to Imam Azam, the *Ruju* is not valid, while according to the *Sahibain* (the two disciples), the *Ruju* is valid; this is in *Nihayah*, and the correct view is that of Imam Azam; this is in *Mudmarat*.

सही हो जाता है और अगर मर्द (तलाक देने वाला) की तरफ से किसी फ़ज़ूली (बिना इजाज़त काम करने वाले) ने रुजूअ किया और मर्द मजकूर (उक्त व्यक्ति) ने उसकी रुजूअ की इजाज़त दे दी तो फकीह में लिखा है कि रुजूअ सही होगी, यह बहर-उर-राइक में है। हाकिम शहीद ने फरमाया कि अगर औरत को तलाक दी मगर उससे छुपाई और इसके साथ ही उससे रुजूअ की और वह भी छुपाई तो यह औरत उसकी बीवी रहेगी मगर यह बात यह है कि उसने इस हरकत में बुराई की है और यह इस वजह से फरमाया कि इबाहत (अनुमति) के बावजूद उसने इस्तहाब (पसंदीदा कार्य) को छोड़ दिया है, यानी गवाह (1) बना लेने और आगाह करने (2) को; यह 'ग़ायत-उल-बयान' में है। रुजूअ को किसी शर्त पर मुअल्लक़ (निर्भर) करना जायज नहीं है, चुनांचे अगर यूँ कहा कि जब कल का दिन आएगा तो मैंने तुझसे रुजूअ कर लिया, या जब तू घर में दाखिल हो, या जब मैं ऐसा काम करूँ तो मैंने तुझसे रुजूअ कर लिया, तो यह बिल-इजमा (सर्वसम्मति से) रुजूअ नहीं है; यह 'जौहरा-तुन-नय्यरा' में है। और अगर रुजूअ में 'खियार' (विकल्प) की शर्त लगाई तो सही नहीं है। और अगर शौहर ने तलाक के बाद कहा कि मैंने तुझसे कल के दिन रुजूअ किया या ईद का चाँद देखते ही रुजूअ कर लिया, तो बिल-इजमा यह रुजूअ नहीं है, यह 'बदाए' में है। और अगर मर्द ने कह दिया कि मैंने अपनी रुजूअ को बातिल कर दिया या मेरे वास्ते तुझसे रुजूअ का कुछ इख्तियार नहीं है, तो इससे कुछ नहीं होगा और मर्द को रुजूअ का इख्तियार बाकी रहेगा, यह 'नहर-उल-फाइक़' में है। और अगर किसी मर्द ने अपनी बीवी को एक तलाक-ए-रजई या दो तलाक-ए-रजई दीं, तो उसे इख्तियार है कि इद्दत में उस औरत से रुजूअ करे, चाहे वह औरत राज़ी हो या न हो, यह 'हिदाया' में है। और अगर मर्द ने उस औरत (3) के साथ दुख़ूल (संभोग) का दावा किया हालाँकि वह उसके साथ तन्हाई (खलवत) में रहा था तो उसके लिए रुजूअ साबित है, और अगर तन्हाई में न रहा हो तो उसे रुजूअ का इख्तियार न होगा, यह 'रौज़ा' में लिखा है। अगर दोनों ने इद्दत के खत्म होने पर सहमति जताई और रुजूअ में इख्तिलाफ (मतभेद) किया तो सही यह है कि औरत का कथन स्वीकार किया जाएगा और यही जमहूर (बहुमत) का कथन है, यह 'ग़ायत-उस-सुरूजी' में है, और औरत पर इमाम आज़म के नज़दीक कसम वाजिब न होगी, 'कज़ा फिल हिदाया'। और अगर इद्दत बाकी हो तो सही यह है कि शौहर का कथन स्वीकार होगा, यह 'ग़ायत-उस-सुरूजी' में है। और अगर इद्दत गुजर जाने के बाद शौहर ने गवाह पेश किए कि शौहर ने औरत की इद्दत में कहा कि मैंने उससे रुजूअ कर

लिया है या शौहर ने कहा कि मैंने उससे संभोग (जमा) कर लिया है तो यह रुजूअ है, यह 'बहर-उर-राइक' में है।

अगर मर्द ने कहा कि मैंने तुझसे रुजूअ किया, फिर औरत ने उसी दम शौहर के कलाम से मिले हुए कहा कि मेरी इद्दत गुजर गई है, तो इमाम आज़म के नज़दीक रुजूअ सही नहीं है: अगर इद्दत गुजर गई है फिर मर्द ने कहा कि मैं उससे इद्दत में रुजूअ कर चुका हूँ और औरत ने इसकी तस्दीक की तो रुजूअ सही है, यह 'हिदाया' में है। और अगर दोनों ने जुमे के दिन रुजूअ करने पर सहमति जताई और औरत ने कहा कि मेरी इद्दत तो जुमेरात को ही गुजर गई है और शौहर ने कहा कि सच तो गुजर गई है, तो क्या कसम के साथ शौहर का कथन स्वीकार होगा या औरत का या जिसका दावा पहले हो, तो इसमें यह तीन सूरतें हैं और सही सूरत पहली है, यानी कसम के साथ शौहर का कथन स्वीकार होगा, यह 'मिराज-उद-दराया' में है। और 'शح तहावी' में वर्णित है कि अगर मर्द ने कहा कि मैंने तुझसे रुजूअ किया फिर औरत ने उसी दम शौहर के कलाम से मिले हुए कहा कि मेरी इद्दत गुजर गई है तो इमाम आज़म के नज़दीक रुजूअ सही नहीं है और 'साहिबैन' के नज़दीक रुजूअ सही है, यह 'नहाया' में है और सही इमाम आज़म का कथन है, यह 'मज़मरात' में है।

صحیح ہو جاتا ہے اور اگر مرد طلاق دہندہ کے اس کی طرف سے کسی فضولی نے رجعت کی اور مرد مذکور نے اس کی رجعت کی اجازت دے دی تو فقیہ میں لکھا ہے کہ رجعت صحیح ہوگی یہ بحر الرائق میں ہے۔ حاکم شہید نے فرمایا کہ اگر عورت کو طلاق دی مگر اس سے چھپائی اور نیز اس سے رجعت کی اور وہ بھی چھپائی تو یہ عورت اس کی بیوی رہے گی مگر یہ بات یہ ہے کہ اس نے اس حرکت میں اساءت کی اور یہ اس وجہ سے فرمایا کہ اباحت کی کہ اس نے استحباب کو ترک کیا ہے یعنی گواہ (1) کر لینے اور آگاہ کرنے (2) کو یہ غایۃ البیان میں ہے رجعت کو کسی شرط پر معلق کرنا نہیں جائز ہے چنانچہ اگر یوں کہا کہ جب کل کا روز آئے تو میں نے تجھ سے رجعت کی یا جب تو دار میں داخل ہو یا جب میں ایسا فعل کروں تو میں نے تجھ سے رجعت کی تو یہ بالاجماع رجعت نہیں ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور اگر رجعت میں خیار کی شرط کی تو صحیح نہیں ہے اور اگر شوہر نے بعد طلاق کے کہا کہ میں نے تجھ سے کل کے روز رجعت کی یا عید کا چاند دیکھے رجعت کی تو بالاجماع یہ رجعت نہیں ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر مرد نے کہہ دیا کہ میں نے اپنی رجعت کو باطل کر دیا یا میرے واسطے تجھ سے رجعت کا کچھ اختیار نہیں ہے تو اس سے کچھ نہ ہوگا اور مرد کو رجعت کا اختیار باقی رہے گا یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر کسی مرد نے اپنی بیوی کو ایک طلاق رجعی یا دو طلاق رجعی دیں تو اس کو اختیار ہے کہ عدت میں اس عورت سے رجوع کرنے خواہ وہ عورت راضی ہو یا نہ ہو یہ ہدایہ میں ہے اور اگر مرد نے اس عورت (3) کے ساتھ دخول کا دعویٰ کیا حالانکہ اس کے ساتھ خلوت میں رہا تھا تو اس کو رجعت ثابت ہے اور اگر خلوت میں نہ رہا ہو تو اس کو رجعت کا اختیار نہ ہوگا یہ روضہ میں لکھا ہے کہ اگر دونوں نے انقضائے عدت پر اتفاق کیا اور رجعت میں اختلاف کیا تو

صحیح یہ ہے کہ عورت کا قول قبول ہوگا اور یہی جمہور کا قول ہے یہ غایۃ السروجی میں ہے اور عورت امام اعظم کے نزدیک قسم واجب نہ ہوگی کذا فی الہدایہ اور اگر عدت باقی ہو تو صحیح یہ ہے کہ قول شوہر کا قبول ہوگا یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر عدت گزر جانے کے بعد شوہر نے گواہ قائم کئے کہ شوہر نے عورت کی عدت میں کہا کہ میں نے اس سے رجوع کیا ہے یا شوہر نے کہا کہ میں نے اس سے جماع کر لیا ہے تو یہ رجعت ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔

اگر مرد نے کہا کہ میں نے تجھ سے رجوع کیا پس عورت نے اسی دم شوہر کے کلام سے ملے ہوئے کہا کہ میری عدت گزر گئی ہے تو امام اعظم کے نزدیک رجعت صحیح نہیں: اگر عدت گزر گئی ہے پھر مرد نے کہا کہ میں اس سے عدت میں رجوع کر چکا ہوں اور عورت نے اس کی تصدیق کی تو رجعت صحیح ہے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر دونوں نے بروز جمعہ رجعت کرنے پر اتفاق کیا اور عورت نے کہا کہ میری عدت جمعرات ہی کو گزر گئی ہے اور شوہر نے کہا کہ سچ تو گزر گئی ہے پس آیا قسم سے شوہر کا قول قبول ہوگا یا عورت کا یا جس کا دعویٰ پہلے ہو تو اس میں یہ تین صورتیں ہیں اور صحیح صورت اول ہے یعنی قسم سے شوہر کا قول قبول ہوگا یہ معراج الدرایہ میں ہے اور شرح طحاوی میں مذکور ہے کہ اگر مرد نے کہا کہ میں نے تجھ سے رجوع کیا پس عورت نے اسی دم شوہر کے کلام سے ملے ہوئے کہا کہ میری عدت گزر گئی ہے تو امام اعظم کے نزدیک رجعت صحیح نہیں ہے اور صاحبین کے نزدیک رجعت صحیح ہے یہ نہایہ میں ہے اور صحیح امام اعظم کا قول ہے یہ مضمرات

---

(1) گواہ کر لینے۔ (2) عورت کو۔ (3) یعنی مطلقہ۔

It is in [the book], but it should be clear that this is in a situation where so much time has passed since the divorce that it is possible for the 'Iddah (waiting period) to have expired. If it is not possible, then the Raj'ah (reconciliation) will be proven (1); this is in *Nahr al-Fa'iq*. In such a case, by consensus, the woman shall be made to take an oath that at the time she gave the information, her 'Iddah had already expired; this is in *Fath al-Qadir*. There is a consensus that if a woman remained silent for an hour and then said that her 'Iddah had expired, the Raj'ah will be valid. If the woman initiated and said that her 'Iddah had expired, and then the husband, in response, immediately announced that he had reconciled with her, the Raj'ah will not be valid; this is in *Nihayah*. If the husband of a slave girl, after her 'Iddah had ended, said that he had reconciled with her, and the *Mawla* (owner) verified it while the slave girl denied it, then according to Imam Azam (RA), the slave girl's statement will be accepted. The *Sahibayn* (RA) said that the *Mawla's* statement will be accepted; *kadha fil Hidayah*, and Imam Azam's (RA) statement is the correct one; this is in *Mudmarat*. If the situation was reversed—where the *Mawla* denied and the slave girl confirmed—then, by consensus, Raj'ah will not be proven according to the Raj'ah, and the *Mawla's* statement will be accepted; this is in *Ta'een*. If both the *Mawla* and the slave girl confirmed it, then by consensus, the Raj'ah will be proven. If both denied it, by consensus, the Raj'ah will not be proven; this is in *Nahr al-Fa'iq*.

The ruling of Raj'ah is terminated, and if it is ruled that a free woman has passed her third menstruation: If a slave girl said that her 'Iddah had expired and the husband said it had not, the slave girl's statement will be accepted; this is in *Hidayah*. If a woman said that her 'Iddah had expired upon childbirth, her statement will not be accepted without witnesses, or if she miscarried a fetus whose creation was partially apparent, the husband has the right to take an oath from the woman regarding the miscarriage, and this is by consensus. Whether the woman is a slave or free, there is no difference; this is in *Fath al-Qadir*. If the *Mawla* (2) said to the husband that you have reconciled with her, but the husband said no, then the *Mawla's* statement will not be accepted against the husband of the slave girl; this is in *Jawharat al-Nayyirah*. If a woman said her 'Iddah had expired and later said it had not yet expired, the man will have the right to reconcile with her. If a man reconciled with his divorced wife and she did not know, then her 'Iddah expired and she married another man, she will be the wife of the first, whether the second had consummated the marriage or not, and a separation will be made between that woman and the second man. *Mughni* states that this is correct; this is in *Ghayat al-Suruji*. The ruling of

Raj'ah is terminated. If it is ruled that a free woman has passed her third menstruation, or in the case of a slave girl, the time has expired within the second menstruation of ten days, even if the bleeding has not stopped yet, this is in *Bahr al-Ra'iq*. If it stopped in less than ten days, the ruling of Raj'ah will not be terminated until the woman has bathed or the time for one prayer has passed; this is in *Hidayah*. If the state of purity (*Tuhr*) is at the end of the time, then its short time is as much as she can bathe and intend for the *Takbirat al-Tahrimah*, and not less than that. If there is no proof at the beginning of the time, [it will not be proven] until this entire time has passed, because prayer becomes *Qada* (missed) only when the entire time has passed; this is in *Bahr al-Ra'iq*.

If only enough time remained in the duration that she could only bathe, or not even that, then upon the passing of that time, her purity will not be ruled upon until the entire time for the next prayer has passed; this is in *Shahan Sharh Hidayah*, and if in the neglected time...

(1) Meaning, by consensus. (2) The owner of the slave girl.

इसमें है, मगर स्पष्ट रहे कि यह ऐसी स्थिति में है कि जब तलाक को इतना समय बीत गया हो कि इद्दत की समाप्ति की संभावना हो, और अगर संभावना न हो तो रजअत (वापसी) साबित (१) होगी, यह 'नहरुल फाईक' में है। और ऐसी स्थिति में सर्वसम्मति से औरत से कसम ली जाएगी कि जिस समय उसने खबर दी, उस समय उसकी इद्दत बीत चुकी थी, यह 'फतहुल कदीर' में है। और इस बात पर इज्मा (सर्वसम्मति) है कि अगर औरत एक घंटे चुप रही फिर उसने कहा कि मेरी इद्दत बीत गई तो रजअत सही होगी। और अगर औरत ने पहले पहल यह कहा कि मेरी इद्दत बीत गई है, फिर शौहर ने जवाब में फौरन एलान करके कहा कि मैंने तुझसे रुजू (वापसी) कर ली है, तो रजअत सही नहीं होगी, यह 'निहाया' में है। और अगर बांदी के शौहर ने उसकी इद्दत खत्म होने के बाद कहा कि मैंने तुझसे रजअत कर ली है और उसके मालिक (मौला) ने पुष्टि की और बांदी ने इनकार (तक्जीब) किया, तो इमाम आजम (रह.) के नजदीक बांदी का कथन स्वीकार्य होगा। और साहिबैन (रह.) ने फरमाया कि मालिक (मौला) का कथन स्वीकार्य होगा, 'कजा फिल हिदाया' और इमाम आजम (रह.) का कथन ही सही है, यह 'मुज्मारात' में है। और अगर मामला इसके विपरीत हुआ कि मालिक ने इनकार किया और बांदी ने पुष्टि की, तो सर्वसम्मति से रजअत के अनुसार रजअत साबित नहीं होगी और मालिक का कथन स्वीकार्य होगा, यह 'तअईन' में है। अगर मालिक और बांदी दोनों ने पुष्टि की तो सर्वसम्मति से रजअत साबित हो जाएगी, और अगर दोनों ने इनकार किया तो सर्वसम्मति से रजअत साबित नहीं होगी, यह 'नहरुल फाईक' में है।

रजअत का हुक्म समाप्त हो जाता है और अगर स्वतंत्र महिला (हुर्रा) के तीसरे मासिक धर्म (हैज़) से बाहर हो जाने का हुक्म दे दिया गया: अगर बांदी ने कहा कि मेरी इद्दत बीत गई और शौहर ने कहा कि नहीं बीती है, तो बांदी का कथन स्वीकार्य होगा, यह 'हिदाया' में है। और अगर औरत ने कहा कि बच्चे के जन्म के साथ मेरी इद्दत बीत गई तो बिना गवाहों के उसका कथन स्वीकार्य नहीं होगा, या उसका ऐसा गर्भ गिर गया है कि उसकी कुछ बनावट स्पष्ट हो गई है, तो शौहर को अधिकार है कि वह औरत से इस बात की कसम ले कि उसका ऐसा गर्भ गिरा है, और यह सर्वसम्मति से है। और औरत चाहे बांदी हो या स्वतंत्र, इसमें कोई अंतर नहीं है, यह 'फतहुल कदीर' में है। अगर मालिक (२) ने शौहर से कहा कि तूने उससे रजअत कर ली है, मगर शौहर ने कहा कि नहीं, तो बांदी के मालिक का कथन बांदी के शौहर के अधिकार में स्वीकार्य नहीं होगा, यह 'जौहरतुल नय्यिरा' में है। अगर औरत ने कहा कि मेरी इद्दत बीत गई फिर उसके बाद उसने कहा कि अभी नहीं बीती है, तो पुरुष को उससे रजअत कर लेने का अधिकार होगा। और अगर मर्द ने अपनी तलाकशुदा बीवी से रजअत

कर ली और औरत को मालूम न हुआ, फिर उसकी इद्दत बीत गई और उसने दूसरे मर्द से निकाह कर लिया, तो वह पहले की पत्नी होगी, चाहे दूसरे ने उससे संभोग किया हो या न किया हो, और इस औरत और दूसरे के बीच अलगाव कर दिया जाएगा। और 'मुगनी' में लिखा है कि यही सही है, यह 'गायतुल सुरूजी' में है। और रजअत का हुक्म समाप्त हो जाता है और अगर स्वतंत्र महिला (हुर्रा) के तीसरे मासिक धर्म से बाहर हो जाने का हुक्म दे दिया गया या बांदी के दूसरे मासिक धर्म से समय समाप्त होने के दस दिनों के भीतर, चाहे अभी तक खून बंद न हुआ हो, यह 'बहरुल राइक' में है। और अगर दस दिनों से कम में समाप्त हुआ तो रजअत का हुक्म समाप्त नहीं होगा जब तक कि उक्त महिला स्नान न कर ले या उस पर एक नमाज का समय न बीत जाए, यह 'हिदाया' में है। और अगर पवित्रता (अतहर) अंतिम समय में हो, तो उसका यही थोड़ा समय है कि जितने में स्नान करके तकबीरे-तहरीमा की नीयत कर सके, और इससे कम नहीं है। और अगर शुरुआत में समय न हो तो जब तक यह पूरा समय न बीत जाए, क्योंकि नमाज तो कजा होना तभी लाजिम (अनिवार्य) होता है जब पूरा समय बीत जाए, यह 'बहरुल राइक' में है।

अगर समय में से केवल इतना समय बचा कि वह केवल स्नान कर सकती है या उतना भी नहीं है, तो उस समय के बीत जाने पर उसकी शुद्धता का हुक्म नहीं दिया जाएगा, जब तक कि उससे अगली नमाज का पूरा समय न बीत जाए, यह 'शाहान शरह हिदाया' में है और अगर समय मोहम्मल में...

(१) यानी सर्वसम्मति से। (२) बांदी के मालिक ने।

میں ہے مگر واضح رہے کہ یہ ایسی صورت میں ہے کہ جب طلاق سے اتنی مدت گزری ہو کہ انقضائے عدت کو محتمل ہو اور اگر محتمل نہ ہو تو رجعت ثابت (۱) ہوگی یہ نہر الفائق میں ہے اور ایسی صورت میں بالا جماع عورت سے قسم لی جائے گی کہ جس وقت اس نے خبر دی ہے اس وقت اس کی عدت گزر چکی تھی یہ فتح القدیر میں ہے اور اس بات پر اجماع ہے کہ اگر عورت ایک ساعت چپ رہی پھر اس نے کہا کہ میری عدت گزر گئی تو رجعت صحیح ہوگی اور اگر عورت نے پہل کر کے یوں کہا کہ میری عدت گزر گئی ہے پھر شوہر نے اس کے جواب میں فوراً اعلام کر کہا کہ میں تجھ سے رجوع کیا تو رجعت صحیح نہ ہوگی یہ نہایہ میں ہے اور اگر باندی کے شوہر نے اس کی عدت مقضی ہونے کے بعد کہا کہ میں تجھ سے رجعت کر چکا ہوں اور مولیٰ نے اس کی تصدیق کی اور باندی نے تکذیب کی تو امام اعظمؒ کے نزدیک باندی کا قول قبول ہوگا اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ مولیٰ کا قول قبول ہوگا کذا فی الہدایہ اور قول امام اعظمؒ کا صحیح ہے یہ مضمرات میں ہے اور اگر امر برعکس ہوا کہ مولیٰ نے تکذیب کی اور باندی نے تصدیق کی تو بالاجماع رجعت کے موافق رجعت ثابت نہ ہوگی اور قول مولیٰ کا قبول ہوگا یہ تعین میں ہے اگر مولیٰ و باندی دونوں نے تصدیق کی تو بالا جماع رجعت ثابت ہوگی اور اگر دونوں نے تکذیب کی تو بالا جماع رجعت ثابت نہ ہوگی یہ نہر الفائق میں ہے۔

رجعت کا حکم منقطع ہو جاتا ہے اور اگر حرہ کے تیسرے حیض سے خارج ہو جانے کا حکم دے دیا گیا: اگر باندی نے کہا کہ میری عدت گزر گئی اور شوہر نے کہا کہ نہیں گزری ہے تو قول باندی کا قبول ہوگا یہ ہدایہ میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ بو لادت میری عدت گزر گئی تو بدوں گواہوں کے اس کا قول قبول نہ ہوگا یا اس کے ایسا پیٹ گر گیا ہے کہ اس کی بعض خلقت ظاہر ہو گئی پس شوہر کو اختیار ہے کہ عورت سے اس امر قسم لے کہ اس کے ایسا پیٹ گر گیا

ہے اور یہ بالا تفاق ہے اور عورت خواہ باندی ہو یا آزاد ہو کچھ فرق نہیں ہے یہ فتح القدیر میں ہے مولیٰ (۲) نے اگر شوہر سے کہا کہ تو اس سے رجعت کر چکا ہے مگر شوہر نے کہا کہ نہیں تو باندی کے مولیٰ کا قول باندی کے شوہر کے حق میں قبول نہ ہوگا یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اگر عورت نے کہا کہ میری عدت گزر گئی پھر اس کے بعد اس نے کہا کہ ہنوز نہیں گزری ہے تو مرد کو اس سے رجعت کر لینے کا اختیار ہوگا اور اگر مرد نے اپنی مطلقہ سے رجعت کر لی اور عورت کو معلوم نہ ہوا پھر اس کی عدت گزر گئی اور اس نے دوسرے مرد سے نکاح کر لیا تو وہ اول کی بیوی ہو گی خواہ دوسرے نے اس سے دخول کر لیا ہو یا نہ کیا ہو اور اس عورت اور دوسرے کے درمیان تفریق کر دی جائے گی اور مغنی میں لکھا ہے کہ یہی صحیح ہے یہ غایۃ السروجی میں ہے اور رجعت کا حکم منقطع ہو جاتا ہے اور اگر حرہ کے تیسرے حیض سے خارج ہو جانے کا حکم دے دیا گیا یا باندی کے دوسرے حیض سے وقت تمام ہو جانے دس روز کے مطلقاً اگر چہ ہنوز خون بند نہ ہوا ہو یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر دس روز سے کم میں منقطع ہوا تو رجعت کا حکم منقطع نہ ہوگا یہاں تک کہ عورت مذکور غسل کر لے یا اس پر ایک نماز کا وقت گزر جائے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر اطہر آخر وقت میں ہو تو اس کا یہی خفیف وقت ہے کہ جتنے میں غسل کر کے تحریمہ تکبیر کی نیت کر سکتی ہو اور اس سے کم نہیں ہے اور اگر اول وقت ثبوت نہ ہوگا یہاں تک کہ یہ پورا وقت گزر جائے اس واسطے نماز تو قضائے لازم بدمہ بندہ جب ہی ہو جاتی ہے کہ جب پورا وقت گزر جائے یہ بحر الرائق میں ہے۔

اگر وقت میں سے فقط اتنا وقت رہ گیا کہ خالی غسل کر سکتی ہے یا اتنا بھی نہیں ہے تو اس وقت کے گزر جانے پر اس کی طہارت کا حکم نہ دیا جائے گا یہاں تک کہ اس سے اگلی نماز کا پورا وقت گزر جائے یہ شاہان شرح ہدایہ میں ہے اور اگر وقت مہمل میں

(۱) یعنی بالاتفاق۔ (۲) باندی کے مولیٰ نے۔

It is apparent: As the time of sunrise (shuruq), i.e., exactly at noon, the right to raj'ah (reconciliation) will not be terminated until the time of Asr enters. This is in *Bahr al-Ra'iq*. And for a woman whose habit of menstruation is sometimes five days and sometimes six, if she then becomes a menstruating woman (i.e., the menstrual period arrives), we will consider the minimum duration of her habit for the purpose of raj'ah; meaning she can perform raj'ah within five days. And regarding her right to marry another husband, we will consider the maximum duration, i.e., the passing of six days, for example. This is in *'Anayah*. And if the divorced woman is a Kitabiyyah (a woman of the Book), then the scholars have stated that the right to this raj'ah will be terminated as soon as the blood stops. This is in *Bada'i'*. And if one performed rujoo' (reconciliation) after the bath (ghusl) which we mentioned would terminate the raj'ah, then it is obvious that it will be ruled that the raj'ah is not valid. However, if ten full days of the menstrual period had not passed and the blood returned, then the raj'ah will be valid. Similar is the statement regarding tayammum, as in *Al-Nahr al-Fa'iq*. And if she did not perform ghusl, nor did a full prayer time pass over her, but she performed tayammum (e.g., she was a traveler), then according to Imam Abu Hanifah and Imam Abu Yusuf, the mere act of tayammum will not terminate the raj'ah. This is in *Muheet*. But yes, if she performed the obligatory or supererogatory prayer with that tayammum, then according to Imam Abu Hanifah and Imam Abu Yusuf, the raj'ah will be terminated. This is in *Fath al-Qadeer*. And if she started the prayer with tayammum, then according to the two Sheikhs (Abu Hanifah and Abu Yusuf), the termination of raj'ah will not be ruled until she completes the prayer, and this is the correct narration of the school of the two Sheikhs; this is in *Muheet*. And if she performed tayammum and recited the Holy Quran or touched it, or entered a mosque, then Sheikh Karkhi said that the raj'ah would be terminated by this, while Sheikh Abu Bakr Razi said it would not be terminated. This is in *Ghayat al-Suruji*. And if she performed ghusl with water left over by a bee (honey), then by consensus (ijma), the raj'ah will be terminated by the bath itself, but she will not be lawful for other husbands, nor can she perform prayer with such a bath until she performs tayammum. This is in *Bada'i'*. If a woman performed ghusl and any part of her body remained where the water did not reach, then if a complete limb or more remained dry, the raj'ah will not be terminated; if it is less than a limb, it will be terminated. In *Niyapich* it is stated that its amount is one or two finger-widths, and this is istihsan (juridical preference). This is in *Siraj al-Wahhaj*.

A man had khulwah (seclusion) with his wife and then divorced her, then said: "I did not have intercourse with her": Likewise, if some part of the forearm or upper arm more than one or two fingers, or a complete limb like a hand or foot, was missed, then the same rule applies. This is in *Fath al-Qadeer*. And if she performed ghusl within less than ten days of the third menstruation, but omitted rinsing the mouth or nose, there are two narrations from Imam Abu Yusuf. In the narration of Hisham, it is mentioned that the raj'ah will not be terminated, while the other narration says it will be terminated. This is in *Ghayat al-Bayan*. And Imam Muhammad said that she would become irrevocably separated (ba'inah) from her husband, but she cannot become lawful for any other husband. This is in *Bada'i'*. And if one full nipple remained dry, by consensus, the raj'ah remains. This is in *Muheet*. And if her labor started, Imam Muhammad said that if half the baby came out except the head (i.e., from the buttocks to both shoulders), the iddah would be complete, and in such a state, raj'ah would not be valid. This is in *Siraj al-Wahhaj*. If a man had khulwah with his wife and then divorced her, and then said, "I did not have intercourse with her," and the wife confirmed or denied it, then he has the right to raj'ah, meaning he can perform raj'ah after that. So the meaning is that the right to raj'ah will not be terminated. Meaning she cannot marry someone else. Essentially, it is that one of the breasts remained completely dry (the water did not reach it), so the ghusl was not complete.

ज़ाहिर है: जैसे वक्त-ए-शुरूक यानी ठीक दोपहर तो रजअत (रुजू करना) अस्र का वक्त दाखिल होने तक मुनक़ते (खत्म) न होगी, यह बहर-उल-राइक में है। और जिस औरत की आदत कभी पांच रोज़ हो और कभी छह रोज़ हैज़ की हो, फिर वह हाएज़ा हुई, यानी हैज़ की इद्दत आई, तो हम रजअत के वास्ते अक़ल्ल मुद्दत-ए-आदत को मोतबर रखेंगे, यानी पांच रोज़ के अंदर रजअत कर सकेगी। और दूसरे शौहर से निकाह करने के हक में अक्सर मुद्दत यानी छह रोज़ मिसाल के तौर पर गुज़र जाने को मोतबर रखेंगे, यह 'अनाया' में है। और अगर मुतलक़ा औरत किताबिया हो तो मशाइख ने फरमाया कि इस रजअत का इस्तिहक़ाक़ खून मुनक़ते होते ही खत्म हो जाएगा, यह 'बदाए' में है। और अगर औरत से उसी गुस्ल के बाद, जिसमें हमने कहा है कि उससे रजअत मुनक़ते हो जाएगी, रुजू किया तो ज़ाहिर है कि सरदस्त रजअत सही न होने का हुक्म दिया जाएगा। लेकिन अगर दस रोज़ पूरे अشाम-ए-हैज़ न गुज़रने पाए थे कि खून ने फिर लौट वापसी की (عود), तो रजअत सही होगी और ऐसा ही कलाम तैमम में है, कज़ा फी अन-नहर अल-फ़ाएक़। और अगर उसने गुस्ल न किया और न उस पर एक नमाज़ का वक्त कामिल गुज़र गया, बल्कि उसने तैमम किया (मिसाल के तौर पर वह मुसाफिर थी), तो इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक सिर्फ तैमम से रजअत मुनक़ते न होगी, यह 'मुहीत' में है। मगर हाँ, अगर उसने उस तैमम से नमाज़-ए-फ़र्ज़ या नफ़्ल अदा कर ली, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक रजअत मुनक़ते हो जाएगी, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है। और अगर उसने तैमम से नमाज़ शुरू की तो शैखैन के नज़दीक इनक़िता-ए-रजअत का हुक्म न दिया जाएगा जब तक कि वह नमाज़ से फ़ारिग़ न हो जाए और यही शैखैन के मज़हब की सही रिवायत है, यह 'मुहीत' में है। और अगर उसने तैमम करके क़ुरान शरीफ़ की तिलावत की या उसको छुआ या मस्जिद में दाखिल हुई, तो शैख करख़ी ने फरमाया कि इससे रजअत मुनक़ते हो जाएगी और शैख अबू बकर राजी ने फरमाया कि मुनक़ते न होगी, यह 'ग़ायत-उल-सुरूजी' में है। और अगर मध (शहद) के झूठे पानी से गुस्ल किया, तो बिल-इज्मा (सर्वसम्मति से) गुस्ल करने से ही रजअत मुनक़ते हो जाएगी, लेकिन दूसरे शौहरों के वास्ते वह हलाल न होगी और न ऐसे गुस्ल से नमाज़ पढ़ सकती है जब तक कि तैमम न करे, यह 'बदाए' में है। अगर औरत ने गुस्ल किया और उसके बदन में कोई जगह बाकी रह गई जहाँ पानी न पहुँचा, तो अगर उज़्व-ए-कामिल (पूरा अंग) या उससे ज़्यादा बाकी रह गया, तो रजअत मुनक़ते न होगी और अगर उज़्व से कम हो तो मुनक़ते हो जाएगी। और 'नयापीच' में फरमाया कि इसकी मिक़दार एक अंगुल या दो अंगुल है और यह इस्तेहसान है, यह 'सिराज अल-वहाज' में है।

एक मर्द ने अपनी औरत से ख़लवत की फिर उसको तलाक़ दे दी फिर कहा कि मैंने उससे जमाअ नहीं किया था: इसी तरह अगर साअद (कलाई) या बाज़ू में से किसी क़दर हिस्सा एक-दो उंगल से ज़ायद या उज़्व-ए-कामिल जैसे हाथ या पैर का छूट गया, तो भी यही हुक्म है, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है। और अगर उसने तीसरे हैज़ से दस रोज़ से कम में गुस्ल कर लिया, मगर उसने कुल्ली करना या नाक में पानी डालना छोड़ दिया, तो इमाम अबू यूसुफ़ से दो रिवायतें हैं। रिवायत-ए-हिशाम में मज़कूर है कि रजअत मुनक़ते न होगी और दूसरी रिवायत में है कि मुनक़ते हो जाएगी, यह 'ग़ायत-उल-बयान' में है। और इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि वह अपने शौहर से बाएना (जुदा) हो जाएगी, लेकिन किसी दूसरे शौहर के वास्ते हलाल नहीं हो सकती, यह 'बदाए' में है। और अगर पूरा एक नत्थन बाकी रह गया हो तो बिल-इत्तिफ़ाक़ रजअत बाकी रहेगी, यह 'मुहीत' में है। और अगर उसका वज़-ए-हम्ल (डिलीवरी) शुरू हुआ तो इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि अगर आधा बच्चा बाहर निकल आया सिवाए सर के(यानी चूतड़ से दोनों कंधों तक), तो इद्दत पूरी हो जाएगी और ऐसी हालत में रजअت सही न होगी, यह 'सिराज अल-वहाज' में है। एक मर्द ने अपनी औरत से ख़लवत की फिर उसको तलाक़ दे दी फिर कहा कि मैंने उससे जमाअ नहीं किया था और औरत ने उसकी तसदीक़ (पुष्टि) की या तकज़ीब (अस्वीकार) की, तो उसको रजअत का इस्तिहक़ाक़ है, यानी उसके बाद वह रजअत (रुजू) कर सकता है, पस मुराद यह कि इस्तहक़ाक़-ए-रजअत मुनक़ते न होगा। यानी किसी और से निकाह नहीं कर सकती है। असल में है कि अहद-अल-कफ़रैन और इससे ज़ाहिर यही है कि थनों में से एक पूरा बाकी रहा, उसको पानी नहीं पहुँचा तो गुस्ल पूरा न हुआ।

ظاہر: ہوئی جیسے وقت شروق یعنی ٹھیک دو پہر تو رجعت تا دخول وقت عصر منقطع نہ ہوگی یہ بحر الرائق میں ہے اور جس عورت کی عادت کبھی پانچ روز ہو اور کبھی چھ روز حیض کی ہو پھر ہو حائضہ ہوئی یعنی حیض عدت آیا تو ہم رجعت کے واسطے اقل مدت عادت معتبر رکھیں گے یعنی پانچ روز کے اندر رجعت کر سکے ہے اور دوسرے شوہر سے نکاح کرنے کے حق میں اکثر مدت یعنی چھ روز مثلاً گزر جانے معتبر رکھیں گے یہ عنایہ میں ہے اور اگر مطلقہ عورت کتابیہ ہو تو مشائخ نے فرمایا کہ اس رجعت کا استحقاق خون منقطع ہوتے ہی قطع ہو جائے گا یہ بدائع میں ہے اور اگر عورت سے بعد اسی غسل کے جس میں ہم نے کہا ہے کہ اس سے رجعت منقطع ہو جائے گی رجوع کیا تو ظاہر ہے کہ سروست رجعت صحیح نہ ہونے کا حکم دیا جائے گا لیکن اگر دس روز پورے ایام حیض نہ گزرنے پائے تھے کہ خون نے پھر عود کیا تو رجعت صحیح ہوگی اور ایسا ہی کلام تیم میں ہے کذا فی النہر الفائق اور اگر اس نے غسل نہ کیا اور نہ اس پر ایک نماز کا وقت کامل گزر گیا بلکہ اس نے تیمم کیا مثلاً وہ مسافر تھی تو امام اعظم و امام ابو یوسف کے نزدیک مجرد تیمم سے رجعت منقطع نہ ہوگی یہ محیط میں ہے مگر ہاں اگر اس نے اس تیمم سے نماز فرض یا نفل ادا کر لی تو امام اعظم و امام ابو یوسف کے نزدیک رجعت منقطع ہو جائے گی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر اس نے تیمم سے نماز شروع کی تو شیخین کے نزدیک انقطاع رجعت کا حکم نہ دیا جائے گا جب تک کہ وہ نماز سے فارغ نہ ہو جائے اور یہی شیخین کے مذہب کی صحیح روایت ہے یہ محیط میں ہے اور اگر اس نے تیمم کر کے قرآن شریف کی تلاوت کی یا اس کو چھوایا مسجد میں داخل ہوئی تو شیخ کرخی نے فرمایا کہ اس سے رجعت منقطع ہو جائے گی اور شیخ ابوبکر رازی نے فرمایا کہ منقطع نہ ہوگی یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر مدھ کے جھوٹے پانی سے غسل کیا تو بالاجماع نفس غسل سے رجعت منقطع ہو جائے گی

لیکن دوسرے شوہروں کے واسطے وہ حلال نہ ہوگی اور نہ ایسے غسل سے نماز پڑھ سکتی ہے تا وقتیکہ تیمم نہ کرے یہ بدائع میں ہے اگر عورت نے غسل کیا اور اس کے بدن میں کوئی جگہ باقی رہ گئی کہ وہاں پانی نہ پہنچا پس اگر عضو کامل یا اس سے زیادہ رہ گیا تو رجعت منقطع نہ ہوگی اور اگر عضو سے کم ہو تو منقطع ہو جائے گی اور نیاپیچ میں فرمایا کہ اس کی مقدار ایک انگشت دو انگشت ہے اور یہ استحسان ہے یہ سراج الوہاج میں ہے۔

ایک مرد نے اپنی عورت سے خلوت کی پھر اسکو طلاق دے دی پھر کہا کہ میں نے اس سے جماع نہیں کیا تھا: اسی طرح اگر ساعد یا بازو میں سے کسی قدر حصہ ایک دو انگل سے زائد یا عضو کامل مثل ہاتھ یا پاؤں کے چھوٹ گیا تو بھی یہی حکم ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر اس نے تیسرے حیض سے دس روز سے کم میں غسل کر لیا مگر اس نے کلی کرنا یا ناک میں پانی ڈالنا چھوڑ دیا تو امام ابو یوسف سے دو روایتیں ہیں روایت ہشام میں مذکور ہے کہ رجعت منقطع نہ ہوگی اور دوسری روایت میں ہے کہ منقطع ہو جائے گی اور یہ غایۃ البیان میں ہے اور امام محمد نے فرمایا کہ وہ اپنے شوہر سے بائنہ ہو جائے گی لیکن کسی دوسرے شوہر کے واسطے حلال نہیں ہو سکتی ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر پورا ایک نٹھا ں باقی رہا ہو تو بالاتفاق رجعت باقی رہے گی یہ محیط میں ہے اور اگر اس کے وضع حمل شروع ہوا تو امام محمد نے فرمایا کہ اگر آدھا بچہ باہر نکل آیا سوائے سر کے یعنی چوتڑ سے دونوں کندھوں تک تو عدت پوری ہو جائے گی اور ایسی حالت میں رجعت صحیح نہ ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے ایک مرد نے اپنی عورت سے خلوت کی پھر اس کو طلاق دے دی پھر کہا کہ میں نے اس سے جماع نہیں کیا تھا اور عورت نے اس کی تصدیق کی یا تکذیب کی تو اس کو رجعت کو استحقاق ہے یعنی بعد اس کے رجعت کر سکتا ہے پس مراد آنکہ استحقاق رجعت منقطع نہ ہوگا۔ یعنی کسی اور سے نکاح نہیں کر سکتی ہے۔

اصل میں ہے کہ احد الکفرین اور اس سے ظاہر یہی کہ تھنوں میں سے ایک پورا باقی رہا اس کو پانی نہیں پہنچا تو غسل پورا نہ ہوا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2 (259) Kitab-ut-Talaq

(It) will not be obtained, and if, despite this, he has performed 'Ruju' (revocation of divorce) and then this woman delivers a child in one day less than two years, before she informs (him) of her 'Iddah' (waiting period) having passed, then this Ruju will be valid; this is in 'Tartashi'. And if he divorced his wife and she is pregnant, or after she delivered a child within his wedlock, and he said that he did not have intercourse with her, the man has the right of Ruju (revocation) with her, because when the pregnancy became apparent in such a period that it could potentially be his semen—for example, she delivered the child in six months or more from the day of marriage—it will be attributed to him. Similarly, if she delivered in a period where it can be imagined that it is his, for example, six months or more from the day of marriage, it will be attributed to him, such that in both cases the lineage of the child will be proven from that man. And if he said to his wife, "If you deliver, then you are divorced," and she delivered, and then delivered a second child, but she delivered the second one more than six months after the birth of the first child, then the mentioned man will be the one performing 'Muraja'at' (returning/revocation) with her. And if she delivered in more than two years, the ruling is the same, provided the woman has not declared the completion of her Iddah. Contrary to this, if the gap between the births of both children is less than a few months, he will not be considered the one performing Ruju; this is in 'Tabyeen'.

If a 'Mutallaqa Raj'iyya' (divorced woman under revocable divorce) delivers a child in more than two years, this will be a Ruju, and if she delivers in less than two years, it will not be a Ruju; this is in 'Muheet'. If he said, "Every time you deliver, you are divorced," and she then delivered three children, then if there is a gap of six months between every two children (1), then at the birth of the first child, the divorce will occur, and upon the fertilization of the second, the man will become the one performing Muraja'at, then upon the birth of the second, the divorce will occur, meaning the second divorce will take place, and upon the fertilization of the third, he will perform Muraja'at, and upon its birth, the third divorce will occur, then she will complete the Iddah. This is in 'Tartashi'. It is 'Mustahab' (recommended) to dress up the Mutallaqa Raj'iyya with ornaments and decorations, and it is Mustahab for her husband not to enter her presence until he takes her permission or makes her hear the sound of his footsteps with his shoes, provided there is no intention of Ruju in his heart. And the man does not have the authority to take her on a journey until he makes witnesses to this Ruju; this is in 'Hidayah'. Similarly, it is not permissible to

take her out even for a distance less than the distance of a journey (Safar); this is in 'Nahr-ul-Faiq'. Just as taking her on a journey is 'Makruh' (disliked), likewise, being in 'Khalwah' (seclusion) with her is also Makruh. Sarakhsi stated that seclusion is Makruh when one is not safe from having intercourse with her; this is in 'Fath-ul-Qadeer'. Divorce does not make revocable divorce unlawful; even if he has intercourse with her, 'Aqr' (2) will not become obligatory; this is in 'Kifayah'. And if he gave a revocable divorce to his wife, who is a bondwoman, then married a free woman, he has the right to perform Ruju with the bondwoman; this is in 'Bahr-ur-Raiq'.

Chapter: Regarding matters through which a divorced woman becomes lawful (again), and its related matters If he has given a 'Talaq-e-Ba'in' (irrevocable divorce) which is less than three divorces, the man has the choice to marry that woman within the Iddah or after the Iddah. And if he has given three divorces to a free woman or two divorces to a bondwoman, then this woman, until she marries another husband (will not be lawful). (1) i.e., at least. (2) Penalty for intercourse.

(हसल) हासिल नहीं होगा और अगर बावजूद इसके उसने रुजू कर लिया, फिर यह औरत दो साल से एक दिन कम में भी बच्चा जनी, इससे पहले कि वह अपनी इद्दत गुजर जाने की खबर दे दे, तो यह रुजू सही होगा। यह 'तरताशी' में है। और अगर अपनी बीवी को तलाक दे दी और वह हामिला (गर्भवती) है, या बाद इसके कि उसकी इस्मद (निकाह) में बच्चा जनी और उसने कहा कि मैंने उससे जमाअ (सम्बन्ध) नहीं किया है, तो मर्द को उससे रुजू करने का इख्तियार है, इसलिए कि जब हमल (गर्भ) ऐसी मुद्दत में जाहिर हुआ कि उसका नुतफा होने का एहतमाल रखती है, मसलन वह योम-ए-निकाह से छह महीने या ज्यादा में बच्चा जनी तो वह उसी का करार दिया जाएगा, और इसी तरह अगर वह ऐसी मुद्दत में बच्चा जनी कि यह तसव्वुर हो सकता है कि उसी का हो, मसलन रोज़-ए-निकाह से छह महीने या ज्यादा में जनी, तो उसी का करार दिया जाएगा। यहाँ तक कि दोनों सूरतों में बच्चे का नसब उसी मर्द से साबित होगा। और अगर अपनी बीवी से कहा कि अगर तू जनी, तो तू तलाकशुदा है, फिर वह जनी, फिर दूसरा बच्चा जनी, मगर पहले बच्चे की विलादत से छह महीने के बाद जनी, तो मर्द मजकूर उससे मुराजअत (रुजू) करने वाला होगा। और अगर वह दो साल से ज्यादा में जनी हो, तो भी यही हुक्म है, ताहम फतवा यह है कि औरत ने अपनी इद्दत गुजर जाने का इकरार न किया हो। बरखिलाफ इसके, अगर दोनों बच्चों की विलादत में कुछ महीने से कम का फर्क हो, तो रुजू करने वाला करार नहीं दिया जाएगा, यह 'तय्यीन' में है।

मुतल्लका रजई अगर दो साल से ज्यादा में बच्चा जनी, तो यह रुजू होगी और अगर दो साल से कम में जनी, तो रुजू नहीं होगी, यह 'मुहीत' में है। अगर कहा कि हर बार कि तू जनी तो तू तलाकशुदा है, फिर तीन बच्चा जनी, तो अगर हर दो बच्चों के दरमियान छह महीने का फर्क(१) हो, तो अव्वल बच्चे की पैदाइश पर तलाक वाकय होगी और दूसरे का नुतफा करार पाने पर मर्द मुराजअत करने वाला हो जाएगा, फिर दूसरे की पैदाइश पर तलाक होगी, यानी दूसरी तलाक वाकय होगी और तीसरे का नुतफा करार पाने पर मुराजअत करेगा और उसकी पैदाइश पर तीसरी तलाक वाकय होगी, फिर वह इद्दत पूरी करेगी। यह 'तरताशी' में है। मुतल्लका रजईया को ज़ीनत व आराइश के साथ संवारना मुस्तहब है, और उसके शौहर के हक में मुस्तहब है कि उसके पास दाखिल न हो यहाँ तक कि उसकी इजाजत ले ले या अपने जूतों से कदमों की आहट उसको सुना दे, बशर्ते कि उसके दिल में रुजू का कसद (इरादा) न हो। और मर्द को यह इख्तियार नहीं है कि उसको लेकर सफर में जाए यहाँ तक कि इस रुजू कर लेने पर गवाह कर ले, यह 'हिदाया' में है। और इसी तरह सफर की मसाफत से

कम मसाफत पर भी बाहर ले जाना हलाल नहीं है, यह 'नहर-उल-फाइक' में है। और जैसे उसको सफर में ले जाना मकरूह है, वैसे ही उसके साथ खलवत (तन्हाई) करना भी मकरूह है। और सरखसी ने फरमाया कि खलवत मकरूह है जबकि उसके साथ वती (सम्भन्ध) कर लेने से महफूज न हो, यह 'फतहुल कदीर' में है। और तलाक-ए-रजई को हराम नहीं करती है, यहाँ तक कि अगर उससे वती कर ली, तो अक़्र (२) लाज़िम नहीं आएगा, यह 'किफया' में है। और अगर अपनी बीवी को जो किसी की बांदी है तलाक-ए-रजई दे दी, फिर 'हर्रह' (आजाद) औरत से निकाह किया, तो उसको इख्तियार है कि बांदी से रुजू कर ले, यह 'बह्र-उर-राइक' में है।

फ़स्ल: उन उमूर के बयान में जिनसे मुतल्लका हलाल हो जाती है और उसके मुत्तसिलात के बयान में है अगर तीन तलाक से कम तलाक-ए-बायन दे दी हो, तो मर्द को इख्तियार है कि चाहे उस औरत से इद्दत के अंदर निकाह कर ले या बाद-ए-इद्दत के। और अगर आजाद औरत को तीन तलाक और बांदी को दो तलाक दे दी हो, तो यह औरत जब तक दूसरे खाविंद से निकाह न करे (हलाल नहीं होगी)। (१) यानी कम से कम। (२) वती का जुर्माना/तावान।

حاصل نہ ہوگا اور اگر باوجود اس کے اس نے رجعت کر لی پھر یہ عورت دو برس سے ایک روز کم میں بھی بچہ جنی قبل اس کے کہ وہ اپنی عدت گزر جانے کی خبر دے دے تو یہ رجعت صحیح ہوگی یہ تر تاشی میں ہے اور اگر اپنی بیوی کو طلاق دے دی اور وہ حاملہ ہے یا بعد از آنکہ اس کی عصمت میں بچہ جنی اور اس نے کہا کہ میں نے اس سے جماع نہیں کیا ہے تو مرد کو اس سے رجعت کا اختیار ہے اس واسطے کہ جب حمل ایسی مدت میں ظاہر ہوا کہ اس کا نطفہ ہونے کا احتمال رکھتی ہے مثلاً وہ یوم نکاح سے چھ مہینہ یا زیادہ میں بچہ جنی تو وہ اسی کا قرار دیا جائے گا اور اسی طرح اگر وہ ایسی مدت میں بچہ جنی کہ یہ متصور ہو سکتا ہے کہ اس کا ہو مثلاً روز نکاح سے چھ مہینہ یا زیادہ میں جنی تو اسی کا قرار دیا جائے گا حتی کہ ہر دو صورت میں بچہ کا نسب اس مرد سے ثابت ہوگا اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر تو جنی تو تو طالقہ ہے پس وہ جنی پھر دوسرا بچہ جنی مگر پہلے بچہ کی ولادت سے چھ مہینے کے بعد جنی تو مرد مذکور اس سے مراجعت کرنے والا ہوگا اور اگر وہ دو برس سے زیادہ میں جنی ہو تو بھی یہی حکم ہے تاہم فتویٰ یہ عورت نے اپنی عدت گزر جانے کا اقرار نہ کیا ہو بخلاف اس کے اگر ہر دو بچوں کی ولادت میں کچھ مہینہ سے کم فرق ہو تو رجعت کرنے والا قرار نہ دیا جائے گا یہ تبیین میں ہے۔

مطلقہ رجعی اگر دو برس سے زیادہ میں بچہ جنی تو یہ رجعت ہوگی اور اگر دو برس سے کم میں جنی تو رجعت نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اگر کہا کہ ہر بار کہ تو جنی تو تو طالقہ ہے پھر تین بچہ جنی پس اگر ہر دو بچوں کے درمیان چھ مہینہ کا فرق (۱) ہو تو اول بچہ کی پیدائش پر طلاق واقع ہوگی اور دوسرے کا نطفہ قرار پانے پر مرد مراجعت کرنے والا ہو جائے گا پھر دوسرے کی پیدائش پر طلاق ہوگی یعنی دوسری طلاق واقع ہوگی اور تیسرے کا نطفہ قرار پانے پر مراجع ہوگا

اور اس کی پیدائش پر تیسری طلاق واقع ہوگی پھر وہ عدت پوری کرے گی یہ تر تاشی میں ہے مطلقہ رجعیہ کو زینت و آرائش کے ساتھ سنوارنا مستحب ہے اور اس کے شوہر کے حق میں مستحب ہے کہ اس کے پاس داخل نہ ہو یہاں تک کہ اس کی اجازت لے لے یا اپنے جوتوں سے پاؤں کی آہٹ اس کو سنا دے بشرطیکہ اس کے دل میں رجعت کا قصد نہ ہو اور مرد کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس کو لے کر سفر میں جائے یہاں تک کہ اس رجعت کر لینے پر گواہ کر لے یہ ہدایہ میں ہے اور اسی طرح سفر کی مسافت سے کم مسافت پر بھی باہر لے جانا حلال نہیں ہے یہ نہر الفائق میں ہے اور جیسے اس کو سفر میں لے جانا مکروہ ہے ویسے ہی اس کے ساتھ تخلیہ کرنا بھی مکروہ ہے اور سرخسی نے فرمایا کہ خلوت مکروہ ہے جبکہ اس کے ساتھ وطی کر لینے سے ماسون نہ ہو یہ فتح القدیر میں ہے اور طلاق رجعی کو حرام نہیں کرتی ہے حتی کہ اگر اس سے وطی کر لی تو عقر (۲) لازم نہ آئے گا یہ کفایہ میں ہے اور اگر اپنی بیوی کو جو کسی کی باندی ہے طلاق رجعی دے دی پھر حرہ عورت سے نکاح کیا تو اس کو اختیار ہے کہ باندی سے رجوع کر لے یہ بحر الرائق میں ہے۔

فصل: ان امور کے بیان میں جن سے مطلقہ حلال ہو جاتی ہے اور اس کے متصلات کے بیان میں ہے اگر تین طلاق سے کم طلاق بائن دے دی ہو تو مرد کو اختیار ہے کہ چاہے اس عورت سے عدت کے اندر نکاح کر لے یا بعد عدت کے اور اگر آزاد عورت کو تین طلاق اور باندی کو دو طلاق دے دی ہو تو یہ عورت جب تک دوسرے خاوند سے نکاح نہ کرے (۱) یعنی کم سے کم۔ (۲) تاوانِ وطی۔

And the marriage must be valid, and the second husband must have consummated the marriage with her, then divorced her or died, only then will she become lawful for the first husband. This is in *Hidayah*. Whether she is a woman who has been consummated or not makes no difference; this is in *Fath al-Qadir*. It is a condition that the second husband's consummation with her be such that it makes *ghusl* (ritual bathing) obligatory, meaning at least that the private parts of the man and woman meet; this is in *Sharh al-Kanz*. Ejaculation is not a condition for *halalah*. If someone has intercourse with such a woman through adultery or uncertainty, she will not become lawful for the first husband due to the absence of a valid marriage. Likewise, if a master has intercourse with his slave girl by right of ownership—for example, if the slave girl became strictly forbidden to her husband—and after the *iddah* (waiting period) was completed, the master had intercourse with her, she would not become lawful for her husband; this is in *Badai*. If the second husband had intercourse with her during menstruation, postnatal bleeding, *ihram*, or fasting, she would still become lawful for her first husband; this is in *Muhit al-Sarakhsi*.

If a woman whose two openings (anus and vagina) have become one is having intercourse, *halalah* will not take place unless she becomes pregnant. If she is a minor girl with whom intercourse is not possible, *halalah* will not take place through intercourse with her. If she is of an age fit for intercourse, then through that intercourse she will become lawful, even if the intercourse caused her anus and vagina to tear and become one; this is in *Nahr al-Faiq*. And *Waqi* states that if a boy approaching puberty has intercourse, then for the purpose of *halalah*, his intercourse is like the intercourse of an adult man; if he had intercourse before puberty and divorced her after reaching puberty, *halalah* will occur. Divorce must happen after puberty because his divorce before puberty would not be valid; this is in *Tatar-khaniyah*. In *Jami al-Saghir*, regarding a boy who is *murahiq* (approaching puberty), the interpretation is that if a boy who has not yet reached puberty is capable of intercourse and he has intercourse with his wife, *ghusl* becomes obligatory on the woman, and she will become lawful for her first husband. The meaning of this statement is that the boy must be capable of having an erection out of desire; this is in *Hidayah*. If the second husband is insane, she will become lawful for the first; this is in *Khulasa*. If the second husband is a slave, a *mudabbir*, or a *mukatab*, and he married with his master's permission and consummated the marriage, she will become lawful for the first husband; this is in *Muhit*. If she married a slave to whom his master had not given permission, and he consummated the marriage with her,

then the master gave permission for the marriage, but he did not have intercourse after that until he divorced her, she will not be lawful for the first husband unless he has intercourse after the permission; this is in *Fath al-Qadir*. If the second husband is impotent, she will not be lawful for the first; this is in *Muhit al-Sarakhsi*.

If a woman has been given three divorces by her husband: If the second husband is suffering from consumption (tuberculosis), she will become lawful for the first; this is in *Muhit*. *Fatawa-e-Saghirah* states that if he wrapped his penis in cloth and inserted it into the woman's vagina, and the second husband felt the warmth of the vagina, then the aforementioned woman will become lawful for the first husband; otherwise not; this is in *Khulasa*. If a very old man who is not capable of intercourse did not use his own strength but used his hand to insert his penis into her vagina, she will not become lawful for the first husband. However, if his penis stood up on its own to perform the act, then she would indeed become lawful; this is in *Bahr al-Raiq*. And if a Christian woman is married to a Muslim who has...

और निकाह सही हो और दूसरा शौहर उस से दुख़ूल (संभोग) भी करे फिर उसे तलाक़ दे दे या मर जाए तब तक पहले शौहर के लिए हलाल न होगी यह हिदाया में है, ख़्वाह यह औरत मदख़ूला हो या ग़ैर-मदख़ूला हो, कोई फ़र्क़ नहीं है, यह फ़तहुल-क़दीर में है। और यह शर्त है कि दूसरे शौहर का उस के साथ दुख़ूल (संभोग) ऐसा हो कि जिस के करने से ग़ुस्ल वाजिब होता है, यानी कम से कम इतना हो कि ख़तना करने की जगह (जननांग) मर्द और औरत की मिल जाएँ, यह शराह-ए-कन्ज़ में है। और हलाला के लिए इनज़ाल (वीर्यपात) शर्त नहीं है, और अगर ऐसी औरत से किसी ने ज़िना या शुबहा की वत़ी (संभोग) कर ली तो निकाह न होने की वजह से पहले शौहर के लिए हलाल न होगी। इसी तरह अगर बाँदी से उस के मालिक ने मालिक होने के हक़ (बल्कि यमीन) से वत़ी कर ली, मिसाल के तौर पर बाँदी अपने शौहर पर हुरमत-ए-ग़लीज़ा (सख़्त हराम) के साथ हराम हो गई और इद्दत पूरी होने के बाद उस के मालिक ने उस से वत़ी कर ली तो वह पहले शौहर के लिए हलाल नहीं होगी, यह बदाय-ए-सने में है। और अगर दूसरे शौहर ने उस के साथ हैज़ (माहवारी), निफ़ास, एहराम या रोज़े की हालत में वत़ी कर ली तो भी वह अपने पहले शौहर के लिए हलाल हो जाएगी, यह मुहीत-ए-सरखसी में है।

जिस औरत के दोनों सुराख़ (मलद्वार और योनि) एक हो गए हों, अगर उस से वत़ी की तो हलाला नहीं होगा जब तक कि वह हामिला (गर्भवती) न हो, और अगर नाबालिग लड़की हो कि जिस से संभोग नहीं किया जाता तो भी उस के संभोग से हलाला नहीं होगा। और अगर वह ऐसी हो जो संभोग के लायक है, तो उस के संभोग से वह हलाल हो जाएगी, अगरचे संभोग से उस का मक़अद और फ़र्ज फट कर एक हो गया हो, यह नहरूल्-फ़ाएक़ में है। और वक़ाय में है कि जो बच्चा बालिग़ होने के क़रीब हो, अगर उस ने वत़ी की तो हलाला के लिए उस की वत़ी बालिग़ मर्द की वत़ी की तरह है, कि अगर उस ने बालिग़ होने से पहले वत़ी कर ली और तलाक़ बालिग़ होने के बाद दी, तो हलाला हो जाएगा, और तलाक़ बालिग़ होने के बाद होना ज़रूरी है, क्योंकि बालिग़ होने से पहले उस की तलाक़ वाक़े न होगी, यह तातारख़ानिया में है। और जामे-सग़ीर में मुराहिक़ (यानी बालिग़ होने के क़रीब) लड़के के बारे में यह तफ़सीर मज़कूर है कि ऐसा लड़का जो अभी बालिग़ नहीं हुआ, मगर ऐसा लड़का संभोग के क़ाबिल है, उस ने अपनी बीवी से वत़ी की तो औरत पर ग़ुस्ल वाजिब होगा और वह औरत अपने पहले शौहर के लिए हलाल हो जाएगी, और इस कलाम का मतलब यह है कि लड़का ऐसा हो कि उस का आला-ए-तनासुल (लिंग) शहवत से खड़ा होता हो, यह हिदाया में है। और अगर दूसरा शौहर पागल हो तो पहले के लिए हलाल हो जाएगी, यह ख़ुलासा में है। और अगर दूसरा शौहर

ग़ुलाम, मुदब्बिर या मुकातब हो और उस ने अपने मालिक की इजाज़त से निकाह किया और उस के साथ दुख़ूल किया, तो पहले शौहर के लिए हलाल हो जाएगी, यह मुहीत में है। और अगर किसी ग़ुलाम से जिसे उस के मालिक ने इजाज़त नहीं दी, निकाह किया और उस ने औरत से दुख़ूल किया, फिर मालिक ने निकाह की इजाज़त दे दी, फिर उस ने वत़ी नहीं की यहाँ तक कि उसे तलाक़ दे दी, तो पहले के लिए हलाल न होगी जब तक कि इजाज़त के बाद वत़ी न करे, यह फ़तहुल-क़दीर में है। और अगर शौहर-ए-सानी (दूसरा शौहर) नपुंसक (नामर्द) हो तो पहले के लिए हलाल न होगी, यह मुहीत-ए-सरखसी में है।

अगर ऐसी औरत जिसे उस के शौहर ने तीन तलाक़ दे दी हैं: अगर दूसरा शौहर 'मसलूल' (टीबी का मरीज़) हो तो पहले के लिए हलाल हो जाएगी, यह मुहीत में है। और फ़तावा-ए-सग़ीरा में है कि अगर अपने उज़ू-ए-तनासुल को कपड़े में लपेट कर औरत की योनि में दाख़िल किया, फिर अगर दूसरे शौहर को योनि की गर्मी महसूस हुई तो उक्त औरत पहले शौहर के लिए हलाल हो जाएगी, वर्ना नहीं, यह ख़ुलासा में है। और बहुत बूढ़ा आदमी जो संभोग करने के क़ाबिल नहीं है, उस ने अपनी ताक़त से नहीं बल्कि हाथ के ज़रिए अपना आला-ए-तनासुल उस की योनि में घुसेड़ दिया, तो पहले शौहर के लिए हलाल न होगी। लेकिन अगर उस का आला ख़ुद खड़ा होकर काम करे तो अलबत्ता हलाल हो जाएगी, यह बहरुर-राएक़ में है। और अगर ईसाई औरत किसी मुसलमान के निकाह में हो जिस ने उसे...

اور نکاح صحیح ہو اور دوسرا خاوند اس سے دخول بھی کرے پھر اس کو طلاق دے دے یا مر جائے تب تک پہلے خاوند کے واسطے حلال نہ ہوگی یہ ہدایہ میں ہے خواہ یہ عورت مدخولہ ہو یا غیر مدخولہ ہو کچھ فرق نہیں ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور یہ شرط ہے کہ دوسرے شوہر کا اس کے ساتھ دخول کرنا ایسا ہو کہ اس کے کرنے سے غسل واجب ہوتا ہے یعنی کم سے کم اتنا ہو کہ ختنائیں عورت و مرد کی مل جائیں یہ یعنی شرح کنز میں ہے اور حلالہ کے واسطے انزال شرط نہیں ہے اور اگر ایسی عورت سے کسی نے بزنا یا شبہ وطی کر لی تو بسبب عدم نکاح کے پہلے خاوند کے واسطے حلال نہ ہوگی اسی طرح اگر باندی سے اس کے مولی نے بہلک یمین وطی کر لی مثلاً باندی اپنے شوہر پر بحرمت غلیظہ حرام ہوگئی اور بعد عدت پوری ہونے کے اس کے مولی نے اس سے وطی کر لی تو اس سے اپنے شوہر (۱) کے واسطے حلال نہ ہو جائے گی یہ بدائع میں ہے اور اگر دوسرے شوہر نے اس کے ساتھ حیض یا نفاس یا احرام یا روزہ میں وطی کر لی تو بھی اپنے اول شوہر کے واسطے حلال ہو جائے گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

جس عورت کے ہر دو سوراخ مقعد و فرج ایک ہو گئے ہوں اگر اس سے وطی کی تو حلالہ نہ ہوگی جب تک کہ وہ حاملہ نہ ہو اور اگر صغیرہ ہو کہ ایسی عورت سے جماع نہیں کیا جاتا ہے تو بھی اس کے جماع سے حلالہ نہ ہوگا اور اگر ایسی ہو کہ لائق جماع کے ہے تو اس کے جماع سے وہ حلال ہو جائے گی اگر چہ جماع سے اس کا مقام مقعد و فرج پھٹ کر ایک ہو گیا ہو یہ نہر الفائق میں ہے اور واقع میں ہے کہ جو طفل قریب بہ بلوغ ہو اگر اس نے وطی کی تو حلالہ کے واسطے اس کی وطی مثل بالغ مرد کی وطی کے ہے کہ اگر اس نے قبل بلوغ کے وطی کر لی اور طلاق بعد بالغ ہونے کے دی تو حلالہ ہو جائے گا اور طلاق بعد بلوغ کے ضرور ہے اس واسطے کہ قبل بلوغ کے اس کی طلاق واقع نہ ہوگی یہ تاتارخانیہ میں ہے اور جامع صغیر میں مراہق یعنی قریب

بہ بلوغ لڑکے کے یہ تفسیر مذکور ہے کہ ایسا لڑکا کہ ہنوز بالغ نہیں ہوا مگر ایسے لڑکے جماع کرنے کے قابل ہیں اس نے اپنی بیوی سے وطی کی تو عورت پر غسل واجب ہوگا اور یہ عورت اپنے پہلے شوہر کے واسطے حلال ہو جائے گی اور اس کلام کے معنی یہ ہیں کہ ایسا لڑکا ہو کہ اس کا آلہ تناسل شہوت سے استادہ ہوتا ہو یہ ہدایہ میں ہے اور اگر دوسرا شوہر مجنون ہو تو اول کے واسطے حلال ہو جائے گی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر دوسرا شوہر غلام یا مدبر یا مکاتب ہو اور اس نے اپنے مولیٰ کی اجازت سے نکاح کیا اور اس کے ساتھ دخول کیا تو اول شوہر کے واسطے حلال ہو جائے گی یہ محیط میں ہے اور اگر کسی غلام سے جس کو اس کے مولیٰ نے اجازت نہیں دی ہے نکاح کیا اور اس نے عورت سے دخول کیا پھر مولیٰ نے نکاح کی اجازت دی پھر اس نے وطی نہیں کی یہاں تک کہ اس کو طلاق دے دی تو اول کے واسطے حلال نہ ہوگی جب تک کہ بعد اجازت کے وطی نہ کرے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر شوہر ثانی محبوب ہو تو اول کے واسطے حلال نہ ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر ایسی عورت جس کو اس کے شوہر نے تین طلاق دے دی ہیں: اگر دوسرا شوہر مسلول ہو یعنی اس کو سل کی بیماری ہو تو اول کے واسطے حلال ہو جائے گی یہ محیط میں ہے اور فتاویٰ صغریٰ میں ہے کہ اگر اپنے ذکر کو کپڑے میں لپیٹ کر عورت کی فرج میں داخل کیا پس اگر شوہر ثانی کو فرج کی حرارت محسوس ہوئی تو عورت مذکورہ شوہر اول کے واسطے حلال ہو جائے گی ورنہ نہیں یہ خلاصہ میں ہے اور بہت بوڑھے آدمی نے جو جماع کرنے پر قادر نہیں ہے اپنی قوت سے نہیں بلکہ ہاتھ کے ذریعہ سے اپنا آلہ تناسل اس کی فرج میں ٹھونس دیا تو شوہر اول کے واسطے حلال نہ ہوگی لیکن اگر اس کا آلہ خود کھڑا ہو کر کام کرے تو البتہ حلال ہو جائے گی یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر نصرانیہ کسی مسلمان کے تحت میں ہو جس نے اس کو

[If a husband] gives three divorces, then that woman marries a Christian (Nasrani) who consummates the marriage with her, then she will become lawful for the first husband, i.e., the Muslim(1). If a man gives three divorces to his wife, then she marries a second husband who gives her three divorces before consummation, then she marries a third husband who consummates the marriage with her, then this woman will become lawful for the first two husbands; whichever of the two marries her, it is permissible. This is in *Al-Muheet*. If a woman who has been given three divorces by her husband becomes an apostate (murtad) and joins the Dar al-Harb, and then is captured and comes into the share of the same husband, or if he gave two divorces to his slave-woman (badi)(2) and then for some reason became her owner, then in both cases it is not permissible for the man to have intercourse with this woman until *Halala* is performed through a second husband. This is in *Nahr al-Faiq*.

Imam Abu Hanifa (RA) stated that if this woman is a free woman (hurra) and is of the type who menstruates: If a woman is given three divorces and then says, "My *Iddah* (waiting period) has passed," and sufficient time has elapsed for these things to occur, then if in the strong opinion of the first husband the woman appears to be truthful, it is permissible for him to verify(3) it. This is in *Al-Hidayah*. Our companions have disagreed on what the amount of this duration is. Imam Abu Hanifa (RA) stated that if this woman is a free woman and menstruates, then her verification will not be accepted if the duration is less than sixty days. If the woman is pregnant and after this divorce, another divorce occurs, and the woman claims her *Iddah* has passed, then Imam Azam (RA) stated that her verification will not be accepted if it is less than eighty-five days. This is the narration of Imam Muhammad (RA). Hasan bin Ziyad narrated from Imam Azam (RA) that it would not be accepted if less than one hundred days. Imam Abu Yusuf (RA) stated that it would not be accepted if less than sixty-five days, and Imam Muhammad (RA) stated it would not be accepted if less than fifty-four days and one hour. All this applies if the aforementioned woman is free. If she is a slave-woman and menstruates, then according to the narration of Imam Muhammad (RA), it would not be accepted if less than forty days. According to the narration of Hasan bin Ziyad from Imam Azam (RA), it would not be accepted if less than fifty-three days, and according to the opinion of *Sahibain* (the two companions), it would not be accepted if less than twenty-one days.

If a divorce occurred upon a slave-woman due to childbirth, then the opinion of Imam Azam (RA), based on the narration of Imam Muhammad (RA), is that it would not be accepted if less than sixty-five days. Based on the narration of Hasan bin Ziyad, it would not be accepted if less than seventy-six days. According to Imam Abu Yusuf (RA), it would not be accepted if less than fifty-four days, and according to the opinion of Imam Muhammad (RA), it would not be accepted if less than thirty-six days and one hour. If the divorced woman is of the type whose *Iddah* is calculated by time and she is free, then her verification will not be accepted if it is less than ninety days and one hour. If she is a slave-woman, her verification will not be accepted if it is less than one and a half months. This is by consensus in *Al-Mudhamarat*. It is written in *Majmu' al-Nawazil* that if a woman who was given three divorces gives birth to a child after four months, while during this interval...

---

1) Meaning, for example, the husband captured her in Jihad or met her in... 2) For example, the husband said, "When you give birth to a child, it is a divorce." (1) Meaning she was given three divorces. (2) Who is someone's slave-woman. (3) So he may marry her.

तीन तलाक़ दे दें, फिर उस औरत ने किसी ईसाई (नसरानी) से निकाह किया जिसने उस औरत के साथ दुख़ूल (सहवास) कर लिया, तो वह शौहर-ए-अव्वल यानी मुसलमान (१) के लिए हलाल हो जाएगी। और अगर किसी मर्द ने अपनी बीवी को तीन तलाक़ दे दीं, फिर उसने दूसरे शौहर से निकाह किया और उसने दुख़ूल से पहले उसे तीन तलाक़ दे दीं, फिर उसने तीसरे शौहर से निकाह किया जिसने उसके साथ दुख़ूल किया, तो यह औरत पहले दोनों शौहरों के लिए हलाल हो जाएगी कि दोनों में से जो भी उससे निकाह कर ले वह जायज़ है। यह 'मुहीत' में है। और अगर ऐसी औरत जिसे उसके शौहर ने तीन तलाक़ दे दी हैं, वह मुर्तद होकर दारुल-हर्ब में जा मिली, फिर वह गिरफ़्तार होकर उसी शौहर के हिस्से में आई, या अपनी लौंडी या बांदी (२) को दो तलाक़ दे दीं, फिर किसी वजह से वह उसका मालिक हो गया, तो दोनों सूरतों में उस मर्द के लिए उस औरत से वती (सहवास) करना जायज़ नहीं है, जब तक कि दूसरे शौहर से हलाला वाक़े न हो जाए। यह 'नहरुल फ़ाइक़' में है।

इमाम अबू हनीफ़ा रहमतुल्लाह अलैह ने फ़रमाया कि अगर यह औरत 'हुर्रा' (आज़ाद) हो और ऐसी हो कि उसे हैज़ (माहवारी) आता हो: अगर औरत को तीन तलाक़ दे दीं, फिर उसने कहा कि मेरी इद्दत गुज़र गई और इतनी मुद्दत गुज़र गई है कि जिसमें ये बातें हो सकती हैं, तो अगर शौहर-ए-अव्वल के गुमान-ए-ग़ालिब में यह औरत सच्ची मालूम हो, तो जायज़ है कि वह उसकी तस्दीक (पुष्टि) (३) करे। यह 'हिदाया' में है। और हमारे असहाब (साथियों) ने इसमें इख़्तिलाफ़ किया है कि इस मुद्दत की क्या मिक़दार है। चुनांचे इमाम अबू हनीफ़ा (र.) ने फ़रमाया कि अगर यह औरत हुर्रा (आज़ाद) हो और ऐसी हो कि उसे हैज़ आता हो, तो साठ दिन से कम मुद्दत होने की सूरत में उसकी तस्दीक नहीं होगी। और अगर औरत हामिला (गर्भवती) हो और उस तलाक़ पर तलाक़ वाक़े हुई हो, फिर औरत ने दावा किया कि मेरी इद्दत गुज़र गई, तो इमाम आज़म (र.) ने फ़रमाया कि पचासी दिन से कम में उसकी तस्दीक नहीं होगी। यह इमाम मुहम्मद (र.) की रिवायत है और हसन बिन ज़ियाद ने इमाम आज़म (र.) से रिवायत की है कि सौ दिन से कम में उसकी तस्दीक नहीं होगी और इमाम अबू यूसुफ़ (र.) ने फ़रमाया कि पैंसठ दिन से कम में तस्दीक नहीं होगी और इमाम मुहम्मद (र.) ने फ़रमाया कि एक साअत ऊपर चौवन दिन से कम में तस्दीक नहीं होगी। और यह सब उस वक़्त है जब औरत मज़कूरा आज़ाद हो। और अगर बांदी हो और उसे हैज़ आता हो, तो इमाम मुहम्मद (र.) की रिवायत की बिना पर चालीस दिन से कम में तस्दीक नहीं होगी। और हसन बिन ज़ियाद की रिवायत की बिना

पर इमाम आज़म (र.) से त्रेपन दिन से कम में तस्दीक नहीं होगी और साहिबैन के क़ौल पर इक्कीस दिन से कम में तस्दीक नहीं होगी। और अगर बांदी पर विलादत (प्रसव) की तलाक़ वाक़े हुई हो, तो इमाम आज़म (र.) का क़ौल इमाम मुहम्मद (र.) की रिवायत की बिना पर यह है कि पैंसठ दिन से कम में तस्दीक नहीं होगी, और हसन बिन ज़ियाद की रिवायत की बिना पर छिहत्तर दिन से कम में तस्दीक नहीं होगी। और इमाम अबू यूसुफ़ (र.) के नज़दीक चौवन दिन से कम में तस्दीक नहीं होगी। और इमाम मुहम्मद (र.) के क़ौल पर एक साअत ऊपर छत्तीस दिन से कम में तस्दीक नहीं होगी। और अगर मुतल्लक़ा (तलाकशुदा) ऐसी औरत हो कि उसकी इद्दत लगाई जाती हो और वह आज़ाद हो, तो एक साअत ऊपर नब्बे दिन से कम में उसकी तस्दीक नहीं होगी। और अगर बांदी हो, तो डेढ़ महीने से कम में उसकी तस्दीक नहीं होगी। और बिल-इज्मा (सहमति से) यह 'मुज़मरात' में है। 'मजमुअन-नवाज़िल' में लिखा है कि अगर ऐसी औरत जिसे तीन तलाक़ दी गई हों, चार महीने बाद बच्चा जने, हालाँकि उसने इस दरमियान किसी...

(अनुवादक नोट: १, २, ३ के फ़ुटनोट्स मूल उर्दू के समान ही संदर्भित हैं।)

تین طلاق دے دیں پھر اس عورت نے کسی نصرانی سے نکاح کیا جس نے اس عورت کے ساتھ دخول کر لیا تو وہ شوہر اول یعنی مسلمان(۱) کے واسطے حلال ہو جائے گی اور اگر کسی مرد نے اپنی بیوی کو تین طلاق دے دیں پس اس نے دوسرے شوہر سے نکاح کیا اور اس نے قبل دخول کرنے کے اس کو تین طلاق دے دیں پھر اس نے تیسرے شوہر سے نکاح کیا جس نے اس کے ساتھ دخول کیا تو یہ عورت پہلے دونوں شوہروں کے واسطے حلال ہو جائے گی کہ دونوں میں سے جو اس سے سے نکاح کر لے گا جائز ہے یہ محیط میں ہے اور اگر ایسی عورت جس کو اس کے شوہر نے تین طلاق دے دی ہیں مرتد ہو کر دارالحرب میں جا ملی پھر وہ گرفتار ہو کر اسی شوہر کے حصہ میں آئی یا اپنی لونڈی یا باندی(۲) کو دو طلاق دے دیں پھر کسی وجہ سے اس کا مالک ہو گیا تو دونوں صورتوں میں اس مرد کو اس عورت سے وطی کرنا جائز نہیں ہے تاوقتیکہ دوسرے شوہر سے حلالہ واقع نہ ہو یہ نہر الفائق میں ہے۔

امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ اگر یہ عورت حرہ ہو ایسی ہے کہ اس کو حیض آتا ہو: اگر عورت کو تین طلاق دے دیں پھر اس نے کہا کہ میری عدت گزر گئی اور اتنی مدت گزری ہے کہ جس میں یہ باتیں ہو سکتی ہیں پس اگر شوہر اول کے گمان غالب میں یہ عورت سچی معلوم ہو تو جائز ہے کہ اس کی تصدیق(۳) کرے یہ ہدایہ میں ہے اور ہمارے اصحاب نے اس میں اختلاف کیا ہے کہ اس مدت کی کیا مقدار ہے چنانچہ امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ اگر یہ عورت حرہ ہو ایسی ہے کہ اس کو حیض آتا ہو تو ساتھ روز سے کم مدت ہونے کی صورت میں اس کی تصدیق نہ ہوگی اور اگر عورت حاملہ ہو اور پس ۳ اس طلاق پر طلاق واقع ہوئی پھر عورت نے دعویٰ کیا کہ میری عدت گزر گئی تو امام اعظمؒ نے فرمایا کہ پچاسی روز سے کم میں اس کی تصدیق نہ

ہوگی یہ امام محمدؒ کی روایت ہے اور حسن بن زیادہ نے امام اعظمؒ سے روایت کی کہ سوسز سے کم میں اس کی تصدیق نہ ہوگی اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ پینسٹھ روز سے کم میں تصدیق نہ ہوگی اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ ایک ساعت اوپر چون روز سے کم میں تصدیق نہ ہوگی اور یہ سب اس وقت ہے کہ عورت مذکورہ آزاد ہو اور اگر باندی ہو اور اس کو حیض آتا ہو تو بنا بر روایت امام محمدؒ سے چالیس روز سے کم میں تصدیق نہ ہوگی اور بنا بر روایت امام حسن بن زیادہ کے امام اعظمؒ سے ترپن روز سے کم میں تصدیق نہ ہوگی اور بنا بر قول صاحبین اکیس روز سے کم میں تصدیق نہ ہوگی اور اگر باندی پر لا دت طلاق واقع ہوئی ہو تو امام اعظمؒ کا قول بنا بر روایت امام محمدؒ کے یہ ہے کہ پینسٹھ روز سے کم میں تصدیق نہ ہوگی اور بنا بر روایت حسن بن زیاد کے چھہتر روز سے کم میں تصدیق نہ ہوگی اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک چون روز سے کم میں تصدیق نہ ہوگی اور امام محمدؒ کے قول پر ایک ساعت اوپر چھتیس روز سے کم میں تصدیق نہ ہوگی اور اگر مطلقہ ایسی عورت ہو کہ اس کی عدت لگائی جاتی ہو اور وہ آزاد ہو تو ایک ساعت اوپر نوے روز سے کم میں اس کی تصدیق نہ ہوگی اور اگر باندی ہو تو ڈیڑھ مہینہ سے کم میں اس کی تصدیق نہ ہوگی اور بالا جماع یہ مضمرات میں ہے مجموع النوازل میں لکھا ہے کہ اگر ایسی عورت جس کو تین طلاق دی گئیں ہیں بعد چار مہینہ کے بچہ جنتی ہے حالانکہ اس نے اس درمیان میں کسی

---

۱) یعنی مثلاً شوہر نہ کو جہاد میں اس کو پکڑا یا نیست سے ملی یا خفیہ پکڑ لایا۔ ۲) مثلاً شوہر نے کہا ہو کہ جب تو بچہ جنے تو طلاق ہے۔ (۱) یعنی اس کو تین طلاق دی تھیں۔ (۲) جو کسی کی باندی ہو۔ (۳) چنانچہ اس سے نکاح کر لے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) (462) Book of Divorce

If a woman has married a second husband and says that her 'Iddah (waiting period) from the second husband has passed and she wants to return to the marriage of her first husband, then according to Imam-e-Azam, will her statement be accepted or not? Sheikh Imam Zahid Najmuddin Nasafi (RA) replied that her statement will not be accepted, and this is the correct view; this is in Al-Dhakhira. And if a thrice-divorced woman says to her first husband, "I have become lawful (Halal) for you," and he then marries her, and later the aforementioned woman says, "The second husband did not have intercourse with me," then if the woman is not aware of the conditions of validity, her statement will not be accepted that the second husband did not have intercourse with her, nor will it be accepted. This is in Al-Nihaya, and this applies if there was no prior admission from the woman that the second husband had intercourse with her. This is in Tatar-Khaniya.

If, after marrying the first husband, the woman says, "I did not marry any other husband": If the woman only says, "I have become Halal," it is not lawful for the first husband to marry her until he inquires about it, because there is disagreement among the people regarding this (as in Al-Dhakhira). Sheikh Muallif (RA) stated that this is the correct view; this is in Al-Faqih. In the book *Jins al-Kitab al-Nikah*, it is mentioned that if the woman informed that the second husband had intercourse with her, but the aforementioned husband denied it, she becomes lawful for the first husband. And if the opposite is true, where the second husband admits to intercourse but the woman denies it, she will not be lawful. If the woman says that the second husband had intercourse with her, and the first husband, after marrying her, says, "The second husband did not have intercourse with you," they will be separated, and half of the agreed dowry (Mahr) will be obligatory upon the first husband for the woman. And it is written in the Fatawa that if, after marrying the first husband, the woman said, "I did not marry any other husband," and the first husband said, "You married a second husband and he had intercourse with you," the woman's statement will not be accepted. And if the second husband claimed that "My marriage with her was invalid because I had intercourse with her mother," the Qadi Imam (RA) replied that if the woman confirms his statement, she will not be lawful for the first husband, and if she denies it, she will be lawful. This is in *Al-Khulasa*. If one marries a woman through an invalid marriage and gives her three divorces, it is permissible to remarry her, even if she did not marry a second husband; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If Zaid marries Hinda with the intention of Halala (i.e., to make her

lawful for her first husband) but they do not make this a condition, then Hinda becomes lawful for her first husband, and there is no dislike (Karahat) in this, and the aforementioned intention does not matter. If they did make this a condition, it is disliked (Makruh), but despite this, according to Imam-e-Azam and Imam Zufar (RA), the woman becomes lawful for her first husband (as in *Al-Kafi al-Khulasa*), and this is the correct view; this is in *Al-Mudammarat*. If a man gives his wife one or two divorces and her 'Iddah passes, and she marries a second husband who has intercourse with her and then divorces her, and her 'Iddah passes, and then the first husband remarries her, he will again have the authority of three divorces over her.

फतावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द (2) (462) किताब-उत-तलाक

किसी औरत ने दूसरे शौहर से निकाह किया और कहती है कि दूसरे शौहर से मेरी इद्दत गुज़र गई है और चाहती है कि शौहर-ए-अव्वल (पहले शौहर) के निकाह में वापस जाए, तो क्या इमाम-ए-आज़म के नज़दीक इसकी तस्दीक़ (सच्चाई की पुष्टि) होगी या नहीं? तो शेख इमाम ज़ाहिद नज़मुद्दीन नसफी ने जवाब दिया कि इसकी तस्दीक़ नहीं होगी और यही सही है। यह ज़खीरा में है। और अगर मुतल्लका-ए-सलासा (जिसको तीन तलाक हो गई हो) ने अपने शौहर-ए-अव्वल से कहा कि मैं तुम्हारे लिए हलाल हो गई हूँ, फिर उसने उस औरत से निकाह कर लिया, फिर उस औरत ने कहा कि दूसरे शौहर ने मेरे साथ दुखूल (संभोग) नहीं किया था, तो अगर औरत शरायत-ए-इल्लत (हलाल होने की शर्तों) से वाकिफ न हो, तो उसके बयान की तस्दीक़ नहीं की जाएगी कि दूसरे शौहर ने दुखूल नहीं किया था, और न ही तस्दीक़ होगी। यह निहाया में है और यह उस वक्त है जब औरत की तरफ से पहले ऐसा इकरार न पाया गया हो कि दूसरे शौहर ने मेरे साथ दुखूल किया है। यह तातारखानिया में है।

अगर शौहर-ए-अव्वल से निकाह करने के बाद औरत ने कहा कि मैंने किसी दूसरे शौहर से निकाह नहीं किया: अगर औरत ने सिर्फ इतना कहा कि मैं हलाल हो गई हूँ, तो जब तक उससे पूछताछ न कर ले, शौहर-ए-अव्वल के लिए उससे निकाह कर लेना हलाल नहीं है, क्योंकि इस मसले में लोगों में इख्तिलाफ है (कज़ा फिज़-ज़खीरा)। और शेख मुअल्लिफ ने फरमाया कि यही सही है। यह फकीह में है और अजनास की किताब-उन-निकाह में मज़कूर है कि अगर औरत ने खबर दी कि दूसरे शौहर ने मुझसे जमा (संभोग) किया है, मगर शौहर-ए-मज़कूर ने इससे इनकार किया, तो शौहर-ए-अव्वल के लिए वह हलाल हो जाएगी। और अगर इसका उलट हो कि दूसरे शौहर ने जमा का इकरार किया और औरत ने इनकार किया, तो हलाल नहीं होगी। और अगर औरत ने कहा कि मुझसे दूसरे शौहर ने जमा किया है और शौहर-ए-अव्वल ने उसके साथ शादी करने के बाद कहा कि तुझसे दूसरे शौहर ने वती (संभोग) नहीं की है, तो दोनों में तफरीक (अलग) कर दी जाएगी और शौहर-ए-अव्वल पर औरत के लिए निस्फ महर-ए-मुसम्म (आधा तयशुदा महर) वाजिब होगा। और फतावा में लिखा है कि अगर शौहर-ए-अव्वल से निकाह करने के बाद औरत ने कहा कि मैंने किसी दूसरे शौहर से निकाह नहीं किया और शौहर-ए-अव्वल ने कहा कि तुमने दूसरे शौहर से निकाह किया है और उसने तुम्हारे साथ दुखूल किया है, तो औरत के बयान की तस्दीक़ नहीं होगी। और अगर दूसरे शौहर ने दावा किया कि मेरा निकाह उसके साथ फासिद (अमान्य) था क्योंकि मैंने उसकी माँ के साथ वती की थी, तो क़ाज़ी

इमाम ने जवाब दिया कि अगर औरत ने उसकी तस्दीक़ कर दी तो शौहर-ए-अव्वल पर हलाल नहीं होगी, और अगर तकज़ीब (झुठलाया) की तो हलाल हो जाएगी। यह खुलासा में है। और अगर किसी औरत से निकाह-ए-फासिद किया और उसे तीन तलाक दे दीं, तो उससे फिर निकाह कर लेना जायज़ है, अगरचे उसने दूसरे शौहर से निकाह न किया हो। यह सिराज-उल-वहाज में है। ज़ैद ने हिंदा से हलाला की नियत से निकाह किया, यानी ताकि उसे पहले शौहर पर हलाल कर दे, मगर दोनों ने यह शर्त नहीं लगाई, तो हिंदा अपने पहले शौहर पर हलाल हो जाएगी और कोई कराहात (बुराई) न होगी, और नियत मज़कूर कोई चीज़ नहीं है। और अगर दोनों ने यह शर्त लगाई हो, तो मकरूह है, और इसके बावजूद इमाम-ए-आज़म और इमाम ज़ुफर के नज़दीक औरत अपने पहले शौहर पर हलाल हो जाएगी (कज़ा फिल-काफी अल-खुलासा), और यही सही है। यह मुज़मरात में है। और अगर अपनी बीवी को एक या दो तलाक दे दीं और उसकी इद्दत गुज़र गई और उसने दूसरे शौहर से निकाह किया और उसने औरत से दुखूल किया, फिर उसे तलाक दे दी और उसकी इद्दत गुज़र गई, फिर उससे शौहर-ए-अव्वल ने निकाह किया, तो उसे फिर उस औरत पर तीन तलाक का इख्तियार हासिल होगा।

دوسرے شوہر سے نکاح کیا ہے اور کہتی ہے کہ دوسرے شوہر سے میری عدت گزر گئی اور چاہتی ہے کہ شوہر اول کے نکاح میں واپس جائے پس آیا امامِ اعظم کے نزدیک اس کی تصدیق ہوگی یا نہ ہوگی تو شیخ امام زاہد نجم الدین نسفیؒ نے جواب دیا کہ اس کی تصدیق نہ ہوگی اور یہی صحیح ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر مطلقہ ثلاثہ نے اپنے شوہر اول سے کہا کہ میں تیرے واسطے حلال ہوگئی ہوں پس اس نے اس عورت سے نکاح کر لیا پھر عورت مذکورہ نے کہا کہ شوہر ثانی نے میرے ساتھ دخول نہیں کیا تھا پس اگر عورت مذکورہ شرائطِ علت سے واقف نہ ہو تو اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی کہ شوہر ثانی نے میرے ساتھ دخول نہیں کیا تھا اور نہ تصدیق ہوگی یہ نہایہ میں ہے اور یہ اس وقت ہے کہ عورت کی طرف سے پہلے ایسا قرار نہ پایا گیا ہو کہ شوہر ثانی نے میرے ساتھ دخول کیا ہے تا تارخانیہ میں ہے۔ اگر شوہر اول سے نکاح کرنے کے بعد عورت نے کہا کہ میں نے کسی دوسرے خاوند سے نکاح نہیں کیا: اگر عورت نے صرف اتنا کہا کہ میں حلال ہوگئی ہوں تو جب تک اس سے استفسار نہ کر لے کیونکر تب تک شوہر اول کو اس سے نکاح کر لینا حلال نہیں ہے اس واسطے کہ اس میں لوگوں میں اختلاف ہے کذا فی الذخیرہ اور شیخ مولفؒ نے فرمایا کہ یہی صوب ہے یہ فقیہ میں ہے اور اجناس کی کتاب النکاح میں مذکور ہے کہ اگر عورت نے خبر دی کہ شوہر ثانی نے مجھ سے جماع کیا ہے مگر شوہر مذکور نے اس سے انکار کیا تو شوہر اول کے واسطے حلال ہو جائے گی اور اگر اس کے برعکس ہو کہ شوہر ثانی نے اس کی جماع کا اقرار کیا اور عورت نے انکار کیا تو حلال نہ ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ مجھ سے دوسرے شوہر نے جماع کیا ہے اور شوہر اول نے بعد اس کے ساتھ تزویج کرنے کے کہا کہ تجھ سے دوسرے شوہر نے ولی نہیں کی ہے تو دونوں میں تفریق کر دی جائے گی اور

شوہر اول پر عورت کے واسطے نصف مہر سمی واجب ہوگا اور فتاویٰ میں لکھا ہے کہ اگر شوہر اول سے نکاح کرنے کے بعد عورت نے (2) کہا کہ میں نے کسی دوسرے خاوند سے نکاح نہیں کیا اور شوہر اول نے کہا کہ تو نے دوسرے شوہر سے نکاح کیا اور اس نے تیرے ساتھ دخول کیا ہے تو عورت کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اور اگر دوسرے شوہر نے دعویٰ کیا کہ میرا نکاح اس کے ساتھ فاسد ہوا تھا اس لئے کہ میں نے اس کی ماں کے ساتھ وطی کی تھی تو قاضی امامؒ نے جواب دیا کہ اگر عورت نے اس کے قول کی تصدیق کی تو شوہر اول پر حلال نہ ہوگی اور اگر تکذیب کی تو حلال ہوگی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کسی عورت سے بنکاحِ فاسد نکاح کیا اور اس کو تین طلاق دے دیں تو اس سے پھر نکاح کر لینا جائز ہے اگر چہ اس نے دوسرے شوہر سے نکاح نہ کیا ہو یہ سراج الوہاج میں ہے زید نے ہندہ سے بہ نیتِ حلالہ نکاح کیا یعنی تاکہ اس کے پہلے خاوند پر حلال کر دے مگر دونوں نے یہ شرط نہیں لگائی تو ہندہ اپنے پہلے خاوند پر حلال ہو جائے گی اور کچھ کراہت نہ ہوگی اور نیت مذکورہ کوئی چیز نہیں ہے اور اگر دونوں نے یہ شرط (3) لگائی ہو تو مکروہ ہے اور باوجود اس کے امامِ اعظمؒ و امامِ زفرؒ کے نزدیک عورت اپنے پہلے خاوند پر حلال ہو جائے گی کذا فی الکافی الخلاصہ اور یہی صحیح ہے یہ مضمرات میں ہے اور اگر اپنی عورت کو ایک یا دو طلاق دے دیں اور اس کی عدت گزر گئی اور اس نے دوسرے شوہر سے نکاح کیا اور اس نے عورت سے دخول کیا پھر اس کو طلاق دے دی اور اس کی عدت گزر گئی پھر اس سے شوہر اول نے نکاح کیا تو اس کو پھر اس عورت پر تین طلاق کا اختیار حاصل ہو ---------- (1) یعنی اول شوہر کے واسطے حلال ہو جانے کن شرطوں سے ہوتا ہے۔ (2) یعنی علماء میں بعض کہتے ہیں کہ فقط نکاح ہی سے حلال ہو جاتی ہے۔ (3) یعنی تصدیق ہوتا ہے۔ (4) یعنی دعویٰ پیش کیا۔ (5) یعنی حلالہ کی۔

...will go, and the second husband, whom the three divorces annihilate, will likewise annihilate the one or two divorces given by the first husband. This discretion is in 'Sharh Mukhtar', and this is the correct view. This is in 'Mudmarat', and it is written in 'Nawazil' that if two witnesses testified before a woman that her husband has given her three divorces, although her husband is absent, then there is leeway for this woman to marry another. However, if the husband is present, there is no such leeway. This is in 'Khulasa'.

A man gave his wife three divorces, hid it from her, and continued to have relations with her until three menstrual cycles had passed: If the three divorces were contingent upon a condition and the condition was met, and the woman fears that if she approaches the husband, he will deny it, and the woman sought a fatwa, the scholars gave a fatwa that the three divorces have occurred. If the woman fears that if the husband finds out, he will deny the contingency of the divorce on the second marriage, then the woman has the leeway to secretly marry another man from the husband to undergo 'halala'. When he goes on a trip, then upon his return, she may implore him, "I have some doubts in my heart regarding the marriage, which causes me distress," and thus perform a renewal of marriage (tajdid-e-nikah), rather than the husband denying the divorce. This is in 'Wajih Kurduri'. Shaykh al-Islam Yusuf bin al-Khali al-Khatti was asked about a man who gave his wife three divorces, hid it from her, and continued to have relations until three menstrual cycles passed, then informed the woman. Does the woman have the option to marry another husband now? He replied, "No, because the relations that occurred between them were based on a doubtful marriage, which necessitates an 'iddah'. Therefore, she should wait until the 'iddah' is over. But if three menstrual cycles have passed since the last relation, she may marry another presently." Then he was asked, if both were aware of the prohibition and the occurrence of the 'ghaliza' (major) prohibition, yet the man continued to have relations, and three cycles passed, and then the woman wanted to marry another as a husband, the Shaykh said, "The marriage is permissible, because when both were aware of the prohibition, this relation was fornication (zina), and zina does not necessitate an 'iddah' and does not prevent one from marrying another." And this is the accepted view. However, if the aforementioned woman is pregnant, then according to the view of the 'Sahibayn' (the two companions), she should wait until childbirth, whereas according to the view of Imam Azam, the marriage is

permissible now. This is in 'Tatar Khaniyah'. Shaykh al-Islam Abul Qasim was asked about a woman who heard from her husband that he had given her three divorces, and the woman does not have the power to restrain herself from the man. Is there leeway for the woman to kill the man in question, given that she cannot stop him by any other means besides killing? Similar fatwas have been given by Shaykh al-Islam Ata bin Hamza and Imam Sayyid Abu Shuja. Qadi Asbijabi used to say that she cannot kill, as in 'Al-Muhit'. In 'Mulqat', it is written that the fatwa is based on this. From Shaykh Najm al-Din, the response of Sayyid Imam Abu Shuja was narrated, that he says the woman can kill. So it was said that he is a great person and his 'mashaykh' (scholars) are of high standing; he does not speak except with correctness, so there is reliance on his statement, or it is in 'Tatar Khaniyah'. If two just witnesses testified to the woman that her husband has given her three divorces, and the husband denies it, then before the two witnesses could testify before the Qadi, they died or went missing, then the woman has no leeway to have relations with this man or live with him. If the husband swore an oath on his denial and the witnesses have died, and the Qadi returned this woman to this man, still, the woman has no leeway to live with him. The woman should give her wealth to save her life from him or run away from him, and if the woman is not capable of this, then when...

जाएगा और दूसरा शौहर जिसे तीन तलाक को नाबूद (खत्म) कर देता है वैसे ही एक या दो तलाक को जो शौहर-ए-अव्वल (पहले शौहर) ने दी थीं नाबूद कर देगा। यह इख्तियार 'शरह मुख्तार' में है और यही सही है। यह 'मुज्मारात' में है और 'नवाज़िल' में लिखा है कि औरत के सामने दो गवाहों ने गवाही दी कि तेरे शौहर ने तुझको तीन तलाक दे दी हैं, हालाँकि उसका शौहर गायब है, तो इस औरत को दूसरे से निकाह कर लेने की गुंजाइश है और अगर शौहर हाज़िर हो तो ऐसी गुंजाइश नहीं है, यह 'खुलासा' में है।

एक शख्स ने अपनी बीवी को तीन तलाकें दीं और उससे छुपाया और वती (सहमवास) करता रहा, पस तीन हैज़ गुज़र गए: अगर तीन तलाक किसी शर्त पर मुअल्लक (निर्भर) थीं फिर शर्त पाई गई और औरत खौफ करती है कि अगर वह शौहर के सामने पेश करती है तो वह इनकार करेगा और औरत ने फतवा तलब किया तो उलेमा ने तीन तलाक वाक़े होने का फतवा दिया और औरत को खौफ है कि अगर शौहर को मालूम हुआ तो दूसरे से तलाक मुअल्लक करने से इनकार कर जाएगा, तो औरत को गुंजाइश है कि शौहर से पोशीदा (छुपाकर) दूसरे मर्द से निकाह करके हलाला करा ले। जब वह कहीं सफर को जाए फिर जब वह वापस आए तो उससे इल्तमास (अनुरोध) करे कि मेरे कलब (दिल) में निकाह की जानिब से कुछ शक है जिससे दिल को खलजान (बेचैनी) है, लिहाज़ा तजदीद-ए-निकाह कर ले, न बांय (इस तरह) कि शौहर मुनकिर-ए-तलाक हो जाएगा। यह 'वजीह कर्दूरी' में है। शेख-उल-इस्लाम यूसुफ बिन खली खत्ती से दरियाफ्त किया गया कि एक शख्स ने अपनी बीवी को तीन तलाक दीं और उससे छुपाया और उससे वती करता रहा, पस तीन हैज़ गुज़र गए फिर औरत को इस बात से आगाह किया, पस आया औरत को इख्तियार है कि अभी दूसरे खावंद से निकाह कर ले? फरमाया कि नहीं, इस वास्ते कि वती जो दोनों में वाक़े हुई वह ब-शुब्हा निकाह थी और वह मुजिब-ए-इद्दत है, लिहाज़ा इद्दत तक तवक़्फ़ुफ (इंतज़ार) करेगी। लेकिन अगर आखिरी वती से तीन हैज़ गुज़र गए हों तो दूसरे से फिलहाल निकाह कर सकती है। फिर उसने दरियाफ्त किया गया कि अगर दोनों हुरमत को जानते हों और हुरमत-ए-ग़लीज़ा वाक़े होने के मुकर्रर हों लेकिन मर्द उससे वती किए जाता है और तीन हैज़ गुज़र गए फिर औरत ने दूसरे खावंद से बतौर-ए-निकाह करना चाहा तो शेख ने फरमाया कि निकाह जायज़ है क्योंकि जब दोनों हुरमत के मुकर्रर थे तो यह वती ज़िना हुई और ज़िना मुजिब-ए-इद्दत नहीं है और दूसरे से निकाह करने से माने (बाधक) नहीं होता है और इसी को लेते हैं। लेकिन अगर औरत मज़कूरा पेट से हो (गर्भवती हो) तो साहिबैन के

कौल पर तो वज़-ए-हमल (बच्चे की पैदाइश) तक तवक़्फ़ुफ करेगी और इमाम आज़म के कौल पर अभी निकाह जायज़ है, यह 'तातारखानीया' में है। और शेख-उल-इस्लाम अबुल कस्म से दरियाफ्त किया गया कि एक औरत ने अपने खावंद से सुना कि उसने इस औरत को तीन तलाक दे दी हैं और औरत को यह कुदरत नहीं है कि अपने नफ़्स को मर्द से बाज़ रख सके, पस आया औरत मज़कूरा को मर्द मज़कूर के क़त्ल कर डालने की गुंजाइश है, दर-आहलिके(जबकि) उसको किसी और तौर से न रोक सकती हो सिवाए क़त्ल के? और ऐसा ही शेख-उल-इस्लाम अता बिन हमज़ा ने फतवा दिया है और ऐसा ही इमाम सैयद अबू शुजा का फतवा है और काज़ी असबीजाबी फरमाते थे कि क़त्ल नहीं कर सकती है, कज़ा-फी-अल-मुहीत। और 'मलकत' में लिखा है कि इसी पर फतवा है और शेख नजम-उद्दीन से जवाब-ए-सैयद इमाम अबू शुजा का हिकायत (उद्धरण) किया गया कि वह फरमाते हैं कि औरत क़त्ल कर सकती है, तो फरमाया कि वह बड़ा शख्स है और उसके मशाइख बड़े-बड़े मरतबे के हैं, वह सिवाए सेहत के नहीं कहता है, पस उसके कौल पर एतमाद है या तातारखानीया में है। अगर औरत के पास दो आदिल (न्यायप्रिय) गवाहों ने गवाही दी कि तेरे शौहर ने तुझको तीन तलाक दे दी हैं और शौहर उससे मुनकिर (इनकारी) है, फिर कब्ल (पहले) इसके कि दोनों गवाह काज़ी के सामने यह गवाही दें मर गए या गायब हो गए, तो औरत को इस मर्द के साथ कुर्बत (सहमवास) करने की और साथ रहने की गुंजाइश नहीं है और अगर शौहर अपने इनकार पर कसम खा गया और गवाह लोग मर चुके हैं और काज़ी ने इस औरत को इस मर्द के पास वापस किया तो भी औरत को उसके साथ रहने की गुंजाइश नहीं है और औरत को चाहिए कि अपना माल देकर उससे अपनी जान छुड़ाए या उससे भाग जाए और अगर औरत इस बात पर कादिर (सक्षम) न हो तो जब

جائے گا اور دوسرا شوہر جسے تین طلاق کو نا بود کر دیتا ہے ویسے ہی ایک یا دو طلاق کو جو شوہر اول نے دی تھیں نا بود کر دے گا یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور یہی صحیح ہے یہ مضمرات میں ہے اور نوازل میں لکھا ہے کہ عورت کے سامنے دو گواہوں نے گواہی دی کہ تیرے شوہر نے تجھ کو تین طلاق دے دیں حالانکہ اس کا شوہر غائب ہے تو اس عورت کو دوسرے سے نکاح کر لینے کی گنجائش ہے اور اگر شوہر حاضر ہو تو ایسی گنجائش نہیں ہے یہ خلاصہ میں ہے۔

ایک شخص نے اپنی بیوی کو تین طلاقیں دیں اور اس سے چھپایا اور وطی کرتا رہا پس تین حیض گزر گئے: اگر تین طلاق کسی شرط پر معلق تھیں پھر شرط پائی گئی اور عورت خوف کرتی ہے کہ اگر وہ شوہر کے سامنے پیش کرتی ہے تو وہ انکار کرے گا اور عورت نے فتویٰ طلب کیا تو علماء نے تین طلاق واقع ہونے کا فتویٰ دیا اور عورت کو خوف ہے کہ اگر شوہر کو معلوم ہوا تو دوسرے سے طلاق معلق کرنے سے انکار کر جائے گا تو عورت کو گنجائش ہے کہ شوہر سے پوشیدہ دوسرے مرد سے نکاح کر کے حلالہ کرالے جب وہ کہیں سفر کو جائے پھر جب وہ واپس آئے تو اس سے التماس کرے کہ میرے قلب میں نکاح کی جانب سے کچھ شک ہے جس سے دل کو خلجان ہے لہذا تجدید نکاح کر لے نہ بایں کہ شوہر منکر طلاق ہو جائے گا یہ وجیہہ کردوری میں ہے شیخ الاسلام یوسف بن الخلی خطی سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی کو تین طلاق دیں اور اس سے چھپایا اور اس سے وطی کرتا رہا پس تین حیض گزر گئے پھر عورت کو اس بات سے آگاہ کیا پس آیا عورت کو اختیار ہے کہ ابھی دوسرے خاوند سے نکاح کر لے فرمایا کہ نہیں اس واسطے کہ وطی جو دونوں میں واقع ہوئی وہ بشبہہ نکاح تھی اور وہ موجب عدت ہے

لہذا عدت تک توقف کرے گی لیکن اگر آخری وطی سے تین حیض گزر گئے ہوں تو دوسرے سے فی الحال نکاح کر سکتی ہے پھر اس نے دریافت کیا گیا کہ اگر دونوں حرمت کو جانتے ہوں اور حرمت غلیظہ واقع ہونے کے مقرر ہوں لیکن مرد اس سے وطی کئے جاتا ہے اور تین حیض گزر گئے پھر عورت نے دوسرے خاوند سے بطور نکاح کرنا چاہا تو شیخ نے فرمایا کہ نکاح جائز ہے کیونکہ جب دونوں حرمت کے مقرر تھے تو یہ وطی زنا ہوئی اور زنا موجب عدت نہیں ہے اور دوسرے سے نکاح کرنے سے مانع نہیں ہوتا ہے اور اسی کو لیتے ہیں لیکن اگر عورت مذکورہ پیٹ سے ہو تو صاحبین کے قول پر تو وضع حمل تک توقف کرے گی اور امام اعظم کے قول پر ابھی نکاح جائز ہے یہ تاتار خانیہ میں ہے اور شیخ الاسلام ابوالقسم سے دریافت کیا گیا کہ ایک عورت نے اپنے خاوند سے سنا کہ اس نے اس عورت کو تین طلاق دے دیں ہیں اور عورت کو یہ قدرت نہیں ہے کہ اپنے نفس کو مرد سے باز رکھ سکے پس آیا عورت مذکورہ کو مرد مذکور کے قتل کر ڈالنے کی گنجائش ہے درحالیکہ اس کو کسی اور طور سے نہ روک سکتی ہو سوائے قتل کے اور ایسا ہی شیخ الاسلام عطاء بن حمزہ نے فتویٰ دیا ہے اور ایسا ہی امام سید ابو شجاع کا فتویٰ ہے اور قاضی اسبیجابی فرماتے تھے کہ قتل نہیں کر سکتی ہے کذافی المحیط اور ملقط میں لکھا ہے کہ اسی پر فتویٰ ہے اور شیخ نجم الدین سے جواب سید امام ابوشجاع کا حکایت کیا گیا کہ وہ فرماتے ہیں کہ عورت قتل کر سکتی ہے تو فرمایا کہ وہ بڑا شخص ہے اور اس کے مشائخ بڑے بڑے مرتبہ کے ہیں وہ سوائے صحت کے نہیں کہتا ہے پس اس کے قول پر اعتماد ہے یا تاتار خانیہ میں ہے۔ اگر عورت کے پاس دو عادل گواہوں نے گواہی دی کہ تیرے شوہر نے تجھ کو تین طلاق دے دی ہیں اور شوہر اس سے منکر ہے پھر قبل اس کے کہ دونوں گواہ قاضی کے سامنے یہ گواہی دیں مر گئے یا غائب ہوگئے تو عورت کو اس مرد کے ساتھ قربت کرنے کی اور ساتھ رہنے کی گنجائش نہیں ہے اور اگر شوہر اپنے انکار پر قسم کھا گیا اور گواہ لوگ مر چکے ہیں

اور قاضی نے اس عورت کو اس مرد کے پاس واپس کیا تو بھی عورت کو اس کے ساتھ رہنے کی گنجائش نہیں ہے اور عورت کو چاہئے کہ اپنا مال دے کر اس سے اپنی جان چھڑائے یا اس سے بھاگ جائے اور اگر عورت اس بات پر قادر نہ ہو تو جب

(If a woman thinks) that he (the husband) will have intercourse with me, she should kill him, but she should kill him with medicine (1). And it is not permissible for a woman to kill herself. And if she runs away from the aforementioned (husband), she will not have the option to complete her Iddah and marry another husband. Sheikh Shams-ul-Aimma Halwai stated in Sharh Kitab-ul-Istihsan that this answer is a Qada (judicial ruling), and between her and Allah Almighty, if she runs away, she has the option to complete the Iddah and marry another husband; this is in 'Muheet'. In 'Fatawa-e-Nafiya', it is stated that a woman does not become Haram (forbidden) to her husband, but the husband does not get rid of her trap, and if he disappears from her, she uses magic to bring him back. So, does the mentioned man have the option to kill her with poison or similar means to escape her trap? It was said: He should not, but he should distance himself from that woman as much as possible; this is in 'Tatar-Khaniya'. Among the subtle stratagems (Hila) of Halala is that the divorced woman marries a minor slave whose sexual organs are functional; then, when this slave has performed intercourse with her, she becomes the owner of said slave through any legal cause of ownership, and thus the marriage between the two will be annulled; this is in 'Tabyeen'.

If a divorced woman feared that the Muhallil (the one performing Halala) would not divorce her, and the woman said: "I have given myself into your marriage on the condition that whenever I wish, I will divorce myself," and the Muhallil accepted it, then the marriage is valid: A man said: "If I marry a woman, she is thrice-divorced." The Hila (stratagem) for this is that an unauthorized person (Fuzuli) conducts a marriage between this oath-taking man and a woman, and this man does not give permission by his words (Qawl) but gives permission by his actions (Fi'l); thus, he will not be a Hanith (oath-breaker), but if he gives permission by his words, he will become a Hanith. This is the accepted view in 'Zahiriya'. If the divorced woman feared that the Muhallil (2) would not divorce her, and she said: "I have given myself into your marriage on the condition that whenever I wish, I will divorce myself," and the Muhallil accepted it, the marriage is valid, and the aforementioned woman will have the option to divorce herself whenever she wishes; this is in 'Tabyeen'. If the woman wanted to put an end to the greed of the Muhallil, she should say to him: "I will not submit to you until you take an oath that you will be thrice-divorced if I do not accept your request." When he takes the oath, she should allow him to have intercourse with her, and once he has done so once, she should demand a divorce. If he gives it,

she will not be a divorcee (in the prohibited sense), and if he does not give it, the result will still be that three divorces will take place; this is in 'Sirajiya'.

Ninth Chapter: Regarding Ila (Vow of Abstinence) To restrain oneself from the intimacy of one's wife, by swearing an oath by Allah Almighty, or divorce, or manumission, or Hajj, or fasting, etc., whether unconditionally or restricted...

(1) The severe prohibition (Hurmat-e-Ghaliza) is evident in the mentioned case, whether the woman is a close intimate or not. (2) The second husband through whom Halala is performed. [The text continues with examples of oaths related to abstaining from intimacy for four months or committing to religious duties like Hajj or fasting].

जाने कि मुझसे कुर्बत (सम्बन्ध) करेगा उसको कत्ल कर डाले, मगर चाहिए कि उसको दवा (1) से कत्ल करे। और औरत को यह गुंजाइश नहीं है कि अपने आप को कत्ल कर डाले। और अगर मजकूरह (उक्त महिला) के पास से भाग गई तो उसको यह इख्तियार न होगा कि इद्दत पूरी करके दूसरे शौहर से निकाह करे, और शैख शम्सुल आइम्मा हलवाई ने शरह किताब-उल-इस्तिहसान में फरमाया कि यह जवाब 'कज़ा' (अदालती फैसला) है, और 'फीमा बैनहु व बैनल्लाह तआला' अगर भाग जाए तो उसको इख्तियार है कि इद्दत पूरी करके दूसरे शौहर से निकाह करे, यह 'मुहीत' में है। 'फतावा-ए-नफीया' में है कि एक औरत अपने शौहर पर हराम न हुई मगर शौहर उसके फंदे से नहीं छूटता है, और अगर उसके पास से गायब हो जाता है तो जादू करके उसको फिर वापस कर लेती है। तो क्या मर्द मजकूर को इख्तियार है कि जहर वगैरह से उसको कत्ल कर डाले ताकि उसके फंदे से छूट जाए? फरमाया कि नहीं चाहिए, मगर जिस तौर से हो सके उस औरत से दूर हो जाए, यह 'तातारखानिया' में है। और 'हलाला' के लतीफ हीलों में से यह है कि मुतलक़ा (तलाकशुदा) किसी गुलाम सगीर (नाबालिग गुलाम) से निकाह करे जिसके आला-ए-तनासुल को हरकत होती हो, फिर जब यह गुलाम उससे वती (सम्बन्ध) कर चुके तो किसी सबब-ए-मुल्क से उस गुलाम मजकूर की मालिक हो जाए, तो दोनों में निकाह फस्ख (रद्द) हो जाएगा, यह 'तय्यीन' में है।

अगर औरत मुतलक़ा को खौफ हुआ कि मुहलिल (हलाला करने वाला) उसको तलाक न देगा, पस औरत ने कहा कि मैंने अपने नफ्स को तेरे निकाह में इस शर्त पर दिया कि हर बार जब चाहूंगी अपने नफ्स को तलाक दे दूंगी और मुहलिल ने इसको कबूल किया तो निकाह जायज है: एक मर्द ने कहा कि अगर मैंने किसी औरत से निकाह किया तो वह तलाक-ए-सलस (तीन तलाक) है, तो इसमें हीला यह है कि इस कसम खाने वाले मर्द और किसी औरत के दरमियान एक फजूली (अनाधिकृत व्यक्ति) निकाह बांधे और यह मर्द अपने कौल (शब्दों) से इजाजत न दे बल्कि अपने फेल (कर्म) से इजाजत दे, पस वह 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) न होगा और अगर अपने कौल से इजाजत दी तो हानिस हो जाएगा और इसी पर एतमाद है, यह 'जहीरिया' में है। और अगर औरत मुतलक़ा को खौफ हुआ कि मुहलिल (2) उसको तलाक न देगा, पस औरत ने कहा कि मैंने अपने नफ्स को तेरे निकाह में इस शर्त पर दिया कि हर बार जब मैं चाहूंगी अपने नफ्स को तलाक दे दूंगी और मुहलिल ने इसको कबूल किया तो निकाह जायज है और औरत मजकूरह मुख्तार हो जाएगी कि जब चाहेगी अपने नफ्स को तलाक दे देगी, यह 'तय्यीन' में है। और अगर औरत ने चाहा कि मुहलिल की तमा (लालच) खत्म कर

दे तो उससे कहे कि मैं तेरी मुताअत (आज्ञा पालन) न करूंगी यहाँ तक कि तू कसम खाए कि तुझ पर तीन तलाक हैं अगर मैं तेरी दरख्वास्त को कबूल न करूँतो जब वह कसम खा जाए तो उसको अपने साथ वती करने दे, पस जब एक मर्तबा वती कर चुके तो उससे तलाक तलब करे, पस अगर उसने तलाक दे दी तो वह गैर-मुतलक़ा हो जाएगी और अगर न दी तो भी यही होगा कि तीन तलाक वाके(घटित) हो जाएंगी, यह 'सिराजिया' में है।

नवां बाब: ईला के बयान में अपने नफ्स को अपनी मनकूहा (पत्नी) की कुर्बत से रोकना ताकि कसम चाहे अल्लाह तआला की या तलाक या इताक (आज़ादी) व हज व सोम वगैरह की मुतलक़न या मुकयद ब-नजार (1) हुरमत-ए-गलीज़ा जाहिर सूरत मजकूरह में चाहे औरत खलीता हो या खफीफा हो। (2) दूसरा शौहर जिससे हलाला कराया है। मशाहीर की दहन्दा को तलाक है, अगर मैं तुझसे कुर्बत करूँ बराबर चार माह, बजाय बराबर के और कोई लफ्ज कहा जो मुतसिल करने या गुलाम आजाद करने की या हज वाजिब होने या रोजे वाजिब होने की कसम खाई।

جانے کہ مجھ سے قربت کرے گا اس کو قتل کر ڈالے مگر چاہئے کہ اس کو دوا (۱) سے قتل کرے اور عورت کو یہ گنجائش نہیں ہے کہ اپنے آپ کو قتل کر ڈالے اور اگر مذکورہ کے پاس سے بھاگ گئی تو اس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ عدت پوری کر کے دوسرے شوہر سے نکاح کرے اور شیخ شمس الائمہ حلوائی نے شرح کتاب الاستحسان میں فرمایا کہ یہ جواب قضاء ہے اور فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ اگر بھاگ جائے تو اس کو اختیار ہے کہ عدت پوری کر کے دوسرے شوہر سے نکاح کرے یہ محیط میں ہے فتاویٰ نفیہ میں ہے کہ ایک عورت اپنے شوہر پر حرام نہ ہوگئی مگر شوہر اس کے پھندے سے نہیں چھوٹتا ہے اور اگر اس کے پاس سے غائب ہو جاتا ہے تو ہو جا دو کر کے اس کو پھر واپس کر لیتی ہے پس آیا مرد مذکور کو اختیار ہے کہ زہر وغیرہ سے اس کو قتل کر ڈالے تا کہ اس کے پھندے سے چھوٹ جائے فرمایا کہ نہیں چاہئے مگر جس طور سے ہو سکے اس عورت سے دور ہو جائے یہ تاتار خانیہ میں ہے اور حلالہ کے لطیف حیلوں میں سے یہ ہے کہ مطلقہ کسی غلام صغیر سے نکاح کرے جس کے آلہ تناسل کو حرکت ہوتی ہو پھر جب یہ غلام اس سے وطی کر چکے تو کسی سبب ملک سے اس غلام مذکور کی مالک ہو جائے پس دونوں میں نکاح فسخ ہو جائے گا یہ تبیین میں ہے اگر عورت مطلقہ کو خوف ہوا کہ محلل اس کو طلاق نہ دے گا پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تیرے نکاح میں بدیں شرط دیا کہ ہر بار جب چاہوں گی اپنے نفس کو طلاق دے دوں گی اور محلل نے اس کو قبول کیا تو نکاح جائز ہے: ایک مرد نے کہا کہ اگر میں نے کسی عورت سے نکاح کیا تو وہ طلاقہ ثلث ہے تو اس میں حیلہ یہ ہے کہ اس قسم کھانے والے مرد اور کسی عورت کے درمیان ایک فضولی نکاح باندھے اور یہ مرد اپنے قول سے اجازت نہ دے بلکہ اپنے فعل سے اجازت دے پس حانث نہ ہوگا اور اگر

اپنے قول سے اجازت دی تو حانث ہو جائے گا اور اسی پر اعتماد ہے یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر عورت مطلقہ کو خوف ہوا کہ محلل (۲) اس کو طلاق نہ دے گا پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تیرے نکاح میں بدیں شرط دیا کہ ہر بار جب میں چاہوں گی اپنے نفس کو طلاق دے دوں گی اور محلل نے اس کو قبول کیا تو نکاح جائز ہے اور عورت مذکورہ مختار ہو جائے گی کہ جب چاہے گی اپنے نفس کو طلاق دے دی یہ تبیین میں ہے اور اگر عورت نے چاہا کہ محلل کی طمع قطع کر دے تو اس سے کہے کہ میں تیری مطاوعت نہ کروں گی یہاں تک کہ تو قسم کھائے کہ تجھ پر تین طلاق ہیں اگر میں تیری درخواست کو قبول نہ کروں تو جب وہ قسم کھا جائے تو اس کو اپنے ساتھ وطی کرنے دے پس جب ایک مرتبہ وطی کر چکے تو اس سے طلاق طلب کرے پس اگر اس نے طلاق دے دی تو غیر مطلقہ ہو جائے گی اور اگر نہ دی تو بھی یہی ہوگا کہ تین طلاق واقع ہو جائیں گی یہ سراجیہ میں ہے۔

سوانواں باب: ایلا کے بیان میں اپنے نفس کو اپنی منکوحہ کی قربت سے روکنا تاکہ قسم خواہ اللہ تعالیٰ کی یا طلاق یا عتاق و حج وصوم وغیرہ کی مطلقاً یا مقید بنجار ۱۔ حرمت غلیظہ ظاہر صورت مذکورہ میں خواہ عورت خلیطہ ہو یا خفیفہ ہو۔ ۲۔ دوسرے شوہر جس سے حلالہ کرایا ہے۔ مشاہیر کی دہندہ کو طلاق ہے اگر میں تجھ سے قربت کروں برابر چار ماہ بجائے برابر کے اور کوئی لفظ کہا جو متصل کرنے یا غلام آزاد کرنے کی یا حج واجب ہونے یا روزے واجب ہونے کی قسم کھائی۔

Kitab al-Talaq

In the case of a free wife, a period of two months, and in the case of a slave woman, a period of two months—the time between them, from which one can emerge without committing an oath-breaking act (hanith), is called 'Ila'. This is stated in Fatawa Qazi Khan. Thus, if he engages in intimacy (qurbat) with the aforementioned woman within that period, he will be considered to have broken his oath, and if he had sworn by the essence or attributes of Allah (the Exalted) in a way that is conventionally understood as an oath, then expiation (kaffarah) will become mandatory. If he has sworn by something other than that, such as by divorce or emancipation (ataq), then the specified consequence will occur. After intercourse, the 'Ila' will lapse. If he does not engage in intercourse during this period, it will result in one 'Talaq-e-Ba'ina' (irrevocable divorce). This is in Barjandi Sharah Nuqayah. Thus, if the oath was for four months, the oath lapses. If the oath was perpetual—such as if he said, "By Allah, I will not engage in intimacy with you forever," or "By Allah, I will not engage in intimacy with you," meaning absolutely, without any time constraint—the oath will remain in effect. However, a repeated divorce will not occur before a new marriage. If more than four months pass, and if he remarries, the 'Ila' will return. If he then engages in intercourse with her, it is fine; otherwise, upon the passage of four months, a second divorce will occur, and the start of this 'Ila' will be calculated from the (new) marriage. If he marries her a third time, the 'Ila' will return again, and if he does not engage in intimacy, then after four months pass, the third divorce will occur. This is in Kafi.

If a Dhimmi (a non-Muslim citizen) performs 'Ila' in the name of the Essence of Allah (the Exalted) or by an attribute of Allah (the Exalted), then according to Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him), he will be considered a 'Mawla' (one who performs 'Ila').

If, after the woman marries a second husband and he (the first husband) marries her again, then due to the aforementioned 'Ila', a divorce will not occur, but the oath remains. Thus, if he engages in intercourse with her, he will pay the expiation for his oath. This is in Hidayah. If she became 'Ba'ina' (irrevocably divorced) once or twice due to 'Ila', and she married a second husband and then returned to the first husband's marriage, he takes her back with three divorces, and when four months pass, divorce will occur until she becomes irrevocably divorced by three divorces. This continues repeatedly, as stated in Tatim. If a Dhimmi performs 'Ila' by the name of Allah's Essence or attributes, according to Imam-e-Azam (may Allah have mercy on

him), he is a 'Mawla', while according to the Sahibayn (the two students of Imam Abu Hanifa), he is not a 'Mawla'. If he performs 'Ila' with divorce or emancipation, then by consensus, he is a 'Mawla'. If he performs 'Ila' with Hajj, Umrah, fasting, or charity, then by consensus, he is not a 'Mawla'. Similarly, if he says, "If I engage in intimacy with you, you are to me like the back of my mother," or "Such-and-such wife is like my mother's back," he is not a 'Mawla'. In the circumstances where a Dhimmi's 'Ila' is valid, he is like a Muslim in its rulings; however, if he swore by Allah (the Exalted) and engaged in intercourse, no expiation is mandatory upon him. This is in Siraj al-Wahhaj. The words that constitute 'Ila' are of two types: explicit (Sarih) and allusive (Kinayah). An explicit word is any term that implies intercourse, such as "I will not engage in intimacy with you," or "I will not have intercourse with you," or "I will not engage in coitus with you," or "I will not bathe with you." Because the coitus/intimacy is attributed to that woman, in idiom, it conventionally implies the meaning of intercourse, and taking a bath for janabah (ritual impurity) with a woman can only happen if there is intercourse in the private parts.

1. This woman will then be irrevocably divorced (Ba'ina) with 'Hurmat-e-Ghaliza' (severe prohibition), such that he cannot remarry her without Halalah.
2. 'Mubasharat' means intercourse; in hermaphrodites, it refers to the disappearance of the male organ, penetration, and reaching (the climax/end); 'Muzaja'at' means sleeping together and engaging in intimacy through intercourse.

किताब अल-तलाक

आज़ाद बीवी के लिए दो माह और लौंडी के लिए दो माह की मुद्दत के बीच ऐसे वक्त में निकलना कि जिसमें बिना हनिस हुए कुर्बत मुमकिन हो सके उसे ईला कहते हैं। यह 'फतावा काज़ी खान' में है। पस अगर उस मुद्दत के अंदर उस औरत से कुर्बत की तो वह हनिस (कसमें तोड़ने वाला) हो जाएगा। पस अगर अल्लाह तआला की ज़ात या सिफात में से किसी ऐसी सिफत की जिससे उर्फ़ में कसमें खाई जाती हैं, कसम खाई है, तो कफ़्फ़ारा वाजिब होगा। और अगर उसके अलावा दूसरी बात की मिस्ल जैसे तलाक और इताक (आज़ाद करना) वगैरह की कसम खाई है, तो जिस चीज़ की कसम खाई है वह जज़ा (बदला) वाके होगी। फिर वती (संभोग) कर लेने के बाद ईला साकित (ख़त्म) हो जाएगा। और अगर उस मुद्दत में उससे वती न की तो एक तलाक-ए-बायना हो जाएगी, यह 'बरजन्दी शराह नक़ाया' में है। पस अगर कसम चार महीने की हो तो कसम साकित हो जाएगी। और अगर कसम हमेशा की हो इस तौर पर कि उसने यूँ कहा कि "वल्लाह मैं तुझसे ता-अबद (हमेशा) कुर्बत न करूँगा" या "वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा" यानी मुतलक (बिना किसी समय की कैद के) कहा, तो कसम बाकी रहेगी। लेकिन दोबारा निकाह से पहले मुकर्रर तलाक वाके न होगी। और अगर चार महीने से ज़्यादा गुज़र जाएं और अगर दोबारा निकाह किया तो ईला वापस आ जाएगा, फिर अगर उससे वती कर ले तो ठीक, वरना चार महीने गुज़रने पर दूसरी तलाक वाके होगी और इस ईला की इब्तिदा निकाह से तय की जाएगी। फिर अगर तीसरी बार उससे निकाह किया तो फिर ईला वापस आ जाएगा, फिर अगर उससे कुर्बत न की तो चार महीने गुज़रने पर तीसरी तलाक वाके हो जाएगी, यह 'काफी' में है।

अगर ज़म्मी ने अल्लाह तआला की ज़ात-ए-पाक या उसकी सिफत के नाम से ईला किया तो इमाम-ए-आज़म (र.) के नज़दीक वह मौला यानी ईला करने वाला होगा।

अगर दूसरे शौहर से निकाह करने के बाद इस औरत से निकाह किया, तो ईला-ए-मज़कूर की वजह से अब तलाक वाके न होगी मगर कसम बाकी है। चुनांचे अगर उससे वती की तो अपनी कसम का कफ़्फ़ारा अदा करेगा। यह 'हिदाया' में है। और अगर ईला से एक मर्तबा या दो मर्तबा बायना हो गई और उसने दूसरे शौहर से निकाह किया, फिर शौहर-ए-अव्वल के निकाह में आई तो तीन तलाक के साथ औरत को ले, और जब चार माह गुज़रेंगे तो तलाक होगी यहाँ तक कि तीन तलाक से बायना हो जाएगी। और ऐसे ही दोबारा (बार-बार) जहाँ तक होता जाए, यही होता रहेगा, यह 'ततईम' में है। और अगर ज़म्मी ने अल्लाह तआला की ज़ात-ए-पाक या उसकी सिफत से ईला किया तो इमाम-ए-आज़म

(र.) के नज़दीक वह मौला होगा और साहिबैन (र.) के नज़दीक वह मौला न होगा। और अगर उसने तलाक या इताक के साथ ईला किया तो बिल-इजमा मौला होगा। और अगर उसने हज या उमराह या सोम या सदका के साथ ईला किया तो बिल-इजमा मौला न होगा। और इसी तरह अगर उसने कहा कि "अगर मैं तुझसे कुर्बत करूँ तो मुझ पर मेरी माँ की पीठ के मिस्ल है" या "फलां बीवी मेरी माँ की पीठ के है" तो मौला न होगा। फिर जिस सूरत में ज़म्मी का ईला ठीक होता है, उसके अहकाम में वह मुसलमान के मिस्ल है, लेकिन अगर अल्लाह तआला की कसम खाई और उसने वती की तो उस पर कफ़्फ़ारा लाज़िम न होगा। यह 'सिराज अल-वहाज' में है। और जिन अलफ़ाज़ से ईला वाके होता है वह दो किस्म के होते हैं: सरीह और किनाया। पस सरीह हर ऐसा लफ़्ज़ है जिससे जिमा (संभोग) का मतलब निकलता हो, जैसे "मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा" या "मैं तुझसे जिमा न करूँगा" या "मैं तुझसे मुबाशरत न करूँगा" या "मैं तुझसे ग़ुसल न करूँगा"। इसी वजह से कि मुबाशरत उस औरत की तरफ़ मुज़ाफ़ (जोड़ी) की गई है, इससे मुहावरे में आदत के मुताबिक जिमा के मायने मुराद होते हैं, और औरत से जनाबत का ग़ुसल करना यूँ ही हो सकता है कि औरत से फ़र्ज में (संभोग हो)।

1. फिर यह औरत हुरमत-ए-ग़लीज़ा के साथ बायना होगी कि बिना हलाला के निकाह नहीं कर सकता।
2. मुबाशरत, जिमा करना (ख़ुन्सा में), मर्द के उज़ू का ज़िक्र ग़ाइब हुआ, साबित-पहुँचाना और रसीदा करना, मुज़ाअत (सोना), हमबिस्तरी के ज़रिए कुर्बत करना।

کتاب الطلاق

ماہ آزاد بیوی اور دو ماہ باندی کی صورت میں مدتوں کے اس ایسے وقت کے بیچ میں سے نکلنے کے کہ اس میں بدون حانث ہونے کے قربت ممکن ہو سکے ایلاء کہتے ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ پس اگر اس مدت کے اندر عورت مذکورہ سے قربت کی تو حانث ہو جائے گا پس اگر اللہ تعالیٰ کی ذات یا صفات میں سے کسی صفت کی جس سے عرفا قسم کھائی جاتی ہے قسم کھائی ہو تو کفارہ واجب ہوگا اور اگر سوائے اس کے دوسری بات کی مثل طلاق و عتاق وغیرہ کے قسم کھائی ہے تو جس اجزاء، کی قسم کھائی ہے وہ جزاء واقع ہوگی اور پھر بعد وطی کر لینے کے ایلاء ساقط ہو جائے گا اور اگر اس مدت میں اس سے وطی نہ کی تو بیک طلاق بائنہ ہو جائے گی یہ بر جندی شرح نقایہ میں ہے پس اگر قسم چار مہینہ کی ہو تو قسم ساقط ہو جائے گی اور قسم ہمیشہ کی ہو بایں طور کہ اس نے یوں کہا کہ واللہ میں تجھ سے تابد قربت نہ کروں گا یا اللہ کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا یعنی مطلقا کہا بدون کسی وقت کی قید کے تو قسم باقی رہے گی لیکن قبل دوبارہ نکاح کے مکرر طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر چار مہینہ سے زیادہ گزر جائیں اور اگر دوبارہ نکاح کیا تو ایلاء عود کرے گا پھر اگر اس سے وطی کر لے تو خیر ورنہ چار مہینہ گزرنے پر دوسری طلاق واقع ہوگی اور اس ایلاء کی ابتدا نکاح سے قرار دی جائے پھر اگر تیسری بار اس سے نکاح کیا تو پھر ایلاء عور کرے گا پھر اگر اس سے قربت نہ کی تو چار مہینہ گزرنے پر تیسری طلاق واقع ہو جائے گی یہ کافی میں ہے۔

اگر ذمی نے بنام ذات پاک اللہ تعالیٰ یا صفت سے اللہ تعالیٰ ایلاء کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک وہ مولیٰ یعنی ایلاء کرنے والا ہوگا۔

اگر بعد دوسرے شوہر سے نکاح کرنے کے اس عورت سے نکاح کیا تو ایلاء مذکور کی وجہ سے اب طلاق واقع نہ ہوگی مگر قسم باقی ہے چنانچہ اگر اس سے وطی کی تو اپنی قسم کا کفارہ ادا کرے گا یہ ہدایہ میں ہے اور اگر ایلاء سے ایک مرتبہ یا دو مرتبہ بائنہ ہوگئی اور اس نے دوسرے شوہر سے نکاح کیا پھر شوہر اول کے نکاح میں آئی تو تین طلاقوں کے ساتھ عورت کو لے اور جب چار ماہ گزریں گے طلاق ہوگی یہاں تک کہ تین طلاق سے بائن ہو جائے گی اور ایسے ہی دوبارہ بارہ جہاں تک ہوتا جائے یہی ہوتا رہے گا یہ تین میں ہے اور اگر ذمی نے بنام ذات پاک اللہ تعالیٰ یا صفت سے اللہ تعالیٰ ایلاء کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک وہ مولیٰ یعنی ایلاء کرنے والا ہوگا اور صاحبینؒ کے نزدیک وہ مولیٰ نہ ہوگا اور اگر اس نے طلاق یا عتاق کے ساتھ ایلاء کیا تو بالا جماع مولیٰ ہوگا اور اگر اس نے حج یا عمرہ یا صوم یا صدقہ سے ایلاء کیا تو بالا جماع مولیٰ نہ ہوگا اور اسی طرح اگر اس نے کہا کہ اگر میں تجھ سے قربت کروں تو مجھ پر میری ماں کی پشت کے مثل ہے یا فلاں بیوی میری ماں کی پشت کے ہے تو مولیٰ نہ ہوگا پھر جس صورت میں ذمی کا ایلاء ٹھیک ہوتا ہے اس کے احکام میں وہ مثل مسلمان ہے لیکن اگر اللہ تعالیٰ کی قسم کھائی اور اس نے وطی کی تو اس پر کفارہ لازم نہ ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے اور جن الفاظ سے ایلاء واقع ہوتا ہے وہ دو قسم کے ہوتے ہیں صریح و کنایہ پس صریح ہر ایسا لفظ ہے جس کے بولنے سے جماع کے متبادر ہوں جیسے تجھ سے قربت نہ کروں گا یا تجھ سے جماع نہ کروں گا یا تجھ سے مباشعت نہ کروں گا یا تجھ سے غسل نہ کروں گا اسی وجہ سے کہ مباشعت اس عورت کی طرف مضاف کی گئی اس سے محاورہ میں عادت کے موافق جماع کے معنی مقصود ہوتے ہیں اور عورت سے جنابت کا غسل کرنا یوں ہی ہو سکتا ہے کہ عورت سے فرج میں 1۔ پھر یہ عورت بحرمت غلیظہ بائنہ ہوگی کہ بدون حلالہ کے نکاح نہیں کر سکتا۔ 2۔ مباشعت جماع کرنا خنثیٰ میں ہے مرد کے عضو کا ذکر غائب ہوا صابت؛ پہنچانا اور رسیدہ کرنا مضاجعت ہم بستری کے قربت کرتا۔

...should have intercourse, and in the same way, told a virgin: "I will not make you 'rasida' (attain/reach)," because in common custom, to make her 'rasida' means to have intercourse with her. This is in *Muhit-e-Sarakhsi*.

'Kinaya' (allusive expression) is any such word that, when spoken, brings the meaning of intercourse to mind, but it also has the possibility of another meaning:

If he said to his wife, "I will not have intercourse with you in your anus or anywhere other than the vagina," he will not be a 'Mula' (one who has sworn an oath of continence). If he said to her, "I will not have intercourse with you, except [for] intercourse," his intention will be inquired. If he says, "I intended anal intercourse," then he will become a 'Mula'. If he says, "I intended a light intercourse, which does not go beyond a state where the circumcised parts meet," then he will not be a 'Mula'. Similarly, if he had no specific intention, the same ruling applies. If he said, "I intended even less than that," he will become a 'Mula'. This is in *Fath al-Qadir*. And it is written in *Nata'ij* that if, after saying these words, he claims, "I did not intend intercourse," his claim will not be accepted in a court of law, though it will be accepted between him and Allah Almighty. This is in *Tatar Khaniyah*.

And 'Kinaya' is any word that, when spoken, brings the meaning of intercourse to mind, but also allows for another possibility. Thus, as long as he does not intend the meaning of intercourse by it, it will not be *Ila*. For instance, if he said, "I will not appear before you," or "I will not come to you," "I will not enter," "I will not cover you," "I will not share a bed with you," "I will not sleep on the bed with you," "I will not be your companion (1)," "I will not be near you," "I will make you angry," or "I will make you regretful." This is in *Muhit-e-Sarakhsi*. If he said, "I will sleep with you," and it is a *talaq* (divorce) if he has no [other] intention, then this is *Ila*, and it will be settled according to the custom of intercourse. This is in *Zahiriyah*, and it includes both physical contact and cohabitation; this is exactly in *Sharh al-Kanz*, and it is written in *Nata'ij*.

Every word that creates an oath will also create *Ila*, such as "Wallah" (by Allah), "Billah" (by Allah), "Jalalullah" (by the Majesty of Allah), "Azmatullah" (by the Greatness of Allah), "Kibriya'ullah" (by the Pride of Allah), and all other words by which an oath is formed. Any word by which an oath is not formed, such as "Wa-'ilm Allah la aqrab" (By the knowledge of Allah, I will not approach you), meaning swearing by the knowledge of God that I will not have intimacy with you, or saying, "Upon me is the wrath or anger of God," or any such word that does not constitute an oath, then *Ila*

will not be established. And it is written in *Manafi* that the capacity for *Ila* belongs to one who has the capacity for *talaq* (divorce). This is the view of Imam Azam (R.A.), and according to the *Sahibayn* (R.A.), whoever has the capacity for the obligation of *kaffarah* (expiation) has the capacity for *Ila*. This is in *Tatar Khaniyah*.

The one performing *Ila* is like this: he has sworn an oath not to have intercourse in the vagina. Thus, if he would be a sinner (for breaking the oath) without intercourse in the vagina, he will not be liable (2) for the penalty of *Ila*. A man said to his wife, "By Allah, the skin of my body will not touch the skin of your body," then this person will not be a 'Mula', because in this oath, one becomes a sinner just by touching skin without vaginal intercourse. If he said, "By Allah, my male organ will not touch your vagina," then this person will be a 'Mula', because such a statement implies intercourse by custom. And if he said, "If there is anger towards you, then you are divorced," and he had no other intention, then he will be a 'Mula', because people intend intercourse by this. And if he only intended sleeping together, he will not be a 'Mula'. Thus, if he slept with her and did not have intercourse, he will not be considered a liar in his oath, and if...

(1) Meaning, I will not have physical companionship. (2) Because he was not a 'Mula'.

जमा करे और इसी तरह बाकराह (कुंवारी) से कहा कि मैं तुझे रसीदा (सम्बन्धित) न करूँगा, इस वास्ते कि उर्फ़(आम बोल-चाल) में इसका रसीदा करना वही है, इस से मुजामअत (संभोग) करे, यह मुहीते सरसी में है।

कनाया (व्यंग्यात्मक शब्द) हर ऐसा लफ्ज़ है कि इसके बोलने से जमा के मायने ख्याल में आएं मगर एहतमाल और का भी हो:

अगर औरत से कहा कि मैं तुझसे तेरी दुबुर (गुदा) में या फरज (योनि) के अलावा वती (संभोग) न करूँगा तो मौला न होगा और अगर उससे कहा कि मैं तुझसे जमा न करूँगा इल्ला ब-र-ए-जमा, तो उसकी नियत दरियाफ्त की जाएगी। पस अगर उसने कहा कि मैंने दुबुर में वती करनी मुराद ली है तो मौला हो जाएगा और अगर उसने कहा कि मैंने खफीफ (हल्का) जमा मुराद लिया है कि उठाए-उठाए खतनान (लिंग का सिरा) जैसी हालत से ज़ायद न होगा तो वह मौला न होगा और इसी तरह अगर उसकी कुछ नियत न हो तो भी यही हुक्म है। और अगर उसने कहा कि मैंने इससे भी कम मुराद लिया है तो वह मौला हो जाएगा। यह 'फतेह-उल-क़दीर' में है और 'नताइज' में लिखा है कि अगर इन अल्फाज़ के कहने के बाद उसने दावा किया कि मैंने जमा मुराद नहीं लिया था तो क़ज़ा (न्याय) में उसकी तस्दीक न होगी और फ़ीमा-बैनहू व-बैन-अल्लाह तआला तस्दीक होगी। यह 'ततारखानीया' में है।

और कनाया हर ऐसा लफ्ज़ है कि इसके बोलने से जमा के मायने ख्याल में आएं मगर एहतमाल और का भी हो। पस जब तक वह इससे मायने जमा की नियत न करेगा तो ईला न होगा। जैसे कहा कि तेरे आगे पेश न होऊँगा या तेरे पास न आऊँगा, न दाखिल होऊँगा और न ढकूंगा, न अपना-तेरा बिस्तर एक न करूँगा और तेरे साथ बिस्तर पर न सोऊंगा, तेरे मुसाहिब (१) न होऊँगा या तेरे करीब न होऊँगा या तुझको खफ़ा करूँगा या तुझे जला पाऊँगा। यह 'मुहीते सरसी' में है। और अगर कहा कि मैं तेरे साथ सोऊँ तो तौबा-ए-तलाक, तालिकाह है और उसकी नियत कुछ नहीं है तो यह ईला है और उर्फ़ के मुताबिक जमा के मायने पर करार दिया जाएगा। यह 'ज़हीरिया' में है और जुमला इज़ाबत व मुज़ाजअत दोनों है, यह बैना-हू 'शर्हे कन्ज़' में है और 'नताइज' में लिखा है।

कि हर लफ्ज़ जिससे कसम मुनअकिद (पक्की) हो जाती है, ईला भी मुनअकिद होगा। जैसे वल्लाह, बिल्लाह, व जलालुल्लाह, व अज़मतुल्लाह, व किबरिया-उल्लाह व बाकी सब अल्फाज़ जिनसे कसम मुनअकिद होती है, मुनअकिद होगा। और हर लफ्ज़ जिससे कसम मुनअकिद नहीं होती है, जैसे 'व-

इल्म-अल्लाह ला अक़रब' यानी क़सम इल्म-ए-इलाही की कि मैं तुझसे कुर्बत (नज़दीकी) न करूँगा, या कहा कि मुझ पर खुदा का गज़ब या खशम (गुस्सा) या मिस्ल इसके कोई लफ्ज़ कहा जिससे कसम मुनअकिद नहीं होती है तो ईला मुनअकिद न होगा। और 'मनाफे में लिखा है कि ईला की लियाकत (योग्यता) उसको है जो तलाक की अहलियत रखता है। यह इमाम आज़म (र.) ने एतबार फरमाया है और साहिबैन (र.) के नज़दीक जो वजूद-ए-कफ़्फ़ारा की अहलियत रखता है वह ईला की अहलियत रखता है, यह 'ततारखानीया' में है।

ईला करने वाला यूँ ही होता है कि फरज में जमा न करने पर कसम खाई हो। पस अगर ब-दूँ (बिना) फरज में वती करने के हांस (कसम तोड़ने वाला) होता तो सज़ा-ए-ईला का मुस्तौज (२) न होगा। एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि वल्लाह मेरे बदन की खाल तेरे बदन की खाल से न छुएगी तो यह शख्स मौला न होगा, इस वास्ते कि इस कसम में ब-दूँ जमा-ए-फरज के फ़क़त खाल छूने से हांस हो जाता है। और अगर कहा कि वल्लाह मेरा आला-ए-तनासुल (लिंग) तेरी फरज को न छुएगा तो यह शख्स मौला होगा, इस वजह से कि ऐसे कलाम से उरफ़न जमा मुराद होता है। और अगर कहा कि अगर बा-तू खशम पस तू तालिकाह हस्ती और कुछ नियत नहीं की तो वह तो मौला होगा, इस वास्ते कि इससे लोगों की मुराद जमा होती है। और अगर उसने सिर्फ साथ सो रहने की नियत की हो तो मौला न होगा। चुनांचे अगर उसके साथ सोया और जमा न किया तो कसम में झूठा न जाएगा और अगर...

(१) यानी हाथ से मुसाहिबत (सम्बन्ध) न करूँगा। (२) क्योंकि वह मौला न था।

جماع کرے اور اسی طرح باکرہ سے کہا کہ میں تجھے رسیدہ نہ کروں گا اس واسطے کہ عرف میں اس کا رسیدہ کرنا وہی ہے اس سے مجامعت کرے یہ محیط سرسی میں ہے۔

کنایہ ہر ایسا لفظ ہے کہ اس کے بولنے سے جماع کے معنی خیال میں آئیں مگر احتمال اور کا بھی ہو:

اگر عورت سے کہا کہ میں تجھ سے تیری دبر میں یا فرج کے علاوہ وطی نہ کروں گا تو مولیٰ نہ ہوگا اور اگر اس سے کہا کہ میں تجھ سے جماع نہ کروں گا الا برامجماع تو اس کی نیت دریافت کی جائے گی پس اگر اس نے کہا کہ میں نے دبر میں وطی کرنی مراد لی ہے تو مولیٰ ہو جائے گا اور اگر اس نے کہا کہ میں نے خفیف جماع مراد لیا ہے کہ اٹھائے اٹھائے ختنان جیسی حالت سے زائد نہ ہو گا تو وہ مولیٰ نہ ہوگا اور اسی طرح اگر اس کی کچھ نیت نہ ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اس نے کہا کہ میں نے اس سے بھی کم مراد لیا ہے تو وہ مولیٰ ہو جائے گا یہ فتح القدیر میں ہے اور ننائیج میں لکھا ہے کہ اگر ان الفاظ کے کہنے کے بعد اس نے دعویٰ کیا کہ میں نے جماع مراد نہیں لیا تھا تو قضاء اس کی تصدیق نہ ہوگی اور فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ تصدیق ہوگی یہ تاتار خانیہ میں ہے اور کنایہ ہر ایسا لفظ ہے کہ اس کے بولنے سے جماع کے معنی خیال میں آئیں مگر احتمال اور کا بھی ہو پس جب تک وہ اس سے معنی جماع کی نیت نہ کرے گا تو ایلاء نہ ہوگا جیسے کہا کہ تیرے آگے پیش نہ ہوں گا یا تیرے پاس نہ آؤں لا ادخل بھا ولا اغشاھا اپنا تیرا بستر ایک نہ کروں گا اور تیرے ساتھ بستر پر نہ سوؤں گا تیرے مصاحب (۱) نہ ہوں گا یا تیرے قریب نہ ہوں گا یا تجھ کو خفا کروں گا یا تجھے جلا پاؤں گا یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر کہا کہ میں تیرے ساتھ سوؤں تو توبہ طلاق طالقہ ہے اور اس کی نیت کچھ نہیں ہے تو یہ ایلاء ہے اور عرف

کے موافق جماع کے معنی پر قرار دیا جائے گا یہ ظہیر یہ میں ہے اور از جملہ اصابت و مضاجعت دونوں ہے یہ بعینہ شرح کنز میں ہے اور ننائیج میں لکھا ہے۔

کہ ہر لفظ جس سے قسم منعقد ہو جاتی ہے ایلاء بھی منعقد ہو گا جیسے واللہ باللہ و جلال اللہ وعظمۃ اللہ و کبرییاء اللہ و باقی سب الفاظ جن سے قسم منعقد ہوتی ہے منعقد ہوگا اور ہر لفظ جس سے قسم منعقد نہیں ہوتی ہے جیسے وعلم اللہ لا اقرب کین قسم علمی الہی کی کہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا یا کہا کہ مجھ پر خدا کا غضب یا خشم یا خشم یا مثل اس کے کوئی لفظ کہا جس سے قسم منعقد نہیں ہوتی ہے تو ایلاء منعقد نہ ہوگا اور منافع میں لکھا ہے کہ ایلاء کی لیاقت اس کو ہے جو طلاق کی اہلیت رکھتا ہے یہ امام اعظمؒ نے اعتبار فرمایا ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک جو وجوب کفارہ کی اہلیت رکھتا ہے وہ ایلاء کی اہلیت رکھتا ہے یہ تاتار خانیہ میں ہے۔

ایلاء کرنے والا یوں ہی ہوتا ہے کہ فرج میں جماع نہ کرنے پر قسم کھائی ہو پس اگر بدوں فرج میں وطی کرنے کے حانث ہوتا ہوئے تو سزائے ایلاء کا مستوجب (۲) نہ ہوگا ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ واللہ میرے بدن کی کھال تیرے بدن کی کھال سے نہ چھوئے گی تو یہ شخص مولیٰ نہ ہوگا اس واسطے کہ اس قسم میں بدوں جماع فرج کے فقط کھال چھونے سے حانث ہو جاتا ہے اور اگر کہا کہ واللہ میرا آلہ تناسل تیری فرج کو نہ چھوئے گا تو یہ شخص مولیٰ ہوگا اس وجہ سے کہ ایسے کلام سے عرفاً جماع مراد ہوتا ہے اور اگر کہا کہ اگر باتو خشم پس تو طالقہ ہستی اور کچھ نیت نہیں کی تو وہ تو مولیٰ ہوگا اس واسطے کہ اس سے لوگوں کی مراد جماع ہوتی ہے اور اگر اس نے صرف ساتھ سو رہنے کی نیت کی ہو تو مولیٰ نہ ہوگا۔ چنانچہ اگر اس کے ساتھ سویا اور جماع نہ کیا تو قسم میں جھوٹا نہ جائے گا اور اگر

(۱) یعنی ہاتھ سے مصاحبت نہ کروں گا۔ (۲) کیونکہ وہ مولیٰ نہ تھا۔

Kitab-ul-Talaq (The Book of Divorce) — 467 — Fatawa Alamgiri... Vol. 2

He said if I reach out to a woman (1)... if he did not have sexual intercourse with the woman for four months, it will become one 'Talaq-e-Ba'ina' (irrevocable divorce) because in common usage, this implies intercourse. For this reason, if he had intercourse with her within the year in an area other than the private parts, he will not be considered to have broken his oath (Hanith). This is in Fatawa Qazi Khan.

He swore an oath: If I have intimate relations with you, then Hajj, Umrah, charity, fasting, sacrificial offering, or I'tikaf becomes incumbent upon me...

If he said to his wife, "Ana minka Mawla," meaning "I am one who has made 'Ila' (an oath of abstinence) against you," and if he intended a lie, then between him and Allah, he will not be a 'Mawla' (one bound by Ila), but in a judicial ruling (Qaza), his statement will not be accepted. If he intended the oath itself, then in judicial ruling, he will be a Mawla in both ways. This is in Fath-ul-Qadeer. If he said, "When I have intimate relations with you, prayer becomes incumbent upon me," he will not be a Mawla; this is in Al-Kafi. Ibn Sama'ah reported from Imam Abu Yusuf (RA) that if he said, "It is incumbent upon me for the sake of Allah to free this slave of mine as an expiation for Zihar if I have intimate relations with my wife," he will not be considered an 'Ila' maker. If he said, "This slave of mine is free as an expiation for Zihar if I have intimate relations with my wife," he will be an 'Ila' maker, whether he had performed Zihar or not, and the freeing of the slave will suffice for his Zihar expiation. The meaning of this statement is that if he is a 'Muzahir' (one who performed Zihar) and then, after the aforementioned oath, he had intimate relations with the woman, this act will suffice as expiation. He then mentioned that anyone who is freed upon having intercourse with his wife is a Mawla in such an oath, and one who is not freed without another action is not a Mawla in such an oath; this is in Al-Muheet. If he said to his wife, "If I have intimate relations with you or call you to my bed, then you are Talika (divorced)," he will not be a Mawla (2). This is in Fatawa Qazi Khan. If he said to his wife, "If you perform Ghusl from my Janabah (major impurity), then you are my wife, then you are Talika," and he repeated this statement without knowing (the implications), and the woman was pregnant and did not have intercourse before delivery, and after four months or more from this conversation she gave birth, then one irrevocable divorce will not occur due to the passage of four months, and her waiting period (Iddah) will pass due to the delivery of the child. If he marries her after this, it is permissible and he will not be a breaker of his oath. This is in Fatawa Kubra. Similarly, if he swore, "If I have intimate relations with you, then Hajj, Umrah, charity,

fasting, sacrificial offering, I'tikaf, or an oath is incumbent upon me," he will be a Mawla. If he said, "Following a funeral, Sajda-e-Tilawat (prostration of recitation), reading the Quran, prayer in Bait-ul-Muqaddas, or Tasbeeh is incumbent upon me," he will not be a Mawla. If he said, "100 Rakats of prayer or something similar that is customarily burdensome is incumbent upon me," then it is necessary that the Ila be valid. If he said, "It is incumbent upon me to give this Dirham to a poor person as charity, or my wealth is charity for the poor," then Ila will not be valid unless he intended to confirm it. If he said, "Every woman (3) I marry is Talika," then according to Imam Azam and Imam Muhammad (RA), he will become a Mawla. This is in Fath-ul-Qadeer. If he said, "If I have intimate relations with you, then the fast of the month of Muharram is incumbent upon me," and if this month passes before four months from the time of the oath, he will be an 'Ila' maker; if it does not pass before four months, then...

---

(1) Meaning, if I extend my hand towards the wife for one year, but in Urdu, this does not constitute 'Ila'. (2) Rather, it is just an oath. (3) Meaning, if I have intimate relations with the wife for four months, then every woman [he marries will be divorced].

कहा कि अगर मैं दस्त (1) बज़ने फ़राज़ करूँ या कैसाल, तो इस तरह है। फिर चार महीने तक औरत से जमा (संभोग) नहीं किया तो वह एक तलाक-ए-बायना हो जाएगी, क्योंकि 'उर्फ (आम बोलचाल) में इससे जमा मुराद होता है। इसी वजह से अगर उसने साल के अंदर शर्मगाह के अलावा उससे जमा किया, तो वह कसम में 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा। यह फतावा काज़ी खान में है।

कसम खाई कि अगर मैंने तुझसे कुर्बत (संभोग) की तो मुझ पर हज या उमराह, सदका, रोज़ा, हदी, एतकाफ...

अगर औरत से कहा कि 'अना मिन्क मौला' यानी मैं तुझसे ईला (कसम) करने वाला हूँ, तो अगर उसने इससे झूठ खबर देने की नियत की हो, तो खुदा और उसके बीच वह मौला (ईला करने वाला) नहीं होगा। लेकिन 'कज़ा' (अदालती फैसले) में इसकी तस्दीक नहीं होगी। और अगर उसने 'ईजाब' की नियत की हो, यानी तहकीक-ए-ईला की नियत की हो, तो कज़ा में वह दोनों तरह से मौला होगा। यह 'फतहुल कदीर' में है। और अगर कहा कि जब मैं तुझसे कुर्बत करूँ तो मुझ पर नमाज़ वाजिब है, तो इससे वह मौला नहीं होगा। यह 'काफी' में है। इब्न समाअ ने इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत की है कि अगर उसने कहा कि अल्लाह तआला के लिए मुझ पर वाजिब है कि मैं अपना यह गुलाम अपने कफ्फारा-ए-ज़िहार से आज़ाद करूँ अगर मैं अपनी बीवी से कुर्बत करूँतो इससे वह ईला करने वाला नहीं होगा। और अगर कहा कि मेरा यह गुलाम मेरे कफ्फारा-ए-ज़िहार से आज़ाद है अगर मैं अपनी बीवी से कुर्बत करूँतो वह ईला करने वाला होगा, चाहे उसने ज़हार किया हो या न किया हो। और आज़ाद करना उसके कफ्फारा-ए-ज़िहार से काफी होगा। और इस कलाम से मुराद यह है कि अगर वह 'मुज़ाहिर' (ज़िहार करने वाला) हो, फिर उसने कसम के बाद उक्त औरत से कुर्बत कर ली हो, तो यह हक उसके कफ्फारा-ए-ज़िहार से काफी होगा। फिर जिक्र किया कि जो गुलाम बीवी से कुर्बत करने पर आज़ाद हो जाता हो, तो ऐसी कसम में वह मौला होगा, और जो गुलाम बिना दूसरे फेल के आज़ाद न होता हो, तो ऐसी कसम में वह मौला नहीं होगा। यह 'मुहीत' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि अगर मैं तुझसे कुर्बत करूँ या तुझे अपने बिस्तर पर बुलाऊँ तो तू 'तालिका' (तलाकशुदा) है, तो वह मौला (2) नहीं होगा। यह फतावा काज़ी खान में है। अगर औरत से कहा कि अगर तूने मेरी जनाबत से गुसल किया तो तू मेरी बीवी है, तो तू तालिका है, और इस कौल (बात) को दोहराया और इस कौल को नहीं जाना, और यह औरत हामिला (गर्भवती) थी और प्रसव

(وضع حمل) से पहले उससे जमा नहीं किया, फिर इस गुफ्तगू के चार महीने या उससे अधिक के बाद उसके बच्चा पैदा हुआ, तो एक तलाक-ए-बायना उसके चार महीने गुजरने के कारण वाके(लागू) नहीं होगी, और 'वज़-ए-हम्ल' (बच्चे के जन्म) के कारण उसकी इद्दत गुजर जाएगी। फिर अगर उसके बाद उससे निकाह किया तो वह जायज़ है और फिर वह हानिस नहीं होगा। यह 'फतावा कुबरा' में है। इसी तरह कसम खाई कि अगर मैंने तुझसे कुर्बत की तो मुझ पर हज या उमराह या सदका या रोज़ा या हदी या एतकाफ या कसम वाजिब है, तो वह मौला होगा। और अगर कहा कि मुझ पर जनाज़े के साथ जाना या सजदा-ए-तिलावत या क़ुरआने मजीद की तिलावत या बैतुल मुकद्दस में नमाज़ या तस्बीह वाजिब है, तो वह मौला नहीं होगा। और अगर कहा कि मुझ पर सौ रकात नमाज़ या इसके समान जो आदत के अनुसार नफ्स पर भारी होती है, वाजिब है, तो यह वाजिब है कि ईला सही हो। और अगर कहा कि मुझ पर किसी मिस्कीन को ये दिरहम सदका कर दूँ या मेरा माल मिस्कीनों पर सदका है, तो ईला सही नहीं होगा, सिवाय इसके कि उसकी तस्दीक की नियत हो। और अगर कहा कि हर औरत (3) जिससे मैं निकाह करूँ वह तालिका है, तो इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक वह मौला हो जाएगा। यह 'फतहुल कदीर' में है। और अगर कहा कि अगर मैं तुझसे कुर्बत करूँ तो मुझ पर मुहर्रम के महीने का रोज़ा वाजिब है, तो अगर कसम के समय से चार महीने पहले यह महीना गुजरता हो, तो वह ईला करने वाला होगा, और अगर चार महीने से पहले यह न गुजरता हो तो...

---

(1) यानी एक साल तक बीवी की तरफ हाथ बढ़ाऊँ लेकिन उर्दू में इस अर्थ पर ईला नहीं होगा। (2) बल्कि केवल कसम होगी। (3) यानी अगर बीवी से चार महीने तक कुर्बत करूँ तो हर औरत।

کہا کہ اگر میں دست (۱) بزن فراز کنم یا کیسال پس ہریں چنیں و چناں است پھر چار مہینہ عورت سے جماع نہ کیا تو وہ بیک طلاق بائنہ ہو جائے گی اس واسطے کہ عرف میں اس سے جماع مراد ہوتا ہے اسی واسطے اگر اس نے سال کے اندر سوائے فرج کے اس سے جماع کیا تو قسم میں حانث نہ ہوگا۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

قسم کھائی کہ اگر میں نے تجھ سے قربت کی تو مجھ پر حج یا عمرہ صدقہ صوم ہدیٰ اعتکاف...

اگر عورت سے کہا کہ انا منک مولی یعنی میں تجھ سے ایلاء کنندہ ہوں پس اگر اس سے جھوٹ خبر دینے کی نیت کی ہو تو فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ مولی نہ ہوگا لیکن قضاء اس کی تصدیق نہ ہوگی اور اگر اس نے ایجاب کی نیت کی ہو یعنی تحقیق ایلاء کی نیت کی ہو تو قضاء فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ دونوں طرح مولی ہو گا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ جب میں تجھ سے قربت کروں تو مجھ پر نماز واجب ہے تو اس سے مولی نہ ہوگا یہ کافی میں ہے ابن سماعہ نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ اگر کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے مجھ پر واجب ہے کہ میں اپنا یہ غلام اپنے کفارہ ظہار سے آزاد کروں اگر میں اپنی بیوی سے قربت کروں تو اس سے وہ ایلاء کرنے والا نہ ہوگا اور اگر کہا کہ میرا یہ غلام میرے کفارہ ظہار سے آزاد ہے اگر میں اپنی بیوی سے قربت کروں تو وہ ایلاء کرنے والا ہوگا خواہ اس نے ظہار کیا ہو یا نہ کیا ہو اور آزاد کرنا اس کے کفارہ ظہار سے کافی ہوگا اور اس کلام سے مراد یہ ہے کہ درصورتیکہ وہ مظاہر ہو پھر اس نے بعد قسم مذکور کے عورت مذکورہ سے قربت کر لی ہو تو یہ حق اس کے کفارہ ظہار سے کافی ہوگا پھر ذکر فرمایا کہ جو بردہ بیوی سے قربت کرنے پر آزاد ہو جاتا ہو تو ایسی قسم میں وہ مولی

ہوگا اور جو بردہ کہ بدون دوسرے فعل کے آزاد نہ ہوتا ہو ایسی قسم میں وہ مولی نہ ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں تجھ سے قربت کروں یا تجھے اپنے بستر پر بلاؤں تو تو طالقہ ہے تو وہ مولیٰ (۲) نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اگر عورت سے کہا کہ اگر تو نے میری جنابت سے غسل کیا ما داہمیہ تو میری بیوی ہے تو تو طالقہ ٹھٹ ہے اور اس قول کا اعادہ کیا اور اس قول کو نہ جاتا اور یہ عورت حاملہ تھی اور قبل وضع حمل کے اس سے جماع نہ کیا پھر اس گفتگو سے چار مہینہ یا زیادہ کے بعد اس کے بچہ پیدا ہوا تو ایک طلاق بائنہ اس پر چار مہینے گزرنے کے باعث نہ واقع ہوگی اور بسبب وضع حمل کے اس کی عدت گزر جائے گی پھر اگر اس کے بعد اس سے نکاح کیا تو جائز ہے اور پھر حانث نہ ہوگا۔ یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور اسی طرح قسم کھائی کہ اگر میں نے تجھ سے قربت کی تو مجھ پر حج یا عمرہ یا صدقہ یا صوم یا ہدیٰ یا اعتکاف یا قسم واجب ہے تو وہ مولی ہوگا اور اگر کہا کہ مجھ پر اتباع جنازہ یا سجدہ تلاوت یا قرأت قرآن یا بیت المقدس میں نماز یا تسبیح واجب ہے تو وہ مولی نہ ہوگا اور اگر کہا کہ مجھ پر سو رکعت نماز یا مثل اس کے جو عادۃً نفس پر شاق ہوتی ہے واجب ہے تو واجب ہے کہ ایلاء صحیح ہو اور اگر کہا کہ مجھ پر مسکین کو یہ درہم صدقہ دے دوں یا میرا مال مسکینوں پر صدقہ ہے تو ایلاء صحیح نہ ہوگا الا آنکہ اس کی تصدیق کی نیت ہوا اور اگر کہا کہ ہر عورت (۳) کہ میں اس سے نکاح کروں تو وہ طالقہ ہے تو امام اعظم و امام محمدؒ کے نزدیک مولی ہو جائے گا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ اگر میں تجھ سے قربت کروں تو مجھ پر روزہ ماہ محرم مثلاً واجب ہے پس اگر وقت قسم سے چار مہینے سے پہلے یہ مہینہ گزرتا ہو تو ایلاء کرنے والا ہوگا اور اگر چار مہینے سے پہلے یہ نہ گزرتا ہو تو

---

(۱) یعنی ایک سال تک بیوی کی طرف ہاتھ بڑھاؤں لیکن اردو میں اس معنی پر ایلاء نہ ہوگا۔ (۲) بلکہ فقط قسم ہوگی۔ (۳) یعنی اگر بیوی سے چار مہینے تک قربت کروں تو ہر عورت۔

Fatawa-e-Alamgiri... Volume 2... Kitab al-Talaq... 368

[If one says] 'Mola' (pertaining to Ila), it is in 'Bada'i'. If he said to four wives, "I will not have intercourse with you, [except] so-and-so or so-and-so," he will not be a 'Mola' (in terms of Ila) regarding those two. If he said, "If I have intercourse with you, then one poor person's meal or one fast is obligatory upon me," he will be a 'Mola' (in terms of Ila) by consensus. This is in 'Muhit-e-Sarkhasi'. If he swore an oath not to have intercourse with his wife in a specific time or at a specific place, he will not be a 'Mola'. If he swore while the woman was in a state of menstruation that he would not have intercourse with her, he will not be a 'Mola'. This is in 'Muhit-e-Sarkhasi'. If he said, "You are to me like the wife of so-and-so," whereas the person mentioned had performed Ila with his own wife, if he intended Ila, he becomes a 'Mola', otherwise not. If he said, "You are to me like a carcass," and intended an oath, he will become a 'Mola'. According to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), until he has intercourse with her, he will not be a 'Mola', while according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), he will become a 'Mola'. If he said to his second wife, "I have made you a partner in her Ila," he will be considered performing Ila with her as well. Sheikh Kurti mentioned that if he said to his wife, "You are unlawful to me," and then said to his second wife, "I have made you a partner with her," he will become a performer of Ila regarding both, and a separation will be made between them (1). This is in 'Zahiriya'. If he said to his two women (2), "When I do not have intercourse with you both, then [I will be] one who has performed Ila," he will become a performer of Ila regarding both. Then, if four months pass and he has not had intercourse with them, both will become 'Baina' (separated/divorced). If he had intercourse with one, her Ila falls away, while the Ila of the other remains as it was, and no expiation (Kaffara) will be obligatory on the man. If he had intercourse with both, the Ila for both falls away, and the obligatory expiation for the oath will apply to the aforementioned man. If one of them dies before the four months pass, the Ila for both will fall away, and the obligatory expiation for the oath will not apply to the man, even if he has intercourse with the living one afterward; this is by consensus. If he divorces one of them, the Ila will not become void. This is in 'Siraj al-Wahhaj'.

A man said to his four women, "By Allah, I will not have intercourse with you four," then he will immediately become a performer of Ila with those four women. Thus, if he does not have intercourse with them until four months have passed, all of them will become 'Baina'. This is the opinion of our three companions (the Imams) and it is 'Istihsan' (juridical preference). This is in 'Bada'i'. If he said to four wives, "I will not

have intercourse with you, except so-and-so or so-and-so," he will not be a 'Mola' regarding those two; thus, by having intercourse with them, he will not be a violator of the oath (Hanith). Without having intercourse, if four months pass, no separation (Mubayanat) will occur between the man and those two women. This is in 'Fusool-e-Imadi'. If he performed Ila three times to his wife in one sitting, according to the Sahibayn, by 'Istihsan', only one (3) divorce will occur. If the sittings are separate, then the divorces will also be multiple. This is in 'Zahiriya'. If he said to his two women, "By Allah, I will not have intercourse with one of you," he will be a performer of Ila with one of the two. Thus, if he has intercourse with one of them, that very one will be designated for the Ila, and expiation will be upon the man.

फतावा-ए-आलमगीरी... जिल्द 2... किताब-उत-तलाक... 368

मौला होगा, यह 'बदाए' में है। अगर चार बीवियों से कहा कि मैं तुम से कुर्बत न करूँगा 'फलां' या 'फलां' से, तो वह उन दोनों से मौला न होगा। अगर कहा कि अगर मैं तुझसे कुर्बत करूँ तो मुझ पर एक मिस्कीन का खाना या एक रोज़ा वाजिब है, तो ब-इत्तफ़ाक वह मौला होगा। यह 'मुहीत-ए-सर्खसी' में है। और अगर कसम खाई कि बीवी से फलां ज़माना मुअय्यन या फलां मकाम मुअय्यन में कुर्बत न करेगा, तो वह मौला न होगा। अगर औरत के हामिला (हइज़ की हालत) होने की हालत में कसम खाई कि उससे कुर्बत न करेगा, तो मौला न होगा। यह 'मुहीत-ए-सर्खसी' में है। और अगर कहा कि तू मुझ पर मिस्ल बीवी फलां शख्स के है, हालाँकि फलां मज़कूर ने अपनी बीवी से ईला किया है, पस अगर उसने ईला की नियत की हो तो मौला हो जाएगा, वरना नहीं। और अगर कहा कि तू मुझ पर मुर्दार की तरह है और कसम की नियत की तो मौला हो जाएगा और साहिबैन के नज़दीक जब तक उससे कुर्बत न करे तब तक मौला न होगा, और इमाम-ए-आज़म के नज़दीक मौला हो जाएगा। और अगर अपनी दूसरी बीवी से कहा कि मैंने तुझको इसके ईला में शरीक कर दिया तो वह उससे ईला करने वाला होगा। और शेख कुर्ती ने ज़िक्र फरमाया कि अगर अपनी बीवी से कहा कि तू मुझ पर हराम है फिर दूसरी बीवी से कहा कि मैंने तुझे इसके साथ शरीक कर दिया, तो दोनों से ईला करने वाला हो जाएगा और दोनों में (1) तफरीक़ (जुदाई) कर दी जाएगी, और यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर अपनी दो औरतों से कहा (2) कि जब मैं तुम दोनों से कुर्बत न करूँगा तो दोनों से ईला करने वाला हो जाएगा। फिर अगर चार महीने गुज़र गए और उन दोनों से कुर्बत न की तो दोनों 'बाइना' हो जाएँगी, और अगर किसी एक से कुर्बत कर ली तो उसका ईला साकित हो गया और दूसरी का ईला अपने हाल पर बाकी रहा और उस मर्द पर कफ़्फ़ारा वाजिब न होगा, और अगर दोनों से कुर्बत कर ली तो दोनों का ईला साकित हो गया और मर्द मज़कूर पर कफ़्फ़ारा-ए-कसम वाजिब होगा। और अगर चार महीने गुज़रने से पहले एक मर गई तो दोनों का ईला साकित हो जाएगा और मर्द मज़कूर पर कफ़्फ़ारा-ए-कसम वाजिब न होगा, अगरचे इसके बाद ज़िंदा के साथ कुर्बत करे, और यह ब-इत्तफ़ाक है। और अगर दोनों में से एक को तलाक दे दी तो ईला बातिल न होगा, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है।

एक मर्द ने अपनी चार औरतों से कहा कि वल्लाह! मैं तुम चारों से कुर्बत न करूँगा, तो फ़िलहाल वह उन चार औरतों से ईला करने वाला हो जाएगा। चुनांचे अगर उसने उनसे कुर्बत न की यहाँ तक कि चार महीने गुज़र गए तो सब की सब 'बाइना' हो जाएँगी और यह हमारे असहाब-ए-सलासा का कौल

है और यह 'इस्तेहसान' है, यह 'बदाए' में है। और अगर चार बीवियों से कहा कि मैं तुम से कुर्बत न करूँगा, सिवाय फलां या फलां के, तो वह उन दोनों से मौला न होगा। चुनांचे उनके साथ कुर्बत करने से हानीस न होगा और वती किए बिना चार महीने गुज़रने से उस मर्द और उन दोनों औरतों के दरमियान मुबायिनत (अलगाव) वाके न होगी, यह 'फुसूल-ए-इमादी' में है। और अगर एक ही जलसे में अपनी बीवी से तीन मर्तबा ईला किया तो साहिबैन के नज़दीक इस्तेहसानान एक (3) ही तलाक वाके होगी, और अगर मजलिसें मुतअद्दिद हों तो तलाक भी मुतअद्दिद हो जाएँगी, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर अपनी दो औरतों से कहा कि वल्लाह! मैं तुम में से एक से कुर्बत न करूँगा, तो वह उन दोनों में से एक से ईला करने वाला होगा। चुनांचे अगर उसने उनमें से एक से वती की, तो यही ईला के वास्ते मुतअय्यन होगी और मर्द पर कफ़्फ़ारा होगा।

مولیٰ ہوگا یہ بدائع میں ہے۔ اگر چار بیویوں سے کہا کہ میں تم سے قربت نہ کروں گا فلاں یا فلاں سے تو وہ ان دونوں سے مولیٰ نہ ہوگا۔ اگر کہا کہ اگر میں تجھ سے قربت کروں تو مجھ پر ایک مسکین کا کھانا یا ایک روزہ واجب ہے تو بالا تفاق وہ مولیٰ ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر قسم کھائی کہ بیوی سے فلاں زمانہ معین یا فلاں مقام معین میں قربت نہ کرے گا تو وہ مولیٰ نہ ہوگا اگر عورت کے حائضہ ہونے کی حالت میں قسم کھائی کہ اس سے قربت نہ کرے گا تو مولیٰ نہ ہوگا۔ یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کہا کہ تو مجھ پر مثل بیوی فلاں شخص کے حالانکہ فلاں مذکور نے اپنی بیوی سے ایلاء کیا ہے پس اگر اس نے ایلاء کی نیت کی ہو تو مولیٰ ہو جائے گا ورنہ نہیں۔ اور اگر کہا کہ تو مجھ پر مثل مردار کے ہے اور قسم کی نیت کی تو مولیٰ ہو جائے گا اور صاحبین کے نزدیک جب تک اس سے قربت نہ کرے تب تک مولیٰ نہ ہوگا اور امام اعظم کے نزدیک مولیٰ ہو جائے گا اور اگر اپنی دوسری بیوی سے کہا کہ میں نے تجھ کو اس کے ایلاء میں شریک کر دیا تو اس سے ایلاء کرنے والا ہوگا اور شیخ کرتی نے ذکر فرمایا کہ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو مجھ پر حرام ہے پھر دوسری بیوی سے کہا کہ میں نے تجھے اس کے ساتھ شریک کر دیا تو دونوں سے ایلاء کرنے والا ہو جائے گا اور دونوں میں (1) تفریق کر دی جائے گی اور یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر اپنی دو عورتوں سے کہا (2) کہ جب میں تم دونوں سے قربت نہ کروں گا تو دونوں سے ایلاء کرنے والا ہو جائے گا پھر اگر چار مہینہ گزر گئے اور ان دونوں سے قربت نہ کی تو دونوں بائنہ ہو جائیں گی اور اگر کسی ایک سے قربت کر لی تو اس کا ایلاء، ساقط ہو گیا اور دوسری کا ایلاء اپنے حال پر باقی رہا اور اس مرد پر کفارہ واجب نہ ہوگا اور اگر دونوں سے قربت کر لی تو دونوں کا ایلاء، ساقط ہو گیا اور مرد مذکور پر کفارہ قسم واجب ہوگا

اور اگر چار مہینہ گزرنے سے پہلے ایک مرگئی تو دونوں کا ایلاء، ساقط ہو جائے گا اور مرد مذکور پر کفارہ قسم واجب نہ ہوگا اگر چہ اس کے بعد زندہ کے ساتھ قربت کرے اور یہ بالا تفاق ہے اور اگر دونوں میں سے ایک کو طلاق دے دی تو ایلاء باطل نہ ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے۔

ایک مرد نے اپنی چار عورتوں سے کہا کہ واللہ میں تم چاروں سے قربت نہ کروں گا تو فی الحال ان چار عورتوں سے ایلاء کرنے والا ہو جائے گا چنانچہ اگر اس نے ان سے قربت نہ کی یہاں تک کہ چار مہینے گزر گئے تو سب کی سب بائنہ ہو جائیں گی اور یہ ہمارے اصحاب ثلاثہ کا قول ہے اور یہ استحسان ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر چار بیویوں سے کہا کہ میں تم سے قربت نہ کروں گا الا فلاں یا فلاں سے تو وہ ان دونوں سے مولیٰ نہ ہوگا چنانچہ ان کے ساتھ قربت کرنے سے حانث نہ ہوگا اور بدوں وطی کرنے کے چار مہینہ گزرنے سے اس مرد اور ان دونوں عورتوں کے درمیان مباینت واقع نہ ہوگی یہ فصول عمادی میں ہے اور اگر ایک ہی جلسہ میں اپنی بیوی سے تین مرتبہ ایلاء کیا تو صاحبین کے نزدیک استحساناً ایک (3) ہی طلاق واقع ہوگی اور اگر مجلس متعدد ہوں تو طلاق بھی متعدد ہو جائیں گی یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر اپنی دو عورتوں سے کہا کہ واللہ میں تم میں سے ایک سے قربت نہ کروں گا تو وہ ان دونوں میں سے ایک سے ایلاء کرنے والا ہوگا چنانچہ اگر اس نے ان میں سے ایک سے وطی کی تو یہی ایلاء، کے واسطے متعین ہوگی اور مرد پر کفارہ ہوگا۔

It shall be obligatory and the *Ila* (the vow of abstinence from sexual intercourse with one's wife) will lapse. If he gave one of them three divorces, or if she died, or if she became *Bain* (irrevocably divorced) due to apostasy, then because of the removal of the conflict, the other wife will become fixed for the *Ila*. If he did not have intercourse with either of them until four months passed, one of the two (who is unspecified) will become *Bain*, and the aforementioned man will have the option to choose upon whom he wishes the divorce to take place. If he wanted to specify the *Ila* regarding one of them before the four months passed, he would not have that option. Thus, if he specified one and then four months passed, the divorce would not take place upon that specified one, but rather upon one of the unspecified ones. Then the aforementioned man will be free to specify whom he wishes. If the man did not cause the divorce to take place on either of them until another four months passed, then the divorce will take place upon the second one as well, and both will become *Bain* from this man simultaneously, and this is the ruling of the *Zahir-ur-Riwayah*, which is stated in *Bada'i*.

If both women became *Bain* upon the passage of both periods and then he married both of them at the same time, then *Mula* (the condition of being bound by *Ila*) will occur with one of them. If he married them one after another, *Mula* will occur with one of them. The first one he married will not be considered "fixed" due to the priority of marriage or due to specification. However, when four months pass from the day of the first marriage, she will become *Bain* first due to the priority of the *Ila* period. Then, when the time for her becoming *Bain* passes, the second one will also become *Bain*; this is in *Kafi*. If he said, "I will not have intercourse with either of you," then *Mula* will occur with both. Then, if four months pass and he has not had intercourse with either, both will become *Bain*. If he had intercourse with one, the *Ila* of both will be void, and the expiation of the oath will be obligatory; this is in *Siraj-ul-Wahhaj*. If he swore, "I will not have intercourse with my wife or my slave-girl," then he will not be a *Mula* until he has intercourse with a stranger or the slave-girl. When he has intercourse with them, he will become a *Mula* because, after that, having intercourse with the wife would not be possible without expiation; this is the opinion in *Sharh-e-Mukhtar*. A person said to his wife and his slave-girl, "By Allah, I will not have intercourse with one of you," then he will not be a *Mula* unless he intended his wife. If he had intercourse with one, he would become a *Hanith* (oath-breaker). If he freed the slave-girl and married her, he would still not be a *Mula*. If he said, "By Allah,

I will not have intercourse with any of you," then *istihsan* (juridical preference) dictates he would become a *Mula* with the free wife; this is in *Sharh-e-Jami-ul-Kabir Hasiri*. If someone has two wives, one of whom is a slave-girl, and he says, "By Allah, I will not have intercourse with both of you," then he will be a *Mula* with both. When two months pass and he has not had intercourse with either, the slave-girl will become *Bain*. When two more months pass and both have had intercourse, the free woman will also become *Bain*. If he said, "By Allah, I will not have intercourse with one of you," he becomes the one performing *Ila* with an unspecified one. If he wanted to specify one before the two months passed, he cannot. If two months pass without intercourse, the slave-girl will become *Bain* and the *Ila* period for the free woman will start anew. If four months pass and he has not had intercourse, the free woman will become *Bain*. If the slave-girl died before two months passed, the free woman will be fixed for *Ila* from the time of the oath; this is in *Bada'i*. If the slave-girl became free before the period, her period will become that of a free woman. Thus, when four months pass from the time of the oath, one of them will become *Bain*, and he will have the option to specify whom he wishes. If the slave-girl became free after becoming *Bain*, then he married her, then the slave-girl being *Bain*...

[1] Meaning, she cannot be fixed by being first in marriage or by specifying her.

(अनुवाद) वाजिब होगा और ईला (ईला: पत्नी के साथ सहवास न करने की कसम) खत्म हो जाएगा और अगर उसने एक को तीन तलाक दे दिए या वह मर गई या मुर्तद (धर्म त्यागने वाली) होकर बाइन (तलाक-ए-बाइन) हो गई, तो बाधा खत्म होने के कारण दूसरी बीवी ईला के लिए मुतय्यन (निर्धारित) हो जाएगी। और अगर उसने दोनों में से किसी से सहवास नहीं किया यहाँ तक कि चार महीने गुजर गए तो दोनों में से एक गैर-मुतय्यन बाइन हो जाएगी और उस मर्द को इख्तियार होगा कि वह जिस पर चाहे दोनों में से तलाक का वाके(लागू) होना चुन ले। और अगर चार महीने गुजरने से पहले उसने उन दोनों में से एक के हक में ईला मुतय्यन करना चाहा तो उसे यह इख्तियार नहीं होगा, चुनांचे अगर उसने एक को मुतय्यन किया और फिर चार महीने गुजर गए तो उसी मुतय्यन पर तलाक वाके नहीं होगी, बल्कि दोनों में से एक गैर-मुतय्यन पर वाके होगी। फिर वह मर्द मुख्तार (स्वतंत्र) होगा कि जिसे चाहे मुतय्यन करे। फिर अगर उस मर्द ने दोनों में से किसी एक पर तलाक वाके नहीं की यहाँ तक कि और चार महीने गुजर गए, तो दूसरी पर भी तलाक वाके हो जाएगी और दोनों उस मर्द से एक साथ तलाक-ए-बाइन हो जाएंगी और यह ज़ाहिर-उर-रिवायत का हुक्म है, यह 'बदाए' में है।

अगर दोनों औरतें दोनों मुद्दतों के गुजरने पर बाइन हो गईं, फिर दोनों से साथ ही निकाह कर लिया, तो दोनों में से एक से मौला (ईला करने वाला) हो जाएगा और अगर दोनों से आगे-पीछे निकाह किया तो दोनों में से एक से मौला हो जाएगा। और पहली जिससे निकाह किया है वह सबकत-ए-निकाह (निकाह में पहले होने) या मुतय्यन करने की वजह से मुतय्यन नहीं होगी, लेकिन जब पहले के निकाह के दिन से चार महीने गुजर जाएंगे तो वह सबकत-ए-मुद्दत-ए-ईला की वजह से पहले बाइन हो जाएगी। फिर जब उसके बाइन होने और गुजरेंगे तो दूसरी भी बाइन हो जाएगी, यह 'काफी' में है। और अगर उसने कहा कि मैं तुम दोनों में से किसी से सहवास नहीं करूँगा, तो दोनों से मौला हो जाएगा। फिर अगर चार महीने गुजर गए और उसने किसी से सहवास नहीं किया तो दोनों बाइन हो जाएंगी। और अगर दोनों में से एक से सहवास किया तो दोनों का ईला बातिल (अमान्य) हो जाएगा और कफ़्फ़ारा-ए-कसम वाजिब होगा, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और अगर कसम खाई कि अपनी बीवी अपनी लौंडी से सहवास नहीं करूँगा, तो जब तक कि अजनबी या लौंडी से सहवास न करे तब तक मौला नहीं होगा और जब उनसे सहवास कर लिया तो मौला हो जाएगा, इस वास्ते कि उसके बाद बीवी से सहवास करना बिना कफ़्फ़ारे के मुमकिन न होगा, यह इख्तियार 'शرح मुख्तार' में है। एक शख्स ने अपनी बीवी अपनी लौंडी से कहा कि अल्लाह की कसम मैं तुम में से एक से सहवास

नहीं करूँगा, तो मौला नहीं होगा, सिवाय इस सूरत के कि उसने अपनी बीवी को मुराद लिया हो। और अगर उसने एक से सहवास किया तो वह 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) हो जाएगा और अगर उसने लौंडी को आज़ाद करके उससे निकाह कर लिया तो भी मौला नहीं होगा। और अगर कहा कि अल्लाह की कसम मैं तुम में से किसी से सहवास नहीं करूँगा, तो इस्तेहसानन वह 'हुर्रा' (आज़ाद) बीवी से मौला हो जाएगा, यह 'शरह-ए-जामे-कबीर हसीरी' में है। और अगर किसी की दो बीवियां हैं जिनमें से एक लौंडी है और उसने कहा कि अल्लाह की कसम मैं तुम दोनों से सहवास नहीं करूँगा, तो दोनों से मौला हो जाएगा। फिर जब दो महीने गुजरे और उसने किसी से सहवास नहीं किया तो लौंडी बाइन हो जाएगी। फिर जब और दो महीने गुजरे और दोनों ने सहवास किया तो हुर्रा भी बाइन हो जाएगी। और अगर कहा कि अल्लाह की कसम मैं तुम से एक से सहवास नहीं करूँगा, तो एक गैर-मुतय्यन से ईला करने वाला हो जाएगा। और अगर उसने दो महीने गुजरने से पहले किसी एक को मुतय्यन करना चाहा तो नहीं कर सकता है। और अगर दो महीने बिना सहवास के गुजर गए तो लौंडी बाइन हो जाएगी और नए सिरे से हुर्रा की मुद्दत-ए-ईला शुरू होगी, फिर अगर चार महीने गुजरे और उसने सहवास नहीं किया तो हुर्रा बाइन हो जाएगी। और अगर दो महीने गुजरने से पहले लौंडी मर गई तो कसम के वक्त से ईला के वास्ते हुर्रा मुतय्यन हो जाएगी, यह 'बदाए' में है। और अगर मुद्दत से पहले लौंडी आज़ाद हो गई तो उसकी मुद्दत हुर्रा की हो जाएगी, पस जब वक्त-ए-कसम से चार महीने गुजर गए तो दोनों में से एक बाइन हो जाएगी और उसे इख्तियार होगा कि जिसे चाहे मुतय्यन करे। और अगर लौंडी बाइन होने के बाद आज़ाद हुई फिर उससे निकाह किया तो लौंडी के बाइन...

[1] यानी निकाह में पहले होने से या खास करने से वह मुतय्यन नहीं हो सकती।

واجب ہوگا اور ایلاء ساقط ہوجائے گا اور اگر اس نے ایک کو تین طلاق دے دیں یا وہ مرگئی یا مرتد ہوکر بائنہ ہوگئی تو زوال مزاحمت کے باعث سے دوسری بیوی ایلاء کے واسطے متعین ہوگی اور اگر اس نے دونوں میں سے کسی سے قربت نہ کی یہاں تک کہ چار مہینہ گزر گئے تو دونوں میں سے ایک غیر معین بائنہ ہوجائے گی اور مرد مذکور کو اختیار ہوگا کہ جس پر چاہے دونوں میں سے طلاق واقع ہونا اختیار کرے اور اگر چار مہینے گزرنے سے پہلے اس نے ان دونوں میں سے ایک کے حق میں ایلاء متعین کرنا چاہا تو اس کو یہ اختیار نہ ہوگا چنانچہ اگر اس نے ایک کو متعین کیا اور پھر چار مہینہ گزر گئے تو اسی معینہ پر طلاق واقع نہ ہوگی بلکہ دونوں میں سے ایک غیر معین پر واقع ہوگی پھر مرد مذکور مختار ہوگا جس کو معین کرے پھر اگر مرد مذکور نے دونوں میں سے کسی ایک پر طلاق واقع نہ کی یہاں تک کہ اور چار مہینے گزر گئے تو دوسری پر بھی طلاق واقع ہوگی اور دونوں اس مرد سے ایک بیک طلاق بائنہ ہوجائیں گی اور یہ ظاہر الروایہ کا حکم ہے یہ بدائع میں ہے۔

اگر دونوں عورتوں دونوں مدتوں کے گزرنے پر بائنہ ہو گئیں پھر دونوں سے ساتھ ہی نکاح کر لیا تو دونوں میں سے ایک سے مولیٰ ہوگا اور اگر دونوں سے آگے پیچھے نکاح کیا تو دونوں میں سے ایک سے مولیٰ ہوگا اور پہلی جس سے نکاح کیا ہے وہ بسبب سبقت نکاح یا بوجہ متعین کرنے کے متعین نہ ہوگی لیکن جب اول کے نکاح کے روز سے چار مہینہ گزریں گے تو وہ بسبب سبقت مدت ایلاء کے پہلے بائنہ ہوجائیں گی پھر جب اس کے بائنہ ہونے اور گزریں گے تو دوسری بھی بائنہ ہوجائے گی یہ کافی میں ہے اور اگر اس نے کہا کہ تم دونوں میں سے کسی سے قربت نہ کروں گا تو دونوں سے مولیٰ ہوجائے گا پھر اگر چار مہینہ گزر گئے اور اس نے کسی سے قربت

نہ کی تو دونوں بائنہ ہوجائیں گی اور اگر دونوں میں سے ایک سے قربت کی تو دونوں کا ایلاء باطل ہو جائے گا اور کفارہ قسم واجب ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر قسم کھائی کہ اپنی زوجہ اپنی باندی سے قربت نہ کروں گا تو جب تک کہ اجنبیہ یا باندی سے قربت نہ کرے تب تک مولیٰ نہ ہوگا اور جب ان سے قربت کرلی تو مولیٰ ہوجائے گا اس واسطے کہ بعد اس کے زوجہ سے قربت کرنا بدون کفارہ کے ممکن نہ ہوگا یہ اختیار شرح مختار میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی اپنی باندی سے کہا کہ واللہ میں تم سے ایک سے قربت نہ کروں گا تو مولیٰ نہ ہوگا الا اس صورت میں کہ اس نے اپنی بیوی کو مراد لیا ہو اور اگر اس نے ایک سے قربت کی تو حانث ہوجائے گا اور اگر اس نے باندی کو آزاد کر کے اس سے نکاح کر لیا تو بھی مولیٰ نہ ہوگا اور اگر کہا کہ واللہ میں تم میں سے کسی سے قربت نہ کروں گا تو استحساناً وہ حرہ زوجہ سے مولیٰ ہوگا یہ شرح جامع کبیر حصیر ی میں ہے اور اگر کسی کی دو بیویاں ہیں جن میں سے ایک باندی ہو اور اس نے کہا کہ واللہ میں تم دونوں میں سے قربت نہ کروں گا تو دونوں سے مولیٰ ہوجائے گا پھر جب دو مہینہ گزرے اور اس نے کسی سے قربت نہ کی تو باندی بائنہ ہوجائے گی پھر جب اور دو مہینے گزرے اور دونوں قربت کے تو حرہ بھی بائنہ ہوجائے گی اور اگر کہا کہ واللہ میں تم سے ایک سے قربت نہ کروں گا تو ایک غیر معین سے ایلاء کرنے والا ہوجائے گا اور اگر اس نے دو مہینہ گزرنے سے پہلے کسی ایک کو متعین کرنا چاہا تو نہیں کر سکتا ہے اور اگر دو مہینہ بلاقربت گزر گئے تو باندی بائنہ ہوجائے گی اور از سر نو حرہ کی مدت ایلاء شروع ہوگی پھر اگر چار مہینے گزرے اور اس نے قربت نہ کی تو حرہ بائنہ ہوجائے گی اور اگر دو مہینے گزرنے سے پہلے باندی مر گئی تو قسم کے وقت سے ایلاء کے واسطے حرہ متعین ہوجائے گی یہ بدائع میں ہے اور اگر قبل مدت کے باندی آزاد ہو گئی تو اس کی مدت حرہ کے ہو جائے گی پس جب وقت قسم سے چار مہینہ گزر گئے تو دونوں میں سے ایک بائنہ ہوجائے گی اور اس کو اختیار ہوگا

کہ جس کو چاہے متعین کرے اور اگر باندی بائنہ ہونے کے بعد آزاد ہوئی پھر اس سے نکاح کیا تو باندی کے بائنہ

[1] یعنی نکاح میں سابق ہونے سے یا خاص کرنے سے وہ متعین نہیں ہوسکتی۔

Upon the passing of four months from the time [of the oath], the *Hurra* (free woman) will become *Ba'ina* (irrevocably divorced/separated). The *Iddat-e-Ila* (period of Ila) for the *Hurra* will be calculated from the time the *Bandee* (slave woman) becomes *Ba'ina* via *Ila*, and not from any time before that. If the *Bandee* is purchased before two months have passed, the *Hurra* will become *Ba'ina* upon the completion of four months from the time of the oath. If he marries both of them again after the *Bandee* is freed, he will be a *Mawla* (subject to *Ila*) with one of them; however, once the period of *Ila* from the time of the oath has passed, the *Hurra* will become *Ba'ina*. If the *Hurra* dies before the period is over, the freed woman will become *Ba'ina* upon the completion of the *Ila* period from the time of her own marriage. If the *Hurra* did not die but he gave her a *Talaq-e-Ba'in* (irrevocable divorce) and her *Iddat* (waiting period) had not yet passed when the period of *Ila* from the time of the oath had already elapsed, then another *Talaq-e-Ba'ina* will occur upon her; this is stated in *Kafi*. If the *Hurra* became *Ba'ina* due to *Ila*, the *Mu'tada* (woman in waiting) will become specified for the *Ila* anew, and the *Ila* period will be counted from the time the *Hurra* became *Ba'ina*. If the *Hurra's Iddat* has passed or he gave her three divorces, then when four months pass from the *Mu'tada's* marriage, she will become *Ba'ina* because she was designated for *Ila* from that time; this is in the *Hasiri* [commentary] of *Sharh-e-Jami-e-Kabir*.

If he said: "If I have intercourse with one of you, then one of you is to me like the back of my mother (Zihar)": If he said, "If I have intercourse with one of you, then the other is to me like the back of my mother," he will be a *Mawla* with one of them. Then, when two months pass, the *Bandee* will become *Ba'ina* and the *Ila* for the *Hurra* will become void. If both women are *Hurra* and he said, "If I have intercourse with one of you, the other is to me like the back of my mother," he will be a *Mawla* with one of them. Then, if four months pass, one of them will become *Ba'ina* by reason of *Ila*, and the choice of specification will belong to the *Mawla*. If he did not specify which one is divorced, or if he specified one and four months passed for the other, no further divorce will occur. If he said, "If I have intercourse with one of you, then she is to me like the back of my mother," the *Ila* will remain. Similarly, if he said, "If I have intercourse with one of you, then one of you is to me like the back of my mother," the same ruling applies, as stated in *Kafi*. If he said, "I have had intercourse with one of you, then one of you is to me like the back of my mother," and then after two months, the one who is the *Bandee* wife becomes *Ba'ina*, the *Ila* with the free woman will still remain. Thus, if four months pass from the time the *Bandee* became

Ba'ina, the free woman will also become *Ba'ina*. If he said to both the *Bandee* wife and the free wife, "If I have intercourse with one of you, the other is divorced," he becomes the one who performs *Ila*. When two months pass, the *Bandee* will become *Ba'ina*, and the *Ila* will not lapse for the *Hurra*, but for the *Hurra*, the period of *Ila* will be considered from the time the *Bandee* became *Ba'ina*. Thus, if four months have passed from the time the *Bandee* became *Ba'ina* and she is still in her *Iddat*, the *Hurra* will become *Ba'ina* because it is impossible to have intercourse with the *Hurra* without divorcing the *Bandee*. However, if the *Bandee's Iddat* passed before the completion of that period, the *Ila* for the free woman will lapse, because since the *Bandee* is no longer in a state of divorce, he can have intercourse with the *Hurra* without any obligation. If both women are free and four months pass, one will become *Ba'ina*, the husband will be given the choice to declare which one, and he will remain the one performing *Ila* for the other who remains. If another four months pass and the first woman is still in her *Iddat*, the second will become *Mutallaqa* (divorced); otherwise, she will not.

आजाद होने के वक्त से चार महीने गुजरने पर हुर्रा बाइन हो जाएगी और बांदी आजादशुदा के इला (ila) से बाइन होने के वक्त से हुर्रा की मुद्दत-ए-इला करार दी जाएगी, उससे पहले करार न दी जाएगी। और अगर बांदी को दो महीने गुजरने से पहले खरीद लिया तो कसम के वक्त से चार महीने गुजरने पर हुर्रा बाइन हो जाएगी और अगर बांदी के आजाद होने के बाद फिर उन दोनों से निकाह किया तो उन दोनों में से एक से मौला होगा लेकिन जब वक्त-ए-कसम से मुद्दत-ए-इला गुजर जाएगी तो हुर्रा बाइन हो जाएगी और अगर मुद्दत से पहले हुर्रा मर गई तो आजादशुदा अपने निकाह के वक्त से मुद्दत-ए-इला गुजरने पर बाइन होगी और अगर हुर्रा मरी नहीं बल्कि उसको तलाक-ए-बाइन दे दी और अभी उसकी इद्दत न गुजरी थी कि कसम के वक्त से इला की मुद्दत गुजर गई तो उस पर एक और तलाक-ए-बाइना वाकई होगी। यह 'काफी' में है और अगर इला की वजह से हुर्रा बाइन हो गई तो मुअतदा (इद्दत वाली) नए सिरे से इला के वास्ते मुतअय्यन हो जाएगी और हुर्रा के बाइन होने के वक्त से उसकी इला की मुद्दत शुमार होगी और अगर हुर्रा की इद्दत गुजर गई या उसको तीन तलाक दे दी तो मुअतदा के तज़व्वुज (निकाह) से जब चार महीने गुजरेंगे तो वह बाइन हो जाएगी, इस वास्ते कि वह इला के लिए उसी वक्त से मुतअय्यन हुई थी, यह 'शरह-ए-जामे-कबीर' की हसीरी में है।

अगर कहा: "अगर मैंने तुम दोनों में से एक से कुर्बत की तो तुम में से एक मुझ पर मेरी माँ की पीठ की मानिंद (ज़िहार) है": अगर उसने यूँ कहा कि "तुम में से एक से कुर्बत करूँ तो दूसरी मुझ पर मेरी माँ की पीठ की मानिंद है" तो वह उनमें से एक से मौला होगा। फिर जब दो महीने गुजरेंगे तो बांदी बाइन हो जाएगी और हुर्रा का इला बातिल हो जाएगा। और अगर दोनों औरतें हुर्रा हों और उसने कहा कि "अगर मैंने तुम दोनों में से एक से कुर्बत की तो दूसरी मुझ पर मेरी माँ की पीठ की मानिंद है" तो वह एक से मौला होगा, फिर चार महीने गुजर गए तो उनमें से एक ब-सबब-ए-इला बाइन हो जाएगी और उसके तअय्युन (निर्धारण) का इख्तियार उस मौला को होगा। फिर अगर उसने उन दोनों में से किसी एक के हक में तलाक की तअय्युन न की या एक के हक में तअय्युन की और दूसरे के चार महीने गुजर गए तो और कोई तलाक वाकई न होगी। और अगर कहा कि "अगर मैंने तुम दोनों में से एक से कुर्बत की तो वह मेरे ऊपर मेरी माँ की पीठ की मानिंद है" तो इला बाकी रहेगा। और इसी तरह अगर उसने कहा कि "अगर मैंने तुम दोनों में से एक से कुर्बत की तो तुम में से एक मुझ पर मेरी माँ की पीठ की मानिंद है" तो भी यही हुक्म है, यह 'काफी' में है। और अगर उसने कहा कि "मैंने तुम दोनों में से एक से कुर्बत की तो तुम में से एक मुझ पर मेरी माँ की पीठ की मानिंद है" फिर दो महीने गुजरने से उनमें जो बांदी बीवी है वह बाइन हो गई तो आजाद औरत से इला अभी बाकी

रहेगा, चुनांचे अगर बांदी के बाइन होने के वक्त से कहा और चार महीने गुजर गए तो आजाद भी बाइन हो जाएगी। और अगर बांदी बीवी व आजाद बीवी दोनों से कहा कि "अगर मैंने तुम में से एक से कुर्बत की तो दूसरी तलाक वाली (तलाका) है" तो इला करने वाला हो जाएगा। फिर जब दो महीने गुजर जाएंगे तो बांदी बाइन हो जाएगी और हुर्रा से इला साकित (खत्म) न होगा मगर हुर्रा के हक में इला की मुद्दत बांदी के बाइन होने के वक्त से मोतबर होगी, चुनांचे अगर बांदी के बाइन होने के वक्त से और चार महीने गुजरे और अभी बांदी इद्दत में है तो हुर्रा बाइन हो जाएगी इस वास्ते कि हुर्रा से कुर्बत करता हूँ बांदी के तलाक दिए मुमकिन नहीं है। लेकिन अगर उस मुद्दत के गुजरने से पहले बांदी की इद्दत गुजर गई तो आजाद से इला साकित हो जाएगा क्योंकि बांदी चूँकि महल-ए-तलाक नहीं रही इस वास्ते बिना किसी अमर के लाजिम आने के वह हुर्रा से कुर्बत कर सकता है। और अगर दोनों औरतें आजाद हों तो चार महीने गुजरने पर एक बाइन हो जाएगी और शौहर को बयान का इख्तियार दिया जाएगा और दूसरी जो बाकी रही उससे इला करने वाला हो जाएगा। फिर अगर चार महीने दूसरे गुजरे और अभी पहली औरत इद्दत में है तो दूसरी मुतल्लका हो जाएगी वरना नहीं।

ہونے کے وقت سے چار مہینہ گزرنے پر حرہ بائنہ ہو جائے گی اور باندی آزاد شدہ کے ایلاء سے بائنہ ہونے کے وقت سے حرہ کی مدت ایلاء قرار دی جائے گی اس سے پہلے سے قرار نہ دی جائے گی اور اگر باندی کو دو مہینہ گزرنے سے پہلے خرید لیا تو قسم کے وقت سے چار مہینہ گزرنے پر حرہ بائنہ ہو جائے گی اور اگر باندی کے آزاد ہونے کے بعد پھر ان دونوں سے نکاح کیا تو ان دونوں میں سے ایک سے مولی ہوگا لیکن جب وقت قسم سے مدت ایلاء گزر جائے گی تو حرہ بائنہ ہو جائے گی اور اگر قبل مدت کے حرہ مر گئی تو آزاد شدہ اپنے نکاح کے وقت سے مدت ایلاء گزرنے پر بائنہ ہوگی اور اگر حرہ مری نہیں بلکہ اس کو طلاق بائن دے دی اور ہنوز اس کی عدت نہ گزری تھی کہ قسم کے وقت سے ایلاء کی مدت گزر گئی تو اس پر ایک اور طلاق بائنہ واقع ہو گی یہ کافی میں ہے اور اگر ایلاء کی وجہ سے حرہ بائنہ ہو گئی تو معتقدہ از سر نو ایلاء کے واسطے متعین ہو جائے گی اور حرہ کے بائنہ ہونے کے وقت اس کی ایلاء کی مدت شمار ہوگی اور اگر حرہ کی عدت گزر گئی یا اس کو تین طلاق دے دیں تو معتقدہ کے تزوج سے جب چار مہینہ گزریں گے تو وہ بائنہ ہو جائے گی اس واسطے کہ وہ ایلاء کے لئے اسی وقت سے متعین ہوئی تھی یہ شرح جامع کبیر کی حصیری میں ہے۔

اگر کہا میں نے تم دونوں میں سے ایک سے قربت کی تو تم میں سے ایک مجھ پر مثل پشت میری ماں کے: اگر اس نے یوں کہا کہ تم میں سے ایک سے قربت کروں تو دوسری مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے تو وہ ان میں سے ایک سے مولیٰ ہوگا پھر جب دو مہینہ گزریں گے تو باندی بائنہ ہو جائے گی اور حرہ کا ایلاء باطل ہو جائے گا اور اگر دونوں عورتیں حرہ ہوں اور اس نے کہا کہ اگر میں نے تم میں سے ایک سے قربت کی تو دوسری مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے تو وہ ایک سے مولیٰ ہوگا پھر چار مہینہ گزر گئے تو ان میں سے ایک بسبب ایلاء کے بائنہ ہو

جائے گی اور اس کے تعیین کا اختیار اس مولیٰ کو ہوگا پھر اگر اس نے ان دونوں میں سے کسی ایک کے حق میں طلاق کی تعیین نہ کی یا ایک کے حق میں تعیین کی اور دوسرے کے چار مہینہ گزر گئے تو اور کوئی طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ اگر میں نے تم دونوں میں سے ایک سے قربت کی تو وہ میرے اوپر مثل پشت میری ماں کے ہے تو ایلاء باقی رہے گا اور اسی طرح اگر اس نے کہا کہ اگر میں نے تم دونوں میں سے ایک سے قربت کی تو تم میں سے ایک مجھ پر پشت میری ماں کے ہے تو بھی یہی حکم ہے یہ کافی میں ہے اور اگر اس نے کہا کہ میں نے تم دونوں میں سے ایک سے قربت کی تو تم میں سے ایک مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے پھر دو مہینے گزرنے سے ان میں جو باندی بیوی ہے وہ بائنہ ہو گئی تو آزاد عورت سے ایلاء ہنوز باقی رہے گا چنانچہ اگر باندی کے بائنہ ہونے کے وقت سے کہا اور چار مہینے گزر گئے تو آزاد بھی بائنہ ہو جائے گی اور اگر باندی بیوی و آزاد بیوی دونوں سے کہا کہ اگر میں نے تم میں سے ایک سے قربت کی تو دوسری طالقہ ہے تو ایلاء کرنے والا ہو جائے گا پھر جب دو مہینے گزر جائیں گے تو باندی بائنہ ہو جائے گی اور حرہ سے ایلاء ساقط نہ ہوگا مگر حرہ کے حق میں ایلاء کی مدت باندی کے بائنہ ہونے کے وقت سے معتبر ہوگی چنانچہ اگر باندی کے بائنہ ہونے کے وقت سے اور چار مہینے گزرے اور ہنوز باندی عدت میں ہے تو حرہ بائنہ ہو جائے گی اس واسطے کہ حرہ قربت کرتا ہوں باندی کے طلاق دیئے ممکن نہیں ہے لیکن اگر اس مدت کے گزرنے سے پہلے باندی کی عدت گزر گئی تو آزاد سے ایلاء ساقط ہو جائے گا کیونکہ باندی چونکہ محل طلاق نہیں رہی اس واسطے بدون کسی امر کے لازم آنے کے وہ حرہ سے قربت کر سکتا ہے اور اگر دونوں عورتیں آزاد ہوں تو چار مہینے گزرنے پر ایک بائنہ ہو جائے گی اور شوہر کو بیان کا اختیار دیا جائے گا اور دوسری جو باقی رہی اس سے ایلاء کرنے والا ہو جائے گا پھر اگر چار

مہینے دوسرے گزرے اور ہنوز پہلی عورت عدت میں ہے تو دوسری مطلقہ ہو جائے گی ورنہ نہیں۔

Kitab al-Talaq (Book of Divorce) 471

If the husband did not specify anything in the above-mentioned situation, then its further scenarios:

If the husband did not specify in favor of anyone until four months passed, both will become *Ba'inah* (irrevocably divorced). If he said to two wives, one a slave (bondwoman) and one free, "If I have intercourse with one of you, there is a divorce," then he will have intercourse with one, and upon the passing of two months, the slave woman will become *Ba'inah*. Then, if another four months pass from the time of her becoming *Ba'inah*, the free woman will also become *Ba'inah*, whether the slave woman is in the mentioned *Iddah* (waiting period) or not, because without a necessity arising, he cannot have intercourse due to the prohibition (*hurmat*). The *jaza* (compensation) is the divorce of one of them, and upon the completion of the first one's *Iddah*, the divorce becomes fixed in her favor regarding the total remaining divorce. The same ruling applies if both women are free, with the difference that the period for becoming *Ba'inah* will be four months. If he said to both, "If I have intercourse with one of you, then the other is divorced," he will be considered performing *Ila* (vow of abstinence) from both. The one among them who is a slave will become divorced after two months pass. If two more months pass and the slave is still in *Iddah*, the free woman will become divorced. If the slave's *Iddah* ended before that, no divorce will occur on the free woman. If both are free, after four months pass, both will become *Ba'inah*. If he said, "If I have intercourse with one of you, one of you is divorced," he will be considered performing *Ila* from both. The slave will become divorced after two months pass, and when two more months pass, the free woman will also become divorced, regardless of whether the slave is in *Iddah* at that time or not. If both are free, after four months pass, each will become divorced with one *Ba'in* divorce. If he has intercourse with either, he becomes *Hanith* (a promise-breaker), but only one divorce will occur, and it will occur on an unassigned (1) basis on one of them, and the oath will become void, meaning (2) it will have no further effect. However, if he said, "If I have intercourse with one of you, then she is divorced," then in that case, if he has intercourse with anyone, she will become divorced, and the oath will not yet be void; hence, if he has intercourse with the second woman, she will also become divorced. This is in *Sharh Jami al-Kabir al-Haseeri*.

If someone said to his wives, "By Allah, I will not have intercourse with her," and then the period passed, both will become *Ba'inah*. This is in *Fasl Imadiyah*. If he said, "If I

have intercourse with her, and then with her," it is equivalent to saying, "If I have intercourse with both of you," meaning he will be considered performing *Ila* from both. If he said, "If I have intercourse with her, then with her," he will be performing *Ila*. This is in *Miraj al-Darayah*. If a man performed *Ila* from his wife and then gave her one *Ba'in* divorce, then if four months have passed since the time of *Ila* and she is still in the *Iddah* of divorce, a second divorce will occur due to *Ila*. If she left the *Iddah* of divorce before the *Ila* period expired, a second divorce will not occur. If he married her before the *Ila* period expired, the *Ila* remains as it was; hence, if four months have passed since the *Ila*, one divorce will occur due to *Ila*...

[Footnote translations summarized: 1. Husband has the choice to specify; 2. Pointing to both, first to one then the other; (1) Must pay kaffarah (expiation) at the time; (2) One Ba'in.]

यदि उपर्युक्त स्थिति में पति ने कुछ निश्चित नहीं किया, तो इसकी अतिरिक्त स्थितियाँ:

यदि पति ने किसी के हक में बयान नहीं किया, यहाँ तक कि चार महीने बीत गए, तो दोनों 'बाइन' (अल्पकालिक तलाक) हो जाएँगी। और यदि एक बांदी (दासी) और एक आजाद महिला, दो पत्नियों से कहा कि अगर मैंने तुम दोनों में से एक से संबंध बनाया तो एक तलाक है, तो वह एक से संबंध बनाएगा और दो महीने बीतने पर बांदी 'बाइन' हो जाएगी, फिर उसके'बाइन' होने के समय से यदि और चार महीने बीत गए, तो आजाद महिला भी 'बाइन' हो जाएगी, चाहे बांदी उक्त 'इद्दत' में हो या न हो, क्योंकि किसी चीज़ के अनिवार्य हुए बिना वह حرمت (निषेध) के कारण संबंध नहीं बना सकता। क्योंकि 'जज़ा' (प्रतिफल) उन दोनों में से एक की तलाक है और पहली की इद्दत गुजरने पर तलाक उसी के हक में निश्चित हो जाएगी जो कुल तलाक शेष है। इसी तरह यदि दोनों महिलाएं आजाद हों तो भी यही हुक्म है, हां इतना अंतर है कि 'बाइन' होने की अवधि चार महीने होगी। और यदि दोनों से कहा कि अगर मैंने तुम में से एक से संबंध बनाया तो दूसरी को तलाक है, तो वह दोनों से 'ईला' करने वाला होगा और उनमें जो बांदी है वह दो महीने बीतने पर तलाकशुदा हो जाएगी, और यदि फिर दो महीने बीत गए और बांदी अभी इद्दत में है, तो आजाद महिला तलाकशुदा हो जाएगी। और यदि बांदी की इद्दत उससे पहले गुजर गई तो मुक्त महिला (हुर्रा) पर कोई तलाक नहीं होगी। और यदि दोनों आजाद हों तो चार महीने बीतने के बाद दोनों 'बाइन' हो जाएँगी। और यदि उसने इस तरह कहा कि अगर मैंने तुम में से किसी एक से संबंध बनाया तो तुम में से एक तलाकशुदा है, तो वह दोनों से 'ईला' करने वाला हो जाएगा, और बांदी दो महीने बीतने के बाद तलाकशुदा हो जाएगी, फिर जब दो महीने और बीतेंगे तो आजाद महिला भी तलाकशुदा हो जाएगी, चाहे बांदी उस समय इद्दत में हो या न हो। और यदि दोनों आजाद हों तो चार महीने बीतने से हर एक पर एक 'बाइन' तलाक हो जाएगी और यदि उसने दोनों में से किसी से संबंध बना लिया तो 'हानिस' (शपथ तोड़ने वाला) हो जाएगा लेकिन तलाक केवल एक ही होगी और वह 'गैर-मुअय्यन' (अनिश्चित) (1) तौर पर किसी एक पर واقع होगी और कसम बातिल (रद्द) हो जाएगी, यानी (2) आगे इसका प्रभाव नहीं होगा। लेकिन यदि उसने इस तरह कहा कि अगर मैंने तुम में से एक से संबंध बनाया तो वह तलाकशुदा है, तो उसी स्थिति में यदि किसी से संबंध बनाया तो वह तलाकशुदा हो जाएगी और अभी कसम बातिल नहीं होगी, चुनांचे यदि उसने दूसरी महिला से संबंध बनाया तो वह भी तलाकशुदा हो जाएगी, यह 'शरह जामे कबीर हसीरी' में है।

यदि किसी ने अपनी पत्नियों से कहा कि 'वल्लाह' मैं इससे संबंध नहीं बनाऊंगा, फिर अवधि बीत गई, तो दोनों 'बाइन' हो जाएंगी, यह 'फसल इमादिया' में है। और यदि इस तरह कहा कि अगर मैंने इससे संबंध बनाया और फिर इससे, तो यह उस कथन के समान है कि अगर मैंने तुम दोनों से संबंध बनाया, यानी वह उन दोनों से 'ईला' करने वाला होगा। और यदि उसने इस तरह कहा कि अगर मैंने इससे संबंध बनाया फिर इससे, तो 'ईला' करने वाला होगा, यह 'मेराजुल दरैया' में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से 'ईला' किया फिर उसे एक 'बाइन' तलाक दे दी, तो यदि 'ईला' के समय से चार महीने बीत गए और वह अभी तलाक की इद्दत में है, तो 'ईला' के कारण उस पर दूसरी तलाक واقع (लागू) होगी। और यदि 'ईला' की अवधि गुजरने से पहले वह इद्दत से बाहर हो गई हो तो 'ईला' के कारण उस पर दूसरी तलाक लागू नहीं होगी। और यदि 'ईला' की अवधि समाप्त होने से पहले उससे निकाह कर लिया, तो यदि 'ईला' की अवधि समाप्त होने से पहले उससे निकाह किया है तो 'ईला' वैसा ही बना रहेगा, चुनांचे यदि 'ईला' के समय से चार महीने बीत गए तो 'ईला' की वजह से उस पर एक तलाक लागू होगी और यदि इद्दत की समाप्ति के बाद उससे निकाह [करे...]*

नोट: टिप्पणियों और पृष्ठ के अंत का अनुवाद मूल पाठ के अनुसार दिया गया है।

اگر مندرجہ بالا صورت میں شوہر نے کچھ متعین نہ کیا تو اس کی مزید صورتیں:

اگر شوہر نے کسی کے حق میں بیان نہ کیا یہاں تک کہ اور چار مہینے گزر گئے تو دونوں بائنہ ہو جائیں گی اور اگر باندی و آزاد دو بیویوں سے کہا کہ اگر میں نے تم دونوں میں سے ایک سے قربت کی ایک طلاق ہے تو وہ ایک سے مولیٰ ہوگا اور دو مہینے گزرنے پر باندی بائنہ ہو جائے گی پھر اس کے بائنہ ہونے کے وقت سے اگر اور چار مہینے گزر گئے تو آزاد بھی بائنہ ہو جائے گی چاہے باندی مذکورہ عدت میں ہو یا نہ ہو اس واسطے کہ بدون کسی چیز کے لازم آئے وہ حرمت سے وطی نہیں کر سکتا ہے اس واسطے کہ جزاء ان دونوں میں سے ایک کی طلاق ہے اور پہلی کی عدت گزرنے پر طلاق اسی کے حق میں متعین ہو گئی جو کل طلاق باقی ہے اور اسی طرح اگر دونوں عورتیں آزاد ہوں تو بھی یہی حکم ہے ہاں اتنا فرق ہے کہ بائنہ ہونے کی مدت چار مہینے ہوگی اور اگر دونوں سے کہا کہ اگر میں نے تم میں سے ایک سے قربت کی تو دوسری طلاق ہے تو دونوں سے ایلاء کرنے والا ہوگا اور ان میں جو باندی ہے وہ دو مہینے گزرنے پر طالقہ ہو جائے گی اور اگر پھر دو مہینے گزر گئے اور ہنوز باندی عدت میں ہے تو آزاد طالقہ ہو جائے گی اور اگر باندی کی عدت اس سے پہلے گزر گئی تو حرہ پر کچھ طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر دونوں آزاد ہوں تو چار مہینے گزرنے کے بعد دونوں بائنہ ہو جائیں گی اور اگر اس نے یوں کہا کہ اگر میں نے تم میں سے کسی ایک سے قربت کی تو ایک تم میں سے طالقہ ہے تو وہ دونوں سے ایلاء کرنے والا ہو جائے گا اور باندی بعد دو مہینے گزرنے کے طالقہ ہو جائے گی پھر جب دو مہینے گزریں گے تو آزاد بھی طالقہ ہو جائے گی چاہے باندی اس وقت عدت میں ہو یا نہ ہو اور اگر دونوں آزاد ہوں تو چار مہینے گزر جانے سے ہر ایک بیک طلاق بائنہ ہو جائے گی اور اگر

اس نے دونوں میں سے کسی سے قربت کر لی تو حانث ہو جائے گا لیکن طلاق فقط ایک واقع ہوگی اور وہ غیر معین (۱) بطور پر کسی ایک پر واقع ہوگی اور قسم باطل ہو جائے گی یعنی (۲) آگے اس کا اثر نہ ہوگا لیکن اگر اس نے یوں کہا کہ اگر میں نے تم میں سے ایک سے قربت کی تو وہ طالقہ ہے تو اسی صورت میں اگر کسی سے قربت کی تو وہ طالقہ ہو جائے گی اور ہنوز قسم باطل نہ ہوگی چنانچہ اگر اس نے دوسری عورت سے قربت کی تو وہ بھی طالقہ ہو جائے گی یہ شرح جامع کبیر حصیر ی میں ہے۔

اگر کسی نے اپنی بیویوں سے کہا کہ واللہ میں اس سے قربت نہ کروں گا پھر مدت گزر گئی تو دونوں بائنہ ہو جائیں گی یہ فصل عمادیہ میں ہے اور اگر یوں کہا کہ اگر میں نے اس سے قربت کی اور اس سے تو یہ بمنزلہ اس قول کے ہے کہ اگر میں نے تم دونوں سے قربت کی یعنی ان دونوں سے ایلاء کرنے والا ہوگا اور اگر اس نے یوں کہا کہ اگر میں نے اس سے قربت کی پھر اس سے تو ایلاء کرنے والا ہوگا یہ معراج الدرایہ میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی سے ایلاء کیا پھر اس کو ایک طلاق بائن دے دی پس اگر وقت ایلاء سے چار مہینے گزرے اور ہنوز وہ عدت طلاق میں ہے تو بسبب ایلاء کے اس پر دوسری طلاق واقع ہوگی اور اگر ایلاء کی مدت گزرنے سے پہلے وہ عدت طلاق سے خارج ہو گئی ہو تو بسبب ایلاء، کے اس پر دوسری طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر ایلاء کی مدت گزرنے سے پہلے وہ عدت طلاق سے خارج ہوگئی ہو تو بسبب ایلاء کے اس پر دوسری طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر ایلاء کی مدت گزرنے سے پہلے اس سے نکاح کر لیا پس اگر ایلاء کی مدت گزرنے سے پہلے اس سے نکاح کیا ہے تو ایلاء ویسا ہی باقی رہے گا چنانچہ اگر وقت ایلاء سے چار مہینے گزر گئے تو ایلاء کی وجہ سے اس پر ایک طلاق واقع ہوگی اور اگر بعد انقضائے عدت کے اس سے نکاح

۱. وقت پر اس کی تعیین کا اختیار شوہر کو ہوگا۔ ۲. قول اس سے اور قول اس سے یعنی دونوں کی طرف اشارہ کیا اول اس عورت کی طرف پھر اس دوسری کی طرف۔ (۱) فی الحال کفارہ دینا پڑے گا۔ (۲) ایک بائن۔

Fatawa-e-Alamgiri... Vol 2... 447... Kitab-ut-Talaq

"Will you Ila, you will remain," but the Ila period will be considered from the time of Nikah. If a man made Ila to his wife but had already given her one Talaq-e-Bain before that, then he will not be considered the one who performed Ila. This is in Fatawa-e-Qazi Khan.

If a slave performed Ila with his free wife and then that free wife became the owner of that slave, the Ila will not remain: If he performed Ila with a Raj'i divorcee, he will become the Mawla (owner), but if her Iddah passes before the period ends, the Ila will lapse. This is in Siraj-ul-Wahhaj. If someone performed Ila with his wife and then became a Murtad (apostate) and went to Dar-ul-Harb (enemy territory) and then four months passed, she will not become 'Baina' (divorced) due to Ila, because due to apostasy, ownership has ceased and separation has occurred. Although there are two narrations regarding the invalidity of Ila and Zihar due to apostasy, the chosen (Mukhtar) opinion is the one we have mentioned. If a man swore an oath to divorce his wife saying "I will not divorce her," then performed Ila with her, and the Ila period passed, the man will be 'Hanis' (oath-breaker), and one Talaq will occur due to Ila and a second Talaq will occur due to the oath. If he swore while he was 'Anin' (impotent) and the Qazi separated them, then according to the chosen opinion, Talaq will not occur due to the mentioned oath. This is in Tatar Khaniyah. If a slave performed Ila with his free wife and that free wife became the owner (1) of the slave, the Ila will not remain. If the woman sold the slave or set him free, and then the slave married her again, the previous Ila will return. This is in Zahiriyah. If he said to his wife, "By Allah, I will not have intimacy with you for two months," he becomes the one performing Ila. Similarly, if he said, "By Allah, I will not have intimacy with you after two months," the same ruling applies. If he said to his wife, "By Allah, I will not have intimacy with you for two months," and then paused for a moment and said, "By Allah, I will not have intimacy with you after the first two months," he will not be an Ila performer. Similarly, if he said, "By Allah, I will not have intimacy with you for two months," and paused for an hour and said, "By Allah, I will not have intimacy with you for two months," he will not be an Ila performer. This is in Siraj-ul-Wahhaj. In 'Muntaqi', it is written that if he said, "I will not have intercourse with you for four months, after four months," then he will be an Ila performer, as if he said, "By Allah, I will not have intercourse with you for eight months." If he said, "By Allah, I will not have intimacy with you for two months, before two months," this is also Ila. Ibn Sama'ah narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that a man said, "By Allah, I will not have intimacy with

you for four months minus one day," then immediately said, "By Allah, I will not have intimacy with you on that day," he will be an Ila performer. This is in 'Muhit'.

If he said to his wife, "One month before I have intimacy with you, you are divorced," then until one month passes, he will not be an Ila performer. When one month passes and he does not have intimacy, Ila will start from that time. If he has intercourse with her after the month passes but before the Ila period ends, she will become 'Taliqah' (divorced) due to breaking the oath. If four months pass and he does not have intercourse, she will become separated due to one Talaq-e-Baina. Similarly, if he said, "When I have intimacy with you..."

1. Meaning, he swore an oath that if a divorce occurs on her from my side, she is divorced.
2. I say, there is contemplation required here. The original text is "Wallahi la utaliq arba'at ashhur," and the reason for contemplation is that in our idiom, its meaning is that after four months there is Ila (oath). The resolution of this contemplation is that Ila will start from now, and the mentioned addition is invalid. (1) Due to some reason of ownership.

फतावा-ए-आलमगीरी--- जिल्द २--- ४४७--- किताब-उत-तलाक

क्या तू ईला (शपथ), तू रहेगा लेकिन ईला की अवधि, निकाह के समय से मान्य होगी। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से ईला किया लेकिन उससे पहले उसे एक तलाक-ए-बाइन दे चुका था, तो वह ईला करने वाला नहीं होगा। यह फतावा-ए-काजी खान में है।

एक गुलाम ने अपनी आजाद पत्नी से ईला किया फिर वह आजाद पत्नी उस गुलाम की मालिक हो गई तो ईला बाकी नहीं रहेगा: अगर तलाक-ए-रजई के बाद ईला किया तो वह मौला (मालिक) हो जाएगा, लेकिन अगर अवधि बीतने से पहले उसकी इद्दत बीत गई तो ईला समाप्त (साकित) हो जाएगा। यह सिराज-उल-वहाज में है और अगर किसी ने अपनी पत्नी से ईला किया फिर मुर्तद (धर्मत्यागी) होकर दारुल-हर्ब (शत्रु देश) में चला गया फिर चार महीने बीत गए तो ईला के कारण वह 'बाइना' (तलाकशुदा) नहीं होगी, क्योंकि मुर्तद होने के कारण मालिकाना हक खत्म हो गया और जुदाई हो चुकी है। हालांकि मुर्तद होने की वजह से ईला और जिहार के बातिल होने में दो रिवायतें हैं, लेकिन मुख्तार (प्रधान) वही रिवायत है जिसका हमने जिक्र किया है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी को तलाक देने की कसम खाई कि मैं उसे तलाक नहीं दूंगा, फिर उस औरत से ईला किया और ईला की अवधि बीत गई, तो उक्त पुरुष 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) होगा और उस पर ईला के कारण एक तलाक और कसम के कारण दूसरी तलाक पड़ जाएगी। और अगर उसने कसम खाई जबकि वह 'अनिन' (नपुंसक) था, फिर काजी ने दोनों में अलगाव करा दिया, तो मुख्तार कथन के अनुसार उक्त कसम के कारण औरत पर तलाक नहीं पड़ेगी। यह तातारखानीया में है। एक गुलाम ने अपनी आजाद पत्नी से ईला किया फिर वह आजाद पत्नी उस गुलाम की मालिक (1) हो गई, तो ईला बाकी नहीं रहेगा, और अगर उस औरत ने उस गुलाम को बेच दिया या आजाद कर दिया, फिर उस गुलाम ने उस औरत से दोबारा निकाह किया, तो ईला वापस लौट आएगा। यह जहीरिया में है। और अगर अपनी पत्नी से कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे दो महीने दो महीने قربت (सम्बन्ध) नहीं करूंगा', तो वह ईला करने वाला हो जाएगा। और इसी तरह अगर कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे दो महीने बाद दो महीनों के बाद भी', तो भी यही हुक्म है। और अगर औरत से कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे दो महीने قربت नहीं करूंगा' फिर एक पल ठहर कर कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे दो महीने बाद, पहले दोनों महीनों के قرب नहीं करूंगा', तो वह ईला करने वाला नहीं होगा। और इसी तरह अगर कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे दो महीने قربت नहीं करूंगा' फिर एक घड़ी ठहर कर कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे दो महीने قرب नहीं करूंगा', तो वह ईला करने वाला नहीं होगा। यह सिराज-उल-वहाज में है और 'मुंतकी' में लिखा है कि

अगर कहा कि 'मैं तुझसे चार महीने तक संभोग नहीं करूंगा, चार महीने बीतने के बाद', तो वह ईला करने वाला होगा, गोया उसने यूँ कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे आठ महीने संभोग नहीं करूंगा'। और अगर कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे दो महीने पहले, दो महीनों के, قربت नहीं करूंगा', तो यह भी ईला है। और इब्न-ए-समाह ने इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत की है कि एक व्यक्ति ने कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे قربت नहीं करूंगा चार महीने सिवाय एक दिन के, फिर उसी दम कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे उस दिन قربت नहीं करूंगा', तो वह ईला करने वाला होगा। यह 'मुहीत' में है।

अगर अपनी पत्नी से कहा कि 'मेरे तुझसे قرب‌त करने से एक महीने पहले तू तलाकशुदा है', तो जब तक एक महीना न बीत जाए वह ईला करने वाला नहीं होगा। फिर जब एक महीना बीत जाए और वह قرب‌त न करे तो उस समय से ईला शुरू हो जाएगा। फिर अगर महीना बीतने के बाद ईला की अवधि पूरी होने से पहले उससे संभोग किया तो कसम तोड़ने के कारण वह 'तालि-का' (तलाकशुदा) हो जाएगी। और अगर चार महीने बीत गए और उससे संभोग नहीं किया तो एक तलाक-ए-बाइना के कारण ईला से वह जुदा हो जाएगी। और इसी तरह अगर यूँ कहा कि 'मेरे तेरे साथ قربت करने...'

1. यानी यूँ कसम खाई कि अगर मेरी तरफ से उस पर तलाक पड़ जाए तो वह 'तालिका' (तलाकशुदा) है।
2. मेरा कहना है कि इसमें चिंतन की आवश्यकता है। मूल इबारत है 'वल्लाह ला उतालुक अरबा-अ अशहुर' और चिंतन का कारण यह है कि हमारे मुहावरे में इसका अर्थ यह है कि चार महीने के बाद ईला यानी कसम है। और इस चिंतन का समाधान यह है कि अभी से ईला शुरू हो जाएगा और उक्त इजाफा (जोड़) बातिल है। (1) किसी मालिकाना हक के कारण।

کیا تو ایلاء، تو رہے گا لیکن مدت ایلاء، وقت نکاح سے معتبر ہوگی ایک مرد نے اپنی بیوی سے ایلاء کیا مگر قبل اس کے اس کو ایک طلاق بائن دے چکا تھا تو ایلاء کرنے والا نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک غلام نے اپنی آزاد ہ بیوی سے ایلاء کیا پھر وہ آزاد ہ بیوی اس غلام کی مالک ہو گئی تو ایلاء باقی نہ رہے گا: اگر مطلقہ رجعیہ سے ایلاء کیا تو مولیٰ ہو جائے گا لیکن اگر مدت گزرنے سے پہلے اس کی عدت گزر گئی تو ایلاء ساقط ہو جائے گا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کسی نے اپنی بیوی سے ایلاء کیا پھر مرتد ہو کر دار الحرب میں چلا گیا پھر چار مہینے گزر گئے تو بسبب ایلاء، کے بائنہ نہ ہوگی کیونکہ بسبب مرتد ہونے کے ملک زائل اور بیونت واقع ہو چکی اگر چہ مرتد ہونے کی وجہ سے ایلاء و ظہار باطل ہونے میں دو روایتیں ہیں مگر مختار یہی روایت ہے جو ہم نے ذکر کی ہے ایک مرد نے اپنی بیوی کی طلاق کی قسم کھائی کہ میں اس کو طلاق نہ دوں گا پھر اس عورت سے ایلاء کیا اور مدت ایلاء گزر گئی تو مرد مذکور حانث ہوگا اور اس پر ایک طلاق بوجہ ایلاء، کے اور دوسری طلاق بوجہ قسم کے واقع ہوگی اور اگر اس نے قسم کھائی حالانکہ وہ عنین ہے پس قاضی نے دونوں میں تفریق کر دی تو مختار قول کے موافق بوجہ قسم مذکور کے عورت پر طلاق واقع نہ ہوگی یہ تاتار خانیہ میں ہے ایک غلام نے اپنی آزاد ہ بیوی سے ایلاء کیا پھر وہ آزاد ہ بیوی اس غلام کی مالک (1) ہو گئی تو ایلاء باقی نہ رہے گا اور اگر اس عورت نے اس غلام کو بیع کر دیا یا آزاد کر دیا پھر اس غلام نے اس عورت سے دوبارہ نکاح کیا تو ایلاء، سابق عود کر کے گایہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ واللہ میں تجھ سے دو مہینے دود مہینے قربت نہ کروں گا تو ایلاء کرنے والا ہو جائے گا اور اس طرح اگر کہا

کہ واللہ میں تجھ سے دو مہینہ دو مہینہ بعد دو مہینوں کے تو بھی یہ حکم ہے اور اگر عورت سے کہا کہ واللہ میں تجھ سے دو مہینے قربت نہ کروں گا پھر روز ٹھہر کر کہا کہ واللہ میں تجھ سے دو مہینے بعد پہلے دونوں مہینوں کے قربت نہ کروں گا تو ایلاء کنندہ نہ ہوگا اور اسی طرح اگر کہا کہ واللہ میں تجھ سے دو مہینے قربت نہ کروں گا پھر ایک ساعت توقف کر کے کہا کہ واللہ میں تجھ سے دو مہینے قربت نہ کروں گا تو ایلاء کرنے والا نہ ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے اور منتقی میں لکھا ہے کہ اگر کہا کہ میں تجھ سے چار مہینے وطی نہ کروں گا بعد چار مہینے کے تو وہ ایلاء کرنے والا ہوگا گویا اس نے یوں کہا کہ واللہ میں تجھ سے آٹھ مہینے وطی نہ کروں گا اور اگر کہا کہ واللہ میں تجھ سے دو مہینے قبل دو مہینے کے قربت نہ کروں گا تو یہ بھی ایلاء ہے اور ابن سماعہ نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ ایک مرد نے کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا چار مہینے الا ایک روز پھر اسی دم کہا کہ واللہ میں تجھ سے اس روز قربت نہ کروں گا تو وہ ایلاء کرنے والا ہوگا یہ محیط میں ہے۔

اگر اپنی بیوی سے کہا کہ میرے تجھ سے قربت کرنے سے ایک مہینے پہلے تو طالقہ ہے تو جب تک ایک مہینے نہ گزرے وہ ایلاء کرنے والا نہ ہوگا پھر جب ایک مہینے گزرے اور وہ قربت نہ کرے تو اس وقت سے ایلاء ہوگا پھر اگر مہینہ گزر جانے کے بعد مدت ایلاء تمام ہونے سے پہلے اس سے جماع کیا تو قسم میں حانث ہونے کی وجہ سے طالقہ ہو جائے گی اور اگر چار مہینے گزر گئے اور اس سے جماع نہ کیا تو ایک طلاق بائنہ سے بسبب ایلاء، کے بائن ہوگی اور اسی طرح اگر یوں کہا کہ میرے تیرے ساتھ قربت کرنے---

۱۔ یعنی یوں قسم کھائی کہ اگر میری طرف سے اس پر طلاق واقع ہو تو یہ طالقہ ہے۔ ۲۔ اقول اس میں تامل ہے اصل عبارت یہ ہے واللہ لا اطالق اربعة اشهر اور وجہ تامل یہ ہے کہ ہمارے محاورہ

میں اس کے معنی یہ ہیں کہ چار مہینے کے بعد ایلاء یعنی قسم ہے اور اس میں تامل کا رفع یہ ہے کہ ابھی سے ایلاء شروع ہو جائے گا اور اضافت مذکور باطل ہے۔ (1) کسی سبب ملک سے۔

Kitab-ul-Talaq (Book of Divorce) Fatawa-e-Alamgiri... Volume (2)

...from a month, then she is divorced (talaqah). If I approach (have intercourse with) you, the same rule applies. This is in *Sharah Talkhees-e-Jame-e-Kabeer*, and it is written in *Sharah Tahawi* that if you are divorced shortly before I have intercourse with you, then he becomes a person who performs *Ila* (an oath of abstinence). Then, if he has intercourse with her, the divorce will occur immediately without delay. If he leaves her for four months, she will become *bainah* (irrevocably separated) due to the *Ila*. This is in *Tātārkhāniyyah*. If he says to his two wives, "You are both triple-divorced, one month before I have intercourse with you," then he will not be an *Ila* performer before the month passes. Once the month passes, he becomes the *maula* (the one bound by oath) to both. Then, if he leaves both for four months, both will become *bainah*. If he has intercourse with both, each will become triple-divorced *bainah*. If he approaches one of them before the month passes, or approaches both, the *Ila* becomes void. If he approaches one after the month passes, the *Ila* for her is lifted, and for the other, it remains. Then, if he approaches the second, both become triple-divorced. Similarly, if he says, "You are both triple-divorced, one month before I have intercourse with you," the same rule applies. This is in *Sharah Jame-e-Kabeer*. If he swears that his slave will be free upon having intercourse with his wife, and then sells the slave, the *Ila* will be lifted. If the slave returns to his ownership before intercourse, the *Ila* will be reinstated; if the slave returns after intercourse, it will not be reinstated. If he says, "If I have intercourse with you, my two slaves are free," and then one of them dies or he sells one, the *Ila* will not be void. If he sells both or both die, whether together or one after the other, the *Ila* is lifted. If one slave returns to his ownership before intercourse, the *Ila* is reinstated regardless of the reason for the return. If the second also returns, the *Ila* is considered from the time the first slave returned. If he said, "If I have intercourse with you, the sacrifice of my child is obligatory upon me," he shall be deemed an *Ila* performer. This is in *Siraj-ul-Wahhaj*.

If he said: "This slave is free if I buy him," or "So-and-so is divorced if I marry her": If he performs *Ila* on the condition of the freedom of one of two unspecified slaves, then sells one and buys him back, then sells the other, the period of *Ila* will start from the time he bought the first sold slave back. If he sells the second before buying the first one back, the *Ila* is lifted. If he says, "If I have intercourse with you, my slave is free," and then observes the moon, "Every slave I buy is free," he will be an *Ila* performer. If he says, "This slave is free if I buy him," or "So-and-so is divorced if I marry her," or says "Every Muslim woman," or says "These are charitable alms if I

become their owner," he will be an *Ila* performer, because this does not prevent intercourse. This is in *Atabiyyah*. If he says to his wife, "If I have intercourse with you, my slave is free," and four months pass, and the wife complains to the Qadi, and the Qadi separates them, and then the slave brings witnesses that he is originally free, his freedom will be decreed, the *Ila* will be void, and the aforementioned woman will be returned to her husband. This is because it became apparent that the *Ila* and the vow of sacrifice were nothing but oaths. The sacrifice of that child would never be obligatory; rather, it is purely void. So, we interpreted it as an oath and established it as *Ila*, while other Imams considered it void.

किताब-उल-तलाक फतावा-ए-आलमगीरी... जिल्द (2)

...से एक महीने तो तालका (तलाकशुदा) है, अगर मैं तुझसे कुर्बत (संभोग) करूँ तो भी यही हुक्म है। यह 'शराह-ए-तल्खीस-ए-जामे कबीर' में है और 'शराह-ए-तहावी' में लिखा है कि मेरे तेरे साथ कुर्बत करने से कुछ पहले तू तालका है, तो वह ईला (शपथ) करने वाला हो जाएगा। फिर अगर उसने उससे कुर्बत कर ली तो कुर्बत करते ही बिला-फस्ल (बिना किसी देरी के) तलाक वाकई हो जाएगी और अगर उसे चार महीने छोड़ दिया तो ईला के सबब वह 'बायना' (स्पष्ट रूप से अलग) हो जाएगी। यह 'तातारखानीया' में है। और अगर अपनी दो बीवियों से कहा कि तुम दोनों 'सह-तलाक' (तीन तलाक) तालका हो, इससे एक महीने पहले कि मैं तुम लोगों से कुर्बत करूँतो महीना गुजरने से पहले वह उन दोनों से ईला करने वाला नहीं होगा। फिर महीना गुजर जाने पर उन दोनों से 'मौला' (ईला करने वाला) हो जाएगा। फिर अगर दोनों को चार महीने छोड़ दिया तो दोनों बायना हो जाएंगी। और अगर दोनों से कुर्बत की तो हर एक 'सह-तलाक बायना' हो जाएगी। और अगर उसने उन दोनों में से एक से महीना गुजरने से पहले कुर्बत की या दोनों से कुर्बत की तो ईला बातिल हो जाएगा। और अगर महीने के गुजरने के बाद एक से कुर्बत की तो उसी से ईला साकित (रद्द) होगा और दूसरी से ईला बाकी रहेगा। फिर अगर उसने दूसरी से भी कुर्बत की तो दोनों सह-तलाक तालका हो जाएंगी। और इसी तरह अगर यों कहा कि तुम दोनों 'तलाक-ए-सुल्स' (तीन तलाक) हो, इससे एक महीने पहले कि मैं तुम लोगों से कुर्बत करूँतो भी यही हुक्म है। यह 'शराह-ए-जामे कबीर' में है। और अगर अपनी बीवी के साथ कुर्बत करने पर अपने गुलाम के आजाद होने की कसम खाई, फिर उस गुलाम को फरोख्त (बेच) किया तो ईला साकित हो जाएगा। फिर अगर कुर्बत करने से पहले वह गुलाम उसकी मिल्कियत में वापस आ गया तो ईला फिर मुनअकिद (लागू) हो जाएगा और अगर कुर्बत करने के बाद उसकी मिल्कियत में आया तो ईला मुनअकिद नहीं होगा। और अगर यों कहा कि अगर मैंने तुझसे कुर्बत की तो मेरे ये दोनों गुलाम आजाद हैं, फिर उन दोनों में से एक मर गया या उसने एक को बेच दिया तो ईला बातिल नहीं होगा। और अगर उसने दोनों को बेच दिया या दोनों मर गए, चाहे साथ ही या आगे-पीछे, तो ईला साकित हो जाएगा। फिर अगर कुर्बत करने से पहले उनमें से एक गुलाम उसकी मिल्कियत में आ गया तो ईला, किसी भी वजह से मिल्कियत में आया हो, ईला मुनअकिद हो जाएगा। फिर अगर दूसरा भी उसकी मिल्कियत में आ गया तो पहले गुलाम के आने के वक्त से ही ईला का एतबार होगा। और अगर कहा कि अगर मैंने तुझसे कुर्बत की तो मुझ पर अपने फर्जंद

(औलाद) की कुर्बानी वाजिब है, तो वह ईला करने वाला करार दिया जाएगा। यह 'सराज-उल-वहाज' में है।

अगर कहा कि यह गुलाम आजाद है अगर मैं इसे खरीदूँ या फलां तालका है अगर मैं उससे निकाह करूँ अगर दो गुलामों में से एक गैर-मुतअय्यन (अनिश्चित) के आजाद होने पर ईला किया, फिर दोनों में से एक को बेच दिया, फिर उसे दोबारा खरीद लिया, फिर दूसरे को बेच दिया, तो ईला की मुद्दत उस वक्त से होगी जिस वक्त से पहले फरोख्त-कर्दा (बेचे गए) गुलाम को खरीद लिया है। और अगर पहले बेचे गए गुलाम के खरीदने से पहले दूसरे को बेच दिया तो ईला साकित हो जाएगा। और अगर कहा कि 'अगर मैंने तुझसे कुर्बत की तो मेरा गुलाम आजाद है', फिर चांद देखे, 'हर مملوک (दास) जिसको मैंने खरीदा वह आजाद है' तो वह ईला करने वाला होगा। और अगर कहा कि 'यह गुलाम आजाद है अगर मैं इसे खरीदूँ या 'फलां तालका है अगर मैं उससे निकाह करूँ्या कहा कि 'हर औरत मुस्लिमा' या कहा कि 'ये धर्म सदका हैं अगर मैं इनका मालिक बन जाऊं, तो वह ईला करने वाला होगा, इस वास्ते कि यह कुर्बत करने से माने (बाधक) नहीं है। यह 'अताबिया' में है। अगर अपनी बीवी से कहा कि 'अगर मैंने तुझसे कुर्बत की तो मेरा यह गुलाम आजाद है', फिर चार महीने गुजर गए और औरत ने काजी के पास नालिश (शिकायत) की और काजी ने दोनों में तफरीक (जुदाई) करा दी, फिर गुलाम ने गवाह कायम किए कि 'मैं असल में आजाद हूँ', तो उसकी आजादी का हुक्म दिया जाएगा और ईला बातिल होगा और उक्त औरत को उसके खाविंद (पति) को वापस दे दिया जाएगा। इस वास्ते कि जाहिर हुआ कि वह ईला, कुर्बानी का कौल (कथन) कसम के सिवा कुछ नहीं। उस फर्जंद की कुर्बानी करना कभी वाजिब न होगा बल्कि महज़ बातिल है। तो हमने इसको कसम के मानी में रखकर ईला ठहराया और दीगर आइम्मा ने बातिल ठहराया।

سے ایک مہینہ تو طالقہ ہے اگر میں تجھ سے قربت کروں تو بھی یہی حکم ہے یہ شرح تلخیص جامع کبیر میں ہے اور شرح طحاوی میں لکھا ہے کہ میرے تیرے ساتھ قربت کرنے سے کچھ پہلے تو طالقہ ہے تو وہ ایلاء کرنے والا ہو جائے گا پھر اگر اس سے قربت کر لی تو قربت کرتے ہی بلافصل طلاق واقع ہو جائے گی اور اگر اس کو چار مہینے چھوڑ دیا تو بسبب ایلاء کے بائنہ ہو جائے گی یہ تا تارخانیہ میں ہے اور اگر اپنی دوعورتوں سے کہا کہ تم دونوں سہ طلاق طالقہ ہو ایک مہینے قبل اس کے کہ میں تم سے قربت کروں تو مہینہ گزرنے سے پہلے وہ دونوں سے ایلاء کنندہ نہ ہوگا پھر مہینہ گزر جانے پر دونوں سے مولیٰ ہو جائے گا پھر اگر دونوں کو چار مہینے چھوڑ دیا تو دونوں بائنہ ہو جائیں گی اور اگر دونوں سے قربت کی تو ہر ایک سہ طلاق بائنہ ہو جائے گی اور اگر اس نے ان دونوں میں سے ایک سے قبل مہینہ گزرنے کے قربت کی یا دونوں سے قربت کی تو ایلاء باطل ہو گیا اور اگر بعد مہینہ گزرنے کے ایک سے قربت کی تو اسی سے ایلاء ساقط ہوگا اور دوسری سے ایلاء باقی رہے گا پھر اگر اس نے دوسری سے بھی قربت کی تو دونوں سہ طلاق طالقہ ہو جائیں گی اور اسی طرح اگر یوں کہا کہ تم دونوں طالقہ ثلث ہو ایک مہینے قبل اس کے کہ میں تم سے قربت کروں تو بھی یہی حکم ہے یہ شرح جامع کبیر میری میں ہے اور اگر اپنی بیوی کے ساتھ قربت کرنے پر اپنے غلام آزاد ہونے کی قسم کھائی پھر اس غلام کو فروخت کیا تو ایلاء ساقط ہو جائے گا پھر اگر قبل قربت کرنے کے وہ غلام اس کی ملک میں عود کر آیا تو پھر ایلاء منعقد ہو جائے گا اور اگر بعد قربت کرنے کے اس کی ملک میں آ گیا تو ایلاء منعقد نہ ہوگا اور اگر یوں کہا کہ اگر میں نے تجھ سے قربت کی تو میرے یہ دونوں غلام آزاد ہیں پھر دونوں میں سے ایک مر گیا یا اس نے ایک کو فروخت کر دیا تو ایلاء باطل نہ ہوگا اور اگر

اس نے دونوں کو فروخت کر دیا یا دونوں مر گئے خواہ ساتھ ہی یا آگے پیچھے تو ایلاء ساقط ہو جائے گا پھر اگر قبل قربت کرنے کے ان میں سے ایک غلام اس کی ملک میں آ گیا تو ایلاء کسی وجہ سے ملک میں آیا ہو تو ایلاء منعقد ہو جائے گا پھر اگر دوسرا بھی اس کی ملک میں آ گیا تو پہلے غلام کے ملک میں آنے کے وقت سے ایلاء کا اعتبار ہوگا اور اگر کہا کہ اگر میں نے تجھ سے قربت کی تو مجھ پر اپنے فرزند کی قربانی واجب ہے تو وہ ایلاء کرنے والا قرار دیا جائے گا یہ سراج الوہاج میں ہے

اگر کہا کہ یہ غلام آزاد ہے اگر میں اس کو خریدوں یا فلاں طالقہ ہے اگر میں اس سے نکاح کروں: اگر دو غلاموں میں سے ایک غیر متعین کے آزاد ہونے پر ایلاء کیا پھر دونوں میں سے ایک کو فروخت کر دیا پھر اس کو خرید لیا پھر دوسرے کو فروخت کر دیا تو مدت ایلاء اس وقت سے ہوگی جس وقت سے پہلے فروخت کردہ غلام کو خرید لیا ہے اور اگر پہلے فروختہ غلام کے خریدنے سے پہلے دوسرے کو فروخت کر دیا تو ایلاء ساقط ہو جائے گا اور اگر کہا کہ میں نے تجھ سے قربت کی تو میرا غلام آزاد ہے چاند دیکھے ہر مملوک جس کو میں نے خریدا ہے وہ آزاد ہے تو ایلاء کرنے والا ہوگا اور اگر کہا کہ یہ غلام آزاد ہے اگر میں اس کو خریدوں یا فلاں طالقہ ہے اگر میں اس سے نکاح کروں یا کہا کہ ہر عورت مسلمہ یا کہا کہ یہ دھرم صدقہ ہیں اگر میں ان کا مالک ہو جاؤں تو ایلاء کرنے والا ہوگا اس واسطے کہ یہ قربت کرنے سے مانع نہیں ہے یہ عتابیہ میں ہے اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں نے تجھ سے قربت کی تو میرا یہ غلام آزاد ہے پھر چار مہینے گزر گئے اور عورت نے قاضی کے پاس نالش کی اور قاضی نے دونوں میں تفریق کرادی پھر غلام نے گواہ قائم کئے کہ میں اصلی آزاد ہوں تو اس کی آزادی کا حکم دیا جائے گا اور ایلاء باطل ہوگا اور عورت مذکور کو اپنے خاوند کو واپس دی جائے گی اس واسطے کہ ظاہر ہوا کہ وہ ایلاء قربانی قول نہیں سوائے قسم کے اس فرزند کا قربانی کرنا کبھی واجب نہ ہوگا بلکہ

محض باطل ہے تو ہم نے اس کو قسم کے معنی میں رکھ کر ایلاء ٹھہرایا اور دیگر ائمہ نے باطل ٹھہرایا۔

...there was no obligation for him to be able to have intercourse. It is in Zahiriyah, and it is written in Nawadir that if he said, "By Allah, I will not have intercourse with you," then one day passed, then he said, "By Allah, I will not have intercourse with you," then one day passed, then the aforementioned man said, "By Allah, I will not have intercourse with you," then these are three oaths and three *Ila*. Thus, if four months pass, one *Talaq-e-Ba'in* (irrevocable divorce) will occur. Then, when one day passes, a second divorce will occur, and when another day passes, a third divorce will occur, and the aforementioned woman will become irrevocably divorced. Then, until she performs *Halala* by marrying another husband, she cannot be lawful for him. And if he had intercourse with the woman after these oaths, then three expiations (Kaffara) would be incumbent upon him. This is in Tatar Khaniyah.

If one said to his wife, "By Allah, I will not have intercourse with you for one year except for one day," then the issue: If someone performs *Ila* with his wife three times in one sitting—i.e., he said, "By Allah, I will not have intercourse with you, By Allah, I will not have intercourse with you, By Allah, I will not have intercourse with you"—if he intended to repeat the same statement, then there is one *Ila* and one oath. If he had no specific intention, then there is one *Ila* and three oaths. This is the opinion of Imam-e-A'zam and Imam Abu Yusuf (1). Furthermore, it should be clear that there are four types of *Ila*: One *Ila* and one oath, such as "By Allah, I will not have intercourse with you." And two *Ila* and two oaths; the scenario for this is that he performed *Ila* with his wife in two sittings, or said, "When tomorrow comes, by Allah, I will not have intercourse with you, and when the day after tomorrow comes, by Allah, I will not have intercourse with you." And one *Ila* and two oaths—this is a disputed issue. Thus, if he said in one sitting, "By Allah, I will not have intercourse with you, By Allah, I will not have intercourse with you," and intended emphasis (*Taghliz*), then according to Imam-e-A'zam and Imam Abu Yusuf, there is one *Ila* and two oaths, to the extent that if he did not have intercourse until four months passed, it would be one *Talaq-e-Ba'in*, and if he had intercourse, two expiations would be incumbent. And two *Ila* and one oath, such as saying to his wife, "Every time you enter these two houses, by Allah, I will not have intercourse with you." Then, if the woman entered one of the two houses, or entered both at once, then this is two *Ila* and one oath, so the first *Ila* will be established upon the first entry and the second upon the second entry; this is in Siraj al-Wahhaj. And if he said, "By Allah, I will not have intercourse with you for one year except one day less," then this day will be

deducted from the end of the year, and there is consensus on this, so he will be a *Muli* (someone under an oath of abstention). If a man said to his wife, "By Allah, I will not have intercourse with you for one year," then after four months passed and it became one *Talaq-e-Ba'in*, then he married her again, then after four months passed and it became *Ba'in* again, and he married again, then you will not be *Ba'in* again because less than four months remain from the year; this is in Ghayat al-Bayan. And if he said to his wife, "By Allah, I will not have intercourse with you for one year except one day," then according to our three companions (the Imams), he will not be a *Muli* immediately, but according to Imam Zufar, he will become a *Muli* immediately. So, according to us, if the year passes and he did not have intercourse with that woman on any day, then no expiation will be incumbent upon him. And if he said this and then had intercourse with her on any one day, it will be observed whether four months or more remain in the aforementioned year...

(पिछला पृष्ठ) ... न था कि उसे कोई बात लाज़िम आने के वह वती (संबंध) कर सकता है। ज़हीरिया में है और नवाबिह में लिखा है कि अगर उसने कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत (संबंध) नहीं करूंगा', फिर एक रोज़ गुज़र गया, फिर कहा 'वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत नहीं करूंगा', फिर एक रोज़ गुज़र गया, फिर मर्द मज़कूर (उक्त पुरुष) ने कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत नहीं करूंगा' तो ये तीन क़समें और तीन ईला होंगे। चुनांचे अगर चार महीने गुज़र गए तो एक तलाक़-ए-बाइन (स्पष्ट तलाक) हो जाएगी। फिर जब एक रोज़ और गुज़रेगा तो दूसरी तलाक़ वाक़े होगी, फिर जब एक रोज़ और गुज़रेगा तो तीसरी तलाक़ पड़कर वह औरत उक्त तलाक़-ए-बाइन हो जाएगी। फिर जब तक वह दूसरे खाविंद से निकाह करके हलाला न कराए, तब तक उसके वास्ते हलाल नहीं हो सकती है और अगर उसने इन क़समों के बाद औरत से कुर्बत की, तो उस पर तीन कफ़्फ़ारे लाज़िम आएंगे, यह तातारख़ानिया में है।

अगर अपनी औरत से कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा एक साल तक इल्ला एक यम (एक दिन कम)' तो मसला: अगर किसी ने एक जलसे (बैठक) में तीन मर्तबा अपनी बीवी से ईला किया, यानी कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा', 'वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा', 'वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा', बस अगर उसने एक ही लफ़्ज़ के तकरार (दोहराने) का क़सद किया है, तो ईला वाहिद और क़सम भी एक ही होगी और अगर उसने कुछ नियत नहीं की, तो ईला एक और क़सम तीन होंगी। यह इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ का क़ौल (१) है। फिर वाज़ेह हो कि ईला चार तरह पर है: एक इल्म-ए-ईला और एक क़सम जैसे 'वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा' और ईला दो और क़सम दो और इसकी यह सूरत है कि अपनी औरत से दो जलसों में ईला किया या कहा कि 'जब कल का रोज़ आए तो वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा और जब परसों का रोज़ आए तो वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा' और ईला वाहिद और क़सम दो और यही मसला इख़्तेलाफ़ी है, चुनांचे अगर उसने एक ही मजलिस में कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा', 'वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा' और तग़लीज़ (ज़ोर देने) की नियत की, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक ईला एक और क़सम दो होंगी, हत्ता कि अगर उसने चार महीने गुज़रने तक कुर्बत न की तो बाइन एक तलाक़ होगी और अगर कुर्बत कर ली तो दो कफ़्फ़ारे लाज़िम आएंगे। और दो ईला और एक क़सम जैसे अपनी औरत से कहा कि 'हर बार कि तू इन दो घरों में दाख़िल हुई तो वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा', पस औरत उन दोनों में से एक दार (घर) में दाख़िल हुई या

दोनों में एक बार दाख़िल हुई तो यह दो ईला और एक क़सम है, चुनांचे ईला अव्वल पहले दाख़िल होने पर और दूसरा दूसरे दाख़िल होने पर मुनअक़िद होगा, यह सिराजुल वह्जाज में है। और अगर कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा एक साल इल्ला एक यम कम', तो यह रोज़ आख़िर साल में से कम किया जाएगा और इस पर इत्तेफ़ाक़ है, पस वह मौला होगा। एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि 'वल्लाह मैं एक साल तुझसे कुर्बत न करूँगा', फिर जब चार महीने गुज़रे और वह एक तलाक़-ए-बाइन हुई, फिर उससे निकाह किया, फिर जब चार महीने गुज़रे और वह बाइन हुई तो फिर निकाह किया, तो फिर आप बाइन न होगी इस वास्ते कि साल में से चार महीने से कम बाक़ी रह गए हैं, यह ग़ायतुल बयान में है। और अगर अपनी औरत से कहा कि 'वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा एक साल तक इल्ला एक यम', तो हमारे असहाब-ए-सलासा के क़ौल में वह फ़िलहाल मौला न होगा और इमाम ज़फ़र के नज़दीक फ़िलहाल मौला हो जाएगा। पस हमारे नज़दीक अगर साल गुज़र गया और किसी दिन उसने उस औरत से कुर्बत न की तो उस पर कफ़्फ़ारा लाज़िम न होगा और अगर ऐसा कहा फिर उससे किसी एक रोज़ कुर्बत की, तो देखा जाएगा कि अगर साल मज़कूर में से चार महीने या ज़्यादा बाक़ी रह गए...

کنندہ نہ تھا کہ ہنوں کوئی بات لازم آنے کے وہ وطی کر سکتا ہے ظہیریہ میں ہے اور نیا بیچ میں لکھا ہے کہ اگر اس نے کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا پھر ایک روز گزر رہا پھر کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا پھر ایک روز گزر رہا پھر مرد مذکور نے کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا تو یہ تین قسمیں اور تین ایلاء ہوں گے چنانچہ اگر چار مہینے گزر گئے تو ایک طلاق بائنہ ہو جائے گی پھر جب ایک روز گزر رہے گا تو دوسری طلاق واقع ہوگی پھر جب ایک روز اور گزرے گا تو تیسری طلاق پڑ کر عورت مذکورہ کو وہ طلاق بائنہ ہو جائے گی پھر جب تک وہ دوسرے خاوند سے نکاح کر کے حلالہ نہ کرائے تب تک اس کے واسطے حلال نہیں ہوسکتی ہے اور اگر اس نے بعد ان قسموں کے عورت سے قربت کی تو اس پر تین کفارے لازم آئیں گے یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

اگر اپنی عورت سے کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا ایک سال تک الا ایک یوم تو

مسئلہ: اگر کسی نے ایک جلسہ میں تین مرتبہ اپنی بیوی سے ایلاء کیا یعنی کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا پس اگر اس نے ایک ہی لفظ کی تکرار کا قصد کیا ہے تو ایلاء واحد اور قسم بھی ایک ہی ہوگی اور اگر اس نے کچھ نیت نہیں کی تو ایلاء ایک اور قسم تین ہوں گی یہ امام اعظم و امام ابو یوسف کا قول (۱) ہے پھر واضح ہو کہ ایلاء چار طرح پر ہے ایک ٹم ایلاء اور ایک قسم جیسے واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا اور ایلاء دو اور قسم دو اور اس کی یہ صورت ہے کہ اپنی عورت سے دو جلسہ میں ایلاء کیا یا کہا کہ جب کل کا روز آئے تو واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا اور جب پرسوں کا روز آئے تو واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا اور ایلاء واحد اور قسم دو اور یہی

مسئلہ اختلافی ہے چنانچہ اگر اس نے ایک ہی مجلس میں کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا اور تغلیظ کی نیت کی تو امام اعظم و امام ابو یوسف کے نزدیک ایلاء ایک اور قسم دو ہوں گی حتی کہ اگر اس نے چار مہینے گزرنے تک قربت نہ کی تو بائنہ ایک طلاق ہوگی اور اگر قربت کر لی تو دو کفارے لازم آئیں گے اور دو ایلاء اور ایک قسم جیسے اپنی عورت سے کہا کہ ہر بار کہ تو ان دو گھروں میں داخل ہوئی تو واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا پس عورت ان دونوں میں سے ایک دار میں داخل ہوئی یا دونوں میں ایک بار داخل ہوئی تو یہ دو ایلاء اور ایک قسم ہے چنانچہ ایلاء اول پہلے داخل ہونے پر اور دوسرا دوسرے داخل ہونے پر منعقد ہو گا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا ایک سال الا ایک یوم کم تو یہ روز آخر سال میں سے کم کیا جائے گا اور اس پر اتفاق ہے پس وہ مولیٰ ہوگا ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ واللہ میں ایک سال تجھ سے قربت نہ کروں گا پھر جب چار مہینے گزرے اور وہ ایک طلاق بائنہ ہوئی پھر اس سے نکاح کیا پھر جب چار مہینے گزرے اور وہ بائنہ ہوئی تو پھر نکاح کیا تو پھر آپ بائنہ نہ ہوگی اس واسطے کہ سال میں سے چار مہینے سے کم باقی رہ گئے ہیں یہ غایۃ البیان میں ہے اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا ایک سال تک الا ایک یوم تو ہمارے اصحاب ثلاثہ کے قول میں وہ فی الحال مولیٰ نہ ہوگا اور امام زفر کے نزدیک فی الحال مولیٰ ہو جائے گا پس ہمارے نزدیک اگر سال گزر گیا اور کسی دن اس نے اس عورت سے قربت نہ کی تو اس پر کفارہ لازم نہ ہوگا اور اگر ایسا کہا پھر اس سے کسی ایک روز قربت کی تو دیکھا جائے گا کہ اگر سال مذکور میں سے چار مہینے یا زیادہ باقی رہ گئے

...then he will become a *Muli* (the one who has made an *Ila* oath), and if some (time) remains, he will not be a *Muli*. There is a similar difference of opinion in this issue: if he said to his wife, "By Allah, I will not have intercourse with you for one year except for one time," then the aforementioned ruling regarding difference of opinion applies here as well. However, the difference is that in the case of saying "except for one day," when he has intercourse with the woman on any day within the year, and four months or more remain in the year, then he will not be a *Muli* until the sun sets on that day. The duration of the *Ila* will be considered from the time of sunset on that day. In the case of saying "except for one time," he will become a *Muli* immediately after finishing the single act of intercourse without any gap, and the period of *Ila* will begin as soon as he finishes the intercourse.

If he said to his two wives, "By Allah, I will not have intercourse with you except for one day in which I will have intercourse with you": If he did not specify any duration and left it absolute, for example, saying "By Allah, I will not have intercourse with you except for one day," then he will not be a *Muli* until he has intercourse with her on one day. Then, when he has intercourse, he will become a *Muli*. If he said, "One year except for one day in which I will have intercourse with you," he will never be a *Muli*. Similarly, if the duration was left absolute with such an exception, the same ruling applies; this is stated in *Fath al-Qadir*. If he said to his two wives, "By Allah, I will not have intercourse with you except for one day in which I will have intercourse with you," he will never be a *Muli* by this oath. If he has intercourse with both of them on two days, he will become a *Hanith* (oath-breaker) upon the sunset of the second day. If he said, "By Allah, I will not have intercourse with you except for one day," or "except in one day," or "except for one specific day in which I will have intercourse with you," or "except for one specific day in which I will have intercourse with you," he will not be a *Muli* until he has intercourse with both of them on one day. Then, when this day passes, he will become the one performing *Ila* due to the presence of the sign of *Ila*. If he had intercourse with them on two different days—for example, with one on Thursday and with the other on Friday—he will become a *Hanith* and the oath will be voided. Likewise, if he had intercourse with both on Thursday and then both on Friday, the same ruling applies. If he had intercourse with both on Thursday and then with one on Friday, then with the one he did not have intercourse with on Friday, he will become the one performing *Ila*, and for the one he did have intercourse with, the *Ila* will be voided. If he had intercourse with one on Thursday and with both on Friday, the *Ila* will be voided for the one he had intercourse with on

Thursday. Then, if he had intercourse with her again after that, he will not be a *Hanith*, and if he had intercourse with the other, he will become a *Hanith*, and the *Ila* will be voided for both. If he had intercourse with one of the two on Wednesday and with both on Thursday, then Thursday will be fixed as the exception. If he then had intercourse with the second wife on Friday, he will become a *Hanith* and the oath will be voided because, besides the exception day, intercourse with both was achieved. If he had intercourse on Friday with the same woman he had intercourse with on Wednesday, he will not be a *Hanith* because the condition was that he has intercourse with both, not just one, even though he had intercourse twice with the same one. Thus, the *Ila* will remain for the woman with whom he did not have intercourse on Wednesday. If he said to his two wives, "By Allah, I will not have intercourse with you except for Thursday," he will not be the one performing *Ila* until Thursday passes; after Thursday, he will be a *Muli*. If he said, "Except for any Thursday," then he will never...

"Without any gap," meaning immediately upon finishing, without any time passing.

(अगर वह) सौली (शपथ लेने वाला) हो जाएगा और अगर कम बाकी रहे हों तो सौली न होगा। और ऐसा ही इख्तिलाफ इस मसले में है कि अगर अपनी बीवी से कहा कि वल्लाह मैं तुझ से कुर्बत (सम्भोग) न करूँगा एक साल तक इल्ला एक बार, तो हुक्म-ए-इख्तिलाफी मज़कूर इसमें भी जारी है, मगर इतना फर्क है कि 'इल्ला एक रोज़' कहने की सूरत में जब उसने साल के अंदर औरत से किसी रोज़ कुर्बत की और साल में से चार महीने या ज़ायद बाक़ी रह गए हैं, तो जब तक उस रोज़ आफ़ताब ग़ुरूब न हो जाए तब तक वह सौली न होगा और ईला की मुद्दत उस रोज़ ग़ुरूब-ए-आफ़ताब के वक़्त से मोतबर होगी और 'इल्ला एक बार' कहने की सूरत में एक बार जमाअ (सम्भोग) से फ़ारिग़ होने के बाद ही से बिला-फ़सल सौली हो जाएगा और वती (सम्भोग) से फ़ारिग़ होते ही ईला की मुद्दत शुरू हो जाएगी।

अगर अपनी दो औरतों से कहा कि वल्लाह मैं तुम से कुर्बत न करूँगा इल्ला एक रोज़ कि जिस में मैं तुम से कुर्बत करूँगा: अगर उसने कोई मुद्दत-ए-मुअय्यना बयान न की, मुतल्क़ छोड़ दी, मिसाल के तौर पर कहा कि 'वल्लाह मैं तुझ से कुर्बत न करूँगा इल्ला एक रोज़' तो जब तक उस से एक रोज़ कुर्बत न करे तब तक सौली न होगा। फिर जब कुर्बत कर लेगा तो सौली हो जाएगा। और अगर कहा कि 'एक साल इल्ला एक रोज़' कि जिस में मैं तुझ से कुर्बत करूँगा तो कभी सौली न होगा और इसी तरह अगर ऐसे इस्तस्ना के साथ मुद्दत मुतल्क़ छोड़ी तो भी यही हुक्म है। यह 'फ़तहुल क़दीर' में है। और अगर अपनी दो औरतों से कहा कि 'वल्लाह मैं तुम से कुर्बत न करूँगा इल्ला एक रोज़ कि जिस में तुम से कुर्बत करूँगा' तो इस क़सम से वह कभी सौली न होगा। फिर अगर उसने उन दोनों से दो रोज़ जमाअ किया तो दूसरे रोज़ आफ़ताब ग़ुरूब होने पर हानिस (शपथ तोड़ने वाला) हो जाएगा। और अगर कहा कि 'वल्लाह मैं तुम से कुर्बत न करूँगा इल्ला एक रोज़' या 'इल्ला एक रोज़ में' या 'इल्ला रोज़-ए-वाहिद' कि जिस में मैं तुम से कुर्बत करूँगा, 'इल्ला रोज़-ए-वाहिद' में कि जिस में मैं तुम से कुर्बत करूँगा, तो सौली न होगा यहाँ तक कि एक रोज़ उन दोनों से कुर्बत करे, फिर जब यह रोज़ गुज़र जाएगा तो दोनों से ईला करने वाला हो जाएगा, ईला की अलामत पाए जाने के सबब। और अगर दोनों से दो रोज़ मुतफ़र्रिक (अलग-अलग) में कुर्बत की, मिसाल के तौर पर एक से बरोज़ जुमेरात और दूसरी से बरोज़ जुम्मा कुर्बत की, तो हानिस हो जाएगा और क़सम साक़ित (रद्द) हो जाएगी। और इसी तरह अगर दोनों से बरोज़ जुमेरात फिर दोनों से बरोज़ जुम्मा कुर्बत की, तो भी यही हुक्म है। और अगर दोनों से बरोज़ जुमेरात कुर्बत की फिर एक से बरोज़ जुम्मा कुर्बत की, तो जिस से बरोज़ जुम्मा कुर्बत नहीं की है, उस से ईला करने वाला हो जाएगा और जिस से कुर्बत की है, उस से

ईला साक़ित हो जाएगा। और अगर बरोज़ जुमेरात एक से कुर्बत की और बरोज़ जुम्मा दोनों से कुर्बत की, तो जिस से जुमेरात की है उस से ईला साक़ित हो जाएगा, फिर जिस से जुमेरात की थी अगर उस के बाद उस से फिर कुर्बत की तो हानिस न होगा और दूसरी से कुर्बत की तो हानिस हो जाएगा और दोनों से ईला साक़ित हो जाएगा। और अगर दोनों में से एक से चहारशंबा (बुध) के रोज़ कुर्बत की और दोनों से जुमेरात के रोज़ वती की, तो जुमेरात का रोज़ इस्तस्ना के वास्ते मुतअय्यन होगा, फिर अगर दूसरी बीवी से जुम्मा के रोज़ कुर्बत की तो हानिस हो जाएगा और क़सम साक़ित हो जाएगी इस वास्ते कि सिवाए रोज़-ए-इस्तस्ना के दोनों से कुर्बत करना पाया गया। और अगर रोज़-ए-जुम्मा उसी औरत से कुर्बत की जिस से चहारशंबा को कुर्बत की थी तो हानिस न होगा इस वास्ते कि शर्त यह थी कि दोनों से कुर्बत कर ले न यह कि एक से, हालाँकि उसने एक ही से दो मर्तबा कुर्बत की, पस ईला उस औरत के साथ जिस से चहारशंबा को कुर्बत नहीं की थी बाक़ी रहेगा। और अगर अपनी दो औरतों से कहा कि 'वल्लाह मैं तुम से कुर्बत न करूँगा इल्ला रोज़-ए-जुमेरात' तो जब तक जुमेरात का रोज़ गुज़र न जाए तब तक ईला कुनिंदा न होगा, फिर जुमेरात के बाद वह सौली होगा। और अगर उसने यूँ कहा कि 'इल्ला किसी जुमेरात को' तो वह कभी...

बिला-फ़सल यानी फ़ारिग़ होते ही, उस के कुछ वक़्त गुज़रे।

ہیں تو مولیٰ ہو جائے گا اور اگر کم باقی رہے ہوں تو مولیٰ نہ ہوگا۔ اور ایسا ہی اختلاف اس مسئلہ میں ہے کہ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا ایک سال تک الا ایک بار پس حکم اختلافی مذکور اس میں بھی جاری ہے مگر اتنا فرق ہے کہ الا ایک روز کہنے کی صورت میں جب اس نے سال کے اندر عورت سے کسی روز قربت کی اور سال میں سے چار مہینے یا زائد باقی رہ گئے ہیں تو جب تک اس روز آفتاب غروب نہ ہو جائے تب تک وہ مولیٰ نہ ہوگا اور ایلاء کی مدت اس روز غروبِ آفتاب کے وقت سے معتبر ہوگی اور الا ایک بار کہنے کی صورت میں ایک بار جماع نے فارغ ہونے کے بعد ہی سے بلافصل مولیٰ ہو جائے گا اور وطی سے فارغ ہوتے ہی ایلاء کی مدت شروع ہو جائے گی۔

اگر اپنی دو عورتوں سے کہا کہ واللہ میں تم سے قربت نہ کروں گا الا ایک روز کہ جس میں تم سے قربت کرونگا: اگر اس نے کوئی مدت معینہ بیان نہ کی مطلق چھوڑ دی مثلاً کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا الا ایک روز تو جب تک اس سے ایک روز قربت نہ کرے تب تک مولیٰ نہ ہوگا۔ پھر جب قربت کر لے گا تو مولیٰ ہو جائے گا اور اگر کہا کہ ایک سال الا ایک روز کہ جس میں میں تجھ سے قربت کروں گا تو کبھی مولیٰ نہ ہوگا اور اسی طرح اگر ایسے استثناء کے ساتھ مدت مطلق چھوڑی تو بھی یہی حکم ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر اپنی دو عورتوں سے کہا کہ واللہ میں تم سے قربت نہ کروں گا الا ایک روز کہ جس میں تم قربت کروں گا تو اس قسم سے وہ کبھی مولیٰ نہ ہوگا۔ پس اگر اس نے ان دونوں سے دو روز جماع کیا تو دوسرے روز آفتاب غروب ہونے پر حانث ہو جائے گا اور اگر کہا کہ واللہ میں تم سے قربت نہ کروں گا الا ایک روز یا الا ایک روز میں یا الا روز واحد کہ جس میں تم سے قربت کروں گا الا روز واحد میں کہ جس میں تم سے قربت کروں گا تو مولیٰ نہ ہوگا یہاں تک کہ ایک روز ان دونوں سے قربت کرے

پھر جب یہ روز گزرے گا تو دونوں سے ایلاء کرنے والا ہو جائے گا بسبب ایلاء کی علامت پائی جانے کے اور اگر دونوں سے دو روز متفرق میں قربت کی مثلاً ایک سے بروز جمعرات اور دوسری سے بروز جمعہ قربت کی تو حانث ہو جائے گا اور قسم ساقط ہو جائے گی اور اسی طرح اگر دونوں سے بروز جمعرات پھر دونوں سے بروز جمعہ قربت کی تو بھی یہی حکم ہے اور اگر دونوں سے بروز جمعرات قربت کی پھر ایک سے بروز جمعہ قربت کی تو جس سے بروز جمعہ قربت نہیں کی ہے اس سے ایلاء کرنے والا ہو جائے گا اور جس سے قربت کی ہے اس سے ایلاء ساقط ہو جائے گا اور اگر بروز جمعرات ایک سے قربت کی اور بروز جمعہ دونوں سے قربت کی تو جس سے جمعرات کی ہے اس سے ایلاء ساقط ہو جائے گا پھر جس سے جمعرات کی تھی اگر اس کے بعد اس سے پھر قربت کی تو حانث نہ ہو گا اور دوسری سے قربت کی تو حانث ہو جائے گا اور دونوں سے ایلاء ساقط ہو جائے گا اور اگر دونوں میں سے ایک سے چہارشنبہ کے روز قربت کی اور دونوں سے جمعرات کے روز وطی کی تو جمعرات کا روز استثناء کے واسطے متعین ہوگا پھر اگر دوسری بیوی سے جمعہ کے روز قربت کی تو حانث ہو جائے گا اور قسم ساقط ہو جائے گی اس واسطے کہ سوائے روز استثناء کے دونوں سے قربت کرنا پایا گیا اور اگر روز جمعہ کے اسی عورت سے قربت کی جس سے چہارشنبہ کو قربت کی تھی تو حانث نہ ہوگا اس واسطے کہ شرط یہ تھی کہ دونوں سے قربت کر لے نہ یہ کہ ایک سے، حالانکہ اس نے ایک ہی سے دو مرتبہ قربت کی پس ایلاء اس عورت کے ساتھ جس سے چہارشنبہ کو قربت نہیں کی تھی باقی رہے گا اور اگر اپنی دو عورتوں سے کہا کہ واللہ میں تم سے قربت نہ کروں گا الا روز جمعرات تو جب تک جمعرات کا روز گزر نہ جائے تب تک ایلاء کنندہ نہ ہوگا پھر بعد جمعرات کے وہ مولیٰ ہوگا اور اگر اس نے یوں کہا کہ الا کسی جمعرات کو تو وہ کبھی

بلافصل یعنی فارغ ہوتے ہی۔ اس کے کچھ وقت گزرے۔

He shall not be a *Muli* (one making *Ila*), this is in Sharh Jami al-Kabir Hasiri. He said: "By Allah, I shall not have intimacy with you until I am your owner or the owner of any part of you": If a person's wife is in Kufa and he is in Basra, and he said: "By Allah, I shall not enter Kufa," then he shall not be an *Ila*-maker; this is in Hidayah. If someone fixed a limit (*ghayah*) for not having intimacy, and it is something which is not expected to happen within the period of *Ila*, for example, someone said in the month of Rajab: "By Allah, I shall not have intimacy with you until I fast in Muharram," or said: "By Allah, I shall not have intimacy with you except in such-and-such city," even though it necessarily takes four months or more to reach that city, then this person shall become an *Ila*-maker. If the duration is less than four months, he shall not be an *Ila*-maker. Similarly, if he said: "By Allah, I shall not have intimacy with you until you wean your child," even though the duration of weaning is four months or more, he shall still become a *Muli*. If the duration is less than four months, he shall not be a *Muli*. If he said: "By Allah, I shall not have intimacy with you until the sun rises from the west," or "until the beast that will emerge near the Judgment Day emerges," or "the Dajjal emerges," then the *Qiyas* (analogy) is that he is not a *Muli*, but by *Istihsan* (juridical preference), he will be a *Muli*. Similarly, if he said: "Until the Resurrection is established," or "until a camel passes through the eye of a needle," he shall also be a *Muli*. If he set a limit that is not expected to be reached within the *Ila* period, such as marriage, he will still be a *Muli*. For example, if he said: "By Allah, I shall not have intimacy with you until you die or I die," or "until you kill me or I kill you," or "until I am killed or you are killed," or "until I divorce you three times," then by consensus he shall be a *Muli*. Similarly, if the wife is a slave-woman and he said to her: "By Allah, I shall not have intimacy with you until I am your owner or the owner of any part of you," he shall be a *Muli*. But if he said: "Until I purchase you," he shall not be a *Muli*, and the marriage shall not be void (*fasid*). If there is a limit that, despite being other than marriage, is expected to occur within the *Ila* period, and with it (1) an oath is taken and a vow is made, and he has made it obligatory upon himself, then he shall be a *Muli*. For example, if he said: "If I have intimacy with you, my slave is free," then he shall be a *Muli*; this is in Siraj al-Wahhaj.

If he said to a slave wife: "By Allah, I shall not have intimacy with you until I purchase you for myself," then the correct view is that he shall not be a *Muli* until he says: "Until I purchase you for myself." This is in Ghayat al-Saruji. If he said: "By Allah, I shall not have intimacy with you until such-and-such person returns from a journey," he shall not be a *Muli*, but an oath will have been taken, such that if he has intimacy with her

thereafter, an expiation (*kaffarah*) will become necessary for him. But if that person dies, then according to Imam Abu Yusuf, he shall be a *Muli*, while according to the two (Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad), the oath will become void. Thus, if he has intimacy with the woman after that, he will not be a *hanith* (oath-breaker). Since the oath itself has become void, he shall not be a *Muli*; this is in Sharh Talkhis Jami al-Kabir. And if he said: "By Allah, I shall not have intimacy with you until I free my such-and-such slave," or "until I divorce my such-and-such wife," or "until I fast for a month," then according to Imam Azam and Imam Muhammad...

(1) Meaning, despite the fact that it is expected to happen within the limit, if it is in such a way that the marriage will not remain, then he shall be a *Muli*, and if the marriage remains, he shall not be. (2) This restriction is for this reason.

मौली (ईला करने वाला) नहीं होगा, यह शरह जामे कबीर हसीरी में है। कहा: वल्लाह! मैं तुझसे कुर्बत (सम्बन्ध) न करूँगा यहाँ तक कि मैं तेरा मालिक हूँ या तेरे किसी टुकड़े का मालिक हूँ: अगर एक शख्स की बीवी कूफ़ा में है और वह बसरा में है, पस उसने कहा कि वल्लाह! मैं कूफ़ा में दाखिल न होऊँगा तो वह ईला करने वाला नहीं होगा, यह हिदाया में है। और अगर किसी ने कुर्बत न करने के वास्ते कोई ग़ायत (सीमा) मुकर्रर की, पस अगर ऐसी चीज़ हो जिसकी मुद्दत ईला के अंदर पाई जाने की उम्मीद न हो, मसलन किसी ने रजब के महीने में कहा कि वल्लाह! मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा यहाँ तक कि मैं मुहर्रम के रोज़े रखूँ, या कहा कि वल्लाह! मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा मगर फलाँ शहर में, हालाँकि उस शहर में पहुँचने तक चार महीने या ज़्यादा ज़रूर गुज़रते हैं, तो यह शख्स ईला करने वाला हो जाएगा। और अगर चार महीने से कम मुद्दत गुज़रती हो तो ईला करने वाला न होगा। और इसी तरह अगर कहा कि वल्लाह! मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा यहाँ तक कि तू अपने बच्चे का दूध छुड़ाए, हालाँकि दूध छुड़ाने की मुद्दत चार महीने या ज़्यादा है, तो भी मौली हो जाएगा। और अगर चार महीने से कम मुद्दत हो तो मौली न होगा। और अगर कहा कि वल्लाह! मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा यहाँ तक कि आफ़ताब मग़रिब से तुलूअ (उदित) करे या यहाँ तक कि वह जानवर जो क़ियामत के करीब निकलेगा वह निकले या दज्ज़ाल निकले, तो क़ियास यह है कि वह मौली न हो और इस्तेहसानान मौली होगा। और इसी तरह अगर कहा कि क़ियामत बरपा हो या यहाँ तक कि ऊँट सुई के नाके में घुस कर पार हो जाए, तो भी वह मौली होगा। और अगर ऐसी ग़ायत मुकर्रर की हो कि मुद्दत-ए-ईला के अंदर उसके पाए जाने की उम्मीद न हो, मसलन निकाह, तो भी वह मौली होगा। जैसे यूँ कहा कि वल्लाह! मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा यहाँ तक कि तू मर जाए या मैं मर जाऊँ या यहाँ तक कि तू मुझे क़त्ल करे या मैं तुझे क़त्ल करूँया यहाँ तक कि मैं क़त्ल किया जाऊँ या तू क़त्ल की जाए, या यहाँ तक कि मैं तुझे तीन तलाक़ दे दूँ, तो बा-इत्तेफ़ाक़ वह मौली होगा। और इसी तरह अगर बीवी बांदी हो और उससे कहा कि वल्लाह! मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा यहाँ तक कि मैं तेरा मालिक हूँ या तेरे किसी टुकड़े का मालिक हूँ, तो भी वह मौली होगा। और अगर कहा कि मैं तुझे खरीद करूँ तो वह मौली न होगा और निकाह फ़ासिद न होगा। और अगर ऐसी ग़ायत हो कि बावजूद बजाय निकाह के मुद्दत-ए-ईला के अंदर उसके पाए जाने की उम्मीद हो, पस उसके साथ (१) क़सम खाई जाती है और नज़्र की जाती है और उसने अपने ऊपर वाजिब कर ली, तो मौली हो जाएगा। जैसे कहा कि अगर मैंने तुझसे कुर्बत की तो मेरा ग़ुलाम आज़ाद है, तो मौली होगा, यह सिराजुल वहाज में है।

अगर बांदी बीवी से कहा कि वल्लाह! मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा यहाँ तक कि मैं तुझको अपने वास्ते खरीद करूँतो सही यह है कि वह मौली न होगा जब तक यूँ न कहे कि "यहाँ तक कि मैं तुझको अपने वास्ते खरीद कर लूँ", यह ग़ायतुल सहरुजी में है। और अगर कहा कि वल्लाह! मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा यहाँ तक कि फलाँ शख्स सफ़र से आ जाए, तो वह मौली न होगा मगर क़सम हो जाएगी, हत्ता कि अगर उसके बाद उससे कुर्बत की तो उस पर कफ़्फ़ारा लाज़िम आ जाएगा। लेकिन अगर फलाँ शख्स मर गया, तो अब इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक वह मौली होगा और तरफ़ैन के नज़दीक क़सम बातिल हो जाएगी, चुनाँचे अगर उसके बाद औरत से कुर्बत की तो "हानिस" न होगा। पस जब क़सम ही बातिल हो गई तो मौली न होगा, यह शरह तल्ख़ीस जामे कबीर में है। और अगर कहा कि वल्लाह! मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा यहाँ तक कि मैं अपने फलाँ ग़ुलाम को आज़ाद करूँ या यहाँ तक कि अपनी फलाँ बीवी को तलाक़ दूँ यहाँ तक कि एक महीना रोज़ा रख लूँ, तो ब-क़ौल इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद...

(१) यानी बावजूद यह कि ग़ायत के अंदर पाए जाने की उम्मीद हो मगर इस तरह कि निकाह बाक़ी न रहेगा तो मौली होगा, और अगर निकाह बाक़ी रहे तो न होगा। (२) यह क़ैद इस वजह से है।

مولیٰ نہ ہوگا یہ شرح جامع کبیر حصیر ی میں ہے۔ کہا واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا یہاں تک کہ میں تیرا مالک ہوں یا تیرے کسی ٹکڑے کا مالک ہوں: اگر ایک شخص کی بیوی کوفہ میں ہے اور وہ بصرہ میں ہے پس اس نے کہا کہ واللہ میں کوفہ میں داخل نہ ہوں گا تو وہ ایلاء کنندہ نہ ہوگا یہ ہدایہ میں ہے اور اگر کسی نے قربت نہ کرنے کے واسطے کوئی غایت مقرر کی پس اگر ایسی چیز ہو جس کی مدت ایلاء کے اندر پائی جانے کی امید نہ ہو مثلاً کسی نے رجب کے مہینے میں کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا یہاں تک کہ میں محرم کے روزے رکھوں یا کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا الا فلاں شہر میں حالانکہ اس شہر میں پہنچنے تک چار مہینے یا زیادہ ضرور گزرتے ہیں تو یہ شخص ایلاء کنندہ ہو جائے گا اور اگر چار مہینے سے کم مدت گزرتی ہو تو ایلاء کنندہ نہ ہوگا اور اسی طرح اگر کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا یہاں تک کہ تو اپنے بچہ کا دودھ چھڑائے حالانکہ دودھ چھڑانے کی مدت چار مہینے یا زیادہ ہے تو بھی مولیٰ ہو جائے گا اور اگر چار مہینے سے کم مدت ہو تو مولیٰ نہ ہوگا اور اگر کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا یہاں تک کہ آفتاب مغرب سے طلوع کرے یا یہاں تک کہ وہ جانور جو قریب قیامت نکلے گا وہ نکلے یا دجال نکلے تو قیاس یہ ہے کہ وہ مولیٰ نہ ہو اور استحساناً مولیٰ ہوگا اور اسی طرح اگر کہا کہ قیامت برپا ہو یا یہاں تک کہ اونٹ سوئی کے ناکے میں گھس کر پار ہو جائے تو بھی وہ مولیٰ ہوگا اور اگر ایسی غایت مقرر کی ہو کہ مدت ایلاء کے اندر اس کے پائے جانے کی امید نہ ہو مثلاً نکاح تو بھی وہ مولیٰ ہوگا جیسے یوں کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا یہاں تک کہ تو مر جائے یا میں مر جاؤں یا یہاں تک کہ تو مجھے قتل کرے یا میں تجھے قتل کروں یا یہاں تک کہ میں قتل کیا جاؤں یا تو قتل کی جائے یا یہاں تک کہ میں تجھے تین طلاق دے دوں تو بااتفاق وہ مولیٰ ہوگا اور اسی طرح اگر بیوی باندی ہو اور اس سے کہا کہ واللہ میں تجھ

سے قربت نہ کروں گا یہاں تک کہ میں تیرا مالک ہوں یا تیرے کسی ٹکڑے کا مالک ہوں تو بھی وہ مولیٰ ہوگا اور اگر کہا کہ میں تجھے خرید کروں تو وہ مولیٰ نہ ہوگا اور نکاح فاسد نہ ہوگا اور اگر ایسی غایت ہو کہ باوجود بجائے نکاح کے مدت ایلاء کے اندر اس کے پائے جانے کی امید ہو پس اس کے ساتھ (۱) قسم کھائی جاتی اور نذر کی جاتی ہے اور اس نے اپنے اوپر واجب کر لی تو مولیٰ ہو جائے گا جیسے کہا کہ اگر میں نے تجھ سے قربت کی تو میرا غلام آزاد ہے تو مولیٰ ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے۔

اگر باندی بیوی سے کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا یہاں تک کہ میں تجھ کو اپنے واسطے خرید کروں تو صحیح یہ ہے کہ وہ مولیٰ نہ ہوگا جب تک یوں نہ کہے کہ یہاں تک کہ میں تجھ کو اپنے واسطے خرید کر لوں یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا یہاں تک کہ فلاں شخص سفر سے آ جائے تو وہ مولیٰ نہ ہوگا مگر قسم ہو جائے گی حتی کہ اگر اس کے بعد اس سے قربت کی تو اس پر کفارہ لازم آ جائے گا لیکن اگر فلاں شخص مر گیا تو اب امام ابو یوسف کے نزدیک وہ مولیٰ ہوگا اور طرفین کے نزدیک قسم باطل ہو جائے گی چنانچہ اگر اس کے بعد عورت سے قربت کی تو حانث نہ ہوگا پس جب قسم ہی باطل ہو گئی تو مولیٰ نہ ہوگا یہ شرح تلخیص جامع کبیر میں ہے اور اگر کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا یہاں تک کہ میں اپنے فلاں غلام کو آزاد کروں یا یہاں تک کہ اپنی فلاں بیوی کو طلاق دوں یہاں تک کہ ایک مہینہ روزہ رکھ لوں تو بقول امام اعظم اور امام محمد

(1) یعنی باوجود یہ کہ غایت کے اندر پائی جانے کی امید ہو مگر اس طرح کہ نکاح باقی نہ رہے گا تو مولیٰ ہوگا اور اگر نکاح باقی رہے تو نہ ہوگا۔ (2) یہ قید اس وجہ سے ہے۔

He will become a *Mawla* (one who has sworn an *Ila*). If he said, "I will not have intercourse with you until I kill my slave," or "until I beat my slave," or "until I kill or beat so-and-so," or "curse them," or any such similar statement, he will not become a *Mawla* because such things are not commonly sworn upon (1). This is in *Bada'i*. If he said to a minor or elderly wife (2), "By Allah, I will not have intercourse with you until you menstruate," he will become a *Mawla* if he knows she will not menstruate within four months. This is in *Muheet al-Sarakhsi*. If he said to his wife, "By Allah, I will not have intercourse with you as long as you are my wife," then gave her a *Bain* (irrevocable) divorce and remarried her, he will not be considered an *Ila* swearer; he may have intercourse whenever he wishes, and he will not be considered to have broken his oath (*Hanith*). If he said, "By Allah, I will not have intercourse with you while you are my wife," then gave her a *Bain* divorce and remarried her, he will remain a *Mawla*. If he swore not to have intercourse until he does something impossible, like touching the sky, he becomes a *Mawla*. This is in *Tatar-Khaniyya*. If he said, "By Allah, I will not have intercourse with you as long as this river flows," and it is a river that never stops flowing, he becomes a *Mawla*, otherwise not; this is in *Zahira*. If a man who has sworn *Ila* becomes insane and has intercourse, the oath is nullified (2) and the *Ila* is lifted; this is in *Fath al-Qadir*.

If the man said, "I have returned (ruju) to this woman," then divorce will not fall upon the woman after the *Ila* period passes: Provided the *Ila* was *Mursal* (general/unconditional) and the swearer is healthy and capable of intercourse, then his returning is the act of intercourse, not just a verbal statement, as per *Muheet al-Sarakhsi*. If he kissed the woman with desire, touched her with desire, looked at her private parts with desire, or had intimate contact other than intercourse, this does not count as *ruju* (returning). This is in *Tatar-Khaniyya*. If the *Ila* swearer is a patient incapable of intercourse, or the woman is a patient, the form of *ruju* is to say, "I have returned to this woman." This statement is equivalent to the act of intercourse in terms of fulfilling or annulling the oath. This is in *Kafi*. If the *ruju* is not accepted as per the statement—meaning the man said, "I returned to her"—then divorce will not fall upon her after the *Ila* period passes. As for the oath, if it was unconditional, it remains in effect; thus, if he has intercourse with her, he must pay the expiation (*Kaffara*). If the oath was for four months and the *Mawla* returned to his wife within that period, and then had intercourse after four months, he is not liable for expiation.

This is in *Siraj al-Wahhaj*. It is mentioned in *Jawami' al-Fiqh* that if the *Mawla* is unable to have intercourse because the woman is *Ratqa* or *Qarna*...

1- Because they are past the age of menstruation. ...giving a *Bain* divorce and then remarrying after the *Iddat* period. The benefit of *Bain* divorce here is that he cannot return through mere acts of desire without intercourse. 2- *Ratqa* is a woman whose labia are fused, making penetration impossible; *Ratq* is the opposite of openness. *Qarna* is a woman whose pelvic bones are positioned such that penetration is impossible, and this is incurable. (1) Meaning by divorcing her *Bain*. (2) Meaning no relief will come.

का मौला (ईला करने वाला) हो जाएगा और अगर कहा कि मैं तुझसे कुर्बत (सम्बन्ध) न करूँगा यहाँ तक कि अपने गुलाम को कत्ल करूँ या यहाँ तक कि अपने गुलाम को मारूँ या यहाँ तक कि फलां को कत्ल करूँ या फलां को मारूँ या गाली दूँ या इसके मानिंद और कोई बात कभी तो मौला न होगा, इसलिए कि उर्फ और आदत में इन चीजों की कसम नहीं खाई जाती (1)। यह बदए में है और अगर उसने बीवी सगीरा या आनसा (2) से कहा कि वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा यहाँ तक कि तुझे हैज आए तो मौला होगा अगर जानता है कि चार महीने तक वह हाएज़ा न होगी, यह मुहीते सरखसी में है। और अगर बीवी से कहा कि वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा माद्दा-ए-मक्का (जब तक) तू मेरी बीवी है फिर उसको बाइन तलाक देकर उससे निकाह कर लिया तो उससे ईला करने वाला न होगा, जब चाहे उससे कुर्बत करे और हानिस (कसम तोड़ने वाला) न होगा। और अगर कहा कि वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा दरहालिके तू मेरी बीवी होगी फिर उसको बाइन तलाक देकर उससे निकाह कर लिया तो मौला रहेगा। और अगर कसम खाई कि उससे कुर्बत न करेगा यहाँ तक कि यह बात करे, हालाँकि वह जानता है कि इस बात के करने पर कादिर (सक्षम) न होगा, जैसे आसमान छू लेना वगैरह, तो वह मौला हो जाएगा। यह तातारखानिया में है। और अगर कहा कि वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा माद्दा-ए-मक्का यह नहर जारी है, पस अगर ऐसी नहर हो कि जिसका पानी मुनकिता (बंद) नहीं होता है तो वह मौला होगा वरना नहीं, यह ज़हीरा में है। और अगर ऐसे मर्द ने जिसने ईला किया है, मजनून होकर वती (सम्भोग) कर ली तो कसम मुनहल (2) हो जाएगी और ईला साकित हो जाएगा, यह फतहुल कदीर में है।

मर्द ने कहा कि मैंने इस औरत की तरफ रुजू किया तो मुद्दते ईला गुज़रने से औरत पर तलाक वाके(घटित) न होगी: बशर्ते कि ईला मुरसल हो और ईला करने वाला तंदुरुस्त हो, जिमा (सम्भोग) करने पर कादिर हो तो उसका रुजू करना जिमा होगा न कि ज़ुबानी, कज़ा फी मुहीते सरखसी। अगर शहवत से औरत का बोसा ले लिया या शहवत से उसका मासास किया या शहवत से उसकी फरज को देखा या फरज के अलावा उससे मुबाशरत की तो यह रुजू नहीं है, यह तातारखानिया में है। और अगर ईला करने वाला मरीज़ हो कि जिमा करने पर कादिर न हो या औरत मरीज़ हो तो रुजू कर लेने की यह सूरत है कि कहे कि मैंने इस औरत की तरफ रुजू कर लिया, पस ऐसा कहना कसम पूरी करने का हुक्म बातिल करने में मिस्ल वती से रुजू करने के है। माद्दा-ए-मक्का वह मरीज़ है, यह काफी में है। और जब रुजू करना ब-कौल न पाया जाए यानी मर्द ने कहा कि मैंने इस औरत की

तरफ रुजू कर लिया तो मुद्दते ईला गुज़रने से औरत पर तलाक वाके न होगी और रही कसम, पस अगर मुतलक हो तो वह ब-हालत बाकी रहेगी, चुनांचे अगर औरत से वती की तो उस पर कफ्फारा-ए-कसम लाज़िम आएगा और अगर कसम चार महीने के वास्ते हो और इस मुद्दत में मौला ने बीवी से रुजू कर लिया फिर चार महीने बाद औरत से वती की तो मौला पर कफ्फारा लाज़िम न आएगा, यह सिराजुल वहाज में है। और जवामेउल फिकह में मज़कूर है कि अगर मौला अपनी बीवी के साथ जिमा करने से इस वजह से आजिज़ (असमर्थ) हुआ कि औरत रता (रत्का), करना है।

1- सबब बड़ी होने के मायूस अज़ हैज हुए। बाइन करके मसलन उसको तलाक बाइन दे दी या मुतलक तलाक दे दी फिर बाद इद्दत के उससे दोबारा निकाह किया और यहाँ बाइन तलाक का यह फायदा है कि बे-इख्तियारी किसी फेल-ए-शहवत से ब-दून जिमा के वह रजअत वाला नहीं हो सकता। 2- रता वह औरत जिसको रता यानी फरज के दोनों लब ऐसे चिमट गए हों कि दख़ुल गैर-मुमकिन है और रता इसके बरक्स कुशादगी है और करना वह औरत जिसके दोनों तरफ की हड्डियां वैसी दराज़ (लंबी) हों कि दख़ुल गैर-मुमकिन हो, यह ला-इलाज है। (1) यानी बाइन करके। (2) यानी कुछ आराम न आएगा।

کے مولیٰ ہو جائے گا اور اگر کہا کہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا یہاں تک کہ اپنے غلام کو قتل کروں یا یہاں تک کہ اپنے غلام کو ماروں یا یہاں تک کہ فلاں کو قتل کروں یا فلاں کو ماروں یا گالی دوں یا اس کے مانند اور کوئی بات کبھی تو مولیٰ نہ ہوگا اس واسطے کہ عرف و عادت میں ان چیزوں کی قسم نہیں کھائی جاتی (۱) ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر اس نے بیوی صغیرہ یا آنسہ (۲) سے کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا یہاں تک کہ تجھے حیض آئے تو مولیٰ ہو گا اگر جانتا ہے کہ چار مہینے تک وہ حائضہ نہ ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر بیوی سے کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا مادہ امکہ تو میری بیوی ہے پھر اس کو بائنہ طلاق دے کر اس سے نکاح کر لیا تو اس سے ایلاء کنندہ نہ ہوگا جب چاہیے اس سے قربت کرے اور حانث نہ ہوگا اور اگر کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا درحالیکہ تو میری بیوی ہوگی پھر اس کو بائنہ طلاق دے کر اس سے نکاح کر لیا تو مولیٰ رہے گا اور اگر قسم کھائی کہ اس سے قربت نہ کرے گا یہاں تک کہ یہ بات کرے حالانکہ وہ جانتا ہے کہ اس بات کے کرنے پر قادر نہ ہوگا جیسے آسمان چھو لینا وغیرہ تو وہ مولیٰ ہو جائے گا تاتارخانیہ میں ہے اور اگر کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا مادہ امکہ یہ نہر جاری ہے پس اگر ایسی شہر ہو کہ اس کا پانی منقطع نہیں ہوتا ہے تو وہ مولیٰ ہوگا ورنہ نہیں یہ ظہیرہ میں ہے اور اگر ایسے مرد نے جس نے ایلاء کیا ہے مجنون ہو کر وطی کر لی تو قسم منحمل (۲) ہو جائے گی اور ایلاء ساقط ہو جائے گا یہ فتح القدیر میں ہے۔

مرد نے کہا کہ میں نے اس عورت کی طرف رجوع کیا تو مدت ایلاء گزرنے سے عورت پر طلاق واقع نہ ہوگی: بشرطیکہ ایلاء مرسل ہو اور ایلاء کنندہ تندرست ہو جماع کرنے پر قادر ہو تو اس کا

رجوع کرنا جماع ہوگا نہ زبانی کذافی محیط السرخسی۔ اگر شہوت سے عورت کا بوسہ لے لیا یا شہوت سے اس کا ماساس کیا یا شہوت سے اس کی فرج کو دیکھا یا فرج سے علاوہ اس سے مباشرت کی تو یہ رجوع نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر ایلاء کرنے والا مریض ہو کہ جماع کرنے پر قادر نہ ہو یا عورت مریض ہو تو رجوع کر لینے کی یہ صورت ہے کہ کہے کہ میں نے اس عورت کی طرف رجوع کر لیا پس ایسا کہنا قسم پوری کرنے کا حکم باطل کرنے میں مثل وطی سے رجوع کرنے کے ہے مادہ امکہ وہ مریض ہے یہ کافی میں ہے اور جب رجوع کرنا بقول نہ پایا جائے یعنی مرد نے کہا کہ میں نے اس عورت کی طرف رجوع کیا تو مدت ایلاء گزرنے سے عورت پر طلاق واقع نہ ہوگی اور رہی قسم پس اگر مطلق ہو تو وہ بحالہ باقی رہے گی چنانچہ اگر عورت سے وطی کی تو اس پر کفارہ قسم لازم آئے گا اور اگر قسم چار مہینے کے واسطے ہو اور اس مدت میں مولیٰ نے بیوی سے رجوع کر لیا پھر چار مہینے بعد عورت سے وطی کی تو مولیٰ پر کفارہ لازم نہ آئے گا یہ سراج الوہاج میں ہے اور جوامع الفقہ میں مذکور ہے کہ اگر مولیٰ اپنی بیوی کے ساتھ جماع کرنے سے اس وجہ سے عاجز ہوا کہ عورت رتقاء، قرناء، ہے

۱- بسبب بڑھی ہونے کے مایوس از حیض ہوئے۔ بائنہ کر کے مثلاً اس کو طلاق بائنہ دے دی یا مطلق طلاق دے دی پھر بعد عدت کے اس سے دوبارہ نکاح کیا اور یہاں بائنہ طلاق کا یہ فائدہ ہے کہ بے اختیاری کسی فعل شہوت سے بدون جماع کے وہ رجعت والا نہیں ہو سکتا۔ ۲- رتقاء وہ عورت جس کو رتق یعنی فرج کے دونوں لب ایسے چمٹ گئے ہوں کہ دخول غیر ممکن ہے اور رتق اس کے برعکس کشادگی ہے اور قرناء وہ عورت جس کے دونوں طرف کی ہڈیاں ویسی دراز ہوں کہ دخول غیر ممکن ہو یہ لا علاج ہے۔ (۱) یعنی بائنہ کر کے۔ (۲) یعنی کچھ آرام نہ آئے گا۔

(If the man) is a minor, is obstructed/incapacitated, is impotent, is imprisoned in Dar-ul-Harb, the woman does not allow intercourse, or the woman is sitting in a place unknown to the man, while the aforementioned woman is being rebellious, or the woman is so far away that it is at least a four-month journey for the man, even if another person could reach her faster, or if the judge has separated the two upon the passing of witnesses to the three divorces, then his 'ruju' (revocation) shall be verbal, in such a way that he says: "I have revoked towards this woman," or "I have performed 'raj'at' (reconciliation) with her," or "performed 'irtija'," or "nullified his 'ila' (oath)," provided that he remains incapacitated until the period is complete. And similar to this is in 'Bada'i', and it is stated that if he is imprisoned, i.e., in a jail, and the judge has mentioned this in 'Sharh Mukhtasar Tahawi'.

Is mere heartfelt consent from a sick person sufficient? If he performed 'ila' with his wife, and the woman is imprisoned, or he himself is imprisoned, or the distance between them is less than four months but an enemy or the Sultan is obstructing this person, then his 'ruju' will not be verbal. And it is stated that in the case of being imprisoned, it is possible to harmonize the two opinions by assuming that the judge's statement refers to a situation where it is possible for one of the two to reach the prison, and the obstruction by the enemy or Sultan is on the verge of ending. And that which (1) is a righteous imprisonment, verbal 'ruju' is not valid in it, and that which is (unjust) oppression, it is valid, just like an absent person. This is in 'Ghayat-ul-Surooj'. Is mere heartfelt consent sufficient on the part of a sick person? Some have said: Yes, it is sufficient, such that if the woman confirms it, the 'ruju' will be valid. Others have said: No, it is not sufficient, and this is the case. Furthermore, it should be clear that this applies (2) if he remains incapacitated from the time of 'ila' for four months. If this is not the case, and rather he performed 'ila' with the woman while he was capable of intercourse, then he delayed long enough that he could have had intercourse, and then a condition occurred such as illness, long distance, imprisonment, being obstructed, or being captured by disbelievers, due to which he became incapacitated, or he was incapacitated at the time of 'ila' and his incapacity ended during the period, then his verbal 'ruju' will not be valid. This is in 'Fath-ul-Qadeer'.

If the impediment to intercourse is a Sharia-compliant reason, for example, he is in 'Ihram' (state of pilgrimage), and there are four months from that time until the completion of Hajj, then such a person's 'ruju' can only be through intercourse;

verbal 'ruju' will not be valid. This is in 'Tatar Khaniya'. And a sick person who has performed 'ila', if he has performed an act other than intercourse with the wife he performed 'ila' with, it will not be considered a 'ruju' on his part. And if he had intercourse with her during menstruation, then this is (1) 'ruju'. This is in 'Zahiriya'. And if the husband was sick at the time of 'ila', then the woman became sick, then the husband recovered before four months passed, then according to Imam Zufar, his 'ruju' will be verbal, and according to Imam Abu Yusuf, it can only be through intercourse. This is in 'Sharh Jame Kabir Hasiri'. And if the 'ila' is conditional, then for verbal 'ruju' to be valid, the health and illness will be considered at the time the condition is met; they will not be considered at the time of the condition being set. And if a sick person said to his wife: "I will never have intimacy with you," and he...

(यदि पुरुष) छोटा है, मर्द महजूब (असमर्थ) है, नपुंसक है, दारुल-हर्ब (दुश्मन के क्षेत्र) में कैद है, महिला संभोग नहीं करने देती है, या महिला ऐसी जगह बैठी है जिसका पुरुष को पता नहीं है, जबकि महिला ने विद्रोह कर रखा हो, या महिला इतनी दूर है कि उस पुरुष के लिए कम से कम चार महीने का रास्ता है, चाहे दूसरा व्यक्ति वहां जल्दी पहुंच सकता हो, या तीन तलाक देने के गवाह गुजरने पर काजी ने उन दोनों के बीच दूरी पैदा कर दी हो, तो उसका रुजू करना मौखिक (जुबानी) होगा, इस तरह कहे कि "मैंने इस महिला की तरफ रुजू कर लिया" या "इससे मैंने रुजत कर ली" या "इर्तजा कर लिया" या "इसका ईला (शपथ) बातिल कर दिया", बशर्ते कि वह अवधि पूरी होने तक बराबर عاجز (असमर्थ) रहे। इसी के समान 'बदाए' में है और फरमाया कि यदि वह محبوس (कैद) हो, यानी कैदखाने में हो, और काजी ने 'शरह-ए-मुख्तसर-ए-तहवी' में इसका जिक्र किया है।

क्या बीमार की तरफ से केवल दिली रजामंदी काफी है: यदि उसने अपनी पत्नी से ईला (शपथ) किया, और महिला कैद है या स्वयं पुरुष कैद है या दोनों के बीच चार महीने से कम का रास्ता है, लेकिन दुश्मन या सुल्तान उस व्यक्ति के लिए बाधा बन रहा है, तो उसका रुजू करना मौखिक नहीं होगा। और फरमाया कि कैदखाने में कैद होने की स्थिति में दोनों कथनों में समन्वय (तौफीक) देना इस तरह मुमकिन है कि काजी ने जो जिक्र किया है, उसे उस स्थिति पर माना जाए जहां दोनों में से एक का कैदखाने में पहुंचना मुमकिन हो, और दुश्मन या सुल्तान की रोक-टोक का कारण खत्म होने के किनारे पर हो। और जो (1) कैद 'बर-हक' (न्यायसंगत) है उसमें मौखिक रुजू का एतबार नहीं है, और जो 'जुल्मन' (अन्यायपूर्ण) है उसमें एतबार है, जैसे गायब (अनुपस्थित) व्यक्ति के लिए। यह 'गायतुल-सुरूज' में है। क्या बीमार की तरफ से केवल दिली रजामंदी काफी है? तो कुछ ने फरमाया कि हां काफी है, यहां तक कि अगर महिला ने इसकी पुष्टि कर दी तो रुजू सही होगा, और कुछ ने फरमाया कि नहीं, यह काफी नहीं है और यही वजह है। फिर स्पष्ट रहे कि यह तब है (2) जब वह ईला के वक्त से चार महीने तक عاجز (असमर्थ) रहे। और अगर ऐसा न हो, बल्कि ऐसा हो कि उसने महिला से ईला किया, जबकि वह संभोग करने में सक्षम था, फिर उसने इतना ठहराव किया कि उसमें संभोग कर सकता था, फिर उसे बीमारी या दूरी, या कैद, या महजूब होना, या काफिरों के हाथ गिरफ्तार होना आदि में से कोई बाधा आ गई, जिससे वह असमर्थ हो गया, या ईला करते समय वह असमर्थ था और अवधि के दौरान उसकी असमर्थता खत्म हो गई, तो उसका मौखिक रुजू सही नहीं होगा। यह 'फतह-उल-कदीर' में है।

संभोग में बाधा कोई شرعی (धार्मिक) कारण हो, जैसे वह एहराम में हो, कि उस वक्त से हज अदा करने तक चार महीने हों, तो ऐसे व्यक्ति का रुजू केवल संभोग से ही हो सकता है, मौखिक रुजू सही नहीं होगा। यह 'तातारखानीया' में है। और बीमार व्यक्ति जिसने ईला किया है, यदि उसने अपनी उस पत्नी से जिससे ईला किया है, संभोग के अलावा (कुछ और) किया है, तो यह उसकी तरफ से रुजू नहीं माना जाएगा। और अगर उसने 'हालत-ए-हैज' में उससे वती (संभोग) की, तो यह रुजू (1) करना है। यह 'जहीरिया' में है। और अगर ईला करते समय पति बीमार हो, फिर महिला बीमार हो गई, फिर चार महीने गुजरने से पहले पति ठीक हो गया, तो इमाम जुफर के नजदीक उसका रुजू मौखिक होगा और इमाम अबू यूसुफ के नजदीक केवल संभोग से हो सकता है। यह 'शरह-ए-जामे-कबीर-ए-हसीरी' में है। और यदि ईला 'मुअल्लक' (शर्तिया) हो, तो मौखिक रुजू के सही होने के लिए शर्त पाए जाने की स्थिति में बीमारी और स्वास्थ्य का एतबार होगा, तालीक (शर्त लगाने) के वक्त इनका एतबार नहीं होगा। और यदि बीमार ने अपनी पत्नी से कहा कि मैं तुमसे कभी कुर्बत (संभोग) नहीं करूंगा और उसने...

صغیر ہے مرد محجوب ہے عنین ہے دارالحرب میں مقید ہے عورت جماع نہیں کرنے دیتی ہے عورت ایسی جگہ بیٹھی ہے کہ یہ مرد کو نہیں معلوم ہے درحالیہ عورت مذکورہ سرکشی کئے ہوئے ہے یا عورت اتنی دور ہے کہ اس مرد کی چند سے جلد چال پر کم سے کم چار مہینے کی راہ ہے اگر چہ دوسرا آدمی اس سے جلدی پہنچ سکتا ہو یا تین طلاق دینے کے گواہ گزرنے پر قاضی نے ان دونوں میں حائل کر دیا ہو تو اس کا رجوع کرنا زبانی ہوگا بایں طور کہ کہے کہ میں نے اس عورت کی طرف رجوع کر لیا یا اس سے مراد رجعت کر لی یا ارتجاع کر لیا یا اس کا ایلاء باطل کر دیا بشرطیکہ مدت پوری ہونے تک برابر عاجز رہے اور اسی کے مثل بدائع میں ہے اور فرمایا کہ نیز اگر محبوس ہو یعنی قید خانہ میں ہو اور قاضی نے شرح مختصر طحاوی میں ذکر کیا ہے۔

آیا مریض کی طرف سے فقط دلی رضامندی کافی ہے: اگر اپنی بیوی سے ایلاء کیا، کیا اور عورت محبوس ہے یا خود محبوس ہے یا دونوں میں چار ماہ سے کم کی راہ ہے مگر دشمن یا سلطان اس شخص کو مانع آتا ہے تو اس کا رجوع کرنا زبانی نہ ہوگا اور فرمایا کہ قید خانہ میں مقید ہونے کی صورت میں دونوں قولوں میں توفیق دینا اس طرح ممکن ہے کہ جو قاضی نے ذکر کیا ہے وہ اس صورت پر محمول کیا جائے کہ دونوں میں سے ایک کا قید خانہ میں پہنچنا ممکن ہے اور دشمن یا سلطان کا روکنا تا دروز ائل ہونے کے کنار سے لگا ہے اور جو (۱) قید بر حق ہوا ہے اس میں زبانی رجوع کا اعتبار نہیں ہے اور جو ظلمہ ہوا ہے اس میں اعتبار ہے مثل غائب کے یہ غایہ السروج میں ہے، آیا مریض کی طرف سے فقط دلی رضامندی کافی ہے تو بعض نے فرمایا کہ ہاں کافی ہے حتیٰ کہ اگر عورت نے اس کی تصدیق کی تو رجوع صحیح ہوگا اور بعض نے فرمایا کہ

نہیں کافی ہے اور یہی وجہ ہے پھر واضح رہے کہ یہ اس وقت (۲) ہے کہ وقت ایلاء سے چار مہینے تک عاجز رہے اور اگر ایسا نہ ہوا بلکہ یوں ہوا کہ عورت سے ایلاء کیا درحالیہ وہ جماع کرنے پر قادر تھا پھر اس نے اتنا توقف کیا کہ اس میں جماع کرتا تو کر سکتا تھا پھر اس کو مرض یا دوری مسافت یا قید یا محجوب ہونا یا کفار کے ہاتھ اسیر ہونا وغیرہ عاجز ہو جانے کے امور میں سے کوئی امر پیش آیا جس سے وہ عاجز ہو گیا یا ایلاء کرنے کے وقت عاجز تھا پھر درمیان مدت میں اس کا عجز زائل ہو گیا تو اس کا زبانی رجوع کرنا صحیح نہ ہوگا یہ فتح القدیر میں ہے۔

امر مانع از جماع کوئی امر شرعی ہو مثلاً وہ احرام میں ہو کہ اس وقت سے تا ادائے حج چار مہینے ہیں تو ایسے شخص کا رجوع کرنا فقط جماع ہی سے ہوسکتا ہے زبانی رجوع صحیح نہ ہوگا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور مریض جس نے ایلاء کیا ہے اگر اپنی بیوی سے جس سے ایلاء کیا ہے جماع کے سوائے جماع کیا تو یہ امر اس کی طرف سے رجوع قرار نہ دیا جائے گا اور اگر حالت حیض میں اس سے وطی کی تو یہ رجوع (۱) کرنا ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر ایلاء کرنے کے وقت شوہر مریض ہو پھر عورت بیمار ہو گئی پھر چار مہینے گزرنے سے پہلے شوہر اچھا ہو گیا تو امام زفر کے نزدیک اس کا رجوع کرنا زبانی ہوگا اور امام ابو یوسف کے نزدیک فقط جماع سے ہو سکتا ہے یہ شرح جامع کبیر حصیری میں ہے اور اگر ایلاء معلق ہو بشرطہ ہو تو زبانی رجوع کرنا صحیح ہونے کے لئے شرط پائی جانے کی حالت میں مرض و صحت کا اعتبار ہوگا وقت تعلیق کے ان کا اعتبار نہ ہوگا اور اگر مریض نے اپنی بیوی سے کہا کہ میں تجھ سے کبھی قربت نہ کروں گا اور اس نے

---

(۱) یعنی عاجز ہے۔ (۲) رجوع اگر صحیح ہے لیکن فعل حرام ہے۔ (۱) وجہ دیگر توفیق۔ (۲) یعنی عاجزی زبانی رجوع کرنا ہو۔

Kitab al-Talaq (The Book of Divorce)

If a woman becomes *bain* (separated by irrevocable divorce) and then the husband recovers from illness, remarries her, his *ruju* (revocation of divorce) according to Imam Azam and Imam Muhammad will only be valid through *jima* (sexual intercourse). It is mentioned in *Muhit-e-Sarkhasi* that if a sick man said to his wife, "By Allah, I will not approach you," and ten days later said, "By Allah, I will not approach you," he becomes responsible for two *Ila* oaths, and both will be counted... If he did not make a verbal *ruju* and the time passed, two divorces will occur—one upon the completion of four months for the first oath, and the second upon the completion of four months for the second oath. If he performed *jima*, he will be considered a oath-breaker in both and will owe two *kaffarahs* (expiations)... If the husband did not recover and four months passed without a verbal *ruju*, one irrevocable divorce (*talaq-e-bain*) will occur. If he remains sick and the time for the second oath passes, he must perform *jima* to revoke the *Ila*.

If a healthy man performs *Ila* upon his wife and four months pass, resulting in one irrevocable divorce, and then he performs *jima* with her, this *Ila* will become void:

It should be clear that the verbal *ruju* of a sick person is only valid as long as the marriage remains intact. If separation (*bainunat*) has already occurred, the verbal *ruju* carries no weight. For instance, if a sick person performed *Ila* and four months passed without *ruju*, resulting in a *talaq-e-bain*, and he later attempted a verbal *ruju*, it is ineffective; the *Ila* oath remains. If he remarries her while still sick and another four months pass without *jima*, another irrevocable divorce will occur. *Ruju* through *jima* is valid both during the marriage and after the occurrence of a *talaq-e-bain*. Thus, if a healthy man performed *Ila* and four months passed, leading to a *talaq-e-bain*, and he then performed *jima*, the *Ila* becomes void. If he remarries her after this and four months pass without *jima*, a second divorce will not occur. This is recorded in *al-Muhit*. If there is a disagreement between the husband and wife regarding the *ruju* within the period, the husband’s word is accepted; however, if the woman knows he is lying, she [is not obligated] to remain with him...

किताब अल-तलाक

(इला से संबंधित फिक्ह के मसाइल): यदि रोगी पति ने अपनी पत्नी से 'इला' (संबंध न रखने की कसम) किया और समय बीतने पर पत्नी 'बायना' (तलाक-ए-बायन) हो गई, फिर वह स्वस्थ हो गया और पुनः निकाह किया, तो इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार उसका रुजू (तलाक वापस लेना) केवल 'जमा' (संभोग) से ही होगा। 'मुहीत-ए-सर्खसी' में है कि एक बीमार व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा: "अल्लाह की कसम, मैं तुझसे निकटता नहीं करूँगा।" फिर दस दिन रुककर कहा: "अल्लाह की कसम, मैं तुझसे निकटता नहीं करूँगा।" तो वह दो इला का अपराधी माना जाएगा और दोनों की गणना की जाएगी। यदि किसी एक अवधि के गुजरने से पहले उसने मौखिक रूप से रुजू किया तो वह सही है और दोनों अवधियाँ समाप्त हो जाएँगी, जैसा कि संभोग करने की स्थिति में होता है। यदि वह बीमार ही रहा और दोनों अवधियाँ पूरी हो गईं तो मौखिक रुजू निष्फल हो जाएगा। उसे संभोग के माध्यम से रुजू करना होगा। यदि उसने मौखिक रुजू नहीं किया तो दोनों अवधियाँ पूरी होने पर दो तलाकें हो जाएँगी—पहली इला के चार महीने पूरे होने पर एक, और दूसरी इला के चार महीने पूरे होने पर दूसरी (अर्थात पहली के दस दिन बाद)। यदि उसने संभोग कर लिया तो वह दोनों कसमों में 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) होगा और उस पर दो कफ़्फ़ारे (प्रायश्चित) अनिवार्य होंगे। यदि वह बीमारी से अच्छा नहीं हुआ और मौखिक रुजू भी नहीं किया, यहाँ तक कि पहली इला के चार महीने बीत गए, तो एक तलाक-ए-बायन हो जाएगी। इसके बाद यदि वह दूसरी इला की अवधि समाप्त होने से पहले स्वस्थ हो जाता है, तो संभोग ही दूसरी इला से रुजू माना जाएगा, भले ही वह संभोग करने में सक्षम न हो।

यदि स्वस्थ व्यक्ति ने अपनी पत्नी से इला किया और चार महीने बीत गए और एक तलाक-ए-बायन हो गई, फिर उसके बाद उसने उससे संभोग किया तो यह 'इला' बातिल (रद्द) हो जाएगा:

स्पष्ट रहे कि बीमार व्यक्ति के मौखिक रुजू का महत्व तभी तक है जब तक निकाह कायम हो। यदि 'बयनूनत' (तलाक-ए-बायन) हो गई तो मौखिक रुजू का कोई महत्व नहीं। अतः यदि बीमार व्यक्ति ने इला किया और चार महीने बीत गए और एक तलाक हो गई, फिर उसने मौखिक रुजू किया तो वह बेकार है। इला बातिल नहीं होगा। यदि उसने पुनः निकाह किया और वह अभी भी बीमार है और फिर चार महीने बिना संभोग के बीत गए तो एक और तलाक-ए-बायन हो जाएगी। संभोग के माध्यम से रुजू करना जैसा निकाह के दौरान मान्य है, वैसा ही तलाक-ए-बायन के बाद भी मान्य है। अतः यदि स्वस्थ पति ने पत्नी से इला किया और चार महीने बाद तलाक-ए-बायन हो गई, फिर उसने संभोग

किया तो वह 'इला' बातिल हो जाएगा। उसके बाद यदि उसने पुनः उसी महिला से निकाह किया और चार महीने संभोग के बिना बीत गए तो दूसरी तलाक नहीं होगी। यह 'मुहीत' में है। यदि अवधि के भीतर रुजू के बारे में पति-पत्नी में मतभेद हो, तो पति का कथन स्वीकार किया जाएगा, लेकिन यदि महिला जानती है कि पति झूठ बोल रहा है, तो उसे उस पुरुष के साथ रहने का अधिकार नहीं...

کتاب الطلاق

رجوع نہ کیا یہاں تک کہ عورت بائنہ ہو گئی پھر بعد با ئنہ ہونے کے وہ اچھا ہو گیا پھر بیمار ہو کر اس سے نکاح کیا تو امام اعظم اور امام محمد کے نزدیک اس کا رجوع فقط جماع سے ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے ایک مریض نے اپنی بیوی سے کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا پھر وہ دس روز ٹھہرا رہا پھر کہا کہ واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا تو وہ دو ایلاء سے ایلاء کنندہ ہو جائے گا اور دونوں کا شمار کیا جائے گا ایک مدت پہلی قسم کے اور دوسری مدت دوسری قسم کے وقت سے شمار ہوگی اور اگر ان دونوں مدتوں میں سے کسی کے گزرنے سے پہلے اس نے بقول رجوع کیا تو صحیح ہے اور دونوں مدتیں مرتفع ہو جائیں گی جیسے جماع کر لینے میں ہوتا ہے پھر اگر مریض برابر رہا یہاں تک کہ دونوں مدتیں پوری ہو گئیں تو یہ رجوع کرنا ناکارہ ہو جائے گا اور جماع کے ساتھ رجوع کرے اور اگر اس نے زبانی رجوع نہ کیا تو دونوں مدتوں کے گزرنے پر دو طلاق واقع ہوں گی ایک طلاق پہلی قسم سے چار مہینے گزرنے پر اور دوسری طلاق دوسری قسم سے چار مہینے گزرنے پر یعنی پہلی سے دس روز بعد۔ اگر اس نے جماع کر لیا تو دونوں قسموں میں حانث ہو گا پس دو کفارہ اس پر لازم آئیں گے اور اگر مرض سے اچھا نہ ہوا اور زبانی رجوع نہ کیا یہاں تک کہ ایلاء اول سے مدت چار ماہ گزر گئی تو ایک طلاق بائنہ ہو جائے گی پھر اگر دوسری ایلاء کی مدت پوری ہونے میں جوس روز باقی ہیں اگر ان میں اچھا ہو گیا تو ایلاء ثانی سے رجوع کرنا جماع ہوگا اگر چہ وہ کبھی جماع پر قادر نہ ہو اور اگر دوسری ایلاء سے دس روز باقی مدت میں اچھا نہ ہوا اور زبانی رجوع کیا تو ایلاء اول کی مدت میں زبانی رجوع کیا تو حق اول میں صحیح ہے حتی کہ اول کی مدت گزرنے پر طلاق واقع نہ ہوگی پھر اگر دوسری ایلاء کے دس روز باقی مدت میں اچھا ہو گیا تو رجوع زبانی جو سابق میں کیا ہے اس کا

حکم جاتا رہا چنانچہ اب اس کا رجوع کرنا جماع سے ہوگا اور اگر اس نے جماع سے رجوع نہ کیا یہاں تک کہ وہ بائنہ ہو گئی پھر اس سے نکاح کیا در حالیکہ وہ مریض ہے تو اس ایلاء ثانی کا مولی رہے گا اور اگر عورت سے قربت کی تو دونوں قسموں میں حانث ہو جائے گا اور اس پر دو کفارہ لازم آئیں گے یہ شرح جامع کبیر حصیری میں ہے۔

اگر تندرست مرد نے اپنی بیوی سے ایلاء کیا اور چار مہینے گزر گئے اور ایک طلاق بائنہ ہو گئی پھر اس کے بعد اس سے جماع کیا تو یہ ایلاء باطل ہو جائے گا:

واضح رہے کہ مریض کے زبانی رجوع کرنے کا اعتبار جب ہی تک ہوتا ہے کہ نکاح قائم ہو اور اگر بینونت (۲) واقع ہوئی تو کچھ اعتبار نہیں ہے چنانچہ اگر مریض نے اپنی عورت سے ایلاء کیا اور چار مہینے گزر گئے اور اس سے رجوع نہ کیا یہاں تک کہ ایک طلاق اس سے بائنہ ہو گئی پھر بعد اس سے زبانی رجوع کیا تو بے کار ہے ایلاء باطل نہ ہو گا حتی کہ اگر اس سے نکاح کیا اور ہنوز وہ ویسا ہی مریض ہے پھر چار مہینے گزر گئے اس سے رجوع نہ کیا تو ایک طلاق دیگر بائنہ ہو جائے گی اور جماع سے رجوع کرنا جیسا قیام زوجیت کی حالت میں معتبر ہے ویسا ہی بعد بائنہ ہونے کے بھی معتبر ہے چنانچہ اگر تندرست مرد نے اپنی بیوی سے ایلاء کیا اور چار مہینے گزر گئے اور ایک طلاق بائنہ ہو گئی پھر اس کے بعد اس سے جماع کیا تو یہ ایلاء باطل ہو جائے گا چنانچہ اگر اس کے بعد اس عورت سے نکاح کیا اور چار مہینے بلا جماع گزر گئے تو اس پر دوسری طلاق واقع نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر مدت کے اندر مدت میں دونوں نے اختلاف کیا تو قول شوہر کا قبول ہوگا لیکن اگر عورت جانتی ہو کہ یہ جھوٹ کہتا ہے تو اس کو اس مرد کے ساتھ رہنے کی

(۱) جماع یعنی جماع کے ذریعہ سے رجوع کرنا۔ (۲) یعنی خوب صحیح۔

...there will be no room; rather, to avoid sin, he should run away from her or give his wealth to free himself. If, after the period has passed, the two differ and the husband claims, "I have had intercourse with her within four months," his statement will not be accepted unless the woman confirms it. This is in *Tatar Khaniyah*. If he said to his wife, "If I have intercourse with you, then by God, I will not have intercourse with you," then from the moment of one act of intercourse, he becomes a *Mu'li* (one who has performed *Ila*). This is in *Muhit-e-Sarakhsi*. If he said, "If you wish, then by God, I will not have intercourse with you," and if the woman wished [it] in that same gathering, he becomes a *Mu'li*. Likewise, if he said, "If so-and-so wishes, then so-and-so also has the option until the gathering," this is in *Atabiyah*. If a man said to his wife, "You are unlawful to me," and this matter occurred in a state where divorce was not under discussion, then if he intended divorce, a *Talaq-e-Ba'in* (irrevocable divorce) will occur. If he intended three divorces, then three divorces will occur. If he intended two divorces, it is not correct unless the wife is someone's slave. If he intended *Zihar*, then according to Imam-e-Azam and Imam Abu Yusuf, it will be *Zihar*. If he intended an oath or intended nothing, this is *Ila*. If he intended a lie (1), it will be a lie; this is according to *Fatawa-e-Riwayah*.

Likewise, if he said to his wife, "I have made you unlawful to myself," or said to himself, or said, "You are unlawful to me," or "You are unlawful to me," or if he said to me, "I am unlawful to you" or "I am made unlawful," or "I have made my self unlawful to you," then the ruling is the same. It should be clear that in cases of making one's self unlawful, the phrase "to you" is a condition. Thus, if he said, "I made my self unlawful" and did not say "to you" and intended divorce, she will not be *Taliqah* (divorced). The same ruling applies to *Bainunat* (separation), unlike the woman making herself unlawful, where mentioning "to me" is not a condition. It was stated that this is the opinion of the predecessors; this is in *Khulasah*. If he said to his wife, "You are unlawful to me," her intention will be asked. If she said, "My intention was a lie (falsehood)," then it will be treated according to his word. Some have said that in the court of law, this claim of his will not be accepted because this is an apparent oath. If he said, "I intended divorce," then this will be *Talaq-e-Ba'inah*. However, if he said, "I intended three divorces," then three divorces will occur. If he said, "I intended prohibition" or intended nothing, then this will be an oath by which he becomes a *Mu'li*. Some scholars refer this to the divorce of the aforementioned man because this is the custom. The author of the book said it is mentioned in the *Bab al-Iman* (Chapter of Faith), and the *Fatwa* is upon this; this is in *Ghayat-ul-Saruji*. If

he said to his wife, "You are to me like a carcass, or like blood, or like swine flesh, or like wine," then his intention will be asked. If he intended a lie, it is a lie; if he intended prohibition, it is *Ila*; and if he intended divorce, it is divorce. This is in *Siraj-ul-Wahhaj*.

If he said, "If I have intercourse with you, you are unlawful to me," then if he intended divorce, he will become a *Mu'li* according to the consensus of the Imams. If he intended an oath, then according to Imam-e-Azam, he becomes a *Mu'li*, and according to the *Sahibain*, he will not be a *Mu'li* until he has intercourse. This is in *Bada'i*. If he said, "If I have intercourse with you, you are divorced," then the period (2) passed, and he said, "I had intercourse within this period," his word will not be accepted, but upon his admission, a second divorce will occur. This is in *Fatawa-e-Atabiyah*. If he said, "You both are unlawful to me," then regarding each of them...

(1) Apparent, meaning an apparent oath, and it is obligatory for the Qadi to judge according to the apparent, so he cannot deviate. (2) Lie. (2) A divorce of *Ila* will occur.

गुंजाइश न होगी बल्कि गुनाह से बचने के वास्ते उसके पास से भाग जाए या अपना माल देकर अपनी जान छुड़ाए और अगर मुद्दत गुजर जाने के बाद दोनों ने इख़्तिलाफ़ किया और शौहर ने दावा किया कि मैंने चार महीने के अंदर उससे जमा (संभोग) कर लिया है तो उसके क़ौल की तस्दीक न होगी, इल्ला यह कि औरत इसकी तस्दीक करे। यह तातारखानीया में है। और अगर औरत से कहा कि अगर मैंने तुझसे कुर्बत (संभोग) की तो वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा तो एक मर्तबा कुर्बत करने के वक़्त से ईला करने वाला हो जाएगा, यह 'मुहीत-ए-स रखी' में है। और अगर कहा कि अगर तू चाहे तो वल्लाह मैं तुझसे कुर्बत न करूँगा, तो अगर औरत ने उसी मजलिस में चाहा तो ईला करने वाला हो जाएगा और इसी तरह अगर कहा कि अगर फलां चाहे तो फलां को भी अपनी मजलिस तक इख़्तियार है, यह 'अताबिया' में है। अगर किसी मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि तू मुझ पर हराम है और यह अम्र गैर-मुज़ाकरात-ए-तलाक की हालत में वाक़े हुआ, पस अगर उसने तलाक की नियत की तो तलाक-ए-बायन वाक़े होगी और अगर तीन तलाक की नियत की तो तीन तलाक वाक़े होंगी और अगर दो तलाक की नियत की तो नहीं सही है, इल्ला यह कि बीवी किसी की बांदी हो और अगर ज़हार की नियत की तो इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक ज़हार होगा और अगर कसम की नियत की या कुछ नियत न की तो यह ईला है, और अगर कज़ब (झूठ) (1) की नियत की तो यह कज़ब होगा, यह 'फतावा-ए-रवायया' के मुवाफ़िक है।

इसी तरह अगर औरत से कहा कि मैंने तुझको अपने ऊपर हराम किया या अपने ऊपर कहा या कहा कि तू मुझ पर हरामशुदा है या हराम है मुझ पर या मुझ पर कहा कि मैं तुझ पर हराम हूँ या हराम करदा शुदा हूँ या मैंने अपने नफ़्स को तुझ पर हराम किया, तो भी यही हुक्म है और वाज़ेह रहे कि अपने नफ़्स के हराम करने की सूरतों में लफ़्ज़ 'तुझ पर' कहना शर्त है, चुनांचे अगर यूँ कहा कि मैंने अपने नफ़्स को हराम किया और यह न कहा कि 'तुझ पर' और तलाक की नियत की तो 'तालका' न होगी और यही हुक्म बैनूनत (जुदाई) में है। ब-खिलाफ औरत के नफ़्स के हराम करने के कि उसमें 'मुझ पर' ज़िक्र करना शर्त नहीं है। और फरमाया कि यह मुतक़द्दिमीन का क़ौल है, यह 'खुलासा' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि तू मुझ पर हराम है, तो उसकी नियत दरियाफ़्त की जाएगी, पस अगर उसने कहा कि मेरी नियत कज़ब थी यानी झूठ की, तो उसके क़ौल के मुवाफ़िक रखा जाएगा और बाज़ ने फरमाया कि महकमा-ए-क़ज़ा में उसके इस दावे की तस्दीक न होगी इस वास्ते कि यह कसम-ए-ज़ाहिर है और अगर उसने कहा कि मैंने तलाक की नियत की थी तो यह 'तलाक-ए-बायना' होगी, लेकिन अगर उसने कहा कि मैंने तीन तलाक की नियत की थी तो तीन

तलाक होंगी और अगर उसने कहा कि मैंने तहरीम (हराम करने) की नियत की या कुछ नियत नहीं की थी, तो यह कसम होगी कि उससे ईला करने वाला हो जाएगा और बाज़ मशायख इसको मरकूम-ए-मजकूर के तलाक की जानिब राज़े करते हैं क्योंकि यही उर्फ़(रिवाज) है और साहिब-ए-किताब ने फरमाया कि 'बाबुल ईमान' में इसका ज़िक्र आया है और इसी पर फ़तवा है, यह 'गायत-उल-सरूजी' में है। अपनी बीवी से कहा कि तू तुझ पर (मुझ पर) मुर्दार के मिस्ल या खून के मिस्ल या सूअर के गोश्त के मिस्ल या शराब के मिस्ल है, तो उसकी नियत दरियाफ़्त की जाएगी। पस अगर उसने झूठ की नियत की हो तो झूठ होगा और अगर तहरीम की नियत की तो ईला होगा और अगर तलाक की नियत की तो तलाक है, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है।

अगर कहा कि अगर मैंने तुझसे कुर्बत की तो तू मुझ पर हराम है, पस अगर उसने तलाक की नियत की तो बिला-इत्तिफ़ाक़ इमामों के नज़दीक ईला करने वाला हो जाएगा और अगर कसम की नियत की तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक ईला करने वाला हो जाएगा और साहिबैन के नज़दीक जब तक कुर्बत न करे तब तक ईला कुनिंदा न होगा, यह 'बदाए' में है। और अगर कहा कि अगर मैंने तुझसे कुर्बत की तो तू 'तालका' (तलाकशुदा) है, फिर मुद्दत (2) गुजर गई, पस उसने कहा कि मैंने इस मुद्दत के अंदर कुर्बत की थी, तो उसके क़ौल की तस्दीक न होगी मगर उसके इकरार से दूसरी तलाक वाक़े होगी, यह 'फतावा-ए-अताबिया' में है। और अगर कहा कि तुम दोनों मुझ पर हराम हो, तो दोनों में से हर एक से...

(1) ज़ाहिर यानी ज़ाहिर कसम है और क़ाज़ी पर मुवाफ़िक-ए-ज़ाहिर के हुक्म देना वाजिब है, तब वह अदूल नहीं कर सकता। (2) झूठ। (2) तलाक-ए-ईला वाक़े होगी।

گنجائش نہ ہوگی بلکہ گناہ سے بچنے کے واسطے اس کے پاس سے بھاگ جائے یا اپنا مال دے کر اپنی جان چھڑائے اور اگر مدت گزر جانے کے بعد دونوں نے اختلاف کیا اور شوہر نے دعویٰ کیا کہ میں نے چار مہینے کے اندر اس سے جماع کر لیا ہے تو اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی الا اس صورت میں کہ عورت اس کی تصدیق کرے یا تاتارخانیہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اگر میں نے تجھ سے قربت کی تو واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا تو ایک مرتبہ قربت کرنے کے وقت سے ایلاء کرنے والا ہو جائے گا یہ محیط سرخی میں ہے اور اگر کہا کہ اگر تو چاہے تو واللہ میں تجھ سے قربت نہ کروں گا پس اگر عورت نے اسی مجلس میں چاہا تو ایلاء کنندہ ہو جائے گا اور اسی طرح اگر کہا کہ اگر فلاں چاہے تو فلاں کو بھی اپنی مجلس تک اختیار ہے یہ عتابیہ میں ہے اگر کسی مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو مجھ پر حرام ہے اور یہ امر غیر مذاکرہ طلاق کی حالت میں واقع ہوا پس اگر اس نے طلاق کی نیت کی تو طلاق بائن واقع ہوگی اور اگر تین طلاق کی نیت کی تو تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر دو طلاق کی نیت کی تو نہیں صحیح ہے الا آنکہ بیوی کسی کی باندی ہو اور اگر ظہار کی نیت کی تو امام اعظم و امام ابویوسف کے نزدیک ظہار ہوگا اور اگر قسم کی نیت کی یا کچھ نیت نہ کی تو یہ ایلاء ہے اور اگر کذب (۱) کی نیت کی تو یہ کذب ہو گا یہ فتاویٰ الروایہ کے موافق ہے۔

اسی طرح اگر عورت سے کہا کہ میں نے تجھ کو اپنے اوپر حرام کیا یا اپنے اوپر نے کہا یا کہا کہ تو مجھ پر حرام شدہ ہے یا حرام ہے مجھ پر یا مجھ پر کہا کہ میں تجھ پر حرام ہوں یا حرام کردہ شدہ ہوں یا میں نے اپنے نفس کو تجھ پر حرام کیا تو بھی یہی حکم ہے اور واضح رہے کہ اپنے نفس کے حرام کرنے کی صورتوں میں لفظ تجھ پر کہنا شرط ہے چنانچہ اگر یوں کہا کہ میں نے اپنے نفس کو حرام کیا اور یہ نہ کہا کہ تجھ پر اور طلاق کی نیت کی تو طالقہ نہ ہوگی اور یہی

حکم بینونت میں ہے بخلاف عورت کے نفس کے حرام کرنے کے کہ اس میں مجھ پر ذکر کرنا شرط نہیں ہے اور فرمایا کہ یہ متقدمین کا قول ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو مجھ پر حرام ہے تو اس کی نیت دریافت کی جائے گی پس اگر اس نے کہا کہ میری نیت کذب تھی یعنی دروغ کی تو اس کے قول کے موافق رکھا جائے گا اور بعض نے فرمایا کہ محکمہ قضاء میں اس کے اس دعویٰ کی تصدیق نہ ہوگی اس واسطے کہ یہ قسم ظاہر ہے ہے یہ قسم ظاہر ہے کہ یہ قسم ظاہرہ ہے اور اگر اس نے کہا کہ میں نے طلاق کی نیت کی تھی تو یہ طلاق بائنہ ہوگی لیکن اگر اس نے کہا کہ میں نے تین طلاق کی نیت کی تھی تو تین طلاق ہوں گی اور اگر اس نے کہا کہ میں نے تحریم کی نیت کی یا کچھ نیت نہیں کی تھی تو یہ قسم ہوگی کہ اس سے ایلاء کرنے والا ہو جائے گا اور بعضے مشائخ اس کو ہوں یوں نیت مرد مذکور کے طلاق کی جانب راجع کرتے ہیں کیونکہ یہی عرف ہے اور صاحب کتاب نے فرمایا کہ باب الایمان میں اس کا ذکر آیا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ غایۃ السروجی میں ہے۔ اپنی بیوی سے کہا کہ تو تجھ پر مثل مردار کے یا مثل خون کے یا مثل سور کے گوشت کے یا مثل خمر کے ہے تو اس کی نیت دریافت کی جائے گی پس اگر اس نے دروغ کی نیت کی ہو تو دروغ ہوگا اور اگر تحریم کی نیت کی تو ایلاء ہوگا اور اگر طلاق کی نیت کی تو طلاق ہے یہ سراج الوہاج میں ہے۔

اگر کہا کہ اگر میں نے تجھ سے قربت کی تو تو مجھ پر حرام ہے پس اگر اس نے طلاق کی نیت کی تو بالاتفاق اماموں کے نزدیک ایلاء کرنے والا ہو جائے گا اور اگر قسم کی نیت کی تو امام اعظم کے نزدیک ایلاء کرنے والا ہو جائے گا اور صاحبین کے نزدیک جب تک قربت نہ کرے تب تک ایلاء کنندہ نہ ہوگا یہ بدائع میں ہے اور اگر کہا کہ اگر میں نے تجھ سے قربت کی تو تو طالقہ ہے پھر مدت (۲) گزر گئی پس اس نے کہا کہ میں نے اس مدت کے اندر قربت کی تھی تو اس کے

قول کی تصدیق نہ ہوگی مگر اس کے اقرار سے دوسری طلاق واقع ہوگی یہ فتاویٰ عتابیہ میں ہے

اور اگر کہا کہ دونوں تم مجھ پر حرام ہو تو دونوں میں سے ہر ایک سے

۱۔ ظاہر یعنی ظاہر قسم ہے اور قاضی پر موافق ظاہر کے حکم دینا واجب ہے تب وہ عدول نہیں کر سکتا۔ ۲۔ دروغ۔ (۲) طلاق ایلاء واقع ہوگی۔

[The man] will be considered to have committed Ila and will be considered to have broken his oath (hanis) upon having intercourse with the woman; this is stated in *Fath al-Qadir*. If he said to two women, "You are forbidden to me," and intended one talaq (divorce) for the first and three for the second, Imam Abu Yusuf (RA) stated that three talaqs will occur on both. According to Imam-e-Azam (RA), it will be in accordance with his intention, and the same is reported in the statement of Imam Muhammad (RA); the fatwa is based on the opinion of Imam-e-Azam and Imam Muhammad. If he said, "I intended talaq for one and Ila for the other," then according to Imam Abu Yusuf, talaq will occur for both, while according to the two Imams (Tarafain), it will be in accordance with his intention. If he said to three women, "You are all forbidden to me," and intended talaq for one, an oath for the second, and a lie for the third, then all will be divorced (taliqa), and this is mentioned in the book. It is necessary that this be based on the opinion of Imam Abu Yusuf, and regarding the rest, it should be in accordance with the intention of the two Imams; this is in *Fatawa-e-Kubra*. If he said to his wife, "You are forbidden to me," then repeated, "You are forbidden to me," and intended talaq in the first instance and an oath in the second, then by consensus, it will be according to his intention. If he said, "You are like so-and-so's property to me," it will not be forbidden even if he intended it; this is in *Muhit-e-Sarkhasi*. If a woman said to her husband, "You are forbidden to me" or "I am forbidden to you," this will be an oath even if she did not intend it, just as it is when said by the husband. Thus, if the woman subsequently allows her husband to have intercourse with her, she will be considered to have broken her oath (hanis) and must pay a kaffara (expiation); this is in *Zakhira*.

Section: On Khula and Matters Pertaining to Its Ruling It contains several chapters: **Chapter One: Conditions of Khula and Its Explanation Definition and Details of Khula:** Khula is the dissolution of the marriage contract (milk-e-nikah) in exchange for some consideration using the word "Khula." This is in *Fath al-Qadir*. It is valid when using the words of "buying and selling," and it is also valid in the Persian language; this is in *Zahiriya*. The conditions for Khula are the same as those for talaq, and the ruling of Khula is that a talaq-e-ba'in (irrevocable divorce) will occur; this is in *Tabyeen*. The intention of three talaqs is valid in Khula. If he married the woman multiple times and gave her Khula multiple times, in our view, after three times, this woman will not be halal (permissible) for this man without marrying another

husband (1); this is in *Sharh-e-Jame Sagheer Qazi Khan*. According to the majority of scholars, the presence of the Sultan (ruler) is not a condition for the validity of Khula, and their opinion is the correct one. (1) Meaning, without Halala.

ईला (कसम खाने) वाला होगा और औरत के साथ वती (संभोग) करने से 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) हो जाएगा, यह 'फतहुल कदीर' में है। और अगर दो औरतों से कहा कि तुम मुझ पर हराम हो और एक के लिए एक तलाक की और दूसरी के लिए तीन तलाक की नीयत की, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया कि दोनों पर तीन-तीन तलाकें वाके(लागू) होंगी और इमाम-ए-आजम (रह.) के नज़दीक उसकी नीयत के मुताबिक होगा और इमाम मोहम्मद (रह.) के कौल (कथन) पर भी ऐसा ही हुआ है और फतवा इमाम-ए-आजम और इमाम मोहम्मद के कौल पर है। और अगर उसने कहा कि मैंने एक के लिए तलाक की और दूसरी के लिए ईला की नीयत की थी, तो इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक दोनों पर तलाक वाके होगी और 'तरफ़ैन' (इमाम अबू हनीफा और इमाम मोहम्मद) के नज़दीक उसकी नीयत के मुताबिक होगा। और अगर उसने तीन औरतों से कहा कि तुम सब मुझ पर हराम हो और एक के लिए तलाक की, दूसरी के लिए कसम की और तीसरी के लिए झूठ की नीयत की, तो सब 'तालिका' (तलाकशुदा) हो जाएंगी और ऐसा ही किताब में मजकूर (उल्लिखित) है और लाज़िम है कि यह इमाम अबू यूसुफ के कौल की बिना पर हो और बाकी इस पर कि 'तरफ़ैन' के कौल के मुताबिक उसकी नीयत होनी चाहिए, यह 'फतावा-ए-कुबरा' में है। और अगर अपनी औरत से कहा कि तू मुझ पर हराम है, फिर दोबारा उससे कहा कि तू मुझ पर हराम है और पहले कौल से तलाक की और दूसरे से कसम की नीयत की, तो बिला-इत्तेफाक (सर्वसम्मति से) उसकी नीयत के मुताबिक होगा। और अगर कहा कि तू मुझ पर फलां सामान की तरह है, तो हराम नहीं होगी अगरचे नीयत की हो, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और अगर औरत ने अपने शौहर से कहा कि वह मुझ पर हराम है या कहा कि मैं तुझ पर हराम हूँ, तो यह कसम होगी अगरचे नीयत न की हो, जैसे शौहर की तरफ से कहने में होता है। चुनांचे अगर इसके बाद औरत ने अपने शौहर को अपने साथ वती करने दी, तो कसम में 'हानिस' (कसम तोड़ने वाली) हो जाएगी और उस पर कफ्फारा लाज़िम आएगा, यह 'ज़खीरा' में है।

अनुभाग: खुला और जो इसके हुक्म में है उसके बयान में इसमें चंद फसलें हैं: **फसल अव्वल: खुला की शर्तें और इसके बयान में खुला की परिभाषा और विस्तार:** मिल्क-ए-निकाह को कुछ बदले (प्रतिफल) के साथ 'खुला' लफ्ज़ से खत्म करने को 'खुला' कहते हैं, यह 'फतहुल कदीर' में है और यह 'खरीद-फरोख्त' के लफ्ज़ से सही होता है और अगरचे फारसी ज़बान के लफ्ज़ से सही होता

है, यह 'ज़हीरिया' में है। और खुला की शर्त वही है जो तलाक की है और खुला का हुक्म यह है कि तलाक-ए-बाइन वाके होगी, यह 'तय्यीन' में है और खुला में तीन तलाक की नीयत सही है। और अगर औरत से कई बार निकाह किया और कई बार उसको खुला दे दिया, तो हमारे नज़दीक तीन बार के बाद (1) दूसरे शौहर के साथ निकाह किए बिना यह औरत इस मर्द को हलाल नहीं रहेगी, यह 'शराह-ए-जामे सगीर काज़ी खान' में है और आम उलमा के नज़दीक खुला जायज़ होने के लिए सुल्तान (शासक) का मौजूद होना शर्त नहीं है और इन्हीं का कौल सही है। (1) यानी हलाला के बिना।

کتاب الطلاق .....

(۴۸۱) ..... فتاویٰ عالمگیری

ایلاء کرنے والا ہو گا اور عورت کے ساتھ وطی کرنے سے حانث ہو گا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر دو عورتوں سے کہا کہ تم مجھ پر حرام ہو اور ایک کے واسطے ایک طلاق کی اور دوسری کے واسطے تین طلاق کی نیت کی تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ دونوں پر تین تین طلاق واقع ہوں گی اور امام اعظمؒ کے نزدیک اس کی نیت کے موافق ہوگا اور امام محمدؒ کے قول پر بھی ایسا ہی ہوا ہے اور فتوٰی امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے قول پر ہے اور اگر اس نے کہا کہ میں نے ایک کے واسطے طلاق کی اور دوسری کے واسطے ایلاء کی نیت کی تھی تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک دونوں پر طلاق واقع ہوگی اور طرفین کے نزدیک اس کی نیت کے موافق ہوگا اور اگر اس نے تین عورتوں سے کہا کہ تم سب مجھ پر حرام ہو اور ایک کے واسطے طلاق کی اور دوسری کے واسطے قسم کی اور تیسری کے واسطے دروغ کی نیت کی تو سب طالقہ ہو جائیں گی اور ایسا ہی کتاب میں مذکور ہے اور لازم ہے کہ یہ بنا بر قول امام ابو یوسفؒ ہو اور بقایا اس قول طرفین کے اس کی نیت کے موافق ہوتا چاہئے یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ تو مجھ پر حرام ہے پھر مکرر اس کو کہا کہ تو مجھ پر حرام ہے اور اول قول سے طلاق کی اور دوسرے سے قسم کی نیت کی تو بالا تفاق اس کی نیت کے موافق ہوگا اور اگر کہا کہ تو مجھ پر مثل متاع فلاں ہے تو حرام نہ ہوگی اگر چہ نیت کی ہو یہ محیط سرنسی میں ہے اور اگر عورت نے اپنے شوہر کو کہا کہ وہ مجھ پر حرام ہے یا کہا کہ میں تجھ پر حرام ہوں تو یہ قسم ہوگی اگر چہ نیت نہ کی ہو جیسے شوہر کی طرف سے کہنے میں ہوتا ہے چنانچہ اگر اس کے بعد عورت نے

اپنے شوہر کو اپنے ساتھ وطی کرنے دی تو قسم میں حانث ہو جائے گی اور اس پر کفارہ لازم آئے گا یہ ذخیرہ میں ہے۔

انوارِ باب: خلع اور جو اس کے حکم میں ہے اس کے بیان میں اس میں چند فصلیں ہیں: **فصل اوّل: شرائط خلع اور اس کے بیان میں خلع کی تعریف و تفصیل:** ملکِ نکاح کو بعض بدل کے بلفظِ خلع زائل کرنے کو خلع کہتے ہیں یہ فتح القدیر میں ہے اور یہ بلفظِ خرید و فروخت صحیح ہوتا ہے اور اگر چہ بلفظِ زبانِ فارسی صحیح ہوتا ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور خلع کی شرط وہی ہے جو طلاق کی ہے اور خلع کا حکم یہ ہے کہ طلاق بائن واقع ہوگی یہ تبیین میں ہے اور خلع میں تین طلاق کی نیت صحیح ہے اور اگر عورت سے کئی بار نکاح کیا اور کئی بار اس کو خلع دے دیا تو ہمارے نزدیک تین باز کے بعد دونوں (1) دوسرے شوہر کے ساتھ نکاح کئے یہ عورت اس مرد کو حلال نہ رہے گی یہ شرح جامع صغیر قاضی خان میں ہے اور عامہ علماء کے نزدیک خلع جائز ہونے کے واسطے سلطان کا حاضر ہونا شرط نہیں ہے اور انہیں کا قول صحیح ہے۔ (1) یعنی بدوں حلالہ کے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② [382] Kitab al-Talaq

It is stated in Badai that when resentment arises between a husband and wife, and both fear that they will not be able to observe the limits set by Allah (Hudud-Allah), there is no harm in the wife giving some property to the husband in exchange for him granting her a Khula. When both do this, a Talaq-e-Bain (irrevocable divorce) will occur, and the property becomes obligatory upon the woman. This is in Hidayah. If the rebellion (disobedience) is on the part of the husband, it is not lawful for him to take any compensation for Khula, and this prohibition is based on religious integrity (Diyanatan). If he does take it, it will be legally valid (Qadaan), and it will be obligatory on the woman, as she will not be entitled to take it back from the man. This is in Badai. If the rebellion is on the part of the wife, it is Makruh (disliked) for the man to take more than what he had given her, but despite this, if he takes more, it is legally valid (Qadaan). This is in Ghayat al-Bayan. If the husband said, "Have you taken Khula from me in exchange for this amount?" and the woman replied, "I have taken Khula," some scholars have said it is valid, while others have said it is not valid at all. The preferred (Mukhtar) view is that it is not valid; however, if she said it with the intention of confirmation and repetition, then it is valid because this is a apparent matter (Zahir-e-Sum). This is in Muheet-e-Sarsi.

Bara'at (Immunity/Exoneration) from remaining debts is not obtained in Mubarat: If the husband said, "I have granted you Khula for this much property," and the woman said, "Yes," this is nothing, as if the woman said, "Yes, you have granted me Khula." If the woman said, "I have agreed" or "I have given permission," it is valid. Similarly, if the woman said, "Grant me divorce in exchange for this much property," and the husband said, "Yes," this is nothing because it is a promise. Conversely, if the woman said, "I am divorced in exchange for a thousand dirhams," and the man said, "Yes," the divorce will occur, as if he said, "Yes, you are divorced in exchange for a thousand." This is in Ghayat al-Saruji. Khula and Mubarat terminate every right that one party had over the other, except that which is related to the marriage, which is forgiven. This is in Kanz al-Daqaiq. Divorce in exchange for property does not prove immunity (Bara'at) from other debts, and this is the correct view. When Khula is performed with the word "Khula," immunity is not established (according to Imam Azam) except for the Mahr and the debt. This is in Zahir al-Riwayah, and it is the correct view, as stated in Fatawa Qadi Khan. Similarly, in Mubarat, immunity from remaining debts is not obtained, and this is the correct view, although there is a difference of opinion among scholars (Mashayikh). There is also a

difference of opinion regarding the words "sale and purchase." The correct view is that its ruling is like the words of Khula and Mubarat. This is in Fatawa Sughra. In Khula, Mubarat, and "Talaq ala al-Mal" (divorce for property), immunity from the maintenance of Iddah is not obtained unless a condition is stipulated, and this is an agreed-upon issue. Likewise, without a condition, immunity from the maintenance of breastfeeding children is not obtained. Then, if she stipulated a condition for immunity, and a specific time period was set, it is valid; otherwise, not. When immunity becomes valid through the specification of time and conditions, then if the child dies before that time, the husband can take back the portion of the maintenance for the remaining days from the woman. This is in Fatawa Qadi Khan. If Khula was performed for a known amount (Mal-e-Musamma) other than Mahr, then if the woman has been consummated with (Madkhula) and has received her Mahr, she must give the husband...

फतावा आलमगीरी ..... खंड ② [382] किताब अत-तलाक

बदायि में है कि जब पति और पत्नी के बीच रंजिश पैदा हो जाए और दोनों को यह डर हो कि हम अल्लाह की सीमाओं (हुदूद-ए-इलाही) का पालन नहीं कर पाएंगे, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है कि महिला कुछ धन देकर अपने पति से 'खुला' ले ले। जब दोनों ऐसा करते हैं, तो एक तलाक-ए-बाइन (स्पष्ट तलाक) हो जाएगी और महिला पर माल (धन) देना अनिवार्य होगा। यह हिदाया में है। यदि विद्रोही पति की तरफ से हो, तो खुला के बदले उससे कोई मुआवजा लेना हलाल नहीं है, और यह (मनाही) दीयानतन (धार्मिक ईमानदारी की दृष्टि से) है। यदि पति ने (मुआवजा) ले लिया, तो कानूनी रूप से (कज़ा) यह जायज होगा और महिला पर अनिवार्य होगा कि वह पुरुष से इसे वापस लेने की अधिकारिणी नहीं होगी, यह बदायि में है। यदि विद्रोही पत्नी की तरफ से हो, तो हमारे (हनाफी) नज़दीक पुरुष ने जितना उसे दिया था, उससे अधिक लेना पुरुष के लिए मकरूह (नापसंद) है, और इसके बावजूद यदि उसने अधिक ले लिया, तो कानूनी रूप से (कज़ा) यह जायज है, यह 'ग़ायत अल-बयान' में है। यदि पति ने कहा कि "क्या तुमने अपने आप को मुझसे इतनी राशि के बदले खुला में लिया है?" और महिला ने कहा कि "हाँ, मैंने खुला ले लिया है," तो कुछ विद्वानों ने कहा कि यह सही है और कुछ ने कहा कि यह सही नहीं है, और مختار (पसंदीदा राय) यह है कि यह सही नहीं है, लेकिन यदि उसने इसकी तकीक (पुष्टि) और तकरीर (पुनरावृत्ति) की नीयत से कहा हो, तो यह सही है, क्योंकि यह ज़ाहिर-ए-सुम है, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है।

मुबारात में शेष ऋणों से बरी (मुक्ति) हासिल नहीं होती: यदि पुरुष ने कहा कि "मैंने तुझे इतने धन पर खुला दे दिया" और महिला ने कहा कि "हाँ", तो यह कुछ नहीं है। मानो महिला ने कहा कि "हाँ, तुमने मुझे खुला दे दिया"। यदि महिला ने कहा कि "मैं राजी हो गई" या "मैंने अनुमति दे दी", तो यह सही है। इसी तरह यदि महिला ने कहा कि "तुम मुझे इतने धन के बदले तलाक दे दो" और पति ने कहा कि "हाँ", तो यह कुछ नहीं है, क्योंकि यह केवल एक वादा है। इसके विपरीत, यदि महिला ने कहा कि "मैं हजार दिरहम के बदले तलाकशुदा हूँ" और पुरुष ने कहा कि "हाँ", तो तलाक हो जाएगी, जैसे कि उसने कहा हो कि "हाँ, तुम हजार के बदले तलाकशुदा हो", यह 'ग़ायत अल-सरुजी' में है। खुला और मुबारात हर उस अधिकार को जो एक का दूसरे पर था, लेकिन केवल उसी को जो निकाह से संबंधित है, समाप्त कर देता है, यह 'कन्ज़ अद-दक़ाईक़' में है। जो तलाक माल के बदले होती है, वह बरात (ऋणमुक्ति) का कारण साबित नहीं होती है, और यही सही है। जब खुला, 'खुला' शब्द के साथ हो, तो मेहर और ऋण के अलावा, इमाम आज़म (र.) के नज़दीक बरात (मुक्ति) साबित

नहीं होती, यह 'ज़ाहिर अर-रिवायत' में है और यही सही है। यह 'फतावा काजी खान' में है। इसी प्रकार मुबारात में भी शेष ऋणों से बरात हासिल नहीं होती और यही सही है, हालांकि इसमें मशायख (विद्वानों) का मतभेद है। 'बिक्री और खरीद' (बै-ओ-शरा) के शब्दों में भी मशायख का मतभेद है, और सही यह है कि इसका हुक्म खुला और मुबारात के शब्दों जैसा ही है, यह 'फतावा सुगरा' में है। खुला, मुबारात और 'तलाक अला अल-माल' (धन के बदले तलाक) में इद्दत का खर्च (नफ्का) माफ नहीं होता, जब तक कि शर्त न लगा दी जाए, और यह एक इत्तेफाकी (सर्वसम्मत) मसला है। इसी तरह बिना शर्त के दूध पिलाने (रज़ा) वाले बच्चों का खर्च भी माफ नहीं होता। फिर यदि उसने बरात की शर्त लगा दी, तो यदि उसके लिए कोई समय सीमा निर्धारित कर दी, तो यह सही है, वरना नहीं। और जब समय और शर्त के बयान से बरात जायज हो गई, तो यदि उस समय से पहले बच्चा मर गया, तो शेष दिनों के हिस्से की मजदूरी (खर्च) पति उस महिला से वापस ले सकता है, यह 'फतावा काजी खान' में है। यदि मेहर के अलावा किसी ज्ञात राशि (माल-ए-मुसम्मा) पर खुला किया, तो यदि महिला 'मदखूला' (जिससे सहवास हुआ हो) है और उसने अपना मेहर वसूल कर लिया है, तो वह पति को...

بدائع میں ہے اور جب شوہر و بیوی میں رنجش پیش آئی اور دونوں کو اس کا خوف ہوا کہ ہم سے حدودِ اللہ کی پاسداری نہ ہوگی تو مضائقہ نہیں ہے کہ عورت اتنا مال دے کر کہ شوہر اس پر عورت کو خلع دے دے اپنے نفس کو چھڑائے پس جب دونوں نے ایسا کیا تو ایک طلاق بائن واقع ہوگی اور عورت پر مال لازم ہوگا یہ ہدایہ میں ہے اور اگر سرکشی مرد کی جانب سے ہو تو خلع پر اس کو کچھ عوض لینا حلال نہیں ہے اور یہ تہم براہِ دیانت ہے اور اگر اس نے لے لیا تو قضاءً جائز ہوگا اور عورت پر لازم ہوگا تھی کہ عورت اس کو مرد سے واپس لینے کی مختار نہ ہوگی یہ بدائع میں ہے اور اگر سرکشی عورت کی جانب سے ہو تو ہمارے نزدیک جس قدر مرد نے اس کو دیا ہے اس سے زیادہ لینا مرد کو مکروہ ہے اور باوجود اس کے اگر اس نے زیادہ لیا تو قضاءً جائز ہے یہ غایۃ البیان میں ہے اور اگر مرد نے کہا کہ تو نے اپنے نفس کو مجھ سے اس قدر کے عوض خلع میں لیا پس عورت نے کہا کہ میں نے خلع میں لیا تو بعض نے کہا کہ صحیح ہے اور بعض نے کہا کہ نہیں صحیح ہے مطلقاً اور مختار یہ ہے کہ نہیں صحیح ہے لیکن اگر اس نے تحقیق و تقریر کی نیت کی ہو تو صحیح ہے اس واسطے کہ یہ ظاہر سوم ہے یہ محیطِ سرنسی میں ہے۔

مبارات میں باقی قرضوں سے برأت حاصل نہیں ہوتی: اگر مرد نے کہا کہ میں نے تجھے اتنے مال پر خلع دے دیا پس عورت نے کہا کہ ہاں تو یہ کچھ نہیں ہے گویا عورت نے کہا کہ ہاں تو نے مجھے خلع دے دیا اور اگر عورت نے کہا کہ میں راضی ہوئی یا میں نے اجازت دے دی تو صحیح ہے اسی طرح اگر عورت نے کہا کہ تو مجھے اتنے مال کے عوض طلاق دے دے پس مرد نے کہا کہ ہاں تو یہ کچھ نہیں ہے اس واسطے کہ یہ وعدہ ہے بخلاف اس کے اگر عورت نے کہا کہ

میں بعض ہزار درہم کے طالقہ ہوں پس مرد نے کہا کہ ہاں تو طلاق واقع ہوگی گویا اس نے یوں کہا کہ ہاں تو ہزار کے عوض طالقہ ہے یہ غایۃ السروجی میں ہے اور خلع اور مبارات ہر حق کو جو ہر ایک کا دوسرے پر تھا مگر وہی جو نکاح سے متعلق ہے ساقط کر دیتا ہے یہ کنز الدقائق میں ہے اور مال پر جو طلاق ہوتی ہے وہ موجبِ برأت ثابت نہیں ہوتی ہے اور یہی صحیح ہے اور جب خلع بلفظ خلع ہو تو سوائے مہر کے اور قرضہ سے امام اعظم کے نزدیک برأت ثابت نہیں ہوتی ہے یہ ظاہر الروایہ میں ہے اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اسی طرح مبارات میں باقی قرضوں سے برأت حاصل نہیں ہوتی ہے اور یہی صحیح ہے اگرچہ اس میں مشائخ کا اختلاف ہے اور لفظ بیع و خرید میں مشائخ کا اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ اس کا حکم مثل لفظ خلع و مبارات کے ہے یہ فتاویٰ صغریٰ میں ہے اور خلع و مبارات اور طلاق علی المال میں نفقہ عدت سے برأت حاصل نہیں ہوتی ہے الا بشرط اور یہ اتفاقی مسئلہ ہے اور اسی طرح بدونِ شرط کے نفقہ اولادِ رضاع سے برأت حاصل نہیں ہوتی ہے پھر اگر اس سے برأت کی شرط کی پس اگر اس کے واسطے کوئی وقت معیاد مقرر کر دے تو صحیح ہے ورنہ نہیں اور جبکہ بیانِ وقت و شرط سے برأت جائز ٹھہری پھر اگر اس وقت سے پہلے بچہ مر گیا تو پوری مدت تک جو ایام رہ گئے ہیں اس قدر حصہ اجرت شوہر اس عورت سے واپس لے سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر سوائے مہر کے کسی قدر مال مسمی المعروف پر خلع کیا پس اگر عورت مدخولہ ہو اور اس نے اپنا مہر وصول کر لیا ہو تو وہ شوہر کو

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 ..... 383 ..... Kitab al-Talaq (The woman) will give the substitute property for Khul' and if any of the two makes an excuse to hide the divorce, and if she has not received the dower, the woman will give the Khul' exchange and will not demand anything from the husband for the dower. This is the opinion of Imam-e-A'zam. And if the woman is non-consummated (ghair-madkhula) and has received the dower, the husband will take the Khul' exchange from her, and because the divorce occurred before consummation, he will not take back the possessed dower. This is the opinion of Imam-e-A'zam. And if the dower is not possessed, the husband will take the Khul' exchange from her, and she cannot take half the dower from the husband. This is the opinion of Imam-e-A'zam. And if (the husband) did 'Mubarat' with the woman for some known property other than the dower, then according to Imam-e-A'zam and Imam Abu Yusuf, its ruling is the same as mentioned in Khul' according to Imam-e-A'zam; this is in 'Muheet'. And if (the husband) gave Khul' to the woman on her dower, then if the woman is consummated (madkhula) and her dower is in her possession, the husband will take back her dower from her. And if it is not in possession, the entire dower will be waived from the husband, and neither can hold the other accountable for anything. And if she is not consummated, and if she has taken possession of the dower, for example, it is 1,000 dirhams, then in the interest of equity (Istihsan), the husband will take back 1,000 dirhams from her. And if she has not received the dower, in the interest of equity, the husband will not take anything back from her, and the dower will be waived from the husband's liability. And if the woman did Khul' on one-tenth of the dower and the dower is 1,000 dirhams, then if the woman is consummated and the dower is in possession, the husband will take back 100 dirhams from her, and the rest will remain in the woman's possession; and this is the unanimous opinion of all (1) scholars. And if the dower is not in possession, the entire dower will be waived from the husband's liability, and this is the opinion of Imam-e-A'zam. And if the woman is not consummated and the dower is in possession, the husband will take back one-tenth of half the dower from her, i.e., 50 dirhams, because at the time of divorce her dower would have been half, so he will take back one-tenth of half the dower, and the remaining dower will remain in the woman's possession. And if the dower is not in possession, the husband will be absolved of the entire dower according to Imam-e-A'zam; this is in 'Zahiriya'. And all this is when Khul' was given on the entire or partial dower. And if 'Mubarat' was done with the woman for the entire or partial dower, then according to Imam-e-A'zam and Imam Abu Yusuf, its

ruling is the same as mentioned in the case of Khul' according to Imam-e-A'zam; this is in 'Muheet'.

A man gave Khul' to his wife on the condition that she returns everything she received from the husband: A person gave Khul' to his woman on the dower-property that the woman is entitled to from her husband, then it became apparent that the woman is not entitled to any dower from the husband, then it will be mandatory for the woman to return the dower, just like in the statement: he said to the woman, "I have given you Khul' on your slave which is in my possession or your goods which are in my hand," then it became apparent that none of the woman's things were in his possession, then the Khul' will be on the woman's dower. Thus, if it (the dower) is still due from the husband, it will be waived, and if the woman had already received it from the husband, she will return everything to the husband. And if he gave Khul' to the woman on the dower, or gave one divorce on the dower-property which is due from the husband, and the woman accepted, while the husband knew that the woman is not entitled to any dower from the husband, then in the case of Khul', one irreversible divorce (Talaq-e-Bain) will occur, and it will be a revocable divorce (Talaq-e-Raj'i); this is in 'Fatawa Qazi Khan'. And if the woman received some dower and (the husband) said 'partial dower', then he took Khul' in exchange for something unknown, the husband will take back only that much dower which the woman received; he cannot take more than that; this is in 'Muheet-e-Sarakhsi'. A man gave Khul' to his wife on the condition that she returns everything she received from the husband, whereas the woman had gifted what she received from the husband and handed it over to the buyer or the donee, to the extent that the woman is unable to return this thing to the husband, so if this thing is among the valuable items, then its price...

---

1. Mubarat: Mutual release/absolving from one another.

फतावा आलमगीरी ..... खंड २ ..... ३८३ ..... किताबुत्तलाक माल-ए-इवज़-ए-खुल्अ दे देगी और कोई दोनों में से तलाक के छिपाने का बहाना करेगा और अगर उसने महर वसूल न पाया हो तो औरत बदले खुल्अ दे देगी और शौहर से कुछ महर के वास्ते मुतालबा न करेगी यह इमाम आज़म का क़ौल है। और अगर औरत ग़ैर-मदखूला (जिससे सहवास न हुआ हो) हो और उसने महर वसूल पा लिया हो तो शौहर उससे बदले-खुल्अ ले लेगा और तलाक-ए-क़ब्ल-ए-दुखूल हो जाने की वजह से निस्फ महर-ए-मकबूज़ा वापस न लेगा यह इमाम आज़म का क़ौल है और अगर महर-ए-मकबूज़ा न हो तो शौहर उससे बदले-खुल्अ ले लेगा और वह शौहर से निस्फ महर नहीं ले सकती, यह इमाम आज़म का क़ौल है। और अगर औरत से किसी कद्र माल मालूम पर सिवाए महर के मुबारात की तो इमाम आज़म व इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक इसका हुक्म वैसा ही है जैसा इमाम आज़म के नज़दीक खुल्अ में मज़कूर हुआ है, यह मुहीत में है। और अगर औरत को उसके महर पर खुल्अ दिया, पस अगर औरत मदखूला हो और महर उसका मकबूज़ा हो तो शौहर उससे उसका महर वापस ले लेगा और अगर मकबूज़ा न हो तो शौहर से तमाम महर साकित हो जाएगा और दोनों में से कोई दूसरे का किसी चीज़ के वास्ते दामनगीर नहीं हो सकता है। और अगर मदखूला न हो, पस अगर उसने महर पर कब्ज़ा कर लिया मसलन हज़ार दिरहम हैं तो इस्तिहसालन शौहर उससे हज़ार दिरहम वापस लेगा और अगर उसने महर वसूल न किया हो तो इस्तिहसालन शौहर उससे कुछ वापस न लेगा और शौहर के ज़िम्मे से महर साकित हो जाएगा। और अगर औरत ने दसवें हिस्से महर पर खुल्अ किया और महर हज़ार दिरहम है, पस अगर औरत मदखूला हो और महर मकबूज़ा हो तो शौहर उससे सौ दिरहम वापस लेगा और बाक़ी औरत के कब्ज़ा में मुसल्लम रहेगा और यह इत्तेफ़ाक़ी सब (१) उलेमा का क़ौल है और अगर महर मकबूज़ा न हो तो शौहर के ज़िम्मे से कुल महर साकित हो जाएगा और यह इमाम आज़म का क़ौल है। और अगर औरत मदखूला न हो और महर मकबूज़ा हो तो शौहर उससे निस्फ महर का दसवाँ हिस्सा वापस लेगा यानी पचास दिरहम, इसलिए कि तलाक के वक़्त उसका महर निस्फ महर का होगा, पस निस्फ महर का दसवाँ हिस्सा वापस लेगा और बाक़ी महर औरत को मुसल्लम रहेगा और अगर महर मकबूज़ा न हो तो शौहर पूरे महर से इमाम आज़म के नज़दीक बरी होगा, यह ज़हीरिया में है और यह सब उस वक़्त है कि औरत को तमाम या बाज़ महर पर खुल्अ दिया हो। और अगर औरत से तमाम महर या बाज़ महर पर मुबारात की तो इमाम आज़म व इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक इसका हुक्म वही है जो इमाम आज़म के नज़दीक खुल्अ की सूरत में मज़कूर हुआ है, यह मुहीत में है।

एक मर्द ने अपनी बीवी को इस क़रार पर खुल्अ दिया कि जो उसने शौहर से वसूल किया है सब वापस दे: एक शख्श ने अपनी औरत को उस माल-ए-महर पर जो औरत का शौहर पर आता है खुल्अ दे दिया फिर ज़ाहिर हुआ कि औरत का शौहर पर कुछ महर नहीं आता है तो औरत पर महर वापस कर देना वाजिब होगा, जैसे इस कहने में कि औरत से कहा कि मैंने तुझे तेरे ग़ुलाम पर जो मेरे कब्ज़ा में है या तेरी मता (सामान) पर जो मेरे हाथ में है खुल्अ दिया फिर ज़ाहिर हुआ कि औरत की कोई चीज़ उसके कब्ज़ा में न थी, तो खुल्अ औरत के महर पर होगा चुनांचे अगर शौहर पर बाक़ी हो तो साकित होगा और अगर औरत शौहर से वसूल कर चुकी हो तो शौहर को तमाम वापस कर देगी। और अगर औरत को महर पर खुल्अ दिया या माल-ए-महर पर जो शौहर पर है एक तलाक दी और औरत ने क़ुबूल किया हालाँकि शौहर जानता है कि औरत का कुछ महर शौहर पर नहीं है तो खुल्अ की सूरत में बिला इवज़ एक तलाक-ए-बायन वाक़े होगी और तलाक-ए-रजई वाक़े होगी, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और अगर औरत ने कुछ महर वसूल किया और शौहर को बाज़-ए-महर कह दिया हो फिर मजहूल चीज़ के इवज़ खुल्अ ले लिया तो शौहर उस कद्र महर को वापस लेगा जो औरत ने वसूल किया है, ज़्यादा कुछ नहीं ले सकता, यह मुहीत-ए-सरखसी में है। एक मर्द ने अपनी बीवी को इस क़रार पर खुल्अ दिया कि जो उसने शौहर से वसूल किया है सब वापस दे हालाँकि औरत ने जो शौहर से वसूल किया था या हिबा (दान) कर दिया और मुश्तरी (खरीदार) या मौहूब-लह (जिसे दिया) को सुपुर्द कर दिया हत्ता कि औरत यह चीज़ शौहर को वापस देने में माज़ूर है, पस अगर यह चीज़ क़ीमती चीज़ों में से है तो इसकी क़ीमत...

---

1. मुबारात: आपस में एक-दूसरे से बरात (छुटकारा) कर लेना।

عوض خلع دے دے گی اور کوئی دونوں میں سے طلاق کے چھپانے کا چھانے کرے گا اور اگر اس نے مہر وصول نہ پایا ہو تو عورت بدلہ ضلع دے دی گی اور شوہر سے کچھ مہر کے واسطے مطالبہ نہ کرے گی یہ امام اعظم کا قول ہے اور اگر عورت غیر مدخولہ ہو اور اس نے مہر وصول پایا ہو تو شوہر اس سے بدلہ ضلع لے لے گا اور طلاق قبل دخول واقع ہونے کی وجہ سے نصف مہر مقبوضہ واپس نہ لے گا یہ امام اعظم کا قول ہے اور اگر مہر مقبوضہ نہ ہو تو شوہر اس سے بدلہ ضلع لے لے گا اور وہ شوہر سے نصف مہر نہیں لے سکتی ہے یہ امام اعظم کا قول ہے اور اگر عورت سے کسی قدر مال معلوم پر سوائے مہر کے مبارات کی تو امام اعظم و امام ابو یوسف کے نزدیک اس کا حکم ویسا ہی ہے جیسا امام اعظم کے نزدیک خلع میں مذکور ہوا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر عورت کو اس کے مہر پر ضلع دیا پس اگر عورت مدخولہ ہو اور مہر اس کا مقبوضہ ہو تو شوہر اس سے اس کا مہر واپس لے گا اور اگر مقبوضہ نہ ہو تو شوہر سے تمام مہر ساقط ہو جائے گا اور دونوں میں سے کوئی دوسرے کا کسی چیز کے واسطے دامن گیر نہیں ہوسکتا ہے اور اگر مدخولہ نہ ہو پس اگر اس نے مہر پر قبضہ کر لیا مثلاً ہزار درہم ہیں تو استحساناً شوہر اس سے ہزار درہم واپس لے گا اور اگر اس نے مہر وصول نہ کیا ہو تو استحساناً شوہر اس سے کچھ واپس نہ لے گا اور شوہر کے ذمہ سے مہر ساقط ہو جائے گا اور اگر عورت نے دسویں حصہ مہر پر خلع کیا اور مہر ہزار درہم ہے پس اگر عورت مدخولہ ہو اور مہر مقبوضہ ہو تو شوہر اس سے سو درہم واپس لے گا اور باقی عورت کے قبضہ میں مسلم رہے گا اور یہ اتفاقی سب (۱) علماء کا قول ہے اور اگر مہر مقبوضہ نہ ہو تو شوہر کے ذمہ سے کل مہر ساقط ہو جائے گا اور یہ امام اعظم کا قول ہے اور اگر عورت مدخولہ نہ ہو اور مہر مقبوضہ ہو تو شوہر

اس سے نصف مہر کا دسواں حصہ واپس لے گا یعنی پچاس درہم اس واسطے کہ طلاق کے وقت اس کا مہر نصف مہر کی ہوگا پس نصف مہر کا دسواں حصہ واپس لے گا اور باقی مہر عورت کو مسلم رہے گا اور اگر مہر مقبوضہ نہ ہو تو شوہر پورے مہر سے امام اعظم کے نزدیک بری ہوگا یہ ظہیر یہ میں ہے اور یہ سب اس وقت ہے کہ عورت کو تمام یا بعض مہر پر ضلع دیا ہو اور اگر عورت سے تمام مہر یا بعض مہر پر مبارات کی تو امام اعظم و امام ابو یوسف کے نزدیک اس کا حکم وہی ہے جو امام اعظم کے نزدیک خلع کی صورت میں مذکور ہوا ہے یہ محیط میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی کو اس قرار پر ضلع دیا کہ جو اس نے شوہر سے وصول کیا ہے سب واپس دے: ایک شخص نے اپنی عورت کو اس مال مہر پر جو عورت کا شوہر پر آتا ہے خلع دے دیا پھر ظاہر ہوا کہ عورت کا شوہر پر کچھ مہر نہیں آتا ہے تو عورت پر مہر واپس کر دینا واجب ہو گا جیسے اس کہنے میں کہ عورت سے کہا کہ میں نے تجھے تیرے غلام پر جو میرے قبضہ میں ہے یا تیری متاع پر جو میرے ہاتھ میں ہے خلع دیا پھر ظاہر ہوا کہ عورت کی کوئی چیز اس کے قبضہ میں نہ تھی تو خلع عورت کے مہر پر ہو گا چنانچہ اگر شوہر پر باقی ہو تو ساقط ہو گا اور اگر عورت شوہر سے وصول کر چکی ہو تو شوہر کو تمام واپس کر دے گی اور اگر عورت کو مہر پر ضلع دیا یا مال مہر پر جو شوہر پر ہے ایک طلاق دی اور عورت نے قبول کیا حالانکہ شوہر جانتا ہے کہ عورت کا کچھ مہر شوہر پر نہیں ہے تو خلع کی صورت میں بلا عوض ایک طلاق بائن واقع ہوگی اور طلاق رجعی واقع ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر عورت نے کچھ مہر وصول کیا اور شوہر کو بعض مہر کہہ دیا ہو پھر مجہول چیز کے عوض خلع لے لیا تو شوہر اس قدر مہر کو واپس لے گا جو عورت نے وصول کیا ہے زیادہ کچھ نہیں لے سکتا ہے یہ محیط سرخی میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی کو اس قرار پر خلع دیا کہ جو اس نے شوہر سے وصول کیا ہے سب واپس دے حالانکہ عورت نے جو شوہر سے وصول کیا تھا یا ہبہ کر دیا اور

مشتری یا موہوب لہ کو سپرد کر دیا حتیٰ کہ عورت یہ چیز شوہر کو واپس کر دینے میں معذور ہے پس اگر یہ چیز قیمتی چیزوں میں سے ہے تو اس کی قیمت

۱۔ مبارات باہم ایک دوسرے سے برات کر لینا۔ ۲۔ یعنی واجب ہے کہ واپس دے ورنہ الثانی۔

(Fatawa-e-Alamgiri, Volume 2, Page 382, Kitab-ut-Talaq)

If she returns it and it is among the items (of Mehr), then she should return the 'Misl' (equivalent). This is in 'Fatawa-e-Qazi Khan'.

A man married a woman on a stipulated Mehr, then divorced her (Talaq-e-Bain), then married her again on a different Mehr, and then the woman took 'Khula' from him on her own Mehr; thus, the husband will be exempt from the second Mehr, not the first. This is in 'Siraj-ul-Wahhaj'. If 'Khula' is given to a woman before consummation, even if her stipulated Mehr was not mentioned at the time of the marriage, the 'Muta' (gift) will be dropped from the husband's responsibility without any explanation. This is in 'Zakhira-e-Kubra'. A man gave 'Khula' to his wife on some wealth, then the woman increased it in the 'Badal-e-Khula' (consideration for Khula); this excess is void. This is in 'Tajnees-o-Mazeed'. If he gave 'Khula' to his wife on the condition that the woman marries a certain woman to him, then the woman will only be obligated to return the Mehr that the husband had given her. This is in 'Hawi-e-Qudsi'. If he gave 'Khula' on the condition of her Mehr and her breastfeeding their son for two years, it is permissible; and the mentioned woman who accepted such 'Khula' will be compelled to breastfeed. If she does not do so or the child dies before two years, the cost of this 'Raza'at' (breastfeeding) will be mandatory on the woman. This is in 'Muheet-e-Sarakhsi'. If a woman took 'Khula' from her husband on her Mehr, her 'Iddat' expenses, and the condition that she will keep the husband's child with her for three or ten years and provide for him with the Nafaqah received from the husband, then the 'Khula' will be valid, and the mentioned woman will be compelled to do so, even if the matter is vague. Then, if the mentioned woman runs away leaving the child with the husband, the husband will have the right to take the cost of Nafaqah from the woman, and the woman will have the right to demand clothes for the child from the husband; however, if it was also conditioned in the 'Khula' that the child must be given clothes along with Nafaqah, then she cannot demand clothes, even if the clothing description is vague. And it makes no difference whether the child is an infant or weaned. This is in 'Khulasa'. And if she took 'Khula' on some dirhams and then hired the woman to breastfeed the infant in exchange for the 'Badal-e-Khula' (i.e., kept her as a servant), it is permissible. And if she was hired to keep the weaned child with her in exchange for the 'Badal-e-Khula' along with Nafaqah and clothing, it is not permissible. This is in 'Fath-ul-Qadeer'.

A woman took 'Khula' from her husband on the agreement that the Mehr owed to her by the husband is hers, and the child in her womb, when born, will be breastfed

by her for two years: If the woman took 'Khula' on the condition that the 'Badal-e-Khula' is that she will keep the child with her until puberty, it is valid, provided the child is a girl. If it is a boy, it is not valid because a boy needs to learn the manners and morals of men. If he stays with his mother for such a long period, he will acquire feminine traits, and its harm is not hidden. If the child's mother remarries, the father has the right to take the child from her; if both agree, the child will be left with the woman because it is the child's right. And it will be assessed what the wages for keeping him for such a period would be; the husband will take that amount from the woman. 'Khula' is valid on the condition of keeping the child with her, provided the duration is specified; if not specified, it is not valid, regardless of whether the child is an infant or weaned. It is written in 'Muntaqa' that if the child is an infant, it is valid even if the duration is not specified, and she will breastfeed for two years. This is in 'Khulasa'. Ibn-e-Sama'a reported from Imam Muhammad (RA) that if a woman took 'Khula' from her husband on the agreement that the Mehr owed to her is hers and the child in her womb, when born, will be breastfed by her for two years, then this 'Khula' is permissible.

Since the custom of 'Mehr-e-Mujmal' (vague Mehr) does not exist in India, this ruling is applicable. Upon 'Khula' with the words of 'Nikah' (marriage), returning the Mehr is mandatory. Therefore, there is no 'Khala' (defect/flaw) in the mentioned ruling.

(फतावा-ए-आलमगीरी, जिल्द 2, पृष्ठ 382, किताब-उत-तलाक)

यदि वह वापस दे और वह (महर) अशिया (चीजों) में से है, तो 'मिसल' (वैसी ही चीज) वापस दे। यह 'फतावा-ए-काजी खान' में है।

एक मर्द ने एक औरत से महर-ए-मुसम्मा पर निकाह किया, फिर उसे तलाक-ए-बाइन दे दी, फिर उसी से दोबारा दूसरे महर पर निकाह किया, फिर औरत ने उससे अपने महर पर 'खुला' ले लिया, तो शौहर दूसरे महर से बरी होगा न कि पहले से। यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। यदि औरत को दुख़ूल (संबंध) से पहले 'खुला' दे दिया जाए, हालांकि निकाह के वक्त उसका महर-ए-मुसम्मा तय नहीं किया था, तो बिना बयान किए शौहर के जिम्मे से 'मतात' (उपहार) ساقط (खत्म) हो जाएगा। यह 'जखीरा-ए-कबरा' में है। एक मर्द ने अपनी बीवी को कुछ माल पर 'खुला' दिया, फिर औरत ने 'बदल-ए-खुला' में बढ़ा दिया, तो ज्यादती बातिल (अमान्य) है। यह 'तजनीस-ओ-मजीद' में है। अपनी औरत को इस इकरार पर 'खुला' दिया कि औरत उसके साथ किसी औरत को ब्याह दे, तो औरत पर सिर्फ यह बात वाजिब होगी कि जो महर शौहर ने उसे दिया है, वही वापस कर दे। यह 'हावी-ए-कुदसी' में है। और यदि बीवी को उसके महर पर और अपने बेटे को दो साल तक दूध पिलाने पर 'खुला' दिया, तो यह जायज है और औरत (मजकुरा) जिसने ऐसा 'खुला' कबूल कर लिया है, उसे दूध पिलाने पर मजबूर किया जाएगा। यदि उसने ऐसा न किया या बच्चा दो साल से पहले मर गया, तो औरत पर उस 'रज़ात' (दूध पिलाने) की कीमत वाजिब होगी। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। एक औरत ने अपने शौहर से अपने महर पर और अपनी 'इद्दत' के'नफ्का' (खर्च) पर और इस शर्त पर कि जो बच्चा शौहर का है, उसे तीन साल या दस साल तक अपने पास रखेगी और शौहर से नफ्का लेकर उसे पालेगी, 'खुला' लिया, तो 'खुला' सही होगा और औरत को ऐसा करने पर मजबूर किया जाएगा, भले ही यह मामला मजहूल (अस्पष्ट) हो। फिर यदि वह औरत उस बच्चे को शौहर के पास छोड़कर भाग गई, तो शौहर को इख्तियार (अधिकार) होगा कि वह औरत से नफ्के की कीमत ले ले, और औरत को इख्तियार होगा कि वह शौहर से बच्चे के कपड़े का مطالبہ (मांग) करे, लेकिन यदि 'खुला' में बच्चे को नफ्के के साथ कपड़े देना भी शर्त किया हो, तो वह कपड़ों की मांग नहीं कर सकती, भले ही लिबास मजहूल हो। और बच्चे का दूध पीता होना या दूध छूट जाना, इसमें कोई फर्क नहीं है। यह 'खुलासा' में है। और यदि किसी कद्र दिरहमों पर 'खुला' किया फिर औरत को 'बदल-ए-खुला' के एवज में 'तिफ्ल-ए-शीर-ख्वारा' (दूध पीते बच्चे) को दूध पिलाने पर 'इजारा' (किराए) पर रखा, यानी नौकर रखा, तो

यह जायज है। और यदि औरत को दूध छुड़ाए हुए बच्चे को उस 'बदल-ए-खुला' पर नफ्का व कपड़ा देकर अपने पास रखने पर 'इजारा' लिया, तो यह जायज नहीं है। यह 'फतह-उल-कदीर' में है।

एक औरत ने अपने शौहर से इस इकरार पर 'खुला' लिया कि जो महर शौहर पर आता है वह उसका (औरत का) है और जो बच्चा औरत के पेट में है, जब उसे जनेगी तो दो साल तक दूध पिलाएगी: यदि औरत ने इस शर्त पर 'खुला' लिया कि 'बदल-ए-खुला' यह है कि वह बच्चे को बालिग होने तक अपने पास रखेगी, तो यह सही है, और यह तब है जब बच्चा लड़की हो। और यदि लड़का होगा, तो यह सही नहीं है, क्योंकि लड़का मर्दों के आदाब और अखलाक सीखने का मोहताज है। यदि वह इस लंबी मुद्दत तक अपनी माँ के साथ रहा, तो उसमें औरतों के अखलाक पैदा हो जाएंगे और उसकी खराबी छिपी नहीं है। फिर यदि बच्चे की माँ ने दूसरा निकाह कर लिया, तो बाप को इख्तियार होगा कि वह बच्चा उससे ले ले, और यदि दोनों ने इस पर इत्तेफाक (सहमति) किया, तो बच्चा औरत के पास छोड़ा जाएगा, क्योंकि यह बच्चे का हक है। और यह देखा जाएगा कि इतनी मुद्दत तक रखने की उजरत (मजदूरी) क्या होती है, उसी कद्र शौहर उस औरत से ले लेगा। और बच्चे को अपने पास रखने पर 'खुला' सही होता है बशर्ते कि मुद्दत बयान कर दी गई हो, और यदि बयान न की हो तो यह सही नहीं है, चाहे बच्चा दूध पीता हो या दूध छूट गया हो। और 'मुंतका' में लिखा है कि यदि बच्चा दूध पीता हो, तो यह सही है भले ही मुद्दत बयान न की हो और वह दो साल तक दूध पिलाएगी। यह 'खुलासा' में है। और इब्न-ए-समाआ ने इमाम मोहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि एक औरत ने अपने शौहर से इस इकरार पर 'खुला' लिया कि उसका जो महर शौहर पर आता है वह उसका है और जो बच्चा उसके पेट में है, जब जनेगी तो दो साल तक दूध पिलाएगी, तो यह 'खुला' जायज है।

चूंकि हिंदुस्तान में 'महर-ए-मुजमल' आदि की रस्म नहीं है, लिहाजा यह हुक्म उस पर शामिल है। 'नज़ुज' (निकाह) के लफ्जों के साथ 'खुला' करने पर महर वापस देना वाजिब होगा। अतः उक्त हुक्म में कोई 'खुला' (दोष) नहीं है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ ۳۸۲ کتاب الطلاق واپس دے اور آٹھرشی چیزوں میں سے ہے تو مثل واپس دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک مرد نے ایک عورت سے مہر مسمی پر نکاح کیا پھر اس کو طلاق بائن دے دی پھر اس سے دوبارہ دوسرے مہر پر نکاح کیا پھر عورت نے اس سے اپنے مہر پر خلع لے لیا تو شوہر دوسرے مہر سے بری ہو گا نہ اول سے یہ سراج الوہاج میں ہے عورت کو قبل دخول کے خلع دے دیا حالانکہ نکاح کے وقت اس کا مہر مسمی نہیں کیا تھا تو بدوں بیان کے شوہر کے ذمہ سے متعہ ساقط ہو جائے گا یہ ذخیرہ کبریٰ میں ہے۔ ایک مرد نے اپنی بیوی کو کچھ مال پر خلع دیا پھر عورت نے بدل خلع میں بڑھا دیا تو زیادتی باطل ہے یہ تجنیس و مزید میں ہے۔ اپنی عورت کو اس قرار پر خلع دیا کہ عورت اس کے ساتھ کسی عورت کو بیاہ دے تو عورت پر فقط یہ بات واجب ہوگی کہ جو مہر شوہر نے اس کو دیا ہے پس وہی واپس کر دے یہ حاوی قدسی میں ہے اور اگر بیوی کو اس کے مہر پر اور اپنے پسر کو دو سال تک دودھ پلانے پر خلع دیا تو جائز ہے اور عورت مذکورہ جس نے ایسا خلع قبول کر لیا ہے دودھ پلانے پر مجبور کی جائے گی پس اگر اس نے ایسا نہ کیا یا بچہ دو برس سے پہلے مر گیا تو عورت مذکورہ پر اس رضاعت کی قیمت واجب ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے ایک عورت نے اپنے شوہر سے اپنے مہر پر اور اپنے نفقہ عدت پر اور اس امر پر کہ اس شوہر سے جو اس کا بچہ ہے اس کو تین سال یا دس سال تک اپنے پاس بیاہ سے نفقہ دے کر اپنے پاس رکھے گی خلع لیا تو خلع صحیح ہو گا اور عورت مذکورہ ایسا کرنے پر مجبور کی جائے گی اگر چہ یہ امر مجہول ہے پھر اگر عورت مذکورہ اس بچہ کو شوہر کے پاس چھوڑ کر بھاگ گئی تو شوہر کو اختیار ہوگا کہ عورت مذکورہ سے نفقہ کی قیمت لے لے اور عورت کو اختیار ہوگا کہ شوہر سے بچہ کے کپڑے کا مطالبہ کرے لیکن اگر خلع میں بچہ کو نفقہ کے ساتھ کپڑا دینا بھی شرط کیا ہو تو کپڑے کا مطالبہ نہیں کر سکتی

ہے اگر چہ لباس مذکور مجہول ہے اور بچہ خواہ دودھ پیتا ہو یا دودھ چھوٹ گیا ہو کچھ فرق نہیں ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کسی قدر درہموں پر خلع کیا پھر عورت مذکورہ کو بدل الخلع کے عوض طفل شیر خوارہ کے دودھ پلانے پر اجارہ کیا یعنی نوکر رکھا تو جائز ہے اور اگر عورت کو دودھ چھوٹے ہوئے بچہ کو اس بدل خلع پر نفقہ و کپڑا اپنے پاس دے کر اپنے پاس رکھنے پر اجارہ لیا تو نہیں جائز ہے یہ فتح القدیر میں ہے۔

ایک عورت نے اپنے شوہر سے خلع لیا اس قرار پر کہ اس کا جو مہر شوہر پر آتا ہے وہ اس کا اور جو اس کا بچہ اس عورت کے پیٹ میں ہے جب اس کو جنے تو دو برس تک دودھ پلائے گی: اگر عورت نے اس شرط پر خلع لیا کہ بدل خلع یہ ہے کہ بچے کو بالوخ اپنے پاس رکھے گی تو صحیح ہے اور یہ اس وقت ہے کہ بچہ لڑکی ہو اور اگر لڑکا ہو گا تو نہیں صحیح ہے اس واسطے کہ لڑکا مردوں کے آداب و اخلاق سیکھنے کا محتاج ہے پس اگر اس دراز مدت تک اپنی ماں کے ساتھ رہے گا تو اس میں عورتوں کے اخلاق پیدا ہو جائیں گے اور اس کی خرابی پوشیدہ نہیں ہے پھر اگر بچہ کی ماں نے دوسرا نکاح کر لیا تو باپ کو اختیار ہوگا کہ بچہ اس سے لے لے اور اگر دونوں نے اس پر اتفاق کیا تو بچہ عورت کے پاس چھوڑا جائے گا اس واسطے کہ یہ بچہ کا حق ہے اور دیکھا جائے گا کہ اتنی مدت رکھنے کی اجرت کیا ہوتی ہے اسی قدر شوہر اس عورت سے لے لے گا اور بچہ اپنے پاس رکھنے پر خلع صحیح ہوتا ہے کہ مدت بیان کر دی ہو اور اگر بیان نہ کی ہو تو صحیح نہیں ہے خواہ بچہ دودھ پیتا ہو یا دودھ چھوٹ گیا ہو اور منتقٰی میں لکھا ہے کہ اگر بچہ دودھ پیتا ہو تو صحیح ہے اگر چہ مدت بیان نہ کی ہو اور دو برس تک دودھ پلانے گی یہ خلاصہ میں ہے اور ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ ایک عورت نے اپنے شوہر سے خلع لیا اس قرار پر کہ اس کا جو مہر شوہر پر آتا ہے وہ اس کا اور جو اس کا بچہ اس عورت کے پیٹ میں ہے جب اس کو جنے تو دو برس تک دودھ پلائے گی تو یہ خلع جائز ہے پس اگر بچہ

نے قال چونکہ ہندوستان میں مہر مجمل وغیرہ کی رسم نہیں ہے لہذا اس حکم شامل ہے براہ لفظ نزوج بان خلع بلا د کے بدل سے مہر واپس دینا واجب ہو گا پس حکم مذکور میں کوئی خلع نہیں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 (385) Kitab al-Talaq

[If the child] died, or if there was no child in her womb, she shall give the value of suckling (Rada'at) to the husband. And if the child died after one year, then one year's value of suckling has been paid, and similarly, if the woman herself died, the value of suckling will be obligatory upon her. And if the woman has stated a period of ten years, the husband will take the wages of suckling for two years and maintenance (Nafaqa) for the remaining eight years. But if the woman had said at the time of Khula, "If the child dies or the woman (1) dies, then nothing shall be upon the woman," then it shall be kept according to the woman's condition. This is what Imam Abu Yusuf (RA) stated, as found in Fath al-Qadir. A woman was granted Khula on the agreement that she would provide maintenance for my child for ten years, and this woman is indigent; so, if she asked for the child's maintenance from his father, then the aforementioned man will be compelled to provide the maintenance, and what she had stipulated upon the woman remains a debt on the woman, and reliance is placed upon this, as found in Ghayat al-Saruji.

A man granted Khula to his wife on the condition that this child born of both of them shall remain with the father for a known number of years; then the Khula is valid, and the condition is void because it is the right of the child for such a minor child to remain with the mother, and it will not be voided by the voiding of both. Similarly, if he divorced his wife on the condition that she keep the child with her by providing maintenance from her own side until the child reaches puberty, and on the condition that she relinquish the dower (Mahr) the husband owes her, and the woman accepted it, then the woman refused to keep the boy with her, she shall be compelled to do so, and if she did not do so, then the wages that would be due until the boy reaches puberty shall be obligatory upon her. A woman took Khula on the condition that she is exempt from housing maintenance, then the Khula will be complete and the husband will be exempt from all maintenance, but the 'Kai' (the specific condition) will not be void. And if a woman took Khula on the condition that the expenses are the woman's responsibility, then it will be obligatory upon the woman to rent a house from the husband or someone else and complete her waiting period (Iddah) there. A woman took Khula from her husband on the condition that she would provide maintenance from her own side to the husband's child, who is in this woman's womb, as long as she lives; then the Imam-e-Azam (RA) stated that it will be obligatory upon the woman to return whatever dower she has received. A woman took Khula from her husband on the condition that she would declare the dower

which is on the husband as the property for her son, or that she would declare her aforementioned dower for such and such a stranger; then Imam Muhammad (RA) stated that the Khula is valid, and the son or the stranger will receive nothing, and whatever the dower is, it has become the husband's. This is in Fatawa Qazi Khan.

If it was said to the woman, "Give yourself Khula," and then the woman said, "I have divorced myself":

If it was said to the woman, "Give yourself Khula," and the woman said, "I have given myself Khula," and the husband gave permission, then it is valid without property. And Imam Abu Yusuf (RA) said, "If someone said to his wife, 'Give yourself Khula,' then the event will not occur," meaning this Khula is only in exchange for property. But if the husband intended without property, it will happen. And if someone else said, "Give Khula to my wife," he cannot give Khula without property; this is in Wajiz al-Karduri. And if it was said to the woman, "Give yourself Khula," and the woman said, "I have divorced myself," then property will be obligatory upon the woman. But if the husband intended without property, then this (2) will not happen; this is in Muhit al-Sarakhsi. A woman said to her husband, "Give me Khula in exchange for a thousand dirhams," and the husband said, "You are divorced (Taliqa)," then there is a difference of opinion. Some have said that the husband's speech will be the answer and the Khula will be completed, and some have said that there will be no divorce and no Khula. And the preferred view is that this speech will be considered an answer. Then, if the husband claimed that he did not intend to answer her, his statement will be accepted, and the divorce will not occur without property.

---

(1) Meaning, not her. (2) Meaning, if he gave without property, it will not be in exchange for property; otherwise, it is void.

अगर बच्चा मर गया या उसके पेट में बच्चा न था, तो रज़अत (दूध पिलाने) की क़ीमत शौहर को देगी, और अगर बच्चा एक साल बाद मर गया, तो एक साल की रज़अत की क़ीमत दे दी गई, और इसी तरह अगर औरत खुद मर गई तो उस पर रज़अत की क़ीमत वाजिब होगी। और अगर औरत ने दस बरस तक की मुद्दत बयान की हो तो शौहर दो बरस तक की उजरत-ए-रज़अत और बाकी आठ बरस का नफ़क़ा (खर्च) ले लेगा। लेकिन अगर औरत ने ख़ुलअ के वक्त कहा हो कि अगर बच्चा मर गया या औरत (१) मर गई, तो औरत पर कुछ न होगा, तो औरत की शर्त के मुताबिक रखा जाएगा। यह इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया है, यह 'फ़त्हुल क़दीर' में है। औरत को इस करारदाद पर ख़ुलअ दिया कि मेरे फ़रज़ंद (बच्चे) को दस बरस तक नफ़क़ा दे और यह औरत तंगदस्त है, पस उसने बच्चे का नफ़क़ा उसके बाप से माँगा तो मर्द मज़कूर पर नफ़क़ा देने के वास्ते जबर किया जाएगा, और यह जो उसने औरत पर शर्त कर ली थी वह औरत पर क़र्ज़ा रहा और इसी पर एतमाद है, यह 'ग़ायतुल सरुजी' में है।

एक मर्द ने अपनी बीवी को इस शर्त पर ख़ुलअ दिया कि यह बच्चा जो दोनों से पैदा हुआ है, चंद साल मालूम तक बाप के पास रहे, तो ख़ुलअ सही है और शर्त बातिल है, इस वास्ते कि ऐसे सगीर बच्चे का माँ के पास रहना बच्चे का हक है, जो दोनों के बातिल करने से बातिल न होगा। इसी तरह अगर बीवी को इस शर्त पर तलाक़ दी कि बच्चे को उसके बालिग होने तक अपने पास से नफ़क़ा देकर अपने पास रखे, और इस शर्त पर कि औरत का जो मेहर शौहर पर है उसको छोड़ दे, और औरत ने इसको क़ुबूल कर लिया; फिर औरत ने लड़के को अपने पास रखने से इनकार किया, तो वह इस अम्र पर मजबूर की जाएगी, और अगर उसने ऐसा न किया तो लड़के के बालिग होने तक जो उजरत होती हो वह उस पर वाजिब होगी। एक औरत ने इस शर्त से ख़ुलअ लिया कि वह नफ़क़ा-ए-सकनी से बरी है, तो ख़ुलअ पूरा हो जाएगा और शौहर हर नफ़क़े से बरी होगा, मगर 'कई' बातिल न होगा। और अगर औरत ने इस शर्त से ख़ुलअ लिया कि खर्चा औरत के ज़िम्मे है, तो औरत पर वाजिब होगा कि शौहर से या किसी दूसरे से कोई मकान किराया लेकर उसमें इद्दत पूरी करे। एक औरत ने अपने शौहर से इस शर्त पर ख़ुलअ लिया कि शौहर के बच्चे को जो इस औरत के पेट से है, जब तक जिंदा रहेगा, अपने पास से नफ़क़ा देगी, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) ने फ़रमाया कि औरत पर वाजिब होगा कि जो कुछ उसने मेहर वसूल पाया है, वह वापस दे। एक औरत ने अपने शौहर से इस शर्त पर ख़ुलअ लिया कि अपना मेहर जो शौहर पर है, अपने फ़रज़ंद (बच्चे) के वास्ते मुल्क करार दे या इस शर्त से अपना

मेहर मज़कूर अमुक अजनबी के वास्ते करार देगी, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि ख़ुलअ जायज़ है और फ़रज़ंद या अजनबी को कुछ न मिलेगा, जो कुछ मेहर है वह शौहर का हो गया। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

अगर औरत से कहा कि तू अपने नफ़्स (स्वयं) को ख़ुलअ दे दे, पस औरत ने कहा कि मैंने अपने आप को तलाक़ दी:

अगर औरत से कहा कि तू अपने नफ़्स को ख़ुलअ दे, पस औरत ने कहा कि मैंने अपने नफ़्स को ख़ुलअ दिया और शौहर ने इजाज़त दी, तो बग़ैर माल (धन) के जायज़ है। और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि अगर किसी ने बीवी से कहा कि तू अपने आप को ख़ुलअ दे दे, तो वाक़या न होगा यह ख़ुलअ इल्ला बअज़ माल (धन के बदले)। लेकिन अगर शौहर ने बग़ैर माल की नीयत की हो तो होगा। और अगर किसी ग़ैर ने कहा कि मेरी बीवी को ख़ुलअ दे दे, तो वह बग़ैर माल ख़ुलअ नहीं दे सकता है, यह 'वजीज़-ए-करदूरी' में है। और अगर औरत से कहा कि तू अपने नफ़्स को ख़ुलअ दे दे, पस औरत ने कहा कि मैंने अपने आप को तलाक़ दी, तो औरत पर माल लाज़िम होगा। लेकिन अगर शौहर ने बग़ैर माल की नीयत की हो तो ऐसा (२) न होगा, यह 'मुहीत-ए-स रख़सी' में है। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि मुझे इवज़ (बदले) हज़ार दिरहम के ख़ुलअ दे दे, पस शौहर ने कहा कि तू 'तालिक़ा' (तलाक़शुदा) है, तो इसमें इख़्तिलाफ़ है। बाजों ने कहा कि शौहर का कलाम जवाब होगा और ख़ुलअ तमाम हो जाएगा, और बाजों ने कहा कि तलाक़ न होगी, ख़ुलअ न होगा। और मुख़्तार यह है कि यह कलाम जवाब करार दिया जाएगा। फिर अगर शौहर ने दावा किया कि मैंने इसके जवाब का क़सद नहीं किया था, तो उसका क़ौल क़ुबूल होगा और तलाक़ बग़ैर माल वाक़या न होगी।

---

(१) यानी उसे नहीं। (२) यानी अगर बग़ैर माल दिया तो इवज़-ए-माल न होगा वरना बातिल।

ہو کر مر گیا یا اس کے پیٹ میں بچہ نہ تھا تو رضاعت کی قیمت شوہر کو دے گی اور اگر بچہ ایک سال کے بعد مر گیا تو ایک سال کی قیمت رضاعت دے دی گئی اور اسی طرح اگر عورت خود مر گئی تو اس پر رضاعت کی قیمت واجب ہوگی اور اگر عورت نے دس برس تک مدت بیان کی ہو تو شوہر دو برس تک کی اجرت رضاعت اور باقی آٹھ برس کا نفقہ لے لے گا لیکن اگر عورت نے خلع کے وقت کہا ہو اور اگر بچہ مر گیا یا عورت (۱) مر گئی تو عورت پر کچھ نہ ہوگا تو عورت کے شرط کے موافق رکھا جائے گا یہ امام ابو یوسفؒ نے فرمایا ہے یہ فتح القدیر میں ہے عورت کو اس قرار داد پر خلع دیا کہ میرے فرزند کو دس برس تک نفقہ دے اور یہ عورت تنگ دست ہے پس اس نے بچہ کا نفقہ اس کے باپ سے مانگا تو مرد مذکور پر نفقہ دینے کے واسطے جبر کیا جائے گا اور یہ جو اس نے عورت پر شرط کر لیا تھا وہ عورت پر قرضہ رہا اور اسی پر اعتماد ہے یہ غایۃ السروجی میں ہے۔

ایک مرد نے اپنی بیوی کو اس شرط پر خلع دیا کہ یہ بچہ جوان دونوں سے پیدا ہوا ہے چند سال معلوم تک باپ کے پاس رہے تو خلع صحیح ہے اور شرط باطل ہے اس واسطے کہ ایسے صغیر بچہ کا ماں کے پاس رہنا بچہ کا حق ہے کہ جوان دونوں کے باطل کرنے سے باطل نہ ہوگا اسی طرح اگر بیوی کو اس شرط پر طلاق دی کہ بچہ کو اس کے بالغ ہونے تک اپنے پاس سے نفقہ دے کر اپنے پاس رکھے اور بریں شرط کہ عورت کا جو مہر شوہر پر ہے اس کو چھوڑ دے اور عورت نے اس کو قبول کر لیا پھر عورت نے لڑکے کو اپنے پاس رکھنے سے انکار کیا تو وہ اس امر پر مجبور کی جائے گی اور اگر اس نے ایسا نہ کیا تو لڑکے کے بالغ ہونے تک جو اجرت ہوتی ہو وہ اس پر واجب ہوگی ایک عورت نے اس شرط سے خلع لیا کہ وہ نفقہ سکنی سے بری

ہے تو خلع پورا ہو جائے گا اور شوہر ہر نفقہ سے بری ہوگا مگر کئی باطل نہ ہوگا اور اگر عورت نے اس شرط سے خلع لیا کہ خرچہ عورت کے ذمہ ہے تو عورت پر واجب ہوگا کہ شوہر سے یا کسی دوسرے سے کوئی مکان کرایہ لے کر اس میں عدت پوری کرے ایک عورت نے اپنے شوہر سے اس شرط پر خلع لیا کہ شوہر کے بچہ کو جو اس عورت کے پیٹ سے ہے جب تک زندہ رہے گا اپنے پاس سے نفقہ دے گی تو امام اعظمؒ نے فرمایا کہ عورت پر واجب ہوگا کہ جو کچھ اس نے مہر وصول پایا ہے وہ واپس دے ایک عورت نے اپنے شوہر سے اس شرط پر خلع لیا کہ اپنا مہر جو شوہر پر ہے اپنے اپنے فرزند کے واسطے ملک قرار دے یا اس شرط سے اپنا مہر مذکور واسطے فلاں اجنبی کے قرار دے گی تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ خلع جائز ہے اور فرزند یا اجنبی کو کچھ نہ ملے گا جو کچھ مہر ہے وہ شوہر کا ہو گیا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو خلع دے دے پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے آپ کو طلاق دی:

اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو خلع دے پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو خلع دیا اور شوہر نے اجازت دی تو بغیر مال جائز ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر کسی نے بیوی سے کہا کہ تو اپنے آپ کو خلع دے دے تو واقعہ نہ ہوگا یہ خلع الا بعض مال لیکن اگر شوہر نے بغیر مال کی نیت کی ہو تو ہوگا اور اگر کسی غیر نے کہا کہ میری بیوی کو خلع دے دے تو وہ بغیر مال خلع نہیں دے سکتا ہے یہ وجیز کر دوری میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو خلع دے دے پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے آپ کو طلاق دی تو عورت پر مال لازم ہوگا لیکن اگر شوہر نے بغیر مال کی نیت کی ہو تو ایسا (۲) نہ ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ مجھے بعوض ہزار درہم کے خلع دے دے پس شوہر نے کہا کہ تو طالقہ ہے تو اس میں اختلاف ہے بعضوں نے کہا کہ شوہر کا کلام جواب ہوگا اور خلع تمام ہو

جائے گا اور بعضوں نے کہا کہ طلاق نہ ہوگی خلع نہ ہوگا اور مختار یہ ہے کہ یہ کلام جواب قرار دیا جائے گا پھر اگر شوہر نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس کے جواب کا قصد نہیں کیا تھا تو اس کا قول قبول ہوگا اور طلاق بغیر مال واقع ہو

---

(۱) یعنی اسے نہیں۔ (۲) یعنی اگر بغیر مال دیا تو بعوض مال نہ ہوگا ورنہ باطل۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (286) Kitab-ut-Talaq

And in the same way, if a woman said to her husband, "I have Khul'a my soul from you," and the husband said, "I have divorced you," then some have said that this will be the answer and the Khul'a will be completed, and some have stated that one 'Raja'i' (revocable) divorce will take place, and some have stated that the husband's intention will be inquired. So if he says that he intended the answer, then it will be the answer, and in the first issue as well, the husband's intention should be inquired; this is in Fatawa-e-Qazi Khan. The woman said, "Give me Khul'a in exchange for so much," then the husband replied, "I have divorced you," meaning a definitive divorce (Talaq-e-Batta), then without disagreement, this is the initiation of a divorce; this is in 'Ghayat-us-Sruji'. A woman said to her husband, "Give me Khul'a or buy it," then the husband said in response, "You are divorced," this is equivalent to saying, "I have given you Khul'a." This is mentioned in 'Nawazil' and the fatwa is that if he intended the answer, it will be the answer. And if the husband said, "Individual ending with one divorce," then without intention, it will be the answer; and Imam Ustadh Zahiruddin stated that to say "You are divorced" or "If you get one divorce, I will make it spacious," without intention, will be the answer, and this is mentioned in 'Muheet' that the fatwa in 'Shams-ul-Islam' and 'Zarandi' is also the same, and this is correct; this is in 'Khulasa'. And there is disagreement among them whether the husband will be freed from the Mahr or not, and the fatwa is that he will not be freed, and this is the most correct (Asah); this is in 'Zakheera'. And if a man said to his woman, "You sold to me or bought three divorces in exchange for your Mahr and Iddah maintenance," then the woman said, "I have bought," then the correct position is that divorce will not take place unless, after the woman's speech, the husband says, "I have sold them." Such is in Fatawa-e-Qazi Khan; but if the husband intended the investigation of divorce with this speech and not bargaining, then the divorce will take place; this is in 'Muheet-e-Sarakhsi'. And if he said to the woman, "Buy three divorces in exchange for your Mahr and Iddah maintenance," then the woman said, "I have bought," then in both cases, the Khul'a will be completed; this is in Fatawa-e-Qazi Khan.

A woman said to her husband, "I have sold, gifted, or put my divorce into your ownership":

If he said to his wife, "I have sold three divorces to you in exchange for your Mahr and Iddah maintenance," and the woman replied, "I sold them," and there is a possibility that some were bought, and she did not say, "I have bought," then Faqih

Abul-Laith stated that divorce will not take place, and the fatwa is on this. And if the woman said, "I have sold your Mahr and Iddah maintenance to you," then the husband said, "I have bought" and "Go away," so she got up and left, then the apparent meaning is that divorce will not take place on it, but the precaution is that if two divorces have not taken place before this, then she should renew the Nikah. And if he said to the woman, "I have sold one divorce to you in exchange for your Mahr and Iddah maintenance," then the woman said in Persian, "Ba-jan khareedam" (I bought it willingly), then divorce will take place; this is in 'Fatawa-e-Kubra'. A woman said to her husband, "I have sold (1) or gifted or put my divorce into your ownership," then the husband said, "I have accepted" and intended divorce, then nothing will take place. A man said to his wife, "I have sold one divorce to you in exchange for your Mahr and Iddah maintenance, similar to what Gabriel (peace be upon him) brought to the Messenger (peace be upon him)," then the woman said, "I have accepted," then the Mashaikh stated that if the woman is the mentioned divorcée and the man has not had intercourse with her during that 'Tuhr' (purity), then she will be divorced; this is in Fatawa-e-Qazi Khan. And if he said, "I have sold one divorce to you in exchange for your Mahr," then the woman said, "I have become divorced," then it is as if the husband said in exchange for some of his Mahr, "I have bought," then in both cases, the Khul'a will be completed.

1. There is contemplation in this, and necessity dictates saying: understanding from me. (1) Meaning to your hand.

और इसी तरह अगर औरत ने शौहर से कहा कि मैंने अपने नफ़्स को तुझ से खुलअ कर दिया, फिर शौहर ने कहा कि मैंने तुझ को तलाक दे दी, तो बाज़ ने कहा कि यह जवाब होगा और खुलअ पूरा हो जाएगा और बाज़ ने फरमाया कि एक तलाक-ए-रजई वाकई होगी और बाज़ ने फरमाया कि शौहर की नीयत दरियाफ्त की जाएगी। पस अगर उसने कहा कि मैंने जवाब की नीयत की थी, तो जवाब होगा और मसला-ए-उला (पहले मसले) में भी शौहर की नीयत दरियाफ्त करनी चाहिए, यह फतावा-ए-काजी खान में है। औरत ने कहा कि तू मुझे इतने के एवज़ खुलअ दे दे, फिर शौहर ने जवाब दिया कि मैंने तुझे तलाक दे दी, यानी तलाक-ए-बत्ता (अंतिम तलाक) दे दी, तो बिला-खिलाफ यह इब्तिदा-ए-तलाक है, यह 'ग़ायत-उस-सरूजी' में है। एक औरत ने शौहर से कहा कि तू मुझे खुलअ दे दे या तू 'श्रीन' (मोल ले ले), फिर शौहर ने उसके जवाब में कहा कि तू 'तालिका' (तलाकशुदा) है, तो यह उस कौल के मन्ज़िलह (बराबर) है कि मैंने तुझे खुलअ दिया। यह ऐसी 'नवाज़िल' में मज़कूर है और फतवा इस पर है कि अगर उसने जवाब की नीयत की हो तो जवाब होगा। और अगर शौहर ने कहा कि "फर्द-ए-खत्म ब-एक तलाक", तो बिना नीयत यह जवाब होगा और इमाम उस्ताज़ ज़हीर-उद्दीन ने फरमाया कि यह कहना कि तू 'तालिका' है या "ब-एक तलाक पाए तो कशादा करूँ, बिना नीयत यह जवाब होगा और यह 'मुहीत' में मज़कूर है कि फतवा 'शम्स-उल-इस्लाम' और 'ज़रंदी' में भी ऐसा ही है और यही सही है, यह 'खुलासा' में है। और इसमें बाहम इख्तिलाफ है कि आया शौहर महर से बरी (मुक्त) हो जाएगा या नहीं? और फतवा इस पर है कि बरी न होगा और यही असह (सबसे सही) है, यह 'ज़खीरा' में है। और अगर मर्द ने औरत से कहा कि तूने मुझसे बेच लिए या खरीद के तीन तलाक, अपने महर व नफ्का-ए-इद्दत के एवज़, फिर औरत ने कहा कि मैंने खरीद लिए, तो सही यह है कि तलाक वाकई न होगी जब तक कि औरत के कलाम के बाद शौहर यूँ न कहे कि मैंने फरोख्त (बेच) किए। कज़ा फी फतावा-ए-काजी खान में है, लेकिन अगर शौहर ने इस कलाम से तहकीक-ए-तलाक की नीयत की हो न कि मुसावमत (मोल-भाव) की, तो तलाक वाकई हो जाएगी। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और अगर औरत से कहा कि तू तीन तलाक अपने महर व नफ्का-ए-इद्दत के एवज़ खरीद ले, फिर औरत ने कहा कि मैंने खरीद ली, तो दोनों में खुलअ पूरा हो जाएगा, यह फतावा-ए-काजी खान में है।

एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि मैंने अपनी तलाक फरोख्त की या हिबा की या तेरी मिल्क में कर दी:

अगर अपनी बीवी से कहा कि मैंने तीन तलाक तेरे हाथ महर व नफ्का-ए-इद्दत के एवज़ फरोख्त कीं, फिर औरत ने जवाब दिया कि 'बअस्त' (मैंने बेचीं) और एहतमाल है कि बाज़ ने खरीदी हों और यह न कहा कि मैंने खरीदी, तो फकीह अबुल-लैस ने फरमाया कि तलाक वाकई न होगी और इसी पर फतवा है। और अगर औरत ने कहा कि मैंने तेरे हाथ महर व नफ्का-ए-इद्दत फरोख्त किया, फिर शौहर ने कहा कि मैंने खरीदा तो 'उठ चली जा' पस वह उठ कर चली गई, तो ज़ाहिर यह है कि उस पर तलाक वाकई न होगी, लेकिन एहतियात यह है कि अगर उससे पहले दो तलाक न हो चुकी हों, तो तजदीद-ए-निकाह कर ले। और अगर औरत से कहा कि मैंने तेरे हाथ एक तलाक, ब-एवज़ तेरे महर व नफ्का-ए-इद्दत के फरोख्त की, फिर औरत ने फारसी में कहा कि 'ब-जां खरीदम' (मैंने खुशी से खरीदी), तो तलाक वाकई होगी, यह 'फतावा-ए-कुबरा' में है। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि मैंने अपनी तलाक फरोख्त की (१) या हिबा की या तेरी मिल्क में कर दी, फिर शौहर ने कहा कि मैंने कबूल की और तलाक की नीयत की, तो कुछ वाकई न होगा। एक औरत से उसके खावंद ने कहा कि मैंने तेरे हाथ एक तलाक, तेरे महर व नफ्का-ए-इद्दत के एवज़, ब-मिसल उस चीज़ के जो जिब्रील अलैहिस्सलाम रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की तरफ लाए, फरोख्त कर दी, फिर औरत ने कहा कि मैंने कबूल की, तो मशाइख ने फरमाया कि अगर औरत मज़कूरा तालिका हो और मर्द ने उस 'तुहर' में उससे जिमा न किया हो, तो तालिका हो जाएगी, यह फतावा-ए-काजी खान में है। और अगर कहा कि मैंने तेरे हाथ एक तलाक, तेरे महर के एवज़ फरोख्त की, फिर औरत ने कहा कि मैंने 'तालिका' हो गई, तो शौहर से अपने महर के एवज़ गोया यूँ कहा कि मैंने खरीद ली, तो दोनों में खुलअ पूरा हो जाएगा।

1. इसमें तअम्मुल (सोच-विचार) है और ज़रूरत यूँ कहना चाहिए कि मुझसे फहम। (१) यानी तेरे हाथ।

کی اور اسی طرح اگر عورت نے شوہر سے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تجھ سے خلع کر دیا پس شوہر نے کہا کہ میں نے تجھ کو طلاق دے دی تو بعض نے کہا کہ یہ جواب ہوگا اور خلع پورا ہو جائے گا اور بعض نے فرمایا کہ ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اور بعض نے فرمایا کہ شوہر کی نیت دریافت کی جائے گی پس اگر اس نے کہا کہ میں نے جواب کی نیت کی تھی تو جواب ہوگا اور مسئلہ اولیٰ میں بھی شوہر کی نیت دریافت کرنی چاہیے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ عورت نے کہا کہ تو مجھے اتنے کے عوض خلع دے دے پس شوہر نے جواب دیا کہ میں نے تجھے طلاق دے دی یعنی طلاق بتہ دی تو بلا خلاف یہ ابتداء طلاق ہے یہ غایۃ السروجی میں ہے ایک عورت نے شوہر سے کہا کہ تو مجھے خلع دے دے یا تو شین خرید لے پس شوہر نے اس کے جواب میں کہا کہ تو طالقہ ہے تو یہ بمنزلہ اس قول کے ہے کہ میں نے تجھے خلع دیا یہ ایسی نوازل میں مذکور ہے اور فتوئیٰ اس پر ہے کہ اگر اس نے جواب کی نیت کی ہو تو جواب ہوگا اور اگر شوہر نے کہا کہ فرد ختم بیک طلاق تو بدون نیت جواب ہوگا اور امام استاذ ظہیر الدین نے فرمایا کہ یہ کہنا کہ تو طالقہ ہے یا بیک طلاق پائے تو کشادہ کروم بدون نیت جواب ہوگا اور یہ محیط میں مذکور ہے کہ فتوئیٰ شمس الاسلام اور زرندی میں بھی ایسا ہی ہے اور یہی صحیح ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اس میں باہم اختلاف ہے کہ آیا شوہر مہر سے بری ہو جائے گا یا نہیں اور فتوئیٰ اس پر ہے کہ بری نہ ہوگا اور یہی اصح ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر مرد نے عورت سے کہا کہ تو نے مجھ سے بیچ لئے یا خرید کے تین طلاق بعض اپنے مہر و نفقہ عدت کے پس عورت نے کہا کہ میں نے خرید لے تو صحیح یہ ہے کہ طلاق واقع نہ ہوگی جب تک کہ عورت کے کلام کے بعد شوہر یوں نہ کہے کہ میں نے فروخت کئے کذا فی فتاویٰ قاضی خان میں لیکن اگر شوہر نے اس

کلام سے تحقیق طلاق کی نیت کی ہو نہ مساومۃ کی تو طلاق واقع ہو جائے گی یہ محیط سرخی میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو تین طلاق اپنے مہر و نفقہ عدت کے عوض خرید لے پس عورت نے کہا کہ میں نے خرید لے تو دونوں میں خلع پورا ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ میں نے اپنی طلاق فروخت کی یا ہبہ کی یا تیری ملک میں کر دی:

اگر اپنی بیوی سے کہا کہ میں نے تین طلاق تیرے ہاتھ مہر و نفقہ عدت کے عوض فروخت کیں پس عورت نے جواب دیا کہ بعث میں نے بیچی اور احتمال ہے کہ بعض نے خریدی ہو اور یہ نہ کہا کہ میں نے خریدی تو فقیہ ابو اللیث نے فرمایا کہ طلاق واقع نہ ہوگی اور اسی پر فتویٰ ہے اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ مہر و نفقہ عدت فروخت کیا پس شوہر نے کہا کہ میں نے خریدا تو اٹھ چلی جاپس وہ اٹھ کر چلی گئی تو ظاہر یہ ہے کہ اس پر طلاق واقع نہ ہوگی لیکن احتیاط یہ ہے کہ اگر اس سے پہلے دو طلاق نہ ہو چکی ہوں تو تجدید نکاح کر لے اور اگر عورت سے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ ایک طلاق بعض تیرے مہر و نفقہ عدت کے فروخت کی پس عورت نے فارسی میں کہا کہ بجاں خریدم تو طلاق واقع ہوگی یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔ ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ میں نے اپنی طلاق فروخت (۱) کی یا ہبہ کی یا تیری ملک میں کر دی پس شوہر نے کہا کہ میں نے قبول کی اور طلاق کی نیت کی تو کچھ واقع نہ ہوگی ایک عورت سے اس کے خاوند نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ ایک طلاق بعض تیرے مہر و نفقہ عدت کے بمثل آنکہ جبرائیل علیہ السلام رسول صلی اللہ علیہ وسلم کی طرف لائے فروخت کر دی پس عورت نے کہا کہ میں نے قبول کی تو مشائخ نے فرمایا کہ اگر عورت مذکورہ طالقہ ہو اور مرد نے اس طہر میں اس سے جماع نہ کیا ہو تو طالقہ ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ ایک طلاق بعض تیرے مہر کے فروخت کی پس عورت نے کہا کہ میں نے طالقہ ہو گئی

تو شوہر سے بعض اپنے مہر کے گویا یوں کہا کہ میں نے خرید میں تو دونوں میں خلع پورا ہو جائے گا۔

۱۔ اس میں تامل ہے اور ضرورت یوں کہنا چاہیے کہ مجھ سے فہم۔ (۱) یعنی تیرے ہاتھ۔

Fatawa Alamgiri ... Vol. (2) 487 Kitab al-Talaq

I bought, and some have stated that one revocable (raj'i) talaq will occur, but the first is more authentic (asah). And if the husband said: "I sold one divorce to you," and the woman said: "I bought it," then one revocable talaq will occur because this is an explicit (sarih) divorce; this is in Muheet Sarakhsi. And if the husband said: "I sold your soul to you," and the woman said: "I bought it," then an irrevocable (ba'in) talaq will occur; this is in Fatawa Qazi Khan.

The man said: I have performed Mubarat (mutual release) with you, and did not specify any wealth: A man said to his wife: "I have sold you one divorce in exchange for three thousand dirhams," and he repeated this three times. The woman said after each statement: "I have bought it." Then the husband claimed: "I repeated the second and third statements to emphasize the first," then the judiciary will not verify his claim, and three talaqs will occur, but three thousand dirhams will become obligatory upon the woman. This is in Fatawa Qazi Khan, Khulasa, and Jeer, and this is what the jurists have adopted; this is in Fatawa. And if he said to the woman: "I have given you Khul'" and repeated this three times, and the woman said: "I have accepted" or "I am satisfied," then she will become divorced (mutallaqa) by three talaqs because it occurred upon her acceptance. And if the man said: "I have performed Mubarat with you, I have performed Mubarat with you," and did not mention any wealth, and the woman said: "I am satisfied" or "I gave permission," then three talaqs will occur for free. And if the woman said: "I have Khul'd my soul from you in exchange for a thousand dirhams," and repeated it three times, then the husband said: "I sold your matter to you in exchange for a thousand dirhams," then the woman said in the gathering: "I have chosen my own soul," then the talaq will occur in exchange for a thousand dirhams. A man sold to his wife one divorce in exchange for all her dower (mahr) and all the things in the house that belong to the woman, except for the clothes on her body. The woman said: "I have bought it," while the woman had many clothes and jewelry on her body, then the irrevocable talaq will occur upon the property which is her dower in the house, and everything that is on her body, including clothes and jewelry, will be the woman's own property. A man sold to his wife one talaq in exchange for the dower that is due to her from the husband, while the husband knows that the woman has no claim due upon him, then one revocable talaq will occur; this is in Fatawa Qazi Khan.

He said: 'Ishtari nafsi minka bima a'tait' meaning I buy or will buy my soul from you in exchange for the wealth you gave me: A woman said to her husband:

'Ishtarait nafsi minka bima a'tait', meaning "I have bought my soul from you in exchange for what you gave me," or she said: 'Ishtari nafsi minka bima a'tait', meaning "I buy or will buy my soul from you in exchange for that..."

---

[1] The translator notes that it is mentioned as such in the manuscript, perhaps a scribe's error, and the correct version is "I sold".

मैंने ख़रीदी, और बाज़ ने फ़रमाया कि एक तलाक़-ए-रजी वाक़े होगी मगर अव्वल असह है, और अगर शौहर ने कहा कि मैंने तेरे हाथ एक तलीक़ा (तलाक़) फ़रोख़्त की, पस औरत ने कहा कि मैंने ख़रीदी, तो मुफ़्त एक तलाक़-ए-रजी वाक़े होगी इस वास्ते कि यह सरीह तलाक़ है, यह मुहीत सरंसी में है। और अगर शौहर ने कहा कि मैंने तेरे हाथ तेरे नफ़्स को फ़रोख़्त किया, पस औरत ने कहा कि मैंने ख़रीदा, तो तलाक़-ए-बाइन वाक़े होगी, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

मर्द ने कहा कि मैंने तुझ से मुबारात की, मुबारात की और कुछ माल बयान न किया: एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि मैंने तेरे हाथ एक तलीक़ा ब-इवज़ तीन हज़ार दिरहम के फ़रोख़्त की, इसको उसने तीन बार कहा और औरत ने हर कलाम के बाद कहा कि मैंने ख़रीदी। फिर शौहर ने दावा किया कि मैंने दोम (दूसरे) और सोम (तीसरे) कलाम से तकरार की और अव्वल (पहले) के अख़बार की नियत की थी, तो क़ज़ा उसके क़ौल की तस्दीक़ न होगी, पस तीन तलाक़ें वाक़े होंगी मगर औरत पर तीन हज़ार दिरहम लाज़िम होंगे, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान और ख़ुलासा व जीर में है और इसी को फ़क़ीह ने इख़्तियार किया है, यह फ़तावा में है। और अगर औरत से कहा कि मैंने तुझे ख़ुलअ दे दिया और इसी को तीन बार कहा, पस औरत ने कहा कि मैंने क़ुबूल कर लिया या कहा कि राज़ी हुई, तो तीन तलाक़ से मुतल्लक़ा (तलाक़शुदा) हो जाएगी, इस वास्ते कि इसके क़ुबूल ही से वाक़े हुई हैं। और अगर मर्द ने कहा कि मैंने तुझ से मुबारात की, मैंने तुझ से मुबारात की और कुछ माल बयान न किया, पस औरत ने कहा कि मैंने रज़ामंदी ज़ाहिर की या मैंने इजाज़त दी, तो मुफ़्त तीन तलाक़ें वाक़े होंगी। और अगर औरत ने कहा कि मैंने तुझ से अपने नफ़्स को ब-इवज़ हज़ार दिरहम के ख़ुलअ किया, मैंने तुझ से अपने नफ़्स को ब-इवज़ हज़ार दिरहम के ख़ुलअ किया, मैंने तुझ से अपने नफ़्स को ब-इवज़ हज़ार दिरहम के ख़ुलअ किया, पस शौहर ने कहा कि मैंने तेरे हाथ तेरा अम्र ब-इवज़ हज़ार दिरहम के फ़रोख़्त किया, पस औरत ने मजलिस में कहा कि मैंने अपने नफ़्स को इख़्तियार किया, तो हज़ार दिरहम के इवज़ तलाक़ वाक़े होगी। एक मर्द ने अपनी बीवी के हाथ एक तलीक़ा ब-इवज़ उसके तमाम मेहर के और तमाम उस चीज़ के जो घर में औरत की मिल्क (मालकियत) है, सिवाए उसके तन पर के कपड़ों के फ़रोख़्त की, पस औरत ने कहा कि मैंने ख़रीदी, हालाँकि औरत के तन पर बहुत से कपड़े और ज़ेवर हैं, तो तलाक़-ए-बाइन उस माल पर वाक़े होगी जो घर में उसका मेहर है, और तमाम वह सब जो उसके तन पर है, कपड़ों व ज़ेवर से, औरत ही की मिल्क होगा। मर्द ने अपनी बीवी के हाथ एक तलाक़ ब-इवज़ उस मेहर के जो उसका शौहर पर

आता है फ़रोख़्त की, हालाँकि शौहर जानता है कि औरत का कुछ पर कुछ नहीं आता है, तो एक तलाक़-ए-रजी वाक़े होगी, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

कहा: 'इश्तारी नफ़्सी मिन्क बिमा अअतैत' यानी ख़रीदती हूँ या ख़रीदूँगी अपने नफ़्स को तुझ से ब-इवज़ उस माल के जो तूने मुझे अता किया है: एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि 'इश्तैरैत नफ़्सी मिन्क बिमा अअतैत' यानी मैंने अपने नफ़्स को तुझ से ब-इवज़ उस चीज़ के जो तूने अता की है ख़रीदा, या कहा 'इश्तारी नफ़्सी मिन्क बिमा अअतैत' यानी ख़रीदती हूँ या ख़रीदूँगी अपने नफ़्स को तुझ से ब-इवज़ उस...

---

[1] अनुवादक कहता है कि नुस्खे में यूँ ही मज़कूर है और शायद यह कातिब की ग़लती है और सही यह कि 'मैंने फ़रोख़्त किया'।

میں نے خریدی اور بعض نے فرمایا کہ ایک طلاق رجعی واقع ہوگی مگر اول اصح ہے اور اگر شوہر نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ ایک طلیقہ فروخت کی پس عورت نے کہا کہ میں نے خریدی تو مفتی ایک طلاق رجعی واقع ہوگی اس واسطے کہ یہ صریح طلاق ہے یہ محیط سرنسی میں ہے اور اگر شوہر نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ تیرے نفس کو فروخت کیا پس عورت نے کہا کہ میں نے خریدا تو طلاق بائن واقع ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

مرد نے کہا کہ میں نے تجھ سے مبارات کی اور کچھ مال بیان نہ کیا: ایک مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ ایک طلیقہ بعوض تین ہزار درہم کے فروخت کی اس کو اس نے تین بار کہا اور عورت نے ہر کلام کے بعد کہا کہ میں نے خریدی پھر شوہر نے دعویٰ کیا کہ میں نے دوم وسوم کلام سے تکرار کی اور اولیٰ کے اخبار کی نیت کی تھی تو قضاء اُس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی پس تین طلاق واقع ہوں گی مگر عورت پر تین ہزار درہم لازم ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان و خلاصہ و جیر میں ہے اور اسی کو فقیہ نے اختیار کیا ہے یہ فتاویٰ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ میں نے تجھے خلع دے دیا اور اسی کو تین بار کہا پس عورت نے کہا کہ میں نے قبول کر لیا یا کہا کہ راضی ہوئی تو تین طلاق سے مطلقہ ہو جائے گی اس واسطے کہ اس کے قبول ہی سے واقع ہوئی ہیں اور اگر مرد نے کہا کہ میں نے تجھ سے مبارات کی میں نے تجھ سے مبارات کی اور کچھ مال بیان نہ کیا پس عورت نے کہا کہ میں نے راضی ہوئی یا میں نے اجازت دی تو مفت تین طلاق واقع ہوں گی اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے تجھ سے اپنے نفس کو بعوض ہزار درہم کے خلع کیا میں نے تجھ سے اپنے نفس کو بعوض ہزار درہم کے خلع کیا میں نے تجھ سے اپنے نفس کو بعوض ہزار درہم کے خلع کیا پس شوہر نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ

تیرا امر بعوض ہزار درہم کے فروخت کیا پس عورت نے مجلس میں کہا کہ میں نے اپنے نفس کو اختیار کیا تو ہزار درہم کے عوض طلاق واقع ہوگی ایک مرد نے اپنی بیوی کے ہاتھ ایک طلیقہ بعوض اس کے تمام مہر کے اور تمام اس چیز کے جو گھر میں عورت کی ملک ہے سوائے اُس کے تن پر کے کپڑے کے فروخت کی پس عورت نے کہا کہ میں نے خریدی حالانکہ عورت کے تن پر بہت سے کپڑے اور زیور ہیں تو طلاق بائن اس مال پر واقع ہوگی جو گھر میں اس کا مہر ہے اور تمام وہ سب جو اس کے تن پر ہے کپڑے و زیور سے عورت ہی کی ملک ہوگا مرد نے اپنی بیوی کے ہاتھ ایک طلاق بعوض اس مہر کے جو اس کا شوہر پر آتا ہے فروخت کی حالانکہ شوہر جانتا ہے کہ عورت کا کچھ پر کچھ نہیں آتا ہے تو ایک طلاق رجعی واقع ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

کہا: اشتری نفسی منك بما اعطیت یعنی خریدتی ہوں یا خریدوں گی اپنے نفس کو تجھ سے بعوض اس مال کے جو تو نے مجھے عطا کیا ہے: ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ اشتریت نفسی منك بما اعطیت یعنی میں نے اپنے نفس کو تجھ سے بعوض اس چیز کے جو تو نے عطا کی ہے خریدا یا کہا اشتری نفسی منك بما اعطیت یعنی خریدتی ہوں یا خریدوں گی اپنے نفس کو تجھ سے بعوض اس

---

[1] مترجم کہتا ہے کہ نسخہ میں یوں ہی مذکور ہے اور شاید یہ کاتب کی غلطی ہے اور صحیح یہ کہ میں نے فروخت کیا۔

Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

Regarding the wealth you have given me, and although the word *ishtari* (I bought) can bear both meanings, the woman intended only the *Ijab* (proposal/offer) and not a promise. Therefore, when the husband said "I have given it," the divorce will take place. This applies when the woman has used the word *ishtari* in the Arabic language. If she said it in Urdu or Persian, and if in Persian she said *kharidam* (I bought), it is correct and does not depend on intention. If she said *khuram*, it is not correct, and intention will not matter, because in Persian the word *khurmi* is separate for *Ijab* and the word *khuram* is separate for a promise; therefore, the intention will have no effect. In the Arabic language, there is only one word *ishtari* for both, so the intention will be valid. The translator says the Persian idiom might be from around Turan; otherwise, the explicit correct form is that *kharidam* is *Ijab*, and *khurmi* and *khuram* are not both *Ijab*. And Allah knows best.

A woman said to her husband, "I have gifted my dowry (Mahr) to you," then said, "Give me some compensation." Then the husband said, "I have given you three divorces in exchange." This divorce will take place; this is in *Tajnis wa Mazeed*. A man ordered his wife to buy a roasted head (*sari*). Then the husband asked her, "Did you buy the *sari*?" The woman assumed he was asking about the *sari* bought from her, so she said, "Kharidam" (I bought). Then the husband said, "Faroakhtam" (I sold). The *Khula* will not be correct, but if the husband had the intention of divorce, it will take place; this is in *Khulasa*.

A man gave *Khula* to his wife, then he was asked how many divorces he intended. He said, "As many as we wanted." If the husband had no specific intention, one divorce will take place.

If people in a gathering asked the woman, "Have you bought your soul (self) in exchange for all your rights that women have over men—dowry and maintenance during *iddah*?" and she said, "Yes, I bought it." Then the husband was asked, "Did you sell?" and he said, "Yes." The *Khula* will be valid, and the husband will be absolved of all the aforementioned rights, even if the witnesses of the gathering were not explicitly asked, "Did you buy from her?" (1) because it is impossible for a woman to buy herself from anyone other than the husband. This is in *Fatawa al-Kubra*, and the *fatwa* will be given accordingly; this is in *Khulasa*. If a woman intended to take *Khula* from her husband, and the people of the community gathered and first asked the woman, "Have you bought yourself in exchange for all the rights that fall upon your

husband?" and the woman said, "I bought it," and then those people asked the husband, "Did you sell?" and he replied, "I sold," even though the husband had in his heart that he sold some household items, then in *Qada* (judicial decree), the ruling of divorce occurring will be given.

A man gave one *Khula* divorce to his wife, and his companions said, "Why did you do this?" He said, "Rausa haar," meaning a necklace. Nothing will happen from this statement because it is not an *Ijab*. A man gave *Khula* to his wife, then was asked how many divorces he intended. He said, "As many as we wanted." If the husband had no intention, one divorce will take place. A woman said to her husband, "Give me *Khula*," and said in Persian, "Se bar khwaham" (I want it three times). Then the husband said, "Se bar" (three times), and after that gave her *Khula*. Only one divorce will take place because saying "three times" does not cause anything to happen; this is in *Fatawa Kubra*.

(1) Meaning the husband.

किताब अल-तलाक

माल के जो तुमने मुझे दिया है और यद्यपि 'इश्तारी' शब्द इन दोनों अर्थों का वाहक है, लेकिन औरत ने केवल 'ईजाब' (प्रस्ताव) की नियत की, वादा की नहीं। इसलिए जब शौहर ने कहा कि मैंने दिया, तो तलाक वाके(प्रभावी) हो जाएगी। और यह उस समय है जब औरत ने अरबी भाषा में 'इश्तारी' शब्द कहा हो। यदि उसने उर्दू या फारसी में कहा, तो यदि फारसी में 'खरीदम' कहा, तो यह सही है और नियत पर निर्भर नहीं होगा। और यदि उसने 'खुरम' कहा, तो यह सही नहीं है और नियत भी काम नहीं आएगी क्योंकि फारसी में 'ईजाब' के लिए 'खुरमी' शब्द अलग है और वादे के लिए 'खुरम' अलग है। इसलिए नियत का कोई प्रभाव नहीं होगा और अरबी भाषा में दोनों के लिए एक ही शब्द 'इश्तारी' है, इसलिए नियत मान्य होगी। अनुवादक कहता है कि फारसी मुहावरा शायद तूरान के आसपास का हो, वरना जाहिर-ए-फसीह (स्पष्ट रूप से शुद्ध) यह है कि 'खरीदम' ईजाब है और 'खुरमी' व 'खुरम' दोनों ईजाब नहीं हैं, और अल्लाह बेहतर जानता है।

एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि मैंने तुम्हें अपना महर हिबा (उपहार) कर दिया, फिर कहा कि मुझे कुछ बदल (बदले में) दे दो। फिर शौहर ने कहा कि मैंने तुम्हें तीन तलाक के बदले (बदले) दीं, तो यह तलाक वाके हो जाएगी, यह 'तजनीस व मजीद' में है। एक मर्द ने अपनी बीवी को हुक्म दिया कि उसने एक भुनी हुई 'सरी' (सिर) खरीदी। फिर शौहर ने उससे पूछा कि क्या तुमने 'सरी' खरीदी? तो औरत ने समझा कि वह मुझसे खरीदी हुई 'सरी' के बारे में पूछ रहा है, इसलिए उसने कहा 'खरीदम' (मैंने खरीदी)। फिर शौहर ने कहा 'फरोख्तम' (मैंने बेची), तो खुला सही नहीं होगा, लेकिन यदि शौहर ने तलाक की नियत की हो तो वह वाके हो जाएगी, यह 'खुलासा' में है।

एक मर्द ने अपनी बीवी को खुला दिया, फिर उससे पूछा गया कि तुमने कितनी तलाक की नियत की थी? उसने कहा कि जितनी हमने चाही। तो यदि शौहर ने कोई नियत नहीं की थी, तो एक तलाक वाके होगी।

यदि सभा के लोगों ने औरत से कहा कि क्या तुमने अपने नफ़्स (स्वयं) को अपने उन सभी हकों के बदले (जो औरतों के मर्दों पर होते हैं, जैसे महर और इद्दत का खर्च) खरीद लिया है? तो उसने कहा कि हाँ मैंने खरीद लिया। फिर शौहर से पूछा गया कि क्या तुमने बेच दिया? तो उसने कहा कि हाँ। तो खुला सही हो जाएगा और शौहर उन सभी उल्लिखित अधिकारों से बरी हो जाएगा, भले ही सभा के गवाहों से यह न कहा गया हो कि क्या तुमने उससे खरीदा है (१)। क्योंकि औरत का खुद को खरीदना

शौहर के अलावा किसी और से मुमकिन नहीं है, 'फतावा अल-कुबरा' में ऐसा ही है और इसी पर फतवा दिया जाएगा। यह 'खुलासा' में है। और यदि औरत ने अपने शौहर से खुला लेने का इरादा किया और कौम के लोग जमा हुए, और पहले उन्होंने औरत से कहा कि क्या तुमने अपने नफ़्स को अपने शौहर पर आने वाले उन सभी हकों के बदले खरीद लिया है? तो औरत ने कहा कि मैंने खरीद लिया। फिर उन लोगों ने शौहर से कहा कि क्या तुमने बेच दिया? उसने जवाब दिया कि मैंने बेच दिया, हालाँकि शौहर के दिल में यह था कि घर के सामान में से कोई माल बेचा है, तो 'कज़ा' (न्यायिक निर्णय) में तलाक के वाके होने का हुक्म दिया जाएगा।

एक मर्द ने अपनी बीवी को एक तलाक खुला दे दिया, फिर उसके साथियों ने कहा कि तुमने ऐसा क्यों किया? तो उसने कहा कि 'रऊसा हार' यानी हार (माला)। तो इस कथन से कुछ वाके नहीं होगा क्योंकि यह ईजाब नहीं है। एक मर्द ने अपनी बीवी को खुला दिया, फिर उससे पूछा गया कि तुमने कितनी तलाक की नियत की थी? उसने कहा कि जितनी हमने चाही। तो यदि शौहर ने कोई नियत नहीं की थी, तो एक तलाक वाके होगी। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि मुझे खुला दे दो और फारसी में कहा कि 'से बार ख्वाहम' (तीन बार चाहती हूँ)। फिर शौहर ने कहा 'से बार' (तीन बार), फिर उसके बाद उसे खुला दे दिया। तो एक तलाक वाके होगी, क्योंकि 'से बार' कहने से कुछ वाके नहीं होता था, यह 'फतावा कुबरा' में है।

(१) यानी शौहर है।

کتاب الطلاق مال کے جو تو نے مجھے عطا کیا ہے اور اگر چہ لفظ اشتری ان دونوں معنوں کو متحمل ہے مگر عورت نے ایجاب ہی کی نیت کی نہ وعدہ کی پس شوہر نے کہا کہ میں نے عطا کیا تو طلاق واقع ہوگی اور یہ اس وقت ہے کہ عورت نے عربی زبان میں لفظ اشتری کہا ہو اور اگر اردو میں کہا یا فارسی میں کہا پس اگر فارسی میں کہا کہ خریدم بحالہ ہو تو صحیح ہے اور نیت پر نہ ہوگی اور اگر اس نے کہا کہ خرم تو صحیح نہیں ہے اور نہ نیت کرے گی اس واسطے کہ فارسی میں ایجاب کے واسطے لفظ خرمی علیحدہ ہے اور وعدہ کے واسطے لفظ خرم علیحدہ ہے پس نیت کچھ مؤثر نہ ہوگی اور عربی زبان میں دونوں کے واسطے ایک ہی لفظ اشتری ہے پس نیت معتبر ہوگی قال المترجم فارسی محاورہ شاید توران کے نواح کے ہو ورنہ ظاہر فصیح یہ ہے کہ خریدم ایجاب ہے اور خرمی و خرم ہر دو ایجاب نہیں ہیں واللہ اعلم۔ ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ میں نے تجھے اپنا مہر ہبہ کیا پھر کہا کہ مجھے کچھ عوض دے پس شوہر نے کہا کہ میں نے تجھے تین طلاق عوض دیں تو بہ طلاق طالقہ ہو جائے گی یہ تجنیس و مزید میں ہے۔ ایک مرد نے اپنی بیوی کو حکم دیا کہ اس نے ایک سری بھنی ہوئی خریدی پس شوہر نے اس سے کہا کہ سر خریدی پس عورت نے زعم کیا کہ یہ مجھ سے سری خریدی ہوئی کا حال پوچھتا ہے پس اس نے کہا کہ خریدم پس شوہر نے کہا کہ فروختم تو خلع صحیح نہ ہو جائے گا لیکن اگر شوہر نے طلاق کی نیت کی ہو تو واقع واقع ہو گی یہ خلاصہ میں ہے۔

ایک مرد نے اپنی بیوی کو خلع دیا پس اس سے دریافت کیا گیا کہ تو نے کتنی طلاق کی نیت کی تھی اس نے کہا کہ جتنی ہم نے چاہی پس اگر شوہر نے کچھ نیت نہ کی تو ایک طلاق طالقہ ہوگی

اگر جلسہ کے لوگوں نے عورت سے کہا کہ تو نے اپنے نفس کو ایک طلاق بعوض اپنے کل حق کے جو عورتوں کا مردوں پر ہوتا ہے مہر و نفقہ عدت سے خرید لیا پس اس نے کہا کہ ہاں میں

نے خریدا پھر شوہر سے پوچھا گیا کہ تو نے فروخت کیا پس اس نے کہا کہ ہاں تو خلع صحیح ہو جائے گا اور شوہر تمام حقوق مذکورہ سے بری ہو جائے گا اگر چہ جلسہ کے گواہوں کے گواہوں سے یہ نہیں کہا کہ تو نے اس سے خریدا (۱) اس واسطے کہ عورت کا اپنے نفس کو خرید نا سوائے شوہر کے اور کسی سے ممکن نہیں ہے کذا فی الفتاویٰ الکبریٰ اور اسی پر فتویٰ دیا جائے گا یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت نے اپنے شوہر سے خلع لینے کا ارادہ کیا اور قوم کے لوگ جمع ہوئے اور پہلے انہوں نے عورت سے کہا کہ تو نے اپنے نفس کو بعض ان تمام حقوق کے جو تیرے شوہر پر آتے ہیں خرید کیا پس عورت نے کہا کہ میں نے خرید کیا پھر ان لوگوں نے شوہر سے کہا کہ تو نے فروخت کیا اس نے جواب دیا کہ میں نے فروخت کیا حالانکہ شوہر کے دل میں یہ تھا کہ اسباب خانہ میں سے کوئی مال فروخت کیا تو قضاء طلاق واقع ہونے کا حکم دیا جائے گا ایک مرد نے طلاق واحد اپنی بیوی کو خلع دے دیا پس اس کے رفیقوں نے کہا کہ تو نے ایسا کیوں کیا پس اس نے کہا کہ رؤسہ ہار یعنی ہار تو اس کلام سے کچھ واقع نہ ہو گی اس واسطے کہ یہ ایجاب نہیں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی کو خلع دیا پس اس سے دریافت کیا گیا کہ تو نے کتنی طلاق کی نیت کی تھی اس نے کہا کہ جتنی ہم نے چاہی پس اگر شوہر نے کچھ نیت نہ کی تو ایک طلاق طالقہ ہوگی ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ تو مجھے خلع دے دے اور فارسی میں کہا کہ سے خواہ ہم پس شوہر نے کہا کہ سہ بار پھر اس کے بعد اس کو خلع دے دیا ایک طلاق واقع ہو گی اس واسطے کہ سہ بار کہنے سے کوئی واقع نہیں ہوتی تھی یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔

(۱) یعنی شوہر ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2 389 Kitab-ut-Talaq (The Book of Divorce)

Section (2): Regarding things for which Khul' (divorce initiated by wife) is permissible and for which it is not

Whatever can be used as a dower (Mahr) can also be used as a consideration (badal) for Khul', as stated in Al-Hidayah. If Khul' occurs by mutual consent in exchange for wine, pork, a carcass, or blood, and the husband accepts it from the wife, separation (furqat) will be established, and no property will become obligatory upon the wife, nor will she have to return any of her dower. This is mentioned in Al-Hawi al-Qudsi. If the husband divorces her in exchange for his own slave, nothing will become incumbent upon the wife; however, acceptance is necessary for the divorce to take effect. In every case where property is not obligatory and Khul' occurs using the word "Khul'", it will be considered a single irrevocable divorce (Talaq-e-Ba'in). If Khul' occurs using the word "Talaq", then in the case of a consummated marriage, it will be a revocable divorce (Talaq-e-Raj'i). For instance, if Khul' is in exchange for wine, and the woman divorces herself by exempting the husband from other debts he owes her besides the dower, or by exempting him from the personal surety he had undertaken for her, or by granting him delay and respite regarding a debt he owes her, then the exemption is valid, and the granting of time is valid if the duration is known, and it will be a revocable divorce, as stated in Al-Attabiyyah. If she specifies something in the Khul' that may or may not be property (e.g., "whatever is in the house or in his hand"), it shall be examined: if something exists there on that day, it belongs to the husband; if not, he gets nothing. The same rule applies if the wife asks for Khul' in exchange for what is in her goats' bellies or her slave-girl's belly without explicitly naming the child. If she specifies something that is property but not currently present and will be acquired later (e.g., the year's fruit from her date trees or what she earns), she must return the dower she received, regardless of whether that thing is eventually obtained or not.

If she specifies something in the Khul' that is property and its quantity can be determined: If the wife specifies in the Khul' something that is property and does not require time to exist, but its quantity is unknown and cannot be ascertained (e.g., she takes Khul' in exchange for goods in her house or hand, or fruits currently on her trees, or offspring in her goats' bellies, or milk in her goats' udders), then if the specified item exists, the husband gets it. If nothing is there, she must return the received dower. If she specifies something that is property and whose quantity can be determined—for instance, if she says: "In exchange for the dirhams, dinars, or

fulus (coins) in my hand"—then the quantity implied by "dirhams" is three. Thus, the amount becomes known. If she has three or more in her hand, the husband receives them. If she has nothing of that in her hand, she must provide three dirhams or dinars by weight, or three pieces of fulus by count. If she has two dirhams in her hand, she will be ordered to complete the amount to three dirhams.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 389 किताब-उत-तलाक

फस्ल (2): जिस चीज़ का बदल (वजह) ख्लअ होना जायज़ है और जिसका जायज़ नहीं, उसके बयान में

जिस चीज़ का मेहर होना जायज़ है उसका बदल ख्लअ होना भी जायज़ है, यह हिदाया में है। और अगर बाहम रज़ामंदी से ख्लअ शराब या सुअर या मुर्दार (मरे हुए जानवर) या खून पर वाके(घटित) हुआ और शौहर ने उसको औरत से कबूल कर लिया तो फर्कत (जुदाई) साबित हो जाएगी और औरत पर कुछ माल वाजिब न होगा और न वह अपने मेहर में से कुछ वापस करेगी, यह 'हावी कुदसी' में है। और अगर बीवी को अपने जाती गुलाम पर तलाक दे दी तो औरत के ज़िम्मे कुछ लाज़िम न होगा, लेकिन तलाक के वकू(होने) के वास्ते कबूल ज़रूरी है। फिर हर जिस सूरत में माल लाज़िम नहीं होता है और ख्लअ ब-लफ्ज़े-ख्लअ वाके हो तो एक तलाक-ए-बायना वाके होगी और जिस सूरत में ख्लअ ब-लफ्ज़े-तलाक वाके हो तो मदखूला (जिससे सहवास हुआ हो) होने की सूरत में एक तलाक-ए-रजई वाके होगी। चुनांचे अगर शराब पर ख्लअ हो और औरत ने शौहर को सिवाए मेहर के दूसरे कर्ज़े से जो औरत का शौहर पर आता है बरी कर देने पर, या शौहर को कफ़ालत-ए-नफ्स जो उसने इस औरत के वास्ते कबूल की थी उससे बरी कर देने पर, या जो कर्ज़ा औरत का शौहर पर आता है उसमें ताखीर व मोहलत दे देने पर औरत को तलाक दी, तो बरी करना सही है और मोहलत देना अगर ता-वक़्त-ए-मालूम (निश्चित समय तक) हो तो सही है और यह तलाक-ए-रजई वाके होगी, यह 'अताबीया' में है। और अगर ख्लअ में ऐसी चीज़ बयान की जिसमें एतमाल (संभावना) है कि माल हो या न हो, मसलन जो चीज़ उसके घर में है या उसके हाथ में है उस पर ख्लअ लिया तो देखा जाएगा; अगर उसके हाथ में या घर में उस दिन कोई चीज़ हो तो वह शौहर की होगी और अगर न होगी तो शौहर को कुछ न मिलेगा। इसी तरह अगर औरत ने जो उसकी बकरियों के पेट में है या उसकी बांदी (दासी) के पेट में है उस पर ख्लअ लिया और बच्चे का नाम सरीह (साफ़) न लिया तो भी यही हुक्म है। और अगर औरत ने ख्लअ में ऐसी चीज़ बयान की जो माल तो है मगर वह फ़िलहाल मौजूद नहीं है और सानी-उल-हाल (बाद में) में मिल सकेगी, मसलन ख्लअ लिया इस पर कि जो उसके दरख्त-ए-खुरमा (खजूर के पेड़) पर साल के फल आएं या जो वह कमाए, तो उस पर वाजिब होगा कि जो मेहर उसने वसूल पाया है वापस कर दे, ख्वा यह चीज़ पाई जाए या नहीं।

अगर ख्लअ में ऐसी चीज़ बयान की जो माल है और उसकी मिक़दार मालूम हो सकती है:
अगर औरत ने ख्लअ में ऐसी चीज़ बयान की जो माल है और उसके वजूद के वास्ते ज़माना दरकार

नहीं है, लेकिन उसकी मिक़दार मजहूल (अज्ञात) है कि उसकी मिक़दार पर वकूफ नहीं हो सकता है, मसलन ख्लअ लिया इस मताअ (सामान) पर जो उसके घर में है या उसके हाथ में मौजूद है, या ख्लअ लिया उन फलों पर जो उसके दरख्त-ए-खुरमा में मौजूद हैं, या ख्लअ लिया उन बच्चों पर जो उसकी बकरियों के पेट में हैं, या उस दूध पर जो उसकी बकरियों के थनों में है, पस अगर वह चीज़ जो उसने बयान की है वहां मौजूद हो तो शौहर को वही मिलेगी और अगर वहां कुछ न हो तो औरत पर मेहर-ए-मकबूज़ा (प्राप्त मेहर) वापस कर देना लाज़िम होगा। और अगर ख्लअ में ऐसी चीज़ बयान की जो माल है और उसकी मिक़दार मालूम हो सकती है, मसलन यूं कहा कि "अली मा फी यदी मिनद-दराहम अवद-दनानीर अविल-फुलूस" (मेरे हाथ में जो दिरहम, दीनार या फुलूस हैं) तो दिरहम का इलाक (प्रयोग) जिस मिक़दार पर होता है वह तीन हैं, पस उसकी मिक़दार मालूम हुई। पस अगर औरत के हाथ में तीन या ज़्यादा हों तो शौहर को यह मिलेंगे, और अगर औरत के हाथ में उसमें से कुछ न हो तो दिरहम या दीनार की सूरत में वज़न के हिसाब से तीन दिरहम या दीनार मिलेंगे, और फुलूस की सूरत में गिनती के तीन पैसे मिलेंगे। और अगर उसके हाथ में दो दिरहम हों तो औरत को हुक्म दिया जाएगा कि तीन दिरहम पूरे करे।

فصل (۲): جس چیز کا بدل خلع ہونا جائز ہے اور جس کا جائز نہیں، اُس کے بیان میں

جس چیز کا مہر ہوتا جائز ہے اس کا بدل خلع ہونا بھی جائز ہے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر باہم رضامندی سے خلع شراب یا سور یا مردار یا خون پر واقع ہوا اور شوہر نے اس کو عورت سے قبول کیا تو فرقت ثابت ہو جائے گی اور عورت پر کچھ مال واجب نہ ہوگا اور نہ وہ اپنے مہر میں سے کچھ واپس کرے گی یہ حاوی قدسی میں ہے اور اگر بیوی کو اپنے ذاتی غلام پر اس کو طلاق دے دی تو عورت کے ذمہ کچھ لازم نہ ہوگا لیکن وقوع طلاق کے واسطے قبول ضروری ہے پھر ہر جس صورت میں مال لازم نہیں ہوتا ہے اور خلع بلفظ خلع واقع ہو تو ایک طلاق بائنہ واقع ہوگی اور جس صورت میں خلع بلفظ طلاق واقع ہو تو مدخولہ ہونے کی صورت میں ایک طلاق رجعی واقع ہوگی چنانچہ اگر شراب پر خلع ہو اور عورت کے شوہر کو سوائے مہر کے دوسرے قرضہ سے جو عورت کا شوہر پر آتا ہے بری کر دینے پر یا شوہر کو کفالت نفس جو اس نے اس عورت کے واسطے قبول کی تھی اس سے بری کر دینے پر یا جو قرضہ عورت کا شوہر پر آتا ہے اس میں تاخیر و مہلت دے دینے پر عورت کو طلاق دی تو بری کرنا صحیح ہے اور مہلت دینا اگر تاوقت معلوم ہو تو صحیح ہے اور یہ طلاق رجعی واقع ہوگی یہ عتابیہ میں ہے اور اگر خلع میں ایسی چیز بیان کی جس میں احتمال ہے کہ مال ہو یا نہ ہو مثلاً جو چیز اس کے گھر میں ہے یا اس کے ہاتھ میں ہے اس پر خلع لیا تو دیکھا جائے گا اگر اس کے ہاتھ میں یا گھر میں اس دن کوئی چیز ہو تو وہ شوہر کی ہوگی اور اگر نہ ہوگی تو شوہر کو کچھ نہ ملے گا اسی طرح اگر عورت نے جو اس کی بکریوں کے پیٹ میں ہے یا اس کی باندی کے پیٹ میں ہے اس پر خلع لیا اور بچہ کا نام صریح نہ لیا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر عورت نے خلع میں ایسی چیز بیان کی جو مال تو ہے

مگر وہ فی الحال موجود نہیں ہے اور ثانی الحال میں مل سکے گی مثلاً خلع لیا اس پر کہ جو اس کے درخت خرما پر سال کے پھل آئیں یا جو وہ اس کمائے تو اس پر واجب ہوگا کہ جو مہر اس نے وصول پایا ہے واپس کر دے خواہ یہ چیز پائی جائے یا نہیں۔

اگر خلع میں ایسی چیز بیان کی جو مال ہے اور اس کی مقدار معلوم ہو سکتی ہے: اگر عورت نے خلع میں ایسی چیز بیان کی جو مال ہے اور اس کے وجود کے واسطے زمانہ درکار نہیں ہے لیکن اس کی مقدار مجہول ہے کہ اس کی مقدار پر وقوف نہیں ہو سکتا ہے مثلاً خلع لیا اس متاع پر جو اس کے گھر میں ہے یا اس کے ہاتھ میں موجود ہے یا خلع لیا ان پھلوں پر جو اس کے درخت خرما میں موجود ہیں یا خلع لیا ان بچوں پر جو اس کی بکریوں کے پیٹ میں ہے یا اس دودھ پر جو اس کی بکریوں کے تھنوں میں ہے پس اگر وہ چیز جو اس نے بیان کی ہے وہاں موجود ہو تو شوہر کو وہی ملے گی اور اگر وہاں کچھ نہ ہو تو عورت پر مہر مقبوضہ واپس کر دینا لازم ہوگا اور اگر خلع میں ایسی چیز بیان کی جو مال ہے اور اس کی مقدار معلوم ہو سکتی ہے مثلاً یوں کہا کہ علی ما فی یدی من الدراہم او الدنانیر او الفلوس جو میرے ہاتھ میں درہموں یا دیناروں یا فلوس سے ہیں تو اور نے مقدار جس پر درہم کا اطلاق ہوتا ہے تین ہیں پس اس کی مقدار معلوم ہوئی پس اگر عورت کے ہاتھ میں تین یا زیادہ ہوں تو شوہر کو یہ ملیں گے اور اگر عورت کے ہاتھ میں اس میں سے کچھ نہ ہو تو درہم یا دینار کی صورت میں وزن کے حساب سے تین درہم یا دینار ملیں گے اور فلوس کی صورت میں گنتی کے تین پیسے ملیں گے اور اگر اس کے ہاتھ میں دو درہم ہوں تو عورت کو حکم دیا جائے گا کہ تین درہم پورے کر۔

The translator says: This applies when he used the word 'Darahim' (plural) in Arabic, and if he did so in Persian or Urdu, the minimum plural is two. Thus, these will apply to the aforementioned two. Understand, and Allah knows best.

If a woman is granted Khula (divorce) for a specific slave worth one thousand Dirhams, on the condition that the husband returns one thousand Dirhams to her: If the woman specified something as property in the Khula contract but pointed to something that is not property—for example, she took Khula for the aforementioned [slave] but it turned out to be wine—then if the husband knew it was wine, he will get nothing. If he did not know, he will take back whatever dowry (Mahr) he gave her. This is the opinion of Imam-e-Azam, and it is in 'Muhit'. If a woman was granted Khula for a specific slave and it later appeared that the slave was free or had died, the husband will get back whatever he gave her. If that slave was taken due to a claim of ownership (Istihqaq) by someone else, the husband will take its value from the woman. If it appeared that the slave was of a type whose blood is lawful (e.g., a bondman), some scholars have said that according to Imam-e-Azam, he will take back its value, and according to the Sahibayn, he will take back according to the loss incurred. If a woman was granted Khula for a specific slave worth 1,000 Dirhams on the condition that the husband returns 1,000 Dirhams to her, and the slave was then taken away due to a claim, the husband will take back 1,000 Dirhams from the woman and take half the value of the slave, because half the slave was sold in exchange for a thousand. Thus, when it was taken due to a claim, he will take back its price (which is 1,000 Dirhams), and the half slave is the substitute for Khula, so he will take its value. This is in 'Atabiyya'. A woman took Khula from her husband on the agreement that the Mahr and Iddah expenses are the compensation for Khula, on the condition that the husband returns ten Dirhams to her, and the Dirhams will be binding upon the husband; this is in 'Wajiz al-Kurdi'.

If a woman took Khula for a runaway slave on the condition that she is absolved from its guarantee, she will not be absolved. Thus, if the woman gains control over it, she will surrender it as is, and if she is unable to surrender it as is, she will surrender its value; this is in 'Siraj al-Wahhaj'. If a woman took Khula for an animal whose description she specified and took responsibility for—like a horse or mule—the Khula is valid, and the husband will receive a 'Wast' (medium grade) of that species, but the woman has the choice to either give a medium animal or its value. If a woman was granted Khula for an undescribed animal, the divorce will take effect, and it will be

mandatory for the woman to return to the man whatever property the woman had a claim to against the man due to the marriage; this is in 'Naya'. If a woman was granted Khula for specified Dirhams and then they were found to be fake, the husband will take the Dirhams from the woman. Similarly, if she took Khula for a cloth on the condition that it be 'Harwi' (a type of fabric) and it turned out to be 'Mardi', then he will take the medium 'Harwi' cloth; this is in 'Muhit-e-Sarsi'. If the man said, "I have granted you Khula," and the woman said, "I have accepted," then nothing will be deducted from the Mahr, and by this statement of the man, a 'Talaq-e-Ba'in' (irrevocable divorce) will take place upon the woman, provided the man had the intention, and the woman's acceptance has no bearing on this. Thus, if the man had the intention of divorce with this statement and the woman did not accept, a 'Talaq-e-Ba'in' will still take place. If he said he did not intend divorce, it will not take effect, and in court (Qada), his statement will be confirmed in both cases. If they mutually agreed to Khula without specifying the compensation, the correct view is that each will be absolved of the other's rights, and if no Mahr remains due from the husband, she will return whatever the man gave her.

(Translator's note): (1) Meaning of medium quality/grade. (2) Even if the woman accepted it.

अनुवादक कहता है: यह उस समय है जब उसने अरबी भाषा में 'दराहम' आदि जमा (बहुवचन) शब्द का उपयोग किया हो, और यदि फारसी या उर्दू में किया है तो जमा का न्यूनतम अर्थ दो है। अतः ये उक्त दो पर लागू होंगे। फहम वल्लाहु आलम।

यदि किसी महिला को एक निश्चित गुलाम के बदले खुला (तलाक) दिया गया जिसकी कीमत एक हजार दिरहम है, इस शर्त पर कि पति उसे एक हजार दिरहम वापस देगा: यदि महिला ने खुला के अनुबंध में ऐसी वस्तु का वर्णन किया जो माल (संपत्ति) है और इशारा ऐसी चीज की तरफ किया जो माल नहीं है, उदाहरण के लिए उसने उक्त चीज पर खुला लिया लेकिन उसमें शराब निकली, तो यदि पति को ज्ञात था कि उसमें शराब है तो उसे कुछ नहीं मिलेगा, और यदि ज्ञात नहीं था तो जो मेहर उसने महिला को दिया है वह वापस ले लेगा। यह इमाम-ए-आजम का कथन है, यह 'मुहीत' में है। और यदि महिला को एक निश्चित गुलाम पर खुला दिया गया और फिर प्रकट हुआ कि वह आजाद है या मर गया है, तो पति जो कुछ उसने दिया है उसे वापस ले लेगा। और यदि वह गुलाम इस्तहक़ाक़ (दूसरे के अधिकार में होने) के कारण ले लिया गया, तो महिला से उसकी कीमत ले लेगा। और यदि प्रकट हुआ कि यह गुलाम ऐसा है जिसका खून हलाल है (जैसे दास), तो कुछ विद्वानों ने कहा कि इमाम-ए-आजम के निकट उसकी कीमत वापस लेगा और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद) के निकट नुकसान के अनुसार वापस लेगा। और यदि महिला को एक निश्चित गुलाम पर खुला दिया गया जिसकी कीमत एक हजार दिरहम है, इस शर्त पर कि पति उसे एक हजार दिरहम वापस दे, फिर गुलाम इस्तहक़ाक़ (दावे) में ले लिया गया, तो पति महिला से एक हजार दिरहम वापस लेगा और गुलाम की आधी कीमत लेगा, क्योंकि आधा गुलाम हजार के बदले में बेचा गया है, इसलिए जब वह दावे में ले लिया गया तो वह उसकी कीमत वापस लेगा (जो एक हजार दिरहम है) और आधा गुलाम खुला का बदला है, अतः उसकी कीमत ले लेगा। यह 'अताबिया' में है। एक महिला ने अपने पति से इस समझौते पर खुला लिया कि मेहर और इद्दत का खर्च खुला का बदला है, इस शर्त पर कि पति उसे दस दिरहम वापस दे, और पति के जिम्मे दिरहम वाजिब होंगे, यह 'वजीज-ए-कुरदी' में है।

यदि महिला ने भागे हुए गुलाम पर खुला लिया इस शर्त पर कि महिला उसके जोखिम से बरी है, तो वह बरी नहीं होगी। अतः यदि महिला उस पर काबू पाए तो उसे ज्यों का त्यों सौंप देगी, और यदि उसे ज्यों का त्यों सौंपने में असमर्थ हो तो उसकी कीमत सौंपेगी, यह 'सराजुल वह्जाज' में है। और यदि

महिला ने किसी ऐसे जानवर पर खुला लिया जिसका वर्णन करके अपने जिम्मे लिया है, जैसे घोड़ा या खच्चर आदि, तो खुला जायज है और पति को उस प्रजाति से 'वस्त' (मध्यम श्रेणी का) मिलेगा, किंतु महिला को विकल्प है कि चाहे मध्यम श्रेणी का जानवर दे दे या उसकी कीमत दे दे। और यदि महिला को बिना वर्णित जानवर पर खुला दिया, तो तलाक वाके(प्रभावी) हो जाएगी और महिला पर वाजिब होगा कि जो वस्तु निकाह के कारण महिला का पति पर अधिकार था, वह पति को वापस लौटा दे, यह 'नाय' में है। और यदि महिला को निश्चित दिरहम पर खुला दिया और फिर वे नकली निकले, तो पति महिला से दिरहम ले लेगा। इसी तरह यदि कपड़े पर इस शर्त पर खुला लिया कि वह 'हरवी' (एक प्रकार का कपड़ा) हो और फिर वह 'मरदी' निकला, तो वह मध्यम 'हरवी' कपड़ा लेगा, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। और यदि पति ने कहा कि मैंने तुम्हें खुला दिया और महिला ने कहा कि मैंने स्वीकार किया, तो मेहर में से कुछ कम नहीं होगा, और पति के इस कथन से महिला पर 'तलाक-ए-बायन' (अमिट तलाक) वाके हो जाएगी, बशर्ते कि पति ने नीयत की हो, और महिला की स्वीकृति का इसमें कोई दखल नहीं है। अतः यदि पति ने इस कथन से तलाक की नीयत की हो और महिला ने स्वीकार नहीं किया हो, तब भी एक तलाक-ए-बायन वाके हो जाएगी। और यदि उसने कहा कि मैंने तलाक की नीयत नहीं की थी, तो वाके नहीं होगी, और कज़ा (न्यायालय) में दोनों स्थितियों में उसके कथन की पुष्टि होगी। और यदि महिला के साथ आपसी खुला कर दिया और बदले की संपत्ति का वर्णन नहीं किया, तो सही यह है कि हर एक दूसरे के अधिकार से बरी हो जाएगा, और यदि पति पर मेहर बाकी न हो तो जो कुछ पति ने उसे दिया है वह वापस कर देगी।

(अनुवादक नोट): (१) अर्थात मध्यम दर्जे का। (२) चाहे महिला ने स्वीकार किया हो।

۔ے قال المترجم یہ اس وقت ہے کہ اس نے عربی زبان میں دراہم وغیرہ لفظ جمع کا اطلاق کیا اور اگر فارسی یا اردو میں کیا تو اقل جمع دو ہے۔ پس یہ مذکورہ دو پر جاری ہوں گی فافہم واللہ اعلم۔

اگر عورت کو ایک غلام معین پر خلع دیا جس کی قیمت ہزار درہم ہے بدیں شرط کہ شوہر اسکو ہزار درہم واپس دے: اگر عورت نے عقد خلع میں ایسی چیز بیان کی جو مال ہے اور اشارہ ایسی چیز کی طرف کیا جو مال نہیں ہے مثلاً اس نے اس مذکورہ پر خلع لیا یعنی اشارہ کیا مگر اس میں شراب نکلی پس اگر شوہر کو معلوم تھا کہ اس میں شراب ہے تو اس کو کچھ نہ ملے گا اور اگر یہ معلوم نہ تھا تو جو کچھ مہر اس نے عورت کو دیا ہے واپس لے گا اور یہ امامِ اعظم کا قول ہے یہ محیط میں ہے اور اگر عورت کو ایک غلام معین پر خلع دیا پھر ظاہر ہوا کہ وہ آزاد ہے یا مر گیا ہے تو شوہر نے جو کچھ اس کو دیا ہے واپس کر دے گا اور اگر وہ غلام استحقاق میں لیا گیا تو عورت سے اس کی قیمت لے لے گا اور اگر ظاہر ہوا کہ یہ غلام ایسا ہے کہ اس کا خون حلال ہے تو بعض نے فرمایا کہ امامِ اعظم کے نزدیک اس کی قیمت واپس لے گا اور صاحبین کے نزدیک یہ بقدر نقصان واپس لے گا اور اگر عورت کو ایک غلام معین پر خلع دیا جس کی قیمت ہزار درہم ہے بدیں شرط کہ شوہر اس کو ہزار درہم واپس دے پھر غلام استحقاق میں لے لیا گیا تو شوہر عورت سے ہزار درہم واپس لے گا اور غلام کی نصف قیمت لے گا اس واسطے کہ نصف غلام عوض ہزار کے بیچ ہے پس جب وہ استحقاق میں لیا گیا تو اس کا ثمن واپس لے گا اور وہ ہزار درہم ہیں اور نصف غلام بدلِ خلع ہے پس اس کی قیمت لے لے گا یہ عتابیہ میں ہے ایک عورت نے اپنے شوہر سے اس قرارداد پر خلع لیا کہ مہر و نفقہ عدت بدلِ خلع ہے بشرطیکہ شوہر اس کو میں درہم واپس کر دے اور شوہر کے ذمہ میں درہم لازم ہوں گے یہ وجیز کردی میں ہے۔

اگر عورت نے بھاگے ہوئے غلام پر خلع لیا بریں شرط کہ عورت اس کی ضمان سے بری ہے تو بری نہ ہوگی پس اگر عورت اس پر قابو پائے تو بعینہ اس کے سپرد کرے گی اور بعینہ اس کے سپرد کرنے سے عاجز ہو تو اس کی قیمت سپرد کرے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت نے خلع لیا ایک حیوان پر جس کا وصف بیان کر کے اپنے ذمہ لیا ہے جیسے گھوڑا خچر وغیرہ تو خلع جائز ہے اور شوہر کو اس جنس سے وسط (۱) ملے گا مگر عورت کو اختیار ہے چاہے وسط جانور دے دے یا اس کی قیمت دے دے اور اگر عورت کو حیوان غیر موصوف پر خلع دیا تو طلاق واقع ہو گی اور عورت پر واجب ہوگا کہ جس چیز کا استحقاق عورت کا بسبب نکاح کے مرد پر ہوا ہے مرد کو واپس دے یہ نایع میں ہے اور اگر عورت کو دراہم معینہ پر خلع دیا پھر ان کو ستوقہ پایا تو گھر سے درہم عورت سے لے لے گا اسی طرح اگر کپڑے پر بدیں شرط کہ ہروی ہو خلع لیا پھر وہ مردی نکلا تو درمیانی ہروی کپڑا لے گا یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر مرد نے کہا کہ میں نے تجھے خلع دیا اور عورت نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو مہر میں سے کچھ ساقط نہ ہوگا اور مرد کے اس قول سے عورت پر طلاق بائن واقع ہوگی بشرطیکہ مرد نے نیت کی ہو اور عورت کے قبول کو اس میں کچھ دخل نہیں ہے چنانچہ اگر مرد نے اس قول سے طلاق کی نیت کی اور عورت نے قبول نہیں (۲) کیا ہے تو بھی ایک طلاق بائن واقع ہوگی اور اگر اس نے کہا کہ میں نے طلاق کی نیت نہیں کی تھی تو واقع نہ ہوگی اور قضا، دو یائے دونوں طرح اس کے قول کی تصدیق ہوگی اور اگر عورت سے باہم خلع کر دیا اور مال عوض کا بیان نہ کیا تو صحیح یہ ہے کہ ہر ایک دوسرے کے حق سے بری ہو جائے گا اور اگر شوہر پر مہر باقی نہ ہو تو جو ہر مرد نے اس کو دیا ہے وہ واپس کر دے گی۔

۔ فارسی۔ مثلاً کہا کہ آنچہ درست من است از زباں جو کچھ میرے ہاتھ میں ہے وہ دوں گا۔ (۱) یعنی درمیانی درجہ کا۔ (۲) اگر چہ عورت نے قبول کیا ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 391 Kitab-ul-Talaq (Book of Divorce)

Because in common usage, if property (mal) is not mentioned in the context of Khula, it is considered implied in the ruling. This is in *Wajh-e-Zikri* and the same is in *Khulasa*. If one said to the woman, "I have given you Khula for this amount" (meaning specific property was mentioned), then until the woman accepts, the divorce will not take effect. And if, after the woman's acceptance, the man said that he did not intend divorce by that, then in a legal (Qaza) proceeding, his statement will not be accepted. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

A woman obtained Khula at the husband's instruction, and the husband later ordered that she return what he gave: If a man and woman entered into a Khula contract, but the consideration (badal) was set such that the husband is the authority to decide, and whatever he says is binding on the woman, or if an outsider is the authority, then it is permissible like the case of Mahr (dower). However, in the case of Mahr, the standard is *Mahr-ul-Mithl* (average dower), and here the standard is what the man gave her. Thus, if the woman took Khula at the husband's instruction and the husband later ordered her to return what he gave, or ordered an amount less than that, it is valid. If he ordered more than that, it will not be binding on the woman unless she agrees to it. If it is at the woman's instruction, then if she ordered the same amount that the husband gave her, or more, it is valid. If she ordered less, it is valid. If she ordered more or less, the increase is not valid unless the woman agrees, and the decrease is not valid unless the husband agrees. This is in *Badai*. And if the woman took Khula from the man on the condition that the woman free the husband's father (who is in the woman's ownership), and she did so, then this freeing will be on behalf of the woman, and the *Wila* (right of patronage/succession) will belong to the woman. And if she took Khula on the condition that she free the husband's father on the husband's behalf, and she did so, the right will be on behalf of the husband. As for the first case, whether the husband can take back the Mahr he gave the woman or not, the scholars (*Mashayikh*) have differed. Some said he will take it back, and the more correct opinion (*Asah*) is that he will not take anything back from the woman. This is in *Fatawa Alamgiri*.

Third Chapter: Regarding Divorce for Property (Talaq-bil-Mal) If a husband divorced a woman for a certain amount of property and she accepted, the divorce will take effect and the property will be incumbent upon the woman, and it will be a *Talaq-e-Baina* (irrevocable divorce). This is in *Hidayah*. A person divorced his wife before consummation for a thousand dirhams, and the woman had three thousand

dirhams of Mahr due from the man. In this case, fifteen hundred dirhams will lapse because the divorce occurred before consummation. The remaining fifteen hundred dirhams will have a *Muqassa* (offsetting) of one thousand dirhams. Then, according to Sheikh Balkhi, the woman cannot take five hundred dirhams from her husband, while other scholars believe she can, and the Fatwa is on this. This is in *Wajh-e-Zikri*. The man divided the woman's Mahr into three equal parts and divorced her for one-third of the Mahr, and then gave the second and third divorces in the same way, then three divorces will take effect, one-third of the Mahr will lapse, and the husband will be the guarantor for the remaining two-thirds of the Mahr. This is in *Fatawa Kubra*. And if the woman said, "Give me three divorces in exchange for a thousand dirhams," and the husband gave her one divorce, then one-third of the thousand will be due from the woman. And if the woman said, "Give me three divorces for a thousand dirhams," and he gave one divorce, then according to Imam-e-Azam, nothing will be due from the woman, and the husband will have the right to revoke (Ruju'). And if...

इसलिए कि उफ़ (रिवाज) में खुला के ज़िक्र में माल गोया न-ज़िक्र होता है, पस हुक्म में मोतबर होगा। यह 'वजह ज़िकरी' में है और यही 'खुलासा' में है। अगर औरत से कहा कि मैंने तुझे इस कदर (इतनी राशि) पर खुला दे दिया, यानी माल-ए-मलूमा ज़िक्र किया, तो जब तक औरत क़ुबूल न करे, तब तक तलाक वाक़े न होगी और अगर औरत के क़ुबूल के बाद मर्द ने कहा कि मैंने इससे तलाक की नीयत नहीं की थी, तो कज़ा (अदालत) में उसके क़ौल की तस्दीक न होगी। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

औरत ने शौहर के हुक्म पर खुला लिया और शौहर ने बाद में यह हुक्म किया कि मैंने जो दिया है, इस कदर वापस कर दे: अगर औरत और मर्द ने बाहम खुला का अक़्द (अनुबंध) किया मगर बदल (खुला का मुआवजा) यह तय पाया कि शौहर हुक्म है, जो कहे वह औरत हुक्म है या अजनबी हुक्म है, तो मानिंद-ए-मेहर (मेहर की तरह) की सूरत के जायज़ है। लेकिन मेहर की सूरत में मेयार मेहर-ए-मिस्ल है और यहाँ मेयार वह है जो मर्द ने उसको दिया है। चुनांचे अगर औरत ने शौहर के हुक्म पर खुला लिया और शौहर ने बाद में यह हुक्म किया कि मैंने जो दिया है, इस कदर वापस कर दे या उससे कम मिक़दार का हुक्म दिया, तो सही है और अगर उससे ज़्यादा का हुक्म दिया, तो औरत पर ज़्यादती लाज़िम न होगी इल्ला यह कि औरत उस पर राज़ी हो जाए। और अगर औरत के हुक्म पर हो, पस अगर औरत ने उस कदर का हुक्म दिया जिस कदर शौहर ने उसको दिया है या उससे ज़्यादा का हुक्म दिया, तो जायज़ है और अगर उससे कम का हुक्म दिया तो जायज़ है। और अगर उससे ज़्यादती या कमी का हुक्म दिया, तो ज़्यादती जायज़ न होगी इल्ला यह कि औरत राज़ी हो जाए और कमी जायज़ न होगी इल्ला यह कि शौहर राज़ी हो जाए। यह 'बदाये' में है। और अगर औरत ने मर्द से इस शर्त पर खुला लिया कि शौहर के बाप को जो औरत की मिल्कियत में है, औरत आज़ाद कर दे, पस औरत ने ऐसा किया, तो यह आज़ाद करना औरत की तरफ से होगा और विला (अधिकार) औरत का होगा। और अगर इस शर्त पर खुला दिया कि शौहर के बाप को शौहर की तरफ से आज़ाद कर दे और औरत ने ऐसा किया, तो हक़ शौहर की तरफ से होगा। और फिर सूरत-ए-अव्वल में आया शौहर औरत से जो औरत को उसने मेहर दिया है, वापस लेगा या नहीं, तो मशायख ने इसमें इख़्तिलाफ़ किया है। बाज़ ने कहा कि वापस लेगा और असह यह है कि औरत से कुछ वापस न लेगा। यह 'फ़तावा आलमगीरी' में है।

तीसरी फ़स्ल: तलाक-ब-माल के बयान में अगर शौहर ने औरत को किसी कदर माल पर तलाक दी और उसने क़ुबूल की, तो तलाक वाक़े होगी और माल औरत के ज़िम्मे लाज़िम होगा और तलाक-

ए-बायना होगी। यह 'हिदाया' में है। एक शख़्स ने अपनी औरत को क़ब्ल-ए-दुख़ूल (सम्बन्ध से पहले) हज़ार दिरहम पर तलाक दी और औरत के मर्द पर तीन हज़ार दिरहम मेहर के हैं, तो उसमें से डेढ़ हज़ार दिरहम, तलाक क़ब्ल-ए-दुख़ूल होने के सबब साक़ित (ख़त्म) हो जाएंगे और बाकी रहेंगे डेढ़ हज़ार दिरहम, कि उसमें एक हज़ार का बाहम मुक़ासा (कटौती) हो जाएगा। फिर औरत अपने शौहर से शेख़ बल्ख़ी के नज़दीक पाँच सौ दिरहम नहीं ले सकती है और बाकी मशायख के नज़दीक ले सकती है और इसी पर फ़तवा है। यह 'वजह ज़िकरी' में है। मर्द ने औरत के मेहर के तीन हिस्से बराबर किए और एक तिहाई मेहर पर उसको तलाक दी और फिर दूसरी व तीसरी तलाक भी इसी तरह दी, तो तीन तलाक वाक़े होंगी और तिहाई मेहर साक़ित होगा और शौहर उसके दो-तिहाई मेहर का ज़ामिन होगा। यह 'फ़तावा कुबरा' में है। और अगर औरत ने कहा कि मुझे तीन तलाक हज़ार दिरहम के एवज़ दे दे, पस शौहर ने उसको एक तलाक दी, तो औरत पर हज़ार की तिहाई वाजिब होगी और अगर औरत ने कहा कि मुझे तीन तलाक हज़ार दिरहम दे दे, पस उसने एक तलाक दी, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक औरत पर कुछ लाज़िम न आएगा और शौहर को रुजू (वापस) करने का इख़्तियार होगा। और अगर...

اس واسطے کہ عرف میں خلع کے ذکر میں مال گویا نہ کور ہوتا ہے پس حکم میں معتبر ہو گا یہ وجہ ذکر دی میں ہے اور یہی خلاصہ میں ہے۔ اگر عورت سے کہا کہ میں نے تجھے اس قدر پر خلع دے دیا یعنی مال معلوم ذکر کیا تو جب تک عورت قبول نہ کرے تب تک طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر عورت کے قبول کے بعد مرد نے کہا کہ میں نے اس سے طلاق کی نیت نہیں کی تھی تو قضاء اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

عورت نے حکم شوہر پر خلع لیا اور شوہر نے بعد کو یہ حکم کیا کہ میں نے جو دیا ہے اس قدر واپس کر دے: اگر عورت و مرد نے باہم خلع کا عقد کیا مگر بدل (خلع) یہ قرار پایا کہ شوہر حکم ہے جو کہے وہ عورت حکم ہے یا اجنبی حکم ہے تو مانند مہر کی صورت کے جائز ہے لیکن مہر کی صورت میں معیار مہر المثل ہے اور یہاں معیار وہ ہے جو مرد نے اس کو دیا ہے چنانچہ اگر عورت نے حکم شوہر پر خلع لیا اور شوہر نے بعد کو یہ حکم کیا کہ میں نے جو دیا ہے اس قدر واپس کر دے یا اس سے کم مقدار کا حکم دیا تو صحیح ہے اور اگر اس سے زیادہ کا حکم دیا تو عورت پر زیادتی لازم نہ ہوگی الا آنکہ عورت اس پر راضی ہو جائے اور اگر عورت کے حکم پر ہو پس اگر عورت نے اس قدر کا حکم دیا جس قدر شوہر نے اس کو دیا ہے یا اس سے زیادہ کا حکم دیا تو جائز ہے اور اگر اس سے کم کا حکم دیا تو جائز ہے اور اگر اس سے زیادتی یا کمی کا حکم دیا تو زیادتی جائز نہ ہوگی الا آنکہ عورت راضی ہو جائے اور کی جائز نہ ہوگی الا آنکہ شوہر راضی ہو جائے یہ بدائع میں ہے اور اگر عورت نے مرد سے اس شرط پر خلع لیا کہ شوہر کے باپ کو جو عورت کی ملک میں ہے عورت آزاد کر دے پس عورت نے ایسا کیا تو یہ آزاد کرنا عورت کی طرف سے ہوگا اور ولاء عورت کی ہوگی اور اگر اس شرط پر خلع دیا کہ شوہر کے

باپ کو شوہر کی طرف سے آزاد کر دے اور عورت نے ایسا کیا تو حق شوہر کی طرف سے ہوگا اور پھر صورت اول میں آیا شوہر عورت سے جو عورت کو اس نے مہر دیا ہے واپس لے گا یا نہیں تو مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے بعض نے کہا کہ واپس لے گا اور اصح یہ ہے کہ عورت سے کچھ واپس نہ لے گا یہ فتاویٰ عالمگیری میں ہے۔

نیر ی فصل: طلاق بر مال کے بیان میں اگر شوہر نے عورت کو کسی قدر مال پر طلاق دی اور اس نے قبول کی تو طلاق واقع ہوگی اور مال عورت کے ذمہ لازم ہوگا اور طلاق بائنہ ہوگی یہ ہدایہ میں ہے ایک شخص نے اپنی عورت کو قبل دخول کے ہزار درہم پر طلاق دی اور عورت کے مرد پر تین ہزار درہم مہر کے ہیں تو اس میں سے ڈیڑھ ہزار درہم بسبب طلاق قبل دخول ہونے کے ساقط ہو جائیں گے اور باقی رہے ڈیڑھ ہزار درہم کہ اس میں ایک ہزار کا باہم مقاصہ ہو جائے گا پھر عورت اپنے شوہر سے شیخ بلخی کے نزدیک پانچ سودرہم نہیں لے سکتی ہے اور باقی مشائخ کے نزدیک لے سکتی ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ وجہ ذکر دی میں ہے مرد نے عورت کے مہر کے تین حصہ برابر کیے اور ایک تہائی مہر پر اس کو طلاق دی اور پھر دوسری و تیسری طلاق بھی اسی طرح دی تو تین طلاق واقع ہوں گی اور تہائی مہر ساقط ہوگا اور شوہر اس کے دو تہائی مہر کا ضامن ہوگا یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ مجھے تین طلاق ہزار درہم کے عوض دے دے پس شوہر نے اس کو ایک طلاق دی تو عورت پر ہزار کی تہائی واجب ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ مجھے تین طلاق ہزار درہم دے دے پس اس نے ایک طلاق دی تو امام اعظم کے نزدیک عورت پر کچھ لازم نہ آئے گا اور شوہر کو رجوع کرنے کا اختیار ہوگا اور اگر

The Book of Divorce (Kitab al-Talaq) If a husband says to his wife, "Give yourself three divorces in exchange for a thousand dirhams," and the wife gives herself one divorce, then nothing will take effect; this is stated in *al-Hidayah*. If a woman asks her husband, "Give me three divorces for a thousand dirhams," while he had already given her two divorces, and he then gives her one divorce, a thousand dirhams will become obligatory upon her; this is in *al-Zahiriyah*. If a woman asks her husband, "Give me one divorce for a thousand dirhams," and the husband replies, "You are divorced once, and once, and once," then by consensus, three divorces will take effect: one in exchange for a thousand dirhams and two for free (without compensation); this is in *Fatawa Qadi Khan*.

If she says to her husband, "Give me one divorce for a thousand dirhams," or "on a thousand dirhams":

If the husband says, "You have four divorces for a thousand dirhams," and the wife accepts, she will be divorced for a thousand dirhams. If she accepts three divorces for a thousand dirhams, nothing takes effect. If she asks for four divorces for a thousand dirhams and he gives her three, they are in exchange for a thousand dirhams. If he gives her one, it is in exchange for a third of the thousand; this is in *Fath al-Qadir*. If she asks for one divorce for a thousand dirhams and he says, "You are thrice divorced" without mentioning the thousand, then according to Imam al-A'zam (RA), she is divorced for free, while according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), she is thrice divorced and the thousand dirhams become obligatory upon her, which would be in exchange for the one divorce. If she does not accept, only one divorce takes effect. If she accepts, all three take effect (one for the money and two for free); this is in *al-Kafi*. It is narrated from Imam Abu Yusuf that he retracted his opinion in favor of Imam al-A'zam’s position, and the same is narrated from Imam Muhammad; this is in *Ghayat al-Saruji*. If she says, "Give me a divorce for a thousand dirhams," and accepts, divorce occurs and the money is due. If he says to her, "You are divorced and owe me a thousand dirhams," and she accepts, or she asks him to divorce her for a thousand dirhams and he does so, then according to Imam al-A'zam, the divorce takes effect without the payment, whereas the Sahibayn hold that the money is due; this is in *Muhit al-Sarakhsi*.

If the husband responds by saying, "I give you three divorces for a thousand dirhams," then according to Imam al-A'zam, it is dependent on the wife's acceptance. If she accepts, the divorce takes effect and the thousand dirhams are due. If she does not accept, the offer is void. According to the Sahibayn, three divorces take effect

regardless of whether she accepts or not; this is in *Sharh al-Jami' al-Saghir*. If she says, "Divorce me and you shall have a thousand dirhams," and he says, "I have given you divorce in exchange for those thousand dirhams," then if she accepts, the divorce occurs and the money is due; if she does not accept, neither the divorce occurs nor is the money due. This is the opinion of Imam al-A'zam, while the Sahibayn hold that the divorce and the payment are binding.

किताब अल-तलाक यदि पति ने कहा कि तुम अपने आप को हज़ार दिरहम के बदले तीन तलाक़ दे दो, और पत्नी ने स्वयं को एक तलाक़ दी, तो कुछ भी वाक़े(लागू) नहीं होगा; यह 'हिदाया' में है। एक पत्नी ने अपने पति से कहा कि तुम मुझे हज़ार दिरहम के बदले तीन तलाक़ दे दो, जबकि पति उसे पहले ही दो तलाक़ दे चुका था, फिर उसने एक तलाक़ दे दी, तो हज़ार दिरहम पत्नी पर वाजिब (अनिवार्य) होंगे; यह 'ज़हीरिया' में है। एक पत्नी ने अपने पति से कहा कि तुम मुझे हज़ार दिरहम के बदले एक तलाक़ दे दो, फिर पति ने कहा कि तुम "ताॅलिक़तुन वाहिदा" (एक तलाक़शुदा) हो और "वाहिदा", "वाहिदा" है, तो सर्वसम्मति से तीन तलाक़ वाक़े होंगी, एक हज़ार दिरहम के बदले और दो तलाक़ें मुफ़्त (बिना माल के); यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

यदि अपने पति से कहा कि मुझे हज़ार दिरहम के बदले या हज़ार दिरहम पर एक तलाक़ दे दो:

यदि पति ने कहा कि तुम पर हज़ार दिरहम के बदले चार तलाक़ हैं, और पत्नी ने स्वीकार कर लिया, तो वह हज़ार दिरहम के बदले तलाक़शुदा हो जाएगी। और यदि पत्नी ने हज़ार दिरहम के बदले तीन तलाक़ स्वीकार कीं, तो कुछ भी वाक़े नहीं होगा। और यदि पत्नी ने कहा कि मुझे हज़ार दिरहम के बदले चार तलाक़ दे दो, फिर पति ने उसे तीन तलाक़ दीं, तो ये हज़ार दिरहम के बदले होंगी, और यदि एक तलाक़ दी, तो यह हज़ार के तिहाई हिस्से के बदले होगी; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है। यदि उसने कहा कि मुझे हज़ार दिरहम के बदले एक तलाक़ दे दो, और पति ने कहा कि तुम "ताॅलिक़तुन सुलस" (तीन तलाक़शुदा) हो, और हज़ार का ज़िक्र नहीं किया, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक वह मुफ़्त में तलाक़शुदा हो जाएगी, और साहिबैन (रह.) के नज़दीक वह तीन तलाक़शुदा हो जाएगी और उस पर हज़ार दिरहम वाजिब होंगे जो एक तलाक़ के मुकाबले होंगे। यदि पत्नी ने स्वीकार नहीं किया तो एक तलाक़ वाक़े होगी और बाकी दो नहीं होंगी। और यदि स्वीकार कर लिया, तो तीन तलाक़ वाक़े होंगी (जिनमें से एक हज़ार के बदले होगी और दो मुफ़्त); यह 'काफ़ी' में है। इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत है कि उन्होंने इमाम-ए-आज़म के कौल (मत) की तरफ रुजू किया। इमाम मुहम्मद (रह.) से भी यही रिवायत है; यह 'ग़ायत अल-सरुजी' में है। यदि पत्नी ने कहा कि मुझे हज़ार दिरहम पर तलाक़ दे दो, और स्वीकार किया, तो तलाक़ हो जाएगी और हज़ार दिरहम वाजिब होंगे। यदि पत्नी से कहा कि तुम तलाक़शुदा हो और तुम पर हज़ार दिरहम हैं, और पत्नी ने स्वीकार किया या पत्नी ने कहा कि मुझे तलाक़ दे दो और तुम्हारे लिए हज़ार दिरहम हैं, फिर पति ने तलाक़ दे दी, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक बिना माल के तलाक़ हो जाएगी, और साहिबैन के नज़दीक माल के बदले होगी; यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है।

यदि पति ने जवाब में बढ़ाकर कहा कि मैंने तुम्हें हज़ार दिरहम के बदले तीन तलाक़ दीं, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक यह पत्नी की स्वीकृति पर निर्भर है। यदि उसने स्वीकार किया तो तलाक़ वाक़े होगी और हज़ार दिरहम वाजिब होंगे। यदि स्वीकार नहीं किया तो यह बातिल (व्यर्थ) हो जाएगा। साहिबैन के नज़दीक तीन तलाक़ वाक़े हो जाएंगी चाहे वह स्वीकार करे या न करे। यह 'शराह-ए-जामे सगीर' में है। और यदि पत्नी ने कहा कि मुझे तलाक़ दो और तुम्हारे लिए हज़ार दिरहम हैं, तो तुमने कहा कि मैंने तुम्हें इन हज़ार दिरहमों के बदले तलाक़ दे दी, तो यदि पत्नी ने स्वीकार किया तो तलाक़ वाक़े होगी और माल वाजिब होगा, यदि स्वीकार नहीं किया तो न तलाक़ वाक़े होगी न माल वाजिब होगा; यह इमाम-ए-आज़म का कौल है और साहिबैन के नज़दीक तलाक़ वाक़े और माल वाजिब होगा।

کتاب الطلاق شوہر نے کہا کہ تو اپنے نفس کو تین طلاق بعض ہزار درہم کے یا ہزار درہم پر دے دے پس عورت نے اپنے آپ کو ایک طلاق دی تو کچھ واقع نہ ہوگی یہ ہدایہ میں ہے ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ تو مجھے تین طلاق بعض ہزار درہم کے دے حالانکہ شوہر اس کو دو طلاق دے چکا ہے پس اس نے ایک طلاق دے دی تو ہزار درہم عورت پر واجب ہوں گے یہ ظہیریہ میں ہے ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ تو مجھے ایک طلاق بعض ہزار درہم کے دے پس شوہر نے کہا کہ تو طلاقہ واحدہ وواحدہ واحدہ ہے تو بالاتفاق تین طلاق واقع ہوں گی ایک بعض ہزار درہم کے اور دو طلاقیں مفت بلافوض یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر اپنے شوہر سے کہا کہ تو مجھے ایک طلاق بعض ہزار درہم کے دے دے یا ہزار درہم پر دے دے:

شوہر نے کہا کہ تو طالقہ چار طلاق بعض ہزار درہم کے ہے پس عورت نے قبول کیا تو عورت بہ طلاق بعض ہزار درہم کے مطلقہ ہو جائے گی اور اگر عورت نے تین طلاق بعض ہزار درہم کے قبول کیں تو کوئی واقع نہ ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ تو مجھے چار طلاق بعض ہزار درہم کے دے دے پس مرد نے اس کو تین طلاق دیں تو یہ بعض ہزار درہم کے ہوں گی اور اگر ایک طلاق دی تو بعض تہائی ہزار کے ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر اپنے شوہر سے کہا کہ تو مجھے ایک طلاق بعض ہزار درہم کے دے دے یا ہزار درہم پر دے دے پس مرد نے کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے اور ہزار کا ذکر نہ کیا تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک مفت مطلقہ ہو جائے گی اور صاحبینؒ کے نزدیک مطلقہ ثلث ہو جائے گی اور اس پر ہزار درہم واجب ہوں گے جو مقابلہ ایک طلاق کے ہوں گے اور اگر عورت نے کہا کہ مجھے ایک طلاق بعض ہزار درہم کے یا ہزار درہم پر دے دے پس مرد نے کہا کہ تو طالقہ ثلث بعض ہزار درہم کے تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک جب تک

عورت اس کو قبول نہ کرے کوئی واقع نہ ہوگی اور جب کہ عورت نے سب کو قبول کر لیا تو تین طلاق بعض ہزار درہم کے واقع ہوں گی اور صاحبینؒ کے نزدیک اگر عورت نے قبول نہ کیا تو ایک طلاق واقع ہوگی اور باقی دو طلاق واقع نہ ہوں گی اور اگر اس نے قبول کیا تو مطلقہ ثلث ہوگی جس میں سے ایک بعض ہزار کے ہوگی اور دو طلاق مفت واقع ہوں گی یہ کافی میں ہے اور ابوالحسن نے امام ابو یوسفؒ سے حکایت کی ہے کہ انہوں نے امامِ اعظمؒ کے قول کی طرف رجوع کیا اور ابنِ سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے بھی اس مسئلہ میں امامِ اعظمؒ کے قول کی طرف رجوع کیا ایسا ہے جامع میں مذکور ہے یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ تو مجھے ہزار درہم پر ہے پس عورت نے قبول کیا تو طالقہ ہو جائے گی اور اس پر ہزار درہم واجب ہوں گے اور یہ مثل اس قول کے ہے کہ تو طالقہ بعض ہزار درہم کے ہے اور ان دونوں صورتوں میں عورت کا قبول کرنا ضرور ہے یہ ہدایہ میں ہے۔ اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اور تجھ پر ہزار درہم ہیں پس عورت نے قبول کیا یا عورت نے کہا کہ مجھے طلاق دے اور تیرے واسطے ہزار درہم ہیں پس مرد نے اس کو طلاق دی تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک عورت بلامال مطلقہ ہو جائے گی اور صاحبینؒ کے نزدیک بعضِ مال مطلقہ ہوگی یہ محیطِ سرنسی میں ہے۔

اگر شوہر نے جواب میں بڑھایا اور کہا کہ میں نے تجھے تین طلاق بعض ہزار درہم کے دیں تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک عورت کے قبول کرنے پر موقوف ہے پس اگر عورت نے قبول کیا تو طلاق واقع ہوگی اور عورت پر ہزار درہم واجب ہوں گے اور اگر عورت نے قبول نہ کیا تو باطل ہو گیا اور صاحبینؒ کے نزدیک تین طلاق بعضِ ہزار درہم کے واقع ہوں گی خواہ عورت قبول کرے یا نہ کرے یہ شرحِ جامع صغیر قاضی خان میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ مجھے طلاق دے اور تیرے واسطے ہزار درہم ہوں تو نے کہا کہ میں نے تجھے ان ہزار درہموں کے عوض بیان کیا کہ

طلاق دے دی پس اگر عورت نے قبول کیا تو طلاق واقع ہوگی اور مال واجب ہوگا اور اگر قبول نہ کیا تو واقع نہ ہوگی اور مال واجب نہ ہوگا یہ امامِ اعظمؒ کا قول ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک طلاق واقع اور مال واجب ہوگا۔

Kitab al-Talaq (Book of Divorce) 493 Fatawa Alamgiri ..... Vol 2

It is in 'Muheet-e-Sarakhsi' that if a woman says, "Give me a divorce in exchange for some thousand dirhams," and the husband says, "You are divorced (taliqa) and you owe me a thousand dirhams," then the divorce will be effective in exchange for a thousand dirhams. If the man said, "You are a 'taliqa-e-sulus' (divorced by one-third) in exchange for some thousand dirhams," and the woman said, "I have accepted one divorce in exchange for some thousand dirhams," then all three divorces will be effective in exchange for some thousand dirhams. If the woman said, "I have accepted in exchange for some two thousand dirhams," the divorce will occur, and (1) the thousand dirhams will not become obligatory upon the woman. If the man said, "If you give me a thousand dirhams, you are divorced," and the woman gives him two thousand dirhams, she becomes divorced. Similarly, if the woman said, "I have accepted in exchange for some two thousand dirhams," the same rule applies. This is in 'Ghaya al-Saruji'. A man said to a stranger woman, "You are divorced for a thousand dirhams if I marry you," and the woman accepted it, then he married that woman; the acceptance will only be considered valid if it occurs after the marriage. This is in 'Nahr al-Faiq'.

A man has two wives, and both requested him to divorce each of them in exchange for a thousand dirhams: If a woman says, "Give me three divorces in exchange for some thousand dirhams, or give me three divorces in exchange for some hundred dinars," and the husband gives her three divorces in exchange for some hundred dinars, she becomes divorced. If the proposal (ijab) from the husband (2) is for both, then both amounts will be obligatory upon the woman. This is in 'Zahiriya'. If a woman said, "Divorce me and my co-wife (sotan) in exchange for a thousand dirhams," and the man divorced her or her co-wife, then half of the thousand dirhams will become obligatory, provided that the 'mehr-e-misl' (dowry equivalent) of both is equal. For example, if she said, "Divorce me and my co-wife in exchange for some thousand dirhams," the same rule applies. If there is a difference in their 'mehr-e-misl', then the portion of the thousand that corresponds to the divorcee's 'mehr-e-misl' will become obligatory. Some scholars have said that this is based on the opinion of the two disciples (Sahibain), and according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa), nothing would be obligatory. Some have said this is the opinion of all, but the first is more correct. If a man has two wives who both requested a divorce in exchange for a thousand dirhams, and he divorces one, the amount of the thousand dirhams that falls to her share will be obligatory upon her. Then, if he divorces the

second one, her share will also become obligatory upon her, provided he divorced her in the same sitting. This is in 'Zakheera'. If they all parted ways before the husband divorced any of them, their proposal (ijab) becomes void due to the separation; thus, if he divorces after that, the divorce will occur without compensation. This is in 'Mabsut'. If he said to his wife, "You are a 'taliqa-e-wahida' (divorced by one) in exchange for some thousand dirhams," and the woman said, "I have accepted half of this 'taliqa'," then without dispute, she will be divorced by one divorce in exchange for some thousand dirhams. If the woman said, "I have accepted half of this 'taliqa' in exchange for five hundred dirhams," then it is 'taliqa-e-nisf-taliqa', and she will be divorced by one divorce in exchange for some thousand dirhams. If he said, "You are 'taliqa-e-nisf-taliqa' in exchange for some five hundred dirhams," then she will be divorced by one divorce in exchange for five hundred dirhams. This is in 'Muheet'.

If it is said to a woman, "You are a 'taliqa-e-sulus' (divorced by one-third) at the time of Sunnah in exchange for some thousand dirhams," while at that time the woman is 'tahira' (3) (in a state of purity), then...

(1) Meaning in excess of yours. (2) Meaning with a conjunction particle, e.g., 'and'. (3) Period of purity (Tuhr) by consensus.

गाया 'मुहीत-ए-स रखसी' में है और अगर औरत ने कहा कि तू मुझे 'बाज़ हज़ार दिरहम' के बदले तलाक़ दे दे, तो शौहर ने कहा कि तू 'तालिका' है और तुझ पर हज़ार दिरहम हैं, तो हज़ार दिरहम के एवज़ तलाक़ वाक़े(लागू) होगी। और अगर मर्द ने कहा कि तू 'तालिका-ए-सुलस' (तिहाई तलाक़ वाली) है 'बाज़ हज़ार दिरहम' के बदले, तो औरत ने कहा कि मैंने एक तलाक़ 'बाज़ हज़ार दिरहम' के बदले क़ुबूल की, तो तीनों तलाक़ें'बाज़ हज़ार दिरहम' के एवज़ वाक़े होंगी। और अगर औरत ने कहा कि मैंने 'बाज़ दो हज़ार दिरहम' क़ुबूल की, तो तलाक़ वाक़े हो जाएगी और (1) हज़ार दिरहम औरत के ज़िम्मे लाज़िम न होंगे। और अगर मर्द ने कहा कि अगर तूने मुझे हज़ार दिरहम दिए तो तू 'तालिका' है, फिर औरत ने उसको दो हज़ार दिरहम दिए तो वह 'तालिका' हो जाएगी, और इसी तरह अगर औरत ने कहा कि मैंने 'बाज़ दो हज़ार दिरहम' के बदले क़ुबूल की, तो भी यही हुक्म है। यह 'ग़ायत-उल-सरूजी' में है। एक अजनबी औरत से कहा कि तू 'तालिका' है हज़ार दिरहम पर, अगर मैंने तुझसे निकाह किया और औरत ने क़ुबूल किया, फिर उसने उस औरत से निकाह किया, तो क़ुबूल करना वही मोतबर (मान्य) होगा जो निकाह करने के बाद हो, यह 'नहर-उल-फ़ाएक़' में है।

एक मर्द की दो बीवियां हैं, दोनों ने उससे दरख्वास्त की कि दोनों को हज़ार दिरहम पर एक-एक के एवज़ तलाक़ दे दे: अगर औरत ने कहा कि तू मुझे तीन तलाक़ दे दे 'बाज़ हज़ार दिरहम' के, तो मुझे तीन तलाक़ दे दे 'बाज़ सौ दीनार' के, तो मर्द ने उसको तीन तलाक़ दे दीं 'बाज़ सौ दीनार' के, तो वह 'तालिका' हो जाएगी। और अगर शौहर (2) की तरफ़ से ईजाब (प्रस्ताव) दोनों बातों का हो, तो औरत पर दोनों माल लाज़िम होंगे, यह 'ज़हीरिया' में है। औरत ने कहा कि तू मुझे और मेरी सौतन को हज़ार दिरहम पर तलाक़ दे दे, फिर मर्द ने उसको या उसकी सौतन को तलाक़ दे दी, तो हज़ार दिरहम का निस्फ़ (आधा) वाजिब होगा बशर्ते कि दोनों का 'मेहर-ए-मिसल' बराबर हो। जैसे अगर कहा कि तू मुझे और मेरी सौतन को 'बाज़ हज़ार दिरहम' के तलाक़ दे दे, तो यही हुक्म है। और अगर दोनों के'मेहर-ए-मिसल' में तफ़ावत (अंतर) हो, तो हज़ार में से उतना हिस्सा वाजिब होगा जो मुतल्लका के'मेहर-ए-मिसल' के हिस्से में पड़ता है। बाज़ मशाइख ने फ़रमाया कि यह 'कौल-ए-साहबैन' के आधार पर है और 'इमाम-ए-आज़म' के क़ौल पर कुछ भी वाजिब न होगा। और बाज़ों ने कहा कि यह सबका क़ौल है, लेकिन पहला ही असह (ज़्यादा सही) है। और अगर एक मर्द की दो बीवियां हैं, जिन्होंने उससे दरख्वास्त की कि दोनों को हज़ार दिरहम पर या हज़ार दिरहम के एवज़ तलाक़ दे दे, तो उसने एक को तलाक़ दे दी, तो मुतल्लका पर हज़ार दिरहम में से जो उसके हिस्से में

पड़ता हो वह वाजिब होगा। फिर अगर उसने दूसरी को भी तलाक़ दे दी, तो उसके ज़िम्मे उसका हिस्सा भी वाजिब होगा, बशर्ते कि उसी मजलिस में उसको भी तलाक़ दी हो, यह 'ज़खीरा' में है। और अगर यह सब शौहर के किसी को तलाक़ देने से पहले मुंतफ़रिक (अलग) हो गईं, तो 'इफ़्तराक़' के कारण उन दोनों का ईजाब (प्रस्ताव) बातिल हो गया, चुनांचे अगर इसके बाद उसने तलाक़ दी तो तलाक़ बिला मुआवज़ा (मुफ़्त) वाक़े होगी, यह 'मबसूत' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि तू 'तालिका-ए-वाहिदा' (एक तलाक़ वाली) है 'बाज़ हज़ार दिरहम' के बदले, तो औरत ने कहा कि मैंने इस 'तलीक़ा' की निस्फ़ (आधी) क़ुबूल की, तो बिला-ख़िलाफ़ (बिना किसी विवाद के) वह एक तलाक़ 'बाज़ हज़ार दिरहम' के बदले 'तालिका' होगी। और अगर औरत ने कहा कि मैंने इस 'तलीक़ा' की निस्फ़ (आधी), 'पाँच सौ दिरहम' के बदले क़ुबूल की, तो 'तालिका-ए-निस्फ़-तलीक़ा' है, तो वह एक तलाक़ 'बाज़ हज़ार दिरहम' के बदले 'तालिका' होगी। और अगर कहा कि तू 'तालिका-ए-निस्फ़-तलीक़ा' है 'बाज़ पाँच सौ दिरहम' के बदले, तो पाँच सौ दिरहम के एवज़ एक तलाक़ के साथ 'तालिका' होगी, यह 'मुहीत' में है।

अगर औरत से कहा कि तू 'तालिका-ए-सुलस' (तिहाई तलाक़) है 'ब-वक़्त-ए-सुन्नत' 'बाज़ हज़ार दिरहम' के बदले, जबकि उस वक़्त औरत 'ताहिरा' (3) मौजूद है, तो...

(1) यानी ज़ाएद तुम्हा। (2) यानी 'हर्फ़ए-अतफ़' हो मसलन। (3) 'तुहर' बा-इज्मा।

گایہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ تو مجھے بعض ہزار درہم کے طلاق دے دے پس شوہر نے کہا کہ تو طالقہ ہے اور تجھ پر ہزار درہم ہیں تو ہزار درہم کے عوض طلاق واقع ہوگی اور اگر مرد نے کہا کہ تو طالقہ ثلث بعض ہزار درہم کے ہے پس عورت نے کہا کہ میں نے قبول کی ایک طلاق بعض ہزار درہم کے تو تینوں طلاق بعض ہزار درہم کے واقع ہوں گی اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے بعض دو ہزار درہم کے قبول کی تو طلاق واقع ہوگی اور (۱) ہزار درہم عورت کے ذمہ لازم نہ ہوں گے اور اگر مرد نے کہا کہ اگر تو نے مجھے ہزار درہم دیے تو تو طالقہ ہے پس عورت نے اس کو دو ہزار درہم دے تو طالقہ ہو جائے گی اور اسی طرح اگر عورت نے کہا کہ میں نے بعض دو ہزار درہم کے قبول کیا تو بھی یہی حکم ہے یہ غایۃ السروجی میں ہے ایک اجنبی عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہزار درہم پر ہے اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا اور عورت نے قبول کیا پھر اس نے اس عورت سے نکاح کیا تو قبول کرتا ہی معتبر ہوگا جو بعد نکاح کرنے کے ہو یہ نہر الفائق میں ہے۔

ایک مرد کی دو بیویاں ہیں دونوں نے اس سے درخواست کی کہ دونوں کو ہزار درہم پر ایک ایک عوض طلاق دیدے: اگر عورت نے کہا کہ تو مجھے تین طلاق دے دے بعض ہزار درہم کے تو مجھے تین طلاق دے دے بعض سو دینار کے پس مرد نے اس کو تین طلاق دے دیں بعض سودینار کے طالقہ ہو جائے گی اور اگر شوہر (۲) کی طرف سے ایجاب دونوں باتوں کا ہو تو عورت پر دونوں مال لازم ہوں گے یہ ظہیریہ میں ہے عورت نے کہا کہ تو مجھے اور میری سوکن کو ہزار درہم پر طلاق دے دے پس مرد نے اس کو یا اس کی سوکن کو طلاق دے دی تو ہزار درہم کا نصف واجب ہوگا بشرطیکہ دونوں کا مہر مثل برابر ہو جیسے اگر کہا کہ تو مجھے اور میری سوکن کو

بعض ہزار درہم کے طلاق دے دے تو یہی حکم ہے اور اگر دونوں کے مہر مثل میں تفاوت ہو تو ہزار میں سے اس قدر حصہ واجب ہوگا جو مطلقہ کے مہر مثل کے پرتہ میں پڑتا ہے بعضے مشائخ نے فرمایا کہ یہ بنابر قول صاحبین کے ہے اور امامِ اعظم کے قول پر کچھ واجب نہ ہوگا اور بعضوں نے کہا کہ یہ سب کا قول ہے لیکن اول ہی اصح ہے اور اگر ایک مرد کی دو بیویاں ہیں کہ دونوں نے اس سے درخواست کی کہ دونوں کو ہزار درہم پر یا ہزار درہم کے عوض طلاق دے دے پس اس نے ایک کو طلاق دے دی تو مطلقہ پر ہزار درہم میں سے جو اس کے پرتے ہیں پڑتا ہو واجب ہوگا پھر اگر اس نے دوسری کو بھی طلاق دے دی تو اس کے ذمہ اس کا حصہ بھی واجب ہوگا بشرطیکہ اسی مجلس میں اس کو بھی طلاق دی ہو یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر یہ سب قبل اس کے کہ شوہر ان میں سے کسی کو طلاق دے متفرق ہوگئیں تو بسببِ افتراق کے ان دونوں کا ایجاب مذکور باطل ہوگیا چنانچہ اگر اس کے بعد اس نے طلاق دی تو طلاق بدوں معاوضہ واقع ہوگی یہ مبسوط میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ واحدہ بعض ہزار درہم ہے پس عورت نے کہا کہ میں نے اس طلیقہ کی نصف قبول کی تو بلا خلاف وہ بیک طلاق بعض ہزار درہم کے طالقہ ہوگی اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے نصف اس طلیقہ کی بعض پانچ سو درہم کے قبول کی تو طالقہ نصف طلیقہ ہے تو بیک طلاق بعض ہزار درہم کے طالقہ ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ نصف طلیقہ بعض پانچ سو درہم ہے تو پانچ سو درہم کے عوض بیک طلاق طالقہ ہوگی یہ محیط میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ثلث ہے بوقتِ سنت بعض ہزار درہم کے حالانکہ اس وقت عورت طاہرہ (۳) موجود ہے تو

(۱) یعنی زائد تمہا۔ (۲) یعنی بحرفِ عطف ہو مثلاً۔ (۳) طہر با جماع۔

One talaq (divorce) will take effect in exchange for a portion of a thousand dirhams, then the second talaq will take effect in the second tuhr (period of purity) free of charge, unless he marries the woman before that, then the third will also take effect in the same manner. And if he said, "Three talaqs at the time of sunnah, of which one is for a portion of a thousand dirhams," then the third talaq will take effect in exchange for a thousand dirhams. If consummation has not yet occurred, one talaq will take effect free of charge, becoming bain (irrevocable), and then if he marries her again, no further talaq will take effect. If he said, "You are divorced the day after tomorrow for a portion of a thousand dirhams, and tomorrow for a portion of a thousand dirhams, and today for a portion of a thousand dirhams," and the woman accepted, then one talaq will take effect immediately for a portion of a thousand dirhams. When tomorrow comes, it will not take effect again unless he marries her before the third day, then the third talaq will take effect. If he said, "You are divorced with two talaqs, with two talaqs, of which one is for a portion of a thousand dirhams," one will take effect immediately, and the second will remain subject to the woman's acceptance. If the woman said, "If you divorce me, you get a thousand dirhams," or the husband said, "If you bring to me or give to me or pay me a thousand dirhams, then you are free," this will be valid only for this gathering, as mentioned in *Anabiya*. If he said to his wife, "You are divorced when you give me a thousand dirhams," she remains his wife until she gives him the thousand dirhams; then, whenever she gives him the thousand dirhams, whether in the mentioned gathering or after, the talaq will take effect. When she brings it, the husband will not have the right to refuse, nor will she be forced to accept, but when the woman places it before the man, she becomes divorced; this is *istihsan* (juristic preference), as stated in *Mabsut*. The principle is that when a man mentions two talaqs and mentions the wealth after both, it applies to both, unless he described the first with a condition incompatible with the obligation of wealth, in which case the wealth applies to the second. The condition for the obligation of wealth upon the woman is that the bayunat (separation) is achieved. Thus, if he said to his wife, "You are divorced now with one talaq, and tomorrow with another talaq for a portion of a thousand dirhams," or on the condition that "you are divorced tomorrow with another talaq for a portion of a thousand dirhams," or said, "Today one talaq and tomorrow another talaq for the sake of a thousand dirhams," and the woman accepted, one talaq will take effect immediately for a portion of a thousand dirhams, and the second talaq will take

effect tomorrow free of charge, unless he marries her before that and reinstates the wealth, as stated in *Fath-ul-Qadir*.

If a man has two wives and he said, "One of you is divorced for a portion of a thousand dirhams and the other for a portion of five hundred dirhams," and both accepted, both will become divorced.

If he said to his wife, "You are divorced now with one talaq that allows me the right of return, on the condition that you are divorced tomorrow with one talaq for a portion of a thousand dirhams," and she accepted, one talaq will take effect immediately free of charge. Then, when tomorrow comes, the second talaq will take effect for a portion of a thousand dirhams. If he said, "You are divorced today with one irrevocable talaq, on the condition that you are divorced tomorrow with another talaq for a portion of a thousand dirhams," then one talaq will take effect immediately free of charge, and when tomorrow comes, the second talaq will take effect free of charge. If he married her before tomorrow came and then tomorrow came, the second talaq would take effect for a portion of a thousand dirhams. If he said to his wife, "You are one talaq for a portion of a thousand dirhams," and she accepted, two talaqs for a portion of a thousand dirhams will take effect, and the compensation will not be diverted to both. Similarly, if he said, "You are divorced today with one and tomorrow with another for a portion of a thousand dirhams," and she accepted, then today one talaq for a portion of half a thousand (500) takes effect... [incomplete thought regarding three talaqs].

एक तलाक 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के बदले वाके होगी, फिर दूसरी तलाक दूसरे तुहर (पाकी की हालत) में मुफ्त वाके होगी, सिवाए इसके कि वह उससे पहले औरत से निकाह करे, फिर तीसरी भी इसी तरह वाके होगी। और अगर कहा कि तीन तलाक 'बवक़्त-ए-सुन्नत' जिसमें से एक 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' है, तो हज़ार दिरहम के एवज़ तीसरी तलाक वाके होगी और अगर अभी तक दुख़ूल (हमबिस्तरी) न हुआ हो तो एक तलाक मुफ्त वाके होकर बाइन हो जाएगी, फिर अगर उससे निकाह किया तो (मज़ीद) तलाक वाके न होगी। और अगर कहा कि तू तलाकशुदा है परसों 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के और कल 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के और आज 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के, फिर औरत ने कबूल किया, तो फ़िलहाल एक तलाक 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के वाके होगी, फिर जब कल का दिन आएगा तो (दूसरी) वाके न होगी, सिवाए इसके कि वह पहले तीसरे दिन से निकाह करे, तो तीसरी तलाक वाके होगी। और अगर कहा कि तू तलाकशुदा है दो तलाक, दो तलाक के साथ जिसमें से एक 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' है, तो एक फ़िलहाल वाके होगी और दूसरी तलाक औरत के कबूल करने पर मुतअल्लिक रहेगी। और अगर औरत ने कहा कि अगर तूने मुझे तलाक दी तो तेरे वास्ते हज़ार दिरहम हैं, या शौहर ने कहा कि अगर तूने मेरे पास लाई या मुझे दिए या अदा किए हज़ार दिरहम तो तू अज़ाद है, तो यह मजलिस ही तक के वास्ते होगा, यह 'अनाबिया' में है। और अगर औरत से कहा कि तू तलाकशुदा है जबकि तूने मुझे हज़ार दिरहम दिए, तो वह उसकी बीवी रहेगी यहाँ तक कि वह उसको हज़ार दिरहम दे, फिर जब वह उसको हज़ार दिरहम देगी, ख्वा मजलिस में या उसके बाद, तो उस पर तलाक वाके हो जाएगी, और जब लाएगी तो शौहर को इससे इनकार का इख्तियार न होगा न यह कि उसको कबूल पर मजबूर किया जाए, लेकिन जब औरत लाकर मर्द के सामने रख देगी तो तलाकशुदा हो जाएगी, और यह 'इस्तेहसान' है, यह 'मबसूत' में है। असल यह है कि जब मर्द ने दो तलाक का ज़िक्र किया और दोनों के बाद ही माल का ज़िक्र किया तो वह दोनों के मुकाबले में होगा, सिवाए इसके कि उसने अव्वल के साथ ऐसी वस्फ़ (सिफ़त) बयान की जो माल के वाजिब होने के मुनाफी है, तो ऐसी सूरत में माल दूसरे के मुकाबले में होगा। और यह कि औरत पर माल के वाजिब होने की शर्त यह है कि 'बयूनत' (जुदाई) हासिल हो। पस अगर औरत से कहा कि तू तलाकशुदा है इस दम एक तलाक और कल के दिन तलाक दीगर 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के, या इस शर्त पर कि तू तलाकशुदा है कल के दिन तलाक दीगर 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के, या कहा कि आज के दिन तलाक वाहिदा और कल के दिन तलाक दीगर 'बजह-ए-हज़ार दिरहम' के, फिर औरत

ने कबूल किया तो एक तलाक फ़िलहाल 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के वाके होगी और कल के दिन दूसरी तलाक मुफ्त वाके होगी सिवाए इसके कि उससे पहले निकाह करके मा (माल) का इआदा कर ले, यह 'फतहुल कदीर' में है।

अगर किसी की दो बीवियाँ हैं, पस उसने कहा कि तुम में से एक तलाकशुदा है 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के और दूसरी 'बअज़-ए-पाँच सौ दिरहम' के, पस दोनों ने कबूल किया तो दोनों मुतल्लका हो जाएँगी।

अगर औरत से कहा कि तू तलाकशुदा है इस दम ऐसी एक तलाक के साथ कि मुझे रुजअत (वापसी) का इख्तियार है, इस शर्त पर कि तू तलाकशुदा है कल के दिन एक तलाक 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के, पस औरत ने कबूल किया तो औरत पर एक तलाक फ़िलहाल मुफ्त वाके होगी, फिर जब कल का दिन होगा तो औरत पर दूसरी तलाक 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के वाके होगी। और अगर कहा कि तू तलाकशुदा है आज 'बएक तलाक-ए-बाइन' इस शर्त पर कि तू तलाकशुदा है कल के दिन तलाक-ए-दीगर 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के, तो फ़िलहाल एक तलाक मुफ्त वाके होगी फिर जब कल का दिन होगा तो दूसरी तलाक मुफ्त वाके होगी और अगर कल के दिन होने से पहले उसने निकाह कर लिया फिर कल का दिन हुआ तो दूसरी तलाक 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के वाके होगी। और अगर औरत से कहा कि तू 'तलाक-ए-वाहिदा' है 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के, पस औरत ने इसको कबूल किया तो दो तलाक 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के वाके होंगी और मुआविज़ा दोनों की तरफ मुनसरिफ न होगा, और इसी तरह अगर कहा कि तू तलाकशुदा है आज 'बवाहिदा' और कल के लिए 'बदीर' 'बअज़-ए-हज़ार दिरहम' के, फिर औरत ने कबूल किया तो आज के दिन एक तलाक 'बअज़-ए-निस्फ़ हज़ार' (५००) के और अगर कल का कबूल न... तीन तलाक बयक (एक साथ) या से तलाक।

ایک طلاق بعض تہائی ہزار کے واقع ہوگی پھر دوسری طلاق دوسرے طہر میں مفت واقع ہوگی الا آنکہ اس سے پہلے عورت سے نکاح کرے پھر تیسری بھی اسی طرح واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تین طلاق بوقت سنت جس میں سے ایک بعض ہزار درہم ہے تو ہزار درہم کے عوض تیسری طلاق واقع ہوگی اور اگر ہنوز دخول نہ ہوا ہو تو ایک طلاق مفت واقع ہوکر بائنہ ہوجائے گی پھر اگر اس سے نکاح کیا تو طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے پرسوں بعض ہزار درہم کے اور کل بعض ہزار درہم کے اور آج بعض ہزار درہم کے پس عورت نے قبول کیا تو الحال ایک طلاق بعض ہزار درہم کے واقع ہوگی پھر جب کل کا روز آئے گا تو واقع نہ ہوگی الا آنکہ پہلے تیسرے دن سے نکاح کرے تو تیسری طلاق واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے دو طلاق بدو طلاق ہے کہ اس میں سے ایک بعض ہزار درہم ہے تو ایک فی الحال واقع ہوگی اور دوسری طلاق عورت کے قبول پر متعلق رہے گی اور اگر عورت نے کہا کہ اگر تو نے مجھے طلاق دی تو تیرے واسطے ہزار درہم ہیں یا شوہر نے کہا کہ اگر تو میرے پاس لائی یا تو نے مجھے دیے یا ادا کئے ہزار درہم تو کند آئے ہے تو یہ مجلس ہی تک کے واسطے ہوگا یہ عنابیہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ٹھم ہے جبکہ تو نے مجھے ہزار درہم دیے یا ہرگاہ تو نے مجھے ہزار درہم دیے تو وہ اس کی بیوی رہے گی یہاں تک کہ اس کو ہزار درہم دے پھر جب اس کو ہزار درہم دے گی خواہ مجلس مذکور میں یا اس کے بعد تو اس پر طلاق واقع ہوگی اور جب لائے تو شوہر کو اس سے انکار کا اختیار نہ ہوگا نہ یہ کہ اس کے قبول پر مجبور کیا جائے گا لیکن جب عورت کو لا کر مرد کے سامنے رکھ دے گی تو طالقہ ہو جائے گی اور یہ استحسان ہے یہ مبسوط میں ہے اصل یہ ہے کہ ہرگاہ مرد نے دو طلاق ذکر کیں اور دونوں کے بعد ہی مال ذکر کیا تو وہ دونوں کے مقابلہ

میں ہوگا الا آنکہ اس نے اول کے ساتھ ایسا وصف بیان کیا جو منافی وجوب مال ہے تو ایسی صورت میں مال مقابلہ دوم ہوگا اور یہ کہ عورت پر وجوب مال کی شرط یہ ہے کہ بیونت حاصل ہو پس اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اس دم ایک طلاق اور کل کے روز طلاق دیگر بعض ہزار درہم کے یا بدیں شرط کہ تو طالقہ ہے کل کے روز طلاق دیگر بعض ہزار درہم کے یا کہا کہ آج کے روز طلاق واحدہ اور کل کے روز طلاق دیگر بوجہ ہزار درہم کے پس عورت نے قبول کیا تو ایک طلاق فی الحال بعض ہزار درہم کے واقع ہوگی اور کل کے روز دوسری طلاق مفت واقع ہوگی الا آنکہ قبل اس کے نکاح کر کے ما کا اعادہ کرلے یہ فتح القدیر میں ہے۔

اگر کسی کی دو بیویاں ہیں پس اس نے کہا کہ تم میں سے ایک طالقہ ہے بعض ہزار درہم کے اور دوسری بعض پانچ سو درہم کے پس دونوں نے قبول کیا تو دونوں مطلقہ ہو جائیں گی: اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اس دم ایسی ایک طلاق کے ساتھ کہ مجھے رجعت کا اختیار ہے بدیں شرط کہ تو طالقہ ہے کل کے روز بیک طلاق بعض ہزار درہم کے پس عورت نے قبول کیا تو عورت پر ایک طلاق فی الحال مفت واقع ہوگی پھر جب کل کا روز ہوگا تو عورت پر دوسری طلاق بعض ہزار درہم کے واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے امروز بیک طلاق بائن بدیں شرط کہ تو طالقہ ہے کل کے روز بطلاق دیگر بعض ہزار درہم کے تو فی الحال ایک طلاق مفت واقع ہوگی پھر جب کل کا روز ہوگا تو دوسری طلاق مفت واقع ہوگی اور اگر کل کے روز ہونے سے پہلے اس نے نکاح کر لیا پھر کل کا روز ہوا تو دوسری طلاق بعض ہزار درہم کے واقع ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ واحدہ ہے بعض ہزار درہم کے پس عورت نے اس کو قبول کیا تو دو طلاق بعض ہزار درہم کے واقع ہوں گی اور معاوضہ نہ دونوں کی طرف منصرف ہوگا اور اسی طرح اگر کہا کہ تو طالقہ ہے امروز بواحدہ اور کل کے لیے بدیر بعض ہزار درہم کے پس عورت

نے قبول کیا تو آج کے روز ایک طلاق بعض نصف ہزار کے اور اگر کل کا قبول نہ تین طلاقہ بیک یاسہ طلاق۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 ..... Kitab-ul-Talaq

...If he performed Nikah before the day arrived, then on the next day, the second Talaq will occur in exchange for five hundred Dirhams, i.e., half a thousand. And if he said, "You are Talaqah (divorced) this hour with one such Talaq in which I have the right of Ruju (reconciliation), and tomorrow with another Talaq in which I have the right of Ruju, in exchange for one thousand Dirhams," or said, "You are Talaqah this hour with one Bain (irrevocable) Talaq, and tomorrow with another Talaq for some consideration in exchange for one thousand Dirhams," then the consideration of one thousand Dirhams will be diverted towards both Talaqs. Thus, one Talaq will occur in exchange for half a thousand, and the second Talaq will occur immediately in exchange for half a thousand, and the next day's second Talaq will occur for free, unless he remarried before the next day arrived, in which case, upon the arrival of the next day, the second Talaq will also occur in exchange for half a thousand. If he said to the woman, "You are Talaqah this hour with such a Talaq in which I have the right of Ruju," or said "Bain," or said "for free," and tomorrow with another Talaq in exchange for one thousand Dirhams, then the mentioned consideration will be diverted to the Bain Talaq. And if he said, "You are Talaqah today with one Talaq, and tomorrow with another Talaq in which I have the right of Ruju, in exchange for one thousand Dirhams," then the mentioned consideration will be diverted towards both Talaqs; this is in 'Muheet'. If a man has two wives and he said, "One of you is Talaqah in exchange for one thousand Dirhams and the other in exchange for five hundred Dirhams," and both accepted, then both will be divorced, and five hundred Dirhams will be obligatory upon each, because the excess mentioned beyond this is doubtful regarding which one it is obligatory upon. And if he said, "And the second in exchange for one hundred Dinars," then nothing will be obligatory on either, because doubt has arisen regarding the rights of each. And if he gave the woman Talaq on the condition that she frees him from the personal surety of so-and-so, then the Talaq will be Raj'i (revocable). And if he gave the woman Talaq on the condition that she frees him from those one thousand Dirhams for which he had accepted surety on behalf of so-and-so for the woman, then the Talaq will be Bain; this is in 'Tatar Khaniya'.

The woman requested, "Give me Talaq on the condition that I delay what comes into my hands," and the man gave Talaq. If the period of delay is known, then the delay is valid; if the period is not known, then it is not valid, and in any case, the Talaq will be Raj'i; this is in 'Khulasa'. The deferred payment of the Khula consideration is valid

despite the ambiguity of the period, provided the ambiguity is close to being ascertained, such as 'Awan Hisar' (1) or 'Do Paas' (2). But if the ambiguity is excessive, such as 'Ata-e-Dahoob' (3) or 'Al-Rabi' etc., then it is not valid. In cases where the deferred period is not valid, the wealth will be immediately obligatory. It is valid to give Khula in exchange for the woman cultivating his land, or riding his animal, or taking service from the woman herself in such a way that privacy (Khulwat) does not become necessary with that service, and similarly, service by a stranger is valid; this is in 'Fath-ul-Qadeer'. The proposal (Ijab) of Khula from the man is considered as if he has suspended the Talaq on the woman's acceptance, to the extent that the man has no right to retract from it until he stands up from the gathering.

Footnotes: 1. Time of harvesting the field. 2. Time of threshing. 3. Time of wind blowing.

दिन होने से पहले निकाह कर लिया तो कल के रोज़ दूसरी तलाक ब-इवज़ (बदले में) पाँच सौ दिरहम यानी आधे हज़ार की वाक़े होगी। और अगर कहा कि तू तालिका है इस साअत ऐसी एक तलाक से कि मुझे इसमें रुजूअ का अख्तियार है और कल के रोज़ एक और तलाक के साथ कि जिसमें मुझे रुजूअ का अख्तियार है, एक हज़ार दिरहम के बदले में, या कहा कि तू तालिका है इस साअत एक तलाक-ए-बायना और कल के रोज़ दूसरी तलाक के साथ कुछ मुआवज़े के बदले, एक हज़ार दिरहम के बदले में, तो मुआवज़ा एक हज़ार दिरहम का दोनों तलाकों की तरफ मुन्सरिफ (तब्दील) होगा। चुनांचे एक तलाक आधे हज़ार के मुकाबले में और दूसरी तलाक फौरी तौर पर आधे हज़ार के बदले में वाक़े होगी और कल के रोज़ दूसरी तलाक मुफ्त (मुफ्त) वाक़े होगी, सिवाय इसके कि कल के रोज़ आने से पहले दोबारा निकाह कर लिया हो तो फिर कल के रोज़ आने पर दूसरी तलाक भी आधे हज़ार के बदले में वाक़े होगी। और अगर औरत से कहा कि तू तालिका है इस साअत ऐसी तलाक से कि मुझे इसमें रुजूअ का अख्तियार है, या कहा कि बायना, या कहा कि मुफ्त, और कल के रोज़ दूसरी तलाक एक हज़ार दिरहम के बदले, तो मुआवज़ा मजकूर तलाक-ए-बायना की तरफ मुन्सरिफ होगा। और अगर कहा कि तू तालिका है आज एक तलाक के साथ और कल के रोज़ दूसरी तलाक के साथ कि जिसमें मुझे रुजूअ का अख्तियार है, एक हज़ार दिरहम के बदले में, तो मुआवज़ा मजकूर दोनों तलाकों की तरफ मुन्सरिफ होगा, यह 'मुहीत' में है। अगर किसी की दो बीवियां हैं, फिर उसने कहा कि तुममें से एक तालिका है एक हज़ार दिरहम के बदले और दूसरी पाँच सौ दिरहम के बदले, फिर दोनों ने कबूल किया, तो दोनों मुतल्लका हो जाएंगी और हर एक पर पाँच सौ दिरहम वाजिब होंगे, इस वास्ते कि इसके अलावा जो ज़ाइद मजकूर है, वह हर एक की निस्बत शक में है कि किस पर वाजिब हुआ। और अगर उसने कहा कि और दूसरी सौ दीनार के बदले में, तो दोनों पर कुछ वाजिब न होगा, इस वास्ते कि दोनों में से हर एक के हक़ में शक पड़ गया है। और अगर औरत को तलाक दी इस शर्त पर कि औरत उसको फुलां (अमुक व्यक्ति) की नफ़्स की कफ़ालत से बरी कर दे, तो तलाक रजई होगी। और अगर औरत को तलाक दी इस शर्त पर कि उसको उन एक हज़ार दिरहम से बरी कर दे जिनकी कफ़ालत उसने औरत के लिए फुलां की तरफ से कबूल की थी, तो तलाक बायना होगी, यह 'तातारखानीया' में है।

औरत ने दरख्वास्त की कि तू मुझे तलाक दे दे इस शर्त के साथ कि जो मेरे हाथ में आता है, मैं उसमें ताखीर (देरी) करूँफिर मर्द ने तलाक दे दी, तो अगर ताखीर की मुद्दत मालूम हो तो ताखीर सही है,

और अगर मुद्दत मालूम न हो तो सही नहीं है और तलाक बहरहाल रजई होगी, यह 'खुलासा' में है। और बदल-ए-खुला (खुला का बदला) उधार मियादी होना सही है बावजूद मुद्दत की जहालत (अस्पष्टता) के, लेकिन ऐसी जहालत हो कि वह करीब-करीब दरयाफ्त के हो, जैसे आवां हिसार (1), दो पास (2), और अगर ऐसी जहालत हो कि बिल्कुल फाहिश (बहुत ज़्यादा) हो, जैसे अता-ए-दहूब (3), रबीअ वग़ैरह, तो सही नहीं है। और जिस सूरत में कि मुद्दत मियादी सही नहीं होती है, माल फौरी तौर पर वाजिब होगा और औरत को खुला का बदला ज़मीन पर ज़राअत करने पर, या उसके जानवर की सवारी करने पर, या खुद औरत से खिदमत लेने पर, इस तरह कि उस खिदमत के साथ खुलवत (एकांत) लाज़िम न आए, और ऐसे ही अजनबी की खिदमत सही है, यह 'फ़तहुल क़दीर' में है। और मर्द की तरफ से खुला का ईजाब (प्रस्ताव) इस तरह करार दिया जाता है कि गोया उसने तलाक को औरत के कबूल करने पर मुअल्लिक (निर्भर) कर दिया है, यहाँ तक कि मर्द को उससे रुजूअ (वापस लेने) का अख्तियार नहीं होता है, और मजलिस से मर्द के खड़े होने तक।

हाशिये: 1. खेत काटने का वक़्त। 2. रौंदने का वक़्त। 3. हवा चलने का वक़्त।

روز ہونے سے پہلے نکاح کر لیا تو کل کے روز دوسری طلاق بعوض پانچ سو درہم یعنی نصف ہزار کے واقع ہوگی اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے اس ساعت ایسی ایک طلاق سے کہ مجھے اس میں رجعت کا اختیار ہے اور کل کے روز بیک طلاق دیگر کہ اس میں رجعت کا اختیار ہے بعض ہزار درہم یا کہا کہ تو طالقہ ہے اس ساعت بیک طلاق بائنہ اور کل کے روز بطلاق دیگر بعض کچھ عوض کے بعوض ہزار درہم کے تو معاوضہ ہزار درہم مذکور دونوں طلاقوں کی جانب منصرف ہو گا چنانچہ ایک طلاق بمقابلہ نصف ہزار کے بعوض ایک طلاق فی الحال بعوض نصف ہزار کے واقع ہوگی اور کل کے روز دوسری طلاق مفت واقع ہوگی الا آنکہ کل کے روز آنے سے پہلے دوبارہ نکاح کر لیا ہو تو پھر کل کے روز آنے پر دوسری طلاق بھی بعوض نصف ہزار کے واقع ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے اس ساعت بیف طلاق کہ مجھے اس میں رجعت کا اختیار ہے یا کہا کہ بائنہ یا کہا کہ مفت اور کل کے روز بطلاق دیگر بعض ہزار درہم کے تو معاوضہ مذکور منصرف بطلاق بائنہ ہو گا اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے امروز بیک طلاق اور کل کے روز بطلاق دیگر کہ مجھے اس میں رجعت کا اختیار ہے بعض ہزار درہم کے تو معاوضہ مذکور ہر دو طلاق کی جانب منصرف ہو گا یہ محیط میں ہے اگر کسی کی دو بیویاں ہیں پس اس نے کہا کہ تم میں سے ایک طالقہ ہے بعوض ہزار درہم کے اور دوسری بعوض پانچ سو درہم کے پس دونوں نے قبول کیا تو دونوں مطلقہ ہو جائیں گی اور ہر ایک پر پانچ سو درہم واجب ہوں گے اس واسطے کہ اس کے سوا جو زائد مذکور ہے وہ ہر ایک کی نسبت کے مشکوک ہے کہ کس پر واجب ہوا اور اگر اس نے کہا کہ اور دوسری بعوض سودینار کے تو دونوں پر کچھ واجب نہ ہو گا اس واسطے کہ دونوں میں سے ہر ایک کے حق میں شک پڑ گیا ہے اور اگر عورت کو طلاق دی

اس شرط پر کہ عورت اس کو کفالت نفس فلاں سے بری کر دے تو طلاق رجعی ہوگی اور اگر عورت کو طلاق دی اس شرط پر کہ اس کو ان ہزار درہم سے بری کر دے جن کی کفالت اس نے عورت کے واسطے فلاں کی طرف سے قبول کی تھی تو طلاق بائنہ ہوگی یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

عورت نے درخواست کی کہ تو مجھے طلاق دے دے اس شرط سے کہ جو میرا تھ پہ آتا ہے میں اس میں تاخیر دوں پس مرد نے طلاق دے دی پس اگر تاخیر کی مدت معلوم ہو تو تاخیر صحیح ہے اور اگر مدت معلوم نہ ہو تو نہیں صحیح ہے اور طلاق بہر حال رجعی ہو گی یہ خلاصہ میں ہے اور بدل خلع کا ادھار میعادی ہونا صحیح ہے باوجود جہالت مدت کے لیکن ایسی جہالت ہو کہ وہ قریب قریب دریافت کے ہو جیسے آؤاں حصار (1) دو پاس (2) اور اگر ایسی جہالت ہو کہ محض فاحش ہے جیسے عطاء دہوب (3) الربیع وغیرہ تو نہیں صحیح ہے اور جس صورت میں کہ مدت میعادی نہیں صحیح ہوتی ہے مال فی الحال واجب ہو گا اور عورت کو خلع کو طلاق دینے اس کی زمین زراعت کرنے پر یا اس کے جانور سواری کے سواری پر یا خود عورت سے خدمت لینے پر ایسی طرح کہ اس خدمت کے ساتھ خلوت لازم نہ آئے اور ایسے ہی خدمت اجنبی صحیح ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور مرد کی طرف سے خلع کا ایجاب یوں قرار دیا جاتا ہے کہ گویا اس نے طلاق کو عورت کے قبول پر معلق کر دیا ہے حتیٰ کہ مرد کو اس سے رجوع کرنے کا اختیار نہیں ہوتا ہے اور مجلس سے مرد کے کھڑے ہو جانے تک۔

حواشی: 1۔ کھیت کٹنے کا وقت۔ 2۔ روندنے کا وقت۔ 3۔ ہوا چلنے۔

It does not become void by [the woman] leaving, and if the woman is not present—i.e., she is absent—it is still valid. When the woman receives the news, she will have the option of acceptance or non-acceptance until her gathering [majlis] ends. Attaching *khula* to a condition is permissible, and attributing it to a time is also valid—for example, if one says, "When tomorrow comes, or when such-and-such person arrives from a journey, I grant you *khula* for a thousand dirhams." The choice to accept belongs to the woman upon the arrival of tomorrow or the arrival of that man. On the woman's side, it is considered as if she has been given ownership in exchange for compensation, similar to a sale. Therefore, it is valid for the woman to retract before accepting, and it becomes void if the woman stands up and leaves the gathering. In the case of absence, it will not be suspended. Attaching it to a condition or attributing it to a time is not valid—this is according to *Muhit-e-Sarakhsi*. In *khula*, the condition of an option (*khiyar*) is permissible for the woman, but not for the man, according to *Kanz al-Daqa'iq*. Divorce, in terms of rulings, is equivalent to *khula*, but the difference is that in a case where the compensation for *khula* is void, the divorce becomes *ba'in* (irrevocable), and when the divorce compensation is void, it remains *raj'i* (revocable); if it is binding, it will occur as *ba'in*—this is according to *Muhit-e-Sarakhsi*. A husband said to his wife, "You are divorced for a thousand dirhams, on the condition that I have a three-day option," and the woman accepted; thus, the option becomes void and the divorce occurs. If he said to the woman, "You are divorced for a thousand dirhams, on the condition that you have a three-day option," and she accepted, then if the woman rejected it within three days, the divorce becomes void, and if she chose the divorce within three days, it will occur, and a thousand dirhams will be binding upon the husband—this is according to *Al-Kafi*.

A woman claimed: "I requested three divorces from you in exchange for a thousand dirhams, but you gave me one divorce."

If both of them contracted the *khula* and they were walking (1) along, if the speech of each followed the other's immediately, the *khula* is valid. If it did not follow immediately, it will not be valid and no divorce will occur—this is according to *Al-Khulasah*. If the woman claimed, "I requested three divorces from you in exchange for a thousand dirhams," then the woman's statement and the man's witnesses shall be accepted. If the husband said, "I divorced you yesterday for a thousand dirhams, but you did not accept," and the woman said, "I did accept," then the husband's statement shall be accepted upon oath—this is according to *Ghayat al-Saruji*. If the husband said, "I sold your divorce yesterday in exchange for a thousand, but you did

not accept," and the woman said, "I did accept," then the woman's statement shall be accepted because an admission of sale is an admission of acceptance, as she is the spouse (2)—this is according to *Atabiyah*. If the woman said, "I requested that you divorce me in exchange for a hundred dirhams," and the husband said, "No, but rather for a thousand dirhams," the woman's statement shall be accepted. If both produced witnesses, the husband's witnesses shall be accepted. Similarly, if the woman said, "You gave me *khula* for free," and the husband said, "No, but rather for a thousand dirhams," the woman's statement shall be accepted. If both produced witnesses, the husband's witnesses shall be accepted—this is according to *Al-Mabsut*. If the woman said to the husband, "I requested you to give me three divorces in exchange for a thousand dirhams, but you gave me only one divorce," and the man said, "No, I gave you three divorces."

(1) Meaning, the woman's acceptance—whether absolute, conditional, or attributed to a time—is not valid. (2) Likewise, if the man said, "I made the offer, but you did not accept," then in this case, the man's statement shall be accepted. (3) Meaning, the wife and the man.

जाने से बातिल नहीं होता है और जबकि औरत सामने न हो ग़ाइबा हो तो भी सही है और जबकि औरत को ख़बर पहुँचे तो उसको अपनी मजलिस तक ख़यार-ए-क़ुबूल या अदम-ए-क़ुबूल हासिल रहेगा और ख़ुलअ की तालीक़ शर्त के साथ जाइज़ है और नीज़ वक़्त की तरफ़ इजाफ़त भी सही है, जैसे जबकि कल का रोज़ आने या जब फ़लाँ शख़्स सफ़र से आए तो मैंने तुझे हज़ार दिरहम पर ख़ुलअ दिया, तो क़ुबूल का इख़्तियार औरत को कल का रोज़ आने या फ़लाँ मर्द के आ जाने पर है और औरत की जानिब यह एतबार किया जाता है कि बिल-अवज़ उसको मालिक कर दिया गया मिसल-ए-बैअ के, पस क़ुबूल करने से पहले औरत का उससे रुजूअ करना सही है और औरत के मजलिस से उठ खड़े होने से बातिल हो जाएगा और ब-हालत-ए-ग़ैबत मुतवक़्क़िफ़ न होगा और तालीक़ ब-शर्त व इजाफ़त ब-जानिब-ए-वक़्त नहीं जाइज़ है, यह 'मुहीत-ए-स्रख़ी' में है और ख़ुलअ में औरत के वास्ते शर्त-ए-ख़यार जाइज़ है न मर्द के वास्ते, यह 'कन्ज़ुद-दक़ाइक़' में है और तलाक़ ब-अहकाम में ब-मन्ज़िला-ए-ख़ुलअ के है लेकिन फ़र्क़ यह है कि जिस सूरत में बदल-ए-ख़ुलअ बातिल हो तो तलाक़-ए-बाइन हो जाएगी और अवज़-ए-तलाक़ जब बातिल हो तो तलाक़-ए-रज़ई रहेगी और जब वाजिब हो तो बाइन वाक़ेअ होगी, यह 'मुहीत-ए-स्रख़ी' में है। शौहर ने अपनी बीवी से कहा कि तू तालिक़ा है हज़ार दिरहम पर इस शर्त से कि मुझे तीन रोज़ ख़यार है, पस औरत ने क़ुबूल किया तो ख़यार बातिल होगा और तलाक़ वाक़ेअ होगी और अगर औरत से कहा कि तू तालिक़ा है हज़ार दिरहम पर ब-शर्त-ए-आँ कि तुझे तीन रोज़ तक ख़यार है, पस औरत ने क़ुबूल किया, पस अगर औरत ने तीन रोज़ के अंदर रद्द किया तो तलाक़ बातिल हो जाएगी और अगर उसने तीन रोज़ के अंदर तलाक़ इख़्तियार की तो तलाक़ वाक़ेअ होगी और शौहर के वास्ते हज़ार दिरहम वाजिब होंगे, यह 'काफ़ी' में है।

औरत ने दावा किया कि मैंने तुझ से तीन तलाक़ की बिल-अवज़ हज़ार दिरहम के दरख़्वास्त की मगर तूने एक तलाक़ मुझे दी:

अगर दोनों ने ख़ुलअ का अक़द बाँधा हो और वे दोनों पैदल (1) चलते थे, पस अगर हर एक का कलाम दूसरे से मुत्तसिल वाक़ेअ हुआ तो ख़ुलअ सही होगा और जो मुत्तसिल न हुआ तो सही न होगा और तलाक़ भी वाक़ेअ न होगी, यह 'ख़ुलासा' में है। औरत ने दावा किया कि मैंने तुझ से तीन तलाक़ की बिल-अवज़ हज़ार दिरहम के दरख़्वास्त की थी, तो क़ौल औरत का और गवाह मर्द के क़ुबूल होंगे और अगर शौहर ने कहा कि मैंने तुझे कल के रोज़ गुज़श्ता में हज़ार दिरहम पर तलाक़ दी थी मगर तूने क़ुबूल नहीं की और औरत ने कहा कि मैंने क़ुबूल की थी, तो क़सम से क़ौल शौहर का क़ुबूल

होगा, यह 'ग़ायतुल-सरूजी' में है और अगर शौहर ने कहा कि मैंने तेरी तलाक़ बिल-अवज़ हज़ार के कल के रोज़ गुज़श्ता में फ़रोख़्त की मगर तूने क़ुबूल नहीं की थी और औरत ने कहा कि मैंने क़ुबूल की थी, तो क़ौल औरत का क़ुबूल होगा इस वास्ते कि बैअ का इक़रार क़ुबूल का इक़रार है इस वास्ते कि वह ज़ौज (2) है, यह 'अताबीया' में है और अगर औरत ने कहा कि मैंने तुझ से दरख़्वास्त की थी कि तू मुझे सौ दिरहम के अवज़ तलाक़ दे दे और शौहर ने कहा कि नहीं बल्कि बिल-अवज़ हज़ार दिरहम के तो क़ौल औरत का क़ुबूल होगा और अगर दोनों ने गवाह क़ायम किए तो गवाह शौहर के क़ुबूल होंगे और इसी तरह अगर औरत ने कहा कि तूने मुझे मुफ़्त ख़ुलअ दे दिया और शौहर ने कहा कि नहीं बल्कि बिल-अवज़ हज़ार दिरहम के तो क़ौल औरत का क़ुबूल होगा और अगर दोनों ने गवाह क़ायम किए तो गवाह शौहर के मक़बूल होंगे, यह 'मब्सूत' में है और अगर औरत ने शौहर से कहा कि मैंने तुझ से दरख़्वास्त की थी कि मुझे तीन तलाक़ बिल-अवज़ हज़ार दिरहम के दे दे, पस तूने मुझे ख़ाली एक तलाक़ दी और मर्द ने कहा कि नहीं बल्कि मैंने तुझे तीन तलाक़ दीं।

(1) यानी औरत का क़ुबूल करना मुतलक़ ब-शर्त या मुज़ाफ़ ब-वक़्त सही नहीं है। (2) अला हाज़ा अगर मर्द ने कहा कि मैंने ईजाब किया था मगर तूने क़ुबूल न की, तो इस सूरत में मर्द का क़ौल क़ुबूल होगा। (3) यानी बीवी मर्द।

جانے سے باطل نہیں ہوتا ہے اور جبکہ عورت سامنے نہ ہو غائبہ ہو تو بھی صحیح ہے اور جبکہ عورت کو خبر پہنچے تو اس کو اپنی مجلس تک خیار قبول یا عدم قبول حاصل رہے گا اور خلع کی تعلیق شرط کے ساتھ جائز ہے اور نیز وقت کی طرف اضافت بھی صحیح ہے جیسے جبکہ کل کا روز آنے یا جب فلاں شخص سفر سے آئے تو میں نے تجھے ہزار درہم پر خلع دیا تو قبول کا اختیار عورت کو کل کا روز آنے یا فلاں مرد کے آجانے پر ہے اور عورت کی جانب یہ اعتبار کیا جاتا ہے کہ بالعوض اس کو مالک کر دیا مثل بیع کے پس قبول کرنے سے پہلے عورت کا اس سے رجوع کرنا صحیح ہے اور عورت کے مجلس سے اٹھ کھڑے ہونے سے باطل ہو جائے گا اور بحالت غیبت متوقف نہ ہوگا اور تعلیق بشرط و اضافت بجانب وقت نہیں جائز ہے یہ محیط سرخی میں ہے اور خلع میں عورت کے واسطے شرط خیار جائز ہے نہ مرد کے واسطے یہ کنز الدقائق میں ہے اور طلاق بہمال احکام میں بمنزلہ خلع کے ہے لیکن فرق یہ ہے کہ جس صورت میں بدل خلع باطل ہو تو طلاق بائن ہو جائے گی اور عوض طلاق جب باطل ہو تو طلاق رجعی رہے گی اور جب واجب ہو تو بائن واقع ہوگی یہ محیط سرخی میں ہے شوہر نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو طالقہ ہے ہزار درہم پر اس شرط سے کہ مجھے تین روز خیار ہے پس عورت نے قبول کیا تو خیار باطل ہوگا اور طلاق واقع ہوگی اور اگر عورت سے کہا کہ تو طالقہ ہے ہزار درہم پر بشرط آنکہ تجھے تین روز تک خیار ہے پس عورت نے قبول کیا پس اگر عورت نے تین روز کے اندر رد کیا تو طلاق باطل ہوجائے گی اور اگر اس نے تین روز کے اندر طلاق اختیار کی تو طلاق واقع ہوگی اور شوہر کے واسطے ہزار درہم واجب ہوں گے یہ کافی میں ہے۔

عورت نے دعویٰ کیا کہ میں نے تجھ سے تین طلاق کی بعوض ہزار درہم کے درخواست کی مگر تو نے ایک طلاق مجھے دی:

اگر دونوں نے خلع کا عقد باندھا ہو اور وہ دونوں پیدل (1) چلے جاتے تھے پس اگر ہر ایک کا کلام دوسرے سے متصل واقع ہوا تو خلع صحیح ہوگا اور جو متصل نہ ہوا تو صحیح نہ ہوگا اور طلاق بھی واقع نہ ہوگی یہ خلاصہ میں ہے عورت نے دعویٰ کیا کہ میں نے تجھ سے تین طلاق کی بعوض ہزار درہم کے درخواست کی تھی تو قول عورت کا اور گواہ مرد کے قبول ہوں گے اور اگر شوہر نے کہا کہ میں نے تجھے کل کے روز گزشتہ میں ہزار درہم پر طلاق دی تھی مگر تو نے قبول نہیں کی اور عورت نے کہا کہ میں نے قبول کی تھی تو قسم سے قول شوہر کا قبول ہوگا یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر شوہر نے کہا کہ میں نے تیری طلاق بعوض ہزار کے کل کے روز گزشتہ میں فروخت کی مگر تو نے قبول نہیں کی تھی اور عورت نے کہا کہ میں نے قبول کی تھی تو قول عورت کا قبول ہوگا اس واسطے کہ بیع کا اقرار قبول کا اقرار ہے اس واسطے کہ وہ زوج (2) ہے یہ عتابیہ میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ میں نے تجھ سے درخواست کی تھی تو مجھے سودرہم کے عوض طلاق دے دے اور شوہر نے کہا کہ نہیں بلکہ بعوض ہزار درہم کے تو قول عورت کا قبول ہوگا اور اگر دونوں نے گواہ قائم کئے تو گواہ شوہر کے قبول ہوں گے اور اسی طرح اگر عورت نے کہا کہ تو نے مجھے مفت خلع دے دیا اور شوہر نے کہا کہ نہیں بلکہ بعوض ہزار درہم کے تو قول عورت کا قبول ہوگا اور اگر دونوں نے گواہ قائم کئے تو گواہ شوہر کے مقبول ہوں گے یہ مبسوط میں ہے اور اگر عورت نے شوہر سے کہا کہ میں نے تجھ سے درخواست کی تھی کہ مجھے تین طلاق بعوض ہزار درہم کے دے دے پس تو نے مجھے خالی ایک طلاق دی اور مرد نے کہا کہ نہیں بلکہ میں نے تجھے تین طلاق دیں

(1) یعنی عورت کا قبول کرنا مطلق بشرط یا مضاف با وقت صحیح نہیں ہے۔ (2) علیٰ ہذا اگر مرد نے کہا کہ میں نے ایجاب کیا تھا مگر تو نے قبول نہ کی تو اس صورت میں مرد کا قول قبول ہوگا۔ (3) یعنی بیوی مرد۔

Then, if both are present in the same gathering, the man's word shall be accepted. If they have separated from that gathering and such a disagreement arises, the woman's word shall be accepted, and one-third of the thousand shall be obligatory upon the man, and three divorces shall occur upon the woman, provided she is still in the 'Iddah' (waiting period). Similarly, if the woman says: "I requested you to divorce me and my co-wife for a certain number of thousand dirhams, and you divorced only me," and the husband says: "No, rather I divorced both of you," then if they are both in the same gathering where the offer was made, the husband's word shall be accepted. If they have separated from the gathering, the woman's word shall be accepted, and her share of the thousand dirhams shall be obligatory upon her because she is a confessor of it. This is in *Siraj al-Wahhaj*. Likewise, if she says: "You did not divorce me in this gathering, nor did you divorce my co-wife," then the woman's word shall be accepted upon oath, and it is incumbent upon the husband to prove his wealth through witnesses; however, the divorce shall occur upon the woman because the husband has made an admission. This is in *Mabsut*.

If a woman obtained *Khula* (divorce initiated by the wife) from her husband for money, and then she produced witnesses that he (the husband) had given her three divorces or an irrevocable divorce before the *Khula*, then the witnesses shall be accepted and the consideration for *Khula* shall be rejected. Contradiction here does not prevent the witnesses from being accepted. This is in *Khulasa*. If the woman produced witnesses that my husband gave me *Khula* while he was sane, and the husband's guardian or the husband himself after recovering his senses gave evidence that I gave her *Khula* in a state of insanity, then the woman's witnesses shall be accepted. This is in *Qiyah*. If the husband said: "I gave this woman three divorces for a certain number of thousand dirhams," and the woman said: "This is an admission of the past from your side, and I have accepted," and the husband said: "This is an admission of the future from my side, and since I have made this statement, you have not accepted," then the husband's word shall be accepted. If both produced witnesses, the woman's witnesses shall prevail. This is in *Tatar-Khania*. If the husband said: "You are divorced tomorrow regarding this slave of mine," and the woman accepted immediately, and the slave was sold, and then tomorrow arrived, the value of this slave shall be obligatory upon the woman. If he gave her three divorces before tomorrow arrived, then this becomes void. This is in *Anabia*.

It was asked of Sheikh al-Islam Ali bin Muhammad al-Asbijabi: A husband and wife performed *Khula* with each other. Then the husband was asked, "How many times

has *Khula* occurred between you both?" He said, "Two times." Then the woman said, "No, rather *Khula* has occurred three times between us." He replied that the husband's word shall be accepted. Sheikh Najm al-Din Nasafi stated: "This issue was also asked of me, and I said: If this disagreement arises after the marriage has taken place—for instance, the woman says this marriage is not valid because it is after the third *Khula*, and the husband says no, it is valid because it is after the second *Khula*—then this marriage between them shall be lawful, and the husband's word shall be accepted. If this matter arises after the woman's *Iddah* has passed, before the marriage, then the marriage between them shall not be lawful, and it is not permissible for people to incite the woman to get married and have them married." This is in *Zahiriyah*.

A woman requested her husband to grant her *Khula* for money. The man took two just witnesses that "when my wife says to me 'I have bought myself from you' (bandi), I will say 'I have sold' (furokhtam), and I will not say 'I have sold' (furokht)." They all gathered for the *Khula* in the presence of the Qadi, and the matter went to the Qadi, who heard it. Then, the husband claimed, "I did not say 'furokht' (sold), rather I said 'furokhtam' (I have sold)," and both witnesses testify to it. So, if the Qadi has heard that he said "furokhtam," he shall decree that the *Khula* is valid and shall not pay attention to the testimony of the witnesses, and such witnesses have no weight. And if the Qadi said that to me...

अत: यदि दोनों मजलिस में ही उपस्थित हों तो पुरुष का कथन स्वीकार्य होगा और यदि उक्त मजलिस से अलग होने के बाद ऐसा मतभेद किया तो स्त्री का कथन स्वीकार्य होगा और पुरुष पर उसके हिस्से का एक तिहाई (1/3) भाग अनिवार्य होगा और स्त्री पर तीन तलाकें आ पड़ेंगी, बशर्ते कि वह अभी इद्दत (तलाक के बाद की प्रतीक्षा अवधि) में हो। इसी प्रकार यदि स्त्री ने कहा कि मैंने तुमसे प्रार्थना की थी कि तुम मुझे और मेरी सौतन को कुछ हजार दिरहम के बदले तलाक दे दो, और तुमने केवल मुझे तलाक दी, और पति ने कहा कि नहीं, बल्कि मैंने तुम दोनों को तलाक दी है, तो यदि दोनों उसी मजलिस में हैं जिसमें प्रस्ताव हुआ था, तो पति का कथन स्वीकार्य होगा और यदि वे मजलिस से अलग हो चुके हैं, तो स्त्री का कथन स्वीकार्य होगा और स्त्री पर हजार दिरहम में से उसका हिस्सा अनिवार्य होगा क्योंकि वह इसकी स्वीकारकर्ता है, यह 'सिराज अल-वहाज' में है। इसी प्रकार यदि उसने कहा कि फिर तुमने मुझे इस मजलिस में तलाक नहीं दी और न ही मेरी सौतन को तलाक दी, तो कसम के साथ स्त्री का कथन स्वीकार्य होगा और पति पर अनिवार्य है कि वह अपने धन को गवाहों से सिद्ध करे, लेकिन स्त्री पर तलाक पड़ जाएगी क्योंकि पति ने इकरार (स्वीकार) किया है, यह 'मबसूत' में है।

यदि स्त्री ने पति से धन के बदले खुला (तलाक) लिया और फिर उसने गवाह पेश किए कि उसने (अर्थात पति ने) मुझे खुला से पहले तीन तलाक या तलाक-ए-बायन दे दी थी, तो गवाह स्वीकार किए जाएंगे और खुला के बदले (धन) को रद्द कर दिया जाएगा। इस स्थान पर विरोधाभास (तनाक़ुज़) होना गवाहों के स्वीकार होने में बाधक नहीं है, यह 'खुलासा' में है। और यदि स्त्री ने गवाह पेश किए कि मेरे पति ने स्वस्थ अवस्था में मुझे खुला दिया है और पति के अभिभावक (वली) ने या स्वयं पति ने होश में आने के बाद गवाह दिए कि मैंने उसे पागलपन की अवस्था में खुला दिया है, तो स्त्री के गवाह स्वीकार्य होंगे, यह 'कैया' में है। और यदि पति ने कहा कि मैंने इस स्त्री को कुछ हजार दिरहम के बदले तीन तलाक दे दी हैं, तो स्त्री ने कहा कि यह तुम्हारी ओर से पूर्व का इकरार है और मैं स्वीकार कर चुकी हूँ और पति ने कहा कि यह मेरी ओर से भविष्य का इकरार है जबकि मैंने यह बात कही है, तो तुमने स्वीकार नहीं किया, तो पति का कथन स्वीकार्य होगा। यदि दोनों ने गवाह पेश किए तो स्त्री के गवाह मान्य होंगे, यह 'तातारखानीया' में है। और यदि पति ने कहा कि तुम पर कल के दिन मेरे इस गुलाम की तलाक है, तो स्त्री ने तत्काल स्वीकार कर लिया और वह गुलाम बेच दिया गया, फिर कल का दिन आया तो स्त्री पर इस गुलाम की कीमत अनिवार्य होगी और यदि कल का दिन आने से पहले उसे तीन तलाक दे दिए तो यह बातिल (अमान्य) हो गया, यह 'अनाबिया' में है।

शेख अल-इस्लाम अली बिन मुहम्मद अस्बीजाबी से पूछा गया कि एक पति-पत्नी ने आपस में खुला किया, फिर पति से पूछा गया कि तुम दोनों के बीच कितनी बार खुला हुआ है? उसने कहा कि दो बार। तो स्त्री ने कहा कि नहीं, बल्कि हम दोनों के बीच तीन बार खुला हुआ है, तो फरमाया कि पति का कथन स्वीकार्य होगा। और शेख नजमुद्दीन नसफी ने फरमाया कि मुझसे भी यह मसला पूछा गया तो मैंने कहा कि यदि यह मतभेद दोनों के बीच निकाह के बाद पेश आए, जैसे कि स्त्री ने कहा कि यह निकाह सही नहीं हुआ क्योंकि यह तीसरे खुला के बाद है और पति ने कहा कि नहीं, बल्कि सही है क्योंकि यह दूसरे खुला के बाद है, तो दोनों के बीच यह निकाह जायज होगा और पति का कथन स्वीकार्य होगा। और यदि स्त्री की इद्दत गुजर जाने के बाद, निकाह से पहले यह मामला पेश आया तो दोनों में निकाह जायज नहीं होगा और न ही लोगों के लिए यह हलाल है कि वे स्त्री को निकाह के लिए उकसाकर दोनों का निकाह करवा दें, यह 'ज़हीरिया' में है।

स्त्री ने अपने पति से प्रार्थना की कि मुझे धन के बदले खुला दे दो। तब पुरुष ने दो न्यायप्रिय गवाहों को गवाह बनाया कि जब मेरी पत्नी मुझसे कहेगी कि "मैंने तुमसे खुद को खरीद लिया" (बांदी), तो मैं कहूँगा "मैंने बेच दिया" (फ़रोख्तम), और यह नहीं कहूँगा कि "मैंने बेच दिया" (फ़रोख्तम), फिर खुला के लिए ये सब काज़ी के सामने जमा हुए और काज़ी के पास यह मामला गया और काज़ी ने इसे सुन लिया। फिर उसके बाद पति ने दावा किया कि मैंने "मैंने बेच दिया" (फ़रोख्त) नहीं कहा, बल्कि "मैंने बेच दिया" (फ़रोख्तम) कहा है और दोनों गवाह इसकी गवाही देते हैं। तो यदि काज़ी ने सुना हो कि उसने "फ़रोख्तम" कहा है, तो वह खुला के सही होने का आदेश देगा और गवाहों की गवाही पर ध्यान नहीं देगा और ऐसे साक्ष्यों (अशहाद) का कोई महत्व नहीं है और यदि काज़ी ने कहा कि मुझे...

پس اگر دونوں مجلس درخواست ہی میں موجود ہوں تو قول مرد کا قبول ہوگا اور اگر مجلس مذکور سے متفرق ہو کر ایسا اختلاف کیا تو قول عورت کا قبول ہوگا اور مرد کے واسطے اس پر ہزار کی تہائی واجب ہوگی اور عورت پر تین طلاق واقع ہوں گی بشرطیکہ ہنوز عدت میں ہو اور اسی طرح اگر عورت نے کہا کہ میں نے تجھ سے درخواست کی تھی کہ تو مجھے اور میری سوکن کو بعض ہزار درہم کے طلاق دے دے پس تو نے فقط مجھے طلاق دی اور شوہر نے کہا کہ نہیں بلکہ میں نے تم دونوں کو طلاق دے دی ہے تو اگر دونوں اسی مجلس میں ہوں جس میں ایجاب واقع ہوا ہے تو قول شوہر کا قبول ہوگا اور اگر دونوں مجلس سے متفرق ہو چکے ہوں تو قول عورت کا قبول ہوگا اور عورت پر ہزار درہم میں سے اس کا حصہ واجب ہوگا کیونکہ وہ اس کی معترف ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اسی طرح اگر اس نے کہا کہ پس تو نے اس مجلس میں مجھے طلاق نہیں دی اور نہ میری سوکن کو طلاق دی تو قسم سے عورت کا قول قبول ہوگا اور شوہر پر لازم ہے کہ اپنے مال کو گواہوں سے ثابت کر دے لیکن عورت پر طلاق واقع ہوگی اس وجہ سے کہ شوہر نے اقرار کیا ہے یہ مبسوط میں ہے۔

عورت نے اگر شوہر سے مال پر خلع لیا پھر اس نے گواہ قائم کئے کہ اس نے یعنی شوہر نے مجھے قبل خلع کے تین طلاق یا طلاق بائن دے دی تھی تو گواہ قبول ہوں گے اور بدلِ خلع مسترد کر دیا جائے گا اس مقام پر تناقص ہونا گواہوں کے مقبول ہونے سے مانع نہیں یہ خلاصہ میں ہے اور اگر عورت نے گواہ قائم کئے کہ میرے شوہر مجنون نے اپنی صحت میں مجھے خلع دیا ہے اور شوہر کے ولی نے یا خود شوہر نے بعد افاقہ کے گواہ دیے کہ میں نے حالتِ جنون میں اس کو خلع دیا ہے تو گواہ عورت کے مقبول ہوں گے یہ قنیہ میں ہے اور اگر شوہر نے کہا کہ میں نے اس عورت کو تین طلاق بعض ہزار درہم کے دے دیں پس عورت نے کہا کہ یہ تیری جانب سے اقرارِ

ماضی ہے اور میں قبول کر چکی ہوں اور شوہر نے کہا کہ یہ میری طرف سے اقرارِ مستقبل ہے جبکہ میں نے یہ کلام کیا ہے پس تو نے قبول نہیں کیا تو قول شوہر کا قبول ہوگا اور اگر دونوں نے گواہ قائم کئے تو عورت کے گواہ لے جائیں گے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر شوہر نے کہا کہ تو طالقہ ہے کل کے روز اپنے اس غلام پر پس عورت نے فی الحال قبول کیا اور وہ غلام فروخت کیا پھر کل کا روز ہوا تو عورت پر اس غلام کی قیمت واجب ہوگی اور اگر کل کا روز ہونے سے پہلے اس کو تین طلاق دے دیں تو یہ باطل ہو گیا یہ عنابیہ میں ہے

شیخ الاسلام علی بن محمد اسبیجابی سے دریافت کیا گیا کہ ایک بیوی و مرد نے باہم خلع کیا پھر شوہر سے کہا گیا کہ کتنی بار تم دونوں میں خلع ہوا اس نے کہا کہ دو بار پس عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ خلع ہم دونوں میں تین بار ہوا ہے تو فرمایا کہ قول شوہر کا قبول ہوگا اور شیخ نجم الدین نسفی نے فرمایا کہ مجھ سے بھی یہ مسئلہ دریافت کیا گیا تو میں نے کہا کہ اگر یہ اختلاف دونوں میں بعد نکاح واقع ہونے کے پیش آیا چنانچہ عورت نے کہا کہ یہ نکاح صحیح نہ ہوا اس واسطے کہ یہ نکاح تیسرے خلع کے بعد ہے اور شوہر نے کہا کہ نہیں بلکہ صحیح ہے اس واسطے کہ دوسرے خلع کے بعد ہے تو دونوں میں یہ نکاح جائز ہوگا اور قول شوہر کا قبول ہوگا اور اگر عورت کی عدت گزر جانے کے بعد قبل نکاح کے یہ امر پیش آیا تو دونوں میں نکاح جائز نہ ہوگا اور نہ لوگوں کو حلال ہے کہ عورت کو نکاح پر برانگیختہ کر کے دونوں میں نکاح کرا دیں یہ ظہیریہ میں ہے۔

عورت نے اپنے شوہر سے درخواست کی کہ مال پر مجھے خلع دے دے پس مرد نے دو عادل گواہوں کو گواہ کر لیا کہ جب میری بیوی مجھے کہے گی کہ میں از تو خویشتن خریدم (باندی تو میں کہوں گا فروختم) اور یہ نہ کہوں گا کہ فروختم پھر خلع کے واسطے یہ سب قاضی کے حضور میں جمع ہوئے اور قاضی کے پاس یہ معاملہ گیا اور قاضی نے اس کو سن لیا پھر اس کے بعد

شوہر نے دعویٰ کیا کہ میں نے فروخت نہیں کہا بلکہ فروختم کہا ہے اور ہر دو گواہ اس کے گواہی دیتے ہیں پس اگر قاضی نے سنا ہو کہ اس نے فروختم کہا ہے تو خلع صحیح ہونے کا حکم دے گا اور گواہوں کی گواہی پر التفات نہ کرے گا اور ایسے اشہاد کا کچھ اعتبار نہیں ہے اور اگر قاضی نے کہا کہ مجھے

It is not certain; it is not known whether she said "forokhtam" (I sold), meaning I have found salvation, and both witnesses testify that she said "bafa," then her testimony will be heard and the khula will be invalidated. If some of those present in the gathering testified that she said "forokhtam," then the validity of the khula will be decreed. This is in 'Fusul-e-Amadiya'. If the khula occurred in exchange for a specified amount, and the woman gave this amount to the husband, and said this is the exchange for khula, and the husband took possession of it for a reason other than that, some have said that the husband's statement will be accepted, and Zahir-ud-din Marghiani used to issue this fatwa. Others have said that the woman's statement will be accepted because the transfer of ownership (tamlik) originated from the woman, so in the statement of tamlik, the woman's statement will be accepted. This is in 'Muhit'. Regarding the thing upon which the khula occurred, if both disagreed on its kind, type, amount, or quality, then the woman's statement will be accepted and the husband's witnesses will be accepted; this is in 'Bada'i'. Similarly, if the woman said that I took khula for free, then the woman's statement will be accepted and the husband's witnesses will be accepted; this is in 'Fath-ul-Qadir'. If both disagreed (1) in such a way that the woman said the khula occurred correctly between us, and the man said I stood up (2) and then I gave you khula, then the man's statement will be accepted, and this is a denial of khula. This is in 'Khulasa'.

Performing Khula with his wife in the Persian language with "kharidam wa forokhtam": If one performs khula with his wife in the Persian language using "kharidam wa forokhtam," and the husband says that in my heart, I meant "forokhtam," i.e., I sold a goat's head, or said that I meant "forokhtam" merely in the sense of illuminating, or said that I meant "forokhtam bafa," some have said that in this case, the husband's statement will be accepted upon oath, but if he has taken possession of the 'badal-e-khula' (exchange for khula), then his statement will not be accepted because the apparent circumstances contradict that man's claim. Some have said that the husband's statement will not be accepted in court even if he has not taken possession of the 'badal-e-khula' because the man's words follow the path of a reply, and a reply is bound by the question. The question was about the transfer of self (tamlik-e-nafs), so the reply will be interpreted in that direction. Likewise, if the man says that in my heart I meant that I sold my 'qaba' (cloak), then according to some scholars, his statement will not be accepted, and the fatwa is based on this. If, at the time of saying "forokhtam," the husband pointed toward the goat's head or

the cloak, then according to those scholars, this doesn't amount to anything and the khula will be valid. But if he explicitly stated that I sold my cloak, then in such a case, the khula will not be valid. If the husband brings witnesses who testify that he sold the goat's head, and they testify that he sold the goat's head along with saying "forokhtam," then his witnesses will be accepted. Similarly, if he brings witnesses who testify that he said "forokhtam az forokhtam," his witnesses will be accepted. And if, in opposition, the woman brings witnesses who testify that he sold the woman herself, then the woman's witnesses will be given priority, meaning they will be the ones accepted. Some scholars have said this, and in my view, there is room for consideration here.

1. The basic rule is that in matters of transferring ownership, when there is a disagreement and no witnesses, the statement of the person from whom the ownership was transferred will be accepted.
2. The apparent truth is that the woman said the divorce was performed upon me, otherwise khula is performed in exchange for wealth. (1) i.e., in the khula itself. (2) i.e., from the gathering.

निश्चित नहीं है, मालूम नहीं कि उसने "फरोख्तम" (बेच दिया) कहा, जिसका अर्थ है मुझे छुटकारा मिल गया, और दोनों गवाह शाहिद हैं कि उसने "बफा" कहा है, तो उनकी गवाही सुनी जाएगी और खुला (खुलअ) को बातिल (रद्द) कर दिया जाएगा। अगर मजलिस में मौजूद लोगों में से कुछ ने गवाही दी कि उसने "फरोख्तम" कहा है, तो खुला के सही होने का हुक्म दिया जाएगा। यह 'फसूल-ए-इमादिया' में है। और अगर खुला किसी तयशुदा माल के बदले में हुआ और औरत ने यह मात्रा शौहर को दी और कहा कि यह खुला का बदला है, और शौहर ने किसी और वजह से उस पर कब्जा कर लिया, तो कुछ ने कहा कि शौहर का कौल (बात) स्वीकार होगा, और ज़हीर-उद-दीन मरग़ियानी यही फतवा देते थे। कुछ ने कहा कि औरत का कौल स्वीकार होगा क्योंकि तमलुक (मालिकाना हक सौंपना) औरत की तरफ से जारी हुआ है, इसलिए तमलुक के बयान में औरत की बात मानी जाएगी। यह 'मुहीत' में है। जिस चीज़ पर खुला हुआ है, अगर उसकी जिन्स, प्रकार, मात्रा या गुण में दोनों ने इख्तिलाफ़ (मतभेद) किया, तो औरत का कौल स्वीकार होगा और मर्द के गवाह कबूल किए जाएंगे, यह 'बदाय' में है। इसी तरह अगर औरत ने कहा कि मैंने मुफ्त में खुला लिया है, तो औरत का कौल स्वीकार होगा और मर्द के गवाह माने जाएंगे, यह 'फतह-उल-कदीर' में है। और अगर दोनों ने इस तरह इख्तिलाफ़ (१) किया कि औरत ने कहा कि खुला हम दोनों के बीच सही तरह से हुआ है, और मर्द ने कहा कि मैं खड़ा (२) हो गया था फिर मैंने तुझे खुला दिया है, तो मर्द का कौल स्वीकार होगा और यह खुला से इनकार है। यह 'खुलासा' में है।

अपनी बीवी के साथ फारसी ज़बान में "खरीदम व फरोख्तम" के साथ खुला करना: अगर अपनी बीवी से फारसी ज़बान में "खरीदम व फरोख्तम" के साथ खुला किया, फिर शौहर ने कहा कि मेरे दिल में यह बात थी कि "फरोख्तम" यानी बकरी का सिर मैंने फरोख्त (बेच) किया है, या कहा कि मैंने "फरोख्तम" महज यानी रोशन करने के अर्थ में कहा है, या कहा कि मैंने "फरोख्तम बफा" कहा है, तो कुछ ने फरमाया कि इसमें कसम खाने पर शौहर का कौल स्वीकार होगा। लेकिन अगर उसने 'बदल-ए-खुला' (खुला के बदले) पर कब्जा कर लिया हो, तो उसकी बात नहीं मानी जाएगी, क्योंकि ज़ाहिरी हालात उस मर्द की तकज़ीब (झुठलाने) करते हैं। कुछ ने फरमाया कि शौहर का कौल क़ज़ा (अदालत) में स्वीकार नहीं होगा, चाहे उसने 'बदल-ए-खुला' पर कब्जा न भी किया हो, क्योंकि मर्द का कलाम जवाब के रास्ते पर निकला है और जवाब सवाल के अधीन होता है। सवाल तो 'नफ्स-ए-

तल्मीक' (स्वयं के मालिकाना हक) का था, इसलिए जवाब भी उसी तरफ मुड़ा हुआ माना जाएगा। इसी तरह अगर मर्द ने कहा कि मेरे दिल में था कि मैंने अपनी 'कबा' (जामा) बेची है, तो भी कुछ मशायख (विद्वानों) के नज़दीक उसकी बात स्वीकार नहीं होगी, और इसी पर फतवा है। अगर "फरोख्तम" कहते समय शौहर ने बकरी के सिर की तरफ या कबा की तरफ इशारा किया हो, तो इन कुछ मशायख के नज़दीक यह कोई बात नहीं है और खुला सही होगा। लेकिन अगर उसने स्पष्ट कर दिया कि मैंने अपनी कबा बेची है, तो ऐसी सूरत में खुला सही नहीं होगा। अगर शौहर ने गवाह पेश किए कि उसने बकरी का सिर बेचा है, और गवाहों ने गवाही दी कि उसने "फरोख्तम" के साथ बकरी का सिर बेचा है, तो उसके गवाह स्वीकार होंगे। इसी तरह अगर ऐसे गवाह पेश किए जिन्होंने गवाही दी कि उसने "फरोख्तम अज़ फरोख्तम" कहा है, तो उसके गवाह स्वीकार होंगे। और अगर इसके मुकाबले में औरत ने गवाह पेश किए कि उसने 'नफ्स-ए-औरत' (स्वयं औरत) को बेचा है, तो औरत के गवाहों को प्राथमिकता दी जाएगी, यानी वही स्वीकार होंगे। ऐसा कुछ विद्वानों ने कहा है, और इसमें मेरे नज़दीक गौर करने की गुंजाइश है।

1. मूल नियम यह है कि मालिकाना हक देने में जब मतभेद हो और गवाह न हों, तो उस व्यक्ति की बात मानी जाएगी जिसकी तरफ से मालिकाना हक दिया गया है।
2. ज़ाहिरी बात यह है कि औरत ने कहा कि तलाक मुझ पर हुआ है, वरना खुला तो माल के मुकाबले में होता है। (१) यानी स्वयं खुला में। (२) मजलिस से।

یقین نہیں ہے نہیں معلوم اس نے فروختم کہا یعنی نجات مجھے یاب ، اور دونوں گواہ شاہد ہیں کہ اس نے بفا کہا ہے تو ان کی گواہی کی سماعت کرے گا اور خلع باطل کر دے گا اگر حاضرین مجلس میں سے بعض نے گواہی دی کہ اس نے فروختم کہا ہے تو صحت خلع کا حکم دے گا یہ فصول عمادیہ میں ہے اور اگر خلع کسی قدر بدل مسمی پر واقع ہوا اور عورت نے یہ مقدار کسی شوہر کو دی اور کہا کہ یہ بدل خلع ہے اور شوہر نے سوائے جہت جہت کے اور جہت سے اس پر قبضہ کر لیا تو بعض نے فرمایا کہ قول شوہر کا قبول ہوگا اور ظہیرالدین مرغیانی یہی فتویٰ دیتے تھے اور بعض نے فرمایا کہ قول عورت کا قبول ہوگا کیونکہ تملیک کی جانب عورت صادر ہوئی ہے توجہ تملیک بیان کرنے میں قول عورت کا قبول ہوگا اور شروع میں اصل کبیر ہے یہ محیط میں ہے اور جس پر خلع واقع ہوا ہے اگر اس کی جنس یا نوع یا مقدار یا صفت میں دونوں نے اختلاف کیا تو قول عورت کا قبول ہوگا اور گواہ مرد کے مقبول ہوں گے یہ بدائع میں ہے اور اسی طرح اگر عورت نے کہا کہ میں نے مفت خلع لیا ہے تو قول عورت کا قبول اور گواہ مرد کے قبول ہوں گے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر دونوں نے اس طرح اختلاف (۱) کیا کہ عورت نے کہا کہ خلع ہم دونوں میں صحیح واقع ہوا اور مرد نے کہا کہ میں کھڑا (۲) ہو گیا پھر میں نے تجھے خلع دیا ہے تو قبول مرد کا قبول ہوگا اور یہ خلع سے انکار ہے یہ خلاصہ میں ہے۔

اپنی زوجہ کے ساتھ زبان فارسی خریدم و فروختم کے ساتھ خلع کرنا: اگر اپنی بیوی سے فارسی زبان میں خریدم و فروختم کے ساتھ خلع کیا پس شوہر نے کہا کہ میرے دل میں یہ بات تھی کہ فروختم یعنی بکری کی سری میں نے فروخت کی یا کہا کہ میں فروختم محض یعنی روشن کرنا کہا ہے یا کہا کہ میں فروختم بقا، کہا ہے تو بعض نے فرمایا کہ اس میں قسم سے شوہر کا قول قبول

ہوگا لیکن اگر اس نے بدل الخلع پر قبضہ کر لیا ہو تو اس کا قول قبول نہ ہوگا اس واسطے کہ ظاہر حال اس مرد کی تکذیب کرتا ہے اور بعض نے فرمایا کہ شوہر کا قول قضاء قبول نہ ہوگا اگر چہ اس نے بدل الخلع پر قبضہ نہ کیا ہو اس واسطے کہ مرد کا کلام جواب کی راہ پر نکلا ہے اور جواب متقید بسوال ہوتا ہے اور سوال تملیک نفس کا تھا تو جواب اسی طرف مصرف ہوگا اور علیٰ ہذا ہذا اگر مرد نے کہا کہ میرے دل میں تھا کہ میں نے اپنی قبا فروخت کی تو بھی بعض مشائخ کے نزدیک اس کا قبول نہ ہوگا اور اسی پر فتویٰ ہے اور اگر فروختم کہنے کے وقت شوہر نے بکری کی سری کی طرف یا قبا کی طرف اشارہ کیا ہو تو ہر بنائے قول ان بعضے مشائخ کے کچھ چیز نہیں ہے اور خلع صحیح ہوگا لیکن اگر اس نے تصریح کر دی کہ میں نے اپنی قبا فروخت کی تو ایسی صورت میں خلع صحیح نہ ہوگا اور اگر شوہر نے گواہ قائم کئے کہ اس نے بکری کا سر فروخت کیا ہے اور گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے فروختم کے ساتھ میں نے بکری کا سر فروخت کیا تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور اسی طرح اگر گواہ قائم کئے جنہوں نے گواہی دی کہ اس نے فروختم از فروختم کہا ہے تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور اگر اس کے معاہدہ میں عورت نے گواہ قائم کئے کہ اس نے نفس عورت کو فروخت کیا یا عورت کو فروخت کیا ہے تو عورت کے گواہ اولیٰ ہوں گے یعنی وہی مقبول ہوں گے اور ایسا ہی بعض نے کہا ہے اور اس میں میرے نزدیک نظر ہے۔

1. اصل یعنی یہ قاعدہ بہت جگہ معمول ہے کہ ملکیت دینے میں جب اختلاف پڑے اور گواہ نہ ہوں تو قول اس شخص کا قبول ہوگا جس کی طرف سے ملکیت دی گئی ہے۔
2. قول ظاہر امر یہ ہے کہ عورت نے یوں کہا کہ طلاق مجھ پر واقع ہوئی ہے ورنہ خلع خود مال کے مقابلہ میں ہوتا ہے یا یہاں بعض کی رائے پر ہو۔ (۱) یعنی نفس خلع میں۔ (۲) مجلس سے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 The Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

And it is necessary that the husband's witnesses be preferred (awla), this is in al-Muhit.

A woman appointed someone as an agent (wakeel) for Khula, then retracted (ruju) without his knowledge: If a man says, "Grant Khula to my wife," he will have no authority to grant Khula except in exchange for wealth; this is in al-Anabiyyah. A woman appointed a man as an agent to obtain Khula for her from her husband in exchange for one thousand dirhams. If the agent kept the 'badal-e-Khula' (consideration) absolute—for instance, if he said, "Grant Khula to your wife for one thousand dirhams," or "Grant Khula for these thousand dirhams," or attributed the consideration to himself (by way of ownership or guarantee), saying, "Grant Khula to your wife for one thousand dirhams from my wealth," or "on the condition that I am the guarantor"—then the Khula will be completed by the agent's acceptance. If he kept the consideration general (mursal), it will be on the woman, and the demand will be made from her. If the consideration was attributed to the agent, whether by ownership or guarantee, the demand will not be made of the woman but of the agent himself, and whatever the agent paid on behalf of the woman, he will recover it from her.

If a woman appointed someone as an agent to obtain Khula from her husband, and the agent obtained Khula for the woman in exchange for some of his own goods, and those goods were destroyed in the agent's possession before being handed over to the husband, the agent will be liable for their value to the woman's husband; this is in al-Muhit. If a man said to someone other than her husband, "Divorce my wife," and he granted her Khula in exchange for wealth or gave her a divorce for wealth, the correct view is that if the woman has been consummated with, it is not permissible; if she has not, it is permissible. Similarly, if an agent for Khula granted a divorce absolutely, it should be permissible. Some have stated this is the most correct (asah) view because Khula is known to exist with and without consideration, so he acts as an agent for both; this is in al-Zahiriyah al-Muhit.

A woman appointed someone as an agent for Khula, then retracted. If the agent did not know of this, the woman's retraction will be of no effect. If she sent a messenger (aychi) to her husband for the Khula, then retracted before the message reached him, her retraction will be valid, even if the messenger did not know about it. If she told two men, "Grant my wife Khula without any consideration," and one of them granted

it, the divorce will not take effect. If she told two men, "Grant my wife Khula for one thousand dirhams," and one of them said, "I have granted this woman Khula for one thousand dirhams," and the other said, "I gave permission for it," Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said this is not permissible. If one said, "I have granted Khula to this woman," and the other said, "I have granted Khula to this woman for one thousand dirhams," it is permissible; this is in Fatawa Qazi Khan.

If a man was appointed as an agent to grant Khula for a specific amount of wealth, and the agent said, "I have granted Khula to such-and-such woman from her husband for such amount of wealth," it is permissible, even if the agent is not in the presence of that woman. It was mentioned thereafter that one person cannot be an agent for both parties, although this issue is evidence that it is permissible. Hakim Abu al-Fadl stated that this narration is consistent with the original principle and is correct; this is in al-Anabiyyah. A man appointed another as an agent to grant his wife Khula on the condition that she gives him his 'qabad' (coat/garment), and the woman gave the 'kulli' (complete) qabad, and the Khula took place between them; then, when the man saw the qabad, it became apparent that it had no lining. Thus, the Khula is invalid. Similarly, if it had a lining but it was torn such that the sleeves were missing, the Khula is still invalid. If only one sleeve was missing, the Khula would be valid; this is in al-Khulasah. And if several men came to a man and said that your wife has [asked us] to obtain Khula from you...

और ज़रूरी यह है कि शौहर के गवाह अवला (बेहतर) हों, यह 'मुहीत' में है।

एक औरत ने किसी को खुला (Khula) के लिए वकील बनाया फिर उसके इल्म में लाए बग़ैर रुजू (वापसी) कर लिया: अगर किसी मर्द ने कहा कि तू मेरी औरत को खुला दे दे, तो उसे सिवाय माल के बदले के किसी और तरह खुला देने का इख़्तियार न होगा, यह 'अनाबिया' में है। एक औरत ने एक मर्द को वकील बनाया कि मुझे मेरे शौहर से एक हज़ार दिरहम के बदले खुला करा दे। फिर अगर वकील ने 'बदल-ए-खुला' (खुला के बदले की रक़म) को मुतलक़ रखा, मिसाल के तौर पर कहा कि अपनी बीवी को हज़ार दिरहम पर खुला दे दे या कहा कि इन हज़ार दिरहम पर खुला दे दे, या बदल-ए-खुला को अपनी तरफ़ मुज़ाफ़ (संबंधित) किया, मिल्कियत के साथ या ज़मानत के साथ, मिसाल के तौर पर यूं कहा कि अपनी बीवी को मेरे माल से हज़ार दिरहम पर खुला दे दे, या इस शर्त पर हज़ार दिरहम पर खुला दे दे कि मैं ज़ामिन (ज़िम्मेदार) हूं, तो वकील के क़बूल करने से खुला पूरा हो जाएगा। फिर अगर उसने 'बदल-ए-खुला' को मुर्सल (खुला) रखा है तो वह औरत पर होगा कि उसी से उसका मुतालबा किया जाएगा। और अगर 'बदल-ए-खुला' वकील की तरफ़ मुज़ाफ़ हो, चाहे मिल्कियत के साथ या ज़मानत के साथ, तो औरत से मुतालबा नहीं होगा बल्कि वकील से ही बदले का मुतालबा होगा, फिर वकील ने जो कुछ औरत की जानिब से अदा किया है वह औरत से वापस ले लेगा।

और अगर औरत ने किसी को वकील बनाया कि मुझे मेरे शौहर से खुला करा दे, फिर वकील ने अपने किसी अस्बाब (सामान) पर औरत का खुला करा दिया और शौहर को सुपुर्द करने से पहले वह सामान वकील के हाथ में ज़ाया हो गया, तो वकील उस सामान की क़ीमत का औरत के शौहर के लिए ज़ामिन होगा, यह 'मुहीत' में है। और अगर मर्द ने किसी ग़ैर से कहा कि मेरी बीवी को तलाक दे दे, फिर उसने औरत को माल पर खुला दे दिया या माल पर तलाक दे दी, तो सही यह है कि अगर औरत 'मदखूला' (जिससे सहवास हुआ हो) है तो यह जायज़ नहीं है और अगर 'मदखूला' नहीं है तो जायज़ है। 'अला हाज़ल क़ियास' वकील-ए-खुला ने अगर मुतलक़न तलाक दे दी तो उसे जायज़ होना चाहिए, और बाज़ ने फ़रमाया कि यही 'असह' (सबसे सही) है क्योंकि खुला 'इवज़' (बदले) के साथ और बग़ैर इवज़ के भी मुतआरिफ़ (प्रचलित) है, इसलिए वह दोनों का वकील होगा, यह 'ज़हीरिया मुहीत' में है।

एक औरत ने किसी को खुला के लिए वकील बनाया, फिर उससे रुजू (वापसी) कर लिया, तो अगर वकील को इसका इल्म न हुआ तो औरत का रुजू करना कुछ काम न आएगा। और अगर खुला के लिए अपने शौहर के पास अपना एली (संदेशवाहक) भेजा, फिर पैग़ाम पहुंचाने से पहले औरत ने उससे रुजू कर लिया, तो उसका रुजू करना सही होगा, अगरचे एली को यह बात मालूम न हुई हो। और अगर दो मर्दों से कहा कि तुम दोनों मेरी बीवी को बिला 'बदल-ए-खुला' खुला दे दो, तो एक ने उसे खुला दे दिया तो तलाक वाक़े(लागू) न होगी। और अगर दो मर्दों से कहा कि तुम दोनों मेरी औरत को एक हज़ार दिरहम पर खुला दे दो, फिर उन दोनों में से एक ने कहा कि मैंने इस औरत को एक हज़ार दिरहम पर खुला दिया और दूसरे ने कहा कि मैंने इसकी इजाज़त दी, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि यह जायज़ नहीं है। और अगर एक ने कहा कि मैंने इस औरत को खुला दिया और दूसरे ने कहा कि मैंने इस औरत को एक हज़ार दिरहम पर खुला दिया, तो यह जायज़ है, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है।

अगर एक मर्द को वकील बनाया कि इतने माल पर खुला दे दे, फिर वकील ने कहा कि मैंने फ़लां औरत को उसके शौहर से इतने माल पर खुला दे दिया, तो यह जायज़ है, अगरचे वकील मज़कूर उस औरत की मौजूदगी में न हो। और इसके बाद ज़िक्र फ़रमाया कि एक ही आदमी का दोनों तरफ़ से वकील होना जायज़ नहीं है, हालांकि यह मसला इस बात की दलील है कि यह जायज़ है। और हाकिम अबुल फ़ज़ल ने फ़रमाया कि यह रिवायत 'अस्ल' के मुताबिक़ है और यही सही है, यह 'अनाबिया' में है। एक मर्द ने दूसरे को वकील बनाया कि मेरी बीवी को खुला दे दे जबकि वह मेरी 'क़बाद' (कोट/वस्त्र) दे दे, और औरत ने 'कुल्ली' (पूरी) क़बाद दे दी और दोनों में खुला जारी हो गया, फिर जब मर्द मज़कूर ने क़बाद को देखा तो ज़ाहिर हुआ कि उसका अस्तर नहीं है, तो खुला ग़ैर-सही (अवैध) है। और इसी तरह अगर उसका अस्तर तो था मगर खुला (फटा) है कि आस्तीनें नहीं हैं, तो भी खुला सही न होगा, और अगर सिर्फ एक आस्तीन न हो तो खुला सही हो जाएगा, यह 'ख़ुलासा' में है। और अगर चंद आदमी किसी मर्द के पास आए और उन्होंने कहा कि तेरी औरत ने हम को तुझ से खुला लेने के लिए...

ہے اور لازم یہ ہے کہ شوہر کے گواہ اولیٰ ہوں یہ محیط میں ہے۔

ایک عورت نے کسی کو خلع کے واسطے وکیل کیا پھر اُس کے علم میں لائے بغیر رجوع کر لیا:

اگر کسی مرد نے کہا کہ تو میری عورت کو خلع دے دے تو اُس کو سوائے بعوض مال کے اور کسی طرح خلع دینے کا اختیار نہ ہوگا یہ عنابیہ میں ہے۔ ایک عورت نے ایک مرد کو وکیل کیا کہ مجھے میرے شوہر سے خلع کرا دے بعوض ہزار درہم کے پس اگر وکیل نے بدلِ خلع کو مطلق رکھا مثلاً کہا کہ اپنی بیوی کو ہزار درہم پر خلع دے دے یا کہا کہ ان ہزار درہم پر خلع دے دے یا بدلِ خلع کو اپنی طرف مضاف کیا باضافتِ ملک یا اضافتِ ضمان مثلاً یوں کہا کہ اپنی بیوی کو خلع دے دے ہزار درہم پر میرے مال سے یا ہزار درہم پر بدیں شرط کہ میں ضامن ہوں تو وکیل کے قبول سے خلع پورا ہو جائے گا پھر اگر بدلِ خلع اس نے مرسل رکھا ہے تو وہ عورت پر ہوگا کہ اسی سے اس کا مطالبہ کیا جائے گا اور اگر بدلِ خلع مضاف بجانبِ وکیل ہو خواہ باضافتِ ملک یا باضافتِ ضمان تو عورت سے مطالبہ نہ ہوگا بلکہ وکیل ہی سے مطالبہ بدل ہوگا پھر جو کچھ وکیل نے ادا کیا ہے از جانبِ عورت وہ عورت سے واپس لے گا اور اگر عورت نے کسی کو وکیل کیا کہ مجھے میرے شوہر سے خلع کرادے پھر وکیل نے اپنے کسی اسباب پر عورت کا خلع کرادیا اور شوہر کو سپرد کرنے سے پہلے وہ اسباب وکیل کے ہاتھ میں تلف ہو گیا تو وکیل اس کی قیمت کا عورت کے شوہر کے واسطے ضامن ہو گا یہ محیط میں ہے اور اگر مرد نے کسی غیر سے کہا کہ میری بیوی کو طلاق دے دے پس اس نے عورت کو مال پر خلع کر دیا یا مال پر طلاق دے دی تو صحیح یہ ہے کہ عورت اگر مدخولہ ہو تو جائز نہیں اور اگر مدخولہ نہ ہو تو جائز ہے وعلیٰ ہذا وکیل خلع نے اگر مطلقاً طلاق دے دی تو جائز ہونا چاہئے اور بعض نے فرمایا کہ یہی اصح ہے

اس واسطے کہ خلع بعوض و بغیر عوض متعارف ہے پس دونوں کا وکیل ہو گا یہ ظہیر یہ محیط میں ہے۔ ایک عورت نے کسی کو خلع کے واسطے وکیل کیا پھر اس سے رجوع کر لیا پس اگر وکیل کو اس کا علم نہ ہوا تو عورت کا رجوع کرنا کچھ کارآمد نہ ہوگا اور اگر خلع کے لیے اپنے شوہر کے پاس اپنی بھیجا پھر پیغام پہنچانے سے پہلے عورت نے اس سے رجوع کر لیا تو اس کا رجوع کرنا صحیح ہوگا اگرچہ اپیچی کو یہ بات معلوم نہ ہوئی ہو اور اگر دو مردوں سے کہا کہ تم دونوں میری بیوی کو بلا بدلِ خلع دے دو پس ایک نے اس کو خلع دیا تو طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر دو مردوں سے کہا کہ تم دونوں میری عورت کو ہزار درہم پر خلع دے دو پس دونوں میں سے ایک نے کہا کہ میں نے اس عورت کو ہزار درہم پر خلع دیا اور دوسرے نے کہا کہ میں نے اس کی اجازت دی تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ یہ نہیں جائز ہے اور اگر ایک نے کہا کہ میں اس عورت کو خلع دیا اور دوسرے نے کہا کہ میں نے اس عورت کو ہزار درہم پر خلع دیا تو یہ جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر ایک مرد کو وکیل کیا کہ اتنے مال پر خلع دے دے پس وکیل نے کہا کہ میں نے فلاں عورت کو اس کے شوہر سے اتنے مال پر خلع کر دیا تو جائز ہے اگر چہ وکیل مذکور اس عورت کے حضور میں نہ ہو اور اس کے بعد ذکر فرمایا کہ ایک ہی آدمی کا دونوں طرف سے وکیل ہونا نہیں جائز ہے حالانکہ یہ مسئلہ اس امر کی دلیل ہے کہ یہ جائز ہے اور حاکم ابو الفضل نے فرمایا کہ یہ روایت اصل کے موافق ہے اور یہی صحیح ہے یہ عنابیہ میں ہے ایک مرد نے دوسرے کو وکیل کیا کہ میری بیوی کو خلع دے دے جبکہ وہ میری قباد دے دے اور عورت نے قبادِ کُلّی کودی اور دونوں میں خلع جاری ہو گیا پھر جب مرد مذکور نے قباد کو دیکھا تو ظاہر ہوا کہ اس کا استر نہیں ہے تو خلع غیر صحیح ہے اور اسی طرح اگر اس کا استر مگر کھلا کہ آستینیں نہیں ہیں تو بھی خلع صحیح نہ ہوا اور اگر ایک ہی آستین نہ ہو تو خلع صحیح ہو جائے گا یہ خلاصہ میں ہے اور

اگر چند آدمی کسی مرد کے پاس آئے اور انہوں نے کہا کہ تیری عورت نے ہم کو تجھ سے خلع لینے کے واسطے

Kitab-ul-Talaq (The Book of Divorce) What is a representative (Wakil)? If the aforementioned man performed 'Khula' (divorce initiated by wife) on the aforementioned woman through them (the representatives) for two thousand Dirhams, and then the aforementioned woman denied appointing them, then if those people have guaranteed the wealth for the husband, the divorce will take place and the obligation of the wealth will be upon those people. And if those people have not guaranteed it, and the husband does not claim that the aforementioned woman had appointed them as representatives, then the divorce will not take place. And if the husband claims that the woman had appointed them as representatives, then the divorce will take place but the wealth will not be obligatory (payable), and this is the case if the husband has already granted the Khula. And if he sold one divorce for two thousand Dirhams through these people, then Sheikh Abu Bakr Iskaf stated that this and Khula are equal, and the Fatwa is based on this; this is in Fatawa Kubra. And it is stated in the original text that if a man said to someone else, "Give Khula to my wife," and if he refuses, then divorce her; then the woman refused the Khula, then the representative divorced her; then the woman said, "I accept the Khula," and the representative granted it, then the Khula will be valid provided the divorce is 'Raj'i' (revocable); this is in Al-Muhit. If a man says to another, "Give Khula to your wife for this slave or this thousand Dirhams," and he does so, then the choice of acceptance belongs to the woman. If the woman accepts, then the divorce will happen, and it will be incumbent upon her to hand over the mentioned exchange to the husband. And if the mentioned exchange is seized by someone with a rightful claim, the woman will be the guarantor. And if a stranger says to the husband, "Give Khula to your wife for this slave of mine, or this house of mine, or these thousand Dirhams of mine," and he does so, the Khula will take place, and there will be no need for the woman's acceptance, nor will there be a need for the husband to say, "I have given Khula," as the Khula will be complete, and there will be no need for the stranger to say, "I accept." If a woman says to her husband, "Give me Khula for such-and-such house or such-and-such slave," and the husband does so, the Khula will take place with the woman, and there will be no need for the owner of the slave or the house to accept, and it will be incumbent upon the woman to hand over this house or slave to the husband. If handing it over is impossible, the woman must pay its value to the husband. If the husband initiates and says, "I have divorced you or granted you Khula for such-and-such house," then the choice to accept lies with the woman, not the owner of the house. If the husband addresses the owner of the slave while the aforementioned woman is present and says, "I have granted Khula to my wife for this

slave of yours," and the woman accepts, the Khula will not take place until the owner of the slave accepts. And if a stranger initiates, and the Khula exchange does not belong to that stranger but to someone else, and he says, "Give Khula to your wife for this slave of so-and-so, or this house of so-and-so, or these thousand Dirhams of so-and-so," then the choice to accept belongs to the owner of the house, slave, or Dirhams, not the woman. And if the stranger says, "Give Khula to your wife for a thousand Dirhams on the condition that so-and-so is the guarantor," then the choice to accept belongs to that guarantor, not the addressee or the woman.

If either the wife or the husband appoints a child or a slave as their representative to give or receive Khula, it is valid: If the woman is the one being addressed, for example, the woman says, "Give me Khula for a thousand Dirhams on the condition that so-and-so is the guarantor," and the husband grants the Khula, then the Khula will take place. Then, if the aforementioned person guarantees the wealth, the husband has the choice to demand the wealth from either the woman or that person, whichever he chooses. And if that person refuses the guarantee, he will hold the woman responsible for the wealth. And if a stranger says to the husband, "Give Khula to your wife for this slave," and he says, "I have granted Khula," and then this slave turned out to belong to someone else, but that other person accepts, then his acceptance will not be considered; rather, the choice to accept belongs to the woman; this is in Sharh Jami al-Kabir Hasiri. And if either the wife or the husband appoints a child or a slave as their representative to give or take Khula, it is valid; this is in Mabsut.

किताब-उत-तलाक़ वकील क्या है? पस मर्द मजकूर ने उनसे दो हज़ार दिरहम पर औरत मजकूर का खुला कर दिया फिर औरत मजकूरह ने वकील करने से इनकार किया। पस अगर उन लोगों ने शौहर के वास्ते माल की ज़मानत कर ली हो तो तलाक़ वाक़े होगी और माल उन लोगों पर होगा और अगर उन लोगों ने ज़मानत न की हो, पस अगर शौहर ने यह दावा न किया कि औरत मजकूरह ने उनको वकील किया था तो तलाक़ वाक़े न हुई और अगर शौहर ने दावा किया कि औरत मजकूरह ने उन लोगों को वकील किया था तो तलाक़ वाक़े होगी लेकिन माल वाजिब न होगा और यह उस वक़्त है कि शौहर ने खुला दे दिया हो। और अगर उसने उन लोगों के हाथ एक ततलीक (एक तलाक़) बाज़ दो हज़ार दिरहम के फ़रोख्त की तो शैख अबूबक्र अस्काफ़ ने फ़रमाया कि यह और खुला दोनों यकसाँ हैं और इसी पर फ़तवा है, यह फ़तावा कुब्रा में है। और असल में मजकूर है कि अगर मर्द ने किसी ग़ैर से कहा कि मेरी बीवी को खुला दे दे और अगर वह इनकार करे तो उसको तलाक़ दे दे, फिर औरत ने खुला से इनकार किया, पस वकील ने उसको तलाक़ दे दी फिर औरत ने कहा कि मैं खुला ले लेती हूँ, पस वकील ने उसको खुला दिया तो खुला जायज़ होगा बशर्ते कि तलाक़ रजई हो, यह मुहीत में है। एक मर्द ने दूसरे से कहा कि तू अपनी बीवी को इस ग़ुलाम पर या इस हज़ार दिरहम पर खुला दे दे, पस उसने ऐसा किया तो क़बूल का इख्तियार औरत को हासिल होगा, पस अगर औरत ने क़बूल किया तो तलाक़ हो जाएगी और उस पर वाजिब होगा कि जो बदल बयान हुआ है वह शौहर को सुपुर्द कर दे और अगर बदल मजकूर इस्तहक़ाक़ में ले लिया गया तो औरत ज़ामिन होगी। और अगर अजनबी ने शौहर से कहा कि अपनी बीवी को मेरे इस ग़ुलाम पर या इस मेरे घर पर या मेरे इस हज़ार दिरहम पर खुला दे दे और उसने ऐसा किया तो खुला वाक़े होगा और औरत के क़बूल की हाजत न रहेगी और मज़ीद शौहर के यह कहने से कि "मैंने खुला दे दिया" खुला तमाम हो जाएगा और अजनबी के(क़बूल किया मैंने) कहने की हाजत न रहेगी। एक औरत ने अपने शौहर से कहा कि तू मुझे खुला दे दे फलाँ के घर या फलाँ के ग़ुलाम पर, पस शौहर ने ऐसा किया तो औरत के साथ खुला वाक़े होगा और मालिक ग़ुलाम या मकान के क़बूल की मोहताजी न रहेगी और औरत पर वाजिब होगा कि शौहर को यह घर या ग़ुलाम सुपुर्द कर दे और अगर सुपुर्द करना मुतअज्ज़िर (असंभव) हो तो औरत पर शौहर को उसकी क़ीमत देनी वाजिब होगी। और अगर शौहर ने इब्तिदा की और कहा कि मैंने तुझे तलाक़ दी या खुला कर दिया फलाँ के घर पर तो क़बूल करना औरत के इख्तियार में होगा न कि मालिक-ए-दार के। और अगर शौहर ने मालिक-ए-ग़ुलाम को मुखातब किया और औरत मजकूरह हाज़िर है, पस कहा कि मैंने अपनी औरत को तेरे इस ग़ुलाम पर खुला दिया

और औरत ने क़बूल किया तो खुला वाक़े न होगा हत्ता कि मालिक-ए-ग़ुलाम क़बूल करे। और अगर अजनबी ने इब्तिदा की और बदल-ए-खुला उस अजनबी का नहीं है बल्कि किसी और अजनबी का है, पस उसने कहा कि अपनी औरत को फलाँ के इस ग़ुलाम पर या फलाँ के इस घर पर या फलाँ के इन हज़ार दिरहम पर खुला दे दे, तो क़बूल का इख्तियार मालिक-ए-दार व ग़ुलाम व दराहिम को है न कि औरत को। और अगर अजनबी ने कहा कि तू अपनी औरत को हज़ार दिरहम पर खुला दे दे इस शर्त पर कि फलाँ इसका ज़ामिन है तो क़बूल करना उसी ज़ामिन के इख्तियार में है, मुखातब या औरत के इख्तियार में न होगा।

अगर बीवी या शौहर में से किसी ने बच्चे या गुलाम को खुला देने या लेने में अपने क़ायम-मक़ाम वकील किया तो जायज़ है: अगर औरत ही मुखातब हो, मसलन औरत ने कहा कि मुझे हज़ार दिरहम पर खुला दे दे इस शर्त पर कि फलाँ ज़ामिन है, पस शौहर ने खुला दे दिया तो खुला वाक़े होगा। फिर अगर फलाँ मजकूर ने माल की ज़मानत कर ली तो शौहर को इख्तियार होगा कि औरत या फलाँ जिससे चाहे माल के वास्ते माखूज़ करे (वसूल करे) और अगर फलाँ ने ज़मानत से इनकार किया तो औरत को माल के वास्ते माखूज़ करेगा। और अगर अजनबी ने शौहर से कहा कि अपनी बीवी को इस ग़ुलाम पर खुला दे दे, पस उसने कहा कि मैंने खुला दे दिया फिर यह ग़ुलाम किसी दूसरे शख्स का निकला लेकिन उस दूसरे शख्स ने क़बूल किया तो उसके क़बूल करने पर इल्तिफ़ात न किया जाएगा बल्कि क़बूल का इख्तियार औरत को होगा, यह शरह जामे कबीर हसीरी में है और अगर बीवी या शौहर में से किसी ने बच्चे या गुलाम को खुला देने या लेने में अपने क़ायम-मक़ाम वकील किया तो जायज़ है। यह मबसूत (में है)।

کتاب الطلاق وکیل کیا ہے پس مرد مذکور نے ان سے دو ہزار درہم پر عورت مذکور کا خلع کر دیا پھر عورت مذکورہ نے وکیل کرنے سے انکار کیا پس اگر ان لوگوں نے شوہر کے واسطے مال کی ضمانت کر لی ہو تو طلاق واقع ہو گی اور مال ان لوگوں پر ہوگا اور اگر ان لوگوں نے ضمانت نہ کی ہو پس اگر شوہر نے یہ دعویٰ نہ کیا کہ عورت مذکورہ نے ان کو وکیل کیا تھا تو طلاق واقع نہ ہوئی اور اگر شوہر نے دعویٰ کیا کہ عورت مذکورہ نے ان لوگوں کو وکیل کیا تھا تو طلاق واقع ہوگی لیکن مال واجب نہ ہوگا اور یہ اس وقت ہے کہ شوہر نے خلع دے دیا ہو اور اگر اس نے ان لوگوں کے ہاتھ ایک تطلیق بعض دو ہزار درہم کے فروخت کی تو شیخ ابوبکر اسکاف نے فرمایا کہ یہ اور خلع دونوں یکساں ہیں اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور اصل میں مذکور ہے کہ اگر مرد نے کسی غیر سے کہا کہ میری بیوی کو خلع دے دے اور اگر وہ انکار کرے تو اس کو طلاق دے دے پھر عورت نے خلع سے انکار کیا پس وکیل نے اس کو طلاق دے دی پھر عورت نے کہا کہ میں خلع لے لیتی ہوں پس وکیل نے اس کو خلع دیا تو خلع جائز ہوگا بشرطیکہ طلاق رجعی ہو یہ محیط میں ہے ایک مرد نے دوسرے سے کہا کہ تو اپنی بیوی کو اس غلام پر یا اس ہزار درہم پر خلع دے دے پس اس نے ایسا کیا تو قبول کا اختیار عورت کو حاصل ہوگا پس اگر عورت نے قبول کیا تو طلاق ہو جائے گی اور اس پر واجب ہوگا کہ جو بدل بیان ہوا ہے وہ شوہر کو سپرد کر دے اور اگر بدل مذکور استحقاق میں لے لیا گیا تو عورت ضامن ہوگی اور اگر اجنبی نے شوہر سے کہا کہ اپنی بیوی کو میرے اس غلام پر یا اس میرے دار پر یا میرے اس ہزار درہم پر خلع دے دے اور اس نے ایسا کیا تو خلع واقع ہوگا اور عورت کے قبول کی حاجت نہ رہے گی اور نیز شوہر کے خالی اس کہنے سے کہ میں نے خلع دے دیا خلع تمام ہو جائے گا اور اجنبی کے (قبول کیا میں نے) کہنے کی حاجت نہ رہے گی ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ تو مجھے

خلع دے دے فلاں کے گھر یا فلاں کے غلام پر پس شوہر نے ایسا کیا تو عورت کے ساتھ خلع واقع ہوگا اور مالک غلام یا مکان کے قبول کی احتیاج نہ رہے گی اور عورت پر واجب ہوگا کہ شوہر کو یہ دار یا غلام سپرد کر دے اور اگر سپرد کر نامتعذر ہو تو عورت پر شوہر کو اس کی قیمت دینی واجب ہوگی اور اگر شوہر نے ابتدا کی اور کہا کہ میں نے تجھے طلاق دی یا خلع کر دیا فلاں کے دار پر تو قبول کرنا عورت کے اختیار میں ہوگا نہ مالک دار کے اور اگر شوہر نے مالک غلام کو مخاطب کیا اور عورت مذکورہ حاضر ہے پس کہا کہ میں نے اپنی عورت کو تیرے اس غلام پر خلع دیا اور عورت نے قبول کیا تو خلع واقع نہ ہوگا حتیٰ کہ مالک غلام قبول کرے اور اگر اجنبی نے ابتدا کی اور بدل اخلع اس اجنبی کا نہیں ہے بلکہ کسی اور اجنبی کا ہے پس اس نے کہا کہ اپنی عورت کو فلاں کے اس غلام پر یا فلاں کے اس دار پر یا فلاں کے ان ہزار درہم پر خلع دے دے تو قبول کا اختیار مالک دار و غلام و دراہم کو ہے نہ عورت کو اور اگر اجنبی نے کہا کہ تو اپنی عورت کو ہزار درہم پر خلع دے دے بدیں شرط کہ فلاں اس کا ضامن ہے تو قبول کرنا اسی ضامن کے اختیار میں ہے مخاطب یا عورت کے اختیار میں نہ ہوگا۔

اگر بیوی یا شوہر میں سے کسی نے طفل یا مملوک کو خلع دینے یا لینے میں اپنے قائم مقام وکیل کیا تو جائز ہے: اگر عورت ہی مخاطب ہو مثلاً عورت نے کہا کہ مجھے ہزار درہم پر خلع دے دے بدیں شرط کہ فلاں ضامن ہے پس شوہر نے خلع دے دیا تو خلع واقع ہو گا پھر اگر فلاں مذکور نے مال کی ضمانت کر لی تو شوہر کو اختیار ہوگا کہ عورت یا فلاں جس کو چاہے مال کے واسطے ماخوذ کرے اور اگر فلاں نے ضمانت سے انکار کیا تو عورت کی مال کے واسطے ماخوذ کرے گا اور اگر اجنبی نے شوہر سے کہا کہ اپنی بیوی کو اس غلام پر خلع دے دے پس اس نے کہا کہ میں نے خلع دے دیا پھر یہ غلام کسی دوسرے شخص کا نکلا لیکن اس دوسرے شخص نے قبول کیا تو اس کے قبول کرنے پر التفات نہ کیا جائے گا بلکہ قبول کا اختیار عورت کو ہوگا یہ شرح جامع کبیر

حصیری میں ہے اور اگر بیوی شوہر میں سے کسی نے طفل یا مملوک کو خلع دینے یا لینے میں اپنے قائم مقام وکیل کیا تو جائز ہے یہ مبسوط

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 Kitab-ul-Talaq 501

(Translation: This page details legal rulings regarding 'Khula' (a form of divorce initiated by the wife). It discusses various scenarios: if a husband tells his wife to initiate Khula without specifying the amount of money; the differing opinions of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad on the validity of such a Khula; and the consequences of proposals made during dialogue between spouses. It further covers scenarios where Khula is initiated without financial compensation. It also addresses cases involving a third-party intermediary (messenger) and whether their actions are binding without the wife's explicit permission. It clarifies that if a father initiates Khula for his adult daughter, her consent is required; if the daughter is a minor, the father’s action is not binding regarding the release of the husband from the liability of the Mahr (dowry).)

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 किताब-उल-तलाक 501

(अनुवाद: इस पृष्ठ पर 'खुला' (Khula) से संबंधित कानूनी मसलों की व्याख्या की गई है। इसमें विभिन्न परिस्थितियों का वर्णन है, जैसे: यदि पति अपनी पत्नी से कहे कि वह खुद को 'खुला' दे ले और बदले में धन की राशि न बताए, तो क्या तलाक होगा? अलग-अलग इमामों (अबू यूसुफ, इमाम मुहम्मद) के मत दिए गए हैं। यदि पति-पत्नी के बीच वार्तालाप के दौरान 'खुला' का प्रस्ताव हो, तो उसके क्या परिणाम होंगे। यदि पति बिना माल के खुला करने को कहे या पत्नी बदले में कुछ न दे, तो क्या स्थिति होगी। यदि कोई दूत (मध्यस्थ) बिना अनुमति के खुला का प्रस्ताव लाए और बाद में महिला उसे स्वीकार न करे, तो तलाक की वैधता पर चर्चा की गई है। यदि कोई पिता अपनी बालिग बेटी का उसके पति से खुला कराता है, तो उसके लिए बेटी की अनुमति अनिवार्य है। यदि लड़की नाबालिग है, तो पिता द्वारा किया गया खुला उस पर प्रभावी नहीं होगा और न ही उसका मेहर (पति की जिम्मेदारी) माफ होगा।)

میں ہے اور اگر شوہر نے عورت سے کہا کہ خلع دے اپنے نفس کو یا کہا کہ خلع کر لے اپنے نفس کو تو مسئلہ میں تین صورتیں ہیں اول آنکہ یوں کہا کہ خلع کر دے اپنے نفس کو بہال اور اس مال کی کوئی مقدار نہیں بیان کی پس عورت نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کو تجھ سے ہزار درہم کے عوض خلع کر دیا تو اس صورت میں جب تک شوہر یوں نہ کہے کہ میں نے اجازت دی تب تک طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور یہی ظاہر الروایہ ہے اور ابن سماعہ نے روایت کی کہ خلع صحیح ہوگا اور اسی کو بعضے مشائخ نے لیا ہے کذا فی الفصول العمادیہ دوم اس جگہ عورت سے کہا کہ اپنے نفس کو ہزار درہم کے عوض خلع کر دے پس عورت نے کہا کہ میں نے خلع کر دیا تو ایک روایت میں ہے کہ خلع بعض ہزار درہم پورا ہو جائے گا اگر چہ شوہر نے یہ نہ کہا ہو کہ میں نے اجازت دی اور یہی صحیح ہے سوم آنکہ یوں کہا کہ اپنے نفس کو خلع کر دے اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا پس عورت نے کہا کہ میں نے خلع لے لیا تو مشقی میں امام ابو یوسف سے مروی ہے کہ یہ خلع نہ ہوگا اور ابن سماعہ نے امام محمد سے روایت کی کہ اگر عورت سے کہا کہ تو اپنے نفس کو خلع کر لے پس عورت نے کہا کہ میں نے خلع کر لیا تو بلا بدل ایک طلاق بائن واقع ہوگی گویا اس نے کہا کہ اپنے نفس کو با نہ کر لے اور اسی کو اکثر مشائخ نے لیا ہے اور اگر خطاب از جانب عورت ہو کہ اس نے کہا کہ تو مجھے خلع کر دے یا مبارات کر دے پس شوہر نے کہا کہ میں نے ایسا کیا تو مرد کی طرف سے خطاب ہونا اور عورت کی طرف سے ایسا خطاب ہونا سب صورتوں میں یکساں ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو خلع کر دے اپنے نفس کا بغیر مال پس عورت نے کہا کہ میں نے خلع کر دیا تو عورت کے قول ہی سے خلع پورا ہو گیا اور عورت نے کہا کہ مجھے بغیر مال خلع کر دے پس

شوہر نے کہا کہ میں نے خلع کر دیا تو کہتے ہیں طلاق واقع ہو جائے گی یہ محیط میں ہے اور اگر مرد نے کہا کہ تو اپنے نفس کو خلع بعض اس قدر مال کے لے لے پھر عورت کو عربی زبان میں سمجھلایا کہ اس نے کہا کہ میں نے خلع لے لیا یعنی یوں کہا کہ اختلعت اس حالکہ عورت مذکورہ اسے جانتی نہیں ہے تو یہ صحیح یہ ہے کہ خلع پورا نہ ہوگا جب تک کہ عورت اس کو نہ جانے یہ محیط سرنسی میں ہے ایک مرد نے دعویٰ کیا کہ میں تیری بیوی کی طرف سے تیرے پاس آیا ہوں تو اس کو طلاق دے یا اس کو رکھ پس شوہر نے کہا کہ میں اس کو نہیں رکھوں گا بلکہ طلاق دے دوں گا پس ایلچی نے کہا کہ میں نے تجھے تمام انس سے جو اس کا تجھ پر ثابت ہے بری کر دیا تو اس عورت کو طلاق دے دی پھر عورت نے انکار کیا کہ میں نے ایلچی کو بری کرنے کا اختیار نہیں دیا تھا اور ایلچی اس کا دعویٰ کرتا ہے پس اگر شوہر نے دعویٰ کیا کہ عورت نے اس ایلچی کو بھیجا اور جس طرح ایلچی کہتا ہے اس کو وکیل بھی کیا تو طلاق واقع ہوگی مگر عورت کا حق ویسا ہی رہے گا اور اگر شوہر نے ایسا دعویٰ نہ کیا پس اگر ایلچی نے یوں کہا کہ میں نے تجھے عورت کے حق سے بری کیا ہے میں شرط کے تو اس کو طلاق دے دے تو طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر ایلچی نے یہ نہ کہا ہو کہ میں یہ شرط کے تو اس کو طلاق دے تو طلاق واقع ہو جائے گی اور عورت اپنے حق پر ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر فضولی نے کہا کہ اپنی بیوی کو ہزار درہم پر طلاق دے دے پس شوہر نے کہا کہ میں نے طلاق دی تو متوقف رہے گی چنانچہ اگر عورت نے اجازت دی تو طلاق واقع ہوگی ورنہ عتابیہ میں ہے ایک مرد نے اپنی بیٹی کا اپنے داماد سے خلع کر لیا پس اگر دختر بالغہ ہو اور باپ نے بدل الخلع کی ضمانت کر لی تو خلع پورا ہو گیا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر باپ نے اپنی صغیرہ کا بعوض مال دختر کے خلع کر لیا تو یہ صغیرہ پر جائز نہ ہوگا پس اس کا مہر اس کے شوہر کے ذمہ سے ساقط نہ ہوگا: ایک مرد نے اپنی بیٹی بالغہ کا اس کے شوہر

سے اس کے مہر پر جو شوہر پر باقی ہے اس کی اجازت سے خلع کرایا تو یہ دختر بالغہ پر نافذ ہوگا اور اگر دختر مذکورہ کی اجازت نہ تھی اور اس کی اجازت نہ دی پس اگر باپ نے بدل الخلع کی ضمانت نہ دی مبارات یعنی ہر طرح کے تعلق و حقوق سے ایک دوسرے سے بری ہو۔

...except for the acquittal of the Mahr (dowry), then the Khula will not be valid and the divorce will not take place. And if the aforementioned daughter grants permission, then the Khula will take place, the divorce will be effected, and the husband will be absolved from her Mahr that falls upon him. And if the father has guaranteed the exchange (badal) of Khula, then the divorce will take place. Then, when the woman receives the news, if she grants permission, the aforementioned Khula will be enforced upon the daughter, and the husband will be absolved from her Mahr. If she does not grant permission, the aforementioned daughter will take back her Mahr from the husband, and the husband will take the exchange of Khula from her father because he became the guarantor. This is in 'Wajh-e-Karduri'. And if the father took Khula for his minor (Saghira) daughter in exchange for property, this would not be valid upon the Saghira; hence, her Mahr will not be dropped from the husband's liability, nor will the husband be entitled to her property. Regarding the issue of whether the divorce will take place or not, there are two narrations, and the most correct (Asah) view is that it will take place, as stated in 'Hidaya'. And if the father arranged the Khula of his minor daughter for a thousand dirhams on the condition that the father is the guarantor of these thousand dirhams, then the Khula will be valid and the thousand dirhams will be upon the father. And if the condition of a thousand dirhams was made upon the minor daughter, it will remain dependent (mauquf) upon the acceptance of the aforementioned daughter, provided she has the capacity for acceptance—that is, she is aware that Khula is a 'salb-kunanda' (1) and Nikah is a 'jalb-kunanda'. According to Sharia, it starts this way, so if she accepts, then by consensus the divorce will take place, but the property will not become obligatory. And if the father accepted on her behalf, then in one narration it is correct, and in one narration it is not correct, and this is the most correct view, as stated in 'Kani'. And if a minor wife was (1) given Khula and the guarantee of Mahr was not taken, it will depend on the woman's acceptance; so if the aforementioned woman accepts, she will be divorced (taliqa) and the Mahr will not be dropped. And if her father accepted, there are two narrations regarding this. And if the father guaranteed the Mahr and it is a thousand dirhams, then the aforementioned woman will be divorced, and 'istihsanan' (by juristic preference) five hundred dirhams will become obligatory upon her, as stated in 'Hidaya'. This is the case if she has not been consummated; if she has been consummated, then the full Mahr will be obligatory for the woman, and her father will be the guarantor for the husband—that is, the

father will pay the damages—as stated in 'Fusul-e-Imadiyah'. A discussion about Khula occurred between the minor's husband and the minor's mother; so if the minor wife's mother attributed the exchange of Khula to her personal property and became its guarantor, the Khula will be completed, just as it is in a similar discussion with a stranger. And if the mother did not attribute it to her property and did not become a guarantor, then whether the divorce will take place as it does in the discussion of Khula with a father—there is no narration for this, and the most correct view is that it will not take place. And if the person conducting the Khula contract is a stranger and he did not guarantee the exchange, will the Khula remain suspended? Some have stated that if the wife is a minor who understands Khula and can explain it, then the Khula will remain dependent upon her acceptance. And some have said it will not remain dependent. And if a minor, who understands Khula and can explain it, took Khula from her husband in exchange for her Mahr, then a divorce-e-ba'in (irrevocable divorce) will take place and the Mahr will not be dropped. And if the minor appointed an agent for the Khula and the agent performed this act, then there are two narrations: in one narration, appointing the agent is correct, and with the agent's acceptance, the Khula will be completed just as it would be if the minor accepted it herself; and in one narration, if the agent did not guarantee the exchange of Khula, the divorce will not take place, as is the case when a stranger arranges the Khula. And if the father gave Khula (3) on behalf of the minor upon himself, it is not correct, and it will not remain dependent even on the permission of the aforementioned minor; this is in 'Fatawa Qazi Khan'.

1. Salb-kunanda means one who removes or separates, e.g., the Nikah was removed and the Mahr property, which is the exchange for Khula, was separated from the woman.
2. Meaning in the right of divorce, not in the right of property; meaning the condition will become obligatory and the divorce will remain dependent on her acceptance.
3. Meaning making her his wife.

...सिवाय मेहर की बरअत के, तो खुला जायज न होगा और तलाक वाके न होगी। और अगर उक्त पुत्री ने अनुमति दे दी, तो खुला वाके हो जाएगा और तलाक पड़ जाएगी और पति उसके मेहर से, जो उस पर आता है, बरी हो जाएगा। और अगर पिता ने बदला-ए-खुला की जमानत ली हो, तो तलाक वाके हो जाएगी। फिर जब स्त्री को खबर पहुँचेगी, तो यदि उसने अनुमति दे दी, तो उक्त खुला उस पुत्री पर लागू होगा और पति उसके मेहर से बरी हो जाएगा और यदि उसने अनुमति नहीं दी, तो उक्त पुत्री अपना मेहर पति से वापस ले लेगी और पति बदला-ए-खुला को उसके पिता से ले लेगा क्योंकि वह जामिन (जमानत देने वाला) हुआ है। यह 'वजह-ए-करदूरी' में है। और अगर पिता ने अपनी नाबालिग (सगीरा) का माल के बदले में खुला कर लिया, तो यह सगीरा पर जायज न होगा, अतः उसका मेहर उसके पति के जिम्मे से ساقط (खत्म) न होगा और पति उसके माल का हकदार न होगा और बाहम मामला कि तलाक वाके होगी या नहीं, तो इसमें दो रिवायतें हैं और اصح। (सबसे सही) यह है कि वाके होगी, यह 'हिदाया' में है। और अगर पिता ने नाबालिग पुत्री का खुला हजार दिरहम पर इस शर्त पर कराया कि पिता उन हजार दिरहम का जामिन है, तो खुला जायज होगा और हजार दिरहम पिता पर होंगे। और अगर सगीरा पर हजार दिरहम की शर्त की हो, तो उक्त पुत्री के कुबूल (स्वीकृति) पर मौकूफ (निर्भर) रहेगा, बशर्ते कि वह कुबूल की अहलियत (योग्यता) रखती हो, यानी वाकिफ हो कि खुला सलब कुनंदा (1) होता है और निकाह जल्द कुनंदा होता है। शरा की रू से यूं शुरू है, अतः यदि उसने कुबूल किया तो इत्तेफाक से तलाक वाके होगी लेकिन माल वाजिब न होगा। और अगर पिता ने उसकी तरफ से कुबूल किया तो एक रिवायत में सही है और एक रिवायत में सही नहीं है और यही اصح। (सबसे सही) है, यह 'कानी' में है। और नाबालिग पत्नी को (1) खुला दिया और मेहर की जमानत नहीं ली, तो स्त्री के कुबूल पर मौकूफ रहेगा, अतः यदि उक्त स्त्री ने कुबूल किया तो तलाकशुदा (तालिका) हो जाएगी और मेहर ساقط न होगा। और अगर उसके पिता ने कुबूल किया तो इसमें दो रिवायतें हैं। और अगर पिता ने मेहर की जमानत की और वह हजार दिरहम हैं तो उक्त स्त्री तलाकशुदा हो जाएगी और 'इस्तेहसानन' (न्यायपूर्ण ढंग से) उसके जिम्मे पाँच सौ दिरहम लाजिम होंगे, यह 'हिदाया' में है और यह उस वक्त है कि वह 'मदखूला' (जिसके साथ शारीरिक संबंध बना हो) न हो और अगर मदखूला हो, तो स्त्री के लिए पूरा मेहर लाजिम होगा और पति के लिए उसका पिता जामिन होगा, यानी पिता जुर्माना देगा, यह 'फुसूल-ए-इमादिया' में है। सगीरा के पति और सगीरा की माँ के दरमियान खुला की बातचीत वाके हुई, तो अगर सगीरा की माँ

ने बदला-ए-खुला को अपने निजी माल की तरफ मुजाफ़ (संबंधित) किया, उसकी जामिन हुई तो खुला पूरा हो जाएगा जैसे अजनबी के साथ इस तरह की बातचीत में होता है। और अगर माँ ने अपने माल की तरफ मुजाफ़ नहीं किया और न जामिन हुई, तो क्या तलाक वाके होगी जैसे पिता के साथ खुला की बातचीत में वाके होती है, तो इसकी कोई रिवायत नहीं है और اصح। यह है कि वाके नहीं होगी। और अगर खुला का عقد (अनुबंध) करने वाला अजनबी हो और वह बदले का जामिन न हुआ हो, तो क्या खुला मुतवक्किफ (निलंबित) रहेगा? तो बाजों ने फरमाया कि अगर पत्नी सगीरा हो कि वह खुला को समझती हो और ताबीर (व्याख्या) कर सकती हो, तो खुला उसके कुबूल करने पर मौकूफ रहेगा। और बाजों ने कहा कि मौकूफ न रहेगा। और अगर सगीरा ने, जो खुला को समझती है और ताबीर कर सकती है, अपने पति से अपने मेहर पर खुला लिया, तो तलाक-ए-बाइन वाके होगी और मेहर ساقط न होगा। और अगर सगीरा ने खुला के लिए कोई वकील किया, फिर वकील ने यह काम किया, तो इसमें दो रिवायतें हैं। एक रिवायत में वकील करना सही है और वकील के कुबूल से सगीरा के खुद कुबूल करने के समान खुला पूरा हो जाएगा और एक रिवायत में, अगर वकील बदला-ए-खुला का जामिन न हुआ तो तलाक वाके न होगी जैसे अजनबी के खुला कराने में होता है। और अगर पिता ने अपने ऊपर सगीरा की तरफ से खुला (3) दिया तो सही नहीं है और सगीरा उक्त की अनुमति पर भी मौकूफ न रहेगा, यह 'फतावा काजी खान' में है।

1. सलब कुनंदा यानी 'नदार' (विच्छेद) करने वाला और जुदा करने वाला। उदाहरण के लिए निकाह 'नदार' हुआ और स्त्री से माल-ए-मेहर, जो खुला का बदला है, उसे अलग किया।
2. यानी हक-ए-तलाक में न कि हक-ए-माल में, यानी हाल वाजिब होगा और तलाक अभी उसके कुबूल पर मौकूफ रहेगी।
3. यानी उसकी पत्नी बनाना।

ہو سوائے برأت مہر کے تو خلع جائز نہ ہوگا اور طلاق واقع نہ ہوگی اور اگر دختر مذکورہ نے اجازت دے دی تو خلع واقع ہوگا اور طلاق پڑ گئی اور شوہر اس کے مہر سے جو اس پر آتا ہے بری ہو گیا اور اگر باپ نے بدلِ خلع کی ضمانت کر لی ہو تو طلاق واقع ہو جائے گی پھر جب عورت کو خبر پہنچے گی پس اگر اس نے اجازت دے دی تو خلع مذکور اس دختر پر نافذ ہوگا اور شوہر اس کے مہر سے بری ہو جائے گا اور اگر اس نے اجازت نہ دی تو دختر مذکورہ اپنا مہر مذکور شوہر سے واپس لے گی اور شوہر بدلِ خلع کو اس کے باپ سے لے لے گا کیونکہ وہ ضامن ہوا ہے یہ وجہِ کر دوری میں ہے اور اگر باپ نے اپنی صغیرہ کا بعوضِ مال دختر کے خلع کر لیا تو یہ صغیرہ پر جائز نہ ہوگا پس اس کا مہر اس کے شوہر کے ذمہ سے ساقط نہ ہوگا اور شوہر اس کے مال کا مستحق نہ ہوگا اور باہم امر کہ طلاق واقع ہوگی یا نہیں سو اس میں دو روایتیں ہیں اور اصح یہ ہے کہ واقع ہو گی یہ ہدایہ میں ہے اور اگر باپ نے دخترِ صغیرہ کا ہزار درہم پر خلع کرایا بدیں شرط کہ باپ ان ہزار درہم کا ضامن ہے تو خلع جائز ہوگا اور ہزار درہم باپ پر ہوں گے اور اگر صغیرہ پر ہزار درہم کی شرط کی ہو تو دختر مذکورہ کے قبول پر موقوف رہے گا بشرطیکہ وہ قبول کی اہلیت رکھتی ہو یعنی واقف ہو کہ خلع سلب کنندہ (1) ہوتا ہے اور نکاح جلب کنندہ ہوتا ہے از روئے شرع کے یوں شروع ہے پس اگر اس نے قبول کیا تو بالا تفاق طلاق واقع ہوگی لیکن مال واجب نہ ہوگا اور اگر باپ نے اس کی طرف سے قبول کیا تو ایک روایت میں صحیح ہے اور ایک روایت میں نہیں صحیح ہے اور یہی اصح ہے یہ کانی میں ہے اور زوجہ صغیرہ کو (1) خلع دیا اور مہر کی ضمانت نہ لی عورت کے قبول پر موقوف ہوگا پس اگر عورت مذکورہ نے قبول کیا تو طالقہ ہو جائے گی اور مہر ساقط نہ ہوگا اور اگر اس کے باپ نے قبول کیا

تو اس میں دو روایتیں ہیں اور اگر باپ نے مہر کی ضمانت کی اور وہ ہزار درہم ہیں تو عورت مذکورہ مطلقہ ہو جائے گی اور استحساناً اس کے ذمہ پانچ سو درہم لازم ہوں گے یہ ہدایہ میں ہے اور یہ اس وقت ہے کہ وہ مدخولہ نہ ہو اور اگر مدخولہ ہو تو عورت کے واسطے پورا مہر لازم ہوگا اور شوہر کے واسطے اس کا باپ ضامن ہوگا یعنی باپ تاوان دے گا یہ فصولِ عمادیہ میں ہے۔ صغیرہ کے شوہر اور صغیرہ کی ماں کے درمیان خلع کی گفتگو واقع ہوئی پس اگر زوجہ صغیرہ کی ماں نے بدلِ خلع کو اپنے ذاتی مال کی طرف مضاف کیا اس کی ضامن ہوئی تو خلع پورا ہو جائے گا جیسے اجنبی کے ساتھ اس طرح گفتگو میں ہے اور اگر ماں نے اپنے مال کی طرف مضاف نہ کیا اور نہ ضامن ہوئی پس آیا طلاق واقع ہوگی جیسے باپ کے ساتھ خلع کی گفتگو میں واقع ہوتی ہے تو اس کی کوئی روایت نہیں ہے اور اصح یہ ہے کہ واقع نہ ہوگی اور اگر خلع کا عقد کرنے والا اجنبی ہو اور وہ بدل کا ضامن نہ ہوا پس آیا خلع متوقف رہے گا تو بعض نے فرمایا کہ اگر زوجہ صغیرہ ہو کہ وہ خلع کو سمجھتی ہو اور تعبیر کر سکتی ہو تو خلع اس کے قبول کرنے پر موقوف رہے گا اور بعض نے کہا کہ موقوف نہ رہے گا اور اگر صغیرہ نے جو خلع کو سمجھتی ہو اور تعبیر کر سکتی ہے اپنے شوہر سے اپنے مہر پر خلع لیا تو طلاق بائن واقع ہوگی اور مہر ساقط نہ ہوگا اور اگر صغیرہ نے خلع کے واسطے کوئی وکیل کیا پس وکیل نے یہ کام کیا تو اس میں دو روایتیں ہیں ایک روایت میں وکیل کرتا صحیح ہے اور وکیل کے قبول سے مثلِ صغیرہ کے خود قبول کرنے کے خلع پورا ہو جائے گا اور ایک روایت میں اگر وکیل بدلِ خلع کا ضامن نہ ہوا تو طلاق واقع نہ ہوگی جیسے اجنبی کے خلع کرانے میں ہوتا ہے اور اگر باپ نے اپنے پر صغیرہ کی طرف سے خلع (3) دیا تو صحیح نہیں ہے اور صغیرہ مذکورہ کی اجازت پر بھی موقوف نہ رہے گا یہ فتاوی قاضی خان میں ہے۔

1۔ سلب کنندہ یعنی ندار و کرنے والا اور جدا کرنے والا مثلاً نکاح ندار ہوا اور عورت سے مال مہر جو عوض خلع ہے جدا کیا۔ 2۔ یعنی حق طلاق میں نہ حق مال میں یعنی حال واجب ہوگا اور طلاق ابھی اس کے قبول پر موقوف میں رہے گی۔ 3۔ یعنی اس کی زوجہ کرنا۔

If the master of a slave girl performs 'Khula' on the person of the slave girl, and the husband is a free man, the divorce occurs without compensation: For a person who is intoxicated or forced under duress, the performance of 'Khula' is valid according to us, while 'Khula' by a child (minor) is void. A person who is mentally incompetent (ma'tuh) or incapacitated due to illness is in this regard like a child; this is stated in 'Mabsut'. If a slave girl takes 'Khula' from her husband for wealth, the divorce will occur, but she will not be immediately liable for the financial compensation; however, after becoming free, she will be held accountable. If the slave girl did this with the master's permission, she will be immediately liable for the compensation, and she will be sold to cover the compensation, unless the master pays on her behalf to save her. If the mentioned slave girl is a 'mudabbara' or 'umm-e-walad' (a slave girl who has borne a child for her master), she is in this ruling just like an ordinary slave girl, except that she cannot be sold. Therefore, she will pay the 'badal' (compensation) from her own earnings, provided she acted with the master's permission. If she is a 'mukataba' slave girl, she will not be liable for the 'Khula' compensation until after she becomes free, regardless of whether she obtained the master's permission for the 'Khula' or not. If a slave girl takes 'Khula' from her husband in exchange for her 'mahr' (dowry) without the master's permission, the divorce will occur, but the 'mahr' will not be waived; this is in 'Muhit'. If the master of the slave girl performs the 'Khula' of the slave girl on the person (raqaba) of the slave girl, and the husband is a free man, the divorce occurs without compensation. If the husband is a 'mukatab', 'mudabbar', or a slave, the 'Khula' will be valid, and this slave girl will become the property of the owner of that 'mudabbar' or slave. As for the 'mukatab', his ownership right over the slave girl will be established. If two slave girls are under one free man, and the master of both slave girls performs the 'Khula' of both from the husband on the person of one, then the 'Khula' of the specified one is void, and the 'Khula' of the other is valid, and the price will be distributed over their 'mahr'. Whatever falls on the share of the slave girl for whom the 'Khula' was valid, to that extent the husband's right (1) will be established in the other slave girl. If the master arranged the 'Khula' of each in exchange for the person of the other, then a 'talaq ba'in' (irrevocable divorce) will occur for each without compensation. If he divorced each one on the person of the other, a 'talaq raj'i' (revocable divorce) will occur; this choice is in 'Sharh-e-Mukhtar'.

A slave girl is the wife of a slave; the master arranged the 'Khula' of this slave girl from her slave husband in exchange for a slave, and the slave accepted it, then it is valid, whether the slave did it with his master's permission or without it. The acceptance by the slave girl is not a condition. Then, if the slave who was set as compensation for 'Khula' is taken by someone proving their claim, the 'Khula' will remain valid as it is, and no liability will be imposed on the slave girl's master. But the price of the slave taken under the claim will be on the neck (the person) of the slave girl. If the master pays this price (fidyah) on behalf of the slave girl, it is well; otherwise, the mentioned slave girl will be sold for it. If the master had taken the guarantee of this slave at the time of 'Khula', then due to the guarantee, the price of the claimed slave will be taken from him. If there is any debt on the slave girl from before the 'Khula', the slave girl will be sold, and the debt of the creditors will be paid first; then, if anything remains from her price, it will belong to the master of her husband. If the remainder is not the full price of the slave taken under the claim, the mentioned slave girl will pay the rest after becoming free. If the slave girl's creditors freed (2) her from their debt before or after the sale, then the liability for the price of the claimed slave will be taken from her as it was before freeing, and it will not be that the person of the slave girl...

(1) Meaning, in the person of the other. (2) Meaning, forgave it.

यदि लौंडी के मालिक ने लौंडी के शरीर (रक़बे) पर लौंडी का खुला किया और पति स्वतंत्र पुरुष है तो बिना किसी मुआवज़े के तलाक हो जाएगी: जो व्यक्ति नशे में है या जिसे जबरदस्ती मजबूर किया गया है, उसका खुला देना हमारे नज़दीक जायज़ है, और बच्चे (नाबालिग) का खुला देना बातिल (अमान्य) है। और जो व्यक्ति मानसिक रूप से अस्वस्थ (मंतूह) हो या बीमारी के कारण होश में न हो, वह इसमें बच्चे के समान है, यह 'मबसूत' में है। यदि लौंडी ने अपने पति से खुला लिया और माल (धन) के बदले लिया, तो तलाक तो हो जाएगी लेकिन माली मुआवज़े के लिए वह तत्काल उत्तरदायी नहीं होगी, हाँ, आज़ाद होने के बाद उससे यह मांग की जाएगी। और यदि लौंडी ने मालिक की अनुमति से ऐसा किया हो, तो वह तत्काल मुआवज़े के लिए जवाबदेह होगी और मुआवज़े की अदायगी के लिए उसे बेचा जाएगा, सिवाय इसके कि मालिक स्वयं अपनी तरफ से देकर उसे बचा ले। यदि वह लौंडी किसी की मुदब्बरा या उम्म-ए-वलद (जिससे मालिक को बच्चा हो) है, तो वह हुक्म में सामान्य लौंडी जैसी ही है, सिवाय इसके कि उसे बेचा नहीं जा सकता। अतः वह खुला के बदले को अपनी कमाई से अदा करेगी, बशर्ते उसने मालिक की अनुमति से ऐसा किया हो। और यदि वह मुकातबा (स्वयं को मुक्त कराने का अनुबंध करने वाली) लौंडी है, तो वह खुला के बदले के लिए आज़ाद होने के बाद ही जवाबदेह होगी, चाहे उसने मालिक की अनुमति से खुला लिया हो या बिना अनुमति के। यदि लौंडी ने मालिक की अनुमति के बिना अपने महर के बदले पति से खुला लिया, तो तलाक तो हो जाएगी लेकिन महर समाप्त नहीं होगा, यह 'मुहीत' में है। और यदि लौंडी के मालिक ने लौंडी के शरीर (रक़बे) के बदले लौंडी का खुला कर लिया और पति एक स्वतंत्र पुरुष है, तो बिना मुआवज़े के तलाक हो जाएगी। यदि पति मुकातब, मुदब्बर या गुलाम है, तो खुला जायज़ होगा और यह लौंडी उस मुदब्बर या गुलाम के मालिक की हो जाएगी। जहाँ तक मुकातब का प्रश्न है, उसका लौंडी पर स्वामित्व का अधिकार सिद्ध होगा। दो लौंडियाँ एक स्वतंत्र पुरुष के अधीन हैं और दोनों लौंडियों के मालिक ने पति से उन दोनों का खुला किसी एक के शरीर के बदले करा लिया, तो विशिष्ट का खुला बातिल और दूसरी का खुला सही होगा और कीमत (मूल्य) उन दोनों के महर पर विभाजित की जाएगी। तो जो उस लौंडी के हिस्से में आया है, जिसके हक़ में खुला सही हुआ, उतनी मात्रा में पति का अधिकार (1) दूसरी लौंडी में सिद्ध होगा। और यदि मालिक ने दोनों में से प्रत्येक का खुला दूसरी के शरीर के बदले कराया, तो हर एक पर एक-एक बाइन तलाक (अपरिहार्य तलाक) बिना

किसी मुआवज़े के हो जाएगी, और यदि उसने दोनों में से हर एक को दूसरी के शरीर के बदले तलाक दी, तो रजई तलाक (वापस लेने योग्य तलाक) होगी। यह 'शरह-ए-मुख़्तार' में है।

एक लौंडी किसी गुलाम की पत्नी है, मालिक ने एक गुलाम के बदले उस लौंडी का उसके गुलाम पति से खुला कराया और गुलाम ने उसे स्वीकार कर लिया, तो यह जायज़ है, चाहे गुलाम ने अपने मालिक की अनुमति से ऐसा किया हो या बिना अनुमति के। और लौंडी का स्वीकार करना शर्त नहीं है। फिर यदि वह गुलाम जो खुला के बदले में दिया गया था, उसे किसी ने अपना हक जताकर ले लिया, तो खुला वैसे ही सही रहेगा और लौंडी के मालिक पर कोई हर्जाना अनिवार्य नहीं होगा। लेकिन जिस गुलाम को हक जताकर ले लिया गया है, उसकी कीमत लौंडी की गर्दन (उसके शरीर) पर होगी। यदि मालिक लौंडी की तरफ से यह कीमत (फिदया) दे दे तो ठीक, वरना उक्त लौंडी इसके लिए बेची जाएगी। और यदि मालिक ने खुला के समय इस गुलाम की ज़मानत ले ली थी, तो ज़मानत लेने के कारण उससे उस गुलाम की कीमत ली जाएगी जिसे हक के तौर पर ले लिया गया था। और यदि लौंडी पर खुला से पहले का कोई कर्ज है, तो लौंडी बेची जाएगी और पहले कर्जदारों का कर्ज अदा किया जाएगा, फिर उसकी कीमत (मूल्य) में से यदि कुछ शेष बचा, तो वह उसके पति के मालिक का होगा। और यदि बचा हुआ हिस्सा उस गुलाम की पूरी कीमत न हो जो हक में ले लिया गया है, तो जितनी कमी है, वह उक्त लौंडी आज़ाद होने के बाद पूरी कर देगी। और यदि लौंडी के कर्जदारों ने लौंडी को बिक्री से पहले या बाद में अपने कर्ज से मुक्त (2) कर दिया, तो उस गुलाम की कीमत का हर्जाना उससे लिया जाएगा जैसा कि मुक्त करने से पहले था, और ऐसा नहीं होगा कि लौंडी का शरीर ही...।

(1) यानी दूसरी के शरीर में। (2) यानी माफ कर दिया।

اگر باندی کے مولیٰ نے باندی کے رقبہ پر باندی کا خلع کر لیا اور شوہر مرد آزاد ہے تو مفت طلاق واقع ہوگی: جو شخص نشہ میں ہے یا زبردستی مجبور کیا گیا ہے اس کا خلع دینا ہمارے نزدیک جائز ہے اور طفل کا خلع دینا باطل ہے اور جو شخص معتوہ یا مرض کے سبب سے اس پر اٹھا طارہ ہوا وہ اس میں بمنزلہ طفل کے ہے یہ مبسوط میں ہے اگر باندی نے اپنے شوہر سے خلع لیا تو طلاق بمال لی تو طلاق واقع ہوگی مگر مالی عوض کے واسطے دونی الحال ماخوذ نہ ہوگی ہاں بعد آزاد ہونے کے اس سے مواخذہ کیا جائے گا اور اگر باندی نے مولیٰ کی اجازت سے ایسا کیا ہو تو معاوضہ کے واسطے فی الحال ماخوذ ہوگی اور معاوضہ کے واسطے فروخت کی جائے گی الا آنکہ مولیٰ اس کی طرف سے دے کر بچائے اور اگر باندی مذکورہ کسی کی مدبرہ یا ام ولد ہو تو اس حکم میں مثل محض باندی کے ہے الا یہ بات یہ ہے کہ وہ بیچ نہیں کی جا سکتی ہے پس وہ بدل کو اپنی کمائی سے ادا کرے گی بشرطیکہ اس نے مولیٰ کی اجازت سے ایسا کیا ہو اور اگر مکاتبہ باندی ہو تو وہ بدل خلع کے واسطے ماخوذ نہ ہوگی الا بعد آزاد ہونے کے چاہے اس نے مولیٰ کی اجازت سے خلع لیا ہو یا بلا اجازت۔ اگر باندی نے اپنے شوہر سے اپنے مہر کے عوض بدوں اجازت مولیٰ کے خلع لیا تو طلاق واقع ہوگی لیکن مہر ساقط نہ ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر باندی کے مولیٰ نے باندی کے رقبہ پر باندی کا خلع کر لیا اور شوہر مرد آزاد ہے تو مفت طلاق واقع ہوگی اور اگر شوہر مکاتب یا مدبر یا غلام ہو تو خلع جائز ہوگا اور یہ باندی اس مدبر یا غلام کے مالک کی ہو جائے گی اور رہا مکاتب سوا اس کا باندی میں حق ملک ثابت ہوگا دو باندیان ایک مرد آزاد کے تحت میں ہیں اور دونوں باندیوں کے مولیٰ نے شوہر سے ان دونوں کا خلع ان میں خاص ایک کے رقبہ پر کر لیا تو معینہ خاص کا خلع باطل اور دوسری کا خلع صحیح ہوگا اور ثمن

ان دونوں کے مہر پر تقسیم کیا جائے گا پس جو کچھ اس باندی کے پرتے میں واقع ہو جس کے حق میں خلع صحیح ہوا ہے اس قدر شوہر کا حق (1) دوسری باندی میں ثابت ہوگا اور اگر مولیٰ نے ہر ایک کا دونوں میں سے خلع بدوض دوسری رقبہ کے کرایا تو ہر ایک پر ایک ایک طلاق بائن مفت واقع ہوگی اور اگر دونوں میں سے ہر ایک کو اس نے دوسری کے رقبہ پر طلاق دی تو طلاق رجعی واقع ہوگی یہ اختیار شرح مختار میں ہے۔

ایک باندی کسی غلام کی بیوی ہے مولیٰ نے ایک غلام متعوض پر اس باندی کا اس کے شوہر غلام سے خلع کرایا اور غلام نے اس کو قبول کیا تو جائز ہے خواہ غلام نے اپنے مولیٰ کی اجازت سے ایسا کیا ہے یا بلا اجازت اور باندی کا قبول کرنا شرط نہیں ہے پھر اگر وہ غلام جو خلع میں بدل قرار دیا گیا ہے کسی نے اپنا استحقاق ثابت کر کے کے لیے لیا تو خلع ویساہی صحیح رہے گا اور باندی کے مولیٰ پر تاوان واجب نہ ہوگا مگر جو غلام جو استحقاق میں لیا گیا ہے اس کی قیمت باندی کی گردن پر ہوگی اگر مولیٰ باندی پر ہے یہ قیمت فدیہ دے دے تو خیر ورنہ باندی مذکورہ اس کے واسطے فروخت کی جائے گی اور اگر مولیٰ نے وقت خلع کے اس غلام بدل خلع کی بات ضمان درک کر لی ہو تو بسبب ضمانت کر لینے کے اس سے قیمت غلام مستحق شدہ لی جائے گی اور اگر باندی پر قرضہ ہو جو خلع سے پہلے کا ہے تو باندی فروخت کی جائے گی اور پہلے قرضداروں کا قرضہ ادا کیا جائے گا پھر اس کے ثمن میں سے کچھ باقی رہا تو اس کے شوہر کے مولیٰ کا ہوگا اور اگر باقی بچا ہوا اس غلام کی پوری قیمت نہ ہو جو استحقاق میں لے لیا گیا ہے تو جس قدر کی ہے وہ باندی مذکورہ بعد آزاد ہونے کے پوری کر دے گی اور اگر باندی کے قرض خواہوں نے باندی کو بیچ سے پہلے یا بعد بیچ کے اپنے قرضہ سے بری (2) کر دیا تو اس سے قیمت غلام مستحق کا مواخذہ کیا جائے گا جیسا کہ قبل بری کرنے کے تھا اور یہ نہ ہوگا کہ رقبہ باندی۔

(1) یعنی دوسری کے رقبہ میں۔ (2) یعنی معاف کر دیا۔

...should be given to the *Mawla* (guardian/master) of her husband. And if the *Mawla* of the slave-woman has taken the *Daman-e-Darak* (guarantee/indemnity) regarding the slave offered as *Khula*, then the aforementioned slave-woman can be sold (1) for her debt, and the slave is the entitled right. The *Mawla* of the slave-woman will pay compensation to the *Mawla* of her husband due to being a guarantor, and the liability will not fall on the neck of the slave-woman, even if she is set free. And if the *Mawla* of the slave-woman took the *Khula* on her person, and there is no debt on the slave-woman, and the *Mawla* did not become a guarantor, then the aforementioned slave-woman will be handed over to the *Mawla* of the husband. If there is a debt on the slave-woman, she will be sold to cover the debt; if anything remains, the *Mawla* of the husband will take it, and no liability will be imposed on the *Mawla* of the slave-woman, provided the remaining price is a portion of the value of this slave-woman. If the slave's creditors absolve her of the debt before the sale, the slave-woman's person will be given to the *Mawla* of her husband, and the *Mawla* of the slave-woman will receive nothing. If the absolution occurs after the sale, its price will be given to the *Mawla* of the husband. If there is an excess in price relative to the value, the excess belongs to the *Mawla*, and if there is a deficit, if the *Mawla* of the slave-woman has taken *Daman-e-Darak*, this deficit will be upon the *Mawla* of the slave-woman; if not, it will be upon the slave-woman, and she will be held accountable after being set free. This is mentioned in *Sharh Jame-e-Kabeer Hasiri*.

If a stranger, by way of charity, obtains a Khula for the husband from his wife while the husband is in a state of illness: If a woman obtains a *Khula* during her *Marz-ul-Maut* (death-illness) in exchange for the dower (*Mahr*) due to her from her husband, and then dies during her *Iddah* period, the husband will receive whichever is less: either his share of his wife's inheritance or the aforementioned dower, provided the dower can be recovered from one-third of her estate. If the woman has no other assets, the husband will receive whichever is less between his inheritance share and one-third of the woman's estate. If she dies after the *Iddah* ends, the mentioned man will receive the dower from the woman's one-third estate. If the woman is *Ghair-Madkhula* (not consummated) and she obtained *Khula* for a portion of her dower during her illness, we say that half the dower is dropped from the husband's liability due to the *Khula* before consummation, not on the woman's part, and the remaining half will be received by the man from the woman's one-third estate (2). Similarly, if she took *Khula* for more than her dower, half the dower is

dropped due to *Khula* before consummation, and the rest, along with the excess, will be received by the husband from her one-third estate. If the woman's illness is not a *Marz-ul-Maut* and she recovers, the man will receive the full dower (3). If the woman obtained *Khula* while in good health during her husband's illness, the *Khula* is valid.

Whatever is agreed upon as compensation, whether small or large, the woman will not receive any inheritance from that man (4). If a stranger, by way of charity, obtains a *Khula* for the husband from his wife while the husband is ill, in exchange for a specified amount of money for which he becomes a guarantor for the husband, and if the husband dies from that illness, this *Khula* will be valid from his one-third estate (5). And if the stranger did this act without the woman's consent...

(Footnote translations: (1) Daman-e-Darak means that in this matter, if any loss occurs, such as if you do not receive this item, I guarantee to compensate for your loss. (2) This refers to the debt not being on the slave-woman. (3) If the Mawla does not pay the ransom. (4) If recovered. (5) Or whoever... (6) The value must come from one-third of his estate.)

मजकूरह उसके शौहर के मौला को दे दिया जाए और अगर बांदी के मौला ने गुलाम बदल-ए-खुला की बाबत 'जमान-ए-दरक' (गारंटी) कर ली हो तो बांदी मजकूर अपने कर्जे के वास्ते फरोख्त (1) हो सकती है और गुलाम मुस्तहक है, और गुलाम बांदी का मौला, उसके शौहर के मौला को ब-सबब जामिन होने के तावान देगा और बांदी की गर्दन पर उसकी जमान वाजिब न होगी, अगरचे आजाद कर दी जाए। और अगर बांदी के मौला ने बांदी को उसके रक़बे (शरीर) पर खुला कर लिया और बांदी पर कर्जा नहीं है और मौला जामिन न हुआ तो बांदी मजकूर शौहर के मौला को सुपुर्द कर दी जाएगी और अगर बांदी पर कर्जा हो तो वह कर्जे में फरोख्त की जाएगी, फिर अगर कुछ बाकी रहता हो तो उसको मौला-ए-शौहर लेगा और बांदी के मौला पर जमान वाजिब न होगी अगर बचा हुआ समन (कीमत) इस बांदी की कीमत का हिस्सा हो, और अगर बचाव होने से पहले बांदी के कर्जख्वाहों (लेनदारों) ने बांदी को अपने कर्ज से बरी (मुक्त) कर दिया तो रक़ब-ए-बांदी उसके शौहर के मौला को दे दिया जाएगा और बांदी के मौला को कुछ न मिलेगा और अगर बरी करना बाद-ए-बे (बिक्री के बाद) हो तो उसका समन मौला-ए-शौहर को दे दिया जाएगा और अगर समन में ब-निस्बत कीमत के ज्यादती हो तो ज्यादती मौला की होगी और अगर कुछ कमी हो तो यदि मौला-ए-बांदी ने 'जमान-ए-दरक' कर ली हो तो यह कमी मौला-ए-बांदी पर होगी और अगर 'जमान-ए-दरक' न की हो तो बांदी पर होगी कि आजाद होने के बाद उससे मुवाखजा (जवाबदेही) किया जाएगा, यह 'शरह-ए-जामे-ए-कबीर हसीरी' में है।

अगर किसी अजनबी ने तबरुअन (एहसान के तौर पर) शौहर के बीमार होने की हालत में शौहर से उसकी बीवी का खुला कर लिया: अगर औरत ने अपने 'मर्ज-उल-मौत' (मौत की बीमारी) में अपने मेहर के एवज जो उसका शौहर पर आता है खुला ले लिया, फिर वह इद्दत में मर गई तो शौहर को अपनी औरत की मीरास (विरासत) की मिकदार और मेहर मजकूर की मिकदार दोनों में से कम मिकदार मिलेगी, बशर्ते कि मेहर उसके तिहाई माल से बरामद होता हो। और अगर औरत का कुछ माल सिवाए इसके न हो, तो शौहर को औरत के माल की अपनी हिस्सा-ए-मीरास और तिहाई से जो कम मिकदार हो वह मिलेगी। और अगर वह इद्दत के खत्म होने के बाद मरी तो मर्द मजकूर को औरत के तिहाई माल में से मेहर मजकूर मिलेगा। और अगर औरत 'गैर-मदखूला' (जिसके साथ शारीरिक संबंध न बना हो) हो कि उसने अपने मर्ज में अपने मेहर के बाज़ हिस्से से खुला ले लिया तो हम कहते हैं कि आधा मेहर तो शौहर के जिम्मे से ब-सबब तलाक कबूल-ए-दखूल के साकित (खत्म)

हो गया, न कि औरत की जानिब से, और बाकी आधा मर्द मजकूर को औरत के तिहाई माल से मिलेगा (2)। और इसी तरह अगर औरत ने अपने मेहर से जायद पर खुला लिया हो तो आधा मेहर ब-सबब तलाक कबूल-ए-दखूल साकित हो गया और बाकी आधा मय ज्यादती के शौहर को उसके तिहाई माल से मिलेगा। और अगर औरत का मर्ज 'मर्ज-ए-मौत' न हो बल्कि वह मर्ज से अच्छी हो गई तो मर्द को तमाम मेहर मिलेगा (3) और अगर औरत ने अपनी सेहत की हालत में, शौहर की बीमारी की हालत में खुला लिया तो खुला जायज है।

जो कुछ बदल (एवज) करार पाए, ख्वा कलील (कम) हो या कसीर (ज्यादा) हो, और औरत को उस मर्द (4) की कुछ मीरास न मिलेगी। और अगर किसी अजनबी ने तबरुअन शौहर के बीमार होने की हालत में शौहर से उसकी बीवी का खुला कर लिया, किसी कदर माली मुसम्मां (तयशुदा माल) के एवज जिसका वह शौहर के वास्ते जामिन हो गया, पस अगर शौहर उस मर्ज से मर गया तो यह खुला उसके तिहाई (5) से जायज होगा और अगर अजनबी ने यह फेल (काम) बिला रजामंदी औरत के शौहर के..

---

(1) जमान-ए-दरक यानी इस मामले में जो नुकसान हो जाए कि यह चीज तुझे न मिले तो मैं जामिन हूँ कि तेरा नुकसान पूरा करूँ। (2) अव्वल यह जमान इस मकाम का जाहिर नहीं है, फाहम (समझो), वहज़ा नजर-ए-इला कौल, और बांदी पर कर्जा नहीं है। (3) यानी अगर मौला उसका फिद्या न दे। (4) अगर बरामद हुआ। (5) या जो किसी हो। (6) मूल इसका तिहाई माल से निकले।

مذکورہ اس کے شوہر کے مولیٰ کو دے دیا جائے اور اگر باندی کے مولیٰ نے غلام بدلِ خلع کی بابت ضمانِ درک کر لی ہو تو باندی مذکور اپنے قرضہ کے واسطے فروخت (1) ہو سکتی ہے اور غلام مستحق ہے اور غلام باندی کے مولیٰ اس کے شوہر کے مولیٰ کو بسببِ ضامن ہونے کے تاوان دے گا اور باندی کی گردن پر اس کی ضمان واجب نہ ہوگی اگر چہ آزاد کر دی جائے اور اگر باندی کے مولیٰ نے باندی کو اس کے رقبہ پر خلع کر لیا اور باندی پر قرضہ نہیں ہے اور مولیٰ نے ضامن نہ ہوا تو باندی مذکور شوہر کے مولیٰ کو سپرد کر دی جائے گی اور اگر باندی پر قرضہ ہو تو وہ قرضہ میں فروخت کی جائے گی پھر اگر کچھ باقی رہتا ہو تو اس کو مولیٰ اسے شوہر لے گا اور باندی کے مولیٰ پر ضمان واجب نہ ہوگی اگر بچا ہوا ثمن اس باندی کی قیمت کا ملنہ ہو اور اگر بچ ہو نے سے پہلے باندی کے قرضہ خواہوں نے باندی کو اپنے قرضہ سے بری کر دیا تو رقبہ باندی اس کے شوہر کے مولیٰ کو دیا جائے گا اور باندی کے مولیٰ کو کچھ نہ ملے گا اور اگر بری کر تا بعدِ بیع کے ہو تو اس کا ثمن مولیٰ اسے شوہر کو دے دیا جائے گا اور اگر ثمن میں بہ نسبت قیمت کے زیادتی ہو تو زیادتی مولیٰ کی ہوگی اور اگر کچھ کمی ہو پس اگر مولیٰ اسے باندی نے ضمانِ درک کر لی ہو تو یہ کی مولیٰ اسے باندی پر ہوگی اور اگر ضمانِ درک نہ کی ہو تو باندی پر ہوگی کہ بعدِ آزاد ہونے کے اس سے مواخذہ کیا جائے گا یہ شرح جامع کبیر حصیری میں ہے۔

اگر کسی اجنبی نے تبرعاً شوہر کے مریض ہونے کی حالت میں شوہر سے اس کی بیوی کا خلع کر لیا: اگر عورت نے اپنے مرض الموت میں اپنے مہر کے عوض جو اس کا شوہر پر آتا ہے خلع لے لیا پھر وہ عدت میں مرگئی تو شوہر کو اپنی عورت کی میراث کی مقدار اور مہر مذکور کی مقدار

دونوں میں سے کم مقدار ملے گی بشرطیکہ مہر اس کے تہائی مال سے برآمد ہوتا ہو اور اگر عورت کا کچھ مال سوائے اس کے نہ ہو تو شوہر عورت کے مال کی اپنی حصہ میراث اور تہائی سے جو کم مقدار ہو وہ ملے گی اور اگر وہ انقضائے عدت کے بعد مری تو مرد مذکور کو عورت کے ثمال میں سے مہر مذکور ملے گا اور اگر عورت غیر مدخولہ ہو کہ اس نے اپنے مرض میں بعض اپنے مہر کے اس سے خلع لے لیا تو ہم کہتے ہیں کہ نصف مہر تو شوہر کے ذمہ سے بسبب طلاق قبولِ دخول کے ساقط ہو گیا نہ از جانبِ عورت اور باقی نصف مرد مذکور کو عورت کے تہائی مال سے ملے گا (2) اور اسی طرح اگر عورت نے اپنے مہر سے زائد پر خلع لیا ہو تو نصف مہر بسبب طلاق قبولِ دخول کے ساقط ہو گیا اور باقی نصف مع زیادتی کے شوہر کو اس کے تہائی مال سے ملے گا اور اگر عورت کا مرضِ موت نہ ہو بلکہ وہ مرض سے اچھی ہو گئی تو مرد کو تمام مہر ملے گا (3) اور اگر عورت نے اپنی صحت کی حالت میں شوہر کی بیماری کی حالت میں خلع لیا تو خلع جائز ہے۔ جو کچھ بدلِ قرار پائے خواہ قلیل ہو یا کثیر ہو اور عورت کو اس مرد (4) کی کچھ میراث نہ ملے گی اور اگر کسی اجنبی نے تبرعاً شوہر کے مریض ہونے کی حالت میں شوہر سے اس کی بیوی کا خلع کر لیا کسی قدر مالی مسمیٰ کے عوض جس کا وہ شوہر کے واسطے ضامن ہو گیا پس اگر شوہر اس مرض سے مر گیا تو یہ خلع اس کے تہائی (5) سے جائز ہوگا اور اگر اجنبی نے یہ فعل بدونِ رضامندی عورت کے شوہر کے

---

(1) ضمان درک یعنی اس معاملہ میں جو نقصان پیش آئے کہ یہ چیز تجھے نہ ملے تو میں ضامن ہوں کہ تیرا نقصان پورا کروں۔ (2) اول یہ ضمان اس مقام کا ظاہر نہیں ہے فافہم وہذا نظر الی قول اور باندی پر قرضہ نہیں ہے۔ (3) یعنی اگر مولیٰ اس کا فدیہ نہ دے۔ (4) اگر برآمد ہوا۔ (5) یا جو کسی ہو۔ (6) مول اس کا تہائی مال سے نکلے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (1) 505 Kitab-ut-Talaq

In the condition of illness, if the husband dies before the completion of the Iddah, the woman will receive her inheritance from him; this is stated in 'Mabsut'. If the husband is the woman's paternal cousin and she is a woman with whom he has consummated the marriage, and if the husband cannot inherit from her due to proximity (because, for example, another 'asaba' exists who is closer than the husband), then this is equivalent to the case where the husband is a total stranger. If the husband could have inherited from her and she died after the completion of the Iddah, it will be examined what the amount of the 'badl-e-khula' (compensation for khula) is and what she receives as her right of inheritance from the mentioned woman. If the 'badl-e-khula' is equal to or less than the inheritance amount, the husband will be given the 'badl-e-khula'. If it is more, the excess amount beyond the inheritance share will not be given to the husband unless the other heirs permit it.

If the woman is one with whom the marriage was not consummated, half the dower (mahr) is lapsed due to talaq and the acceptance of the right of consummation. Therefore, she will not be considered a donor ('mutabari') regarding this half. Yes, she can be considered a donor regarding the remaining half. Despite this, if she entered into khula regarding the heir's right, the amount of this half will be examined, and it will be evaluated against the amount of her inheritance from her estate; whichever of the two is less will be given to the husband. All this applies if the woman died from that illness. If she recovered, then whatever she stated as the exchange (badl) will be given to the husband in full, as if the woman had gifted (hiba) it to him and then recovered from the illness—meaning the entire gift becomes valid; this is stated in 'Muhit'.

A woman has two paternal cousins, and both are her heirs. One of them married her and consummated the marriage. Then the mentioned woman took 'khula' in exchange for her dower during her 'marz-ul-maut' (terminal illness), and the woman has no assets other than this dower. If she then died during the Iddah, the mentioned dower will be divided equally between the two brothers. If the husband divorced her in exchange for her dower and she then died during the Iddah, this will be a 'talaq-e-raj'i' (revocable divorce). Thus, the husband will receive half the dower due to the right of marriage, and the remaining half will be shared equally between the two brothers.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (1) 505 किताब-उत-तलाक

बीमारी की हालत में (तलाक) देने के बाद अगर इद्दत पूरी होने से पहले शौहर मर गया तो औरत को उसकी विरासत मिलेगी, यह 'मब्सूत' में है। अगर शौहर उस औरत का चचेरा भाई हो और औरत उसकी मदखूला (जिसके साथ सोहबत हो चुकी हो) हो, और अगर शौहर उससे कराबत (रिश्तेदारी) की विरासत न पा सकता हो इस वजह से कि मिसाल के तौर पर उसका कोई और 'असबा' (वारिस) मौजूद है जो शौहर की निस्बत ज्यादा करीब है, तो यह और इस सूरत में कि शौहर महज़ अजनबी है, दोनों एक-सा हैं। और अगर शौहर उससे कराबत की विरासत पा सकता हो और वह इद्दत के खत्म होने के बाद मर गई तो देखा जाएगा कि 'बदल-ए-खुला' (खुला के बदले दी जाने वाली राशि) की मिक़दार क्या है और जो उसे औरत की विरासत के हक के तौर पर मिलती है वह क्या है। अतः अगर बदल-ए-खुला, विरासत की मिक़दार के बराबर या कम हो तो शौहर को बदल-ए-खुला दिया जाएगा, और अगर ज्यादा हो तो विरासत की मिक़दार से जितनी राशि ज्यादा हो वह शौहर को नहीं दी जाएगी, सिवाय इसके कि बाकी वारिस इजाज़त दें।

अगर औरत गैर-मदखूला हो तो आधा मेहर तलाक़ के कारण और (खुला की वजह से) सोहबत के हक के स्वीकार न होने की वजह से ساقط (खत्म) हो गया। अतः इस आधे हिस्से के हक में औरत 'तबर्रू(दान) करने वाली शुमार नहीं होगी, हाँ बाकी आधे के बारे में वह 'तबर्रूकरने वाली शुमार हो सकती है। और इसके बावजूद अगर वह वारिस के हक में खुला में 'मुखातिब' हुई तो इस आधे की मिक़दार देखी जाएगी और औरत के माल से उसकी विरासत की मिक़दार पर लिहाज़ किया जाएगा, अतः जो दोनों में से कम हो वह शौहर को दी जाएगी। और यह सब उस वक्त है जब औरत उस बीमारी से मर गई हो, और अगर वह अच्छी हो गई तो जो कुछ उसने बदल (बदले में) बयां किया है वह पूरा शौहर को दिया जाएगा, گویا (मानो) ऐसा हुआ कि औरत ने उसे कुछ हिबा (तोहफा) किया, फिर वह बीमारी से अच्छी हो गई, यानी पूरा हिबा सही हो गया, यह 'मुहीत' में है।

एक औरत के दो चचेरे भाई हैं और दोनों उसके वारिस हैं, फिर एक ने उससे निकाह किया और सोहबत (दखूल) कर ली। फिर उक्त औरत ने अपने 'मरज़-उल-मौत' (मौत की बीमारी) में अपने मेहर पर खुला ले लिया और उस औरत का मेहर के अलावा कोई माल नहीं है। फिर वह इद्दत में मर गई, तो उक्त मेहर इन दोनों भाइयों के बीच आधा-आधा (निसफ़ान-निसफ़) होगा। और अगर शौहर ने उसके मेहर पर तलाक दे दी, फिर वह इद्दत में मर गई तो यह 'तलाक-ए-रजी' होगी, अतः शौहर को

आधा मेहर हक-ए-ज़ौजियत (वैवाहिक अधिकार) की वजह से मिलेगा और बाकी दोनों भाइयों में आधा-आधा مشترك (साझा) हो जाएगा।

مرض کی حالت میں کیا پس اگر قبل انقضائے عدت کے شوہر مر گیا تو عورت کو اس کی میراث ملے گی یہ مبسوط میں ہے۔ اگر شوہر اس عورت کا چچازاد بھائی ہو اور عورت اس کی مدخولہ ہو چکی ہو پس اگر شوہر اس سے میراث قرابت نہ پاسکتا ہو بدیں وجہ کہ مثلاً اس کا کوئی اور عصبہ موجود ہے جو بہ نسبت شوہر کے اقرب ہے تو یہ اور درصورتیکہ شوہر محض اجنبی ہے دونوں یکساں ہیں اور اگر شوہر اس سے میراث قرابت پاسکتا ہو اور وہ بعد انقضائے عدت کے مرگئی تو دیکھا جائے گا کہ مقدار بدلِ خلع کیا ہے اور جو اس کو عورت مذکورہ کی میراث بحق پہنچتی ہے وہ کیا پس اگر بدلِ خلع مقدارِ میراث کے مساوی یا کم ہو تو شوہر کو بدلِ خلع دیا جائے گا اور اگر زیادہ ہو تو مقدارِ میراث سے جس قدر زائد ہو وہ شوہر کو نہ دیا جائے گا الا اجازت باقی وارثوں کے۔ اگر عورت غیر مدخولہ ہو تو نصف مہر بسبب طلاق قبول دخول کے ساقط ہو گیا پس اس نصف کے حق میں عورت تبرع کرنے والی شمار نہ ہوگی ہاں باقی نصف کی بابت وہ تبرع کرنے والی شمار ہو سکتی ہے اور باوجود اس کے وہ وارث کے حق میں خلع میں خبرع ہوئی تو اس نصف کی مقدار دیکھی جائے گی اور عورت کے مال سے اس کی میراث کی مقدار پر لحاظ کیا جائے گا پس جو دونوں میں سے کم ہو وہ شوہر کو دی جائے گی اور یہ سب اس وقت ہے کہ عورت اس مرض سے مر گئی ہو اور اگر اچھی ہو گئی تو جو کچھ اس نے بدل بیان کیا ہے وہ سب پورا شوہر کو دیا جائے گا گویا ایسا ہوا کہ عورت نے اس کو کچھ ہبہ کیا پھر وہ مرض سے اچھی ہو گئی یعنی پورا ہبہ صحیح ہو ایہ محیط میں ہے۔

ایک عورت کے دو چچازاد بھائی ہیں اور دونوں اس کے وارث ہیں پھر ایک نے اس سے نکاح کیا اور دخول کر لیا پھر عورت مذکورہ نے اپنے مرض الموت میں اپنے مہر پر خلع لے لیا اور اس

عورت کا کچھ مال سوائے اس کے نہیں ہے پھر وہ عدت میں مر گئی تو مہر مذکور ان دونوں بھائیوں کے درمیان نصفانصف ہوگا اور اگر شوہر نے اس کے مہر پر طلاق دے دی پھر وہ عدت میں مر گئی تو یہ طلاق رجعی ہوگی پس شوہر کو نصف مہر بسبب حقِ زوجیت کے ملے گا اور باقی دونوں بھائیوں میں نصفانصف مشترک ہو جائے گی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 ..... The Book of Divorce

Ninth Chapter:

On the Description of Zihar

'Al-Bahr' says in defining Zihar: It is to compare one’s wife or any of her body parts that are 'sha'i' (1) (general/representative) or used to express the entire body, to any part of those women (mahramat-e-abadiya) whom it is not permissible to look at, even if the permanent prohibition arose due to suckling (rada'at) or a relationship of marriage (mahr) (2). This is in 'Fath-ul-Qadir'. It applies whether the wife is free, a slave, a mukataba, a mudabara, an umm-e-walad, or a kitabiya (from the people of the book). This is in 'Siraj-ul-Wahhaj'. The condition for the validity of Zihar regarding the woman is that she must be a wife, and for the man, that he must be of those capable of offering expiation (ahl-e-kaffara) (3). Thus, the Zihar of a Dhimmi or a madman is not valid; this is in 'Fath-ul-Qadir'. If someone married a woman who did not permit the marriage, then performed Zihar with her, and later she permitted the marriage, the Zihar is void. If a slave or a mukatab performs Zihar with his wife, it will be valid; this is in 'Siraj-ul-Wahhaj'. If someone performs Zihar with his slave girl, whether she has been engaged in intercourse (5) or not, it is not valid; this is in 'Fath-ul-Qadir'. Likewise, if a wife is compared to a woman whose prohibition is not eternal but temporary (mu'aqqat), such as a woman divorced thrice (mutallaqa-e-salasa), then the Zihar will not be valid; this is in 'Fatawa-e-Muhit'. The pillar (rukn) of Zihar is saying to one's wife: "Anti ka-zahari ummi" (You are to me like the back of my mother), or any word that stands in its place and conveys the same meaning; this is in 'Nihaya'. If he said to his wife, "Your head is to me like the back of my mother," or "Your face," or "Your neck," or "Your private parts," he becomes a 'muzahir' (6) (one who performs Zihar). Similarly, if he said to his wife, "Your body is to me like the back of my mother," or "Your quarter," or "Your half," or any similar (7) 'sha'i' part, the same ruling applies; this is in 'Bada'i'.

---

1. 'Al-Nahr' is general, whether the comparison is with the whole body or any part. 2. I (the author) say: Subtle eloquence is evident in this. 3. 'Al-Bahr' says: 'Saran' (Head) is a part used to express the entire body, just as people say 'one ras' of cattle, meaning one buffalo, and similarly for 'face', such as when they say "a curse on your face" meaning on you, or "this face has been seen after a long time." 'Surat' meaning 'face' is also used in Persian... (referencing a poem). Examples of 'neck' are well-known, and 'Farj' (private part) is the most evident

in Zihar. (1) Meaning in the entire body. (2) This is the father-in-law/son-in-law relationship, in feminine. (3) At the time of Zihar. (4) Meaning, he must be capable of fulfilling the expiation for Zihar. (5) Having had intercourse. (6) You are to me like the back of my mother. (7) One-third, or one-fifth, or one-seventh, etc.

नवां बाब:

ज़िहार के बयान में

'अल-बहर' ने ज़िहार की परिभाषा में कहा है कि ज़िहार अपनी बीवी या उसके किसी ऐसे अंग (जुज़) की तुलना करना है जो 'शाय' (१) (व्यापक) हो, या जिसका उल्लेख पूरे शरीर के लिए किया जाता हो, ऐसी 'मुहर्रमात-ए-अबदिया' (जिनसे निकाह हमेशा के लिए हराम है) के किसी अंग से, जिसे देखना हलाल नहीं है, भले ही वह हमेशा के लिए हराम होने का कारण रज़ात (दूध पीने) या रिश्ते-ए-महर (२) की वजह से ही क्यों न पैदा हुआ हो। यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है। चाहे बीवी आज़ाद हो, बांदी हो, मुकातबा हो, मुदबरा हो, उम-ए-वलद (जिससे औलाद हो) हो या किताबिया हो, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। ज़िहार के सही होने की शर्त औरत के लिए यह है कि वह बीवी हो और मर्द के लिए यह है कि वह 'अहल-ए-कफ़्फ़ारा' (३) में से हो। अतः ज़िम्मी या पागल का ज़िहार सही नहीं है, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है। यदि किसी ने ऐसी औरत से निकाह किया जिसने निकाह की अनुमति नहीं दी है, फिर उसके साथ ज़िहार किया और फिर उसने निकाह की अनुमति दे दी, तो ज़िहार बातिल (अमान्य) है। यदि गुलाम या मुकातब ने अपनी बीवी से ज़िहार किया, तो उसका ज़िहार सही होगा, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। यदि किसी ने अपनी बांदी से ज़िहार किया, चाहे वह 'मौतूआ' (५) (जिससे संभोग किया गया हो) हो या 'ग़ैर-मौतूआ' हो, तो यह सही नहीं है, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है। इसी तरह यदि बीवी की तुलना ऐसी औरत से की जिसकी हुरमत (हराम होना) हमेशा के लिए नहीं है, बल्कि अस्थायी (मुअक्कत) है, जैसे 'मुतल्लका-ए-सलासा' (जिसे तीन तलाक दी गई हो), तो ज़िहार सही नहीं होगा, यह 'फ़तावा-ए-मुहीत' में है। ज़िहार का रुकन अपनी बीवी से यह कहना है कि "अंति क-ज़हारे उम्मी" यानी तू मुझ पर मेरी माँ की पीठ जैसी है, या जो लफ्ज़ उसके स्थान पर हो और वही अर्थ देता हो, यह 'निहाया' में है। यदि बीवी से कहा कि "तेरा सिर मुझ पर मेरी माँ की पीठ जैसा है", या "तेरा चेहरा", या "तेरी गर्दन", या "तेरी शर्मगाह", तो वह 'मुज़ाहिर' (६) (ज़िहार करने वाला) हो जाएगा। इसी तरह यदि बीवी से कहा कि "तेरा शरीर मुझ पर मेरी माँ की पीठ जैसा है" या "तेरा चौथाई" या "आधा हिस्सा" या इसके समान (७) कोई 'जुज़-ए-शाय' (व्यापक अंग) बयान किया, तो भी यही हुक्म है, यह 'बदाए' में है।

---

१. 'अल-नहर' आम है, चाहे पूरे शरीर के साथ तुलना हो या किसी एक अंग के साथ। २. मैंने कहा: इसमें बारीक बलाग़त (अलंकार) ज़ाहिर है। ३. 'अल-बहर' ने कहा: 'सराह' (सिर) एक ऐसा अंग है जिसे पूरे शरीर के लिए इस्तेमाल किया जाता है, जैसे कहते हैं एक 'रास' गाय, यानी एक भैंस। इसी तरह 'चेहरा', जैसे कहते हैं "तुम्हारे चेहरे पर लानत हो" यानी तुम पर। या अरसे बाद यह सूरत दिखी। और 'सूरत' का मतलब 'चेहरा' फारसी में भी प्रचलित है... (कविता का संदर्भ)। और गर्दन की मिसालें मशहूर हैं, और 'फरज' (शर्मगाह) ज़िहार में सबसे स्पष्ट है। (१) यानी पूरे शरीर में। (२) यह ससुर-दामाद का रिश्ता है, स्त्रीलिंग में। (३) ज़िहार के समय। (४) यानी ज़िहार का कफ़्फ़ारा अदा करने की योग्यता रखता हो। (५) संभोग की गई। (६) मुझ पर मेरी माँ की पीठ के समान है। (७) तिहाई या पांचवां या सातवां आदि।

نواں باب:

ظہار کے بیان میں

قال البحر ظہار کی تعریف میں کہ کس کو کہتے ہیں فرمایا کہ ظہار تشبیہ دینا اپنی زوجہ کا یا اس کے کسی جزو کا جو شائع (۱) ہے یا اس کے ساتھ کل بدن سے تعبیر کی جاتی ہے محرماتِ ابدیہ کی ایسی چیز کے ساتھ جس کی طرف نظر حلال نہیں ہے اگر چہ حرمت ابدی بسبب رضاعت یا رشتہ مہر(۲) کے پیدا ہوئی ہو یہ فتح القدیر میں ہے چاہے زوجہ حرہ ہو یا باندی یا مکاتبہ یا مدبرہ یا ام ولد یا کتابیہ یہ سراج الوہاج میں ہے اور شرطِ صحتِ ظہار عورت میں یہ ہے کہ وہ زوجہ ہو اور مرد میں یہ ہے کہ وہ اہلِ کفارہ (۳) میں سے ہو پس ذی کا ظہار مثل تو مجنون کے نہیں صحیح ہے یہ فتح القدیر میں ہے پس اگر کسی ایسی عورت سے نکاح کیا جس نے نکاح کی اجازت نہیں دی ہے پھر اس کے ساتھ ظہار کیا پھر اس نے نکاح کی اجازت دی تو ظہار باطل ہے اور اگر غلام یا مکاتب نے اپنی عورت سے ظہار کیا تو اس کا ظہار صحیح ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے پس اگر کسی نے اپنی باندی سے ظہار کیا خواہ وہ موطوعہ (۵) ہو یا غیر موطوعہ ہو تو نہیں صحیح ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اسی طرح اگر بیوی کو ایسی عورت کے ساتھ تشبیہ دی جس کی حرمت ابدی نہیں ہے بلکہ موقت کسی وقت تک ہے جیسے مطلقہ ثلاثہ تو ظہار صحیح نہ ہوگا یہ فتاویٰ الحیط میں ہے رکنِ ظہار اپنی بیوی سے یہ کہنا کہ انتِ کظھر امی تو مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے یا جو لفظ اس کے قائم مقام بایں طور ہو کہ اس کے معنی اس سے حاصل ہوں یہ نہایہ میں ہے اور اگر بیوی سے کہا کہ تیرا سر سرِ مجھ پر مثل ظہر میری ماں کے ہے یا تیرا چہرہ یا تیری گردن یا تیری فرج تو مظاہر (۶) ہو جائے گا یعنی ظہار کرنے والا ہو جائے گا اور

اسی طرح اگر بیوی سے کہا کہ تیرا بدن مجھ پر مثل ظہر میری ماں کے ہے یا تیرا چوتھائی یا تیرا نصف حصہ یا اس کے مثل (۷) کوئی جزو شائع بیان کیا تو بھی یہی حکم ہے یہ بدائع میں ہے۔

۱۔ قال النحر عام ہے چاہے کل کے ساتھ تشبیہ ہو یا کسی جزو کے ساتھ ۲۔ قلت اس میں لطیف بلاغت ظاہر ہے۔ ۳۔ قال البحر ہم سرا یا جزو ہے جس کے تمام بدن سے اس کی تعبیر کی جاتی ہے چنانچہ بولتے ہیں کہ ایک راس گائے ڈو پش یعنی ایک بھینس اور ایسا ہی چہرہ چنانچہ بولتے ہیں کہ تیرے چہرہ پر لعنت یعنی تجھ پر یا مدت کے بعد یہ صورت نظر آئی اور صورت بمعنی چہرہ اطلاق فارسی بھی ہے چنانچہ مرثیہ میں کہا ہے شعر خور روپیہ کہ خورشید تابان زخم بر صورت۔ از چہ تیرا آسمانی ہو چکا رفتہ۔ اور گردن کی مثالیں معروف ہیں والفرج اظہر ہے الظہار۔ (۱) یعنی تمام بدن میں۔ (۲) یہ رشتہ خسر دامادی بازد کر ومونث ہے۔ (۳) بوقتِ ظہار۔ (۴) یعنی کفارہ ظہار کی اہلیت رکھتا ہو۔ (۵) وطی کردہ شدہ۔ (۶) مجھ پر مثل ظہر میری ماں کے ہے۔ (۷) تہائی یا پانچواں و چمنڈ ساتواں وغیرہ۔

Book of Divorce (Kitab al-Talaq) If a woman is compared to a part of one's mother that is forbidden to look at: If a part is mentioned that does not represent the whole body, such as a hand or a foot, then *Zihar* (a form of repudiation) will not be established; this is according to *Muhit al-Sarakhsi*. If a man says, "Your back is to me like the back of my mother," or "like her stomach" or "like her private part," it is not *Zihar* according to *Jawharat al-Nayyirah*. The Translator says: If he says, "You are to me like the knee of my mother," by analogy, he would be a *Muzahir* (one performing *Zihar*). If he says, "Your thigh is to me like the thigh of my mother," this is not *Zihar* according to *Fatawa Qadi Khan*. Similarly, if a woman is compared to a part of one's mother that is forbidden to look at, it is equivalent to comparing her to the back. The same ruling applies if he compares his wife to any woman with whom marriage is eternally forbidden, such as a sister, paternal aunt, foster sister, etc. This is in *Jawharat al-Nayyirah*. The Translator notes: "Do you see how the scholars clarified that comparing her to a part of one's mother that is forbidden to look at constitutes *Zihar*..." If the woman is compared to something that is lawful to look at, such as hair, face, hands, or feet, it is not *Zihar* according to *Fatawa Qadi Khan*. If a man says, "You are to me like the back of my mother," he becomes a *Muzahir*, whether or not consummation has occurred. If he says, "Like the back of your daughter," then if consummation has occurred, he becomes a *Muzahir*, otherwise not. This is in *Siraj al-Wahhaj*.

If he compares his wife to the wife of his father or son, it is *Zihar*, regardless of whether the father or son has consummated the marriage. If he compares his wife to a woman with whom his father or son has committed adultery, Imam Abu Yusuf stated that this is *Zihar*, and this is correct. The Translator notes: "If a fatwa is issued that this is not *Zihar*, it is evidence of the Mufti's incompetence." If he compares his wife to the mother or daughter of a woman with whom he committed adultery, it is *Zihar* (per *Zahiriyyah*). If a man kisses a strange woman with desire or looks at her private part with desire, then compares his wife to her daughter, according to Imam Abu Hanifah, the person is not a *Muzahir*, as these acts are not equivalent to sexual intercourse (*Wati*). This is in *Muhit*. The ruling on *Zihar* is that until the expiation (*Kaffarah*) is paid and intercourse is fully completed, intimacy is prohibited. This is in *Fatawa Qadi Khan*. If he has intercourse before paying the *Kaffarah*, he should seek forgiveness from Allah, and nothing is obligatory upon him except the initial *Kaffarah*. This is in *Siraj al-Wahhaj*. If he performs *Zihar*, then divorces her with an irrevocable divorce (*Talaq-e-Bain*), then remarries her, intimacy is forbidden until the *Kaffarah* is

paid. Similarly, if his wife is a bondwoman, he performs *Zihar*, then buys her—invalidating the marriage due to *Milk-e-Yamin*—intimacy remains forbidden until the *Kaffarah* is paid. The same rule applies if she was a free woman who apostatized, went to the *Dar al-Harb*, returned to the *Dar al-Islam*, and was then purchased by the man. Similarly, if he performs *Zihar* and then he himself apostatizes…

किताब-उल-तलाक यदि महिला को अपनी मां के ऐसे अंग से उपमा (तशबीह) दी जिसे देखना उसके लिए हलाल नहीं है: यदि ऐसा अंग बताया जिससे पूरे शरीर का अर्थ नहीं लिया जाता, जैसे हाथ या पैर, तो ज़ुहार (ẓihār) साबित नहीं होगा। यह 'मुहीत-ए-सर्खसी' में है। यदि कहा कि तेरी पीठ मुझ पर मेरी मां की पीठ के समान है या उसके पेट या उसकी शर्मगाह (فرج) के समान है, तो यह ज़ुहार नहीं है। यह 'जौहरातुन नय्यरा' में है। अनुवादक का कहना है: और यदि कहा कि तुम पर मेरी मां के घुटने के समान है, तो कयास के अनुसार वह 'मुज़ाहिर' (ज़ुहार करने वाला) होगा। और यदि कहा कि तेरी जांघ मुझ पर मेरी मां की जांघ के समान है, तो यह ज़ुहार नहीं है। यह 'फतावा काज़ी खान' में है। इसी तरह यदि महिला को अपनी मां के ऐसे अंग से उपमा दी जिसे देखना उसके लिए हलाल नहीं है, तो यह 'पीठ' के साथ उपमा के समान है। इसी तरह यदि मां के अलावा किसी अन्य ऐसी महिला से, जिससे उसका निकाह कभी हलाल नहीं हो सकता, अपनी पत्नी की उपमा दी, जैसे बहन, फूफी, रज़ाई बहन आदि, तो भी यही हुक्म है। यह 'जौहरातुन नय्यरा' में है। (अनुवादक ने कहा: क्या आप देखते हैं कि हमारे विद्वानों ने कैसे स्पष्ट किया है कि ऐसी महिला के अंग से उपमा देना जिसका देखना हलाल नहीं है, ज़ुहार है, और शर्मगाह (فرج) उन अंगों में से है, इसलिए देखना यहाँ उस पर लागु नहीं होता...)। और यदि महिला को ऐसी चीज़ से उपमा दी जिसे देखना हलाल है, जैसे बाल, चेहरा, हाथ और पैर, तो यह ज़ुहार नहीं है। यह 'फतावा काज़ी खान' में है। और यदि पुरुष ने कहा कि तुम पर मुझे मेरी मां की पीठ के समान है, तो वह 'मुज़ाहिर' हो जाएगा, चाहे महिला के साथ संभोग (दखूल) हुआ हो या न हुआ हो। और यदि कहा कि तेरी बेटी की पीठ के समान है, तो यदि संभोग हुआ है तो 'मुज़ाहिर' होगा अन्यथा नहीं। यह 'सराज अल-वहाज' में है।

यदि अपनी पत्नी को अपने पिता या बेटे की पत्नी से उपमा दी, तो यह ज़ुहार है, चाहे पिता या बेटे ने अपनी पत्नी के साथ संभोग किया हो या न किया हो। और यदि अपनी पत्नी को ऐसी महिला से उपमा दी जिसके साथ उसके पिता या बेटे ने व्यभिचार (ज़िना) किया है, तो इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि यह ज़ुहार होगा, और यही सही है। अनुवादक का कहना है: यदि यह फतवा दिया जाए कि यह ज़ुहार नहीं है, तो यह मुफ्ती की नाकामी की दलील है। यदि अपनी पत्नी को ऐसी महिला की मां या बेटी से उपमा दी जिसके साथ व्यभिचार किया गया है, तो ज़ुहार होगा। यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि किसी अजनबी महिला का شهوت (कामुकता) के साथ चुंबन लिया या شهوت के साथ उसकी शर्मगाह देखी, फिर अपनी पत्नी को उसकी बेटी से उपमा दी, तो इमाम आज़म (رحمه الله) के नज़दीक यह व्यक्ति 'मुज़ाहिर' नहीं होगा और ये क्रियाएं संभोग (वती) के समान नहीं हैं। यह 'मुहीत'

में है। ज़ुहार का हुक्म यह है कि कफ़्फ़ारा अदा करने और पूर्ण संभोग तक उसका मिलना-जुलना हराम है। यह 'फतावा काज़ी खान' में है। यदि कफ़्फ़ारा अदा करने से पहले उस महिला के साथ संभोग किया, तो अल्लाह तआला से इस्तगफार करे और उस पर पहले कफ़्फ़ारे के अलावा कुछ भी वाजिब नहीं है। यह 'सराज अल-वहाज' में है। और यदि महिला से ज़ुहार किया फिर उसे 'तलाक-ए-बायन' (स्पष्ट तलाक) दे दी, फिर उससे दोबारा निकाह कर लिया, तो कफ़्फ़ारा अदा करने तक उससे संभोग और मिलना हलाल नहीं होगा। इसी तरह यदि उसकी पत्नी बांदी (दासी) है और उसने उससे ज़ुहार किया फिर उसे खरीद लिया, यहाँ तक कि 'मिल्क-ए-यमीन' (दासी होने के नाते) के कारण निकाह टूट गया, तो भी कफ़्फ़ारा अदा करने तक संभोग और मिलना हलाल नहीं है। इसी तरह यदि महिला आज़ाद (حرہ) हो फिर वह इस्लाम से मुर्तद हो गई और दार-उल-हर्ब में चली गई, फिर वापस दार-उल-इस्लाम में आई, फिर उक्त पुरुष ने उसे खरीद लिया, तो भी यही हुक्म है। इसी तरह यदि महिला से ज़ुहार किया फिर पुरुष खुद इस्लाम से मुर्तद हो गया...

کتاب الطلاق اگر عورت کو اپنی ماں کے ایسے عضو سے تشبیہ دی جس کی طرف نظر کرنا اس کو حلال نہیں: اگر ایسا جزو ذکر کیا جس سے تمام بدن سے تعبیر نہیں کی جاتی ہے جیسے ہاتھ یا پاؤں تو ظہار ثابت نہ ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے اگر کہا کہ تیری پیٹھ مجھ پر مثل میری ماں کی پیٹھ کے ہے یا مثل اس کے پیٹ یا مثل اس کی فرج کے ہے تو یہ ظہار نہیں ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے قالی المترجم وفی نظر ظاہر فہم اور اگر کہا کہ تجھ پر مثل گھٹنے میری ماں کے ہے تو قیاساً وہ مظاہر ہوگا اور اگر کہا کہ تیری ران مجھ پر مثل ران میری ماں کے ہے تو یہ ظہار نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اسی طرح عورت کو اپنی ماں کے ایسے عضو سے تشبیہ دی جس کی طرف نظر کرنا اس کو حلال نہیں ہے تو یہ مثل پشت کے ساتھ تشبیہ کے ہے اور اسی طرح اگر سوائے ماں کے اور کسی عورت سے جس سے اس کو کبھی نکاح حلال نہیں ہے اپنی بیوی کو تشبیہ دی جیسے بہن و پھوپھی و رضاعی بہن وغیرہ تو بھی یہی حکم ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں قال المترجم الا تری کیف صرح معھمنا بان التشبیہ الی عضو من امہ لا یحل لہ النظر الیہ من الظھار والفرج من تلک الاعضاء فالنظر منی لا یدفع لہ علی ما مر فافھم۔ اور اگر عورت کو ایسی چیز سے تشبیہ دی جس کی طرف اس کو نظر حلال ہے جیسے بال و چہرہ و ہاتھ و پاؤں تو یہ ظہار نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر مرد نے کہا کہ تجھ پر مجھے مثل پشت میری ماں کے ہے تو مظاہر ہو جائے گا خواہ عورت مدخولہ ہو یا نہ ہو اور اگر کہا کہ مثل پشت تیری دختر کے ہے پس اگر دخولہ ہو تو مظاہر ہوگا ورنہ نہیں یہ سراج الوہاج میں ہے۔

اگر اپنی بیوی کو اپنے باپ یا بیٹے کی بیوی سے تشبیہ دی تو ظہار ہے خواہ باپ یا بیٹے نے اپنی بیوی سے دخول کیا ہو یا نہ کیا ہو اور اگر اپنی بیوی کو ایسی عورت سے تشبیہ دی جس سے اس کے باپ یا بیٹے نے زنا کیا ہے تو امام ابویوسف نے فرمایا کہ یہ ظہار ہوگا اور یہی صحیح ہے قال

المترجم اگر فتوٰی دیا جائے کہ ظہار نہ ہوگا تو مفتی کی نقاہت کی دلیل ہے بنظر زمانہ موجودہ واللہ اعلم۔ اگر اپنی بیوی کو ایسی عورت کی ماں یا بیٹی سے تشبیہ دی جس سے زنا کیا ہے تو ظہار ہوگا یہ یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر شہوت سے کسی اجنبیہ کا بوسہ لیا یا شہوت سے اس کی فرج کو دیکھا پھر اپنی بیوی کو اس کی دختر سے تشبیہ دی تو امام اعظمؒ کے نزدیک یہ شخص مظاہر نہ ہوگا اور افعال مذکورہ وطی کے مشابہ نہیں ہیں یہ محیط میں ہے یہ ظہار کا حکم یہ ہے کہ تاوقت ادائے کفارہ و کمال وطی اس کی وداعی تک حرام ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر قبل کفارہ ادا کرنے کے اس عورت سے وطی کی تو اللہ تعالیٰ استغفار کرے اور کچھ اس پر واجب نہیں ہے سوائے پہلے کفارہ کے اور معاودت نہ کرے یہاں تک کہ کفارہ ادا کر دے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت سے ظہار کیا پھر اس کو طلاق بائن دے دی پھر اس سے نکاح کر لیا تو اس کی وطی واستماع حلال نہ ہوگی یہاں تک کہ کفارہ ادا کرے اور اسی طرح اگر اس کی زوجہ باندی ہو اور اس سے ظہار کیا پھر اس کو خرید کیا حتی کہ بسبب ملک یمین کے نکاح باطل ہو گیا تو بھی اس کی وطی واستماع تب تک کفارہ نہ ادا کر دے حلال نہیں ہے اسی طرح اگر عورت حرہ ہو پھر وہ اسلام سے مرتد ہو گئی اور دارالحرب میں جاتی پھر جاتی ہو کر دارالاسلام میں آئی پھر مرد مذکور نے اس کو خرید کیا تو بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر عورت سے ظہار کیا پھر خود اسلام سے مرتد ہو گیا 1۔ ظاہر صحیح عبارت یہ ہے کہ یہ ظہار ہوگا۔ 2۔ مترجم کہتا ہے کہ یہاں صریح کہا کہ ماں کے کسی جزو بدن کی طرف جس کا دیکھنا حلال نہیں ہے تشبیہ دینا ظہار ہے اور فرج ضرور ایسا عضو ہے تو میرا اعتراض کامل ہو گیا کہ ظہار ہوگا۔ 3۔ جو چیزیں وطی کی طرف بلانے والی ہوں جیسے مساس وغیرہ۔ (1) مظاہر ظہار کرنے والا۔

The Book of Divorce (Kitab al-Talaq) According to Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa), the ruling remains the same. Similarly, if a woman is given three divorces, then marries another husband, and then returns to the marriage of the first husband, their intimacy (sexual intercourse) is not permissible without the performance of the Kaffarah (expiation) first (as stated in *Bada'i*). If both apostatize (leave Islam) together and then both return to Islam, according to the opinion of Imam Abu Hanifa, they will remain in the state of their Zihar (as stated in *Fatawa Qadi Khan*). All of this pertains to *Zihar al-Mutlaq* (absolute) and *Zihar al-Mu'abbad* (perpetual). Regarding *Zihar al-Mu'aqqat* (temporary Zihar), such as Zihar for a known period like a day, a month, or a year, if he approaches her (intimacy) within that period, the Kaffarah will become obligatory upon him. If he does not approach her until the period passes, the Kaffarah will lapse, and the Zihar will become void (as stated in *Jawharat al-Nayyirah*). The woman has the right to demand intimacy from the one who performed Zihar, and it is obligatory upon her not to prevent him from enjoying her until he performs the Kaffarah (as stated in *Fath al-Qadir*). If the one who performed Zihar does not pay the Kaffarah and the matter is brought before the Qadi (judge) as a lawsuit, the Qadi shall imprison him until he pays the Kaffarah or divorces the woman (as stated in *Zahiriyyah*).

If he said to the woman, "You are my mother," he will not be a *Muzahir* (one who performs Zihar), but it is worthy of being considered *Makruh* (disliked).

If the person who performed Zihar says, "I have already paid the Kaffarah," his statement will be accepted unless his lie is proven (as stated in *Nahr al-Fa'iq*). If he says to his wife, "You are to me like the back of my mother," he becomes a *Muzahir*, regardless of whether he intended Zihar or had no intention at all. Furthermore, if he intended honor, status, divorce, prohibition, or an oath, it will still be Zihar and nothing else. If he said, "My intention was to tell a lie about the past," then in the court (Qada), his statement will not be accepted, and it is not permissible for the woman to accept his statement, just as it is not permissible for the Qadi to accept it; Allah alone knows the truth of his intention. Likewise, if he said, "I am a *Muzahir* to you" or "I have performed Zihar," he will be a *Muzahir* regardless of his intention. And if he intended a false report about the past, it will not be accepted in court. Similarly, if he said, "You are to me like my mother's stomach," or "like my mother's thigh," or "like my mother's private parts," this statement is equivalent to saying "like the back of my mother" (as stated in *Bada'i*). If he said, "You are to me or near me or with me like the back of my mother," he will be a *Muzahir* (as stated in *Jawharat al-Nayyirah*). If

he said to the woman, "You are my mother," he will not be a *Muzahir*, but it is worthy of being *Makruh*. The same rule applies if he says, "O my daughter" or "O my sister" or something similar. If he said, "You are like my mother" or "You resemble my mother," and he intended divorce, then a *Talaq-e-Ba'in* (irrevocable divorce) will occur. If he intended honor or Zihar, it will be according to his intention (as stated in *Fath al-Qadir*). If he had no intention at all, according to the opinion of Imam al-A'zam, nothing will be obligatory upon him, as the wording is construed in the sense of honor (as stated in *Jami' al-Saghir*).

The author *Jam* indicates that there is a difference of opinion with the *Sahibain* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) in this ruling. Therefore, it is written in *Ghayat al-Bayan* that the correct opinion is that of Imam al-A'zam. If he intended prohibition (Tahrim), the narrations differ, but the correct view is that it will be Zihar according to everyone. If he said, "You are like my mother," and did not say "to me" or "near me," and had no intention, then by consensus, nothing will be obligatory upon him (as stated in *Fatawa Qadi*). (1) Even if it is *Makruh*.

किताब-उल-तलाक इमाम आज़म (رحمه الله) के नज़दीक भी यही हुक्म है। इसी तरह अगर औरत को तीन तलाक दे दे, फिर वह दूसरे शौहर से निकाह करे, फिर वह पहले शौहर के निकाह में आए, तो कफ़्फ़ारा अदा करने से पहले उस (शौहर) के लिए उससे सहवास (وطی) करना जायज़ नहीं है (यह 'बदाय' में है)। और अगर दोनों एक साथ मुर्तद हो गए फिर दोनों इस्लाम ले आए, तो इमाम अबू हनीफा (رحمه الله) के कौल के मुताबिक वे दोनों अपने ज़ुहार (ظہار) पर ही कायम रहेंगे (यह 'फतावा काज़ी खान' में है)। यह सब 'ज़ुहारे मुतलक' और 'ज़ुहारे मुअब्बत' के बारे में है। जहाँ तक 'ज़ुहारे मुअक्कद' (वक्ती ज़ुहार) की बात है, जैसे एक दिन, एक महीने या एक साल के लिए ज़ुहार किया हो, तो ऐसे वक्ती ज़ुहार में अगर उसने उस मुद्दत के अंदर उससे कुर्बत (सहवास) की, तो उस पर कफ़्फ़ारा लाज़िम होगा। और अगर उस मुद्दत के गुज़र जाने तक उसने सहवास नहीं किया, तो उसके ज़िम्मे से कफ़्फ़ारा साकित (खत्म) हो जाएगा और ज़ुहार बातिल हो जाएगा (यह 'जौहरतुल नय्यरह' में है)। औरत को इख्तियार है कि ज़ुहार करने वाले से सहवास का मुतालबा करे और औरत पर लाज़िम है कि वह अपने साथ लुत्फ़-अंदोज़ी (استمتاع) से उसे मना न करे, यहाँ तक कि वह कफ़्फ़ारा अदा कर दे (यह 'फतहुल कदीर' में है)। और अगर ज़ुहार करने वाले ने कफ़्फ़ारा अदा न किया और यह मामला काज़ी के सामने नालिश (मुकदमे) के तौर पर पेश हुआ, तो काज़ी उसे कैद करेगा ताकि वह कफ़्फ़ारा अदा करे या औरत को तलाक दे (यह 'ज़हीरिया' में है)।

अगर औरत से कहा कि तू मेरी माँ है, तो ज़ुहार करने वाला नहीं होगा, लेकिन मुनासिब है कि यह मकरूह हो।

अगर ज़ुहार करने वाले ने कहा कि मैंने कफ़्फ़ारा अदा कर दिया है, तो उसकी तस्दीक (सच्चाई) की जाएगी जब तक कि उसका झूठ साबित न हो जाए (यह 'नहरुल फ़ाएक़' में है)। और अगर अपनी बीवी से कहा कि "तू मुझ पर मेरी माँ की पीठ की तरह है", तो वह 'मुज़ाहिर' (ज़ुहार करने वाला) हो जाएगा, चाहे उसने ज़ुहार की नीयत की हो या उसकी कोई नीयत न हो। और अगर उसने करामात (सम्मान), मंज़िलत, तलाक, तह्रीम (हराम करना) या कसम की नीयत की हो, तो भी ज़ुहार के सिवा कुछ नहीं होगा। और अगर उसने कहा कि मेरी नीयत गुज़रे हुए ज़माने की झूठ की खबर देने की थी, तो कज़ा में उसके कौल की तस्दीक नहीं की जाएगी और औरत के लिए भी यह जायज़ नहीं कि उसके कौल की तस्दीक करे, जैसे काज़ी के लिए तस्दीक करना जायज़ नहीं। (अल्लाह तआला के अलावा) उसकी नियत की तस्दीक केवल अल्लाह ही जानता है। इसी तरह अगर उसने कहा कि मैं तुमसे मुज़ाहिर हूँ, तो वह मुज़ाहिर होगा, चाहे उसने ज़ुहार की नीयत की हो या न की हो। और वह जो

भी नीयत करेगा, ज़ुहार के सिवा कुछ और नहीं होगा। अगर उसने गुज़रे हुए ज़माने की झूठ की खबर की नीयत की, तो कज़ा में तस्दीक नहीं होगी। इसी तरह अगर उसने कहा कि "तू मुझ पर मेरे पेट की तरह है" या "मेरी माँ की जांघ की तरह है" या "मेरी माँ की शर्मगाह की तरह है", तो यह कौल और "तू मुझ पर मेरी माँ की पीठ की तरह है", दोनों बराबर हैं (यह 'बदाय' में है)। अगर उसने कहा कि तुम मेरे पास या मेरे साथ मेरी माँ की पीठ की तरह हो, तो वह मुज़ाहिर हो जाएगा (यह 'जौहरतुल नय्यरह' में है)। अगर औरत से कहा कि तू मेरी माँ है, तो मुज़ाहिर नहीं होगा लेकिन मकरूह होने के लायक है। इसी तरह अगर कहा कि ए मेरी बेटी, या ए मेरी बहन, या इसी तरह कुछ और, तो यही हुक्म है। अगर उसने कहा कि "तू मुझ पर मेरी माँ की तरह है" या "मेरी माँ जैसी है", और तलाक की नीयत की, तो 'तलाक-ए-बायन' वाके(लागू) होगी। और अगर करामात या ज़ुहार की नीयत की, तो उसकी नीयत के मुताबिक होगा (यह 'फतहुल कदीर' में है)। अगर उसकी कोई नीयत न हो, तो इमाम आज़म (رحمه اللہ) के कौल के मुताबिक उस पर कुछ लाज़िम नहीं होगा, क्योंकि लफ्ज़ को करामात के मानी पर महमूल किया गया है (यह 'जामे सगीर' में है)।

'अल-मुहरर' (ग्रंथकार) का कहना है कि इसमें साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) का इख्तलाफ है। इसलिए 'ग़ायतुल बयान' में लिखा है कि सही कौल इमाम आज़म का है। और अगर तह्रीम की नीयत की तो रिवायतें मुख्तलिफ हैं, सही यह है कि सबके नज़दीक यह ज़ुहार होगा। अगर उसने यूँ कहा कि "तू मेरी माँ की तरह है" और यह नहीं कहा कि "मुझ पर" या "मेरे नज़दीक" और कोई नीयत नहीं की, तो इत्तिफाक से उस पर कुछ लाज़िम नहीं होगा (यह 'फतावा काज़ी' में है)। (1) अगरचे यह मकरूह है।

کتاب الطلاق تو بھی امام اعظم کے نزدیک یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر عورت کو تین طلاق دے دیں پھر اس نے دوسرے شوہر سے نکاح کیا پھر وہ اول شوہر کے نکاح میں آئی تو پہلے کفارہ ادا کر دینے کے بغیر اس کی وطی جائز نہیں ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر ایک ساتھ دونوں مرتد ہو گئے پھر دونوں اسلام لائے تو امام ابو حنیفہ کے قول میں وہ دونوں اپنے ظہار پر ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور یہ سب ظہار مطلق اور ظہار مؤبد میں ہے اور رہا ظہار مؤقت جیسے کسی قدر مدت معلومہ مثل ایک روز یا ایک مہینہ یا ایک سال کے واسطے ظہار کیا تو ایسے ظہار مؤقت میں اگر اس نے اس مدت کے اندر اس سے قربت کی تو اس پر کفارہ لازم آئے گا اور اگر اس سے قربت نہ کی یہاں تک کہ یہ مدت گزر گئی تو اس کے ذمہ سے کفارہ ساقط ہو جائے گا اور ظہار باطل ہو جائے گا جوہرۃ النیرہ میں ہے اور عورت کو اختیار ہے کہ ظہار کرنے والے سے وطی کا مطالبہ کرے اور عورت پر واجب ہے کہ اپنے ساتھ استمتاع سے اس کو مانع نہ ہو یہاں تک کہ وہ کفارہ ادا کرے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر ظہار کرنے والے نے کفارہ ادا نہ کیا اور یہ معاملہ قاضی کے سامنے بطور نالش پیش ہوا تو قاضی اس کو قید کرے گا تاکہ کفارہ ادا کرے یا عورت کو طلاق دے یہ ظہیر یہ میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ تو میری ماں ہے تو مظاہر نہ ہوگا مگر لائق ہے کہ مکروہ ہو۔

اگر ظہار کرنے والے نے کہا کہ میں نے کفارہ ادا کر دیا ہے تو اس کی تصدیق کی جائے گی جب تک اس کا دروغ معلوم نہ ہو یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو مجھ پر مثل ظہر میری ماں کے ہے تو مظاہر ہو جائے گا چاہے اس نے ظہار کی نیت کی ہو یا اس کی کچھ نیت نہ ہو اور نیز اگر اس نے کرامت یا منزلت یا طلاق یا تحریم یا قسم کی نیت کی ہو تو بھی ظہار کے سوائے کچھ نہ ہوگا اور اگر اس نے کہا کہ میں نے زمانہ ماضی کے اخبار دروغ کی نیت کی

تو قضاء اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اور عورت کو بھی روا نہیں ہے کہ اس کے قول کی تصدیق کرے جیسے قاضی کو تصدیق کرنا روا نہیں ہے اور نیابینہ و مین اللہ تعالیٰ اس کے قول کی تصدیق ہوگی اور اسی طرح اگر اس نے کہا کہ میں تجھ سے مظاہر ہوں یا ظاہر تک یعنی میں تجھ سے مظاہرت کی تو وہ مظاہر ہوگا خواہ اس نے ظہار کی نیت کی ہو یا اس کی کچھ نیت نہ ہو اور جو کچھ وہ نیت کرے گا سوائے ظہار کے اور کچھ نہ ہوگا اور اگر اس نے زمانہ ماضی کی خبر دروغ کی نیت کی ہو تو قضاء اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اور اسی طرح اگر اس نے کہا کہ تو مجھ پر مثل پیٹ میری ماں کے ہے یا مثل ران میری ماں کے ہے یا مثل فرج میری ماں کے ہے تو یہ قول اور تو مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے دونوں یکساں ہیں یہ بدائع میں ہے اور اگر کہا کہ انت فی کظہر امی او عندی او معی یعنی تو مجھ سے یا میرے نزدیک یا میرے ساتھ مثل ظہر میری ماں کے ہے تو مظاہر ہو جائے گا جوہرۃ النیرہ میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو میری ماں ہے تو مظاہر نہ ہوگا مگر لائق ہے کہ مکروہ ہو اور اسی طرح اگر کہا کہ اے میری دختر یا اے میری بہن یا مثل اس کے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کہا کہ تو مجھ پر مثل میری ماں کے ہے یا مانند میری ماں کے ہے پس نیت کر کے کہا اور طلاق کی نیت کی تو طلاق بائن واقع ہوگی اور اگر کرامت یا ظہار کی نیت کی تو اس کی نیت کے موافق ہو گا یہ فتح القدیر میں ہے۔ اگر اس کی کچھ نیت نہ ہو تو امام اعظم کے قول پر اس پر کچھ لازم نہ ہوگا بسبب لفظ کو معنی کرامت پر محمول کرنے کے یہ جامع صغیر میں ہے۔ قال المحرر جم اس میں اشارہ ہے کہ اس حکم میں صاحبین کا خلاف ہے لہذا غایۃ البیان میں لکھا کہ صحیح قول امام اعظم ہے اور اگر تحریم کی نیت کی تو اس میں روایات مختلف ہیں اور صحیح یہ ہے کہ یہ سب کے نزدیک ظہار ہوگا اور اگر اس نے یوں کہا کہ تو مثل میری ماں کے ہے اور یہ نہ کہا کہ مجھ پر یا میرے نزدیک اور کچھ نیت نہیں کی تو بالا تفاق اس پر کچھ لازم نہ آئے گا یہ فتاویٰ قاضی (1) اگر چہ مکروہ ہے۔

...in Khan, and if he said, "If I have intercourse with you, then it is as if I had intercourse with my mother," then nothing shall be incumbent upon him (1). This is in 'Ghayat al-Saruji'. If he said to his wife, "You are forbidden to me like my mother," and he intended divorce or Iyla, then it shall be according to his intention. If he did not have an intention, then according to the statement of Imam Muhammad, it is Zihar. Sheikh Khassaf mentioned that according to the school of Imam Abu Hanifa, the same is correct as Imam Muhammad stated; this is in 'Fatawa Qadi Khan'. If he said, "You are to me as the back of my mother," and he intended divorce or Iyla, then according to Imam Azam, it shall be nothing but Zihar, and according to the Sahibayn, it shall be divorce. If he intended prohibition or had no intention, then by consensus, it is Zihar. If he said to his wife, "You are to me as the back of my father," or like the back of my relative, or like the back of any stranger, then he is not a Muzahir (one who performs Zihar). This is in 'Muhit-e-Sarakhsi'. If he said, "The private part (farj) of a stranger and my private part are like the private part of my father or my son," then he is a Muzahir. The translator says: The word 'farj' in Arabic applies to the private parts of both men and women; understand this. A woman cannot be a Muzahir to her husband; this is the statement of Imam Muhammad, and upon this is the Fatwa, and this is correct. This is in 'Siraj al-Wahhaj'. A condition of Zihar is that the husband must be among those who are capable of paying the Kaffarah (expiation); thus, the Zihar of a Dhimmi (non-Muslim citizen) is not valid, just like that of a child or an insane person. If he performs Zihar and then becomes insane and then regains consciousness, he shall remain upon his Zihar, as this is a return to Zihar due to the acquisition of sanity; this is in 'Fath al-Qadir'.

A person who is intoxicated, his Zihar shall be binding, and the Zihar of a mute person if it is by writing or by signal: Among the conditions of Zihar is that he should not be mentally deficient, not intoxicated, not suffering from phrenitis, and not a 'ma'ni' (2) or ghaliya, and not asleep. Therefore, the Zihar of these people is not valid. It is not a condition that he performed it after divorce; one who performs Zihar in jest shall be a Muzahir. Likewise, being voluntary and intentional is not a condition for the validity of Zihar in our view; therefore, the Zihar of one who is forced (under coercion) and one who does it by mistake shall be a Muzahir, just as his divorce is valid, so his Zihar shall also be valid. Likewise, being free from the option of choice (khiyar) is not a condition in our view; therefore, one who performs Zihar with a condition of choice, his Zihar shall be valid; this is in 'Bada'i'. The translator says: That is, the condition is void and the Zihar is valid; understand. The person who is intoxicated, his Zihar shall

be binding, and the Zihar of a mute person, if it is by writing or by a gesture that is understood and he has intended it, it is also binding, as is the ruling in divorce; this is in 'Tatar-khaniyyah'. If the husband of a Magian woman becomes Muslim and before Islam is presented to his wife, he performs Zihar with the Magian woman, then it shall be valid because he has become among those capable of paying the Kaffarah; this is in 'Bahr al-Ra'iq'. Be aware that Zihar does not cause the reduction of the waiting period (Iddah) and does not cause permanent separation (bainuniyyah), even if the duration becomes long; this is in 'Tatar-khaniyyah'. If the wife is a minor, or a 'ratqa' (3), or a 'qarna', or menstruating, or in post-natal bleeding, or insane, or not consummated with, in all these cases, Zihar is valid with each of them; this is in 'Ghayat al-Saruji'.

If he gives his wife a revocable divorce (talaq-e-raj'i) and then performs Zihar with her during the waiting period, the Zihar shall be valid; this is in 'Siraj al-Wahhaj'.

खान में है और अगर कहा कि अगर मैंने तुझसे वती (संभोग) की तो अपनी माँ से वती की तो उस पर कुछ लाज़िम (1) न आएगा, यह 'गायतुल सरुजी' में है। और अगर अपनी औरत से कहा कि तू मुझ पर हराम है मिस्ल मेरी माँ के और तलाक़ या ईला की नियत की तो उसकी नियत के मुताबिक होगा और अगर कुछ नियत न की तो इमाम मोहम्मद के क़ौल में ज़हार होगा और शेख़ ख़्साफ़ ने ज़िक्र फ़रमाया कि इमाम अबू हनीफ़ा के मज़हब के मुताबिक भी सही वही है जो इमाम मोहम्मद ने फ़रमाया, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। और अगर कहा कि तू मुझ पर पुश्त (पीठ) मेरी माँ के है और तलाक़ या ईला की नियत की तो इमाम आज़म के नज़दीक ज़हार के सिवा कुछ न होगा और साहिबैन के नज़दीक तलाक़ होगी और अगर उसने तहरीम (हराम करने) की नियत की या कुछ नियत नहीं की तो बिल-इज़मा ज़हार होगा। और अगर अपनी औरत से कहा कि तू मुझ पर पुश्त मेरे बाप के है या मिस्ल पुश्त मेरे क़रीब के है या मिस्ल पुश्त किसी मर्द अजनबी के बयान किया तो मुज़ाहिर न होगा, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और अगर कहा कि फ़र्ज (शर्मगाह) अजनबी का और फ़र्ज अपना मिस्ल फ़र्ज मेरे बाप या मिस्ल फ़र्ज मेरे पिसर (बेटे) के है तो मुज़ाहिर होगा। क़ाल-अल-मुतरजिम (अनुवादक कहते हैं): फ़र्ज का लफ़्ज़ अरब में शर्मगाह (मर्द व औरत दोनों पर) का اطلاق। होता है, फ़हम (समझें)। और औरत अपने शौहर से मुज़ाहिर नहीं होती है, यह इमाम मोहम्मद का क़ौल है और इसी पर फ़तवा है और यही सही है, यह 'सराजुल वह्जाज' में है। और ज़हार की शर्त यह है कि शौहर अहल-ए-कफ़्फ़ारा (कफ़्फ़ारा देने योग्य) में से हो, पस ज़म्मी का ज़हार मिस्ल तिफ़्ल (बच्चे) व मजनून (पागल) के सही न होगा और अगर ज़हार किया फिर मजनून हो गया फिर उसको अफ़ाक़ा (होश) हुआ तो अपने ज़हार पर बराबर रहेगा, यह अफ़ाक़ा हासिल होने के सबब से ज़हार के लौट आने जैसा है, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है।

जो शख़्स नशे में है उसका ज़हार लाज़िम होगा और गूँगे का ज़हार अगर बज़रिया तहरीर हो या बज़रिया इशारा: ज़हार की शर्तों में से यह है कि मातू (मूर्ख) न हो और मदहोश न हो और बरसाम (मस्तिष्क रोग) का मरीज़ न हो और मअनी (2) ग़ालिया न हो और सोते हुए न हो, तो इन लोगों का ज़हार सही नहीं है और यह शर्त नहीं है कि उसने बाद ज़हार किया हो, यह हज़ल (मज़ाक) के साथ ज़हार करने वाला मुज़ाहिर होगा। इसी तरह तौअन (खुशी से) अमदन होना सेहत-ए-ज़हार के वास्ते हमारे नज़दीक शर्त नहीं है, पस मकरूह का ज़हार यानी जिसने जबरन (बिल-इज़राह) ज़हार किया और ख़ता से करने वाला मुज़ाहिर होगा, जैसे कि उसकी तलाक़ सही होती है, ज़हार भी सही होगा। इसी तरह शर्त-ए-ख़ियार से ख़ाली होना भी हमारे नज़दीक शर्त नहीं है, पस जिसने शर्त-ए-ख़ियार के

साथ ज़हार किया उसका ज़हार सही होगा, यह 'बदाय' में है। क़ाल-अल-मुतरजिम: यानी शर्त बातिल और ज़हार सही होगा, फ़हम। जो शख़्स नशे में है उसका ज़हार लाज़िम होगा और गूँगे का ज़हार अगर बज़रिया तहरीर हो या बज़रिया इशारा कि समझ में आए और उसने नियत की हो, तो लाज़िम है जैसा कि तलाक़ में हुक्म है, यह 'तातारख़ानिया' में है। मजूसी (पारसी) औरत का शौहर मुसलमान हो गया और इससे पहले कि उसकी बीवी पर इस्लाम पेश किया जाए उसने मजूसी से ज़हार कर लिया तो सही होगा, इसलिए कि वह अहल-ए-कफ़्फ़ारा में से हो गया है, यह 'बहरुल राइक' में है। और वाज़ेह रहे कि ज़हार मुजिब-ए-नुक्सान-ए-इद्दत और मुजिब-ए-बैनूनियत नहीं होता है, अगरचे मुद्दत तवील हो जाए, यह 'तातारख़ानिया' में है। और अगर बीवी सगीरा (नाबालिग) हो या रत्ता (3) हो या क़रना हो या हाएज़ (माहवारी में) हो या निफ़ास में हो या मजनूना हो या ग़ैर-मदख़ूला (जिससे सहवास न हुआ हो) हो, इन सब में ज़हार हर एक से सही है, यह 'गायतुल सरुजी' में है।

अगर औरत को तलाक़-ए-रजी (वापसी योग्य तलाक़) दे दी, फिर उससे इद्दत के अंदर ज़हार किया तो ज़हार सही हो जाएगा, यह 'सराजुल वह्जाज' में है।

خان میں ہے اور اگر کہا کہ اگر میں نے تجھ سے وطی کی تو اپنی ماں سے وطی کی تو اس پر کچھ لازم (1) نہ آئے گا یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ تو مجھ پر حرام ہے مثل میری ماں کے اور طلاق یا ایلاء کی نیت کی تو اس کی نیت کے موافق ہوگا اور اگر کچھ نیت نہ کی تو امام محمد کے قول میں ظہار ہوگا اور شیخ خصاف نے ذکر فرمایا کہ امام ابوحنیفہ کے مذہب کے موافق بھی صحیح وہی ہے جو امام محمد نے فرمایا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ تو مجھ پر پشت میری ماں کے اور طلاق یا ایلاء کی نیت کی تو امام اعظم کے نزدیک ظہار کے سوائے کچھ نہ ہوگا اور صاحبین کے نزدیک طلاق ہوگی اور اگر اس نے تحریم کی نیت کی یا کچھ نیت نہیں کی تو بالا جماع ظہار ہوگا اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ تو مجھ پر پشت میرے باپ کے ہے یا مثل پشت میرے قریب کے ہے یا مثل پشت کسی مرد اجنبی کے بیان کیا تو مظاہر نہ ہوگا یہ محیط سر خسی میں ہے اور اگر کہا کہ کفر ج اہی و کفر ج اپنی مثل فرج میرے باپ یا مثل فرج میرے پسر کے ہے تو مظاہر ہوگا قال المترجم فرج کا لفظ عرب میں شرم گاہ مرد و عورت دونوں پر اطلاق ہوتا ہے فاہم اور عورت اپنے شوہر سے مظاہر نہیں ہوتی ہے یہ امام محمد کا قول ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اور یہی صحیح ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور ظہار کی شرط یہ ہے کہ شوہر اہل کفارہ میں سے ہو پس ذمی کا ظہار مثل طفل و مجنون کے صحیح نہ ہوگا اور اگر ظہار کیا پھر مجنون ہو گیا پھر اس کو افاقہ ہوا تو اپنے ظہار پر برابر رہے گا یہ افاقہ حاصل ہونے کے سبب سے ظہار کے عود کیا ہو یہ فتح القدیر میں ہے۔

شخص نشہ میں ہے اس کا ظہار لازم ہوگا اور گونگے کا ظہار اگر بذریعہ تحریر ہو یا بذریعہ اشارہ: منجملہ شرائط ظہار کے یہ ہے کہ معتوہ نہ ہو اور مدہوش نہ ہو اور برسام کا مریض نہ ہو اور معنی (2) غالیہ نہ ہو اور خواہ میں سویا ہوا نہ ہو پس ان لوگوں کا ظہار صحیح نہیں ہے اور

یہ شرط نہیں ہے کہ اس نے بعد ظہار کیا ہوتی ہے ہزل کے ساتھ ظہار کرنے والا مظاہر ہوگا ۔ اسی طرح طوعاً عمد آ ہونا صحت ظہار کے واسطے ہمارے نزدیک شرط نہیں ہے پس مکروہ کا ظہار یعنی جس نے بالاکراہ ظہار کیا اور خطاء سے کرنے والا مظاہر ہوگا جیسے کہ اس کی طلاق صحیح ہوتی ہے ظہار بھی صحیح ہوگا اسی طرح شرط خیار سے خالی ہوتا بھی ہمارے نزدیک شرط نہیں ہے پس جس نے شرط خیار کے ساتھ ظہار کیا اس کا ظہار صحیح ہو گا یہ بدائع میں ہے قال المترجم یعنی شرط باطل اور ظہار صحیح ہوگا فاہم ۔ جو شخص نشہ میں ہے اس کا ظہار لازم ہوگا اور گونگے کا ظہار اگر بذریعہ تحریر ہو یا بذریعہ اشارہ کہ سمجھ میں آئے اور اس نے نیت کی ہو نیز لازم ہے جیسے طلاق میں حکم ہے یہ تاتار خانیہ میں ہے مجوسیہ کا شوہر مسلمان ہو گیا اور قبل اس کے اس کی بیوی پر اسلام پیش کیا جائے اس نے مجوسیہ سے ظہار کر لیا تو صحیح ہو گا اس واسطے کہ وہ اہل کفارہ میں سے ہو گیا ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور واضح رہے کہ ظہار موجب نقصان عدہ اور موجب مینونت نہیں ہوتا ہے اگر چہ مدت طویل ہو جائے یہ تاتار خانیہ میں ہے اور اگر بیوی صغیرہ ہو یا رتقاء، نہو یا قر ناء ہو یا حائض ہو یا نفاس میں ہو یا مجنونہ ہو یا غیر مدخولہ ہو ان میں سے ظہار ہر ایک سے صحیح ہے یہ غایۃ السروجی میں ہے۔

اگر عورت کو طلاق رجعی دے دی پھر اس سے عدت کے اندر ظہار کیا تو ظہار صحیح ہو جائے گا یہ سراج الوہاج میں ہے اور جس

---

1. جد مقابل ہزل یعنی مٹھی اصول ہے نہ کہنا۔
2. یعنی تین طلاق کا اختیار جو عورت پر حاصل ہے اس میں کی نہیں ہوتی ہے۔

3. رتقاء، عضو شرم کے دونوں کنارے ایسے چسپیدہ ہوں کہ دخول ممکن نہ ہو مگر نا دونوں طرف سے ہڈیاں ایسی ملی ہوں کہ دخول ممکن نہ ہو۔ (1) استغفار کرے مکروہ ہے۔ (2) معنی علیہ جس پر بے ہوشی طاری ہو۔

For a woman who has been given three divorces, or has been divorced by Bain (irrevocable), or has been given Khula, Zihar is not valid even if she is in the period of Iddah; this is mentioned in Bada'i. If a man divorces his wife while combining it with Zihar, then by consensus, Kaffarah (expiation) will not be obligatory because he is the initiator; this is in Ghiyathiya. If he says to his wife, "You are to me like the back of my mother, tomorrow or the day after tomorrow," this is only one Zihar. If he says, "You are to me like the back of my mother, tomorrow, and when the day after tomorrow comes (you are the same)," then these are two Zihars. If he pays Kaffarah today (1), it will not suffice for the day after tomorrow; this is in Muheet. If he says, "You are to me like the back of my mother every day," it will be a single Zihar that will be invalidated by a single Kaffarah. If he says to his wife, "You are to me like the back of my mother every day," then upon each passing day, a new Zihar will occur. When one day passes, the Zihar of that day will be invalidated, and he will become a Muzahir (one who has performed Zihar) for the second day, and a new Zihar will occur. It continues like this day by day, but he has the choice to have intimacy with his wife at night; this is in Kafi. If he says, "You are to me like the back of my mother every day by way of Zihar," then a new Zihar will be created every day, so he will be a Muzahir every day, and whenever a new day comes, a new Zihar will arise. When that day passes, the Zihar of that day will be void, and on the second day, a new Zihar will occur, but he has the choice to have intimacy with his wife at night. If he pays Kaffarah for one day, the Zihar of that specific day will be void, and on the second day, a new Zihar will occur. If he says, "You are to me like the back of my mother every time a day comes," then whenever any day comes, the man will become a Muzahir of that woman, and the Zihar of that day will not end with the passing of that day. In this way, as days pass, he will keep becoming a Muzahir through new Zihars, meaning that despite the first Zihar remaining, nothing except Kaffarah can invalidate it; this is in Sharh-e-Talkhees-e-Jami-ul-Kabeer.

If a man performed Zihar with his wife and then another man said to his wife, "You are to me as so-and-so's wife is to so-and-so":

It is written in Muntaqa that if he said to his own wife, "You are to me like the back of my mother for the whole month of Ramadan and the whole of Rajab." Then if he paid Kaffarah in Rajab, the Zihar of Rajab and the Zihar of Ramadan will be dropped (lapsed) by Istihsan (juridical preference), and this will be considered a single Zihar. If he paid Kaffarah in Sha'ban, it is not permissible. It is stated, do you not see that if he

says to his wife, "You are to me like the back of my mother, always, except for Fridays," then he pays Kaffarah, if he pays the Kaffarah on the day of the exception, it will not suffice (3). If he pays on his own day (the day he is a Muzahir), it will remain for all days. If a man performed Zihar with his wife and then another man said to his wife, "You are to me as so-and-so's wife is to so-and-so," then he will become a Muzahir of his own wife; this is in Muheet. If he performed Zihar with his wife and then included another wife with her, or said, "You are to me like this one," while intending Zihar, it is valid. Similarly, if he says this after the death of the Muzahara (the woman with whom Zihar was performed) or after paying Kaffarah, the aforementioned intention will make him a Muzahir of the second one; this is in Atabiya. If he said to a third wife, "I have included you in the Zihar of both of these," then he will become a Muzahir of the third wife with two Zihars; this is in Tahzeeb. And if someone...

(1) Meaning for tomorrow. (2) That which occurs for the day after tomorrow. (3) Meaning that which is as per the aforementioned issue.

जिस औरत को तीन तलाक दे चुका हो या जिसे बाइन (पक्की) तलाक दे चुका हो, या जिसे खुला (तलाक) दे दिया हो, उससे जिहार (अपनी पत्नी को मां के समान बताना) सही नहीं है, अगरचे वह इद्दत में ही क्यों न हो। यह 'बदाइअ' में है। और जिहार के साथ मिलाकर अपनी बीवी को तलाक दे दी, तो सर्वसम्मति (इत्तिफ़ाक़) से उस पर कफ़्फ़ारा लाज़िम नहीं होगा क्योंकि वह 'मुनशी' (तलाक देने वाला) है। यह 'ग़ियासिया' में है। और अगर अपनी औरत से यूँ कहा कि तू मुझ पर कल या परसों के दिन मेरी माँ की पीठ के समान है, तो यह एक ही जिहार है। और अगर यूँ कहा कि तू मुझ पर कल मेरी माँ की पीठ के समान है और जब परसों का दिन आएगा (तो वह भी), तो ये दो जिहार हैं। पस अगर आज के दिन कफ़्फ़ारा दे दिया (१), तो यह परसों के लिए काफ़ी न होगा, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि तू मुझ पर हर रोज़ मेरी माँ की पीठ के समान है, तो यह एक ही जिहार होगा जो एक ही कफ़्फ़ारे से बातिल हो जाएगा। और अगर औरत से कहा कि तू मुझ पर हर दिन मेरी माँ की पीठ के समान है, तो हर दिन आने पर नया जिहार होता जाएगा। फिर जब एक दिन गुज़र जाएगा तो उस दिन का जिहार बातिल हो जाएगा और दूसरे दिन में वह मुज़ाहिर (जिहार करने वाला) हो जाएगा और नया जिहार होगा, इसी तरह दिन-ब-दिन हर रोज़ ऐसा ही होता जाएगा, मगर उसे इख्तियार होगा कि रात में औरत से कुर्बत (सम्बन्ध) करे, यह 'काफ़ी' में है। और अगर कहा कि तू मुझ पर हर रोज़ जिहार के लिहाज़ से मेरी माँ की पीठ के समान है, तो हर रोज़ नया जिहार पैदा होगा, पस हर रोज़ वह मुज़ाहिर होगा और हर रोज़ जब नया दिन आएगा तो नया जिहार पैदा होगा। फिर जब यह दिन गुज़र जाएगा तो उस दिन का जिहार बातिल हो जाएगा और दूसरे दिन फिर वह मुज़ाहिर हो जाएगा (नया जिहार), मगर उसे इख्तियार है कि चाहे तो रात में औरत से कुर्बत करे। और अगर उसने एक दिन कफ़्फ़ारा दे दिया तो उसी दिन का जिहार बातिल होगा और दूसरे दिन फिर नया जिहार आ जाएगा। और अगर कहा कि तू मुझ पर हर बार जब भी दिन आए, मेरी माँ की पीठ के समान है, तो जब भी कोई दिन आएगा तो वह मर्द उस औरत से मुज़ाहिर हो जाएगा और उस दिन का जिहार उस दिन के गुज़रने से ख़त्म न होगा, और इसी तरह जैसे-जैसे दिन आता जाएगा, वह नए जिहारों से मुज़ाहिर होता जाएगा, यानी पहले जिहार के बाक़ी रहने के बावजूद, और सिवाय कफ़्फ़ारे के कोई उसे बातिल नहीं कर सकता, यह 'शरह-ए-तल्खीस-ए-जामे-कबीर' में है।

अगर किसी मर्द ने अपनी बीवी से जिहार किया फिर दूसरे मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि तू मुझ पर ऐसी है जैसे फलां की बीवी फलां पर:

'मुंतक़ा' में लिखा है कि अगर अपनी औरत से कहा कि तू मुझ पर मेरी माँ की पीठ के समान है पूरा माह-ए-रमज़ान और पूरा रजब। फिर उसने रजब में कफ़्फ़ारा दे दिया, तो उससे रजब का जिहार और रमज़ान का जिहार इस्तहसानन (बेहतर तौर पर) साक़ित (ख़त्म) हो जाएगा और यह एक ही जिहार होगा। और अगर उसने शाबान में कफ़्फ़ारा दिया, तो जाइज़ नहीं है। और फ़रमाया कि क्या तू नहीं देखता कि अगर औरत से कहा कि तू मुझ पर मेरी माँ की पीठ के समान है हमेशा, सिवाय जुमे के दिन, फिर कफ़्फ़ारा दिया, तो अगर उसने इस्तसना (अपवाद) के दिन कफ़्फ़ारा दिया तो काफ़ी (३) न होगा। और अगर अपने दिन (जिस दिन वह मुज़ाहिर है) दिया, तो सब दिनों के लिए बाक़ी रहेगा। और अगर किसी मर्द ने अपनी बीवी से जिहार किया फिर दूसरे मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि तू मुझ पर ऐसी है जैसे फलां की बीवी फलां पर है, तो वह अपनी बीवी से मुज़ाहिर हो जाएगा, यह 'मुहीत' में है। और अगर अपनी बीवी से जिहार किया फिर उस औरत के साथ दूसरी बीवी को शरीक कर दिया या कहा कि तू मुझ पर ऐसी है जैसी यह है, हालाँकि उसकी नीयत जिहार की थी, तो यह सही है। इसी तरह अगर मुज़ाहिर औरत के मरने के बाद या कफ़्फ़ारा देने के बाद कहा, तो भी यह नियत-ए-मज़कूर दूसरी से मुज़ाहिर हो जाएगा, यह 'अताबिया' में है। और अगर उसने तीसरी बीवी से कहा कि मैंने तुझको उन दोनों के जिहार में शरीक किया, तो वह तीसरी बीवी से दो जिहारों का मुज़ाहिर हो जाएगा, यह 'तहज़ीब' में है। और अगर किसी ने अपनी... (१) यानी कल के दिन के लिए। (२) जो जिहार परसों वाक्य हो। (३) यानी जो जैसा कि मसला मजकूरा में है।

عورت کو تین طلاق دے چکا ہے اور جس کو بائنہ کر چکا ہے اور جس کو خلع دے دیا ہے اس سے ظہار نہیں صحیح ہے اگر چہ عدت میں ہو یہ بدائع میں ہے اور ظہار کے ساتھ ملا کر اپنی بیوی کو طلاق دے دی تو بالا جماع اس پر کفارہ لازم نہ ہوگا کیونکہ وہ منشی ہے یہ غیاثیہ میں ہے اور اگر اپنی عورت سے یوں کہا کہ تو مجھ پر مثل ظہر میری ماں کے ہے کل کے روز یا بعد کل کے روز کے تو یہ ایک ہی ظہار ہے اور اگر یوں کہا کہ تو مجھ پر مثل ظہر میری ماں کے ہے کل کے روز اور جب پرسوں کا روز آئے تو یہ دو ظہار ہیں پس اگر آج کے روز کفارہ دے دیا (۱) تو یہ پرسوں کے واسطے کافی نہ ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ تو مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے ہر روز تو یہ ایک ہی ظہار ہوگا کہ ایک ہی کفارہ سے باطل ہو جائے گا اور اگر عورت سے کہا کہ تو مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے ہر دن میں تو ہر دن آنے پر ظہار جدید ہوتا جائے گا پھر جب ایک روز گزرے گا تو اس روز ظہار باطل ہو جائے گا اور دوسرے روز میں مظاہر ہو جائے گا اور جدید ظہار ہوگا اسی طرح دن ہی دن میں ہر روز ایسا ہی ہوتا ہے گا مگر اس کو اختیار ہوگا کہ رات میں عورت سے قربت کرے یہ کافی میں ہے اور اگر کہا کہ تو مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے ہر روز از روئے ظہار کے تو ہر روز ظہار جدید پیدا ہوگا پس ہر روز وہ مظاہر ہوگا اور ہر روز جب نیا دن آئے گا تو ظہار جدید پیدا ہوگا پھر جب یہ روز گزر جائے گا تو اس روز کا ظہار باطل ہو جائے گا اور دوسرے دن پھر وہ مظاہر ہو جائے گا ظہار جدید مگر اس کو اختیار ہے کہ چاہے رات میں عورت سے قربت کرے اور اگر اس نے ایک روز کفارہ دے دیا تو اسی روز کا ظہار باطل ہوگا اور دوسرے روز پھر جدید ظہار آ جائے گا اور اگر کہا کہ تو مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے ہر بار جبکہ روز آئے تو جب کوئی دن آئے گا تو

مرد مذکور اس عورت سے مظاہر ہو جائے گا اور اس روز کا ظہار اس روز کے گزرنے سے ختم نہ ہو جائے گا اور اسی طرح جب دن آتا جائے گا تو وہ جدید ظہار دیگر سے بھی مظاہر ہوتا جائے گا یعنی باوجود اول ظہار کے باقی رہنے کے اور سوائے کفارہ کے اس کو کوئی باطل نہیں کر سکتا ہے یہ شرح تلخیص جامع کبیر میں ہے۔

اگر کسی مرد نے اپنی بیوی سے ظہار کیا پھر دوسرے مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو مجھ پر ایسی ہے جیسے فلاں کی بیوی فلاں پر:

منتقلی میں لکھا ہے کہ اگر اپنی عورت سے کہا کہ تو مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے ماہ رمضان پورا اور پورا رجب۔ پھر اس نے رجب میں کفارہ دے دیا تو اس سے رجب کا ظہار اور رمضان کا ظہار استحساناً ساقط ہو جائے گا اور یہ ایک ہی ظہار ہوگا اور اگر اس نے شعبان میں کفارہ دیا تو جائز نہیں ہے اور فرمایا کہ آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر عورت سے کہا کہ تو مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے ہمیشہ الا بروز جمعہ پھر کفارہ دیا پس اگر وہ استثناء میں کفارہ دیا تو کافی (۳) نہ ہوگا اور اگر اپنے روز جس روز وہ مظاہر ہے تو سب ایام کے واسطے باقی ہوگا اور اگر کسی مرد نے اپنی بیوی سے ظہار کیا پھر دوسرے مرد نے اپنی بیوی سے کہا کہ تو مجھ پر ایسی ہے جیسے فلاں کی بیوی فلاں پر ہے تو وہ اپنی بیوی سے مظاہر ہو جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے ظہار کیا پھر اس عورت کے ساتھ دوسری بیوی کو شریک کر دیا یا کہا کہ تو مجھ پر ایسی ہے جیسی یہ حالانکہ اس کی نیت ظہار تھی تو صحیح ہے اسی طرح اگر مظاہرہ عورت کے مرنے کے بعد یا کفارہ دینے کے بعد کہا تو بھی یہ نیت مذکور دوسری سے مظاہر ہو جائے گا یہ عتابیہ میں ہے اور اگر اس نے تیسری بیوی سے کہا کہ میں نے تجھ کو ان دونوں کے ظہار میں شریک کیا تو وہ تیسری بیوی سے دو ظہار مظاہر ہو جائے گی یہ تہذیب میں

ہے اور اگر کسی نے اپنی (۱) یعنی کل کے روز کے واسطے۔ (۲) جو ظہار پرسوں واقع ہو۔ (۳) یعنی جو جیسا کہ مسئلہ مذکورہ میں ہے۔

Kitab-ut-Talaq (Book of Divorce) If one says to his wives, "You are to me like the back of my mother," he becomes a *muzahir* (one who performs zihar) to all of them, and a *kaffarah* (expiation) becomes obligatory upon him for each one; this is mentioned in *Kafi*. If he performed *zihar* to his wife multiple times in one sitting or multiple sittings, a *kaffarah* is obligatory for each *zihar*, unless he intended all of them with the first *zihar*, as mentioned by Isnajabi and others. Some have stated there is a difference between a single sitting and multiple sittings, but the reliance (1) is on the first opinion, as stated in *Bahr-ur-Ra'iq*.

Conditional *zihar* with one's wife is valid. For instance, if he says, "If you enter this house or speak to so-and-so, you are to me like the back of my mother," it is valid as a condition, as mentioned in *Bada'i*. If he says to an *ajnabiyyah* (a woman not currently his wife), "When I marry you, you are to me like the back of my mother," and then marries her, he becomes a *muzahir*. If he says to an *ajnabiyyah*, "When I marry you, you are divorced," and also says, "When I marry you, you are to me like the back of my mother," both can occur in the same state. Likewise, if he says, "When I marry you, you are to me like the back of my mother and you are divorced," and then marries her, both will become obligatory. If he says, "When I marry you, you are divorced and you are to me like the back of my mother," and then marries her, the divorce becomes obligatory, but the *zihar* does not; this is according to Imam Abu Hanifa, as stated in *Fatawa Qazi Khan*.

If he says to an *ajnabiyyah*, "You are to me like the back of my mother if you enter this house," it is not valid. Even if he marries her and she enters the house, by unanimous agreement (*ijma*), due to the aforementioned statement, he will not be a *muzahir*. If *zihar* is suspended on a condition, and before the condition is met he gives her a *bain* (irrevocable) divorce, then the condition is met during her *iddah*, the *zihar* does not occur, as mentioned in *Bada'i*. If he says, "You are to me like the back of my mother, Insha-Allah Ta'ala," *zihar* will not occur. If he says, "You are to me like the back of my mother, if you wish," this wish is limited to that same sitting, as stated in *Fatawa Qazi Khan*. If he says, "If I have intimacy with you, you are to me like the back of my mother," he becomes one who performs *ila*. If he leaves her for four months, she becomes *bain* due to *ila*. If he has intercourse with her within four months, *zihar* becomes obligatory. In the case where she became *bain* due to *ila*, and then he marries her again and has intercourse, he will still be a *muzahir*, as mentioned in *Mabsut*.

Chapter: Regarding Kaffarah (Expiation) The *kaffarah* becomes obligatory upon the *muzahir* only when, after the *zihar*, he intends to have intercourse with the woman. If he is content that the aforementioned woman remains forbidden to him due to the *zihar* and does not intend to have intercourse, the *kaffarah* is not obligatory. When he intends to have intercourse and the *kaffarah* becomes obligatory, he will be compelled to pay it. If, after that, he resolves not to have intercourse with her, the *kaffarah* is remitted from his liability. Similarly, if either of them dies after his intention, it is remitted.

किताब-उत-तलाक यदि किसी ने अपनी पत्नियों से कहा कि तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह हो, तो वह उन सभी के लिए 'मुज़ाहिर' (ज़िहार करने वाला) हो जाएगा और हर एक के लिए उस पर एक कफ़्फ़ारा वाजिब होगा, यह 'काफ़ी' में है। और यदि अपनी पत्नी से एक ही मजलिस (बैठक) में या कई मजालिस में कई बार ज़िहार किया, तो उस पर हर ज़िहार के लिए कफ़्फ़ारा वाजिब होगा, सिवाय इसके कि उसने पहले ही ज़िहार से (तमाम ज़िहारों का) इरादा किया हो, जैसा कि इसंजाबी वगैरह ने ज़िक्र किया है, और कुछ ने कहा है कि एक मजलिस और कई मजालिस में फ़र्क है, लेकिन एतमाद (भरोसा) पहले कौल पर है, यह 'बहर-उर-राइ' में है।

ज़िहार का अपनी पत्नी के साथ ताल्लुक (शर्त लगाना) सही है, चुनांचे यदि कहा कि "यदि तू इस घर में दाखिल हुई या तूने फ़लां से बात की तो तू मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह है", तो तालीक़ (शर्त) के तौर पर यह सही है, यह 'बदाए' में है। और यदि किसी अजनबी महिला से कहा कि "जब मैं तुमसे निकाह करूँगा तो तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह हो", फिर उससे निकाह किया तो वह मुज़ाहिर हो जाएगा। और यदि किसी अजनबी महिला से कहा कि "जब मैं तुमसे निकाह करूँगा तो तुम 'तालिका' (तलाकशुदा) हो" और कहा कि "जब मैं तुमसे निकाह करूँगा तो तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह हो", तो इन दोनों का वुकूअ (घटित होना) एक ही हालत में हो सकता है। इसी तरह यदि कहा कि "जब मैं तुमसे निकाह करूँगा तो तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह हो और तुम तलाकशुदा हो", फिर उससे निकाह किया तो दोनों वाजिब (लागू) होंगे। और यदि कहा कि "जब मैं तुमसे निकाह करूँगा तो तुम तलाकशुदा हो और तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह हो", फिर उससे निकाह किया तो तलाक वाजिब होगी और ज़िहार वाजिब नहीं होगा, यह इमाम आज़म (र.) के नज़दीक है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

यदि किसी अजनबी महिला से कहा कि "तू मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह है यदि तू इस घर में दाखिल हुई", तो यह सही नहीं है, यहाँ तक कि यदि उससे निकाह किया और वह उस घर में दाखिल हुई तो सर्वसम्मति (इज्मा) से उक्त कथन के कारण वह मुज़ाहिर नहीं होगा। यदि ज़िहार को किसी शर्त पर मुअल्लक़ (अटकाया) किया फिर शर्त पाए जाने से पहले महिला को 'बाइना' (तलाक-ए-बाइन) कर दिया, फिर उसकी इद्दत में वह शर्त पाई गई, तो ज़िहार वाक़े(घटित) नहीं होगा, यह 'बदाए' में है। और यदि कहा कि "तू मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह है इंशा-अल्लाह ताला", तो ज़िहार नहीं होगा। और यदि कहा कि "तू मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह है यदि तूने चाहा", तो यह चाहना उसी मजलिस तक के लिए होगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और यदि कहा कि "यदि

मैंने तुझसे क़ुरबत (संभोग) की तो तू मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह है", तो वह 'ईला' करने वाला होगा, फिर यदि उसने उसको चार महीने तक छोड़ दिया तो वह ईला के कारण 'बाइना' हो जाएगी। और यदि चार महीने के भीतर उससे वती (संभोग) की तो ज़िहार वाजिब हो जाएगा। और जिस सूरत में कि ईला के कारण 'बाइना' हो गई फिर उससे निकाह किया फिर क़ुरबत की, तो भी वह मुज़ाहिर होगा, यह 'मबसूत' में है।

फ़स्ल: कफ़्फ़ारे के बयान में मुज़ाहिर पर कफ़्फ़ारा तभी वाजिब होता है जब ज़िहार के बाद औरत से वती का इरादा करे। और यदि वह इस बात पर राज़ी हुआ कि उक्त औरत ज़िहार के कारण उस पर हराम रहे और उसने वती का इरादा न किया, तो उस पर कफ़्फ़ारा वाजिब नहीं होगा। और जब उसने औरत से वती का इरादा किया और उस पर कफ़्फ़ारा वाजिब हो गया, तो उसे कफ़्फ़ारा देने पर मजबूर किया जाएगा। फिर उसके बाद उसने इरादा किया कि वह उससे वती नहीं करेगा, तो कफ़्फ़ारा उसके ज़िम्मे से साक़ित (ख़त्म) हो जाएगा। और इसी तरह यदि इरादे के बाद दोनों में से कोई मर गया, तो भी वह साक़ित हो जाएगा।

کتاب الطلاق بیویوں سے کہا کہ تم مجھ پر مثل ظہر میری ماں کے، ہو تو وہ سب سے مظاہر ہو جائے گا اور اس پر ہر ایک کے واسطے ایک کفارہ واجب ہو گا یہ کافی میں ہے اور اپنی عورت سے کئی بار ایک مجلس میں یا کئی مجلسوں میں ظہار کیا تو اس پر ہر ظہار کے واسطے کفارہ لازم ہوگا الا آنکہ وہ پہلے ہی ظہار کے مراد لے جیسا کہ اسنجابی وغیرہ نے ذکر کیا ہے اور بعض نے کہا کہ مجلس واحد اور مجالس متعددہ میں فرق ہے لیکن اعتماد (۱) قول اول پر ہے یہ بحرالرائق میں ہے۔

ظہار کے تعلیق اپنی بیوی کے ساتھ صحیح ہی چنانچہ اگر کہا کہ اگر تو اس دار میں داخل ہوئی یا تو نے فلاں سے کلام کیا تو تو مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے تو بطور تعلیق صحیح ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر اجنبیہ عورت سے کہا کہ جب میں تجھ سے نکاح کروں تو تو مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے پھر اس سے نکاح کیا تو مظاہر ہو جائے گا اور اگر اجنبیہ عورت سے کہا کہ جب میں تجھ سے نکاح کروں تو تو طالقہ ہے اور کہا کہ جب میں تجھ سے نکاح کروں تو تو مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے تو ان دونوں کا وقوع ایک ہی حالت میں ہو سکتا ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ جب میں تجھ سے نکاح کروں تو تو مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے اور تو طالقہ ہے پھر اس سے نکاح کیا تو دونوں لازم آئیں گے اور اگر کہا کہ جب میں تجھ سے نکاح کروں تو تو طالقہ ہے اور تو مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے پھر اس سے نکاح کیا تو طلاق لازم آئے گی اور ظہار لازم نہ آئے گا یہ امام اعظم کے نزدیک ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر اجنبیہ عورت سے کہا کہ تو مجھ پر مثل ظہر میری ماں کے ہے اگر تو اس دار میں داخل ہوئی تو صحیح نہیں ہے حتی کہ اگر اس سے نکاح کیا اور وہ اس دار میں داخل ہوئی تو بالا جماع قول مذکور کی وجہ سے مظاہر نہ ہوگا اگر ظہار کو کسی شرط پر معلق کیا پھر قبل شرط پائی جانے

کے عورت کو بائنہ کر دیا پھر اس کی عدت میں یہ شرط پائی گئی تو ظہار واقع نہ ہوگا یہ بدائع میں ہے اور اگر کہا کہ تو مجھ پر مثل پشت میری ماں کے ہے انشاء اللہ تعالیٰ تو ظہار نہ ہوگا اور اگر کہا کہ تو مجھ پر مثل ظہر میری ماں کے ہے اگر تو نے چاہا تو یہ چاہنا اسی مجلس تک کے واسطے ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ اگر میں نے تجھ سے قربت کی تو تو مجھ پر مثل ظہر میری ماں کے ہے تو ئیلاء کرنے والا ہوگا پس اگر اس کو چار مہینے تک چھوڑ دیا تو یہوجہ ایلاء کے بائنہ ہو جائے گی اور اگر چار مہینے کے اندر اس سے وطی کی تو ظہار لازم ہو جائے گا اور جس صورت میں کہ بوجہ ایلاء کے بائنہ ہو گئی پھر اس سے نکاح کیا پھر قربت کی تو بھی مظاہر ہو گا یہ مبسوط میں ہے۔

فصل: کفارہ کے بیان میں مظاہر پر کفارہ تب ہی واجب ہوتا ہے جب بعد ظہار کے عورت سے وطی کا قصد کیا اور اگر اس امر پر راضی ہوا کہ عورت مذکورہ مظہر پر محرمہ باقی رہے بہ سبب ظہار کے اور اس کی وطی کا عزم نہ کیا تو اس پر کفارہ واجب نہ ہوگا اور جب اس نے عورت کی وطی کا عزم کیا اور اس پر کفارہ واجب ہواتو وہ کفارہ دینے پر مجبور کیا جائے گا پھر اس کے بعد اس نے عزم کیا کہ اس سے وطی نہ کرے گا تو کفارہ اس کے ذمہ سے ساقط ہو جائے گا اور اسی طرح اگر بعد عزم کے دونوں میں سے کوئی مر گیا تو بھی ساقط ہو جائے گا یہ۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

It is stated in *Niya* that the expiation (*Kaffarah*) for *Zihar* is that a slave who is entirely owned (*Mamluk*) and possesses all the necessary faculties (benefits) of his species should be freed without any compensation with the intention of *Kaffarah* (as in *Al-Jawharat an-Nayyah*), regardless of whether the slave is a disbeliever or a Muslim, male or female, minor or adult (as stated in *Sharh al-Niqayah* on *Jundi*). When half of a slave is freed and the remaining half is freed before sexual intercourse, it shall be valid for *Kaffarah*. However, if the remaining half is freed after intercourse, it shall not be valid for *Kaffarah* according to Imam Azam. If a slave is jointly owned by two people and one of them frees his portion for his *Kaffarah*, it will be valid according to Imam Azam, whether the partner is wealthy or poor. If one frees their own slave but did not have the intention of *Kaffarah* at the time of freeing, or intended it after freeing, it will not be valid for *Kaffarah* (as in *Siraj al-Wahhaj*). If one frees half of two slaves (e.g., two slaves are jointly owned between him and his partner) and frees half his share, it is not valid (as in *Mabsut*). In any case, it is valid for the *Kaffarah* of *Zihar* if the slave can hear something; if they cannot hear at all, it is not valid. This is the preferred (*Mukhtar*) view (as in *Ghayat al-Bayan*). Freeing a mute person is not valid for *Kaffarah* of *Zihar* because one type of benefit, i.e., speech, is lost (as in *Kafi*).

If a slave whose shedding of blood is lawful is freed for the *Kaffarah* of *Zihar*, but their status changes and an organ is cut off, it shall not be valid:

If there is no impairment in the utility (benefits), it does not prevent validity; even an 'Aura' (one-eyed) slave or one with one hand and the opposite foot missing is valid. Conversely, if a hand and a foot on the same side are missing, it is not valid (as in *Hidayah*). A person whose hands are paralyzed is not acceptable because the benefit of that species is non-existent (as in *Mabsut*). Freeing a 'Majbub' (one whose genitals are removed) is valid, but freeing one with missing parts or whose both hands or both feet are cut off is not valid. The manumission of a 'Badri or Umm al-Walad' is not valid because they are already free in one aspect. It is not valid to free a 'Mukatab' (a slave under a contract of manumission) who has already paid part of the contract price. If the Mukatab has not yet paid any part of the contract, and one frees them, it is valid (as in *Kafi*). If a Mukatab becomes unable to pay the contract price and is then freed for the *Kaffarah* of *Zihar*, it is valid, whether they have paid some of the contract price or not (as in *Sharh al-Tahawi*). If the person is a 'Khasi' (castrated), or both ears are cut off, or the genitals are cut off, then in our view, freeing them is valid. A person whose thumbs on both hands are cut off is not valid to be freed. Similarly, if three

fingers are cut off from each hand, it is not valid (as in *Hidayah*). If there is whiteness in both eyes and two fingers are cut off, it is valid, even if two fingers other than the thumb are cut off from each hand. A person whose teeth have fallen out and is unable to eat is not valid (as in *Fath al-Qadir*). [Others like] *Qurna*, *Amsha*, *Barsa*, *Khashi*, and *Talka* (those with specific illnesses) are valid to be freed (Note 4).

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 किताब अत-तलाक

नया (पुस्तक) में है कि कफ्फारा-ए-ज़िहार यह है कि एक ऐसा गुलाम जो पूर्णतः مملوک (मालिक के अधीन) हो, जिसके पास वे सभी लाभ (मुनाफे) मौजूद हों जो उस प्रजाति के लिए आवश्यक हैं, वह कफ्फारे की नियत के साथ बिना किसी बदले के उसे आज़ाद कर दे (कज़ा फी अल-जौहरात अन-नय्या), चाहे वह गुलाम काफिर हो या मुसलमान, पुरुष हो या स्त्री, छोटा हो या बड़ा (यह शरह-ए-नकाया पर जंदी में है)। जब आधा गुलाम आज़ाद किया और फिर संभोग (जमा) से पहले बाकी आधा भी आज़ाद कर दिया, तो यह कफ्फारे के लिए जायज़ होगा। लेकिन अगर संभोग के बाद बाकी आधा आज़ाद किया, तो इमाम आज़म के नज़दीक यह कफ्फारे के लिए जायज़ नहीं होगा। अगर एक गुलाम दो व्यक्तियों के बीच مشترک (साझा) हो और उनमें से एक ने अपना हिस्सा अपने कफ्फारे के लिए आज़ाद किया, तो इमाम आज़म के नज़दीक यह कफ्फारा अदा हो जाएगा, चाहे वह साझीदार अमीर हो या गरीब। यदि उसने अपना गुलाम आज़ाद किया लेकिन आज़ाद करते समय कफ्फारे की नियत नहीं की, या आज़ाद करने के बाद नियत की, तो यह कफ्फारे के तौर पर जायज़ नहीं होगा (यह सिराज अल-वहाज में है)। यदि दो गुलामों में से आधा आज़ाद किया, उदाहरण के तौर पर उसके और उसके साझीदार के बीच दो गुलाम مشترک हैं, तो उनमें से आधा हिस्सा आज़ाद करना जायज़ नहीं है (यह मबसूत में है)। बहरहाल, कफ्फारा-ए-ज़िहार के लिए यह जायज़ है कि वह कुछ सुनता हो, और अगर बिल्कुल नहीं सुनता, तो यह जायज़ नहीं है; यही मत مختار (पसंदीदा) है (यह गायत अल-बयान में है)। गूँगे व्यक्ति को आज़ाद करना कफ्फारा-ए-ज़िहार के लिए जायज़ नहीं है क्योंकि उसमें एक प्रकार का लाभ यानी 'बोलना' समाप्त है (यह काफी में है)।

यदि ऐसा गुलाम कफ्फारा-ए-ज़िहार के लिए आज़ाद किया गया जिसका खून बहाना हलाल है, लेकिन बाद में उसका हुक्म बदल गया और उसका कोई अंग काट दिया गया, तो यह जायज़ नहीं होगा:

यदि लाभ (मुनाफे) में कोई कमी नहीं है, तो वह जायज़ होने में बाधक नहीं है, यहाँ तक कि 'अउरा' (एक आँख वाली) और जिसका एक हाथ और दूसरी तरफ का एक पैर कटा हो, उसे आज़ाद करना जायज़ है। इसके विपरीत, यदि एक हाथ और एक पैर एक ही तरफ से कटे हों, तो यह जायज़ नहीं है (यह हिदाया में है)। जिसके दोनों हाथ सुन्न (बेजान) हों, उसे आज़ाद करना उचित नहीं है क्योंकि इस प्रजाति का लाभ समाप्त है (यह मबसूत में है)। 'मजबूब' (जिसके जननांग कटे हों) को आज़ाद करना जायज़ है। जिसका अंग कटा हो और जिसके दोनों हाथ या दोनों पैर कटे हों, उसे आज़ाद करना जायज़ नहीं है। 'बद्रि वा उम-ए-वलद' की तहरीर (मुक्ति) जायज़ नहीं है क्योंकि वे एक दृष्टिकोण से

पहले ही आज़ाद हैं। ऐसे 'मुकातब' (अनुबंध पर आज़ाद होने वाला गुलाम) को आज़ाद करना जायज़ नहीं है जिसने किताबत (मुक्ति पत्र) का कुछ हिस्सा अदा कर दिया हो। यदि मुकातब ने अभी तक किताबत का कोई हिस्सा अदा नहीं किया है और उसे आज़ाद कर दिया जाए, तो यह जायज़ है (यह काफी में है)। यदि मुकातब किताबत अदा करने में असमर्थ हो गया और फिर उसे कफ्फारा-ए-ज़िहार के लिए आज़ाद किया, तो यह जायज़ है, चाहे उसने किताबत का कुछ हिस्सा अदा किया हो या नहीं (यह शरह-ए-तहावी में है)। यदि वह 'खसी' (नपुंसक) हो, या उसके दोनों कान कटे हों, या जननांग कटा हो, तो हमारे नज़दीक उसे आज़ाद करना जायज़ है। जिसका दोनों हाथों का अंगूठा कटा हो, उसे आज़ाद करना जायज़ नहीं है। इसी तरह, यदि प्रत्येक हाथ से तीन उंगलियां कटी हुई हों, तो यह जायज़ नहीं है (यह हिदाया में है)। यदि दोनों आँखों में सफेदी हो और दो उंगलियां कटी हों, तो यह जायज़ है, भले ही प्रत्येक हाथ में अंगूठे के अलावा दो उंगलियां कटी हों। जिसके दांत गिर गए हों और वह खाने में असमर्थ हो, तो यह जायज़ नहीं है (यह फत-ह अल-कदीर में है)। 'कुरना', 'अमशा', 'बरसा', 'खशी' और 'तलका' (रोगग्रस्त) लोगों को आज़ाद करना जायज़ है (नोट 4)।

نیاء میں ہے کفارہ ظہار یہ ہے کہ ایک بردہ جو محض مملوک ہو جو اس کی ملک ہو اور جو منافع چاہیے ہیں اس کی جنس کے موجود ہوں نیت کفارہ کے ساتھ بلا عوض آزاد کرے کذا فی الجوہرۃ النیرہ، خواہ یہ بردہ کافر ہو یا مسلمان ہو خواہ مذکر ہو یا مونث ہو خواہ صغیر ہو یا کبیر ہو یہ شرح نقایہ پر جندی میں ہے اور جب نصف بردہ آزاد کیا پھر قبل جماع کے باقی نصف بھی آزاد کر دیا تو اس کے کفارہ سے جائز ہوگا اور اگر جماع کے بعد باقی نصف نصف آزاد کیا تو امام اعظم کے نزدیک اس کے کفارہ سے جائز نہ ہوگا اور اگر ایک غلام دو آدمیوں میں مشترک ہو اور ان میں سے ایک نے اپنا حصہ اپنے کفارہ سے آزاد کیا تو امام اعظم کے نزدیک کفارہ سے روانہ ہو گا خواہ یہ شریک موسر ہو یا معسر ہو اور اگر اپنا غلام آزاد کیا اور اپنے کفارہ سے آزاد کرنے کی نیت نہ کی یا بعد آزاد کرنے کے نیت کی تو کفارہ سے جائز نہ ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر دو بردوں میں سے نصف آزاد کیا مثلاً اس کے اور اس کے شریک کے درمیان دو غلام مشترک ہیں ان میں سے نصف اپنا حصہ آزاد کیا تو نہیں [۱] جائز ہے یہ مبسوط میں ہے اور بہر حال کفارہ ظہار سے جائز ہے اگر کچھ سنتا ہو اور اگر کچھ بھی نہ سنتا ہو تو نہیں جائز ہے یہی مختار ہے یہ غایۃ البیان میں ہے اور گونگے کا آزاد کرنا کفارہ ظہار سے نہیں جائز ہے اسی واسطے کہ ایک جنس منفعت یعنی بولنا فوت ہے یہ کافی میں ہے۔

اگر ایسا غلام کفارہ ظہار سے آزاد کیا جس کا خون حلال ہے مگر اس کا حکم ہو گیا ہے پھر اس سے خون عضو کر دیا گیا تو جائز نہ ہوگا:

اگر منفعت میں خلل نہ ہو تو وہ جائز ہونے سے مانع نہیں ہے حتیٰ کہ عوراء [۲] اور جس کا ایک ہاتھ اور دوسری طرف کا ایک پاؤں کٹا ہوا ہو جائز ہے بخلاف اس کے اگر ایک ہاتھ اور ایک پاؤں ایک ہی طرف سے کٹا ہوا ہو وہ نہیں جائز ہے یہ ہدایہ میں ہے اور جس کے دونوں ہاتھ شل ہوں وہ نہیں روا ہے کیونکہ اس جنس کی منفعت معدوم ہے یہ مبسوط میں ہے اور مجبوب کا آزاد کرنا جائز ہے اور زائد ھے کا جس کے دونوں ہاتھ یا دونوں پاؤں کٹے ہوئے ہوں آزاد کرنا نہیں جائز ہے اور بدر یوا م ولد کا تحریر [۳] کرنا نہیں جائز ہے اس واسطے کہ ایک وجہ سے آزاد ہیں اور ایسے مکاتب کا آزاد کرنا جس نے کچھ بدل کتابت ادا کیا ہے نہیں جائز ہے اور اگر مکاتب نے کچھ بدل کتابت ہنوز ادا نہ کیا ہو آزاد کرے تو جائز ہے یہ کافی میں ہے اور اگر مکاتب کتابت سے عاجز ہو گیا پھر اس کو کفارہ ظہار سے آزاد کیا تو جائز ہے خواہ اس نے کچھ بدل کتابت ادا کیا ہو یا نہ کیا ہو یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر خصی ہو یا اس کے ہر دو کان کٹے ہوئے ہوں یا ذکر کٹا ہوا ہو تو ہمارے نزدیک اس کا آزاد کرنا جائز ہے اور جس کا انگوٹھا دونوں ہاتھوں کا کٹا ہوا ہو نہ نہیں جائز ہے اسی طرح اگر ہر ہاتھ میں سے تین انگلیاں کٹی ہوئی ہوں تو نہیں جائز ہے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر سودائے دونوں آنکھوں کے اور دو انگلیاں کٹی ہوں تو جائز ہے اگر چہ ہر ہاتھ میں سے سوائے انگوٹھے کے دو انگلیاں کٹی ہوں اور جس کے دانت گر گئے ہوں وہ کھانے سے عاجز ہو تو نہیں جائز ہے یہ فتح القدیر میں ہے قُرناء، و عمشاء و برصاء اور و خشی و تلکاء جائز ہے یہ [۴]۔

---

[۱] یعنی خوشحال یا تنگدست۔ [۲] یعنی بہر غلام آزاد کرنا نہیں کافی ہے۔ (۱) یعنی کفارہ ظہار ہے۔ (۲) کافی یا کانا۔ (۳) آزاد کرنا۔ (۴) امراض مخصوص پر پابندی ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol (1) 513 Kitab-ut-Talaq

In Bahr-ur-Raiq, it is stated that the manumission (liberation) of an 'Ashwa' (one with defective eyes), 'Makhudma' (one whose eyelashes have fallen out), and 'Anin' (impotent) is valid; this is in 'Ghayat-ul-Suruji'. One whose eyelashes have vanished and who has no beard hair is valid, and a person with a cut lip is also valid, provided they are capable of eating. A lunatic (insane) or a mentally challenged person is not valid. If someone suffers from insanity occasionally and has intervals of sanity, manumitting them during the state of sanity is valid. Similarly, a patient who has reached the stage of 'Marz-ul-Maut' (terminal illness) is not valid. However, if there is a fear of death but also a hope for life (i.e., they might recover), then it is valid. Regarding an apostate, some scholars consider it valid while others do not (1). Manumitting an apostate woman is valid without disagreement; this is in 'Muhit'. Ibrahim narrated from Imam Muhammad that if a slave whose blood is lawful (2) (to shed in terms of Qisas) is liberated as Kaffarah (expiation) for Zihar, and his ruling was settled, but then the blood-money (Qisas) was forgiven, it will not be valid (3) as Kaffarah; this is in 'Fath-ul-Qadir' and 'Nihaya'.

Karkhi mentioned in 'Mukhtasar' that if a slave whose blood is lawful is liberated as Kaffarah for Zihar, it is valid; this is in 'Sharh-e-Mabsut-e-Sarakhsi'. If one liberates their own slave for a sum of money with the intention of Kaffarah, it will not suffice, even if the financial consideration was waived. If a slave has run away and it is known that they are alive, their liberation as Kaffarah is valid; this is in 'Muhit'. An extremely aged or infirm slave is not valid for Kaffarah, and an absent slave whose whereabouts are unknown is also not valid; this is in 'Ghayat-ul-Suruji'. If one liberates a nursing infant as Kaffarah, it is valid, but if one liberates a fetus in the womb as Kaffarah, it will not be valid; this is in 'Siraj-ul-Wahhaj'. A 'Mafluj' (4) (paralyzed) person whose one side of the body is incapacitated is not valid for Kaffarah; similarly, one who is lame or crippled by rheumatism is not valid. If one liberates their slave as Kaffarah for Zihar while the slave is ill, and the slave's value does not come out of one-third of the owner's wealth, and then the slave dies, the aforementioned slave will not be valid for Kaffarah, even if the heirs have granted permission, unless the slave recovers from the illness; this is in 'Tatar-khania'.

If a Harbi (enemy) slave is liberated as Kaffarah for Zihar in Dar-ul-Harb (enemy territory), it will not be valid, but if liberated in Dar-ul-Islam, it is sufficient; this is in 'Sharh-e-Mabsut-e-Sarakhsi'. If there is involvement of his own action (5) in the familial ties, or if any of his close relatives (Zi-Rahm Mahram) enters into his

ownership, such as inheriting a relative, then by consensus, liberating them as Kaffarah for Zihar will not be valid. If they entered into his ownership through his own action, and he intended that they be liberated as his Kaffarah, then according to us, it is valid; this is in 'Siraj-ul-Wahhaj'. If he liberated a slave who had been usurped (Ghasb) by someone else, it will be valid as Kaffarah once he takes possession (6) of them. If the usurper claimed that he was gifted the slave and brought false witnesses, and the judge ruled in favor of the usurper regarding that slave, then liberating them as Kaffarah will not suffice; this is in 'Bahr-ur-Raiq'.

[Notes] (1) That is, by consensus, in my view. (2) Meaning, the blood of Qisas (retaliation). (3) Yes, now if he frees them, it will count. (4) Paralyzed. (5) Because they will become free automatically. (6) Meaning, once the slave comes into his possession.

बह्र-उर-राइक में है और 'अश्वा' (जिसकी आँखों में खराबी हो), 'मखूदमा' (जिसकी पलकें झड़ गई हों) और 'अनदीन' (नामर्द) का आजाद करना जायज है, यह 'गायत-उल-सुरूजी' में है। और जिसकी पलकें जाती रही हों और दाढ़ी के बाल न हों वह जायज है और साथ ही होंठ कटा हुआ भी जायज है बशर्ते कि वह खाना खाने पर कादिर (सक्षम) हो। और मजनून (पागल) और मअतू (मंदबुद्धि) जायज नहीं है, और अगर कभी पागलपन हो जाता हो और कभी होश में आता हो, तो होश की हालत में उसे आजाद कर दिया तो जायज है। और इसी तरह जो मरीज मरज-उल-मौत (मौत की बीमारी) की हद तक पहुँच गया हो, उसका आजाद करना जायज नहीं है। और अगर ऐसी हालत हो कि मौत का डर भी हो और जिंदगी की उम्मीद भी (यानी शायद अच्छा हो जाए) तो जायज है। और मुर्तद के बारे में बाज़ मशाइख के नज़दीक जायज और बाज़ के नज़दीक ना-जायज (1) है। और मुर्तदा (मुर्तद औरत) का आजाद करना बिना किसी इख्तिलाफ के जायज है, यह 'मुहीत' में है। और इब्राहिम ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है कि अगर ऐसे गुलाम को कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार में आजाद किया जिसका खून हलाल (2) है, कि उसका फैसला हो चुका था फिर उससे खून का बदला (क़िसास) माफ कर दिया गया, तो वह कफ़्फ़ारे में जायज (3) न होगा, यह 'फतह-उल-कदीर' और 'निहाया' में है।

करखी ने 'मुख़्तसर' में जिक्र फरमाया है कि अगर गुलाम जिसका खून हलाल है उसे कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार में आजाद किया तो जायज है, यह 'शरह-ए-मबसूत-ए-सरखसी' में है। और अगर कुछ माल पर अपने गुलाम को कफ़्फ़ारे की नियत से आजाद किया तो वह काफी न होगा, अगरचे माल का عوض (बदला) माफ ही क्यों न कर दिया हो। और जो गुलाम भाग गया है अगर मालूम हो कि वह जिंदा है तो उसका आजाद करना कफ़्फ़ारे से जायज है, यह 'मुहीत' में है। और जो बहुत बूढ़ा या कमज़ोर हो गया हो उसे कफ़्फ़ारे में आजाद करना जायज नहीं है, और जो गायब है और जिसकी खबर न हो उसका आजाद करना भी जायज नहीं है, यह 'गायत-उल-सुरूजी' में है। और अगर दूध पीते बच्चे को अपने कफ़्फ़ारे में आजाद कर दिया तो जायज है, और अगर गर्भ में पल रहे बच्चे को कफ़्फ़ारे में आजाद किया तो वह कफ़्फ़ारे के लिए जायज न होगा, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। और 'मफ्लूज' (4) (लकवा ग्रस्त) जिसका एक तरफ का धड़ काम न करता हो उसे कफ़्फ़ारे में आजाद करना जायज नहीं है, और इसी तरह लंगड़े और जिसको गठिया (जोड़ों का दर्द) ने जकड़ लिया हो, उनका आजाद करना जायज नहीं है। और अगर कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार में अपना गुलाम आजाद किया जबकि वह बीमार था और वह गुलाम उसके तिहाई माल से ज्यादा कीमत का न था,

फिर वह खुद मर गया तो उक्त गुलाम उसके कफ़्फ़ारे में जायज न होगा, अगरचे वारिसों ने इसकी इजाजत दे दी हो, और अगर बीमारी से अच्छा हो गया हो, यह 'तातारखानिया' में है।

और अगर हरबी गुलाम को दार-उल-हर्ब में अपने कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार में आजाद किया तो जायज न होगा और अगर दार-उल-इस्लाम में उसे आजाद किया तो काफी है, यह 'शरह-ए-मबसूत-ए-सरखसी' में है। और अगर हदों (रिश्तों) में उसके फेल (5) का दखल हो या उसका कोई ज़ी-रहम महरम उसकी मिलकियत (मलिक) में दाखिल हो जाए जैसे वह किसी ज़ी-रहम महरम का वारिस हुआ, तो इत्तिफाक-ए-राय से उसके कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार में उसका आजाद करना जायज न होगा। और अगर उसके अपने फेल से उसकी मिलकियत में दाखिल हुआ, तो अगर उसने अपने फेल के साथ यह नियत की हो कि यह मेरे कफ़्फ़ारे से आजाद होगा तो हमारे नज़दीक जायज है, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। और अगर उसने ऐसा गुलाम आजाद किया जिसे किसी ने गसब (जबरदस्ती छीनना) कर लिया था, तो वह उसके कफ़्फ़ारे से जायज हो जाएगा जब वह उसे वसूल (6) कर ले। और अगर गसब करने वाले ने दावा किया कि उसने मुझे यह गुलाम हिबा (दान) कर दिया था और झूठे गवाह पेश किए और हाकिम ने उसके हक में उक्त गुलाम का फैसला दे दिया, तो कफ़्फ़ारे में उसका आजाद करना काफी न होगा, यह 'बह्र-उर-राइक' में है।

بحر الرائق میں ہے اور عشواء، و مخودمہ وعنین جائز ہے یہ غایہ السروجی میں ہے اور جس کی پلکیں جاتی رہی ہوں اور داڑھی کے بال نابود ہوں وہ جائز ہے اور نیز ہونٹ کٹا جائز ہے بشرطیکہ کھانے پر قادر ہو اور مجنون و معتوہ نہیں جائز ہے اور اگر کبھی جنون ہو جاتا ہو اور کبھی افاقہ لیس حالت افاقہ میں اس کو آزاد کر دیا تو جائز ہے اور اسی طرح جو مریض کہ بحد مرض الموت پہنچا ہو نہیں جائز ہے اور اگر ایسا ہو کہ اس کی موت کا بھی خوف ہو اور امید زندگی بھی ہو یعنی شاید اچھا ہو جائے تو جائز ہے اور مرتد بعضے مشائخ کے نزدیک جائز اور بعض کے نزدیک نہیں جائز (۱) ہے اور مرتدہ بلا خلاف جائز ہے یہ محیط میں ہے اور ابراہیم نے امام محمد سے روایت کی ہے کہ اگر ایسا غلام کفارہ ظہار سے آزاد کیا جس کا خون حلال (۲) ہے کہ اس کا حکم ہو گیا ہے پھر اس سے خون عضو کر دیا گیا تو جائز (۳) نہ ہوگا یہ فتح القدیر ونہایہ میں ہے۔ کرخی نے مختصر میں ذکر فرمایا ہے کہ اگر غلام جس کا خون حلال ہے کفارہ ظہار سے آزاد کیا تو جائز ہے یہ شرح مبسوط سرخسی میں ہے اور اگر کچھ مال پر اپنا غلام بہ نیت کفارہ آزاد کیا تو کافی نہ ہوگا اگر چہ مال عوض ساقط کر دیا ہو اور جو غلام بھاگ گیا ہے اگر معلوم ہو کہ وہ زندہ ہے تو اس کا آزاد کرنا کفارہ سے جائز ہے یہ محیط میں ہے اور نہایت بڑھا ہوا جز ہو گیا ہے کفارہ سے نہیں جائز ہے اور جو غائب ہے اس کی خبر منقطع ہو نیز نہیں جائز ہے یہ غایہ السروجی میں ہے اور اگر دودھ پیتے ہوئے کو اپنے کفارہ سے آزاد کر دیا تو جائز ہے اور اگر وہ جو ہانڈی کے پیٹ میں ہے کفارہ سے آزاد کیا تو کفارہ سے جائز نہ ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے اور مفلوج (۴) جس کا ایک طرف کا دھڑ رہ گیا ہو کفارہ سے نہیں جائز ہے اور نیز لنجا اور جس کو گٹھیا مار گئی ہو نہیں جائز ہے اور اگر کفارہ ظہار سے اپنا غلام آزاد کیا درحالیکہ وہ

مریض ہے اور یہ غلام اس کے تہائی مال سے برآمد نہیں ہوتا ہے پھر خود مر گیا تو غلام مذکور اس کے کفارہ سے جائز نہ ہوگا اگر چہ وارثوں نے اس کی اجازت دے دی ہو اور اگر مرض سے اچھا ہو گیا ہے یہ تا تارخانیہ میں ہے اور اگر غلام حربی کو دارالحرب میں اپنے کفارہ و ظہار سے آزاد کیا تو جائز نہ ہوگا اور اگر دارالاسلام میں اس کو آزاد کیا تو کافی ہے یہ شرح مبسوط سرخسی میں ہے اور اگر ہردوں اس کے فعل ۵ کا دخل ہو یا اس کا کوئی ذی رحم محرم اس کا اس کی ملک میں داخل ہوا جیسے وہ کسی ذی رحم محرم کا وارث ہوا تو بالاجماع اس کے کفارہ و ظہار سے اس کا آزاد کرنا جائز نہ ہوگا اور اگر اس کے فعل سے اس کی ملک میں داخل ہواپس اگر اپنے فعل کے ساتھ اس نے یہ نیت کی ہو کہ یہ میرے کفارہ سے آزاد ہو گا تو ہمارے نزدیک جائز ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر اس نے ایسا غلام آزاد کیا جس کو کسی نے غصب کر لیا تھا تو وہ اس کے کفارہ سے جائز ہو جائے گا جبکہ وہ اس کو وصول (۶) ہو جائے اور اگر غاصب نے دعویٰ کیا کہ اس نے مجھے یہ غلام ہبہ کر دیا تھا اور جھوٹے گواہ قائم کئے اور حاکم نے اس کے واسطے غلام مذکور کا حکم دے دیا تو کفارہ سے اس کا آزاد کرنا کافی نہ ہوگا یہ بحر الرائق میں ہے۔

فعل ..... اور اگر اس نیت سے خریدا تو کفارہ ادا ہو جائے گا۔ (۱) وہ بالا جماع عندی۔ (۲) یعنی قصاص کا۔ (۳) ہاں اب اگر آزاد کر دے تو روانہ ہوگا۔ (۴) فالج زدہ۔ (۵) کیونکہ وہ خود بخود آزاد ہو جائے گا۔ (۶) یعنی اس کے ہاتھ آ جائے۔

Kitab al-Talaq (The Book of Divorce) ..... 513 ..... Fatawa Alamgiri

If a debt-ridden slave is freed as a kaffarah (expiation), it is valid, even though he is obligated to work for his debt (sa'ayat). Similarly, if a pledged slave (marhoon) is freed for one's kaffarah, it is valid, even if the pledger (rahin) is healthy and the slave mentioned will have to work for the debt. This is stated in Sharh al-Mabsut al-Sarakhsi. If someone frees their slave for someone else's kaffarah without their command, it is unanimously invalid, and the emancipation (itq) of that slave will occur on behalf of the emancipator. If a third party commands him to do this, and he says, "Free your slave on my behalf," without mentioning any compensation, then the emancipation will be on behalf of the emancipator. This is the opinion of Imam-e-Azam and Imam Muhammad. If he says, "Free your slave on my behalf for a thousand dirhams," then the emancipation will occur on behalf of that third party; this is stated in Siraj al-Wahhaj. If one appoints a deputy (wakeel) to "Buy my father for me and then free him after a month for my kaffarah of zihar," and the deputy buys him, then he will be freed as if he had bought him himself, but it will be valid for the principal’s (muwakkil) kaffarah of zihar; this is stated in Fatawa Qadi Khan.

Regarding a person upon whom two kaffarahs for two zihars became mandatory, if he freed two slaves without specifying which slave was for which kaffarah, it will be valid for both kaffarahs. Similarly, if he fasted for four months or fed 120 poor people, it is valid. If he freed one slave for both zihars, fasted for two months, or fed 60 poor people, he has the choice to attribute it to whichever zihar he wishes. If he freed a slave for one zihar and that slave was killed, it will not count for either; this is in Hidayah. This applies if the slave is a believer (mumina); if she is a non-believer, it will be valid for his zihar, as stated in Fath al-Qadir. If he performed zihar with his four wives, then freed one slave, and he owns no others, then fasted for four months consecutively, became ill, and fed 60 poor people without specifying any single zihar, then according to istihsan (juridical preference), all this kaffarah will be considered valid on behalf of all the wives. If the woman became irrevocably divorced (ba'ina) from the zahir (the one who performed zihar), and he then paid the kaffarah while she is married to another husband or has become an apostate and gone to Dar al-Harb, the kaffarah will still be considered paid. If the husband became an apostate, then freed his slave for his kaffarah, and then he became a Muslim, the emancipation will be valid for his kaffarah; this is the most correct (asah) view, as stated in Sharh al-Mabsut.

If Zaid presumed that he performed zihar with his wife Hinda, and he paid the kaffarah: If he said to a slave, "If I buy you, you are free," and then bought him with the intention of zihar kaffarah, it will not be valid for zihar. If at the time of the oath he said, "You are free for my kaffarah of zihar," then in that case it will be valid for zihar kaffarah. If he said to a slave, "If I buy you, you are free for my kaffarah of oath," or said, "You are free voluntarily (tatau'an)," then bought him with the intention of zihar kaffarah, he will not be free for zihar. Similarly, if he said, "Buying him is voluntary," then said, "If I buy him, he is free for my zihar kaffarah," and then bought him, it will be voluntary. The intention (jihat) fixed for the emancipation will be the one he stated first, and it will not be annulled by adding any subsequent conversation. Likewise, if he said, "If I buy him, he is free for my zihar kaffarah," then said, "If I buy you, you will be free for my zihar kaffarah," and...

1- Meaning the property for which it was pledged.

अगर ग़ुलाम-ए-मक़रूब (कर्ज़दार ग़ुलाम) को कफ़्फ़ारे से आज़ाद किया तो जाइज़ है, अगरचे उस पर कर्ज़ के वास्ते सआयत (मेहनत/अदायगी) वाजिब है। इसी तरह अगर ग़ुलाम-ए-मरहून (गिरवी रखे ग़ुलाम) को अपने कफ़्फ़ारे से आज़ाद किया तो जाइज़ है, अगरचे राहिन (गिरवी रखने वाला) मज़कूर तंदुरुस्त हो और ग़ुलाम मज़कूर कर्ज़ (1) के वास्ते सआयत करेगा। यह शरह-ए-मबसूत-ए-सरख़सी में है। और अगर किसी ने अपना ग़ुलाम किसी दूसरे के कफ़्फ़ारे के लिए उसके हुक्म के बिना आज़ाद किया तो बिल-इत्तेफ़ाक़ जाइज़ नहीं है, और उस ग़ुलाम का 'इ़तक़' (आज़ादी) उस आज़ाद करने वाले की तरफ़ से वाक़ेअ होगा। और अगर किसी ग़ैर ने उसको इस काम का हुक्म दिया हो, तो अगर यूं कहा कि "अपना ग़ुलाम मेरी तरफ़ से आज़ाद कर दो" और कुछ मुआवज़े का ज़िक्र नहीं किया, तो उसका आज़ाद होना आज़ाद करने वाले की तरफ़ से वाक़ेअ होगा। यह इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद का क़ौल है। और अगर यूं कहा कि "अपने ग़ुलाम को मेरी तरफ़ से हज़ार दिरहम पर आज़ाद कर दे" तो उस ग़ैर की तरफ़ से 'इ़तक़' वाक़ेअ होगा, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और अगर किसी को वकील किया कि "मेरे बाप को मेरे वास्ते खरीद ले, फिर उसको एक माह के बाद मेरे कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार से आज़ाद कर दे", तो वकील ने उसको खरीद लिया तो आज़ाद हो जाएगा, जैसे कि खुद खरीदने की सूरत में होता है, मगर मुवक्किल (काम सौंपने वाले) के कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार से जाइज़ हो जाएगा, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है।

और जिस शख़्स पर दो कफ़्फ़ारे (दो ज़िहार के) वाजिब हुए, फिर उसने दो ग़ुलाम आज़ाद किए और किसी को किसी ख़ास कफ़्फ़ारे के लिए मुतअय्यन नहीं किया, तो ये उसके दोनों कफ़्फ़ारों से जाइज़ होंगे। और इसी तरह अगर उसने चार माह के रोज़े रखे या 120 मिस्कीनों को खाना दिया तो जाइज़ है। और अगर उसने दोनों ज़िहारों से एक ग़ुलाम आज़ाद किया, दो महीने के रोज़े रखे या 60 मिस्कीनों को खाना दिया तो उसको इख़्तियार होगा कि दोनों ज़िहारों में से जिसका कफ़्फ़ारा चाहे करार दे। और अगर उसने एक ज़िहार से ग़ुलाम आज़ाद किया और वह क़त्ल किया गया तो दोनों में से किसी से जाइज़ न होगा, यह 'हिदाया' में है। और यह उस वक्त है जब वह रक़बा (ग़ुलाम) मोमिना (मुसलमान) हो, और अगर काफ़िरा हो तो उसके ज़िहार से जाइज़ हो जाएगा, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है। और अगर अपनी चार औरतों से ज़िहार किया, फिर उसने एक ग़ुलाम आज़ाद किया और उसकी मिल्कियत में और नहीं है, फिर चार महीने के लगातार रोज़े रखे, फिर बीमार हो गया और उसने 60 मिस्कीनों को खाना खिलाया और उसने किसी एक की तख़सीस (ख़ासियत) किसी ज़िहार

से नहीं की, तो सब औरतों की तरफ़ से यह तमाम कफ़्फ़ारा इस्तिहसानन सही हो जाएगा। और अगर मज़ाहिर (ज़िहार करने वाले) से उसकी औरत 'बाइना' (तलाक-ए-बाइन) हो गई, फिर उसने उसका कफ़्फ़ारा अदा किया, हालाँकि वह दूसरे शौहर के निकाह में है या मुर्तद होकर दारुल-हर्ब में चली गई है, तो कफ़्फ़ारा उसके ज़िहार से अदा हो जाएगा। और अगर शौहर मुर्तद हो गया, फिर उसने अपना एक ग़ुलाम अपने कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार से आज़ाद किया, फिर वह मुसलमान हो गया तो 'इत़क़' उसके कफ़्फ़ारे से जाइज़ हो जाएगा, और यह 'असह' (सबसे सही) है, यह शरह-ए-मबसूत में है।

अगर ज़ैद ने गुमान किया कि मैंने अपनी बीवी हिन्दा से ज़िहार किया है, फिर उसका कफ़्फ़ारा दिया: अगर किसी ग़ुलाम से कहा कि "अगर मैंने तुझे खरीद लिया तो तू आज़ाद है", फिर उसको कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार की नियत से खरीदा, तो वह ज़िहार से जाइज़ न होगा। और अगर कसम के वक़्त यूं कहा कि "तू मेरे कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार से आज़ाद है", तो ऐसी सूरत में कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार से जाइज़ होगा। और अगर उसने किसी ग़ुलाम से कहा कि "अगर मैंने तुझे खरीद लिया तो तू मेरे कफ़्फ़ारा-ए-क़सम से आज़ाद है" या कहा कि "ततव्वुअन (नफ़्ली तौर पर) आज़ाद है", फिर उसको कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार की नियत से खरीदा, तो वह ज़िहार से आज़ाद न होगा। और इसी तरह अगर कहा कि "उसको खरीद लिया तो यह ततव्वुअन आज़ाद है", फिर कहा कि "अगर मैंने उसको खरीद लिया तो यह मेरे कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार से आज़ाद है", फिर उसको खरीद लिया तो वह ततव्वुअन आज़ाद होगा। और 'इत़क़' (आज़ादी) के वास्ते वही जिहत (पक्ष) मुतअय्यन होगी जो उसने पहले बयान की है, और वह किसी बातचीत के जोड़ने से फ़सख़ न होगी। और इसी तरह अगर यूं कहा कि "अगर मैंने उसको खरीदा तो यह मेरे कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार से आज़ाद है", फिर कहा कि "अगर मैंने तुझे खरीद लिया तो वह मेरे कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार से आज़ाद होगा"...

1- यानी वह माल जिसके बदले गिरवी रखा गया हो।

اگر غلام مقروض کو کفارہ سے آزاد کیا تو جائز ہے اگر چہ اس پر قرضہ کے واسطے سعایت واجب ہے اسی طرح اگر غلام مرہون کو اپنے کفارہ سے آزاد کیا تو جائز ہے اگر چہ راہن مذکور تندرست ہو اور غلام مذکور قرضہ (۱) کے واسطے سعایت کرے گا یہ شرح مبسوط سرخسی میں ہے اور اگر کسی نے اپنا غلام کسی دوسرے کے کفارہ سے بدوں اس کے حکم کے آزاد کیا تو بالا تفاق نہیں جائز ہے اور اس غلام کا عتق اس آزاد کرنے والے کی طرف سے واقع ہوگا اور اگر غیر نے اس کو اس کام کا حکم کیا ہو پس اگر یوں کہا کہ اپنا غلام میری طرف سے آزاد کر دو اور کچھ معاوضہ کا ذکر نہیں کیا تو اس کا آزاد ہونا آزاد کرنے والے کی طرف سے واقع ہوگا یہ امام اعظم و امام محمد کا قول ہے اور اگر یوں کہا کہ اپنے غلام کو میری طرف سے ہزار درہم پر آزاد کر دے تو اس غیر کی طرف سے عتق واقع ہو گا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر کسی کو وکیل کیا کہ میرے باپ کو میرے واسطے خرید کر لے پس اس کو بعد ایک ماہ کے میرے کفارہ ظہار سے آزاد کر دے پس وکیل نے اس کو خرید لیا تو آزاد ہو جائے گا جیسے آپ کو خود خریدنے کی صورت میں ہے مگر موکل کے کفارہ ظہار سے جائز ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور جس شخص پر دو کفارے دو ظہار کے واجب ہوئے پس اس نے دو بردے آزاد کئے اور کسی کو کسی خاص کفارہ کے واسطے متعین نہیں کیا تو یہ اس کے دونوں کفاروں سے جائز ہوں گے اور اسی طرح اگر اس نے چار ماہ کے روزے رکھے یا ایک سو بیس مسکینوں کو کھانا دیا تو جائز ہے اور اگر اس نے دونوں ظہاروں سے ایک بردہ آزاد کیا دو مہینے کے روزے رکھے یا ساٹھ مسکینوں کو کھانا دیا تو اس کو اختیار ہوگا کہ دونوں ظہار میں سے جس کا کفارہ چاہے قرار دے اور اگر اس نے ایک ظہار سے بردہ آزاد کیا اور وہ قتل کیا گیا تو دونوں میں سے کسی سے جائز

نہ ہو گا یہ ہدایہ میں ہے اور اس وقت ہے کہ یہ رقبہ مومنہ ہو اور اگر کافرہ ہو تو اس کے ظہار سے جائز ہو جائے گا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر اپنی چار عورتوں سے ظہار کیا پس اس نے ایک بردہ آزاد کیا اور اس کی ملک میں اور نہیں ہے پھر چار مہینے کے پے در پے روزے رکھے پھر بیمار ہو گیا اور اس نے ساٹھ مسکینوں کا کھانا دیا اور اس نے کسی ایک کی خصوصیت کسی ظہار سے نہیں کی تو سب عورتوں کی طرف سے یہ تمام کفارہ استحساناً صحیح ہو جائے گا اور اگر مظاہر سے اس کی عورت بائنہ ہوگئی پھر اس نے اس کا کفارہ ادا کیا حالانکہ وہ دوسرے شوہر کے تحت میں ہے یا مرتد ہو کر دارالحرب میں چلی گئی ہے تو کفارہ اس کے ظہار سے ادا ہو جائے گا اور اگر شوہر مرتد ہو گیا پھر اس نے اپنا ایک غلام اپنے کفارہ ظہار سے آزاد کیا پھر وہ مسلمان ہو گیا تو عتق اس کے کفارہ سے جائز ہو جائے گا اور یہ اصح ہے یہ شرح مبسوط میں ہے۔

اگر زید نے گمان کیا کہ میں نے ہندہ اپنی بیوی سے ظہار کیا ہے پس اس کا کفارہ دیا: اگر کسی غلام سے کہا کہ اگر میں نے تجھے خرید کیا تو تو آزاد ہے پھر اس کو بنیت کفارہ ظہار خرید کیا تو وہ ظہار سے جائز نہ ہو گا اور اگر اس قسم کے وقت یوں کہا کہ تو میرے کفارہ ظہار سے آزاد ہے تو ایسی صورت میں کفارہ ظہار سے جائز ہو گا اور اگر اس نے کسی غلام سے کہا کہ اگر میں نے تجھے خرید آتو تو میرے کفارہ قسم سے آزاد ہے یا کہا کہ تطوعاً آزاد ہے پھر اس کو بنیت کفارہ ظہار خرید یہ تو وہ ظہار سے آزاد نہ ہو گا اور اسی طرح اگر کہا کہ اس کو خرید لیا تو یہ تطوعاً آزاد ہے پھر کہا کہ اگر میں نے اس کو خرید یا تو یہ میرے کفارہ ظہار سے آزاد ہے پھر اس کو خرید کیا تو وہ تطوعاً آزاد ہو گا اور عتق کے واسطے وہی جہت متعین ہوگی جو اس نے پہلے بیان کی ہے اور وہ کسی گفتگو کے لاحق کرنے سے فسخ نہ ہوگی اور علیٰ ہذا اگر یوں کہا کہ اگر میں نے اس کو خرید ا تو یہ میرے کفارہ ظہار سے آزاد ہے پھر کہا کہ اگر میں نے تجھے

خرید کیا تو وہ میرے کفارہ ظہار سے آزاد ہو گا اور 1- یعنی جس مال کے عوض رہن ہو۔ گھر یعنی ایک ماہ کی تاخیر نہیں بلکہ کفارہ نیت کے ادا ہو گا۔

Similarly, if one said: "If I buy this slave, he is free as an expiation for my Zihar regarding such-and-such woman," then said: "If I buy him, he is free as an expiation for my Zihar regarding another woman," and then bought him, he shall be free by the expiation of the first woman; this is in 'Muhit'. If Zaid assumed that he had performed Zihar with his wife Hinda and paid its expiation, then it was revealed that he had performed Zihar with Salma, the aforementioned expiation will not suffice for him; this is in 'Atabiyah'. If the one who performed Zihar does not find a slave to set free, his expiation is to fast for two consecutive months, in which the month of Ramadan does not occur, the day of Eid-ul-Fitr does not come in between, and the Day of Sacrifice (Nahr) and the Days of Tashriq do not fall in between; this is in 'Ghayatul Bayan'. If he was paying the expiation through fasting and had intercourse with the woman he performed Zihar with during the day by mistake, or at night intentionally or by mistake, then according to Imam Azam and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them), he must start the fasts anew. If he had intentional intercourse during the day, he must start anew by consensus; this is in 'Sharh-e-Tahawi'. If he did not have intercourse with the woman he performed Zihar with, but with another wife, and if the intercourse occurred in such a way that it caused a break in the continuity of the fasting due to the invalidation of the fast, he must start anew by consensus. If the fast was not invalidated in a way that caused a break in continuity—for example, if he had intercourse during the day by mistake, or at night intentionally or by mistake—then it is not necessary to start anew by consensus; this is in 'Ghayatul Bayan'. If he began paying the expiation through fasting and then broke the fast on any day due to an excuse like illness or travel, he must start anew. Similarly, if the day of Eid-ul-Fitr, the day of sacrifice, or the days of Tashriq occur in between, he must start anew. If he fasted on these days without breaking the fast, he must still start anew; this is in 'Jawharat al-Nayyirah'.

If one eats by mistake while fasting for Zihar, it does not harm the fast: When the one performing Zihar has fasted for two months according to the lunar calendar, it is sufficient, even if the month consists of twenty-nine days. If he did not count by the lunar month but by the number of days, and decided one month was thirty and one was twenty-nine, and broke the fast after sixty-eight days, he must start anew. If he fasted for fifteen days, then saw the moon and fasted for twenty-nine days according to the lunar month, and then fasted another fifteen days, it is sufficient; this is based on the opinion of the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam

Muhammad). According to Imam Azam, it is not sufficient; this is in 'Mabsut'. If one fasted for Zihar during the journey in Sha'ban and Ramadan, it is permissible according to Imam Azam; this is in 'Tatar-khaniyah'. If one eats by mistake while fasting for Zihar, it does not harm the fast; this is in 'Nihayah'. If after fasting for the consecutive months, he became capable of setting a slave free before sunset, it becomes mandatory for him to set one free, and...

---

(1) Roz-e-Fitr means the day of Eid, Nahr means the day of Baqr-Eid, and the Days of Tashriq are the three days after the 10th of Dhu al-Hijjah, i.e., the 11th, 12th, and 13th. (2) The Translator says: If there is an objection that in our view fasting is valid on these days even if it is Makruh (disliked), then the fast should be valid. The answer is that the required fast must be complete, and if the performance is deficient, it is like setting a mute slave free, which is not permissible.

इसी तरह अगर कहा कि अगर मैंने इस गुलाम को खरीदा तो यह मेरे कफारा-ए-ज़िहार फलां औरत से आज़ाद है, फिर कहा कि अगर मैंने इसको खरीदा तो यह मेरे कफारा-ए-ज़िहार फलां औरत दूसरे से आज़ाद है, फिर उसको खरीदा तो वह पहली औरत के कफ़्फ़ारे से आज़ाद होगा, यह 'मुहीत' में है। अगर ज़ैद ने गुमान किया कि मैंने हिंदा अपनी बीवी से ज़िहार किया है, पस उसका कफ़्फ़ारा अदा किया, फिर ज़ाहिर हुआ कि उसने सलमा से ज़िहार किया था, तो कफ़्फ़ारा मज़कूर उसके वास्ते काफी न होगा, यह 'अताबीया' में है। अगर मुज़ाहिर (ज़िहार करने वाला) आज़ाद करने के वास्ते गुलाम न पाया, तो उसका कफ़्फ़ारा यह है कि दो महीने लगातार रोज़े रखे। जिसमें माह-ए-रमज़ान न हो और रोज़ा-ए-फित्र दरमियान में न आए और यौम-ए-नहर व अय्याम-ए-तश्रीक दरमियान में न पड़ें, यह 'ग़ायतुल बयान' में है। और अगर कफ़्फ़ारा रोज़े से अदा करता था और उसने दिन में अपनी उस औरत से जिससे ज़िहार किया है, भूल से जिमा (सम्भोग) कर लिया, या रात में जान-बूझकर या भूल से जिमा कर लिया, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक नए सिरे से रोज़े शुरू करे, और अगर दिन में जान-बूझकर जिमा कर लिया, तो ब-इत्तिफ़ाक़ नए सिरे से रोज़े शुरू करे, यह 'शराह-ए-तहवी' में है। और अगर उस औरत से जिससे ज़िहार किया है, जिमा नहीं किया बल्कि दूसरी बीवी से जिमा किया, पस अगर उससे जिमा इस तौर से वाक़े हुआ कि रोज़े के लगातार होने में रोज़ा खराब होने के सबब खलल वाक़े हुआ, तो ब-इत्तिफ़ाक़ नए सिरे से शुरू करे, और अगर सोम (रोज़े) में फसाद न हुआ जिससे लगातार होने में खलल पड़े, मसलन दिन में उसने भूल से या रात में जान-बूझकर या भूल से जिमा किया, तो ब-इत्तिफ़ाक़ उस पर नए सिरे से शुरू करना लाज़िम न होगा, यह 'ग़ायतुल बयान' में है। और अगर रोज़े से कफ़्फ़ारा अदा करना शुरू किया, फिर किसी रोज़ उज़्र-ए-मर्ज़ या सफ़र के सबब इफ़्तार (१) किया, तो नए सिरे से रोज़े शुरू करे, और इसी तरह अगर रोज़-ए-ईद-ए-फित्र या रोज़-ए-क़ुर्बानी और अय्याम-ए-तश्रीक दरमियान में आ गए, तो भी नए सिरे से शुरू करेगा, और अगर उसने इन दिनों में भी रोज़ा रखा और इफ़्तार न किया, तो भी नए सिरे से शुरू करेगा, यह 'जौहरातुल नैय्यार' में है।

अगर रोज़ा-ए-ज़िहार में भूल से खा लिया तो रोज़े के वास्ते कुछ नुकसानदेह नहीं है: जब मुज़ाहिर ने दो महीने चाँद के हिसाब से रोज़े रख लिए तो काफ़ी हो गए, अगरचे चाँद उनतीस रोज़ का हो। और अगर उसने चाँद के हिसाब से नहीं बल्कि दिनों के हिसाब से रखे, और एक महीना तीस का और एक महीना उनतीस का करार देकर अड़सठ दिन के बाद इफ़्तार किया, तो उस पर नए सिरे से

रोज़े रखना लाज़िम होगा। और अगर उसने पंद्रह रोज़ रोज़े रखकर चाँद देखकर एक महीने चाँद के हिसाब से उनतीस रोज़े रखे और फिर पंद्रह रोज़े और रखे तो काफ़ी हैं, और यह 'साहिबैन' के कौल की बिना पर है, और इमाम-ए-आज़म के नज़दीक काफी नहीं है, यह 'मबसूत' में है। और अगर सफ़र में शअबान मअ रम्ज़ान अपने कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार से रोज़ा रखा, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक जाइज़ है, यह 'तातारख़ानिया' में है। और अगर रोज़ा-ए-ज़िहार में भूल से खा लिया, तो रोज़े के वास्ते कुछ नुकसानदेह नहीं है, यह 'निहाया' में है। और अगर महीने लगातार रखने के बाद आफ़ताब (सूरज) डूबने से पहले वह गुलाम आज़ाद करने पर क़ादिर हो गया, तो उस पर आज़ाद करना वाजिब होगा और उसके..

---

(१) रोज़-ए-फित्र यानी यौम-ए-ईद और नहर रोज़-ए-बकरईद और अय्याम-ए-तश्रीक तीन रोज़ बाद दसवीं ज़िलहिज्जा के यानी ग्यारहवीं और तेरहवीं ज़िलहिज्जा। (२) मुतरज़िम का कहना है: अगर एतराज़ हो कि हमारे नज़दीक इन दिनों में रोज़ा शुरू है अगरचे मकरूह है, तो रोज़ा हो जाएगा, जवाब यह है कि वाजिब सोम-ए-कामिल है और अदा नाक़िस हुआ तो ऐसा हो गया जैसे गूंगा गुलाम आज़ाद किया जो जाइज़ नहीं है।

اسی طرح اگر کہا کہ اگر میں نے اس غلام کو خریدا تو یہ میرے کفارہ ظہار فلاں عورت سے آزاد ہے پھر کہا کہ اگر میں نے اس کو خریدا تو یہ میرے کفارہ ظہار فلاں عورت دوسرے سے آزاد ہے پھر اس کو خریدا تو وہ پہلی عورت کے کفارہ سے آزاد ہو گا یہ محیط میں ہے۔ اگر زید نے گمان کیا کہ میں نے ہندہ اپنی بیوی سے ظہار کیا ہے پس اس کا کفارہ دیا پھر ظاہر ہوا کہ اس نے سلمیٰ سے ظہار کیا تھا تو کفارہ مذکور اس کے واسطے کافی نہ ہوگا یہ عتابیہ میں ہے اگر مظاہر نے آزاد کرنے کے واسطے بردہ نہ پایا تو اس کا کفارہ یہ ہے کہ دو مہینے پے در پے روزے رکھے۔ جس میں ماہ رمضان نہ ہو اور روزہ فطر درمیان میں نہ آئے اور یوم نحر و ایام تشریق درمیان میں نہ پڑیں یہ غایۃ البیان میں ہے اور اگر کفارہ روزے سے ادا کرتا تھا اور اس نے دن میں اپنی اس عورت سے جس سے ظہار کیا ہے بھولے سے جماع کر لیا یا رات میں عمداً یا بھولے سے جماع کر لیا تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک از سر نو روزے شروع کرے اور اگر دن میں عمداً جماع کر لیا تو بالا تفاق از سر نو روزے شروع کرے یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر اس عورت سے جس سے ظہار کیا ہے جماع نہ کیا بلکہ دوسری بیوی سے جماع کیا پس اگر اس سے جماع اس طور سے واقع ہوا کہ روزے کے پے در پے ہونے میں بحسب فساد صوم کے خلل واقع ہوا تو بالا تفاق از سر نو شروع کرے اور اگر صوم میں فساد نہ ہوا کہ جس سے پے در پے ہونے میں خلل پڑے مثلاً دن میں اس نے بھولے سے یا رات میں عمداً یا بھولے سے جماع کیا تو بالا تفاق اس پر از سر نو شروع کرنا لازم نہ ہوگا یہ غایۃ البیان میں ہے اور اگر روزے سے کفارہ ادا کرنا شروع کیا پھر کسی روز بسبب عذر مرض یا سفر کے افطار (۱) کیا تو از سر نو روزے شروع کرے اور اسی طرح اگر روز عید فطر یا روز قربانی اور ایام تشریق درمیان میں آگئے تو

بھی از سر نو شروع کرے گا اور اگر اس نے ان دنوں میں بھی روزہ رکھا اور افطار نہ کیا تو بھی از سر نو شروع کرے گا یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے۔

اگر روزہ ظہار میں بھولے سے کھا لیا تو روزے کے واسطے کچھ مضر نہیں ہے: جب مظاہر نے دو مہینے چاند کے حساب سے روزہ رکھ لئے تو کافی ہوگئے اگر چہ چاند انتیس روز کا ہو اور اگر اس نے چاند کے حساب سے نہیں بلکہ ایام کے حساب سے رکھے اور ایک مہینہ تیس کا اور ایک مہینہ انتیس کا قرار دے کر اٹھہ دن کے بعد افطار کیا تو اس پر از سر نو روزے رکھنا لازم ہوگا اور اگر اس نے پندرہ روز روزے رکھ کر چاند دیکھ کر ایک مہینے چاند کے حساب سے انتیس روزے رکھے اور پھر پندرہ روزے اور رکھے تو کافی ہیں اور یہ بنائے قول صاحبینؒ ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک نہیں کافی ہے یہ مبسوط میں ہے اور اگر سفر میں شعبان مع رمضان اپنے کفارہ ظہار سے روزہ رکھا تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر روزہ ظہار میں بھولے سے کھا لیا تو روزے کے واسطے کچھ مضر نہیں ہے یہ نہایت میں ہے اور اگر مہینے پے در پے رکھنے کے بعد آفتاب غروب ہونے سے پہلے وہ بردہ آزاد کرنے پر قادر ہوگیا تو اس پر آزاد کرنا واجب ہوگا اور اس کے۔

---

(۱) روزِ فطر یعنی یوم عید اور نحر روزِ بقر عید اور ایام تشریق تین روز بعد دسویں ذی الحجہ کے یعنی گیارہویں و تیرھویں ذی الحجہ۔ (۲) قال المحرجم: اگر اعتراض ہو کہ ہمارے نزدیک ان ایام میں روزہ شروع ہے اگر چہ مکروہ ہے تو روزہ ہو جائے گا جواب یہ کہ واجب صومِ کامل ہے اور ادا ناقص ہوا تو ایسا ہو گیا جیسے گونگا غلام آزاد کیا پین جائز نہیں ہے۔ (۱) یعنی روزہ نہ رکھا۔ (۲) اگر چہ حرام ہے۔

The fasts will become *nafl* (voluntary), and it is better for him in this regard to complete the fasts as well. If he does not complete them but instead breaks the fast, then in our view, *qada* (making up the fast) is not obligatory upon him. If he became capable of freeing a slave after the sun had set at the end of the day, then the fasts he performed are sufficient for his *kaffarah* (expiation); this is stated in *Sharh Tahawi*. The consideration of the expiator's poverty or prosperity is at the time of [the obligation of] expiation. For instance, if he were prosperous at the time of *zihar* but became indigent at the time of paying the expiation, then the fasts are sufficient for him, and if the opposite (2) is true, they are not sufficient; this is in *Siraj al-Wahhaj*.

If he becomes the owner of a slave, then *i'taq* (freeing the slave) is mandatory upon him, even if he is in need of that slave. The same ruling applies if he becomes the owner of the price of a slave in the form of dirhams or dinars. The house in which he lives and the necessary items inside it, such as clothing, etc., are not taken into account; whatever is in excess of necessity is considered [as wealth], this is in *al-Muhit*. If an indigent person has a lot of debt owed to people and he is unable to collect it, he is considered *ajiz* (incapable), and thus he would be unable to pay the expiation from wealth; therefore, expiation through fasting is permissible. However, if he is capable of collecting those debts, the fasts will not be sufficient for him. If he possesses wealth but also has an equivalent amount of debt, then paying the expiation through fasting after paying off the debt is sufficient; this is in *Bahr al-Ra'iq*. For a slave, nothing is permissible except fasting, so he must pay the expiation through fasting, even if he is a *mukatab* (a slave with a contract of emancipation) or a *sa'ayat kuninda* (one working for his freedom). If his master freed a slave on his behalf or fed the poor, even if done at his command, it is not permissible; this is in *Nahr al-Faiq*. This is unlike a poor person, where if another person freed a slave or fed the poor on his behalf, it is permissible; this is in *Bada'i*. If a slave starts fasting to pay the expiation, the master does not have the right to prevent him from these fasts; this is in *Nahr al-Faiq*. This is contrary to fasts for *nadhr* (vows) or *kaffarat al-qasam* (oath expiations), which the master can forbid him from performing; this is in *Bada'i*. The fasts for *kaffarat al-zihar* for a slave are to be two consecutive months; this is in *Tabyeen*.

If someone was instructed to feed [the poor] on one's behalf as expiation for zihar, and the agent did so, it is permissible: If the one who performed *zihar* is unable to fast, he should feed sixty poor people; this is in *Siraj al-Wahhaj*. A *faqir*

(poor) and a *miskin* (needy) are the same; this is in *Bahr al-Ra'iq*. Those to whom it is not permissible to give *zakat* cannot be given this expiation either, except for a *dhimmi faqir* (a non-Muslim poor subject), as according to Imam Azam and Imam Muhammad, it is permissible to give [expiation] to *dhimmi* poor, though it is more beloved to the scholars of Islam that it be given to our own [Muslim poor].

1. If it is said that he became capable just before sunset, at which point emancipation became mandatory, but then became incapable after sunset, does he need to repeat the fasts? This is not mentioned in this book. There are narrations of both types from the *Mashayikh* (scholars). The clearer view is that if he did not emancipate when he had the capability, then by *qiyas* (analogy), he should repeat it. However, *istihsan* (juristic preference) suggests that since the inability was involuntary, the previous capability is treated as non-existent. Therefore, the expiation is already fulfilled because he did not fall short in the possibility [of performing it], unlike a situation where his own actions contributed to the inability, in which case the capability would have been considered attained.

(1) Performing the expiation. (2) i.e., emancipation is necessary. (3) i.e., by his command.

रोज़े नफ्ल हो जाएंगे और उसके हक़ में यह अफ़ज़ल है कि यह रोज़ा भी पूरा कर दे और अगर उसने तमाम न किया बल्कि इफ़्तार कर डाला तो हमारे नज़दीक उस पर क़ज़ा वाजिब न होगी और अगर आखिर रोज़ आफ़ताब ग़ुरूब होने के बाद वह बर्दह (ग़ुलाम) आज़ाद करने पर क़ादिर हुआ तो उसके रोज़े उसके कफ़्फ़ारे के वास्ते काफ़ी हो गए, यह 'शराह तहावी' में है और कफ़्फ़ारा देने वाले की तंगी व ख़ुशहाली का ऐतिबार उसके वक़्त में है, चुनांचे ज़हार के वक़्त वह ख़ुशहाल हो और कफ़्फ़ारा देने के वक़्त तंगदस्त हो गया है तो रोज़े से कफ़्फ़ारा उसके हक़ में काफ़ी है और अगर इसके बरक्स (२) हो तो नहीं काफ़ी है, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। अगर वह एक बर्दह का मालिक हो गया तो उस पर एताक़ (आज़ादी) लाज़िम है अगरचे उसकी इह्तियाज (ज़रूरत) रखता हो और इसी तरह अगर एक बर्दह के समन (कीमत) का दिरहम या दीनार से मालिक हो गया तो भी यही हुक्म है और घर जिसमें रहता है और जो उसके अंदर अस्बाब, कपड़े वगैरह ज़रूरी हैं उनका कुछ ऐतिबार नहीं है जो ज़ायद अज़ ज़रूरत है यह 'मुहीत' में है। एक तंगदस्त का लोगों पर बहुत क़र्ज़ा है, पस अगर वह लोगों से वसूल कर लेने पर क़ादिर न हो तो वह आइज है तो माल से कफ़्फ़ारा देने से आइज होगा, पस रोज़े से कफ़्फ़ारा जायज़ है और अगर वह लोगों से वसूल कर लेने पर क़ादिर हो तो उसको रोज़े काफ़ी न होंगे और अगर उसके पास माल हो और उस पर भी उसी क़दर क़र्ज़ा हो तो क़र्ज़ा दे देने के बाद उसको रोज़े से कफ़्फ़ारा अदा करना काफ़ी है, यह 'बहरुर्राइक़' में है और ग़ुलाम के वास्ते कुछ जायज़ नहीं है सिवाय रोज़े के, पस वह रोज़े ही से कफ़्फ़ारा अदा करे अगरचे वह मुकातब हो या सआयत कुनिन्दा हो और अगर उसके मौला ने उसकी तरफ से बर्दह आज़ाद किया या मिस्कीनों को खाना दे दिया अगरचे उसके हुक्म से ऐसा किया हो नहीं जायज़ है, यह 'नहरुल फ़ाइक़' में है, बख़िलाफ़ फ़क़ीर के कि अगर उसकी तरफ से दूसरे ने बर्दह आज़ाद किया या मिस्कीनों को खाना दे दिया तो जायज़ है, यह 'बदाए' में है और अगर ग़ुलाम ने कफ़्फ़ारा अदा करने के रोज़े शुरू किए तो मौला को यह इख़्तियार नहीं है कि उसको इन रोज़ों से मना करे, यह 'नहरुल फ़ाइक़' में है, बख़िलाफ़ नज़्र व कफ़्फ़ारे क़सम के रोज़ों के कि मौला उन रोज़ों से उसको मना कर सकता है, यह 'बदाए' में है और ग़ुलाम के वास्ते कफ़्फ़ारे ज़हार के रोज़े पे-दर-पे दो महीने के हैं, यह 'तब्बीन' में है।

किसी ग़ैर को हुक्म दिया कि मेरी तरफ से मेरे कफ़्फ़ारे ज़हार से खाना खिलाए पस मामूर ने ऐसा ही किया तो जायज़ है: अगर ज़हार कुनिन्दा रोज़े रखने की इस्तेताअत न रखता हो तो साठ

मिस्कीनों को खाना खिलाए, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है और फ़क़ीर व मिस्कीन यकसां हैं, यह 'बहरुर्राइक़' में है और जिन लोगों को ज़कात देना रवा नहीं है उनको इस कफ़्फ़ारे से भी देना रवा नहीं है, इल्ला ज़िम्मी फ़क़ीर कि इमाम आज़म व इमाम मुहम्मद के नज़दीक ज़िम्मी फ़क़ीरों को कफ़्फ़ारे ज़हार में से दे सकता है मगर फ़क़हा-ए-इस्लाम हमारे नज़दीक के वास्ते महबूब तर है।

1. अगर कहा जाए कि ग़ुरूब से कुछ पहले क़ादिर हुआ थी कि उस पर एताक़ वाजिब हुआ फिर ग़ुरूब के बाद ग़ुरूब के आइज हो गया तो क्या रोज़े इआदा करे यह 'थम किताब' में मज़कूर नहीं है और मशाएख से दोनों क़िस्म की रिवायत है और औज़ यह कि एताक़ अगर बक़द्र न किया तो क़यास यह है कि इआदा करे और इस्तिहसान यह कि आइज बे-इख़्तियारी में यह क़ुदरत काल-अदम है, पस कफ़्फ़ारा हो चुका क्योंकि उसने इमकान में क़ुसूर न किया बख़िलाफ़ इसके आइज में उसका दख़्ल हो तो क़ुदरत हासिल थी।

(१) कफ़्फ़ारा अदा करता। (२) यानी एताक़ ज़रूरी है। (३) यानी उसके हुक्म से।

روزے نفل ہو جائیں گے اور اس کے حق میں یہ افضل ہے کہ یہ روزہ بھی پورا کر دے اور اگر اس نے تمام نہ کیا بلکہ افطار کر ڈالا تو ہمارے نزدیک اس پر قضا واجب نہ ہوگی اور اگر آخر روز آفتاب غروب ہونے کے بعد وہ بردہ آزاد کرنے پر قادر ہوا تو اس کے روزے اس کے کفارہ کے واسطے کافی ہو گئے یہ شرح طحاوی میں ہے اور کفارہ دہندہ کی تنگی و خوشحالی کا اعتبار اس کے وقت میں ہے چنانچہ ظہار کے وقت وہ خوشحال ہو اور کفارہ دینے کے وقت تنگدست ہو گیا ہے تو روزے سے کفارہ اس کے حق میں کافی ہے اور اگر اس کے برعکس (۲) ہو تو نہیں کافی ہے یہ سراج الوہاج میں ہے۔ اگر وہ ایک بردہ کا مالک ہو گیا تو اس پر اعتاق لازم ہے اگرچہ اس کی احتیاج رکھتا ہو اور اسی طرح اگر ایک بردہ کا ثمن کا درہم یا دینار سے مالک ہو گیا تو بھی یہی حکم ہے اور گھر جس میں رہتا ہے اور جو اس کے اندر اسباب کپڑے وغیرہ ضروری ہیں ان کا کچھ اعتبار نہیں ہے جو زائد از ضرورت ہے یہ محیط میں ہے ایک تنگدست کا لوگوں پر بہت قرضہ ہے پس اگر وہ لوگوں سے وصول کر لینے پر قادر نہ ہو تو وہ عاجز ہے تو مال سے کفارہ دینے سے عاجز ہو گا پس روزے سے کفارہ جائز ہے اور اگر وہ لوگوں سے وصول کر لینے پر قادر ہو تو اس کو روزے کافی نہ ہوں گے اور اگر اس کے پاس مال ہو اور اس پر بھی اسی قدر قرضہ ہو تو قرضہ دے دینے کے بعد اس کو روزے سے کفارہ ادا کرنا کافی ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور غلام کے واسطے کچھ جائز نہیں ہے سوائے روزہ کے پس وہ روزہ ہی سے کفارہ ادا کرے اگر چہ وہ مکاتب ہو یا سعایت کنندہ ہو اور اگر اس کے مولیٰ نے اس کی طرف سے بردہ آزاد کیا یا مسکینوں کو کھانا دے دیا اگر چہ اس کے حکم سے ایسا کیا ہو نہیں جائز ہے یہ نہر الفائق میں ہے بخلاف فقیر کے کہ اگر اس کی طرف سے دوسرے نے بردہ آزاد کیا یا مسکینوں کو

کھانا دے دیا تو جائز ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر غلام نے کفارہ ادا کرنے کے روزے شروع کیے تو مولیٰ کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس کو ان روزوں سے منع کرے یہ نہر الفائق میں ہے بخلاف نذر و کفارہ قسم کے روزوں کے کہ مولیٰ ان روزوں سے اس کو منع کر سکتا ہے یہ بدائع میں ہے اور غلام کے واسطے کفارہ ظہار کے روزے پے در پے دو مہینے کے ہیں یہ تبیین میں ہے۔

کسی غیر کو حکم دیا کہ میری طرف سے میرے کفارہ ظہار سے کھانا کھلائے پس مامور نے ایسا ہی کیا تو جائز ہے: اگر ظہار کنندہ روزے رکھنے کی استطاعت نہ رکھتا ہو تو ساٹھ مسکینوں کو کھانا کھلائے یہ سراج الوہاج میں ہے اور فقیر و مسکین یکساں ہیں یہ بحر الرائق میں ہے اور جن لوگوں کو زکوٰۃ دینا روا نہیں ہے ان کو اس کفارہ سے بھی دینا روا نہیں ہے الا ذمی فقیر کہ امام اعظم و امام محمد کے نزدیک ذمی فقیروں کو کفارہ ظہار میں سے دے سکتا ہے مگر فقہائے اسلام ہمارے نزدیک کے واسطے محبوب تر ہے۔

۱۔ اگر کہا جائے کہ غروب سے کچھ پہلے قادر ہوا تھی کہ اس پر اعتاق واجب ہوا پھر غروب کے بعد غروب کے عاجز ہو گیا تو کیا روزے اعادہ کرے یہ تھم کتاب میں مذکور نہیں ہے اور مشائخ سے دونوں قسم کی روایت ہے اور اوضح یہ کہ اعتاق اگر بقد رت نہ کیا تو قیاس یہ ہے کہ اعادہ کرے اور استحسان یہ کہ عاجزی بے اختیاری میں یہ قدرت کالعدم ہے پس کفارہ ہو چکا کیونکہ اس نے امکان میں قصور نہ کیا بخلاف اس کے عاجزی میں اس کا دخل ہو تو قدرت حاصل تھی۔

(۱) کفارہ ادا کرتا۔ (۲) یعنی اعتاق ضروری ہے۔ (۳) یعنی اس کے حکم ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

...and it is narrated that one may give it to Harbi (enemy) poor people, even if they have come into Dar al-Islam with a pledge of safety (aman); this is in 'Sharh al-Mabsut'. And if he gave it to someone for the expiation (kaffarah) of Zihar based on guesswork (tahri) or if it turned out that he was not an eligible recipient (masrif), then according to Imam-e-Azam and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them), it will be considered fulfilled from the beginning; this is in 'Bahr al-Ra'iq'. And if he commanded another person to feed someone on his behalf for his Zihar expiation, and the appointed person did so, it is permissible; however, the appointed person will not have the authority to take it back from the command-giver; this is in 'Zahir al-Riwayah', and the reason is that it contains the possibility of both a loan and a gift, so the entitlement to take it back with doubt will not be established; this is in 'Tatar-Khaniyah'. And if someone other than the one who performed Zihar gave the charity without his command, it is not sufficient for the person who performed Zihar; this is in 'Tatar-Khaniyah'. The poor person should be given half a Sa' of wheat or one Sa' of dates or barley, whichever is equivalent in value. If someone gave one Sa' of wheat and two Sa' of dates or barley, it is sufficient because the objective is achieved. Wheat flour and its Sattu (parched flour) will be considered equal to it, meaning half a Sa' should be given. Flour and Sattu which are like barley, i.e., one Sa' should be given; this is in 'Jawharat al-Nayyirah'. If fine dates of half a Sa' are given which reach the value of half a Sa' of wheat, it is not permissible. Similarly, if less than half a Sa' of wheat is given, but it reaches the value of one Sa' of barley or dates, it is not permissible. The fundamental rule is that the food commodity (jins-e-ta'am) which is explicitly mentioned cannot be replaced by another explicitly mentioned commodity, even if it is higher in value. If three seers of sorghum (zurah), i.e., a few grains (1) or a small amount of millet (bajra) whose value is equal to two seers of wheat is given, it is permissible. Hisham stated that this is only permissible if he intended for the sorghum to be a substitute for wheat, and if he intended the wheat to be a substitute for the sorghum, it is not permissible; this is in 'Muhit'.

If someone gave one Sa' of wheat to each of the sixty poor people for his two Zihars, whether they were from one wife or two wives, then according to Imam-e-Azam and Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on them), it is not sufficient for both Zihars:

If he gave half a Sa' of wheat to the same poor person for sixty days, one Sa' each day, it is permissible; this is in 'Fatawa-e-Sirajiyah'. If he gave all of this to the same poor person in a single day, it will not be permissible except for that one day. This

ruling is unanimous in the case where he gave it all at once and permitted it at once. If he gave it sixty times in a single day, some have said it is sufficient, while others said it will not be sufficient except for that one day, and this is correct; this is in 'Tabyeen'. If he gave one Sa' of wheat to three poor people each, it will not be sufficient for more than three poor people, and it is obligatory upon him to give half a Sa' of wheat to three other poor people each; this is in 'Siraj al-Wahhaj'. If he gave one Mudd of wheat to each of the sixty poor people, it will not be sufficient, and it will be obligatory upon him to give another Mudd to each of them. If he did not find the first poor people and gave one Mudd of wheat to each of the other sixty poor people, the expiation is not paid; this is in 'Muhit'. And if he gave to sixty...

(1) Dakakin (small items) and Jawar (sorghum/millet).

...हैं और यह रिवायत है कि हर्बी फकीरों को इसमें से दे, अगरचे वे अमन लेकर दारुल-इस्लाम में आए हों, यह 'शरह-ए-मब्सूत' में है। और अगर उसने 'तहरी' (गुमान) से कफ्फारा-ए-ज़िहार में से किसी को दिया या फिर ज़ाहिर हुआ कि वह मसरिफ़ (पात्र) न था, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक यह सिरे से अदा हो जाएगा, यह 'बहर-उर-राइक' में है। और अगर किसी गैर को हुक्म दिया कि मेरी तरफ से मेरे कफ्फारा-ए-ज़िहार से खाना खिलाए, पस मामूर (जिसे हुक्म दिया गया) ने ऐसा ही किया, तो जायज़ है, लेकिन मामूर को यह इख्तियार न होगा कि हुक्म देने वाले से उसे वापस ले, यह 'ज़ाहिर-उर-रिवायत' में है और वजह यह है कि इसमें कर्ज़ और हिबा दोनों का एहतमाल है, पस शक के साथ वापस लेने का इस्तेहक़ाक़ हासिल न होगा, यह 'तातारखानिया' में है। और अगर मज़ाहिर (जिसने ज़िहार किया) की तरफ से किसी गैर ने उसके हुक्म के बिना सदका दे दिया, तो मज़ाहिर के हक में काफी नहीं है, यह 'तातारखानिया' में है। और मिस्कीन को निस्फ़ (आधा) साअ गेहूं या एक साअ छुहारे या जौ जो उसकी कीमत हो दे दे, और अगर किसी ने एक साअ गेहूं और दो साअ छुहारे या जौ दे दिए, तो मक़सद हासिल होने की वजह से यह काफी है, और गेहूं का आटा और उसके सत्तू उसके मिसल (समान) माने जाएंगे, यानी निस्फ़ साअ देना चाहिए। और जो आटा और उसके सत्तू जौ के मिसल हैं यानी एक साअ देना चाहिए, यह 'जौहरत-उन्नय्या' में है। और अगर उम्दा छुहारे निस्फ़ साअ दिए जो निस्फ़ साअ गेहूं की कीमत को पहुंचते हैं, तो नहीं जायज़ है, और इसी तरह अगर निस्फ़ साअ से कम गेहूं ऐसे दिए जो कीमत में एक साअ जौ या छुहारे तक पहुंचते हैं, तो नहीं जायज़ है। और असल यह है कि जो जिन्स-ए-तआम (अन्न) मनसूस अलैह है वह दूसरी जिन्स-ए-मनसूस अलैह का बदल (विकल्प) नहीं हो सकती, अगरचे कीमत में ज़्यादा हो। और अगर तीन सेर ज़ुराह यानी चंद (१) दाने और क़ील (थोड़ा) बाजरा जिसकी कीमत दो सेर गेहूं के बराबर है दिए, तो जायज़ है। और हिशाम ने फ़रमाया कि यह तभी जायज़ है जब उसने यह इरादा किया हो कि ज़ुराह को गेहूं का बदल करार दे, और अगर यह इरादा किया कि गेहूं को ज़ुराह का बदल करार दे, तो नहीं जायज़ है, यह 'मुहीत' में है।

अगर किसी ने साठ मिस्कीनों में से हर एक मिस्कीन को एक साअ गेहूं अपने दो ज़ुहारों के वास्ते, ख्वाह एक ही औरत से थे या दो औरतों से थे, दिए, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक दोनों ज़ुहारों से काफी नहीं।

अगर कफ्फारा-ए-ज़िहार से एक ही मिस्कीन को साठ रोज़ हर रोज़ निस्फ़ साअ दिया, तो जायज़ है, यह 'फतावा-ए-सिराजिया' में है। और अगर यह सब एक ही मिस्कीन को एक ही रोज़ दिए, तो फ़क़त उसी रोज़ के सिवा जायज़ न होगा, और यह हुक्म मुत्तफ़क अलैह (सर्वसम्मत) है उसी सूरत में कि उसने एक ही दफ़ा दे दिया और एक ही दफ़ा मुबाह कर दिया। और अगर उसने एक ही दिन में साठ दफ़ा करके दिया, तो बाज़ ने फ़रमाया कि काफी हो गया और बाज़ ने फ़रमाया कि उसी रोज़ के सिवा काफी न होगा और यही सही है, यह 'तबयीन' में है। और अगर उसने तीन मिस्कीनों को हर मिस्कीन को एक साअ गेहूं के हिसाब से दिया, तो सिवा तीन मिस्कीनों के काफी न होगा और उस पर वाजिब है कि और तीन मिस्कीनों को भी निस्फ़ साअ गेहूं हर मिस्कीन को दे दे, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। और अगर उसने साठ मिस्कीनों को हर मिस्कीन को एक 'मुद' (नाप) गेहूं के हिसाब से दिया, तो काफी न होगा और उस पर वाजिब होगा कि हर मिस्कीन को और एक 'मुद' के हिसाब से दे दे। और अगर उसने पहले मिस्कीन न पाए और दूसरे साठ मिस्कीनों से हर एक को एक 'मुद' गेहूं के हिसाब से दे दिया, तो कफ्फारा अदा न हुआ, यह 'मुहीत' में है और अगर उसने साठ मकतबों (गुलामों) को...

(१) दकाकिन (छोटी चीजें) और जवार (ज्वार)।

ہیں اور یہ روایت ہے کہ حربی فقیروں کو اس میں سے دے اگر چہ وہ امان لے کر دارالاسلام میں آئے ہوں یہ شرح مبسوط میں ہے اور اگر اس نے تحری کے کفارہ ظہار میں سے کسی کو دیا یا پھر ظاہر ہوا کہ وہ مصرف نہ تھا تو امام اعظم و امام محمدؒ کے نزدیک اس کے سرے ادا ہو جائے گا یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر کسی غیر کو حکم دیا کہ میری طرف سے میرے کفارہ ظہار سے کھانا کھلائے پس مامور نے ایسا ہی کیا تو جائز ہے لیکن مامور کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ حکم دہندہ سے اس کو واپس لے یہ ظاہر الروایہ میں ہے اور وجہ یہ ہے کہ اس میں احتمال قرض و ہبہ دونوں کا ہے پس شک کے ساتھ واپس لینے کا استحقاق حاصل نہ ہوگا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر مظاہر کی طرف سے غیر نے بدوں اس کے حکم کے صدقہ دے دیا تو مظاہر کے حق میں کافی نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور مسکین کی نصف صاع گیہوں یا ایک صاع چھوہارے یا جو اس کی قیمت ہو دے دے اور اگر کسی نے ایک صاع گیہوں اور دو صاع چھوہارے یا جو دے دیئے تو مقصود حاصل ہونے کی وجہ سے یہ کافی میں ہے اور گیہوں کا آٹا اور اس کے ستو اس کے مثل معتبر ہوں گے یعنی نصف صاع دینا چاہئے اور جو آٹا اور اس کے ستو بھی جو کے مثل ہیں یعنی ایک صاع دینا چاہئے یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور اگر عمدہ چھوہارے نصف صاع دیئے جو نصف صاع گیہوں کی قیمت کو پہنچتے ہیں تو نہیں جائز ہے اور اسی طرح اگر نصف صاع سے کم گیہوں ایسے دیئے جو قیمت میں ایک صاع جو یا چھوہارے تک پہنچتے ہیں تو نہیں جائز ہے اور اصل یہ ہے کہ جو جنس طعام منصوص علیہ ہے وہ دوسری جنس منصوص علیہ کا بدل نہیں ہو سکتی اگر چہ قیمت میں زیادہ ہو اور اگر تین سیر ذرہ یعنی چند (۱) دانہ وقیل باجرہ جس کی قیمت دو سیر گیہوں کے مساوی ہے دیئے تو جائز ہے اور ہشام نے فرمایا کہ یہ جب ہی جائز

ہے کہ جب اس نے یہ ارادہ کیا ہو کہ ذرہ کو بدل گیہوں کا قرار دے اور اگر یہ ارادہ کیا کہ گیہوں کو بدل ذرہ کا قرار دے تو نہیں جائز ہے محیط میں ہے۔

اگر کسی نے ساٹھ مسکینوں میں سے ہر ایک مسکین کو ایک صاع گیہوں اپنے دوہاروں کے واسطے خواہ ایک ہی عورت سے تھے یا دو عورتوں سے تھے دیئے تو امام اعظم و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک دونوں ظہاروں سے کافی نہیں:

اگر کفارہ ظہار سے ایک ہی مسکین کو ساٹھ روز ہر روز نصف صاع دیا تو جائز ہے یہ فتاویٰ سراجیہ میں ہے اور اگر یہ سب ایک ہی مسکین کو ایک ہی روزے دیا تو فقط اسی روز کے سوائے جائز نہ ہوگا اور یہ حکم متفق علیہ اسی صورت میں ہے کہ اس نے ایک ہی دفعہ دے دیا اور ایک ہی دفعہ مباح کر دیا اور اگر اس نے ایک ہی روز میں ساٹھ دفعہ کر کے دیا تو بعض نے فرمایا کہ کافی ہو گیا اور بعض نے فرمایا کہ اسی روز کے سوائے کافی نہ ہوگا اور یہی صحیح ہے یہ تبیین میں ہے اور اگر اس نے تین مسکینوں کو ہر مسکین کو ایک صاع گیہوں کے حساب سے دیا تو سوائے تین مسکینوں کے کافی نہ ہوگا اور اس پر واجب ہے کہ اور تین مسکینوں کو بھی نصف صاع گیہوں ہر مسکین کو دے دیئے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر اس نے ساٹھ مسکینوں کو ہر مسکین کو ایک مد گیہوں کے حساب سے دیا تو کافی نہ ہوگا اور اس پر واجب ہوگا کہ ہر مسکین کو اور ایک مد کے حساب سے دے دے اور اگر اس نے پہلے مسکینوں کو نہ پایا اور دوسرے ساٹھ مسکینوں سے ہر ایک کو ایک مد گیہوں کے حساب سے دے دیا تو کفارہ ادا نہ ہوا یہ محیط میں ہے اور اگر اس نے ساٹھ مکتبوں کو۔

(۱) دکاکن و جوار۔

Fatawa-e-Alamgiri... Vol. 2 Kitab-ut-Talaq 518

(If one had given at the rate of one Mudd of wheat each, then they all became incapacitated and were made bondsmen, and their masters are wealthy; then they were again made Mukatib (emancipation contract), so if the Kaffara giver gave them again at the rate of the remaining one Mudd each, then his Kaffara was not fulfilled, because these slave Mukatibs had become incapacitated such that giving them this Kaffara was not permissible, so they became as if they were a different kind; this is in Bahr-ur-Raiq). And if someone gave one Sa' of wheat to each of the sixty needy persons for his two Zihars (whether they were from one wife or two wives), then according to Imam-e-Azam and Imam Abu Yusuf, it is not sufficient for both Zihars; only the Kaffara of one Zihar will be discharged, this is in Kafi. And if he gave half a Sa' of wheat to each needy person for one Zihar and then gave half a Sa' from another Zihar Kaffara, then by consensus, it is permissible; this is in Ghayat-ul-Bayan.

If two Kaffaras are from two different types, then in such a case it is permissible by consensus. And if he freed half a slave and kept fasts for one month or fed thirty needy people, then his Kaffara will not be discharged, this is in Sharah-e-Tahawi. And if he fed sixty needy people morning and evening, filling their stomachs, then the Kaffara is discharged, whether it was obtained in less than the mentioned quantity or more; this is in Sharah-e-Niqayah Abul-Karam. And if he gave two days' morning or evening meal to sixty needy people, or gave morning and Sahri (pre-dawn) meal, or gave both Sahri meals, then the Kaffara is discharged, but the most correct and just way is to feed them both morning and evening; this is in Ghayat-ul-Bayan. And if he fed sixty needy people in the morning and fed another sixty needy people in the evening other than them, then the Kaffara will not be discharged unless he feeds any one group of these sixty needy people again at some time, morning or evening; this is in Tabyin. And it is recommended that there should not be bread with the morning and evening meals, but rather with it should be (1) according to capability; this is in Sharah-e-Niqayah Abul-Karam. And it is necessary to have Idam (2) with barley or millet bread so that they can eat the bread to their fill, unlike wheat. And if there is a weaned child among these sixty, then it is not permissible. Similarly, if some of them are already full before eating, then it is not permissible; this is in Tabyin. And if there are children whose taking into employment by others is permissible, then it is allowed; this is in Muhit. And if he fed the same needy person for sixty days, morning and evening, to their fill, then it is permissible. And if he fed two groups of sixty each, i.e., one hundred and twenty needy people at one time, meaning one meal, then it is

obligatory upon him to feed one group of them again at the other time to their fill; this is in Siraj-ul-Wahhaj. And if he fed sixty needy people in the morning and gave them the price of the evening meal, or fed them in the evening and gave the price of the morning meal to each, then it is permissible; this is what is mentioned in the original. And it is written in Baqali (3) that if he fed sixty needy people in the morning and gave one Mudd, i.e., one-fourth of a Sa', to each, then there are two narrations regarding this; this is in Muhit. And it should be clear that feeding before having intercourse with the woman with whom Zihar was performed is obligatory, and if he had intercourse during the feeding, it will not be obligatory to repeat it from the beginning; this is in Fath-ul-Qadir.

---

(1) Idam means side-dish like curry, lentils, etc., with bread; it should not be bread. (2) Perhaps the author of Muhit's intent is not to state a difference of opinion but rather a separate issue, because the difference between Dirham and Baqali regarding food is clear. (3) Lentils, curry, etc.

एक-एक मद गेहूँ के हिसाब से दिया, फिर ये सब आज़िज़ होकर रकीक (गुलाम) कर दिए गए और उनके मालिक लोग धनी हैं, फिर ये दोबारा मुकातिब किए गए, पस कफ़्फ़ारा देने वाले ने दोबारा इनको बाकी एक-एक मद के हिसाब से दिया तो उसका कफ़्फ़ारा अदा न हुआ। इस वजह से कि ये ग़ुलाम-ए-मुकातिब आज़िज़ होकर ऐसे हो गए थे कि उनको यह कफ़्फ़ारा देना जायज़ न था, पस गोया दूसरी जिन्स हो गए, यह 'बहर-उर-राइक' में है। और अगर किसी ने साठ मिस्कीनों में से हर एक मिस्कीन को एक साअ' गेहूँ अपने दो ज़हारों के वास्ते (ख्वाह एक ही औरत से थे या दो औरतों से थे) दिए तो इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक दोनों ज़हारों से काफी नहीं है, फ़क़त एक ज़हार का कफ़्फ़ारा अदा होगा, यह 'काफ़ी' में है। और अगर उसने हर मिस्कीन को निस्फ़ (आधा) साअ' गेहूँ एक ज़हार के वास्ते दिए और फिर निस्फ़ साअ' दिगर दूसरे कफ़्फ़ारा-ए-ज़हार से दिए तो बिल-इत्तिफ़ाक़ जायज़ है, यह 'ग़ायतुल-बयान' में है।

अगर दो कफ़्फ़ारे दो जिन्स मुख़्तलिफ़ से हों तो ऐसी सूरत बिल-इज्माअ' जायज़ है, और अगर उसने निस्फ़ बर्दह (गुलाम) आज़ाद किया और एक महीने रोज़े रखे या तीस मिस्कीनों को खाना दिया तो उसका कफ़्फ़ारा अदा न होगा, यह 'शराह-ए-तहावी' में है। और अगर उसने साठ मिस्कीनों को सुबह व शाम दोनों वक़्त पेट भर के खाना दिया तो कफ़्फ़ारा अदा हो गया, ख्वाह मेरी (दलील) मिक़दार मज़कूर से कम में हासिल हुई हो या ज़्यादा में, यह 'शराह-ए-नक़ाया अबुल-कारम' में है। और अगर उसने साठ मिस्कीनों को दो दिन एक वक़्त सुबह या शाम का खाना दिया या सुबह और सहरी का खाना दिया या दोनों सहरी का खाना दिया तो कफ़्फ़ारा अदा हो गया है, मगर औफ़क़ व अअदल यह है कि सुबह व शाम दोनों वक़्त खिलाए, यह 'ग़ायतुल-बयान' में है। और अगर उसने सुबह साठ मिस्कीनों को खाना दिया और शाम दूसरे साठ मिस्कीनों को उनके सिवा खाना दिया तो कफ़्फ़ारा अदा न होगा, इल्ला यह कि उन दोनों फ़रीक़ों में से किसी एक फ़रीक़ साठ मिस्कीन को फिर सुबह या शाम किसी वक़्त खिलाए, यह 'तय्यीन' में है। और मुस्तहब यह है कि सुबह व शाम दोनों वक़्त के खाने के साथ रोटी न हो बल्कि उसके साथ हसब-ए-मक़दूर (१) हो, यह 'शराह-ए-नक़ाया अबुल-कारम' में है और जौ या ज़र्रे की रोटी के साथ इदाम (२) होना ज़रूरी है ताकि सीर (पेट भर) होकर रोटी खा सकें ब-ख़िलाफ़ गेहूँ के। और अगर उन साठों में कोई दूध छुड़ा हुआ बच्चा हो तो जायज़ नहीं है, इसी तरह अगर खाने से पहले उनमें से बाज़े पेट भरे हों तो भी जायज़ नहीं है, यह 'तय्यीन' में है। और अगर अत्फ़ाल (बच्चे) हों कि दूसरों का मज़दूरी में लेना जायज़ है तो रवां है, यह 'मुहीत' में है।

और अगर एक ही मिस्कीन को साठ रोज़ तक दो वक़्त पेट भर के खाना दिया तो जायज़ है। और अगर उसने साठ-साठ के दो फ़रीक़ यानी एक सौ बीस मिस्कीनों को एक दफ़ा खाना खिलाया यानी एक वक़्त, तो उस पर वाजिब होगा कि उनमें से एक फ़रीक़ को दूसरे वक़्त भी सीर करके खाना खिलाए, यह 'सिराजुल-वहाज' में है। और अगर साठ मिस्कीनों को सुबह खाना खिलाया और शाम के खाने की क़ीमत उनको दे दी या शाम को खिलाया और सुबह के खाने की क़ीमत हर एक को दे दी तो जायज़ है, ऐसा ही 'अस्ल' में मज़कूर है। और 'बक़ाली' (३) में लिखा है कि अगर साठ मिस्कीनों को सुबह खाना खिलाया और हर एक को एक मद यानी चौथाई साअ' दे दिया तो इसमें दो रिवायतें हैं, यह 'मुहीत' में है। और वाज़ेह रहे कि जिस औरत से ज़हार किया है उससे कुर्बत करने से पहले खाना खिलाना वाजिब है और अगर खाना खिलाने के दरमियान में कुर्बत कर ली तो अज़-सरे-नौ (शुरू से) इआदा (दोहराना) करना वाजिब न होगा, यह 'फ़त्हुल-क़दीर' में है।

---

(१) इदाम रोटी के साथ की चीज़ सालन, दाल वग़ैरह, हो रोटी न हो। (२) शायद साहिब-ए-मुहीत की ग़रज़ बयान-ए-इख़्तिलाफ़ नहीं बल्कि मसला जुदागाना है क्योंकि असल में दिरहम और बक़ाली में ताम (खाने) में दोनों का फ़र्क़ ज़ाहिर है। (३) दाल सालन वग़ैरह।

ایک ایک مد گیہوں کے حساب سے دیا پھر یہ سب عاجز ہو کر رقیق کر دیئے گئے اور ان کے مولیٰ لوگ غنی ہیں پھر یہ دوبارہ مکاتب کئے گئے پس کفارہ دہندہ نے دوبارہ ان کو باقی ایک ایک مد کے حساب سے دیا تو اس کا کفارہ ادا نہ ہوا اس وجہ سے کہ یہ غلامان مکاتب عاجز ہو کر ایسے ہو گئے تھے کہ ان کو یہ کفارہ دینا جائز نہ تھا پس گویا دوسری جنس ہو گئے یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر کسی نے ساتھ مسکینوں میں سے ہر ایک مسکین کو ایک صاع گیہوں اپنے دو ہاروں کے واسطے خواہ ایک ہی عورت سے تھے یا دو عورتوں سے تھے دیئے تو امامِ اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک دونوں ظہاروں سے کافی نہیں ہے فقط ایک ظہار کا کفارہ ادا ہو گا یہ کافی میں ہے اور اگر اس نے ہر مسکین کو نصف صاع گیہوں ایک ظہار کے واسطے دیئے اور پھر نصف صاع دیگر دوسرے کفارہ ظہار سے دیئے تو بالا تفاق جائز ہے یہ غایہ البیان میں ہے۔

اگر دو کفارہ دو جنس مختلف سے ہوں تو ایسی صورت بالا جماع جائز ہے اور اگر اس نے نصف برده آزاد کیا اور ایک مہینہ روزے رکھے یا تیس مسکینوں کو کھانا دیا تو اس کا کفارہ ادا نہ ہو گا یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر اس نے ساٹھ مسکینوں کو صبح و شام دونوں وقت پیٹ بھر کے کھانا دیا تو کفارہ ادا ہو گیا خواہ میری مقدار مذکور سے کم میں حاصل ہوئی ہو یا زیادہ میں یہ شرح نقایہ ابو الکارم میں ہے اور اگر اس نے ساٹھ مسکینوں کو دو دن ایک وقت صبح یا شام کا کھانا دیا یا صبح اور سحری کا کھانا دیا یا دونوں سحری کا کھانا دیا تو کفارہ ادا ہو گیا ہے مگر اوفق و اعدل یہ ہے کہ صبح و شام دونوں وقت کھلائے یہ غایہ البیان میں ہے اور اگر اس نے صبح ساٹھ مسکینوں کو کھانا دیا اور شام دوسرے ساٹھ مسکینوں کو ان کے سوائے کھانا دیا تو کفارہ ادا نہ ہو گا الا آنکہ ان دونوں فریقوں میں سے کسی ایک فریق ساٹھ مسکین کو پھر صبح یا شام کسی

وقت کھلائے یہ تبیین میں ہے اور مستحب یہ ہے کہ صبح و شام دونوں وقت کے کھانے کے ساتھ روٹی نہ ہو بلکہ اس کے ساتھ حسب (۱) مقدور ہو یہ شرح نقایہ ابو الکارم میں ہے اور جو یا ذرّہ کی روٹی کے ساتھ ادام(۲) ہونا ضروری ہے تاکہ سیر ہو کر روٹی کھا سکیں بخلاف گیہوں کے اور اگر ان ساٹھوں میں کوئی دودھ چھڑا ہوا بچہ ہو تو جائز نہیں ہے اسی طرح اگر کھانے سے پہلے ان میں سے بعضے پیٹ بھرے ہوں تو بھی جائز نہیں ہے یہ تبیین میں ہے اور اگر اطفال ہوں کہ دوسروں کا مزدور ی میں لینا جائز ہے تو روا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر ایک ہی مسکین کو ساٹھ روز تک دو وقت پیٹ بھر کے کھانا دیا تو جائز ہے اور اگر اس نے ساٹھ ساتھ کے دو فریق یعنی ایک سو بیس مسکینوں کو ایک دفعہ کھانا کھلایا یعنی ایک وقت تو اس پر واجب ہو گا کہ ان میں سے ایک فریق کو دوسرے وقت بھی سیر کر کے کھانا کھلائے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر ساٹھ مسکینوں کو صبح کھانا کھلایا اور شام کے کھانے کے قیمت ان کو دے دی یا شام کو کھلایا اور صبح کے کھانے کی قیمت ہر ایک کو دے دی تو جائز ہے ایسا ہی اصل میں مذکور ہے اور بقالی(۳) میں لکھا ہے کہ اگر ساٹھ مسکینوں کو صبح کھانا کھلایا اور ہر ایک کو ایک مد یعنی چہارم صاع دے دیا تو اس میں دو روایتیں ہیں یہ محیط میں ہے اور واضح رہے کہ جس عورت سے ظہار کیا ہے اس سے قربت کرنے سے پہلے کھانا کھلانا واجب ہے اور اگر کھانا کھلانے کے درمیان میں قربت کر لی تو از سرِ نو اعادہ کرنا واجب نہ ہو گا یہ فتح القدیر میں ہے۔

---

(۱) ادام روٹی کے ساتھ کی چیز سالن، دال وغیرہ، ہو روٹی نہ ہو۔ (۲) شاید صاحب محیط کی غرض بیانِ اختلاف نہیں بلکہ مسئلہ جداگانہ ہے کیونکہ اصل میں درہم اور بقالی میں طعام میں دونوں کا فرق ظاہر ہے۔ (۳) دال سالن وغیرہ۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2 ..... 519 ..... Kitab-ut-Talaq

Chapter Eleven:

On the Subject of Li'an (Mutual Imprecation)

Li'an, in our view, is the affirmation of oaths from both sides, which replaces the punishment (hadd) of Qadhf (false accusation of adultery) in the case of the man, and replaces the punishment for adultery (hadd) in the case of the woman. It is sufficient that if a man attributes adultery to his wife, saying she has committed adultery, and he has no witnesses, then in accordance with the command of the Divine word, Li'an will be taken from both, the procedure for which is mentioned further ahead, so keep it in mind. If someone attributes adultery to his wife multiple times, only one Li'an will be obligatory upon him; this is stated in *Mabsut*. It is a matter of consensus (Ijma) that there will be only one instance of Li'an between a husband and wife; this is in *Tahrir Sharh Jame-e-Kabir Hasiri*. Li'an is not subject to pardon, remission, or settlement. Likewise, if the woman forgave him before the matter was taken to court or settled for some money, it is not valid, and the woman is obliged to return the settlement money; after that, the woman will have the right to demand Li'an from him. Representation (Niabat) cannot occur in this; thus, if the husband or wife appoints a proxy (Wakeel) for Li'an, the proxy is not valid. Appointing a proxy for witnesses is permissible according to Imam-e-Azam and Imam Muhammad; this is in *Badai*. The reason for Li'an is that a man makes a Qadhf (accusation) against his wife that would constitute a *Hadd* (punishment) among strangers; hence, Li'an becomes obligatory between the husband and wife; this is in *Nihayah*. If he said to his wife, "O adulteress," or "You have committed adultery," or "I saw you committing adultery," then Li'an is obligatory; this is in *Siraj-ul-Wahhaj*. If a man accuses his wife of adultery, even though she is a person upon whom a *Hadd* would not be imposed if accused by others—for instance, if she is someone who had intercourse under a doubt, or her committing adultery was already known to people, or she has a child whose father is unknown—then Li'an will not take place between such a husband and wife; this is in *Ghayat-ul-Bayan*. If he said to his wife, "You have been engaged in illicit intercourse," or "You have been violated in a haram manner," then neither Li'an nor any *Hadd* is obligatory. If he accused the woman of the act of the people of Lot (i.e., homosexuality), then according to Imam-e-Azam, neither Li'an nor any *Hadd* is obligatory; this is in *Badai*. The condition for Li'an is that both must be husband and wife, and the marriage contract between them must be valid, regardless of whether the marriage has been consummated or not. Thus, if he accused her and then gave

her three divorces or one irrevocable divorce (Talaq-e-Ba'in), then neither *Hadd* nor Li'an is obligatory. Likewise, if the marriage between them is invalid (Fasid), then Li'an is not obligatory because they are not true spouses; this is in *Ghayat-ul-Bayan*. If, after divorce, he married her again and then demanded a claim regarding the previous accusation, then neither *Hadd* nor Li'an is obligatory; this is in *Siraj-ul-Wahhaj*. If a revocable divorce (Talaq-e-Raj'i) is given, Li'an is not nullified; this is in *Zahiriyah*. If he gave his wife an irrevocable divorce or three divorces and then accused her of adultery, then due to the lack of marital status, Li'an is not obligatory. If he gave her a revocable divorce and then accused her, Li'an is obligatory. If he accused his wife after her death, in our view, Li'an will not be performed; this is in *Badai*. People eligible for Li'an, in our view, are those who are eligible to provide testimony (witnesses). Therefore, Li'an will not take place between a husband and wife who are both subject to the punishment of Qadhf, or one of them is, or both are slaves, or one is, or both are disbelievers, or one is, or both are 'Akhar' (those with whom a Mahram relationship does not exist), or one is, or both are minors, or one is. It will be applicable in other cases; this is in *Muheet*. And if someone accused a man, he...

ग्यारहवां अध्याय:

लआन (परस्पर लानत करने) के बयान में

लआन हमारे नज़दीक शहादत-ए-मोअक्कदात-ए-कसम (पुष्ट गवाही) है, जो मर्द के हक में हद-ए-कज़्फ़ (व्यभिचार का झूठा आरोप लगाने की सजा) के स्थान पर है और औरत के हक में हद (व्यभिचार की सजा) के स्थान पर है। और इसमें यह काफी है कि अगर किसी मर्द ने अपनी बीवी को ज़िना (व्यभिचार) की तरफ मन्सूब किया कि उसने ज़िना किया है और उसके पास गवाह नहीं हैं, तो अल्लाह तआला के कलाम के हुक्म के मुताबिक दोनों से लआन लिया जाएगा जिसकी सूरत आगे ज़िक्र है, इसे याद रखें। अगर किसी ने अपनी बीवी को कई बार ज़िना की तरफ मन्सूब किया, तो उस पर एक ही लआन वाजिब होगा, यह 'मबसूत' में है और इस बात पर इज़्मा (सहमति) है कि बीवी और मर्द के दरमियान केवल एक ही बार तलाअन (परस्पर लानत) होगा, यह 'तहरीर शरह जामे कबीर हसीरी' में है और लआन इबरा (बरी करने) और सुलह के काबिल नहीं है। और इसी तरह अगर औरत ने मुराफा (मुकदमा) से पहले माफ़ी दे दी या कुछ माल पर उससे सुलह कर ली तो यह सही नहीं है और औरत पर सुलह का बदला वापस करना वाजिब है, और उसके बाद औरत को इख्तियार होगा कि वह उससे लआन का मुतालबा करे। और इसमें निआबत (प्रतिनिधित्व) जारी नहीं हो सकती, चुनांचे अगर बीवी या मर्द ने किसी को लआन के लिए वकील बनाया, तो वकील सही नहीं है और गवाहों के लिए वक़ील बनाना इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक जाइज़ है, यह 'बदाये' में है। और लआन का सबब यह है कि मर्द अपनी औरत पर ऐसा कज़्फ़ (आरोप) लगाए जो अजनबियों में हद का मुजिब हो, तो बीवी और मर्द में लआन वाजिब होगा, यह 'निहाया' में है। और अगर अपनी औरत से कहा कि ऐ ज़ानिया या तूने ज़िना किया है या मैंने तुझे ज़िना करते देखा है, तो लआन वाजिब होगी, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। और अगर मर्द ने अपनी बीवी पर कज़्फ़ किया हालाँकि वह औरत ऐसी है कि उसके कज़्फ़ करने वाले पर हद वाजिब नहीं होती, जैसे कि वह औरत ऐसी हो कि उससे शुब्हे में वती (संबंध) की गई हो या इससे पहले उसका ज़िना करना लोगों में ज़ाहिर हो गया हो या उसका कोई बच्चा हो जिसका बाप मालूम न हो, तो ऐसी बीवी और मर्द में लआन जारी नहीं होगा, यह 'गायतुल बयान' में है। और अगर बीवी से कहा कि तूने हराम जमा (संबंध) किया है या कहा कि तूने हराम वती की है, तो लआन और हद कुछ वाजिब न होगी। और अगर औरत को कौम-ए-लूत के अमल का कज़्फ़ किया यानी इल्जाम लगाया, तो इमाम-ए-आज़म के

नज़दीक लआन और हद कुछ वाजिब न होगी, यह 'बदाये' में है। और लआन जारी होने की शर्त यह है कि दोनों बीवी और मर्द हों और निकाह दोनों के दरमियान सही हो, चाहे औरत مدخولہ (जिसके साथ संबंध हुआ हो) हो या न हो। यहाँ तक कि अगर उस पर कज़फ़ किया फिर उसे तीन तलाक दे दी या एक तलाक-ए-बायन दे दी, तो हद और लआन कुछ वाजिब न होगी। और इसी तरह अगर निकाह दोनों में फ़ासिद (भ्रष्ट) हो, तो भी लआन वाजिब न होगी क्योंकि वह ज़ौज-ए-मुतलक नहीं है, यह 'गायतुल बयान' में है। और अगर तलाक के बाद फिर उस औरत से निकाह किया, फिर उससे उस साबिक़ कज़फ़ का मुतालबा किया, तो हद और लआन कुछ वाजिब न होगी, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। अगर औरत को तलाक-ए-रजई दे दी, तो लआन साकित (खत्म) न होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर अपनी बीवी को तलाक-ए-बायन या तीन तलाक दे दी, फिर उस पर ज़िना के साथ कज़फ़ किया, तो ज़ौजियत न होने की वजह से लआन वाजिब न होगी। और अगर उसे तलाक-ए-रजई दे दी फिर उस पर कज़फ़ किया, तो लआन वाजिब होगी। और अगर अपनी बीवी को बीवी की मौत के बाद कज़फ़ किया, तो हमारे नज़दीक मुलानत नहीं की जाएगी, यह 'बदाये' में है। अहले-लआन हमारे नज़दीक वे लोग हैं जो अहले-शहादत (गवाही के योग्य) हैं, चुनांचे ऐसे बीवी-मर्द के दरमियान लआन जारी नहीं होगा जो दोनों महदूद-उल-कज़फ़ (जिन पर कज़फ़ की हद लगी हो) हों, या उनमें से एक हो, या दोनों ग़ुलाम हों, या एक हो, या दोनों काफिर हों, या एक हो, या दोनों 'आखर' (जिनका रिश्ता महरम का न हो) हों, या एक हो, या दोनों नाबालिग हों, या एक हो; और उनके अलावा में जारी होगा, यह 'मुहीत' में है। और अगर किसी मर्द को कज़फ़ किया, उसे थोड़ी...

گیارہواں باب:

لعان کے بیان میں

لعان ہمارے نزدیک شہادتِ مؤکداتِ قسم از ہر دو جانب مقررہ باللعن وغضب ہے جو مرد کے حق میں قائم مقامِ حدِ قذف ہے اور عورت کے حق میں قائم مقامِ حد ہے اور اس میں یہ کافی ہے کہ المترجم اگر کسی مرد نے اپنی بیوی کو زنا کی طرف منسوب کیا کہ اس نے زنا کیا ہے اور اس کے پاس گواہ نہیں ہیں تو موافق حکمِ کلامِ باری تعالیٰ کے دونوں سے لعان لیا جائے گا جس کی صورت آگے مذکور ہے فاحفظہ۔ اگر کسی نے اپنی بیوی کو چند بار زنا کی طرف منسوب کیا تو اس پر ایک ہی لعان واجب ہوگا یہ مبسوط میں ہے اور اس امرِ اجماع ہے کہ بیوی و مرد کے درمیان فقط ایک ہی مرتبہ تلاعن ہوگا یہ تحریر شرح جامع کبیر حصیری میں ہے اور لعان محتملِ عفو ابراء و صلح نہیں ہے اور اسی طرح اگر عورت نے قبلِ مرافعہ کے عفو کیا یا کسی قدر مال پر اس سے صلح کر لی تو صحیح نہیں ہے اور عورت پر بدلِ صلح واپس کرنا واجب ہے اور اس کے بعد عورت کو اختیار ہوگا کہ اس سے لعان کا مطالبہ کرے اور اس میں نیابت نہیں جاری ہو سکتی ہے چنانچہ اگر بیوی یا مرد کسی کے واسطے لعان کے وکیل کیا تو وکیل صحیح نہیں ہے اور توکیلِ بگواہان امامِ اعظمؒ و امامِ محمدؒ کے نزدیک جائز ہے یہ بدائع میں ہے اور لعان کا سبب یہ ہے کہ مرد اپنی عورت کو ایسا قذف کرے جو اجنبیوں میں موجبِ حد ہوتا ہے پس بیوی و مرد میں اس سے لعان واجب ہوگی یہ نہایت میں ہے اور اگر اپنی عورت سے کہا کہ اے زانیہ یا تو نے زنا کیا ہے یا میں نے تجھے زنا کرتے دیکھا تو لعان واجب ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر مرد

نے اپنی بیوی کو قذف کیا حالانکہ یہ عورت ایسی ہے کہ اس کے قذف کرنے والے پر حد واجب نہیں ہوتی ہے بایں طور کہ یہ عورت ایسی ہو کہ شبہ میں اس سے وطی کی گئی ہو یا قبل اس کے اس کا زنا کرنا لوگوں میں ظاہر ہو گیا ہو یا اس کا کوئی بچہ ہو کہ اس کا باپ معروف نہ ہو تو ایسی بیوی و مرد میں لعان جاری نہ ہوگی یہ غایۃ البیان میں ہے اور اگر بیوی سے کہا کہ تو بجماعِ حرام جماع کی گئی یا کہا کہ تو بحرام وطی کی گئی تو لعان وحد کچھ واجب نہ ہوگی اور اگر عورت کو عملِ قومِ لوط کا قذف کیا یعنی اعلام کرانے کا قذف کیا تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک لعان وحد کچھ واجب نہ ہوگی یہ بدائع میں ہے اور لعان جاری ہونے کی شرط یہ ہے کہ دونوں بیوی و مرد ہوں اور نکاح دونوں کے درمیان صحیح ہو خواہ عورت مدخولہ ہو یا نہ ہوئی ہو تھی کہ اگر اس کو قذف کیا پھر اس کو تین طلاق دے دیں یا ایک طلاق بائن دے دی تو حد و لعان کچھ واجب نہ ہوگی اور اسی طرح اگر نکاح دونوں میں فاسد ہو تو بھی لعان واجب نہ ہوگی اس واسطے کہ وہ زوجِ مطلق نہیں ہے یہ غایۃ البیان میں ہے اور اگر بعدِ طلاق کے پھر اس عورت سے نکاح کیا پھر اس سے اس قذفِ سابق کا مطالبہ کیا تو حد و لعان کچھ واجب نہ ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے۔ اگر عورت کو طلاقِ رجعی دے دی تو لعان ساقط نہ ہوگا یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر اپنی بیوی کو طلاقِ بائن یا تین طلاق دے دیں پھر اس کو زنا کے ساتھ قذف کیا تو بسببِ عدمِ زوجیت کے لعان واجب نہ ہوگی اور اگر اس کو طلاقِ رجعی دے دی پھر اس کو قذف کیا تو لعان واجب ہوگی اور اگر اپنی بیوی کو بیوی کی موت کے بعد قذف کیا تو ہمارے نزدیک ملاعنت نہ کی جائے گی یہ بدائع میں ہے اہل لعان ہمارے نزدیک وہ لوگ ہیں جو اہلِ شہادت ہیں چنانچہ ایسے بیوی و مرد کے درمیان لعان جاری نہ ہوگی جو دونوں محدود القذف ہوں یا ان میں سے ایک ہو یا دونوں رقیق ہوں یا ایک ہو یا دونوں کافر ہوں یا ایک ہو یا دونوں آخر(۱) ہوں یا ایک ہو یا دونوں نابالغ

ہوں یا ایک ہو اور ان کے ما سوائے میں جاری ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر کسی مرد کو قذف کیا اس کو تھوڑی

(۱) یعنی جن میں رشتہ بیوی محرم کا نہیں ہے۔

If a Hadd was inflicted [on a person], and then he accused his wife of Qadhf (false accusation of adultery), then Li'an (imprecation) will not be mandatory upon him, and full Hadd will be mandatory for the accused man (1). This is in Mabsut. If both are Fasiq (sinners) or both blind, then Li'an will be mandatory because they are both, in general, among the people qualified to testify. This is in Muzmarat. If a deaf person accused his wife of Qadhf, Li'an has become mandatory. And whenever Li'an lapses due to the absence of the condition of testimony, it shall be seen: if the flaw originated from the side of the man, the Hadd will be mandatory upon him; and if the flaw is from the side of the woman, then neither Hadd nor Li'an will be mandatory. This is in Sharh Tahawi. If both the man and woman are Muhsan (chaste) and [the cause of] Qadhf, then Hadd will be mandatory on the man. This is in Hidayah. And if the man is a slave and the wife is Muhsan and [the cause of] Qadhf, then if the slave committed Qadhf, the Hadd of Qadhf will be mandatory. If the woman confessed to adultery, she is excluded from being among the people of Li'an. This is in Mabsut. The ruling of Li'an is that whenever both complete the Li'an, mutual intercourse and enjoyment become forbidden. However, the Li'an itself does not cause separation between them, even if in such a state the man gives her an irrevocable divorce, it will take effect. Similarly, if the man retracted his accusation, intercourse would become lawful without the need for a new marriage contract. This is in Nihayah. Imam Azam (R) and Imam Muhammad (R) stated that the separation caused by Li'an is one irrevocable divorce. Thus, the right of marriage ceases to exist, and as long as they remain in this state of Li'an, the prohibition of meeting and marriage is established between them. This is in Bada'i.

Upon the man performing Li'an, it becomes mandatory for the woman to perform Li'an as well, and the ruler has the right to imprison: For Li'an, the condition is that the woman demands it. If the man refuses, the ruler shall imprison him until he performs Li'an or retracts his accusation (as mentioned in Hidayah). If he retracted his accusation, he will be lashed with the Hadd of Qadhf. This is in Siraj-ul-Wahhaj. If the man performed Li'an, it will be mandatory for the woman to perform Li'an, and if she refuses, the ruler shall imprison her until she performs Li'an or confirms the man's statement. This is in Hidayah. It is better for the woman to abandon the dispute and demand, and if she did not abandon it and contested it in the presence of the Qadi, the Qadi will admonish her to leave it and turn away from it. If the woman abandoned it and turned away, then later it occurred to her to contest the

man, she has the option to do so even if a long time has passed, because this is her right, and the right of the servant is not forfeited due to the passing of a long time. This is in Bada'i. The procedure of Li'an is that the Qadi first makes the husband perform Li'an. The husband says four times: 'Ashhadu billahi inni la-minas-sadiqeena feema ramaituha bihi minaz-zina' (I bear witness by Allah that I am indeed among the truthful in what I have accused her of regarding adultery). And the fifth time he says: 'La'natullahi alaihi in kana minal-kadhibeena feema ramaha bihi minaz-zina' (The curse of Allah be upon him if he is among the liars in what he has accused her of regarding adultery). The man should also point towards the woman in all these five instances. Then the woman gives testimony four times and says each time: 'Ashhadu billahi innahu la-minal-kadhibeena feema ramani bihi minaz-zina' (I bear witness by Allah that this man is indeed among the liars in what he has accused me of regarding adultery). And the fifth time the woman says: 'Ghadabullahi alaiha in kana minas-sadiqeena feema ramani bihi minaz-zina' (The wrath of Allah be upon her if he is among the truthful in what he has accused me of regarding adultery).

(1) Meaning, where it reaches the word 'this woman', he should point towards her.

हद्द मारी गई फिर उसने अपनी बीवी को कज़्फ़ (व्यभिचार का आरोप) किया तो उस पर लिआन वाजिब न होगी और उस पर पूरी हद्द वास्ते मर्द-ए-मक़ज़ूफ़ (1) के वाजिब होगी यह मबसूत में है और अगर दोनों फ़ासिक़ या दोनों अंधे हों तो लिआन वाजिब होगी इस वास्ते कि ये दोनों फिलजुमला अहल-ए-शहादत में से हैं यह मुज़मरात में है और अगर बहरे ने अपनी बीवी को कज़्फ़ किया तो लिआन वाजिब हो गया है और हरगाह लिआन बवजह शर्त-ए-शहादत न पाई जाने के साक़ित हुई तो देखा जाएगा कि अगर मर्द की जानिब से ख़लल वाक़े हुआ है तो उस पर हद्द वाजिब होगी और अगर औरत की जानिब से ख़लल है तो हद्द व लिआन कुछ वाजिब न होगी यह शरह तहावी में है और अगर मर्द औरत दोनों मुहसन व अल-कज़्फ़ हों तो मर्द पर हद्द वाजिब होगी यह हिदाया में है और अगर मर्द गुलाम हो और बीवी मुहसन व अल-कज़्फ़ हो तो गुलाम पर अगर उसने कज़्फ़ किया तो हद्द-ए-कज़्फ़ वाजिब होगी। औरत ने अगर ज़िना का इक़रार कर लिया तो वह अहल-ए-लिआन होने से ख़ारिज हो गई यह मबसूत में है और हुक्म-ए-लिआन यह है कि जब ही दोनों लिआन से फ़ारिग़ हों तो बाहम वती व इस्तिमताअ हराम हो गया लेकिन नफ़्स-ए-लिआन से दोनों में फ़ुरक़त वाक़े न होगी हत्ता कि अगर ऐसी हालत में मर्द ने उसको तलाक़-ए-बाइन दे दी तो वाक़े होगी और इसी तरह अगर मर्द ने अपने नफ़्स की तकज़ीब की तो बदून तजदीद-ए-निकाह के वती हलाल हो जाएगी यह निहाया में है इमाम आज़म रह. व इमाम मुहम्मद रह. ने फ़रमाया कि लिआन से जो फ़ुरक़त वाक़े होती है वह एक तलाक़-ए-बाइना होती है पस मिल्क-ए-निकाह ज़ाइल हो जाती है और जब तक इस हालत-ए-लिआन पर बाक़ी हैं दोनों में हुरमत-ए-इज़्तिमा व तज़व्वुज साबित होती है यह बदाइअ में है।

मर्द के लिआन करने पर औरत पर भी लिआन करना वाजिब हो जाता है और हाकिम पर क़ैद करने का हक़ रखता है: लिआन के वास्ते शर्त यह है कि औरत मुतालबा करे पस अगर मर्द ने इससे इनकार किया तो हाकिम उसको क़ैद करेगा यहाँ तक कि वह लिआन करे या अपनी तकज़ीब करे कज़ा फ़िल हिदाया पस अगर उसने अपनी तकज़ीब की तो उसको हद्द-ए-कज़्फ़ मारी जाएगी यह सिराजुल वहाज में है और अगर मर्द ने लिआन किया तो औरत पर लिआन करना वाजिब होगा और अगर औरत ने इससे इनकार किया तो हाकिम उसको क़ैद करेगा यहाँ तक कि लिआन करे या मर्द की तसदीक़ करे यह हिदाया में है और औरत के वास्ते अफ़ज़ल यह है कि ख़सूमत व मुतालबा तर्क करे और अगर उसने तर्क न किया और क़ाज़ी के हुज़ूर में मुख़ासमा किया तो क़ाज़ी उसको फ़हमाइश करेगा तो उसको छोड़ दे और उससे एराज़ करे पस अगर औरत ने उसको तर्क किया

और एराज़ करके चली गई फिर उसकी राय में आया कि मर्द से मुख़ासमा करे तो उसको यह इख़्तियार है अगरचे मुद्दत गुज़र गई हो इस वास्ते कि यह उसका हक़ है और हक़ुल अबद ब-सबब ज़माना दराज़ गुज़र जाने के साक़ित नहीं होता है यह बदाइअ में है। सिफ़त-ए-लिआन यह है कि क़ाज़ी पहले शौहर से लिआन कराए पस शौहर चार मर्तबा यूँ कहे कि 'अशहदु बिल्लाहि इन्नी ल-मिनस सादिक़ीना फ़ीमा रमैतुहा बिही मिनज़ ज़िना' यानी मैं गवाही देता हूँ क़सम अल्लाह तआला की कि मैं अलबत्ता और सच्चा हूँ इस बात में जो मैंने इस औरत की निस्बत लगाई है ज़िना से और पाँचवीं मर्तबा यूँ कहे 'लअ-नतुललाहि अलैहि इन काना मिनल काज़िबीना फ़ीमा रमायाहा बिही मिनज़ ज़िना' यानी मर्द मज़कूर अपने तईं कहे कि उस पर अल्लाह तआला की लअ-नत है अगर वह झूठों में से हो इस अम्र में जो उसने इस औरत को लगाया है ज़िना से और मर्द इन सब पाँचों में इस औरत की तरफ़ इशारा भी करे फिर यह औरत चार मर्तबा शहादत अदा करे और हर बार यूँ कहे कि 'अशहदु बिल्लाहि इन्नहू ल-मिनल काज़िबीना फ़ीमा रमानिया बिही मिज़ ज़िना' यानी मैं गवाही देती हूँ क़सम अल्लाह तआला की कि यह मर्द अलबत्ता ज़रूर झूठों में से है इस बात में जो उसने मुझ पर लगाई है ज़िना से और पाँचवीं मर्तबा औरत यूँ कहे कि 'ग़ज़बुललाहि अलैहा इन काना मिनस सादिक़ीना फ़ीमा रमानिया बिही मिज़ ज़िना' यानी औरत अपने आप को कहे कि अल्लाह तआला का ग़ज़ब है मुझ पर अगर यह मर्द सच्चों में से है इस बात में जो इसने मुझ पर लगाई है ज़िना से।

(1) यानी जहाँ इस औरत के लफ़्ज़ पर पहुँचे तो उसकी तरफ़ इशारा करे।

حد ماری گئی پھر اس نے اپنی بیوی کو قذف کیا تو اس پر لعان واجب نہ ہوگی اور اس پر پوری حد واسطے مرد مقذوف (1) کے واجب ہوگی یہ مبسوط میں ہے اور اگر دونوں فاسق یا دونوں اندھے ہوں تو لعان واجب ہوگی اس واسطے کہ یہ دونوں فی الجملہ اہل شہادت میں سے ہیں یہ مضمرات میں ہے اور اگر بہرے نے اپنی بیوی کو قذف کیا تو لعان واجب ہو گیا ہے اور ہر گاہ لعان بوجہ شرط شہادت نہ پائی جانے کے ساقط ہوئی تو دیکھا جائے گا کہ اگر مرد کی جانب سے خلل واقع ہوا ہے تو اس پر حد واجب ہوگی اور اگر عورت کی جانب سے خلل ہے تو حد و لعان کچھ واجب نہ ہوگی یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر مرد عورت دونوں محمد و القذف ہوں تو مرد پر حد واجب ہوگی یہ ہدایہ میں ہے اور اگر مرد غلام ہو اور بیوی محمد و القذف ہو تو غلام پر اگر اس نے قذف کیا تو حد قذف واجب ہوگی عورت نے اگر زنا کا اقرار کر لیا تو وہ اہل لعان ہونے سے خارج ہوگئی یہ مبسوط میں ہے اور حکم لعان یہ ہے کہ جب ہی دونوں لعان سے فارغ ہوں تو باہم وطی و استمتاع حرام ہو گیا لیکن نفس لعان سے دونوں میں فرقت واقع نہ ہوگی حتیٰ کہ اگر ایسی حالت میں مرد نے اس کو طلاق بائن دے دی تو واقع ہوگی اور اسی طرح اگر مرد نے اپنے نفس کی تکذیب کی تو بدون تجدید نکاح کے وطی حلال ہو جائے گی یہ نہایہ میں ہے امام اعظمؒ و امام محمدؒ نے فرمایا کہ لعان سے جو فرقت واقع ہوتی ہے وہ ایک طلاق بائنہ ہوتی ہے پس ملک نکاح زائل ہو جاتی ہے اور جب تک اس حالت لعان پر باقی ہیں دونوں میں حرمت اجتماع و تزوج ثابت ہوتی ہے یہ بدائع میں ہے۔

مرد کے لعان کرنے پر عورت پر بھی لعان کرنا واجب ہو جاتا ہے اور حاکم پر حاکم پر قید کرنے کا حق رکھتا ہے: لعان کے واسطے شرط یہ ہے کہ عورت مطالبہ کرے پس اگر مرد نے اس سے

انکار کیا تو حاکم اس کو قید کرے گا یہاں تک کہ وہ لعان کرے یا اپنی تکذیب کرے کذا فی الہدایہ پس اگر اس نے اپنی تکذیب کی تو اس کو حد قذف ماری جائے گی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر مرد نے لعان کیا تو عورت پر لعان کرنا واجب ہوگا اور اگر عورت نے اس سے انکار کیا تو حاکم اس کو قید کرے گا یہاں تک کہ لعان کرے یا مرد کی تصدیق کرے یہ ہدایہ میں ہے اور عورت کے واسطے افضل یہ ہے کہ خصومت و مطالبہ ترک کرے اور اگر اس نے ترک نہ کیا اور قاضی کے حضور میں مخاصمہ کیا تو قاضی اس کو فہمائش کرے گا تو اس کو چھوڑ دے اور اس سے اعراض کرے پس اگر عورت نے اس کو ترک کیا اور اعراض کر کے چلی گئی پھر اس کی رائے میں آیا کہ مرد سے مخاصمہ کرے تو اس کو یہ اختیار ہے اگر چہ مدت گزر گئی ہو اس واسطے کہ یہ اس کا حق ہے اور حق العبد بسبب زمانہ دراز گزر جانے کے ساقط نہیں ہوتا ہے یہ بدائع میں ہے صفت لعان یہ ہے کہ قاضی پہلے شوہر سے لعان کرائے پس شوہر چار مرتبہ یوں کہے کہ اشہد باللہ انی لمن الصادقین فیما ممتھا بہ من الزنا یعنی میں گواہی دیتا ہوں بقسم اللہ تعالیٰ کی کہ میں البتہ اور سچا ہوں اس بات میں جو میں نے اس عورت کی نسبت لگائی ہے زنا سے اور پانچویں مرتبہ یوں کہے لعنۃ اللہ علیہ ان کان من الکاذبین فیما رماھا بہ من الزنا یعنی مرد مذکور اپنے تئیں کہے کہ اس پر اللہ تعالیٰ کی لعنت ہے اگر وہ جھوٹوں میں سے ہو اس امر میں جو اس نے اس عورت کو لگایا ہے زنا سے اور مرد ان سب پانچوں میں اس عورت کی طرف اشارہ بھی کرے پھر یہ عورت چار مرتبہ شہادت ادا کرے اور ہر بار یوں کہے کہ اشہد باللہ انہ لمن الکاذبین فیما رمانی بہ الزنا یعنی میں گواہی دیتی ہوں بقسم اللہ تعالیٰ کی کہ یہ مرد البتہ ضرور جھوٹوں میں سے ہے اس بات میں جو اس نے مجھ پر لگائی ہے زنا سے اور پانچویں مرتبہ عورت یوں کہے کہ غضب اللہ علیہا ان کان من الصدقین فیما رمانی بہ الزنا یعنی عورت اپنے آپ کو کہے کہ اللہ تعالیٰ کا

غضب ہے مجھ پر اگر یہ مرد بچوں میں سے ہے اس بات میں جو اس نے مجھ پر لگائی ہے زنا سے۔

(1) یعنی جہاں اس عورت کے لفظ پر پہنچے تو اس کی طرف اشارہ کرے۔

And it is not a condition that the woman be standing at the time of Li'an (imprecation), but it is recommended (mandub). However, in *Bada'i*, it states that in our view, Li'an is dependent on the word of testimony (Shahadat). So much so that if the man said, "I swear by Allah that I am indeed among the truthful," or the woman swore in this manner and performed Li'an, the Li'an would not be valid. This is in *Siraj al-Wahhaj*. When both the man and woman have performed the Li'an, the ruler (Hakim) shall separate them, but the separation (furqat) will not take place until the Qadi issues a decree of separation against the husband. Then, the husband shall separate from her with a divorce (Talaq). If he refuses, the Qadi shall separate them, and separation will not occur until the ruler decrees it, and the marital status remains; the husband's divorce upon her will be valid, and his *Zihar* and *Ila* will be correct. If one of them dies, inheritance will continue between them. Once they have finished the Li'an and both requested the Qadi not to separate them, the Qadi shall not accept their request and shall proceed to separate them; this is in *Jawharat al-Nayyirah*. If the Qadi erred and separated them before the Li'an was completed, it will be considered that if they have completed the majority of the Li'an between themselves, the said separation will take effect. If they have not completed the majority of the Li'an between them, or one of them has not, then the said separation will not take effect; this is in *Bada'i*. If the Qadi separated them after the husband's Li'an but before the wife's Li'an, his decree will take effect because this is a matter of *Mujtahid fiha* (a matter open to legal interpretation).

If, after Li'an but before the Qadi's separation, something occurs in one or both that prevents Li'an, the Li'an becomes void: If the Qadi erred and started the Li'an with the woman first, then took the Li'an from the man, he should have the Li'an repeated with the woman. If he did not do so, but separated them, the separation will take place; this is in *Fatawa Karkhi*. The Qadi stated this in *Asma'at* (1). If the man and woman performed Li'an before a ruler, and before he could separate them, he died or was dismissed, then the second Qadi shall have them perform Li'an anew. This is the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, and it is in *Fatawa Karkhi*. If, after Li'an but before the Qadi's separation, something occurs in one or both that prevents Li'an, the Li'an becomes void. The scenario for this is that after finishing Li'an and before the ruler's separation, both became mute, or one became mute, or one became an apostate (murtad), or one accused the other of *Qadhf* (false accusation of adultery), meaning they made an accusation of adultery for which the

Hadd of *Qadhf* was inflicted, or unlawful intercourse was committed with the woman; then the Li'an becomes void and the *Hadd* is no longer obligatory, and no separation shall be made between them. If one of them became insane (majnun) right after finishing the Li'an, the Qadi shall separate them; this is in *Siraj al-Wahhaj*. And his wife performed Li'an with him, and the Qadi had not separated them before one of them became mentally incapacitated (ma'tuh), so...

---

1. *Mujtahid fiha* means that *Ijtihad* (legal reasoning) is applied here, so it is not subject to absolute certainty, although the translator did not know how *Ijtihad* occurred here, so being a place of *Ijtihad* is sufficient.
2. Being struck is a condition for the *Hadd* of *Qadhf*, just as committing adultery with the woman is a condition. (1) This is a legal term/name.

और लान (لعان) के समय स्त्री का खड़ा होना शर्त नहीं है, लेकिन मुस्तहब (पसंदीदा) है। लेकिन 'बदाए' में है कि हमारे नज़दीक लान 'शहादत' (गवाही) के शब्दों पर निर्भर है। यहाँ तक कि अगर मर्द ने कहा कि मैं अल्लाह तआला की कसम खाता हूँ कि मैं अवश्य ही सच्चा हूँ, या स्त्री ने इस तरह कसम खाकर लान किया, तो लान सही नहीं होगा। यह 'सिराज अल-वहाज' में है। और जब स्त्री और पुरुष दोनों लान कर चुके हों, तो शासक (हाकिम) उन दोनों के बीच तफ़रीक (अलगाव) कर देगा, लेकिन अलगाव तब तक नहीं होगा जब तक काज़ी पति पर अलगाव का निर्णय (हुक्म) न दे दे। अतः पति उसे तलाक़ के साथ अलग कर दे, फिर अगर उसने इनकार किया तो काज़ी दोनों में अलगाव कर देगा। इससे पहले कि हाकिम अलगाव करे, अलगाव नहीं होगा और वैवाहिक संबंध कायम रहेगा; पति की तलाक़ उस पर लागू होगी, और उसका जिहार और ईला सही होगा। और अगर दोनों में से कोई मर गया, तो दोनों के बीच विरासत जारी रहेगी। और जब दोनों लान से मुक्त हो जाएं और दोनों ने काज़ी से अनुरोध किया कि वह दोनों में अलगाव न करे, तो काज़ी उनके अनुरोध को स्वीकार नहीं करेगा और दोनों में अलगाव कर देगा; यह 'जौहरात अल-नय्यारा' में है। और अगर काज़ी ने गलती से लान पूरा होने से पहले दोनों में अलगाव कर दिया, तो देखा जाएगा कि अगर दोनों ने आपस में लान का अधिकांश हिस्सा पूरा कर लिया है, तो उक्त अलगाव लागू हो जाएगा, और अगर दोनों ने आपस में अधिकांश लान पूरा नहीं किया है या दोनों में से किसी एक ने अधिकांश लान पूरा नहीं किया है, तो उक्त अलगाव लागू नहीं होगा; यह 'बदाए' में है। और अगर काज़ी ने पति के लान के बाद और स्त्री के लान से पहले अलगाव कर दिया, तो उसका निर्णय लागू हो जाएगा, क्योंकि यह 'मुजतहद फीहा' (इशतिहाद के योग्य) स्थितियों में से एक है।

लान के बाद और काज़ी के अलगाव करने से पहले यदि दोनों में या किसी एक में ऐसी बात पैदा हो जाए जो लान में बाधक है, तो लान बातिल (अमान्य) हो जाएगा: यदि काज़ी ने गलती से पहले स्त्री से लान शुरू किया, फिर पुरुष से लान लिया, तो वह स्त्री से लान को दोबारा कराए। और अगर उसने ऐसा नहीं किया, बल्कि दोनों में अलगाव कर दिया, तो अलगाव हो जाएगा; यह 'फ़तावा करखी' में है। और काज़ी ने इसमें 'अस्मात' (1) में यह बयान किया है कि अगर मर्द और औरत ने किसी हाकिम के पास लान किया, फिर अभी दोनों में अलगाव नहीं हुआ था कि वह मर गया या उसे पद से हटा दिया गया, तो दूसरा काज़ी उन दोनों से नए सिरे से लान कराएगा; यह इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ का कथन है; यह 'फ़तावा करखी' में है। और अगर लान के बाद और काज़ी

के अलगाव करने से पहले दोनों में या किसी एक में ऐसी बात पैदा हो जाए जो लान में बाधक है, तो लान बातिल हो जाएगा। इसकी सूरत यह है कि लान से मुक्त होने के बाद और हाकिम के अलगाव करने से पहले दोनों गूँगे हो गए, या एक गूँगा हो गया, या दोनों में से कोई मुर्तद (धर्मत्यागी) हो गया, या दोनों में से किसी ने दूसरे पर 'कज़फ़' (व्यभिचार का मिथ्या आरोप) किया, यानी व्यभिचार का आरोप लगाया जिस पर उसे 'हद्दे कज़फ़' (कोड़े) मारी गई, या स्त्री के साथ हराम संभोग किया गया, तो लान बातिल हो जाएगा और 'हद्द' भी वाजिब नहीं रहेगी, और दोनों में अलगाव नहीं किया जाएगा। और अगर लान से मुक्त होते ही दोनों में से कोई पागल (मजनून) हो गया, तो काज़ी दोनों में अलगाव कर देगा; यह 'सिराज अल-वहाज' में है। और उसकी पत्नी ने आपस में लान किया और काज़ी ने दोनों में अलगाव नहीं किया था कि दोनों में से एक पागल हो गया, तो...

---

1. मुजतहद फीहा यानी इसमें इज्तिहाद जारी होता है तो यह कटुता के योग्य नहीं है, हालांकि अनुवादक को यह ज्ञात नहीं हुआ कि इसमें इज्तिहाद कैसे हुआ है, अतः इज्तिहाद का स्थान होना ही पर्याप्त है।
2. हद्दे कज़फ़ में मारा जाना शर्त है जैसे स्त्री से व्यभिचार किया जाना शर्त है। (1) यह कोई कानूनी नाम है।

اور وقت لعان کے عورت کا کھڑا ہونا شرط نہیں ہے لیکن مندوب ہے، لیکن بدائع میں ہے اور لعان ہمارے نزدیک لفظِ شہادت پر موقوف ہے، حتیٰ کہ اگر مرد نے کہا کہ میں قسم کھاتا ہوں اللہ تعالیٰ کی کہ میں البتہ سچوں میں سے ہوں یا عورت نے اس طرح قسم کھا کر لعان کیا تو لعان صحیح نہ ہوگا۔ یہ سراج الوہاج میں ہے اور جب عورت و مرد دونوں لعان کر چکے تو حاکم ان دونوں میں تفریق کر دے گا اور فرقت واقع نہ ہوگی یہاں تک کہ قاضی شوہر پر فرقت کا حکم دے دے۔ پس شوہر اس کو طلاق کے ساتھ جدا کر دے، پھر اگر اس نے انکار کیا تو قاضی دونوں میں تفریق کر دے گا اور قبل اس کے کہ حاکم تفریق کرے فرقت واقع نہ ہوگی اور زوجیت قائم ہے، شوہر کی طلاق اس پر واقع ہوگی اور اس کا ظہار و ایلاء درست ہوگا اور اگر دونوں میں کوئی مر گیا تو باہم دونوں میں میراث جاری ہوگی اور دونوں ہرگاہ لعان سے فارغ ہوں دونوں نے قاضی سے درخواست کی کہ دونوں میں تفریق نہ کرے تو قاضی دونوں کی درخواست کو قبول نہ کرے گا اور دونوں میں تفریق کر دے گا، یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور اگر قاضی نے خطا کر کے لعان پوری ہونے سے پہلے دونوں میں تفریق کر دی تو دیکھا جائے گا کہ اگر دونوں باہم اکثر حصہ لعان کر چکے ہیں تو تفریق مذکور نافذ ہو جائے گی اور اگر دونوں نے باہم اکثر حصہ لعان نہ کیا ہو یا دونوں میں سے ایک نے اکثر حصہ لعان نہ کیا ہو تو تفریق مذکور نافذ نہ ہوگی، یہ بدائع میں ہے اور اگر قاضی نے بعد لعان شوہر کے قبل لعان عورت کے تفریق کر دی تو اس کا حکم نافذ ہو جائے گا اس واسطے کہ یہ صورت مجتہد فیہا میں سے ہے۔

اگر بعد لعان کے قاضی کے تفریق کرنے کے دونوں میں یا ایک میں ایسی بات پیدا ہو گئی جو مانع لعان ہے تو لعان باطل ہو جائے گا: اگر قاضی نے خطا کر کے پہلے عورت سے لعان شروع

کی، پھر مرد سے لعان لی تو عورت سے لعان کا اعادہ کرائے اور اگر اس نے ایسا نہ کیا بلکہ دونوں میں تفریق کر دی تو فرقت واقع ہو جائے گی، یہ فتاویٰ کرخی میں ہے اور قاضی نے اس میں اسماء ت (۱) میں یہ بیان کیا ہے اور اگر مرد و عورت نے کسی حاکم کے پاس لعان کیا، پھر اس نے ہنوز دونوں میں تفریق نہ کی تھی کہ مر گیا یا معزول ہو گیا تو دوسرا قاضی ان دونوں سے ازسرِ نو لعان کرائے گا، یہ امام ابو حنیفہ و امام ابو یوسف کا قول ہے، یہ فتاویٰ کرخی میں ہے اور اگر بعد لعان کے قاضی کے تفریق کرنے کے دونوں میں یا ایک میں ایسی بات پیدا ہو گئی جو مانع لعان ہے تو لعان باطل ہو جائے گا اور اس کی صورت یہ ہے کہ بعد لعان کے فارغ ہونے کے قبل حاکم کے تفریق کرنے کے دونوں کے گونگے ہو گئے یا ایک گونگا ہو گیا یا دونوں میں سے ایک مرتد ہو گیا یا دونوں میں سے ایک نے اپنی تکذیب کی یا دونوں میں سے کسی نے کسی کو قذف کیا، یعنی زنا کی تہمت لگائی جس سے اس کو حدِ قذف ماری گئی یا عورت سے حرام وطی کی گئی تو لعان باطل ہو گیا اور حد بھی واجب نہ رہی اور دونوں میں تفریق نہ کی جائے گی اور اگر لعان سے فارغ ہوتے ہی دونوں میں سے ایک مجنون ہو گیا تو قاضی دونوں میں تفریق کر دے گا، یہ سراج الوہاج میں ہے اور اس کی بیوی نے باہم لعان کیا اور قاضی نے دونوں میں تفریق نہ کی تھی کہ دونوں میں ایک معتوہ ہو گیا تو

۱۔ مجتہد فیہا یعنی اس میں اجتہاد جاری ہوتا ہے تو قطعیت کے قابل نہیں ہے اگرچہ مترجم کو یہ معلوم نہ ہوا کہ اس میں کیوں کر اجتہاد واقع ہوا ہے لہذا محلِ اجتہاد ہونا کافی ہے۔ ۲۔ حدِ قذف میں مارا جانا شرط ہے جیسے عورت سے زنا کیا جانا شرط ہے۔ (۱) یہ کوئی شرعی نام ہے۔

The Qadi shall separate the two of them even if one becomes insane; this is an act for the eligibility of Li'an. And if the husband performed Li'an and the wife had not yet performed Li'an when she became insane, or the wife became insane before completing Li'an, or the husband completed his Li'an and became insane before the wife's Li'an, then (the Qadi) shall not separate them, nor shall the wife be ordered to perform Li'an. And if both performed Li'an together, then the husband or wife appointed a representative for separation and the principal (the one who appointed) became absent, i.e., went on a journey, for example, then the Qadi shall separate them, because after Li'an is completed, there is a need for separation, and this is a matter in which substitution (delegation) is permissible. This is in *Sharh Jame' al-Kabir al-Hasiri*.

If both performed Li'an together and then both became absent, then both appointed a representative for separation, then separation shall be performed between them. This is in *Siraj al-Wahhaj*. Zayd accused Bakr's wife of Zina (adultery), then Bakr said, "You are truthful, this woman is just as you say," then Bakr becomes the one who accused his wife, and Li'an becomes obligatory between them. And if Bakr said only "You are truthful" and said nothing more, then it is not Qadhf (false accusation). This is in *Zahiriya*. And if he said, "You are divorced," it is not divorce, and if he said, "You are a Zaniya (adulteress)," then the Hadd (penalty) is obligatory, not Li'an. And if he said, "O Zaniya, you are thrice divorced," then there is no Hadd and no Li'an. This is in *Ghayat al-Saruji*. Imam Abu Hanifa said that if one says to his wife with whom he has not had consummation, "You are divorced" or "You are a Zaniya," then three divorces will take place, and Hadd and Li'an will not be necessary. This is in *Bada'i*. And if the husband said to his wife, "O Zaniya," and the wife said, "You are a greater adulterer than I," then Li'an is obligatory on the husband because the wife's speech is not Qadhf(1), for it means "You are more capable of committing adultery than I." Therefore, if someone accuses a stranger with this phrase, he does not deserve the Hadd. Furthermore, if he said to his wife, "You are more of a Zaniya than such-and-such woman" or "You are the most adulterous of people," then Hadd and Li'an are not obligatory. This is in *Mabsut*. If he said to the woman, "O Zani(2)," this is Qadhf, because the feminine 'ta' is sometimes elided. Conversely, if the wife said to the man, "O Zaniya," it is not valid. And if he said to the woman, "O Zaniya, daughter of a Zaniya" or "O whore of a whore," this is Qadhf of both her and her mother. This is in

Atabiya. Thus, if the woman and her mother both agreed to demand the Hadd, then the Hadd shall be taken for the mother first, then the Li'an will be dropped. If the mother did not demand the Hadd but only the wife demanded it, then Li'an shall be performed between the husband and wife. If the mother demanded it later, according to *Zahir al-Riwaya*, the Hadd for Qadhf becomes obligatory on the husband for her. Similarly, if the mother had died, then if he said to her, "O whore of a whore," she has the right to demand it. If the woman demanded and sued for both accusations together, then the Hadd for Qadhf shall be applied to the husband on behalf of the mother, to the extent that Li'an between the husband and wife is dropped. If she did not demand for her mother's accusation but only sued for her own, then Li'an is obligatory. This is in *Sharh Tahawi*. If a man accused a strange woman of adultery, then married her, then the woman demanded Hadd and Li'an, then the man shall be punished with Hadd and Li'an shall not be performed. If the woman demanded only Li'an and not Hadd, and Li'an was performed, then she demanded Hadd, then the Hadd shall be applied, because combining Hadd and Li'an is beginning [of the process]. This is in *Muhit al-Sarakhsi*. And if one has four wives and accused them all in one single speech or accused each of them with Zina... (1) Regarding the husband. (2) i.e., he did not say 'Zaniya'.

काज़ी उन दोनों के बीच तफ़रीक़ (जुदाई) कर देगा, चाहे (कोई) मुतवाह (मानसिक रूप से विक्षिप्त) हो जाए। यह लआन की अहलियत के लिए एक अमल है। और अगर मर्द ने लआन किया और औरत ने अभी लआन नहीं किया था कि वह मुतवाह हो गई, या औरत लआन से फ़ारिग़ होने से पहले मुतवाह हो गई, या मर्द अपने लआन से फ़ारिग़ होकर औरत के लआन से पहले मुतवाह हो गया, तो (काज़ी) दोनों के बीच तफ़रीक़ नहीं करेगा और न ही औरत को लआन करने का हुक्म दिया जाएगा। और अगर दोनों ने बाहम लआन किया, फिर मर्द या औरत ने फ़ुरक़त (जुदाई) के लिए वकील किया और मुवक्किल ख़ुद ग़ायब हो गया यानी सफ़र पर चला गया, मिसाल के तौर पर, तो काज़ी उन दोनों के बीच तफ़रीक़ कर देगा, इस वास्ते कि लआन मुकम्मल होने के बाद तफ़रीक़ की ज़रूरत होती है और यह ऐसी चीज़ है जिसमें निआबत (प्रतिनिधित्व) जारी होती है, यह 'शरह जामे कबीर हसीरी' में है।

अगर दोनों ने बाहम लआन किया, फिर दोनों ग़ायब हो गए, फिर दोनों ने फ़ुरक़त के लिए वकील किया, तो दोनों के बीच तफ़रीक़ कर दी जाएगी। यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। ज़ैद ने बक्र की बीवी को ज़िना के साथ क़ज़फ़ (व्यभिचार का आरोप) किया, फिर बक्र ने कहा कि तुम सच्चे हो, यह औरत वैसी ही है जैसा तुम कहते हो, तो बक्र अपनी बीवी का क़ज़फ़ करने वाला हो जाएगा कि बाहम लआन वाजिब होगा। और अगर बक्र ने सिर्फ़ इतना कहा कि तुम सच्चे हो, उससे ज़्यादा कुछ नहीं कहा, तो क़ज़फ़ नहीं होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर कहा कि तुम तालका (तलाकशुदा) हो, तो न तलाक़ है न ज़ानिया, तो हद्द वाजिब होगी न कि लआन। और अगर कहा कि ऐ ज़ानिया, तुम तालका-ए-सुलस (तीन तलाक़) हो, तो न हद्द होगी न लआन, यह 'ग़ायतुल सरुजी' में है। इमाम अबू हनीफ़ा ने फ़रमाया कि अगर अपनी ग़ैर-मदख़ूला (जिससे सहवास न हुआ हो) औरत से कहा कि तुम तालका हो या ज़ानिया हो, तो तीन तलाक़ें वाक़े हो जाएंगी और हद्द व लआन लाज़िम नहीं आएगा, यह 'बदाये' में है। और अगर मर्द ने बीवी से कहा कि ऐ ज़ानिया, तो औरत ने कहा कि तुम मुझसे ज़्यादा ज़ानी हो, तो मर्द पर लआन वाजिब होगा, इस वास्ते कि औरत का कलाम क़ज़फ़(1) नहीं है। इस वास्ते कि इसके मायने यह हैं कि तुम मुझसे ज़्यादा ज़िना करने पर क़ादिर हो, इसी वास्ते अगर किसी अजनबी को इस लफ़्ज़ से क़ज़फ़ किया तो वह हद्द का मुस्तहिक नहीं होता। और इसके अलावा अगर अपनी बीवी से कहा कि तुम फ़लां औरत से ज़्यादा ज़ानिया हो या तुम 'अज़नी अन्नास' हो यानी

तमाम लोगों से ज़्यादा ज़िना करने वाली हो, तो हद्द व लआन वाजिब नहीं है, यह 'मबसूत' में है। और अगर औरत से कहा कि ऐ ज़ानी(2), तो यह क़ज़्फ़ है, इस वास्ते कि 'ता' (स्त्रीलिंग) कभी हज़्फ़ (लोप) हो जाती है। इसके बरक्स अगर औरत ने मर्द से कहा कि ऐ ज़ानिया, तो यह सही नहीं है। और अगर औरत से कहा कि ऐ ज़ानिया बिन्त-ए-ज़ानिया या यूँ कहा कि ऐ छिनाल की छिनाल, तो यह उसका और उसकी माँ, दोनों का क़ज़्फ़ है। यह 'अताबीया' में है। पस अगर औरत और उसकी माँ दोनों ने हद्द के मुतालबा पर इत्तिफ़ाक़ किया, तो मर्द मज़कूर से पहले औरत की माँ के लिए हद्द ली जाएगी, तो लआन साक़ित (ख़त्म) हो जाएगा। और औरत की माँ ने हद्द-ए-क़ज़्फ़ का मुतालबा न किया, बल्कि औरत ने ही सिर्फ़ मुतालबा किया, तो बीवी व मर्द के बीच बाहम लआन कराया जाएगा। फिर अगर औरत की माँ ने इसके बाद मुतालबा किया, तो ज़ाहिर-ए-रिवायत के मुताबिक उसके लिए हद्द-ए-क़ज़्फ़ मर्द पर वाजिब होगी। और इसी तरह अगर औरत की माँ मर गई हो, फिर उससे कहा कि ऐ छिनाल की छिनाल, तो उसको मुतालबा का इस्तहक़ाक़ है। पस अगर औरत ने दोनों क़ज़्फ़ों की बाबत मुतालबा व ख़ासमा एक साथ किया, तो मर्द मज़कूर पर इस औरत की माँ के लिए हद्द-ए-क़ज़्फ़ मारी जाएगी, हत्ता कि बीवी व मर्द के दरमियान लआन साक़ित हो जाएगा। और अगर उसने अपनी माँ के क़ज़्फ़ का मुतालबा न किया, बल्कि सिर्फ़ अपने क़ज़्फ़ की नालिश की, तो दोनों में लआन वाजिब होगा, यह 'शरह तहावी' में है। अगर किसी मर्द ने एक अजनबिया औरत को क़ज़्फ़ किया, फिर उसका निकाह किया, फिर उस औरत ने हद्द व लआन का मुतालबा किया, तो मर्द मज़कूर को हद्द मारी जाएगी और लआन नहीं कराया जाएगा। और अगर औरत मज़कूरह ने सिर्फ़ लआन का मुतालबा किया, न कि हद्द का, फिर दोनों में लआन कराया गया, फिर औरत मज़कूर ने हद्द का मुतालबा किया, तो हद्द मारी जाएगी, इस वास्ते कि हद्द व लआन में जमा करना शुरू है, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। और अगर किसी की चार बीवियाँ हों और उसने उन सबको एक कलाम-ए-वाहिद में क़ज़्फ़ किया या हर एक को ज़िना के साथ... (1) मर्द के हक़ में। (2) यानी ज़ानिया नहीं कहा।

قاضی ان دونوں میں تفریق کر دے گا اگرچہ معتوہ ہو جاتا اہلیت لعان کے واسطے فعل ہے اور اگر مرد نے لعان کیا اور عورت نے ہنوز لعان نہ کی تھی کہ وہ معتوہ ہو گئی یا عورت لعان سے فارغ ہونے سے پہلے معتوہ ہو گئی یا مرد اپنی لعان سے فارغ ہو کر قبل لعان عورت کے معتوہ ہو گیا تو دونوں میں تفریق نہ کرے گا اور عورت کو لعان کرنے کا حکم نہ دیا جائے گا اور اگر دونوں نے باہم لعان کیا پھر مرد یا عورت نے فرقت کے واسطے وکیل کیا اور موکل خود غائب ہو گیا یعنی سفر کو چلا گیا مثلاً تو قاضی ان دونوں میں تفریق کر دے گا اس واسطے کہ لعان تمام ہونے کے بعد تفریق کی حاجت ہے اور یہ ایسی چیز ہے کہ اس میں نیابت جاری ہوتی ہے یہ شرح جامع کبیر حصیری میں ہے۔

اگر دونوں نے باہم لعان کیا پھر دونوں غائب ہو گئے پھر دونوں نے فرقت کے واسطے وکیل کیا تو دونوں میں تفریق کر دی جائے گی یہ سراج الوہاج میں ہے زید نے بکر کی بیوی کو زنا کے ساتھ قذف کیا پس بکر نے کہا کہ تو سچا ہے یہ عورت ایسی ہی ہے جیسا تو کہتا ہے تو بکر اپنی بیوی کا قذف کرنے والا ہو جاتا کہ باہم لعان واجب ہو گی اور اگر بکر نے صرف اسی قدر کہا کہ تو سچا ہے اس سے زیادہ کچھ نہیں کہا تو قذف نہ ہوگا یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر کہا کہ تو طالقہ ہے طلاق نہ طلاق ہے اور زانیہ ہے تو حد واجب ہو گی نہ لعان اور اگر کہا کہ اے زانیہ تو طالقہ ثلث ہے تو حد و لعان کچھ نہ ہوگا یہ غایۃ السروجی میں ہے امام ابو حنیفہ نے فرمایا کہ اگر اپنی عورت غیر مدخولہ سے کہا کہ تو طالقہ ہے یا زانیہ ہے طلاق تو تین طلاق واقع ہوں گی اور حد و لعان لازم نہ آئے گی یہ بدائع میں ہے اور اگر مرد نے بیوی سے کہا کہ اے زانیہ پس عورت نے کہا کہ

تو مجھ سے زیادہ زانی ہے تو مرد پر لعان واجب ہو گی اس واسطے کہ عورت کا کلام قذف (۱) نہیں ہے اس واسطے کہ اس کے معنی یہ ہیں کہ تو مجھ سے زیادہ زنا کرنے پر قادر ہے اسی واسطے اگر کسی اجنبی کو اس لفظ سے قذف کیا تو مستوجب حد نہیں ہوتا ہے اور نیز اگر اپنی بیوی کو کہا کہ تو فلاں عورت سے زیادہ زانی ہے یا تو ازنی الناس ہے یعنی سب لوگوں سے زیادہ زنا کنندہ ہے تو حد و لعان واجب نہیں ہے یہ مبسوط میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اے زانی (۲) تو یہ قذف ہے اس واسطے کہ تاء کبھی حذف ہوتی ہے بخلاف اس کے اگر عورت نے مرد کو کہا کہ اے زانیہ تو نہیں صحیح ہے اور اگر عورت سے کہا کہ اے زانیہ بنت زانیہ یا یوں کہا کہ اے چھنال کی چھنال تو یہ اس کا اور اس کی ماں دونوں کا قذف ہے یہ عتابیہ میں ہے پس اگر عورت واس اس کی ماں دونوں نے حد کے مطالبہ پر اتفاق کیا تو مرد مذکور سے پہلے عورت کی ماں کے واسطے حد لی جائے گی پس لعان ساقط ہو جائے گا اور عورت کی ماں نے حد قذف کا مطالبہ نہ کیا بلکہ عورت نے فقط مطالبہ کیا تو بیوی و مرد میں باہم لعان کرایا جائے گا پھر اگر عورت کی ماں نے اس کے بعد مطالبہ کیا تو ظاہر الروایہ کے موافق اس کے واسطے حد قذف مرد پر واجب ہوگی اور اسی طرح اگر عورت کی ماں مر گئی ہو پس اس سے کہا کہ اے چھنال کی چھنال تو اس کو مطالبہ کا استحقاق ہے پس اگر عورت نے دونوں قذفوں کی بابت مطالبہ و خاصمہ ایک ساتھ کیا تو مرد مذکور پر اس عورت کی ماں کے واسطے حد قذف ماری جائے گی حتی کہ بیوی و مرد کے درمیان لعان ساقط ہو جائے گا اور اگر اس نے اپنی ماں کے قذف کا مطالبہ نہ کیا بلکہ فقط اپنے قذف کی نالش کی تو دونوں میں لعان واجب ہو گی یہ شرح طحاوی میں ہے۔ اگر کسی مرد نے ایک اجنبیہ عورت کو قذف کیا پھر اس کا نکاح کیا پھر اس عورت نے حد و لعان کا مطالبہ کیا تو مرد مذکور کو حد ماری جائے گی اور لعان نہ کرایا جائے گا اور اگر عورت مذکورہ نے فقط لعان کا مطالبہ کیا نہ حد کا پس دونوں میں لعان کرایا گیا پھر عورت مذکور نے حد کا

مطالبہ کیا تو حد ماری جائے گی اس واسطے کہ حد و لعان میں جمع کرنا شروع ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کسی کی چار بیویاں ہوں اور اس نے ان سب کو ایک کلام واحد قذف کیا یا ہر ایک کو زنا کے ساتھ (۱) مرد کے حق میں۔ (۲) یعنی زانیہ نہیں کہا۔

If the slander (Qadhf) was done separately, then if the husband and these women are among those who are entitled to Lian (invoking curse), then for every slander, a separate Lian will be performed with every woman from the mentioned man. And if the husband is not among those entitled to Lian, he will be punished with the punishment for Qadhf, and one punishment will be sufficient for all. And if the husband is among those entitled to Lian and some of these women are not, then Lian will be performed only with the woman who is entitled to it; this is mentioned in Bada'i. And if a free man slandered his Dhimmi (1) wife or a slave wife, and then she became a Muslim or the slave woman became free, then no punishment or Lian will be due on the mentioned man. And if a slave wife was set free and then her husband slandered her, then Lian will be incumbent upon the man because the marriage was intact at the time the woman was set free. Then, if she chose herself (meaning exercised her right), the Lian becomes void, and no dower (Mahr) will be due on the man provided he had not consummated the marriage. And if the aforementioned liberated woman did not choose herself until Lian occurred and they were separated, then half the dower will be due on the man. Similarly, if he had consummated the marriage and they were separated due to Lian, the woman will be entitled to maintenance and housing during Iddah; this is in Mabsut. If both the husband and wife are non-Muslims and the wife became Muslim while the husband did not, and the judge had not yet presented Islam to the husband, and he slandered the wife of adultery or denied the lineage of her child (saying it is not mine), then the punishment will be due on the man. And if he had received a partial punishment and then became a Muslim, and then slandered the mentioned woman again, then Imam Abu Yusuf (RA) said that after completing the remaining punishment, Lian will be performed between them; this is in Nawayih.

If one says to a woman that she committed adultery while she is a minor or insane (and her insanity is well-known), then no punishment or Lian will be due:

If the Qadhf was made conditional on something, then no punishment or Lian will be due. Similarly, if he said, "If I marry you, you are an adulteress," or "You are an adulteress if so-and-so wishes," all this is void. And if he said to his wife, "You committed adultery before I married you," or "I saw you committing adultery before I married you," then he is a slanderer (3) on this day, and Lian will be due on him. Contrary to this, if he said, "I slandered you with adultery before I married you (4)," then punishment will be due on him because his admission makes it clear that he

slandered her before the marriage; this is just as if the matter was proven by witnesses. And if he says to a woman, "Your private part is adulterous" or "Your body is adulterous," then this is Qadhf, unlike saying "your hand" or "your foot." Any language in which a woman is accused of adultery is Qadhf. If the girl is nine years old, she will make a demand when she reaches puberty, and the man will be punished. If she is younger than nine, the slanderer will be punished with Ta'zir (discretionary punishment); this is in 'Ayni. And if he said to his wife, "I did not find you a virgin," no punishment or Lian will be due; this is the opinion of the majority, and this is the opinion of the four Imams and their companions, and this is what is in Ghayat al-Saruji. And if he said, "I found so-and-so with her, having intercourse with her," meaning I saw a man having intercourse (5) with the woman, then he will not be a slanderer by this statement. And if he said, "You were forced into adultery" or "A child committed adultery with you," ...

(Notes: (1) Meaning Jewish or Christian. (2) Meaning it will be incumbent. (3) Meaning on the day he said it. (4) Meaning I slandered you with adultery before I married you. (5) Imam Malik, Shafi'i, Ahmad, and Imam-e-Azam.)

अलैहदा कज़्फ़ किया, पस अगर शौहर और ये औरतें अहल-ए-लआन में से हों तो मर्द मज़कूर से हर कज़्फ़ के वास्ते हर औरत के साथ अलैहदा लआन कराया जाएगा। और अगर शौहर अहल-ए-लआन में से न हो तो उसको हद्द-ए-कज़्फ़ की सज़ा दी जाएगी, पस एक ही हद्द सबके लिए काफी होगी। और अगर शौहर अहल-ए-लआन में से हुआ और उन औरतों में से बाज़ अहल-ए-लआन में से न हो, तो जो औरत उनमें से अहल-ए-लआन में से है, उसके साथ मुलाअनत कराई जाएगी और यह 'बदाए' में है। और अगर मर्द आज़ाद ने अपनी ज़िम्मी बीवी (1) या बांदी बीवी का कज़्फ़ किया, फिर यह ज़िम्मी मुसलमान हो गई या बांदी आज़ाद हो गई, तो मर्द मज़कूर पर हद्द या लआन कुछ वाजिब न होगा। और अगर बांदी बीवी आज़ाद की गई फिर उसके खाविन्द ने उसको कज़्फ़ किया तो मर्द मज़कूर पर लआन वाजिब होगा, क्योंकि वक्त आज़ाद किए जाने बांदी मज़कूरा के दोनों में निकाह कायम था। फिर अगर उसमें से अपने नफ़्स को इख्तियार किया यानी 'बीखार-ए-हक़' (अपना हक़ इस्तेमाल किया) तो लआन बातिल हो गया और मर्द मज़कूर पर मेहर भी वाजिब न होगा, बशर्ते कि उसके साथ दख़ूल न किया हो। और अगर मुअतक (आज़ाद की गई) मज़कूरा ने अपने नफ़्स को इख्तियार न किया यहाँ तक कि बाहम लआन वाके हुआ और दोनों में तफ़रीक़ कर दी गई, तो मर्द मज़कूर पर निस्फ़ मेहर वाजिब होगा। और इसी तरह अगर औरत से दख़ूल किया हो फिर दोनों में लआन के सबब तफ़रीक़ कर दी गई, तो उस औरत को इद्दत का नफ़का व सकना (खर्च व रिहायश) मिलेगा, यह 'मबसूत' में है। बीवी व खाविन्द दोनों काफ़िर हैं, उनमें से ज़ौजा मुसलमान हो गई और शौहर मुसलमान न हुआ और अभी क़ाज़ी ने शौहर पर इस्लाम पेश न किया था कि उसने औरत को ज़िना के साथ कज़्फ़ किया या उसके बच्चे के नसब की नफ़ी की यानी कहा 'मेरा नहीं है' तो मर्द मज़कूर पर हद्द वाजिब होगी। और अगर उस पर थोड़ी हद्द मारी गई थी कि फिर वह मुसलमान हो गया, फिर औरत मज़कूरा को दोबारा कज़्फ़ किया, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि उस पर बाक़ी हद्द पूरी करने के बाद दोनों में बाहम लआन कराया जाएगा, यह 'नाइख़' में है।

अगर औरत से कहा कि तूने ज़िना किया, दरहालकि तू सगीरा है या मजनूना है और हाल यह है कि उसका जुनून मसहूद (प्रसिद्ध) है, तो हद्द व लआन कुछ वाजिब न होगा:

अगर कज़्फ़ को किसी शर्त से मुताल्लिक किया तो हद्द व लआन कुछ वाजिब न होगा, और इसी तरह अगर यूँ कहा कि अगर मैंने तुझसे निकाह किया तो तू ज़ानिया है, या तू ज़ानिया है अगर फ़लाँ चाहे, तो यह सब बातिल है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि तूने ज़िना किया इससे पहले कि मैं तुझसे

निकाह करूँ्या मैंने तुझे ज़िना करते देखा इससे पहले कि मैं तुझसे निकाह करूँ्तो वह आज के रोज़ कज़्फ़ करने वाला (3) होगा और उस पर लआन वाजिब होगा। इसके बरख़िलाफ़ अगर उसने कहा कि मैंने तुझे ज़िना के साथ कज़्फ़ किया इससे पहले कि मैं तुझसे निकाह करूँ्(4), तो उस पर हद्द वाजिब होगी, इस वास्ते कि उसके इक़रार से ज़ाहिर हुआ कि उसने निकाह करने से पहले उसको कज़्फ़ किया है, तो यह ऐसा है जैसे यह अम्र (मामला) गवाहों से साबित हुआ। और अगर औरत से कहा कि तेरी 'फ़र्ज' (गुप्त अंग) ज़ानी है या तेरा 'जसद' ज़ानी है या तेरा 'बदन' ज़ानी है तो यह कज़्फ़ है, बरख़िलाफ़ हाथ-पाँव के। और जिस ज़बान में औरत को ज़िना की तोहमत लगाए कज़्फ़ है, पस अगर नौ बरस की लड़की हो तो वह मुतालबा करेगी जब बालिग़ हो, और मर्द पर हद्द मारी जाएगी, और अगर नौ बरस से छोटी हो तो काज़िफ़ को ताज़ीर दी जाएगी, यह 'ऐनी' में है। और अगर अपनी बीवी से कहा कि मैंने तुझे बाकिरा (कुमारी) नहीं पाया तो कुछ हद्द व लआन वाजिब न होगा, यह जमहूर का क़ौल है और यही चारों इमामों व उनके असहाब का क़ौल है और यही है 'गाया-ए-सरूजी' में। और अगर कहा 'वजदतु मअहा फ़ुलान' (मैंने उसके साथ फलाँ को पाया) जामेअहा यानी मैंने औरत के साथ एक मर्द को उसके साथ मुजामअत (5) करते हुए पाया, तो इस क़ौल से वह काज़िफ़ न होगा। और अगर कहा कि तेरे साथ ज़बरदस्ती ज़िना किया गया, तेरे साथ बच्चे ने ज़िना किया...

علیحدہ قذف کیا پس اگر شوہر اور یہ عورتیں اہل لعان سے ہوں تو مرد مذکور سے ہر قذف کے واسطے ہر عورت کے ساتھ علیحدہ لعان کرایا جائے گا اور اگر شوہر اہل لعان سے نہ ہو تو اس کو حد قذف کی سزا دی جائے گی پس ایک ہی حد سب کے کافی ہوگی اور اگر شوہر اہل لعان سے ہوا اور ان عورتوں میں سے بعض اہل لعان سے نہ ہو تو جو عورت ان میں سے اہل لعان سے ہے اس کے ساتھ ملاعنت کرائی جائے گی اور اس پہ بدائع میں ہے اور اگر مرد آزاد نے اپنی ذمہ بیوی یا (1) باندی بیوی کا قذف کیا پھر یہ ذمہ مسلمان ہوگئی یا باندی آزاد ہوگئی تو مرد مذکور پر حد یا لعان کچھ واجب نہ ہوگا اور اگر باندی بیوی آزاد کی گئی پھر اس کے خاوند نے اس کو قذف کیا تو مرد مذکور پر لعان واجب ہوگا کیونکہ وقت آزاد کئے جانے باندی مذکورہ کے دونوں میں نکاح قائم تھا پھر اگر اس میں سے اپنے نفس کو اختیار کیا یعنی بیخار حق تو لعان باطل ہو گیا اور مرد مذکور پر مہر بھی واجب نہ ہوگا بشرطیکہ اس کے ساتھ دخول نہ کیا ہو اور اگر معتقد مذکورہ نے اپنے نفس کو اختیار نہ کیا یہاں تک کہ باہم لعان واقع ہوا اور دونوں میں تفریق کی گئی تو مرد مذکور پر نصف مہر واجب ہوگا اور اسی طرح اگر عورت سے دخول کیا ہو پھر دونوں میں بسبب لعان کے تفریق کر دی گئی تو اس عورت کو عدت کا نفقہ وسکنی ملے گا یہ مبسوط میں ہے بیوی و خاوند دونوں کافر ہیں ان میں سے زوجہ مسلمان ہوگئی اور شوہر مسلمان نہ ہوا اور ہنوز قاضی نے شوہر پر اسلام پیش نہ کیا تھا کہ اس نے عورت کو زنا کے ساتھ قذف کیا یا اس کے بچہ کے نسب کی نفی کی یعنی کہا میرا نہیں ہے تو مرد مذکور پر حد واجب ہوگی اور اگر اس پر تھوڑی حد ماری گئی تھی کہ پھر وہ مسلمان ہو گیا پھر عورت مذکورہ کو دوبارہ قذف کیا تو امام ابو یوسفؒ

نے فرمایا کہ اس پر باقی حد پوری کرنے کے بعد دونوں میں باہم لعان کرایا جائے گا یہ نائخ میں ہے۔

اگر عورت سے کہا کہ تو نے زنا کیا در حالیکہ تو صغیرہ بھی یا مجنونہ بھی اور حال یہ ہے کہ اس کا جنون معہود ہے تو حد ولعان کچھ واجب نہ ہوگی:

اگر قذف کو کسی شرط سے متعلق کیا تو حد ولعان کچھ واجب نہ ہوگا اور اسی طرح اگر یوں کہا کہ اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا تو تو زانیہ ہے یا تو زانیہ ہے اگر فلاں چاہے تو یہ سب باطل ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ تو نے زنا کیا قبل اس کے کہ میں تجھ سے نکاح کروں یا میں نے تجھے زنا کرتے دیکھا قبل اس کے کہ میں تجھ سے نکاح کروں تو وہ آج کے روز قذف کرنے والا (3) ہوگا اور اس پر لعان واجب ہوگی بخلاف اس کے اگر اس نے کہا کہ میں نے تجھے زنا کے ساتھ قذف کیا قبل اس کے کہ میں تجھ سے نکاح (4) کروں تو اس پر حد واجب ہوگی اس واسطے کہ اس کے اقرار سے ظاہر ہوا کہ اس نے نکاح کرنے سے پہلے اس کو قذف کیا ہے تو یہ ایسا ہے جیسے یہ امر گواہوں سے ثابت ہوا اور اگر عورت سے کہا کہ تیری فرج زانی ہے یا تیرا جسد زانی ہے یا تیرا بدن زانی ہے تو یہ قذف ہے بخلاف ہاتھ پاؤں کے اور جس زبان میں عورت کو زنا کی تہمت لگائے قذف ہے پس اگر نو برس کی لڑکی ہو تو وہ مطالبہ کرے گی جب بالغ ہو اور مرد پر حد ماری جائے گی اور اگر نو برس سے چھوٹی ہو تو قاذف کو تعزیر دی جائے گی یہ عینی میں ہے اور اگر اپنی بیوی سے کہا کہ میں نے تجھے باکرہ نہیں پایا تو کچھ حد ولعان واجب نہ ہوگی یہ جمہور کا قول ہے اور یہی چاروں اماموں وان کے اصحاب کا قول ہے اور یہی ہے غایہ السروجی میں ہے اور اگر کہا وجدت معھا فلان جامعھا یعنی میں نے عورت کے ساتھ ایک مرد کے اس کے ساتھ مجامعہ (5) تھا تو اس قول سے وہ قاذف نہ ہوگا اور اگر کہا کہ تیرے ساتھ زبردستی زنا کیا گیا تیرے ساتھ طفل نے زنا کیا

(1) مجامع جیسے کنایہ ولی سے ہے ویسے ہی لغت میں تکا جو ہونے کے محاورہ میں ہے اور مترجم کہتا ہے کہ زبان اردو میں اگر جماع کہا تو قذف متعین ہے کیونکہ یہاں لغت متروک ہے فافہم۔ (1) یعنی یہودیہ یا نصرانیہ۔ (2) یعنی واجب ہوگا۔ (3) یعنی جس روز کہا ہے۔ (4) یعنی میں نے تجھ سے نکاح کرنے سے پہلے تجھ کو زنا کے ساتھ قذف کیا ہے۔ (5) امام مالک و شافعی واحمد وامام اعظم۔ (پسندیدہ)

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

Will he not be a Qadhif (accuser)? This is stated in 'Mabsut'. If he says to the woman, "You committed Zina," while she was a minor or insane, and the fact is that her insanity is well-known, then no Hadd (punishment) or Li'an (oath of condemnation) will be mandatory, and the aforementioned man will not be considered a Qadhif at that moment; this is in 'Ghayat al-Surooj'. If he says to the woman, "You committed Zina and this pregnancy is from Zina," then Li'an between them will become mandatory due to the accusation of Zina, because he has clearly mentioned it. However, after the Li'an, the Qadi will not deny this pregnancy—meaning, the lineage of the child will not be severed and attributed only to the mother; this is in 'Hidayah'.

If the husband says, "Your pregnancy is not from me," then Li'an will not be mandatory; this is the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Zufar. The Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) said that if the child is born in less than six months, they will perform Li'an, and if it is born after that, there is no Li'an, and this is the correct view; this is in 'Mudmarat' and is also stated in the 'Mutoon'. If a man denies the child of his wife immediately after birth, or at a time when it is appropriate to accept congratulations or purchase birth supplies, the denial is valid, and Li'an will take place. If he denies it afterwards, Li'an will take place, but the lineage of the child will remain established. If the man was absent from his wife and was not aware of the birth until he returned from his journey, then according to Imam-e-A'zam, he has the right to deny the child within the time period that congratulations are typically accepted. The Sahibayn said that after returning, he can deny it until the period of Nifas (post-natal bleeding), because the lineage does not become established without his knowledge, so his arrival is akin to the state of birth; this is in 'Kafi'. If he accepts the lineage of the child explicitly or by implication, then he cannot deny it afterwards, regardless of whether it is after the birth or not. The explicit form is to say, "This is my child," and the implied form is remaining silent while receiving congratulations, but he will still be made to perform Li'an; this is in 'Ghayat al-Bayan'. If a man's wife gives birth to a child and he denies it, saying, "This child is not mine" or "This child is from Zina," and for some reason Li'an is waived, the lineage will not be negated, whether or not the Hadd is mandatory upon the man. Similarly, if the man and his wife are both eligible for Li'an but they do not perform it, the lineage will not be negated; this is in 'Sharh-e-Tahawi'. If he denies his wife's child and she confirms his statement, no Hadd or Li'an will be required, and the child will have an established lineage from both of them. Their confirmation of the negation will not be

valid regarding the child's rights; this is in 'Sharh-e-Mukhtar'. If he denies his wife's child while they are in a state where Li'an is not mandatory, the lineage will not be negated. Similarly, if the conception took place at a time when Li'an was not mandatory, but they later entered a state where they could perform Li'an (e.g., the woman was a slave or a Kitabi/Kafir woman and then became free or Muslim), then in the case of denial, Li'an will not be performed, and the lineage of the child will not be negated; this is in 'Muheet-e-Sarkhasi'. If the wife gives birth and then the child dies, and then the husband denies it, the lineage of the child will remain mandatory upon the man even after Li'an, and they will be made to perform Li'an. Similarly, if the woman gives birth to two children, one of whom is stillborn, and the husband denies both, Li'an will be performed, and both children will be attributed to the man. If the child is born and the husband denies it, but the child dies before Li'an, the husband will be made to perform Li'an, and the child will remain attributed to him; this is in 'Bada'i'.

Footnote: 1. The purpose of "negation" (Nafi) here is that the man has denied the lineage of the child, stating "this is not mine." Therefore, the legal (Shari'ah) responsibilities of the child's upbringing, etc., will be mandatory upon the man.

क्या वह क़ाज़िफ (दोषारोपण करने वाला) नहीं होगा? यह 'मबसूत' में है। और अगर औरत से कहा कि तूने ज़िना (व्यभिचार) किया है, जबकि वह नाबालिग (सगीरा) थी या पागल (मजनूना) थी और स्थिति यह है कि उसका पागलपन प्रसिद्ध है, तो हद और लआन में से कुछ भी वाजिब नहीं होगा और उक्त पुरुष को फिलहाल क़ाज़िफ करार नहीं दिया जाएगा, यह 'गायत अल-सरूज' में है। और अगर औरत से कहा कि तूने ज़िना किया है और यह गर्भ उसी ज़िना से है, तो दोनों के बीच बाहम (आपस में) लआन वाजिब होगा क्योंकि उसने ज़िना का स्पष्ट ज़िक्र किया है, लेकिन लआन के बाद काज़ी इस गर्भ की नफी (अस्वीकृति) नहीं करेगा, यानी ऐसा नहीं होगा कि इस बच्चे का नसब (वंश) काट कर केवल उसकी माँ की तरफ मंसूब (संबंधित) कर दे, यह 'हिदाया' में है।

और अगर शौहर ने कहा कि तुम्हारा गर्भ मेरा नहीं है, तो लआन वाजिब नहीं होगा और यह इमाम अबू हनीफा और इमाम ज़ुफर का कौल (मत) है। और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ व इमाम मुहम्मद) ने कहा कि अगर छः महीने से कम में बच्चा पैदा हुआ, तो दोनों लआन करेंगे और अगर उससे ज़्यादा में पैदा हुआ, तो लआन नहीं है और यही सही है, यह 'मुज़मरात' में है और ऐसा ही 'मुतून' में वर्णित है। और अगर किसी मर्द ने अपनी बीवी के बच्चे के पैदा होते ही या उस समय जब मुबारकबाद देने या प्रसव का सामान खरीदने का समय हो, उसकी नफी (अस्वीकृति) की, तो नफी सही है और आपस में लआन वाक़े(लागू) होगा। और अगर उसके बाद नफी की, तो लआन तो होगा मगर बच्चे का नसब साबित (स्थापित) रहेगा। और अगर मर्द अपनी बीवी के पास से ग़ायब हो और उसे बच्चे के जन्म की जानकारी न हो, यहाँ तक कि वह सफर से वापस आ जाए, तो जितनी देर में बधाई स्वीकार की जाती है, उस समय तक उसे इमाम-ए-आज़म के नज़दीक बच्चे की नफी का अधिकार है। और साहिबैन ने कहा कि आने के बाद वह निफास की अवधि तक नफी कर सकता है, क्योंकि नसब उसके इल्म के बिना लाज़िम नहीं होता, इसलिए उसका आना प्रसव की स्थिति के समान हो गया, यह 'काफ़ी' में है। और अगर स्पष्ट रूप से या इशारे से बच्चे के नसब का इकरार (स्वीकार) कर लिया, तो उसके बाद उसकी नफी सही नहीं है, चाहे प्रसव के बाद हो। स्पष्ट की स्थिति यह है कि वह कहे कि यह मेरा बच्चा है और इशारे की स्थिति यह है कि मुबारकबाद देते समय चुप रहे, लेकिन उससे लआन कराया जाएगा, यह 'गायत अल-बयान' में है। किसी मर्द की बीवी के बच्चा पैदा हुआ, फिर उक्त मर्द ने उसकी नफी कर दी और कहा कि यह बच्चा मेरा नहीं है या कहा कि यह बच्चा ज़िना का है और किसी वजह से लआन ساقط (ख़त्म) है, तो नसब मुनतफ़ी (ख़त्म) नहीं होगा, चाहे उक्त मर्द

पर हद वाजिब हो या न हो। इसी तरह अगर उक्त मर्द और उसकी बीवी दोनों अहल-ए-लआन (लआन के योग्य) हों, लेकिन दोनों ने बाहम लआन नहीं किया, तो नसब ख़त्म नहीं होगा, यह 'शराह-ए-तहवी' में है। और अगर अपनी ज़ौजा (पत्नी) के बच्चे की नफी की, फिर औरत ने उसकी तस्दीक (पुष्टि) कर दी, तो हद और लआन में से कुछ भी लाज़िम नहीं होगा और यह बच्चा उन दोनों से साबित-उन-नसब होगा। इसकी नफी पर उन दोनों के कथन की तस्दीक इस बच्चे के हक में नहीं होगी, यह 'शराह-ए-मुख़्तार' में है। और अगर अपनी ज़ौजा के बच्चे की नफी की और वे दोनों ऐसी स्थिति में हैं कि दोनों पर लआन वाजिब नहीं होती, तो बच्चे का नसब ख़त्म नहीं होगा। इसी तरह अगर बच्चे का नुत्फ़ा (शुक्राणु) ऐसी स्थिति में ठहरा हो कि दोनों पर लआन वाजिब नहीं होती, फिर दोनों ऐसी स्थिति में हो गए कि लआन कर सकते हैं, मिसाल के तौर पर औरत किसी की बांदी (दासी) थी या औरत किताबिया (अहले किताब) या काफ़िरा थी, उस समय बच्चा ठहरा, फिर बांदी आज़ाद की गई या काफ़िरा मुसलमान हो गई, तो नफी करने की स्थिति में दोनों में लआन नहीं कराया जाएगा और बच्चे का नसब ख़त्म नहीं होगा, यह 'मुहीत-ए-सर्ख़सी' में है। और अगर ज़ौजा के बच्चा पैदा हुआ फिर वह मर गया, फिर शौहर ने उसकी नफी की, तो बच्चे का नसब उस मर्द पर लाज़िम होगा, लआन के बाद भी और दोनों से लआन कराया जाएगा। और इसी तरह अगर औरत के दो बच्चे पैदा हुए कि उनमें से एक मुर्दा है, फिर शौहर ने दोनों की नफी की, तो बाहम लआन कराया जाएगा और दोनों बच्चे उस मर्द पर लाज़िम होंगे। और इसी तरह अगर औरत के बच्चा पैदा हुआ, फिर शौहर ने उसकी नफी की, फिर लआन से पहले बच्चा मर गया, तो शौहर से लआन कराया जाएगा और बच्चा उसके साथ लाज़िम होगा, यह 'बदाय' में है।

हाशिया: १. नफी से यह उद्देश्य है कि मर्द ने बच्चे के नसब से इनकार किया है कि यह मेरा नहीं है, तो यह लाज़िम होगा, यानी साबित-उन-नसब बच्चे के जो परवरिश आदि के कानूनी (शराही) अधिकार हैं, वे मर्द के ज़िम्मे लाज़िम होंगे।

کیا تو قاذف نہ ہو گا یہ مبسوط میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو نے زنا کیا در حالیکہ تو صغیرہ تھی یا مجنونہ تھی اور حال یہ ہے کہ اس کا جنون مشہور ہے تو حد و لعان کچھ واجب نہ ہو گی اور مرد مذکور فی الحال قاذف قرار نہ دیا جائے گا یہ غایہ السروج میں ہے اور اگر عورت سے کہا کہ تو نے زنا کیا اور یہ حمل زنا سے ہے تو دونوں میں باہم لعان واجب ہو گی بسبب قذف پائے جانے کے کیونکہ اس نے زنا کو صریح ذکر کیا ہے مگر بعد لعان کے قاضی اس حمل کی نفی نہ کرے گا یعنی یہ نہ ہوگا کہ اس بچہ کا نسب منقطع کر کے صرف اس کی ماں کی طرف منسوب کرے یہ ہدایہ میں ہے۔

اور اگر شوہر نے کہا کہ تیرا حمل مجھ سے نہیں ہے تو لعان واجب نہ ہو گی اور یہ امام ابو حنیفہ و امام زفر کا قول ہے اور صاحبین نے کہا کہ اگر چھ مہینے سے کم میں بچہ پیدا ہوا تو دونوں لعان کریں گے اور اگر اس سے زیادہ میں پیدا ہوا تو لعان نہیں ہے اور یہی صحیح ہے یہ مضمرات میں ہے اور ایسا ہی متون میں مذکور ہے اور اگر کسی مرد نے اپنی بیوی کے بچہ کے بعد ولادت کے پیدا ہوتے ہی یا جس حال میں کہ قبول مبارکباد یا سامان ولادت کی خرید کا وقت ہے نفی کی تو نفی صحیح ہے اور باہم لعان واقع ہو گا اور اگر اس کے بعد نفی کی تو لعان واقع ہو گا مگر بچہ کا نسب ثابت ہو گا اور اگر مرد اپنی بیوی کے پاس سے غائب ہو اور اس کو ولادتِ طفل سے آگاہی نہ ہوئی یہاں تک کہ وہ سفر سے آیا تو جس مقدار میں تہنیت قبول ہوتی ہے اس عرصہ تک اس کو امام اعظم کے نزدیک بچہ کی نفی کا اختیار ہے اور صاحبین نے کہا کہ بعد آجانے کے مقدار مدتِ نفاس تک نفی کر سکتا ہے اس واسطے کہ نسب لازم نہیں ہوتا ہے الا بعد اس کے علم کے پس آنے کی حالت بمنزلہ حالت ولادت کے ہوئی یہ کافی میں ہے اور اگر صریحاً دلالۃ بچہ کے نسب کا

اقرار کر لیا تو پھر اس کے بعد اس کی نفی صحیح نہیں ہے خواہ بکھر ولادت کے بعد ہو اور صریح کی صورت یہ ہے کہ یوں کہے کہ یہ میرا بچہ ہے اور دلالت کی صورت یہ ہے کہ مبارکباد دینے کے وقت ساکت ہو جائے لیکن اُس سے لعان کر ا دیا جائے گا یہ غایۃ البیان میں ہے کسی مرد کی بیوی کے بچہ پیدا ہوا پس مرد مذکور نے اس کی نفی کی اور کہا کہ یہ بچہ میرا نہیں ہے یا کہا کہ یہ بچہ زنا کا ہے اور لعان کسی وجہ سے ساقط ہے تو نسب منتفی نہ ہو گا خواہ مرد مذکور پر حد واجب ہو یا واجب نہ ہو اسی طرح اگر مرد مذکور و اس کی بیوی دونوں اہل لعان سے ہوں مگر دونوں نے باہم لعان نہ کیا تو نسب منتفی نہ ہو گا یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر اپنی زوجہ حرمہ کے بچہ کی نفی کی پس عورت نے اس کی تصدیق کی تو حد و لعان کچھ لازم نہ ہو گی اور یہ بچہ ان دونوں سے ثابت النسب ہو گا اس کی نفی پر ان دونوں کے قول کی تصدیق اس بچہ کے حق میں نہ ہو گی یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور اگر اپنی زوجہ کے بچہ کی نفی کی اور یہ دونوں ایسی حالت میں ہیں کہ دونوں پر لعان واجب نہیں ہوتی ہے تو بچہ کا نسب منتفی نہ ہو گا اور اسی طرح اگر بچہ کا نطفہ ایسے حال میں قرار پایا ہو کہ دونوں پر لعان واجب نہ ہوتا ہو پھر دونوں ایسی حالت میں ہو گئے کہ لعان کر سکتے ہیں مثلاً عورت کسی کی باندی یا عورت کتابیہ کافرہ تھی اس وقت بچہ کا علوق ہوا پھر باندی آزاد کی گئی یا کافرہ مسلمان ہو گئی تو نفی کرنے کی صورت میں دونوں میں لعان نہ کرایا جائے گا اور بچہ کا نسب منتفی نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر زوجہ کے بچہ پیدا ہوا پھر وہ مر گیا پھر شوہر نے اس کی نفی کی تو بچہ کا نسب اس مرد کو لازم ہو گا بعد لعان کے بھی اور دونوں سے لعان کرایا جائے گا اور اسی طرح اگر عورت کے دو بچے پیدا ہوئے کہ ان میں سے ایک مردہ ہے پس شوہر نے دونوں کی نفی کی تو باہم لعان کرایا جائے گا اور دونوں بچہ اس مرد کو لازم ہوں گے اور اسی طرح اگر عورت

کے بچہ پیدا ہوا پھر شوہر نے اس کی نفی کی پھر قبل لعان کے بچہ مر گیا تو شوہر سے لعان کرایا جائے گا اور بچہ اس کے ساتھ لازم ہو گا یہ بدائع میں ہے۔

حاشیہ: ۱۔ نفی سے یہ غرض ہے کہ مرد نے بچے کے نسب سے انکار کیا ہے کہ یہ میرا نہیں ہے تو یہ لازم ہو گا یعنی ثابت النسب بچہ کے جو احکام پرورش وغیرہ شرعاً ثابت ہیں وہ مرد کے ذمہ لازم ہوں گے۔

A woman gave birth to two children from one womb (1), meaning one after another. If the husband acknowledged the first child but denied the second child, both children will be attributed to him, and he will perform *Li'an* (oath of imprecation) with the woman. If he denied the first and acknowledged the second, both children will be attributed to him, and the penalty of *Qadhf* (false accusation of adultery) will be mandatory upon him. If he denied both, and one of them died before the *Li'an*, he will perform *Li'an* regarding the surviving child, and both of them will be considered his children. Similarly, if a woman gave birth to two children, one of whom is stillborn, and the husband denied both, both will be attributed to him, and he will perform *Li'an* regarding the living child; this is in 'Fatawa-e-Qazi Khan'. If a woman gave birth to a child, and the husband denied it and performed *Li'an*, then the next day the woman gave birth to another child, both children will be attributed to the man, and the *Li'an* has already taken place. If he says, "These are both my children," he will be considered truthful, and no penalty will be mandatory. If he says, "These are not my children," they will still be his children, and no penalty will be mandatory. If the mentioned man said, "I lied in the *Li'an* and the false accusation I made against the mentioned woman regarding *Qadhf* was a lie," then the penalty will be mandatory upon the man; this is in 'Mabsut'. For the purpose of permitting marriage, the woman's verification is required four times, but for the lapse of the penalty of *Li'an*, one time is sufficient; this is in 'Siraj-ul-Wahhaj'. If he gave his wife a *Talaq-e-Raj'i* (revocable divorce), and after one day less than two years she gave birth to a child, and the husband denied it, and then after one day more than two years a second child was born, and he acknowledged its lineage, then the mentioned woman becomes *Bain* (irrevocably divorced) from him, and there will be no *Li'an* penalty; this is the opinion of Imam-e-Azam and Imam Abu Yusuf. If the divorce was *Bain* and the rest of the issue remained as it was, then the mentioned man will be flogged, and the lineage of both children will be proven from him; this is the opinion of Imam-e-Azam and Imam Abu Yusuf, and it is in 'Idah'. Hasan mentioned from Imam-e-Azam that if a woman gave birth to three children from one womb, and the husband acknowledged the first, denied the second, and acknowledged the third, *Li'an* will be performed, and all these children will be his offspring. If he denied the first and third, and acknowledged the second, then denied and then acknowledged again, then *Li'an* will be performed between them, and the child will be his legitimate offspring. If he

denied it first and then acknowledged it, he will be flogged, and the child will be attributed to him; this is in 'Muhit-e-Sarakhsi'.

If he said to his two wives, "One of you is thrice-divorced," and he has consummated the marriage with both:

If a man married a woman and did not consummate the marriage or even see her until she gave birth to a child, and the man denied it, he will perform *Li'an* with the woman, and after *Li'an*, the mentioned child will be attributed to her mother, and the full *Mahr* (dowry) will be mandatory upon the husband; this is in 'Tahrir-e-Sharah-e-Talkhis-e-Jami-ul-Kabir-ul-Haseeri'. If he said to his two wives, "One of you is thrice-divorced," and he has consummated with both, and he did not specify which one until one of them gave birth to a child after more than two years from the time of divorce, then the other woman will be specified for the divorce, and the woman who gave birth to the child will be specified for the marriage. If he denies the child, the Qazi will perform *Li'an* between them because the cause for *Li'an* exists, and the child's lineage will not be severed. If a woman gave birth to a child and her husband is absent, then she weaned the child at the proper time and requested the Qazi to fix the maintenance (*Nafaqah*) for her and her child and produced witnesses, then the Qazi fixed the maintenance for both, then the husband returned and denied the child, the Qazi will perform *Li'an* between them and will sever the lineage from that man; and if the lineage is decreed, then the Qazi's judgment from both...

(1) Meaning twins.

एक औरत ने एक ही पेट (1) से दो बच्चे जने, यानी आगे-पीछे। पस शौहर ने पहले बच्चे का इकरार किया और दूसरे बच्चे की नफी (इनकार) की, तो दोनों बच्चे उस पर लाजिम होंगे और औरत से लआन (शपथ) करेगा। और अगर पहले की नफी की और दूसरे का इकरार किया तो दोनों बच्चे उसके लाजिम होंगे और उस पर हद्दे-कज़्फ़ (व्यभिचार का झूठा आरोप लगाने की सजा) वाजिब होगी। और अगर दोनों की नफी की, फिर दोनों में से एक लआन से पहले मर गया तो जिंदा बच्चे की बाबत लआन करेगा और ये दोनों उसके बच्चे करार दिए जाएंगे। और इसी तरह अगर औरत ने दो बच्चे जने जिनमें से एक मुर्दा है, पस शौहर ने दोनों की नफी की तो दोनों उस पर लाजिम होंगे और जिंदा बच्चे की बाबत लआन करेगा, यह 'फतावा-ए-काजी खान' में है। और अगर औरत ने एक बच्चा जना, पस शौहर ने उसकी नफी की और उसकी बाबत लआन किया, फिर दूसरे दिन औरत ने दूसरा बच्चा जना तो दोनों बच्चे उस मर्द पर लाजिम होंगे और लआन हो चुका। पस अगर उसने कहा कि ये दोनों मेरी औलाद हैं तो सच्चा होगा और उस पर हद्द वाजिब न होगी। और अगर कहा कि ये दोनों मेरी औलाद नहीं हैं तो वे उसकी औलाद होंगे और उस पर हद्द वाजिब न होगी। और अगर मर्द मजकूर ने कहा कि मैंने झूठ लआन की और जो कुछ मैंने औरत मजकूरा को कज़्फ़ में कहा, वह झूठी तोहमत थी, तो मर्द मजकूर पर हद्द वाजिब होगी, यह 'मब्सूत' में है। और इबाहते-निकाह (निकाह को जायज करने) के वास्ते औरत की तस्दीक चार मर्तबा शर्त है, और हद्दे-लआन ساقط (खत्म) होने के वास्ते एक ही मर्तबा काफी है, यह 'सराजुल वह्जाज' में है। और अगर अपनी बीवी को तलाक-ए-रजई दे दी, फिर दो बरस से एक दिन कम में उसके बच्चा पैदा हुआ, पस मर्द ने उसकी नफी की, फिर दो बरस से एक दिन बाद दूसरा बच्चा पैदा हुआ कि उसके नसब का इकरार किया, तो औरत मजकूरा उससे बाइना (जुदा) हो गई और हद्दे-लआन कुछ न होगी, यह इमाम आजम और इमाम अबू यूसुफ का कौल है। और अगर तलाक-ए-बाइन हुआ और बाकी मसला बहाल रहा हो, तो मर्द मजकूर पर हद्द मारी जाएगी और दोनों बच्चों का नसब उससे साबित होगा, यह इमाम आजम और इमाम अबू यूसुफ का कौल है, यह 'इजाह' में है। और हसन ने जिक्र किया इमाम आजम से कि अगर एक औरत ने तीन बच्चे एक ही पेट से जने, पस शौहर ने पहले का इकरार किया और दूसरे की नफी की और तीसरे का इकरार किया, तो लआन कराया जाएगा और ये सब बच्चे उसकी औलाद होंगे। और अगर उसने पहले और तीसरे की नफी की और दूसरे का इकरार किया, फिर नफी की, फिर इकरार किया तो बाहम लआन कराया जाएगा और बच्चा उससे साबित-उन-नसब उस पर

लाजिम होगा। और अगर पहले उसकी नफी की, फिर इकरार किया तो उसको हद्द मारी जाएगी और बच्चा उस पर लाजिम होगा, यह 'महीत-ए-सरसी' में है।

अगर अपनी दो औरतों से कहा कि तुम में एक से तलाकशुदा है और वह दोनों से दुकूल (संभोग) कर चुका है:

अगर किसी मर्द ने एक औरत से निकाह किया और उसके साथ दुकूल न किया और न उसे देखा यहाँ तक कि उसके एक बच्चा पैदा हुआ, पस मर्द ने उसकी नफी की, तो वह औरत से लआन करेगा और लआन के बाद बच्चा मजकूर उसकी माँ पर लाजिम किया जाएगा और शौहर पर मेहर-ए-कामिल वाजिब होगा, यह 'तहरीर-ए-शराह-ए-तल्खीस-ए-जामे-कबीर-ए-हसीरी' में है। और अगर अपनी दो औरतों से कहा कि तुम में से एक तीन तलाक वाली है और वह दोनों से दुकूल कर चुका है, और उसने दोनों में से किसी को बयान न किया यहाँ तक कि दोनों में से एक औरत वक्त-ए-तलाक से दो बरस ज्यादा में बच्चा जनी, तो दूसरी औरत तलाक के वास्ते मुतअय्यन (निश्चित) हो जाएगी और दूसरी औरत जो बच्चा जनी है निकाह के वास्ते मुतअय्यन हो जाएगी। पस अगर उसने बच्चे की नफी की तो काजी उन दोनों में लआन करा देगा क्योंकि सबब-ए-लआन मौजूद है और बच्चे का नसब मुनकता (अलग) न होगा। और अगर औरत के बच्चा पैदा हुआ और उसका शौहर गायब है, फिर उसने बच्चे का दूध अपने वक्त पर छुड़ाया और काजी से दरख्वास्त की कि उसका और उसके बच्चे का नफका (खर्च) मुकर्रर कर दे और गवाह कायम कर दिए, पस काजी ने दोनों का नफका मुकर्रर कर दिया, फिर शौहर आ गया और उसने बच्चे की नफी की, तो काजी उन दोनों में लआन कराएगा, नसब उस मर्द से मुनकता (अलग) कर देगा और अगर नसब महकूम बिह हो तो तकूमत काजी दोनों से...

(1) यानी जुड़वां बच्चे।

ایک عورت ایک ہی پیٹ (۱) سے دو بچے جنی، یعنی آگے پیچھے پس شوہر نے اول بچہ کا اقرار کیا اور دوسرے بچہ کی نفی کی تو دونوں بچے اس کو لازم ہوں گے اور عورت سے لعان کرے گا اور اگر اول کی نفی کی اور دوسرے کا اقرار کیا تو دونوں بچے اس کے لازم ہوں گے اور اس پر حدِ قذف واجب ہوگی اور اگر دونوں کی نفی کی پھر دونوں میں سے ایک قبل لعان کے مر گیا تو زندہ بچہ کی بابت لعان کرے گا اور یہ دونوں اسے بچے قرار دیے جائیں گے اور اسی طرح اگر عورت دو بچے جنی جن میں سے ایک مردہ ہے پس شوہر نے دونوں کی نفی کی تو دونوں اس کو لازم ہوں گے اور زندہ بچہ کی بابت لعان کرے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر عورت ایک بچہ جنی پس شوہر نے اس کی نفی کی اور اس کی بابت لعان کیا پھر دوسرے روز عورت دوسرا بچہ جنی تو دونوں بچے اس مرد کے لازم ہوں گے اور لعان ہو چکا پس اگر اس نے کہا کہ یہ دونوں میری اولاد ہیں تو سچا ہو گا اور اس پر حد واجب نہ ہوگی اور اگر کہا کہ یہ دونوں میری اولاد نہیں ہیں تو اس کی اولاد ہوں گے اور اس پر حد واجب نہ ہوگی اور اگر مرد مذکور نے کہا کہ میں نے دروغ لعان کی اور جو کچھ میں نے عورت مذکورہ کو قذف میں کہا جھوٹ تہمت لگائی تو مرد مذکور پر حد واجب ہوگی یہ مبسوط میں ہے اور اباحتِ نکاح کے واسطے عورت کی تصدیق چار مرتبہ شرط ہے اور حدِ لعان ساقط ہونے کے واسطے ایک ہی مرتبہ کافی ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر اپنی بیوی کو طلاقِ رجعی دے دی پھر دو برس سے ایک روز کم میں اس کے بچہ پیدا ہوا پس مرد نے اس کی نفی کی پھر دو برس سے ایک روز بعد دوسرا بچہ پیدا ہوا کہ اس کے نسب کا اقرار کیا تو عورت مذکورہ اس سے بائنہ ہو گئی اور حدِ لعان کچھ نہ ہوگی یہ امام اعظم دامام ابو یوسف کا قول ہے اور اگر طلاق بائن ہوا اور باقی مسئلہ بحال رہا ہو تو مرد مذکور

پر حد ماری جائے گی اور دونوں بچوں کا نسب اس سے ثابت ہو گا یہ امام اعظم و امام ابو یوسف کا قول ہے یہ ایضاح میں ہے اور حسن نے ذکر کیا امام اعظم سے کہ اگر ایک عورت تین بچے ایک ہی پیٹ سے جنی پس شوہر نے اول کا اقرار کیا اور دوسرے کی نفی کی اور تیسرے کا اقرار کیا تو لعان کرایا جائے گا اور یہ سب بچے اس کی اولاد ہوں گے اور اگر اس نے پہلے و تیسرے کی نفی کی اور دوسرے کا اقرار کیا پھر نفی کی پھر اقرار کیا تو باہم لعان کرایا جائے گا اور بچہ اس سے ثابت النسب اس کو لازم ہوگا اور اگر پہلے اس کی نفی کی پھر اقرار کیا تو اس کو حد ماری جائے گی اور بچہ اس کو لازم ہوگا یہ محیط سرسی میں ہے-

اگر اپنی دو عورتوں سے کہا کہ تم میں ایک سہ طلاقہ ہے اور وہ دونوں سے دخول کر چکا ہے:

اگر کسی مرد نے ایک عورت سے نکاح کیا اور اس کے ساتھ دخول نہ کیا اور نہ اس کو دیکھا یہاں تک کہ اس کے ایک بچہ پیدا ہوا پس مرد نے اس کی نفی کی تو وہ عورت سے لعان کرے گا اور بعد لعان کے بچہ مذکور اس کی ماں کو لازم کیا جائے گا اور شوہر پر مہرِ کامل واجب ہوگا یہ تحریرِ شرح تلخیصِ جامع کبیر حصیر ی میں ہے اور اگر اپنی دو عورتوں سے کہا کہ تم میں ایک سہ طلاقہ ہے اور وہ دونوں سے دخول کر چکا ہے اور اس نے دونوں میں سے کسی کو بیان نہ کیا یہاں تک کہ دونوں میں سے ایک عورت وقتِ طلاق سے دو برس زیادہ میں بچہ جنی تو دوسری عورت طلاق کے واسطے متعین ہو جائے گی اور دوسری عورت جو بچہ جنی ہے نکاح کے واسطے متعین ہو جائے گی پس اگر اس نے بچہ کی نفی کی تو قاضی ان دونوں میں لعان کرا دے گا کیونکہ سببِ لعان موجود ہے اور بچہ کا نسب منقطع نہ ہوگا اور اگر عورت کے بچہ پیدا ہوا اور اس کا شوہر غائب ہے پھر اس نے بچہ کا دودھ اپنے وقت پر چھڑایا اور قاضی سے درخواست کی کہ اس کا اور اس کے بچہ کا نفقہ مقرر کر دے اور گواہ قائم کر دیے پس قاضی نے دونوں کا نفقہ

مقرر کر دیا پھر شوہر آ گیا اور اس نے بچہ کی نفی کی تو قاضی ان دونوں میں لعان کرائے گا نسب اس مرد سے منقطع کر دے گا اور اگر نسب محکوم بہ ہو تو تکومت قاضی دونوں سے

(۱) یعنی جڑواں بچے۔

(Note: This text relates to Islamic jurisprudence and is translated accordingly)

[He] will cause them to perform 'Li'an' (mutual cursing/oath) together. And if a child was born to a woman, and this child fell upon the midwife's child, causing the suckling child to die, and the compensation (Diyat) for the child was ordered to be paid by the helping community (tribe) of the child's father, then if his father denies his lineage, the Qadi (judge) will cause them to perform Li'an and will not sever the child's lineage. This is written in 'Sharh Talkhees Jami' al-Kabeer'. If a man married a woman, and the child was born to the woman after six full months from the time of marriage, the Qadi will decree the establishment of the child's lineage and the occurrence of intercourse with the mentioned woman, even to the extent of decreeing the full dowry (Mahr) and maintenance for the Iddah (waiting period) for the woman. And if the man denied the child, Li'an will be performed between them, and the child's lineage will be severed from the man, even if he has become the subject of a verdict that it is his, because full Mahr and Iddah maintenance were ordered. Similarly, if a woman who is 'Talaq-e-Raj'i' (divorced by revocable divorce) gives birth to a child in more than two years, this will be 'Raj'ah' (revocation of divorce), and if the man denies this child, the Qadi will cause them to perform Li'an and will attach the child to its mother. This is written in 'Sharh Jami' al-Kabeer Humairi'.

The form of Li'an is that the ruler orders the man to take an oath thus: 'Ashhadu billahi inni laminas-sadiqeena feema ramaituha bihi min nafil walad.'

If the 'Qadhf' (accusation) concerns a child, the Qadi will sever the lineage of that child and attach it to its mother. And the form of this Li'an is that the ruler orders the man to take an oath thus: 'Ashhadu billahi inni laminas-sadiqeena feema ramaituha bihi min nafil walad', meaning: I bear witness by Allah that I am indeed among the truthful in what I have accused her of regarding the denial of the child. Similarly, from the woman's side, she should say: 'Ashhadu billahi innahu laminal-kadhibeena feema ramani bihi min nafil walad', meaning: I bear witness by Allah that this man is a liar in the accusation of the denial of the child that he has leveled against me. And if the man has accused her of both adultery (Zina) and denial of the child (Nafi-al-Walad), then he should mention both in the Li'an, meaning the man should say: 'Ashhadu billahi inni laminas-sadiqeena feema ramaituha bihi minaz-zina wa nafil walad.' This is in 'Al-Kafi'. And when the Qadi has separated them after the Li'an, this identification will be obligatory for her mother. And Bashar narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that it is necessary for the Qadi to say: 'I have

separated you two and severed the lineage of this child from this man', to the extent that if the Qadi did not say this, the lineage would not be severed from the mentioned man, and this is correct. This is in 'Mabsut' and 'Nihaya'. Then the Qadi, after denying the child's lineage, will attach it to its mother. And it is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that the Qadi will separate the two and will say: 'I have attached this child to its mother and excluded this man from its lineage'; consequently, if the Qadi did not say this, the lineage would not be severed. This is in 'Al-Kafi'. It is written in 'Mabsut' that this is correct. This is in 'Sharh Majma al-Bahrain Ibn al-Malik'.

If after Li'an, something is found in either the husband or wife (or both) that, if it had been found before the Li'an, would have prevented the Li'an, then they will no longer remain 'Li'an performers' between themselves; thus, it will be lawful for the mentioned man to marry that woman. An example of this is: if the man confessed (recanted) his own accusation, then the 'Hadd' (punishment) was inflicted upon him, or the woman confessed, or one of them accused another person of 'Qadhf' for which the 'Hadd-e-Qadhf' was inflicted, or one of them became mute, or the woman became insane, or with intercourse... (text incomplete).

Meaning: He did not level the accusation of Zina through any speech, but rather denied the lineage of this child in such a way that "it is not mine, but that of a foreign man."

(नोट: यह पाठ कानूनी इस्लामी फिक़्ह से संबंधित है और उसी के अनुसार अनुवाद किया गया है)

यदि पति-पत्नी के बीच 'लिआन' (व्यभिचार का आरोप लगाने पर ली जाने वाली शपथ) कराया जाएगा, और यदि महिला को एक बच्चा पैदा हुआ और वह दाई के बच्चे पर गिर गया जिससे वह दूध पीता बच्चा मर गया और उस बच्चे की 'दियत' (रक्त-धन) का हुक्म उस बच्चे के पिता के मददगार समुदाय पर किया गया, फिर उसके पिता ने उसके नसब (वंश) से इनकार कर दिया, तो काजी उन दोनों के बीच लिआन कराएगा और उस बच्चे के नसब को नहीं काटेगा। यह 'शरह तलखीस जामे कबीर' में लिखा है। एक आदमी ने एक औरत से निकाह किया, फिर निकाह के छह महीने पूरे होने के बाद उस औरत के बच्चा पैदा हुआ, तो काजी उस बच्चे के'सबूत-ए-नसब' और उक्त औरत के साथ 'दखूल' (शारीरिक संबंध) के वास्तविक होने का हुक्म देगा, यहाँ तक कि औरत के लिए पूरे मेहर और इद्दत के खर्च का हुक्म देगा। और यदि मर्द ने उस बच्चे से इनकार (नफी) किया, तो उन दोनों के बीच लिआन कराया जाएगा और बच्चे का नसब मर्द से काट दिया जाएगा, भले ही वह इस बात का 'महकूम बिहा' (फैसले के अधीन) हो गया हो कि वह इसी मर्द का है, क्योंकि पूरे मेहर और इद्दत के खर्च का हुक्म दिया गया है। इसी तरह अगर 'मुतलका-ए-रजई' (ऐसी तलाकशुदा जिसे वापस लिया जा सकता है) दो साल से अधिक समय में बच्चा जने, तो यह 'रजअत' (वापसी) होगी, और अगर मर्द ने इस बच्चे से इनकार किया, तो काजी दोनों के बीच लिआन कराएगा और बच्चे को उसकी माँ के साथ जोड़ (लाहिक कर) देगा। यह 'शरह जामे कबीर हमीरी' में लिखा है।

लिआन का तरीका यह है कि शासक उस मर्द को हुक्म दे कि वह इस तरह कसम खाए: 'अशहदु बिल्लाहि इन्नी लमिनस सादिक़ीना फीमा रमैतुहा बिही मिन नफ़िल वलद।'

यदि 'कज़्फ़' (आरोप) बच्चे को लेकर हो, तो काजी उस बच्चे का नसब काट कर उसे उसकी माँ के साथ जोड़ देगा। और इस लिआन का तरीका यह है कि शासक उस मर्द को हुक्म दे कि वह इस तरह कसम खाए: 'अशहदु बिल्लाहि इन्नी लमिनस सादिक़ीना फीमा रमैतुहा बिही मिन नफ़िल वलद', यानी मैं अल्लाह की कसम खाकर गवाही देता हूँ कि मैं उस बात में सच्चा हूँ जो मैंने इस औरत पर बच्चे के नफी (इंकार) के बारे में लगाई है। इसी तरह औरत की तरफ से भी औरत यह कहे: 'अशहदु बिल्लाहि इन्हू लमिनल काज़िबीना फीमा रमानि बिही मिन नफ़िल वलद', यानी मैं अल्लाह की कसम गवाही देती हूँ कि इस मर्द ने नफी-ए-वलद की जो बात मुझ पर लगाई है, उसमें यह झूठा है। और अगर मर्द ने उस पर ज़िना और नफी-ए-वलद दोनों का आरोप लगाया हो, तो लिआन में दोनों बातें कहे, यानी मर्द इस तरह कहे कि 'अशहदु बिल्लाहि इन्नी लमिनस सादिक़ीना फीमा रमैतुहा बिही

मिनज़ ज़िना व नफ़िल वलद'। यह 'काफ़ी' में है। और जब काजी ने लिआन के बाद उन दोनों के बीच तफ़रीक़ (अलगाव) कर दी, तो यह पहचान उसकी माँ के लिए लाज़िम होगी। और बशर ने इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत की कि यह ज़रूरी है कि काजी कहे कि 'मैंने तुम दोनों के बीच तफ़रीक़ कर दी है और उस बच्चे का नसब उस मर्द से काट दिया है', यहाँ तक कि अगर काजी ने यह बात न कही, तो उक्त मर्द से उसका नसब नहीं कटेगा और यही सही है। यह 'मबसूत' और 'निहाया' में है। फिर काजी उस बच्चे का नसब नफी करके उसे उसकी माँ के साथ जोड़ देगा। और इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत है कि काजी दोनों के बीच तफ़रीक़ करेगा और कहेगा कि 'मैंने इस बच्चे को उसकी माँ के साथ जोड़ दिया है और इस मर्द को उसके नसब से बाहर कर दिया है', चुनांचे अगर काजी ने यह न कहा, तो नसब नहीं कटेगा। यह 'काफ़ी' में है। 'मबसूत' में लिखा है कि यही सही है। यह 'शरह मज्म उल बहरैन इब्न अल-मलिक' में है।

यदि लिआन के बाद पति और पत्नी दोनों में से या किसी एक में से कोई ऐसी बात पाई गई कि यदि वह लिआन से पहले पाई जाती तो लिआन में बाधा बनती, तो दोनों 'लिआन करने वाले' नहीं रहेंगे, तो उक्त मर्द के लिए हलाल होगा कि वह उस औरत से निकाह कर ले। और इसकी सूरत यह है कि मिसाल के तौर पर मर्द ने अपनी ही तकज़ीब (झुठलाया) की, तो उसे 'हद्द' (दंड) मारी गई, या औरत ने अपनी तकज़ीब की, या दोनों में से किसी आदमी पर कज़फ़ किया जिसके कारण उसे 'हद्द-ए-कज़फ़' मारी गई, या दोनों में से कोई गूंगा हो गया, या औरत पागल हो गई, या वती (संभोग) के साथ... (पाठ अधूरा)

यानी ज़िना का इल्ज़ाम किसी कलाम से नहीं लगाया बल्कि इस बच्चे के नसब से इनकार किया इस तौर पर कि यह मेरा नहीं है बल्कि अजनबी मर्द का है।

باہم لعان کرائے گا اور اگر عورت کے ایک بچہ پیدا ہوا اور یہ بچہ دائی کے بچہ پر لوٹ کر گرا جس سے وہ دودھ پیتا بچہ مر گیا اور اس کی دیت کا حکم اس بچہ کے باپ کی مددگار برادری پر کیا گیا پھر اس کے باپ نے اس کے نسب کی نفی کی تو قاضی اس بچہ کے ماں و باپ میں لعان کرائے گا اور اس بچہ کا نسب قطع نہ کرے گا یہ تحریر شرح تلخیص جامع کبیر میں ہے ایک مرد نے ایک عورت سے نکاح کیا پس وقت نکاح سے چھ مہینے پورے ہونے کے بعد اس عورت کے بچہ پیدا ہوا تو قاضی اس بچے کے ثبوت نسب اور عورت مذکورہ کے ساتھ دخول واقع ہونے کا حکم دے گا حتی کہ عورت کے واسطے پورے مہر و نفقہ عدت کا حکم کرے گا اور اگر مرد نے اس بچے کی نفی کی تو ان دونوں میں باہم لعان کرایا جائے گا اور بچہ کا نسب مرد سے منقطع کیا جائے گا اگر چہ وہ اس بات کا محکوم بہ ہوگیا ہے کہ اس مرد کا ہے کیونکہ پورے مہر و نفقہ عدت کا حکم دیا گیا ہے اسی طرح اگر مطلقہ طلاق رجعی دو برس سے زیادہ میں بچہ جنتی تو یہ رجعت ہوگی اور اگر مرد نے اس بچہ کی نفی کی تو قاضی دونوں میں لعان کرائے گا اور بچہ کو اس کی ماں کے ساتھ لاحق کر دے گا یہ تحریر شرح جامع کبیر حمیری میں ہے۔

لعان کی صورت یہ ہے کہ حاکم اس مرد کو حکم دے کہ یوں قسم کھائے: اشہد باللہ انی لمن الصادقین في ما رميتها به من نفي الولد:

اگر قذف بولد ہو تو قاضی اس ولد کا نسب منقطع کر کے اس کی ماں کے ساتھ لاحق کر دے گا اور اس لعان کی صورت یہ ہے کہ حاکم اس مرد کو حکم دے کہ یوں قسم کھائے اشہد باللہ انی لمن الصادقین فیما رمیتها به من نفی الولد یعنی شہادت دیتا ہوں میں قسم اللہ تعالیٰ کی کہ میں البتہ ضرور بچوں میں سے ہوں اس بات میں جو میں اس عورت کو لگائی ہے ولد کی نفی سے۔ اسی طرح عورت کی جانب سے بھی عورت یوں کہے کہ اشہد باللہ انہ لمن الکاذبین فیما رماني به من نفی الولد

یعنی میں قسم اللہ تعالیٰ کی گواہی دیتی ہوں کہ اس مرد نے نفی ولد کی بات جو مجھے لگائی ہے اس میں یہ جھوٹا ہے اور اگر مرد نے اس کو زنا اور نفی ولد دونوں سے قذف کیا ہو تو لعان میں دونوں باتیں ذکر کرے یعنی مرد یوں کہے کہ اشہد باللہ انی لمن الصادقین فیما رمیتھا بہ من الزنا ونفي الولد یہ کافی میں ہے اور جب قاضی نے بعد لعان کے ان دونوں میں تفریق کر دی تو یہ پہچان اپنی ماں کو لازم ہوگا اور بشر نے امام ابویوسفؒ سے روایت کی کہ ضرور ہے کہ قاضی یوں کہے کہ میں نے تم دونوں میں تفریق کر دی اور اس بچہ کا نسب اس مرد سے قطع کر دیا حتی کہ اگر قاضی نے یہ بات نہ کہی تو مرد مذکور سے اس کا نسب قطع نہ ہوگا اور یہ صحیح ہے یہ مبسوط ونہایہ میں ہے پھر قاضی اس بچہ کا نسب نفی کر کے اس کی ماں کے ساتھ لاحق کر دے گا اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ قاضی دونوں میں تفریق کرے گا اور کہے گا کہ میں نے یہ بچہ اس کی ماں کے ساتھ لاحق کیا اور اس مرد کو اس کے نسب سے خارج کر دیا چنانچہ اگر قاضی نے یہ نہ کہا تو نسب قطع نہ ہو گا یہ کافی میں ہے مبسوط میں لکھا ہے کہ یہی صحیح ہے یہ شرح مجمع البحرین ابن الملک میں ہے۔

اگر بعد لعان کے بیوی و مرد دونوں سے یا ایک سے ایسی کوئی بات پائی گئی کہ اگر قبل لعان کے پائی جاتی تو لعان سے مانع ہوتی تو دونوں باہم لعان کنندہ باقی نہ رہیں گے پس مرد مذکور کو حلال ہو گا کہ اس عورت سے نکاح کر لے اور اس کی صورت یہ ہے کہ مثلا مرد نے اپنی تکذیب کی پس اس کو حد ماری گئی یا عورت نے اپنی تکذیب کی یا دونوں میں سے کسی آدمی کو قذف کیا جس کے سبب سے اس پر حد قذف ماری گئی یا دونوں میں سے کوئی گونگا ہو گیا یا عورت مجنونہ ہو گئی یا وطی کے ساتھ وطی یا

یعنی زنا کی تہمت کسی کلام سے نہیں لگائی بلکہ اس بچہ کے نسب سے انکار کیا بایں طور کہ میرا نہیں ہے بلکہ اجنبی مرد کا ہے۔

Kitab-ut-Talaq 537

If either of the two becomes an apostate (Murtad) and then becomes a Muslim, and if any of the aforementioned circumstances are found, then in the opinion of Imam Azam and Imam Muhammad (R.A.), it will be permissible for the said man to marry that woman. This is stated in "Siraj-ul-Wahhaj." If a separation (Tafreeq) was made between them and then the woman became mentally incompetent (Matuh), it is not permissible for the man to marry her, because the eligibility for Li'an remains in the state of mental incompetence. This is written in "Sharh Jame Kabeer" by Hasiri. If one is blocked (Mahjoob) or castrated (Khasi), then in the case of denial of lineage (Nafi-e-Walad), the Li'an does not begin. This is in "Bahr-ur-Raiq."

The child of a Mula'ana (a woman involved in Li'an), i.e., the one whose lineage has been severed from the Mula'an (the man who performed Li'an) and attributed to the mother, is considered joined to that lineage in certain rulings. Thus, the scholars have stated that if the child of the Mula'ana testified for his father, it would not be accepted. Similarly, if his father (the one who denied the lineage and performed Li'an) testified for the child, it would not be acceptable. Likewise, if a man gave Zakat from his wealth to his wife's child regarding whom he performed Li'an, or gave Zakat from his wealth to that man, it is not permissible.

Similarly, if a son is born to the child of the Mula'ana and the daughter of the Mula'an man is from another wife, and they marry, or if the daughter of the Mula'ana's child marries the son of the man from his other wife, the marriage is not permissible. Likewise, if any person claimed this child (claiming lineage), it is not valid, even if the child confirmed his statement. In some rulings, the child of the Mula'ana is associated with strangers, to the extent that the child of the Mula'ana will not be an heir to that Mula'an man, nor will the Mula'an man be his heir, and neither of them is entitled to maintenance (Nafaqah) from the other. This is in "Zakhira."

If a woman filed a suit against her husband claiming he accused her of false adultery (Qazf), and the husband denied it, then to prove Qazf, no testimony will be accepted except that of two just men; the testimony of women will not be accepted, nor will "Shahadat-ala-Shahadat" (testimony upon testimony) be accepted. That is, if witnesses appointed witnesses for their testimony, it will not be accepted. Even the letter from one judge to another for this proof will not be accepted, unlike in the case of proving Qazf against a stranger. This is in "Bada'i."

If the woman brought two male witnesses, and then the man also brought two men, or one man and two women who testified that the claimant (the woman) had confirmed the said man's accusation (Qazf), then the Li'an is void, and the Hadd (punishment) will not be imposed on the man. If the woman has no witnesses and she wants the husband to take an oath, she does not have the authority to compel the husband to take an oath; this is in "Sharh Tahawi." If the husband claimed that the woman confirmed his statement and he wanted the woman to take an oath, the oath is not obligatory upon the woman; this is in "Mabsut."

If four witnesses for adultery are established against a woman, Li'an is not obligatory, and the Hadd for adultery will be carried out on the woman. If four witnesses are established but one of them is her husband, then if the said man had not previously committed Qazf, their testimony will be accepted, and in our view, the Hadd will be carried out on the woman. If the husband had already committed Qazf against her before this, and then brought three witnesses other than himself for adultery, then either these witnesses will be declared Qazf-accusers—so the Hadd of Qazf will be carried out on them—and it will be obligatory for the fourth, the husband, to perform Li'an with the woman. If the husband and three other witnesses came and they all testified that the woman committed adultery, but those witnesses were not confirmed/verified, then the Hadd of adultery will not be obligatory on the woman, nor will the Hadd of Qazf be obligatory on those witnesses, nor will Li'an be obligatory on the husband. This is in "Bada'i." If three blind men testified with the husband that the woman committed adultery, then those blind men will be given the Hadd of Qazf and...

(इस पृष्ठ का अनुवाद उर्दू मूल के अनुसार है)

किताब-उत-तलाक 537

दोनों में से कोई मुर्तद होकर मुसलमान हो गया, तो इन उल्लिखित मामलों में से यदि कोई बात पाई गई तो इमाम आज़म और इमाम मोहम्मद (र.) के नज़दीक मर्द को उस औरत से निकाह कर लेना जायज़ हो जाएगा। यह "सिराजुल वह्हाज" में है। और अगर दोनों में तफ़रीक (अलगाव) कर दी गई, फिर औरत "मतूह" (दीवानी/मानसिक रूप से अक्षम) हो गई, तो मर्द को उससे निकाह कर लेना जायज़ नहीं है, क्योंकि मतूह होने में लआन की अहिलियत (योग्यता) बाक़ी रहती है, यह "शरह जामे कबीर" हसीरी में है। और अगर महजूब या खसी (नपुंसक) हो, तो उसके नफ़ी-ए-वल्द (औलाद से इनकार) की सूरत में लआन शुरू नहीं होता, यह "बहर-उर-राइक" में है।

मुलाअना औरत का बच्चा, यानी जिसका नसब (वंश) मर्द-ए-मुलाअन से काट कर उसकी माँ के साथ लाحق (जोड़ा) किया गया है, वह बाज़ अहकाम में उस नसब के साथ लाحق किया गया है। चुनांचे उलमा ने फ़रमाया है कि अगर मुलाअना के बच्चे ने अपने बाप के वास्ते गवाही दी, तो क़ुबूल न होगी। इसी तरह अगर उसके बाप ने (यानी जिसने नफ़ी की है और लआन किया है) उस बच्चे के वास्ते गवाही दी, तो मक़बूल न होगी। और इसी तरह अगर मर्द ने अपने माल की ज़कात अपनी बीवी के उस बच्चे को दी जिसकी निस्बत लआन किया है, या उसने अपने माल की ज़कात उस मर्द को दी, तो जायज़ नहीं है।

और इसी तरह अगर मुलाअना के उस बच्चे का बेटा पैदा हुआ और उस मर्द-ए-मुलाअन की बेटी किसी दूसरी बीवी से है, और दोनों में निकाह हुआ, या मुलाअना के बच्चे की बेटी और उस मर्द की दूसरी बीवी से बेटे का निकाह हुआ, तो निकाह जायज़ नहीं है। और इसी तरह अगर इस वल्द-ए-मुलाअना का किसी शख़्स ने दावा किया (यानी अपने नसब का दावा), तो सही नहीं है, अगरचे वल्द ने उसके क़ौल की तस्दीक की हो। और बाज़ अहकाम में वल्द-ए-मुलाअना के अजनबियों के साथ लाحق किया जाता है, यहाँ तक कि मुलाअना का वल्द उस मर्द-ए-मुलाअन का वारिस न होगा, और इसी तरह मर्द-ए-मुलाअन उसका वारिस न होगा, और इसी तरह उन दोनों में से कोई दूसरे पर नफ़क़ा (खर्च) का मुस्तहिक नहीं है। यह "ज़खीरा" में है।

और अगर औरत ने शौहर पर नालिश (शिकायत) की और दावा किया कि उसने मुझ पर क़ज़फ़ (व्यभिचार का झूठा आरोप) किया है और शौहर ने इससे इनकार किया, तो क़ज़फ़ साबित करने के

वास्ते औरत की तरफ़ से दो आदिल मर्दों की गवाही के सिवा और गवाही क़ुबूल न होगी, और औरतों की गवाही क़ुबूल न होगी, और न ही "शहादत अला शहादत" क़ुबूल होगी, यानी गवाहों ने अपनी गवाही पर गवाह कायम कर दिए जिन्होंने गवाही दी, तो ना-मक़बूल होगी। और काज़ी का खत ब-जानिब-ए-काज़ी दीगर इस इस्बात के वास्ते भी मक़बूल न होगा, जैसे अजनबी पर क़ज़फ़ साबित करने के वास्ते मक़बूल है। यह "बदाइअ" में है।

अगर औरत ने दो मर्द गवाह कायम किए, फिर मर्द ने भी दो मर्द या एक मर्द और दो औरतों ने इस अमर की गवाही दी कि औरत-ए-मुदईया ने मर्द-मज़कूर के क़ज़फ़ करने की तस्दीक की थी, तो लआन साकित (रद्द) हो गया और मर्द पर हद भी लाज़िम न होगी। और अगर औरत के पास गवाह न हों और उसने चाहा कि शौहर को इस अमर पर कसम दिला दे, तो औरत को कसम दिलाने का इख्तियार नहीं है, यह "शरह तहावी" में है। और अगर शौहर ने औरत के तस्दीक करने का (यानी उसने मेरी तस्दीक की थी) दावा किया और चाहा कि औरत को इस बात पर कसम दिलाई जाए, तो औरत पर कसम लाज़िम न होगी। यह "मबसूत" में है।

और अगर औरत पर ज़िना के चार गवाह कायम हुए, तो लआन वाजिब न होगा और औरत पर हद-ए-ज़िना जारी की जाएगी। और अगर चार गवाह कायम हुए, मगर उनमें से एक गवाह उसका शौहर है, तो अगर इससे पहले मर्द-मज़कूर की तरफ़ से क़ज़फ़ न हुआ हो, तो उन गवाहों की गवाही क़ुबूल होगी और हमारे नज़दीक औरत पर हद जारी की जाएगी। और अगर शौहर इससे पहले उस पर क़ज़फ़ कर चुका है, फिर अपने सिवाय ज़िना के और तीन गवाह लाया, तो या तो ये गवाह क़ज़फ़-कुनिंदा करार दिए जाएंगे कि उन पर हद-ए-क़ज़फ़ जारी की जाएगी, और चौथे शौहर पर औरत के साथ लआन करनी वाजिब होगी। और अगर शौहर और तीन गवाह और आए, और उन सब ने गवाही दी कि इस औरत ने ज़िना किया है, मगर उन गवाहों की तस्दीक न हुई, तो औरत पर हद-ए-ज़िना वाजिब न होगी और न ही उन गवाहों पर हद-ए-क़ज़फ़ वाजिब होगी और न शौहर पर लआन वाजिब होगी। यह "बदाइअ" में है। और अगर शौहर के साथ तीन अंधे गवाहों ने औरत पर ज़िना की गवाही दी, तो उन अंधों को हद-ए-क़ज़फ़ मारी जाएगी और...

کتاب الطلاق ۵۳۷ دونوں میں کوئی مرتد ہو کر مسلمان ہو گیا پس ان امور مذکورہ میں سے اگر کوئی بات پائی گئی تو امام اعظم اور امام محمدؒ کے نزدیک مرد مذکور کو اس عورت سے نکاح کر لینا جائز ہو جائے گا یہ "سراج الوہاج" میں ہے اور اگر دونوں میں تفریق کر دی گئی پھر عورت معتوہ ہو گئی تو مرد کو اس سے نکاح کر لینا جائز نہیں ہے کیونکہ معتوہ ہونے میں اہلیتِ لعان باقی رہتی ہے یہ تحریر "شرح جامع کبیر" حصیری میں ہے اور اگر محجوب یا خصی ہو تو اس کے نفیِ ولد کی صورت میں لعان شروع نہیں یہ "بحر الرائق" میں ہے ملاعنہ عورت کا بچہ یعنی جس کا نسب مردِ ملاعن سے قطع کر کے اس کی ماں کے ساتھ لاحق کیا گیا ہے بعضے احکام میں وہ نسب کے ساتھ لاحق کیا گیا ہے چنانچہ علماء نے فرمایا ہے کہ اگر ملاعنہ کے بچے نے اپنے باپ کے واسطے گواہی دی تو قبول نہ ہو گی اسی طرح اگر اس کے باپ نے یعنی جس نے نفی کی ہے اور لعان کیا ہے اس بچہ کے واسطے گواہی دی مقبول نہ ہو گی اور اسی طرح اگر مرد نے اپنے مال کی زکوٰۃ اپنی بیوی کے اس بچہ کو دی جس کی نسبت لعان کیا ہے یا اس نے اپنے مال کی زکوٰۃ اس مرد کو دی تو نہیں جائز ہے اور اسی طرح اگر ملاعنہ کے اس بچہ کا پسر پیدا ہوا اور اس مردِ ملاعن کی دختر کسی دوسری بیوی سے ہے اور دونوں میں نکاح ہوا یا ملاعنہ کے ولد کی دختر اور اس کی مرد کی دوسری بیوی سے بیٹا ہوا اور اس پسر نے اس دختر سے نکاح کیا تو نکاح جائز نہیں ہے اور اسی طرح اگر اس ولدِ ملاعنہ کا کسی شخص نے دعویٰ کیا یعنی اپنے نسب کا دعویٰ کیا تو صحیح نہیں ہے اگر چہ ولد نے اس کے قول کی تصدیق کی ہو اور بعضے احکام میں ولدِ ملاعنہ کے اجنبیوں کے ساتھ لاحق کیا جاتا ہے حتیٰ کہ ملاعنہ کا ولد اس مردِ ملاعن کا وارث نہ ہو گا اور اسی طرح مردِ ملاعنہ اس کا وارث نہ ہو گا اور اسی طرح ان دونوں میں سے کوئی دوسرے پر نفقہ کا مستحق نہیں ہے یہ "ذخیرہ" میں ہے اور اگر عورت نے

شوہر پر نالش کی اور دعویٰ کیا کہ اس نے مجھ کو قذف کیا ہے اور شوہر نے اس سے انکار کیا تو قذف ثابت کرنے کے واسطے عورت کی طرف سے سوائے دو عادل مردوں کی گواہی کے اور گواہی قبول نہ ہو گی اور عورتوں کی گواہی قبول نہ ہو گی اور نہ شہادت علی الشہادہ قبول ہو گی یعنی گواہوں نے اپنی گواہی پر گواہ قائم کر دیے جنہوں نے گواہی دی تو نا مقبول ہو گی اور قاضی کا خط بجانب قاضی دیگر اس اثبات کے واسطے بھی مقبول نہ ہو گا جیسے اجنبی پر قذف ثابت کرنے کے واسطے مقبول ہے یہ "بدائع" میں ہے

اگر عورت نے دو مرد گواہ قائم کئے پھر مرد نے بھی دو مرد یا ایک مرد اور دو عورتیں اس امر کی گواہی دیں کہ عورت مدعیہ نے مرد مذکور کے قذف کرنے کی تصدیق کی تھی تو لعان ساقط ہو گیا اور مرد پر حد بھی لازم نہ ہوگی اور اگر عورت کے پاس گواہ نہ ہوں اور اس نے چاہا کہ شوہر کو اس امر پر قسم دلا دے تو عورت کو قسم دلانے کا اختیار نہیں ہے یہ "شرح طحاوی" میں ہے اور اگر شوہر نے عورت کے تصدیق کرنے کا یعنی اس نے میری تصدیق کی تھی دعویٰ کیا اور چاہا کہ عورت کو اس بات پر قسم دلائی جائے تو عورت پر قسم لازم نہ ہو گی یہ "مبسوط" میں ہے اور اگر عورت پر زنا کے چار گواہ قائم ہوئے تو لعان واجب نہ ہو گی اور عورت پر حدِ زنا جاری کی جائے گی اور اگر چار گواہ قائم ہوئے مگر ان میں سے ایک گواہ اس کا شوہر ہے پس اگر قبل اس کے مرد مذکور کی طرف سے قذف نہ ہوا ہو تو ان گواہوں کی گواہی قبول ہو گی اور ہمارے نزدیک عورت پر حد جاری کی جائے گی اور اگر شوہر اس سے پہلے اس کو قذف کر چکا ہے پھر اپنے سوائے زنا کے اور تین گواہ لایا تو یا تو یہ گواہ قذف کنندہ قرار دیے جائیں گے کہ ان پر حدِ قذف جاری کی جائے گی اور چوتھے شوہر پر عورت کے ساتھ لعان کرنی واجب ہو گی اور اگر شوہر اور تین گواہ اور آئے اور ان سب نے گواہی دی کہ اس عورت نے زنا کیا ہے مگر ان گواہوں کی تصدیق نہ ہوئی عورت پر حد زنا واجب نہ ہو گی اور نہ ان گواہوں پر حدِ قذف

واجب ہوگی اور نہ شوہر پر لعان واجب ہو گی یہ "بدائع" میں ہے اور اگر شوہر کے ساتھ تین اندھوں نے عورت پر زنا کی گواہی دی تو ان اندھوں کو حدِ قذف ماری جائے گی اور...

Lian (imprecation) will be obligatory upon the husband. If two sons of a woman testified against her husband that this man accused (qadhf) this woman [of adultery], their testimony will not be valid. Similarly, if the woman's father and her son testified in this manner, it is also invalid. If, out of the two witnesses for the woman, one testified that this man (the woman's husband) accused her of adultery, and the second testified that this man said about the woman's child that "he is born of adultery," this testimony will not be valid; meaning, the accusation (qadhf) will not be proven. If one witness said that the man accused her in Arabic and the other testified that he accused her in Persian, this testimony will not be accepted. If one testified that the man said to the woman, "Zayd committed adultery with you," and the second witness testified that he said, "Amr committed adultery with you," then lian will be obligatory upon the aforementioned man. If a man accused his wife of adultery with Zayd, and Zayd came and demanded that the man be punished for qadhf, then the man will be subjected to the punishment for qadhf (hadd-e-qadhf), and the lian will lapse. When two witnesses testify against a husband regarding his accusation, the Qadi will imprison him until he verifies the integrity ('adalah) of the witnesses and will not accept a guarantor (kafil) from the aforementioned man. If both witnesses said, "We testify that this man accused his wife and his bondmaid with the same utterance," this testimony will not be valid. If two of Zayd's sons (from a wife other than the one in question) testified against Zayd that he accused this person, and their mother is with Zayd, their testimony will not be valid; however, if Zayd is a slave or [text unclear/corrupt], then the testimony regarding the corporal punishment (hadd) will be accepted. If two witnesses testified against Zayd that he accused his wife, and the witnesses' integrity was verified, but before the Qadi could pass a judgment, both witnesses died or went away, the Qadi will order lian, because their death or absence does not impair their integrity ('adalah). This is contrary to them becoming blind, apostates, or corrupt (fasiq), in which case it is not so; this is stated in *Mabsut*. If the woman produced four witnesses, two of whom testified that her husband Zayd accused her on Thursday and the other two testified that he accused her on Friday, according to Imam-e-Azam (RA), an order for mutual lian between the husband and wife will be issued; this is in *Tatar-Khaniyah*.

If the accusing man produced evidence to the effect that the woman herself confessed to adultery, then lian will lapse from the husband:

If the husband claimed that on the day he accused her, she was a bondmaid or a non-Muslim subject (dhimmiyah), lian will not be obligatory unless the woman is known to the Qadi for her freedom or Islam. If the husband produced witnesses that on the day of the accusation she was a slave or a disbeliever, and the woman produced witnesses of her being free or Muslim, the witnesses will be in favor of the woman (1). However, if the husband's witnesses also prove that the woman became an apostate after Islam, this ruling does not apply; this is in *Atabiyah*. If the accusing man produced two other witnesses to the effect that the woman confessed to adultery herself, then lian will lapse from the husband, and he will not pass judgment against the woman based on this testimony.

शौहर पर लिआन (لعان) वाजिब होगा। और अगर औरत के वास्ते उसके दो लड़कों ने उसके शौहर पर गवाही दी कि इस मर्द ने इस औरत को क़ज़फ़ (व्यभिचार का झूठा आरोप) किया है, तो उन दोनों की गवाही जाइज़ न होगी और इसी तरह अगर औरत के बाप और औरत के बेटे ने इस तरह गवाही दी तो भी नाजाइज़ है। और अगर औरत के दो गवाहों में से एक ने गवाही दी कि इस मर्द यानी औरत के शौहर ने इस औरत को ज़िना के साथ क़ज़फ़ किया है और दूसरे ने गवाही दी कि इस मर्द ने इस औरत के बच्चे को कहा कि यह ज़िना से पैदा है, तो यह गवाही जाइज़ न होगी यानी क़ज़फ़ करना साबित न होगा। और अगर एक गवाह ने कहा कि इस मर्द ने इसको अरबी ज़बान में क़ज़फ़ किया है और दूसरे ने गवाही दी कि उसने फ़ारसी ज़बान में क़ज़फ़ किया है, तो यह गवाही क़ुबूल न होगी। और अगर एक ने गवाही दी कि इस मर्द ने इस औरत से कहा कि तेरे साथ ज़ैद ने ज़िना किया है और दूसरे गवाह ने गवाही दी कि उसने इस औरत से कहा कि तेरे साथ अम्र ने ज़िना किया है, तो मर्द मज़कूर पर लिआन वाजिब होगा। और अगर किसी मर्द ने अपनी बीवी को ज़ैद के साथ क़ज़फ़ किया, फिर ज़ैद आया और उसने इस मर्द से अपने क़ज़फ़ करने का मुतालबा किया, तो इस मर्द को हद्दे-क़ज़फ़ मारी जाएगी और लिआन साक़ित (रद्द) हो जाएगा। और जब दो गवाहों ने किसी औरत के शौहर पर उसके क़ज़फ़ करने की गवाही दी, तो क़ाज़ी उसको क़ैद कर लेगा यहाँ तक कि उन गवाहों की अदालत (विश्वसनीयता) दरयाफ़्त करे और मर्द मज़कूर से कफ़ीले-नफ़्स क़ुबूल न करेगा। और अगर दोनों गवाहों ने कहा कि हम गवाही देते हैं कि इस मर्द ने अपनी बीवी को और बांदी को एक ही कलमे से क़ज़फ़ किया है, तो यह गवाही जाइज़ न होगी। और अगर ज़ैद के दो बेटों ने (जो उस बीवी के सिवा दूसरी बीवी के पेट से हैं) ज़ैद पर गवाही दी कि ज़ैद ने इस बंदे को क़ज़फ़ किया है और उन दोनों की माँ ज़ैद के पास है, तो उन दोनों की गवाही जाइज़ न होगी। लेकिन अगर ज़ैद ग़ुलाम हो या मोहम्मद व अल-क़ज़फ़ हो, तो ज़रबे-हद्द की गवाही उन दोनों की ज़ैद पर क़ुबूल होगी। और अगर ज़ैद पर दो गवाहों ने गवाही दे दी कि उसने अपनी बीवी को क़ज़फ़ किया है, फिर दोनों गवाहों की तादील हो गई, फिर इससे पहले कि क़ाज़ी उनकी गवाही पर कुछ हुक्म दे, ये दोनों मर गए या कहीं चले गए, तो क़ाज़ी लिआन का हुक्म दे देगा, इस वास्ते कि मर जाना या ग़ायब हो जाना उनकी अदालत में क़ादह (दोष) नहीं है। बख़िलाफ़ इसके कि अगर दोनों अंधे हो गए या मरदूद या फ़ासिक़ हो गए, तो ऐसा नहीं है, यह 'मब्सूत' में है। और अगर औरत ने चार गवाह क़ायम किए जिनमें से दो गवाहों ने गवाही दी कि इस शौहर ज़ैद ने उसको जुमेरात के रोज़ क़ज़फ़ किया है और

बाक़ी दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने जुमे के रोज़ क़ज़्फ़ किया है, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक दोनों बीवी व मर्द में बाहम लिआन करने का हुक्म दिया जाएगा, यह 'तातारख़ानिया' में है।

अगर मर्द काज़िफ़ ने इस मज़मून के(गवाह) क़ायम किए कि औरत ने ख़ुद ज़िना का इक़रार किया है, तो शौहर के ज़िम्मे से लिआन साक़ित हो जाएगा:

अगर शौहर ने दावा कर दिया कि मेरे उसको क़ज़्फ़ करने के रोज़ यह बांदी या ज़िम्मीया थी, तो लिआन वाजिब न होगा, इल्ला ये कि औरत मज़कूरा क़ाज़ी के नज़दीक हुर्रियत या इस्लाम की राह से मारूफ़ हो। और अगर शौहर ने गवाह क़ायम किए कि रोज़े-क़ज़्फ़ करने के यह औरत रक़ीया या काफ़िर थी और औरत ने अपने आज़ाद होने या मुसलमान होने के गवाह क़ायम किए, तो गवाह औरत के होंगे (1)। लेकिन अगर शौहर के गवाहों से यह बात भी साबित होती हो कि यह औरत बादे-इस्लाम के मुर्तद हो गई थी, तो यह हुक्म नहीं है, यह 'अताबीया' में है। अगर मर्द काज़िफ़ ने दूसरे दो गवाह इस मज़मून के क़ायम किए कि औरत ने ख़ुद ज़िना का इक़रार किया है, तो शौहर के ज़िम्मे से लिआन साक़ित हो जाएगा और औरत के ज़िम्मे इस गवाही पर हुक्म न देगा।

شوہر پر لعان واجب ہوگا اور اگر عورت کے واسطے اس کے دو لڑکوں نے اس کے شوہر پر گواہی دی کہ اس مرد نے اس عورت کو قذف کیا ہے تو ان دونوں کی گواہی جائز نہ ہوگی اور اسی طرح اگر عورت کے باپ اور عورت کے پسر نے اس طرح گواہی دی تو بھی نا جائز ہے اور اگر عورت کے دو گواہوں میں سے ایک نے گواہی دی کہ اس مرد یعنی عورت کے شوہر نے اس عورت کو زنا کے ساتھ قذف کیا اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس مرد نے اس عورت کے بچہ کو کہا کہ یہ زنا سے پیدا ہے تو یہ گواہی جائز نہ ہوگی یعنی قذف کرنا ثابت نہ ہوگا اور اگر ایک گواہ نے کہا کہ اس مرد نے اس کو عربی زبان میں قذف کیا اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس نے فارسی زبان میں قذف کیا تو یہ گواہی قبول نہ ہوگی اور اگر ایک نے گواہی دی کہ اس مرد نے اس عورت کو کہا کہ تیرے ساتھ زید نے زنا کیا اور دوسرے گواہ نے گواہی دی کہ اس نے اس عورت سے کہا کہ تیرے ساتھ عمرو نے زنا کیا ہے تو مرد مذکور پر لعان واجب ہوگا اور اگر کسی مرد نے اپنی بیوی کو زید کے ساتھ قذف کیا پھر زید آیا اور اس نے اس مرد سے اپنے قذف کرنے کا مطالبہ کیا تو اس مرد کو حد قذف ماری جائے گی اور لعان ساقط ہو جائے گا اور جب دو گواہوں نے کسی عورت کے شوہر پر اس کے قذف کرنے کی گواہی دی تو قاضی اس کو قید کر لے گا یہاں تک کہ ان گواہوں کی عدالت دریافت کرے اور مرد مذکور سے کفیل نفس قبول نہ کرے گا اور اگر دونوں گواہوں نے کہا کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ اس مرد نے اپنی بیوی کو اور باندی کو ایک ہی کلمہ سے قذف کیا تو یہ گواہی جائز نہ ہوگی اور اگر زید کے دو بیٹوں نے اس بیوی کے سوائے دوسری بیوی کے پیٹ سے ہیں زید پر گواہی دی کہ زید نے اس بندہ کو قذف کیا ہے اور ان دونوں کی ماں زید کے پاس ہے تو ان دونوں کی گواہی جائز نہ ہوگی لیکن اگر زید غلام ہو یا محمد و

القذف ہو تو ضرب حد کی گواہی ان دونوں کی زید پر قبول ہوگی اور اگر زید پر دو گواہوں گواہی دے دی کہ اس نے اپنی بیوی کو قذف کیا ہے پھر دونوں گواہوں کی تعدیل ہو گئی پھر قبل اس کے کہ قاضی ان کی گواہی پر کچھ حکم دے یہ دونوں مر گئے یا کہیں چلے گئے تو قاضی لعان کا حکم دے دے گا اس واسطے کہ مر جانا یا غائب ہو جانا ان کی عدالت میں قادح نہیں ہے بخلاف اس کے اگر دونوں اندھے ہو گئے یا مرد یا فاسق ہو گئے تو ایسا نہیں ہے یہ مبسوط میں ہے اور اگر عورت نے چار گواہ قائم کئے جن میں سے دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس شوہر زید نے اس کو جمعرات کے روز قذف کیا ہے اور باقی دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے جمعہ کے روز قذف کیا ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک دونوں بیوی و مرد میں باہم لعان کرنے کا حکم دیا جائے گا یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

اگر مرد قذف اس مضمون کے قائم کئے کہ عورت نے خود زنا کا اقرار کیا ہے تو شوہر کے ذمہ سے لعان ساقط ہو جائے گا:

اگر شوہر نے دعویٰ کر دیا کہ میرے اس کو قذف کرنے کے روز یہ باندی یا ذمیہ تھی تو لعان واجب نہ ہوگا الا آنکہ عورت مذکورہ قاضی کے نزدیک حریت یا اسلام کی راہ سے معروف ہو اور اگر شوہر نے گواہ قائم کئے کہ بروزِ قذف کرنے کے یہ عورت رقیہ یا کافر تھی اور عورت نے اپنے آزاد ہونے یا مسلمان ہونے کے گواہ قائم کئے تو گواہ عورت کے ہوں گے (۱) لیکن اگر شوہر کے گواہوں سے یہ بات بھی ثابت ہوتی ہو کہ یہ عورت بعدِ اسلام کے مرتد ہو گئی تھی تو یہ حکم نہیں ہے یہ عتابیہ میں ہے اگر مرد قاذف نے دوسرے دو گواہ اس مضمون کے قائم کئے کہ عورت نے خود زنا کا اقرار کیا ہے تو شوہر کے ذمہ سے لعان ساقط ہو جائے گا اور عورت کے ذمہ اس گواہی پر حکم نہ دے گا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 ..... Kitab-ut-Talaq

(Summary of upper paragraph) The Hadd (prescribed punishment) will not be mandatory, just as it is not mandatory upon her one-time admission. If a man and two women testify against the woman regarding this matter, the Lian (imprecation) will be dropped by Istihsan. If the husband claims he has witnesses to support his statement that the woman is as he described, he will be granted a respite until the judge rises. If he produces witnesses, it is well; otherwise, he will perform Lian out of necessity. If the husband claims, "I accused her of adultery (Qadh) when she was a minor," and the woman claims, "He accused me after I reached puberty," the husband's statement will be accepted. If the woman claims an older instance of Qadh —meaning an accusation from which a long time has passed—and provides witnesses, it is permissible. Then, if the husband provides witnesses that he gave her a Talaq-e-Raj'i (revocable divorce) after that incident and remarried her, neither Lian nor Hadd will be mandatory. This is stated in 'Mabsut'.

Chapter Twelve: Regarding the 'Aneen' (Impotent Man)

An 'Aneen' is one who, despite the erection of his organ, is unable to have intercourse with women. If he is such that he can reach 'Shaiba' (previously married/deflowered) women but not 'Bakira' (virgins), or reaches some women but not others, and this is due to illness, weakness, or sorcery (sihr), then in relation to the women he cannot reach, he will be considered an 'Aneen'. This is in 'Nihaya'. If he has inserted the glans (tip of the penis), he is not an 'Aneen'. If only the tip has been inserted, it is necessary that the rest of the organ be inserted. This is in 'Bahr-ur-Raiq'. If a woman takes her husband to the judge and claims he is an 'Aneen' and requests a separation, the judge will ask the husband if he has reached the woman or not. If he admits he has not reached her, he will be given a respite of one year, regardless of whether the woman is a virgin or not. If the husband denies the claim and says, "I have reached her," and she is a 'Shaiba', the man's statement will be accepted, provided he takes an oath saying, "I have reached her." If he takes the oath, the woman's right is voided. If he refuses to take the oath, the judge will grant him a one-year respite. This is in 'Kafi'. If the woman says, "I am still a virgin," women shall examine her; one woman is sufficient, though two are more cautious and reliable. If the women say she is a 'Shaiba', the husband's statement will be accepted. This is in 'Siraj-ul-Wahhaj'. If the man takes an oath, the woman has no right, and if he refuses, he will be granted a one-year respite. This is in 'Hidaya'. If the women say she is a virgin, the

woman's statement will be accepted without an oath, and if the women develop doubt regarding her matter...

(ऊपरी पैराग्राफ का सारांश) हद्द लाजिम न आएगी, जैसे कि उसके एक बार इकरार कर देने से लाजिम नहीं आती। और अगर एक मर्द और दो औरतों ने औरत पर इस मज़मून की गवाही दी तो भी इस्तेहसांन लआन साकित (खत्म) हो जाएगा। अगर शौहर दावा करे कि मेरे पास इस बात के गवाह हैं, तो काज़ी के उठने तक उसे मोहलत दी जाएगी। अगर वह गवाह ले आया तो ठीक, वरना ज़रूरत के तहत लआन करेगा। अगर शौहर ने कहा कि मैंने उस पर कज़फ (झूठा इल्ज़ाम) तब किया था जब वह नाबालिग थी, और औरत ने कहा कि उसने बालिग होने पर कज़फ किया है, तो शौहर का कौल (बयान) कबूल होगा। अगर औरत पुराना कज़फ (जिस पर काफी समय बीत चुका हो) साबित करे और गवाह पेश करे, तो यह जायज़ है। फिर अगर शौहर ने गवाह पेश किए कि मैंने उसके बाद उसे तलाक-ए-रजी दे दी थी और दोबारा निकाह कर लिया, तो लआन या हद्द कुछ भी लाजिम न होगा, यह 'मब्सूत' में है।

बारहवां अध्याय: अनीन (नपुंसक) के बयान में

'अनीन' उसे कहते हैं जो औज़ार (लिंग) के खड़े होने के बावजूद औरतों से संबंध न बना सके। यदि वह ऐसा है कि 'शैबा' (गैर-कुंवारी) औरतों तक पहुँचता है लेकिन 'बाकिरा' (कुंवारी) औरतों तक नहीं पहुँचता, या कुछ औरतों तक पहुँचता है और कुछ तक नहीं, और यह किसी बीमारी, कमज़ोरी, या जादू(सहर) के कारण है, तो जिन औरतों तक वह नहीं पहुँच सकता, उनके हक में वह 'अनीन' होगा। यह 'निहाया' में है। अगर उसने हशफा (लिंग का अगला भाग) अंदर डाल दिया, तो वह 'अनीन' नहीं है। अगर लिंग का अगला हिस्सा अंदर गया है, तो पूरा अंदर जाना ज़रूरी है। यह 'बहर-उर-राइ' में है। अगर औरत अपने शौहर को काज़ी के पास ले गई और दावा किया कि वह अनीन है और तलाक (फ़ुरक़त) की दरख्वास्त की, तो काज़ी शौहर से पूछेगा कि क्या तुम उस औरत तक पहुँचे हो या नहीं? अगर उसने इकरार किया कि मैं नहीं पहुँचा, तो उसे एक साल की मोहलत दी जाएगी, चाहे औरत बाकिरा हो या शैबा। अगर शौहर ने दावे से इनकार किया और कहा कि मैं पहुँचा हूँ, और औरत शैबा है, तो मर्द का कौल मान्य होगा, लेकिन इस कसम के साथ कि "मैं उस तक पहुँचा हूँ"। अगर मर्द ने कसम खा ली तो औरत का हक बातिल हो गया, और अगर कसम खाने से इनकार किया तो काज़ी उसे एक साल की मोहलत देगा। यह 'काफी' में है। अगर औरत ने कहा कि मैं वैसी ही बाकिरा हूँ, तो औरतें उसे देखेंगी (मुआयना करेंगी); एक औरत काफी है, और दो हों तो अधिक एहतियात और भरोसेमंद है। अगर औरतों ने कहा कि यह शैबा है, तो शौहर का कौल कबूल

होगा। यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। अगर मर्द ने कसम खा ली तो औरत का कोई हक नहीं, और अगर उसने इनकार किया तो उसे एक साल की मोहलत दी जाएगी। यह 'हिदाया' में है। अगर औरतों ने कहा कि यह बाकिरा है तो बिना कसम के औरत का कौल कबूल होगा, और अगर औरतों को उसके मामले में शक पैदा हुआ...

حد نہ لازم نہ آئے گی جیسے کہ اس کے ایک مرتبہ اقرار کر دینے سے لازم نہیں آتی ہے اور اگر مرد اور دو عورتوں نے عورت پر اس مضمون کی گواہی دی تو بھی استحساناً لعان ساقط ہو گا اور اگر مرد نے یہ دعویٰ کیا کہ یہ عورت زانیہ ہے یا وطی حرام اس سے وطی کی گئی تو مرد پر لعان واجب ہو گی پس اگر شوہر نے دعویٰ کیا کہ میرے پاس اس امر کے گواہی ہیں جس طرح کہتا ہوں کہ یہ عورت ایسی ہی ہے تو قاضی کے اٹھنے تک اس کو مہلت دی جائے گی پس اگر وہ گواہ لے آیا تو خیر ورنہ ضرورت سے لعان کرے گا اور اگر شوہر نے کہا کہ میں نے اس کو قذف کیا درحالیکہ یہ صغیرہ تھی اور عورت نے کہا کہ اس نے وقت بلوغ کے قذف کیا ہے تو قول شوہر کا قبول ہو گا اور گواہ اگر دونوں نے قائم کئے تو عورت کے گواہ مقبول ہوں گے اور اگر عورت نے قذف متقدم کا دعویٰ کیا یعنی ایسے قذف کا جس کو زمانہ دراز گزر گیا ہے اور اس پر گواہ قائم کئے تو جائز ہے پھر اگر شوہر نے گواہ قائم کئے کہ میں نے اس عورت کو اس کے بعد طلاق رجعی دے دی اور خطبہ کر کے اس کے ساتھ نکاح کر لیا تو دونوں میں لعان وحد کچھ واجب نہ ہو گی یہ مبسوط میں ہے۔

بارہواں باب: عنین کے بیان میں

عنین اس کو کہتے ہیں جو باوجود قیام آلہ کے عورتوں سے واصل نہ ہو سکے پس اگر وہ ایسا ہو کہ شیبہ عورتوں تک پہنچتا ہو اور باکرہ عورتوں تک نہ پہنچتا ہو یا بعضی عورتوں تک پہنچتا ہو اور بعضی تک نہ پہنچتا ہو اور یہ امر کسی مرض یا ضعف خلف یا بڑھاپے یا (۱) سحر کی وجہ سے ہو تو جن عورتوں کی طرف یہ نہیں پہنچ سکتا ہے ان کے حق میں یہ عنین ہو گا (۲) یہ نہایہ

میں ہے اور اگر اس نے حشفہ یعنی ذکر کا سر اندر کر دیا تو وہ عنین نہیں ہے اور اگر سر ذکر کرنا ہوا ہو تو ضرور ہے کہ باقی ذکر کو اندر (۳) کرے یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر عورت اپنے شوہر کو قاضی کے پاس لے گئی اور اس پر دعویٰ کیا کہ یہ عنین ہے اور فرقت کی درخواست کی تو قاضی اس کے شوہر سے دریافت کرے گا کہ تو اس عورت تک پہنچا ہے یا نہیں پہنچا پس اگر اس نے اقرار کر کیا کہ میں نہیں پہنچا تو اس کو ایک سال کی مہلت دی جائے گا خواہ عورت باکرہ ہو یا شیبہ ہو اور اگر شوہر نے اس کے دعویٰ سے انکار کیا اور کہا کہ میں اس تک پہنچا ہوں پس اگر یہ عورت شیبہ ہو تو قول مرد کا معتبر ہو گا مگر قسم کے ساتھ کہ میں اس تک پہنچا ہوں۔ پس اگر مرد مذکور نے قسم کھا لی تو عورت کا حق باطل ہو گیا اور اگر اس نے قسم سے انکار کیا تو قاضی اس کو ایک سال کی مہلت دے گا یہ کافی میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ میں ویسی ہی باکرہ موجود ہوں تو عورتیں اس کو دیکھیں اور ایک عورت کافی ہے اور دو ہوں تو احوط و اوثق ہے پس اگر عورتوں نے کہا کہ یہ شیبہ ہے تو شوہر کا قول قبول ہو گا یہ سراج الوہاج میں ہے پس اگر مرد نے قسم کھا لی تو عورت کا کچھ حق نہیں ہے اور اگر اس نے انکار کیا تو اس کو ایک سال کی مہلت دی جائے گی یہ ہدایہ میں ہے۔ اگر عورتوں نے کہا کہ یہ باکرہ ہے تو بدوں قسم کے عورت کا قول قبول ہو گا اور اگر عورتوں کو اس کے معاملہ میں شک پیدا ہوا

(۱) اس سے زیادہ احتیاط ہے اوثق زیادہ معتمد ہے۔ (۲) جادو۔ (۳) ورنہ عنین ہوگا۔

Then the examination of this woman shall be performed; some have stated that she will be ordered to urinate against a wall, and if she can project a stream against the wall, then she is a virgin (Bakirah), otherwise, she is not (Thayyibah). Others have stated that she shall be examined with a hen's egg; if the hen's egg enters her private part, i.e., fits through that opening, then she is Thayyibah, and if it does not fit, she is Bakirah. This is in *Siraj al-Wahhaj*. If some women say she is a virgin and others say she is not, then she should be shown to other women. When it is established that the mentioned man has not reached this woman, then she shall be granted a respite of one year, whether the man requests it or not. The judge should appoint witnesses to this granted respite and record the date. This is in *Fatawa Qadi Khan*. The beginning of the mentioned period shall be from the time of the dispute (litigation), as stated in *al-Muhit*. This respite shall not be granted by anyone other than the Qadi of Egypt or Medina. If the woman grants the respite herself, or if someone other than the Qadi grants it, then that respite shall not be considered. This is in *Fatawa Qadi Khan*.

A solar year consists of 365 days and 1/120th of a day, and a lunar year consists of 354 days: In this duration, the lunar year is considered. This is the apparent narration (*Zahir al-Riwayah*), as in *al-Tabyin*, and this is correct, as stated in *al-Hidayah*. Hasan reported from Imam-e-A'zam that the solar year is considered, and it is a few days longer than the lunar year. Shams al-A'imma al-Sarakhsi, in *Sharh al-Kafi*, followed the narration of Hasan, stating that choosing this is cautious, and this is the school of the author of *al-Tuhfah*, and in my opinion, this is the preferred (Mukhtar) view, as stated in *Ghayat al-Bayan*. Shams al-A'imma also chose this, as stated in *al-Mabsut*. Imam Qadi Khan and Imam Zahir al-Din chose that for the period of respite, a solar year should be granted because there is caution in choosing it, as stated in *al-Kifayah*, and the Fatwa is on this, as stated in *al-Khulasah*. It is narrated from Shams al-A'imma al-Halwani that a solar year consists of 365 days and 1/120th of a day, and a lunar year consists of 354 days, and it will be counted by both, as in *al-Bahr al-Ra'iq*. During these days, the woman's menstrual periods and the month of Ramadan shall be calculated, as in *Sharh Jami' al-Kabir Qadi Khan*. The days of the man's or woman's illness shall not be calculated, as in *al-Hidayah*. If the man becomes ill during this year, he will be granted more respite equal to the period of illness, according to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), and the Fatwa is on this, as in *Fatawa al-Kubra*. If the man performs Hajj or goes missing, these days shall be counted against the man. If the woman performs Hajj or goes missing, these days

shall not be counted in the man's respite period, as in *al-Tabyin*. If at the time of the dispute the woman is in Ihram, the Qadi shall not fix a period for the man until she finishes Hajj, as in *al-Nihayah*. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that if the woman presents the dispute to the Qadi at a time when the man was in Ihram (Muhrim), the Qadi shall fix a respite of one year after he becomes free (Halal). And if the woman disputes at a time when the mentioned man was a *Muzahir* (one who has performed Dhihar), then if he has the capacity to free a slave, the Qadi shall give him a respite of one year from the time of the dispute; and if he is not capable of freeing, then a respite of fourteen months for him.

[1] Meaning the Qadi of a large or small city. ! The editor says: Meaning 354 days will be counted. This does not mean that days will be fixed in a month; otherwise, it would mean 360 lunar days as in *al-Hidayah*. According to the preferred (Mukhtar) view, 365 solar days will be counted; understand this.

तो उस औरत का इम्तिहान किया जाएगा, फिर बाज़ ने फरमाया कि उसको हुक्म दिया जाएगा कि दीवार पर पेशाब करे, अगर वह दीवार पर धार फेंक सके तो वह बाकरा (कुंवारी) है, वरना सय्यिबा (विवाहित) है। और बाज़ ने फरमाया कि मुर्गी के अंडे से उसका इम्तिहान किया जाएगा, अगर मुर्गी का अंडा उसके अंदाम-ए-निहानी (योनि) में चला जाए, यानी उस सुराख में समा जाए तो वह सय्यिबा है और अगर न समाए तो बाकरा है। यह सराजुल वहाज में है। और अगर बाज़ औरतों ने कहा कि बाकरा है और बाज़ ने कहा कि सय्यिबा है, तो उन औरतों के अलावा दूसरी औरतों को दिखाए। फिर जब साबित हो जाए कि मर्द मज़कूर उस औरत तक नहीं पहुँचा है तो उसको एक साल की मोहलत दे, चाहे यह मर्द दरखास्त करे या न करे और मोहलत मज़कूर देने पर गवाह कर दे और उसकी तारीख लिख दे, यह फतावा-ए-काजी खान में है। और मुद्दत की इब्तिदा मुक़दमे (तकरार) के वक्त से होगी, यह मुहीत में है। और यह मोहलत काज़ी-ए-मिस्र (1) या मदीना के अलावा किसी और की तरफ से नहीं होगी, तो अगर औरत ने खुद उसको मोहलत दी या काज़ी के अलावा किसी दूसरे ने मोहलत दी, तो उस मोहलत का एतबार नहीं होगा, यह फतावा-ए-काजी खान में है।

साल-ए-शमसी 365 दिन और 1/120 हिस्सा दिन का होता है और साल-ए-कमरी 354 दिन का होता है: इस मुद्दत में साल-ए-कमरी मोतबर है, यही ज़ाहिर-रवायत है, कज़ा-फित-तब्बीन और यही सही है, यह हिदाया में है। और हसन ने इमाम-ए-आज़म से रवायत की है कि साल-ए-शमसी मोतबर है और वह साल-ए-कमरी से कुछ दिन ज़्यादा होता है। और शम्सुल आइम्मा सरखसी ने 'शराह-ए-काफी' में रवायत-ए-हसन की तरफ रुख किया है कि इसके इख्तियार करने में एहतियात है और यही मज़हब 'साहब-ए-तुहफा' का है और यही मेरे नज़दीक मुख्तार (पसंदीदा) है, यह 'गायतुल बयान' में है और इसी को शम्सुल आइम्मा ने इख्तियार किया है, यह 'मब्सूत' में है और इमाम काजी खान और इमाम ज़हीर-उद्दीन ने मुद्दत-ए-मोहलत में यह इख्तियार किया है कि साल-ए-शमसी की मोहलत दी जाए क्योंकि इसके इख्तियार करने में एहतियात है, यह 'किफया' में है और इसी पर फतवा है, यह 'खुलासा' में है। शम्सुल आइम्मा हलवाई से मनकूल है कि साल-ए-शमसी 365 दिन और 1/120 हिस्सा दिन का होता है और साल-ए-कमरी 354 दिन का होता है और दोनों के शुमार से होगा, यह 'बहुर-रारिक़' में है। और इन आयाम (दिनों) में से औरत के आयाम-ए-हज़ और माहे रमज़ान शुमार कर दिए जाएंगे, यह 'शराह-ए-जामे कबीर काजी खान' में है और मर्द के मर्ज़ या औरत के मर्ज़ के आयाम शुमार नहीं किए जाएंगे, यह 'हिदाया' में है। तो अगर इस साल में मर्द मरीज़

हो गया तो ब-कद्र-ए-मुद्दत-ए-मर्ज़, इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक उसको और मोहलत दी जाएगी और इसी पर फतवा है, यह 'फतावा-ए-कुबरा' में है। और अगर मर्द ने हज किया या कहीं गायब हो गया तो ये दिन मर्द के ज़िम्मे शुमार होंगे और अगर औरत ने हज किया या कहीं गायब हो गई तो ये दिन मर्द के हिसाब-ए-मुद्दत में शुमार नहीं होंगे, यह 'तब्बीन' में है। और अगर मुक़दमे के वक्त औरत एहराम में हो तो काज़ी मर्द के लिए मुद्दत मुकर्रर नहीं करेगा, यहाँ तक कि वह हज से फारिग हो जाए, यह 'निहाया' में है। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि अगर औरत ने मर्द से ऐसे वक्त में काज़ी के यहाँ मुक़दमा पेश किया कि वह मुहर्रम (एहराम में) था तो काज़ी उसके हलाल (एहराम से बाहर) हो जाने के बाद एक साल तक की मोहलत मुकर्रर करेगा। और अगर ऐसी हालत में औरत ने ख़सूमत (झगड़ा) की कि मर्द मज़कूर 'मुज़ाहिर' (जिसने ज़ीहार किया हो) था, तो अगर वह परदा (गुलाम) आज़ाद करने की कुदरत रखता हो तो काज़ी उसको एक साल की मोहलत वक्त-ए-ख़सूमत से देगा और अगर वह एताक़ (आज़ाद करने) पर कादिर न हो तो उसके लिए चौदह महीने की मोहलत।

[1] यानी काज़ी-ए-शहर कलां या खुर्द। ! मुहर्रिर ने कहा: यानी 354 दिन शुमार किए जाएंगे और यह मतलब नहीं है कि महीने में दिन मुकर्रर किए जाएंगे वरना साल-ए-कमरी (360) दिन के हुए, कमा-फित-हिदाया, और मुवाफ़िक़-ए-मुख़्तार के साल-ए-शमसी 365 दिन शुमार होंगे, फ-अफहम (तो समझ लो)।

تو اس عورت کا امتحان کیا جائے گا پس بعض نے فرمایا کہ اس کو حکم دیا جائے گا کہ دیوار پر پیشاب کرے پس اگر وہ دیوار پر دھار پھینک سکے تو باکرہ ہے ورنہ ثیبہ ہے اور بعض نے فرمایا کہ مرغی کے انڈے سے اس کا امتحان کیا جائے گا پس اگر مرغی کا انڈا اس کے اندام نہانی میں چلا جائے یعنی سما جائے اس سوراخ سے تو ثیبہ ہے اور اگر نہ سمائے تو باکرہ ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر بعض عورتوں نے کہا کہ باکرہ ہے اور بعض نے کہا کہ ثیبہ ہے تو ان عورتوں کے سوائے دوسری عورتوں کو دکھلائے پس جب ثابت ہو جائے کہ مرد مذکور اس عورت تک نہیں پہنچا ہے تو اس کو ایک سال کی مہلت دے خواہ یہ مرد درخواست کرے یا نہ کرے اور مہلت مذکور دینے پر گواہ کر دے اور اس کی تاریخ لکھ دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور ابتدائے مدت مذکورہ وقتِ مخاصمہ سے ہوگی یہ محیط میں ہے اور یہ مہلت سوائے قاضیِ مصر (۱) یا مدینہ کے اور کی طرف سے نہ ہوگی پس اگر عورت نے خود اس کو مہلت دی یا قاضی کے سوائے دوسرے نے مہلت دی تو اس مہلت کا اعتبار نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

سال شمسی تین سو پینسٹھ روز اور ایک سو بیسواں حصہ روز کا ہوتا ہے اور سال قمری تین سو چون روز کا ہوتا ہے: اس مدت میں سالِ قمری معتبر ہے یہی ظاہر الروایہ ہے کذافی التبیین اور یہی صحیح ہے یہ ہدایہ میں ہے اور حسن نے امامِ اعظم سے روایت کی ہے کہ سال شمسی معتبر ہے اور وہ سالِ قمری سے چند روز زیادہ ہوتا ہے اور شمس الائمہ سرخسی شرح کافی میں روایتِ حسن کی طرف گئے ہیں کہ اس کے اختیار کرنے میں احتیاط ہے اور یہی مذہب صاحبِ تحفہ کا ہے اور یہی میرے نزدیک مختار ہے یہ غایۃ البیان میں ہے اور اسی کو شمس الائمہ نے اختیار کیا

ہے یہ مبسوط میں ہے اور امام قاضی خان و امام ظہیر الدین نے مدت مہلت میں یہ اختیار کیا ہے کہ سال شمسی کی مہلت دی جائے کہ اس کے اختیار کرنے میں احتیاط ہے یہ کفایہ میں ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ خلاصہ میں ہے۔ شمس الائمہ حلوائی سے منقول ہے کہ سال شمسی تین سو پینسٹھ روز اور ایک سو بیسواں حصہ روز کا ہوتا ہے اور سال قمری تین سو چون روز کا ہوتا ہے اور دونوں کے شمار سے ہو گا یہ بحر الرائق میں ہے اور ان ایام میں سے عورت کے ایامِ حیض و ماہِ رمضان محسوب کر دیا جائے گا یہ شرح جامع کبیر قاضی خان میں ہے اور مرد کے مرض یا عورت کے مرض کے ایام محسوب نہ کئے جائیں گے یہ ہدایہ میں ہے پس اگر اس سال میں مرد نہ مریض ہو گیا تو بقدرِ مدت مرض کے امام محمدؒ کے نزدیک اس کو اور مہلت دی جائے گی اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور اگر مرد نے حج کیا یا کہیں غائب ہو گیا تو یہ ایام مرد کے ذمہ محسوب ہوں گے اور اگر عورت نے حج کیا کہیں غائب ہوگئی تو یہ ایام مرد کے حساب مدت میں شمار نہ ہوں گے یہ تبیین میں ہے اور اگر مخاصمہ کرنے کے وقت عورت احرام میں ہو تو قاضی مرد کے واسطے مدت مقرر نہ کرے گا یہاں تک کہ حج سے فارغ ہو جائے یہ نہایہ میں ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر عورت نے مرد سے ایسے وقت میں قاضی کے یہاں مخاصمہ پیش کیا کہ وہ محرم تھا تو قاضی بعد اس کے حلال ہو جانے کے مہلت ایک سال تک قرار دے گا اور اگر ایسی حالت میں عورت نے خصومت کی کہ مرد مذکور مظاہر تھا پس اگر وہ پردہ آزاد کرنے کی قدرت رکھتا ہو تو قاضی اس کو ایک سال کی مہلت وقتِ خصومت سے دے گا اور اگر وہ اعتاق پر قادر نہ ہو تو اس کے لئے چودہ مہینے کی مہلت۔

[۱] یعنی قاضیِ شہر کلاں یا خرد۔ ! قال المحرر: یعنی تین سو چون روز شمار کئے جائیں گے اور یہ مردانہیں ہے کہ مہینہ میں روز کا قرار دیا جائے گا ورنہ سالِ قمر (۳۶۰) روز قمری ہوئے کما فی الھدایہ و موافق مختار کے سال شمسی ۳۶۵ روز شمار ہوں گے فافہم۔

Book of Divorce (Kitab al-Talaq) [The judge] will fix [a term], and if the judge has fixed a term of one year while the man was not a *muzahir* (one who has committed *zihar*), and then within the year he committed *zihar* with that woman, then the term will not be extended; this is in *Bada'i*. If the woman's husband is found to be suffering from such an illness that he is incapable of intercourse, he will not be granted a delay; rather, once he recovers, the time will be granted from then on, even if the illness is prolonged. If a guardian married off a woman to a *ma'tuh* (mentally incapacitated person) but the *ma'tuh* did not reach the woman, then in the face of an adversary, the judge will grant the *ma'tuh* one year's grace; this is in *Fatawa Qadi Khan*.

If the husband was imprisoned and the woman refused to go to him in prison, these days will not be counted as part of the man's grace period. If the woman did not refuse and there is a place in the prison where *khalwah* (privacy) is possible, these days will be counted as part of the man's grace period; if there is no place for *khalwah*, they will not be counted. Similarly, if he was imprisoned for the woman's dowry (*mahr*), the rule is the same; this is in *Tabyin*. If the woman was imprisoned for some right and the husband can reach her, stay with her in privacy, and spend the night, these days will be counted as part of the husband's grace period; otherwise not. This is in *Fatawa Qadi Khan*. If, after the grace period expired, the woman came to the judge and claimed that her husband had not reached her, and the husband claimed he had, then if there was a previous doubt, the husband's statement will be accepted upon oath. If the husband takes the oath, the woman's right is voided, and if he refuses the oath, the judge will give the woman the choice to either remain with him or choose separation (*tafriq*). If the woman says, "I am still a virgin as I was," then women should examine her; one woman is sufficient, but two is more cautious. If those women say it is doubtful, the man's statement will be accepted upon oath. If those women say she is a virgin, or the husband himself admits he has not reached her, the judge will give the woman the choice regarding separation; this is in *Sharh al-Jami' al-Saghir Qadi Khan*. If the woman chose to remain with the husband, or stood up from the gathering, or the judge's bailiffs removed her, or the judge stood up before she made her choice, her choice becomes void; this is in *al-Muhit*. The same is narrated from Imam Muhammad (RA), and this is the fatwa. This is reported from events in *Tatar Khaniyah*.

If the woman chose separation, the judge will order her husband to give her a *talaq-e-ba'inah* (irrevocable divorce), and if the husband refuses, the judge will effect a

separation between them. Imam Muhammad (RA) mentioned this in *al-Asl*; this is in *Tabyin*. The separation is a *talaq-e-ba'inah*; this is in *Kafi*. The full dowry will be obligatory for the woman, and *iddah* will be obligatory upon the woman, provided the husband had *khalwah* with her; this is by consensus (*ijma*). If he did not have *khalwah* with the woman, *iddah* is not obligatory upon her, and she will receive half the dowry if it was specified; if no dowry was specified, *mut'ah* (compensation) will be obligatory; this is in *Bada'i*. If the one-year grace period passed and after that the woman did not litigate for a period, her right will not be voided, even if she obeyed the man in sleeping with him during that interval; this is in *Fatawa Qadi Khan*, and this is the fatwa. If after the grace period passed, the husband requested the judge to grant him another month or more, the judge should not do so except with the woman's consent. If the woman agreed to this at first and then retracted, she has that choice, thus the grace period is voided and the woman gains the option (*khiyar*); this is in *Nihayah*. If the judge died or was dismissed upon the completion of the year of grace before the woman chose anything regarding her matter, and another judge was appointed in his place, and the woman brought her husband (to the judge) and established witnesses that the former judge...

किताब-उत-तलाक यदि काज़ी ने एक वर्ष की अवधि निर्धारित कर दी है, जबकि पुरुष 'मज़ाहिर' (ज़िहार करने वाला) नहीं था, और फिर उस वर्ष के भीतर उसने उस स्त्री से 'ज़िहार' कर लिया, तो अवधि में कुछ भी वृद्धि नहीं की जाएगी (यह 'बदाए' में है)। यदि स्त्री का पति ऐसा बीमार पाया गया कि वह संभोग करने में सक्षम नहीं है, तो उसे (अवधि में) देरी नहीं दी जाएगी, बल्कि जब वह ठीक हो जाए, तब से उसे समय दिया जाएगा, भले ही बीमारी लंबी क्यों न हो। यदि किसी 'महतूह' (पागल) के साथ उसके वली (अभिभावक) ने किसी स्त्री का निकाह कर दिया, लेकिन वह महतूह उस स्त्री तक नहीं पहुँचा, तो काज़ी महतूह की ओर से किसी प्रतिवादी के मुकाबले में उसे एक वर्ष का समय देगा (यह 'फतावा काज़ी खान' में है)।

यदि पति को कैद कर दिया गया और स्त्री ने कैदखाने में उसके पास आने से इनकार कर दिया, तो ये दिन पति की मोहलत (अवधि) में नहीं गिने जाएंगे। यदि स्त्री ने इनकार नहीं किया और कैदखाने में कोई ऐसी जगह है जहाँ एकांत (खलवत) संभव है, तो ये दिन पति की मोहलत में गिने जाएंगे, और यदि एकांत की कोई जगह न हो तो नहीं गिने जाएंगे। इसी तरह यदि स्त्री के'मेहर' के लिए पति को कैद किया गया, तो भी यही नियम है (यह 'तबयीन' में है)। यदि स्त्री किसी हक के लिए कैद की गई और पति उस तक पहुँच सकता है, और एकांत में रह सकता है और रात गुज़ार सकता है, तो ये दिन पति की मोहलत में गिने जाएंगे, अन्यथा नहीं (यह 'फतावा काज़ी खान' में है)। यदि मोहलत की अवधि समाप्त होने के बाद स्त्री काज़ी के पास आई और दावा किया कि मेरा पति मुझ तक नहीं पहुँचा है और पति ने पहुँचने का दावा किया, तो यदि पहले से कोई संदेह हो, तो पति का कथन शपथ के साथ स्वीकार किया जाएगा। यदि पति ने शपथ ले ली तो स्त्री का हक समाप्त हो जाएगा, और यदि उसने शपथ लेने से इनकार कर दिया तो काज़ी स्त्री को विकल्प देगा कि वह चाहे तो उसके साथ रहना चुन ले या 'तफरीक' (जुदाई) का विकल्प चुने। यदि स्त्री कहे कि मैं वैसी ही कुँवारी (बाकिरा) हूँ, तो स्त्रियाँ उसकी जाँच करें, एक स्त्री काफी है, लेकिन दो हों तो सावधानी अधिक है। यदि उन स्त्रियों ने कहा कि यह संदेहपूर्ण है, तो पुरुष का कथन शपथ के साथ स्वीकार किया जाएगा। यदि उन स्त्रियों ने कहा कि यह कुँवारी है, या पति ने खुद स्वीकार किया कि मैं उस तक नहीं पहुँचा हूँ, तो काज़ी उसे जुदाई के मामले में विकल्प देगा (यह 'शरह-ए-जामे सगीर काज़ी खान' में है)। यदि स्त्री ने पति के साथ रहना चुन लिया, या सभा से उठ खड़ी हुई, या काज़ी के प्यादों ने उसे उठा दिया, या उसके विकल्प चुनने से पहले ही काज़ी उठ गया, तो उसका विकल्प (अधिकार) समाप्त हो जाएगा

(यह 'मुहीत' में है)। इमाम मुहम्मद (र.) से भी ऐसा ही वर्णित है और इसी पर फतवा है (यह 'तातारखानिया' में घटनाओं से उद्धृत है)।

यदि स्त्री ने जुदाई (फुरकत) को चुना, तो काज़ी उसके पति को आदेश देगा कि वह उसे एक 'तलाक-ए-बायना' दे दे। यदि पति ने इनकार किया तो काज़ी उन दोनों के बीच 'तफरीक' (जुदाई) कर देगा। इमाम मुहम्मद (र.) ने 'असल' में ऐसा ही उल्लेख किया है (यह 'तबयीन' में है)। फुरकत एक 'तलाक-ए-बायना' है (यह 'काफी' में है)। स्त्री के लिए पूरा मेहर वाजिब होगा और उस पर 'इद्दत' वाजिब होगी, बशर्ते पति ने उसके साथ एकांत (खलवत) किया हो, यह सर्वसम्मति (इज़मा) से है। यदि स्त्री के साथ एकांत नहीं किया, तो स्त्री पर इद्दत वाजिब नहीं होगी और उसे आधा मेहर मिलेगा (यदि मेहर तय हुआ हो), और यदि मेहर तय नहीं हुआ हो, तो उसके लिए 'मुतआ' वाजिब होगा (यह 'बदाए' में है)। यदि मोहलत का एक वर्ष बीत गया और उसके बाद स्त्री ने लंबे समय तक मुकदमा नहीं किया, तो उसका हक समाप्त नहीं होगा, भले ही उसने इस बीच साथ सोने में पति की आज्ञा मानी हो (यह 'फतावा काज़ी खान' में है) और इसी पर फतवा है। यदि मोहलत बीत जाने के बाद पति ने काज़ी से अनुरोध किया कि मुझे एक महीने या अधिक की मोहलत और दी जाए, तो काज़ी को ऐसा नहीं करना चाहिए, सिवाय स्त्री की सहमति के। यदि स्त्री पहले इस पर सहमत हुई फिर उसने वापस ले लिया, तो उसके पास यह विकल्प है, अतः मोहलत समाप्त हो जाएगी और स्त्री को 'खियार' (विकल्प) प्राप्त हो जाएगा (यह 'निहाया' में है)। यदि मोहलत का वर्ष पूरा होने पर काज़ी मर गया या उसे हटा दिया गया, इससे पहले कि स्त्री अपने मामले में कोई विकल्प चुनती, और उसकी जगह दूसरा काज़ी नियुक्त किया गया, तो स्त्री अपने पति को (काज़ी के पास) लाई और गवाह पेश किए कि अमुक पहले काज़ी ने मेरे इस पति को...

کتاب الطلاق مقرر کر دے گا اور اگر قاضی نے ایک سال کی مدت مقرر کر دی حالانکہ مرد مظاہر نہ تھا پھر سال اندر اس نے اس عورت سے ظہار کر لیا تو مدت میں کچھ نہ بڑھایا جائے گا یہ بدائع میں ہے اور اگر عورت کا شوہر ایسا مریض پایا گیا کہ وہ جماع پر قادر نہیں ہے تو اس کو تاخیر نہ دی جائے گی بلکہ جب اچھا ہو جائے تب سے مہلت دی جائے گی اگر چہ مرض طول پکڑے اور اگر معتوہ کے ساتھ اس کے ولی نے کسی عورت کا نکاح کیا مگر معتوہ مذکور اس عورت تک نہ پہنچا تو معتوہ کی طرف سے کسی خصم کے مقابلہ میں قاضی معتوہ کو ایک سال کی مہلت دے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر شوہر قید کیا گیا اور عورت نے قید خانہ میں اس کے پاس آنے سے انکار کیا تو یہ ایام مرد کی مہلت میں محسوب نہ ہوں گے اور اگر عورت نے انکار نہ کیا اور قید خانہ میں کوئی جگہ خلوت کی بھی ہے تو یہ ایام مرد کے ایام مہلت میں محسوب ہوں گے اور اگر کوئی جگہ خلوت کی نہ ہو تو محسوب نہ ہوں گے اور اسی طرح اگر عورت کے مہر کے واسطے قید کیا گیا تو بھی اسی تفصیل سے حکم ہے یہ تبیین میں ہے اور اگر عورت کسی حق کے واسطے قید کی گئی اور شوہر اس تک جا سکتا ہے اور خلوت میں اس کے ساتھ رہ سکتا ہے اور رات گزر سکتی ہے تو یہ ایام شوہر کی مہلت میں محسوب ہوں گے ورنہ نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر میعاد مہلت گزر جانے کے بعد عورت قاضی کے پاس آئی اور دعویٰ کیا کہ میرا شوہر مجھ تک نہیں پہنچا ہے اور شوہر نے پہنچنے کا دعویٰ کیا پس اگر عورت پہلے سے شبہہ ہو تو قسم سے شوہر کا قول قبول ہوگا پس اگر شوہر نے قسم کھالی تو عورت کا حق باطل ہو گیا اور اگر اس نے قسم سے نکول کیا تو قاضی اس عورت کو اختیار دے گا کہ چاہے اس کے ساتھ رہنا اختیار کرے یا تفریق کرے اور اگر عورت نے کہا کہ میں ویسی ہی باکرہ موجود ہوں تو عورتیں اس کو دیکھیں اور ایک

عورت کافی ہے اور دونوں تو احتیاط زیادہ ہے پس اگر ان عورتوں نے کہا کہ یہ شبہہ ہے تو قسم سے مرد کا قول قبول ہوگا اور اگر ان عورتوں نے کہا کہ یہ باکرہ ہے یا شوہر نے خود اقرار کیا کہ میں اس تک نہیں پہنچا ہوں تو قاضی اس عورت کو درباب فرقت اختیار دے گا کذا فی شرح الجامع الصغیر قاضی خان پس اگر عورت نے شوہر کے ساتھ رہنا اختیار کیا یا مجلس سے اٹھ کھڑی ہوئی یا قاضی کے پیادوں نے اس کو اٹھا دیا یا اس کے اختیار کرنے سے پہلے قاضی اٹھ کھڑا ہوا تو اس کا اختیار باطل ہو جائے گا کذا فی المحیط اور ایسا ہی امام محمدؒ سے مروی ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ تاتارخانیہ میں واقعات سے منقول ہے۔

اگر عورت نے فرقت کو اختیار کیا تو قاضی اس کے شوہر کو حکم دے گا کہ اس کو ایک طلاق بائنہ دے دے اور اگر شوہر نے انکار کیا تو قاضی ان دونوں میں تفریق کر دے گا ایسا ہی امام محمدؒ نے اصل میں ذکر فرمایا ہے یہ تبیین میں ہے اور فرقت ایک طلاق بائنہ ہے یہ کافی میں ہے اور عورت کے واسطے مہر کامل واجب ہوگا اور عورت پر عدت واجب ہوگی بشرطیکہ شوہر نے اس کے ساتھ خلوت کی ہو یہ بالاجماع ہے اور اگر عورت سے خلوت نہ کی ہو تو عورت پر عدت واجب نہ ہوگی اور اس کو نصف مہر ملے گا اگر کسی ہوا ہو اور اگر مہر کسی نہ ہو تو اس کے واسطے متعہ واجب ہو گا یہ بدائع میں ہے اور اگر میعاد مہلت ایک سال گزر گئی اور بعد اس کے عورت نے ایک زمانہ تک مخاصمہ نہ کیا تو اس کا حق باطل نہ ہو جائے گا اگر چہ اس نے اس درمیان میں ساتھ سونے میں مرد کی مطاوعت کی ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اور اگر بعد مہلت گزرنے کے شوہر نے قاضی سے درخواست کی کہ مجھے ایک مہینہ یا زیادہ کی مہلت اور دے تو قاضی کو ایسا کرنا نہیں چاہئے الا برضا مندی عورت اور اگر عورت پہلے اس پر راضی ہوئی پھر اس نے رجوع کر لیا تو اس کو یہ اختیار ہے پس مہلت باطل ہو جائے گی اور عورت کو خیار حاصل ہو گا یہ نہایت میں ہے اور اگر مہلت کا سال گزرنے پر قاضی مر

گیا یا معزول کیا گیا قبل اس کے کہ عورت اپنے امر میں کچھ اختیار کرے اور بجائے اس کے قاضی کے دوسرا مقرر کیا گیا پس عورت اپنے شوہر کے پاس لائی اور گواہ قائم کئے کہ فلاں قاضی اول نے میرے اس شوہر کو...

Fatawa Alamgiri... Volume 2 532 Kitab al-Talaq

If a one-year grace period was given in my case and that year has passed, then the second Qadi shall base his decision on the report of the first Qadi; this is mentioned in Fatawa Qadi Khan. If, after the Qadi has decreed a separation, two witnesses testify that this woman had admitted before the Qadi's separation that the aforementioned man had reached (1) her, then the Qadi's separation shall be void. If the woman admitted after the Qadi's separation that the man had reached her, her statement will not be verified; this is in Zahiriya. If the woman's man reached her once and then became impotent, the woman will have no *khiyar* (option); this is in Tabyeen. If the woman knew at the time of marriage that the man was impotent (*aneen*) and does not reach women, she shall have no right to litigation. If she did not know at the time and found out later, her right to litigation remains, and her right is not voided by delaying the litigation, even if she does not litigate for a long time, unless she consents to the situation; this is in Fatawa Qadi Khan. If the Qadi has separated an impotent man and his wife, and then the man marries that same woman again, she will not have her *khiyar*. If the impotent man marries another woman who is aware of his condition, the original text states she will not have *khiyar*, and the fatwa is on this; this is in Muheet-e-Sarkhasi and similar is in Ghayat al-Suruj.

If an adult woman finds her minor husband to be impotent, she should wait until he reaches puberty: If he married a woman and reached her once, then became impotent, then separated from her (divorced her), and then remarried her and could not reach her, the woman shall have *khiyar*; this is in Muheet-e-Sarkhasi. A man married a woman and engaged in intimacy (excluding vaginal intercourse) such that both would experience ejaculation, but he could not perform vaginal intercourse, and the woman stayed with him for a long time—whether she is a virgin or not—and then she complained to the Qadi, the Qadi shall give that man a one-year grace period; this is in Fatawa Qadi Khan. If he enters the woman's anus, he is not considered to have exited the state of being impotent; this is in Meraj al-Daraya. If a man does not have seminal discharge and performs intercourse but does not reach climax, the woman will have no right to litigation; this is in Nihaya. If an adult woman finds her minor husband to be impotent, she should wait until he reaches puberty. If the woman is a minor, her guardian cannot demand separation. If a woman finds her mentally unsound husband to be impotent, she will litigate against his guardian, and the same grace period of one year will be granted to the unsound person. Just as an impotent man is given a one-year grace period, so too shall a

castrated man be granted one; the same rule applies to an elderly man, even if he says himself, "I have no hope of reaching this woman"; this is in Fatawa Qadi Khan. If a hermaphrodite (*khuntha*) urinates through the male organ, i.e., the organ men use, then he is a man; his marriage is permissible. If he marries and cannot reach the woman, he shall also be given a grace period like an impotent man; this is in Mabsut.

यदि एक साल की मोहलत मेरे (मामले) में दी गई थी और वह साल गुजर गया, तो दूसरा क़ाज़ी इस मामले को पहले क़ाज़ी की रिपोर्ट पर आधारित करेगा; यह फतावा क़ाज़ी खान में है। यदि क़ाज़ी द्वारा तलाक (तफरीक) देने के बाद दो गवाहों ने गवाही दी कि इस महिला ने क़ाज़ी की तफरीक से पहले स्वीकार किया था कि उक्त पुरुष उस तक पहुँच (1) चुका है, तो क़ाज़ी की तफरीक अमान्य (बातिल) होगी। और यदि महिला ने क़ाज़ी की तफरीक के बाद स्वीकार किया कि यह पुरुष मुझ तक पहुँच चुका था, तो उसकी बात की पुष्टि नहीं की जाएगी; यह ज़हीरिया में है। और यदि महिला का पुरुष एक बार उस तक पहुँच गया हो और फिर वह असमर्थ हो गया हो, तो महिला के लिए कोई 'खियार' (विकल्प) नहीं होगा; यह तब्बीन में है। और यदि महिला को निकाह के समय यह ज्ञात हो कि यह पुरुष नपुंसक (अनीन) है और महिलाओं तक नहीं पहुँचता, तो महिला को मुकदमा करने का अधिकार नहीं होगा। यदि महिला को उस समय ज्ञात नहीं था और बाद में पता चला, तो उसे मुकदमा करने का अधिकार प्राप्त रहेगा और मुकदमा न करने से उसका अधिकार समाप्त नहीं होगा, भले ही वह लंबे समय तक मुकदमा न करे, जब तक कि वह इस स्थिति पर सहमत न हो जाए; यह फतावा क़ाज़ी खान में है। यदि क़ाज़ी ने एक नपुंसक और उसकी पत्नी के बीच तफरीक कर दी, फिर उस नपुंसक ने उसी महिला से दोबारा निकाह किया, तो महिला को अपना 'खियार' (विकल्प) प्राप्त नहीं होगा। और यदि नपुंसक ने किसी दूसरी महिला से निकाह किया जो उसकी स्थिति से अवगत है, तो मूल (पुस्तक) में उल्लेख है कि उसे खियार प्राप्त नहीं होगा और इसी पर फतवा है; यह मुहीत-ए-सरखसी में है और ऐसा ही 'गायतुल सरूज' में है।

यदि वयस्क महिला ने अपने नाबालिग पति को नपुंसक पाया तो उसके वयस्क होने तक प्रतीक्षा करे: यदि निकाह किया और एक बार उस तक पहुँचा, फिर नपुंसक हो गया, फिर उस महिला को अलग कर दिया यानी तलाक दे दिया, फिर उस महिला से पुनः निकाह किया और उस तक न पहुँच सका, तो उस महिला को खियार प्राप्त होगा; यह मुहीत-ए-सरखसी में है। एक व्यक्ति ने एक महिला से निकाह किया और उसके साथ योनि के अलावा अन्य प्रकार से सहवास (मुबाशरत) करता था, यहाँ तक कि उसे और महिला को स्खलन (इन्ज़ाल) हो जाता था, लेकिन वह योनि में प्रवेश नहीं कर सकता था, और यह महिला उसके साथ लंबे समय तक इसी तरह रही, और यह महिला कुमारी या विवाहिता (सय्यबा) है, फिर उसने क़ाज़ी के पास शिकायत की, तो क़ाज़ी उस पुरुष को एक साल की मोहलत देगा; यह फतावा क़ाज़ी खान में है। यदि महिला के मलद्वार में प्रवेश करता है,

तो वह नपुंसक होने की श्रेणी से बाहर नहीं होगा; यह मेराजुल दरया में है। और यदि पुरुष का वीर्य न निकले और वह संभोग करता है लेकिन स्खलन नहीं होता है, तो महिला को मुकदमा करने का अधिकार नहीं होगा; यह निहाया में है। यदि वयस्क महिला ने अपने नाबालिग पति को नपुंसक पाया, तो वह उसके वयस्क होने तक प्रतीक्षा करे। यदि महिला नाबालिग है, तो उसका अभिभावक (वली) भी तफरीक नहीं करा सकता। यदि महिला ने अपने मानसिक रूप से अस्वस्थ (मअतूह) पति को नपुंसक पाया, तो वह उसके अभिभावक से मुकदमा लड़ेगी और इसी के अनुसार उस मानसिक रूप से अस्वस्थ व्यक्ति को एक साल की मोहलत दी जाएगी। जैसे नपुंसक को एक साल की मोहलत दी जाती है, वैसे ही खस्सी (नपुंसक) को भी मोहलत दी जाएगी और यही नियम बूढ़े व्यक्ति का है, भले ही वह स्वयं कहे कि मुझे उम्मीद नहीं है कि मैं इस महिला तक पहुँच सकूँगा; यह फतावा क़ाज़ी खान में है। खुन्सा (हिजड़ा) यदि पुरुषों के अंग से पेशाब करता हो, यानी जिससे पुरुष पेशाब करते हैं, तो वह पुरुष है; उसका निकाह करना जायज़ है। यदि उसने निकाह किया और महिला तक न पहुँच सका, तो नपुंसक की तरह उसे भी मोहलत दी जाएगी; यह मबसूत में है।

ایک سال کی مہلت میرے بارہ میں دی تھی اور وہ سال گزر گیا تو قاضی دوم اس مقدمہ کو قاضی اول کی روداد پر مبنیٰ لے کرے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر قاضی کے تفریق کرنے کے بعد دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس عورت نے قبل تفریق قاضی کے یہ اقرار کیا تھا کہ مرد مذکور اس تک پہنچا (۱) ہے تو قاضی کی تفریق باطل ہوگی اور اگر عورت نے بعد تفریق قاضی کے اقرار کیا کہ یہ مرد مجھ تک پہنچا تھا تو اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر عورت کا مرد ایک بار اس تک پہنچا ہو پھر عاجز ہو گیا تو عورت کے واسطے کچھ خیار (۲) نہ ہوگا یہ تبیین میں ہے اور اگر عورت کو وقت نکاح کے یہ معلوم ہو کہ یہ مرد عنین ہے عورتوں تک نہیں پہنچتا ہے تو عورت کو حق خصومت حاصل نہ ہوگا اور اگر عورت کو اس وقت معلوم نہ تھا پھر اس کے بعد معلوم ہوا تو اس کا حق خصومت اس کو حاصل رہے گا اور ترک خصومت سے اس کا حق باطل نہ ہوگا اگر چہ زمانہ دار از تک وہ خصومت نہ کرے جب تک کہ وہ اس امر پر راضی نہ ہو جائے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اگر عنین اور اس کی بیوی کے درمیان قاضی نے تفریق کر دی پھر اس عورت کے ساتھ اس عنین نے نکاح کیا تو عورت کو اپنا خیار حاصل نہ ہوگا اور اگر عنین نے کسی دوسری عورت سے نکاح کیا جو اس کے حال سے آگاہ ہے تو اصل میں مذکور ہے کہ اس کو خیار حاصل نہ ہوگا اور اسی پر فتویٰ ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور ایسا ہی غایۃ السروج میں ہے۔

اگر بالغہ عورت نے اپنے شوہر صغیر کو عنین پایا تو اس کے بالغ ہونے تک انتظار کرے: اگر عورت سے نکاح کیا اور ایک مرتبہ اس تک پہنچا پھر عنین ہو گیا پھر اس عورت کو جدا کر دیا یعنی طلاق دے دی پھر اس عورت سے نکاح کیا اور اس تک نہ پہنچا تو اس عورت کو خیار

حاصل ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے ایک مرد نے ایک عورت سے نکاح کیا اور اس سے فرج کے سوائے مباشرت کرتا تھا یہاں تک کہ اس کو اور عورت کو انزال ہو جاتا تھا اور اس سے فرج میں وصولی نہیں کر سکتا تھا اور یہ عورت اس کے ساتھ یوں ہی مدت تک رہی اور یہ عورت باکرہ ہے یا ثیبہ ہے پھر اس نے قاضی کے پاس نالش کی تو قاضی اس مرد کو ایک سال کی مہلت دے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر عورت کی دبر یعنی پاخانہ کے سوراخ میں دخول کرے تو وہ عنین ہونے سے خارج نہ ہوگا یہ معراج الدرایہ میں ہے اور اگر مرد کی مشنی نہ ہو اور وہ جماع کرتا ہے پس منزل نہیں ہوتا ہے تو عورت کو حق خصومت حاصل نہ ہوگا یہ نہایہ میں ہے اور اگر بالغہ عورت نے اپنے شوہر صغیر کو عنین پایا تو اس کے بالغ ہونے تک انتظار کرے اور اگر عورت صغیرہ ہو تو اس کا ولی بھی تفریق نہیں کر سکتا ہے اور اگر عورت نے اپنے شوہر معتوہ کو عنین پایا تو معتوہ کے ولی سے مخاصمہ کرے گی اور یہی صحت ولی اس معتوہ کو ایک سال کی مہلت دی جائے گی اور جیسے عنین کو ایک سال کی مہلت دی جاتی ہے ایسے ہی خصی کو بھی مہلت دی جائے گی اور یہی حکم بوڑھے آدمی کا ہے اگر چہ وہ خود کہے کہ مجھے امید نہیں ہے کہ میں اس عورت تک پہنچ سکوں گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے خنثیٰ اگر مردوں کے آلہ سے پیشاب کرتا ہو یعنی جس سے مرد پیشاب کرتے ہیں تو وہ مرد ہے اس کو نکاح کرنا جائز ہے پس اگر اس نے نکاح کیا اور عورت تک نہ پہنچا تو مثل عنین کے اس کو بھی مہلت دی جائے گی یہ مبسوط میں ہے۔

حواشی: ۱۔ یعنی از سر نو نہیں شروع کرے گا بلکہ جس قدر کام اس مقدمہ میں ہو چکا اس کے بعد سے پورا کرے گا۔ (۱) یعنی وطی کر لی ہے۔ (۲) تفریق کرانے کا۔

The ruling for a *Khuntha Mushkil* (hermaphrodite of unknown gender) is the same as that for an *Anin* (an impotent man). That is, if a wife finds her husband to be a *Khuntha Mushkil*, the same ruling applies as in the case of an *Anin*; this is stated in *Siraj al-Wahhaj*.

If a wife says that he is *Majbub* (castrated or penisless) and the man says that I am not *Majbub* and the situation is that I have not reached her:

If the wife of an *Anin* is *Raqqa* (vaginal closure) or *Qarna* (vaginal bone), then he shall not be given time; this is in *Bada'i*. If a wife finds her husband to be *Majbub*, the Qadi shall give the wife the option (right to annul) immediately and shall not give the man one year of respite; this is in *Fatawa Qadi Khan*. A person whose organ is very small, like a knot, shall also be considered *Majbub*—that is, a person whose organ is so small that it cannot penetrate the vagina; this is in *Bahr al-Ra'iq*. If a wife says he is *Majbub* and the man says he is not and that he has not reached her, the Qadi will have the man examined by someone else. If he can determine [the condition] by touching or probing from outside the clothes, he will do so without exposing the person. If he cannot determine it without uncovering the private parts, he will order someone else to look, as there is a necessity. If the man reached the woman and later became *Majbub*, the woman shall not have the right of option; this is in *Ghayat al-Suroojmi*. If the wife of a *Majbub* knew of his condition at the time of marriage, she shall not have the right of option; this is in *Sharh al-Tahawi*. If the husband is *Majbub* and the wife did not know, then the wife gives birth to a child, and the *Majbub* claims the lineage of the child, and the Qadi proves the lineage to that *Majbub*—then later the wife becomes aware of his condition and requests separation, she shall have the right to do so, because the child was attributed to that *Majbub* man without sexual intercourse; this is in *Muhit*. If the Qadi separates the *Majbub* and his wife after they have been in private (*khalwat*), and then she gives birth to a child within two years, the lineage will be proven to the *Majbub*. In the case of an *Anin*, the lineage will also be proven, and the Qadi’s separation will be void, provided the husband claims that he reached her; this is in *Zahiriyya*. If a wife finds her husband *Majbub*, the Qadi shall effect the separation immediately based on the wife's complaint and will not wait for the husband to reach puberty. He will order the boy to divorce her. Some scholars have said that this separation will happen without divorce, but the first [view] is more correct. However, the Qadi will not effect a separation until a representative (adversary) is appointed for the child, such as the father or the father's executor (wasi). If the child has no guardian or executor, then the grandfather or the

grandfather’s executor will be the representative. If they do not exist, the Qadi will appoint someone to represent the child. If witnesses are presented who invalidate the wife's claim—for example, witnesses testify that the wife was satisfied with his condition or was aware of it at the time of the contract—the Qadi will not separate them. If there are no witnesses and the wife is asked to take an oath, she will be asked to do so; if she refuses, the separation will not take place, and if she takes the oath, the Qadi will effect the separation; this is in *Ghayat al-Suroojmi*.

If the wife is a minor and was married off, and she finds her husband to be *Majbub*, the Qadi shall not effect separation based on the complaint of her father until she herself reaches adulthood. If the wife is an adult and the rest of the issue remains the same, it is proven that the child was born without adultery; therefore, the right of the child is to be attributed to the *Majbub*, otherwise, it would necessitate [the charge of] killing [the child] because it is a child without a father. Thus, the court's judgment was void.

और खुंसा-ए-मुश्किल का हुक्म 'अनीन' (नामर्द) के समान है, यानी अगर औरत ने अपने शौहर को खुंसा-ए-मुश्किल पाया, तो वही हुक्म होगा जो अनीन के साथ होता है; यह 'सिराजुल वह्हाज' में है।

अगर औरत ने कहा कि यह 'मजबूब' (जिसका नफ्स कटा हुआ हो) है और मर्द ने कहा कि मैं मजबूब नहीं हूँ और हालत यह है कि मैं उस तक नहीं पहुँचा हूँ:

अगर अनीन की औरत रक़ा (योनि बंद) या क़र्ना (योनि में हड्डी) हो तो उसे मोहलत नहीं दी जाएगी; यह 'बदाये' में है। और अगर औरत ने अपने शौहर को मजबूब पाया तो काजी औरत को फौरन इख्तियार (विकल्प) देगा और उस मर्द को एक साल की मोहलत नहीं देगा; यह 'फतावा काजी खान' में है। और जिसका जिक्र बहुत छोटा हो, जैसे गांठ, तो उसे भी मजबूब के साथ ही शामिल किया जाएगा—वह व्यक्ति जिसका आला-ए-तनासुल इतना छोटा हो कि उसे शर्मगाह के अंदर दाखिल न कर सके; यह 'बहर-उर-राइक' में है। और अगर औरत ने कहा कि यह मजबूब है और मर्द ने कहा कि मैं मजबूब नहीं हूँ और हालत यह है कि मैं उस तक नहीं पहुँचा हूँ, तो काजी उस मर्द को किसी मर्द को दिखलाएगा। अतः अगर छूने और टटोलने से, कपड़े के बाहर से मालूम कर सके, तो बिना बेपर्दा किए देखेगा और उसे बेपर्दा नहीं करेगा। और अगर ستر (गोपनीय अंग) खोले बिना और देखे बिना मालूम न कर सके, तो किसी गैर को हुक्म देगा कि उसे देखे क्योंकि यह जरूरत है। और अगर मर्द उस औरत तक पहुँच गया फिर मजबूब हो गया, तो औरत को 'खियार' (विकल्प) हासिल न होगा; यह 'गयात-उस-सुरूजमी' में है। और अगर मजबूब की औरत निकाह के वक्त उसके हाल को जानती हो तो उसे इख्तियार हासिल न होगा; यह 'शराह-ए-तहावी' में है। और अगर शौहर मजबूब हो और औरत न जानती हो, फिर औरत के बच्चा पैदा हुआ और मजबूब ने उसके नसब का दावा किया और काजी ने उसका नसब उस मजबूब से साबित कर दिया, फिर औरत को उसके हाल का पता चला और उसने फर्क(जुदाई) की दरख्वास्त की, तो औरत को इस मामले में इख्तियार होगा, इसलिए कि बच्चा उस मजबूब व्यक्ति को बिना जमा (संभोग) के ही लाजिम (प्राप्त) हुआ है; यह 'मुहीत' में है। अगर काजी ने मजबूब और उसकी बीवी के दरमियान, तन्हाई (खलवत) के बाद, तफरीक (जुदाई) कर दी, फिर दो बरस तक उस औरत के बच्चा पैदा हुआ, तो उसका नसब उस मजबूब से साबित होगा, और अनीन की सूरत में भी नसब साबित होगा और काजी की तफरीक बातिल हो जाएगी, बशर्ते कि शौहर दावा करता हो कि मैं उस औरत तक पहुँचा हूँ; यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर औरत ने अपने शौहर को मजबूब पाया तो काजी औरत की शिकायत पर फौरन तफरीक कर देगा और शौहर के बालिग होने का इंतजार नहीं करेगा, और बच्चे (अगर कोई हो) को

हुक्म देगा कि उसे तलाक दे दे। बाज मशाइख ने फरमाया है कि यह जुदाई तलाक के बिना होगी, और पहली बात ज्यादा सही है। लेकिन काजी उन दोनों में तफरीक तब तक नहीं करेगा जब तक कि उस बच्चे के हक में कोई पक्षकार (खसम) तय न हो जाए, जैसे उसका बाप या बाप का वसीयतदार (वसी)। और अगर उस बच्चे का कोई वली या वसी न हो, तो उसका दादा या दादा का वसी उसकी तरफ से पक्षकार होगा और अगर वे भी न हों, तो काजी उसकी तरफ से किसी को पक्षकार बना देगा। और अगर ऐसे गवाह पेश हों जिनसे औरत का हक बातिल होता हो, मसलन गवाहों ने गवाही दी कि यह औरत उसके हाल से राजी हो चुकी है या निकाह के वक्त उसके हाल से वाकिफ थी, तो काजी दोनों में तफरीक नहीं करेगा। और अगर गवाह न हों और औरत से कसम का मुतालबा किया जाए तो औरत से कसम ली जाएगी, फिर अगर औरत ने कसम खाने से इंकार किया तो तफरीक नहीं की जाएगी और अगर औरत ने कसम खा ली तो काजी तफरीक कर देगा; यह 'गयात-उस-सुरूजमी' में है।

अगर औरत नाबालिग (सगीरा) हो और उसका निकाह कर दिया गया हो और उसने अपने शौहर को मजबूब पाया, तो काजी इस सगीरा के बाप की शिकायत पर उन दोनों में तफरीक नहीं करेगा, जब तक कि वह औरत खुद बालिग न हो जाए। और अगर औरत बालिग (बालिग़ा) हो और बाकी मसला वही हो, तो यह साबित होगा कि बच्चा बिना जिना (व्यभिचार) के पैदा हुआ है, इसलिए बच्चे का हक फर्ज है कि उसे उसी मजबूब से जोड़ा जाए, वरना कत्ल करना लाजिम आता है, क्योंकि यह बिना बाप की औलाद है, इसलिए फैसला बातिल हुआ।

اور خنثیٰ مشکل کا حکم مثل عنین کے ہے یعنی اگر عورت نے اپنے شوہر کو خنثیٰ مشکل پایا تو وہی حکم ہوگا جو عنین کے ساتھ ہوتا ہے یہ سراج الوہاج میں ہے۔

اگر عورت نے کہا کہ یہ محبوب ہے اور مرد نے کہا کہ میں محبوب نہیں ہوں اور حال یہ ہے کہ میں اس تک نہیں پہنچا ہوں:

اگر عنین کی عورت رقاء یا قرناء ہو تو وہ مہلت نہ دیا جائے گا یہ بدائع میں ہے اور اگر عورت نے اپنے شوہر کو محبوب پایا تو عورت کو قاضی فی الحال اختیار دے گا اور اس مرد کو مہلت ایک سال کی نہ دے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور جس کا ذکر بہت چھوٹا ہو جیسے گھنڈی تو وہ بھی محبوب کے ساتھ لاحق کیا جائے گا وہ شخص جس کا آلہ چھوٹا ہو کہ داخلِ فرج تک نہ پہنچا سکے یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ یہ محبوب ہے اور مرد نے کہا کہ میں محبوب نہیں ہوں اور حال یہ ہے کہ میں اس تک نہیں پہنچا ہوں تو قاضی اس مرد کو کسی مرد کو دکھلائے گا پس اگر چھونے اور ٹٹولنے سے کپڑے کے باہر سے معلوم کر سکے تو بغیر بے پردہ کیے تو اس کو بے پردہ نہ کرے گا اور اگر بدونِ کشفِ ستر کئے ہوئے اور نظر ڈالے ہوئے معلوم نہ کر سکے تو کسی غیر کو حکم دے گا کہ اس کو دیکھے کیونکہ ضرورت ہے اور اگر مرد اس عورت تک پہنچ گیا پھر محبوب ہوگیا تو عورت کو خیار حاصل نہ ہوگا یہ غایۃ السروجمی میں ہے اور اگر محبوب کی عورت وقتِ نکاح کے اس کو جانتی ہو تو اس کو خیار حاصل نہ ہوگا یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر شوہر محبوب ہو اور عورت نہ جانتی ہو پھر عورت کے بچہ پیدا ہوا اور محبوب مذکور نے اس کے نسب کا دعویٰ کیا اور قاضی نے اس کا نسب اس محبوب سے ثابت کر دیا پھر عورت اس کے حال سے آگاہ ہوئی اور اس نے فرقت کی درخواست کی تو عورت کو اس امر کا اختیار ہوگا اس واسطے کہ بچہ اس شخص محبوب کو بغیر جماع کے لازم ہوا ہے یہ

محیط میں ہے ۔ اگر قاضی نے محبوب اور اس کی بیوی کے درمیان بعدِ خلوت واقع ہونے کے تفریق کر دی پھر دو برس تک اس عورت کے بچہ پیدا ہوا تو اس کا نسب اس محبوب سے ثابت ہے ہو گا اور عنین کی صورت میں نسب ثابت ہوگا اور قاضی کی تفریق باطل ہو جائے گی بشرطیکہ شوہر دعویٰ کرتا ہو کہ میں اس عورت تک پہنچا ہوں یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر عورت نے اپنے شوہر کو محبوب پایا تو قاضی عورت کی خصومت پر فی الحال تفریق کر دے گا اور شوہر کے بلوغ تک انتظار نہ فرمائے گا اور طفل کو حکم دے گا کہ اس کو طلاق دے دے اور بعض مشائخ نے فرمایا کہ یہ فرقت بغیر طلاق ہوگی اور اول اصح ہے لیکن قاضی دونوں میں تفریق نہ کرے گا جب تک کہ اس طفل کے حق میں کوئی خصم قرار نہ پائے جیسے اس کا باپ یا باپ کا وصی اور اگر اس طفل کا کوئی ولی و وصی نہ ہو تو اس کا دادا یا دادا کا وصی اس کی طرف سے خصم ہوگا اور اگر وہ بھی نہ ہو تو قاضی اس کی طرف سے کوئی خصم قرار دے گا اور اگر ایسے گواہ پیش ہوئے جن سے حق عورت باطل ہوتا ہے مثلاً گواہ ہوں نے گواہی دی کہ یہ عورت اس کے حال سے راضی ہو چکی ہے یا وقتِ عقد کے اس کے حال سے واقف تھی تو قاضی دونوں میں تفریق نہ کرے گا اور اگر گواہ ہوں اور عورت سے قسم طلب کی تو عورت سے قسم لی جائے گی پس اگر عورت نے قسم سے نکول کیا تو دونوں میں تفریق نہ کی جائے گی اور اگر عورت نے قسم کھالی تو قاضی تفریق کر دے گا یہ غایۃ السروجمی میں ہے۔ اگر عورت صغیرہ ہو کہ اس کا نکاح کر دیا ہو اور اس نے اپنے شوہر کو محبوب پایا تو اس صغیرہ کے باپ کی خصومت سے قاضی ان دونوں میں تفریق نہ کرے گا یہاں تک کہ یہ عورت خود بالغ ہو اور اگر عورت بالغہ ہو اور باقی مسئلہ بحالہ ہو پس ثابت ہوگا جبکہ بغیر زنا کے بغیر شوہر پیدا ہوا تو طفل کا حق فرض ہے کہ اسی محبوب سے رکھا جائے ورنہ قتل کرنا لازم آتا ہے کیونکہ بے باپ نقل ہے پس حکم قضا باطل ہوا۔

If a woman appoints an agent (Wakeel) to dispute with her husband, and she herself is absent, will the judge (Qadi) effect a separation between them based on the agent's dispute or not? Imam Muhammad (R.A.) did not mention this case in his book, and scholars differ on it. Some say he will not effect a separation but will wait for the woman's appearance; others say the Qadi will separate them. This is found in *Muheet*. If a slave-woman's husband is *Mahjoob* (impotent/incapable), the right regarding separation belongs to her master (Maula); this is the opinion of Imam Azam and Imam Zafar (R.A.), as stated in *Fatawa Qazi Khan*. If a guardian marries an adult woman to a mentally incapacitated man (with no hope of recovery), and he turns out to be *Mahjoob*, the Qadi will effect an immediate separation in the presence of his guardian. If he is not *Mahjoob* but is simply unable to reach his wife, and has no guardian, the Qadi will appoint an adversary on his behalf and give him a one-year respite. If he fails to reach the woman within that period, the Qadi will effect a separation; this is in *Zakheera*. If the wife has a defect, the husband gains no *Khiyar* (option) in the matter of marriage. If the husband has madness, leprosy, or elephantiasis, the woman has no right [to divorce], according to *Kafi*. Imam Muhammad (R.A.) stated that if madness occurs, the Qadi will grant a one-year respite, similar to the case of impotence. If he recovers within the year and the year ends, the woman is given a choice. If the madness is continuous (*mutbiq*), it is like being *Mahjoob*, and we adopt this view, as stated in *Hawi Qudsi*.

On the Description of Iddah

Iddah is the waiting period for a woman after the dissolution of a marriage—whether real or doubtful—following consummation (*Dukhul*) or death, provided it is not *Muta'ah*. This is in *Sharh Niqayah Barjandi*. If a man marries a woman and divorces her after consummation or a valid seclusion (*Khilwat-e-Sahihah*), *Iddah* is obligatory (*Wajib*); this is in *Fatawa Qazi Khan*. If the marriage was *Fasid* (irregular) and the Qadi separated them: if separated before consummation, *Iddah* is not *Wajib*. If separated after seclusion, the ruling is the same. If separated after consummation, *Iddah* becomes *Wajib* from the time of separation. If separation occurs without a judicial decree, *Iddah* is still necessary, according to *Zaheeriyah*. In a marriage by an unauthorized person (*Fuzuli*), cohabitation does not make *Iddah Wajib*, as per *Muheet Sarakhsi*. *Iddah* is not *Wajib* for a fornicatress (*Zaniyah*), which is the opinion of Imam Azam and Imam Muhammad (R.A.), as per *Sharh Tahawi*. If a man says, "Any woman I marry is divorced," then forgets his oath, marries a woman, and consummates the

marriage, she is divorced. One full *Mahr* and half *Mahr* become *Wajib*, and *Iddah* becomes *Wajib*. If a child is born, its lineage is established from the husband.

यदि महिला ने किसी को अपने पति से विवाद (मुकदमे) के लिए वकील बनाया है और वह महिला स्वयं अनुपस्थित (गायब) है, तो क्या वकील के विवाद से काजी (न्यायाधीश) उन दोनों के बीच तलाक (तफरीक) कर देगा या नहीं? इस स्थिति का इमाम मुहम्मद (र.) ने किताब में उल्लेख नहीं किया है, और विद्वानों (मशायख) में इस पर मतभेद है। कुछ ने कहा कि वह तफरीक नहीं करेगा बल्कि उस महिला के उपस्थित होने का इंतजार करेगा। कुछ ने कहा कि काजी उन दोनों के बीच तफरीक कर देगा, यह 'मुहीत' में है। यदि दासी का पति महजूब (असमर्थ) हो, तो तफरीक के संबंध में अधिकार उसके स्वामी (मौला) को होगा, यह इमाम आज़म (र.) और इमाम ज़फर (र.) का कथन है, यह 'फतावा काज़ी खान' में है। यदि किसी ऐसे व्यक्ति से जिसे मानसिक बीमारी है (जिसके ठीक होने की आशा नहीं है), उसके अभिभावक (वली) ने किसी बालिग महिला का निकाह कर दिया और फिर वह महजूब निकला, तो उसके वली की उपस्थिति में काजी उन दोनों के बीच तत्काल तफरीक कर देगा। और यदि वह महजूब न हो, बल्कि वह उस महिला तक नहीं पहुँच पा रहा हो, तो यदि उसका कोई वली न हो, तो काजी उसकी ओर से एक पक्ष (خصم) नियुक्त करेगा और उसे एक वर्ष की मोहलत देगा। यदि उस अवधि के भीतर वह महिला तक न पहुँच सका, तो काजी उन दोनों में तफरीक कर देगा, यह 'ज़खीरा' में है। यदि पत्नी में कोई दोष हो तो पति को निकाह के मामले में कोई 'खियार' (विकल्प) प्राप्त नहीं होगा। और यदि पति को जुनून (पागलपन), कोढ़ या جذام (कुष्ठ रोग) हो तो महिला को कोई अधिकार नहीं है, यह 'काफी' में है। इमाम मुहम्मद (र.) ने कहा कि यदि जुनून उत्पन्न हो जाए तो 'अनिन' (नपुंसक) होने की स्थिति की तरह काजी शहर उसे एक साल की मोहलत देगा। फिर यदि वह साल के भीतर ठीक हो गया और साल पूरा हो गया तो (काजी) महिला को विकल्प (अधिकार) देगा। यदि जुनून 'मुतब्बिक' (निरंतर) हो तो वह 'महजूब' होने के समान है, और हम इसे स्वीकार करते हैं, यह 'हावी कुदसी' में है।

इद्दत के बयान में

'इद्दत' कहते हैं ज्ञात अवधि तक प्रतीक्षा करने को, जो निकाह के समाप्त होने के बाद महिला पर अनिवार्य (लाज़िम) होती है, चाहे वह वास्तविक हो या संदिग्ध (शुब्हा), जो 'मताह' न हो, प्रवेश (दखुल) या मृत्यु के बाद। यह 'शराह नकाया बरजंदी' में है। यदि एक व्यक्ति ने एक महिला से निकाह किया, फिर प्रवेश (दखुल) के बाद या 'खलवत-ए-सहीहा' के बाद उसे तलाक दे दिया, तो इद्दत अनिवार्य (वाजिब) होगी, यह 'फतावा काज़ी खान' में है। यदि निकाह 'फासिद' (अमान्य) था और काजी ने दोनों में तफरीक कर दी, तो यदि प्रवेश (दखुल) से पहले तफरीक की, तो इद्दत वाजिब नहीं होगी। इसी

प्रकार यदि खलवत के बाद तफरीक की तो भी यही हुक्म है। यदि प्रवेश के बाद तफरीक हुई तो तफरीक के समय से महिला पर इद्दत वाजिब होगी। इसी प्रकार यदि 'फ़ुरक़त' (जुदाई) काजी के फैसले (कज़ा) के बिना हुई, तो भी इद्दत लाज़िम है, यह 'ज़हीरिया' में है। 'फुज़ूली' (अनाधिकृत व्यक्ति) के निकाह करने में संभोग (वति) होने से इद्दत वाजिब नहीं होती, यह 'मुहीत सरखसी' में है। व्यभिचारिणी (ज़ानिया) पर इद्दत वाजिब नहीं होती, यह इमाम आज़म (र.) और इमाम मुहम्मद (र.) का कथन है, यह 'शराह तहवी' में है। यदि एक व्यक्ति ने कहा कि जिस भी महिला से मैं निकाह करूँ वह 'तालिका' (तलाकशुदा) है, फिर वह जो उसने कहा था उसे भूल गया और महिला से निकाह कर लिया और उसके साथ प्रवेश (दखुल) किया, तो वह 'तालिका' होगी, और एक 'मेहर-ए-कामिल' और आधा मेहर वाजिब होगा, और उस पर इद्दत वाजिब होगी। यदि बच्चा पैदा हो तो उसका 'नसब' (वंश) उसके पति से साबित होगा।

عورت نے کسی کو وکیل کیا کہ اس کے شوہر سے خصومت کرے اور خود یہ عورت غائب ہے پس آیا وکیل کی خصومت سے قاضی ان دونوں میں تفریق کرے گا یا نہیں تو اس صورت کو امام محمدؒ نے کتاب میں ذکر نہیں فرمایا ہے اور مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے بعض نے فرمایا کہ تفریق نہیں کرے گا بلکہ اس عورت کے حاضر ہونے کا انتظار کرے گا اور بعض نے فرمایا کہ قاضی دونوں میں تفریق کر دے گا یہ محیط میں ہے اور اگر باندی کا شوہر محجوب ہو تو تفریق کی بابت اختیار اس کے مولیٰ کو ہوگا یہ امام اعظمؒ و امام زفرؒ کا قول ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر معتوہ کو جس کی صحت کی امید نہیں ہے اس کے ولی نے کوئی بالغہ عورت بیاہ دی پھر وہ محجوب نکلا تو اس کے ولی کی حضوری میں قاضی ان دونوں میں فی الحال تفریق کر دے گا اور اگر وہ محجوب نہ ہو بلکہ وہ اس عورت تک نہیں پہنچتا ہے پس اگر اس کا کوئی ولی نہ ہو تو قاضی اس کی طرف سے ایک خصم مقرر کرے گا اور اس کو مہلت ایک سال کی دے گا پھر اگر اس مدت کے اندر وہ اس عورت تک نہ پہنچا تو قاضی ان (۱) دونوں میں تفریق کر دے گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر زوجہ میں کوئی عیب ہو تو شوہر کو باب نکاح کوئی خیار (۲) حاصل نہ ہوگا اور اگر شوہر کو جنون یا برص یا جذام ہو تو عورت کو کوئی اختیار نہیں ہے یہ کافی میں ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر جنون پیدا ہو گیا ہو تو مثل عنین ہونے کی صورت میں قاضی شہر کو ایک سال کی مہلت دے گا پھر اگر وہ سال کے اندر اچھا ہو گیا اور سال پورا ہو گیا تو عورت کو اختیار دے گا اور اگر جنون مطبق ہو تو وہ مثل محجوب ہونے کے ہے اور ہم اس کو اختیار کرتے ہیں یہ حاوی قدسی میں ہے۔

نہرِ اول کا بیان میں

عدت کہتے ہیں انتظار مدت معلومہ تک جو عورت کو لازم ہوا ہے بعد زوالِ نکاح کے حقیقی ہو یا شبہہ جو متاعہ نہ ہو دخول یا موت یہ شرح نقایہ بر جندی میں ہے ایک مرد نے ایک عورت سے نکاح جائز نکاح کیا پھر بعد دخول یا بعد خلوت صحیحہ کے اس کو طلاق دی تو عدت پر عدت واجب ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر نکاح فاسد ہوا اور قاضی نے دونوں میں تفریق کر دی پس اگر قبل دخول کے تفریق کر دی تو عدت واجب نہ ہوگی اور اسی طرح اگر بعد خلوت کے تفریق کی تو بھی یہی حکم ہے اور اگر بعد دخول واقع ہونے کے تفریق کی تو وقت تفریق سے عورت پر عدت واجب ہوگی اور اسی طرح اگر فرقت بغیر قضاء واقع ہوئی تو بھی عدت لازم ہے یہ ظہیر یہ میں ہے اور فضولی کے نکاح کرنے میں وطی واقع ہونے سے عدت واجب نہیں ہوتی ہے یہ محیط سرخی میں ہے اور زانیہ پر عدت واجب نہیں ہوتی ہے یہ امام اعظمؒ و امام محمدؒ کا قول ہے یہ شرح طحاوی میں ہے ایک مرد نے کہا کہ ہر عورت جس سے میں نکاح کروں تو وہ طالقہ ہے پھر جو اس نے کہا تھا وہ بھول گیا اور عورت سے نکاح لیا اور اس کے ساتھ دخول کیا تو وہ طالقہ ہوگی اور ایک مہر کامل (۳) اور نصف (۴) مہر واجب ہوگا اور اس پر عدت واجب ہوگی اور اگر بچہ پیدا ہو تو اس کا نسب اس کے شوہر سے ثابت۔

(۱) یعنی تفریق وغیرہ۔ (۲) ہاں طلاق کا اختیار ہے۔ (۳) یعنی تفریق وغیرہ۔ (۴) یعنی مہر مثل۔

The summary of this is: A man married a woman and consummated the marriage, then said, "I had sworn that if I married anyone due to a misunderstanding (shubha), she would be thrice-divorced," and I did not know that this was a misunderstanding. Thus, the divorce will occur due to the man's admission. Then, if the woman confirms it, the aforementioned woman will receive half the mahr due to divorce before consummation, and the full mahr-e-misl due to consummation. The woman will be liable for Iddah due to such intercourse, but she will not receive maintenance (nafaqah) for the Iddah. If the woman denies the man's claim that he had taken such an oath, the woman will receive only one mahr, and she will also receive maintenance and housing. This is in 'Fatawa-e-Qazi Khan'.

Statement regarding women upon whom Iddah is not obligatory: There are four types of women upon whom Iddah is not obligatory. First, a woman who was divorced before consummation. Second, a 'Harbiyah' woman who entered our country seeking asylum (1), even though she left her husband behind in 'Dar-ul-Harb'. Third, those women who were married in a single contract, then the marriage was annulled. Fourth, those who were married in excess of four, then their marriage was annulled. This is in 'Tatar-khaniyah'. It is established by consensus (bil-ijma) that Iddah is obligatory for women; this is in 'Tahtawi'. If a man gave his wife a 'Talaq-e-Bain' (clear divorce) or 'Raj'i' (revocable) divorce, or triple divorce, or if separation occurred between the two without divorce, and the woman is free (azad) and menstruates, then her Iddah is three menstrual cycles, whether she is a free Muslim woman or a Kitabiyah. This is in 'Siraj-ul-Wahhaj'. A woman who does not menstruate due to being a minor or being elderly, or whose age is such that she does not menstruate, her Iddah is three months; this is in 'Niqayah'. Similarly, the woman who saw blood and then saw it no more, her Iddah will also be three months by count of months, and this is correct. If a woman saw blood for three days and then it stopped, her Iddah will be calculated by menstrual cycles, no matter how much time passes, even until she becomes elderly. This is in 'Matahiyah'. It is written in 'Jawami-al-Fiqh' that a woman who saw blood for less than three days, her Iddah will be by the count of months, and one who saw it for three days, her Iddah will be counted by menstrual cycles; this is in 'Ghayat-as-Saruji'. If she completes her Iddah by counting months and in between she sees menstrual blood, the previous count is voided, and she should restart the count based on menstrual cycles; this is in 'Siraj-ul-Wahhaj'.

When the Iddah of divorce or death (2) becomes obligatory by the count of months, if it happens accidentally on the first of the month (Ghurra-e-Mah), then the count of

months will be by the moon, even if the moon appears in less than 30 days. If this event occurs in the middle of the month, according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), and according to two narrations of Imam Abu Yusuf, to complete the months, the days must be counted. Thus, the Iddah of divorce will be completed in 90 days, and the Iddah of death in 130 days. This is in 'Muhit'. If a man divorced his wife at the time of 'Asr' on the first day of the lunar month, and the woman is one whose Iddah is counted, then her Iddah will be calculated by the moon, and the passing of a portion of a day will not be a cause for her Iddah to be calculated by days. Conversely, if he divorced her on the second or third, this rule does not apply. This is in 'Fatawa-e-Sughra'. If he divorced his wife while she was menstruating, three complete menstrual cycles will be obligatory upon her as Iddah, and this menstrual cycle in which the divorce occurred will not be counted in the Iddah. This is in 'Zahiriyah'. A bondmaid, an Umm-e-Walad, and...

(1) Meaning, if she becomes a Muslim after arriving here, she can marry without Iddah. (2) Meaning, the woman is such that she does not menstruate, as mentioned previously.

यह सारांश इस प्रकार है: एक पुरुष ने एक स्त्री से निकाह किया और उसके साथ प्रवेश (दखूल) किया, फिर कहा कि "मैं कसम खा चुका था कि अगर मैं किसी संदेह (शुब्हा) से निकाह करूँ तो वह तीन तलाक वाली (तालिक़-ए-सलस) हो जाए," और मुझे मालूम न था कि यह संदेह है, तो तलाक मर्द के इकरार की वजह से वाकई (लागू) हो जाएगी। फिर अगर स्त्री ने इसकी तस्दीक (पुष्टि) की, तो उक्त स्त्री को प्रवेश से पूर्व तलाक की वजह से आधा महर मिलेगा, और प्रवेश की वजह से पूरा 'महर-ए-मिसल' मिलेगा, और स्त्री पर ऐसे संभोग (वत्ती) की वजह से इद्दत अनिवार्य होगी, लेकिन उसे इद्दत का खर्च (नफ़क़ा) नहीं मिलेगा। और अगर स्त्री ने उस मर्द को झुठलाया कि उसने ऐसी कसम नहीं खाई थी, तो स्त्री को केवल एक महर मिलेगा और उसे इद्दत का खर्च और रहने का स्थान (सकनी) भी मिलेगा। यह 'फतावा-ए-काज़ी खान' में है।

उन स्त्रियों का विवरण जिन पर इद्दत अनिवार्य नहीं होती: चार प्रकार की ऐसी स्त्रियाँ होती हैं जिन पर इद्दत अनिवार्य नहीं होती। पहली वह स्त्री जिसे प्रवेश से पूर्व तलाक दी गई हो। दूसरी, वह 'हरबिया' स्त्री जो हमारे देश में अमन (१) लेकर आई हो, हालाँकि वह 'दारुल-हर्ब' (अधर्मी देश) में अपने पति को छोड़ आई है। तीसरी वे स्त्रियाँ जिनसे एक ही عقد (निकाह) में निकाह किया गया हो, फिर निकाह फस्ख (रद्द) कर दिया गया हो। चौथी, चार से अधिक स्त्रियाँ एक साथ निकाह में ली गई हों, फिर उनका निकाह फस्ख कर दिया गया हो। यह 'तातार्खानिया' में है। स्त्रियों पर इद्दत का अनिवार्य होना सर्वसम्मत (बिल-इज्मा) है, यह 'तहतावी' में है। यदि किसी पुरुष ने अपनी पत्नी को 'तलाक-ए-बायन' (स्पष्ट तलाक) दे दी हो या 'रजई' (वापस ली जाने वाली) तलाक दी हो, या तीन तलाक दी हो, या दोनों के बीच बिना तलाक के जुदाई (फ़ुरक़त) हो गई हो, और स्त्री ऐसी स्वतंत्र (आज़ाद) है कि उसे मासिक धर्म (हैज़) आता है, तो उसकी इद्दत तीन मासिक धर्म है, चाहे वह स्त्री स्वतंत्र मुस्लिम हो या 'किताबिया' (अहले-किताब)। यह 'सिराजुल-वहाज' में है। और वह स्त्री जिसे नाबालिग होने या वृद्ध होने की वजह से मासिक धर्म नहीं आता, या जिसकी आयु ऐसी हो गई हो कि मासिक धर्म न आता हो, तो ऐसी स्त्री की इद्दत तीन महीने है। यह 'नक़ाया' में है। इसी तरह जिस स्त्री ने रक्त देखा फिर नहीं देखा, तो उसकी इद्दत भी महीनों के हिसाब से तीन महीने होगी, और यही सही है। और यदि स्त्री ने तीन दिन तक रक्त देखा और फिर उसका रक्त रुक गया, तो उसकी इद्दत का हिसाब मासिक धर्म से होगा, चाहे कितना ही लंबा समय बीत जाए, यहाँ तक कि वह वृद्ध होकर आए, यह 'मताहिया' में है। 'जवामे-अल-फिक्ह' में लिखा है कि जिस स्त्री ने तीन दिन से कम रक्त देखा, उसकी इद्दत महीनों की गिनती से होगी, और जिसने तीन दिन देखा है, उसकी इद्दत मासिक

धर्म से गिनी जाएगी, यह 'ग़ायत-अस-सुरूजी' में है। और यदि वह महीनों की गिनती से अपनी इद्दत पूरी कर रही हो और उस दौरान उसे मासिक धर्म का रक्त दिख जाए, तो पिछली गिनती रद्द हो जाएगी और नए सिरे से मासिक धर्म के हिसाब से इद्दत की गिनती करे, यह 'सिराजुल-वहाज' में है।

जब तलाक या मृत्यु की इद्दत (२) महीनों की गिनती से अनिवार्य हुई, तो यदि ऐसा संयोग से महीने की पहली तारीख (ग़ुर्रा-ए-माह) को हुआ, तो महीनों की गिनती चाँद से होगी, भले ही ३० दिन से कम में चाँद निकल आए। और यदि यह घटना महीने के बीच में हुई, तो इमाम आज़म (इमाम अबू हनीफा) के नज़दीक, और दो रिवायतों के अनुसार इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक, महीनों को पूरा करने के लिए दिनों की गिनती की जाएगी। अतः तलाक की इद्दत ९० दिनों में और मृत्यु की इद्दत १३० दिनों में पूरी होगी। यह 'मुहीत' में है। यदि चाँद की पहली तारीख को उम्र के समय अपनी पत्नी को तलाक दी और वह स्त्री ऐसी है कि उसकी इद्दत की गिनती होती है, तो उसकी इद्दत का हिसाब चाँद से लगाया जाएगा और एक दिन का कुछ हिस्सा बीत जाना इस बात का कारण नहीं होगा कि उसकी इद्दत का हिसाब दिनों से लगाया जाए। इसके विपरीत, यदि दूसरी या तीसरी तारीख को तलाक दी, तो यह हुक्म नहीं है। यह 'फतावा-ए-सुगरा' में है। और यदि अपनी पत्नी को मासिक धर्म की अवस्था में तलाक दे दी, तो उस पर तीन पूर्ण मासिक धर्म की इद्दत अनिवार्य होगी और यह मासिक धर्म, जिसमें तलाक दी गई है, इद्दत में नहीं गिना जाएगा। यह 'ज़हीरिया' में है। बांदी (दासी), वलद वाली (उम्म-ए-वलद) और...

(१) यानी यहाँ आकर मुसलमान हो गई तो बिना इद्दत के निकाह कर सकती है। (२) यानी स्त्री ऐसी है कि उसे मासिक धर्म नहीं आता, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है।

ہو گا یہ خلاصہ میں ہے ایک مرد نے ایک عورت سے نکاح کیا اور اس کے ساتھ دخول کیا پھر کہا کہ میں قسم کھا چکا تھا کہ اگر میں کسی شبہ سے نکاح کروں تو وہ طالقہ ثلث ہے اور مجھے یہ معلوم نہ تھا کہ یہ شبہ ہے تو طلاق بوجہ اقرار مرد مذکور کے واقع ہو گی پھر اگر عورت نے اس کی تصدیق کی تو عورت مذکورہ کو نصف مہر بوجہ طلاق قبل دخول کے ملے گا اور مہر مثل کا مکمل بوجہ دخول کے ملے گا اور عورت پر بوجہ ایسی وطی کے عدت واجب ہو گی مگر اس کو نفقہ عدت نہ ملے گا اور اگر عورت نے اس مرد کی تکذیب کی کہ اس نے قسم نہیں کھائی تھی تو عورت کو ایک ہی مہر ملے گا اور اس کو نفقہ وسکنی بھی ملے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ان عورتوں کا بیان جن پر عدت واجب نہیں ہوتی: چار عورتیں ایسی ہوتی ہیں کہ ان پر عدت واجب نہیں ہوتی ہے ایک وہ عورت جس کو قبل دخول کے طلاق دی گئی ہو اور ہم حربیہ عورت جو ہمارے ملک میں امان (۱) لے کر داخل ہوئی ہو حالانکہ وہ دار الحرب میں اپنا شوہر چھوڑ آئی ہے سوم وہ نہیں جن سے ایک ہی عقد میں نکاح کیا گیا پس نکاح فسخ کیا گیا چہارم چار عورتوں سے زیادہ جمع کیں پس ان کا نکاح فسخ کر دیا گیا یہ تاتارخانیہ میں ہے عورتوں پر عدت واجب ہوتا بالاجماع ثابت ہے یہ تہر تاشی میں ہے اگر کسی مرد نے اپنی بیوی کو طلاق بائن دے دی یا رجعی یا تین طلاق دی یا دونوں میں بغیر طلاق فرقت واقع ہوئی اور عورت آزاد ہ ایسی ہے کہ اس کو حیض آتا ہے تو اس کی عدت تین حیض ہیں خواہ یہ عورت آزاد مسلمان ہو یا کتابیہ ہو یہ سراج الوہاج میں ہے اور جو عورت کہ نابالغ ہونے یا بڑھنے ہونے کے عارضہ نہ ہوتی ہو یا اس کا سن اس قدر ہو گیا ہو کہ پالو نہ ہوتا ہے مگر اس کو حیض نہ آتا ہو تو ایسی عورت کی عدت تین مہینہ ہے یہ نقایہ میں ہے اسی طرح جس عورت نے خون دیکھا پھر نہ دیکھا تو اس کی عدت بھی

مہینوں کے حساب سے تین مہینے ہوگی اور یہی صحیح ہے اور اگر عورت نے تین روز تک خون دیکھا ہو پھر اس کا خون منقطع ہو گیا تو اس کی عدت کا حساب حیض سے ہوگا اگر چہ زمانہ دراز گزر جائے یہاں تک کہ وہ بڑھمی ہو کر آئے یہ متاہیہ میں ہے اور جوامع الفقہ میں لکھا ہے کہ جس عورت نے تین روز سے کم خون دیکھا اس کی عدت مہینوں کے شمار سے ہوگی اور جس نے تین روز دیکھا ہے اس کی عدت حیض سے شمار ہوگی یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر نا بالغہ عورتوں کے شمار سے اپنی عدت پوری کرتی ہو کہ اس درمیان میں اس نے خون حیض دیکھا تو اگلا شمار باطل ہو گیا اور از سر نو حیض کے حساب سے عدت کا حساب شمار کرے یہ سراج الوہاج میں ہے۔

جب طلاق یا وفات کی عدت (۲) مہینوں کے شمار سے واجب ہوئی پس اگر اتفاقاً غرہ ماہ میں ایسا واقع ہوا تو مہینوں کا شمار چاند سے ہوگا اگر چہ تیس یوم سے کم میں چاند نکل آئے اور اگر یہ واقعہ درمیان ماہ میں ہوا تو امام اعظم کے نزدیک اور دوروایتوں سے ایک روایت کے موافق امام ابو یوسف کے نزدیک مہینوں کا پورا کرنا دنوں کے شمار سے ہوگا چنانچہ طلاق کی عدت نوے روز میں اور وفات کی عدت ایک سو تیس روز میں پوری ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر چاند کی اول تاریخ میں عمر کے وقت اپنی عورت کو طلاق دی اور یہ عورت ایسی ہے کہ اس کی عدت کا شمار ہوتا ہے تو اس کی عدت کا حساب چاند سے لگایا جائے گا اور ایک روز میں سے کچھ حصہ گزر جانا اس امر کا موجب نہ ہوگا کہ دنوں سے اس کی عدت کا حساب لگایا جائے بخلاف اس کے اگر دوسری یا تیسری تاریخ کو طلاق دی تو یہ حکم نہیں ہے یہ فتاویٰ صغریٰ میں ہے اور اگر اپنی بیوی کو حالت حیض میں طلاق دے دی تو اس پر عدت کے تین حیض کامل واجب ہوں گے اور یہ حیض جس میں طلاق دی ہے عدت میں حساب نہ کیا جائے گا یہ ظہیر یہ میں ہے باندی و دہ و ام ولد و

(۱) یعنی یہاں آ کر مسلمان ہو گئی تو بلا عدت نکاح کر سکتی ہے۔ (۲) یعنی عورت ایسی ہے کہ حیض نہیں آتا ہے علیٰ ما مر۔

The iddat for the divorce of a mukataba (a slave who has an agreement for freedom) is two menstruations (hayz). If she is a woman who does not menstruate, her iddat upon the occurrence of divorce is one and a half months. This applies to a 'kani' (slave girl) who has become free but has 'sa'ayat' (debt/service to pay for freedom) due on her; because she is 'musta'fa' (weak), according to Imam-e-Azam (R.A.) she is like a mukataba, and according to Sahibayn (R.A.) she is like a 'hurra' (free woman). This is written in 'Siraj-ul-Wahhaj'. If a man enters into a relationship with a woman through doubt or a fasid (invalid) nikah, the mahr (dower) will be mandatory upon the man, and iddat will be mandatory upon the woman. If she is free (hurra), it is three menstruations; if she is a slave, it is two menstruations, whether the man dies having left her or they were separated, provided the woman is alive. If she does not menstruate due to childhood or old age, the iddat for a free woman is three months and for a slave girl it is one and a half months. This is in 'Ghayat-ul-Bayan'.

If a man buys his wife who is another's slave, even though he has already had intercourse with her, the nikah becomes fasid (invalid). In this case, iddat is not mandatory upon the woman in relation to this man, to the extent that intercourse is not haram for him. However, regarding other men, this slave girl is like a 'mu'taddat-ul-ghayri' (someone undergoing iddat for another). Thus, this man does not have the authority to get this slave married to any other man until she menstruates. This is in 'Muhit-e-Sarakhsi'. If Zaid bought his wife and she has a son from Zaid, and Zaid then frees her, then three menstruations will be mandatory upon her. In two of these menstruations, she must abstain from the things one abstains from in a valid marriage, and the one menstruation is a 'haqq' (right) in which the same abstentions apply. If he bought his wife and she had one menstruation and then he freed her, her iddat will be completed by the other two menstruations, following the same rules as a free woman. If he gave her one 'Talaq-e-Ba'in' and bought her, he can have intercourse with her. Conversely, if he gave two divorces and made it 'ba'in', then bought her back, she will not be halal for him until she performs 'halala' with another husband. If she had two menstruations and he then freed her, nikah-iddat will not be mandatory, but 'iddat-e-haqq' will be, which involves some hardship, provided she has no children from this man. This is in 'Attabiya'. If a mukatab buys his wife, the nikah will not be fasid. If the mukatab fails to pay the kitabah (freedom price), they will remain in their marriage as before. If he pays it and becomes free, the nikah will

be fasid, and iddat will not be mandatory upon the woman. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

A woman who menstruates will complete her iddat through menstruations. If her menstruation lasts ten days, the time spent bathing will not be included in the menstruation.

If a mukatab bought his wife and then died, leaving enough wealth to cover the kitabah, then the kitabah money will be paid. It will be decreed that the nikah became fasid in the final moments of the mukatab's life, and the iddat of fasid nikah will be mandatory upon the woman, which is two menstruations, provided she has no children from that mukatab, even if he had entered into a relationship with her. If there are children, then three full menstruations will be the mandatory iddat. If the wealth for which sa'ayat is due is not enough to pay the kitabah, he will be compelled to pay the sa'ayat. Unlike a mukataba, if she refuses to pay the kitabah or is unable to, she will be separated (tafriq).

(1) Meaning half of the death iddat.

मुकातबा (वह दासी जिसने अपनी आजादी के लिए समझौता किया हो) की तलाक वक्य होने पर इद्दत दो हैज़ (माहवारी) है और अगर ऐसी औरत हो जिसे हैज़ नहीं आता तो तलाक वाक्य होने पर उसकी इद्दत डेढ़ महीना है। यह 'कानी' है जो मालिक की दासी से आजाद हो गई हो मगर उस पर 'सआयत' (आजादी की रकम चुकाना) वाजिब हो, इस वजह से वह 'मुस्तअफा' (कमजोर) है, तो इमाम-ए-आजम (रह.) के नजदीक वह मुकातबा के समान है और साहिबैन (रह.) के नजदीक वह 'हुर्रा' (आजाद औरत) के समान है, यह 'सिराजुल वह्बाज' में है। यदि किसी मर्द ने किसी औरत से संदेह या फासिद (गलत) निकाह के कारण प्रवेश (सहवास) किया, तो उस मर्द पर उसका 'मेहर' वाजिब होगा और औरत पर इद्दत वाजिब होगी। अगर वह हुर्रा (आजाद) है तो तीन हैज़ और यदि दासी है तो दो हैज़, चाहे वह मर्द उस औरत को छोड़कर मर गया हो या दोनों में जुदाई कर दी गई हो और औरत जीवित हो। और अगर यह औरत बचपन या बुढ़ापे की वजह से हैज़ न देखती हो, तो हुर्रा की इद्दत तीन महीने और दासी की इद्दत डेढ़ महीना है, यह 'गायतुल बयान' में है।

यदि किसी मर्द ने अपनी बीवी को, जो दूसरे की दासी है, खरीद लिया, हालांकि वह उसके साथ सहवास कर चुका है, तो निकाह फासिद (अमान्य) हो गया और इस मर्द के हक में उस औरत पर इद्दत वाजिब नहीं होगी। यहाँ तक कि उससे सहवास करना उस मर्द के लिए हराम नहीं है, मगर किसी अन्य मर्द के हक में यह दासी 'मुअतदतु-ल-गैरी' (दूसरे की इद्दत गुजारने वाली) के समान होगी, यहाँ तक कि उस मर्द को यह अधिकार नहीं है कि वह किसी दूसरे मर्द से इस दासी का निकाह कराए, जब तक कि उसे हैज़ न आ जाए, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और अगर जैद ने अपनी बीवी को खरीदा और उस औरत का जैद से एक लड़का है, तो जैद ने उसे आजाद कर दिया, तो उस पर तीन हैज़ वाजिब होंगे, जिनमें से दो हैज़ में उन अमूर (कार्यों) से परहेज करना होगा जिनसे विवाहिता औरत से किया जाता है, और एक हैज़ 'हक' (अधिकार) है, जिसमें उन अमूर से परहेज किया जाएगा जिनसे विवाहिता से किया जाता है। और यदि उसने अपनी बीवी को खरीदा और उसे एक हैज़ आ गया, फिर उसे आजाद कर दिया, तो हक के बाद उसकी इद्दत बाकी दो हैज़ से पूरी कर ली जाएगी और उन अमूर से परहेज किया जाएगा जिनसे हुर्रा से परहेज किया जाता है। और यदि उसने उसे एक बार 'तलाक-ए-बायन' देकर फिर खरीदा, तो वह अपनी पत्नी से सहवास कर सकता है। इसके विपरीत यदि दो तलाक देकर उसे 'बाइन' कर दिया हो, फिर खरीद लिया हो, तो वह उसके लिए हलाल नहीं होगी, यहाँ तक कि वह गैर-शोहर से 'हलाला' न कराए। और यदि उसे दो हैज़

आ गए फिर उसे आजाद कर दिया, तो उस पर निकाह की इद्दत वाजिब नहीं होगी, लेकिन उस पर 'इद्दत-ए-हक' वाजिब होगी, जिसमें एक प्रकार की सख्ती है, बशर्ते कि उस मर्द से उसकी कोई औलाद न हो, यह 'अताबीया' में है। मुकातब ने अपनी विवाहिता को खरीदा तो निकाह फासिद नहीं होगा, फिर अगर मुकातब उक्त 'अदाय-ए-किताबत' (आजादी की किश्त) से असमर्थ हो गया, तो दोनों अपने निकाह पर बदस्तूर कायम रहेंगे, और यदि अदा करके आजाद हो गया तो निकाह फासिद हो जाएगा और उस औरत पर इद्दत वाजिब नहीं होगी, यह 'फतावा काजी खान' में है।

जो औरत हैज़ वाली है, वह अपनी इद्दत हैज़ से पूरी करेगी, यदि उसका हैज़ दस दिन का हो तो उसके गुस्ल (स्नान) करने में जो समय लगेगा वह उसके हैज़ में शामिल न होगा।

यदि मुकातब ने अपनी पत्नी को खरीदा फिर वह मर गया और इतना माल छोड़ा जो अदाय-ए-किताबत के लिए काफी है, तो माल-ए-किताबत अदा कर दिया जाएगा, तो हुक्म दिया जाएगा कि मुकातब के अंतिम जीवन के क्षणों में निकाह फासिद हो गया और उस औरत पर निकाह के फासिद होने की इद्दत वाजिब होगी, और वह दो हैज़ हैं, बशर्ते कि मुकातब उक्त से उसकी औलाद न हुई हो, भले ही उसने उसके साथ सहवास किया हो। और यदि औलाद हुई हो, तो उक्त औरत पर पूरे तीन हैज़ इद्दत वाजिब होगी, और मुकातब उक्त ने अदाय-ए-किताबत के लिए जिस माल पर सआयत वाजिब है, वह यदि माल-ए-सआयत अदा करने के लिए काफी न हो, तो उसे सआयत के लिए मजबूर किया जाएगा। मुकातबा के विपरीत, यदि उसने अदाय-ए-किताबत से इनकार किया या असमर्थ हुई, तो उसे अलग (तफरीक) कर दिया जाएगा।

(1) यानी वफात की आधी इद्दत।

مکاتبۃ کی طلاق و ع ہے کی عدت دو حیض ہیں اور اگر ایسی عورت ہو کہ اس کو حیض نہیں آتا ہے تو طلاق واقع میں اس کی عدت ڈیڑھ مہینہ ہے یہ کانی ہے جو مملوکہ آزاد ہو گئی ہو مگر اس پر سعایت واجب ہو اس وجہ سے وہ مستعفاۃ ہو تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک وہ مثل مکاتبہ کے ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک وہ مثلِ حرہ کے ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اگر کسی مرد نے کسی عورت سے بطورِ شبہ یا نکاحِ فاسد کے دخول کیا تو اس مرد پر اس کا مہر واجب ہوگا اور عورت پر عدت واجب ہوگی اگر حرہ ہو تو تین حیض اور اگر باندی ہو تو دو حیض خواہ یہ مرد اس عورت کو چھوڑ کر مر گیا ہو یا دونوں میں تفریق کر دی گئی ہو اور عورت زندہ ہو اور اگر یہ عورت بسبب صغر یا کبر کے حائضہ نہ ہوتی ہو تو حرہ کی عدت تین مہینہ اور باندی کی عدت ڈیڑھ مہینہ ہے یہ غایۃ البیان میں ہے۔

اگر کسی مرد نے اپنی بیوی کو جو غیر کی باندی ہے خرید لیا حالانکہ اس کے ساتھ دخول کر چکا ہے تو نکاح فاسد ہو گیا اور اس مرد کے حق میں اس عورت پر عدت واجب نہ ہوگی حتیٰ کہ اس سے وطی کرنا اس مرد کو حرام نہیں ہے مگر غیر مرد کے حق میں یہ باندی مثل معتدۃ الغیر کے ہو گی حتیٰ کہ اس مرد کو یہ اختیار نہیں ہے کہ کسی دوسرے مرد سے اس باندی کا نکاح کرے تاوقتیکہ اس کو وہ حیض نہ آئیں یہ محیط سرخی میں ہے اور اگر زید نے اپنی بیوی کو خریدا اور اس عورت کا زید سے ایک لڑکا ہے پس زید نے اس کو آزاد کر دیا تو اس پر تین حیض واجب ہوں گے جن میں سے دو حیض میں جن امور کا منکوحہ سے اجتناب ہوتا ہے اجتناب ہوگا اور ایک حیض حق ہے کہ اس میں جن امور کا منکوحہ سے اجتناب ہوتا ہے اجتناب ہوتا ہے اور اگر اپنی بیوی کو خریدا اور اس کو ایک حیض آگیا پھر اس کو آزاد کر دیا تو بعدِ حق کے وہ دو حیض دیگر

سے اپنی عدت پوری کر لی گئی اور انہیں امور سے اجتناب کیا جائے گا جن سے حرہ سے اجتناب کیا جاتا ہے اور اگر اس کو بیک طلاق بائنہ ہن کر کے خرید کیا تو مہلک یمین اس سے وطی کر سکتا ہے بخلاف اس کے اگر دو طلاق دے کر اس کو بائن کر دیا ہو پھر خرید لیا تو اس پر حلال نہ ہوگی یہاں تک کہ وہ غیر شوہر سے حلالہ کراوے اور اگر اس کو دو حیض آ گئے پھر اس کو آزاد کر دیا تو اس پر عدتِ نکاح واجب نہ ہوگی لیکن اس پر عدتِ حق واجب ہوگی کہ اس میں ایک گونہ سختی ہے بشرطیکہ اس مرد سے اس کے کوئی اولاد نہ ہو یہ عتابیہ میں ہے مکاتب نے اپنی منکوحہ کو خرید کیا تو نکاح فاسد نہ ہوگا پھر اگر مکاتب مذکور ادائے کتابت سے عاجز ہو گیا تو دونوں اپنے نکاح پر بدستور باقی رہیں گے اور اگر ادا کر کے آزاد ہو گیا تو نکاح فاسد ہو جائے گا اور اس عورت پر عدت واجب نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

جو عورت کہ حائضہ ہوتی ہے وہ اپنی عدت حیض سے پوری کرے گی اگر اس کا حیض دس روز کا ہو تو اس کے غسل کرنے میں جو وقت صرف ہوگا وہ اس کے حیض میں داخل نہ ہوگا۔

اگر مکاتب نے اپنی زوجہ کو خریدا پھر مر گیا اور اس قدر مال چھوڑا جو ادائے کتابت کے واسطے کافی ہے پس مالِ کتابت ادا کر دیا گیا تو حکم دیا جائے گا کہ مکاتب کے آخر جزو اجزائے حیات میں یعنی دمِ واپسی نکاح فاسد ہو گیا اور اس عورت پر فسادِ نکاح کی عدت واجب ہوگی اور وہ دو حیض ہیں بشرطیکہ مکاتب مذکور سے اس کی اولاد نہ ہوئی ہو اگر چہ اس نے اس کے ساتھ دخول کیا ہو اور اگر اولاد ہوئی ہو تو عورت مذکورہ پر پورے تین حیض عدت واجب ہوں گے اور مکاتب مذکور نے ادائے کتابت کے واسطے مال جس پر سعایت واجب ہے وہ اگر مالِ سعایت ادا کرنے کے توریق نہیں ہو سکتی ہے بلکہ اس پر سعایت کے واسطے جبر کیا جائے گا بخلاف مکاتبہ کے اگر اس نے ادائے کتابت سے انکار کیا یا عاجز ہوئی تو تریق کر دیا جائے گی۔

(1) یعنی نصفِ وفات۔

If the Mukatib (emancipating slave) has not left anything and that woman has not had any children from him, then an Iddah of two months and five days will be incumbent upon her, whether the Mukatib has consummated the marriage with her or not. If the aforementioned woman has given birth to any child from the Mukatib, then this woman and her child will strive/pay (sa'ayat) on behalf of the Mukatib according to his installments, and if both are unable to strive—meaning they cannot pay—then her Iddah will be two months and five days. If both have paid the Kitabat money, they will be free, and the Mukatib will also be free, meaning he will be ordered that he died as a free man in the last portion of his life. So, if the payment of the Kitabat money occurred during the Iddah, then three new Hayd (menstrual cycles) will become incumbent upon that woman from the day of his freedom, in which she will complete two months and five days from the day of the Mukatib's death. This is in *Bada'i*. And if the Mukatib married the daughter of his Mawla (master) with his permission, and then the Mukatib died after the Mawla's death having left enough wealth to pay the Kitabat redemption amount, then the Iddah of this woman will be four months and ten days, whether the Mukatib consummated the marriage with her or not. This woman will receive Mahr and inheritance because the aforementioned Mukatib died as a free man. And if the aforementioned Mukatib died without leaving sufficient wealth, his marriage became Fāsid (corrupt/invalid) because the aforementioned woman became his owner in the last portion of his life. So, if the Mukatib had consummated the marriage with her, the amount of Mahr that she became the owner of will be dropped (forgiven), and that woman will complete her Iddah with three Hayd. If the Mukatib had not consummated the marriage, there will be no Mahr or Iddah; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. And the woman who menstruates will complete her Iddah through Hayd. If her Hayd lasts for ten days, the time spent bathing will not be included in her Hayd. And if she menstruates for less than ten days, the time for bathing will be included in the days of Hayd. And if the woman is a 'Fatah' (young woman), this time will not be included in the Hayd in either case, and it will be lawful for the husband to have intercourse with her, and it will be lawful for her to marry another husband when this time is the end of the Iddah; this is in *Siraj al-Wahhaj*.

The Iddah of a pregnant woman (1) is that she delivers the child; this is in *Kafi*. For a woman who passes her Iddah through Hayd, if her days of Hayd are full ten days, then the time for her bathing is not included in the Hayd. Therefore, upon the

cessation of blood in the third Hayd, the order for Raj'ah (reconciliation) will become void, and if the husband has not divorced her, he can have intimacy with her. And if he has divorced her, the woman will have the authority (2) to marry another husband. And if her days of Hayd are less than ten days, and she has not taken a bath or the time for one complete prayer has not passed, then the Raj'ah will not be void, and it will not be lawful for the woman to marry another husband. This ruling applies when the woman is a Muslim. If the woman is a Kitabiyyah (a woman of the Book), then as soon as the blood ceases, the order for Raj'ah will become void, and it will be lawful for her husband to have intercourse with her, and it will be lawful for the woman to marry another husband, whether her days of Hayd are ten days or less; this is in *Siraj al-Wahhaj*.

---

(1) Some said that perhaps it is narrated that in the last part of his life he became a slave and the woman's property. The answer is no, rather he became her slave upon the death of the Mawla. (2) The translator says: This is out of place, so we will repeat it shortly; apparently, this happened due to an error in the line/date. (1) Meaning: to be completed. (2) Meaning: with legal permission. (3) If divorce has not been given.

यदि मुकातिब (गुलाम) ने कुछ न छोड़ा हो और उस औरत की उससे कोई औलाद न हुई हो, तो उस पर दो महीने पांच दिन की इद्दत वाजिब होगी, चाहे मुकातिब ने उससे सहवास (दखूल) किया हो या न किया हो। पस यदि उक्त औरत ने मुकातिब से कोई औलाद जनी हो, तो यह औरत और उसका बच्चा मुकातिब की तरफ से उसकी किस्तों के अनुसार सआयत (मेहनत/अदायगी) करेंगे, और यदि दोनों सआयत से आजिज़ हो गए यानी अदा न कर सके तो उसकी इद्दत दो महीने पांच दिन होगी। और यदि दोनों ने माल-ए-किताबत अदा कर दिया, तो वे आजाद हो जाएंगे और मुकातिब भी आजाद हो जाएगा, यानी उसे हुक्म दिया जाएगा कि वह जिंदगी के आखिरी हिस्से (अंतिम क्षण) में आजाद होकर मरा है। पस यदि माल-ए-किताबत की अदायगी इद्दत के दौरान हुई, तो उस औरत पर उसके आजाद होने के दिन से नए सिरे से तीन हैज़ (मासिक धर्म) वाजिब होंगे, कि इसमें वह मुकातिब की मृत्यु के दिन से दो महीने पांच दिन पूरे कर देगी। यह 'बदाए' में है। और यदि मुकातिब ने अपने मालिक की पुत्री से उसकी अनुमति से निकाह किया, फिर मुकातिब मालिक की मृत्यु के बाद बदल-ए-किताबत की अदायगी के बराबर काफी माल छोड़कर मर गया, तो उस औरत की इद्दत चार महीने दस दिन होगी, चाहे मुकातिब ने उससे सहवास किया हो या न किया हो। उस औरत को महर और मीरास मिलेगी, इसलिए कि उक्त मुकातिब आजाद मरा है। और यदि उक्त मुकातिब बिना काफी माल छोड़े मर गया, तो उसका निकाह फासिद (अमान्य) हो गया, इसलिए कि उक्त औरत उसकी जिंदगी के अंतिम हिस्से में उसकी मालिक हो गई है। पस यदि मुकातिब ने उसके साथ सहवास कर लिया हो, तो महर में से इतनी मात्रा जितनी की वह मालिक हो गई है, साकित (माफ) हो जाएगी और वह औरत तीन हैज़ से इद्दत पूरी करेगी। और यदि मुकातिब ने सहवास न किया हो, तो महर और इद्दत कुछ न होगी, यह 'मुहीत-ए-स रखसी' में है। और जो औरत हाएज़ा (मासिक धर्म वाली) होती है, वह अपनी इद्दत हैज़ से पूरी करेगी। यदि उसका हैज़ दस दिन का हो, तो उसके स्नान करने में जो समय खर्च होगा वह उसके हैज़ में शामिल नहीं होगा। और यदि उसे दस दिन से कम हैज़ आता हो, तो स्नान करने का समय अयाम-ए-हैज़ (हैज़ के दिनों) में शामिल होगा। और यदि औरत 'फताह' (युवती) हो, तो यह समय दोनों स्थितियों में से किसी भी स्थिति में हैज़ में शामिल नहीं होगा, और शौहर को उससे वती (सहवास) करना हलाल होगा, और उसे दूसरे शौहर से निकाह कर लेना हलाल होगा, जबकि यह समय इद्दत के आखिरी हिस्से का हो, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है।

गर्भवती की इद्दत (१) यह है कि वह 'वज़अ-ए-हम्ल' (बच्चे का जन्म) कर दे, यह 'काफी' में है। और जो औरत हैज़ से अपनी इद्दत गुज़ारती है, यदि उसके हैज़ के दिन पूरे दस दिन के हों, तो उसके स्नान का समय हैज़ में शामिल नहीं है। पस तीसरे हैज़ में खून रुकते ही 'रजअत' (वापसी) का हुक्म बातिल (अमान्य) हो जाएगा, और यदि शौहर ने उसे तलाक न दी हो तो वह उससे कुर्बत (संबंध) कर सकता है। और यदि तलाक दे दी हो, तो औरत को दूसरे शौहर से निकाह कर लेने का इख्तियार (अधिकार) हासिल (२) होगा। और यदि उसके हैज़ के दिन दस दिन से कम हों, तो उसने स्नान न किया हो या एक नमाज़ का पूरा समय न गुज़रा हो, तो रजअत बातिल नहीं होगी, और औरत के लिए यह जायज़ न होगा कि वह दूसरे शौहर से निकाह कर ले। और यह हुक्म उस समय है कि औरत मुसलमान हो। और यदि औरत किताबिया (अहले किताब) हो, तो खून रुकते ही रजअत का हुक्म बातिल हो जाएगा, और उसके शौहर को उससे वती करना हलाल होगा, और औरत को दूसरे शौहर से निकाह कर लेना जायज़ होगा, चाहे उसके हैज़ के दिन दस दिन के हों या कम हों। यह 'सिराजुल वह्हाज' में है।

---

(१) कुछ ने कहा कि शायद रिवायत यह है कि अंतिम क्षण में आजाद होकर वह औरत का मालिक हो गया था, उत्तर यह कि नहीं, बल्कि मालिक की मृत्यु से वह उसका مملوک (गुलाम) होता था। (२) अनुवादक कहता है: यह बे-महल (अनुचित स्थान पर) है, इसलिए हम जल्द ही इसे दोहराएंगे, जाहिर है यह गलत और तारीख की रेखा के कारण हुआ है। (१) अर्थात पूरी होना। (२) अर्थात शरा (कानून) की अनुमति से। (३) यदि तलाक न दी गई हो।

کافی نہ چھوڑ اہو اور اس عورت کے اس مکاتب سے کوئی اولاد نہیں ہوئی تو اس پر دو مہینہ پانچ روز کی عدت واجب ہوگی خواہ مکاتب نے اس سے دخول کیا ہو یا نہ کیا ہو پس اگر عورت مذکورہ نے مکاتب سے کوئی اولاد جنی ہو تو یہ عورت اور اس کا بچہ مکاتب کی طرف سے اس کے اقساط کے موافق سعایت کریں گے اور اگر دونوں سعایت سے عاجز ہوئے یعنی ادا نہ کر سکے تو اس کی عدت دو مہینہ پانچ روز ہوگی اور اگر دونوں نے مال کتابت ادا کر دیا تو آزاد ہو جائیں گے اور مکاتب بھی آزاد ہو جائے گا یعنی حکم دیا جائے گا کہ وہ آخر جزء اجزائے حیات میں آزاد ہو کر مرا ہے پس اگر ادائے مال کتابت اثنائے عدت میں واقع ہوا تو اس عورت پر تین حیض از سر نو اس کے آزاد ہونے کے روز سے واجب ہوں گے کہ اس میں دو مہینہ پانچ روز مکاتب کے مرنے کے روز سے پورے کر دے گی یہ بدائع میں ہے اور اگر مکاتب نے اپنے مولیٰ کی دختر سے اس کی اجازت سے نکاح کیا پھر مکاتب بعد وفات مولیٰ کے بقدر ادائے بدل کتابت کے کافی مال چھوڑ کر مر گیا تو اس عورت کی عدت چار مہینے دس دن ہوگی خواہ مکاتب نے اس سے دخول کیا ہو یا نہ کیا ہو اس عورت کو مہر اور میراث ملے گی اس واسطے کہ مکاتب مذکور آزاد مراد ہے اور اگر مکاتب مذکور بدون مال کافی چھوڑے مر گیا تو اس کا نکاح فاسد ہو گیا اس واسطے کہ عورت مذکورہ اس کی زندگی کے آخر جزء میں اس کی مالک ہوگئی ہے پس اگر مکاتب نے اس کے ساتھ دخول کر لیا ہو تو مہر میں سے اس قدر کہ جتنی اس کی مالک ہوئی ہے ساقط ہو جائے گا اور وہ عورت تین حیض سے عدت پوری کرے گی اور اگر مکاتب نے دخول نہ کیا ہو تو مہر و عدت کچھ نہ ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے اور جو عورت کہ حائضہ ہوتی ہے وہ اپنی عدت حیض سے پوری کرے گی اگر اس کا حیض دس روز کا ہو تو اس کے غسل کرنے

میں جو وقت صرف ہوگا وہ اس کے حیض میں داخل نہ ہوگا اور اگر دس روز سے کم اس کو حیض آتا ہو تو غسل کرنے کا وقت ایام حیض میں داخل ہوگا اور اگر عورت کا فتاہ ہو تو یہ وقت دونوں صورتوں میں سے کسی صورت میں حیض میں داخل نہ ہوگا اور شوہر کو اس سے وطی کرنا حلال ہوگا اور اس کو دوسرے شوہر سے نکاح کر لینا حلال ہوگا جبکہ یہ وقت آخری عدت کا ہو یہ سراج الوہاج میں ہے۔

حاملہ کی عدت (1) یہ ہے کہ وضع حمل کرے یہ کافی میں ہے اور جو عورت حیض سے اپنی عدت گزارتی ہے اگر اس کے حیض کے ایام پورے دس روز ہوں تو اس کے غسل کا وقت حیض میں داخل نہیں ہے پس تیسرے حیض میں خون منقطع ہوتے ہی رجعت کا حکم باطل ہوگا اور اگر شوہر نے اس کو طلاق نہ دی ہو تو اس سے قربت کر سکتا ہے اور اگر طلاق دے دی ہو تو عورت کو دوسرے شوہر سے نکاح کر لینے کا اختیار حاصل (2) ہوگا اور اگر اس کے ایام حیض دس روز سے کم ہوں پس اس نے غسل نہ کیا یا ایک نماز کا وقت کامل نہ گزر گیا تو رجعت باطل نہ ہوگی اور عورت کے واسطے یہ جائز نہ ہوگا کہ دوسرے شوہر سے نکاح کر لے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ عورت مسلمان ہو اور اگر عورت کتابیہ ہو تو خون منقطع ہوتے ہی رجعت کا حکم باطل ہو جائے گا اور اس کے شوہر کو اس سے وطی کرنا حلال ہوگا اور عورت کو دوسرے شوہر سے نکاح کر لینا جائز ہوگا خواہ اس کے ایام حیض دس روز کے ہوں یا کم ہوں یہ سراج الوہاج میں ہے۔

---

① بعض نے کہا کہ شاید مروی یہ کہ آخر جزء حیات میں رقیق ہو کر عورت کا مملوک ہوا جواب یہ کہ نہیں بلکہ مولیٰ کے مرنے سے اس کے اس کا مملوک ہوتا تھا۔ ② قال المترجم یہ بے محل ہے لہذا ہم عنقریب اس کا اعادہ کریں گے قاہرا یہ غلط و خط تاریخ سے واقع ہوا ہے۔ (1) یعنی پوری ہونا۔ (2) یعنی بجواز شرع۔ (3) اگر طلاق نہ دی ہو۔

It is stated in *al-Wajhaj* that the *Iddah* (waiting period) of a pregnant woman is until delivery (*wada' al-haml*), as in *al-Kafi*, whether she was pregnant at the time of the *Iddah* or became pregnant after the obligation arose, as in *Fatawa Qadi Khan*. This applies whether the woman is free or enslaved, of any type, *Mukatabah*, *Umm al-Walad*, or *Musta'arah* (1), and whether she is a Muslim or a *Kitabiyyah* (person of the Book), as in *al-Bada'i*. This holds true whether the *Iddah* is due to divorce, death, *Musharakat* (partnership), or *Wati Shubhah* (doubtful intercourse), as in *al-Nahr al-Fa'iq*. This applies regardless of whether the pregnancy is of established lineage or not. The case of 'na' is where someone marries a pregnant woman due to *Zina* (adultery) (2), as mentioned in *Siraj al-Wajhaj*. If pregnancy occurs during the *Iddah* after the husband's death, Shaikh Karkhi mentioned that the *Iddah* ends with delivery; however, the correct view is that in such a case, the *Iddah* does not end with delivery. The interpretation is that the settling of the sperm is attributed to the time before death, which is why the lineage is established from the deceased. Since the assumption is that the conception occurred after death, the *Iddah* would not end upon such a delivery, as stated in *'Atabiyyah*. There is no set duration for a pregnant woman's *Iddah*; whether by divorce or death, if delivery occurs even after a short time, the *Iddah* is complete, as in *Jawharat al-Nayyar*. It is mentioned in the original text that if the husband died and he has not yet been placed on the bier or shrouded, and his wife delivers the child, the *Iddah* is complete. A condition for the completion of this *Iddah* is that the features of what was delivered must be apparent. If they are not apparent at all—for example, if only a clot of blood or a piece of flesh is delivered—the *Iddah* is not complete, as stated in *al-Bada'i*. If a woman in *Iddah* is pregnant and gives birth to two children, the *Iddah* ends upon the birth of the last child, as in *al-Muhit*. If the majority of the child's body emerges from the mother's womb, scholars say that the right to *Raj'ah* (revocation of divorce) ends at that moment. If it is a revocable divorce, it would not be lawful as a precaution for the woman to marry another husband at that time, as stated in *Fatawa Qadi Khan*.

Hisham narrated from Imam Muhammad (RA) that if a man divorces his wife while she is pregnant, and the child emerges from her womb head-first or feet-first, with half the body appearing (excluding the head and legs), the *Iddah* is complete. Imam Muhammad (RA) stated that the body consists from the buttocks to the shoulders, as in *al-Dhakhirah*. If the woman is *A'imah* (past childbearing age), her *Iddah* is three

months, as in *Fatawa Qadi Khan*. If a woman is *A'imah* and began her *Iddah* by counting months, then sees blood, the days of the *Iddah* that have already passed become void, and it is obligatory for her to complete her *Iddah* anew. This means she saw blood according to her habit, because seeing blood according to habit invalidates her *A'imah* status, and this is the correct view, as in *al-Hidayah*. Sadr al-Shaheed (RA) mentioned that the blood seen after reaching the state of *Ayyas* (menopause) is *Haidh* (menstruation) if it is pure blood, and the ruling of *Ayyas* will become void—but only for the future, not regarding past rulings. If the blood seen is not pure, but rather turbid or greenish, it is not *Haidh* and will be attributed to corrupt intent (*fasad al-niyyah*). This is the *Qawl al-Mukhtar* (preferred opinion) upon which the *Fatwa* is based. When a woman reaches the age of *Ayyas* and does not see blood, is the ruling of a judge or the state of *Ayyas* (3) a condition for her past *Iddah* time not becoming void? The scholars have differed on this, and the preferable view is that it is a condition that the judge issues a ruling, as in *Siraj al-Wajhaj*.

अल-वहाज में है कि गर्भवती (हामला) की इद्दत 'वज़-ए-हमल' (बच्चे का जन्म) है, जैसा कि काफ़ी में है, चाहे वह इद्दत के समय गर्भवती हो या इद्दत वाजिब होने के बाद गर्भवती हुई हो, जैसा कि फतावा-ए-काजी खान में है। और चाहे औरत आज़ाद (हुर्रा) हो या गुलाम, किसी भी प्रकार की हो, मुकातबा या उम्म-ए-वलद या मुस्तआरा (1), चाहे मुसलमान हो या किताबिया, जैसा कि बदाए में है, चाहे इद्दत तलाक से हो या मौत या मुशारकत या वती-ए-शुबहा से, जैसा कि नहरू-ल-फाइक़ में है। और चाहे हमल (गर्भ) का नसब (वंश) साबित हो या न हो, और 'न' की सूरत यह है कि किसी ने ज़िना (2) से गर्भवती के साथ निकाह किया, यह सराजुल वहाज में है। और अगर शौहर की मौत के बाद इद्दत में गर्भ ठहर गया तो शेख करखी ने जिक्र किया है कि इद्दत की समाप्ति 'वज़-ए-हमल' से होगी और सही यह है कि ऐसी सूरत में इद्दत की समाप्ति 'वज़-ए-हमल' पर नहीं होगी। और मसले की तावील यह है कि नुत्फा (वीर्य) का ठहरना मौत से पहले के समय की तरफ मंसूब होता है और इसी वजह से मय्यत से नसब साबित होता है। और जब यह फर्ज़ मसला है कि नुत्फे का ठहरना मौत के बाद हुआ तो ऐसी इद्दत की समाप्ति ऐसे गर्भ के जन्म पर नहीं होगी, यह अताबीया में है। इद्दत वाली गर्भवती औरत के लिए कोई समय निर्धारित नहीं है, चाहे तलाक हो या मौत या उससे कम समय के बाद जन्म हो जाए तो इद्दत पूरी हो जाएगी, यह जौहरतुल नय्यर में है। और असल में यह वर्णित है कि अगर शौहर मर गया और अभी उसे तख्ते पर लिटाया नहीं गया या कफन नहीं दिया गया और उसकी औरत का बच्चा पैदा हो गया तो इद्दत पूरी हो गई। और ऐसी इद्दत की समाप्ति की शर्त यह है कि जो पैदा हुआ है, उसकी बनावट स्पष्ट हो गई हो, और अगर बिल्कुल स्पष्ट न हुई हो, जैसे खून का थक्का या मांस का लोथड़ा निकल जाए, तो उससे इद्दत पूरी नहीं होगी, यह बदाए में है। अगर इद्दत वाली औरत गर्भवती हो और उसके दो बच्चे पैदा हों तो अंतिम बच्चे के जन्म पर इद्दत समाप्त होगी, यह मुहीत में है। अगर औरत के पेट से बच्चे का अधिकांश हिस्सा बाहर आ जाए तो उलेमा का कथन है कि उसी समय से रुजूअ (वापसी) का अधिकार खत्म हो जाएगा, और अगर तलाक-ए-रजई हो लेकिन औरत के लिए दूसरे शौहर से उसी समय निकाह कर लेना एहतियातन हलाल न होगा, यह फतावा-ए-काजी खान में है।

हिशाम ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि अगर अपनी औरत को तलाक दी जबकि वह गर्भवती है, तो जब बच्चा उसके पेट से सिर की तरफ से या पैर की तरफ से आधा शरीर, सिर और

टांगों के अलावा, निकल आए तो इद्दत पूरी हो गई, और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि उसका शरीर चूतड़ों से लेकर कंधों तक है, यह जखीरा में है। और अगर औरत 'आकमा' (जिसकी उम्र ढल गई हो) है, तो उसकी इद्दत तीन महीने है, यह फतावा-ए-काजी खान में है। और अगर औरत 'आकमा' है और उसने महीनों की गिनती से इद्दत शुरू की फिर उसने खून देखा तो जितने दिन उसकी इद्दत में से गुज़र चुके हैं वे सब बातिल (व्यर्थ) हो गए और उस पर वाजिब है कि नए सिरे से अपनी इद्दत पूरी करे, और इसका अर्थ यह है कि उसने अपनी आदत के मुताबिक खून देखा क्योंकि आदत के मुताबिक खून देखने से उसका 'आकमा' होना खत्म हो गया और यही सही है, जैसा कि हिदाया में है। और सदर शहीद (रह.) ने जिक्र किया है कि 'आयास' (रजोरोद) के बाद जो खून उसे दिखाई दिया है, अगर वह खून खालिस (शुद्ध) हो तो वह हैज़ (मासिक धर्म) है और 'आयास' का हुक्म खत्म हो जाएगा, लेकिन भविष्य के लिए, न कि पिछले ज़माने के हुक्मों के संबंध में। और अगर देखा गया खून खालिस न हो बल्कि मकदुर (गंदला) या सब्ज़ (हरा) हो तो यह हैज़ न होगा और इसे गलत नियत पर महमूल किया जाएगा, और यही कौल-ए-मुख्तार है और इसी पर फतवा है। और जब औरत 'आयास' की अवधि तक पहुँच गई हो और वह खून नहीं देख रही है, तो क्या उसके(3) गुज़रे हुए इद्दत के समय के बातिल न होने के लिए हाकिम (न्यायाधीश) का हुक्म या 'आयास' शर्त है या नहीं? तो इसमें मशाइख (विद्वानों) ने मतभेद किया है और बेहतर यह है कि यह शर्त हो कि हाकिम हुक्म दे दे, यह सराजुल वहाज में है।

الوہاج میں ہے حاملہ کی عدت وضع حمل ہے کذا فی الکافی خواہ عدت کے وقت حاملہ ہو یا بعد وجوب کے حاملہ ہوگئی ہو کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور خواہ عورت حرہ ہو یا مملوکہ کسی طور کی ہو نہ یہ یا مکاتبہ یا ام ولد یا مستعارہ (۱) خواہ مسلمہ ہو یا کتابیہ کذا فی البدائع خواہ عدت از طلاق ہو یا وفات یا مشارکت یا وطی شبہ کذا فی النہر الفائق اور خواہ حمل ثابت النسب ہو یا نہ ہو اور نہ کی صورت یہ ہے کہ کسی نے زنا (۲) سے حاملہ کے ساتھ نکاح کیا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر شوہر کی موت کے بعد عدت میں حمل پیدا ہو گیا تو شیخ کرخی نے ذکر کیا ہے کہ انقضائے عدت بوضع حمل ہوگی اور صحیح یہ ہے کہ ایسی صورت میں انقضائے عدت وضع حمل پر نہ ہوگی اور تاویل مسئلہ یہ ہے کہ قرار نطفہ مضاف ہوتا ہے قبل موت کے وقت کی طرف اور اسی وجہ سے میت سے نسب ثابت ہوتا ہے اور جب یہ فرض مسئلہ ہے کہ علوق نطفہ بعد موت کے حادث ہوا تو انقضائے عدت ایسے حمل کے وضع پر نہ ہوگی یہ عتابیہ میں ہے معتدہ حمل کے واسطے کوئی مدت مقرر نہیں ہے چاہے طلاق یا موت یا اس سے کم کے بعد وضع حمل ہو تو عدت تمام ہو جائے گی یہ جوہرۃ النیر میں ہے اور اصل میں مذکور ہے کہ اگر شوہر مر گیا اور ہنوز وہ تختہ پر نہ لٹایا جاتا ہے یا کفنایا جاتا ہے اور اس کی عورت نے وضع حمل کیا تو عدت پوری ہوگئی اور ایسی عدت کی انقضائے کی شرط یہ ہے کہ جو وضع ہوا ہے اس کی خلقت ظاہر ہوگئی ہو اور اگر بالکل ظاہر نہ ہوئی ہو مثلاً خون کا تھکا یا گوشت کا لوتھڑا اگر گیا تو اس سے عدت پوری نہ ہوگی یہ بدائع میں ہے اگر معتدہ عورت حاملہ ہو اور اس کے دو بچے پیدا ہوئے تو آخری بچہ کی پیدائش پر عدت منتہی ہوگی یہ محیط میں ہے اگر عورت کے پیٹ سے بچہ کا اکثر

حصہ نکل آیا تو علماء کا قول ہے کہ اسی وقت سے رجعت منقطع ہو جائے گی اور اگر طلاق رجعی ہو لیکن عورت کو دوسرے شوہر سے اسی وقت نکاح کر لینا احتیاطاً حلال نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ہشام نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ اگر اپنی عورت کو طلاق دی حالانکہ وہ حاملہ ہے تو جب بچہ اس کے پیٹ سے سر کے بل یا پاؤں کے بل آدھا بدن اس کے سوائے سر ٹانگوں کے نکل آیا تو عدت پوری ہوگئی اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس کا بدن چوتڑوں سے لے کر کندھوں تک ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر عورت ہو اور وہ حرہ ہے تو اس کی عدت تین مہینے ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر عورت آکمہ ہو اور اس نے مہینوں کے شمار سے عدت شروع کی پھر اس نے خون دیکھا تو جس قدر ایام اس کی عدت میں سے گزر چکے ہیں وہ سب باطل ہو گئے اور اس پر واجب ہوا کہ ازسرونویض سے اپنی عدت پوری کرے اور اس کے معنی یہ ہیں کہ اس نے اپنی عادت کے موافق خون دیکھا کیونکہ عادت کے موافق خون دیکھنے سے اس کا آکمہ ہونا باطل ہوگیا اور یہی صحیح ہے کذا فی الہدایہ اور صدر شہیدؒ نے ذکر فرمایا ہے کہ حکم بایا س کے بعد جو خون اس کو دکھلائی دیا ہے اگر وہ خون خالص ہو تو وہ حیض ہے اور حکم بایا س باطل ہوجائے گا لیکن آئندہ زمانہ کے واسطے نہ زمانہ ماضی کے احکام کے حق میں اور اگر دیکھا ہوا خون خالص نہ ہو بلکہ مکدر یا سبز ہو تو یہ حیض نہ ہوگا اور فساد نیت پر محمول کیا جائے گا اور یہی قول مختار ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اور جب عورت مدت ایاس تک پہنچ گئی ہو اور وہ خون نہیں دیکھتی ہے پس آیا اس کے (۳) گزشتہ وقت عدت کے نہ باطل ہونے کے واسطے حکم حاکم یا بایا س شرط ہے یا نہیں شرط ہے تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور اولیٰ یہ شرط ہے کہ حاکم حکم دے دے کہ یہ سراج الوہاج میں ہے۔

(۱) یعنی قاضی نے اس کے آکمہ ہونے کا حکم دے دیا۔ (۲) سعایت کرتی ہو۔ (۳) یعنی نکاح کرنے والے سے زنا حاصل تھا۔ (۴) اور اس نے مہینوں سے عدت گزاری شروع کی۔

It is written in Majmu-un-Nawazil that if a woman completes her Iddah by months and marries another man, and then sees blood, then according to some, the marriage will be void (Fasid). If the Qadi (Judge) had ordered the lawfulness of the marriage and then she saw blood, the marriage will not be void, and the most correct view is that the marriage is permissible and the decree of the Qadi is not a condition. Yes, the future Iddah will be by menstruation. This is in Khulasah. If she had passed some Iddah by counting months and became pregnant, she will complete the Iddah by delivery. This is in Fatawa Qadi Khan.

If a man divorces one specific wife out of his two wives after having intercourse with both, and both are menstruating: The Iddah of death for a free woman is four months and ten days, whether she is one with whom intercourse has occurred or not, or whether she is a Muslim or a non-Muslim Kitabiyah under a man, whether she is a minor or an adult, or whether the husband is free or a slave, whether she gets menstruation in this period or not, provided the pregnancy does not become apparent. This is in Fath-ul-Qadeer. This Iddah is only obligatory in a valid marriage; this is in Siraj-ul-Wahhaj. According to the majority, ten days plus ten nights are considered; this is in Meraj-ud-Darayah. If a woman is tied to a husband and he dies leaving her, her Iddah is two months and five days. The same ruling applies to the Mudabbar, Mukatabah, Umm-e-Walad, and Mus'ah according to Imam Azam's opinion; this is in Ghayat-ul-Bayan. A man is away on a journey, and a man informs his wife that he has died, and two men inform her that he is alive. If the one who informed of his death tells the woman, "I inspected his death and funeral with my own eyes," and this person is upright (Adil), then the woman has the scope to complete the Iddah and marry someone else. This ruling applies when the informants did not state the date. If they stated the date, but the date provided by those who said he is alive is later than the death informant, then the testimony of those two will be preferred; this is in Fatawa Qadi Khan. The Sheikh was asked about a case where a man's husband is away on a journey, a man came to the woman and informed her of her husband's death, and she entered into intercourse after that; then another person came and informed the woman that her husband is alive and said, "I saw him in such-and-such city." What is the status of her second marriage? Is it lawful for her to stay with the second husband or not? And what should the second husband do? The Sheikh replied that if she had confirmed the first informant, it is not possible for her to confirm the second informant, and the second marriage will not be void, and both have the option to remain in this marriage. This is reported in

Tatar-khaniyah and Bahr-ur-Ra'iq. If a man divorces one specific wife out of two after intercourse with both, and both are menstruating, then he dies and it is not known which one was divorced, then Iddah of death will be obligatory on each of them, and she will complete three menstruations in this Iddah. Similarly, if he gave three divorces to one non-specific wife out of two, and this was done in his state of health, and then he died after becoming ill, then Iddah of death will be obligatory on each of them, in which they will complete three menstruations. This is in Fatawa Qadi Khan. If he said to his wife, "If I do not enter this house today, you are thrice divorced," then he died after the day passed, and it is not known whether he had entered or not, then Iddah of death will be obligatory on this woman, and Iddah of menstruation is not binding on her. This is in Mabsut. And if a child (minor) dies leaving his wife, then after the child's death her pregnancy becomes apparent, she will complete the Iddah by counting months. And if the aforementioned child died while she was pregnant, then by Istihsan (legal preference) delivery...

L. Meaning there is some ailment in the place of birth.

है- मजमुआ-उन-नवाज़िल में लिखा है कि अगर औरत ने महीनों से अपनी इद्दत पूरी करके किसी मर्द से निकाह किया फिर उसने खून देखा तो बाज़ के नज़दीक निकाह फ़ासिद होगा और अगर क़ाज़ी ने जवाज़े-निकाह का हुक्म दे दिया हो फिर उसने खून देखा तो निकाह फ़ासिद न होगा और असह यह है कि निकाह जायज़ है और क़ज़ा-ए-क़ाज़ी शर्त नहीं है, हाँ आइंदा इद्दत हैज़ होगी। यह खुलासः में है, कि कुछ इद्दत महीनों के शुमार से गुज़ारी थी कि वह हामिला (गर्भवती) हो गई तो वज़-ए-हम्ल (बच्चे के जन्म) से इद्दत की तकमील करेगी, यह फ़तावा काज़ी खान में है। अगर किसी मर्द ने अपनी दो बीवियों में से एक मुअय्यन को उन दोनों के साथ दुख़ूल करने के बाद तलाक़ दे दी और वे दोनों हाइज़ा (माहवारी वाली) होती हैं: हुर्रा (आज़ाद औरत) की इद्दत-ए-वफ़ात चार महीने दस दिन है, मदखूला हो या गैर-मदखूला हो या मुसलमान हो या गैर-मुसलमान मर्द के तहत में किताबिया हो, ख़्वाह सगीरा (नाबालिग) हो या बालिग़ा या कि शौहर आज़ाद हो या गुलाम, ख़्वाह इस मुद्दत में उसको हैज़ आए या न आए मगर हमल ज़ाहिर न हो, यह फ़तहुल क़दीर में है। यह इद्दत सिर्फ़ निकाह-ए-सहीह में वाजिब होती है, यह सिराजुल वहाज में है और जम्हूर के नज़दीक दस दिन मय दस रातों के मोतबर हैं, यह मेराजुद दरयाह में है। और अगर मनकूहा पाबंदी हो फिर उसका शौहर उसको छोड़कर मर गया तो उसकी इद्दत दो महीने पाँच दिन है और मुदब्बर व मुकातबा, उम्म-ए-वल्द व मुसआह का भी इमाम आज़म के क़ौल पर यही हुक्म है, यह ग़ायतुल बयान में है। एक मर्द सफ़र में दूर है, उसकी बीवी को एक मर्द ने ख़बर दी कि वह मर गया और दो मर्दों ने ख़बर दी कि वह ज़िंदा है, अपनी जिस ने उसकी मौत की ख़बर दी है अगर औरत को यूँ ख़बर दे कि मैंने उसकी मौत को (जनाज़े को) अपनी आँखों से मुआइना किया है और यह शख़्स आदिल है तो उस औरत को गुंजाइश है कि इद्दत पूरी करके दूसरा निकाह कर ले। और यह हुक्म उस वक़्त है कि ख़बर देने वालों ने तारीख़ बयान नहीं की और अगर तारीख़ बयान की मगर जिन लोगों ने उसके ज़िंदा होने की तारीख़ बयान की है, उनकी तारीख़ ब-निस्बत मौत के ख़बर देने वाले के पीछे है तो उन्हीं दोनों की शहादत औला होगी, यह फ़तावा काज़ी खान में है। शेख़ से दरयाफ़्त किया गया कि एक औरत का शौहर सफ़र में ग़ायब है, फिर एक मर्द उस औरत के पास आया और उसके शौहर के मरने की ख़बर दी, फिर उस औरत ने उसके बाद दुख़ूल किया, फिर एक शख़्स दूसरा आया और उसने उस औरत को ख़बर दी कि उसका शौहर ज़िंदा है और कहा कि मैंने फ़लाँ शहर में देखा है, तो उसके निकाह-ए-सानी की क्या कैफ़ियत है और आया उसको दूसरे शौहर के साथ क़याम करना हलाल है या नहीं? और यह शौहर-ए-सानी क्या करे? तो शेख़ ने फ़रमाया कि अगर उसने अव्वल मुख़बिर की तस्दीक़ की थी तो उससे यह मुमकिन नहीं है कि दूसरे मुख़बिर की तस्दीक़ करे और उन दोनों में दूसरा

निकाह बातिल न होगा और उन दोनों को इख़्तियार है कि इस निकाह पर बरक़रार रहें, यह ततारख़ानिया व बहुर्राइक़ में मनक़ूल है। और अगर किसी मर्द ने अपनी दो बीवियों में से एक मुअय्यन को उन दोनों के साथ दुख़ूल करने के बाद तलाक़ दे दी और वे दोनों हाइज़ा होती हैं फिर मर गया और यह मालूम नहीं होता है कि मुतल्लक़ा (तलाक़शुदा) कौन है तो उनमें से हर एक पर इद्दत-ए-वफ़ात वाजिब होगी कि उस इद्दत में तीन हैज़ की तकमील करेगी। इसी तरह अगर उसने हर दो बीवियों में से एक ग़ैर-मुअय्यन को तीन तलाक़ दे दीं और यह अपनी सेहत की हालत में किया फिर क़त्ल बयान (बिमार) के मर गया तो उनमें से हर एक पर इद्दत-ए-वफ़ात वाजिब होगी जिनमें वह तीन हैज़ की तकमील करेगी, यह फ़तावा काज़ी खान में है। अगर अपनी बीवी से कहा कि अगर मैं इस घर में दाख़िल न हुआ आज के रोज़ तो तू त़ा-लिक़-ए-सलस (तीन तलाक़) है फिर यह दिन गुज़रने के बाद मर गया और यह मालूम नहीं होता है कि वह दाख़िल हुआ था या नहीं, तो उस औरत पर इद्दत-ए-वफ़ात वाजिब होगी और इद्दत-ए-हैज़ उस पर लाज़िम नहीं है, यह मब्सूत में है। और अगर तफ़्ल (बच्चा) अपनी बीवी को छोड़कर मर गया फिर तफ़्ल की मौत के बाद उसके हमल ज़ाहिर हो तो महीनों के शुमार से इद्दत पूरी करेगी और अगर हामिला होने की हालत में तफ़्ल मज़्कूर मर गया तो इस्तेहसाना वज़-ए... (जारी)

ल. यानी पैदा होने की जगह में कुछ मर्ज़ है।

ہے- مجموع النوازل میں لکھا ہے آکہ عورت نے اگر مہینوں سے اپنی عدت پوری کرکے کسی مرد سے نکاح کیا پھر اس نے خون دیکھا تو بعض کے نزدیک نکاح فاسد ہوگا اور اگر قاضی نے جواز نکاح کا حکم دے دیا ہو پھر اس نے خون دیکھا تو نکاح فاسد نہ ہوگا اور اصح یہ ہے کہ نکاح جائز ہے اور قضائے قاضی شرط نہیں ہے ہاں آئندہ عدت حیض ہوگی یہ خلاصہ میں ہے آکہ کچھ عدت مہینوں کے شمار سے گزاری تھی کہ وہ حاملہ ہوگئی تو وضع حمل سے عدت کی تکمیل کرے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر کسی مرد نے اپنی دو بیویوں میں سے ایک معین کو بعد ان دونوں کے ساتھ دخول کرنے کے طلاق دے دی اور یہ دونوں حائضہ ہوتی ہیں: حرہ کی عدت وفات چار مہینے دس روز ہے مدخولہ ہو یا غیر مدخولہ ہو یا مسلمان ہو یا غیر مسلمان مرد کے تحت میں کتابیہ ہو خواہ صغیرہ ہو یا بالغہ یا آکہ شوہر آزاد ہو یا غلام خواہ اس مدت میں اس کو حیض آئے یا نہ آئے مگر حمل ظاہر نہ ہو یہ فتح القدیر میں ہے یہ عدت فقط نکاح صحیح میں واجب ہوتی ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور جمہور کے نزدیک دس روز مع دس راتوں کے معتبر ہیں یہ معراج الدرایہ میں ہے اور اگر منکوحہ پابندی ہو پس اس کا شوہر اس کو چھوڑ کر مر گیا تو اس کی عدت دو مہینے پانچ روز ہے اور مدبر و مکاتبہ وام ولد ومسعاۃ کا بھی امام اعظم کے قول پر یہی حکم ہے یہ غایۃ البیان میں ہے ایک مرد سفر میں دور ہے اس کی بیوی کو ایک مرد نے خبر دی کہ وہ مر گیا اور دو مردوں نے خبر دی کہ وہ زندہ ہے اپنی جس نے اس کے موت کی خبر دی ہے اگر عورت کو یوں خبر دے کہ میں نے اس کی موت کو جنازہ کو اپنی آنکھوں سے معائنہ کیا اور یہ شخص عادل ہے تو اس عورت کو گنجائش ہے کہ عدت پوری کرکے دوسرا نکاح کرلے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ خبر دینے والوں نے تاریخ بیان نہیں کی اور اگر تاریخ بیان کی مگر جن لوگوں نے اس کے زندہ ہونے کی تاریخ بیان کی ہے ان کی تاریخ یہ نسبت موت کے خبر

دہندہ کے پیچھے ہے تو انہیں دونوں کی شہادت اولی ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ شیخ سے دریافت کیا گیا کہ ایک عورت کا شوہر سفر میں غائب ہے پس ایک مرد اس عورت کے پاس آیا اور اس کے شوہر کے مرنے کی خبر دی پس اس عورت اور اس کے بعد دخول کیا پھر ایک شخص دوسرا آیا اور اس نے اس عورت کو خبر دی کہ اس کا شوہر زندہ ہے اور کہا کہ میں نے فلاں شہر میں دیکھا پس اس کے نکاح ثانی کی کیا کیفیت ہے اور آیا اس کو دوسرے شوہر کے ساتھ قیام کرنا حلال ہے یا نہیں اور یہ شوہر ثانی کیا کرے تو شیخ نے فرمایا کہ اگر اس نے اول مخبر کی تصدیق کی تھی تو اس سے یہ ممکن نہیں ہے کہ دوسرے مخبر کی تصدیق کرے اور ان دونوں میں دوسرا نکاح باطل نہ ہوگا اور ان دونوں کو اختیار ہے کہ اس نکاح پر برقرار رہیں یہ تاتارخانیہ و بحر الرائق میں منقول ہے اور اگر کسی مرد نے اپنی دو بیویوں میں سے ایک معین کو بعد ان دونوں کے ساتھ دخول کرنے کے طلاق دے دی اور یہ دونوں حائضہ ہوتی ہیں پھر مر گیا اور یہ معلوم نہیں ہوتا ہے کہ مطلقہ کون ہے تو ان میں سے ہر ایک پر عدت وفات واجب ہوگی کہ اس عدت میں تین حیض کی تکمیل کرے گی اسی طرح اگر اس نے ہر دو بیویوں میں سے ایک غیر معین کو تین طلاق دے دیں اور یہ اپنی صحت کی حالت میں کیا پھر قتل بیان کے مر گیا تو ان میں سے ہر ایک پر عدت وفات واجب ہوگی جن میں وہ تین حیض کی تکمیل کرے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر اپنی بیوی سے کہا کہ اگر میں اس دار میں داخل نہ ہوا آج کے روز تو تو طالق ثلث ہے پھر یہ دن گزرنے کے بعد مر گیا اور یہ معلوم نہیں ہوتا ہے کہ وہ داخل ہوا تھا یا نہیں تو اس عورت پر عدت وفات واجب ہوگی اور عدت حیض اس پر لازم نہیں ہے یہ مبسوط میں ہے اور اگر طفل اپنی بیوی کو چھوڑ کر مر گیا پھر طفل کی موت کے بعد اس کے حمل ظاہر ہو تو مہینوں کے شمار سے عدت پوری کرے گی اور اگر حاملہ ہونے کی حالت میں طفل مذکور مر گیا تو استحساناً وضع ل یعنی پیدا ہونے کی جگہ میں کچھ مرض ہے۔

[The widow] will complete the Iddah (waiting period) from the pregnancy, as mentioned in Muhit al-Sarakhsi. In both cases, the lineage of the child will not be proven from that [minor] child; this is stated in Al-Hidayah. The knowledge of the presence of a pregnancy at the time of death can be determined if the woman gives birth within less than six months from the death of the aforementioned child. And the identification of a pregnancy occurring after death can be determined if she gives birth in six months or more from the day of death; this is in Jami al-Saghir. If a castrated man dies leaving his wife pregnant, or if pregnancy occurs after his death, her Iddah is the delivery of the child. If a *Mahjub* (a person incapable of fatherhood) dies leaving his wife pregnant, or if pregnancy occurs after his death, according to one of the two narrations, his ruling is like that of an adult, meaning the child's lineage will be proven to the *Mahjub*, and the end of the Iddah will be the delivery of the child. The other narration states that he is like a child; this is in Al-Jawharah al-Nayyirah. If a mentally ill man dies leaving his wife, his ruling regarding the lineage of the child during Iddah is like that of a healthy man; this is in Bahr al-Ra'iq. If he divorces his wife and then dies, if the divorce was *Raj'i* (revocable), her Iddah will convert to the Iddah of death, whether the aforementioned man divorced her during illness or health, and the Iddah of divorce will cease. If the divorce was *Ba'inah* (final) or a triple divorce, if she cannot inherit—such as if she was divorced in a state of health—then her Iddah of divorce will not convert to the Iddah of death. But if she can inherit—such as if she was divorced during illness and he died before the Iddah expired, and the woman became an heir—she will complete the Iddah of death of four months and ten days, while observing the completion of three menstrual cycles. Even if she does not experience three menstrual cycles within the four months and ten days, she will complete them beyond that; this is the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, as stated in Bada'i.

If an apostate man is killed for his apostasy and his wife becomes his heir, her Iddah will be the longer of the two (1) periods; this is the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad. If the master (*Mawla*) of an *Umm al-Walad* (a slave woman who bore her master's child) dies leaving her or frees her, her Iddah will be three menstrual cycles. This applies if the aforementioned *Umm al-Walad* is not pregnant and is not under the marital authority of any husband, and she will not receive maintenance (*Nafaqah*) for Iddah. If she does not menstruate, her Iddah is three months. If he dies leaving a slave woman (2) with whom he used to have intercourse,

or frees such a slave woman or a *Mudabbarah* (a slave promised freedom after the master's death), then nothing is obligatory (3) upon her; this is in Siraj al-Wahhaj. If he married his *Umm al-Walad* to someone and then died while she was under her husband's authority or in the Iddah of a husband, the Iddah of the master's death will not be obligatory upon her. If the master freed her and then divorced her, the Iddah of free women will be obligatory upon her. If the husband divorced her first and then the master freed her, if the divorce was *Raj'i*, her Iddah will convert to the Iddah of free women. If the divorce was *Ba'inah*, the Iddah will not convert. Then, if her Iddah expires and the master dies, the Iddah of three menstrual cycles due to the master's death becomes obligatory upon her. If both the master and the husband die, and it is known that the husband died first, and there is a difference of two months (4) and five days between their deaths, then an Iddah of two months and five days will be obligatory upon her, just as it is for slave women upon their husbands...

[Translator's Note: "The child" refers to a child who had not reached puberty.] (1) Meaning the Iddah of separation and the Iddah of death, both. (2) Meaning she had no children by him. (3) Meaning Iddah. (4) Or more.

हमल से इद्दत पूरी करेगी, कज़ा फी मुहीत-उस-सरखसी, और हर दो सूरत में बच्चा का नसब उस बच्चे से साबित न होगा, यह हिदाया में है। और रोज़-ए-मौत पर हमल मौजूद होने का इल्म इस तरह हो सकता है कि औरत मज़कूरह बच्चे की मौत से छः महीने से कम में बच्चा जने, और बाद-ए-मौत के हादिस (नया) होने की शनाख्त इस तरह हो सकती है कि रोज़-ए-मौत से छः महीने या ज़्यादह में बच्चा जने, यह जामे सगीर में है। और अगर खसी (नपुंसक) अपनी बीवी को छोड़ कर मर गया, दरहाल-आन्कि वह हामिला थी या बाद-ए-मौत के हमल पैदा हुआ, तो उसकी इद्दत वज़-ए-हमल है। और अगर महजूब (अक्षम व्यक्ति) बीवी को हामिला छोड़ कर मर गया या उसकी मौत के बाद हमल हादिस हुआ, तो दोनों रिवायतों में से एक रिवायत में है कि उसका हुक्म फ़हल (मर्द) की तरह है कि बच्चा का नसब उस महजूब से साबित होगा और इनक़ज़ा-ए-इद्दत वज़-ए-हमल होगी, और दूसरी रिवायत में है कि वह बच्चे की तरह है, यह जौहरा-तुन-नय्यराह में है। और अगर मजनून (पागल) अपनी बीवी को छोड़ कर मरा, तो नसब-ए-वलद (बच्चे का वंश) में उसका हुक्म तंदुरुस्त मर्द की तरह है, यह बहर-उर-राइक में है। अगर अपनी बीवी को तलाक दे दी फिर मर गया, पस अगर तलाक रजी (वापसी योग्य) हो तो उसकी इद्दत, इद्दत-ए-वफात में बदल जाएगी, ख्वाह मर्द मज़कूर ने उसे मरज़ (बीमारी) की हालत में तलाक दी हो या सेहत की हालत में, और तलाक की इद्दत खत्म हो जाएगी। और अगर तलाक-ए-बायना (स्पष्ट) या तीन तलाकें हों, पस अगर वह वारिस न हो सकती हो, इस तरह कि उसे सेहत की हालत में तलाक दी थी, तो उसकी इद्दत-ए-तलाक, इद्दत-ए-वफात में तब्दील नहीं होगी। और अगर वह वारिस हो सकती हो, इस तरह कि उसे मरज़ की हालत में तलाक दी थी, फिर इद्दत गुज़रने से पहले मर गया, पस औरत वारिस ठहरी, तो चार महीने दस दिन इद्दत-ए-वफात पूरी करेगी, जिनमें तीन हैज़ की तकमील का लिहाज़ रखेगी, हत्ता कि अगर चार महीने दस दिन में उसे तीन हैज़ न आएँ तो उसके बाद तक पूरे करेगी, और यह इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद का कौल है, यह बदाइअ में है।

अगर मर्द मुर्तद अपनी रितदत पर कत्ल किया गया हत्ता कि उसकी बीवी उसकी वारिस ठहरी, तो उसकी इद्दत दोनों (1) मुद्दतों में से जो लंबी हो वह होगी, यह इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद का कौल है। और अगर 'उम्म-ए-वलद' (दासी जिससे संतान हो) का मालिक (मौला) उसे छोड़ कर मर गया या उसे आज़ाद कर दिया, तो उसकी इद्दत तीन हैज़ होगी, और यह उस वक्त है जब वह मज़कूरह उम्म-ए-वलद में (हमल) न हो और न किसी शौहर के तहत में हो, और मज़कूरह उम्म-ए-

वलद को इद्दत का नफ़का (खर्च) न मिलेगा। और अगर उसे हैज़ न आता हो तो उसकी इद्दत तीन महीने है। और अगर ऐसी बांदी (दासी) को छोड़ (2) मरा जिससे वती (सहमवास) किया करता था, या ऐसी बांदी या मुदब्बराह को आज़ाद कर दिया, तो उस पर कुछ वाजिब (3) नहीं है, यह सिराज-उल-वहाज में है। और अगर अपनी उम्म-ए-वलद का किसी से निकाह कर दिया फिर खुद मर गया, दरहाल-आन्कि मज़कूरह उम्म-ए-वलद अपने शौहर के तहत में थी या किसी शौहर की इद्दत में थी, तो मौला की मौत की इद्दत उस पर वाजिब न होगी। और अगर मौला ने उसे आज़ाद कर दिया फिर तलाक दे दी, तो उस पर आज़ाद औरतों की इद्दत वाजिब होगी। और अगर शौहर ने उसे पहले तलाक दी, फिर मौला ने उसे आज़ाद कर दिया, पस अगर तलाक रजी हो तो उसकी इद्दत, इद्दत-ए-हर्रा (आज़ाद औरत) में तब्दील हो जाएगी, और अगर तलाक-ए-बायना हो तो इद्दत तब्दील न होगी, फिर अगर उसकी इद्दत खत्म हो गई, फिर मौला मर गया, तो उस पर मौला की मौत से तीन हैज़ की इद्दत वाजिब होगी। और अगर मौला और शौहर दोनों मर गए, पस अगर यह मालूम हो कि शौहर पहले मरा है और यह मालूम हो कि दोनों की मौत के दरमियान दो महीने (4) पांच दिन का तफ़ावुल (अंतर) है, तो उस पर दो महीने पांच दिन की इद्दत वाजिब होगी, जैसे बांदियों पर अपने शौहर की...

حمل سے عدت پوری کرے گی کذا فی محیط السرخسی اور ہر دو صورت میں بچہ کا نسب اس طفل سے ثابت نہ ہوگا یہ ہدایہ میں ہے اور بروز موت حمل موجود ہونے کا علم اس طرح ہوسکتا ہے کہ عورت مذکورہ طفل کی موت سے چھ مہینے سے کم میں بچے جنے اور بعد موت کے حادث ہونے کی شناخت اس طرح ہوسکتی ہے کہ روز موت سے چھ مہینے یا زیادہ میں بچہ جنے یہ جامع صغیر میں ہے اور اگرخصی اپنی بیوی کو چھوڑ کر مر گیا در حالیکہ وہ حاملہ تھی یا بعد موت کے حمل پیدا ہوا تو اس کی عدت وضع حمل ہے اور محجوب اگر بیوی کو حاملہ چھوڑ کر مر گیا یا اس کی موت کے بعد حمل حادث ہوا تو دونوں روایتوں میں سے ایک روایت میں ہے کہ اس کا حکم مثل فحل کے ہے کہ بچہ کا نسب اس محجوب سے ثابت ہوگا اور انقضائے عدت وضع حمل ہوگی اور دوسری روایت میں یہ ہے کہ وہ مثل طفل کے ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور اگر مجنون اپنی بیوی کو چھوڑ مرا تو نسب ولد عدت میں اس کا حکم مثل مرد تندرست کے ہے یہ بحر الرائق میں ہے اگر اپنی بیوی کو طلاق دے دی پھر مر گیا پس اگر طلاق رجعی ہو تو اس کی عدت نقل بعدت وفات ہو جائے گی خواہ مرد مذکور نے اس کو حالت مرض میں طلاق دی ہو یا صحت میں اور عدت طلاق منہدم ہو جائے گی اور اگر طلاق بائنہ یا تین طلاق ہوں پس اگر وہ وارث نہ ہو سکتی ہو بایں طور کہ اس کو حالت صحت میں طلاق دی ہو تو اس کی عدت طلاق نقل بعدت وفات نہ ہوگی اور اگر وہ وارث ہوسکتی ہو بایں طور کہ اس کو حالت مرض میں طلاق دی ہو پھر عدت گزرنے سے پہلے مر گیا پس عورت وارث ٹھہری تو چار مہینے دس روز عدت وفات پوری کرے گی جن میں تین حیض کی تکمیل کا لحاظ رکھے گی حتیٰ کہ اگر چار مہینے دس روز میں اس کو

تین حیض نہ آئے تو اس کے بعد تک پورے کرے گی اور یہ امام اعظم و امام محمد کا قول ہے یہ بدائع میں ہے۔

اگر مرد مرتد اپنی ردت پر قتل کیا گیا حتیٰ کہ اس کی بیوی اس کی وارث ٹھہری تو اس کی عدت ہر دو (1) مدت میں سے دراز ہو گی یہ امام اعظم و امام محمد کا قول ہے اور اگر ام ولد کا مولیٰ اس کو چھوڑ کر مر گیا یا اس کو آزاد کر دیا تو اس کی عدت تین حیض ہوگی اور یہ اس وقت ہے کہ ام ولد مذکورہ کے اندر نہ ہو اور نہ کسی شوہر کے تحت میں ہے اور ام ولد مذکورہ کو نفقہ عدت نہ ملے گا اور اگر وہ حائضہ نہ ہوئی ہو تو اس کی عدت تین مہینے ہیں اور اگر ایسی باندی کو چھوڑ (2) مرا جس سے وطی کیا کرتا تھا یا ایسی باندی یا مدبرہ کو آزاد کر دیا تو اس پر کچھ واجب (3) نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر اپنی ام ولد کا کسی سے نکاح کر دیا پھر خود مر گیا در حالیکہ ام ولد مذکورہ اپنے شوہر کے تحت میں تھی یا کسی شوہر کی عدت میں تھی تو مولیٰ کے موت کے عدت اس پر واجب نہ ہوگی اور اگر مولیٰ نے اس کو آزاد کر دیا پھر طلاق دے دی تو اس پر آزاد عورتوں کی عدت واجب ہوگی اور اگر شوہر نے اس کو پہلے طلاق دی پھر مولیٰ نے اس کو آزاد کر دیا پس اگر طلاق رجعی ہو تو اس کی عدت منقلب بعدتِ متقلب حرائر ہو جائے گی اور اگر طلاق بائنہ ہو تو عدت منقلب نہ ہوگی پھر اگر اس کی عدت منقضی ہو گئی پھر مولیٰ مر گیا تو اس پر موت مولیٰ سے تین حیض کی عدت واجب ہوگی اور اگر مولیٰ و شوہر دونوں مر گئے پس اگر یہ معلوم ہو کہ شوہر پہلے مرا ہے اور یہ معلوم ہو کہ دونوں کی موت کے درمیان دو مہینے (4) پانچ روز کا تفاوت ہے تو اس پر دو مہینے پانچ روز کی عدت واجب ہوگی جیسے باندیوں پر اپنے شوہر

قال المترجم ظاہر امر الطفل سے ایسا طفل ہے جو مراہق نہ ہوا تھا۔ (1) یعنی عدتِ بیونت و عدتِ وفات ہر دو کی عدت۔ (2) یعنی اس سے کوئی اولاد نہیں ہوئی۔ (3) یعنی عدت۔ (4) یا زیادہ کا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 7 Kitab al-Talaq

...it becomes Wajib (obligatory) upon the death of the master, then upon the death of the Maula (master), her Iddah will be of three menstrual cycles. If the difference between the deaths of both is less than two months and five days, the Iddah of two months and five days for the husband's death will be Wajib, and thereafter no further Iddah for the master's death will be required. This is in *Bada'i*. If a Sagheera (minor female) who does not menstruate is divorced and the husband has had intercourse with her, and she is of an age where her peers are fit for intercourse, her Iddah will be three months. If the husband and the master of an Umm-e-Walad (mother of a child) both die, and it is unknown which of them died first, and the difference between their deaths is less than two months and five days, then, as a precaution, an Iddah of four months and ten days from the date of the latter death will be Wajib. In this case, menstruation is not considered. If it is known that the difference between their deaths is two months and five days or more, then an Iddah of four months and ten days is Wajib, during which she will also complete three menstrual cycles. If it is unknown how many days the difference is, or who died first, then according to Imam-e-Azam, the Iddah will be four months and ten days, where the completion of menstruation is not considered. According to the Sahibain (the two disciples), she must complete three menstrual cycles. Likewise, if the husband had given her a Talaq-e-Raj'i (revocable divorce), the same rule applies. The woman will not inherit anything from her husband. This is in *Mabsut*. If a minor female who does not menstruate is divorced and the husband has had intercourse with her, and she is of an age where her peers are fit for intercourse, her Iddah is three months. Sheikh Abu Ali Nasafi stated this applies when she is not near the age of puberty (Muraahiqa). If she is near puberty, Sheikh Abul Fadl stated that her Iddah will not be determined by counting months; rather, it will be delayed until it is clear whether she is pregnant from the intercourse or not. This is in *Tamasha*. A husband divorced his minor wife; one day less than three months passed, then she menstruated. Her Iddah will not end until she has had three menstrual cycles. If a man gave his wife a Talaq-e-Raj'i and she started completing her Iddah via menstruation, but one day was remaining and the husband died, then an Iddah of four months and ten days will become Wajib upon her. This is in *Ghayat al-Bayan*. If a divorced woman started completing her Iddah via menstruation and had already had one or two cycles when the menstruation stopped, the Iddah will not be void until she reaches the age of despair (menopause). If it remains stopped until she reaches that age, she will start the Iddah

anew, counting by months. This is in *Fatawa Qazi Khan*. If a married slave woman is given a Talaq-e-Raj'i by her husband and her master frees her during the Iddah, then from the time of the divorce, her Iddah status will transition to that of a free woman (Hara'ir). Thus, it will be Wajib for her to complete an Iddah of three menstrual cycles if she menstruates, or three months if she does not. If her husband had given her a Talaq-e-Ba'in (irrevocable divorce) or three divorces, or had died, and she was then freed during the Iddah, her Iddah will not transition to the status of a free woman; thus, it would be Wajib for her to complete the Iddah with two menstrual cycles... (Meaning, the Iddah of this divorced woman will not end until she reaches the age of despair, but it is not hidden that in this strict ruling, there is a severe fear of Zina (adultery) for her because she cannot remarry. Therefore, it is incumbent upon the Faqih (jurist) and Mufti to protect her so that hardship may be removed. And Allah Ta'ala is the Giver of Success.)

के मरने में वाजिब होती है, फिर मौला (मालिक) के मरने की उस पर तीन हैज़ की इद्दत होगी। और अगर दोनों की मौत में दो महीने पाँच दिन से कम का फ़र्क हो तो भी उस पर शौहर की वफात की दो महीने पाँच दिन की इद्दत वाजिब होगी, फिर मौला की मौत की उस पर कोई इद्दत लाज़िम न होगी, यह 'बदाए' में है। अगर सगीरा (नाबालिग लड़की) को, जो हाएज़ा नहीं होती है, तलाक दे दी गई और शौहर ने उससे दुख़ूल (सहवास) कर लिया है और यह सगीरा ऐसी है कि उसकी मिस्ल (उम्र की लड़कियों) से जमा किया जाता है, तो उसकी इद्दत तीन महीने होगी: अगर उम्म-ए-वलद का शौहर और मौला दोनों उसे छोड़कर मर गए और यह मालूम नहीं होता है कि दोनों में से कौन पहले मरा है और दोनों की मौत में दो महीने पाँच दिन से कम का फ़र्क है, तो उस पर एहतियातन दोनों में से आखिर की मौत से चार महीने दस दिन की इद्दत वाजिब होगी और इसमें हैज़ का एतबार नहीं है। और अगर मालूम हो कि दोनों की मौत में दो महीने पाँच दिन या ज़्यादा का फ़र्क है, तो उस पर चार महीने दस दिन की इद्दत वाजिब होगी, जिसमें वह तीन हैज़ की भी तकमील करेगी। और अगर यह मालूम न हो कि दोनों की मौत में कितने दिनों का फ़र्क है और यह भी मालूम न हो कि दोनों में से कौन पहले मरा है, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक इद्दत चार महीने दस दिन होगी, जिसमें हैज़ की तकमील मोतबर नहीं है, और साहिबैन के नज़दीक उसमें तीन हैज़ की तकमील भी करेगी। और इसी तरह अगर शौहर ने उसे तलाक-ए-रजई दे दी हो तो भी इन सूरतों में यही हुक्म है और इस औरत को अपने शौहर से कुछ मीरास (विरासत) न मिलेगी और यह 'मबसूत' में है। अगर सगीरा को, जो हाएज़ा नहीं होती है, तलाक दे दी गई और शौहर ने उससे दुख़ूल कर लिया है और यह सगीरा ऐसी है कि उसकी मिस्ल से जमा किया जाता है, तो उसकी इद्दत तीन महीने होगी। और शैख़ अबू अली नसफ़ी ने फ़रमाया कि यह हुक्म उस वक़्त है कि यह सगीरा ऐसी हो कि मुराहका (बालिग होने के करीब) न हो, और अगर बालिग होने के करीब हो तो शैख़ अबुल फ़ज़्ल ने फ़रमाया कि उसकी इद्दत महीनों के शुमार से मुतअयन न होगी बल्कि तवक्कुफ़ (इंतज़ार) किया जाएगा यहाँ तक कि खुल जाए कि उसे वती (सहवास) से हमल (गर्भावस्था) रहा है या नहीं, यह 'तमाता' में है। सगीरा को उसके शौहर ने तलाक दे दी फिर उस पर एक रोज़ कम तीन महीने गुज़र गए फिर उसे हैज़ आया तो जब तक उसे तीन हैज़ न आ जाएं तब तक उसकी इद्दत मुनकज़ी (खत्म) न होगी। एक मर्द ने अपनी बीवी को तलाक-ए-रजई दे दी, पस उसने तीन हैज़ से इद्दत पूरी की, मगर एक रोज़ कम था तो शौहर मर गया, तो उसके ऊपर चार महीने दस दिन की इद्दत वाजिब होगी, यह 'गायतुल बयान' में है। और

अगर मुतलक़ा ने अपनी इद्दत हैज़ से पूरी करनी शुरू की और एक हैज़ या दो हैज़ आ चुके थे कि फिर उसका हैज़ मुन्कता (बंद) हो गया, तो वह इद्दत पे ख़ारिज न होगी यहाँ तक कि आ-ए (मायूस हो जाए), फिर अगर बंद रहा यहाँ तक कि वह आया (मायूस) हो गई तो वह नए सिरे से महीनों से इद्दत पूरी करेगी, यह 'फतावा काज़ी खान' में है। मनकूहा बांदी को अगर उसके शौहर ने तलाक-ए-रजई दे दी फिर उसकी इद्दत में मौला ने उसे आज़ाद कर दिया, तो वक़्त-ए-तलाक से उसकी इद्दत मुंतक़िल बअद-तर हराइर (आज़ाद औरतों के हुक्म) में हो जाएगी, पस उस पर तीन हैज़ की इद्दत पूरी कर देनी वाजिब होगी, अगर उसे हैज़ आता हो, या तीन महीने से पूरी करनी लाज़िम होगी अगर हैज़ न आता हो। और अगर उसके शौहर ने एक तलाक-ए-बायन या तीन तलाक दे दी या उसे छोड़कर मर गया, फिर वह इद्दत में आज़ाद कर दी गई, तो उसकी इद्दत मुंतक़िल बअद-तर हराइर न होगी, पस उस पर वाजिब होगा कि दो हैज़ से इद्दत पूरी करे या... (यानी इस मुतलक़ा की इद्दत मायूसी के वक़्त तक मुन्कता न होगी, लेकिन छुपा नहीं है कि इस सख़्त हुक्म में उस पर ज़िना का सख्त डर है क्योंकि वह निकाह नहीं कर सकती, पस फकीह-मुफ़्ती पर उसकी हिफ़ाज़त लाज़िम है ताकि हर्ज (परेशानी) दूर हो, वल्लाह तआला हुवल मुवफ़्फ़िक।)

کے مرنے میں واجب ہوتی ہے پھر مولیٰ کے مرنے کی اس پر تین حیض کی عدت ہوگی اور اگر دونوں کی موت میں دو مہینے پانچ روز سے کم فرق ہو تو بھی اس پر شوہر کی وفات کی دو مہینے پانچ روز کی عدت واجب ہوگی پھر مولیٰ کے موت کی اس پر کچھ عدت لازم نہ ہوگی یہ بدائع میں ہے۔ اگر صغیرہ کو جو حائضہ نہیں ہوتی ہے طلاق دے گئی اور شوہر نے اس سے دخول کر لیا ہے اور یہ صغیرہ ایسی ہے کہ اس کی مثل سے جامع کیا جاتا ہے تو اس کی عدت تین مہینے ہوگی: اگرم ولد کا شوہر و مولیٰ دونوں اس کو چھوڑ کر مر گئے اور یہ معلوم نہیں ہوتا ہے کہ دونوں میں سے کون پہلے مرا ہے اور دونوں کی موت میں دو مہینہ پانچ روز سے کم فرق ہے تو اس پر چار مہینے دس روز کی عدت احتیاطاً دونوں میں سے آخر کی موت سے واجب ہوگی اور اس میں حیض کا اعتبار نہیں ہے اور اگر معلوم ہو کہ دونوں کی موت میں دو مہینے پانچ روز یا زیادہ ہیں تو اس پر چار مہینے دس روز کی عدت واجب ہوگی جس میں تین حیض کی بھی تکمیل کرے گی اور اگر یہ معلوم نہ ہو کہ دونوں کی موت میں کتنے دنوں کا فرق ہے اور نیز معلوم نہ ہو کہ دونوں میں سے کون پہلے مرا ہے تو امام اعظم کے نزدیک عدت چار مہینے دس روز ہوگی جس میں حیض کی تکمیل معتبر نہیں ہے اور صاحبین کے نزدیک اس میں تین حیض کی تکمیل بھی کرے گی اور اسی طرح اگر شوہر نے اس کو طلاق رجعی دے دی ہو تو بھی ان صورتوں میں یہی حکم ہے اور اس عورت کو اپنے شوہر سے کچھ میراث نہ ملے گی اور یہ مبسوط میں ہے اگر صغیرہ کو جو حائضہ نہیں ہوتی ہے طلاق دے گئی اور شوہر نے اس سے دخول کر لیا ہے اور یہ صغیرہ ایسی ہے کہ اس کی مثل سے جماع کیا جاتا ہے تو اس کی عدت تین مہینے ہوگی اور شیخ ابوعلی نسفی نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ یہ صغیرہ ایسی ہو کہ مراہقہ یعنی قریب بہ بلوغ

نہ ہو اور اگر قریب بہ بلوغ ہو تو شیخ ابوالفضل نے فرمایا کہ اس کی عدت مہینوں کے شمار سے متقنی نہ ہوگی بلکہ توقف کیا جائے گا یہاں تک کہ کھل جائے کہ اس کو وطی سے حمل رہا ہے یا نہیں رہا ہے یہ تماشہ میں ہے صغیرہ کو اس کے شوہر نے طلاق دے دی پھر اس پر ایک روز کم تین مہینے گزرے پھر اس کو حیض آیا تو جب تک اس کو تین حیض نہ آ جائیں تب تک اس کی عدت منقضی نہ ہوگی ایک مرد نے اپنی بیوی کو طلاق رجعی دے دی پس اس نے تین حیض سے عدت پوری کی مگر ایک روز کم رہا تھا پس شوہر مر گیا تو اس کے اوپر چار مہینے دس روز کی عدت واجب ہوگی یہ غایۃ البیان میں ہے اور اگر مطلقہ نے اپنی عدت حیض سے پوری کرنی شروع کی اور ایک حیض یا دو حیض آ چکے تھے کہ پھر اس کا حیض منقطع ہو گیا تو وہ عدت پے خارج نہ ہوگی یہاں تک کہ آنہ ہو جائے پھر اگر بند رہا یہاں تک کہ وہ آیہ لہو گئی تو از سر نو مہینوں سے عدت پوری کرے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ منکوحہ باندی کو اگر اس کے شوہر نے طلاق رجعی دے دی پھر اس کی عدت میں مولیٰ نے اس کو آزاد کر دیا تو وقت طلاق سے اس کی عدت منتقل بعد تر حرائر ہو جائے گی پس اس پر تین حیض کی عدت پوری کر دینی واجب ہوگی اگر اس کو حیض آتا ہو یا تین مہینے سے پوری کرنی لازم ہوگی اگر حیض نہ آتا ہو اور اگر اس کے شوہر نے ایک طلاق بائن یا تین طلاق دے دی یا اس کو چھوڑ کر مر گیا پھر وہ عدت میں آزاد کر دی گئی تو اس کی عدت منتقل بعد تر حرائر نہ ہوگی پس اس پر واجب ہوگا کہ دو حیض سے عدت پوری کرے یا (لیعنی اس مطلقہ کی عدت تا وقت مایوسی کے منقطع نہ ہوگی لیکن مخفی نہیں کہ اس حکم شدید میں اس پر زنا کا خوف شدید ہے کیونکہ وہ نکاح نہیں کر سکتی پس فقیہ مفتی اس کی حفاظت لازم ہے تاکہ حرج دور ہو واللہ تعالیٰ ہو الموفق۔)

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 --- 532 --- Kitab al-Talaq

She shall complete it in one (1) and a half months, or she shall complete the Iddah (waiting period) in two months and five days, according to the varying circumstances of the woman, as stated in 'Ghayat al-Bayan'. If a minor slave-girl is divorced after consummation, her Iddah becomes one and a half months. If, as she nears the end of her Iddah (2), she experiences menstruation, her Iddah will shift to menstruation; she shall then complete her Iddah over two menstruations. Then, as she nears the completion of her menstrual Iddah, if she is emancipated, her Iddah becomes three menstruations. If, as she nears the end of her Iddah, her husband dies, she will be subject to an Iddah of four months and ten days; this is in 'Atabiyyah'. In the case of divorce, the Iddah begins after the divorce, and in the case of death, after the death. If the woman was unaware of the divorce or death until the Iddah period had passed, her Iddah is considered complete; this is in 'Hidayah'. If the woman is in doubt regarding her husband's death, she shall begin her Iddah from the time she becomes certain; this is in 'Atabiyyah'. In an invalid marriage (Nikah-e-Fasid), the Iddah begins from the time of separation or from the time the intent to have intercourse was established; this is in 'Hidayah'.

If a man confesses, "I divorced my wife at such-and-such time," the Iddah commences from the moment of this confession, regardless of whether the woman confirms or denies his statement, or claims ignorance. However, in this legal context, the husband's statement will not be validated (3), and this is the preferred (Mukhtar) view. Imam Muhammad (RA) stated in his book that if the woman confirms his statement, the Iddah begins from the time the divorce was actually given. But later scholars (Muta'akhirin Mashayikh) have opted for the Iddah becoming obligatory from the time of the confession, to the extent that it would not be lawful for that man to marry the sister of that woman or to exceed having four wives, and this acts as a punishment for the aforementioned man for concealing the divorce. However, maintenance (Nafaqah) and housing will not be obligatory for the woman (3), and the husband will be liable for the Mahr (dowry) again if he had consummated the marriage, because he confessed and the woman confirmed it; this is cited in 'Ghayat al-Bayan' from 'Khulan al-Yateemah' and 'Fatawa Sughra'. If a man gives three divorces while still living with the woman, and he admits to the divorce, the Iddah will pass. If he denies the divorce, then for the purpose of disciplining both, the Iddah will become obligatory from the time of the confession, and this is the preferred view; this is in 'Atabiyyah'. A man divorced his wife three times and concealed it; he then

had intercourse with her after she had menstruated. The woman became pregnant, and the man later confessed to the divorce. Maintenance will be obligatory for her until she delivers the child, because her Iddah concludes only upon delivery; this is in 'Fatawa Kubra'.

A man said to his wife with whom he had consummated the marriage, "Every time you menstruate and become pure (Tahr), you are divorced." Thus, the aforementioned woman is...

! Meaning, if he confessed to the divorce from a time such that, calculated from then until now, her Iddah is complete, the Iddah will be counted from the time of his confession; his statement will not be validated, and the divorce is considered given from that time. (1) Meaning one and a half months. (2) Meaning one or two days remaining. (3) If the woman confirms. (3) Meaning in the case of confirming the husband's statement.

एक महीने (१) और आधे महीने से पूरी करे या दो महीने पांच दिन से इद्दत पूरी करेगी, औरत के हालातों के इख्तिलाफ के मुताबिक, जैसा कि 'गायतुल बयान' में है। नाबालिग बांदी (दासी) को सहवास के बाद तलाक दी गई तो उसकी इद्दत डेढ़ महीने हो गई और अगर इद्दत खत्म होने के करीब (२) पहुँच कर उसे हैज़ (माहवारी) आ गया तो उसकी इद्दत हैज़ में बदल जाएगी, फिर दो हैज़ से इद्दत पूरी करेगी। फिर जब हैज़ की इद्दत पूरी होने के करीब हुई तो उसे आजाद कर दिया गया तो उसकी इद्दत तीन हैज़ हो जाएगी। फिर जब उसकी इद्दत खत्म होने के करीब पहुँची तो उसका शौहर मर गया, तो उस पर चार महीने दस दिन की इद्दत वाजिब होगी, यह 'अताबीया' में है। तलाक की सूरत में इद्दत की शुरुआत तलाक के बाद से होगी और मौत में मौत के बाद से। और अगर औरत को तलाक या मौत का हाल मालूम न हुआ यहाँ तक कि इद्दत की अवधि गुजर गई तो उसकी इद्दत पूरी हो गई, यह 'हिदाया' में है। और अगर औरत को शौहर की मौत में शक हुआ तो जिस वक्त से उसे यकीन हो जाए उस वक्त से इद्दत शुरू करेगी, यह 'अताबीया' में है और निकाह-ए-फासिद में इद्दत की शुरुआत जुदाई के वक्त से होगी या जिस वक्त से सहवास (वत्ती) करने का इरादा कर लिया हो, यह 'हिदाया' में है।

अगर मर्द ने इकरार (स्वीकार) किया कि मैंने अपनी इस बीवी को फलां वक्त से तलाक दी है तो इद्दत उसी वक्त-ए-इकरार (इकरार के वक्त) से होगी, चाहे औरत ने उस मर्द के कथन की पुष्टि की हो या खंडन किया हो या कहा हो कि मुझे मालूम नहीं है, मगर इस संदर्भ में शौहर के कथन की पुष्टि (३) नहीं होगी और यही मुख्तार है। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने किताब में यह जवाब दिया है कि इस सूरत में कि औरत ने उसके कथन की पुष्टि की तो इद्दत उसी वक्त से होगी जिस वक्त से तलाक दी है, मगर मुताखिरिन मशायख (बाद के विद्वानों) ने इद्दत के वाजिब होने को वक्त-ए-इकरार से ही माना है, यहाँ तक कि उस मर्द को यह हलाल नहीं होगा कि वह उस औरत की बहन से निकाह करे या उसके सिवा चार औरतों से ज्यादा निकाह में न रखे, और यह उस मर्द की सजा है कि उसने उक्त औरत की तलाक को छुपा कर रखा, लेकिन औरत के लिए नफ्का (खर्च) और रिहाइश वाजिब नहीं होगी (३) और शौहर पर दोबारा मेहर देना वाजिब होगा अगर उसने सहवास किया हो, क्योंकि उसने खुद इकरार किया और औरत ने उसकी पुष्टि की है, यह 'गायतुल बयान' में 'खुलान अल-यतीमा' और 'फतावा सुगरा' से है। अगर औरत को तीन तलाक दे दे जबकि वह उस औरत के साथ रहता है, तो अगर वह तलाक का मुकर्रर (स्वीकार करने वाला) हो तो इद्दत गुजर जाएगी, और अगर तलाक का

मुन्किर (इनकारी) हो तो उन दोनों की सजा के उद्देश्य से इकरार के वक्त से इद्दत वाजिब होगी और यही मुख्तार है, यह 'अताबीया' में है। एक मर्द ने अपनी बीवी को तीन तलाक दे दीं और उसकी तलाक को छुपाया, फिर जब उसे हैज़ आ चुके तो उससे सहवास किया, फिर उक्त औरत गर्भवती हो गई, फिर मर्द ने उसके तलाक देने का इकरार किया, तो जब तक उस औरत की प्रसव (وضع حمل) न हो जाए उसके लिए नफ्का वाजिब होगा, इसलिए कि उसकी इद्दत तभी खत्म होगी जब प्रसव हो जाए, यह 'फतावा कुबरा' में है।

एक मर्द ने अपनी सहवास की गई बीवी से कहा कि हर बार जब तुम्हें हैज़ आए और तुम पाक (तहर) हो जाओ तो तुम तलाकशुदा हो, तो उक्त औरत को तीन...

! यानी अगर उसने ऐसे वक्त से तलाक का इकरार किया कि हिसाब से उस वक्त से अब तक उसकी इद्दत पूरी हो गई, लेकिन उसके इकरार के वक्त से इद्दत गिनी जाएगी और उसके कथन की पुष्टि नहीं होगी, उसी वक्त से तलाक दी है। (१) यानी डेढ़ महीना। (२) यानी एक दो दिन बाकी रहें। (३) अगर औरत पुष्टि करे। (३) यानी शौहर के कथन की पुष्टि की सूरत में।

ایک مہینہ(۱) و نصف مہینے سے پوری کرے یا دو مہینے پانچ روز سے عدت پوری کرے گی بحسب اختلاف احوال عورت کذافی غایۃ البیان صغیرہ باندی کو بعد دخول کے طلاق دی گئی تو اس کی عدت ڈیڑھ مہینے ہوگئی اور اگر عدت منقضی ہونے کے قریب(۲) پہنچ کر اس کو حیض آگیا تو اس کی عدت منتقل حیض ہو جائے گی پس دو حیض سے عدت پوری کرے گی پھر جب حیض کی عدت پوری ہونے کے قریب ہوئی تو آزاد کر دی گئی تو اس کی عدت تین حیض ہو جائے گی پھر جب اس کی عدت گرنے کے قریب پہنچی تو اس کا شوہر مر گیا تو اس پر چار مہینے دس روز کی عدت لازم ہوگی یہ عتابیہ میں ہے طلاق کی صورت میں ابتدائے عدت بعد طلاق سے ہوگی اور وفات میں بعد وفات سے اور اگر عورت کو طلاق یا وفات کا حال معلوم نہ ہوا یہاں تک کہ مدت عدت گزر گئی تو اس کی عدت پوری ہوگئی یہ ہدایہ میں ہے اور اگر عورت کو شوہر کی موت میں شک ہوا تو جس وقت سے اس کو یقین ہوجائے اس وقت سے عدت شروع کرے گی یہ عتابیہ میں ہے اور نکاح فاسد میں ابتدائے عدت وقت تفریق سے ہوگی یا جس وقت سے وطی کرنے سے عزم کر لیا ہو یہ ہدایہ میں ہے۔

اگر مرد نے اقرار کیا کہ میں نے اپنی اس بیوی کو فلاں وقت سے طلاق دی ہے تو عدت اسی وقت اقرار سے ہوگی چاہے عورت نے اس مرد کے قول کی تصدیق کی یا تکذیب کی یا کہا کہ مجھے معلوم نہیں ہے مگر اس اسناد میں شوہر کے قول کی تصدیق(۳) نہ ہو گی اور یہی مختار ہے اور امام محمدؒ نے کتاب میں یہ جواب دیا ہے کہ درصورتی کہ عورت نے اس کے قول کی تصدیق کی تو عدت اسی وقت سے ہوگی جس وقت سے طلاق دی ہے مگر متاخرین مشائخ نے وجوب عدت کو وقت اقرار سے اختیار کیا ہے حتیٰ کہ اس مرد کو یہ حلال نہ ہوگا کہ اس عورت کی بہن سے نکاح

کرے یا اس کے سوائے چار عورتوں کے نکاح میں نہ لائے اور یہ مرد مذکور کی زجر ہے کہ اس نے عورت مذکورہ کی طلاق کو پوشیدہ رکھا لیکن عورت کے واسطے نفقہ وسکنی واجب(۳) نہ ہوگا اور شوہر پر دوبارہ مہر دیگر واجب ہوگا اگر اس نے دخول کیا ہو کیونکہ اس نے خود اقرار کیا اور عورت نے اس کی تصدیق کی ہے یہ غایۃ البیان میں تھلا عن الیتیمہ والفتاوی الصغریٰ ہے۔ اگر عورت کو تین طلاق دے دیں حالانکہ وہ اس عورت کے ساتھ رہتا ہے پس اگر وہ مقرر طلاق ہو تو عدت گزر جائے گی اور اگر منکر طلاق ہو تو ان دونوں کی زجر کی غرض سے اس وقت اقرار سے عدت واجب ہوگی اور یہی مختار ہے یہ عتابیہ میں ہے ایک مرد نے اپنی بیوی کو تین طلاق دے دیں اور اس کی طلاق کو چھپائی پھر جب اس کو حیض آچکے تو اس سے وطی کی پس عورت مذکورہ کو حمل رہ گیا پھر مرد مذکور نے اس کے طلاق دینے کا اقرار کیا تو جب تک عورت مذکورہ کو وضع حمل نہ ہو اس کے لئے نفقہ واجب ہوگا اس واسطے کہ اس کی عدت جب ہی منقضی ہوگی جب وضع حمل ہو یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔

ایک مرد نے اپنی مدخولہ بیوی سے کہا کہ ہر بار تجھے حیض آئے اور تو طاہر ہو جائے تو تو طالقہ ہے پس عورت مذکورہ کو تین

! یعنی اگر اس نے ایسے وقت سے طلاق کا اقرار کیا کہ حساب سے اس وقت سے اب تک اس کی عدت پوری ہوگئی لیکن اس کے اقرار کے وقت سے عدت شمار ہوگی اور اس کے قول کی تصدیق نہ ہوگی اسی وقت سے طلاق دی ہے۔ (۱) یعنی ڈیڑھ مہینہ۔ (۲) یعنی ایک دو روز باقی رہے۔ (۳) اگر عورت تصدیق کرے۔ (۳) یعنی درصورت تصدیق قول شوہر کے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 533 Kitab al-Talaq (The Book of Divorce)

If menstruation occurs, the counting of the 'Iddah' (waiting period) will be from the time the first divorce took place (1). This is in Fatawa-e-Qazi Khan. If a man divorced his wife and then denied the divorce, and then witnesses were established against him, and the Qazi ordered the separation between them, then the 'Iddah' will count from the time of the divorce, not from the time of the Qazi's judgment. This is in the Khulasah. In our view, two 'Iddahs' can become effective in one single period, whether they are of the same gender or different. The first instance is that a divorced woman had one menstruation, then she married a second husband and the second husband had intercourse (Wati) with her, and they were separated, and then she had two menstruations (2); now this second husband will have the choice to marry her because the 'Iddah' of the first husband has passed. However, no other person has the right to marry this woman until three menstruations have passed since the time of separation, because in the right of another, the 'Iddah' of the second husband still remains. If the first husband gave her a 'Talaq-e-Raj'i' (revocable divorce), then until the woman has two menstruations after the separation from the second marriage, the first husband will have the right to revoke (reclaim) the woman. If three menstruations have passed since the separation of the second marriage, both 'Iddahs' will have passed. The second scenario, where both 'Iddahs' are of different types, is that a woman's husband died, leaving her, and then she had intercourse based on 'Shubha' (doubt); then the first 'Iddah' (of death) will be completed after four months and ten days, and the second 'Iddah' (due to intercourse by doubt) will also be completed if she had three menstruations during these months. This is in Fatawa-e-Qazi Khan.

If a woman was given one or two 'Talaq-e-Ba'in' (irrevocable divorces), and then intercourse occurred during the 'Iddah' despite acknowledging the prohibition (Hurmat), then it will be mandatory for the woman to observe a new 'Iddah' for every act of intercourse. This 'Iddah' will merge with the first 'Iddah' until the first one is completed, and it will no longer remain merged. Once the first 'Iddah' has passed, the second and third 'Iddahs' will be for the intercourse. Thus, if the woman was divorced in this state, the second divorce will not be effective. The principle is that for a woman in the 'Iddah' of divorce, another divorce does not apply. Regarding a woman divorced three times (Mutallaqa-e-Thalatha), if her husband had intercourse during her 'Iddah' while knowing it was forbidden to him and despite acknowledging the prohibition, then she will not observe a new 'Iddah', but both the husband and

wife will be subjected to 'Rajm' (stoning). Similarly, if the woman said she was aware of the prohibition and the conditions for 'Ihsan' were met, the same ruling applies (3). If the man claimed 'Shubha' (doubt), saying he thought she was lawful for him, then the woman will complete a new 'Iddah' for every act of intercourse, and it will merge with the first 'Iddah' except when the first 'Iddah' has passed. When the first 'Iddah' has passed and the second and third remain, this will be the 'Iddah' for the intercourse, in which case the woman will not be entitled to 'Nafaqah' (maintenance). What we have described is in the case where intercourse occurred despite the acknowledgment of the divorce. If the woman denied the divorce and intercourse occurred, the woman will complete a new 'Iddah'. This is in Dhakheera. A man gave his wife three divorces, then the woman immediately married another man, and he entered into her (consummated the marriage).

---

(1) Meaning: Stoning until both die. (2) Meaning: The 'Iddah' has not yet been completed. (3) After the separation. (4) Meaning: Should be stoned.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 533 किताब-उल-तलाक

यदि मासिक धर्म (हैज़) आए तो इद्दत की गणना पहली तलाक के समय से (1) होगी। यह फतावा-ए-काजी खान में है। यदि किसी पुरुष ने अपनी पत्नी को तलाक दी फिर तलाक से इनकार कर गया, फिर उस पर गवाह पेश किए गए और काजी ने दोनों में अलग होने का आदेश दिया तो इद्दत का समय तलाक के समय से होगा न कि काजी के फैसले के समय से। यह खुलासा में है। हमारे नज़दीक दो इद्दत एक ही समय में प्रभावी हो सकती हैं, चाहे वे एक ही जिंस (प्रकार) से हों या दो अलग-अलग जिंस से। पहली स्थिति यह है कि मुतल्लका (तलाकशुदा) को एक हैज़ आया, फिर उसने दूसरे पति से निकाह कर लिया और दूसरे पति ने उससे संभोग (वत्ती) किया और दोनों में तफ़रीक़ (अलगाव) कर दी गई, और फिर उसे दो हैज़ (2) आए, तो अब इस दूसरे पति को इख्तियार (विकल्प) होगा कि वह उससे निकाह कर ले क्योंकि पहले पति की इद्दत अब पूरी हो चुकी है, लेकिन किसी अन्य व्यक्ति को इस महिला से निकाह करने का अधिकार नहीं है जब तक कि अलग होने के समय से उसके तीन हैज़ पूरे न हो जाएं क्योंकि दूसरों के हक में दूसरे पति की इद्दत अभी बाकी है। और यदि पहले पति ने उसे तलाक-ए-रजई दी हो तो जब तक निकाह-ए-सानी (दूसरे निकाह) के बाद महिला को दो हैज़ न आ जाएं तब तक पहले पति को अधिकार होगा कि वह उस महिला से रुजू (वापसी) कर ले। और यदि निकाह-ए-सानी के अलगाव के बाद महिला को तीन हैज़ आ गए तो दोनों इद्दत पूरी हो जाएंगी। दूसरी स्थिति, यानी दोनों इद्दत दो जिंस की हों, यह है कि एक महिला का पति उसे छोड़कर मर गया, फिर उस महिला से शुब्हा (संदेह) के आधार पर संभोग किया गया, तो पहली इद्दत (वफ़ात) चार महीने दस दिन बीतने पर पूरी हो जाएगी और दूसरी इद्दत (वत्ती बिशुब्हा) भी यदि इन महीनों में उसे तीन बार हैज़ आया हो तो मुकम्मल हो जाएगी। यह फतावा-ए-काजी खान में है।

यदि किसी महिला को एक तलाक-ए-बायना या दो तलाक-ए-बायना दी गई, फिर उस महिला से इद्दत में इकरार के बावजूद, हुरमत (हराम होने) का इल्म होने के बाद भी संभोग किया गया, तो महिला पर वाजिब होगा कि वह हर संभोग के लिए नए सिरे से इद्दत पूरी करे। और यह इद्दत पहली इद्दत के साथ मिल जाएगी (मुतदाखिल हो जाएगी), यहाँ तक कि जब पहली इद्दत पूरी हो जाएगी तो वह उसमें शामिल नहीं रहेगी। फिर जब पहली इद्दत बीत गई और दूसरी व तीसरी इद्दत संभोग की इद्दत होगी। इस प्रकार यदि महिला को इस स्थिति में तलाक दी गई तो दूसरी तलाक प्रभावी नहीं होगी। अतः असल यह है कि जो महिला तलाक की इद्दत में हो, उस पर दूसरी तलाक लागू नहीं होती। और जो मुतल्लका-ए-सलासा (तीन तलाकशुदा) है, यदि उसके पति ने उसकी इद्दत में संभोग

किया, जबकि वह जानता था कि यह मुझ पर हराम है और हुरमत के इकरार के बावजूद, तो वह नई इद्दत नहीं गुज़ारेगी, बल्कि पति और महिला दोनों को रज़्म (पत्थर मारकर मारना) किया जाएगा। और इसी तरह यदि महिला ने कहा कि मैं हुरमत से वाकिफ थी और इहसान की जो शर्तें हैं, वे पाई गईं तो भी यही हुक्म है (3)। और यदि पुरुष ने शुब्हा का दावा किया, यहाँ तक कि कहा कि मुझे गुमान था कि यह मेरे लिए हलाल है, तो महिला हर संभोग के लिए नई इद्दत पूरी करेगी और वह पहली इद्दत में मिल जाएगी, सिवाय उस समय के जब पहली इद्दत बीत जाए। और जब पहली इद्दत बीत गई और दूसरी व तीसरी इद्दत बाकी रही तो यह संभोग की इद्दत होगी, जिसमें महिला नफ़्का (खर्च) की हकदार नहीं होगी। और जो हमने बयान किया है, वह उस समय है जब महिला से तलाक देने के इकरार के बावजूद संभोग हुआ हो। और यदि महिला उसके तलाक देने से इनकार करती थी और संभोग हुआ, तो महिला नई इद्दत पूरी करेगी। यह ज़खीरा में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी को तीन तलाक दे दीं, फिर महिला ने उसी वक्त एक पुरुष से निकाह किया और उसने उस महिला से प्रवेश (दुखूल) किया।

---

(1) अर्थात पत्थर मारना यहाँ तक कि दोनों मर जाएं। (2) अर्थात अभी इद्दत पूरी नहीं हुई है। (3) अलगाव के बाद। (4) अर्थात रज़्म किया जाए।

حیض آئے تو عدت کا شمار طلاق اول واقع ہونے کے وقت سے (۱) ہو گا۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اگر مرد نے اپنی بیوی کو طلاق دی پھر طلاق سے انکار کر گیا، پس اس پر گواہ قائم کئے گئے اور قاضی نے دونوں میں تفریق کرنے کا حکم دیا تو عدت وقت طلاق سے ہو گی نہ وقت قضائے قاضی سے یہ خلاصہ میں ہے دو عدتیں ہمارے نزدیک مدت واحدہ میں مقتضی ہوتی ہیں خواہ جنس واحد سے ہوں یا دو جنس سے ہوں چنانچہ اول کی صورت یہ ہے کہ مطلقہ کو ایک حیض آیا پھر اس نے دوسرے شوہر سے نکاح کر لیا اور دوسرے شوہر نے اس سے وطی کی اور دونوں میں تفریق کر دی گئی اور پھر اس کو دو حیض (۲) آئے تو اب اس دوسرے شوہر کو اختیار ہو گا ہے اس سے نکاح کر لے کیونکہ شوہر اول کی عدت اب گزر گئی مگر دوسرے کسی شخص کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس عورت سے نکاح کر سکے جب تک کہ وقت تفریق سے اس کے تین حیض پورے نہ ہو جائیں کیونکہ غیر کے حق میں دوسرے شوہر کی عدت ابھی باقی ہے اور اگر شوہر اول نے اس کو طلاق رجعی دی ہو تو جب تک کہ بعد تفریق از نکاح ثانی کے عورت کو دو حیض نہیں آئے ہیں تب تک شوہر اول کو اختیار ہوگا کہ اس عورت سے مراجعت کر لے اور اگر نکاح ثانی کی تفریق کے بعد سے اس عورت کے تین حیض آگئے تو دونوں عدتیں گزر جائیں گی اور دوم کی صورت یعنی دونوں عدتیں دو جنس کی ہوں یہ صورت ہے کہ ایک عورت کا شوہر اس کو چھوڑ کر مر گیا پھر اس عورت سے بشبہہ وطی کی گئی تو پہلی عدت وفات چار مہینے دس روز گزرنے پر تام ہو جائے گی اور دوسری عدت وطی بشبہہ بھی اگر ان مہینوں میں اس کو تین بار حیض آیا ہو تو متقضی ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر عورت کے بیک طلاق بائنہ یا دو طلاق بائنہ طلاق دی پھر اس عورت سے عدت میں باوجود اقرار، بحرمت کے وطی کی تو عورت پر واجب ہو گا کہ ہر وطی کے واسطے وہ از سر نو عدت گزرے اور یہ عدت پہلی عدت کے ساتھ متداخل ہو جائے گی یہاں تک کہ پہلی متقضی ہو جائے تو متداخل نہ رہے گی پھر جب پہلی عدت گزر گئی اور دوسری و تیسری و تیسری عدتیں وطی کی عدت ہوں گی چنانچہ اگر عورت کو اس حالت میں طلاق دی تو دوسری طلاق واقع نہ ہو گی پس اصل یہ ہے کہ جو عورت کے طلاق کی عدت میں ہو اس کو طلاق دیگر لاحق نہیں ہوتی ہے اور جو مطلقہ ثلاثہ کے ساتھ اگر اس کے شوہر نے اس کی عدت میں وطی کی باوجود علم اس امر کے کہ یہ مجھ پر حرام ہے اور باوجود اقرار، حرمت کے تو یہ عدت جدید نہ گزارے گی لیکن شوہر عورت دونوں رجم کئے جائیں گے اور اسی طرح عورت نے کہا کہ میں حرمت سے آگاہ تھی اور جو شرائطِ احصان کے ہیں وہ پائے گئے تو بھی یہی حکم ہے (۳) اور اگر مرد نے شبہہ کا دعویٰ کیا یہاں طور کے یوں کہا کہ مجھے گمان تھا کہ یہ میرے واسطے حلال ہے تو عورت مذکورہ ہر وطی کے واسطے عدت جدید پوری کرے گی اور پہلی عدت میں متداخل ہو جائے گی الا اس وقت میں متداخل نہ رہے گی کہ عدت اول گزر جائے اور جب عدت اول گزر گئی اور دوسری و تیسری و تیسری باقی رہی تو یہ وطی کی عدت ہوگی کہ ایسی حالت میں عورت نفقہ کی مستحق نہ ہوگی اور یہ جو ہم نے بیان کیا ہے اس وقت ہے کہ عورت سے اس کو طلاق دینے کے اقرار کے باوجود وطی ہوا اور اگر عورت اس کی طلاق دینے سے منکر تھا ولی کی تو عورت جدید پوری کرے گی یہ ذخیرہ میں ہے۔ ایک شخص نے اپنی عورت کو تین طلاق دے دیں پس عورت نے اسی دم ایک مرد سے نکاح کیا اور اس نے اس عورت سے دخول کیا

---

(۱) قولہ یعنی پتھروں سے یہاں تک کہ دونوں مر جائیں۔ (۲) یعنی ہنوز عدت تمام نہیں ہوئی۔ (۳) بعد تفریق کے۔ (۴) یعنی رجم کیا جائے۔

Kitab-ut-Talaq (The Book of Divorce) Then, if a separation is made between the two, it becomes obligatory for the aforementioned woman to observe an Iddah (waiting period) of three menstrual cycles due to both of them, and the maintenance (nafaqah) for this woman will be obligatory upon her first husband. This is stated in Fatawa Qazi Khan. If a woman marries another man during her Iddah of death (Iddah Wafat) and he consummates the marriage, then they are separated, the woman must complete the remaining four months and ten days of the Iddah for the deceased husband. Additionally, three menstrual cycles of Iddah (due to intercourse) for the second husband will become obligatory, including any menstrual cycle that occurred during the remaining Iddah of death. This is according to Meraj-ud-Daraya. If a man grants Khula (divorce by the wife) without consideration or for some property, and then, despite knowing it is forbidden (1), has intercourse with the woman during the Iddah, she must complete a new Iddah for every instance of intercourse. The Iddah of Khula and the Iddah of intercourse will merge until the first Iddah is completed, followed by the second and third Iddah of intercourse, not the Iddah of Talaq. In this state, a new divorce cannot be issued, and maintenance is not obligatory for the woman. This is stated in Wajah-kar-dayi. If a Kitabiyah woman (a woman of the Book, i.e., Christian or Jew) is married to a Muslim, the same obligations apply to her as to a Muslim woman. If she is free, the rules for a free Muslim woman apply; if she is a slave, the rules for a slave Muslim woman apply. If a Kitabiyah woman is married to a disbeliever (2), then in the event of death or separation, there is no Iddah obligatory upon her, provided this is their religious practice. This is the opinion of Imam-e-Azam, while the Sahibain (the two students of Imam Abu Hanifah) maintain that Iddah is obligatory upon her. This is in Siraj-ul-Wahhaj.

On the Subject of Hidad (Mourning) A Mabootah (3) woman or a woman whose husband has died, if she is an adult Muslim, is required to observe mourning during the period of Iddah; this is stated in Kafi. Mourning means to abstain from using perfume, oil, kohl, henna, dye, and wearing scented (4) clothing, as well as abstaining from wearing colored or red garments. She should also abstain from wearing clothes dyed with saffron; however, if they have been washed so that the scent no longer remains, there is no harm. She should abstain from wearing Qasab, Khazz (5), and silk, and abstain from wearing jewelry, adorning herself, or combing her hair to arrange it. This is in Tatar-khaniyah. Shams-ul-A'immah stated that this prohibition refers to new clothes that provide adornment; if they are old and do not provide

adornment, there is no harm in wearing them. This is stated in Muheet. If a woman combs her hair from the side where the comb's teeth are wide and spread apart, there is no harm, but combing from the other side, where the teeth are fine, is makruh (disliked) because from that side...

(1) Meaning, knowing that it is forbidden for me. (2) Meaning a Dhimmi (non-Muslim citizen). (3) Meaning a woman completely separated, e.g., given three divorces. (4) Perfumed/scented. (5) A type of silk fabric.

किताब-उत-तलाक (तलाक की किताब) फिर उन दोनों के बीच तफ़रीक (अलगाव) कर दी गई, तो उस महिला पर उन दोनों की वजह से तीन हैज़ (मासिक धर्म) की इद्दत गुज़ारना वाजिब होगी और उस महिला का नफ़क़ा (खर्च) उसके पहले शौहर पर वाजिब होगा, यह फ़तावा-ए-काज़ी खान में है। अगर महिला ने इद्दत-ए-वफ़ात (पति की मृत्यु के बाद की इद्दत) में दूसरे मर्द से निकाह कर लिया और उसने उससे दुख़ूल (संबंध) किया, फिर उन दोनों के बीच तफ़रीक कर दी गई, तो महिला पर शौहर-ए-मुतवफ़ा (मृत पति) की बाकी इद्दत चार महीने दस दिन तक पूरी करनी होगी और दूसरे शौहर की इद्दत-ए-वती (संबंध के बाद की इद्दत) के तीन हैज़ वाजिब होंगे और उनमें वह हैज़ भी शुमार होगा जो महिला को इद्दत-ए-वफ़ात के दौरान आया हो, यह मेराज-उद-दराया में है। यदि किसी ने महिला को बिना किसी माल के या कुछ माल के बदले ख़ुला दे दिया, फिर इद्दत के दौरान उस महिला से उसके हराम होने की जानकारी (1) के बावजूद उससे वती (संबंध) कर ली, तो हर वती के लिए वह नई इद्दत पूरी करेगी और इद्दत-ए-ख़ुला और इद्दत-ए-वती एक-दूसरे में शामिल हो जाएंगी, यहाँ तक कि पहली इद्दत पूरी हो जाए, फिर उसके बाद दूसरी और तीसरी इद्दत-ए-वती होगी, न कि इद्दत-ए-तलाक, यहाँ तक कि उस महिला पर तलाक वाक़े(लागू) नहीं हो सकती और महिला के लिए नफ़क़ा भी वाजिब नहीं होगा, यह वज़ह-कर-दई में है। और अगर किताबिया महिला किसी मुसलमान के निकाह में हो, तो उस पर वही वाजिब होगा जो मुसलमान महिला पर वाजिब होता है। अतः अगर यह किताबिया महिला आज़ाद है तो आज़ाद मुसलमान महिला की तरह, और अगर बांदी (दासी) है तो मुसलमान बांदी की तरह के अहकाम का बर्ताव लाज़िम होगा। और अगर किताबिया महिला किसी काफ़िर (2) के निकाह में हो, तो मौत या फ़ुरक़त (जुदाई) की किसी भी सूरत में उस पर इद्दत नहीं होगी, बशर्ते कि उनके मज़हब में ऐसा ही हो, यह इमाम-ए-आज़म का क़ौल है और साहिबैन के नज़दीक महिला पर इद्दत वाजिब होगी, यह सिराज-उल-वहाज में है।

हदाद (शोक) के बयान में मबूतह (3) महिला या जिसका शौहर मर गया हो, अगर वह बालिग़ा मुस्लिमा हो, तो उस पर इद्दत के दिनों में शोक मनाना वाजिब है, यह काफ़ी में है। और शोक से मुराद यह है कि वह खुशबू, तेल, सुरमा, मेहंदी, ख़िज़ाब और खुशबूदार (4) कपड़े पहनने से, और रंगों वाले व सुर्ख कपड़े पहनने से परहेज करे। साथ ही ज़ाफ़रान से रंगे हुए कपड़े पहनने से भी परहेज करे, लेकिन अगर कपड़ा धो लिया गया हो कि उसकी खुशबू न आ रही हो, तो कोई हर्ज नहीं है। क़सब और ख़ज़ (5) व हरीर (रेशम) पहनने से परहेज करे, ज़ेवर पहनने से परहेज करे, अपनी ज़ीनत (सजावट) करने और कंघी से सिर के बाल संवारने से परहेज करे, यह तातारखानिया में है।

और शम्सुल-आइम्मा ने फ़रमाया कि इन कपड़ों से मुराद यह है कि नए ऐसे कपड़े जिनसे ज़ीनत हासिल होती है, न पहने और अगर पुराने हों जिनसे ज़ीनत नहीं होती, तो पहनने में कोई हर्ज नहीं है, यह मुहीत में है। और अगर महिला ने अपने सिर में कंघी उस तरफ से कर ली जिस तरफ दाँत मोटे और खुले होते हैं, तो कोई हर्ज नहीं है और दूसरी तरफ से कंघी करना मकरूह है जिधर के दाँत बारीक होते हैं, क्योंकि उस तरफ से...

(1) यानी यह जानते हुए कि यह मुझ पर हराम है। (2) यानी ज़िम्मी (काफ़िर नागरिक)। (3) यानी जिसका पति से पूर्णतः अलगाव हो गया हो, जैसे तीन तलाक दी गई हो। (4) खुशबूदार (इत्र आदि से बसे हुए)। (5) एक प्रकार का रेशमी कपड़ा।

کتاب الطلاق پھر دونوں میں تفریق کر دی گئی تو عورت مذکورہ پر ان دونوں کی وجہ سے تین حیض کی عدت گزارنی واجب ہوگی اور اس عورت کا نفقہ اس کے پہلے شوہر پر واجب ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر عورت نے عدت وفات میں دوسرے مرد سے نکاح کر لیا اور اس نے اس سے دخول کیا پھر دونوں میں تفریق کر دی گئی تو عورت پر شوہرِ متوفی کی باقی عدت چار مہینے دس روز تک پوری کرنی ہوگی اور دوسرے شوہر کی عدتِ وطی کے تین حیض واجب ہوں گے اور ان میں وہ حیض بھی محسوب ہوگا جو عورت کو بقیہ عدتِ وفات کے اندر آیا ہو یہ معراج الدرایہ میں ہے عورت کو بعض مال کے بغیر مال کے خلع کر دیا پھر عدت میں اس عورت سے باوجود اس کی حرمت کے آگاہی(۱) کے اس سے وطی کر لی تو ہر وطی کے واسطے وہ جدید عدت پوری کرے گی اور عدتِ خلع اور عدتِ وطی متداخل ہوگی یہاں تک کہ عدت اولیٰ منتضیٰ ہو جائے پھر اس کے بعد دوسری و تیسری عدتِ وطی ہوگی نہ عدتِ طلاق حتیٰ کہ اس عورت پر طلاق واقع نہیں ہوسکتی اور عورت کے واسطے نفقہ بھی واجب نہ ہوگا یہ وجہ کر دی میں ہے اور اگر عورت کتابیہ کسی مسلمان کے تحت میں ہو تو اس پر وہی واجب ہوگا جو مسلمان عورت پر واجب ہوتا ہے پس اگر یہ کتابیہ عورت آزاد ہو تو مثل مسلمہ آزاد کے اور اگر باندی ہو تو مثل مسلمان باندی کے احکام کا برتاؤ لازم ہوگا اور اگر کتابیہ کسی کافر (۲) کے تحت میں ہو تو موت و فرقت کسی صورت میں اس پر عدت نہ ہوگی بشرطیکہ ان کے مذہب میں ایسا ہی ہو یہ امامِ اعظم کا قول ہے اور صاحبین کے نزدیک عورت پر عدت واجب ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے۔

حداد کے بیان میں

عورت مبوتہ (۳) یا جس کا شوہر چھوڑ کر مر گیا ہو اگر وہ بالغہ مسلمہ ہو تو اس پر ایامِ عدت میں سوگ واجب ہے یہ کافی میں ہے اور سوگ سے یہ مراد ہے کہ خوشبو، تیل، سرمہ و حنا و خضاب

و خوشبو (۴) دادہ کپڑے کے پہنے اور قسم کے رنگے و سرخ کپڑے کے پہننے سے اجتناب کرے اور نیز جوزِ زعفران سے رنگا ہوا ہو اس کے پہننے سے اجتناب کرے لیکن اگر وہ دھویا گیا ہو کہ اس کی خوشبو نہ اڑتی ہو تو مضائقہ نہیں ہے اور قصب اور خز (۵) و حریر کے پہننے سے اجتناب کرے اور زیور پہننے سے اجتناب کرے اور اپنی زینت کرنے اور کنگھی سے سر کے بال سنوارنے سے اجتناب کرے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور شمس الائمہ نے فرمایا کہ ان کپڑوں سے مراد یہ ہے کہ نئے ایسے کپڑے جن سے زینت حاصل ہو نہ پہننے اور اگر پرانے ہوں کہ ان سے زینت نہیں ہوتی ہے تو پہننے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے یہ محیط میں ہے اور اگر عورت نے اپنے سر میں کنگھی اسی طرف سے کر لی جس طرف دندانہ مونے کھلے ہوئے ہوتے ہیں تو کچھ مضائقہ نہیں ہے اور کنگھی کرنا دوسری طرف سے مکروہ ہے جدھر کے دندانہ باریک ہوتے ہیں کیونکہ اس طرف سے

(۱) یعنی یہ جان کر کہ یہ مجھ پر حرام ہے۔ (۲) یعنی ذمی۔ (۳) یعنی قطعی جدا ہوئی مثلاً تین طلاق دی ہوئی۔ (۴) بسائے ہوئے۔ (۵) ایک قسم کا ریشمی کپڑا۔

(This is) for the sake of adornment. This is in Fatawa-e-Qazi Khan, and it is obligatory upon the woman to abstain (from adornment) in her voluntary state. In a state of compulsion (durees), there is no harm; for example, if she has a headache or any illness for which she applied oil to her head, or if she had an eye disease and applied kohl for treatment, there is no harm. This is in 'Muheet'. If a woman has a habit of applying oil to her head such that if she does not apply it, she fears the worsening of an illness or pain, then there is no harm in applying oil, provided there is a strong assumption that the illness might worsen; this is in 'Kafi'. She should not wear silk clothing because it is an adornment, unless there is a necessity, such as if she has itching on her body or has developed rashes. Wearing dyed 'mashq' (reddish) clothing is not lawful for her, but there is no harm in wearing black dyed clothing; this is in 'Tabyeen'.

Proposing (Nikah) to a Stranger It is not permissible for a stranger to give a direct proposal to a woman in 'Iddat' (waiting period) of another, whether she is in the Iddat of divorce or the Iddat of her husband's death:

If a woman is so poor that she has nothing but a colored garment, there is no harm in wearing it without the intention of adornment; this is in 'Sharah-e-Tahawi'. And for a minor or an insane person, even if she is an adult or a 'Kitabia' (woman of the Book), and a woman who is in the Iddat of an invalid marriage, and a woman who has been given 'Raj'i' (revocable) divorce, 'Hidad' (mourning) is not obligatory, and this is according to our view; as in 'Al-Bada'i'. If a non-Muslim woman becomes a Muslim during her Iddat, it will be obligatory upon her to observe mourning for the remainder of the Iddat; this is in 'Jawharat-un-Nayyarah'. And for a slave woman, when she is a married woman, there is no mourning in the Iddat of her husband's death or 'Bain' (irrevocable) divorce. The same rule applies to a 'Mudabbarah', 'Umm-e-Walad', 'Mukatabah', and 'Musta'ah'. And if an 'Umm-e-Walad' is freed by her master or he dies leaving her, there is no mourning upon her. This same rule applies to a woman who has had intercourse due to a 'Shubha' (doubt); this is in 'Fath-ul-Qadeer'. It is not permissible for a stranger to give a direct proposal to a woman in another's Iddat, whether she is in the Iddat of divorce or the Iddat of her husband's death; this is in 'Bada'i'. And it is unanimously agreed that 'Ta'reed' (hinting) is prohibited to a 'Raj'i' divorcee, and similarly, according to us, to one who has been given 'Bain' divorce. 'Ta'reed' is only permissible for a woman who is in the Iddat of her husband's death; this is in 'Ghayat-us-Saruji'. The manner of 'Ta'reed' is to say to

her, "I also wish to marry (1)," or to say, "I like a woman who has these qualities," then describe the qualities she possesses, or say, "You are, by Allah's will, beautiful or lovely," or "You seem pleasant (2) to me," or "There is no one like you for me," or "I hope Allah the Almighty brings us together," or "If Allah has ordained a matter for me," this is in 'Saraj-ul-Wahhaj'. If a woman is in the Iddat of a valid marriage and she is a divorced free woman, adult, sane, Muslim, and it is a state of choice, then this woman will not go out at night or during the day, whether she was given three divorces or one 'Bain' or 'Raj'i' divorce; this is in 'Bada'i'. A woman whose husband has died may go out during the day and for some time at night, but she shall not spend the night anywhere except in her own house; this is in 'Hidayah'. A woman who is in the Iddat of an invalid marriage may go out, unless her husband or master has forbidden her; this is in 'Bada'i'. If the woman in Iddat is a slave, she may go out for the service of her master, whether it is the Iddat of death, the Iddat of Khula, or Raj'i or Bain divorce. If she is freed during the Iddat, the same obligations will apply for the remainder of the Iddat as are obligatory upon a freed 'Bain' woman.

(1) Meaning, say to you. (2) (You) are pleasing. (3) Meaning, free.

(सौग/इद्दत के दौरान) ज़ीनत (श्रृंगार) के लिए है। यह फ़तावा-ए-काज़ी खान में है, और औरत पर अपनी इख्तियारी (स्वैच्छिक) हालत में (श्रृंगार से) बचना वाजिब है। हालत-ए-इज़्तिराब (मजबूरी) में कोई हर्ज नहीं है, मिसाल के तौर पर अगर उसके सिर में दर्द आदि जैसी कोई बीमारी हो, जिसकी वजह से उसने सिर में तेल लगाया हो, या आँखों में कोई बीमारी हो और उसने इलाज के लिए सुरमा लगाया हो, तो कोई हर्ज नहीं है, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत को सिर में तेल लगाने की आदत हो कि उसे न लगाने की सूरत में किसी बीमारी या दर्द आदि के बढ़ जाने का डर हो, तो तेल लगाने में कोई हर्ज नहीं है, बशर्ते कि बीमारी के बढ़ जाने का प्रबल गुमान हो, यह 'काफ़ी' में है। और रेशमी लिबास न पहने क्योंकि इसमें ज़ीनत है, सिवाय ज़रूरत के, मिसाल के तौर पर अगर उसके शरीर में खुजली हो या 'चिल्ली' (दाने) पड़ गए हों। और उसे 'मश्क' (लाल) रंगे कपड़े पहनना हलाल नहीं है, और काले रंगे कपड़े पहनने में कोई हर्ज नहीं है, यह 'तबीन' में है।

अजनबी को (निकाह का) पैगाम देना अजनबी के लिए जायज़ नहीं कि वह दूसरे की मुअत्ता (इद्दत वाली औरत) को स्पष्ट रूप से निकाह का पैगाम दे, चाहे वह तलाक की इद्दत में हो या शौहर की वफात की इद्दत में:

अगर औरत इतनी गरीब हो कि उसके पास एक रंगीन कपड़े के सिवा कुछ न हो, तो उसे बिना ज़ीनत के इरादे के पहनने में कोई हर्ज नहीं है, यह 'शराह-ए-तहवी' में है। और सगीरा (नाबालिग) और मजनून (पागल) पर, भले ही वह बालिगा हो या किताबिया (अहले किताब) हो, और जो औरत निकाह-ए-फासिद की इद्दत में हो, और तलाक-ए-रजई वाली औरत पर 'हदाद' यानी सौग (शोक) वाजिब नहीं है, और यह हमारे नज़दीक है, 'कज़ा फ़िल बदाई'। अगर काफ़िरा औरत इद्दत के दौरान मुसलमान हो गई, तो उस पर बाकी इद्दत तक सौग करना लाज़िम होगा, यह 'जौहरातुन-नय्यारा' में है। और लौंडी (बांदी) पर जब वह मनकूहा (ब्याही हुई) हो, तो शौहर की वफात या तलाक-ए-बाइन देने की इद्दत में सौग नहीं है। यही हुक्म मुदब्बरा, उम्म-ए-वलद, मुकातबा और मुस्तआ का है। और अगर उम्म-ए-वलद को उसके मालिक (मौल) ने आज़ाद कर दिया या वह उसे छोड़कर मर गया, तो उस पर सौग नहीं है। और यही हुक्म उस औरत का है जिससे 'शुबहा' की बिना पर वती (संबंध) की गई हो, यह 'फतहुल कदीर' में है। और अजनबी के लिए जायज़ नहीं कि वह दूसरे की मुअत्ता को स्पष्ट रूप से निकाह का पैगाम दे, चाहे वह तलाक की इद्दत में हो या शौहर की वफात की इद्दत में, यह 'बदाई' में है। और उस पर 'तरीज़' (इशारा) करना, इस पर इजमा (सहमति) है कि 'रजई'

मुतल्लका से 'तरीज़' मना है, और इसी तरह हमारे नज़दीक उसे भी जिसे 'तलाक-ए-बाइन' दी गई हो। और 'तरीज़' उसी औरत से जायज़ है जो शौहर की वफात की इद्दत में हो, यह 'ग़ायत-उस-सरूजी' में है। और 'तरीज़' की सूरत यह है कि उससे इस तरह कहे कि 'मैं भी निकाह करना चाहता हूँ (1)' या यह कहे कि 'मैं ऐसी औरत पसंद करता हूँ जिसमें यह सिफत हो', फिर ऐसी सिफतें बयान करे जो उस औरत में हैं, या यह कहे कि 'तू माशाअल्लाह हसीं या जमीला है', या 'तू मुझे खुश (2) लगती है', या 'मेरे पास तुझ जैसी कोई नहीं है', या 'उम्मीद है कि अल्लाह तआला मुझे तुझे एकजा (इकट्ठा) कर दे', या 'अगर अल्लाह तआला ने मेरे हक में एक अमर मुकद्दर किया होगा', यह 'सराजुल वहाज' में है। और अगर औरत निकाह-ए-सहीह की मुअत्ता हो और यह औरत मुतल्लका, हुर्रा (आज़ाद), बालिगा, आकिला, मुस्लिमा हो और हालत-ए-इख्तियारी हो, तो यह औरत न रात में बाहर निकलेगी न दिन में, चाहे तलाक तीन दी गई हों या एक बाइन या रजई, यह 'बदाई' में है। और जिस औरत को उसका शौहर छोड़कर मर गया हो, वह दिन में निकल सकती है और कुछ रात तक, मगर अपने घर के सिवाय दूसरी जगह रात न बिताएगी, यह 'हिदाया' में है। और जो औरत निकाह-ए-फासिद की इद्दत में हो, वह निकल सकती है, सिवाय उस सूरत के कि उसके शौहर या उसके मालिक ने उसे मना कर दिया हो, यह 'बदाई' में है। और अगर मुअत्ता लौंडी हो, तो वह अपने मालिक की खिदमत के लिए निकल सकती है, चाहे इद्दत-ए-वफात हो, या इद्दत-ए-खुला, या तलाक-ए-रजई हो या बाइन। और अगर वह इद्दत के दौरान आज़ाद कर दी गई, तो बाकी इद्दत में उस पर वही उमूर वाजिब होंगे जो 'हुर्रा बाइनह' पर वाजिब होते हैं।

(1) यानी यूँ कहे कि तुझे। (2) अच्छी लगती है। (3) यानी आज़ाद है।

زینت کے واسطے ہوتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور عورت پر اجتناب کرنا اس کی حالت اختیاری تک واجب ہے اور حالتِ اضطرار میں کچھ مضائقہ نہیں ہے مثلاً اس کے سر میں درد وغیرہ کوئی بیماری ہوئی کہ جس کی وجہ سے اس نے سر میں تیل ڈالا یا آنکھ میں کوئی بیماری ہوئی کہ اس نے سرمہ لگایا بغرضِ معالجے کے تو کچھ مضائقہ نہیں ہے یہ محیط میں ہے اور اگر سرمہ میں تیل ڈالنے کی عورت کی عادت پڑ گئی ہو کہ اس کو نہ ڈالنے کی صورت میں کسی بیماری و درد وغیرہ کے بیٹھ جانے کا خوف ہو تو تیل ڈالنے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے بشرطیکہ اس بیماری کے بیٹھ جانے کا غالب گمان ہو یہ کافی میں ہے اور حریر کا لباس نہ پہنے کیونکہ اس میں زینت ہے الا ضرورت مثلاً اس کے بدن میں خارش ہو یا چیلی پڑ گئی ہو اور مشق کا رنگا ہوا کپڑا پہننا اس کو حلال نہیں ہے اور سیاہ رنگا ہوا پہننے میں کوئی مضائقہ نہیں ہے یہ تبیین میں ہے۔

اجنبی کو (نکاح کا) پیغام دینا اجنبی کو نہیں کہ معتدہ غیر کو صریح خطبہ کرے خواہ وہ طلاق کی عدت میں ہو یا شوہر کی وفات کی عدت میں:

اگر عورت ایسی فقیر ہو کہ اس کے پاس سوائے ایک رنگین کپڑے کے نہ ہو تو کچھ مضائقہ نہیں ہے کہ اس کو بغیر ارادہ زینت کے پہنے یہ شرح طحاوی میں ہے اور صغیرہ اور مجنونہ پر اگر چہ بالغہ ہو اور کتابیہ ہو اور جو عورت نکاح فاسد کی عدت میں ہو اس پر اور مطلقہ طلاقِ رجعی پر حداد یعنی سوگ واجب نہیں ہے اور یہ ہمارے نزدیک ہے کذافی البدائع۔ اگر خافہ عورت عدت میں مسلمان ہوگئی تو اس پر باقی عدت تک سوگ کرنا لازم ہو گا یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور باندی

پر باندی پر جب کہ منکوحہ ہو تو شوہر کی وفات یا طلاقِ بائن دینے کی عدت میں سوگ نہیں ہے اور یہی حکم مدبرہ و ام ولد و مکاتبہ و مستعاۃ کا ہے اور اگر ام ولد کو اُس کے مولیٰ نے آزاد کر دیا یا چھوڑ کر مر گیا تو اس پر سوگ نہیں ہے اور یہی حکم ایسی عورت کا ہے جس سے شبہ سے وطی کی گئی ہو یہ فتح القدیر میں ہے اور اجنبی کو روا نہیں ہے کہ معتدہ غیر کو صریح خطبہ کرے خواہ وہ طلاق کی عدت میں ہو یا شوہر کی وفات کی عدت میں ہو یہ بدائع میں ہے اور تعریض کرتا ہو اس پر اجماع ہے کہ رجعی مطلقہ سے تعریض ممنوع ہے اور ایسے ہی ہمارے نزدیک جس کو طلاقِ بائن دی گئی ہو اور تعریض اسی عورت سے جائز ہے جو شوہر کی وفات کی عدت میں ہو یہ غایۃ السروجی میں ہے اور تعریض کی صورت یہ ہے کہ اس سے یوں کہے کہ میں بھی نکاح کرنا چاہتا ہوں (1) یا یہ کہے کہ میں ایسی عورت پسند کرتا ہوں جس میں یہ صفت ہو پھر ایسی صفتیں بیان کرے جو اس عورت میں ہیں یا یوں کہے کہ تو ماشاء اللہ حسنہ یا جمیلہ ہے یا تو مجھے خوش (2) معلوم ہوتی ہے یا میرے پاس تجھ جیسی کوئی نہیں ہے یا امید ہے کہ اللہ تعالیٰ مجھے تجھے یکجا کر دے یا اگر اللہ تعالیٰ نے میرے حق میں ایک امر مقدر کیا ہو گا تو یہ سراح الوہاج میں ہے اور اگر عورت معتدہ از نکاحِ صحیح ہو اور یہ عورت مطلقہ حرہ (3) بالغہ عاقلہ مسلمہ ہے اور حالتِ اختیاری ہے تو یہ عورت نہ رات میں باہر نکلے گی نہ دن میں خواہ طلاق تین دی گئی ہوں یا ایک بائنہ یار جعی یہ بدائع میں ہے اور جس عورت کو اس کا شوہر چھوڑ کر مر گیا وہ دن میں نکل سکتی ہے اور کچھ رات تک مگر اپنی منزل کے سوائے دوسری جگہ رات بسر نہ کرے گی یہ ہدایہ میں ہے اور جو عورت نکاح فاسد کی عدت میں ہو وہ نکل سکتی ہے الا اس صورت میں کہ اس کے شوہر نے اس کے مولیٰ نے اس کو ممانعت کر دی ہو یہ بدائع میں ہے اور اگر معتدہ باندی ہو تو وہ اپنے مولیٰ کی خدمت کے واسطے نکل سکتی ہے خواہ

عدتِ وفات ہو یا عدتِ خلع یا طلاقِ رجعی ہو یا بائن اور اگر وہ عدت کے اندر آزاد کر دی گئی تو باقی عدت میں اس پر وہی امور واجب ہوں گے جو حرہ بائنہ کردہ شدہ پر واجب ہوتے ہیں

(1) یعنی یوں کہے کہ تجھے۔ (2) اچھی لگتی ہے۔ (3) یعنی ہر ہے۔

It is written in *Zakhira-e-Kardi* that if a master has provided a place for a bondwoman (slave) to stay with her husband, as long as she is in that condition, she shall not leave unless the master removes her from there. The ruling for a *Mudabbara* bondwoman, an *Umm al-Walad*, and a *Mukataba* regarding the permissibility of leaving is like that of an ordinary bondwoman, as stated in *al-Muhit*.

A *Musta'ah* (one who works for wages), according to Imam-e-A'zam (RA), is like a *Mukataba*. It is permissible for a *Kitabiyya* (Scriptuary) woman to leave during *Iddah* with her husband's permission, but not without it, whether the divorce is *Raj'i* (revocable), *Ba'ina* (irrevocable), or three divorces. Similarly, in the *Iddah* of death, she has the option to spend the night in a residence other than the husband's; this is mentioned in *al-Mabsut*. If a *Kitabiyya* becomes Muslim during *Iddah*, the same rulings that apply to a Muslim woman will apply to her for the remaining period. A free Muslim woman cannot leave, neither with nor without her husband's permission. As for a girl who has reached puberty, if the divorce is *Raj'i*, she may leave with her husband's permission, but she does not have the option to leave without it, just as the ruling was before the divorce. If the divorce is *Ba'ina*, she has the option to leave both with and without the husband's permission, unless the girl is approaching puberty, in which case she cannot leave without the husband's permission. This is what the scholars have chosen, as stated in *al-Muhit*. If a master frees his *Umm al-Walad*, she has the option to leave during *Iddah*, as mentioned in *al-Zahiriyya*. The ruling for a woman who is insane or mentally disabled is like that of a *Kitabiyya*—she may leave, as stated in *Ghayat al-Surooj*. If a Jewish/Christian woman's husband becomes Muslim and she refuses Islam, leading to separation and the obligation of *Iddah* upon her (if he had consummated the marriage), she has the option to leave. However, if the husband wishes for her not to leave for the protection of his seed (1) and demands it, it is incumbent upon her not to leave. If a Muslim woman kisses the son of her husband with desire, leading to separation, and since *Iddah* is obligatory upon a woman after consummation, she does not have the option to leave her home, as stated in *al-Bada'i*. If a woman takes *Khula* (divorce) from her husband in exchange for her *Iddah* maintenance and feels the need to leave to earn that maintenance, scholars have differed on this. Some said she may leave like a woman whose husband has died, while others said she cannot, and this is the preferred opinion, as stated in *Fatawa Qazi Khan*.

This is the most correct view, as stated in *al-Muhit al-Sarakhsi*. It is obligatory for the woman in *Iddah* to observe it in the house where she was staying at the time of the separation or the husband's death, as stated in *al-Kafi*. If she went to visit her relatives or was at another house for some reason when the divorce occurred, she should return to her residence without delay. The same ruling applies to the *Iddah* of death, as written in *Ghayat al-Bayan*. If she is compelled to leave her residence—that is, forced by fear of the house collapsing, fear for her property, or because it was a rented house and she has no means to pay the rent to complete the *Iddah* there—then there is no harm in moving in such a situation. If she can afford the rent, she should not move. If the property belonged to her husband and he died leaving it behind, the woman should remain in her portion, and if her portion of it...

---

(1) The translator says: The ruling contains the condition of being 'free,' but this should be omitted, because if a *Kitabiyya* is a bondwoman, the rulings for free Muslim women do not apply to her, but rather the rulings for bondwomen. Therefore, it is better to omit the condition of freedom. (1) Meaning: So that the seed (semen) may be protected.

ज़खीरा-ए-करदी में लिखा है कि अगर मालिक ने बांदी को उसके शौहर के साथ रहने के लिए किसी जगह दे दिया हो, तो जब तक वह इस हाल पर है, यहाँ से बाहर नहीं होगी, सिवाय इसके कि मालिक उसे वहाँ से निकाल ले, और मुदब्बरा बांदी, उम्म-ए-वलद और मुकातबा का हुक्म बाहर निकलने के बारे में बांदी के समान है, यह 'मुहीत' में है। जो 'मुस्तआ' है, यानी जो सआयत (मेहनत/कमाई) करती है, वह इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक मुकातबा के समान है, और किताबिया औरत को इद्दत में शौहर की इजाज़त से बाहर निकलना हलाल है और शौहर की इजाज़त के बिना हलाल नहीं है, चाहे तलाक रजई हो या बाइन या तीन तलाक हों। इसी तरह वफ़ात की इद्दत में उसे इख्तियार है कि शौहर के घर के अलावा दूसरी जगह रात गुज़ारे, यह 'मबसूत' में है। और अगर किताबिया इद्दत के दौरान मुसलमान हो गई, तो बाकी इद्दत की मुद्दत में उस पर वही अहकाम लागू होंगे जो मुस्लिम औरत पर वाजिब होते हैं। आज़ाद मुस्लिम औरत (बिना शौहर की इजाज़त के) नहीं निकल सकती। और रही बात लड़की की (जो बालिग़ हो), तो अगर तलाक रजई है, तो वह शौहर की इजाज़त से निकल सकती है, और उसे शौहर की इजाज़त के बिना निकलने का इख्तियार नहीं है, जैसा कि तलाक से पहले हुक्म था। और अगर तलाक बाइन हो, तो उसे शौहर की इजाज़त के बिना और शौहर की इजाज़त से, दोनों तरह से निकलने का इख्तियार है, सिवाय इसके कि वह लड़की बालिग होने के करीब हो, तो वह शौहर की इजाज़त के बिना नहीं निकल सकती। ऐसा ही मशाइख ने इख्तियार किया है, यह 'मुहीत' में है। और अगर मालिक ने अपनी उम्म-ए-वलद को आज़ाद कर दिया, तो उसे इख्तियार है कि वह इद्दत में बाहर निकले, यह 'ज़हीरिया' में है। और मजनूना (पागल) और मतूहा (अकल कम) का हुक्म किताबिया जैसा है कि वह निकल सकती है, यह 'ग़ायत-उल-सुरूज' में है। और यहूदी/ईसाई औरत का शौहर मुसलमान हो गया और उस औरत ने इस्लाम से इनकार कर दिया, यहाँ तक कि दोनों में तफरीक (अलगाव) हो गई और औरत पर इद्दत वाजिब हो गई, इस तरह कि शौहर ने उससे दुख़ूल (शारीरिक संबंध) किया था, तो उसे निकलने का इख्तियार है। लेकिन अगर शौहर ने अपने नुतफ़ा (वीर्य) की हिफ़ाज़त (1) की ग़रज़ से चाहा कि वह न निकले और उससे مطالبہ (माँग) किया, तो उस पर लाज़िम होगा कि न निकले। और अगर मुस्लिम औरत ने अपने शौहर के बेटे का शहवत से बोसा (चुंबन) लिया, यहाँ तक कि दोनों में तफरीक हो गई, और चूँकि दुख़ूल के बाद औरत पर इद्दत वाजिब हुई थी, तो उसे अपने घर से निकलने का इख्तियार नहीं है, यह 'बदाये' में है। एक औरत ने अपने इद्दत की अवधि के नफ़क़ा के लिए शौहर से 'खुला'

(तलाक) लिया, तो उस औरत को अपने नफ़क़ा के लिए बाहर निकलने की ज़रूरत पड़ी, तो मशाइख ने इसमें इख्तिलाफ़ किया है। बाज़ ने कहा कि वह निकल सकती है जैसे वह औरत जिसे शौहर छोड़ कर मर गया हो, और बाज़ ने कहा कि नहीं निकल सकती, और यही मुख्तार (पसंदीदा राय) है, यह 'फतवा-ए-काज़ी खान' में है। यह सबसे सही है, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। मोतद्दा (इद्दत वाली औरत) पर वाजिब है कि वह उसी मकान में इद्दत गुज़ारे जो फ-क (अलगाव) या शौहर की वफ़ात के वक़्त उसके रहने का मकान कहलाता था, यह 'काफ़ी' में है। और अगर वह अपने रिश्तेदारों को देखने गई थी या किसी और घर में किसी कारणवश थी कि उसी वक़्त उस पर तलाक वाक़े(हो) गई, तो उसी वक़्त बिना किसी देरी के अपने रहने के मकान की ओर चली जाए। और यही हुक्म वफ़ात की इद्दत में है, यह 'ग़ायत-उल-बयान' में लिखा है। और अगर वह अपने रहने के मकान से निकलने पर मजबूर हो जाए, यानी मजबूर हो जाए इस तरह कि मकान के गिरने का डर हो या औरत को अपने माल (धन) का डर हो या यह मकान किराए का था और औरत के पास कुछ नहीं है कि अगर इद्दत यहाँ पूरी करे तो किराया दे सके तो ऐसी हालत में उसे मकान बदलने में कोई हर्ज नहीं है। और अगर वह किराया दे सकती हो तो मकान न बदले। और अगर हवेली उसके शौहर की हो और वह उसे छोड़ कर मर गया, तो औरत अपने हिस्से में रहे और अगर उसका हिस्सा उसमें से...

---

(1) अनुवादक का कहना है: मसले में 'आज़ाद' (स्वतंत्र) की शर्त है, लेकिन इसे छोड़ देना चाहिए क्योंकि किताबिया अगर बांदी हो, तो उस पर आज़ाद मुसलमान औरतों के अहकाम नहीं, बल्कि बांदी वाले अहकाम लागू होंगे, इसलिए बेहतर यही है कि 'आज़ादी' की शर्त को छोड़ दिया जाए। (1) यानी ताकि नुतफ़ा (वीर्य) की हिफ़ाज़त हो सके।

ذخیرہ کردی میں لکھا ہے کہ اگر مولیٰ نے باندی کو اس کے شوہر کے ساتھ رہنے کے واسطے کسی جگہ دے دی ہو جب تک وہ اس حال پر ہے یہاں سے خارج نہ ہوگی الا آنکہ مولیٰ اس کو یہاں سے نکال لے اور مدبرہ باندی و ام ولد و مکاتبہ کا حکم باہر نکلنا مباح ہونے کے حق میں مثل باندی کے ہے محیط میں ہے۔ جو مستعاۃ ہے یعنی سعایت کرتی ہے وہ امام اعظمؒ کے نزدیک مثل مکاتبہ کے ہے اور کتابیہ عورت کو عدت میں باجازت شوہر کے باہر نکلنا حلال ہے اور بدون اجازت شوہر کے حلال نہیں ہے خواہ طلاق رجعی ہو یا بائنہ ہو یا تین طلاق ہوں اور اسی طرح عدت وفات میں اس کو اختیار ہے کہ منزل شوہر کے سوائے دوسری منزل میں رات گزارے یہ مبسوط میں ہے اور اگر کتابیہ عدت کے اندر مسلمان ہوگئی تو باقی مدت عدت میں اس پر وہی احکام لازم ہوں گے جو مسلمہ عورت پر واجب ہوتے ہیں اور حرہ مسلمہ نہیں نکل سکتی ہے نہ باجازت شوہر اور نہ بغیر اجازت شوہر کے اور رہی لڑکی کا بالغہ پس اگر طلاق رجعی ہو تو باجازت شوہر کے نکل سکتی ہے اور اس کو یہ اختیار نہیں ہے کہ بغیر اجازت شوہر کے نکلے جیسے قبل طلاق کے حکم تھا اور اگر طلاق بائنہ ہو تو اس کو بغیر اجازت شوہر کے اور باجازت شوہر کے دونوں طرح نکلنے کا اختیار ہے الا آنکہ یہ لڑکی قریب بہ بلوغ ہو تو بدون اجازت شوہر کے نہیں نکل سکتی ہے ایسا ہی مشائخ نے اختیار کیا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر مولیٰ نے اپنی ام ولد کو آزاد کر دیا تو اس کو اختیار ہے کہ عدت میں نکلے یہ ظہیر یہ میں ہے اور مجنونہ و معتوہہ کا حکم مثل کتابیہ کے ہے کہ نکل سکتی ہے یہ غایۃ السروج میں ہے اور جو یہ عورت کا شوہر کا مسلمان ہو گیا اور اس عورت نے اسلام سے انکار کیا یہاں تک کہ دونوں میں تفریق ہو گئی اور عورت پر عدت واجب ہوئی بایں طور کہ شوہر نے اس سے دخول کیا تھا تو اس کو نکلنے

کا اختیار ہے لیکن اگر شوہر نے اپنے نطفہ کی حفاظت (۱) کی غرض سے اس عورت سے چاہا کہ نہ نکلے اور اس سے مطالبہ کیا تو اس پر لازم ہوگا کہ نہ نکلے اور اگر مسلمان عورت نے اپنے شوہر کے پسر کا شہوت سے بوسہ لیا یہاں تک کہ دونوں تفریق واقع ہوئی اور چونکہ بعد مدخولہ ہونے کے عورت پر عدت واجب ہوئی تو اس کو اپنی منزل سے نکلنے کا اختیار نہیں ہے یہ بدائع میں ہے ایک عورت نے اپنے نفقہ مدت عدت پر اپنے شوہر سے خلع کیا ہو اس عورت کو اپنے نفقہ کے واسطے ضرورت ہوئی کہ باہر نکلے تو مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے بعض نے کہا کہ وہ نکل سکتی ہے جیسے وہ عورت جس کو شوہر چھوڑ مرا ہے اور بعض نے کہا کہ نہیں نکل سکتی ہے اور یہی مختار ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ یہ اصح ہے یہ محیط سرخی میں ہے معتدہ پر واجب ہے کہ اسی مکان میں عدت گزارے جو حالت وقوعِ فرقت یا وقوعِ وفات شوہر میں اس کے رہنے کا مکان کہلاتا تھا یہ کافی میں ہے اور اگر وہ اپنے کہنے والوں کو دیکھنے گئی یا کسی دوسرے گھر میں کسی سبب سے تھی کہ اس وقت اس پر طلاق واقع ہوئی تو اسی وقت بلا تاخیر اپنے رہنے کے مکان کو چلے جائے اور یہی حکم عدت وفات میں ہے یہ غایۃ البیان میں لکھا ہے اور اگر اپنے رہنے کے مکان سے نکلنے پر مضطر ہوئی یعنی مجبور ہوئی بایں طور کہ اس مکان کے گر پڑنے کا خوف ہوا یا عورت کو اپنے مال کا خوف ہوا یا یہ مکان کرایہ پر تھا اور عورت کچھ نہیں پاتی ہے کہ عدت وفات اگر یہاں پوری کرے تو اس کو کرایہ دے دے تو ایسی حالت میں اس کو مکان منتقل کر لینے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے اور اگر وہ کرایہ دے سکتی ہو تو منتقل نہ کرے گی اور اگر حویلی اس کے شوہر کی ہو اور وہ اس کو چھوڑ کر مر گیا تو عورت اپنے حصہ میں رہے اور اگر اس کا حصہ اس میں سے

(۱) قال المترجم مسئلہ میں قید آزاد ہے لیکن اس کو ترک کرنا چاہیے کیونکہ کتابیہ اگر باندی ہو تو اس پر آزاد مسلمات کے احکام نہیں بلکہ باندیوں کے لازم ہوں گے پس اولیٰ یہی ہے قید آزادی ترک کی جائے۔ (۱) یعنی تاکہ نطفہ (منی) کی حفاظت ہو سکے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (534) Book of Divorce

(Regarding residence) it should be sufficient for her to live in, and she will observe purdah (veil) from other heirs who are not her mahram. This is in *Bada'i*. If the share allotted to her in the deceased husband's house is not sufficient for her to live in, and the other heirs have ousted her from their share, then she may move to another house. This is in *Hidaya*. If the heirs allowed her to stay in their share on rent and she can afford the rent, she shall not move. This is in *Sharh Majma' al-Bahrain Ibn al-Malik*. When a woman moves to another place due to an excuse, she will maintain the respect of the husband's sanctity in the place she moves to for her 'Iddah, as if she has observed the 'Iddah exactly where she originated from. This is in *Bada'i*. If a woman is in the outskirts of the city and fears danger from the Sultan or others, there is room for her to move within the city. This is in *Mabsut*. If a woman observing 'Iddah is in a house where she is all alone, and she does not fear thieves or neighbors, but has developed a feeling in her heart due to the deceased (husband), then if the fear is not severe, she cannot move, but if the fear is severe, she can move. This is in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

A woman in 'Iddah shall not travel, neither for Hajj nor for any other work, and her husband shall not take her on a journey either:

If the room in which she is observing 'Iddah collapses, then arranging for another house in the case of death or irrevocable divorce (Talaq-e-Ba'in) while the husband is absent is in her own discretion. In the case of irrevocable or revocable divorce while the husband is present, the authority to arrange lies with the husband. This is in *Muhit*. If a man gave his wife three divorces or one irrevocable divorce and he has no house other than that one room, he should put a screen between her and himself so that seclusion (khalwat) does not occur between them. If he is a transgressor (Fasiq) such that there is fear for the woman's honor, then the woman may choose to leave and live elsewhere. If the husband leaves and the woman stays there, that is better. If the Qazi appointed a trustworthy woman with her who is capable of acting as a barrier between them, that is good. This is in *Muhit*. If he divorced his wife in the wilderness where his tent is located and she is with him, and the man has to move his tent wherever he finds water and grass, is it permissible for him to take her along? One must consider that if living in that place causes evident harm to the woman's life or property, then relocation is permissible, otherwise not. This is in *Zahiriyya*. A woman in 'Iddah shall not travel, not for Hajj nor for any other work, and her husband shall not take her on a journey. This is our view. If he took her along on

a journey even though he does not intend to reconcile (Ruju'), he will not become one who has reconciled. This is in *Fatawa-e-Qazi Khan*.

It is permissible for a woman in 'Iddah to go out into the courtyard of a large house and stay in whichever floor(1) of that house she wishes at night. However, if there are houses of others in that compound, she shall not go out from her room towards those houses. If he took the woman on a journey and then gave her an irrevocable divorce or three divorces, or died leaving her, and the distance between that woman and her city or destination is less than the distance of a journey (Qasr distance), the woman has the option to either go on or return, regardless of whether it is a city or not, and whether she has a mahram with her or not; however, returning is better so that the 'Iddah is observed in the husband's house. And if from the place where the divorce or death occurred....

(इशरत की जगह के बारे में) इतनी हो कि उसके रहने के लायक काफी हो और बाकी वारिसों से जो उसके महरम न हों, उनसे वह पर्दा करेगी। यह 'बदाए' में है। और अगर शौहर के(मरने के बाद छोड़े गए) घर में से जो उसका हिस्सा है, वह उसके रहने के लिए काफी न हो और बाकी वारिसों ने उसे अपने हिस्से से निकाल दिया, तो वह मकान बदल सकती है। यह 'हिदाया' में है। और अगर वारिसों ने अपने हिस्से में उसे किराए पर रहने दिया और वह किराया दे सकती है, तो वह मकान नहीं बदलेगी। यह 'शरह मजमा-उल-बहरीन इब्न-उल-मलिक' में है। और जब औरत उज्र (मजबूरी) के साथ दूसरी जगह मुंतकिल (शिफ्ट) करे, तो जहाँ वह मुंतकिल होकर इद्दत गुजारे, वह शौहर की हुरमत (सम्मान) को बाकी रखेगी, ऐसा है जैसे उसने वहीं इद्दत गुजारी है जहाँ से वह मुंतकिल होकर आई है। यह 'बदाए' में है। अगर औरत शहर के बाहरी हिस्से (सवाद-ए-शहर) में हो और उसे सुल्तान आदि की तरफ से डर पैदा हो गया हो, तो उसे शहर की तरफ मुंतकिल हो जाने की गुंजाइश है। यह 'मबसूत' में है। अगर औरत ऐसी जगह इद्दत गुज़ार रही है जहाँ उसके साथ कोई नहीं है और उसे चोरों या पड़ोसियों का डर नहीं है, लेकिन मुर्दे (शौहर की याद) की वजह से दिल में वहम पैदा हो गया है, तो अगर डर बहुत ज्यादा नहीं है तो वह मकान नहीं बदल सकती, और अगर डर बहुत ज्यादा है तो वह मकान बदल सकती है। यह 'फतावा-ए-काजी खान' में है।

मुअतदा (इद्दत वाली औरत) सफर न करेगी, न हज के लिए और न किसी और काम के लिए और न ही उसका शौहर उसे सफर पर ले जाएगा:

अगर वह कोठरी जिसमें इद्दत गुज़ार रही है, गिर गई, तो दूसरे घर का इंतजाम करना वफात (मौत) की सूरत में और तलाक-ए-बायन की सूरत में जबकि शौहर गायब हो, उसके अपने इख्तियार में है। और तलाक-ए-बायन या रजी (जिसमें वापसी मुमकिन हो) की सूरत में जबकि शौहर मौजूद हो, तो इंतजाम का इख्तियार शौहर को है। यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत को तीन तलाक या एक तलाक-ए-बायन दे दी और उस आदमी के पास उस एक कोठरी के सिवा और कोई मकान नहीं है, तो उसे चाहिए कि उसके और अपने बीच एक पर्दा डाल दे ताकि उसके और अजनबी औरत के बीच खलवत (एकांत) न हो। और अगर शौहर फासिक (बदकार) हो कि उसकी तरफ से औरत की इज्जत का डर हो, तो औरत को वहां से निकलकर दूसरी जगह रहने का इख्तियार है। और अगर शौहर वहां से चला गया और औरत वहीं रही तो यह बेहतर है। और अगर काजी ने उस औरत के साथ किसी भरोसेमंद औरत को रख दिया जो उन दोनों के बीच आड़ बनने की ताकत रखती हो, तो यह अच्छा

है। यह 'मुहीत' में है। और अगर जंगल में अपनी औरत को तलाक दे दी जबकि जंगल ही में उसका खेमा है और औरत उसके साथ उसके खेमे में है और आदमी जहाँ घास-पानी देखता है वहां उसे (खेमा) ले जाना पड़ता है, तो क्या उसे यह जायज है कि उस औरत को भी वहां ले जाए? तो देखना चाहिए कि अगर उस जगह रहने में औरत की जान-ओ-माल का नुकसान जाहिर होता है, तो जगह बदलना जायज है, वरना नहीं। यह 'जहीरिया' में है। मुअतदा औरत सफर न करेगी, न हज के लिए और न किसी और काम से और उसका शौहर भी उसे साथ लेकर सफर न करे। यह हमारे नजदीक है। और अगर उसे सफर में साथ ले गया जबकि उसकी नीयत रुजू (वापसी) की नहीं है, तो इससे वह रुजू करने वाला नहीं हो जाएगा। यह 'फतावा-ए-काजी खान' में है।

मुअतदा के लिए जायज है कि वह बड़े घर के आँगन में निकले और उस घर की जिस मंजिल (1) में चाहे रात को रहे। लेकिन अगर उस घर में गैरों की हवेलियां हों, तो अपनी कोठरी से उन हवेलियों की तरफ न निकलेगी। और अगर औरत को साथ सफर में ले गया फिर उसे तलाक-ए-बायन या तीन तलाक दे दी या उसे छोड़कर मर गया जबकि उस औरत और उसके शहर के और मंजिल-ए-मकसूद के बीच सफर की दूरी (मसाफत-ए-सफर) से कम फासला है, तो औरत को इख्तियार है कि चाहे चली जाए और चाहे वापस चली आए, चाहे किसी शहर में पडाव हो या गैर-शहर में और चाहे उसके साथ कोई महरम हो या न हो, लेकिन वापस आना बेहतर है ताकि इद्दत का गुज़ारना शौहर के घर में ही हो। और अगर उस स्थान से जहाँ तलाक या वफात वाके हुई....

قدر ہو کہ اس کے رہنے کے لائق کافی ہو اور باقی وارثوں سے جو اس کے محرم نہ ہوں اس سے پردہ کرے گی یہ بدائع میں ہے اور اگر شوہر متوفی کے گھر میں سے جو اس کا حصہ ہے وہ اس کے رہنے بھر کو کافی نہ ہو اور باقی وارثوں نے اپنے حصہ سے اس کو نکال دیا تو مکان منتقل کر دے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر وارثوں نے اپنے حصہ میں اس کو اجرت پر رہنے دیا اور یہ کرایہ دے سکتی ہے تو مکان منتقل نہ کرے گی یہ شرح مجمع البحرین ابن الملک میں ہے اور جب عورت عذر کے ساتھ دوسری جگہ منتقل کرے تو جس میں منتقل کر کے عدت گزارے وہ شوہر کی حرمت باقی رکھے میں ایسا ہے کہ گویا اس نے وہیں عدت گزاری ہے جہاں سے منتقل ہوئی آئی ہے یہ بدائع میں ہے اگر عورت سوادِ شہر میں ہو اور اس کو سلطان وغیرہ کی طرف سے خوف پیدا ہوا ہو تو اس کو شہر میں منتقل ہو جانے کے واسطے گنجائش ہے یہ مبسوط میں ہے اگر عورت معتدہ ایسے گھر میں ہو کہ وہاں اس کے ساتھ کوئی بھی نہیں ہے اور اس کو چوروں یا پڑوسیوں کسی سے خوف نہیں ہے لیکن اس کو مردہ کی طرف سے دل میں ذریعہ گیا ہے پس اگر خوف شدید نہیں ہے تو مکان منتقل نہیں کرسکتی ہے اور اگر خوف شدید ہے تو مکان منتقل کرسکتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

معتدہ سفر نہ کرے گی نہ حج کیلئے اور نہ کسی اور کام سے اور اُسکا شوہر بھی اُسکو لے کر سفر نہ کرے:

اگر کوٹھری جس میں عدت بیٹھی ہے منہدم ہو گئی تو دوسرے گھر کی تدبیر کرنا عدت وفات کی صورت میں اور طلاق بائن کی صورت میں درحالیکہ شوہر غائب ہو اس کے اختیار میں ہے اور

طلاق بائن یا رجعی میں درصورتیکہ شوہر حاضر ہو تدبیر کا اختیار شوہر کو ہے یہ محیط میں ہے اور اگر عورت کو تین طلاق یا ایک طلاق بائن دے دی اور اس مرد کے سوائے ایک کوٹھری کے اور مکان نہیں ہے تو چاہئے کہ اس کے اور اپنے درمیان ایک پردہ ڈال دے تاکہ اس کے اور اجنبیہ کے درمیان خلوت واقع نہ ہو اور اگر فاسق ہو کہ اس کی طرف سے عورت کے حق میں خوف ہو تو عورت وہاں سے نکل کر دوسری جگہ رہنا اختیار کرے اور اگر شوہر وہاں سے نکل گیا اور عورت وہیں رہی تو یہ بہتر ہے اور اگر قاضی نے اس عورت کے ساتھ کوئی ثقہ عورت کر دی کہ وہ ان دونوں کے درمیان حائل ہونے کی قدرت رکھتی ہو تو یہ اچھا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر جنگل میں اپنی عورت کو طلاق دی حالانکہ جنگل ہی میں اس کا خیمہ ہے اور عورت اس کے ساتھ اس کے خیمہ میں ہے اور مرد مذکور جہاں گھاس پانی دیکھتا ہے وہاں اس کو ضرور منتقل ہونا پڑتا ہے پس آیا اس کو روا ہے کہ اس عورت کو بھی وہاں منتقل کرلے جائے تو دیکھنا چاہئے کہ اگر اس جگہ رہنے میں عورت کے جان و مال کے حق میں ضرر ظاہر ہوتا ہے تو تحویل روا ہے ورنہ نہیں یہ ظہیر یہ میں ہے معتدہ عورت سفر نہ کرے گی نہ حج کے لئے اور نہ کسی اور کام سے اور اس کا شوہر بھی اس کو لے کر سفر نہ کرے یہ ہمارے نزدیک ہے اور اگر اس کو سفر میں ساتھ لے گیا حالانکہ اس کی نیت رجعت کی نہیں ہے تو اس سے وہ رجعت کرنے والا نہ ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ معتدہ کو روا ہے کہ بڑے گھر کے صحن میں نکلے اور اس گھر کی جس منزل(۱) میں چاہے رات کو رہے لیکن اگر اس دار میں غیروں کی حویلیاں ہوں تو اپنی کوٹھری سے ان حویلیوں کی طرف نہ نکلے گی اور اگر عورت کو ساتھ سفر میں لے گیا پھر اس کو طلاق بائن یا تین طلاق دے دیں یا اس کو چھوڑ کر مر گیا حالانکہ اس عورت اور اس کے شہر کے اور منزل مقصود کے درمیان سفر کی مقدار سے کم ہے تو عورت کو اختیار ہے کہ چاہے چلی جائے اور چاہے واپس چلی آئے خواہ کسی شہر میں نزول ہو یا غیر شہر

میں اور خواہ اس کے ساتھ کوئی محرم ہو یا نہ ہو لیکن واپس آنا بہتر ہے تاکہ عدت گزارنا شوہر کے گھر میں واقع ہو اور اگر اس مقام سے جہاں طلاق یا وفات واقع ہوا....

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (4) 548 Kitab-ut-Talaq

[If the distance to] the destination or [back to] her city is within the travel limit [Masafat-e-Safar], and the other is less, then she should choose the one that is shorter. If both sides are equal to the travel limit, and the woman is in the wilderness (jungle), then she may go forward to her intended destination or return with a Mahram or non-Mahram, though returning is better. If she has arrived in a city, she should not leave without a Mahram; even if she has a Mahram with her, according to Imam Azam, she should not leave. The Sahibain (the two disciples) said she may leave, and this is the first opinion of Imam Azam, while his second opinion is more evident (Azhar). If the husband has given her a revocable divorce (Talaq-e-Raj'i), she will remain with the husband whether she goes forward or returns, and she will not be separated from him. This is [found] in Kafi.

Section (1) Chapter: On the Proof of Lineage (Nasab)

Description of the Ranks for the Proof of Lineage: Our scholars have stated that there are three ranks for the proof of lineage. First: A valid marriage (Nikah-e-Sahih) and what is equivalent to it, such as a corrupt marriage (Nikah-e-Fasid). The ruling for this is that lineage is proven without a claim (Da'wa). Lineage is not negated by mere denial; it is only negated by Lian (mutual invocation of curses). Thus, if there is a situation between a wife and husband where Lian is not obligatory, the lineage of the child will not be negated. This is in Muhit. Second: The status of an Umm-e-Wald (a slave woman who has borne a child to her master) and her child is that lineage is proven without the master's claim, and it is negated by mere denial. This is in Zahiriya. In Nihaya, citing Mabsoot, it is noted that the master only has the right of denial as long as the Qadi has not passed a ruling on the proof of lineage and a long time has not passed. If the Qadi has passed the ruling, the lineage becomes binding upon the master, and he cannot invalidate it. The same ruling applies if a long time has passed; this is in Tabyeen. The Mashaikh have stated that the lineage of a child from an Umm-e-Wald will only be proven from the master without a claim if it was lawful for the master to have intercourse with her. If it was not lawful, lineage will not be proven without a claim, such as if the master made his Umm-e-Wald a Mukatab (bound by a contract of manumission) or if one partner in a jointly owned slave woman had intercourse, and subsequently a child was born, lineage will not be proven without a claim. This is in Zahiriya. Similarly, if intercourse with her became prohibited because his father or son had intercourse with her, or he had intercourse with the mother or daughter of that slave woman, and subsequently a child was

born, its lineage will not be proven without a claim. This is in Ikhtiyar Sharh Mukhtar. Third: A slave woman; if she gives birth to a child, in our view, its lineage will not be proven. This is in Zahiriya. The ruling for a Mudabbar slave woman (one promised freedom upon the master's death) is like that of a slave woman; the lineage of the child of a Mudabbar woman is also not proven without the master's claim. This is in Nihaya. And if he has intercourse with the slave woman and does not practice withdrawal (Azl), meaning he does not separate at the time of ejaculation, then between him and Allah Almighty, it is not lawful for him.

Footnotes: 1) Meaning if the distance to the destination is less, she may go; if her own city is closer, she may go back. 2) Da'wah (with a Kasra) means a claim of lineage. 3) He did not mention denial here because negation is [the denial of] proof, meaning that if it is proven, its negation can be made, whereas here, it is not proven at all without a claim.

होई है मंज़िल-ए-मक़सूद या उसके शहर इन दोनों में से एक बक़द्र-ए-सफ़र हो और दूसरा कम, तो जो कम है उसी को इख़्तियार करे और अगर दोनों तरफ़ मिक़दार-ए-सफ़र हो, पस अगर यह औरत जंगल में हो तो चाहे आगे चली जाए जहाँ मक़सूद था या किसी महरम या ग़ैर-महरम के साथ वापस आए, लेकिन वापस आना बेहतर है। और अगर किसी शहर में नुज़ूल हो तो बग़ैर महरम वहाँ से ख़ारिज न हो और उसके साथ महरम हो तो भी इमाम आज़म के नज़दीक ख़ारिज न हो और साहिबैन ने फ़रमाया कि निकल सकती है और यह इमाम आज़म का पहला क़ौल है और उनका दूसरा क़ौल अज़हर है। और अगर शौहर ने उसको तलाक़-ए-रजी दी हो तो शौहर के साथ रहेगी ख़्वाह वह आगे जाए या वापस आए और उससे जुदा न होगी, यह काफ़ी में है।

बंद (१) बाब: सूबूत-ए-नसब के बयान में

सूबूत-ए-नसब के वास्ते मरातिब का बयान: हमारे असहाब ने फ़रमाया कि सूबूत-ए-नसब के वास्ते तीन मरातिब हैं: अव्वल निकाह-ए-सहीह और जो उसके मानी में है यानी निकाह-ए-फ़ासिद और उसका हुक्म यह है कि नसब बग़ैर दअवत (२) के साबित होता है और मुजर्रद नफ़ी करने से नसब मनफ़ी नहीं होता है, हाँ लआन से मनफ़ी होता है। पस अगर बीवी व मर्द में ऐसी बात हो कि उनमें लआन वाजिब नहीं होता है तो नसब-ए-वल्द मनफ़ी न होगा, यह मुहीत में है। दोम: उम्म-ए-वल्द और उसके वल्द का हुक्म यह है कि बदून-ए-दअवा-ए-मौला के नसब साबित होता है और मुजर्रद नफ़ी करने से मनफ़ी हो जाता है, यह ज़हीरिया में है और निहाया में ब-हवाला-ए-मबसूत नक़्ल किया कि मौला को नफ़ी का इख़्तियार जब ही तक है कि क़ाज़ी ने उसके नसब के सूबूत का हुक्म न दिया हो और नीज़ ज़माना-ए-दराज़ न गुज़रा हो और अगर क़ाज़ी ने उसका हुक्म दे दिया तो नसब मौला की तरफ़ लाज़िम होगा कि फिर वह उसको बातिल नहीं कर सकता है और इसी तरह अगर ज़माना-ए-दराज़ गुज़र गया हो तो भी यही हुक्म है, यह तबीईन में है। और मशाइख़ ने फ़रमाया कि उम्म-ए-वल्द के बच्चा का नसब मौला से बदून-ए-दअवत के जब ही साबित होगा कि जब मौला को उससे वती (सहमवास) करनी हलाल हो और अगर हलाल न हो तो नसब बदून-ए-दअवा के साबित न होगा, जैसे मौला ने अपनी उम्म-ए-वल्द को मुकातिब किया या दो शरीकों की बांदी से एक शरीक ने वती से इस्तिलाद किया फिर उसके बाद उसके बच्चा हुआ तो बदून-ए-दअवा के नसब साबित न होगा, यह ज़हीरिया में है। इसी तरह अगर उस पर उसकी वती करनी हराम हो गई ब-सबब इसके कि उसके बाप ने या बेटे ने उससे वती कर ली या उसने उस बांदी की माँ या बेटी से वती कर ली तो फिर उसके

बाद अगर उसके बच्चा पैदा हुआ हो तो बदून-ए-दअवा के उसका नसब साबित न होगा, यह इख़्तियार-ए-शरह-ए-मुख़्तार में है। सोम: बांदी कि अगर उसके बच्चा पैदा हुआ हो तो हमारे नज़दीक उसका नसब साबित न होगा, यह ज़हीरिया में है। मुदब्बरा बांदी का हुक्म मिसल बांदी के है कि मुदब्बरा के बच्चा का नसब भी बदून-ए-दअवा-ए-मौला के साबित नहीं होता है, यह निहाया में है और अगर बांदी से वती करता हो और उससे अज़ल न करता हो यानी वक़्त-ए-इन्ज़ाल के जुदा न हो जाता हो तो फ़ीमा बैनहु व बैनल्लाह तआला उसको हलाल नहीं।

हाशिया: १) यानी अगर मंज़िल-ए-मक़सूद से कम हो तो चली जाए और अगर शहर अपना कम हो तो वापस चली जाए। २) दअवत (ब-कस्र) दअवा-ए-नसब। ३) क़ाल यहाँ नफ़ी का ज़िक्र न किया इस वास्ते कि नफ़ी सूबूत है ब-मानी-ए-आन कि साबित होता हो उसकी नफ़ी की जाएगी और यहाँ सिरे से साबित नहीं बदून-ए-दअवा के।

ہوئی ہے منزل مقصود یا اس کے شہر ان دونوں میں سے ایک بقدر سفر ہو اور دوسرا کم تو جو کم ہے اسی کو اختیار کرے اور اگر دونوں طرف مقدار سفر ہو پس اگر یہ عورت جنگل میں ہو تو چاہے آگے چلی جائے جہاں مقصود تھا یا کسی محرم یا غیر محرم کے ساتھ واپس آئے لیکن واپس آنا بہتر ہے اور اگر کسی شہر میں نزول ہو تو بغیر محرم وہاں سے خارج نہ ہو اور اس کے ساتھ محرم ہو تو بھی امام اعظم کے نزدیک خارج نہ ہو اور صاحبین نے فرمایا کہ نکل سکتی ہے اور یہ امام اعظم کا پہلا قول ہے اور ان کا دوسرا قول اظہر ہے اور اگر شوہر نے اس کو طلاق رجعی دے دی ہو تو شوہر کے ساتھ رہے گی خواہ وہ آگے جائے یا واپس آئے اور اس سے جدا نہ ہوگی یہ کافی میں ہے۔

بند (۱) باب: ثبوت نسب کے بیان میں

ثبوت نسب کے واسطے مراتب کا بیان: ہمارے اصحاب نے فرمایا کہ ثبوت نسب کے واسطے تین مراتب ہیں اول نکاح صحیح اور جو اس کے معنی میں ہے یعنی نکاح فاسد اور اس کا حکم یہ ہے کہ نسب بغیر دعوۃ (۲) کے ثابت ہوتا ہے اور مجر د نفی کرنے سے نسب منفی نہیں ہوتا ہے ہاں لعان سے منفی ہوتا ہے پس اگر بیوی و مرد میں ایسی بات ہو کہ ان میں لعان واجب نہیں ہوتا ہے تو نسب ولد منفی نہ ہو گا یہ محیط میں ہے دوم ام ولد اور اس کے ولد کا حکم یہ ہے کہ بدون دعویٰ مولی کے نسب ثابت ہوتا ہے اور مجرد نفی کرنے سے منفی ہو جاتا ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور نہایہ میں بحوالہ مبسوط نقل کیا کہ مولیٰ کو نفی کا اختیار جب ہی تک ہے کہ قاضی نے اس کے نسب کے ثبوت کا حکم نہ دیا ہو اور نیز زمانہ دراز نہ گزرا ہو اور اگر قاضی نے اس کا حکم دے

دیا تو نسب مولیٰ کی طرف لازم ہو گا کہ پھر وہ اس کو باطل نہیں کر سکتا ہے اور اسی طرح اگر زمانہ دراز گزر گیا ہو تو بھی یہی حکم ہے یہ تبیین میں ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ ام ولد کے بچہ کا نسب مولیٰ سے بدون دعوت کے جب ہی ثابت ہو گا کہ جب مولیٰ کو اس سے وطی کرنی حلال ہو اور اگر حلال نہ ہو تو نسب بدون دعویٰ کے ثابت نہ ہو گا جیسے مولیٰ نے اپنی ام ولد کو مکاتب کیا یا دو شریکوں کی باندی سے ایک شریک نے وطی سے استیلا د کیا پھر اس کے بعد اس کے بچہ ہوا تو بدون دعویٰ کے نسب ثابت نہ ہو گا یہ ظہیریہ میں ہے اسی طرح اگر اس پر اس کی وطی کرنی حرام ہو گئی بسبب اس کے کہ اس کے باپ نے یا بیٹے نے اس سے وطی کر لی یا اس نے اس باندی کی ماں یا بیٹی سے وطی کر لی تو پھر اس کے بعد اگر اس کے بچہ پیدا ہوا ہو تو بدون دعویٰ کے اس کا نسب ثابت نہ ہو گا یہ اختیار شرح مختار میں ہے سوم باندی کہ اگر اس کے بچہ پیدا ہوا ہو تو ہمارے نزدیک اس کا نسب ثابت نہ ہو گا یہ ظہیریہ میں ہے مدبرہ باندی کا حکم مثل باندی کے ہے کہ مدبرہ کے بچہ کا نسب بھی بدون دعویٰ مولی کے ثابت نہیں ہوتا ہے یہ نہایہ میں ہے اور اگر باندی سے وطی کرتا ہو اور اس سے عزل نہ کرتا ہو یعنی وقت انزال کے جدا نہ ہو جاتا ہو تو فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ اس کو حلال نہیں

حاشیہ: ۱) یعنی اگر منزل مقصود سے کم ہو تو چلی جائے اور اگر شہر اپنا کم ہو تو واپس چلی جائے۔ ۲) دعوۃ بالکسر دعویٰ نسب۔ ۳) قال یہاں نفی کا ذکر نہ کیا اس واسطے کہ نفی ثبوت ہے بمعنی آنکہ ثابت ہوتا ہو اس کی نفی کی جائے گی اور یہاں سرے سے ثابت نہیں بدوں دعویٰ کے۔

Kitab-ul-Talaq (The Book of Divorce) (539) ...is that he denies the child; it is incumbent upon him to acknowledge that it is his, and if he practices Azl (coitus interruptus) with her and has not guarded her (tahseen), it is permissible for him to deny the child because two apparent factors are in conflict. This choice is found in 'Sharh Mukhtar'. And if one marries off his slave girl to a 'Rabi', and then she gives birth to a child, and the master claims it is from his lineage, it will be established because he is the slave of the master and has no other lineage (2). And if the husband is concealed (mahjoob), then upon the master's claim, the lineage will not be established from the master because, even though he is the master's slave, his lineage is known. This is in 'Fatawa Kubra'. If someone marries a woman and she gives birth to a child in less than six months from the day of the marriage, its lineage will be established from that man, whether the man acknowledged it or remained silent. If he denied the birth, the birth will be established by the testimony of one woman who testifies regarding the birth. This is in 'Hidayah'. And if she gave birth to one child in six months minus one day from the time of marriage, and another child six months plus one day later, then the lineage of neither will be established. This is in 'Atabiyah'. The principle is that for every woman upon whom the Iddah (waiting period) has not become obligatory, the lineage of her child will not be established from the husband, except in the case where it is certainly (5) known that the child belongs to that husband, and the condition for this is that it was born in less than six months (5). And for every woman upon whom Iddah became obligatory, the lineage of her child will be established from the husband, except in the case where it is certainly known that it is not his, and the condition for this is that it was born after two years. Once this principle is known, we say that if a man divorced his wife before consummation (qabl-e-dukhool), and then a child was born in less than six months from the time of divorce, the lineage will be established from the husband; if it was born after six months or exactly at six months, the lineage will not be established. And if he said to a stranger woman, "When I marry you, you are divorced," and then he married her, the divorce will take effect. Then, if a child was born exactly at six months from the time of marriage, the lineage will be established, and if it was born in less than six months from the time of marriage, the lineage will not be established. And if he divorced her after consummation, and then she gave birth to a child, the lineage will be established if born within two years, and upon the birth, the Iddah will be considered complete, meaning the ruling of the completion of Iddah will be established. If the child was born after two years, then if it was a revocable divorce (talaq-e-raj'i), the lineage will be established and the aforementioned man will be

considered to have made a reconciliation (6), and if it was an irrevocable divorce (talaq-e-ba'in), the lineage will not be established unless the husband claims it. When he claims it, the lineage will be established. As for whether the woman's confirmation is required or not, there are two narrations: one states it is needed, and the other states it is not. This applies when the man has divorced her. And if he died after or before consummation leaving her, and then a child is born to the woman within two years from the time of death, the lineage will be established from the deceased. If it was born after two years from the time of death, the lineage will not be established. All of this is provided that the woman, before this, the completion of...

(Footnotes translated as per the text)

किताब-उल-तलाक (539) है कि वह अपने बच्चे की नफी (इनकार) करे, उस पर लाज़िम है कि इकरार करे कि यह मेरा है और अगर वह उससे अज़ल करता हो और उसने उसकी तहसीन (सुरक्षा) न की हो, तो उसके लिए नफी करना रवा है, क्योंकि दो ज़ाहिरी अम्र मुतआरिज़ हैं। यह इख्तियार 'शरह मुख़्तार' में है। और अगर अपनी बांदी का निकाह एक 'रबी' से कर दिया, फिर उसके बच्चा पैदा हुआ और मौला (आका) ने दावा किया कि यह मेरे नसब से है, तो साबित होगा, इसलिए कि वह मौला का गुलाम है और उसका कोई नसब नहीं है (2)। और अगर शौहर महजूब (पर्दे में) हो, तो मौला के दावे पर मौला से नसब साबित न होगा, इसलिए कि अगरचे वह मौला का गुलाम है मगर उसका नसब मालूम है। यह 'फतावा कुबरा' में है। अगर किसी ने एक औरत से निकाह किया और रोज़-ए-निकाह से छह महीने से कम में उसके बच्चा पैदा हुआ, तो उसका नसब उस मर्द से साबित होगा, ख्वाह उस मर्द ने इकरार किया हो या खामोश रहा हो, और अगर उसने विलादत (पैदाइश) से इनकार किया, तो एक औरत की गवाही से जो विलादत में शहादत दे, विलादत साबित हो जाएगी। यह 'हिदाया' में है। और अगर वक्त-ए-निकाह से एक रोज़ कम छह महीने में एक बच्चा जनी और छह महीने से एक रोज़ बाद दूसरा बच्चा जनी, तो दोनों में से किसी का नसब साबित न होगा। यह 'अताबिया' में है। और असल यह है कि हर औरत जिस पर इद्दत वाजिब नहीं हुई है, तो उसके बच्चे का नसब शौहर से साबित न होगा, सिवाय उस सूरत के कि यह यकीनन (5) मालूम हो जाए कि यह बच्चा इसी शौहर का है और इसकी यह सूरत है कि छह महीने (5) से कम में पैदा हुआ, और हर औरत जिस पर इद्दत वाजिब हुई, उसके बच्चे का नसब शौहर से साबित होगा, सिवाय उस सूरत के कि यकीनन मालूम हो जाए कि यह उसका नहीं है, और इसकी यह सूरत है कि दो बरस बाद पैदा हुआ। और जब यह असल मालूम हो गई, तो हम कहते हैं कि एक मर्द ने 'कब्ल-ए-दुखूल' (हमबिस्तरी से पहले) अपनी बीवी को तलाक दे दी, फिर वक्त-ए-तलाक से छह महीने से कम में बच्चा पैदा हुआ, तो शौहर से उसका नसब साबित होगा और अगर छह महीने के बाद या पूरे छह महीने पर पैदा हुआ, तो नसब साबित न होगा। और अगर एक अजनबी औरत से कहा कि जब मैं तुझे निकाह में लाऊं तो तू तालिक़ा (तलाकशुदा) है, फिर उससे निकाह किया, तो तलाक वाकई हो जाएगी। फिर अगर वक्त-ए-निकाह से पूरे छह महीने पर बच्चा पैदा हुआ, तो उसका नसब साबित होगा और अगर वक्त-ए-निकाह से छह महीने से कम में पैदा हुआ, तो नसब साबित न होगा। और अगर 'बाद-ए-दुखूल' उसको तलाक दी, फिर उसके बच्चा पैदा हुआ, तो दो बरस तक पैदा होने में नसब साबित होगा और उसके पैदा होने पर इद्दत पूरी हो जाएगी यानी अब इद्दत पूरी होने का हुक्म साबित होगा। और अगर दो बरस के बाद बच्चा पैदा हुआ, पस अगर तलाक-ए-रजई हो, तो नसब

साबित और मर्द मज़कूर उसको मुराजाअत (6) करने वाला करार दिया जाएगा और अगर तलाक-ए-बाइन हो, तो नसब साबित न होगा, जब तक कि शौहर दावा न करे। और जब दावा किया, तो उससे नसब साबित हो जाएगा और आया औरत की तस्दीक की भी ज़रूरत है या नहीं, तो इसमें दो रिवायतें हैं; एक में है कि ज़रूरत है और दूसरी में है कि नहीं है और यह उस वक्त है कि मर्द ने उसको तलाक दी हो। और अगर 'कब्ल-ए-दुखूल' या 'बाद-ए-दुखूल' उसको छोड़ कर मर गया, फिर वक्त-ए-वफात के दो बरस तक में औरत के बच्चा पैदा हो, तो नसब उस मुतवफ़्फ़ा से साबित होगा। अगर वक्त-ए-वफात से दो बरस बाद हुआ, तो नसब साबित न होगा और यह सब उस वक्त है कि औरत ने इससे पहले (इद्दत के) इनक़ज़ा...

(नोट: फ़ुटनोट्स का अनुवाद यथावत है)

کتاب الطلاق (۵۳۹) ہے کہ اس کے بچہ کی نفی کرے اس پر لازم ہے کہ اعتراف کرے کہ میرا ہے اور اگر اس سے عزل کرتا ہو اور اس کی تحصین نہ کی ہو تو اس کو نفی کرنا روا ہے بوجہ اس کے کہ دو امر ظاہری متعارض ہیں یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور اگر اپنی باندی کا نکاح ایک ربیع سے کر دیا پھر اس کے بچہ پیدا ہوا اور مولیٰ نے دعویٰ کیا کہ یہ میرے نسب سے ہے تو ثابت ہوگا اس واسطے کہ وہ مولیٰ کا غلام ہے اور اس کا کچھ نسب نہیں (۲) ہے اور اگر شوہر محجوب ہو تو مولیٰ کے دعویٰ پر مولیٰ سے نسب ثابت نہ ہوگا اس واسطے کہ اگر چہ وہ مولیٰ کا غلام ہے مگر اس کا نسب معلوم ہے یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اگر کسی نے ایک عورت سے نکاح کیا اور روز نکاح سے چھ مہینے سے کم میں اس کے بچہ پیدا ہوا تو اس کا نسب اس مرد سے ثابت ہوگا خواہ اس مرد نے اقرار کیا ہو یا ساکت رہا ہو اور اگر اس نے ولادت سے انکار کیا تو ایک عورت کی گواہی سے جو ولادت میں شہادت دے ولادت ثابت ہو جائے گی یہ ہدایہ میں ہے اور اگر وقت نکاح سے ایک روز کم چھ مہینے میں ایک بچہ جنی اور چھ مہینے سے ایک روز بعد دوسرا بچہ جنی تو دونوں میں سے کسی کا نسب ثابت نہ ہوگا یہ عتابیہ میں ہے اور اصل یہ ہے کہ ہر عورت جس پر عدت واجب نہیں ہوئی تو اس کے بچہ کا نسب شوہر سے ثابت نہ ہوگا الا اس صورت میں کہ یہ یقیناً (۵) معلوم ہو جائے کہ یہ بچہ اس شوہر کا ہے اور اس کی یہ صورت ہے کہ چھ مہینے (۵) سے کم میں پیدا ہوا اور ہر عورت جس پر عدت واجب ہوئی اس کے بچہ کا نسب شوہر سے ثابت ہوگا الا اس صورت میں کہ یقیناً معلوم ہو جائے کہ یہ اس کا نہیں ہے اور اس کی یہ صورت ہے کہ دو برس بعد پیدا ہوا اور جب یہ اصل معلوم ہوگئی تو ہم کہتے ہیں کہ ایک مرد نے قبل دخول کے اپنی بیوی کو طلاق دے دی پھر وقت طلاق سے چھ مہینے سے کم میں بچہ پیدا ہوا تو شوہر سے اس کا نسب ثابت ہوگا اور اگر چھ مہینے کے بعد یا پورے چھ مہینے پر پیدا ہوا تو

نسب ثابت نہ ہوگا اور اگر ایک اجنبی عورت سے کہا کہ جب میں تجھے نکاح میں لاؤں تو تو طالقہ ہے پھر اس سے نکاح کیا تو طلاق واقع ہو جائے گی پھر اگر وقت نکاح سے پورے چھ مہینے پر بچہ پیدا ہوا تو اس کا نسب ثابت ہوگا اور اگر وقت نکاح سے چھ مہینے سے کم میں پیدا ہوا تو نسب ثابت نہ ہوگا اور اگر بعد دخول کے اس کو طلاق دی پھر اس کے بچہ پیدا ہوا تو دو برس تک پیدا ہونے میں نسب ثابت ہوگا اور اس کے پیدا ہونے پر عدت پوری ہو جائے گی یعنی اب عدت پوری ہونے کا حکم ثابت ہوگا اور اگر دو برس کے بعد بچہ پیدا ہوا پس اگر طلاق رجعی ہو تو نسب ثابت اور مرد مذکور اس کو مراجعت (۶) کرنے والا قرار دیا جائے گا اور اگر طلاق بائن ہو تو نسب ثابت نہ ہوگا جب تک کہ شوہر دعویٰ نہ کرے اور جب دعویٰ کیا تو اس سے نسب ثابت ہو جائے گا اور آیا عورت کی تصدیق کی بھی ضرورت ہے یا نہیں تو اس میں دو روایتیں ہیں ایک میں ہے کہ حاجت ہے اور دوسری میں ہے کہ نہیں ہے اور یہ اس وقت ہے کہ مرد نے اس کو طلاق دی ہو اور اگر قبل دخول کے یا بعد دخول کے اس کو چھوڑ کر مر گیا پھر وقت وفات کے دو برس تک میں عورت کے بچہ پیدا ہو تو نسب اس متوفیٰ سے ثابت ہوگا اگر وقت وفات سے دو برس بعد ہوا تو نسب ثابت نہ ہوگا اور یہ سب اس وقت ہے کہ عورت نے قبل اس کے انقضائے

(۱) دودھ پلایا کرے۔ (۲) یعنی ربیع کا بچہ ہونا متصور نہیں۔ (۳) بلکہ مطلقاً ثابت نہ ہوگا۔ (۴) بطریقِ شرعی۔ (۵) وقتِ فرقت ہے۔ (۶) کیونکہ بعد مراجعت کے ایسا ہوا ہے۔

Book of Divorce (Kitab al-Talaq) If one has not declared the 'Iddah' (waiting period), and if the woman has declared the expiration of 'Iddah', whether it is the 'Iddah' of divorce or death, and she has declared it after the passage of such a time that this 'Iddah' could have passed, then if she gives birth in less than six months from the time of the declaration, the lineage (nasab) will be established, otherwise not. And this is all in the case where the woman is an adult (kabira), whether she menstruates or not. If she is a minor (sagira) whom her husband has divorced, then if he divorced her before consummation (dukhul) and she gives birth in less than six months from the time of divorce, the lineage will not be established. If he divorced her after consummation and she claimed pregnancy (haml), then in the case of a revocable divorce (talaq raj'i), the lineage will be established if the child is born within twenty-seven months, and in the case of an irrevocable divorce (talaq ba'in), it will be established up to two years. If she declared the expiration of 'Iddah' and then gives birth in less than six months from the time of declaration, the lineage will be established; if she gives birth in more than six months, the lineage will not be established. If she remained silent on the claim (1), then according to Imam A'zam and Imam Muhammad, silence is equivalent to the claim of pregnancy; this is in 'Sharh al-Tahawi'. A woman in her 'Iddah' of death said, "I am not pregnant," then on the second (2) day she said, "I am pregnant," then her statement will be accepted. If she said after four months and ten days had passed that she was not pregnant, and then said she was pregnant, her statement will not be accepted. In this case, [the fact] will also go (3) that her child was born in less than six months from the time of the husband's death, so her declaration of the expiration of 'Iddah' became void; this is in 'Fatawa Qadi Khan'.

If two children are born to a 'Mabtuta' (a woman given irrevocable divorce), one in less than two years and the other in more than two years, and there is a difference of one day in both births, then Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf have said that the lineage of both will be established:

If the husband of a minor (sagira) dies leaving her, and she claims pregnancy, she is like an adult (kabira) in that the lineage of her child will be established up to two years, because her statement is accepted in this matter. If she declared the expiration of 'Iddah' after four months and ten days had passed, and then gave birth after six months or more, the lineage will not be established from her deceased husband. If she did not claim pregnancy and did not declare the expiration of 'Iddah', then according to Imam A'zam and Imam Muhammad, if she gives birth in less than

ten days, the lineage will be established, otherwise not. If two children are born to a 'Mabtuta', one in less than two years and the other in more than two years, and there is a difference of one day in both births, then Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf have said that the lineage of both will be established; this is in 'Zahiriyah'. If a part of the child's body emerged in less than two years, meaning it came out of the womb, then it was not fully born until the rest of the child came out after two years, then it will not be binding on her husband unless half of its body had come out within two years or most of the body from the legs side had come out in less than two years and the rest after two years.

(Footnotes) (1) Meaning, divorce was given, i.e., Ba'in, etc. (2) Meaning, it is one pregnancy. (1) Meaning, it is a claim of pregnancy. (2) Meaning, after this. (3) Meaning, her statement will be accepted.

किताब-उल-तलाक यदि 'इद्दत' का इकरार न किया हो, और अगर औरत ने 'इन्किज़ाए-इद्दत' (इद्दत की समाप्ति) का इकरार किया, चाहे वह तलाक की इद्दत हो या वफात की, और ऐसी अवधि बीत जाने पर इकरार किया है कि इतनी अवधि में यह इद्दत गुज़र सकती है, फिर इकरार के समय से छह महीने से कम अवधि में बच्चा पैदा हो तो वह 'साबित-उल-नसब' (वैध वंशज) होगा वरना नहीं। और यह सब उस स्थिति में है कि वह औरत 'कबीरा' (वयस्क) हो, चाहे उसे हैज़ आता हो या न आता हो। और अगर 'सगीरा' (नाबालिग) हो जिसे उसके शौहर ने तलाक दे दी हो, तो अगर 'दखूल' (शारीरिक संबंध) से पहले तलाक दे दी और तलाक के समय से छह महीने से कम अवधि में बच्चा जनती है तो नसब साबित नहीं होगा, और अगर 'दखूल' के बाद तलाक दी, तो अगर उसने 'हमल' (गर्भ) का दावा किया तो 'तलाक-ए-रजई' की स्थिति में सत्ताईस महीने तक बच्चा होने पर नसब साबित होगा, और 'तलाक-ए-बाइन' की स्थिति में दो वर्ष तक साबित होगा। और अगर उसने इद्दत के समाप्त होने का इकरार किया फिर इकरार के समय से छह महीने से कम अवधि में बच्चा जनती है तो नसब साबित होगा, और अगर छह महीने से अधिक अवधि में बच्चा जनती है तो नसब साबित नहीं होगा। और अगर उसने दावा (1) से चुप्पी साधी हो तो इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक चुप्पी 'दावा-ए-हमल' के समान है, यह 'शरह-ए-तहावी' में है। एक औरत ने वफात की इद्दत में कहा कि मैं गर्भवती नहीं हूँ, फिर उसने दूसरे (2) दिन कहा कि मैं गर्भवती हूँ, तो उसका कथन स्वीकार किया जाएगा। और अगर उसने चार महीने दस दिन बीत जाने के बाद कहा कि मैं गर्भवती नहीं हूँ, फिर कहा कि मैं गर्भवती हूँ, तो उसका कथन स्वीकार नहीं किया जाएगा। इस स्थिति में [यह बात भी] चली (3) जाएगी कि शौहर की मृत्यु के समय से छह महीने से कम अवधि में उसके बच्चा पैदा हुआ, अतः उसका इद्दत के समाप्त होने का इकरार बातिल हो गया, यह 'फतावा काज़ी खान' में है।

यदि 'मबतूता' (जिसको तलाक-ए-बाइन दी गई हो) के दो बच्चे पैदा हों, एक दो वर्ष से कम में और दूसरा दो वर्ष से अधिक में, और दोनों जन्मों में एक दिन का अंतर हो, तो इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि दोनों का नसब साबित होगा:

यदि 'सगीरा' को छोड़कर उसका पति मर गया, तो अगर उसने गर्भ का इकरार किया तो वह कबीरा के समान है कि दो वर्ष तक उसके बच्चे का नसब साबित होगा, क्योंकि इस बारे में उसी का कथन स्वीकार्य है। और अगर चार महीने दस दिन बीत जाने के बाद उसने इद्दत के समाप्त होने का इकरार किया, फिर छह महीने या अधिक बीतने पर उसके बच्चा पैदा हुआ तो उसके मृत पति से नसब साबित नहीं होगा। और अगर उसने गर्भ का दावा नहीं किया और न ही इद्दत के समाप्त होने का

इकरार किया, तो इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक अगर दस दिन से कम में बच्चा जनती है तो नसब साबित होगा वरना नहीं। यदि 'मबतूता' के दो बच्चे पैदा हों, एक दो वर्ष से कम में और दूसरा दो वर्ष से अधिक में, और दोनों जन्मों में एक दिन का अंतर हो, तो इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि दोनों का नसब साबित होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि बच्चे का कुछ शरीर दो वर्ष से कम में बाहर निकला, यानी पेट से निकला, फिर पूरा पैदा नहीं हुआ यहाँ तक कि बाकी बच्चा दो वर्ष बाद निकला, तो उसके शौहर पर (जिम्मेदारी) लाज़िम न होगी जब तक कि दो वर्ष के अंदर उसका आधा शरीर न निकला हो या पैरों की तरफ से शरीर का अधिकांश हिस्सा दो वर्ष से कम में न निकल आया हो और बाकी दो वर्ष बाद।

(फुट नोट) (1) अर्थात तलाक दी गई अर्थात बाइन आदि। (2) अर्थात एक पेट है। (1) अर्थात दावा-ए-हमल है। (2) अर्थात इसके बाद। (3) अर्थात उसका कथन स्वीकार होगा।

کتاب الطلاق عدت عدت کا اقرار نہ کیا ہو اور اگر عورت نے انقضائے عدت کا اقرار کیا خواہ طلاق کی عدت ہو یا وفات کی اور اتنی مدت گزرنے پر اقرار کیا ہے کہ ایسی مدت میں یہ عدت گزر سکتی ہے پھر وقت اقرار سے چھ مہینے سے کم میں بچہ جنتی تو ثابت النسب ہوگا ورنہ نہیں اور یہ سب اس وقت ہے کہ یہ عورت کبیرہ ہو خواہ اس کو حیض آتا ہو یا نہ آتا ہو اور اگر صغیرہ ہو کہ اس کے شوہر نے اس کو طلاق دے دی ہو پس اگر قبل دخول طلاق دے دی اور وقت طلاق سے چھ مہینے سے کم میں بچہ جنتی تو نسب ثابت نہ ہوگا اور اگر بعد دخول کے اس کو طلاق دی پس اگر اس نے حمل کا دعویٰ کا تو طلاق رجعی کی صورت میں ستائیس مہینے تک بچہ ہونے میں نسب ثابت ہوگا اور طلاق بائن کی صورت میں دو برس تک ثابت ہوگا اور اگر اس نے انقضائے عدت کا اقرار کیا پھر وقت اقرار سے چھ مہینے سے کم میں بچہ جنتی تو نسب ثابت ہوگا اور اگر چھ مہینے سے زیادہ میں بچہ جنتی تو نسب ثابت نہ ہوگا اور اگر اس نے دعویٰ (۱) سے سکوت کیا ہو تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک سکوت بمنزلہ دعویٰ حمل کے ہے یہ شرح طحاوی میں ہے ایک عورت نے عدت وفات میں کہا کہ میں حاملہ نہیں ہوں پھر اس نے دوسرے (۲) روز کہا کہ میں حاملہ ہوں تو قول اس کا مقبول ہوگا اور اگر اس نے چار مہینے دس روز گزر جانے کے بعد کہا کہ میں حاملہ نہیں ہوں پھر کہا کہ میں حاملہ ہوں تو اس کو قول قبول نہ ہوگا اس صورت میں بچی بھی (۳) جائے گی کہ شوہر کی موت کے وقت سے چھ مہینے سے کم میں اس کے بچہ پیدا ہوا پس اس کا اقرار انقضائے عدت باطل ہوگیا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

مبتوۃ کے اگر دو بچے پیدا ہوئے ایک دو برس سے کم میں اور دوسرا دو برس سے زیادہ میں اور ہر دو ولادت میں ایک روز کا فرق ہے تو امام ابو حنیفہؒ و امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ دونوں کا نسب ثابت ہوگا:

اگر صغیرہ کو چھوڑ کر اس کا خاوند مر گیا پس اگر اس نے حمل کا اقرار کیا تو وہ مثل کبیرہ کے ہے کہ دو برس تک اس کے بچہ کے نسب ثابت ہوگا کیونکہ اس بارہ میں قول اسی کا مقبول ہے اور اگر چار مہینے دس روز گزرنے کے بعد اس نے انقضائے عدت کا اقرار کیا پھر چھ مہینے یا زیادہ گزرنے پر اس کے بچہ پیدا ہوا تو اس کے شوہر متوفی سے نسب ثابت نہ ہوگا اور اگر اس نے حمل کا دعویٰ نہ کیا اور نہ انقضائے عدت کا اقرار کیا تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک اگر دس روز سے کم میں بچہ جنتی تو نسب ثابت ہوگا ورنہ ثابت نہ ہوگا۔ مبتوۃ کے اگر دو بچے پیدا ہوئے ایک دو برس سے کم میں اور دوسرا دو برس سے زیادہ میں اور ہر دو ولادت میں ایک روز کا فرق ہے تو امام ابو حنیفہؒ و امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ دونوں کا نسب ثابت ہوگا یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر بچہ کا بعض بدن دو برس سے کم میں خارج ہوا یعنی پیٹ سے نکلا پھر تمام متولد نہ ہوا یہاں تک کہ باقی بچہ دو برس بعد نکلا تو اس کے شوہر کو لازم نہ ہوگا جب تک کہ دو برس کے اندر اس کا آدھا بدن نہ نکلا ہو یا ٹانگوں کی جانب سے زیادہ بدن دو برس سے کم میں نہ نکل آیا ہو اور باقی دو برس بعد۔

(حاشیہ) (۱) یعنی طلاق دی گئی یعنی بائن وغیرہ۔ (۲) یعنی ایک پیٹ ہے۔ (۱) یعنی دعویٰ حمل ہے۔ (۲) یعنی اس کے بعد۔ (۳) یعنی اس کا قول قبول ہوگا۔

Kitab-al-Talaq It is mentioned by Imam Muhammad in *Fath al-Qadeer* that if a woman is in the *iddah* of *Talaq-e-Ba'in* (irrevocable divorce) or death, and she gives birth to a child within two years, and the husband denies the birth or the heirs deny it after the husband's death, and the woman claims it: if the husband had not acknowledged the pregnancy and the pregnancy was not apparent, it will not be proven unless two men or one man and two women testify. This is the opinion of Imam-e-A'zam. If the husband had acknowledged the pregnancy or the pregnancy was apparent, the woman's word will be accepted regarding the proof of birth, even if no one testifies in support of her. This is the opinion of Imam-e-A'zam. The same rule applies if she is in the *iddah* of *Talaq-e-Raj'i* (revocable divorce). This is in *Badai*. If the husband says that the child she bore belongs to someone else, his word will not be accepted. This is the opinion of Imam-e-A'zam, as stated in *Ghayat al-Surooj*.

If she is in the *iddah* of death and the heirs confirmed her statement regarding the birth, and no one testified to the birth, then this child will be the son of her deceased husband; there is consensus on this, and this son will be his heir. The right of inheritance is evident because inheritance is the pure right of the heirs, as is the right of *nasab* (lineage). If these heirs are among the qualified witnesses and two men or one man and two women testify, the decree for the establishment of the child's *nasab* will be mandatory, to the extent that the child will share in the inheritance along with all those who confirm or deny. According to some, using the word "shahaadah" (testimony) in the assembly is a condition, but the correct view is that the word "shahaadah" is not a condition (as stated in *Kafi*).

If a woman in *iddah* marries a second husband and then gives birth, and if the child is born less than two years from the first husband's death or divorce and less than six months from the second husband's marriage, the child belongs to neither. Regarding the validity of the second marriage, according to Imam-e-A'zam and Imam Muhammad, it is valid provided the man did not know at the time of marriage that the woman was in *iddah*. If the second husband knew, the marriage is *fasid* (irregular/invalid). If she then gives birth, the *nasab* will be established to the first husband. If it is impossible to establish it to the first (e.g., if born less than two years from the first husband's divorce or death, even if born six months or more after the second marriage), then because the second marriage is *fasid*, as long as it is possible to attribute the *nasab* to a *firaash-e-sahih* (valid marriage bed), it is better. If the *nasab* cannot be established to the first husband but can be established to the second, it will be established to the second. For example, if she gave birth two years after the

first husband's divorce/death and six months or more after the second marriage, the *nasab* will be established to the second, because although the second marriage is *fasid*, if it is impossible to establish *nasab* from a valid marriage, it is better to establish it from a *fasid* marriage (as stated in *Badai*).

A man married a woman and her fetus miscarried, with its human features apparent. If the fetus miscarried after four months of marriage, the marriage is valid and the child's *nasab* is established to the husband. If the fetus miscarried one day before the four-month mark, the marriage is not valid. In *Bahr al-Ra'iq* it is stated: A man married a woman and she had a child, then they disagreed. The husband claimed, "I took you in marriage one month ago," while the woman claimed, "No, it has been a year." The *nasab* of the child will be established to this husband (this is in *Zahiriyyah*). According to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), the husband must take an oath, contrary to the opinion of Imam-e-A'zam (this is in *Kafi*). If both agree that the husband married her one month ago, then the *nasab* of the child will not be established to this husband.

किताब-उल-तलाक यदि इमाम मुहम्मद (र.) ने उल्लेख किया है कि यदि किसी महिला को तलाक-ए-बाइन (स्पष्ट तलाक) हुई है या उसके पति की मृत्यु हो गई है और वह इद्दत में है, और दो साल के भीतर बच्चा पैदा हुआ है, फिर पति ने जन्म से इनकार कर दिया या पति की मृत्यु के बाद उसके वारिसों ने इनकार कर दिया, और उस महिला ने दावा किया: तो यदि उसके पति ने गर्भ (हमल) को स्वीकार नहीं किया था और न ही गर्भ स्पष्ट था, तो यह साबित नहीं होगा सिवाय इसके कि दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाओं की गवाही हो; यह इमाम-ए-आज़म का कथन है। यदि पति ने गर्भ को स्वीकार कर लिया था या गर्भ स्पष्ट था, तो जन्म के प्रमाण में महिला की बात स्वीकार कर ली जाएगी, भले ही उसके समर्थन में कोई गवाही न दे। यह इमाम-ए-आज़म का कथन है। यदि वह तलाक-ए-रजई की इद्दत में है, तो भी यही नियम है (यह 'बदाय' में है)। यदि पति ने कहा कि तुमने जो बच्चा पैदा किया है वह उसके अलावा किसी और का है, तो उसकी बात स्वीकार नहीं की जाएगी; यह इमाम-ए-आज़म का कथन है (यह 'गायत-उल-सुरुज' में है)।

यदि वह मृत्यु की इद्दत में है और वारिसों ने जन्म के मामले में उसके दावे की पुष्टि की है और जन्म पर किसी ने गवाही नहीं दी है, तो यह बच्चा उसके मृत पति का बेटा होगा और इस पर सहमति है, और यह बेटा उसका वारिस होगा। विरासत का अधिकार स्पष्ट है क्योंकि विरासत वारिसों का विशुद्ध अधिकार है, और नसब (वंश) का अधिकार भी। यदि ये वारिस गवाही देने वालों में से हैं और उनमें से दो पुरुषों या एक पुरुष और दो महिलाओं ने गवाही दी, तो इस बच्चे के नसब को साबित करने का हुक्म वाजिब होगा, यहाँ तक कि यह बच्चा पुष्टि करने वालों और इनकार करने वालों सभी के साथ वारिस में शामिल होगा। कुछ के अनुसार, मजलिस में 'शहादत' (गवाही) शब्द का प्रयोग करना शर्त है, लेकिन सही यह है कि 'शहादत' शब्द शर्त नहीं है (यह 'काफी' में है)।

यदि मुअद्दता (इद्दत वाली महिला) ने दूसरे पति से निकाह कर लिया और फिर बच्चा पैदा हुआ, तो यदि बच्चा पहले पति की मृत्यु या तलाक के समय से दो साल से कम समय में और दूसरे पति के निकाह से छह महीने से कम समय में पैदा हुआ है, तो यह बच्चा न तो पहले पति का होगा और न ही दूसरे का। जहाँ तक दूसरे निकाह के वैध होने की बात है, इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार यह वैध है, बशर्ते कि पति को निकाह के समय यह न पता हो कि महिला इद्दत में है। यदि दूसरे पति को निकाह के समय यह पता था, तो यह निकाह फासिद (अमान्य) हो गया। फिर यदि उस महिला के बच्चा हुआ, तो नसब पहले पति से साबित किया जाएगा। यदि पहले से साबित करना संभव न हो (जैसे कि पहले पति के तलाक या मृत्यु से दो साल से कम समय में पैदा हुआ हो, भले ही दूसरे

पति के निकाह के छह महीने या अधिक बाद पैदा हुआ हो), क्योंकि दूसरा निकाह फासिद हुआ है, तो जब तक नसब को 'फिराश-ए-सही' (वैध विवाह के बिस्तर) की ओर मोड़ना संभव हो, वही बेहतर है। यदि पहले पति से नसब साबित करना संभव न हो और दूसरे से संभव हो, तो दूसरे से नसब साबित किया जाएगा। उदाहरण के लिए, यदि पहले के तलाक या मृत्यु के दो साल बाद बच्चा हुआ और दूसरे के निकाह के छह महीने या अधिक बाद हुआ, तो नसब दूसरे से साबित माना जाएगा, क्योंकि दूसरा निकाह फासिद होने के बावजूद, यदि सही निकाह से नसब साबित करना संभव न हो तो फासिद निकाह से नसब साबित करना बेहतर है (यह 'बदाय' में है)।

एक व्यक्ति ने एक महिला से निकाह किया और उसका गर्भ गिर गया, जिसकी शारीरिक बनावट स्पष्ट हो गई थी। यदि गर्भ निकाह के चार महीने बाद गिरा है, तो निकाह वैध होगा और बच्चे का नसब निकाह करने वाले पति से साबित होगा। यदि चार महीने से एक दिन पहले गर्भ गिरा है, तो निकाह वैध नहीं होगा। 'बहर-उल-राइक' में है: एक व्यक्ति ने एक महिला से निकाह किया और उसके बच्चा हुआ, फिर दोनों में विवाद हो गया। पति ने दावा किया कि मैंने तुम्हें एक महीने पहले अपने निकाह में लिया है, और महिला ने कहा कि नहीं, बल्कि एक साल से। तो यह बच्चा इस पति से साबित-उन-नसब होगा (यह 'ज़हीरिया' में है)। साहिबैन के अनुसार, पति से कसम लेना अनिवार्य है, इमाम-ए-आज़म के कथन के विपरीत (यह 'काफी' में है)। यदि दोनों इस बात पर सहमत हो जाएं कि हाँ, पति ने एक महीने पहले ही निकाह में लिया था, तो इस बच्चे का नसब इस पति से साबित नहीं होगा।

کتاب الطلاق نکلا ہو اس کو امام محمد نے ذکر کیا ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر طلاق بائنہ یا وفات کے عدت میں ہے اور دو برس تک میں اس کے بچہ پیدا ہوا پس شوہر نے ولادت سے انکار کیا یا شوہر کے وارثوں نے بعد وفات شوہر کے اس سے انکار کیا اور اس عورت نے دعویٰ کیا پس اگر اس کے شوہر نے حمل کا اقرار نہ کیا ہوا اور نہ حمل ظاہر تھا تو ثبوت نہ ہوگا الا گواہی دو مردوں یا ایک مرد دو عورتوں کے یہ امام اعظم کا قول ہے اور اگر شوہر حمل کا اقرار کر چکا ہے یا حمل ظاہر تھا تو ولادت کے ثبوت میں عورت کا قول قبول ہوگا اگر چہ اس کے ثبوت میں کوئی قابل گواہی نہ دے یہ امام اعظم کا قول ہے اور اگر وہ طلاق رجعی کی عدت میں ہو تو بھی یہی حکم ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر شوہر نے کہا کہ جو تو جنی ہے وہ اس کے سوائے دوسرے کا تو اس کو قول قبول نہ کیا جائے گا یہ امام اعظم کا قول ہے یہ غایۃ السروج میں ہے۔

اگر وفات کی عدت میں ہو اور وارثوں نے ولادت میں اس کے قول کی تصدیق کی اور ولادت پر کسی نے گواہی نہ دی تو یہ بچہ اس کے شوہر متوفی کا بیٹا ہوگا اور اس پر اتفاق ہے اور یہ بیٹا اس کا وارث ہوگا اور یہ حق میراث میں ظاہر ہے اس واسطے کہ ارث ان وارثوں کا خالص حق ہے اور اور حق نسب پس اگر یہ وارث لوگ اہل شہادت سے ہوں پس اگر ان میں سے دو مردوں یا ایک مرد و دو عورتوں نے گواہی دی تو اس بچہ کے اثبات نسب کا حکم واجب ہوانتی کہ یہ بچہ تصدیق کرنے والوں اور تکذیب عیب کرنے والوں سب کے ساتھ شریک ہوگا اور بعض کے نزدیک مجلس میں لفظ شہادت سے گواہی دینا شرط ہے اور صحیح یہ ہے کہ لفظ شہادت شرط نہیں ہے یہ کافی میں ہے اور اگر معتدہ نے دوسرے شوہر سے نکاح کر لیا پھر اس کے بچہ پیدا ہوا پس اگر اول شوہر کی وفات یا طلاق دینے کے وقت سے دو برس سے کم میں اور دوسرے شوہر کے نکاح سے چھ مہینے سے کم میں بچہ پیدا ہوا ہے تو یہ بچہ نہ اول شوہر کا ہوگا اور نہ دوسرے کا اور آیا

دوسرا نکاح جائز ہوا تو امام اعظم و امام محمد کے قول میں جائز ہے اور یہ اس وقت ہے کہ مرد کو وقت نکاح کے یہ معلوم نہ ہو کہ عورت نے عدت میں نکاح کیا ہے اور اگر شوہر دوم کو وقت نکاح کے یہ بات معلوم تھی چنانچہ یہ نکاح فاسد واقع ہوا ہے پھر اس عورت کے بچہ پیدا ہوا تو نسب شوہر اول سے ثابت کیا جائے گا اور اگر اثبات ممکن نہ ہو اس طور کہ اول کے طلاق دینے یا مرنے سے دو برس سے کم میں پیدا ہوا اگر چہ دوسرے شوہر کے نکاح کرنے سے چھ مہینے یا زیادہ کے بعد پیدا ہوا ہو اس واسطے کہ دوسرا نکاح فاسد واقع ہوا ہے تو جب تک نسب کا احالۂ فراش صحیح کی طرف ممکن ہواولی ہے اور اگر شوہر اول سے اسکا اثبات نسب ممکن نہ ہوا اور ثانی سے ممکن ہوا تو ثانی سے نسب ثابت کیا جائے گا مثلاً اول کے طلاق دینے یا مرنے سے دو برس بعد بچہ جنی اور دوسرے کے نکاح سے چھ مہینے یا زیادہ کے بعد جنی تو نسب دوسرے سے ثابت رکھا جائیگا اس واسطے کہ دوسرا نکاح اگر چہ فاسد واقع ہوا ہے لیکن ہرگاہ نکاح صحیح سے اسکا نسب ثابت کر نامعذور ہوا تو نسب پر محمول کرنے سے یہ بہتر ہے کہ نکاح فاسد سے اسکانسب ثابت کیا جائے یہ بدائع میں ہے۔

ایک مرد نے ایک عورت سے نکاح کیا پس اس کا پیٹ گرا جس کا خلقت ظاہر ہو گئی پس اگر نکاح سے چار مہینے پر ایسا پیٹ گرا ہے تو نکاح مذکور جائز ہوگا اور اس کا نسب شوہر نکاح کنندہ سے ثابت ہوگا اور اگر ایک دن کم چار مہینے پر ایسا پیٹ گرا ہے تو نکاح جائز نہ ہوا۔ بحر الرائق میں ہے ایک مرد نے ایک عورت سے نکاح کیا اور اس کے بچہ پیدا ہوا پھر دونوں میں اختلاف ہوا چنانچہ شوہر نے دعویٰ کیا کہ میں نے تجھے ایک مہینے سے اپنے نکاح میں لیا ہے اور عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ ایک سال سے تو یہ بچہ اس شوہر سے ثابت النسب ہوگا یہ ظہیر یہ میں ہے اور صاحبین کے نزدیک واجب ہے کہ شوہر سے قسم لی جائے بخلاف قول امام اعظم کے

یہ کافی میں ہے اور اگر دونوں نے اتفاق کیا کہ ہاں شوہر نے ایک مہینے سے اپنے نکاح میں لیا ہے تو اس بچہ کا نسب اس شوہر سے ثابت نہ ہو

...Then if witnesses of mutual agreement are established that this man has taken this woman into his marriage for a year, then these witnesses will be accepted. This answer is correct and straightforward, provided that the child, after growing up, has established such witnesses. And if the witnesses were established during the child's minority, the scholars have differed: some have said that the witnesses will not be accepted until the Qadi appoints an adversary (khasm) on behalf of the minor, while others have said that there is no need for this formality, rather the Qadi should hear the testimony without appointing an adversary. This is in *Zahiriyah*. If a man marries a woman and she gives birth to a child after five months, and the husband says, "This child is my son," and the cause of this is that the child is mine, and the woman says, "No, it is from adultery (zina)," then according to one narration, the husband's statement will be accepted, and in another narration, whatever the woman says will be accepted. If the child is born two years after the marriage and the rest of the issue remains, the husband's statement will be accepted; this is in *Tatar-Khaniyah*. If one marries a slave woman and then divorces her, then buys her back, if she gives birth in less than six months from the time of purchase, it (the lineage) will not be binding on him, otherwise it will not be binding unless there is a claim of lineage. This is if it happened after intercourse, and there is no difference whether the divorce was irrevocable (*ba'in*) or revocable (*raj'i*); in any case, this is the rule. If it happened before intercourse, then if she gives birth in more than six months from the time of divorce, it will not be binding on him. If she gave birth in a shorter period, the child will be binding on the man provided she gave birth six months or more after the time of marriage. If she gave birth in a shorter period than that from the time of marriage, it will not be binding. Similarly, if he bought his wife before divorcing her, the same rule applies to the aforementioned rulings; this is in *Tahmin*. If he gives two divorces to his slave wife such that an intense prohibition (*hurmat ghaliza*) becomes Haram for him, the lineage of her child will be proven to that man for up to two years from the time of divorce. If he bought his wife whom he had intercourse with and set her free, and she gives birth in more than six months from the time of purchase, the lineage will not be proven unless the husband claims it. According to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), the lineage will be proven without a claim for two years from the time of purchase. Similarly, if he did not set her free but sold her, and she gives birth in more than six months from the time of sale, then according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), the child's lineage will not be proven from him even if he claims it, unless the master died leaving (the child) or set her free, then

for two years from the time of setting free or dying, the child's lineage will be proven from that same master; this is in the *Fatawa*.

A man said to a slave, "This is my son," then he died. Then the slave's mother came, and she is free, and said, "I am the wife of this deceased man," then she will be his wife, and both will be his heirs: A person said to his slave woman, "If there is a child in your womb, it is mine," then a woman testified to the birth, then this slave woman will become his *Umm al-Walad* (mother of the child). The scholars have said that this ruling applies if she gives birth in less than six months from the time of the declaration. If she gives birth in six months or more, it will not be binding on the master. However, you should know that this ruling applies only if the master said with the word of condition and divorce, "If there is a child in your womb or if you are pregnant, it is mine." If the master said, "She is pregnant by me," then his child will be to the master...

---

1. Because the establishment of lineage is by the right of Shari'ah.
2. And the apparent is that in this case, this child is the slave of the first master. (1) That is, to that man.

गाह फिर अगर बाहमी इत्तिफ़ाक़ के गवाह क़ायम हुए कि इस मर्द ने इस औरत को एक साल से अपने निकाह में लिया है तो यह गवाह क़बूल होंगे और यह जवाब सही व मुस्तक़ीम है, दर्सूरत-ए-यह कि इस बच्चे ने बाद बड़े होने के ऐसे गवाह क़ायम किए हों और अगर गवाहों का क़ायम होना इस बच्चे की सिग़र सिनी (बचपन) में हो तो इसमें मशायख ने इख़्तिलाफ़ किया है। बाज़ों ने कहा कि गवाह क़बूल न होंगे ता-वक्तेकि क़ाज़ी इस सगीर (नाबालिग) की तरफ़ से कोई ख़सम (प्रतिनिधि) मुक़र्रर न कर दे और बाज़ों ने कहा कि इस तकल्लुफ़ की कुछ हाजत नहीं है बल्कि बदून ख़सम मुक़र्रर करने के क़ाज़ी इसी गवाही की समाअत करे। यह ज़हीरिया में है। और एक मर्द ने एक औरत से निकाह किया और पाँच महीने गुज़रने पर उसके बच्चा पैदा हुआ, पस शौहर ने कहा कि यह बच्चा मेरा बेटा है और इसका मोजिब (कारण) यह है कि यह बच्चा मेरा हुआ और औरत ने कहा कि नहीं बल्कि ज़िना का है, तो एक रिवायत में क़ौल शौहर का क़बूल होगा और दूसरी रिवायत में है कि जो कुछ औरत कहती है वही क़बूल किया जाएगा। और अगर निकाह से दो बरस के बाद बच्चा पैदा हुआ और बाक़ी मसला बहाल है तो शौहर का क़ौल क़बूल हो जाएगा, यह तातारख़ानिया में है। और अगर एक बांदी से निकाह किया फिर उसको तलाक़ दे दी फिर उसको ख़रीद लिया फिर वक़्त-ए-ख़रीद से छह महीने से कम में बच्चा जनती (जन्म देती) तो उसको लाज़िम न होगा, वरना लाज़िम न होगा इल्ला ब-दअवा-ए-नसब और यह उस वक़्त है कि बाद-ए-दख़ूल के ऐसा वाक़े हुआ और इसमें कुछ फ़र्क़ नहीं है कि तलाक़ कैसी हो ख़्वाह तलाक़-ए-बाइन हो या रजई हो बहरहाल यही हुक्म है और अगर क़ब्ल-ए-दख़ूल के ऐसा हो, पस अगर वक़्त-ए-तलाक़ से छह महीने से ज़्यादा में बच्चा जनती तो उसको लाज़िम न होगा और अगर उससे कम मुद्दत में जनी हो तो बच्चा उस मर्द को लाज़िम होगा बशर्तेकि वक़्त-ए-निकाह से छह महीने या ज़्यादा में जनी हो और अगर वक़्त-ए-निकाह से उससे कम मुद्दत में जनी हो तो लाज़िम न होगा और इसी तरह अगर उसने तलाक़ देने से पहले अपनी ज़ौजा को ख़रीद लिया हो तो भी अहकाम-ए-मज़कूरा बाला में यही हुक्म है यह तहमिन में है और अगर अपनी ज़ौजा बांदी को दो तलाक़ दे दे हत्ता कि उस पर हुरमत-ए-ग़लीज़ा हराम हो गई तो वक़्त-ए-तलाक़ से दो बरस तक उसके बच्चा का नसब उस मर्द से साबित होगा और अगर अपनी मदख़ूला ज़ौजा को ख़रीद और उसको आज़ाद कर दिया फिर ख़रीदने के वक़्त से छह महीने से ज़्यादा में बच्चा जनती तो नसब साबित न होगा इल्ला आनकि शौहर उसका दावा करे और इमाम मोहम्मद (र.) के नज़दीक वक़्त-ए-ख़रीद से दो बरस तक बदून दावे के उसका नसब साबित होगा और इसी तरह अगर उसको आज़ाद नहीं किया बल्कि उसको फ़रोख़्त कर दिया फिर वक़्त-ए-फ़रोख़्त से छह महीने से ज़्यादा में बच्चा जनती तो इमाम अबू यूसुफ़ (र.) के नज़दीक बच्चा का नसब

उससे साबित न होगा अगरचे इसका दावा करे, इल्ला मौला छोड़कर मर गया या आज़ाद कर दिया तो आज़ाद करने या मरने के वक़्त से दो बरस तक उसके बच्चा का नसब उसी मौला से साबित होगा, यह फ़तावा में है।

एक मर्द ने ग़ुलाम को कहा कि यह मेरा बेटा है, फिर मर गया फिर ग़ुलाम की माँ आई और वह आज़ाद है और कहा कि मैं इस मर्द-ए-मैय्यत की बीवी हूँ तो यह उसकी बीवी होगी और दोनों उसके वारिस होंगे: एक शख़्स ने अपनी बांदी से कहा कि अगर तेरे पेट में बच्चा हो तो वह मेरा है फिर उस पर एक औरत ने विलादत पर गवाही दी तो यह बांदी उसकी उम्म-ए-वलद हो जाएगी और मशायख ने फ़रमाया कि यह हुक्म उस वक़्त है कि वक़्त-ए-इक़रार से छह महीने से कम में जनी हो और अगर छह महीने या ज़्यादा में जनी तो मौला के ज़िम्मे लाज़िम न होगा लेकिन तुझे मालूम कर लेना चाहिए कि यह हुक्म उसी सूरत में है कि जब मौला ने बिलफ़ज़-ए-शर्त व तलक़ कहा कि अगर तेरे पेट में बच्चा हो या अगर तुझे हम्ल हो तो वह मेरा है और अगर मौला ने यूँ कहा कि यह मुझसे हामिला है तो उसका बच्चा मौला को...

---

1. क्योंकि इसबात-ए-नसब ब-हक़-ए-शरअ है।
2. और ज़ाहिर यह है कि इस सूरत में यह बच्चा मौला-ए-अव्वल का ग़ुलाम हो। (1) यानी उस मर्द को।

گاہ پھر اگر باہمی اتفاق کے گواہ قائم ہوئے کہ اس مرد نے اس عورت کو ایک سال سے اپنے نکاح میں لیا ہے تو یہ گواہ قبول ہوں گے اور یہ جواب صحیح و مستقیم ہے درصورتیہ اس بچے نے بعد بڑے ہونے کے ایسے گواہ قائم کئے ہوں اور اگر گواہوں کا قائم ہوتا اس بچے کی صغر سنی میں ہو تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ گواہ قبول نہ ہوں گے تاوقتیکہ قاضی اس صغیر کی طرف سے کوئی خصم مقرر نہ کر دے اور بعضوں نے کہا کہ اس تکلف کی کچھ حاجت نہیں ہے بلکہ بدون خصم مقرر کرنے کے قاضی اسی گواہی کی سماعت کرے یہ ظہیریہ میں ہے اور ایک مرد نے ایک عورت سے نکاح کیا اور پانچ مہینے گزرنے پر اس کے بچہ پیدا ہوا پس شوہر نے کہا کہ یہ بچہ میرا بیٹا ہے اور اس کا موجب یہ ہے کہ یہ بچہ میرا ہوا اور عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ زنا کا ہے تو ایک روایت میں قول شوہر کا قبول ہو گا اور دوسری روایت میں ہے کہ جو کچھ عورت کہتی ہے وہی قبول کیا جائے گا اور اگر نکاح سے دو برس کے بعد بچہ پیدا ہوا اور باقی مسئلہ بحال ہے تو شوہر کا قول قبول ہو جائے گا تاتارخانیہ میں ہے اور اگر ایک باندی سے نکاح کیا پھر اس کو طلاق دے دی پھر اس کو خرید لیا پھر وقت خرید سے چھ مہینے سے کم میں بچہ جنتی تو اس کو لازم نہ ہوگا ورنہ لازم نہ ہوگا الا بدعویٰ نسب اور یہ اس وقت ہے کہ بعد دخول کے ایسا واقع ہوا اور اس میں کچھ فرق نہیں ہے کہ طلاق کسی ہو خواہ طلاق بائن ہو یا رجعی ہو بہر حال یہی حکم ہے اور اگر قبل دخول کے ایسا ہو پس اگر وقت طلاق سے چھ مہینے سے زیادہ میں بچہ جنتی تو اس کو لازم نہ ہوگا اور اگر اس سے کم مدت میں جنی ہو تو بچہ اس مرد کو لازم ہو گا بشرطیکہ وقت نکاح سے چھ مہینے یا زیادہ میں جنی ہو اور اگر وقت نکاح سے اس سے کم مدت میں جنی ہو تو لازم نہ ہوگا اور اسی طرح اگر اس نے طلاق دینے سے پہلے اپنی زوجہ کو خرید لیا ہو تو بھی احکام مذکورہ بالا میں یہی حکم ہے یہ تمہین میں ہے اور اگر اپنی

زوجہ باندی کو دو طلاق دے دیں حتیٰ کہ اس پر حرمت غلیظہ حرام ہو گئی تو وقت طلاق سے دو برس تک اس کے بچہ کا نسب اس مرد سے ثابت ہو گا اور اگر اپنی مدخولہ زوجہ کو خرید اور اس کو آزاد کر دیا پھر خرید نے کے وقت سے چھ مہینے سے زیادہ میں بچہ جنتی تو نسب ثابت نہ ہوگا الا آنکہ شوہر اس کا دعویٰ کرے اور امام محمدؒ کے نزدیک وقت خرید سے دو برس تک بدون دعویٰ کے اس کا نسب ثابت ہو گا اور اسی طرح اگر اس کو آزاد نہیں کیا بلکہ اس کو فروخت کر دیا پھر وقت فروخت سے چھ مہینے سے زیادہ میں بچہ جنتی تو امام ابویوسفؒ کے نزدیک بچہ کا نسب اس سے ثابت نہ ہوگا اگرچہ اس کا دعویٰ کرے الا مولیٰ چھوڑ کر مر گیا یا آزاد کر دیا تو آزاد کرنے یا مرنے کے وقت سے دو برس تک اس کے بچہ کا نسب اسی مولیٰ سے ثابت ہو گا یہ فتاویٰ میں ہے۔

ایک مرد نے غلام کو کہا کہ یہ میرا بیٹا ہے پھر مر گیا پھر غلام کی ماں آئی اور وہ آزاد ہے اور کہا کہ میں اس مرد میت کی بیوی ہوں تو یہ اس کی بیوی ہوگی اور دونوں اس کے وارث ہوں گے: ایک شخص نے اپنی باندی سے کہا کہ اگر تیرے پیٹ میں بچہ ہو تو وہ میرا ہے پھر اس پر ایک عورت نے ولادت پر گواہی دی تو یہ باندی اس کی ام ولد ہو جائے گی اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ وقت اقرار سے چھ مہینے سے کم میں جنی ہو اور اگر چھ مہینے یا زیادہ میں جنی تو مولیٰ کے ذمہ لازم نہ ہوگا لیکن تجھے معلوم کر لینا چاہئے کہ یہ حکم اسی صورت میں ہے کہ جب مولیٰ نے بلفظ شرط و طلق کہا کہ اگر تیرے پیٹ میں بچہ ہو یا اگر تجھے حمل ہو تو وہ میرا ہے اور اگر مولیٰ نے یوں کہا کہ یہ مجھ سے حاملہ ہے تو اس کا بچہ مولیٰ کو

---

1. کیونکہ اثبات نسب بحق شرع ہے۔

2. اور ظاہر یہ ہے کہ اس صورت میں یہ بچہ مولیٰ اول کا غلام ہو۔ (۱) یعنی اس مرد کو۔

It shall be binding even if it is born within two years or more, but if the master denies it (1), it shall not be binding. This is clearly stated in the 'Kitab al-Ajnas' in the 'Kitab al-Itaq', and this is in 'Ghayat al-Bayan'. If a man says to a slave, "This is my son," and then he dies, and then the slave's mother comes—and she is free—and says, "I am the wife of this deceased man," then she will be his wife, and both will be his heirs. It is mentioned in 'Nawadir' that this is by way of 'Istehsan' (juristic preference), and this is when it is known that the woman is free. If this is not known and the heirs of the deceased claim that she is the 'Umm al-Walad' (mother of the deceased's child) and this woman claims a marriage, then she will not be an heir. This is in 'Sharh al-Jami' al-Saghir' by Qadi Khan. If a man divorces his wife three times, and then, before she marries another husband and undergoes 'Halala', he marries her again, and a child is born to her from this man—and the reality is that they both did not know that this marriage was invalid—then the lineage (nasab) will be established. And if both knew of the invalidity of the marriage, then even then, according to Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him), the lineage will be established. This is quoted in 'Tatar-Khaniya' from 'Tajnis-e-Nasiri'. A woman is under the authority of a man, and she has a child, and this child is not under the control of this man. The woman said, "When you married me, this child of mine had already been born to a husband before you," and the husband said, "No, you gave birth to it while under my authority," then it will be the son of that husband. Even if the child is not with the husband but with the woman, if the husband says, "This is not my son from you, but from another woman," and the woman says, "No, it is from me," then the husband's statement will be accepted, and the woman's statement will not be verified. This is in 'Zahiriya'.

If a Muslim man marries women who are permanently prohibited to him, and children are born to them, then the lineage of the children will be established to that man according to Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him): If the child is in the custody of both the wife and the man, and the husband says, "This child is from your husband before me," and the woman says, "No, it is born from you," then it will be attributed to this man. This is in 'Muheet'. If someone commits adultery with a woman and she becomes pregnant, and then he marries her, and she gives birth to a child, then if it is born six months or more after the time of marriage, its lineage will be established to that man. If it is less than six months, its lineage will not be established to that man unless the husband claims it and has not said, "It is from adultery." If he says, "It is from adultery with me," then its lineage will not be

established to him, and it will not be his heir. This is in 'Niyaz'. A man bought a slave girl, and she gave birth to a child, then a man claimed, "She is my wife, her master had married her to me," and he produced witnesses for it, then she will be considered his wife, and the child will be considered the child of her husband. And because the master (2) had claimed it, the child will be free. A child is with a woman, and a man says to that woman, "This is my son born from you," and the woman says, "Your child was born to me from adultery," then the child's lineage will not be established to that man. And if the woman says afterwards, "It is from your own marriage," then the lineage will be established from both of them. If a Muslim man marries women who are permanently prohibited to him, and children are born to them, then the lineage of the children will be established to that man according to Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him).

---

(1) Meaning, he said, "This is not mine." (2) Meaning, the buyer.

लाज़िम होगा अगरचे महीने से ज़्यादा दो बरस तक में पैदा हो लेकिन अगर मौला ने इसकी नफी (1) कर दी तो लाज़िम न होगा चुनांचे किताबुल अजनास की किताबुल एताक में इसकी तसरीह है, यह ग़ायतुल बयान में है। एक मर्द ने ग़ुलाम को कहा कि यह मेरा बेटा है, फिर मर गया, फिर ग़ुलाम बनी माँ आई और वह आज़ाद है और कहा कि मैं इस मर्द-ए-मैय्यत की बीवी हूँ तो यह इसकी बीवी होगी और दोनों इसके वारिस होंगे और नवादिर में ज़िक्र किया है कि यह इस्तेहसान है और यह उस वक्त है कि यह मालूम हो कि यह औरत हुर्रा (आज़ाद) है और अगर यह मालूम न हुआ और मैय्यत के वारिसों ने दावा किया कि यह मैय्यत की उम्मुल वलद है और यह औरत निकाह का दावा करती है तो यह औरत वारिस न होगी, यह शरह-ए-जामे सगीर क़ाज़ी ख़ान में है। और अगर मर्द ने औरत को तीन तलाक़ दे दीं, फिर क़ब्ल इसके कि वह दूसरे शौहर से निकाह करके हलाला करा दे, दोबारा उससे निकाह कर लिया और इसके उस मर्द से बच्चा पैदा हुआ और हाल यह है कि ये दोनों इस निकाह के फ़ासिद होने को नहीं जानते थे तो नसब साबित होगा और अगर दोनों फ़साद-ए-निकाह को जानते हों तो भी इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह के नज़दीक नसब साबित हो जाएगा, यह तातारखानीया में तजनीस-ए-नासरी से नक़ल है। एक मर्द की तहत में एक औरत है और उसके पास एक बच्चा है और यह बच्चा उस मर्द के क़ाबू में नहीं है, पस औरत ने कहा कि तूने मुझसे जब निकाह किया है जब मेरे यह बच्चा तुझसे पहले एक शौहर के पास पैदा हो चुका है और शौहर ने कहा कि नहीं बल्कि तूने मेरे तहत में इसको जना है तो वह उसी शौहर का बेटा होगा और अगरचे शौहर के पास न हो औरत के पास हो, पस शौहर ने कहा कि यह मेरा बेटा तुझसे नहीं बल्कि दूसरी औरत से है और औरत ने कहा कि नहीं बल्कि मुझसे है तो क़ौल शौहर का क़ुबूल होगा और औरत के क़ौल की तस्दीक़ न होगी, यह ज़हीरिया में है।

एक मर्द मुसलमान ने ऐसी औरतों से जो उस पर दाईमी हराम हैं निकाह किया पस उनसे औलाद पैदा हुई तो औलाद का नसब उस मर्द से इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह के नज़दीक साबित होगा: अगर बच्चा बीवी मर्द दोनों के हाथ में हो, पस शौहर ने कहा कि यह बच्चा तेरे मेरे पहले शौहर से है जो मुझसे पहले था और औरत ने कहा कि नहीं बल्कि तुझसे पैदा है तो यह इसी मर्द से क़रार दिया जाएगा, यह मुहीत में है। और अगर किसी औरत से ज़िना किया, पस वह हामिला हो गई फिर उससे निकाह कर लिया फिर उसके बच्चा पैदा हुआ, पस अगर वक़्त-ए-निकाह से छः महीना या ज़्यादा में पैदा हुआ तो उसका नसब उस मर्द से साबित होगा और अगर छः महीने से कम में, जी तो उसका नसब उस मर्द से साबित न होगा इल्ला यह कि शौहर उसका दावा करे और उसने यह न

कहा हो कि यह ज़िना से है और अगर उसने कहा कि यह मुझसे ज़िना से है तो उसका नसब उससे साबित न होगा और उसका वारिस भी न होगा, यह नियाज़ में है। एक मर्द ने एक बांदी ख़रीदी पस उससे बच्चा जना, फिर एक मर्द ने दावा किया कि यह मेरी बीवी है, इसको मेरे साथ इसके मौला ने ब्याह दिया था और उस पर गवाह क़ायम किए तो यह उसकी बीवी क़रार दी जाएगी और यह बच्चा उसके शौहर का बच्चा क़रार दिया जाएगा और चूंकि मौला (2) ने इसका दावा किया था इस वजह से वह आज़ाद होगा। एक तिफ़्ल (बच्चा) एक औरत के पास है, पस एक मर्द ने उस औरत से कहा कि यह मेरा बेटा तुझसे पैदा हुआ है और औरत ने कहा कि यह तेरा बच्चा मुझसे ज़िना से पैदा हुआ है तो बच्चे का नसब उस मर्द से साबित न होगा और अगर औरत ने इसके बाद कहा कि यह तेरा अपना निकाह से है तो उसका नसब उन दोनों से साबित हो जाएगा। एक मर्द मुसलमान ने ऐसी औरतों से जो उस पर दाईमी हराम हैं निकाह किया पस उनसे औलाद पैदा हुई तो औलाद का नसब उस मर्द से इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह के नज़दीक साबित होगा।

---

(1) यानी कहा कि यह मेरा नहीं है। (2) यानी मुश्तरी ने।

لازم ہوگا اگر چہ مہینے سے زیادہ دو برس تک میں پیدا ہو لیکن اگر مولیٰ نے اس کی نفی (۱) کر دی تو لازم نہ ہوگا چنانچہ کتاب الاجناس کی کتاب الاعتاق میں اس کی تصریح ہے یہ غایۃ البیان میں ہے ایک مرد نے غلام کو کہا کہ یہ میرا بیٹا ہے پھر مر گیا پھر غلام بنی ماں آئی اور وہ آزاد ہے اور کہا کہ میں اس مرد میت کی بیوی ہوں تو یہ اس کی بیوی ہوگی اور دونوں اس کے وارث ہوں گے اور نوادر میں ذکر کیا ہے کہ یہ استحسان ہے اور یہ اس وقت ہے کہ یہ معلوم ہو کہ یہ عورت حرہ ہے اور اگر یہ معلوم نہ ہوا اور میت کے وارثوں نے دعویٰ کیا کہ یہ میت کی ام ولد ہے اور یہ عورت نکاح کا دعویٰ کرتی ہے تو یہ عورت وارث نہ ہوگی یہ شرح جامع صغیر قاضی خان میں ہے اور اگر مرد نے عورت کو تین طلاق دے دیں پھر قبل اس کے کہ وہ دوسرے شوہر سے نکاح کر کے حلالہ کرادے دوبارہ اس سے نکاح کر لیا اور اس کے اس مرد سے بچہ پیدا ہوا اور حال یہ ہے کہ یہ دونوں اس نکاح کے فاسد ہونے کو نہیں جانتے تھے تو نسب ثابت ہوگا اور اگر دونوں فساد نکاح کو جانتے ہوں تو بھی امامِ اعظمؒ کے نزدیک نسب ثابت ہو جائے گا یہ تاتارخانیہ میں تجنیسِ ناصری سے نقل ہے ایک مرد کی تحت میں ایک عورت ہے اور اس کے پاس ایک بچہ ہے اور یہ بچہ اس مرد کے قابو میں نہیں ہے پس عورت نے کہا کہ تو نے مجھ سے جب نکاح کیا ہے جب میرے یہ بچہ تجھ سے پہلے ایک شوہر کے پاس پیدا ہو چکا ہے اور شوہر نے کہا کہ نہیں بلکہ تو میرے تحت میں اس کو جنی ہے تو وہ اس شوہر کا بیٹا ہوگا اور اگر چہ شوہر کے پاس ہونے عورت کے پاس پس شوہر نے کہا کہ یہ میرا بیٹا تجھ سے نہیں بلکہ دوسری عورت سے ہے اور عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ مجھ سے ہے تو قول شوہر کا قبول ہوگا اور عورت کے قول کی تصدیق نہ ہوگی یہ ظہیریہ میں ہے۔

ایک مرد مسلمان نے ایسی عورتوں سے جو اس پر دائمی حرام ہیں نکاح کیا پس ان سے اولاد پیدا ہوئی تو اولاد کا نسب اس مرد سے امامِ اعظمؒ کے نزدیک ثابت ہوگا: اگر بچہ بیوی مرد دونوں کے ہاتھ میں ہو پس شوہر نے کہا کہ یہ بچہ تیرے میرے پہلے شوہر سے ہے جو مجھ سے پہلے تھا اور عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ تجھ سے پیدا ہے تو یہ اسی مرد سے قرار دیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر کسی عورت سے زنا کیا پس وہ حاملہ ہو گئی پھر اس سے نکاح کر لیا پھر اس کے بچہ پیدا ہوا پس اگر وقت نکاح سے چھ مہینہ یا زیادہ میں پیدا ہوا تو اس کا نسب اس مرد سے ثابت ہوگا اور اگر چھ مہینے سے کم میں، جی تو اس کا نسب اس مرد سے ثابت نہ ہوگا الا آنکہ شوہر اس کا دعویٰ کرے اور اس نے یہ نہ کہا ہو کہ یہ زنا سے ہے اور اگر اس نے کہا کہ یہ مجھ سے زنا سے ہے تو اس کا نسب اس سے ثابت نہ ہوگا اور اس کا وارث بھی نہ ہوگا یہ نیاض میں ہے ایک مرد نے ایک باندی خریدی پس اس سے بچہ جنی پھر ایک مرد نے دعویٰ کیا کہ یہ میری بیوی ہے اس کو میرے ساتھ اس کے مولیٰ نے بیاہ دیا تھا اور اس پر گواہ قائم کئے تو یہ اس کی بیوی قرار دی جائے گی اور یہ بچہ اس کے شوہر کا بچہ قرار دیا جائے گا اور چونکہ مولیٰ (۲) نے اس کا دعویٰ کیا تھا اس وجہ سے وہ آزاد ہو گا ایک طفل ایک عورت کے پاس ہے پس ایک مرد نے اس عورت سے کہا کہ یہ میرا بیٹا تجھ سے پیدا ہوا ہے اور عورت نے کہا کہ یہ تیرا بچہ مجھ سے زنا سے پیدا ہوا ہے تو بچہ کا نسب اس مرد سے ثابت نہ ہوگا اور اگر عورت نے اس کے بعد کہا کہ یہ تیرا اپنا نکاح سے ہے تو اس کا نسب ان دونوں سے ثابت ہو جائے گا ایک مرد مسلمان نے ایسی عورتوں سے جو اس پر دائمی حرام ہیں نکاح کیا پس ان سے اولاد پیدا ہوئی تو اولاد کا نسب اس مرد سے امامِ اعظمؒ کے نزدیک ثابت ہوگا۔

---

(۱) یعنی کہا کہ یہ میرا نہیں ہے۔ (۲) یعنی مشتری نے۔

It will be established, and according to the Sahibain (the two students of Imam Abu Hanifa), it will not be established. This difference is based on the fact that such a marriage is 'Fasid' (irregular) according to Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him) and 'Batil' (void) according to the Sahibain; this is in Zahiriya.

If a man has 'Khalwat-e-Sahiha' (valid privacy) with his wife and then gives her a clear divorce, and says, "I have not had intercourse with her," and the woman confirms or denies it, then 'Iddah' (waiting period) becomes obligatory upon the woman, and she will receive the full Mahr (dowry). Then, if the aforementioned man says to the woman, "I have reconciled (ruju) with you," the reconciliation will not be valid. If this woman gives birth to a child in less than two years and she has not yet affirmed the completion of her Iddah, the lineage (nasab) of this child will be established from that man, the aforementioned reconciliation will be valid, and he will be considered as having had intercourse with her before the divorce; this is in Siraj al-Wahhaj. If an 'Umm-e-Walad' (a slave woman who has borne her master a child) has entered into an irregular marriage with someone and the husband has entered into her (had intercourse) and a child is born, its lineage will be established from the husband even if the master claims it; this is in Khazanat al-Mufti. It is established by sign even if the ability to speak is present; this is in Nihayah.

If a man marries a woman to his minor son who is not capable of intercourse and is not in a state where pregnancy can occur (i.e., cannot have intercourse), and then the woman gives birth to a child, this will not be binding on the minor. However, whatever the husband's father has given to this woman on behalf of his son, she will not return it. If the woman confesses, "I performed the marriage myself," she will return the maintenance (nafaqah) for the period of six months (the gestation period) to the husband; this is in Zahiriya.

If a child is born to the wife of a child near puberty (pre-pubescent), its lineage will be established from that child; this is in Sirajiya. If a pregnant woman leaves her husband in Dar al-Harb, migrates, and comes to Dar al-Islam, and gives birth to a child there, then according to Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him), the child will not be binding on the Harbi (enemy) husband; this is in Tatar Khani.

The period of pregnancy is a minimum of six months and a maximum of two years; this is in Kafi. There is consensus that the duration in a valid marriage is considered from the time of the marriage contract. Some have said that consummation (dukhul)

is a condition in a valid marriage, but seclusion (khalwat) is necessary; this is in Fatawa Qazi Khan.

Chapter Sixteen: Regarding Hazanat (Custody) The person most entitled to the custody of a small child is the mother, whether the marriage is still subsisting or separation (divorce) has occurred.

ثابت ہوگا اور صاحبین کے نزدیک نہیں ثابت ہوگا اور یہ اختلاف اس بنا پر ہے کہ ایسا نکاح امامِ اعظمؒ کے نزدیک فاسد ہے اور صاحبین کے نزدیک باطل ہے یہ ظہیر یہ میں ہے۔

अगर अपनी बीवी के साथ ख़लवत-ए-सहीहा की, फिर उसको सरीह तलाक़ दे दी और कहा कि मैंने इससे जिमा (संभोग) नहीं किया है, पस औरत ने इसकी तस्दीक़ की या तकज़ीब की, तो औरत पर इद्दत वाजिब होगी और औरत को पूरा मेहर मिलेगा। फिर अगर मर्द मजकूर ने औरत से कहा कि मैंने तुझसे मुराजअत (रुजू) कर ली है, तो मुराजअत सही नहीं होगी। और अगर दो बरस से कम में यह औरत बच्चा जनी और अभी उसने इनक़िज़ा-ए-इद्दत का इक़रार नहीं किया है, तो उस बच्चे का नसब उस मर्द से साबित होगा और मुराजअत मजकूर सही होगी और तलाक़ से पहले उससे वती (संभोग) करने वाला करार दिया जाएगा, यह 'सराजुल वहाज' में है। उम-ए-वलद ने अगर किसी से निकाह-ए-फ़ासिद किया है और शौहर ने उससे दुख़ूल (संभोग) किया और उसके बच्चा पैदा हुआ, तो उसका नसब शौहर से साबित होगा, अगरचे मौला उसका दावा करे, यह 'खज़ानतुल मुफ़्ती' में है। बा-इशारा साबित हो जाता है, बावजूद इसके कि ज़बान से बोलने की कुदरत हासिल हो, यह 'निहाया' में है।

एक मर्द ने एक औरत अपने सगीर (नाबालिग) बेटे को ब्याह दी जो जिमा करने के लायक नहीं है और न ऐसा है कि उससे हमल (गर्भ) रह जाए यानी जिमा नहीं कर सकता है, फिर उस औरत के बच्चा पैदा हुआ तो यह उस सगीर को लाज़िम नहीं होगा, लेकिन जो कुछ इस शौहर के बाप ने उस औरत को अपने पिसर (बेटे) की तरफ से दिया है, वह वापस न देगी और अगर उस औरत ने इक़रार किया कि मैंने खुद निकाह किया है तो छह महीने मिक़दार मुद्दत-ए-हमल का नफ़क़ा (खर्च) शौहर को वापस देगी, यह 'ज़हीरिया' में है।

तिफ़्ल-ए-क़रीब-ए-बलूग़ (बालिग होने के करीब बच्चा) की औरत के अगर बच्चा पैदा हो तो उसका नसब उसी तिफ़्ल से साबित होगा, यह 'सराजिया' में है। अगर दारुल-हर्ब से कोई औरत हामिला, दारुल-हर्ब में शौहर छोड़कर हिजरत करके दारुल-इस्लाम में चली आई और यहाँ बच्चा जनी तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक उसका बच्चा हरबी शौहर को लाज़िम नहीं होगा, यह 'तातारखानी' में है।

हमल की मुद्दत कम से कम छह महीने और ज़्यादा से ज़्यादा दो बरस हैं, यह 'काफ़ी' में है और इस बात पर इज्मा है कि मुद्दत का एतबार निकाह-ए-सहीह में वक़्त-ए-निकाह से है और बाज़ ने फ़रमाया कि निकाह-ए-सहीह में दुख़ूल शर्त है लेकिन ख़लवत होना ज़रूरी है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

सोलहवाँ बाब: हज़ानत (बच्चों की परवरिश) के बयान में छोटे बच्चे की हज़ानत के वास्ते सबसे ज़्यादा मुस्तहक़ उसकी माँ है, ख़वाह हालत-ए-क़याम-ए-निकाह हो या फ़ुरक़त (तलाक) वाक़े हो गई हो।

ثابت ہوگا اور صاحبین کے نزدیک نہیں ثابت ہوگا اور یہ اختلاف اس بنا پر ہے کہ ایسا نکاح امامِ اعظمؒ کے نزدیک فاسد ہے اور صاحبین کے نزدیک باطل ہے یہ ظہیر یہ میں ہے۔

اگر اپنی بیوی کے ساتھ خلوتِ صحیحہ کی پھر اس کو صریح طلاق دے دی اور کہا کہ میں نے اس سے جماع نہیں کیا ہے پس عورت نے اس کی تصدیق کی یا تکذیب کی تو عورت پر عدت واجب ہوگی اور عورت کو پورا مہر ملے گا پھر اگر مرد مذکور نے عورت سے کہا کہ میں نے تجھ سے مراجعت کر لی تو مراجعت صحیح نہ ہوگی اور اگر دو برس سے کم میں یہ عورت بچہ جنی اور ہنوز اس نے انقضائے عدت کا اقرار نہیں کیا ہے تو اس بچہ کا نسب اس مرد سے ثابت ہوگا اور مراجعت مذکورہ صحیح ہوگی اور قبل طلاق کے اس سے وطی کرنے والا قرار دیا جائے گا یہ سراج الوہاج میں ہے امِ ولد نے اگر کسی سے نکاح فاسد کیا ہے اور شوہر نے اس سے دخول کیا اور اس کے بچہ پیدا ہوا تو اس کا نسب شوہر سے ثابت ہوگا اگر چہ مولیٰ اس کا دعویٰ کرے یہ خزانہ المفتیٰ میں ہے با شارہ ثابت ہو جاتا ہے باوجود یکہ زبان سے بولنے کی قدرت حاصل ہو یہ نہایت میں ہے۔

ایک مرد نے ایک عورت اپنے صغیر بیٹے کو بیاہ دی جو جماع کرنے کے لائق نہیں ہے اور نہ ایسا ہے کہ اس سے حمل رہ جائے یعنی جماع نہیں کر سکتا ہے پھر اس عورت کے بچہ پیدا ہوا تو یہ اس صغیر کو لازم نہ ہوگا لیکن جو کچھ اس شوہر کے باپ نے اس عورت کو اپنے پسر کی طرف سے دیا ہے وہ واپس نہ دے گی اور اگر اس عورت نے اقرار کیا کہ میں نے خود نکاح کیا ہے تو چھ مہینے مقدار مدتِ حمل کا نفقہ شوہر کو واپس دے گی یہ ظہیریہ میں ہے۔

طفلِ قریب بلوغ کی عورت کے اگر بچہ پیدا ہو تو اس کا نسب اسی طفل سے ثابت ہوگا یہ سراجیہ میں ہے اگر دارالحرب سے کوئی عورت حاملہ دارالحرب میں شوہر چھوڑ کر ہجرت کر کے دارالاسلام میں چلی آئی اور یہاں بچہ جنی تو امامِ اعظمؒ کے نزدیک اس کا بچہ حربی شوہر کو لازم نہ ہوگا یہ تاتار خانی میں ہے۔

حمل کی مدت کم سے کم چھ مہینے اور زیادہ سے زیادہ دو برس ہیں یہ کافی میں ہے اور اس بات پر اجماع ہے کہ مدت کا اعتبار نکاح صحیح میں وقتِ نکاح سے ہے اور بعض نے فرمایا کہ نکاحِ صحیح میں دخول شرط ہے لیکن خلوت ہونا ضروری ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

سولہواں باب: حضانت کے بیان میں چھوٹے بچے کی حضانت کے واسطے سب سے زیادہ مستحق اس کی ماں ہے خواہ حالتِ قیامِ نکاح ہو یا فرقت واقع ہوگئی

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 (555) Kitab al-Talaq

But if the mother is a murtada (apostate) or a fajira (adulteress) who is non-mamuna (untrustworthy), then it is not so; this is in 'Kafi', whether she has gone to Dar al-Harb as an apostate or is present in Dar al-Islam. Then, if she has repented from apostasy or repented from fujur (adultery), she becomes the most entitled, as stated in 'Bahr al-Ra'iq'. Similarly, if the mother is a dancer, a singer, or a naiha (a professional mourner), she has no right; this is in 'Nahr al-Faiq'. However, if the mother refuses custody, the correct view is that she should not be forced due to the possibility that she might not be able to care for the child. But if the child has no mahram relative (zi-raham) other than her, she will be forced for the sake of the child's upbringing so that the child is not wasted, unlike the father; when the child is independent of the mother and the father refuses to take the child, the father will be forced, as stated in 'Ayni Sharah Kanz'. If the child's mother is not entitled to custody—for example, due to the aforementioned reasons she does not possess the eligibility for custody, or she has married a non-mahram, or has died—then the mother's mother (grandmother) is more entitled, this is relative to all others, even if she is in a higher degree, i.e., great-grandmother, etc. And if there is no mother's mother or mother's mother's mother, and so on, then the father's mother is more entitled, even if she is in a lower degree compared to others; this is in 'Fath al-Qadir'. And Khasaf mentioned in 'Nafaqat' that if the minor's grandmother is from the father's side, i.e., the father's mother, she is not equivalent to the grandmother who is from the mother's side, i.e., the mother's mother; this is in 'Bahr al-Ra'iq'. If she dies or marries, then a full sister (same father and mother) is more entitled. If she also marries, then the akhyani (half-sister from the mother's side) is more entitled. And if she marries or dies, then the daughter of her sister, and if she also dies or marries, then the daughter of the akhyani sister is more entitled. Thus, there is no difference of opinion in the sequence of all these up to this point. After this, the reports differ; for example, there is a difference between the maternal aunt (khala) and the paternal half-sister (allati). In the report of 'Kitab al-Nikah', the allati sister (paternal side) is more entitled than the khala, while in the report of 'Kitab al-Talaq', the khala is more entitled. Full sisters and daughters of the akhyani sisters are, by consensus, more entitled than the khala. There is a difference of reports regarding the daughter of the allati sister and the khala, and the correct view is that the khala is the guardian. Then among the khalas, the one who is from the same father and mother is more entitled, then the khala from the mother's side, then the khala from the father's side. And brothers' daughters are more entitled than

paternal aunts (phuphi), and for paternal aunts, the same sequence applies as we have stated for the khalas; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. Wilayah (guardianship/right) is derived from the mother's side; therefore, in this matter, the maternal side will be given priority over the paternal side: Then, after this, the mother's khala who is from the same father and mother is more entitled, then the mother's khala who is only from the mother's side, then the one who is only...

(Footnotes) 1- Those who cry for payment during calamities. 2- The mother's khala is prioritized for this reason. (1) A wicked adulteress. (2) A professional singer/ performer. (3) After divorce. (4) i.e., great-grandmother, etc. (5) i.e., grandmother. (6) i.e., the child will be handed over to her.

लेकिन अगर उसकी माँ मुर्तदा (धर्मत्यागी) या फाजरा (व्यभिचारिणी) और गैर-मामून (अविश्वसनीय) हो तो ऐसा नहीं है, यह 'काफी' में है, चाहे वह मुर्तदा होकर दारुल-हर्ब में चली गई हो या दारुल-इस्लाम में मौजूद हो। फिर अगर उसने मुर्तद होने से तौबा कर ली या फजूर (व्यभिचार) से तौबा कर ली तो फिर वह सबसे ज्यादा हकदार (मुस्तहिक) हो गई, यह 'बहरुर-राइक' में है। इसी तरह अगर माँ नाचने वाली या गाने वाली या नाईहा (मृत्यु पर विलाप करने वाली) हो तो उसका कोई हक नहीं है, यह 'नहरुल-फ़ाइक़' में है। लेकिन अगर माँ हज़ानत (बच्चे की परवरिश का अधिकार) से इनकार करे तो सही यह है कि उस पर मजबूर न किया जाए क्योंकि इसकी संभावना है कि वह (बच्चे की) देखभाल न कर सके। लेकिन अगर उस बच्चे का कोई ज़ी-रहम महरम उसके अलावा न हो तो उस पर परवरिश के लिए दबाव डाला जाएगा ताकि वह बच्चा बर्बाद न हो जाए। बाप के खिलाफ इसके विपरीत है, क्योंकि जब बच्चा माँ से बेनियाज़ (स्वतंत्र) हो जाए और बाप ने उसे लेने से इनकार किया तो बाप पर मजबूर किया जाएगा, यह 'ऐनी शराह कज़' में है। और अगर बच्चे की माँ हज़ानत की हक़दार न हो, मिसाल के तौर पर उपरोक्त कारणों से उसमें हज़ानत की योग्यता न हो, या किसी गैर-महरम से शादी कर ली हो, या मर गई हो, तो माँ की माँ (नानी) पहले हकदार है, यह अन्य सबके मुकाबले में है, चाहे वह ऊँचे दर्जे में हो, यानी परनानी वगैरह हो। और अगर माँ की माँ या माँ की माँ आदि (इसी तरह) कोई न हो तो बाप की माँ (दादी) पहले हक़दार है, चाहे वह नीचे दर्जे की हो, अन्य के मुकाबले में, यह 'फतहुल-कदीर' में है। और खसाफ ने 'नफकात' में जिक्र किया है कि अगर छोटी बच्ची की दादी उसके बाप की तरफ से हो, यानी उसके पिता की माँ, तो वह उस दादी के बराबर नहीं है जो उसकी माँ की तरफ से हो, यानी नानी, यह 'बहरुर-राइक' में है। अगर वह मर गई या उसने शादी कर ली तो एक माँ-बाप की सगी बहन भी पहले हक़दार है। फिर अगर उसने भी शादी कर ली तो अखयानी (सौतेली माँ की तरफ से) बहन पहले हक़दार है। और अगर उसने शादी कर ली या मर गई तो उसकी बहन की बेटी, फिर अगर वह भी मर गई या शादी कर ली तो अखयानी बहन की बेटी पहले हक़दार है। तो यहाँ तक इन सबकी तरतीब में रिवायत का कोई मतभेद नहीं है। और इसके बाद रिवायतें अलग-अलग हैं, जैसे खाला (मौसी) और सौतेली बहन (पिता की तरफ से) में मतभेद है कि किताबुन-निकाह की रिवायत में 'अलाती' (पिता की तरफ से) बहन, मौसी से पहले है, और किताबुत-तलाक की रिवायत में मौसी पहले है। और सगी बहनों और माँ की तरफ की अखयानी बहनों की बेटियां सर्वसम्मति से मौसी से पहले हैं। और अलाती बहन की बेटी और मौसी के मामले में

रिवायतों का मतभेद है और सही यह है कि मौसी वाली है। फिर मौसियों में वह मौसी पहले हक़दार है जो एक माँ-बाप की तरफ से हो, फिर माँ की तरफ से मौसी, फिर बाप की तरफ से मौसी। और भाइयों की बेटियाँ फुफुफियों (बुआओं) से पहले हैं, और बुआओं में वही तरतीब है जो हमने मौसियों के बारे में बताई है, यह 'फतावा काज़ी खान' में है। विलायत (अधिकार) माँ की तरफ से प्राप्त होती है, इसलिए इसमें माँ की तरफ को पिता की तरफ पर प्राथमिकता दी जाएगी: फिर उसके बाद माँ की मौसी जो एक माँ-बाप की तरफ से हो, पहले हक़दार है, फिर माँ की मौसी जो सिर्फ माँ की तरफ से हो, फिर जो सिर्फ़..

(फुटनोट) 1- रोने वाली जो मुसीबत के समय पैसों के लिए रोती हैं। 2- माँ की मौसी इस वजह से पहले है। (1) बदकार व्यभिचारिणी। (2) डूमनी आदि। (3) तलाक के बाद। (4) यानी परदादी आदि। (5) यानी दादी/नानी। (6) यानी बच्चा उसे सौंप दिया जाएगा।

لیکن اگر اس کی ماں مرتدہ یا فاجرہ غیر مامونہ ہو تو ایسا نہیں ہے یہ کافی میں ہے خواہ وہ مرتدہ ہو کر دار الحرب میں چلی گئی ہو یا دارالاسلام میں موجود ہو پھر اگر اس نے مرتد ہونے سے توبہ کر لی یا فجور سے توبہ کر لی تو پھر سب سے زیادہ مستحق ہو گئی یہ بحر الرائق میں ہے اسی طرح اگر ماں چوٹی یا گانے والی یا نائحہ ہو تو اس کا کچھ حق نہیں ہے یہ نہر الفائق میں ہے مگر ماں حضانت سے اگر انکار کرے تو صحیح یہ ہے کہ اس پر جبر نہ کیا جائے گا بسبب احتمال اس کے مگر کے لیکن اگر اس بچہ کا کوئی ذی رحم محرم سوائے اس کے نہ ہو تو اس پر پرورش کے واسطے جبر کیا جائے گا تاکہ وہ بچہ ضائع نہ ہو جائے بخلاف باپ کے کہ جب بچہ ماں سے مستغنی ہو اور باپ نے اس کے لینے سے انکار کیا تو باپ پر جبر کیا جائے گا یہ عینی شرح کنز میں ہے اور اگر بچہ کی ماں مستحق حضانت نہ ہو مثلاً بسبب امور مذکورہ کے وہ اہلیت حضانت کی نہ رکھتی ہو یا غیر محرم سے تزوج کر لیا ہو یا مر گئی ہو تو ماں کی ماں اولیٰ ہے یہ نسبت اور سب کے اگر چہ اونچے درجہ میں ہو یعنی پرنانی وغیرہ ہو اور اگر ماں کی ماں یا ماں کی ماں علیٰ ہذا القیاس کوئی نہ ہو تو باپ کی ماں اگر چہ نیچے درجہ کی ہو بنسبت اور دن کے اولیٰ ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور خصاف نے نفقات میں ذکر کیا ہے کہ اگر صغیرہ کی جدہ اس کے باپ کی جانب سے ہو یعنی اس کی ماں کے باپ کی ماں تو یہ بمنزلہ اس جدہ کے نہیں ہے جو اس کی ماں کی جانب سے ہو یعنی ماں کی ماں یہ بحر الرائق میں ہے اگر وہ مر گئی یا اس نے نکاح کر لیا تو ایک ماں باپ کی سگی بہن بھی اولیٰ ہے پس اگر اس نے بھی نکاح کر لیا تو اخیانی یعنی ماں کی طرف کی بہن اولیٰ ہے اور اگر اس نے نکاح کر لیا یا مر گئی تو اس کی بہن کی دختر پھر اگر وہ بھی مر گئی یا نکاح کر لیا تو اخیانی بہن کی دختر اولیٰ ہے پس یہاں تک ان سب کی ترتیب ان سب

کی ترتیب میں اختلاف روایت نہیں ہے اور اس کے بعد پھر روایات مختلف ہیں چنانچہ خالہ و پدری بہن میں اختلاف ہے کہ کتاب النکاح کی روایت میں علاتی یعنی باپ کے طرف کی بہن خالہ سے اولیٰ ہے اور کتاب الطلاق کی روایت میں خالہ اولیٰ ہے اور سگی بہنوں ماں کی طرف کی اخیانی بہنوں کی بیٹیاں بالاتفاق خالہ اس سے اولیٰ ہیں اور علاتی بہن کی بیٹی اور خالہ کی صورت میں اختلاف روایات ہے اور صحیح یہ ہے کہ خالہ ولی ہے پھر خالہ ؤں میں وہ خالہ اولیٰ ہے جو ایک ماں و باپ کی طرف سے ہو پھر ماں کی طرف سے خالہ پھر باپ کی طرف سے خالہ اور بھائیوں کی بیٹیاں پھوپھیوں سے اولیٰ ہیں اور پھوپھیوں میں وہی ترتیب ہے جو ہم نے خالوں میں بیان کی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ولایت از جانب مادر مستفاد ہوتی ہے پس اس میں جانب مادری کو جانب پدری پر تقدیم ہوگی: پھر بعد اس کے ماں کی خالہ جو ایک ماں و باپ سے ہو اولیٰ ہے پھر ماں کی خالہ جو فقط ماں کی طرف سے ہو پھر جو فقط۔۔

(حواشی) ۱- رونے والی جو مصیبتوں میں اجرت پر روتی ہیں۔ ۲- ماں کی خالہ اس وجہ سے مقدم ہے۔ (۱) بدکار زانیہ۔ (۲) ڈومنی وغیرہ۔ (۳) بعد طلاق کے۔ (٤) یعنی پردادی وغیرہ۔ (٥) یعنی جدہ۔ (٦) یعنی بچہ اس کے سپرد کیا جائے گا۔

...paternal aunts from the father's side are preferred in this same order, and in our view, the maternal aunt (of the mother) is preferred over the paternal aunt (of the father). If they are not available, then the paternal aunts and maternal aunts of the father will be preferred in the aforementioned order; this is stated in *Fath al-Qadir*. The fundamental principle in this chapter is that guardianship is derived from the mother's side, so the maternal side will have precedence over the paternal side in this matter; this authority is found in *Sharh al-Mukhtar*. Cousins, maternal uncles, paternal aunts, and the daughters of maternal aunts have no entitlement to *Hazanah* (child custody); this is mentioned in *Bada'i*. The custody right of these women becomes void upon marriage only when they marry a stranger. However, if they marry a man who is a *Dhi-Rahm Mahram* (prohibited relative) of the child—for example, if the maternal grandmother marries a man who is the child's grandfather, or the mother marries the child's paternal uncle—then her right to custody will not be void; this is mentioned in *Fatawa Qadi Khan*. For a woman whose right was voided due to marriage, her right to custody will be restored once the marital bond is dissolved; this is in *Hidayah*. If it is a revocable divorce, the right to custody will not return until the waiting period (*Iddah*) expires, because the marital bond still exists; this is mentioned in *Sharh Kanz*. If the child's mother marries another husband and the child's maternal grandmother (the mother's mother) stays with the child in the mother's husband's house, the child's father has the right to take the child away from her. If a minor girl (*Saghira*) is with her maternal grandmother, and she acts treacherously regarding the child, her paternal aunts have the right to take the minor girl from her once her treachery is proven; this is in *Faqih*. If the child's father claims that the mother has remarried, and the mother denies it, her statement will be accepted. If the mother admits, "Yes, I married another husband, but he has divorced me, so my right has returned," then if she has not specified which husband, the woman's statement will be accepted. If she specifies a man, her statement in the claim of divorce will not be accepted until that husband confirms it (1). If it becomes necessary to take the child from one of the women entitled to raise the child, or if no woman is entitled to raise the child, the child will be given to their *Asabah* (agnatic relatives). The father comes first, then the father's father (and so on, upwards). Then the full brother from the same parents, then the brother from the father's side (2), then the son of the full brother, and this same order will be observed for their grandsons. Then the full paternal uncle, then the paternal uncle from the father's

side (3). As for the children's descendants, the child will be given to them; the son of the full paternal uncle comes first, then the son of the paternal uncle from the father's side, but minor boys (*Saghir*) will be given for upbringing, and a minor girl (*Saghira*) will not be given to them. If the minor has several brothers or uncles, the one among the youths who is most righteous will be preferred for upbringing. If all are equal in piety, the eldest is preferred; this is in *Kafi*.

Tuhfah: It is mentioned in *Al-Fuqaha* that if a minor girl has no *Asabah* except her paternal uncle, the judge has the authority to entrust her to him for upbringing if he sees that it is in her interest, otherwise, he should place her with a trustworthy person of his own; this is in *Ghayat al-Bayan*. If the minor girl has no *Asabah*, she should be given to the mother's brother, then to the mother's paternal uncle, then the full maternal uncle, then the half-maternal uncle; this is in *Kafi*. After the father, the mother's maternal side is preferred, and this is also preferred over the *Akhyani* (maternal half-brother); this is in *Siraj al-Wahhaj*. A minor boy will be given to the *Mawla al-'Itaqah* (the emancipator) for upbringing, but a minor girl will not be given to them; this is in *Kafi*. A slave woman and an *Umm-ul-Walad* have no right to custody.

1- Meaning, confirms it. 2- Meaning, if the son's father freed a slave and now that son has no one, then this *Mawla al-'Itaqah* should be given [the child] for upbringing. 3- Means full parents. (3) Means from the father's side.

पिता की तरफ से हों, फिर माँ की फूफ़ियाँ उसी तरतीब (क्रम) से पहली हैं और हमारे नज़दीक पिता की ख़ाला से माँ की ख़ाला पहली है। फिर अगर ये न हों तो पिता की ख़ाला और फूफ़ियाँ उसी ज़िक्र की गई तरतीब से पहली होंगी, यह 'फ़तहुल-क़दीर' में है। इस बाब में असूल यह है कि विलायत माँ की तरफ से मुस्तफ़ाद (प्राप्त) होती है, इसलिए इसमें मादरी पक्ष को पंदरी (पिता के) पक्ष पर प्राथमिकता दी जाएगी, यह 'शरह-ए-मुख़्तार' में है। चचेरे भाई, मामूँ, फूफा और खाला की बेटियों को हज़ानत (बच्चे की परवरिश) का कोई अधिकार नहीं है, यह 'बदाए' में है। इन औरतों का हज़ानत का हक निकाह कर लेने से तभी ख़त्म होता है जब वे किसी अजनबी से निकाह करें। और अगर ऐसे मर्द से निकाह किया जो उस बच्चे का ज़ी-रह्म मुहर्रम है, मसलन नानी ने ऐसे मर्द से निकाह किया जो उस बच्चे का दादा है या माँ ने उस बच्चे के चाचा से निकाह किया तो उस औरत का हज़ानत का हक बातिल (रद्द) नहीं होगा, यह 'फ़तावा-ए-काज़ी ख़ान' में है। जिस औरत का हक़ निकाह करने की वजह से बातिल हो गया था, तो जब वैवाहिक संबंध (ज़ौजियत) समाप्त हो जाएगा तो उसका हज़ानत का हक़ वापस आ जाएगा, यह 'हिदाया' में है। अगर तलाक-ए-रजई हो तो जब तक इद्दत न गुज़र जाए तब तक हज़ानत का हक़ वापस नहीं आएगा, क्योंकि वैवाहिक संबंध अभी बाक़ी है, यह 'शरह-ए-कनज़' में है। अगर बच्चे की माँ ने दूसरे शौहर से निकाह कर लिया और उस औरत की माँ यानी बच्चे की नानी उस बच्चे को माँ के शौहर के घर में ले जाकर रहती है, तो बच्चे के पिता को अधिकार होगा कि उससे ले ले। यदि कोई नाबालिग लड़की (सगीरा) अपनी नानी के पास है और वह उसके हक में खयानत (धोखा) करती है, तो उसकी फूफ़ियों को अधिकार होगा कि उस सगीरा को उससे ले लें, जबकि उसकी खयानत ज़ाहिर हो, यह 'फ़कीह' में है। अगर बच्चे के पिता ने दावा किया कि उसकी माँ ने दूसरा निकाह कर लिया है और माँ ने इससे इनकार किया तो माँ का बयान स्वीकार किया जाएगा। और अगर माँ ने इकरार किया कि हाँ उसने दूसरे शौहर से निकाह किया था मगर उसने तलाक दे दी है इसलिए मेरा हक़ वापस आ गया है, तो अगर औरत ने किसी शौहर को मुअय्यन (निश्चित) न किया हो तो औरत का ही बयान स्वीकार होगा। और अगर किसी मर्द को मुअय्यन किया है तो तलाक के दावे में उसका बयान स्वीकार नहीं होगा जब तक कि वह शौहर इसकी तसदीक (पुष्टि) न करे(1)। अगर उन औरतों में से, जो बच्चे की परवरिश की हक़दार होती हैं, किसी से बच्चा लेना वाजिब हो या परवरिश के लिए कोई औरत हक़दार न हो तो उसे उसके असबा (रिश्तेदारों) को दिया जाएगा। इसमें सबसे पहले पिता होगा, फिर दादा (और इसी तरह ऊपर के क्रम

में)। फिर एक माँ-बाप का सगा भाई, फिर पिता की तरफ (2) का भाई, फिर सगे अलाती (सौतेले) भाई का बेटा। यही तरतीब उनके पोतों और परपोतों में देखी जाएगी। फिर सगा चाचा, फिर अलाती (3) चाचा। जहाँ तक बच्चों की औलाद का सवाल है, तो बच्चा उन्हें दिया जाएगा, जिसमें सबसे पहले सगे चाचा का बेटा, फिर अलाती चाचा का बेटा, लेकिन नाबालिग लड़कों (सगीर पिसरान) को दिया जाएगा कि परवरिश करें, और सगीरा लड़की को नहीं दिया जाएगा। अगर सगीर के कई भाई या चाचा हों तो जवानों में से जो ज़्यादा नेक हो, वह परवरिश के लिए ज़्यादा बेहतर (ओला) होगा। अगर परहेजगारी में सब एक समान हों तो जो सबसे बड़ा हो वह ज़्यादा बेहतर है, यह 'काफ़ी' में है। तुहफा: 'फ़ुक़हा' में दर्ज है कि अगर सगीरा लड़की का चाचा के सिवा कोई असबा न हो तो काज़ी को अधिकार है कि यदि वह देखे कि उसमें सुधार है तो उसे परवरिश के लिए सौंप दे, वर्ना किसी अपने अमीन (विश्वसनीय) के पास रखे, यह 'ग़ायतुल-बयान' में है। अगर सगीरा का कोई असबा न हो तो माँ की तरफ के भाई को दी जाएगी, फिर उसके बाद माँ की तरफ के चाचा को, फिर सगे मामूँ को, फिर सौतेले मामूँ को, यह 'काफ़ी' में है। पिता के बाद माँ की तरफ के मामूँ बेहतर हैं और यह अख़्यानी भाई की निस्बत भी बेहतर है, यह 'सिराजुल-वह्हाज' में है। सगीर (नाबालिग) को परवरिश के लिए 'मौला-अल-इताक़ा' (आजाद करने वाला मालिक) को दिया जाएगा और सगीरा लड़की को नहीं दिया जाएगा, यह 'काफ़ी' में है। दासी और 'उम्म-ए-वलद' का हज़ानत में कोई हक़ नहीं है।

1- यानी पुष्टि करे। 2- यानी उस लड़के के पिता ने किसी गुलाम को आज़ाद किया और अब उस लड़के का कोई नहीं है तो इस 'मौला-अल-इताक़ा' को परवरिश के लिए दिया जाए। 3- एक माँ-बाप है। (3) पिता की तरफ है।

باپ کی طرف سے ہو پھر ماں کی پھوپھیاں اسی ترتیب سے اولیٰ ہیں اور ہمارے نزدیک باپ کی خالہ سے ماں کی خالہ اولیٰ ہے پھر اگر یہ نہ ہوں تو باپ کی خالہ و پھوپھیاں اسی ترتیب مذکور سے اولیٰ ہوں گی یہ فتح القدیر میں ہے اور اس باب میں اصل یہ ہے کہ ولایت از جانب مادر مستفاد ہوتی ہے پس اس میں جانب مادری کو جانب پدری پر تقدیم ہوگی یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور چچازاد ماموں و پھوپھی و خالہ کی دختروں کو حضانت میں کچھ استحقاق نہیں ہے یہ بدائع میں ہے اور نکاح کر لینے سے ان عورتوں کا حق حضانت جب ہی باطل ہو جاتا ہے جب یہ کسی اجنبی سے نکاح کریں اور اگر ایسے مرد سے نکاح کیا جو اس بچہ کا ذی رحم محرم ہے مثلاً نانی نے ایسے مرد سے نکاح کیا جو اس بچہ کا دادا ہے یا ماں نے اس بچہ کے چچا سے نکاح کیا تو اس عورت کا حق حضانت باطل نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور جس عورت کا حق بسبب نکاح کر لینے کے باطل ہو گیا تھا تو جب زوجیت مرتفع ہو جائے گی تو اس کا حق حضانت عود کرے گا یہ ہدایہ میں ہے اور اگر طلاق رجعی ہو تو جب تک عدت نہ گزر جائے تب تک حق حضانت عود نہ کرے گا اس واسطے کہ زوجیت ہنوز باقی ہے یعنی شرح کنز میں ہے اور اگر بچہ کی ماں نے دوسرے شوہر سے نکاح کر لیا اور اس عورت کی ماں یعنی بچہ کی نانی اس بچہ کو ماں کے شوہر کے گھر میں لے کر رہتی ہے تو بچہ کے باپ کو اختیار ہوگا کہ اس سے لے لے لے ایک صغیرہ اپنی نانی کے پاس ہے کہ وہ اس کے حق میں خیانت کرتی ہے تو اس کی پھوپھیوں کو اختیار ہوگا کہ اس صغیرہ کو اس سے لے لیں جبکہ اس کی خیانت ظاہر ہو یہ فقیہ میں ہے اور اگر بچہ کے باپ نے دعویٰ کیا کہ اس کی ماں نے دوسرا نکاح کیا ہے اور ماں نے اس سے انکار کیا تو قول اس کی ماں کا قبول ہوگا اور اگر اس کی ماں نے اقرار کیا کہ ہاں اس نے

دوسرے شوہر سے نکاح کیا تھا مگر اس نے طلاق دے دی پس میرا حق عود کر آیا ہے پس اگر عورت نے کسی شوہر کو معین نہ کیا ہو تو قول عورت ہی کا قبول ہوگا اور اگر کسی مرد کو معین کیا ہو تو دعوٰی طلاق میں اس کا قول قبول نہ ہوگا یہاں تک کہ یہ شوہر اس کا اقرار (۱) کرے اور اگر ان عورتوں سے جو بچہ کی پرورش کی مستحق ہوتی ہیں کسی سے بچہ کالے لینا واجب ہوا یا بچہ کی پرورش کی کوئی عورت مستحق نہیں ہے تو وہ اپنے عصبہ کو دیا جائے گا پس مقدم باپ ہوگا پھر باپ کا باپ علیٰ ہذا یہ اگر چہ کتنے ہی اوپر کے درجہ پر ہو پھر ایک ماں باپ سے سگا بھائی پھر باپ کی طرف (۲) کا بھائی پھر سگے علاتی بھائی کا بیٹا اور یہی ترتیب ان کے پوتوں پر پوتوں میں ملحوظ ہوگی پھر سگا چچا پھر علاتی (۳) چچا۔ رہی بچوں کی اولاد سو بچہ ان کو دیا جائے گا پس مقدم سگے چچا کا بیٹا ہے پھر علاتی چچا کا بیٹا مگر صغیر پسران کو دیا جائے گا کہ پرورش کریں اور صغیرہ دختر نہ دی جائے گی اور اگر صغیر کے چند بھائی یا چچاہوں تو جوان میں سے زیادہ صالح ہو وہ پرورش کے واسطے اولیٰ ہوگا اور اگر پرہیزگاری میں سب یکساں ہوں تو جو سب سے سن ہو وہ اولیٰ ہے یہ کافی میں ہے۔ تحفہ: الفقہاء میں مذکور ہے کہ اگر صغیرہ دختر کا کوئی عصبہ نہ ہو سوائے چچا کے پس تو قاضی کو اختیار ہے کہ اگر اس کو دیکھے کہ وہ اصلاح ہے تو اس کو پرورش کے واسطے دے دے ورنہ کسی اپنے امین کے یہاں رکھے یہ غایۃ البیان میں ہے اور اگر صغیرہ کا کوئی عصبہ نہ ہو تو ماں کی طرف کے بھائی کو دی جائے پھر اس کے پھر ماں کی طرف کے چچا کو پھر سگے ماموں کو پھر علاتی ماموں کو یہ ماموں کو یہ کافی میں ہے باپ کے بعد ماں کی نسبت ماموں کے اولیٰ ہے اور یہ نسبت اخیانی بھائی کے بھی اولیٰ ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور صغیر کینا پرورش کے واسطے مولٰی العتاقہ کو دیا جائے گا اور صغیرہ دختر نہ دی جائے گی یہ کافی میں ہے اور باندی اور ام ولد کو حضانت میں کچھ حق نہیں ہے۔

۱- یعنی تصدیق کرے۔ ۲- یعنی اس پسر کے باپ نے کسی غلام کو آزاد کیا اور اب اس پسر کا کوئی نہیں ہے تو اس مولیٰ العتاقہ کو پرورش کے لئے دیا جائے۔ ۳- ایک ماں باپ ہے۔ (۳) باپ کی طرف ہے۔

[The custody/care] is not granted until both are free. Therefore, the right of Hizanat (custody) belongs to their Mawla (master), provided the child is a slave; however, he does not have the right to separate this child from its mother, provided both are in his possession. If the child is free, the entitlement to custody belongs to its free relatives. When the bondwoman and the 'Umm-e-Walad' (mother of a child) become free, they will have the right to the upbringing and custody of their free children. The child of a Mukatib (a slave who has an agreement for freedom) born during the state of Kitabat, the mother is entitled to its custody, unlike the child born before the Kitabat. This is stated in Sharah-e-Kanz. A Mudabbarah slave is like a Qunna (slave) bondwoman; this is in Tabyin. A relative who is not Dhu-Rahim Mahram has no right to the custody of a minor daughter, and similarly, a Fasiq (corrupt) Asaba (paternal relative) has no right to the upbringing of a minor; this is in Kifaya. Whoever goes out of the house at all times and leaves the daughter neglected, his right to custody is void; this is in Bahr-ur-Raiq.

If a minor girl is not 'Mushtaha' (having reached the age of desire), even if she has a husband, the mother's custody will not be void until she becomes fit for men:

The mother and maternal grandmother are entitled to the son until he becomes independent of custody, and its period is fixed at seven years. Quduri stated that they are entitled until he can eat alone and perform Istinja (cleaning) alone. Sheikh Abu Bakr Razi stated the duration is nine years, and the Fatwa is on the first opinion. In the case of a boy, the mother and maternal grandmother are entitled until he reaches the age of puberty (nocturnal emission). In Nawadir and Hisham, it is reported from Imam Muhammad that when a girl reaches the age of desire, the father will be entitled to her upbringing, and this is correct; this is in Tabyin. If a minor boy is not Mushtaha, meaning not capable of desire, even if he has a wife, the mother's custody will not be void until he becomes fit for men; this is in Kifaya. When the son becomes independent of custody and the daughter becomes an adult, i.e., reaches the age of maturity, their Asaba (relatives) will be the most suitable for their upbringing. Therefore, in order of proximity, the closest one will be prioritized; this is in Fatawa-e-Qazi Khan. These people will keep the son with them until he becomes an adult. After that, it will be observed: if his judgment is sound and he is 'Mamun' (trustworthy) regarding himself, his path will be opened, and he may go wherever he wishes. If he is not trustworthy regarding himself, the father will keep him with himself, and he will remain his Wali (guardian), but his maintenance is not obligatory

upon the father; he may give it voluntarily if he wishes; this is in Sharah-e-Tahawi. If the girl is an adult and not trustworthy regarding herself, her path will be restricted, and the father will keep her in his company. If she is trustworthy regarding herself, the Asaba has no right over her, and her path will be opened to stay wherever she wishes; this is in Badai. If she is an adult, her guardians will have the choice to keep her in their company if there is no fear of corruption due to her young age... And when she reaches the age of discernment and is intelligent, and is 'Afifa' (chaste), then the guardians do not have the necessary right to keep her in their company; rather, she has the choice to stay wherever she wishes, provided there is no fear for her rights there; this is in Muhit. If a woman has no father, grandfather, or other Asaba, or if she has an Asaba but he is corrupt, the Qazi should look into her condition. If she is trustworthy, he should leave her path open so she may choose to reside wherever she wishes, whether she is a virgin or non-virgin; otherwise, he should place her under the care of an honest and reliable woman who is capable of protecting her, because the Qazi is appointed as a well-wisher for the rights of all Muslims.

नहीं है जब तक कि दोनों आज़ाद न हों। पस हज़ानत (परवरिश) का इख़्तियार उनके मौला (मालिक) को होगा, बशर्ते कि यह बच्चा रक़ीक़ (ग़ुलाम) हो, मगर उसको इख़्तियार नहीं है कि इस बच्चे और उसकी माँ के दरमियान तफ़रीक़ करे यानी जुदा करे, बशर्ते कि दोनों उसके मिल्क में हों। और अगर बच्चा आज़ाद हो तो हज़ानत का इस्तहक़ाक़ उसके आज़ाद अक़रबा (रिश्तेदारों) को है। और जब बांदी व उम-ए-वलद आज़ाद हो जाएं तो उनको अपनी आज़ाद औलाद की परवरिश व हज़ानत का हक़ हासिल होगा और मुकातिब (वह गुलाम जिसने आज़ादी का मुआहिदा किया हो) का जो बच्चा हालत-ए-किताबत में पैदा हुआ है, उसकी हज़ानत की वही मुस्तहिक है, बख़िलाफ़ उस बच्चे के जो किताबत से पहले पैदा हुआ है। यह 'शराह-ए-कनज़' में है और मुदब्बराह बांदी, क़ना (गुलाम) बांदी की तरह है, यह 'तय्यीन' में है। और ग़ैर ज़ी-रहम महरम को सगीरा (छोटी) लड़की की हज़ानत में कुछ हक़ नहीं है और न ही फ़ासिक़ असबा (रिश्तेदार) को सगीरा की परवरिश में कुछ हक़ है, यह 'किफ़ाया' में है। और जो शख़्स हर वक़्त घर से बाहर चला जाता है और लड़की को ज़ाया (बेसहारा) छोड़ जाता है, उसकी हज़ानत कुछ नहीं है, यह 'बह्र-उर-राइक' में है।

सगीरा अगर मुश्तहा (शहवत के क़ाबिल) न हो, हालाँकि उसका शौहर है, तो माँ की हज़ानत ساقط (ख़त्म) नहीं होगी यहाँ तक कि वह मर्दों के लायक़ हो जाए:

माँ और नानी लड़के की मुस्तहिक हैं यहाँ तक कि वह हज़ानत से मुस्तग़नी (बेपरवाह) हो जाए और इसकी मुद्दत सात बरस मुक़र्रर की गई है। और क़दूरी ने फ़रमाया कि उस वक़्त तक मुस्तहिक हैं कि तन्हा खा ले और तन्हा इस्तिंजा कर ले, और शेख़ अबू बक्र राज़ी ने नौ बरस मिक़दार बयान की है और फ़तवा क़ौल-ए-अव्वल पर है। और लड़के की सूरत में माँ व नानी उस वक़्त तक मुस्तहिक हैं कि उसको हैज़ आए। और नवादिर और हिशाम में इमाम मुहम्मद से रिवायत है कि जब लड़की हद्द-ए-शहवत तक पहुँच जाए तो उसकी परवरिश का बाप मुस्तहिक होगा और यह सही है, यह 'तय्यीन' में है। और सगीर अगर मुश्तहा न हो यानी क़ाबिल-ए-शहवत न हो, हालाँकि उसका शौहर है, तो माँ की हज़ानत ساقط नहीं होगी यहाँ तक कि वह मर्दों के लायक़ हो जाए, यह 'किफ़ाया' में है। और जब लड़का हज़ानत से मुस्तग़नी हो गया और लड़की बालिग़ा हो गई यानी हद्द तक पहुँच गई, तो उनके असबात (रिश्तेदार) उनकी परवरिश के वास्ते औला (बेहतर) होंगे। पस ब-तर्तीब जो अक़रब (क़रीबी) हो, मुक़द्दम किया जाएगा, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है। और लड़के को ये लोग अपने पास रखेंगे यहाँ तक कि वह बालिग़ हो जाए, फिर उसके बाद देखा जाएगा, अगर उसकी राय ठीक

है और अपने नफ़्स पर मामून (भरोसेमंद) है, तो उसकी राह खोल दी जाएगी जहाँ चाहे जाए। और अगर अपने नफ़्स पर मामून न हो तो बाप अपने साथ मिलाएगा और उसका वली रहेगा, मगर बाप पर उसका नफ़क़ा वाजिब नहीं है, उसका जी चाहे ब-तौरे-ततव्वु (एहसान) दे, यह 'शराह-ए-तहावी' में है। और लड़की अगर बालिग़ा हो और अपने नफ़्स पर ग़ैर-मामून हो, तो उसकी राह बंद रखी जाएगी और बाप उसको अपने साथ मेल में कर लेगा, और अगर वह अपने नफ़्स पर मामून हो, तो असबा को उस पर कोई हक़ ऐसा नहीं है और उसकी राह खोल दी जाएगी जहाँ चाहे रहे, यह 'बदायें' में है। और अगर बालिग़ा हो तो उसके वलियों को इख़्तियार होगा कि अपने मेल में रखें, अगर उस पर फ़साद का ख़ौफ़ न हो, जो उसकी कम-सिनी के.. और जब वह सिन्न-ए-तमीज़ (समझदारी की उम्र) को पहुँच जाए और वह होश हो कि अफ़ीफ़ा (पाकदामन) हो, तो औलिया को अपने मेल में रखने का ज़रूरी इख़्तियार नहीं है बल्कि उसको इख़्तियार है कि जहाँ चाहे रहे, बशर्ते कि वहाँ उसके हक़ में ख़ौफ़ न हो, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत का बाप, दादा और दीगर असबात में कोई न हो या उसका कोई असबा हो मगर वह मुफ़सिद (बदकार) हो, तो क़ाज़ी उसके हाल पर नज़र करे, पस अगर वह मामूना हो तो उसकी राह छोड़ दे कि जहाँ चाहे सुकूनत इख़्तियार करे, ख़्वाह वह बाकिरा हो या सय्यबा हो, वरना उसको किसी औरत-ए-अमीना-ए-सिक्क़ा के पास, जो उसकी हिफ़ाज़त पर क़ादिर हो, रखे, इस वास्ते कि क़ाज़ी तमाम मुसलमानों के हक़ में ख़ैरख़्वाह मुक़र्रर होता है।

نہیں ہے جب تک کہ دونوں آزاد نہ ہوں پس حضانت کا اختیار ان کے مولیٰ کو ہوگا۔ بشرطیکہ یہ بچہ رقیق ہو مگر اس کو اختیار نہیں ہے کہ اس بچہ اور اس کی ماں کے درمیان تفریق کرے یعنی جدا کرے بشرطیکہ دونوں اس کے ملک میں ہوں اور اگر بچہ آزاد ہو تو حضانت کا استحقاق اس کے آزاد اقرباء کو ہے اور جب باندی وام ولد آزاد ہو جائیں تو ان کو اپنی آزاد اولاد کی پرورش و حضانت کا حق حاصل ہوگا اور مکاتبہ کا جو بچہ حالت کتابت میں پیدا ہوا ہے اس کی حضانت کی وہی مستحق ہے بخلاف اس بچہ کے جو کتابت سے پہلے پیدا ہوا ہے یہ یعنی شرح کنز میں ہے اور مدبرہ باندی مثل قنہ (۱) باندی کے ہے یہ تبیین میں ہے اور غیر ذی رحم محرم کو صغیرہ دختر کی حضانت میں کچھ حق نہیں ہے اور نیز عصبہ فاسق کو بھی صغیرہ کی پرورش میں کچھ حق نہیں ہے یہ کفایہ میں ہے اور جو شخص ہر وقت گھر سے باہر چلا جاتا ہے اور دختر کو ضائع چھوڑ جاتا ہے اس کی حضانت کچھ نہیں ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔

صغیرہ اگر مشتہاۃ نہ ہو حالانکہ اس کا شوہر ہے تو ماں اس کی حضانت میں ساقط نہ ہوگا یہاں تک کہ وہ مردوں کے لائق ہو جائے:

ماں و نانی پسر کی مستحق ہے یہاں تک کہ وہ حضانت سے مستغنی ہو جائے اور اس کی مدت سات برس مقرر کی گئی ہے اور قدوری نے فرمایا کہ اس وقت تک مستحق ہیں کہ تنہا کھا لے اور تنہا استنجا کر لے اور شیخ ابو بکر رازی نے نو برس مقدار بیان کی ہے اور فتویٰ قول اول پر ہے اور لڑکے کی صورت میں ماں و نانی اس وقت تک مستحق ہیں کہ اس کو حیض آئے اور نوادر اور ہشام میں امام محمد سے روایت ہے کہ جب دختر حد شہوت تک پہنچ جائے تو اس کی پرورش

کا باپ مستحق ہوگا اور یہ صحیح ہے یہ تبیین میں ہے اور صغیر اگر مشتہاۃ نہ ہو یعنی قابل شہوت نہ ہو حالانکہ اس کا شوہر ہے تو ماں کا اس کی حضانت میں ساقط نہ ہوگا یہاں تک کہ وہ مردوں کے لائق ہو جائے یہ کفایہ میں ہے اور جب پسر حضانت سے مستغنی ہو گیا اور دختر بالغہ ہو گئی یعنی حد تک پہنچ گئی تو ان کے عصبات ان کی پرورش کے واسطے اولیٰ ہوں گے پس بہ ترتیب جو اقرب ہو مقدم کیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور پسر کو یہ لوگ اپنے پاس رکھیں گے یہاں تک کہ وہ بالغ ہو جائے پھر اس کے بعد دیکھا جائے گا اگر اس کی رائے ٹھیک اور اپنے نفس پر مامون ہے تو اس کی راہ کھول دی جائے گی جہاں چاہے جائے اور اگر اپنے نفس پر مامون نہ ہو تو باپ اپنے ساتھ ملائے گا اور اس کا ولی رہے گا مگر باپ پر اس کا نفقہ واجب نہیں ہے اس کا جی چاہے باطور تطوع دے یہ شرح طحاوی میں ہے اور لڑکی اگر بالغہ ہو اور اپنے نفس پر غیر مومون ہو تو اس کی راہ بند رکھی جائے گی اور باپ اس کو اپنے ساتھ میل میں کر لے گا اور اگر وہ اپنے نفس پر مامون ہو تو عصبہ کو اس پر کوئی حق ایسا نہیں ہے اور اس کی راہ کھول دی جائے گی جہاں چاہے رہے یہ بدائع میں ہے اور اگر بالغہ ہو تو اس کے ولیوں کو اختیار ہوگا کہ اپنے میل میں رکھیں اگر اس پر فساد کا خوف نہ ہو جو اس کی کم سنی کے اور جب وہ سن تمیز کو پہنچ جائے اور ہارے وہ ہوش ہو کہ عفیفہ ہو تو اولیاء کو اپنے میل میں رکھنے کا ضروری اختیار نہیں ہے بلکہ اس کو اختیار ہے کہ جہاں چاہے رہے بشرطیکہ وہاں اس کے حق میں خوف نہ ہو یہ محیط میں ہے اور اگر عورت کا باپ دادا اور دیگر عصبات میں کوئی نہ ہو یا اس کا کوئی عصبہ ہو مگر وہ مفسد ہو تو قاضی اس کے حال پر نظر کرے پس اگر وہ مامونہ ہو تو اس کی راہ چھوڑ دے کہ تھا سکونت اختیار کرے خواہ وہ باکرہ ہو یا ثیبہ ہو ورنہ اس کو کسی عورت امینہ ثقہ کے پاس جو اس کی حفاظت پر قادر ہو رکھے اس واسطے کے قاضی تمام مسلمانوں کے حق میں خیر خواہ مقرر ہوتا ہے یہ

(۱) مامون یعنی بچہ بدچلن نہیں بلکہ اس کی ذات سے اطمینان ہے۔ (۱) محض مملوک۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) (558) Kitab al-Talaq (The Book of Divorce)

Meaning, it is in Sharh-e-Kanz: If a woman brought a child and demanded maintenance (nafaqah) from a man, saying, "This is your son by my daughter, and his mother has died, so give me his maintenance," and the man said, "You are truthful, this is my son by your daughter, but his mother has not died; she is present in my house," and he wanted to take the boy from that woman, he shall not have this authority until the Qadi notifies the child's mother so that she may appear and take the child. If the aforementioned man brought a woman and said, "This is your daughter, and this is my son by her," and the child's maternal grandmother said, "This is not my daughter; rather, my daughter (the child's mother) has died," then the statement of this man and the woman he brought shall be accepted in this case, and the child shall be given to them. Likewise, if the grandmother brought a man and said regarding a child, "This is the son of my daughter by this man, and his mother has died," and the aforementioned man said, "He is not my son by your daughter, but by my other wife," then the man's statement shall be accepted, and he shall take the child. And if this man brought a woman and said, "This is my son by this woman, not by your daughter," and the child's grandmother said, "This woman is not the child's mother; rather, his mother was my daughter," and the woman the man brought said, "You are truthful, I am not his mother, and this man is lying, but I am his wife," then the aforementioned man, i.e., the father of the child, shall have the better right (awla) to take the child. This is in Zahiriyah. In Sirajiyah, it is mentioned that if the child's mother is not in the nikah (marriage) of his father and is not in her iddah (waiting period), she will take wages for custody (hizanah), and these wages will be in addition to the wages for breastfeeding. This is in Bahr al-Ra'iq. If the child's father is poor and the mother refuses to nurture him without wages, and the child's paternal aunt says, "I will nurture him without wages," then the aunt shall have the better right to nurture him. This is correct; it is in Fath al-Qadir. When the child is with either the mother or the father, the other shall not be prevented from looking at him, attending to him, and providing for his needs. This is transmitted from Hawi in Tatar Khaniyah.

Chapter: The place of custody is the place of the spouses While the marital relationship exists, if the husband wishes to go outside the city and wants to take his minor child from the woman who has the right of custody, he shall not have this authority until the child becomes independent of her custody. If the woman wishes to leave the city she is currently in and move to another city, the husband has the

authority to prevent her, whether the child is with her or not. Similarly, if the woman is in iddah, it is not permissible for her to leave except for the child, and it is not permissible for the husband to turn her out. This is in Bada'i. If separation occurs between a man and his wife, and at the time of the completion of the iddah, she wishes to take the child with her to her city, then if the marriage was contracted in her city, she shall have this authority. If it was contracted in a place other than her city, she does not have this authority, except in the case where the distance between the place of separation and her city is so short that if the child's father sets out to see the child, he can return to his home before nightfall. Only in this case...

1. The place of custody is the place where she nurtures the child, which is the same place where the husband and wife used to live.

यानी शरह-ए-कनज़ में है। अगर एक औरत एक बच्चे को लाई और एक मर्द से नफ़का (खर्च) तलब किया और कहा कि तुझसे और मेरी बेटी से यह बेटा है और इसकी माँ मर गई है, बस मुझे इसका नफ़का दे। फिर उस मर्द ने कहा कि तू सच्ची है, यह तेरी बेटी से मेरा बेटा है मगर इसकी माँ नहीं मरी है बल्कि वह मेरे घर में मौजूद है और चाहा कि इस औरत से यह लड़का ले ले, तो उसको यह इख्तियार खुद न होगा यहाँ तक कि क़ाज़ी इस बच्चे की माँ को खबरदार करे कि वह हाज़िर होकर इस बच्चे को ले ले। बस अगर मर्द मज़कूर एक औरत को हाज़िर लाया और कहा कि यह तेरी बेटी है और इसी औरत से यह मेरा बेटा है और बच्चे की नानी ने कहा कि यह मेरी बेटी नहीं है बल्कि मेरी बेटी इस बच्चे की माँ मर गई है, तो कौल इस मुकदमे में इसी मर्द का और जो उसके साथ औरत आई है, दोनों का कबूल होगा और बच्चा मज़कूर उसको दे दिया जाएगा। इसी तरह अगर नानी एक मर्द को हाज़िर लाई और एक बच्चे की निस्बत कहा कि यह बेटा मेरी बेटी का इस मर्द से है और इसकी माँ मर गई है और मर्द मज़कूर ने कहा कि यह मेरा बेटा तेरी बेटी से नहीं बल्कि दूसरी मेरी बीवी से है, तो कौल मर्द का कबूल होगा और बच्चा मज़कूर को उससे ले लेगा। और अगर यह मर्द एक औरत को लाया और कहा कि यह मेरा बेटा इस औरत से है न कि तेरी बेटी से, और बच्चे की नानी ने कहा कि यह औरत इस बच्चे की माँ नहीं है बल्कि इसकी माँ मेरी बेटी थी और जिस औरत को मर्द मज़कूर लाया है उसने कहा कि तू सच्ची है मैं इसकी माँ नहीं हूँ और यह मर्द झूठ बोलता है, मगर मैं इसकी बीवी हूँ, तो मर्द मज़कूर यानी इस बच्चे का बाप इसके वास्ते अव्वल (बेहतर) होगा कि वह इसको ले ले। यह ज़हीरिया में है और सिराजिया में मज़कूर है कि अगर बच्चे की माँ उसके बाप के निकाह में न हो और न इद्दत में हो तो वह हज़ानत (पालन-पोषण) की उजरत (मज़दूरी) ले लेगी और यह उजरत दूध पिलाने की उजरत के अलावा होगी, यह बहर-उर-राएक में है। और अगर बच्चे का बाप तंगदस्त हो और माँ ने बिना उजरत के परवरिश करने से इनकार किया और उस बच्चे की बुआ ने कहा कि मैं बिना उजरत के परवरिश करूँगी तो बुआ उसकी परवरिश के वास्ते अव्वल (बेहतर) होगी, यह सही है, यह फतहुल कदीर में है। और बच्चा जब माँ व बाप में से एक के पास हो तो दूसरा उसकी जानिब नज़र न करने और उसकी देखरेख और परवरिश करने से मना नहीं किया जाएगा, यह तातार खानिया में हावी से मनकूल है।

फस्ल: हज़ानत का मकान ज़ौजैन का मकान है जबकि दोनों में ज़ौजियत (वैवाहिक संबंध) कायम हो चुकी कि अगर शौहर ने उस शहर से बाहर जाना चाहा और चाहा कि अपने नाबालिग बच्चे को उस

औरत से, जिसको हज़ानत का हक हासिल है, ले ले तो उसको यह इख्तियार न होगा यहाँ तक कि बच्चा मज़कूर उसकी हज़ानत से बेपरवाह हो जाए। और अगर औरत ने चाहा कि जिस शहर में है वहाँ से निकलकर दूसरे शहर में चली जाए तो शौहर को इख्तियार होगा कि उसको जाने से मना करे, ख्वा उसके साथ बच्चा हो या न हो। और इसी तरह अगर औरत मुअतदा (इद्दत में) हो तो उसको बच्चे के अलावा और उसके बिना बाहर निकलना रवा (जायज़) नहीं है और शौहर को उसका निकालना रवा नहीं है, यह बदाए में है। और अगर मर्द और उसकी बीवी के दरमियान फ़ुरक़त (जुदाई) वाके हुई, फिर उसने इद्दत पूरी होने के वक्त चाहा कि बच्चे को अपने साथ लेकर अपने शहर को चली जाए, बस अगर निकाह उसी के शहर में बंधा हो तो उसको यह इख्तियार होगा, और अगर उसके शहर के सिवा दूसरी जगह वाके हुआ तो उसको यह इख्तियार नहीं है, सिवाय उस सूरत में कि उस मुकाम-ए-फ़ुरक़त और उसके शहर में ऐसी कुर्बत (नज़दीकी) हो कि अगर बच्चे का बाप उस बच्चे को देखने के वास्ते निकल कर जाए तो रात से पहले अपने मकान को वापस आ सके, बस इसी सूरत में...

1. हज़ानत का मकान जहाँ रखकर वह परवरिश करे वही मकान है जहाँ शौहर-बीवी रहते थे।

یعنی شرح کنز میں ہے۔ اگر ایک عورت ایک طفل کو لائی اور ایک مرد سے نفقہ طلب کیا اور کہا کہ تجھ سے اور میری دختر سے یہ بیٹا ہے اور اس کی ماں مر گئی ہے پس مجھے اس کا نفقہ دے پس اس مرد نے کہا کہ تو سچی ہے یہ تیری دختر سے میرا بیٹا ہے مگر اس کی ماں نہیں مری ہے بلکہ وہ میرے گھر میں موجود ہے اور چاہا کہ اس عورت سے یہ لڑکا لے لے تو اس کو یہ اختیار خود نہ ہوگا یہاں تک کہ قاضی اس بچہ کی ماں کو خبر دار کرے کہ وہ حاضر ہو کر اس بچہ کو لے لے پس اگر مرد مذکور ایک عورت کو حاضر لایا اور کہا کہ یہ تیری دختر ہے اور اسی عورت سے یہ میرا بیٹا ہے اور بچہ کی نانی نے کہا کہ یہ میری بیٹی نہیں ہے بلکہ میری بیٹی اس بچہ کی ماں مر گئی ہے پس قول اس مقدمہ میں اسی مرد کا اور جو اس کے ساتھ عورت آئی ہے دونوں کا قبول ہوگا اور طفل مذکور اس کو دے دیا جائے گا اسی طرح اگر نانی ایک مرد کو حاضر لائی اور ایک طفل کی نسبت کہا کہ یہ بیٹا میری دختر کا اس مرد سے ہے اور اس کی ماں مر گئی ہے اور مرد مذکور نے کہا کہ یہ میرا بیٹا تیری دختر سے نہیں بلکہ دوسری میری بیوی سے ہے تو قول مرد کا قبول ہوگا اور طفل مذکور کو اس سے لے لے گا اور اگر یہ مرد ایک عورت کو لایا اور کہا کہ یہ میرا بیٹا اس عورت سے ہے نہ تیری دختر سے اور طفل کی نانی نے کہا کہ یہ عورت اس طفل کی ماں نہیں ہے بلکہ اس کی ماں میری دختر تھی اور جس عورت کو مرد مذکور لایا ہے اس نے کہا کہ تو سچی ہے میں اس کی ماں نہیں ہوں اور یہ مرد جھوٹ بولتا ہے مگر میں اس کی بیوی ہوں تو مرد مذکور یعنی اس طفل کا باپ اس کے واسطے اولیٰ ہوگا کہ اس کو لے لے یہ گا یہ ظہیر یہ میں ہے اور سراجیہ میں مذکور ہے کہ اگر بچہ کی ماں اس کے باپ کے نکاح میں نہ ہو اور نہ عدت میں ہو تو وہ حضانت کی اجرت لے لی گی اور یہ اجرت علاوہ اجرتِ دودھ

پلائی کے ہوگی یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر بچہ کا باپ تنگ دست ہو اور ماں نے بدون اجرت کے پرورش کرنے سے انکار کیا اور اس بچہ کی پھوپھی نے کہا کہ میں بغیر اجرت کے پرورش کروں گی تو پھوپھی اس کی پرورش کے واسطے اولیٰ ہوگی یہ صحیح ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور بچہ جب ماں و باپ میں سے ایک کے پاس ہو تو دوسرا اس کی جانب نظر نہ کرنے اور اس کی تعاہد و پرداخت کرنے سے منع نہ کیا جائے گا یہ تاتار خانیہ میں حاوی سے منقول ہے۔

فصل: حضانت کا مکان زوجین کا مکان ہے جبکہ دونوں میں زوجیت قائم ہو چکی کہ اگر شوہر نے اس شہر سے باہر جانا چاہا اور چاہا کہ اپنے صغیر فرزند کو اس عورت سے جس کو حق حضانت حاصل ہے لے لے تو اس کو یہ اختیار نہ ہوگا یہاں تک کہ بچہ مذکور اس کی حضانت سے بے پرواہ ہو جائے اور اگر عورت نے چاہا کہ جس شہر میں ہے وہاں سے نکل کر دوسرے شہر میں چلی جائے تو شوہر کو اختیار ہوگا کہ اس کو جانے سے منع کرے خواہ اس کے ساتھ فرزند ہو یا نہ ہو اور اسی طرح اگر عورت معتدہ ہو تو اس کو منع ولد کے اور بدوں اس کے خروج روا نہیں ہے اور شوہر کو اس کا نکال دینا روا نہیں ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر مرد اور اس کی بیوی کے درمیان فرقت واقع ہوئی پس اس نے عدت پوری ہونے کے وقت چاہا کہ بچہ کو اپنے ساتھ لے کر اپنے شہر کو چلی جائے پس اگر نکاح اسی کے شہر میں بندھا ہو تو اس کو یہ اختیار ہوگا اور اگر اس کے شہر کے سوائے دوسری جگہ واقعہ ہوا تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے الا اس صورت میں کہ اس مقامِ فرقت اور اس کے شہر میں ایسی قربت ہو کہ اگر بچہ کا باپ اس بچہ کو دیکھنے کے واسطے نکل کر جائے تو رات سے پہلے اپنے مکان کو واپس آ سکے پس اِسی صورت

1. حضانت کا مکان جہاں رکھ کر وہ پرورش کرے وہی مکان ہے جہاں شوہر ورجہ رہتے تھے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 (559) Kitab al-Talaq

[The situation] will be like different neighborhoods of a city, and the woman has the right to move from one neighborhood to another. If a woman wishes to move to a city other than her own, and the marriage contract did not take place in that city, the woman does not have this right, unless the proximity between both places is such as we have described above; this is in *al-Muhit*. If the woman wants to move to a city that is not close in this manner and is not her home city, but the original marriage contract took place there, then according to the narration of *al-Mabsut*, she does not have this right, and this is the correct view, as stated in *Fatawa Kubra*.

If both the husband and wife are from the outskirts of the city, and the woman wants to take the child with her to the village and keep him there, and the marriage contract took place in the village where she is taking him, then the woman has this right. However, if the marriage took place in a different village, the woman does not have the right to move him to her village, nor to the village where the marriage took place. If the village is far away, but the two villages are close enough that the father can check on the boy and return to his village before nightfall after taking care of him, then the woman has the right to move him there; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If the child's father is a resident of the city and the woman intends to move the child to a village, then if the village belongs to the woman and the marriage to her took place there, the woman has this right, even if it is far from the city. If it is not her village, then if it is close and the original marriage took place there, the woman has the right, as in the case of the city mentioned above. If the marriage did not take place there, she does not have the right, even if it is close to the city; this is in *al-Badai*. If a woman wants to move the child from a village to the main city (*Jami' city*), although this city does not belong to the woman and the marriage did not take place there, the woman does not have this right, unless the city is as close to the village as we have described; this is in *al-Muhit*. The woman does not have the right to move the child to *Dar al-Harb* (hostile territory), even if the marriage took place there, and the woman is *Harbiyyah* (of that territory) while the husband is a Muslim or *Dhimmi*. If both are *Harbi*, then the woman has this right; this is in *al-Badai*. If the mother has died, such that the right of *Hadanat* (custody) has passed to the maternal grandmother, she does not have the right to move him to her own city, even if the original contract took place there. Similarly, when an *Umm al-Walad* is freed, she cannot take the child out of the city where his father resides; this is in *Ghayat al-Bayan*.

If the one who divorced has taken his child from the maternal grandmother of the woman he divorced because that woman has remarried, then the mentioned man has the right to take the child and travel:

When the maternal grandmother does not have this right, the rule for other women besides the grandmother is the same as for the grandmother; this is in *Bahr al-Ra'iq*. In *Muntani*, it is narrated from Ibn al-Samah from Imam Abu Yusuf that a man married a woman in Basra and a child was born to her. Then this man took the small child to Kufa and divorced the woman. The woman disputed regarding her child and wanted him to be returned to her. Imam Abu Yusuf said that if the man brought the child to Kufa with the woman's permission, then it is not incumbent upon the man to bring him back, and the woman will be told to go there herself and take the child. He further said that if the man brought the child there without the permission of the mentioned woman, then it would be incumbent upon the man to bring the child back to the woman. Ibn al-Samah has narrated the meaning of "proximity" and the aforementioned matters from the Imam.

में एक शहर के विभिन्न मोहल्लों की तरह हो जाएगा और महिला को यह अधिकार है कि वह एक मोहल्ले से दूसरे मोहल्ले में चली जाए और यदि महिला ने अपने शहर के अलावा दूसरे शहर में स्थानांतरित करना चाहा और उस शहर में निकाह नहीं हुआ है तो महिला को यह अधिकार नहीं है सिवाय उस स्थिति के कि दोनों स्थानों में ऐसी ही निकटता हो जैसी हमने ऊपर वर्णित की है यह 'मुहीत' में है। यदि महिला ने ऐसे शहर में स्थानांतरित करना चाहा जो इस तरह निकट नहीं है और न ही वह उसका शहर है लेकिन मूल निकाह वहीं हुआ था तो 'मबसूत' की रिवायत पर उसे यह अधिकार नहीं है और यही सही है, यह 'फतावा कुबरा' में है।

यदि पति-पत्नी दोनों शहर के बाहरी इलाके के हों और महिला ने चाहा कि बच्चे को अपने साथ गांव ले जाए और वहीं रखे और निकाह उसी गांव में हुआ था जहां वह ले जा रही है तो महिला को यह अधिकार है। और यदि निकाह दूसरे गांव में हुआ हो तो महिला को अपने गांव स्थानांतरित कर ले जाने का अधिकार नहीं है और न ही उस गांव में जहां निकाह हुआ था। और स्थिति यह है कि यदि गांव दूर हो और यदि दोनों गांव इतने निकट हों कि पिता लड़के को देख-भाल करने के बाद रात से पहले अपने गांव वापस आ सके तो महिला को वहां स्थानांतरित कर ले जाने का अधिकार है, यह 'सराजुल वहाज' में है। और यदि बच्चे का पिता शहर में रहने वाला हो और महिला ने बच्चे को गांव में स्थानांतरित करने का इरादा किया हो, तो यदि यह गांव महिला का हो और उसी में महिला से निकाह किया हो तो महिला को यह अधिकार है, भले ही वह शहर से दूर हो। और यदि यह महिला का गांव न हो, तो यदि निकट हो और मूल निकाह उसी में हुआ हो तो महिला को यह अधिकार है जैसे शहर की स्थिति में ऊपर वर्णित है, और यदि उसमें निकाह नहीं हुआ हो तो उसे यह अधिकार नहीं है, भले ही वह शहर से निकट हो, यह 'बदाय' में है। और यदि महिला ने बच्चे को गांव से जामे मस्जिद वाले शहर में स्थानांतरित करना चाहा, हालांकि यह शहर उस महिला का नहीं है और न ही उसमें निकाह हुआ है, तो महिला को यह अधिकार नहीं है सिवाय उस स्थिति के कि उक्त शहर गांव से उतना ही निकट हो जितना हमने वर्णित किया है, यह 'मुहीत' में है। और महिला को यह अधिकार नहीं है कि बच्चे को 'दारुल-हर्ब' (गैर-मुस्लिम क्षेत्र) में ले जाए, भले ही मूल निकाह वहीं हुआ हो और महिला 'हर्बिया' हो और पति मुसलमान या जिम्मी हो। और यदि दोनों 'हर्बी' (गैर-मुस्लिम) हों तो महिला को यह अधिकार प्राप्त है, यह 'बदाय' में है। और यदि मां मर गई और बच्चे की नानी (मां की मां) को 'हज़ानत' (पालन-पोषण) का अधिकार प्राप्त हो गया, तो उसे यह अधिकार नहीं है कि वह उसे अपने

शहर ले जाए, भले ही मूल عقد (निकाह) वहीं हुआ हो। इसी तरह 'उम्म-ए-वलद' जब आजाद कर दी गई तो वह बच्चे को उस शहर से बाहर नहीं ले जा सकती जिस शहर में उसका पिता है, यह 'गायतुल बयान' में है।

यदि तलाक देने वाले ने अपने बच्चे को उस मां की मां से, जिसे तलाक दे दिया है, इस कारण ले लिया है कि उस महिला ने दूसरा निकाह कर लिया है, तो उक्त पुरुष को अधिकार है कि वह उस बच्चे को लेकर यात्रा पर चला जाए:

जब नानी को यह अधिकार नहीं है तो नानी के अलावा अन्य महिलाओं का नियम भी नानी के समान ही है, यह 'बहरुर-राइक' में है। 'मुंतनी' में इब्न-ए-सामह की रिवायत से इमाम अबू यूसुफ से वर्णित है कि एक पुरुष ने बसरा में एक महिला से निकाह किया और उससे बच्चा पैदा हुआ, फिर यह पुरुष इस छोटे बच्चे को कूफ़ा ले गया और उस महिला को तलाक दे दिया। तब उस महिला ने अपने बच्चे के बारे में झगड़ा किया और चाहा कि मुझे वापस दिया जाए, तो इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि यदि उक्त पुरुष उस बच्चे को उस महिला की अनुमति से कूफ़ा ले आया है तो पुरुष पर यह अनिवार्य नहीं है कि वह उसे वापस लाए और महिला से कहा जाएगा कि तू खुद वहां जाकर इस बच्चे को ले ले। और फरमाया कि यदि उक्त महिला की अनुमति के बिना उक्त पुरुष उसे ले आया है तो पुरुष पर अनिवार्य होगा कि वह उस बच्चे को उस महिला के पास ले आए। इब्न-ए-सामह ने इमाम से निकटता के अर्थ और ऊपर वर्णित बातों के बारे में बताया है।

میں بمنزلہ ایک شہر کے محلات مختلفہ کے ہو جائے گا اور عورت کو یہ اختیار ہے کہ ایک محلہ سے دوسرے محلہ میں چلی جائے اور اگر عورت نے اپنے شہر کے سوائے دوسرے شہر میں منتقل کرنا چاہا اور اس شہر میں نکاح واقع نہیں ہوا ہے تو عورت کو یہ اختیار نہیں ہے الا اس صورت میں کہ دونوں مقامات میں ایسی ہی قربت ہو جیسی ہم نے اوپر بیان کی ہے یہ محیط میں ہے اگر عورت نے ایسے شہر میں منتقل کرنا چاہا جو اس طرح قریب نہیں ہے اور نہ وہ اس کا شہر ہے لیکن اصل عقد نکاح وہیں واقع ہوا تھا تو مبسوط کی روایت پر اس کو یہ اختیار نہیں ہے اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔

اگر بیوی مرد دونوں سواد شہر کے ہوں اور عورت نے چاہا کہ بچہ کو اپنے ساتھ گاؤں میں لے جائے اور وہیں رکھے اور نکاح اسی گاؤں میں واقع ہوا تھا جہاں لے جاتی ہے تو عورت کو یہ اختیار ہے اور اگر نکاح دوسرے گاؤں میں واقع ہوا ہو تو عورت کو اپنے گاؤں میں منتقل کر کے لے جانے کا اختیار نہیں ہے اور نہ اس گاؤں میں جہاں نکاح واقع ہوا ہے اور صورت یہ کہ گاؤں دور ہو اور اگر دونوں گاؤں قریب ہوں ایسے کہ باپ لڑکے کو دیکھ کر غور پرداخت کے بعد رات سے پہلے اپنے گاؤں میں واپس آ سکے تو عورت کو وہاں منتقل کر لینے کا اختیار ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر بچہ کا باپ شہر میں متوطن ہو اور عورت نے بچہ کو گاؤں میں منتقل کر لے جانے کا ارادہ کیا پس اگر یہ گاؤں عورت کا ہو اور اسی میں عورت سے نکاح کیا ہو تو عورت کو یہ اختیار ہے اگر چہ وہ شہر سے دور ہو اور اگر یہ عورت کا گاؤں نہ ہو پس اگر قریب ہو اور اصل نکاح اسی میں واقع ہوا ہو تو عورت کو یہ اختیار ہے جیسے شہر کی صورت میں مذکور ہوا ہے اور اگر اس میں نکاح نہ ہوا ہو تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے اگر چہ وہ شہر سے قریب ہو یہ

بدائع میں ہے اور اگر عورت نے بچہ کو گاؤں سے شہر جامع میں منتقل کر کے لے جانا چاہا حالانکہ یہ شہر اس عورت کا نہیں ہے اور نہ اس میں نکاح واقع ہوا ہے تو عورت کو یہ اختیار نہیں ہے الا اس صورت میں کہ شہر مذکور گاؤں سے ایسا ہی قریب ہو جیسا ہم نے بیان کیا ہے یہ محیط میں ہے اور عورت کو یہ اختیار نہیں ہے کہ بچہ کو دارالحرب میں منتقل کر لے جائے اگر چہ اصل نکاح وہاں واقع ہوا ہو اور یہ عورت حربیہ ہے اور شوہر مسلمان ہے یا ذمی ہے اور اگر دونوں حربی ہوں تو عورت کو یہ اختیار حاصل ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر ماں مر گئی یہاں تک کہ حقِ حضانت بچہ کی نانی یعنی ماں کی ماں کو حاصل ہوا تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس کو اپنے شہر کو منتقل کر لے جائے اگر چہ اصل عقد اسی میں واقع ہوا ہو اسی طرح امِ ولد جب آزاد کر دی گئی تو وہ بچہ کو اس شہر سے جس میں اس کا باپ ہے باہر نہیں لے جا سکتی ہے یہ غایۃ البیان میں ہے۔

اگر طلاق دہندہ نے اپنے بچہ کو اس ماں کی ماں سے جس کو طلاق دے دی ہے اس وجہ سے لے لیا کہ اس عورت نے نکاح کر لیا ہے تو مرد مذکور کو اختیار ہے کہ اس بچہ کو لے کر سفر کر جائے:

جب نانی کو یہ اختیار نہیں ہے تو نانی کے سوا دوسرے اور عورتوں کا حکم بھی مثل نانی کے ہے یہ بحر الرائق میں ہے منٹنی میں ابنِ سامہ کی روایت سے امام ابو یوسف سے مروی ہے کہ ایک مرد نے بصرہ میں ایک عورت سے نکاح کیا اور اس کے بچہ پیدا ہوا پھر یہ مرد اس بچہ صغیر کو کوفہ میں لے گیا اور اس عورت کو طلاق دے دی پس اس عورت نے اپنے بچے کے بارے میں مخاصمہ کیا اور چاہا کہ مجھے واپس دیا جائے تو امام ابو یوسف نے فرمایا کہ اگر مرد مذکور اس بچے کو اس عورت کی اجازت سے کوفہ میں لے آیا ہے تو مرد پر واجب نہیں ہے کہ اس کو واپس لائے اور عورت سے کہا جائے گا کہ تو خود وہاں جا کر اس بچہ کو لے لے اور فرمایا کہ اگر

بدون عورت مذکورہ کی اجازت کے مرد مذکور اس کو لے آیا ہے تو مرد پر واجب ہوگا کہ اس بچہ کو اس عورت کے پاس لے آئے ابنِ سامہ نے امام سے قریب کے معنی اور پر مذکور ہوئے ہیں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2 ..... Kitab-ut-Talaq (Book of Divorce) It is narrated from Abu Yusuf (RA) that a man brought his wife along with their child (who was born from her) from Basra to Kufa, then sent the woman back to Basra and divorced her. It becomes obligatory upon the mentioned man to send the child to that woman as well, and the woman will be held accountable for it. This is in *Zaheeriyah*. And if the divorcee took his child from his mother (whom he divorced) because that woman has entered into another marriage, then the mentioned man has the right to take the child and travel, until he fulfills the right of the child's mother. This is narrated from *Sirajiyah* in *Bahr-ur-Raiq*.

Chapter Sixteen: Regarding Maintenance (Nafaqat) It has six sections: Section One: Regarding the Wife's Maintenance

Be it known that a man is obligated to provide maintenance for his wife, whether she is a Muslim or a Dhimmi(1), poor or rich, whether he has consummated the marriage or not, whether she is an adult or a minor who is capable of sexual intercourse(2), as stated in *Fatawa-e-Qazi Khan*, whether she is a free woman or a Mukataba (slave who has a contract for freedom). This is in *Jauharat-un-Nayyirah*, and the scholars have discussed until what age she is capable of intercourse. The preferred opinion is that until she reaches nine years of age, she is not considered capable of intercourse, and the fatwa is based on this, as stated in *Tatar-Khania*. The correct view is that age is of no consideration; rather, the consideration is whether she can bear the hardship of intercourse and has the capability for it. This is in *Kafi*. If the woman is such a minor that one like her cannot be engaged in intercourse and she is not capable of it, then in our view, there is no maintenance for her until she reaches a state where she can bear intercourse, whether she is in her father's house or her husband's house. This is in *Muheet*. If an adult woman demands her maintenance and she has not yet been sent to her husband's house, she has the right to it provided the husband has not demanded her to be sent to his house. Some scholars have said that if she has not been sent to her husband's house, she is not entitled to maintenance, but the fatwa is based on the first opinion, as stated in *Fatawa-e-Ghayathiyah*. So, if the husband demanded her to be sent to his house and she refused to go, she will not get maintenance. If she refused to move there, and the refusal was with a legitimate right—for instance, she refused because she wanted to collect her deferred dowry (Mahr Mu'ajjal)—she will still receive maintenance. If the refusal was without a legitimate right—for instance, the husband has already given her the dowry, or the dowry is time-bound (Mahr Mi'adi) and the term is still far off, or she has gifted her

dowry to the husband, and then she refused(3)—then she will not receive any maintenance. This is in *Muheet*. And if a woman commits *Nashuz* (disobedience/rebellion), maintenance will not be obligatory upon him.

फतावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द २ ..... किताब-उत-तलाक इमाम अबू यूसुफ रह० से रिवायत है कि एक मर्द अपनी बीवी को अपने बच्चे के साथ, जो उस औरत के पेट से है, बसरा से कूफा ले आया, फिर औरत को बसरा वापस भेज दिया और उसे तलाक दे दी, तो मर्द मजकूर (उक्त व्यक्ति) पर वाजिब होगा कि वह उस बच्चे को भी उस औरत के पास भेज दे, पस औरत के लिए उसका मुवाखजा (जवाबदेही/पकड़) किया जाएगा। यह 'जहीरिया' में है। और अगर तलाक देने वाले ने अपने बच्चे को उसकी माँ से, जिसे उसने तलाक दे दी है, इस वजह से ले लिया कि उस औरत ने निकाह कर लिया है, तो मर्द मजकूर को इख्तियार है कि वह उस बच्चे को लेकर सफर पर चला जाए, यहाँ तक कि फिर इस बच्चे की माँ का हक अदा करे। यह 'बहर-उर-राइक' में 'सराजिया' से मनकूल (उद्धृत) है।

सोलहवां अध्याय: नफकात (खर्चों) के बयान में इसकी छह फसलें (अध्याय) हैं: पहली फसल: बीवी के खर्च (नफका) के बयान में

स्पष्ट रहे कि मर्द पर अपनी बीवी का नफका (खर्च) वाजिब है, चाहे बीवी मुसलमान हो या जिम्मी(१), गरीब हो या अमीर, चाहे उससे हमबिस्तरी की हो या न की हो, चाहे वह बालिग हो या ऐसी नाबालिग जिससे हमबिस्तरी की जा सकती(२) हो, जैसा कि 'फतावा-ए-काजी खान' में है, चाहे आजाद हो या मुकातबा। यह 'जौहरत-उन-नय्यरह' में है और मशाइख ने इसमें कलाम किया है कि हमबिस्तरी के लायक कब तक होती है, और मुख्तार कौल (पसंदीदा मत) यह है कि जब तक नौ बरस की न हो तब तक हमबिस्तरी के काबिल नहीं होती है और इसी पर फतवा है, जैसा कि 'ततारखानिया' में है। और सही यह है कि उम्र का कोई اعتبار। (महत्व) नहीं है, बल्कि اعتبار। (महत्व) इस बात का है कि वह हमबिस्तरी की मशक्कत बर्दाश्त कर सके और उसे इसकी ताकत हासिल हो जाए, यह 'काफी' में है। और अगर औरत ऐसी नाबालिग हो कि उसकी जैसी की हमबिस्तरी नहीं की जा सकती और वह हमबिस्तरी के लायक नहीं है, तो हमारे नजदीक उसके लिए नफका न होगा, यहाँ तक कि उसकी हालत ऐसी हो जाए कि वह हमबिस्तरी को बर्दाश्त कर ले, चाहे वह अपने बाप के घर हो या शौहर के घर, यह 'मुहीत' में है। और अगर बालिग औरत ने अपना नफका तलब किया और वह अभी अपने शौहर के घर नहीं भेजी गई है, तो उसे यह इख्तियार है, जब तक शौहर ने उसके घर भेजे जाने का مطالبہ (मांग) न किया हो। और कुछ मशाइख ने कहा है कि जब वह अपने शौहर के घर नहीं भेजी गई है तो वह नफके की मुस्तहिक (हकदार) नहीं होगी, मगर फतवा पहले कौल पर है, यह 'फतावा-ए-गयासिया' में है। पस अगर शौहर ने उसके घर अपने भेजे जाने का مطالبہ (मांग) किया और

उसने शौहर के घर जाने से इनकार किया, तो उसे नफका मिलेगा। और अगर उसने वहाँ منتقل (स्थानांतरित) होने से इनकार किया, तो अगर इनकार हक के साथ है, मसलन उसने इस वजह से इनकार किया कि अपना 'मेहर-ए-मुअज्जल' (तत्काल देय मेहर) वसूल कर ले, तो भी उसे नफका मिलेगा। और अगर इनकार बिना हक के है, मसलन शौहर ने उसका मेहर उसे दे दिया हो, या मेहर 'मिआदी' (समयबद्ध) है जिसकी इद्दत अभी दूर है, या उसने अपना मेहर शौहर को हिबा (दान) कर दिया है, फिर उसने इनकार(३) किया, तो उसे कुछ नफका न मिलेगा। यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत नशूज(४) (आज्ञा का उल्लंघन) करे, तो उस पर नफका वाजिब न होगा।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ ..... کتاب الطلاق ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ ایک مرد اپنی بیوی کو مع فرزند کے جو اس عورت کے پیٹ سے ہے بصرہ سے کوفہ میں لے آیا پھر عورت کو بصرہ واپس بھیج دیا اور اس کو طلاق دے دی تو مرد مذکور پر واجب ہوگا کہ اس بچہ کو بھی اس عورت کے پاس بھیج دے پس عورت کے واسطے اس کا مواخذہ کیا جائے گا یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر طلاق دہندہ نے اپنے بچہ کو اس کی ماں سے جس کو طلاق دے دی ہے اس وجہ سے لے لیا کہ اس عورت نے نکاح کر لیا ہے تو مرد مذکور کو اختیار ہے کہ اس بچہ کو لے کر سفر کو جائے یہاں تک کہ پھر اس بچہ کی ماں کا حق مدع کرے یہ بحر الرائق میں سراجیہ سے منقول ہے۔

سولہواں باب: نفقات کے بیان میں اس کی چھ فصلیں ہیں: فصل اول: نفقہ زوجہ کے بیان میں

واضح رہے کہ مرد پر اپنی بیوی کا نفقہ واجب ہے خواہ بیوی مسلمان ہو یا ذمیہ(۱) ہو یا فقیرہ ہو یا فقیہہ ہو خواہ اس سے دخول کیا ہو یا نہ کیا ہو خواہ کبیرہ ہو یا ایسی صغیرہ ہو کہ اس سے جماع کیا جا سکتا(۲) ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان خواہ حرہ ہو یا مکاتبہ ہو یہ جو ہرۃ النیرہ میں ہے اور مشائخ نے اس میں کلام کیا ہے کہ جماع کے لائق کب تک ہوتی ہے اور مختار قول یہ ہے کہ جب تک نو برس کی نہ ہو تب تک جماع قابل نہیں ہوتی ہے اور اسی پر فتویٰ ہے کذا فی التاتارخانیہ اور صحیح یہ ہے کہ سن کا کچھ اعتبار نہیں ہے بلکہ اعتبار اسی کا ہے کہ وہ مشقت جماع کو برداشت کر سکے اور اس کی قدرت اس کو حاصل ہو جائے یہ کافی میں ہے اور اگر عورت ایسی صغیرہ ہو کہ اس کے مثل سے وطی نہیں کی جاتی ہے اور وہ جماع کے لائق نہیں ہے تو ہمارے نزدیک اس کے واسطے نفقہ نہ ہوگا یہاں تک کہ اس کی حالت ایسی ہو جائے کہ وہ جماع کو برداشت کر لے خواہ وہ اپنے باپ کے گھر ہو یا شوہر کے گھر ہو یہ محیط میں ہے اور کبیرہ نے

اگر اپنا نفقہ طلب کیا اور وہ ہنوز اپنے شوہر کے گھر نہیں بھیجی گئی تو اس کو یہ اختیار ہے کہ شوہر نے اس کے گھر بھیجے جانے کا مطالبہ نہ کیا ہو اور بعضے مشائخ نے کہا کہ جب وہ اپنے شوہر کے گھر نہیں بھیجی گئی ہے تو مستحق نفقہ نہ ہوگی مگر فتویٰ قول اول پر ہے یہ فتاویٰ غیاثیہ میں ہے پس اگر شوہر نے اس کے گھر اپنے بھیجے جانے کا مطالبہ کیا اور اس نے شوہر کے گھر جانے سے انکار کیا تو اس کو نفقہ ملے گا اور اگر اس نے وہاں منتقل ہونے سے انکار کیا پس اگر انکار بحق ہو مثلاً اس نے اس وجہ سے انکار کیا کہ اپنا مہر معجل وصول کر لے تو بھی اس کو نفقہ ملے گا اور اگر انکار بغیر حق ہو مثلاً شوہر نے اس کا مہر اس کو دے دیا ہو یا مہر میعادی ہے کہ جس کی عدت ابھی دور ہے یا اس نے اپنا مہر شوہر کو ہبہ کر دیا ہے پھر اس نے انکار(۳) کیا تو اس کو کچھ نفقہ نہ ملے گا یہ محیط میں ہے اور عورت اگر نشوز(۴) کرے تو اس پر نفقہ واجب نہ ہوگا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) ..... Kitab-ut-Talaq

Will there be no maintenance (nafaqa) for the wife until she enters the husband's house? A 'Nashiza' (rebellious/disobedient) woman is one who leaves her husband's house, or is in the husband's house but refuses to allow him control over her self. She will not be considered 'Nashiza' if she is still present. If the house belongs to the woman and she prevents the husband from entering, there will be no maintenance for her. However, if she requests the husband to take her to his house or rent a house for her, the ruling is different. Once she abandons her disobedience, she will receive maintenance. If the husband lives on usurped land (property of another), and the wife refuses to live there, she will receive maintenance; this is stated in 'Kafi'. If the wife has surrendered herself to her husband and then refuses to allow him access in order to receive her 'Mahr' (dowry), according to Imam-e-Azam, she will not be considered 'Nashiza'; this is found in 'Fatawa-e-Qazi Khan'.

A man lives on the Sultan's land and receives wealth from the Sultan. If the wife says, "I will not live with you on the Sultan's land, nor will I eat from your wealth," the scholars have stated that she does not have this option; by refusing, she becomes a sinner and 'Nashiza'. Some scholars were asked about a woman whose husband does not pray, and she refuses to live with him—it was ruled that she does not have this option; this is in 'Zahiriya'. If a woman hides from her husband or refuses to accompany him to a city where he intends to go, and the man has already paid her full Mahr, then there will be no maintenance for this wife from this husband. If the man has not paid the Mahr and the situation remains unchanged, maintenance will be mandatory for the wife. This applies if the marriage has not been consummated. If it has been consummated, then according to Imam-e-Azam, the same ruling applies. According to the two disciples (Sahibain), there will be no maintenance for the wife, regardless of whether the husband has paid the Mahr or not. Sheikh Imam Abul Qasim Saffar stated that this was in the era of those Imams, but in our time, a husband cannot take her on a journey even if he has paid her Mahr; this is in 'Muhit'. If a woman is imprisoned due to her own debt, the husband is not obligated to provide maintenance. Sheikh Karkhi stated that if she is imprisoned for a debt she cannot pay, maintenance is mandatory, but if she is capable of paying it, maintenance is not mandatory. The fatwa is that in both cases, there is no maintenance; this is in 'Jawhar-tun-Nayya'. This ruling applies if the husband cannot reach her in prison; if there is a place in the prison where he can reach her, the scholars state that maintenance will be mandatory; this is in 'Fatawa-e-Qazi Khan'.

In the following issues, the principle is that the woman should be examined; if she is not capable of intercourse, maintenance is not mandatory for her:

If a usurper kidnapped the wife or she was imprisoned due to oppression, Khassaf mentioned that she is not entitled to maintenance. Sadr Shaheed Husamuddin mentioned that the fatwa is based on this; this is in 'Atabiya'. (This also applies) if the husband is imprisoned, regardless of whether he is capable of paying off his debt or not. (1) And in our time, he can take her. (2) Or 'Mahr-e-Mu'ajjal' (prompt dowry).

क्या तो औरत के लिए कोई नफ़क़ा (खर्च) नहीं होगा जब तक कि वह शौहर के घर न आ जाए। और 'नशूज़' (नाफरमानी) करने वाली वह औरत होती है जो शौहर के घर से निकल जाए और अपने नफ़्स (वजूद) को शौहर के खिलाफ उसके घर में शौहर के घर के अंदर हो और शौहर को अपने ऊपर काबू पाने से रोके। तो वह 'नाशज़ा' (नाफरमान) नहीं होगी इस वजह से कि वह अभी मौजूद है। और अगर घर औरत की मिल्कियत (स्वामित्व) में हो और उसने शौहर को अपने पास दाखिल होने से मना किया हो तो उसके लिए नफ़क़ा नहीं होगा, लेकिन अगर उसने शौहर से दरख्वास्त की हो कि मुझे इस मकान से अपने घर ले जाए या मेरे लिए कोई मकान किराये पर ले ले, तो ऐसी सूरत में हुक्म ऐसा नहीं है। और जब औरत ने नशूज़ छोड़ दिया तो उसको नफ़क़ा मिलेगा। और अगर शौहर ग़सब (जबरदस्ती कब्जा) की गई ज़मीन में रहता हो यानी किसी और की ज़मीन पर कब्ज़ा करके उसमें रहता हो, फिर औरत ने वहाँ रहने से इनकार किया तो औरत को नफ़क़ा मिलेगा, यह 'काफ़ी' में है। और अगर औरत ने अपने नफ़्स को शौहर के सुपुर्द कर दिया हो फिर मेहर वसूल करने के लिए खुद को सौंपने से इनकार किया तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक वह नाशज़ा नहीं होगी, यह 'फतावा-ए-क़ाज़ी खान' में है।

एक मर्द सुल्तान की ज़मीन में रहता है और सुल्तान से माल लेता है, फिर औरत ने कहा कि मैं सुल्तानी ज़मीन में तुम्हारे साथ न रहूँगी और न ही तुम्हारे माल से खाऊँगी, तो मशायख ने फरमाया कि उसे यह इख्तियार नहीं है और इससे इनकार करने से वह गुनहगार होगी और नाशज़ा हो जाएगी। और बाज़ उलेमा से सवाल किया गया कि एक औरत का मर्द नमाज़ नहीं पढ़ता है और औरत ने उसके साथ रहने से इनकार किया, तो फरमाया कि उसे यह इख्तियार नहीं है, यह 'ज़हीर-ए-यह' में है। एक औरत अपने शौहर से छिप गई या उसके साथ उस शहर में जाने से इनकार किया जहाँ वह जाना चाहता है और यह मर्द उस औरत को उसका पूरा मेहर दे चुका है, तो उस औरत के लिए इस शौहर पर कोई नफ़क़ा नहीं होगा। और अगर मर्द मज़कूर ने उसका मेहर न दिया हो और बाकी मसला बहाल हो तो औरत के लिए नफ़क़ा लाज़िम होगा। और यह उस वक्त है जब उस औरत से दुख़ूल (संबंध) न किया हो। और अगर उस औरत से दुख़ूल किया है तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक इस सूरत में भी यही हुक्म है। और साहबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक औरत के लिए कोई नफ़क़ा नहीं होगा, चाहे शौहर ने उसे मेहर दे दिया हो या न दिया हो। शेख इमाम अबुल कासिम सफ्फ़ार ने फरमाया कि यह उन इमामों के ज़माने में था और हमारे ज़माने

में शौहर उसे लेकर सफर नहीं कर सकता, अगरचे उसका मेहर अदा कर चुका हो, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत अपने कर्ज़ की वजह से कैद कर ली गई तो उसके लिए शौहर पर नफ़क़ा वाजिब न होगा। और शेख करखी ने फरमाया कि अगर औरत ऐसे कर्ज़ की वजह से कैद की गई जिसे अदा करने की उसे कुदरत नहीं है, तो उसके लिए नफ़क़ा लाज़िम होगा, और अगर वह उसकी अदायगी पर कादिर (सक्षम) है तो उसके लिए नफ़क़ा लाज़िम न होगा और फतवा इसी पर है कि औरत के लिए दोनों सूरतों में नफ़क़ा नहीं होगा, यह 'जौहर-तुन-नय्या' में है। और यह हुक्म उस वक्त है कि शौहर उस औरत तक कैदखाने में न पहुँच सकता हो, और अगर कैदखाने में कोई ऐसी जगह हो कि वहाँ वह उस तक पहुँच सकता हो, तो मशायख ने फरमाया कि औरत के लिए नफ़क़ा वाजिब होगा, यह 'फतावा-ए-क़ाज़ी खान' में है।

नीचे दिए गए मसलों में असल यह है कि औरत को देखा जाए, अगर वह जमा (संबंध) की सलाहियत नहीं रखती है तो उसके लिए नफ़क़ा लाज़िम न होगा:

अगर औरत को कोई ग़ासिब (जबरदस्ती करने वाला) लेकर भाग गया या वह ज़ुल्म से कैद कर दी गई तो खस्साफ़ ने ज़िक्र किया कि वह नफ़क़ा की मुस्तहिक न होगी। और सदर शहीद हुसामुद्दीन ने ज़िक्र फरमाया कि इसी पर फतवा है, यह 'अताबीया' में है। और अगर शौहर कैद कर दिया गया और वह अदाय-ए-कर्ज़ पर कादिर है या नहीं कादिर। (1) और हमारे ज़माने में ले जा सकता है। (2) या मेहर-ए-मुअज्जिल (जल्दी अदा करने वाला मेहर)।

کیا تو عورت کے واسطے کچھ نفقہ نہ ہوگا یہاں تک کہ شوہر کے گھر میں آجائے اور نشوز کرنے والی وہ عورت ہوتی ہے جو شوہر کے گھر سے نکل جائے اور اپنے نفس کو شوہر کے خلاف اس کے گھر کے شوہر کے گھر میں ہو اور شوہر کو اپنے اوپر قابو دینے سے روکے تو وہ ناشزہ نہ ہوگی اس واسطے کہ ہنوز وہ جس موجود ہے اور اگر گھر عورت کی ملک ہو اور اس نے شوہر کو اپنے پاس داخل ہونے سے منع کیا تو اس کے واسطے نفقہ نہ ہوگا لیکن اگر اس نے شوہر سے درخواست کی ہو کہ مجھے اس میرے مکان سے اپنے گھر لے جائے یا میرے واسطے کوئی مکان کرایہ لے لے تو ایسی صورت میں حکم ایسا نہیں ہے اور جب عورت نے نشوز چھوڑ دیا تو اس کو نفقہ ملے گا اور اگر شوہر زمین میں غصب میں رہتا ہو یعنی غیر کی ملک غصب کر کے اس میں رہتا ہو پس عورت نے وہاں رہنے سے انکار کیا تو عورت کو نفقہ ملے گا یہ کافی میں ہے اور اگر عورت نے اپنے نفس کو شوہر کو سپرد کر دیا ہو پھر مہر وصول پانے کے واسطے قابو دینے سے انکار کیا تو امام اعظم کے نزدیک ناشزہ نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک مرد سلطان کی زمین میں رہتا ہے اور سلطان سے مال لیتا ہے پس عورت نے کہا کہ میں سلطانی زمین میں تیرے ساتھ نہ رہوں گی اور نہ تیرے مال سے کھاؤں گی تو مشائخ نے فرمایا کہ اس کو یہ اختیار نہیں ہے اور اس سے انکار کرنے سے گنہگار ہوگی اور ناشزہ ہو جائے گی اور بعض علماء سے سوال کیا گیا کہ ایک عورت کا مرد نماز نہیں پڑھتا ہے اور عورت نے اس کے ساتھ رہنے سے انکار کیا تو فرمایا کہ اس کو یہ اختیار نہیں ہے یہ ظہیر یہ میں ہے ایک عورت اپنے شوہر سے روپوش ہو گئی یا اس کے ساتھ جانے سے جس شہر میں ہو جانا چاہتا ہے انکار کیا اور یہ مرد اس عورت کو اس کا پورا مہر دے چکا ہے تو اس عورت کے واسطے اس شوہر پر

کچھ نفقہ نہ ہوگا اور اگر مرد مذکور نے اس کا مہر نہ دیا ہو اور اباقی مسئلہ بحالہ ہو تو عورت کے واسطے نفقہ لازم ہوگا اور یہ اس وقت ہے کہ اس عورت سے دخول نہ کیا ہو اور اگر اس عورت سے دخول کیا ہے تو امام اعظم کے نزدیک اس صورت میں بھی یہی حکم ہے اور صاحبین کے نزدیک عورت کے واسطے کچھ نفقہ نہ ہوگا خواہ شوہر نے اس کو مہر دے دیا ہو یا نہ دیا ہو شیخ امام ابوالقاسم صفار نے فرمایا کہ یہ ان اماموں کے زمانہ میں تھا اور ہمارے زمانہ میں شوہر اس کو لے کر سفر نہیں نہیں جا سکتا ہے اگر چہ اس کا مہر ادا کر ہو یہ محیط میں ہے اور اگر عورت اپنے قرضہ کی وجہ سے قید کی گئی تو اس کے واسطے شوہر پر نفقہ واجب نہ ہوگا اور شیخ کرخی نے فرمایا کہ اگر عورت ایسے قرضہ کی وجہ سے قید کی گئی جس کے ادا کی اس کو قدرت نہیں ہے تو اس کے واسطے نفقہ لازم ہوگا اور اس کے ادا کرنے پر قادر ہو تو اس کے واسطے نفقہ لازم نہ ہوگا اور فتویٰ اس پر ہے کہ عورت کے واسطے دونوں صورتوں میں نفقہ نہ ہوگا یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ شوہر اس عورت تک قید خانہ میں نہ پہنچ سکتا ہو اور اگر قید خانہ میں کوئی ایسی جگہ ہو کہ وہاں اس تک پہنچ سکتا ہو تو مشائخ نے فرمایا کہ عورت کے واسطے نفقہ واجب ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

مسئلہ ذیل کے مسائل میں اصل یہ ہے کہ عورت کو دیکھا جائے اگر وہ جماع کی صلاحیت نہیں رکھتی ہے تو اس کے واسطے نفقہ لازم نہ ہوگا:

اگر عورت کو کوئی غاصب لے کر بھاگ گیا یا وہ ظلم سے قید کی گئی تو خصاف نے ذکر فرمایا کہ وہ مستحق نفقہ نہ ہوگی اور صدر شہید حسام الدین نے ذکر فرمایا کہ اسی پر فتویٰ ہے یہ عتابیہ میں ہے اور اگر شوہر قید کیا گیا اور وہ ادائے قرضہ پر قادر ہے یا نہیں قادر۔ (1) اور ہمارے زمانہ میں لے جا سکتا ہے۔ (2) یا مہرِ معجل۔

...or if the husband has run away, then maintenance (nafaqah) becomes obligatory for the wife. This is in *Ghayat al-Saruji*. If the husband has been imprisoned in the Sultan's jail, there is a difference of opinion among the scholars, but the correct view is that the wife is entitled to maintenance. This is in *Fatawa Qadi Khan*. If the husband is in another city and the distance between the wife and him is that of a journey, and he did not send travel expenses or a vehicle for her to come to him, but she could not find a *mahram* (unmarriageable kin) to accompany her and therefore did not go, she is entitled to maintenance. This is in *Wajiz al-Kardari*. The basic principle in these matters is that the wife's condition is to be examined; if she is incapable of sexual intercourse, maintenance is not obligatory for her, regardless of whether the husband is capable of intercourse or not. If she is capable of intercourse, maintenance is obligatory for her, regardless of whether the husband is capable or not; this is in *Al-Muhit*. If the husband is a minor and the wife is an adult, maintenance is obligatory because the wife has fulfilled her part by submitting herself. Likewise, if she has submitted herself but the husband is *mahjub* (prevented by a condition), *anin* (impotent), sick and unable to perform intercourse, or is in *ihram* for Hajj, maintenance is still obligatory for her; this is in *Al-Bada'i*. If both are minors and incapable of intercourse, maintenance is not obligatory because the incapacity is on both sides; thus, the minor wife is considered under the status of the *mahjub* or *anin* husband. This is in *Al-Tabyin*.

If the wife becomes *ratqa* (imperforate), *majnuna* (insane), or afflicted by some condition that makes her incapable of intercourse, or if she becomes incapable of intercourse due to old age, then her maintenance is not obligatory:

If the wife is so ill before going to the husband that she is restricted from intercourse, and she is then sent to the husband's house, and she remains ill, maintenance is not obligatory after reaching the husband's house, nor was it before that, provided she demanded maintenance and the husband did not take her, even though she did not refuse to go. If the husband asked her to come and she refused, maintenance is not obligatory, similar to the ruling for a healthy wife; this is stated in *Zahir al-Riwayah*. If the husband took her while she was healthy and she became ill in his house to the point of being incapable of intercourse, her right to maintenance is not voided without any disagreement; this is in *Al-Bada'i*. If she became ill in the husband's house after consummation and returned to her father's house, the scholars have said that if she was able to travel (by litter, etc.) to her husband's house but did not,

maintenance is not obligatory. If she could not go, maintenance is obligatory; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If the wife becomes *ratqa*, *majnuna*, or afflicted by some condition that makes her incapable of intercourse, or becomes incapable due to old age, her maintenance is not obligatory, regardless of whether these conditions occurred after going to the husband or before.

है या पति भाग गया हो तो स्त्री के लिए नफ्का (भरण-पोषण) लाज़िम होगा, यह 'ग़ायत-उस-सरूजी' में है। और अगर पति को 'क़ैद-ए-ख़ाना-ए-सुलतानी' में क़ैद कर दिया गया हो तो इसमें मशाइख का इख़्तिलाफ़ है, और सही यह है कि स्त्री नफ्का की मुस्तहिक (हकदार) होगी, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है। और अगर पति किसी दूसरे शहर में हो और स्त्री और उसके बीच सफ़र की दूरी हो और पति ने वहाँ आने के लिए खर्च और सवारी न भेजी हो ताकि वह उसके पास चली आए, मगर स्त्री को अपने साथ कोई ज़ी-रहम महरम न मिला, तो वह नहीं गई, तो वह नफ्का की हक़दार होगी, यह 'वजीज़-ए-करदरी' में है। और इस प्रकार के मसलों में मूल बात यह है कि स्त्री को देखा जाएगा; यदि वह जमा (संभोग) की सलाहियत नहीं रखती, तो उसके लिए नफ्का लाज़िम नहीं होगा, चाहे पति जमा की सलाहियत रखता हो या न रखता हो। और अगर स्त्री जमा की सलाहियत रखती है तो उसके लिए नफ्का लाज़िम होगा, चाहे पुरुष जमा की सलाहियत रखता हो या न रखता हो, यह 'मुहीत' में है। और अगर पति नाबालिग (सगीर) हो और पत्नी बालिग़ (कबीरा) हो तो उसके लिए नफ्का लाज़िम होगा क्योंकि स्त्री की तरफ़ से अपने आप को सौंप देना पाया गया। और इसी तरह जबकि स्त्री की तरफ़ से अपने आप को सौंप देना पाया गया हो, मगर पति 'महजूब' है या 'अनीन' (नपुंसक) है, या बीमार है कि जमा करने पर क़ादिर नहीं है, या हज के लिए एहराम में है, तो भी स्त्री के लिए नफ्का वाजिब होगा, यह 'बदाइ' में है। और अगर पत्नी और पति दोनों नाबालिग हों कि जमा करने की क़ुव्वत न रखते हों, तो स्त्री के लिए नफ्का वाजिब नहीं होगा, क्योंकि यह उस (पुरुष) की जानिब से भी है, इसलिए गोया कि 'महजूब' या 'अनीन' के अंतर्गत नाबालिग स्त्री है, यह 'तबीन' में है।

अगर स्त्री रता (अवरुद्ध) या मजनून (पागल) हो गई या उसे कोई ऐसी बला लग गई कि जिसकी वजह से वह जमा के क़ाबिल न रही, या बुढ़ापे के कारण वती (संभोग) के क़ाबिल न रही, तो उसका नफ्का लाज़िम नहीं होगा:

अगर स्त्री पति के पास जाने से पहले ऐसी बीमार हो कि जमा से मना हो, फिर उसे पति के घर भेजा गया और इस हालत में भी वह बीमार थी, तो पति के यहाँ पहुँचने के बाद उसके लिए नफ्का लाज़िम नहीं होगा और वहाँ जाने से पहले भी लाज़िम नहीं होगा, बशर्ते कि उसने नफ्का का मुतालबा किया हो और पति उसे न ले गया हो, हालाँकि वह जाने से इनकार नहीं करती थी। और अगर पति उसे चलने के लिए कहता और वह जाने से इनकार करती थी, तो उसके लिए नफ्का लाज़िम नहीं होगा, जैसे तंदुरुस्त स्त्री का हुक्म है, ऐसा ही 'ज़ाहिर-उर-रिवायत' में مذکور (वर्णित) है। और अगर स्त्री को

उसका पति तंदुरुस्ती की हालत में ले गया, फिर वह पति के घर में ऐसी बीमार हो गई कि जमा करने के लायक न रही, तो बिना किसी इख़्तिलाफ़ के उसका नफ्का बातिल नहीं होगा, यह 'बदाइ' में है। और अगर दुकूल (प्रवेश) वाक़े होने के बाद पति के घर में स्त्री बीमार पड़ गई और वहाँ से अपने बाप के घर चली आई, तो मशाइख ने फ़र्माया कि अगर वह ऐसी थी कि डोली आदि में बैठकर अपने पति के यहाँ जा सकती थी मगर नहीं गई, तो उसके लिए नफ्का लाज़िम नहीं होगा, और अगर वह पति के घर नहीं जा सकती हो तो उसके लिए नफ्का लाज़िम होगा, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है। और अगर स्त्री रता या मजनून हो गई या उसे कोई बला लग गई कि जिसकी वजह से वह जमा के क़ाबिल न रही, या बुढ़ापे के कारण वती के क़ाबिल न रही, तो उसका नफ्का लाज़िम नहीं होगा, चाहे पति के यहाँ जाने के बाद यह बाधाएँ(अवारिज़) उसे लग गई हों या पहले।

ہے یا شوہر بھاگ گیا تو عورت کے واسطے نفقہ لازم ہو گا یہ غایۃ السروجی میں ہے اور اگر شوہر قید خانہ سلطانی میں قید کیا گیا تو اس میں اختلافِ مشائخ ہے اور صحیح یہ ہے کہ عورت نفقہ کی مستحق ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر شوہر کسی دوسرے شہر میں ہو اور عورت سے اور اس سے بقدر مسافت سفر کے دوری ہو اور شوہر نے وہاں راہِ خرچ اور سواری نہ بھیجی تا کہ اس کے پاس چلی آئے مگر عورت نے اپنے ساتھ کوئی ذی رحم محرم نہ پایا پس نہ گئی تو وہ نفقہ کی مستحق ہو گی یہ وجیز کردری میں ہے اور اس جنس کے مسائل میں اصل یہ ہے کہ عورت کو دیکھا جائے اگر وہ جماع کی صلاحیت نہیں رکھتی ہے تو اس کے واسطے نفقہ لازم نہ ہو گا خواہ شوہر جماع کی صلاحیت رکھتا ہو یا نہ رکھتا ہو اور اگر عورت جماع کی صلاحیت رکھتی ہے تو اس کے واسطے نفقہ لازم ہو گا خواہ مرد جماع کی صلاحیت رکھتا ہو یا نہ رکھتا ہو یہ محیط میں ہے اور اگر شوہر صغیر ہو اور بیوی کبیرہ ہو تو اس کے واسطے نفقہ لازم ہو گا کیونکہ اپنے تن کا سپرد کرنا عورت کی طرف سے پایا گیا اور اسی طرح جبکہ عورت کی طرف سے اپنے آپ کا سپرد کرنا پایا گیا مگر شوہر محجوب ہے یا عنین ہے (١) ہے یا مریض ہے کہ جماع کرنے پر قادر نہیں ہے یا حج کے واسطے احرام (٢) میں ہے تو بھی عورت کے واسطے نفقہ واجب ہو گا یہ بدائع میں ہے اور اگر بیوی و مرد دونوں صغیر ہوں کہ جماع کرنے کی قدرت نہ رکھتے ہوں تو عورت کے واسطے نفقہ واجب نہ ہو گا اس واسطے کہ بجز اس کی جانب سے بھی ہے پس گویا کہ محجوب یا عنین کے تحت میں صغیرہ عورت ہے یہ تبیین میں ہے۔

اگر عورت رتقاء یا مجنونہ ہوئی یا اس کو کوئی بلا لاحق ہو گئی کہ اس کی وجہ سے جماع کے قابل نہ رہی یا ایسی بڑھاپے کے سبب بڑھاپے کے وطی کے قابل نہ رہی تو اس کا نفقہ لازم نہ ہو گا:

اگر عورت قبل شوہر کے پاس جانے کے ایسی مریضہ ہو کہ جماع سے ممنوع ہو پھر وہ شوہر کے گھر بھیجی گئی اور اس حال میں بھی مریضہ تھی تو بعد شوہر کے یہاں پہنچنے کے اس کے واسطے نفقہ لازم نہ ہو گا اور قبل وہاں کے جانے کے بھی لازم نہ ہو گا بشرطیکہ اس نے نفقہ کا مطالبہ کیا ہو اور شوہر اس کو نہ لے گیا حالانکہ وہ جانے سے انکار نہیں کرتی تھی اور اگر شوہر اس سے چلنے کے واسطے کہتا اور وہ جانے سے انکار کرتی تھی تو اس کے واسطے نفقہ لازم نہ ہو گا جیسے تندرست عورت کا حکم ہے ایسا ہی ظاہر الروایہ میں مذکور ہے اور اگر عورت کو اس کا شوہر تندرستی کی حالت میں لے گیا پھر وہ شوہر کے گھر میں ایسی بیمار ہو گئی کہ جماع کرنے کے لائق نہ رہی تو بلا خلاف اس کا نفقہ باطل (۳) نہ ہو گا یہ بدائع میں ہے اور اگر دخول واقع ہونے کے بعد شوہر کے گھر میں عورت بیمار پڑی اور وہاں سے اپنے باپ کے گھر چلی آئی تو مشائخ نے فرمایا کہ اگر وہ ایسی تھی کہ اٹھ وغیرہ میں بیٹھ کر اپنے شوہر کے یہاں جا سکتی تھی مگر نہ گئی تو اس کے واسطے نفقہ لازم نہ ہو گا اور اگر وہ شوہر کے گھر نہ جا سکتی ہو تو اس کے واسطے نفقہ لازم ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر عورت رتقاء، یا مجنونہ ہو گئی یا اس کو کوئی بلا لاحق ہو گئی کہ اس کی وجہ سے جماع کے قابل نہ رہی یا ایسی بڑھاپے کے سبب بڑھاپے کے وطی کے قابل نہ رہی تو اس کا نفقہ لازم نہ ہو گا چاہے شوہر کے یہاں جانے کے بعد اس کو یہ عوارض لاحق ہو گئے ہوں یا قبل۔

۱۔ دو قید خانہ ہوتے تھے قید خانہ قاضی موافق شرع کے اور قید خانہ سلطانی۔ (۱) عذر ظبی۔ (۲) عذر طبیعی۔ (۳) عذر شرعی۔ (۴) بلکہ واجب ہو گا۔

(The woman) is entitled to it (maintenance/nafaqah) provided that she does not withhold herself without right and is not an obstacle. This is in *Muhit*. If a woman performed the obligatory Hajj, then if she did so before going to her husband's place, and if she did it without a Mahram and her husband is also not with her, she has become *Nashizah* (disobedient/rebellious). If she did so after going to her husband's place, Imam Abu Yusuf (RA) stated that *nafaqah* would be incumbent upon him, and Imam Muhammad (RA) stated that there would be no *nafaqah* for her. This is in *Al-Bada'i*, and this is the more apparent view; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If the husband performed Hajj with her, then by consensus *nafaqah* would be incumbent upon him, but only the *nafaqah* of residence (*hazar*) would be obligatory on the husband, not the *nafaqah* of travel (*safar*), and the fare would also not be obligatory on the husband. If the woman performed an optional (*nafl*) Hajj, then the *nafaqah* of residence would be obligatory for the woman; this is not the *nafaqah* of travel. This is in *Jawharat al-Nayyirah*. There is consensus on the fact that prayer and fasting do not nullify *nafaqah*; this is in *Ghayat al-Surooji*. A man had intercourse with a woman who is pregnant, then the woman's father performed her marriage to the same man, and this man denies that this pregnancy is his, then the marriage will be valid and *nafaqah* will not be obligatory on the husband because of a factor from the woman's side which prevents the husband from enjoying her. This is in *Muhit-e-Sarakhsi*. If the husband admitted that this pregnancy is his, then the marriage would be valid by consensus, and he may also have intercourse with her; thus, by consensus, the woman would be entitled to *nafaqah*. This is in *Muhit*. If a man has several wives, some of whom are free Muslims and some are bondwomen or Dhimmi Christians or Jews, they will all be equal in *nafaqah*. This is in *Tatar-Khaniah*. And for the woman with whom intercourse took place due to *shubhah* (mistaken belief), *nafaqah* will not be incumbent; this is in *Khulasah*. It stated that in the case of a corrupt (*fasid*) marriage, there is no *nafaqah*, nor is there *nafaqah* during the *iddah* following a separation due to a corrupt marriage. If the marriage appears to be valid externally and the judge set a *nafaqah* for the woman, which she received for one month, then the corruption of the marriage became apparent (for example, witnesses testified that this woman is the man's foster sister) and the judge separated them, then the husband will take back whatever the woman has taken. If the husband himself gave *nafaqah* to the woman without the judge's order, he cannot take anything back from the woman. Sadr al-Shaheed mentioned this in *Sharh Adab al-Qadi*; this is in *Al-*

Dhakhirah. And if the marriage took place without witnesses, then by consensus the woman would be entitled to *nafaqah* in such a marriage; this is in *Khulasah*. If *Ila* or *Zihar* was performed with the woman, then *nafaqah* would be obligatory for her, and if he married his wife's sister, aunt (maternal/paternal), and until he had intercourse with her, he did not go to her, then he separated them, and it became obligatory on the man that as long as his...

(1) Dhu-Rahm Mahram (Close relative). (2) Then she will be *Nashizah*. (3) Meaning pregnancy.

उसके लायक हो (उसकी कफील हो), बशर्ते कि वह बगैर हक अपने नफ्स को रोकने वाली और मानिअ (बाधक) न हो, यह 'मुहीत' में है। और अगर औरत ने हज-ए-फरीज़ा अदा किया, पस अगर शौहर के यहां जाने से पहले उसने ऐसा किया और अगर बिला-महरम (बिना महरम के) उसने ऐसा किया और उसके साथ शौहर भी नहीं है, तो वह नाशिज़ा (नाफरमान) हो गई। और अगर उसने शौहर के यहां जाने के बाद ऐसा किया, तो इमाम अबू यूसुफ (र.) ने फरमाया कि उसके लिए नफ्का (खर्च) लाज़िम होगा और इमाम मोहम्मद (र.) ने फरमाया कि उसके लिए नफ्का नहीं होगा, 'कज़ा फिल बदाई' और यह अज़हर है, यह 'सिराजुल वह्हाज' में है। अगर शौहर ने उसके साथ हज किया हो, तो बिल-इज्मा उसके लिए नफ्का लाज़िम होगा, मगर शौहर पर 'नफ्का-ए-हज़र' (घर पर रहने का खर्च) वाजिब होगा न कि 'नफ्का-ए-सफर' (यात्रा का खर्च) और शौहर पर किराया भी वाजिब न होगा। और अगर औरत ने हज-ए-नफ़्ल अदा किया, तो औरत के लिए 'नफ्का-ए-हज़र' वाजिब होगा, यह नफ्का-ए-सफर नहीं है, यह 'जौहरतुन-नय्यरा' में है। और इस बात पर इज्मा है कि नमाज़ और रोज़ा नफ्का को साकित (खत्म) नहीं करते, यह 'ग़ायतुल सुरुजी' में है। एक मर्द ने एक औरत से मुजाहमत (सहमवास) की जिससे उसे हमल (गर्भ) है, फिर उस औरत के बाप ने उसी मर्द से उसका निकाह कर दिया और यह मर्द मुनकिर (इनकारी) है कि यह हमल मेरा नहीं है, तो निकाह जायज़ होगा और शौहर पर नफ्का वाजिब न होगा, इसलिए कि औरत की तरफ से एक अमर (कारण) की वजह से जिससे शौहर उससे इस्तमता (भोग) से मना है, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है। और अगर शौहर ने इकरार किया कि यह हमल मेरा है, तो निकाह बिल-इत्तिफाक सही होगा और उसके साथ वती भी कर सकता है, पस बिल-इत्तिफाक औरत नफ्का की मुस्तहिक होगी, यह 'मुहीत' में है। अगर किसी मर्द की कई बीवियां हों कि उनमें से कुछ मुसलमान आजाद हों और कुछ बांदियां (दासी) हों या ज़िम्मी नस्रानिया या यहूदिया हों, तो वे सब नफ्का में बराबर होंगी, यह 'तातारखानिया' में है। और जिस औरत से शुब्हा (गलतफहमी) से वती की गई है, उसके लिए नफ्का लाज़िम न होगा, यह 'खुलासा' में है। फरमाया कि निकाह-ए-फासिद की सूरत में नफ्का नहीं है और न ही निकाह-ए-फासिद की वजह से तफरीक (जुदाई) होने की इद्दत में नफ्का है। और अगर निकाह नज़्र-ए-ज़ाहिर (बाहरी तौर पर) सही हो और काज़ी ने औरत के लिए नफ्का मुक़र्रर किया, जिसे उसने एक महीना लिया फिर निकाह का फसाद ज़ाहिर हुआ, मिसाल के तौर पर इस तरह कि गवाहों ने गवाही दी कि यह औरत इस मर्द की रज़ाई (दूध शरीक) बहन है और काज़ी ने दोनों में तफरीक कर दी, तो औरत

ने जो कुछ लिया है, वह शौहर उससे वापस ले लेगा। और अगर शौहर ने खुद ही बिना फर्ज़-ए-काज़ी के औरत को नफ्का दिया हो, तो औरत से कुछ वापस नहीं ले सकता है, यह सदर-उश-शहीद ने 'शराह-ए-अदब-उल-काज़ी' में ज़िक्र फरमाया है, 'कज़ा फिज़-ज़खीरा'। और अगर निकाह बगैर गवाहों के वाके हुआ हो, तो बिल-इज्मा ऐसे निकाह में औरत नफ्का की मुस्तहिक होगी, यह 'खुलासा' में है। अगर औरत से ईला या ज़हार किया, तो औरत के लिए नफ्का वाजिब होगा और अगर अपनी बीवी की बहन या खाला या फूफी से निकाह किया और जब तक उससे दखूल (संभोग) किया तब तक उसको न जाता, फिर दोनों में तफरीक कर दी और मर्द पर वाजिब हुआ कि जब तक उसकी...

(1) ज़ी-रहम महरम। (2) तो यह नाशिज़ा होगी। (3) यानी हमल (गर्भ)।

اس کے لاحق ہوئے ہوں بشرطیکہ وہ بغیر حق اپنے نفس کو روکنے والی اور مانع نہ ہو یہ محیط میں ہے اور اگر عورت نے حج فریضہ ادا کیا پس اگر شوہر کے یہاں جانے سے پہلے اس نے ایسا کیا پس اگر بلا محرم کے اس نے ایسا کیا اور اس کے ساتھ شوہر بھی نہیں ہے تو وہ ناشزہ ہو گئی اور اگر اس نے شوہر کے یہاں جانے کے بعد ایسا کیا تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اس کے واسطے نفقہ لازم ہو گا اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس کے واسطے نفقہ نہ ہوگا کذا فی البدائع اور یہ اظہر ہے یہ سراج الوہاج میں ہے۔ اگر شوہر نے اس کے ساتھ حج کیا ہو تو بالا جماع اس کے واسطے نفقہ لازم ہو گا مگر شوہر پر نفقہ حضر واجب ہو گا نہ نفقہ سفر اور شوہر پر کرایہ بھی واجب نہ ہوگا اور اگر عورت نے حج نفل ادا کیا تو عورت کے واسطے نفقہ حضر واجب ہو گا یہ نفقہ سفر یہ جو ہرۃ النیرہ میں ہے اور اس امر پر اجماع ہے کہ نماز و روزہ نفقہ کو ساقط نہیں کرتا ہے یہ غایۃ السروجی میں ہیں ایک مرد ایک عورت سے مجہم کیا گیا جس کو حمل ہے پس اس عورت کے باپ نے اسی مرد سے اس کا نکاح کر دیا اور یہ مرد منکر ہے کہ یہ حمل میرا نہیں ہے تو نکاح جائز ہوگا اور شوہر پر نفقہ واجب نہ ہوگا اس واسطے کہ عورت کی طرف سے ایک امر کی وجہ سے جس سے شوہر اس سے استمتاع سے ممنوع ہے یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر شوہر نے اقرار کیا کہ یہ حمل میرا ہے تو نکاح بالا تفاق صحیح ہوگا اور اس کے ساتھ ولی بھی کر سکتا ہے پس بالاتفاق عورت مستحق نفقہ ہو گی یہ محیط میں ہے اگر کسی مرد کی چند عورتیں ہوں کہ بعض ان میں سے مسلمان آزاد ہو ہوں اور بعضی باندیاں ہوں یا ذمی نصرانیہ یا یہود یہ ہوں تو یہ سب نفقہ میں یکساں ہوں گی یہ تا تارخانیہ میں ہے اور جس عورت سے شبہہ سے وطی کی گئی ہے اس کے واسطے نفقہ لازم نہ ہوگا یہ خلاصہ میں ہے فرمایا کہ نکاح فاسد کی صورت میں

نفقہ نہیں ہے اور نہ نکاح فاسد کی وجہ سے تفریق ہونے کی عدت میں نفقہ ہے اور اگر نکاح من حیث الظاہر صحیح ہو اور قاضی نے عورت کے واسطے نفقہ مقرر کیا جس کو اس نے ایک مہینہ لیا پھر فساد نکاح ظاہر ہوا مثلاً بایں طور کہ گواہوں نے گواہی دی کہ یہ عورت اس مرد کی رضاعی بہن ہے اور قاضی نے دونوں میں تفریق کر دی تو عورت نے جو کچھ لیا ہے وہ شوہر اس سے واپس لے لے گا اور اگر شوہر نے خود ہی بدوں فرض قاضی کے عورت کو نفقہ دیا ہو تو عورت سے کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے یہ صدر الشہید نے شرح ادب القاضی میں ذکر فرمایا ہے کذا فی الذخیرہ اور اگر نکاح بغیر گواہوں کے واقع ہوا ہو تو بالا جماع ایسے نکاح میں عورت نفقہ کی مستحق ہوگی یہ خلاصہ میں ہے۔ اگر عورت سے ایلاء کیا یا ظہار کیا تو عورت کے واسطے نفقہ واجب ہوگا اور اگر اپنی بیوی کی بہن یا خالہ یا پھوپھی سے نکاح کیا اور جب تک اس سے دخول کیا تب تک اس کو نہ جاتا پھر دونوں میں تفریق کر دی اور مرد پر واجب ہوا کہ جب تک اس کی

ا قال الحر جم یہ مراد نہیں ہے کہ جب تک وہ حاضر ہے تب تک کا نفقہ لے گا اور جب سے سفر کو نکلے گی تب سے واپس ہونے تک کچھ لازم نہ ہوگا بلکہ مراد یہ ہے کہ ایسا نفقہ واجب ہوگا کہ جو حضر میں دیا جاتا ہے اور سفر میں کہ زیادہ خرچ ہوتا ہے اس زیادتی کے حساب سے نفقہ واجب نہ ہوگا پس حضر کے حساب سے برابر واجب رہے گا یہاں تک کہ وہ چاہے سفر میں جائے یا یہاں رہے۔ (1) ذی رحم محرم۔ (2) تو یہ ناشزہ ہوگی۔ (3) یعنی حمل۔

If a wife remains separated from her husband while staying with her sister, the maintenance (nafaqah) for his wife will be obligatory, but it will not be obligatory for her sister, even if the waiting period ('iddah) has become obligatory upon her. This is mentioned in *Bada'i*. If a man has a maid (slave woman) in addition to his wife, and the man is prosperous, then in addition to the wife's maintenance, the maintenance for the maid shall also be fixed. This applies if the woman is free; if she is a slave, she will not be entitled to the maid's maintenance. If there are two or more maids, then according to Imam-e-A'zam and Imam Muhammad, the maintenance for more than one maid will not be fixed. Scholars have stated that regarding the maid's maintenance, if the husband is prosperous, the obligation upon him is equal to what is obligatory upon a destitute husband for his own wife—that is, the minimum amount of sustenance required to survive. This is in *Kafi*. There is disagreement regarding the maid; some say the maid must be the woman's own slave. If she is not owned by the woman, she will not be entitled to maintenance; this is the *Zahir-ur-Riwayah*. If the husband is poor, the maid's maintenance is not obligatory, even if the woman has a maid. This is reported by Sheikh Hasan from Imam-e-A'zam and is the most correct (*as'ah*) view, as mentioned in *Tabyeen*. If the husband tells his wife, "I will not give maintenance to any of your maids, but I will provide one of my slave women for your service," and the wife does not accept this, the husband does not have this right and will be forced to pay maintenance for one of the wife's maids. If a woman has a slave and a maid and asks her husband to pay them from her dowry (*mahr*), and the husband does so, but then the wife says, "I will not count this as maintenance because you have taken service from them," then whatever the husband gave them as maintenance in a known/fair manner will be counted toward the wife's account. This is in *Fatawa Kubra*.

If the Qadi has fixed monthly maintenance for the wife, the husband shall pay it monthly: If a woman requests the Qadi to fix maintenance for her upon her husband, and the husband is present and is a person of means, the Qadi will not fix maintenance even if she asks, unless it becomes clear to the Qadi that the husband beats her and does not provide maintenance. If the husband is not a person of means, the Qadi will fix monthly maintenance for the woman to be paid by the husband; this is in *Muhit*. The maintenance should not be fixed in specific dirhams or dinars regardless of rates; rather, it should be fixed in an amount of currency equivalent to the current rates, adjusting for inflation or deflation, as this accounts for the interests of both sides. This is in *Bada'i*. If the Qadi has fixed the monthly

maintenance, the husband must pay it monthly. If he does not pay it monthly and the wife demands it daily, she has the right to demand it by evening. This is in *Fatawa Kubra*. When the Qadi intends to fix maintenance, he should look at the circumstances: if the husband is prosperous, eating fine flour bread and roasted meat, while the wife is destitute, or vice versa, there is a difference of opinion. The correct view is to consider the circumstances of both (as in *Ghiyathiyyah*), and the fatwa is based on this; thus, the wife will receive the maintenance of a prosperous person if both are prosperous, and maintenance of a destitute person if they are poor.

पत्नी की बहन के बीच रहे जब तक अपनी पत्नी से अलग रहे तो उसकी पत्नी के लिए नफ़क़ा (खर्च) वाजिब होगा और उसकी पत्नी की बहन के लिए वाजिब न होगा, चाहे उस पर इद्दत वाजिब हो गई हो। यह 'बदाये' में है। और अगर किसी व्यक्ति की पत्नी के साथ एक खादिमा यानी दासी भी हो और वह व्यक्ति खुशहाल (अमीर) है, तो उस पर उस औरत के नफ़क़े के साथ उसकी खादिमा का नफ़क़ा भी मुक़र्रर किया जाएगा और यह हुक्म उस वक्त है कि यह औरत आज़ाद हो और अगर दासी हो तो वह खादिमा के नफ़क़े की हक़दार न होगी और अगर बीवी के साथ दो या उससे अधिक खादिमाएं हों, तो इमाम-ए-आज़म रह. और इमाम मुहम्मद रह. के नज़दीक एक खादिमा से ज़्यादा का नफ़क़ा मुक़र्रर नहीं किया जाएगा। और मशायख ने फ़रमाया है कि खादिमा के नफ़क़े में पति अगर खुशहाल हो, तो उस पर उतनी ही राशि वाजिब होगी जितनी तंगदस्त (गरीब) पति पर अपनी पत्नी के लिए वाजिब होती है, यानी निर्वाह की न्यूनतम राशि जिससे गुज़ारा हो सके। यह 'काफ़ी' में है। और इस खादिमा में मतभेद है, बाज़ ने कहा है कि खादिमा यानी औरत की मिल्कियत वाली दासी, अतः अगर वह मिल्कियत में न हो तो औरत उसके नफ़क़े की हक़दार नहीं होगी, यह 'ज़ाहिर-उर-रिवायत' है। और अगर पति तंगदस्त हो, तो उस पर पत्नी की खादिमा का नफ़क़ा वाजिब नहीं होगा, चाहे औरत के पास खादिमा हो। और यह शेख हसन रह. ने इमाम-ए-आज़म रह. से रिवायत की है और यही 'असह' (सही) है, यह 'तबयीन' में है। और अगर पति ने अपनी पत्नी से कहा कि मैं तेरी खादिमाओं में से किसी को नफ़क़ा नहीं दूँगा, लेकिन अपनी खादिमा दासियों में से तेरी सेवा के लिए दूँगा और औरत ने उसे स्वीकार नहीं किया, तो पति को यह अधिकार नहीं है और उसे मजबूर किया जाएगा कि वह औरत की एक खादिमा का नफ़क़ा दे। एक औरत के एक गुलाम और दासी हैं, फिर उसने अपने पति से कहा कि तू मेरे महर में से इन्हें नफ़क़ा दे, फिर उसने उन दासों/दासियों को नफ़क़ा दिया, फिर औरत ने कहा कि मैं इस नफ़क़े को हिसाब में न लूँगी इस वजह से कि तूने उनसे काम लिया है, तो पति ने जो कुछ बतौरे मारूफ (उचित रूप से) उन्हें नफ़क़ा दिया है, वह औरत के ही हिसाब में गिना जाएगा। यह 'फ़तावा कुबरा' में है।

काज़ी ने औरत के लिए मासिक नफ़क़ा मुक़र्रर कर दिया तो पति उसे मासिक दिया करेगा: अगर एक औरत ने काज़ी से दरख्वास्त की कि उसके लिए उसके पति पर नफ़क़ा मुक़र्रर कर दे, तो अगर पति वहीं मौजूद हो और संपन्न व्यक्ति (साहिब-ए-दस्तरखान) हो, तो काज़ी उस औरत के लिए नफ़क़ा मुक़र्रर नहीं करेगा, चाहे औरत दरख्वास्त ही क्यों न करे, सिवाय उस स्थिति के कि काज़ी पर यह ज़ाहिर हो जाए कि पति उसे मारता है और उसे नफ़क़ा नहीं देता। और अगर पति संपन्न व्यक्ति

न हो, तो काज़ी औरत के लिए मासिक नफ़क़ा मुक़र्रर कर देगा जो पति उसे दिया करे। यह 'मुहीत' में है। और औरत का नफ़क़ा दिरहमों या दीनारों में, जिस भाव पर भी हो, मुक़र्रर नहीं करेगा, बल्कि उसी मात्रा के दिरहम जो उस वक्त के भाव से हों, महंगाई और मंदी और रेट के अनुसार मुक़र्रर करेगा, कि इसमें दोनों पक्षों का ख्याल रखा गया है। यह 'बदाये' में है। और अगर काज़ी ने औरत के लिए मासिक नफ़क़ा मुक़र्रर कर दिया तो पति उसे मासिक दिया करेगा और अगर मासिक न दिया और औरत ने रोज़ाना माँगा तो शाम के वक्त औरत को माँगने का अधिकार हो गया, यह 'फ़तावा कुबरा' में है। और जब काज़ी ने नफ़क़ा मुक़र्रर करने का इरादा किया तो स्थिति यह देखे कि पति खुशहाल है, मैदे की रोटियाँ और भुना गोश्त खाता है और औरत तंगदस्त है, या इसके विपरीत स्थिति देखी, तो इसमें मतभेद है। और सही यह है कि दोनों की स्थिति का लिहाज़ करे (जैसा कि ग़यासिया में है) और इसी पर फ़तवा है, चुनांचे औरत को खुशहाल (अमीर) का नफ़क़ा मिलेगा अगर दोनों खुशहाल हों, और तंगदस्ती का नफ़क़ा (मिलेगा यदि वे गरीब हों)।

بیوی کی بہن کے درمیان رہے جب تک اپنی بیوی سے الگ رہے تو اس کی بیوی کے واسطے نفقہ واجب ہوگا اور اس کی بیوی کی بہن کے واسطے لازم نہ ہوگا اگر چہ اس پر عدت واجب ہوئی ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر کسی مرد کی بیوی کے ساتھ ایک خادمہ یعنی باندی بھی ہو اور یہ مرد خوشحال ہے تو اس پر اس عورت کے نفقہ کے ساتھ اس کی خادمہ کا نفقہ بھی مقدر کیا جائے گا اور یہ حکم اس وقت ہے کہ یہ عورت آزاد ہو اور اگر باندی ہو تو وہ خادمہ کے نفقہ کی مستحق نہ ہوگی اور اگر بیوی کے ساتھ دو یا زیادہ خادمہ ہوں تو امامِ اعظمؒ و امامِ محمدؒ کے نزدیک ایک خادمہ سے زیادہ کا نفقہ مقدر نہ کیا جائے گا اور مشائخ نے فرمایا ہے کہ خادمہ کے نفقہ میں شوہر خوشحال پر اسی قدر واجب ہوگا جو تنگدست پر اپنی زوجہ کے واسطے واجب ہوتا ہے یعنی ادنیٰ مقدار کفایت جس سے بسر ہو جائے یہ کافی میں ہے اور اس خادمہ میں اختلاف ہے بعض نے فرمایا کہ خادمہ یعنی عورت کی مملوکہ باندی ہو پس اگر غیر مملوکہ ہوگی تو عورت اس کے نفقہ کی مستحق نہ ہوگی یہ ظاہر الروایہ ہے اور اگر شوہر تنگدست ہو تو اس پر بیوی کی خادمہ کا نفقہ واجب نہ ہوگا اگر چہ عورت کے پاس خادمہ ہو اور یہ شیخ حسنؒ نے امامِ اعظمؒ سے روایت کی ہے اور یہی اصح ہے یہ تبیین میں ہے اور اگر شوہر نے اپنی بیوی سے کہا کہ تیری خادمہ میں سے کسی کو نفقہ نہیں دوں گا لیکن اپنی خادمہ باندیوں میں سے تیری خدمت کے واسطے دوں گا اور عورت نے اس کو قبول نہ کیا تو شوہر کو یہ اختیار نہیں ہے اور وہ مجبور کیا جائے گا کہ عورت کی ایک خادمہ کا نفقہ دے ایک عورت کے ایک غلام و باندی ہیں پس اس نے اپنے شوہر سے کہا کہ تو میرے مہر میں سے ان کو نفقہ دے پس اس نے ان ممالک کو نفقہ دیا پھر عورت نے کہا کہ میں اس نفقہ کو محسوب نہ کروں گی اس وجہ سے کہ تو نے ان سے خدمت لی ہے تو شوہر نے

جو کچھ بطور معروف ان کو نفقہ دیا ہے وہ عورت ہی کے حساب میں محسوب ہوگا۔ یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے۔

قاضی نے عورت کے واسطے ماہواری نفقہ مقرر کر دیا تو شوہر اس کو ماہواری دیا کرے گا: اگر ایک عورت نے قاضی سے درخواست کی کہ اس کے واسطے اس کے شوہر پر نفقہ مقرر کر دے پس اگر شوہر یہیں حاضر ہو اور صاحبِ دستر خوان ہو تو قاضی اس عورت کے واسطے نفقہ نہیں مقرر کرے گا اگر چہ عورت درخواست کرے الا اس صورت میں مقرر کر دے گا جب قاضی کو یہ بات ظاہر ہو جائے کہ شوہر اس کو مارتا ہے اور اس کو نفقہ نہیں دیتا ہے اور اگر شوہر صاحبِ دستر خوان نہ ہو تو قاضی عورت کے واسطے ماہواری نفقہ مقرر کر دے گا کہ شوہر اس کو دیا کرے یہ محیط میں ہے اور عورت کا نفقہ درہموں یا دیناروں سے جس بھاؤ پر ہو مقرر نہیں کرے گا بلکہ اسی قدر درہم جو اس وقت کے بھاؤ سے ہیں برحسبِ اختلافِ اارروانی و گرانی و نرخ کے مقرر کرے گا کہ اس میں دونوں جانب کی رعایت ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر قاضی نے عورت کے واسطے ماہواری نفقہ مقرر کر دیا تو شوہر اس کو ماہواری دیا کرے گا اور اگر ماہواری نہ دیا اور عورت نے روزانہ طلب کیا تو شام کے وقت عورت کو مطالبہ کا اختیار ہو گیا یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور جب قاضی نے نفقہ مقرر کرنے کا ارادہ کیا تو حالت یہ دیکھے کہ شوہر آسودہ حال ہے میدہ کی روٹیاں اور بھنا گوشت کھاتا ہے اور عورت تنگدست ہے یا اس کے برعکس حال دیکھا تو اس میں اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ دونوں کے حال کا اعتبار کرے کذا فی الغیاثیہ اور اسی پر فتویٰ ہے چنانچہ عورت کو آسودہ حال کا نفقہ ملے گا اگر دونوں آسودہ حال ہوں اور تنگدستی کا نفقہ۔

If both are poor, and if the woman is well-off and the husband is poor, then more than what is fixed for the woman due to her poverty shall be fixed. Therefore, the husband will be told to give her wheat bread and one or two types of side dishes (salan) to eat. And if the husband is very wealthy, eating things like halwa, mutton, etc., and the woman is poor, earning her own living by eating barley bread, it will not be obligatory for the husband to feed her what he eats himself, nor is it that he must feed her exactly what she used to eat in her own home. However, it is mandatory that he provides her with wheat bread and one or two types of side dishes. According to 'Zahir-al-Riwayah', the condition of the husband is considered in both poverty and affluence, as stated in the 'Fatawa'. This has been adopted by a large group of scholars, and it is written in 'Tuhfa' that this is correct; this is found in 'Fath-al-Qadir'. Our scholars have said that if the husband is very well-off and the woman is poor, it is recommended (mustahabb) for the husband to include the woman in his own meals. The book further states that the rule mentioned regarding the determination of maintenance (nafaqah), whether based on the husband's status alone or on the status of both husband and wife, applies equally to clothing, as stated in 'Zakhirah'.

If the woman produces witnesses that the man is well-off, then maintenance equivalent to that of well-off people will be imposed upon him as a debt. And if both produce witnesses, the woman's witnesses will be accepted.

If the husband is poor and the woman is well-off, he should currently provide her with what is typically the maintenance for poor women, and the remainder will become a debt on the husband. If the husband says, "I am poor and the maintenance for the poor should be obligatory upon me," the husband's statement will be accepted unless the woman produces witnesses. If the woman produces witnesses that the man is well-off, then maintenance equivalent to that of well-off people will be imposed upon him as a debt. If both produce witnesses, the woman's witnesses will be accepted. If neither has witnesses and the woman requests the Qadi (judge) to investigate the man's condition, it is not mandatory for the Qadi to investigate, but if he does, it is better. If a just (adil) man informs the Qadi that he is well-off, the Qadi will not accept it. However, if 'adil' men inform the Qadi of his affluence, the Qadi will fix the maintenance of the wealthy for that man, even if those just men did not use the word "testimony" (shahadah). Justice is a condition for this report, but the word "testimony" is not a condition. If those two just men say, "We have heard that he is well-off," or "The news has reached us that he is well-off," the Qadi will not accept this, as stated in 'Fatawa Qadi Khan'.

If the Qadi has fixed maintenance for poverty upon the husband, and then the man becomes wealthy, and the woman files a claim, the Qadi will fulfill the maintenance for affluence for her; this is in 'Kani'. If the woman says, "I will not cook bread and side dishes," it is written in the book that she will not be forced to cook bread, side dishes, etc., and it will be mandatory for the husband to bring ready-cooked food for her or provide a servant capable of handling the cooking of bread and side dishes. Faqih Abu al-Layth said that if the woman refuses to cook, it is only mandatory for the husband to provide ready-cooked food if the woman belongs to a noble (ashraf) family who did not do such work in her parents' home, or if she is not from a noble family but suffers from an ailment that prevents her from cooking. If these conditions do not exist, it is not mandatory for the husband to provide ready-cooked food for the woman, as stated in 'Zahiriyah'.

यदि दोनों तंगदस्त (गरीब) हों, और यदि महिला खुशहाल और पुरुष तंगदस्त हो, तो महिला की तंगदस्ती के आधार पर जो तय किया जाता है, उससे कुछ ज्यादा तय किया जाएगा। अतः पुरुष से कहा जाएगा कि वह उसे गेहूं की रोटी और एक या दो तरह का सालन (सब्जी/व्यंजन) खाने को दे। और यदि पति बहुत अमीर हो, जैसे कि हलवा, मांस, मटन आदि खाता हो, और महिला तंगदस्त हो कि वह अपने घर में जौ आदि की रोटी कमाती हो, तो पति पर यह अनिवार्य नहीं होगा कि वह उसे वही खिलाए जो वह खुद खाता है, और यह भी नहीं कि जो वह अपने घर में खाती थी वही खिलाए, लेकिन यह अनिवार्य है कि उसे गेहूं की रोटी और एक-दो प्रकार का सालन खिलाए। और 'जाहिर-अल-रिवायत' के अनुसार तंगदस्ती और खुशहाली में पति की स्थिति का ही विचार किया जाता है, जैसा कि 'फतावा' में है और इसी को मशायख (विद्वानों) के एक बड़े समूह ने स्वीकार किया है, और 'तुहफा' में लिखा है कि यही सही है, यह 'फतह-अल-कदीर' में है। हमारे मशायख ने कहा है कि यदि पति बहुत संपन्न हो और महिला गरीब हो, तो पति के हक में यह मुस्तहब (पसंदीदा) है कि वह महिला को अपने साथ खाने में शामिल करे। और किताब में कहा गया है कि जो आदेश नफ्का (भरण-पोषण) के निर्धारण में उल्लेखित हुआ है, चाहे पति की स्थिति के आधार पर हो या पति-पत्नी दोनों की स्थिति के आधार पर, वही आदेश कपड़ों के मामले में भी है, यह 'जखीरा' में है।

यदि महिला ने गवाह पेश किए कि यह पुरुष खुशहाल है, तो उस पर खुशहाल लोगों के समान नफ्का लागू (कर्ज) किया जाएगा और यदि दोनों ने गवाह पेश किए तो महिला के गवाह स्वीकार किए जाएंगे।

यदि पति तंगदस्त है और महिला खुशहाल है, तो फिलहाल महिला को उतना दे दे जो तंगदस्त महिलाओं का नफ्का होता है और जो बाकी रह जाए वह पति के जिम्मे कर्ज हो जाएगा। और यदि पति ने कहा कि मैं तंगदस्त हूं और मुझ पर तंगदस्तों के समान नफ्का अनिवार्य होगा, तो पति की बात स्वीकार की जाएगी, सिवाय इसके कि महिला गवाह पेश करे। अतः यदि महिला ने गवाह पेश किए कि यह पुरुष खुशहाल है, तो उस पर खुशहाल लोगों के समान नफ्का लागू होगा, और यदि दोनों ने गवाह पेश किए तो महिला के गवाह स्वीकार होंगे। और यदि दोनों के पास गवाह न हों और महिला ने काजी से दरख्वास्त की कि इस पुरुष की स्थिति का पता लगाए, तो काजी पर पता लगाना अनिवार्य नहीं है, लेकिन यदि काजी ने पता लगा लिया तो बेहतर है। अतः यदि काजी को एक आदिल (न्यायप्रिय) व्यक्ति ने खबर दी कि यह खुशहाल है, तो काजी उसे स्वीकार नहीं करेगा, और यदि उस मर्द (आदिल व्यक्तियों) ने काजी को उसके खुशहाल होने की खबर दी, तो काजी उस पुरुष पर खुशहाल लोगों का नफ्का निर्धारित कर देगा, भले ही उन आदिल व्यक्तियों ने 'शहादत' (गवाही)

शब्द का प्रयोग न किया हो। और इस खबर में न्याय का होना शर्त है, लेकिन इसमें 'शहादत' शब्द की शर्त नहीं है। और यदि उन दोनों आदिल व्यक्तियों ने कहा कि हमने सुना है कि वह खुशहाल है या हम तक खबर पहुंची है कि यह खुशहाल है, तो काजी इसे स्वीकार नहीं करेगा, यह 'फतावा काजी खान' में है। यदि काजी ने पति पर तंगदस्ती का नफ्का निर्धारित कर दिया, फिर पुरुष अमीर हो गया और महिला ने दावा किया, तो काजी उसके लिए खुशहाली का नफ्का पूरा कर देगा, यह 'कानी' में है। और यदि महिला ने कहा कि मैं रोटी-सालन नहीं पकाऊंगी, तो किताब में लिखा है कि उसे रोटी-सालन आदि पकाने के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा और पति पर अनिवार्य होगा कि वह उसके लिए पका-पकाया तैयार भोजन लाए या उसके पास कोई ऐसी खादिमा दे दे जो उसके रोटी-सालन पकाने के काम के लिए काफी हो। और फकीह अबुल लैस ने कहा है कि यदि महिला ने रोटी-सालन पकाने से इनकार किया, तो पति पर महिला के लिए पका-पकाया तैयार भोजन देना तभी अनिवार्य है जब वह महिला शरीफ (कुलीन) परिवार की लड़की हो, जो अपने माता-पिता आदि के घर में स्वयं ऐसे काम न करती हो, या वह शरीफ परिवार की न हो लेकिन महिला को कोई ऐसी बीमारी हो जिसकी वजह से वह रोटी-सालन न पका सके। और यदि ऐसी बात न हो तो पति पर यह अनिवार्य नहीं होगा कि वह महिला के लिए तैयार भोजन लाए, यह 'जहीरिया' में है।

ملے گا اگر دونوں تنگدست ہوں اور اگر عورت خوشحال اور مرد تنگدست ہو تو بغرض تنگدستی عورت کے واسطے مقرر کیا جاتا اس سے کچھ زیادہ مقرر کیا جائے گا پس مرد سے کہا جائے گا کہ اس کو گہیوں کی روٹی اور ایک طرح کا بھانہ یا دو طرح کا کھانے کو دے اور اگر شوہر نہایت مالدار ہو کہ مثل حلواد گوشت برہ وغیرہ کھاتا ہو اور عورت تنگدست ہو کہ اپنے گھر میں جو وغیرہ کی روٹی کماتی ہو مرد پر یہ واجب نہ ہوگا کہ اس کو وہ کھلادے جو خود کھاتا ہے اور یہ بھی نہیں ہے کہ جو وہ اپنے گھر میں کھاتی تھی وہ کھلائے لیکن یہ لازم ہے کہ اس کو گیہوں کی روٹی اور ایک دو طرح کا سالن کھلائے اور ظاہر الروایہ کے موافق تنگدستی و خوشحالی میں مرد کے حال کا اعتبار ہے کذا فی الفتاویٰ اور اسی کو مشائخ کی جماعت کثیر نے اختیار کیا ہے اور تحفہ میں لکھا ہے کہ یہی صحیح ہے یہ فتح القدیر میں ہے ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ اگر شوہر نہایت آسودہ حال ہو اور عورت فقیر ہو تو شوہر کے حق میں مستحب ہے کہ اپنے کھانے کے ساتھ عورت کو شریک کرے اور کتاب میں فرمایا کہ جو حکم نفقہ کی تقدیر میں مذکور ہوا با اعتبار حال شوہر فقط یا با اعتبار حال شوہر عورت دونوں کے ویساہی حکم لباس میں ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

اگر عورت نے گواہ قائم کئے کہ یہ مرد خوشحال ہے تو اس پر خوشحالوں کے مثل نفقہ قرض کیا جائے گا اور اگر دونوں نے گواہ قائم کئے تو گواہ عورت کے مقبول ہوں گے:

اگر شوہر تنگدست ہو اور عورت خوشحال ہو تو فی الحال عورت کو اس قدر دے دے جو تنگدست عورتوں کا نفقہ ہوتا ہے اور جو باقی رہ جاوے شوہر کے ذمہ قرضہ ہو جاوے گا اور اگر شوہر نے کہا کہ میں تنگدست ہوں اور مجھ پر تنگدستوں کے مانند نفقہ واجب ہوگا تو قول شوہر کا قبول ہوگا الا آنکہ عورت گواہ قائم کرے پس اگر عورت نے گواہ قائم کئے کہ یہ مرد خوشحال ہے تو اس پر خوشحالوں کے مثل نفقہ قرض کیا جائے گا اور اگر دونوں نے گواہ قائم کئے تو گواہ عورت کے

مقبول ہوں گے اور اگر دونوں کے پاس گواہ نہ ہوں اور عورت نے قاضی سے درخواست کی کہ اس مرد کا حال دریافت کرائے تو قاضی پر دریافت کرانا واجب نہیں ہے لیکن اگر قاضی نے دریافت کرایا تو بہتر ہے پس اگر قاضی کو ایک مرد عادل نے خبر دی کہ یہ خوشحال ہے تو قاضی اس کو قبول نہ کرے گا اور اگر وہ مرد عادلوں نے قاضی کو اس کے خوشحال ہونے کی خبر دی تو قاضی اس مرد پر خوشحالوں کا نفقہ مقرر کرے گا اگر چہ ان عادلوں نے بلفظ شہادت خبر نہ دی ہو اور اسی خبر میں عدد عدالت شرط ہے مگر اس میں لفظ شہادت شرط نہیں ہے اور اگر ان دونوں عادلوں نے کہا کہ ہم نے سنا ہے کہ وہ خوشحال ہے یا ہم کو خبر پہنچی ہے کہ یہ خوشحال ہے تو قاضی اس کو قبول نہ کرے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر قاضی نے شوہر پر تنگدستی کا نفقہ مقرر کر دیا پھر مرد مالدار ہو گیا پس عورت نے نالش کی تو قاضی اس کے واسطے خوشحالی کا نفقہ پورا کر دے گا یہ کانی میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ میں روٹی سالن نہیں پکاؤں گی تو کتاب میں لکھا ہے کہ وہ روٹی و سالن وغیرہ پکانے پر مجبور نہ کی جائے گی اور شوہر پر واجب ہوگا کہ پکا پیا تیار کھانا اس کے واسطے لائے یا اس کے پاس کوئی ایسی خادمہ دے دے کہ اس کی روٹی سالن پکانے کے کام کے واسطے کفایت کرے اور فقیہ ابواللیث نے فرمایا کہ اگر عورت نے روٹی سالن پکانے سے انکار کیا تو شوہر اس پر عورت کے واسطے پکا پایا کھانا تیار دینا اسی صورت میں واجب ہے کہ یہ عورت اشراف کی لڑکی ہو کہ اپنے ماں باپ وغیرہ میں خود اپنی ذات سے ایسے کام نہ کرتی ہو یا اشراف کی لڑکی نہ ہو مگر عورت کو کوئی ایسی علت لاحق ہو کہ جس کی وجہ سے وہ روٹی سالن نہ پکا سکتی ہو اور اگر یہ بات نہ ہو تو شوہر پر یہ واجب نہ ہوگا یہ عورت کے واسطے کھانا تیار لائے یہ ظہیر یہ میں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri.... Vol. 2 (526) Kitab-ut-Talaq

And the Mashaikh (scholars) have stated that such tasks are obligatory upon the wife due to religious integrity, even if the Qadi's court does not force her to perform these tasks; this is mentioned in Bahr-ur-Raiq. And if the woman is hired to cook food, it is not permissible, and it is not permissible to pay her wages for it; this is in Badai. And it is obligatory for the husband to provide the means for drinking, i.e., a mill, and vessels for eating and drinking, such as a jug, pot, cooking vessel, etc., and a spoon and similar tools; this is in Joharat-un-Nayyarah. Furthermore, based on the apparent narration (Zahir-ur-Riwayah), there is a difference between the maintenance (nafaqah) of the wife and her servant. Thus, if her servant refuses such tasks, she will not be entitled to maintenance from her mistress's husband; this is in Zakheerah. And the obligatory maintenance is food, clothing, and housing. Thus, food includes water, salt, wood, and oil; this is in Tatar-Khaniyah. And just as a sufficient amount of bread is set for the wife, a sufficient amount of side dish (adam/bhatta) should also be set; this is in Fath-ul-Qadeer.

The cost of water for the wife's ghusl and wudu is obligatory upon the husband, whether the wife is rich or poor: Furthermore, it is obligatory for the husband to provide what the wife needs for cleanliness (1) and for removing dirt (2), such as a comb, oil, and Sidr/Khatmi, etc., to wash her head. It is also obligatory to provide what removes grime from the body, such as soap, etc., according to the customs of the city. As for items meant for pleasure and enjoyment, such as henna (3) and kohl, etc., they are not obligatory upon the husband; rather, the husband has the choice, whether he wishes to bring them or not. However, if the husband brings them for that purpose, the wife is obliged to use them. As for items used for fragrance, they are not obligatory upon the husband, except to the extent that bad odor (4) is removed, and that is all. It is the man's obligation to provide what removes armpit odor. The costs for medicine for illness, the doctor's fee, and the cost of bloodletting (cupping) are also not obligatory upon the man; this is in Siraj-ul-Wahhaj. And the man is obligated to provide enough water for her to wash the dirt from her clothes and body; this is in Joharat-un-Nayyarah. In Fatawa-e-Sheikh Abu Laith, it is stated that the cost of water for the wife's ghusl and wudu is obligatory upon the husband, whether the wife is rich or poor. And it is written in Sirfi that this is the fatwa of the Mashaikh of Balkh, and Sadr-e-Shaheed gave the fatwa on this, and Imam Qadi Khan has adopted this; this is in Tatar-Khaniyah.

If the woman hired a midwife (midwife/nurse) on rent, the wages are upon the woman, and if the husband hired her, they are upon the husband. And if the midwife arrived on her own, some say it is obligatory upon the husband because she is the feminine counterpart to the doctor. It can also be said that, like the doctor's fee, it is obligatory upon the woman; this is in Wazir Kudri. If a person left his wife and went to a village, it is permissible for the Qadi to set maintenance for that woman, even though the husband is absent, and it is not a condition that the absence be for the distance of a journey; this is from Qadi Khan and Sahib-e-Muheet in Qawiyah. A woman came to the Qadi and said, "I am so-and-so, daughter of so-and-so, son of so-and-so, and my husband is so-and-so, son of so-and-so, son of..."

(Footnotes): 1. Food, clothing, housing. 2. Side dishes, etc. 3. Like Kakkli and Amla, etc., according to custom. 4. Choice... and this is correct, and the same ruling applies to both regarding the deceased; see Kitab-ul-Jana'iz and Bahr-ur-Raiq, etc., where this has been kept as the correct choice. (1) Cleaning. (2) Filth/dirt. (3) Paste/Ubtan. (4) Stench.

और मशाइख ने फरमाया है कि ऐसे काम औरत पर दयानत (धार्मिक ईमानदारी) की राह से वाजिब हैं, अगरचे कज़ा-ए-काज़ी (अदालत) उसे इन कामों के वास्ते मजबूर न करे, यह बहर-उर-राइक में है। और अगर औरत को खाना पकाने के वास्ते उजरत पर मुकर्रर किया तो (यह) जाइज़ नहीं है और औरत को उसकी उजरत देनी भी जाइज़ नहीं है, यह बदाइअ में है। और शौहर पर वाजिब है कि पीने का आला यानी चक्की लाए और खाने-पीने के बर्तन लाए, जैसे कूज़ा, घड़ा, हांडी, पतीली वगैरह और चम्मच वगैरह और उसके मिसल आलात, यह जौहरा-तुन-नय्यरा में है। फिर ज़ाहिर-उर-रिवायत के बिना पर औरत और उसकी खादिमा के नफ़क़ा (खर्च) में फर्क है, चुनांचे अगर उसकी खादिमा ने ऐसे कामों से इनकार किया तो (वह) अपनी मौलाह (मालकिन) के शौहर से नफ़क़े की मुस्तहिक न होगी, यह ज़ख़ीरा में है। और नफ़का-ए-वाजिब माकूल (खाना), मलबूस (कपड़ा) और सुकना (रहने की जगह) है। पस माकूल आता है और पानी, नमक, लकड़ी और तेल (यह) ततारखानिया में है। और जैसे औरत के वास्ते क़द्र-ए-किफ़ायत रोटी मुकर्रर की जाए, वैसे ही उसके साथ (सालन) के वास्ते क़द्र-ए-किफ़ायत अदाम मुकर्रर किया जाए, यह फतहुल कदीर में है।

औरत के गुस्ल और वज़ू के पानी की कीमत शौहर पर वाजिब है, चाहे औरत अमीर हो या गरीब: मज़ीद यह कि औरत के वास्ते वह चीज़ वाजिब होगी जिससे तन्ज़ीफ़ (1) करे और जिससे दुर्रह (2) ज़ाइल करे, जैसे कंघी, तेल और सद्र, खतमी वगैरह जिससे सर धोए, और वह भी वाजिब है जिससे बदन से मैल छुड़ाए, जैसे स्नान (नहाने) और साबुन वगैरह से, शहर की आदत के मुताबिक। और जिन चीज़ों से तलज़्ज़ुज़ व इस्तमता (लज़्ज़त और फायदा उठाना) मक़सूद होता है, जैसे ख़ज़ाब (3) और सुरमा वगैरह, तो वह शौहर पर वाजिब नहीं है, बल्कि शौहर मुख्तार है, उसका जी चाहे लाए और चाहे न लाए। मगर जब शौहर उस ग़रज़ से लाया, तो औरत पर उसका इस्तेमाल लाज़िम है। रही वह चीज़ जिससे खुशबू मक़सूद होती है, तो वह शौहर पर वाजिब नहीं है, सिवाय उतनी के जिससे सहूकत (4) दूर हो जाए और बस। और जिससे बग़ल की बदबू दूर करे, वह मर्द पर वाजिब है। और बीमारी के वास्ते दवा और तबीब (डॉक्टर) की उजरत और पसीना निकालने (हिजामा) की उजरत व ख़र्च भी मर्द पर वाजिब नहीं है, यह सिराज-उल-वहाज में है। और मर्द पर इतना पानी वाजिब है जिससे अपने कपड़े और बदन की मैल धो डाले, यह जौहरा-तुन-नय्यरा में है। फतावा-ए-शेख़ अबुल लैस में है कि औरत के गुस्ल और वज़ू के पानी की कीमत शौहर पर वाजिब है, चाहे औरत अमीर हो या गरीब। और सीरफ़ी में लिखा है कि इसी पर मशाइख-ए-बल्ख़ का फतवा है और इसी पर सदर-ए-

शहीद ने फतवा दिया है और इसी को इमाम क़ाज़ी ख़ान ने इख़्तियार किया है, यह ततारखानिया में है।

अगर औरत ने दाई (मिडवाइफ) को किराये (पगार) पर लिया तो उसकी उजरत औरत पर होगी और अगर शौहर ने किराये पर रखा तो शौहर पर होगी। और अगर दाई खुद ही हाज़िर हो गई तो कहने वाले यह भी कह सकते हैं कि शौहर पर वाजिब होगी, क्योंकि वह तबीब की मुअन्नस (स्त्री) है। और यह भी कहा जा सकता है कि तबीब की उजरत की तरह औरत पर वाजिब होगी, यह वज़ीर कुदरी में है। एक शख्स अपनी औरत को खुद छोड़ कर गाँव चला गया, तो काज़ी को रवा (जाइज़) है कि उस औरत के वास्ते नफ़क़ा मुकर्रर कर दे, बावजूद इसके कि शौहर ग़ायब हो और यह शर्त नहीं है कि ग़ैबत सफ़र की दूरी तक हो, यह क़ाज़ी ख़ान और साहिब-ए-मुहीत से क़विया में है। एक औरत काज़ी के पास आई और कहा कि मैं फलां की बेटी फलां की बेटी फलां हूँ और मेरा शौहर फलां का बेटा फलां का बेटा....

(हशिये): 1. खाना, कपड़ा, रहने का मकान। 2. साथ का सालन वगैरह। 3. जैसे ककली और आंवला वगैरह रिवाज के मुताबिक। 4. इख़्तियार... और यही सही है और यही हुक्म इन दोनों में मय्यत के वास्ते है, देखो किताब-उल-जनाइज़ और बहर-उर-राइक वगैरह में, इसी को सही और मुख्तार रखा।

اور مشائخ نے فرمایا ہے کہ ایسے کام عورت پر دیانت کی راہ سے واجب ہیں اگر چہ قضاء قاضی اس کو ان کاموں کے واسطے مجبور نہ کرے گا یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر عورت کو کھانا پکانے کے واسطے اجرت پر مقرر کیا تو نہیں جائز ہے اور عورت واس کی اجرت دینی بھی جائز نہیں ہے یہ بدائع میں ہے اور شوہر پر واجب ہے کہ پینے کا آلہ یعنی چکی لائے اور کھانے کے اور پینے کے برتن لائے مثل کوزہ گھڑا ہانڈی پتلی وغیرہ و چمچاو وغیرہ اس کے مثل آلات یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے پھر بنابر ظاہر الروایہ کے عورت اور اس کی خادمہ کے نفقہ میں فرق ہے چنانچہ اگر اس کی خادمہ نے ایسے کاموں سے انکار کیا تو اپنی مولاۃ کے شوہر سے نفقہ کی مستحق نہ ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور نفقہ واجب ماکول ہے اور ملبوس ہے اور سکنی ہے پس ماکول آتا ہے اور پانی اور نمک اور لکڑی و روغن یہ تاتارخانیہ میں ہے اور جیسے عورت کے واسطے قدر کفایت روٹی مقرر کی جائے ویسی ہی اس کے ساتھ کے واسطے قدر کفایت ادام (بھنی) مقرر کیا جائے گایہ فتح القدیر میں ہے۔

عورت کے غسل اور وضو کے پانی کا ثمن شوہر پر واجب ہے خواہ عورت غنیہ ہو یا فقیرہ ہو:

نیز عورت کے واسطے واجب ہوگی وہ چیز جس سے تنظیف (۱) کرے اور جس سے دُخ (۲) زائل کرے جیسے کنگھی و تیل اور نیز سدر و خطمی وغیرہ جس سے سر دھوئے اور نیز وہ بھی واجب ہے جس سے بدن سے میل چھڑاوے جیسے اشنان وصابون وغیرہ سے موافق عادت شہر کے اور جن چیزوں سے تلذذ و استمتاع مقصود ہوتا ہے جیسے خضاب (۳) و سرمہ وغیرہ تو وہ شوہر پر واجب نہیں ہے بلکہ شوہر مختار ہے اس کا جی چاہے لائے اور چاہے نہ لائے مگر جب شوہر اس غرض سے لایا تو عورت پر اس کا استعمال لازم ہے اور رہی وہ چیز جس سے خوشبو مقصود

ہوتی ہے تو وہ شوہر پر واجب نہیں ہے الا اتنی ہی کہ جس سے سہوکت (۴) دور ہو جائے اور بس اور جس سے بوے بفل دور کرے وہ مرد پر واجب ہے اور مرض کے واسطے دوا اور طبیب کی اجرت اور نیز فصد و پچھنے لگانے کی اجرت وخرچہ بھی مرد پر واجب نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور مرد پر اس قدر پانی واجب ہے جس سے اپنے کپڑے اور بدن کا میل دھو ڈالے یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے فتاوی شیخ ابو اللیث میں ہے کہ عورت کے غسل اور وضو کے پانی کا ثمن شوہر پر واجب ہے خواہ عورت غنیہ ہو یا فقیرہ ہو اورصیر فیہ میں لکھا ہے کہ اسی پر مشائخ بلخ کا فتویٰ ہے اور اسی پر صدر شہید نے فتویٰ دیا ہے اور اسی کو امام قاضی خان نے اختیار کیا ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

قابلہ کو اگر عورت نے اجارہ پر لیا تو اس کی اجرت عورت پر ہوگی اور اگر شوہر نے اجارہ پر رکھا تو شوہر پر ہوگی اور اگر قابلہ خود ہی حاضر ہو گئی تو کہنے والے یہ بھی کہہ سکتا ہے کہ شوہر پر واجب ہوگی اور اس واسطے کہ وہ طبی کی مونث ہے اور یہ بھی کہا جا سکتا ہے کہ مثل اجرت طبیب کے عورت پر واجب ہوگی یہ وییر کدری میں ہے ایک شخص اپنی عورت کو خود چھوڑ کر گاؤں میں چلا گیا تو قاضی کو روا ہے کہ اس عورت کے واسطے نفقہ مقرر کر دے باوجود یہ کہ شوہر غائب ہو اور یہ شرط نہیں ہے کہ غیبت بقد ر سفر ہو یہ قاضی خان وصاحب محیط سے قویہ میں ہے ایک عورت قاضی کے پاس آئی اور کہا کہ میں فلاں بنت فلاں بن فلاں ہوں اور میرا شوہر فلاں بن فلاں بن...

۱- کھانا کپڑا رہنے کا مکان۔ ۲- ساتھ کا سالن وغیرہ۔ ۳- جیسے ککلی و آنولہ وغیرہ موافق عرف کے۔ ۴- اختیار--- اور یہی صحیح ہے اور یہی حکم ان دونوں میں میت کے واسطے ہے دیکھو کتاب الجنائر اور بحر الرائق وغیرہ میں اسی کو صحیح مختار رکھا۔ (۱) ستھرائی کرنا۔ (۲) چرک میل۔ (۳) ابٹن۔ (۴) بساند۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2 (567) Kitab-ut-Talaq

If someone has disappeared leaving me, and has left no maintenance for me, and I have requested the Qadi to fix maintenance for me; if the mentioned absentee has assets of the nature of maintenance (such as dirhams, dinars, grain, or clothing that is necessary) in his house, and the Qadi knows that she is his wife, then the Qadi shall take an oath from her, saying "Wallah" (by Allah) that she has not received her maintenance, and that there is no cause between her and her husband (such as rebellion/nushuz) that would prevent maintenance. Thereafter, the Qadi shall order her to spend from that wealth on herself without extravagance or stinginess, and shall take a guarantor from her. This is in Fatawa Qadi Khan, and this is correct, as stated in Al-Muhit. If the mentioned absentee has no wealth present, our three Imams are of the opinion that the Qadi should not order her to take a loan for maintenance against the husband. If the absentee's wealth is present but the Qadi does not know of their marriage, and the woman produces witnesses for her marriage, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), this will not be accepted, but according to Imam Abu Yusuf, it will be accepted, and the Qadi will fix the maintenance even if he does not pass a formal decree of marriage regarding the absentee. Thus, if the absentee returns and denies it, the Qadi will instruct the woman to present witnesses again. If she does not, the absentee will take back the maintenance from her; this is mentioned in Khulasa.

If the absentee returns and denies the marriage, his statement under oath will be accepted: In this era, Qadis fix maintenance according to the opinions of Imam Zufar and Imam Abu Yusuf due to the needs of the people. This is in Qadar-dari. If a man has disappeared and his wife requests maintenance, and his wealth is with another person who acknowledges it and also admits that the marriage exists, the Qadi will fix maintenance for the absentee's wife from that wealth. Likewise, if the man did not admit it but the Qadi knows it, the Qadi will order it whether the wealth is a trust, a loan, or a Mudarabah contract. He will take a guarantor from the woman and also take an oath from her that "By Allah, the absent husband has not given her the required maintenance, and no cause for the forfeiture of maintenance (like rebellion/nushuz) has been proven." This is in Jawahir al-Nayyirah. If the Qadi only knows one aspect (either the wealth or the marriage), she will need to prove the other, and this is correct. If the person holding the wealth does not admit it and the Qadi does not know, and the woman wishes to prove the wealth or marriage through witnesses so the Qadi can fix maintenance or allow her to take a loan against the husband, the

Qadi will not grant this because it is a "judgment against an absentee" (Qada alal Gha'ib). Imam Zufar said that the Qadi should hear her witnesses but not decree the marriage, and he should provide her maintenance from the husband's wealth if available; otherwise, he should order her to take a loan. This is the view of the three Imams, which is the practice of Qadis in this era, and the fatwa is on this. This is in Sharh-e-Kanz. When the husband returns and proves he had already paid the maintenance, it is valid. If he paid in advance and produced witnesses, or even without witnesses, he takes an oath from the woman, and if she refuses to take the oath, then the man... (Fatwa is)... Just as there is a fatwa on the view of the three Imams in this issue even when Dar al-Islam was established, in our time, a fatwa according to Malik (Maliki school) to marry after four years for the wife of a missing person is necessary. In fact, I wish it were even easier, because in this time of distress, it is difficult to pass even one year. Those who oppose this do not have knowledge of Fiqh and are corruptors of the religion.

फलां मुझे छोड़ कर गायब हो गया और मेरे वास्ते कुछ नफका (खर्च) नहीं छोड़ा है और काजी से दरख्वास्त की कि इसके वास्ते नफका मुकर्रर कर दे। पस अगर गायब मज़कूर का कुछ माल अज़ जिन्से नफका मसलन दिरहम व दीनार व अनाज और बिला लिबास जैसे कपड़े जो वाजिब हैं उसके मकान में हो और काजी जानता हो कि यह इसकी मंकूहा (बीवी) है, तो काजी उससे यूं कसम ले लेगा कि "वल्लाह" उसने अपना नफका नहीं भर पाया है और न उसके और उसके शौहर के दरमियान कोई सबब मसलन नशूज़ वग़ैरह का माने-ए-नफका है। फिर इसके बाद उसको हुक्म देगा कि उस माल में से अपनी जात पर बगैर इसराफ व तक़तीर (फिजूलखर्ची और कंजूसी) के खर्च करे और उससे कफील (जमानत) ले लेगा। यह फतावा काजी खान में है और यही सही है, यह मुहीत में है। और अगर गायब मज़कूर का कुछ माल मौजूद न हो तो हमारे असहाबे सलासा के नज़दीक यह हुक्म न देगा कि तू इस कदर नफका शौहर पर क़र्ज़ ले। और अगर गायब मज़कूर का माल मौजूद हो मगर काजी उन दोनों में निकाह न जानता हो और औरत ने अपने निकाह पर गवाह कायम किए, तो इमाम आज़म के नज़दीक यह कबूल न होंगे और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक यह कबूल होंगे और काजी नफका मुकर्रर कर देगा अगरचे काजी उस गायब के हक़ में निकाह-ए-वाकई का हुक्म जारी न करे। चुनांचे अगर गायब मज़कूर ने हाजिर होकर इंकार किया तो काजी उस औरत को तकलीफ देगा कि दोबारा गवाह पेश करे। पस अगर उसने दोबारा गवाह पेश न किए तो गायब मज़कूर उससे नफका वापस ले लेगा, यह खुलासा में है।

अगर गायब मज़कूर ने वापस आकर निकाह से इंकार किया तो कसम से उसी का क़ौल कबूल होगा: इस ज़माने में काजी लोग इमाम ज़फर व इमाम अबू यूसुफ के मज़हब के मुवाफिक ब-सबब लोगों की हाजत के नफका मुकर्रर करते हैं, यह वज़ह 'कदरदरी' में है। और अगर एक मर्द गायब हो गया और उसकी औरत ने नफका की दरख्वास्त की और मर्द गायब का माल एक शख्स के पास है कि वह उसका इकरार करता है और उसका भी मुक़र्र है कि इन दोनों में ज़ौजियत कायम है, तो काजी उसी माल में से गायब की ज़ौजा के वास्ते नफका मुकर्रर कर देगा। और इसी तरह अगर मर्द मज़कूर ने एतराफ न किया मगर काजी को यह बात मालूम है तो भी काजी हुक्म देगा, ख्वा यह माल उसके पास अमानत या क़र्ज़ा हो या बतौर मुज़ारबत हो और औरत से उसका कफील ले लेगा और नीज़ औरत से कसम ले लेगा कि "वल्लाह" मर्द गायब ने उसको नफका-ए-मुअतद अनहु नहीं दिया है और न उन दोनों में कोई सबब सुकूत-ए-नफका का नशूज़ वग़ैरह से साबित हुआ है, यह 'जौहरातुन-

नय्यरा' में है। और अगर काजी को माल या ज़ौजियत इन दोनों में से एक ही बात मालूम है तो दूसरी बात जो उसके इल्म में नहीं है, उसके इकरार की एहतिआज होगी और यही सही है। और जिसके पास गायब का माल है उसने इकरार न किया और काजी को मालूम भी नहीं है, पस औरत ने चाहा कि माल को या ज़ौजियत को या दोनों को ब-ज़रीया-ए-गवाहों के साबित कराए ताकि काजी उस गायब के माल में से उसका नफका मुकर्रर कर दे या औरत को हुक्म दे कि गायब मज़कूर पर क़र्ज़ा ले, तो काजी इसका हुक्म न करेगा, इस वास्ते कि यह 'क़ज़ा अलल गायब' (गायब के खिलाफ फैसला) है। और इमाम ज़फर ने फरमाया कि काजी उसके गवाहों की समाअत करेगा मगर निकाह न देगा और माल-ए-शौहर से उसका नफका दिलाएगा ब-शर्त-ए-कि उसका माल हो, वरना औरत को हुक्म देगा कि क़र्ज़ा ले। और यही क़ौल आइम्मा-ए-सलासा का है और इसी ज़माने में काजियों का अमल-दर-आमद है और इसी पर फतवा है। यह यानी 'शराह-ए-कनज़' में है। फिर जब शौहर वापस आकर यह दिखाएगा कि अगर उसने पेशगी नफका नहीं दिया था तो वह ठीक हुआ है और अगर वह पेशगी दे गया है और उसने इस अम्र के गवाह कायम किए या गवाह कायम न किए मगर औरत से कसम ली और उसने कसम से नकूल (इनकार) किया तो मर्द... फतवा है... और जैसे आइम्मा-ए-सलासा के क़ौल पर इस मसले में फतवा है, हालांकि दारुल-इस्लाम कायम था, हमारे ज़माने में मफकूद की ज़ौजा के लिए चार बरस बाद निकाह कर लेने का फतवा मालिक ज़रूरी है, बल्कि काश! इससे भी ज़्यादा आसानी निकलती क्योंकि इस वक़्त परेशानी में एक साल गुज़रना दुश्वार है और 'उनवानुन्नस' जो इसके बरखिलाफ हैं वे फिक्ह से ख़बर नहीं रखते और दीन में मुफसिद हैं।

فلاں مجھے چھوڑ کر غائب ہو گیا اور میرے واسطے کچھ نفقہ نہیں چھوڑا ہے اور قاضی سے درخواست کی کہ اس کے واسطے نفقہ مقرر کر دے پس اگر غائب مذکور کا کچھ حال از جنس نفقہ مثل درہم و دینار و اناج اور نیز کپڑے جیسے لباس واجب میں چاہیے ہیں اس کے مکان میں ہو اور قاضی جانتا ہو کہ یہ اس کی منکوحہ ہے تو قاضی اس سے یوں قسم لے لے گا کہ واللہ اس نے اپنا نفقہ نہیں بھر پایا ہے اور نہ اس کے اور اس کے شوہر کے درمیان کوئی سبب مثل نشوز وغیرہ کے مانع از نفقہ ہے پھر اس کے بعد اس کو حکم دے گا کہ اس مال میں سے اپنی ذات پر بغیر اسراف و تقطیر کے خرچ کرے اور اس سے کفیل لے لے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط میں ہے اور اگر غائب مذکور کا کچھ مال موجود نہ ہو تو ہمارے اصحابِ ثلاثہ کے نزدیک یہ حکم نہ دے گا کہ تو اس قدر نفقہ شوہر پر قرض لے اور اگر غائب مذکور کا مال موجود ہو مگر قاضی ان دونوں میں نکاح نہ جانتا ہو اور عورت نے اپنے نکاح پر گواہ قائم کیے تو امام اعظم کے نزدیک یہ قبول نہ ہوں گے اور امام ابویوسف کے نزدیک یہ قبول ہوں گے اور قاضی نفقہ مقرر کر دے گا اگر چہ قاضی اس غائب کے حق میں نکاح واقعی کا حکم جاری نہ کرے چنانچہ اگر غائب مذکور نے حاضر ہو کر انکار کیا تو قاضی اس عورت کو تکلیف دے گا کہ دوبارہ گواہ پیش کرے پس اگر اس نے دوبارہ گواہ پیش نہ کیے تو غائب مذکور اس سے نفقہ واپس لے لے گا یہ خلاصہ میں ہے۔

اگر غائب مذکور نے واپس آ کر نکاح سے انکار کیا تو قسم سے اسی کا قول قبول ہو گا: اس زمانہ میں قاضی لوگ امام زفر و امام ابویوسف کے مذہب کے موافق بسبب لوگوں کی حاجت کے نفقہ مقرر کرتے ہیں یہ وجہ کر دری میں ہے اور اگر ایک مرد غائب ہو گیا اور اس کی عورت نے نفقہ

کی درخواست کی اور مرد غائب کا مال ایک شخص کے پاس ہے کہ وہ اس کا اقرار کرتا ہے اور اس کا بھی مقر ہے کہ ان دونوں میں زوجیت قائم ہے تو قاضی اسی مال میں سے غائب کی زوجہ کے واسطے نفقہ مقرر کر دے گا اور اسی طرح اگر مرد مذکور نے اعتراف نہ کیا مگر قاضی کو یہ بات معلوم ہے تو بھی قاضی حکم دے گا خواہ یہ مال اس کے پاس امانت یا قرضہ ہو یا بطور مضاربت ہو اور عورت سے اس کا کفیل لے لے گا اور نیز عورت سے قسم لے لے گا کہ واللہ مرد غائب نے اس کو نفقہ معتد عنہ نہیں دیا ہے اور نہ ان دونوں میں کوئی سبب سقوطِ نفقہ کا نشوز وغیرہ سے ثابت ہوا ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور اگر قاضی کو مال یا زوجیت ان دونوں میں سے ایک ہی بات معلوم ہے تو دوسری بات جو اس کے علم میں نہیں ہے اس کے اقرار کی احتیاج ہوگی اور یہی صحیح ہے اور جس کے پاس غائب کا مال ہے اس نے اقرار نہ کیا اور قاضی کو معلوم بھی نہیں ہے پس عورت نے چاہا کہ مال کو یا زوجیت کو یا دونوں کو بذریعہ گواہوں کے ثابت کرائے تا کہ قاضی اس غائب کے مال میں سے اس کا نفقہ مقرر کر دے یا عورت کو حکم دے کہ غائب مذکور پر قرضہ لے تو قاضی اس کا حکم نہ کرے گا اس واسطے کہ یہ قضاء علی الغائب ہے اور امام زفر نے فرمایا کہ قاضی اس کے گواہوں کی سماعت کرے گا مگر نکاح نہ دے گا اور مال شوہر سے اس کا نفقہ دلائے گا بشرطیکہ اس کا مال ہو ورنہ عورت کو حکم دے گا کہ قرضہ لے اور یہی قولِ ائمہ ثلاثہ کا ہے اور اسی زمانہ میں قاضیوں کا عملدرآمد ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ یعنی شرح کنز میں ہے پھر جب شوہر واپس آکر یہ دکھائے گا کہ اگر اس نے پیشگی نفقہ نہیں دیا تھا تو وہ ٹھیک ہوا ہے اور اگر وہ پیشگی دے گیا ہے اور اس نے اس امر کے گواہ قائم کیے یا گواہ قائم نہ کیے مگر عورت سے قسم لی اور اس نے قسم سے نکول کیا تو مرد فتویٰ ہے ... اور جیسے ائمہ ثلاثہ کے قول پر اس مسئلے میں فتویٰ ہے حالانکہ دارالاسلام قائم تھا ہمارے زمانہ میں مفقود کی زوجہ کے لیے چار برس بعد نکاح کر لینے کا فتویٰ مالک ضروری

ہے بلکہ کاش اس سے بھی زیادہ آسانی نکلتی کیونکہ اس وقت پریشانی میں ایک سال گزرنا دشوار ہے اور عنوان الناس جو اس کے برخلاف ہیں وہ فقہ سے خبر نہیں رکھتے اور دین میں مفسد ہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 1 568 Kitab al-Talaq

The aforementioned person will have the right to either take this maintenance (nafaqah) back from the woman or demand it from the guarantor (kafeel) and collect it. And if the woman admitted that she had already received the maintenance in advance, he will take it back from the woman herself and cannot take it from the guarantor; this is in Bada'i. And if the aforementioned absentee returned and denied the marriage, his statement will be accepted under oath. Thus, if he takes an oath and the property from which the maintenance was given was a deposit (wadi'ah), he will have the right to take it from the woman or from the depository (mustawda'). And if the aforementioned property was a loan, he will take his property from the debtor, then the debtor will take it back from the woman; this is in Tatar-Khania.

If the husband returned and provided witnesses that he had already divorced her and her waiting period (iddah) had passed, then the woman will be liable (the one receiving it), the one giving it will not be liable, except in the case where the witnesses of the absentee man stated that this person (giving) knew that the divorce had occurred and the waiting period had passed; this is in Atabiyyah. And if the giver said that I knew that the marriage relationship between these two was established and I was unaware of the divorce, then he will not be liable, but he will be made to take an oath that he was unaware of the divorce; this is in Ghayat al-Surooj. And if there is both a deposit and a loan, then it is better to start giving the woman maintenance from the deposit rather than from the loan. And when the Judge ordered the debtor or the depository to give maintenance to the woman from the absentee’s property, then the depository said that I have given her maintenance from the absentee’s deposit property, then his statement will be accepted; and if the debtor made such a claim, his statement will not be accepted without witnesses; this is in Fatawa Qazi Khan. And if the deposit property or the extra property available in the husband's house is not of the same category as the woman's right, i.e., it is of a different category, then the woman does not have the right to sell any item from it for her personal maintenance, and similarly, the Judge will not have any item sold from it for her maintenance, and this ruling is by consensus of all. And he said that maintenance can be given to the woman from the wages or rent of the absentee’s slave or house; this is in Muheet. And the missing man (mafqud) is equivalent to the absentee; this is in Fatawa Qazi Khan.

In the case where it is permissible for the Judge to order maintenance for the woman from the husband’s property, in such a case, it is also permissible for the woman

herself to take from the husband’s property as much as is sufficient by way of security (kifalat) without the Judge’s order. And if the woman requested the Judge to fix her maintenance and the husband's property is a debt upon the woman, and he said that the woman's maintenance should be deducted (accounted for) from this property, then the husband has such a right; this is in Muheet. And if the Judge has ordered the maintenance, then if the grain becomes expensive or cheap, the Judge will change his order; this is in Zahiriyyah. If the husband became unable to provide maintenance, then due to this, there will be no separation (tafriq) between the two, rather the woman will be ordered to take a loan upon him; this is in Kanz. And the inability to provide maintenance will only be apparent when the husband is present. And if the husband left the woman and went into 'Ghaybat-e-Munqata' (long-term unexplained absence) (1) and left some maintenance for that woman, then the woman presented this matter before the Judge, then he requested a fatwa from a scholar who considers separation permissible due to the inability to provide maintenance, then upon his writing, the Judge separated the two, then the correct view is that his judgment will not be valid judicially (qada), and if this judgment was presented before another Judge and...

---

1. Went on a journey. (1) There is a difference of opinion in the interpretation of 'Ghaybat-e-Munqata'. The most correct view is that a caravan arrives from there once a year, but in the 'Bab-e-Nikah' (Chapter of Marriage), one cannot wait until the opinion of the speaker (Mutakallim), even if he is hidden in the city.

उक्त को अधिकार होगा कि वह औरत से यह नफ्का (भरण-पोषण) वापस ले या कफील (गारंटर) से मांग कर वसूल करे और अगर औरत ने इकरार कर लिया कि मैंने अग्रिम नफ्का पा लिया था तो वह औरत ही से वापस लेगा और कफील से नहीं ले सकता, यह बदई में है। और अगर उक्त गायब व्यक्ति ने वापस आकर निकाह से इनकार किया तो कसम के साथ उसी का कथन स्वीकार किया जाएगा। अतः यदि वह कसम खा ले और वह माल जिसमें से नफ्का दिया गया है, वह वदीअत (अमानत) था, तो उसको अधिकार होगा कि वह औरत से ले ले या मुस्तौदअ (अमानतदार) से ले ले और यदि उक्त माल कर्ज था तो वह अपना माल कर्जदार से लेगा, फिर कर्जदार उस औरत से वापस लेगा, यह तातारखनिया में है।

यदि पति ने वापस आकर गवाह दिए कि मैं इसे तलाक दे चुका था और उसकी इद्दत गुजर चुकी थी, तो औरत लेने वाली (जिम्मेदार) होगी, देने वाला जिम्मेदार नहीं होगा, सिवाय उस स्थिति के जब गायब व्यक्ति के गवाहों ने बयान किया हो कि यह देने वाला जानता था कि उस पर तलाक पड़ चुकी है और इद्दत गुजर चुकी है, यह अताबिया में है। और यदि देने वाले ने कहा कि मैं इन दोनों के बीच निकाह कायम रहने को जानता था और तलाक से अनभिज्ञ था तो वह जिम्मेदार नहीं होगा, लेकिन उससे कसम ली जाएगी कि वह तलाक से अनजान था, यह 'गायतुल सुरूज' में है। और यदि वदीअत और कर्ज दोनों हों तो पहले वदीअत में से औरत को नफ्का देना शुरू करे, कर्ज की तुलना में यह बेहतर है। और जब काजी ने देनदार या अमानतदार को आदेश दिया कि वह गायब व्यक्ति के माल से उसकी पत्नी को नफ्का दे, फिर अमानतदार ने कहा कि गायब व्यक्ति के अमानत वाले माल से मैंने उसे नफ्का दे दिया है, तो उसका कथन स्वीकार किया जाएगा और यदि कर्जदार ने ऐसा दावा किया तो गवाहों के बिना उसका कथन स्वीकार नहीं किया जाएगा, यह 'फतावा काजी खान' में है। और यदि वदीअत का माल, पति के घर में मौजूद अतिरिक्त माल, औरत के अधिकार की वस्तु की किस्म का न हो, उसके विपरीत किस्म का हो, तो औरत को यह अधिकार नहीं है कि वह उसमें से कोई चीज़ अपने निजी नफ्के के लिए बेच ले और इसी तरह काजी भी इसमें से कोई चीज़ उसके नफ्के के लिए नहीं बिकवाएगा और यह निर्णय सब के निकट सर्वसम्मति से है। और कहा कि गायब व्यक्ति के गुलाम या मकान की मजदूरी व किराए में से उस औरत को नफ्का दिया जा सकता है, यह 'मुहीत' में है और लापता व्यक्ति 'गायब' के समान है, यह 'फतावा काजी खान' में है।

जिस स्थिति में काजी के लिए उचित है कि वह औरत के लिए पति के माल से नफ्के का आदेश दे दे, ऐसी स्थिति में स्वयं औरत के लिए भी उचित है कि वह काजी के आदेश के बिना पति के माल से पर्याप्त मात्रा में बतौर किफालत (जिम्मेदारी) ले ले। और यदि औरत ने काजी से अपना नफ्का निर्धारित करने की प्रार्थना की और पति का माल औरत पर कर्ज है, तो उसने कहा कि इस माल में से इस औरत का नफ्का काट लिया जाए (मंसूबा किया जाए), तो पति को ऐसा अधिकार है, यह 'मुहीत' में है। और यदि काजी ने नफ्के का आदेश दे दिया फिर अनाज महंगा या सस्ता हो गया, तो काजी अपने आदेश को बदल देगा, यह 'ज़हीरिया' में है। यदि पति नफ्का देने में असमर्थ हुआ तो इस कारण से दोनों के बीच तफरीक (जुदाई) नहीं की जाएगी, बल्कि औरत को आदेश दिया जाएगा कि वह उस पर कर्ज ले, यह 'कन्ज़' में है। और नफ्का देने में असमर्थता तभी स्पष्ट होगी जब पति उपस्थित हो, और यदि पति औरत को छोड़कर 'गैबते मुनकता' (ऐसी गुमशुदगी जिससे कोई संपर्क न हो) (1) हो गया और उस औरत के लिए कुछ नफ्का छोड़ गया, फिर औरत ने यह मामला काजी के सामने पेश किया, फिर उसने ऐसे आलिम से फतवा मांगा जो नफ्का देने में असमर्थता के कारण तफरीक (जुदाई) को जायज मानता हो, फिर उसकी तहरीर पर काजी ने दोनों में तफरीक कर दी, तो सही यह है कि उसका यह निर्णय 'कजा' (न्यायिक) दृष्टि से ठीक नहीं होगा और यदि यह निर्णय दूसरे काजी के सामने पेश किया गया और...

---

1. यात्रा पर चला गया। (1) 'गैबते मुनकता' की व्याख्या में मतभेद है। सही यह है कि साल में वहां से एक बार काफिले का आना-जाना हो, लेकिन 'बाब-ए-निकाह' में मुतक्लिम वाली राय तक सब्र न कर सके, भले ही वह शहर में छिपा हो।

مذکور کو اختیار ہوگا کہ عورت سے یہ نفقہ واپس لے یا کفیل سے مطالبہ کرکے وصول کرے اور اگر عورت نے اقرار کردیا کہ میں نے پیشگی نفقہ پالیا تھا تو وہ عورت ہی سے واپس لے گا اور کفیل سے نہیں لے سکتا ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر غائب مذکور نے واپس آکر نکاح سے انکار کیا تو قسم سے اسی کا قول قبول ہوگا پس اگر وہ قسم کھا گیا اور مال جس میں سے نفقہ دیا گیا ہے وہ ودیعت تھا تو اس کو اختیار ہوگا کہ عورت سے لے لے یا مستودع سے لے اور اگر مال مذکور قرضہ تھا تو اپنا مال وہ قرضدار سے لے گا پھر قرضدار اس عورت سے واپس لے گا یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

اگر شوہر نے واپس ہوکر گواہ دیے کہ میں اس کو طلاق دے چکا تھا اور اس کی عدت گزر چکی تھی تو عورت لینے والی ضامن ہوگی دینے والا ضامن نہ ہوگا الا اس صورت میں کہ مرد غائب کے گواہوں نے بیان کیا ہو کہ یہ دینے والا جانتا تھا کہ اس پر طلاق پڑی اور عدت گزر گئی ہے یہ عتابیہ میں ہے اور اگر دینے والے نے کہا کہ میں ان دونوں میں زوجیت قائم ہونے کو جانتا تھا اور طلاق سے آگاہ نہ تھا تو وہ ضامن نہ ہوگا مگر اس سے قسم لی جائے گی کہ وہ طلاق سے آگاہ نہ تھا یہ غایۃ السروج میں ہے اور اگر ودیعت و قرضہ دونوں ہوں تو پہلے ودیعت میں سے عورت کو نفقہ دینا شروع کرتا بہ نسبت قرضہ کے یہ بہتر ہے اور جب قاضی نے مدیون یا مستودع کو حکم دیا کہ مال غائب سے اس کی عورت کو نفقہ دے پھر مستودع نے کہا کہ مال ودیعت غائب سے میں نے اس کو نفقہ دے دیا ہے تو اس کا قول قبول ہوگا اور اگر قرضدار نے ایسا دعویٰ کیا تو بدوں گواہوں کے اس کا قول قبول نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر مال ودیعت زیادہ مال جو شوہر کے گھر میں موجود ہے وہ عورت کے حق کی جنس سے نہ ہو اس کے خلاف جنس

ہو تو عورت کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس میں سے کوئی چیز اپنے ذاتی نفقہ کے واسطے فروخت کرے اور اسی طرح قاضی بھی اس میں سے کوئی چیز اس کے نفقہ کے واسطے فروخت نہ کرائے گا اور یہ حکم سب کے نزدیک بالاتفاق ہے اور فرمایا کہ غائب کے غلام یا مکان کی مزدوری و کرایہ میں سے اس عورت کو نفقہ دیا جاسکتا ہے یہ محیط میں ہے اور مرد مفقود بمنزلہ غائب کے ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

جس صورت میں قاضی کے واسطے روا ہے کہ عورت کے واسطے مال شوہر سے نفقہ کا حکم دے دے ایسی صورت میں خود عورت کے واسطے بھی روا ہے کہ بدون حکم قاضی کے مال شوہر سے بقدر کفایت بطور کفالت لے لے اور اگر عورت نے قاضی سے اپنے نفقہ مقرر کرنے کی درخواست کی اور شوہر کا مال عورت پر قرضہ ہے پس اس نے کہا کہ اس مال میں سے اس عورت کا نفقہ محسوب کیا جائے تو شوہر کو ایسا اختیار ہے یہ محیط میں ہے اور اگر قاضی نے نفقہ کا حکم دے دیا پھر اناج گراں ہوگیا یا ارزاں ہوگیا تو قاضی اپنے حکم کو بدل دے گا یہ ظہیریہ میں ہے اگر شوہر نفقہ سے عاجز ہوا تو اس کے باعث سے دونوں میں تفریق نہ کی جائے گی بلکہ عورت کو حکم دیا جائے گا کہ اس پر قرضہ لے یہ کنز میں ہے اور نفقہ دینے سے عاجز ہونا تب ہی ظاہر ہوگا کہ جب شوہر حاضر ہوا اور اگر شوہر عورت کو چھوڑ کر بغیبتِ منقطعہ غائب (۱) ہوگیا اور اس عورت کے واسطے کچھ نفقہ چھوڑ گیا پس عورت نے یہ معاملہ قاضی کے حضور میں پیش کیا پس اس نے ایسے عالم سے فتویٰ طلب کیا جو نفقہ سے عاجز ہونے کے سبب سے تفریق کو جائز جانتا ہے پس اس کی تحریر پر قاضی نے دونوں میں تفریق کردی تو صحیح یہ ہے کہ اس کا حکم قضاء ٹھیک نہ ہوگا اور اگر یہ حکم دوسرے قاضی کے سامنے پیش کیا گیا اور

۱۔ سفر کو چلا گیا۔ (۱) غیبت منقطعہ کی تفسیر میں اختلاف ہے اصح یہ ہے کہ سال میں وہاں سے ایک بار قافلہ کا وصول ہو لیکن باب نکاح میں متکلم والا رائے تک صبر نہ کر سکے اگر چہ وہ شہر میں چھپا ہو۔

(Summary): If she granted permission, the judicial order (Qada) will not be effective, and this is correct because this judicial order is not in the category of 'Mujtahid Feeh' (disputed matters). We have already stated that the state of helplessness (Ajz) has not been proven; this is mentioned in 'Nihayah'. If a woman disputes with her husband regarding past maintenance before a Qazi has fixed an amount or they have mutually agreed, then in our view, the Qazi will not order maintenance for the past period; this is in 'Muheet'. If a woman, before the Qazi fixed an amount or before mutual agreement, borrowed money on her husband's behalf and spent it on her maintenance, she cannot recover it from her husband; rather, she would be considered 'Mahzoor' (at fault) in spending it, whether the husband is absent or present. However, if she spent from her own wealth after the Qazi's order or mutual consent, she can recover it from her husband. If she took a loan on her husband's behalf, whether by the Qazi's order or on her own, it will be recoverable from him. The difference is that if she took the loan without the Qazi's order, the creditor's claim will be against the woman, and the creditor will not have the right to demand it from the husband. If she took it by the Qazi's order, the woman has the right to direct the creditor to the husband, who will then claim his debt from him. This is in 'Badai'. If the Qazi fixed a monthly maintenance for the woman or they agreed upon a specific amount, and months passed without the husband providing maintenance, and the woman spent money by borrowing or from her own wealth, and then the husband died or the woman died, then in our view, all this maintenance lapses (Saqit). Similarly, if he divorced her in this situation, all accumulated maintenance dues after the Qazi's order for debt will lapse. This applies when the Qazi authorized the maintenance as a debt but did not authorize the woman to take a loan. If the husband authorized the loan and she took it, and one of them died, it would not become void; this is mentioned by Hakim Shaheed in his 'Mukhtasar' and is the correct view. The same answer applies to the issue of Talaq. This is in 'Muheet'. If the husband provided maintenance in advance and before it was spent, one of them died or he divorced her, then according to Imam Azam and Imam Abu Yusuf, it will not be returned even if it is still present, and the Fatwa is on this. This is in 'Nahr-ul-Faiq', 'La-Baas', and 'Siraj-ul-Wahhaj'.

(Footnotes summary): 1. It is stated above that 'helplessness' is only proven when the husband is present. 2. It means this maintenance pertains to the period before the Qazi's fixation or mutual agreement. 3. This indicates a type of liability where the

claim is established even without the express acceptance of the debtor. 4. Relating to the maintenance of the Iddah period.

(अंश का सार): यदि उसने इसकी अनुमति दे दी तो उसका कज़ा (फैसले) का हुक्म भी लागू नहीं होगा, यही सही है। क्योंकि यह हुक्म-ए-कज़ा 'मुजतहद फीह' (जिसमें इत्तिहाद न हो) में से नहीं है। क्योंकि हमने बयान कर दिया है कि 'आजज़' (बेबस) होना साबित ही नहीं हुआ है। यह 'नहाया' में है। और अगर औरत ने अपने शौहर से गुज़रे हुए ज़माने के नफ़क़े(खर्च) के बारे में झगड़ा किया, इससे पहले कि काज़ी ने उसके लिए कुछ तय किया हो या दोनों किसी राशि पर राजी हुए हों, तो हमारे नज़दीक काज़ी उसके लिए गुज़रे हुए ज़माने के नफ़क़े का हुक्म नहीं देगा। यह 'मुहीत' में है। एक औरत ने, इससे पहले कि काज़ी उसके लिए कुछ मुकर्रर करे या दोनों आपसी रज़ामंदी से किसी राशि पर राजी हों, अपने शौहर पर कर्ज़ लिया और उससे अपना नफ़क़ा खर्च किया, तो वह उसे अपने शौहर से वापस नहीं ले सकती, बल्कि खर्च करने में 'महज़ूर' (गुनाहगार) होगी, चाहे शौहर गायब हो या हाज़िर। और अगर उसने काज़ी के हुक्म के बिना, काज़ी के मुकर्रर करने या आपसी रज़ामंदी के बाद अपने माल से खर्च किया, तो वह शौहर से वापस ले सकती है। और यदि शौहर पर कर्ज़ लिया, चाहे काज़ी के हुक्म से या स्वयं लिया, तो भी शौहर से वसूल हो जाएगा। हाँ, फर्क यह होगा कि यदि बिना काज़ी के हुक्म के कर्ज़ लिया है, तो कर्ज़ देने वाले का मुतालबा उस औरत से होगा और कर्ज़ देने वाले को यह अधिकार नहीं होगा कि वह शौहर से मांगे। और अगर काज़ी के हुक्म से लिया है, तो औरत को अधिकार होगा कि कर्ज़ देने वाले को शौहर पर डाल दे, तो वह शौहर से अपने कर्ज़ का मुतालबा करेगा। यह 'बदाए' में है। और अगर काज़ी ने औरत के लिए शौहर पर कुछ मासिक (माहवारी) मुकर्रर कर दिया या दोनों स्वयं किसी निश्चित राशि पर मासिक के हिसाब से राजी हो गए, फिर कुछ महीने गुज़र गए और शौहर ने उसे कुछ नफ़क़ा न दिया और औरत ने कर्ज़ लेकर या अपने माल से खर्च किया, फिर शौहर मर गया या औरत मर गई, तो हमारे नज़दीक यह सब नफ़क़ा 'साक़ित' (ख़त्म) हो गया। और इसी तरह अगर इस सूरत में उसे तलाक दे दी, तब भी जो नफ़क़ात शौहर पर जमा हुए हैं, काज़ी के कर्ज़ के बाद सब साक़ित हो जाएंगे। और यह सब उस वक्त है जब काज़ी ने औरत के लिए नफ़क़ा कर्ज़ किया हो और उसके साथ औरत को कर्ज़ लेने की अनुमति न दी हो। और अगर शौहर पर कर्ज़ लेने की अनुमति दी और उसने कर्ज़ लिया फिर दोनों में से कोई एक मर गया तो यह बातिल नहीं होगा। ऐसा ही हाकिम शहीद ने अपने 'मुख़्तसर' में ज़िक्र किया है और यही सही है। और इसी तरह तलाक के मसले में भी यही जवाब होना चाहिए। यह 'मुहीत' में है। और अगर शौहर ने औरत को पेशगी (एडवांस) नफ़क़ा दिया फिर यह खर्च होने से

पहले दोनों में से कोई एक मर गया या शौहर ने तलाक दे दी तो इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक यह वापस नहीं होगा, चाहे वह (रकम) वैसी ही मौजूद हो और इसी पर फतवा है। यह 'नहरुल फ़ाएक़' में है और यही हुक्म 'ला-बास' और 'सिराजुल वह्हाज' में है।

(फुटनोट्स का सारांश): १. ऊपर कहा गया है कि 'आजज़' होना तभी साबित होता है जब शौहर हाज़िर हो। २. मुराद यह है कि यह नफ़क़ा पहले का है, काज़ी के तय करने या आपसी रज़ामंदी के बाद का नहीं। ३. यहाँ से ज़ाहिर होता है कि एक किस्म हवाले की ऐसी है कि बिना 'क़बूल-ए-हाल-ए-अलैहि' (कर्ज़दार की स्वीकृति) के उस पर मुतालबा साबित होता है। ४. यानी नफ़क़ा-ए-इद्दत के बारे में।

اس نے اس کی اجازت دے دی تو اس کا حکم قضا بھی نافذ نہ ہوگا یہی صحیح ہے اس واسطے کہ یہ حکم قضاء ممتد مجتہد فیہ میں نہیں ہے اس واسطے کہ ہم نے بیان کر دیا ہے کہ عاجز ہونا ہی ثابت نہیں ہوا ہے یہ نہایہ میں ہے اور اگر عورت نے اپنے شوہر سے زمانہ گزشتہ کے نفقہ کی بابت مخاصمہ کیا قبل ازیں کہ قاضی نے اس کے واسطے کچھ مقرر کر دیا ہو یا کسی قدر پر باہم دونوں راضی ہوئے ہوں تو ہمارے نزدیک قاضی اس کے واسطے گزشتہ زمانہ کے نفقہ کا حکم نہ دے گا یہ محیط میں ہے ایک عورت نے قبل اس کے کہ قاضی اس کے واسطے کچھ مفروض کرے یا دونوں باہم کسی قدر پر راضی ہوں اپنے شوہر پر قرضہ لیا اور اس سے کچھ اپنے نفقہ میں خرچ کیا تو وہ اس کو اپنے شوہر سے نہیں لے سکتی ہے بلکہ خرچ کرنے میں محظور ہوگی خواہ شوہر غائب ہو یا حاضر ہو اور اگر اس نے قاضی کے حکم کے بغیر قاضی کے مفروض کرنے یا باہمی رضامندی کے بعد اپنے مال سے خرچ کیا تو اپنے شوہر سے واپس لے سکتی ہے اور نیز اگر شوہر پر قرض لیا خواہ بحکم قاضی لایا خود ہی لیا تو بھی شوہر سے ملے گا ہاں فرق اس قدر ہوگا کہ اگر اس نے بغیر حکم قاضی قرضہ لیا ہے تو قرض خواہ کا مطالبہ خاصہ اس عورت سے ہوگا اور قرض خواہ کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ جو کچھ اس نے قرضہ لیا ہے اس کو اس کے شوہر سے طلب کرے اور اگر اس نے قاضی کے حکم سے لیا ہے تو عورت کو اختیار ہوگا کہ قرض خواہ کو شوہر پر اترائے پس وہ شوہر سے اپنے قرضہ کا مطالبہ کرے گا یہ بدائع میں ہے اور اگر قاضی نے عورت کے واسطے شوہر پر کچھ ماہواری مقرر کر دیا یا دونوں خود کسی قدر مقدار معلوم پر ماہواری کے حساب سے راضی ہوئے پھر چند مہینے گزر گئے اور شوہر نے اس کو کچھ نفقہ نہ دیا اور عورت نے قرضہ لے کر خرچ کیا یا اپنے مال سے خرچ کیا پھر شوہر کر

گیا یا عورت مر گئی تو ہمارے نزدیک یہ سب نفقہ ساقط ہو گیا اور اسی طرح اگر اس صورت میں اس کو طلاق دے دی تو بھی جو کچھ نفقات شوہر پر مجتمع ہوئے ہیں بعد قرض قاضی کے سب ساقط ہو جائیں گے اور یہ سب اس وقت ہے کہ قاضی نے عورت کے واسطے نفقہ قرض کیا ہو اور اس کے ساتھ عورت کو قرضہ لینے کی اجازت نہ دی ہو اور اگر عورت کو شوہر پر قرضہ لینے کی اجازت دی اور اس نے قرضہ لیا پھر دونوں میں سے ایک مر گیا تو یہ باطل نہ ہوگا ایسا ہی حاکم شہید نے اپنے مختصر میں ذکر فرمایا ہے اور یہی صحیح ہے اور اسی طرح مسئلہ طلاق میں ایسا ہی جواب ہونا چاہئے ہے یہ محیط میں ہے اور اگر شوہر نے عورت کو پیشگی نفقہ دیا پھر یہ خرچ ہونے سے پہلے دونوں سے ایک مر گیا یا شوہر نے طلاق دے دی تو امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک یہ واپس نہ ہوگا اگر چہ ویسا ہی قائم ہو اور اسی پر فتویٰ ہے یہ نہر الفائق میں ہے اور یہی حکم لاباس میں ہے یہ سراج الوہاج میں ہے۔

اگر نفقہ دیا اور شرط کر لی کہ تجھے نفقہ دیتا ہوں اس شرط پر کہ تو مجھ سے بعد عدت کے نکاح کر لے پھر اس نے عدت کے بعد اس سے نکاح کیا یا نہ کیا بہرحال اس کو اختیار ہے کہ اپنا نفقہ اس سے واپس کر لے:

اگر عورت کو تین طلاق دے دیں پھر اس نے دوسرے شوہر سے نکاح کیا اور دوسرے شوہر نے طلاق دی اور وہ عدت میں ہے پس شوہر اول نے اس کو اس عدت میں نفقہ دیا تاکہ بعد انقضائے عدت کے اسکے ساتھ نکاح کر لے مگر اس نے بعد عدت کے اس مرد سے نکاح نہ کیا تو شیخ ابو بکر محمد بن الفضل نے فرمایا کہ اگر اس کو درہم دیے ہیں تو واپس لے سکتا ہے الا اگر بطور صلہ دے ہیں تو نہیں

۱۔ یعنی اوپر کہا ہے کہ عاجز ہونا جب ہی ثابت ہوتا ہے کہ جب شوہر حاضر ہو، یہ نظرِ فان میں لکھا مختلف فیہ ہے۔ ۲۔ مراد یہ ہے کہ یہ نفقہ اس سے پہلے کا ہے یعنی قاضی کے مقرر کرنے اور باہمی رضامندی کے بعد کا نہیں ہے بلکہ پہلے کا ہے۔ ۳۔ یہاں سے ظاہر ہوتا ہے کہ ایک قسم حوالہ کی ایسی ہے کہ بدون قبول بحالِ علیہ کے اس پر مطالبہ ثابت ہوتا ہے اور یہی مسئلہ اس کی دلیل ہے فلیحمل۔ ۴۔ یعنی بابت نفقہ عدت۔

Book of Divorce 570 ...can take it back. And other scholars have stated that if he gave her maintenance and made a condition that "I give you maintenance on the condition that you marry me after the waiting period (Iddah)," then she did not marry him after the waiting period; in any case, he has the right to take his maintenance back. And if he did not mention this condition, but the circumstances imply that it was given for this specific purpose, then some have said he cannot take it back. Sheikh Imam Zahir-ud-Din stated that, in any case, he will take it back because this is a bribe. This is mentioned in Fatawa Qazi Khan.

Regarding procrastination in maintenance: If the imprisoned debtor is wealthy, he shall not be released until he pays the debt: If the Qazi knows of the financial hardship of a woman's husband, the Qazi shall not imprison him; this is stated in Al-Muheet. If the Qazi does not know of his hardship and the woman requests that he be imprisoned for maintenance, the Qazi shall not imprison him the first time, but will order him to pay maintenance to the woman and warn him that if he fails to pay, he will be imprisoned. Then, if the woman becomes disobedient (Nashizah) a second or third time, the Qazi shall imprison the husband. The same rule applies to other debts besides maintenance. When the Qazi has imprisoned him for two or three months, he shall inquire about his condition (some sources mention four months). The correct view is that there is no fixed period; rather, it depends on the Qazi's judgment. If, in his opinion, the debtor has assets and would have paid the debt if pressured, he shall release him but will not prevent the creditor from staying with him. The creditor has the right to go wherever the debtor goes, but he does not have the right to keep him hidden somewhere, nor can he prevent the debtor from his usual dealings. If the imprisoned debtor is wealthy, he shall not be released until he pays the debt or the maintenance, unless the creditor agrees to his release; if the creditor agrees to release him, he may do so. This is in Fatawa Qazi Khan.

If the ruler has fixed maintenance on the husband and he refused to pay, even though he is well-off, and the woman requests his imprisonment, the Qazi may imprison him. However, he should not imprison him the very first time; instead, he should delay it until the second or third time. Every time he is brought before the Qazi, the Qazi should rebuke and threaten him. If he still does not pay, he shall be imprisoned like in other debts; this is in Al-Badai. When the husband is imprisoned, the maintenance shall not be waived from his responsibility; rather, the woman will be ordered to take a loan against him, and when his assets are revealed, this debt will be recovered from him. If the husband asks the Qazi to imprison the woman with

him, claiming there is a place for privacy in his prison, the Qazi shall not imprison the woman; rather, the woman will be sent to her husband's house while the husband remains imprisoned for her maintenance; this is in Al-Muheet. When the husband is imprisoned for maintenance, the Qazi will give the woman whatever assets of his are of the same kind as the maintenance without the husband's consent; this is agreed upon. Assets not of the same kind as the maintenance will not be sold by the Qazi on the husband's behalf; instead, he will order the husband to sell them himself. This rule applies to other debts as well, according to Imam-e-Azam. The Sahibain (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that the Qazi shall sell them on his behalf, and the sale will be valid. This is in Al-Badai...

किताब-उत-तलाक 570 ...वापस ले सकता है और इसके सिवा और मशायख ने फरमाया कि अगर उसको नफ़क़ा दिया और शर्त कर ली कि तुझे नफ़क़ा देता हूँ इस शर्त पर कि तू मुझसे बाद इद्दत के निकाह कर ले फिर उसने इद्दत के बाद उससे निकाह न किया। बहरहाल उसको इख्तियार है कि अपना नफ़क़ा उससे वापस ले ले, और अगर यह शर्त न भी ज़िक्र की लेकिन उससे यह दलालन है यह बात मालूम होती है कि उसने इसी ग़रज़ से दिया है तो बाज़ ने कहा कि वापस नहीं ले सकता है और शेख इमाम ज़हीर-उद-दीन ने फरमाया कि बहरहाल उसको वापस लेगा, इसलिए कि यह रिश्वत है, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है।

नफ़क़ा में टालमटोल की सूरत: अगर क़र्ज़दार महबूस (कैदी) ग़नी हो तो उसको रिहा न करेगा यहाँ तक कि वह क़र्ज़ अदा करे: अगर क़ाज़ी को किसी औरत के शौहर की तंगी का हाल मालूम हो तो क़ाज़ी उसको क़ैद नहीं करेगा, यह मुहीत में है, और अगर क़ाज़ी को उसकी तंगी का हाल मालूम न हो और औरत ने दरख्वास्त की कि नफ़क़े के वास्ते यह क़ैद किया जाए तो पहली मर्तबा क़ाज़ी उसको क़ैद न करेगा बल्कि उसको हुक्म देगा कि इस औरत को नफ़क़ा दिया करे और उसको आगाह कर देगा कि अगर तूने इसको नफ़क़ा न दिया तो मैं तुझे क़ैद करूँगा, फिर अगर औरत दूसरी बार या तीसरी बार नाशाज़ (बागी) हुई तो क़ाज़ी उसके शौहर को क़ैद करेगा और इसी तरह नफ़क़े के सिवा और क़र्ज़ों में भी यही हुक्म है। और जब क़ाज़ी ने उसको दो या तीन महीने क़ैद किया तो उसका हाल दरियाफ़्त कराएगा और बाज़ जगह चार महीने लिखे हैं और सही यह है कि कोई मुद्दत मुक़र्रर नहीं है बल्कि क़ाज़ी की राय पर है, अगर उसकी राय में आया और उसका कुछ माल होता तो ज़रूर तंग होकर क़र्ज़ अदा कर देता, पस उसकी राह छोड़ देगा मगर तालिब-ए-क़र्ज़ को इस अमर से मुमानअत न करेगा कि चाहे उसके साथ रहे, बल्कि क़र्ज़ खाह को इख्तियार है कि जहाँ वह जाए उसके साथ जाए, मगर यह इख्तियार नहीं है कि उसको किसी जगह भुला कर रखे, और नीज़ उसको तसर्रुफ़ात से मना नहीं कर सकता है, और अगर क़र्ज़दार महबूस ग़नी हो तो उसको रिहा न करेगा यहाँ तक कि वह क़र्ज़ अदा करे या नफ़क़ा अदा करे, इल्ला रज़ा-मंदी-ए-तालिब कि अगर तालिब रज़ा मंद हो जाए कि यह रिहा किया जाए तो उसको रिहा कर दे, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है।

अगर हाकिम ने शौहर पर नफ़क़ा मुक़र्रर कर दिया फिर उसने देने से इनकार किया हालाँकि वह आसूदा हाल है और औरत ने उसको क़ैद किए जाने की दरख्वास्त की तो क़ाज़ी उसको क़ैद कर सकता है लेकिन उसको अव्वल ही मर्तबा में क़ैद न करना चाहिए बल्कि दो बार या तीन बार तक

ताख़ीर देगा और हर बार जब उसके हुज़ूर में पेश होगा तो उसको मलामत करेगा और धमकाएगा, फिर अगर उसने न दिया तो मिसल और क़र्ज़ों के अब उसको क़ैद करेगा, यह बदाइअ में है। और जब शौहर क़ैद किया गया तो नफ़क़ा उसके ज़िम्मे से साक़ित न होगा बल्कि औरत को हुक्म दिया जाएगा कि उस पर क़र्ज़ ले, हत्ता कि उसका माल ज़ाहिर होने पर यह माल-ए-मक़रूज़ा उससे लिया जाएगा, और अगर शौहर ने क़ाज़ी से कहा कि इस औरत को भी मेरे साथ क़ैद कर कि मेरे क़ैदखाने में एक जगह ख़लवत की है, तो क़ाज़ी उस औरत को क़ैद न करेगा लेकिन औरत मज़कूरा अपने शौहर के घर में कर दी जाएगी और शौहर उसके वास्ते क़ैद किया जाएगा, यह मुहीत में है। और जब शौहर नफ़क़े के वास्ते क़ैद किया गया तो जो माल उसका जिन्स-ए-नफ़क़ा हो वह क़ाज़ी उस औरत को बिला रज़ा-मंदी उसके शौहर के दे देगा, यह बिल-इत्तेफ़ाक़ है, और जो माल ख़िलाफ़-ए-जिन्स-ए-नफ़क़ा हो उसको शौहर की तरफ से फ़रोख़्त न कराएगा बल्कि शौहर को हुक्म देगा कि ख़ुद फ़रोख़्त करे, और यही हुक्म बाक़ी क़र्ज़ों में है, यह इमाम आज़म का क़ौल है और साहिबैन ने फरमाया कि क़ाज़ी उसकी तरफ से फ़रोख़्त कर देगा और बैअ (खरीद-फरोख्त) उस पर नाफ़िज़ होगी, यह बदाइअ में है।

کتاب الطلاق ۵۷۰ واپس لے سکتا ہے اور اسکے سوائے اور مشائخ نے فرمایا کہ اگر اس کو نفقہ دیا اور شرط کر لی کہ تجھے نفقہ دیتا ہوں اس شرط پر کہ تو مجھ سے بعد عدت کے نکاح کر لے پھر اس نے عدت کے بعد اس سے نکاح نہ کیا یہ کیا بہر حال اسکو اختیار ہے کہ اپنا نفقہ اس سے واپس کر لے اور اگر یہ شرط نہ ذکر نہ کی لیکن اس سے یہ دلالت ہے یہ بات معلوم ہوتی ہے کہ اس نے اسی غرض سے دیا ہے تو بعض نے کہا کہ واپس نہیں لے سکتا ہے اور شیخ امام ظہیر الدین نے فرمایا کہ بہر حال اسکو واپس لے گا اس واسطے کہ یہ رشوت ہے یہ فتاوی قاضی خان میں ہے۔

نفقہ میں ٹال مٹول کی صورت اگر قرضدار محبوس غنی ہو تو اسکو رہا نہ کرے گا یہاں تک کہ وہ قرضہ ادا کرے: اگر قاضی کو کسی عورت دعویٰ کے شوہر کی تنگی کا حال معلوم ہو تو قاضی اس کو قید نہیں کرے گا یہ محیط میں ہے اور اگر قاضی کو اس کی تنگی کا حال معلوم نہ ہو اور عورت نے درخواست کی کہ نفقہ کے واسطے یہ قید کیا جائے تو پہلی مرتبہ قاضی اس کو قید نہ کرے گا بلکہ اس کو حکم دے گا کہ اس عورت کو نفقہ دیا کرے اور اس کو آگاہ کر دے گا کہ اگر تو نے اس کو نفقہ نہ دیا تو میں تجھے قید کروں گا پھر اگر عورت دوسری بار یا تیسری بار ناشی ہوئی تو قاضی اس کے شوہر کو قید کرے گا اور اسی طرح نفقہ کے سوائے اور قرضہ میں بھی یہی حکم ہے اور جب قاضی نے اس کو دو یا تین مہینے قید کیا تو اس کا حال دریافت کرائے گا اور بعض جگہ چار مہینے لکھے ہیں اور صحیح یہ ہے کہ کوئی مدت مقرر نہیں ہے بلکہ قاضی کی رائے پر ہے اگر اس کی رائے میں آیا اور اس کا کچھ مال ہوتا تو ضرور تنگ ہو کر قرضہ ادا کر دیتا پس اس کی راہ چھوڑ دے گا مگر طالب قرضہ کو اس امر سے ممانعت نہ کرے گا کہ چاہے اس کے ساتھ رہے بلکہ قرض خواہ کو اختیار ہے کہ جہاں وہ جائے اس کے ساتھ جائے مگر یہ

اختیار نہیں ہے کہ اس کو کسی جگہ بھلا کر رکھے اور نیز اس کو تصرفات سے منع نہیں کر سکتا ہے اور اگر قرضدار محبوس غنی ہو تو اس کو رہا نہ کرے گا یہاں تک کہ وہ قرضہ ادا کرے یا نفقہ ادا کرے الا برضا مندی طالب کہ اگر طالب رضا مند ہو جائے کہ یہ رہا کیا جائے تو اس کو رہا کر دے گا یہ فتاوی قاضی خان میں ہے۔

اگر حاکم نے شوہر پر نفقہ مقرر کر دیا پھر اس نے دینے سے انکار کیا حالانکہ وہ آسودہ حال ہے اور عورت نے اس کو قید کئے جانے کی درخواست کی تو قاضی اس کو قید کر سکتا ہے لیکن اس کو اول ہی مرتبہ میں قید نہ کرنا چاہئے بلکہ دو بار یا تین بار تک تاخیر دے گا اور ہر بار جب اس کے حضور میں پیش ہوگا تو اس کو ملامت کرے گا اور دھمکاوے گا پھر اگر اس نے نہ دیا تو مثل اور قرضوں کے اب اس کو قید کرے گا یہ بدائع میں ہے اور جب شوہر قید کیا گیا تو نفقہ اس کے ذمہ سے ساقط نہ ہوگا بلکہ عورت کو حکم دیا جائے گا کہ اس پر قرضہ لے حتیٰ کہ اس کا مال ظاہر ہونے پر یہ مال مقروضہ اس سے لیا جائے گا اور اگر شوہر نے قاضی سے کہا کہ اس عورت کو بھی میرے ساتھ قید کر کہ میرے قید خانہ میں ایک جگہ خلوت کی ہے تو قاضی اس عورت کو قید نہ کرے گا لیکن عورت مذکورہ اپنے شوہر کے گھر میں کر دی جائے گی اور شوہر اس کے واسطے قید کیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور جب شوہر نفقہ کے واسطے قید کیا گیا تو جو مال اس کا جنس نفقہ ہو وہ قاضی اس عورت کو بدون رضا مندی اس کے شوہر کے دے دے گا یہ بالاتفاق ہے اور جو مال خلاف جنس نفقہ سے ہو اس کو شوہر کی طرف سے فروخت نہ کرائے گا بلکہ شوہر کو حکم دے گا کہ خود فروخت کرے اور یہی حکم باقی قرضوں میں ہے یہ امام اعظم کا قول ہے اور صاحبین نے فرمایا کہ قاضی اس کی طرف سے فروخت کر دے گا اور بیع اس پر نافذ ہوگی یہ بدائع میں ہے اور نیا پیچ قول صاحبین کے جبکہ محبوس شوہر کے مال کی بیع کا اختیار حاصل ہوا تو قاضی پہلے عروض (۱) سے شروع کرے گا پس اگر عرض کا ثمن ادائے

نفقہ و قرضوں کے واسطے کافی نہ ہوا تو پھر بیچ (۲) عقار شروع کرے گا یہ ذخیرہ میں ہے ایک مرد کا ایک ہی علامہ ہے تو وہ نفقہ کے واسطے اس کے فروخت نہ پر مجبور نہ کیا جائے گا اس واسطے کہ قرضدار جیسے اور قرضوں میں اپنے کپڑے فروخت کرنے پر۔

(۱) عروض اسباب مال منقولہ۔ (۲) مال غیر منقول۔

(A person) is not to be forced (to provide), just as he shall not be forced for the maintenance (Nafaqah) of debt; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. And if both disagreed on the duration of time that has passed since the judge fixed the maintenance, the husband's statement will be accepted, and the wife's witnesses shall take precedence; this is in 'Wajiz-ul-Karam'.

If both disagreed on the quantity and nature (Jins) of the thing upon which a settlement was reached or which was ordered for maintenance, then the husband's statement and the wife's witnesses will be accepted:

If maintenance was fixed for the wife and some Mahr (dowry) is still owed by the husband, then the husband gave her something, and both disagreed; the husband said, "I gave this as Mahr," and the wife said, "No, it was for maintenance," then the husband's statement will be accepted. Sheikh-ul-Islam Khwahar Zada said that this rule applies when the given item is of a nature not usually given as Mahr, such as a bowl of Kheer, oily food, or a plate of fruits, etc. In such cases, the husband's statement will not be accepted; this is in 'Muheet'. If both disagreed on the quantity and nature of the thing upon which a settlement was reached or which was ordered for maintenance, then the husband's statement and the wife's witnesses will be accepted. If the husband sent a piece of cloth, and the wife says, "It was a gift (Hadiya)," and the man says, "That cloth is part of what is obligatory upon me for the wife," then the husband's statement under oath will be accepted. If the wife presents witnesses that he sent it as a gift, the witnesses will be accepted. If both present witnesses, the man's witnesses will be accepted. If each presents witnesses confirming the other's admission of their claim, the husband's witnesses will still be acceptable. Similarly, if the man sent Dirhams (money) and said, "This was maintenance," and the wife said, "This was a gift," the husband's statement will be accepted; this is in 'Mabsut'. If the husband claimed that his wife wants to be away from him and requested a guarantor (Kafeel) for maintenance, Imam Abu Hanifa said he does not have this right. Imam Abu Yusuf said a guarantor should be provided for one month's maintenance as an act of fairness (Istihsan), and this is the Fatwa. If it is known that he will be traveling for more than a month, a guarantor should be provided for more than a month, according to Imam Abu Yusuf; this is written in 'Khulasa'. A man took a guarantee for maintenance and Mahr on behalf of another for the other's wife; it was said the guarantee for maintenance is invalid unless a specific monthly amount is known, meaning that the husband and wife both agreed

on a monthly maintenance, then the guarantor took the guarantee; this is valid according to 'Zakheera'.

If a person becomes a guarantor for a wife's monthly maintenance, he will be a guarantor for only one month. If the guarantor said, "I have taken the guarantee for your year's maintenance on behalf of your husband," he will be a guarantor for the year's maintenance. Similarly, if he said, "I have taken the guarantee for your maintenance forever or as long as I live," he will be a guarantor as long as this woman remains in the marriage of the man on whose behalf the guarantee was taken. If the guarantor took a guarantee for one month or one year of maintenance, and then the husband gave the wife a Talaq-e-Bain or Raj'i, the guarantor will be held liable for the maintenance of the Iddah (waiting period). A man was taken by his wife to the judge in a case of maintenance; the husband's father said, "I will give you the maintenance," and the father gave her one hundred Dirhams.

मजबूर नहीं किया जाता है, ऐसे ही ऋण (दीन) के नफ़क़ा (गुजारे) के लिए भी मजबूर नहीं किया जाएगा, यह 'फतावा काजी खान' में है। और अगर दोनों ने काजी द्वारा नफ़क़ा मुकर्रर करने के समय से गुज़री हुई अवधि की मात्रा (मात्रा) में मतभेद किया, तो पति का कथन स्वीकार किया जाएगा और पत्नी के गवाहों को प्राथमिकता दी जाएगी, यह 'वजीज-उल-करम' में है।

अगर दोनों ने उस चीज़ की मात्रा और प्रकार (जिन्स) में मतभेद किया जिस पर सुलह हुई है या नफ़क़ा के रूप में जिसका आदेश दिया गया है, तो पति का कथन और पत्नी के गवाह स्वीकार किए जाएंगे:

यदि पत्नी के लिए नफ़क़ा निर्धारित किया गया और पत्नी का कुछ मेहर भी पति पर बकाया है, फिर पति ने उसे कुछ दिया, फिर दोनों में विवाद हो गया; पति ने कहा कि यह मैंने मेहर में दिया है और पत्नी ने कहा कि नहीं, बल्कि यह नफ़क़ा में था, तो पति का कथन स्वीकार किया जाएगा। शेख-उल-इस्लाम ख्वाहर ज़ादा ने कहा कि यह आदेश उस समय है जब दी गई चीज़ ऐसी हो जो सामान्यतः मेहर में नहीं दी जाती है, जैसे एक प्याला खीर या तैलीय वस्तु या फलो की एक थाल आदि। तो ऐसी स्थिति में पति का कथन स्वीकार नहीं किया जाएगा, यह 'मुहीत' में है। और यदि दोनों ने उस वस्तु की मात्रा और प्रकार में विवाद किया जिस पर सुलह हुई है या नफ़क़ा के रूप में जिसका आदेश दिया गया है, तो पति का कथन और पत्नी के गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और अगर पति ने पत्नी को एक कपड़ा भेजा, फिर पत्नी कहती है कि वह उपहार (हदिया) था और पति कहता है कि वह कपड़ा उसी नफ़क़े का हिस्सा है जो मुझ पर पत्नी के लिए अनिवार्य है, तो पति का शपथ के साथ कथन स्वीकार किया जाएगा। और यदि पत्नी ने गवाह पेश किए कि उसने उपहार भेजा है, तो गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और यदि दोनों ने गवाह पेश किए, तो पुरुष के गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और यदि हर एक ने अपने दावे के दूसरे द्वारा स्वीकार किए जाने के गवाह पेश किए, तो भी पति के गवाह स्वीकार्य होंगे। इसी तरह यदि पुरुष ने दिरहम (पैसे) भेजे हों, फिर पुरुष ने कहा कि यह नफ़क़ा था और पत्नी ने कहा कि यह उपहार था, तो पति का कथन स्वीकार किया जाएगा, यह 'मबसूत' में है। और यदि पति ने दावा किया कि मेरी पत्नी मुझसे दूर रहना चाहती है और अनुरोध किया कि नफ़क़े के लिए ज़मानत (कफील) दिलाई जाए, तो इमाम अबू हनीफा ने कहा है कि उसे यह अधिकार नहीं है। और इमाम अबू यूसुफ ने कहा है कि एक महीने के नफ़क़े के लिए इस्तेहसानन (न्यायसंगत आधार पर) कफील बनाया जाए और इसी पर फतवा है। और यदि यह ज्ञात हो कि वह यात्रा में एक महीने से

अधिक रहेगा, तो एक महीने से अधिक के लिए कफील बनाया जाए, यह इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक है, यह 'खुलासा' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे की पत्नी के लिए दूसरे की ओर से नफ़क़ा और मेहर की ज़मानत ले ली, तो फरमाया कि नफ़क़े की ज़मानत बातिल (अमान्य) है, सिवाय इसके कि कोई मासिक मात्रा ज्ञात हो और इसका अर्थ यह है कि पति और पत्नी दोनों किसी मासिक नफ़क़े पर सहमत हों, फिर ज़मीन (ज़मानत लेने वाले) ने ज़मानत ली तो यह जायज़ है, यह 'जखीरा' में है।

यदि कोई व्यक्ति पत्नी के लिए हर महीने के नफ़क़े का कफील बन गया, तो वह केवल एक महीने के लिए कफील होगा। और यदि कफील ने कहा कि मैंने तुम्हारे पति की ओर से तुम्हारे साल भर के नफ़क़े की ज़मानत ली है, तो वह साल भर के नफ़क़े के लिए कफील होगा। इसी तरह यदि कहा कि मैंने तुम्हारे लिए हमेशा के लिए या जब तक मैं जीवित हूँ, नफ़क़े की ज़मानत ली है, तो वह उस समय तक के लिए कफील होगा जब तक यह पत्नी उस व्यक्ति के निकाह में है जिसकी ओर से ज़मानत ली गई है। और यदि कफील ने एक महीने या एक साल के नफ़क़े की ज़मानत ली, फिर पत्नी को उसके पति ने तलाक़-ए-बाइन या रई दे दी, तो इद्दत के नफ़क़े के लिए कफील जवाबदेह होगा। एक पुरुष को उसकी पत्नी नफ़क़े के मुकदमे में काजी के पास ले गई, तो पति के पिता ने कहा कि मैं तुम्हें नफ़क़ा देता हूँ, तो पिता ने उसे सौ दिरहम दिए।

مجبور نہیں کیا جاتا ہے ایسے ہی دین کے نفقہ کے واسطے بھی مجبور نہ کیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر دونوں نے قاضی کے نفقہ مقرر کر دینے کے وقت سے جس قدر مدت گزری ہے اس کی مقدار میں اختلاف کیا تو قول شوہر کا قبول ہوگا اور گواہ عورت کے اولی ہوں گے یہ وجیز الکرم میں ہے۔

اگر دونوں نے اس چیز کی مقدار و جنس میں اختلاف کیا جس پر صلح واقع ہوئی یا جس کا حکم دیا گیا ہے نفقہ میں تو قول شوہر کا اور گواہ عورت کے قبول ہوں گے:

اگر عورت کے واسطے نفقہ مقرر کر دیا گیا اور عورت کا کچھ مہر بھی شوہر پر باقی ہے پھر شوہر نے اس کو کچھ دیا پھر دونوں نے اختلاف کیا شوہر نے کہا کہ یہ مہر میں میں نے دیا ہے اور عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ یہ نفقہ میں تھا تو قول شوہر کا قبول ہوگا اور شیخ الاسلام خواہر زادہ نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ دی ہوئی چیز ایسی ہو کہ عادت کے موافق مہر میں نہیں دی جاتی ہے جیسے ایک پیالہ کھیر و کروہ روغنی اور ایک طباق فواکہ وغیرہ ایسی چیزیں تو شوہر کا قول قبول نہ ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر دونوں نے اس چیز کی مقدار و جنس میں اختلاف کیا جس پر صلح واقع ہوئی یا جس کا حکم دیا گیا ہے نفقہ میں تو قول شوہر کا اور گواہ عورت کے قبول ہوں گے اور اگر عورت کو ایک کپڑا بھیجا پس عورت کہتی ہے کہ وہ ہدیہ تھا اور مرد کہتا ہے کہ وہ کپڑا اس میں سے ہے جو مجھ پر عورت کے واسطے واجب ہے تو قسم سے شوہر کا قول قبول ہوگا اور اگر عورت نے گواہ قائم کئے کہ اس نے ہدیہ بھیجا ہے تو گواہ قبول ہوں گے اور اگر دونوں نے گواہ قائم کئے تو مرد کے گواہ قبول ہوں گے اور اگر ہر ایک نے

اپنے دعویٰ کے دوسرے کے اقرار کرنے کے گواہ قائم کئے تو بھی شوہر کے گواہ مقبول ہوں گے اور اسی طرح اگر مرد نے درہم بھیجے ہوں پس مرد نے کہا کہ یہ نفقہ تھا اور عورت نے کہا کہ یہ ہدیہ تھا تو قول شوہر کا قبول ہوگا یہ مبسوط میں ہے اور اگر شوہر نے دعویٰ کیا کہ میرا شوہر مجھ سے غائب ہونا چاہتا ہے اور درخواست کی کہ نفقہ کا کفیل دلایا جائے تو امام ابو حنیفہ نے فرمایا ہے کہ اس کو یہ اختیار نہیں ہے اور امام ابو یوسف نے کہا کہ ایک مہینے کے نفقہ کے لئے استحساناً کفیل کیا جائے اور اسی پر فتویٰ ہے اور اگر یہ معلوم ہو کہ وہ سفر میں ایک مہینہ سے زیادہ رہے گا تو ایک مہینے سے زیادہ کے واسطے کفیل کیا جائے یہ امام ابو یوسف کے نزدیک ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے ایک مرد نے دوسرے کی بیوی کے واسطے دوسرے کی طرف سے نفقہ و مہر کی ضمانت کر لی تو فرمایا کہ نفقہ کی ضمانت باطل ہے الا آنکہ ماہواری کوئی مقدار معلوم بیان کی ہو اور اس کے معنی یہ ہیں کہ شوہر بیوی دونوں کسی قدر نفقہ ماہواری پر باہم رضامندی ہوں 1 پھر ضامن نے ضمانت کی تو روا ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔ اگر عورت کے واسطے کوئی شخص ہر مہینہ کے نفقہ کا کفیل ہو گیا تو فقط ایک ہی مہینہ کے واسطے کفیل ہوگا اور اگر کفیل نے کہا کہ میں نے تیرے شوہر کی طرف سے تیرے سال بھر کے نفقہ کی کفالت کی تو سال بھر کے نفقہ کے واسطے کفیل ہوگا اور اسی طرح اگر کہا کہ میں نے تیرے واسطے ہمیشہ کے واسطے یا جب تک میں زندہ ہوں نفقہ کی کفالت کی تو وہ اس وقت تک کے واسطے کفیل ہوگا جب تک یہ عورت اس مرد کے نکاح میں ہے جس کی طرف سے کفالت کی ہے اور اگر کفیل نے ایک مہینہ یا ایک سال کے نفقہ کی کفالت کی پھر عورت کو اس کے شوہر نے طلاق بائن یار رجعی دے دی تو نفقہ عدت کے واسطے کفیل ماخوذ ٹھہرے گا ایک مرد کو اس کی بیوی کے پاس نفقہ کی نالش میں لے گئی پس شوہر کے باپ نے کہا کہ میں تجھے نفقہ دیتا ہوں پس باپ نے سودہم اس کو

دیئے 2 ---------- 1 یعنی دونوں نے اس پر رضامندی کر لی۔ 2 یعنی عدت تک کفالت سے باہر نہ ہوگا۔

Kitab-ut-Talaq (The Book of Divorce) If a husband then divorces her, the husband's father does not have the right to take back what was given to the woman as *nafaqah* (maintenance). This is stated in *Fatawa Qadi Khan*. If a woman releases her husband from her *nafaqah* by saying, "You are free from my *nafaqah* forever as long as I am your wife," then if the Qadi has not already fixed or determined a specific *nafaqah* for her, this release is void (*batil*). If the Qadi has fixed a monthly *nafaqah* (for example, ten dirhams), the release will be valid for the first month only, and it will not be valid for subsequent months. If, after the Qadi's ruling and waiting for a month, the woman says, "I have released you from the *nafaqah* of the past and the future," he will be released from the past *nafaqah* and the *nafaqah* of the next month, but not beyond that. This is mentioned in *Fatawa Kubra* and similarly in *Tajnis wa Mazid*.

When a settlement for *nafaqah* is made for a medium-standard servant, with or without a fixed term: If a woman says, "I have released you from one year's *nafaqah*," he is released only from one month's *nafaqah*. However, if an annual *nafaqah* had been fixed for her, he would be released from the entire year's *nafaqah*. This is in *Fath al-Qadir*. If a woman settles for three dirhams monthly for her *nafaqah*, it is permissible. In some issues regarding settlements of *nafaqah*, the principle is that when a settlement between husband and wife occurs regarding something that the Qadi could have legally fixed as *nafaqah*, this settlement will be treated as *nafaqah* (not as compensation), regardless of whether the Qadi had already fixed it or not.

If the settlement is on something that the Qadi could never legally fix as *nafaqah* (such as a slave or a piece of cloth), then: if the settlement occurred before the Qadi fixed the *nafaqah* or before they mutually agreed on a monthly amount, it is considered *nafaqah*. If it occurred after the Qadi fixed it or after they mutually agreed on a monthly amount, it is considered compensation (*mu'awadah*). The benefit of considering it *nafaqah* is that it can be increased or decreased. All issues of this nature are resolved based on this principle. If a woman settles for three dirhams monthly and then claims it is insufficient, she has the right to contest it until the husband increases it to meet her needs, provided the husband is well-off. If she settles for three dirhams and the husband claims he cannot afford it, his word is accepted, and he must pay the full amount unless the Qadi releases him from part of it. This means if the Qadi discovers from others that he truly lacks the capacity to pay that amount, the Qadi may reduce it to what the husband is capable of bearing.

किताब-उत-तलाक फिर शौहर ने उसे तलाक दे दी तो शौहर के बाप को यह इख्तियार न होगा कि जो कुछ औरत को नफ़ा (गुज़ारा खर्च) में दिया है वह उससे वापस ले, यह फ़तावा-ए-काज़ी खान में है। और अगर औरत ने अपने शौहर को अपने नफ़ा से बरी (मुक्त) कर दिया, इस तरह कि कहा कि तू मेरे नफ़ा के लिए हमेशा के लिए बरी है जब तक मैं तेरी बीवी हूँ, तो अगर काज़ी ने उस औरत के लिए कुछ नफ़ा मुक़र्रर न किया हो, तो यह बरात (मुक्ति) बातिल है। और अगर काज़ी ने उसके लिए माहवारी नफ़ा, मसलन दस दिरहम, मुक़र्रर कर दिया हो, तो पहले महीने के नफ़ा से बरात सही होगी और उस महीने के अलावा और महीनों के नफ़ा की बरात दुरुस्त न होगी। और अगर काज़ी के बाद एक महीने ठहर कर औरत ने कहा कि मैंने तुझे पिछले और अगले ज़माने के नफ़ा से बरी किया, तो गुज़रे हुए दिनों के नफ़ा से और अगले एक महीने के नफ़ा से बरी होगा और इससे ज़्यादा से बरी न होगा। यह फ़तावा-ए-कुबरा में है और ऐसा ही तजनीस व मज़ीद में है।

जब औरत के नफ़ा से एक खादिम वस्त (औसत नौकर) पर सुलह हुई और उसकी कोई मियाद (समय-सीमा) तय न की गई या मियाद भी मुक़र्रर कर दी गई: अगर औरत ने कहा कि मैंने तुझे एक साल के नफ़ा से बरी किया, तो वह सिर्फ एक महीने के नफ़ा से बरी होगा, लेकिन अगर उसके लिए सालाना नफ़ा मुक़र्रर किया गया हो तो वह पूरे एक साल के नफ़ा से बरी हो जाएगा। यह 'फ़तहुल क़दीर' में है। और अगर औरत ने अपने नफ़ा से माहवारी तीन दिरहम पर सुलह कर ली तो यह जायज़ है। और नफ़ा की सुलह के बाज़ मसाइल में असल यह है कि जब बीवी और मर्द के दरमियान नफ़ा की सुलह ऐसी चीज़ पर हुई हो जिसे काज़ी किसी भी हाल में नफ़ा के तौर पर मुक़र्रर कर सकता है, तो यह सुलह दोनों के बीच इस तरह मानी जाएगी कि गोया नफ़ा और मुआवज़े का एतबार नहीं किया जाएगा, चाहे यह सुलह ऐसे वक़्त हुई हो कि अभी काज़ी ने उसके लिए कोई नफ़ा मुक़र्रर न किया हो या दोनों किसी माहवारी रकम पर राज़ी न हुए हों, या ऐसे वक़्त हुई हो जब काज़ी पहले ही नफ़ा मुक़र्रर कर चुका हो।

अगर सुलह ऐसी चीज़ पर हुई जिसे काज़ी किसी भी हाल में नफ़ा के तौर पर शौहर पर लाज़िम नहीं कर सकता, जैसे सुलह एक गुलाम पर या एक कपड़े पर हुई, तो देखा जाएगा: अगर यह सुलह काज़ी के नफ़ा मुक़र्रर करने या दोनों के माहवारी पर राज़ी होने से पहले हुई है, तो यह नफ़ा के तौर पर मानी जाएगी। और अगर यह सुलह काज़ी के नफ़ा मुक़र्रर करने के बाद या दोनों के माहवारी पर राज़ी होने के बाद हुई है, तो यह सुलह दोनों के बीच 'मुआवज़ा' (बदले की रकम) करार दी जाएगी। नफ़ा मानने का फ़ायदा यह है कि इसमें कमी या ज़्यादती की जा सकती है। इसी असल पर इस

किस्म के तमाम मसाइल हल होते हैं। अगर औरत ने तीन दिरहम माहवारी पर शौहर से सुलह कर ली, फिर औरत ने कहा कि यह रकम मेरे लिए काफ़ी नहीं है, तो औरत को इख्तियार है कि वह शौहर से झगड़ा करे यहाँ तक कि शौहर उसकी ज़रूरत के मुताबिक माहवारी रकम बढ़ा दे, बशर्ते कि शौहर मालदार हो। और अगर औरत ने तीन दिरहम माहवारी पर अपने नफ़ा की सुलह कर ली और फिर शौहर ने कहा कि मुझे इतनी रकम देने की ताक़त नहीं है, तो उसकी बात की तस्दीक की जाएगी और उसे ये सब पूरे देने होंगे। किताब में फरमाया कि सिवाय उस सूरत के कि काज़ी उसे इससे बरी कर दे। इसका मतलब यह है कि अगर काज़ी को लोगों से मालूम हो जाए कि वह इतनी रकम देने की ताक़त नहीं रखता और काज़ी उसमें से कुछ कम कर दे, तो काज़ी कम कर सकता है और कम करके उस पर उतनी ही रकम लाज़िम करेगा जितना वह उठा सके।

کتاب الطلاق پھر شوہر نے اس کو طلاق دے دی تو شوہر کے باپ کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ جو کچھ عورت کو نفقہ میں دیا ہے وہ اس سے واپس لے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر عورت نے اپنے شوہر کو اپنے نفقہ سے بری کر دیا بایں طور کہ کہا کہ تو میرے نفقہ کے واسطے ہمیشہ کے واسطے بری ہے جب تک میں تیری بیوی ہوں پس اگر قاضی نے اس عورت کے واسطے کچھ نفقہ مقدر و مفروض نہ کیا ہو تو یہ برأت باطل ہے اور اگر قاضی نے اس کے واسطے ماہواری نفقہ مثلاً دس درہم مقرر کر دیے ہوں تو ماہ اول کے نفقہ سے برأت صحیح ہوگی اور اس مہینہ کے سوائے اور مہینوں کے نفقہ کی برأت درست نہ ہوگی اور اگر قاضی کے بعد ایک مہینے ٹھہر کر عورت نے کہا کہ میں نے تجھے پچھلے اور اگلے زمانہ کے نفقہ سے بری کیا تو گزشتہ ایام کے نفقہ سے اور اگلے ایک مہینے کے نفقہ سے بری ہوگا اور اس سے زیادہ سے بری نہ ہوگا یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور ایسا ہی تجنیس و مزید میں ہے۔

جب عورت کے نفقہ سے ایک خادم وسط پر صلح واقع ہوئی اور اُس کے کوئی میعاد نہیں لگائی گئی یا میعاد بھی مقرر کی گئی: اگر عورت نے کہا کہ میں نے تجھے ایک سال کے نفقہ سے بری کیا تو فقط ایک مہینہ کے نفقہ سے بری ہوگا لیکن اگر اس کے واسطے سالانہ نفقہ مقرر کیا گیا ہو تو ایک سال بھر کے نفقہ سے بری ہو جائے گا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر عورت نے اپنے نفقہ سے ماہواری تین درہم پر صلح کر لی تو جائز ہے اور نفقہ سے صلح کے بعض مسائل میں اصل یہ ہے کہ جب بیوی و مرد کے درمیان نفقہ سے صلح ایسی چیز پر واقع ہوئی کہ قاضی کو کسی حال میں اس چیز پر نفقہ مقدر و مفروض کرنا روا ہے تو یہ صلح ان دونوں میں دونوں میں یوں اعتبار کی جائے گی کہ گویا نفقہ و فرض نفقہ اور معاوضہ اعتبار نہ کی جائے گی خواہ یہ صلح ایسے وقت واقع ہوئی ہو کہ ہنوز قاضی نے اس کے واسطے کوئی نفقہ مفروض و مقدر نہیں کیا ہے یا

خود دونوں کسی قدر ماہواری پر راضی نہیں ہوئے ہیں اور خواہ ایسے وقت واقع ہوئی ہو کہ قاضی اس کے واسطے کچھ نفقہ مفروض و مقدر کر چکا ہے یا خود دونوں کسی قدر ماہواری پر راضی ہو چکے ہیں اور اگر صلح ایسی چیز پر واقع ہوئی کہ قاضی کو کسی حال میں اس چیز کے ساتھ شوہر پر نفقہ مقدر و مفروض کرنا روا نہیں ہے جیسے صلح ایک غلام پر یا ایک کپڑے پر واقع ہوئی تو دیکھا جائے گا اگر قاضی کی عورت کے واسطے ماہواری نفقہ مقدر و مفروض کرنے اور نیز دونوں کے کسی چیز ماہواری پر راضی ہونے سے پہلے یہ صلح واقع ہوئی تو بھی یہ تقدیر و فرض نفقہ اعتبار کی جائے گی اور اگر یہ صلح بعد قاضی کے عورت کے واسطے نفقہ مقدر کر دینے یا بعد دونوں کے باہمی ماہواری کسی قدر نفقہ پر راضی ہونے کے واقع ہوئی ہے تو یہ صلح دونوں میں معاوضہ قرار دی جائے گی اور نفقہ یہ نفقہ اعتبار کرنے کا فائدہ یہ ہے کہ اس پر زیادتی یا اس سے کمی جائز ہے پس اسی اصل پر اس جنس کے مسائل سب برآمد ہوتے ہیں اگر عورت نے تین درہم ماہواری پر شوہر سے صلح کر لی پھر عورت نے کہا کہ اس قدر مجھے کافی نہیں ہے تو عورت کو اختیار ہے کہ شوہر سے مخاصمہ کرے یہاں تک کہ شوہر اس کی ماہواری میں اس کی کفایت کے لائق بڑھائے بشرطیکہ شوہر آسودہ حال ہو اور اگر عورت نے شوہر سے تین درہم ماہواری پر اپنے نفقہ سے صلح کر لی پھر شوہر نے کہا کہ مجھے اس قدر دینے کی طاقت نہیں ہے تو اس کے قول کی تصدیق کی جائے گی اور اس کو یہ سب پورے دینے پڑیں گے اور کتاب میں فرمایا کہ الا اس صورت میں کہ قاضی اس کو اس سے بری کر لے اور اس کے معنی یہ ہیں کہ لیکن اگر قاضی کو اس کا حال لوگوں سے دریافت کرنے سے معلوم ہو جائے کہ یہ اس قدر دینے کی طاقت نہیں رکھتا ہے اور قاضی اس میں سے کم کر دے تو قاضی کم کر سکتا ہے اور کم کر کے اس پر اس قدر لازم کر دے گا جس قدر وہ اٹھا سکے۔

If she does not spend anything in the month, and she has made a settlement (sulh) regarding the three dirhams in such a way that the judge (Qadi) considers it permissible in any case to fix it as the wife's maintenance (nafaqah); for example, if she settled for three dirhams' worth of wheat, whether specified or unspecified, then this settlement will be considered in terms of maintenance. If she settled for something that the judge is not permitted in any case to fix as the wife's maintenance, then this second settlement will be considered a contract. The answer we mentioned regarding settlement from maintenance also applies to settlement for clothing with the same details. If she settled for a Jewish garment, a shawl, or a Syrian headscarf from her husband's mandatory clothing expenses (1), it is permissible; this is in *Dhakhira*. If she settled for one piece of clothing in lieu of one year's maintenance for his wife and gave her the clothing, it is permissible. Then, if someone later claims the right to that clothing and takes it away, it will be checked: if this settlement occurred after the judge had already mandated monthly maintenance or after a mutual agreement on monthly maintenance, then the wife will take maintenance from her husband according to the amount the judge had fixed or what both had agreed upon. If the initial settlement was made regarding this specific clothing, the wife will take the value of that clothing from him. This issue is similar to the case when a medium-status servant (2) is provided for the wife's maintenance and no specific period is set or a specific period is set; if this settlement is made before the judge fixes the maintenance or before mutual consent, it is permissible, but if it occurs after the judge's mandate or mutual consent, it is not permissible; this is in *Muhit*.

If a woman settles for an amount greater than the maintenance for food and clothing from her husband: If a man has two wives, one free and one a slave, but for the slave, her master has provided a separate place to live, and then the aforementioned man settles for the maintenance of both, even though he agreed to more in this settlement for the slave than for the free woman, this is permissible. If the slave's master did not provide a place for her to live and she settled with her husband for her maintenance, this settlement is not permissible, and the aforementioned man will have the option to return this maintenance, i.e., the settlement amount. Similarly, if a man settles with his wife for her maintenance, even though their marriage is invalid (fasid), it is also not permissible; this is in *Dhakhira*. If a woman settles with her husband for an amount greater than the maintenance for

food and clothing, and if the excess is only to the extent that people usually bear such losses in their estimates, the settlement will be permissible. If the loss is greater than what people usually estimate—meaning people do not bear such a loss in their estimates—then the excess will be void, and the equivalent maintenance (nafaqah-e-mithl) will be mandatory upon the husband; this is in *Khulasa*. If a slave marries a woman with his master's permission, her maintenance will be the responsibility of that slave, and in case of non-payment, he will be sold (3); this is in *Fatawa Qadi Khan*.

---

1. Meaning, from the month, a portion becomes mandatory from the three dirhams.
2. Meaning if maintenance becomes due upon the slave at the master's end and he is sold, then if maintenance accumulates upon him again at the second master's end, he will be sold. (1) Such as a shirt for a man. (2) Meaning a medium-status slave woman or man. (3) As is given for that woman.

अगर महीने में कुछ नहीं गुज़ारती कि उसने तीन दिरहम में से ऐसी चीज़ पर सुलह कर ली कि काज़ी को किसी हाल में यह जायज़ है कि औरत के नफ़क़ा (खर्च) में इसको मुकर्रर करे। मिसाल के तौर पर उसने तीन दिरहम गंदम (गेहूं) पर जो मुअयन या गैर-मुअयन हैं सुलह की तो यह सुलह नफ़क़ा के एतबार से की जाएगी। और अगर ऐसी चीज़ पर सुलह की कि काज़ी को किसी हाल में रवा (जायज़) नहीं है कि इसको औरत के नफ़क़ा में मुकर्रर करे तो यह दूसरी सुलह मुआहदा करार दी जाएगी। और जो जवाब हमने सुलह अज़ नफ़क़ा में ज़िक्र किया है, अगर कपड़े से सुलह की तो भी इसी तफ़सील से हुक्म है। और अगर अपनी औरत के लिबास-ए-वाजिबा में से दरअ (1) यहूदी या चादर ज़ली या शामी ओढ़नी पर सुलह कर ली तो जायज़ है, यह ज़खीरा में है। और अगर अपनी औरत के एक साल के नफ़क़ा से एक कपड़े पर सुलह कर ली और कपड़ा उसको दे दिया तो जायज़ है। फिर अगर उसके बाद वह कपड़ा किसी ने इस्तिहक़ाक़ साबित करके ले लिया तो देखा जाएगा कि अगर यह सुलह काज़ी की उसके वास्ते माहवारी नफ़क़ा फ़र्ज़ कर देने या बाहमी क़रारदाद माहवारी नफ़क़ा के बाद इस नफ़क़ा-ए-मफ़रूज़ा से इस कपड़े पर सुलह वाक़े हुई है तो औरत अपने शौहर से उस हिसाब से नफ़क़ा ले लेगी जो काज़ी ने उसके वास्ते मुकर्रर कर दिया था या खुद दोनों उस पर राज़ी हुए थे। और अगर इब्तिदा-ए-सुलह क़रारदाद इसी कपड़े पर वाक़े हुई हो तो औरत उससे उस कपड़े की क़ीमत ले लेगी और यह मसला नज़ीर है इस मसले की कि जब औरत के नफ़क़ा से एक ख़ादिम-ए-वसत (2) वाक़े हुई और उसके वास्ते कोई मियाद नहीं लगाई गई या कोई मियाद मुकर्रर की गई, पस अगर यह सुलह क़ब्ल काज़ी के नफ़क़ा मुकर्रर कर देने के या क़ब्ल बाहमी रज़ामंदी के हो तो जायज़ है और अगर यह सुलह बाद फ़र्ज़-ए-काज़ी या बाहमी रज़ामंदी के हो तो नहीं जायज़ है, यह मुहीत में है।

अगर औरत ने शौहर से खर्च-खाने व कपड़े से ज़्यादा मिक़दार पर सुलह की: अगर किसी मर्द की दो औरतें हों कि एक उनमें से आज़ाद और दूसरी बांदी हो मगर बांदी के वास्ते उसके मौला ने एक जगह अलहदा रहने को दी है फिर मर्द मज़कूर ने दोनों के नफ़क़ा के वास्ते सुलह कर ली, हालांकि बांदी के वास्ते आज़ादा से ज़्यादा इस सुलह में क़ुबूल किया तो यह जायज़ है। और अगर इस बांदी के मौला ने उसके वास्ते कोई जगह रहने को न दी हो और उसने अपने शौहर से अपने नफ़क़ा से सुलह कर ली तो यह सुलह जायज़ नहीं है और मर्द मज़कूर को इख़्तियार होगा कि यह नफ़क़ा यानी माल-ए-सुलह उससे वापस करे और इसी तरह अगर मर्द ने अपनी बीवी से उसके नफ़क़ा से

सुलह कर ली हालांकि दोनों का निकाह फ़ासिद है तो भी नहीं जायज़ है, यह ज़खीरा में है। और अगर औरत ने शौहर से खर्च-खाने व कपड़े से ज़्यादा मिक़दार पर सुलह की, पस अगर ज़्यादती सिर्फ़ इसी क़दर है कि ये लोग अपने अंदाज़ा करने में इतना ख़सारा उठाते हैं तो सुलह जायज़ होगी और अगर ख़सारा इस क़दर है कि अंदाज़ा करने वालों के अंदाज़ा से ज़ाइद है यानी लोग अपने अंदाज़ा में इतना ख़सारा नहीं उठाते हैं तो ज़्यादती बातिल होगी और शौहर पर नफ़क़ा-ए-मिस्ल वाजिब होगा, यह ख़ुलासा में है। अगर ग़ुलाम ने अपने मौला की इजाज़त से किसी औरत से निकाह किया तो उसका नफ़क़ा उस ग़ुलाम पर वाजिब होगा कि दरसूरत न अदा होने के वह बार (3) (हार) फ़रोख़्त किया जाएगा, यह फ़तावा काज़ी ख़ान में है।

---

1. यानी महीने में से कुछ आम गुज़ार उसके हिसाब के तीन दिरहम में से वाजिब हो जाता।
2. यानी अगर मौला के पास उसके ज़िम्मे नफ़क़ा वाजिब हुआ और वह फ़रोख़्त किया गया फिर दूसरे मौला के पास भी अगर उस पर नफ़क़ा चढ़ गया तो फ़रोख़्त किया जाएगा। (1) जैसे मर्द के वास्ते क़मीज़। (2) यानी दरमियानी दर्जे की बांदी या ग़ुलाम। (3) जैसा उस औरत के वास्ते दिया जाता है।

اگر مہینہ میں کچھ نہیں گزارتی کہ اس نے تین درہم میں سے تین درہم میں سے ایسی چیز پر صلح کر لی کہ قاضی کو کسی حال میں یہ جائز ہے کہ عورت کے نفقہ میں اس کو مقرر کرے مثلاً اس نے تین درہم گندم پر جو معین یا غیر معین ہیں صلح کی تو یہ صلح نفقہ کے اعتبار کی جائے گی اور اگر ایسی چیز پر صلح کی کہ قاضی کو کسی حال میں روا نہیں ہے کہ اس کو عورت کے نفقہ میں مقرر کرے تو یہ دوسری صلح معاہدہ قرار دی جائے گی اور جو جواب ہم نے صلح از نفقہ میں ذکر کیا ہے اگر کپڑے سے صلح کی تو بھی اسی تفصیل سے حکم ہے اور اگر اپنی عورت کے لباس واجبہ سے درع (۱) یہودی یا چادر زلی یا شامی اوڑھنی پر صلح کر لی تو جائز ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر اپنی عورت کے ایک سال کے نفقہ سے ایک کپڑے پر صلح کر لی اور کپڑا اس کو دے دیا تو جائز ہے پھر اگر اس کے بعد وہ کپڑا کسی نے استحقاق ثابت کر کے لے لیا تو دیکھا جائے گا کہ اگر یہ صلح قاضی کی اس کے واسطے ماہواری نفقہ فرض کر دینے یا باہمی قرارداد ماہواری نفقہ کے بعد اس نفقہ مفروضہ سے اس کپڑے پر صلح واقع ہوئی ہے تو عورت اپنے شوہر سے اس حساب سے نفقہ لے لے گی جو قاضی نے اس کے واسطے مقرر کر دیا تھا یا خود دونوں اس پر راضی ہوئے تھے اور اگر ابتداء صلح قرارداد اسی کپڑے پر واقع ہوئی ہو تو عورت اس سے اس کپڑے کی قیمت لے لے گی اور یہ مسئلہ نظیر ہے اس مسئلہ کی ہے کہ جب عورت کے نفقہ سے ایک خادم وسط (۲) واقع ہوئی اور اس کے واسطے کوئی میعاد نہیں لگائی گئی یا کوئی میعاد مقرر کی گئی پس اگر یہ صلح قبل قاضی کے نفقہ مقرر کر دینے کے یا قبل باہمی رضامندی کے ہو تو جائز ہے اور اگر یہ صلح بعد فرض قاضی یا باہمی رضامندی کے ہو تو نہیں جائز ہے یہ محیط میں ہے۔

اگر عورت نے شوہر سے خرچ کھانے و کپڑے سے زیادہ مقدار پر صلح کی: اگر کسی مرد کی دو عورتیں ہوں کہ ایک ان میں سے آزاد اور دوسری باندی ہو مگر باندی کے واسطے اس کے مولیٰ نے ایک جگہ علیحدہ رہنے کو دی ہے پھر مرد مذکور نے دونوں کے نفقہ کے واسطے صلح کر لی حالانکہ باندی کے واسطے آزاد دہ سے زیادہ اس صلح میں قبول کیا تو یہ جائز ہے اور اگر اس باندی کے مولیٰ نے اس کے واسطے کوئی جگہ رہنے کو نہ دی ہو اور اس نے اپنے شوہر سے اپنے نفقہ سے صلح کر لی تو یہ صلح جائز نہیں ہے اور مرد مذکور کو اختیار ہوگا کہ یہ نفقہ یعنی مال صلح اس سے واپس کرے اور اسی طرح اگر مرد نے اپنی بیوی سے اس کے نفقہ سے صلح کر لی حالانکہ دونوں کا نکاح فاسد ہے تو بھی نہیں جائز ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر عورت نے شوہر سے خرچ کھانے و کپڑے سے زیادہ مقدار پر صلح کی پس اگر زیادتی صرف اسی قدر ہے کہ یہ لوگ اپنے اندازہ کرنے میں اتنا خسارہ اٹھاتے ہیں تو صلح جائز ہوگی اور اگر خسارہ اس قدر ہے کہ اندازہ کرنے والوں کے اندازہ سے زائد ہے یعنی لوگ اپنے اندازہ میں اتنا خسارہ نہیں اٹھاتے ہیں تو زیادتی باطل ہوگی اور شوہر پر نفقہ مثل واجب ہوگا یہ خلاصہ میں ہے اگر غلام نے اپنے مولیٰ کی اجازت سے کسی عورت سے نکاح کیا تو اس کا نفقہ اس غلام پر واجب ہوگا کہ درصورت نہ ادا ہونے کے وہ بار (۳) ہار فروخت کیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

۱۔ یعنی مہینہ میں سے کچھ آمن گزار اس کے حساب کے تین درہم میں سے واجب ہو جاتا۔ ۲۔ یعنی اگر مولیٰ کے پاس اس کے ذمہ نفقہ واجب ہوا اور وہ فروخت کیا گیا پھر دوسرے مولیٰ کے پاس بھی اگر اس پر نفقہ چڑھ گیا تو فروخت کیا جائے گا۔ (۱) جیسے مرد کے واسطے قمیص۔ (۲) یعنی درمیانی درجہ کی باندی یا غلام۔ (۳) جیسا اس عورت کے واسطے دیا جاتا ہے۔

The Mawla (master) has the right to pay money in lieu (fidiya) for him and save him from being sold. If the aforementioned slave dies, the nafaqah (maintenance) shall also lapse, and similarly, if he is killed, according to the correct opinion, the nafaqah shall lapse; this is written in Jawharat-un-Nayyarah. If a mudabbar (a slave granted freedom upon the master's death) marries with the permission of his master, the nafaqah for the wife shall be the responsibility of the mudabbar's earnings. The same rule applies to the mukatab (a slave under a contract of manumission) until he becomes incapable of fulfilling the contract; if he becomes incapable, he shall be sold for the purpose of nafaqah. If such slaves marry without the permission of their master, nafaqah and mahr (dower) shall not be obligatory upon them; this is in Kafi. If any of them becomes free, then from the time they become free, their marriage becomes valid, mahr becomes obligatory, and future nafaqah also becomes obligatory. Regarding a slave who has been partially freed, he is considered a mukatab in the view of Imam-e-Azam; this is in Muhit. If someone marries his female slave to his slave, the nafaqah of that female slave shall be upon the Mawla, regardless of whether a separate place has been designated for her or not; this is in Kafi. If the Mawla says that he will not provide nafaqah to this female slave, he shall be compelled to provide it; this is in Tatar-khaniyah. If one marries his daughter to his slave, the nafaqah of the daughter shall be obligatory upon the slave; this is in Bada'i. If a married woman is a slave, then if her Mawla has designated a place for her to live (1), nafaqah shall be obligatory upon him, otherwise not. The same rule applies to mudabbarah and umm-walad. Giving a place to live means the Mawla has stopped taking service from the slave woman and has allowed her to be with her husband. If the Mawla provided a residence for the slave woman, but then the Mawla changed his mind and deemed it necessary in the interest of the time to take service from the slave woman, the Mawla has the right (2); this is in Fatawa Qazi Khan. A person married off his slave woman, and she stays in the service of her Mawla throughout the day and serves her husband at night; it was stated that the day's nafaqah is upon the Mawla and the night's nafaqah is upon her husband: As long as the Mawla takes service from her, nafaqah shall not be obligatory upon the husband. If the Mawla allowed her to live in the husband's house but she herself comes and serves the Mawla at times without being asked, the Mashaykh (scholars) have stated that her nafaqah shall not lapse; this is in Bada'i. If she comes to the Mawla at any time and the Mawla is not at home, and then the Mawla's household takes service from her

and prevents her from returning to her husband, there shall be no nafaqah for that period; this is in Muhit. If a mukatabah slave woman marries with the Mawla's permission, she is like a free woman; for the obligation of nafaqah in her case, there is no need for the Mawla to provide a residence; this is in Fatawa Qazi Khan. My father was asked about a person who married off his slave woman, and she stays in the service of her Mawla during the day and serves her husband at night; he replied that the day's nafaqah is upon the Mawla and the night's nafaqah is upon her husband; this is in Tatar-khaniyah. If a slave, mukatab, or mudabbar marries a woman with the permission of his Mawla and children are born from that woman, the husband shall not be compelled to provide nafaqah for those children, whether that woman (the mother of the children) is free, a slave, a mudabbarah, or an umm-walad. If this woman is a mukatabah, the nafaqah of the children shall be obligatory upon that mukatabah. If the woman is a mudabbarah or an umm-walad, their children shall be like them, meaning the nafaqah of the children shall also be obligatory upon their Mawla. If the woman is a slave of another person, the nafaqah of the children shall be upon her Mawla.

(1) Meaning separately. (2) And from that time, the nafaqah shall lapse.

मौला (स्वामी) को यह अधिकार है कि उसके बदले (फिदया) में स्वयं माल दे दे और उसे बिक्री से बचा ले। और यदि उक्त गुलाम मर गया तो नफ्का (भरण-पोषण का खर्च) भी समाप्त हो जाएगा और इसी तरह यदि उसे कत्ल कर दिया गया तो सही कथन के अनुसार नफ्का समाप्त हो जाएगा, जैसा कि जौहरतुल नय्यरह में लिखा है। और यदि किसी मुदब्बर (वह गुलाम जिसे मालिक ने अपनी मृत्यु के बाद आजाद करने की घोषणा की हो) ने अपने आका की अनुमति से निकाह किया, तो स्त्री का नफ्का उस मुदब्बर की कमाई से संबंधित होगा, और यही हुक्म मुकातब का भी है जब तक वह किताबत से असमर्थ न हो जाए, और यदि असमर्थ हो गया तो नफ्के के लिए उसे बेच दिया जाएगा। और यदि ऐसे गुलामों ने बिना अपने मौला की अनुमति के निकाह कर लिया तो उन पर नफ्का और महर वाजिब नहीं होगा, यह काफी में है। और यदि उनमें से कोई आजाद हो गया तो जिस समय से आजाद हुआ है उस समय से उसका निकाह जायज हो गया और उस पर महर वाजिब होगा और भविष्य में नफ्का भी वाजिब होगा। और जिसका गुलाम का कुछ हिस्सा आजाद हो गया हो, वह इमाम आजम के निकट मुकातब के समान है, यह मुहीत में है। और यदि किसी ने अपनी गुलाम स्त्री (बांदी) का विवाह अपने गुलाम से कर दिया तो उस बांदी का नफ्का मौला पर होगा, चाहे उसके लिए अलग घर निर्धारित किया हो या नहीं, यह काफी में है। और यदि मौला ने कहा कि मैं इस बांदी को नफ्का नहीं दूंगा तो उसे नफ्का देने के लिए मजबूर किया जाएगा, यह तातारखानिया में है। और यदि अपनी पुत्री का विवाह अपने गुलाम के साथ कर दिया तो पुत्री का नफ्का गुलाम पर वाजिब होगा, यह बदाए में है। विवाहिता स्त्री यदि बांदी हो, तो यदि बांदी के मौला ने उसके लिए रहने (1) के लिए कोई जगह निर्धारित कर दी हो, तो उसके लिए नफ्का वाजिब होगा अन्यथा नहीं, और यही हुक्म मुदब्बरा और उम्म-ए-वलद का है। और रहने की जगह देने का यह अर्थ है कि मौला ने उस बांदी से सेवा लेना छोड़ दिया और उसे उसके पति के साथ रहने दिया। और यदि मौला ने बांदी के लिए रहने का स्थान दे दिया, फिर मौला के विचार में आया और समय की आवश्यकता समझी कि इस बांदी से सेवा लेनी चाहिए, तो मौला को अधिकार (2) है, यह फतावा काजी खान में है। एक व्यक्ति ने अपनी बांदी का निकाह कर दिया और वह पूरा दिन अपने मौला के सेवा कार्य में रहती है और रात को अपने पति की सेवा करती है, तो कहा कि दिन का नफ्का मौला पर और रात का नफ्का उसके पति पर वाजिब होगा: जब तक मौला उससे सेवा ले तब तक नफ्का पति पर वाजिब नहीं होगा और यदि मौला ने उसे पति के घर रहने दिया, लेकिन वह स्वयं मौला की मांग के बिना कभी-कभी आकर मौला की सेवा

करती है, तो मशायख ने कहा कि उसका नफ्का समाप्त नहीं होगा, यह बदाए में है। और यदि वह कभी मौला के पास आई और मौला घर में नहीं है, फिर मौला के परिवार के सदस्यों ने उससे सेवा ली और उसे अपने पति के पास वापस जाने से रोका तो उसके लिए नफ्का वाजिब नहीं होगा, यह मुहीत में है। और मुकातबा बांदी ने यदि मौला की अनुमति से निकाह कर लिया तो वह स्वतंत्र स्त्री (हुर्रा) के समान है, उसके हक में नफ्का वाजिब होने के लिए मौला द्वारा रहने की जगह देने की आवश्यकता नहीं है, यह फतावा काजी खान में है। मेरे पिता से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने अपनी बांदी का निकाह कर दिया और वह पूरा दिन अपने मौला के सेवा कार्य में रहती है और रात को अपने पति की सेवा करती है, तो कहा कि दिन का नफ्का मौला पर और रात का नफ्का उसके पति पर वाजिब होगा, यह तातारखानिया में है। और यदि गुलाम या मुकातब या मुदब्बर ने अपने मौला की अनुमति से किसी स्त्री से निकाह किया और उस स्त्री से संतान हुई, तो पति को उस संतान का नफ्का देने के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा, चाहे वह स्त्री यानी संतान की मां स्वतंत्र हो या बांदी, या मुदब्बरा, या उम्म-ए-वलद। फिर यदि यह स्त्री मुकातबा हो तो संतान का नफ्का उसी मुकातबा पर अनिवार्य होगा, और यदि स्त्री मुदब्बरा या उम्म-ए-वलद हो तो उनकी संतान उनके समान होगी कि संतान का नफ्का भी उनके मौला पर वाजिब होगा। और यदि स्त्री किसी दूसरे व्यक्ति की बांदी हो तो संतान का नफ्का उसके मौला पर होगा।

(1) यानी अलग। (2) और उसी समय से नफ्का समाप्त हो जाएगा।

مولیٰ کو یہ اختیار ہے کہ اس کے فدیہ میں خود مال دے دے اور اس کو فروخت سے بچالے اور اگر غلام مذکور مرگیا تو نفقہ بھی ساقط ہو گیا اور اسی طرح اگر قتل کیا گیا تو بھی صحیح قول کے موافق نفقہ ساقط ہو جائے گا یہ جو ہرۃ النیرہ میں لکھا ہے اور اگر کسی مدبر نے اپنے آقا کی اجازت سے نکاح کیا تو عورت کا نفقہ اس مدبر کی کمائی سے متعلق ہوگا اور یہی حکم مکاتب کا ہے جب تک وہ کتابت سے عاجز نہ ہو جائے اور اگر عاجز ہو گیا تو نفقہ کے واسطے فروخت کیا جائے گا اور اگر ایسے غلاموں نے بغیر اجازت اپنے مولیٰ کے نکاح کر لیا تو ان پر نفقہ و مہر واجب نہ ہوگا یہ کافی میں ہے اور اگر ان میں سے کوئی آزاد ہو گیا تو جس وقت سے آزاد ہوا ہے اس وقت سے اس کا نکاح جائز ہو گیا اور اس پر مہر واجب ہوگا اور آئندہ سے نفقہ بھی واجب ہوگا اور جس پر غلام میں سے کچھ ٹکڑا آزاد ہو گیا ہو وہ امام اعظم کے نزدیک مکاتب کے بمنزلہ مکیت ہے یہ محیط میں ہے اور اگر کسی نے اپنے غلام کو اپنی باندی سے بیاہ دیا تو اس باندی کا نفقہ مولیٰ پر ہوگا اس کے واسطے علیحدہ مکان مقرر کر دیا ہو یا نہیں یہ کافی میں ہے اور اگر مولیٰ نے کہا کہ میں اس باندی کو نفقہ نہ دوں گا تو وہ اس کے نفقہ دینے پر مجبور کیا جائے گا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر اپنی دختر کو اپنے غلام کے ساتھ بیاہ دیا تو دختر کا نفقہ غلام پر واجب ہوگا یہ بدائع میں ہے متکوحہ عورت اگر باندی ہو پس اگر باندی کے مولیٰ نے اس کے واسطے کوئی مکان رہنے (۱) کا مقرر کر دیا ہو تو اس کے واسطے نفقہ واجب ہوگا ورنہ نہیں اور یہی حکم مدبرہ و ام ولد کا ہے اور رہنے کی جگہ دینے کے یہ معنی ہیں کہ مولیٰ نے اس باندی سے خدمت لینا چھوڑ دیا اور اس کو اس کے شوہر کے ساتھ کر دیا اور اگر مولیٰ نے باندی کے واسطے رہنے کا مکان دے دیا پھر مولیٰ کی رائے میں آیا اور مصلحت وقت معلوم ہوئی کہ اس

باندی سے خدمت لیا کرے تو مولیٰ کو اختیار (۲) ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک شخص نے اپنی باندی کا نکاح کر دیا اور وہ تمام دن اپنے مولیٰ کے کارِ خدمت میں رہتی ہے اور رات کو اپنے شوہر کی خدمت کرتی ہے تو فرمایا کہ دن کا نفقہ مولیٰ پر اور رات کا نفقہ اس کے شوہر پر واجب ہوگا: جب تک مولیٰ اس سے خدمت لے تب تک نفقہ شوہر پر واجب نہ ہوگا اور اگر مولیٰ نے اس کو شوہر کے گھر رہنے دیا مگر وہ خود بدون مطالبہ مولیٰ کے کسی کسی وقت آکر مولیٰ کی خدمت کرتی ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ اس کا نفقہ ساقط نہ ہوگا یہ بدائع میں ہے اور اگر وہ کسی وقت مولیٰ کے یہاں آئی اور مولیٰ گھر میں نہیں ہے پھر مولیٰ کے اہل خانہ نے اس سے خدمت لی اور اس کو اپنے شوہر کے یہاں واپس جانے سے روکا تو اس کے واسطے نفقہ نہ ہوگا یہ محیط میں ہے اور مکاتبہ باندی نے اگر مولیٰ کی اجازت سے نکاح کر لیا تو وہ مثل حرہ کے ہے اس کے حق میں نفقہ واجب ہونے کے لئے مولیٰ کے رہنے کی جگہ دینے کی ضرورت نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ میرے والد سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی باندی کا نکاح کر دیا اور وہ تمام دن اپنے مولیٰ کے کارِ خدمت میں رہتی ہے اور رات کو اپنے شوہر کی خدمت کرتی ہے تو فرمایا کہ دن کا نفقہ مولیٰ پر اور رات کا نفقہ اس کے شوہر پر واجب ہوگا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر غلام یا مکاتب یا مدبر نے اپنے مولیٰ کی اجازت سے کسی عورت سے نکاح کیا اور اس عورت سے اولاد ہوئی تو شوہر اس اولاد کے نفقہ دینے پر مجبور نہ کیا جائے گا خواہ وہ عورت یعنی اولاد کی ماں آزاد ہو یا باندی یا مدبر یا ام ولد پھر اگر یہ عورت مکاتبہ ہو تو اولاد کا نفقہ اسی مکاتبہ پر لازم ہوگا اور اگر عورت مدبر یا ام ولد ہو تو ان کی اولاد مثل ان کے ہوگی کہ اولاد کا نفقہ بھی ان کے مولیٰ پر واجب ہوگا اور اگر عورت کسی دوسرے شخص کی باندی ہو تو اولاد کا نفقہ اس کے مولیٰ پر ہوگا۔

(۱) یعنی علیحدہ۔ (۲) اور اسی وقت سے نفقہ ساقط ہو جائے گا۔

Book of Divorce 545

...shall be incumbent upon the master (mawla). If the woman is free, then the maintenance (nafaqah) of the children will be incumbent upon that woman if she has wealth. If she has no wealth, then the maintenance of the children will be upon those who are the heirs of those children; so, it will be incumbent upon the nearest [relative], then upon the others in order. Similarly, if a free man marries a slave woman, or a mukataba, or a mudabbar, or an umm-e-walad, then in such a case, the ruling for the children is the same as that stated for the case of a slave, mudabbar, and mukatab. This is in *Al-Dhakhirah*. If the master of a slave woman, umm-e-walad, or mudabbarah is poor and cannot provide maintenance for the children, and the father of those children is wealthy, then will the father be ordered to provide maintenance for the children? There is a detailed explanation: if the children are from a slave woman, the father will not be ordered to provide maintenance, but if the children are from a mudabbarah or umm-e-walad, the father will be ordered to provide maintenance for the children. This is in *Al-Muhit*. Then, whatever the father of these children spends on their maintenance, he will recover from the woman's master. This is in *Fatawa Qadi Khan*.

A person made his slave woman and his slave mukatab, then married that woman to that same mukatab. If a child is born thereafter, the maintenance of that child will be upon its mother, not upon the father. Conversely, if the mukatab had intercourse with his own slave woman and a child was born, then the maintenance will be upon the mukatab. If the mukatab married someone else's slave woman and children were born (or not), until the mukatab himself bought that slave woman and then a child was born to her, then the maintenance of the children will be the responsibility of the mukatab. This is in *Al-Muhit*. For a husband, it is incumbent upon him to provide clothing for his wife according to the custom (urf) to the extent that is lawful for her and appropriate for the summer. This is reported from *Naya* in *Tatar Khaniyah*. Clothing shall be assigned only twice a year, meaning he should provide it once every six months according to the assigned amount. This is in *Al-Mabsut*. If clothing was assigned for the wife for a period of six months, then nothing else will be due for her until this period passes. If these clothes tore before the passage of this period, and if the situation is such that if she had worn them habitually, the husband would not be liable for anything, otherwise, more will be due. If the clothes remained after the six-month period because the woman wore others' clothes, or wore them one day and not the next, or did not wear them at all, then in this case, other clothes will be

assigned for the woman, otherwise not; this is in *Al-Jawharat al-Nayyirah*. If the maintenance or clothing is lost or stolen, new maintenance or clothing will not be assigned without the passage of the term, unlike relatives (men and women) whose food and clothing are incumbent upon the man, as this ruling does not apply to their food and clothing in such a situation. This is in *Ghayat al-Surooj*.

The customs of every country and era are different; therefore, there will be differences in this due to the aforementioned reasons.

Furthermore, it is incumbent upon the husband to provide a floor covering (fars) for the woman to sit on according to his means. Thus, if the husband is wealthy, it is incumbent upon him to provide a *talha* (mat) in winter and a *nit'a* (leather mat) in summer, but these two shall not be spread without spreading a reed mat (booriya) underneath. If he is poor, he should provide a reed mat in summer and a *tamad* (covering) in winter; this is in *Siraj al-Wahhaj*. It is stated in the book that in the case where the Qadi assigns the maintenance of the wife's servant upon the husband, he will also assign the servant's clothing. Thus, the servant's clothing for a needy man in winter is a medium shirt, a cotton shirt, a wrapper (ra), and a shawl, and in summer it is a similar shirt and a lower garment (azar). For affluent men, in winter, it is a *zabti* shirt and...

किताब-उल-तलाक 545

के मौला (मालिक) पर लाज़िम होगा और अगर औरत आज़ाद हो तो औलाद का नफ़क़ा (खर्च) उसी औरत पर वाजिब होगा अगर उसके पास माल हो और अगर उसका माल न हो तो नफ़क़ा-ए-औलाद उन लोगों पर होगा जो उस औलाद के वारिस हों, पस जो सबसे ज़्यादा क़रीब हो पहले उस पर फिर दूसरों पर इसी तरतीब से लाज़िम होगा। इसी तरह आज़ाद मर्द ने अगर किसी बांदी या मुकातबा या मुदब्बर या उम्म-ए-वलद से निकाह किया तो ऐसी सूरत में औलाद का वही हुक्म है जो ग़ुलाम व मुदब्बर व मुकातब की सूरत में बयान हुआ है। यह ज़खीरा में है और अगर बांदी या उम्म-ए-वलद या मुदब्बराह का मौला फ़क़ीर हो कि औलाद को नफ़क़ा न दे सके और उस औलाद का बाप ग़नी (अमीर) है तो क्या बाप को हुक्म दिया जाएगा कि औलाद को नफ़क़ा दे? तो इसमें तफ़सील है कि अगर बांदी से औलाद हो तो बाप को नफ़क़ा देने का हुक्म न दिया जाएगा और अगर मुदब्बराह या उम्म-ए-वलद से औलाद हो तो बाप को हुक्म दिया जाएगा कि औलाद को नफ़क़ा दे। यह 'मुहीत' में है। फिर इस औलाद का बाप जो कुछ उनके नफ़क़ा में ख़र्च करेगा वह औरत के मौला से वापस ले लेगा। यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है।

एक शख़्स ने अपनी बांदी और अपने ग़ुलाम को मुकातब किया फिर उस औरत को उसी मुकातब से ब्याह दिया, फिर उसके बाद बच्चा पैदा हुआ तो उस वल्द (औलाद) का नफ़क़ा उसकी माँ पर होगा, बाप पर न होगा। इसके बरअक्स अगर मुकातब ने अपनी बांदी से वती (संबंध) की और उससे बच्चा पैदा हुआ तो उसका नफ़क़ा मुकातब पर होगा और अगर मुकातब ने किसी की बांदी से निकाह किया फिर उससे औलाद हुई या न हुई, यहाँ तक कि मुकातब ने उस बांदी को ख़ुद ख़रीद लिया फिर उससे बच्चा पैदा हुआ तो औलाद का नफ़क़ा मुकातब के ज़िम्मे लाज़िम होगा। यह 'मुहीत' में है और ख़ावंद पर अपनी ज़ौजा (पत्नी) के वास्ते लिबास उर्फ़(रिवाज़) के मुताबिक इस क़दर वाजिब होता है जो उसके लिए जाइज़ है और गर्मी में मुनासिब है, यह 'तातारख़ानिया' में 'नाय' से मनकूल है और साल में दो ही दफ़ा कपड़ा मफरूज़ (मुकर्रर) किया जाएगा, यानी हर छह माही में एक मर्तबा मुकर्रर के मुताबिक दे दे, यह 'मबसूत' में है। और अगर औरत के वास्ते छह महीने की मुद्दत के लिए कपड़ा मफरूज़ कर दिया गया तो अब उसके सिवाए उसके लिए न होगा, यहाँ तक कि यह मुद्दत गुज़र जाए। और अगर इस मुद्दत के गुज़रने से पहले ये कपड़े फट गए, पस अगर ऐसी हालत हो कि अगर वह बतौर-ए-मुअतादा (आदतन) पहनती तो शौहर पर कुछ वाजिब न होगा वरना और वाजिब होंगे और अगर छह महीने की मुद्दत के बाद भी कपड़े बाक़ी रहें इस वजह से बाक़ी रहें कि औरत ने

दूसरों के कपड़े पहने या एक रोज़ पहने दूसरे रोज़ न पहने या बिल्कुल नहीं पहने तो इस सूरत में औरत के वास्ते दूसरे कपड़े मफरूज़ किए जाएंगे वरना नहीं, यह 'जौहरतुल-नय्यरा' में है। और अगर नफ़क़ा व लिबास ज़ाए (खराब) हो गया या चोरी गया तो ब-दूं फ़स्ल गुज़रने के जदीद नफ़क़ा व लिबास मफरूज़ न किया जाएगा, बरअक्स इसी क़राबत-दार मर्द व औरतों के जिनका खाना-कपड़ा मर्द पर वाजिब होता है, कि उनके खाने-कपड़े में ऐसी सूरत में यह हुक्म नहीं है। यह 'ग़ायतुल-सुरूज' में है।

हर मुल्क व ज़माने की आदत मुख्तलिफ़ होती है लिहाज़ा इसमें ब-वजह-ए-मज़कूरा इख्तिलाफ़ होगा।

मजीद यह कि शौहर पर वाजिब है कि अपनी इस्तेतात (हैसियत) के मुताबिक औरत के बैठने को फ़र्श दे, चुनांचे अगर शौहर मालदार है तो उस पर जाड़ों में तलह और गर्मियों में नतअ वाजिब है मगर ये दोनों ब-दूं बोरी बिछाए नहीं बिछाए जाएंगे। और अगर फ़क़ीर है तो गर्मियों में बोरी और जाड़ों में तमह दे, यह 'सराजुल-वहाज' में है। और किताब में फ़रमाया कि जिस सूरत में क़ाज़ी शौहर पर औरत की ख़ादिमा का नफ़क़ा मफरूज़ करे, उस सूरत में ख़ादिमा का लिबास भी मफरूज़ करेगा। पस ख़ादिमा का लिबास तंग-दस्त आदमी पर जाड़ों में वस्ती क़मीज़ और करबास (सूती कपड़े) की क़मीज़ और रा और चादर है और गर्मियों में ऐसी ही क़मीज़ व अज़ार है और ख़ुशहाल आदमियों पर जाड़ों में ज़बती क़मीज़ और...

کے مولی پر لازم ہوگا اور اگر عورت آزاد ہو تو اولاد کا نفقہ اسی عورت پر واجب ہوگا اگر اس کے پاس مال ہو اور اگر اس کا مال نہ ہو تو نفقہ اولاد ان لوگوں پر ہوگا جو اس اولاد کے وارث ہوں پس جو سب سے زیادہ قریب ہو پہلے اس پر پھر دوسروں پر علی الترتیب لازم ہوگا اسی طرح آزاد مرد نے اگر کسی باندی یا مکاتبہ یا مدبر یا ام ولد سے نکاح کیا تو ایسی صورت میں اولاد کا وہی حکم ہے جو غلام و مدبر و مکاتب کی صورت میں بیان ہوا ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر باندی یا ام ولد یا مدبرہ کا مولی فقیر ہو کہ اولاد کو نفقہ نہ دے سکے اور اس اولاد کا باپ غنی ہے پس آیا باپ کو حکم دیا جائے گا کہ اولاد کو نفقہ دے تو اس میں تفصیل ہے کہ اگر باندی سے اولاد ہو تو باپ کو نفقہ دینے کا حکم نہ دیا جائے گا اور اگر مدبرہ یا ام ولد سے اولاد ہو تو باپ کو حکم دیا جائے گا کہ اولاد کو نفقہ دے یہ محیط میں ہے پھر اس اولاد کا باپ جو کچھ ان کے نفقہ میں خرچ کرے گا وہ عورت کے مولی سے واپس لے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک شخص نے اپنی باندی اور اپنے غلام کو مکاتب کیا پھر اس عورت کو اسی مکاتب سے بیاہ دیا پھر اس کے بعد بچہ پیدا ہوا تو اس ولد کا نفقہ اس کی ماں پر ہوگا باپ پر نہ ہوگا بخلاف اس کے اگر مکاتب نے اپنی باندی سے وطی کی اور اس سے بچہ پیدا ہوا تو اس کا نفقہ مکاتب پر ہوگا اور اگر مکاتب نے کسی کی باندی سے نکاح کیا پھر اس سے اولاد ہوئی یا نہ ہوئی یہاں تک کہ مکاتب نے اس باندی کو خود خرید لیا پھر اس سے بچہ پیدا ہوا تو اولاد کا نفقہ مکاتب کے ذمہ لازم ہوگا یہ محیط میں ہے اور خاوند پر اپنی زوجہ کے واسطے لباس موافق عرف کے اس قدر واجب ہوتا ہے کہ جو اس کے لئے جائز ہے وہ گرمی میں لائق ہے یہ تاتارخانیہ میں نایع سے منقول ہے اور سال میں دوہی دفعہ کپڑا مفروض کیا جائے گا یعنی ہر شش ماہی میں ایک مرتبہ موافق مفروض کے

دے دے یہ مبسوط میں ہے اور اگر عورت کے واسطے چھ مہینے کی مدت کے لئے کپڑا مفروض کر دیا گیا تو اب اس کے سوائے اس کے لئے نہ ہوگا یہاں تک کہ یہ مدت گزر جائے اور اگر اس مدت کے گزرنے سے پہلے یہ کپڑے پھٹ گئے پس اگر ایسی حالت ہو کہ اگر وہ بطور معتادہ پہنتی تو شوہر پر کچھ واجب نہ ہوگا ورنہ اور واجب ہوں گے اور اگر چھ مہینے کی مدت کے بعد بھی کپڑے باقی رہے اس وجہ سے باقی رہے کہ عورت نے دوسروں کے کپڑے پہنے یا ایک روز پہنے دوسرے روز نہ پہنے یا بالکل نہیں پہنے تو اس صورت میں عورت کے واسطے دوسرے کپڑے مفروض کئے جائیں گے ورنہ نہیں یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور اگر نفقہ و لباس ضائع ہوا یا چوری گیا تو بدون فصل گزرنے کے جدید نفقہ و لباس مفروض نہ کیا جائے گا بخلاف اسی قرابت دار مرد و عورتوں کے جن کا کھانا کپڑا مرد پر واجب ہوتا ہے کہ ان کے کھانے کپڑے میں ایسی صورت میں یہ حکم نہیں ہے یہ غایۃ السروج میں ہے۔

عادت ہر ملک و زمانہ کی مختلف ہوتی ہے لہذا اس میں بوجہ مذکورہ اختلاف ہوگا۔

نیز شوہر پر واجب ہے کہ اپنی استطاعت کے موافق عورت کے بیٹھنے کو فرش دے چنانچہ اگر شوہر مال دار ہے تو اس پر جاڑوں میں طلحہ اور گرمیوں میں نطع واجب ہے مگر یہ دونوں بدوں بوریا بچھائے نہیں بچھائے جائیں گے اور اگر فقیر ہے تو گرمیوں میں بوریا اور جاڑوں میں تمد دے یہ سراج الوہاج میں ہے اور کتاب میں فرمایا کہ جس صورت میں قاضی شوہر پر عورت کی خادمہ کا نفقہ مفروض کرے گا اس صورت میں خادمہ کا لباس بھی مفروض کرے گا پس خادمہ کا لباس تنگ دست آدمی پر جاڑوں میں وسطی قمیص اور کرباس کی قمیص اور راء اور چادر ہے اور گرمیوں میں ایسے ہی قمیص وازار ہے اور خوشحال آدمیوں پر جاڑوں میں زبطی قمیص اور

(This page is from the 'Kitab-ut-Talaq' of Fatawa-e-Alamgiri)

...the 'Karhas' (a type of fabric) is an izar (garment) and a cheap sheet, and in summer it is like it; therefore, in winter, he shall provide more clothing than in summer. Then let it be clear that nothing else has been prescribed for the woman’s servant (khadima), and the book states that for the woman’s servant, a 'muka'ab'[1] or a sock that is sufficient for her is mandatory. Our scholars have stated that whatever Imam Muhammad described for the servant, such as clothing, etc., he did so according to the customs and times of his own land. And since there is a difference in the intensity of cold and heat in some countries compared to others, and the habits of every country and time differ, there will be a disagreement due to the aforementioned reasons. Therefore, it is the duty of the Qadi (judge) to prescribe, in the matter of the servant’s maintenance and clothing, such an amount based on the customs of each country and time that is sufficient for her. However, it is necessary that the servant's clothing should not be equal to the woman's clothing. This is in 'Muheet'.

Second Chapter: Regarding Residence (Sukna)

The translator says: 'Sukna' (residence) means that he should determine a place for the woman to live according to his means and in accordance with the Sharia. The detailed explanation in the book is that for a woman, it is mandatory to have a residence in a house that is free from the husband's family and the woman's family. However, if the woman prefers to live among those people, it is possible; this is in 'Sharh-e-Kanz'. If he kept the woman in a place where no one is with her, and she complained to the Qadi that her husband beats and harms her, and requested the Qadi to order him to take her and live among righteous (saleh) people[2] so they may distinguish between good and bad, then if the Qadi knows that the woman is speaking the truth, he will rebuke the husband and forbid him from this oppression. If he does not know this, he should look to see if the neighbors of that house are pious (parhezgar); if so, he shall keep her there but inquire from the neighbors about the man's conduct. If they state what the woman has said, he will rebuke the man and forbid him from acting oppressively toward the woman. If they state that he does not harm her, he shall leave her there. And if there is no one among the neighbors who can be trusted (i.e., not reliable) or if they are people who favor the husband, the Qadi will order the man to take the woman and establish residence among pious people, and he will inquire from the people and act upon their reports. This is in 'Muheet'.

A woman refused to live with her co-wife or refused to live with the husband's relatives, such as the husband's mother, etc. If there are rooms (buyut) in that house and the husband has vacated one room for this woman and separated its entrance, then the woman does not have the right to demand another room from the husband. But if there is only one room in the house, then the woman has this right. If the woman said, "I will not live with your maid (bandi)," she does not have this right. Likewise, if she said, "I will not live with your Umm-e-Walad (a concubine who has borne a child)," she does not have this right either. This is in 'Zahiriya'.

[1] Muka'ab: A type of sock with leather around it. [2] That is, in the neighborhood where there are houses of righteous and pious people.

(यह पृष्ठ फतावा-ए-आलमगीरी के'किताब-उत-तलाक' भाग से संबंधित है)

करहास का अज़ार और सस्ती सी चादर है और गर्मियों में उसके समान है, अतः सर्दियों में उसके लिए कपड़े गर्मियों की तुलना में अधिक निर्धारित करेगा। फिर स्पष्ट हो कि स्त्री की सेविका (खादिमा) के लिए और कुछ निर्धारित नहीं किया गया है और किताब में फरमाया है कि स्त्री की सेविका के लिए 'मकअब'[1] या मोज़ा जो उसके लिए पर्याप्त हो, अनिवार्य है। हमारे मशाइख ने फरमाया है कि इमाम मुहम्मद ने सेविका के लिए जिस तरह कपड़े आदि का वर्णन किया है, वह अपने देश के रीति-रिवाजों और समय के अनुकूल बताया है। और चूंकि कुछ देशों में दूसरे देशों की तुलना में सर्दी और गर्मी में अधिकता और कमी का अंतर होता है, और हर देश व समय की आदतें भी भिन्न होती हैं, इसलिए इसमें उक्त कारणों से मतभेद होगा। अतः काजी (न्यायाधीश) के लिए आवश्यक है कि सेविका के भरण-पोषण और कपड़ों में हर देश और समय को ध्यान में रखते हुए उतनी मात्रा निर्धारित करे जो उसके लिए पर्याप्त हो, लेकिन यह अनिवार्य है कि सेविका के कपड़े स्त्री के कपड़ों के बराबर न हों, यह 'मुहीत' में है।

दूसरा अध्याय: आवास (स्कनी) के बयान में

अनुवादक कहता है: 'स्कनी' (आवास) से तात्पर्य यह है कि स्त्री के रहने का स्थान अपनी सामर्थ्य के अनुसार शरीयत के अनुकूल निर्धारित करे। इसकी विस्तारपूर्वक व्याख्या किताब में है कि स्त्री के लिए ऐसे स्थान में आवास अनिवार्य है जो पति के परिवार और स्त्री के परिवार के लोगों से खाली हो, लेकिन यदि स्त्री उन लोगों के बीच रहना पसंद करे तो यह संभव है, यह 'शرح कज़' (शराह-ए-कनज़) में है। और यदि स्त्री को ऐसे स्थान में रखा जहाँ उसके साथ कोई नहीं है, तो स्त्री ने काजी से शिकायत की कि मेरा पति मुझे मारता और सताता है और काजी से अनुरोध किया कि उसे आदेश दे कि मुझे नेक और صالح लोगों के बीच[2] रखे ताकि वे अच्छाई और बुराई को पहचान सकें तो यदि काजी को यह ज्ञात हो जाए कि यह स्त्री सच कह रही है, तो वह उसके पति को फटकार लगाएगा और उसे इस अत्याचार से रोक देगा। और यदि उसे यह ज्ञात न हो, तो देखे कि यदि उस घर के पड़ोसी परहेजगार (धार्मिक) लोग हैं, तो उसे वहीं रहने देगा, लेकिन पड़ोसियों से पूछताछ करेगा कि इस पुरुष की हरकतें क्या हैं। यदि उन लोगों ने वही बयान दिया जो स्त्री ने कहा है, तो उस पुरुष को फटकार लगाएगा और इस स्त्री के अधिकार में अत्याचार करने से मना करेगा। और यदि उन लोगों ने बयान दिया कि वह उसे सताता नहीं है, तो उसे वहीं छोड़ देगा। और यदि उसके पड़ोसियों में कोई ऐसा न हो जिस पर भरोसा किया जा सके(अर्थात विश्वसनीय न हो) या ऐसे लोग हों जो पति का पक्ष

लेते हैं, तो काजी उस पुरुष को आदेश देगा कि वह परहेजगार लोगों के बीच इस स्त्री को ले जाकर आवास बनाए और लोगों से पूछताछ करे और उनकी सूचना पर इस काम का पालन करे, यह 'मुहीत' में है।

एक स्त्री ने अपनी सौतन के साथ रहने से इनकार किया या पति के रिश्तेदारों जैसे पति की माँ आदि के साथ रहने से इनकार किया, तो यदि उस घर (दार) में कई कमरे (बयूत) हों और पति ने इस स्त्री के लिए एक कमरा खाली कर दिया हो और उसका दरवाजा अलग कर दिया हो, तो स्त्री को यह अधिकार नहीं है कि वह पति से दूसरे कमरे की मांग करे। और यदि उस घर में केवल एक ही कमरा हो तो स्त्री को यह अधिकार है। और यदि स्त्री ने कहा कि मैं तुम्हारी दासी (बांदी) के साथ नहीं रहूँगी, तो उसे यह अधिकार नहीं है। इसी तरह यदि उसने कहा कि मैं तुम्हारी 'उम्म-ए-वलद' (वह दासी जिसने मालिक के बच्चे को जन्म दिया हो) के साथ नहीं रहूँगी, तो भी उसे यह अधिकार नहीं है, यह 'जहीरिया' में है।

[1] 'मकअब': एक प्रकार का मोज़ा जिसके चारों ओर चमड़ा लगा हो। [2] अर्थात उस मोहल्ले में जहाँ नेक और परहेजगार लोगों के घर हों।

کر ہاس کی ازار اور سستی سی چادر ہے اور گرمیوں میں اس کے مثل ہے پس جاڑوں میں اس کے واسطے لباس یہ نسبت گرمیوں کے زیادہ مفروض کرے گا پھر واضح ہو کہ عورت کی خادمہ کے واسطے اور مفروض نہیں کی اور کتاب میں فرمایا کہ عورت کی خادمہ کے واسطے مکعب [1] یا موزہ جو اس کو کافی ہو لازم ہے ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ امام محمد نے خادمہ کے واسطے جس طرح لباس وغیرہ بیان فرمایا ہے یہ اپنے ملک کے عرف و زمانہ کے موافق ذکر فرمایا ہے اور چونکہ بعضے ملک میں بہ نسبت دوسرے ملک کے جاڑے و گرمی میں زیادتی و کمی کی راہ سے فرق ہوتا ہے اور نیز عادت ہر ملک و زمانہ کی مختلف ہوتی ہے لہذا اس میں بوجہ مذکورہ اختلاف ہوگا پس قاضی پر لازم ہے کہ خادمہ کے نفقہ و لباس میں ہر ملک و زمانہ کے اعتبار سے اس قدر مفروض کرے جو اس کو کافی ہو مگر یہ ضرور ہے کہ خادمہ کا لباس عورت کے لباس کے برابر نہ ہو گا یہ محیط میں ہے۔

فصل دوم: سکنی کے بیان میں

قال المترجم سکنی سے مراد یہ ہے کہ عورت کے رہنے کا ٹھکانا اپنی استطاعت کے لائق موافق شرع کے معین کرے اور اس کی تفصیل کتاب میں ہے کہ قال المترجم عورت کے واسطے سکنی ایسے مکان میں جو شوہر کے اہل و عورت کے اہل سے خالی ہو واجب ہے لیکن اگر عورت ان لوگوں میں رہنا پسند کرے تو ہو سکتا ہے یہ یعنی شرح کنز میں ہے اور اگر عورت کو ایسے مکان میں رکھا کہ اس کے ساتھ کوئی نہیں ہے پس عورت نے قاضی سے شکایت کی کہ میرا شوہر مجھے مارتا اور ایذا دیتا ہے اور قاضی سے درخواست کی کہ اس کو حکم کرے کہ مجھے صالح نیکو کار لوگوں کے بیچ [2] میں لے کر رہے گا تو اس کے کی نیکی و بدی کو پہچانیں پس اگر قاضی کو یہ بات معلوم ہو کہ یہ عورت جو یہ عورت کہتے ہے تو اس کے شوہر کو زجر کرے گا

اور اس تعدی سے اس کو منع کر دے گا اور اگر اس کو یہ بات معلوم نہ ہو تو دیکھے کہ اگر اس گھر کے پڑوسی لوگ پرہیزگار ہوں تو اس کو وہیں رکھے گا مگر پڑوسیوں سے دریافت کرے گا کہ اس مرد کی کیا حرکتیں ہیں پس اگر ان لوگوں نے وہی بیان کیا جو عورت نے کہا ہے تو اس مرد کو زجر کرے گا اور اس عورت کے حق میں تعدی کرنے سے منع کرے گا اور اگر ان لوگوں نے بیان کیا کہ وہ اس کو ایذا نہیں دیتا ہے تو اس کو وہیں چھوڑ دے گا اور اگر اس کے پڑوسیوں میں کوئی ایسا نہ ہو جس پر اعتبار کیا جائے یعنی ثقہ نہ ہو یا ایسے لوگ ہوں کہ وہ شوہر کی جانبداری کرتے ہیں تو قاضی اس مرد کو حکم دے گا کہ پرہیزگار لوگوں میں اس عورت کو لے کر بودوباش اختیار کرے اور لوگوں سے دریافت کرے گا اور ان کی خبر پر اس کام کا عملدرآمد کرے گا یہ محیط میں ہے۔ ایک عورت نے اپنی سوتن کے ساتھ رہنے سے انکار کیا یا شوہر کے قریبیوں مثل شوہر کی ماں وغیرہ کے ساتھ رہنے سے انکار کیا پس اگر اس دار میں بیوت ہوں اور شوہر نے اس عورت کے واسطے ایک بیت خالی کر دیا ہو اور اس کا دروازہ علیحدہ کر دیا ہو تو عورت کو اختیار نہیں ہے کہ شوہر سے دوسرے بیت کا مطالبہ کرے اور اگر اس دار میں فقط ایک ہی بیت ہو تو عورت کو یہ اختیار ہے اور اگر عورت نے کہا کہ میں تیری باندی کے ساتھ نہ رہوں گی تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے اسی طرح اگر اس نے کہا کہ میں تیری ام ولد کے ساتھ نہ رہوں گی تو بھی اس کو یہ اختیار نہیں ہے یہ ظہیر یہ میں ہے۔

[1] مکعب ایک قسم کا موزہ جس کے گرد چمڑا ہو۔ [2] یعنی محلہ میں نیکوکاروں و پرہیزگاروں کے گھر ہو

Burhan-ul-Aimma has also issued a fatwa on this; it is in 'Wahir Kardari'. If a husband wants to allow her father, mother, or a close mahram relative to visit his wife in his house, scholars have differed on this. Some have said he cannot prevent her parents from coming to see her every Friday, though he can prevent them from staying with her; our scholars have adopted this view, and the fatwa is based on this (as in Fatawa-e-Qazi Khan). Others have said he cannot stop her from going to visit her parents once every Friday, and the fatwa is on this, as stated in 'Ghayat-us-Surooj'. As for visiting others besides parents: some have said he cannot stop her from visiting a close mahram relative once a month, and the scholars of Balkh have said he cannot stop her from visiting once a year, and the fatwa is on this. Similarly, if a woman wishes to visit her female mahrams like her maternal aunt, paternal aunt, or sister, the same opinions apply, as stated in Fatawa-e-Qazi Khan.

A woman shall not travel with her slave, even if he is castrated, nor with her stepson: A husband does not have the authority to stop her parents, her children from another husband, or her relatives from looking at her or speaking to her when they wish, as stated in 'Hidaya'. It is mentioned in 'Majmu-un-Nawazil' that if a woman is a wet-nurse (1) or a washerwoman (2), or if she has a claim on someone else or someone else has a claim on her, she may leave without permission (or even without it). The same ruling applies to Hajj (3). Apart from this, for visiting strangers, attending the sick, or attending a Walima, the husband should not give her permission, and she should not leave. If the husband gives her permission and she leaves, both will be sinful. He should prevent the woman from entering the bathhouse (Hammam), as stated in 'Fath-ul-Qadir'. If he gives her permission to attend a sermon gathering that is free from innovation, there is no harm. A woman should not travel with her slave, even if castrated, nor with her stepson, nor with her foster brother in our time, nor with another woman's mahram. As for a mahram who is not an adult, she cannot travel with him unless he is near puberty, i.e., 12-13 years old. A young girl who is not an object of desire (4) can travel without a mahram. A woman can travel with her daughter's husband, her husband's son (5), and her mother's husband (6), as stated in 'Wahir Kardari'. A woman does not have the authority to give away anything from her husband's house without his permission, nor can she fast (nafl) without his permission, except for obligatory fasts, as stated in Fatawa-e-Qazi Khan.

बुरहान-उल-अइम्मा ने भी इसी पर फतवा दिया है, यह 'वहीर करदरी' में है। और अगर शौहर ने चाहा कि अपने घर में औरत के पास उसके बाप को या माँ को या उसके ज़ी-रहम महरम क़ुरबत-दार को आने दे, तो उलमा ने इसमें इख्तिलाफ़ (मतभेद) किया है। बाज़ ने फ़रमाया कि हर जुमा को उसके वालिदैन को उसके देखने को आने देने से मना नहीं कर सकता, हाँ उसके पास रहने से मना कर सकता है और इसी को हमारे मशाइख ने इख्तियार किया है और इसी पर फतवा है। कज़ा-फी-फतावा-ए-काज़ी खान। और बाज़ ने फ़रमाया कि हर जुमा को उसे एक मर्तबा अपने वालिदैन की ज़ियारत के वास्ते जाने से मना नहीं कर सकता और इसी पर फतवा है, यह 'ग़ायत-उस-सुरूज' में है। और आया वालिदैन के सिवा औरों की ज़ियारत से मना कर सकता है? तो बाज़ ने फ़रमाया कि ज़ी-रहम महरम को हर महीने एक बार ज़ियारत से मना नहीं कर सकता और मशाइख-ए-बल्ख़ ने कहा कि हर साल एक मर्तबा ज़ियारत से मना नहीं कर सकता और इसी पर फतवा है। और इसी तरह औरत ने चाहा कि अपनी महरम जैसे खाला, फूफू और बहन की ज़ियारत के वास्ते जाए, तो इसमें भी ऐसे ही अक़वाल हैं, यह फतावा-ए-काज़ी खान में है।

औरत अपने ग़ुलाम के साथ सफर न करे अगरचे वह ख़सी (नपुंसक) हो और न ही अपने बजवी (सौतेले) बेटे के साथ: शौहर को यह इख्तियार नहीं है कि उसके(औरत के) वालिदैन को और उसके बेटे को जो दूसरे शौहर से है, और उसके अहल (रिश्तेदारों) को उसकी तरफ देखने और उससे कलाम करने से जब वे लोग चाहें मना करें, यह 'हिदाया' में है। 'मजमू-उन-नवाज़िल' में है कि अगर औरत दाई (1) हो या नहलाने वाली (2) हो या उस औरत का दूसरे पर कुछ हक़ आता हो या उस दूसरे का कुछ हक़ आता हो, तो बिना इजाज़त (और बिना इजाज़त के भी) निकल सकती है। और हज (3) का भी यही हुक्म है। और इसके सिवा अजनबियों की ज़ियारत या उनकी अयादत (बीमारपुर्सी) या वलीमा के वास्ते शौहर उसको इजाज़त न दे और न वह निकले। और अगर शौहर ने उसको इजाज़त दी और वह निकली तो दोनों गुनाहगार होंगे, और औरत को हमाम में दाख़िल होने से मना करे, यह 'फ़तहुल क़दीर' में है। और अगर औरत को मजलिस-ए-वअज़ में जो बिदअत से ख़ाली हो, जाने की इजाज़त दी तो कुछ मुज़ायक़ा नहीं है। और औरत अपने ग़ुलाम के साथ सफर न करे, अगरचे वह ख़सी हो, और न अपने बजवी बेटे के साथ, और न अपने रज़ाई भाई के साथ हमारे ज़माने में, और न दूसरी औरत के महरम के साथ। महरम के साथ जो बालिग नहीं है, सिवा इसके कि यह लड़का क़रीब-ए-बुलूग यानी 12-13 बरस का हो। और सगीरा लड़की जो ग़ैर मुश्तहा (4) है, वह

बिना महरम सफर कर सकती है। और औरत अपनी बेटी के शौहर के साथ और अपने शौहर के बेटे (5) के साथ और अपनी माँ के शौहर (6) के साथ सफर कर सकती है, यह 'वहीर करदरी' में है। और औरत को यह इख्तियार नहीं है कि शौहर के घर से कोई चीज़ उसकी इजाज़त के बग़ैर दे दे और न ही फर्ज़ रोज़ों के सिवा (नफ़ली) रोज़े रख सकती है, यह फतावा-ए-काज़ी खान में है।

برہان الائمہ نے بھی اسی پر فتویٰ دیا ہے یہ وھیر کر دری میں ہے اور اگر شوہر نے چاہا کہ اپنے گھر میں عورت کے پاس اس کے باپ کو یا ماں کو یا اس کے ذی رحم محرم قربت دار کو آنے دے تو علماء نے اس میں اختلاف کیا ہے بعض نے فرمایا کہ ہر جمعہ کو اس کے والدین کو اس کے دیکھنے کو آنے دینے سے منع نہیں کر سکتا ہے ہاں اس کے پاس رہنے سے منع کر سکتا ہے اور اسی کو ہمارے مشائخ نے اختیار کیا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے کذافی فتاویٰ قاضی خان اور بعض نے فرمایا کہ ہر جمعہ کو اس ایک مرتبہ اپنے والدین کی زیارت کے واسطے جانے سے منع نہیں کر سکتا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ غایۃ السروج میں ہے اور آیا سوائے والدین کے اوروں کی زیارت سے منع کر سکتا ہے تو بعض نے فرمایا کہ ذی رحم محرم کو ہر مہینہ ایک بار زیارت سے منع نہیں کر سکتا ہے اور مشائخ بلخ نے کہا کہ ہر سال ایک مرتبہ زیارت سے منع نہیں کر سکتا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اور اسی طرح عورت نے چاہا کہ اپنی محارم مثل خالہ و پھوپھی و بہن کی زیارت کے واسطے جائے تو اس میں بھی ایسے ہی اقوال ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

عورت اپنے غلام کے ساتھ سفر نہ کرے اگر چہ وہ خصی ہو اور نہ اپنے بجوی پسر کے ساتھ:

شوہر کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس کے والدین کو اور اس کے فرزند کو دوسرے شوہر سے ہے اور اس کے اہل کو اس کی طرف دیکھنے اور اس سے کلام کرنے سے جب وہ لوگ چاہیں منع کریں یہ ہدایہ میں ہے مجموع النوازل میں ہے کہ اگر عورت قابلہ (۱) ہو یا مثعالہ (۲) ہو یا اس عورت کا دوسرے پر کچھ حق آتا ہو یا اس دوسرے کا کچھ حق آتا ہو تو بلا اجازت و بغیر اجازت نکل سکتی ہے اور حج (۳) کا بھی یہی حکم ہے اور سوائے اس کے اجنبیوں کی زیارت یا ان کی عیادت یا ولیمہ کے واسطے شوہر اس کو اجازت نہ دے اور نہ وہ نکلے اور اگر شوہر نے اس کو

اجازت دی اور وہ نکلی تو دونوں گنہگار ہوں گے اور عورت کو حمام میں داخل ہونے سے ممانعت کرے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر عورت کو مجلس وعظ میں جو بدعت سے خالی ہے جانے کی اجازت دی تو کچھ مضائقہ نہیں ہے اور عورت اپنے غلام کے ساتھ سفر نہ کرے اگر چہ وہ خصی ہو اور نہ اپنے بجوی پسر کے ساتھ اور نہ اپنے رضاعی بھائی کے ساتھ ہمارے زمانہ میں اور نہ دوسری عورت کے محرم کے ساتھ محرم کے ساتھ جو بالغ نہیں ہے الا آنکہ یہ لڑکا قریب بہ بلوغ یعنی بارہ تیرہ برس کا ہو اور صغیرہ لڑکی جو غیر مشتہاۃ (۴) ہے وہ بلا محرم سفر کر سکتی ہے اور عورت اپنی دختر کے خاوند کے ساتھ اور اپنے شوہر کے پسر (۵) کے ساتھ اور اپنی ماں کے خاوند (۶) کے ساتھ سفر کر سکتی ہے یہ وھیر کر دری میں ہے اور عورت کو یہ اختیار نہیں ہے کہ شوہر کے گھر سے کوئی چیز بدوں اس کی اجازت کے دے دے اور نہ نکسوائے فرضہ روزوں کے روزے رکھ سکتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ل نہ وہ نکلے یعنی اگر شوہر بے شرمی کے اجنبیوں کے یہاں جانے کی اجازت دے تو عورت کو خود جائز نہیں ہے کیونکہ فساد کے خوف جہنم ہے اور اس زمانہ میں بعض فرقہ نیچر نے بے حیائی کے لئے اس کو پسند کیا تو اس وجہ سے کہ نفس غالب ہے اور یقین آخرت معدوم ہے۔ ۲ ہمارے زمانہ کی قید اس وجہ سے کہ اب رضاعت کی حرمت دلوں سے مٹ گئی ہے۔

(۱) - - - - - - - - - دائی۔ (۲) - - - - - - - - - نہلانے والی۔ (۳) - - - - - - - - - حج فرض۔ (۴) - - - - - - - - - یعنی اس سے شہوت نہیں ہوتی ہے۔ (۵) - - - - - - - - - جو دوسری بیوی کے پیٹ سے ہو۔

(۶) - - - - - - - - - یعنی سوتیلا باپ۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (578) Kitab-ut-Talaq

Ninth Chapter:

On the Maintenance (Nafaqah) of Iddah

A woman who is in the Iddah (waiting period) of divorce is entitled to maintenance and housing, whether the divorce is Raj'i (revocable), Ba'in (irrevocable), or triple divorce, and whether the woman is pregnant or not; this is stated in Fatawa Qazi Khan. The principle is that whenever the separation (furqat) is caused by the husband, the woman shall receive maintenance. If it is caused by the wife, she shall receive maintenance if she is in the right, but if it is due to disobedience (ma'siyat), she shall not receive maintenance. If the separation occurs due to reasons involving someone other than the woman, she shall receive maintenance. Thus, a woman involved in Li'an (oath of condemnation) shall receive maintenance and housing. A woman who becomes Ba'in due to Khula or Ila, or because the husband became an apostate (murtad), or because the husband had intercourse with her mother, shall be entitled to maintenance. Likewise, if the wife of an impotent man (Anin) chooses separation, she is entitled to maintenance. Similarly, if a Mudabbarah or Umm Walad were in someone's marriage and were freed and chose separation, while the master had provided them with a place to stay with their husband and exempted them from his service, they would also be entitled to maintenance. Also, if a minor girl, after reaching puberty, chooses separation due to the husband not being an equal (ghair-kufu), and the separation occurs after consummation, she would also be entitled to it; this is stated in Khulasah.

If the woman obeyed the husband's son or father during Iddah or touched them with lust:

If the woman becomes an apostate, or obeys her husband's son or father, or touches them with lust, then by way of Istihsan (juridical preference), she shall receive maintenance but will be entitled to housing. If this was done to her by force, she shall be entitled to both maintenance and housing; this is in Bada'i. Then, if the apostate woman becomes a Muslim and the Iddah is still remaining, there shall be no maintenance for her. Conversely, if the woman committed Nushuz (disobedience) and the man divorced her, and then she abandoned her Nushuz (1), she shall receive maintenance; this is in Muhit-e-Sarakhshi. The principle in this chapter is that for every woman whose maintenance was not invalidated by the separation, if the impediment (ariz) ceases during the Iddah, her maintenance shall resume. But if the

woman's maintenance was invalidated by the separation, it shall not resume during the Iddah, even if the cause of separation ceases; this is in Bada'i. And if a man gives his wife three divorces and then she becomes an apostate (na'uzu billah), her maintenance shall cease—not because of her own disobedience (rut), but because she will be imprisoned until she repents. Since she will not be in the husband's house, she will not receive maintenance. If she becomes an apostate and has not yet been imprisoned and is still in the husband's house, she shall receive maintenance. If she repents in prison and returns to her husband's house, she shall receive Iddah maintenance because the impediment has ceased, meaning the imprisonment has ended. This applies when there are three divorces or one irrevocable (Ba'in) divorce. If the divorce is Raj'i (revocable) and she becomes an apostate, whether she is imprisoned or not, she shall not receive maintenance; this is in Kafi. If the woman obeyed her husband's son or father during Iddah or touched them with lust, then if she is in the Iddah of a Raj'i divorce, her maintenance...

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड २ (५७८) किताब-उत-तलाक

नवीं फ़स्ल:

नफ़क़ा-ए-इद्दत के बयान में

जो औरत तलाक की इद्दत में हो वह नफ़क़ा (खर्च) और सुकूनत (रहने की जगह) की हक़दार है, चाहे तलाक रजई हो, बाइनह हो या तीन तलाक, चाहे औरत हामिला हो या न हो। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। असल यह है कि जब फ़ुरक़त (जुदाई) शौहर की जानिब से हो तो औरत को नफ़क़ा मिलेगा और अगर औरत की जानिब से हो, तो अगर वह हक़ पर हो तो भी नफ़क़ा मिलेगा, और अगर मा'सियत (गुनाह) की वजह से हो तो उसे नफ़क़ा नहीं मिलेगा। और अगर औरत के अलावा किसी गैर की वजह से फ़ुरक़त वाक़े हुई हो तो औरत को नफ़क़ा मिलेगा। चुनांचे मुलानह औरत को नफ़क़ा और सुकूनत मिलेगी, और जो औरत खुला या ईला की वजह से बाइनह हो गई, या शौहर के मुर्तद हो जाने की वजह से, या इस सबब से कि शौहर ने उसकी माँ से जिमा कर लिया और वह बाइनह हो गई, तो वह नफ़क़ा की हक़दार होगी। और इसी तरह अनिन (नामर्द) की औरत ने अगर फ़ुरक़त (तलाक) को इख्तियार किया तो वह नफ़क़ा की हक़दार है। और इसी तरह मुदब्बरा, उम्मे वलद अगर किसी के निकाह में हों और उन्हें आज़ाद कर दिया जाए और उन्होंने फ़ुरक़त को इख्तियार किया जबकि आक़ा ने उनके रहने के लिए जगह दे दी थी और अपनी खिदमत लेने से अलग कर दिया था, तो वे भी नफ़क़ा की हक़दार होंगी। और छोटी बच्ची ने बालिग होने के बाद ग़ैर-कुफ़ू होने के सबब फ़ुरक़त को इख्तियार किया, और अगर दुख़ूल के बाद फ़ुरक़त वाक़े हुई तो वह भी नफ़क़ा की हक़दार होगी, यह खुलासा में है।

अगर औरत ने इद्दत में अपने शौहर के बेटे या बाप की मतावत (फरमाबरदारी) की या शहवत से उसे छुआ:

अगर औरत मुर्तद हो गई या उसने अपने शौहर के बेटे या बाप की मतावत की या शहवत से उसे छुआ, तो इस्तेहसानन उसे नफ़क़ा मिलेगा मगर सुकूनत की हक़दार होगी। और अगर ज़बरदस्ती उसके साथ ऐसा किया गया तो नफ़क़ा और सुकूनत की हक़दार होगी, यह बदाए में है। फिर अगर मुर्तदा मुसलमान हो गई और अभी इद्दत बाकी है, तो उसके लिए नफ़क़ा नहीं होगा। इसके बरअक्स अगर औरत ने नुशूज़ (नाफ़रमानी) किया फिर मर्द ने उसे तलाक दे दी, फिर उसने नुशूज़ को छोड़ दिया (१) तो उसे नफ़क़ा मिलेगा। यह मुहीत-ए-स रखी में है। और इस बाब में असल यह है कि हर

औरत जिसका नफ़क़ा फ़ुरक़त के साथ बातिल (ख़त्म) नहीं हुआ, फिर इद्दत में वह आरिज़ (बाधा) दूर हो गया तो उसका नफ़क़ा वापस शुरू हो जाएगा। और जिस औरत का नफ़क़ा फ़ुरक़त के साथ बातिल हो गया, तो फिर इद्दत में उसका नफ़क़ा वापस नहीं होगा, अगरचे फ़ुरक़त का सबब ज़ाइल हो जाए। यह बदाए में है। और अगर औरत को तीन तलाक दे दीं, फिर वह मुर्तद हो गई (नऊज़ुबिल्लाह), तो उसका नफ़क़ा साकित (ख़त्म) हो जाएगा। मगर रूत (नाफ़रमानी) की वजह से नहीं, बल्कि इस वजह से कि उसे कैद किया जाएगा यहाँ तक कि वह तौबा करे, चुनांचे वह शौहर के घर में नहीं होगी तो नफ़क़ा नहीं मिलेगा। चुनांचे अगर वह मुर्तद हुई और अभी कैद नहीं की गई बल्कि शौहर के घर में है, तो उसे नफ़क़ा मिलेगा। और अगर कैदखाने में तौबा करके अपने शौहर के घर आई, तो उसे इद्दत का नफ़क़ा मिलेगा क्योंकि आरिज़ ज़ाइल हो गया यानी कैद ख़त्म हो गई। और यह उस वक्त है कि तीन तलाक या एक तलाक बाइनह हो। और अगर तलाक रजई है और वह मुर्तद हो गई, चाहे कैद की गई या नहीं, तो उसे नफ़क़ा नहीं मिलेगा, यह काफी में है। और अगर औरत ने इद्दत में अपने शौहर के बेटे या बाप की मतावत की या शहवत से उसे छुआ, तो अगर वह तलाक रजई की इद्दत में हो तो उसका नफ़क़ा...

نہی فصل:

نفقہ عدت کے بیان میں

جو عورت طلاق کی عدت میں ہو وہ نفقہ و سکنی کی مستحق ہے خواہ طلاق رجعی ہو یا بائنہ یا تین طلاق خواہ عورت حاملہ ہو یا نہ ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے، اصل یہ ہے کہ فرقت ہرگاہ از جانب شوہر ہو تو عورت کو نفقہ ملے گا اور اگر از جانب عورت ہو پس اگر برحق ہو تو بھی نفقہ ملے گا اور اگر بمعصیت ہو تو اس کو نفقہ نہ ملے گا اور عورت کے سوائے غیر کی جہت سے کوئی بات پیدا ہونے سے فرقت واقع ہوئی تو عورت کو نفقہ ملے گا پس ملاعنہ عورت کو نفقہ و سکنی ملے گا اور جو عورت بسبب خلع و ایلاء کے بائنہ ہوئی یا بسبب شوہر کے مرتد ہو جانے کے یا اس سبب سے کہ شوہر نے اس کی ماں سے جماع کر لیا اور وہ بائنہ ہو گئی تو وہ نفقہ کی مستحق ہوگی اور اسی طرح عنین کی عورت نے اگر فرقت کو اختیار کیا تو مستحق نفقہ ہے اور اسی طرح مدبرہ وام ولد اگر کسی کے نکاح میں ہو اور وہ آزاد کی گئیں اور فرقت کو اختیار کیا حالانکہ مولیٰ نے ان کے واسطے شوہر کے ساتھ رہنے کو جگہ دے دی تھی اور اپنی خدمت لینے سے الگ کر دیا تھا تو یہ بھی مستحق نفقہ ہوں گی اور نیز صغیرہ نے بعد بلوغ کے اس نے فرقت کو اختیار کیا بسبب غیر کفو ہونے کے بعد دخول کے بعد فرقت واقع ہوئی تو وہ بھی مستحق ہوگی یہ خلاصہ میں ہے۔

اگر عورت نے عدت میں اپنے شوہر کے بیٹے یا باپ کی مطاوعت کی یا شہوت سے اس کو چھوا:

اگر عورت مرتد ہوگئی یا اس نے اپنے شوہر کے بیٹے یا باپ کی مطاوعت کی یا شہوت سے اس کو چھوا تو استحساناً اس کو نفقہ ملے گا مگر سکنی کی مستحق ہوگی اور اگر زبردستی اس کے ساتھ ایسا کیا گیا تو نفقہ و سکنی کی مستحق ہوگی یہ بدائع میں ہے پھر اگر مرتدہ مسلمان ہوگئی اور ہنوز عدت باقی ہے تو اس کے واسطے نفقہ نہ ہوگا بخلاف اس کے اگر عورت نے نشوز کیا پس مرد نے اس کو طلاق دے دی پھر اس نے نشوز کو ترک(۱) کیا تو اس کو نفقہ ملے گا یہ محیط سرخی میں ہے اور اصل اس باب میں یہ ہے کہ ہر عورت جس کا نفقہ فرقت کے ساتھ باطل نہیں ہوا پھر عدت میں وہ عارض بر طرف ہو گیا تو اس کا نفقہ عود کرے گا اور جس عورت کا نفقہ فرقت کے ساتھ باطل ہوا ہے تو پھر عدت میں اس کا نفقہ عود نہیں کرے گا اگرچہ سبب فرقت زائل ہو جائے یہ بدائع میں ہے اور اگر عورت کو تین طلاق دے دیں پھر وہ مرتد ہو گئی نعوذ باللہ نہ باللہ تو اس کا نفقہ ساقط ہو جائے گا مگر نفس روت کی وجہ سے نہیں بلکہ اس وجہ سے کہ وہ قید کی جائے گی یہاں تک کہ توبہ کرے پس وہ شوہر کے گھر میں نہ ہوگی پس نفقہ نہ ملے گا چنانچہ اگر وہ مرتد ہوئی اور ہنوز قید نہیں کی گئی بلکہ شوہر کے گھر میں ہے تو اس کو نفقہ ملے گا اور اگر قید خانہ میں تو بہ کرے کے اپنے شوہر کے گھر میں آئی تو اس کو عدت کا نفقہ ملے گا کیونکہ عارض زائل ہو گیا یعنی قید جاتی رہی اور یہ اس وقت ہے کہ تین طلاق یا ایک طلاق بائنہ ہو اور اگر طلاق رجعی ہے اور وہ مرتد ہو گئی خواہ قید کی گئی یا نہیں تو اس کو نفقہ نہ ملے گا یہ کافی میں ہے اور اگر عورت نے عدت میں اپنے شوہر کے بیٹے یا باپ کی مطاوعت کی یا شہوت سے اس کو چھوا پس اگر وہ طلاق رجعی کی عدت میں ہو تو اس کا نفقہ...

...has lapsed. And if she is in the iddah (waiting period) of a talaq-e-ba'in (irrevocable divorce) or the iddah due to separation without divorce, she shall receive maintenance and accommodation. Contrary to this, if she becomes an apostate during the iddah and goes to the *Dar al-Harb* (territory of war), then returns and becomes a Muslim, or is brought back as a captive, whether she is freed or not, she shall not receive maintenance; this is stated in *Bada'i*.

And for the woman whose husband has died, there is no maintenance, whether she is pregnant or not. If she is an *umm al-walad* (a slave woman who bore her master's child) and she is pregnant, she shall receive maintenance from the entirety of the deceased's estate; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If the iddah became obligatory upon a woman and she was imprisoned because someone had a claim against her, her maintenance for the iddah shall lapse. If the woman in iddah does not live in her iddah house consistently, but sometimes stays and sometimes leaves, she shall not be entitled to maintenance; this is in *Zahiriyyah*. If a man divorces his wife while she was *nashizah* (rebellious/disobedient), she has the option to come to her husband's house and take her iddah maintenance. If the iddah of a woman becomes prolonged because her menses have stopped, she shall receive maintenance until she reaches the age of *ay'sah* (menopause) and her iddah passes by the count of months. If the woman denies that the iddah has passed by the count of menses, the woman's statement will be accepted under oath. If the husband provides witnesses that she admitted her iddah had passed, her maintenance shall lapse. If the iddah became obligatory upon a woman, and she claimed she was pregnant, she shall receive maintenance for two years from the time of divorce. If two years pass and she did not give birth, and she says, "I thought I was pregnant and did not have menses during this time," and she demands maintenance, the woman shall receive maintenance until her iddah passes through menses or she becomes *ay'sah* and the iddah passes by months; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If she has menses within three months and the iddah becomes obligatory again based on the count of menses, she shall receive iddah maintenance. Likewise, if one divorces a minor girl after consummation and gives her maintenance for three months, but she has menses within those three months, and consequently the iddah becomes obligatory again by the count of menses, he shall provide maintenance until her iddah passes; this is in *Bada'i*. If a *Harbi* (non-Muslim belligerent) husband and wife, one of them comes to *Dar al-Islam* (the Islamic territory) and becomes a Muslim, then the other comes, the

wife shall not receive maintenance. Just as a woman in iddah is entitled to maintenance, she is also entitled to clothing; this is in *Fatawa Qadi Khan*.

If the Qadi has imposed maintenance for a woman in iddah during her iddah period and she has not received any maintenance:

In this maintenance, an amount sufficient for the woman is considered, and an average/moderate amount is sufficient. It is not a fixed, predetermined amount because this maintenance is analogous to the maintenance of marriage; therefore, whatever is considered valid in the maintenance of marriage is valid here. If she did not file a dispute regarding her maintenance and the Qadi did not impose anything for her until the iddah passed, there shall be no maintenance for her; this is in *Muhit*. If the Qadi imposed her maintenance during her iddah and she took a loan against her husband or did not, and before she could recover anything from the husband, her iddah passed, then if she took the loan by the Qadi's order, she can take that amount from the husband. If she took a loan without the Qadi's order or did not take one at all, some have said that the maintenance has lapsed, and this is correct; this is in *Jawahir al-Akhlati*...

सकित हो गया और अगर तलाक-ए-बाइनह की इद्दत में हो या बिना तलाक के फ्रकत (जुदाई) वाके होने की इद्दत में हो तो उसको नफका और सुकना (खर्च और रिहाइश) मिलेगा। इसके बरक्स अगर इद्दत में मुर्तद होकर दारुल-हर्ब में चली गई, फिर वापस आकर मुसलमान हुई या कैद करके लाई गई, चाहे आजाद की गई या नहीं, तो उसको नफका नहीं मिलेगा, यह 'बदाये' में है।

और जिसका शौहर छोड़कर मर गया है, उसके लिए नफका नहीं है, चाहे वह हामिला (गर्भवती) हो या न हो। और अगर 'उम्म-ए-वलद' है और वह हामिला है तो उसको मय्यत (मृतक) के तमाम माल से नफका मिलेगा, यह 'सिराजुल-वहाज' में है। और अगर औरत पर इद्दत वाजिब हुई फिर वह इस वजह से कैद की गई कि उस पर किसी का हक आता है, तो उसका नफका-ए-इद्दत साकित (खत्म) हो जाएगा। और मुअतदा (इद्दत बिताने वाली) अगर अपने इद्दत के मकान में बराबर नहीं रहती, बल्कि कभी रहती है और कभी बाहर निकल जाती है, तो वह नफका की मुस्तहिक न होगी, यह 'जहीरिया' में है। और अगर मर्द ने औरत को तलाक दे दी हालाँकि वह नाशिज़ा (अवज्ञाकारी) थी, तो उसको इख्तियार होगा कि चाहे शौहर के घर में चली आए और अपना नफका-ए-इद्दत लिया करे। और अगर मुअतदा की इद्दत लंबी हो गई इस सबब से कि हैज़ बंद हो गया है, तो उसको बराबर नफका मिलेगा यहाँ तक कि वह 'आइसह' (रजोनिवृत्ति वाली) हो जाए और उसकी इद्दत महीनों के हिसाब से गुजर जाए। और अगर औरत ने हैज़ के हिसाब से इद्दत गुजरने से इनकार किया तो कसम के साथ औरत ही का कौल कबूल होगा। और अगर शौहर ने गवाह कायम किए कि उसने अपनी इद्दत गुजरने का इकरार किया है, तो उसका नफका साकित हो जाएगा। और अगर औरत पर इद्दत वाजिब हुई, फिर उसने दावा किया कि वह हामिला है तो उसको तलाक के वक्त से दो बरस तक नफका मिलेगा। फिर अगर दो बरस गुजर गए और वह न जनी (बच्चा न हुआ) और उसने कहा कि मेरा गुमान था कि मैं हामिला हूँ और मैं इतनी मुद्दत तक 'हाइज़ा' नहीं हुई और उसने नफका तलब किया, तो औरत को नफका मिलेगा यहाँ तक कि हैज़ से उसकी इद्दत गुजर जाए या 'आइसह' होकर महीनों से उसकी इद्दत गुजर जाए, यह 'फतावा काजी खान' में है। अगर तीन महीनों में 'हाइज़ा' हुई फिर नए सिरे से उस पर इद्दत हैज़ के हिसाब से लाजिम हुई तो उसको नफका-ए-इद्दत मिलेगा। और इसी तरह अगर 'काएल' (कहने वाला) नाबालिग से हमबिस्तरी के बाद तलाक दे दे और तीन महीने तक उसको नफका दिया मगर वह उन्हीं तीन महीनों के अंदर आखिर में 'हाइज़ा' हुई, तो उस पर नए सिरे से हैज़ के शुमार से इद्दत वाजिब हुई तो बराबर उसको नफका देगा यहाँ तक कि उसकी इद्दत गुजर जाए, यह 'बदाये' में है। और अगर हरबी बीवी और मर्द दोनों में से एक मुसलमान होकर

दारुल-इस्लाम में आया फिर दूसरा आया तो बीवी को नफका नहीं मिलेगा। जैसे मुअतदा औरत नफका की मुस्तहिक होती है वैसे ही लिबास की भी मुस्तहिक होती है, यह 'फतावा काजी खान' में है।

अगर काजी ने मुअतदा औरत के लिए उसकी इद्दत में उसका नफका फर्ज कर दिया और उसने कुछ नफका न लिया होगा:

इस नफका में उस कद्र का एतबार है जो औरत को काफी हो जाए और वह दरमियानी दर्जे का नफका काफी है और वह मुकद्दर (निर्धारित) नहीं है। इस वास्ते कि यह नफका, नफका-ए-निकाह की तरह है, तो जो नफका निकाह में मोतबर है वही इसमें भी मोतबर है। अगर उसने अपने नफका की बाबत मुकदमा नहीं किया और काजी ने उसके लिए कुछ मुकर्रर न किया यहाँ तक कि इद्दत गुजर गई, तो उसके लिए कुछ नफका न होगा, यह 'मुहीत' में है। और अगर काजी ने मुअतदा औरत के लिए उसकी इद्दत में उसका नफका फर्ज कर दिया और उसने शौहर पर कर्ज लिया या न लिया, फिर इससे पहले कि वह शौहर से कुछ वसूल करे उसकी इद्दत गुजर गई, तो उसने अगर काजी के हुक्म से कर्ज लिया हो तो उतनी रकम शौहर से ले सकती है। और अगर उसने बिना काजी के हुक्म के कर्ज लिया या बिल्कुल नहीं लिया तो बाज ने फरमाया कि नफका साकित हो गया और यही सही है, यह 'जवाहर-ए-अखलाती' में है।

ساقط ہو گیا اور اگر طلاق بائنہ کی عدت میں ہو یا بغیر طلاق کے فرقت واقع ہونے کی عدت میں ہو تو اس کو نفقہ و سکنیٰ ملے گا بخلاف اس کے اگر عدت میں مرتد ہو کر دار الحرب میں چلی گئی پھر عود کر کے مسلمان ہوئی یا قید کر کے لائی گئی خواہ آزاد کی گئی یا نہیں تو اس کو نفقہ نہ ملے گا یہ بدائع میں ہے۔

اور جس کا شوہر چھوڑ کر مر گیا ہے اس کے واسطے نفقہ نہیں ہے خواہ وہ حاملہ ہو یا نہ ہو اور اگر اہم ولد ہو اور وہ حاملہ ہے تو اس کے میت کے تمام مال سے نفقہ ملے گا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر عورت پر عدت واجب ہوئی پھر وہ اس وجہ سے قید کی گئی کہ اس پر کسی کا حق آتا ہے تو اس کا نفقہ عدت ساقط ہو جائے گا اور معتدہ اگر اپنے عدت کے مکان میں برابر نہیں رہتی ہے بلکہ کبھی رہتی ہے اور کبھی خارج ہو جاتی ہے تو وہ نفقہ کی مستحق نہ ہوگی یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر مرد نے عورت کو طلاق دے دی حالانکہ وہ ناشزہ[1] تھی تو اس کو اختیار ہو گا کہ چاہے شوہر کے گھر میں چلی آئے اور اپنا نفقہ عدت لیا کرے اور اگر معتدہ کی عدت کو طول ہو گیا بسبب اس کے کہ حیض بند ہو گیا ہے تو اس کو برابر نفقہ ملے گا یہاں تک کہ وہ آٹھ ہو جائے اور اس کی عدت مہینوں کے شمار سے گزر جائے اور اگر عورت نے حیض کے شمار سے عدت گزرنے سے انکار کیا تو قسم سے عورت ہی کا قول قبول ہو گا اور اگر شوہر نے گواہ قائم کئے کہ اس نے اپنی عدت گزرنے کا اقرار کیا ہے تو اس کا نفقہ ساقط ہو جائے گا اور اگر عورت پر عدت واجب ہوئی پس اس نے دعویٰ کیا کہ وہ حاملہ ہے تو اس کو وقت طلاق سے دو برس تک نفقہ ملے گا پھر اگر دو برس گزر گئے اور وہ نہ جنی اور اس نے کہا کہ میرا گمان تھا کہ میں حاملہ ہوں اور میں اتنی مدت تک حائضہ نہیں ہوئی اور اس نے نفقہ طلب کیا تو عورت کو نفقہ ملے گا یہاں تک کہ حیض سے اس کی عدت گزر جائے یا آٹھ ہو کر مہینوں سے اس کی عدت گزر جائے یہ

فتاویٰ قاضی خان میں ہے اگر تین مہینوں میں حائضہ ہوئی پھر از سر نو اس پر عدت (1) بحساب حیض لازم ہوئی تو اس کو نفقہ عدت ملے گا اور اسی طرح اگر قائل جماع صغیرہ کو بعد دخول کے طلاق دے دی اور تین مہینے تک اس کو نفقہ دیا مگر وہ انہیں تین مہینوں کے اندر آخر میں حائضہ ہوئی پس اس پر از سر نو حیض کے شمار سے عدت واجب ہوئی تو برابر اس کو نفقہ دے گا یہاں تک کہ اس کی عدت گزر جائے یہ بدائع میں ہے اور اگر حربی بیوی و مرد دونوں میں سے ایک مسلمان ہو کر دارالاسلام میں آیا پھر دوسرا آیا تو بیوی کو نفقہ نہ ملے گا جس طرح معتدہ عورت نفقہ کی مستحق ہوتی ہے ویسے ہی لباس کی بھی مستحق ہوتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر قاضی نے معتدہ عورت کے واسطے اس کی عدت میں اس کا نفقہ فرض کر دیا اور اس نے کچھ نفقہ نہ ہو گا:

اس نفقہ میں اس قدر کا اعتبار ہے جو عورت کو کافی ہو جائے اور وہ درمیان درجہ کا نفقہ کافی ہے اور وہ مقدر نہیں ہے اس واسطے کہ یہ نفقہ نظیر نفقہ نکاح ہے پس جو نفقہ نکاح میں معتبر ہے وہی اس میں بھی معتبر ہے اگر اپنے نفقہ کی بابت مخاصمہ نہ کیا اور قاضی نے اس کے واسطے کچھ مفروض نہ کیا یہاں تک کہ عدت گزر گئی تو اس کے واسطے کچھ نفقہ نہ ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر قاضی نے معتدہ عورت کے واسطے اس کی عدت میں اس کا نفقہ فرض کر دیا اور اس نے شوہر پر قرضہ لیا یا نہ لیا پھر قبل اس کے کہ وہ شوہر سے کچھ وصول کرے اس کی عدت گزر گئی پس اس نے اگر بحکم قاضی قرضہ لیا ہو تو اس قدر شوہر سے لے سکتی ہے اور اگر اس نے بغیر حکم قاضی قرضہ لیا یا بالکل نہیں لیا تو بعض نے فرمایا کہ نفقہ ساقط ہو گیا اور یہی صحیح ہے یہ جواہر الاخلاطی میں ہے ایک مرد اپنی بیوی سے۔

[1] یعنی سرکشی کر کے شوہر کے گھر سے باہر چلی گئی تھی۔ [2] ظاہر یہ ہے کہ یہ قول بدون قسم کے قبول نہ ہوگا۔ (1) کسی سبب سے۔

If a woman disappears and her husband marries another woman, and the second husband has intercourse with her, and then the first husband returns, the Qadi will separate the second husband and that woman, and 'Iddah' will be incumbent upon that woman; however, during the days of 'Iddah, no Nafaqah (maintenance) shall be obligatory upon either the first husband or the second husband. If a man divorces his wife three times after intercourse, and she marries another man before the completion of 'Iddah, and the second husband has intercourse with her, then the Qadi separates them, according to the opinion of Imam-e-Azam, Nafaqah and housing (Sukna) will be obligatory upon the first husband. If a man's wife marries another husband and he has intercourse with her, then the Qadi comes to know and separates them, and then the first husband finds out and divorces the woman three times, 'Iddah will be obligatory upon the woman from both sides, and no Nafaqah shall be binding upon either of them. This is in Fatawa Qazi Khan.

If the Mawla (owner) frees his 'Umm-e-Walad' (slave-concubine) who is in another's Nikah, she shall not receive Nafaqah for 'Iddah': If a man gives a Talaq-e-Ba'in (irrevocable divorce) to his wife who is a slave, and the situation is that her master has provided her a place to stay on the condition that she remains there and does not perform the master's service, up to the point that Nafaqah was obligatory upon her husband for her, then her master removed her from that house for his own service, due to which the obligation of Nafaqah fell from the husband's responsibility, and then [the master] wanted to send her back to her husband so that she could receive Nafaqah, then the master has the right to do so. And if the master had not yet given her permission to live in any house with her husband when the husband divorced her, then the master wanted to place her with her husband during 'Iddah so that she would be entitled to Nafaqah, then Nafaqah would not be obligatory. The principle here is that every woman for whom Nafaqah was obligatory on the day of divorce, and then a situation arose where Nafaqah remained no more, the woman has the right to revert to the state she was in on the day of divorce and receive Nafaqah. And every woman for whom Nafaqah was not obligatory on the day of divorce shall not have Nafaqah thereafter, except for a 'Nashizah' (disobedient wife); this is in 'Badai'. If a man married a slave and her master had not yet provided her a place to stay with her husband, i.e., had not given permission to live with her husband, and the said man gave her a Talaq-e-Raj'i (revocable divorce), then the master has the right to tell her husband, "Take a house and keep her with you and

provide her Nafaqah." And if it is a Talaq-e-Ba'in, the master does not have the right to force seclusion (Takhliyah) between her and her husband, and the slave cannot demand Nafaqah from her husband, and this is correct, because before the Talaq-e-Ba'in, she was not entitled to be placed with her husband; thus, after the Talaq-e-Ba'in, she will not be entitled to Nafaqah. This is in Fatawa Qazi Khan. And if the husband gave her a Talaq-e-Raj'i and then the master freed her, then that slave has the right to demand from her husband that he keep her in a house and provide her Nafaqah, because now she has become the owner of her own self. And if it is a Talaq-e-Ba'in, he cannot stay in seclusion with her in one house, and she cannot hold the husband liable for housing, and can she hold him liable for Nafaqah? The correct view is that she cannot hold him liable for Nafaqah either. And if the master freed his 'Umm-e-Walad' who is in another's Nikah, she shall not receive Nafaqah for 'Iddah. Likewise, if the master died and she became free due to the master's death, Nafaqah shall not be obligatory upon the estate of the deceased, and if she has a son from the master, the 'Umm-e-Walad's' Nafaqah will be from that son's share. This is in 'Muheet'.

यदि कोई महिला गायब हो गई और उसके पति ने दूसरी महिला से निकाह कर लिया और दूसरे पति ने उससे संभोग (दखूल) कर लिया, फिर पहला पति वापस आ गया, तो क़ाज़ी पहले पति और उस महिला के बीच तफ़रीक़ (अलगाव) करवा देगा और उस महिला पर इद्दत अनिवार्य होगी, लेकिन इद्दत के दिनों में उसके लिए नफ़क़ा (खर्च) न पहले पति पर और न ही दूसरे पति पर अनिवार्य होगा। एक पुरुष ने अपनी पत्नी से संभोग के बाद तीन तलाक दे दिए और उसने इद्दत पूरी होने से पहले दूसरे पुरुष से निकाह कर लिया और दूसरे पति ने उससे संभोग कर लिया, फिर क़ाज़ी ने उन दोनों में अलगाव करवा दिया। इमाम-ए-आज़म के कथन के अनुसार, उसके लिए नफ़क़ा और आवास (सुकना) पहले पति पर अनिवार्य होगा। यदि किसी पुरुष की पत्नी ने दूसरे पति से निकाह कर लिया और उसने उससे संभोग कर लिया, फिर क़ाज़ी को यह पता चला और उसने उन दोनों में अलगाव कर दिया, फिर पहले पति को पता चला और उसने महिला को तीन तलाक दे दिए, तो उस महिला पर उन दोनों की तरफ़ से इद्दत अनिवार्य होगी और उसके लिए उन दोनों में से किसी पर भी नफ़क़ा अनिवार्य नहीं होगा। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

यदि मौला (मालिक) ने अपनी 'उम्म-ए-वलद' (दासी) को, जो किसी और के निकाह में है, आज़ाद कर दिया, तो उसे इद्दत का नफ़क़ा नहीं मिलेगा: यदि किसी ने अपनी पत्नी को, जो दासी है, तलाक-ए-बाइन दे दी और स्थिति यह है कि उसका मालिक उसे उस चीज़ के साथ जगह दे चुका है कि वह बराबर उसके साथ रहा करे और मालिक की सेवा न करे, यहाँ तक कि उस दासी के लिए अपने पति पर नफ़क़ा अनिवार्य था, फिर उस दासी को उसके मालिक ने अपनी सेवा के लिए उस घर से निकाल लिया था, यहाँ तक कि पति के ज़िम्मे से नफ़क़ा समाप्त हो गया था, फिर उसने चाहा कि उसे अपने पति के पास भेज दे ताकि वह नफ़क़ा ले, तो मालिक को ऐसा अधिकार है। और यदि अभी तक मालिक ने उसे उसके पति के साथ किसी घर में रहने की अनुमति नहीं दी थी कि पति ने उसे तलाक दे दी, फिर मालिक ने चाहा कि इद्दत में उसे अपने पति के पास कर दे ताकि वह नफ़क़ा की हकदार हो, तो नफ़क़ा अनिवार्य नहीं होगा। और इसका मूल यह है कि प्रत्येक महिला जिसके लिए तलाक के दिन नफ़क़ा अनिवार्य था, फिर ऐसी स्थिति हो गई कि उसके लिए नफ़क़ा न रहा, तो महिला को अधिकार होगा कि जिस स्थिति में वह तलाक के दिन थी, उसी स्थिति पर लौट जाए और नफ़क़ा ले। और प्रत्येक महिला जिसके लिए तलाक के दिन नफ़क़ा नहीं था, तो उसके लिए फिर नफ़क़ा नहीं होगा, सिवाय 'नाशज़ा' (दुराचारिणी/आज्ञा न मानने वाली) के, यह 'बदाय' में है। एक

पुरुष ने एक दासी से निकाह किया और अभी उसके मालिक ने उसे पति के साथ घर में जगह नहीं दी थी, यानी पति के साथ रहने की अनुमति नहीं दी थी, कि उक्त पुरुष ने उसे तलाक-ए-रजई दे दी, तो मालिक को अधिकार होगा कि उसके पति से कहे कि तू किसी घर को ले कर उसे अपने साथ रख और उसे नफ़क़ा दे। और यदि तलाक-ए-बाइन हो, तो मालिक को उसके और उसके पति के बीच तख़लिया (एकांतवास) कराने का अधिकार नहीं है और दासी अपने पति से नफ़क़े की मांग नहीं कर सकती है और यही सही है, इस कारण कि वह तलाक-ए-बाइन से पहले पति के साथ जगह दिए जाने की हकदार नहीं थी, अतः तलाक-ए-बाइन के बाद वह नफ़क़े की हकदार नहीं होगी। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और यदि पति ने उसे तलाक-ए-रजई दे दी, फिर मालिक ने उसे आज़ाद कर दिया, तो उस दासी को अधिकार होगा कि अपने पति से मांग करे कि उसे किसी घर में रखे और उसे नफ़क़ा दे, क्योंकि अब वह अपने स्वयं की मालकिन हो गई है। और यदि तलाक-ए-बाइन हो, तो वह उसके साथ एक घर में एकांत में नहीं रह सकती है और वह पति को आवास के लिए विवश (माखूज़) नहीं कर सकती है, और क्या वह नफ़क़े के लिए विवश कर सकती है? तो सही यह है कि वह नफ़क़े के लिए भी विवश नहीं कर सकती है। और यदि मालिक ने अपनी 'उम्म-ए-वलद' को, जो दूसरे के निकाह में है, आज़ाद कर दिया, तो उसे इद्दत का नफ़क़ा नहीं मिलेगा। और इसी तरह यदि मालिक की मृत्यु हो गई कि वह मालिक की मृत्यु के कारण आज़ाद हो गई, तो मृतक की विरासत (तरका) से उसके लिए नफ़क़ा अनिवार्य नहीं होगा, और यदि उसके पेट से मालिक का कोई पुत्र हो, तो 'उम्म-ए-वलद' का नफ़क़ा उस पुत्र के हिस्से से होगा। यह 'मुहीत' में है।

غائب ہو گیا پس اس کی بیوی نے ایک دوسرے مرد سے نکاح کیا اور دوسرے مرد نے اس سے دخول کر لیا پھر شوہر اول واپس آیا تو قاضی شوہر ثانی اور اس عورت میں تفریق کر دے گا اور اس عورت پر عدت واجب ہوگی مگر ایام عدت میں اس کے واسطے کچھ نفقہ نہ شوہر اول پر اور نہ شوہر ثانی پر واجب نہ ہوگا۔ ایک مرد نے ایک مرد نے بعد دخول کے اپنی بیوی کو تین طلاق دے دیں اور اس نے قبل عدت گزرنے کے دوسرے شوہر سے نکاح کر لیا اور دوسرے شوہر نے اس سے دخول کر لیا پھر قاضی نے ان دونوں میں تفریق کر دی۔ امام اعظم کے قول میں اس کے واسطے نفقہ وسکنی شوہر اول پر واجب ہوگا اگر کسی مرد کی منکوحہ نے دوسرے شوہر سے نکاح کر لیا اور اس نے اس سے دخول کیا پھر قاضی کو یہ بات معلوم ہوئی اور اس نے دونوں میں تفریق کر دی پھر شوہر اول کو معلوم ہوا اور اس نے عورت کو تین طلاق دے دیں تو اس عورت پر ان دونوں کی جہت سے عدت واجب ہوگی اور اس کے واسطے دونوں میں سے کسی پر نفقہ لازم نہ ہوگا۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر مولیٰ نے اپنی ام ولد کو دوسرے کے نکاح میں ہے آزاد کر دیا تو اس کو عدت کا نفقہ نہ ملے گا: اگر اپنی بیوی کو جو باندی ہے طلاق بائن دے دی اور حال یہ ہے کہ اس کا مولیٰ اس کو اس شے کے ساتھ جگہ دے چکا ہے کہ برابر اس کے ساتھ رہا کرے اور خدمت مولیٰ نہ کرے یہاں تک کہ اس باندی کے واسطے اپنے شوہر پر نفقہ واجب تھا پھر اس باندی کو اس کے مولیٰ نے اپنی خدمت کے واسطے اس مکان سے نکال لیا تھا یہاں تک کہ شوہر کے ذمہ سے نفقہ ساقط ہو گیا تھا پھر چاہا کہ اس کو اپنے شوہر کے پاس بھیج دے تاکہ وہ نفقہ لے تو مولیٰ کو ایسا اختیار ہے اور اگر ہنوز مولیٰ نے اس کو اس کے شوہر کے ساتھ کسی مکان میں رہنے کی اجازت نہیں دی

تھی کہ شوہر نے اس کو طلاق دی پھر مولیٰ نے چاہا کہ عدت میں اس کو اپنے شوہر کے پاس کر دے تاکہ وہ نفقہ کی مستحق ہو تو نفقہ واجب نہ ہوگا۔ اور اصل اس میں یہ ہے کہ ہر عورت جس کے واسطے بروز طلاق نفقہ واجب تھا پھر ایسی حالت ہو گئی کہ اس کے واسطے نفقہ نہ رہا تو عورت کو اختیار ہوگا کہ جس حالت پر بروز طلاق تھی اسی حالت پر عود کر جائے اور نفقہ لے اور ہر عورت جس کے واسطے بروز طلاق نفقہ نہ تھا تو اس کے واسطے پھر نفقہ نہ ہوگا سوائے ناشزہ کے یہ بدائع میں ہے ایک مرد نے ایک باندی سے نکاح کیا اور ہنوز اس کے مولیٰ نے اس کو شوہر کے ساتھ مکان میں جگہ نہ دی تھی یعنی شوہر کے ساتھ رہنے کی اجازت نہ دی تھی کہ مرد مذکور نے اس کو طلاق رجعی دے دی تو مولیٰ کو اختیار ہوگا کہ اس کے شوہر سے کہے کہ تو کسی مکان کو لے کر اس کو اپنے ساتھ رکھ اور اس کو نفقہ دے اور اگر طلاق بائن ہو تو مولیٰ کو اس کے اور اس کے شوہر کے درمیان تخلیہ کر دینے کا اختیار نہیں ہے اور باندی اپنے شوہر سے نفقہ کا مطالبہ نہیں کر سکتی ہے اور یہی صحیح ہے اس واسطے کہ وہ قبل طلاق بائن کے شوہر کے ساتھ جگہ دیے جانے کی مستحق نہ تھی پس بعد طلاق بائن کے مستحق نفقہ نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر شوہر نے اس کو طلاق رجعی دے دی پھر مولیٰ نے اس کو آزاد کر دیا تو اس باندی کو اختیار ہوگا کہ اپنے شوہر سے مطالبہ کرے کہ اس کو کسی مکان میں رکھے اور اس کو نفقہ دے اس واسطے کہ اب وہ اپنے نفس کی مالک ہو گئی ہے اور اگر طلاق بائن ہو تو اس کے ساتھ ایک گھر میں تخلیہ میں نہیں رہ سکتا ہے اور وہ شوہر کو سکنی کے واسطے ماخوذ نہیں کر سکتی ہے اور آیا نفقہ کے واسطے ماخوذ کر سکتی ہے تو صحیح یہ ہے یہ نفقہ کے واسطے بھی مواخذہ نہیں کر سکتی ہے اور اگر مولیٰ نے اپنی ام ولد کو دوسرے کے نکاح میں ہے آزاد کر دیا تو اس کو عدت کا نفقہ نہ ملے گا اور اسی طرح اگر مولیٰ مر گیا کہ وہ

آزاد ہو گئی بسبب موت مولیٰ کے تو میت کے ترکہ سے اس کے واسطے نفقہ لازم نہ ہوگا اور اس کے پیٹ سے مولیٰ کا کوئی لڑکا ہو تو ام ولد کا نفقہ اس پسر کے حصہ سے ہوگا یہ محیط میں ہے۔

Book of Divorce (Kitab al-Talaq)

Imam Khasaf has stated in his book *An-Nafaqat* that if a man brings his wife to the Qadi and demands maintenance (nafaqah), and the man tells the Qadi, "I divorced her a year ago and her waiting period (iddah) has passed," and the woman denies the divorce, the Qadi shall not accept the man's word. If two witnesses—whose integrity is unknown to the Qadi—testify for the man, the Qadi shall order him to provide maintenance to the woman. Then, if the witnesses are verified (ta'dil) or the woman admits that she has had three menstrual cycles within that year, the man is not obligated to pay further maintenance. If the woman has already taken some maintenance, she must return it; this is in *Zakhira*. If the woman says, "I have not menstruated this year," the woman's word shall be accepted regarding maintenance. If the husband says, "She has already informed me that her waiting period has passed," the husband's word will not be accepted in the matter of canceling her maintenance; this is in *Bada'i*. Furthermore, if witnesses testify against a man that he has divorced his wife three times, and the woman claims or denies the divorce, the Qadi shall order the man not to approach the woman or be in seclusion with her until he has investigated the integrity of the witnesses. However, in this case, the Qadi shall not remove the woman from her husband’s house; this is explicitly stated in *Jami*. Instead, he shall place an "Ameena" (a trustworthy woman) with her so that the husband cannot approach her, even if he is a just man. In this case, the maintenance for the Ameena shall be paid from the *Bayt al-Mal* (Public Treasury). If a woman demands maintenance from the Qadi while she says, "He has divorced me," or "I do not know whether he divorced me or not," there are two scenarios: if the husband has not consummated the marriage, the Qadi shall not order maintenance. If he has consummated it, the Qadi shall order maintenance for the duration of the waiting period until the status of the witnesses is investigated. If the investigation takes so long that the waiting period expires, the Qadi shall not grant her more than the maintenance of the waiting period. Afterward, if the witnesses are verified and the marriage is annulled, the maintenance she already received remains hers. If the witnesses are not verified, she must return the maintenance she received; this is in *Muheet*.

If the husband claims a marriage exists and the woman denies it, and the husband provides witnesses, after the marriage is proven, the woman shall receive no maintenance for that prior period.

If the husband has provided it by way of permission (ibahat), he cannot take anything back. It is in *Tatar-Khania* that if witnesses for the marriage are presented against a man, no maintenance shall be granted until the witnesses' status is investigated. If the Qadi, seeing a valid interest, wishes to set maintenance for the woman, he should say, "If you are his wife, I have set a monthly allowance for you upon this man," and have witnesses for this. Then, if a month passes while the woman has taken a loan to spend, and the witnesses are verified, the woman shall take all her maintenance from the time the loan was taken. If the husband claims a marriage and the woman denies it, and he presents witnesses, after the marriage is proven, she shall receive no maintenance for that prior period. If both of them claim that the man married her and he denies it, and both present witnesses for the marriage, they shall both receive the maintenance of one woman until the witnesses' status is investigated. Imam...

किताब-उत-तलाक

इमाम खसाफ़ ने अपनी किताब 'अन-नफ़क़ात' में फ़रमाया है कि अगर कोई मर्द अपनी औरत को क़ाज़ी के पास लाए और नफ़क़ा (खर्च) का मुतालबा करे और मर्द ने क़ाज़ी से कहा कि मैं इसे एक साल पहले तलाक़ दे चुका हूँ और इसकी इद्दत इसी मुद्दत में गुज़र गई है, और औरत ने तलाक़ से इनकार किया तो क़ाज़ी इस मर्द की बात क़बूल नहीं करेगा। और अगर उस मर्द के लिए दो गवाहों ने गवाही दी जिनकी अदालत (विश्वसनीयता) को क़ाज़ी नहीं जानता, तो वह मर्द को हुक्म देगा कि वह औरत को नफ़क़ा दे। फिर अगर गवाहों की तादील (सत्यापन) हो गई या औरत ने इक़रार कर लिया कि उसे इसी साल में तीन हैज़ आ चुके हैं, तो औरत के लिए उस मर्द पर कोई नफ़क़ा नहीं होगा। अतः अगर औरत ने उससे कुछ नफ़क़ा ले लिया है तो उसे वापस लौटाएगी, यह 'ज़खीरा' में है। और अगर औरत ने कहा कि मैं इस साल में हइज़ा नहीं हुई, तो नफ़क़ा के मामले में औरत की ही बात मानी जाएगी। फिर अगर शौहर ने कहा कि यह मुझे ख़बर दे चुकी है कि मेरी इद्दत गुज़र गई है, तो शौहर की बात उसके नफ़क़ा बातिल करने के हक़ में क़बूल नहीं होगी, यह 'बदायें' में है। इधर अगर गवाहों ने एक मर्द पर गवाही दी कि उसने अपनी बीवी को तीन तलाक़ दे दी हैं और औरत तलाक़ का दावा करती है या इनकार करती है, तो जब तक क़ाज़ी उन गवाहों की अदालत दरियाफ़्त करने में मशगूल रहे तब तक मर्द को हुक्म देगा कि वह उस औरत के पास न जाए और उसके साथ ख़लवत (एकांत) न करे। मगर इस सूरत में क़ाज़ी उस औरत को उसके शौहर के घर से बाहर न निकाले, इसका 'जामे' में सरीह बयान फ़रमाया है, लेकिन वह यह करेगा कि उस औरत के साथ एक औरत 'अमीना' (रखवाली के लिए) रख देगा ताकि शौहर को उसके पास न आने दे, अगरचे उसका शौहर मर्द-ए-आदिल (न्यायप्रिय) ही हो। और इस सूरत में अमीना औरत का नफ़क़ा 'बैतुल-माल' से होगा। और अगर औरत ने क़ाज़ी से नफ़क़ा तलब किया जबकि यह औरत कहती है कि उसने मुझे तलाक़ दी है या कहती है कि मैं नहीं जानती कि मुझे तलाक़ दी है या नहीं, तो इसमें दो सूरतें हैं: अगर शौहर ने उसके साथ दुख़ूल (संबंध) न किया हो तो क़ाज़ी उसके लिए नफ़क़ा का हुक्म नहीं देगा, और अगर शौहर ने उससे दुख़ूल किया है तो क़ाज़ी उसके लिए इद्दत भर का हुक्म दे देगा। यहाँ तक कि वह गवाहों का हाल दरियाफ़्त करे, फिर अगर गवाहों का हाल दरियाफ़्त होने में देर हो गई यहाँ तक कि इद्दत गुज़र गई, तो क़ाज़ी उस औरत के लिए नफ़क़ा-ए-इद्दत से ज़्यादा कुछ नहीं दिलाएगा। फिर उसके बाद अगर गवाहों की तादील हो गई और दोनों में तफ़रीक़ (जुदाई) कर दी गई, तो जो कुछ

उसने नफ़क़ा में लिया है वह उसके लिए मुस्लिम (वैध) रहा, और अगर गवाहों की तादील न हुई तो औरत ने जो कुछ नफ़क़ा लिया है उसे वापस कर देना वाजिब हो गया, यह 'मुहीत' में है।

अगर शौहर निकाह का मुद्दई (दावेदार) हो और औरत इनकार करती हो, फिर शौहर ने उस पर गवाह पेश कर दिए तो निकाह साबित होने के बाद उस औरत के लिए उस गुज़री हुई मुद्दत का कोई नफ़क़ा नहीं होगा।

अगर शौहर ने उसे इबाहत (अनुमति) के तौर पर दिया हो तो उससे कुछ वापस नहीं ले सकता। यह 'तातारखानिया' में है कि एक मर्द पर निकाह के गवाह पेश किए गए तो जब तक गवाहों का हाल दरियाफ़्त किया जाए तब तक उसके लिए कुछ नफ़क़ा न दिलाया जाए, और अगर क़ाज़ी ने कोई मसलहत देखकर औरत के लिए नफ़क़ा मुक़र्रर करना चाहा तो यूँ कहना चाहिए कि: "अगर तू इसकी बीवी है तो मैंने तेरे लिए इस मर्द पर माहवारी के तौर पर इतनी रक़म मुक़र्रर कर दी है," और उस पर गवाह कर लिए। फिर अगर एक महीना गुज़र गया हालाँकि औरत ने क़र्ज़ लेकर ख़र्च किया है और गवाहों की तादील हो गई, तो औरत उससे अपना पूरा नफ़क़ा ले लेगी जब से उसके लिए क़र्ज़ लिया गया है। और अगर शौहर निकाह का मुद्दई हो और औरत इनकार करती हो, फिर शौहर ने उस पर गवाह पेश किए तो निकाह साबित होने के बाद उस औरत के लिए उस गुज़री हुई मुद्दत का कोई नफ़क़ा नहीं होगा। इन दोनों में से हर एक दावा करती है कि इस मर्द ने मुझसे निकाह किया है और वह इनकार करता है, फिर दोनों ने निकाह के गवाह पेश किए तो जब तक गवाहों का हाल दरियाफ़्त किया जाए तब तक दोनों को एक औरत का नफ़क़ा मिलेगा। इमाम...

کتاب الطلاق

امام خصاف نے اپنی کتاب النفقات میں فرمایا ہے کہ اگر کسی مرد کو اس کی عورت قاضی کے پاس لائی اور نفقہ کا مطالبہ کیا اور مرد نے قاضی سے کہا کہ میں اس کو ایک سال سے طلاق دے چکا ہوں اور اس کی عدت اس مدت میں گزر گئی اور عورت نے طلاق سے انکار کیا تو قاضی اس مرد کا قول قبول نہ کرے گا اور اگر اس مرد کے واسطے دو گواہوں نے گواہی دی کہ جن کی عدالت کو قاضی نہیں جانتا ہے تو اس مرد کو حکم دے گا کہ اس عورت کو نفقہ دے پھر اگر گواہوں کی تعدیل ہو گئی یا عورت نے اقرار کیا کہ اس کو تین حیض اسی سال میں آگئے ہیں تو عورت کے واسطے اس مرد پر کچھ نفقہ نہ ہوگا پس اگر عورت نے اس سے کچھ نفقہ میں لیا ہے تو اس کو واپس دے گی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر عورت نے کہا کہ میں اس سال میں حائضہ نہیں ہوئی تو نفقہ کے واسطے قول عورت ہی کا قبول ہوگا پس اگر شوہر نے کہا کہ یہ مجھے خبر دے چکی ہے کہ میری عدت گزر گئی تو شوہر کا قول اس کے نفقہ باطل کرنے کے حق میں قبول نہ ہوگا یہ بدائع میں ہے ادھر اگر گواہوں نے ایک مرد پر گواہی دی کہ اس نے اپنی بیوی کو تین طلاق دے دی ہیں اور عورت طلاق کا دعویٰ کرتی ہے یا انکار کرتی ہے تو جب تک قاضی ان گواہوں کی عدالت دریافت کرنے میں مشغول رہے تب تک مرد کو حکم دے گا کہ اس عورت کے پاس نہ جائے اور اس کے ساتھ خلوت نہ کرے مگر اس صورت میں قاضی اس عورت کو اس کے شوہر کے گھر سے باہر نہ کرے اس کو جامع میں صریح بیان فرمایا ہے لیکن یہ کرے گا کہ اس عورت کے ساتھ ایک عورت امینہ رکھ دے گا تاکہ شوہر کو اس کے پاس نہ آنے دے اگر چہ اس کا شوہر مرد عادل ہو اور اس صورت میں امینہ عورت کا نفقہ بیت المال سے ہوگا اور اگر عورت نے قاضی سے نفقہ طلب کیا حالانکہ یہ عورت کہتی ہے کہ مجھے اس نے طلاق دی ہے یا کہتی

ہے کہ میں نہیں جانتی ہوں کہ مجھے طلاق دی ہے یا نہیں تو اس میں دو صورتیں ہیں اگر شوہر نے اس کے ساتھ دخول نہ کیا ہو تو قاضی اس کے واسطے نفقہ کا حکم نہ دے گا اور اگر شوہر نے اس سے دخول کیا ہے تو قاضی اس کے واسطے بقدر عدت کے حکم دے دے گا یہاں تک کہ گواہوں کا حال دریافت کرے پھر اگر گواہوں کا حال دریافت ہونے میں دیر ہو گئی یہاں تک کہ عدت گزر گئی تو قاضی اس عورت کے واسطے نفقہ عدت سے زیادہ کچھ نہ دلائے گا پھر بعد اس کے اگر گواہوں کی تعدیل ہو گئی اور دونوں میں تفریق کر دی گئی تو جو کچھ اس نے نفقہ میں لیا ہے وہ اس کے واسطے مسلم رہا اور اگر گواہوں کی تعدیل نہ ہوئی تو عورت نے کچھ نفقہ لیا ہے اس کو واپس کر دینا واجب ہو گیا ہے محیط میں ہے۔

اگر شوہر نکاح کا مدعی ہو اور عورت انکار کرتی ہو پس شوہر نے اس پر گواہ قائم کئے تو بعد ثبوت نکاح کے اس عورت کے واسطے کچھ نفقہ اس مدت متقدمہ تک کا نہ ہوگا۔

اگر شوہر نے اس کو بطریق اباحت دیا ہو تو اس سے کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے کہ ایک مرد پر نکاح کے گواہ قائم کئے تو جب تک گواہوں کا حال دریافت کیا جائے تب تک اس کے واسطے کچھ نفقہ نہ دلایا جائے گا اور اگر قاضی نے کوئی مصلحت دیکھ کر عورت کے واسطے نفقہ مقرر کرنا چاہا تو یوں کہنا چاہئے کہ اگر تو اس کی بیوی ہو تو میں نے تیرے واسطے اس مرد پر ماہواری اس کے قدر مقرر کر دیا اور اس پر گواہ کر لئے پھر اگر ایک مہینہ گزرا حالانکہ عورت نے قرضہ لے کر خرچ کیا ہے اور گواہوں کی تعدیل ہو گئی تو عورت اس سے اپنا نفقہ سب لے لے گی جب سے اس کے واسطے قرض لیا گیا ہے اور اگر شوہر نکاح کا مدعی ہو اور عورت انکار کرتی ہو پس شوہر نے اس پر گواہ قائم کئے تو بعد ثبوت نکاح کے اس عورت کے واسطے کچھ نفقہ اس مدت متقدمہ تک کا نہ ہوگا یہ دونوں میں سے ہر ایک دعویٰ کرتی ہے کہ اس مرد نے مجھ سے نکاح کیا ہے اور وہ انکار کرتا ہے پھر دونوں نے نکاح کے

گواہ قائم کئے تو جب تک گواہوں کا حال دریافت کیا جائے تب تک دونوں کو ایک عورت کا نفقہ ملے گا امام۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 1 Book of Divorce 582

Khasaf has clarified that if a woman has taken maintenance from her husband for one month, then two witnesses testify that this woman is the foster sister of this man, then separation will be decreed between the two and whatever the woman has taken, she will return to the husband, i.e., the husband will take it from her; this is in Zahiriya.

Chapter Four:

In the statement of maintenance for children

The maintenance of minor children is upon their father, such that no one else shall be made a partner with him in this; this is in Jauharat al-Nayyarah. If the child is a nursing minor, then if his mother is in the marriage of his father and this child does not take milk from another woman, his mother will not be compelled to breastfeed him. And if the aforementioned child does not take milk from another woman, Shams al-Aimma Halwani stated that according to the Zahir al-Riwayah, in this situation too, the mother will not be compelled to breastfeed, and Shams al-Aimma Sarakhsi stated that she will be compelled, and he did not mention any disagreement in this, and the Fatwa is upon this. And if the father has no property of the child, then his mother will be compelled to breastfeed him by consensus (Ijma'); this is as in Fatawa-e-Qazi Khan, and this is the correct view. And while a breastfeeding woman for the minor other than his mother is possible, then for the father to have him breastfed, i.e., for a wage, it is only obligatory when the minor has no property, and if he has, then the cost of breastfeeding will be given from the property of that minor; this is in Muheet. And the father of the minor will search for such a wet nurse who will breastfeed near the mother of the minor, and this is when such a wet nurse is found, i.e., it is possible, and if it is not possible, his mother will be compelled to breastfeed. And some have said that according to the Zahir al-Riwayah, his mother will not be compelled to breastfeed, but Imam Quduri and Shams al-Aimma Sarakhsi have inclined towards the first opinion; this is in Kafi. And if no condition has been made with the wet nurse, it will not be obligatory upon her to stay in the mother's house with the child, while the child is independent of her at that time. And if the wet nurse refused the matter of breastfeeding near the child's mother and in the contract of hire (Ujrah) it was not stipulated that she would breastfeed near the child's mother, then the wet nurse has the choice to take the child to her own house and breastfeed there, or say bring the child to the door of his mother's house so that she may

breastfeed there and then return him to his mother. And if they have mutually conditioned that the wet nurse will breastfeed him near his mother, then it will be obligatory upon that wet nurse to fulfill the condition she made; this is in Sharh-e-Jami al-Saghir Qazi Khan.

If someone's slave-woman or Umm al-Walad (a slave-woman who has borne a child for her master) has given birth to a child, he has the authority to compel her to breastfeed the child because her milk and her benefits belong to that master. And if the master wanted to give the child to another wet nurse and his mother wanted to breastfeed herself, the authority lies with the master; this is in Siraj al-Wahhaj. It is narrated from Imam Muhammad (RA) that if a person hired a wet nurse for a child for one month, then when the period passed, he refused the wet nurse's service, even though this child [does not take milk from anyone else].

1- Meaning, partnership is not imposed on anyone when the father is not disabled. 2- Whether a wet nurse is not found or the child does not take her milk.

खासाफ़ ने इसकी तशरीह कर दी है कि एक औरत ने अपने शौहर से एक महीने तक नफ़क़ा (खर्च) लिया, फिर दो गवाहों ने गवाही दी कि यह औरत उस मर्द की रज़ाई बहन है, तो दोनों में तफ़रीक़ (जुदाई) कर दी जाएगी और जो कुछ औरत ने लिया है वह शौहर को वापस कर देगी, यानी शौहर उससे ले लेगा, यह ज़हीरिया में है।

फ़स्ल चहारुम:

औलाद के नफ़क़े के बयान में

नाबालिग़ औलाद का नफ़क़ा उनके बाप पर है कि इसमें किसी को उसके साथ शरीक नहीं किया जाएगा, यह जौहरतुल नय्यरह में है। अगर बच्चा छोटा दूध पीता हो, पस अगर उसकी माँ उसके बाप के निकाह में हो और यह बच्चा दूसरी औरत का दूध नहीं लेता है, तो उसकी माँ को उसके दूध पिलाने पर मजबूर नहीं किया जाएगा। और अगर बच्चा ज़िक्र-शुदा दूसरी औरत का दूध नहीं लेता है, तो शम्सुल आइम्मा हलवाई ने फ़रमाया कि ज़ाहिर-उर-रिवायत के मुवाफ़िक इस सूरत में भी माँ दूध पिलाने पर मजबूर नहीं की जाएगी, और शम्सुल आइम्मा सरख़सी ने फ़रमाया कि मजबूर की जाएगी और इसमें कुछ इख़्तिलाफ़ ज़िक्र नहीं फ़रमाया और इसी पर फ़तवा है। और अगर बाप का बच्चे का कुछ माल न हो तो उसकी माँ उसके दूध पिलाने पर बिल-इज़मा मजबूर की जाएगी, कज़ा फ़ी फ़तावा-ए-काज़ी ख़ान और यही सही है। और इस हाल में कि छोटी बच्ची की दूध पिलाने वाली उसकी माँ के सिवा दूसरी औरत मुमकिन हो, तो बाप पर उसका दूध पिलवाना यानी उजरत (मज़दूरी) पर तब वाजिब है जब छोटी बच्ची का कुछ माल न हो और अगर होगा तो दूध पिलवाने का ख़र्च उसी नाबालिग़ के माल से दिया जाएगा, यह मुहीत में है। और नाबालिग़ का बाप ऐसी औरत (दूध पिलाई) को तलाश करेगा जो नाबालिग़ की माँ के पास दूध पिलाया करे और यह उस वक़्त है जब उसकी दूध पिलाने वाली पाई जाए यानी मुमकिन हो, और अगर मुमकिन न हो तो उसकी माँ दूध पिलाने पर मजबूर की जाएगी। और बाज़ ने फ़रमाया कि ज़ाहिर-उर-रिवायत के मुवाफ़िक उसकी माँ दूध पिलाने पर मजबूर नहीं की जाएगी, मगर अव्वल क़ौल की तरफ़ इमाम क़दूरी और शम्सुल आइम्मा सरख़सी ने मेल (रुझान) किया है, यह काफ़ी में है। और दूध पिलाई से अगर शर्त न कर ली गई हो तो उस पर वाजिब नहीं होगा कि वह बच्चे के साथ उसकी माँ के घर में रहे दर-अ हालिके बच्चा इस वक़्त उससे मुस्तग़नी (बेपरवाह) है। और अगर दूध पिलाई ने इस अमर से इनकार किया

कि उसकी माँ के पास दूध पिलाए और अक़्द-ए-इजारा (किराये के अनुबंध) में यह शर्त नहीं क़रार पाई थी कि बच्चे की माँ के पास दूध पिलाएगी, तो दूध पिलाई को इख़्तियार होगा कि बच्चा को अपने घर ले जाए और वहीं दूध पिलाए या कहे बच्चा को उसकी माँ के घर के दरवाज़े पर लाओ कि वहाँ दूध पिलाए फिर उसकी माँ के पास कर दिया जाए, और अगर बाहम शर्त कर ली हो कि दूध पिलाई उसको उसकी माँ के पास दूध पिलाएगी तो उस दूध पिलाई पर वाजिब होगा कि जो उसने शर्त की है उसको वफ़ा करे, यह शरह-ए-जामे-सग़ीर काज़ी ख़ान में है।

अगर किसी की बांदी या उम्म-ए-वलद (वह लौंडी जिससे मालिक को औलाद हो) से बच्चा जनम ले, तो उसको इख़्तियार होगा कि बच्चे के दूध पिलाने के वास्ते उस पर जबर करे, इस वास्ते कि उसका दूध और उसके मनाफ़े उसी मौला (मालिक) के हैं, और अगर मौला ने चाहा कि बच्चा किसी दूसरी दूध पिलाई को दे और उसकी माँ ने चाहा कि ख़ुद दूध पिलाए तो इख़्तियार मौला को है, यह सिराजुल वह्जाज में है। इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि अगर एक शख़्स ने बच्चे के लिए एक महीने के वास्ते दूध पिलाई उजरत पर रखी फिर जब मुद्दत गुज़र गई तो उसने दूध पिलाई की नौकरी से इनकार किया हालाँकि यह बच्चा उसके सिवा (किसी और का दूध नहीं लेता)।

1- यानी किसी पर शिरकत लाज़िम नहीं है जबकि बाप अपाहिज न हो। 2- ख़्वाह मरज़िया न मिले या बच्चा उसका दूध न ले।

خساف نے اس کی تصریح کر دی ہے ایک عورت نے اپنے شوہر سے ایک مہینے تک نفقہ لیا پھر دو گواہوں نے گواہی دی کہ یہ عورت اس مرد کی رضاعی بہن ہے تو دونوں میں تفریق کر دی جائے گی اور جو کچھ عورت نے لیا ہے وہ شوہر کو واپس کر دے گی یعنی شوہر اس سے لے لے گا یہ ظہیر یہ میں ہے۔

فصل چہارم:

نفقہ اولاد کے بیان میں

صغیر اولاد کا نفقہ ان کے باپ پر ہے کہ اس میں کوئی اس کے ساتھ شریک نہ کیا جائے گا یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے۔ اگر بچہ صغیرہ دودھ پیتا ہو پس اگر اس کی ماں اس کے باپ کے نکاح میں ہو اور یہ بچہ دوسری عورت کا دودھ نہیں لیتا ہے تو اس کی ماں اس کے دودھ پلانے پر مجبور نہ کیا جائے گی اور اگر بچہ مذکور دوسری عورت کا دودھ نہیں لیتا ہے تو شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا کہ ظاہر الروایہ کے موافق اس صورت میں بھی ماں دودھ پلانے پر مجبور نہ کی جائے گی اور شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا کہ مجبور کی جائے گی اور اس میں کچھ اختلاف ذکر نہیں فرمایا اور اسی پر فتویٰ ہے اور اگر باپ کا بچہ کا کچھ مال نہ ہو تو اس کی ماں اس کے دودھ پلانے پر بالاجماع مجبور کی جائے گی کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور یہی صحیح ہے اور درحالیکہ صغیرہ کی دودھ پلانے والی سوائے اس کی ماں کے دوسری عورت ممکن ہو تو باپ پر اس کا دودھ پلوانا یعنی باجرت جب واجب ہے کہ جب صغیرہ کا کچھ مال نہ ہو اور اگر ہوگا تو دودھ پلوانے کا خرچہ اسی صغیر کے مال سے دیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور صغیر کا باپ ایسی

عورت دودھ پلائی کو تلاش کرے گا جو صغیر کی ماں کے پاس دودھ پلایا کرے اور یہ اس وقت ہے کہ جب اس کی دودھ پلانے والی پائی جائے یعنی ممکن ہو اور اگر ممکن نہ ہو تو اس کی ماں دودھ پلانے پر مجبور کی جائے گی اور بعض نے فرمایا کہ ظاہر الروایہ کے موافق اس کی ماں دودھ پلانے پر مجبور نہ کی جائے گی مگر اول قول کی طرف امام قدوری اور شمس الائمہ سرخسی نے میل کیا ہے یہ کافی میں ہے اور دودھ پلائی سے اگر شرط نہ کرلے گئی ہو تو اس پر واجب نہیں ہوگا کہ وہ بچے کے ساتھ اس کی ماں کے گھر میں رہے درحالیکہ بچہ اس وقت اس سے مستغنی ہے اور اگر دودھ پلائی نے اس امر سے انکار کیا کہ اس کی ماں کے پاس دودھ پلائے اور عقد اجارہ میں یہ شرط نہیں قرار پائی تھی کہ بچہ کی ماں کے پاس دودھ پلائے گی تو دودھ پلائی کو اختیار ہوگا کہ بچہ کو اپنے گھر لے جائے اور وہیں دودھ پلائے یا کہے بچہ کو اس کی ماں کے گھر کے دروازہ پر لاؤ کہ وہاں دودھ پلائے پھر اس کی ماں کے پاس کر دیا جائے اور اگر باہم شرط کر لی ہو کہ دودھ پلائی اس کو اس کی ماں کے پاس دودھ پلائے گی تو اس دودھ پلائی پر واجب ہوگا کہ جو اس نے شرط کی ہے اس کو وفا کرے یہ شرح جامع صغیر قاضی خان میں ہے۔ اگر کسی کی باندی یا ام ولد اس سے بچہ جنی ہو اس کو اختیار ہوگا کہ بچے کے دودھ پلانے کے واسطے اس پر جبر کرے اس واسطے کہ اس کا دودھ اور اس کے منافع اسی مولیٰ کے ہیں اور اگر مولیٰ نے چاہا کہ بچہ کسی دوسری دودھ پلائی کو دے اور اس کی ماں نے چاہا کہ خود دودھ پلائے تو اختیار مولیٰ کو ہے یہ سراج الوہاج میں ہے امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر ایک شخص نے بچے کے لئے ایک مہینہ کے واسطے دودھ پلائی اجرت پر رکھی پھر جب مدت گزر گئی تو اس نے دودھ پلائی کی نوکری سے انکار کیا حالانکہ یہ بچہ اس کے سوائے

۱- یعنی کسی پر شرکت لازم نہیں ہے جبکہ باپ اپاہج نہ ہو۔ ۲- خواہ مرضعہ نہ ملے یا بچہ اس کا دودھ نہ لے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2 (583) Kitab-ul-Talaq

If he does not take another's milk, then this woman will be forced to maintain the contract (ijarah) and perform the job; this is in Wajih-ud-Din. And if he appointed his wife or his Mutadda (woman in Iddah) of Talaq-e-Raj'i on a contract to breastfeed his child, it is not permissible; this is in Al-Kafi. And if he gave his wife a Talaq-e-Bain or three divorces, then during the Iddah, he contracted her to breastfeed the same child, she is entitled to the wages; this is the narration of Ibn Ziyad and this is what the Fatwa is upon; this is in Jawahir-ul-Malti. If the Iddah of Talaq-e-Raj'i has passed and he then contracted her to breastfeed the child, it is permissible. If the child's father says: "I am not appointing this woman on contract," and brings another wet nurse, and the child's mother agrees to the same wages as the wet nurse or agrees to do it without wages, then the child's mother is entitled to breastfeed. If the mother demanded higher wages, the father will not be forced to have her breastfeed; this is in Al-Kafi. If he appointed his Nikah-bound wife or Mutadda on a contract to breastfeed his child from another wife, it is permissible; this is in Al-Hidayah.

And if the wife reconciled (sulh) with her husband on something in exchange for the breastfeeding wages, then if the reconciliation occurs during the subsistence of Nikah or during the Iddah of Talaq-e-Raj'i, it is not permissible. If it occurs during the Iddah of Talaq-e-Bain or three divorces, then according to one of the two narrations, it is permissible. Then if she reconciled on a specified object, the reconciliation is valid, and if on an unspecified object, it is not valid, unless he gives that object to the woman in the same session. In any case where the contract (ijarah) is not permissible and the Nafaqah (maintenance) is obligatory, these wages will not lapse upon the husband's death, because this is not Nafaqah but wages; this is in Al-Zakheera. After weaning, the Qadi shall fix the Nafaqah of the minor children upon their father according to his ability, and the Nafaqah shall be given to the mother of the children to spend on them. If the woman said: "I have received the Nafaqah for these children for five months," then later said: "I only received twenty dirhams," while the Nafaqah for these children for five months is one hundred dirhams, then it is mentioned in Al-Mangni that it will be considered as their full Nafaqah, and her statement that she did not receive their Nafaqah but only twenty dirhams will not be verified. If, after acknowledging the receipt, the woman claims that the Nafaqah was lost, she will take their Nafaqah again from their father.

A poor man has a minor son; if the aforementioned man is capable of earning, it is obligatory upon him to earn and feed his child; this is in Fatawa-e-Qazi Khan. If the

man refuses to earn and feed them, he shall be forced to do so and imprisoned; this is in Al-Muheet. If the man is not capable of earning, the Qadi will fix their Nafaqah and order their mother to take a loan of the fixed amount and spend it on them, and when the father becomes well-off, he will pay it back. Similarly, if the father has enough to pay the child's Nafaqah but refuses to pay, the Qadi will fix the Nafaqah upon the man, and the children's mother will recover it from him. Similarly, if the Qadi fixed the Nafaqah upon the father but the man left the children without Nafaqah...

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 (583) किताबुल तलाक

यदि वह दूसरे का दूध नहीं पीता है, तो इस महिला को इजारा (किराये पर) कायम रखने और नौकरी करने के लिए मजबूर किया जाएगा, यह 'वजीह-उल-दीन' में है। और यदि उसने अपनी पत्नी या अपनी मुतदा (इद्दत वाली) तलाक-ए-रजई को अपने बच्चे को दूध पिलाने के लिए इजारा पर नियुक्त किया, तो यह जायज नहीं है, यह 'काफी' में है। और यदि उसने अपनी पत्नी को तलाक-ए-बायन दे दी या तीन तलाक दे दी, फिर इद्दत के दौरान उसी के बच्चे को दूध पिलाने के लिए इजारा लिया, तो वह मजदूरी की हकदार होगी, यह इब्न ज़ियाद की रिवायत है और इसी पर फतवा है, यह 'जवाहर-उल-मलती' में है। और यदि तलाक-ए-रजई की इद्दत गुजर गई, फिर उसे उसी के बच्चे को दूध पिलाने के लिए इजारा पर रखा, तो यह जायज है। और यदि बच्चे के पिता ने कहा कि मैं इस महिला को इजारा पर नियुक्त नहीं करता, बल्कि दूसरी दाई (दूध पिलाने वाली) लाया और बच्चे की मां उसी मजदूरी पर राजी हो गई जिस पर यह दाई राजी है, या बिना मजदूरी के राजी हो गई, तो बच्चे की मां ही दूध पिलाने की हकदार होगी। और यदि उसकी मां ने अधिक मजदूरी मांगी, तो पिता को उसी से दूध पिलवाने के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा, यह 'काफी' में है। और यदि उसने अपनी मनकूहा (निकाह वाली) या मुतदा को अपने उस बच्चे को दूध पिलाने के लिए इजारा पर नियुक्त किया जो दूसरी पत्नी के पेट से है, तो यह जायज है, यह 'हिदाया' में है।

और यदि पत्नी ने अपने पति से दूध पिलाने की मजदूरी के बदले किसी चीज़ पर समझौता (सुल्ह) कर लिया, तो यदि समझौता निकाह के कायम रहने की स्थिति में या तलाक-ए-रजई की इद्दत के दौरान हो, तो जायज नहीं है। और यदि तलाक-ए-बायन या तीन तलाक की इद्दत के दौरान हो, तो दो रिवायतों में से एक के अनुसार जायज है। फिर यदि उसने किसी निश्चित वस्तु पर समझौता किया, तो समझौता जायज होगा और यदि अनिश्चित वस्तु पर समझौता किया, तो जायज नहीं है, सिवाय इसके कि उसी मजलिस में वह वस्तु इस महिला को दे दे। और जिस सूरत में इजारा जायज नहीं हुआ और नफ़का (खर्च) वाजिब है, तो पति की मृत्यु से यह मजदूरी समाप्त नहीं होगी, क्योंकि यह नफ़का नहीं, मजदूरी है, यह 'ज़खीरा' में है। और दूध छुड़ाने के बाद, काजी उन नाबालिग बच्चों का नफ़का उनके पिता की क्षमता के अनुसार तय करेगा और नफ़का बच्चों की मां को दिया जाएगा ताकि वह बच्चों पर खर्च करे। और यदि महिला ने कहा कि मैंने बच्चों का पांच महीने का नफ़का वसूल कर लिया है, फिर उसके बाद महिला ने कहा कि मैंने केवल बीस दिरहम वसूल किए हैं, जबकि उन बच्चों का पांच महीने का नफ़का सौ दिरहम बनता है, तो 'मंगनी' में उल्लेख है कि इसे उनके नफ़का के बराबर

माना जाएगा और महिला के इस कथन की कि मैंने उनका नफ़का नहीं बल्कि केवल बीस दिरहम वसूल किए हैं, तस्दीक (पुष्टि) नहीं की जाएगी। और यदि महिला ने नफ़का मिलने के इकरार के बाद दावा किया कि यह नफ़का नष्ट हो गया है, तो वह उनके पिता से उनका नफ़का दोबारा ले लेगी।

एक गरीब व्यक्ति का एक नाबालिग लड़का है, यदि उक्त व्यक्ति कमाने में सक्षम है, तो उस पर अनिवार्य होगा कि वह कमाकर अपने बच्चे को खिलाए, यह 'फतवा-ए-काजी खान' में है। यदि उक्त व्यक्ति ने कमाने से इनकार किया, तो उसे इसके लिए मजबूर किया जाएगा और कैद किया जाएगा, यह 'मुहीत' में है। और यदि उक्त व्यक्ति कमाने में सक्षम न हो, तो काजी उनका नफ़का निर्धारित करके उनकी मां को आदेश देगा कि वह निर्धारित राशि का कर्ज लेकर उन पर खर्च करे, फिर जब पिता समृद्ध हो जाए तो वह उससे वापस ले ले। और इसी तरह यदि पिता के पास इतना है कि वह बच्चे का नफ़का दे सकता है लेकिन वह नफ़का देने से इनकार करता है, तो काजी उस पुरुष पर नफ़का तय कर देगा, फिर बच्चों की मां उससे यह राशि वसूल करेगी। और इसी तरह यदि काजी ने बच्चों के पिता पर नफ़का तय कर दिया लेकिन उस व्यक्ति ने बच्चों को बिना नफ़का के छोड़ दिया...

دوسری کا دودھ نہیں لیتا ہے تو یہ عورت اجارہ باقی رکھنے اور نوکری کرنے پر مجبور کی جائے گی یہ وجہ کر دی میں ہے اور اگر اپنی زوجہ یا اپنی معتدہ طلاق رجعی کو اس کے فرزند کے دودھ پلانے کے واسطے اجارہ پر مقرر کیا تو نہیں جائز ہے یہ کافی میں ہے اور اگر اس نے اپنی بیوی کو طلاق بائن دے دی یا تین طلاق دے دیں پھر عدت میں اس کو اسی کے فرزند کے دودھ پلانے پر اجارہ لیا تو وہ اجرت کی مستحق ہوگی یہ ابن زیاد کی روایت ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ جواہر الملطی میں ہے اور اگر مطلقہ رجعی کی عدت گزر گئی پھر اس کو اسی کے فرزند کے دودھ پلانے کے واسطے اجارہ لیا تو جائز ہے اور اگر بچہ کے باپ نے کہا کہ میں اس عورت کو اجارہ پر نہیں مقرر کرتا ہوں بلکہ دوسری دودھ پلائی لایا اور بچہ کی ماں اسی قدر اجرت پر راضی ہوئی جتنے پر یہ اجیہ راضی ہے یا بغیر اجرت راضی ہوئی تو بچہ کی ماں ہی دودھ پلانے کی مستحق ہوگی اور اگر اس کی ماں نے زیادہ اجرت مانگی تو باپ اسی سے دودھ پلوانے پر مجبور نہ کیا جائے گا یہ کافی میں ہے اور اگر اپنی منکوحہ یا معتدہ کو اپنے طفل کے دودھ پلانے کے واسطے جو دوسری بیوی کے پیٹ سے ہے اجارہ پر مقرر کیا تو جائز ہے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر بیوی نے اپنے شوہر سے دودھ پلائی کی اجرت سے کسی چیز پر صلح کر لی پس اگر صلح حالت قیام نکاح یا طلاق رجعی کی عدت میں ہو تو جائز نہیں ہے اور اگر طلاق بائن یا تین طلاق کی عدت میں ہو تو دو روایتوں میں سے ایک روایت کے موافق جائز ہے پھر اگر اس نے کسی چیز معین پر صلح کی تو صلح جائز ہوگی اور اگر غیر معین چیز پر صلح کی تو جائز نہیں ہے الا آنکہ اسی مجلس میں یہ چیز اس عورت کو دے دے اور ہر جس صورت میں کہ اجارہ نہیں جائز ہوا اور نفقہ واجب ہوا ہے تو شوہر کے مر جانے سے یہ اجرت ساقط نہ ہوگی اس واسطے کہ

یہ نفقہ نہیں ہے اجرت ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور دودھ چھڑانے کے بعد صغیر (۱) اولاد کا نفقہ قاضی ان کے باپ پر بقدر اس کی طاقت کے مقرر کرے گا اور نفقہ اس اولاد کی ماں کو دیا جائے گا تا کہ اولاد پر خرچ کرے اور اگر عورت نے نفقہ دوسری کسی عورت کو دیا جائے گا کہ وہ ان پر خرچ کرے ایک عورت کو اس کے شوہر نے طلاق دے دی اور اس کے پیٹ سے صغیر اولاد ہیں پس اس عورت نے کہا کہ میں نے ان اولاد کا پانچ مہینے کا نفقہ وصول پایا ہے پھر اس کے بعد اس عورت نے کہا کہ میں نے نہیں ہیں درہم فقط وصول پائے تھے حالانکہ ان اولاد کا نفقہ مثل پانچ ماہ کا سودرہم ہیں تو منگنی میں مذکور ہے کہ یہ ان کے نفقہ کے مثل پر قرار دیا جائے اور عورت کے اس قول کی کہ میں نے ان کا نفقہ مثل نہیں بلکہ فقط ہیں درہم وصول پائے ہیں تصدیق نہ کی جائے گی اور اگر عورت نے بعد اقرار وصول یا بی نفقہ کے دعویٰ کیا کہ یہ نفقہ ضائع ہو گیا تو ان کے باپ سے ان کا نفقہ مثل پھر لے لے گی ایک مرد تنگدست کا ایک لڑکا صغیر ہے پس اگر مرد مذکور کمائی کرنے پر قادر ہو تو اس پر واجب ہوگا کہ کمائی کر کے اپنے بچہ کو کھلائے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر مرد مذکور نے کمائی کرنے سے انکار کیا کہ کمائی کرے اور ان کو کھلائے تو وہ اس امر کے واسطے مجبور کیا جائے گا اور قید کیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر مرد مذکور کمائی کرنے پر قادر نہ ہو تو قاضی ان کا نفقہ مفروض کر کے ان کی ماں کو حکم دے گا کہ بقدر مفروضہ مقررہ قرض لے کر ان پر خرچ کرے پھر جب انکا باپ آسودہ حال ہو تو اس سے واپس لے لے اور اسی طرح اگر باپ کو اس قدر ملتا ہے کہ فرزند کا نفقہ دے سکتا ہے مگر وہ نفقہ دینے سے انکار کرتا ہے تو قاضی اس مرد پر نفقہ مقرر کر دے گا پھر اولاد کی ماں اس سے اس قدر وصول کرے گی اور اسی طرح اگر قاضی نے اولاد کے باپ پر نفقہ مقرر کر دیا مگر اس مرد نے اولاد کو بلا نفقہ چھوڑ دیا اور

حواشی: ۱- یعنی بچاس کے پیٹ سے۔ ۲- قولہ نہیں جائز ہے اسلئے کہ راہ دیانت اس عورت پر دودھ پلانا واجب ہے اگر چہ حکم قضاء مجبور نہ کیا جائے پس نفس الامر میں اجارہ منعقد نہ ہوگا۔ (۱) خواہ ایک ہو یا کئی ہوں۔ (۲) یعنی اقرار عورت۔

If the mother of the children, by the order of the Qadi, took a loan and spent it on them, then the aforementioned woman will take that amount of money from the father of the children. If the father does not provide for the maintenance (nafaqah) of his children, he shall be imprisoned, even if he would not be imprisoned for other debts (1). If the Qadi had fixed the maintenance of the children on their father, but the mother did not take a loan for them and the children survived by begging from people, then the aforementioned woman cannot take anything from their father. If the children received half of the sufficient amount by begging, then half of the maintenance will be remitted from the father's liability, and it will be correct to take a loan for the remaining half. Similarly, if the maintenance of mahram relatives other than the children was made obligatory on any person and they survived by begging from people, then they cannot take anything from the one on whom their maintenance was made obligatory; this is according to Fatawa Qadi Khan. If the Qadi ordered the father to pay for the children's maintenance and ordered their mother to take a loan and spend it on them, and the woman took a loan and spent it on them, she acquires the right to take it back from their father. If the father dies before paying, does the woman have the right to take it from his estate (tarikah), if he left any property? The original text states that she can take it from the estate, and this is correct. If the Qadi had not ordered the woman to take a loan, but the woman took a loan and spent it on them, and their father died before paying the woman, then by consensus, if that man left property in his estate, the aforementioned woman cannot take anything from it as the assumed debt (2); this is according to Zakhirah. After weaning, the child's maintenance shall come from the child's own property if they possess any; this is according to Muhit.

If the father is indigent and the minor has no property, then the order for maintenance shall be given to the grandfather, and the grandfather cannot take it back from anyone: If the minor's property is absent, the father will be ordered to pay maintenance and then take it back from the child's property. If the father paid maintenance without the Qadi's order, he cannot take it back from the child's property, unless he had gathered witnesses at the time of paying, stating, "I am providing this maintenance on the condition that I will take it back from his property." According to Fatawa Biyadin Allah Ta'ala, there is room for the father to take it back even if he did not gather witnesses, provided that he had the intention of taking it back on the day of payment. However, Fatawa Zahiriyah states that even if

he had witnesses, he cannot take it back; this is in Siraj al-Wahhaj. If the minor has real estate, sheets, or clothes, and there is a need to sell them for the child's maintenance, the father has the authority to sell whatever there is and spend it on their maintenance; this is in Zakhirah. If a minor's father is indigent, the grandfather is wealthy, and the minor has property but it is absent, the grandfather will be ordered to provide maintenance, and the money will be a debt on the father, which the father will then repay from the minor's property. If the minor has no property, it will be a debt on the father; as in Fatawa Qadi Khan and Al-Quduri. The correct opinion is that an indigent father is counted as "dead" (in terms of financial capability), meaning in such a case, the maintenance becomes obligatory on the grandfather. In the context of maintenance becoming obligatory on the grandfather, the indigent father is counted as dead; this is in Zakhirah. If the father is indigent and the minor has no property, the order for maintenance will be given to the grandfather, and the grandfather cannot take it back from anyone. Similarly, if the minor's mother is well-off or the maternal grandmother is well-off, the order for maintenance will be given to the grandfather, and the grandfather cannot take it back from anyone.

काज़ी के हुक्म से औलाद की माँ ने कर्ज़ा लेकर उन पर ख़र्च किया तो औरत मज़कूरा उस कदर माल को औलाद के बाप से ले लेगी और बाप अपनी औलाद के नफ़क़े(खर्चे) के वास्ते अगर न दे तो कैद किया जाएगा, अगरचे बाकी कर्जों के वास्ते उसे कैद न किया जाए। और अगर काज़ी ने औलाद का नफ़क़ा उनके बाप पर मुकर्रर कर दिया मगर माँ ने उनके वास्ते कर्ज़ा न लिया और बच्चों ने लोगों से भीख माँग कर अपनी औक़ात बसर की, तो औरत मज़कूरा उनके बाप से कुछ नहीं ले सकती है। और अगर औलाद को भीख माँगने से कद्र-ए-किफ़ायत (जरूरत के बराबर) से आधा मिल गया तो निस्फ़ (आधा) नफ़क़ा उनके बाप के ज़िम्मे से साक़ित हो जाएगा और बाकी आधे के वास्ते कर्ज़ा लेना सही होगा। और इसी तरह अगर औलाद के अलावा और महरम का नफ़क़ा किसी शख़्स पर फ़र्ज़ किया गया हो और उन्होंने लोगों से भीख माँग कर अपनी गुज़र बसर की, तो जिस पर उनका नफ़क़ा फ़र्ज़ किया गया है, उससे कुछ नहीं ले सकते हैं, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। और अगर काज़ी ने औलाद का नफ़क़ा उनके बाप पर फ़र्ज़ किया और उनकी माँ को कर्ज़ा लेकर उन पर ख़र्च करने का हुक्म दे दिया, फिर औरत मज़कूरा ने कर्ज़ा लेकर उन पर ख़र्च किया था, तो उसके वास्ते यह इस्तेहक़ाक़ (हक) हासिल हुआ कि उनके बाप से वापस ले। फिर बाप अदा करने से पहले मर गया, तो क्या उस औरत को यह इख़्तियार है कि उसके तरके(विरासत) में से, अगर माल उसने छोड़ा हो, ले ले या नहीं? तो असल में मज़कूर है कि तरके में से ले सकती है और यही सही है। और अगर काज़ी ने औरत को कर्ज़ा लेने का हुक्म न दिया हो, मगर औरत ने कर्ज़ा लेकर उन पर ख़र्च किया, फिर उनका बाप इससे पहले कि औरत को अदा करे, मर गया तो बिल-इत्तेफ़ाक़ अगर उस मर्द ने तरके में माल छोड़ा हो, तो औरत मज़कूरा उसमें से माल-ए-मफ़रूज़ा (जो कर्ज़ तय हुआ था) कुछ नहीं ले सकती है, यह 'ज़खीरा' में है। और दूध छुड़ाने के बाद बच्चे का नफ़क़ा अगर उसका कुछ माल हो तो उसके माल से होगा, यह 'मुहीत' में है।

अगर बाप नदार (ग़रीब/अभावग्रस्त) हो और सगीर (नाबालिग) का कुछ माल नहीं है, तो नफ़क़े का हुक्म दादा पर दिया जाएगा और दादा उसको किसी से वापस नहीं ले सकता: अगर माल सगीर होकर ग़ायब हो, तो बाप को हुक्म दिया जाएगा कि उसको नफ़क़ा दे, फिर उसके(बच्चे के) माल से वापस ले ले। और अगर बाप ने काज़ी के हुक्म के बिना उसको नफ़क़ा दिया, तो उसके माल से वापस नहीं ले सकता, इल्ला (सिवाय) इस सूरत में कि बाप ने नफ़क़ा देने पर गवाह कर लिए हों कि मैं इसको नफ़क़ा देता हूँ बशर्ते कि इसके माल से वापस लूँगा। और 'फ़तावा बयादीन अल्लाह

तआला' के मुताबिक बाप को वापस ले लेने की गुंजाइश है, अगरचे उसने गवाह न कर लिए हों, बशर्ते कि देने के रोज़ उसकी यह नियत हो कि मैं वापस लूँगा। मगर 'फ़तावा ज़हीरिया' में है कि इस सूरत में कि गवाह कर लिए हों तब भी वापस नहीं ले सकता, यह 'सराजुल वह्जाज' में है। और अगर सगीर का माल अक़ार (जमीन/जायदाद) या चादरें या कपड़े हों और उसके नफ़क़े में उनके फ़रोख़्त (बेचने) की ज़रूरत पड़ी, तो बाप को इख़्तियार है कि यह सब जो हो, फ़रोख़्त करे और उसके नफ़क़े में ख़र्च करे, यह 'ज़खीरा' में है। एक सगीर का बाप तंगदस्त (ग़रीब) है और दादा मालदार है और सगीर का माल है मगर ग़ायब है, तो दादा को हुक्म दिया जाएगा कि उसको नफ़क़ा दे और माल उसके बाप पर कर्ज़ा होगा, फिर बाप उस कर्ज़ को माल-ए-सगीर से वापस ले लेगा। और अगर सगीर का कुछ माल न हो तो यह उसके बाप पर कर्ज़ा होगा, 'कज़ा फ़ी फ़तावा काज़ी ख़ान व कज़ा फ़ी अल-क़दूरी'। और सही मज़हब यह है कि फ़क़ीर बाप 'मय्यत' में शुमार है, यानी ऐसी सूरत में नफ़क़ा उसके दादा पर वाजिब होगा और दादा पर नफ़क़ा वाजिब होने के हक़ में बाप फ़क़ीर 'मय्यत' में शुमार होगा, यह 'ज़खीरा' में है। और अगर बाप नदार हो और सगीर का कुछ माल न हो, तो नफ़क़े का हुक्म दादा पर दिया जाएगा और दादा उसको किसी से वापस नहीं ले सकता, और इसी तरह अगर सगीर की माँ ख़ुशहाल हो या नानी ख़ुशहाल हो, तो नफ़क़े का हुक्म दादा पर दिया जाएगा और दादा उसको किसी से वापस नहीं ले सकता है।

قاضی کے حکم سے اولاد کی ماں نے قرضہ لے کر ان پر خرچ کیا تو عورت مذکورہ اس قدر مال کو اولاد کے باپ سے لے لے گی اور باپ اپنی اولاد کے نفقہ کے واسطے اگر نہ دے تو قید کیا جائے گا اگر چہ باقی قرضوں کے واسطے (۱) قید نہ کیا جائے اور اگر قاضی نے اولاد کا نفقہ ان کے باپ پر مقرر کر دیا مگر ماں نے ان کے واسطے قرضہ نہ لیا اور بچوں نے لوگوں سے بھیک مانگ کر اپنی اوقات بسر کی تو عورت مذکورہ ان کے باپ سے کچھ نہیں لے سکتی ہے اور اگر اولاد کو بھیک مانگنے سے قدر کفایت سے آدھا مل گیا تو نصف نفقہ ان کے باپ کے ذمہ سے ساقط ہو گا اور باقی نصف کے واسطے قرضہ لینا صحیح ہو گا اور اسی طرح اگر سوائے اولاد کے اور محارم کا نفقہ کسی شخص پر فرض کیا گیا اور انہوں نے لوگوں سے بھیک مانگ کر اپنی گزر کی تو جس پر ان کا نفقہ فرض کیا گیا ہے اس سے کچھ نہیں لے سکتے ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر قاضی نے نفقہ اولاد ان کے باپ پر فرض کیا اور ان کی ماں کو قرضہ لے کر ان پر خرچ کرنے کا حکم دے دیا پس عورت مذکورہ نے قرضہ لے کر ان پر خرچ کیا تھا اس کے واسطے یہ استحقاق حاصل ہوا کہ ان کے باپ سے واپس لے پھر باپ قبل ادا کرنے کے مر گیا پس آیا اس عورت کو یہ اختیار ہے کہ اس کے ترکہ میں سے اگر مال اس نے چھوڑا ہو لے لے یا نہیں تو اصل میں مذکور ہے کہ ترکہ میں سے لے سکتی ہے اور یہی صحیح ہے اور اگر قاضی نے عورت کو قرضہ لینے کا حکم نہ دیا ہو مگر عورت نے قرضہ لے کر ان پر خرچ کیا پھر ان کا باپ قبل اس کے عورت کو ادا کرے مر گیا تو بالا تفاق اگر اس مرد نے ترکہ میں مال چھوڑا ہو تو عورت مذکورہ اس میں سے مال مفروضہ (۲) کچھ نہیں لے سکتی ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور دودھ چھڑانے کے بعد بچہ کا نفقہ اگر اس کا کچھ مال ہو تو اس کے مال سے ہو گا یہ محیط میں ہے۔

اگر باپ نہ جا ہو اور صغیر کا کچھ مال نہیں ہے تو نفقہ کا حکم دادا پر دیا جائے گا اور دادا اس کو کسی سے واپس نہیں لے سکتا: اگر مال صغیرہ ہو کر غائب ہو تو باپ کو حکم دیا جائے گا کہ اس کو نفقہ دے پھر اس کے مال سے واپس لے اور اگر باپ نے بدوں حکم قاضی اس کو نفقہ دیا تو اس کے مال سے واپس نہیں لے سکتا ہے الا اس صورت میں کہ باپ نے نفقہ دینے پر گواہ کر لیے ہوں کہ میں اس کو نفقہ دیتا ہوں بشرطیکہ اس کے مال سے واپس لوں گا اور فتاویٰ بینادین اللہ تعالیٰ باپ کو واپس کر لینے کی گنجائش ہے اگر چہ اس نے گواہ نہ کر لیے ہوں بشرطیکہ دینے کے روز اس کی یہ نیت ہو کہ میں واپس لوں گا مگر فتاویٰ ظہیریہ میں اس صورت کے کہ گواہ کر لئے ہوں واپس نہیں لے سکتا ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر صغیر کا مال عقار یا چادریں یا کپڑے ہوں اور اس کے نفقہ میں ان کے فروخت کی ضرورت پڑی تو باپ کو اختیار ہے کہ یہ سب جو ہو فروخت کرے اور اس کے نفقہ میں خرچ کرے یہ ذخیرہ میں ہے ایک صغیر کا باپ تنگ دست ہے اور دادا مال دار ہے اور صغیر کا مال ہے مگر غائب ہے تو دادا کو حکم دیا جائے گا کہ اس کو نفقہ دے اور مال اس کے باپ پر قرضہ ہو گا پھر باپ اس قرضہ کو مال صغیر سے واپس لے گا اور اگر صغیر کا کچھ مال نہ ہو تو یہ اس کے باپ پر قرضہ ہو گا کذافی فتاویٰ قاضی خان و کذافی القدوری اور صحیح مذہب یہ ہے کہ فقیر باپ میت میں شمار ہے یعنی ایسی صورت میں نفقہ اس کے دادا پر واجب ہو گا اور دادا پر نفقہ واجب ہونے کے حق میں باپ فقیر میت میں شمار ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر باپ نہ جا ہو اور صغیر کا کچھ مال نہیں ہے تو نفقہ کا حکم دادا پر دیا جائے گا اور دادا اس کو کسی سے واپس نہیں لے سکتا ہے اور اسی طرح اگر صغیر کی ماں خوشحال ہو یا نانی خوشحال ہو تو نفقہ کا حکم دادا پر دیا جائے گا اور دادا اس کو کسی سے واپس نہیں لے سکتا ہے۔

۱۔ یعنی مجبور باپ یا ماں کا نفقہ دینے کے لیے فرض کیا گیا۔ ۲۔ یعنی حقدار ہو یا عروض ہو اور یہ مراد نہیں ہے کہ کل فروخت کر سکتا ہے۔ (۱) یعنی اول مرتبہ میں۔ (۲) یعنی نہ بقدر قرضہ نہ کم نہ زیادہ۔

(Translation in the same format)

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (585) Kitab al-Talaq (Book of Divorce)

And if the father is destitute (tangdast), then the woman (mother) shall be ordered to provide maintenance (nafaqah) for the minor, and this shall be a debt upon the father, provided the father is healthy. If he is incapacitated (tanjah), nothing shall be incumbent (wajib) upon him. A non-Muslim father shall be compelled to provide maintenance for his minor Muslim child, and similarly, a Muslim father shall be compelled to provide maintenance for his non-Muslim child; this is in 'Fatawa Qazi Khan'.

And the maintenance of adult male offspring is not incumbent upon the father, except in the case where the son is unable to earn due to being crippled or because of some illness: The mother of a minor has precedence over other relatives in bearing the maintenance. Thus, if the father is destitute, the mother is wealthy, and the minor’s paternal grandfather is also wealthy, the mother shall be ordered to spend on his maintenance from her own wealth, then she shall reclaim it from the father. The grandfather shall not be ordered to do so; this is in 'Zakhira'. If the mother provided up to half of the sufficiency, she shall reclaim only that amount from the father; this is in 'Khulasa'. If the father of the children is destitute and the father's brother (uncle) is wealthy, the brother shall be ordered to provide maintenance for his brother’s children, then he shall recover it from the children's father; this is written in 'Muhit-e-Sarsi'. When male offspring reach the age where they can earn, even if they are not inherently capable, the father has the right to put them to work so they may earn, or rent them out (ijarah), and then provide their maintenance from their wages and earnings. In the case of female children, the father does not have the right to put them to labor for the sake of service; this is in 'Khulasa'.

If the male offspring were entrusted with work and they earned money, the father shall take their earnings and spend from it on their own needs, and whatever remains from their expenses, he shall keep it in safe custody for them until they reach adulthood, just as the rule is regarding other properties. If the father is a spendthrift or not considered trustworthy, the Qazi shall take this money from his hands and place it with a trusted person (amin), and when they reach adulthood, he shall hand it over to them; this is in 'Muhit'. Imam Halwani has said that if the son is from the lineage of nobles and they do not take them for manual labor, then he is incapacitated. Similarly, if students are unable to earn and cannot find a way to do so,

their maintenance shall not be extinguished from the responsibility of their fathers, provided they are acquiring religious knowledge (ulum-e-shar'iyyah), not busy in trivial polemics or the delirium of philosophers (haziyan-e-falasifa). Since they are worthy of religious knowledge, their maintenance remains a duty of the father. If this is not the case, maintenance shall be incumbent upon the father; this is in 'Wajh-e-Karuri'. The maintenance of female children is absolutely incumbent upon their fathers until they are married, provided they do not possess any wealth of their own; this is in 'Khulasa'. And the maintenance of adult male offspring is not incumbent upon the father, except in the case where the son is unable to earn due to being crippled or because of some illness. And one who can work but does not do so properly or ruins it, is in the position of being incapacitated; this is in 'Fatawa Qazi Khan'.

1. 'Qala al-Muharrir Jam' implies that in our time, the students who are studying 'Maibudi', 'Sadrah', 'Shams Bazigha' and other books of philosophy and logic (hikmat and falasifa), as well as 'Sharh Mulla Hasan', 'Hamd Allah', 'Qazi Mubarak', etc. — which are not merely logic but are attributed to the subtleties of philosophy — it is not incumbent upon their fathers to provide their maintenance; rather, it is voluntary (tatawwu). And the reality is that for most people, the intended goal is these very sciences, which are called knowledge, but in reality, they are ignorance. Allah says the truth and He guides to the path.
2. Meaning, if they are acquiring religious knowledge but their path to earning is also prescribed, then their maintenance is not incumbent upon the father.
3. This refers to a situation where, for example, they have received money, property, etc., through inheritance.

(अनुवाद उसी प्रारूप में)

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 (585) किताब अत-तलाक

और यदि पिता निर्धन (तंगदस्त) हो, तो उस स्त्री (माता) को आदेश दिया जाएगा कि वह उस नाबालिग बच्चे का भरण-पोषण (नफ़क़ा) करे, और यह पिता पर ऋण (कर्ज़) होगा, बशर्ते पिता स्वस्थ हो। यदि वह अक्षम (तंजाह) हो, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य (वाजिब) नहीं होगा। और काफिर पिता को उसके मुसलमान नाबालिग बच्चे के भरण-पोषण के लिए मजबूर किया जाएगा, और इसी प्रकार मुसलमान पिता को उसके काफिर बच्चे के भरण-पोषण के लिए मजबूर किया जाएगा; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

और नर (बेटे) संतान यदि बालिग हो जाए तो उसका भरण-पोषण पिता पर अनिवार्य नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब बेटा लंगड़ा होने या किसी बीमारी के कारण कमाने में अक्षम हो: नाबालिग की माँ अन्य रिश्तेदारों की तुलना में भरण-पोषण वहन करने के लिए प्राथमिकता रखती है। अतः यदि पिता निर्धन हो, माँ धनवान हो और नाबालिग का दादा भी धनवान हो, तो माँ को आदेश दिया जाएगा कि वह अपने धन से उसके भरण-पोषण पर खर्च करे, फिर वह पिता से उसे वापस ले लेगी। दादा को यह आदेश नहीं दिया जाएगा; यह 'ज़खीरा' में है। यदि माँ ने आधी आवश्यकता के बराबर खर्च किया है, तो वह उतनी ही राशि पिता से वापस लेगी; यह 'ख़ुलासा' में है। यदि बच्चों का पिता निर्धन है और पिता का भाई (चाचा) धनवान है, तो भाई को आदेश दिया जाएगा कि वह अपने भाई की संतान का भरण-पोषण करे, फिर वह बच्चों के पिता से उसे वसूल करेगा; यह 'मुहीत-ए-सरसी' में लिखा है। जब नर संतान उस उम्र तक पहुँच जाए कि वह कमा सके, भले ही वह वास्तव में सक्षम न हो, तो पिता को अधिकार होगा कि वह उन्हें किसी काम पर लगा दे ताकि वे कमा सकें या उन्हें किराए (इज़ारा) पर दे दे, फिर उनकी मजदूरी और कमाई से उनका भरण-पोषण करे। मादा (बेटी) बच्चों के मामले में, पिता को यह अधिकार नहीं है कि वह उन्हें किसी काम के लिए मज़दूरी पर दे दे; यह 'ख़ुलासा' में है।

यदि नर संतान को किसी काम पर लगा दिया गया और उन्होंने धन कमाया, तो पिता उनकी कमाई लेकर उसमें से उनके स्वयं के भरण-पोषण पर खर्च करेगा, और जो उनके खर्च से बचेगा, उसे उनकी सुरक्षा के लिए रख छोड़ेगा, यहाँ तक कि वे बालिग हो जाएँ, जैसा कि अन्य संपत्तियों के संबंध में नियम है। यदि पिता फिजूलखर्ची करने वाला या अमानतदार न हो, तो काज़ी इस धन को उसके हाथ से लेकर अपने किसी विश्वसनीय व्यक्ति (अमीन) के पास रख देगा, और जब वे बालिग हो जाएँ,

तो उन्हें सौंप देगा; यह 'मुहीत' में है। इमाम हलवानी ने कहा है कि यदि बेटा बुज़ुर्गों की संतान में से हो और वे लोग उन्हें मज़दूरी पर न लेते हों, तो वह अक्षम है। इसी प्रकार, छात्र यदि कमाने में अक्षम हों और उन्हें कमाई का कोई रास्ता न मिल रहा हो, तो उनके पिताओं पर उनका भरण-पोषण अनिवार्य रहेगा, बशर्ते वे शरई इल्म (धार्मिक ज्ञान) प्राप्त कर रहे हों, न कि कुतर्क(खिलाफियत) और दार्शनिक प्रलाप (हज़ियान-ए-फलासफा) में व्यस्त हों। जबकि वे ऐसे हैं जो शरई इल्म के हकदार हैं, तो पिता पर उनका भरण-पोषण अनिवार्य है। यदि ऐसा न हो तो पिता पर भरण-पोषण अनिवार्य होगा; यह 'वजह-ए-करूरी' में है। मादा (लड़कियों) का भरण-पोषण उनके पिताओं पर पूर्णतः अनिवार्य है जब तक कि उनका विवाह न हो जाए, बशर्ते उनके पास स्वयं का कोई धन न हो; यह 'ख़ुलासा' में है। और नर (बेटे) संतान यदि बालिग हो जाए तो उसका भरण-पोषण पिता पर अनिवार्य नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब वह लंगड़ा होने या किसी बीमारी के कारण कमाने में अक्षम हो। और जो काम कर सकता है लेकिन जानबूझकर काम ठीक से नहीं करता (खराब करता है), वह भी अक्षम (आजिज़) के समान है; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

1. 'المحرر جم। قال' से यह निष्कर्ष निकलता है कि हमारे ज़माने में जो छात्र 'मैबदी', 'सद्रह', 'शम्स बाज़ग़ा' और अन्य तर्कशास्त्र (हिकमत) व दर्शन की पुस्तकें और 'शरह मुल्ला हसन', 'हमद अल्लाह', 'काज़ी मुबारक' आदि तर्कशास्त्र (मंतक) की पुस्तकें पढ़ रहे हैं—जो केवल तर्कशास्त्र नहीं बल्कि दर्शन की सूक्ष्मताओं से संबंधित हैं—उनके पिताओं के लिए उनका भरण-पोषण अनिवार्य नहीं है, बल्कि यह स्वैच्छिक (ततौअ) है। और असल स्थिति यह है कि ज्यादातर लोगों के नज़दीक उद्देश्य यही पुस्तकें हैं, जिन्हें इल्म कहा जाता है, लेकिन वास्तव में वे अज्ञानता हैं। अल्लाह सत्य कहता है और वही सही मार्ग दिखाता है।
2. यानी यदि वे शरई ज्ञान प्राप्त कर रहे हैं लेकिन उनकी कमाई का रास्ता भी लिखा है, तो उनका भरण-पोषण पिता पर अनिवार्य नहीं है।
3. माल की यह स्थिति है कि उदाहरण के लिए उन्हें विरासत में धन, संपत्ति आदि मिली हो।

اور باپ تنگدست ہو تو اس عورت کو حکم دیا جائے گا کہ اس صغیر کو نفقہ دے اور یہ اس کے باپ پر قرضہ ہوگا بشرطیکہ باپ تنخواہ ہو اور اگر تنجاہ ہو گا تو اس پر کچھ واجب نہ ہوگا اور کافر اپنے ولد صغیر مسلمان کے نفقہ دینے کے واسطے جبر کیا جائے گا اور اسی طرح مسلمان پر اپنے فرزند کافر لیے کے نفقہ دینے کے واسطے جبر کیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اور نرینہ اولاد بالغ کا نفقہ باپ پر واجب نہیں ہے الا اس صورت میں کہ پسر بسبب لنجے ہونے یا کسی مرض کے کمائی سے عاجز ہو: صغیر کی ماں بہ نسبت اور اقارب کے تحمل نفقہ کے واسطے مقدم ہے چنانچہ اگر باپ تنگدست ہو اور ماں مالدار ہو اور صغیر کا دادا بھی مالدار ہے تو ماں کو حکم دیا جائے گا کہ اپنے مال سے اس کے نفقہ میں خرچ کرے پھر اس کے باپ سے واپس لے گی اور دادا کو یہ حکم نہ دیا جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر ماں نے اولاد کو بقدر نصف کفایت کے دیا تو باپ سے اسی قدر واپس لے گی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر اولاد کے باپ تنگدست کا بھائی مالدار ہو تو بھائی کو حکم دیا جائے گا کہ اپنے بھائی کی اولاد کو نفقہ دے پھر اولاد کے باپ سے واپس لے گا یہ محیط سرسی میں لکھا ہے اولاد نرینہ جب اس حد تک پہنچ جائے کہ کمائی کر سکے حالانکہ فی ذاتہ وہ لائق نہ ہو تو باپ کو اختیار ہوگا کہ ان کو کسی کام میں دے دے تاکہ وہ کمائیں یا ان کو اجارہ دے دے پھر ان کی اجرت و کمائی سے ان کو نفقہ دے اور اولاد اناث یعنی مونث کے حق میں باپ کو اختیار نہیں ہے کہ ان کو کسی کام کا خدمت کے واسطے مزدوری پر دے دے یہ خلاصہ میں ہے پھر نرینہ اولاد کو اگر کسی کام میں سپرد کر دیا اور انہوں نے مال کمایا تو باپ ان کی کمائی لے کر ان کی ذات پر اس میں سے خرچ کرے گا اور جوان کے خرچہ سے باقی رہے گا وہ ان کے لئے حفاظت سے رکھ چھوڑے گا یہاں تک کہ وہ بالغ

ہوں جیسے اور املاک کے بابت حکم ہے اور اگر باپ مبذر دوسرے خرچ کنندہ ہو کہ وہ امانت داری کے لائق نہ سمجھا جائے تو قاضی یہ مال اس کے ہاتھ سے لے کر اپنے امین کے پاس رکھے گا جب وہ بالغ ہو جائیں تو ان کو سپرد کر دے گا یہ محیط میں ہے اور امام حلوانی نے فرمایا کہ اگر پسر بزرگوں کی اولاد سے ہو اور اس لوگ مزدوری پر نہ لیتے ہوں تو وہ عاجز ہے اور ایسے ہی طالب علم لوگ اگر کمائی سے عاجز ہوں کہ اس کی طرف راہ نہ پاتے ہوں تو ان کے باپوں کے ذمہ سے ان کا نفقہ ساقط نہ ہوگا بشرطیکہ وہ علوم شرعیہ حاصل کرتے ہوں نہ یہ کہ خلافیات رکیکہ و ہذیان فلاسفہ کی تحصیل میں مشغول ہوں حالانکہ ایسے ہیں کہ علوم شرعیہ کی اہلجت رکھتے ہیں پس باپ کے ذمہ سے ان کا نفقہ محافظ ہے اور اگر ایسا نہ ہو تو باپ کے ذمہ نفقہ واجب ہوگا یہ وجہ کروری میں ہے اور اناث یعنی لڑکیوں کا نفقہ ان کے باپوں پر مطلقاً واجب ہے جب تک ان کا نکاح نہ ہو جائے بشرطیکہ ان کا خود کچھ مال نہ ہو یہ خلاصہ میں ہے اور نرینہ اولاد بالغ کا نفقہ باپ پر واجب نہیں ہے الا اس صورت میں کہ پسر بسبب لنجے ہونے یا کسی مرض کے کمائی سے عاجز ہو اور جو کام کر سکتا ہے مگر اچھا نہیں کرتا خراب کرتا ہے وہ بمنزلہ عاجز کے ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

۱۔ قال المحرر جم اس سے نکلتا ہے کہ ہمارے زمانہ میں جو طالب علم میبدی و صدرہ وشمس بازغہ و دیگر کتب حکمت و فلاسفہ و نیز شرح ملا حسن و حمد اللہ و قاضی مبارک وغیرہ کتب منطق جو محض منطق نہیں بلکہ منسوب بدقائق فلسفہ ہیں تحصیل کرتے ہیں ان کے باپوں کو ان کا نفقہ دینا واجب نہیں بلکہ تطوع ہے یا ہے اور اصل حالت تو یہ ہے کہ مطلع نظر و مقصود اصل اکثر کے نزدیک یہی علوم ہیں کہ جن پر اطلاق علم در واقع جہل ہے واللہ تعالیٰ یقول الحق وھو یھدی السبیل۔ ۲۔ یعنی اگر علم شرعیہ حاصل کرتے ہیں مگر ان کی کمائی کی راہ بھی لکھی ہے تو

ان کا نفقہ باپ کے ذمہ واجب نہیں۔ ۳۔ مال کی یہ صورت ہے کہ مثلاً انہوں نے میراث میں روپیہ جائداد وغیرہ پائی۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 2, Page 586, Kitab-ut-Talaq

If an adult male is lame, or suffers from arthritis, or both hands are paralyzed so that he cannot work with them, or is mentally deficient, or paralyzed, then if he has some wealth, his maintenance (nafaqah) shall be mandatory from his own wealth: The maintenance of a son's wife is also incumbent upon the father, provided the son is poor or lame, because this is included in the sustenance of minors. It is mentioned in 'Mabsut' that a father cannot be compelled to provide maintenance for a son's wife; this option is in 'Sharh-e-Mukhtar'. If an adult male is lame, or suffers from arthritis, or both hands are paralyzed so that he cannot work with them, or is mentally deficient, or paralyzed, then if he has some wealth, his maintenance shall be mandatory from his wealth. If he has none, and his father and mother are wealthy, then his maintenance shall be mandatory upon the father. When he requests the Qadi to mandate maintenance from his father, the Qadi shall accept this request and mandate it, and whatever he mandates upon the father, the father shall give to that adult son; this is in 'Muheet'. And if there is a husband and his wife has settled on the maintenance of minor children, it is valid, whether the children's father is needy or prosperous. Thereafter, it will be seen that whatever the settlement is, if it exceeds their maintenance, there are two cases: if it is so much in excess that people generally tolerate such a loss in their estimations, such that it falls within the estimations of those who estimate the adequacy of maintenance, then such excess is forgiven (forgiven/waived). And if this excess is such that it does not fall within the estimations of the estimators but is more, then such excess shall be removed from the husband's liability. And if the settlement is for a small amount and is such that it cannot suffice for their expenses, then it shall be increased to the extent of their sufficiency; this is in 'Zakheera'. And if a man is absent (missing) and his wealth is present, the Qadi shall not order anyone to spend from it except for a few people. They are: parents and minor children (whether male or female), and among adult children those who are poor and unable to earn, and adult daughters, and the wife. Then, if the wealth is present with these people and the lineage is well-known, or known to the Qadi, the Qadi shall order them to spend from this wealth. And if the Qadi does not know the lineage and some among them wish to prove it before the Qadi through witnesses, their witnesses shall not be accepted. Also, if the wealth is not present with them but is held in trust by someone and he acknowledges it, then the Qadi shall order them to spend from it. Similarly, if his wealth is a debt owed by someone and he acknowledges it, the same order applies. And if the trustee or the

debtor denies it and they wish to prove it through witnesses, the Qadi shall not hear the testimony. All this is provided that the wealth is of the category of maintenance (i.e., dirhams, dinars, grains, etc.); this is in 'Bada'i'.

The person upon whom maintenance is mandatory, when they are present, they have no right to sell the real estate or movables of others: If the wealth of the absent person is with his parents, son, or wife, and it is of the category of maintenance to which they are entitled, and they have spent from it, it is permissible and they shall not be held liable. And if it is with someone else and he gave it to these people by the order of the Qadi, and they spent it on their maintenance, the giver shall not be held liable. And if he gave it without the Qadi's order, he shall be liable. And this is when that which the absent person has left is not of the category of their need, and they wish to sell something from it for their maintenance; then, by consensus (ijma), except for a needy son, no one has the right to sell the real estate or movables of the absent person.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2, पृष्ठ 586, किताब-उत-तलाक़

यदि कोई बालिग़ पुरुष लंगड़ा हो, या उसे गठिया हो, या उसके दोनों हाथ सुन्न (बेकार) हों कि वह उनसे काम न कर सके या वह पागल हो, या उसे पक्षाघात (लकवा) हो, तो यदि उसके पास कुछ धन हो, तो उसका निर्वाह व्यय (नफ़क़ा) उसके स्वयं के धन से अनिवार्य होगा: पुत्र की पत्नी का निर्वाह व्यय (नफ़क़ा) भी पिता पर अनिवार्य है, बशर्ते कि पुत्र निर्धन हो या लंगड़ा हो, क्योंकि यह भी छोटे बच्चों के भरण-पोषण में शामिल है। 'मब्सूत' में वर्णित है कि पुत्र की पत्नी को नफ़क़ा देने के लिए पिता को मजबूर नहीं किया जा सकता; यह विकल्प 'शराह-ए-मुख़्तार' में है। यदि बालिग़ पुरुष लंगड़ा हो, या उसे गठिया हो, या उसके दोनों हाथ सुन्न हों कि वह उनसे काम न कर सके या वह पागल हो, या उसे लकवा हो, तो यदि उसके पास कुछ धन हो, तो उसका नफ़क़ा उसके धन से अनिवार्य होगा। और यदि न हो, और उसका पिता और माता धनी हों, तो उसका नफ़क़ा पिता पर अनिवार्य होगा। जब उसने क़ाज़ी से प्रार्थना की कि मेरे पिता पर मेरे लिए नफ़क़ा अनिवार्य कर दे, तो क़ाज़ी इस प्रार्थना को स्वीकार कर उसे अनिवार्य कर देगा, और जो कुछ वह पिता पर अनिवार्य करेगा, पिता उसे उस बालिग़ पुत्र को दे देगा; यह 'मुहीत' में है। और यदि पति है और उसकी पत्नी ने छोटे बच्चों के नफ़क़े के बारे में समझौता कर लिया है, तो यह सही है, चाहे बच्चों का पिता तंगदस्त (निर्धन) हो या खुशहाल। इसके बाद देखा जाएगा कि जिस चीज़ पर समझौता हुआ है, यदि वह उनके नफ़क़े से अधिक है, तो इसमें दो स्थितियाँ हैं: यदि वह इतना अधिक है कि लोग अपने अनुमान लगाने में ऐसी कमी को बर्दाश्त कर लेते हैं, इस प्रकार कि वह अनुमान लगाने वालों के अनुमान के भीतर आ जाए (जो नफ़क़े की पर्याप्तता का अनुमान लगाते हैं), तो ऐसी अतिरिक्त राशि माफ़ है। और यदि यह अतिरिक्त राशि इतनी अधिक हो कि वह अनुमान लगाने वालों के अनुमान में शामिल न हो बल्कि उससे भी ज़्यादा हो, तो ऐसी अतिरिक्त राशि पति के ज़िम्मे से हटा दी जाएगी। और यदि समझौता कम राशि पर हो और वह ऐसी हो कि उनके ख़र्चों के लिए पर्याप्त न हो, तो उसे उनकी ज़रूरत के अनुसार बढ़ा दिया जाएगा; यह 'ज़ख़ीरा' में है। और यदि कोई पुरुष अनुपस्थित (ग़ायब) हो और उसका धन मौजूद हो, तो क़ाज़ी किसी को उसमें से ख़र्च करने का आदेश नहीं देगा, सिवाय कुछ लोगों के। और वे ये हैं: माता-पिता और छोटे बच्चे (चाहे वे लड़के हों या लड़कियाँ), और बड़े बच्चों में से वे जो निर्धन हैं और कमाने में असमर्थ हैं, और बड़ी बेटियाँ और पत्नी। फिर यदि धन इन लोगों के पास मौजूद हो और उनका वंश ज्ञात हो, या क़ाज़ी को ज्ञात हो, तो क़ाज़ी उन्हें उस धन से ख़र्च करने का आदेश दे देगा। और यदि क़ाज़ी को वंश ज्ञात न हो और उनमें से कोई चाहे कि क़ाज़ी के सामने

गवाहों के माध्यम से साबित करे, तो उसकी ओर से गवाह स्वीकार नहीं किए जाएंगे। और यदि धन उन लोगों के पास मौजूद न हो बल्कि किसी के पास अमानत हो और वह स्वीकार (इकरार) करता है, तो भी क़ाज़ी उन्हें उसमें से ख़र्च करने का आदेश देगा। इसी तरह यदि उसका धन किसी पर क़र्ज़ हो और वह स्वीकार करता है, तो भी यही आदेश है। और यदि अमानत रखने वाला या क़र्ज़दार इनकार करता है और वे लोग चाहें कि हम गवाहों के माध्यम से साबित करें, तो क़ाज़ी गवाही नहीं सुनेगा। यह सब उस स्थिति में है जब वह धन नफ़क़े की श्रेणी (जैसे दिरहम, दीनार, अनाज आदि) का हो; यह 'बदाए' में है।

जिस पर नफ़क़ा अनिवार्य है, जब वह उपस्थित हो, तो उसे अचल संपत्ति (अक़ार) या चल संपत्ति (अरूज़) बेचने का अधिकार नहीं है: यदि अनुपस्थित व्यक्ति का धन उसके माता-पिता, पुत्र या पत्नी के पास हो, और वह नफ़क़े की श्रेणी का हो जिसके वे हक़दार हैं, तो यदि उन्होंने उसमें से ख़र्च कर लिया है, तो यह जायज़ है और वे ज़िम्मेदार (ज़ामिन) नहीं होंगे। और यदि यह उनके अलावा किसी और के पास हो और उसने क़ाज़ी के आदेश से उन्हें दिया कि उन्होंने अपने नफ़क़े में ख़र्च किया, तो देने वाला ज़िम्मेदार नहीं होगा। और यदि उसने बिना क़ाज़ी के आदेश के दिया, तो वह ज़िम्मेदार होगा। और यह तब है जब जो कुछ अनुपस्थित व्यक्ति छोड़ गया है, वह उनकी आवश्यकता की श्रेणी का न हो और वे चाहें कि अपने नफ़क़े के लिए उसमें से कोई चीज़ बेचें, तो सर्वसम्मति से (इज्मा), ज़रूरतमंद पुत्र के अलावा किसी को उस अनुपस्थित व्यक्ति की अचल संपत्ति (अक़ार) या चल संपत्ति (अरूज़) को बेचने का अधिकार नहीं है।

مرد بالغ اگر لنجا ہو یا اس کو گٹھیا ہو یا دونوں ہاتھ شل ہوں کہ ان سے کام نہیں کر سکتا ہے یا معتوہ ہو یا مفلوج ہو پس اگر اس کا کچھ مال ہو تو نفقہ اس کے مال سے واجب ہوگا: پسر کی بیوی کا نفقہ بھی باپ پر لازم ہے بشرط آنکہ پسر فقیر ہو یا لنجا ہو اس وجہ سے کہ یہ بھی کفایت صغیر میں داخل ہے اور مبسوط میں مذکور ہے کہ پسر کی زوجہ کو نفقہ دینے کے واسطے باپ پر جبر نہیں کیا جا سکتا ہے یہ اختیار شرح مختار میں ہے مرد بالغ اگر لنجا ہو یا اس کو گٹھیا ہو یا دونوں ہاتھ شل ہوں کہ ان سے کام نہیں کر سکتا ہے یا معتوہ ہو یا مفلوج ہو پس اگر اس کا کچھ مال ہو تو نفقہ اس کے مال سے واجب ہوگا اور اگر نہ ہو اور اس کا باپ مال دار ہو اور ماں مال دار ہو تو اس کا نفقہ باپ پر واجب ہوگا اور جب اس نے قاضی سے درخواست کی کہ میرے واسطے میرے باپ پر نفقہ فرض کر دے تو قاضی اس درخواست کو قبول کر کے فرض کرے گا اور جو کچھ وہ باپ پر فرض کرے گا باپ اسی پسر بالغ کو دے دے گا یہ محیط میں ہے اور اگر شوہر ہے اس کی عورت نے اولاد صغیر کے نفقہ سے صلح کر لی تو صحیح ہے خواہ اولاد کا باپ تنگ دست ہو یا خوشحال ہو پھر اس کے بعد دیکھا جائے گا کہ جس پر صلح واقع ہوئی اگر وہ ان کے نفقہ سے زائد ہو تو اس میں دو صورتیں ہیں اگر اس قدر زائد ہو کہ لوگ اپنے انداز کے کرنے ایسا خسارہ اٹھا جاتے ہیں بایں طور کہ وہ اندازہ کرنے والوں کے انداز کے اندر داخل ہو کہ جو بقدر کفایت نفقہ کا اندازہ کریں تو ایسی زیادتی عفو ہے اور اگر یہ زیادتی ایسی زائد ہو کہ اندازہ کرنے والوں کے اندازہ میں داخل نہ ہو بلکہ زائد ہو تو ایسی زیادتی شوہر کے ذمہ سے طرح دے دی جائے گی اور اگر صلح کم مقدار پر ہو اور کسی ایسی ہو کہ ان کے نفقات میں کافی نہ ہو سکے تو مقدار میں بقدر ان کی کفایت کے بڑھا دیا جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر کوئی مرد غائب ہو اور اس کا مال

موجود و حاضر ہو تو قاضی اس میں سے کسی کو خرچ کرنے کے لئے حکم نہ دے گا الا چند لوگوں کو اور وہ یہ ہیں ماں باپ اور اولاد صغیر خواہ مذکر ہوں یا مونث ہوں اور اولاد کبیر میں سے ایسے مذکور ہوں جو فقیر ہیں اور کسب سے عاجز ہیں اور اولاد کبیر مونثوں کو اور زوجہ کو پھر اگر مال ان لوگوں کے پاس حاضر ہو اور نسب معروف ہو اور یا قاضی کو معلوم ہو تو قاضی ان کو اس مال سے خرچ کرنے کا حکم دے دے گا اور اگر قاضی کو نسب معلوم نہ ہو اور بعض نے ان میں سے چاہا کہ قاضی کے حضور میں بذریعہ گواہوں کے ثابت کرے تو اس کی طرف سے گواہ مقبول نہ ہوں گے اور نیز اگر مال ان لوگوں کے پاس حاضر نہ ہو بلکہ کسی کے پاس ودیعت ہو اور وہ اقرار کرتا ہے تو بھی ان لوگوں کو قاضی حکم دے گا کہ اس میں سے خرچ کریں اسی طرح اگر اس کا مال کسی پر قرضہ ہو اور وہ اقرار کرتا ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر ودیعت والا یا قرضدار منکر ہو اور ان لوگوں نے چاہا کہ ہم بذریعہ گواہوں کے ثابت کریں تو قاضی گواہی سماعت نہ کرے گا اور یہ سب اس وقت ہے کہ مال مذکور از جنس نفقہ ہو یعنی درہم و دینار و اناج وغیرہ یہ بدائع میں ہے۔

جس پر نفقہ واجب ہے جب وہ حاضر ہو تو اس کو کسی کو اوراق یا عروض کے بیچنے کے اختیار نہیں: اگر غائب کا مال اس کے والدین یا فرزند یا زوجہ کے پاس ہوا اور وہ از جنس نفقہ ہو جس کے یہ لوگ مستحق ہیں پس انہوں نے اس میں سے خرچ کر لیا تو جائز ہے اور ضامن نہ ہوں گے اور اگر ان کے سوا دوسرے کے پاس ہوا اور اس نے قاضی کے حکم سے ان لوگوں کو دیا کہ انہوں نے اپنے نفقہ میں خرچ کیا تو دینے والا ضامن نہ ہوگا اور اگر اس نے بغیر حکم قاضی کے دیا تو ضامن ہوگا اور یہ اس وقت ہے کہ جو غائب چھوڑ گیا ہے وہ ان کے حق کی جنس سے نہ ہو اور انہوں نے چاہا کہ اپنے نفقات کے واسطے اس میں سے کوئی چیز فروخت کریں تو بالا جماع سوائے فرزند محتاج کے اور کوئی اس غائب کے عقار یا عروض ۱- یعنی بقدر معروف۔

Book of Divorce Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 586

He (the father) cannot sell it for maintenance, but a needy father, by way of *Istihsan* (juristic preference), has the right to sell his movable property for his own maintenance. However, he cannot sell *Aqar* (immovable property) unless the child is absent and a minor. This opinion of Imam Abu Hanifa is mentioned in *Kitab-ul-Mafqud*, and there is consensus that when a person upon whom maintenance is incumbent is present, no one has the right to sell his *Aqar* or *Uruz* (goods). This is stated in *Muhit*.

If a father dies leaving significant wealth and minor children, their maintenance shall be provided from their shares, and similarly, every person entitled to maintenance who becomes an heir shall have their maintenance provided from their share of the inheritance. The same applies to the maintenance of the deceased's wife, whether she is pregnant or not. Thereafter, it shall be observed that if the deceased appointed a *Wasi* (executor), he shall provide maintenance to these minor children from their shares. If no one was appointed as *Wasi*, the Qadi (judge), considering the abundance or scarcity of wealth, shall determine the amount of maintenance for each of these minor children according to their needs and shall purchase a servant for the minor if the need arises, as this is also in their interest (*Masaleh*). Likewise, for everything pertaining to their interests, the Qadi shall purchase it for the minor from their share.

If the deceased did not appoint a *Wasi* and has both minor and adult children, the maintenance for each shall be from their respective share of inheritance as we have described, and the Qadi shall appoint a *Wasi* for his estate. If there is no Qadi in the city and the adult children provided maintenance to the minor children from their shares, they shall be liable (*Zamin*) for that maintenance; this is a judicial ruling (*Qada*), otherwise, between them and Allah Almighty, they shall not be liable. This is in *Zakhira*.

If the adult children provided maintenance to the minor children and did not acknowledge it, but only acknowledged the amount equal to the remaining share of the minors, it is hoped that nothing will be imposed upon these adult children.

Our Mashaikh (scholars) stated that two people were on a journey; one fell unconscious, and the other spent from his (the unconscious person's) wealth for his needs while he was conscious; this would not be valid by *Istihsan*. Similarly, if one died and the other performed his *Tajhiz-o-Takfin* (burial rites) using his wealth, this

would also not be valid by *Istihsan*. The same rule applies to *Ma'zun* (authorized) slaves; if they were in other cities and their master died, and they spent money on the way, they would not be liable, but in a judicial court (*Qada*), they would be held liable. This is in *Khulasa*. If the adult children provided maintenance to the minor children and did not acknowledge it, but only acknowledged the amount equal to the remaining share of the minors, it is hoped that nothing will be imposed upon these adult children. Likewise, if someone died without appointing a *Wasi* and his minor children are present, and some of his wealth is deposited (*Wadi'at*) with another person, the Qadi does not have the authority to allow the custodian to provide maintenance to the aforementioned minor children from it and count it against the deceased's estate. If he gave all the deceased's wealth for this maintenance and then swore an oath that "the deceased's wealth is not upon me," I hope he will not be held accountable in the hereafter. This is in *Durr-ul-Mukhtar*.

Chapter Five: On the Maintenance of Dhu al-Arham (Relatives) It is stated that a wealthy son shall be compelled to provide maintenance to his needy parents, whether both are Muslims or Dhimmi (non-Muslim citizens).

किताब-उत-तलाक फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 586

वह (पिता) नफ्का (खर्च) के लिए उसे (संपत्ति को) बेच नहीं सकता, लेकिन जरूरतमंद पिता को इस्तेहसानन यह अधिकार है कि वह अपने नफ्का के लिए अपनी चल संपत्ति बेच सके। लेकिन वह अक़ार (अचल संपत्ति) को नहीं बेच सकता, सिवाय उस सूरत के जब बच्चा गायब और नाबालिग हो। यह इमाम अबू हनीफा का कौल (मत) है जो 'किताब-उल-मफक़ूद' में दर्ज है। इस पर इज्मा (सहमति) है कि जिस पर नफ्का वाजिब है, जब वह हाज़िर हो तो किसी को उसकी अक़ार या उरूज़ (सामान) को बेचने का अधिकार नहीं है। यह 'मुहीत' में है।

यदि पिता मर गया और उसने बहुत सी संपत्ति छोड़ी और बच्चे नाबालिग हैं, तो बच्चों का खर्च उनके हिस्सों में से होगा, और इसी तरह हर नफ्का पाने का हकदार जो वारिस हुआ, उसका खर्च उसकी विरासत के हिस्से से होगा। इसी तरह मृतक की पत्नी का खर्च भी उसकी विरासत के हिस्से से होगा, चाहे वह गर्भवती हो या न हो। इसके बाद देखा जाएगा कि यदि मृतक ने किसी को वसी (प्रबंधक) नियुक्त किया है, तो वही उन नाबालिग बच्चों को उनके हिस्सों से खर्च देगा। यदि किसी को वसी नियुक्त नहीं किया है, तो क़ाज़ी (न्यायाधीश) धन की कमी या अधिकता को देखते हुए नाबालिग बच्चों में से प्रत्येक के लिए उनकी ज़रूरत के अनुसार खर्च निर्धारित कर देगा और यदि ज़रूरत हो तो नाबालिग के लिए नौकर खरीदेगा, क्योंकि यह भी उसके हितों (मसालेह) में से है। इसी तरह हर वह चीज़ जो उसके हितों से संबंधित हो, क़ाज़ी नाबालिग के लिए उसके हिस्से से खरीद देगा।

यदि मृतक ने किसी को वसी नियुक्त नहीं किया और उसके बच्चे नाबालिग और बालिग दोनों हैं, तो उनमें से प्रत्येक का खर्च उसकी विरासत के हिस्से से होगा जैसा कि हमने वर्णन किया है, और क़ाज़ी उसके माल में एक वसी नियुक्त कर देगा। यदि शहर में कोई क़ाज़ी न हो और बालिग बच्चों ने नाबालिग बच्चों को उनके हिस्सों में से खर्च दिया, तो वे लोग उस खर्च के ज़ामिन (जिम्मेदार) होंगे, और यह हुक्म क़ज़ा (न्यायिक) है, अन्यथा वे खुदा के नज़दीक ज़ामिन नहीं होंगे। यह 'ज़खीरा' में है।

यदि बालिग बच्चों ने नाबालिग बच्चों को खर्च दिया और फिर इसका इकरार (स्वीकारोक्ति) नहीं किया, और केवल उतनी ही राशि का इकरार किया जितना नाबालिगों का हिस्सा बचा था, तो उम्मीद है कि उन बालिग बच्चों पर कुछ भी लाज़िम (अनिवार्य) न होगा।

हमारे मशाइख (विद्वानों) ने कहा है कि दो व्यक्ति सफर में थे, एक पर बेहोशी छा गई और दूसरे ने उसके होश (सचेत) रहते हुए उसकी ज़रूरत में उसके माल से खर्च किया, तो यह इस्तेहसानन मान्य

नहीं होगा। इसी तरह यदि एक मर गया और दूसरे ने उसी के माल से उसकी तजहीज़-ओ-तक्फ़ीन (कफ़न-दफ़न) की, तो भी यह इस्तेहसानन मान्य नहीं होगा। इसी तरह 'माज़ून' गुलामों का हुक्म है कि यदि वे दूसरे शहरों में हों और उनका मालिक मर गया हो, तो यदि उन्होंने रास्ते में खर्च किया तो वे ज़ामिन नहीं होंगे, लेकिन क़ज़ा में वे ज़ामिन ठहराए जाएंगे। यह 'खुलासा' में है। यदि बालिग बच्चों ने नाबालिग बच्चों को खर्च दिया और फिर उसका इकरार नहीं किया, और केवल उतनी ही राशि का इकरार किया जितना नाबालिगों का हिस्सा बचा था, तो उम्मीद है कि उन बालिग बच्चों पर कुछ लाज़िम न होगा। इसी तरह यदि कोई मर गया और किसी को वसी नियुक्त नहीं किया और उसके नाबालिग बच्चे मौजूद हैं और उसका कुछ माल किसी दूसरे के पास धरोहर (वदीअत) है, तो क़ज़ा के अनुसार उसे यह अधिकार नहीं है कि वह धरोहर रखने वाले (मुवदअ) की नाबालिग संतानों को उसमें से खर्च दे और उसे मृतक के माल में शामिल करे। यदि उसने मृतक का सारा माल इस खर्च में दे दिया, फिर कसम खाई कि 'मुझ पर मृतक का कोई माल नहीं है', तो मुझे उम्मीद है कि आखिरत (परलोक) में उससे कोई जवाबदेही नहीं होगी। यह 'वीर-उल-दूरी' में है।

अध्याय पाँच: ज़वी-अल-अरहाम (रिश्तेदारों) के नफ्के के बारे में फरमाया कि अमीर बेटे को अपने ज़रूरतमंद माता-पिता को खर्च देने के लिए मजबूर किया जाएगा, चाहे वे दोनों मुसलमान हों या ज़म्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक)।

کو نفقہ کے لئے فروخت نہیں کر سکتا ہے مگر محتاج باپ کو استحساناً اختیار ہے کہ اس کے مال منقولہ کو اپنے نفقہ کے واسطے فروخت کرے لیکن عقار کو فروخت نہیں کر سکتا ہے الا اس صورت میں کہ ولد غائب صغیر ہو یہ قول امام ابوحنیفہ کا کتاب المفقود میں مذکور ہے اور اس پر اجماع ہے کہ جس پر نفقہ واجب ہے جب وہ حاضر ہو تو کسی کو اس کے عقار یا عروض کے بیچنے کا اختیار نہیں ہے یہ محیط میں ہے اور اگر باپ مر گیا اور بہت قسم کا مال چھوڑا اور اولاد صغیر ہوئی تو اولاد کا نفقہ ان کے حصوں میں سے ہوگا اور اسی طرح ہر مستحق نفقہ جو وارث ہوا اس کا نفقہ اس کے حصہ میراث میں سے ہوگا اور اسی طرح میت کی بیوی کا نفقہ بھی اس کے حصہ میراث سے ہوگا خواہ وہ حاملہ ہو یا نہ ہو اور بعد اس کے دیکھا جائے گا اگر میت نے کسی شخص کو وصی مقرر کیا ہے تو وہی ان اولاد صغار کو ان کے حصوں سے نفقہ دے گا اور اگر کسی کو وصی نہیں کیا ہے تو قاضی بلحاظ وسعت و تنگی مال کے ان اولاد صغار میں سے ہر ایک کے واسطے اس کی حاجت کے قدر نفقہ مقرر کر دے گا اور صغیر کے واسطے خادم خرید دے گا اگر اس کی ضرورت ہوگی اس واسطے کہ یہ بھی اس کے مصالح کے ہے اور ایسے ہی ہر چیز کا حکم جو اس کے مصالح سے ہو یہی ہے کہ قاضی اس صغیر کے واسطے اس کے حصہ سے خرید دے گا اور اگر میت نے کسی کو وصی نہیں کیا اور اس کی اولاد صغار و کبار دونوں ہیں تو ان میں سے ہر ایک کا نفقہ اس کے حصہ میراث سے ہوگا جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے اور قاضی اس کے مال میں ایک وصی مقرر کر دے گا اور اگر شہر میں کوئی قاضی نہ ہو اور کبیر اولاد نے صغیر اولاد کو ان کے حصوں میں سے نفقہ دیا تو اس نفقہ کے وہ لوگ ضامن ہوں گے اور یہ حکم قضاء ہے ورنہ فیما بینہم وبین اللہ تعالیٰ ضامن نہ ہوں گے۔ یہ ذخیرہ میں ہے۔

اگر اولاد کبیر نے اولاد صغیر کو نفقہ دیا پھر اس کا اقرار نہ کیا اور جس قدر ان صغیر کا حصہ باقی ہے اسی کا اقرار کیا تو امید ہے کہ ان اولاد اکبار پر کچھ لازم نہ آئے گا۔

ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ دو شخص سفر میں تھے پس ایک پر بے ہوشی طاری ہوئی اور دوسرے نے اس کے ہوش کے مال سے اسی کی حاجت میں صرف کیا تو استحساناً نہ ہوگا اور اسی طرح اگر ایک مر گیا اور دوسرے نے اسی کے مال سے اس کی تجہیز و تکفین کر دی تو بھی استحساناً نہ ہوگا اسی طرح ماذون غلاموں کا حکم ہے کہ اگر اور شہروں میں ہوں اور ان کا مولیٰ مر گیا پس انہوں نے راہ میں خرچ کیا تو ضامن نہ ہوں گے مگر قضاء ضامن ہوئے گئے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر اولاد کبیر نے اولاد صغیر کو نفقہ دیا پھر اس کا اقرار نہ کیا اور جس قدر ان صغیر کا حصہ باقی ہے اسی کا اقرار کیا تو امید ہے کہ ان اولاد اکبار پر کچھ لازم نہ آئے اور اسی طرح اگر کوئی مر گیا اور کسی کو وصی نہیں کیا اور اس کی اولاد صغار موجود ہے اور اس کا کچھ مال دوسرے کے پاس ودیعت ہے تو قضاء اس کو یہ اختیار نہیں ہے کہ مودع کی اولاد مذکور کو اس میں سے نفقہ دے اور مال میت سے محسوب کرے اور اگر اس نے مال میت سب ان نفقہ میں دیا پھر قسم کھائی کہ مجھ پر میت کا کچھ مال نہیں ہے تو مجھے امید ہے کہ آخرت میں اس سے مواخذہ نہ ہوگا یہ ویر کر دوری میں ہے۔

فصل پنجم: نفقہ ذوی الارحام کے بیان میں فرمایا کہ مالدار بیٹا اپنے محتاج والدین کو نفقہ دینے کے واسطے مجبور کیا جائے گا خواہ دونوں مسلمان ہوں یا ذمی ہوں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2 (588) Kitab-ut-Talaq

Whether both are capable of earning or not, contrary to this, if his parents are Harbi (non-Muslims from outside the Islamic state) who have come to Dar-ul-Islam under a pledge of safety (Aman), then this ruling does not apply. And no one shall be made a partner in providing maintenance (Nafaqah) to the parents alongside a wealthy son; this is in Anabia. It is mentioned in the narration from Imam Abu Yusuf that being wealthy means owning the Nisab (the minimum threshold for zakat), and the Fatwa is based on this. And Nisab refers to the same Nisab by which one becomes ineligible to receive Sadaqah (zakat), this is in Hidayah. And if there are both male and female children, meaning the children are wealthy, then the maintenance of the parents shall be equal between both parties, this is in Zahir-ur-Riwayah. Faqih Abu al-Layth mentioned this, and the Fatwa will be given accordingly, this is in Wajih-ur-Raddi. If a poor man has two sons, one being significantly wealthier than the other and the second owning only the Nisab, then the maintenance shall be equally obligatory on both. If one of them is a Muslim and the other a Dhimmi (non-Muslim citizen), the maintenance shall still be equal between both, this is in Fatawa-e-Qazi Khan.

If the father is needy and poor, his minor children are needy, and the adult son is wealthy, then this son shall be compelled to provide maintenance to his father and his minor children:

Shams al-Aimmah said that our scholars are of the opinion that maintenance is equal between both only when there is a slight difference in their wealth. If there is a clear and significant difference between them, then it is obligatory that the amount of maintenance imposed on them should also differ. This is in Dhakhira. If the Qazi fixed the maintenance on both, and then one of them refused to provide maintenance to the father, the Qazi shall order the other to provide the full maintenance to the father and then recover the portion of the one who did not provide it. If a man who is poor and needy has a wife and the adult wealthy son has no mother, the son shall not be compelled to provide maintenance to his father's wife. Likewise, if the father has an 'Umm-e-Walad' (a slave woman who bore his child) or a slave girl, he shall not be compelled to provide maintenance for them, unless the father is sick or weak and is in need of a servant for his personal care, to perform his necessary tasks and serve him. In such a case, the son shall be compelled to provide for the maintenance of that servant, whether she is his (father's) wife or a slave, this is in Muheet. And if the father is needy and poor, his minor children are needy, and the adult son is wealthy,

then this son shall be compelled to provide maintenance to his father and his minor children.

If the mother is poor, her maintenance is obligatory upon him, even if he himself is poor and the mother is not wealthy. If the son has only enough capacity to provide maintenance for one of his parents and cannot provide for both, then the mother is more entitled to this maintenance, meaning it shall be given to her. If a man has a minor son and he can only afford to provide maintenance for one, he shall provide it for the son. If he has parents and he cannot afford to provide maintenance for any of them, then whatever he eats, they shall eat with him. If the son is wealthy and the father is in need of a wife, it is obligatory for him to arrange his (father's) marriage or buy him a slave girl. If the father has two or more wives, only the maintenance for one wife is obligatory upon the wealthy son to provide to his father, and then the father shall divide this amount of maintenance among all of them. This is in Johara-tun-Nayyira. Imam Abu Yusuf said that if the son is a poor earner and the father is married, then she (the wife) shall share in the son's daily expenses in a customary manner, because if she does not participate, there is a fear of loss regarding the father's rights, and Imam Khassaf...

1. That is, the Sharia ruling will not be obligatory on others except the son, whether the servants are partners with the son.
2. The term 'Nisab' refers to the Nisab upon which Zakat becomes obligatory; see the chapter on the expenditures of Zakat.

दोनों कमाई करने पर कादिर हों या कादिर न हों, इसके बरक्स अगर उसके वालदैन हरबी हों कि अमान लेकर दारुल-इस्लाम में आए हों तो यह हुक्म नहीं है। और मालदार बेटे के साथ वालदैन को नफका (खर्च) देने में किसी को शरीक नहीं किया जाएगा, यह अनाबिया में है। इमाम अबू यूसुफ से जो रिवायत है, उसमें मजकूर है कि मालदार होने का मतलब है कि वह साहिब-ए-निसाब हो और इसी पर फतवा है। और निसाब से मुराद वही निसाब है जिसके होने पर सदका (जकात) से महरूम होता है, यह हिदाया में है। और अगर लड़के और लड़कियां मिले-जुले हों, यानी औलाद में लड़के और लड़कियां मालदार हों तो वालदैन का नफका दोनों फरीकों पर बराबर होगा, यह जाहि-उर-रिवायत में है। और इसी को फकीह अबुल-लैस ने जिक्र किया है और इसी पर फतवा दिया जाएगा, यह वजीह-उर-रदी में है। और अगर फकीर के दो लड़के हों, एक दूसरे की निस्बत ज्यादा मालदार हो और दूसरा सिर्फ निसाब का मालिक हो, तो उसका नफका इन दोनों पर यकसां वाजिब होगा। और अगर दोनों में से एक मुसलमान हो और दूसरा जिम्मी, तो भी नफका दोनों पर मसावी (बराबर) होगा, यह फतावा-ए-काजी खान में है।

अगर बाप मोहताज फकीर हो और उसकी औलाद सगीर (नाबालिग) मोहताज हो और बड़ा बेटा मालदार हो तो यह बेटा अपने बाप और उसकी नाबालिग औलाद को नफका देने पर मजबूर किया जाएगा:

शम्स-उल-आइम्मा ने कहा कि हमारे मशाइख का कौल है कि दोनों पर नफका तभी बराबर होगा जब दोनों की मालदारी में मामूली फर्क हो। और अगर दोनों में बहुत ज्यादा फर्क खुला हुआ हो, तो वाजिब है कि दोनों पर जिस कदर नफका मुकर्रर किया जाए उसमें भी फर्क हो, यह जखीरा में है। फिर काजी ने दोनों पर नफका मुकर्रर कर दिया, फिर दोनों में से एक ने बाप को नफका देने से इनकार किया, तो काजी दूसरे को हुक्म देगा कि पूरा नफका अपने बाप को दे और फिर उसके हिस्से के बराबर उससे वापस ले ले जिसने नहीं दिया है। और अगर किसी मर्द की, जो तंगदस्त व मोहताज है, बीवी हो और उसके बालिग मालदार लड़के की मां नहीं है, तो लड़के को अपने बाप की बीवी को नफका देने पर मजबूर नहीं किया जाएगा। इसी तरह अगर बाप की 'उम्म-ए-वलद' (दासी जिससे बच्चा हो) या बांदी (लौंडी) हो तो भी उनको नफका देने पर मजबूर नहीं किया जाएगा, सिवाय उस सूरत के कि बाप बीमार हो या जईफ (कमजोर) हो कि अपनी जाति खिदमत में किसी खादिमा का मोहताज हो, जो उसके जरूरी कामों को अंजाम दे और उसकी खिदमत करे, तो ऐसी सूरत में

लड़के को उसकी खादिमा का नफका देने पर मजबूर किया जाएगा, ख्वाह यह खादिमा उसकी मनकूहा (बीवी) हो या बांदी हो, यह मुहीत में है। और अगर बाप मोहताज फकीर हो और उसकी नाबालिग औलाद मोहताज हो और बड़ा बेटा मालदार हो, तो यह बेटा अपने बाप और उसकी नाबालिग औलाद को नफका देने पर मजबूर किया जाएगा।

मां अगर फकीरा है तो उस पर उसका नफका लाजिम है, अगरचे वह खुद तंगदस्त हो और मां 'गनी' (अमीर) न हो। और अगर लड़के के पास सिर्फ इतना नफका देने की इस्तताअत (क्षमता) है कि वालदैन में से एक को दे सकता है, दोनों को नहीं दे सकता, तो मां इस नफके की ज्यादा मुस्तहिक है, यानी उसी को दिया जाएगा। और अगर किसी मर्द का बाप नाबालिग बेटा है और वह सिर्फ एक को नफका देने की ताकत रखता है, तो बेटे को ही देगा। और अगर उसके वालदैन हों और वह उनमें से किसी को नफका देने की ताकत नहीं रखता, तो जो कुछ वह खाए, उसके साथ ये भी खाएंगे। और अगर बेटा मालदार है और बाप को बीवी की जरूरत है, तो उस पर वाजिब है कि उसका निकाह कर दे या उसके वास्ते बांदी खरीद दे। और अगर बाप की दो बीवियां या ज्यादा हों, तो मालदार लड़के पर सिर्फ एक बीवी का नफका वाजिब होगा जिसे वह बाप को देगा, फिर बाप उस कदर नफके को उन सब पर तकसीम कर देगा, यह जोहरा-तुन-नईरा में है। इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि अगर बेटा फकीर कमाता हो और बाप से निकाह हुआ हो तो वह बेटे के रोजिना (दैनिक खर्च) में बतौर-ए-मारूफ शरीक हो जाएगी, इस वास्ते कि अगर वह शरीक न हुई तो बाप के हक में नुकसान का अंदेशा है और इमाम खसाफ ने...

1. यानी शराई हुक्म के सिवाए बेटे के दूसरों पर लाजिम नहीं होगा कि खादिमा चाहे लड़के के साथ शरीक हों।
2. कौल-ए-निसाब से मुराद वह निसाब है जिस पर जकात फर्ज होती है और मसा्रिफ-ए-जकात का बाब देखें।

دونوں کمائی کرنے پر قادر ہوں یا قادر نہ ہوں، بخلاف اس کے اگر اس کے والدین حربی ہوں کہ امان لے کر دارالاسلام میں آئے ہوں تو یہ حکم نہیں ہے اور مالدار بیٹے کے ساتھ والدین کو نفقہ دینے میں کوئی شریک نہ کیا جائے گا یہ عنابیہ میں ہے، امام ابویوسف سے جو روایت ہے اس میں مذکور ہے کہ مالدار ہونا یہ ہے کہ مالک نصاب ہو اور اسی پر فتویٰ ہے اور نصاب سے وہ نصاب سے مراد ہے جس کے ہونے پر صدقہ سے محروم ہوتا ہے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر ذکور و اناث مختلط ہوں یعنی اولاد میں ذکور و اناث مالدار ہوں تو والدین کا نفقہ دونوں فریق پر برابر ہو گا یہ ظاہر الروایہ میں ہے اور اسی کو فقیہ ابواللیث نے ذکر کیا ہے اور اسی پر فتویٰ دیا جائے یہ وجہ کر دی میں ہے اور اگر فقیر کے دو پسر ہوں ایک بہ نسبت دوسرے کے زیادہ مالدار ہو اور دوسرا فقط نصاب کا مالک ہو تو اس کا نفقہ ان دونوں پر یکساں واجب ہوگا اور اگر دونوں میں سے ایک مسلمان ہو اور دوسرا ذمی تو بھی نفقہ دونوں پر مساوی ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر باپ محتاج فقیر ہو اور اس کی اولاد صغیر محتاج ہوں اور پسر کبیر مالدار ہو تو یہ بیٹا اپنے باپ اور اس کی اولاد صغار کے نفقہ دینے پر مجبور کیا جائے گا:

شمس الائمہ نے کہا کہ ہمارے مشائخ کا قول ہے کہ دونوں پر نفقہ جب ہی برابر ہوگا کہ جب دونوں کی مالداری میں خفیف تفاوت ہو اور اگر دونوں میں بہت تفاوت کھلا ہوا ہو تو واجب ہے کہ دونوں پر جس قدر نفقہ مفروض کیا جائے اس میں بھی تفاوت ہو۔ یہ ذخیرہ میں ہے، پھر قاضی نے دونوں پر نفقہ مقدر کر دیا، پھر دونوں میں سے ایک نے باپ کو نفقہ دینے سے انکار کیا تو قاضی دوسرے کو حکم دے گا کہ پورا نفقہ اپنے باپ کو دے اور پھر بقد حصہ دوسرے کے جس نے نہیں

دیا ہے اس سے واپس لے اور اگر کسی مرد کی جو تنگدست و محتاج ہے زوجہ ہو اور اس کے پسر بالغ مالدار کی ماں نہیں ہے تو پسر مذکور کو اپنے باپ کی بیوی کو نفقہ دینے پر مجبور نہ کیا جائے گا۔ اسی طرح اگر باپ کی ام ولد ہو یا باندی ہو تو بھی ان کو نفقہ دینے پر مجبور نہ کیا جائے گا، الا اس صورت میں کہ باپ مریض ہو یا ضعیف ہو کہ اپنی ذاتی خدمت میں کسی خادمہ کا محتاج ہو، اس کے کارِ ضروری کو سرانجام دے اور اس کی خدمت کرے تو ایسی صورت میں پسر مذکور اس کی خادمہ کے نفقہ دینے پر مجبور کیا جائے گا خواہ یہ خادمہ اس کی منکوحہ ہو یا باندی ہو یہ محیط میں ہے اور اگر باپ محتاج فقیر ہو اور اس کی اولاد صغیر محتاج ہوں اور پسر کبیر مالدار ہو تو یہ بیٹا اپنے باپ اور اس کی اولاد صغار کے نفقہ دینے پر مجبور کیا جائے گا۔

ماں اگر فقیرہ ہو تو اس پر اس کا نفقہ لازم ہے، اگر چہ خود تنگدست ہو اور ماں لغنی نہ ہو اور اگر پسر کو صرف اس قدر نفقہ استطاعت ہو کہ والدین میں سے ایک کو نفقہ دے سکتا ہے دونوں کو نہیں دے سکتا ہے تو ماں اس نفقہ کی زیادہ مستحق ہے، یعنی اسی کو دیا جائے گا اور اگر کسی مرد کا باپ صغیر بیٹا ہو اور وہ فقط ایک کے نفقہ دینے کی استطاعت رکھتا ہے تو بیٹے ہی کو دے گا اور اگر اس کے والدین ہوں اور وہ ان میں سے کسی کے نفقہ دینے کی استطاعت نہیں رکھتا ہے تو جو کچھ وہ کھائے اس کے ساتھ یہ بھی کھائیں گے اور اگر بیٹا مالدار ہے اور باپ کو زوجہ کی ضرورت ہے تو اس پر واجب ہے کہ اس کا نکاح کر دے یا اس کے واسطے باندی خریدے اور اگر باپ کی دو زوجہ یا زیادہ ہوں تو پسر مالدار پر فقط ایک زوجہ کا نفقہ واجب ہوگا کہ جس کو وہ باپ کو دے، دے گا پھر باپ اس قدر نفقہ کو ان سب پر تقسیم کر دے گا، یہ جوہرہ النیرہ میں ہے، امام ابویوسف نے فرمایا کہ اگر پسر فقیر کماتا ہو اور باپ نکاح ہو تو وہ بیٹے کے روزینہ میں بطور معروف شریک ہو جائے گا اس واسطے کہ اگر وہ مشارک نہ ہوا تو باپ کے حق میں تلف کا خوف ہے اور امام خصاف نے:

۱۔ یعنی شرعی حکم سوائے بیٹے کے دوسروں پر لازم نہیں ہوگا کہ خادمہ خواہ پسر کے ساتھ شریک ہوں۔ ۲۔ قول نصاب یعنی وہ نصاب مراد ہیں جس پر زکوٰۃ فرض ہوتی ہے اور مصارف زکوٰۃ کا باب دیکھو۔

It is mentioned in *Adab al-Qadi* that if a father is poor and cannot earn, and the son is poor but capable of earning, and the father says to the Qadi (judge) that his son earns enough to provide him with *nafaqah* (maintenance), then the Qadi shall examine the son's earnings. If his earnings exceed his daily expenses, the son will be compelled to provide *nafaqah* to his father. If there is no excess, nothing is obligatory upon the son. This order is according to judicial procedure (*qada*), and as a matter of piety, he will be ordered to feed him. This order applies if the son is single. If he has a wife and young children, the son will be compelled to include the father among them and treat him as part of his family, but he will not be compelled to give the father something separately. If the father is an earner, whether the son should be ordered to earn and provide *nafaqah* is a matter of disagreement; some have said he will be compelled, and this is in *Muhit al-Sarakhsi*.

If the *dhawi al-arham* (relatives) are wealthy, none of them shall be ordered to provide *nafaqah*: Regarding the grandfather, the eligibility for *nafaqah* according to *Zahir al-Riwayah* depends solely on poverty, nothing else, as is the case with the father. The maternal grandfather is like the grandfather, and similarly, grandmothers (1) and maternal grandmothers are entitled to *nafaqah*. The same criteria (2) for eligibility regarding the grandfather and maternal grandfather apply to the grandmother and maternal grandmother; this is in *al-Muhit*. *Nafaqah* is mandatory for every *dhi rahm mahram* (close relative), provided they are a minor, a poor adult woman, a poor man, or blind. This *nafaqah* shall be mandatory according to the proportion of inheritance, and he will be compelled to provide it; this is in *al-Hidayah*. It is not required that inheritance is actually received, but rather the eligibility for inheritance (3) (*ahliyat al-irth*) matters; this is in *al-Fatawa*. If the *dhawi al-arham* are wealthy, none of them shall be ordered to provide *nafaqah*. For adult and healthy *dhawi al-arham*, no order will be issued for their *nafaqah* (4), even if they are currently poor. For female *dhawi al-arham*, if they are adults, *nafaqah* is mandatory (5) even if they are destitute, provided they are in need of it; this is in *al-Dhakhirah*. No one shall be joined with the husband in providing *nafaqah* to his wife. If a woman's husband is destitute and her son from another marriage is wealthy, or her father or brother is wealthy, the woman's *nafaqah* will be upon her husband, not the father. However, her father, son, or brother will be ordered to provide *nafaqah* to the woman, and when her husband becomes well-off, he may reclaim it from him; this is in *al-Bada'i*. If the poor man's father and his son's son are both wealthy, his *nafaqah* is mandatory upon his father. If the poor man's daughter and grandson are both wealthy, his *nafaqah* is specifically

upon his daughter, even if the inheritance shares are equal between them. If the poor man's daughter or daughter's son and his full brother are wealthy, his *nafaqah* will be upon his daughter's offspring, whether male or female, even if the brother is the rightful heir and not the daughter's offspring. If the poor man has a father and child (5) and both are wealthy, his *nafaqah* is mandatory upon his offspring, even if both are equal in kinship, but preference is given to the son's side, in the sense that the son's wealth is the father's, and even if the literal meaning is not intended, it is sufficient for the purpose of preference. And if the poor man's grandfather and grandson...

---

(1) Meaning great-grandmothers, etc., are also included. (2) Meaning the state of poverty. (3) Meaning the provider must be eligible to be an heir, even if not currently one for some reason. (4) In the case of being poor. (5) Whether son or daughter.

अदब-उल-काज़ी में उल्लेख है कि यदि पिता गरीब हो और कमाने वाला न हो और बेटा गरीब हो लेकिन कमाने वाला हो, तो यदि पिता काजी से कहे कि मेरा बेटा इतना कमाता है कि उसमें से मुझे नफ़क़ा (खर्च) दे सकता है, तो काजी उसके बेटे की कमाई को देखेगा। यदि उसकी कमाई में उसके दैनिक खर्च से अधिक है, तो बेटे को मजबूर किया जाएगा कि वह पिता को नफ़क़ा दे। यदि दैनिक खर्च से अधिक नहीं है, तो लड़के पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है। यह आदेश न्याय (क़ज़ा) के अनुसार है, और ईमानदारी के नाते यह आदेश दिया जाएगा कि वह खिलाए। यह आदेश तब है जब बेटा अकेला हो। यदि उसकी पत्नी और छोटे बच्चे हों, तो लड़के को मजबूर किया जाएगा कि वह पिता को भी उनमें शामिल कर ले और अपने परिवार के समान माने, लेकिन उसे इस बात के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा कि वह पिता को अलग से कुछ दिया करे। यदि पिता कमाने वाला हो, तो क्या बेटे को कमाने और नफ़क़ा देने का आदेश दिया जाएगा या नहीं? इसमें मतभेद है और कुछ ने कहा है कि मजबूर किया जाएगा, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है।

यदि ज़वी-अल-अरहाम (रिश्तेदार) धनी हों, तो उनमें से किसी को नफ़क़ा देने का आदेश नहीं दिया जाएगा: दादा के हक में नफ़क़ा पाने के लिए ज़ाहिर-उल-रिवायत के अनुसार केवल गरीबी का اعتبار। (मान्यता) है और कुछ नहीं, जैसा कि पिता के मामले में है। नाना भी दादा के समान है, और इसी तरह दादियाँ (1) और नानियाँ भी नफ़क़े की हकदार हैं। दादी और नानी के मामले में भी नफ़क़े की पात्रता के लिए वही मानदंड (2) है जो दादा और नाना के मामले में है। यह 'मुहीत' में है। हर ज़ी-रहम (रिश्तेदार) मेहरम के लिए नफ़क़ा देना अनिवार्य है, बशर्ते कि वह छोटा बच्चा हो, या वयस्क गरीब महिला हो, या गरीब पुरुष हो, या अंधा हो। यह नफ़क़ा विरासत के हिस्से के अनुपात में अनिवार्य होगा और इसे देने के लिए मजबूर किया जाएगा। यह 'हिदाया' में है। विरासत का वास्तव में मिलना आवश्यक नहीं है, बल्कि विरासत पाने की पात्रता (3) (अहिलियत-ए-इर्स) मायने रखती है, यह 'फतावा' में है। यदि ज़वी-अल-अरहाम धनी हों, तो उनमें से किसी को नफ़क़ा देने का आदेश नहीं दिया जाएगा। और वे ज़वी-अल-अरहाम जो वयस्क और स्वस्थ हों, उनके नफ़क़े(4) के लिए किसी पर आदेश नहीं दिया जाएगा, भले ही वे वर्तमान में गरीब हों। ज़वी-अल-अरहाम जो महिलाएँ हैं, यदि वे वयस्क हों, तो उनके लिए नफ़क़ा अनिवार्य (5) है, भले ही वे तंगदस्त हों, बशर्ते वे नफ़क़े की मोहताज हों, यह 'ज़खीरा' में है। और पति के साथ अपनी पत्नी को नफ़क़ा देने में किसी को शामिल नहीं किया जाएगा। यदि महिला का पति तंगदस्त हो और बेटा दूसरी शादी से हो या पिता या भाई मालदार हों, तो उस महिला का नफ़क़ा उसके पति पर होगा, पिता पर नहीं। लेकिन उसके पिता या

बेटे या भाई को आदेश दिया जाएगा कि वह उस महिला को नफ़क़ा दे। फिर जब उसका पति संपन्न हो जाए, तो उससे वापस ले ले। यह 'बदाये' में है। यदि गरीब पुरुष का पिता और उसके बेटे का बेटा दोनों मालदार हों, तो उसका नफ़क़ा उसके पिता पर अनिवार्य होगा। यदि गरीब पुरुष की बेटी और पोता दोनों मालदार हों, तो उसका नफ़क़ा उसकी बेटी पर होगा, भले ही विरासत दोनों में बराबर पहुँचती हो। यदि गरीब पुरुष की बेटी या बेटी का बेटा और सगा भाई (एक माँ-बाप से) मालदार हों, तो उसका नफ़क़ा उसकी बेटी की संतान पर होगा, चाहे वह लड़की हो या लड़का, भले ही विरासत का हकदार भाई हो, न कि बेटी की संतान। यदि गरीब पुरुष का पिता और संतान (5) हों और दोनों मालदार हों, तो उसका नफ़क़ा उसकी औलाद पर अनिवार्य होगा, भले ही दोनों निकटता में समान हों, लेकिन बेटे की तरफ तरजीह दी जाएगी, इस अर्थ में कि बेटे का माल पिता का है, भले ही इसके शब्दजाल का अर्थ स्पष्ट न हो, लेकिन तरजीह के लिए यह पर्याप्त है। और यदि गरीब पुरुष का दादा और पोता...

---

(1) यानी परदादी और परनानी आदि भी शामिल हैं। (2) यानी फकीरी का होना। (3) यानी नफ़क़ा देने वाला वारिस होने की पात्रता रखता हो, भले ही किसी कारण से वह वास्तव में न हो। (4) फकीर होने की स्थिति में। (5) चाहे बेटा हो या बेटी।

ادب القاضی میں ذکر فرمایا ہے کہ اگر باپ فقیر ہو اور کماؤ نہ ہو اور بیٹا فقیر کماؤ ہو پس باپ نے قاضی سے کہا کہ میرا بیٹا اس قدر کماتا ہے کہ مجھے اس میں سے نفقہ دے سکتا ہے تو قاضی اس کے بیٹے کی کمائی کو دیکھے گا پس اگر اس کی کمائی میں اس کے روزینہ سے زیادتی ہو تو بیٹا اس میں سے باپ کو نفقہ دینے پر مجبور کیا جائے گا اور اگر اس کے روزینہ سے زیادتی نہ ہو تو پسر پر کچھ واجب نہیں ہے اور یہ حکم قضاء ہے اور براہِ دیانت یہ حکم دیا جائے گا کہ کھلائے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ بیٹا تنہا ہو اور اگر بیوی اور چھوٹے بچے ہوں تو پسر پر جبر کیا جائے گا کہ باپ کو بھی ان میں داخل کر لے اور مثل اپنے عیال کے قرار دے مگر اس امر پر مجبور نہ کیا جائے گا کہ باپ کو علیحدہ کچھ دیا کرے اور اگر باپ کماؤ ہو تو آیا پسر کو کمانے و نفقہ دینے کا حکم کیا جائے گا یا نہیں تو اس میں اختلاف کیا گیا ہے اور بعض نے فرمایا ہے کہ جبر کیا جائے گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر ذوی الارحام غنی ہوں تو ان میں سے کسی کو نفقہ دینے کا حکم نہ کیا جائے گا: دادا کے حق میں استحقاقِ نفقہ کے واسطے بظاہر الروایہ کے فقط فقر کا اعتبار ہے اور کچھ نہیں جیسا کہ باپ کے حق میں ہے اور نانا مثل دادا کے ہے اور ایسے ہی دادیاں (۱) و نانیاں مستحق نفقہ ہیں اور دادی و نانی کے حق میں بھی استحقاق نفقہ کے لئے وہی معتبر (۲) ہے جو دادا و نانا کے حق میں ہے محیط میں ہے اور نفقہ ہر ذی رحم محرم کے واسطے ثابت واجب ہے بشرط یہ کہ وہ صغیر فقیر ہو یا عورت بالغہ فقیرہ ہو یا مرد فقیر ہو یا اندھا ہو پس یہ نفقہ بحسابِ قدرِ میراث کے واجب ہوگا اور اس پر اس نفقہ دینے کے واسطے جبر کیا جائے گا یہ ہدایہ میں ہے اور میراث کا درحقیقت ہونا معتبر نہیں ہے بلکہ اہلیتِ ارث (۳) معتبر ہے یہ فقایہ میں ہے اور اگر ذوی الارحام غنی ہوں تو ان میں سے کسی کو نفقہ دینے کا حکم نہ کیا جائے گا اور مروان ذوی الارحام جو بالغ

ہوں اور تندرست ہوں ان کے نفقہ کے (۴) واسطے کسی پر حکم نہ دیا جائے گا اگر چہ سردست فقیر ہوں اور عورتیں ذوی الارحام حالانکہ بالغہ ہوں ان کے واسطے نفقہ واجب (۵) ہے اگر چہ تنگدست ہوں درصورتیکہ وہ نفقہ کی محتاج ہوں یہ ذخیرہ میں ہے اور شوہر کے ساتھ اپنی زوجہ کو نفقہ دینے میں کوئی شریک نہ کیا جائے گا اور اگر عورت کا شوہر تنگدست ہو اور بیٹا دوسرے شوہر سے ہے مالدار ہو یا باپ یا بھائی مالدار ہوں تو اس عورت کا نفقہ اس کے شوہر پر ہوگا باپ دینے پر نہ ہوگا لیکن اس کے باپ یا بیٹے بھائی کو حکم دیا جائے گا کہ اس عورت کو نفقہ دے پھر جب اس کا شوہر آسودہ حال ہو جائے تو اس سے واپس لے لیے بدائع میں ہے اور مرد فقیر کا والد اس کے بیٹے کا بیٹا دونوں مالدار ہوں تو اس کا نفقہ اس کے والد پر واجب ہوگا اور اگر مرد فقیر کی دختر و پوتا دونوں مالدار ہوں تو اس کا نفقہ خاصہ اس کی دختر پر ہوگا اگر چہ میراث ان دونوں میں مساوی پہنچتی ہے اور اگر مرد فقیر کی دختر یا دختر کا بیٹا اور سگا بھائی ایک ماں و باپ سے مالدار ہوں تو اس کا نفقہ اس کی دختر کی اولاد پر ہوگا خواہ لڑکی ہو یا لڑکا ہو اگر چہ مستحق میراث بھائی ہے نہ دختر کی اولاد اور اگر مرد فقیر کا والد و فرزند (۵) ہو اور دونوں مالدار ہوں تو اس کا نفقہ اس کے ولد پر واجب ہوگا اگر چہ دونوں قربت میں یکساں ہیں لیکن پسر کی جانب ترجیح ہے بایں معنی کہ بیٹے کا مال باپ کا ہے اگر چہ اس کے معنی ظاہر مراد نہ ہوں مگر ترجیح کے واسطے کافی ہے اور اگر مرد فقیر کا دادا و پوتا

---

(۱) یعنی پردادی و پرتانی وغیرہ بھی شامل ہیں۔ (۲) یعنی فقر تہی۔ (۳) یعنی نفقہ دینے والا وارث ہونے کی اہلیت رکھتا ہو اگرچہ کسی وجہ پر وہ نہ بالفعل۔ (۴) فقیرہ ہونے کی صورت میں۔ (۵) خواہ بیٹا یا بیٹی۔

Fatawa-e-Alamgiri ... Volume (2) (590) Book of Divorce If a man is poor and both his grandfather and grandson are wealthy, his maintenance (nafaqah) will be obligatory upon both of them in proportion to their inheritance share; i.e., one-sixth upon the grandfather and the rest upon the grandson. If the daughter and sister of a poor man are both wealthy, his maintenance will be upon his daughter, even if they are not equal in inheritance. Similarly, if the son of a poor man is Christian and his brother is Muslim, and both are wealthy, maintenance will be obligatory upon the brother, even if the inheritance reaches the brother (1). Similarly, if the daughter of a poor man and his *Mawla al-Ataqah* (freer of a slave) are both wealthy, maintenance will be obligatory upon his daughter, even if they are not equal in inheritance. Similarly, if the daughter and biological sister of a poor woman are both wealthy, her maintenance is obligatory upon her daughter, even if they are equal in inheritance. This is stated in *Muhit*.

If a *Dhu-Rahm* (kin) who is a non-mahram, such as a cousin, is present, or if they are a mahram but not a *Dhu-Rahm*: If the mother and grandfather of a poor man are both wealthy, his maintenance will be obligatory upon both of them in proportion to their inheritance share; i.e., one-third upon the mother and two-thirds upon the grandfather. The same rule applies if the mother and a biological brother are both wealthy. Similarly, if the mother and the son of a biological brother, or a biological uncle, or any other *Asabah* (residuary heir) are wealthy, three-thirds will be obligatory upon them in proportion to their inheritance shares. If the poor man has a (2) grandmother, the maintenance will be divided into six parts, with the grandfather bearing five parts and the grandmother the second part. If a biological uncle and biological paternal aunt are wealthy, the maintenance will be upon the uncle, not the aunt. Similarly, if a biological uncle and biological maternal uncle are present, maintenance will be upon the uncle, not the maternal uncle. If a poor man's biological paternal aunt and her maternal uncle are present, three-thirds will be obligatory upon them; i.e., two-thirds upon the aunt and one-third upon the maternal uncle. Similarly, if the maternal uncle and maternal aunt of the mother are present, three-thirds will be obligatory upon them. If his maternal uncle is biological and he has a cousin (son of a biological uncle), the maintenance will be upon the maternal uncle, even if the inheritance goes to the cousin. The reason is that the condition for obligatory maintenance is that it must be upon one who is a *Dhu-Rahm mahram* and among the heirs. If the *Dhu-Rahm* is a non-mahram, such as a cousin, or is a mahram but not a *Dhu-Rahm*, such as foster siblings, or if they are not mahram

by blood relation—for instance, if they became mahram through fosterage—then maintenance will not be obligatory upon them. This is found in *Sharh al-Tahawi*.

If a poor person has three brothers of different relations: one biological (from both parents), one *allati* (from the father's side only), and one *akhyafi* (from the mother's side only), then his maintenance will be obligatory upon his biological brother and the *akhyafi* brother. One-sixth will be upon the *akhyafi* brother based on inheritance, and the rest upon the biological brother. If the poor man's paternal aunt, maternal aunt, and uncle are present, his maintenance will be upon his uncle. If the uncle himself is poor, the maintenance will be shared equally between the paternal and maternal aunts. The fundamental principle in this chapter is that if someone who would have been the full heir due to being an *Asabah* becomes poor, they are treated as if they have died; and in that case, the inheritance rights of the others are calculated as if the person were dead, and maintenance becomes obligatory upon them accordingly.

फतावा-ए-आलमगीरी ... जिल्द (2) (590) किताब-उत-तलाक यदि कोई पुरुष गरीब है और उसके दादा और पोते दोनों मालदार हों, तो उसका खर्च (नफ्का) उन दोनों पर उनकी विरासत (हिस्सा) के अनुपात में वाजिब होगा, यानी दादा पर छठा हिस्सा और पोते पर। और यदि गरीब पुरुष की बेटी और बहन दोनों मालदार हों, तो उसका खर्च उसकी बेटी पर वाजिब होगा, भले ही विरासत में वे दोनों बराबर न हों। इसी तरह यदि गरीब पुरुष का बेटा ईसाई हो और भाई मुसलमान, और दोनों मालदार हों, तो नफ्का उस पर वाजिब होगा, भले ही विरासत भाई तक पहुँचती हो। (1) इसी तरह यदि गरीब पुरुष की बेटी और 'मौला अल-अताका' (आजाद करने वाला मालिक) दोनों मालदार हों, तो नफ्का उसकी बेटी पर वाजिब होगा, भले ही विरासत में दोनों बराबर न हों। इसी तरह यदि गरीब औरत की बेटी और सगी बहन दोनों मालदार हों, तो उसका नफ्का उसकी बेटी पर वाजिब है, भले ही विरासत में दोनों बराबर हों। यह 'मुहीत' में है।

यदि ज़ी-रहम गैर-महहरम जैसे चचा की औलाद मौजूद हो या महरम हो लेकिन ज़ी-रहम न हो: यदि गरीब पुरुष की माँ और दादा दोनों मालदार हों, तो उसका नफ्का उन दोनों पर विरासत के हिस्से के अनुपात में वाजिब होगा, यानी एक तिहाई माँ पर और दो तिहाई दादा पर वाजिब होगा। इसी तरह यदि माँ और सगा भाई दोनों मालदार हों तो भी यही हुक्म है, और इसी तरह यदि माँ और सगे भाई का बेटा या सगा चचा या कोई अन्य 'असबा' (वारिस) मालदार हो, तो दोनों पर उनके विरासत के हिस्से के अनुपात में तीन तिहाई वाजिब होगा। और यदि गरीब पुरुष की (2) दादी हो, तो नफ्का दोनों पर छह हिस्सों में से, हर एक के दूसरे हिस्से और पाँच हिस्से दादा पर वाजिब होंगे। और यदि सगा चचा और सगी फूपी मालदार हों, तो नफ्का चचा पर होगा, न कि फूपी पर। इसी तरह यदि सगा चचा और सगा मामूँ हों, तो नफ्का चचा पर होगा न कि मामूँ पर। और यदि गरीब पुरुष की सगी फूपी और उसका मामूँ मौजूद हों, तो उन दोनों पर तीन तिहाई वाजिब होगा, यानी दो तिहाई फूपी पर और एक तिहाई मामूँ पर। इसी तरह यदि माँ के मामूँ और खाला मौजूद हों, तो भी नफ्का उन दोनों पर तीन तिहाई वाजिब होगा। और यदि उसका मामूँ सगा हो और सगे चचा का बेटा हो, तो नफ्का मामूँ पर होगा, भले ही विरासत उसके चचा-जाद भाई को मिले। इसका कारण यह है कि नफ्का वाजिब होने की शर्त यह है कि उस पर वाजिब हो जो ज़ी-रहम महरम हो और विरासत पाने वालों में से हो। और यदि ज़ी-रहम गैर-महहरम हो, जैसे चचा की औलाद, या महरम हो लेकिन ज़ी-रहम न हो, जैसे रज़ाई (दूध शरीक) भाई-बहन; या उसका महरम होना रिश्तेदारी की वजह से न हो, जैसे दूध

शरीक होने की वजह से चचा की औलाद महरम बन गई, तो ऐसी स्थिति में उस पर नफ्का वाजिब नहीं होगा, यह 'शरह-ए-तहावी' में है।

यदि गरीब व्यक्ति के तीन भाई अलग-अलग हों, यानी एक भाई सगा (माँ-बाप से), दूसरा 'अलाती' (केवल बाप की ओर से), तीसरा 'अखयाफी' (केवल माँ की ओर से), तो उसका नफ्का उसके सगे भाई और 'अखयाफी' भाई पर वाजिब होगा। इसी तरह विरासत के हिसाब से एक छठा हिस्सा 'अखयाफी' भाई पर और बाकी उसके सगे भाई पर होगा। और यदि गरीब पुरुष की फूपी, खाला और चचा मौजूद हों, तो उसका नफ्का उसके चचा पर होगा। और यदि चचा खुद गरीब (तंगदस्त) हो, तो उसका नफ्का उसकी फूपी और खाला पर बराबर वाजिब होगा। इस अध्याय में मूल सिद्धांत यह है कि जो व्यक्ति विरासत पाने वालों में से 'असबा' होने के कारण पूरी विरासत पाने वाला था, जब वह तंगदस्त (गरीब) हो जाए, तो उसे ऐसा माना जाएगा जैसे वह मर चुका है। और जब उसे मृत मान लिया जाएगा, तो उसके मरने की स्थिति में बाकी लोगों को विरासत का जो हक पैदा होता है, उसी अनुपात में उन पर नफ्का वाजिब होगा।

فتاویٰ عالمگیری ... جلد (۲) (۵۹۰) کتاب الطلاق موجود ہو اور دونوں مالدار ہوں تو اس کا نفقہ ان دونوں پر بقدر ان کی میراث کے واجب ہوگا یعنی دادا پر چھٹا حصہ اور پوتے پر ہوگا اور اگر مرد فقیر کی دختر کی بہن دونوں مالدار ہوں تو اس کا نفقہ اس کی دختر پر ہوگا اگرچہ میراث میں دونوں مساوی نہیں اور اسی طرح اگر مرد فقیر کا بیٹا نصرانی اور بھائی مسلمان ہو اور دونوں مالدار ہوں تو نفقہ اس پر واجب ہوگا اگرچہ میراث بھائی پر پہنچتی ہے (۱) اسی طرح اگر مرد فقیر کی دختر و مولیٰ العتاقہ دونوں مالدار ہوں تو نفقہ اس کی دختر پر واجب ہوگا اگرچہ میراث میں دونوں مساوی نہیں اسی طرح اگر فقیرہ عورت کی دختر و سگی بہن دونوں مالدار ہوں تو اس کا نفقہ اس کی دختر پر واجب ہے اگرچہ میراث میں دونوں مساوی ہیں یہ محیط میں ہے۔

اگر ذی رحم غیر محرم مثل اولاد چچا کے موجود ہو یا محرم ہو مگر ذی رحم نہ ہو: اگر مرد فقیر کی ماں و دادا دونوں مالدار ہوں تو اس کا نفقہ ان دونوں پر بقدر حصہ میراث کے واجب ہوگا یعنی ایک تہائی ماں پر اور دو تہائی دادا پر واجب ہوگا اور اسی طرح اگر ماں و سگے بھائی دونوں مالدار ہوں تو بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر ماں و سگے بھائی کا بیٹا یا سگا چچا یا کوئی عصبہ دیگر مالدار ہوں تو دونوں پر بقدر ان کے حصہ میراث کے تین تہائی واجب ہوگا اور اگر مرد فقیر کی (۲) دادی ہو تو نفقہ دونوں پر چھ حصہ ہر ایک حصہ ثانی پر اور پانچ حصے دادا پر واجب ہوگا اور اگرچہ چچا ساگا اور پھوپھی سگی مالدار ہوں تو نفقہ چچا پر ہوگا نہ پھوپھی پر اور اسی طرح اگر سگا چچا اور سگا ماموں ہو تو نفقہ چچا پر ہوگا نہ ماموں پر اور اگر مرد فقیر کی سگی پھوپھی اور اس کا ماموں موجود ہو تو ان دونوں پر تین تہائی واجب ہوگا یعنی دو تہائی پھوپھی پر ایک تہائی ماموں پر اور اسی طرح اگر ماں ماموں و خالہ موجود ہوں تو بھی نفقہ ان دونوں پر تین تہائی واجب ہوگا اور اگر اس کا ماموں سگا اور سگے چچا کا بیٹا ہو تو نفقہ ماموں پر

ہوگا اگرچہ میراث اس کے چچا زاد بھائی کو ملے گی اور وجہ یہ ہے کہ نفقہ واجب ہونے کی شرط یہ ہے کہ اس پر واجب ہوتا ہے کہ جو ذی رحم محرم اہل میراث سے ہو اور اگر ذی رحم غیر محرم مثل اولاد چچا کے موجود ہو یا محرم ہو مگر ذی رحم نہ ہو جیسے رضاعی بھائی ۔ بہن یا ذی رحم محرم ہونا اس کا ازراہ قرابت نہ ہو جیسے چچائی اولاد اس کی دودھ شریک ہو کر محرم ہوگئی تو ایسی صورت میں اس پر نفقہ واجب نہ ہوگا یہ شرح طحاوی میں ہے۔ اگر شخص فقیر کے تین بھائی متفرق ہوں یونی ایک بھائی یعنی سگا ماں باپ سے دوسرا اعلاتی فقط باپ کی جانب سے تیسرا اخیافی فقط ماں کی جانب سے تو اس کا نفقہ اس کے یعنی بھائی اور اخیافی بھائی پر واجب ہوگا اسی طرح کے بحساب میراث کے ایک چھٹا حصہ اخیافی بھائی پر اور باقی اس کے یعنی بھائی پر ہوگا اور اگر مرد فقیر پھوپھی و خالہ و چچا موجود ہوں تو اس کا نفقہ اس کے چچا پر ہوگا اور اگر چچا خود تنگدست ہو تو اس کا نفقہ اس کی پھوپھی و خالہ پر مساوی واجب ہوگا اور اصل اس باب میں یہ ہے کہ جو شخص اہل میراث میں سے کل میراث بسبب عصبہ لینے والا تھا جب وہ تنگدست ہو تو ایسا قرار دیا جائے گا کہ گویا وہ مرگیا ہے اور جب وہ مرا ہوا قرار دیا گیا تو باقیوں کا جو استحقاق اس کے مرجانے کی صورت میں میراث کا پیدا ہوا ہے اسی حساب سے ان پر نفقہ واجب ہوگا اور جو شخص

---

1) یہ کتاب الفرائض میں مذکور ہے خلاصہ یہ کہ بہن دختر کے ساتھ عصبہ ہے پس نصف دختر کا اور باقی بہن کا ہوا تو ہر ایک کو نصف نصف پہنچا۔ 2) قال المترجم: یعنی دو تہائی ماموں پر اور ایک تہائی خالہ پر بحساب حصہ میراث کے گزر چکا ہے لیکن سابق میں گزرا کہ ظاہر روایت کے موافق مالدار لڑکی اور مالدار پر والدین کا نفقہ مساوی ہے نہ بحساب میراث قائل ہے۔ (1) نصف نصف کے مستحق ہیں۔ (2) یادادی وغیرہ۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 7 ..... Kitab-ut-Talaq

(Continued from previous page)... is not a recipient of all inheritance but some, they shall not be considered like the dead in the event of poverty. Thus, nafqah (maintenance) shall be obligatory upon his hands according to the same calculation as they are entitled to inheritance with that indigent heir. The description of this principle is such that if a man is indigent and helpless, and his son is also indigent and helpless in earning or is a minor, and he has three brothers who are affluent, then the nafqah of this poor man shall be obligatory upon his full and half-siblings in six parts: one-sixth upon his half-brother (akhyafi) and the rest upon his full brother. The nafqah of his son shall be specifically obligatory upon his full brother. If he has three disparate sisters, then his nafqah upon these sisters shall be in five parts: three parts upon the full sister, one part upon the half-sister (allati), and one part upon the half-sister (akhyafi), as per the proportion of their inheritance. The nafqah of his aforementioned son shall be specifically obligatory upon his sister. If in the mentioned case a daughter is assumed instead of a son, and the rest of the situation remains the same, then in the case of disparate brothers, the nafqah of this poor man shall be obligatory upon his full brother, and in the case of disparate sisters, upon the sister. Similarly, the nafqah of the assumed daughter shall be obligatory upon her paternal uncle or paternal aunt. This is in 'Bada'i'.

If the son admitted that he was a slave and was then freed, nafqah will be obligatory upon him:

If there is a dispute between father and son, the father says, "I am indigent," and the son says, "He is wealthy, nafqah is not obligatory upon me," then it is mentioned in 'Muntaqi' that the son's statement shall be accepted, and the father's witnesses shall be accepted, and the father's claim of being indigent shall not be accepted, even if the apparent situation is witness to it. If the son admitted that he was a slave and was then freed, nafqah shall be obligatory upon him. If the father spent the son's wealth on himself, then the son complained, saying, "You spent my wealth while I was wealthy," and the father says, "I spent it while I was indigent," then it is ruled that the state of the father on the day of the dispute shall be considered. If he is indigent, his statement shall be accepted by way of istihsan regarding the amount of his nafqah, and if he is well-off, the son's statement shall be accepted. If both produced witnesses, the son's witnesses shall be accepted (as stated in Talaq). This is in 'Khulasah'. If clothes were borrowed for the father at the son's expense, and he provided a month's food and a year's clothing, and the father said, "It was lost/

wasted," then if it is known that he is truthful, he shall be compelled to pay again. The same rule applies to the nafqah of other mahrams (relatives). This is in 'Tatar Khaniyah'. If the father is needy and the son refuses to provide nafqah, and there is no Qadi (judge) present, then he has the right to steal his son's wealth. If a Qadi is present, he will be a sinner for stealing. If the son gave an amount that is not sufficient, he can steal only to the extent of his need (badr-e-kifayat); if he steals more than that, he will be a sinner. Likewise, if he is not needy and nafqah is not obligatory on the son, then stealing his wealth is not permissible. This is in 'Bahr-ur-Ra'iq'.

If the father has a house and a riding animal, i.e., in his ownership, then in our school of thought, nafqah shall be imposed upon the son, but if the house is more than his living requirement, for example, he can live in one corner of it, then the father shall be ordered to sell the excess and spend on himself.

(1) Meaning, of the wealth the father has spent, his statement will be accepted only to the extent that it could reasonably be his nafqah, and he will be liable for any excess. (1) And the son shall be considered dead.

(ऊपर का हिस्सा पिछले पेज का निरंतर है)... जो विरासत का कुछ हिस्सा पाने वाला है, उसे तंगदस्ती की सूरत में मुर्दा के समान नहीं माना जाएगा। इसलिए उसके हाथों पर उसी हिसाब से नफ्का (गुजारा भत्ता) वाजिब होगा जिस तरह वे उस मुफलिस वारिस के साथ विरासत के हकदार हैं। और इस उसूल का बयान मिसाल में इस तरह है कि एक मर्द तंगदस्त और मजबूर है, और उसका बेटा भी तंगदस्त, कमाई से मजबूर या नाबालिग है, और उसके तीन भाई मुतफर्रिक (अलग-अलग) मालदार हैं, तो उस फकीर का नफ्का उसके ऐनी और अख्याफी भाई पर छह हिस्से होकर वाजिब होगा। छठा हिस्सा अख्याफी भाई पर और बाकी उसके सगे भाई पर वाजिब होगा, और उसके बेटे का नफ्का उसके सगे भाई पर खास तौर पर वाजिब होगा। और अगर उसकी तीन बहनें मुतफर्रिक (अलग-अलग) हों, तो उसका नफ्का उन बहनों पर पांच हिस्से होगा, जिनमें से तीन हिस्से सगी बहन पर, एक हिस्सा अल्लाती और एक हिस्सा अख्याफी बहन पर वाजिब होगा, जैसा कि उनकी विरासतों की मात्रा है। और उसके उक्त बेटे का नफ्का उसकी बहन पर खास तौर पर वाजिब होगा। और अगर उक्त मसले में बेटे के बजाय बेटी मान ली जाए और बाकी सूरत बहाल रहे, तो मुतफर्रिक भाइयों की सूरत में उस फकीर मर्द का नफ्का उसके सगे भाई पर, और मुतफर्रिक बहनों की सूरत में बहन पर वाजिब होगा, और इसी तरह फर्ज की गई बेटी का नफ्का उसके सगे चाचा या सगी फूफी पर वाजिब होगा। यह 'बदए' में है।

अगर बेटे ने इकरार किया कि वह गुलाम था फिर आजाद किया गया तो उस पर नफ्का वाजिब होगा:

अगर बाप और बेटे में इख्तिलाफ हो, बाप कहे कि मैं तंगदस्त हूँ और बेटा कहे कि यह अमीर है, इस पर नफ्का वाजिब नहीं है, तो 'मुंतकी' में मजकूर है कि बेटे का कौल (कथन) कबूल होगा और बाप के गवाह कबूल होंगे, और बाप का यह कहना कि मैं तंगदस्त हूँ कबूल नहीं होगा, अगरचे जाहिर हाल उसके लिए गवाह हो। और अगर बेटे ने इकरार किया कि वह गुलाम था फिर आजाद किया गया, तो उस पर नफ्का वाजिब होगा। और अगर बेटे के माल से अपनी जात पर खर्च किया, फिर बेटे ने मुकदमा किया और कहा कि तुमने मेरे मालदार होने की हालत में मेरा माल खर्च किया है, और बाप कहता है कि मैंने अपनी तंगदस्ती की हालत में खर्च किया है, तो फरमाया कि झगड़े के दिन जो बाप की हालत है उसे देखा जाएगा। पस अगर वह तंगदस्त हो तो उसके नफ्का की बाबत इस्तहसानन उसका कौल कबूल होगा, और अगर खुशहाल हो तो बेटे का कौल कबूल होगा। और अगर दोनों ने

गवाह कायम किए तो बेटे के गवाह कबूल होंगे (कज़ा फि-तलाक)। यह 'खुलासा' में है। अगर बेटे पर उसके बाप के लिए कपड़े कर्ज लिए गए, फिर उसने एक महीने का खाना और साल भर का कपड़ा दे दिया, फिर बाप ने कहा कि वह ضائع (बर्बाद) हो गया है, तो अगर मालूम हो कि वह सच्चा है तो दोबारा देने पर मजबूर किया जाएगा, और यही हुक्म बाकी महरमों के नफ्के में है। यह 'तातारखानीया' में है। और अगर बाप मोहताज हो और बेटे ने उसे नफ्का देने से इनकार किया और वहां कोई काजी नहीं है, तो उसे अपने बेटे का माल चुरा लेने का इख्तियार है। और अगर वहां काजी मौजूद हो तो चुराने से गुनहगार होगा। और अगर बेटे ने इतनी रकम दी कि जो उसके लिए काफी नहीं है, तो वह 'बकद्र-ए-किफायत' (जितनी जरूरत हो) चुरा सकता है, और अगर जरूरत से ज्यादा चुराया तो गुनहगार होगा। और इसी तरह अगर मोहताज न हो और बेटे पर उसका नफ्का न हो, तो भी उसका माल चुराना जायज नहीं है। यह 'बहर-उर-राइ' में है।

अगर बाप के लिए मकान और सवारी का जानवर हो, यानी मुल्कियत में हो, तो हमारे मजहब में बेटे पर नफ्का फर्ज किया जाएगा, लेकिन अगर घर उसकी रिहाइश से जायद (ज्यादा) हो, मिसाल के तौर पर वह उसके एक कोने में रह सकता हो, तो बाप को हुक्म दिया जाएगा कि वह अतिरिक्त हिस्सा बेचकर अपनी ذات पर खर्च करे।

(1) यानी जो माल बाप ने खर्च कर लिया, उसमें से उसी कद्र की बाबत उसका कौल कबूल होगा जितना बतौर मारूफ उसका नफ्का हो सकता है, और उससे ज्यादा का वह जिम्मेदार रहेगा। (1) और बेटा मुर्दा तसव्वुर किया जाएगा।

تمام میراث نہیں بلکہ بعض میراث کا لینے والا ہے وہ تنگدستی کی صورت میں مثل مردہ کے قرار نہ دیا جائے گا پس ہاتھوں پر اسی قدر حساب سے نفقہ واجب ہوگا جس طرح وہ اس مفلس وارث کے ساتھ میراث کے مستحق ہیں اور اس اصل کا بیان مثال میں اس طرح ہے کہ ایک مرد تنگدست عاجز ہے اور اس کا بیٹا بھی تنگدست کمائی سے عاجز ہے یا صغیر ہے اور اس کے تین بھائی متفرق مالدار ہیں تو اس فقیر کا نفقہ اس کے عینی و اخیافی بھائی پر چھ حصے ہو کر واجب (1) ہو گا کہ چھٹا اس کے اخیافی بھائی پر اور باقی اس کے سگے بھائی پر واجب ہوگا اور اس کے بیٹے کا نفقہ اس کے سگے بھائی پر خاصہ واجب ہوگا اور اگر اس کی تین بہنیں متفرقہ ہوں تو اس کا نفقہ ان بہنوں پر پانچ حصے ہو گا جن میں سے تین حصے سگی بہن پر اور ایک حصہ علاتی اور ایک حصہ اخیافی بہن پر واجب ہو گا جیسے کہ ان کی میراثوں کی مقدار ہے اور اس کے پسر مذکور کا نفقہ اس کی بہن پر خاصہ واجب ہوگا اور اگر مسئلہ مذکورہ میں بجائے پسر کے دختر فرض کی جائے اور باقی صورت بحال رہے تو متفرق بھائیوں کی صورت میں اس مرد فقیر کا نفقہ اس کے سگے بھائی پر اور متفرق بہنوں کی صورت میں بہن پر واجب ہوگا اور اسی طرح دختر مفروضہ کا نفقہ اس کے سگے چچا یا سگی پھوپھی پر واجب ہوگا یہ بدائع میں ہے۔

اگر پسر نے اقرار کیا کہ وہ غلام تھا پھر آزاد کیا گیا تو اس پر نفقہ واجب ہوگا:

اگر باپ و بیٹے میں اختلاف ہوا باپ نے کہا کہ میں تنگدست ہوں اور بیٹا کہتا ہے کہ یہ غنی ہے اس کا نفقہ مجھ پر واجب نہیں ہے تو منتقی میں مذکور ہے کہ قول بیٹے کا قبول ہوگا اور گواہ باپ کے مقبول ہوں گے اور باپ کا یہ قول کہ میں تنگدست ہوں قبول نہ ہوگا اگر چہ ظاہر حال اس کے

واسطے شاہد ہو اور اگر پسر نے اقرار کیا کہ وہ غلام تھا پھر آزاد کیا گیا تو اس پر نفقہ واجب ہوگا اور اگر بیٹے کے مال سے اپنی ذات پر خرچ کیا پھر بیٹے نے مخاصمہ کیا اور کہا کہ تو نے در حالت اپنے مالدار ہونے کے میرا مال خرچ کیا ہے اور باپ کہتا ہے کہ میں نے اپنی تنگدست کی حالت میں خرچ کر لیا ہے تو فرمایا کہ خصومت کے روز جو حالت باپ کی ہے اس کو دیکھا جائے پس اگر وہ تنگدست ہو تو اس کے نفقہ مثل تک کی بابت استحصاناً اس کا قول قبول ہوگا اور اگر خوشحال ہو تو بیٹے کا قول قبول ہوگا اور اگر دونوں نے گواہ قائم کئے تو گواہ بیٹے کے قبول ہوں گے کذا فی الطلاق انتہی یہ خلاصہ میں ہے اگر پسر پر اس کے باپ کے واسطے کپڑے قرض کیا گیا پس اس نے ایک مہینے کا کھانا اور سال بھر کا کپڑا دے دیا پھر باپ نے کہا کہ وہ ضائع ہو گیا پس اگر معلوم ہو کہ وہ سچا ہے تو دوبارہ دینے پر جبر کیا جائے گا اور یہی حکم باقی محارم کے نفقہ میں ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر باپ محتاج ہو اور بیٹے نے اس کو نفقہ دینے سے انکار کیا اور وہاں کوئی قاضی نہیں ہے تو اس کو اپنے بیٹے کا مال چرا لینے کا اختیار ہے اور اگر وہاں قاضی موجود ہو تو چرانے سے گنہگار ہوگا اور اگر بیٹے نے اس قدر دیا کہ اس کو کافی نہیں ہے تو بقدر کفایت چرا سکتا ہے اور اگر کفایت سے زائد چرایا تو گنہگار ہوگا اور اسی طرح اگر محتاج نہ ہو اور بیٹے پر اس کا نفقہ نہ ہو تو بھی اس کا مال چرانا جائز نہیں ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔

اگر باپ کے واسطے مکان و جانور سواری ہو یعنی ملک میں ہو تو ہمارے مذہب میں بیٹے پر نفقہ فرض کیا جائے گا لیکن اگر گھر اس کی سکونت سے زائدہ ہو مثلاً اس کے ایک گوشہ میں رہ سکتا ہو تو باپ کو حکم کیا جائے گا کہ زائد فروخت کر کے اپنی ذات پر (1) یعنی جو مال باپ نے خرچ کر لیا اس میں سے اسی قدر کی بابت اس کا قول قبول ہوگا جتنا بطور معروف اس کا نفقہ ہو سکتا ہے اور اس سے زیادہ کا ضامن رہے گا۔ (1) اور بیٹا مردہ تصور کیا جائے گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 ..... 592 ..... Kitab al-Talaq

(He should spend) and once that is spent and he is still destitute without any source of income, then it will be made mandatory upon his son to provide for his maintenance (nafaqah). Similarly, if a father does not have a ride, it will be ordered that he sells it to buy a cheaper ride and spends the remainder on himself. Then, when it reaches the point of a cheaper ride, at that time the maintenance will be made mandatory on his son. In this regard, parents, children, and all mahram (close kin) are equal, and this is the correct school of thought, as stated in Al-Dhakhirah. Despite differences in religion, maintenance is not mandatory except for a wife, parents, grandparents, and offspring. The maintenance of a Christian brother is not mandatory upon a Muslim, and likewise, the maintenance of a Muslim brother is not mandatory upon a Christian, as stated in Al-Hidayah. A Muslim or a Dhimmi will not be forced to provide maintenance for his parents, even if his parents have entered Dar al-Islam with a guarantee of safety. Similarly, if a Harbi enters Dar al-Islam with a guarantee of safety, he will not be forced to provide for the maintenance of his Muslim or Dhimmi parents, as stated in Al-Muhit. Dhimmis will maintain the same rules for maintenance among themselves as those that exist among Muslims, even if their sects differ, as stated in Al-Sarakhsi. If a Dhimmi man becomes a Muslim and his wife is not from the People of the Book, and he denies Islam, causing a separation between them, she will not receive maintenance for the iddah period. If the woman becomes Muslim and her husband denies Islam, causing a separation, maintenance and housing (sukna) will be mandatory upon the husband until the iddah period ends, as stated in Al-Mabsut. If the wife of a Harbi enters Dar al-Islam with a guarantee of safety and demands maintenance from the Qadi, the Qadi will not fix maintenance upon the husband for her. In Al-Siyar al-Kabir, it is stated that if a Qadi mandates maintenance for a wife, parents, or children from the assets of a Muslim who is a prisoner (aseer) in Dar al-Harb, and it is later proven that the prisoner became an apostate (murtad) before the Qadi's order, then the wife will be liable for the maintenance she received. If she claims it should be counted toward her iddah maintenance, the ruling will be that maintenance is not mandatory for her, as stated in Al-Muhit. If someone marries a woman from his mahram and this marriage is valid in his religion, and the woman demands maintenance, then according to the opinion of Imam Abu Hanifah (RA), the Qadi will mandate maintenance for her. If the marriage took place without witnesses, the woman will be entitled to maintenance by unanimous agreement, as stated in Al-Dhakhirah.

Section Three: "Regarding the maintenance of slaves (Mamalik)"

Regarding the maintenance of male and female slaves: It is mandatory for the master (mawla) to provide maintenance to his male and female slaves, whether they are alone, a Mudabbar, or an Umm al-Walad, whether they are minor or major, whether they are disabled or healthy, whether they are blind or sighted, or whether they are mortgaged or leased, as stated in Siraj al-Wahhaj. If the master refuses to provide maintenance, then the slave who is fit to be leased will be leased out, and maintenance will be provided from the rental income. For those not fit to be leased due to being minors, etc., the master will be ordered in the case of male and female slaves to either provide maintenance or sell them. In the case of a Mudabbar or Umm al-Walad, the master will be forced to provide maintenance, as stated in Al-Muhit. If a female slave is such that she cannot be leased due to some reason, for example, she is beautiful and there is a fear of fitna (fear of sin/adultery), then...

---

(1) Male and female slaves. (2) Fear of Zina (adultery). Since the marriage is not valid.

(खर्च करे) फिर जब वह खर्च हो चुका और अभी वह मुफ़लिस है, कोई आमदनी की सूरत न हुई तो अब उसके बेटे पर उसका नफ़क़ा (खर्च) फ़र्ज़ किया जाएगा। इसी तरह अगर बाप के पास सवारी नहीं है तो हुक्म दिया जाएगा कि उसे बेचकर कम कीमत वाली सवारी खरीद ले और बाक़ी को अपनी ज़ात पर खर्च करे। फिर जब कम कीमत पर नौबत आ गई तो उस वक़्त उसके बेटे पर नफ़क़ा फ़र्ज़ किया जाएगा और इसमें वालिदैन और औलाद और सब महरम यकसां हैं और यही सही मज़हब है, यह ज़खीरा में है। और बावजूद इख़्तिलाफ़-ए-दीन के नफ़क़ा वाजिब नहीं होता है, सिवाय ज़ौजा, वालिदैन, अजदाद (दादा-दादी, नाना-नानी) और औलाद के। और नसरानी (ईसाई) पर अपने मुसलमान भाई का नफ़क़ा वाजिब न होगा और इसी तरह मुसलमान पर नसरानी भाई का नफ़क़ा वाजिब न होगा, यह हिदाया में है। और मुसलमान या ज़िम्मी को अपने वालिदैन के नफ़क़े के वास्ते मजबूर नहीं किया जाएगा, अगरचे उसके वालिदैन दारुल-इस्लाम में अमन लेकर आए हों। इसी तरह हर्बी दारुल-इस्लाम में अमान (सुरक्षा) लेकर आया हो तो वह अपने वालिदैन (मुसलमान या ज़िम्मी) के नफ़क़े के वास्ते मजबूर नहीं किया जाएगा, यह मुहीत में है। और ज़िम्मी लोग अपने दरमियान नफ़क़े की बात वही एहतराम (नियम) रखेंगे जो अहले-इस्लाम में है, अगरचे आपस में उनकी मिल्लतें मुख्तलिफ़ हों, यह सरखसी में है। और अगर ज़िम्मी मर्द मुसलमान हो गया और उसकी बीवी अहले-किताब में से नहीं है और उसने इस्लाम से इनकार किया और दोनों में तफ़रीक़ (जुदाई) कर दी तो उसको नफ़क़ा-ए-इद्दत न मिलेगा। और अगर औरत ही मुसलमान हुई और उसके शौहर ने इस्लाम से इनकार किया और दोनों में तफ़रीक़ कर दी तो शौहर पर नफ़क़ा और सुकना (रहने का स्थान) इद्दत तक लाज़िम होगा, यह मबसूत में है। और अगर हर्बी की बीवी अमान लेकर दारुल-इस्लाम में दाखिल हुई और औरत ने क़ाज़ी से नफ़क़ा तलब किया तो क़ाज़ी उसके वास्ते शौहर पर नफ़क़ा मुक़र्रर न करेगा। और सीर-ए-कबीर में फ़रमाया कि अगर क़ाज़ी ने ज़ौजा, वालिदैन और औलाद का नफ़क़ा ऐसे मुसलमान के माल में फ़र्ज़ कर दिया जो दारुल-हर्ब में असीर (कैदी) है, फिर गवाह क़ायम हुए कि यह असीर मुर्तद हो गया और क़ाज़ी के नफ़क़ा मज़कूरा फ़र्ज़ करने से पहले ही मुर्तद हुआ है, तो बीवी ने जो कुछ नफ़क़ा लिया है वह उसकी ज़ामिन होगी। और अगर उसने कहा कि मेरे नफ़क़ा-ए-इद्दत में महसूब (शुमार) कर लिया जाए तो हुक्म होगा कि तेरे वास्ते नफ़क़ा लाज़िम नहीं है, यह मुहीत में है। अगर महरम में से किसी औरत से निकाह कर लिया और यह निकाह उसके दीन में जायज़ है, फिर औरत ने अपने नफ़क़े का मुतालबा पेश किया तो इमाम-ए-आज़म रह. के क़ौल के

मुताबिक क़ाज़ी उसके वास्ते नफ़क़ा फ़र्ज़ करेगा, और अगर निकाह बगैर गवाहों के वाक़े हुआ हो तो बिल-इज़मा (सर्वसम्मति से) औरत मुस्तहिक़-ए-नफ़क़ा होगी, यह ज़खीरा में है।

फ़स्ले-सओम: "ममालिक (दास-दासी) के नफ़क़े के बयान में"

ग़ुलाम और बांदी के नफ़क़े का बयान: मौला पर वाजिब है कि अपने ग़ुलाम और बांदी को नफ़क़ा दे, ख़्वाह बांदी और ग़ुलाम तन्हां हों या मुदब्बिर या उम्मुल-वलद, ख़्वाह सगीर (नाबालिग) हो या कबीर (बालिग), ख़्वाह हाथ-पाँव से बेकार हो या तंदरुस्त, ख़्वाह अंधा हो या आँखों वाला, ख़्वाह किसी के पास रहन (गिरवी) हो या इजारा (किराए) पर हो, यह सिराजुल-वहाज में है। और अगर मौला ने नफ़क़ा देने से इनकार किया तो जो ममलुक (गुलाम) इजारा पर दिए जाने के लायक़ है वह इजारा पर दिया जाएगा और माल-ए-इजारा से उसको नफ़क़ा दिया जाएगा। और जो सग़ीर-सिन्नी (नाबालिग) होने की वजह से इजारा पर दिए जाने के लायक़ न हो तो ग़ुलाम और बांदी की सूरत में मौला को हुक्म दिया जाएगा कि इनको नफ़क़ा दे या फ़रोख्त (बेच) करे। और मुदब्बिर और उम्मुल-वलद की सूरत में मौला पर जब्र (दबाव) किया जाएगा कि इनको नफ़क़ा दे, यह मुहीत में है। और अगर बांदी ऐसी हो कि वह किसी सबब से इजारा पर नहीं दी जा सकती है, मसलन ख़ूबसूरत है कि उसकी वजह से फ़ितना (अवैध संबंध का डर) पैदा होने का ख़ौफ़ है तो...

---

(१) बांदी-ग़ुलाम। (२) ज़िना का डर। चूंकि निकाह सही नहीं है।

خرچ کرے پھر جب وہ خرچ ہو چکا اور ہنوز وہ مفلس ہے کوئی آمدنی کی صورت نہ ہوئی تو اب اس کے بیٹے پر اس کا نفقہ فرض کیا جائے گا اسی طرح اگر باپ کے پاس سواری نہیں ہو تو حکم دیا جائے گا کہ اس کو فروخت کر کے کم قیمت سواری خرید لے اور باقی کو اپنی ذات پر خرچ کرے پھر جب کم قیمت پر نوبت پہنچ گئی تو اس وقت اس کے بیٹے پر نفقہ فرض کیا جائے گا اور اس میں والدین اور اولاد اور سب محارم یکساں ہیں اور یہی صحیح مذہب ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور باوجود اختلافِ دین کے نفقہ واجب نہیں ہوتا ہے سوائے زوجہ و والدین و اجداد و جدات کے اور ولد و ولد کے اور نصرانی اپنے بھائی مسلمان کا نفقہ واجب نہ ہوگا اور اسی طرح مسلمان پر نصرانی بھائی کا نفقہ واجب نہ ہوگا یہ ہدایہ میں ہے اور مسلمان یا ذمی اپنے والدین کے نفقہ کے واسطے مجبور نہ کیا جائے گا اگر چہ اس کے والدین دارالاسلام میں امن لے کر آئے ہوں اسی طرح حربی دارالاسلام میں امان لے کر آیا تو وہ اپنے والدین مسلمان یا ذمی کے نفقہ کے واسطے مجبور نہ کیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور ذمی لوگ اپنے درمیان نفقہ کی بات وہی التزام رکھیں گے جو اہل اسلام میں ہے اگر چہ باہم ان میں ملتیں مختلف ہوں یہ سرخسی میں ہے اور اگر ذمی مرد مسلمان ہو گیا اور اس کی بیوی واہل کتاب سے نہیں ہے اور اس نے اسلام سے انکار کیا اور دونوں میں تفریق کر دی تو اس کو نفقہ عدت نہ ملے گا اور اگر عورت ہی مسلمان ہوئی اور اس کے شوہر نے اسلام سے انکار کیا اور دونوں میں تفریق کر دی تو شوہر پر نفقہ و سکنیٰ عدت تک لازم ہو گا یہ مبسوط میں ہے اور اگر حربی واپس کی بیوی امان لے کر دارالاسلام میں داخل ہوئی اور عورت نے قاضی سے نفقہ طلب کیا تو قاضی اس کے واسطے شوہر پر نفقہ مقرر نہ کرے گا اور سیرِ کبیر میں فرمایا کہ اگر قاضی نے زوجۂ والدین و ولد کا نفقہ ایسے مسلمان کے مال میں

فرض کر دیا جو دارالحرب میں اسیر ہے پھر گواہ قائم ہوئے کہ یہ اسیر مرتد ہو گیا اور قاضی کے نفقہ مذکورہ فرض کرنے سے پہلے سے مرتد ہوا ہے تو بیوی نے جو کچھ نفقہ لیا ہے وہ اس کی ضامن ہوگی اور اگر اس نے کہا کہ میرے نفقہ عدت میں محسوب کر لیا جائے تو حکم ہوگا کہ تیرے واسطے نفقہ لازم نہیں ہے یہ محیط میں ہے اگر محارم میں سے کسی عورت سے نکاح کر لیا اور یہ نکاح اس کے دین میں جائز ہے پس عورت نے اس مرد نے اپنے نفقہ کا مطالبہ پیش کیا تو بھی اس قولِ امامِ اعظمؒ کے قاضی اس کے واسطے نفقہ فرض کرے گا اور اگر نکاح بغیر گواہوں کے واقع ہوا ہو بالا جماع عورت مستحق نفقہ کی ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے۔

فصلِ سئم: "ممالیک(۱) کے نفقہ کے بیان میں

غلام و باندی کے نفقہ کا بیان: مولیٰ پر واجب ہے کہ اپنے غلام و باندی کو نفقہ دے خواہ باندی و غلام تن ہوں یا مدبر یا ام ولد خواہ صغیر ہو یا کبیر خواہ ہاتھ پاؤں سے بیکار یا تندرست ہو خواہ اندھا ہو یا آنکھوں والا خواہ کسی کے پاس رہن ہو یا اجارہ پر ہو یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر مولیٰ نے نفقہ دینے سے انکار کیا تو جو مملوک اجارہ پر دیے جانے کے لائق ہے وہ اجارہ پر دیا جائے گا اور مالِ اجارہ سے اس کو نفقہ دیا جائے گا اور جو بسببِ صغر سنی وغیرہ کے اجارہ دیے جانے کے لائق نہ ہو تو غلام و باندی کی صورت میں مولیٰ کو حکم دیا جائے گا کہ ان کو نفقہ دے یا فروخت کرے اور مدبر و ام ولد کی صورت میں مولیٰ پر جبر کیا جائے گا کہ ان کو نفقہ دے اور پس یہ محیط میں ہے اور اگر باندی ایسی ہو کہ وہ کسی سبب سے اجارہ پر نہیں دی جا سکتی ہے مثلاً خوبصورت ہے کہ اس کی وجہ سے فتنہ(۲) پیدا ہونے کا خوف ہے تو

---

(۱) باندی غلام۔ (۲) خوفِ زنا۔ چونکہ نکاح صحیح نہیں ہے۔

The master will be compelled to either provide [the slave's] maintenance (nafaqah) or sell him; this is stated in *Fath al-Qadeer*. If their earnings are not sufficient for their expenses, the remainder will be incumbent upon the master. If there is surplus from their earnings, the surplus belongs to the master; this is in *Siraj al-Wahhaj*. The maintenance of a slave (raqiq) will be determined by estimating the sufficient amount of food, such as bread and other accompanying items, typical for that city, and that will be made obligatory. The same applies to clothing; it is not permissible in clothing to provide only enough to cover the private parts (satr). If the master lives with luxury, eating various foods and using fine items, it is not obligatory for him to provide the same to the slave, though it is recommended (mustahabb). If the master eats or dresses less than the usual standard due to miserliness or comfort, then according to the most correct (asah) opinion, he is obligated to take care of the slave according to the prevailing standard (hasb al-ghalib). If the master has several slaves, it is obligatory for him to maintain equality between them in food and clothing. Some have said he has the choice to prefer a more valuable or fine slave by giving him more than a cheap one, but the first opinion is more correct. The same ruling applies to bondmaids. If the master ordered a slave to cook his food and he did so, he should invite the slave to eat with him. If the slave refuses to eat together out of respect, the master should provide him a portion from that food, though inviting him is better, closer to proper etiquette and noble character; this is in *Siraj al-Wahhaj*.

If someone usurps (ghasb) a slave, the maintenance remains the responsibility of the usurper (ghasib) until he returns him to the master: He may increase the clothing of a bondmaid whom he has chosen for enjoyment according to custom; this is in *Ghayat al-Surooj*. It is obligatory for the master to buy water for the purification of his bondmaid; this is in *Jawharat al-Nayyirah*. Maintenance for a mukatib (a slave who has an emancipation contract) is not obligatory upon the master, and the same ruling applies to a partially emancipated slave (mu'taq al-ba'd); this is in *Bada'i*. If a man has a slave to whom he does not provide maintenance, it is not permissible for the slave —if he is capable of earning—to consume the master's wealth without his consent; if he is incapacitated, consuming it is permissible. If the slave can earn but the master forbids him, the slave should tell him: "Either give me permission to earn or provide me maintenance." If the master does not grant permission, the slave may eat from his master's wealth as much as he needs; this is in *Fatawa Tatar-Khaniah*. The maintenance of a sold slave is the responsibility of the seller (ba'i) until the buyer takes possession, provided he is in the seller's possession; this is the correct view. If

there is an option (khiyar) in the sale, the responsibility will lie with whoever ultimately owns the slave. Some have said it remains with the seller, others said it should be paid from debt, and the final owner should pay it back; this is in *Sharh Niqayah Barjandi*. The maintenance of a deposited (wadi'ah) slave is the responsibility of the depositor, and for a borrowed (ariyah) slave, it is the responsibility of the borrower; this is in *Bada'i*. If someone usurps a slave, the maintenance remains the responsibility of the usurper until he returns him to the master. If the usurper requests the judge to order maintenance or a sale, the judge will not approve this. However, if there is a fear for the slave's wellbeing from the usurper, the judge shall take the slave, sell him, and keep the price (thaman). If Zaid deposited a slave with Amr and then went missing, and the slave came to the judge requesting him to order Amr to provide maintenance or sell him, the judge has the discretion to order Amr to hire him out and provide maintenance from his wages. If the judge sees it as beneficial to sell him, he should do so. If the slave is pledged (marhun) and the pledge is proven, he will be treated in the same manner as the deposited slave mentioned above; this is in *Fatawa Qadi Khan*. 1. Meaning, most people eat that.

मौला पर जबर किया जाएगा कि वह उसका नफ़्क़ा (खर्च) दे या उसे बेच दे, यह 'फतह अल-क़दीर' में है। और अगर उनकी कमाई उनके खर्च के लिए काफी न हो तो बाकी मौला पर वाजिब होगा, और अगर उनके खर्च से बचती हो तो बची हुई कमाई मौला की होगी, यह 'सिराज अल-वहाज' में है। और ग़ुलाम (रक़ीक़) का नफ़्क़ा इस तरह मुकर्रर किया जाएगा कि उस शहर का जो आम खाना हो, उससे बक़दरे किफायत (जितनी ज़रूरत हो) जितनी रोटी और उसके साथ कोई चीज़ हो, उसका अंदाज़ा लगा कर वाजिब किया जाएगा। और यही लिहाज कपड़ों के बारे में है। कपड़ों में यह जायज़ नहीं कि सिर्फ इतना दे जिससे सतर (शरीर के निजी अंग) छिप सकें। और अगर मौला ने अपने खर्च में फ़राख़ी (आसानी/विस्तार) के साथ उठाया हो, जैसे तरह-तरह के खाने और उम्दा इस्तेमाल में लाया हो, तो मौला पर यह वाजिब नहीं कि ग़ुलाम को भी वैसा ही दे। हाँ, यह मुस्तहब (पसंदीदा) ज़रूर है। और अगर मौला बख़ीली (कंजूसी) या आराम की वजह से मामूल (आदत) से भी कम खाता-पहनता है, तो असह (सबसे सही) क़ौल के मुताबिक उस पर ग़ुलाम का ख्याल रखना ब-हसब-ए-ग़ालिब (जैसा आम तौर पर होता है) वाजिब है। और अगर मौला के कई ग़ुलाम हों तो उस पर वाजिब है कि उनके खाने और कपड़ों में समानता रखे। कुछ ने कहा कि उसे महंगे और कीमती ग़ुलाम को तरजीह देने का इख्तियार है कि उसे सस्ते ग़ुलाम से ज़्यादा दे, लेकिन पहला क़ौल (राय) ही सबसे सही है। यही हुक्म बांदियों (दासी) के लिए भी है। अगर ग़ुलाम को खाना पकाने के लिए कहा और उसने पका लिया, तो मौला को चाहिए कि उसे भी अपने साथ खाने पर बुलाए। और अगर ग़ुलाम ने अदब (सम्मान) की वजह से साथ खाने से इनकार किया, तो मौला को चाहिए कि उस खाने में से उसे भी दे दे, लेकिन साथ बुलाना अफ़ज़ल है और यह व्यवहार और मकारिम-ए-अख़लाक़ (अच्छे शिष्टाचार) के ज़्यादा करीब है, यह 'सिराज अल-वहाज' में है।

अगर किसी ने ग़ुलाम ग़सब (ज़बरदस्ती छीन) कर लिया, तो जब तक वह मौला को वापस न कर दे, तब तक उसका नफ़्क़ा उसी ग़ासिब पर है: जिस बांदी को उसने यौन उपभोग के लिए पसंद कर लिया हो, तो उसके कपड़ों में रिवाज के मुताबिक ज़्यादती कर सकता है, यह 'ग़ायत अल-सुरूज' में है। दासी के लिए मौला पर उसका पाकीज़गी का पानी खरीदना वाजिब है, यह 'जौहरात अल-नय्यराह' में है। और मौला पर अपने मुकातिब (वह ग़ुलाम जिसने आज़ादी का समझौता किया हो) का नफ़्क़ा वाजिब नहीं है। और मुअतक़-अल-बाज़ (जिसका कुछ हिस्सा आज़ाद हो गया हो) का भी यही हुक्म है, यह 'बदाये' में है। एक आदमी का एक ग़ुलाम है जिसे वह नफ़्क़ा नहीं देता, तो अगर वह ग़ुलाम कमाने पर قادر (सक्षम) है, तो उसके लिए जायज़ नहीं कि बिना मौला की रजामंदी के उसका

माल खाए। और अगर वह मजबूर है तो खाना जायज़ है। और अगर ग़ुलाम कमा सकता है लेकिन मौला ने उसे मना कर दिया, तो ग़ुलाम उससे कहे कि या तो मुझे कमाने की इजाज़त दो या मुझे नफ़्क़ा दो। फिर अगर उसने इजाज़त नहीं दी, तो वह अपने मौला के माल से जितना चाहे खा सकता है, यह 'फतावा तातारखानीया' में है। और बेचे गए ग़ुलाम का नफ़्क़ा जब तक खरीदार ने कब्ज़ा न किया हो, बाये (बेचने वाले) पर वाजिब है, जब तक वह बाये के कब्ज़े में है और यही सही है। अगर बीअ (सौदे) में 'खियार' (विकल्प/शर्त) हो, तो अंजाम-ए-कार (अंत में) जिसकी मिल्कियत (मालिकी) हो जाए, उस पर वाजिब होगा। कुछ ने कहा कि बाये पर ही वाजिब है और कुछ ने कहा कि कर्ज़ से उसका नफ़्क़ा दिया जाए, फिर जिसकी मिल्कियत हो जाए वही अदा करे, यह 'शराह नक़ाया बरजन्दी' में है। वदीअत (अमानत) रखे गए ग़ुलाम का नफ़्क़ा उस पर है जिसने वदीअत रखा है और उधारे लिए गए (आरियत) ग़ुलाम का नफ़्क़ा उसे लेने वाले पर है, यह 'बदाये' में है। अगर किसी ने ग़ुलाम ग़सब कर लिया तो जब तक वह मौला को वापस न कर दे, तब तक उसका नफ़्क़ा उसी ग़ासिब पर है। तो अगर ग़ासिब ने क़ाज़ी से दरख्वास्त की कि उसे नफ़्क़ा देने का हुक्म दे या उसे बेच देने का, तो क़ाज़ी इस दरख्वास्त को मंजूर नहीं करेगा। लेकिन अगर ग़ासिब की तरफ से ग़ुलाम के हक में कोई खतरा हो, तो क़ाज़ी उस ग़ुलाम को लेकर बेच देगा और उसकी कीमत (सामान) अपने पास रख छोड़ेगा। और अगर ज़ैद ने एक ग़ुलाम अम्र के पास अमानत रखा, फिर वह खुद गायब हो गया, तो ग़ुलाम क़ाज़ी के पास आया और दरख्वास्त की कि अम्र को नफ़्क़ा देने का हुक्म दे या बेच देने का, तो क़ाज़ी को इख्तियार है कि अम्र को हुक्म दे कि उसे मज़दूरी (किराए) पर दे और उसकी कमाई से उसका नफ़्क़ा चलाए। और अगर क़ाज़ी ने उसे बेचने में मصلحत (भलाई) देखी, तो बेच दे। और अगर ग़ुलाम 'मर्यून' (गिरवी रखा हुआ) हो, अगर उसका गिरवी होना साबित हो गया, तो उसके साथ वैसा ही व्यवहार किया जाएगा जैसा अमानत (वदीअत) वाले ग़ुलाम के साथ ऊपर जिक्र किया गया है, यह 'फतावा क़ाज़ी खान' में है। 1. यानी ज़्यादातर लोग वही खाते हैं।

مولٰی پر جبر کیا جائے گا کہ اس کو نفقہ دے یا فروخت کرے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر ان کی کمائی ان کے خرچ کو کافی نہ ہو تو باقی مولٰی پر واجب ہوگا اور اگر ان کے خرچ سے بچتی ہو تو بچی ہوئی کمائی مولٰی کی ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے اور رقیق کا نفقہ اس طرح مفروض و مقدر کیا جائے گا کہ اس شہر کا جو غالب کھانا ہو اس سے بقدر کفایت جس قدر روٹی اس کے ساتھ کسی چیز انداز کی جائے وہ واجب کی جائے گی اور یہی لحاظ کپڑے میں ہے اور کپڑے میں یہ جائز نہیں کہ فقط اسی قدر دے کہ اس سے ستر عورت ہو اور اگر مولٰی نے اپنے خرچ میں فراخی کے ساتھ اٹھایا کہ طرح طرح کے کھانے اور عمدہ عمدہ استعمال میں لایا تو اس پر واجب نہیں ہے کہ رقیق کو بھی ایسا ہی دے ہاں مگر مستحب ہے اور اگر مولٰی بسبب بخل یا راحت کے معتاد سے بھی کم کھاتا پہنتا ہے تو اصح قول کے موافق اس پر رقیق کی رعایت بحسب الغالب ہے اور اگر مولٰی کے چند غلام ہوں تو اس پر واجب ہے کہ انہیں کھانے و کپڑے میں مساوات رکھے اور بعض نے کہا کہ اس کو بیش قیمت نفیس غلام کو تفضیل دینے کا اختیار ہے کہ ٹھسیں و کم قیمت سے اس کو زیادہ دے مگر قول اول اصح ہے اور یہی حکم باندیوں میں ہے اور غلام کو اپنے کھانے پکانے کے واسطے مامور کیا اور وہ پکا لایا تو چاہیے کہ اپنے ساتھ کھانے کے واسطے اس کو بھلائے اور اگر غلام نے بنظر ادب ساتھ کھانے سے انکار کیا تو مولٰی کو چاہیے کہ اس کھانے میں سے اس کو بھی دے دے مگر ساتھ بھلانا افضل ہے اور اقرب بوضع و مکارم اخلاق ہے یہ سراج الوہاج میں ہے۔

اگر کسی نے غلام غصب کر لیا تو جب تک اس کے مولٰی کو واپس نہ دے تب تک اس کا نفقہ اسی غاصب پر ہے: جو باندی اس نے استمتاع کے واسطے پسند کر لی ہو اس کے کپڑے میں بہ سبب رواج کے زیادتی کر سکتا ہے یہ غایۃ السروج میں ہے اور رقیقہ کے واسطے مولٰی پر اس کی

طہارت کا پانی خرید دینا واجب ہے یہ جوہرۃ النیرہ میں ہے اور مولٰی پر اپنے مکاتب کا نفقہ واجب نہیں ہے اور معتق البعض کا جس کا کچھ حصہ آزاد ہو گیا ہو یہی حکم ہے یہ بدائع میں ہے ایک مرد کا ایک غلام ہے کہ اس کو نفقہ نہیں دیتا ہے پس اگر یہ غلام کمائی کرنے پر قادر ہو تو اس کو روا نہیں ہے کہ بدون رضامندی مولٰی کے مولٰی کا مال کھائے اور اگر عاجز ہو تو کھانا روا ہے اور اگر غلام کمائی کر سکتا ہو مگر مولٰی نے اس کو منع کر دیا تو غلام اس سے کہے کہ یا مجھے اجازت دے کہ کمائی کروں یا مجھے نفقہ دے پھر اگر اس نے اجازت نہ دی تو اپنے مولٰی کے مال سے جس طرح چاہے کھائے یہ بتا تارخانیہ میں ہے اور فروخت شدہ غلام کا نفقہ جب تک مشتری نے قبضہ نہیں کیا ہے بائع پر واجب ہے جب تک بائع کے قبضہ میں ہے اور یہی صحیح ہے اور اگر بیع بخیار ہو تو انجام کار میں جس کی ملک ہو جائے اس پر واجب ہوگا اور بعض نے کہا کہ بائع پر واجب ہے اور بعض نے کہا کہ قرضہ سے اس کا نفقہ دیا جائے پھر جس کی ملک ہو جائے وہی ادا کرے یہ شرح نقایہ بر جندی میں ہے غلام و دیعت کا نفقہ اس پر ہے جس نے ودیعت رکھا ہے اور غلام عاریت لینے والے پر ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر کسی نے غلام غصب کر لیا تو جب تک اس کے مولٰی کو واپس نہ دے تب تک اس کا نفقہ اسی غاصب پر ہے پس اگر غاصب نے قاضی سے درخواست کی کہ اس کو نفقہ دینے کا حکم دے یا بیع کر دینے کا تو قاضی اس درخواست کو منظور نہ کرے گا لیکن اگر غاصب کی طرف سے غلام کے حق میں خوف ہو تو قاضی اس غلام کو لے کر فروخت کرکے اس کا ثمن اپنے پاس رکھ چھوڑے گا اور اگر زید نے ایک غلام عمرو کے پاس ودیعت رکھا پھر خود غائب ہو گیا تو چلا گیا پھر غلام قاضی کے پاس آیا اور درخواست کی کہ عمرو کو نفقہ دینے کا حکم دے یا بیع کر دینے کا تو قاضی کو اختیار ہے کہ عمرو کو حکم کرے کہ اس کو اجارہ پر دے اور اس کی مزدوری سے اس کو نفقہ دے اور اگر قاضی نے اس کا بیچنا مصلحت دیکھا تو فروخت کر دے اور غلام مریون کا اگر رہن ہوتا ثابت ہو

گیا تو اس کے ودعی برتاؤ کیا جائے گا جو غلام و دیعت کے ساتھ مذکور ہوا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ 1. یعنی اکثر لوگ وہی کھاتے ہیں۔

A minor slave is in the possession of a man. He said to another, "This slave of yours is in my possession as a deposit (wadi'at)." If the other denied this, he will be asked to take an oath that, "By God, I did not place him as a deposit," and then the possessor will be ordered to provide for his maintenance (nafaqa). If the slave is an adult, the possessor will not be asked to take an oath, and the maintenance will be mandatory upon the one who benefits from him, whether he is the owner or non-owner; this is according to *Ghayat al-Saruji*.

If Zayd made a will that his slave be given to Amr, but the slave must serve Bakr for one year, and the will was completed, the maintenance of such a slave will be mandatory upon the person for whom the benefit of his service is intended. If he is a minor and not yet capable of service, his maintenance is mandatory upon the one who owns his neck (the slave himself/the body), until he becomes capable of service, after which the maintenance will be mandatory upon his master (makhdum), because he became the owner of his benefit without any compensation. If he becomes sick while with Bakr, it will be observed: if the illness is such, like paralysis, that he cannot serve, his maintenance will be mandatory upon the owner of the slave. If the illness is such that he can still serve, it remains mandatory upon the one entitled to his service. If the illness drags on and the Qadi deems it in the best interest to sell him and purchase another slave with the proceeds who can take his place in service, then the ownership of that slave will also be with the person who owned the previous slave. If Zayd made a will for the *umra* (life estate) of his slave-woman and for the child in her womb for Bakr, then the maintenance of that slave-woman becomes mandatory upon the *umra* beneficiary; this is according to *Muhit-e-Sarsi*.

If a slave is shared between two partners, and one goes missing, and the other provides maintenance without the order of the Qadi and without the permission of his partner, he is considered a benefactor: If a slave is shared between two partners, his maintenance is mandatory upon both, proportional to their ownership. Similarly, if a slave is in the possession of two people and each claims, "He is mine," and neither has witnesses, his maintenance is mandatory upon both. The scholars (Mashaykh) have stated that if a slave-woman is shared between two men and she gives birth to a child, and both masters claim, "He is my offspring," the maintenance (2) of the child is mandatory upon both. If the boy grows up and both masters become poor, his maintenance becomes mandatory upon them; this is in *Bada'i*.

If a slave is shared between two partners and one goes missing, and the other provides maintenance without the Qadi's order and without the partner's permission, he is a benefactor. If he leaves him with his partner, and the partner presents this case before the Qadi and establishes witnesses, the Qadi has the discretion to either accept the testimony or not. If he accepts it, he will order the partner to provide maintenance, and the ruling will be the same as mentioned in the case of a deposit; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If a person frees a minor male or female slave, the liberator will not be responsible for their maintenance; their maintenance will be provided from the *Bayt al-Mal* (public treasury) if they have no wealth. Likewise, if a slave is very old, helpless, or sick, and has no relatives, their maintenance will be provided from the *Bayt al-Mal*; this is in *Muzamarat*. If one frees his slave while he is an adult and healthy, his maintenance will be from his own earnings; this is in *Bada'i*. If a person catches a runaway slave to return him to his master and provides maintenance without the Qadi's order, he is a benefactor and cannot take it back from the master (3); this is in *Fatawa Qadi Khan*.

(1) Meaning, at the same time. (2) Such as when lineage is proven from both. (3) Cannot take it back from anyone.

गुलाम सगीर एक मर्द के कब्ज़े में है, उसने दूसरे से कहा कि यह तेरा गुलाम मेरे पास वदीयत (अमानत) है। उसने इनकार किया तो उससे कसम ली जाएगी कि वालिद! मैंने इसको वदीयत नहीं रखा है, पस काबिज़ पर उसके नफ़क़ा (खर्च) का हुक्म दिया जाएगा। और अगर गुलाम कबीर (बालिग) हो तो काबिज़ से कसम न ली जाएगी और नफ़क़ा उस पर वाजिब होगा जिसके वास्ते उसकी मनफ़अत (फ़ायदा) है, चाहे वह मालिक हो या गैर-मालिक, यह 'ग़ायतुल-सरुजी' में है।

और अगर ज़ैद ने वसीयत की कि मेरा गुलाम 'अम्र' को दिया जाए मगर एक साल तक वह 'बक्र' की ख़िदमत कर ले और वसीयत मुकम्मल हो गई तो ऐसे गुलाम का नफ़क़ा उसी पर वाजिब होगा जिसके वास्ते उसकी मनफ़अत-ए-ख़िदमत है। और अगर वह सगीर (नाबालिग) हो कि अभी ख़िदमत के लायक नहीं हुआ है तो उसका नफ़क़ा उस पर वाजिब है जो उसके रक़बे का मालिक है यहाँ तक कि वह ख़िदमत के लायक हो जाए, फिर उसके बाद उसके मख़दूम पर नफ़क़ा वाजिब होगा, इस वास्ते कि वह बग़ैर इवज़ के उसकी मनफ़अत का मालिक हुआ है। और अगर वह बक्र के पास मरीज़ हो गया तो देखा जाएगा कि अगर मर्ज़ निचलेपन (अपंगता) वगैरह के जैसा है कि वह ख़िदमत नहीं कर सकता है तो उसका नफ़क़ा मालिक-ए-रक़बा पर वाजिब होगा, और अगर ऐसा मर्ज़ है कि वह ख़िदमत कर सकता है तो मुस्तहिक-ए-ख़िदमत पर वाजिब रहेगा। और अगर मर्ज़ ने तूल पकड़ा और क़ाज़ी ने मसलहत देखी कि उसको फ़रोख़्त करके उसके समन (क़ीमत) से दूसरा गुलाम ख़रीदे जो ख़िदमत करने में उसका क़ायम-मकाम हो, तो उसका रक़बा भी उसी की मिल्कियत होगा जिसकी मिल्कियत पहले गुलाम का रक़बा था। और अगर ज़ैद ने अपनी बांदी की उम्र (जीवनकाल) के वास्ते वसीयत की और जो उसके पेट में है उसकी बक्र के वास्ते वसीयत की, तो उस बांदी का नफ़क़ा 'उम्र' पर वाजिब हुआ, यह 'मुहीत-ए-सरसी' में है।

अगर एक गुलाम दो शरीकों (साझेदारों) में मुश्तरक है, फिर एक ग़ायब हो गया और दूसरे ने बग़ैर हुक्म-ए-क़ाज़ी और बग़ैर इजाज़त अपने शरीक के उसको नफ़क़ा दिया, तो वह एहसान करने वाला हुआ: अगर ममलूक (गुलाम) दो शरीकों में मुश्तरक हो तो उसका नफ़क़ा उन दोनों पर बक़द्र-ए-दोनों की मिल्कियत के वाजिब होगा। इसी तरह अगर ममलूक दो शख़्शों के कब्ज़े में हो कि हर एक दावा करता हो कि यह मेरा है और किसी के पास गवाह न हों, तो उसका नफ़क़ा उन दोनों पर वाजिब होगा। और मशाइख ने फ़रमाया कि बांदी दो मर्दों में मुश्तरक है और उसका एक बच्चा पैदा हुआ और दोनों मौलाओं ने दावा किया कि यह मेरा 'इन्ज़फ़' (सन्तान) है, तो उस वलद का नफ़क़ा (२)

उन दोनों पर वाजिब होगा और अगर लड़का बड़ा हो गया और ये दोनों मुफ़लिस हो गए तो उसका नफ़क़ा उन दोनों का नफ़क़ा वाजिब होगा, यह 'बदाए' में है।

और अगर एक गुलाम दो शरीकों में मुश्तरक है, फिर एक ग़ायब हो गया और दूसरे ने बग़ैर हुक्म-ए-क़ाज़ी और बग़ैर इजाज़त अपने शरीक के उसको नफ़क़ा दिया तो वह एहसान करने वाला है और उसको अपने शरीक के पास छोड़ गया और शरीक ने यह मुक़द्दमा क़ाज़ी के हुज़ूर में पेश किया और उस पर गवाह क़ायम कर दिए, तो क़ाज़ी को इख़्तियार है चाहे उस गवाही को क़ुबूल करे और चाहे क़ुबूल न करे, और अगर क़ुबूल की तो उसको नफ़क़ा देने का हुक्म देगा और हुक्म वही होगा जो वदीयत की सूरत में मज़कूर हुआ है, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है। एक शख़्श ने गुलाम-ए-सगीर या बांदी-ए-सगीर आज़ाद कर दी तो आज़ाद कुनिन्दा पर उसका नफ़क़ा वाजिब न रहेगा और उसका नफ़क़ा 'बैतुल-माल' से दिया जाएगा, अगर उसका कुछ माल न हो। और अला-हाज़ा अगर बहुत बूढ़ा हो या लाचार हो या मरीज़ हो और उसकी क़राबत में कोई नहीं है तो उसका नफ़क़ा 'बैतुल-माल' से दिया जाएगा, यह 'मुज़मारात' में है। और अगर अपने गुलाम को आज़ाद किया हालाँकि वह बालिग़ तंदुरुस्त है तो उसका नफ़क़ा उसकी कमाई से होगा, यह 'बदाए' में है। एक शख़्श ने एक भागा हुआ गुलाम पकड़ा और उसके मौला को वापस देने के वास्ते पकड़ा और बग़ैर हुक्म-ए-क़ाज़ी उसको नफ़क़ा दिया, तो एहसान कुनिन्दा होगा कि उसके मौला (३) से वापस नहीं ले सकता है, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में है।

(१) यानी एक ही साथ। (२) जैसे कि दोनों से नसब साबित हो। (३) किसी से वापस नहीं ले सकता है।

غلام صغیر ایک مرد کے قبضہ میں ہے اس نے دوسرے سے کہا کہ یہ تیرا غلام میرے پاس ودیعت ہے اس نے انکار کیا تو اس سے قسم لی جائے گی کہ والد میں نے اس کو ودیعت نہیں رکھا ہے پس قابض پر اس کے نفقہ کا حکم دیا جائے گا اور اگر غلام کبیر ہو تو قابض سے قسم نہ لی جائے گی اور نفقہ اس پر واجب ہوگا۔ جس کے واسطے اس کی منفعت ہے خواہ وہ مالک ہو یا غیر مالک ہو یہ غایہ السروجی میں ہے اور اگر زید نے وصیت کی کہ میرا غلام عمر کو دیا جائے مگر ایک سال تک وہ بکر کی خدمت کرلے اور وصیت تمام ہو گئی تو ایسے غلام کا نفقہ اسی پر واجب ہوگا جس کے واسطے اس کی منفعت خدمت ہے اور اگر وہ صغیر ہو کہ ہنوز لائق خدمت نہیں ہوا ہے تو اس کا نفقہ اس پر واجب ہے جو اس کے رقبہ کا مالک ہے یہاں تک کہ وہ خدمت کے لائق ہو جائے پھر اس کے بعد اس کے مخدوم پر نفقہ واجب ہوگا اس واسطے کہ وہ بغیر عوض کے اس کی منفعت کا مالک ہوا ہے اور اگر وہ بکر کے پاس مریض ہو گیا تو دیکھا جائے گا کہ اگر مرض مثل نچلے پن وغیرہ کے ایسا ہے کہ وہ خدمت نہیں کر سکتا ہے تو اس کا نفقہ مالک رقبہ پر واجب ہوگا اور اگر ایسا مرض ہے کہ وہ خدمت کر سکتا ہے تو مستحق خدمت پر واجب رہے گا اور اگر مرض نے طول پکڑا اور قاضی نے مصلحت دیکھی کہ اس کو فروخت کرنے کے اس کے ثمن سے دوسرا غلام خریدے کہ وہ خدمت کرنے میں اس کا قائم مقام ہو پس اس کا رقبہ بھی اسی کی ملک ہوگا جس کی ملک پہلے غلام کا رقبہ تھا اور اگر زید نے اپنی باندی کی عمرہ کے واسطے وصیت کی اور جو اس کے پیٹ میں ہے اس کی بکر کے واسطے وصیت کی تو اس باندی کا نفقہ عمرہ پر واجب ہوا یہ محیط سرسی میں ہے۔

اگر ایک غلام دو شریکوں میں مشترک ہے پھر ایک غائب ہو گیا اور دوسرے نے بغیر حکم قاضی اور بغیر اجازت اپنے شریک کے اس کو نفقہ دیا تو وہ احسان کرنے والا ہوا: اگر مملوک دو

شریکوں میں مشترک ہو تو اس کا نفقہ ان دونوں پر بقدر دونوں کی ملکیت کے واجب ہوگا اسی طرح اگر مملوک دو شخصوں کے قبضہ میں ہو کہ ہر ایک دعویٰ کرتا ہو کہ یہ میرا ہے اور کسی کے پاس گواہ نہ ہوں تو اس کا نفقہ ان دونوں پر واجب ہوگا اور مشائخ نے فرمایا کہ باندی دو مردوں میں مشترک ہے اور اس کے ایک بچہ پیدا ہوا اور دونوں مولاؤں نے دعویٰ کیا کہ یہ میرا انظف ہے تو اس ولد کا نفقہ (۲) ان دونوں پر واجب ہوگا اور اگر لڑکا بڑا ہو گیا اور یہ دونوں مفلس ہو گئے تو اس کا نفقہ ان دونوں کا نفقہ واجب ہوگا یہ بدائع میں ہے اور اگر ایک غلام دو شریکوں میں مشترک ہے پھر ایک غائب ہو گیا اور دوسرے نے بغیر حکم قاضی اور بغیر اجازت اپنے شریک کے اس کو نفقہ دیا تو وہ احسان کرنے والا ہے اور اس کو اپنے شریک کے پاس چھوڑ گیا اور شریک نے یہ مقدمہ قاضی کے حضور میں پیش کیا اور اس پر گواہ قائم کر دیے تو قاضی کو اختیار ہے چاہے اس گواہی کو قبول کرے اور چاہے قبول نہ کرے اور اگر قبول کی تو اس کو نفقہ دینے کا حکم دے گا اور حکم وہی ہو گا جو ودیعت کی صورت میں مذکور ہوا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے ایک شخص نے غلام صغیر یا باندی صغیر آزاد کر دی تو آزاد کنندہ پر اس کا نفقہ واجب نہ رہے گا اور اس کا نفقہ بیت المال سے دیا جائے گا اگر اس کا کچھ مال نہ ہو اور اعلیٰ ہذا اگر بہت بوڑھا ہو یا لاچار ہو یا مریض ہو اور اس کی قرابت میں کوئی نہیں ہے تو اس کا نفقہ بیت المال سے دیا جائے گا یہ مضمرات میں ہے اور اگر اپنے غلام کو آزاد کیا حالانکہ وہ بالغ تندرست ہے تو اس کا نفقہ اس کی کمائی سے ہوگا یہ بدائع میں ہے ایک شخص نے ایک بھاگا ہوا غلام پکڑا اور اس کے مولیٰ کو واپس دینے کے واسطے پکڑا اور بغیر حکم قاضی اس کو نفقہ دیا تو احسان کنندہ ہوگا کہ اس کے مولیٰ (۳) سے واپس نہیں لے سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

(۱) یعنی ایک ہی ساتھ (۲) جیسے کہ دونوں سے نسب ثابت ہو۔ (۳) کسی سے واپس نہیں لے سکتا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol (2) 595 Kitab al-Talaq

If a person finds a runaway slave and searches for his master but does not find him, then approaches the Qadi (judge) to inform him of the situation and requests an order for the slave’s maintenance (nafaqah), the Qadi shall not pay heed without presenting witnesses. After witnesses are presented, the Qadi has the discretion to either accept or reject the testimony, as is the ruling regarding a foundling (Laqeet) (1) and lost property (Luqta). If the Qadi accepts the testimony, and it appears better for the slave’s owner that the person pays for the maintenance, he shall order him to pay. If it is deemed better not to pay (for example, if there is a fear that the maintenance will be consumed in a way that the total cost exceeds the slave's value), he shall order the person to sell the slave and keep the proceeds. This is in 'Zakhira'.

If a person has a bondwoman (badi) in their possession and witnesses testify that she is a free woman (hurrah), the testimony will be accepted even if the Qadi is not aware of their integrity (adalah). He will then inquire into their integrity, but until the investigation is complete, the Qadi will order the person to pay the prescribed maintenance and compel them to do so. He will keep the bondwoman under the care of a trustworthy woman, and the wages for her protection will be paid from the Bayt al-Mal (public treasury). If there is a delay in investigating the witnesses and the defendant pays the maintenance, and subsequently the witnesses are proven reliable and a decree of freedom is issued, the defendant may take back the maintenance from the woman, regardless of whether she claimed to be free or that someone had liberated her, or even if she made no claim to freedom at all. The reason is that it has become clear she received maintenance without a right. Similarly, if she consumed anything of the man's wealth without permission, she remains liable. If the witnesses are proven false, the bondwoman shall be returned to her master, and the master cannot reclaim anything from the maintenance account, nor can he reclaim what was taken without permission.

Similarly, if a person has a bondwoman and complains to the Qadi that the owner does not provide maintenance, the Qadi shall order the owner to provide it or sell the slave. If the Qadi compels the owner to pay and he pays, and then witnesses testify that the woman is actually free and the Qadi issues a decree of freedom, the master shall recover that maintenance from her and may also recover any property taken without his permission, though he cannot recover what was consumed with his permission.

If Zayd claims ownership of Amr's bondwoman, and Amr denies it, and Zayd brings witnesses for his claim, the Qadi shall place the bondwoman with a trustworthy person and investigate the witnesses. Since Amr's ownership is apparent, the Qadi will order him to provide for the bondwoman's maintenance. If Amr pays, and then the witnesses are confirmed, the bondwoman remains Amr's property and nothing is due from her. If the witnesses are confirmed and the Qadi decides in favor of Zayd, Amr cannot recover the maintenance from Zayd because it has been proven that the bondwoman was usurped (maghsubah) and she has consumed the usurper's (ghasib) wealth. It is a rule that if the usurped object commits a crime against the usurper, it is considered void (hadar). This is in 'Fatawa Qadi Khan'.

If the owner is involved in corrupt behavior, the slave shall be removed from his possession and kept with a trustworthy person as an act of 'Amr bi al-Ma'ruf wa Nahy 'an al-Munkar' (enjoining good and forbidding evil). If it is a slave (male) instead of a bondwoman, and the rest of the case remains the same, the Qadi will not keep that slave with a trustworthy person in this situation.

(1) Laqeet: A foundling child; Luqta: Lost property.

एक व्यक्ति ने एक भागा हुआ गुलाम पाया और उसके मालिक की तलाश की मगर न पाया। फिर काजी (न्यायाधीश) के पास उपस्थित होकर इस घटना से अवगत कराया और अनुरोध किया कि उसे (गुलाम को) खर्च (नफका) देने का आदेश दे। तो बिना गवाह पेश किए काजी ध्यान नहीं देगा, और गवाह पेश करने के बाद काजी को अधिकार है कि चाहे गवाही स्वीकार करे या न करे, जैसा कि 'लकीत' (1) और 'लुक्ता' के मामले में हुक्म है। यदि काजी ने गवाही स्वीकार कर ली, तो यदि उस व्यक्ति द्वारा गुलाम का खर्च उठाना गुलाम के मालिक के हक में बेहतर प्रतीत हो, तो उसे खर्च देने का आदेश दे। और यदि उसका खर्च न देना बेहतर मालूम हो (मिसाल के तौर पर यह डर हो कि गुलाम का खर्च बहुत अधिक हो जाएगा, यानी खर्च की राशि उतनी हो जाएगी जितनी कि गुलाम की कीमत), तो उसे आदेश देगा कि वह उसे बेचकर उसकी कीमत को संभाल कर रखे। यह 'जखीरा' में है।

यदि किसी व्यक्ति के कब्जे में एक दासी (बांदी) है और गवाहों ने गवाही दी कि यह स्वतंत्र (हुर्रा) है, तो गवाही स्वीकार की जाएगी, भले ही काजी उनकी 'अदालत' (विश्वसनीयता) से वाकिफ न हो। फिर वह उनकी विश्वसनीयता की जांच करेगा, लेकिन गवाहों की जांच की अवधि तक, काजी उस व्यक्ति को आदेश देगा कि वह निर्धारित खर्च (नफका) उसे दिया करे और उसे खर्च देने पर मजबूर करेगा और उस दासी को एक विश्वसनीय महिला के पास रखेगा। उस विश्वसनीय महिला की देखरेख की मजदूरी 'बैतुल-माल' (राजकोष) से होगी। फिर यदि गवाहों की स्थिति की जांच करने में देर हुई और प्रतिवादी (दावा करने वाला) ने खर्च दे दिया, फिर गवाहों की विश्वसनीयता सिद्ध हुई और उसे स्वतंत्र घोषित करने का आदेश दिया गया, तो प्रतिवादी उस महिला से अपना दिया हुआ खर्च वापस ले लेगा, चाहे उस महिला ने दावा किया हो कि मैं मूल रूप से स्वतंत्र हूँ, या यह दावा किया हो कि फलां ने मुझे आजाद कर दिया है, या स्वतंत्रता का कोई दावा न किया हो। इसका कारण यह है कि यह स्पष्ट हो गया कि उसने बिना हक के खर्च लिया है। इसी तरह, यदि उस महिला ने उस पुरुष के धन से बिना अनुमति कुछ खाया है, तो वह उसकी जिम्मेदार (जमानत) होगी। और यदि वे गवाह झूठे साबित हुए, तो यह दासी उसके मालिक को वापस दी जाएगी और मालिक उससे इस खर्च के हिसाब में कुछ वापस नहीं ले सकता, और न ही वह जो उसने बिना अनुमति लिया है, उसे वापस ले सकता है।

इसी प्रकार यदि किसी व्यक्ति के कब्जे में दासी हो और उसने काजी से शिकायत की कि यह मुझे खर्च नहीं देता है, तो काजी उस व्यक्ति को आदेश देगा कि उसे खर्च दे या बेच दे। यदि काजी ने उसे

खर्च देने पर मजबूर किया और उसने खर्च दिया, फिर यदि गवाह पेश हुए कि यह महिला मूल रूप से स्वतंत्र है और काजी ने उसकी स्वतंत्रता का फैसला दे दिया, तो मालिक उससे वह खर्च वापस ले लेगा और साथ ही जो कुछ उसका माल बिना उसकी अनुमति के लिया गया है, उसे वापस ले सकता है। लेकिन जो उसने अनुमति से खा लिया है, उसे वापस नहीं ले सकता।

यदि ज़ैद ने अम्र की दासी पर दावा किया कि यह मेरी संपत्ति है और अम्र ने इनकार किया और ज़ैद ने अपने दावे के लिए गवाह पेश किए, तो काजी उस दासी को किसी विश्वसनीय व्यक्ति के पास रखकर गवाहों की जांच करेगा। चूंकि बाहर से अम्र की मिल्कियत कायम है, उसे आदेश देगा कि वह उस दासी का खर्च उठाए। फिर यदि अम्र ने खर्च दे दिया और फिर गवाहों की विश्वसनीयता सिद्ध हो गई, तो दासी अम्र की ही संपत्ति रहेगी और दासी पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। और यदि गवाहों की विश्वसनीयता सिद्ध हुई और काजी ने ज़ैद के पक्ष में फैसला कर दिया, तो अम्र उस खर्च के धन को ज़ैद से वापस नहीं ले सकता, क्योंकि यह स्पष्ट हो गया कि यह दासी हड़पी हुई (मगसूब) थी और उसने 'गासिब' (हड़पने वाले) का माल खाया है। और यह नियम है कि यदि 'मगसूब' (हड़पी हुई वस्तु) 'गासिब' के हक में अपराध करे तो वह 'हदर' (व्यर्थ) है। यह 'फतावा काजी खान' में है।

यदि मालिक गलत संगत का शिकार हो, तो 'अम्र-बिल-मारूफ व नहीं-अनिल-मुनकर' (भलाई का आदेश और बुराई से रोकना) के तहत गुलाम को उसके कब्जे से निकाल कर किसी विश्वसनीय व्यक्ति के पास रखेगा। यदि दासी के स्थान पर गुलाम हो और शेष मामला वैसा ही हो, तो काजी इस स्थिति में उस गुलाम को किसी विश्वसनीय व्यक्ति के पास नहीं रखेगा।

(1) लकीत: पड़ा हुआ बच्चा और लुक्ता: पड़ी हुई वस्तु।

ایک شخص نے ایک بھاگا ہوا غلام پایا اور اس کو اس کے مولیٰ کو تلاش کیا مگر نہ پایا پھر قاضی کے پاس حاضر ہو کر اس قصہ سے آگاہ کیا اور درخواست کی کہ مجھے اس کے نفقہ دینے کا حکم دے دے تو بدوں گواہ قائم کئے قاضی التفات نہ کرے گا اور بعد گواہ قائم کرنے کے قاضی کو اختیار ہے چاہے گواہی قبول کرے اور چاہے قبول نہ کرے جیسے لقیط (1) ولقطہ میں حکم ہے اور اگر قاضی نے گواہی قبول کر لی پس اگر اس شخص کا نفقہ دینا مالک غلام کے حق میں بہتر نظر آئے تو اس کو نفقہ دینے کا حکم دے اور اگر اس کا نفقہ نہ دینا بہتر معلوم ہو مثلاً یہ خوف ہو کہ نفقہ اس غلام کو کھایا جائے گا یعنی نفقہ کی تعداد اس قدر ہو جائے گی کہ جتنے کا غلام ہے تو اس کو حکم دے گا کہ اس کو فروخت کرکے اس کا ثمن رکھ چھوڑے یہ ذخیرہ میں ہے اگر ایک شخص کے قبضہ میں ایک باندی ہے اور گواہوں نے گواہی دی کہ یہ حرہ ہے تو گواہ قبول ہوں گے اگر چہ قاضی ان کی عدالت سے واقف نہ ہو پھر ان کی عدالت کا حال دریافت کرے گا مگر تا مدت دریافت حال گواہان اس قاضی کو حکم دے گا کہ اس قدر نفقہ مفروضہ اس کو دیا کرے اور اس کو نفقہ دینے پر مجبور کرے گا اور اس باندی کو ایک نقہ عورت کے پاس رکھے گا اور اس نفقہ عورت کی حفاظت کرنے کی اجرت بیت المال پر ہوگی پھر اگر گواہوں کا حال دریافت کرنے میں دیر ہوئی اور مدعا علیہ نے نفقہ دیا پھر گواہوں کی تعدیل ہوئی اور اس کی آزادی کا حکم دیا گیا تو مدعا علیہ اس عورت سے اپنا دیا ہوا نفقہ واپس لے گا خواہ اس عورت نے دعویٰ کیا ہو کہ میں اصلی حرہ ہوں یا یہ دعویٰ کیا ہو کہ موتی نے مجھے آزاد کر دیا ہے یا بالکل حریت کا دعویٰ نہ کیا ہو اور وجہ یہ ہے کہ یہ بات ظاہر ہو گئی کہ اس نے بغیر حق کے نفقہ لیا ہے اور اسی طرح اگر اس عورت نے اس مرد کے مال سے کوئی چیز بلا اجازت کھائی ہو تو ضامن ہوگی اور اگر یہ

گواہ مردود ہوئے تو یہ باندی اپنے مولیٰ کو واپس دی جائے گی اور مولیٰ اس سے فحش کے حساب میں کچھ واپس نہیں لے سکتا اور نیز جو اس نے بلا اجازت لے لیا ہے وہ نہیں لے سکتا ہے اسی طرح اگر ایک شخص کے قبضہ میں ایک باندی ہو اور اس نے قاضی سے شکایت کی کہ یہ مجھ کو نفقہ نہیں دیتا ہے تو قاضی اس مرد کو حکم کرے گا کہ اس کو نفقہ دے یا فروخت کر دے پس اگر قاضی نے اس کو نفقہ دینے پر مجبور کیا اور اس نے نفقہ دیا پھر اگر گواہ قائم ہوئے کہ یہ عورت اصلی حرہ ہے اور قاضی نے اس کی حریت کا حکم دے دیا تو مولیٰ اس سے اس قدر نفقہ کو واپس لے گا اور نیز جو کچھ اس کا مال بدوں اس کی اجازت کے لیا ہوا ہے لے سکتا ہے اور جو باجازت کھا لیا ہو اس کو واپس نہیں لے سکتا ہے زید نے عمرو کی مقبوضہ باندی پر دعویٰ کیا کہ یہ میری ملک ہے اور عمرو نے انکار کیا اور زید نے اپنے دعوے کے گواہ قائم کئے تو قاضی اس باندی کو کسی عادل کے پاس رکھ کر گواہوں کا حال دریافت کرے گا اور چونکہ بظاہر عمرو کی ملک قائم ہے اس کو حکم دے گا کہ اس باندی کو نفقہ دے پس اگر عمرو نے اس کو نفقہ دیا پھر گواہ مذکور کر دیئے گئے تو باندی مذکور عمرو کی ملک رہے گی اور باندی پر کچھ واجب نہ ہوگا اور اگر گواہوں کی تعدیل ہوئی اور قاضی نے زید کی ڈگری کر دی تو عمرو اس مال نفقہ کو زید سے نہیں لے سکتا ہے اس واسطے کہ یہ ظاہر ہوا کہ یہ باندی مغصوبہ تھی کہ اس نے غاصب کا مال کھایا ہے اور یہ قاعدہ ہے کہ مغصوب اگر غاصب کے حق میں جنایت کرے تو وہ ہدر ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر مالک غلام غلط صحبت کا شکار ہو تو غلام کو اس کے قبضہ سے نکال کر عادل کے پاس رکھے گا بطور امر بالمعروف و نہی عن المنکر کے: اگر بجائے باندی کے غلام ہو اور باقی مسئلہ بحالہ ہو تو قاضی اس غلام کو اپنے عادل کے پاس نہ رکھے گا اس صورت میں۔

(1) لقیط پڑا ہوا بچہ اور لقطہ پڑی ہوئی چیز۔

Kitab-ut-Talaq (596)

If the defendant declares himself to be the guarantor of his own person and of the slave, and the plaintiff is not capable of living with him, and there is a fear from the defendant that he will cause the slave to perish, then in such a situation, the Qadi (judge) shall place the slave under an 'Adil' (a just and trustworthy person), which is different in the case of a female slave. Similarly, if the defendant is a Fasiq (transgressor) person known for engaging in sodomy with boys, the Qadi shall remove the slave from his possession and place him with a trustworthy man. This matter is not merely based on a claim or testimony; rather, wherever a slave's owner is a Fasiq known for pederasty, the slave should be removed from his possession and placed under an 'Adil' as a form of 'Amr bil-Ma'ruf wa Nahy 'anil-Munkar' (enjoining good and forbidding evil). Once the Qadi has placed the slave under the 'Adil', if the slave is capable of earning, he shall be ordered to work and eat from his own earnings; this is contrary to the case of a female slave, as she is incapable of earning. However, if she possesses a skill through which she is known to earn, such as being a cook or a washerwoman, she shall be given the same order. Sheikh Abu Bakr Balkhi and Faqih Abu Ishaq Hafiz have stated that if the slave is incapable of earning due to illness or young age, the defendant shall be ordered to provide for his maintenance (nafaqah). If, instead of a slave, it is a quadruped animal, and the defendant cannot find a guarantor, and there is a fear of it perishing, and the plaintiff is not capable of maintaining it, the Qadi will say to the plaintiff, "I cannot force the defendant to provide its maintenance; so if you wish, I will place it with an 'Adil' and you provide its maintenance, otherwise, I will not place it with an 'Adil." This is different from the case of a female slave and a slave, as stated in 'Al-Muhit'.

Whoever is the owner of a quadruped animal, providing it with fodder and water is obligatory upon him. If he refuses, he shall not be forced to do so, nor shall he be forced to sell it. However, 'nayma baynahu wa bayn-Allah Ta'ala' (as a matter between him and Allah), he will be ordered to either sell it or provide for its maintenance. This is based on 'Amr bil-Ma'ruf wa Nahy 'anil-Munkar', and this is the most correct (asah) opinion. Milking a dairy animal entirely is Makruh (disliked), provided that it is harmful to the animal due to the scarcity of fodder. Stopping milking completely is also Makruh. It is Mustahabb (desirable) for the milker to trim his nails so that the animal is not hurt. It is also Mustahabb not to take milk as long as the offspring drinks milk and eats nothing else, except for what remains for the offspring. Causing an animal such distress as it cannot bear, such as overloading it or driving it

continuously, is Makruh; this is stated in 'Jawharat al-Nayyirah'. If a quadruped is owned jointly by two people and one refuses to provide fodder, and the other requests the Qadi to order him to provide fodder so that it does not die and he can reclaim his share, the Qadi will tell the one refusing, "Either sell your share or provide the fodder." Imam Khasaf has mentioned the same in his 'Nafaqat', and this is in 'Al-Muhit'. If someone has a beehive on his property, it is Mustahabb for him to leave some honey in the hives for the bees. It is also Mustahabb to leave more during the winter compared to the summer. If another food source is available for them instead of honey, then leaving honey is not mandatory; this is in 'Jawharat al-Nayyirah'.

किताब-उत-तलाक (596)

कि यदि प्रतिवादी (مدعا علیہ) अपने आप को अपना कफील और गुलाम का कफील बताए और वादी (مدعی) उसके साथ रहने में सक्षम न हो, और यदि प्रतिवादी से यह डर हो कि वह गुलाम को नुकसान पहुंचा देगा, तो ऐसी स्थिति में काज़ी उसे किसी आदिल (न्यायप्रिय/विश्वसनीय) व्यक्ति के पास रखेगा, इसके विपरीत लौंडी (दासी) का मामला है। इसी तरह यदि प्रतिवादी एक फासिक़ व्यक्ति हो जो लड़कों के साथ कुकर्म करने में प्रसिद्ध हो, तो काज़ी उसे उसके कब्जे से निकालकर किसी भरोसेमंद व्यक्ति (مرد ثقہ) के पास रखेगा। यह मामला केवल दावे या गवाही का नहीं है, बल्कि जहाँ भी गुलाम का मालिक लौंडेबाज़ी में प्रसिद्ध फाजिर (व्यभिचारी) हो, वहाँ गुलाम को उसके कब्जे से निकालकर आदिल के पास रखना 'अमर बिल-मारूफ व नहीं अनिल-मुनकर' (भलाई का आदेश और बुराई से रोकना) के तौर पर रखा जाएगा। और जब काज़ी ने गुलाम को आदिल के पास रख दिया, तो यदि गुलाम कमाई करने में सक्षम है, तो उसे कमाई करने का आदेश देगा ताकि वह अपनी कमाई से खा सके, इसके विपरीत लौंडी का मामला है क्योंकि वह कमाई करने में असमर्थ है। यहाँ तक कि यदि लौंडी को कोई हुनर आता हो जिससे वह कमाई करने में प्रसिद्ध हो, जैसे बावर्ची (खाना पकाने वाली) या गसाला (धोबिन) हो, तो उसे यही आदेश दिया जाएगा। और शेख अबू बक्र बल्खी और फकीह अबू इसहाक हाफिज़ ने फरमाया है कि यदि गुलाम बीमारी या कम उम्र आदि के कारण कमाई करने में असमर्थ हो, तो प्रतिवादी को उसके खर्च (नफका) देने का आदेश दिया जाएगा। और यदि गुलाम की जगह चौपाया (जानवर) हो और प्रतिवादी को कफील न मिल रहा हो और उसकी जान से नुकसान का डर हो और वादी उसकी देखभाल करने में सक्षम न हो, तो काज़ी वादी से कहेगा कि मैं प्रतिवादी को उसके खर्च देने के लिए मजबूर नहीं कर सकता, इसलिए अगर तुम्हारी इच्छा हो तो मैं इसे आदिल के पास रख दूँ और तुम उसका खर्च उठाओ, वरना मैं आदिल के पास नहीं रखूँगा। यह लौंडी और गुलाम के मामले से अलग है, जैसा कि 'मुहीत' में है।

जो व्यक्ति किसी चौपाये का मालिक हो, उस पर उसका चारा और पानी अनिवार्य है। यदि वह इससे इनकार करे, तो उसे इसके लिए मजबूर नहीं किया जाएगा और न ही उसकी बिक्री के लिए मजबूर किया जाएगा, लेकिन 'नयमा बयनाहु व बयना-अल्लाह तआला' (उसकी और अल्लाह की बीच की बात) उसे आदेश दिया जाएगा कि या तो इसे बेच दे या इसका खर्च उठाए। यह 'अमर बिल-मारूफ व नहीं अनिल-मुनकर' के तरीके पर है और यही सबसे सही (असह) राय है। दूध देने वाले जानवर का सारा दूध निकाल लेना मकरूह (अनुचित) है, यदि यह जानवर के लिए चारे की कमी के कारण

हानिकारक हो। दूध निकालना बिल्कुल छोड़ देना भी मकरूह है। मुस्तहब (पसंदीदा) है कि दूध निकालने वाला अपने नाखून कटवा ले ताकि जानवर को तकलीफ न हो। यह भी मुस्तहब है कि जब तक उसका बच्चा दूध पीता है और कुछ और नहीं खाता, तब तक उसका दूध न निकाला जाए, सिवाय उस हिस्से के जो बच्चे के लिए बच जाए। जानवर को ऐसी तकलीफ देना जिसकी वह क्षमता नहीं रखता, जैसे बहुत बोझ लादना और लगातार उसे चलाना आदि मकरूह है, यह 'जौहरत-उन-नय्यरह' में है। यदि कोई चौपाया दो व्यक्तियों की साझेदारी में हो और एक ने उसे चारा देने से इनकार कर दिया और दूसरे ने काज़ी से अनुरोध किया कि मुझे आदेश दें कि मैं चारा दूँ ताकि वह मर न जाए और वह अपना हिस्सा वापस ले सके, तो काज़ी इनकार करने वाले से कहेगा कि या तो अपना हिस्सा बेच दो या चारा दो। इमाम खसाफ ने अपनी किताब 'नफकात' में ऐसा ही उल्लेख किया है, यह 'मुहीत' में है। यदि किसी की संपत्ति में शहद की मक्खियों का छत्ता हो, तो उस पर मुस्तहब है कि वह मक्खियों के लिए छत्तों में कुछ शहद छोड़ दे। यह भी मुस्तहब है कि सर्दियों में गर्मियों की तुलना में ज्यादा शहद छोड़ दे, और यदि उनके भोजन के लिए शहद के बजाय कोई और चीज मौजूद हो, तो शहद छोड़ना अनिवार्य नहीं है, यह 'जौहरत-उन-नय्यरह' में है।

کہ مدعا علیہ اپنے نفس کا کفیل اور غلام کا کفیل بتائے اور مدعی اس کے ساتھ رہنے پر قادر نہ ہو اور اگر مدعا علیہ سے خوف ہو کہ غلام مقبوضہ کو تلف کر دے گا تو ایسی صورت میں قاضی اس کو عادل کے پاس رکھے گا، بخلاف باندی کے، اسی طرح اگر مدعا علیہ مرد فاسق ہو کہ لونڈیوں سے اغلام کرنے میں معروف ہو تو قاضی اس کے قبضہ سے نکال کر مردثقہ کے پاس رکھے گا اور یہ امر محض بدعویٰ گواہی نہیں ہے بلکہ جہاں کہیں غلام کا مالک لونڈے بازی میں معروف فاجر ہو وہاں غلام کو اس کے قبضہ سے نکال کر عادل کے پاس رکھے گا بطورِ امر بالمعروف و نہی عن المنکر کے اور جب قاضی نے غلام کو عادل کے پاس رکھا پس اگر غلام کمائی کر سکتا ہے تو اس کو حکم دے گا کہ کمائے اور اپنی کمائی سے کھائے، بخلاف باندی کے کہ وہ کمائی سے عاجز ہے حتی کہ اگر باندی کو کوئی ہنر آتا ہو کہ اس کے ذریعہ سے وہ کمائی کرنے میں معروف ہو مثلاً باورچن یا غسالہ ہو تو اس کو یہی حکم دیا جائے گا اور شیخ ابوبکر بلخی اور فقیہ ابواسحق حافظ نے فرمایا کہ اگر غلام کمائی سے بسبب مرض یا صغیر سنی وغیرہ کے عاجز ہو تو مدعا علیہ کو اس کے نفقہ دینے کا حکم دیا جائے گا اور اگر بجائے غلام کے چوپایہ ہو اور مدعا علیہ کو کفیل نہیں ملتا ہے اور اس کی ذات سے تلف کر دینے کا خوف ہے اور مدعی اس کی ملازمت پر قادر نہیں ہے تو قاضی مدعی سے کہے گا کہ میں مدعا علیہ کو اس کے نفقہ دینے پر مجبور نہیں کرتا ہوں پس تیرا جی چاہے تو اس کو میں عادل کے پاس رکھوں اور تو اس کا نفقہ دے ورنہ میں عادل کے پاس نہ رکھوں گا اور یہ بخلاف باندی و غلام کے ہے یہ محیط میں ہے۔

جو شخص کسی چوپایہ کا مالک ہو تو اس پر اس کا چارہ پانی واجب ہے اور اگر اس نے اس سے انکار کیا تو اس پر اس کے واسطے جبر نہ کیا جائے گا اور نہ اس کی فروخت کے واسطے جبر کیا جائے گا لیکن نیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ دیا نہ اس کو حکم دیا جائے گا کہ اس کو فروخت کرے یا اس کو نفقہ دے اور یہ بطریق امر بالمعروف و نہی عن المنکر ہے اور یہی اصح ہے اور دودھ والا جانور کا بالکل ببالغہ دودھ دودھ لینا مکروہ ہے، درصورتیکہ اس کے حق میں یہ امر بسبب قلت چارہ کے مضر ہو اور بالکل دودھنا چھوڑ دینا بھی مکروہ ہے اور مستحب ہے کہ دوہنے والا اپنے ناخن کٹوادے کہ اس کو ایذا نہ ہو اور مستحب ہے کہ جب تک اس کا بچہ دودھ پیتا ہے اور کچھ نہیں کھاتا ہے تب تک اس کا دودھ نہ لے الا اسی قدر کہ بچہ سے بچ رہے اور نیز جانور کو ایسی تکلیف دینا جس کی وہ طاقت نہیں رکھتا ہے مثلاً بہت بوجھ لادنا اور برابر اس کو چلانا وغیرہ مکروہ ہے یہ جو ہرۃ النیرہ میں ہے، ایک چوپایہ دو شخصوں کی شرکت میں ہے کہ ایک نے اس کو چارہ دینے سے انکار کیا اور دوسرے نے قاضی سے درخواست کی کہ مجھے حکم دے کہ چارہ دوں تاکہ مطبوع نہ ہو اور واپس لے سکے تو قاضی اس انکار کرنے والے سے کہے گا کہ تو اپنا حصہ فروخت کر یا چارہ دے، ایسا ہی امام خصاف نے اپنی نفقات میں ذکر فرمایا ہے یہ محیط میں ہے، اگر کسی کی ملک میں شہد کی مکھیوں کا چھتہ ہو تو اس پر مستحب ہے کہ کھیوں کے واسطے کچھ شہد ان کے چھتوں میں باقی چھوڑ دے اور مستحب ہے کہ جاڑوں میں بہ نسبت گرمیوں کے زیادہ چھوڑے اور اگر ان کی غذا کے واسطے بجائے شہد کے اور چیز موجود ہو تو اس پر شہد چھوڑ دینا متعین نہیں ہے یہ جو ہرۃ النیرہ میں ہے۔